

مرکز تحقیقات اسلامی

اصفهان

گامی

عمران
علیه السلام

www.

www.

www.

www.

Ghaemiyeh

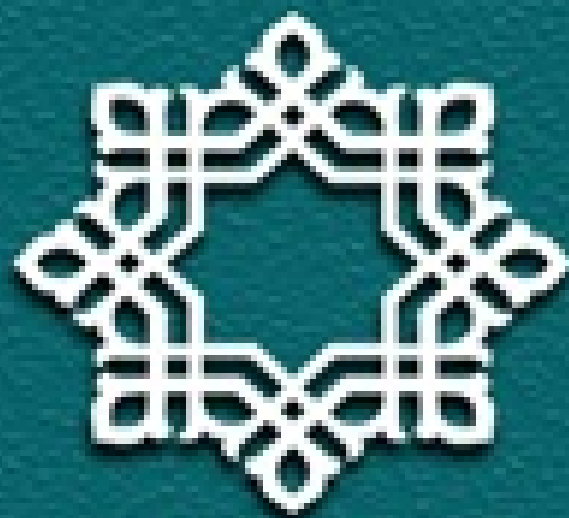
.com

.org

.net

.ir

درس حوزه علی

« پایه اول »

مرکز تحقیقات رایانه ای قائمیه اصفهان

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

دروس حوزه علمیه جدید پایه اول تا دهم

نویسنده:

واحد تحقیقات مرکز تحقیقات رایانه ای قائمیه اصفهان

ناشر چاپی:

مرکز تحقیقات رایانه ای قائمیه اصفهان

ناشر دیجیتالی:

مرکز تحقیقات رایانه ای قائمیه اصفهان

فهرست

فهرست	٥
دروس حوزه علمیه جدید پایه ١	١٣٨
مشخصات کتاب	١٣٩
عقاید	١٣٩
الباب الحادى عشر (به همراه دو شرح النافع يوم الحشر و مفتاح الباب)	١٣٩
اشاره	١٣٩
فهرست مطالب كتاب النافع يوم الحشر	١٤٠
فهرست مطالب كتاب مفتاح الباب	١٤٥
الباب الحادى عشر فيما يجب على عامه المكلفين من معرفه أصول الدين	١٥٥
الفصل الأول : فى إثبات واجب الوجود لذاته تعالى	١٥٨
الفصل الثانى : فى صفاته التّبوتيه	١٦٢
اشاره	١٦٢
الأولى : أنه تعالى قادر مختار	١٦٢
الثّانيه : أنه تعالى عالم	١٦٥
الثّالثه : أنه تعالى حيّ	١٦٦
الرّابعه : أنه تعالى مرید و كاره	١٦٧
الخامسه : أنه تعالى مدرك	١٦٨
السادسه : أنه تعالى قديم أزليّ باق أبديّ	١٦٩
السّابعه : أنه تعالى متكلم بالإجماع	١٦٩
الثّامنه : أنه تعالى صادق	١٧١
الفصل الثالث : فى صفاته السّلبيه	١٧١
اشاره	١٧١
الأولى : أنه تعالى ليس بمركّب	١٧١
الثّانيه : أنه ليس بجسم ولا عرض ولا جوهر	١٧٢

- الثالثة : أنه تعالى ليس محلا للحوادث ١٧٤
- الرابعة : أنه تعالى يستحيل عليه الرؤيه البصريه ١٧٥
- الخامسه : في نفي الشريك عنه ١٧٦
- السادسه : في نفي المعاني و الأحوال عنه تعالى ١٧٧
- التابعه : أنه تعالى غنى ليس بمحتاج ١٧٧
- الفصل الرابع : في العدل ١٧٨
- اشاره ١٧٨
- ١- إن من الأفعال ما هو حسن و بعضها ما هو قبيح ١٧٨
- ٢- انا فاعلون بالاختيار ١٨٠
- ٣- في استحاله القبح عليه تعالى ١٨١
- ٤- في أنه تعالى يفعل لغرض ١٨٢
- ٥- في أنه تعالى يجب عليه اللطف ١٨٥
- ٦- في أنه تعالى يجب عليه عوض الآلام ١٨٦
- الفصل الخامس : في التبوه ١٨٧
- اشاره ١٨٧
- ١- في نبوه نبينا محمّد بن عبد الله صلى الله عليه و آله ١٨٨
- ٢- في وجوب عصمته ١٩٠
- ٣- في أنه معصوم من أول عمره إلى آخره ١٩١
- ٤- يجب أن يكون أفضل زمانه ١٩١
- ٥- يجب أن يكون منزها عن دناءه الآباء و عهر الأمهات ١٩٢
- الفصل السادس : في الإمامه ١٩٢
- اشاره ١٩٢
- ١- الإمامه رئاسه عاتقه في أمور الدنيا و الدين ١٩٢
- ٢- يجب أن يكون الإمام معصوما ١٩٤
- ٣- الإمام يجب أن يكون منصوبا عليه ١٩٦
- ٤- الإمام يجب أن يكون أفضل الرعيه ١٩٧

١٩٧	٥- الإمام بعد رسول الله صلى الله عليه وآله علي بن أبي طالب عليه السلام
٢٠٥	الفصل السابع : فى المعاد
٢١٣	فهرست نام هاى خاص و فرقه ها و گروه ها
٢٢٠	فهرست نام كتابها
٢٢١	مفتاح الباب
٢٢١	اشاره
٢٢٣	فاتحه كل باب عظيم و ديواجه كل كتاب كريم
٢٣٥	الفصل الأول : فى إثبات واجب الوجود
٢٥٤	الفصل الثانى : فى إثبات صفاته الثبوتيه
٢٥٤	اشاره
٢٥٥	الصفه الأولى : أنه تعالى قادر مختار
٢٦٤	الصفه الثانیه : أنه تعالى عالم
٢٦٩	الصفه الثالثه : أنه تعالى حى
٢٧٠	الصفه الرابعه : أنه تعالى مرید و كاره
٢٧٣	الصفه الخامسه : أنه تعالى مدرك
٢٧٥	الصفه السادسه : أنه تعالى قديم أزلى باق أبدى
٢٧٧	الصفه السابعه : أنه تعالى متكلم بالإجماع
٢٨٢	الصفه الثامنه : أنه تعالى صادق
٢٨٥	الفصل الثالث : فى صفاته السلبيه
٢٨٥	اشاره
٢٨٥	الصفه الأولى : أنه تعالى ليس بمركب
٢٨٦	الصفه الثانیه : أنه تعالى ليس بجسم و لا عرض
٢٩٢	الصفه الثالثه : أنه تعالى ليس محلا للحوادث
٢٩٤	الصفه الرابعه : أنه يستحيل عليه الرؤيه البصريه
٢٩٩	الصفه الخامسه : نفى الشريك عنه
٣٠٤	الصفه السادسه : نفى المعانى و الأحوال عنه

٣٠٦	الصفحة السابعة : أنه تعالى غنى ليس بمحتاج -
٣٠٧	الفصل الرابع : فى العدل
٣٠٧	إشاره
٣٠٧	المبحث الأول : فىما يتوقف عليه معرفه العدل
٣١١	المبحث الثانى : فى أننا فاعلون بالاختيار
٣١٥	المبحث الثالث : فى استحاله طريان القبح عليه تعالى
٣١٦	المبحث الرابع : فى أنه تعالى يفعل لغرض
٣٢١	المبحث الخامس : فى أنه تعالى يجب عليه اللطف
٣٢٢	المبحث السادس : فى أنه تعالى يجب عليه عوض الآلام
٣٢٥	الفصل الخامس : فى التّبوه
٣٢٥	إشاره
٣٢٦	المبحث الأول : فى نبوّ نبينا محمّد صلى الله عليه و آله
٣٣٠	المبحث الثانى : فى وجوب عصمته
٣٣٢	المبحث الثالث : فى أنه معصوم من أول عمره إلى آخره
٣٣٣	المبحث الرابع : فى تفضيل النبى صلى الله عليه و آله
٣٣٣	المبحث الخامس : فى تنزيه النبى
٣٣٥	الفصل السادس : فى الإمامه
٣٣٥	إشاره
٣٣٥	المبحث الأول : فى بيان وجوبها
٣٣٨	المبحث الثانى : فى بيان عصمه الإمام
٣٤١	المبحث الثالث : فى طريق معرفه الإمام
٣٤٣	المبحث الرابع : فى أفضليّه الإمام من الزعيّه
٣٤٣	المبحث الخامس : فى تعيين الأئمه عليهم السلام بعد رسول الله صلى الله عليه و آله
٣٤٢	الفصل السابع : فى المعاد
٣٧٧	فهرست ها
٣٧٧	فهرست آيات قرآن

۳۹۷	فهرست احادیث و منقولات
۴۱۰	تعاریف برخی از اصطلاحات
۴۱۹	فهرست نامه‌های خاص
۴۴۲	فهرست نام فرقه‌ها و گروه‌ها
۴۶۳	فهرست نام کتابها
۴۶۷	فهرست نام جاها
۴۶۹	اصول اعتقادات در چهل درس
۴۶۹	مشخصات کتاب
۴۶۹	اشاره
۴۷۳	مقدمه
۴۷۵	درس اول : اهمیت مباحث اعتقادی
۴۷۵	اشاره
۴۷۶	آثار اعتقاد به دین
۴۷۷	چند حدیث از حضرت علی علیه السلام در فواید دین
۴۷۸	دین و تامین عدالت اجتماعی
۴۷۹	چرا بسیاری از مسلمانان به نتایج فوق نرسیده اند؟
۴۸۱	درس دوم : توحید فطری
۴۸۱	اشاره
۴۸۱	فطرت یا غریزه معنوی
۴۸۲	فطرت در روایات
۴۸۳	فطرت مذهبی در کلمات دانشمندان
۴۸۵	انقطاع و ظهور فطرت
۴۸۷	درس سوم : نشانه‌های خداوند در وجود انسان
۴۸۷	اشاره
۴۸۸	شناخت خویشتن
۴۹۰	ساختمان اسرار آمیز بدن انسان

- ۴۹۱ ..... آفرینش شگفت انگیز مغز -
- ۴۹۱ ..... روح انسانی اعجوبه عالم خلقت -
- ۴۹۲ ..... فعالیتهای مختلف روح انسان -
- ۴۹۴ ..... درس چهارم : نشانه های خداوند در آفاق (بخش اول) -
- ۴۹۴ ..... زمین -
- ۴۹۵ ..... خورشید و ماه -
- ۴۹۷ ..... عظمت کهکشان ها -
- ۴۹۹ ..... درس پنجم : نشانه های خداوند در آفاق (بخش دوم) -
- ۴۹۹ ..... اشاره -
- ۴۹۹ ..... دقت در آفرینش آسمانها -
- ۵۰۱ ..... توجه و نظر معصومین به آفرینش آسمانها -
- ۵۰۱ ..... مناجات علی علیه السلام هنگام مطالعه آسمان -
- ۵۰۴ ..... درس ششم : برهان نظم -
- ۵۰۴ ..... اشاره -
- ۵۰۵ ..... اساس برهان نظم -
- ۵۰۵ ..... پدیده نشانگر پدیدآورنده -
- ۵۰۶ ..... مباحثه نیوتن با دانشمند مادی -
- ۵۰۷ ..... برهان وزیر موحد برای پادشاه منکر -
- ۵۰۸ ..... خلاصه و نتیجه برهان نظم -
- ۵۰۹ ..... درس هفتم : توحید و یگانگی خداوند -
- ۵۰۹ ..... اشاره -
- ۵۰۹ ..... دلایل توحید و یگانگی -
- ۵۱۲ ..... مراتب توحید -
- ۵۱۴ ..... قرآن و توحید در عبادت -
- ۵۱۶ ..... درس هشتم : صفات خداوند متعال (بخش اول) -
- ۵۱۶ ..... اشاره -

- ۵۱۷ ..... صفات ثبوتیه و سلبیه
- ۵۱۷ ..... صفات ذات و صفات فعل
- ۵۱۸ ..... علم خداوند
- ۵۲۰ ..... درس نهم : صفات خداوند متعال (بخش دوم)
- ۵۲۰ ..... اشاره
- ۵۲۱ ..... سوال در مورد قدرت خداوند
- ۵۲۲ ..... خداوند حی و قیوم
- ۵۲۵ ..... تفکر در ذات ممنوع
- ۵۲۶ ..... درس دهم : صفات سلبیه
- ۵۲۶ ..... اشاره
- ۵۲۷ ..... توضیح صفات سلبی
- ۵۲۷ ..... سوال : چرا دیدن خداوند محال است؟
- ۵۲۸ ..... بی محل است و در همه جا هست
- ۵۲۸ ..... در همه جا هست
- ۵۲۹ ..... خداوند کجاست
- ۵۳۰ ..... چرا هنگام دعا دست به سوی آسمان بر می داریم؟
- ۵۳۲ ..... درس یازدهم : عدل الهی
- ۵۳۲ ..... اشاره
- ۵۳۲ ..... تاریخچه مسأله عدل
- ۵۳۴ ..... دلایل عدل الهی
- ۵۳۵ ..... معنای عدالت خداوند
- ۵۳۸ ..... درس دوازدهم : فلسفه بلاها و مصائب (بخش اول)
- ۵۳۸ ..... اشاره
- ۵۴۰ ..... حوادث ناگوار و مجازات الهی
- ۵۴۱ ..... سوال در مورد عمومیت مجازات
- ۵۴۳ ..... درس سیزدهم : فلسفه بلاها و مصائب (بخش دوم ابتلاء مومنین)

- ۵۴۳ ..... اشاره
- ۵۴۵ ..... بلا و امتحان
- ۵۴۵ ..... خلاصه و نتیجه فلسفه مصائب
- ۵۴۷ ..... درس چهاردهم : اختیار و امر بین الامرین
- ۵۴۷ ..... اشاره
- ۵۴۸ ..... مذهب اختیار
- ۵۴۹ ..... احادیث معصومین در مذهب اختیار
- ۵۵۰ ..... راه حل روشن برای مساله جبر و اختیار
- ۵۵۲ ..... درس پانزدهم : نبوت عامه (بخش اول)
- ۵۵۲ ..... اشاره
- ۵۵۲ ..... ضرورت وحی و لزوم بعثت انبیاء
- ۵۵۷ ..... درس شانزدهم : نبوت عامه (بخش دوم)
- ۵۵۷ ..... هدایت فطرت و تعدیل غرائز
- ۵۵۸ ..... هدف از بعثت پیامبران
- ۵۵۹ ..... راه شناسایی پیامبران
- ۵۶۱ ..... درس هفدهم : نبوت عامه (بخش سوم)
- ۵۶۱ ..... فرق معجزه با سحر و جادو و کارهای مرتاضان
- ۵۶۲ ..... چرا هر پیامبری معجزه ای مخصوص به خود داشت؟
- ۵۶۵ ..... درس هجدهم : نبوت عامه (بخش چهارم)
- ۵۶۵ ..... عصمت پیامبران
- ۵۶۶ ..... فلسفه عصمت
- ۵۶۷ ..... عصمت انبیاء و امامان اکتسابی یا خدادادی است؟
- ۵۶۹ ..... فلسفه امتیاز معصومین علیهم السلام
- ۵۶۹ ..... مباحثه مرد مادی با امام صادق علیه السلام
- ۵۷۱ ..... درس نوزدهم : نبوت عامه (بخش پنجم)
- ۵۷۱ ..... آیا قرآن به پیامبران نسبت گناه داده است؟

- ظلم چیست و غفران به چه معناست؟ ۵۷۴
- درس بیستم : نبوت عامه (بخش ششم) ۵۷۶
- مقصود از ذنب در سوره فتح چیست؟ ۵۷۶
- پیامبران همراه تاریخ ۵۷۷
- تعداد پیامبران ۵۷۸
- درس بیست و یکم : نبوت خاصه (بخش اول) ۵۸۰
- نبوت خاصه و بعثت حضرت محمد صلی الله علیه وآله وسلم ۵۸۰
- سند های رسالت حضرت محمد صلی الله علیه وآله وسلم ۵۸۱
- قرآن معجزه دائمی پیامبر اسلام صلی الله علیه وآله وسلم ۵۸۱
- یک داستان تاریخی در اعجاز قرآن ۵۸۳
- درس بیست و دوم : نبوت خاصه (بخش دوم) ۵۸۶
- جهان بینی قرآن ۵۸۶
- خاتمیت پیامبر گرامی اسلام صلی الله علیه وآله وسلم ۵۸۷
- فلسفه خاتمیت ۵۸۹
- درس بیست و سوم : امامت ۵۹۱
- اشاره ۵۹۱
- دلایل لزوم امام، امامت عامه ۵۹۲
- ۱- دلیل لطف ۵۹۲
- ۲- هدف آفرینش ۵۹۳
- ۳- پیامبر دلسوز و مهربان و مساله امامت ۵۹۴
- درس بیست و چهارم : عصمت و علم امام، و روش تعیین امام ۵۹۶
- اشاره ۵۹۶
- قرآن و عصمت امام ۵۹۶
- ستمگر و ظالم کیست؟ ۵۹۶
- علم امام ۵۹۹
- شیوه تعیین امام ۵۹۹

- ۶۰۰ ..... امام چگونه تعیین می شود؟
- ۶۰۳ ..... درس بیست و پنجم : امامت خاصه
- ۶۰۳ ..... اثبات امامت و ولایت حضرت علی و یازده فرزندش علیه السلام
- ۶۰۳ ..... دلیل عقل بر امامت و ولایت علی علیه السلام
- ۶۰۴ ..... عصمت و آیه تطهیر
- ۶۰۴ ..... أهل البيت چه کسانی هستند؟
- ۶۰۷ ..... آیه تطهیر و عصمت و امامت علی و یازده فرزندش علیهم السلام
- ۶۰۸ ..... دو حدیث در عصمت
- ۶۰۹ ..... درس بیست و ششم : قرآن و امامت حضرت علی علیه السلام
- ۶۰۹ ..... آیه ولایت
- ۶۱۰ ..... دو اشکال و جواب آنها
- ۶۱۲ ..... آیه اطاعت از أولو الأمر
- ۶۱۴ ..... آیه انذار و حدیث یوم الدار و امامت علی علیه السلام
- ۶۱۶ ..... درس بیست و هفتم : آیه تبلیغ و امامت علی علیه السلام
- ۶۱۶ ..... اشاره
- ۶۱۷ ..... حدیث شریف غدیر و امامت علی علیه السلام
- ۶۱۹ ..... اشکال و جواب در معنای کلمه مولی
- ۶۲۲ ..... درس بیست و هشتم : حضرت مهدی علیه السلام (بخش اول)
- ۶۲۲ ..... اشاره
- ۶۲۳ ..... تولد مخفیانه حضرت مهدی علیه السلام
- ۶۲۴ ..... خصوصیات حضرت مهدی عجل الله تعالی فرجه الشریف
- ۶۲۸ ..... حضرت مهدی علیه السلام (بخش دوم)
- ۶۲۸ ..... شمائل امام زمان علیه السلام
- ۶۲۹ ..... غیبت صغرای امام زمان علیه السلام
- ۶۳۰ ..... غیبت کبرای امام زمان علیه السلام
- ۶۳۲ ..... درس بیست و نهم : ولایت فقیه

- ۶۳۲ ..... اشاره
- ۶۳۳ ..... دلایل ولایت فقیه
- ۶۳۶ ..... شرایط ولی فقیه
- ۶۳۸ ..... درس سی ام : معاد
- ۶۳۸ ..... اشاره
- ۶۳۸ ..... آثار اعتقاد به معاد
- ۶۴۰ ..... آثار عقیده به معاد از نظر قرآن
- ۶۴۳ ..... درس سی و یکم : دلایل قرآن برای اثبات معاد
- ۶۴۳ ..... اشاره
- ۶۴۶ ..... برهان عدالت و مساله قیامت
- ۶۴۸ ..... درس سی و دوم : قرآن و معاد
- ۶۴۸ ..... معاد فلسفه آفرینش
- ۶۴۹ ..... نمونه های عینی معاد در قرآن
- ۶۵۴ ..... درس سی و سوم : برهان بقاء روح
- ۶۵۴ ..... اشاره
- ۶۵۵ ..... دلایل عقلی استقلال روح
- ۶۵۷ ..... دلایل نقلی استقلال و بقاء روح
- ۶۵۹ ..... درس سی و چهارم : معاد جسمانی و روحانی است
- ۶۶۳ ..... درس سی و پنجم : برزخ
- ۶۶۳ ..... اشاره
- ۶۶۵ ..... برزخ یا قیامت صغری
- ۶۶۶ ..... قبر اولین منزل جهان دیگر
- ۶۶۹ ..... درس سی و ششم : نفخه صور -- نامه اعمال
- ۶۶۹ ..... پایان دنیا و آغاز جهان دیگر با صیحه ای عظیم
- ۶۷۱ ..... صحیفه یا نامه اعمال
- ۶۷۲ ..... نامه اعمال در احادیث معصومین علیهم السلام

- ۶۷۳ ..... نامه عمل چیست؟
- ۶۷۵ ..... درس سی و هفتم : شاهدان قیامت و میزان اعمال
- ۶۷۵ ..... اشاره
- ۶۷۹ ..... میزان اعمال در قیامت
- ۶۸۳ ..... درس سی و هشتم : در قیامت از چه چیزهایی سوال می شود؟
- ۶۸۳ ..... اشاره
- ۶۸۴ ..... محاسبه حق الناس در روز قیامت
- ۶۸۶ ..... صراط دنیا و آخرت چیست؟
- ۶۹۰ ..... درس سی و نهم : بهشت و بهشتیان، دوزخ و دوزخیان
- ۶۹۰ ..... اشاره
- ۶۹۰ ..... نعمتهای جسمانی
- ۶۹۲ ..... لذات روحانی
- ۶۹۳ ..... دوزخ و دوزخیان
- ۶۹۴ ..... عذابه‌های جسمانی دوزخیان
- ۶۹۵ ..... عذابه‌های روحی
- ۶۹۸ ..... درس چهلم : مساله شفاعت
- ۶۹۸ ..... اشاره
- ۶۹۹ ..... اثبات شفاعت
- ۷۰۱ ..... فلسفه شفاعت
- ۷۰۱ ..... بعضی از شرایط شفاعت
- ۷۰۳ ..... منابع
- ۷۰۴ ..... فهرست
- ۷۰۶ ..... صرف
- ۷۰۶ ..... کتاب الأمثله
- ۷۰۶ ..... مشخصات کتاب
- ۷۰۶ ..... کتاب الامثله

۷۱۰	..... کتاب شرح الأمثله
۷۱۰	..... مشخصات کتاب
۷۱۰	..... اشاره
۷۱۱	..... تعریف چند اصطلاح
۷۱۵	..... صیغه های فعل ماضی
۷۲۵	..... صیغه های فعل مستقبل
۷۳۱	..... صیغه های اسم فاعل
۷۳۴	..... صیغه های اسم مفعول
۷۳۷	..... صیغه های فعل أمر
۷۴۳	..... صیغه های فعل نهی
۷۴۸	..... صیغه های فعل جحد
۷۵۳	..... صیغه های فعل نفی
۷۵۷	..... صیغه های فعل استفهام
۷۶۲	..... صرف ساده
۷۶۲	..... مشخصات کتاب
۷۶۲	..... اشاره
۷۶۶	..... فهرست اجمالی
۷۶۸	..... پیشگفتار
۷۶۸	..... اشاره
۷۶۸	..... ویژگی ها
۷۶۹	..... صرف مقدماتی
۷۶۹	..... حجم کتاب و فرصت لازم
۷۷۰	..... درخواست
۷۷۱	..... تشکر
۷۷۲	..... آرزو
۷۷۴	..... گزیده و برگرفته ای از مقدمه استاد شهید آیه الله قدوسی قدس سره که آن را بر یکی از چاپ های اولیه صرف ساده نگاشته اند

۷۷۶	.....	نامه آیه الله جنتی
۷۷۸	.....	مقدمه
۷۷۸	.....	فصل ۱. تعریف علم صرف
۷۷۸	.....	اشاره
۷۷۸	.....	توجه کنید
۷۷۹	.....	فصل ۲. فایده علم صرف
۷۷۹	.....	فصل ۳. موضوع علم صرف
۷۷۹	.....	اشاره
۷۷۹	.....	تعریف کلمه و اقسام آن
۷۸۲	.....	فصل ۴. اشتقاق
۷۸۲	.....	فصل ۵. حروف اصلی و زاید
۷۸۴	.....	فصل ۶. ابنیه کلمه
۷۸۴	.....	اشاره
۷۸۴	.....	سه نکته
۷۸۵	.....	توجه کنید
۷۸۶	.....	فصل ۷. وزن
۷۸۶	.....	اشاره
۷۸۷	.....	توجه
۷۹۰	.....	فایده وزن
۷۹۱	.....	توضیح و تکمیل
۷۹۳	.....	فصل ۸. انواع کلمه
۷۹۳	.....	اشاره
۷۹۳	.....	نوع یکم-معتل
۷۹۵	.....	نوع دوم-صحیح
۷۹۵	.....	نوع سوم-مهموز
۷۹۶	.....	نوع چهارم-مضعف

۷۹۶	.....	اشاره
۷۹۷	.....	به خاطر بسپارید
۷۹۷	.....	نوع پنجم-سالم
۷۹۷	.....	اشاره
۷۹۷	.....	توجه کنید
۷۹۷	.....	یک نکته مهم:
۷۹۸	.....	فصل ۹. ادغام، تخفیف همزه و اعلال
۷۹۸	.....	فصل ۱۰. الحاق
۸۰۲	.....	بخش یکم فعل
۸۰۲	.....	اشاره
۸۰۴	.....	مقدمه
۸۰۴	.....	۱. تعریف و تقسیم
۸۰۵	.....	۲. اصل (مبدأ اشتقاق) فعل
۸۰۶	.....	۳. معلوم و مجهول
۸۰۷	.....	۴. اشتقاق اقسام فعل
۸۰۷	.....	۵. صیغه های فعل
۸۰۹	.....	۶. مباحث بخش یک
۸۱۰	.....	مبحث اول:
۸۱۰	.....	اشاره
۸۱۰	.....	فصل ۱. ماضی معلوم
۸۱۰	.....	اشاره
۸۱۰	.....	صیغه ها
۸۱۲	.....	ضمایر ماضی معلوم
۸۱۳	.....	چهار نکته درباره ضمایر ماضی معلوم
۸۱۴	.....	فصل ۲. مضارع معلوم
۸۱۴	.....	اشاره

۸۱۴	صیغه ها
۸۱۵	حروف مضارعه
۸۱۶	ضمایر مضارع معلوم
۸۱۶	چهار نکته درباره ضمایر مضارع معلوم
۸۱۷	اعراب و بنا
۸۱۷	ابواب ثلاثی مجرد معلوم
۸۱۹	فصل ۳. امر معلوم
۸۱۹	اشاره
۸۲۰	سه نکته
۸۲۱	ضمایر امر معلوم
۸۲۲	فصل ۴. ماضی مجهول
۸۲۳	فصل ۵. مضارع مجهول
۸۲۴	فصل ۶. امر مجهول
۸۲۵	فصل ۷. مجهول فعل متعدی به حرف جر
۸۲۵	اشاره
۸۲۷	توجه کنید
۸۲۷	ضمایر مجهول متعدی به حرف جر
۸۲۸	فصل ۸. فعل مجهول سماعی
۸۲۹	فصل ۹. صورت فعل معلوم متعدی
۸۳۲	جدول شماره ۲: صورت ماضی معلوم متعدی به حرف جر با ضمایر مجرور
۸۳۵	فصل ۱۰. فعل مضاعف
۸۳۵	اشاره
۸۳۶	الف) تعریف ادغام
۸۳۶	ب) موارد ادغام
۸۳۶	ج) انواع ادغام
۸۳۶	د) احکام ادغام

۸۳۷	قواعد ادغام
۸۴۲	تبصره بر قواعد ادغام
۸۴۶	فصل ۱۱. فعل مهموز
۸۴۶	اشاره
۸۴۷	قواعد تخفیف همزه
۸۵۸	فصل ۱۲. فعل معتل
۸۵۸	اشاره
۸۵۹	قواعد عمومی اعلال
۸۶۳	تذکر
۸۶۳	تبصره بر قواعد اعلال
۸۶۵	فصل ۱۳. مثال
۸۶۵	اشاره
۸۶۶	توجه کنید
۸۶۷	فصل ۱۴. اجوف
۸۶۷	اشاره
۸۶۹	توجه کنید
۸۷۰	فصل ۱۵. ناقص
۸۷۳	فصل ۱۶. لفیف
۸۷۳	اشاره
۸۷۴	توجه کنید
۸۷۵	فصل ۱۷. خصوصیات فعل ماضی
۸۷۶	فصل ۱۸. خصوصیات فعل مضارع
۸۷۶	اشاره
۸۷۷	۱. فعل حال و مستقبل
۸۷۸	۲. مضارع استفهامی
۸۷۹	۳. مضارع منفی

۸۸۰	۴. مضارع مجزوم
۸۸۰	اشاره
۸۸۲	یک مورد استثنایی
۸۸۴	۵. مضارع منصوب
۸۸۵	۶. مضارع مؤکد
۸۸۵	اشاره
۸۸۸	توجه کنید
۸۹۱	مبحث دوم:
۸۹۱	اشاره
۸۹۱	مقدمه
۸۹۱	۱. مبدأ اشتقاق ثلاثی مزید
۸۹۲	۲. چگونگی اشتقاق ثلاثی مزید
۸۹۳	۳. ابواب ثلاثی مزید
۸۹۵	۴. ضمایر و قواعد در ثلاثی مزید
۸۹۷	فصل ۱. باب افعال
۸۹۷	اشاره
۸۹۸	توجه کنید
۸۹۹	معانی باب افعال
۹۰۱	سه نکته
۹۰۳	فصل ۲. باب تفعیل
۹۰۳	اشاره
۹۰۴	توجه کنید
۹۰۵	معانی باب تفعیل
۹۰۷	فصل ۳. باب مفاعله
۹۰۷	اشاره
۹۰۸	معانی باب مفاعله

فصل ۴. باب افعال	۹۰۹
اشاره	۹۰۹
معانی باب افعال	۹۱۴
فصل ۵. باب انفعال	۹۱۵
فصل ۶. باب تفعّل	۹۱۶
اشاره	۹۱۶
صرف برخی از افعال باب تفعّل چنین است:	۹۱۸
معانی باب تفعّل	۹۱۸
فصل ۷. باب تفاعل	۹۲۱
اشاره	۹۲۱
معانی باب تفاعل	۹۲۱
فصل ۸. باب افعال	۹۲۳
اشاره	۹۲۳
معانی باب افعال	۹۲۳
فصل ۹. باب استفعال	۹۲۴
اشاره	۹۲۴
توجه کنید	۹۲۵
دو مورد استثنایی	۹۲۵
معانی باب استفعال	۹۲۶
فصل ۱۰. باب افعال	۹۲۸
اشاره	۹۲۸
توجه کنید	۹۲۸
فصل ۱۱. ابواب غیر مشهور و نادر	۹۲۹
مبحث سوم:	۹۳۳
اشاره	۹۳۳
مقدمه	۹۳۳

٩٣٣	فصل ١.رباعى مجرد
٩٣٥	فصل ٢.رباعى مزيد
٩٣٥	اشاره
٩٣٦	توجه كنيد
٩٣٨	مبحث چهارم:
٩٣٨	اشاره
٩٣٨	فصل ١.فعل منحوت
٩٤٠	فصل ٢.فعل غير متصرف و جامد
٩٤٢	فصل ٣.اسم فعل
٩٤٦	القسم الثاني الاسم
٩٤٦	اشاره
٩٤٨	تمهيد
٩٥١	المقدمه
٩٥١	الفصل ١.تعريف الاسم
٩٥١	الفصل ٢.أبنية الاسم
٩٥٣	الفصل ٣.تقسيمات الاسم
٩٥٦	الفصل ٤.قواعد الإغلاط الخاصه بالاسم
٩٥٦	اشاره
٩٦٠	تنبيه
٩٦٢	المبحث الأول:
٩٦٢	اشاره
٩٦٢	مقدمه
٩٦٢	الفصل ١.المصدر الأصلي
٩٦٤	الفصل ٢.المصدر الميمي
٩٦٤	اشاره
٩٦٤	وزن المصدر الميمي

الفصل ٣. المصدرُ الصَّنَاعِيّ ٩٦٦

الفصل ٤. المصدرُ المَجْهُول ٩٦٦

الفصل ٥. المَزْعُ وِ الهَيْئَةُ ٩٦٨

الفصل ٦. المصدرُ المَوْوَل ٩٦٩

الفصل ٧. اسْمُ المَصْدَر ٩٧٠

المَبْحَثُ الثَّانِي: ٩٧٢

اشاره ٩٧٢

مُقَدِّمَةٌ ٩٧٢

الفصل ١. اسْمُ الفَاعِل ٩٧٣

اشاره ٩٧٣

صَوْغُهُ وِ صِيغُهُ ٩٧٣

تَنْبِيْهُ فِي صَمَائِرِ اسْمِ الفَاعِل ٩٧٥

الفصل ٢. اسْمُ المَفْعُول ٩٧٦

اشاره ٩٧٦

صَوْغُهُ وِ صِيغُهُ ٩٧٦

الفصل ٣. الصَّفَةُ المَشْتَبِه ٩٧٩

اشاره ٩٧٩

صَوْغُهَا ٩٧٩

صِيغُهَا ٩٨١

الفصل ٤. اسْمُ المَبَالِغَةِ ٩٨٢

اشاره ٩٨٢

صَوْغُهُ وِ صِيغُهُ ٩٨٢

تَنْبِيْهُهَا ٩٨٣

الفصل ٥. اسْمُ التَّفْضِيْلِ ٩٨٤

اشاره ٩٨٤

صَوْغُهُ ٩٨٤

٩٨٦	وجوه استعماله
٩٨٨	تنبيهات
٩٩٠	الفصل ٦. اسم المكان
٩٩٠	اشاره
٩٩٠	صُوغُهُ و صِيغُهُ
٩٩٢	الفصل ٧. اسم الزمان
٩٩٣	الفصل ٨. اسم الآله
٩٩٤	الفصل ٩. في تسميه الجامد و المشتق بالموصوف و الصفه
٩٩٦	المبحث الثالث:
٩٩٦	اشاره
٩٩٦	الفصل ١. في اقسام المذكر و المؤنث
٩٩٦	اشاره
٩٩٧	تقسيم خاص بالمذكر
٩٩٩	تقسيم خاص بالمؤنث
١٠٠١	الفصل ٢. في التانيث الحقيقي
١٠٠١	الفصل ٣. في التانيث المجازي
١٠٠٣	الفصل ٤. فيما لا تفيد التاء و الالفان تانيث الكلمه
١٠٠٥	الفصل ٥. جواز التذكير و التانيث
١٠٠٨	الفصل ٦. إسناد الفعل إلى المؤنث
١٠١١	المبحث الرابع:
١٠١١	اشاره
١٠١١	مقدمه
١٠١١	الفصل ١. المثني
١٠١١	اشاره
١٠١٢	صُوغُهُ
١٠١٤	الفصل ٢. الجمع

- ١٠١٤ ..... اشاره
- ١٠١٥ ..... أقسامُ الجَمْعِ ..
- ١٠١٥ ..... الفصل ٣. جمعُ المذَكَّرِ السَّالِمِ ..
- ١٠١٥ ..... اشاره
- ١٠١٦ ..... ضَوْعُهُ ..
- ١٠١٧ ..... المُلْحَقَاتُ بِجَمْعِ المَذَكَّرِ السَّالِمِ ..
- ١٠١٩ ..... الفصل ٤. جمعُ المؤنَّثِ السَّالِمِ ..
- ١٠١٩ ..... اشاره
- ١٠٢٢ ..... تنبيهٌ ..
- ١٠٢٢ ..... تنبيهٌ آخَرُ ..
- ١٠٢٢ ..... ضَوْعُهُ ..
- ١٠٢٣ ..... تذكِرةٌ ..
- ١٠٢٤ ..... الفصل ٥. الجَمْعُ المَكْثَرُ ..
- ١٠٢٤ ..... اشاره
- ١٠٢٤ ..... أوزانُ جَمْعِ المَكْثَرِ ..
- ١٠٢٤ ..... اشاره
- ١٠٢٥ ..... (أ) جُمُوعُ التَكْسِيرِ المُطْرَدَةِ ..
- ١٠٣٩ ..... (ب) الجُمُوعُ السَّمَاعِيَّةُ (غَيْرُ المُطْرَدَةِ) ..
- ١٠٣٩ ..... اشاره
- ١٠٤١ ..... تَذَكُّرَةٌ ..
- ١٠٤٢ ..... تنبيهٌ ..
- ١٠٤٢ ..... القِلَّةُ وَ الكَثْرَةُ ..
- ١٠٤٣ ..... جَمْعُ الجَمْعِ، مُنْتَهَى الجُمُوعِ، صِيغَةُ مُنْتَهَى الجُمُوعِ ..
- ١٠٤٥ ..... تنبيهٌ ..
- ١٠٤٥ ..... الجَمْعُ بِلا مُفْرَدٍ ..
- ١٠٤٥ ..... إسمُ الجَمْعِ وَ إسمُ الجِنْسِ الجَمْعِيِّ ..

١٠٤٦	تَسْمِيَةُ الْمُفْرَدِ بِصِيغَةِ الْجَمْعِ
١٠٤٧	الفصل ٦. المُنْسُوب
١٠٤٧	اشاره
١٠٤٨	ضَوْعُهُ
١٠٥٣	شَوَادُّ التَّسْبِ
١٠٥٤	تَبْصِرَةٌ
١٠٥٤	تَنْبِيْهُ
١٠٥٥	الفصل ٧. المَصْغَرُ
١٠٥٥	اشاره
١٠٥٧	صِيْغَةُ المَصْغَرِ
١٠٥٨	ضَوْعُهُ
١٠٦٣	قَوَاعِدُ الإِعْلَالِ الخَاصَّةُ بِالمَصْغَرِ
١٠٦٨	المَبْحَثُ الخَامِسُ:
١٠٦٨	اشاره
١٠٦٨	مُقَدِّمَةٌ
١٠٦٨	الفصل ١. العَلْمُ
١٠٦٨	اشاره
١٠٧٠	تَنْبِيْهُ
١٠٧١	تَبْصِرَةٌ
١٠٧١	الفصل ٢. المَعْرُوفُ بِ «أَل»
١٠٧١	اشاره
١٠٧٢	تَنْبِيْهُ
١٠٧٣	الفصل ٣. الضَّمِيرُ
١٠٧٣	اشاره
١٠٧٥	تَنْبِيْهُ
١٠٧٧	الفصل ٤. اسْمُ الإِشَارَةِ

١٠٧٨	الفصل ٥.المؤضول
١٠٨٠	الفصل ٦.المعزف بالإضافه
١٠٨١	الفصل ٧.المعزف بالنداء
١٠٨٣	المبخت السادس:
١٠٨٣	اشاره
١٠٨٣	مقدمه
١٠٨٣	الفصل ١.أنواع الإعراب و علائمه
١٠٨٤	الفصل ٢.الإعراب التقديرى
١٠٨٥	الفصل ٣.المبنى
١٠٨٦	توضيحات
١٠٨٦	١.الصمير
١٠٨٦	٢.اسم الإشاره
١٠٨٦	٣.الموصول
١٠٨٧	٤.اسم الشرط
١٠٨٧	٥.اسم الاستفهام
١٠٨٨	٦.بعض الظروف
١٠٨٩	٧.بعض الكنايات
١٠٩٠	٨.أسماء الأفعال و الأصوات
١٠٩٠	اشاره
١٠٩٤	تنبيهات
١٠٩٦	٩.المركب المزجى
١٠٩٩	١٠.اسم لا لنفى الجنس
١٠٩٩	١١.المنادى المفرد المعرفه
١١٠٠	١٢.الحكاية
١١٠٠	١٣.ما لم يزك
١١٠٠	١٤.كلمات متفرقه

1102	خَاتِمَةٌ فِي مَبَاحِثِ شَتَّى
1102	اشاره
1102	الفصل ١. القِرَاءَةُ وَ الْكِتَابَةُ
1102	اشاره
1102	الْبَحْثُ الْأَوَّلُ: الْكِتَابَةُ
1106	الْبَحْثُ الثَّانِي: كِتَابَةُ الْهَمْزَةِ
1109	الْبَحْثُ الثَّلَاثُ: مَا يَكْتُبُ وَ لَا يَقْرَأُ
1111	الْبَحْثُ الرَّابِعُ: مَا يَقْرَأُ وَ لَا يَكْتُبُ
1112	الْبَحْثُ الْخَامِسُ: مَا لَا يَقْرَأُ وَ لَا يَكْتُبُ
1113	تَنْبِيْهَانِ
1114	الفصل ٢. اِلْتِقَاءُ السَّاكِنَيْنِ
1114	اشاره
1116	تَذْكَارٌ
1117	الفصل ٣. اَلْوُقُوفُ
1119	الفصل ٤. هَمْزَةُ الْوُضَلِ
1121	الفصل ٥. هَمْزَةُ الْقَطْعِ
1122	الفصل ٦. الْاِبْدَالُ
1125	الفصل ٧. الْمَزِيْدُ فِيْهِ
1125	اشاره
1125	الْبَحْثُ الْأَوَّلُ: الْاِسْتِثْقَاقُ
1127	الْبَحْثُ الثَّانِي: الرَّوَاثِدُ
1129	الْبَحْثُ الثَّلَاثُ: عَدْمُ التَّطْيِيْرِ
1129	اشاره
1130	تَبَيُّهُ
1130	الفصل ٨. الْاِلْحَاقُ
1130	اشاره

۱۱۳۲	تنبيه
۱۱۳۳	تنبيه آخر
۱۱۳۳	الإلحاق و أبواب الفعل المزيد فيه
۱۱۳۵	الفصل ۹. غَيْرُ الْمُتَّصِفِ
۱۱۳۸	فهرست منابع و مآخذ
۱۱۳۸	اشاره
۱۱۴۲	نمايه
۱۱۴۴	آيات
۱۱۵۸	روايات
۱۱۵۹	اشعار
۱۱۶۲	واژگان
۱۲۰۳	فهرست تفصيلی
۱۲۱۳	کتاب صرف مير
۱۲۱۳	مشخصات کتاب
۱۲۱۳	اشاره
۱۲۱۸	فصل: بنای اسم
۱۲۱۹	فصل: میزان در شناخت حروف اصلی
۱۲۲۰	فصل: صيغه های اسم ثلاثی مجرد
۱۲۲۱	فصل: اسم صحيح و غير صحيح
۱۲۲۳	فصل: صيغه های فعل ثلاثی مجرد
۱۲۲۶	فصل: صيغه های فعل ثلاثی مزيد
۱۲۲۸	فصل: فعل رباعی مجرد
۱۲۲۸	فصل: تقسيم اسم بر اساس موضوع له
۱۲۳۰	فصل: ابواب فعل ثلاثی مجرد
۱۲۳۰	فصل: نحوه ساخت فعل مستقبل
۱۲۳۲	فصل: «الف» در نَصْرًا

- ۱۲۳۳ ----- فصل: «ياء» در يَنْصُر و يَضْرِبُ
- ۱۲۳۴ ----- فصل: عمل حروف ناصبه
- ۱۲۳۶ ----- فصل: نحوه ساخت فعل امر مخاطب
- ۱۲۳۸ ----- فصل: فعل لازم و متعدی
- ۱۲۳۹ ----- فصل: فعل معلوم و مجهول
- ۱۲۳۹ ----- اشاره
- ۱۲۳۹ ----- فعل ماضی مجهول
- ۱۲۴۲ ----- فعل مستقبل مجهول
- ۱۲۴۲ ----- فصل: نون تأکید ثقیله و خفیفه
- ۱۲۴۴ ----- فصل: اسم فاعل از فعل ثلاثی مجرد
- ۱۲۴۵ ----- فصل: صیغه های اسم مبالغه
- ۱۲۴۵ ----- فصل: اسم مفعول از فعل ثلاثی مجرد
- ۱۲۴۶ ----- فصل: اسم فاعل از فعل ثلاثی مزید
- ۱۲۴۶ ----- فصل: اسم مفعول از فعل ثلاثی مزید
- ۱۲۴۷ ----- فصل: فعل معتل
- ۱۲۷۲ ----- فصل: فعل مهموز و مضاعف
- ۱۲۷۷ ----- فصل: مصدر میمی و اسم زمان و اسم مکان و اسم آلت و مژه
- ۱۲۷۹ ----- فصل: ابواب فعل ثلاثی مزید
- ۱۲۷۹ ----- باب افعال
- ۱۲۷۹ ----- باب افعال از صحیح
- ۱۲۷۹ ----- معانی باب افعال
- ۱۲۸۰ ----- مثال واوی از باب افعال
- ۱۲۸۰ ----- مثال یایی
- ۱۲۸۰ ----- اجوف واوی
- ۱۲۸۲ ----- اجوف یایی
- ۱۲۸۲ ----- ناقص واوی

۱۲۸۳ ..... لفيف مفروق

۱۲۸۳ ..... لفيف مقرون

۱۲۸۳ ..... مُضاعف

۱۲۸۳ ..... مهمُوز الفاء

۱۲۸۴ ..... باب تفعيل

۱۲۸۴ ..... معانى باب تفعيل

۱۲۸۵ ..... ناقص يايى از باب تفعيل

۱۲۸۵ ..... باب مفاعله

۱۲۸۵ ..... معانى باب مفاعله

۱۲۸۵ ..... ناقص يايى

۱۲۸۶ ..... مضاعف

۱۲۸۶ ..... باب افتِعال

۱۲۸۶ ..... معانى باب افتعال

۱۲۸۷ ..... مثال واوى

۱۲۸۷ ..... مثال يايى

۱۲۸۷ ..... ماضى مجهول

۱۲۸۸ ..... ناقص يايى

۱۲۸۸ ..... مضاعف

۱۲۸۸ ..... باب انْفِعال

۱۲۸۸ ..... معانى باب انفعال

۱۲۸۹ ..... اجوف واوى

۱۲۸۹ ..... ناقص يايى

۱۲۹۰ ..... مضاعف از باب انْفِعال

۱۲۹۰ ..... باب اسْتِفْعال

۱۲۹۰ ..... معانى باب استفعال

۱۲۹۰ ..... مثال واوى

۱۲۹۱	اجوف واوی
۱۲۹۱	ناقص یایی
۱۲۹۱	لفیف مقرون
۱۲۹۱	مضاعف
۱۲۹۲	باب تفعّل
۱۲۹۲	معانی باب تفعّل
۱۲۹۲	ناقص یایی
۱۲۹۲	مضاعف
۱۲۹۳	باب تفاعل
۱۲۹۳	معانی باب تفاعل
۱۲۹۴	ناقص واوی
۱۲۹۴	ناقص یایی
۱۲۹۴	مضاعف
۱۲۹۵	فصل: قاعده ای در دو باب تفعّل و تفاعل
۱۲۹۶	فصل: قاعده ای در باب افتعال
۱۲۹۶	باب أفعال
۱۲۹۷	باب أفعیال
۱۲۹۷	فصل: فعل رباعی مجرد
۱۲۹۷	فصل: ابواب فعل رباعی مزید
۱۲۹۷	باب تَفَعَّلُ
۱۲۹۷	باب أفعِنال
۱۲۹۸	باب أفعِلال
۱۲۹۸	تذکر
۱۲۹۹	أفعیعال
۱۳۰۰	ذکر دو نکته
۱۳۰۱	کتاب التصریف

١٣٠١	.....	اشاره
١٣٠١	.....	مقدمه
١٣٠٣	.....	فصل : فى أمثله تصريف هذه الأفعال
١٣٠٧	.....	فصل : المضاعف ويقال له الأصم
١٣٠٨	.....	فصل : المعتل
١٣١٣	.....	فصل : حكم المهموز فى تصريف فعله
١٣١٥	.....	فصل : فى بناء اسمى الزمان والمكان
١٣١٦	.....	كتاب شرح التصريف
١٣١٦	.....	اشاره
١٣١٦	.....	مقدمه الشارح
١٣١٧	.....	تعريف علم التصريف
١٣١٩	.....	مباحث الفعل
١٣١٩	.....	أقسام الفعل باعتبار الحروف الأصلية
١٣١٩	.....	اشاره
١٣٢١	.....	أما الثلاثى المجرد
١٣٢٤	.....	أما الثلاثى المزيد فيه
١٣٢٧	.....	أما الرباعى المزيد فيه
١٣٢٨	.....	الفعل المتعدى و اللّازم
١٣٣٠	.....	فصل فى أمثله تصريف هذه الافعال
١٣٣١	.....	الفعل المعلوم و المجهول
١٣٣١	.....	فى الفعل الماضى
١٣٣٩	.....	أما فى الفعل المضارع
١٣٤١	.....	دخول «ما و لا» النافيتان على الفعل المضارع
١٣٤١	.....	دخول الجازم على الفعل المضارع
١٣٤٢	.....	دخول الناصب على الفعل المضارع
١٣٤٥	.....	و من الجوزم «لاء» الناهيه

١٣٤٨	قاعدة
١٣٥٠	الحاق نونى التأكيد الفعل المضارع
١٣٥٧	مباحث الاسم
١٣٥٧	الاسم الفاعل و المفعول
١٣٦٠	فصل فى المضاعف
١٣٦٩	فصل فى المعتل
١٣٦٩	اشاره
١٣٧١	انواع المعتل
١٣٧١	اشاره
١٣٧١	الأول: المعتل الفاء
١٣٧٨	الثانى: المعتل العين
١٣٩٠	الثالث: المعتل اللام
١٤٠٤	الرابع: المعتل العين و اللام (اللفيف المقرون)
١٤١٠	الخامس: المعتل الفاء و اللام (اللفيف المفروق)
١٤١١	السادس: المعتل الفاء و العين
١٤١٢	السابع: المعتل الفاء و العين و اللام
١٤١٢	فصل فى المهموز
١٤٢٣	فصل فى اسمى الزمان و المكان
١٤٣٠	نحو
١٤٣٠	نحو مقدماتى : روش نوين در آموزش علم نحو
١٤٣٠	مشخصات كتاب
١٤٣٠	اشاره
١٤٣٦	مقدمه
١٤٣٩	ویزگیهای کتاب حاضر
١٤٤٢	تعريف و فائده و موضوع علم نحو
١٤٤٢	تعريف علم نحو

- تعریف کلمه و اقسام آن ۱۴۴۲
- کلام و اقسام آن ۱۴۴۳
- پرسش و تمرین ۱۴۴۵
- اعراب و بناء کلمه ۱۴۴۷
- اشاره ۱۴۴۷
- عوامل ۱۴۴۷
- مُعَرَّب و مَبْنِي: ۱۴۴۷
- اشاره ۱۴۴۷
- إعراب ۱۴۴۸
- بناء ۱۴۴۸
- اعراب و بنای فعل ۱۴۴۹
- اشاره ۱۴۴۹
- کیفیت بناء در فعل ماضی ۱۴۴۹
- کیفیت بناء در فعل امر حاضر ۱۴۵۰
- کیفیت بناء در فعل مضارع ۱۴۵۰
- انواع اعراب فعل مضارع ۱۴۵۲
- پرسش ۱۴۵۳
- انواع اعراب اسم ۱۴۵۴
- اشاره ۱۴۵۴
- الف: رفع ۱۴۵۴
- ب: نصب ۱۴۵۶
- ج: جر ۱۴۵۷
- پرسش و تمرین ۱۴۵۹
- اسم های مبنی ۱۴۶۱
- ۱- ضمیر ۱۴۶۱
- ۲- اسم اشاره ۱۴۶۳

- ۳- اسم موصول ۱۴۶۵
- ۴- اسم استفهام ۱۴۶۶
- ۵- مرکب مُرْجِي ۱۴۶۶
- پرسش و تمرین ۱۴۶۷
- مرفوعات ۱۴۶۹
- مبتدا ۱۴۶۹
- خبر ۱۴۷۰
- پرسش و تمرین ۱۴۷۱
- فاعل ۱۴۷۳
- نایب فاعل ۱۴۷۵
- پرسش و تمرین ۱۴۷۵
- منصوبات ۱۴۷۶
- اشاره ۱۴۷۶
- پرسش و تمرین ۱۴۷۸
- مفعول له ۱۴۷۹
- مفعول فیه ۱۴۸۰
- مفعول مطلق ۱۴۸۱
- حال ۱۴۸۲
- تمییز ۱۴۸۳
- پرسش و تمرین ۱۴۸۴
- أقسام فعل ۱۴۸۶
- فعل لازم و متعدی و معلوم و مجهول ۱۴۸۶
- لازم و متعدی ۱۴۸۶
- معلوم و مجهول ۱۴۸۸
- پرسش و تمرین ۱۴۸۹
- افعال ناقصه و مقاربه ۱۴۹۰

- ۱۴۹۰ ..... افعال ناقصه
- ۱۴۹۱ ..... افعال مقاربه
- ۱۴۹۲ ..... پرسش و پاسخ
- ۱۴۹۴ ..... افعال مدح ذم و تعجب
- ۱۴۹۴ ..... افعال مدح و ذم
- ۱۴۹۵ ..... فعل تعجب
- ۱۴۹۵ ..... پرسش و تمرین
- ۱۴۹۷ ..... حروف عامل
- ۱۴۹۷ ..... حروف جز
- ۱۴۹۷ ..... اشاره
- ۱۴۹۸ ..... معانی باء
- ۱۴۹۹ ..... معانی مِنْ
- ۱۴۹۹ ..... معانی الی
- ۱۵۰۰ ..... معانی فی
- ۱۵۰۱ ..... معانی لام
- ۱۵۰۱ ..... رَبِّ
- ۱۵۰۲ ..... معانی علی
- ۱۵۰۲ ..... معانی عَنْ
- ۱۵۰۲ ..... معانی کاف
- ۱۵۰۳ ..... مُذٌ و مُنْذٌ
- ۱۵۰۳ ..... معانی حَتَّى
- ۱۵۰۳ ..... واو فَسَمِ
- ۱۵۰۳ ..... تاء فَسَمِ
- ۱۵۰۳ ..... حاشا
- ۱۵۰۴ ..... خَلَا و عَدَا
- ۱۵۰۴ ..... حروف جر اصلی و زاید

- ۱۵۰۵ ..... تمرین
- ۱۵۰۶ ..... حروف ناصب و جازم مضارع
- ۱۵۰۶ ..... حروف ناصب مضارع
- ۱۵۰۷ ..... حروف جازم فعل مضارع
- ۱۵۱۰ ..... پرسش و تمرین
- ۱۵۱۱ ..... حروف ناصب اسم
- ۱۵۱۱ ..... اشاره
- ۱۵۱۳ ..... پرسش و تمرین
- ۱۵۱۵ ..... حروف مشبیه بالفعل
- ۱۵۱۵ ..... اشاره
- ۱۵۱۹ ..... پرسش و تمرین
- ۱۵۲۰ ..... حروف شبیهه به لیس و لای نفی جنس
- ۱۵۲۰ ..... حروف شبیهه به لیس
- ۱۵۲۱ ..... "لا"ی نفی جنس
- ۱۵۲۲ ..... پرسش و تمرین
- ۱۵۲۳ ..... حروف عطف، استفهام، نفی و جواب
- ۱۵۲۳ ..... حروف عطف
- ۱۵۲۴ ..... حروف استفهام
- ۱۵۲۵ ..... حروف نفی
- ۱۵۲۵ ..... حروف جواب
- ۱۵۲۶ ..... پرسش و تمرین
- ۱۵۲۷ ..... حرف تحقیق و تقلیل، تعریف، تنبیه، مصدر، ربط و نون وقایه
- ۱۵۲۷ ..... حرف تحقیق و تقلیل
- ۱۵۲۷ ..... حرف تعریف
- ۱۵۲۷ ..... حروف تنبیه
- ۱۵۲۸ ..... حروف مصدر

- ۱۵۲۹ ..... حرف ربط
- ۱۵۲۹ ..... نون وقایه
- ۱۵۲۹ ..... پرسش و تمرین
- ۱۵۳۱ ..... اسم های عامل
- ۱۵۳۱ ..... اسم فاعل، مفعول، تفضیل و مصدر
- ۱۵۳۱ ..... اسم فاعل
- ۱۵۳۲ ..... اسم مفعول
- ۱۵۳۳ ..... مصدر
- ۱۵۳۳ ..... اسم تفضیل
- ۱۵۳۴ ..... پرسش و تمرین
- ۱۵۳۵ ..... اسم مبالغه، صفت مشبیه، اسم شرط، تمییز، اضافه و اسم فعل
- ۱۵۳۵ ..... اسم مبالغه
- ۱۵۳۶ ..... صفت مشبیه
- ۱۵۳۶ ..... اسم شرط
- ۱۵۳۷ ..... عامل در تمییز
- ۱۵۳۸ ..... مضاف
- ۱۵۳۹ ..... اسم فعل
- ۱۵۴۰ ..... پرسش و تمرین
- ۱۵۴۲ ..... توابع
- ۱۵۴۲ ..... اشاره
- ۱۵۴۲ ..... ۱ صفت
- ۱۵۴۳ ..... ۲ تاکید
- ۱۵۴۴ ..... ۳ بدل
- ۱۵۴۴ ..... ۴ عطف بیان
- ۱۵۴۵ ..... ۵ عطف به حروف
- ۱۵۴۵ ..... پرسش و تمرین

١٥٤٨	شرح العوامل فى التحو
١٥٤٨	اشاره
١٥٤٨	مقدمه
١٥٤٨	العوامل اللفظيه
١٥٤٨	اشاره
١٥٤٨	بيان انواع العوامل التسماعى
١٥٤٨	النوع الأول : حروف تجزئ الاسم فقط
١٥٥٥	النوع الثانى : حروف تنصب الاسم و ترفع الخبر
١٥٥٨	النوع الثالث : حرفان يرفعان الاسم و ينصبان الخبر
١٥٥٨	النوع الرابع : حروف تنصب الاسم فقط
١٥٥٩	النوع الخامس : حروف تنصب الفعل المضارع
١٥٦٠	النوع السادس : حروف تجزئ الفعل المضارع
١٥٦٢	النوع السابع : أسماء تجزئ الفعلين على معنى إن للشرط والجزاء
١٥٦٣	النوع الثامن : أسماء تنصب الأسماء التكرات على التمييز
١٥٦٧	النوع العاشر : الأفعال التاقصه
١٥٧٠	النوع الحادى عشر : أفعال المقاربه
١٥٧٢	النوع الثانى عشر : أفعال المدح و الذم
١٥٧٣	النوع الثالث عشر : أفعال القلوب
١٥٧٥	بيان أنواع العوامل القياسى
١٥٧٥	اشاره
١٥٧٥	النوع الأول : الفعل
١٥٧٦	النوع الثانى : المضدر
١٥٧٧	النوع الثالث : اسم الفاعل
١٥٧٨	النوع الرابع : اسم المفعول
١٥٧٩	النوع الخامس : الصفة المشبهه
١٥٧٩	النوع السادس : كل اسم أضيف إلى اسم آخر

- ١٥٨٠ ..... النوع السابع : كُلُّ اسْمٍ تَمَّ
- ١٥٨٠ ..... العوامل المعنويّه
- ١٥٨٠ ..... اشارة
- ١٥٨٠ ..... الأوّل : العَامِلُ فِي الْمَبْتَدَأِ وَالْخَبَرِ
- ١٥٨١ ..... الثاني : العَامِلُ فِي الْفِعْلِ الْمُضَارِعِ
- ١٥٨٣ ..... العوامل لممّا محسن
- ١٥٨٣ ..... اشارة
- ١٥٨٣ ..... مقدمه
- ١٥٨٣ ..... تعريف النحو
- ١٥٨٣ ..... العوامل و انواعها
- ١٥٨٣ ..... اشارة
- ١٥٨٣ ..... العوامل اللفظيه
- ١٥٨٣ ..... النوع الأوّل: العوامل السماعيه
- ١٥٨٣ ..... النوع الاول : حروف الجر
- ١٥٩٢ ..... النوع الثاني : حروف مشبّهه بالأفعال
- ١٥٩٥ ..... النوع الثالث : ما ولا المشبّهتان بليس
- ١٥٩٦ ..... النوع الرابع : حروف تنصب اسماً واحداً
- ١٥٩٩ ..... النوع الخامس : حروف تنصب الفعل المضارع
- ١٥٩٩ ..... النوع السادس : حروف تجزم الفعل المضارع
- ١٦٠١ ..... النوع السابع : أفعال تسمى الأفعال الناقصه
- ١٦٠٣ ..... النوع الثامن : أفعال تسمى أفعال المقاربه
- ١٦٠٤ ..... النوع التاسع : أفعال تسمى أفعال المذح والذم
- ١٦٠٥ ..... النوع العاشر : أفعال تسمى أفعال القلوب
- ١٦٠٥ ..... النوع الحادى عشر : أسماء تسمى أسماء الأفعال
- ١٦٠٧ ..... النوع الثانى عشر : أسماء تجزم الفعل المضارع على معنى إن الشرط
- ١٦٠٩ ..... النوع الثالث عشر : أسماء تنصب أسماء النكرات على التمييز

- النوع الثاني : العوامل القياسيه - - - - - ١٦١١
- اشاره - - - - - ١٦١١
- الأول : الفعل - - - - - ١٦١١
- الثاني : المصدر - - - - - ١٦١٣
- الثالث : اسم الفاعل - - - - - ١٦١٤
- الرابع : اسم المفعول - - - - - ١٦١٤
- الخامس : الصفه المشبّهه - - - - - ١٦١٥
- السادس : المضاف - - - - - ١٦١٥
- السابع : كلّ اسم مُبهم قد تمّ بأحد الاشياء الأربعة - - - - - ١٦١٥
- العوامل المعنويه - - - - - ١٦١٥
- الهدايه فى النحو (هدايه) - - - - - ١٦١٧
- اشاره - - - - - ١٦١٧
- خطبه المؤلف - - - - - ١٦١٧
- المقدمه - - - - - ١٦١٧
- الفصل الأول : تعريف النحو - - - - - ١٦١٧
- الفصل الثانى : الكلمه و أقسامها - - - - - ١٦١٨
- الفصل الثالث : الكلام و ما يتألف منه - - - - - ١٦١٩
- القسم الأول : فى الاسم - - - - - ١٦١٩
- اشاره - - - - - ١٦١٩
- الباب الأول : فى الاسم المعرب - - - - - ١٦٢٠
- اشاره - - - - - ١٦٢٠
- المقدمه - - - - - ١٦٢٠
- اشاره - - - - - ١٦٢٠
- الفصل الأول : فى تعريف الاسم المعرب - - - - - ١٦٢٠
- الفصل الثانى : فى أصناف إعراب الاسم - - - - - ١٦٢٠
- الفصل الثالث : الاسم المنصرف و غيره - - - - - ١٦٢٢

- المقصد الأول : فى المرفوعات ١٦٢٥
- اشاره ١٦٢٥
- القسم الأول : الفاعل ١٦٢٥
- القسم الثانى : مفعول ما لم يسم فاعله ١٦٢٦
- القسم الثالث والرابع : المبتدأ والخبر ١٦٢٦
- القسم الخامس : خبر إن وأخواتها ١٦٢٨
- القسم السادس : اسم كان وأخواتها ١٦٢٨
- القسم السابع : اسم «ما» و «لا» المشبهتين بليس ١٦٢٩
- القسم الثامن : خبر «لا» التى لنفى الجنس ١٦٢٩
- المقصد الثانى : فى الأسماء المنصوبات ١٦٢٩
- اشاره ١٦٢٩
- القسم الأول : المفعول المطلق ١٦٢٩
- القسم الثانى : المفعول به ١٦٢٩
- القسم الثالث : المفعول فيه ١٦٣١
- القسم الرابع : المفعول له ١٦٣٢
- القسم الخامس : المفعول معه ١٦٣٢
- القسم السادس : الحال ١٦٣٢
- القسم السابع : التمييز ١٦٣٣
- القسم الثامن : المستثنى ١٦٣٣
- القسم التاسع : خبر كان وأخواتها ١٦٣٥
- القسم العاشر : اسم إن وأخواتها ١٦٣٥
- القسم الحادى عشر : المنصوب بلا التى لنفى الجنس ١٦٣٥
- القسم الثانى عشر : خبر «ما» و «لا» المشبهتين بليس ١٦٣٥
- المقصد الثالث : فى المجرورات ١٦٣٦
- الخاتمه : فى التّوابع ١٦٣٨
- اشاره ١٦٣٨

- ١٦٣٨ ..... القسم الأول : التعت
- ١٦٣٩ ..... القسم الثاني : العطف بالحروف
- ١٦٤٠ ..... القسم الثالث : التأكيد
- ١٦٤١ ..... القسم الرابع : البديل
- ١٦٤٢ ..... القسم الخامس : عطف البيان
- ١٦٤٢ ..... الباب الثاني : فى الاسم المبني
- ١٦٤٢ ..... اشاره
- ١٦٤٣ ..... النوع الأول : المضمرات
- ١٦٤٤ ..... النوع الثاني : أسماء الإشارات
- ١٦٤٤ ..... النوع الثالث : الموصولات
- ١٦٤٤ ..... النوع الرابع : أسماء الأفعال
- ١٦٤٤ ..... النوع الخامس : الأصوات
- ١٦٤٤ ..... النوع السادس : المركبات
- ١٦٤٧ ..... النوع السابع : الكنايات
- ١٦٤٨ ..... النوع الثامن : الظروف المبنيه
- ١٦٥٠ ..... الخاتمه فى سائر أحكام الاسم و لواحقه غير الإعراب والبناء
- ١٦٥٠ ..... اشاره
- ١٦٥٠ ..... فصل : الاسم المعرفه و النكره
- ١٦٥٠ ..... فصل : العَلْم
- ١٦٥٠ ..... فصل : أسماء الأعداد
- ١٦٥٢ ..... فصل : الاسم المذكر و المؤنث
- ١٦٥٢ ..... فصل : اسم المثنى
- ١٦٥٣ ..... فصل : اسم المجموع
- ١٦٥٤ ..... فصل : المصدر
- ١٦٥٥ ..... فصل : اسم الفاعل
- ١٦٥٥ ..... فصل : اسم المفعول

- ١٦٥٦ ----- فصل : الصفه المشبّهه
- ١٦٥٦ ----- فصل : اسم التفضيل
- ١٦٥٧ ----- القسم الثانى : فى الفعل
- ١٦٥٧ ----- اشاره
- ١٦٥٧ ----- القسم الأوّل : الماضى
- ١٦٥٨ ----- القسم الثانى : المضارع
- ١٦٥٨ ----- اشاره
- ١٦٥٨ ----- فصل : فى أصناف الإعراب للفعل
- ١٦٥٩ ----- فصل : عامل الفعل المضارع المرفوع
- ١٦٥٩ ----- فصل : عامل الفعل المضارع المنصوب
- ١٦٦٠ ----- فصل : عامل الفعل المضارع المجزوم
- ١٦٦٢ ----- القسم الثالث : الأمر
- ١٦٦٣ ----- فصل : فعل ما لم يسمّ فاعله
- ١٦٦٣ ----- فصل : الفعل المتعدى و اللازم
- ١٦٦٤ ----- فصل : أفعال القلوب
- ١٦٦٥ ----- فصل : الأفعال الناقصه
- ١٦٦٦ ----- فصل : أفعال المقاربه
- ١٦٦٦ ----- فصل : فعل التعجب
- ١٦٦٧ ----- فصل : أفعال المدح و الذمّ
- ١٦٦٧ ----- القسم الثالث : فى الحرف
- ١٦٦٧ ----- اشاره
- ١٦٦٨ ----- فصل : حروف الجرّ
- ١٦٧٢ ----- فصل : الحروف المشبّهه بالفعل
- ١٦٧٤ ----- فصل : حروف العطف
- ١٦٧٦ ----- فصل : حروف التنبيه
- ١٦٧٦ ----- فصل : حروف النداء

١٦٧٦	فصل : حروف الإيجاب
١٦٧٧	فصل : حروف الزيادة
١٦٧٨	فصل : حروف المصدرية
١٦٧٨	فصل : حرفا التفسير
١٦٧٩	فصل : حروف التحضيض
١٦٧٩	فصل : حرف التوقيع
١٦٨٠	فصل : حروف الاستفهام
١٦٨٠	فصل : حروف الشرط
١٦٨٢	فصل : حرف الردع
١٦٨٢	فصل : التاء الساكنه
١٦٨٣	فصل : التنوين
١٦٨٤	فصل : نون التأکید
١٦٨٦	الهدايه فى النحو تحقيق حسين شيرافكن
١٦٨٦	اشاره
١٦٨٦	اشاره
١٦٩٠	كلمه الناشر
١٦٩٢	الفهرس
١٦٩٦	مقدمه
١٧٠٢	المقدمه
١٧٠٢	اشاره
١٧٠٣	الدرس الأول تعريف علم النحو
١٧٠٣	اشاره
١٧٠٣	الفصل الأول: فى تعريف علم النحو و الغرض منه و موضوعه
١٧٠٣	الفصل الثانى: فى الكلمه و أقسامها
١٧٠٤	الأستله
١٧٠٥	الدرس الثانى حد الاسم و الفعل و علامتهما

حدّ الاسم: ١٧٠٥

اشاره ١٧٠٥

علاماته: [و هي عشر]: ١٧٠٥

تنبيهان: ١٧٠٦

حدّ الفعل: ١٧٠٦

اشاره ١٧٠٦

علاماته: [و هي عشر أيضا]: ١٧٠٦

تنبيهان: ١٧٠٧

الأسئلة ١٧٠٨

التمارين ١٧٠٨

الدرس الثالث حدّ الحرف و علاماته و فوائده ١٧٠٩

حدّ الحرف: ١٧٠٩

علاماته ١٧٠٩

فوائد الحرف ١٧٠٩

تنبيه: ١٧١٠

الأسئلة ١٧١٠

التمارين ١٧١٠

الدرس الرابع تعريف الكلام و أقسامه ١٧١١

الفصل الثالث: في تعريف الكلام و أقسامه ١٧١١

الأسئلة ١٧١٢

التمارين ١٧١٢

باب الاسم ١٧١٣

اشاره ١٧١٣

المعربات ١٧١٤

اشاره ١٧١٤

الدرس الخامس تعريف الاسم المعرب و حكمه ١٧١٥

- ١٧١٥ ..... اشارة
- ١٧١٥ ..... الفصل الأول: فى تعريف الإسم المعرب و حكمه
- ١٧١٧ ..... الأستله
- ١٧١٧ ..... التمارين
- ١٧١٨ ..... الدرس السادس أصناف إعراب الإسم (١)
- ١٧١٨ ..... الفصل الثانى فى أصناف إعراب الإسم و هى تسعه:
- ١٧١٩ ..... الأستله
- ١٧٢٠ ..... التمارين
- ١٧٢١ ..... الدرس السابع أصناف إعراب الإسم (٢)
- ١٧٢١ ..... اشارة
- ١٧٢٢ ..... تنبيه:
- ١٧٢٣ ..... الأستله
- ١٧٢٣ ..... التمارين
- ١٧٢٤ ..... الدرس الثامن غير المنصرف (١)
- ١٧٢٤ ..... الفصل الثالث فى الإسم المنصرف و غير المنصرف
- ١٧٢٤ ..... اشارة
- ١٧٢٤ ..... الأسباب المانع من الصرف
- ١٧٢٤ ..... اشارة
- ١٧٢٥ ..... ١-العدل
- ١٧٢٥ ..... ٢-الوصف
- ١٧٢٦ ..... الأستله
- ١٧٢٦ ..... التمارين
- ١٧٢٧ ..... الدرس التاسع غير المنصرف (٢)
- ١٧٢٧ ..... ٣-التأنيث
- ١٧٢٧ ..... ٤-المعرفة
- ١٧٢٨ ..... ٥-العجمه

- ١٧٢٨ ..... ٦-الجمع
- ١٧٢٩ ..... الأُسْئله
- ١٧٢٩ ..... التّمارين
- ١٧٣٠ ..... الدّرس العاشر غير المنصرف (٣)
- ١٧٣٠ ..... ٧-التركيب
- ١٧٣٠ ..... ٨-الألف و التّون الرّائدتان
- ١٧٣٠ ..... ٩-وزن الفعل
- ١٧٣١ ..... تنبيهه:
- ١٧٣١ ..... تبصره
- ١٧٣٢ ..... الأُسْئله
- ١٧٣٢ ..... التّمارين
- ١٧٣٤ ..... باب الإسم المقصد الأوّل في المرفوعات
- ١٧٣٤ ..... اشاره
- ١٧٣٥ ..... الدّرس الحادى عشر الفاعل (١)
- ١٧٣٥ ..... اشاره
- ١٧٣٥ ..... ١-تعريف الفاعل:
- ١٧٣٥ ..... ٢-حاجه الفعل إليه:
- ١٧٣٥ ..... اشاره
- ١٧٣٥ ..... تنبيهه:
- ١٧٣٦ ..... ٣-إسناد الفعل إلى الفاعل
- ١٧٣٦ ..... (أ) من حيث الإفراد و التثنيه و الجمع
- ١٧٣٦ ..... (ب) من حيث التذكير و التأنيث
- ١٧٣٧ ..... الأُسْئله
- ١٧٣٧ ..... التّمارين
- ١٧٣٨ ..... الدّرس الثّانى عشر الفاعل (٢) و نائب الفاعل
- ١٧٣٨ ..... ٤-الترتيب بين الفاعل و المفعول:

- ١٧٣٨ ..... ٥- حذف الفعل و الفاعل:
- ١٧٤٠ ..... الأُسْئله
- ١٧٤٠ ..... التّمارين
- ١٧٤٢ ..... الدّرس الثالث عشر التنازع
- ١٧٤٢ ..... اشارة
- ١٧٤٤ ..... تنبيهات:
- ١٧٤٤ ..... الأُسْئله
- ١٧٤٥ ..... التّمارين
- ١٧٤٦ ..... الدّرس الرابع عشر المبتدأ و الخبر (١)
- ١٧٤٦ ..... اشارة
- ١٧٤٦ ..... تبصره
- ١٧٤٧ ..... نكات
- ١٧٤٨ ..... الأُسْئله
- ١٧٤٨ ..... التّمارين
- ١٧٥٠ ..... الدّرس الخامس عشر المبتدأ و الخبر (٢)
- ١٧٥٠ ..... اشارة
- ١٧٥١ ..... الأُسْئله
- ١٧٥٢ ..... التّمارين
- ١٧٥٣ ..... الدّرس السادس عشر اسم النواسخ و خبرها
- ١٧٥٣ ..... القسم الخامس من المرفوعات: خبر إنّ و أخواتها
- ١٧٥٣ ..... القسم السادس من المرفوعات: اسم «كان» و أخواتها
- ١٧٥٣ ..... اشارة
- ١٧٥٤ ..... تقديم الخبر:
- ١٧٥٤ ..... القسم السابع من المرفوعات: اسم الحروف المشبّهه ب «ليس»
- ١٧٥٤ ..... القسم الثامن من المرفوعات: خبر «لا» الّتي لنفى الجنس
- ١٧٥٥ ..... الأُسْئله

- ١٧٥٥ ..... التمارين
- ١٧٥٧ ..... تمارين عاثة استخراج الأسماء المرفوعة من الجمل الآتية و أعربها:
- ١٧٥٨ ..... باب الاسم المقصد الثاني في المنصوبات
- ١٧٥٨ ..... اشاره
- ١٧٥٩ ..... الدرس السابع عشر المفعول المطلق
- ١٧٥٩ ..... اشاره
- ١٧٦١ ..... الأسئلة
- ١٧٦١ ..... التمارين
- ١٧٦٣ ..... الدرس الثامن عشر المفعول به (١)
- ١٧٦٣ ..... القسم الثاني من المنصوبات: المفعول به
- ١٧٦٥ ..... الأسئلة
- ١٧٦٥ ..... التمارين
- ١٧٦٧ ..... الدرس التاسع عشر المفعول به (٢)
- ١٧٦٧ ..... اشاره
- ١٧٦٩ ..... الأسئلة
- ١٧٦٩ ..... التمارين
- ١٧٧١ ..... الدرس العشرون المفعول به (٣) و المفعول فيه
- ١٧٧١ ..... اشاره
- ١٧٧١ ..... المندوب:
- ١٧٧٣ ..... الأسئلة
- ١٧٧٤ ..... التمارين
- ١٧٧٦ ..... الدرس الحادي و العشرون المفعول له و المفعول معه
- ١٧٧٦ ..... اشاره
- ١٧٧٧ ..... الأسئلة
- ١٧٧٧ ..... التمارين
- ١٧٧٩ ..... تمارين عاثة

الدرس الثاني والعشرون الحال (١) ١٧٨١

اشاره ١٧٨١

الأسئلة ١٧٨٣

التمارين ١٧٨٣

الدرس الثالث والعشرون الحال (٢) و التمييز ١٧٨٥

أحكام الحال ١٧٨٥

أقسامه ١٧٨٥

حكم تمييز الذات و التسبيه ١٧٨٦

الأسئلة ١٧٨٧

التمارين ١٧٨٧

الدرس الرابع والعشرون المستثنى ١٧٨٩

اشاره ١٧٨٩

الأسئلة ١٧٩١

التمارين ١٧٩١

الدرس الخامس والعشرون اسم النواسخ و خبرها (١) ١٧٩٣

اشاره ١٧٩٣

أقسام اسم «لا» ١٧٩٣

حكمه ١٧٩٤

شروط عمل «لا» ١٧٩٤

الأسئلة ١٧٩٥

التمارين ١٧٩٥

الدرس السادس والعشرون اسم النواسخ و خبرها (٢) ١٧٩٧

المنصوب ب «لا» التي لنفى الجنس (٢) ١٧٩٧

شروط عملها ١٧٩٧

الأسئلة ١٧٩٩

التمارين ١٧٩٩

١٨٠٠ ..... تمارين عائه

١٨٠٢ ..... باب الاسم المقصد الثالث فى المجرورات

١٨٠٢ ..... اشارة

١٨٠٣ ..... الدرس السابع والعشرون المضاف إليه (١)

١٨٠٣ ..... اشارة

١٨٠٥ ..... الأستله

١٨٠٥ ..... التمارين

١٨٠٧ ..... الدرس الثامن والعشرون المضاف إليه (٢)

١٨٠٧ ..... اشارة

١٨٠٩ ..... الأستله

١٨٠٩ ..... التمارين

١٨١٠ ..... تمارين عائه

١٨١٢ ..... باب الإسم التواع

١٨١٢ ..... اشارة

١٨١٣ ..... الدرس التاسع والعشرون النعت

١٨١٣ ..... خاتمه: فى التواع

١٨١٤ ..... فائده النعت: [أو له فائدتان:]

١٨١٥ ..... تنبيهان

١٨١٥ ..... الأستله

١٨١٦ ..... التمارين

١٨١٨ ..... الدرس الثلاثون العطف بالحروف

١٨١٨ ..... اشارة

١٨١٨ ..... تعريفه:

١٨١٨ ..... أحكامه

١٨١٩ ..... الأستله

١٨١٩ ..... التمارين

١٨٢١ ..... الدرس الحادي و الثلاثون التأكيد

١٨٢١ ..... اشارة

١٨٢٢ ..... أحكام التأكيد المعنوى

١٨٢٣ ..... الأسئلة

١٨٢٣ ..... التمارين

١٨٢٥ ..... الدرس الثانى و الثلاثون البدل و عطف البيان

١٨٢٥ ..... اشارة

١٨٢٧ ..... الأسئلة

١٨٢٨ ..... التمارين

١٨٢٩ ..... تمارين عاقته

١٨٣١ ..... باب الاسم المبنيات

١٨٣١ ..... اشارة

١٨٣٢ ..... الدرس الثالث و الثلاثون المضمرة (١)

١٨٣٢ ..... اشارة

١٨٣٣ ..... أنواع المبنى

١٨٣٣ ..... اشارة

١٨٣٣ ..... النوع الأول من المبنيات: المضمرة

١٨٣٤ ..... الأسئلة

١٨٣٤ ..... التمارين

١٨٣٤ ..... الدرس الرابع و الثلاثون المضمرة (٢)

١٨٣٤ ..... اشارة

١٨٣٧ ..... أحكامه

١٨٣٨ ..... الأسئلة

١٨٣٩ ..... التمارين

١٨٤١ ..... الدرس الخامس و الثلاثون أسماء الاشارات و الموصولات

١٨٤١ ..... النوع الثانى من المبنيات: أسماء الإشارات

- ١٨٤٢ ..... النوع الثالث من المبتنيات: الموصولات
- ١٨٤٢ ..... تعريف الموصول:
- ١٨٤٢ ..... أقسام الموصول:
- ١٨٤٣ ..... تنبيهان:
- ١٨٤٣ ..... الأسئلة
- ١٨٤٤ ..... التمارين
- ١٨٤٦ ..... الدرس السادس و الثلاثون أسماء الافعال و الاصوات و المركبات
- ١٨٤٦ ..... النوع الرابع من المبتنيات: أسماء الأفعال
- ١٨٤٧ ..... النوع الخامس من المبتنيات: أسماء الأصوات
- ١٨٤٧ ..... النوع السادس من المبتنيات: المركبات
- ١٨٤٨ ..... الأسئلة
- ١٨٤٩ ..... التمارين
- ١٨٥١ ..... الدرس السابع و الثلاثون الكنايات
- ١٨٥١ ..... النوع السابع من المبتنيات: الكنايات
- ١٨٥٣ ..... الأسئلة
- ١٨٥٣ ..... التمارين
- ١٨٥٥ ..... الدرس الثامن و الثلاثون الظروف المبتنيه (١)
- ١٨٥٥ ..... النوع الثامن من المبتنيات: الظروف المبتنيه
- ١٨٥٧ ..... الأسئلة
- ١٨٥٧ ..... التمارين
- ١٨٥٩ ..... الدرس التاسع و الثلاثون الظروف المبتنيه (٢)
- ١٨٥٩ ..... اشاره
- ١٨٦٠ ..... الأسئلة
- ١٨٦١ ..... التمارين
- ١٨٦٣ ..... باب الاسم الخاتمه
- ١٨٦٣ ..... اشاره

١٨٦٤	الدرس الأربعون التعريف و التنكير و أسماء العدد (١)
١٨٦٤	اشاره
١٨٦٤	الفصل الأول: فى التعريف و التنكير
١٨٦٥	الفصل الثانى: فى أسماء العدد (١)
١٨٦٥	تعريف اسم العدد:
١٨٦٥	كيفية استعماله
١٨٦٦	الأسئلة
١٨٦٦	التمارين
١٨٦٨	الدرس الحادى و الأربعون أسماء العدد (٢) و المذكر و المؤنث
١٨٦٨	اشاره
١٨٦٨	الفصل الثالث: فى المذكر و المؤنث
١٨٦٨	اشاره
١٨٦٩	علامات التأنيث: أو هى [ثلاثه]:
١٨٦٩	أقسام المؤنث: أو هو أعلى قسمين:
١٨٧٠	الأسئلة
١٨٧٠	التمارين
١٨٧٣	الدرس الثانى و الأربعون التثنيه
١٨٧٣	الفصل الرابع: فى التثنيه
١٨٧٣	اشاره
١٨٧٤	تنبيهات:
١٨٧٤	الأسئلة
١٨٧٤	التمارين
١٨٧٦	الدرس الثالث و الأربعون الجمع المصتح
١٨٧٦	الفصل الخامس: فى الجمع
١٨٧٦	اشاره
١٨٧٦	أقسام الجمع:

الأستله ١٨٧٨

التّمارين ١٨٧٨

الدّرس الرابع و الأربعون الجمع المكتر و المصدر ١٨٨٠

اشاره ١٨٨٠

أقسام الجمع المكتر: ١٨٨٠

الفصل السادس: في المصدر ١٨٨٠

تنبيهان: ١٨٨١

الأستله ١٨٨٢

التّمارين ١٨٨٢

الدّرس الخامس و الأربعون اسما الفاعل و المفعول ١٨٨٥

الفصل السابع: في اسم الفاعل ١٨٨٥

الفصل الثامن: في اسم المفعول ١٨٨٦

الأستله ١٨٨٦

التّمارين ١٨٨٧

الدّرس السادس و الأربعون الصفه المشبّهه ١٨٨٩

الفصل التاسع: في الصفه المشبّهه ١٨٨٩

الأستله ١٨٩١

التّمارين ١٨٩١

الدّرس السابع و الأربعون اسم التفضيل ١٨٩٤

الفصل العاشر: في اسم التفضيل ١٨٩٤

اشاره ١٨٩٤

وجوه استعماله: ١٨٩٤

تنبيهان ١٨٩٥

الأستله ١٨٩٥

التّمارين ١٨٩٦

باب الفعل ١٨٩٨

١٨٩٨	اشاره
١٨٩٩	الدّرس الثامن و الأربعون الماضي و المضارع المبني
١٨٩٩	اشاره
١٨٩٩	أقسام الفعل:
١٨٩٩	اشاره
١٨٩٩	الأوّل: الماضي
١٨٩٩	تعريفه:
١٨٩٩	بنائه:
١٨٩٩	الثاني: المضارع
١٨٩٩	تعريفه:
١٩٠٠	إعرابه و بنائه
١٩٠١	الأسئلة
١٩٠١	التمارين
١٩٠٣	الدّرس التاسع و الأربعون أصناف اعراب الفعل المضارع و عامل المضارع المرفوع
١٩٠٣	اشاره
١٩٠٣	الفصل الأوّل: في أصناف إعراب الفعل المضارع
١٩٠٤	الفصل الثّاني: في المضارع المرفوع و عامله
١٩٠٤	الأسئلة
١٩٠٥	التمارين
١٩٠٧	الدّرس الخمسون عوامل المضارع المنصوب
١٩٠٧	الفصل الثالث: في المضارع المنصوب و عامله
١٩٠٧	اشاره
١٩٠٧	مواضع تقدير «أن»:
١٩٠٩	الأسئلة
١٩١٠	التمارين
١٩١٢	الدّرس الحادي و الخمسون عوامل المضارع المجزوم (١)

- ١٩١٢ ----- الفصل السابع: فى المضارع المجزوم و عامله
- ١٩١٢ ----- اشارة
- ١٩١٣ ----- مواضع امتناع ربط الجزاء ب «الفاء» و جوازه:
- ١٩١٤ ----- الأسئلة
- ١٩١٤ ----- التمارين
- ١٩١٤ ----- الدرس الثانى و الخمسون عوامل المضارع المجزوم (٢)
- ١٩١٤ ----- اشارة
- ١٩١٧ ----- تتمه
- ١٩١٧ ----- مواضع تقدير «إن»
- ١٩١٨ ----- الأسئلة
- ١٩١٨ ----- التمارين
- ١٩٢٠ ----- الدرس الثالث و الخمسون الامر و الفعل المجهول (١)
- ١٩٢٠ ----- الثالث: الأمر
- ١٩٢٠ ----- الفصل الأول: فى فعل ما لم يسم فاعله
- ١٩٢١ ----- الأسئلة
- ١٩٢٢ ----- التمارين
- ١٩٢٤ ----- الدرس السابع و الخمسون الفعل المجهول (٢) و اللازم و المتعدى
- ١٩٢٤ ----- علامه «فعل ما لم يسم فاعله» فى المضارع
- ١٩٢٤ ----- الفصل الثانى: فى اللازم و المتعدى
- ١٩٢٤ ----- الأسئلة
- ١٩٢٤ ----- التمارين
- ١٩٢٩ ----- الدرس الخامس و الخمسون أفعال القلوب
- ١٩٢٩ ----- الفصل الثالث: فى أفعال القلوب
- ١٩٣١ ----- الأسئلة
- ١٩٣١ ----- التمارين
- ١٩٣٣ ----- الدرس السادس و الخمسون الافعال الناقصه (١)

١٩٣٣	الفصل الرابع: في الأفعال التاقصه
١٩٣٥	الأسئلة
١٩٣٥	التمارين
١٩٣٧	الدرس السابع والخمسون الأفعال التاقصه (٢) و افعال المقاربه
١٩٣٧	اشاره
١٩٣٧	الفصل الخامس: في أفعال المقاربه
١٩٣٩	الأسئلة
١٩٣٩	التمارين
١٩٤١	الدرس الثامن والخمسون فعل التعجب و أفعال المدح و الذم
١٩٤١	الفصل السادس: في فعل التعجب
١٩٤١	الفصل السابع: في أفعال المدح و الذم
١٩٤٣	الأسئلة
١٩٤٣	التمارين
١٩٤٤	باب الحرف
١٩٤٤	اشاره
١٩٤٧	الدرس التاسع والخمسون حروف الجر (١)
١٩٤٧	اشاره
١٩٤٧	الفصل الأول: في حروف الجر
١٩٤٩	الأسئلة
١٩٤٩	التمارين
١٩٥١	الدرس الستون حروف الجر (٢)
١٩٥١	اشاره
١٩٥٣	الأسئلة
١٩٥٣	التمارين
١٩٥٥	الدرس الحادي و الستون حروف الجر (٣)
١٩٥٥	اشاره

- أحكامها ١٩٥٦
- الأستله ١٩٥٧
- التمارين ١٩٥٧
- الدّرس الثّاني و السّتون حروف الجرّ (٤) ١٩٥٩
- اشاره ١٩٥٩
- الأستله ١٩٦٢
- التمارين ١٩٦٢
- تمارين عائه ١٩٦٤
- الدّرس الثّالث و السّتون الحروف المشبّهه بالفعل (١) ١٩٦٥
- الفصل الثّاني: في الحروف المشبّهه بالفعل ١٩٦٥
- اشاره ١٩٦٥
- «إِنّ» المكسوره و «أَنْ» المفتوحه ١٩٦٥
- مواضع وجوب كسر همزه «إِنّ» ١٩٦٦
- مواضع وجوب فتح همزه «أَنْ» ١٩٦٦
- العطف على أسماء هذه الحروف ١٩٦٧
- الأستله ١٩٦٨
- التمارين ١٩٦٨
- الدّرس الرّابع و السّتون الحروف المشبّهه بالفعل (٢) ١٩٧٠
- اشاره ١٩٧٠
- الأستله ١٩٧٢
- التمارين ١٩٧٢
- الدّرس الخامس و السّتون حروف العطف (١) ١٩٧٤
- الفصل الثّالث: في حروف العطف ١٩٧٤
- الأستله ١٩٧٥
- التمارين ١٩٧٥
- الدّرس السّادس و السّتون حروف العطف (٢) ١٩٧٧

- ١٩٧٧ ..... اشارة
- ١٩٧٨ ..... الأستله
- ١٩٧٩ ..... التمارين
- ١٩٨١ ..... الدرس السابع و الستون حروف العطف (٣) و التنبيه و النداء و الايجاب
- ١٩٨١ ..... اشارة
- ١٩٨٢ ..... الفصل السابع: فى حروف التنبيه:
- ١٩٨٢ ..... الفصل الخامس: فى حروف التداء:
- ١٩٨٣ ..... الفصل السادس: فى حروف الإيجاب:
- ١٩٨٤ ..... الأستله
- ١٩٨٤ ..... التمارين
- ١٩٨٧ ..... الدرس الثامن و الستون حروف الزيادة و الحروف المصدرية
- ١٩٨٧ ..... الفصل السابع: فى حروف الزيادة:
- ١٩٨٧ ..... اشارة
- ١٩٨٧ ..... مواضع زياده «ما» :
- ١٩٨٨ ..... مواضع زياده «لا» :
- ١٩٨٨ ..... الفصل الثامن: فى الحروف المصدرية:
- ١٩٩٠ ..... الأستله
- ١٩٩٠ ..... التمارين
- ١٩٩٣ ..... الدرس التاسع و الستون حرفا التفسير و حروف التحضيض
- ١٩٩٣ ..... الفصل التاسع: فى حرفى التفسير
- ١٩٩٣ ..... الفصل العاشر: فى حروف التحضيض
- ١٩٩٤ ..... الأستله
- ١٩٩٤ ..... التمارين
- ١٩٩٦ ..... الدرس السبعون حرف التوقع و حرفا الاستفهام
- ١٩٩٦ ..... الفصل الحادى عشر: فى حرف التوقع
- ١٩٩٦ ..... اشارة

- ١٩٩٧ ..... تنبيهان:
- ١٩٩٧ ..... الفصل الثاني عشر: في حرفي الاستفهام:
- ١٩٩٨ ..... الأسئلة
- ١٩٩٨ ..... التمارين
- ٢٠٠٠ ..... الدرس الحادي و السبعون حروف الشرط (١)
- ٢٠٠٠ ..... الفصل الثالث عشر: في حروف الشرط:
- ٢٠٠٠ ..... اشاره
- ٢٠٠١ ..... تنبيه
- ٢٠٠١ ..... الأسئلة
- ٢٠٠٢ ..... التمارين
- ٢٠٠٣ ..... الدرس الثاني و السبعون حروف الشرط (٢) و حرف الزدع
- ٢٠٠٣ ..... اشاره
- ٢٠٠٣ ..... الفصل الرابع عشر: في حرف الزدع:
- ٢٠٠٤ ..... الأسئلة
- ٢٠٠٥ ..... التمارين
- ٢٠٠٧ ..... الدرس الثالث و السبعون تاء التانيث و التنوين
- ٢٠٠٧ ..... الفصل الخامس عشر: في تاء التانيث الساكنه
- ٢٠٠٧ ..... الفصل السادس عشر: في التنوين
- ٢٠٠٩ ..... الأسئلة
- ٢٠٠٩ ..... التمارين
- ٢٠١١ ..... الدرس الرابع و السبعون نون التأكيد
- ٢٠١١ ..... الفصل السابع عشر: في نون التأكيد
- ٢٠١١ ..... اشاره
- ٢٠١١ ..... مواضع إلحاقها
- ٢٠١١ ..... تنبيهان:
- ٢٠١٢ ..... الأسئلة

٢٠١٣	التمارين
٢٠١٤	فهرس المصادر القرآن الكريم
٢٠١٤	شرح الأنموذج (انموذج)
٢٠١٤	اشاره
٢٠١٤	مقدمه
٢٠١٧	تبيين الكلمه و الكلام
٢٠١٩	باب الاسم و أصنافه
٢٠١٩	١-اشاره
٢٠٢٢	٢-اسم الجنس
٢٠٢٣	٣-العلم
٢٠٢٤	٤-المعرب
٢٠٢٤	اشاره
٢٠٢٩	أسباب منع الصرف
٢٠٣١	قاعده
٢٠٣١	المرفوعات
٢٠٣١	اشاره
٢٠٣١	الفاعل
٢٠٣٣	المبتدأ و خبره و أحكامهما
٢٠٣٤	الاسم في باب كان
٢٠٣٤	الخبر في باب أن
٢٠٣٧	خبر لا التي لنفي الجنس
٢٠٣٨	اسم ما ولا المشبهتين بليس
٢٠٣٨	المنصوبات
٢٠٣٨	اشاره
٢٠٣٩	الأول : المفعول المطلق
٢٠٣٩	الثانى : المفعول به و فيه أحكام المنادى

- الثالث : المفعول فيه ٢٠٤٤
- الرابع : المفعول معه ٢٠٤٤
- الخامس : المفعول له ٢٠٤٥
- الملحق بالأصل في المنصوبات ٢٠٤٥
- الحال ٢٠٤٥
- التمييز ٢٠٤٦
- المستثنى بيّلاً ٢٠٤٧
- الخبر في باب كان ٢٠٥٠
- الاسم في باب إنّ ٢٠٥٠
- اسم لا لنفى الجنس اذا كان مضافاً ٢٠٥٠
- خبر ما ولا بمعنى ليس ٢٠٥١
- المجرورات ٢٠٥٢
- اشاره ٢٠٥٢
- أقسام الإضافة و أحكامها ٢٠٥٢
- توابع المعرب ٢٠٥٥
- الأول : التأكيد ٢٠٥٥
- الثاني : الصفه ٢٠٥٧
- الثالث : البديل ٢٠٦٠
- الرابع : عطف البيان ٢٠٦٢
- الخامس : العطف بالحروف ٢٠٦٢
- ٥-المبنى و أنواعه ٢٠٦٢
- ٦-المثنى ٢٠٧١
- ٧-المجموع ٢٠٧٣
- ٨و٩-المعرفه والتكره ٢٠٧٧
- ١٠و١١-المذكّر والمؤنث ٢٠٧٨
- ١٢-المصغّر ٢٠٨٢

- ٢٠٨٦-----١٣-المنسوب
- ٢٠٩٠-----١٤-أسماء العدد
- ٢٠٩٢-----١٥-الأسماء المتصلة بالأفعال
- ٢٠٩٢-----اشاره
- ٢٠٩٢-----المصدر
- ٢٠٩٤-----اسم الفاعل
- ٢٠٩٤-----اسم المفعول
- ٢٠٩٥-----الصفة المشبّهه
- ٢٠٩٥-----أفعل التفضيل
- ٢٠٩٨-----باب الفعل و أصنافه
- ٢٠٩٨-----اشاره
- ٢٠٩٩-----١-الماضى
- ٢٠٩٩-----٢-المضارع
- ٢١٠٥-----٣-الأمر
- ٢١٠٦-----٤و٥-المتعدى وغير المتعدى
- ٢١٠٧-----٦-المبنى للمفعول
- ٢١٠٩-----٧-أفعال القلوب
- ٢١١٠-----٨-الأفعال الناقصة
- ٢١١٢-----٩-أفعال المقاربه
- ٢١١٣-----١٠-فعل المدح والذم
- ٢١١٥-----١١-فعل التعجب
- ٢١١٧-----باب الحرف و أصنافه
- ٢١١٧-----اشاره
- ٢١١٨-----١-حروف الإضافة
- ٢١٢١-----٢-الحروف المشبّهه بالفعل
- ٢١٢٤-----٣-حروف العطف

- ٢١٢٧ ..... ٤-حروف النفي
- ٢١٢٩ ..... ٥-حروف التنبيه
- ٢١٢٩ ..... ٦-حروف النداء
- ٢١٣٠ ..... ٧-حروف التصديق
- ٢١٣١ ..... ٨-حروف الاستثناء
- ٢١٣١ ..... ٩-حرفا الخطاب
- ٢١٣١ ..... ١٠-حروف الصلة
- ٢١٣٢ ..... ١١-حرفا التفسير
- ٢١٣٢ ..... ١٢-الحرفان المصدريتان
- ٢١٣٢ ..... ١٣-حروف التحضيض
- ٢١٣٣ ..... ١٤-حروف التقريب
- ٢١٣٣ ..... ١٥-حروف الاستقبال
- ٢١٣٤ ..... ١٦-حرفا الاستفهام
- ٢١٣٤ ..... ١٧-حرفا الشرط
- ٢١٣٧ ..... ١٨-حرف التعليل
- ٢١٣٧ ..... ١٩-حرف الردع
- ٢١٣٧ ..... ٢٠-اللامات
- ٢١٣٩ ..... ٢١-تاء التأنيث الساكنه
- ٢١٣٩ ..... ٢٢-النون المؤكده
- ٢١٤٠ ..... ٢٣-هاء السكت
- ٢١٤٣ ..... الصمديّه (صمديه)
- ٢١٤٣ ..... اشاره
- ٢١٤٣ ..... خطبه المؤلف رحمه الله
- ٢١٤٣ ..... الحديقته الأولى : فيما أردت تقديمه
- ٢١٤٣ ..... غزه :
- ٢١٤٣ ..... تعريف الكلمه و الكلام

- ٢١٤٤ ..... حدّ الاسم و الفعل و الحرف
- ٢١٤٤ ..... أقسام الاسم بحسب الوضع
- ٢١٤٤ ..... أقسام الفعل بحسب الوضع
- ٢١٤٥ ..... الإعراب و البناء و أنواعهما
- ٢١٤٥ ..... اشاره
- ٢١٤٥ ..... علائم الرفع
- ٢١٤٦ ..... علائم النصب
- ٢١٤٦ ..... علائم الجزم
- ٢١٤٦ ..... علامتا الجزم
- ٢١٤٦ ..... مواضع تقدير الإعراب
- ٢١٤٧ ..... الحديقه الثانيه : فيما يتعلّق بالأسماء
- ٢١٤٧ ..... اشاره
- ٢١٤٧ ..... أنواع المعربات
- ٢١٤٧ ..... اشاره
- ٢١٤٧ ..... النوع الأوّل : ما يرد مرفوعاً لا غير
- ٢١٤٧ ..... اشاره
- ٢١٤٧ ..... الأوّل : الفاعل
- ٢١٤٧ ..... اشاره
- ٢١٤٧ ..... تبصره :
- ٢١٤٨ ..... الثاني : نائب الفاعل
- ٢١٤٨ ..... الثالث والرابع : المبتدأ والخبر
- ٢١٤٨ ..... اشاره
- ٢١٤٨ ..... قاعده :
- ٢١٤٩ ..... النواسخ للمبتدأ و الخبر
- ٢١٤٩ ..... اشاره
- ٢١٤٩ ..... الأوّل : الأفعال الناقصه

- ٢١٤٩ ..... الثاني : الأحراف المشبهة بالفعل
- ٢١٥٠ ..... الثالث : ما ولا المشبهتان بليس
- ٢١٥٠ ..... الرابع : لا النافية للجنس
- ٢١٥١ ..... الخامس : الأفعال المقاربه
- ٢١٥٢ ..... النوع الثاني : ما يرد منصوباً لا غير
- ٢١٥٢ ..... اشاره
- ٢١٥٢ ..... الأول : المفعول به
- ٢١٥٢ ..... الثاني : المفعول المطلق
- ٢١٥٢ ..... الثالث : المفعول له
- ٢١٥٢ ..... الرابع : المفعول معه
- ٢١٥٣ ..... الخامس : المفعول فيه
- ٢١٥٣ ..... السادس : المنصوب بنزع الخافض
- ٢١٥٣ ..... السابع : الحال
- ٢١٥٤ ..... الثامن : التمييز
- ٢١٥٤ ..... النوع الثالث : ما يرد مجروراً لا غير
- ٢١٥٤ ..... اشاره
- ٢١٥٤ ..... الأول : المضاف إليه
- ٢١٥٥ ..... الثاني : المجرور بالحرف
- ٢١٥٥ ..... النوع الرابع : ما يرد منصوباً وغير منصوب
- ٢١٥٥ ..... اشاره
- ٢١٥٥ ..... الأول : المستثنى
- ٢١٥٦ ..... تتمه : المستثنى بخلا و عدا و حاشا
- ٢١٥٦ ..... الثاني : المشتغل عنه العامل
- ٢١٥٧ ..... الثالث : المنادى
- ٢١٥٧ ..... اشاره
- ٢١٥٧ ..... تفصيل : إعراب المنادى

- ٢١٥٨ ..... تبصره : إعراب توابع المنادى
- ٢١٥٨ ..... الرابع : مميّز أسماء العدد
- ٢١٥٨ ..... اشاره
- ٢١٥٩ ..... تنميّة : فى ذكر أمثله
- ٢١٥٩ ..... أنواع المبتنيات
- ٢١٥٩ ..... ١-الضمير
- ٢١٥٩ ..... اشاره
- ٢١٥٩ ..... مسأله : ضمير الشأن والقصة
- ٢١٦٠ ..... فائده : عود الضمير على المتأخر لفظاً ورتبة
- ٢١٦٠ ..... ٢-أسماء الإشاره
- ٢١٦١ ..... ٣-الموصول
- ٢١٦١ ..... ٤-المركّب
- ٢١٦٢ ..... التوابع
- ٢١٦٢ ..... اشاره
- ٢١٦٢ ..... الأوّل : النعت
- ٢١٦٢ ..... الثانى : المعطوف بالحرف
- ٢١٦٣ ..... الثالث : التأكيد
- ٢١٦٣ ..... الرابع : البديل
- ٢١٦٤ ..... الخامس : عطف البيان
- ٢١٦٤ ..... الأسماء العاملة المشبّهه بالأفعال
- ٢١٦٤ ..... اشاره
- ٢١٦٤ ..... الأوّل : المصدر
- ٢١٦٥ ..... الثانى والثالث : اسم الفاعل والمفعول
- ٢١٦٥ ..... الرابع : الصفه المشبّهه
- ٢١٦٦ ..... الخامس : اسم التفضيل
- ٢١٦٧ ..... خاتمه : موانع صرف الاسم

٢١٤٨	الحديثه الثالثه : فيما يتعلّق بالأفعال
٢١٤٨	اشاره
٢١٤٨	نواصب المضارع
٢١٤٩	فصل : و الجوازم نوعان
٢١٧٠	فصل : فى أفعال المدح والذم
٢١٧٠	فصل : فعلا التعجب
٢١٧١	فصل : أفعال القلوب
٢١٧١	خاتمه : التنازع فى العمل
٢١٧٢	الحديثه الرابعه : فى الجمل و ما يتبعها
٢١٧٢	اشاره
٢١٧٣	تفصيل : الجمل التى لها محلّ
٢١٧٣	الأولى : ممّا له محلّ الخبريّة
٢١٧٣	الثانيه : الحالتيه
٢١٧٣	الثالثه : الواقعه مفعولاً بها
٢١٧٤	الرابعه : المضاف إليها
٢١٧٤	الخامسه : الواقعه جواباً لشرط جازم
٢١٧٤	السادسه : التابعه لمفرد
٢١٧٤	السابعه : التابعه لجمله لها محلّ
٢١٧٤	تفصيل آخر : الجمل التى لا محلّ لها
٢١٧٤	الأولى : ممّا لا محلّ له المستأنفه
٢١٧٥	الثانيه : المعترضه
٢١٧٥	الثالثه : المفسره
٢١٧٥	الرابعه : صله الموصول
٢١٧٥	الخامسه : المجاب بها القسم
٢١٧٥	السادسه : المجاب بها شرط غير جازم
٢١٧٦	السابعه : التابعه لِمَا لا محلّ له

٢١٧٦ ..... خاتمه : فى أحكام الجازّ و المجرور و الظرف

٢١٧٦ ..... الحديقه الخامسه : فى المفردات

٢١٧٦ ..... الهمزه

٢١٧٦ ..... أن

٢١٧٧ ..... وإن

٢١٧٧ ..... أن

٢١٧٧ ..... إن

٢١٧٧ ..... إذ

٢١٧٨ ..... إذا

٢١٧٨ ..... أم

٢١٧٨ ..... أما

٢١٧٨ ..... إما

٢١٧٨ ..... أى

٢١٧٩ ..... بل

٢١٧٩ ..... حاشا

٢١٧٩ ..... حتى

٢١٧٩ ..... الفاء

٢١٨٠ ..... قد

٢١٨٠ ..... قط

٢١٨٠ ..... كم

٢١٨٠ ..... كيف

٢١٨١ ..... لو

٢١٨١ ..... لولا

٢١٨١ ..... لئما

٢١٨١ ..... ما

٢١٨١ ..... هل

۲۱۸۳	منطق
۲۱۸۳	الکبری فی المنطق (منطق کبری)
۲۱۸۳	مشخصات کتاب
۲۱۸۳	تعریف معقول و محسوس
۲۱۸۳	فصل : تصور و تصدیق
۲۱۸۵	فصل : تصور و تصدیق ضروری و نظری
۲۱۸۶	فصل : تصورات
۲۱۸۶	فصل : معرّف و حجّت
۲۱۸۷	فصل : دلالت و انواع آن
۲۱۸۹	فصل : حقیقت و مجاز
۲۱۸۹	فصل : لفظ مفرد و مشترک
۲۱۸۹	فصل : لفظ مفرد و مرکّب
۲۱۹۱	فصل : جزئی و کلی
۲۱۹۵	فصل : حدّ و رسم
۲۱۹۶	فصل : تصدیقات
۲۱۹۶	اشاره
۲۱۹۶	فصل : قضایای حملیه و شرطیه
۲۱۹۸	فصل : قضایای ضروریّه و ممکنه
۲۱۹۹	فصل : عکس قضایا
۲۲۰۰	فصل : نقیض قضایا
۲۲۰۰	فصل : قضیه لزومیّه و اتّفاقیّه
۲۲۰۱	فصل : اقسام حجّت
۲۲۰۲	قیاس اقرانی و استثنائی
۲۲۰۶	منطق ۱ (منتظری مقدم)
۲۲۰۶	مشخصات کتاب
۲۲۰۶	اشاره

۲۲۰۷	بخش اول : تعریف منطق و جایگاه آن
۲۲۰۷	درس ۱ : چرایی، تعریف و موضوع منطق
۲۲۰۷	اهداف کلی
۲۲۰۸	چرایی منطق
۲۲۰۹	تعریف منطق
۲۲۱۰	موضوع منطق
۲۲۱۲	چکیده
۲۲۱۳	پرسش
۲۲۱۳	خودآزمایی
۲۲۱۶	برای تفکر بیشتر
۲۲۱۷	درس ۲ : سِمَت، تقسیم و مباحثِ منطق
۲۲۱۷	اهداف کلی
۲۲۱۸	سِمَت منطق
۲۲۱۸	منطق صورت و ماده
۲۲۱۹	مباحثِ منطق
۲۲۲۱	چکیده
۲۲۲۲	پرسش
۲۲۲۲	خودآزمایی
۲۲۲۶	برای تفکر بیشتر
۲۲۲۷	درس ۳ : تاریخچه و مؤلف منطق
۲۲۲۷	اهداف کلی
۲۲۲۸	تاریخچه منطق
۲۲۲۹	دانشوران مسائل منطقی
۲۲۳۱	مؤلف منطق
۲۲۳۲	طبقه بندی آموزشی کتاب های منطقی
۲۲۳۴	چکیده

- ۲۲۳۵ - پرسش
- ۲۲۳۵ - خودآزمایی
- ۲۲۳۹ - برای تفکر بیشتر
- ۲۲۴۰ - بخش دوم : تصورات
- ۲۲۴۰ - درس ۴ : منطق و بحث الفاظ
- ۲۲۴۰ - اهداف کلی
- ۲۲۴۱ - علم منطق و احکام لفظ
- ۲۲۴۲ - دلالت و اقسام آن
- ۲۲۴۴ - اقسام لفظ
- ۲۲۴۶ - چکیده
- ۲۲۴۷ - پرسش
- ۲۲۴۷ - خودآزمایی
- ۲۲۴۹ - برای تفکر بیشتر
- ۲۲۵۱ - درس ۵ : نسبت های چهارگانه
- ۲۲۵۱ - اهداف کلی
- ۲۲۵۲ - مفهوم
- ۲۲۵۲ - مصداق
- ۲۲۵۲ - مفهوم کلی و مفهوم جزئی
- ۲۲۵۳ - جزئی حقیقی و جزئی اضافی
- ۲۲۵۴ - نسبت های چهارگانه بین دو مفهوم کلی
- ۲۲۵۵ - چکیده
- ۲۲۵۶ - پرسش
- ۲۲۵۶ - خودآزمایی
- ۲۲۵۸ - برای تفکر بیشتر
- ۲۲۶۰ - درس ۶ : کلیات و اقسام آن
- ۲۲۶۰ - اهداف کلی

- ۲۲۶۱ ..... کلیات خمسه
- ۲۲۶۱ ..... کلی ذاتی و کلی عرضی
- ۲۲۶۲ ..... اقسام کلی ذاتی و کلی عرضی
- ۲۲۶۴ ..... چکیده
- ۲۲۶۵ ..... پرسش
- ۲۲۶۵ ..... خودآزمایی
- ۲۲۶۸ ..... درس ۷ : سلسله ترتب کلیات و تقسیمات دیگر آن
- ۲۲۶۸ ..... اهداف کلی
- ۲۲۶۹ ..... سلسله ترتب کلیات
- ۲۲۶۹ ..... سلسله مراتب اجناس
- ۲۲۷۰ ..... سلسله مراتب انواع
- ۲۲۷۱ ..... اقسام فصل
- ۲۲۷۲ ..... نسبت فصل با جنس و نوع
- ۲۲۷۳ ..... چکیده
- ۲۲۷۴ ..... پرسش
- ۲۲۷۶ ..... برای تفکر بیشتر
- ۲۲۷۷ ..... درس ۸ : تعریف
- ۲۲۷۷ ..... اهداف کلی
- ۲۲۷۸ ..... رسالت منطقی در بحث تعریف
- ۲۲۷۸ ..... معنای تعریف
- ۲۲۸۰ ..... غرض از تعریف
- ۲۲۸۲ ..... خطاهای رایج در تعریف
- ۲۲۸۳ ..... چکیده
- ۲۲۸۴ ..... پرسش
- ۲۲۸۴ ..... خودآزمایی
- ۲۲۸۸ ..... برای تفکر بیشتر

درس ۹ : اقسام تعریف، تقسیم و قواعد آن - - - - - ۲۲۸۹

اهداف کلی . - - - - - ۲۲۸۹

اقسام تعریف . - - - - - ۲۲۹۰

حدّ تام و حدّ ناقص . - - - - - ۲۲۹۰

گونه هایی از رسم ناقص . - - - - - ۲۲۹۲

تقسیم . - - - - - ۲۲۹۳

قواعد تقسیم . - - - - - ۲۲۹۳

انواع تقسیم . - - - - - ۲۲۹۴

روش های تقسیم . - - - - - ۲۲۹۵

چکیده . - - - - - ۲۲۹۶

پرسش . - - - - - ۲۲۹۷

خودآزمایی . - - - - - ۲۲۹۷

برای تفکر بیشتر . - - - - - ۲۳۰۱

بخش سوم : تصدیقات . - - - - - ۲۳۰۲

درس ۱۰ : قضیه و اقسام آن - - - - - ۲۳۰۲

اهداف کلی . - - - - - ۲۳۰۲

تعریف قضیه . - - - - - ۲۳۰۳

اقسام قضیه . - - - - - ۲۳۰۵

تقسیم قضایا به موجب و سالبه . - - - - - ۲۳۰۶

تقسیمات قضیه حمله . - - - - - ۲۳۰۶

چکیده . - - - - - ۲۳۱۰

پرسش . - - - - - ۲۳۱۱

خودآزمایی . - - - - - ۲۳۱۱

برای تفکر بیشتر . - - - - - ۲۳۱۳

درس ۱۱ : قضایای شرطی و اقسام آن - - - - - ۲۳۱۵

اهداف کلی . - - - - - ۲۳۱۵

۲۳۱۶	تقسیمات قضیه شرطی
۲۳۱۶	اشاره
۲۳۱۶	۱. قضیه شرطی متصل و منفصل
۲۳۱۷	۲. شخصیه، مهمله و محصوره
۲۳۱۸	۳. تقسیم قضیه شرطی متصل به لزومی و اتفافی
۲۳۱۸	۴. تقسیم قضیه شرطی منفصل به حقیقی، مانعه الجمع و مانعه الخلو
۲۳۱۹	۵. تقسیم قضیه شرطی منفصل به اتفافی و عنادی
۲۳۲۰	تبدیل قضیه حملی و شرطی به یکدیگر
۲۳۲۰	قضایای محزف
۲۳۲۱	ملاک صدق و کذب قضیه شرطی
۲۳۲۲	چکیده
۲۳۲۳	پرسش
۲۳۲۳	خودآزمایی
۲۳۲۵	برای تفکر بیشتر
۲۳۲۷	درس ۱۲ : استدلال مباشر و اقسام آن
۲۳۲۷	اهداف کلی
۲۳۲۸	استدلال مباشر بی واسطه
۲۳۲۸	اشاره
۲۳۲۸	الف) تقابیل
۲۳۳۰	ب) عکس
۲۳۳۲	ج) نقض
۲۳۳۴	خطاهای رایج در استدلال مباشر
۲۳۳۵	چکیده
۲۳۳۶	پرسش
۲۳۳۶	خودآزمایی
۲۳۴۰	برای تفکر بیشتر

۲۳۴۱	درس ۱۳ : استدلال غیر مباشر
۲۳۴۱	اهداف کلی
۲۳۴۲	قلمرو تفکر
۲۳۴۲	اشاره
۲۳۴۲	۱. استقرا
۲۳۴۳	۲. تمثیل
۲۳۴۴	۳. قیاس
۲۳۴۵	اقسام حجّت
۲۳۴۸	ضرب های شانزده گانه هریک از اشکال
۲۳۴۸	قانون استنتاج
۲۳۴۹	چکیده
۲۳۵۱	پرسش
۲۳۵۱	خودآزمایی
۲۳۵۵	برای تفکر بیشتر
۲۳۵۶	درس ۱۴ : اشکال قیاس اقترانی و شرایط آن
۲۳۵۶	اهداف کلی
۲۳۵۷	ضوابط منطقی قیاس اقترانی
۲۳۵۷	اشاره
۲۳۵۷	شکل اول
۲۳۵۸	شکل دوم
۲۳۵۹	شکل سوم
۲۳۶۰	شکل چهارم
۲۳۶۱	شرایط عمومی قیاس اقترانی
۲۳۶۳	چکیده
۲۳۶۴	پرسش
۲۳۶۴	خودآزمایی

۲۳۶۷	برای تفکر بیشتر
۲۳۶۸	درس ۱۵ : قیاس استثنایی و اقسام آن
۲۳۶۸	اهداف کلی
۲۳۶۹	تعریف قیاس استثنایی
۲۳۶۹	اقسام قیاس استثنایی
۲۳۷۱	شرایط اختصاصی قیاس استثنایی اتصالی
۲۳۷۱	قیاس استثنایی اتصالی مرخم
۲۳۷۲	قیاس استثنایی انفصالی
۲۳۷۲	قیاس استثنایی انفصالی حقیقی
۲۳۷۳	قیاس استثنایی انفصالی مانعه الخلو
۲۳۷۴	چکیده
۲۳۷۵	پرسش
۲۳۷۵	خودآزمایی
۲۳۷۹	برای تفکر بیشتر
۲۳۸۰	بخش چهارم : صناعات خمس
۲۳۸۰	درس ۱۶ : مبادی استدلال
۲۳۸۰	اهداف کلی
۲۳۸۱	صناعات خمس
۲۳۸۲	۱. یقینیات
۲۳۸۲	اشاره
۲۳۸۲	الف) اولیات
۲۳۸۲	ب) مشاهدات (محسوسات)
۲۳۸۳	ج) مجزبات
۲۳۸۳	د) حدسیات
۲۳۸۳	ه) متواترات
۲۳۸۳	و) فطریات

۲. مطنونات ۲۳۸۴
۳. مشهورات ۲۳۸۴
۴. وھمیتات ۲۳۸۵
۵. مسلمات ۲۳۸۵
۶. مقبولات ۲۳۸۶
۷. مشبھات ۲۳۸۶
۸. مختللات ۲۳۸۶
- چکیده ۲۳۸۷
- پرسش ۲۳۸۸
- خودآزمایی ۲۳۸۸
- برای تفکر بیشتر ۲۳۹۰
- درس ۱۷ : برهان ۲۳۹۲
- اهداف کلی ۲۳۹۲
- حصر عقلی صناعات ۲۳۹۳
- تعریف برهان ۲۳۹۳
- اقسام برهان ۲۳۹۳
- ارزش و اهمیت برهان ۲۳۹۴
- فایده برهان ۲۳۹۵
- چکیده ۲۳۹۶
- پرسش ۲۳۹۷
- خودآزمایی ۲۳۹۷
- برای تفکر بیشتر ۲۳۹۹
- درس ۱۸ : جدل، خطابه و شعر ۲۴۰۱
- اهداف کلی ۲۴۰۱
- ضرورت فراگیری جدل ۲۴۰۲
- اشاره ۲۴۰۲

۲۴۰۲	تعریف جدل
۲۴۰۳	مقایسه جدل با برهان
۲۴۰۳	اصطلاحات جدل
۲۴۰۴	مبادی جدل
۲۴۰۴	ادوات جدل
۲۴۰۴	آداب جدل
۲۴۰۵	خطابه
۲۴۰۵	اشاره
۲۴۰۶	تعریف خطابه
۲۴۰۶	اجزای خطابه
۲۴۰۷	آداب خطابه
۲۴۰۷	صورت تألیف خطابه
۲۴۰۸	شعر
۲۴۰۸	اشاره
۲۴۰۹	جایگاه شعر در منطق
۲۴۱۰	فواید شعر
۲۴۱۱	چکیده
۲۴۱۳	پرسش
۲۴۱۳	خودآزمایی
۲۴۱۵	برای تفکر بیشتر
۲۴۱۷	درس ۱۹: مغالطه ۱
۲۴۱۷	اهداف کلی
۲۴۱۸	اهمیت مغالطه
۲۴۱۹	تعریف مغالطه
۲۴۲۰	اغراض مغالطه
۲۴۲۰	فایده مغالطه

۲۴۲۰	اجزای مغالطه
۲۴۲۲	موضوع صناعت مغالطه
۲۴۲۲	مواد و مبادی صناعت مغالطه
۲۴۲۳	چکیده
۲۴۲۴	پرسش
۲۴۲۴	خودآزمایی
۲۴۲۸	برای تفکر بیشتر
۲۴۲۹	درس ۲۰ : مغالطه ۲
۲۴۲۹	اهداف کلی
۲۴۳۰	انواع مغالطه
۲۴۳۰	اشاره
۲۴۳۰	الف) استدلال مباشر
۲۴۳۰	ب) استدلال غیر مباشر
۲۴۳۰	قیاس
۲۴۳۰	اشاره
۲۴۳۰	برخی از ارکان و شرایط قیاس
۲۴۳۳	استقرا و تمثیل
۲۴۳۴	چکیده
۲۴۳۵	پرسش
۲۴۳۵	خودآزمایی
۲۴۴۰	برای تفکر بیشتر
۲۴۴۱	آشنایی با علوم اسلامی شهید مطهری (منطق)
۲۴۴۱	مشخصات کتاب
۲۴۴۱	اشاره
۲۴۴۷	مقدمه چاپ اول
۲۴۵۳	بخش اول : منطق

۲۴۵۳	درس ۱ : مقصود از علوم اسلامی چیست؟
۲۴۶۱	درس ۲ : علم منطق
۲۴۶۱	علم منطق
۲۴۶۲	تعریف منطق
۲۴۶۳	فائده منطق
۲۴۶۷	درس ۳ : موضوع منطق
۲۴۷۱	درس ۴ : تصور و تصدیق
۲۴۷۱	تصور و تصدیق
۲۴۷۲	علم و ادراک
۲۴۷۴	ضروری و نظری
۲۴۷۶	درس ۵ : کلی و جزئی
۲۴۷۶	کلی و جزئی
۲۴۷۷	نسب اربعه
۲۴۸۰	کلیات خمس
۲۴۸۳	درس ۶ : حدود و تعریفات
۲۴۸۳	حدود و تعریفات
۲۴۸۴	سؤالها
۲۴۸۶	حد و رسم
۲۴۸۹	درس ۷ : بخش تصدیقات - قضایا
۲۴۹۳	درس ۸ : تقسیمات قضایا
۲۴۹۳	تقسیمات قضایا
۲۴۹۳	حملیه و شرطیه
۲۵۰۲	درس ۹ : احکام قضایا
۲۵۰۷	درس ۱۰ : تناقض - عکس
۲۵۰۷	تناقض - عکس
۲۵۰۹	اصل تناقض

۲۵۱۱	عکس
۲۵۱۴	درس ۱۱ : قیاس
۲۵۱۴	اشاره
۲۵۱۵	قیاس چیست؟
۲۵۱۹	درس ۱۲ : اقسام قیاس
۲۵۱۹	اشاره
۲۵۲۱	قیاس اقترانی
۲۵۲۱	اشاره
۲۵۲۲	شکل اول
۲۵۲۴	شکل دوم
۲۵۲۵	شکل سوم و شکل چهارم
۲۵۲۷	درس ۱۳ : ارزش قیاس (۱)
۲۵۲۷	اشاره
۲۵۲۸	دو نوع ارزش
۲۵۳۱	تعریف فکر
۲۵۳۹	درس ۱۴ : ارزش قیاس (۲)
۲۵۳۹	مفید یا غیر مفید بودن منطبق
۲۵۴۶	درس ۱۵ : ارزش قیاس (۳)
۲۵۵۴	درس ۱۶ : صناعات خمس
۲۵۵۴	اشاره
۲۵۵۶	برهان
۲۵۵۶	جدل
۲۵۵۷	خطابه
۲۵۵۷	شعر
۲۵۵۸	مغالطه یا سفسطه
۲۵۶۱	احکام

۲۵۶۱	آموزش فقه (۷۲ درس)
۲۵۶۱	مشخصات کتاب
۲۵۶۱	پیشگفتار
۲۵۶۱	اشاره
۲۵۶۳	یادآوری چند نکته:
۲۵۶۴	سخنی با استادان محترم
۲۵۶۵	درس (۱) شناخت احکام
۲۵۶۵	اشاره
۲۵۶۶	شرایط تکلیف
۲۵۶۶	تقسیم احکام
۲۵۶۶	اقسام احکام تکلیفی
۲۵۶۷	تقسیمی دیگر برای احکام:
۲۵۶۷	تقسیم سوم برای احکام:
۲۵۶۷	پرسش
۲۵۶۷	درس (۲) اقسام واجب، اجتهاد
۲۵۶۷	اقسام واجب
۲۵۶۸	اجتهاد
۲۵۶۸	منابع فقه (احکام)
۲۵۶۸	اشاره
۲۵۶۸	قرآن
۲۵۶۸	قول معصوم
۲۵۶۸	فعل معصوم
۲۵۶۸	تقریر معصوم
۲۵۶۹	عقل و اجماع
۲۵۶۹	مقدمات اجتهاد
۲۵۶۹	اقسام اجتهاد

- ۲۵۶۹ ..... دو مساله:
- ۲۵۷۰ ..... پرسش
- ۲۵۷۰ ..... درس (۳) اجتهاد و تقلید (۱)
- ۲۵۷۰ ..... اشاره
- ۲۵۷۰ ..... راههای تشخیص اجتهاد اعلی‌ت مرجع تقلید
- ۲۵۷۲ ..... راههای بدست آوردن فتوای مجتهد:
- ۲۵۷۲ ..... عدول از مجتهدی به مجتهد دیگر
- ۲۵۷۲ ..... چند مساله:
- ۲۵۷۴ ..... پرسش
- ۲۵۷۴ ..... درس (۴) اجتهاد و تقلید (۲)
- ۲۵۷۴ ..... اشاره
- ۲۵۷۴ ..... احتیاط
- ۲۵۷۶ ..... فرق بین احتیاط واجب و احتیاط مستحب
- ۲۵۷۶ ..... فرق حکم و فتوا
- ۲۵۷۸ ..... اختلاف فتوا با حکم
- ۲۵۷۸ ..... پرسش
- ۲۵۷۸ ..... درس (۵) اجتهاد و تقلید (۳)
- ۲۵۷۸ ..... وظیفه مساله گو
- ۲۵۷۸ ..... حکم اختلاف در دستیابی به فتوای مجتهد
- ۲۵۷۸ ..... چند مساله
- ۲۵۸۰ ..... وظیفه مقلد در موارد اختلاف فتوای مجتهد سابق و جدید
- ۲۵۸۰ ..... چند مساله:
- ۲۵۸۰ ..... پرسش
- ۲۵۸۱ ..... درس (۶) طهارت (۱)
- ۲۵۸۱ ..... اشاره
- ۲۵۸۱ ..... مقدمات نماز

- ۲۵۸۱ ..... وضو
- ۲۵۸۱ ..... کارهای وضو
- ۲۵۸۱ ..... اشاره
- ۲۵۸۱ ..... شستن صورت و دستها
- ۲۵۸۳ ..... مسح سر
- ۲۵۸۳ ..... مسح پا
- ۲۵۸۵ ..... مسائل مشترک مسح سر و پا
- ۲۵۸۵ ..... پرسش
- ۲۵۸۵ ..... درس (۷) وضوی ارتماسی
- ۲۵۸۵ ..... اشاره
- ۲۵۸۵ ..... کیفیت وضوی افرادی که دست یا پایشان قطع شده
- ۲۵۸۵ ..... شرایط وضو
- ۲۵۸۷ ..... برخی از دعاهای وضو
- ۲۵۸۷ ..... پرسش
- ۲۵۸۷ ..... درس (۸) احکام شرایط وضو
- ۲۵۸۷ ..... شرایط آب وضو
- ۲۵۸۷ ..... شرایط اعضای وضو
- ۲۵۸۹ ..... ترتیب
- ۲۵۸۹ ..... موالات
- ۲۵۸۹ ..... از دیگران کمک نگیرد
- ۲۵۸۹ ..... شرایط وضو گیرنده
- ۲۵۹۱ ..... دو مسأله:
- ۲۵۹۱ ..... پرسش
- ۲۵۹۱ ..... درس (۹) وضوی جبیره ای
- ۲۵۹۱ ..... اشاره
- ۲۵۹۱ ..... زخم، دمل یا شکستگی صفحه ۶۰ نیاز به اسکن دارد.

چند مساله: ۲۵۹۱

شکایات وضو ۲۵۹۳

چند مساله: ۲۵۹۳

پرسش ۲۵۹۳

درس (۱۰) احکام وضو ۲۵۹۳

اشاره ۲۵۹۳

چند مساله: ۲۵۹۵

برای این کارها وضو گرفتن مستحب است: ۲۵۹۵

چگونه وضو باطل می شود؟ ۲۵۹۵

مستحبات وضو ۲۵۹۷

مکروهات وضو ۲۵۹۷

مسائل متفرقه ۲۵۹۷

حکم کلی ۲۵۹۸

استفتاء ۲۵۹۸

پرسش ۲۵۹۸

درس (۱۱) غسل ۲۵۹۸

اشاره ۲۵۹۸

غسل جنابت ۲۵۹۸

کارهایی که بر جنب حرام است ۲۶۰۰

دو مساله: ۲۶۰۰

سوره های سجده دار قرآن ۲۶۰۰

انجام غسل ۲۶۰۰

حکم کلی ۲۶۰۲

پرسش ۲۶۰۲

درس (۱۲) احکام غسل ۲۶۰۲

اشاره ۲۶۰۲

۲۶۰۴ ..... غسل مس میت

۲۶۰۴ ..... غسلهای مستحب

۲۶۰۴ ..... غسلهای زمانی

۲۶۰۴ ..... غسلهای مکانی

۲۶۰۴ ..... غسلهای فعلی

۲۶۰۵ ..... پرسش

۲۶۰۵ ..... درس (۱۳) و (۱۴) غسلهای اختصاصی بانوان

۲۶۰۵ ..... اشاره

۲۶۰۵ ..... غسل حیض (قاعدگی)

۲۶۰۵ ..... نشانه های خون حیض

۲۶۰۷ ..... احکام دوران قاعدگی

۲۶۰۷ ..... استفتاء

۲۶۰۷ ..... وظیفه زن پس از قطع خونریزی

۲۶۰۷ ..... استحاضه

۲۶۰۷ ..... اقسام استحاضه

۲۶۰۷ ..... اشاره

۲۶۰۷ ..... وظیفه مستحاضه قلیله

۲۶۰۹ ..... وظیفه مستحاضه متوسطه

۲۶۰۹ ..... وظیفه مستحاضه کثیره

۲۶۰۹ ..... چند مسأله:

۲۶۰۹ ..... غسل نفاس

۲۶۰۹ ..... پرسش

۲۶۱۱ ..... درس (۱۵) تیمم

۲۶۱۱ ..... اشاره

۲۶۱۱ ..... در این موارد باید به جای وضو و غسل تیمم کرد:

۲۶۱۱ ..... مقدار جستجو برای پیدا کردن آب:

چند مساله: ۲۶۱۱

استفتاء ۲۶۱۲

اعمال تیمم ۲۶۱۲

چیزهایی که تیمم بر آنها صحیح است: ۲۶۱۲

چند مساله: ۲۶۱۲

شرایط صحت تیمم ۲۶۱۲

احکام تیمم ۲۶۱۳

احکام کلی ۲۶۱۳

استفتاء ۲۶۱۳

پرسش ۲۶۱۳

درس (۱۶) طهارت (۲) ۲۶۱۵

اشاره ۲۶۱۵

احکام مردار ۲۶۱۵

در موارد زیر حکم به طهارت می شود: ۲۶۱۵

حکم اشیاء چرمی ۲۶۱۷

فرآورده های لبنیاتی ۲۶۱۷

دو حکم کلی ۲۶۱۷

پرسش ۲۶۱۹

درس (۱۷) نجاسات ۲۶۱۹

احکام خون ۲۶۱۹

در موارد زیر حکم به طهارت می شود ۲۶۱۹

شراب ۲۶۱۹

استفتاء ۲۶۲۱

کافر ۲۶۲۱

چند مساله: ۲۶۲۱

چگونه چیز پاک نجس می شود؟ ۲۶۲۱

۲۶۲۱ ..... در موارد زیر حکم به پاکی می شود:

۲۶۲۱ ..... چند مساله:

۲۶۲۳ ..... پرسش

۲۶۲۳ ..... درس (۱۸) مطهرات (۱)

۲۶۲۳ ..... اشاره

۲۶۲۴ ..... چگونه چیز نجس پاک می شود؟

۲۶۲۴ ..... آب

۲۶۲۴ ..... احکام آب مضاف

۲۶۲۴ ..... اقسام آب مطلق

۲۶۲۶ ..... احکام آب قلیل

۲۶۲۶ ..... احکام آب کر، جاری و چاه

۲۶۲۶ ..... برخی از خصوصیات باران

۲۶۲۶ ..... احکام شک در آب

۲۶۲۶ ..... دو حکم کلی

۲۶۲۸ ..... پرسش

۲۶۲۸ ..... درس (۱۹) مطهرات (۲)

۲۶۲۸ ..... چگونه تطهیر اشیاء نجس با آب

۲۶۲۸ ..... چند نکته:

۲۶۲۸ ..... مساله:

۲۶۲۸ ..... دو مساله:

۲۶۲۸ ..... استفتاء:

۲۶۲۹ ..... تطهیر آب نجس

۲۶۲۹ ..... تطهیر زمین نجس

۲۶۲۹ ..... آب کشیدن حیوانات

۲۶۲۹ ..... چند مساله:

۲۶۲۹ ..... شرایط مطهر بودن آب

- ۲۶۳۱ ..... استفتاء
- ۲۶۳۱ ..... پرسش
- ۲۶۳۱ ..... درس (۲۰) مطهرات (۳)
- ۲۶۳۱ ..... زمین
- ۲۶۳۱ ..... چند مساله:
- ۲۶۳۳ ..... آفتاب
- ۲۶۳۳ ..... شرایط مطهر بودن آفتاب
- ۲۶۳۳ ..... دو مساله:
- ۲۶۳۳ ..... استحاله
- ۲۶۳۳ ..... انتقال
- ۲۶۳۴ ..... اسلام
- ۲۶۳۴ ..... پرسش
- ۲۶۳۴ ..... درس (۲۱) مطهرات (۴)
- ۲۶۳۴ ..... تبعیت
- ۲۶۳۴ ..... بر طرف شدن عین نجاست
- ۲۶۳۵ ..... استفتاء
- ۲۶۳۵ ..... استبراء حیوان نجاستخوار
- ۲۶۳۵ ..... غایب شدن مسلمان
- ۲۶۳۵ ..... احکام تخلی (توالی رفتن)
- ۲۶۳۷ ..... مکانهایی که تخلی در آنها حرام است:
- ۲۶۳۷ ..... مکانهایی که تخلی در آنها مکروه است:
- ۲۶۳۷ ..... تطهیر مخرج بول و غایط
- ۲۶۳۷ ..... پرسش
- ۲۶۳۷ ..... درس (۲۲) وقت نماز
- ۲۶۳۷ ..... اشاره
- ۲۶۳۸ ..... وقت نمازهای یومیه

- وقت نماز صبح ۲۶۳۸
- وقت مخصوص و مشترک نماز ظهر و عصر ۲۶۳۸
- وقت مخصوص و مشترک نماز مغرب و عشا ۲۶۳۸
- وقت فضیلت نمازهای یومیه ۲۶۳۸
- وقت اذان صبح ۲۶۴۰
- ظهر ۲۶۴۰
- مغرب ۲۶۴۰
- نیمه شب ۲۶۴۰
- احکام وقت نماز ۲۶۴۰
- استفتاء ۲۶۴۲
- پرسش ۲۶۴۲
- درس (۲۳) قبله ۲۶۴۲
- اشاره ۲۶۴۲
- راههای تشخیص قبله ۲۶۴۲
- تابش خورشید و تعیین قبله ۲۶۴۴
- وظیفه کسی که جهت قبله را نمی داند ۲۶۴۴
- توضیح: ۲۶۴۴
- حکم کلی ۲۶۴۴
- لباس نمازگزار ۲۶۴۴
- مقدار پوشش ۲۶۴۵
- استفتاء ۲۶۴۵
- در این موارد نماز خواندن با بدن یا لباس نجس، باطل است: ۲۶۴۵
- در این موارد، اگر با بدن یا لباس نجس نماز بخواند صحیح است: ۲۶۴۵
- چند مساله: ۲۶۴۷
- حکم کلی ۲۶۴۷
- پرسش ۲۶۴۷

- درس (۲۴) مکان نمازگزار ۲۶۴۷
- اشاره ۲۶۴۷
- احکام مکان نمازگزار ۲۶۴۷
- استفتاء ۲۶۴۹
- این کارها در رابطه با مسجد حرام است: ۲۶۵۰
- این کارها درباره مسجد مستحب است: ۲۶۵۰
- این کارها درباره مسجد مکروه است: ۲۶۵۰
- ترتیب اولویت مساجد برای نماز خواندن، از نظر ثواب: ۲۶۵۰
- جاهایی که نماز خواندن در آنها مکروه است: ۲۶۵۰
- مساله: ۲۶۵۲
- پرسش ۲۶۵۲
- درس (۲۵) اذان و اقامه، واجبات نماز ۲۶۵۲
- اشاره ۲۶۵۲
- حکم کلی ۲۶۵۲
- واجبات نماز ۲۶۵۴
- فرق بین رکن و غیر رکن: ۲۶۵۴
- نیت ۲۶۵۴
- عدول از نیت ۲۶۵۴
- تکبیره الاحرام ۲۶۵۶
- واجبات تکبیره الاحرام: ۲۶۵۶
- پرسش ۲۶۵۶
- درس (۲۶) واجبات نماز (۲) ۲۶۵۶
- قیام ۲۶۵۶
- اقسام قیام ۲۶۵۶
- احکام قیام ۲۶۵۶
- استفتاء ۲۶۵۷

- ۲۶۵۷ ..... قرائت
- ۲۶۵۷ ..... احکام قرائت
- ۲۶۵۹ ..... استفتاء
- ۲۶۵۹ ..... جابجایی حمد و تسبیحات
- ۲۶۶۱ ..... بعضی از مستحبات قرائت
- ۲۶۶۱ ..... پرسش
- ۲۶۶۱ ..... درس (۲۷) واجبات نماز (۳)
- ۲۶۶۱ ..... ذکر
- ۲۶۶۱ ..... رکوع
- ۲۶۶۱ ..... واجبات رکوع
- ۲۶۶۲ ..... ذکر رکوع
- ۲۶۶۲ ..... آرامش بدن در رکوع
- ۲۶۶۲ ..... ایستادن و آرامش بعد از رکوع
- ۲۶۶۲ ..... وظیفه کسی که نمی تواند به طور معمول رکوع انجام دهد
- ۲۶۶۲ ..... فراموش کردن رکوع
- ۲۶۶۲ ..... برخی از مستحبات رکوع:
- ۲۶۶۲ ..... سجود
- ۲۶۶۴ ..... واجبات سجده:
- ۲۶۶۴ ..... ذکر:
- ۲۶۶۴ ..... آرامش:
- ۲۶۶۴ ..... سر برداشتن از سجده:
- ۲۶۶۴ ..... بر زمین بودن هفت عضو:
- ۲۶۶۴ ..... مساوی بودن مواضع سجده:
- ۲۶۶۶ ..... گذاشتن پیشانی بر چیزی که سجده بر آن صحیح است:
- ۲۶۶۶ ..... استفتاء
- ۲۶۶۶ ..... پرسش

درس (۲۸) واجبات نماز (۴) ۲۶۶۶

احکام سجده ۲۶۶۶

وظیفه کسی که نمی تواند بطور معمول سجده کند ۲۶۶۶

کم یا زیاد کردن سجده ۲۶۶۶

بعضی از مستحبات سجده: ۲۶۶۸

سجده واجب قرآن ۲۶۶۸

تشهد ۲۶۶۸

سلام ۲۶۶۸

ترتیب ۲۶۷۰

موالات ۲۶۷۰

قنوت ۲۶۷۰

تعقیب نماز ۲۶۷۰

استفتاء ۲۶۷۰

پرسش ۲۶۷۲

درس (۲۹) مبطلات نماز ۲۶۷۲

اشاره ۲۶۷۲

احکام مبطلات نماز ۲۶۷۲

سخن گفتن ۲۶۷۲

استفتاء ۲۶۷۳

خندیدن و گریستن ۲۶۷۳

روی از قبله برگرداندن ۲۶۷۳

بر هم زدن صورت نماز ۲۶۷۳

دستها را بر هم گذاشتن ۲۶۷۳

آمین گفتن ۲۶۷۵

چیزهایی که در نماز مکروه است: ۲۶۷۵

پرسش ۲۶۷۵

- درس (۳۰) شکیات نماز (۱) ۲۶۷۵
- اقسام شک در نماز ۲۶۷۵
- شک در اجزای نماز ۲۶۷۵
- (۳) شکهایی که نماز را باطل می کند: ۲۶۷۶
- (۴) شکهایی که نماز را باطل نمی کند: ۲۶۷۶
- چند قانون کلی ۲۶۷۶
- پرسش ۲۶۷۶
- درس (۳۱) و (۳۲) شکیات نماز (۲) ۲۶۷۷
- (۵) شکهایی که نباید به آنها اعتنا کرد ۲۶۷۷
- شک بعد از اسلام ۲۶۷۷
- شک بعد از وقت ۲۶۷۷
- شک کثیر الشک ۲۶۷۷
- وظیفه کثیر الشک ۲۶۷۷
- شک امام و ماموم ۲۶۷۸
- شک در نماز مستحبی ۲۶۷۸
- (۶) شک در انجام نماز ۲۶۷۸
- (۷) شک در صحت نماز - اعتنا نمی شود. ۲۶۷۸
- حکم گمان در نماز ۲۶۷۸
- نماز احتیاط ۲۶۷۸
- فرق نماز احتیاط با نمازهای دیگر: ۲۶۷۸
- استفتاء ۲۶۸۰
- سجده سهو ۲۶۸۰
- احتیاط واجب: ۲۶۸۰
- احتیاط مستحب ۲۶۸۰
- اجزای فراموش شده نماز ۲۶۸۰
- پرسش ۲۶۸۲

درس (۳۳) نماز مسافر - - - - - ۲۶۸۲

اشاره - - - - - ۲۶۸۲

شرط اول - - - - - ۲۶۸۲

شرط دوم - - - - - ۲۶۸۴

شرط سوم - - - - - ۲۶۸۴

شرط چهارم - - - - - ۲۶۸۴

شرط پنجم - - - - - ۲۶۸۴

شرط ششم - - - - - ۲۶۸۶

شرط هفتم - - - - - ۲۶۸۶

شرط هشتم - - - - - ۲۶۸۶

پرسش - - - - - ۲۶۸۶

درس (۳۴) نماز مسافر، نماز قضا - - - - - ۲۶۸۸

در این مکانها نماز تمام است - - - - - ۲۶۸۸

وطن کجاست؟ - - - - - ۲۶۸۸

استفتاء - - - - - ۲۶۸۸

قصد ده روز - - - - - ۲۶۸۸

استفتاء - - - - - ۲۶۸۸

مسافری که نمازش را تمام خوانده، اگر: - - - - - ۲۶۹۰

غیر مسافری که نمازش را شکسته خوانده است: - - - - - ۲۶۹۰

اماکن تخییر - - - - - ۲۶۹۰

نماز قضا - - - - - ۲۶۹۰

استفتاء - - - - - ۲۶۹۲

نماز قضای پدر - - - - - ۲۶۹۲

استفتاء - - - - - ۲۶۹۲

پرسش - - - - - ۲۶۹۲

درس (۳۵) نماز جماعت (۱) - - - - - ۲۶۹۴

- ۲۶۹۴ ..... اشاره
- ۲۶۹۴ ..... اهمیت نماز جماعت
- ۲۶۹۴ ..... استفتاء
- ۲۶۹۴ ..... شرایط نماز جماعت
- ۲۶۹۶ ..... توضیح:
- ۲۶۹۶ ..... استفتاء
- ۲۶۹۶ ..... شرایط امام جماعت
- ۲۶۹۶ ..... مساله:
- ۲۶۹۶ ..... استفتاء
- ۲۶۹۷ ..... نمازها و حالت‌های مختلفی که جماعت صحیح است:
- ۲۶۹۷ ..... مساله:
- ۲۶۹۷ ..... نمازها و حالت‌های مختلفی که جماعت صحیح نیست:
- ۲۶۹۷ ..... استفتاء
- ۲۶۹۷ ..... پرسش
- ۲۶۹۷ ..... درس (۳۶) نماز جماعت (۲)
- ۲۶۹۷ ..... حالت‌های مختلف برای پیوستن به نماز جماعت (اقتدا کردن)
- ۲۶۹۹ ..... رکعت سوم
- ۲۶۹۹ ..... رکعت چهارم
- ۲۶۹۹ ..... وظیفه ماموم در نماز جماعت
- ۲۶۹۹ ..... چگونگی پیروی ماموم، از امام جماعت:
- ۲۷۰۰ ..... مساله:
- ۲۷۰۰ ..... اگر ماموم، سهواً پیش از امام:
- ۲۷۰۰ ..... احکام نماز جماعت
- ۲۷۰۰ ..... استفتاء
- ۲۷۰۰ ..... برخی از مستحبات و مکروهات نماز جماعت:
- ۲۷۰۲ ..... پرسش

۲۷۰۲	درس (۳۷) نماز جمعه
۲۷۰۲	اشاره
۲۷۰۲	اهمیت نماز جمعه
۲۷۰۲	واجبات:
۲۷۰۲	مستحبات:
۲۷۰۴	شرایط نماز جمعه
۲۷۰۴	وظیفه امام جمعه هنگام ایراد خطبه ها:
۲۷۰۴	خطبه اول:
۲۷۰۴	خطبه دوم:
۲۷۰۵	ویژگیهای امام جمعه
۲۷۰۵	استفتاء
۲۷۰۵	وظیفه نمازگزاران جمعه:
۲۷۰۵	پرسش
۲۷۰۵	درس (۳۸) نماز آیات، نمازهای مستحب
۲۷۰۵	نماز آیات
۲۷۰۷	چگونگی نماز آیات
۲۷۰۷	رکعت اول
۲۷۰۷	رکعت دوم
۲۷۰۷	احکام نماز آیات
۲۷۰۷	نمازهای مستحب
۲۷۰۸	نماز غفيله
۲۷۰۸	کیفیت نماز غفيله
۲۷۰۸	نافله نمازهای یومیه
۲۷۰۸	دو مساله:
۲۷۰۸	نماز شب
۲۷۰۸	وقت نماز شب

- ۲۷۰۹ - نماز عید -
- ۲۷۰۹ - وقت نماز عید -
- ۲۷۰۹ - چگونگی نماز عید -
- ۲۷۰۹ - احکام کلی -
- ۲۷۰۹ - پرسش -
- ۲۷۰۹ - درس (۳۹) روزه -
- ۲۷۰۹ - اشاره -
- ۲۷۱۱ - اقسام روزه -
- ۲۷۱۱ - روزه های واجب -
- ۲۷۱۱ - روزه های حرام -
- ۲۷۱۱ - روزه های مستحب -
- ۲۷۱۳ - استفتاء -
- ۲۷۱۳ - روزه های مکروه -
- ۲۷۱۳ - نیت روزه -
- ۲۷۱۳ - استفتاء -
- ۲۷۱۳ - مبطلات روزه -
- ۲۷۱۵ - پرسش -
- ۲۷۱۵ - درس (۴۰) مبطلات روزه -
- ۲۷۱۵ - خوردن و آشامیدن -
- ۲۷۱۵ - تزریق آمپول -
- ۲۷۱۵ - رساندن غبار غلیظ به حلق -
- ۲۷۱۶ - دروغ بستن به خدا و پیغمبر -
- ۲۷۱۶ - در این موارد روزه باطل نیست: -
- ۲۷۱۶ - فرو بردن تمام سر در آب -
- ۲۷۱۶ - قی کردن -
- ۲۷۱۶ - استمناء -

- ۲۷۱۷ ----- باقی ماندن بر جنابت تا اذان صبح
- ۲۷۱۷ ----- باقی ماند بر حیض و نفاس
- ۲۷۱۷ ----- حکم کلی
- ۲۷۱۷ ----- کارهایی که بر روزه دار مکروه است
- ۲۷۱۷ ----- پرسش
- ۲۷۱۸ ----- درس (۴۱) قضا و کفاره روزه
- ۲۷۱۸ ----- روزه قضا
- ۲۷۱۸ ----- کفاره روزه
- ۲۷۱۸ ----- در این موارد به جا آوردن قضای روزه واجب است ولی کفاره ندارد:
- ۲۷۱۸ ----- مواردی که فقط باید برای هر یک روز یک مد طعام به فقیر داده شود:
- ۲۷۲۰ ----- مواردی که باید قضای روزه را به جا آورد و برای هر یک روزه یک مد طعام به فقیر بدهد:
- ۲۷۲۰ ----- احکام قضا و کفاره روزه
- ۲۷۲۲ ----- استفتاء
- ۲۷۲۲ ----- در این موارد نه قضا واجب است و نه کفاره:
- ۲۷۲۲ ----- روزه قضای پدر و مادر
- ۲۷۲۲ ----- پرسش
- ۲۷۲۲ ----- درس (۴۲) روزه مسافر، اعتکاف
- ۲۷۲۲ ----- روزه مسافر
- ۲۷۲۲ ----- راههای ثابت شدن اول ماه
- ۲۷۲۴ ----- چند مساله
- ۲۷۲۴ ----- اعتکاف
- ۲۷۲۴ ----- شرایط اعتکاف
- ۲۷۲۴ ----- احکام اعتکاف
- ۲۷۲۶ ----- محرمات اعتکاف
- ۲۷۲۶ ----- پرسش
- ۲۷۲۶ ----- درس (۴۳) زکات

۲۷۲۶	.....	اشاره
۲۷۲۸	.....	حد نصاب
۲۷۲۸	.....	نصاب غلات
۲۷۲۸	.....	مقدار زکات غلات
۲۷۲۸	.....	گوسفند
۲۷۲۸	.....	گاو
۲۷۲۸	.....	شتر
۲۷۲۹	.....	نصاب طلا و نقره
۲۷۲۹	.....	احکام زکات
۲۷۲۹	.....	پرسش
۲۷۲۹	.....	درس (۴۴) مصرف زکات
۲۷۲۹	.....	اشاره
۲۷۳۱	.....	احکام مصرف زکات
۲۷۳۱	.....	مستحبات پرداخت زکات
۲۷۳۳	.....	زکات فطره
۲۷۳۳	.....	احکام زکات فطره
۲۷۳۵	.....	پرسش
۲۷۳۵	.....	درس (۴۵) خمس (۱)
۲۷۳۵	.....	اشاره
۲۷۳۵	.....	در هفت چیز، خمس واجب است:
۲۷۳۵	.....	خمس منفعت کسب
۲۷۳۵	.....	مخارج سال
۲۷۳۶	.....	سال خمسی
۲۷۳۶	.....	مالی که از راههای زیر به دست بیاید، خمس ندارد:
۲۷۳۶	.....	چند مساله:
۲۷۳۷	.....	استفتاء

- ۲۷۳۷ ..... خمس سرمایه
- ۲۷۳۷ ..... استفتاء
- ۲۷۳۷ ..... معدن
- ۲۷۳۷ ..... نصاب معدن
- ۲۷۳۷ ..... پرسش
- ۲۷۳۷ ..... درس (۴۶) خمس (۲)
- ۲۷۳۷ ..... گنج
- ۲۷۳۹ ..... نصاب گنج
- ۲۷۳۹ ..... گنج و محل آن
- ۲۷۳۹ ..... مال حلال مخلوط به حرام
- ۲۷۳۹ ..... مساله:
- ۲۷۳۹ ..... جواهری که با غواصی به دست آمده
- ۲۷۳۹ ..... غنیمت
- ۲۷۴۰ ..... زمینی که کافر ذمی از مسلمانی خریداری کند
- ۲۷۴۰ ..... پی آمدهای ندادن خمس
- ۲۷۴۰ ..... استفتاء
- ۲۷۴۰ ..... مصرف خمس
- ۲۷۴۰ ..... شرایط سیدی که می توان به او خمس داد:
- ۲۷۴۲ ..... استفتاء
- ۲۷۴۲ ..... انفال
- ۲۷۴۲ ..... پرسش
- ۲۷۴۲ ..... درس (۴۷) حج
- ۲۷۴۲ ..... شرایط وجوب حج
- ۲۷۴۲ ..... اشاره
- ۲۷۴۳ ..... اقسام حج
- ۲۷۴۳ ..... اعمال عمره تمتع و سیر مکانی آن

۲۷۴۳	اعمال حج تمتع و سیر مکانی آن
۲۷۴۵	محرمات احرام
۲۷۴۵	محرمات مشترک بین زن و مرد:
۲۷۴۵	آنچه فقط بر مردان حرام است:
۲۷۴۵	آنچه بر زنان محرم حرام است:
۲۷۴۵	اعمال عمره مفرده
۲۷۴۶	پرسش
۲۷۴۶	درس (۴۸) و (۴۹) امر به معروف و نهی از منکر، دفاع
۲۷۴۶	اشاره
۲۷۴۶	امر به معروف و نهی از منکر
۲۷۴۶	اهمیت امر به معروف و نهی از منکر
۲۷۴۶	تعریف معروف و منکر
۲۷۴۶	شرایط امر ب معروف و نهی از منکر
۲۷۴۸	مراتب امر به معروف و نهی از منکر
۲۷۴۸	احکام امر به معروف و نهی از منکر
۲۷۵۰	آداب امر به معروف و نهی از منکر
۲۷۵۰	جهاد و دفاع
۲۷۵۰	اقسام دفاع
۲۷۵۰	دفاع از اسلام و کشورهای اسلامی
۲۷۵۰	دفاع از جان و حقوق شخصی
۲۷۵۱	آموزش فنون نظامی
۲۷۵۱	خدمت سربازی
۲۷۵۱	استفتاء
۲۷۵۱	اجازه پدر برای رفتن به سربازی
۲۷۵۱	پرسش
۲۷۵۳	درس (۵۰) خرید و فروش (۱)

۲۷۵۳	.....	اشاره
۲۷۵۳	.....	اقسام خرید و فروش
۲۷۵۳	.....	خرید و فروش واجب
۲۷۵۳	.....	خرید و فروش مستحب
۲۷۵۳	.....	خرید و فروش حرام
۲۷۵۳	.....	استفتاء
۲۷۵۴	.....	در این موارد خرید و فروش مکروه است:
۲۷۵۴	.....	مستحبات
۲۷۵۴	.....	مکروهات
۲۷۵۴	.....	احکام خرید و فروش
۲۷۵۶	.....	احکام معامله نسیه
۲۷۵۶	.....	استفتاء
۲۷۵۶	.....	پرسش
۲۷۵۶	.....	درس (۵۱) خرید و فروش (۲)
۲۷۵۶	.....	معامله سلف
۲۷۵۶	.....	احکام معامله سلف
۲۷۵۸	.....	معامله ربوی
۲۷۵۸	.....	احکام معامله ربوی
۲۷۵۸	.....	معامله
۲۷۵۸	.....	خرید و فروش چک و سفته
۲۷۶۰	.....	مسائل متفرقه خرید و فروش
۲۷۶۰	.....	استفتاء
۲۷۶۰	.....	پرسش
۲۷۶۰	.....	درس (۵۲) خرید و فروش (۳)
۲۷۶۰	.....	اشاره
۲۷۶۲	.....	اختیارات معامله

۲۷۶۲	احکام خیارات
۲۷۶۴	بیع شرط
۲۷۶۴	شفعه
۲۷۶۴	پرسش
۲۷۶۴	درس (۵۳) اجاره، جعاله، سرقفلی، قرض
۲۷۶۴	تعریف اجاره
۲۷۶۶	قرارداد اجاره
۲۷۶۶	شرایط مالی که اجاره می دهند
۲۷۶۶	احکام اجاره
۲۷۶۶	استفتاءات
۲۷۶۷	جعاله
۲۷۶۷	فرق بین اجاره و جعاله
۲۷۶۷	اقسام جعاله
۲۷۶۷	دو مسأله:
۲۷۶۷	سرقفلی
۲۷۶۹	قرض
۲۷۶۹	اقسام قرض
۲۷۶۹	احکام قرض
۲۷۶۹	دو استفتاء
۲۷۶۹	پرسش
۲۷۷۱	درس (۵۴) رهن، حواله، ضمانت، کفالت
۲۷۷۱	رهن
۲۷۷۱	استفتاء
۲۷۷۱	حواله
۲۷۷۱	ضمان
۲۷۷۱	شرایط ضمان:

۲۷۷۳	احکام ضمان
۲۷۷۳	کفالت
۲۷۷۳	شرایط کفالت:
۲۷۷۳	چیزهایی که کفالت را بر هم می زند:
۲۷۷۳	پرسش
۲۷۷۵	درس (۵۵) وکالت، حجر، ودیعه، عاریه
۲۷۷۵	اشاره
۲۷۷۵	شرایط وکالت:
۲۷۷۵	احکام وکالت
۲۷۷۵	حجر
۲۷۷۷	ودیعه (امانت)
۲۷۷۷	احکام امانتداری
۲۷۷۷	عاریه
۲۷۷۷	پرسش
۲۷۷۹	درس (۵۶) شرکت، مضاربه
۲۷۷۹	تعریف شرکت
۲۷۷۹	احکام شرکت
۲۷۷۹	تعریف مضاربه
۲۷۷۹	شرایط مضاربه
۲۷۸۱	احکام مضاربه
۲۷۸۱	ضمان عامل و عدم آن
۲۷۸۱	پرسش
۲۷۸۱	درس (۵۷) مزارعه، مساقات
۲۷۸۱	اشاره
۲۷۸۳	شرایط مزارعه
۲۷۸۳	احکام مزارعه

- ۲۷۸۳ ----- مسابقات
- ۲۷۸۳ ----- شرایط مسابقات
- ۲۷۸۴ ----- چند مساله
- ۲۷۸۴ ----- استفتاء
- ۲۷۸۴ ----- پرسش
- ۲۷۸۴ ----- درس (۵۸) نذر، قسم، صدقه، هبه، صلح
- ۲۷۸۴ ----- اشاره
- ۲۷۸۴ ----- نذر
- ۲۷۸۵ ----- استفتاء
- ۲۷۸۵ ----- كفاره تخلف نذر
- ۲۷۸۵ ----- قسم خوردن
- ۲۷۸۵ ----- صدقه
- ۲۷۸۷ ----- احكام صدقه
- ۲۷۸۷ ----- هبه
- ۲۷۸۷ ----- صلح
- ۲۷۸۹ ----- پرسش
- ۲۷۸۹ ----- درس (۵۹) كفارات، اشياء پيدا شده
- ۲۷۸۹ ----- كفارات
- ۲۷۸۹ ----- اقسام كفاره
- ۲۷۸۹ ----- احكام كفارات
- ۲۷۸۹ ----- استفتاء
- ۲۷۹۱ ----- اشياء پيدا شده
- ۲۷۹۱ ----- چگونگی اعلان
- ۲۷۹۱ ----- چند مساله:
- ۲۷۹۱ ----- گم شدن كفش
- ۲۷۹۱ ----- پرسش

درس (۶۰) خوردن و آشامیدن ۲۷۹۳

اشاره ۲۷۹۳

غذاهای گیاهی ۲۷۹۳

غذاهای حیوانی ۲۷۹۳

چند مساله: ۲۷۹۳

پرندهگان ۲۷۹۳

چند مساله: ۲۷۹۳

آبزیان ۲۷۹۴

اجزاء حرام حیوانهای حلال گوشت ۲۷۹۴

چند مساله ۲۷۹۴

دو حکم کلی ۲۷۹۴

پرسش ۲۷۹۶

درس (۶۱) خوردن و آشامیدن (۲) - ۲۷۹۶

اشاره ۲۷۹۶

مساله: ۲۷۹۶

آداب غذا خوردن ۲۷۹۸

مستحبات ۲۷۹۸

مکروهات ۲۷۹۸

آداب آب نوشیدن ۲۷۹۸

مستحبات: ۲۷۹۸

مکروهات ۲۷۹۸

ذبح و شکار حیوانات ۲۷۹۸

دستور ذبح حیوان ۲۷۹۹

دستور کشتن شتر ۲۷۹۹

شرایط سر بریدن حیوان و نحر شتر ۲۷۹۹

مساله: سر بریدن حیوان با غیر فلز و حتی فلزی که آهن نیست یا آهن بودن آن مشکوک است صحیح ۲۷۹۹

۲۷۹۹	شکار با اسلحه
۲۷۹۹	شکار با سنگ شکاری
۲۸۰۰	صید ماهی
۲۸۰۰	پرسش
۲۸۰۰	درس (۶۲) نگاه کردن
۲۸۰۰	اشاره
۲۸۰۰	محرم و نامحرم
۲۸۰۲	محارم نسبی
۲۸۰۲	افرادی که بر پسرها و مردان محرمند:
۲۸۰۲	افرادی که بر دخترهای و زنان محرمند:
۲۸۰۲	محارم سببی
۲۸۰۲	محارم رضاعی
۲۸۰۳	شرایط شیر دادن که سبب محرمیت می شود:
۲۸۰۳	با شرایطی که گذشت اگر کودک از زنی شیر بخورد با این افراد محرم می شود:
۲۸۰۳	حکم کلی
۲۸۰۳	احکام نگاه کردن
۲۸۰۴	حکم کلی
۲۸۰۴	استفتاء
۲۸۰۴	پوشش
۲۸۰۴	پرسش
۲۸۰۶	درس (۶۳) ازدواج
۲۸۰۶	اشاره
۲۸۰۶	همسر شایسته
۲۸۰۶	همسر ناشایسته
۲۸۰۶	عقد ازدواج
۲۸۰۶	عقیقه

۲۸۰۷	طلاق
۲۸۰۷	شرایط طلاق
۲۸۰۷	اقسام طلاق
۲۸۰۸	عده طلاق
۲۸۰۸	مدت عده
۲۸۰۸	عده وفات
۲۸۰۸	مدت عده وفات
۲۸۰۸	چند مساله:
۲۸۰۹	پرسش
۲۸۰۹	درس (۶۴) وقف، وصیت
۲۸۰۹	تعریف وقف
۲۸۰۹	اقسام وقف:
۲۸۰۹	۱ - شرایط واقف
۲۸۰۹	۲ - شرایط مال موقوف
۲۸۰۹	۳ - شرایط موقوف علیه (۱۱۵۳)
۲۸۰۹	۴ - سایر شرایط:
۲۸۱۱	احکام وقف
۲۸۱۱	متولی وقف کیست؟
۲۸۱۱	فروش مال وقفی
۲۸۱۱	استفتاء
۲۸۱۳	تعریف وصیت
۲۸۱۳	چگونگی وصیت
۲۸۱۳	متن وصیتنامه
۲۸۱۳	وصیت مالی
۲۸۱۳	پرسش
۲۸۱۵	درس (۶۵) احکام اموات

- ۲۸۱۵ ..... احکام محتضر
- ۲۸۱۵ ..... وظیفه دیگران نسبت به محتضر:
- ۲۸۱۵ ..... مستحبات:
- ۲۸۱۵ ..... مکروهات:
- ۲۸۱۵ ..... مستحبات پس از مرگ
- ۲۸۱۵ ..... واجبات پس از مرگ
- ۲۸۱۷ ..... غسل میت
- ۲۸۱۷ ..... حنوط
- ۲۸۱۹ ..... مقدار لازم در کفن میت:
- ۲۸۱۹ ..... شرایط کفن میت
- ۲۸۱۹ ..... نماز میت
- ۲۸۱۹ ..... شرایط نماز میت
- ۲۸۲۰ ..... احکام و آداب نماز میت
- ۲۸۲۰ ..... مستحبات نماز میت
- ۲۸۲۰ ..... پرسش
- ۲۸۲۱ ..... درس (۶۶) احکام اموات (۲)
- ۲۸۲۱ ..... کیفیت دفن میت
- ۲۸۲۱ ..... مکانهایی که دفن میت جایز نیست:
- ۲۸۲۱ ..... آداب دفن
- ۲۸۲۱ ..... آنچه در کیفیت دفن مستحب است:
- ۲۸۲۲ ..... احکام شهید
- ۲۸۲۲ ..... وظایف صاحب عزا
- ۲۸۲۲ ..... دو مساله:
- ۲۸۲۲ ..... بر کسی که میت را در قبر می گذارد، چند چیز مستحب است:
- ۲۸۲۴ ..... تشییع جنازه و آداب آن
- ۲۸۲۴ ..... مستحبات:

۲۸۲۴	مکروهات:
۲۸۲۴	مخارج کفن و دفن
۲۸۲۴	و اگر میتی وصیتی ندارد:
۲۸۲۴	نبش قبر
۲۸۲۵	پرسش
۲۸۲۵	درس (۶۷) ارث
۲۸۲۵	اشاره
۲۸۲۵	مصارف ترکه (اموال) میت
۲۸۲۶	طبقات ارث
۲۸۲۶	سهام ورثه
۲۸۲۶	انواع سهم
۲۸۲۶	اقسام وارث
۲۸۲۸	سهام مفروض و صاحبان آنها
۲۸۲۸	توارث همسران
۲۸۳۰	درس (۶۸) قضاوت و شهادت
۲۸۳۰	اشاره
۲۸۳۰	قضاوت
۲۸۳۰	شرایط قاضی:
۲۸۳۰	وظایف قاضی
۲۸۳۲	شرایط مدعی:
۲۸۳۲	شرایط مدعی علیه:
۲۸۳۲	راههای ثبوت حق یا جرم:
۲۸۳۲	شرایط شهادت:
۲۸۳۲	شرایط شهود:
۲۸۳۲	شرایط اقرار:
۲۸۳۲	شرایط مقرر:

شرایط قسم: ۲۸۳۴

پرسش ۲۸۳۴

درس (۶۹) حدود و تعزیرات ۲۸۳۴

اشاره ۲۸۳۴

تعریف حد ۲۸۳۴

تعریف تعزیر ۲۸۳۴

فرق حد و تعزیر ۲۸۳۶

پرسش ۲۸۳۶

درس (۷۰) قصاص و دیات ۲۸۳۶

تعریف قصاص ۲۸۳۶

انواع قصاص ۲۸۳۶

شرایط قصاص قتل ۲۸۳۶

چگونگی قصاص قتل ۲۸۳۷

شرایط قصاص عضو ۲۸۳۷

مساله: ۲۸۳۷

دیات ۲۸۳۷

تعریف دیه ۲۸۳۷

موجبات دیه ۲۸۳۷

دیه قتل ۲۸۳۸

دیه سقط جنین ۲۸۳۸

دیه اعضاء ۲۸۳۸

اعضایی که دیه آنها مثل دیه قتل است: ۲۸۳۸

حکم کلی ۲۸۴۰

پرسش ۲۸۴۰

درس (۷۱) احکام برخی از گناهان (۱) ۲۸۴۰

غصب ۲۸۴۰

۲۸۴۰	اقسام غضب
۲۸۴۰	احکام غضب
۲۸۴۱	دروغ
۲۸۴۱	غیبت
۲۸۴۱	غنا
۲۸۴۱	احکام غنا
۲۸۴۱	استفتاء
۲۸۴۳	حکم کلی
۲۸۴۳	رقص
۲۸۴۳	استفتاء
۲۸۴۳	ستم و کمک به ستمکاران
۲۸۴۳	رشوه
۲۸۴۵	مجسمه سازی
۲۸۴۵	پرسش
۲۸۴۵	درس (۷۲) احکام برخی از گناهان (۲)
۲۸۴۵	سحر، شعبده، هیپنوتیزم
۲۸۴۵	استفتاء
۲۸۴۵	قمار
۲۸۴۷	بازی
۲۸۴۷	استفتاء
۲۸۴۷	ریش تراشی
۲۸۴۷	عقیم سازی
۲۸۴۷	تخلف از مقررات دولت اسلامی
۲۸۴۹	استفتاء
۲۸۴۹	مسائل متفرقه
۲۸۵۱	پرسش

۲۸۵۲	اخلاق
۲۸۵۲	انیس الطالبین [متن و ترجمه آداب المتعلمین]
۲۸۵۲	مشخصات کتاب
۲۸۵۲	اشاره
۲۸۵۶	کتاب آداب المتعلمین
۲۸۵۶	مقدمه
۲۸۵۶	متن
۲۸۵۶	ترجمه
۲۸۵۸	فصل اول: حقیقت و فضیلت علم
۲۸۵۸	متن
۲۸۵۸	ترجمه
۲۸۵۹	متن
۲۸۵۹	ترجمه
۲۸۶۰	کلام برخی در خاصیت بعضی از علوم
۲۸۶۰	متن
۲۸۶۰	ترجمه
۲۸۶۱	تفسیر علم
۲۸۶۱	متن
۲۸۶۱	ترجمه
۲۸۶۲	فصل دوم: در بیان نیت
۲۸۶۲	متن
۲۸۶۲	ترجمه
۲۸۶۴	فصل سوم: در برگزیدن علم و انتخاب استاد و اختیار هم بحث
۲۸۶۴	متن
۲۸۶۴	ترجمه
۲۸۶۵	در بیان انتخاب استاد

- ۲۸۶۵ - متن
- ۲۸۶۵ - ترجمه
- ۲۸۶۶ - در بیان اختیار هم بحث
- ۲۸۶۶ - متن
- ۲۸۶۷ - ترجمه
- ۲۸۶۸ - پاره ای از وظائف طالب علم
- ۲۸۶۸ - متن
- ۲۸۶۸ - ترجمه
- ۲۸۷۰ - فصل چهارم: در کوشش و مواظبت و ملازمت طالب علم نسبت به تحصیل آن
- ۲۸۷۰ - متن
- ۲۸۷۱ - ترجمه
- ۲۸۷۲ - [لزوم همت در طلب علم]
- ۲۸۷۲ - متن
- ۲۸۷۲ - ترجمه
- ۲۸۷۳ - متن
- ۲۸۷۳ - ترجمه
- ۲۸۷۴ - [رعایت برخی آداب]
- ۲۸۷۴ - متن
- ۲۸۷۴ - ترجمه
- ۲۸۷۵ - فصل پنجم: در ابتداء شروع بدرس و مقدار و ترتیب آن
- ۲۸۷۵ - متن
- ۲۸۷۵ - ترجمه
- ۲۸۷۵ - مقدار ابتداء شروع به درس
- ۲۸۷۵ - متن
- ۲۸۷۶ - ترجمه
- ۲۸۷۷ - ترتیب قرائت دروس

متن - ۲۸۷۷

ترجمه - ۲۸۷۷

[لزوم مباحثه] - ۲۸۷۸

متن - ۲۸۷۸

ترجمه - ۲۸۷۹

[تأمل پیش از سخن] - ۲۸۸۰

متن - ۲۸۸۰

ترجمه - ۲۸۸۰

[لزوم شکرگذاری] - ۲۸۸۱

متن - ۲۸۸۱

ترجمه - ۲۸۸۲

[تکرار دروس و مقدار آن] - ۲۸۸۳

متن - ۲۸۸۳

ترجمه - ۲۸۸۳

فصل ششم: در بیان توکل - ۲۸۸۵

متن - ۲۸۸۵

ترجمه - ۲۸۸۵

فصل هفتم: در بیان وقت تحصیل - ۲۸۸۷

متن - ۲۸۸۷

ترجمه - ۲۸۸۷

فصل هشتم: در بیان مهربانی و نصیحت - ۲۸۸۹

متن - ۲۸۸۹

ترجمه - ۲۸۹۰

فصل نهم: در بیان استفاده - ۲۸۹۲

متن - ۲۸۹۲

ترجمه - ۲۸۹۳

۲۸۹۴ ..... [لزوم بهره مندی از اساتید و بزرگان علم]

۲۸۹۴ ..... متن

۲۸۹۴ ..... ترجمه

۲۸۹۵ ..... فصل دهم: در بیان تقوی در مقام تعلم

۲۸۹۵ ..... متن

۲۸۹۵ ..... ترجمه

۲۸۹۶ ..... [لزوم اجتناب از غیبت و همنشینی با شخص پرحرف]

۲۸۹۶ ..... متن

۲۸۹۶ ..... ترجمه

۲۸۹۷ ..... [اهتمام در رعایت آداب اخلاق و سنت ها]

۲۸۹۷ ..... متن

۲۸۹۸ ..... ترجمه

۲۸۹۹ ..... فصل یازدهم: در آنچه موجب حفظ و فراموشی میباشد

۲۸۹۹ ..... متن

۲۹۰۰ ..... ترجمه

۲۹۰۱ ..... اسباب پیدایش نسیان و فراموشی

۲۹۰۱ ..... متن

۲۹۰۱ ..... ترجمه

۲۹۰۲ ..... فصل دوازدهم: در بیان آنچه موجب جلب روزی و زیادی آن و آنچه باعث زیادی عمر و کوتاهی آن می شود

۲۹۰۲ ..... متن

۲۹۰۳ ..... ترجمه

۲۹۰۴ ..... [اذکر برخی از فضائل و رذائل اخلاقی]

۲۹۰۴ ..... متن

۲۹۰۵ ..... ترجمه

۲۹۰۵ ..... متن

۲۹۰۶ ..... ترجمه

۲۹۰۶	متن
۲۹۰۶	ترجمه
۲۹۰۸	فهرست
۲۹۰۹	تاریخ
۲۹۰۹	چکیده تاریخ پیامبر اسلام صلی الله علیه و آله و سلم
۲۹۰۹	مشخصات کتاب
۲۹۰۹	اشاره
۲۹۲۷	سخنی کوتاه
۲۹۲۹	اجداد رسول خدا
۲۹۳۷	حوادث مهم در دوران جوانی ، قبل از بعثت
۲۹۳۷	اشاره
۲۹۳۸	حلف الفضول
۲۹۳۹	سفر دوم شام و ازدواج با خدیجه
۲۹۴۲	فرزندان رسول خدا صلی الله علیه و آله
۲۹۴۳	ولادت فاطمه علیهاالسلام دختر پیامبر صلی الله علیه و آله
۲۹۴۴	تجدید بنای کعبه و تدبیر رسول خدا در نصب حجراالاعسود
۲۹۴۵	رسول خدا در کوه حراء
۲۹۴۶	آغاز دعوت
۲۹۴۷	اسلام جعفر بن ابی طالب
۲۹۴۷	اسلام حمزه بن عبدالمطلب
۲۹۴۸	دارالتبلیغ اءرقم
۲۹۴۸	علنی شدن دعوت
۲۹۴۸	انذار عشیره اءقربین
۲۹۴۹	آخرین دستور
۲۹۵۰	سرسخت ترین دشمنان پیامبر اسلام
۲۹۵۱	پیشنهادهای قریش به رسول خدا صلی الله علیه و آله

- ۲۹۵۳ ..... شکنجه های طاقت فرسا
- ۲۹۵۴ ..... نخستین مهاجران حبشه
- ۲۹۵۵ ..... مهاجران حبشه در نوبت دوم
- ۲۹۵۶ ..... مبلغان قریش
- ۲۹۵۷ ..... نگرانی شدید قریش
- ۲۹۵۷ ..... پیمان بی مهری و بیدادگری
- ۲۹۵۸ ..... گشایش خدایی
- ۲۹۵۹ ..... اسلام طفیل بن عمرو دوسی
- ۲۹۶۰ ..... داستان اءعشی
- ۲۹۶۱ ..... نمایندگان نصاری
- ۲۹۶۱ ..... نزول سوره کوثر
- ۲۹۶۲ ..... وفات ابوطالب و خدیجه
- ۲۹۶۲ ..... ازدواج رسول خدا با سوده و عایشه
- ۲۹۶۲ ..... سفر رسول خدا به طائف
- ۲۹۶۳ ..... واقعه اسراء
- ۲۹۶۴ ..... واقعه معراج
- ۲۹۶۴ ..... واقعه شَّقَالِقَمَر
- ۲۹۶۵ ..... دعوت قبایل عرب
- ۲۹۶۵ ..... مقدمات هجرت و آشنایی با اهل یثرب
- ۲۹۶۵ ..... توضیح
- ۲۹۶۶ ..... نخستین مسلمانان اءنصار
- ۲۹۶۷ ..... اسلام آوردن سعد بن معاذ و اسید بن حضیر
- ۲۹۶۸ ..... دومین بیعت عقبه
- ۲۹۶۸ ..... جریان بیعت
- ۲۹۶۹ ..... دوازده نفر نقیب اءنصار
- ۲۹۷۰ ..... آغاز هجرت مسلمین به مدینه

- سوره های مکی قرآن - ۲۹۷۱
- شورای دارالندوه - ۲۹۷۲
- دستور هجرت - ۲۹۷۲
- لیله المبیت - ۲۹۷۳
- نخستین منزل هجرت یا غار ثور - ۲۹۷۳
- جایزه قریش برای دستگیری رسول خدا صلی الله علیه و آله - ۲۹۷۴
- بریده بن حصیب اءسلمی (از قبیله بنی اسلم) - ۲۹۷۵
- سال اول هجرت - ۲۹۷۷
- ورود رسول خدا به مدینه - ۲۹۷۷
- بنای مسجد مدینه - ۲۹۷۸
- بقیه مهاجران - ۲۹۷۸
- شیوع اسلام در مدینه - ۲۹۷۹
- سوره های مدنی قرآن مجید - ۲۹۷۹
- قرارداد مسالمت آمیز میان یهودیان - ۲۹۸۰
- قرارداد برادری میان مهاجر و انصار - ۲۹۸۰
- دشمنی یهود و منافقان با رسول خدا و مسلمانان - ۲۹۸۰
- سال دوم هجرت (سنه الامر) - ۲۹۸۱
- تغییر قبله و وجوب زکات و روزه - ۲۹۸۱
- دستور جهاد و آغاز غزوه ها و سریه ها - ۲۹۸۱
- شماره غزوه های رسول خدا صلی الله علیه و آله - ۲۹۸۲
- غزوه ودان یا غزوه ابواء - ۲۹۸۳
- غزوه (بواط) - ۲۹۸۴
- غزوه (سفوان)، غزوه (بدر اولی) - ۲۹۸۵
- سریه (عبدالله بن جحش) - ۲۹۸۵
- غزوه بدر کبیرا - ۲۹۸۶
- فرود آمدن قریش در مقابل مسلمین - ۲۹۸۷

- ۲۹۸۸ ..... روز جنگ و آمادگی قریش
- ۲۹۸۸ ..... صلح جویان قریش و آتش افروزان جنگ
- ۲۹۹۰ ..... جنگ مغلوبه
- ۲۹۹۰ ..... وضع رسول خدا در جنگ بدر
- ۲۹۹۰ ..... آیات مربوط به غزوه (بدر کبرا)
- ۲۹۹۱ ..... دستور خاص
- ۲۹۹۱ ..... معاذ بن عمرو و ابوجهل
- ۲۹۹۲ ..... کشتگان قریش در چاه بدر
- ۲۹۹۳ ..... مسلمانان دوزخی
- ۲۹۹۳ ..... غنیمتهای بدر
- ۲۹۹۳ ..... مژده فتح در مدینه
- ۲۹۹۴ ..... اسیران قریش در مدینه
- ۲۹۹۴ ..... مکه در عزای جگرگوشه های خود
- ۲۹۹۴ ..... اندوه ابولهب و هلاکت او
- ۲۹۹۵ ..... دو دستور سیاسی
- ۲۹۹۵ ..... اقدام قریش در خرید اسیران
- ۲۹۹۶ ..... داستان عمیر بن وهب
- ۲۹۹۷ ..... فهرست سپاهیان اسلامی و شهدای بدر
- ۲۹۹۷ ..... اسیران قریش در بدر
- ۲۹۹۸ ..... غزوه بنی سلیم در (کدر)
- ۲۹۹۸ ..... سریه (عمیر بن عدی)
- ۲۹۹۸ ..... سریه (سالم بن عمیر)
- ۲۹۹۹ ..... غزوه (بنی قینقاع)
- ۲۹۹۹ ..... غزوه سویق
- ۳۰۰۰ ..... دیگر حوادث سال دوم هجرت
- ۳۰۰۰ ..... سال سوم هجرت

- ۳۰۰۰ ..... غزوه ذی اءمّر
- ۳۰۰۱ ..... غزوه بحران
- ۳۰۰۲ ..... سريه (محمد بن مسلمه)
- ۳۰۰۲ ..... سريه (زيد بن حارثه) يا سريه قرده
- ۳۰۰۳ ..... داستان محيصه و حويصه
- ۳۰۰۳ ..... غزوه احد
- ۳۰۰۴ ..... جمعه ششم شوال
- ۳۰۰۵ ..... بازگشتن منافقان
- ۳۰۰۵ ..... رسول خدا در شيخان
- ۳۰۰۵ ..... روز احد
- ۳۰۰۶ ..... صف آرايی قریش
- ۳۰۰۶ ..... خطبه رسول خدا صلی الله عليه و آله
- ۳۰۰۶ ..... نقش زنان قریش در جنگ
- ۳۰۰۶ ..... نتیجه معصیت و نافرمانی
- ۳۰۰۷ ..... رسول خدا در پناه کوه
- ۳۰۰۸ ..... سخنان ابوسفیان
- ۳۰۰۸ ..... ماءموریت علی بن ابی طالب
- ۳۰۰۸ ..... شهدای احد
- ۳۰۰۹ ..... شهادت حمزه بن عبدالمطلب
- ۳۰۰۹ ..... هند و حمزه
- ۳۰۱۰ ..... ابوسفیان و حمزه
- ۳۰۱۰ ..... رسول خدا و حمزه
- ۳۰۱۰ ..... صفیه و حمزه
- ۳۰۱۰ ..... به خاک سپردن حمزه
- ۳۰۱۰ ..... حمنه و حمزه
- ۳۰۱۱ ..... زنان انصار و حمزه

- داستان ام عماره ۳۰۱۵
- داستان قتاده بن نعمان ۳۰۱۵
- داستان قرمان منافق ۳۰۱۵
- کشته های قریش ۳۰۱۶
- رسول خدا در مدینه ۳۰۱۶
- غزوه حمراءالاسد ۳۰۱۷
- پیشتازان سپاه و شهیدان این غزوه ۳۰۱۷
- داستان معبد بن ابی معبد خزاعی ۳۰۱۸
- فرق حق و باطل ۳۰۱۸
- گرفتاری ابو عزه شاعر ۳۰۱۸
- داستان معاویه بن مغیره ۳۰۱۹
- دیگر حوادث سال سوم هجرت ۳۰۱۹
- سال چهارم هجرت ۳۰۲۱
- سال پنجم هجرت (سنه الاءحزاب) ۳۰۲۹
- غزوه دومه الجندل ۳۰۲۹
- غزوه خندق ۳۰۲۹
- احزاب و فرماندهانشان ۳۰۳۰
- تصمیم رسول خدا صلی الله علیه و آله ۳۰۳۰
- نزدیک شدن خطر ۳۰۳۱
- پایداری انصار ۳۰۳۲
- فرماندهان قریش ۳۰۳۲
- آخرین تلاش دشمن ۳۰۳۳
- زخمی شدن سعد بن معاذ ۳۰۳۴
- صفیه و حسان بن ثابت ۳۰۳۴
- نعیم بن مسعود یا وسیله خدایی ۳۰۳۴
- حذیفه بن یمان در میان دشمن ۳۰۳۶

- ۳۰۳۶ - شهدای غزوه احزاب
- ۳۰۳۷ - غزوه بنی قریظه
- ۳۰۳۸ - لغزش اءبولبابه
- ۳۰۳۸ - تسلیم شدن (بنی قریظه)
- ۳۰۳۹ - اجرای حکم سعد بن معاذ
- ۳۰۳۹ - بدبختی زبیر بن باطا
- ۳۰۴۰ - تقسیم غنائم
- ۳۰۴۱ - شهدای غزوه بنی قریظه
- ۳۰۴۳ - سال ششم هجرت
- ۳۰۴۳ - اشاره
- ۳۰۴۳ - سریه (محمد بن مسلمه انصاری)
- ۳۰۴۳ - سریه (عکاشه بن محسن)
- ۳۰۴۴ - سریه (محمد بن مسلمه)
- ۳۰۴۴ - سریه (سعد بن عبادہ خزرجی)
- ۳۰۴۴ - سریه (ءبو عبیده بن جراح) به ذی القصه
- ۳۰۴۵ - سریه (ءبو عبیده بن جراح) به ذی القصه
- ۳۰۴۵ - سریه (زید بن حارثه) به جموم
- ۳۰۴۵ - سریه (زید بن حارثه) به عیص
- ۳۰۴۶ - غزوه بنی لحيان
- ۳۰۴۶ - سریه (عمر بن خطاب) بر سر قاره
- ۳۰۴۶ - غزوه ذی قرد در تعقیب (عیینه بن حصن فزاری)
- ۳۰۴۷ - سریه (زید بن حارثه) به (طرف)
- ۳۰۴۸ - سریه (زید بن حارثه) به (حسمی) بر سر جذام
- ۳۰۴۸ - سریه اول (زید بن حارثه) به وادی القری
- ۳۰۴۹ - سریه (زید بن حارثه) به مدین
- ۳۰۴۹ - سریه (عبدالرحمان بن عوف) به دومه الجندل

- ۳۰۵۰ ----- سریه (علی بن ابی طالب) به فدک
- ۳۰۵۰ ----- غزوه بنی المصطلق
- ۳۰۵۱ ----- نزاع مهاجر و انصار
- ۳۰۵۱ ----- نفاق عبدالله بن ابی
- ۳۰۵۲ ----- تفاوت پسر با پدر
- ۳۰۵۳ ----- سوره منافقون یا فرج زید بن اعرقم
- ۳۰۵۳ ----- داستان مقیس بن صبابه
- ۳۰۵۳ ----- اتمام مؤمنین جویریہ
- ۳۰۵۴ ----- اسلام آوردن حارث
- ۳۰۵۴ ----- ولید فاسق
- ۳۰۵۵ ----- عایشه در غزوه بنی المصطلق
- ۳۰۵۶ ----- سریه (زید بن حارثه) به وادی القری بر سر ام قرفه
- ۳۰۵۷ ----- سریه (عبدالله بن عتیک) بر سر ابورافع یهودی
- ۳۰۵۷ ----- سریه اول (عبدالله بن رواحه) به خیبر
- ۳۰۵۸ ----- سریه دوم (عبدالله بن رواحه) به خیبر بر سر یسیر بن رزام
- ۳۰۵۸ ----- سریه (کرز بن جابر فہری) به ذی الجدر
- ۳۰۵۹ ----- غزوه حدیبیہ و بیعت رضوان
- ۳۰۶۰ ----- سفرای قریش
- ۳۰۶۱ ----- سفیران رسول خدا صلی اللہ علیہ و آلہ
- ۳۰۶۲ ----- بیعت رضوان
- ۳۰۶۲ ----- آخرین سفیر قریش
- ۳۰۶۲ ----- جریان صلح حدیبیہ
- ۳۰۶۳ ----- صلحنامہ
- ۳۰۶۴ ----- بازگشت رسول خدا و اصحاب بہ مدینہ ونزول سورہ فتح
- ۳۰۶۴ ----- غدیر خم
- ۳۰۶۵ ----- داستان ابوبصیر ثقفی

- ۳۰۶۶ ..... زنانی که پس از قرارداد صلح مهاجرت کردند
- ۳۰۶۶ ..... اسلام عمرو بن عاص و خالد بن ولید و عثمان بن طلحه بعد از حدیبیه
- ۳۰۶۷ ..... دعوت پادشاهان مجاور به اسلام
- ۳۰۶۸ ..... مضمون نامه ای که به قیصر روم نوشته شده
- ۳۰۶۹ ..... گستاخی برادرزاده قیصر
- ۳۰۶۹ ..... غوغای عوام روم و شهادت اسقف
- ۳۰۶۹ ..... مشورت قیصر با دانشمندان مسیحی
- ۳۰۷۰ ..... کنجکاو قیصر
- ۳۰۷۰ ..... مضمون نامه رسول خدا به خسرو ایران
- ۳۰۷۱ ..... گستاخی خسرو پرویز
- ۳۰۷۲ ..... نامه نجاشی (پادشاه حبشه)
- ۳۰۷۲ ..... نامه مقوقس (پادشاه اسکندریه)
- ۳۰۷۳ ..... نامه حارث بن ابی شمر غسانی (پادشاه تخوم شام)
- ۳۰۷۴ ..... نامه هوده بن علی (پادشاه یمامه)
- ۳۰۷۴ ..... نامه جلندی و فرزندانش (پادشاه عمان)
- ۳۰۷۴ ..... نامه منذر بن ساوی (پادشاه بحرین)
- ۳۰۷۵ ..... نامه جبله بن اءیهم (پادشاه غسان)
- ۳۰۷۵ ..... دیگر وقایع در سال ششم هجرت
- ۳۰۷۶ ..... سال هفتم هجرت (سنه الاستغلاب) غزوه خیبر
- ۳۰۷۶ ..... توضیح
- ۳۰۷۶ ..... مسیر رسول خدا صلی الله علیه و آله از مدینه تا خیبر
- ۳۰۷۷ ..... فتح قلاع خیبر
- ۳۰۷۸ ..... سرفرازی علی علیه السلام
- ۳۰۷۸ ..... صفیه
- ۳۰۷۸ ..... کشتگان یهود خیبر
- ۳۰۷۹ ..... فدک

- ۳۰۷۹ ..... قرار رسول خدا با مردم خیبر و فدک
- ۳۰۷۹ ..... زینب دختر حارث
- ۳۰۸۰ ..... غزوه وادی القری
- ۳۰۸۰ ..... شهدای غزوه خیبر
- ۳۰۸۱ ..... داستان اسود راعی
- ۳۰۸۱ ..... داستان حجاج بن علاط سلمی
- ۳۰۸۲ ..... نگرانی عباس بن عبدالمطلب
- ۳۰۸۲ ..... غنائم خیبر
- ۳۰۸۳ ..... تیماء
- ۳۰۸۳ ..... ماءموران برآورد محصول خیبر
- ۳۰۸۳ ..... رسیدن جعفر بن ابی طالب از حبشه
- ۳۰۸۴ ..... انتقال مسلمانان مقیم حبشه به مدینه
- ۳۰۸۴ ..... سریه تربه بر سر هوازن
- ۳۰۸۵ ..... سریه نجد (سریه بنی کلاب)
- ۳۰۸۵ ..... سریه (بشیر بن سعد)
- ۳۰۸۵ ..... سریه (زبیر بن عوام)
- ۳۰۸۶ ..... سریه (غالب بن عبدالله)
- ۳۰۸۶ ..... سریه (بشیر بن سعد انصاری) به (یمن) و (جبار)
- ۳۰۸۷ ..... عمره القضاء
- ۳۰۸۷ ..... سریه (ابن ابی العوجاء) بر سر بنی سلیم
- ۳۰۸۸ ..... سریه (عبدالله بن ابی حدرد اسلمی)
- ۳۰۸۸ ..... سریه (محبیصه بن مسعود) به ناحیه فدک
- ۳۰۸۸ ..... سریه (عبدالله بن ابی حدود) به اضم
- ۳۰۹۰ ..... سال هشتم هجرت (سنه الفتح)
- ۳۰۹۰ ..... سریه (غالب بن عبدالله کلیبی لیثی) بر سر بنی ملوح
- ۳۰۹۱ ..... سریه (غالب بن عبدالله لیثی)

- ۳۰۹۱ ..... سربیه (کعب بن عمیر غفاری)
- ۳۰۹۱ ..... سربیه (شجاع بن وهب اسدی)
- ۳۰۹۲ ..... سربیه (قطبه بن عامر بن حدیده)
- ۳۰۹۲ ..... غزوه (موته)
- ۳۰۹۳ ..... روز جنگ
- ۳۰۹۴ ..... شهدای غزوه موته
- ۳۰۹۴ ..... سربیه ذات السلاسل
- ۳۰۹۶ ..... سربیه (ابو عبیده بن جراح)
- ۳۰۹۶ ..... سربیه (ابو قتاده بن ربیع انصاری)
- ۳۰۹۶ ..... سربیه (ابو قتاده) به بطن اضم
- ۳۰۹۷ ..... غزوه فتح مکه
- ۳۰۹۷ ..... حاطب بن ابی بلتعنه
- ۳۰۹۸ ..... حاطب گنهگار
- ۳۰۹۸ ..... بسیج عمومی
- ۳۰۹۹ ..... شماره سپاهیان اسلام
- ۳۰۹۹ ..... حرکت از مدینه
- ۳۰۹۹ ..... هجرت (عباس بن عبدالمطلب)
- ۳۱۰۰ ..... ابوسفیان بن حارث و عبدالله بن اءبی امیه
- ۳۱۰۰ ..... اسلام ابوسفیان اموی
- ۳۱۰۲ ..... نادانی جوانان قریش
- ۳۱۰۲ ..... پرچم امان
- ۳۱۰۲ ..... کسانی که باید کشته شوند
- ۳۱۰۳ ..... در خانه اتمهانی
- ۳۱۰۴ ..... رسول خدا در مسجدالحرام
- ۳۱۰۴ ..... تاریخ فتح مکه
- ۳۱۰۴ ..... رسول خدا در کعبه

- رسول خدا بر در کعبه ۳۱۰۵
- اذان بلال ۳۱۰۵
- نگرانی انصار ۳۱۰۶
- سوء قصد ۳۱۰۶
- اسلام عباس بن مرداس سلمی ۳۱۰۶
- سریه های بعد از فتح ۳۱۰۷
- سریه (عمرو بن عاص) برای شکستن بت سواع ۳۱۰۷
- سریه (سعد بن زید) بر سر مناه ۳۱۰۸
- سریه (هشام بن عاص) به یلملم ۳۱۰۸
- سریه (غالب بن عبدالله) بر سر بنی مدلیج ۳۱۰۸
- سریه (عمرو بن امیه) بر سر بنی دیل ۳۱۰۹
- سریه (عبدالله بن سهیل) بر سر بنی محارب ۳۱۰۹
- سریه (نمیله بن عبدالله لیثی) بر سر بنی ضمیره ۳۱۰۹
- سریه (خالد بن ولید) به غمیصاء بر سر بنی جذیمه ۳۱۱۰
- غزوه حنین و هوازن ۳۱۱۰
- دستور تحقیق ۳۱۱۱
- تصمیم حرکت ۳۱۱۱
- حرکت به سوی حنین ۳۱۱۲
- ذات اءنواط ۳۱۱۲
- مقدمات جنگ ۳۱۱۲
- هجوم ناگهانی هوازن و فرار مسلمانان ۳۱۱۳
- رسول اکرم در میدان جنگ ۳۱۱۳
- شمامت مکیان ۳۱۱۴
- نزول فرشتگان ۳۱۱۴
- نهی از کشتن زنان و کودکان ۳۱۱۵
- سرانجام هوازن ۳۱۱۵

- اسیران و غنائم - ۳۱۱۵
- شهدای غزوه حنین - ۳۱۱۵
- سریه (ابوعامر اشعری) - ۳۱۱۶
- سریه (طفیل بن عمرو دوسی) - ۳۱۱۶
- سریه (ابوسفیان) بر سر طائف - ۳۱۱۷
- سریه (امیر مؤمنان علی بن ابی طالب) - ۳۱۱۷
- یک داستان عبرت انگیز - ۳۱۱۷
- سراقه بن مالک - ۳۱۱۸
- غزوه طائف - ۳۱۱۸
- بردگان مسلمان - ۳۱۱۹
- شهدای غزوه طائف - ۳۱۱۹
- اسلام مالک بن عوف نصری - ۳۱۱۹
- تقسیم غنائم حنین - ۳۱۱۹
- خرده گیری کوه نظران - ۳۱۲۰
- عمره رسول خدا صلی الله علیه و آله - ۳۱۲۱
- بازگشت رسول خدا به مدینه - ۳۱۲۱
- اسلام کعب بن زهیر - ۳۱۲۲
- دیگر وقایع سال هشتم - ۳۱۲۳
- سال نهم هجرت - ۳۱۲۴
- اشاره - ۳۱۲۴
- سریه (عیینه بن حصن فزاری) - ۳۱۲۴
- سریه (ضحاک بن سفیان کلایی) - ۳۱۲۵
- اسارت (ثمامه بن ائثال حنفی) - ۳۱۲۵
- سریه (علقمه بن مجزز مدلجی) - ۳۱۲۵
- سریه (علی بن ابی طالب) علیه السلام - ۳۱۲۶
- غزوه تبوک - ۳۱۲۷

- ۳۱۲۷ ----- جد بن قیس منافق
- ۳۱۲۸ ----- نفاقان کارشکن
- ۳۱۲۸ ----- گریه کنندگان
- ۳۱۲۸ ----- بادیه نشینان بهانه جو
- ۳۱۲۹ ----- توانگران بهانه جو
- ۳۱۲۹ ----- هزینه جنگ
- ۳۱۲۹ ----- فرستادگان رسول خدا صلی الله علیه و آله
- ۳۱۳۰ ----- جانشین رسول خدا در مدینه
- ۳۱۳۰ ----- عبدالله بن ابی و منافقان
- ۳۱۳۱ ----- عده و عده مسلمانان در غزوه تبوک
- ۳۱۳۱ ----- اءبوخیثمه
- ۳۱۳۱ ----- همسفران منافق
- ۳۱۳۲ ----- داستان اءبوذر غفاری
- ۳۱۳۳ ----- رسول خدا صلی الله علیه و آله در تبوک
- ۳۱۳۳ ----- اهل ایله و جریاء و اءذرح
- ۳۱۳۳ ----- سریه (خالد بن ولید)
- ۳۱۳۴ ----- اصحاب عقبه
- ۳۱۳۴ ----- مسجد ضرار
- ۳۱۳۵ ----- مساجد رسول خدا از مدینه تا تبوک
- ۳۱۳۶ ----- خدای متعال درباره این سه نفر این آیه را نازل کرد:
- ۳۱۳۷ ----- دیگر حوادث سال نهم هجرت
- ۳۱۴۰ ----- وفدهای عرب
- ۳۱۴۰ ----- قسمت اول
- ۳۱۴۵ ----- قسمت دوم
- ۳۱۵۲ ----- درباره مرکز

سرشناسه : مرکز تحقیقات رایانه ای قائمیه اصفهان، ۱۳۸۷

عنوان و نام پدیدآور : دروس حوزه علمیه جدید پایه ۱/ واحد تحقیقات مرکز تحقیقات رایانه ای قائمیه اصفهان

مشخصات نشر : اصفهان : مرکز تحقیقات رایانه ای قائمیه اصفهان ۱۳۹۹.

مشخصات ظاهری : نرم افزار تلفن همراه و رایانه

موضوع : حوزه و دانشگاه.

موضوع : حوزه های علمیه-- ایران.

موضوع : دانشگاه ها و مدارس عالی-- ایران.

شناسه افزوده : مرکز تحقیقات رایانه ای قائمیه اصفهان

توضیح : مجموعه حاضر، متن کتب متداول حوزه از پایه اول تا دهم می باشد.

ص: ۱

عقاید

الباب الحادی عشر (به همراه دو شرح النافع یوم الحشر و مفتاح الباب)

اشاره

سرشناسه : فاضل مقداد، مقداد بن عبدالله، - ۸۲۶ق

عنوان قراردادی : الباب الحادی عشر. شرح

عنوان و نام پدیدآور : الباب الحادی عشر / مقداد بن عبدالله السیوری / ابی الفتح بن مخدوم الحسینی ؛ حقه و قدم علیه مهدی محقق.

مشخصات نشر : مشهد : آستان قدس رضوی، موسسه چاپ و انتشارات، ۱۳۶۸.

مشخصات ظاهری : پانزده صفحه مقدمه ، ۲۹۲ص.

موضوع : کلام -- عقاید شیعه امامیه

شماره کتابشناسی ملی : ۱۶۳۲۷۱۴

توضیح : کتاب «الباب الحادی عشر مع شرحیه النافع یوم الحشر و مفتاح الباب»، متن کتاب معروف «باب حادی عشر»، تالیف علامه حلی، به همراه دو شرح مهم «النافع یوم الحشر»، نوشته فاضل مقداد و «مفتاح الباب»، تالیف ابوالفتح بن مخدوم حسینی است.

کتاب «الباب الحادی عشر»، کتابی است دربردارنده موضوعات عمده کلامی در اصول عقاید امامیه. مؤلف این کتاب، ابومنصور حسن بن یوسف بن علی بن مطهر، معروف به علامه حلی متوفای ۷۲۶ق است. نویسنده به درخواست وزیر محمد بن محمد قوهدی کتاب «مصباح المتهدج» شیخ طوسی را که موضوع آن فروع دین و ادعیه و عبادات بود، در ۱۰ باب خلاصه کرد و آن را «منهاج الصلاح فی مختصر المصباح» نامید. سپس باب دیگری با عنوان «الباب الحادی عشر فیما یجب علی عامه المکلفین من معرفه اصول الدین» در اصول دین بر آن افزود تا کتاب را تکمیل کرده باشد. این باب از جهت اختصار و جامعیت مورد توجه اهل علم واقع شد به نحوی که آن را جدا از ده باب دیگر مورد نسخ و تدوین قرار دادند و شروح و تعلیقات فراوانی بر آن نگاشته شد.

ص: ۱

(١) النافع يوم الحشر

بيشگفتار ٩

مقدمه مؤلف ١

الباب الحادى عشر فيما يجب على عاىءه المكلفين ٢

أجمع العلماء كآفه على وجوب معرفه الله تعالى ٣

بالدليل لا بالتقليد ٤

الفصل الأول فى إثبات واجب الوجود لذاته ٥

كل معقول إما أن يكون واجب الوجود ٥

الفصل الثانى فى صفاته الثبوتيه ٩

أنه تعالى قادر مختار ٩

وقدرته يتعلّق بجميع المقدورات ١١

أنه تعالى عالم ١٢

وعلمه يتعلّق بكلّ معلوم ١٣

أنه تعالى حيّ ١٣

أنه تعالى مرید وكاره ١٤

أنه تعالى مدرك ١٥

أنه تعالى قديم أزلى باق أبدى ١٦

أنه تعالى متكلم بالإجماع ١٦

ص: ٣

أنه تعالى صادق ١٨

الفصل الثالث في صفاته السليبيه ١٨

أنه تعالى ليس بجسم ولا عرض ١٩

ولا يجوز أن يكون في محل ١٩

ولا يصح عليه اللذنه والألم ٢٠

ولا يتحد بغيره ٢١

أنه تعالى ليس محلًا للحوادث ٢١

أنه تعالى يستحيل عليه الرؤيه البصريه ٢٢

في نفى الشريك عنه ٢٣

في نفى المعاني والأحوال عنه ٢٤

أنه تعالى غنى ليس بمحتاج ٢٤

الفصل الرابع في العدل ٢٥

إن من الأفعال ما هو حسن وبعضها ما هو قبيح ٢٥

أنا فاعلون بالاختيار ٢٧

في استحاله القبح عليه تعالى ٢٨

يستحيل عليه تعالى إرادته القبيح ٢٨

في أنه تعالى يفعل لغرض ٢٩

وليس الغرض الإضرار ٢٩

في أنه تعالى يجب عليه اللطف ٣٢

في أنه تعالى يجب عليه عوض الآلام ٣٣

الفصل الخامس في النبوه ٣٤

في نبوه نبينا محمد بن عبد الله صلى الله عليه وآله ٣٥

في وجوب عصمته ٣٧

في أنه معصوم من أول عمره إلى آخره ٣٨

ص: ٤

يجب أن يكون أفضل زمانه ٣٨

يجب أن يكون منزها عن دناءه الآباء وعهر الأمهات ٣٩

الفصل السادس فى الإمامه ٣٩

يجب أن يكون الإمام معصوما ٤١

الإمام يجب أن يكون منصوفا عليه ٤٣

الإمام يجب أن يكون أفضل الرعيه ٤٤

الإمام بعد رسول الله صلى الله عليه و آله على بن أبى طالب ٤٤

ثم من بعده ولده الحسن عليه السلام ثم الحسين عليه السلام ٥٠

الفصل السابع فى المعاد ٥٢

اتفق المسلمون كآفه على وجوب المعاد البدنى ٥٢

وكل من له عوض أو عليه يجب بعته ٥٣

ويجب الإقرار بكل ما جاء به النبى صلى الله عليه و آله ٥٣

ومن ذلك الثواب والعقاب ٥٤

ووجوب التوبه ٥٧

والأمر بالمعروف والنهى عن المنكر ٥٧

فهرست نامهای خاص و فرقه ها و گروه ها ٦٠

ص: ٥

(٢) مفتاح الباب

الفصل الأول فى إثبات واجب الوجود ٧٩

الفصل الثانى فى إثبات صفاته الثبوتيه ٩٨

الصفه الأولى أنه تعالى قادر مختار ٩٩

الصفه الثانيه أنه تعالى عالم ١٠٨

الصفه الثالثه أنه تعالى حتى ١١٣

الصفه الرابعه أنه تعالى مرید و كاره ١١٤

الصفه الخامسه أنه تعالى مدرك ١١٧

الصفه السادسه أنه تعالى قديم أزلى باق أبدى ١١٩

الصفه السابعه أنه تعالى متكلم بالإجماع ١٢١

الصفه الثامنه أنه تعالى صادق ١٢٦

الفصل الثالث فى صفاته السليبيه ١٢٩

الصفه الأولى أنه تعالى ليس بمركب ١٢٩

الصفه الثانيه أنه تعالى ليس بجسم ولا عرض ١٣١

الصفه الثالثه أنه تعالى ليس محلا للحوادث ١٣٦

الصفه الرابعه أنه يستحيل عليه الزؤيه البصريه ١٣٨

الصفه الخامسه نفى الشريك عنه ١٤٣

ص: ٦

الصِّفَةُ السَّادِسَةُ نَفَى الْمَعَانِي وَالْأَحْوَالِ عَنْهُ ١٤٨

الصِّفَةُ السَّابِعَةُ أَنَّهُ تَعَالَى غَنَى لَيْسَ بِمَحْتَاجٍ ١٥٠

الفصل الرابع في العدل ١٥١

المبحث الأول فيما يتوقَّف عليه معرفه العدل ١٥١

المبحث الثاني في أنا فاعلون بالاختيار ١٥٥

المبحث الثالث في استحاله طريان القبح عليه تعالى ١٥٩

المبحث الرابع في أنه تعالى يفعل لغرض ١٦٠

المبحث الخامس في أنه تعالى يجب عليه اللطف ١٦٥

المبحث السادس في أنه تعالى يجب عليه عوض الآلام ١٦٦

الفصل الخامس في النبوه ١٦٩

المبحث الأول في نبوه نبينا محمد صلى الله عليه و آله ١٧٠

المبحث الثاني في وجوب عصمته ١٧٤

المبحث الثالث في أنه معصوم من أول عمره إلى آخره ١٧٦

المبحث الرابع في تفضيل النبي صلى الله عليه و آله ١٧٧

المبحث الخامس في تنزيه النبي ١٧٧

الفصل السادس في الإمامه ١٧٩

المبحث الأول في بيان وجوبها ١٧٩

المبحث الثاني في بيان عصمه الإمام ١٨٢

المبحث الثالث في طريق معرفه الإمام ١٨٥

المبحث الرابع في أفضليته الإمام من الزعته ١٨٧

المبحث الخامس في تعيين الأئمه عليهم السلام بعد رسول الله صلى الله عليه و آله ١٨٧

الفصل السابع في المعاد ٢٠٦

ص: ٧

فهرست آیات قران ۲۲۱

فهرست احادیث و منقولات ۲۲۸

تعاریف برخی از اصطلاحات ۲۳۴

فهرست نام های خاص ۳۴۳

فهرست نام فرقه ها و گروه ها ۲۶۶

فهرست نام کتابها ۲۸۷

فهرست نام جاها ۲۹۱

ص: ۸

ابو منصور حسن بن یوسف بن علی بن مطهر حلّی معروف به علامه حلّی متوفی ۷۲۶ کتاب مصباح المتهجد شیخ ابو جعفر طوسی متوفی ۴۶۰ را که در ادعیه و عبادات بود بنا به خواهش وزیر محمد بن محمد قوهدی تلخیص کرد و آن را به نام منهاج الصیلاح فی مختصر المصباح در ده باب گردانید و سپس از جهت شناخت عبادت و دعا فرع شناخت معبود و مدعو است و صحت عبادت بستگی به صحت اعتقاد و ایمان دارد بابی به نام باب یازدهم در شناخت اصول دین بآن افزود که در این باب مسائل معرفت خدا و وحدانیت و صفات او و عدل و نبوت انبیا و امامت امامان و معاد بیان شده است.

علامه حلّی می گوید که او در این باب یازدهم آنچه را که بر همه مکلفان از اصول دین واجب است یاد کرده و سپس آن اصولی را که باجماع علما بر هر مسلمانی واجب است چنین برمی شمارد: شناخت خدا و صفات ثبوتیه و سلویه او و آنچه که بر او صحیح و از او ممتنع است، شناخت نبوت و امامت و معاد. او کتاب را در هفت فصل قرار داده: فصل اول در اثبات واجب الوجود. فصل دوم در صفات ثبوتیه او که عبارتست از قدرت و اختیار، علم، حیا، اراده و کراهت، ادراک، قدیم و ازلی و باقی و ابدی بودن او، تکلم، صدق. فصل سوم در صفات سلویه او که عبارتست: مرکب نبودن، جسم و عرض و جوهر نبودن، لذت و الم نداشتن، متحد به چیزی

نشدن، محلّ حوادث نبودن، رؤیت بصری نداشتن، شریک نداشتن، از معانی واحوال بدور بودن. فصل چهارم در عدل است که در این فصل اختیار بشر واستحاله قبح بر خداوند ولطف او را باثبات می رساند. فصل پنجم در نبوت است و در این فصل پس از تعریف پیغمبر باثبات نبوت پیغمبر، صلی الله علیه و آله و وجوب عصمت او و اینکه او فاضل ترین مردمان بوده و از دنائت پدران و عهده مادران و رذائل خلقی (بضم خا) و عیوب خلقی (بفتح خا) بر کنار است می پردازد. فصل پنجم در امامت است که بدین گونه تعریف شده: «ریاست عامه در امور دنیا و دین برای یک شخص بعنوان نیابت از پیغمبر» و آن را از طریق عقل واجب می داند و در این فصل باثبات معصوم بودن و منصوص علیه بودن و فاضل ترین مردمان بودن امام می پردازد و سپس امامت حضرت علی بن ابی طالب علیه السلام را پس از پیغمبر صلی الله علیه و آله با دلایل عقلی و نقلی بیان می کند. فصل هفتم در معاد است و آن را از طریق عقلی که قبح تکلیف خداوند بدون آن باشد اثبات و سپس آیاتی را که بر آن دلالت دارد بیان می کند. در این فصل مساله ثواب و عقاب و توبه و امر بمعروف و نهی از منکر بیان شده است،

باب حادی عشر از جهت اختصار و جامعیت مورد توجه اهل علم واقع شد چنانکه آن جدا از ده باب دیگر مورد نسخ و تدوین و طبع قرار گرفت و شروح و تعلیقات فراوانی بر آن نگاشته گردید، مؤلف الذریعه إلی تصانیف الشیعه متجاوز از بیست شرح برای آن یاد کرده است.

النافع یوم الحشر فاضل مقداد

از میان شروح باب حادی عشر شرح فاضل ابو عبد الله مقداد بن عبد الله محمد بن الحسین بن محمد اسدی سیوری حلّی معروف به فاضل مقداد متوفی ۸۲۶ به نام النافع یوم الحشر فی شرح باب الحادی عشر بیش از شروح دیگر مورد توجه اهل علم و تدریس در مدارس و حوزه ها قرار گرفته و بارها طبع و نشر شده است.

از شرح مزبور ترجمه های متعددی به فارسی صورت گرفته که از معروفترین آنها

الجامع فی ترجمه النافع حاجی میرزا محمد علی حسینی شهرستانی متوفی ۱۳۴۴ هجری قمری است و همچنین ترجمه ای به زبان انگلیسی که توسط W.M.Miller صورت پذیرفته و در سال ۱۹۲۸ در لندن چاپ شده از آن در دست است.

متأسفانه چاپهای متعدّد سنگی و حروفی که از باب حادی عشر صورت گرفته بر اساس نسخ صحیح و مضبوط نبوده و اغلاط فراوان خاصّه آنجا که ضبط اسامی دانشمندان است در آن دیده می شود که برای نمونه برخی از آنها را که در صفت چهارم از صفات ثبوتیه است یاد می کنیم: در این فصل از ابو الحسین محمد بن علی بن الطیب البصری المعتزلی متوفی ۴۲۶ از بزرگان اهل اعتزال و مؤلف المعتمد فی اصول الفقه (چاپ مؤسسه فرانسوی دمشق ۱۹۶۴) تعبیر به «حسن بصری» شده و از حسین بن محمد النجار رئیس نجاریّه از فرق معتزله که شرح احوالش در فرق المعتزله ابن المرتضی آمده تعبیر به «البخاری» شده است.

راقم سطور در طی بیست سال اخیر این کتاب را بارها در درس «سیر عقائد اسلامی» دوره دکتری زبان و ادبیات فارسی دانشگاه تهران و همچنین در درس اندیشه شیعی Shi'iThought برای دانشجویان دوره دکتری مؤسسه مطالعات اسلامی دانشگاه مک گیل کانادا تدریس کرده و همواره مورد اعتراض دانشجویان قرار می گرفت که چرا چاپی مرغوب از این کتاب مطلوب صورت نمی گیرد و این خود برای او تکلیفی ایجاد می کرد که مسئول آنان را اجابت کند و چند بار نیز باین امر مهم پرداخت و هر بار موانعی پیش می آمد که آن را به تعویق می انداخت و گوئی مصداق ثانی خود مؤلف یعنی فاضل مقداد شده بود که می گوید: «ثم عاقبتی عن إتمامه عوائق الحدثان ومصادمات الذهر الخوّان، إذ كان صادًا للمراء عن بلوغ إرادته وحائلا بينه وبين طلبته» و یا بگفته، شاعر:

فرشته ای است بر این بام لاجورد اندود*** که پیش آرزوی سائلان کشد دیوار

تا در یکی از سفرها که از گرفتاری های مختلف بر کنار بود توفیق آغاز کار نصیب او

گردید و خداوند از راه لطف این توفیق را ادامه داد که علی رغم گرفتاری های گوناگون بتواند این عمل مهم را به پایان رساند.

در تصحیح متن شرح باب حادی عشر فاضل مقداد از نسخ چاپ تهران سنگی و حروفی و چاپ بمبئی استفاده و با نسخه خطی کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران به شماره ۳۲۳ مقابله و بر مبنای انتخاب الأصح فالأصح متن مصحح فراهم آمده است.

برای اینکه مبتدیان از موضوع و هدف این شرح آگاهی بر اساس گفته مؤلف بیابند ترجمه فارسی مقدمه فاضل مقداد را در اینجا یاد می کنیم :

«سپاس خداوندی را که فقر ممکنات دلیل بر وجوب وجود او ، و استواری مصنوعات نشانه توانائی و علم اوست ، برتر از مشابَهت جسمائیات ، و با جلالت قدسش منزّه از مناسبت ناقصات است. شکر می کنیم او را شکری که اقطار زمین و آسمانها را پر کند ، و سپاس می گوئیم او را بر نعمت های متظاهر و متواتر او ، و یاری می جوئیم از او بر دفع سختی ها و بر طرف ساختن رنج ها. و درود بر پیمبر او محمّد صلی الله علیه و آله ، صاحب آیات و بیّنات ، که با طریقت و شریعتش تکمیل کننده همه کمالات است ، و بر خاندان او که بر شبهه ها و گمراهی ها رهنمون هستند ، آنان که خداوند پلیدی را از ایشان برده و از لغزش ها آنان را پاک کرده درودی که بر آنان پیایی باشد همچون پیایی بودن لحظه ها.

أَمّا بعد ، خداوند بزرگ جهان را بیهوده نیافریده تا از بازیگران باشد ، بلکه برای غایت و حکمتی آفریده که آن برای نگرندگان آشکار است ، و آن غایت را به تعیین تصریح کرده آنجا که گفته است : «نیافریدم پریان و آدمیان را مگر برای اینکه پرستش کنند» پس واجب است بر هر که از جمله خردمندان است که پروردگار جهانیان را پاسخ گوید و چون این پاسخ گفتن بدون شناخت او از روی یقین ناممکن است واجب است بر هر دانا و مکلفی که غافلان را آگاه و گمراهان را ارشاد کند با بیان مقدّماتی که آموزنده و آشکارکننده است.

از میان این مقدّمات مقدّمه ای است که به یازدهمین باب (- باب حادی عشر) موسوم است از تالیفات شیخ و پیشوای ما ، امام عالم اعلم افضل اکمل ، سلطان ارباب

تحقیق، استاد خداوندان تنقیح و تدقیق، مقرر مباحث عقلیه، مهذب دلائل شرعیه، نشانه خداوند در میان عالمیان، وارث علوم انبیا و مرسلان، جمال ملت و دین، ابو منصور حسن بن یوسف بن علی بن مطهر حلّی - خداوند روح او را پاک و ضریح او را روشن گرداناد - زیرا آن با کمی لفظ علم فراوان و با اختصار تقریر غنیمت بسیار را در بردارد.

در روزگار گذشته به خاطر من آمده بود که چیزی بنویسیم که با تقریر دلائل و برهان کمک به گشودن آن کند، و در ضمن خواهش یکی از دوستان را هم پاسخ گفته باشم، سپس مرا عوائق حدثان و مصادمات روزگار خوآن که همیشه مرد را از رسیدن به هدفش باز می دارند و میان او و مطلوبش حائل می شوند، مرا از اتمام آن بازداشت، سپس اجتماع و مذاکره در یکی از سفرها، با وجود تراکم اشغال و تشویش افکار رخ داد و یکی از سروران بزرگ از من خواهش نمود تا دوباره آنچه را که نوشته بودم نظر و یادآوری و به آنچه که گرد آورده بودم مراجعه کنم. من خواهش او را اجابت گفتم زیرا خداوند بزرگ بر من این اجابت را واجب گردانیده است با کمی بضاعت و بسیاری مشغله ای که با توانائی بر آن منافات دارد و اکنون آن را آغاز می کنم و یاری بر آن را از خدا استمداد می طلبم و با آن به سوی خدا تقرّب می جویم و این کتاب را به نام یاری گر روز رستاخیز در شرح یازدهمین باب (-النافع یوم الحشر فی شرح باب الحادی عشر) موسوم گردانیدم و توفیق من فقط از سوی خدا است، بر او توکل می کنم و به سوی او بازگشت می نمایم».

در این اینجا مناسب است یاد شود که فاضل مقدار کتابهای متعددی در علم کلام نوشته است که از میان آن ها دو کتاب زیر اخیرا چاپ شده و شرح حالی هم از مؤلف در آغاز هر دو کتاب آمده است:

۱ - اللّوامع الالهیه فی المباحث الکلامیه با مقدمه و تعلیقات سید محمد علی قاضی طباطبائی که در سال ۱۳۹۶ هجری قمری در تبریز چاپ شده است.

۲ - ارشاد الطالین الی نهج المسترشدين به تحقیق سید مهدی رجائی و باهتمام

سید محمود مرعشی که در سال ۱۴۰۵ هجری قمری در قم بوسیله کتابخانه آیه الله العظمی مرعشی نجفی چاپ شده است.

مفتاح الباب ابن مخدوم

این کتاب که برای نخستین بار چاپ می شود بوسیله ابو الفتح بن مخدوم الخادم الحسینی العرشاهی متوفی ۹۷۶ از احفاد میر سید شریف جرجانی تالیف شده و به شاه طهماسب صفوی اول متوفی ۹۸۰ تقدیم گردیده است. از همین مؤلف کتابی دیگر به نام آیات الاحکام که به تفسیر شاهی معروف است در سال ۱۳۶۲ باهتمام حاج میرزا ولی الله اشراقی در دو مجلد بوسیله انتشارات نوید چاپ شده و شرح حالی هم از ابو الفتح بن مخدوم در آغاز آن آمده است.

شرح ابو الفتح بر باب حادی عشر شرحی مزجی است بر خلاف شرح فاضل مقداد که بر مبنای «قال» «أقول» است و چنانکه ملاحظه می شود این شرح مفصل تر و مبسوطتر از شرح فاضل مقداد است و مؤلف در آن به نقد آراء فلاسفه و متکلمان اشعری و معتزلی پرداخته و از مواضع شیعه در مسائل مختلف کلامی بصورت عالمانه ای دفاع کرده است. از مقدمه کتاب چنین بر می آید که او مدتی در درگاه و دربار شاه طهماسب بوده و از همین فرصت برای تحریر این کتاب استفاده برده است و از این روی بصورت مبالغه آمیزی یک صفحه کامل در تعریف و توصیف او می آورد و او را «ملجأ فرقه ناجیه» و «مرجع شیعه راجیه» می خواند و بالاخره کتاب را به پیشگاه او تقدیم می دارد و چنانکه از پایان کتاب بر می آید تالیف کتاب یک سال پیش از زمان رحلت مؤلف صورت گرفته است.

کتاب بر اساس سه نسخه تصحیح شده است :

۱ - نسخه متعلق به مؤسسه مطالعات اسلامی دانشگاه مک گیل ، شعبه تهران. این نسخه در ضمن مجموعه ای است که نخستین آن مفتاح الباب است و بنظر می آید که بوسیله دانشمندی استنساخ شده است و بجهت روشنی و درستی خط و کم غلط بودن این

نسخه اصل قرار داده شد و با دو نسخه دیگر مقابله گردید و الأصح فالأصح در متن آورده شد.

۲ - نسخه متعلق به کتابخانه شخصی استاد ارجمند آقای حسن زاده آملی که نسخه ای است روشن و خوانا ولی افتادگی ها و اغلاط در آن مشاهده می شود و تاریخ کتابت آن هم ظاهراً قلم خوردگی دارد ولی در بسیاری موارد راه گشا بوده است بنابراین مراتب تشکر خود را از معظّم له که با سماحت مخصوص خودشان این نسخه را در اختیار مؤسسه گذاشتند اظهار می دارد.

۳ - نسخه متعلق به کتابخانه ملی ملک شماره ۲۹۲۷ این نسخه هم خوش خط و خوانا است ولی سقطاتی در آن مشاهده می شود ولی در بسیاری از جاها مکمل متن بوده است.

احتمال قوی می رود که نسخه آملی و ملک أقدم از نسخه مؤسسه مطالعات اسلامی باشد ولی در اینجا ما ملاک اصحیت را مقدم بر أقدمیت دانسته و آن را اصل قرار دادیم و در مقابله با دو نسخه دیگر هنگام اختلاف نسخ، موارد راجح را از میان آن سه انتخاب و در متن آوردیم.

در طرح اصلی کار تصمیم بر این بود که شرح حال مفصلی از علامه حلی و فاضل مقداد و ابو الفتح ابن مخدوم بیاوریم و مطالب هر سه کتاب را مورد تحلیل و بررسی قرار دهیم و تطبیق و مقایسه ای هم با آراء متکلمان غیر شیعی به آن بیفزائیم ولی اشتغال به برخی از مشاغل ظاهراً علمی و باطنا اداری از یک سوی و کمبود کاغذ و ضیق مالی مؤسسه از سوی دیگر ما را ازین مأمول بازداشت. امید است که هر دو مانع هرچه زودتر بر طرف گردد تا هنگام تجدید چاپ آن مطالب در آغاز کتاب بیاید إن شاء الله تعالی (۱).

بیستم آذر ماه ۱۳۶۴

مهدی محقق

ص: ۱۵

وكان قد سلف منى فى سالف الزمان أن أكتب شيئاً يعين على حلها بتقرير الدلائل والبرهان ، إجابته لالتماس بعض الإخوان ، ثم عاقنى عن إتمامه عواتق الحدثان ، ومصادمات الدهر الخوان ، اذ كان صادًا للمرء عن بلوغ إرادته وحائلا بينه وبين طلبته. ثم اتفق الاجتماع والمذاكره فى بعض الأسفار مع تراكم الأشغال ، وتشويش الأفكار ، فالتمس منى بعض السادات الأجلء أن أعيد النظر والتذكر لما كنت قد كتبت أولا ، والمراجعه إلى ما كنت قد جمعت ، فأجبت ملتتمسه ، إذ قد أوجب الله تعالى على إجابته ، هذا مع قلّه البضاعه ، وكثره الشواغل المنافيه للاستطاعه ، وها أنا أشرع فى ذلك مستمداً من الله تعالى المعونه عليه ، ومتقرباً به إليه. وسمّيته النافع يوم الحشر فى شرح باب الحادى عشر وما توفيقى الا بالله عليه توكلت وإليه انيب.

قال - قدس الله روحه - :

الباب الحادى عشر فيما يجب على عامه المكلفين من معرفه أصول الدين

اقول : انما سمى هذا الباب الحادى عشر لان المصنّف اختصر مصباح المتهجد الذى وضعه الشيخ ابو جعفر الطوسى - رحمه الله - فى العبادات والأدعيه ، ورتب ذلك المختصر على عشره ابواب ، وسمّاه كتاب منهاج الصلاح فى مختصر المصباح. ولما كان ذلك الكتاب فى فنّ العمل والعبادات والدعاء ، استدعى ذلك الى معرفه المعبود والمدعو ، فاضاف إليه هذا الباب. قوله : فيما يجب على عامه المكلفين الوجوب فى اللغه الثبوت والتيقوط ، ومنه قوله تعالى : (فَإِذَا وَجَبَتْ جُنُوبُهَا). واصطلاحاً ، الواجب هو ما يذم تاركه على بعض الوجوه ، وهو على قسمين : واجب عينا ، وهو ما لا يسقط عن البعض بقيام البعض الآخر به ، وواجب كفايه ، وهو بخلافه. والمعرفه من القسم الأول ، فلذلك قال : يجب على عامه المكلفين والمكلف هو الانسان الحى البالغ العاقل ، فالميت والصبي والمجنون ليسوا بمكلفين. والأصول جمع الأصل ، وهو ما يتنى عليه غيره. والدين لغه ، الجزاء ، منه قول النبى - صلى الله عليه وآله وسلم - : كما تدين تدان واصطلاحاً ، هو الطريقه والشريعة ، وهو المراد هنا. وسمى

[شماره صفحه واقعى : ٢]

ص: ٢

هذا القرن اصول الدين ، لأن سائر العلوم الدينيه من الحديث والفقہ والتفسير مبنيه عليه ، فأنها متوقفه على صدق الرسول ، وصدق الرسول متوقف على ثبوت المرسل وصفاته وعدله وامتناع القبح عليه. وعلم الأصول وهو ما يبحث فيه عن وحدانيه الله تعالى وصفاته وعدله ، ونبوه الأنبياء والاقرار بما جاء به النبي ، وإمامه الأئمه والمعاد.

قال : أجمع العلماء كآفه على وجوب معرفه الله تعالى وصفاته النبويه والسليبيه ، وما يصح عليه وما يمتنع عنه ، والنبوه والإمامه والمعاد.

اقول : اتفق أهل الحل والعقد من أمه محيد - صلى الله عليه وآله وسلم - على وجوب هذه المعارف ، وإجماعهم حجه اتفاقا أما عندنا فلدخول المعصوم فيهم ، وأما عند الغير ، فلقوله صلى الله عليه وآله : لا تجتمع أمتي على خطأ والدليل على وجوب معرفه سندا للاجماع على وجهين : عقلي وسمعي.

أمّا الأول فلوجهين : الأول ، أنها دافعه للخوف الحاصل للانسان من الاختلاف ، ودفع الخوف واجب ، لأنه ألم نفساني يمكن دفعه ، فيحكم العقل بوجوب دفعه ، فيجب دفعه. الثاني ، ان شكر المنعم واجب ، ولا يتم الا بالمعرفه ، أما أنه واجب ، فلاستحقاق الدم عند العقلاء بتركه ، وأما انه لا يتم الا بالمعرفه ، فلان الشكر أنما يكون بما يناسب حال المشكور ، فهو مسبوق بمعرفته ، وألا لم يكن شكرا. والبارى تعالى منعم ، فيجب شكره ، فيجب معرفته ، ولما كان التكليف واجبا في الحكمة كما سيأتي ، وجب معرفه مبلغه ، وهو النبي صلى الله عليه وآله ، وحافظه والامام ، ومعرفه المعاد لاستنزام التكليف وجوب الجزاء.

وأمّا الدليل اليمعي فلوجهين : الأول ، قوله تعالى : (فَاعْلَمُ أَنَّهُ لَا إِلَهَ إِلَّا اللَّهُ) والامر للوجوب. والثاني ، لما نزل قوله تعالى : (إِنَّ فِي خَلْقِ السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضِ وَاخْتِلَافِ اللَّيْلِ وَالنَّهَارِ لآيَاتٍ لِأُولِي الْأَبْصَارِ) قال النبي : ويل لمن لاكها

[شماره صفحه واقعي : ٣]

بين لحييه ثم لم يتدبرها رتب اللدم على تقدير عدم تدبرها ، اى عدم الاستدلال بما تضمنه الآيه عن ذكر الاجرام السماويه والأرضيه ، بما فيها من آثار الصنع والقدرة والعلم بذلك الداله على وجود صانعها ، وقدرته وعلمه ، فيكون النظر والاستدلال واجبا وهو المطلوب.

قال : بالدليل لا بالتقليد.

اقول : الدليل لغه ، هو المرشد والدال ، واصطلاحا هو ما يلزم من العلم به العلم بشيء آخر ، ولما وجبت المعرفة وجب ان تكون بالنظر والاستدلال ، لأنها ليست ضروريه ، لأنّ المعلوم ضروره هو الئذى لا يختلف فيه العقلاء ، بل يحصل العلم بادنى سبب من توجه العقل إليه ، والاحساس به ، كالحكم بانّ الواحد نصف الاثنين ، وانّ النار حارّه والشمس مضيئه ، وانّ لنا خوفا وغضبا وقوه وضعفا وغير ذلك. والمعرفه ليست كذلك لوقوع الاختلاف فيها ، ولعدم حصولها بمجرد توجه العقل إليها ، ولعدم كونها حسيه. فتعين الاوّل لانحصار العلم فى الضرورى والنظري ، فيكون النظر والاستدلال واجبا ، لان ما لا يتم الواجب المطلق الاّ به ، وكان مقدورا عليه ، فهو واجب لانه اذا لم يجب ما يتوقّف عليه الواجب المطلق فإمّا أن يبقى الواجب على وجوبه أولا ، فمن الأوّل يلزم تكليف ما لا يطاق ، وهو محال كما سيأتى ، ومن الثانى يلزم خروج الواجب المطلق عن كونه واجبا مطلقا ، وهو محال أيضا.

والنظر هو ترتيب امور معلومه للتادى الى امر آخر وبيان ذلك هو انّ النفس يتصوّر المطلوب أولا ، ثم يحصل المقدمات الصالحه للاستدلال عليه ، ثم يرتبها ترتيبا يؤدى الى العلم به.

ولا يجوز معرفه الله بالتقليد. والتقليد هو قبول قول الغير من غير دليل. وأما قلنا ذلك لوجهين : الاوّل ، أنه اذا تساوى الناس فى العلم ، واختلفوا فى المعتقدات ، فإمّا أن يعتقد المكلف جميع ما يعتقدونه ، فيلزم اجتماع المتنافيات ، أو البعض دون بعض ، فاما أن يكون لمرجح أولا- ، فإن كان الاوّل ، فالمرجح هو الدليل. وان كان الثانى ، فيلزم الترجيح بلا مرجح ، وهو محال. الثانى ، انه تعالى ذم التقليد بقوله :

[شماره صفحه واقعى : ٤]

(قَالُوا إِنَّا وَجَدْنَا آبَاءَنَا عَلَىٰ أُمَّهٍ وَإِنَّا عَلَىٰ آثَارِهِم مُّهُتَدُونَ) ، وحثّ على النّظر والاستدلال قوله تعالى (اتَّبُونِي بِكِتَابٍ مِّن قَبْلِ هَذَا أَوْ أَنَاذِرَهُ مِّن عِلْمٍ إِن كُنْتُمْ صَادِقِينَ).

قال : فلا بدّ من ذكر ما لا يمكن جهله على أحد من المسلمين ، ومن جهل شيئا من ذلك خرج عن ريقه المؤمنين ، واستحقّ العقاب الدائم .

اقول : لما وجبت المعارف المذكورة بالدليل السابق ، اقتضى ذلك وجوبها على كلّ مسلم ، أي مقرّ بالشهادتين ، ليصير بالمعرفة مؤمنا لقوله تعالى : (قَالَتِ الْأَعْرَابُ آمَنَّا قُل لَّمْ نُؤْمِنُوا وَلَكِنْ قُولُوا أَسْلَمْنَا) نفى عنهم الايمان مع كونهم مقرّين بالالهية والزسالة لعدم كون ذلك بالنظر والاستدلال ، وحيث أنّ الثواب مشروط بالايمان ، كان الجاهل بهذه المعارف مستحقا للعقاب الدائم ، لأنّ كلّ من لا يستحقّ الثواب أصلا مع اتّصافه بشرائط التكليف ، فهو مستحقّ للعقاب بالاجماع .

والزّيقه - بكسر الزاء وسكون الباء - جبل مستطيل فيه عرى تربط فيها البهم ، واستعاره المصنّف هنا للحكم الجامع للمؤمنين ، وهو استحقاق الثواب الدائم والتّعظيم .

قال : وقد رتبت هذا الباب على فصول :

الفصل الأول : في إثبات واجب الوجود لذاته تعالى

فنعول كلّ معقول إما أن يكون واجب الوجود في الخارج لذاته ، وإما ممكن الوجود لذاته ، وإما ممتنع الوجود لذاته .

اقول : المطلب الأقصى والعمده العليا في هذا الفنّ هو اثبات الصّانع تعالى ، فلذلك ابتدأ به ، وقدم لبيان مقدمه في تقسيم المعقول ، لتوقّف الدليل الآتي على بيانها وتقريرها ، أنّ كلّ معقول ، وهو الصّوره الحاصله في العقل ، اذا نسبنا إليه الوجود

[شماره صفحه واقعي : ٥]

ص: ٥

الخارجي ، فإما أن يصحّ اتصافه به أولاً ، فإن لم يصحّ اتصافه به لذاته ، ممتنع الوجود لذاته ، كشرىك البارى. وان صحّ اتصافه به فإما ان يجب اتصافه به لذاته أولاً ، والأول هو الواجب الوجود لذاته ، وهو الله تعالى لا غير. والثانى ، هو ممكن الوجود لذاته ، وهو ما عدا الواجب من الموجودات. وأنما قيدنا الواجب بكونه لذاته ، احترازاً من الواجب لغيره ، كوجوب وجود المعلول عند حصول علته التامة ، فإنه يجب وجوده ، لكن لا لذاته ، بل لوجود علته التامة. وقيدنا الممتنع أيضاً بكونه لذاته احترازاً من الممتنع لغيره ، كامتناع وجود المعلول عند عدم علته. وهذان القسمان داخلان فى قسم الممكن. وأمرنا الممكن فلا يكون وجوده لغيره ، فلا فائده فى قيده لذاته إلا لبيان أنه لا يكون الا كذلك لا للاحتراز عن غيره.

ولنتم هذا البحث بذكر فائدتين يتوقف عليهما المباحث الآتية :

الاولى ، فى خواصّ الواجب لذاته ، وهى خمسة : الأولى ، انه لا- يكون وجوده واجبا لذاته ولغيره معا ، وألا لكان وجوده مرتفعاً عند ارتفاع وجود ذلك الغير ، فلا يكون واجبا لذاته ، هذا خلف. الثانية ، انه لا يكون وجوده ووجوبه زائدين عليه ، وألا لافتقر إليهما فيكون ممكناً. الثالثة ، انه لا يكون صادقاً عليه التركيب ، لان المركب مفتقر الى اجزائه المغايره له ، فيكون ممكناً ، والممكن لا يكون واجبا لذاته. الرابعه ، انه لا يكون جزء من غيره ، والا لكان منفصلاً عن ذلك الغير ، فيكون ممكناً. الخامسه نه لا يكون صادقاً على اثنين كما يأتى فى دلائل التوحيد.

الثانية ، فى خواصّ الممكن ، وهى ثلاثه : الأولى ، أنه لا يكون أحد الطرفين اعنى الوجود والعدم أولى به من الآخر ، بل هما معا متساويان بالنسبه إليه ككفتى الميزان ، فان ترجح أحدهما فإنه انما يكون بالسبب الخارجى عن ذاته ؛ لأنه لو كان أحدهما أولى به من الآخر ، فإما ان يمكن وقوع الآخر أولاً ، فان كان الاول ، لم يكن الأولويه كافيه ، وان كان الثانى كان المفروض الاولى به واجبا له ، فيصير الممكن إما واجبا أو ممتنعاً وهو محال. الثانى ، انّ الممكن محتاج الى المؤثر ، لأنه لئلا استوى

[شماره صفحه واقعى : ٦]

الطرفان ، أعنى الوجود والعدم بالنسبه الى ذاته ، استحال ترجيح أحدهما على الآخر الامربحج ، والعلم به بديهي. الثالث ، انّ الممكن الباقي محتاج الى المؤثر ، وانما قلنا ذلك لأنّ الامكان لازم لماهيته الممكن ، ويستحيل رفعه عنه ، وألا لزم انقلابه من الإمكان الى الوجود والامتناع ، وقد ثبت انّ الاحتياج لازم للإمكان ، والإمكان لازم لماهيته الممكن ، ولازم اللازم لازم ، فيكون الاحتياج لازما لماهيته الممكن ، وهو المطلوب.

قال : ولا شكّ في أنّ هنا موجودا بالضروره ، فإن كان واجب الوجود لذاته ، فهو المطلوب ، وإن كان ممكنا افتقر إلى موجد يوجد بالضروره ، فإن كان الموجد واجبا لذاته فهو المطلوب ، وإن كان ممكنا افتقر إلى موجد آخر ، فإن كان الأول دار وهو باطل بالضروره ، وإن كان ممكنا آخر تسلسل وهو باطل أيضا ، لأنّ جميع آحاد تلك السلسله الجامعه لجميع الممكنات تكون ممكنه بالضروره ، فتشترك في إمكان الوجود لذاتها ، فلا بدّ لها من موجد خارج عنها بالضروره ، فيكون واجبا بالضروره وهو المطلوب.

اقول : للعلماء كافه في اثبات الصانع طريقان : الأول ، هو الاستدلال بآثاره المحوجه الى السبب على وجوده ، كما اشار إليه في كتابه العزيز بقوله تعالى : (سَيُرِيهِمْ آيَاتِنَا فِي الْأَفَاقِ وَفِي أَنْفُسِهِمْ حَتَّىٰ يَبَيِّنَ لَهُمْ أَنَّهُ الْحَقُّ) وهو طريق ابراهيم الخليل ، فانه استدلل بالأفول الذي هو الغيبه المستلزمه للحركه المستلزمه للحدوث

[شماره صفحه واقعي : ٧]

ص : ٧

المستلزم للضمانع تعالى. والثاني ، هو أن ينظر في الوجود نفسه ، ويقسمه الى الواجب والممكن حتى يشهد القسمه بوجود واجب صدر عنه جميع ما عداه من الممكنات ، وإليه الاشارة في التنزيل بقوله تعالى : (أَوَلَمْ يَكْفِ بِرَبِّكَ أَنَّهُ عَلَى كُلِّ شَيْءٍ شَهِيدٌ). والمصنّف ذكر في هذا الباب الطّريقين معا. فأشار الى الأوّل عند اثبات كونه قادرا وسيأتي بيانه ، واما الثاني فهو المذكور هنا. وتقريره ان نقول لو لم يكن الواجب تعالى موجودا ، لزم إمّا الدّور أو التسلسل ، واللّازم بقسميه باطل ، فالملزوم وهو عدم الواجب مثله في البطلان. فيحتاج هنا الى بيان أمرين : أحدهما بيان لزوم الدّور والتسلسل ، وثانيهما بيان بطلانها. اما بيان الامر الأوّل ، فهو أنّ هاهنا ماهيات متّصفه بالوجود الخارجى بالضرورة ، فإنّ كان الواجب موجودا معها فهو المطلوب ، وان لم يكن موجودا يلزم اشتراكها بجملتها في الامكان ، اذ لا واسطه بينهما ، فلا بدّ لها من مؤثّر حينئذ بالضرورة ، فمؤثّرها إن كان واجبا فهو المطلوب ، وإن كان ممكنا افتقر الى مؤثّر ، فمؤثّره إن كان ما فرضناه أوّلا لزم الدّور ، وإن كان ممكنا آخر غيره ننقل الكلام إليه ونقول كما قلناه أوّلا ويلزم التسلسل ، فقد بان لزومها. وأما بيان الأمر الثاني ، وهو بيان بطلانها ، فنقول أمّا الدّور فهو عبارته عن توقّف الشّيء على ما يتوقّف عليه كما يتوقّف (ا) على (ب) و (ب) على (ا) وهو باطل بالضرورة ، اذ يلزم منه أن يكون الشّيء الواحد موجودا ومعدوما معا ، وهو محال. وذلك لانه اذا توقّف (ا) على (ب) كان الألف متوقفا على (ب) وعلى جميع ما يتوقّف عليه (ب) ومن جمله ما يتوقّف عليه (ب) هو الألف نفسه ، فيلزم توقّفه على نفسه ، والموقوف عليه متقدّم على الموقوف فيلزم تقدّمه على نفسه ، والمتقدّم على نفسه من حيث انه متقدّم يكون موجودا قبل المتأخّر ، فيكون الألف حينئذ موجودا قبل نفسه ، فيكون موجودا ومعدوما معا ، وهو محال. وأما التسلسل فهو ترتّب علل ومعلولات بحيث يكون السّابق علّه في وجود لاحقه وهكذا ، وهو أيضا باطل ، لان جميع آحاد تلك السلسله الجامعه لجميع الممكنات تكون ممكنه لاتّصافها بالاحتياج ، فتشترك بجملتها في الامكان ،

[شماره صفحه واقعي : ٨]

فتفتقر الى المؤثر، فمؤثرها إما نفسها أو جزئها أو الخارج عنها، والاقسام كلها باطله قطعاً. أما الأول فلاستحاله تأثير الشيء في نفسه، وألا لزم تقدمه على نفسه، وهو باطل كما تقدم. وأما الثاني فلأنه لو كان المؤثر فيها جزئها، لزم ان يكون الشيء مؤثراً في نفسه، لانه من جملتها وفي علته أيضاً، فيلزم تقدمه على نفسه وعلله، وهو أيضاً باطل. وأما الثالث فلوجهين: الأول، أنه يلزم ان يكون الخارج عنها واجبا، اذ الفرض اجتماع جملة الممكنات في تلك السلسله، فلا تكون موجودا خارجا عنها إلا الواجب إذ لا واسطه بين الواجب والممكن، فيلزم مطلوبنا. الثاني، انه لو كان المؤثر في كل واحد واحد من آحاد تلك السلسله أمرا خارجا عنها، لزم اجتماع علتين مستقلتين على معلول واحد شخصي؛ وذلك باطل، لأن الفرض ان كل واحد من آحاد تلك السلسله مؤثر في للاحقه، وقد فرض تأثير الخارج في كل واحد منها، فيلزم اجتماع علتين على معلول واحد شخصي وهو محال، وألا لزم استغنائه عنهما حال احتياجه إليهما، فيجتمع النقيضان وهو محال، فبطل التسلسل المطلوب، وقد بان بطلان الدور والتسلسل فيلزم مطلوبنا، وهو وجود الواجب تعالى.

الفصل الثاني : في صفاته النبويه

اشاره

قال : الفصل الثاني : في صفاته النبويه و هي ثمانية :

الأولى : أنه تعالى قادر مختار

لأنَّ العالم محدث لآنه جسم ، وكلَّ جسم لا ينفكَّ عن الحوادث ، أعنى الحركة والسيركون ، وهما حادثان لاستدعائهما المسبوقيه بالغير ، وما لا ينفكَّ عن الحوادث فهو محدث بالضروره ، فيكون المؤثر فيه ، وهو الله تعالى قادرا مختارا ، لأنه لو كان موجبا ، لم يتخلَّف أثره عنه بالضروره ، فيلزم من ذلك إما قدم العالم أو حدوث الله تعالى ، وهما باطلان.

[شماره صفحه واقعي : ٩]

ص : ٩

اقول : لما فرغ من اثبات اللّذات ، شرع فى اثبات الصّيفات ، وقدم الصّيفات الثّبوتيه لآنها وجوديه ، والسّيلبيه عدميه ، والوجود أشرف من العدم ، والأشرف مقدّم على غيره ، وابتدأ بكونه قادرا لاستدعاء الصّنع القدره . ولنذكر هنا مقدّمه تشتمل على تصوّر ذكر مفردات هذا البحث ؛ فنقول :

القادر المختار هو الذى إذا شاء أن يفعل فعل ، وإن شاء أن يترك ترك ، مع وجود قصد وإرادته ، والموجب بخلافه ، والفرق بينهما من وجوه : الأوّل ، أنّ المختار يمكنه الفعل والترك معا بالنّسبه الى شىء واحد ، والموجب بخلافه . الثّانى ، أنّ فعل المختار مسبوق بالعلم والقصد والإرادته بخلاف الموجب . الثّالث ، أنّ فعل المختار يجوز تأخيره عنه وفعل الموجب لا ينفك عنه كالشّمس فى إشراقها ، والنّار فى إحراقها .

والعالم كلّ موجود سوى الله تعالى .

والمحدث هو الذى وجوده مسبوق بالغير أو بالعدم ، والقديم بخلافه .

والجسم هو المتخيّر الذى يقبل القسمة فى الجهات الثلث .

والخيّر والمكان شىء واحد ، وهو الفراغ المتوهم الذى يشغله الأجسام بالحصول فيه .

والحرکه هى حصول الجسم فى مكان بعد مكان آخر . والسّكون حصول ثاب فى مكان واحد .

إذا تقرّر هذا فنقول ، كلّما كان العالم محدثا ، كان المؤثّر فيه وهو الله تعالى قادرا مختارا ، فهنا دعويان : الأوّلى أنّ العالم محدث ، والثّانيه انه يلزمه اختيار الصّانع . أما بيان الدعوى الاوّلى ، فلانّ المراد بالعالم عند المتكلّمين هو السّماوات والأرض وما فيهما وما بينهما . وذلك إمّا أجسام أو أعراض ، وكلاهما حادثان . أمّا الأجسام فلأنّها لا يخلو من الحرکه والسّكون الحادثين ، وكلّ ما لا يخلو من الحوادث فهو حادث ، أما أنّها لا يخلو من الحرکه والسّكون ، فلان كلّ جسم لا بدّ له من مكان ضروره ، وحينئذ إمّا ان يكون لابّنا فيه فهو الساكن ، او منتقلا عنه ، وهو المتحرّك ، اذ لا واسطه بينهما

[شماره صفحه واقعى : ١٠]

بالضّروره ، وأما أنّهما حادثان ، فلأنهما مسبوقان بالغير ، ولا شيء من القديم مسبوق بالغير ، فلا شيء من الحركه والسكون بقديم ، فيكونان حادثين ، اذ لا واسطه بين القديم والحادث ، أما أنّهما مسبوقان بالغير ، فلأنّ الحركه عباره عن الحصول الأوّل في المكان الثاني ، فيكون مسبوقا بالمكان الأوّل ضروره. والسكون عباره عن الحصول الثاني في المكان الأوّل ، فيكون مسبوقا بالحصول الأوّل بالضّروره ، وأما أنّ كلّ ما لا يخلو من الحوادث فهو حادث ، فلانه لو لم يكن حادثا لكان قديما وحينئذ إما ان يكون معه في القدم شيء من تلك الحوادث اللّازمه له او لا يكون ؛ فان كان الأوّل لزم اجتماع القدم والحدوث معا في شيء واحد ، وهو محال ، وإن كان الثاني ، يلزم بطلان ما علم بالضّروره ، وهو امتناع انفكاك الحوادث عنه وهو محال. أما الأعراض ، فلأنّها محتاجه في وجودها الى الأجسام ، والمحتاج الى المحدث أولى بالحدوث. وأما بيان الدّعوى الثانيه ، فهو أنّ المحدث لما اتّصف ماهيته بالعدم تاره ، وبالوجود أخرى كان ممكنا ، فيفتقر الى المؤثّر ، فان كان مختارا فهو المطلوب ، وإن كان موجبا ، لم يتخلّف أثره عنه فيلزم قدم أثره لكن ثبت حدوثه ، فيلزم حدوث مؤثّره للتلازم وكلا الامرين محال. فقد بان انه لو كان الله تعالى موجبا ، لزم إما قدم العالم أو حدوث الله تعالى ، وهما باطلان ، فثبت أنّه تعالى قادر ومختار ، وهو المطلوب.

قال : وقدرته يتعلّق بجميع المقدورات ، لأنّ العله المحوجه إليه هي الإمكان ، ونسبه ذاته إلى الجميع بالسويّه ، فيكون قدرته عامه.

اقول : لما ثبت كونه قادرا في الجملة ، شرع في بيان عموم قدرته ، وقد نازع فيه الحكماء حيث قالوا أنّه واحد لا يصدر عنه إلا الواحد والثنويّه حيث زعموا انه لا يقدر على الشرّ والنظام حيث اعتقد أنه لا يقدر على القبيح. والبلخي حيث منع قدرته على مثل مقدورنا والجبايات حيث أحالا قدرته على عين مقدورنا والحقّ خلاف ذلك كلّه. والدليل على ما ادّعينا أنّه قد انتفى المانع بالنسبه الى ذاته وبالنسبه إلى المقدور ،

[شماره صفحه واقعي : ١١]

ص : ١١

فيجب التعلّق العامّ. وأمّا بيان الأوّل ، فهو أنّ المقتضى لكونه تعالى قادرا هو ذاته ، ونسبتها الى الجميع متساويه لتجردها ، فيكون مقتضاها أيضا متساويه النسبه ، وهو المطلوب. وأمّا الثاني فلأنّ المقتضى لكون الشّيء مقدورا هو إمكانه ، والإمكان مشترك بين الكلّ ، فيكون صفه المقدوريّه أيضا مشتركا بين الممكنات ، وهو المطلوب. وإذا انتفى المانع بالنسبه الى القادر وبالنسبه الى المقدور ، وجب التعلّق العامّ ، وهو المطلوب. واعلم انه لا يلزم من التعلّق الوقوع ، بل الواقع بقدرته تعالى هو البعض ، وإن كان قادرا على الكلّ. والأشاعره اتفقوا في عموم التعلّق ، وادّعوا معه الوقوع كما سيأتي بيان ذلك ان شاء الله تعالى.

قال :

الثانيه : أنه تعالى عالم

لأنه فعل الأفعال المحكمه المتقنه ، وكلّ من فعل ذلك فهو عالم بالضروره.

اقول : من جمله الصّيفات الثبوتيه كونه تعالى عالما. والعالم هو المتبين له الأشياء ، بحيث تكون حاضره عنده ، غير غائبه عنه والفعل المحكم المتقن هو المشتمل على أمور غريبه عجيبه والمستجمع لخواصّ كثيره والدليل على كونه عالما وجهان : الأوّل أنه مختار ، وكلّ مختار عالم. أمّا الصّغرى فقد مرّ بيانها. وأمّا الكبرى فلأنّ فعل المختار تابع لقصدّه ، ويستحيل قصد شيء من دون العلم به. الثاني انه فعل الأفعال المحكمه والمتقنه ، وكلّ من كان فعله كذلك فهو عالم بالضروره. أمّا أنه فعل ذلك فظاهر لمن تدبّر مخلوقاته. أمّا السّمائيه فيما يترتب على حركاتها من خواصّ فصول الأربعه وكيفيته نضد تلك الحركات وأوضاعها ، وهو مبين في فنّه. وأمّا الأرضيه فمما يظهر من حكمه المركّبات الثلث ، والأمور الغريبه الحاصله فيها ، والخواصّ العجيبه المشتمله عليها ، ولو لم يكن الّا في خلق الإنسان ، لكفى الحكمه المودعه في انشائه وترتيب خلقه وحواسه وما يترتب عليها من المنافع كما أشار إليه بقوله : (أَوَلَمْ يَتَفَكَّرُوا فِي أَنفُسِهِمْ مَا خَلَقَ اللَّهُ السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضَ وَمَا بَيْنَهُمَا إِلَّا بِالْحَقِّ) فإنّ من العجائب المودعه في بنيه

[شماره صفحه واقعي : ١٢]

ص: ١٢

الإنسان أن كل عضو من أعضائه له قوى أربعه : جاذبه وماسكه وهاضمه ودافعه. أما الجاذبه فحكمتها أن البدن لما كان دائما في التحليل ، افتقر الى جاذبه يجذب بدل ما يتحلل منه. وأما الماسكه فلأن الغذاء المجذوب لزج ، والعضو أيضا لزج ، فلا بد له من ماسكه حتى تفعل فيه الهاضمه ، وأما الهاضمه فلأنها تغير الغذاء إلى ما يصلح أن يكون جزء للمتغذى ، وأما الدافعه فهي التي تدفع الغذاء الفاضل مما فعلته الهاضمه المهياً لعضو آخر إليه. وأما أن كل من فعل الأفعال المحكمه المتقنه فعالم فهو بديهى لمن زاول الأمور وتدبرها.

قال : وعلمه يتعلّق بكلّ معلوم لتساوى نسبه جميع المعلومات إليه ، لأنه حيّ وكلّ حيّ يصحّ أن يعلم كلّ معلوم ، فيجب له ذلك لاستحاله افتقاره إلى غيره.

اقول : البارى تعالى عالم بكل ما يصحّ أن يكون معلوما ، واجبا كان او ممكنا ، قديما كان او حادثا ، خلافا للحكماء حيث منعوا من علمه بالجزئيات على وجه جزئى ، لتغيرها المستلزم لتغير العلم الذاتى. قلنا المتغير هو التعلّق الاعتبارى لا العلم الذاتى. والدليل على ما قلناه أنه يصحّ أن يعلم كلّ معلوم ، فيجب له ذلك. أما انه يصحّ ان يعلم كلّ معلوم ، فلأنه حيّ وكلّ حيّ يصحّ منه أن يعلم ، ونسبه هذه الصّحه إلى جميع ما عداه نسبه متساويه ، فيتساوى نسبه جميع المعلومات إليه أيضا. وأما أنه اذا صحّ له تعالى شىء وجب له ، فلأن صفاته تعالى ذاتيه ، والصفه الذاتيه متى صحّت وجبت ، والألافتقر اتّصاف الذات بها إلى الغير ، فيكون البارى تعالى مفتقرا فى علمه الى غيره ، وهو محال.

قال :

الثالثه : أنه تعالى حيّ

لأنه قادر عالم فيكون حيا بالضرورة.

اقول : من صفاته التّبوتيه كونه تعالى حيا ، فقال الحكماء وابو الحسين البصرى

[شماره صفحه واقعى : ١٣]

ص: ١٣

حياته عبارته عن صحته أتصافه بالقدره والعلم. وقال الأشاعره هي صفة زايده على ذاته مغايره لهذه الصيحه ، والحق هو الأول اذ الأصل عدم الزائد. والبارى تعالى قد ثبت انه قادر عالم ، فيكون حيا بالضرورة ، وهو المطلوب.

قال :

الزابعه : أنه تعالى مرید وکاره

لأن تخصيص الأفعال بإيجادها في وقت دون آخر ، لا بد له من مخصص وهو الإراده ، ولأنه تعالى أمر ونهى ، وهما يستلزمان الإراده والكراهه بالضرورة.

اقول : أتفق المسلمون على وصفه بالإرادته ، واختلفوا في معناها. فقال ابو الحسين البصرى هي عبارته عن علمه تعالى بما في الفعل من المصلحه الداعى الى إيجاده وقال الجبائى معناها أنه غير مغلوب ولا مكروه ، فمعناها إذن سلبى ، لكن هذا القائل أخذ لازم الشىء في مكانه وقال البلخى هي في أفعاله عبارته عن علمه بها ، وفي أفعال غيره امره بها ، فإن أراد العلم المطلق فليس بإرادته كما سيأتى وإن اراد المقتيد بالمصلحه ، فهو كما قال ابو الحسين البصرى. واما الأمر فهو مستلزم للإرادته لا نفسها. وقالت الأشاعره والكراميه وجماعه من المعتزله أنها صفة زائده مغايره للقدره والعلم مخصصه للفعل. ثم اختلفوا ، فقالت الأشاعره ذلك الزائد معنى قديم ، وقالت المعتزله والكراميه هو معنى حادث. فالكراميه قالوا هو قائم بذاته تعالى ، والمعتزله قالوا لا في محل ، وسيأتى بطلان الزيادة ، فإذن الحق ما قاله ابو الحسين البصرى. والدليل على ثبوت الإراده من وجهين الأول ، أن تخصيص الأفعال بالإيجاد في وقت دون آخر ، وعلى وجه دون آخر ، مع تساوى الأوقات والأحوال بالنسبه الى الفاعل والقابل ، لا بد له من مخصص. فذلك المخصص إما القدره الذاتيه ، فهي متساويه النسبه ، فليست صالحه للتخصيص ، ولأن من شأنها التأثير والإيجاد من غير ترجيح ، وإما العلم المطلق فذلك تابع لتعيين الممكن

[شماره صفحه واقعى : ١٤]

ص : ١٤

وتقدير صدوره ، فليس مخصّصا والا لكان متبوعا. وأما باقى الصّيفات فظاهر انها ليست صالحه للتخصيص. فإذا المخصّص هو علم خاص مقتضى لتعيين الممكن ووجوب صدوره عنه ، وهو العلم باشماله على مصلحه لا تحصل الا فى ذلك الوقت او على ذلك الوجه ، وذلك المخصّص هو الإراده. الثانى : أنه تعالى أمر بقوله (أَقِيمُوا الصَّلَاةَ) ونهى بقوله (وَلَا تَقْرَبُوا الزَّيْنَى) فالامر بالشىء يستلزم إرادته ضروره والنهى عن الشىء يستلزم كراهته ضروره ، فالبارى تعالى مرید وكاره وهو المطلوب. وهاهنا فائدتان : الأولى ، كراهته تعالى هى علمه باشمال الفعل على المفسده الصّارفة عن إيجاده كما أنّ إرادته هى علمه باشماله على المصلحه الدّاعيه إلى إيجاده. الثّانية ، أنّ إرادته ليست زائده على ما ذكرناه ، وإلا لكانت إما معنا قديما كما قالت الأشاعره ، فيلزم تعدّد القدماء ، او حادثا ، فيما فى ذاته كما قالت الكراميه فيكون محلا للحادث ، وهو باطل كما سيأتى ، وإمّا فى غيره ، فيلزم رجوع حكمه الى الغير لا- إليه ، وإمّا لا- فى محل كما تقول المعتزله. ففيه فسادان : الاول ، يلزم منه التسلسل ، لأن الحادث مسبوق بإرادته المحادث ، فهى اذن حادثه ، فننقل الكلام إليه ويتسلسل. الثانى استحاله وجود صفة لا فى محل.

قال :

الخامسه : أنه تعالى مدرك

لأنه حى ، فيصح أن يدرك. وقد ورد القرآن بثبوته له ، فيجب إثباته له.

اقول : قد دلت الدلائل الثّقليه على اتصافه تعالى بالإدراك ، وهو زائد على العلم ، فإننا نجد تفرقه ضروره بين علمنا بالسواد والبياض ، والصّوت الهائل والحسن وبين ادركنا لها ، وتلك الزّيادة راجعه الى تأثر الحاشه ، لكن قد دلت الدلائل العقليّه على استحاله الحواس والآلات عليه تعالى ، فيستحيل ذلك الزّائد عليه. فادراكه هو علمه حينئذ بالمدركات. والدليل على صحّه اتصافه به هو ما دلّ على كونه عالما بكلّ المعلومات من كونه حيا ، فيصح أن يدرك. وقد ورد القرآن بثبوته له ، فيجب إثباته له.

[شماره صفحه واقعى : ١٥]

ص: ١٥

فإدراكه هو علمه بالمدركات ، وذلك هو المطلوب.

قال :

السادسه : أنه تعالى قديم أزلي باق أبدي

لأنه واجب الوجود ، فيستحيل العدم السابق واللاحق عليه.

اقول : هذه الصِّفَات الأربعة لازمه لوجوب وجوده. فالقديم والأزلي هو المصاحب بمجموع الأزمنه المحققه والمقدّره بالنسبه الى جانب الماضي. والباقي هو المستمرّ الوجود المصاحب لجميع الأزمنه. والأبدى هو المصاحب بجميع الأزمنه محققه كانت او مقدّره بالنسبه الى الجانب المستقبل. والسيرمدى يعمّ الجميع. والدليل على ذلك هو انه قد ثبت انه واجب الوجود ، فيستحيل عليه العدم مطلقا ، سواء كان سابقا على تقدير ان لا يكون قديما ازليا ، أو لاحقا على تقدير ان لا يكون باقيا ابديا. واذا استحال العدم المطلق عليه ، ثبت قدمه وازليته وبقاؤه وابدئته ، وهو المطلوب.

قال :

السابعه : أنه تعالى متكلم بالإجماع

والمراد بالكلام الحروف والأصوات المسموعه المنتظمه. ومعنى أنه تعالى متكلم أنه يوجد الكلام فى جسم من الأجسام. وتفسير الأشاعره غير معقول.

اقول : من جمله صفاته تعالى كونه متكلمًا ، وقد اجمع المسلمون على ذلك. واختلفوا بعد ذلك فى مقامات أربع : الأول ، فى الطّريق الى ثبوت هذه الصّفه.

وقالت الأشاعره هو العقل. وقالت المعتزله هو السّمع. وهو قوله تعالى (وَكَلَّمَ اللَّهُ مُوسَى تَكْلِيمًا) وهو الحقّ لعدم الدليل العقلى ، وما ذكروه دليلا فليس بتام. وقد اجمع الأنبياء على ذلك ، وثبوت نبوتهم غير موقوف عليه لجواز تصديقهم بغير الكلام ، بل موقوف على المعجزات ، ولا يلزم الدّور ، فيجب اثباته. الثّانى فى ماهيته كلامه ، فزعم الأشاعره أنه معنى قديم قائم بذاته ، يعتبر عنه بالعبارات المختلفه المتغيره المغايره للعلم والقدره ، فليس بحرف ولا صوت ولا أمر ولا نهى ولا خبر ولا استخبار وغير ذلك

[شماره صفحه واقعى : ١٦]

ص: ١٦

من أساليب الكلام. وقالت المعتزلة والكلامية والحنابلة هو الحروف والأصوات المركبة تركيباً مفهماً. والحق الأخير لوجهين : الأول ، أنّ المتبادر إلى أفهام العقلاء هو ما ذكرناه ، ولذلك لا يصفون بالكلام من لم يتصف بذلك كالسّاك والأخرس. الثّاني ، أنّ ما ذكروه غير متصوّر ، فإن المتصوّر إمّا القدره الذاتيه التي تصدر عنها الحروف والأصوات ، وقد قالوا هو غيرها ، أو العلم وقد قالوا هو غيره ، وباقي الصّيفات ليست صالحه لمصدرية ما قالوه ، وإذا لم يكن متصوّرًا لم يصحّ إثباته إذا التصديق مسبق بالتصوّر. الثّالث ، فيما تقوم به تلك الصّيفه إمّا الأشاعره فلقولهم بالمعنى قالوا أنّه قائم بذاته تعالى. وأمّا القائلون بالحروف والصّوت ، فقد اختلفوا فقالت الحنابلة والكلامية أنّه قائم بذاته تعالى ، فعندهم هو المتكلّم بالحروف والصّوت. وقالت المعتزلة والامامية وهو الحقّ أنّه قائم بغيره لا بذاته ، كما أوجد الكلام في الشّجره فسمعه موسى عليه السلام ، ومعنى انه متكلّم أنّه فعل الكلام لا قام به الكلام. والدليل على ذلك انه أمر ممكن ، والله تعالى قادر على كلّ الممكنات. وأمّا ما ذكروه فممنوع ، وسند المنع من وجهين : الأول ، أنّه لو كان المتكلّم من قام به الكلام لكان الهواء الذي يقوم به الحرف والصّوت متكلّمًا ، وهو باطل ؛ لأنّ اهل اللغة لا يسمّون المتكلّم إلّا من فعل الكلام ، لا من قام به الكلام ، ولهذا كان الصّيدى غير متكلّم. وقالوا : تكلمّ الجبّي على لسان المصروع لاعتقادهم أنّ الكلام المسموع من المصروع فاعله الجبّي. الثّاني ، أنّ الكلام إمّا المعنى وقد بان بطلانه ، أو الحرف والصّوت ، ولا يجوز قيامهما بذاته وإلّا لكان ذا حاسه لتوقّف وجودهما على وجود آليتهما ضروره ؛ فيكون البارى تعالى ذا حاسه ، وهو باطل. الزّابع ، في قدمه أو في حدوثة ، فقالت الأشاعره بقديم المعنى ، والحنابلة بقديم الحروف ، وقالت المعتزله بالحدوث ، وهو الحقّ لوجه : الأول ، أنّه لو كان قديما لزم تعدّد القدماء وهو باطل ، لأنّ القول بقديم غير الله كفر بالإجماع. ولهذا كفر النصارى لاثباتهم قدم الأَقنوم. الثّاني ، انه مركّب من الحروف والأصوات الذي يعدم السابق منها بوجود لاحقه ، والقديم لا يجوز عليه العدم. الثّالث ،

[شماره صفحه واقعي : ١٧]

انه لو كان قديما لزم الكذب عليه واللبازم باطل ، فالملزوم مثله . بيان الملازمه انه اخبر بإرسال نوح في الأزل بقوله : (إِنَّا أَرْسَلْنَا نُوحًا إِلَى قَوْمِهِ) ولم يرسله إذ لا سابق على الأزل ، فيكون كذبا . الرابع ، انه يلزم منه العبث في قوله : (أَقِيمُوا الصَّلَاةَ وَآتُوا الزَّكَاةَ) إذ لا مكلف في الأزل ، والعبث قبيح ، فيمتنع عليه تعالى . الخامس ، قوله تعالى : (مَا يَأْتِيهِمْ مِنْ ذِكْرٍ مِنْ رَبِّهِمْ مُجِيدٍ) والذكر هو القرآن ، لقوله : (إِنَّا نَحْنُ نَزَّلْنَا الذِّكْرَ وَإِنَّا لَهُ لَحَافِظُونَ وَإِنَّهُ لَمَذْكُورٌ لَكُمْ وَلِقَوْمِكُمْ) وصفه بالحدوث فلا يكون قديما . فقول المصنّف - رحمه الله - وتفسير الأشاعره غير معقول اشاره الى ما ذكرناه في هذه المقدمات .

قال :

الثامن : أنه تعالى صادق

لأن الكذب قبيح بالضرورة ، والله تعالى منزّه عن القبيح لاستحاله النقص عليه .

اقول : من صفاته الثبوتيه كونه صادقا ، والصدق هو الاخبار المطابق . والكذب هو الاخبار الغير المطابق ، لأنه لو لم يكن صادقا لكان كاذبا ، وهو باطل ، لأن الكذب قبيح ضروره ، فيلزم اتصاف الباري بالقبيح ، وهو باطل لما يأتي . وأيضا الكذب نقص ، والبارى تعالى منزّه عن النقص .

الفصل الثالث : في صفاته السلبيه

اشاره

قال : الفصل الثالث : في صفاته السلبيه و هي سبع :

الأولى : أنه تعالى ليس بمركّب

وإلا لكان مفتقرا إلى أجزائه ، والمفتقر ممكن .

اقول : لما فرغ من الثبوتيه شرع في السلبيه ؛ وتسمى الأولى صفات الكمال ، والثانيه صفات الجلال ، وإن شئت كان مجموع صفاته صفات جلال . فإن اثبات قدرته باعتبار سلب العجز عنه ، وإثبات العلم باعتبار سلب الجهل عنه ، وكذا باقى الصفات . وفي الحقيقه المعقول لنا من صفاته ليس الا السلوب والإضافات . وأما كنه ذاته ، و

[شماره صفحه واقعي : ١٨]

ص : ١٨

صفاته ، فمحبوب عن نظر العقول ، ولا يعلم ما هو إلا هو . وقد ذكر المصنّف سبعا : الأولى ، انه ليس بمركب . والمركب هو ماله جزء ، ونقيضه البسيط ، وهو ما لا جزء له . ثم التركيب قد يكون خارجيا كتركيب الأجسام من الجواهر الأفراد . وقد يكون ذهنيا كتركيب الماهيات والحدود من الأجناس والفصول . والمركب بكلا المعنيين مفتقر الى جزئه ، لامتناع تحقّقه وتشخصه خارجا وذهنا بدون جزئه وجزئه غيره ؛ لأنه يسلب عنه ، فيقال الجزء ليس بكلّ ، وما يسلب عنه الشئ فهو مغاير له فيكون مركبا مفتقرا الى الغير ، فيكون ممكنا . فلو كان البارى جلّت عظمته مركبا ، لكان ممكنا وهو محال .

قال :

الثانية : أنه ليس بجسم ولا عرض ولا جوهر

وإلا لافتقر إلى المكان ، ولا تمتنع انفكاكه من الحوادث ، فيكون حادثا وهو محال .

اقول : البارى تعالى ليس بجسم خلافا للمجسمه . والجسم هو ماله طول وعرض وعمق . والعرض هو الحالّ فى الجسم ، ولا وجود له بدونه . والدليل على كونه ليس بجسم ولا عرض وجهان : الأول ، أنه لو كان أحدهما ، لكان ممكنا ؛ واللّازم باطل ، فالملزوم مثله . بيان الملازمه ، أنا نعلم بالضرورة أنّ كلّ جسم فهو مفتقر الى المكان ، وكلّ عرض مفتقر الى المحلّ والمكان والمحلّ غيرهما ، والمفتقر الى غيره ممكن . فلو كان البارى تعالى جسما أو عرضا ، لكان ممكنا . الثّانى ، أنه لو كان جسما لكان حادثا وهو محال . بيان الملازمه ، ان كلّ جسم فهو لا يخلو من الحوادث ، وكلّ ما لا يخلو من الحوادث فهو حادث . وقد تقدّم بيانه فلو كان جسما لكان حادثا ، لكنّه قديم فيجتمع النقيضان .

قال : ولا يجوز أن يكون فى محلّ ، وإلا لافتقر إليه ؛ ولا فى جهه ، وإلا لافتقر إليها .

اقول : هذان وصفان سلبيان : الأول ، أنه ليس فى محلّ خلافا للنصارى وجمع

[شماره صفحه واقعى : ١٩]

ص : ١٩

من المتصوّفه والمعقول من الحلول هو قيام موجود بوجود على سبيل التبعيه ، فإن أرادوا هذا المعنى ، فهو باطل ، وإلّا لزم افتقار الواجب ، وهو محال. وإن أرادوا غيره ، فلا بدّ من تصوّره أوّلاً-، ثم الحكم عليه بالتّفى والإثبات : الثّانى أنّه تعالى ليس فى جهه ، والجهه مقصد المتحرّك ومتعلّق الإشاره. وزعمت الكراميه انه تعالى فى الجهه الفوقيه لما تصوّروه من الطّواهر الثقلية ، وهو باطل : لأنّه لو كان فى الجهه ، لكان إمّا مع استغنائه عنها ، فلا- يحلّ فيها ، أو مع افتقاره إليها ، فيكون ممكناً. والطّواهر الثقلية لها تاويلات ومحامل مذكوره فى مواضعها. لأنّه لمّا دلّت الدلائل العقلية على امتناع الجسميه ولو احقها عليه ، وجب تأويل غيرها لاستحاله العمل بهما ، وإلّا لاجتمع النقيضان أو الترك لهما ، وإلّا لارتفع النقيضان ، أو العمل بالثقل وأطراح العقل ، وإلّا لزم أطراح الثقل أيضاً ، لأطراح أصله ، فيبقى الأمر الزايع ، وهو العمل بالعقل وتأويل النقل.

قال : ولا يصحّ عليه اللذه والألم لامتناع المزاج عليه تعالى.

اقول : الألم واللذه أمران وجدائيان ، فلا يفتقران الى تعريف ، وقد يقال فيهما : اللذه إدراك الملائم من حيث هو ملائم ، والألم إدراك المنافى من حيث هو المنافى ، وهما قد يكونان حسيين ، وقد يكونان عقليين ، فإنّ الإدراك اذا كان حسياً فهما حسيان ، وإلّا فعقليان.

اذا تقرّر هذا فنقول ، أمّا الألم فهو مستحيل عليه إجماعاً من العقلاء اذ لا منافع له تعالى. وأمّا اللذه فان كانت حسيه ، فكذلك ، لأنها من توابع المزاج ، والمزاج يستحيل عليه تعالى ، وإلّا لكان جسماً. وإن كانت عقليه ، فقد أثبتتها الحكماء له تعالى وصاحب الياقوت منّا ، لان البارى تعالى متّصف بكماله اللائق به ، لاستحاله النقص عليه ، ومع ذلك فهو مدرّك لذاته وكماله. فيكون أجلاً مدرّك لأعظم مدرّك باتم ادراك. ولا نعى باللذه إلّا ذلك. وأمّا المتكلمون فقد أطلقوا القول بنفى اللذه ، إمّا لاعتقادهم نفى اللذات العقلية ، أو لعدم ورود ذلك فى الشّرع فإنّ صفاته تعالى وأسمائه توقيفيه ، لا يجوز لغيره التهجّم بها الا باذن منه ، لأنّه وان كان ذلك جائزاً فى نظر

[شماره صفحه واقعى : ٢٠]

العقل ، لكنّه ليس من الأدب لجواز أن يكون غير جائز من جهه لا نعلمها.

قال : ولا يتحد بغيره لامتناع الأتحاد المطلوب.

اقول : الأتحاد يقال على معنيين : مجازيّ وحقيقيّ ، أمّا المجازى فهو صيروره الشّىء شيئا آخر بالكون والفساد إمّا من غير اضافه شىء آخر ، كقولهم : صار الماء هواء ، ووصار الهواء ماء ، أو مع اضافه شىء آخر ، كما يقال : صار التراب طينا بانضياف الماء إليه. وأمّا الحقيقي فهو صيروره الشّيئين الموجودين شيئا واحدا موجودا. اذا تقرّر هذا فاعلم ، أنّ الأوّل مستحيل عليه تعالى قطعا ، لاستحاله الكون وو الفساد عليه. وأمّا الثّانى فقد قال بعض النّصارى أنّه اتحد بالمسيح ، فإنهم قالوا اتحدت لاهوتيه البارى مع ناسوتيه عيسى عليه السلام. وقالت النّصيريّه انه اتحد بعلى عليه السلام. وقال المتصوّفه أنّه اتحد بالعارفين. فان عنوا غير ما ذكرناه ، فلا بد من تصوّره أوّلا ، ثم يحكم عليه ، وان عنوا ما ذكرناه ، فهو باطل قطعا ، لأنّ الأتحاد مستحيل فى نفسه ، فيستحيل إثباته لغيره. أمّا استحاله فهو أنّ المتحدّين بعد اتحادهما إن بقيا موجودين فلا اتحد ، لأنّهما اثنان لا واحد. وإن عدما معا ، فلا اتحد بل وجد ثالث. وان عدم أحدهما ، وبقي الآخر فلا اتحد أيضا ، لأنّ المعدوم لا يتحد بالموجود.

قال :

الثّالثه : أنّه تعالى ليس محلا للحوادث

لامتناع انفعاله عن غيره ، وامتناع النقص عليه.

اقول : اعلم أنّ صفاته تعالى لها اعتباران : أحدهما بالنظر الى نفس قدره الدّائيه والعلم الدّائى إلى غير ذلك من الصّفات. وثانيهما بالنظر الى تعلّق تلك الصّفات بمقتضياتها ، كتعلّق قدره بالمقدور ، والعلم بالمعلوم ؛ فهى بهذا المعنى لا- نزاع فى كونها أمورا اعتباريه إضافيه متغيره بحسب تغير المتعلّقات وتغيرها. وأمّا باعتبار الأوّل ، فزعمت الكراميه أنّها حادثه متجدده بحسب تجدد المتعلّقات. قالوا انه لم يكن قادرا فى الأزل ثم صار قادرا ، ولم يكن عالما ثم صار عالما ، والحقّ خلافه ، فإنّ

[شماره صفحه واقعى : ٢١]

ص: ٢١

المتجدد فيما ذكره هو التعلق الاعتباري ، فان عنوا ذلك فمسلم وإلا فباطل لوجهين : الأول ، لو كانت صفاته حادثه متجدده لزم انفعاله وتغيره ، واللازم باطل ، فالملزوم مثله . بيان اللازم من وجهين : الأول ، ان صفاته ذاتيه فتجددها مستلزم لتغير الذات ، وانفعالها . الثاني ، ان حدوث الصفة يستلزم حدوث قابليه في المحل لها ، وهو مستلزم لانفعال المحل وتغيره ، لكن تغير ماهيته تعالى وانفعالها محال ، فلا يكون صفاته حادثه وهو المطلوب . الثاني ، ان صفاته تعالى صفات كمال لاستحاله النقص عليه ، فلو كانت حادثه متجدده لزم خلوه من الكمال ، والخلو من الكمال نقص تعالى الله عنه .

قال :

الزابعه : أنه تعالى يستحيل عليه الرؤيه البصريه

لأن كل مرئي فهو ذو جهه ، لأنه إما مقابل أو في حكم المقابل بالضرورة ، فيكون جسما وهو محال ، ولقوله تعالى : (لئن تراني) ولن التافيه للتأييد .

اقول : ذهب الحكماء والمعتزله الى استحاله رؤيته بالبصر لتجزده ، وذهب المجسّمه والكراميه الى جواز رؤيته بالبصر مع المواجهه . وأما الأشاعره فاعتقدوا تجزده ، وقالوا بصحة رؤيته ، وخالفوا جميع العقلاء . وتحذلق بعضهم وقال ليس مرادنا بالرؤيه الانطباع ، أو خروج الشعاع ، بل الحاله التي تحصل من رؤيه الشيء بعد حصول العلم به . وقال بعضهم معنى الرؤيه هو أن ينكشف لعباده المؤمنين في الآخرة انكشاف البدر المرئي . والحق أنهم ان عنوا بذلك الكشف التام فهو مسلم ، فإن المعارف تصير يوم القيمه ضروريه ، وألا فلا يتصور منه الا الرؤيه ، وهو باطل عقلا وسمعا . أما عقلا فلأنه لو كان مرئيا ، لكان في جهه فيكون جسما ، وهو باطل لما تقدم .

بيان الأول ، ان كل مرئي ، فهو إما مقابل أو في حكم المقابل ، كالصوره في المرآه ، وذلك ضروري ، وكل مقابل أو في حكمه فهو في جهه ، فلو كان الباري تعالى مرئيا لكان في

[شماره صفحه واقعي : ٢٢]

ص : ٢٢

جهه. وأما سمعا فلوجه : الأول ، ان موسى عليه السلام لما سئل الرؤيه أجيب ب (لَنْ تَرَانِي) ولن لنفى التأيد نقلا عن أهل اللغة ، واذا لم يره موسى لم يره غيره بطريق أولى. الثاني ، قوله : (لَا تُدْرِكُهُ الْأَبْصَارُ وَهُوَ يُدْرِكُ الْأَبْصَارَ) تمدح بنفى ادراك الأبصار له ، فيكون إثباته له نقصا. الثالث ، انه تعالى استعظم طلب رؤيته ، ورتب الدّم عليه والوعيد ، فقال : (فَقَدْ سَأَلُوا مُوسَى أَكْبَرَ مِنْ ذَلِكَ فَقَالُوا أَرِنَا اللَّهَ جَهْرَةً فَأَخَذَتْهُمُ الصَّاعِقَةُ بِظُلْمِهِمْ) ، (وَقَالَ الَّذِينَ لَا يَرْجُونَ لِقَاءَنَا لَوْ لَمْ نُؤْتِ الْغُلَامَ الْكَلِمَةَ لَفُتِنَا بِهِمْ لَقَدْ أُكْبِرُوا فِي أَنْفُسِهِمْ وَعَتَوْا عُتْوًا كَبِيرًا).

قال :

الخامسه : فى نفي الشريك عنه

للسمع وللتماع ، فيفسد نظام الوجود ، ولاستلزامه التركيب لاشتراك الواجبين فى كونهما واجبي الوجود ، فلا بد من ماثر.

اقول : اتفق المتكلمون والحكماء على سلب الشريك عنه تعالى لوجه : الأول ، الدلائل السّمعيه الدّاله عليه وإجماع الأنبياء ، وهو حجّه هنا لعدم توقّف صدقهم على ثبوت وحدانيته. الثاني ، دليل المتكلمين ويسمى دليل التّمانع ، وهو مأخوذ من قوله تعالى : (لَوْ كَانَ فِيهِمَا آلِهَةٌ إِلَّا اللَّهُ لَفَسَدَتَا). وتقريره انه لو كان معه شريك لزم فساد نظام الوجود وهو باطل. بيان ذلك انه لو تعلقت إرادته أحدهما بإيجاد جسم متحرّك ، فلا يخلو أن يمكن للآخر إرادته سكونه أولا ، فان أمكن فلا يخلو إما أن يقع مرادهما ، فيلزم اجتماع المتنافيين ، أولا يقع مرادهما ، فيلزم خلوا الجسم عن الحركة والسكون ، أو يقع مراد احدهما ففيه فسادان : احدهما الترجيح بلا مرجح ، وثانيهما عجز الآخر ، فإن لم يكن للآخر إرادته سكونه ، فيلزم عجزه ، اذ لا مانع لما تعلّق إرادته ذلك الغير لكن عجز الإله والترجيح بلا مرجح محال ، فيلزم فساد النظام وهو محال أيضا. الثالث ، دليل الحكماء ، وتقريره انه لو كان فى الوجود واجبا وجود لزم امكانهما. وبيان ذلك انهما حينئذ يشتركان فى وجوب

[شماره صفحه واقعى : ٢٣]

ص : ٢٣

الوجود ، فلا يخلو إمّا أن يتميّزاً أولاً-، فإن لم يتميّزاً لم تحصل الاثنيّته ، وان يتميّزاً لزم تركيب كلّ واحد منهما ممّا به المشاركه وممّا به الممايزه ، وكلّ مركّب ممكن ، فيكونان ممكنين ، هذا خلف.

قال :

السادسه : في نفي المعاني والأحوال عنه تعالى

لأنّه لو كان قادرا بقدره ، وعالما بعلم ، وغير ذلك ، لافتقر في صفاته إلى ذلك المعنى ، فيكون ممكنا ، هذا خلف.

اقول : ذهب الأشاعره إلى أنّه تعالى قادر بقدره ، وعالم بعلم ، وحىّ بحياه الى غير ذلك من الصّيفات ، وهي معان قديمه زائده على ذاته ، قائمه بها. وقالت البهشميه أنّه تعالى مساو لغيره من الدّوات ، وممتاز بحاله تسمّى الألوهيّة ، وتلك الحاله توجب له احوالا أربعة : وهي القادريّه والعالميّه والحبيّه والموجوديّة. والحال عندهم صفه لموجود ولا توصف بالوجود ولا بالعدم. والبارى تعالى قادر باعتبار تلك القادريّه او عالم باعتبار تلك العالميّه ، الى غير ذلك. وبطلان تلك الدعوى ضروريّ ، لان الشّيء إمّا موجود أو معدوم ، اذ لا واسطه بينهما. وقالت الحكماء والمحققون من المتكلّمين انه تعالى قادر لذاته ، وعالم لذاته ، الى غير ذلك من الصّيفات. وما يتصوّر من الزّيادة من قولنا : ذات عالمه وقادره فتلك أمور اعتباريّة زائده في الدّهن لا في الخارج وهو الحقّ. وقولنا ، أنّه لو كان قادرا بقدره أو قادريّه ، او عالما بعلم او عالميّة ، إلى غير ذلك من الصّيفات ، لزم افتقار الواجب في صفاته إلى غيره ؛ لأنّ تلك المعاني والأحوال مغايره لذاته قطعاً ، وكلّ مفتقر إلى غيره ممكن ، فلو كانت صفاته زائده على ذاته لكان ممكنا ، هذا خلف.

قال :

السابعه : أنّه تعالى غنىّ ليس بمحتاج

لأنّ وجوب

[شماره صفحه واقعي : ٢٤]

ص : ٢٤

وجوده دون غيره يقتضى استغناؤه عنه ، وافتقار غيره إليه.

اقول : من صفاته السِّلْبِيَّة كونه ليس بمحتاج إلى غيره مطلقا ، لا فى ذاته ولا فى صفاته وذلك لأنَّ وجوب الوجود الثَّابِت له يقتضى استغناؤه مطلقا عن مجموع ما عداه ، فلو كان محتاجا لزم افتقاره ، فيكون ممكنا ، تعالى الله عنه ، بل البارى جَلَّتْ عظمتُه مستغن عن مجموع ما عداه ، والكلُّ رشحه من رشحات وجوده ، وذَرَّة من ذرَّات فيض جوده.

الفصل الزَّايِع : فى العدل

اشاره

قال : الفصل الزَّايِع : فى العدل وفيه مباحث :

١- إِنْ من الأفعال ما هو حسن و بعضها ما هو قبيح

الأوَّل ، العقل قاض بالضروره أن من الأفعال ما هو حسن ، كردّ الوديعه والإحسان والصدق النَّافع ، وبعضها ما هو قبيح ، كالظلم والكذب الضَّارَّ ، ولهذا حكم بهما من نفى الشَّرائع ، كالملاحده وحكماء الهند ، ولأنَّهما لو انتفيا عقلا لانتفيا سمعا ، لانتفاء قبح الكذب حينئذ من الشَّارع.

اقول : لَمَّا فرغ من مباحث التَّوحيد ، شرع فى مباحث العدل. والمراد بالعدل هو تنزيه البارى تعالى عن فعل القبيح ، والاخلال بالواجب. ولَمَّا توقف ذلك على معرفه الحسن والقبح العقليَّين ، قدَّم البحث فيه. واعلم ان الفعل الضَّرورىَّ التَّصوُّر ، وهو إمَّا ان يكون له وصف زائد على حدوثه أولا ، والثَّانى كحركة الشَّاهى والنَّائم ، والأوَّل إمَّا ان ينفر العقل من ذلك الزَّائد أولا ، والأوَّل هو القبيح. والثَّانى وهو الذى لا ينفر العقل منه ، إمَّا أن يتساوى فعله وتركه وهو المباح ، أو لا يتساوى ، فان ترجح تركه فهو إمَّا مع المنع من النقيض وهو الحرام وإلا فهو المكروه ، وان ترجح فعله ، فإمَّا مع المنع من تركه وهو الواجب ، أو مع جواز تركه وهو المندوب.

[شماره صفحه واقعى : ٢٥]

إذا تقرّر هذا فاعلم ، أنّ الحسن والقبح يقالان على ثلاثه معان : الأول ، كون الشئىء صفة كمال ، كقولنا العلم حسن ، او صفة نقص كقولنا الجهل قبيح . الثاني ، كون الشئىء ملائماً للطبع كالمستلذات او منافراً عنه كالآلام . الثالث ، كون الحسن ما يستحقّ على فعله المدح عاجلاً والثواب آجلاً والقبيح ما يستحقّ فاعله على فعله الذمّ عاجلاً والعقاب آجلاً ، ولا خلاف فى كونهما عقليتين بالاعتبارين الأولين ، وأما باعتبار الثالث فاختلف المتكلمون فيه ، فقالت الأشاعره ليس فى العقل ما يدلّ على الحسن والقبح بهذا المعنى ، بل الشّرع ، فما حسنه فهو الحسن ، وما قبحه فهو القبيح . وقالت المعتزله والإماميه فى العقل ما يدلّ على ذلك ، فالحسن حسن فى نفسه ، والقبيح قبيح فى نفسه ، سواء حكم الشّارع بذلك أو لا . ونبهوا على ذلك بوجوه : الأول ، أنا نعلم ضروره حسن بعض الأفعال كالصّيدق النافع والإنصاف والإحسان وردّ الوديعة وانقاذ الهلكى وأمثال ذلك ، وقبح بعض الكذب الضار والظلم والإساءه الغير المستحقّه وأمثال ذلك من غير مخالجه شكّ فيه . ولذلك كان هذا الحكم مركزاً فى الجبّه الإنسان ، فأنا اذا قلنا لشخص : إن صدقت فلک دينار وإن كذبت فلک دينار ، واستوى الأمران بالنسبه إليه ، فإنه بمجرد عقله يميل الى الصّدق . الثاني ، أنه لو كان مدرک الحسن والقبيح هو الشّرع لا غيره ، لزم ان لا يتحقّقا بدونه ، واللّازم باطل ، فالملزوم مثله . أما بيان اللّزوم فلامتناع تحقّق المشروط بدون شرطه ضروره . واما بيان بطلان اللّازم ، فلأنّ من لا يعتقد الشّرع ، ولا يحكم به كالملاحده وحكماء الهند يعتقدون حسن بعض الأفعال ، وقبح بعض من غير توقّف فى ذلك .

فلو كان مما يعلم بالشّرع لما حكم به هؤلاء . الثالث ، أنه لو انتفى الحسن والقبح العقليّان ، انتفى الحسن والقبح الشّرعيان ، واللّازم باطل اتفاقاً ، فكذا الملزوم وبيان الملازمه بانتفاء قبح الكذب حينئذ من الشّارع ، اذا العقل لم يحكم بقبحه ، وهو لم يحكم بقبح نفسه ، وما اذا انتفى قبح الكذب منه انتفى الوثوق بحسن ما يخبرنا بحسنه وقبح ما يخبرنا بقبحه .

[شماره صفحه واقعى : ٢٦]

ص: ٢٦

قال : الثاني ، إنا فاعلون بالاختيار ، والضرورة قاضيه بذلك ، للفرق الضروري بين سقوط الإنسان من سطح ، ونزوله منه على الدرج ، ولامتناع تكليفنا بشيء فلا عصيان ، ولقبح أن يخلق الفعل فينا ، ثم يعذبنا عليه ، وللسمع .

اقول : ذهب ابو الحسن الاشعري ومن تابعه الى ان الأفعال كلها واقعه بقدره الله تعالى ، وانه لا فعل للعبد اصلا . وقال بعض الاشعريه ان ذات الفعل من الله ، والعبد له الكسب ، وفسروا الكسب بانه كون الفعل طاعه او معصيه . وقال بعضهم معناه ان العبد اذا صمم العزم على الشيء ، خلق الله تعالى الفعل عقبيه . وقالت المعتزله والزيديه والإماميه ، ان الأفعال الصادرة من العبد وصفاتها ، والكسب البدي ذكره كلها واقعه بقدره العبد واختياره ، وانه ليس بمجبور على فعله ، بل له ان يفعل وله ان لا يفعل وهو الحق لوجوه : الأول ، انا نجد تفرقه ضروره بين صدور الفعل منّا تابعا للقصد والداعي كالنزول من السطح على الدرج ، وبين صدور الفعل لا كذلك ، كالسقوط منه إما مع القاهر أو مع الغفله ، فانا نقدر على الترك في الأول دون الثاني ، ولو كانت الأفعال ليست منا لكانت على وتيره واحده من غير فرق ، لكن الفرق حاصل ، فيكون منّا ، وهو المطلوب . الثاني ، لو لم يكن العبد موجدا لأفعاله ، لامتنع تكليفه وإلا لزم التكليف بما لا يطاق . وانما قلنا ذلك لانه حينئذ غير قادر على ما كلف به ، فلو كلف كان تكليفا بما لا يطاق وهو باطل بالإجماع . وإذا لم يكن مكلفا لم يكن عاصيا بالمخالفه ، لكنه عاص بالإجماع . الثالث ، انه لو لم يكن العبد قادرا موجدا لفعله لكان الله أظلم الظالمين . وبيان ذلك أن الفعل القبيح إذا كان صادرا منه تعالى ، استحالت معاقبه العبد عليه ، لانه لم يفعله ، لكنه تعالى يعاقبه اتفاقا ، فيكون ظالما ، تعالى الله عنه . الرابع ، الكتاب العزيز الذي هو فرقان بين الحق والباطل مشحون بإضافه الفعل الى العبد ، وانه واقع بمشيئته كقوله تعالى : (فَوَيْلٌ لِلَّذِينَ يَكْتُمُونَ الْكِتَابَ بِأَيْدِيهِمْ) ، (إِنْ يَتَّبِعُونَ

[شماره صفحه واقعی : ٢٧]

إِلَّا الظَّنَّ) ، (حَتَّى يُعَيِّرُوا مَا بِأَنْفُسِهِمْ) ، (مَنْ يَعْمَلْ سُوءًا يُجْزَ بِهِ) ، (كُلُّ امْرِئٍ بِمَا كَسَبَ رَهِينٌ) ، (جَزَاءٌ بِمَا كَانُوا يَعْمَلُونَ) الى غير ذلك ، وكذلك آيات الوعد والوعيد والذم والمدح وهي اكثر من ان تحصى.

٣- فى استحاله القبح عليه تعالى

قال : الثالث ، فى استحاله القبح عليه تعالى ، لأن له صارفا عنه وهو العلم بالقبح ، ولا داعى له إليه ، لأنه إما داعى الحاجه الممتنعه عليه ، أو الحكمة وهو منتف هنا ؛ ولأنه لو جاز صدوره لامتنع إثبات النبوات.

اقول : يستحيل ان يكون البارى تعالى فاعلا للقيح ، وهو مذهب المعتزله ، وعند الأشاعره ، هو فاعل الكل حسنا كان او قبيحا ، والدليل على ما قلناه وجهان : الأول ، ان الصارف عنه موجود ، والداعى إليه معدوم ، وكلما كان كذلك امتنع الفعل ضروره. أما وجود الصارف فهو القبح ، والله تعالى عالم به. وأما عدم الداعى فلانه إما داعى الحاجه إليه وهو عليه محال ، لأنه غير محتاج ، وإما داعى الحكمة الموجوده فيه وهو محال ، لان القبيح لا حكمه فيه. الثانى ، انه لو جاز عليه القبيح ، امتنع اثبات النبوات ، واللازم باطل اجماعا ، فالملزوم مثله. بيان الملازمه ، انه حينئذ لا يقبح منه تصديق الكاذب ومع ذلك لا يمكن الجزم بصحة النبوه ، وهو ظاهر.

قال : فحينئذ يستحيل عليه إرادته القبيح ، لأنها قبيحه.

اقول : ذهب الأشاعره إلى أنه تعالى مرید بمجموع الكائنات حسنه كانت أو قبيحه ، شرا كان او خيرا ، إيمانا كان أو كفرا ، لأنه موجد للكل ، فهو مرید له. وذهبت المعتزله الى استحاله ارادته للقيح او الكفر ، وهو الحق ، لأن إرادته القبيح ، أيضا قبيحه ، لأننا نعلم ضروره أن العقلاء كما يذمون فاعل القبيح ، فكذا مریده ، والامر به.

[شماره صفحه واقعى : ٢٨]

فقول المصنف : فحينئذ أتى بفاء النتيجة ، أى يلزم من امتناع فعل القبيح امتناع ارادته.

٤- فى أنه تعالى يفعل لغرض

قال : الزايع ، فى أنه تعالى يفعل لغرض لدلاله القرآن عليه ، ولاستلزام نفيه العبث ، وهو قبيح.

اقول : ذهب الأشاعره الى أنه تعالى لا يفعل لغرض ، وإلّا لكان ناقصا مستكملا بذلك الغرض ، وقالت المعتزله أنّ أفعال الله معلّله بالأغراض ، وإلّا لكان عابثا ، تعالى الله عنه ، وهو مذهب اصحابنا الاماميه ، وهو الحقّ لوجهين : نقلى وعقلى ، اما التقلّى فدلاله القرآن عليه ظاهره كقوله تعالى : (أَفَحَسِبْتُمْ أَنَّمَا خَلَقْنَاكُمْ عَبَثًا وَأَنَّكُمْ إِلَيْنَا لَا تُرْجَعُونَ) ، (وَمَا خَلَقْتُ الْجِنَّ وَالْإِنْسَ إِلَّا لِيَعْبُدُونِ) ، (وَمَا خَلَقْنَا السَّمَاءَ وَالْأَرْضَ وَمَا بَيْنَهُمَا بَاطِلًا ذَلِكَ ظَنَّ الَّذِينَ كَفَرُوا).

وأما العقلى فهو انه لو لا ذلك لزم أن يكون عابثا ، واللّازم باطل ، فالملزوم مثله. أمّا بيان اللّزوم فظاهر ، وأمّا بطلان اللّازم ، فلان العبث قبيح ، والقبيح لا يتعاطاه الحكيم. وأمّا قولهم : لو كان فاعلا لغرض لكان مستكملا بذلك فإنّما يلزم الاستكمال ان لو كان الغرض عائدا إليه ، لكنّه ليس كذلك بل هل هو عائد إمّا إلى منفعه العبد أو لاقتضاء نظام الوجود ، وذلك لا يلزم منه الاستكمال.

قال : وليس الغرض الإضرار لقبحه ، بل النّفع.

اقول : لما ثبت أنّ فعله تعالى معلّل بالغرض ، وأنّ الغرض عائدا الى غيره ، فليس الغرض حينئذ إضرار ذلك الغير ، لأنّ ذلك قبيح عند العقلاء كمن قدّم الى غيره طعاما مسموما يريد به قتله. فإذا لم يكن الغرض الإضرار ، تعيّن أن يكون النّفع وهو المطلوب.

قال : فلا بدّ من التّكليف ، وهو بعث من تجب طاعته على

[شماره صفحه واقعى : ٢٩]

ما فيه مشقّه على جهه الابتداء بشرط الإعلام.

اقول : لما ثبت الغرض من فعله تعالى نفع العبد ، ولا نفع حقيقى الا الثواب ، لأن ما عدها إمّا دفع ضرر أو جلب نفع غير مستمر ، فلا يحسن أن يكون ذلك غرضاً لخلق العبد. ثم الثواب يقبح الابتداء به كما يأتي ، فاقترضت الحكمة توسط التكليف والتكليف لغه مأخوذ من الكلفه وهى المشقّه ، واصطلاحاً على ما ذكره المصنّف. فالبعث على الشىء هو الحمل عليه ، ومن تجب طاعته هو الله تعالى ، فلذلك قال : على جهه الابتداء لأنّ وجوب طاعه غير الله كالنبي صلى الله عليه وآله والامام عليه السلام والوالد والسيد والمنعم تابع ومتفرّع على طاعه الله. وقوله : على ما فيه مشقّه احتراز عما لا مشقّه فيه ، كالبعث على النكاح المستلذ وأكل المستلذات من الأَطعمه والأشربه. وقوله : بشرط الاعلام أى بشرط إعلام المكلف بما كلف به ، وهو من شرائط حسن التكليف. وشرائط حسنه ثلاثه.

الأول ، عائد الى التكليف نفسه وهو أربع : الأول ، انتفاء المفسده فيه لأنه قبيح. الثانى ، تقدّمه على وقت الفعل. الثالث ، إمكان وقوعه لأنه يقبح التكليف بالمستحيل.

الرابع ، ثبوت صفه زائده على حسنه اذا تكليف بالمباح.

الثانى ، عائد الى المكلف وهو فاعل التكليف وهو اربع : الأول ، علمه بصفات الفعل من كونه حسناً او قبيحاً. الثانى ، علمه بقدر ما يستحقّه كلّ واحد من المكلفين من ثواب وعقاب. الثالث ، قدرته على إيصال المستحقّ حقّه. الرابع ، كونه غير فاعل للقيح.

الثالث ، عائد الى المكلف وهو محلّ التكليف وهى ثلاثه : الأول ، قدرته على الفعل لاستحاله تكليف ما لا يطاق كتكليف الاعمى نقط المصحف والزمن بالطيران. الثانى ، علمه بما كلف به او إمكان علمه به ، فالجاهل المتمكّن من العلم غير معذور.

الثالث ، إمكان آله الفعل.

ثم متعلّق التكليف إمّا علم أو ظنّ أو عمل. أمّا العلم إمّا عقلى كالعلم بالله و

[شماره صفحه واقعى : ٣٠]

صفاته وعدله والنّبوه والإمامه ، أو سمعى كالشّرعيات. وأما الظّنّ فكما فى جهه القبله ، وأما العمل فكالعبادات.

قال : وإلّا لكان مغريا بالقييح حيث خلق الشّهوات والميل إلى القبيح والنّفور عن الحسن ، فلا بدّ من زاجر وهو التّكليف

اقول : هذا اشاره الى وجوب التّكليف فى الحكمة ، وهو مذهب المعتزله ، وهو الحقّ خلافا للاشعريه ، فانهم لم توجوا على الله تعالى شيئا لا تكليفا ولا غيره. والدليل على ما قلناه أنه لو لا ذلك لكان الله فاعلا للقييح. وبيان ذلك انه خلق فى العبد الشّهوات والميل الى القبائح والنّفره والتّأبى عن الحسن ، فلو لم يقتر عبده عقله ، ولم يكلفه بوجوب الواجب وقبح القبيح ، ويعده ويتوعده لكان الله تعالى مغريا له بالقييح ، والإغراء بالقييح.

قال : والعلم غير كاف لاستسهال الذّمّ فى قضاء الوطر.

اقول : هذا جواب عن سؤال مقدّر ، تقدير السؤال انه لم لا يكون العلم باستحقاق المدح على الحسن داعيا إليه وحينئذ لا حاجة الى التّكليف لحصول الغرض بدونه أجاب المصنّف بان العلم غير كاف لأنه كثيرا ما يستسهل الذّمّ على القبيح مع قضاء الوطر منه خاصه مع حصول الدّواعى الحسيّه التى هى فى الأكثر تكون قاهره للدواعى العقلية.

قال : وجهه حسنه التعريض للثّواب ، اعنى النّفع المستحقّ المقارن للتّعظيم والإجلال الذى يستحيل الابتداء به.

اقول : هذا أيضا جواب عن سؤال مقدّر ، تقدير السؤال : أن جهه حسن التّكليف إمّا حصول العقاب وهو باطل قطعاً ، أو حصول الثّواب وهو أيضا باطل لوجهين : الأوّل ، أنّ الكافر الذى يموت على كفره مكلف مع عدم حصول الثّواب له. الثّانى ، أنّ الثّواب مقدور لله تعالى ابتداء فلا فائده فى توسط التّكليف. أجاب عنه بأنّ جهه

[شماره صفحه واقعى : ٣١]

ص : ٣١

حسنه هو التعريض للثواب لا حصول الثواب ، والتعريض عام بالنسبة الى المؤمن والكافر ، وكون الثواب مقدورا لله تعالى ابتداء مسلم ، لكن يستحيل الابتداء به من غير توسط التكليف ، لأنه مشتمل على التعظيم ، وتعظيم من لا يستحق التعظيم قبيح عقلا- وقول المصنّف في تعريف الثواب : النفع المستحقّ للمقارن للتعظيم فالنفع يشتمل الثواب والتفضّل والعوض ، فبقيد المستحقّ خرج التفضّل ، وبقيد المقارن للتعظيم خرج العوض.

٥- في أنه تعالى يجب عليه اللطف

قال : الخامس ، في أنه تعالى يجب عليه اللطف ، وهو ما يقرب العبد إلى الطاعة ويبعده عن المعصية ، ولا حظّ له في التمكين ، ولا يبلغ الإلجاء لتوقّف غرض المكلف عليه. فإنّ المرید لفعل من غيره إذا علم أنه لا يفعله إلّا بفعل يفعله المرید من غير مشقّه لو لم يفعله لكان ناقضا لغرضه وهو قبيح عقلا.

اقول : ما يتوقّف عليه إيقاع الطاعة وارتفاع المعصية تارة يكون التوقّف عليه لازما ، وبدونه لا يقع الفعل وذلك كالتقدير والآله ، وتارة لا يكون كذلك بل يكون المكلف باعتبار الطاعة المتوقّف عليه أدنى وأقرب إلى فعل الطاعة وارتفاع المعصية وذلك هو اللطف. بقوله : ولا حظّ له في التمكين اشاره الى القسم الأوّل كالتقديره ، فإنّها ليست لطفًا في الفعل بل شرطًا في إمكانه. وقوله : ولا يبلغ الإلجاء لأنه لو بلغ الإلجاء لكان منافيا للتكليف.

إذا تقرّر هذا فاعلم ، أنّ اللطف تارة يكون من فعل الله فيجب عليه ، وتارة يكون من فعل المكلف ، فيجب عليه تعالى إشعاره به وإيجابه عليه ، وتارة من فعل غيرهما فيشترط في التكليف العلم به وإيجاب الله ذلك الفعل على ذلك الغير وإثابته عليه. وانما قلنا بوجوب ذلك كلاً على الله ، لأنه لو لا ذلك لكان ناقضا لغرضه ، ونقض

[شماره صفحه واقعی : ٣٢]

الغرض قبيح عقلا. وبيان ذلك أنّ المرید من غيره فعلا من الأفعال ، ويعلم المرید أنّ المراد منه لا يفعل الفعل المطلوب إلّا مع فعل يفعله المرید مع المراد منه من نوع ملاطفه أو مكاتبه أو إرسال إليه أو السعى إليه وأمثال ذلك من غير مشقّه عليه في ذلك ، فلو لم يفعل ذلك مع تصميم إرادته لعدّه العقلاء ناقضا لغرضه وذمّوه على ذلك. وكذلك القول في حقّ البارئ تعالى مع إرادته إيقاع الطّاعه وارتفاع المعصيه ، لو لم يفعل ما يتوقّفان عليه لكان ناقضا لغرضه ، ونقض الغرض قبيح ، تعالى الله عن ذلك.

٦- في أنه تعالى يجب عليه عوض الآلام

قال : السادس ، في أنه تعالى يجب عليه فعل عوض الآلام الصّادره عنه ، ومعنى العوض هو النّفع المستحقّ الخالي من التّعظيم والإجلال وإلّا لكان ظالما ، تعالى الله عن ذلك. ويجب زيادته على الألم وإلّا لكان عبثا.

اقول : الا لم الحاصل للحيوان إمّا أن يعلم فيه وجه من وجوه القبيح فذلك يصدر عنّا خاصّه ، أو لا يعلم فيه ذلك فيكون حسنا. وقد ذكر لحسن الألم وجوه : الأوّل ، كونه مستحقّا. الثّاني ، كونه مشتملا على النّفع الزائد العائد الى المتألم. الثّالث ، كونه مشتملا على وجه دفع الصّرر الزائد عليه. الرّابع ، كونه بما جرت به العاده. الخامس ، كونه مشتملا على وجه الدّفْع. وذلك الحسن قد يكون صادرا عنه تعالى وقد يكون صادرا عنّا ، فأما ما كان صادرا عنه تعالى على وجه النّفع فيجب فيه أمران : احدهما ، العوض عنه وإلّا لكان ظالما ، تعالى الله عنه. ويجب أن يكون زائدا على الألم إلى حدّ الرّضا عند كلّ عاقل ، لأنّه يقبيح في الشّاهد إبلام شخص لتعويضه عوض ألمه من غير زياده لاشتماله على العبثيه. وثانيهما اشتماله على اللّطف إمّا للمتألم او لغيره ليخرج من العبث. وأما ما كان صادرا عنّا مما فيه وجه من وجوه القبيح ، فيجب على الله الانتصاف للمتألم من المولم لعدله ، ولدلاله السّمع عليه ، ويكون العوض هنا مساويا للألم ، وإلّا لكان ظالما.

[شماره صفحه واقعي : ٣٣]

وهنا فوائد : الأولى ، العوض هو النفع المستحق الخالي من تعظيم وإجلال ، فبقيد المستحق خرج التفصل ، وبقيد الخلو عن التعظيم خرج الثواب. الثاني ، لا يجب دوام العوض لأنه لا يحسن في الشاهد ركوب الأهوال الخطيره ومكابده المشاق العظيمه لنفع منقطع قليل. الثالث ، العوض لا يجب حصوله في الدنيا لجواز أن يعلم الله المصلحة في تأخيرها بل قد يكون حاصلًا في الدنيا وقد لا يكون. الرابع ، الذي يصل إليه عوض ألمه في الآخرة إما أن يكون من أهل الثواب أو من أهل العقاب ، فإن كان من أهل الثواب فيكفيه إيصال اعواضه إليه بان يفترقها الله تعالى على الأوقات ، او يتفضل عليه بمثلها. وإن كان من أهل العقاب اسقط بها جزء من عقابه بحيث لا يظهر له التخفيف بان يفترق القدر على الأوقات. الخامس ، الألم الصادر عنا بأمره تعالى أو إباحته والصادر عن غير العاقل كالعجماوات وكذا ما يصدر عنه من تفويت المنفعة لمصلحه الغير وإنزال الغيوم الحاصله من غير فعل العبد يجب عوض ذلك كله على الله تعالى لعدله وكرمه.

الفصل الخامس : في النبوه

اشاره

اقول : الفصل الخامس في النبوه.

النبي صلى الله عليه وآله هو الإنسان المخبر عن الله تعالى بغير واسطه أحد من البشر.

اقول : لما فرغ من مباحث العدل أردف ذلك بمباحث النبوه لتفرعها عليه ، وعرف النبي بأنه الإنسان المخبر عن الله تعالى بغير واسطه أحد من البشر. فبقيد الإنسان يخرج الملك ، وبقيد المخبر عن الله يخرج المخبر عن غيره ، وبقيد عدم واسطه بشر يخرج الإمام والعالم فانهما مخبران عن الله تعالى بواسطه النبي.

إذا تقرّر هذا فاعلم ، أنّ النبوه مع حسننها خلافا للبراهمه واجبه في الحكمه خلافا للأشاعره ، والدليل على ذلك هو أنه لما كان المقصود من إيجاد الخلق هو المصلحه العائده إليهم ، كان إسعافهم بما فيه مصالحهم وردعهم عما فيه مفسادهم واجبا في الحكمه ، وذلك إما في أحوال معاشهم أو احوال معادهم. أمّا احوال معاشهم

[شماره صفحه واقعي : ٣٤]

فهو أنه لَمَّا كانت الضرورة داعية في حفظ النوع الإنساني إلى الاجتماع الذي يحصل معه مقاومه كل واحد لصاحبه فيما يحتاج إليه ، استلزم ذلك الاجتماع تجاذبا وتنازعا يحصلان من محبته كل واحد لنفسه وإرادته المنفعه لها دون غيرها بحيث يفضى ذلك إلى فساد النوع واضمحلاله ، فاقترضت الحكمة وجود عدل يفرض شرعا يجرى بين النوع بحيث ينقاد كل واحد الى أمره وينتهي عند زجره. ثم لو فرض ذلك الشرع إليهم لحصل ما كان أولا ، اذ لكل واحد رأى يقتضيه عقله وميل يوجهه طبعه ، فلا بد حينئذ من شارع متميز بآيات ودلالات تدل على صدقه كي يشرع ذلك الشرع مبلغا له عن ربه يعد فيه المطيع ، ويتوعد العاصي ليكون ذلك ادعى إلى انقيادهم لأمره ونهيه. وأما في أحوال معادهم فهو أنه لما كانت السعاده الأخرويه لا تحصل إلا بكمال النفس بالمعارف الحقه والأعمال الصالحه ، وكان التعلق بالأموال الدنيويه وانغمار العقل في الملابس الدنيه البدنيه مانعا من ادراك ذلك على الوجه الأتم والنهج الأصوب ، أو يحصل إدراكه لكن مع مخالجه الشك ومعارضه الوهم ، فلا بد حينئذ من وجود شخص لم يحصل له التعلق المانع بحيث يقتر لهم الدلائل ويوضحها لهم ويزيل الشبهات ويدفعها ويعضد ما اهدت إليه عقولهم ، ويبين لهم ما لم يهتدوا إليه ، ويذكرهم خالقهم ومعبودهم ، ويقتر لهم العبادات والأعمال الصالحه ما هي؟ وكيف هي على وجه يوجب لهم الزلفى عند ربهم ، ويكررها عليهم ليستحفظ التذكير بالتركيز كي لا يستوى عليهم السهو والنسيان اللذان هما كالطبيعه الثانيه للإنسان ، وذلك الشخص المفتقر إليه في احوال المعاش والمعاد هو النبي. والنبي واجب في الحكمة وهو المطلوب.

١- في نبوه نبينا محمد بن عبد الله صلى الله عليه وآله

قال : وفيه مباحث : الأول ، في نبوه نبينا محمد بن عبد الله بن عبد المطلب رسول الله صلى الله عليه وآله ، لأنه ظهر المعجزه على يده كالقرآن ، وانشقاق القمر ، ونبوع الماء من بين أصابعه ، وإشباع الخلق الكثير من الطعام القليل ، وتسبيح الحصى في كفه وهي أكثر

[شماره صفحه واقعي : ٣٥]

ص: ٣٥

من أن تحصى. وادعى النبوة فيكون صادقا ، وإلا لزم إغراء المكلفين بالقبیح فيكون محالا.

اقول : لمّا كانت المصالح تختلف بحسب اختلاف الأزمان والأشخاص ، كالمريض الذى يختلف أحواله فى كیفیة المعالجه واستعمال الأدوية بحسب اختلاف مزاجه فى تنزلاته فى المرض بحيث يعالج فى وقت بما يستحيل معالجته به فى وقت آخر ، كانت النبوة والتشريع مختلفين بحسب اختلاف مصالح الخلق فى أزمانهم وأشخاصهم. وذلك هو السّر فى نسخ الشّرائع بعضها ببعض الى انتهت النبوة والشّريعه إلى نبينا محمد الّذى اقتضت الحكمة كون نبوته وشريعته ناسختين لما تقدّمهما ، باقيتين ببقاء التّكليف. والدليل على صحّته نبوته هو انه ادعى النبوة ، وظهر المعجزه على يده ، وكلّ من كان كذلك كان نبيا حقّا. فيحتاج الى بيان أمور ثلاثه : الأوّل ، إنّه ادعى النبوة. الثّانى ، انه ظهر المعجزه على يده. الثّالث ، انه كلّ من كان كذلك فهو نبىّ حقّ. أمّا الأوّل ، فهو ثابت إجماعا من الناس بحيث لم ينكره أحد. وأمّا الثّانى ، فلانّ المعجز هو الأمر الخارق للعاده المطابق للدّعوى المقرون بالتحدّى المعتذر على الخلق الإتيان بمثله. أمّا اعتبار خرق العاده إذ لولاه لما كان معجزا كطلوع الشمس من مشرقها ، وأمّا مطابقته للدّعوى فلدلّالته على صدق ما ادّعا ، إذ لو خالف ذلك كما فى قضيه مسيلمه الكذّاب لما دلّ على الصدق ، وأمّا التّعذّر على الخلق فلأنّه لو كان أكثرى الوقوع لما دلّ أيضا على النبوة. ولا شكّ أيضا فى ظهور المعجزات على يد نبينا ، وذلك معلوم بالتواتر الّذى يفيد العلم ضروره. فمن ذلك القرآن الكريم الّذى تحدّى به الخلق ، وطلب منهم الإتيان بمثله فلم يقدروا على ذلك ، عجزت عنه مصاقع الخطباء من العرب العرباء حتّى دعاهم عجزهم الى محاربتة ومسايفته الّذى حصل به ذهاب نفوسهم وأموالهم وسبى ذراريهم ونسائهم ، مع أنّهم كانوا أقدر على دفع ذلك لتمكّنهم من مفردات الالفاظ وتركيبها ، مع أنّهم كانوا من أهل الفصاحه والبلاغه والكلام والخطب والمحاورات والأجوبه. فعدولهم عن ذلك الى المحاربه دليل على عجزهم ، إذ العاقل لا يختار الأصعب مع إنجاع الأسهل إلا لعجزه عنه ، ومن ذلك انشقاق القمر

[شماره صفحه واقعى : ٣٦]

ص: ٣٦

ونوع الماء من بين أصابعه ، وإشباع الخلق الكثير من الطعام القليل ، وتسييح الحصى فى كفه ، وكلام الدّراع المسموم ، وحنين الجذع وكلام الحيوانات الصّامته ، والأخبار بالغائبات واستجابته دعائه وغير ذلك مما لا يحصى كثره وذلك معلوم فى كتب المعجزات والتواريخ حتى حفظ عنه ما ينيف على الألف الّذى أعظمها وأشرفها الكتاب العزيز الّذى لا- يأتیه الباطل من بين يديه ولا من خلفه ، لا تمّله الطّباع ولا تمّجه الأسماع ، ولا يخلق بكثره الرّد إليه ولا تنجلي الظّلمات الّا به. واما الثّالث ، فلاّنه لو لم يكن صادقاً فى دعوى النّبوه لكان كاذباً ، وهو باطل ، اذ يلزم منه إغراء المكلفين باتباع الكاذب ، وذلك قبيح لا يفعله الحكيم.

٢- فى وجوب عصمته

قال : الثّانى ، فى وجوب عصمته. العصمه لطف خفىّ يفعل الله تعالى بالمكلف بحيث لا يكون له داع إلى ترك الطّاعه وارتكاب المعصيه مع قدرته على ذلك ، لأنّه لو لا ذلك لم يحصل الوثوق بقوله فانتفت فائده البعته وهو محال.

اقول : اعلم أنّ المعصوم يشارك غيره فى الألفاف المقربيه ويحصل له زائد على ذلك لأجل ملكه نفسانيّه ، لطف يفعل الله بحيث لا يختار معه ترك طاعه ولا فعل معصيه مع قدرته على ذلك. وذهب بعضهم الى أنّ المعصوم لا يمكنه الإتيان بالمعاصي وهو باطل ، وإلّا لما استحقّ مدحا.

اذ تقرّر هذا فاعلم ، أنّ النّاس اختلفوا فى عصمه الأنبياء صلى الله عليه وآله فجوّزت الخوارج عليهم الذّنوب ، وعندهم كلّ ذنب كفر. والحشويّه جوّزوا الإقدام على الكبائر ، ومنهم من منعها عمدا لا سهوا ، وجوّزوا تعمد الصّغائر. والأشاعره منعوا الكبائر مطلقا وجوّزوا الصّغائر سهوا. والإماميه أوجبوا العصمه مطلقا عن كلّ معصيه عمدا وسهوا وهو الحقّ لوجهين : الأوّل ما أشار إليه المصنّف وتقريره أنّه لو لم يكن الأنبياء معصومين لا نتفت فائده البعته ، واللّازم باطل ، فالملزوم مثله. بيان الملازمه أنّه إذا جازت المعصيه عليهم

[شماره صفحه واقعى : ٣٧]

لم يحصل الوثوق بصحة قولهم لجواز الكذب حينئذ عليهم ، وإذا لم يحصل الوثوق لم يحصل الانقياد لأمرهم ونهيهم ، فينتفى فأنده بعثهم وهو محال. الثاني ، لو صدر عنهم الذنب لوجب اتباعهم لدلاله الثقل على وجوب اتباعهم ، لكن الامر حينئذ باتباعهم محال لانه قبيح ، فيكون صدور الذنب عنهم محال وهو المطلوب.

٣- في أنه معصوم من أول عمره إلى آخره

قال : الثالث ، في أنه معصوم من أول عمره إلى آخره لعدم انقياد القلوب إلى طاعه من عهد منه في سالف عمره أنواع المعاصي والكبائر وما تنفر النفس عنه.

اقول : ذهب القائلون بعصمتهم فيما نقلناه عنهم الى اختصاص ذلك بما بعد الوحي.

وأما قبله فمنعوا عنهم الكفر والاصرار على الذنب. وقال اصحابنا بوجوب العصمه مطلقا قبل الوحي وبعده إلى آخر العمر. والدليل عليه ما ذكره المصنف وهو ظاهر. وأما ما ورد في الكتاب العزيز والأخبار مما يتوهم صدور الذنب عنهم فمحمول على ترك الأولى جمعا بين ما دلّ العقل عليه وبين صحه الثقل ، مع أنّ جميع ذلك قد ذكر له وجوه ومحامل في مواضعه ، وعليك في ذلك بمطالعه كتاب تنزيه الأنبياء المذى رتبّه السيد المرتضى علم الهدى الموسوى - رحمه الله - وغيره من الكتب. ولو لا خوف الإطاله لذكرنا نبذه من ذلك.

٤- يجب أن يكون أفضل زمانه

قال : الرابع ، يجب أن يكون أفضل أهل زمانه لقبح تقديم المفضول على الفاضل عقلا وسمعا. قال الله تعالى : (أَفَمَنْ يَهْدِي إِلَى الْحَقِّ أَحَقُّ أَنْ يُتَّبَعَ أَمْ مَنْ لَا يَهْدِي إِلَّا أَنْ يُهْدَىٰ فَمَا لَكُمْ كَيْفَ تَحْكُمُونَ).

اقول : يجب اتصاف النبي بجميع الكمالات والفضائل ، ويجب ان يكون في ذلك أفضل وأكمل من كلّ واحد من أهل زمانه ، لانه يقبح من الحكيم الخبير أن يقدم المفضول

[شماره صفحه واقعي : ٣٨]

المحتاج الى التكميل على الفاضل المكتمل عقلا وسمعا. أما عقلا فظاهر اذ يقبح في الشاهد أن يجعل مبتدئا في الفقه مقدما على ابن عباس وغيره من الفقهاء ، ويجعل مبتدئا في المنطق مقدما على ارسطو ، ومبتدئا في النحو مقدما على سيبويه والخليل ، وكذا في كل فن من الفنون. وأما سمعا فما اشار إليه سبحانه في الآيه المذكوره وغيرها.

٥- يجب أن يكون منزها عن دناءه الآباء وعهر الأمهات

قال : الخامس ، يجب أن يكون منزها عن دناءه الآباء وعهر الأمهات ، وعن رذائل الخلقية والعيوب الخلقية لما في ذلك من النقص فيسقط محلّه من القلوب ، والمطلوب خلافه.

اقول : لما كان المطلوب من الخلق هو الانقياد التام للنبي واقبال القلوب عليه ، وجب أن يكون متصفا بأوصاف المحامد من كمال العقل والذكاء والفظنه وعدم السيهو وقوه الرأي والشهامه والتجده والعمو والشجاعه والكرم والسجاوه والجود والإيثار والغيره والرأفه والرحمه والتواضع واللين وغير ذلك ، وأن يكون منزها عن كل ما يوجب التنفير عنه ، وذلك إمرا بالنسبه إلى الخارج عنه فكما في دناءه الآباء وعهر الأمهات وإمرا بالنسبه إليه ، فإمرا في أحواله فكما في الأكل على الطريق ومجالسه الأراذل ، وان يكون حائكا او حجّاما او زبالا او غير ذلك من الصينائع الرذيله ، وإمرا في أخلاقه فكالحقد والجهل والخمود والحسد والفظاظه والغلظه والبخل والجبن والجنون والحرص على الدنيا والإقبال عليها ومراعات أهلها ومعافاتهم في أوامر الله وغير ذلك من الرذائل. وإمرا في طباعه فكالبرص والجذام والجنون والبكم والبله والأبته ، لما في ذلك كله من النقص الموجب لسقوط محلّه من القلوب.

الفصل السادس : في الإمامه

اشاره

قال : الفصل السادس : في الامامه وفيه مباحث :

١- الإمامه رئاسه عامه في أمور الدنيا والدين

الأول ، الإمامه رئاسه عامه في أمور الدنيا والدين لشخص من الأشخاص نيابه عن النبي. وهي واجبه عقلا ، لأن الإمامه لطف

[شماره صفحه واقعي : ٣٩]

ص : ٣٩

فإننا نعلم قطعاً انّ النَّاسَ إذا كان لهم رئيس مرشد مطاع ينتصف للمظلوم من الظَّالم ويردع الظَّالم عن ظلمه كانوا إلى الصِّلاح أقرب ومن الفساد ابعد. وقد تقدّم أنّ اللطيف واجب.

اقول : هذا البحث وهو بحث الإمامة من توابع النّبوه وفروعها. والإمامه رئاسه عامه في أمور الدّين والدّنيا لشخص انسانيّ. فالرّياسه جنس قريب ، والجنس البعيد هو التّسبيه ، وكونها عامه فصل يفصلها عن ولايه القضاء والنّوّاب. وفي أمور الدّين والدّنيا بيان لمتعلّقها ، فإنّها كما تكون في الدّين فكذا في الدّنيا. وكونها لشخص انسانيّ فيه إشاره إلى أمرين : أحدهما ، أنّ مستحقّها يكون شخصاً معيّنًا معهوداً من الله تعالى ورسوله ، لا اى شخص اتّفق. وثانيهما ، انه لا يجوز ان يكون مستحقّها أكثر من واحد في عصر واحد ، وزاد بعض الفضلاء في التعريف بحقّ الأصاله. وقال في تعريفها : الإمامه رئاسه عامه في أمور الدّين والدّنيا لشخص انسانيّ بحقّ الأصاله واحترز بهذا عن نائب يفوض إليه الإمام عموم الولايه ، فإنّ رئاسته عامه لكن ليست بالأصاله. والحقّ ان ذلك تخرج بقيد العموم ، فإنّ النّائب المذكور لا رئاسه له على إمامه فلا يكون رئاسته عامه ومع ذلك كلّه فالتعريف ينطبق على النّبوه فحينئذ يزداد فيه بحقّ النّيايه عن النّبويّ صلى الله عليه وآله أو بواسطه بشر.

اذا عرفت هذا فاعلم ، ان النَّاسَ اختلفوا في الإمامه هل هي واجبه أم لا. فقالت الخوارج أنّها ليست بواجبه مطلقاً. وقالت الأشاعره والمعتزله بوجوبها على الخلق ثم اختلفوا. وقالت الأشاعره ذلك معلوم سمعاً. وقالت المعتزله عقلاً. وقال اصحابنا الاماميه هي واجبه عقلاً على الله تعالى ، وهو الحقّ. والدليل على حقيته هو أنّ الإمامه لطف وكلّ لطف واجب على الله تعالى ، فالإمامه واجبه على الله تعالى. أمّا الكبرى فقد تقدّم بيانها. وأمّا الصّغرى فهو ان اللطيف كما عرفت هو ما يقرب العبد الى الطّاعه ويبعده عن المعصيه ، وهذه المعنى حاصل في الإمامه. وبيان ذلك أنّ من عرف عوائد

[شماره صفحه واقعي : ٤٠]

الدَّهْمَاءُ ، وَجَزِبَ قَوَاعِدُ السِّيَاسَةِ ، عِلْمُ ضَرُورِهِ أَنَّ النَّاسَ إِذَا كَانَ لَهُمْ رَئِيسٌ مَطَاعٌ مَرشِدٌ فِيمَا بَيْنَهُمْ يَرُدُّعُ الظَّالِمَ عَنِ ظُلْمِهِ ، وَالبَاغِيَّ عَنِ بَغْيِهِ ، وَيُنْتَصِفُ المَظْلُومَ مِنَ ظَالِمِهِ ، وَمَعَ ذَلِكَ يَحْمِلُهُمْ عَلَى القَوَاعِدِ العَقَلِيَّةِ وَالبُحُورِ الدِّيْنِيَّةِ ، وَيَرُدُّعُهُمْ عَنِ المَفَاسِدِ المَوْجِبَةِ لِإِخْتِلَالِ النِّظَامِ فِي أُمُورِ مَعَاشِهِمْ وَعَنِ القَبَائِحِ المَوْجِبَةِ لِلوَبَالِ فِي مَعَادِهِمْ ، بِحَيْثُ يَخَافُ كُلُّ وَاحِدٍ مِنَ مَوَازِنَتِهِ عَلَى ذَلِكَ ، كَانُوا مَعَ ذَلِكَ إِلَى الصَّلَاحِ أَقْرَبَ وَمِنَ الفَسَادِ أَعْبَدَ . وَلَا نَعْنَى بِاللُّطْفِ أَنَّ ذَلِكَ وَيَكُونُ الإِمَامَةُ لَطْفًا وَهُوَ المَطْلُوبُ .

وَاعْلَمُ أَنَّ كُلَّ مَا دَلَّ عَلَى وَجُوبِ التَّبَوُّهِ فَهُوَ دَالٌّ عَلَى وَجُوبِ الإِمَامَةِ إِذِ الإِمَامَةُ خِلَافُهُ عَنِ التَّبَوُّهِ قَائِمَةٌ مَقَامُهَا أَلَا فِي تَلَقُّى الوَحْيِ الإِلَهِيِّ بِلا وَاسِطَةٍ ، وَكَمَا أَنَّ تَلَكَّ وَاجِبُهُ عَلَى اللَّهِ تَعَالَى فِي الحِكْمَةِ ، فَكَذَا هَذِهِ . وَأَمَّا الَّذِيْنَ قَالُوا بِوُجُوبِهَا عَلَى الخَلْقِ ، فَقَالُوا يَجِبُ عَلَيْهِمْ نَصَبُ الرِّئِيسِ لِدَفْعِ الضَّرَرِّ مِنْ أَنْفُسِهِمْ ، وَدَفْعِ الضَّرَرِّ وَاجِبٌ . قُلْنَا لَا نِزَاعَ فِي كَوْنِهَا دَافِعَةً لِلضَّرَرِّ وَكَوْنِهَا وَاجِبَةً ، وَأَمَّا النِّزَاعُ فِي تَفْوِيضِ ذَلِكَ إِلَى الخَلْقِ لِمَا فِي ذَلِكَ مِنَ الإِخْتِلَافِ الوَاقِعِ فِي تَعْيِينِ الأئِمَّةِ فَيُؤَدِّي إِلَى الضَّرَرِّ المَطْلُوبِ زَوَالِهِ . وَأَيْضًا اشْتِرَاطُ العِصْمَةِ وَوُجُوبِ النَّصِّ يَدْفَعُ ذَلِكَ كُلَّهُ .

٢- يجب أن يكون الإمام معصوما

قال : الثَّانِي يَجِبُ أَنْ يَكُونَ الإِمَامُ مَعْصُومًا ، وَإِلَّا تَسَلَّسَلَ ، لِأَنَّ الحَاجَةَ الدَّاعِيَةَ إِلَى الإِمَامَةِ هِيَ رَدُّعُ الظَّالِمِ عَنِ ظُلْمِهِ وَالاِنْتِصَافُ لِلْمَظْلُومِ مِنْهُ ، فَلَوْ جَازَ أَنْ يَكُونَ غَيْرَ مَعْصُومٍ لَافْتَقَرَ إِلَى إِمَامٍ آخَرَ وَيَتَسَلَّسَلَ وَهُوَ مُحَالٌ . وَلِأَنَّهُ لَوْ فَعَلَ المَعْصِيَةَ ، فَإِنَّ وَجِبَ الإِنكَارِ عَلَيْهِ سَقَطَ مَحَلُّهُ مِنَ القُلُوبِ وَانْتَفَتَ فَائِدُهُ نَصْبِهِ ، وَإِنْ لَمْ يَجِبِ سَقَطَ وَجُوبُ الأَمْرِ بِالمَعْرُوفِ وَالتَّهْيِ عَنِ المُنكَرِ وَهُوَ مُحَالٌ ، وَلِأَنَّهُ حَافِظٌ لِلشَّرْعِ فَلَا بَدَّ مِنْ عِصْمَتِهِ لِيُؤْمِنَ مِنْ

[شماره صفحه واقعی : ٤١]

اقول : لما ثبت وجوب الإمامه شرع في تبيين الصِّفَات التي هي شرط في صحَّه الإمامه. فمنها العصمه وقد عرفت معناها ، واختلف في اشتراطها في الإمام. فاشتراطها اصحابنا الاثني عشرية والاسماعيليه خلافا لباقي الفرق. واستدلَّ المصنّف على مذهب اصحابنا بوجوه : الأوّل ، أنّه لو لم يكن الإمام معصوما ، لزم عدم تناهي الأئمّه ، واللّازم باطل ، فالملزوم مثله. بيان الملازمه أنا قد بينا أنّ العله المحوجه إلى الإمام هي ردع الظّالم عن ظلمه ، والانتصاف للمظلوم منه ، وحمل الزعیه على ما فيه مصالحهم وردعهم عما فيه مفسادهم. فلو كان هو غير معصوم ، افتقر إلى إمام آخر يردعه عن خطائه ، وينقل الكلام الى الآخر ، ويلزم عدم تناهي الأئمّه وهو باطل. الثّاني ، لو لم يكن معصوما لجازت المعصيه عليه ، ولنفرض وقوعها وحيثنذ يلزم إمّا انتفاء فائده نصبه أو سقوط الامر بالمعروف والنهي عن المنكر ، واللّازم بقسميه باطل ، فكذا الملزوم. وبيان للزوم أنّه إذا وقعت المعصيه عنه ، فإنّما أن يجب الإنكار عليه أولا ، فمن الأوّل يلزم سقوط محلّه من القلوب ، وأن يكون مأمورا بعد ان كان آمرا ، أو منهيّا عنه بعد ان كان ناهيا ، وحيثنذ تنتفي الفائده المطلوبه من نصبه ، وهي تعظيم محلّه في القلوب والانقياد لأمره ونهيه. ومن الثّاني ، يلزم عدم وجوب الأمر بالمعروف والنهي عن المنكر وهو باطل اجماعا. الثّالث ، انه حافظ للشرع ، وكلّ من كان كذلك وجب أن يكون معصوما. اما الأوّل فلأنّ الحافظ للشرع إمّا الكتاب أو السنّه المتواتره او الإجماع أو البراءه الأصلية أو القياس أو خبر الواحد أو الاستصحاب. فكلّ واحد من هذه غير صالح للمحافظه. أمّا الكتاب والسنّه فلكونهما غير وافيين بكلّ الأحكام ، مع أنّ الله تعالى في كلّ واقعه حكما يجب تحصيله. وأمّا الإجماع فلوجهين : الأوّل ، تعدّره في أكثر الوقائع مع أنّ الله فيها حكما. الثّاني ، انه على تقدير عدم المعصوم لا يكون في الإجماع حجّيه ، فيكون الإجماع غير مفيد لجواز الخطاء على كل واحد منهم وكذا على الكلّ. ولجواز الخطاء على الكلّ اشار تعالى بقوله : (أَفَأَنْ مَاتَ أَوْ قُتِلَ انْتَقَبْتُمْ

[شماره صفحه واقعي : ۴۲]

عَلَى أَغْقَابِكُمْ) وقال صلى الله عليه وآله : ألا لا ترجعوا بعدى كفّاراً فإنّ هذا الخطاب لا يتوجّه إلّا الى من يجوز عليه الخطاء قطعاً. اذ لا يقال للانسان : لا تطر إلى السماء لعدم جواز ذلك عليه. وأمّا البراءة الاصلية فلانه يلزم منه ارتفاع أكثر الأحكام الشرعية إذ يقال الاصل براءة الدّمه من وجوب أو حرمة. وأمّا الثلاثة الباقية فتشترك في إفادتها الظنّ ، و (الظنّ لا يُعْنَى مِنَ الْحَقِّ شَيْئاً) خصوصاً والدليل قائم في منع القياس ، وذلك لان مبنى شرعنا على اختلاف المتّفقات كوجوب صوم آخر شهر رمضان وتحريمه أوّل سُؤال ، واتّفاق المختلفات كوجوب الوضوء من البول والغائط ، واتّفاق القتل خطاء والظهار في الكفّاره ، هذا مع أنّ الشّارع قطع يد سارق القليل دون غاصب الكثير ، وجلد بقذف الزنا وأوجب فيه أربع شهادات دون الكفر. وذلك كلّه ينافي القياس وقد قال رسول الله صلى الله عليه وآله : تعمل هذه الأمه برهه بالكتاب وبرهه بالسّنّه وبرهه بالقياس ، فإذا فعلوا ذلك فقد ضلّوا وأضلّوا فلم يبق ان يكون الحافظ للشرع إلا الإمام وذلك هو المطلوب. وقد اشار الباري تعالى بقوله (وَلَوْ رَدُّوهُ إِلَى الرَّسُولِ وَإِلَى أُولَى الْأَثَرِ مِنْهُمْ لَعَلِمَهُ الَّذِينَ يَسْتَكْبِرُونَ مِنْهُمْ). وأمّا الثاني فلانه إذا كان حافظاً للشرع ولم يكن معصوماً لما آمن في الشرع من الزيادة والتقصان والتغيير والتبديل. والزرايع ، أنّ غير المعصوم ظالم ولا شيء من الظالم بصالح للإمامه ، فلا شيء من غير المعصوم بصالح للإمامه. أمّا الصغرى ، فلان الظالم واضع للشىء في غير موضعه ، وغير المعصوم كذلك. واما الكبرى ، فلقوله تعالى : (لَا يَنَالُ عَهْدِي الظَّالِمِينَ) والمراد بالعهد عهد الامامه لدلاله الآيه على ذلك.

٣- الإمام يجب أن يكون منصوباً عليه

قال : الثالث ، الإمام يجب أن يكون منصوباً عليه ، لأنّ العصمه من الأمور الباطنه التي لا يعلمها إلا الله تعالى ، فلا بدّ من نصّ من يعلم عصمته عليه أو ظهور معجزه على يده تدلّ على صدقه.

اقول : هذه إشارة إلى طريق تعيين الإمام ، وقد حصل الإجماع على أن التّصيص

[شماره صفحه واقعي : ٤٣]

من الله ورسوله أو إمام سابق سبب مستقل في تعيين الإمام. وإنما الخلاف في أنه هل يحصل تعيينه بسبب غير النص أم لا. فممن أصحابنا الإمامية من ذلك ، وقالوا لا طريق إلا النص لأننا قد بينا أن العصمة شرط في الإمامة ، والعصمة أمر خفي لا اطلاع عليه لأحد إلا الله ، فلا يحصل حينئذ العلم بها في أي شخص هي إلا بإعلام عالم الغيب. وذلك يحصل بأمرين : أحدهما ، إعلامه بمعصوم كالتبني فيخبرنا بعصمة الإمام وتعيينه. وثانيهما ، إظهار المعجزة على يده الدالة على صدقه في ادعائه الإمامة. وقال أهل السنة إذا بايعت الأمة شخصا غلب عندهم استعدادها لها ، واستولى بشوكته على خطط الإسلام ، صار إماما. وقالت الزيدية كل فاطمي عالم زاهد خرج بالسيف وادعى الإمامة فهو إمام. والحق خلاف ذلك من وجهين : الأول أن الإمامة خلافه عن الله ورسوله فلا يحصل إلا بقولهما. والثاني ، أن إثبات الإمامة بالبيعة والدعوى يفضي إلى الفتنه لاحتمال أن يبايع كل فرقه شخصا ، أو يدعى كل فاطمي عالم الإمامة فيقع التحارب والتجاذب.

٤- الإمام يجب أن يكون أفضل الزعيمه

قال : الزاع ، الإمام يجب أن يكون أفضل الزعيمه لما تقدم في النبي.

اقول : يجب أن يكون الإمام أفضل اهل زمانه لأنه مقدم على الكل ، فلو كان فيهم من هو أفضل منه لزم تقدم المفضول على الفاضل ، وهو قبيح عقلا وسمعا ، وقد تقدم بيانه في النبوه.

٥- الإمام بعد رسول الله صلى الله عليه وآله علي بن أبي طالب عليه السلام

قال : الخامس ، الإمام بعد رسول الله صلى الله عليه وآله علي بن أبي طالب عليه السلام للنص المتواتر من النبي صلى الله عليه وآله ولأنه أفضل اهل زمانه لقوله تعالى : (وَأَنْفُسِنَا وَأَنْفُسِكُمْ) ومساوى الأفضل أفضل ، واحتياج النبي إليه في المبايله ، ولأن الإمام يجب أن يكون معصوما ، ولا أحد من غيره ممن ادعى له الإمامة بمعصوم إجماعا ، فيكون هو الإمام. ولأنه

[شماره صفحه واقعي : ٤٤]

أعلم لرجوع الصّحابه في وقائعهم إليه ، ولم يرجع هو إلى أحد منهم ، ولقوله صلى الله عليه و آله : أفضاكم علىّ. والقضاء يستدعى العلم ، ولأنّه أزهّد من غيره حتّى طلق الدّنيا ثلاثا.

اقول : لما فرغ من شرائط الإمامه ، شرع في تعيين الإمام. وقد اختلف النّاس في ذلك ، فقال قوم إنّ الإمام بعد رسول الله العباس بن عبد المطلب بارثه. وقال جمهور المسلمين هو أبو بكر بن ابن أبي قحافه باختيار النّاس له. وقالت الشّيعه هو علىّ بن أبي طالب عليه السلام بالنّص عليه من الله ورسوله ، وذلك هو الحقّ. وقد استدلّ المصنّف على حقيته بوجه :

الأوّل ، ما نقلته الشّيعه نقلا متواترا بحيث أفاد العلم يقينا من قول النّبى صلى الله عليه و آله في حقّه : سلّموا عليه بامرّه المؤمنين وأنت الخليفه من بعدى وأنت وليّ كلّ مؤمن ومؤمنه بعدى وغير ذلك من الفاظ الدّاله على المقصود ، فيكون هو الإمام ، وذلك هو المطلوب.

الثّاني ، أنّه أفضل النّاس بعد رسول الله صلى الله عليه و آله فيكون هو الإمام لقبح المفضول على الفاضل. أمّا انه افضل فلوجهين :

الأوّل ، انه مساو للنّبى صلى الله عليه و آله والنّبى أفضل فكذا مساويه ، وإلا لم يكن مساويا. أمّا انه مساوله فلقوله تعالى في آيه المباهله : (وَأَنْفُسِنَا وَأَنْفُسِكُمْ) والمراد بانفسنا هو على بن ابي طالب عليه السلام لما ثبت بالنقل الصحيح ، ولا شكّ انه ليس المراد به أنّ نفسه هي نفسه لبطلان الأتحاد ، فيكون المراد أنّه مثله ومساويه ، كما يقال : زيد الاسد أى مثله في الشّجاعه ، واذا كان مساويا له كان أفضل وهو المطلوب. الثّاني ، ان النّبى صلى الله عليه و آله احتاج إليه في المباهله في دعائه دون غيره من الصّحابه والأنساب ، والمحتاج إليه أفضل من غيره خصوصا في هذه الوقاعه العظيمه الّتي هي من قواعد النّبوه ومؤسّساتها. الثّالث ، أنّ الامام يجب أن يكون معصوما ولا شىء من غير على عليه السلام ممّن ادّعت له الإمامه بمعصوم ، فلا شىء من غيره بإمام. أمّا الصّغرى فقد تقدّم بيانها ، واما الكبرى

[شماره صفحه واقعى : ٤٥]

فلإجماع على عدم عصمه العباس وابى بكر ، فيكون على عليه السلام هو المعصوم ، فيكون هو الإمام ، وإلا لزم إما خرق الإجماع لو اثبتناها لغيره ، أو خلق الزمان من إمام معصوم ، وكلاهما باطلان.

الرابع ، أنه أعلم الناس بعد رسول الله فيكون هو الإمام. أما الأول فلوجوه : الأول ، أنه كان شديد الحدس والذكاء والحرص على التعلم ودائم المصاحبه للرسول الذي هو الكامل المطلق بعد الله ، وكان شديد المحبه له والحرص على تعليمه. وإذا اتفق هذا الشخص وجب أن يكون أعلم من كل أحد بعد ذلك المعلم وهو ظاهر. الثاني ، أن اكابر العلماء من الصحابه والتابعين كانوا يرجعون إليه في الوقائع التي تعرض لهم يأخذون بقوله ويرجعون عن اجتهادهم وذلك بين في كتب التواريخ والسير. والثالث ، أن أرباب الفنون في العلوم كلها يرجعون إليه فإن أصحاب التفسير يأخذون بقول ابن عباس ، وهو كان أحد تلامذته ، حتى قال : انه شرح لى في باء بسم الله الرحمن الرحيم من أول الليل الى آخره وأرباب الكلام يرجعون إليه. أميا المعتزله فيرجعون إلى أبي على الجبائي ، وهو يرجع في العلم الى ابي هاشم بن محمد بن الحنفية وهو يرجع إلى أبيه عليه السلام. واما الأشاعره فلائهم يرجعون الى أبي الحسن الأشعري ، وهو تلميذ أبي على الجبائي. وأما الاماميه فرجوعهم إليه ظاهر ، ولو لم يكن إلا كلامه في نهج البلاغه وغيره الذي قر في المباحث الالهيه في التوحيد والعدل والقضاء والقدر وكيفيته السلوك ومراتب المعارف الحقيه وقواعد الخطايه وقوانين الفصاحه والبلاغه وغير ذلك من الفنون ، لكان فيه غنيه للمعتبر وعبره للمتفكر. وأما ارباب الفقه فرجوع رؤساء المجتهدين من الفرق الى تلامذته مشهور ، وفتاويه العجيبه في الفقه مذكوره في مواضعها ، كحكمه في قضيه الحالف انه لا يحل قيد عبده حتى يتصدق بوزنه فضه ، و حكمه في قضيه صاحب الأرعفه وغير ذلك. الرابع ، قول النبي صلى الله عليه و آله في حقه أقضاكم على معلوم أن القضاء يحتاج فيه الى العلوم الكثيره فيكون محيطا بها. الخامس قوله صلى الله عليه و آله : لو ثبتي لى الوساده فجلست عليها لحكمت

[شماره صفحه واقعي : ٤٦]

بين أهل التوريه بتوراتهم ، وبين أهل الفرقان بفرقانهم ، وبين أهل الإنجيل بإنجيلهم ، وبين أهل الزبور بزبورهم. والله ما من آيه نزلت في ليل أو نهار أو سهل أو جبل إلا وأنا أعلم فيمن نزلت وفي أى شيء نزلت وذلك يدل على إحاطته بمجموع العلوم الإلهيه ، وإذا كان أعلم كان متعينا للإمامه وهو المطلوب.

الخامس ، انه أزهّد النَّاس بعد رسول الله صلى الله عليه وآله ، فيكون هو الإمام ، لأن الأزهّد أفضل. أمّا أنّه أزهّد فنهايك في ذلك تصفح كلامه في الزهد والمواعظ والأوامر والزواجر والأعراض عن الدنيا ، وظهرت آثار ذلك عنه حتى طلق الدنيا ثلثا ، وأعرض عن مستلذاتها في المأكل والملبس ولم يعرف له احد ورطه في فعل دنيوي حتى انه كان يختم اوعيه خبزه فقيل له في ذلك فقال : أخاف أن يضع لى فيه أحد ولدى اداما. ويكفيك يزهده أنّه اثر بقوته وقوت عياله المسكين واليتيم والأسير ، حتى نزل في ذلك قران دل على افضليته وعصمه.

قال : والأدله في ذلك لا تحصى كثره

اقول ، الدلائل على إمامه على عليه السلام أكثر من أن تحصى ، حتى ان المصنّف وضع كتابا في الإمامه وسماه كتاب الالفين وذكر فيه الفى دليل على إمامته ، وصنّف في هذه الفنّ جماعه من العلماء مصنّفات كثيره لا يمكن حصرها ، ونذكرها جمله من ذلك تشريفا وتيمنا بذكر فضائله وهو من وجوه :

الأول ، قوله تعالى : (إِنَّمَا وَجَّهْتُ لَكُمْ اللَّهَ وَرَسُولَهُ وَالَّذِينَ آمَنُوا الَّذِينَ يُقِيمُونَ الصَّلَاةَ وَيُؤْتُونَ الزَّكَاةَ وَهُمْ رَاكِعُونَ) وذلك يتوقّف على وجوه : الأول ، إنّما للحصر بالثقل عن أهل اللغه. قال الشّاعر :

انا الذائد الحامى الذمار وإنّما***يدافع عن أحسابهم أنا أو مثلى

فلو لم يكن للحصر لم يتم افتخاره. الثّانى ، ان المراد بالولّى إمّا الأولى بالتصرّف

[شماره صفحه واقعي : ٤٧]

ص : ٤٧

أو النَّاصر ، اذ غير ذلك من معانيه غير صالح هنا قطعاً ، لكن الثاني باطل لعدم اختصاص النَّصره بالمذكور فتعين المعنى الأول. الثالث ، ان الخطاب للمؤمنين لان قبله بلا فاصل (يا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا مَنْ يَرْتَدَّ مِنْكُمْ عَنْ دِينِهِ) ، الآية ثم قال (إِنَّمَا وَثِقْتُكُمْ اللَّهُ وَرَسُولُهُ) فيكون الضمير عائدا إليهم حقيقة. الرابع ، ان المراد بالَّذِينَ آمَنُوا في الآية هو بعض المؤمنين لوجهين : الأول ، انه لو لا ذلك لكان كل واحد وليا لنفسه بالمعنى المذكور وهو باطل. الثاني ، انه وصفهم بوصف غير حاصل لكلهم ، وهو ابتداء الزكاه حال الزكوع اذا الجملة هنا حاله. الخامس ، ان المراد بذلك البعض وهو علي بن ابي طالب عليه السلام خاصه للنقل الصحيح ، واتفق اكثر المفسرين على أنه كان يصلي ، فسأله سائل فاعطاه خاتمه راعيا. واذا كان عليه السلام أولى بالتصريف فينا ، تعين أن يكون هو الامام لأننا لا نعلم بالامام الا ذلك.

الثاني ، انه نقل نقلا متواترا انَّ النَّبِيَّ صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَآلِهِ لَمَّا رَجَعَ مِنْ حَجَّةِ الْوَدَاعِ أَمَرَ بِالنَّزُولِ بِغَدِيرِ خَمٍ وَقَتِ الظَّهْرِ وَوَضَعَتْ لَهُ الْأَحْمَالَ شَبَهَ الْمَنِيرِ وَخَطَبَ النَّاسَ وَاسْتَدْعَى عَلِيًّا وَرَفَعَ يَدَيْهِ وَقَالَ : أَيُّهَا النَّاسُ أَلَسْتُ أَوْلَىٰ بِكُمْ مِنْ أَنْفُسِكُمْ قَالُوا بَلَىٰ يَا رَسُولَ اللَّهِ . قَالَ : فَمَنْ كُنْتَ مَوْلَاهُ فَهَذَا عَلِيٌّ مَوْلَاهُ اللَّهُمَّ وَالِ مِنْ وَالَاهِ وَعَادَ مِنْ عَادَاهِ وَأَنْصَرَ مِنْ نَصْرِهِ وَأَخَذَ مِنْ خِذْلِهِ وَأَدْرَ الْحَقَّ مَعَهُ كَيْفَ مَا دَارَ يَكْتُرُ ذَلِكَ عَلَيْهِمْ . وَالْمُرَادُ بِالْمَوْلَىٰ هُوَ الْأَوْلَىٰ ، لِأَنَّ أَوَّلَ الْخَبْرِ يَدُلُّ عَلَىٰ ذَلِكَ وَهُوَ قَوْلُهُ صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَآلِهِ : أَلَسْتُ أَوْلَىٰ بِكُمْ وَلِقَوْلِهِ تَعَالَىٰ فِي حَقِّ الْكُفَّارِ : (يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا هِيَ مَوْلَاكُمْ) أَي أَوْلَىٰ بِكُمْ . وَأَيْضًا فَإِنَّ ذَلِكَ مِنْ مَعَانِيهِ غَيْرَ جَائِزٍ هُنَا ، كَالْجَارِ وَالْمَعْتَقِ وَالْحَلِيفِ وَابْنِ الْعَمِّ ، لِاسْتِحَالِهِ أَنْ يَقُومَ النَّبِيُّ فِي ذَلِكَ الْوَقْتِ الشَّدِيدِ الْحَرِّ وَيَدْعُوا النَّاسَ وَيُخْبِرَهُمْ بِأَشْيَاءَ لَا مَزِيدَ فَائِدَةٍ فِيهَا بِأَنْ يَقُولَ مَنْ كُنْتَ جَارَهُ أَوْ مَعْتَقَهُ أَوْ ابْنَ عَمِّهِ ، فَعَلَىٰ كَذَلِكَ . وَإِذَا كَانَ عَلِيٌّ هُوَ الْأَوْلَىٰ بِنَا ، فَيَكُونُ هُوَ الْإِمَامَ .

الثالث ، ورد متواترا أنه صلى الله عليه وآله قال لعلي : أنت مني بمنزلة هارون من موسى إلا أنه لا نبي بعدي أثبت له جميع مراتب هارون من موسى ،

[شماره صفحه واقعی : ٤٨]

ص : ٤٨

واستثنى النبوه. ومن جمله منازل هارون من موسى انه كان خليفه له لكنه توفي قبله ، وعلى عاش بعد رسول الله فيكون خلافته ثابتة ، إذ لا موجب لزوالها.

الزابع قوله تعالى : (يا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا أَطِيعُوا اللَّهَ وَأَطِيعُوا الرَّسُولَ وَأُولِي الْأَمْرِ مِنْكُمْ) فالمراد بأولى الأمر إماما من علمت عصمته أو لا ، والثاني باطل لاستحاله أن يأمر الله بالطاعة المطلقة لمن يجوز عليه الخطاء ، فتعين الأول ، فيكون هو علي ابن أبي طالب إذ لم تدع العصمة إلا فيه وفي أولاده فيكونوا هم المقصودين ، وهو المطلوب. وهذا الاستدلال بعينه جار في قوله تعالى : (يا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا اتَّقُوا اللَّهَ وَكُونُوا مَعَ الصَّادِقِينَ).

الخامس ، أنه ادعى الامامه ، وظهر المعجزه على يده ، وكل من كان كذلك فهو صادق في دعواه. أما أنه ادعى الإمامه فظاهر في كتب السير والتواريخ حكاية اقواله وشكاياته ومخاصمته ، حتى أنه لما رأى تخاذلهم عنه قعد في بيته واشتغل بجمع كتاب ربه ، وطلبوه للبيعه فامتنع فاضرموا في بيته النار وأخرجوه فهرا. ويكفيك في الوقوف على شكايته في هذا المعنى خطبته الموسومه بالشقشقيه في نهج البلاغه. وأميا ظهور المعجزه فكثيره ، منها قلع باب خيبر ، ومنها : مخاطبه الثعبان على منبر الكوفه ، ومنها : رفع الصيخره العظيمه عن فم القلب لما عجز العسكر قلعها ، ومنها رد الشمس حتى عادت الى موضعها في الفلك وغير ذلك مما لا يحصى. وأما أن كل من كان كذلك فهو صادق ، فلما تقدم في النبوه.

السادس ، ان النبي صلى الله عليه وآله ان يكون قد نص على إمام أولا ، الثاني باطل لوجهين : الأول ، أن النص على إمام واجب تكميلا للدين وتعيينا لحافظه ، فلو أخل به رسول الله لزم اخلاله بالواجب. الثاني ، انه لما كان شقيقته ورأفته للمكلفين ورعايته لمصالحهم بحيث علمهم مواقع الاستنجاء والجنابه وغير ذلك مما لا نسبه له في المصلحه الى الإمامه ، فيستحيل في حكمته وعصمته أن لا يعين لهم من يرجعون إليه في وقائعهم وسد عوراتهم ولم شعثهم ، فتعين الأول. ولم يدع النص لغير علي وابي بكر اجماعا فبقى ان يكون المنصوص عليه إما عليا عليه السلام او أبا بكر ، الثاني باطل ، فتعين الأول. وأما

[شماره صفحه واقعي : ٤٩]

بطلان الثّاني فلو جوه : الأوّل ، أنّه لو كان منصوصا عليه لكان توقيف الأمر على البيعه معصيه قادحه في إمامته. الثّاني ، أنّه لو كان منصوصا عليه لذكر ذلك وادّعاه في حال بيعته او بعدها او قبلها ، اذ لا عطر بعد عرس ، لكنّه لم يدّع ذلك فلم يكن منصوصا عليه. الثّالث ، أنّه لو كان منصوصا عليه لكان استقلته من الخلافه في قوله : أقيلوني فلست بخيركم وعلّي فيكم من اعظم المعاصي اذ هو ردّ على الله ورسوله فيكون قادحا في إمامته. الرّابع ، انه لو كان منصوصا عليه لما شكّ عند موته في استحقاقه الخلافه لكنه شكّ حيث قال : يا ليتني كنت سألت رسول الله صلى الله عليه و آله هل للأنصار في هذا الأمر حق أم لا. الخامس ، أنّه لو كان منصوصا عليه لما أمره رسول الله بالخروج مع جيش اسامه ، لانه كان عليلا وقد نعت إليه نفسه حتى قال : نعت إلى نفسي ويوشك أن أقبض لأنه كان جبرئيل يعارضني بالقرآن كلّ سنه مرّه وأنّه عارضني به السنه مرّتين فلو كان والحال هذه والامام هو ابو بكر لما أمر بالتخلّف عنه ، لكنّه حتّى على خروج الكلّ ، ولعن المتخلّف ، وانكر عليه لما تخلّف عنهم. السادس ، أنّه لا واحد من غير عليّ من الجماعه الّذين ادّعت لهم الإمامه يصلح لها فتعيّن هو عليه السلام. أمّا الأوّل فلائهم كانوا ظلّمه لتقدّم كفرهم ، فلا ينالهم عهد الإمامه لقوله تعالى : (لا ينال عهدي الظّالمين).

قال : ثمّ من بعده ولده الحسن عليه السلام ثمّ الحسين ثمّ عليّ بن الحسين عليه السلام ثمّ محمّد بن عليّ الباقر عليه السلام ثمّ جعفر بن محمّد الصّادق عليه السلام ثمّ موسى بن جعفر الكاظم عليه السلام ثمّ عليّ بن موسى الرضا عليه السلام ثمّ محمّد بن عليّ الجواد عليه السلام ثمّ عليّ بن محمّد الهادي عليه السلام ثمّ الحسن بن عليّ العسكري عليه السلام ثمّ محمّد بن الحسن صاحب الزّمان صلوات الله عليهم بنصّ كلّ سابق منهم على

[شماره صفحه واقعي : ٥٠]

ص : ٥٠

اقول : لما فرغ من اثبات إمامه على عليه السلام ، شرع فى اثبات إمامه الأئمه القائمين بالأمر بعده ، والدليل على ذلك من وجوه :

الأول ، النص من النبى صلى الله عليه . فمن ذلك قوله للحسين عليه السلام : هذا ولدى الحسين إمام ابن امام أخو إمام أبو أئمه تسعه تاسعهم قائمهم افضلهم .

ومن ذلك ما رواه جابر بن عبد الله الأنصارى قال لما قال الله تعالى : (يا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا أَطِيعُوا اللَّهَ وَأَطِيعُوا الرَّسُولَ وَأُولَى الْأَمْرِ مِنْكُمْ) قلت يا رسول الله عرفنا الله فأطعناه ، وعرفناك فأطعناك ، فمن أولى الأمر الذى أمرنا الله تعالى بطاعتهم؟ . قال : هم خلفائى يا جابر وأولياء الأمر بعدى أولهم أخى على ثم من بعده الحسن ولده ، ثم الحسين ، ثم على بن الحسين ، ثم محمد بن على ، وستدركه يا جابر فإذا أدركته فأقرئ منى السيلام ، ثم جعفر بن محمد ، ثم موسى بن جعفر ، ثم على بن موسى الرضا ، ثم محمد بن على ، ثم على بن محمد ، ثم الحسن بن على ، ثم محمد بن الحسن يملأ الأرض قسطا وعدلا كما ملئت جورا وظلما .

ومن ذلك ما روى عنه صلى الله عليه وآله انه قال : ان الله اختار من الأيام يوم الجمعة ، ومن الشهور شهر رمضان ، ومن الليالى ليله القدر ، واختار من الناس الأنبياء . واختار من الأنبياء الرسل ، واختارنى من الرسل ، واختار منى عليا ، واختارا من على الحسن والحسين ، واختار من الحسين الأوصياء وهم تسعه من ولده يمنعون عن هذا الدين تحريف الضالين ، وانتحال المبطلين ، وتأويل الجاهلين .

الثانى ، النص المتواتر من كل واحد منهم على لاحقه وذلك كثير لا يحصى نقلته الإماميه على اختلاف طبقاتهم .

الثالث ، ان الإمام يجب أن يكون معصوما ، ولا شىء من غيرهم ، بمعصوم ، فلا شىء من غيرهم بإمام . أما الأول فقد مر بيانه ، وأما الثانى فبالإجماع أنه لم يدع العصمه فى أحد إلا فيهم فى زمان كل واحد منهم ، فيكونوا هم الأئمه ، وبيانه كما تقدم .

[شماره صفحه واقعى : ٥١]

الزَّاعِجَ ، أَنَّهُمْ كَانُوا أَفْضَلَ مِنْ كُلِّ وَاحِدٍ مِنْ أَهْلِ زَمَانِهِمْ ، وَذَلِكَ مَعْلُومٌ فِي كِتَابِ الشَّيْرِ وَالتَّوَارِيخِ فَيَكُونُوا أَنَّهُمْ لَقَبِحَ تَقْدِيمَ الْمَفْضُولِ عَلَى الْفَاضِلِ .

الخامس ، أَن كُلَّ وَاحِدٍ مِنْهُمْ ادَّعَى الْإِمَامَةَ وَظَهَرَ الْمَعْجِزَ عَلَى يَدِهِ فَيَكُونُ إِمَامًا . وَبَيَانَ ذَلِكَ قَدْ تَقَدَّمَ وَمَعْجَزَاتِهِمْ قَدْ نَقَلْتَهَا الْإِمَامِيَّةُ فِي كِتَابِهِمْ فَعَلَيْكَ فِي ذَلِكَ بِكِتَابِ خَرَائِجِ الْجَرَائِحِ لِلرَّائِدِيِّ وَغَيْرِهِ مِنَ الْكُتُبِ فِي هَذَا الْفَنِّ .

فائده : الْإِمَامُ الثَّانِي عَشَرَ عَلَيْهِ السَّلَامُ حَيٌّ مَوْجُودٌ مِنْ حِينِ وِلَادَتِهِ ، وَهِيَ سَنَةٌ وَخَمْسِينَ وَمِائَتِينَ إِلَى آخِرِ زَمَانِ التَّكْلِيفِ ، لِأَنَّ كُلَّ زَمَانٍ لَا يَدُّ فِيهِ مِنْ إِمَامٍ مَعْصُومٍ لِعَمُومِ الْأَدْلَى ، وَغَيْرِهِ لَيْسَ بِمَعْصُومٍ ، فَيَكُونُ هُوَ الْإِمَامُ . وَأَمَّا الْاسْتِبْعَادُ بِقَبْلِ مِثْلِهِ فَبَاطِلٌ ، لِأَنَّ ذَلِكَ مُمْكِنٌ ، خُصُوصًا وَقَدْ وَقَعَ فِي الْأَزْمَنِ السَّالِفَةِ فِي حَقِّ السُّعْدَاءِ وَالْأَشْقِيَاءِ مَا هُوَ أَزِيدُ مِنْ عَمْرِهِ عَلَيْهِ السَّلَامُ . وَأَمَّا سَبَبُ خَفَائِهِ ، فَأَمَّا لِمَصْلَحَةِ اسْتَاثِرِ اللَّهِ بِعِلْمِهَا ، أَوْ لِكَثْرَةِ الْعَدُوِّ وَقَلَّةِ النَّاصِرِ ، لِأَنَّ حِكْمَتَهُ تَعَالَى وَعَصْمَتَهُ عَلَيْهِ السَّلَامُ لَا يَجُوزُ مَعَهُمَا مَنَعَ اللَّطْفِ فَيَكُونُ مِنَ الْغَيْرِ الْمَعَادِي ، وَذَلِكَ هُوَ الْمَطْلُوبُ - اللَّهُمَّ عَجِّلْ فَرَجَهُ وَأَرِنَا فُلْجَهُ ، وَاجْعَلْنَا مِنْ أَعْوَانِهِ وَأَتْبَاعِهِ ، وَارزُقْنَا طَاعَتَهُ وَرِضَاهُ ، وَاعصمنا مخالفتَهُ وَسَخَطَهُ بِحَقِّ الْحَقِّ وَالْقَائِلِ بِالصِّدْقِ .

الفصل السابع : في المعاد

قال : الفصل السابع في المعاد .

اتَّفَقَ الْمُسْلِمُونَ كَأَفْهٍ عَلَى وَجُوبِ الْمَعَادِ الْبَدَنِيِّ ، وَلِأَنَّهُ لَوْلَاهُ لَقَبِحَ التَّكْلِيفِ ، وَلِأَنَّهُ مُمْكِنٌ ، وَالصَّادِقُ قَدْ أَخْبَرَ بِبُتُوتهِ فَيَكُونُ حَقًّا ، وَالآيَاتُ الدَّالَّةُ عَلَيْهِ وَالْإِنْكَارُ عَلَى جَاحِدِهِ .

اقول : الْمَعَادُ زَمَانُ الْعُودِ وَمَكَانُهُ ، وَالْمَرَادُ بِهِ هُنَا هُوَ الْوُجُودُ الثَّانِي لِلْجِسامِ وَإِعَادَتِهَا بَعْدَ مَوْتِهَا وَتَفَرُّقِهَا ، وَهُوَ حَقٌّ وَاقِعٌ خِلَافًا لِلْحِكْمَاءِ . وَالدَّلِيلُ عَلَى ذَلِكَ مِنْ وَجْهِ :

الأول ، إِجْمَاعُ الْمُسْلِمِينَ عَلَى ذَلِكَ مِنْ غَيْرِ نَكِيرٍ بَيْنَهُمْ فِيهِ ، وَإِجْمَاعُهُمْ حِجَّةٌ .

الثَّانِي ، أَنَّهُ لَوْ لَمْ يَكُنِ الْمَعَادُ حَقًّا لَقَبِحَ التَّكْلِيفِ ، وَالتَّالِي بَاطِلٌ ، فَالْمَقْدَمُ مِثْلُهُ .

[شماره صفحه واقعی : ۵۲]

بيان الشَّرْطِيَّةِ أَنَّ التَّكْلِيفَ مَشَقَّةٌ مُسْتَلْزَمَةٌ لِلتَّعْوِيزِ عَنْهَا ، فَإِنَّ الْمَشَقَّةَ مِنْ غَيْرِ عَوْضٍ ظَلَمَ ، وَذَلِكَ الْعَوْضُ لَيْسَ بِحَاصِلٍ فِي زَمَانِ التَّكْلِيفِ ، فَلَا بَدَّ حِينَئِذٍ مِنْ دَارٍ أُخْرَى يَحْصُلُ فِيهَا الْجِزَاءُ عَلَى الْأَعْمَالِ ، وَإِلَّا لَكَانَ التَّكْلِيفُ ظُلْمًا وَهُوَ قَبِيحٌ ، تَعَالَى اللَّهُ عَنْهُ .

الثَّالِثُ ، أَنَّ حَشْرَ الْأَجْسَامِ مُمْكِنٌ ، وَالصِّدَاقُ أَخْبِرَ بِوُقُوعِهِ ، فَيَكُونُ حَقًّا . وَأَمَّا إِمْكَانُهُ فَلِأَنَّ أَجْزَاءَ الْمَيِّتِ قَابِلَةٌ لِلجَمْعِ ، وَإِفَاضَةُ الْحَيَاةِ عَلَيْهَا ، وَإِلَّا لَمَا أَتَّصَفَ بِهَا مِنْ قَبْلِ ، وَاللَّهُ تَعَالَى عَالِمٌ بِأَجْزَاءِ كُلِّ شَخْصٍ لَمَا تَقَدَّمَ مِنْ أَنَّهُ عَالِمٌ بِكُلِّ الْمَعْلُومَاتِ ، وَقَادِرٌ عَلَى جَمْعِهَا لِأَنَّ ذَلِكَ مُمْكِنٌ . وَاللَّهُ تَعَالَى قَادِرٌ عَلَى كُلِّ الْمُمْكِنَاتِ ، فَثَبَّتَ أَنَّ إِحْيَاءَ الْأَجْسَامِ مُمْكِنٌ . وَأَمَّا أَنَّ الصَّادِقَ أَخْبَرَ بِوُقُوعِ ذَلِكَ ، فَلِأَنَّهُ ثَبَّتَ بِالتَّوَاتُرِ أَنَّ النَّبِيَّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَآلِهِ كَانَ يَثْبِتُ الْمَعَادَ الْبَدَنِيَّ وَيَقُولُ بِهِ فَيَكُونُ حَقًّا وَهُوَ الْمَطْلُوبُ .

الرَّابِعُ ، دَلَالَةُ الْقُرْآنِ عَلَى ثُبُوتِهِ وَالْإِنْكَارِ عَلَى جَاحِدِهِ فَيَكُونُ حَقًّا . أَمَّا الْأَوَّلُ فَالآيَاتُ الدَّالَّةُ عَلَيْهِ كَثِيرَةٌ نَحْوُ قَوْلِهِ تَعَالَى : (وَضَرَبَ لَنَا مَثَلًا وَنَسِيَ خَلْقَهُ قَالَ مَنْ يُحْيِي الْعِظَامَ وَهِيَ رَمِيمٌ قُلْ يُحْيِيهَا الَّذِي أَنْشَأَهَا أَوَّلَ مَرَّةٍ وَهُوَ بِكُلِّ خَلْقٍ عَلِيمٌ) وَغَيْرَ ذَلِكَ مِنَ الْآيَاتِ .

قال : وَكُلٌّ مِنْ لِهْ عَوْضٍ أَوْ عَلَيْهِ يَجِبُ بَعْتُهُ عَقْلًا وَغَيْرِهِ يَجِبُ إِعَادَتُهُ سَمْعًا .

اقول : الَّذِي يَجِبُ إِعَادَتُهُ عَلَى قَسْمَيْنِ : أَحَدُهُمَا ، يَجِبُ إِعَادَتُهُ عَقْلًا وَسَمْعًا ، وَهُوَ كُلٌّ مِنْ لِهْ حَقٌّ مِنْ ثَوَابٍ أَوْ عَوْضٍ لِيَصِلَ حَقُّهُ إِلَيْهِ ، وَكُلٌّ مِنْ عَلَيْهِ حَقٌّ مِنْ عِقَابٍ أَوْ عَوْضٍ لِأَخْذِ الْحَقِّ مِنْهُ . وَثَانِيَهُمَا مِنْ لَيْسَ لَهُ حَقٌّ وَلَا عَلَيْهِ حَقٌّ مِنْ بَاقِي الْأَشْخَاصِ إِنْسَانِيَّةً كَانَتْ أَوْ غَيْرَهَا مِنَ الْحَيَوَانَاتِ الْإِنْسَانِيَّةِ وَالْوَحْشِيَّةِ ، وَذَلِكَ يَجِبُ إِعَادَتُهَا سَمْعًا لِذَلَالَةِ الْقُرْآنِ وَالْأَخْبَارِ الْمُتَوَاتِرَةِ عَلَيْهِ .

قال : وَيَجِبُ الْإِجْرَارُ بِكُلِّ مَا جَاءَ بِهِ النَّبِيُّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَآلِهِ فَمَنْ ذَلِكَ الصِّرَاطُ وَالْمِيزَانُ وَإِنْطَاقُ الْجَوَارِحِ وَتَطَايُرُ الْكُتُبِ لِإِمْكَانِهَا ، وَقَدْ أَخْبَرَ الصَّادِقَ بِهَا فَيَجِبُ الْاعْتِرَافُ بِهَا .

[شماره صفحه واقعی : ۵۳]

ص: ۵۳

اقول : لما ثبت نبوه نبينا صلى الله عليه وآله وعصمته ثبت أنه صادق في كل ما أخبر بوقوعه ، سواء كان سابقا على زمانه كإخباره عن الأنبياء السالفين وأمهم والقرون الماضية وغيرها ، أو في زمانه كإخباره بوجوب الواجبات وتحريم المحرمات وندب المندوبات والنص على الأئمة وغير ذلك من الأخبار ، أو بعد زمانه فإما في دار التكليف كقوله صلى الله عليه وآله لعلى : ستقاتل بعدى التاكثين والقاسطين والمارقين أو بعد التكليف كأحوال الموت وما بعده ، فمن ذلك عذاب القبر والضراط والميزان والحساب وانطاق الجوارح وتطير الكتب وأحوال القيمة وكيفيته حشر الأجسام وأحوال المكلفين في البعث. ويجب الإقرار بذلك اجمع والتصديق به ، لان ذلك كله امر ممكن لا استحاله فيه وقد أخبر الصادق بوقوعه فيكون حقا.

قال : ومن ذلك الثواب والعقاب وتفصيلهما المنقول من جهة الشرع صلوات الله على الصادق به.

اقول : ان من جملة ما جاء به النبي صلى الله عليه وآله الثواب والعقاب ، وقد اختلف في أنهما معلومان عقلا أم سمعا. أما الأشاعره فقالوا سمعا ، وأما المعتزله فقال بعضهم بأن الثواب سمعي اذ لا يناسب الطاعات ولا يكافي ما صدر عنه من التعم العظيمه فلا يستحق عليه شيء في مقابلتها وهو مذهب البلخي. وقال معتزله البصره أنه عقلي لاقتضاء التكليف ذلك ، ولقوله : جزاء بما كانوا يعملون. وأوجب المعتزله العقاب للكافر وصاحب الكيبره حتما. وقد تقدم لك من مذهبنا ما يدل على وجوب الثواب عقلا. وأما العقاب فهو وان اشتمل على اللطفية ، لكن لا يجزم بوقوعه في غير الكافر الذي لا يموت على كفره ، وهنا فوائد :

الأول ، يستحق الثواب والمدح بفعل الواجب والمندوب وفعل ضد القبيح أو الإخلال به بشرط أن يفعل الواجب لوجوبه أو لوجه وجوبه والمندوب كذلك. وكذا فعل ضد القبيح أو الإخلال به لقبحه لا لأمر آخر غير ذلك ، ويستحق العقاب والدم بفعل القبيح والإخلال بالواجب.

[شماره صفحه واقعي : ٥٤]

الثاني ، يجب دوام الثواب والعقاب للمستحق مطلقا ، كما في حق من يموت على إيمانه ومن يموت على كفره ، لدوام المدح والذم على ما يستحقان به ، ويحصل نقيض كل واحد منهما لو لم يكن دائما إذ لا واسطه بينهما ، ويجب أن يكونا خالصين من مخالطة الضد وإلا لم يحصل مفهومهما ، ويجب اقتران الثواب بالتعظيم والعقاب بالإهانه ، لأن فاعل الطاعة مستحق للتعظيم مطلقا وفاعل المعصية مستحق للإهانه مطلقا.

الثالث ، استحقاق الثواب يجوز توقفه على شرط إذ لو لا ذلك لكان العارف بالله تعالى مع جهله بالنبى صلى الله عليه وآله مستحقا له وهو باطل ، فإذن هو مشروط بالموافاة لقوله تعالى : (لَيْسَ أَشْرُكَكَ لِيَحْبِطَنَّ عَمَلُكَ) ولقوله تعالى : (وَمَنْ يَزِدْ مِنْكُمْ عَنْ دِينِهِ فَيَمُتْ وَهُوَ كَافِرٌ فَأُولَئِكَ حَبِطَتْ أَعْمَالُهُمْ فِي الدُّنْيَا وَالْآخِرَةِ وَأُولَئِكَ أَصْحَابُ النَّارِ).

الرابع ، الذين آمنوا ولم يلبسوا إيمانهم بظلم أولئك يستحقون الثواب الدائم مطلقا ، والذين كفروا وماتوا وهم كفار أولئك يستحقون العقاب الدائم مطلقا ، والذين آمنوا وخطوا عملا صالحا وآخر سيئا ، فإن كان السيئ صغيرا فذلك يقع مغفورا إجماعا ، وإن كان كبيرا فإما أن يوافى بالتوبه فهو من أهل الثواب مطلقا إجماعا ، وإن لم يواف بها فإما أن يستحق ثواب إيمانه أولا ، والثاني باطل لاستلزامه الظلم ولقوله تعالى : (فَمَنْ يَعْمَلْ مِثْقَالَ ذَرَّةٍ خَيْرًا يَرَهُ) فتعين الأول. فأما ان يثاب ثم يعاقب وهو باطل للإجماع ، على أن من دخل الجنة لا يخرج منها فحينئذ يلزم بطلان العقاب ، أو يعاقب ثم يثاب وهو المطلوب. ولقوله صلى الله عليه وآله في حق هؤلاء : يخرجون من النار وهم كالحمم أو كالفحم فيراهم أهل الجنة فيقولون هؤلاء جهنميون فيؤمر بهم فيغمسون في عين الحيوان فيخرجون ووجوههم كالبدن في ليله تمامه.

وأما الآيات الدالة على عقاب العصاة وخلودهم في النار ، فالمراد بالخلود هو المكث الطويل ، واستعماله بهذا المعنى كثير. والمراد بالفجار والعصاة الكاملون في فجورهم

[شماره صفحه واقعى : ٥٥]

وعصيانهم وهم الكفار ، بدليل قوله تعالى : (أُولَئِكَ هُمُ الْكَافِرَةُ الْفَجْرَةُ) توفيقا بينه وبين الآيات الدالة على اختصاص العقاب بالكفار نحو قوله تعالى : (إِنَّ الْخِزْيَ الْيَوْمَ وَالسُّوءَ عَلَى الْكَافِرِينَ) وغير ذلك من الآيات.

ثم اعلم ، إنَّ صاحب الكبيرة إنَّما يعاقب إذا لم يحصل له أحد الامرين : الأول ، عفو الله ، فإنَّ عفوه مرجو متوقَّع خصوصا وقد وعد به في قوله : (وَيَعْفُوا عَنِ السَّيِّئَاتِ وَيَعْفُوا عَنْ كَثِيرٍ إِنَّ اللَّهَ لَا يُغْفِرُ أَنْ يُشْرَكَ بِهِ وَيَغْفِرُ مَا دُونَ ذَلِكَ لِمَنْ يَشَاءُ ، إِنَّ رَبَّكَ لَذُو مَغْفِرَةٍ لِلنَّاسِ عَلَى ظُلْمِهِمْ). وخلف الوعد غير مستحسن من الجواد المطلق ، ولتمدَّحه بأنَّه غفور رحيم ، وليس ذلك متوجِّها إلى الصِّغائر ولا- إلى الكبائر بعد التوبة للإجماع على سقوط العقاب فيهما فلا فائده في العفو حينئذ ، فتعيَّن أن يكون الكبائر قبل التوبة وذلك هو المطلوب. الثاني ، شفاعه نبينا رسول الله صلى الله عليه وآله فان شفاعته متوقَّعة بل واقعه لقوله تعالى : (وَإِشْرَافُغْفِرُ لَذُنُوبِكُمْ وَالْمُؤْمِنِينَ وَالْمُؤْمِنَاتِ) وصاحب الكبيرة مؤمن لتصديقه بالله ورسوله وإقراره بما جاء به النبي ، وذلك هو الإيمان ، إذ الايمان في اللغه هو التصديق وهو هنا كذلك. وليست الأعمال الصالحة جزء منه لعطفها على الفعل المقتضى لمغايرتها له ، وإذا أمر بالاستغفار لم يتركه لعصمته ، واستغفاره مقبول لأتمته تحصيلا لمرضاته لقوله تعالى : (وَلَسَوْفَ يُعْطِيكَ رَبُّكَ فَتَرْضَى) هذا مع قوله صلى الله عليه وآله : ادخرت شفاعتي لأهل الكبائر من أمّتي.

واعلم إنَّ مذهبنا أنَّ الائمة عليهم السلام لهم الشَّفاعه في عصاه شيعتهم ، كما هو لرسول الله صلى الله عليه وآله من غير فرق ، لأخبارهم عليهم السلام بذلك ، مع عصمتهم النَّافية للكذب عنهم.

الخامس ، يجب الاقرار والتصديق بأحوال القيمه وأوضاعها وكيفيه الحساب وخروج النَّاس من قبورهم عراه ، وكون كلِّ نفس معها سائق وشهيد ، وأحوال النَّاس في الجنه وتباين طبقاتهم وكيفيه نعيمها من المأكل والمشرب والمنكح وغير ذلك ممَّا لا عين رأت ، ولا أذن سمعت ، ولا خطر على قلب بشر ، وكذا أحوال النَّار وكيفيه

[شماره صفحه واقعي : ٥٦]

العقاب فيها ، وأنواع آلامها ، على ما وردت بذلك الآيات والأخبار الصحيحة. وأجمع عليه المسلمون ، لأن ذلك جميعه أخبر به الصادق عليه السلام مع عدم استحالته فى العقل ، فىكون حقاً وهو المطلوب.

قال : ووجوب التوبه.

اقول : التوبه هى الندم على القبيح فى الماضى ، والترك له فى الحال والعزم على عدم المعاوده إليه فى استقبال ، وهى واجبه لوجوب الندم إجماعاً على كل قبيح أو إخلال بواجب ، ولدلاله السمع على وجوبها ، ولكونها دافعه للضرر ، ودفع الضرر وإن كان مذنوباً واجب ، فندم على القبيح لكونه قبيحاً ، لا لخوف النار ولا لدفع الضرر عن نفسه وإلا لم تكن توبه.

ثم اعلم ، ان الذنب إما فى حقه تعالى أو فى حق آدمى فإن كان فى حقه تعالى ، فإما من فعل قبيح فىكى فيه الندم والعزم على عدم المعاوده ، أو من إخلال بواجب ، فإما أن يكون وقته باقياً فىأتى به ، وذلك هو التوبه منه ، أو خرج وقته ، فإما أن يسقط بخروج وقته كصلاه العيدين فىكى الندم والعزم ، أو لا يسقط فىجب قضاؤه. وإن كان فى حق آدمى ، فإما أن يكون إضلالاً فى دين بفتوى مخطيه ، فالتوبه إرشاده وإعلامه بالخطاء ، أو ظلماً لحق من الحقوق ، فالتوبه منه إيصاله إليه أو إلى وارثه أو الانتهاب ، وان تعذر عليه ذلك فىجب العزم عليه.

قال : والأمر بالمعروف والنهى عن المنكر بشرط أن يعلم الأمر ، والنهى كونه المعروف معروفاً والمنكر منكراً ، وأن يكون مما سيقعان ، فإن الأمر بالماضى والنهى عنه عبث ، وتجويز التأثير والأمن من الضرر.

اقول : الأمر طلب الفعل من الغير على جهه الاستعلاء ، والنهى طلب الترك على

[شماره صفحه واقعى : ٥٧]

ص: ٥٧

جهه الاستعلاء أيضا. والمعروف كل فعل حسن اختص بوصف زائد على حسنه. والمنكر هو القبيح. اذا تقرّر هذا فهنا بحثان :

الأول ، اتفق العلماء على وجوب الأمر بالمعروف والواجب والنهي عن المنكر ، واختلفوا من بعد ذلك في مقامين :

الأول ، هل الوجوب عقليّ أو سمعيّ؟ فقال الشيخ الطوسي - رحمه الله - بالأول ، والسيد المرتضى - رحمه الله - بالثاني ، واختاره المصنّف. واحتجّ الشيخ بأنهما لطفان في فعل الواجب وترك القبيح ، فيجانب عقلا. قيل عليه أنّ الوجوب العقليّ غير مختصّ باحد فحينئذ يجب عليه تعالى ، وهو باطل ، لانه ان فعلهما لزم أن يرتفع كل قبيح ، ويقع كل واجب. إذا الامر هو الحمل على الشئ ، والنهي هو المنع منه ، لكنّ الواقع خلافه ، وإن لم يفعلهما لزم إخلاله بالواجب ، لكنّه حكيم. وفي هذا الايراد نظر. وأما الدليل السميّ عليه على وجوبهما فكثيره ، المقام الثاني ، هما واجبان على الأعيان أو الكفايه؟ فقال الشيخ بالأول ، والسيد بالثاني. احتجّ الشيخ بعموم الوجوب من غير اختصاص بقوله تعالى : (كُنتُمْ خَيْرَ أُمَّةٍ أُخْرِجَتْ لِلنَّاسِ تَأْمُرُونَ بِالْمَعْرُوفِ وَيَنْهَوْنَ عَنِ الْمُنْكَرِ). احتجّ السيد بأنّ المقصود وقوع الواجب وارتفاع القبيح ، فمن قام به كفى عن الآخر في الامتثال ، ولقوله تعالى : (وَلْتَكُنْ مِنْكُمْ أُمَّةٌ يَدْعُونَ إِلَى الْخَيْرِ وَيَأْمُرُونَ بِالْمَعْرُوفِ وَيَنْهَوْنَ عَنِ الْمُنْكَرِ).

البحث الثاني في شرائط وجوبهما ، وذكر المصنّف هنا أربعة : الأول ، علم الأمر والنهي بكون المعروف معروفا والمنكر منكرا ، اذ لو لا ذلك لأمر بما ليس بمعروف ، ونهى عمّا ليس بمنكر. الثاني ، كونهما ممّا يتوقّعان في المستقبل ، فان الأمر بالماضي والنهي عنه عبث والعبث قبيح. الثالث ، أن يجوز الأمر والنهي تأثير أمره أو نهيه ، فأنه اذا تحقّق عنده أو غلب على ظنه عدم ذلك ارتفع الوجوب. الرابع ، أمن الأمر والنهي من الضرر الحاصل بسبب الأمر او النهي اما إليهما أو لأحد من المسلمين. فان غلب

[شماره صفحه واقعي : ٥٨]

عندهما حصول ذلك ارتفع الوجود أيضا ، ويجبان بالقلب واللسان واليد ولا ينتقل الى الأصبغ مع إنجاح الأسهل.

فهذا ما تهيأ لي تميمه وكتابته ، وأتفق لي جمعه وترتيبه ، مع ضعف باعى ، وقصر ذراعى ، هذا مع حصول الأسفار ، وتشويش الأفكار ، لكن المرجو من كرمه تعالى أن ينفع به كما نفع بأصله ، وأن يجعله خالصا لوجهه ، إنه سميع مجيب ، والله خير موفق ومعين.

والحمد لله رب العالمين ، وصلى الله على محمد وآله أجمعين.

[شماره صفحه واقعى : ٥٩]

ص: ٥٩

فهرست نام های خاص و فرقه ها و گروه ها

ابراهيم الخليل ١٨ / ٧

ابن عباس ١١ / ٤٦ ، ٢ / ٣٩

ابو بكر ، ابو بكر بن ابي قحافه ١ / ٤٦ ، ٦ / ٤٥ ، ١ / ٤٦ ،

١٢ / ٥٠ ، ٢٣ و ٢٢ / ٤٩

ابو جعفر الطوسي

ابو الحسن الأشعري ١٤ / ٤٦ ، ٥ / ٢٧

ابو الحسين البصري ١٣ / ٢٢ ، ١٤ / ٩ و ١٣ و ١٧

ابو علي الجبائي ١٣ / ٤٦ و ١٥

ابو منصور الحسن بن يوسف الحلبي

ابو هاشم ١٣ / ٤٦

ارباب الفقه ١٩ / ٤٦

ارسطو ٣ / ٣٩

اسامه ٩ / ٥٠

الإسماعيليه ٤ / ٤٢

الاشاعره ، الأشعريه ١٢ / ٧ ، ١٤ / ١ و ١٣ ، و ١٥ ،

١٥ / ٩ ، ١٦ / ١٣ و ١٦ ، ٢٠ ، ١٧ / ٧ و ١٩ ، ١٨ / ٧ ، ٢٢ / ١٣ ، ٢٤ / ٧

، ٢٦ / ٦ ، ٢٧ / ٦ ، ٢٨ / ٩ و ١٧ ، ٢٩ / ٥ ، ٣١ / ٦ ، ٣٤ / ٢٠ ، ٣٧ / ١٩ ، ٤٠ /

١٧ و ١٤ / ٤٦ ، ١٨

اصحابنا ، اصحابنا الاثنا عشرية ، اصحابنا - الاماميه

٢٩ / ٧ ، ٣٨ / ٩ ، ٤٠ / ١٨ ، ٤٢ / ٤ و ٥ ، ٤٤ / ٢

اصحاب التفسير ١٠ / ٤٦

الاماميه ١٧ / ١٠ ، ٢٦ / ٨ ، ٢٧ / ٩ ، ٣٧ / ٢٠ ،

٢٠ / ٥١

اهل الإنجيل ١ / ٤٧

اهل التوريه ١ / ٤٧

اهل الحلّ والعقد ٨ / ٣

اهل الزبور ٢ / ٤٧

اهل السنه ١ / ٤٤

اهل الفرقان ١ / ٤٧

[شماره صفحه واقعي : ٦٠]

ص: ٦٠

الأنبياء ١٦ / ١٨

الائمة عليهم السلام ٥٦ / ١٧

البراهمه ٣٤ / ١٩

بعض الاخوان ٢ / ٢

البلخي ١١ / ٢١ ، ١٤ / ١١

البهشميه ٢٤ / ٨

التابعين ٤٦ / ٨

التنويه ١١ / ٢٠

جابر بن عبد الله الانصاري ٥١ / ٦ و ٩ و ١٠

الجبايان ١١ / ٢٢

جعفر بن محمد الصادق عليه السلام ٥٠ / ١٧ ، ٥١ / ١١

الحسن عليه السلام ٥٠ / ١٦ ، ٥١ / ٩ و ١٦

حسن بن علي العسكري عليه السلام ٥٠ / ٢٠ ، ٥١ / ١٢

الحسين عليه السلام ٥٠ / ١٦ ، ٥١ / ٤ و ٥ و ١٠ و ١٦

الحكماء ١١ / ٢٠ ، ١٣ / ١٢ و ٢٢ / ٢٠ ، ٢٢ / ١٨ ، ٢٢ / ١٢

١١ / ٢٣ و ٢١ ، ٢٤ / ١٣

حكماء الهند ٢٥ / ١١ ، ٢٦ / ١٨

الحنابله ١٧ / ١ و ٩ و ٢٠

الحشويه ٣٧ / ١٨

الحلي ، ابو منصور الحسن بن يوسف بن

علي بن المطهر ١ / ١٦ المصنف

الخليل ٣٩ / ٣

الخوارج ٣٦ / ١٧ ، ٤٠ / ١٧

الراوندي ٥٢ / ٥

رسول الله صلى الله عليه وآله ٤٣ / ١٠ ، ٤٤ / ١٧ ، ٤٥ / ٥ و ١٣ ،

٤٧ / ٦ ، ٤٩ / ٢ ، ٥٠ / ٩ ، ٥١ / ٧

رؤساء المجتهدين ٤٦ / ١٩

الزَيْدِيَّة ٢٧ / ٨ ، ٤٤ / ٨

سَيَّوِيَّة ٣٩ / ٣

الشَّاعِر ٤٧ / ٢٠

الشَّيْخَة ٤٥ / ٦ و ٩

صاحب الارغفه ٤٦ / ٢١

صاحب الياقوت ٢٠ / ١٩

الصَّحَابَة ٤٦ / ٨

الطَّوْسِي (الشيخ ...) ٢ / ١٣ ، ٥٨ / ٥ و ٦ و ١٢

العارفين ٢١ / ١٠

العَبَّاس ، العَبَّاس بن عبد المطلب ٤٥ / ٥ ، ٤٦ / ١

العلماء ٤٦ / ٨

عَلِي ، عَلِي بن ابي طالب ٤٤ / ١٨ ، ٤٥ / ٢

[شماره صفحه واقعي : ٦١]

ص : ٦١

و ٦ و ١٦ و ٢٢ و ١ / ٤٦ ، ٢٢ و ١٤ / ٤٧ ، ١٤ / ٤٨ ، ٨ / ٤٨ و

١٤ و ٢١ و ٢٢ ، ٢ / ٤٩ ، ٦ و ٢٢ و ٢٣ ، ٩ / ٥١ ، ١٦ و ٤ / ٥٤

علی بن الحسین علیه السلام ، ١٧ / ٥٠ ، ١٠ / ٥١

علی بن محمّد الهادی علیه السلام ، ١٩ / ٥٠ ، ١٢ / ٥١

علی بن موسى الرضا علیه السلام ، ١٨ / ٥٠ ، ١١ / ٥١

عیسی ٩ / ٢١

الفضلاء (بعض ...) ١٠ / ٤٠

القاسطین ٥ / ٥٤

الکرامیه ١٤ / ١٥ ، ١٦ ، ١٠ / ١٥ ، ١٧ / ١٧ و ٩ ،

٤ / ٢٠ ، ٢١ / ٢١ ، ١٣ / ٢٢

المارقین ٥ / ٥٤

المتکلمین ١٠ / ١٩ ، ٢٠ / ٢١ ، ٢٣ / ١١ و ١٣ ، ٢٤

١٣ / ١٣ ، ١٤ ، ٦ / ٢٦

المتصوّفه ٢٠ / ١ ، ٢١ / ١٠

المجسّمه ١٩ / ١٢ ، ٢٢ / ١٣

محمّد ، محمّد بن عبد الله ١ / ٥ ، ٣ / ٨ ، ٣٥ / ١٩

٣٦ / ٧ ،

محمّد بن الحسن صاحب الزّمان (عج) ٥٠ / ٢٠ ، ٥١ /

١٣

محمد بن الحنفیه ٤٦ / ١٣

المرتضى (السید ... علم الهدی الموسوی) ٣٨ / ١٤ ،

٥٨ / ٦ و ١٢ و ١٤

محمّد بن علی الباقر علیه السلام ، ١٧ / ٥٠ ، ١٠ / ٥١

محمّد بن علی الجواد علیه السلام ، ١٩ / ٥٠ ، ١٢ / ٥١

المسلمون ، المسلمین ١٤ / ٨ ، ١٦ / ١٤ ، ٤٥ / ٥

المسیح ٢١ / ٨

مسيلمه الکذاب ٣٦ / ١٥

المصنّف (- الحليّ، الحسن بن يوسف) ١/١٩، ٤/٨،

١/٢٩، ٥/٣٠، ١٤/٣١، ٢١/٣٧، ٣٨/١٠، ٤٢/٤، ٤٥/٧ و

١٤، ٥٨/٦ و ١٧

المعتزله ١٤/١٤ و ١٥ و ١٦، ١٥/١٢، ١٦/١٦،

١٧/١ و ٢٠، ٢٢/١٢، ٢٦/٨، ٢٧/٨، ٢٨/٨ و ١٩، ٢٩/٦، ٣١/٥، ٤٠

١٧/ و ١٨، ٤٦/١٢، ٥٤/١٣ و ١٦

معتزله البصره ١٥/٥٤

[شماره صفحه واقعي : ٦٢]

ص: ٦٢

الملاحده ١١ / ٢٥ ، ١٧ / ٢٦ ،

موسى عليه السلام ١١ / ١٧ ، ٢٣ / ١ و ٢ و ٥ ، ٢٣ / ٤٨ ،

موسى بن جعفر الكاظم عليه السلام ١٨ / ٥٠ ، ١١ / ٥١ ،

النبي صلى الله عليه وآله ١٨ / ٣ ، ١٨ / ٤٤ ، ١٨ / ٤٥ ، ٩ / ١٥ و ١٩ /

١١ / ٤٨ ، ٢١ / ٤٦ ،

١٧ / ٤٩ ، ٨ / ٥٣ ، ١ / ٥٤ و ١٢ ، ٧ / ٥٥ ، ١٣ / ٥٦ ،

التصاري ١٧ / ٢٢ ، ١٩ / ٢٢ ، ٨ / ٢١ ،

التصيريه ٩ / ٢١

النظام ١١ / ٢١

التجار ١٤ / ١٠

نوح عليه السلام ٢ / ١٨

هارون ٢٢ / ٤٨

[شماره صفحه واقعي : ٦٣]

ص : ٦٣

الألفين ١٥ / ٤٧

الباب الحادى عشر ١ / ١٣ ، ٢ / ١٢

الخطبه الشمشقيه ١٣ / ٤٩

التنزيل (- القرآن) ، ٨ / ٣

تنزيه الأنبياء ١٣ / ٣٨

الحادى عشر (الباب ...) ٢ / ١٢

خراج الجرائح ٥٢ / ٥

القرآن الكريم ١٨ / ٥ ، ٣٥ / ٢٠ ، ٣٦ / ١٧ ، ٤٧ /

١٢

الكتاب العزيز (- القرآن) ٣٧ / ٤ ، ٣٨ / ١١

مصباح المتهجد ٢ / ١٢

منهاج الصلاح فى مختصر المصباح ٢ / ١٤

نهج البلاغه ٤٦ / ١٦ ، ٤٩ / ١٣

النافع يوم الحشر فى شرح باب الحادى عشر ٢ / ٨

الياقوت ٢٠ / ١٩

[شماره صفحه واقعى : ٦٤]

ص: ٦٤

از ابو الفتح بن مخدوم الخادم الحسينى العرشاهى

[شماره صفحه واقعى : ٦٥]

ص: ٦٥

فاتحه كل باب عظيم وديباجة كل كتاب كريم

نحمدك يا من دلّ على ذاته بذاته ، وفتح من كلّ ذرّه من ذرّات مصنوعاته بابا إلى إثبات صفاته ، وشرح صدور عبّاد العباد بأنوار آياته ، وأوضح طريق المبدأ والمعاد بنصب راياته. ونشكرك يا من أنعمنا تهذيب أصول الأحكام وتحرير فروع الإسلام ، وألهمنا قواعد المنطق والكلام ، ليتوسل بها إلى ذروه المقاصد ونهايه المرام. ونصلّى على نبيك محمّد مدينه العلم وعلى بابها الفاتح لباب الشرائع والشّارح لكتابها ، وآله خزّان خزائن المعارف والحكم وأبوابها ، سيّما الباب الحادى عشر الحجّه القائم المنتظر ، مظهر كنوز الرّحمه ومظهر رموز القضاء والقدر ، صلاه دائمه قائمه إلى يوم المحشر.

وبعد ، فهذا مفتاح للباب الملحق بمختصر المصباح ، بل مصباح يغنيك نوره عن الصّباح ، مثل نوره كمشكاة فيها مصباح ، نور على نور ، وبه يشرح الصدور ويجرى مجرى اصله فى الظهور ، ربّبه المسكين المستعين باللّطف الزباني والعون الالهى ، ابو الفتح بن مخدوم الخادم الحسينى العربشاهى - فتح الله عليه أبواب حقايق الأشياء كما هي - ليتوسل به الى تقبيل العتبه العليّه والسّيده السّيتيه ، لحضره الخاقان الأعظم الأكرم ، مالك رقاب الأمم ، سلطان سلاطين العالم ، وبرهان خواقين بنى آدم وصناديد العرب والعجم ، حارس بلاد الإيمان فى الآفاق ، وجالس سرير الخلافه بالإرث والاستحقاق ، وفارس مضمار الشّجاعه والعداله والسّخاوه بالاتّفاق ، حسامه كالسّحاب البارق على مفارق الأعداء ، وضمصامه كالهواء المحترق المحيط بأهل الأهواء ، وأعلامه كشجره طيّبه

[شماره صفحه واقعى : ٦٧]

أصلها ثابت وفرعها فى السماء ، مشيد أركان الشريعة المصطفوية والطريقة المرتضوية ، ومجدد قواعد الملة الجليله الاثنا عشرية ، أحيى شعائر الشرع المبين بعد اندراسها ، وأعلى معالم الدين المبين غب انطاماسها ، لم يظفر الدوران بمثله من ذريه خير البشر ، ولم تكتحل عين الزمان بشبهه بعد الاثنا عشر. احمرت الشمس خجله من غزته الغزاء ، فتلاً عنها الانوار ، وغرق الشحاب فى عرق الحياء من راحته السححاء ، فتقاطر منه أقطار الأمطار.

له همم ، لا منتهى لكبارها

وهتمته الصغرى أجل من الدهر

له راحه لو أن معشار جودها

على البر كان البر أندى من البحر

خلف الاثمه المعصومين ، وخليفه الله فى الأرضين ، ملجأ الفرقة التاجيه ، ومرجع الشيعه الزاجيه ، تراهم فى ظل حمايته يتعمون فى عيشه راضيه فى جنه عاليه ، ناصر بلاد الايمان وناشر آثار العدل والاحسان ، واسطه العيش لاهل الدوران ، ومقدمه الجيش لصاحب الزمان ، المؤيد من عند الله العلى القوى المنان ، أبو المظفر شاه طهماسب الحسينى الموسوى الصيفوى ، بهادر خان ، خلد الله تعالى ظلال خلافته ومعدلته على العالمين ، وجعله من أنصار الدين بحضره صاحب الأمر وتحت لوائه من الشاهدين. والمسئول من فضل أمير المؤمنين وعترته الطيبين الطاهرين - صلوات الله عليه وعليهم أجمعين - سيما سمي الامام التامن والهمام الضامن ، الذى وفقت باستخراج هذا السر الخفى من تحت نقابه أو ان استسعادى بخدمه عتبته وبابه ، أن يقع هذا المعمول فى معرض القبول ، وينتفع به الفحول من أرباب العقول ، فإن وقع من خدام سده السنيه موقع الرضاء فهو ببركه العبه العلميه لحضره الرضاء ، وآلأ فمن قصور عامله فى الاستحقاق والاسترضاء.

وها أنا أبيض فى شرح المرام مستفيضا من المبدأ الفياض العلام.

فاقول : قال استاد البشر ، العقل الحادى عشر ، العلامه المعبر ، الشيخ جمال المله والدين حسن بن يوسف بن على بن المطهر ، قدس الله تعالى روحه الأطهر وضريحه الأنور :

[شماره صفحه واقعى : ٦٨]

ص : ٦٨

الباب الحادى عشر ، لما اختصر المصنّف كتاب مصباح المتهجّد الذى ألفه الشّيخ ابو جعفر الطّوسى - قدّس سرّه - فى أعمال السنّه من العبادات ، ورتّب ذلك المختصر على عشره أبواب ، ألحق به الباب الحادى عشر لبيان الاعتقادات ، بناء على ما انعقد عليه الإجماع من أنّ العباده لا تصحّ إلّا بعد تصحيح الاعتقاد ، ولأنّ العباده لا تتحقّق إلّا بعد معرفه المعبود.

وأما أورد بيان الاعتقادات فى الباب الحادى عشر ولم يجعل بابها أوّل الأبواب ، مع أنّ الظاهر تقديم الاعتقاد على العباده ، إبقاء لترتيب المختصر المفروغ عنه على حاله ، ورعايه لتقديم ما هو المقصود الأهمّ فى هذا المقام ، أعنى اختصار ذلك المرام. ثمّ كلّ واحد من الأبواب المذكوره عباره عن طائفه من ألفاظ مخصوصه دالّه على معان مخصوصه ، بناء على القول المختار فى أسماء الكتب وأجزائها. ووجه تسميتها بالباب ، أنّ المعانى إنّما تستفاد من الألفاظ ، كما أنّ البيوت تؤتى من أبوابها.

واعلم أنّ المصنّف لم يجعل التّحميد جزء لهذا الباب كالتّسميه اكتفاء بما تضمّنه البسمله ، او بمجرّد أداء الحمد لا على سبيل الجزئيه هضمًا لنفسه. ولا يبعد أن يقال إنّّه اكتفى فى التّسميه والتّحميد فى الملحق به على أن يكون إيراد البسمله هاهنا من تصرّف النّاسخين.

فيما يجب على عامّه المكلّفين ، أى فى مسائل يجب معرفتها على جميع المكلّفين ، أو فى تحصيل ما يجب عليهم من المعارف.

والوجوب من الأحكام الشرعيّه التى ينقسم إليها فعل المكلّف. وحاصل التّقسيم

[شماره صفحه واقعى : ٦٩]

أنَّ فعل المكلّف إن كان بحيث يثاب على فعله ويعاقب على تركه فهو الواجب ، وإن كان بحيث يثاب على فعله ولا يعاقب على تركه فهو المندوب ، وإن كان يثاب على تركه ويعاقب على فعله فهو الحرام ، وإن كان يثاب على تركه ولا يعاقب على فعله فهو المكروه ، وإن كان بحيث لا يثاب ولا يعاقب على فعله ولا على تركه فهو المباح ، وسيجيء تفصيل ذلك في فصل العدل إن شاء الله تعالى.

فالواجب فعل مكلّف يثاب على فعله ويعاقب على تركه ، وهو أعم من العيني والكفائي ، لكنّ المراد منه هاهنا هو العيني كما هو المتبادر ، ويدلّ عليه قوله : فلا بدّ من ذكر ما لا يمكن جهله على أحد من المسلمين. وينبغي أن يعلم أنّ المراد من فعل المكلّف أعمّ من فعل الجوارح والقلب على ما هو متعارف اللّغه ليشمل وجوب الإيمان ، ضروره أنّه من الأحكام الشرعيه وان لم يكن عملياً كما صرّح به في التلويح. فعلى هذا لا حاجة الى صرف الواجب هاهنا عمّا هو المتعارف في الأصول وحمله على ما يكون جهله سبباً لاستحقاق العقاب ، ولعرفانه مدخل في استحقاق الثواب كما فعله بعض الشّارحين ، على أنّ هذا المعنى غير صحيح فيما نحن فيه ، إذ المصنّف جعل الواجب معرفة أصول الدّين ، وذلك المعنى لا يصدق عليها بل إنّما يصدق على نفس أصول الدّين. فالاقرب إلى الصّواب أن يفسّر بمعرفة يكون تحصيلها سبباً لاستحقاق الثّواب ، وترك تحصيلها سبباً لاستحقاق العقاب. والمراد من المكلّفين العاقلون البالغون ، وستعرف معنى التّكليف لغه واصطلاحاً عن قريب.

من معرفة أصول الدّين بيان لمعرفة ما يجب أو لنفسه.

والمعرفة يطلق في المشهور على معان :

منها مطلق الإدراك على أن يكون مرادفاً للعلم بمعنى حصول صورته الشّيء في العقل.

ومنها إدراك البسائط ، وفي مقابلتها العلم بمعنى إدراك المركبات.

ومنها إدراك الجزئيات ، وفي مقابلتها العلم بمعنى إدراك الكليات.

ومنها التّصور ، وفي مقابلتها العلم بمعنى التّصديق ، ولعلّه بهذه المعاني يقال : عرفت الله دون علمته ، فأعرف.

[شماره صفحه واقعی : ٧٠]

ص : ٧٠

ومنها الادراك المسبوق بالجهل.

ومنها الأخبار من الادراكين لشيء واحد تخلل بينهما جهل ولا يعتبر شيء من هذين القيدين في العلم ولهذا يقال : الله عالم لا عارف وأنت تعلم أنه يناسب حمل المعرفة هاهنا على أكثر هذه المعاني خصوصا ما قيل الاخير ، كما لا يخفى على من له أدنى معرفه.

والأصول جمع الاصل ، وهو في اللغه ما يبنى عليه الشيء ، وفي الاصطلاح يطلق على الزاجح والقاعده والدليل والاستصحاب.

ثم الدين والشريعة والملة ألفاظ مترادفه باعتبار معناه العرفي يطلق كل منها على الطريقه المأخوذه من النبي صلى الله عليه وآله ، الا أنها من حيث أنها يترتب عليها الجزاء تسمى دينا ، من قولهم : كما تدين تدان ، ومن حيث أنها محل الوصول إلى زلال الحياه الأبدية وكمال السعاده السمرديته تسمى شريعه ، من شريعه الماء بمعنى مورده ، ومن حيث أنها تمل وتتعب النفوس او تملى وتكذب تسمى مله من الاملال بمعنى الاتعاب او الاملاء.

والمراد باصول الدين هاهنا الأمور الخمسه المذكوره من التوحيد والعدل والنبوه والامامه والمعاد. وتسميتها بأصول الدين ، إما لأن الدين مأخوذ من الكتاب والسنة ، وهما موقوفان على تلك الأمور باعتبار الحدوث أو البقاء على قياس تسميه علم الكلام بذلك ، وذلك لان ثبوتها موقوف على ثبوت قادر حكيم منزل للكتب مرسل للرسول للدعوه إلى دار الجزاء ، وبقاءهما على وجود إمام معصوم حافظ لهما عن التغيير والتبديل ، كذا قيل. وفيه ما فيه ، اللهم ألا ان يبنى الكلام على التغليب ، وإما لأن الأمور المذكوره عمدته علم الكلام فسميت باسمه تسميه لأشرف الأجزاء باسم الكل ، وإما لأن صحه الأعمال الدئيه موقوف على معرفه تلك الأمور إجماعا. وهذا وجيه يناسب المقام جدا.

أجمع العلماء كآفه ، الاجماع في اللغه الاتفاق ، وفي الاصطلاح اتفاق أهل الحل والعقد من أمه محمد صلى الله عليه وآله على أمر من الأمور. ومدار اتفاق أهل الحل والعقد عندنا على دخول المعصوم في المتفقين ، وهذا بأن يكون بعضهم مجهول النسب بحيث يحتمل كونه معصوما ولا يخالفهم أحد مجهول النسب ، كذلك على ما يستفاد من بعض الكتب

[شماره صفحه واقعي : ٧١]

ص: ٧١

المعتبره. فعلى هذا أهل الحلّ والعقد أعمّ من أن يكون جميع العلماء أو بعضهم. ولا يخفى أنّ المتبادر من الجمع المحلّى باللّام ومن قوله كافّه أى جميعاً أنّ هذا الاجماع من القسم الأوّل ، وليس كذلك لأنّ جمهور المخالفين غير متفقين فى الأصول المذكوره ، ضروره أنّهم لا يقولون بوجوب العدل على الله تعالى ولا بوجوب الامامه ، بل ينكرون الامامه بالمعنى المقصود ، وعلى الوجه المذكور هاهنا ، ولا بوجوب المعارف بالدليل بل يعتبرون إيمان المقلّد ، فلا بدّ أن يحمل الاجماع على إجماع الفرقة الناجيه ، ويجعل تعميم اللفظ مبنيّاً على تنزيل المخالفين منزله العدم فكان الاجماع عامّ.

ثمّ الظاهر أنّ ذكر الاجماع هاهنا للاحتجاج به على وجوب المعارف الأصوليه بالدليل ، ولا شكّ أنّ إجماع الفرقة الناجيه حجّه عندنا وان كان منقولاً بخبر الآحاد على ما تقرّر فى الأصول. ولذلك المطلب أدلّه أخرى سنتلوها عليك عن قريب.

على وجوب معرفه الله تعالى ، أى التصديق بوجوده. واختلف فى أنّ لفظه الله علم للذات المقدّسه المشخّصه ، أو موضوع لمفهوم كلّى ، هو مفهوم الواجب الوجود لذاته والمستحقّ للعباده. والمختار عند المحقّقين هو الأوّل ، لكن المناسب لهذا المقام أن يحمل على مفهوم الواجب الوجود لذاته ، إذ المطلوب هاهنا إثبات أنّ فى الخارج موجوداً واجباً لذاته متّصفاً بالصفات الثبوتيه والسلبيه وما يصحّ عليه وما يمتنع عليه على ما لا يخفى.

وعلى وجوب معرفه صفاته الثبوتيه ، كالعلم والقدرة ، وعلى وجوب صفاته السلبيه كعدم الجسميه والعرضيه بمعنى التصديق باتّصافه بهما. وهذه الثلاثه إشاره إلى باب التوحيد.

والثبوتى قد يطلق على الموجود فى الخارج والسلبى على ما يقابله ، وقد يطلق على ما لا يكون السلب معتبراً فى مفهومه ، والسلبى على ما يقابله ، والمراد بهما هاهنا المعنيان الأخيران. وليس المراد بالضيفه ما قام بالغير كما هو المتبادر ، لأنّ ذلك يستدعى كون الصّيفات زايده على الذات كما هو مذهب الأشاعره وهو باطل عندنا لما سيجىء فى الصّفات السلبيه من

[شماره صفحه واقعى : ٧٢]

نفى المعانى والأحوال ، بل الصِّفَات الثَّبوتية عندنا عين الدَّات كما هو مذهب الحكماء ، يعنى أن ما يترتب فى الممكنات على صفات زائده يترتب فى الواجب على الدَّات على ما استعرفه ، وحاصله نفى تلك الصفات. فإما أن يكتفى فى الصفه هاهنا بالقيام المطلق الشَّامل للحقيقى والمجازى كما قيل فى معنى الوجود ، او يراد بها ما يحمل على شىء مواطاه كما فى قولهم وصف الموضوع ووصف المحمول على ان يكون المراد من الصِّفَات المفهومات الكلئيه المحموله عليه تعالى كالعلم المطلق والندره المطلقه وغيرهما ، فليتأمل.

وعلى وجوب معرفه ما يصحَّ عليه وما يمتنع عليه ، أى التصديق باتِّصافه بما يصحَّ طريانه أو الحكم به عليه من الأفعال الحسنه وعدم اتِّصافه بما يمتنع طريانه أو الحكم به عليه او اتِّصافه بسلب ما يمتنع طريانه أو الحكم به عليه من الأفعال القبيحه ، وعلى التقديرين عطف قوله يمتنع على قوله يصحَّ ليس على ما ينبغى كما لا يخفى. وهذا إشاره إلى باب العدل بخلاف ما فى رساله الالفیه فأنه عبر فيها عن الصِّفَات الثَّبوتية والسليبيه بما يصحَّ عليه ويمتنع وعن باب العدل بالعدل والحكمه.

وعلى وجوب معرفه النبوه والإمامه والمعاد ، اى التصديق بنبوه النَّبِيِّ وإمامه الأئمه الاثنى عشر - عليه وعليهم السَّلام - وثبوت المعاد. وانت تعلم أن هذه المعارف ليست متناسبه ولا- متناسبه للمعارف السابقه ، اللهم الا أن يفسِّر النَّبوه بإرسال النَّبِيِّ ، والامامه بنصب الأئمه ، والمعاد بإعادته الأرواح إلى الأجساد ، فيكون معرفتهما بمعنى التصديق باتِّصافه تعالى بها على وفق ساير المعارف.

بالدليل ، لا بالتقليد متعلِّق بالمعرفه المضافه إلى الأصول المذكوره.

والدليل عند الأصوليين ما يمكن التوصل بصحيح النَّظَر فيه إلى مطلوب خبرى وعند المنطقيين هو المركَّب من قضيتين للتأذى إلى مجهول نظرى. وقيل ما يلزم من العلم به العلم بشىء آخر.

والتقليد اعتقاد غير ثابت بحيث يمكن زواله بتشكيك المشكك. ولا يخفى عليك أن الدليل أعم من أن يكون يقينياً مفيداً لليقين وهو الاعتقاد الجازم الثابت المطابق

[شماره صفحه واقعى : ٧٣]

للوّاقع ، أو ظنّيّا مفيدا للظنّ وهو الاعتقاد الغير الجازم ، أو جهليّا مفيدا للجهل وهو الاعتقاد الغير المطابق للواقع ، أو تقليديّا مفيدا للتقليد كما عرفت.

فالمراد من الدليل ما عدا الدليل التقليدي ، أو المراد من التقليد التقليد المحض الخالي عن الدليل ، ويؤيده قولهم في تفسيره أنّه قبول قول الغير من غير حجه. ومعنى معرفه الأصول بالدليل أن يحصل العلم بها منه ويطمئنّ القلب به فيها ، سواء كان علما تفصيليّا مقارنا بمعرفه أحوال الأدلّه وشرائطها بالتفصيل حتّى يقدر بها على دفع الشبهه والشكوك ، أو علما اجماليّا غير مقارن بها لأنّه الواجب العينيّ ، وأما العلم التفصيليّ على الوجه المذكور فهو واجب كفائيّ.

والحاصل أنّ معرفه الأصول على وجهين : أحدهما واجب عينا وهو حاصل لعوأم المؤمنين ، والآخر واجب على الكفايه وهو الحاصل لعلماء الأعصار ، كلّ ذلك مصرّح به في محلّه.

واعلم أنّ هاهنا مقامين :

أحدهما وجوب المعارف الاصوليه على المكلفين ، وثانيهما وجوب الاستدلال عليها ، والدليل على كلّ منهما عقليّ ونقلّيّ.

أما العقليّ فهو أنّ شكر الله تعالى لكونه منعمًا على الاطلاق ولدفع الضرر عن النفس وهو خوف العقوبه بسلب النعم للكفران واجب عقلا ، ولا شكّ انه موقوف على معرفته تعالى فيكون معرفته واجبه قطعًا ، واذا كانت معرفته واجبه كان الاستدلال عليها واجبا أيضا ، لأنّها نظريّه موقوفه على النظر والدليل ، والمقدور الذي يتوقّف عليه الواجب المطلق واجب كوجوبه قطعًا.

وأما النقلّي فكقوله تعالى : (فَاعْلَمْ أَنَّهُ لَا إِلَهَ إِلَّا اللَّهُ). والأمر للوجوب واذا كان معرفه الله تعالى واجبه وهي لا تتمّ إلّا بالاستدلال لكونها نظريّه ، وما لا يتمّ الواجب المطلق إلّا به فهو واجب ، فيكون الاستدلال عليها واجبا أيضا. وكقوله تعالى (قُلْ أَنْظَرُوا مَا ذَا فِي السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضِ). والمراد من النظر هو الاستدلال في معرفه الله تعالى

[شماره صفحه واقعي : ٧٤]

بالآفاق والأنفس على ما قالوا ، والامر للوجوب. وكفوله صلى الله عليه و آله - حين نزل قوله تعالى : (إِنَّ فِي خَلْقِ السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضِ وَاخْتِلَافِ اللَّيْلِ وَالنَّهَارِ) إلى آخر الآيه - : ويل لمن لا كهها بين لحييه ولم يتفكرها أى تلفظ بهذه الآيه من غير أن يتجاوز بين العظمين اللذين فى طرف فمه إلى قلبه. وحاصله أن لا يتفكر فى دلائل المعرفة المندرجه فى الآيه كما فسّره آخر الحديث. والوعيد على ترك الفعل يدلّ على وجوبه ، فيكون معرفه الله تعالى والاستدلال عليها واجبين ، هذا خلاصه ما ذكروا فى المقام. وفيه نظر من وجوه :

الأول ، أنه إنّما يدلّ على وجوب معرفه الله تعالى مطلقا لا على وجوب معرفه الأصول الخمسه المذكوره هاهنا ، نعم يكفى وجوب معرفته تعالى مطلقا فى إثبات وجوب النظر فى معرفته عقلا أو شرعا على ما هو المتنازع فيه بين المعتزله والاشاعره ، لكن المدعى هاهنا وجوب المعارف الأصوليه على ما سيجيء تفصيله.

الثانى ، أنّ الحكم يكون تلك المعارف نظريّه بالنسبه إلى جميع المكلفين ممنوع لجواز أن يكون بعضهم بحيث يحصل له جميع تلك المعارف أو بعضها بالبديهه لا بالدليل كالتبى والأئمه المعصومين - عليه وعليهم السلام - ويؤيد ذلك ما نقل عن الغزالي والزازى أنّ وجود الواجب بديهي لا يحتاج الى نظر. وما قال بعض المحققين فى ردّه من أنّ دعوى البديهه بالنسبه إلى جميع الأشخاص فى محلّ المنع ، ولان سلّم فلا ريب فى أنّ ساير صفاته تعالى نظريّه لا يجدى بطائل من وجوده كما لا يخفى. وغايه التوجيه أن يقال : المراد من المكلفين أوساطهم الذين يحتاجون فى تلك المعارف إلى النظر على قياس استثناء المؤيدين من عند الله بالتفوس القدسيه من بيان الحاجه إلى المنطق فى كتبه ، لكن لو قال : بالتحقيق لا بالتقليد لكان أحسن. اذ الظاهر أنّ حصول المعارف الأصوليه بالبديهه كاف فى الايمان بالطريق الاولى على ما يخفى.

الثالث ، ان النبى صلى الله عليه و آله والأئمه - عليهم السلام - كانوا يكتفون من العوامّ بالقرار باللسان والانقياد لأحكام الشرع ويقرّرونهم على الايمان بمجرد ذلك من غير

[شماره صفحه واقعى : ٧٥]

استفسار عن النَّظَر والاستدلال ، بل مع العلم بعدم حصولهما لهم ، ولو كانت المعارف بالدليل واجبه لما جازت ذلك.

واجب بأنهم كانوا عالمين بأنهم يعرفون الأدلة كما قال الأعرابي : البعرة تدلّ على البعير وأثر الأقدام على المسير فسماء ذات أبراج وأرض ذات فجاج أما يدلّان على الصّانع الخبير. غايه ما فى الباب أنه لم يكن العلم التفصيلي بأحوال الأدلة ، وذلك غير قادح فى المعرفة الواجبه على الأعيان كما عرفت.

وفى تلك الأدلة أبحاث اخر لا يليق ايرادها فى هذا المختصر.

فلا بدّ من ذكر ما لا يمكن ، أى لا يصحّ ولا يجوز شرعا جهله على أحد من المسلمين وهو الأصول المذكوره وادلتها. ومن جهل شيئا منه عطف على قوله لا يمكن أى لا بدّ من ذكر الأصول وادلتها التى من جهل شيئا منها خرج عن ربه المؤمنين. الرّبقة فى اللغة الحبل الذى يربط به البهم. والمراد هاهنا هو الايمان على سبيل الاستعاره المصرّحه تشبيها له بذلك الحبل لكونه جامعا للمؤمنين حافظا لهم عن الضلال كالحبل للبهم. ويحتمل أن يكون لفظ المؤمن استعاره بالكنايه عن البهم والرّبقة استعاره تخيليه ، وعلى التقديرين يكون ترشيحا.

والظاهر أنّ المقصود من هذا الكلام هو الاشارة إلى وجه إلحاق الباب الحادى عشر بمختصر المصباح ، والفاء للتفريع على ما سبق. وحاصله أنّه لما ثبت وجوب معرفه الاصول المذكوره بالدليل ثبت أنّه لا بدّ من إيراد تلك الأصول مع أدلتها حتى يحصل معرفتها ، لاستلزام جهلها الخروج عن ربه المؤمنين. فوجب إلحاق هذا الباب بذلك الكتاب حتى يكون مشتتلا على ما يتوقّف عليه الانتفاع بأصله من العبادات ، فعلى هذا قوله ما لا يمكن ... من قبيل وضع المظهر موضع المضمّر ، للتنبيه على وجه التفزّع مع المبالغه وزياده التّمكين. ويؤيده اختيار ظاهر مشتتل على ما هو تكرر لما سبق بحسب المعنى مع التعبير عن عدم الصّحه بعدم الامكان. وإثما خصّ وجوبها هنا بالمسلمين مع أنّها واجبه على جميع المكلفين كما صرّح به سابقا ، تعريضا على المخالفين بأنهم مع كونهم

[شماره صفحه واقعى : ٧٦]

مسلمين خوارج عن ربه المؤمنين ودواخل في نار جهنم خالدين.

ولهذا قال : واستحقَّ العقاب الدائم.

وتفصيل الكلام في المقام أنهم اختلفوا في أن الايمان عين الاسلام او غيره ، فعند بعضهم هو عينه وعند المحققين غيره واخص منه ، إذ الاسلام هو تصديق النبي صلى الله عليه وآله فيما علم مجيئه به ضروره بالقلب واللسان. والايان هو هنا التصديق مع المعارف الخمس الأصوليه بالدليل وهو المختار عند المصنّف.

أما القول بأن من لم يحصل له المعارف الأصوليه بالدليل مخلّد في النار ومستحقّ للعقاب الدائم فلظواهر النصوص الدالّه على ذلك ، مثل حديث : ستفرق أمتي على ثلاثه وسبعين فرقه كلّهم في النار إلّا واحده وحديث : مثل أهل بيتي كمثل سفينه نوح كما هو المشهور.

أما القول بأنّه خارج عن الايمان فلا تفاق الفرقة الناجيه على أنّ المؤمن بالمعنى الأخص لا يكون مخلدا في النار ، ولا يخفى ان هذه الأدلّه ظنّيات لا تفيد اليقين بالمطلوب.

واستدلّ بعض الشّارحين على المدعى الثاني بأنّ الايمان هو التصديق القلبي واللساني بكلّ ما جاء به النبيّ وعلم مجيئه به بطريق تواتريّ ، والجاهل بالأصول الخمس ليس مصدقا بذلك ، وعلى الأوّل بأنّ استحقاق الثّواب موقوف على الايمان ، وقد ثبت أنّه غير مؤمن فلا يكون مستحقّا للثّواب ، وكلّ من لا يستحقّ الثّواب يستحقّ العقاب الدائم ، ضروره أنّ المكلف لا يخلوا عن أحد الاستحقاقين قطعا.

وفي كلا الدليلين نظر :

أما في الأوّل فلانّ ثبوت التواتر في جميع الأصول الخمس ممنوع.

وأما في الثاني فلانّ وإن سلّمنا أنّ الجاهل بتلك الأصول ليس مؤمنا وإنّ استحقاق الثّواب موقوف على الايمان ، لكن لا نسلم أنّ المكلف لا يخلوا عن أحد الاستحقاقين دائما بل لا يخلوا عن أحدهما في الجملة ، وحينئذ لا يلزم من انتفاء استحقاق الثّواب استحقاق العقاب الدائم بل استحقاقه في الجملة على ما لا يخفى.

[شماره صفحه واقعي : ٧٧]

وقد رتب هذا الباب ، الواو إما للعطف على ما يتضمّنه الكلام السابق أى فالحقت الباب الحادى عشر لمختصر المصباح وقد رتبته على سبعة فصول. وإما للحالته الاستيناف.

والترتيب فى اللغة جعل كل شىء فى مرتبه ، وفى الاصطلاح جعل الأشياء المتعدده بحيث يطلق عليها اسم الواحد ، ويكون لبعضها نسبه إلى بعض بالتقديم والتأخير.

والمبادر هو المعنى الاصطلاحى ، لكن لاشتغال المعنى اللغوى على المدح يستدعى حمل الترتيب عليه. وعلى التقديرين لا بد من اعتبار تضمين أو تقدير فى الكلام حتى يصحّ التعديده ب على كما هو مشهور بين المحصلين. وحمل الترتيب على معنى آخر غير مشهور كالتفريع وان كان مصححا للتعديده بها لكنه لا يخلو عن بعد كما لا يخفى.

واسم الاشاره إشاره الى المرتب الحاضر فى الذهن على التحقيق سواء كان الباب عباره عن الألفاظ المخصوصه الدالّه على المعانى المخصوصه على ما هو المختار من المعانى المشهور. فى اسماء الكتب واجزائها ، أو غيرها. وذلك للتنبيه على كمال وضوح ذلك المرتب حتى كأنه محسوس مبصر. وصيغه المضىّ محموله على ظاهرها ان اريد الترتيب الذهنى ، وعلى التجوّز إن اريد الترتيب الخارجى ، اللهم الا ان تكون الدباجه إلحاقيه.

ثم وجه الترتيب على الفصول السبعه انّ الأولى تقديم إثبات الدّات على إثبات الصّيفات والأفعال ، وتقديم الصّيفات على الأفعال ، وتقديم الصّيفات الثبوتيه على السّيلبيه ، وتقديم الأفعال العامه الثابته فى النشأتين اعنى أحكام العدل على الخاصه بإحداهما أعنى أحكام النبوه والإمامه والمعاد ، وتقديم الاولين على الثالثه ، وتقديم الأولى على الثانيه ، كلّ ذلك للتقدّم بالدّات أو بالشرف او بالزمان ، كما لا يخفى على من تأمل وألقى السمع وهو شهيد.

[شماره صفحه واقعى : ٧٨]

الفصل الأول من الفصول السبعه فى إنبات واجب الوجود

أى فى بيان ثبوت ما صدق عليه مفهوم الواجب الوجود ، بمعنى أنّ ما صدق عليه هذا المفهوم موجود فى الخارج ، ولا يخفى أنّ هذا التصديق موقوف على معرفه مفهوم الواجب الوجود لكونه ظرفا له ، ومفهوم الممكن الوجود معتبر فى مقدمات دليله ، وهما إنّما يتّضحان غايه الأتّضح بعد معرفه مقابلهما اعنى مفهوم الممتنع الوجود ، إذ الأشياء إنّما تعرف بأضدادها ، فلذا بين المصنّف المفهومات الثلاثه قبل الشّروع فى المقصود. فقال : فنقول : كلّ معقول وهو فى الاصطلاح المشهور ما حصل صورته فى ذات العقل ، ويقابله المحسوس والمخيّل والموهوم ، وقد يطلق ويراد به ما يقابل المحسوس بإحدى الحواسّ الظّاهره ، وقد يطلق ويراد به المعلوم مطلقا وهو ما حصل صورته عند الذات المجزّده وهو المراد هاهنا ، وتفسيره بالصّوره الحاصله فى العقل كما وقع فى بعض الشروح ليس على ما ينبغى. ولا يخفى أنّ لفظه كلّ هاهنا لم تقع موقعها لأنّها لاحاطه الافراد والتقسيم إنّما يكون للمفهوم ، اللهم إلّا أن يقال ذكرها للتنبيه على كون التقسيم حاصرا ، كما أنّها قد يذكر فى التعريفات للتنبيه على كونها جامعاه او مانعه. فلو قال : المفهوم إمّا أن يكون واجب الوجود فى الخارج لذاته ، وإمّا أن يكون ممكن الوجود

[شماره صفحه واقعى : ٧٩]

فى الخارج لذاته ، وإما ان يكون ممتنع الوجود فى الخارج لذاته لكان أظهر وأولى ، كما لا يخفى.

وأما قَيد الوجود بقوله فى الخارج مع أنّ المتبادر من الوجود هو الوجود الخارجى ، تنبيها على أنّ المقصود هاهنا تقسيم المعقول بالقياس إلى الوجود الخارجى إلى الأقسام الثلاثة ، وإلا فالوجوب والامكان والامتناع كصفات لنسبة المحمولات الى الموضوعات ، سواء كان المحمول نفس الوجود الخارجى أو غيره من المفهومات.

ثم المشهور فى تفصيل هذا التقسيم أنّ المفهوم إن كان ذاته مقتضيا للوجود فهو الواجب لذاته ، وان كان ذاته مقتضيا للعدم فهو الممتنع لذاته ، وإن لم يكن ذاته مقتضيا لشيء منهما فهو الممكن لذاته.

وفيه بحثان :

الأول ، أنّ هذا التقسيم لا- يتم على مذهب الحكماء من أنّ الوجود الواجب عينه وهو المختار عند أهل الحق من الفرقة الناجية ضروره أنّ الاقتضاء يقتضى المغايره بين المقتضى والمقتضى ، فالواجب على رأيهم يخرج عن قسم الواجب لذاته ويدخل فى قسم الممكن لذاته.

وقد يجاب عنه بأنّ هذا التقسيم للشيء بالقياس الى الوجود والعدم ، وذلك لا يتصور إلا فيما له وجود أو عدم مغاير لذاته فالواجب على رأيهم خارج عن المقسم. وأما الواجب بمعنى ما يكون ذاته مقتضيا لوجوده فهو داخل فى المقسم فى بادية الرأى وان لم يكن متحققا فى نفس الأمر ، بل التحقيق يقتضى امتناعه. والتقسيم المذكور انما هو بحسب الاحتمال العقلى لا بحسب نفس الأمر.

ويرد عليه أنّه لا- يخفى على المنصف أنّ الغرض من هذا التقسيم تحصيل مفهوم الواجب لذاته المتفرّع عليه إثباته وخواصه ، واذا كان الواجب خارجا عن المقسم يكون التقسيم بالحقيقه لغير الواجب ويكون الواجب المذكور ممتنعا ، فكيف يثبت وكيف يتفرّع عليه خواصه؟

[شماره صفحه واقعى : ٨٠]

ص: ٨٠

ويمكن توجيه الجواب بأن حاصله أنّ التقسيم المذكور مبنى على ما يبدو فى بادية الرأى من أنّ الموجود سواء كان واجبا او ممكنا ما كان وجوده زائدا على ذاته ثم يحقّق فى ثانى الحال أنّ الواجب الذى ثبت وجوده بالبرهان وفزع عليه خواصّه وجوده عين ذاته ، وما كان وجوده مقتضى ذاته ممتنع الوجود فى الخارج ، فكأنّهم تسامحوا فى أوّل الأمر إلى أن تبين حقيقته الحال فى المأل ، وأمثال ذلك كثيره فى كلام الحكماء كما لا يخفى على من تتبّع كلامهم.

وربّما يجاب عن اصل السؤال بأنّ المراد من اقتضاء الدّات للوجود اقتضاؤه لحمل الوجود المطلق عليه مواطاه أو اشتقاقا ، وكذا المراد من اقتضاء الذات للعدم اقتضاؤه لحمل العدم المطلق عليه كذلك.

وأورد عليه أنّه يلزم على هذا أن يكون الوجودات الخاصّه للممكنات واجبه لذواتها ، ضروره أنّها تقتضى حمل الوجود المطلق عليها مواطاه.

أقول : فيه نظر ، لأنّ المراد من الاقتضاء التامّ الضّرورى كما هو المتبادر ، ومن البين أنّ تلك الوجودات الخاصّه لا تقتضى حمل الوجود المطلق عليها اقتضاء تامّا ضروريا ، لأنّ افتقارها الى عللها يستلزم افتقاره الى تلك العلل ، فلا يكون اقتضاؤها له تامّا ضروريا ، على أنّ أصل الاقتضاء أيضا فى معرض المنع فلا تغفل.

ويمكن أن يجاب من أصل الاشكال بأنّ حاصل التقسيم أنّ الشىء إمّا ان يكون موجودا لا باقتضاء الغير وهو الواجب لذاته ، وإمّا أن يكون معدوما باقتضاء الغير وهو الممتنع لذاته ، وإمّا ان يكون موجودا ومعدوما باقتضاء الغير وهو ممكن لذاته على نحو ما قالوا إنّ الجوهر قائم بذاته بمعنى أنّه غير قائم بغيره. وعلى هذا لا غبار عليه ، الا انه لا يخلوا عن شوب تكلف.

البحث الثانى فى أنّ ذلك التقسيم غير حاصر ، لجواز أن يكون الدّات مقتضيا للوجود والعدم معا ، فالاقسام أربعة لا ثلاثه.

وأجيب عنه بأنّ هذا الاحتمال مضمحلّ بادنى التفات من بديهه العقل ، ضروره

[شماره صفحه واقعى : ٨١]

إنّ الشيء لو كان ذاته مقتضياً للوجود والعدم معا يلزم اجتماع التقيضين قطعاً ، ومثل هذا الاحتمال لا يخرج التقسيم عن كونه حصراً عقلياً يجزم العقل فيه بالانحصار بمجرد ملاحظه مفهومه.

أقول : فيه نظر ، لأنّ الحصر العقليّ سواء كان بمعنى الحصر الدائر بين النفي والاثبات ، او بمعنى ما يجزم العقل بالانحصار بمجرد ملاحظه مفهوم القسمة لا بدّ أن يكون بديهياً أوّلياً صرفاً كما حقّق في محلّه ، ومن البين أنّ مثل ذلك الاحتمال يخرج عن هذا لأنّ بطلانه موقوف على استدلال او بينه كما لا يخفى . نعم ، يمكن أن يجاب بأنّ هذه القسمة لا يلزم ان يكون عقليّه بل يجوز أن يكون قطعياً او استقرائياً ، والاحتمال المذكور لا يخرجها عن ذلك.

ولقائل أن يقول : هذه القسمة ليست بحسب نفس الأمر وإلّا لخرج عن المقسم الممتنع لذاته ، ضروره أنّه غير متحقّق في نفس الأمر ، بل إنّما هي بحسب الاحتمال العقليّ في بادى الرأى ، وحينئذ الاحتمال المذكور يخرجها عن الحصر مطلقاً ، إلا ان يقال تلك القسمة إنّما باعتبار الوجود الخارجى والعدم الخارجى ، ولا شكّ أنّ الممتنع الوجود فى الخارج وإن لم يكن متحقّقاً فى الخارج لكنّه متحقّق فى نفس الأمر ، فلو اعتبرت القسمة بحسب نفس الأمر يخرج الممتنع لذاته بخلاف الاحتمال المذكور . نعم لو اعتبرت القسمة بالقياس الى الوجود المطلق والعدم المطلق كما يدلّ عليه تمثيلهم للممتنع لذاته باجتماع التقيضين وشريك البارى لا يستقيم الحصر مطلقاً.

ثمّ نقول لا يبعد ان يقال ليس المراد من اقتضاء الذات للوجود اقتضاءها له فقط . وكذا ليس المراد من اقتضاء الذات للعدم اقتضاءها له فقط ، فالاحتمال المذكور مندرج فى قسمى الواجب والممتنع . نعم ، يلزم احتمال التداخل بين الأقسام فى بادى النظر وهذا لا يقدر فى الحصر العقليّ الذى هو منع الخلوّ بل فى منع الجمع ، وإنّما القادح فيه احتمال الواسطه فلا اشكال.

واعلم أنّ قوله ذاته فى القسم الأوّل للاحتراز عن الواجب لغيره وهو الممكن

[شماره صفحه واقعى : ٨٢]

الوجود ، وفي القسم الثالث للاحتراز عن الممتنع لغيره وهو الممكن المعدم ، وأما في القسم الثاني فليبيان الواقع رعايه لموافقه قسميه لما تحقّق من أنّه لا امكان بالغير .

ثم اعلم انهم اختلفوا في علّه احتياج الممكن الى المؤثّر فذهب الحكماء الى أنّها الامكان وحده وبعض المتكلمين الى أنّها الحدوث وحده وبعضهم الى انها الامكان مع الحدوث شطرا ، وبعضهم الى أنّها الامكان مع الحدوث شرطا . ومن هاهنا ترى الحكماء يستدلّون على ثبوت الواجب المؤثر في العالم بإمكان الأثر ، وترى المتكلمين يستدلّون على ذلك بحدوث الأمر إمّا بحدوث الجوهر أو بإمكانها مع الحدوث كما هو طريقه الخليل - عليه السلام - حيث قال : (لا أُحِبُّ الْآفِلِينَ) وإمّا بحدوث الأعراض أو إمكانها معه كما هو طريقه الكلبي حيث قال : (رَبُّنَا الَّذِي أَعْطَى كُلَّ شَيْءٍ خَلْقَهُ ثُمَّ هَدَى) على ما قيل . والأثر على كلّ تقدير إمّا آفاقيّ أو أنفسيّ ، كما أشير إليه في قوله تعالى : (سَيُثَرِّبُهُمْ آيَاتِنَا فِي الْأَفَاقِ وَفِي أَنْفُسِهِمْ حَتَّى يَتَبَيَّنَ لَهُمْ أَنَّهُ الْحَقُّ) . فطريقه الخليل آفاقيه ، وطريقه الكلبي جامع له لقسمين ، وقول امير المؤمنين - عليه السلام - : من عرف نفسه فقد عرف ربه اشاره الى الطريقه النفسيه الانفسيه كما لا يخفى .

ولما كان الحق المختار عند المحققين مذهب الحكماء اختاره المصنّف واستدلّ بالإمكان على ثبوت الواجب فلذا قال : ولا شكّ في أنّ هاهنا ، أى في الخارج موجودا ، يعنى أنّ ثبوت موجود ما في الخارج بديهىّ أوّلئ لا يشكّ فيه عاقل ولا ينازعه إلا السوفسطائيه الذين لا اعتداء بهم . ومن البين أنّ الموجود في الخارج منحصر في الواجب الوجود لذاته والممكن الوجود لذاته ، ضروره أنّ الموجود لا يمكن أن يكون ممتنع الوجود لذاته ، فإن كان ذلك الموجود واجبا لذاته فالمطلوب وهو ثبوت واجب الوجود لذاته ثابت وإن كان ذلك الموجود ممكنا افتقر في وجوده الخارجى الى موجود موجود يوجد له وجوده هذا الموجود ذلك الموجود الممكن بالضروره يعنى ان افتقار الممكن الى علّه موجوده له بديهى لا يفتقر الى دليل ، وذلك لأنّ الحكم بأنّ أحد المتساويين لا يترجّح على الآخر من

[شماره صفحه واقعى : ٨٣]

غير مَرَّحٍ ضروريّ يجزم به البله والصّيبان ، بل هو مذکور في طبائع البهائم. وإنّما قيّدنا الموجد بالموجود إذ لو جاز كونه معدوما لم يلزم التسلسل الّذی هو في الامور الموجوده ، بل لم يلزم دور ولا تسلسل اصلا ، لجواز ان يكون الموجد المعدوم ممتنعاً لذاته لا واجبا ولا ممكنا حتى يلزم إمّا ثبوت المطلوب وإمّا الدّور أو التسلسل فإن كان ذلك الموجد الموجود واجبا لذاته فالمطلوب ثابت أيضا وإن كان ممكنا افتقر إلى موجد موجود آخر ای مغاير للموجود الاول.

فإن كان ذلك الموجد الثاني هو الممكن الأوّل دار ، أي لزم الدّور - من قبيل نسبة الفعل الى المصدر - وهو توقّف الشّیء على ما يتوقّف عليه بمرتبته او بمراتب ، وإن كان ممكنا آخر غير الممكن الاول تسلسل ، ای لزم التسلسل على تقدير عدم الانتهاء إلى الواجب لذاته وعدم العود اصلا ، وهو ترتّب أمور غير متناهيه إمّا وضعاً كما في عدم تناهي الأبعاد ، وإمّا عقلا- بطريق التصاعد من المعلول إلى العلّه وهو التسلسل من جانب العلّه كما فيما نحن فيه ، او بطريق التنازل من العلّه إلى المعلول وهو التسلسل من جانب المعلول ، هذا على رأي الحكماء ، وأمّا على رأي المتكلمين فهو وجود امور غير متناهيه سواء كانت مترتبه أولا- على ما سيجيء تحقيقه. وكان عليه ان يقول بعد الترديد الثاني فإمّا أن ينتهي الى الواجب لذاته او يعود في مرتبه من المراتب الى ما سبق او يذهب الى غير النهايه ، فان كان الاول فالمطلوب ، وان كان الثاني دار ، وان كان الثالث تسلسل.

وهاهنا بحث من وجوه :

الأوّل ، أنّ الممكن عند التحقيق ما لا يكون ذاته مقتضيا للوجود ولا العدم اقتضاء تامّا ضروريّا ، وحينئذ يجوز ان يكون ذاته مقتضيا لاحدهما بشرط عدمي ، فلا يقتضى موجدا مغايرا حتى يلزم الدّور أو التسلسل او الانتهاء إلى الواجب لذاته.

الثاني ، أنّ الممكن يجوز أن يكون أحد الطرفين راجحا لذاته رجحانا غير اصل الى حدّ الوجوب ، ويقع ذلك الطرف الرّاجح بهذا الرّجحان الذاتى من غير حاجه الى مَرَّحٍ مغاير ، لانه لا يلزم من ترّجح أحد المتساويين من غير مَرَّحٍ بل يترّجح ، الرّاجح

[شماره صفحه واقعي : ٨٤]

ص: ٨٤

ولا فساد فيه. فعلى هذا أيضا لا حاجة للممكن الموجود إلى موجد مغاير فلا يلزم شىء من الأمور الثلاثة. وقد تصدّى المحققون لا بطلان هذا الاحتمال ، لكن ما ذكره من المقال لا يخلو عن ضعف واشكال ، فلم نتعرض له مخافه الإطناب والاملال.

الثالث ، أنا لو سلمنا أنّ الممكن يحتاج إلى موجد مغاير له فلا نسلم أنه يحتاج إلى موجد موجود ، لجواز ان يكون وجوده لازما لماهية ممكن آخر ومترتبا عليها من حيث هي من غير أن يكون لوجودها مدخل فيه ، وما اتفقوا عليه من أن الشىء ما لم يوجد لم يوجد ممنوع وإن ادعوا البداهه فيه ، لجواز ان يقتضى ذات الشىء من حيث هي وجود ممكن كما يقول المتكلمون فى الواجب لذاته من أن وجوده زائد على ذاته ، وذاته من حيث هي تقتضى وجوده اقتضانا تاميا ضروريا ، والفرق بين اقتضاء الذات وجودها واقتضاءها وجود غيرها بأن الثانى فرع وجودها بخلاف الأول تحكّم بحث لا بد له من دليل ولا يخفى أنّ هذه المنوع الثلاثة وارده على جميع براهين إثبات الواجب لذاته ، فإثباته بالدليل العقلى أمر مشكل جدّا كما اشار إليه بعض العارفين.

الرابع ، انّ اللّازم على تقدير انتفاء الواجب احد الأمور الثلاثة توقّف الشىء على نفسه او الدّور أو التسلسل. فالأولى عدم الاقتصار على الأخيرين ، إلّا أن يقال ترك ذلك الاحتمال لظهور فساد ، حتى أنّ فساد الدّور مبيّن بفساد تقدّم الشىء على نفسه كما سيجىء وهو باطل الظاهر أنّ الضمير راجع الى التسلسل وكان التصريح بدعوى البطلان فى التسلسل وترك التصريح بها فى الدّور مع أنّه لا بد من دعوى البطلان فيهما معا حتى يتمّ الدليل اشاره الى أنّ بطلان بالدّور بديهى لا يحتاج الى بيان كما ذهب إليه الرّازى ، واختاره المحقق الطوسى ، حتّى كأنه لا حاجة فيه إلى دعوى البطلان أيضا بخلاف التسلسل.

ويؤيد تلك الإشاره ما وقع فى بعض النسخ من قوله بعد هذا الكلام لان جميع آحاد تلك السلسله ... بدون الواو على ان يكون دليلا على بطلان التسلسل ، أو اشاره الى أنّ بطلان التسلسل يستلزم بطلان الدّور لاستلزام الدّور التسلسل على ما قيل. ويحتمل أن يكون الضمير راجعا الى كلّ واحد من الدّور والتسلسل ، أو الى أحدهما باعتبار أنّ

[شماره صفحه واقعى : ٨٥]

اللازم في الحقيقة أحد الأمرين لا كلاهما ، ومن البين أنّ إبطال أحد الأمرين يستلزم إبطال كلّ واحد منهما ، ضروره أنّ أحد الأمرين أعمّ من كلّ واحد ، وإبطال الأعمّ يستلزم إبطال الاخصّ ، فكأنّه قال : واللازم بجميع اقسامه باطل فافهم .

أما وجه بطلان الدور والتنبيه عليه فهو أن يقال إذا توقّف أعلى ب مرتبه أو بمراتب ، وتوقّف ب على ا مرتبه أو بمراتب ، يلزم تقدّم كلّ منهما على نفسه بمراتب .

وتأخّر كلّ منهما عن نفسه بمراتب ، وكلاهما ضروريّ البطلان لاستلزامهما اجتماع النقيضين وارتفاعهما معا . ولما جعل هذا الوجه تنبيها على بطلان الدور لا دليلا عليه ، اندفع ما أوردوا عليه من الاعتراضات والشبه ، اذ المناقشه في التنبيهات مما لا يجدى كثير نفع .

وأما وجه بطلان التسلسل والدليل عليه فكثير . أقواها وأشملها برهان التطبيق الذي هو العمده في إبطال التسلسل لجريانه في كلّ ما يدعى عدم تناهيه . وتقريره أنه لو تسلسلت أمور إلى غير النهايه فحصلت هناك جملتان : إحداهما مجموع تلك الأمور الغير المتناهيه بحيث لا يشدّ عنها شيء والأخرى ما سوى قدر متناه من تلك الجمله من جانب المبدأ ، فينطبق الجملتين من مبدأيهما بان تفرض الأوّل من الثانيه بإزاء الأوّل من الأولى والثاني بإزاء الثاني ، وهلم جرا . فان كان بإزاء كلّ جزء من الأولى جزء من الثانيه يلزم تساوى الكلّ والجزء ، وإن لم يكن كذلك فقد وجد في الأولى جزء لا يوجد بإزائه جزء في الثانيه ، وهذا يستلزم تناهى الثانيه ويلزم منه تناهى الأولى لأنّ زيادتها عليها بقدر متناه هو القدر المحذوف من الأولى لتحصيل الثانيه ، والزائد على المتناهى بقدر متناه بالضروره ، فيلزم انقطاع السلسلتين معا وقد فرضناهما غير متناهيين . وكلا اللّازمين محال قطعاً فالملزوم مثله .

وهذا الدليل على رأى المتكلمين يجرى في الأمور الغير المتناهيه الموجوده مطلقاً ، سواء كانت متعاقبه في الوجود كالحركات الفلكيه ، أو مجتمعته فيه سواء كانت بينها ترتب عقلّي كالعلل والمعلولات ، أو وضعي كالأبعاد ، أو لم يكن بينها ترتب أصلاً كالنفوس الناطقه المفارقة : فعندهم لا يشترط في بطلان التسلسل إلا الوجود .

وأما على رأى الحكماء فلا يجرى إلّا في الأمور المترتبه المجتمعته في الوجود فيشترط

[شماره صفحه واقعي : ٨٦]

عندهم فى بطلان التسلسل الترتيب والاجتماع فى الوجود أيضا ، فلهذا قالوا بقدم تناهى الحركات الفلكية ، والحوادث اليوميّة ، والنفوس الناطقة.

وقد أورد على الفريقين أنّ الدليل جار فى مراتب الأعداد ، فيلزم تناهيها مع أنّها غير متناهية اتفاقا وبديهة. وأجيب عنه بأنّ التطبيق إنّما يجرى فيما دخل تحت الوجود دون ما هو وهمي محض ، فإنّه ينقطع بانقطاع التوهم. وحاصله أنّ التطبيق فرع الوجود ولو ذهنا ، وليس الموجود من الأعداد إلّا قدرا متناهيا. وما يقال من أنّها غير متناهية معناه أنّها لا تنتهى إلى حدّ لا يكون فوقه آخر فلا اشكال. وكذا الكلام فى معلومات الله تعالى ومقدوراته سؤالا وجوابا. وردّ بأنّ مراتب العدد وان لم تكن بتفاصيلها موجودة فى الأذهان القاصره ، لكنّها موجودة بتفاصيلها فى المبادئ العاليه ، وإلّا يلزم النقص فى الواجب ، والحاله المنتظره فى كلّها ، وكلاهما محال عندهم. وأيضا أنّ كلّ واحده من تلك المراتب متّصفه بصفه ثبوتيه فى نفس الأمر مثل كونها فوق ما بعدها وتحت ما فوقها ، فلا بدّ أن تكون موجوده فى نفس الأمر ، ضروره أنّ ثبوت شىء لشىء فى نفس الأمر يستلزم ثبوت المثبت له فيها ، ولا خفاء فى أنّ التطبيق على الوجه المذكور لا يتوقّف على الوجود فى الخارج ، بل يكفى فيه الوجود فى نفس الأمر سواء كان فى الخارج أو فى الذهن. اللهم الا ان يقال أنّ اكثر المتكلمين لا يقولون بالوجود الذهنى.

أقول : فيه نظر ، أما أوّلا فلأنّنا لا نسلّم أنّه لو لم يكن علم المبادئ العاليه محيطا بجميع مراتب العدد تفصيلا يلزم النقص فى الواجب والحاله المنتظره فى المبادئ العاليه لجواز أن يكون الإحاطه بجميعها تفصيلا ممتنعا وحينئذ لا يلزم النقص فى الواجب ، ولا الحاله المنتظره فى تلك المبادئ. ويؤيد ذلك ما قيل أنّ معنى عدم تناهى معلومات الله تعالى أنّها لا تنتهى إلى حدّ لا يتصوّر فوقه آخر ، لا بمعنى أنّ ما لا نهايه له داخل تحت علم الشامل على أنّ استلزام علم المبادئ العاليه للوجود الذهنى ممنوع.

وأما ثانيا فلأنّ اتصاف جميع مراتب العدد بالصفات الثبوتيه غير بين ولا مبين. ولو سلّم فيكفى فى ذلك كونها موجوده فى الذهن إجمالا ، لأنّ ثبوت شىء لشىء فى نفس

[شماره صفحه واقعى : ٨٧]

الأمر أنما يستلزم ثبوت المثبت له في نفس الأمر مطلقا ، سواء كان في الخارج أو في الذهن تفصيلا أو إجمالا وثبوتها في الذهن إجمالا لا يكفي في التطبيق على ما يخفى .

وأما ثالثا فلأن الاعتذار المذكور لو تم لتم من جانب اكثر المتكلمين المنكرين للوجود الذهني مع أنّ الإشكال مشترك الورود بين جميع المتكلمين والحكماء .

ثم أورد على الحكماء أنّ الدليل جار في الحركات الفلكية والنفوس الناطقة البشرية والحوادث اليومية مع أنّها غير متناهية عندهم .

فأجابوا عن الأول ، بأنّ ما لا يجتمع في الوجود معدوم قطعاً فلا يجرى فيه التطبيق كما في مراتب العدد .

وفيه أنّه يكفي في التطبيق وجود الأجزاء في الجملة ولو متعاقبه كما لا يخفى . ولهم في التفصّي عن الثاني جواب يفضى إرادته إلى إطناب لا يليق بشرح هذا الكتاب . وانت تعلم أنّ خلاصته وهي اشتراط ترتّب جاريه في دفع النقص بمراتب العدد ، إذ لا ترتّب فيها أيضا فلا تغفل .

واعلم أنّه يتّجه على ذلك الدليل أنّا لا نسلّم انه لو لم يوجد بإزاء كلّ جزء من الأولى جزء من الثانيه يلزم تناهي الناقصه ، لجواز أن يكون إحدى الجملتين أنقص من الأخرى مع كون كلّ منهما غير متناهية لا بدّ لنفي ذلك من دليل ، ودعوى البدايه غير مسموعه .

ثم أقول بعد لزوم تناهي الناقصه لا حاجه الى اثبات تناهي الزائده بالمقدّمات المذكوره . لأنّه إنّما يحتاج إلى ذلك لو كانت الجملة الثانيه خارجه عن الأولى ، وأما اذا كانت داخله فيها من جانب عدم التناهي كما فيما نحن فيه فتناهي الناقصه هو تناهي الزائده بعينه ، فلا حاجه إلى ذلك على ما لا يخفى .

لا يقال : إذا كان الاجتماع في الوجود شرطا في بطلان التسلسل عند الحكماء لم يتمّ دعوى بطلانه فيما نحن فيه على رأيهم ، لجواز أن يكون الممكنات المتسلسله متعاقبه في الوجود لا مجتمعه ، مع أنّ هذا الدليل واقع على رأيهم . لأننا نقول : اتفق الحكماء على أنّ علّه الحدوث عله البقاء وهو الحقّ المختار عند المحقّقين ، وحينئذ لا بدّ أن يكون تلك

[شماره صفحه واقعي : ٨٨]

ص : ٨٨

الممكنات المتسلسله مجتمعته فى الوجود قطعاً. ولأنّ عطف على ما يفهم من فحوى الكلام كأنه قال واجب الوجود موجود لأنه لا شك فى أنّ هاهنا موجودا الخ ، ولأنّ جميع آحاد تلك السلسله الخ. وإنّما أورد دليلين على ثبوت الواجب الوجود لذاته تنبيها على ان ادلّه إثبات الواجب على قسمين : أحدهما ما يتوقّف على إبطال الدّور ، وثانيهما ما لا يتوقّف على ذلك بل يدلّ على ثبوت الواجب أوّلاً ثم ينتقل منه الى بطلان التسلسل كما سيرد عليك. وفى بعض النسخ لأنّ بدون الواو على ان يكون دليلاً على بطلان التسلسل. وفيه أنه يأبى عنه قوله فى آخر الكلام فيكون واجبا فهو المطلوب كما لا يخفى. جميع آحاد تلك السلسله الجامعه لجميع الممكنات ، أى لو لم يوجد واجب لذاته لكان كلّ موجود ممكنا مستند إلى ممكن آخر فيتحقّق هناك سلسله مرّكبه من ممكنات غير متناهيه ، فمجموع تلك السلسله الجامعه لجميع الممكنات بحيث لا يشدّ عنها شىء منها موجوده ممكنه. أمّا كونها موجوده فلأنّ أجزائها بأسرها موجوده قطعاً ، وما يوجد جميع اجزائه فهو موجود ضروره ، وأمّا كونها ممكنه فلأنّها موجوده محتاجه الى كلّ واحد من الممكنات الّتى هى أجزائها ، والموجود المحتاج وخصوصاً الى الممكن ممكن قطعاً ، كذا قالوا.

ويمكن أن يقال الكلام مبنى على فرض انتفاء الواجب لذاته فلا بدّ أن يكون مجموع تلك السلسله ممكنه وإلّا لزم خلاف الفرض ، ضروره أنّ الموجود منحصر فى الواجب لذاته والممكن.

وهاهنا بحث من وجهين :

الأوّل ، أنّا لا نسلّم أنّ مجموع تلك السلسله موجود لأنّ ما يوجد جميع أجزائه أمّا يكون موجودا اذا لم تكن عيّه الأجزاء للكلّ مشروطه بشرط. وأمّا اذا كانت عيّيتهها له مشروطه بشرط فلا يلزم من وجودها وجوده لجواز انتفاء ذلك الشرط كما فى القضيّه وأجزائها الأربعة المشروطه عيّيتهها لها بتعلّق الإيقاع أو الانتزاع بالجزء الزايع الّذى هو الوقوع او اللاوقوع.

[شماره صفحه واقعى : ٨٩]

ص : ٨٩

وجوابه : أنّ وجود الكلّ عين موجودات أجزائه مطلقا بالضرورة فلا- وجه لوجود الأجزاء بدون وجود الكلّ قطعاً ، ومنع ذلك مكابره غير مسموعه. وأما حديث القضية وأجزائها فمردود بأنّ الجزء الزايع منها هو الوقوع أو اللاوقوع بشرط الإيقاع أو الانتزاع لا ذات الوقوع أو اللاوقوع ، إلّا أنّ الدّات والتقييد لما أديا في القضية بعبارة واحده عدّ مجموعهما جزءا واحدا وجعل الأجزاء أربعة لا خمسة.

الثاني ، أنّ ذلك المجموع إنّما يكون موجودا إذا كانت أجزائها مجتمعته في الوجود ، وأما اذا كانت متعاقبه فيه فلا نسلّم كون المجموع موجودا ولا ممكنا ، واجتماع الأجزاء فيما نحن فيه ممنوع لجواز أن لا يكون علّه الحدوث علّه البقاء كما ذهب إليه بعضهم.

وجوابه : أنّ المراد بوجود ذلك المجموع وإمكانه اعمّ من أن يكون موجودا بوجودات مجتمعته أو متعاقبه ، وأن يكون ممكنا باعتبار الوجودات مجتمعته او المتعاقبه ، ويكفي هذا في إثبات المرام إذ لا خفاء في أنّ الموجود المركّب يحتاج إلى المؤثر باعتبار مجموع وجودات أجزائه ، سواء كانت مجتمعته أو متعاقبه. على أنّه يجوز أن يكون هذا الاستدلال على رأى الحكماء القائلين بأنّ علّه الحدوث علّه البقاء كما هو الحقّ. واذا كان مجموع آحاد تلك السلسله ممكنه.

فتشترك أي تشارك تلك الجميع مع كلّ واحد من آحادها. ويحتمل ان يكون الضّمير راجعا إلى مجموع الجميع والآحاد وحينئذ يكون الاشتراك على ظاهره أي يشترك جميع الآحاد. وكلّ واحد منهما في امتناع الوجود بذاتها إذ لو كانت موجوده بذاتها لكانت واجبه لذاتها ، هذا خلف. ويتّجه على الملازمه بعض المنوع السابقه فتذكر. فلا بدّ لها من موجد أي موجد ليتفرّع عليه قوله فيكون واجبا بالضرورة. وهذا مبنّى على أنّ كلّ ممكن محتاج إلى موجد موجود. وقد عرفت ما فيه فلا تغفل. خارج عنها بالضرورة وذلك لأنّ موجد المجموع لو لم يكن خارجا عنه لكان إمّا نفسه او جزء منه ، وكلاهما باطل ، فتعيّن ان يكون خارجا عنه.

أما بطلان الأول ، فلأنّ موجد الكلّ لو كان نفسه من حيث هو هو يلزم أن يكون

[شماره صفحه واقعي : ٩٠]

واجبا لذاته ، وقد ثبت أنه ممكن ، هذا خلف ، مع أنه مستلزم للمطلوب ، ولو كان نفسه من حيث أنه موجود يلزم إما تقدم الشيء على نفسه وإما كون الشيء موجودا بوجودين فصاعدا. ضروره تقدم العله من حيث الوجود على المعلول بالوجود. وهذا توضيح ما قيل : ان العله التامه للشيء لو كانت نفسه لكان واجبا لذاته لا ممكنا.

وأما بطلان الثاني ، فلان موجدا لكلّ موجدا لكلّ جزء من اجزائه وإلا لم يكن موجدا لكلّ بل للبعض ، فيلزم كون ذلك الجزء عله لنفسه ولعله.

وهاهنا أبحاث :

الأول ، انه إن أريد بالموجد الفاعل مطلقا فلا نسلم انّ موجد الكلّ موجد لكلّ جزء منه لجواز أن يكون الفاعل في إيجاده محتاجا الى شيء لا يستند إليه ، وإن اريد الفاعل المستقلّ في التأثير بمعنى ما لا يستند المعلول إلا إليه أو إلى ما صدر عنه فلا نسلم انّ الممكن لا بدّ له من فاعل مستقلّ في التأثير بهذا المعنى.

أقول : يمكن أن يجاب عنه بأن المراد هو مطلق الفاعل كما هو الظاهر. ولا بدّ أن يكون فاعل الكلّ فاعلا لكلّ جزء منه ، بناء على أنّ وجود الكلّ عين وجودات الأجزاء ، فلو لم يكن مفيد وجود الكلّ مفيدا لجميع وجودات الأجزاء لم يكن مفيدا لوجود الكلّ ضروره أنّ مفيد الشيء مفيد لما هو عينه ، إلا أنّ فيه ما ستعرف عن قريب.

الثاني ، أنه إن أريد بكون موجد الكلّ موجدا لكلّ جزء منه بعينه ، منعناه لجواز أن يكون موجد الكلّ مجموع موجدات الأجزاء لا موجدا لشيء منها اصلا ، كما اذا كان موجد بعض الأجزاء غير موجدا للبعض الآخر كما فيما نحن فيه. وإن أريد أنّ موجد الكلّ إما عين موجد كلّ جزء منه أو مشتمل عليه فلا نسلم أنّ موجد الكلّ لو كان جزئه يلزم كون ذلك الجزء عله لنفسه ، ولعده لجواز أن يكون موجد الكلّ مجموع موجدات الأجزاء على سبيل التوزيع وهو هاهنا ما قبل المعلول الأخير. ولا محذور فيه ، لأنه لما كان وجود الكلّ عين وجودات الأجزاء قطعاً ، ولا فرق بين الكلّ والأجزاء إلا باعتبار أنّ ما لوحظ في الثاني بدفعات لوحظ في الأوّل دفعه واحده ، كان موجدات الأجزاء

[شماره صفحه واقعي : ٩١]

ص: ٩١

كافيه فى وجود الكلّ ولا حاجه له إلى موجد آخر ضروره.

وأما ما قيل أنّ لكلّ واحد من تلك الأجزاء موقدا متقدّما على ما قبل المعلول الأخير ، فهو أولى بأن يكون موقدا لكلّ. ففساده ظاهر ، لأنّ ما قبل المعلول الأخير أولى بان يكون موقدا لكلّ لأنه الموجد لجميع اجزائه توزيعا مع أنّه أكثر اشتمالا على علل الأجزاء ، وكذا الكلام فيما قبل المعلول الأخير ، وهكذا.

الثالث : أنّ ذلك الدليل لو تمّ بجميع مقدّماته يلزم تعدّد الواجب بل عدم تناهيه ، لأنّ المجموع المركّب من جميع الممكنات الموجوده والواجب موجود ممكن لا بدّ له من موجد ، وموقده لا- يكون نفسه ولا- جزئه لما ذكر بعينه فلا بدّ أن يكون خارجا ، والموجود الخارج عن جميع الممكنات والواجب واجب آخر وهكذا. وكذا الكلام فى المركّب من الواجب ومعلوله الأوّل كالعقل الأوّل ، فإنّ موقده ليس نفسه ولا جزئه ولا ممكنا آخر ، فتعيّن أن يكون واجبا آخر ، وهكذا.

لا- يقال : امكان المركبات المذكوره إنّما هو باعتبار أجزائها الممكنه ، وأما الأجزاء الواجبه فلا دخل لها فى إمكان تلك المركّبات ، فالممكن بالحقيقه هو تلك الأجزاء الممكنه وموقدها الأجزاء الواجبه فلا محذور ، بخلاف ما نحن فيه ، فإنّ اجزاء السلسله المفروضه ممكنات صرفه.

لأنّ نقول. المركّب من حيث هو مركّب ممكن ، سواء كان مركّبا من الممكن أولا- حتّى أنّ المركّب من الواجبين ممكن ، وكذا المركّب من الممتنعين ، إذ التحقيق أنّ التركيب مطلقا يستلزم الإمكان الذاتى ولهذا حكموا بان البساطه من لوازم الوجوب الذاتى.

نعم ، يمكن أن يجاب بأنّ المركّب من الواجب والممكن وإن كان ممكنا لكن لا يحتاج إلى موجد يفيد الوجود لنفسه ، بل يكفيه ما يفيد الوجود لجزئه الممكن ، بخلاف الممكن المركّب من الممكنات الصّرفه اذ لا بدّ من موجد يفيد الوجود لنفسه بالصّوره.

الرابع : أنّهم جعلوا هذا الدليل من الأدلّه الغير المفتقره الى ابطال الدّور والتسلسل.

[شماره صفحه واقعى : ٩٢]

وما ذكر فيه من أنّ موجد الكلّ لو كان جزئه يلزم كون ذلك الجزء علّه لنفسه ولعلّه يتضمّن إبطال الدّور قطعاً.

وأجيب عنه بأنّه يكفي في بطلان كون الجزء موجداً للكلّ لزوم كونه علّه لنفسه ، وأما لزوم كونه علّه لعلله فأنّما ذكر تبرّعا ، لا لتوقّف المطلوب عليه.

اقول : يمكن أن يجاب عنه بأنّ المراد من عدم افتقار هذا الدّليل إلى إبطال الدّور والتسلسل عدم افتقاره على كلّ منهما على معنى رفع الإيجاب الكلّي لا عدم افتقاره إلى إبطال شيء منهما على معنى السلب الكلّي ، إذ القسم المقابل هو الدّليل المفتقر إلى كلّ منهما. وأيضا يجوز أن يكون المراد ببطلان كون الجزء علّه لعلله بطلانه لا من حيث انه دور يستلزم تقدم الشيء على نفسه ، بل من حيث أنّه يستلزم توارد العلتين المستقلّتين على كلّ واحد من الأجزاء الغير المتناهيه ، ضروره أنّ لكلّ واحد من علله علّه مستقلّه أخرى على ما فرض ، على أنّه فرق بين الدّور وكون الشيء علّه لعلله ولو بالاعتبار فليتأمل.

وإذا كان موجداً لجميع خارجا عنه فيكون واجبا بالضروره ، إذ الموجود الخارج عن جميع الممكنات واجب لذاته.

واعترض عليه بأنّه إن اريد بتلك السلسله الجامعه لجميع الممكنات بحيث لا يشذ عنها ممكن اصلا فهي غير لازمه من الكلام السابق ، وإن اريد بها السلسله الجامعه لجميع الممكنات المتسلسله المذكوره فالموجود الخارج عنها لا يلزم ان يكون واجبا لذاته بل يجوز أن يكون ممكنا آخر.

وأجيب عنه بأنّا ننقل الكلام الى ذلك الممكن ، فيحصل هناك سلسله أخرى موجدتها إتريا واجب لذاته أو ممكن آخر ، وننقل الكلام إليه وهكذا ، فإمّا أن ينتهي إلى الواجب لذاته أو يحصل هناك سلاسل غير متناهيه ، فمجموع السلسله المشتمله على تلك السلاسل الغير المتناهيه جامع لجميع الممكنات بحيث لا يشذ عنها ممكن أصلا والخارج عنها لا بدّ أن يكون واجبا لذاته وهي المراد بتلك السلسله الجامعه لجميع تلك الممكنات ، إذ الكلام بالأخره ينجز إليه.

[شماره صفحه واقعي : ٩٣]

أقول : لا يلزم أن يكون تلك السلسلة المشتملة على جميع تلك السلاسل المترتبة الغير المتناهية أيضا جامعه لجميع الممكنات بحيث لا يشدّ عنها ممكن أصلا ، لجواز ان يكون الخارج عنها ممكنا آخر أيضا ، ولو نقل الكلام آخرًا الى مجموع المركبات الموجوده الغير المتناهية بحيث لا يشدّ عنها ممكن أصلا فلا يلزم أن يكون بين جميع أجزائها ترتب لجواز أن يكون بعض أجزائها غير مستند إلى بعض آخر أصلا ، فلا يكون هناك تسلسل باطل على رأى الحكماء ، ولا يدلّ هذا الدليل على بطلان التسلسل أصلا ، ولهذا اخذوا الترتب بين أجزاء تلك السلسلة ولم يرددوا من أول الأمر فى مجموع الممكنات الموجوده بحيث لا يشدّ عنها ممكن آخر موجود. إلا أن يقال أنّنا ننقل الكلام آخرًا الى السلسلة المشتملة على جميع السلاسل المترتبة الغير المتناهية ، والموجود الخارج عنها وإن جاز ان يكون ممكنا آخر لكن لا يجوز ان يكون الموجود الخارج عنها الموجد لها ممكنا آخر وألا لحصل هناك سلسله أخرى غير متناهية فتكون داخله فى تلك السلسلة المفروضه ضروره ، أنّها فرضت مشتمله على جميع السلاسل المترتبة الغير المتناهية ، فحيث لا بدّ أن يكون موجد تلك السلسلة المفروضه واجبا لذاته. لكن على هذا يكون المراد بقولهم الموجود الخارج عن جميع الممكنات واجب لذاته ، أنّ الموجود الخارج عن جميع الممكنات الموجد لها واجب لذاته بقرينه أنّ الكلام فى موجدها فلا اشكال.

نعم لو قالوا : الموجود الخارج عن جميع الممكنات واجب لذاته أو مستلزم له لكان أولى ، لجواز أن يكون موجد تلك السلسلة ممكنا آخر مستندا إلى الواجب ابتداء أو بواسطة او مركبا من الواجب وممكن آخر أو ممكنا آخر مستندا الى هذا المركب كما لا يخفى ، وهو المطلوب.

أورد عليه أنّ ثبوت الواجب على تقدير عدم ثبوته يكون خلفا لأنها على تقدير نقيض المطلوب لا مطلوبا ، كأنه قيل عدم ثبوت الواجب يستلزم ثبوته فيكون محالا ، ضروره أنّ ما كان مستلزما لنقيضه كان محالا فيكون ثبوت الواجب حقًا.

وأجيب عنه بأنّ الحال كما ذكر ، لكن الخلف اللّازم قد يكون عين المطلوب

[شماره صفحه واقعى : ٩٤]

ولذلك يقال : هذا خلف ، ومع ذلك هو مطلوبنا.

أقول : ذلك الإشكال إنما يتجه لو قُزر الدليل بطريق الخلف ، ويمكن تقريره بطريق القياس الاستثنائي مع وضع المقدم بأن يقال إذا كان هاهنا موجود فالواجب ثابت ، لكن هاهنا موجود ، فالواجب ثابت. أما وضع المقدم فظاهر ، وأما الملازمة فلائنه إذا كان هاهنا موجود يلزم إما كونه واجبا وإما استناده إليه بواسطة أو بغير واسطه ، وإما الدور أو التسلسل ، وعلى كل تقدير يلزم ثبوت الواجب. أما على التقدير الأول فظاهر وأما على التقديرين الأخيرين فلائهما يستلزمان وجود سلسله غير متناهيه مشتمله على جميع الممكنات قطعاً ، وتلك السلسله ممكن موجود لا بد لها من موجد موجود خارج عنها وهو الواجب ، فيلزم ثبوت الواجب على كل تقدير ، وهو المطلوب.

وعلى هذا الإشكال على أنه يمكن أن يقال المراد بقوله هو المطلوب أنه المطلوب الذي فرض نقيضه باطلا فيكون المطلوب حقاً فتفتن. هذا تقرير الكلام على تقدير كونه دليلاً برأسه على ثبوت الواجب لذاته كما هو المطلوب ، وإما تقرير الكلام على تقدير كونه دليلاً على بطلان التسلسل فبأن يقال التسلسل اللازم هاهنا باطل ، لأن كون الواجب لذاته موجداً لتلك السلسله يستلزم انقطاعها ، قطعاً إذ الواجب الموجد لها ان لم يوجد بعض آحادها لم يكن موجداً لها ، ضروره ان موجد الكل لا بد أن يكون موجداً لبعض أجزائه وإن كان موجداً لبعض آحادها فلا بد أن ينقطع السلسله عنده وإلا لزم توارد العلتين المستقلتين على معلول واحد.

وأورد عليه ان هذا إنما يلزم إذا كان لكل واحد من آحاد السلسله عله مستقلة في تلك السلسله ، وأما إذا لم يكن كذلك فلا يلزم ذلك لجواز أن يكون موجد كل واحد من آحادها هو الواجب مع ما فوقه من العلل ، فلا يلزم بطلان التسلسل مطلقاً.

ويمكن أن يجاب منه بأن المفروض في تلك السلسله أن يكون لكل واحد من آحادها موجداً فيها ، فلو كان الواجب موجداً لشيء منها يلزم توارد العلتين الفاعلتين على معلول واحد ، ولا شك أنه يستلزم توارد العلتين المستقلتين على معلول واحد ،

[شماره صفحه واقعي : ٩٥]

إلّا أنّ هذا الدليل إنّما يدلّ على بطلان التسلسل في العلل الفاعليه أو المستقلّه دون العلل مطلقا ولا محذور فيه ، لأنّه كما لا يبطل التسلسل في المعلولات يجوز أن لا يبطل التسلسل في العلل مطلقا بناء على أنّ المقصود هاهنا ابطال التسلسل في الجملة. وأما ابطاله مطلقا فإنّما هو بادله أخرى.

وقد يجاب بأنّ المفروض في السلسله المذكوره أن يكون لكلّ من واحد آحادها علّه مستقلّه فيها ، فعلى هذا يلزم توارد العلتين المستقلّتين على معلول واحد قطعاً.

وفيه نظر ، لأنّ العلّه المستقلّه لا يجب أن تكون موجوده ، فلو كان الكلام السابق في العلّه المستقلّه للممكن لم يحصل هناك سلسله فضلا عن سلسله غير متناهيه موجوده ، فليتأمل.

فان قلت ، الحكم ببطلان التسلسل فيما سبق كان مقدّمه لدليل إثبات الواجب ، فلو كان قوله لأنّ جميع آحاد تلك السلسله الخ ، دليلا على هذه المقدّمه ومن مقدّماته إثبات الواجب حيث قال فيكون واجبا بالضروره يلزم الدّور والمصادره على المطلوب.

قلت ، يمكن تقرير هذا الدليل بأنّ التسلسل مستلزم لوجود سلسله جامعه لجميع الممكنات ووجود تلك السلسله مستلزم لوجود الواجب المؤثر فيها ، ووجود الواجب المؤثر فيها مستلزم لانقطاع السلسله على ما عرفت بيانه ، فيكون وقوع التسلسل مستلزما لانتفائه ، ضروره أنّ المستلزم للمستلزم للشيء مستلزم لذلك الشيء ، وما كان وقوعه مستلزما لانتفائه له يكون باطلا- قطعاً. وعلى هذا لا- يستدعى قوله فيكون واجبا بالضروره أن يكون إثبات الواجب من مقدّمات دليل إبطال التسلسل حتّى يستلزم المصادره على المطلوب. نعم لو اكتفى في موجد تلك السلسله بكونه موجدا خارجا عنها ، ولم يتعرّض بكونه واجبا لكفى إبطال التسلسل وسلّم عن توهم الدّور. وهذا أيضا يؤيد أن يكون قوله ولأنّ بالواو العاطفه دليلا آخر على إثبات الواجب على وفق ما اشتهر فيما بينهم ، على ما لا يخفى.

أقول : يمكن أن يستدلّ على بطلان التسلسل المذكور بأن يقال جميع آحاد تلك

[شماره صفحه واقعي : ٩٦]

ص: ٩٦

السلسله الجامعه ممكن موجود لا بد له من موجد ، وموجدها لا يجوز أن يكون نفسها ولا جزئها لما بينا سابقا ولا خارجا عنها ، وإلا يلزم توارد العلتين المستقلتين على معلول واحد قطعاً ، فيكون التسلسل المستلزم لوجود تلك السلسله الجامعه باطلا بالضرورة.

أو يقال لا يجوز أن يكون لتلك السلسله موجدا اصلا ، وإلا يلزم توارد العلتين المستقلتين على معلول واحد ، سواء كان ذلك الموجد نفسها أو جزء منها أو خارجا عنها ، لما تقرّر أن موجد الكل لا بد ان يكون موجدا لكل جزء منه فيكون التسلسل المستلزم لوجود تلك السلسله باطلا قطعاً.

أو يقال لو كان لتلك السلسله موجد سواء كان نفسها أو جزء منها أو خارجا عنها يلزم انقطاعها قطعاً ، لأن ذلك الموجد لا بد أن يكون موجدا لكل جزء منها ، فلا محاله يكون موجدا لبعض آحادها بحيث يلزم الانقطاع عنده لما عرفت آنفاً.

وأيضاً يمكن أن يستدل على ثبوت الواجب بأن مجموع الممكنات الموجوده معا أو فى الجملة ممكن موجود قطعاً ، فلا بد من موجد. وذلك الموجد لا يمكن أن يكون نفس ذلك المجموع ولا اجزائه فلا بد أن يكون خارجا عنه ، والموجود الخارج عن جميع الممكنات الموجوده واجب لذاته ، كما لا يخفى.

[شماره صفحه واقعى : ٩٧]

ص : ٩٧

الفصل الثانی من الفصول السبعه فی إثبات صفاته الثبوتیه

وهی صفات ثمان : القدره والعلم والحیاه والإراداه مع الکراهه والإدراک والشیرمدیه والكلام والصدق.

وقد زاد صاحب التجريد على هذه الصّیفات صفات ثبوتیه أخرى مثل : الجود والملک والحکمه والقیومیته ونحوها. والحقّ أنّه إن أريد أصول الصّیفات الثبوتیه فهی منحصره فی القدره والعلم والحیاه بحسب المفهوم. وأما الإراده والکراهه والإدراک والصّیّدق فهی من فروع العلم وراجعه إليه ، والكلام من فروع القدره وراجع إليها ، والشیرمدیه راجعه إلى الوجود ، وإن كان الكلّ بحسب الذّات راجعا إلى الذّات ومّتحدا معه بالذّات. وإن أريد مطلق الصّیفات سواء كانت أصولا أو فروعا فهی غیر منحصره فیما ذکره المصنّف بل فیما ذکره صاحب التجريد أيضا ، إلا ان یقال المقصود بیان الاصول وإّما ذکر بعض الفروع لزیاده اعتنائه بشأنه لما فیه من الاختلاف فی الجملة. فالمراد من الصّفات الثبوتیه هاهنا الصّفات الثبوتیه الّتی لها زیاده اهتمام بشأنها ، کذا الکلام فی الصّفات السلبیه فلیتأمل.

[شماره صفحه واقعی : ۹۸]

القدره والاختيار لفظان مترادفان ومشتركان بين معنيين :

أحدهما كون الفاعل بحيث يصح منه الفعل والترك بمعنى أنه لا يلزمه أحدهما إلا بشرط الإراده ، ويقابله الإيجاب وهو كونه بحيث يلزمه أحد الطرفين بلا اشتراط الإراده .

وثانيهما كون الفاعل بحيث إن شاء فعل وإن لم يشأ لم يفعل ، والمراد هاهنا المعنى الأول لأنه المختلف فيه بين المتكلمين والحكماء القائلين بالإيجاب . وأما كونه تعالى مختارا بالمعنى الثاني فمفتق عليه بين الفريقين إلا أن الحكماء ذهبوا الى أن المشيئة من لوازم ذاته من حيث هي هي تمتنع انفكاكها عنه ، فمقدم الشرطية الأولى واجب الصدق ومقدم الثانية واجب الكذب ، وكلتا الشرطيتين صادقتان في حقه تعالى ، فهذا المعنى لا ينافي الإيجاب ، ضروره أن الفعل إذا كان لازما للمشيئة وهي لازمه للذات من حيث هي هي كان الفعل لازما للذات من حيث هي هي وهو الإيجاب ، بخلاف المعنى الأول فإنه يقتضى أن لا يكون الإراده لازمه للذات من حيث هي هي ، فلا يكون فعل اللازم للإراده لازما للذات من حيث هي هي فيكون منافيا للإيجاب قطعاً . وبهذا التحقيق اندفع ما توهم أن المعنى الأول أيضا لا ينافي الإيجاب لأن أحد الطرفين لا يلزم الذات بدون الإراده اتفاقاً ويلزمها مع الإراده اتفاقاً فلا تغفل .

وإنما قدم صفه القدره على صفه العلم مع أن العلم أعم من القدره لشمولها للممكنات والممتنعات واختصاص القدره بالممكنات ، وتقديم الأعم أولى كما لا يخفى ، لأن القدره بالمعنى المقصود مختلف فيها بين الحكماء والمتكلمين بخلاف العلم ، إذ لم ينكره إلا شذمه قليله من قدماء الحكماء ففيها زياده اهتمام يقتضى تقديمها .

وأما ما قيل من أن تقديم القدره على العلم لكونها اصلاً بالنسبه إليه متضمنه له فإن القدره مشتمله على الداعي وهو العلم بالمصلحه . وما قيل أن تقديم القدره لاستدعاء القدره الصنع ففيها ما لا يخفى ، لأن العالم هو ما سوى الله من أجناس الموجودات كما يقال : الإنسان عالم والحيوان عالم والنبات عالم وربما يطلق على الكل وهو المراد

[شماره صفحه واقعي : ٩٩]

ها هنا ، أى جميع ما سوى الله من الموجودات محدث ، أى موجود مسبوق وجوده بعدمه سبقه زمانيه. والمراد أن مجموع العالم محدث بجميع أجزائه خلافا لجمهور الحكماء فان من عدا افلاطون وجالينوس منهم ذهبوا إلى أن العالم قديم فى الجملة.

أما الفلكيات فبمواذها وصورها الجسميه والنوعيه وأعراضها غير الحركات والأوضاع الشخصيه ، وأما العنصريات فبمواذها وصورها الجسميه المطلقة بذواتها وصورها النوعيه إما بجنسها أو بنوعها. وأما الحدوث والقدم الذاتيان وهما الاحتياج فى الوجود إلى الغير وعدم الاحتياج فيه إليه فهو من مصطلحات الفلاسفه ولا خلاف فى كون العالم حادثا بهذا المعنى. والدليل على كون العالم محدثا بجميع أجزائه أن العالم إمرا أجسام وإمرا أجزائها سواء كانت هيوليات وصورا أو جواهر فرده أو ما فى حكمها من الخطوط والسطوح الجوهريه ، وإما أعراض قائمه بها ، وكل واحد من اقسام الثلاثه محدث ، فالعالم بجميع أجزائه محدث. أما حدوث القسمين الأولين فظاهر ، لأن كل جسم فلكيا كان أو عنصريا وكذا أجزائه فإنه لا ينفك عن الحوادث ، أى كل جسم يوجد فانه لا ينفك عن شىء من الحوادث ، ولذا صح دخول الفاء فى خبر أن على القول المختار ، والحوادث جمع حادث وهو بمعنى المحدث ، كالكواهل جمع كاهل أعنى الحركه والسكون وذلك لأن الجسم وأجزائه لا ينفك عن التحيز ، وما لا ينفك عن التحيز لا ينفك عن الحركه والسكون.

أما الصغرى فلأن كل واحد من الجسم وأجزائه جوهر وهو عباره عما قام بذاته ، ومعنى القيام بالذات عند المتكلمين هو التحيز بالذات. وأما الكبرى فلأن التحيز هو الكون فى التحيز ، وهو إن كان كونا أولا فى حيزان فهو حركه ، وإن كان كونا ثانيا فى حيز أول فهو سكون وهو المراد بقول بعضهم : أن الحركه كون الأول فى مكان ثان والسكون كون ثان فى مكان أول حيث أراد بالمكان الحيز وإلا فهو أخص من التحيز ، لانه بعد موجود أو موهوم ينفذ فيه بعد الجسم ، والتحيز بعد يشغله شىء ممتدا أو غير ممتد ، وهو المراد حتى يشتمل الجواهر الفرده وما فى حكمها. فمن قال المراد بالمكان بعد الجسم

[شماره صفحه واقعى : ١٠٠]

ص: ١٠٠

فقد بعد عن المقصود وهاهنا بحث من وجهين :

أحدهما أنا لا نسلم أنّ كلّ واحد من أجزاء الجسم جوهر ، لجواز تقوّم الجوهر بالعرض كالسرير المركّب من القطع الخشبيّه والهيئه الاجتماعيه على التحقيق.

وجوابه أنّ الكلام هاهنا مبني على ما هو المشهور من امتناع تقوّم الجوهر بالعرض ، على أنّه اذا ثبت حدوث الأجزاء الجوهرية ثبت حدوث الأجزاء لما سيجيء من أنّ حدوث الجوهر يستلزم حدوث الأعراض قطعاً.

وثانيهما ان حصر التحيز في الحركة والسكون ممنوع ، لجواز أن يكون كوناً أولاً في حيز أول كما في آن الحدوث فلا يكون حركة ولا سكوناً.

وأجيب عنه بأنّ هذا المنع لا يضرّ لما فيه من تسليم المدعى على أنّ الكلام فيما ثبت وجوده من العالم وهي الأعيان التي تعددت في الأكوان وتجددت عليه الأعصار والأزمان.

أقول فيه نظر ، لأنّما إنّه إنّما يتم إذا أورد المنع المذكور على حصر التحيز بالنسبة إلى ذات المتحيز مع قطع النظر عن غيره في الحركة والسكون من حيث أنّه مقدّمه لدليل حدوث العالم. وأمّا إذا أورد على حصره فيهما من حيث أنّه من المقدمات الكلامية ، فإنّ جمهور المتكلمين حصروه فيهما في بيان حصر مطلق التحيز في الأكوان الأربعة وهي الحركة والسكون والاجتماع والافتراق فهو نافع موجه ، ولهذا قال بعضهم أنّه لا ينحصر في الأربعة لمكان القسم الخامس وهو الكون الأول ، وغيروا تعريف السكون إلى عدم الحركة حتى يشتمل الكون الأول. وعلى هذا لا يقدح في ذلك المنع تخصيص الكلام بالأعيان التي فيه يتعدّد الأكوان على أنّ تخصيص الكلام بتلك الأعيان لا يدفع ذلك المنع على تقدير ايراده على مقدّمه الدليل أيضاً إذ لا يثبت عدم انفكاك تلك الأعيان الحركة والسكون فلا يتمّ التقريب.

واعلم أنّ المراد بأوليّه الكون وثانويته أعمّ من أن يكون بحسب ذاته او بحسب الآن الذي يقارنه ، فلا اشكال في تعريف الحركة والسكون سواء بنى الكلام على القول

[شماره صفحه واقعي : ١٠١]

ص: ١٠١

بتجدد الأكوان بحسب الآتات أولا ، كما توهم بعضهم على ما لا يخفى وهما ، أى الحركة والسكون حادثان لاستدعائهما المسبوقيه بالغير ضروره انّ الحركة مسبوقة بالسكون فى الحيز الأول سبقا زمائيا ، والسكون مسبوق بالسكون الأول فى هذا الحيز كذلك ، وما لا ينفك عن الحوادث فهو محدث بالضروره ، ضروره أنه لو كان قديما يلزم قدم الحادث وهو محال قطعاً.

وفيه بحث وهو ان عدم انفكاك الشئ عن الحادث عباره عن كونه بحيث لا يجرى عليه زمان إلا ومعه حادث فيه ، ويجوز ان يكون القديم بحيث لا ينفك عن حادث بهذا المعنى بأن يتصف فى كل زمان من الأزمنه الماضيه بواحد من الحوادث على سبيل البدليه لا إلى بدايه ، وعلى هذا لا يلزم قدم الحادث لجواز أن يكون المطلق قديما والجزئيات بأسرها حادثه كما هو مذهب الحكماء فى الحركات الفلكيه.

نعم لو ثبت انّ الحركة والسكون المطلقتين حادثان يلزم أن يكون ما لا ينفك عنها محدثا ، لكنّ الدليل المذكور لا يدلّ على ذلك لجواز أن يكون المسبوق بالغير منهما هو الأشخاص الغير المتناهيه لا ماهيه من حيث هى ولا الفرد المنتشر.

وأجيب عنه بأنه إذا كان كل واحد من الجزئيات حادثا يلزم أن يكون الماهيه من حيث هى هى والفرد المنتشر حادثين ، ضروره أنه لا وجود للمطلق إلا فى ضمن الجزئى فلا يتصور قدم المطلق مع حدوث كل واحد من الجزئيات.

وردّ بأنّ المطلق كما يوجد فى ضمن كل جزئى له بدايه ، كذلك يوجد فى ضمن مجموع الجزئيات التى لا بدايه لها ، فيجوز أن يكون قديما باعتبار وجوده فى ضمن المجموع وان كان حادثا باعتبار وجوده فى كل واحد منها ، لامكان اتصاف المطلق بالمتقابلات بحسب الاعتبارات. فالصواب أن يجاب بتناهى الجزئيات بناء على برهان التطبيق على رأى المتكلمين.

اقول : فيه نظر ، لأنه إذا كان كل واحد من الجزئيات حادثا كان المجموع من حيث هو مجموع أيضا حادثا ، ضروره انّ حدوث الجزء يستلزم حدوث الكل ، ومن

[شماره صفحه واقعى : ١٠٢]

البين أنه ليس للمطلق وجود غير وجود كل واحد من الجزئيات ووجود المجموع فلا محاله يكون حادثا أيضا.

أما حدوث القسم الثالث فلأنه لما ثبت أن الأعيان محدثه ومن البين أن وجود الأعراض يتوقف على وجود الأعيان ، ثبت أن الأعراض محدثه أيضا ، فإن ما يتوقف على الحادث حادث بالضرورة ، فثبت أن العالم بجميع أجزائه محدث وهو المطلوب.

واعترض عليه بان حصر العالم في الأقسام الثلاثة ممنوع ، لجواز أن يكون منه ما لا يكون متحيزا أصلا كالعقول والنفوس المجردة التي قال بها الحكماء ، والبعد المجرد الذي قال به افلاطون ومن تابعه والأعراض القائمة بها.

وأجيب عنه بأن المدعى حدوث ما ثبت وجوده من العالم وهو الأجسام وأجزائها والأعراض القائمة بها ، وأما المجردات والأعراض القائمة بها فلم يثبت وجودها كما لم يثبت عدمها على ما بين في محله.

وأنت تعلم أنه على هذا لا يتفرع على حدوث العالم قوله فيكون المؤثر فيه هو الله تعالى ، أي الواجب لذاته لوجوب انتهاء الممكنات إليه ، وإلا لزم الدور أو التسلسل قادرا مختارا ، وذلك لجواز أن ينتهي ما ثبت وجوده وحدوثه من الممكنات إلى ما لم يثبت وجوده وحدوثه منها كالمجردات ، فيكون ذلك المجرد قديما فيؤثر في الممكنات الحادثه على سبيل الاختيار ، ويؤثر فيه الواجب لذاته على سبيل الإيجاب ، فلا يثبت كونه تعالى قادرا مختارا.

ولمّا كان ذلك التنفيع نظريًا محتاجا إلى البيان مع قطع النظر عن ذلك الاحتمال ، بينه بقوله لأنه لو كان موجبا ، أي لو كان الله المؤثر في العالم موجبا في إيجاده ، فإما أن يكون موجبا بالاستقلال ، أو بشرط قديم أو حادث وعلى كل تقدير لم يتخلف أثره عنه بالضرورة ،

أما على التقديرين الأولين فظاهر ، ضروره امتناع تخلف المعلول عن علته المستقله ، وأما على التقدير الثالث فلأن ذلك الشرط الحادث أيضا اثر له تعالى ، فهو

[شماره صفحه واقعی : ۱۰۳]

ص: ۱۰۳

إِذَا كَانَ يُكُونُ مُؤَثَّرًا فِيهِ بِالْإِسْتِقْلَالِ أَوْ بِشَرَطٍ قَدِيمٍ أَوْ حَادِثٍ فَإِنْ كَانَ مُؤَثَّرًا فِيهِ بِالْإِسْتِقْلَالِ أَوْ بِشَرَطٍ قَدِيمٍ امْتَنَعَ تَخَلُّفَهُ عَنْهُ قَطْعًا ، وَإِنْ كَانَ مُؤَثَّرًا فِيهِ بِشَرَطِ حَادِثٍ نَقَلَ الْكَلَامَ إِلَيْهِ وَهَلَّمَ جَزَاءً .

فَإِذَا أَنْ يَنْتَهِيَ إِلَى حَادِثٍ يُكُونُ اللَّهُ تَعَالَى مُؤَثَّرًا فِيهِ بِالْإِسْتِقْلَالِ أَوْ بِشَرَطٍ قَدِيمٍ أَوْ يَدُورُ أَوْ يَتَسَلَّلُ ، وَالذَّوْرُ وَالْتَسَلُّلُ بِاطْلَانِ بِنَاءٍ عَلَى بَرَهَانِ التَّطْبِيقِ عَلَى رَأْيِ الْمُتَكَلِّمِينَ فَتَعَيَّنَ الْأَوَّلُ فَيَلْزِمُ امْتِنَاعَ تَخَلُّفِ أَثَرِهِ عَنْهُ ضَرُورَةً . وَإِذَا كَانَ تَخَلُّفُ أَثَرِهِ عَنْهُ مَمْتَنَعًا فَيَلْزِمُ إِذَا قَدِمَ الْعَالَمُ عَلَى تَقْدِيرِ أَنْ يُكُونَ عَلْتَهُ الْمَسْتَقْلَلُ قَدِيمًا أَوْ حَادِثًا الْبَارِي تَعَالَى عَلَى تَقْدِيرِ أَنْ يُكُونَ عَلْتَهُ الْمَسْتَقْلَلُ حَادِثًا ، إِذَا الْمَفْرُوضُ أَنَّ الشَّرْطَ قَدِيمًا ، فَلَوْ كَانَ اللَّهُ تَعَالَى قَدِيمًا يَلْزِمُ أَنْ يُكُونَ الْعِلَّةُ الْمَسْتَقْلَلُ قَدِيمًا ، هَذَا خَلْفٌ .

وَهُمَا ، أَيْ قَدِمَ الْعَالَمُ ، وَحَادِثًا اللَّهُ تَعَالَى بِاطْلَانِ . أَمَّا الْأَوَّلُ فَلِأَنَّهُ قَدْ ثَبِتَ حَادِثُ الْعَالَمِ ، وَأَمَّا الثَّانِي فَلِأَنَّ الْوَاجِبَ لِدَاثِهِ لَا بَدَّ أَنْ يُكُونَ قَدِيمًا بِالضَّرُورَةِ . فَقَدْ انْشَرَحَ بِمَا شَرَحْنَا الْكَلَامَ أَنَّهُ لَا حَاجَةَ إِلَى تَخْصِيصِ الْكَلَامِ هَاهُنَا بِالتَّقْدِيرِينَ الْأَوَّلِينَ مِنْ التَّقَادِيرِ الثَّلَاثَةِ الْمَذْكُورَةِ فِي كَوْنِهِ تَعَالَى مُوجِبًا وَإِبْطَالِ التَّقْدِيرِ الثَّلَاثِ بِدَلِيلِ آخِرٍ كَمَا تَوَهَّمَهُ بَعْضُ الشَّارِحِينَ .

وَهَاهُنَا بَحْثٌ وَهُوَ أَنَّ الْحَصْرَ فِي تِلْكَ التَّقَادِيرِ مَمْنُوعٌ ، لِجَوَازِ أَنْ يُكُونَ اللَّهُ تَعَالَى مُوجِبًا بِشَرُوطِ عَدَمِيَّةٍ مُتَجَدِّدَةٍ إِلَى غَيْرِ النِّهَايَةِ ، وَالتَّسَلُّلِ فِي الْأُمُورِ الْإِعْتِبَارِيَّةِ لَيْسَ بِمَحَالٍ اتَّفَاقًا عَلَى مَا مَرَّ .

لَا يُقَالُ : التَّسَلُّلُ فِي الْأُمُورِ الْعَدَمِيَّةِ الْمُتَجَدِّدَةِ يَسْتَلْزِمُ التَّسَلُّلَ فِي الْأُمُورِ الْمَوْجُودَةِ فِي الْخَارِجِ ، ضَرُورَةً أَنَّ الْعَدَمَ رَفْعُ الْوُجُودِ وَذَلِكَ مُحَالٌ مُطْلَقًا عَلَى رَأْيِ الْمُتَكَلِّمِينَ كَمَا عَرَفْتَ .

لَأَنَّ نَقُولَ : هَذَا إِذَا يَتِمُّ إِذَا كَانَتْ تِلْكَ الْأُمُورُ عَدَمِيَّةً بِمَعْنَى رَفْعِ الْوُجُودِ فِي نَفْسِهِ ، وَأَمَّا إِذَا كَانَتْ عَدَمِيَّةً بِمَعْنَى رَفْعِ الْوُجُودِ لِغَيْرِهِ ، أَوْ كَانَتْ ثُبُوتِيَّةً غَيْرَ مُوجُودَةٍ فِي الْخَارِجِ كَمَرَاتِبِ الْعَدَدِ فَلَا كَمَا لَا يَخْفَى .

[شماره صفحه واقعی : ١٠٤]

فالجواب أنّ تلك الأمور العدمية لا بد أن يكون متحقّقه في نفس الأمر وإن لم يكن موجوده في الخارج ، وكذا الوجودات السابقه عليها لو كانت ، وبرهان التطبيق كما يدلّ على بطلان التسلسل في الأمور الموجوده في الخارج كذلك يدلّ على بطلان الأمور الموجوده في نفس الأمر بلا تفاوت على ما تقدّم.

اقول : بقى هنا أنّ هذا الدليل يمكن إجرائه في نفى القدره والاختيار بأن يقال : لو كان الله تعالى قادرا مختارا لم يتخلّف أثره عنه بالضرورة ، لأنّ تأثيره في العالم بالاختيار إنّما أن يكون على سبيل الاستقلال أو بشرط قديم أو حادث وعلى كلّ تقدير يمتنع تخلّف الأثر عنه قطعاً لعين ما ذكر ، وما هو جوابنا فهو جوابكم. والفرق بأنّ الشرط على تقدير الاختيار هو تعلّق الإراده وعلى تقدير الإيجاب غيره ليس بمؤثّر على ما لا يخفى. وسيأتى في بحث الإراده ما يتعلّق بهذا المقام ويفيد مزيد كشف للمرام.

ولما بين أنّه تعالى قادر ردّا على الحكماء أراد أن يبين أنّ قدرته شامله لجميع الممكنات ردّا على الثنويه حيث زعموا أنّه تعالى لا يقدر على الشرّ ، وعلى النظام حيث ذهب الى أنّه تعالى لا يقدر على القبائح ، وعلى البلخي حيث ذهب الى أنّه تعالى لا يقدر على مثل مقدور العبد ، وعلى أكثر المعتزله حيث ذهبوا الى أنّه تعالى لا يقدر على نفس مقدور العبد ، فقال :

قدرته تعالى متعلّق بجميع المقدورات ، أى الممكنات بالإمكان الخاصّ ، وأما ما قيل فيه ردّا على الحكماء حيث زعموا أنّه تعالى لا يقدر على أكثر من واحد بناء على أنّ الواحد لا يصدر عنه إلّا الواحد كما هو المشهور فهو مردود ، لأنّ سلب قدرته تعالى على أكثر من واحد بمعنى عدم إمكان ذلك عنه كما يدلّ عليه بيانهم ، وإلا فسلب القدره بالمعنى المتنازع فيه غير مختصّ عندهم بأكثر من واحد ، على أنّ تحقيق مذهبهم أنّه لا مؤثّر في الحقيقه إلّا الله ، والوسائط شرائط وآلات كما حقّقه بعض المحققين وعلى هذا يلزم كونه تعالى قادرا عندهم على أكثر من واحد ، لكن لا من حيث أنّه واحد بل من حيث تكثير الشرائط والآلات كما لا يخفى.

[شماره صفحه واقعي : ١٠٥]

ص: ١٠٥

لأنَّ العلة المحوَّجة إلى المؤثِّر القادر هي الإمكان وهو مشترك بين جميع الممكنات. فبعد ما ثبت أنَّ قدرته تعالى متعلِّق ببعض الممكنات يلزم أن يكون شاملاً لجميعها ، ضروره أنَّ اشتراك العلة يستلزم اشتراك المعلول.

اقول : فيه نظر ، لأنَّه مبنَى على ما ذهب إليه الحكماء من أنَّ علة الاحتياج إلى المؤثِّر هي الإمكان وحده وهو ممنوع ، لجواز أن يكون علة الاحتياج إليه هي الحدوث وحده أو الامكان مع الحدوث شرطاً أو شرطاً ، كما هو عند المتكلمين ، ولو سلّم أنَّ الإمكان وحده علة الاحتياج فلا نسلم انه علة الاحتياج إلى المؤثِّر القادر ، لأنَّ المؤثِّر أعمّ من القادر والموجب ، وعلة الاحتياج إلى الأعمّ لا يلزم أن يكون الاحتياج إلى الأخصّ ، ولو سلّم ذلك فلا نسلم أنَّه علة الاحتياج إلى القادر البدي هو الله تعالى ، إذا القادر أعمّ من أن يكون هو الله تعالى أو غيره. ويجوز أن يكون لبعض الممكنات كالممكنات الموجوده خصوصيته بالنسبه إليه تعالى يقتضى تلك الخصوصيه كونه مقدورا له ، وللبعض الآخر كالممكنات المعدومه خصوصيه بالنسبه إلى غيره يقتضى تلك الخصوصيه كونه مقدورا لذلك الغير ، ولو سلّم ذلك فلا نسلم أنَّ علة الاحتياج إلى القادر الواجب بلا واسطه ، والظاهر أنَّ المدعى هاهنا شمول قدرته تعالى بجميع الممكنات بلا واسطه كما هو كذهب المتكلمين فليتأمل.

لا يقال : هذا التعميم بنافى ما تقرّر عند اهل الحقّ من أنَّ الله تعالى ليس فاعلاً للشّرور والقبح ولا للافعال الاختياريه للعباد ، ولهذا يقول النّظام أنَّه لا يقدر على القبيح واكثر المعتزله أنَّه لا يقدر على نفس مقدور العباد.

لأنّنا نقول : فرق بين تعلّق القدره بشيء وتأثيرها فى وقوعه ، لأنّ معنى تعلّق القدره بشيء تأثيرها فى صحّه وقوعه من الفاعل ، وهو لا يستلزم تأثيرها فى وقوعه لجواز أن يمنع مانع عن وقوعه وهو عدم تعلق الإراده به ، إمّا لقبحه أو لحكمه كما فى الممكنات المعدومه ولما لم يفرّق النّظام وجمهور المعتزله بين التأثير فى صحّه الوقوع والتأثير فى الوقوع منعوا من تعلّق القدره بالقبح ومقدورات العباد. وأنت تعلم أنَّه يلزمهم أن يتفقوا على

[شماره صفحه واقعى : ١٠٦]

عدم تعلق قدرته تعالى بالشُّرور والقبائح ومقدورات العباد والمعدومات الممكنة جميعا على ما لا يخفى.

والظاهر أنّ قوله ونسبه ذاته أى الله تعالى إلى الجميع أى المقدورات بالسُّويّه إشارة إلى دليل آخر على عموم قدرته لجميع الممكنات وهو المشهور فى إثبات هذا المطلب. وتقريره أنّ المقتضى للقدرة هو الذات لوجوب استناد صفاته إلى ذاته ، والمصحح للمقدوريّه هو الإمكان ، فإنّ الوجوب والامتناع يحيلان المقدوريّه ، ونسبه الذات إلى جميع الممكنات على السواء ، فإذا ثبت قدرته على بعضها ثبت على كلّها.

وحاصله أنّ الذات علّه مقتضيه لمقدوريّه الممكنات ، وإمكانها يستلزم ارتفاع الموانع عن مقدوريّتها ، فلا جرم ثبت مقدوريّتها بناء على وجود المقتضى وارتفاع الموانع.

اقول : فيه نظر ، لأنّ القول باقتضاء الذات القدره لوجوب استناد الصّفات إلى ذاته مبنّى على مذهب الأشاعره من أنّ الصّفات زائده على الذات مترتبه عليها. وأمّا على مذهب المحقّقين من أنّها عين الذات فليس هناك اقتضاء واستناد قطعا ، ولو سلّم ذلك فلا نسلم أنّ الذات يقتضى مقدوريّه الممكنات وتعلق القدره بها ، ولو سلّم فاستواء نسبه الذات إلى جميع الممكنات ممنوع ، لجواز ان يكون لبعضها خصوصيّة تقتضى الذات مقدوريّته ، دون بعض آخر ، ولو سلّم فلا نسلم كون الإمكان مصححا للمقدوريّه ، وما ذكره فى بيانه إنّما يدل على أن لا يكون نفس الإمكان مانعا لا على كونه مصححا ومستلزما لارتفاع موانعها ، لجواز أن يكون هناك امر آخر يمنع عن مقدوريّه بعض الممكنات ، سواء كان ذلك الأمر فى ذاته أو فى غيره. وعلى هذا فالقول بأن هذا الاستدلال مبنّى على ما ذهب إليه اهل الحقّ من أن المعدوم ليس بشىء خلافا للمعتزله ، وأنّ المعدوم لا مادّه له ولا صورته خلافا للحكماء وإلّا فعلى قاعده الاعتزال يجوز أن يكون لبعض المعدومات المتميّزه خصوصيّة مانعه من تعلق القدره به وعلى قانون الحكمه يجوز ان يكون لبعض المعدومات مادّه مستعدّه لتعلق القدره به دون بعض لا يجدى نفعا ، لأنّه فى الحقيقه كلام على السند الأخصّ كما لا يخفى.

[شماره صفحه واقعى : ١٠٧]

ص: ١٠٧

وقد جعل بعض الشّارحين مجموع المقدمتين إشاره إلى دليل واحد على المطلوب ، وهذا وإن كان ملائما لسياق الكلام ويؤيده قوله فيكون قدرته عامه لكنّه مخالف لما هو المشهور فيما بينهم فتأمل تعرف.

الصفه الثانيه : أنه تعالى عالم

الصفه الثانيه من الصفات التّبوتيه أنه تعالى عالم.

قد يطلق العلم ويراد به مطلق الإدراك وهو الصّوره الحاصله عن الشىء عند الدّات المجزده ، وهو بهذا المعنى يعمّ التّصورات والتّصديقات اليقنيه وغير اليقنيه ، وقد يطلق ويراد به التّصديق اليقيني ، وقد يطلق ويراد به ما يتناول التّصديقات اليقنيه والتّصورات مطلقا ، وهو بهذا المعنى يفسّر بانه صفة توجب تميزا لا يحتمل النقيض ، بناء على ما زعموا من أنه لا نقيض للتّصورات. والأولى حمله هاهنا على هذا المعنى لأنّه المتبادر من لفظ العلم شرعا ولغه على ما قالوا ، ولأنّ علم الله منحصر فى اليقين والتّصور ، ويمكن حمله على المعنى الأوّل على أن يكون المراد بالصّوره أعمّ من الصّوره العقليه والخارجيه ليشتمل العلم الحسولّي والحضورى ، ضروره أنّ علمه تعالى حضورى على ما حقّق فى محله.

وإنّما قدّم العلم على الحياه لأنّ إثباتها يتوقّف على إثباته كالقدره على ما ستطلع عليه ، لأنه تعالى فعل اى اوجد وخلق الأفعال اى الآثار ، على ان يكون المراد من الفعل الحاصل بالمصدر المحكمه المتقنه ، الإحكام والإتقان متقاربان فى اللغه ، والمراد بهما هاهنا اشتمال الآثار على لطائف الصنع وبدائع الترتيب وكمال الملايمه للمنافع والمصالح المطلوبه منها ، وكل من فعل ذلك فهو عالم بالضروره ، أمّا الصّيرى فلما ثبت من أنه تعالى خالق للعالم الواقع على نمط بديع ونظام منيع ، مشتمل على ما فى الآفاق والأنفس من عجائب القدره وغرائب الصّنع بحيث يتخيّر فيها العقول والأفهام ولا يفى بتفاصيلها الدفاتر والأقلام.

وأما الكبرى فبالبديهه كما يشير إليه قوله : بالضروره وقد تبّه عليه بأنّ من رأى خطوطا مليحه وسمع الفاظا فصيحاه موضحه عن معان صريحه واغراض صحيحه علم قطعاً أنّ فاعلها عالم.

[شماره صفحه واقعى : ١٠٨]

ص: ١٠٨

واعترض عليه بأن بعض الحيوانات العجم قد يصدر عنها أفعال متقنه محكمه فى ترتيب مساكنها وتديبر معايشها ، كما للنحل والعنكبوت وكثير من الوحوش والطيور على ما فى الكتب مسطور وفيما بين الناس مشهور مع أنها ليست من أولى العلم.

وأجيب بأنه لو سلم أن موجد هذه الآثار هو هذه الحيوانات فلم لا يجوز أن يكون لها من العلم قدر ما تهتدى به إلى تلك الآثار ويؤيده قوله تعالى : (وَأَوْحَىٰ رَبُّكَ إِلَى النَّحْلِ أَنِ اتَّخِذِي مِنَ الْجِبَالِ بُيُوتًا).

اقول : هذا الجواب إنما يتم إذا قزر السؤال بطريق النقص ، وأما إذا قزر بطريق المنع على بداهه الكبرى بأنه لما جاز صدور تلك الآثار عن هذه الحيوانات من غير علم فلم لا يجوز أن يكون ما نحن فيه أيضا كذلك لا بد لنفى ذلك من دليل. فلا يتم ، لأن ملاحظه تلك الآثار يوجب دغدغه للنظر فى دعوى البداهه كما لا يخفى. ثم أقول هذا الدليل منقوض بالنائم او ممنوع بأنه فاعل للأفعال الحكمه المتقنه اختيارا عند الجمهور وإن كانت قليلة مع أنه ليس عالما عندهم ، فلم لا يجوز أن يكون صانع العالم أيضا كذلك. والفرق بكثره الآثار المحكمه وقتتها وإن كان نافعا فى رفع النقص لكنه غير نافع فى رفع المنع. على أنه إن أريد من العلم فى الكبرى المعنى المختص باليقين من التصديقات فهى ممنوعه ، لجواز أن يكون التصديق الغير اليقيني كافيا فى خلق تلك الآثار المحكمه المتقنه ، وإن أريد المعنى الشامل للتصديقات اليقيني وغير اليقيني فهى مسلمه لكن لا يتم التقريب ، إذا الظاهر أن المطلوب إثبات العلم بالمعنى المختص بالتصديقات اليقيني ومطلق التصورات إليه سابقا.

وعلمه تعالى يتعلّق بكل معلوم ، أى كلّ ما من شأنه أن يعلم بوجه ما ، سواء كان واجبا او ممكنا ممتعا ، وسواء كان ذاته أو غيره ، وسواء كان جزئيا او كليا ، حادثا أو قديما قبل وقوعه ، أو بعده لتساوى نسبه جميع المعلومات أى جميع الاشياء إليه ، أى إلى الله فى صحّه كونها معلومه له ، أو إلى علمه تعالى فى صحّه تعلّقه بها. والحاصل أنه تعالى يصحّ أن يعلم كلّ شيء لأنه حيّ وكلّ حيّ يصحّ

[شماره صفحه واقعى : ١٠٩]

ص: ١٠٩

أن يعلم كل معلوم ، أى كل شىء. أما الصغرى فلما سيجىء الدليل ، وأما الكبرى فلأن الحياه إما نفس صحه العلم والقدرة ، أو صفة توجب صحه العلم والقدرة ، وأيا ما كان فصحه العلم المعتبره فى مفهومها مشتركه بين جميع الاشياء ، لا اختصاص لها بشىء دون شىء فثبت أنه تعالى يصح أن يعلم كل شىء.

اقول : فيه نظر ، لأننا لا- نسلّم أنّ صحه العلم المعتبره فى مفهوم الحياه مشتركه بين جميع الأشياء لجواز أن يكون لبعض الأشياء خصوصيه تقتضى امتناع تعلق العلم به كالممتنعات بالنسبه إلى القدره هذا ، وإذا صح أن يعلم كل شىء فيجب له ذلك أى العلم لكل شىء لأن العلم صفة الكمال.

وحيث لو لم يجب لذاته أن يعلم لافتقر فى علمه ببعض الأشياء إلى غيره ، والتالى باطل لاستحاله افتقاره فى صفة كمال إلى غيره على ما سيأتى بيانه فالمقدّم مثله.

أقول : ذلك الدليل لو تمّ بجميع مقدّماته لزم أن يكون قدرته تعالى أيضا متعلقه بجميع الأشياء بعين ما ذكره ، مع أنها لا تتعلق إلا بالممكنات. وأيضا يمكن أن يستدل على أنّ علمه تعالى لا يمكن أن يتعلق بالمعدومات كالعقائد وشريك البارى بأن العلم بالأشياء يكون على وجهين : أحدهما يسمّى حصوليا وهو حصول صور الأشياء فى القوى المدركه. وثانيهما يسمّى حضوريا وهو حضور الأشياء أنفسها عند العالم كعلمنا بذواتنا ، وبالأمر القائم بها ، وهو أقوى من الأول ، ضروره أنّ انكشاف الشىء لاجل حضوره بنفسه أقوى من انكشافه لاجل حصول مثاله ، ولما زادهم قائم البرهان عن القول بحصول صور الأشياء فى ذاته تعالى حكم بعضهم بأن علمه تعالى بالأشياء بحضورها أنفسها عنده ، وبعضهم بأن علمه بها بحصول صورها فى مجرد آخر ، وإذا ثبت أن علمه تعالى إما حضورى أو حصولى بحصول صور الأشياء فى مجرد آخر ، فنقول الثانى باطل لاستلزام قيام العلم بغير العالم كما لا يخفى فتعين الأول كما هو المشهور. ومن البين أن العلم الحضورى لا يمكن أن يتعلق بالمعدومات خصوصا الممتنعات ، إذ لا حقايق لها ثابتة حتى تتصوّر حضورها بنفسها فتدبّر جدّا.

[شماره صفحه واقعى : ۱۱۰]

ص: ۱۱۰

واعلم أنّ المصنّف قد اشار في هذا الكلام إلى ردّ أقوال المنكرين بعموم علمه تعالى.

منهم من قال أنّه تعالى لا يعلم ذاته ، لأنّ العلم نسبه والنسبه تقتضى تغاير المنتسبين ولا تغاير بين الشيء وذاته.

وأجيب عنه ، باننا لا نسلم كون العلم نسبه محضه ، بل هو صفة حقيقيّة ذات نسبه إلى المعلوم ، ونسبه الصفة الى الذات ممكنه.

أقول : فيه نظر ، لأنّ العلم وإن لم يكن نسبه محضه بين العالم والمعلوم ، لكنّه يستلزم نسبه بينهما ، سواء كان المعلوم عين العالم أو غيره وهو كون العالم عالما لذلك المعلوم ، ولا شكّ ان هذه النسبه معتبره بينهما بالذات لا بالعرض كما توهم ، فلا يجوز ان يكونا متّحدين.

فالصواب في الجواب أن يقال : التّغاير الاعتبارى بين المنتسبين كاف في تحقّق النسبه كما بين الحدّ الثّيام والمحدود ، على أنّه لو صحّ ما ذكره لزم أن لا يكون النّفس الإنسانيّه أيضا عالمه بذاته بعين ما ذكره ، مع أنّ ذلك بديهى البطلان فتأمل.

ومنهم من قال أنّه تعالى لا يعلم غيره مع كونه عالما بذاته ، وذلك لأنّ العلم صوره مساويه للمعلوم ومرتسمه في العالم ولا خفاء في أنّ صور الأشياء المختلفه مختلفه فيلزم بحسب كثره المعلومات كثره الصّور في الدّات الأحديّ من كل وجه.

وأجيب عنه بما سبق من أنّ علمه تعالى بالأشياء ليس بار تسام صورها فيه بل بحضورها أنفسها عنده.

أقول : يمكن أن يجاب بمنع كون العلم صوره مساويه للمعلوم ، لجواز أن يكون صوره مشتركه بينه وبين غيره كما في العلم بشيء بوجه أعمّ منه ، وبما ذكره بعض المحقّقين من الفرق بين حصول الصّوره في الدّات المجزّده وبين قيامها بها ، وبمنع كونه تعالى أحديّا من كلّ وجه فتوجّه ، على أنّه لو تمّ لدلّ على امتناع كونه تعالى عالما بذاته أيضا على ما لا يخفى.

ومنهم من قال أنّه تعالى لا يعلم الجزئيات الماديّه من حيث هي جزئيات بل بوجوه

[شماره صفحه واقعى : ۱۱۱]

كليته منحصره فيها ، لأنها متغيره والعلم بالمتغير متغير ، فلو كان عالما بها من حيث هي جزئيات يلزم التغيير في ذاته تعالى وهو محال.

والجواب عنه بوجهين :

الأول ، أنه تعالى لما لم يكن مكانيا كان نسبه الى جميع الامكنه على سواء فليس فيها بالقياس إليه قريب وبعيد ومتوسط ، كذلك لما لم يكن هو وصفاته زمانيه لم يتصف الزمان مقيسا إليه بالمضى والحاليه والاستقباليه ، بل كان نسبه على جميع الأزمنه على سواء ، وهي من الأزل الى الأبد بالقياس إليه بمنزله نقطه الحال ، والموجودات فيها معلومه له في كل وقت ، وليس في علمه تعالى كان وكائن وسيكون ، بل هي حاضره عنده في أوقاتها فهو عالم بخصوصيات الجزئيات وأحكامها ، لكن لا من حيث دخول الزمان فيها بحسب أوصافها الثلاثه ، إذ لا يتحقق لها بالنسبه إليه ، ومثل هذا العلم يكون ثابتا مستمرا لا يتغير أصلا ، وان كان معلومه متغيرا كالعلم بالكليات.

الثاني ، أنه إنما يلزم التغيير في أمر اعتباري هو تعلق العلم بتلك الجزئيات المتغيره وهو ليس بمحال ، وإنما المحال هو التغيير في صفة موجوده فيه وهو ليس بلازم.

ثم المشهور أن ذلك القول مذهب الفلاسفه وقد شنع عليه المتأخرون حتى العلماء الطوسى مع توغله في الانتصار لهم ، وربما ينقل عنه ان من نسب هذا القول إليهم لم يفهم معنى كلامهم ، وذلك لأن الجزئيات الماديّه معلوله له تعالى وهو عاقل لذاته عندهم ، ومذهبهم ان العلم بالعلمه يوجب العلم بالمعلول فكيف يتصور منهم نفى كونه تعالى عالما بها.

وقال بعض المحققين نفى العلم بالجزئيات من حيث هي جزئيات لا يستلزم نفى العلم بها مطلقا ، بل هم قائلون بأنه تعالى عالم بها بوجه كليّه. فالاختلاف في نحو الإدراك لا في أصله وذلك لا ينافي مذهبهم.

أقول : فيه نظر ، لأنه إنما يتم إذا كان العلم بالشئ أعم من أن يكون بذاته أو بأمر صادق عليه ، كما هو المشهور بين الجمهور ، وأما إذا كان مختصا بالصوره الأولى فإنّ المعلوم

[شماره صفحه واقعي : ۱۱۲]

ص: ۱۱۲

حقيقه فى الصوره الثانيه هو الوجه ، وإنما يوصف ذو الوجه بالمعالمه بالعرض كما هو التحقيق عند المحققين ، فلا يتم هذا الكلام كما لا يخفى على ذوى الأفهام.

ومنهم من قال أنه تعالى لا يعلم الحوادث قبل وقوعها ، وإلا يلزم أن يكون تلك الحوادث ممكنه وواجبه معا ، والثانى باطل ، فالمقدم مثله. أما الشرطيه فلائها ممكنه لكونها حادثه وواجبه أيضا لأن علمه تعالى بها يقتضى وجوبها ، ضروره أن إمكانها يستلزم إمكان انقلاب علمه جهلا وهو محال.

وأجيب بأن العلم تابع للمعلوم فلا يكون علمه موجب له ، ولو سلم فالإمكان الذاتى لا ينافى الوجوب بالغير.

أقول : يمكن أن يقال لو صح ذلك الدليل لزم أن لا يتعلق علمه تعالى بالحوادث بعد وقوعها أيضا بعين ما ذكره ، بل يلزم أن لا يوجد ولا يعدم ممكن أصلا ، ضروره أن كل ممكن موجود محفوف بوجوبين ، وكذا كل ممكن معدوم محفوف بامتناعين ، وكما أن الوجوب ينافى الإمكان كذلك الامتناع ينافيه قطعاً.

وقد يتمسك فى كونه تعالى قادرا وعالما بالكتاب مثل قوله تعالى : (وَاللَّهُ عَلَى كُلِّ شَيْءٍ قَدِيرٌ وَهُوَ بِكُلِّ شَيْءٍ عَلِيمٌ) وبالسيئه وإجماع الأئمه على ذلك ، بل على كونه تعالى متصفا بصفات الكمال مطلقا ، ومنزها عن صفات نقصان جميعا ، حتى أن بعضهم استدل على وحده الواجب بأن الوحده أولى من الشركه ، والواجب يجب أن يكون فى أعلى مراتب الكمال إجماعاً.

وأورد عليه أن التصديق بإرسال الرسل وإنزال الكتب يتوقف على التصديق بالقدره والعلم فيدور. وأجيب عنه بمنع التوقف.

أقول : هذا المنع موجه لدلاله المعجزه على صدق الرسل فى كل ما أخبروا به ، وإن لم يخطر بالبال كون المرسل قادرا وعالما على ما حقق فى محله ، فالقول بأن ذلك المنع مكابره تقول ، نعم يتجه أن تلك الأدله لا يفيد اليقين والمطالب اليقنيه فلا تغفل.

الصفه الثالثه : أنه تعالى حى

الصفه الثالثه من الصفات الثبوتيه أنه تعالى حى.

[شماره صفحه واقعى : ۱۱۳]

ص: ۱۱۳

اتفق جمهور العقلاء على أنه تعالى حيّ ، واختلفوا في معنى حياته ، فقال جمهور المتكلمين إنها صفة توجب صحه العلم والقدرة ، وقال الحكماء وبعض المعتزله إنها كونه بحيث يصحّ أن يعلم ويقدر. وللحياه معنى آخر وهي بهذا المعنى من الكيفيات النفسائيه الموجوده فى الحيوان ، وهى ما يقتضى الحسّ والحركه لأنه تعالى قادر عالم وكلّ قادر عالم حيّ فيكون حيا بالضروره.

أما الصغرى ، فلما تقدّم من الدليلين الدالين على كونه قادرا عالما ، وأما الكبرى ، فلأنّ الحياه سواء كانت نفس صحه العلم والقدرة أو مبدأ لها شرط للعلم والقدرة ، والشّروط لازم للمشروط قطعاً.

واعلم انه قد يتوهم أنّ إثبات الحياه بالعلم يستلزم الدّور ، لانه قد أثبت العلم سابقا بالحياه ، حيث قال : لأنه حيّ يصحّ أن يعلم كلّ معلوم وليس بشيء ، لأنه إنّما أثبت الحياه بنفس العلم ، والذى أثبت بالحياه هو شمول العلم لا نفسه فلا دور ، على أنّ فيه إشاره إلى أنّ لعلمه تعالى أدله أخرى لا يتوقّف على التصديق بحياته ، كاستناد كلّ شيء إليه ، وغيره من الأدله السّمعيه الدّاله على ما فضل فى محله ، فيصحّ إثبات الحياه بالعلم الثّابت بهذه الأدله ، وإن كان الدليل المذكور هاهنا موقوفا على التصديق بها فليتأمل.

الصفه الزّايجه : أنه تعالى مرید وکاره

المراد من الإراده هاهنا ما يخصّص الفعل المقذور بالوقوع ، ومن الكراهه ما يخصّص الترك المقذور به ، وربما يطلق الإراده على ما يخصّص أحد الطّرفين المقدورين بالوقوع ، سواء كان فعلا أو تركا ، وهذا هو المشهور بين الجمهور ، ولهذا يكتفى فى الأكثر بذكر الإراده كما لا يخفى ، لأنّ الآثار تصدر عنه تعالى فى بعض الأوقات دون بعض ، كوجود زيد فى وقت كذا ، مع أنّ نسبه الدّات إلى جميع الأوقات على السّويه ، وتخصيص الأفعال ، اى الآثار بإيجادها فى وقت معيّن دون وقت معيّن آخر ، مع استواء نسبه الدّات إلى جميع الأوقات لا بدّ له ، اى لذلك التخصيص من مخصّص تخصّص تلك الآثار بإيجادها فى

[شماره صفحه واقعى : ۱۱۴]

ص: ۱۱۴

أوقاتها المعينه وإلا لزم الترجيح بلا مرجح وهو محال بديهة واتفاقا.

وأیضا بعض الممكنات يوجد دون بعض آخر منها ، كما أنّ العناء لا يوجد في شيء من الأوقات مع أنّ نسبه الذات إلى جميع الممكنات على السواء ، ولا شك أنّ هذا التخصيص أيضا لا بد له من مخصّص ، فلو قال تخصيص بعض الممكنات بالإيجاد في وقت كما وقع في التجريد لكان أحسن وأولى كما لا يخفى. وهو ، أى ذلك المخصّص الذى يخصّص تلك الآثار بالإيجاد في أوقاتها المعينه دون أوقات ، وكذا المخصّص الذى يخصّص تلك الآثار بالإيجاد في أوقاتها المعينه دون أوقات ، وكذا المخصّص الذى يخصّص بعض الممكنات بالإيجاد دون بعض آخر منها مطلقا لإرادته يعنى بها المعنى الاخصّ المقابل للكراهه على وفق ما ذكره فى الدعوى ، إلا أنه على هذا يكون دليلا للكراهه متروكا بالمقاييسه وهو أنّ تخصيص الأفعال بترك إيجادها فى وقت معین دون وقت معین آخر لا بد له من مخصّص وهو الكراهه.

ويمكن حمل المخصّص على ما يعمّ مخصّص الفعل والترك ، بناء على أنّ تخصيص الأفعال بالإيجاد فى وقت معین يستلزم تخصيصها بترك الإيجاد فى وقت معین آخر ، لا بد له من مخصّص يترتب عليه كلال-التخصيصين ، وحينئذ يحتمل الإراده على المعنى الأعمّ الشامل لإرادته الفعل والترك كما هو المشهور على معنى أنّ المخصّص فى التخصيص الأوّل إرادته الفعل وفى التخصيص الثانى إرادته الترك ، فيكون فى كلام المصنّف إشارة إلى أنّ الإراده يطلق فيما بينهم على معنيين أحدهما خاصّ والآخر عامّ كما أشرنا إليه آنفا.

واعترض على هذا الدليل بأنّه لو سلّم استواء نسبه الذات إلى جميع الأوقات وإلى جميع الممكنات ، فلا نسلم أنّ المخصّص هو الإراده ، ضروره أنّها صفة له تعالى ، ومن الجائز أن لا يكون المخصّص ذاته ولا صفته ، بل امرأ منفصلا من الحركات الفلكية أو الحوادث اليومية.

وأجيب عنه بأل المخصّص إن كان قديما لم يصلح أن يكون مخصّصا لأحد طرفى الممكن ببعض الأوقات وإن كان حادثا لا بد له من مخصّص آخر وهلمّ جزأ ، فإمّا أن ينتهى إلى الإراده أو يلزم التسلسل فى الأمور الموجوده فى نفس الأمر وهو محال على رأى المتكلمين

[شماره صفحه واقعى : ۱۱۵]

مطلقا على ما مرّ غير مرّه.

أقول : فيه نظر ، لأنّه يمكن إجراء الكلام فى الإراده بأن يقال لو كان تعلّق الإراده بأحد طرفى الممكن قديما لم يصلح لأن يكون مخصّصا له ببعض الأوقات ، ولو كان حادثا لا بدّ له من مخصّص كما فى القدره ، فيلزم التسلسل فى الأمور الموجوده بحسب نفس الأمر وما هو جوابنا فهو جوابكم.

وأما قيل من أنّ الإراده لو استوى نسبتها إلى الطرفين فلا بدّ فى تعلّقها بأحدهما من مخصّص كما فى القدره ويلزم التسلسل وإلا يلزم الإيجاب فهو مندفع بما قدّمنا فى تحقيق الفرق بين القدره والإيجاب فلا تغفل. ولأنّه تعالى أمر المكلفين بالطاعات والحسنات ونهى عن المعاصى والسيئات وهما اى الامر والنهى يستلزمان الإراده والكراهه على طريق اللّف والنشر المرتّب ، أى الأمر يستلزم الإراده والنهى الكراهه ، ضروره أنّ الأمر بما لا يراد والنهى عمّا يراد قبيحان ، والقبح من الله تعالى محال قطعاً على ما سيأتى بيانه ، فيثبت أنّه مرید وكاره وهو المطلوب.

وأما الأشاعره منعوا القول بأنّ الأمر بما لا يراد والنهى عمّا يراد قبيحان ، مستندا بأنه ربّما لا يكون غرض الأمر الإتيان بالمأمور به ، كما إذا أمر السيّد عبده بفعل امتحانا هل يطيعه أولا؟ فإنّه لا يريد منه شيئا من الطاعه والعصيان او اعتذار عن ضربه بأنّه لا يطيعه فإنّه يريد منه العصيان ، وكما إذا أكره شخص بنهب أمواله فإنّه لا يريد بهذا الأمر نهب أمواله قطعاً وكذا النهى.

ويمكن أن يجاب عنه بأنّ الموجود فى الصّور المفروضه إنّما هو صوره الأمر والنهى والكلام فى حقيقتها ، ولا شك أنّ حقيقه الأمر طلب الفعل وحقيقه النهى طلب الترك وطلب فعل ما لا يراد وطلب ترك ما يراد قبيحان بديهة. ولهم أنّ يناقشوا بأنّه يجوز أن يكون الأمر والنهى الصّادر عن الله تعالى أيضا صوره الأمر لا حقيقتها ، وبأنّ الأمر بما لا يراد والنهى عمّا يراد إنّما قبيحان ممّا لا من الله تعالى ، بناء على ما ذهبوا إليه من أنّه لا قبيح منه أصلا ، لكن لا يخفى ما فيهما من المكابره والعناد على ما هو رأيهم.

[شماره صفحه واقعى : ١١٦]

ص: ١١٦

واعلم أنّ العلماء بعد اتّفاقهم على القول بإرادة الله تعالى لوجود الممكن وعدمه اختلفوا في أنّها ما هي؟ فقال الحكماء هي علمه تعالى لوجود النّظام الأكمل ويسمونه عنايه ، وقالت الأشاعره هي صفة زايده مغايره للعلم والقدرة توجب تخصيص أحد المقدورين بالوقوع ، وقال بعض المعتزله هي عدم كونه مكرها ولا مغلوبا ، وبعضهم هي في فعله تعالى العلم بما فيه من المصلحه ، وفي فعل غيره الأمر به. وقال أهل الحق واختاره جمهور المعتزله هي العلم بالنفع والمصلحه الدّاعيه إلى الإيجاد في الفعل أو المفسده الصّارفه عنه في التّرك ، ويسمى الأوّل داعيا والثّاني صارفا ، واستدلّ عليه بعض المحققين بأنّها لو كانت أمرا آخر سوى الدّاعي والصّارف يلزم التسلسل وتعدّد القدماء ، لأنّ ذلك لو كان قديما لزم تعدّد القدماء ولو كان حادثا احتاج إلى مخصّص آخر ويلزم التسلسل.

وفيه نظر ، لأنّه إنّما يدلّ على كون الإراده غير زايده على الذات وأمّا على كونها عين الدّاعي والصّارف فلا كما لا يخفى ، على أنّ تعدّد القدماء غير مسلّم عند الخصم ، إلّا أن ينتهي الكلام على التحقيق.

الصّفه الخامسه : أنّه تعالى مدرک

الصّفه الخامسه من الصفات الثبوتيه أنّه تعالى مدرک أطبق المسلمون حتّى فلاسفه الإسلام على أنّه تعالى مدرک أى سمیع بصیر ، لكنّهم اختلفوا في معناهما :

فقال جمهور المتكلمين : أنّهما صفتان زائدتان على العلم ، وقال بعضهم كالاشعري والكعبي أنّهما عبارتان من علمه تعالى بالمسموعات والمبصرات وهو الحقّ المختار عند المحقّقين. أمّا كونه مدركا فلاّنه يصحّ أن يتّصف بالإدراك الّلدی هو صفة الكمال ، وكلّما يصحّ أن يتّصف به من صفات الكمال فهو متّصف به بالفعل ، فيكون متصفا بالإدراك بالفعل وهو المطلوب.

أمّا الصّغرى فهي لأنّه تعالى حتّى لما تبين فيما تقدّم ، وكلّ حتّى يصحّ أن يدرك ، اذ الحياه مصحّحه للإدراك قطعا ، فيصحّ له تعالى أن يدرك.

وأمّا الكبرى فلاّ أنّ الخلوّ عن صفة الكمال في حق من يصحّ اتّصافه بها نقص ، وهو على الله تعالى محال. وفيه نظر :

[شماره صفحه واقعي : ۱۱۷]

ص: ۱۱۷

أما أولاً ، فلأننا لا نسلّم أنّ حياته تعالى مثل حياتنا مصحّحه للسمع والبصر ، لأنّه قياس الغائب على الشّاهد ، مع المخالفه فى كثير من الصّيفات ، على أن يكون حياتنا أيضاً مصحّحه لهما أيضاً محلّ النّظر لجواز أن يكون ما يصحّحهما لنا أمر آخر

وأما ثانياً فأنّنا لا نسلّم أنّ الخلوّ عن صفه الكمال نقص.

وأما ثالثاً فلأنّ العمده فى تنزيه الله تعالى عن صفات النقص هو الإجماع الّذى ثبت حجّيته بظواهر الآيات والأحاديث ، وقد انعقد الإجماع على كونه تعالى سميعاً بصيراً ، ونطقت النصوص به أيضاً ، فليعول فى هذه المسأله على الإجماع ابتداءً ، بل على النصوص الدّاله على ذلك ، لأنّ النصوص الدّاله على كونه سميعاً بصيراً أقوى من الظواهر الدّاله على حجّيه الإجماع ، وإن ثبت حجّيه الإجماع بالعلم الصّورى الثّابت من الدّين ، فذلك العلم الصّورى ثابت فى السمع والبصر سواء بسواء فلا حاجة فى إثباتهما إلى التمسك بدليل بعض مقدّماته ، وقيل ثابت بالإجماع. ثمّ التمسك فى حجّيه الإجماع بظواهر النصوص أو العلم الصّورى فإنّه تطويل بلا طائل بل الأولى أن يتمسك فى ذلك ابتداءً بالإجماع أو بالنصوص أو بالعلم الصّورى.

وكان المصنّف أشار إلى التمسك بالنصوص الدّاله على كونه سميعاً بصيراً بقوله : وقد ورد القرآن وكذا الحديث بثبوته أى الإدراك له تعالى بحيث لا يمكن إنكاره ولا تأويله مثل قوله تعالى : (إنّه هو السميع البصير). فيجب إثباته له قطعاً وإلا لزم كذبه تعالى وهو محال كما سيحىء.

ويحتمل أن يكون قوله : وقد ورد القرآن الخ مع ما قبله دليلاً واحداً على الإدراك. وتقريره أنّه يصحّ أنّصافه تعالى بالإدراك ، وقد ورد القرآن بثبوته له ، وكلما ورد القرآن بثبوته له مع صحّته وامكانه عليه فهو ثابت له ، بخلاف ما ورد القرآن به ولم يكن ثبوته له تعالى كقوله تعالى : (الرّحمن على العرش اشيتوى) إذ لا بدّ فيه من التّأويل. وأما كونه تعالى سميعاً بصيراً بمعنى علمه بالمسموعات والمبصرات. فللقطع بأنّه يمتنع السمع والبصر بمعنى الإحساس بالسماعه والبصره عليه تعالى ، ضروره أنّ القواطع

[شماره صفحه واقعى : ١١٨]

ص: ١١٨

العقلية دلت على كونه تعالى منزها عن الآلات. وما أجاب به الجمهور عن ذلك من أن احتياجنا في السمع والبصر إلى آلاته إنما هو بسبب عجزنا وقصورنا ، وذات الواجب لبراءته عن القصور يحصل له بلا آله ما لا يحصل لنا إلا بها ، وليس هذا إلا قياس الغائب على الشاهد مع الفرق الواضح بينهما ، فهو خروج عن المعقول كما هو في دأبهم في كثير من الأصول ، على أنه قد وقع من بعضهم قياس الغائب على الشاهد في هذا المقام في الدليل المذكور لإثبات أصل الإدراك كما أشرنا إليه آنفاً.

وما استدلوا به على أن السمع والبصر صفتان زائدتان على العلم من أننا إذا علمنا شيئاً علماً تاماً جلياً ، ثم أبصرناه نجده بالبديهة بين حالتين فرقا ، ونعلم بالضرورة أن الحالة الثانية تشتمل على أمر زائد مع حصول العلم فيهما ، فذلك الزائد هو الإبصار. وكذا الكلام في السمع وسائر الإدراكات بالحواس ، فذلك على تقدير تمامه إنما يدل على كون السمع والبصر زائدين على العلم في الإنسان ، وأما في الواجب تعالى فكلاً ، إلا أن بيني الكلام على قياس الغائب على الشاهد ، وفيه ما لا يخفى مع أنهم استبعدوا ذلك في هذا المقام وغيره من المقامات.

الصفة السادسة : أنه تعالى قديم أزلي باق أبدي

الصفة السادسة من الصفات الثبوتية أنه تعالى قديم أزلي باق أبدي ،

القديم ما لا- يكون وجوده مسبوقاً بالعدم ويقابله الحادث. والأزلي ما لا بدايه له سواء كان موجوداً في الخارج أولاً ويقابله المتجدد فهو أعم من القديم. والبقاء استمرار الوجود ، والأبدي ما لا نهايه له ، فالأزلي مؤكّد للقديم ، والأبدي مخصّص للباقي.

وإنما عدّ هذه الصفات الأربع صفة واحده باعتبار أن مجموعها راجع الى الشئ الذي لا بدايه ولا نهايه له. وإنما قلنا باتصافه تعالى بتلك الصفات لأنه واجب الوجود لذاته كما برهن عليه فيما سبق ، والواجب الوجود لذاته يستحيل عليه العدم مطلقاً ، ضروره أن مقتضى الذات يمتنع أن ينفك عنه قطعاً فيستحيل العدم السابق واللاحق عليه فيثبت اتصافه بتلك الصفات ، لأن استحاله العدم السابق تستلزم القدم والأزليّه ، واستحاله العدم اللاحق يستلزم البقاء والأبديّه.

[شماره صفحه واقعي : ١١٩]

واعلم أنّ البقاء يفسيّر تاره باستمرار الوجود ، أى الوجود فى الزّمان الثّانى وتاره بصفه يعلّل بها الوجود فى الزّمان الثّانى. والوجوب الذاتى كما يدلّ على نفس البقاء يدلّ على نفى كونه صفه وجوديه زائده على الذات بكلا المعنيين ، وهو مذهب جمهور المعتزله وبعض الأشاعره ، وذلك لأنّ الواجب لذاته موجود لذاته ، وما هو موجود لذاته فهو باق لذاته ، ضروره أنّ ما بالذات لا يزول أبدا. ولا شكّ أنّ البقاء لو كان زائدا على الذات لاحتاج الذات فى بقائه الى غيره ، فلم يكن باقيا لذاته هذا خلف.

وإذا فسّر البقاء بالمعنى الثّانى كان لزوم المحال أظهر ، إذ من البين أنّه يلزم على هذا أن يكون الواجب لذاته محتاجا فى وجوده فى الزّمان الثّانى إلى غيره الذى هو البقاء بهذا المعنى كما لا يخفى. وربما يستدل على ذلك بأنّ البقاء هو استمرار الوجود وحقيقه الوجود فى الزّمان الثّانى ، والوجود ليس صفه زايدة ، فكذا البقاء.

واعترض صاحب الصّحائف على الدّليل الأوّل بأنّ اللازم ممّا ذكر ليس إلّا افتقار صفه ، إلى صفه أخرى نشأت من الذات ، ولا امتناع فيه كالإرادته فإنّها يتوقّف على العلم والعلم على الحياه.

وأجيب عنه بأنّ الافتقار فى الوجود إلى أمر سوى الذات ينافى الوجوب الذاتى.

وردّ بأنّ الدّليل الأوّل على هذا يعود إلى الدّليل الثّانى ، إذ لا بدّ فى إتمامه من أنّ البقاء وجود خاصّ فباقى المقدمات مستدرك.

أقول : لا يخفى أن الدّليل الأوّل لا يكون مقدّمه واحده ، بل لا يكون إلّا مقدمتين.

فتقرير الدّليل الأوّل أنّ البقاء لو كان زائدا لزم افتقار الواجب فى وجوده إلى أمر سوى الذات ، بناء على كون البقاء وجودا خاصا ، واللازم باطل فالملزوم مثله. وتقرير الدّليل الثّانى أنّ البقاء وجود خاصّ والوجود الخاصّ ليس زائدا فلا يكون البقاء زائدا. والتفاوت بين الدّليّين بين لا ستره به ، واشتراكهما فى بعض المقدمات اعنى كون البقاء وجودا خاصا لا يستلزم اتّحادهما ، فلا يلزم عود الأوّل إلى الثّانى ولا استدراك باقى المقدمات.

نعم ، كون البقاء وجودا خاصا يستلزم افتقار الواجب فى وجوده إلى غيره على تقدير

[شماره صفحه واقعى : ١٢٠]

ص: ١٢٠

كونه زائدا ، ضرورة أنّ الوجود الخاص لا يختلف باختلاف الأزمان ، وذلك ينافى الوجود الذاتي ، فثبت المنافات بين كون البقاء زائدا والوجود الذاتي ولا حاجة في إثباتها إلى قوله : لأنّ الواجب لذاته موجود لذاته ، والموجود لذاته باق لذاته فيلزم الاستدراك.

ويمكن أن يقال : حاصل الجواب تغيير الدليل على وجه يندفع الاعتراض فلا استدراك ، بقي أنّ المنافي للوجود الذاتي هو الافتقار إلى غير لا يكون مستندا إلى الذات . وأما الافتقار إلى ما يستند إليه فلا ينافى الوجود الذاتي على ما حَقَّقَهُ بعض المحققين والبقاء على تقدير كونه زائدا يجوز أن يكون مستندا إلى الذات على كلا التفسيرين ، فلا يتمّ الدليل الأوّل.

لا- يقال : يتّجه على الدليلين أنّ البقاء على تقدير كونه وجودا في الزمان الثاني إنّما يلزم من كونه زائدا افتقار الواجب في وجوده في الزمان الثاني إلى الغير ، وهو لا ينافى الوجود الذاتي إذ الواجب لذاته على ما خرج من القسمه ما يكون ذاته مقتضيا لوجوده مطلقا ، وهذا إنّما يستلزم الاستغناء في مطلق الوجود المقيّد . وأيضا يجوز أن يكون مطلق الوجود عين الذات ، والوجود المقيّد زائدا عليه .

لأنّنا نقول : هذا من قبيل اشتباه المفهوم بما صدق عليه ، لأنّ الكلام فيما صدق عليه البقاء ، ولا شك أنّ ما صدق عليه وجود خاص ، والوجود الخاص واحد لا يختلف باختلاف الزمان ، فلو كان زائدا يلزم افتقار الواجب لذاته في وجوده الخاص إلى الغير وهو مناف للوجود الذاتي ضروره . وأيضا قد تقرّر أنّ الوجود الخاص للواجب لذاته عينه فكيف يكون ما صدق عليه البقاء زائدا عليه .

الصفه السابعة : أنه تعالى متكلّم بالإجماع

الصفه السابعة من الصفات الثبوتيه أنه تعالى متكلّم بالإجماع أجمع المسلمون على كونه تعالى متكلما ، لكن اختلفوا في معنى كونه متكلما وقدم الكلام وحدوثه .

فقال الشاعر كما أنّ كلامه تعالى يطلق على الألفاظ المنظومه المترتبه التي هي حادثه ويسمى كلاما لفظيا ، كذلك يطلق على معنى قائم بذاته يعبر عنه بالعبارات

[شماره صفحه واقعي : ١٢١]

ص : ١٢١

المختلفه ، وهو مغاير للعلم والقدرة وسائر الصفات المشهوره قديم مثلها ، ويسمى كلاما نفسيا . ومعنى كونه متكلماً أنه متّصف بالكلام النفسى .

وقالت المعتزله والكراميه والحنابله كلامه تعالى من الألفاظ والحروف المنظومه المترتبه لا غير ، لكن المعتزله والكراميه قالوا بحدوثها والحنابله بقدمها حتى أنهم بالغوا فقالوا بقدم الجلد والغلاف ، ويلزمهم القول بقدم المجلّد والكاتب وامثالها بطريق الأولى كما لا يخفى .

ومعنى كونه متكلماً عند المعتزله كونه موجداً للكلام وعند الكراميه والحنابله كونه متّصفاً به ، ومنشأ الخلاف فى القدم والحدوث أنّ هاهنا قياسين متعارضين :

أحدهما أنّ كلامه تعالى صفة له ، وكلّ ما هو صفة له فهو قديم ، فكلامه قديم .

وثانيهما أنّ كلامه مركّب من حروف مترتبه متعاقبه فى الوجود ، وكلما هو كذلك فهو حادث ، فكلامه حادث .

فاختارت الأشاعره والحنابله القياس الأول ، واضطروا إلى القدح فى القياس الثانى .

فمنعت الأشاعره صغراه بناء على أنّ كلامه تعالى ليس مركّباً من الألفاظ والحروف ، بل هو معنى قائم به . ومنعت الحنابله كبراه .

واختارت المعتزله والكراميه القياس الثانى واضطروا إلى القدح فى القياس الأول ، فمنعت المعتزله صغراه ، بناء على أنّ كلامه ليس صفة قائمه به ، بل بجسم من الأجسام ومنعت الكراميه كبراه ، بناء على تجويزهم قيام الحوادث بذاته كذا قالوا .

وفيه نظر ، لأنّ القياسين ليسا متعارضين على رأى الأشاعره فإنّ المراد بالكلام فى القياس الأول عندهم غير ما هو المراد به فى القياس الثانى ، إذا المراد به فى الأول هو الكلام النفسى ، وفى الثانى الكلام اللفظى ، فلا تعارض بينهما ، بل هم قائلون بكلا القياسين . والنزاع بينهم وبين غيرهم راجع الى إثبات الكلام النفسى ونفيه على ما لا يخفى .

ولا يذهب عليك أنّه يتّجه على القياس الأول أنّه إن أريد بالصفه الموجوده منعنا الصغرى ، وإن أريد بها مطلق الصفه منعنا الكبرى . لأنّه وإن لم يجز

[شماره صفحه واقعى : ١٢٢]

قيام الحوادث به تعالى لكن يجوز أن تقوم به صفات اعتباريه متجدده اتفاقا مثل كونه مع زيد وبعده. وأيضا للمعتزله أن يمنعوا كبرى القياس الأول بناء على أنهم جاوزوا كون صفاته تعالى حادثه من غير أن يكون قائمه به تعالى ، حيث قالوا في إرادته تعالى أنها حادثه قائمه بذاتها لا بذاته على ما بين في محله.

واعلم ، ان قوله بالاجماع إشاره الى أن طريق إثبات الكلام هو السمع لا العقل على ما ذهب إليه جماعه. وتقريره أنه اتفق جميع المسلمين على أنه تعالى متكلم ، بل أجمع عليه كافة المليين من الأولين والآخرين بحيث صار من ضروريات الدين.

وربما يستدل عليه بقوله تعالى : (وَكَلَّمَ اللَّهُ مُوسَى تَكْلِيمًا) وبأنه قد تواتر وتوارث عن الأنبياء عليهم السلام أنه تعالى متكلم ، وقد ثبت صدقهم بدلاله المعجزات من غير توقف على ثبوت صفة الكلام حتى يلزم الدور ، وفي كل منهما كلام لا يخفى على ذوى الأفهام ، على أن صاحب التلويح صرح بأن ثبوت الشرع موقوف على أمور منها صفة الكلام وعلى هذا لا يصح اثبات الكلام بالسمع كما لا يخفى.

وأما ما استدلل به بعض المحققين من أن عموميه القدره يدل على ثبوت الكلام ففيه نظر ، لأن عموم قدره الله تعالى بجميع الممكنات على تقدير تسليمه إنما يدل على مقدوريه الكلام لا على كونه متكلمًا بالفعل وهو المطلوب.

ومنهم من تصدى لاتمام الدليل بضم مقدمات فقال : لما ثبت أن قدرته تعالى عامه شامله لجميع الممكنات ، وخلق الألفاظ الداله على المعاني ممكن ثبت صحه اتصافه بالتكلم بمعنى خلق تلك الألفاظ. ولا شك أن عدم التكلم ممن يصح اتصافه به نقص يجب تنزيه الله تعالى عنه ، وإن نوقش في كونه نقصا سيما إذا كان مع القدره على التكلم كما في السيكوت ولا خفاء في أن المتكلم أكمل من غير المتكلم ، ويمتنع أن يكون المخلوق أكمل من الخالق ، فثبت أنه متكلم بمعنى أنه خالق للألفاظ الداله على المعاني وهو المطلوب.

اقول : فيه أنه لو سلم إمكان خلق الألفاظ من الله تعالى وكون المخلوق خالقها ، فلا نسلم المتكلم أكمل من غيره كما في القيام والقعود وأمثالهما فليتأمل.

[شماره صفحه واقعي : ۱۲۳]

ص: ۱۲۳

وإذا تمهّد هذه المقدمات فنقول :

الحقّ المختار عند الفرقة التّاجيه مذهب المعتزله وإلى هذا اشار بقوله : والمراد بالكلام المستند الى الله تعالى في الشّرع الحروف لا معانيها كما هو المشهور عند الأشاعره المسموعه لا- المتخيّله كما اختاره بعض المحقّقين في تحقيق كلام الأشعرى وسيجيء بيانه. المنتظمه اى المرتبه ترتيباً يدلّ على الحدوث لا كما زعمت الحنابله من أنّ الحروف المسموعه قديمه ومعنى أنّه يوجد الكلام في جسم من الأجسام كشجره موسى عليه السلام او الملك او النبي عليه السلام لا كما زعمت الأشاعره من أنّ معنى كونه تعالى متكّلماً بالكلام النفسى ، ولا كما زعمت الحنابله والكراميه من أن معنى كونه تعالى متكّلماً أنّه متّصف بالكلام مع كونه عندهم عباره عن تلك الحروف المسموعه المنظومه.

أما بيان أنّ كلامه تعالى تلك الحروف المذكوره الحادثه فمن وجوه :

منها أنّه علم بالضروره من الدّين أنّ كلام الله تعالى هو هذا المؤلّف المنتظم من الحروف المسموعه بحيث لا ينصرف الدّهن منه إلّا إليه.

ومنها أنّ كلامه تعالى لو كان أزلياً لزم الكذب في أخباره الماضيّه كقوله تعالى : (إِنَّا أَرْسَلْنَا نُوحًا) و (قَالَ مُوسَى) وغيرهما.

ومنها أنّ كلامه تعالى يشتمل على أمر ونهى ونحوهما ، فلو كان أزلياً لزم الأمر بلا مأمور والنهى بلا منهيّ وذلك سفه.

وأجيب عن الأوّل بأنّه لا نزاع في إطلاق كلام الله على هذا المؤلّف الحادث وهو المتعارف عند عامّه القراء والفقهاء والاصوليين ، إلّا أنّه كما يطلق على هذا يطلق على المعنى النّفسى القائم بذاته تعالى وهو أزليّ ، وفيه ان النّفسانى غير معقول ، وسيأتى تحقيقه إن شاء الله تعالى.

وعن الثّانى والثالث بأنّ كلامه تعالى لم يتّصف في الأزل بالماضى والحال والاستقبال والأمر والنهى وغيرهما ، بل إنّما يتّصف بها فيما لا يزال بحسب التعلّقات.

[شماره صفحه واقعى : ١٢٤]

ص: ١٢٤

وحاصله أنّ المتّصف بها هو الكلام اللفظي لا النفسي المتعلّق به. وفيه أنّ اتّصاف الكلام اللفظي بتلك الصّفات يستلزم اتّصاف الكلام النفسي الّذي هو مدلول كلام اللفظي كما لا يخفى ، على أنّ المدّعى حدوث الكلام اللفظي وأما انتفاء الكلام النفسي فبنا على أنّ النفساني غير معقول. وأما أنّ معنى كونه تعالى متكلّمًا كونه موجدا للكلام لا كونه متّصفاً به فلامتناع قيام الحوادث بذاته تعالى.

وتفسير الأشاعره لكلام الله تعالى بالمعنى القائم بذاته تعالى المسمّى بالكلام النفسي غير معقول ، أي غير متصوّر لأنّه غير العلم والقدرة والإرادة وسائر الصّفات المشهوره ، وغير هذا الصّفات غير متصور ، فالكلام النفسي غير متصوّر وما لا يكون متصورا لا يصحّ اثباته ، كذا قالوا.

وفيه أنّ الكلام النفسي وإن كان غير متصور بالكنه وبخصوصه لكنّه متصور بوجه ما ، والتصور بوجه ما كاف في الإثبات ، على أنّ المطلوب نفى الثبوت لا نفى الإثبات ، اللهم إلّا أن يقال المراد ما لا يكون متصورا بوجه ما لا يكون إثباته على تقدير وقوعه صحيحا صادقا لعدم ثبوته في الواقع بناء على امتناع المجهول المطلق.

ويحتمل أن يكون قوله : غير معقول بمعنى باطل كما هو المتبادر عرفا. ووجهه أنّ الأشاعره فسّروا الكلام النفسي بالمعنى القائم بالنفس الّذي هو المدلول الكلام. اللفظي ، ومغاير للصّفات المشهوره ، ولا شكّ أنّ ذلك المدلول مركّب من ذوات وصفات يمتنع قيامها بذاته تعالى ، فقيامه به باطل قطعاً.

واعلم أنّ لصاحب المواقف رساله مفرده في تحقيق الكلام النفسي ، محصّيه لها أنّ لفظ المعنى يطلق تاره على مدلول اللفظ ، وتاره على معنى القائم بالغير ، والأشعري لما قال الكلام هو المعنى النفسي توهم الأصحاب أنّ مراده مدلول اللفظ وهو القديم عنده ، وهو الّذي فهموه منه له مفاصد كثيره كعدم إكفار من أنكر كلامه ما بين دفتي المصحف مع انه علم من الدّين ضروره أنّه كلام الله تعالى حقيقه ، وكعدم المعارضه والتحدّي بكلامه الحقيقي إلى غير ذلك مما لا يخفى على المتفطن في الأحكام الدينيه ، فوجب حمل كلام

[شماره صفحه واقعي : ١٢٥]

ص: ١٢٥

الشيخ على أنه اراد بالمعنى القائم بالغير فيكون الكلام النفسى عنده أمرا شاملا للفظ والمعنى جميعا قائما بذات الله تعالى.

وما يقال من أن الحروف والألفاظ مترتبة متعاقبه ، فجوابه ان ذلك الترتب إنما هو فى التلّفظ لعدم مساعده الآله ، فالحدث هو التلّفظ دون الملفوظ انتهى. وقال بعض المحققين فى شرح المواقف هذا الحمل لكلام الشيخ ممّا اختاره محمد الشهرستاني فى كتابه المسمى بنهايه الاقدام ولا شبهه فى أنه أقرب إلى الأحكام الظاهرية المنسوبة الى قواعد المله وفيه نظر:

أما أولا ، فلان اشتراك كلام الله تعالى بين اللفظى والنفسى يدفع تلك المفاسد قطعاً.

وأما ثانيا ، فلأنه إن اراد بقيام ذلك الأمر الشامل للفظ والمعنى جميعا بذاته تعالى قيامه باعتبار صورته العلميه به تعالى كالفاظ القرآن بالنسبه إلى الحافظ فهو راجع إلى صفه العلم ، مع أنهم اتفقوا على أن كلامه تعالى مغاير للعلم والإرادته وسائر الصيغ المشهوره ، على أنه لا اختصاص للقيام باعتبار صورته العلميه بكلام الله تعالى بل كلام البشر أيضا قائم به تعالى بهذا الاعتبار وكذا سائر الموجودات. وإن اراد قيامه به باعتبار صورته الخارجيه فمن البين المكشوف ان الملفوظ حادث كالتلفظ ، والفرق بينهما فى ذلك خارج عن طور العقل على ما لا يخفى.

الصفه الثامنه : أنه تعالى صادق

الصفه الثامنه من الصفات الثبوتيه أنه تعالى صادق فى جميع أخباره

. اتفق المسلمون على أن كلامه تعالى صادق ، والكذب فيه محال ، وهما يطلقان تاره على ما هو صفه الكلام وتاره على ما هو صفه للمتكلم. فالصدق على الأول عند الجمهور وهو المذهب المنصور كون الخبر بحيث يكون حكمه مطابقا للواقع ويقابله الكذب بمعنى خبر لا يكون حكمه مطابقا للواقع. والصدق على الثانى هو الإخبار عن الشئ على ما هو عليه فى نفس الأمر ويقابله الكذب بمعنى الإخبار عن الشئ لا على ما هو عليه فى نفس الأمر. والدليل على ذلك أنه لو لم يكن كلامه الخبرى صادقا لكان كاذبا بالانحصار

[شماره صفحه واقعى : ١٢٦]

الخبر فيهما على التحقيق ، لكن اللازم باطل ، لأن الكذب قبيح بالضرورة والقبيح محال عليه تعالى كما سيجيء بيانه فالملزوم مثله. وأيضا اللازم باطل لأن الله تعالى منزّه عنه أى عن الكذب لاستحاله التقص عليه أى لأن الكذب نقص بديهة ، والتقص محال عليه بالإجماع. وفي بعض النسخ ولاستحاله التقص عليه بالواو وحينئذ يكون قوله : والله تعالى منزّه عنه أى عن القبيح من الدليل الأول وهى أحسن كما لا يخفى.

واعلم أنّ الدليل الأول من الأدلّة المعتزله ، والثانى من أدلّة الأشاعره ، وفيه أنّ المطلب يقينى ، والدليل المستند إلى الإجماع لا يفيد اليقين إلّا إذا كان الإجماع مقطوعا به وهو فيما نحن فيه ممنوع. على أنّ الإجماع المقطوع به لا يلزم أن يفيد اليقين على رأيهم ، وأيضا الإجماع عندهم إنّما يكون حججه لاستناده إلى النص ، ودلاله النص موقفه على صدق كلام الله تعالى ، فإثبات صدق كلامه تعالى بما يستند إلى النص يستلزم الدور.

وما قال صاحب المواقف من أنّ صدق النبي صلى الله عليه وآله لا يتوقف على صدق كلامه تعالى بل على تصديق المعجزه وهو تصديق فعلى منه تعالى لا قولى على ما بين فى محلّه منظور فيه ، لأنّ المعجزه إنّما يدلّ على صدق النبي فى دعوى النبوه وكونه رسول الله ، وأمّا صدقه فى سائر الاحكام فالظاهر من كلامه أنه لاستدعاء الرساله أن يكون أحكامه من عند الله فيتوقف على صدق كلامه تعالى ، كيف وقد حكم هذا القائل بأن الدليل الأول مبنى على كون الحسن والقبح عقليين ، مع أنه لو لم يتوقف صدق كلام النبي صلى الله عليه وآله على صدق كلام الله تعالى لتم ذلك الدليل على تقدير كون الحسن والقبح شرعيين أيضا. والحق أنه ليس الدليل الأول مبيّنا على كون الحسن والقبح عقليين ، ولا الدليل الثانى مستلزما للدور كما لا يخفى.

وأما ما أورده على الدليل الثانى من أنه إنّما يدلّ على صدق الكلام النفسى دون اللفظى مع أنّ المقصود الأهم إثبات صدقه ، وذلك لأنّ التقص فى كلام اللفظى معناه القبح فى ايجاد وخلق ، وحاصله القبح العقلى وهم لا يقولون به ، فلا يصحّ منهم إثبات صدق

[شماره صفحه واقعى : ١٢٧]

الكلام اللفظى بلزوم التّقص.

فأقول : يمكن دفعه بأنّه إذا ثبت صدق الكلام التّفسى بأى دليل كان يلزم صدق الكلام اللفظى قطعاً ، بناء على أنّ الكلام التّفسى هو مدلول الكلام اللفظى ، ولا شكّ أنّ صدق الدّال وكذبه راجعان إلى صدق المدلول وكذبه. فالفرق فى ذلك بين الأدلّه الدّاله على صدق الكلام التّفسىّ مما وقع من بعض المحقّقين ليس على ما ينبغى.

تأمّل فى هذا المقام حتى ينكشف المرام فإنّه من مزالّ أقدام الأفهام.

[شماره صفحه واقعى : ١٢٨]

ص: ١٢٨

الفصل الثالث من الفصول السبعه في صفاته السلبيه

وقد يسمّى بصفات الجلال ، كما أنّ الثبوتيه تسمى بصفات الكمال ، وهي أى الصفات السلبيه كثيره جدًا ، لكن المذكوره منها هاهنا صفات سبع :

الصفه الأولى : أنه تعالى ليس بمركّب

الصفه الأولى منها أنه تعالى ليس بمركّب لا- من الأجزاء الخارجيه ولا من الأجزاء الذهنيه وإلّا ، أى لأنّه لو كان مركّباً لكان مفتقراً إلى أجزائه أى كلّ واحد من أجزائه ، واللازم باطل ، فالملزوم مثله. وأما بيان الملازمه فلأنّ كلّ مركّب موجود مفتقر إلى كلّ واحد من أجزائه بالضروره ، وأما بطلان اللازم فلأنّ المفتقر إلى الجزء مفتقر إلى الغير ، والمفتقر إلى الغير مطلقاً سواء كان ذلك الغير جزء أو خارجاً ممكن ضروره أنّ الوجوب الذاتى ينافى الافتقار إلى الغير ، وقد ثبت أنّه واجب الوجود لذاته ، هذا خلف. وما قيل فى تقرير هذا الدليل من أنه تعالى لو كان مركّباً لزم الانقلاب ليس على ما لا ينبغى كما لا يخفى.

ثمّ فى هذا الدليل نظر ، لأنّه إن أراد من الافتقار الافتقار فى الوجود الخارجى ، فلا نسلم أنّه تعالى لو كان مركّباً من الاجزاء الذهنيه لكان مفتقراً فى الوجود الخارجى إلى الغير ، وإن أراد الافتقار فى شىء من الوجودين مطلقاً ، فلا نسلم أنّ المفتقر إلى الغير

[شماره صفحه واقعى : ١٢٩]

فى الوجود الذهنى ممكن ، لأن الوجود الذاتى لا ینافى الافتقار إلى الغير فى الوجود الذهنى. نعم یلزم إمكانه بحسب الوجود الذهنى لكنه لیس خلاف المفروض ، ضروره أن الوجود الذاتى باعتبار الوجود الخارجى لا ینافى الإمكان باعتبار الوجود الذهنى.

وبالجمله هذا الدلیل إنما یدل على نفى التركيب من الأجزاء الخارجیه ، والمطلوب على ما تقرّر نفى التركيب مطلقا ، فلا یتّم التقريب ، إلا أن یقال المدعى هاهنا نفى التركيب من الأجزاء الخارجیه فتدبر.

الصّفه الثّانیه : أنه تعالى لیس بجسم ولا عرض

الصّفه الثّانیه من الصّیفات السّلبیه أنه تعالى لیس بجسم ولا عرض الجسم عند الحكماء وبعض المتكلمین هو الجوهر القابل للأبعاد الثّلاثه ، وعند بعضهم هو الجوهر المركّب من جزءین فصاعدا ، والجوهر عندهم هو الحادث المتحیز لذاته ، والعرض هو الحالّ فى المتحیز لذاته ، وإلا أى إن كان جسما او عرضا لافتقر إلى المكان واللّازم باطل ، فالملزوم مثله ، أما الملازمه فلأنّ كلّ جسم متمكّن ، أى متحیز لما عرفت سابقا ، وكلّ متمكّن محتاج إلى المكان ای الحیز ، وهو عند المتكلمین الفراغ الموهوم الذى یشغله الجوهر ، فىكون كلّ جسم مفتقر إلى المكان ، وكذا كلّ عرض حالّ فى المتمكّن مفتقر إليه ، والمفتقر إلى المفتقر إلى الشّیء مفتقر إلى ذلك الشّیء ، فىكون كلّ عرض مفتقر إلى المكان ، فثبت أنه تعالى لو كان جسما أو عرضا لكان مفتقرا إلى المكان. وأما بطلان اللّازم فلأنّ الافتقار إلى الغير یستلزم الإمكان ، هذا خلف.

وفیه نظر ، لأنّه إن أراد بالافتقار إليه فى الوجود فالملازمه ممنوع ، لأنّ المتمكّن إنما یفتقر إلى المكان فى تمكّنه لا فى وجوده ، وإن أراد الافتقار فى التمكن ، فالملازمه مسلّمه ، لكن بطلان اللّازم ممنوع ، إذ الافتقار فى التمكن لا یستلزم الإمكان المنافى للوجود الذاتى كما لا یخفى.

أقول یتجه أيضا أنه لو صحّ ذلك الدلیل لزم أن یكون الله تعالى مع العالم مثلا ، وهو باطل بديهه واتّفاقا ، وذلك لأنّه تعالى لو كان مع العالم لافتقر إلى العالم ، واللّازم باطل فالملزوم مثله ، وما هو جوابنا فهو جوابكم.

[شماره صفحه واقعی : ۱۳۰]

ص: ۱۳۰

وأيضاً العرض على ما فسّره المتكلمون هو الحال في المتمكّن ، ولا نسلم أنّ كلّ حال في شيء مفتقر إليه في الوجود ، لجواز أن يكون المحلّ مفتقر إلى الحال فيه كما في الصّوره الجسميّة الحالّة في الهبولى المفتقره إليها في الوجود على رأى الفلاسفه ، وهذا وإن لم يقل به المتكلمون لكنّه كاف في إيراد المنع على دليلهم. وأمّا على ما فسّره الفلاسفه ، وهو الحال في الموضوع ، اى المحلّ المقوم لما حلّ فيه فهو لا يستلزم المكان فضلاً عن الافتقار إليه ، إذ الموضوع أعمّ من أن يكون متمكّناً أولاً ، اللهم إلّا أن يفسر العرض هاهنا بالحال في المتمكّن المفتقر إليه وسيجيء زياده تحقيق لهذا المقام ، على أنّه لو تمّ افتقار العرض إلى محلّه المتمكّن لكفى في نفي العرضيّة فلا حاجة إلى بيان افتقاره إلى المكان فتأمّل جدّاً.

وأيضاً لو كان الله تعالى جسماً أو عرضاً لا تمتنع انفكاكه عن الحوادث واللّازم باطل فالملزوم مثله. أمّا الملازمه فلائذ كلّ جسم وعرض يمتنع انفكاكه عن الحركة والسّكون كما مرّ بيانه ، وأمّا بطلان اللّازم فلائذ كلّما يمتنع انفكاكه عن الحوادث فهو حادث وقد مرّ بيانه أيضاً ، فيكون الله تعالى على تقدير امتناع انفكاكه عن الحوادث حادثاً وهو محال ، لأنّه قد ثبت قدمه فيما سبق ، هذا خلف. أو لأنّه قد ثبت وجوبه الذاتى والحدوث يستلزم الإمكان ، هذا خلف. ويمكن الاستدلال على نفس الجسميّة والعرضيّة على رأى المتكلمين بأنّهما قسمان للحدث عندهم فيكونان حادثين قطعاً.

ولا يجوز أن يكون البارى تعالى في محلّ أى لا يمكن حلوله في شيء أصلاً وإلّا أى وإن أمكن حلوله في شيء لا فتقر إليه أى لا يمكن افتقاره تعالى في وجوده إلى ذلك الشىء ، وامكان افتقاره في الوجود إلى العير باطل كافتقاره فيه إليه ، ضروره أنّ امكان المحال محال أيضاً ، أو المعنى إن حلّ البارى تعالى في شيء لا فتقر إليه ، لكن افتقاره إليه محال قطعاً ، فيكون حلوله في شيء محالاً ، وهذا معنى عدم امكان حلوله في شيء.

والدليل على أنّ الحلول يستلزم الافتقار إلى المحلّ أنّ المعقول من الحلول هو الحصول على سبيل التبعيّة ، وهو يستلزم الافتقار إلى المحلّ هذا خلاصه ما قيل.

اقول : فيه نظر ، لأننا لا نسلم أنّ الحلول هو الحصول على سبيل التبعيّة ، سواء أريد

[شماره صفحه واقعى : ۱۳۱]

ص: ۱۳۱

به التبعيه فى الوجود أو التبعيه فى التحيز بمعنى أن يكون المحل واسطه فى عروض التحيز له على ما قيل ، بل الحلول هو الاختصاص الناعت بالمنعوت ليتأول حلول الصيفات فى ذات الواجب على رأى الاشاعره ، على أن استلزام التبعيه فى التحيز للافتقار إلى المحل غير مسلّم ، ألا يرى أن صاحب المواقف جعل الاستدلال بكون الحلول هو الحصول على سبيل التبعيه مقابلا للاستدلال باستلزامه الافتقار إلى المحل ، وبالجمله كون الحلول مستلزما للافتقار إلى المحل ممنوع كما فى حلول الصوره فى الهبولى على رأى الحكيم ، نعم الحلول بمعنى التبعيه فى التحيز يستلزم الافتقار إلى الحيز بناء على ما ادعوا من أن التحيز يستلزم الافتقار إلى الحيز ، وسيجىء الكلام فيه تفصيلا .

واعلم أنه قد نقل عن بعض المتصوفه أنه تعالى يحل فى العارفين وعن النصارى أنه حل فى عيسى عليه السلام ، فإن أرادوا بالحلول المعنى المذكور فلا شك فى بطلانه لما عرفت ، وإن أرادوا معنى آخر فليبين أولا حتى نتكلم عليه ثانيا . وأما ما نقل عن الإنجيل مما يدل على أن عيسى عليه السلام عبر عن الله تعالى بالأب وصرح بحلوله فيه فى جواب يوحنا وهو واحد من الحوارين ، فعلى تقدير صحته وعدم تحريفه محمول على أنه من قبيل المتشابهات وهى كثيره فى الكتب الالهيه ، ويردها العلماء بالتأويل إلى ما علم صحته بالدليل ، فيجوز أن يكون المراد من الحلول الاختصاص واللطف ومن الأب المبدأ كما أن القدماء كانوا يسمون المبادئ بالآباء .

وقد نقل عن بعض غلاه الشيعه أنه تعالى حل فى الأئمه المعصومين عليهم السلام ، بناء على أن الظهور الزوحنى فى صوره الجسمانى ممكن كظهور جبرئيل فى صوره دحيه الكلبي ، فلا يبعد أن يظهر الله تعالى فى صوره بعض الكاملين كامير المؤمنين عليه السلام وعترته الطاهرين ، لأنهم أكمل الخلق وأشرفهم ، وأنت تعلم أن الظهور غير الحلول وأن جبرئيل لم يحل فى دحيه الكلبي بل ظهر بصورته ، فالظاهر أنهم أرادوا بالحلول الظهور .

ولا يجوز أن يكون فى جهه كالعلو والسفل وغيرهما . وهى إما حدود وأطراف الأمكنه ، أو نفس الأمكنه باعتبار عروض الإضافه إلى شىء وإلا أى وإن كان الله تعالى

[شماره صفحه واقعى : ١٣٢]

ص : ١٣٢

فى جهه افتقر إليها لأن كل ما هو فى جهه يفتقر إليها ضروره ، فيلزم افتقار الواجب بالذات إلى الغير وهو ينافى الوجود الذاتى قطعاً.

اقول : فى نظر ، لأدنى ما يكون فى جهه إنما يفتقر إليها فى كونه فيها لا فى وجوده ، وما ينافى الوجود الذاتى إنما هو الافتقار إلى الغير فى الوجود لا غير ، على أنه لو صح هذا الدليل لزم امتناع اتصافه تعالى بالصفات النسبىه مثل كونه رازقاً وخالقاً إلى غير ذلك كما أشرنا إليه.

وقد خالف فيه المشبهه واتفقوا على أنه تعالى فى جهه الفوق ، لكن اختلفوا فى كونه فى الجهه مثل كون الأجسام فيها أولاً ، والأول باطل لما عرفت ، والتزاع فى الثانى راجع إلى اطلاق اللفظ دون المعنى ، ومستندهم فى ذلك الظواهر السميّه وهى متأوله قطعاً على ما فصل فى محلّه. ولا يصح أى لا يمكن طاربه عليه اللذّه والألم أى لا يصح طريانه.

اعلم أنّ الظاهر المشهور عند المتكلمين أنّ اللذّه والألم مطلقاً من الكيفيات النفسانيه ، وتصوّرها على وجه تميزهما عمّا عداهما بديهي لا يحتاج إلى تعريف ، فإنّ الإحساس الوجدانىّ بجزئياتهما قد أفاد العلم بمفهومهما على وجه يتأتى تحصيل مثله بطريق الاكتساب كما فى سائر المحسوسات على ما لا يخفى على ذوى انصاف ، وأنه يتمتع اتصافه تعالى بمطلق اللذّه والألم وهو المتبادر من عباره الكتاب لأنهما من الكيفيات المختصّه بذوات الأنفس ، والله تعالى منزّه عن النفس. ولكونهما تابعين للمزاج المستلزم للتركيب ، لأنّ السبب القريب للذّه اعتدال المزاج والألم سوءه على ما هو المختار عند المحققين. ويبتنى عليه قوله لامتناع طريان المزاج عليه تعالى وهذا لأنّ المزاج كفيّه متشابهه حاصله للمركبات العنصرية بسبب انكسار الكيفيات المتضاده لأسطقساتها المتفاعله عند امتزاجها وتماسها ، إمّا بأن تخلع تلك الأسطقسات كيفياتها المتعدده وتلبس كفيّه واحده حقيقه على ما هو مذهب الأطباء ، أو ينكسر تلك الكيفيات عن صورتها ويتقارب بحيث تصير كفيّه واحده ملتئمه من تلك الكيفيات المنكسره

[شماره صفحه واقعى : ۱۳۳]

ص: ۱۳۳

على ما هو مذهب الحكماء فالمزاج على المذهبيين يستلزم التركيب ، وقد ثبت امتناع التركيب عليه تعالى ، فيلزم امتناع أتصافه تعالى بالمزاج وتوابعه من اللذة والألم وغيرهما ، وللمناقشه في الدليلين مجال واسع على ما لا يخفى .

وقال الحكماء اللذة إدراك الملائم من حيث هو ملائم ، والألم إدراك المنافر من حيث هو منافر ، وكلّ منهما حسيّ إن كان إدراكا بالحسّ ، وعقلّيّ إن لم يكن إدراكا به ، فهم يثبتون له تعالى اللذة العقلية ، لأن من أدرك كمالا في ذاته التذّ به ضروره ، ولا شكّ أنّ كمالاته تعالى أجلّ الكمالات ، وإدراكه أقوى الإدراكات ، فوجب أن يكون لذّته أقوى اللذات ، ولذا قالوا أجلّ مبهج هو المبدأ الأوّل بذاته ، وينفون عنه اللذة الحسيّيه لكونها من توابع المزاج ، والألم مطلقا لأنّه تعالى منزّه عن أن يكون شيء منافرا ومنافيا له ، إذ الشيء لا يكون منافيا لمبدئه ، ووافقهم بعض المحقّقين منّا .

وفيه نظر ، أمّا أولا- فلائنا لا- نسلم أنّ اللذة نفس الإدراك بل هي مسببه عنه ، ولو سلّم ذلك فلا نسلم أنّها مطلق الإدراك ، بل هي الإدراك النفسانيّ دون ادراكه تعالى لكونهما مختلفين قطعا .

وأیضا لا نسلم أنّ الشيء لا يكون منافيا لمبدئه بوجه ما ، لجواز أن يكون المعلول منافيا للعلّه من بعض الوجوه كبعض أفعال العباد بالنظر إليه تعالى وهو علّه لها ولو بواسطه فليتأمل .

فقد بان من ذلك البيان أنّ امتناع مطلق الألم عليه تعالى متفق عليه بين العقلاء ، وأمّا امتناع مطلق اللذة فمختلف فيه بين جمهور المتكلمين والحكماء ، فالقول بأنّ نفى مطلق اللذة عنه تعالى من المتكلمين يحتمل أن يكون لعدم الشرع بذلك ، فإنّ أسماء الله تعالى توقيفيّه ليس من الأدب إطلاق شيء منها عليها إلّا بإذن الشارع غير ظاهر كما لا يخفى .

ولا يتحد أي لا يمكن اتحاده تعالى بغيره الاتحاد الحقيقي أن يصير شيء بعينه شيئا آخر من غير أن يزول عنه شيء أو ينضم إليه . وقد يطلق الاتحاد بطريق المجاز

[شماره صفحه واقعي : ۱۳۴]

ص: ۱۳۴

على معنيين آخرين : أحدهما أن يصير شىء ما شيئاً آخر بطريق الاستحاله فى ذاته أو صفته الحقيقىة كما يقال صار الماء هواء أو صار الأسود أبيض وثانيهما أن يصير شىء بانضمام شىء آخر إليه حقيقه واحده بحيث يكون المجموع شخصاً واحداً حقيقياً كما يقال : صار التراب طينا والكلّ محال فى حقّه تعالى . أمّا الأول ، فلامتناعه فى الواجب والممكن مطلقاً وقد ادعوا أنّه ممّا يحكم به بديهه العقل ، وما يذكر فى توضيحه إنّما هو من قبيل التنيهات فالمناقشه لا يجدى كثير نفع . وأمّا الثانى ، فلأنّ الاستحاله الذاتيه تستلزم انتفاء الذات ، وهو يناهى الوجوب الذاتى قطعاً . والاستحاله الوصفيه تستلزم تبدل الصفه الحقيقيه وهو مستلزم للنقص فى ذاته تعالى مع كونه منزهاً عن ذلك إجماعاً . وأمّا الثالث ، فلأنّه إن لم يكن شىء من الواجب وما انضم إليه حالاً فى الآخر امتنع أن يتحصّل منهما حقيقه واحده بالضرورة ، وإن كان أحدهما حالاً فى آخر ، فإن كان الواجب حالاً يلزم احتياجه إلى الغير وهو محال ، وإن كان الآخر حالاً فيه لكان الحالّ عرضاً ضروره استغناء المحلّ لكونه واجبا ، ولا يحصل من العرض ومحلّه حقيقه واحده حقيقه بل ماهيه اعتباريه .

اقول : فيه نظر ، أمّا أولاً ، فلأنّنا لا نسلّم أنّ تبدل صفته الحقيقيه يستلزم النقص فى ذاته وسيجىء تفصيله . وأمّا ثانياً ، فلأنّنا لا نسلّم أنّه لو لم يكن احدهما حالاً فى الآخر امتنع أن يتحصّل منهما حقيقه واحده حقيقيه ، ولو سلّم فيجوز أن يكون الواجب حالماً ولا يلزم احتياجه فى الوجود إلى الغير ، إذا الحلول لا يستلزم احتياج الحالّ إلى المحلّ فى الوجود على ما قالوا فى حلول الصوره والهولى ، ولو سلّم فيجوز أن يكون الحالّ عرضاً ، والحكم بأنّه لا يتحصّل من العرض ومحلّه حقيقه واحده حقيقيه ممنوع على ما قالوا فى السيرير أنّه مركّب من القطع الخشبيّه والهيئه الاجتماعيه التى هى عرض هذا . والظاهر أنّ المراد من الأتحاد هاهنا هو الأتحاد الحقيقى ومعنى قوله لامتناع الأتحاد مطلقاً أنّ الأتحاد الحقيقى محال فى كلّ موجود سواء كان واجبا أو ممكناً كما يشهد به البديهه ، فيلزم امتناعه فى حقّه تعالى بطريق الأولى ، وحمل الأتحاد على الأعمّ من المعنى الحقيقى والمعنيين

[شماره صفحه واقعى : ۱۳۵]

المجازيين ، وجعل قوله : مطلقا إشاره الى هذا التعميم كما وقع في بعض الشروح تكلف لا يخلو عن تعسف.

وربما ينسب الى التصاري القائلين بحلولة في المسيح القول بآتحاده تعالى به والى بعض المتصوفه القائلين بحلولة تعالى في العارفين القول بآتحاده تعالى بهم ، بناء على أنّ كلام هاتين الفرقتين مضطرب بين الحلول والآتحاد ، والكلام معهم في الآتحاد كالكلام معهم في الحلول. فليتأمل.

وانت تعلم أنه لا يظهر وجه مناسب لجمع المصنّف عده من الصّفات وعدّها صفة واحده من الصّفات السّلبيه كما لا يخفى.

الصّفه الثالثه : أنه تعالى ليس محلا للحوادث

الصّفه الثالثه من الصّفات السّلبيه أنه تعالى ليس محلا للحوادث أى يتمتع أن يقوم به حادث ، خلافا للكراميه فإنهم يجوزون قيام الحوادث به تعالى كالإراده والكلام كما مرّت إليه الإشاره ، وللمجوس فإنهم يجوزون قيام كلّ صفة حادثه من صفات الكمال به تعالى. وأما قيام الصّفات الاعتباريه المتجدده به تعالى مثل كونه مع العالم بعد ما لم يكن معه ، وكونه رازقا لزيد في حياته غير رازق له بعد مماته فجائز اتفاقا.

واحتجوا على ذلك بوجه أورد المصنّف وجهين منها وأشار إلى أحدهما بقوله : لامتناع انفعاله عن غيره وتقريره أنه لو قام به حادث لكان منفعلا متأثرا عن غيره واللازم باطل فالملزوم مثله. أما الملازمه ، فلاّن الحادث لا بدّ له من علّه ، ولا يجوز أن يكون علته عين الدّات أو شيئا من لوازم الدّات وإلا لزم قدم الحادث لقدم علته فيلزم أن يكون علته أمرا منفصلا عن الدّات فيكون الدّات متأثرا عنه. وأما بطلان اللازم فلاّن تأثره تعالى عن غيره يستلزم احتياجه في صفته الكماليه إلى الغير وهو محال.

وفيه نظر ، أما أولا فلاّنه يجوز أن يكون علّه ذلك الحادث عين الدّات إمّا بطريق الاختيار بأن يكون الدّات مقتضيا له بانضمام الإراده على ما هو رأى المتكلّمين

[شماره صفحه واقعي : ١٣٦]

كما فى ساير الحوادث. وإمّا بطريق الإيجاب بأن يكون ذلك الحادث مسبوقا بحادث آخر هو أيضا من صفات الكمال له تعالى ، وذلك الأمر مسبوقا أيضا بحادث آخر كذلك لا- إلى نهايه على ما هو رأى الحكماء كما قالوا فى حركات الأفلاك ، وعلى هذا لا يلزم تأثره تعالى عن غيره بل إنّما يلزم احتياجه فى صفاته الكماله إلى صفات كماله أخرى ، ولا استحاله فيه.

لا يقال : لو تسلسلت الحوادث فى ذاته تعالى يلزم أن لا يكون خاليا عن الحوادث ، وما لا يكون خاليا عن الحوادث حادث وإلا يلزم قدم الحادث فيلزم حدوث الواجب لذاته ، فلا بدّ من الانتهاء إلى صفة حادثه يكون مستنده إلى أمر منفصل عن الذات فيلزم تأثره عن الغير واحتياجه إليه فى صفته الكماله.

لأنّ نقول : لا نسلم أنّ كلّما لا يخلو عن الحادث حادث ، وقد مرّ الكلام فيه تفصيلا.

لا يقال : التسلسل فى الحوادث المتعاقبه باطل على رأى المتكلمين وبرهان التطبيق والتضاييف وغيرهما فيتم الاحتجاج على رأيهم.

لأنّ نقول : قد استدللّ الحكماء أيضا بهذا الدليل حتى قيل هو المعتمد عليه عندهم فى إثبات ذلك المطلوب ويرد الإشكال عليهم قطعا ، لأنّ التسلسل فى الأمور المتعاقبه فى الوجود جائز عندهم على ما مرّ غير مره.

وأما ثانيا ، فلأنّ لا نسلم أنّ كلّ صفة قائمه به تعالى صفة الكمال ، ولو سلّم فلا نسلم أنّ احتياجه تعالى إلى الغير فى صفته الكماله محال ، إنما المحال احتياجه إلى الغير فى وجوده وهو غير لازم ، اللهم إلا أن يتمسك بالإجماع وفيه ما فيه ، وأما فى بعض الشروح من أنّ الانفعال يستلزم المادّه ، والواجب لذاته يمتنع ان يكون ماديا ففيه ما لا يخفى.

وأما ثالثا ، فلأنّ هذا الدليل لو تمّ يدلّ على امتناع اتصافه تعالى بالصّفات الاعتباريه المتجدده أيضا ، وقد عرفت أنّه جائز بالاتفاق ، وأشار إلى الوجه الثانى بقوله وامتناع النقص عليه أى لامتناع طريان النقص وجريانه عليه تعالى. وتقريره ، أنّه لو قام به تعالى حادث لكان ناقصا قبل قيام ذلك الحادث به ، واللّازم باطل

[شماره صفحه واقعى : ١٣٧]

والملزوم مثله. أمّا الملازمه فلأنّ جميع صفاته صفات الكمال ، فلو كان شيء منها حادثا لكان الذات خاليا عنه قبل حدوثه ، والخلوّ عن صفه الكمال نقص. وأمّا بطلان اللّازم فلإجماع على تنزيهه تعالى عن النقص.

وفيه أيضا نظر من وجوه: الأوّل ، أنا لا نسلم أنّ جميع صفاته تعالى صفات الكمال ، لجواز أن يكون له صفه لا كمال في وجوده ولا نقص في عدمه ، الثّاني ، أنا لا نسلم أنّ الخلوّ عن صفه الكمال نقص ، لجواز ان يكون صفه كماله موقوفه على حدوث صفه كماله أخرى وانتفائه ، وهي على حدوث صفه كماله أخرى وانتفائه لا إلى نهايه كما قالوا في حركات الأفلاك ، فلا يكون خلوه تعالى عن صفته الكماله الحادثه نقصا بل هو عين الكمال حيث يتوقّف عليه اتّصافه بصفه كماله أخرى ، بل استمرار كمالات غير متناهيه له.

ويمكن دفعه بأنّ مثل هذا التسلسل باطل ببرهان التطبيق والتضاييف وغيرهما على رأى المتكلّمين وهذا الدليل مبني على رأيهم لا بتنايه على الاجماع والحكماء لا يقولون به كما لا يخفى. الثّالث ، أنّ دعوى الإجماع على تنزيهه تعالى عن النقص ممنوعه لا بدّ له من دليل قطعي ، على أنّ الإجماع لا يفيد على رأى الأشاعره فلا يتمّ الاحتجاج به على المطلب اليقيني على رأيهم. الرّابع ، أنّ هذا الدليل أيضا منقوض بالصفات الاعتباريه المتجدّده له تعالى ، وما هو جوابنا فهو جوابكم.

الفه الرابعه : أنه يستحيل عليه الرّؤيه البصريه

الصّيه الرابعه من الصّيفات السّلبيه أنّه يستحيل عليه الرّؤيه البصريه أى يتمتع طريان الكون مرثيا مبصرا عليه تعالى على أن يكون الرّؤيه بالمعنى المبني للمفعول ، وهذا مذهب المعتزله والحكماء ، وخالفهم الأشاعره والمجسّمه والكراميه.

وتحرير محلّ النزاع أنا إذا علمنا الشّمس علما جليا ثمّ أبصرناها ثمّ اغمضنا العين يحصل ثلاث مراتب من الانكشاف متفاوتة في الجلاء ، فالحال الثالثه أقوى وأجلى من الحاله الأولى ، والثّانيه من كلتا الحالتين ، كما يشهد به الوجدان. فمحلّ النزاع هو الحاله الثّانيه وهي المراد من الرّؤيه في هذا المقام ، فمنعها المعتزله والحكماء في البارى تعالى مطلقا ، وجوّزها الأشاعره في الدّنيا والآخره عقلا ، وحكموا بوقوعها في الآخره سمعا ، لكن من

[شماره صفحه واقعي : ١٣٨]

غير مقابله ومواجهه وقرب وبعد وانطباع صورته من المرئى فى الباصره أو خروج شعاع منها إليها كما هو حكم الرؤيه البصريه فى غيره تعالى. وأما المجسيمه والكراميه فهم يوافقون الأشاعره فى تجويز أصل الرؤيه ، ويخالفونهم فى كفياتها ، فإنهم يجوزون الرؤيه فى بطريق المواجهه والمقابله بناء على أنّ الضروره قاضيه بامتناع الرؤيه البصريه بدونها ، كما يبتنى عليه مذهب المعتزله والحكماء. والظاهر أنّ جمهورهم سيما القائلين بجسميته تعالى حقيقه على صورته إنسان - تعالى الله عن ذلك علوا كبيرا - يجوزون الرؤيه فى بطريق انطباع الصوره فى الباصره ، أو خروج الشعاع منها. فالقول بأنّه لا نزاع للنافين فى جواز الرؤيه بمعنى الانكشاف العلمى ، ولا للمثبتين فى امتناع الرؤيه بانطباع الصوره فى الباصره ، أو خروج الشعاع منها ، بل النزاع إنّما هو الانكشاف التام الذى يحصل لغيره تعالى عند الإبصار كما وقع من بعض المحققين ليس بظاهر.

وإذا تمهّد هذا فنقول : المختار عند أهل الحق مذهب المعتزله والحكماء. والدليل العقليّ على ذلك أنّه لو كان البارئ تعالى مرئيا بالبصر لكان فى جهه ، واللازم باطل فالملزوم مثله. أمّا الملازمه فهى لأنّ كلّ مرئى بالبصر فهو ذو جهه ومكان. وإنّما قلنا كلّ مرئى فهو ذو جهه ومكان ، لأنّه أى كل مرئى إنّما أن يكون مقابلا للرائى كما فى رؤيه الأجسام والأعراض ، أو فى حكم المقابل كما فى رؤيه العكس فى المرآه إذ لا مقابل هاهنا حقيقه بل حكما بالضروره أى اشتراط الرؤيه البصريه بالمقابله ، أو ما فى حكمها ممّا يحكم به العقل بالبديهه وإنكارها مكابره غير مسموعه.

فيقول الأشاعره بأنّ الرؤيه البصريه جائزه فيه تعالى من غير مقابله أو ما فى حكمها كقولهم بأنّه يجوز رؤيه أعمى الصّيين بقه اندلس كلام واه وقع من محض التعنّت والعناد كما هود أبهم ، وإذا كان كلّ مرئى بالبصر مقابلا للرائى أو فى حكم المقابل ، ومن اليبين أنّ كلّما هو مقابل أو فى حكم المقابل ذو جهه فكلّ مرئى بالبصر ذو جهه. وأما بطلان اللازم فلاّنه تعالى إذا كان ذا جهه فيكون جسما لأنّ كلّ ذى جهه جسم وهو أى كونه تعالى جسما محال. وكما بين فى الصّفه الثانيه من الصّفات السّلبيه. ويحتمل أن يكون الضّمير

[شماره صفحه واقعى : ۱۳۹]

ص : ۱۳۹

فى قوله فىكون راجعا إلى كل مرئى بالبصر. وتقرير الدليل هكذا : لو كان البارى تعالى مرئيا بالبصر لكان جسما وهو محال لما تقدم ، والملازمه لأنه لو كان مرئيا بالبصر لكان ذا جهه وكل ذى جهه جسم. وإنما قلنا كل مرئى بالبصر ذو جهه لأنه مقابل الخ. ويتجه على التقريرين أنه لا حاجه فى إثبات المطلوب أى التعرض لكونه تعالى جسما ، بل يكفى التعرض لكونه ذا جهه لأنه كما ثبت امتناع الأول ثبت امتناع الثانى بلا تفاوت ، على أن قولنا كل ذى جهه جسم ممنوع كما لا يخفى.

اللهم إنا أن يقال المراد من الجسم أعم من الجسم والجسمائى ، والتعرض للجسميه تعريض للاشاعره بأنهم من المجسميه فى الحقيقه. ولك ان تجعل قوله فىكون جسما من تتمه قوله لانه إما مقابل ... وقوله وهو محال اشاره إلى بطلان اللآزم فى أصل الدليل.

وتقريره أن يقال : لو كان البارى تعالى مرئيا بالبصر لكان ذا جهه وهو محال لما تقدم ، والملازمه ، لأن كل مرئى بالبصر ذو جهه لأنه مقابل أو ما فى حكمه ، وكلما هو كذلك جسم فىكون كل مرئى بالبصر جسما ، وكل جسم ذو جهه فكل مرئى بالبصر ذو جهه.

وفيه ما لا يخفى مع أن قولنا كلما هو مقابل أو ما فى حكمه جسم بظاهره ممنوع فليتأمل.

ويقرب من هذا الدليل ما قيل أن الرؤيه البصريه يستلزم خروج الشعاع من الباصره إلى المرئى ، أو انطباع صوره المرئى فيها على اختلاف المذهبين ، واللآزم بقسميه محال فيه تعالى ضروره فكذا الملزوم تأمل.

ومن الأدله السميعيه على هذا المطلوب ما أشار إليه بقوله - ولقوله تعالى لموسى عليه السلام (لَنْ تَرَانِي) حيث قال : (زَبَّ أَرْنِي أَنْظُرُ إِلَيْكَ) والحال أن كلمه لن التافيه موضوعه للتأييد أى لتأييد نفى الفعل الذى هو مدخولها بالثقل عن أهل اللغه ، فتدل الآيه على نفى رؤيه موسى عليه السلام له تعالى أبدا ، وإذا لم يره موسى عليه السلام أبدا لم يره غيره إجماعا.

واعترض بأن لا نسلم أن كلمه لن للتأييد مطلقا ، بل هى لتأكيد النفى فى

[شماره صفحه واقعى : ١٤٠]

المستقبل ، أو للتأييد فى الدنيا بدليل قوله تعالى : (وَلَنْ يَتَمَنَّوْهُ أَبَدًا) أى الموت ، لأنهم يتمنونه فى الآخرة للتخلص عن العذاب ، وقوله تعالى : (فَلَنْ أُبْرِحَ الْأَرْضَ حَتَّى يَأْذَنَ لِي أَبِي) لأن حَتَّى يدل على الانتهاء وهو يناهى التأييد المطلق.

اقول : إذا أثبتنا أن كلمة لن للتأييد مطلقا بالنقل عن أهل اللغة ، فالظاهر أنها فى الآيتين المذكورتين وأمثالهما محموله على المجاز ، وهذا القدر كاف فى هذا المقام إذ المقصود تأييد الدليل العقلى بالدليل الثقلى ، وإلا فالمطلب يقينى والدلائل الثقليه فى الأكثر ظنيات.

فالأولى فى تقرير الاعتراض أن يقال : أهل اللغة اختلفوا فى كلمة لن فقال بعضهم للتأييد مطلقا ، وبعضهم أنها للتأييد فى الدنيا ، وقيل هو الحقّ وبعضهم للتأكيد فى المستقبل ، وقال بعضهم لا دلالة لها على التأييد ولا على التأكيد أصلا فلا يثبت كونها للتأييد مطلقا ، ولو سلم فلا يدل تأييد النفى مطلقا على الاستحالة ، والمدعى استحالة الرؤيه البصريه. اللهم إلا أن يستند بالإجماع المركب وفيه ما فيه.

والحقّ أن كلمة لن فى هذه الآيه لتأييد نفى الرؤيه بل لامتناعها بقريته ما بعدها أعنى قوله : (وَلَكِنْ أَنْظُرْ إِلَى الْجَبَلِ فَإِنَّ اسْتِثْقَالَ مَكَانَهُ فَسَوْفَ تَرَانِي) الآيه ، لأن حاصله بحسب الظاهر استدلال على ذلك بأن رؤيه موسى عليه السلام يستلزم استقرار الجبل فى حال التجلى ، واللّازم محال فالملزوم مثله. نعم يمكن جعل هذا الاستدلال أيضا دليلا على امتناع رؤيته على ما لا يخفى. وأيضا هذا الكلام يدل على أن الجبل مع عظم جسامته وغايه صلابته لا يقدر على ورود التجلى عليه بل يضمحل ويصير كأن لم يكن شيئا مذكورا ، فكيف يقدر موسى عليه السلام على رؤيته بالبصر. وربما يفهم من سياق هذا الكلام بحسب الظاهر أن المراد استحالة الرؤيه البصريه لا انتفائها فى الجملة كما لا يخفى على المنصف المتفطن فى معرفه أساليب التراكيب.

واحتجّ المخالف بتلك الآيه على إمكان الرؤيه البصريه من وجهين :

أحدهما أن موسى عليه السلام سأل الرؤيه حيث قال : (رَبِّ أَرِنِي أَنْظُرْ إِلَيْكَ)

[شماره صفحه واقعى : ١٤١]

ولو امتنعت لما سألتها ، لأنه لو علم امتناعها كان سؤالها منه عبثا لا يصدر عن العاقل فضلا عن النبي الكامل ، ضروره ان طلب المحال عبث ، ولو لم يعلم امتناعها لم يصح كونه نبيا كليما ، بل لم يصلح للنبوه ، إذ المقصود من البعثه هو الدعوه ، إلى العقائد الحقه والأعمال الصالحه.

وثانيهما أن قوله تعالى. (فَإِنْ اسْتَفْتَىٰ مَكَانَهُ فَسَوْفَ تَرَانِي) تعليق للرؤيه البصريه على استقرار الجبل ، ولا شك ان استقراره أمر ممكن ، والمتعلق على الممكن ممكن لأن معنى التعليق ان المعلق يقع على تقدير وقوع المعلق عليه ، والمحال لا يقع على شيء من التقادير الممكنه ، وفي كلا الوجهين نظر :

أما الأول فمن وجهين :

أحدهما أنا نختار الشق الأول من التردد ، ونمنع كون السؤال عبثا لجواز أن يكون لظهار امتناع الرؤيه على القوم على أبلغ وجه وأكد طريق ، أو لمزيد الاطمينان بتعاقد العقل والثقل كما في سؤال إبراهيم عليه السلام عن كيفية إحياء الموتى حيث قال : (وَلَكِنْ لِّيَطْمَئِنَّ قُلُوبِي).

وثانيهما أنا نختار الشق الثاني ، ونمنع كون الجاهل ببعض الأحكام في بعض الأوقات غير صالح للنبوه والتكليم ، إذ المقصود من البعثه هو الدعوه إلى الأحكام الشرعيه على سبيل التصريح بحسب تدرج نزول الوحي ، فيجوز أن لا يكون الأنبياء عالمين ببعضها في بعض الأوقات حتى نزول الوحي.

وأما الثاني فمن وجهين أيضا :

أحدهما التقص ، وهو أن يقال : لو صح هذا الدليل لزم أن يكون عدم الواجب لذاته ممكنا ، ضروره أنه يصح تعليق عدمه بعدم العقل الأول على رأى الفلاسفه ، وبعدم الصفات الحقيقيه على رأى الأشاعره بأن يقال إن عدم العقل الأول ممكن قطعا ، وكذا عدم الصفات الحقيقيه على ما لا يخفى.

وثانيهما الحل ، وهو أن يقال : إن أريد بإمكان المعلق فى الآيه إمكانه فى ذاته فمسلم،

[شماره صفحه واقعى : ١٤٢]

ص: ١٤٢

لكن لا نسلم أن المعلق على الممكن في ذاته ممكن لجواز أن يكون الممكن في ذاته محالاً في نفس الأمر ، والمحال في نفس الأمر جاز أن يستلزم محالاً كما أن عدم العقل الأول يستلزم عدم الواجب لذاته. وإن أريد إمكان المعلق عليه في نفس الأمر فهو مسلم ، لجواز أن يكون المعلق عليه استقرار الجبل في حاله التجلي الواقع بعد النظر بدلاله ال فاء في قوله تعالى (وَلَكِنْ أَنْظِرْ إِلَى الْجِبَلِ فَإِنِ اسْتَقَرُّ مَكَانَهُ) ومن الجائز أن يكون استقرار الجبل في تلك الحاله ممتنعاً في نفس الأمر لاقتضاء التجلي ذلك. ولقد بان من هذا البيان أن ما في بعض الشروح من الاستدلال على استحاله رؤيه البصريه بذلك التعليق بناء على أن استقرار الجبل حال تحرّكه محال ، والمعلق على المحال محال ضعيف جداً كما لا يخفى.

وقد اعترض على الوجهين المذكورين بوجوه آخر لا نطول الكلام بإيرادها.

الصفه الخامسه : نفى الشريك عنه

الصفه الخامسه من الصفات السلبيه نفى امكان الشريك عنه أى كون إمكان الشريك منفيًا عنه تعالى ، بمعنى كونه تعالى بحيث لا يمكن له شريك وهو المقصود بالوحدانيه التي هي أعظم أصول الدين وحقيقه التوحيد هي التصديق بأنه تعالى واحد في صفته كما أنه واحد في ذاته ، وإلا لكان الحكم بالوحده لغوا ، وكأنه المراد في مثل قوله تعالى : (قُلْ هُوَ اللَّهُ أَحَدٌ) ، والصفه التي يعتبر الوحده فيها في الشرع على ما يستفاد من كلام بعض المحققين ثلاث : الوجوب الذاتي ، والخالقيه أى الصنع على وجه الكمال ، والقدرة التامه والمعبوديه أى استحقات العباده. فالوحدانيه. إما انتفاء الشريك في الوجوب الذاتي وفي الصنع على وجه القدرة التامه ، أو في استحقات العباده

والمخالف في الأخير جمع المشركين من الوثنيه وغيرهم ، وفي الأولين الثنويه منهم المانويه والديصانيه والمجوس فإنهم قالوا بوجود واجبين أحدهما خالق الخير والآخر خالق الشر إلا أن المجوس ذهبوا الى إن خالق الخير هو يزدان وخالق الشر اهرمن أى الشيطان. والمانويه والديصانيه إلى أن خالق الخير هو التور وخالق الشر هو الظلمه على ما يستفاد من شرح المواقف. والظاهر من عباره الكتاب أن المراد هاهنا نفى الشريك في وجوب الوجود حيث قال في تقرير الدليل الثاني : لاشتراك الواجبين في

[شماره صفحه واقعي : ۱۴۳]

ص: ۱۴۳

كونهما واجبي الوجود.

وأما نفى الشريك في الصنيع مع قدره التامة فربما يستدل عليه بأنه التمانع على ما هو المتبادر منها، إذ الظاهر أن المراد يكون الآلهة في السماء والأرض كونها مؤثره فيهما صانعه لهما لا يمكنه فيهما.

وأما نفى الشريك في استحقاق العبادة، وهو (وَلَا يُشْرِكْ بِعِبَادَةِ رَبِّهِ أَحَدًا)، فقد دل عليه الدلائل السمعية، وانعقد عليه إجماع الأنبياء عليهم السلام فإن جميعهم كانوا يدعون المكلفين أولاً إلى هذا التوحيد وينهونهم عن الاشتراك في العبادة كما لا يخفى.

للسمع يعني أن الدليل على نفى الشريك في وجوب الوجود بمعنى أنه لا يمكن أن يصدق مفهوم الواجب لذاته في نفس الأمر إلا على ذات واحده سمعي وعقلي أما السمعى فكقوله تعالى: (اللَّهُ لَا إِلَهَ إِلَّا هُوَ) و (إِلَهُكُمْ إِلَهٌ وَاحِدٌ)، وغيرهما من الأدلة السمعية وإجماع الأنبياء. وفيه نظر، لأن تلك الأدلة لا يدل على نفى إمكان الشريك في وجوب الوجود صريحا على ما لا يخفى. وأما العقلي فكبرهان التمانع وغيره.

واعلم أن هذا المطلب مما اتفق عليه جمهور العقلاء من المتكلمين والحكماء ولكل منهما أدله عقلية على ذلك. والمشهور منها بين المتكلمين برهان التمانع المشار إليه بقوله تعالى: (لَوْ كَانَ فِيهِمَا آلِهَةٌ إِلَّا اللَّهُ لَفَسَدَتَا) فأراد المصنف بعد الإشارة إلى أدلتهم السمعية أن يشير إليه، وإلى واحد من أدله الحكماء فقال:

وللتمانع أى لإمكان التمانع. وتقريره أنه لو أمكن وجود واجبين لزم أن لا يمكن وجود العالم فضلا عن أن يوجد بالفعل فيفسد أى لم يكون ولم يوجد نظام عالم الوجود واللازم باطل بديهه فالملزوم مثله. وبيان الملازمه أنه لو أمكن وجود العالم على تقدير إمكان تعدد الواجب لا لأمكن بينهما تمانع وتخالف، بأن يريد أحدهما وجود العالم والآخر عدمه معا، لأن الإمكان مصحح للقدره واجتماع الإرادتين ممكن أيضا، إنما الممتنع اجتماع المرادين، وحينئذ إما يحصل المرادان معا أو لا يحصل شىء منهما، أو يحصل أحدهما دون الآخر، والأول يستلزم اجتماع التقيضين، والثانى ارتفاعهما مع عجز كليهما، والثالث

[شماره صفحه واقعي : ١٤٤]

ص: ١٤٤

يستلزم عجز أحدهما ، والعجز دليل الإمكان لما فيه من شائبه الاحتياج. فإمكان العالم على تقدير إمكان تعدد الواجب يستلزم إمكان التمتع المستلزم للمحال. ولا شك أنّ إمكان المحال محال. وأيضا فعلى تقدير إمكان تعدد الواجب يلزم أن لا يمكن العالم بل شيء من الأشياء حتى لا يمكن التمتع المستلزم للمحال.

أقول : فيه بحث ، أمّا أوّلا- فلائنا لا- نسلم أنّ الإمكان مصحح للقدرة على ما عرفت في بحث القدرة. وأمّا ثانيا فلائنا إمكان اجتماع الإرادتين ممكن ، لجواز أن يكون اجتماعهما ممتعا لامتناع اجتماع المرادين. وأمّا ثالثا فلائنا لا نسلم أن العجز دليل الإمكان لأنه إنّما يستلزم الاحتياج في الإيجاد أو الإعدام ، وهو لا يستلزم الإمكان والإمكان لازم للاحتياج في الوجود وهو غير لازم للعجز. اللهم إلّا أن يقال المدعى نفي إمكان واجبين قادرين على الكمال. وما قيل إنّ الاحتياج نقص يستحيل عليه بالإجماع القطعي ففيه أنّ الإجماع القطعي لو ثبت وروده هاهنا فإنّما هو استحاله النقص على هذا الواجب المحقق الوجود لا على مطلق

الواجب. وأمّا رابعا فلائنا هذا الدليل لو صحّ بجمع مقدماته لزم أن لا يوجد واجب أصلا ، لأنه لو وجد واجب لزم أن لا يمكن وجود العالم وإلّا لأمكن أن يتعلّق ارادته بوجود العالم وعدمه معا بعين ما ذكر من الدليل وذلك يستلزم إمكان المحال على الوجه المذكور بعينه وما هو جوابنا فهو جوابكم. وما قيل في دفعه من أنّ تعلّق إرادته الواحد لوجود العالم وعدمه غير ممكن مردود بأنّه منع مشترك لا يقدر في النقص كما لا يخفى. وانت تعلم أنّه يندفع بذلك التقرير الذي أوردناه في الدليل.

قال بعض المحقّقين بعد تسليم خلاصه تلك المقدمات : أنّ قوله تعالى : (لَوْ كَانَ فِيهِمَا آلِهَةٌ ، إِلَّا اللَّهُ لَفَسَدَتَا) حججه إقناعيه والملازمه ظنيّه عاديه على ما هو اللائق بالخطابيات فان العاده جاريه بوجود التمتع والتغالب عند تعدد الحاكم على ما أشرنا إليه في قوله تعالى : (وَلَعَلَّا بَغَضُكُمْ عَلَىٰ بَعْضِ) وإلّا فإن أريد الفساد بالفعل أى خروجهما عن هذا النظام المشاهد فمجرد التعدد لا يستلزمه لجواز الاتفاق على هذا النظام ، وإن أريد إمكان الفساد بالفعل فلا دليل على انتفائه ، بل النصوص شاهده بطى السماوات

[شماره صفحه واقعي : ١٤٥]

ص : ١٤٥

ورفع هذا النظام فيكون ممكنا لا محاله ، وذلك لأن المراد بفسادهما عدم تكوّنهما وعلى هذا يتم الملازمه وبطلان اللّازم قطعاً كما عرفت ، ولا حاجة في دفعه إلى أن يقال الآيه محموله على نفي تعدّد الواجب المؤثّر في السّماء والأرض كما هو المتبادر من قوله فيهما والمراد بفسادهما عدم تكوّنهما ، وعلى هذا يكون الملازمه قطعيه لأنّ وجود الآلهه المؤثّره فيهما يستلزم إمكان التّمناع في التّأثير وهو يستلزم امتناع تعدّد الواجب المؤثّر فيهما ، ويلزم منه عدم تكوّنهما قطعاً ، ضروره أنّ تأثير الواجبين فيهما لا يمكن أن يكون على سبيل التوارد ، فهو إمّا على سبيل الاجتماع أو التوزيع فيلزم عدم تكوّن الكلّ أو البعض على تقدير انتفاء أحدهما ، لأنّه إمّا جزء علّه تامّه للكلّ أو علّه تامّه للجزء فيلزم فسادهما قطعاً بمعنى عدم تكوّن هذا المجموع المشاهد كلّاً أو بعضاً ، لأنّه يتّجه على هذا التّقرير أنّ الظاهر نفي تعدّد الواجب المؤثّر في السّماء والأرض غير كاف في التوحيد المعبر شرعاً ، على أنّه لا يلزم من امتناع تعدّد الواجب المؤثّر انتفاء جزء العلّه أو علّه الجزء ، لجواز أن يكون امتناعه بأن لا يكون هناك إلّا واجب واحد مؤثّر فيهما ابتداء مع أنّ المطلوب ذلك الامتناع ، فلا حاجة إلى بيان استلزامه لشيء آخر على ما لا يخفى ، فليتأمل في هذا المقام جدّاً. وفي هذا المقام أبحاث آخر يستدعي إيرادها رساله مفرده والله وليّ التوفيق.

وأيضاً لا يمكن أن يكون له تعالى شريك في وجوب الوجود لاستلزامه أي إمكان الشّركه في الوجوب التّركيب ، أي إمكان التّركيب الّذي قد ثبت فيما تقدّم استحاله عليه تعالى وفيه ما فيه. وذلك الاستلزام لاشتراك الواجبين على تقدير تعدّد الواجب في كونهما واجبي الوجود ، أي في وجوب الوجود الّذي هو الهيئه المشتركه بينهما على هذا التّقدير قطعاً ، ولا شكّ أنّ التّشارك في الماهيه يستلزم الامتياز بتشخص داخل في هويّه كلّ واحد من المتشاركين فلا بدّ للواجبين من مائز أي مميّز داخل في هويّتهما فيلزم على تقدير تعدّد الواجب تركيب كلّ واحد من الواجبين من الماهيه المشتركه والمميّز.

وفيه نظر ، لأنّه إنّما يتم إذا كان الوجوب وجوديّاً موجوداً في الخارج ، لأنّه

[شماره صفحه واقعي : ١٤٦]

ص : ١٤٦

إذا كان وجوديًا امتنع أن يكون زائدا على الواجب لما تقرّر في محلّه من أنّ الوجوب متقدّم على الوجود ، ولو كان زائدا على تقدير كونه وجوديًا يجب أن يكون متأخرا عن الوجود ، ضروره أنّ الصّفات الوجوديّة متأخّره عن وجود الموصوف ، فيلزم الدّور على تقدير تعدّد الواجب لا يمكن أن يكون الوجوب عين شيء منهما وإلا لم يكن مشتركا بينهما ، فتعيّن أن يكون جزءا مشتركا بينهما ، فيلزم التركيب قطعا. وأمّا إذا كان الوجوب أمرا عدميًا غير موجود في الخارج فلا يتمّ الكلام ، لجواز أن يكون الصّفات العدميّة متقدّمه على وجود الموصوف كالإمكان والاحتياج إلى المؤثّر في الممكنات فلا يلزم التركيب على هذا التقدير ، وإلّا لزم التركيب على تقدير التوحيد أيضا لاشتراك الممكنات في كثير من الصّفات كالوجود المطلق والشّيئيّه والامكان العام.

وقد أشار صاحب الواقف إلى هذا البحث قال : هذا الوجه مبنيّ على أن الوجوب وجوديّ فان تمّ لهم ذلك تمّ الدّست. ونحن نقول لا يتمّ الدّليل على هذا التقدير أيضا ، لجواز أن يكون الوجوب المطلق وجوديًا زائدا على الواجب ذهنا ومتّحدا معه خارجا ، والوجوب الخاص عينه ذهنا وخارجا كما هو مذهب الحكماء في الوجوب والوجود وغيرهما من الصّفات. وعلى هذا قياس ساير الكلّيات الطبيعيّه العرضيّة الموجوده في ضمن أفرادها كالكتاب والضّاحك وغيرهما ، وحينئذ لا يلزم الدّور لأنّ تقدّم الوجوب على الوجود إنّما هو على تقدير مغايرتهما للمذات كما هو مذهب جمهور المتكلّمين. وأمّا على تقدير اتّحادهما معه فلا تقدّم هناك قطعا مع أنّ هذا الدّليل من أدله الحكماء ولهذا بنى على كون المميّز داخلا في الهويّه كما هو رأيهم. وأمّا على رأي المتكلّمين فيجوز أن يكون المميّز خارجا عنهما ، حتّى أنّهم قالوا بأنّ للواجب ماهيّة كليّه ولا يلزم التركيب ، لأنّ التّشخّص خارج عن هويّته فليتأّمّل جدّا.

وفي بعض الشروح أنّه لا يجوز أن يكون الواجب على تقدير اشتراك الواجبين فيه زائدا عليهما ، وإلّا لزم احتياج كلّ منهما إلى أمر زائد منفصل عنه وهو محال. ولا يخفى انه كلام خال عن التّحصيل. وأنت تعلم أنّ هذا الدّليل كما يدلّ على نفى الشّريك في

[شماره صفحه واقعي : ١٤٧]

ص: ١٤٧

وجوب الوجود يدلّ على نفي المثل والتّبدّل، لأنّ المثل في اصطلاح الحكماء والمتكلّمين هو المشارك في تمام الماهية، ولا شكّ أنّ المشاركه في الماهية يستلزم التركيب ممّا به اشتراك وممّا به امتياز. والتّبدّل أخصّ من المثل لأنّه المثل المناوئ أى المخالف على ما قيل، ونفى الأعمّ يستلزم نفي الأخصّ قطعاً. فظاهر أنّ ما في بعض الشروح من أنّ نفي الشريك يستلزم نفي المثل لأنّ المثل أخصّ من الشريك في تمام الحقيقه والتّبدّل بمعنى المثل فاسد من وجهين فتوجّه.

ومن أدقّ ما استدلّ به على امتناع تعدّد الواجب لذاته، أنّه لو تعدّد الواجب لكان مجموعهما ممكناً فلا بدّ من علّه فاعليّه مستقلّه لكن لا يمكن أن يكون تلك العلّه نفس المجموع لاستحاله كون الشئ علّه لنفسه ولا جزءاً منه ولا خارجاً عنه، لأنّ فاعل الكلّ لا بدّ أن يكون فاعلاً لجزء ما منه، فيلزم كون الواجب معلولاً لغيره وهو محال.

اقول: فيه نظر أمّا أوّلاً فلائنه يجوز أن يكون مجموع الواجبين واجباً، إذ الواجب الخارج عن القسمة على رأى الحكماء ما كان وجوده عين ذاته وعلى رأى المتكلّمين ما كان ذاته مقتضياً لوجوده اقتضاء تامّياً ضرورياً، وكلا المعنيين صادق على هذا المجموع قطعاً، واحتياجه إلى الجزء لا ينفي ذلك. وأمّا ما حَقّق في محلّه من أنّ لوازم الوجوب الذاتى استحاله كون الواجب مركّباً فهو على تقدير تمامه مبنى على امتناع تعدّد الواجب، فاثبات هذا بذلك دور. وأمّا ثانياً، فلجواز أن يكون مجموع الواجبين ممكناً وعلّته أحدهما، ولا يلزم أن يكون فاعل الكلّ فاعلاً لجزئه وإنما يلزم ذلك إذا كان إمكان الكلّ واحتياجه إلى الفاعل باعتبار جزء ما منه، وأمّا إذا كان باعتبار نفسه من غير حاجه لشيء من الأجزاء إلى الفاعل كما فيما نحن فيه فلا على ما لا يخفى. وقد سمعت منافى أوائل الكتاب ما ينفعك في هذا الباب.

الصفه السادسة: نفي المعانى والأحوال عنه

الصفه السّادسه من الصفّات السّلبيه نفي المعانى والأحوال عنه أى كونه تعالى بحيث لا يثبت له شئ من المعانى والأحوال، والمراد من المعانى الصفّات الوجوديه الرّائده على الذات، ومن الأحوال الصفّات التّى هي غير موجوده ولا معدومه قائمه بموجود

[شماره صفحه واقعى: ١٤٨]

على ما توهمه مثبتوا الحال من المتكلمين.

وتلخيص الكلام فى هذا المقام أنّ المختار عند أهل الحق وهو مذهب الحكماء أنّه ليس للواجب صفة موجوده زايده على ذاته ، بل وجوده وسائر صفاته عين ذاته ، بمعنى أنّ ما يترتب فى الممكنات على صفة زايده قائمه بها من الوجود والحياء والعلم والقدره وغيرها يترتب فى الواجب على ذاته المقدسه ، خلافاً للاشاعره حيث قالوا جميعاً بسبع صفات حقيقته له تعالى هى : العلم والقدره والحياء والإبراده والتّبع والبصر والكلام ، وبعضهم بها مع التكوين وبعض المعتزله حيث قالوا بأحوال خمس له تعالى هى : العالميه والقادريه والحيه والموجوديه والألوهيه ، وبعض المتكلمين من الأشاعره والمعتزله حيث قالوا بصفات وجوديه أخرى كالبقاء والقدم واليد والوجه وغيرها .

والدليل على نفي المعانى والأحوال عنه تعالى أنّه لو كان البارى تعالى قادراً بقدره زايده وعالماً بعلم زائد وغير ذلك أى أو كان غير ذلك بأن يكون مریداً بإرادته زايده أو قادراً بقادريته زايده وعالماً بعالميه زايده وعلى هذا القياس فى سائر المعانى والأحوال لافتقر فى صفة من صفاته إلى ذلك المعنى المغاير له أى مثلاً ، إذ المراد بالمعنى هاهنا أعم من الصّفة الموجوده والحال ليشتمل الأحوال أيضاً ، ولا شك أنّ كلّ مفتقر إلى الغير ممكن فيكون البارى تعالى ممكناً وقد ثبت وجوبه هذا خلف .

فلما كان ثبوت صفة زايده من المعانى والأحوال له تعالى مستلزماً للمحال وهو افتقاره فى صفة الى الغير المستلزم لإمكان الواجب كان ذلك الثبوت محالاً قطعاً ، فظهر أنّ هذا الدليل كما يدل على نفي المعانى يدل على نفي الأحوال فلا حاجة إلى تخصيصه بنفى المعانى كما يوهمه لفظ المعنى فى نظم الدليل وإثبات نفي الأحوال بدليل آخر وهو أنّ ثبوت الأحوال من توابع ثبوت المعانى فيلزم نفيها من نفي المعانى كما فى بعض الشروح مع أنّ فيه ما لا يخفى .

واعلم أنّ ذلك الدليل أولى مما قيل أنّه لو كان له تعالى صفة زايده وجوديه ، فإن كانت واجبه لذاتها يلزم تعدد الواجب ، وإن كانت ممكنه فإن كان موجدتها ذاته تعالى

[شماره صفحه واقعى : ١٤٩]

ص : ١٤٩

يلزم أن يكون شىء واحد فاعلا وقابلا ، وإن كان غير ذاته يلزم احتياج الواجب الى الغير ، واللوازم كلها باطله وذلك لأنه يرد عليه أن امتناع كون الشىء الواحد فاعلا وقابلا لو تم إنما يتم إذا كان ذلك الشىء واحدا من كل وجه حتى يكون فاعلا وقابلا من جهه واحده وهو فيما نحن فيه ممنوع مع أن الافتقار إلى الغير لازم على جميع التقادير ، فلا حاجة إلى ذلك التردد والتفصيل. نعم يتجه على الدليلين أنهما مبدتان على ثبوت المعنى المطلق له تعالى على ما سيحىء بيانه وسيأتى الكلام فيه تفصيلا.

الصفه السابعة : أنه تعالى غنى ليس بمحتاج

الصفه السابعة من الصفات السلبيه أنه تعالى غنى ، اى ليس بمحتاج إلى غيره أصلا لا فى وجوده ولا فى صفه من صفاته مطلقا ، وذلك لأن وجوده لما تقدم من دليل إثبات الواجب من دون غيره لما سبق دليل نفي الشركه فى وجود الوجود يقتضى استغنائه أى الواجب تعالى عنه أى عن غيره وإلا لكان ممكنا ، ضروره أن الاحتياج إلى الغير ينافى وجود الوجود وافتقار غيره إليه أى افتقار غير الواجب مطلقا إلى الواجب وإلا لكان بعض أعياره واجبا ، ضروره أن الممكن لا بد له من الاستناد إلى الواجب ابتداء او بواسطه على ما سبق بيانه تفصيلا.

أقول : فيه نظر ، لأن الافتقار إلى الغير فى صفه غير الوجود لا ينافى الوجود الذاتى على أن الافتقار فى الوجود إلى الغير إنما ينافى الوجود الذاتى لو استند ذلك الغير إليه على ما مزت الإشارة إليه فليتأمل.

وأنت تعلم أن بيان افتقار غير الواجب إليه زائد لا دخل له فى اثبات المدعى إلا أن يقال فيه إشاره إلى دليل آخر على ذلك المدعى ، وتقريره أن افتقار غير الواجب إليه يستلزم عدم احتياجه إلى الغير وإلا لزم الدور على ما لا يخفى.

[شماره صفحه واقعى : ١٥٠]

الفصل الرابع من الفصول السبعه في العدل

وهو تنزهه تعالى عن فعل القبيح والإخلال بالواجب ، ولا يخفى عليك أنه في الحقيقه من الصِّفَات السِّلْبِيَّه ، وكان الأظهر إدراجه فيها إلّا أنه قد جرت العاده بإفراده عنها في البحث لكثرة مباحثه وعظم شأنه حتّى أنّ المعتزله سمّوا أنفسهم أصحاب العدل والتوحيد ، ولأنّ حاصله أنّ الله تعالى يفعل الواجب ولا يفعل القبيح فهو راجع الى الأفعال الثبوتيه والسلبيه وهى غير الصِّفَات الثبوتيه والسلبيه المذكوره ، ويؤيده أنّ صاحب التجريد عنون الفصل السابق بإثبات الصّانع وصفاته وهذا الفصل بافعاله تعالى ، وفيه اى في هذا الفصل مباحث سته

المبحث الأول : فيما يتوقّف عليه معرفه العدل

المبحث الأول فيما يتوقّف عليه معرفه العدل من تقسيم الفعل إلى القبيح والحسن المنقسم إلى الواجب وغيره مع بيان أنّ الحسن والقبح عقليتان لا شرعيتان.

وتحقيق التقسيم أنّ الفعل الاختياري الصادر بالاختيار عن أولى العلم سواء كان فعل الله تعالى أو فعل العبد ، وسواء كان من أفعال اللسان أو الجنان أو الأركان إن تعلّق بفعله ذمّ يسمّى قبيحا ، وإن لم يتعلّق بفعله ذمّ يسمّى حسنا. وهو إمّا أن يتعلّق بفعله مدح

[شماره صفحه واقعي : ١٥١]

أولاً- فالأول واجب أن تعلق بتركه ذم وإلما فمندوب ، والثاني مكروه إن تعلق بتركه مدح وإلما فمباح فافعال الله تعالى مطلقاً والواجب والمندوب من أفعال العباد داخله في الحسن اتفاقاً وكذا المكروه والمباح على قول الأكثرين. وربما يقال إن تعلق بفعله مدح فهو حسن كالواجب والمندوب ، وإن تعلق بفعله ذم فهو قبيح كالحرام ، وما لا يتعلق بفعله مدح ولا- ذم كالمكروه والمباح خارج عنهما. وأما فعل التائب والساهى وأفعال البهائم فلا يوصف بالحسن والقبح بالاتفاق ، وفي أفعال الصبيان خلاف كذا في شرح المواقف. ومن هاهنا تبين أن ما زعمه الأشاعره أنه لا معنى لوجوب الشيء على الله تعالى توهم فاسد للقطع باستحقاق ترك بعض الأفعال عند العقل الذم سواء صدر من الله او من غيره.

ثم اختلف في أن الحسن والقبح بالمعنيين المذكورين شرعيان أو عقليان ، فذهب المعتزله إلى أنهما عقليان بمعنى أن الحاكم بهما العقل والفعل حسن أو قبيح في نفسه إما لذاته أو لصفه حقيقته لازمه له أو لوجوده واعتبارات فيه على اختلاف فيما بينهم ، والشرع كاشف ومبين للحسن والقبح الثابتين له على احد الأنحاء الثلاثة ، وليس له أن يعكس القضييه بأن يحسن ما قبحه العقل ويقبح ما حسنه. نعم قد يبدل الوجه المحسنه أو المقبحه بحسب تبدل الأشخاص والأوقات ويكشف الشرع عن ذلك التبدل كما في صورته النسخ. وقالت الأشاعره لا حكم للعقل في حسن الأشياء وقبحها بل الشرع هو الميث والمبين لهما فلا حسن ولا قبح قبل ورود الشرع ، وله أن يعكس القضييه فيصير الحسن قبيحاً والقبيح حسناً كما في النسخ.

وللحسن والقبح معنيان آخران لا نزاع في كونهما عقليين : أحدهما كون الصفة الكمال وكون الصفة نقصان ، كما يقال العلم حسن أى صفة الكمال والجهل قبيح أى صفة النقصان. وثانيهما ملائمه الغرض ومنافرتة ، يقال هذا حسن أى موافق للغرض وذاك قبيح أى مخالف له.

والمختار عند أهل الحق مذهب المعتزله لقولهم ولهم في إثبات ذلك وجوه كثيرة اشار المصنف إلى اثنين منها. احدهما أنه لو كان الحسن والقبح شرعيين لما حكم العقل بهما مع

[شماره صفحه واقعي : ۱۵۲]

ص: ۱۵۲

قطع النظر عن ورود الشرع قطعاً ، لكنّ اللازم باطل لأنّ العقل قاضى اى حاكم بالضرورة أى بالبديهه مع قطع النظر عن ورود الشرع أن اى بانّ من الأفعال الاختياريّه للعباد ما هو حسن كردّ الوديعه إلى صاحبها والإحسان أى الإنفاق على الفقراء والمساكين ، والصدق التّام فى الدّين والدّنيا ، وبعضها الأحسن ومنها أى الأفعال ما هو قبيح كالظلم هو التّعدي على الغير ، أو وضع شىء فى غير محلّه مطلقاً والكذب الضّار فى الدّين والدّنيا. ولهذا أى لأنّ العقل يحكم بحسن بعض الأفعال وقبح بعضها بالضرورة مع قطع النظر عن الشرع حكم بهما أى بحسن بعض الأفعال وقبح بعضها من نفي الشّرائع وأنكرها كالملاحده هم الّذين مالوا عن الإسلام إلى الكفر ، وعن ظواهر النّصوص إلى بواطنها إسقاطاً للأحكام الشرعيّه ، وتخريفاً للأركان الدّينيّه من الإلحاد وهو الميل والعدول وسّموا باطنيّه أيضاً لادعائهم أنّ النّصوص ليست على ظواهرها بل لها معان باطنه لا يعرفها إلّا المعلّم ، بناء على ما زعموا أنّ النّظر الصحيح لا يفيد العلم المنجى من غير معلّم. وحكماء الهند هم جماعه من الحكماء مشهورون بإنكار الشّرائع والأديان ، فثبت أنّ العقل حاكم بحسن بعض الأفعال وقبح بعضها مع قطع النظر عن الشرع ، وألّا لما حكم بهما منكره فقوله : ولهذا ... اشاره الى دليل قوله : العقل قاضى بالضرورة على ما يدلّ عليه سياق الكلام ويقتضيه قوله : لهذا إذ المشهور فى مثله ان ما بعده إنّ لما قبله لمّ لما بعده وهو المطابق لكلام القوم فى تقرير هذا الدليل ، فجعله إشارة الى دليل على حده على أصل الدّعوى كما يستفاد من كلام بعض الشارحين ليس على ما ينبغى. لكن يرد عليه أنّ حكم منكر الشرع بحسن بعض الأفعال وقبح بعضها لا يدلّ على كون العقل حاكماً بالبديهه على ذلك ، اللهم إلّا أن يجعل قوله : بالضرورة جهه للقضيّه لا إشاره إلى بدايهه حكم العقل ويراد بحكم العقل بذلك حكمه به مع قطع النظر عن الشرع.

ثمّ أقول هذا الدليل إنّما يدلّ على أنّه ليس جميع أفراد الحسن والقبح شرعيّه بمعنى رفع الإيجاب الكلى لا على أنّه لا شىء من أفرادهما شرعيّا بمعنى السلب الكلى ،

[شماره صفحه واقعى : ١٥٣]

ص: ١٥٣

لأنَّ حكم العقل مع قطع النظر عن الشَّرْع لا يجرى في جميعها ، حيث قالوا إنَّ حكم العقل بالحسن والقبح قد يكون ضروريًا من غير ملاحظه الشَّرْع كحسن الصِّدق الضَّار وقبح الكذب النَّافع. وقد يكون موقوفًا على ملاحظه الشَّرْع بمعنى أنه لما ورد الشَّرْع بحسن شيء أو قبحه علم أنَّ هناك جهه عقليه للحسن أو القبح كحسن صوم آخر رمضان وقبح صوم أوّل شؤال ، فحكم العقل بالحسن والقبح في هذا القسم موقوف على كشف الشَّرْع عنهما ، وفي القسمين الأوّلين مؤيّد به. وبالجملة المدعى أنَّ الحسن والقبح عقليان بمعنى الإيجاب الكلّي والدليل إنّما ينتهض على أنّهما عقليان في الجملة بمعنى الإيجاب الجزئيّ فلا يتمّ التقريب. اللهم إلّا أن يقال اذا بطل كون جميع افراد الحسن والقبح شرعيه ثبت كون جميعها عقليه بناء على أنّه لا قائل بالفصل ، وفيه ما فيه مع أنّه ينافى ما صرّحوا به من أنّ هذا الدليل من الأدلّه التحقيقيه لهم على هذا المطلب.

وقد أجب عن ذلك الدليل بأنّ العقل إنّما يحكم بالحسن والقبح في الصّوره المذكوره بمعنى ملائمته الغرض ومنافرته أو الكون صفه كمال والكون صفه نقص لا بالمعنى المتنازع فيه.

أقول العقل كما يحكم بحسن الصِّدق النَّافع وقبح الكذب الضَّارّ مثلاً بالمعنيين الأوّلين من غير ملاحظه الشَّرْع ، كذلك يحكم بهما بالمعنى المتنازع فيه من غير ملاحظته بل مع إنكاره أيضًا ، ومنع ذلك مكابره غير مسموعه كما لا يخفى على من له أدنى إنصاف. وثانيهما ما يدلّ عليه قوله : ولأنّهما أى الحسن والقبح وهو عطف على ما يفهم من فحوى الكلام كأنه قال الحسن والقبح عقليان لأنّ العقل قاض بالضروره ... ولأنّهما وقال : ولو انتفيا عقلا لكان أخصر وأظهر أى لو انتفى الحسن والقبح في العقل أى كونهما عقليين لانتفيا سمعا أى فى السَّمْع أى انتفى كونهما شرعيتين أيضا واللّازم باطل فالملزوم مثله. أمّا الملازمه فلا أنّ الشَّرْع إنّما يدلّ على الحسن والقبح بالمعنى المتنازع فيه باعتبار دلالتة على الاخبار عنهما صريحا أو ضمنا فى ضمن الأمر والنهى وقبح الكذب وتنزّه الشَّارع عن القبيح ، ولو لم يكن الحسن والقبح عقليين لم تثبت المقدمه الثانيه لانتفاء

[شماره صفحه واقعى : ١٥٤]

ص : ١٥٤

ثبوت قبح الكذب حينئذ أى حين اذ لم يكن الحسن والقبح عقليين حال كون الكذب صادرا من الشارح ، لا عقلا إذا المفروض خلافه ، ولا شرعا لأنه لو كان ثبوت قبح الكذب بالشرع الابدى يتوقف دلالته على الحسن والقبح على ثبوت قبح الكذب لزم الدور قطعاً. وأما بطلان اللّازم فلاستلزامه انتفاء الحسن والقبح مطلقا وهو باطل بديهه واتّفاقا.

وأجيب عنه بأننا لا- نجعل الشّرع دليل الحسن والقبح ليرد ما ذكرتم ، بل نجعل الحسن عباره عن كون الفعل متعلّق الأمر والمدح والقبح عباره عن كون الفعل متعلّق النهي والذّم أقول : يمكن دفعه بأنّ الحسن والقبح لو كانا شرعيين بالمعنى المتنازع فيه لامتنع إثباتهما والعلم بهما ، لأنّ إثباتهما على هذا التقدير إنّما يكون بالشّرع وقد عرفت ان إثباتهما بالشّرع يستلزم الدور فيمتنع إثباتهما حينئذ مع اتّفاق المتخاصمين على إمكان اثباتهما ، فعلى هذا يبطل كونهما شرعيين ، والمفروض أنّهما ليسا عقليين فيبطلان رأسا ، هذا خلف ، على أنّ قوله : بل نجعل الحسن عباره ... لا يوافق تحرير محلّ النزاع كما لا يخفى. نعم هذا الدليل أيضا إنّما يدل على رفع الإيجاب الكلّي لا على سلب الكلّي الابدى هو المطلوب ، إلّا أن ينتهى الكلام على أنّه لا قائل بالفصل فيكون من الأدلّه الإلزاميّة لهم على هذا المطلب من وجهين ، مع أنّ فيه ما أشرنا إليه فى صفه الصّدق من الصّفات الثبوتيه فليتأمل.

المبحث الثّانى : فى أنا فاعلون بالاختيار

المبحث الثّانى من المباحث الستة فى أنا فاعلون بالاختيار

اعلم أنّهم اختلفوا فى أفعال العباد اختلافا عظيما ، فذهب جمهور المعتزله إلى أنّ المؤثّر فيها قدره العباد فقط على سبيل الاختيار ، والفلاسفه وامام الحرمين إلى أنّ المؤثّر فيها قدرتهم فقط لكن على سبيل الإيجاب وامتناع التخلّف. والجبريّة إلى أنّ المؤثّر فيها قدره الله تعالى فقط من غير قدره لهم اصلا ، واكثر الأشاعره إلى أنّ المؤثّر فيها قدره الله تعالى فقط مع مقارنه قدرتهم من غير تأثير لها والاستاد إلى تأثير مجموع القدرتين فى أصل الفعل والقاضى إلى تأثير قدره الله تعالى فى أصل الفعل وقدره العبد فى وصفه مثل كونه طاعه ومعصيه.

[شماره صفحه واقعى : ١٥٥]

ص: ١٥٥

فالمذاهب فى افعال العباد سته وكذا الكلام فى افعال ساير الحيوانات على التفصيل على ما قيل ، إلا أنه قد جرت العاده بالبحث عن أفعال العباد لعدم جريان بعض الأدله فى غير المكلف.

والمختار عند اهل الحق مذهب المعتزله وهم فرقتان : إحداهما ذهبوا إلى أن أن الحكم يكون أفعال العباد صادره عنهم بقدرتهم واختيارهم ضرورى لا يحتاج إلى دليل ، وقد نبهوا عليه بأن بين حركة الساقط والنازل فرقا ضروريا يجده كل عاقل من نفسه بأن الأولى اضطراريه والثانيه اختياريه. وأخراهما ذهبوا إلى أن ذلك نظرى ، واستدلوا عليه بوجوه والمصنف أشار إلى الأول بقوله الضروره أى البديهه قاضيه اى حاكمه بذلك أى بأننا فاعلون بمعنى أن أفعال العباد صادره عنهم بقدرتهم واختيارهم للفرق الضرورى أى البديهى بين سقوط الإنسان من سطح قهرا أو غفله ونزوله بالاختيار منه على الدرجه أى الدرجات التى بين السطح والأرض كما فى السلم.

وأجيب عنه بأن الفرق الضرورى بين الأفعال الاختياريه وغير الاختياريه إنما هو بأن الأولى مقارنة للقدرة والاختيار ، والأخرى غير مقارنة ، لا بأن القدرة مؤثره فى إحداهما دون الأخرى.

اقول : فيه أن من أنصف من نفسه علم الفرق بينهما بأن القدرة مؤثره فى الأولى دون الأخرى ، ومنع ذلك مكابره غير مسموعه. نعم يتجه أن الضرورى هو الفرق بينهما بتأثير القدرة فى الاختياريه دون غيرها ، وأما استقلال تأثير قدره العبد فيها بالاختيار وهو المطلوب هاهنا على ما عرفت فليس بضرورى بل هو ممكن لا بد له من دليل ، لجواز أن يكون المؤثر مجموع القدرتين كما هو مذهب الاستاد ، أو يكون المؤثر قدره العبد فقط على سبيل الإيجاب كما هو مذهب الفلاسفه. اللهم إلا أن يقال المقصود هاهنا بيان مدخليه قدره العبد فى الجمله فى بعض أفعاله رد المذهب الأشاعره والجبريه لا بيان خصوص مذهب الحق وفيه ما فيه.

واعلم إن القول بتأثير قدره العبد فقط فى أفعاله الاختياريه على ما هو مذهب اهل الحق

[شماره صفحه واقعى : ١٥٦]

ص: ١٥٦

وغيرهم ينافى ما تقرّر عندهم أنّ قدره الله تعالى شامله لجميع الممكنات على ما سبق بيانه ، لأنّ الأفعال الاختياريّة ممكنات قطعاً إلّا أن يقال المراد بتأثير قدره العبد فيها تأثيرها في وجودها بالفعل بانضمام الإرادة ، والمراد بشمول قدرته تعالى للممكنات تأثيرها في صحّ وجودها وعدمها كما مرّت الإشارة إليه ، فلا منافاه. وأشار إلى بعض وجوه الفرقه الثانيه بقوله : ولا تمتنع وهو جزء لشروط محذوف أى لو لم يكن أفعالنا صادرة عنّا باختيارنا لامتنع تكليفنا بشيء من الأفعال ، ضروره أنّ تكليف العبد بما لا يكون مستقلاً في إيجاد القدره والاختيار غير معقول ، وإذا امتنع التّكليف فلا عصيان ولا طاعه ، بل لا ثواب ولا عقاب ، ولا فائده في بعثه الأنبياء واللّوازم كلها باطله إجماعاً فكذا الملزوم.

وأجيب عنه بأنّ تكليف العباد باعتبار أنّ لهم قدره على الأفعال فيصرفون قدرتهم إليها وإن لم يكن لقدرتهم تأثير فيها ، بل يؤثّر قدره الله فيها عقيب صرفهم القدره إليها ، فمدار الطّاعه والعصيان والثّواب والعقاب وبعثه الأنبياء على ذلك الصّرف ، وهذا هو المسمّى بالكسب الواقع من العبد في مقابله الخلق الواقع من الله تعالى.

أقول : هذا ليس بشيء ، إذ من البين المكشوف أنّه لا يكفى في التّكليف مجرد تحقّق القدره ، بل لا بدّ أن يكون لها تأثير في المكلّف به ، لأنّ صرف القدره التي ليس من شأنها التأثير سيّما مع العلم بعدم تأثيرها كما في الأفعال الاختياريّه الصّادره عن بعض المخالفين لا يصلح أن يتعلّق به التّكليف وفروعه قطعاً ، على أنّ صرف القدره إن كان فعلاً اختياريّاً فلا فايده للعدول عن اصل الفعل إليه بل الكلام فيه كالكلام في ذلك ، وإن لم يكن اختياريّاً لم يصحّ جعل التّكليف باعتباره ، ضروره أنّ التّكليف لغير الفعل الاختياري غير معقول ، مع أنّه على هذا يلزم الجبر لأنّ ما عدا الأفعال الاختياريّه مقدور الله تعالى فقط بالاتّفاق ، ومن ثمّ اشتهر أنّه لا معنى لحال البهشمى وكسب الأشعري.

لا يقال : يلزم الجبر على تقدير تأثير قدره العبد أيضاً ، ضروره أنّ قدره العبد وإرادته مقدورتان مخلوقتان لله تعالى فقط اتّفاقاً.

لأنّنا نقول : نعم لكن تأثيرهما وصرّفهما إلى الفعل من العبد وقدرته فليتأمل في هذا

[شماره صفحه واقعي : ١٥٧]

المقام فإنه من غوامض علم الكلام. ثم يتجه على هذا الدليل مثل ما يتجه على الدليل الأول فلا تغفل.

ومن أوهام الأشاعره في ردّ هذا الدليل نقضا أو معارضة أنّ الله تعالى عالم بأفعال العباد وجودا وعدما ، ولا شك أنّ ما تعلّق علمه تعالى بوجوده فهو واجب الصّيدور عنهم ، وما تعلّق علمه بعدمه فهو ممتنع الصّيدور عنهم ، فيبطل اختيارهم في أفعالهم قطعا ، اذ لا قدره على الواجب والممتنع وعلى هذا يبطل التّكليف وما يتفرّع عليه لابتنائهما على القدره والاختيار بالاستقلال على ما يقتضيه ذلك الدليل فما لزمنا في مسئلة خلق الأعمال فقد لزمكم في مسئلة علم الله تعالى بالأشياء . واستصعبوا هذا الأشكال حتّى قال بعض أئمّتهم لو اجتمع جملة العقلاء لم يقدروا على أن يوردوا على هذا الوجه حرفا إلّا بالتزام مذهب هشام وهو أنّه تعالى لا يعلم الأشياء قبل وقوعها ، ولا يذهب عليك أنّه ليس بشيء لأدّى العلم تابع للمعلوم دون العكس ، فلا يدخل لعلمه تعالى في وجوب الفعل وامتناعه على أنّ وجوب الفعل أو امتناعه لغيره لا ينافي تعلّق القدره كما مرّ في بحث العلم.

وأیضا لو تمّ ذلك لزم أن لا يكون الله فاعلا مختارا لكونه عالما بأفعاله أيضا وجودا وعدما ، على أنّه يلزم حينئذ بطلان مذهبهم أيضا وهو أنّ للعباد اختيارا في افعالهم بلا تأثير له فيها وذلك لأنهم قائلون بعموم علمه تعالى على ما لا يخفى.

وأیضا لو لم يكن أفعالنا صادرة عنّا باختيارنا لامتنع تعدينا على شيء من الأفعال لقبح أن يخلق الله تعالى الفعل ثمّ يعذبنا عليه أى لقبح تعذيبه على ما خلقه فينا بالضرورة ، ولا شك أنّه تعالى منزّه عن القبائح كما سيجىء ، واللّازم باطل إجماعا فالملزوم مثله . وأنت تعلم أنّ هذا الدليل قريب إلى الدليل السابق ومثله في الأبحاث المذكوره فيه كما لا يخفى وأنّ قوله : لقبح عطف على ما يفهم من فحوى الكلام على ما مرّ شرحه غير مرّه فلا تغفل.

وأیضا أفعال العباد صادرة عنهم باختيارهم للسمع أى للدالّة السمعیه الداله على ذلك كقوله تعالى (فَمَنْ شَاءَ فَلْيُؤْمِنْ وَمَنْ شَاءَ فَلْيُكْفُرْ) وقوله تعالى :

[شماره صفحه واقعی : ۱۵۸]

ص: ۱۵۸

(فَمَنْ شَاءَ اتَّخَذْ إِلَىٰ رَبِّهِ سَبِيلًا) وقوله تعالى (اعْمَلُوا مَا شِئْتُمْ) وقوله تعالى : (الْيَوْمَ إِنَّمَا تُخْرَوْنَ مَا كُنْتُمْ تَعْمَلُونَ) وقوله تعالى : (فَوَيْلٌ لِلَّذِينَ يَكْتُمُونَ الْكِتَابَ بِأَيْدِيهِمْ) الى غير ذلك مما لا يعد ولا يحصى لدلالاتها بحسب الظاهر على ما هو المطلوب وفيه ما فيه فليتدبر.

ثم هذه النصوص معارضة بأمثالها كقوله تعالى : (وَاللَّهُ خَلَقَكُمْ وَمَا تَعْمَلُونَ) وقوله : (قُلِ اللَّهُ خَالِقُ كُلِّ شَيْءٍ) وقوله : (لَا إِلَهَ إِلَّا هُوَ خَالِقُ كُلِّ شَيْءٍ فَاعْبُدُوهُ) وغير ذلك. وأنت تعلم أن ظواهر النصوص إذا تعارضت لم تقبل شهادتها خصوصا في المطالب اليقيني، بل وجب الرجوع إلى غيرها من الدلائل القطعية، لكن ما أوردنا من الأدلة العقلية القطعية ترجح ما يوافقها من الأدلة السمعية، كما أن هذه الأدلة السمعية يؤيد تلك الأدلة العقلية.

المبحث الثالث : في استحاله طريان القبح عليه تعالى

البحث الثالث في استحاله طريان القبح وهو ما يذم فاعله عند العقل على ما عرفت ويندرج فيه الإخلال بالواجب، ضروره أنه يوجب استحقاق فاعله للذم عند العقل عليه تعالى.

قد اجتمعت الأئمة على أنه تعالى لا يفعل القبيح ولا يترك الواجب، لكن الأشاعره من جهة أنه لا قبيح منه ولا واجب عليه، ولذلك أسندوا خلق جميع الأفعال إليه تعالى سواء كانت حسنة أو قبيحة، والمعتزله من جهة أنه يترك القبيح ويفعل الواجب، وهذا الخلاف مبني على الخلاف في أن الحسن والقبح عقليان أو شرعيان.

والمختار عند أهل الحق مذهب المعتزله. وقد استدلوا عليه بأن الممكن لا يوجد إلا عند وجود المقتضى وارتفاع الموانع فيمتنع وجوده عند ارتفاع المقتضى أو وجود المانع قطعاً، والقبيح بالنسبة إليه تعالى لا مقتضى له أصلاً وله مانع دائماً، فيستحيل عليه تعالى ضروره وذلك لأن له تعالى صارفاً أي مانعاً عن فعل القبيح وهو القبح وعلمه تعالى به ولا داعي أي مقتضى له تعالى إليه لأنه أي الداعي له تعالى إلى فعل القبيح إما داعي الحاجة أي داع هو حاجته تعالى إليه الممتنع عليه تعالى

[شماره صفحه واقعي : ١٥٩]

أى الحاجه الممتنعه طريانها عليه تعالى. وفيه اشاره الى بطلان هذا الشَّقِّ ، أى لا يجوز أن يكون ذلك الدَّاعى حاجته تعالى إلى فعل القبيح لامتناع الحاجه عليه تعالى على ما سبق بيانه أو داعى الحكمة أى داع هو حكمته تعالى وعلمه بمصالح الأمور وهو أى داعى الحكمة أيضا منفى أى متنف هنا أى فى فعل القبيح ، ضروره أنه لا حكمه فى القباح ، وفيه نظر فانظر ولأنه لو جاز صدوره أى القبيح منه تعالى لامتنع إثبات التَّبَوَاتِ أى التَّبَوِّه وما يتفرع عليها ، إذ يجوز حينئذ تصديق الكاذب فى دعوى التَّبَوِّه منه تعالى مع كونه قبيحا فتبطل دلاله المعجزه عليها ، واللَّازم باطل اتفاقا فالملزوم مثله ، واذا استحال عليه تعالى فعل القبيح مطلقا فحينئذ أى حين إذا كان الفعل مستحيلا عليه تعالى يستحيل عليه إرادته القبيح لأنها قبيحه.

وفى هذا التفرع تصريح بالزِّدِّ على الأشاعره حيث ذهبوا الى أنَّ القبيح كالحسن بإرادته تعالى ، بناء على أنَّ إرادته القبيح منه كخلقه ليست قبيحه ، وفيه من المكابره والعناد ما لا يخفى.

المبحث الزايع : فى أنه تعالى يفعل لغرض

البحث الرابع فى أنه تعالى يفعل أى يقع منه الفعل لغرض وباعث على ذلك الفعل وهو العله الغائيه.

اختلفوا فى أنَّ أفعال الله تعالى هل هى معلله بالأغراض أولا؟ فذهبت المعتزله إلى أنه يجب تعليل أفعاله تعالى بالأغراض والعلل الغائيه ، والأشاعره إلى أنه لا يجوز تعليل أفعاله بشىء منها ، وقال جماعه لا يجب ذلك لكن أفعاله معلله بها تفضُّلا وإحسانا ، والمختار عند أهل الحقِّ مذهب المعتزله وذلك لدلاله القرآن عليه أى على أنه تعالى يفعل لغرض كقوله تعالى : (وَمَا خَلَقْتُ الْجِنَّ وَالْإِنْسَ إِلَّا لِيَعْبُدُونِ) وغيره من الآيات الداله على تعليل أفعاله بالأغراض بحسب الظاهر. وأنت تعلم أنَّ العدول عن الظاهر فى الأدله النَّقليه غير قادح فى الاستدلال بها على ما لا يخفى. نعم يتَّجه أنَّ تلك الأدله إنما تدلُّ على وقوع تعليل أفعاله تعالى فى الجمله بالأغراض لا على وجوب تعلُّقها بها مطلقا وهو المذهب فتدبّر.

[شماره صفحه واقعى : ١٦٠]

ص : ١٦٠

ولاستلزام نفيه أى نفي فعله تعالى لغرض أو نفي الغرض فى فعله تعالى العيب أى كون فعله عبثا خاليا عن فايده وغرض وهو محال لأنه قبيح والقبيح عليه تعالى محال كما مر آنفا.

واعترض عليه بأن العيب هو الخالى عن الفائدة والمصلحه لا الخالى عن الغرض والعلة الغائيه ، وافعاله تعالى مشتمله على حكم ومصالح لا يحصى لكنّها ليست أسبابا باعثه عليها وعللا مقتضيه لها فلا يكون أغراضا وعللا غائيه فلا عبث ولا قبيح.

اقول : يمكن أن يجاب عنه بأنّ الفاعل إذا فعل فعلا من غير ملاحظه فائده ومدخلتيها فيه يعدّ ذلك الفعل عبثا أو فى حكم العيب فى القبح وان اشتمل على فوائد ومصالح فى نفس الأمر ، لأنّ مجرّد الاشتمال عليها لا يخرجها عن ذلك ، ضروره ان ما لا يكون ملحوظا للفاعل عند إيقاع الفعل ولا مؤثرا فى إقدامه عليه فى حكم العدم كما لا يخفى على من أنصف من نفسه. نعم ، إبطال العيب فى فعله تعالى بالأدله النقليه مثل قوله تعالى: (أَفَحَيَّةٌ بِيْتُمْ أَنَّمَا خَلَقْنَاكُمْ عَبَثًا) وقوله تعالى: (وَمَا خَلَقْنَا السَّمَاءَ وَالْأَرْضَ وَمَا بَيْنَهُمَا بَاطِلًا ذَلِكَ ظُلُّ الَّذِينَ كَفَرُوا) كما ذكره الشارحون منظور فيه على ما لا يخفى.

وأما استدلال الاشاعره على مذهبهم بأنّه لو كان فعله تعالى معللا بالغرض لكان ناقصا فى ذاته مستكملا بغيره الذى هو ذلك الغرض ، ضروره أنّه لو لم يكن كاملا بالنسبه إليه تعالى لم يكن باعثا له على ذلك الفعل.

ففيه نظر ، لأنه لا يجوز أن يكون الغرض كاملا ونفعا بالنسبه إلى غيره تعالى لا بالنسبه إليه ، ودعوى العلم الضرورى بأنّه لو لم يكن أولى وأكمل بالنسبه إليه تعالى لم يصلح أن يكون غرضا له ممنوعه على أنّ بطلان استكمالها تعالى بغيره فى حيز المنع ، اللهم إلّا أن يدعى الإجماع وبينى الكلام على الإلزام ، وفيه ما فيه فتأمل. وليس الغرض من فعله تعالى هو الإضرار المحض لقبحه ضروره ألا ترى أنّ من قدّم إلى غيره طعاما مسموما ليقتله يذمه العقلاء ويعدون ذلك الفعل منه قبيحا. وما قيل من أنّه كيف يدعى

[شماره صفحه واقعى : ١٦١]

ص: ١٦١

هذا وأنا نعلم بالضرورة أنّ خلود أهل النار فيها من فعل الله تعالى ولا نفع فيه لهم ولا لغيرهم مدفوع بأنّ خلود أهل النار فيها نفع عائد إلى أهل الجنّة وسبب لزيادته مسرّتهم فيها كما لا يخفى.

بل الغرض من فعله تعالى هو التّفنّع العائد إلى غيره لا إليه لامتناع استكمالها بغيره على ما عرفت آنفاً.

ولما بين أنّه لا بدّ من فعله تعالى من غرض هو نفع عائد إلى غيره أراد ان يبيّن ما هو الغرض من التّكليف الّذى اختصّ به نوع الإنسان من بين المخلوقات فقال فلا بدّ من التّكليف أى اذا عرفت ذلك فاعلم أنّ التّكليف واجب وهو فى اللّغه من الكلفه وهى المشقّه ، وفى الشّرع بعث من يجب طاعته أى حمل من يجب إطاعته ، واحترز بالإضافة عن بعث من لم يجب إطاعته من الناس على ما فيه مشقّه أى فى الجملة ولو بالنّسبه إلى تركه. واحترز به عن بعث من يجب إطاعته على ما لا مشقّه فيه كالأفعال العاديه والشّهواتيه مثل التّوم والأكل والشّرب من حيث أنّها عاديه أو شهوانيه ، وأمّا الإتيان بها لإبقاء الحياه أو تحصيل القوّه على العباده فهو واجب أو مندوب وفيه مشقّه ما ، والبعث من الله تعالى عليها بهذا الاعتبار تكليف شرعىّ.

وقوله على جهه الابتداء أى وجوباً أو بعثاً واقعا على طريقه الابتداء لا بواسطة وجوب أو بعث آخر ، يخرج بعث غير الله من التّجبّى صلى الله عليه وآله والامام عليه السلام والوالدين والسيد على ما فيه مشقّه ، لأنّ وجوب إطاعتهم بواسطة وجوب إطاعه الله تعالى وإيجابه إطاعتهم وبعثهم بواسطة بعثه. وأنت تعلم أنّ الأفعال العاديه والشّهواتيه من حيث أنّها كذلك لا يتعلّق بها بعث الله تعالى ، لأنّها من المباحات ، والظاهر أنّ بعثه تعالى لا يتعلّق بها بل إنّما يتعلّق بها بعث غيره كالوالدين ، فلو اكتفى فى إخراجها بالقيّد الأخير لكفى إلّا أنّه قصد التفصيل والإشاره إلى وجه المناسبه بين المعنى الشّرعىّ واللّغوىّ فذكر قوله : على ما فيه مشقّه قبل قوله : على جهه الابتداء فلا تغفل. والظاهر أنّ قوله : بشرط الاعلام من تتمّه التعريف متعلّق بالبعث أى بعث مشروط بالاعلام أو بالوجوب ، أى بعث من يجب

[شماره صفحه واقعى : ١٦٢]

ص: ١٦٢

وجوبا مشروطا بالإعلام. وجعله متعلّقا بمحذوف أى إنّما يصحّ التكليف أو إنّما يحسن التكليف بشرط الإعلام بعيد جدّا ، وعلى كلّ تقدير فيه إشاره إلى أنّ التكليف مشروط بإعلام المكلف لقبح التكليف من غير إعلام ضروره. والمراد من الإعلام التمكن على العلم لا الإعلام بالفعل لأنّ الجهال حتّى الكفار مكلفون بالشرائع عند أهل الحقّ إذا كانوا متمكّنين على العلم بها بالزجوع الى الفقهاء مثلا بخلاف ما إذا كان لهم مانع شرعى من ذلك كالجنون إذا المجنون غير مكلف.

واعلم أنّ للتكليف شرائط كثيره ، كعلم المكلف وقدرته ، وإمكان المكلف به ، وغيرها. وأنما خصّ ذلك الشرط بالذكر لمزيد الاهتمام به فتأمل. وإلّا عطف على قوله لا بد من التكليف ودليل عليه ، اى وان لم يكن التكليف واجبا لكان الله تعالى مغريا بالقبيح أى داعيا عليه حيث خلق الشّهوات النفسانيه فى طبيعه الإنس والجنّ ، وهى الميل إلى القبيح والتفور عن الحسن المستدعيان لفعل القبيح وترك الحسن ، ولا شك أنّ خلق ما يستدعى فعل القبيح وترك الحسن من غير زجر ومنع عنهما يقاوم الميل والتفور الطبيعيين ويغلب عليهما إغراء وبعث على القبيح والإغراء على القبيح قبيح ، فلا بدّ من زاجر يمنع ذلك ويغلب عليه وهو التكليف المشتمل على الوعد بالثواب العظيم والوعيد على العقاب الأليم الغالبيين على الميل والتفور الطبيعيين.

واعلم أنّه يستفاد من كلام بعض الشّارحين أنّ قول المصنّف : فلا بدّ من التكليف تفرّيع على ما قبله من وجوب الغرض فى افعاله تعالى وتوجيه التفرّيع أنّه لما ثبت أنّ الغرض من فعله تعالى نفع العبد ولا نفع حقيقى يستحقّ أن يكون غرضا لحقّ العباد إلا الثّواب وهو مما يقبح الابتداء به كما سيّجىء ، اقتضت الحكمة توسط التكليف ، وفيه ما فيه مع أنّه لا حاجه على هذا إلى قوله : وإلّا لكان مغريا بالقبيح اللهم إلّا أن يكون الإشاره إلى دليل آخر على وجوب التكليف وفيه ما لا يخفى.

ولمّا كان هاهنا مظهره سؤالين : أحدهما ، المنع وهو أنا لا نسلّم حصر الزّاجر فى التكليف لجواز أن يكون الزّاجر هو العلم الصّورى بقبح القبيح وترتب الدّم عليه و

[شماره صفحه واقعى : ١٦٣]

ص : ١٦٣

وبحسن الحسن وترتب المدح عليه بناء على أن الحسن والقبح عقليّان. وثانيهما ، المعارضه وهى أنّ جهه حسن التكليف إمّا حصول الثواب والعقاب وكلاهما باطلان فالتكليف باطل. أمّا الأول فلأنّ الثواب مقدور لله تعالى ابتداء فلا فائده فى توسيط التكليف. وأمّا الثانى فلأنّ العقاب إضرار محض وهو قبيح عليه تعالى كما مرّ.

أشار المصنّف الى جواب الأول بقوله : والعلم الضّرورى بقبح القبيح وحسن الحسن ترتب الذمّ والمدح عليهما غير كاف فى الزّاجر لاستسهال الذمّ أى استسهال طبع الخلق الذمّ وعدّه اياه سهلا حقيرا فى مقابل قضاء الوطر أى المقصود الطبيعى فى الأكثر ، فلا بد من التكليف المشتمل على ما هو أقوى وأعظم شأننا مما يقتضيه الطّبيعه كما لا يخفى.

فإن قلت : هذا الجواب إبطال للسند الأخصّ وهو خارج عن قانون المناظره.

قلت : لما بطل كون العلم الضّرورى كافيا فى الزّاجر ثبت أنّه لا بد من أمر زائد فاخترت التكليف لاستلزامه ما هو الواجب فتأمل ،

وأشار إلى جواب الثانى بقوله : وجهه حسنه أى الغرض الباعث على وجوب التكليف التعريض للخلق بالثواب وهو حاصل للمؤمن والكافر لا حصول الثواب حتّى يختصّ بالمؤمن أعنى بالثواب النّفع المستحقّ أى الذى استحقّه العبد المقارن ذلك النّفع للتّعظيم والاجلال للعبد. فالنّفع جنس يشتمل المنافع كلّها. وقيد الاستحقاق احتراز عن التّفصّل وقيد المقارنه للتّعظيم عن العوض الذى صفه كاشفه للنّفع المذكور يستحيل الابتداء به من غير توسيط التكليف ضروره أنّ تعظيم من لا يستحقّ التّعظيم قبيح عقلا ، ألا ترى أنّ السلطان إذا أمر بزّبال واعطاه مالا كثيرا لا يستقبح ذلك منه بل يعدّ جودا وفضلا ، لكنّه مع ذلك إذا نزل لديه وقام بين يديه تعظيما له وتكريما إيّاه ، وامر خواصّ خدمه بتقبيّل أنامله يستقبح ذلك منه جدّا وينسب عند العقلاء بقلّه العقل وخفّه الطّبع. فالله سبحانه لما أراد أن يعطى عباده منافع دائمه مقرونه باجلال وإكرام منه ومن ملائكته المقربين لم يحسن أن يتفصّل بذلك عليهم ابتداء من غير استحقاق سابق. وتلخيص الجواب أنّا

[شماره صفحه واقعى : ١٦٤]

ص: ١٦٤

لا نسلم حصر جهه الحسن فى حصول الثواب والعقاب ، ولو سلم فنختار الشق الأول ونمنع عدم الفائده فى توسط التكليف.

المبحث الخامس : فى أنه تعالى يجب عليه اللطف

المبحث الخامس فى أنه تعالى يجب عليه اللطف فسروا مطلق اللطف بأنه ما يقرب العبد إلى الطاعة ويبعده عن المعصية بحيث لا يؤدي إلى الإلجاء وهو قسمان : لطف محصل وهو يحصل فعل الطاعة وترك المعصية على سبيل الاختيار بأن لا يتوقف حصولهما عليه كقدره والآله ، ولطف مقرب وهو ما يقرب العبد إلى الطاعة ويبعده عن المعصية هذا كالجنس مشترك بين قسمي اللطف ، وقوله ولا- حظ له فى التمكين أى لا دخل له فى الفعل والترك احتراز عن اللطف المحصل لكن الأولى أن يقول : ولا حظ له فى الحصول إذا المتبادر من الحظ والتمكين المدخلية فى الأقدار ، فيصدق على نفس قدره أنه لا حظ لها فى التمكين ، مع أنها من افراد اللطف المحصل. وقوله ولا يبلغ الإلجاء أى لا- يصل إلى حد الاضطرار اشاره إلى شرط معتبر فى مطلق اللطف ، لأدنى الإلجاء ينافى التكليف وما يتفرع عليه من الثواب والعقاب ، وذلك كبعثه الأنبياء ونصب الأنتمه ، فإن العباد معهما أقرب إلى الطاعات وأبعد من المعاصى منهم بدونهما كما لا يخفى. لتوقف متعلق بقوله يجب عليه اللطف ودليل عليه غرض المكلف من التكليف وهو امتثال المكلفين لما فيه من الأمر والنهى عليه أى على اللطف.

والحاصل أن إتمام الغرض من التكليف موقوف على اللطف ، وكل ما يتوقف عليه إتمام الغرض فهو واجب ، فاللطف واجب. أما الأول فإن المريد لفعل من غيره إذا علم أنه لا- يفعله أى لا- يفعل ذلك الغير الفعل المراد بسهولة إلا بفعله المريد من غير مشقّه وتع لو لم يفعله أى المريد ذلك الفعل المبني عليه سهوله الفعل المراد لكان المريد ناقضا لغرضه من الإرادة وهو الإتيان بالفعل المراد ، وهذا حكم ضرورى كمن دعى شخصا إلى طعام وهو يعلم أنه لا يجيبه بسهولة إلا بعد إرسال عبده إليه ولا مشقّه له فى ذلك الإرسال ، فلو لم يرسل عبده إليه لعدّ العقلاء ناقضا لغرضه على ما لا يخفى. وأما الثانى فلأن ترك ما يتوقف عليه إتمام الغرض نقض له وهو

[شماره صفحه واقعى : ١٦٥]

قبيح عقلا بالضرورة والقبح مستحيل عليه تعالى ، فيكون ما يتوقف عليه إتمام الغرض واجبا عليه قطعاً. وإنما حملنا توقف غرض المكلف على اللطف على توقف إتمامه عليه أولاً- وفعل الغير للمراد على فعله له بسهولة ثانياً ، لأن الكلام في اللطف المقرب وهو مما يتوقف عليه إتمام الغرض لا نفسه. وعورض هذا الدليل بأنه لو كان اللطف واجبا عليه تعالى لكان مثل نصب الإمام المعصوم في كل ناحية ، وتعيين حاكم مجتهد في كل بلد إلى غير ذلك مما لا يجب عليه تعالى اتفاقاً وبديهة واجبا عليه تعالى لكونه لطفاً بالضرورة ، ويمكن تقريره نقضاً إجمالياً أيضاً كما لا يخفى. وفيه نظر ، لأننا لا نسلم أن مثل هذه الأمور لطف يتوقف عليه إتمام الغرض لجواز اشتغالها على مفسده مثل قيام الفتن والمخالفه بين المسلمين بحيث يختل نظام أمور الدين فليتأمل ، وللمخالفين هاهنا شبه أخرى لا نطول الكلام بإيرادها ودفعها.

واعلم أن المراد بوجوب اللطف عليه تعالى وجوب نفسه عليه إن كان من مقوله فعله تعالى كبعثه الأنبياء أو نصب الأئمة ووجوب الإشعار به للملطف وإيجابه عليه إن كان فعل الملطف كنصب الأدلة على ما يجب معرفته بالدليل ووجوب إعلامه به ، وتحصيله له إن كان فعل غيرهما كالإعانه في تحصيل المصالح ودفع المفساد.

المبحث السادس : في أنه تعالى يجب عليه عوض الآلام

المبحث السادس في أنه تعالى يجب عليه عوض الآلام الصادرة عنه ابتداء من غير سبق استحقاق كالأمراض والغموم المستنده إلى علم ضروري أو كسبي يقيني أو ظني وتفويت المنافع لمصلحه الغير كالزكاه ، والمضار الصادرة عن العباد بأمره كالذبح في الهدى والأضحيه ، أو باباحته كالصيد ، والمضار الصادرة عن غير عاقل بتمكينه كالألم الصادرة عن الشياخ المولمه وبالجملة كل ألم للعبد كان الله تعالى هو الباعث على حصوله ابتداء سواء كان لقدرة العبد واختياره مدخل فيه أولاً ، فيجب عوضه عليه تعالى. وأما ما كان الباعث على حصوله هو العبد عقلاً أو شرعاً كالاقتراق عند إلقاء إنسان في النار والقتل عند شهاده الزور ، أو كان الباعث عليه هو الله تعالى لكن سبق استحقاق المكلف له بارتكاب معصيه كالآلام الحدود فلا يجب عوضه عليه تعالى ، بل عوض الأول للعبد ولا

[شماره صفحه واقعي : ١٦٦]

عوض للثاني. ومعنى العوض هو النفع المستحقّ أى الذى استحَقّه شخص الخالى من تعظيم وإجلال ، فالقيد الأول لإخراج التفضّل والثانى لإخراج الثواب.

إذا عرفت هذا فتقول : يجب على الله تعالى إيصال عوض الآلام الصّادره عنه بالتفضّل المذكور إلى المتألم بها ، وإلّا أى وإن لم يوصل عوض تلك الآلام إلى المتألم بها لكان الإيلاام بها ظلما منه تعالى عليه ، واللازم باطل لأنّه تعالى الله عن ذلك أى عن الظلم لكونه قبيحا عقلا فالملزوم مثله ، ووجه الملازمه أنّ الإيلاام بكلّ واحد من تلك الآلام على تقدير عدم عوض إيصال العوض يكون إضرارا محضا منه غير مستحقّ لكونه باعنا عليهما ابتداء ، ولا شكّ فى أنّ الإضرار المحض من غير استحقاق ظلم فيكون الإيلاام بها على ذلك التقدير ظلما قطعيا. وإذا ثبت أنّ عدم إيصال العوض فى تلك الآلام إلى المتألم بها باطل ممتنع ثبت أنّ إيصال العوض إليه واجب عليه تعالى وهو المطلوب.

هذا خلاصه الكلام فى المقام على ما يستفاد من كلامهم فى تقرير المرام. وانت تعلم ان الفرق بين الغم المستند إلى علم ضرورى او كسبى والإحراق عند إلقاء شخص فى النار بأن الباعث على حصول الأول هو الله تعالى وعلى حصول الثّانى هو العبد الملقى مشكل جدّا فليتأمل.

ولمّا بين أنّه قد يجب العوض على الله تعالى خلافا للأشاعره لأنّهم لا يوجبون شيئا عليه تعالى ، أراد أن يشير إلى الفرق بين العوض الواجب عليه تعالى والعوض الواجب على العباد ، فقال ويجب زيادته أى زياده العوض الواجب عليه تعالى على قدر الألم بحيث ينتهى إلى حدّ الرضا عند كل عاقل وإلّا أى وإن لم يجب زيادته بل جاز الاقتصار على قدر استحقاق الآلام المعبر فى العوض لكونه كافيا فى دفع الظلم لكان أى لا- لأمكن أن يكون ذلك الإيلاام عبثا خاليا عن الفائدة والتالى باطل ، فالمقدم مثله ، بخلاف العوض الواجب على العباد فإنّه لا يجب زيادته عليهم. والمشهور أنّ بينهما فرقا آخر وهو أنّه لا بدّ فى العوض الواجب عليه تعالى من اشتمال الألم المعوّض عنه تعالى اللطفيه بالنظر الى المتألم به أو إلى غيره وإلّا لكان عبثا بخلاف العوض الواجب على العباد وهاهنا نظر.

واعلم أنّه كما يجب عليه تعالى إيصال العوض الواجب عليه إلى المتألم كذلك

[شماره صفحه واقعى : ١٦٧]

يجب عليه إيصال العوض الواجب على العباد إلى المتألم إما بأخذه منهم إن كان لهم عوض أو بالتفضل من قبلهم إن لم يكن.

وهذا معنى قولهم : انتصاف المظلوم من الظالم واجب عليه تعالى أمراً عقلاً- فلأنه مكن الظالم وخلق بينه وبين المظلوم مع قدرته على منعه ، فلو لم ينتصف منه لضاع حق المظلوم ، وتضيع حق المظلوم قبيح. وأما سمعاً فلما ورد في القرآن من أن الله تعالى يقضى بين عباده بالحق وهاهنا زيادة تفصيل لا يسعه المقام.

[شماره صفحه واقعی : ۱۶۸]

ص: ۱۶۸

الفصل الخامس من الفصول السبعه فى النبوه

النَّبِيُّ هِىَ اِمْرًا مِنَ النَّبُوهِ بِمَعْنَى الارتفاع لما فى الانبياء من علو الشأن و سطوع البرهان ، او من النبى بمعنى الطريق لكونهم وسائل الى الله تعالى ، او من النبى بمعنى الخبر لإخبارهم عنه تعالى. وهى على الأولين على أصلها ، وعلى الثالث أصلها النبوه بالهمزه فقلبت واوا وادغمت كالمروءه. ومعناها العرفى كون انسان مخبرا عن الله تعالى بلا واسطه بشر على ما يناسب تعريف المصنّف وهو الأنسب للوجه الثالث من وجوه الاشتقاق. وربما يعتبر كون الإنسان مبعوثا من الحقّ إلى الخلق على ما يناسب التعريف المشهور للنبيّ ، وهو إنسان بعثه الله تعالى إلى الخلق لتبليغ الأحكام.

والظاهر أنّ المقصود بالذات هاهنا إثبات النبوه لنبينا عليه السلام كما فى المبحث الأول ، وبيان ساير الأحكام التى فى ساير المباحث واقع على سبيل الاستطراد على أن يكون كلمه فى فى العنوان داخله على المحمول ، ويحتمل ان يكون المقصد بيان أحكام النبوه من كونها ثابتة لنبينا صلى الله عليه و آله ومشروطه بالعصمه وغيرهما على أن يكون كلمه فى داخله على الموضوع. ولما كان النبيّ محمولا فيما قصد هاهنا على ما هو الظاهر فسرّه بقوله النبيّ وهو فى اللغه فعيل بمعنى الخبير او الرفيع او الطريق وفى العرف هو

[شماره صفحه واقعى : ١٦٩]

الإِنسان المخبر عن الله تعالى بغير واسطه أحد من البشر ، فالإنسان احتراز عن غيره كالمملك وقيد الإخبار عن الله لإخراج غير المخبر عنه من الإنسان وقيد عدم واسطه البشر لإخراج الإمام والقائم لكونهما مخبرين عن الله تعالى بواسطه الرسول أو الإمام. ولا يخفى ان المتبادر من الإخبار هو الإخبار المطابق للواقع فلا يتوهم صدق التعريف على المتنبى.

واعلم أنّ الرسول عند بعضهم مساوق للتبى ، والجمهور على أنه أخصّ منه ويؤيده قوله تعالى : (وَمَا أَرْسَلْنَا مِنْ قَبْلِكَ مِنْ رَسُولٍ وَلَا نَبِيٍّ) ، وقد دلّ الحديث على أنّ عدد الأنبياء أكثر من عدد الرسول ، فاشترط بعضهم فى الرسول الكتاب ، وبعضهم الشرع الجديد.

واعترض على الأول بأنّ الرسل ثلاثمائة وثلاثة عشر ، والكتب مائه وأربعه على ما تقرّر فى الشرع. اللهم إلّا أن يكتفى بالمقارنه من غير اشتراط النزول ، إذ يجوز تكرار النزول كما فى الفاتحه. وعلى الثانى بأنّ اسماعيل من الرسل مع أنّه ليس له شرع جديد على ما صرح به بعض المحققين.

وفيه أى فى الفصل الخامس خمسه مباحث :

المبحث الأول : فى نبوه نبينا محمد صلى الله عليه وآله

الأول من تلك المباحث ، فى بيان نبوه نبينا صلى الله عليه وآله ويتفرع عليه نبوه ساير الأنبياء عليهم السلام والمراد بضمير الجميع آخر الامم ، ومعنى الإضافه كونه صلى الله عليه وآله مبعوثاً لتبليغ الأحكام إليهم بواسطه أو بغير واسطه ، وإنما أثر طريق الإضافه لكونها أخصر طريق إلى إحضاره فى ذهن السامع ، وفيها من الدلاله على تعظيم شأن المضاف إليه ما لا يخفى. محمّد بن عبد الله بن عبد المطلب بن هاشم بن عبد مناف صلى الله عليه وآله ذكر النسب لزياده التوضيح ، وإلّا فلا يتبادر الذهن من اسم محمّد هاهنا إلّا إلى المسمّى المقصود منه المتصور بوجه كليه منحصره فى ذلك الفرد ، مثل كونه خاتم النبيين ، وسيد المرسلين ، والمبعوث إلى آخر الأمم ، وأفضل العرب والعجم. وهذا الاسم مشتقاً له من الحمد للمبالغه فى محموديته ، كما يدلّ عليه باب التفعيل للتكثير ، كما أنّ احمد مشتق له منه للمبالغه

[شماره صفحه واقعى : ١٧٠]

ص: ١٧٠

فى حامديته ، والأول أشهر وأبلغ لدلالته على ما له من مقام المحبوبيه ، ولذا خصّ به كلمه التوحيد رسول الله أى نبى الله بالحقّ المبعوث منه إلى الخلق لتبليغ الأحكام على القول بالمساوقه بين الرسول والنبيّ.

ولك أن تحمل الرسول على المعنى الأخصّ ، بناء على تضمّن دعوى الرّساله لدعوى النّبوه ، لاستلزام الخاصّ العامّ قطعاً لأنّه ادّعى النّبوه.

وظهر على يده المعجزه المشهور بين الجمهور أنّها أمر خارق للعادة قصد به إظهار صدق من ادّعى أنّه نبى الله ، ولها شروط مثل أن يكون فعل الله أو ما يقوم مقامه من التروك ، وأن يكون واقعا مقام التحدّى والمعارضه صريحا أو ضمنا ، وأن يكون على وفق الدّعوى إلى غير ذلك. وقد فسرها بعض المتأخرين من أهل الحقّ بثبوت ما ليس بمعتاد أو نفى ما هو معتاد ومع خرق العاده ومطابقه الدّعوى. ولعلّ فى هذه العبارة تنبيها على بعض تلك الشّروط ، وعلى أىّ تقدير هى من العجز المقابل للقدرة ، والتاء إمّا للنقل أو للتأنيث على اعتبار الموصوف مؤنثا كالحاله والصوره.

وأنت تعلم أنّ القيد الأخير فى التعريفين لإخراج ساير أقسام الخارق من الكرامه والإرهاص والمعونه والإهانه والاستدراج على ما هو المشهور ، ولا يبعد أن يقال المراد من الدّعوى فى التعريف الثّانى أعمّ من دعوى النّبوه والإمامه كما هو الظاهر على أن يكون الكرامه عند أهل الحقّ داخله فى المعجزه حقيقه ، ويؤيده شيوع إطلاق المعجزه على كرامه الأئمه المعصومين عليهم السلام فى كلام مشايخ المحققين كما سيجىء فى كلام المصنّف غير مرّه ، وكأنّه لهذا خصّ علماء الأشاعره التعريف الأول بقولهم عندنا. وأما قوله مع خرق العاده فهو متعلّق بقوله نفى ما هو معتاد احتراز عن مثل ترك الأكل والشّرب وغيرهما ، ضروره أنّه يصدق عليه أنّه نفى ما هو معتاد لكون المتروك معتادا لكنّه ليس خارقا للعادة ، لأنّه معتاد أيضا كالمتروك وخارق العاده ما لا يكون معتادا بل يمتنع عاده على ما لا يخفى. فالاعتراض عليه ب أنّه لغو محض ، ولعلّه من طغيان القلم كما وقع من بعض المحققين سهو محض وكأنّه من طغيان القلم ، نعم يتّجه على هذا التعريف أنّه لا

[شماره صفحه واقعى : ١٧١]

ص: ١٧١

يصدق على أكثر المعجزات كالقرآن وانشقاق القمر وغيرهما ، بل إنَّما يصدق على ثبوتها كما يرد على التعريف الأول أنه صادق على ثبوت مثل القرآن والانشقاق وخلقهما أيضا مع أنَّ المعجزة إنَّما يطلق على نفسها. اللهم إلَّا أن يتكلَّف في التعريف ، أو في الإطلاق فاعرف ذلك هذا كلام وقع في البين ، فلنرجع إلى بيان المقصود فنقول : العمد في الاستدلال على ذلك المطلب أنَّ النَّبِيَّ صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَآلِهِ أَظْهَرَ الْمَعْجِزَةَ كَالْقُرْآنِ هُوَ اسْمٌ لِلنَّظْمِ الْحَادِثِ الْمَنْقُولِ إِلَيْنَا بَيْنَ دَفْتِي الْمَصَاحِفِ تَوَاتُرًا ، فَإِنَّ ظُهُورَهُ عَلَى يَدِهِ وَوَأَعْجَازُهُ كِلَاهِمَا مَعْلُومَانِ قَطْعًا عَلَى مَا سَيَأْتِي تَفْصِيلُهُ ، وَقَدْ نَطَقَ بِهِ كَثِيرٌ مِنَ الْآيَاتِ كَقَوْلِهِ : (وَإِنْ كُنْتُمْ فِي رَيْبٍ مِمَّا نَزَّلْنَا عَلَىٰ عَبْدِنَا فَأْتُوا بِسُورَةٍ مِثْلِهِ) وَقَوْلِهِ تَعَالَى : (قُلْ لَئِنْ اجْتَمَعَتِ الْإِنْسُ وَالْجِنُّ عَلَىٰ أَنْ يَأْتُوا بِمِثْلِ هَذَا الْقُرْآنِ ، لَا يَأْتُونَ بِمِثْلِهِ وَلَوْ كَانَ بَعْضُهُمْ لِبَعْضٍ ظَهِيرًا) إِلَى غَيْرِ ذَلِكَ ، وَانْشِقَاقِ الْقَمَرِ بِإِشَارَتِهِ الْعَالِيَةِ عَلَى مَا رَوَى عَنْ جَمْعٍ كَثِيرٍ وَجَمِّ غَفِيرٍ أَنَّهُ انْشَقَّ الْقَمَرُ شَقِيْنِ مَتَبَاعِدِينَ بَحِيْثٍ كَانَ الْجَبَلَ بَيْنَهُمَا ، وَقَدْ نَطَقَ بِهِ الْقُرْآنُ كَقَوْلِهِ : (أَقْرَبَتِ السَّاعَةُ وَانْشَقَّ الْقَمَرُ) وَكَانَ فِي مَقَامِ التَّحَدِيِّ فَيَكُونُ مَعْجِزَهُ ، عَلَى أَنَّ جَمِيعَ الْحُكَمَاءِ حَتَّى السَّيْحَرِ اتَّفَقُوا عَلَى أَنَّ السَّيْحَرَ لَا تَأْتِيهِ لَهُ فِي شَيْءٍ مِنَ السَّمَاوِيَّاتِ وَنُبُوعِ الْمَاءِ أَى فُورَانِهِ مِنْ بَيْنِ أَصَابِعِهِ الشَّرِيفَةِ عَلَى مَا رَوَى فِي صُورِهِ مُتَعَدِّدَةً.

منها ما روى أنه أتى النَّبِيَّ صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَآلِهِ بِقَدْحٍ زَجَاجٍ فِيهِ مَاءٌ قَلِيلٌ وَهُوَ بَقْبَاءٌ فَوَضَعَ يَدَهُ فِيهِ فَلَمْ يَدْخُلْ فَادْخَلَ أَصَابِعَهُ الْأَرْبَعِ وَلَمْ يَسْتَطِعْ إِدْخَالَ الْإِبْهَامِ ، وَقَالَ لِلنَّاسِ : هَلُمُّوا إِلَى الشَّرَابِ قَالَ الزَّوَالِي : فَلَقَدْ رَأَيْتَ الْمَاءَ وَهُوَ يَنْبَعُ مِنْ بَيْنِ أَصَابِعِهِ وَلَمْ يَزَلِ النَّاسُ يَرُدُّونَ حَتَّى رَوَوْا ، وَرَوَى أَنَّ عِدَّةَ الْوَارِدِينَ كَانَ مَا بَيْنَ السَّيْبِعِينَ إِلَى الثَّمَانِينَ ، وَلَا يَخْفَى أَنَّ هَذَا أَعْجَبٌ وَأَعْظَمُ مِنْ انْفِجَارِ الْعَيْنِ لِمُوسَى عَلَيْهِ السَّلَامُ بِضَرْبَتِهِ الْعَصَا عَلَيْهِ وَإِشْبَاعِ الْخَلْقِ الْكَثِيرِ مِنَ الطَّعَامِ الْيَسِيرِ هَذَا أَيْضًا مَرُودٌ فِي صُورِ مُتَعَدِّدَةٍ. مِنْهَا مَا رَوَى أَنَّهُ لَمَّا نَزَلَ قَوْلُهُ تَعَالَى : (وَأَنْذِرْ عَشِيرَتَكَ الْأَقْرَبِينَ) قَالَ سَيِّدُ الْمُرْسَلِينَ لَامِيرِ الْمُؤْمِنِينَ عَلَيْهِ السَّلَامُ : سَوْ فَخَذَ شَاهُ فَجَنَّتِي بَعْرَ أَى قِصْعَةٍ مِنْ لَبَنِ وَادَعِ لِي

[شماره صفحه واقعی : ۱۷۲]

ص: ۱۷۲

بنى هاشم ففعل أمير المؤمنين عليه السلام ذلك ودعاهم ، وكانوا أربعين رجلا فأكلوا حتى شبعوا ، وما كان يرى إلا أثر اصابعهم وشربوا من العز حتى اكتفوا واللبن على حاله ، فأراد النبي صلى الله عليه وآله أن يدعوهم إلى الإسلام. قال ابو لهب : سحركم محمد فقوموا قبل أن يدعوكم فقال النبي لأمر المؤمنين على : افعل غدا مثل ما فعلت ففعل. فلما أراد النبي صلى الله عليه وآله أن يدعوهم قال ابو لهب : مثل ما قال ، فقال النبي صلى الله عليه وآله لأمر المؤمنين عليه السلام افعل هذا مثل ما فعلت ففعل مثل ذلك في اليوم الثالث ، ودعاهم النبي صلى الله عليه وآله إلى الإسلام وقال : كل من آمن فإخلافه من بعدى له فما أجابه إلى ذلك أحد منهم ، فأظهر أمير المؤمنين كلمه الشهاده وفيه دليل على حقيه إمامه أمير المؤمنين عليه السلام وبطلان المخالفين كما لا يخفى.

وتسييح الحصى على ما روى أنه صلى الله عليه وآله أخذ كفاً من الحصى فسجن في يده حتى سمع التسييح ، وهي المعجزات الظاهره على يده أكثر من أن تحصى أى من الأمور التي من شأنها أن تعدّ وتحصى ومثل تسييح العنب والزمان الذين أكل النبي منها حين مرض فاتاه جبرئيل بهما على طبق على ما روى عن ابي عبد الله الصادق عن ابيه الباقر عليهما السلام. وحرکه الشجر من شطّ الوادى إليه ، وشهادتها له بالنبوه والرساله ، وشهادته الذئب بذلك ، وشهادته الناقه عنده ببراءه صاحبها من السرقة ، وقصه سؤال الطيه التي ربطها الأعرابي الاطلاق عنه ورجوعها إليه ، وكلام الدراع لمسمومه ، او حنين الجدع من مفارقتها صلى الله عليه وآله عند صعوده على المنبر ، وإخباره عن المغيبات كمقتل الحسن والحسين عليهما السلام ، وهدم الكعبه إلى غير ذلك من المعجزات المشهوره المسطوره في الكتب المبسوطه عند المخالف والموافق.

وبالجمله أظهر النبي صلى الله عليه وآله تلك المعجزات وادعى النبوه وكل من ادعى النبوه وأظهر المعجزه فهو رسول الله وصادق في دعوى النبوه ، فكان صلى الله عليه وآله و آله صادقاً في دعوى النبوه والرساله. أما الصغرى فدعوى النبوه معلومه بالتواتر الملحق بالمعاينه وإظهار المعجزه بوجهين :

[شماره صفحه واقعي : ١٧٣]

ص: ١٧٣

أحدهما ، أنه قد نقل عنه من إظهار المعجزات ما بلغ القدر المشترك منه حدّ التواتر ، وإن كان تفاصيلها آحاد كما في وجود حاتم ، وكلام المصنف إنما يلائم هذا الوجه كما لا يخفى .

وثانيهما ، أنه أتى بالقرآن وتحديّ به البلغاء والفصحاء من العرب العرباء ، فعجزوا عن الإتيان بمقدار ، أقصر سورة منه مع كثرتهم وعصبيتهم وتهالكهم على ذلك حتى أعرضوا عن المعارضه بالحروف إلى المنازعه بالسريوف ولم ينقل عن أحد منهم مع توقّر الدواعى الإتيان بشيء يدانيه ، فدلّ ذلك قطعا على أنه من عند الله ، وعلم به كونه معجزه علما عاديا لا- يقدر فيه شيء من الاحتمالات العقلية ، سواء كان إعجازه لبلاغته كما ذهبوا إليه الجمهور ، أو لا سلوبه الغريب ونظمه العجيب على ما اختاره بعض المعتزله ، أو لاجتماعهما على ما قيل ، أو للصرفه إنما بسلب قدرتهم عند المعارضه كما اختاره السيد المرتضى ، أو بصرف دواعيهم إلى المعارضه عنها مع قدرتهم كما ذهب إليه بعض المعتزله ، أو لاشتماله على الإخبار عن المغيبات على ما هو المختار عند بعض ، أو لخلوّه عن الاختلاف والتناقض على ما هو المختار عند بعض آخر . وأما الكبرى فلأنّ المعجزه تدلّ على تصديق الله تعالى لمن أظهرها ، وكلّ من صدّقه الله تعالى فهو صادق وإلا لزم إغراء المكلفين بالقبيح وهو تصديق الكاذب ، واللّازم باطل فالملزوم مثله ، أما الملازمه فظاهر ، وأما بطلان اللّازم فلأنّ الإغراء بالقبيح عقلا قبيح ، والقبيح محال عليه تعالى لما مرّ ، فيكون الإغراء بالقبيح منه محالا قطعاً .

المبحث الثاني : في وجوب عصمته

المبحث الثاني من المباحث الخمسه في وجوب عصمته أى في بيان أنّ النبيّ صلى الله عليه وآله يجب أن يكون معصوما عن جميع المعاصى ما دام نبينا أو في الجملة ، ليظهر فائده المبحث الثالث بعد هذا المبحث . والضّمير إمّا عائد إلى نبينا أو إلى مطلق النبيّ عليه السلام لأشراك ما ذكر من الدليل . وفيه ردّ على الفرقه المخالفين . فإنّ الخوارج جوّزوا مطلق الذنوب على الأنبياء مع قول بعضهم بأنّ كلّ ذنب كفر وعامه المخالفين جوّزوا الضغائر الغير الخسيسه عليهم سهوا ، وجوّز الجمهور تلك الضغائر عمدا والكبائر التي من غير الكذب في أحكام الشّرع سهوا ، وبعضهم جوّز تلك الكبائر مطلقا ، ومنهم

[شماره صفحه واقعي : ١٧٤]

من جَوَزَ الكذبَ فى أحكامِ الشَّرْعِ أيضا سهوا. ولَمَّا تَوَقَّفَ تقريرِ الدَّلِيلِ على تحريرِ الدَّعْوَى فسر العصمه بقوله :

العصمه عن المحققين لطف أى شىء يقرب العبد إلى الطاعة ويبعده عن المعصية يفعلها الله تعالى بالمكلف ويوجد فيه أى ملكه خلقها الله فيه لطفًا بحيث لا يكون له داع يفضى إلى ترك الطاعة وارتكاب المعصية أى لا يترك طاعه ولا يرتكب معصية أصلا مع قدرته على ذلك المذكور من ترك الطاعة وارتكاب المعصية. وهذا معنى قولهم : هى لطف من الله يحمله على فعل الخير ويزجره عن فعل الشر مع بقاء الاختيار تحقيقا للابتلاء وفيه إشارة إلى رد ما قيل فى تفسير العصمه إلى أنها خاصه فى نفس الشخص أو فى بدنه يمتنع بسببها صدور الذنب عنه ، كيف ولو كان الذنب ممتنعا عن المعصوم لما صح تكليفه بترك الذنب ولما كان مثابا عليه واللازم باطل اتفاقا ، ويؤيده قوله تعالى : (قُلْ إِنَّمَا أَنَا بَشَرٌ مِّثْلُكُمْ يُوحَىٰ إِلَيَّ) وقوله تعالى : (وَلَا تَجْعَلْ مَعَ اللَّهِ إِلَهًا آخَرَ) ، إلى غير ذلك من النصوص.

وإذا عرفت هذا فنقول النبى يجب عصمته عن جميع المعاصى عند أهل الحق لأنه لو لا ذلك الوجوب لم يحصل الوثوق بقوله أى لجاز أن لا يحصل الوثوق والاعتماد على قول النبى ، والتالى باطل فالمقدم مثله. أما الشرطيه فلأن انتفاء وجوب العصمه يستلزم جواز صدور المعصية وهو مستلزم لجواز عدم الوثوق. وأما بطلان التالى فلأنه حينئذ يحتمل أن يكون كاذبا فى أقواله ، وعلى هذا لا يحصل الانقياد فى أمره ونهيه ، فينتفى فائده البعثه وهى اجراء الأحكام الشرعيه وهو أى انتفاء فائده البعثه محال لاستنزامه العبت الممتنع عليه تعالى لكونه قبيحا.

وأورد عليه أن صدور الذنب عن النبى صلى الله عليه وآله سيما الصيغيره سهوا لا يخل بالوثوق بقوله بل إنما يخل بذلك صدور الكذب فيما يتعلق بالأحكام الشرعيه ، ضروره أنه يبطل دلاله المعجزه فلا يثبت وجوب العصمه عن جميع المعاصى وهو المطلوب.

[شماره صفحه واقعى : ١٧٥]

ص: ١٧٥

أقول المراد من الوثوق الوثوق التّام الزّاجر المانع عن متابعه مشتبهات النّفس ، ضروره أنّ فائده البعثه والتّكليف إنّما يبتنى على ذلك ، ولا يخفى على المتأمل المنصف أنّ صدور ذنب ما بل جواز صدوره عنه يستلزم احتمال صدور الكذب فى الأحكام الشّرعيّه عند العقل ، فيحيل الوثوق ، فلا يحصل ذلك الوثوق التّام إلّا اذا وجب الاجتناب عن المعاصى كلّها. نعم يتّجه أنّ اللّازم مما ذكر وجوب الاجتناب عن المعاصى لا وجوب ملكه الاجتناب عنها ، والمدعى وجوب العصمه الّتى هى ملكه الاجتناب عنها على أنّ المخلّ بالوثوق إنّما هو ظهور المعصيه لا صدورها والكلام فى صدور المعصيه لا فى ظهورها فليتأمل.

المبحث الثالث : فى أنّه معصوم من أوّل عمره إلى آخره

المبحث الثالث فى أنّه أى نبينا صلى الله عليه وآله أو مطلق الثّبى عليه السلام معصوم من أوّل عمره إلى آخره قبل البعثه وبعدها عن جميع أنواع المعاصى عمدا وسهوا خلافا لجمهور المتكلمين من الخوارج القائلين بجواز الكفر عليه قبل البعثه وبعدها ، وغيرهم ممّن جوّز صدور الكبائر والصّغائر عمدا وسهوا قبل البعثه ، وذلك لعدم انقياد القلوب إلى طاعه من عهد أى علم منه فى سالف عمره أى قبل البعثه شىء من أنواع المعاصى والكبائر وما تنقر النّفس منه من الصّغائر الخسيسه كسرقه لقمه وتطيف حبه ولا يخفى أنّ ذكر الكبائر هذه والصّغائر بعد المعاصى تخصيص بعد تعميم لكونها أقوى المعاصى وأبعدها من الصّدور عن الأنبياء ، ولهذا اتّفق جمهور المخالفين على امتناع صدورها عنهم بعد البعثه. والحق أنّ صدور المعاصى عنهم قبل البعثه كصدورها عنهم بعدها موجب لعدم إطاعتهم وعدم انقياد أمرهم ونهيهم فينتفى فائده البعثه كما عرفت آنفا.

وأنت خير بأنّ هذا الدّليل راجع إلى الدّليل المتقدّم فالكلام فيه كالكلام فى ذلك ، ولا يثبت عصمه الأنبياء عن جميع المعاصى مطلقا. فما ورد فى الكتاب والسّنّه مما يوهم صدور معصيه عنهم فمحمول على ترك الأولى بناء على ما قيل : حسنات الأبرار سيئات المقرّبين أو ما دل بوجه آخر كما حقّقه سيد المرتضى فى تنزيه الأنبياء وغيره فى غيره.

[شماره صفحه واقعى : ١٧٦]

المبحث الرابع فى تفضيل النبى صلى الله عليه وآله على غيره ممن بعث إليه يجب أن يكون النبى صلى الله عليه وآله أفضل أهل زمانه المبعوث هو إليهم أى أعلم وأكمل منهم ، لأنّه لو لم يكن أفضل منهم لكان إمّا مساويا أو مفضولا لهم وكلاهما باطلان ، الأوّل لامتناع الترجيح من غير مرجح ، والثانى لقبح تقديم المفضول الناقص على الفاضل الكامل عقلا وسمعا. أمّا عقلا فظاهر وأما سمعا فلاّنه قال الله تعالى : (أَقْمَنُ يَهْدِي إِلَى الْحَقِّ أَحَقُّ أَنْ يُبَيِّنَ أَمَّنْ لَا يَهْدِي إِلَّا أَنْ يُهْدَى فَمَا لَكُمْ كَيْفَ تَحْكُمُونَ) ومن البين أنّ هذا الاستفهام التقريرى يدلّ على قبح تقديم المفضول على الفاضل سمعا بل عقلا أيضا. وكان الأفضليّه هاهنا ليست بمعنى الأفضليّه فى قولهم : الأنبياء أفضل من الملائكه لكونها بمعنى الأكمليّه وهو المراد من أفضليّه الإمام من الرعيه على ما سيجىء وان كانت أكثرية الثواب ثابتة للنبى والإمام أيضا.

المبحث الخامس : فى تنزيه النبى

المبحث الخامس فى تنزيه النبى صلى الله عليه وآله يجب أن يكون النبى صلى الله عليه وآله منزها عن جميع ما يوجب التنزه عنه سواء كان فيما يتعلّق به مثل عن دناءه الآباء لكفر أو بدعه أو صنعه دنيّه كالحياكه وعهر الأثهات أى زناهه كما روى عن النبى صلى الله عليه وآله : لم يزل ينقلنى الله من الأصلاب الطاهره إلى الأرحام الزكيه أو كان فى نفسه إمّا فى أحواله من الصّفات الخسيسه كالبول فى الطريق والصّنائع الرديه والزدايل الخلقية - بالضم - أى الأخلاق الدّميمه ، كالفظاظه والغلظه والبخل والحسد وما أشبه ذلك ، وإمّا فى ذاته وخلقه من الأمراض المزمنه والعيوب الخلقية - بالكسر - الدّاله على خسه صاحبها كالبرص والجذام والأبنة وما أشبه ذلك لما فى ذلك المذكور كلّ من النقص الموجب لسقوط وقعه عن القلوب فيسقط محلّه ومنزلته أى وقعه وشأنه عن القلوب أى قلوب الأمه فلا ينقادون لأوامره ونواهيّه والمطلوب من البعته خلافه أى خلاف ذلك السقوط وهو ارتفاع وضع النبى صلى الله عليه وآله وعظم شأنه فى القلوب ، فيختلّ

[شماره صفحه واقعى : ١٧٧]

بذلك أمر البعثة ، بل يجب أن يكون النبي صلى الله عليه وآله متصفا بصفات الكمال من كمال العقل والذكاء وقوة الزأى والتدبير وفرط الشجاعة والشخاوه إلى غير ذلك ليحصل المطلوب من البعثة وتنظيم أمرها على ما ينبغي.

[شماره صفحه واقعى : ١٧٨]

ص: ١٧٨

الفصل السادس من الفصول السبعه فى الإمامه

أى فى إثبات الإمامه للأئمه عليهم السلام أو فى بيان أحكامها على قياس ما عرفت فى عنوان فصل النبوه فيه خمسه مباحث :

المبحث الأول : فى بيان وجوبها

المبحث الأول فى بيان وجوبها ، ولما توقّف معرفه وجوبها على معرفه مفهومها فسّرها بقولها الإمامه وهى فى الأصل بمعنى الايتمام والاقتداء ، ومنها الإمام لمن يؤتم به كالإزار لما يؤتزر به ، كذا فى الكشاف وفى العرف رئاسه عامه بالنسبه إلى جميع الناس فى الدين والدنيا جميعا لشخص واحد من الأشخاص. فالرئاسه جنس شامل للمحدود وغيره ، وقيد العموم لإخراج الرئاسه الخاصه كالرئاسه فى بعض النواحي ، وإيراد الطرفين للتنبيه على أنّ المعتبر فى الإمامه هو الرئاسه بحسب الدين والدنيا معا ، والقيد الأخير للتنبيه على أنه لا بد أن يكون الإمام فى كلّ عصر واحدا متعددا. وأمّا ما قيل إنّ الرئاسه جنس قريب والجنس البعيد هو النسبه المشتركه بين المقولات السبع العرضيه التنسيه ففيه نظر ، لأنّ كون النسبه جنسا ممنوع ، لأنّ تلك المقولات أجناس عاليه ، والنسبه عرض عام لها على رأيهم ، ولو سلّم فكون النسب من الأعراض التنسيه ممنوع ، ولو سلّم فكون

[شماره صفحه واقعى : ١٧٩]

ص : ١٧٩

الرئاسة جنسا قريبا ممنوع ، لجواز أن يكون جنسا متوسطا ، وكذا ما قيل أنها بمنزلة الجنس محلّ نظر ، إذ الظاهر أنّ هذا التعريف حدّ اسميّ للإمامه والرئاسة جنس اسمي لها ، لكونها ماهية اعتبارية. وأما ما قيل أنّ الطرفين للاحتراز عن الرئاسة العامّة في أحدهما ففيه أنّ الرئاسة العامّة بهذا الوجه احتمال عقلي لا يلتفت إلى الاحتراز عنه في التعريفات. وما قيل أنّ القيد الأخير يجوز أن يكون للاحتراز عن النبوة المشتركة كنبوة موسى وهارون عليهما السلام - أو عن رئاسة الأئمة إذا عزلوا الإمام لفسقه ، يرد عليه أنّه لا بدّ في التعريف من قيد آخر لإخراج النبوة مثل النيابة عن النبيّ كما هو المشهور ، وعلى هذا الاحتراز عن النبوة المشتركة إلى ذلك القيد. والقول بأنّ المحدود هو الإمامه المطلقة الشاملة للنبوة فلا حاجة إلى قيد النيابة عن النبيّ لإخراجها لا يساعده العرف المشهور وسوق الكلام في هذا المقام ، مع أنّه لا حاجة حينئذ إلى إخراج النبوة المشتركة أيضا. وأما حديث رئاسة الأئمة عند عزل الإمام فكلام مبنيّ على رأي أهل السنّة على وفق أنّهم الفاسقه الفاسده.

وقد توهم بعضهم أنّه لا بدّ في التعريف من قيد بحقّ الأصاله لإخراج رئاسه نائب فوض الإمام إليه عموم الولاية ، وفيه أنّه إن اراد بعموم الولاية العموم المعتبر في ذلك التعريف فهو احتمال عقلي لا يقدر في التعريفات ، وإن اراد العموم في الجملة كعموم الولاية الثابت للمجتهدين فلا شكّ أنّ قيد العموم المذكور اخرج تلك الرئاسة ، على أنّ قيد النيابة عن النبيّ صلى الله عليه وآله كاف في إخراجها على التقديرين كما لا يخفى.

وهي أي الإمامه واجبه عقلا. اختلفوا في أنّ نصب الامام بعد انقراض زمن النبوة واجب أولا وعلى تقدير وجوبه واجب على الله أو على العباد وإما عقلا أو سمعا ، فذهب أهل الحقّ إلى أنّه واجب على الله تعالى عقلا ، ووافقهم الاسماعيليّين إلّا أنّ أهل الحقّ يوجبون عليه تعالى لحفظ قواعد الشّرع والاسماعيليّين ليكون معرّ فالذات الله وصفاته بناء على ما هو مذهبهم من أنّه لا بدّ في معرفته تعالى من معلّم. وذهب أهل السنيّة إلى أنّه واجب على العباد سمعا ، واكثر المعتزله والزيدية إلى وجوبه عليهم عقلا وقيل عقلا وسمعا معا ، وذهب الخوارج إلى عدم وجوبه مطلقا ، وقيل يجب عند الخوف لا مع الأمن وقيل بالعكس.

[شماره صفحه واقعي : ١٨٠]

فمقصود المصنّف أنّ نصب الإمام واجب على الله تعالى عند انتفاء النّبىّ صلى الله عليه وآله لحفظ الشّرع عقلا لا سمعا ، وذلك لأنّ الامامه الأظهر أن يقول لأنّها أى الإمامه يعنى الإمام لطف فإنّا نعلم قطعاً أنّ الثّياس إذا كان لهم رئيس أى حاكم ينصف أى ينتقم للمظلوم أى لأجله من الظّالم ويردع الظّالم ويمنعه عن ظلمه بل يزجر الثّياس عن جميع المعاصى والمحظورات ، ويحثّهم على الطّاعات والعبادات ، وبالجمله يؤيّد قوانين الشّرع وينفد أحكامه على أبلغ وجه وأتمّ طريق كانوا أى الثّياس إلى الصّيلاح فى الدّين أقرب ومن الفساد فيه أبعد منهم إذا لم يكن رئيس كذلك قطعاً ، ومن الثّيبين أنّ الإمام جامع لتلك الصّيغيات فيكون مقرباً للعباد إلى الطّاعات ومبغّداً لهم من المحظورات ، فيكون لطفاً إذ لا معنى للطف إلا هذا. وإذا ثبت أنّ الإمام لطف وقد تقدّم أنّ اللّطف واجب على الله عقلا ، فنصب الإمام واجب عليه تعالى عقلا.

وأقوى شبه الخصم أنّه إن اريد أنّ امام الظّاهر المتصرّف فى أمور العباد لطف واجب فهو خلاف المذهب ، وإن اريد أنّ الإمام مطلقاً كذلك فهو ممنوع لأنّ الإمام إنّما يكون لطفاً إذا كان ظاهراً زاجراً عن القبائح ، قادراً على تنفيذ الأحكام ، واعلاء لواء الإسلام ، وهو مدفوع بأنّ وجود الإمام مطلقاً لطف وتصرفه لطف آخر ، ضروره أنّ لكلّ منهما مدخلاً فى القرب إلى الطّاعة والبعد عن المعصيه ، إلّا أنّ الثّانى أقوى من الأوّل ، بناء على تفاوت مراتب القرب والبعد ، لكنّ الأوّل لطف لا مانع عنه ، فكان واجبا قطعاً ، وأمّا الثّانى فهو لطف له موانع من جهه العباد لشده عنادهم وغلبه مخالفتهم للحقّ ومتابعتهم للأهواء حتى كاد أن يقعوا فى الفساد وتكثير الفتن فى البلاد ، ويؤيّد ما روى عن أمير المؤمنين عليه السلام أنّه قال : لا يخلو الأرض من قائم لله بحجّته إمّا ظاهراً مشهوراً أو خائفاً مغموراً لئلا يبطل حجج الله وبيّياته.

اقول : بهذا التّقرير ظهر فساد ما قال بعض المحقّقين أنّه لو كفى فى كون الإمام لطفاً وجوده مطلقاً من غير ظهوره وتصرفه لكان العلم بكونه مخلوقاً فى وقت ما مع عدم

[شماره صفحه واقعى : ١٨١]

ص : ١٨١

وجوده بالفعل كافيًا أيضًا فلا يكون وجوده بالفعل واجبًا ، وذلك للقطع بأن وجود الإمام بالفعل لطف لا مانع عنه ، وإن كان مجرد كونه مخلوقًا في وقت ما لطف أيضًا وقد تفرّر أنّ كلّ لطف لا مانع عنه واجب على الله تعالى ، فوجوده بالفعل واجب عليه - تعالى قطعًا.

المبحث الثاني : في بيان عصمه الإمام

المبحث الثاني من المباحث الخمسة في بيان عصمه الإمام يجب أن يكون الإمام معصوما عند أهل الحقّ ، ووافقهم الاسماعيلية خلافا لسائر فرق المخالفين ، والدليل على ذلك من وجوه بعضها عقلي وبعضها نقلي ، والمصنّف أورد هاهنا ثلاثه عقليه وواحدا نقليه فقال وإلّا تسلسل أي وإن لم يجب كون الإمام معصوما لجواز التسلسل ، أو إن لم يكن معصوما لوقع التسلسل ، وعلى التقديرين اللّازم باطل قطعًا فالملزوم مثله ، والملازمه لأنّ الحاجه الثابته للعباد الدّاعيه إلى الإمام إنّما هي من جهه الأمور المقربه إلى الطّاعه والمبيّده عن المعصيه ، مثل ردّ الظّالم عن ظلمه والانتصاف للمظلوم منه أي من الظالم ليكون لطفًا بناء على جواز ترك الطّاعه وارتكاب المعصيه من العباد لعدم عصمتهم على ما عرفته تفصيلا ، فلو جاز أن يكون الإمام غير معصوم بل جائز الخطاء بترك الطّاعه وارتكاب المعصيه لا فتقر إلى إمام آخر ليكون لطفًا بالنسبه إليه ، ضروره أنّ اشتراك العلّه يستلزم اشتراك المعلول ، وذلك الإمام الآخر على تقدير عدم عصمته يفتقر إلى ثالث وهو إلى رابع وهكذا إلى غير التّهايه لظهور امتناع الدور اللّازم على تقدير العود ، فلو جاز أن يكون الإمام غير معصوم ذهب سلسله الأئمّه إلى غير التّهايه وتسلسل ولزم التسلسل.

أقول لا يخفى عليك أنّ هذا الدليل إنّما يدلّ على وجوب عصمه الإمام في الجملة لا على وجوب عصمته مطلقا ، لجواز انتهاء تلك السلسله إلى إمام معصوم ، اللهم إلّا أن يقال لا قائل بالفصل ، فوجوب عصمه الإمام في الجملة يستلزم وجوب عصمته مطلقا.

ثمّ أقول يمكن الاستدلال على هذا المطلب بالخلف ، بأن يقال لو جاز أن يكون

[شماره صفحه واقعي : ١٨٢]

الإمام غير معصوم لافتقر إلى امام آخر لما ذكر ، فوجب أن يكون ذلك الإمام الآخر موجودا معه لكونه لطفًا بالنسبة إليه ، والالطف واجب على الله على ما تقدّم ، وحينئذ يلزم أن يكون هذا الإمام إماما ، ضروره أنه لا رئاسه له على إمامته فلا يكون رئاسته عامّه هذا خلف. ولأنّه عطف على ما يفهم من فحوى الكلام ، كأنّه قال يجب أن يكون الإمام معصوماً لأنّه لو لم يكن معصوماً لتسلسل ، ولأنّ الإمام لو لم يكن معصوماً لجاز أن يفعل معصيه والتالى باطل فالمقدّم مثله ، أمّا الشرطيه فظاهره غتته عن البيان وأمّا بطلان التالى فلأنّه لو فعل المعصيه فلا يخلو إمّا أن يجب الإنكار عليه أولا ، فإن وجب الإنكار عليه أى على الإمام الفاعل للمعصيه بطريق الفرض أو على فعله لها سقط محلّه اى وقع الامام من القلوب وإذا سقط من القلوب انتفت فائده نصبه وهى فائده أقواله وأفعاله ليحصل القرب الى الطّاعه والبعد عن المعصيه بسببه ، فيكون نصبه عبثا محالا على الله تعالى لقبجه هذا خلف.

ويمكن الاستدلال على استحاله وجوب الإنكار بظاهر قوله تعالى : (أَطِيعُوا اللَّهَ وَأَطِيعُوا الرَّسُولَ وَأُولِي الْأَمْرِ مِنْكُمْ) لدلالته على وجوب إطاعه الإمام ظاهرا ، وإن لم يجب الإنكار عليه سقط حكم الأمر بالمعروف والنهي عن المنكر أى وجوبهما وهو أى سقوط حكمهما محال كما سيأتى فى آخر الباب ، وإذا ثبت استحاله كلّ من اللّازمين ثبت استحاله الملزوم قطعاً ، فيكون فعل الإمام معصيه باطلا وهو المطلوب. وأنت تعلم أنّه لو استدلّ بأنّه لو فعل المعصيه لسقط عن القلوب وانتفت فائده نصبه كما استدلّ بذلك على وجوب عصمه النبي صلى الله عليه وآله من أوّل عمره إلى آخره لكان أولى كما لا يخفى. ولأنّه أى الإمام حافظ للشرع أى مؤيّد له منفذ لأحكامه بين الناس جميعا ، وكلّ من كان حافظا للشرع بهذا الوجه فلا بدّ من عصمته أى الإمام ، أمّا الصّغرى فلا اعتبار عموم الرّئاسه فى الدّين والدّنيا فى الإمامه على ما سبق ، وأمّا الكبرى فلائذ من كان حافظا للشرع بالوجه المذكور لا بدّ ان يكون آمنا عند الناس من تغيير شىء من أحكامه بالزيادة والتقصان ، وإلّا لم يحصل الوثوق بقوله وفعله فلا يتابعه

[شماره صفحه واقعي : ۱۸۳]

العباد فيهما ، فيختل الزئاسه العامه ويتنفى فائده الامامه هذا خلف. فلا بد أن يكون معصوما ليؤمن على صيغه المضارع المجهول من الايمان المأخوذ من الأمن للتعديه من الزيادة والتقصان أى ليجعل آمنة من الزيادة والتقصان فى تبليغ الأحكام ، فثبت رئاسته العامه فى الدين والدنيا ، وإلا لم يكن آمنة من ذلك على ما لا يخفى.

أقول : هذا الدليل قريب إلى ما استدلل به على وجوب عصمه النبي صلى الله عليه وآله من أنه لو لم يكن معصوما لم يحصل الوثوق بقوله فينتفى فائده البعته وعلى هذا لا يرد عليه بعض ما أورده بعض المحققين من أن الإمام ليس حافظا للشرع بذاته بل بالكتاب والسنة وإجماع الأمة واجتهاده الصحيح ، وأيضا لا حاجة إلى إثبات الصيرى بأنها اتفافية أو بأن الشرع لا بد له من حافظ وحافظه لا يجوز أن يكون الكتاب ولا السنة ولا الإجماع ولا القياس ولا البراءة الأصلية ، فتعين أن يكون هو الإمام كما فى بعض الشروح ، لأن دعوى الاتفاق لا بينه لها ، وحصر الحافظ فى الأقسام المذكوره ممنوع لجواز أن يكون الحافظ هو الله تعالى او ملكا على أن ما ذكره فى إبطال كون الحافظ غير الإمام من تلك الأقسام محل تأمل وهكذا حقق ودع عنك ما قيل أو قال.

وأعلم أنه ربما يختلج فى بعض الأوهام أن هذا الدليل يقتضى أن يكون العصمه شرطا فى المجتهد لانه حافظ للشرع ، فلا بد أن يكون معصوما ليؤمن من الزيادة والتقصان ، وكذا الدليل المذكور قبله ، لأنه لو فعل المعصيه سقط من القلوب وانتفت فائده الاجتهاد ، أو سقط حكم الأمر بالمعروف والنهي عن المنكر وكلاهما باطلان لكنها ليست شرطا فيه على ما تقرّر فى محله ، وهو مدفوع بأن المجتهد ليس حافظا للشرع بين جميع الناس بل مظهر له على من قلده ولا يجب فيه أن يكون آمنة من الزيادة والتقصان على سبيل القطع ، بل يكفى حسن الظن به ، وكذا فعل المجتهد معصيه لا يلزم انتفاء فائده الاجتهاد لأن فائده وجوب العمل بقوله على من قلده ، ويكفى فيه حسن الظن بصدقه بعد ثبوت الاجتهاد ، وذلك بشرط العدالة فيه ، وبالجملة مرتبه الاجتهاد لكونها دون مرتبه الإمامه يحصل باجتماع شرائطها المشهوره المسطوره فى كتب الاصول. ويكفى فى وجوب العمل

[شماره صفحه واقعى : ١٨٤]

ص : ١٨٤

بقول المجتهد حسن الظنّ بصدقه المتفرّع على ثبوت عدالته بعد حصول شرائط الاجتهاد كما تقرّر في محلّه ، بخلاف مرتبه الإمامه فإنّها رئاسه عامه بحسب الدّين والدّنيا ، ومن البين أنّها لا يحصل لشخص إلّا بعد أن يكون معصوماً آمناً من الخطاء والزّيادة والنقصان في أحكام الشرع ، وإلّا لاختلّت تلك الرّئاسه العامه وانتفت فايده الإمامه كما لا يخفى على من له طبع سليم وعقل مستقيم.

ولقوله تعالى : (لا يَنَالُ عَهْدِي الظَّالِمِينَ) في جواب ابراهيم حين طلب الإمامه لذريته بدلاله سابق الآيه ، فيكون معناه أنّ عهد الإمامه لا ينال الظالمين ، وغير المعصوم ظالم ولو على نفسه ، فيلزم أن لا يناله الإمامه قطعاً.

واعترض عليه بأنّه يجوز أن يكون المراد من العهد عهد النّبوه ، وبأنّه يجوز أن يكون المراد من الظلم المعصيه المسقط للعداله مع عدم التوبه والإصلاح أو التعدي على الغير ، وكلّ منهما أخصّ من مطلق المعصيه فلا يستلزمه عدم العصمه ، والكلّ مدفوع بأنّ العهد أعمّ من النّبوه والإمامه ، والتخصيص خلاف الأصل مع أنّ سابق الآيه يؤيد ذلك كما لا يخفى ، والاستدلال مبنى على الظاهر وتخصيص الظلم بما ذكر مع انه غير ظاهر لا يقدر في المقصود لعدم الفرق بين المعاصي اتّفاقاً فمنافاه بعضها للإمامه يستلزم منافاه كلّها لها ، نعم يتّجه أنّ العصمه على ما فسّرت هي ملكه الاجتناب عن المعاصي ، فانتفاؤها لا يستلزم ثبوت المعصيه. اللهم إلّا أن يفسّر العصمه بعدم خلق الله الذنب في العبد على ما قيل.

واعلم أنّ ما ذكره في النّبوي من وجوب عصمته من أوّل عمره إلى آخره وتنزيهه عما لا يليق بشأنه مع دليلها جاز في الإمام بعينه ، وإنّما ترك بالمقاييسه ، والحقّ أنّ الإمامه بمنزله النّبوه في أكثر الأحكام والأدله لكون الامام نائباً عن النّبوي قائماً مقامه من عند الله سيما امير المؤمنين عليه السلام كما يشير إليه قوله تعالى : (وَأَنْفُسَنَا وَأَنْفُسَكُمْ) الحمد لله الّذي هدانا لهذا.

المبحث الثالث : في طريق معرفه الإمام

المبحث الثالث من المباحث الخمسه في طريق معرفه الامام ، اتّفقوا على أنّ

[شماره صفحه واقعي : ١٨٥]

ص: ١٨٥

الإمامه يثبت بالتخصيص من الله ومن يعلمه بها من نبيّ أو إمام لكن ذهب أهل التّيه إلى أنّها تثبت ببيعه أهل الحلّ والعقد أيضا ، ويوافقهم بعض المعتزله والصّالحيه من الزّيديه ، وقالت الجاروديه يثبت أيضا بخروج كلّ فاطمي بالسيف إذا كان عالما بأمر الدين شجاعا داعيا إلى الحق.

وقال أهل الحق من الشّيعه الإمام يجب أن يكون منصوفا عليه أي لا يثبت الإمامه بالبيعه أو الخروج كما زعم المخالفون ، بل يجب أن يكون منصوفا عليها من عند الله إنا بإعلام معصوم أو باظهار معجزه ، لأنّ الإمامه مشروطه بالعصمه ، وكل ما هو مشروط بالعصمه يجب ان يكون منصوفا عليه كذلك. فالإمامه يجب أن يكون منصوفا عليها كذلك ، أما الصّغرى فلما تقدّم من البراهين ، واما الكبرى فهي لأنّ العصمه من الأمور الباطنه التي لا يعلمها إلّا الله العلام الغيوب أو من يعلمه بها وإذا كانت العصمه كذلك فكّل ما هو مشروط بها يجب أن يكون منصوفا عليه من الله بأحد الوجهين حتّى يظهر على الناس ويثبت عندهم ، ويؤيد ذلك ما روى عن قائم آل محمّد ابى القاسم محمّد المهديّ صاحب الأمر عليه وعلى آبائه الصّلاه والسّلام انه سئل في حال صباه بحضره أبيه الإمام الزّكيّ الحسن العسكري عليه السلام أنّه ما المانع عن أن يختار القوم أماما لأنفسهم؟ فقال عليه السلام : على مصلح أم مفسد؟ قال السائل : بل على مصلح ، فقال عليه السلام : بل يجوز أن يقع خيرتهم على المفسد بعد أن لا يعلم أحد ما يخطر ببال غيره من صلاح أو فساد؟ قال : بلى ، فقال ، عليه السلام : فهي العلّه ، ثمّ أزيد ذلك بواقعه موسى عليه السلام واختياره من أعيان قومه لميقات ربّه سبعين رجلا مع كونهم منافقين في الواقع على ما نطق به القرآن. فلا بدّ في ثبوت الامامه من نصّ من يعلم عصمته من نبيّ أو إمام مثلا عليه أي على إمامه امام.

الظاهر أنّ المراد من النصّ هاهنا ما يقابل الظاهر كما هو مصطلح الأصوليين ، ويحتمل أن يراد به مطلق التعيين كما يلائمه وقوع لفظ التعيين مقام النصّ مع ترك ما يتعلّق به اعنى قوله عليه في بعض النسخ. وأنت تعلم أنّ في النسخه الأولى احتمالات كثيره

[شماره صفحه واقعي : ١٨٦]

ص: ١٨٦

من حيث التركيب ، وفى الثانيه أكثر منها فلا تغفل ، أو من ظهور معجزه على يده أى الإمام تدلّ تلك المعجزه على صدقه فى دعوى الإمامه. ممّا استدلّ به على هذا المطلب أنّه لا- شكّ أنّ الإمامه من أهمّ أمور الدّين وأعظم أركانها قطعاً ، وعاده الله وسيره النّبىّ صلى الله عليه وآله أنّهما لا يهملان التّصنيف على أدنى ما يحتاج إليه من أحكام الشرع مثل ما يتعلّق بالاستنحاء وقضاء الحاجه فما ظنّك بأعظمتها.

المبحث الرابع : فى أفضليه الإمام من الرعيه

المبحث الرابع فى أفضليه الامام من الرعيه ، يجب أن يكون الإمام أفضل وأكمل فى الفضائل من الرعيه أى جميع من هو تحت إمامته ورئاسته خلافاً للجمهور لما تقدّم فى النّبىّ عليه السلام مما يدلّ على أفضليته من الأئمّه عقلاً وسمعاً. والظاهر أنّ الرعيه فعليه بمعنى المفعول من الرعايه لرعايه الإمام أيّاهم ، والتاء إمّا للتّقل أو للتأنيث لجريانها على موصوف مؤنّث محذوف كالفرقه كما قالوا فى الحقيقه.

المبحث الخامس : فى تعيين الأئمّه عليهم السلام بعد رسول الله صلى الله عليه وآله

المبحث الخامس فى تعيين الأئمّه - عليهم السّلام - بعد رسول الله صلى الله عليه وآله ، الإمام بعد الرّسول صلى الله عليه وآله ، الإمام بلا فصل امير المؤمنين وامام المتّقين على بن أبى طالب ، عليه السلام الظّاهر أنّ الإمام لا- يطلق إلّا ، على من هو حقّ فى دعوى الإمامه وأما الكاذب الغاصب لها كأبى بكر وعمر وعثمان فانما يطلق عليه عند أهل الحق الخليفه دون الإمام فلا- حاجه إلى تقييد الإمام بالحقّ هاهنا كما وقع فى بعض العبارات ، وأنت تعلم أنّه على هذا لا بدّ من حمل الرئاسه فى تعريف الإمامه على الرئاسه الصّحيحه كما هو المتبادر منها.

فالامام بعد رسول الله صلى الله عليه وآله بلا فصل عند قوم العباس بن عبد المطلب عمّ الرّسول ، وعند جمهور المخالفين ابو بكر بن ابى قحافه وعند أهل الحق امير المؤمنين على بن ابى طالب عليه السلام للتّص هو اللفظ المفيد البذى لا يحتمل غير المقصود ، وقد يطلق ويراد به الدليل التّقلي من الكتاب والسّينه وكأنّه المراد هاهنا المتواتر هو ما اخبر به جمع كثير لا- يتصوّر تواطؤهم على الكذب ولا يعتبر فيه عدد معين كما قيل بل مصداقه العلم بلا شبهه من كثره المخبرين على ما هو التحقيق من النّبىّ عليه السلام على إمامه امير المؤمنين عليه السلام كحديث الغدير وبيانه أنّه لما نزل قول تعالى : (يا أَيُّهَا الرّسولُ بَلِّغْ ما أُنزِلَ

[شماره صفحه واقعى : ١٨٧]

إِلَيْكَ مِنْ رَبِّكَ ، وَإِنْ لَمْ تَفْعَلْ فَمَا بَلَّغْتَ رِسَالَتَهُ وَاللَّهُ يَفْصِلُكُمْ مِنَ النَّاسِ) الآية حين رجوعه عن حجّه الوداع نزل النبي صلى الله عليه وآله بغدير خم وهو موضع بين مكة والمدينه بالجحفه وقت الظهيره فى يوم شديد الحر حتى ان الرّجل كان يضع رداءه تحت قدمه من شدّه الحرّ قام النبي صلى الله عليه وآله بجمع الرجال فصعد عليها وقال : معاشر المسلمين! ألسنت أولى بكم من أنفسكم؟ قالوا : بلى ، فاخذ بضبع أمير المؤمنين عليه السلام ورفع حتى نظر الناس إلى بياض ابط رسول الله صلى الله عليه وآله وقال من كنت مولاه فعلى مولاه اللهم وال من والاه وعاد من عاداه وانصر من نصره واخذل من اخذله فلم ينصرف الناس حتى نزل قوله تعالى : (الْيَوْمَ أَكْمَلْتُ لَكُمْ دِينَكُمْ وَرَضِيْتُ لَكُمُ الْإِسْلَامَ دِينًا) فقال النبي صلى الله عليه وآله : الحمد لله على إكمال الدين وإتمام النعمه ورضاء الله برسالتى وبولايه على بعدى. ولا يخفى ان الحديث المذكور على الوجه المسطور يدل على إمامه امير المؤمنين عليه السلام بعد النبي صلى الله عليه وآله بلا فصل.

وأجاب المخالفون عنه بمنع صحه الحديث ومنع دلالتة على المدعى بوجوه مختلفه مذكوره فى الكتب المشهوره والكلّ مكابره. أمّا الأول. فالأول الحديث متواتر معنى ، ومنع التواتر إمّا لمحض العناد أو لأنه (خَتَمَ اللَّهُ عَلَى قُلُوبِهِمْ وَعَلَى سَمْعِهِمْ وَعَلَى أَبْصَارِهِمْ غِشَاوَةٌ وَلَهُمْ عَذَابٌ عَظِيمٌ). وأمّا الثانى ، فالأول كلّ ذى عقل له شائبه من الإنصاف يعلم انّ نزول النبي صلى الله عليه وآله فى زمان ومكان لا يتعارف فيهما النزول وصعوده على منبر من الرجال ، وقوله فى حقّ مثل امير المؤمنين عليه السلام من كنت مولاه فعلى مولاه ودعاه بالوجه المذكور ليس إلّا لأمر عظيم الشأن جليل القدر كنصبه للإمامه ، لا بمجرّد إظهار محبته ونصرته سيّما مع قوله : ألسنت أولى بكم من أنفسكم مع وقوع هذه الصوره بعد نزول الآيه الشابقه ونزول الآيه اللاحقه بعدها ، فلا بدّ أن يكون المراد من المولى هو المتولّى للتصرف فى أمور العباد لا الناصر والمحبّ ولا غيرهما من معانى المولى أى هو الأولى بالتصرف فى حقوق الناس والتدبير لأموالهم بعدى كما إنى كذلك الآن ، ولا معنى للإمامه إلا- هذا ، والمنزاع فى ذلك مكابر لا يلتفت إليه. وكحديث المنزله وهو

[شماره صفحه واقعى : ١٨٨]

ص: ١٨٨

قوله صلى الله عليه وآله لأمير المؤمنين عليه السلام حين خرج إلى غزوه تبوك واستخلفه على المدينة أنت منى بمنزله هارون من موسى عليه السلام إلا أنه لا نبي بعدي. ومن
البيّن المكشوف أنّ مقام الاستخلاف وقوله: إلا أنه لا نبي بعدي يدلان على أنّ المراد من المنزله هو المرتبه المتعلقه باستحقاق التّولى والتّصرف في أمور العباد ، وقد كانت
مرتبه هارون من موسى في ذلك الاستحقاق أقوى من مرتبه غيره من أصحاب موسى عليه السلام فكذا مرتبه امير المؤمنين عليه السلام فيه يكون أقوى من مرتبه غيره فيكون
هو الإمام ، وأيضا الاستثناء يدل على أنّ كلّ منزله كانت لهارون بالنسبه الى موسى مما تتعلّق بإعانتة ونصره دينه ثابتة لأمير المؤمنين عليه السلام سوى النبوه ، ومن منازل
هارون من موسى أنه قد كان شريكا له في النبوه ومن لوازم ذلك استحقاق الطّاعه العامه بعد وفاه موسى لو بقى ، فوجب أن يثبت هذا لأمير المؤمنين عليه السلام لكن امتنع
الشّرکه في النبوه بالاستثناء ، فوجب أن يبقى مفترض الطّاعه على الأُمّه بعد النّبى صلى الله عليه وآله بلا فصل عملا بالدليل باقضى ما يمكن.

وأجاب الخصم هاهنا بمثل ما اجاب سابقا ولا يخفى على المنصف ما فيه من المكابره والعناد كما هو عاده اهل الفساد.

ولأنّه عطف على قوله: للنص والضمير لأمير المؤمنين عليه السلام أفضل من جميع الصّحابه وأكمل منهم في الفضائل والكمالات لقوله تعالى: (وَأَنْفُسِنَا وَأَنْفُسِكُمْ) حيث
جعله الله تعالى نفس الرسول بناء على ما صرح به أئمّه التّفسير من أنّ المراد من أنفسنا هو امير المؤمنين عليه السلام عبر عنه بصيغه الجمع تعظيما لشأنه. ومن البيّن أنّه ليس
المراد من التّفسيه حقيقه الاتحاد بل المراد المساوات فيما يمكن المساوات فيه من الفضائل والكمالات لانه أقرب المعانى المجازيه إلى المعنى الحقيقى فيحمل عليها عند
تعذّر الحقيقه على ما هو قاعده الأصول. ولا شك أنّ الرسول أفضل الناس اتّفاقا ومساوى الأفضل على جميع الناس أفضل عليهم قطعاً.

ولاحتياج النّبى صلى الله عليه وآله عطف على قوله تعالى إليه أى امير المؤمنين فى المباهله دون غيره ممن وقع النزاع فى أفضليتهم بعد النّبى صلى الله عليه وآله ، وذلك
لأنّه

[شماره صفحه واقعى : ۱۸۹]

ص: ۱۸۹

لما نزلت آية المباهلة وهي قوله تعالى (فَمَنْ حَاجَّكَ فِيهِ مِنْ بَعْدِ مَا جَاءَكَ مِنَ الْعِلْمِ فَقُلْ تَعَالَوْا نَدْعُ أَبْنَاءَنَا وَأَبْنَاءَكُمْ وَنِسَاءَنَا وَنِسَاءَكُمْ وَأَنْفُسَنَا وَأَنْفُسَكُمْ ثُمَّ نَبْتَهِلْ فَنَجْعَلْ لَعْنَتَ اللَّهِ عَلَى الْكَاذِبِينَ) دعا رسول الله صلى الله عليه وآله وفد نجران الى المباهلة وهي الدعاء على الكاذب من الفريقين ، وخرج معه علي وفاطمة والحسن والحسين عليهم السلام لا غير ، وهو يقول إذا أنا دعوت فأمنوا ، وقد اتفق أنتم التفسير على أن المراد من قوله (أبنائنا) هو الحسن والحسين عليهما السلام ومن قوله (نساءنا) هو فاطمة عليها السلام ومن قوله (أنفسنا) امير المؤمنين عليه السلام ولا شك ان ذلك يدل على احتياج النبي صلى الله عليه وآله في إتمام أمر المباهلة إليهم دون غيرهم ، ومن احتياج النبي إليه في امر الدين خصوصا مثل هذه الواقعة العظيمة التي هي من قواعد النبوة ودلائل علو المنزلة عند الله تعالى أفضل من غيره قطعا ، والمنازعة في ذلك مكابره غير مسموعه ، فيكون امير المؤمنين عليه السلام أفضل من غيره ولأفضليته أدله لا تحصى سنذكر بعضا منها عن قريب. وإذا ثبت أنه عليه السلام أفضل الناس بعد النبي صلى الله عليه وآله وقد تقدم أن الإمام لا بد أن يكون أفضل من الرعية ، فلا يصلح غيره ممن وقع النزاع في إمامتهم أن يكون إماما فيكون هو الإمام قطعاً.

ولأن الإمام اي من ادله إمامه امير المؤمنين ان الإمام يجب أن يكون معصوما لما تقدم من الأدلة الدالة على وجوب عصمه الإمام ولا أحد من غيره اي غير امير المؤمنين عليه السلام ممن ادعى له الإمامه من العباس وابي بكر بمعصوم إجماعا ، لسبق الكفر وغيره مديا ينافي العصمة اتفاقا ، فلا يكون غيره إماما ، فيكون هو الإمام لما تقدم من أن الإمامه واجب على الله تعالى.

ولأنه أي امير المؤمنين عليه السلام أعلم من جميع الصيحابه لقوه حدسه وشده ملازمته للنبي صلى الله عليه وآله لأنه كان في صغره في حجره ، وفي كبره ختنا له يدخله كل وقت ، وكثره استفادته منه حتى قال : علمني رسول الله ألف باب من العلم فانفتح لي من كل باب ألف باب. وقال : والله لو كسرت لي الوساده ثم جلست عليها لحكمت بين أهل التوريه بتوريتهم وبين أهل الإنجيل

[شماره صفحه واقعي : ١٩٠]

بإنجيلهم وبين أهل الزبور بزبورهم وبين أهل الفرقان بفرقانهم وقال : والله ما من آية نزلت في برّ أو بحر أو سهل أو جبل أو سماء أو أرض أو ليل أو نهار إلّا وأنا أعلم فيمن نزلت وفي أى شىء نزلت لرجوع الصّحابه هي في الأصل مصدر من صحب يصحب نقل إلى معنى الصّفه ثمّ غلب استعماله في أصحاب رسول الله صلى الله عليه وآله في وقائعهم المشكله ومسائلهم المعضله إليه أى أمير المؤمنين عليه السلام بعد غلظهم في كثير منها ولم يرجع أمير المؤمنين عليه السلام إلى أحد منهم فى شىء من العلوم أصلا فيكون أعلم منهم.

ولقوله : صلى الله عليه وآله عطف على قوله لرجوع الصّحابه أقضاكم على لأنّ القضاء يحتاج إلى كثير من العلوم فيكون أعلم منهم جميعا ، ولاستناد العلماء فى علومهم إليه كالأصول الكلاميه والفروع الفقهيّه وعلم التّفسير والحديث وعلم التّصوّف وعلم النّحو وغيرها ، حتّى أنّ ابن عباس رئيس المفسرين تلميذه ، وأبا الأسود الدؤلى دؤن النّحو بتعليمه وارشاده ، وخرقه المشايخ ينتهى إليه. وإذا ثبت أنّه أعلم الصّحابه ولا شكّ أنّ الأعلّم أفضل والأفضل هو المتعيّن للإمامه لما عرفت ، فيكون هو الإمام لا غير.

ولأنّه أزهّد من غير النّبى صلى الله عليه وآله وأكثر إعراضا عن متاع الدّنيا ولذاتها وشهواتها لما ثبت أنّه كان تاركا لمنافع الدّنيا بالكليّه مع قدره لاتّساع أبوابها خصوصا بالنّسبه إليه حتّى طلق الدّنيا ثلاثا وقال : يا دنيا يا دنيا إليك عنى إلىّ تعرضت أم إلىّ تشوّقت لا حان حينك ، هيهات هيهات غزى غيرى لا حاجه لى فيك قد طلّقتك ثلاثا لا رجعه فيها ، فعيشك قصير وخطرك يسير وأملكك حقير. وقال : والله لدنياكم هذه أهون فى عينى من عراق خنزير فى يد مجذوم ، وقال : إنّ دنياكم عندى لأهون من ورقه فى فم جراهه تقضمها ما لعلّى ونعيم يفنى ولده لا تبقى وتخشّن فى الماكل والمجلس حتّى قال عبد الله بن رافع : دخلت عليه يوما فقدم جرابا مختوما فوجدنا فيه خبزا شعيرا يابسا مرضوضا فأكلنا منه فقلت يا امير المؤمنين لم ختمته قال : خفت هذين

[شماره صفحه واقعى : ١٩١]

ص : ١٩١

والوالدين يلبثانه بزيت أو سمن وكان نعلاه من ليف ويرقع قميصه تاره بجلد وتاره بليف وقَلَّ أن يأتمد وكان لا يأكل اللحم إلَّا قليلا وقال : لا تجعلوا بطونكم مقابر الحيوان ولا شكَّ أنه لم يكن أحد غير النَّبِيِّ صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَآلِهِ وَأَمِيرِ الْمُؤْمِنِينَ عَلَيْهِ السَّلَامُ بهذه المرتبه من الزَّهْد. وكان أمير المؤمنين أزهَّد النَّاسِ بعد النَّبِيِّ صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَآلِهِ ، ومن كان أزهَّد كان أفضل ، فثبت أنه الإمام بعد النَّبِيِّ صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَآلِهِ لا غيره. وأنت تعلم أنه كان الأولى تقديم قوله ولأنه أعلم إلى هاهنا على قوله ولأنَّ الإمام يجب أن يكون معصوما الخ ليكون في عداد أدلِّه الأفضليته كما وقع في التجريد ، ضروره أنَّ هذه الصِّفَات إنَّما تدلُّ على الإمامه بواسطه دلالتها على الأفضليته.

والأدلِّه على إمامه أمير المؤمنين عليه السلام بعد النَّبِيِّ صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَآلِهِ بلا فصل لا تحصى أى لا يمكن إحصائها وعدّها كثره أى لكثرتها منها سائر صفات الكمال الدَّالِّه على أفضليته على عليه السلام مثل كونه أشجع النَّاسِ بعد النَّبِيِّ صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَآلِهِ ، وأكثر جهادا معه وأعظم بلاء في وقائعه ، حتَّى لم يبلغ أحد درجته في غزاه بدر وأحد ويوم الأحزاب وغزاه خيبر وحنين وغيرها من غزوات النَّبِيِّ عَلَيْهِ السَّلَامُ على ما اشتهر وتقرَّر في كتب السير حتَّى قال النَّبِيُّ صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَآلِهِ في اليوم الأحزاب لضربه على خيبر من عباده الثَّقَلَيْنِ. وقال في غزاه خيبر : لأسَلِّمَنَّ الزَّايِهَ غدا إلى رجل يحبّه الله ورسوله ويحبّ الله ورسوله كزار غير فزار ، ائتوني بعلى بعد ما سلمها إلى ابى بكر وعمر وانهمز المسلمون وقال امير المؤمنين عليه السلام : ما قلعت باب خيبر بقوه جسمائيه ولكن قلعته بقوه ربائيه ولا شكَّ أنَّ من كان هذا شأنه كان افضل لقوله تعالى : (فَضَّلَ اللهُ الْمُجَاهِدِينَ بِأَمْوَالِهِمْ وَأَنْفُسِهِمْ عَلَى الْقَاعِدِينَ دَرَجَةً). ومثل كونه عليه السلام أجود النَّاسِ بعد النَّبِيِّ صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَآلِهِ كما اشتهر عنه من إيثار المجاوع على نفسه وأهل بيته حتى أنزل الله تعالى في شأنهم : (وَيُؤْتُونَ عَلَى أَنْفُسِهِمْ وَلَوْ كَانَ بِهِمْ خَصَاصَةٌ). (وَيُطْعَمُونَ الطَّعَامَ عَلَى حُبِّهِ مَشَكِينًا وَيَتِيمًا وَأَسِيرًا) ، وتصدَّق في الصَّلاه بخاتمه حتى نزل في حقه : (إِنَّمَا وَلِيُّكُمُ اللهُ وَرَسُولُهُ) الآية. ومثل كونه عليه السلام أعبد النَّاسِ حتَّى روى أن جبهته عليه السلام صارت كركبه الإبل لطول سجوده ، وكانوا

[شماره صفحه واقعي : ۱۹۲]

ص: ۱۹۲

يستخرجون النّصول من جسده وقت اشتغاله بالصّلاه لالتفاتة بالكليه الى الله تعالى ، واستغراقه فى المناجات معه. وأحلمهم حتى ترك ابن ملجم عليه اللّغنه فى دياره وجواره واعطاه العطاء مع علمه بحاله ، وعفى عن مروان حين أخذ يوم الجمل مع شدّه عداوته له ، وعفى عن سعيد بن العاص وغيره من الأعداء. وأحسنهم خلقا وأطلقهم وجها حتى نسب إلى الدعايه مع شدّه بأسه وهيبته ، وأفصحهم لسانا على ما يشهد به كتاب نهج البلاغه حتى قال البلغاء : كلامه دون كلام الخالق وفوق كلام المخلوق ، وأحفظهم للقرآن حتّى أنّ أكثر القراء كأبى عمرو وعاصم وغيرهما يستندون قراءتهم إليه ، فإنهم تلامذته أبى عبد الله السّلمى وهو تلميذ امير المؤمنين عليه السلام إلى غير ذلك من صفات الكمال ، حتى أنّه سئل الخليل بن أحمد العروضى عن فضائله فقال : ما أقول فى حقّ رجل أخفى أعدائه فضائله بغيا وحسدا ، وأخفى أحبائه فضائله خوفا ووجلا ، فخرج من بين الفريقين ما ملأ الخافقين. ومن البين ان تلك الصفات تدلّ على الأفضليه الدّاله على الإمامه.

ومنها أنّه عليه السلام ادعى الإمامه بعد النّبى صلى الله عليه وآله بلا فصل ، وأظهر المعجزه ، وكلّ من كان كذلك فهو إمام بعد النّبى صلى الله عليه وآله بلا فصل ،

أما دعوى الإمامه فمشهوره فى كتب السير حتى ثبت أنّه لما عرف مخالفه المخالفين وإصرارهم على ضلالتهم قعد فى بيته واشتغل بكتاب ربّه ، فطلبوه للبيعه فامتنع ، وأضرموا فى بيته النار وأخرجوه قهرا ، وكفاك شاهدا صادقا فى هذا المعنى خطبته الموسومه بالششقيه فى نهج البلاغه.

وأما إظهار المعجزه فلما ثبت عنه من قلع باب خيبر ورميه اذراعا وقد عجز من اعادته سبعون رجلا من الأقوياء ، ومخاطبته الثّعبان على منبر الكوفه ، ورفع الصّخره العظيمه عن القلب حين توجهه إلى صفيين ، ومحاربه الجنّ حين مسيره مع النّبى صلى الله عليه وآله الى غزوه بنى المصطلق ، وردّ الشّمس لإدراك الصّلاه فى وقتها ، والإخبار عن الغيب واستجابته الدعاء وغير ذلك من الوقائع المشهوره المنقوله عنه.

[شماره صفحه واقعى : ١٩٣]

ص: ١٩٣

وأما الكبرى فلما ذكرنا في إثبات النبوة.

والجواب عنه بأننا لا نسلم أنه عليه السلام ادعى الإمامه بعد النبي صلى الله عليه وآله ولا فصل ، ولو سلم فلا نسلم ظهور تلك المعجزات في مقام التحدي ليس بشيء ، أما الأول فلائنه مكابره غير مسموعه ، لما فضلنا أنفسنا. وأما الثاني فلأن الحق أنه لا يشترط التصريح بالتحدي في دلاله المعجزه ، بل يكفي التحدي الضمني بقرائن الأحوال على ما حقق في محلّه ، ومنع التحدي الضمني في امير المؤمنين مكابره غير مسموعه أيضا كما لا يخفى.

ومنها التصوص الجليله من النبي صلى الله عليه وآله كقوله مخاطبا لاصحابه : سلموا على عليّ بإمره المؤمنين والإيمره بالكسر الاماره ، وقوله لأمير المؤمنين : أنت الخليفه بعدى فاستمعوا له وأطيعوه ، وقوله صلى الله عليه وآله في مجمع بني عبد المطلب : أيتكم يباعني ويوازرني يكون أخي ووصيى وخليفتى من بعدى وقاضى دينى بكسر الدال ، وقوله مشيرا إليه : هذا وليّ كل مؤمن ومؤمنه ، وقوله : إنه سيّد المسلمين وإمام المتّقين وقائد الغر المحجلين ، وقوله : خير من أتركه بعدى عليّ ، وقوله : إنا سيّد العالمين وعليّ سيّد العرب ، وقوله صلى الله عليه وآله لفاطمه : إن الله أطلع على أهل الأرض فاختر منهم أباك فأتخذه نبيا ، ثم أطلع ثانيا واختار منهم بعلك ، وقوله لها : أما ترضين انى زوجتكم من خير أمتى وقوله صلى الله عليه وآله في ذى القعدة : يقتله خير الخلق وفى روايه خير هذه الأمة وقد قتله امير المؤمنين مع خوارج نهران ، وخبر المؤاخاه وهو مشهور بين الجمهور جدا ، وخبر الطائر المشوى وهو قوله حين أهدى إليه طائر مشوى : اللهم ائتني بأحبّ خلقك إليك يأكل معى فجاء امير المؤمنين عليه السلام وأكل معه ، وخبر مساواه الأنبياء وهو قوله : من أراد أن ينظر إلى آدم فى علمه ، وإلى نوح فى تقواه ، وإلى ابراهيم فى حلمه ، وإلى موسى فى هيئته ، وإلى عيسى فى عبادته ، فلينظر إلى على بن ابى طالب عليه السلام ، إلى غير ذلك من الأخبار الدالّه على إمامه الأئمه الاثني عشر على ما سيجىء بيانها وغيرها. ولا يخفى على المتأمل الصادق أنّ تلك التصوص تدلّ بحسب الظاهر على إمامه امير المؤمنين بعد النبي صلى الله عليه وآله ولا فصل ، وهذا القدر كاف

[شماره صفحه واقعى : ۱۹۴]

ص : ۱۹۴

فى الاستدلال بعد إقامه الأدله القطعيه على المطلوب. فاندفع ان كل واحد من النصوص المذكوره خبر واحد فى مقابله الإجماع ، ولو صحّت لما خفيت على الصّحابه والتابعين والمحدّثين وذلك لأنّ الخبر الواحد يفيد الظنّ. واما حديث مقابله الإجماع فكلام واه مبنى على مذهب أهل الضلال ، كيف وإجماع من عدا أهل البيت باطل بالإجماع ، على أنّ القدر المشترك بين تلك النصوص متواتر قطعاً.

واعلم أنّ السّارحين جعلوا بعض تلك النصوص من قبيل النّص المتواتر الذى استدلّ به المصنّف أوّلاً على إمامه امير المؤمنين وهو مخالف لكلام صاحب التجريد على ما لا يخفى.

ومنها قوله تعالى (إِنَّمَا وَلِيُّكُمُ اللَّهُ وَرَسُولُهُ وَالَّذِينَ آمَنُوا الَّذِينَ يُتِيمُونَ الصَّلَاةَ وَيُؤْتُونَ الزَّكَاةَ وَهُمْ رَاكِعُونَ). وبيانه أنّه نزل باتفاق المفسرين فى أمير المؤمنين عليه السلام حيث سأله سائل وهو فى الصّلاه فتصدّق بخاتمه. وكلمه إنّما للحصر باتفاق أئمّه التفسير والعريته والولّى إمّا بمعنى المتولّى لحقوق النّاس والمتصرّف فى أمورهم ، أو بمعنى المحبّ والنّاصر ، أو بمعنى الحرّى والحقيق ، لكن لا يصحّ هاهنا حمله على الثّالث وهو ظاهر ، ولا على الثّانى لأنّ الولاية بمعنى المحبّه والنّصره يعمّ المؤمنين لقوله تعالى : (وَالْمُؤْمِنُونَ وَالْمُؤْمِنَاتُ بَعْضُهُمْ أَوْلِيَاءُ بَعْضٍ) فلا يصحّ حصرها فى بعضهم ، فتعيّن الأوّل. والمراد بالموصولين هو أمير المؤمنين لانحصار اجتماع الأوصاف المذكوره فيه ونزول الآية فى شأنه اتفاقاً ، فثبت أنّه المتولّى والمتصرّف فى حقوق النّاس فيكون هو الإمام لا غير.

وللمخالفين فى جوابه كلمات شتى :

منها أنّ الظّاهر أن يراد من الولّى المحبّ والنّاصر ليوافق السابق واللاحق من الآيتين المشتملتين على الولاية ، والتولّى بمعنى المحبّه والنّصره.

اقول : هذا مردود ، بما بينا من أنه لا يصحّ حمل الولّى هاهنا على المحبّ والنّاصر ، ورعايه التوافق إنّما يجب إذا لم يمنع عنها مانع.

[شماره صفحه واقعى : ١٩٥]

ص: ١٩٥

ومنها أنّ الحصر إنّما يكون نفيًا لما وقع فيه تردّد ونزاع ، ولم يكن عند نزول الآية نزاع في التّولى والإمامه ، بل بعد وفاه النبي صلى الله عليه وآله.

اقول : هذا أيضا مردود بما عرفت من أنّ كلمه إنّما للحصر إجماعا ، والولّي بمعنى المتولّي لحقوق النّاس قطعاً. ويجوز أن يكون الحصر لدفع التردّد الواقع من بعضهم عند نزول الآية بين انحصار الولاية في الله ورسوله واشتراكها بينهما وبين غيرهما على أن يكون القصر لتعيين الاشتراك كما أنّ القصر في قوله تعالى : (وَمَا أَرْسَلْنَاكَ إِلَّا كَافَّةً لِلنَّاسِ) قصر القلب بتحقيق اشتراك الرّسالة وعمومها لجميع النّاس وردّ اختصاصها بالعرب كما زعمته اليهود والنصارى ، على أنّه يجوز أن يكون هذا القصر قصر الصّفة على الموصوف قصرًا حقيقيًا ، ودفع التردّد والتّزاع وردّ الخطاء إنّما يشترك في القصر الإضافي.

ومنها أنّ ظاهر الآية ثبوت الولاية في الحال ، ولا شبهه في أنّ إمامه امير المؤمنين إنّما كانت بعد وفات النبي صلى الله عليه وآله فكيف تحمل الولاية على الإمامه.

اقول : هذا أيضا مردود بما عرفت مع أنّه لا مانع عن ثبوت الولاية في الحال ، بل الظّاهر أنّ المراد إثباتها على سبيل الدّوام بدلاله اسميّة الجملة وكون الولّي صفة مشبّهة وهما دالتان على الدّوام والثبات ، ويؤيّد ذلك استخلاف النبي لأمير المؤمنين على المدينة في غزوه تبوك وعدم عزله إلى زمان الوفاة ، فيعمّ الأزمان والأمر للإجماع على عدم الفصل ، على أنّه لا يبعد أن يكون الحصر لدفع التردّد والتّزاع الواقع في الاستقبال وإثبات إمامه امير المؤمنين بعد وفاه النبي بمعونه المقام.

ومنها أنّ (الَّذِينَ) صيغته الجمع فلا- يحمل على الواحد إلّا بدليل ، وقول المفسّرين أنّ الآية نزلت في حقّه عليه السلام لا يقتضى اختصاصها به ، ودعوى انحصار الصّفات المذكورة فيه مبنيّة على جعل (وَهُمْ رَاكِعُونَ) حالاً- عن فاعل (يُؤْتُونَ) ومن الجائز أن يكون معطوفاً على (يُقِيمُونَ الصّلاة) بمعنى يركعون في الصّلاة لا كصلاة اليهود بلا ركوع ، وأن يكون حالاً أو معطوفاً بمعنى أنّهم خاضعون في إقامة الصلاة وإيتاء الزكاة أو في جميع الأحوال.

اقول : هذا أيضا مردود بما عرفت من إجماع المفسّرين على أنّ الآية نزلت في

[شماره صفحه واقعي : ۱۹۶]

امير المؤمنين عليه السلام حين تصدق بخاتمه في الصلاة ، وعلى هذا لا وجه للتوجيهات المذكوره مع ركاكتها في حد ذاتها ، بل يجب حمل الصفات المذكوره على ظاهرها ولا شك أنها منحصره في امير المؤمنين ، والتعبير عنه بصيغه الجمع للتعظيم والتبجيل أو ترغيب الناس في هذا الفعل هكذا. وينبغي ان يحقق المقام حتى يتوصل إلى ذروه المرام.

ومن الأدله قوله تعالى : (أَطِيعُوا اللَّهَ وَأَطِيعُوا الرَّسُولَ وَأُولَى الْأَمْرِ مِنْكُمْ) حيث أمر بطاعه أولى الأمر وهم الأئمه المعصومون ، إذ المتبادر من أولى الأمر سيما بعد الله ورسوله من يقوم مقام الرسول في التولي لأمر المسلمين مطلقا. ومن اليبين أن تفويض أمورهم لغير المعصوم قبيح ، ولم يكن بعد النبي معصوم غير امير المؤمنين وأولاده اتفاقا ، فهم أولى الأمر الذين أمر المسلمون بإطاعتهم مطلقا ، فيكونون بعد النبي صلى الله عليه وآله أئمه مطلقا ، وأمير المؤمنين إماما بعد النبي بلا فصل ، ويؤيد ذلك حديث جابر على ما سذكروه مفضلا ومنع المقدمات مكابره غير مسموعه على ما لا يخفى.

ومنها أنه كان لكل واحد من أبي بكر وعمر وعثمان قبائح مشهوره داله على كونه ظالما ، والظالم لا يصلح للإمامه لقوله تعالى : (لَا يَنَالُ عَهْدِي الظَّالِمِينَ) على ما تقدم بيانه. ولا شك في أن بطلان إمامتهم يدل على ثبوت إمامه امير المؤمنين عليه السلام كما أن ثبوت إمامته يدل على بطلان إمامتهم قطعا.

أمّا قبائح الثلاثة فلسبق كفرهم وما يترتب عليه اتفاقا ، ومخالفتهم رسول الله صلى الله عليه وآله في التخلف عن جيش اسامه على ما روى أنه صلى الله عليه وآله قال في مرض موته نصدوا جيش اسامه ولعن من تخلف عنه ، وقد كانوا ممن يجب عليهم تنفيذ ذلك الجيش فلم يفعلوا مع علمهم بأن مقصود النبي صلى الله عليه وآله بعدهم عن المدينة حتى لا يتواتبوا على الخلافه ، وتستقر على أمير المؤمنين ، ولهذا لم يجعله من الجيش خاصه.

وأما قبائح ابى بكر فلائته خالف كتاب الله حيث منع الإرث عن رسول الله بخير رواه وحده وهو قوله : نحن معاشر الأنبياء لا نورث مما تركناه صدقه ، وأيضا منع سيده النساء عن فدك وهي قريه بخير مع ادعائها لها وشهاده أمير المؤمنين وأم أيمن

[شماره صفحه واقعي : ١٩٧]

بذلك ، ومع ذلك لم يصدّقهم وصدّق أزواج النّبىّ صلى الله عليه وآله فى ادّعاء الحجره لهنّ من غير شاهد ، وقبّاحه هذا العمل واضحه جدّاً ، ولهذا ردّها عمر بن عبد العزيز إلى أولاد سيّده النّساء. وأيضا اعترف بعدم استحقاقه للخلافه بقوله : أقبلونى فلست بخيركم وعلّى فيكم وبأنّ له شيطاناً يعترينى فإن استتمت أعينونى وإن عصيت جنّونى ، ومع ذلك كان مشتغلا بأمر الخلافه ، وهذا قبيح جدا. وأيضا أظهر الشكّ عند موته فى استحقاقه للخلافه حيث قال : وددت أنّى سألت رسول الله عن هذا الأمر فيمن هو فكنا لا ننازع أهله ومع ذلك كان مشتغلا بذلك الأمر. وأيضا اعترف عمر آخراً بعدم استحقاقه للخلافه مع كمال محبّته ونصرته له فى هذا الأمر حيث قال : كانت بيعه ابى بكر فلتة وفى الله شرّها ، فمن عاد إلى ذلك مثلها فاقتلوه ومع ذلك اشتغل به وهذا من قبائح عمر أيضا كما لا يخفى.

وأيضا خالف رسول الله صلى الله عليه وآله فى الاستخلاف حيث لم يستخلفه ولا عمر وهو أخذ الخلافه واستخلف عمر. وأيضا خالف الرسول فى توليته عمر جميع امور المسلمين مع أنّ النّبىّ صلى الله عليه وآله عزله بعد ما وليه أمر الصّيدقات. وأيضا قطع يسار سارق مع أنّه كان الواجب شرعا قطع يمينه ، وأحرق بالنّار فجاءه السلمى مع أنّ النّبىّ صلى الله عليه وآله نهى عن ذلك حيث قال : لا يعدّب بالنّار إلّا ربّ النّار ، ولم يعرف الكلاله حيث سنل عنها فلم يقل فيها شيئا ، ثم قال : أقول فى الكلاله برأى فإن اصبت فمن الله وإن أخطأت فمن الشّيطان ، وهى عندنا على ما روى عن أمير المؤمنين عليه السلام الأخ والأخت لآب أو أم وعند المخالفين وارث لم يكن ولدا للمورث ولا ولدا له. ولم يعرف ميراث الجدّه حيث سألت جدّه ميّت عن ميراثها فقال : لا اجد لك شيئا فى كتاب الله ولا سنّه نبيّه فأخبره المغيرة ومحمد بن مسلمه أنّ النّبىّ صلى الله عليه وآله أعطاها السيّدس. واضطرب كلامه فى كثير من احكامه وكلّ ذلك دليل على جهله وقبح حاله ، وأيضا لم يحدّ خالد ولا اقتصّ منه مع أنّه قتل مالك بن نويرة وهو مسلم طمعا فى التزويج بزوجه لجمالها فتزوّج بها من ليلته وضاجعها فأثار عليه عمر بقتله قصاصا فقال : لا اغمد سيفا شهره الله على الكفّار وأنكر عمر على

[شماره صفحه واقعى : ١٩٨]

ص: ١٩٨

ذلك وقال : لئن وليت لأفیدنك. وأیضا بعث إلى بیت أمير المؤمنین علیه السلام لما امتنع عن البیعه فأضرم فیہ النار وفیه سیده نساء العالمین. وأیضا لما بایعه الناس فصعد المنبر لیخطب جاءه الإمامان الحسن والحسین وقالا : هذا مقام جدنا ولست له أهلا ومع ذلك لم یتبته ، وأیضا كشف بیت سیده النساء ثم ندم على ذلك إلى غیر ذلك.

وأما قبائح عمر فلائته أمر برجم امرأه حامله وأخرى مجنونه وأخرى امرأه ولدت لسته اشهر ، فنهاه أمير المؤمنین عن ذلك وقال فی الأولى : ان كان لك علیها سبیل فلا سبیل علی حملها ، وقال فی الثانية : القلم مرفوع عن المجنون وقال فی الثالثة : انّ قوله تعالى : (وَالْوَالِدَاتُ يُرْضِعْنَ أَوْلَادَهُنَّ حَوْلَيْنِ كَامِلَيْنِ) مع قوله تعالى : (وَحَمْلُهُ وَفِصَالُهُ ثَلَاثُونَ شَهْرًا) تدلّ علی أنّ أقلّ مدته الحمل ستّة أشهر ، فقال عمر : لو لا علیّ لهلك عمر. وأیضا فی موت النبی صلی الله علیه وآله حین قبض فقال : والله ما مات محمّد حتّى تلا علیه أبو بكر : إنا لله وإنا الیه راجعون ، فقال عمر : كآتی لم اسمع هذه الآیه وأیضا لما قال فی خطبته : من غالی فی صداق ابنته جعلته فی بیت المال فقالت امرأه : كيف تمنعها ما أحله الله فی كتابه بقوله : (وَأَتَيْنَهُمْ إِخْ�ِدَاهُنَّ فِئْطَارًا) فقال : كلّ أفقه من عمر حتى المخدّرات فی الحجال. وأیضا خالف الله ورسوله حین أعطى أزواج النبی صلی الله علیه وآله ما منع أهل البیت من خمسهم ، وأیضا قضى فی الحدّ بمائه قضیب. وأیضا فضّل فی القسمة والعطاء المهاجرین على الأنصار والأنصار على غیرهم والعرب على العجم ولم یكن ذلك فی زمن النبی صلی الله علیه وآله. وأیضا منع المتعتین حین صعد المنبر وقال : أیها الناس ثلاث كنّ فی عهد رسول الله صلی الله علیه وآله أنا انهی عنهنّ وأحرمهنّ وأعاقب علیهنّ وهی متعه النساء ومتعه الحجّ وحیّ علی خیر العمل ولا شكّ انّ ذلك كلّه مخالفه لله ورسوله. وأیضا خرق كتاب سیده نساء العالمین علی ما روى أنّه لما طالت المنازعه بینها و بین ابی بكر فی فدك ردّها إليها وكتب لها فی ذلك كتابا. فخرجت والكتاب فی یدها فلقیها عمر فسألها عن حالها فقصّت القصّه فاخذ منها الكتاب وخرقه ، ثمّ دخل علی ابی بكر وعاتبه علی ذلك واتّفقا فی منعها عن فدك إلى غیر ذلك من القبائح.

[شماره صفحه واقعی : ۱۹۹]

ص: ۱۹۹

وأما قبائح عثمان فلائته ولى من ظهر فسقه حتى أحدثوا فى الدين ما أحدثوا ، حيث ولى الوليد بن عتبة فشرب الخمر وصلى وهو سكران ، واستعمل سعد بن الوقاص على كوفه فظهر منه ما أخرجه أهل الكوفة ، وولى معاوية بالشام فظهر منه الفتن العظيمه إلى غير ذلك. وأيضا آثر أهله وأقاربه بالأموال العظيمه حتى نقل أنه أعطى أربعة نفر منهم أربعمائه ألف دينار. وأيضا أخذ الحمى لنفسه مع أن النبى صلى الله عليه وآله جعل الناس فى الماء والكلاء شرعا. وأيضا ضرب ابن مسعود حتى مات وأحرق مصحفه ، وضرب عمارة حتى أصابه فتق ، وضرب أبا ذر ونفاه الى ربذه وكل ذلك منكر فى الشرع. وأيضا أسقط القود عن عبد الله بن عمر والحد عن وليد بن عتبة مع وجوبهما عليهما ، أما وجوب القود على ابن عمر فلائته قتل هرمزان ملك اهواز وقد أسلم بعد ما أسر فى فتح اهواز. وأما وجوب الحد على الوليد فلشربه الخمر ولذلك حدّه امير المؤمنين عليه السلام ، إلى غير ذلك من القبائح الشنيعه الصادره عنه حتى خذله المؤمنون وقتلوه وقال أمير المؤمنين عليه السلام قتله الله ولم يدفن ثلاثه ايام.

وأما ما ذكروا فى تأويل تلك القبائح وتوجيهها فهى أقيح منها لغايه بعدها وركاكتها كما لا يخفى على من تأمل فيها وأنصف واستقام التأمل ولم يتعسف.

وأنت تعلم أن كل واحده من تلك القبائح الصادره عنهم دليل واضح على إمامه امير المؤمنين عليه السلام ، كما أن كل واحد من ادلّه إمامته برهان قاطع على بطلانهم. وادلّه إمامته أكثر من أن تحصي حتى أن المصنّف ألف كتابا فى الإمامه وأورد فيه ألفى دليل على إمامته وسمّاه الفين ، ولغيره من العلماء مصنّفات كثيره فى هذا ، وكفاك حجه قاطعه على إمامته قول النبى صلى الله عليه وآله : أنا مدينه العلم وعلّى بابها وقوله : أنا وعلى من نور واحد لكن المخالفين (يُرِيدُونَ لِيُطْفِئُوا نُورَ اللَّهِ بِأَفْوَاهِهِمْ وَاللَّهُ مُتِمُّ نُورِهِ وَلَوْ كَرِهَ الْكَافِرُونَ).

ثم الإمام من بعده أى بعد وفات أمير المؤمنين عليه السلام ولده الأسنّ ابو محمّد الحسن ولد بالمدينه وقبض بها مسموما.

ثم بعد وفاته أخوه ابو عبد الله الحسين الشّهيد ولد بالمدينه وقتل بكرىبلاء.

[شماره صفحه واقعى : ٢٠٠]

ص: ٢٠٠

ثم بعد وفاته ابو محمّد عليّ بن الحسين زين العابدين ولد بالمدينه وقبض بها مسموما.

ثم بعد وفاته ابو جعفر محمّد بن عليّ الباقر ولد بالمدينه وقبض بها مسموما.

ثم بعد وفاته ابو عبد الله جعفر بن محمّد الصادق ولد بالمدينه وقبض بها مسموما.

ثم بعد وفاته أبو علي موسى بن جعفر الكاظم ولد بالأبواء وقبض ببغداد مسموما.

ثم بعد وفاته ابو الحسن عليّ بن موسى الرضا ولد بالمدينه وقبض ببغداد مسموما.

ثم بعد وفاته أبو جعفر محمّد بن عليّ الجواد ولد بالمدينه وقبض ببغداد مسموما.

ثم بعد وفاته ابو الحسن عليّ بن محمّد الهادي ولد بالمدينه وقبض بسرّمن رأى مسموما.

ثم بعد وفاته ابو محمّد الحسن بن عليّ العسكري ولد بالمدينه وقبض بها مسموما.

ثم بعد وفاته ابو القاسم محمّد بن الحسن المهديّ صاحب الزّمان ولد بسرّمن رأى وبقي ، صلوات الله عليه وعليهم اجمعين.

ثبت إمامه هؤلاء الأحد عشر بالترتيب المذكور بنصّ كلّ إمام سابق من الأئمّه الاثنى عشر على إمامه لاحقه بان نصّ الإمام الأوّل وهو امير المؤمنين عليه السلام على إمامه الثاني أعنى أبا محمد الحسن عليه السلام ، والثاني على إمامه الثالث ، وهكذا إلى أن نصّ الإمام الحادي عشر وهو أبو محمّد الحسن العسكري على إمامه الإمام الثاني عشر أعنى أبا القاسم محمّد المهديّ صاحب الزمان وذلك لما ثبت بالتواتر أنّ أمير المؤمنين عليه السلام وصّى ولده الحسن عليه السلام وأشهد على وصيته الحسين ومحمدا وجميع ولده ورؤساء شيعته وأهل بيته ، ثم دفع

[شماره صفحه واقعي : ٢٠١]

ص: ٢٠١

إليه الكتاب والسِّلاح وقال له : يا بنى أمرنى رسول الله صلى الله عليه وآله أن أوصى إليك كتابى وسلاحى كما أوصى إلى ودفع إلى كتابه وسلاحه ، وأمرنى أن أمرك إذا حضر الموت أن أن تدفعها إلى أخيك الحسين ، ثم أقبل على الحسين وقال : أمرك رسول الله صلى الله عليه وآله أن تدفع إلى ابنك هذا ، ثم أخذ بيد على بن الحسين فقال : وأمرك رسول الله أن تدفع إلى ابنك محمد فأقرته من رسول الله ومنى السِّلام ، وهكذا نصَّ كلُّ سابق على اللّاحق بالخلافه والإمامه نصّاً متواتر إلينا كما تقرّر عند المحقّقين.

وأيضاً ثبت إمامه الأئمّه الأحد عشر بالأدله السّابقه أى بخلاصه الأدله المذكوره فيما سبق صريحاً فى إمامه أمير المؤمنين عليه السلام وهى النصّ المتواتر من النّبى صلى الله عليه وآله والأفضليّه والعصمه.

أما النصّ المتواتر من النّبى صلى الله عليه وآله إمامه هؤلاء الأئمّه فكقوله صلى الله عليه وآله لآبى عبد الله الحسين : هذا إمام بن إمام اخو إمام ابو أئمّه التسعه تاسعهم قائمهم ، وكحديث جابر بن عبد الله الانصارى وهو أنّه لما نزل قوله تعالى : (يا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا أَطِيعُوا اللَّهَ وَأَطِيعُوا الرَّسُولَ وَأُولِي الْأَمْرِ مِنْكُمْ) قلت : يا رسول الله عرفنا الله فأطعناه ، وعرفناك فأطعناك ، فمن أولى الأمر الذين أمرنا بطاعتهم فقال : هم خلفائى يا جابر وأولياء الأمر بعدى أولهم أخى على ، ثم من بعده الحسن ولده ، ثم الحسين ، ثم على بن الحسين ، ثم محمّد بن على وستدركه يا جابر فإذا ادركته فأقرته منى السِّلام ، ثم جعفر بن محمّد ، ثم موسى بن جعفر ، ثم على بن موسى الرضا ، ثم محمّد بن على ، ثم على بن محمّد ، ثم الحسن بن على ، ثم محمّد بن الحسن صاحب الزمان يملأ الأرض قسطاً وعدلاً كما ملئت ظلماً وجوراً.

وكما روى عن ابن عباس أنّه قال رسول الله صلى الله عليه وآله : خلفائى وأوصيائى وحجج الله على الخلق بعدى اثنى عشر أولهم أخى وأخرهم ولدى ، قيل يا رسول الله من اخوك قال على بن ابى طالب عليه السلام ، قيل من ولدك قال المهديّ الذى يملأ الأرض قسطاً وعدلاً كما ملئت ظلماً وجوراً ، والذى بعثنى بالحقّ بشيراً لو لم يبق من الدنيا إلا يوم واحد يطول الله تعالى ذلك اليوم حتّى يخرج فيه ولدى المهديّ فينزل روح الله عيسى بن مريم عليه السلام

[شماره صفحه واقعى : ٢٠٢]

ص: ٢٠٢

فِيصَلَى خَلْفَهُ وَتَشْرِقُ الْأَرْضُ بِنُورِ رَبِّهَا وَيَبْلُغُ سُلْطَانَهُ الْمَشْرِقَ وَالْمَغْرِبَ.

وكما روى أنه قال رسول الله صلى الله عليه وآله : إن الله اختار من الأيام يوم الجمعة ، ومن الشهور شهر رمضان ، ومن الليالي ليله القدر ، واختار من الناس الأنبياء ، واختار من الأنبياء الرسل ، واختارني من الرسل ، واختار مني عليا ، واختار من علي الحسن والحسين ، واختار من الحسين الأوصياء وهم تسعة من ولده ينفون عن هذا الدين تحريف الضالين وانتحال المبطلين ، تأويل الجاهلين .

وكما روى ان شخصا يهوديًا اسمه جندل أسلم عند رسول الله صلى الله عليه وآله وسئل عن الأئمة والخلفاء من بعده فقال صلى الله عليه وآله : أوصيائي من بعدى بعدد نقيب بني إسرائيل ، أولهم سيد الأوصياء ووارث الأنبياء ابو الأئمة التجاء علي بن ابي طالب ، ثم ابنه الحسن والحسين ، فإذا انقضت مدّة الحسين قام الأمر بعده علي ابنه وبلقب بزین العابدين ، فإذا انقضت مدّة علي قام بالأمر بعده ابنه جعفر يدعى بالصادق ، فإذا انقضت مدّة جعفر قام بالأمر بعده ابنه موسى يدعى بالكاظم ، فإذا انقضت مدّة موسى قام بالأمر بعده ابنه علي يدعى بالرضا ، فإذا انقضت مدّة علي قام بالأمر بعده ابنه محمد يدعى بالتقي ، وإذا انتهت مدّة محمد قام بالأمر بعده ابنه علي يدعى بالنقي ، فإذا انتهت مدّة علي قام بالأمر بعده ابنه الحسن يدعى بالأمين ، فإذا انقضت مدّة الحسن قام بالأمر بعده ابنه الخلف الحجة ويعيب عن الأئمة .

ثم قال جندل : قد وجدنا ذكرهم في التوراه وقد بشرنا موسى بن عمران عليه السلام بك وبالأوصياء من ذريتك . ثم تلا رسول الله صلى الله عليه وآله : (وَعَدَ اللَّهُ الَّذِينَ آمَنُوا مِنْكُمْ وَعَمِلُوا الصَّالِحَاتِ لَيَسْتَخْلِفَنَّهُمْ فِي الْأَرْضِ كَمَا اسْتَخْلَفَ الَّذِينَ مِنْ قَبْلِهِمْ وَلَيُمَكِّنَنَّ لَهُمْ دِينَهُمُ الَّذِي ارْتَضَى لَهُمْ وَلَيُبَدِّلَنَّهُمْ مِنْ بَعْدِ خَوْفِهِمْ أَمْنًا).

ثم قال جندل : فما خوفهم يا رسول الله؟

فقال صلى الله عليه وآله : في زمن كل واحد منهم شيطان يمر به ويؤذيه فإذا عمّل الله خروج قائمنا يملأ الأرض عدلا وقسطا كما ملئت ظلما وجورا ، ثم قال صلى الله عليه وآله : طوبى للصابرين

[شماره صفحه واقعی : ۲۰۳]

ص: ۲۰۳

فى غيبته ، طوبى للمقيمين على حجتة ، اولئك من وصفهم الله فى كتابه فقال : (الَّذِينَ يُؤْمِنُونَ بِالْغَيْبِ) وقال : (أُولَئِكَ حِزْبُ اللَّهِ أَلَا إِنَّ حِزْبَ اللَّهِ هُمُ الْمُفْلِحُونَ).

وكما روى أنه قال رسول الله صلى الله عليه وآله للحسين : يا حسين يخرج من صلبك تسعة من الأئمة ، منهم مهدى هذه الأمة ، فإذا استشهد ابوك فالحسن بعده ، فإذا سم الحسن فانت ، فإذا استشهدت فعلى ابنك ، فاذ مضى على فمحمّد ابنه ، فاذ مضى محمّد فجعفر ابنه ، فاذ قضى جعفر فموسى ابنه ، فاذ قضى موسى فعلى ابنه ، فاذ قضى على فمحمّد ابنه ، فاذ قضى محمّد فعلى ابنه ، فاذ قضى على فالحسن ابنه ، ثم الحجة بن الحسن يمالأ الأرض قسطاً وعدلاً كما ملئت جوراً وظلماً.

وكما روى من طريق المخالفين عن مسروق أنه قال : بينا نحن عند عبد الله بن مسعود إذ يقول لنا شاب : هل عهد إليكم نبيكم كم يكون من بعده خليفه؟ فقال : أنك لحديث السنّ وأنّ هذا شيء ما سألتى عند أحد ، نعم عهد إلينا نبينا أن يكون بعده اثني عشر خليفه عدد نساء بنى اسرائيل إلى غير ذلك من الأخبار المسطوره المشهوره عند الموافق والمخالف والنصوص المذكوره ، وان لم يكن بعضها متواترا لكن القدر المشترك منها هو إمامه الأئمة الأحد عشر بالترتيب المذكور وقد بلغ حد التواتر عند أهل الحق فمنع ذلك ضعيف جداً على ما لا يخفى.

وأما الأفضليته فلما ثبت أنّ كلّ واحد من هؤلاء الأئمة المعصومين كان أفضل أهل زمانه فى الكمالات العلميه والعملية ، حتّى أنّ أباً يزيد البسطامى مع علوّ شأنه كان سقّاء فى دار أبى عبد الله جعفر الصادق عليه السلام أى كان يستفيض ماء المعرفة من بحر علم الإمام ويفيضة على الطالبين العطشانيين. وكان معروف الكرخى مع رفعة مكانه بواب دار أبى الحسن على بن موسى الرضا ، والأفضل هو المتعين للإمامه ، لامتناع خلوّ الزمان عن الإمام ، وقبح تقديم المفضول على الفاضل على ما تقدّم بيانه قطعاً. وأنت تعلم أنه يندفع بهذا التقرير ما قيل أنّ الأفضليته بذلك الاعتبار لا تدلّ على الإمامه

[شماره صفحه واقعى : ٢٠٤]

وأما العصمه فلاّن الإمام يجب أن يكون معصوما ولم يكن أحد غير الأئمه المعصومين معصوما ، فبقيت الإمامه لهم لامتناع خلق الزمان عن الإمام على ما تبين ، والمناقشه فى تلك المقدمات غير مسموعه على ما لا يخفى.

وأما الأدله المذكوره ضمنا فى قوله : والادله لا تحصى كثره فبعضها يجرى هنا أيضا كدعوى الإمامه وإظهار المعجزه على ما بينه العلماء الاماميه فى كتبهم ، وكذا النصوص الجليه الغير المتواتره كما نقله العلماء ، وقد نقلنا بعضا منها سابقا. ولك أن تجعل أدله أمامه أمير المؤمنين عليه السلام جميعا أدله على إمامه باقى الأئمه عليهم السلام بناء على تنصيصه بإمامتهم قطعا ، كما أنّ أدله النبوه أدله على الإمامه مطلقا. فعلى هذا لا يبعد أن يكون قول المصنّف : وبالآدله السابقه إشاره إلى جميع الأدله المذكوره فى إمامه امير المؤمنين صريحا وضمنا فاعرف ذلك.

واعلم أنّ الإمام الثّانى عشر أعنى محمّد المهديّ عليه السلام حىّ موجود من حين ولادته وهو سنه ستّ وخمسين ومأتين من الهجره إلى آخر زمان التّكليف ، لأنّ الإمام لطف وهو يجب على الله تعالى ما بقى مكلف على وجه الأرض ، وقد ثبت فى الأخبار الصحيحه أنّه عليه السّلام آخر الأئمه وقد سمعت منّا بعضا منها فيجب بقائه إلى آخر زمان التّكليف قطعا.

وأما استبعاد طول حياته فجهاله محضه ، لأنّ طول العمر امر ممكن بل واقع شايع كما نقل فى عمر نوح عليه السلام ولقمان عليه السلام وغيرهما. وقد ذهب العظماء من العلماء إلى أنّ أربعة من الأنبياء فى زمرة الأحياء : خضر والياس فى الأرض وعيسى وادريس فى السّماء ، على أنّ خرق العاده جائز إجماعا سيّما من الأولياء والأوصياء ، والباعث على اختفائه إما قوه المخالفين وضعف المؤالفين ، أو مصلحه متعلّقه بالمؤمنين ، أو حكمه غامضه لا يطلع عليها إلّا ربّ العالمين.

اللهم اطلع علينا نير إقباله ونور أعيننا بنور جماله بحقّ محمّد وعترته وآله.

[شماره صفحه واقعي : ٢٠٥]

الفصل السابع من الفصول السبعة في المعاد

وهو في اللغة إما مصدر ميمي أو اسم مكان أو زمان من العود بمعنى الرجوع ، وفي عرف الشرح عبارته من عود الروح إلى الحيوان بعد الموت ، إما بأن يعيد الله بدنه المعدوم بعينه ويعيد الروح إليه عند أكثر المتكلمين ، وإما بأن يجمع أجزائه الأصليه كما كانت أولاً ويعيد الروح إليها عند من لا يجوز إعادته المعدوم ، ومنهم على ما هو مذهب الفلاسفه أو عن زمان ذلك العود كما يقال : الآخرة معاد الخلق هذا هو المعاد الجسماني والبدني . وقد يطلق المعاد على الروحاني وهو مفارقة النفس عن بدنها وإيصالها بعالم المجردات وسعادتها وشقاوتها هناك لفضائلها النفسانيه ووزائلها.

وأعلم ان العقلاء اختلفوا في المعادين على خمسة اقوال :

أحدهما ، القول بثبوت المعاد البدني فقط وهو مذهب جمهور المتكلمين الثافين للنفس الناطقه المجزده.

وثانيهما ، القول بثبوت المعاد الروحاني وهو مذهب الفلاسفه الإلهيين.

وثالثها ، القول بثبوتهما معا وهو مذهب المحققين من قدماء المعتزله ومتأخري الاماميه وغيرهم ، فإنهم قالوا : الإنسان بالحقيقه هو النفس الناطقه وهي المكلف والمطيع

[شماره صفحه واقعي : ٢٠٦]

ص: ٢٠٦

والعاصي والمثاب والمعاقب ، والبدن يجرى مجرى الآله لها ، والنفس باقيه بعد خراب البدن.

ورابعها ، القول بعدم ثبوت شيء منهما وهو مذهب القدماء من الفلاسفة الطبيعيين.

وخامسها ، القول بالتوقف في هذه الأقسام وهو المنقول عن جالينوس.

والمقصود هاهنا إثبات المعاد البدني وهو مما وقع عليه الإجماع ، ولذا قال المصنف اتفق المسلمون كافة أي جميعا ليشمل جميع أهل الملل ، على وجوب المعاد البدني وثبوته قطعا ، وكل ما اتفق المسلمون كافة على وجوبه فهو حق ثابت لأن الإجماع حجة إجماعا ، فالمعاد البدني حق ثابت. وبملاحظه هذا الدليل قال ولأنه عطف على ما يفهم من فحوى الكلام أي المعاد البدني لولا أنه ثابت لقبح التكليف والتالي باطل فالمقدم مثله ، أما الشرطية فلأن التكليف بالأوامر والنواهي على تقدير عدم ثبوت المعاد البدني تكليف بالمشقة بلا فائدة ، ضروره أن إيصال الفائدة موقوف على المعاد البدني ، ولا شك أن التكليف بالمشقة من غير فائده ظلم قبيح. وأما بطلان التالي فلما تقدم من استحاله القبيح عليه تعالى.

وأیضا لو لم يكن المعاد البدني ثابتا لم يتصور إيفاء الله تعالى بوعده بالثواب على الطاعة وتويعده بالعقاب على المعصية ، واللازم باطل فالملزوم مثله ، أما الملازمه فلائنه لا يتصور الثواب والعقاب بعد الموت ، إنما بالمعاد البدني ، وأما بطلان اللازم فلائنه تعالى وعد المكلفين بالثواب وتويعدهم بالعقاب بعد الموت ، ومن البين أن الإيفاء بالوعد والوعد واجب وعدمه قبيح يستحيل عليه تعالى.

وفي كلا- الدليلين نظر ، لأن التكليف والإيفاء بالوعد والوعد لا يستدعيان المعاد البدني بل مطلق المعاد ، لإمكان إيصال الثواب والعقاب إلى النفس الناطقه في عالم المجزئات من غير عودها إلى البدن. وما قيل في دفعه من أن بعض التكالييف بدنيه فيجب إعادة البدن وإيصال مستحقها إليها بمقتضى العدل ليس بشيء ، لأن كون التكليف بدنيا لا يستلزم كون الثواب والعقاب بدنيين كما لا يخفى. نعم يمكن توجيه الدليل الثاني بأن الله تعالى وعد بالثواب البدني مثل دخول الجنة والتلذذ بملذاتها ، وتوعد بالعقاب البدني مثل

[شماره صفحه واقعي : ٢٠٧]

ص: ٢٠٧

دخول النار وادراك دركاتها ، وهما موقوفان على المعاد البدنى . ولو بنى الكلام على انتفاء النفس الناطقه كما هو مذهب جمهور المتكلمين كما بنى على ما ثبت من أنّ الدّنيا دار العمل لا دار الجزاء لتّم الدليلان فليتأمل جدّا. ثمّ هذان الدليلان مبيّتان على القول بالحسن والقبح العقليّين ووجوب العدل على الله تعالى كما هو مذهب اهل الحق .

وأما ما يصح الاستدلال به عند الكلّ فهو ما ذكره بقوله : ولأنّه اى المعاد البدنى ممكن فى ذاته والمخير الصادق قد أخير بثبوته وكل ما كان كذلك فهو ثابت فيكون المعاد البدنى حقّاً ثابتاً ، أمّا الصّغرى فلا أنّ جميع الأجزاء على ما كانت عليه ، واعاده التّأليف المخصوص والزّوج إليها أمر ممكن لذاته ، ضرورة أنّ الأجزاء المتفرّقه قابله للجمع على الوجه المخصوص ، وعود الزّوج إليها بلا ريبه . ولو فرض انها عدت فلا شكّ فى أنّه يجوز إعادتها أيضاً ثمّ جمعها وإعاده التّأليف المخصوص والزّوج إليها بناء على جواز إعاده المعدوم . وقد تواتر أنّ التّبيّ صلى الله عليه وآله كان يخبر بثبوت هذا المعاد ويدعو المكلّفين إلى الإيمان به ويبشّر المطيع وينذر العاصى منه كما يدلّ عليه قوله تعالى : (قَالَ الَّذِينَ كَفَرُوا هَلْ نَدُلُّكُمْ عَلَى رَجُلٍ يُبَشِّرُكُمْ إِذَا مَرُّتُمْ كُلَّ مَرْقَبٍ إِنَّكُمْ لَفِي خَلْقٍ جَدِيدٍ) ، وأمّا الكبرى فلعصمه الشّارع ولدلاله المعجزه على صدقه سيّما فى الأحكام التّليغيّه هذا.

أقول : فى بيان الصّغرى نظر ،

أما أولاً ، فلأنّنا لا نسلم إمكان جمع الأجزاء المتفرّقه على الوجه المذكور لجواز أن يكون اجتماعها كذلك بعد افتراقها واختلاطها بغيرها ممتنعاً لذاته . وأمّا ثانياً فلأنّ جواز إعاده المعدوم غير مسلّم عند الخصم وما ذكره فى بيانه مدخول كما لا يخفى على من يتأمل فيه ، وللآيات الدّالّه عليه أى على ثبوت المعاد البدنى بحيث لا يقبل التّأويل حتّى صار من ضروريّات الدّين وعلى الإنكار والرّد على جاحده أى منكره كقوله تعالى : (أَيَحْسَبُ الْإِنْسَانُ أَلَّنْ نَجْمَعَ عِظَامَهُ بَلَىٰ قَادِرِينَ عَلَىٰ أَنْ نَسُوِّيَ بَنَانَهُ). وقوله تعالى : (أَفَلَا يَعْلَمُ إِذَا بُعِثَ مَا فِي الْقُبُورِ) وقوله تعالى :

[شماره صفحه واقعى : ٢٠٨]

ص: ٢٠٨

(ثُمَّ إِنَّكُمْ يَوْمَ الْقِيَامَةِ تُبْعَثُونَ) وقوله تعالى : (أَوَلَمْ يَرِ الْإِنْسَانُ أَنَّا خَلَقْنَاهُ مِنْ نُطْفَةٍ فَإِذَا هُوَ خَصِيمٌ مُبِينٌ. وَضَرَبَ لَنَا مَثَلًا وَنَسِيَ خَلْقَهُ قَالَ مَنْ يُحْيِي الْعِظَامَ وَهِيَ رَمِيمٌ قُلْ يُحْيِيهَا الَّذِي أَنْشَأَهَا أَوَّلَ مَرَّةٍ وَهُوَ بِكُلِّ خَلْقٍ عَلِيمٌ) قال المفسرون نزلت هذه الآية في ابى ابن خلف حيث خاصم النبي صلى الله عليه وآله وأتاه بعظم قد رمى وبلى ففتته بيده ، وقال : يا محمّد أتري الله يحيى هذا بعد ما رمى؟ ، قال : نعم وبيعتك ويدخلك النار. وأنت تعلم أنّ هذا مما يقلع عرق التأويل ، ولذلك قال الرّازى : الإنصاف أنّه لا يمكن الجمع بين إيمان بما جاء به النبي صلى الله عليه وآله وبين إنكار حشر الجسماني ، وغير ذلك من الآيات الواردة في هذا المعنى كثير جدّا. ولا يذهب عليك أنّ الاستدلال بالآية على ثبوت المعاد البدنيّ إنّما يتمّ بملاحظته إمكانه وصدق المخبر فيها فيكون هذا الدليل راجعاً إلى الدليل السابق عليه فالأولى تركه ، أو إيراد قوله للآيات الخ اشاره بدون العطف قبل نتيجة الدليل السابق دليلاً على اختيار الشارح بثبوته كما أنّ الأولى أن يقول على الإنكار باعاده حرف الجرّ ليوافق المذهب المشهور المنصور عند الجمهور في العطف على الضمير المجرور على ما لا يخفى.

واعلم أنّ ثبوت المعاد البدنيّ لكلّ إنسان مما يجب اعتقاده ويكفر جاحده ، لما عرفت أنّه من ضروريّات الدين ، وإن لم يكن بعض ادّله المصنف دالّاً على ذلك. وأمّا المعاد الرّوحاني فلا يتعلّق التكليف باعتقاده لا إثباتاً ولا نفيًا ، بل هو من وظائف الفلسفه ، والقائلون بهما معا أرادوا أن يجمعوا بين الشريعة والحكمه على ما يستفاد من كلام الشيخ الرئيس في الشفا وصرّح به الرّازى في بعض تصانيفه.

لا- يقال إذا أكل إنسان إنساناً آخر بحيث صار جزء من الماكول جزء للآكل ، فذلك الجزء إمّا أن يعاد فيهما وهو محال ، أو في احدهما فلا يكون الآخر معاداً ، فلا يصح الحكم بثبوت المعاد البدنيّ لكلّ انسان.

لأنّ نقول : المعبر في المعاد البدنيّ جمع الأجزاء الأصليه الباقيه من أوّل العمر إلى آخره لا جميع الأجزاء ، وأجزاء الإنسان الماكول فضله في الأكل لا اصليته.

[شماره صفحه واقعي : ٢٠٩]

لا يقال يجوز أن يتولد من الأجزاء الأصلية للمأكول الفضله في الأكل نطفه يتولد منها إنسان آخر فيعود المحذور.

لأننا نقول لا نسلم وقوع هذه الصورة ومجرد الجواز العقلي غير نافع في مقام المعارضه على ما لا يخفى.

ويمكن أن يجاب عن الإشكالين بأن المحال إعادة الأجزاء المأكوله فيهما معا لا اعادتها فيهما على سبيل التعاقب ، ولا ينافيه ما ثبت من أن الآخره دار الخلد لجواز تعاقب الإعادة لا إلى نهايه ، وحمل الخلد عليه بأدنى تمحل فليأتمل.

واحتج الحكماء على امتناع المعاد البدني بما ذهبوا إليه من امتناع إعادة المعدوم.

وأجيب عنه بأن امتناع اعاده المعدوم ممنوع ، وما ذكره في بيانه لا يتم ، ولو سلم فإنما يلزم منه امتناع المعاد البدني بإعادة البدن الأول بعينه بعد انعدامه لامتناعه بجمع الأجزاء المتفرقه لذلك البدن.

ويرد عليه ان امتناع إعادة المعدوم يستلزم امتناع المعاد البدني بجميع الأجزاء المتفرقه ، لأنه إن كان البدن الأول بعينه فلا يتصور المعاد وإلا فإن أعيد ذلك البدن بعينه يلزم إعادة المعدوم وقد فرضنا امتناعه ، وان أعيد مثله يلزم التناسخ ولذا قيل : ما من مذهب إلا وللتناسخ فيه قدم راسخ. وجوابه ان المعاد البدني عبارته عن عود الروح إلى أجزاء البدن الأول بعد تفرقها ، وان لم يكن الهيئه الاجتماعيه السابقه معاده ، ولا يقدح تبدل بعض الأجزاء والأوصاف في عود البدن الأول عرفا وشرعا كما ان زيدا مثلا يتبدل بعض أجزائه وأوصافه عند انتقاله من الطفوليئه إلى الشبابه ومنه إلى السبب ومع ذلك يعدّ شخصا واحدا من أول عمره إلى آخره في الشرح والعرف ، وليس ذلك من قبيل التناسخ ، لأنه عبارته عن انتقال النفس من البدن إلى بدن آخر مغاير الأول بحسب ذوات الاجزاء ، ولا تغاير هاهنا في الذوات بل في الهيئه ، ولو سمي هذا تناسخا كان مجرد اصطلاح لا يضرنا إذا لم يقيم دليل على استحاله قطعاً.

وكل من كان له عوض على الله تعالى أو على غيره من المكلفين أي نفع

[شماره صفحه واقعي : ٢١٠]

مستحق سواء كان مقرونا بالتعظيم أولا ليشمل الثواب أيضا أو كان عليه عوض لغيره كعامة المؤمنين يجب على الله تعالى بعثه وفي بعض النسخ إعادته عقلا لأن عدم إعادته يستلزم عدم إيصال حقه إليه أو أخذ حق الغير منه وكلّ منهما ظلم قبيح يستحيل عليه تعالى وغيره أي غير من له عوض أو عليه كبعض الأطفال الكفار يجب إعادته سمعا للتصووص الواردة عليها في الشرع على ما سبقت الإشارة إليها لا عقلا لعدم لزوم محال عقلي على تقدير عدم إعادته.

ويجب الإقرار والتصديق بكلّ ما جاء به النبي صلى الله عليه وآله أي بحقيقته بمعنى أنّ كلّ ما أخبر به من الأمور الممكنة حق ثابت في نفس الأمر سواء علم مجيئه به يقينا كما في الخبر المتواتر أو ظنيا كما في غيره من الأخبار الواردة في الأحكام الشرعية لأفعال المكلفين وأحوال الأنبياء السابقين والأئمة المعصومين والأمم الأولين والآخرين وأحوال أهل الدنيا والآخرة اجمعين ، وذلك لان النبي صلى الله عليه وآله يجب أن يكون معصوما والعصمه يستلزم الصدق في جميع الأحكام ، وإذا دلّ الدليل على حقه ما جاء به النبي وإن كان ظنيا وجب التصديق بحقه ذلك ولو ظنا لما ثبت أنّ موجب الظنّ قطعى واجب ، فتخصيص ما جاء به النبي صلى الله عليه وآله بما علم مجيئه به بطريق التواتر كما وقع في بعض الشروح ليس على ما ينبغي ، على أنه لا يساعد ذلك ما ذكره المصنّف من جملة ذلك هاهنا من الصراط والميزان وغيرهما ، لأنّ كون تلك الأمور ممّا علم مجيء النبي به يقينيا محلّ تأمل ، وان كانت التصووص المشتمله عليها ثابتة بالتواتر ، نعم المعتبر في الإيمان شرعا هو الإقرار بكلّ ما جاء به النبي صلى الله عليه وآله من عند الله وعلم مجيئه به بالضرورة ، إمّا تفصيلا وإمّا اجمالا. فيما علم اجمالا. ، حتّى من أنكر شيئا من ذلك فهو كافر بخلاف ما علم مجيئه به بطريق الظنّ كما في الاجتهاديات فإنّ الإقرار به ليس بايمان وانكاره لا يوجب الكفر.

ثمّ في الإيمان الشرعى أقوال :

أحدهما ، أنّ التصديق القلبي بما علم مجيء النبي به ضروره وهو المختار

[شماره صفحه واقعى : ٢١١]

ص: ٢١١

وثانيهما ، أنه التصديق بالجنان والإقرار باللسان وهو المروي عن بعض المخالفين وقد اختاره صاحب التجريد منّا.

وثالثها ، أنه التصديق بالجنان والإقرار باللسان والعمل بالأركان وهو المختار عند بعض العلماء من المحدثين والفقهاء ، وقيل هو الإقرار اللساني بكلمتى الشهاده ، وقيل الإقرار اللساني بهما مع مواطاه القلب ، وقيل العمل بالطاعات مطلقا ، وقيل العمل بالطاعات المفروضه دون التوافل . وتحقيق الكلام لا يناسب المقام .

إذا عرفت هذا فاعلم انه يجب الإقرار بكل ما جاء به النبى من الأمور الممكنه فمن ذلك الصراط هو على ما ورد فى بعض الأخبار جسر ممدود على متن جهنم أدق من الشعر وأحد من السيف تعبره اهل الجنة ويزلّ به أقدام أهل النار ، ويوافق ما صرح به ابن بابويه فى الاعتقادات من أنه جسر جهنم ويمرّ عليه جميع الخلق والميزان هو فى المشهور ميزان له كفتان ولسان وشاهين يوزن به الأعمال ، وقد ورد تفسيره بذلك فى بعض الاحاديث وإنطاق الجوارح أى انطاق الله تعالى جوارح المكلفين يوم القيامة ليشهدوا عليهم بما كانوا يكسبون ، وتطائر الكتب المثبتة فيها طاعات المكلفين ومعاصيهم يوم القيامة فيؤتى للمؤمنين بايمانهم وللكافرين بشمائلهم ووراء ظهورهم لإمكانها دليل على كون الأمور المذكوره مما جاء به النبى من الأمور الممكنه . وقد أخبر المخبر الصادق وهو النبى المؤيد بالمعجزات بها أى بتلك الأمور فيكون ما جاء به النبى من الأمور الممكنه ، وكل ما جاء به النبى من الأمور الممكنه يجب الاعتراف به لما عرفت من وجوب عصمته ، فيجب الاعتراف بها أى بتلك الأمور قطعاً . أمّا إمكانها فمعلومه بديهه وإن كانت مخالفه للعاده .

وأما الاخبار بالأول فلقوله تعالى : (وَإِنَّ مِنْكُمْ لَمَنْ آوَا بِهَا) والمراد بالورد عليها المرور على الصراط . ولقوله صلى الله عليه وآله لعليّ : يا عليّ إذا كان يوم القيامة أقعد أنا وأنت وجبرئيل على الصراط فلا يجوز على الصراط إلا من كانت له براءه بولايتك .

[شماره صفحه واقعى : ٢١٢]

وأما الاخبار بالثاني فلقوله تعالى : (فَأَمَّا مَنْ ثَقُلَتْ مَوَازِينُهُ فَهُوَ فِي عِيشِهِ رَاغِبًا وَأَمَّا مَنْ خَفَّتْ مَوَازِينُهُ فَأُمُّهُ هَاوِيَةٌ). وأما قوله تعالى : (وَنَصَّحُ الْمَوَازِينَ الْقِسْطَ) فقد سئل الإمام الصادق عليه السلام فقال : الموازين الأنبياء والأوصياء.

وأما الاخبار بالثالث فلقوله تعالى : (وَقَالُوا لِيُجْلِدُوهُمْ : لِمَ شَهِدْتُمْ عَلَيْنَا؟ قَالُوا : أَنْطَقَنَا اللَّهُ الَّذِي أَنْطَقَ كُلَّ شَيْءٍ).

وأما الاخبار بالرباع فلقوله تعالى : (وَكُلَّ إِنْسَانٍ أَلْزَمْنَاهُ طَائِرَهُ فِي عُنُقِهِ وَنُخْرِجُ لَهُ يَوْمَ الْقِيَامَةِ كِتَابًا يَلْقَاهُ مَنشُورًا).

ويمكن ان يجعل قوله : لإمكانها متعلق بقوله يجب الإقرار بكل ما جاء به النبي والضمائم راجعه إلى كلمه ما باعتبار معناها لكونها عباره من الأمور الممكنه وعلى هذا ثبت وجوب الاعتراف بتلك الأمور المفضله ضمنا.

وأنكر بعض المعتزله الصراط لأنه لا يمكن العبور عليه وإن أمكن فهو تعذيب للمؤمنين والصلحاء المتقين ولا عذاب عليهم يوم القيامة اتفاقا.

وجوابه ان إمكان العبور ظاهر كالمشي على الماء والطيران في الهواء ، والله تعالى قادر على أن يسهل على المؤمنين حتى ان منهم من يجوزه كالبرق الخاطف ، ومنهم كالريح العاصف ، ومنهم كالجواد إلى غير ذلك مما ورد في الخبر.

وأنكر بعضهم الميزان لأن الأعمال أعراض إن أمكن إعادتها لا- يمكن وزنها قطعا ، ولانها معلومه لله تعالى فوزنها عبث. والجواب عن الأول ، ان المراد بوزن الأعمال وزن كتبها ، وقيل يجعل الحسنات أجساما نورانية والسّيئات أجساما ظلماتيه. وعن الثاني ، ان عدم اطلاعنا على فائده الوزن لا يستلزم كونه عبثا ، على أنه يجوز أن يكون الفائده إلزام العصاه وإتمام الحجّه عليهم.

واعلم ان مما جاء به النبي صلى الله عليه وآله ويجب الاعتراف به مسئله القبر ونعيم المؤمنين المطيعين وتعذيب الكافرين العاصين فيه ، وكذا الحسنات والسؤال يوم القيامة وحوض

[شماره صفحه واقعی : ۲۱۳]

ص: ۲۱۳

الكوثر لإمكانها واخبار النَّبِيِّ بوقوعها. أما إمكانها فظاهر.

وأما الاخبار بوقوع الأول فكقوله تعالى : (النَّارُ يُعْرَضُونَ عَلَيْهَا غُدُوًّا وَعَشِيًّا وَيَوْمَ تَقُومُ السَّاعَةُ أَدْخِلُوا آلَ فِرْعَوْنَ أَشَدَّ الْعَذَابِ) ، وقوله تعالى حكاية : (رَبَّنَا أَمَنَّائِنِّينَ وَأَخِيَّتِنَا أُنْتِنِينَ) وأخذ الاحيائين في القبر وثبوت الإحياء فيه يدل على سائر الأحوال المذكورة لعدم الفصل. وكقوله صلى الله عليه وآله : القبر روضه من رياض الجنة أو حفرة من حفرات التيران ولحديث فاطمه أم المؤمنين عليها السلام على ما اشتهر وتقرّر عند المحققين ولغيره من الأحاديث.

وأنكر بعض المعتزلة لأن الميت جماد لا حياه له ولا إدراك فتعذبه محال.

وجوابه أنه يمكن أن يخلق الله تعالى في الميت نوعا من الحياه إما بإعادة الروح أيضا أو بدونها على اختلاف وقع بين المحققين قدر ما يدرك ألم التعذيب أو لذة التنعيم من غير ان يتحرك ويضطرب أو يرى عليه أثر العذاب والتعذيب ، حتى أنّ الغريق في الماء والمصلوب في الهواء والمأكل في بطون الحيوانات ينعم أو يعذب وإن لم يطلع عليه ولا استحاله في ذلك وإن كان مخالفا للعاده فإن من أخفى النار في الشجر الأخضر قادر على إخفاء ذلك الأثر.

وأما الاخبار بوقوع الثاني ، فكقوله تعالى : (إِنَّ إِلَيْنَا إِيَابُهُمْ ثُمَّ إِنَّ عَلَيْنَا حِسَابَهُمْ) وقوله صلى الله عليه وآله : حاسبوا أنفسكم قبل أن تحاسبوا وفيه خلاف المعتزلة أيضا على وزان ما عرفت في الميزان.

وأما الاخبار بوقوع الثالث ، فكقوله تعالى : (فَلَنَسْأَلَنَّ الَّذِينَ أُرْسِلَ إِلَيْهِمْ وَلَنَسْأَلَنَّ الْمُرْسَلِينَ).

وأما الاخبار بوقوع الرابع ، فكقوله تعالى : (إِنَّا أَنْعَمْنَاكَ الْكُوثِرَ) على وجه وكقوله صلى الله عليه وآله : ليختلجن قوم من أصحابي دوني وأنا على الحوض فيؤخذ دونهم ذات الشمال ، فأنادى يا رب أصحابي أصحابي فيقال لي أنك لا تدري ما أحدثوا بعدك ومن ذلك القبيل الجنة والنار وسائر السمعيات.

ومن ذلك الثواب قد مر تفسيره والعقاب وهو الضرر المستحق المقارن

[شماره صفحه واقعي : ٢١٤]

ص: ٢١٤

للاهانة والتحقير وتفصيلهما أى أحوالهما المفصّله المنقوله من جهة الشّرع أى بطريق الشّرع صلوات الله على الصّادع به بعنى الشّارع من الصّيدع بمعنى الإظهار ومنه قوله تعالى : (فَأَصْدَعُ بِمَا تُؤْمَرُ). أمّا أنّ ثبوت الثّواب والعقاب مما جاء به النّبىّ من الأمور الممكنة فلظهور إمكانها وكثرة الأخبار الوارده بهما بحيث لا يقبل التّأويل ، حتّى كأنه من ضروريّات الدّين. واختلفوا فى أنّ ثبوتهما عقلى أو سمعى ، فقالت الأشاعره أنّه سمعى. وقال أهل الحقّ الثّواب واجب عقلا وسمعا ، أمّا عقلا فلما عرفت من أنّ انتفائه يستلزم الظلم ولاشتماله على اللّطف ، وأمّا سمعا فللآيات والأحاديث الوارده فى ذلك على ما لا يخفى. وكذا العقاب على الكافر واجب عقلا وسمعا لاشتماله على اللّطف ولقوله تعالى : (إِنَّ اللَّهَ لَا يَغْفِرُ أَنْ يُشْرَكَ بِهِ وَيَغْفِرُ مَا دُونَ ذَلِكَ لِمَنْ يَشَاءُ). وأمّا العقاب على غير الكافر من عصاه المؤمنين فجائز عقلا وسمعا ، لأنّ استحقاق العقاب بارتكاب المعصيه مشتمل على اللّطف وللأدله السّمعيه وفيه ما فيه فتأمّل تعرف.

وأما تفصيلهما فهى إشاره إلى اسبابهما وكيفيّتهما ، أمّا سبب الثّواب فهو فعل الواجب لوجه وجوبه أو لوجوبه ، وفعل المندوب كذلك وترك القبيح والإخلال به لقبحه ، وسبب العقاب ترك الواجب أو الإخلال به وفعل القبيح على ما تقرّر فى الشّرع.

وأما كيفيّتهما فهى دوام الثّواب للمؤمن المطيع والعقاب على الكافر ، وانقطاع عذاب المؤمن العاصى وإن ارتكب الكبيره لإيمانه وسقوط عذابه بالعفو والشّفاعه وزيادة الثّواب لأهله بالأخير لورود الشّرع بذلك كلّه. ومنها دخول الجنّه والنّار المخلوقتين الآن ، وحصول النّعيم الباقى فى الجنّه مع كثره أنواعه ولطافه أصنافه مما لا عين رأت ولا أذن سمعت ولا خطر على قلب بشر ، ووقوع العذاب الدّائم فى النّار مع شدّه آلامه وغلظه أقسامه على ما ورد به الكتاب والسّنّه واجماع الامه.

ومن ذلك وجوب التّوبه على العاصى مؤمنا كان أو كافرا ، وهى فى اللّغه الرّجوع فاذا أسندت إلى الله تعالى يراد بها الرّجوع إلى العبد بالنّعمه والمغفره ، وإذا

[شماره صفحه واقعى : ٢١٥]

ص: ٢١٥

أسندت الى العبد يراد بها الزجوع من المعصية ، ومنه قوله تعالى : (ثُمَّ تَابَ عَلَيْهِمْ لِيَتُوبُوا) وفي الشَّرْع الندم على المعصية من حيث هي معصية في الماضي مع تركها في الحال والعزم على عدم العود إليها في الاستقبال. والظاهر أنه لا حاجة إلى القيدين الأخيرين لأنَّ قيد الحيثية مغن عنهما كما لا يخفى. والدليل على وجوبها عقلا أنها دافعه لضرر المعصية وهو العقاب ، ودفع الضرر وإن كان مطنونا واجب عقلا وكذا ما يدفع به ، وسمعا قوله تعالى : (وَتُوبُوا إِلَى اللَّهِ جَمِيعاً أَيُّهَا الْمُؤْمِنُونَ) وقوله تعالى : (يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا تُوبُوا إِلَى اللَّهِ تَوْبَةً نَّصُوحاً) واختلف في أنه هل يصح التوبة عن معصية دون معصية أولا- ، فاختر المحققين الثاني مع العلم بكون كل منهما معصية وعدم استحقاق إحداهما. والتحقيق أنه إن اعتبر في الثواب أن يكون الندم على المعصية للقبح المطلق فالحق هو الثاني ، وإن اعتبر كونها لقبحها المخصوص فالحق الأول.

وأعلم أنَّ المعصية إن كانت في حقَّ الله تعالى من فعل قبيح يكفي في براءه الذمَّ عنها بالتوبة حصول مفهومها كشرب الخمر ، وإلا كانت في حقَّه تعالى من الإخلال بواجب فإن أمكن تداركها شرعا باداء أو قضاء فلا بد منه أيضا كترك أداء الزكاة والصلاة والصوم ولا يكفي حصول مفهومها كترك صلاة العيدين ، وإن كانت في حق آدمي فإن كانت إضلالا له فلا بد من إرشاده أيضا ، وإن كانت ظلما عليه بالاغتياب الواصل إليه أو غضب ماله فلا بد في الأول من الاعتذار أيضا ، وفي الثاني من إيصال الحقِّ إليه أو إلى وارثه أو استبراء ذمته عنه عن إحداهما بوجه من الوجوه الشرعية أيضا ، كل ذلك مع الإمكان في الحال وأما مع التعذر مطلقا فيكفي حصول المفهوم ومع التعذر في الحال والإمكان في الاستقبال لا بد من العزم على ذلك أيضا.

ومن ذلك وجوب الامر هو طلب الفعل على وجه الاستعلاء بالمعروف أى الفعل الحسن والمراد به هاهنا الواجب والنهي هو طلب الترك على وجه الاستعلاء عن المنكر أى القبيح. والحاصل أنَّ حمل المكلف على الواجب ومنعه عن القبيح واجبان على المكلف بالأدلة السميعة من الكتاب والسنة وإجماع الأمة. أما الكتاب

[شماره صفحه واقعی : ۲۱۶]

فلقوله تعالى: (وَلْتَكُنْ مِنْكُمْ أُمَّةٌ يَدْعُونَ إِلَى الْخَيْرِ وَيَأْمُرُونَ بِالْمَعْرُوفِ وَيَنْهَوْنَ عَنِ الْمُنْكَرِ). وقوله تعالى: (كُنْتُمْ خَيْرَ أُمَّةٍ أُخْرِجَتْ لِلنَّاسِ تَأْمُرُونَ بِالْمَعْرُوفِ وَتَنْهَوْنَ عَنِ الْمُنْكَرِ) وأما السيرة فلقوله صلى الله عليه وآله لتأمرؤن بالمعروف وتنهون عن المنكر أو ليسلطن الله شراركم على خياركم فيدعو خياركم فلا يستجاب لهم وأما الإجماع فلا تفاق كآفة المسلمين على ذلك قطعا. وكما أن الأمر بالواجب والنهي عن القبيح واجبان، الأمر بالمندوب والنهي عن المكروه مندوبان، لكن لا مطلقا بل كل ذلك مشروط بشرط أن يعلم الأمر والنهي المكلفان كون المعروف معروفا والمنكر منكرا يعنى أن وجوب الأمر بالواجب مشروط بأن يعلم الأمر كون الواجب المأمور به واجبا، ووجوب النهي عن المنكر القبيح مشروط بأن يعلم الناهي كون القبيح المنهى عنه قبيحا، وكذا ندب الأمر بالمندوب والنهي عن المكروه مشروط بعلم كون المندوب مندوبا والمكروه مكروها، لئلا- ينجز الأمر إلى الأمر بالقبيح أو المكروه والنهي إلى النهي عن الواجب أو المندوب وبشرط أن يكونا أى المعروف والمنكر مما سيقعان والأولى حذف قوله ميا كما فى بعض النسخ، والأحسن أن يقال: وأن يكون المعروف سيقع والمنكر سياترك كما فى الدروس والمقصود كونهما استقباليين لأن الأمر بالماضى والنهي عنه عبث وكذا الحال على ما لا- يخفى، وبشرط تجويز التأثير أى تأثير الأمر والنهي فى المأمور والمنهى بحسب الظن لئلا يلزم العبث أيضا وبشرط ظن الأمن من الضرر الغير المستحق بالنسبة إليهما أو غيرهما من المؤمنين نفسا أو مالا لأنه مفسده، والواجب لا يجوز اشتماله عليها بل يحرم الأمر بالمعروف والنهي عن المنكر عند بعض الفقهاء. ثم طريق الأمر والنهي التدرىج، فالأول الإعراض ثم الكلام اللين ثم الخشن ثم الأخشن ثم الضرب. أما الجرح والقتل فالأقرب تفويضهما إلى الإمام عند بعضهم. وأما الأمر والنهي بالقلب فيجبان مطلقا.

وأعلم أنهم اختلفوا فى أن وجوب الأمر بالمعروف والنهي عن المنكر عقلى أو

[شماره صفحه واقعى : ٢١٧]

ص: ٢١٧

سمعى ، فذهب الشيخ مع بعض المعتزله إلى الأول ، والسيد مع الأشاعره إلى الثانى ،

واحتجوا على الأول بأنهما لطفان فى فعل الواجب وترك القبيح ، واللطف واجب عقلا. فيجبان عقلا. وعلى الثانى بأنهما لو وجبا عقلا لوجبا على الله تعالى ، واللأزم باطل فالملزوم مثله ، أميا الملازمه فلائذ كَلَّ واجب عقليَّ واجب على من حصل فى حَقِّه وجه الوجوب ، وأما بطلان اللأزم فلائهما لو وجبا عليه تعالى فأن كان فاعلا لهما وجب وقوع المعروف وانتفاء المنكر وهو خلاف الواقع ، وإن كان تاركا لهما يلزم الإخلال بالحكم وهو محال عليه تعالى.

اقول : فى كلا الدليلين ، نظر أما الأول فلائنا لا نسلّم انّ الأمر بالمعروف والنهى عن المنكر لطف مطلقا ، ولو سلّم فوجب اللطف على العباد محال لا بد له من بيان.

وأما الثانى فلائنا لا نسلّم انّ وجوبهما عقلا يستلزم وجوبهما على الله تعالى لجواز ان لا يكون وجه الوجوب حاصلًا فيه تعالى ، ولو سلّم فاللأزم وجوب الأمر بالمعروف والنهى عن المنكر عليه تعالى ، ولا يلزم من كونه أمرا أو ناهيا وقوع الأمور به وانتفاء المنهى عنه لعدم الإلجاء كسائر الأوامر والنواهي. واختلفوا أيضا فى انّ وجوبهما عينى أو كفائى ، فقال الشيخ بالأول والسيد بالثانى. واحتج الشيخ بظاهر الآيه الثانيه من الآيتين المذكورتين فى بيان وجوبهما ، والسيد بظاهر الآيه الأولى منهما. وأنت تعلم انّ ظاهر الحديث المذكور يؤيد الشيخ ، وباب التأويل لدفع التعارض مفتوح على المتخاصمين فليتأمل.

ولا يخفى على المتفطن حسن خاتمه هذه الرساله الشريفه حيث وقع اختتامها بالأمن من الضرر كما انّ حسن فاتحتها حيث اتفق افتتاحها بلفظ الباب كما لا يخفى على أولى الألباب.

اللهم افتح بالخير واختم ، واجعل عاقبه أمورنا بالخير. ربنا افتح بيننا وبين قومنا بالحقّ وأنت خير الفاتحين ، بحقّ نبيك محمد سيد المرسلين ، وآله الطيبين الطاهرين ، وعبادك الصالحين من الأولين والآخرين.

اتفق الفراغ عن نقله من المسودّه إلى البياض على يد العبد الضعيف المرتاض

[شماره صفحه واقعى : ٢١٨]

ص: ٢١٨

أبى الفتح ابن المخدم الحسينى - فتح الله عليه أبواب المعانى - فى أوسط شهر محرم الحرام من سنة ٩٧٥.

الحمد لله الذى قد أتم كتابه هذه الكتاب بتوفيقه وكرمه بيد أقل العباد وتراب الأقدام سيما المخلصين لعلوم الدين محمد تقى بن محمد على ارومى ، غفر الله ذنوبهما وستر عيوبهما وكثر أولادهما وطاب نسلهما وغيرهما من المؤمنين والصالحين ، بحق محمد وآله فى ٦ شهر شوال المكرم فى يوم الخميس قريب الزوال سنة ١٢٦٦.

[شماره صفحه واقعى : ٢١٩]

ص: ٢١٩

فهرست آیات قرآن

صفحه

سطر

۷۴

۲۰

(فَاعْلَمْ

أَنَّهُ لَا إِلَهَ إِلَّا اللَّهُ) ،

سوره محمد آیه ۱۹.

۷۴

۲۲

(قُلِ

انظُرُوا مَاذَا فِي السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضِ) ،

سوره یونس آیه ۱۰۱.

۷۵

۲

(إِنَّ

فِي خَلْقِ السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضِ وَاخْتِلَافِ اللَّيْلِ وَالنَّهَارِ) ،

سوره بقره آیه ۱۶۴.

۸۳

۸

(لَا

أُحِبُّ الْآفِلِينَ) ،

سوره انعام آیه ۷۶.

۸۳

۹

(قَالَ

رَبُّنَا الَّذِي أَعْطَى كُلَّ شَيْءٍ خَلْقَهُ ثُمَّ هَدَى) ،

سوره طه آیه ۵۰.

۸۳

۱۰

(سُتْرِبِهِمْ

آيَاتِنَا فِي الْأَفَاقِ وَفِي أَنْفُسِهِمْ حَتَّىٰ يَتَبَيَّنَ لَهُمْ ، أَنَّهُ

الْحَقُّ) ،

سوره فصلت آیه ۵۳.

۱۰۹

۵

(وَأَوْحَى

رَبُّكَ إِلَى النَّعْلِ أَنْ اتَّخِذِي مِنَ الْجِبَالِ بُيُوتًا) ،

سوره النحل آیه ۶۸.

۱۱۳

۱۳

(وَاللَّهُ

عَلَىٰ كُلِّ شَيْءٍ قَدِيرٌ) ،

سوره البقره آیه ۲۸۴.

۱۱۳

۱۴

(وَهُوَ

بِكُلِّ شَيْءٍ عَلِيمٌ) ،

سوره البقره آیه ۲۹.

۱۱۸

۱۶

(إِنَّهُ

هُوَ السَّمِيعُ الْبَصِيرُ) ،

سوره الاسراء آیه ۱.

[شماره صفحه واقعی : ۲۲۱]

ص: ۲۲۱

١١٨

٢١

(الرَّحْمَنُ)

عَلَى الْعَرْشِ اسْتَوَى) ،

سوره طه آیه ٥.

١٢٣

٨

(كَلَّمَ)

اللَّهُ مُوسَى تَكْلِيمًا) ،

سوره النساء آیه ١٦٤.

١٢٤

١٥

(قَالَ)

مُوسَى ...)

سوره اعراف آیه ١٠٤.

١٢٤

١٥

(إِنَّا)

أَرْسَلْنَا نُوحًا) ،

سوره نوح آیه ١.

١٤٠

١٩

(رَبِّ)

أَرِنِي أَنْظُرْ إِلَيْكَ) ،

سوره الاعراف آیه ١٤٣.

١٤١

١

(لُنْ)

يَتَمَنُّهُ أَبَدًا ،

سوره البقره آيه ٩٥.

١٤١

٢

(فَلَنْ)

أُبْرِحَ الْأَرْضَ حَتَّى يَأْذَنَ لِي أَبِي) ،

سوره يوسف آيه ٨٠.

١٤١

١٤

(وَلَكِنِ)

انْظُرْ إِلَى الْجَبَلِ فَإِنِ اسْتَقَرَّ مَكَانَهُ فَسَوْفَ تَرَانِي) ،

سوره الاعراف آيه ١٤٣.

١٤٤

١٠

(لَا)

إِلَهَ إِلَّا اللَّهُ) ،

سوره الصافات آيه ٣٥.

١٤٤

١٠

(إِلَهُكُمْ)

إِلَهٌ وَاحِدٌ) ،

سوره البقره آيه ١٦٣.

١٤٤

١٥

(لَوْ)

كَانَ فِيهِمَا آلِهَةٌ إِلَّا اللَّهُ لَفَسَدَتَا) ،

سوره الأنبياء آيه ٢٢.

١٤٥

٢٠

(وَلَعَلَّا

بَغَضُهُمْ عَلَىٰ بَعْضِ) ،

سوره المؤمنون آيه ٩١.

١٥٨

٢٣

(فَعَمَّنْ

شَاءَ فَلْيُؤْمِنْ وَمَنْ شَاءَ فَلْيُكْفُرْ) ،

سوره الكهف آيه ٢٩.

١٥٩

١

(فَعَمَّنْ

شَاءَ اتَّخَذَ إِلَىٰ رَبِّهِ سَبِيلًا) ،

سوره المزمل آيه ١٩.

١٥٩

٢

(الْيَوْمَ

تُجْزَوْنَ مَا كُنْتُمْ تَعْمَلُونَ) ،

سوره الجاثية آيه ٢٧.

١٥٩

٢

(فَوَيْلٌ

لِّلَّذِينَ يَكْتُبُونَ الْكِتَابَ بِأَيْدِيهِمْ) ،

سوره البقره آيه ٧٩.

١٥٩

(وَاللَّهُ

خَلَقَكُمْ وَمَا تَعْمَلُونَ) ،

سوره الصافات آیه ٩٦.

١٥٩

٦

(قُلِ

اللَّهُ خَالِقُ كُلِّ شَيْءٍ) ،

سوره الرعد آیه ١٦.

١٥٩

٦

(لَا

إِلَهَ إِلَّا هُوَ خَالِقُ كُلِّ شَيْءٍ فَاعْبُدُوهُ) ،

سوره الانعام آیه ١٠٢.

[شماره صفحه واقعی : ٢٢٢]

ص: ٢٢٢

١٦٠

١٩

(وَمَا

خَلَقْتُ الْجِنَّ وَالْإِنْسَ إِلَّا لِيَعْبُدُونِ) ،

سوره الذاریات آیه ٥٦

١٦١

١١

(وَمَا

خَلَقْنَا السَّمَاءَ وَالْأَرْضَ وَمَا بَيْنَهُمَا بَاطِلًا ذَلِكَ ظَنَّ الَّذِينَ

كَفَرُوا) ،

سوره ص آیه ٢٧.

١٦١

١٢

(أَفَحَسِبْتُمْ

أَنَّمَا خَلَقْنَاكُمْ عَبَثًا) ،

سوره المؤمنون آیه ١١٥.

١٧٠

٧

(وَمَا

أَرْسَلْنَا مِنْ قَبْلِكَ مِنْ رَسُولٍ وَلَا نَبِيٍّ) ،

سوره الحج آیه ٥٢.

١٧٢

٢

(وَأَنْذِرْ

عَشِيرَتَكَ الْأَقْرَبِينَ) ،

سوره الشعراء آیه ٢١٤.

١٧٢

(وَإِنْ

كُنْتُمْ فِي رَيْبٍ مِّمَّا نَزَّلْنَا عَلَىٰ عَبْدِنَا فَأْتُوا بِسُورَةٍ مِّنْ

مِثْلِهِ) ،

سوره البقره آيه ٢٣.

١٧٢

٩

(قُلْ

لَئِنِ اجْتَمَعَتِ الْإِنْسُ وَالْجِنُّ عَلَىٰ أَنْ يَأْتُوا بِمِثْلِ هَذَا

الْقُرْآنِ لَا يَأْتُونَ بِمِثْلِهِ وَلَوْ كَانَ بَعْضُهُمْ لِبَعْضٍ ظَهِيرًا) ،

سوره الاسراء آيه ٨٨.

١٧٢

١٢

(اَفْتَرَبْتَ

السَّاعَةَ وَانْتَشَقَّ الْقَمَرَ) ،

سوره القمر آيه ١.

١٧٥

١١

(قُلْ

إِنَّمَا أَنَا بَشَرٌ مِّثْلُكُمْ يُوحَىٰ إِلَيَّ) ،

سوره الكهف آيه ١١٠.

١٧٥

١١

(وَلَا

تَجْعَلْ مَعَ اللَّهِ إِلَهًا آخَرَ) ،

سوره الاسراء آيه ٢٢.

١٨٣

(أَطِيعُوا

اللَّهِ وَأَطِيعُوا الرَّسُولَ وَأُولِي الْأَمْرِ مِنْكُمْ) ،

سوره النسا آیه ٥٩.

١٨٥

٢١

(وَأَنْفُسَنَا

وَأَنْفُسَكُمْ) ،

سوره آل عمران آیه ٦١.

١٨٧

٢٣

(يا

أَيُّهَا الرَّسُولُ بَلِّغْ مَا أُنزِلَ إِلَيْكَ مِنْ رَبِّكَ وَإِنْ لَمْ

تَفْعَلْ فَمَا بَلَّغْتَ رِسَالَتَهُ وَاللَّهُ يَعْصِمُكَ مِنَ النَّاسِ) ،

سوره المائده آیه ٦٧.

١٨٨

٨

(الْيَوْمِ

أَكْمَلْتُ لَكُمْ دِينَكُمْ وَأَتَمَمْتُ عَلَيْكُمْ نِعْمَتِي وَرَضِيتُ

لَكُمْ الْإِسْلَامَ دِينًا) ،

سوره مائده آیه ٣.

[شماره صفحه واقعی : ٢٢٣]

ص: ٢٢٣

(فَمَنْ)

حَاجَّكَ فِيهِ مِنْ بَعْدِ مَا جَاءَكَ مِنَ الْعِلْمِ فَقُلْ تَعَالَوْا نَدْعُ
أَبْنَاءَنَا وَأَبْنَاءَكُمْ وَنِسَاءَنَا وَنِسَاءَكُمْ وَأَنْفُسَنَا وَأَنْفُسَكُمْ
ثُمَّ نَبْتَهِلْ فَنَجْعَلْ لَعْنَتَ اللَّهِ عَلَى الْكَاذِبِينَ) ،

سوره آل عمران آیه ٦١.

(فَضَّلَ)

اللَّهُ الْمُجَاهِدِينَ بِأَمْوَالِهِمْ وَأَنْفُسِهِمْ عَلَى الْقَاعِدِينَ
دَرَجَةً) ،

سوره النساء آیه ٩٥.

(وَيُؤْتِرُونَ)

عَلَى أَنْفُسِهِمْ وَلَوْ كَانَ بِهِمْ خَصَاصَةٌ) ،

سوره الحشر آیه ٩.

(وَيُطْعَمُونَ)

الطَّعَامَ عَلَى حُبِّهِ مِسْكِينًا وَيَتِيمًا وَأَسِيرًا) ،

سوره الإنسان آیه ٨.

(إِنَّمَا)

وَلِيكُمُ اللَّهُ وَرَسُولُهُ) ،

سوره المائدہ آيہ ۵۵.

۱۹۵

۹

(إِنَّمَا

وَلِيَّكُمْ اللَّهُ وَرَسُولُهُ وَالَّذِينَ آمَنُوا الَّذِينَ يُقِيمُونَ

الصَّلَاةَ وَيُؤْتُونَ الزَّكَاةَ وَهُمْ رَاكِعُونَ) ، سوره

المائدہ آيہ ۵۵.

۱۹۵

۱۵

(وَالْمُؤْمِنُونَ

وَالْمُؤْمِنَاتُ بَعْضُهُمْ أَوْلِيَاءُ بَعْضٍ) ،

سوره التوبه آيہ ۷۱.

۱۹۶

۶

(وَمَا

أَرْسَلْنَاكَ إِلَّا كَافَّةً لِلنَّاسِ) ،

سوره سبا آيہ ۲۸.

۱۹۷

۷

(أَطِيعُوا

اللَّهَ وَأَطِيعُوا الرَّسُولَ وَأُولَى الْأَمْرِ مِنْكُمْ) ،

سوره النساء آيہ ۵۹.

۱۹۷

۱۳

(لَا

يَنَالُ عَهْدِي الظَّالِمِينَ) ،

سوره البقره آيہ ۱۲۴.

(وَالْوَالِدَاتُ

يُرْضِعْنَ أَوْلَادَهُنَّ حَوْلَيْنِ كَامِلَيْنِ) ،

سوره البقره آيه ٢٣٣.

[شماره صفحه واقعي : ٢٢٤]

ص: ٢٢٤

(وَحَمْلُهُ

وَفِصَالُهُ ثَلَاثُونَ شَهْرًا) ،

سوره الاحقاف آیه ١٥.

(وَأَتَيْتُمُ

إِخْدَاهُنَّ قِنطَارًا) ،

سوره النسا آیه ٢٠.

(يُرِيدُونَ

لِيُطْفِئُوا نُورَ اللَّهِ بِأَفْوَاهِهِمْ وَاللَّهُ مُتِمُّ نُورِهِ وَلَوْ كَرِهَ

الْكَافِرُونَ) ،

سوره الصف آیه ٨.

(يا

أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا أَطِيعُوا اللَّهَ وَأَطِيعُوا الرَّسُولَ وَأُولَى

الْأَمْرِ مِنْكُمْ) ،

سوره النساء آیه ٥٩.

(وَعَدَ

اللَّهُ الَّذِينَ آمَنُوا مِنْكُمْ وَعَمِلُوا الصَّالِحَاتِ

لَيَسْتَخْلِفَنَّهُمْ فِي الْأَرْضِ كَمَا اسْتَخْلَفَ الَّذِينَ مِنْ

فَلِيهِمْ وَلِيْمَكَنَّ لَهُمْ دِيْنَهُمُ الَّذِي ارْتَضَى لَهُمْ

وَلْيُبَدِّلْ لَهُم مِّنْ بَعْدِ خَوْفِهِمْ أَمْنًا) ،

سوره النور آيه ٥٥.

٢٠٤

١

(الَّذِينَ

يُؤْمِنُونَ بِالْغَيْبِ) ،

سوره البقره آيه ٣.

٢٠٤

٢

(أُولَئِكَ

حِزْبُ اللَّهِ أَلَا إِنَّ حِزْبَ اللَّهِ هُمُ الْمُفْلِحُونَ) ،

سوره المجادله آيه ٢٢.

٢٠٨

١٣

(قَالَ

الَّذِينَ كَفَرُوا هَلْ نَدُلُّكُمْ عَلَى رَجُلٍ يُبَيِّنُكُمْ إِذَا

مُرْتَضٍ كُلُّ مُمَرِّقٍ إِنَّكُمْ لَفِي خَلْقٍ جَدِيدٍ) ،

سوره سبا آيه ٧.

٢٠٨

٢٢

(أَيَحْسَبُ

الْإِنْسَانُ أَلَّنْ نَجْمَعُ عِظَامَهُ بَلَىٰ قَادِرِينَ عَلَىٰ أَنْ نُسَوِّيَ

بَنَانَهُ) ،

سوره القيامه آيه ٣.

٢٠٨

٢٣

(أَفَلَا

يَعْلَمُ إِذَا بُعِثَ مَا فِي الْقُبُورِ) ،

سوره العاديات آيه ٩.

٢٠٩

١

(أَوْلَمْ

يَرَ الْإِنْسَانَ أَنَّا خَلَقْنَاهُ مِنْ نُطْفَةٍ فَإِذَا هُوَ خَصِيمٌ مُبِينٌ

وَضَرَبَ لَنَا مَثَلًا وَنَسِيَ خَلْقَهُ قَالَ مَنْ يُحْيِي الْعِظَامَ وَهِيَ

رَمِيمٌ قُلْ يُحْيِيهَا الَّذِي أَنْشَأَهَا أَوَّلَ مَرَّةٍ وَهُوَ بِكُلِّ

خَلْقٍ عَلِيمٌ) ،

سوره ،

[شماره صفحه واقعی : ٢٢٥]

ص: ٢٢٥

يس آيه ٧٧.

٢٠٩

١

(ثُمَّ)

إِنَّكُمْ يَوْمَ الْقِيَامَةِ تُبْعَثُونَ) ،

سوره المؤمنون آيه ١٦.

٢١٢

٢١

(إِنَّ)

مِنْكُمْ إِلَّا وَاوَدُّهَا) ،

سوره مريم آيه ٧١.

٢١٣

٣

(وَنَضَعُ)

الْمَوَازِينَ الْقِسْطَ) ،

سوره الأنبياء آيه ٤٧.

٢١٣

٥

(وَقَالُوا)

لِجُلُودِهِمْ : لِمَ شَهِدْتُمْ عَلَيْنَا؟ قَالُوا : أَنْطَقَنَا اللَّهُ الَّذِي

أَنْطَقَ كُلَّ شَيْءٍ) ،

سوره فصلت آيه ٢١.

٢١٣

٧

(وَكُلَّ)

إِنْسَانٍ الرَّمْنَاءُ طَائِرُهُ فِي عُنُقِهِ وَنُخْرِجُ لَهُ يَوْمَ الْقِيَامَةِ

كِتَابًا يَلْقَاهُ مَنشُورًا) ،

سوره الاسراء آیه ۱۳.

۲۱۴

۱

(فَأَمَّا

مَنْ ثَقُلَتْ مَوَازِينُهُ فَهُوَ فِي عِيشِهِ رَاغِبًا وَأَمَّا مَنْ خَفَّتْ

مَوَازِينُهُ فَأُمُّهُ هَاوِيَةٌ) ،

سوره القارعه آیه ۶ و ۷.

۲۱۴

۲

(النَّارُ

يُعْرَضُونَ عَلَيْهَا غُدُوًّا وَعَشِيًّا وَيَوْمَ تَقُومُ السَّاعَةُ

أَدْخِلُوا آلَ فِرْعَوْنَ أَشَدَّ الْعَذَابِ) ،

سوره غافر آیه ۴۶.

۲۱۴

۴

(رَبَّنَا

أَمَتْنَا اثْنَتَيْنِ وَأَخِيصَتَنَا اثْنَتَيْنِ) ،

سوره غافر آیه ۱۱.

۲۱۴

۱۴

(إِنَّ

إِلَيْنَا إِيَابُهُمْ ثُمَّ إِنَّ عَلَيْنَا حِسَابَهُمْ) ،

سوره الغاشيه آیه ۲۶.

۲۱۴

۱۷

(فَلَنَسْأَلَنَّ

الَّذِينَ أُرْسِلَ إِلَيْهِمْ وَلَنَسْأَلَنَّ الْمُرْسَلِينَ) ،

سوره الاعراف آیه ۶.

۲۱۴

۱۹

(إِنَّا

أَعْطَيْنَاكَ الْكُؤُوتَ) ،

سوره الكوثر آیه ۱.

۲۱۵

۳

(فَأَصْدَعْ

بِمَا تُؤْمَرُ) ،

سوره الحجر ، آیه ۹۴.

۲۱۵

۹

(إِنَّ

اللَّهَ لَا يَغْفِرُ أَنْ يُشْرَكَ بِهِ وَيَغْفِرُ مَا دُونَ ذَلِكَ لِمَنْ يَشَاءُ) ،

سوره النساء آیه ۴۸.

۲۱۶

۱

(ثُمَّ

تَابَ عَلَيْهِمْ لِيَتُوبُوا) ،

سوره التوبه آیه ۱۱۸.

[شماره صفحه واقعی : ۲۲۶]

ص: ۲۲۶

(وَتُوبُوا)

إِلَى اللَّهِ جَمِيعاً أَيُّهَا الْمُؤْمِنُونَ ،

سوره النور آیه ٣١.

(يا)

أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا تَوْبُوا إِلَى اللَّهِ تَوْبَةً نَّصُوحاً ،

سوره التحريم آیه ٨.

(وَلْتَكُنْ

مِنْكُمْ أُمَّةٌ يَدْعُونَ إِلَى الْخَيْرِ وَيَأْمُرُونَ بِالْمَعْرُوفِ

وَيَنْهَوْنَ عَنِ الْمُنْكَرِ) ،

سوره آل عمران آیه ١٠٤.

(كُتِّمَ

خَيْرٌ أُمَّةٍ أُخْرِجَتْ لِلنَّاسِ تَأْمُرُونَ بِالْمَعْرُوفِ وَتَنْهَوْنَ

عَنِ الْمُنْكَرِ) ،

سوره آل عمران آیه ١١٠.

[شماره صفحه واقعی : ٢٢٧]

ص: ٢٢٧

٧٥

٣

ويل لمن لآكها بين لحييه ولم يتفكرها (رسول الله).

٧٦

٣

البعره تدلّ على البعير ، وأثر الأقدام على المسير

، فسماء ذات أبراج وأرض ذات فجاج أما يدلّان على الصانع الخبير (الأعرابي).

٧٧

٨

ستفترق أمتي على ثلاثه وسبعين فرقه ، كلهم في

النار إلّا واحده (رسول الله).

٧٧

٩

مثل أهل بيتي كمثل سفينه نوح (رسول الله).

٨٣

١٢

من عرف نفسه فقد عرف ربه (على بن ابي طالب).

١٧٦

٢٢

حسنات الأبرار سيئات المقربين (قيل).

١٧٧

١٤

لم يزل ينقلني الله من الأصلاب الظاهره إلى

الأرحام الزكيه (رسول الله).

١٨١

٢٠

لا يخلو الأرض من قائم لله بحجته إنا ظاهرا مشهورا

أو خائفا مغمورا لئلا يبطل حجج الله وبيئاته (على بن ابي طالب).

١٨٨

٦

من كنت مولاة فعلى مولاة ، اللهم وال من والاه

وعاد من عاداه وانصر من نصره واخذل من خذله (رسول الله).

١٨٨

٩

الحمد لله على إكمال الدين وإتمام النعمة ورضاء

الله برسالتى

[شماره صفحه واقعى : ٢٢٨]

ص: ٢٢٨

وبولايه على بعدى (رسول الله).

١٨٩

١

أنت منى بمنزله هارون من موسى إلا إنه لا نبي

بعدي (رسول الله).

١٩٠

٢١

علمنى رسول الله ألف باب من العلم فافتح لى من

كل باب ألف باب (على بن ابى طالب).

١٩٠

٢٢

والله لو كسرت لى الوساده ثم جلست عليها لحكمت بين

أهل التوريه بتوراتهم وبين أهل الإنجيل بإنجيلهم وبين أهل الزبور بزبورهم وبين

أهل الفرقان بفرقانهم (على بن ابى طالب).

١٩١

٢

والله ما من آيه نزلت فى برّ أو بحر أو سهل أو جبل

أو سماء أو أرض أو ليل أو نهار إلا وأنا أعلم فيمن نزلت وفى أى شىء نزلت (على

بن ابى طالب).

١٩١

٨

أفضاكم على (رسول الله).

١٩١

١٦

يا دنيا إليك عنى إلى تعرضت أم إلى تشوّقت لا حان

حينك هيهات هيهات غزى غيرى لا حاجه لى فيك قد طلقتك ثلاثا لا رجعه فيها فعيشك

قصير وخطرک يسير وأملكك حقير.

والله لدنياكم هذه أهون في عيني من عراق خنزير في
يد مجذوم (علي بن ابي طالب).

والله دنياكم عندي أهون من ورقه في فم جراده تقضمها
، ما لعلّي ونعيم يفنى ولذّه لا تبقى (علي بن ابي طالب).

لا تجعلوا بطونكم مقابر الحيوان (علي بن ابي طالب).

لضربه عليّ خير من عباده الثقلين (رسول الله).

[شماره صفحه واقعي : ٢٢٩]

لَأَسْلَمَنَّ الرَّايَهَ غداً إلى رجل يحبّه الله ورسوله
ويحبّ الله ورسوله كزار غير فزار اتتوني بعليّ (رسول الله).

ما قلعت باب خبير بقوّه جسمانيّه ولكن قلعته بقوّه
ربّانيّه (علي بن ابي طالب).

ما أقول في حقّ رجل أخفى أعدائه فضائله بغيا وحسدا
وأخفى أجبائه فضائله خوفاً ووجلاً ، فخرج من بين الفريقين ما ملاء الخافقين (خليل
بن احمد العروضي).

سَلِّمُوا عَلَيَّ عَلَيَّ بِأَمْرِهِ الْمُؤْمِنِينَ (رسول الله).

أنت الخليفة بعدى فاستمعوا له وأطيعوه (رسول الله).

أَيْكُمْ بِيَايَعُنِي وَيُؤَاذِرُنِي يَكُونُ أَخِي وَوَصِيِّي وَخَلِيفَتِي مِنْ
بعدي وقاضي ديني (رسول الله).

هذا وليّ كلّ مؤمن ومؤمنة (رسول الله).

إِنَّهُ (- عليا) سَيِّدُ الْمُسْلِمِينَ وَإِمَامُ الْمُتَّقِينَ وَقَائِدُ

الغَزِّ الْمُحْجَلِينَ (رسول الله).

١٤٩

١٢

خَيْرٌ مِنْ أَتْرَكَهُ بَعْدِي عَلَيَّ (رسول الله).

١٩٤

١٣

إِنَّ اللَّهَ أَطْلَعَ عَلَى أَهْلِ الْأَرْضِ فَاخْتَارَ مِنْهُمْ أَبَاكَ فَاتَّخَذَهُ

نَبِيًّا ثُمَّ أَطْلَعَ ثَانِيًا وَاخْتَارَ مِنْهُمْ بَعْلَكَ (رسول الله).

١٩٤

١٤

أَمَّا تَرْضِيَنَّ أُنَى زَوْجَتِكَ مِنْ خَيْرِ أُمَّتِي (رسول الله).

١٨٤

١٥

يَقْتُلُهُ خَيْرُ الْخَلْقِ (رسول الله).

١٩٤

١٨

اللَّهُمَّ ائْتِنِي بِأَحَبِّ خَلْقِكَ إِلَيْكَ يَا كَلِّ مَعِيَ (رسول الله).

١٩٤

١٩

مَنْ أَرَادَ أَنْ يَنْظُرَ إِلَى آدَمَ فِي عِلْمِهِ وَإِلَى نُوحٍ فِي تَقْوَاهُ

وَإِلَى إِبْرَاهِيمَ فِي حِلْمِهِ وَإِلَى مُوسَى فِي هَيْبَتِهِ وَإِلَى عِيسَى

[شماره صفحه واقعی : ٢٣٠]

ص: ٢٣٠

فِي عِبَادَتِهِ فليَنْظُرْ إِلَى عَلِيِّ بْنِ أَبِي طَالِبٍ (رَسُولِ اللَّهِ).

١٩٧

١٧

نَقَدُوا جَيْشَ أَسَامَةَ (رَسُولِ اللَّهِ).

١٩٧

٢٠

نَحْنُ مَعَاشِرَ الْأَنْبِيَاءِ لَا نُورِثُ مِمَّا تَرَكَنَاهُ صَدَقَهُ (رَسُولِ

اللَّهِ).

١٩٨

٣

أَقِيلُونِي فَلَسْتُ بِخَيْرِكُمْ وَعَلِيٌّ فِيكُمْ (أَبُو بَكْرٍ).

١٩٨

٤

إِنَّ لِي شَيْطَانًا يَعْتَرِينِي فَإِنْ اسْتَقَمْتُ أَعِينُونِي وَإِنْ عَصَيْتُ

جَنَّبُونِي (أَبُو بَكْرٍ).

١٩٨

٦

وَدِدْتُ أَنْيَ سَأَلْتُ رَسُولَ اللَّهِ عَنِ هَذَا الْأَمْرِ فَيَمُنْ هُوَ

فَكُنَّا لَا نَنَازِعُ أَهْلَهُ (أَبُو بَكْرٍ).

١٩٨

٩

كَانَتْ يَبِيعُهُ أَبِي بَكْرٍ فَلْتَهُ وَفِي اللَّهِ شَرُّهَا (عُمَرُ).

١٩٨

١٥

لَا يَعْذَبُ بِالنَّارِ إِلَّا رَبُّ النَّارِ (أَبُو بَكْرٍ).

١٩٨

١٦

أقول فى الكلاله برأى فى أن أصبت فمن الله وإن أخطأت

فمن الشيطان (ابو بكر).

١٩٨

١٩

لا أجد لك شيئاً فى كتاب الله ولا سنّه نيّه (ابو

بكر).

١٩٨

٢٣

لا أعمد سيفاً شهره الله على الكفار (عمر).

١٩٩

٣

هذا مقام جدنا ولست له أهلاً (الحسن والحسين).

١٩٩

٦

إن كان لك عليها سبيل فلا سبيل على حملها (على).

١٩٩

٧

القلم مرفوع عن المجنون (على).

١٩٩

٩

لو لا على لهلك عمر (عمر).

١٩٩

١٠

والله ما مات محمد (عمر).

١٩٩

١٣

كل أفقه من عمر حتى المخدرات فى الرجال (عمر).

أَيُّهَا النَّاسُ ثَلَاثَ كَنِّ فِي عَهْدِ رَسُولِ اللَّهِ أَنَا أَنُهِى

عَنْهُنَّ وَأَحْزَمَهُنَّ وَأَعَاقَبَ عَلَيْهِنَّ وَهِيَ مَتَعَةُ النِّسَاءِ وَمَتَعَةُ الْحَجِّجِ

[شماره صفحه واقعی : ٢٣١]

ص: ٢٣١

وحيّ على خير العمل (عمر).

٢٠٠

١٩

أنا مديته العلم وعلّي بابها (رسول الله).

٢٠٠

١٩

أنا وعلّي من نور واحد (رسول الله).

٢٠٢

١

يا بني أمرني رسول الله صلى الله عليه وآله أن أوصي إليك كتابي

وسلاحي كما أوصى إلي ودفع إلي كتابه وسلاحه وأمرني أن آمرك إذا حضر الموت أن

تدفعها إلي أخيك الحسين (علي بن أبي طالب).

٢٠٢

١١

هذا إمام بن إمام أخو إمام أبو أئمه التسعه

تاسعهم قائمهم (رسول الله)

٢٠٢

١٢

هم خلفائي يا جابر وأولياء الأمر بعدى أولهم أخي

علّي ثم بعده الحسن الخ (رسول الله).

٢٠٢

١٩

خلفائي وأوصيائي وحجج الله على الخلق بعدى اثني عشر

أولهم أخي وآخرهم ولدي (رسول الله).

٢٠٣

٢

إنّ الله اختار من الأيام يوم الجمعة (رسول الله).

أوصيائي من بعدى بعدد نقيب بني إسرائيل أولهم

سيد الأوصياء ووارث الأنبياء وأبو الأئمة التّجاء على بن أبي طالب الخ (رسول

الله).

في زمن كلّ واحد منهم (- الأئمة) شيطان يمرّ به

ويؤذيه فإذا عجل الله خروج قائمنا يملأ الأرض عدلا وقسطا كما ملئت ظلما وجورا (رسول

الله).

طوبى للصّابرين في غيبته ، طوبى للمقيمين على حجّته

الخ (رسول الله).

يا حسين يخرج من صلبك تسعة من الأئمة منهم مهدي

[شماره صفحه واقعي : ٢٣٢]

هذه الأمة الخ (رسول الله).

٢٠٦

٨

الآخرة معاد الخلق (يقال).

٢٠٩

٧

الإنصاف أنه لا يمكن الجمع بين إيمان بما جاء به

النبي وبين إنكار حشر الجسماني (الرازي).

٢١٢

٢٢

يا علي إذا كان يوم القيامة أقعد أنا وأنت وجبرئيل

على الصراط فلا يجوز على الصراط إلّا من كانت له براءة بولايتك (رسول الله).

٢١٣

٣

الموازن الأنبياء والأوصياء (الامام الصادق).

٢١٤

٥

القبر روضه من رياض الجنة أو حفرة من حفرات

التيران (رسول الله).

٢١٤

١٥

حاسبوا أنفسكم قبل أن تحاسبوا (رسول الله).

٢١٧

٣

لتأمرن بالمعروف وتنهون عن المنكر أو ليسلطن

الله شراركم على خياركم فيدعو خياركم فلا يستجاب لهم (رسول الله).

[شماره صفحه واقعي : ٢٣٣]

الأبدى

ما لا نهائيه له ، ١١٩ / ١٦ .

الاتحاد الحقيقى

أن يصير شىء بعينه شيئاً آخر من غير أن يزول عنه شىء أو ينضم إليه ، ١٣٤ / ٢٢ .

الإجماع

الإجماع فى اللغه الاتفاق ، وفى الاصطلاح اتفاق أهل الحل والعقد من أئمة محمد صلى الله عليه وآله على أمر من الأمور ، ٧١ / ١٩ .

الإحكام والإتقان

اشتغال الآثار على لطائف الصنع وبدائع الترتيب وكمال الملايمه للمنافع والمصالح المطلوبه منها ، ١٠٨ / ١٤ .

الأحوال

الصفات التى هى غير موجوده ولا معدومه ، ١٤٨ / ٢٣ .

الاختيار

كون الفاعل بحيث يصح منه الفعل والترك بمعنى أنه لا يلزمه أحدهما إلا بشرط الإراده ، ٩٩ / ٣ .

إرادته الله

هى علمه تعالى لوجود النظام الأكمل ويسمونه عنايه (الحكماء).

[شماره صفحه واقعى : ٢٣٤]

ص: ٢٣٤

هي صفة زائده مغايره للعلم والقدره توجب تخصيص أحد المقدورين بالوقوع (الأشاعره).

هي عدم كونه مكرها ولا مغلوبا (بعض المعتزله).

هي في فعله تعالى العلم بما فيه من المصلحه وفي فعل غيره الأمر به (بعض آخر من المعتزله).

هي العلم بالنفع والمصلحه الداعيه إلى الإيجاد في الفعل أو المفسده الصارفه عنه في الترك. ويسمى الأول داعيا والثاني صارفا. (اهل الحقّ وجمهور المعتزله) ١١٧ / ٢.

الأزليّ

ما لا بدايه له ، ١١٩ / ١٥.

الإسلام

الإسلام هو تصديق النبي صلى الله عليه وآله فيما علم مجيئه به ضروره بالقلب واللسان ، ٧٧ / ٤.

الأصول

جمع الأصل ، وهو في اللغه ما يبنى عليه الشئ ، وفي الاصطلاح يطلق على الزاجح والقاعده والدليل والاستصحاب ، ٧١ / ٥.

أصول الدين

المراد بها هاهنا الأمور الخمسه المذكوره من التوحيد والعدل والتبوه والإمامه والمعاد ، ٧١ / ١٢.

الأكوان الأربعة

وهي الحركة والسكون والاجتماع والافتراق ، ١٠١ / ١٤.

الله

إنّ لفظه الله علم للذات المقدسه المشخصه ، أو موضوع لمفهوم كلى هو مفهوم الواجب الوجود لذاته والمستحقّ للعباده ، ٧٢ / ١٢.

الألم

[شماره صفحه واقعي : ٢٣٥]

ص : ٢٣٥

إدراك المنافر من حيث هو منافر ، ١٣٤ / ٤.

الإمامه

رئاسه عامه فى الدين والدنيا لشخص من الأشخاص ، ١٧٩ / ٧.

الإيجاب

هو كون الفاعل بحيث يلزمه أحد الطرفين (- الفعل والترك) بلا اشتراط الإراده ، ٩٠٩ / ٤.

الإيمان

الإيمان هو هنا التصديق مع المعارف الخمس الأصوليه بالدليل ، ١٧ / ٥

الإيمان هو التصديق القلبي واللسانى بكل ما جاء به النبى وعلم مجيئه به بطريق تواترى ، ٧٧ / ١٣.

الإيمان الشرعى

التصديق القلبي بما علم مجىء النبى به ضروره (أكثر المحققين).

التصديق بالجنان والإقرار باللسان. (صاحب التجريد)

التصديق بالجنان والإقرار باللسان والعمل بالأركان (بعض العلماء) ، ٢١١ / ٢٣.

البقاء

استمرار الوجود ، ١١٩ / ١٦ ، استمرار الوجود ، أى الوجود فى الزمان الثانى ، صفة يعلل بها الوجود فى الزمان الثانى ، ١٢٠ / ١.

التحيز

هو الكون فى الحيز ، ١٠٠ / ١٨.

الترتيب

الترتيب فى اللغه جعل كل شىء فى مرتبه ، وفى الاصطلاح جعل الأشياء المتعدده بحيث يطلق عليها اسم الواحد ، ويكون لبعضها نسبه إلى بعض بالتقديم والتأخير ، ٧٨ / ٤.

التسلسل

[شماره صفحه واقعى : ٢٣٦]

ص: ٢٣٦

هو ترتب أمور غير متناهيه إما وضعا كما في عدم تناهى الأبعاد ، وإما عقلا بطريق التصاعد من المعلول إلى العلة وهو التسلسل من جانب العلة ، أو بطريق التنازل من العلة إلى المعلول وهو التسلسل من جانب المعلول. (رأى الحكماء) هو وجود أمور غير متناهيه سواء كانت مترتبه أولا (رأى المتكلمين) ، ١٠ / ٨٤ .

التقليد

التقليد اعتقاد غير ثابت بحيث يمكن زواله بتشكيك المشكك. وقالوا في تفسيره: أنه قبول قول الغير من غير حجه ، ٢٢ / ٧٣ .

التكليف

هو فى اللغة من الكلفه وهى المشقه ، وفى الشرع بعث من يجب طاعته على ما فيه مشقه على جهة الابتداء ، ٨ / ١٦٢ .

التوبه

التدم على المعصيه فى الماضى مع تركها فى الحال والعزم على عدم العود إليها فى الاستقبال ، ٢ / ٢١٦ .

الجسم

هو الجوهر القابل للأبعاد الثلاثة ، ٨ / ١٣٠ .

الجوهر

هو الحادث المتحيز ، ٩ / ١٣٠ .

الحادث

ما يكون وجوده مسبوقا بالعدم ، ١٥ / ١١٩ .

الحدوث الذاتى

هو الاحتياج فى الوجود إلى الغير ، ٦ / ١٠٠ .

الحرام

إن كان فعل المكلف بحيث يثاب على تركه ويعاقب على فعله فهو الحرام ، ٢ / ٧٠ .

[شماره صفحه واقعى : ٢٣٧]

ص: ٢٣٧

الحركة

كون الأول في مكان ثان ، ٢٠ / ١٠٠ .

الحسن

إن لم يتعلّق بالفعل الاختياريّ ذمّ يسمّى حسنا ، ١٦ / ١٥١ .

الحيز

بعد يشغله شيء ممتدا أو غير ممتد ، ٢٢ / ١٠٠ .

الحيز

الفراغ الموهوم الذي يشغله الجوهر ، ١٢ / ١٣٠ .

الدليل

الدليل عند الأصوليين ما يمكن التوصل بصحيح النظر فيه إلى مطلوب خبري ، وقيل : يلزم من العلم به العلم بشيء آخر ، ١٩ / ٧٣ .

الدين

الدين والشريعة والملة ألفاظ مترادفة باعتبار معناه العرفي يطلق كلّ منها على الطريقة المأخوذة من النبي ، ٧ / ٧١ .

الزينة

الزينة في اللغة الجبل الذي يربط به البهيم ، ١١ / ٧٦ .

الزوية البصريّة

انطباع صورته من المرئي في الباصرة أو خروج شعاع منها إليها ، ١ / ١٣٩ .

السرمدية

كون الشيء لا بدايه ولا نهايه له ، ١٩ / ١١٩ .

السكون

كون ثان في مكان أول ، ٢١ / ١٠٠ .

سميع بصير

[شماره صفحه واقعي : ٢٣٨]

ص : ٢٣٨

علمه تعالى بالمسموعات والمبصرات ، ١١٧ / ١٦ .

الصدق

كون الخبر بحيث يكون حكمه مطابقاً للواقع ، ١٢٦ / ٢٠ .

الضراط

جسر ممدود على جهنم أدق من الشعر وأحد من السيف تعبده أهل الجنة ويزلّ به أقدام أهل النار ، ٢١٢ / ٩ .

العالم

ما سوى الله من الموجودات ، ٩٩ / ٢٢ .

العدل

هو تنزهه تعالى عن فعل القبيح والإخلال بالواجب ، ١٥١ / ٥ .

العرض

هو الحال في المتحيز لذاته ، ١٣٠ / ١٠ ، هو الحال في المتمكن ، ١٣١ / ١ هو الحال في الموضوع ، ١٣١ / ١ .

العلم

مطلق الإدراك وهو الصورة الحاصله عن الشيء عند الذات المجردة .

التصديق اليقيني .

ما يتناول التصديقات اليقينية والتصورات مطلقاً ، ١٠٨ / ٥ .

العلم الحصولي

هو حصول صور الأشياء في القوى المدركة ، ١١٠ / ١٤ .

العلم الحضوري

هو حضور الأشياء أنفسها عند العالم كعلمنا بذواتنا وبالأمور القائمة بها ، ١١٠ / ١٥ .

العوَض

هو النفع المستحق الخالي من تعظيم وإجلال ، ١٦٧ / ١ .

[شماره صفحه واقعی : ٢٣٩]

ص : ٢٣٩

القيح

إن تعلق بالفعل الاختياري ذم يسمى قبيحا ، ١٥١ / ١٦ .

القديم

القديم ما لا يكون وجوده مسبوقا بالعدم ، ١١٩ / ١٥ .

القدم الذاتى

هو عدم الاحتياج فى الوجود إلى الغير ، ١٠٠ / ٦ .

القرآن

هو اسم للنظم الحادث المنقول إلينا بين دفتى المصاحف تواترا ، ١٧٢ / ٥ .

القيام بالذات

عند المتكلمين هو التحيز بالذات ، ١٠٠ / ١٨ .

الكذب

كون الخير بحيث لا يكون حكمه مطابقا للواقع ، ١٢٦ / ٢٠ .

كلامه تعالى

الألفاظ المنظومه المترتبة التى هى حادثه ويسمى كلاما لفظيا .

معنى قائم بذاته يعبر عنه بالعبارات المختلفه ويسمى كلاما نفسيا ، ١٢١ / ٢٢ .

اللذه

إدراك الملاثم من حيث هو ملاثم ، ١٣٤ / ٤ .

اللطف

ما يقرب العبد إلى الطاعة يبعده عن المعصيه بحيث لا يؤدى إلى الإلجاء ، ١٦٥ / ٤ .

المباح

إن كان فعل المكلف بحيث لا يثاب ولا يعاقب على فعله ولا على تركه فهو المباح ، ٧٠ / ٤ .

المتجدد

[شماره صفحه واقعى : ٢٤٠]

ص : ٢٤٠

ماله بدايه ، ١١٩ / ١٦ .

متكلم (كون الله متكلمًا)

كونه موجدا للكلام ، ١٢٢ / ٧ .

المثل

هو المشارك في تمام الماهية ، ١٤٨ / ٢ .

محدث

هو موجود مسبق وجوده بعده سبقه زمانيه ، ١٠٠ / ١ .

المعاد

عبارة عن عود الروح إلى الحيوان ، ٢٠٦ / ٥ .

المعاني

الصفات الوجودية الزائدة على الذات ، ١٤٨ / ٦٢ .

المعجزه

هي أمر خارق للعاده قصد به إظهار صدق من ادعى أنه نبي الله ، ١٧١ / ٦ .

المعرفه

يطلق في المشهور على معان :

منها مطلق الإدراك على أن يكون مرادفا للعلم بمعنى حصول صورته الشيء في العقل .

ومنها إدراك البسائط ، وفي مقابلتها العلم بمعنى إدراك المركبات .

ومنها إدراك الجزئيات ، وفي مقابلتها العلم بمعنى إدراك الكليات .

ومنها التصور وفي مقابلتها العلم بمعنى التصديق ، ولعله بهذه المعاني يقال : عرفت الله دون علمته فاعرف . ومنها الإدراك المسبوق بالجهل .

ومنها الأخير من الإدراكين لشيء واحد تخلل بينهما جهل ولا يعتبر شيء من هذين القيدتين في العلم ولهذا يقال : الله عالم لا عارف ، ٧٠ / ١٨ .

معقول

[شماره صفحه واقعي : ٢٤١]

ص : ٢٤١

هو فى الاصطلاح المشهور ما حصل صورته فى ذات العقل ، ويقابله المحسوس والمخيّل والموهوم.

ما حصل صورته عند الذّات المجزّده ، ١٠ / ٧٩ .

المكروه

إن كان فعل المكلف بحيث يثاب على تركه ولا يعاقب على فعله فهو المكروه ، ٣ / ٧٠ .

المتنع لذاته

المفهوم إن كان ذاته مقتضيا للعدم فهو المتنع لذاته ، ٨ / ٨٠ .

الممكن

ما لا يكون ذاته مقتضيا للوجود ولا للعدم اقتضاء تامًا ضروريًا ، ١٨ / ٨٤ .

الممكن لذاته

المفهوم إن لم يكن ذاته مقتضيا لشيء من الوجود والعدم فهو الممكن لذاته ، ٨ / ٨٠ .

المندوب

إن كان فعل المكلف بحيث يثاب على فعله ولا يعاقب على تركه فهو المندوب ، ٢ / ٧٠ .

النّبى

هو الإنسان المخبر عن الله تعالى بغير واسطه أحد من البشر ، ٢٣ / ١٦٩ .

النّص

هو اللفظ المفيد الذى لا يحتمل غير المقصود ، ١٩ / ١٨٧ .

الواجب

إن كان فعل المكلف بحيث يصاب على فعله ويعاقب على تركه فهو الواجب ، ١ / ٧٠ ما كان ذاته مقتضيا لوجوده اقتضاء تامًا ضروريًا ، ١٣ / ١٤٨ .

الواجب لذاته

المفهوم إن كان ذاته مقتضيا للوجود فهو الواجب لذاته ، ٨ / ٨٠ ،

[شماره صفحه واقعى : ٢٤٢]

ص: ٢٤٢

آدم

من أراد أن ينظر إلى آدم في علمه ١٩٤ / ١٩.

ابراهيم

... كما في سؤال إبراهيم عن كيفيته إحياء الموتى ١٤٢ / ١٢ ، حين طلب الإمامه لذريته ١٨٥ / ٦ ، من أراد أن ينظر إلى إبراهيم في حلمه ١٩٤ / ٢٠.

ابن بابويه

صَرَحَ بِأَنَّ الصَّرَاطَ جِسْرَ جَهَنَّمَ وَيَمْرَ عَلَيْهِ جَمِيعُ الْخَلْقِ ٢١٢ / ١١.

ابن عباس

رئيس المفسرين تلميذه ١٩١ / ١١ ، روى أنه قال رسول الله : خلفائي وأوصيائي ... ٢٠٢ / ٢٩.

ابن عمر

أما وجوب القود على ابن عمر فلائنه قتل هرمزان ملك اهواز ٢٠٠ / ٩٢.

ابن مسعود

ضرب (- عثمان) ابن مسعود حتى مات وأحرق مصحفه ٢٠٠ / ٦.

ابن ملجم

... وأحلمهم حتى ترك ابن ملجم عليه اللعنه في دياره وجواره ١٩٣ / ٢.

[شماره صفحه واقعی : ٢٤٣]

ص: ٢٤٣

إنَّه دُونَ النَّحْوِ بتعليمه وإرشاده ١١ / ١٩١.

ابو بكر ، ابو بكر بن أبى قحافه

ثم دخل (- عمر) على ابى بكر وعاتبه على ذلك (- ردّ فدك الى سيده نساء العالمين) ٢٣ / ١١٩ ، يطلق عليه عند أهل الحق الخليفة دون الامام ١٣ / ١٨٧ ، هو الامام بعد رسول الله عند جمهور المخالفين ١٧ / ١٨٧ ، ممن ادعى له الامامه ١٦ / ٩٠ ، ... بعد ما سلّم الرايه الى ابى بكر وعمر وانهمز المسلمون ١٦ / ١٩٢ ، لكل واحد من ابى بكر وعمر وعثمان قبائح مشهوره ١٢ / ١٩٧ ، خالف كتاب الله حيث منع الارث عن رسول الله بخير رواه وحده ٢١ / ١٩٧ ، منع سيده النساء عن فدك ٢٣ / ١٩٧ ، تلا عليه (- عمر) : (إِنَّكَ مَيِّتٌ وَإِنَّهُمْ مَيِّتُونَ) ، ١١ / ١٩٩ ، طالت المنازعه بينها (- سيده نساء العالمين) وبين ابى بكر فى فدك ٢١ / ١٩٩.

ابو الحسن على بن محمد الهادى على بن محمد الهادى.

ابو الحسن على بن موسى الرضا على بن موسى الرضا

كان معروف الكرخى مع رفعه مكانه بؤاب داره ٢١ / ٢٠٤.

ابو جعفر الطوسى (الشيخ ...)

ألف كتاب مصباح المتهجد فى اعمال السنه من العبادات ٢ / ٦٩.

ابو جعفر محمد بن الباقر محمد بن على الباقر

ابو جعفر محمد بن على الجواد محمد بن على الجواد.

ابو ذر

ضرب (- عثمان) أبا ذر ونفاه إلى ربه ٧ / ٢٠٠

ابو عبد الله الحسين الحسين

قوله صلى الله عليه و آله لأبى عبد الله الحسين : هذا إمام بن إمام ... ١٠ / ٢٠٢.

ابو عبد الله السلمى

[شماره صفحه واقعى : ٢٤٤]

ص : ٢٤٤

... وهو تلميذ أمير المؤمنين ١٩٣ / ٨

ابو عبد الله الصادق ، ابو عبد الله جعفر الصادق ، جعفر بن محمد الصادق

روى عنه عن ابيه الباقر ... ١٧٣ / ١٣ ، إنّ أبا يزيد البسطامي مع علوّ شأنه كان سقّاء في دار أبي عبد الله جعفر الصّادق ١٩ / ٢٠٤ .

ابو علي موسى بن جعفر الكاظم موسى بن جعفر الكاظم .

ابو عمرو أكثر القراء كأبي عمرو وعاصم وغيرهما يستندون قراءتهم إليه ٧ / ١٩٣ .

ابو الفتح بن مخدوم الخادم الحسيني العريشاهي ، ابو الفتح بن المخدوم الحسيني فتح الله عليه ابواب حقائق الاشياء كما هي ٦٧ / ١٢ ، اتفق الفراغ عن نقل الكتاب من المسوّدّه الى المبيّضه على يده ٢١٩ / ١ .

ابو القاسم محمد المهدي صاحب الامر ، ابو القاسم محمد بن الحسن المهدي صاحب الزمان ، محمد بن الحسن المهدي روى عنه انه سئل في حال صباه انه ما المانع عن ان يختار القوم إماما لأنفسهم ١٨٦ / ١٣ ، نصّ الإمام الحادي عشر على إمامته ٢٠١ / ٢١ .

ابو لهب قال : سحر كم محمد فقوموا قبل أن يدعوكم ١٦٣ / ٣ ، قال مثل ما قال ١٧٣ / ٥ .

ابو المظفر شاه طهماسب الحسيني الموسوي الصفوي بهادر خان

خلّد الله تعالى ضلال خلافته ومعدلته على العالمين ١١ / ٦٨ .

أبو محمد الحسن الحسن

نصّ الإمام الأوّل وهو أمير المؤمنين على إمامته ٢٠١ / ٢٠ .

افلاطون

إنّ من عدا افلاطون وجالينوس منهم ذهبوا إلى أنّ العالم قديمه في الجملة ١٠٠ / ٣ ،

[شماره صفحه واقعي : ٢٤٥]

ص: ٢٤٥

ابو محمد الحسن العسكري الحسن بن علي العسكري

نصّ علي إمامه الإمام الثاني عشر أعني أبا لقاسم محمد المهدي صاحب الزمان ٣٩١ / ٢١.

ابو محمد علي بن الحسين علي بن الحسين.

أبو يزيد البسطامي

مع علوّ شأنه كان سقاء في دار أبي عبد الله جعفر الصادق عليه السلام ٢٠٤ / ١٨.

أبي بن خلف

قال المفسّرون نزلت هذه الآية (- وضرب لنا مثلا ...) في أبي بن خلف ٢٠٩ / ٤.

إدريس أربعة من الأنبياء في زمره الأحياء خضر والياس في الأرض وعيسى وإدريس في السماء ٢٠٥ / ١٩.

أسامه

مخالفتهم (- ابي بكر وعمر وعثمان) رسول الله في التخلّف عن جيش أسامه ١٩٧ / ١٦.

الأستاذ

المؤثّر في أفعال العباد مجموع القدرتين على مذهبه ١٥٦ / ١٩ ، ذهب إلى أنّ المؤثّر في أفعال العباد تأثير مجموع القدرتين في أصل الفعل ١٥٥ / ٢١.

اسماعيل

أنّه من الزّسل مع أنّه ليس له شرع جديد ١٧٠ / ١٢.

الأشعري

قال أنّهما (- كونه تعالى سميحا وبصيرا) عبارتان من علمه تعالى بالمسموعات والمبصرات ١١٧ / ١٦ ، قال الكلام هو المعنى النفسى ١٢٥ / ١٩ ، اشتهر أنّه لا معنى لحال البهشمى وكسب الأشعري ١٥٧ / ٢٠.

الأعرابي

قال : البعرة تدلّ على البعير ... ٧٦ / ٣.

[شماره صفحه واقعي : ٢٤٦]

ص: ٢٤٦

أربعة من الأنبياء فى زمرة الأحياء خضر والياس فى الأرض وعيسى وإدريس فى السماء ٢٠٥ / ١٩.

الإمام الثامن عليه السلام

الذى وقفت باستخراج هذا الخفى من تحت نقابه ٦٨ / ١٥.

إمام الحرمين

ذهب إلى أن المؤثر فى أفعال العباد قدرتهم على سبيل الإيجاب ١٥٥ / ١٨.

أم أيمن

شهاده أمير المؤمنين وأم أيمن بذلك ١٩٧ / ٢٣.

امير المؤمنين عليه السلام

المستول من فضله أن يقع هذا المعمول فى معرض القبول ٦٨ / ١٤ ، قوله : من عرف نفسه فقد عرف ربه إشاره إلى الطريقه النفسيه الأنفسيه ٨٣ / ١٢ ، فلا يبعد أن يظهر أنه تعالى فى صوره بعض الكاملين كأمر المؤمنين (على رأى بعض غلاه الشيعه) ١٣٢ / ٩ ، قال سيد المرسلين له : سو فخذ شاه فجننى بعز ... ١٧٢ / ٢٣ ، أظهر كلمه الشهاده ١٧٣ / ٨ ، أخذ النبى بضيع أمير المؤمنين ورفعه ١٨٨ / ٦ ، قال : لا يخلو الأرض من قائم ... ١٨١ / ٢٠ ، الإمام نائب عن النبى قائم مقامه من عند الله سيما أمير المؤمنين ١٨٥ / ٢١ ، الأدله على إمامته بعد النبى لا تحصى ١٩٢ / ٢ ، كان أزهد الناس بعد النبى ١٩٢ / ٤ ، لم يكن أحد غير النبى وأمير المؤمنين بهذه المرتبه من الزهد ١٩٢ / ٣ ، حين خرج إلى غزوه تبوك ١٨٩ / ١ ، أعلم من جميع الصحابه ١٩٠ / ١٩ ، من أدله إمامته أن الإمام يجب أن يكون معصوما ١٩٠ / ١٤ ، ... فيكون أمير المؤمنين أفضل من غيره ١٩٠ / ١١ ، المراد من قوله (أنفسنا) أمير المؤمنين ١٩٠ / ٧ ، ... لرجوع الصحابه وقائهم إليه

[شماره صفحه واقعى : ٢٤٧]

١٩١ / ٦ ، قال : ما قلعت باب الخير ... ١٩٢ / ١٧ ، فإنهم (- أكثر القراء) تلامذه أبى عبد الله السلمى وهو تلميذ أمير المؤمنين ١٩٣ / ٨ ، منع التحدى الصمنى فى أمير المؤمنين
مكابره غير مسموعه ١٩٤ / ٦ ، قد قتله (- ذى التديه) أمير المؤمنين مع خوارج نهروان ١٩٤ / ١٥ ، ... فجاء أمير المؤمنين وأكل معه (- النبى) ١٩٤ / ١٨ ، تلك النصوص تدل
على إمامه أمير المؤمنين بعد النبى بلا فصل ١٩٤ / ٢٣ ، ... النص المتواتر الذى استدلل به المصنف على إمامته ١٩٥ / ٧ ، إنه (- إنما وليكم الله ...) نزل باتفاق المفسرين فى
أمير المؤمنين ١٩٥ / ١٠ ، إن إمامته إنما كانت بعد وفات النبى ١٩٦ / ١٠ ، استخلاف النبى له على المدينة فى غزوه تبوك ١٩٦ / ١٤ ، إثبات إمامته بعد وفاه النبى ١٩٦ / ١ ،
إجماع المفسرين على أن الآيه (- إنما وليكم الله ...) نزلت فيه حين تصدق بخاتمته فى الصيلاه ١٩٧ / ٤ ، ولا شك أنها (- الصيفات المذكوره فى آيه : إنما وليكم الله ...)
منحصره فيه ١٩٧ / ٣ ، ولم يكن بعد النبى معصوم غير أمير المؤمنين وأولاده اتفاقا ١٩٧ / ٨ ، ويكون إماما بعد النبى بلا فصل ١٩٧ / ١٠ ، لم يجعله النبى من الجيش (- جيش
اسامه) خاصه حتى تستقر الخلافه عليه ١٩٧ / ٢٠ ، شهاده أمير المؤمنين وأم أيمن بذلك ١٩٧ / ٢٣ ، الكلاله على ما روى عن أمير المؤمنين عليه السلام الأخ والأخت لأب
وأم ١٩٨ / ١٧ ، بعث (أبو بكر) إلى بيت أمير المؤمنين لمّا امتنع عن البيعه ١٩٩ / ١ ، فنهاه (- عمر) عن ذلك (- رجم امراه حامله ...) ١٩٩ / ٦ ، ولذلك حدّه (- الوليد بن
عتبه) أمير المؤمنين ٣٠٠ / ١٠ ، قال أمير المؤمنين قتله (- الوليد بن عتبه) الله ٢٠٠ / ١٢ ، تلك القبائح الصادره عنهم دليل واضح على إمامه أمير المؤمنين ٢٠٠ / ١٦ ، لك أن
تجعل أدله إمامه أمير المؤمنين جميعا أدله على إمامه باقى الأئمه ٢٠٥ / ٨ ، الإمام من بعده ولده الأسن أبو محمد الحسن ٢٠٠ / ٢١ ، نص على إمامه الثانى أعنى أبا محمد
الحسن ٢٠١ / ١٩ ، وصى ولده الحسن وأشهد على وصيته الحسين ومحمدا ٢٠١ / ٢٢ ،

[شماره صفحه واقعى : ٢٤٨]

ص: ٢٤٨

المجوس ذهبوا إلى أنّ خالق الخير هو يزدان وخالق الشرّ أهرمن أى الشيطان ١٤٣ / ٢٠.

باب (- باب مدينة العلم ، على بن أبي طالب)

الفتاح لباب الشرائع والشارح لكتابها ٦٧ / ٦.

باقر محمد بن علي الباقر

روى عن أبي عبد الله الصادق عن أبيه الباقر ١٧٣ / ١٤.

البلخي الكعبي

ذهب إلى أنه تعالى لا يقدر على مثل مقدور العبد ١٠٥ / ١٣.

جابر ، جابر بن عبد الله الأنصاري

ويؤيد ذلك (- كون امير المؤمنين إماما بعد النبي بلا فصل) حديث جابر ١٩٧ / ١٠ ، هم خلفائي يا جابر وأولياء الأمر بعدى ٢٠٢ / ١٠.

جالينوس

أنّ من عدا أفلاطون وجالينوس منهم ذهبوا إلى أنّ العالم قديم فى الجملة ١٠٠ / ٣ ، المنقول عنه القول بالتوقّف فى هذه الأقسام (- المعاد) ٢٠٧ / ٣.

جبرئيل

كظهوره فى صورته دحية الكلبي ١٣٢ / ١٨ ، إنّه لم يحلّ فى دحية الكلبي بل ظهر بصورته ١٣٢ / ٢٠ ، أتا النبي بهما (- العنب والزمان) على طبق ١٧٣ / ١٣.

جعفر ، جعفر بن محمّد ، جعفر بن محمد الصادق ، جعفر يدعى بالصادق

ولد بالمدينة وقبض بها مسموما ٢٠١ / ٤ ، ثمّ جعفر بن محمّد ٢٠٢ / ١٦ ، فإذا انتقضت مدّة جعفر قام بالأمر بعده ابنه موسى ٢٠٣ / ١١ ، فإذا مضى محمد فجعفر ابنه ٢٠٤ / ٧ ، فقد سئل فقال : الموازين الأنبياء والأوصياء ٢١٣ / ٣.

جندل

[شماره صفحه واقعى : ٢٤٩]

ص : ٢٤٩

إنَّ شخصا يهوديا اسمه جندل أسلم عند رسول الله ٧ / ٢٠٣ ، قال جندل قد وجدنا ذكرهم في التوراه ١٧ / ٢٠٣ .

حاتم

... بلغ حد التواتر كوجود حاتم ٢ / ١٧٤ .

الحججه القائم المنتظر المهدي

الحججه بن الحسن مظهر كنوز الرحمه ومظهر رموز القضاء والقدر ٧ / ٦٧ ، يملأ الأرض قسطا وعدلا كما ملئت ظلما وجورا ٩ / ٢٠٤ .

الحسن ، الحسن بن علي

اخباره (- النبي) عن المغيبات كمقتل الحسن والحسين ١٧٣ / ١٨ ، خرج مع رسول الله للمباهله ١٩٠ / ٥ ، المراد من قوله (أبناءنا) الحسن ولحسين ١٩٠ / ٦ ، جاءه (- أبا بكر) الحسن والحسين وقال: هذا مقام جدنا ولست له أهلا ١٩٩ / ٣ ، الإمام بعد وفاه أمير المؤمنين ولده الأسن أبو محمد الحسن ٢٠٠ / ٢٢ ، ثم من بعده الحسن ٢٠٢ / ١٥ ، ثم الحسن بن علي ٢٠٢ / ١٧ ، واختار من علي الحسن والحسين ٢٠٣ / ٤ ، إذا استشهد أبو بكر فالحسن بعده ٢٠٤ / ٥ ، فإذا قضى علي فالحسن ابنه ٢٠٤ / ٨ .

الحسن العسكري ، الحسن يدعى بالأمين

روى عن قائم آل محمّد أنه سئل في حال صباه بحضره أبيه الإمام الزكي الحسن العسكري أنه ما المانع عن أن يختار القوم إماما لانفسهم ١٨٦ / ١٤ ، ولد بالمدينه وقبض بها مسموما ٢٠١ / ١٤ ، فإذا انقضت مده الحسن قام بالأمر بعده ابنه الخلف الحججه ٢٠٣ / ١٥ .

حسن بن يوسف بن علي بن المطهر المصنّف

استاد البشر ، العقل الحادي عشر ، العلامه المعترف ، الشيخ جمال المله والدين ٦٨ / ٢٢ .

[شماره صفحه واقعي : ٢٥٠]

ص: ٢٥٠

ثم إبناه الحسن والحسين ٢٠٣ / ٩.

الحسين

أخباره (- النبي) عن المغيبات كمقتل الحسن والحسين ١٧٣ / ١٨ ، خرج مع رسول الله للمباهلة ١٩٠ / ٥ ، المراد من قوله (أبناءنا) الحسن والحسين ١٩٠ / ٦ ، جاءه (- أبا بكر) الحسن والحسين وقالوا : هذا مقام جدنا ولست له أهلا ١٩٩ / ٣ ، ثم بعد وفاته (- الحسن) ابو عبد الله الحسين الشهيد ٢٠٠ / ٢٣ ، وصى امير المؤمنين ولده الحسن وأشهد على وصيته الحسين ومحمدا ٢٠١ / ٢٣ ، ثم أقبل على الحسين وقال : أمرك رسول الله أن تدفع إلى ابنيك هذا (- كتابي وسلاحى) ٢٠٢ / ٣ ، ... أن تدفعها (- كتابي وسلاحى) إلى أخيك الحسين ٢٠٢ / ٣ ، ثم الحسين ٢٠٢ / ١٥ ، واختار من عليّ الحسن والحسين ٢٠٣ / ٥ ، فإذا انقضت مدّة الحسين قام الأمر بعده على ابنه ٢٠٣ / ١٠ ، قال رسول الله للحسين : يا حسين يخرج من صلبك تسعة من الأئمة ٢٠٤ / ٤.

خالد

لم يحدّ (- ابو بكر)خالدا ولا اقتص منه مع أنه قتل مالك بن نويرة ١٩٨ / ٢٢ ،

الخصم

جواز إعادته المعدوم غير مسلّم عند الخصم ٢٠٨ / ١٩.

خضر

أربعة من الأنبياء فى زمرة الأحياء خضر والياس فى الأرض وعيسى وإدريس فى السماء ٢٠٥ / ١٩.

خلف الأئمة المعصومين

ابو المظفر شاه طهماسب الحسينى الموسوى الصفوى ٦٨ / ٨.

الخلف الحجّه

[شماره صفحه واقعى : ٢٥١]

ص: ٢٥١

فإذا انقضت مده الحسن قام بالأمر بعده ابنه الخلف الحجّه ٢٠٣ / ١٦.

الخليل عليه السلام

حيث قال : (لا أُحِبُّ الْآفِلِينَ) ٧ / ٨٣ ، طريقته آفاقية ١١ / ٨٣ .

خليل بن احمد العروضى

سئل عن فضائله (- على) فقال : ما أقول فى حقّ رجل أخفى أعدائه فضائله ... ٣ / ١٩٣ .

دحيه الكلبيّ

كظهور جبرئيل فى صورته ١٨ / ١٣٢ ، إنّ جبرئيل لم يحلّ فيه بل ظهر بصورته ٢١ / ١٣٢ .

ذى الثدييه

قوله صلى الله عليه و آله فيه : يقتله خير الخلق ١٥ / ١٩٤ .

الرازى

نقل عنه أنّ وجود الواجب بديهى لا يحتاج إلى نظر ١٥ / ٧٥ ، ذهب إلى أنّ بطلان الدّور بديهى لا يحتاج إلى بيان ١٨ / ٨٥ ، قال : الإنصاف أنّه لا يمكن الجمع بين إيمان بما جاء به النبى صلى الله عليه و آله وبين إنكار الحشر الجسمانىّ ٧ / ٢٠٩ ، أن يجمعوا بين الشريعة والحكمه على ما يستفاد من كلام الشيخ الرئيس فى الشفا وصرح به الرّازى ١٨ / ٢٠٩ .

رسول الله سيد المرسلين ، محمد ، النبى

أى نبى الله بالحقّ المبعوث منه إلى الخلق لتبليغ الأحكام ٢ / ١٧١ ، الإمام بعده عند قوم العباس بن عبد المطلب ١٧ / ١٨٧ ، ... حتّى نظر الناس إلى إبط رسول الله ٦ / ١٨٨ ، دعا وفد نجران إلى المباهله ٤ / ١٩٠ ، أولى الامر من يقوم مقام الرسول فى التوكلى لأمر المسلمين ٧ / ١٩٧ ، مخالفتهم (- أبى بكر وعمر وعثمان) رسول الله فى التخلف عن جيش أسامه ١٦ / ١٩٧ ، خالف (- أبو بكر) كتاب الله

[شماره صفحه واقعى : ٢٥٢]

ص: ٢٥٢

حيث منع الإرث عن رسول الله بخبر رواه وحده ١٩٧ / ٢١ ، خالف (- أبو بكر) الرسول في توليته عمر ١٩٨ / ١٢ ، قال (- أبو بكر) وددت أني سألت رسول الله عن هذا الأمر ١٩٨ / ٧ ، خالف أبو بكر رسول الله في الاستخلاف ١٩٨ / ١١ ، قال (- عمر) أيها الناس ثلاث كن في عهد رسول الله أنا أنهى عنهن ... ١٩٩ / ١٨ ، أمرني رسول الله أن أوصي إليك (- الحسن) كتابي وسلاحى ٢٠٢ / ١ ، أمرك رسول الله أن تدفع إلى ابنك هذا (كتابي وسلاحى) ٢٠٢ / ٣ ، ثم أخذ بيد علي بن الحسين فقال : أمرك رسول الله أن تدفع إلى ابنك محمد ٢٠٢ / ٤ ، قال رسول الله : خلفائي وأوصيائي وحجج الله على الخلق بعدى اثني عشر ٢٠٢ / ١٩ ، قال رسول الله : إن الله اختار من الأيام يوم الجمعة ... ٢٠٣ / ١ ، إن شخصا يهوديا اسمه جندل أسلم عند رسول الله ٢٠٣ / ٧ ، ثم تلا رسول الله صلى الله عليه وآله : (وَعَدَ اللَّهُ الَّذِينَ آمَنُوا مِنْكُمْ ...) ٢٠٣ / ١٨ ، قال رسول الله للحسين : يا حسين يخرج من صلبك تسعة من الأئمة ٢٠٤ / ٤ .

سعد بن الوقاص

استعمل (- عثمان) سعد بن الوقاص على كوفه فظهر منه ما أخرجه أهل الكوفة ٢٠٠ / ٣ .

سعيد بن العاص

وعفى عن سعيد بن العاص وغيره من الأعداء ١٩٢ / ٤ .

السيد ، السيد المرتضى

ذهب إلى أن وجوب الأمر بالمعروف والنهي عن المنكر سمعي ٢١٨ / ١ ، قال بأن وجوب الأمر بالمعروف والنهي عن المنكر كفائي ٢١٨ / ١٤ ، اختار القول بأن إعجاز القرآن للصفه ١٧٤ / ٨ ، حقق عصمه الأنبياء في تنزيه الأنبياء ١٧٦ / ٢٣ .

سيد المرسلين رسول الله ، محمد ، النبي

قال لأمر المؤمنين : سو فخذ شاه فجنتي بعز ... ١٧٢ / ٢٣ ،

[شماره صفحه واقعي : ٢٥٣]

ص : ٢٥٣

منع أبو بكر سيِّدَةُ النِّسَاءِ عن فدك ١٩٧ / ٢٣ ، ردّها (- الفدك) عمر بن عبد العزيز إلى أولاد سيِّدَةِ النِّسَاءِ ١٩٨ / ٣ ، فأضرم فيه (- أبو بكر في بيت أمير المؤمنين) النار وفيه سيِّدَةُ نِسَاءِ الْعَالَمِينَ ١٩٩ / ٢ ، كشف (- أبو بكر) بيت سيِّدَةِ النِّسَاءِ ثم ندم على ذلك ١٩٩ / ٤ ، خرق (- عمر) كتاب سيِّدَةِ نِسَاءِ الْعَالَمِينَ ٩١٩ / ١٩ .

الشَّارِحُ انتفاء قبح الكذب منه على تقدير عدم كون الحسن والقبح عقليَّين ١٥٥ / ٢ .

الشَّارِحِينَ (بعض ...)

صرف الواجب هاهنا عمّا هو المتعارف في الأصول وحمله على ما يكون جهله سبباً لاستحقاق العقاب ٧٠ / ١٢ ، استدللَّ بأنَّ الإيمان هو التصديق القلبيَّ واللِّسانيَّ بكلِّ ما جاء به النَّبِيُّ صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَآلِهِ وَآلِهِ ٧٧ / ١٣ ، توهمه ١٠٤ / ١٤ ، جعل مجموع المقدمتين إشاره إلى دليل واحد على المطلوب ١٠٨ / ١ ، جعلهم ولهذا ... إشاره على دليل على حده ليس على ما ينبغي ١٥٣ / ١٧ ، يستفاد من كلامه أنَّ قول المصنّف: فلا بدَّ من التّكليف تفريع على ما قبله ١٦٣ / ١٦ .

الشَّيْخُ

وجب حمل كلامه على أنّه أراد بالمعنى القائم بالغير ١٢٦ / ١ ، هذا الحمل لكلامه مما اختاره محمّد الشهرستاني ١٢٦ / ٥ ، ذهب إلى أنّ وجوب الأمر بالمعروف والنهي عن المنكر عقليّ ٢١٨ / ١ ، قال بأنَّ وجوب الأمر بالمعروف والنهي عن المنكر عينيّ ٢١٨ / ١٤ .

الشيخ الرئيس

أرادوا أن يجمعوا بين الشريعة والحكمه على ما يستفاد من كلامه في الشفاء ٢٠٩ / ١٨ .

الشَّهْرِسْتَانِي مُحَمَّدُ الشَّهْرِسْتَانِي

اختار هذا الحمل لكلام الشَّيْخِ ١٢٦ / ٥ .

[شماره صفحه واقعي : ٢٥٤]

ص: ٢٥٤

صاحب التجريد

قد زاد على هذه الصِّفَات صفات ثبوتيه اخرى مثل الجود والملك والقيوميّه ونحوها ٩٨ / ٧ ، إن أريد بالصِّفَات مطلق الصفات فهي غير منحصره فيما ذكره المصنّف وصاحب التجريد ٩٨ / ١٣ ، عنوان الفصل السابق باثبات الصّانع وصفاته ١٥١ / ٩ ، ... النص المتواتر الّذى استدلّ به المصنّف على إمامه امير المؤمنين وهو مخالف لكلام صاحب التجريد ١٩٥ / ٧.

صاحب التلويح

صرّح بأنّ ثبوت الشّرع موقوف على أمور منها صفة الكلام ١٢٣ / ١١.

صاحب الصحائف

اعترض بأنّ اللّازم مما ذكر ليس إلا افتقار صفة إلى أخرى نشأت من الذات ١٢٠ / ١١.

صاحب المواقف

له رساله مفرده فى تحقيق الكلام النّفسى ١٢٥ / ١٨ ، ما قال من أنّ صدق النّبى لا يتوقّف على صدق كلامه تعالى منظور فيه ١٢٧ / ١٢ ، جعل الاستدلال بكون الحلول هو الحصول على سبيل التبعيه ١٣٢ / ٣ ، قال : ... هذا الوجه مبنى على أنّ الوجوب وجودى ١٤٧ / ١٠.

طهماسب (شاه ...) ابو المظفر

الطّوسى المحقّق الطوسى ، العلّامه الطّوسى

عاصم

أكثر القراء كأبى عمرو وعاصم وغيرهما يستندون قراءتهم إليه (- على) ١٩٣ / ٧.

العبّاس ، العبّاس بن عبد المطلب

هو الإمام بعد رسول الله عند قوم ١٨٧ / ١٧ ، ممن ادّعى له الإمامه ١٩٠ / ١٦.

عبد الله بن رافع

قال : دخلت عليه يوما فقدّم جرابا مختوما ... ١٩١ / ٢٢.

[شماره صفحه واقعى : ٢٥٥]

ص : ٢٥٥

عبد الله بن عمر

أسقط (- عثمان) القود عن عبد الله بن عمر ٢٠٠ / ٨.

عبد الله بن مسعود

بيننا نحن عند عبد الله بن مسعود إذ يقول لنا شاب ... ٢٠٤ / ١٠.

عثمان

يطلق عليه عند أهل الحق الخليفة دون الإمام ١٧٧ / ١٤ ، لكل واحد من أبي بكر وعمر وعثمان قبائح مشهوره ١٩٧ / ١٢ ، أما قبائح عثمان فلائه ولي من ظهر فسقه ٢٠٠ / ١.

العلامة للطوسي ، الطوسي ، المحقق الطوسي

شنع على الفلاسفه مع توغله في الانتصار لهم ١١٢ / ١٥.

علي ، علي بن ابي طالب ، امير المؤمنين

قال النبي له : اعمل هذا مثل ما فعلت ١٧٣ / ٤ و ٥ ، الإمام بعد الرسول بلا فصل أمير المؤمنين علي بن أبي طالب ١٨٧ / ١٢ ، من كنت مولاه فعلي مولاه ١٨٨ / ١٧ ، خرج مع رسول الله للمباهله ١٩٠ / ٥ ، قوله صلى الله عليه وآله : أقضاكم علي ١٩١ / ٨ ، كونه أشجع الناس بعد النبي ١٩٢ / ١١ ، ما لعلي ونعيم يفنى ولده لا تبقى ١٩١ / ٢١ ، اتتوني بعلي ١٩٢ / ١٦ ، وقوله : أنا سيد العالمين وعلي سيد العرب ١٩٤ / ١٣ ، من أراد أن ينظر إلى آدم في علمه ... فلي نظر إلى علي بن أبي طالب ١٩٤ / ٢١ ، قال عمر : لولا علي لهلك عمر ١٩٩ / ٩ ، أولهم أخي علي ٢٠٢ / ١٥ ، قيل يا رسول الله : من أخوك؟ قال : علي بن أبي طالب ٢٠٢ / ٢١ ، واختار من علي الحسن والحسين ٢٠٣ / ٤ ، أولهم سيد الأوصياء ووارث الأنبياء أبو الأئمة التجباء علي بن أبي طالب ٢٠٣ / ٩ ، يا علي إذا كان يوم القيامة اقعد أنا وأنت وجبرئيل علي الصراط ٢١٢ / ٢٢.

علي بن الحسين ، علي ويلقب بزین العابدين

[شماره صفحه واقعی : ٢٥٦]

ص : ٢٥٦

ثم بعد وفاته (- الحسين) أبو محمد علي بن الحسين زين العابدين ٢٠١ / ١ ، ثم أخذ بيد علي بن الحسين فقال : أمرك رسول الله أن تدفع إلى ابنك محمد ٢٠٢ / ٤ ، ثم علي بن الحسين ٢٠٢ / ٢٥ ، فإذا انقضت مدّة علي قام الأمر بعده ابنه محمد ٢٠٣ / ١١ ، فإذا استشهدت فعلي ابنك ٢٠٤ / ٦ .

علي بن محمد ، علي بن محمد الهادي ، علي يدعي بالنقي

ولد بالمدينة وقبض بسّر من رأى مسموما ٢٠١ / ١٢ ، ثم علي بن محمد ٢٠٢ / ١٧ فإذا انقضت مدّة علي قام بالأمر بعده ابنه الحسن ٢٠٣ / ١٣ ، فإذا قضى محمد فعلي ابنه ٢٠٤ / ٨ .

علي بن موسى الرضا ، علي يدعي بالرضا

ولد بالمدينة وقبض ببغداد مسموما ٢٠١ / ١٠ ، ثم علي بن موسى الرضا ٢٠٢ / ١٧ ، فإذا انقضت مدّة علي قام بالأمر بعده ابنه محمد ٢٠٣ / ١٢ ، فإذا قضى موسى فعلي ابنه ٢٠٤ / ٧ .

عمار

ضرب (- عثمان) عمار حتى أصابه فتق ٢٠٠ / ٧ .

عمر

يطلق عليه عند أهل الحقّ الخليفة دون الإمام ١٨٧ / ١٣ ، بعد ما سلّم الزايه إلى أبي بكر وعمر وانهزم المسلمون ١٩٢ / ١٦ ، لكل واحد من أبي بكر وعمر وعثمان قبائح مشهوره ١٩٧ / ١٢ ، وهو (- ابو بكر) أخذ الخلافة واستخلف عمر ١٩٨ / ١٢ ، خالف (- ابو بكر) الرسول في توليته عمر ١٩٨ / ١٢ ، أنكر علي ذلك (- قتل خالد مالك بن نويره) ١٩٨ / ٢٣ ، أمّيا قبائحه فلاّته أمر برجم امراه حامله ١٩٩ / ٥ ، قال : لو لا علي لهلك عمر ١٩٩ / ٩ ، قال : كلّ أفقه من عمر حتى المخدّرات في الحجال ١٩٩ / ١٤ ، فلقيها (- سيده نساء العالمين) عمر فأخذ منها الكتاب وخرقه ١٩٩ / ٢٢ .

[شماره صفحه واقعي : ٢٥٧]

ص : ٢٥٧

عمر بن عبد العزيز

ردّها (- الفدك) إلى أولاد سيده النساء ١٩٨ / ٢.

عيسى ، عيسى بن مريم المسيح

نقل عن التصاري أنه تعالى حلّ فيه ١٣٢ / ١٠ ، ما نقل عن الإنجيل مما يدلّ على أنه عبّر عن الله تعالى بالأب وصرّح بحلوله فيه ١٣٢ / ١٢ ، من أراد أن ينظر إلى عيسى في عبادته ١٩٤ / ٢٠ ، فينزل روح الله عيسى بن مريم فيصلّى خلفه ٢٠٢ / ٢٣ ، أربعة من الأنبياء في زمرة الأحياء خضر وإلياس في الأرض وعيسى وإدريس في السماء ٢٠٥ / ١٩.

الغزالي

نقل عنه أنّ وجود الواجب بديهيّ لا يحتاج إلى نظر ٧٥ / ١٤.

فاطمه سيده النساء

خرجت مع رسول الله للمباهله ١٩٠ / ٥ ، المراد من قوله (نساءنا) فاطمه ١٩٠ / ٧ ، قوله صلى الله عليه وآله لفاطمه : إنّ الله أطلع على أهل الأرض فاختر منهم أباك ... ١٩٣ / ١٣.

فجاءه السلمى

أحرق (- ابو بكر) بالثار فجاءه السلمى مع أنّ الثبيّ نهى عن ذلك ١٩٨ / ١٤.

القاضى

ذهب إلى أنّ المؤثر في أفعال العباد قدره الله تعالى في أصل الفعل وقدره العبد في وصفه ١٥٥ / ٢٢.

الكعبى البلخى

قال أنّهما (- كونه تعالى سميعا وبصيرا) عبارتان من علمه تعالى بالمسموعات والمبصرات ١١٧ / ١٦.

الكليم موسى

[شماره صفحه واقعى : ٢٥٨]

ص : ٢٥٨

حيث قال : رَبِّي الَّذِي أَعْطَى كُلَّ شَيْءٍ خَلْقَهُ ثُمَّ هَدَى ۙ ۸۳ / ۹ ، طريقتة جامعہ القسامين (- آفاقہ وانفسیہ) ۸۳ / ۱۲ .

لقمان

كما نقل في عمر نوح لقمان ۲۰۵ / ۱۸ .

المحقق الطوسي الطوسي ، العلامة الطوسي

اختار القول بأن بطلان الدور بديهى لا يحتاج إلى بيان ۸۵ / ۱۸ .

محمد رسول الله ، سيد المرسلين ، النبي

مدينه العلم ۶۷ / ۶ ، الاجتماع اتفاق أهل الحل العقد من أمه محمد صلى الله عليه وآله ۷۱ / ۲۱ ، ذكر نسبه لزياده التوضيح ۱۹۰ / ۱۸ . قال عمر في موت النبي : والله ما مات محمد ۱۹۹ / ۱۱ ، يا محمد أتري الله يحيى هذا بعد ما رمى ۲۰۹ / ۵ .

محمد بن علي الباقر

ولد بالمدينه وقيض بها مسموما ۲۰۱ / ۳ ، أمرك رسول الله أن تدفع إلى ابنك محمد ۲۰۲ / ۵ ، ثم محمد بن علي ۲۰۲ / ۱۵ ، ثم أخذ بيد علي بن الحسين فقال : وأمرك رسول الله أن تدفع إلى ابنك محمد ۲۰۴ / ۵ ، فإذا مضى علي فمحمد ابنه ۲۰۴ / ۶ .

محمد بن علي الجواد ، محمد يدعى بالتقى

ولد بالمدينه وقيض ببغداد مسموما ۲۰۱ / ۱۰ ثم محمد بن علي ۲۰۲ / ۱۷ ، فإذا انقضت مدته علي قام بالأمر بعده ابنه محمد يدعى بالتقى ۲۰۳ / ۱۳ ، فإذا قضى علي فمحمد ابنه ۲۰۴ / ۷ ، وإذا انتهت مدته محمد قام بالأمر بعده ابنه علي ۲۰۳ / ۱۴ .

محمد بن الحسن المهدي صاحب الزمان المهدي

ولد بسمرن رأى وبقي ۲۰۱ / ۱۶ ، يملأ الأرض قسطا وعدلا كما ملئت ظلما وجورا ۲۰۲ / ۱۸ .

[شماره صفحه واقعي : ۲۵۹]

ص: ۲۵۹

محمد [بن حنفيه]

وصى أمير المؤمنين ولده الحسن وأشهد على وصيته الحسين ومحمدا ٢٠١ / ٢٣.

محمد الشهرستاني الشهرستاني

محمد بن مسلمه

لم يعرف (- ابو بكر) ميراث الجدّه فأخبره المغيره بن مسلمه ١٩٨ / ٢٠.

المرتضى السيد المرتضى

مروان

عفى عن مروان حين أخذ يوم الجمل مع شدّه عداوته له ١٩٣ / ٣.

مسروق

روى من طريق المخالفين عن مسروق ٢٠٤ / ١٠.

المسيح عيسى

... النصارى القائلين بحلوله تعالى فى المسيح ١٣٦ / ٣.

المصنّف حسن بن يوسف بن على بن المطهر [العلّامه الحلّى].

اختصر كتاب مصباح المتهدّج ٦٩ / ١ ، لم يجعل التّحيد جزء لهذا الباب كالتّسميه اكتفاء بما تضمّنه البسمله ٦٩ / ١٢ ، جعل الواجب معرفه أصول الدين ٧٠ / ١٣ ، المختار عنده الإيمان هو التّصديق مع المعارف الخمس الأصوليه بالدليل ٧٧ / ٦ ، بين المفهومات الثلاثه (- الواجب الوجود ، الممكن الوجود ، الممتنع الوجود) قبل الشّروع فى المقصود ٧٩ / ٩ ، اختار مذهب الحكماء فى الاستدلال بالإيمان على ثبوت الواجب ٨٣ / ١٤ ، إن أريد بالصّيغ مطلق الصّفات فهى غير منحصره فيما ذكره المصنّف ٩٨ / ١٣ ، أشار إلى ردّ أقوال المنكرين بعموم علمه تعالى ١١١ / ١ ، فى كلامه إشارة إلى أنّ الإراده يطلق فيما بينهم على معنيين أحدهما خاصّ والآخر عامّ ١١٥ / ١٥ ، أشار إلى التمسك بالتّصوص الدّاله على كونه سميعا بصيرا ٢١٨ / ١٤ ، لا وجه مناسب لجمعه عدّه من الصّفات وعدّها صفه واحده

[شماره صفحه واقعى : ٢٦٠]

ص: ٢٦٠

من الصفات السلبية ١٣٦ / ٧ ، احتج على قيام الصفات الاعتبارية المتجدده به تعالى ١٣٦ / ١٥ ، أراد أن يشير إلى برهان التمانع بعد الإشاره إلى أدلتهم السمعيه ١٤٤ / ١٥ ، أشار إلى اثنين من أدله المعتزله فى الحسن والقبح ١٥٢ / ٢٣ ، أشار إلى أن الضروره قاضيه بأن أفعال العباد صادره عنهم بقدرتهم ١٥٦ / ٨ ، أشار إلى أن العلم الضرورى بقبح القبيح وحسن الحسن غير كاف فى الزاجر ١٦٤ / ٥ ، قوله : فلا بد من التكليف تفرير على ما قاله من وجوب الغرض فى أفعاله تعالى ١٦٣ / ٦ ، المعنى العرفى للنبوه يناسب تعريفه ١٦٩ / ٩ ، شيوع إطلاق المعجزه على كرامه الأئمه المعصومين فى كلام مشايخ المحققين سيجىء فى كلامه ١٧١ / ١٧ ، كلامه يلائم هذا الوجه ١٧٤ / ٢ ، مقصوده أن نصب الإمام واجب على الله تعالى عند انتفاء النبى ١٨١ / ١ ، ... النص المتواتر الذى استدلل به على إمامه أمير المؤمنين ١٩٥ / ٧ ، ألف كتابا فى الإمامه وسماه الفين ٢٠٠ / ١٨ ، قال : اتفق المسلمون كافه على وجوب المعاد البدنى ٢٠٧ / ٤ .

معاويه

ولى (- عثمان) معاويه بالشام فظهر منه الفتن العظيمه ٢٠٠ / ٣ .

معروف الكرخى

مع رفعه مكانه كان بواب دار أبى الحسن على بن موسى الرضا ٢٠٤ / ٢١ .

المعصوم

مدار اتفاق الحل والعقد عندنا على دخول المعصوم فى المتفقين ٧١ / ٢٢ .

المغيره

لم يعرف (- ابو بكر) ميراث الجدّه فأخبره المغيره ١٩٨ / ١٩ .

موسى ، موسى بن عمران الكليم

إن موسى سأل الزويه حيث قال : (رَبِّ أَرِنِي أَنْظُرْ إِلَيْكَ) ١٤١ / ٢٣ ، فتدل

[شماره صفحه واقعى : ٢٦١]

ص : ٢٦١

الآيه على نفى رؤيه موسى له تعالى أبدا وإذا لم يره موسى أبدا لم يره غيره ١٤٠ / ٢١ ، كيف يقدر موسى على رؤيته بالبصر ١٤١ / ١٥ ، إن رؤيه موسى يستلزم استقرار الجبل في حال التجلي ١٤١ / ١٥ ، انفجار العين له بضربته العصا عليه ١٧٢ / ٢٠ ، النبوه المشتركة كنبوه موسى وهارون ١٨٠ / ٥ ، من أراد أن ينظر إلى موسى في هيئته ١٩٤ / ٢٠ ، قد بشرنا موسى بن عمران بك وبالأوصياء من ذريتك ٢٠٣ / ١٧ .

موسى بن جعفر ، موسى يدعى بالكاظم

ولد بالابواء وقبض ببغداد مسموما ٢٠١ / ٦ ، ثم موسى بن جعفر ٢٠٢ ، فإذا انقضت مده موسى قام بالأمر بعده ابنه علي ٢٠٣ / ١٢ ، فإذا قضى جعفر فموسى ابنه ٢٠٤ / ٧ .

المهدى ، محمد بن الحسن المهدى صاحب الزمان الحجة القائم المنتظر

قيل : من ولدك؟ قال : المهدى الذى يملأ الأرض قسطا وعدلا ٢٠٢ / ٢١ ، يخرج فيه ولدى مهدى فينزل روح الله عيسى بن مريم ٢٠٢ / ٢٣ ، يا حسين يخرج من صلبك تسعة من الأئمة منهم مهدى هذه الامه ٢٠٤ / ٥ .

النبي رسول الله ، سيد المرسلين ، النبي

يحصل له جميع تلك المعارف أو بعضها بالبديهه لا بدليل ٧٥ / ١٤ ، إن النبي صلى الله عليه وآله والأئمة عليهم السلام كانوا يكتفون من العوام بالإقرار باللسان والانقياد لأحكام الشرع ٧٥ / ٢٢ ، الإسلام هو تصديق النبي ٧٧ / ٤ ، ما قال صاحب المواقف من أن صدق النبي لا يتوقف على صدق كلامه تعالى منظور فيه ١٢٧ / ١٢ ، لو لم يتوقف صدق كلامه على صدق كلام الله تعالى ... ١٢٧ / ١٧ ، إنه أظهر المعجزه كالقرآن ١٧٢ / ٥ ، أراد أن يدعوهم (- بنى هاشم) إلى الإسلام ١٧٣ / ٣ و ٥ ، إنه أتى بقدرح زجاج فيه ماء قليل ... ١٧٢ / ١٦ ، قال لأمير المؤمنين على : افعل غدا مثل ما فعلت ١٧٣ / ٤ و ٥ ، أظهر تلك المعجزات وادعى النبوه ١٧٣ / ٢٠ ،

[شماره صفحه واقعي : ٢٦٢]

ص : ٢٦٢

الزّمان الّذى أكل منها حين مرض ١٧٣ / ١٢ ، إنّ النبي يجب أن يكون معصوماً ١٧٤ / ١٨ ، صدور الدّنب عنه سهواً لا يخلّ بالوثوق ١٧٥ / ٢٠ ، يجب أن يكون منزّها عن جميع ما يوجب التّنزّه عنه ١٧٧ / ٢ ، يجب أن يكون متّصفاً بصفات الكمال ١٧٨ / ١ ، فمقصود المصنّف أنّ نصب الإمام واجب على الله تعالى عند انتفاء النّبي لحفظ الشّرع ١٨١ / ١ ، وجوب عصمه من أوّل عمره إلى آخره ١٨٣ / ١٨ ، الاستدلال على وجوب عصمه النّبيّ ١٨٤ / ٥ ، يجب أن يكون أفضل زمانه ما ذكره من وجوب عصمه النّبيّ جاز في الإمام بعينه ١٨٥ / ١٧ ، النّص المتواتر منه إمامه أمير المؤمنين ١٨٧ / ٢٣ ، رجوعه عن حنّجّه الوداع نزل بغدير خمّ حين ١٨٨ / ٢ قال : الحمد لله على إكمال الدين الخ ١٨٨ / ٩ ، من احتاج النّبي إليه في أمر الدّين أفضل من غيره ١٩٠ / ٨ ، احتياجه في إتمام أمر المبالهه إليهم دون غيرهم ١٩٠ / ٨ ، ثبت أنّه (- على) أفضل النّاس بعد النّبيّ ١٩٠ / ١٢ ، لم يكن أحد غيره وأمير المؤمنين بهذه المرتبه من الزّهد ١٩٢ / ٣ ، كان أمير المؤمنين أزهد النّاس بعده ١٩٢ / ٤ ، ثبت أنّه (- على) الإمام بعد النّبي لا غيره ١٩٢ / ٥ ، الأدلّه على إمامه أمير المؤمنين بعد النّبي لا نحصى ١٩٢ / ٩ ، كونه (- على) أشجع النّاس بعده ١٩٢ / ١١ ، قال في يوم الأحزاب : لضربه عليّ ... ١٩٢ / ١٤ ، كونه (- على) أجود النّاس بعد النّبي ١٩٢ / ١٩ ، أنّه (- على) بن ابي طالب ادّعى الإمامه بعد النّبي بلا فصل ١٩٣ / ١٣ ، ... فهو (- على) بن ابي طالب) إمام بعد النّبي بلا فصل ١٩٣ / ١٤ ، ومحاربه الجنّ حين مسيره (- على) بن ابي طالب) مع النّبي إلى غزوه نبي المصطلق ١٩٣ / ٢١ ، أنّه (- على) بن ابي طالب) ادّعى الإمامه بعد النّبي بلا فصل ١٩٤ / ٢ ، النّصوص الجليّه منه كقوله : سلّموا على عليّ يأمره المؤمنين ١٩٤ / ٥ ، تلك النّصوص تدلّ على إمامه امير المؤمنين بعد النّبي بلا فصل ١٩٤ / ٢٣ ، ولم يكن عند نزول الآيه نزاع بل بعد وفاه النّبيّ ١٩٤ / ٢ ،

[شماره صفحه واقعي : ٢٤٣]

ص : ٢٤٣

إنَّ إمامه أمير المؤمنين إنَّما كانت بعد وفاته ١٩٦ / ١٠ ، إثبات إمامه أمير المؤمنين بعد وفاه النبي ١٩٦ / ١١ ، استخلاف النبي الأمير المؤمنين على المدينة في غزوه تبوك ١٩٦ / ١٤ ، ولم يكن بعد النبي معصوم غير أمير المؤمنين وأولاده اتفاقاً ١٩٧ / ٨ ، فيكونون (- أمير المؤمنين وأولاده) بعد النبي أئمة مطلقاً ١٩٧ / ٩ ، ويكون أمير المؤمنين إماماً بعد النبي بلا فصل ١٩٧ / ١٠ ، إنَّ مقصود النبي بعدهم (- أبي بكر وعمر وعثمان) عن المدينة ١٩٧ / ١٩ ، صدق (- أبو بكر) أزواج النبي صلى الله عليه وآله في ادعاء الحجره لهنَّ من غير شاهد ١٩٨ / ١ ، عزله (- أبو بكر) بعد ما وليه أمر الصدقات ١٩٨ / ١٣ ، أحرق (- أبو بكر) بالنار فجاءه السلمى مع أنَّ النبي نهى عن ذلك ١٩٨ / ١٤ ، إنَّ النبي أعطاهما (- الجدّه) الشدس ١٩٨ / ٢٠ ، قال عمر في موت النبي لم والله ما مات محمّداً ١٩٩ / ١٠ ، أعطى (- عمر) أزواج النبي صلى الله عليه وآله ومنع أهل البيت من خمسهم ١٩٩ / ١٥ ، ولم يكن ذلك (- تفضيل العرب على العجم) في زمن النبي ١٩٩ / ١٧ ، جعل الناس في الماء والكلاء شرعاً ٢٠٠ / ٥ ، قوله : أنا مدينه العلم وعلّى بابها ٢٠٠ / ١٩ النَّص المتواتر من النبي على إمامه هؤلاء الأئمه ٢٠٢ / ١٠ ، كان يخبر بثبوت هذا المعاد ٢٠٨ / ١١ ، يجب الإقرار بكلِّ ما جاء به النبي ٢١١ / ٧ ، يجب أن يكون معصوماً ٢١١ / ١١ ، المعترف في الإيمان شرعاً هو الإقرار بكلِّ ما جاء به النبي ٢١١ / ١٨ ، كل ما جاء به من الأمور الممكنه يجب الاعتراف به ٢١٢ / ١٨ ، مما جاء به ويجب الاعتراف به مسأله القبر ٢١٣ / ٢٢ ، إنَّ ثبوت الثواب والعقاب مما جاء به النبي ٢١٥ / ٣ .

النظام

ذهب إلى أنه تعالى لا يقدر على القبائح ١٠٥ / ١٢ ، يقول أنه تعالى لا يقدر على القبيح ١٠٦ / ١٧ ، لم يفرق بين التأثير في صحه الوقوع ١٠٦ / ٢٢ .

نوح

[شماره صفحه واقعى : ٢٦٤]

ص: ٢٦٤

من أراد أن ينظر إلى نوح في نقواه ١٩٤ / ١٩ ، كما نقل في عمر نوح ولقمان ٢٠٥ / ١٨ الوليد ، الوليد بن عتبة

وليد (- عثمان) الوليد بن عتبة فشرب الخمر وصلّى وهو سكران ٢٠٠ / ٢ ، أسقط (عثمان) الحدّ عن وليد بن عتبة ٢٠٠ / ٨ ، أمّا وجوب الحدّ على الوليد فلشربه الخمر ٢٠٠ / ١٠ .

هرمزان

أما وجوب القود على بن عمر فلأنّه قتل هرمزان ملك أهواز ٢٠٠ / ٩ .

يزدان المجوس ذهبوا إلى أنّ خالق الخير هو يزدان وخالق الشرّ أهرمن أى الشيطان ١٤٣ / ٢٠ .

يوحنا

وهو واحد من الحواريين ١٣٢ / ١٢ .

[شماره صفحه واقعي : ٢٦٥]

ص: ٢٦٥

آله (- آل محمد)

خزّان خزائن المعارف والحكم وأبوابها ٦٧ / ٧.

أزواج النبی

أعطى (- عمر) أزواج النبی ومنع أهل البيت من خمسهم ١٩٩ / ١٥.

الإسماعيلیه

یوجبون الإمامه على الله تعالى لیكون معرفًا لذاته وصفاته ١٨٠ / ١٩ ، وافقوا أهل الحقّ فی أنّ الإمامه واجب على الله تعالى عقلا ١٨٠ / ١٩ ، وافقوا أهل الحقّ فی أنّ الإمامه يجب أن يكون معصوما ١٨٢ / ٦.

الأشاعره

مذهبهم كون الصّیفات زائده على الذات ٧٢ / ٢٣ ، یکفی وجوب معرفته تعالى مطلقا فی إثبات وجوب النّظر فی معرفته عقلا- أو شرعا على ما هو المتنازع بین المعتزله والأشاعره ٧٥ / ١٠ ، ذهبوا إلى أنّ الصّفات زائده على الذات مترتبه علیها ١٠٧ / ١١ ، منعوا القول بأنّ الأمر بما یراد والتهی عمّا یراد قبیحان ١١٦ / ١٣ ، مذهب [بعض] هم أنّ الوجوب الذاتى كما يدلّ على نفس البقاء يدلّ على نفی كونه صفه وجودیه زائده على الذات ١٢٠ / ٣ ، قالوا إنّ كلامه تعالى یطلق على معنى قائم بذاته یعبر عنه بالعبارات المختلفه ١٢١ / ٢٢ ، اختارت القیاس الأول واضطروا إلى القدح فی القیاس الثانی ١٢٢ / ١٢ ، منعوا صغرى القیاس بناء على

[شماره صفحه واقعی : ٢٦٦]

ص: ٢٦٦

أَنَّ كلامه تعالى ليس مركباً من الألفاظ والحروف ١٢٢ / ١٣ ، القياسين متعارضين على رأيهم ١٢٢ / ١٨ ، المراد بالكلام الحروف لا معانيها كما هو المشهور عندهم ١٢٤ / ٤ ، زعموا من أَنَّ معنى كونه تعالى متكلماً أَنَّهُ مَتَّصِفٌ بالكلام النَّفْسِيَّ ١٢٤ / ٧ ، إِنَّ الدَّلِيلَ الثَّانِي (-) أَنَّ اللَّهَ تَعَالَى مَتَّزِعٌ عَنِ الكَذِبِ لاسْتِحَالِهِ النَّقْصَ عَلَيْهِ) من أدلَّة الأَشَاعِرَةِ ١٢٧ / ٧ ، حلول الصِّفَاتِ فِي ذَاتِ الوَاجِبِ عَلَى رَأْيِهِمْ ١٣٢ / ٣ ، الإجماع لا يفيد على رأيهم فلا يتم الاحتجاج به على المطلب اليقيني ١٣٧ / ١٣ ، خالفوا المعتزلة والحكماء في رُؤْيِهِ اللَّهِ ١٣٨ / ١٨ ، جَوَزُوا الزُّوْيَةَ فِي البَارِي تَعَالَى فِي الدُّنْيَا وَالأُخْرَى عَقْلاً ١٣٨ / ٢٣ ، المَجَسِّمَةُ وَالكِرَامِيَّةُ يوافقونهم في تجويز أصل الزُّوْيَةَ ١٣٩ / ٣ ، يقولون بأنَّ الزُّوْيَةَ البَصْرِيَّةَ جَائِزَةٌ فِيهِ تَعَالَى مِنْ غَيْرِ مَقَابِلِهِ ١٣٩ / ١٨ ، والتعريض للجسميَّة تعريض للأشاعره بأنهم من المجسمه في الحقيقه ١٤٠ / ٨ ، تعليق عدم الواجب بعدم الصفات الحقيقيه على رأيهم ١٤٢ / ٢١ ، قالوا بسبع صفات حقيقته له تعالى ١٤٩ / ٥ ، قالوا لا حكم للعقل في حسن الأشياء وقبحها ١٥٢ / ١٥ ، زعموا أَنَّهُ لا معنى لوجوب الشئ على الله تعالى ، ١٥٢ / ٧ بعض المتكلمين منهم قالوا بصفات وجوديه أخرى كالبقاء والقدم واليد والوجه وغيرها ، ١٤٩ / ٩ ذهب [أكثرهم] إلى أَنَّ المؤثر في أفعال العباد قدره الله تعالى فقط مع مقارنه قدرتهم ١٥٥ / ٢٠ ، المقصود بيان مدخلية قدره العبد ردّاً لمذهب الأشاعره ١٥٦ / ٢١ ، قالوا أَنَّهُ لا قبيح منه تعالى ولا واجب عليه ، ١٥٩ / ١٤ من أوهامهم في بطلان اختيار العباد ، ١٥٨ / ٣ ذهبوا إلى أَنَّهُ لا يجوز تعليل أفعاله بشيء من الأغراض ١٦٠ / ١٦ ، ذهبوا إلى أَنَّ القبيح كالحسن بإرادته تعالى ، ١٦٠ / ١٠ استدلوا بأنَّ الله تعالى لو كان فعله معللاً بالعرض لكان ناقصاً في ذاته ، ١٦١ / ١٥ قد يجب الغرض على الله تعالى خلافاً لهم لأنهم لا يوجبون شيئاً عليه تعالى ١٦٧ / ١٤ ، قالت إِنَّ ثبوت الثَّوَابِ وَالعِقَابِ سَمْعِيَّ ٢١٥ / ٦ ، ذهبوا إلى أَنَّ وَجوب الأمر بالمعروف والنهي عن المنكر سمعي ٢١٨ / ١

[شماره صفحه واقعي : ٢٦٧]

توهموا أنّ مراد الأشعري (من قوله: إنّ الكلام هو المعنى النفسى) مدلول اللفظ وهو القديم عنده ١٢٥ / ٢٠.

اصحاب العدل والتوحيد

المعتزله سمّوا أنفسهم أصحاب العدل والتوحيد ١٥١ / ٧.

الاصوليين

الدليل عندهم ما يمكن التوصل بصحيح النظر فيه إلى مطلوب خبرى ٧٣ / ١٩ ، المتعارف عندهم إطلاق كلام الله على هذا المؤلف الحادث ١٢٤ / ١٩ ، المراد من النص هاهنا ما يقابل الظاهر كما هو مصطلحهم ١٨٦ / ٢١.

الأطباء

المزاج كفيته مشابهه حاصله للمركبات العنصريه على مذهبهم ١٣٣ / ٢٠

الأنبياء

قد تواتر وتوارث عنهم أنّه تعالى متكلم ١٢٣ / ٩ ، انعقد على نفى الشريك عنه تعالى إجماع الأنبياء عليهم السلام ١٤٤ / ٦ ، يجوز أن لا يكونوا عالمين ببعض الأحكام الشرعيه فى بعض الأوقات حتى نزول الوحي ١٤٢ / ١٦ ، الدليل السيمعى على نفى الشريك عنه تعالى إجماع الأنبياء ١٤٤ / ١١ ، كونها (- الكبائر) أقوى المعاصى وأبعدها من الصدور عنهم ١٧٦ / ١٦ ، الخوارج جوزوا مطلق الذنوب عليهم ١٧٤ / ٢٠ ، خبر مساواه الأنبياء ١٩٤ / ١٩.

الأنصار

فضّل (- عمر) فى القسمة والعطاء المهاجرين على الأنصار ١٩٩ / ١٦.

أهل الإنجيل

لحكمت بين أهل الإنجيل بإنجيلهم ١٩٠ / ٢٣.

أهل البيت

[شماره صفحه واقعى : ٢٦٨]

ص: ٢٦٨

إجماع من عدا أهل البيت باطل بالإجماع ١٩٥ / ٤ ، أعطى (- عمر) أزواج النبي ومنع أهل البيت خمسهم ١٩٩ / ١٥ .

أهل التوريه

لحكمت بين أهل التوريه بتوراتهم ١٩٠ / ٢٣ .

أهل الحق

... ما تقرّر عندهم من أنّ الله تعالى ليس فاعلا للشّرور والقبائح ١٠٦ / ١٦ ، ذهبوا إلى أنّ المعدوم ليس بشيء خلافا للمعتزله ١٠٧ / ١٩ ، قالوا : إرادة الله تعالى هي العلم بالنفع والمصلحه الداعيه إلى الإيجاد في الفعل أو المفسده الصارفه عنه في الترك ١١٧ / ٥ ، المختار عندهم مذهب المعتزله والحكماء (- في مسأله رويه الباري تعالى) ١٣٩ / ١١ ، المختار عندهم أنّه ليس الواجب صفه موجوده زائده على ذاته ١٤٩ / ٢ ، المختار عندهم مذهب المعتزله في أفعال العباد ١٥٦ / ٤ ، المختار عندهم مذهب المعتزله في الحسن والقبح ١٥٢ / ٢٢ ، مذهبهم تاتير قدره العبد فقط في أفعاله الاختياريه ١٥٦ / ٢٣ ، المختار عندهم مذهب المعتزله في أنّه تعالى يترك القبيح ويفعل الواجب ١٥٩ / ١٨ ، المختار عندهم مذهب المعتزله في أنّه تعالى يفعل لغرض ١٦٠ / ١٨ ، إنّ الجهال حتّى الكفّار مكلفون بالشّرائع عندهم ١٦٣ / ٤ ، فسر المعجزه بعض المتأخّرين من أهل الحقّ بثبوت ما ليس بمعتاد أو نفى ما هو معتاد ١٧١ / ٩ ، النبيّ يجب عصمته عندهم ١٧٥ / ١٣ ، ذهبوا إلى أنّ الإمامه واجب على الله تعالى عقلا ١٨٠ / ١٩ ، يوجبون الإمامه على الله تعالى لحفظ قواعد الشّرع ١٨٠ / ٢٠ ، يجب أن يكون الإمام معصوما عندهم ١٨٢ / ٥ ، يطلق على أبي بكر وعمر وعثمان الخليفه دون الإمام عندهم ١٨٧ / ١٤ ، الإمام بعد رسول الله أمير المؤمنين على بن أبي طالب عند أهل الحقّ ١٨٧ / ١٨ ، قد بلغ حد التواتر عند أهل الحقّ ٢٠٤ / ١٥ ... ووجوب العدل على الله تعالى على ما هو مذهبهم ٢٠٨ / ٤ ، قال أهل الحقّ الثّواب واجب عقلا وسمعا ٢١٥ / ٦ .

[شماره صفحه واقعي : ٢٦٩]

ص : ٢٦٩

اهل الحق من الفرقه الناجيه

المختار عندهم أنّ وجود الواجب عينه ١٢ / ٨٠.

أهل الحلّ والعقد

مدارا اتّفاقهم عندنا على دخول المعصوم في المتّقين ٧١ / ٢١ ، اعمّ من أن يكون جميع العلماء أو بعضهم ٧٢ / ١ ، ذهب أهل السنّه إلى أنّ الإمامه تثبت ببيعه أهل الحلّ والعقد ١١٦ / ٢.

أهل الزّبور

لحكمت بين أهل الزّبور بزبورهم ١٩١ / ١.

اهل السنه

ذهبوا إلى أنّ الإمامه واجب على العباد سمعا ١٨٠ / ٢١ ، ذهبوا إلى أنّ الامامه تثبت ببيعه اهل الحلّ والعقد ١٨٦ / ١.

اهل الفرقان

لحكمت بين أهل الفرقان بفرقانهم ١٩١ / ١.

اهل الضلال

أما حديث مقابله الإجماع فكلام واه مبنى على مذهب أهل الضلال ٢٩٥ / ٤.

اهل الكوفه

استعمل (- عثمان) سعد بن الوقاص على كوفه فظهر منه ما أخرجه أهل الكوفه ٢٠٠ / ٣.

الاولياء والأوصياء

إنّ خرق العاده جائز إجماعا سيّما من الأولياء والأوصياء ٢٠٥ / ٢٠.

الأئمه

إنّ النّبىّ والأئمه كانوا يكتفون من العوامّ بالإقرار باللسان والانقياد لأحكام الشّرع ٧٥ / ٢٣ ، فى إثبات الإمامه لهم ١٧٩ / ١ ، لك أن تجعل أدلّه إمامه أمير المؤمنين جميعا أدلّه على إمامه باقى الأئمه ٢٠٥ / ٨.

[شماره صفحه واقعى : ٢٧٠]

ص: ٢٧٠

الأئمة الأحد عشر

ثبت إمامه الأئمة الأحد عشر بالأدلة السابقة ٧ / ٢٠٢ ، ثبت إمامتهم بالأدلة السابقة ٧ / ٢٠٢ ، لكن القدر المشترك منها هو إمامه الأئمة الأحد عشر ١٥ / ٢٠٤ .

الأئمة الاثني عشر

... إلى غير ذلك من الأخبار الدالة على إمامتهم ٢١ / ١٩٤ ، بنص كل إمام سابق منهم على إمامه لاحقه ١٨ / ٢٠١ .

أئمة التفسير

اتفقوا على أن المراد من قوله (أبناءنا) الحسن والحسين ١٩٠ / ٦ ، كلمة انما للحصر باتفاق أئمة التفسير ١٢ / ١٩٥ .

ائمه العربيه

كلمه انما للحصر باتفاق أئمة التفسير والعربيه ١٢ / ١٩٥ .

الائمه المعصومون عليهم السلام

يحصل لهم جميع تلك المعارف أو بعضها بالبديهه لا بالدليل ١٤ / ٧٥ ، نقل عن بعض غلاة الشيعة أنه تعالى حل في الأئمة المعصومين ١٧ / ١٣٢ ، شيوخ إطلاق المعجزه على كرامتهم في كلام مشايخ المحققين ١٧١ / ١٧ ، أولى الأمر وهم الأئمة المعصومون ١٩٧ / ٦ ، ثبت ان كل واحد منهم كان أفضل أهل زمانه ١٧ / ٢٠٤ ، لم يكن أحد غيرهم معصوما ٢ / ٢٠٥ .

الائمه والخلفاء

سئل جنبدل عن الأئمة والخلفاء من بعده ٧ / ٢٠٣ .

بنى هاشم

... ففعل أمير المؤمنين عليه السلام ذلك ودعاهم ١ / ١٧٣ .

البهشمى

اشتهر أنه : لا معنى لحال البهشمى وكسب الأشعري ١٥٧ / ٢٠

[شماره صفحه واقعى : ٢٧١]

ص : ٢٧١

أتى النبي بالقرآن وتحدي به البلغاء والفصحاء ١٧٤ / ٣ ، قالوا : كلامه دون كلام الخالق وفوق كلام المخلوق ١٩٣ / ٦ .

بنى المصطلق

ومحاربه الجن حين مسيره (- على بن ابي طالب) غزوه بنى المصطلق ١٩٣ / ٢٢ .

بنى عبد المطلب

قوله صلى الله عليه وآله في مجمع بنى عبد المطلب : ايكم بيايعنى يوازرنى ... ١٩٤ / ٩ .

الثويه

زعموا أنه تعالى لا يقدر على الشر ١٠٥ / ١٢ ، قالوا بوجود واجبين أحدهما خالق الخير والآخر خالق الشر ١٤٣ / ١٩ .

الجاروديه

قالت إن الإمامه تثبت أيضا بخروج كل فاطمى بالسيف ١٧٦ / ٣ .

الجبريه

المقصود بيان مدخلية قدره العبد ردًا لمذهب الجبريه ١٥٦ / ٢١ .

جماعه

قالوا أفعاله تعالى معلله بالأغراض تفضلاً وإحساناً ١٦٠ / ١٧ .

الجمهور

النائم فاعل للأفعال المحكمه المتقنه اختياراً عند الجمهور ١٠٩ / ١١ ، قالوا أن احتياجنا فى السمع والبصر إلى آلائه إنما هو بحسب عجزنا وقصورنا ١١٩ / ١ ، الصديق عندهم كون الخبر بحيث يكون حكمه مطابقاً للواقع ١٢٦ / ٢٠ ، ذهبوا إلى أن إعجاز القرآن لبلاغته ١٧٤ / ٨ ، جوزوا الصغائر على الأنبياء عمداً والكبائر سهواً ١٧٤ / ٢٠ .

الحكماء

[شماره صفحه واقعى : ٢٧٢]

ص : ٢٧٢

الصفات التَّبَوُّتِيَّة عندنا عين الدَّات كما هو مذهبهم ٧٣ / ١ ، مذهبهم أنَّ الوجود وجود الواجب عينه ٨٠ / ١١ ، ذهبوا إلى أنَّ عله احتياج الممكن إلى المؤثِّر الإمكان وحده ٨٣ / ٢ ، وأمثال ذلك (-) التسامح في أول الأمر إلى أنَّ يتبين حقيقه الحال في المآل) كثيره في كلامهم ٨١ / ٥ ، يستدلون على ثبوت الواجب المؤثِّر في العالم بإمكان الأثر ٨٣ / ٥ ، مذهبهم الاستدلال بالإمكان على ثبوت الواجب ٨٣ / ١٤ ، التسلسل على رأيهم هو ترتب أمور غير متناهيه ٨٤ / ١٣ ، برهان التطبيق على رأيهم لا- يجرى إلَّا في الأمور المترتبه المجتمعه في الوجود ٨٤ / ١٣ ، الإشكال في برهان التطبيق مشترك الوجود بين جميع المتكلمين والحكماء ٨٨ / ٤ ، أورد عليهم أنَّ الدليل جار في الحركات الفلكيه والنفوس الناطقه البشريه والحوادث اليوميه ٨٨ / ٥ ، كان الاجتماع في الوجود شرطاً في بطلان التسلسل عندهم ٨٨ / ٢٠. اتفقوا على أنَّ عله الحدوث عله البقاء ٨٨ / ٢٢ ، القائلين بأنَّ عله الحدوث عله البقاء ٩٠ / ١٣ ... فلا يكون هناك تسلسل باطل على رأيهم ٩٤ / ٥ ، القائلين بإيجاب الفاعل ٩٩ / ٦ ، ذهبوا إلى أنَّ المشيئه من لوازم ذاته من حيث هي ٩٩ / ٧ ، القدره بالمعنى المقصود مختلف فيها بين الحكماء والمتكلمين ٩٩ / ١٨ ، إنَّ مجموع العالم محدث بجميع أجزائه خلافاً لجمهور الحكماء ١٠٠ / ٢ ، مذهبهم في الحركات الفلكيه ١٠٢ / ١٠ ، ... كالعقول والنفوس المجزده التي قال بها الحكماء ١٠٣ / ٧ ، لما بين أنَّه تعالى قادر ردًا على الحكماء ١٠٥ / ١١ ، ذهبوا إلى أنَّ عله الاحتياج إلى المؤثِّر هي الإمكان وحده ١٠٦ / ٤ ، إنَّ المعدوم لا مادّه له ولا صورته خلافاً للحكماء ١٠٧ / ٢٠ ، قالوا: ارادته تعالى هي علمه تعالى لوجود النظام الأكمل ويسمونه عنايه ٢١٧ / ٢ ، أنَّه تعالى ليس بجسم ولا عرض عندهم ١٣٠ / ٨ ، المزاج كفيته متشابهه حاصله للمركبات العنصريه على مذهبهم ١٣٤ / ١ ، قالوا اللذنه إدراك الملائم من حيث هو ملائم والألم إدراك المنافر من حيث هو منافر ١٣٤ / ٤ ، امتناع مطلق اللذنه مختلف فيه بين جمهور

[شماره صفحه واقعي : ٢٧٣]

ص: ٢٧٣

المتكلمين والحكماء ١٣٤ / ١٨ ، ... بان يكون ذلك الحادث مسبوقا بحادث آخر لا إلى نهايه على رأيهم ١٣٧ / ٣ ، التسلسل في الأمور المتعاقبه في الوجود جائز عندهم ١٣٧ / ١٣ ، لا يقولون بإبطال مثل هذا التسلسل ١٣٨ / ١١ ، مذهبهم أنه يستحيل عليه تعالى الزويه البصريه ١٣٨ / ١٨ ، منعوا الزويه في البارى مطلقا ١٣٨ / ٢٢ ، الضروره قاضيه بامتناع الزويه البصريه بدون المواجهه على مذهبهم ١٣٩ / ٥ ، المختار عند أهل الحقّ مذهب المعتزله والحكماء (- في مسأله رويه البارى تعالى) ١٣٩ / ١١ ، اتفق على نفى الشريك عنه تعالى جمهور العقلاء من المتكلمين والحكماء ١٤٤ / ١٣ ، أراد المصنّف أن يشير إلى واحد من أدلّتهم على نفى الشريك عنه تعالى ١٤٤ / ١٦ ، مذهبهم تجويز أن يكون الواجب المطلق وجوديا زائدا على الواجب ذهنا ومتّحدا معه خارجا ١٤٧ / ١١ ، كون المميّز داخلا- في الهويه على رأيهم ١٤٧ / ١٨ ، المثل في اصطلاحهم هو المشارك في تمام الماهيه ١٤٨ / ١ ، الواجب على رأيهم ما كان وجوده عين ذاته ١٤٨ / ١٢ ، ليس للواجب صفه موجوده زايده على ذاته على مذهبهم ١٤٩ / ٢ ، حكماء الهند جماعه من الحكماء مشهورون بانكار الشرائع والاديان ١٥٣ / ١٢ ، أنّ جميعهم حتى السحره اتفقوا على أنّ السحر لا تاثير له في شيء من السماويات ١٧٢ / ١٤ ، احتجوا على امتناع المعاد البدنيّ ٢١٠ / ٨ .

حكماء الهند

هم جماعه من الحكماء مشهورون بانكار الشرائع والاديان ١٥٣ / ١٢ ،

الحكيم

كما في حلول الصوره في الهيولى على رأيهم ١٣٢ / ٦ .

الحنابله

قالوا : كلامه تعالى من الألفاظ والحروف المنظومه المترتبه لا غير ١٢٢ / ٣ .

[شماره صفحه واقعي : ٢٧٤]

ص : ٢٧٤

قالوا بقدم كلامه تعالى ١٢٢ / ٤ ، معنى كونه متكلمًا عندهم كونه متصفاً بالكلام ١٢٢ / ٧ ، اختارت القياس الأول واضطروا إلى القدح في الثاني ١٢٢ / ١٢ ، منعوا كبرى القياس ١٢٢ / ١٤ ، زعموا من أن الحروف المسموعه قديمه ١٢٤ / ٦ ، زعموا من أن معنى كونه تعالى متكلمًا أنه متصّف بالكلام مع كونه عباره عن تلك الحروف المسموعه ١٢٤ / ٨ .

الخوارج

جوزوا مطلق الذنوب على الأنبياء ١٧٤ / ٢٠ ، ذهبوا إلى عدم وجوب الإمامه مطلقا ١٨٠ / ٢٣ .

خوارج نهروان

وقد قتله (- ذى التديه) أمير المؤمنين مع خوارج نهروان ١٩٤ / ١٦ .

الديصانيه

قالوا بوجود واجبين أحدهما خالق الخير والآخر خالق الشر ١٤٣ / ١٩ ، ذهبوا إلى أن خالق الخير هو التور وخالق الشر هو الظلمه ١٤٣ / ٢١ .

الزبيديه

ذهبوا إلى وجوب الإمامه على العباد عقلا ١٨٠ / ٢٢ ، الصالحيه منهم يوافقون أهل السنه في أن الإمامه تثبت ببيعه أهل الحل والعقد ١٨٦ / ٣ .

السحره إن جميع الحكماء حتى السحره اتفقوا على أن السحر لا تأثير له في شيء من السماويات ١٧٢ / ١٤ .

السوفسطائيه

إن ثبوت موجود ما في الخارج بديهي أولى لا يشك فيه عاقل ولا ينازعه إلا السوفسطائيه ٨٣ / ١٧ .

الشارحين

[شماره صفحه واقعي : ٢٧٥]

ص : ٢٧٥

إِنَّ الشَّارِحِينَ جَعَلُوا بَعْضَ تَكْ التَّصَوُّصِ مِنْ قَبِيلِ النَّصِّ الْمَتَوَاتِرِ ١٩٥ / ٦.

الشيعة الزاجية (مرجع ...)

أبو المظفر شاه طهماسب الحسيني الموسوي الصفوي ٦٨ / ٨.

الصالحية من الزيدية

يوافق أهل السنة في أَنَّ الإمامه تثبت ببيعه أهل الحَلِّ والعقد ١٨٦ / ٢.

الصحابه

أمير المؤمنين أعلم من جميع الصحابه ١٩٠ / ١٩ ، ... لرجوع الصحابه في وقائعهم إلى أمير المؤمنين ١٩١ / ٤ ، أنه أعلم الصحابه ١٩١ / ١٢.

العارفين

أشار بعضهم إلى أَنَّ إثبات الواجب لذاته بالدليل العقلي أمر مشكل جدًا ٨٥ / ١٢ ، نقل عن بعض المتصوفه أَنه تعالى يحلّ فيهم ١٣٢ / ٩ ، ... بعض المتصوفه القائلين بحلوله تعالى في العارفين ، ١٣٦ / ٤.

العجم

فَضَّلَ (- عمر) في القسمة والعطاء العرب على العجم ١٩٩ / ١٦.

العرب

... ردَّ اختصاصها (- الرساله) بالعرب كما زعمته اليهود والنصارى ١٩٦ / ٨ ، فَضَّلَ (- عمر) في القسمة والعطاء العرب على العجم ١٩٩ / ١٦.

العقلاء (جمهور ...)

إِنَّ هَذَا الْمَطْلَبَ (- نفى الشريك عنه تعالى) مِمَّا اتَّفَقَ عَلَيْهِ جُمْهُورُ الْعُقَلَاءِ ١٤٤ / ١٣ ، اتَّفَقُوا عَلَى أَنَّهُ تَعَالَى حَتَّى ١١٤ / ١.

العلماء

يردّون المتشابهات بالتأويل إلى ما علم صحته بالدليل ١٣٢ / ١٤ ، أجمعوا كآفه

[شماره صفحه واقعي : ٢٧٦]

ص: ٢٧٦

على وجوب معرفه الله تعالى ٧١ / ٢٠ ، العظماء منهم ذهبوا إلى أن أربعة من الأنبياء في زمره الأحياء ٢٠٥ / ١٨ .

العلماء الاماميه

كدعوى الإمامه وإظهار المعجزه على ما بينه العلماء الإماميه في كتبهم ٢٠٥ / ٦ .

العلماء من المحدثين والفقهاء

المختار عند بعضهم أن الإيمان هو التصديق بالجنان والإقرار باللسان والعمل بالأركان ٢١٢ / ٤ .

غلاه الشيعه

قد نقل عن بعضهم أنه تعالى حلّ في الأئمه المعصومين ١٣٢ / ١٧ .

الفرقه الناجيه

إجماعهم حججه عندنا ٧٢ / ٩ ، اتفقهم على أن المؤمن بالمعنى الأخص لا يكون مخلدا في النار ٧٧ / ١١ ، المختار عند أهل الحق منهم أن وجود الواجب عينه ٨٠ / ١١ ، المختار عندهم مذهب المعتزله (- في كلام الله تعالى) ١٢٤ / ١ .

الفصحاء

أتى النبي بالقرآن وتحدي به البلغاء والفصحاء ١٧٤ / ٣ .

الفقهاء

المتعارف عندهم إطلاق كلام الله على هذا المؤلف الحادث ١٢٤ / ١٩ ، حتى الكفار مكلفون بالشرائع إذا كانوا متمكّنين على العلم بها بالرجوع إلى الفقهاء ١٦٣ / ٥ .

الفلاسفه

الحدوث والقدم الدائمان من مصطلحاتهم ١٠٠ / ٧ . إن ذلك القول مذهب الفلاسفه وقد شتّع عليه المتأخرون ١١٢ / ١٤ ، ... كما في الصوره الجسميه الحاله في الهيولى المفتقره إليها في الوجود على رأى الفلاسفه ١٣١ / ٣ ، فسر العرض

[شماره صفحه واقعي : ٢٧٧]

ص: ٢٧٧

بأنه هو الحال في الموضوع ١٣١ / ٤ ، تعليق عدم الواجب بعدم العقل الأول على رأيهم ١٤٢ / ٢٠ ، ذهبوا إلى أن المؤثر في أفعال العباد قدرتهم على سبيل الإيجاب ١٥٥ / ١٨ ، المؤثر في أفعال العباد قدره العبد على سبيل الإيجاب على مذهبهم ١٥٦ / ٢٠ ، ومنهم على ما هو مذهب الفلاسفة ٢٠٦ / ٦ .

فلاسفة الاسلام

أطبّقوا على أنه تعالى مدرك أي سميع بصير ١١٧ / ١٤ .

الفلاسفة الالهيّين

القول بثبوت المعاد الزوّجانيّ وهو مذهبهم ٢٠٦ / ١٤ .

الفلاسفة الطبيعيّين

القول بعدم ثبوت شيء منهما (- المعاد البدنيّ والزوّجانيّ) مذهب القدماء منهم ٢٠٧ / ٢ .

القراء

المتعارف عند عامّتهم اطلاق كلام الله على هذا المؤلّف الحادث ١٢٤ / ١٩ أكثرهم كأبي عمرو وعاصم وغيرهما يستندون قراءتهم إليه ١٩٣ / ٧ .

الكاملين

بعضهم كأمر المؤمنين عليه السلام وعترته الطاهرين ١٣٢ / ١٩ .

الكترانيّيه

قالوا : كلامه تعالى من الألفاظ والحروف المنظومه المترتبه لا غير ١٢٢ / ٣ ، قالوا بحدوث كلامه تعالى ١٢٢ / ٤ ، معنى كونه متكلمًا عندهم كونه متّصفاً بالكلام ١٢٢ / ٧ ، اختاروا القياس الثاني واضطّروا إلى القدح في القياس الأول ١٢٢ / ١٥ ، منعوا كبرى القياس بناء على تجويزهم قيام الحوادث بذاته ١٢٢ / ١٦ ، زعموا من أن معنى كونه تعالى متكلمًا أنه متّصف بالكلام مع كونه عباره عن تلك الحروف المسموعه ١٢٤ / ٨ ، يجوزون قيام الحوادث به تعالى ١٣٦ / ١٠ ، خالفوا المعتزله

[شماره صفحه واقعي : ٢٧٨]

ص : ٢٧٨

والحكماء فى رؤيه الله ١٣٨ / ١٨ ، يوافقون الأشاعره فى تجويز أصل الزويه ويخالفونهم فى كيفياتها ١٣٩ / ٢.

المانويه

قالوا بوجود واجبين أحدهما خالق الخير والآخر خالق الشر ١٤٣ / ١٩ ، ذهبوا إلى أنّ خالق الخير هو التور وخالق الشر هو الظلمه ١٤٣ / ٢١.

المتأخرون

إنّ ذلك القول مذهب الفلاسفه وقد شنع عليه المتأخرون ١١٢ / ١٤ ، بعضهم فسّر المعجزه بثبوت ما ليس بمعناد أو نفى ما هو معناد ١٧١ / ٩.

بعض المتصوفه

قد نقل عن بعضهم أنّه تعالى يحلّ فى العارفين ١٣٢ / ٩ ، القائلين بعضهم بحلوله تعالى فى العارفين ١٣٦ / ٤.

المتكلمين

ذهب بعضهم إلى أنّ احتياج الممكن إلى المؤثر الحدوث وحده ٨٣ / ٤ ، يستدلّون على ثبوت الواجب المؤثر فى العالم بحدوث الأمر إما بحدوث الجوهر أو بإمكانها مع الحدوث ٨٣ / ٦ ، الدّور والتسلسل باطلان بناء على برهان التطبيق على رأيهم ١٠٤ / ٥ ، التسلسل على رأيهم هو وجود أمور غير متناهيه سواء كانت مترتبه أولا ٨٤ / ١٣ ، يقولون فى الواجب لذاته من أنّ وجوده زائد على ذاته ٨٤ / ٨ ، برهان التطبيق على رأيهم يجرى فى الأمور الغير المتناهيه الموجوده مطلقا ٨٦ / ١٩ ، أكثرهم لا- يقولون بالوجود الذّهنى ٨٧ / ١٥ ، المنكرين للوجود الذّهنى ٨٨ / ٣ ، الإشكال فى برهان التطبيق مشترك الورود بين جميع المتكلمين والحكماء ٨٨ / ٤ ، القائلين بإيجاب الفاعل ٩٩ / ٦ ، القدره بالمعنى المقصود مختلف فيها بين الحكماء والمتكلمين ٩٩ / ١٨ ، معنى القيام بالذات عندهم هو التحيز بالذات ١٠٠ / ١٨ ، إنّ جمهورهم حصروا التحيز فى الحركه والسكون ١٠١ / ١٢ ، فالصّواب أن يجاب بتناهى الجزئيات بناء على برهان التطبيق على رأيهم ١٠٢ / ٢١ ، التسلسل فى الأمور

[شماره صفحه واقعى : ٢٧٩]

ص: ٢٧٩

العدمية المتجدده محال على رأيهم ١٠٤ / ١٩ ، انّ علّه الاحتياج إلى المؤثر هي الحدوث وحده أو الإمكان مع الحدوث عندهم ١٠٦ / ١٦ ، مذهبهم أنّ شمول قدرته تعالى بجميع الممكنات بلا واسطه ١٠٦ / ١٥ ، قالوا أنّ الحياه صفة توجب صحّه العلم والقدرة ١١٤ / ٢ ، التسلسل في الأمور الموجوده في نفس الأمر محال على رأيهم ١١٥ / ٢٣ ، قالوا أنّهما (- كونه تعالى سميعا وبصيرا) صفتان زائدتان على العلم ١١٧ / ١٥ ، بعضهم كالأشعري والكعبيّ ١١٧ / ١٥ ، أنّه ليس بجسم ولا عرض عندهم ١٣٠ / ٨ ، الحيز عندهم الفراغ الموهوم الذي يشغله الجوهر ١٣٠ / ١٣ ، العرض على ما فسّره المتكلمون هو الحالّ في المتمكّن ١٣١ / ١ ، لم يقل بافتقار المحلّ إلى الحالّ ١٣١ / ٤ ، يمكن الاستدلال على نفس الجسميه والعرضيه على رأى المتكلمين ١٣١ / ١٥ ، إنّ اللّذه والألم مطلقا من الكيفيات النفسانيه عندهم ١٣٢ / ١٢ ، امتناع مطلق اللّذه لله تعالى مختلف فيه بين جمهور المتكلمين والحكماء ١٣٤ / ١٨ ، نفهم مطلق اللّذه عنه تعالى يحتمل أن يكون لعدم ورود الشّرع بذلك ، ١٣٤ / ١٩ ، ... بأن يكون اللّذات مقتضيا للحدث بانضمام الإراده على رأيهم ١٣٦ / ٢٢ ، التسلسل في الحوادث المتعاقبه باطل على رأيهم ١٣٦ / ١١ ، التسلسل باطل ببرهان التّطبيق والتّضاييف وغيرهما على رأيهم ١٣٨ / ١١ ، المشهور من الأدلّه العقليه على نفي الشّريك عنه تعالى بين المتكلمين برهان التّمانع ١٤٤ / ١٤ ، اتّفق على نفي الشّريك عنه تعالى جمهور العقلاء من المتكلمين والحكماء ١٤٤ / ١٣ ، تقدّم الوجوب على الوجود إنّما هو على تقدير مغايرتهما للذّات كما هو مذهبهم ١٤٧ / ١٥ ، المثل في اصطلاحهم هو المشارك في تمام الماهيه ١٤٨ / ١ ، الواجب على رأيهم ما كان ذاته مقتضيا لوجوده ١٤٨ / ١٢ ، ... على ما توهمه مثبتوا الحال منهم ١٤٩ / ١ ، من الأشاعره قالوا بصفات وجوديه أخرى كالبقاء والقدم واليد والوجه وغيرها ١٤٩ / ٩ ، بأن يعيد الله بدنه المعدوم ويعيد الرّوح إليه عند أكثرهم ٢٠٦ / ٦ ، جمهورهم النّافين للنّفس النّاطقه المجزّده ٢٠٦ / ١٢ ، ولو

[شماره صفحه واقعي : ٢٨٠]

بنى الكلام على انتفاء النفس الناطقة كما هو مذهب جمهورهم ٢٠٨ / ٢.

المتكلمين من الخوارج

نبينا معصوم من أول عمره إلى آخره خلافا لجمهورهم ١٧٦ / ١١.

المجسمه

خالفوا المعتزله والحكماء في رؤيه الله تعالى ١٣٨ / ١٨ ، يوافقون الأشاعره في تجويز أصل الزويه ويخالفونهم في كيفياتها ١٣٩ / ٢ ، والتعرض للجسميه تعريض للأشاعره بأنهم من المجسمه في الحقيقه ١٤٠ / ٨.

المجوس

يجوزون قيام كل صفه حادثه من صفات الكمال به تعالى ١٣٦ / ١١ ، قالوا بوجود واجبين أحدهما خالق الخير والآخر خالق الشر ١٤٣ / ١٩ ، ذهبوا إلى أن خالق الخير هو يزدان وخالق الشر أهرمن أي الشيطان ١٤٣ / ٢٠.

المحصّلين

المشهور بينهم من اعتبار تضمين أو تقدير في الكلام حتى يصحّ التعديده ب على ٧٨ / ٧.

المحققين

المختار عندهم لفظه الله علم للذات المقدسه المشخصه ٧٢ / ١٣ ، عندهم الإيمان غير الإسلام ٧٧ / ٤ ، الحقّ المختار عندهم الاستدلال بإمكان على ثبوت الواجب ٨٣ / ١٤ ، تصدّى لإبطال احتمال عدم حاجه الممكن الموجود إلى موجد مغاير ٨٥ / ٢ ، المختار عندهم أن علّه الحدوث علّه البقاء ٨٨ / ٢٣ ، حقّق بعضهم أنه لا مؤثّر في الحقيقه إلّا الله والوسائط شرائط وآلات ١٠٥ / ٢١ ، ذهبوا إلى أن الصفات عين الذات ١٠٧ / ١٢ ، ذكر بعضهم الفرق بين حصول الصوره في الذات المجزده وبين قيامها بها ١١١ / ٢٠ ، قال بعضهم نفى العلم بالجزئيات من حيث هي جزئيات لا يستلزم نفى العلم بها مطلقا ١١٢ / ١٩ ، التحقيق عندهم أن المعلوم

[شماره صفحه واقعي : ٢٨١]

ص : ٢٨١

حقيقه هو الوجه وإنما يوصف ذو الوجه بالمعالم بالعرض ١١٣ / ٢ ، استدلل بعضهم بأن إرادته تعالى لو كانت أمرا سوى الداعي والصارف يلزم التسلسل وتعّد القدماء ١١٧ / ٧ ، المختار عندهم أنّهما (- كونه تعالى سميعا وبصيرا) عبارتان من علمه تعالى بالمسموعات والمبصرات ١١٧ / ١٧ ، حَقَّق بعضهم بأن الافتقار إلى ما يستند إليه فلا ينافى الوجود الذاتى ١٢١ / ٧ ، ما استدلل به بعضهم من أنّ عموميه القدره يدل على ثبوت الكلام ، فيه نظر ١٢٣ / ١٣ ، المراد بالكلام الحروف المسموعه لا المتخيله كما اختاره بعضهم ١٢٤ / ٤ ، قال بعضهم فى شرح المواقف هذا الحمل لكلام الشيخ مما اختاره محمّد الشهرستانى ١٢٤ / ٥ ، الفرق فى ذلك بين الأدله الداله على صدق الكلام النفسى مما وقع من بعضهم ليس على ما ينبغى ١٢٨ / ٥ ، السبب القريب للذه اعتدال المزاج والألم سوءه عندهم ١٣٣ / ١٩ ، وافق بعضهم الحكماء فى إثبات اللذه العقليه له تعالى ونفى اللذه الحسيه عنه ١٣٤ / ١٠ ، القول بأنه لا- نزاع للنافين والمثبتين (- فى مسأله رويه الله تعالى) كما وقع من بعضهم ليس بظاهر ١٣٩ / ١٠ ، والصيفه التى يعتبر الوحده فيها فى الشرع على ما يستفاد من كلام بعضهم ثلاث ، ١٤٣ / ١٥ قال بعضهم أنّ قوله تعالى : (لَوْ كَانَ فِيهِمَا آلِهَةٌ إِلَّا اللَّهُ لَفَسَدَتَا) حججه إقناعيه ١٤٥ / ١٧ ، صرح بعضهم بأن اسماعيل من الرسل مع أنّه ليس له شرع جديد ١٧٠ / ١٣ ، العصمه عندهم لطف ١٧٥ / ٣ ، ظهر فساد قول بعضهم فى مسأله كون الإمام لطفًا وجوده ١٨١ / ٢٢ ، اختاروا عدم صحه التوبه عن معصيه دون معصيه ٢١٦ / ٨ .

المحقّقين من قدماء المعتزله ومتأخري الإماميه

مذهبهم القول بثبوتهما (- المعاد البدنى والروحانى) ٢٠٦ / ١٥ .

المخالفين

جمهورهم لا يقولون بوجوب العدل على الله ٧٢ / ٣ ، إنهم مع كونهم مسلمين خوارج

[شماره صفحه واقعى : ٢٨٢]

ص : ٢٨٢

عن ربه المؤمنين ٢٣ / ٧٦ ، ولهم هاهنا شبه أخرى لا تطول الكلام بإيرادها ٩ / ١٦٦ ، فيه (- وجوب عصمه النبي) رد عليهم ١٧٤ / ٢٠ ، جواز عاقبتهم الصغار الغير الخسيسه على الأنبياء ١٧٤ / ٢٢ ، اتفق جمهورهم على امتناع صدور الكبائر من الأنبياء بعد البعثة ١٧٦ / ١٧ ، ولهم فى جوابه (- استدلال بآيه إنما وليكم الله ...) كلمات شتى ١٩٥ / ١٩ ، الكلاله عندهم وارث لم يكن ولدا للمورث ولا ولدا له ١٩٨ / ١٧ ، روى من طريق المخالفين عن مسروق ٢٠٤ / ١٠ ، المروى عن بعضهم إن الإيمان هو التصديق بالجنان والإقرار باللسان ٢١٢ / ٢ .

المسلمين

لا يصح ولا يجوز شرعا جهل الأصول المذكوره على أحد منهم ٧٦ / ٩ ، إنما خص وجوب الأصول المذكوره بالمسلمين مع أنها واجبه على جميع المكلفين ٧٦ / ٢٢ ، المخالفين مع كونهم مسلمين خوارج عن ربه المؤمنين ٧٧ / ١ ، أطبقوا على أنه تعالى مدرك أى سميع بصير ١١٧ / ١٣ ، اتفق جميعهم على أنه تعالى متكلم ١٢٣ / ٦ ، اتفقوا على أن كلامه تعالى صادق ١٢٦ / ١٨ ، فهم (- امير المؤمنين وأولاده) أولى الأمر الذين أمر المسلمون بإطاعتهم مطلقا ١٩٧ / ٩ ، اتفق المسلمون كافة على وجوب المعاد البدنى ٢٠٧ / ٥ .

المشايخ

خرقتهم يرجع إليه (- على بن ابى طالب) ١٩١ / ١٢ .

مشايخ المحققين

شيوخ إطلاق المعجزه على كرامه الأئمه المعصومين عليهم السلام فى كلامهم ١٧١ / ١٧ .

المشبهه

اتفقوا على أنه تعالى فى جهه الفوق ٣٣ / ٧ .

المشركين

المخالف فى نفي الشريك عنه تعالى جميع المشركين من الوثنيه وغيرهم ١٤٣ / ١٨ .

[شماره صفحه واقعى : ٢٨٣]

ص : ٢٨٣

يكفى وجوب معرفته تعالى مطلقا فى إثبات وجوب النظر فى معرفته عقلا أو شرعا على ما هو المتنازع بين المعتزله والأشاعره ٧٥ / ١٠ ، أكثرهم ذهبوا إلى أنه تعالى لا يقدر على نفس مقدور العبد ١٠٥ / ١٤ ، لم يفرق جمهورهم بين التأثير فى صحته الوقوع والتأثير فى الوقوع ١٠٦ / ٢٢ ، إن المعدوم ليس بشيء خلافا للمعتزله ١٠٧ / ١٩ ، قال بعضهم إرادته تعالى هى صفة زايده مغاير للعلم القدره ١١٧ / ٤ قالوا بعضهم إرادته تعالى هى فى فعله تعالى العلم بما فيه من المصلحه وفى فعل غيره الأمر به ١١٧ / ٤ ، اختار جمهورهم قول اهل الحق فى إرادته تعالى ١١٧ / ٦ ، مذهب جمهورهم ان الوجوب الذاتى كما يدل على نفس البقاء يدل على نفي كونه صفة وجوديه زائده على الذات ١٢٠ / ٣ ، قالوا : كلامه تعالى من الألفاظ والحروف المنظومه المترتبه لا غير ١٢٢ / ٣ ، قالوا بحدوث كلامه تعالى ١٢٢ / ٤ ، معنى كونه متكلمًا عندهم كونه موجودا للكلام ١٢٢ / ٧ ، منعوا صغرى القياس بناء على أن كلامه ليس صفة قائمه به ١٢٢ / ١٦ ، لهم أن يمنعوا كبرى القياس الأول بناء على أنهم جوزوا كون صفاته تعالى حادثه من غير أن يكون قائمه به تعالى ١٢٣ / ٢ ، المختار عند الفرقة الناجيه مذهبهم (- فى كلام الله تعالى) ١٢٤ / ٢ ، اختاروا القياس الثانى واضطروا إلى القدح فى القياس الأول ١٢٢ / ١٥ ، أن الدليل الأول (- لأن الكذب قبيح بالضروره) من الأدله المعتزله ١٢٧ / ٧ ، مذهبهم أنه يستحيل عليه تعالى الرؤيه البصريه ١٣٨ / ١٨ ، منعوا الزويه فى البارى تعالى مطلقا ١٣٨ / ٢٢ ، الضروره قاضيه بامتناع الرؤيه البصريه بدون المواجهه على مذهبهم ١٣٩ / ٥ ، المختار عند اهل الحق مذهب المعتزله والحكماء (- فى مسأله رؤيه البارى تعالى) ١٣٩ / ١١ ، المختار عند اهل الحق مذهب المعتزله فى أفعال العباد ١٥٦ / ٤ ، قالوا إن الحسن والقبح عقليتان ١٥٢ / ١٠ ، سموا انفسهم أصحاب العدل والتوحيد ١٥١ / ٧ ، بعض المتكلمين منهم قالوا بصفات وجوديه أخرى كالبقاء والقدم

[شماره صفحه واقعى : ٢٨٤]

واليد والوجه وغيرها ١٤٩ / ٩ ، قال بعضهم بأحوال خمسه له تعالى ١٤٩ / ٧ ، المختار عند اهل الحقّ مذهبهم فى الحسن والقبح ١٥٢ / ٢٢ ، ذهبوا جمهورهم إلى أنّ المؤثّر فى أفعال العباد قدرتهم على سبيل الاختيار ١٥٥ / ١٨ ، المختار عند اهل الحقّ مذهبهم فى أنّه تعالى يفعل لغرض ١٦٠ / ١٨ ، ذهب إلى أنّه يجب تعليل أفعاله تعالى بالأغراض ١٦٠ / ١٥ ، المختار عند اهل الحقّ مذهبهم فى أنّه تعالى يترك القبيح ويفعل الواجب ١٥٩ / ١٨ ، قالوا أنّه تعالى يترك القبيح ويفعل الواجب ١٥٩ / ١٦ ، ذهب بعضهم إلى أنّ إعجاز القرآن لأسلوبه الغريب ١٧٤ / ٨ ، ذهب بعضهم إلى أنّ إعجاز القرآن للصّرفه ١٧٤ / ٩ ، أنكر بعضهم الصّراط ٢١٣ / ١٢ ، ذهب بعضهم إلى أنّ وجوب الأمر بالمعروف والنّهي عن المنكر عقلى ٢١٨ / ١ ، ذهب أكثرهم إلى وجوب الإمامه على العباد عقلا ١٨٠ / ٢٢ ، بعضهم يوافق اهل السّينه فى أنّ الإمامه تثبت ببيعه اهل الحلّ والعقد ١٨٦ / ٢ .

المفسرين

أنّه (-) إنّما وليكم الله ... نزل باتّفاق المفسّرين فى أمير المؤمنين ١٩٥ / ١٠ ، قول المفسّرين أنّ الآية (-) إنّما وليكم الله ... نزلت فى حقّه ١٩٦ / ١٨ ، إجماعهم على أنّ الآية (-) إنّما وليكم الله ... نزلت فى أمير المؤمنين حين تصدّق بخاتمه فى الصّلاه ١٩٦ / ٢٣ ، قال المفسّرون نزلت هذه الآية (-) وضرب لنا مثلا ... فى أبيّ ابن خلف ٢٠٩ / ٤ .

الملاحده

هم الذين ما لوا عن الإسلام إلى الكفر ١٥٣ / ٨ .

المليين (كافه ...)

أجمعوا على أنّه تعالى متكلّم ١٢٣ / ٦ .

المنطقتين

الدليل عندهم هو المركّب من قضيتين للتأدى إلى مجهول نظرى ٧٣ / ٢٠ .

[شماره صفحه واقعى : ٢٨٥]

ص: ٢٨٥

من جهل شيئاً من الأصول المذكوره خرج من ربقتهم ١١ / ٧٦ ، إنّ المخالفين مع كونهم مسلمين خوارج عن ريقه المؤمنين ١ / ٧٧ .

المؤيدين من عند الله بالنفوس القدسيه

لا يحتاجون في تلك المعارف إلى النظر ١٩ / ٧٥ .

المهاجرين

فضّل (- عمر) في القسمة والعطاء المهاجرين على الأنصار ١٦ / ١٩٩ .

النصارى

نقل عنهم أنه تعالى حلّ في عيسى ٩ / ١٣٢ ، القائلين بحلوله تعالى في المسيح ٣ / ١٣٦ ، ردّ اختصاصها (- رساله) بالعرب كما زعمته اليهود والنصارى ٨ / ١٩٦ ،

نقباء بنى اسرائيل

أوصيائي من بعدى بعدد نقباء بنى اسرائيل ٧ / ٢٠٣ ، أن يكون بعده اثني عشر خليفه عدد نقباء بنى اسرائيل ١٣ / ٢٠٤ .

الوثنيه

المخالف في نفى الشريك عنه تعالى جميع المشركين من الوثنيه وغيرهم ١٨ / ١٤٣ .

اليهود

... ردّ اختصاصها (- رساله) بالعرب كما زعمته اليهود والنصارى ٨ / ١٩٦ ، (يُقيّمُونَ الصَّلَاةَ) بمعنى يركعون في الصلاه لا كصلاه اليهود بلا ركوع ٢١ / ١٩٦ .

[شماره صفحه واقعي : ٢٨٦]

ص : ٢٨٦

الاعتقادات

صرح ابن بابويه في الاعتقادات بأن الصراط جسر جهنم ويمرّ عليه جميع الخلق ١١ / ٢١٢.

الفين

إنّ المصنّف (- العلامة الحلّي) ألّف كتابا في الإمامه وسماه ألفين ١٨ / ٢٠٠.

الألفيه

عبر فيها عن الصفات الثبوتيه والسلبيه بما يصحّ عليه ويمتنع ١١ / ٧٣.

الإنجيل

ما نقل عنه ممّا يدلّ على أنّ عيسى عليه السلام عبر عن الله تعالى بالأب وصرّح بحلوله فيه ... ١١ / ١٣٢، لحكمت بين أهل انجيل يانجيلهم ١ / ١٩١.

الباب الحادى عشر

فيما يجب على عامّه المكلفين ١ / ٦٩، ألحق به الباب الحادى عشر لبيان الاعتقادات (- ألحق العلامة الحلّي بكتاب مصباح المتهدّد) ٣ / ٦٩، وإنّما أورد بيان الاعتقادات فى الباب الحادى عشر ... ٦ / ٦٩، وجه إلحاقه بمختصر المصباح ١٥ / ٧٦.

بعض الشروح

[شماره صفحه واقعى : ٢٨٧]

ص: ٢٨٧

فى بعض الشّروح أنّه لا يجوز أن يكون الوجوب على تقدير اشتراك الواجبين فيه زائدا عليهما ١٤٧ / ٢٢ ، فتعيّن أن يكون هو (- حافظ الشّرع) الإمام كما فى بعض الشّروح
١٨٤ / ١٠ .

التجريد

الإمام يجب أن يكون معصوما ليكون فى عداد أدلّه الأفضليّه كما وقع فى التجريد ١٩٢ / ٧ .

التلويح

صرّح فيه بأنّ الإيمان من الأحكام الشّرعيه وإن لم يكن عمليا ٧٠ / ١٠ .

تنزيه الأنبياء

حقّق السّيد المرتضى عصمه الأنبياء فيه ١٧٦ / ٢٣ .

التوريه

لحكمت بين أهل التّوريه بتوريّتهم ١٩٠ / ٢٣ ، قال جندل قد وجدنا ذكرهم فى التّوريه ٢٠٣ / ١٧ .

الخطبه الموسومه بالشّقشقيه الشّقشقيه .

الدّروس

فيه أنّ كون المعروف والمنكر استقباليّين ٢١٧ / ١٤ .

رساله الالفيه الالفيه

الزبور

لحكمت بين أهل الزبور بزبورهم ١٩٢ / ١ .

الشرح المواقف

قال بعض المحقّقين فيه هذا الحمل لكلام الشّيخ مما اختاره محمد الشهرستاني ١٢٦ / ٥ ، يستفاد منه أنّ المانويّه والديصانيّه ذهبوا إلى أنّ خالق الخير هو النور وخالق الشر هو
الظلمه ١٤٣ / ٢١ ، فعل التّائم والساهى وأفعال البهائم لا يوصف

[شماره صفحه واقعى : ٢٨٨]

ص: ٢٨٨

بالحسن والقيح كذا في شرح المواقف ١٥٢ / ٦ ، وفي أفعال الصبيان خلاف ، كذا في شرح المواقف ١٥٢ / ٦ .

الشروح (- شروح باب الحادى عشر) - بعض الشروح .

الشفاء

أن يجمعوا بين الشريعة والحكمه على ما يستفاد من كلامه فى الشفاء ٢٠٩ / ١٨ .

الشقشقيه

كفاك شاهدا صادقا فى هذا المعنى خطبته الموسومه بالشقشقيه فى نهج البلاغه ١٩٣ / ١٧ .

الفرقان (- القرآن)

لحكمت بين أهل الفرقان بفرقانهم ١٩١ / ١ .

فى تحقيق الكلام النفسى

لصاحب المواقف ١٢٥ / ١٨ .

القرآن

كالفاظ القرآن بالنسبه إلى الحافظ ١٢٦ / ١١ ، وفيه من أن الله تعالى يقضى بين عباده بالحق ١٦٨ / ٥ ، إن النبى أظهر المعجزه كالقرآن ١٧٢ / ٥ .

كتب الأصول

يحصل (- مرتبه الاجتهاد) باجتماع شرائطها المشهوره المسطوره فى كتب الأصول ١٨٤ / ٢٣ .

الكتب الالهيه

انه (- ما نقل عن الإنجيل) من قبيل المتشابهات وهى كثيره فى الكتب الالهيه ١٣٢ / ١٤ .

كتب السير

من غزوات النبى على ما اشتهر وتقرّر فى كتب السير ١٩٢ / ١٣ .

مختصر المصباح

[شماره صفحه واقعى : ٢٨٩]

ص : ٢٨٩

فهذا مفتاح للباب الملحق بمختصر المصباح ٩ / ٦٧ ، وجه إلحاق الباب الحادى عشر به ١٦ / ٧٦ .

مصباح المتهجد

الذى ألفه الشيخ ابو جعفر الطوسى قدس سره فى أعمال السنه من العبادات ١ / ٩٦

مفتاح الباب

الملحق بمختصر المصباح ٩ / ٦٧ .

المواقف

ما قال صاحب المواقف من أنّ صدق النبى لا يتوقف على صدق كلامه منظور فيه ١٢ / ١٢٧ ، إنّ صاحب المواقف جعل الاستدلال بكون الحلول هو الحصول على سبيل التبعيه ٣ / ١٣٢ .

نهايه الاقدام

هذا الحمل لكلام الشيخ مما اختاره محمد الشهرستانى فى كتاب المسمى بنهايه الأقدام ٦ / ١٢٦ .

نهج البلاغه

... وافصحهم لسانا على ما يشهد به كتاب نهج البلاغه ٥ / ١٩٣ ، وكفاك شاهدا صادقا فى هذا المعنى خطبته الموسومه بالشقشقيه فى نهج البلاغه ١٧ / ١٩٣ .

[شماره صفحه واقعى : ٢٩٠]

ص: ٢٩٠

احد

لم يبلغ أحد درجته في غزاه بدر وأحد ... ١٢ / ١٩٢.

اهواز

وقد أسلم (- هرمرزان ملك اهواز) بعد ما أسر في فتح اهواز ٩ / ٢٠٠.

بدر

لم يبلغ أحد درجته في غزاه بدر واحد ... ١٢ / ١٩٢.

تبوك

استخلاف النبي لأمر المؤمنين على المدينة في غزوه تبوك ١٤ / ١٩٦.

حنين

لم يبلغ أحد درجته في غزاه ... وخبير وحنين ١٢ / ١٩٢.

خبير

لم يبلغ أحد درجته في غزاه ... وخبير وحنين ١٢ / ١٩٢ ، قال النبي في غزاه خبير : لأسلمن الرايه غدا رجلا ... ١٥ / ١٩٢ ، ... فلما ثبت عنه (- على ابن أبي طالب) من قلع باب خبير ورميه أذرعاً ١٩ / ١٩٣.

ربذه

ضرب (- عثمان) أبا ذر ونفاه إلى ربذه ٧ / ٢٠٠.

الشام

[شماره صفحه واقعی : ٢٩١]

ص : ٢٩١

ولِي (- عثمان) معاويه بالشَّام فظهر منه الفتن العظيمه ٢٠٠ / ٣.

صَفَّين

... ورفع الصَّخره العظيمه عن القلب حين توجَّهه (- على بن أبي طالب) إلى صَفَّين ١٩٣ / ٢١.

غدِير خم

وهو موضع بين مكَّه والمدينه بالجحفه ١٨٨ / ٢.

فدك

وهي قرية بخيبر ١٩٧ / ٢٣، طالت المنازعه بينهما (- سيده نساء العالمين) وبين أبي بكر في فدك ١٩٩ / ٢١، وأتَّفقا (- أبو بكر وعمر) في منعها (- سيده نساء العالمين) عن فدك ١٩٩ / ٢٣.

الكوفه

ومخاطبته (- على بن أبي طالب) الثَّعبان على منبر الكوفه ١٩٣ / ٢٠، استعمل (- عثمان) سعد بن الوَقَّاص على كوفه فظهر منه ما أخرج به أهل الكوفه ٢٠٠ / ٣.

المدينه

غدِير خم وهو موضع بين مكَّه والمدينه بالجحفه ١٨٨ / ٣، استخلاف النَّبِيِّ لِأَمِيرِ الْمُؤْمِنِينَ على المدينه في غزوه تبوك ١٩٦ / ١٤، إِنَّ مَقْصُودَ النَّبِيِّ بِهِمْ (- أبي بكر وعمر وعثمان) عن المدينه ١٩٧ / ١٩.

مكَّه

غدِير خم وهو موضع بين مكَّه والمدينه بالجحفه ١٨٨ / ٣.

نجران

دعا رسول الله وفد نجران إلى المباحله ١٩٠ / ٤.

[شماره صفحه واقعي : ٢٩٢]

ص: ٢٩٢

سرشناسه : قائمی، اصغر، ۱۳۳۶ -

عنوان و نام پدیدآور: اصول اعتقادات در چهل درس / تهیه و تنظیم اصغر قائمی.

مشخصات نشر : قم : نشر ادباء، ۱۳۹۴.

مشخصات ظاهری : ۲۴۰ ص

موضوع : شیعه -- عقاید

رده بندی کنگره : ۵/۱۱/۲۱۱/۵BP/ق۲الف ۶ ۱۳۹۴

رده بندی دیویی : ۲۹۷/۴۱۷۲

شماره کتابشناسی ملی : ۴۹۵۲۴۴۷

توضیح :

کتاب «اصول اعتقادات در چهل درس»، اثر اصغر قائمی، یک دوره کلیات اصول دین، توحید، عدل، نبوت، امامت و معاد است، این کتاب با زبانی ساده و به دور از پیچیدگی، در صدد تبیین مسایل اعتقادی برآمده است.

این کتاب در قالب چهل درس، به همراه تمرین هایی متناسب با آن تالیف شده تا بتواند درسنامه ای برای سطح ابتدایی و نخستین آموزش اعتقادات شیعه باشد. درس های این کتاب در عین سادگی، همراه با استدلال عقلی و تبیین روایات است که در نتیجه برای سطح عمومی جامعه که می خواهند در اعتقادات خود از تقلید به تحقیق ابتدایی رسند مناسب است.

ص: ۱

اشاره

[شماره صفحه واقعی : ۱]

ص: ۲۹۳

بسم الله الرحمن الرحيم

وبه نستعين ، الحمد لله رب العالمين و صلى الله على سيدنا محمد وآله الطيبين الطاهرين ، سيما بقيه الله فى الارضين ولعنه الله على اعدائهم و مخالفهم اجمعين من الآن الى قيام يوم الدين .

اصول عقايد پايه و اساس دين اسلام است، اعتقادات هر مسلمانی بايد از راه دليل و برهان باشد از همين رو دانشمندان بزرگ اسلامى از قرن‌ها قبل تا کنون به تبیین و تشریح مسائل عقیدتی پرداخته و آثاری ارزشمند به یادگار گذاشته اند.

حقیر بیش از ده سال است در مدارس تحت برنامه مدیریت حوزه علمیه قم به تدریس اصول عقاید مشغول هستم، در این مدت جزوه ای از توحید تا معاد تهیه کرده و در اختیار محصلین قرار می دادم برای تهیه این جزوه بسیاری از کتابهای عقاید قدیم و جدید را مورد بررسی قرار داده و از آنها مطالبی که مناسب حال طلاب جوان بود گلچین کردم.

این جزوه بارها مورد تجدید نظر قرار گرفت و نواقص آن در حد امکان بر طرف گردید تا اینکه بعضی از مدیران مدارس علمیه و اساتید و دوستان و بسیاری از طلاب پیشنهاد چاپ آنرا داشتند، اکنون بحمد الله آن پیشنهاد عملی شده و این کتاب در چهل درس با ویژگیهای زیر عرضه می گردد امید است مورد قبول حضرت بقیه الله الاعظم - عجل الله تعالی فرجه

[شماره صفحه واقعی : ۵]

ص: ۲۹۷

۱- چون در تدوین این مجموعه دهها کتاب اعتقادی قدیم و جدید مورد بررسی قرار گرفته و از آنها استفاده شده است سعی شده که امتیازات هر کدام را داشته و از پیچیدگیها و مشکلات آنها به دور باشد.

۲- درسهای این کتاب در عین اینکه ساده و قابل فهم برای عموم می باشد در مباحث مختلف همراه با استدلالهای عقلی و نقلی است و در نتیجه برای جوانانی که می خواهند در عقاید از تقلید به تحقیق برسند کافی بوده ملال آور و سنگین نیست.

۳- این کتاب نتیجه چندین سال تجربه و تدریس برای طلاب جوان بوده و می تواند مورد استفاده در کلاسهای و سوژه جالبی برای مبلغین در ایام تبلیغ باشد.

۴- در این مجموعه سعی شده به سؤالاتی که احیاناً در رابطه با هر یک از اصول پنجگانه اعتقادی پیش می آید پاسخ داده شده و برای بهتر آموختن در پایان هر درس سؤالات مربوطه طرح شده است.

۵- در پایان ذکر این نکته ضروری است که در این مجموعه از کتابهای فراوانی که نام آنها در پی خواهد آمد استفاده شده و در مواردی عبارات برخی از آنها عیناً آمده است که مرهون و مدیون زحمات آنها هستم، از اساتید و دانش پژوهان محترم تقاضا دارم با انتقادات و پیشنهادات سازنده خود اینجانب را مورد لطف قرار داده تا در چاپهای بعدی مورد توجه قرار گیرد. و ما توفیقی الا بالله علیه توکل و الیه انیب.

حوزه علمیه قم - اصغر قائمی.

[شماره صفحه واقعی : ۶]

اشاره

اهمیت و ارزش هر علمی بستگی به موضوع آن دارد و در میان تمام علوم علم اعتقادات شریف ترین و با ارزش ترین موضوع را دارد.

اساس و زیر بنای تمام حرکات مادی و معنوی هر انسانی اصول عقاید اوست که اگر سالم و صحیح، قوی و بی عیب باشد اعمال و حرکات، افکار و بینش های مختلف او صحیح و شایسته خواهد بود.

بنابراین کیفیت و کمیت توجه هر انسانی به فروع دین (که برنامه های عملی اسلام است) بستگی به میزان اعتقاد وی به اصول دین دارد. از طرف دیگر در میان اصول اعتقادی مساله خداشناسی از اهمیت و شرف خاصی برخوردار است، زیرا اساس و ریشه همه مسائل عقیدتی و هسته مرکزی تمام افکار جهان بینی انسان موحد، خداشناسی اوست.

قال الصادق علیه السلام: لَوْ يَعْلَمُ النَّاسُ مَا فِي فَضْلِ مَعْرِفَةِ اللَّهِ عَزَّ وَجَلَّ مَا مَرَدُوا أَعْيُنَهُمْ إِلَى مَا مَتَّعَ اللَّهُ بِهِ الْأَعْدَاءَ مِنْ زَهْرَةِ الْحَيَاةِ الدُّنْيَا وَ نَعِيمِهَا وَ كَانَتْ دُنْيَاهُمْ أَقْلَ عِنْدَهُمْ مِمَّا يَطَّوْنَهُ بِأَرْجُلِهِمْ « اگر مردم می دانستند که شناخت خدا چقدر با ارزش است به شکوفه های رنگین دنیا چشم نمی دوختند و دنیا نزد آنان بی ارزشتر از خاک بود »(۱).

---

(۱) وافی، جلد ۱۰، صفحه ۴۲.

[شماره صفحه واقعی : ۷]

با این مقدمه کوتاه اهمیت بحث در اصول عقاید به ویژه اصل توحید روشن می شود، لیکن پیش از آنکه مبحث توحید را آغاز کنیم فواید و نتایج اعتقاد به دین را بیان می کنیم.

آثار اعتقاد به دین

۱- «دین به زندگی محتوی می دهد»، اگر دین را از زندگی جدا کنیم جز پوچی و سرگردانی و تکرار، چیزی نمی یابیم.

۲- «دین رفع تحیر می کند»، تحیر از اینکه: کجا بودم - کجا هستم - برای چه هستم - به کجا میروم. قال علی علیه السلام: رحم الله امرء ... علم من أين و فی أين و إلى أين. حضرت علی علیه السلام فرموده: خداوند رحمت کند کسی را که بداند کجا بوده و کجا هست و کجا خواهد رفت.

۳- «انسان ذاتا تشنه و عاشق کمال است و تنها دین است که انسان را به کمال واقعی هدایت می کند.»

قال الباقر علیه السلام: الكَمَالُ كُلُّ الكَمَالِ التَّفَقُّهُ فِي الدِّينِ وَ الصَّبْرُ عَلَى النَّائِبَةِ وَ تَقْدِيرُ الْمَعِيشَةِ «امام باقر علیه السلام فرمود: کمال کامل در بصیرت در دین و صبر بر مشکلات و اقتصاد در امور زندگی است».(۱)

۴- «آرامش روانی تنها در پناه دین است»، انسان فاقد دین همیشه همراه با اضطراب، ترس، ناراحتی، پریشانی و سرگردانی می باشد. اگر توجهی به آمارهای جهانی کنیم بیشترین بیماریهای روانی و عصبی در جامعه هایی است که در آنها از دین خیری نیست. الَّذِينَ آمَنُوا وَلَمْ يَلْبِسُوا إِيمَانَهُمْ بِظُلْمٍ أُولَئِكَ لَهُمُ الْأَمْنُ وَهُمْ مُهْتَدُونَ «آنها که ایمان آوردند خود

---

(۱) منتهی الامال، کلمات امام باقر علیه السلام.

[شماره صفحه واقعی : ۸]

را با ستم آلوده نکردند آرامش و امنیت برای آنهاست و آنها ره یافتگانند» (۱).

۵- «تلاش و امید در پناه دین»، آنگاه که حوادث سخت و پیچیده در زندگی انسان رخ می دهد و همه درها را به روی خود بسته می بیند و در برابر مشکلات احساس ضعف و ناتوانی می کند تنها ایمان به مبدا و معاد است که به یاری او شتافته و به او نیرو می دهد و در این هنگام می فهمد که تنها نیست و تکیه گاهی بزرگ دارد، پس با عشق و امید به تلاش و کوشش ادامه می دهد و بر سختیها چیره می شود. بنابراین ایمان به مبدا و معاد تکیه گاه بزرگی برای انسان و مایه استقامت و پایداری اوست و از همین رو رسول گرامی اسلام می فرماید: المومن کالجبل الراسخ لا تحرکه العواصف «مومن همانند کوه استوار است که او را بادهای سخت حرکت نمی دهد».

چند حدیث از حضرت علی علیه السلام در فواید دین

(۲)

۱- الدِّينُ أَقْوَى عِمَادٍ «دین قوی ترین تکیه گاه است».

۲- صَيَانَةُ الْمَرْءِ عَلَى قَدْرِ دِيَانَتِهِ «حفظ شدن انسان به مقدار دیانت اوست».

۳- الدِّينُ أَفْضَلُ مَطْلُوبٍ «دین بهترین طلب شده است».

۴- اجْعَلِ الدِّينَ كَهْفِكَ «دین را پناهگاه خودت قرار ده».

۵- الدِّينُ يَصُدُّ عَنِ الْمَحَارِمِ «دین انسان را از گناهان باز می دارد».

۶- سَبَبُ الْوَزَعِ صِحَّةُ الدِّينِ «درستی دین باعث پرهیزکاری است».

۷- يَسِيرُ الدِّينِ خَيْرٌ مِنْ كَثِيرِ الدُّنْيَا «مقدار کمی از دین، از دنیای فراوان

---

(۱) سوره انعام، آیه ۸۲.

(۲) غرر و درر، جلد ۷، واژه دین.

[شماره صفحه واقعی : ۹]

۸- من رزق الدین فقد رزق خیر الدنیا و الاخره «به هر کس دین روزی شد همانا خیر دنیا و آخرت داده شده است».

۹- الدِّینُ نُورٌ «دین نور است».

۱۰- نِعْمَ الْقَرِینُ الدِّین «دین همراه خوبی است».

دین و تامین عدالت اجتماعی

حقیقتاً قلم و بیان از تبیین آثار شناخت خداوند و نقش آن در زندگی فردی اجتماعی انسان ناتوان است و اگر انسان ارزش این شناخت را به درستی بدانند به هیچ چیزی جز آن نمی اندیشد.

از امام رضا علیه السلام پرسیدند فلسفه عقیده به خدا و پیغمبران و امامان و آنچه از جانب او آمده چیست؟ حضرت فرمودند:

لِعَلِّمْ كَثِيرًا مِنْهَا أَنَّ مَنْ لَمْ يُقَرِّ بِاللَّهِ عَزَّ وَ جَلَّ لَمْ يَجْتَنِبْ مَعَاصِيَهُ وَ لَمْ يَنْتَهَ عَنِ اِرْتِكَابِ الْكِبَائِرِ وَ لَمْ يُرَاقِبْ أَحَدًا فِيمَا يَشْتَهِي وَ يَشْتَلِذُ مِنَ الْفَسَادِ وَ الظُّلْمِ... (۱)، « علت‌های بسیاری دارد یکی از آنها این است که کسی که معتقد به خدا نیست از گناهان اجتناب نمی کند و مرتکب معصیتهای بزرگ می شود و در انجام هر ظلم و فسادی که برایش لذت بخش است از هیچ کسی حساب نمی برد».

طبیعی است کسی که اعتقاد به خدا و قیامت ندارد، عدالت - برابری - ایثار - از خود گذشتگی و بطور کلی همه مسائل اخلاقی از نظر او پوچ و بی محتوی و خالی از مفهوم است، برای چنین فردی فرقی بین ظالم و عادل - نیکوکار و جنایتکار نیست زیرا در نظر او همه با

---

(۱) میزان الحکمه، واژه معرفت.

[شماره صفحه واقعی : ۱۰]

مرگ به یک نقطه مساوی می‌رسند، پس چه چیزی می‌تواند مانع این انسان از فساد و هوسرانی باشد؟ در نتیجه اعتقاد به خدا و قیامت باعث می‌شود انسان خود را در برابر هر حرکتی مسئول بداند، انسان معتقد باور دارد که کوچک‌ترین عمل زشت و زیبای او حساب دارد. فَمَنْ يَعْمَلْ مِثْقَالَ ذَرَّةٍ خَيْرًا يَرَهُ وَمَنْ يَعْمَلْ مِثْقَالَ ذَرَّةٍ شَرًّا يَرَهُ (۱) «هر کس به اندازه ذره‌ای خوبی یا بدی کند آنرا خواهد دید».

این اعتقاد زمینه‌ساز عدالت اجتماعی است اینجاست که باید‌ها و نیاید‌های اخلاقی معنا پیدا می‌کند و معتقدین به دین انسانهایی ایثارگر - متقی و پرهیزکار - جدی و کوشا خواهند بود.

چرا بسیاری از مسلمانان به نتایج فوق‌نرسیده اند؟

پس از بیان مباحث گذشته و نتایج و فوایدی که برای دین و اعتقاد به آن بیان کردیم این سوال مطرح می‌شود که اگر دین به زندگی محتوی می‌دهد و انسان را از تحیر و سرگردانی نجات می‌دهد و سبب کمال و سعادت است و اگر دین موجب آرامش و زمینه‌ساز عدالت اجتماعی است پس چرا بیشتر مسلمانان به این نتایج نرسیده‌اند؟

جواب این سوال را با روایتی از امیرالمومنین علیه‌السلام بیان می‌کنیم که فرمودند: **إِلْيَمَانُ إِفْرَازٌ بِاللِّسَانِ، وَ مَعْرِفَةٌ بِالْقَلْبِ، وَ عَمَلٌ بِالْجَوَارِحِ (۲)**، «ایمان اقرار به زبان و شناخت قلبی و عمل با اعضا و جوارح است».

روشن است که دین و ایمان اغلب مسلمانان از مرحله اول تجاوز نکرده و در نتیجه ایمان زبانی بدون معرفت و بدون عمل اثر و فایده‌ای

---

(۱) سوره زلزله، آیه ۷ و ۸.

(۲) بحار الانوار، جلد ۶۶، صفحه ۶۸.

[شماره صفحه واقعی: ۱۱]

ندارد و به فرمایش امام صادق علیه السلام: ...وَلَا مَعْرِفَةَ إِلَّا بِعَمَلٍ فَمَنْ عَرَفَ دَلَّتْهُ الْمَعْرِفَةُ عَلَى الْعَمَلِ وَمَنْ لَمْ يَعْمَلْ فَلَا مَعْرِفَةَ... ، شناخت و معرفت نیست مگر با عمل و هر کس معرفت پیدا کرد به عمل راهنمایی می شود پس هر کس عمل ندارد معرفت ندارد(۱).

در نتیجه ، آن فواید و آثار هنگامی ظاهر می شود که ایمان به قلب رسیده و از قلب بوسیله عمل در جوارح و اعضا ظاهر شود.

تمرین

۱- چرا بحث در اصول دین اهمیت دارد؟

۲- آثار اعتقاد به دین را بطور فشرده بیان کنید؟

۳- فلسفه عقیده به خدا و پیامبران و امامان چیست؟

۴- چرا جوامع مذهبی به آثار و فواید دین نرسیده اند؟

---

(۱) اصول کافی، باب کسی که ندانسته عمل کند (حدیث دوم).

[شماره صفحه واقعی : ۱۲]

ص: ۳۰۴

اشاره

فطرت در لغت به معنای سرشت یا طبیعت و در اصطلاح به معنای غریزه معنوی هر انسان می باشد، انسان دارای دو نوع غریزه است:

۱- غرایز مادی که برای تامین احتیاجات مادی در درون انسان نهفته است مانند حب ذات، تشنگی، گرسنگی، ترس، امید و ...

۲- غرایز معنوی مانند کمال طلبی، نوع دوستی، ایثار و از خود گذشتگی، احسان و شفقت، و بالاخره وجدان اخلاقی، که این غرایز در وجود انسان برای عبور از مرز حیوانیت و رسیدن به کمال واقعی نهاده شده است.

فطرت یا غریزه معنوی

غریزه معنوی یا فطرت یعنی آنچه را انسان خود می یابد و نیاز به فراگیری در مورد آن ندارد.

فطرت یکی از منابع الهام بخش معرفت و شناخت است، گاهی از این منبع شناخت به قلب نیز تعبیر می شود و با عقل که مرکز تفکر و ادراکات نظری است تفاوت روشنی دارد و همه اینها شاخه های یکی درخت و ثمره های شجره مبارکه روح انسان هستند.

[شماره صفحه واقعی : ۱۳]

ص: ۳۰۵

این فطرت معنوی در وجود هر انسانی هست فقط گاهی حجابهای ظلمانی مانع بروز آن می شود و بعثت انبیاء و آمدن امامان معصوم برای رفع این حجابها و رشد این فطرت الهی بوده است و گرنه هر انسانی با فطرت پاک توحیدی به دنیا می آید. فَأَقِمَّ وَجْهَكَ لِلدِّينِ حَنِيفًا فِطْرَتَ اللَّهِ الَّتِي فَطَرَ النَّاسَ عَلَيْهَا لَا تَبْدِيلَ لِخَلْقِ اللَّهِ - وَ ذَلِكَ الدِّينُ الْقَائِمُ وَلَئِنْ أَكْثَرَ النَّاسِ لَمَا يَعْلَمُونَ (۱) «ملتزم و پذیرا باش دین حقی که خداوند آفرینش انسانها را بر اساس آن قرار داده است که هیچ تبدیل و دگرگونی در آفرینش خداوند نیست این است دین و آیین محکم ولی اکثر مردم نمی دانند».

فطرت در روایات

قال رسول الله صلى الله عليه وآله وسلم: كُلُّ مَوْلُودٍ يُوَلَّدُ عَلَى الْفِطْرَةِ حَتَّىٰ يَكُونَ أَبَوَاهُ يَهُودًا نَهَ وَيُنصِّرَانِهِ (۲) رسول خدا صلی الله علیه وآله وسلم فرمود هر نوزادی بر فطرت (توحید و اسلام) متولد می شود و این فطرت همچنان هست تا پدر و مادر او را به آیین یهود یا نصرانیت بار آورند.

عَنْ زُرَّارَةَ قَالَتْ: سَأَلْتُ أَبَا عَبْدِ اللَّهِ عَلَيْهِ السَّلَامُ عَنْ قَوْلِ اللَّهِ عَزَّ وَجَلَّ: فَطَرَتِ اللَّهُ النَّاسَ عَلَى الْفِطْرَةِ الَّتِي فَطَرَ اللَّهُ النَّاسَ عَلَيْهَا ، قَالَ فَطَرَهُمْ جَمِيعًا عَلَى التَّوْحِيدِ. (۳) زراره می گوید از امام صادق علیه السلام از تفسیر قول خدای عزوجل (فَطَرَتِ اللَّهُ... پر سیدم، حضرت فرمودند: خداوند همه را بر فطرت خداشناسی آفرید.

از امام صادق علیه السلام سوال شد مقصود از فطرت در آیه مذکور چیست؟ حضرت فرمودند: مقصود اسلام است که وقتی خداوند پیمان بر توحید

---

(۱) سوره روم، آیه ۳۰.

(۲) بحار الانوار، جلد ۳، صفحه ۲۸۱.

(۳) همان منبع، صفحه ۲۷۸.

[شماره صفحه واقعی : ۱۴]

و شناسایی خود را از بشر گرفت نیاز به دین را هم در وجودشان قرار داد. (۱)

عَنْ عَلِيِّ بْنِ مُوسَى الرَّضَا صَلَوَاتُ اللَّهِ عَلَيْهِ عَنْ أَبِيهِ عَنْ جَدِّهِ مُحَمَّدِ بْنِ عَلِيٍّ بْنِ الْحُسَيْنِ عَلَيْهِمُ السَّلَامُ فِي قَوْلِهِ: فَطَرَتِ اللَّهُ الَّتِي فَطَرَ النَّاسَ عَلَيْهَا قَالَ: هُوَ لَا إِلَهَ إِلَّا اللَّهُ مُحَمَّدٌ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَآلِهِ وَسَلَّمَ عَلِيُّ أَمِيرُ الْمُؤْمِنِينَ عَلَيْهِ السَّلَامُ إِلَى هَاهُنَا التَّوْحِيدِ. (۲) «امام رضا علیه السلام از پدرشان و ایشان از جدشان امام باقر علیه السلام نقل کرده که فرموده مقصود از (فَطَرَتِ اللَّهُ...) لا-اله الا-الله محمد رسول الله صلى الله عليه وآله وسلم على امير المؤمنين عليه السلام است.» یعنی اعتقاد کامل به توحید، باورمندی به پیامبر اکرم صلى الله عليه وآله وسلم و امامت و ولایت علی علیه السلام را در بر دارد.

ابو بصیر از امام باقر علیه السلام نقل کرده که فرمودند منظور از آیه فَأَقِمَّ وَجْهَكَ لِلدِّينِ حَنِيفًا ولایت است. (۳)

در نتیجه می بینیم هر انسانی در وجود خود احساس نیاز به آفریدگار می کند و این حالتی است که خداوند در سرشت و فطرت انسانها قرار داده است این مساله ای است که حتی دانشمندان غیر مسلمان هم به آن اعتراف کرده اند که به نمونه هایی از آن اشاره می کنیم.

فطرت مذهبی در کلمات دانشمندان

یک عقیده و مذهب بدون استثنا در همه وجود دارد... من آنرا احساس مذهبی آفرینش نام می گذارم... در این مذهب انسان کوچک بودن آرزوها و هدفهای بشری، عظمت و جلالی که در ماورای این امور و

---

(۱) همان منبع، صفحه ۲۷۸، حدیث ۷.

(۲) همان منبع، صفحه ۲۷۷.

(۳) همان منبع، صفحه ۲۷۷.

[شماره صفحه واقعی: ۱۵]

پدیده ها نهفته است حس می کند. (انیشیتین)(۱)

***

دل دلایلی دارد که عقل را به آن دسترسی نیست. (پاسکال)(۲)

***

من به خوبی می پذیرم که سرچشمه زندگی مذهبی دل است... (ویلیام جیمز)(۳)

***

اسلاف ما از آن موقع به درگاه خداوند سر فرود آورده بودند که حتی برای خدا نام هم نتوانسته بودند بگذارند. (ماکس مولر) (۴)

***

حقیقتا چنین به نظر می رسد که احساس عرفانی جنبشی است که از اعماق فطرت ما سرچشمه گرفته است و یک گزینه اصلی است... انسان همچنانکه به آب و اکسیژن نیازمند است به خدا نیز محتاج است. (الکسیس کارل)(۵)

***

انسان درک می کند که احتیاج به آب و غذا دارد همچنین روح ما درک می کند که احتیاج فراوانی به غذای روح دارد، این احساس عبارت است از دینی که اولین انسان به آن هدایت شد. دلیل این مطلب اینکه: اگر بچه ای را از وحشی ترین اقوام دنیا بگیریم و او را آزاد بگذاریم که هر گونه که می خواهد زندگی کند و حتی هیچ دینی به او تلقین نکنیم وقتی بزرگ

---

(۱) دنیایی که من می بینم، صفحه ۵۳.

(۲) سیر حکمت در اروپا، صفحه ۱۴.

(۳) همان منبع، صفحه ۳۲۱.

(۴) مقدمه نیایش، صفحه ۳۱.

(۵) نیایش، صفحه ۲۴ و ۱۶.

[شماره صفحه واقعی : ۱۶]

ص: ۳۰۸

شد و کامل گشت مشاهده می کنیم که دنبال گمشده ای می گردد و دائماً روی اصل غریزه و اندیشه فطرتش به این طرف و آن طرف می زند تا در مغز خود چیزی تصور کند که ما آن را عقیده یا دین می نامیم. (سقراط حکیم)

شورش عشق تو در هیچ سری نیست که نیست

منظر روی تو زیب نظری نیست که نیست

نه همین از غم تو سینه ما صد چاک است

داغ تو لاله صفت، بر جگری نیست که نیست

انقطاع و ظهور فطرت

از آیات و روایات بسیار روشن می شود که هنگام اضطرار و انقطاع از ما سوی الله هر انسانی به خداوند قادر متعال توجه پیدا می کند و فطرتا خود را نیازمند به آن وجود بی نیاز می بیند و اگر در هر زمان این حالت پیدا شود انسان می یابد که بین او و معبودش فاصله نیست. (۱)

امیر المومنین علیه السلام در تفسیر کلمه (الله) می فرماید: هُوَ الَّذِي يَتَأَلَّهُ إِلَيْهِ عِنْدَ الْخَوَائِجِ وَالشَّدَائِدِ - كُلُّ مَخْلُوقٍ، عِنْدَ انْقِطَاعِ الرَّجَاءِ مِنْ جَمِيعِ مَنْ دُونَهُ، وَ تَقَطُّعِ الْأَشْيَابِ مِنْ كُلِّ مَنْ سِوَاهُ. خدا کسی است که هر آفریده ای به هنگام نیازها و سختیها (وقتی امیدش از غیر او قطع شد و از اسباب طبیعی مایوس شد) به او پناهنده می شود. (۲)

شخصی به امام صادق علیه السلام عرض کرد ای فرزند رسول خدا صلی الله علیه و آله وسلم خدا را به من معرفی کن زیرا اهل مجادله با من سخن بسیار گفته اند و مرا سرگردان کرده اند. حضرت فرمودند: آیا تا کنون کشتی سوار شده ای؟ گفت آری، فرمود: برایت اتفاق افتاده که کشتی دچار سانحه شود و در آنجا نه کشتی دیگری و نه شناگری باشد که تو را نجات دهد؟ عرض کرد آری.

---

(۱) قرآن کریم، به ترتیب آیات ۱۲، ۱۱، ۶۵، ۳۳ و ۳۲ از سوره های یونس، زمر، عنکبوت، روم و لقمان.

(۲) میزان الحکمه، واژه صانع.

[شماره صفحه واقعی: ۱۷]

حضرت فرمود: آیا در آن هنگام احساس نمودی که هم اکنون نیز قدرتی هست که می تواند تو را از آن ورطه هولناک نجات دهد؟ گفت آری، فرمود: همان خداست که می تواند تو را نجات دهد آنجا که نجات دهنده ای نیست و به فریاد رسد آنجا که فریادرسی نیست. (۱)

خداوندی که بی قرن و عدیل است

وجود او نه محتاج دلیل است

اگر افتی به دام ابتلائی

به جز او از که می جوئی رهایی

بنابراین فطرت خداشناسی از سرمایه های اصیل و اساسی وجود انسان است که آینه سان حقیقت را می نماید. لیکن، چه بسا تیره تبلیغات، تلقینات، محیط فاسد و در یک کلمه: گناه، مانع حق نمائی فطرت می گردد. گناه، این آینه صافی را زنگاری و غبار اندود می کند.

«تُمْ كَانْ عَاقِبَةُ الَّذِينَ أَشَاءُوا الشُّؤْمَى أَنْ كَذَبُوا بِآيَاتِ اللَّهِ - وَكَانُوا بِهَا يَسْتَهْزِئُونَ» سرانجام کسانی که بسیار گناه کردند این شد که نشانه های خدا را تکذیب و مسخره کردند. (۲)

تمرین

۱- فطرت در لغت و در اصطلاح چه معنایی دارد؟

۲- منظور از فطرت در آیه فُطِرَتِ اللَّهُ الَّتِي فَطَرَ النَّاسَ عَلَيْهَا چیست؟

۳- سقراط درباره فطرت توحیدی چه می گوید؟

۴- امام صادق علیه السلام در جواب مردی که گفت خدا را به من معرفی کن چه فرمودند؟

---

(۱) بحار الانوار، جلد ۳، صفحه ۴۱.

(۲) سوره روم، آیه ۱۰.

[شماره صفحه واقعی: ۱۸]

اشاره

سُرِّيهِمْ آيَاتِنَا فِي الْأَفَاقِ وَفِي أَنْفُسِهِمْ حَتَّىٰ يَسْتَبَيِّنَ لَهُمْ أَنَّهُ الْحَقُّ. (۱)

ما نشانه های خود را در سراسر جهان و در وجود خود انسانها به آنها نشان می دهیم تا بدانند او بر حق است.

وَفِي خَلْقِكُمْ وَمَا يَبُتُّ مِنْ دَابَّهِ آيَاتٌ لِّقَوْمٍ يُوقِنُونَ. (۲) و در آفرینش شما و جنبندگان که همه جا منتشرند نشانه هائی است برای گروهی که اهل یقین اند.

وَمِنْ آيَاتِهِ أَنْ خَلَقَكُمْ مِنْ تُرَابٍ ثُمَّ إِذَا أَنْتُمْ بَشَرٌ تَنْتَشِرُونَ. (۳) و از نشانه های خداوند این است که شما را از خاک آفرید سپس انسان شدید و در روی زمین پراکنده شدید.

با اینکه دانشمندان دانشهای گوناگونی را فرا گرفته اند و در زمینه های مختلف سرگرم تحقیق و بررسی هستند ولی خود انسان به صورت یک موجود ناشناخته باقی مانده است و سالیانی دراز می طلبد تا دانشمندان جهان بتوانند این معمای بزرگ عالم هستی را گشایند و زوایای آنرا روشن سازند و شاید هیچگاه نتوانند این کار را انجام دهند.

دکتر کارل فرانسوی پس از سالها مطالعه و بررسی بالاخره می گوید:

---

(۱) سوره فصلت، آیه ۵۳.

(۲) سوره جاثیه، آیه ۴.

(۳) سوره روم، آیه ۲۰.

[شماره صفحه واقعی: ۱۹]

ص: ۳۱۱

هنوز زیست‌شناسان به حقیقت اسرار بدن انسان پی نبرده‌اند و نام کتابش را که در این زمینه نوشته، «انسان موجود ناشناخته» گذاشته است. و اینجاست که باید اعتراف کنیم قبل از هر چیز وجود خود انسان نشانه‌ای بزرگ از عظمت خداوند است.

شناخت خویش

یکی از نشانه‌های مهم علم و حکمت و تدبیر پروردگار آفرینش انسان است که شناخت او موجب شناخت خالق و آفریننده‌اش می‌باشد.

قال علی علیه السلام: مَنْ عَرَفَ نَفْسَهُ فَقَدْ عَرَفَ رَبَّهُ (۱)، هر کس خودش را شناخت خدایش را شناخته است.

عَجِبْتُ لِمَنْ يَجْهَلُ نَفْسَهُ كَيْفَ يَعْرِفُ رَبَّهُ (۲)، تعجب دارم از کسی که خودش را شناخته چگونه خدایش را می‌شناسد.

مَنْ عَرَفَ نَفْسَهُ فَقَدْ انْتَهَى إِلَى غَايَةِ كُلِّ مَعْرِفَةٍ وَ عِلْمٍ (۳)، هر کس خودش را شناخت به تحقیق به هر شناخت و علمی رسیده است.

مَعْرِفَةُ النَّفْسِ أَنْفَعُ الْمَعَارِفِ (۴)، شناخت نفس بهترین شناختها است.

عَجِبْتُ لِمَنْ يَنْشُدُ ضَالَّتَهُ وَ قَدْ أَضَلَّ نَفْسَهُ فَلَا يَطْلُبُهَا (۵)، در شگفتم از کسی که دنبال گمشده‌اش می‌گردد در حالی که خودش را گم کرده و آنرا طلب نمی‌کند.

در این بخش به گوشه‌ای از ابعاد وجود این موجود اسرارآمیز (انسان) اشاره می‌کنیم تا بیاری خدا زمینه‌ای برای معرفت پروردگار که آفریننده این همه اسرار است پدید آید.

---

(۱) الی (۵) - غرر و درر، واژه عرف.

[شماره صفحه واقعی : ۲۰]

یکی از اصحاب امام صادق علیه السلام می گوید از هشام بن حکم (از شاگردان امام صادق) پرسیدم اگر کسی از من پرسید چگونه خدایت را شناختی به او چه پاسخی بدهم؟ هشام گفت، می گویم: من خداوند جل جلاله را بوسیله خودم شناختم زیرا او نزدیکترین چیزها به من است، می بینم ساختمان بدنم اجزاء مختلفی دارد که هر کدام با نظم خاصی در جای خود قرار گرفته اند، ترکیب این اجزاء قطعی و روشن است آفرینش آنها متین و دقیق است و انواع و اقسام نقاشی ها در آن بکار رفته است، می بینم برای من حواس مختلف و اعضاء گوناگونی از قبیل چشم، گوش، شامه، ذائقه و لامسه ایجاد شده است و عقل همه عاقلان محال می داند که ترکیب منظمی بدون ناظم، و نقشه دقیقی بدون نقاش بوجود آید، از این راه پی بردم که نظام وجودم و نقاشی های بدنم از این قانون مستثنی نیست و نیازمند به آفریدگار است. (۱)

شخصی از امام رضا علیه السلام تقاضا کرد که دلیل بر وجود خداوند را بیان نمایند، حضرت فرمودند: نَطَرْتُ إِلَى جَسَدِي ... عَلِمْتُ أَنَّ لِهَذَا الْبَيْتَانِ بَانِيًا فَأَقْرَزْتُ بِهِ ، من در ساختمان وجودم نظر کردم دانستم که این بنا بنیانگذاری دارد پس به آن اقرار کردم. (۲)

امام صادق علیه السلام می فرماید تعجب از مخلوقی که می پندارد خدا از بندگانش پنهان است در حالیکه آثار آفرینش را در وجود خود می بیند با ترکیبی که عقلش را مبهور و انکارش را باطل می سازد و بجان خودم سوگند اگر در نظام آفرینش فکر می کردند قطعا با دلایلی قانع کننده به آفریدگار جهان رهنمون می شدند. (۳)

---

(۱) بحار الانوار، جلد ۳، صفحه ۵۰.

(۲) اصول کافی، کتاب التوحید، باب ۱، حدیث ۳.

(۳) بحار الانوار، جلد ۳، صفحه ۱۵۲.

[شماره صفحه واقعی : ۲۱]

دانشمندان برای شناساندن خصوصیات انسان علومی را پایه گذاری کرده و توانسته اند به گوشه ای از اسرار آن آگاه گردند زیرا در هر عضوی از اعضاء انسان یک جهان اسرار توحید نهفته است این اسرار را می توان در امور ذیل جستجو نمود:

۱- ساختمان اسرار آمیز سلولهای بدن انسان: بدن انسان مانند یک ساختمان از سلولهایی تشکیل یافته که هر کدام به تنهایی موجود زنده ای است که مانند سایر جانداران زندگی، هضم، جذب، دفع و تولید دارند. در بدن یک انسان معمولی تعداد این سلولها که مرتباً بوسیله خون و به کمک قلب تغذیه می شوند معادل ده میلیون میلیارد می باشد، هر یک از این سلولها موظفند به گونه ای خاص درآیند، گاهی بصورت گوشت، گاهی به صورت پوست، گاه مینای دندان و گاهی اشک چشم را تشکیل می دهند، طبیعی است که هر کدام غذای خاصی می خواهند که قلب باید بوسیله خون به آنها برساند.

۲- دستگاه گوارش که آبدارخانه و آشپزخانه بدن بشمار می رود.

۳- دستگاه گردش خون که سرویس سریع پخش غذای کشور تن حساب می شود.

۴- دستگاه تنفس که تصفیه خانه خون بدن انسان است.

۵- دستگاه مغز و اعصاب که ستاد فرماندهی کل قوای انسان است.

۶- گوش و چشم و بینی که شبکه آگاهی و سازمان اطلاعات مغز محسوب می شود.

۷- سایر اعضاء بدن.

سازمان هر یک از این دستگاههای شگفت آور ما را به وجود

[شماره صفحه واقعی : ۲۲]

آفریدگاری دانا و توانا راهنمایی می کند. (۱)

برای پی بردن به چگونگی فعالیت و فیزیولوژی هر یک از اعضاء بدن انسان هزاران دانشمند مطالعه کرده و هزاران کتاب درباره آن نوشته اند، آیا هیچکس باور می کند که برای شناخت هر یک از این اعضاء این همه عقل و هوش و درایت لازم باشد اما برای ساختن آنها علم و عقلی لازم نبوده باشد؟ چگونه ممکن است پی بردن به طرز کار و فعالیت هر یک از این اعضاء بدن انسان سالها مطالعه لازم باشد اما آفرینش آنها بدست عوامل بیشعور (طبیعت) صورت گیرد؟ کدام عقلی باور می کند؟

آفرینش شگفت انگیز مغز

مهمترین و دقیق ترین دستگاه بدن انسان مغز اوست، مغز وسیله ای برای فرماندهی قوای بدن و اداره تمام دستگاههای وجود انسان می باشد. مغز برای کسب اطلاعات لازم، درک احتیاجات اعضاء و رساندن دستورهای لازم به تمام بدن از رشته های باریکی که در سراسر بدن پخش است استفاده می کند این رشته ها سلسله اعصاب نامیده می شوند.

توجه به چگونگی فعالیت این دستگاه عظیم که در مجسمه انسان با حجمی کوچک قرار گرفته ما را به عظمت و قدرت و حکمت آفریدگار جهان رهنمون می سازد.

روح انسانی اعجوبه عالم خلقت

بعد دیگر وجود انسان روح اوست، روح از عجیب ترین و

---

(۱) راه خدانشناسی، استاد سبحانی.

[شماره صفحه واقعی : ۲۳]

ص: ۳۱۵

اسرار آمیزترین پدیده های عالم هستی محسوب می گردد و علیرغم اینکه از همه چیز به ما نزدیکتر است از معرفت و شناخت آن بسیار ناتوانیم، با اینکه دانشمندان تلاش و کوشش فراوانی برای شناخت روح داشته و دارند ولی همچنان چهره اسرارآمیز روح در پرده ابهام است. وَيَسْأَلُونَكَ عَنِ الرُّوحِ قُلِ الرُّوحُ مِنْ أَمْرِ رَبِّي وَمَا أُوتِيتُمْ مِنَ الْعِلْمِ إِلَّا قَلِيلًا (۱)، از تو درباره روح سوال می کنند؟ بگو: روح از فرمان پروردگار من است و جز اندکی از دانش به شما داده نشده است. این پاسخ سربسته، اشاره ای بر معنی به اسرار آمیز بودن این پدیده بزرگ عالم هستی است و با این دانش کم جای تعجب نیست که از اسرار روح آگاه نشویم، این اعجوبه نشانه ای بزرگ از وجود خدای قادر متعال است.

فعالتهای مختلف روح انسان

ما فعالتهای روحی و فکری فراوانی داریم، چه در بخش خود آگاه و چه در بخش ناخودآگاه که هر کدام موضوع بحث جداگانه ای هستند و در کتابهای فراوانی از آنها بحث شده است. قسمتی از این فعالتهای روحی به شرح زیر است:

۱- اندیشیدن: برای راهیابی به مجهولات و حل مشکلات.

۲- ابتکار: برای رفع نیازهای مختلف، مقابله با حوادث گوناگون، اختراعات و اکتشافات.

۳- حافظه: برای نگهداری انواع معلومات که از طریق حس یا تفکر و اندیشه برای انسان حاصل شده است و بعد طبقه بندی و بایگانی آنها و

---

(۱۳) سوره اسراء، آیه ۸۵.

[شماره صفحه واقعی : ۲۴]

ص: ۳۱۶

سپس یادآوری به هنگام لزوم.

۴- تجزیه و تحلیل مسائل: برای پیدا کردن علل و ریشه های حوادث از طریق جدا کردن مفاهیم ذهنی از یکدیگر و بعد ترکیب آنها با هم و سپس رسیدن به علل و نتایج حوادث.

۵- تخیل: یعنی ایجاد صورتهای ذهنی که احیاناً در خارج وجود ندارد بعنوان مقدمه ای برای فهم مسائل جدید.

۶- تصمیم و اراده: برای انجام کارها، یا متوقف ساختن و یا دگرگون کردن آنها.

۷- محبت و دوستی، دشمنی و دهها پدیده دیگر که در اعمال انسان اثرات مثبت یا منفی دارد. (۱)

تمرین

۱- یک حدیث از حضرت علی علیه السلام درباره معرفت نفس بنویسید؟

۲- دلیل هشام بن حکم برای شناخت خداوند چه بود؟

۳- بطور خلاصه بنویسید بدن انسان از چه چیزهایی تشکیل یافته است؟

۴- خلاصه ای از فعالیتهای روح را بیان کنید؟

---

(۱) پیام قرآن، جلد ۲، بحث روح.

[شماره صفحه واقعی: ۲۵]

ص: ۳۱۷

زمین

وَفِي الْأَرْضِ آيَاتٌ لِلْمُؤْمِنِينَ وَ فِي الْأَرْضِ آيَاتٌ لِلْمُؤْمِنِينَ وَ در زمین نشانه هایی برای اهل یقین هست (۱)، در قرآن حدود ۸۰ مرتبه درباره آفرینش زمین بحث شده و از پیروان قرآن دعوت به شناخت عظمت خلقت زمین شده است. امام صادق علیه السلام خطاب به مفضل می فرماید: فکر کن در خصوصیات آفرینش این زمین که چگونه ای قرار داده شده که محکم و استوار محل استقرار اشیاء باشد و مردم بتوانند در احتیاجاتشان بر آن کوشش کنند و هنگام آرامش و استراحت بروی زمین نشسته و یا بخواب روند... و عبرت بگیر، از آنچه هنگام زلزله ها بمردم می رسد که دیگر زمین آرامشی ندارد و مردم ناچار به ترک خانه ها شده و فرار می کنند. (۲)

تعجب اینجاست که این سفینه فضایی با این عظمت و میلیاردها مسافر و با سرعتی فوق العاده مانند گهواره ای با قرار و آرام می باشد بفرموده مولا علی علیه السلام در دعای صباح: يَا مَنْ أَرْقَدَنِي فِي مَهَادِ أُمَّتِي وَ أَمَانِهِ ، ای کسی که مرا بخواب بردی در گهواره امن و آرام.

---

(۱) سوره ذاریات، آیه ۲۰.

(۲) بحار الانوار، جلد ۳، صفحه ۱۲۱.

[شماره صفحه واقعی : ۲۶]

قسمت عمده زمین را اقیانوسها و دریاها گرفته، عجایبی در آنها وجود دارد که خود احتیاج به بحث مفصل و جداگانه ای دارد يَا مَنْ فِي الْبِحَارِ عَجَائِبُهُ «ای کسیکه شگفتیهای قدرتت در دریاهاست».(۱)

از حضرت علی علیه السلام در مناجات دیگری آمده: أَنْتَ الَّذِي فِي السَّمَاءِ عَظَمْتُكَ وَ فِي الْأَرْضِ قُدْرَتُكَ وَ فِي الْبِحَارِ عَجَائِبُكَ «خدایا تو هستی که عظمتت در آسمان و قدرتت در زمین و شگفتیهای خلقتت در دریاهاست».(۲)

امام صادق علیه السلام خطاب به مفضل می فرماید: اگر می خواهی وسعت حکمت آفریدگار و کوتاهی دانش مخلوقات را بدانی نظر کن به آنچه در اقیانوسها از انواع ماهیان و جنبندگان آب و صدفها وجود دارد انواعی که شماره ندارد و منافع آن تدریجا برای بشر روشن می شود. (۳)

خورشید و ماه

وَمِنْ آيَاتِهِ اللَّيْلُ وَالنَّهَارُ وَالشَّمْسُ وَالْقَمَرُ «و از نشانه های خداوند شب و روز و خورشید و ماه است» (۴) و در سوره یونس می فرماید: او خدایی است که خورشید را روشنایی و ماه را نور قرار داد و برای آنها جایگاههایی قرار داد تا تعداد سالها و حساب را بدانید و خداوند این را جز به حق نیافریده، او نشانه ها را برای گروهی که اهل دانش هستند بیان می کند.

خورشید با نور جهانتاب خود نه تنها بستر موجودات را گرم و روشن می سازد بلکه سهم بزرگی در پرورش گیاهان و زندگی حیوانات

---

(۱) دعای جوشن کبیر.

(۲) جلد ۹۷، بحار الانوار، صفحه ۹۷.

(۳) بحار الانوار، جلد ۳، صفحه ۱۰۳.

(۴) سوره فصلت، آیه ۳۷.

[شماره صفحه واقعی : ۲۷]

دارد - امروز این حقیقت ثابت شده که هر حرکت و جنبشی در کره زمین از برکت تابش نور خورشید است.

کره خورشید یک میلیون و سیصد هزار مرتبه از زمین بزرگتر است، حرکت منظم خورشید در برجهای آسمانی، و طلوع و غروب حساب شده آن که با نظم دقیقی صورت می گیرد علاوه بر تشکیل فصلهای مختلف به پیدایش تقویم و حساب منظم زمان که برای زندگی اجتماعی بشر فوق العاده اهمیت دارد کمک می کند. ماه در هر ساعت ۳۶۰۰ کیلومتر به دور زمین می گردد که در هر ماه قمری (کمی بیش از ۲۹ روز) یک بار به دور زمین گردش می کند و همراه زمین سالی یکبار به دور خورشید می چرخد.

برای حرکت هر یک از ماه و خورشید و زمین خواص فوق العاده ای است که فکر و درک بشر از آن عاجز است. آنچه ما می یابیم اینست که این حرکت منظم و دقیق وسیله محاسبه زمان و سبب پیدایش شب و روز و ماه و سال است.

امام صادق علیه السلام در روایت مفضل می فرماید: در طلوع و غروب خورشید اندیشه کن که خداوند حاکمیت روز و شب را با آن برپا می کند.

اگر طلوع خورشید نبود نظم جهان به کلی به هم می خورد... و زندگی با نبودن نور خورشید و آثار آن ناگوار می شد... و اگر غروب آن نبود مردم آرامش و قرار نداشتند با اینکه احتیاج زیادی برای آسایش جسم و آرامش روح دارند.

«...سپس در ارتفاع و انخفاض خورشید که سبب پیدایش فصول

[شماره صفحه واقعی : ۲۸]

ص: ۳۲۰

چهارگانه است و منافع و آثاری که برای آنست بیندیش.

... بوسیله ماه خدا را بشناس که مردم با نظام مخصوصش ماه ها را می شناسند و حساب سال را نگه می دارند.

بین چگونه شبهای تاریک را روشن می سازد و چه فایده ای در آن نهفته است» (۱).

ستارگان: *إِنَّا زَيَّنَّا السَّمَاءَ الدُّنْيَا بِرِيْنِهِ الْكَوَاكِبِ* (۲) «ما آسمان پایین را به زیور ستارگان زینت دادیم».

علی علیه السلام در حدیثی می فرماید: این ستارگانی که در آسمانند شهرهایی همچون شهرهای روی زمینند که هر شهری از آن با شهر دیگر باستانی از نور مربوط است. (۳)

عظمت کهکشان ها

یکی از نشانه های بزرگ خداوند این است که: با ستونهای نامرئی و نظاماتی که بر قانون جاذبه و دافعه حکمفرماست کرات آسمانی را برپا داشته که اگر کمترین تغییری در این موازنه پیدا شود و تعادل آنها به هم بخورد یا با شدت به یکدیگر برخورد می کنند و متلاشی می شوند و یا به کلی دور می شوند و رابطه آنها از هم گسسته می شود.

تا آنجا که دانشمندان تحقیق کرده اند کهکشانهای منظومه شمسی ما در آن واقع شده است یکصد میلیارد ستاره در آن می باشد که خورشید

---

(۱) بحار الانوار، جلد ۵۵، صفحه ۱۷۵.

(۲) سوره صافات، آیه ۶.

(۳) بحار الانوار، جلد ۵۵، صفحه ۹۱.

[شماره صفحه واقعی: ۲۹]

یکی از ستارگان متوسط آن محسوب می شود. برپایه آخرین تحقیقات حداقل یک میلیارد کهکشان در عالم وجود دارد، اینجاست که عقل و دانش بشری با تحیر و صف ناپذیری اعتراف می کند که عظمت و بزرگی از آن خداوندی است که این عالم بی نهایت بزرگ را آفریده است.

تمرین

۱- امام صادق علیه السلام درباره آفرینش زمین چه می فرماید؟

۲- امام صادق علیه السلام درباره خورشید چه می فرمایند؟

۳- تعداد کهکشانها و تعداد ستاره های کهکشان ما چقدر است؟

[شماره صفحه واقعی : ۳۰]

ص: ۳۲۲

اشاره

خدای متعال می فرماید: إِنَّ فِي السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضِ لَآيَاتٍ لِّلْمُؤْمِنِينَ (۱) «بدون شک در آسمانها و زمین نشانه های فراوانی (خداشناسی) برای اهل ایمان هست».

إِنَّ فِي خَلْقِ السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضِ وَاخْتِلَافِ اللَّيْلِ وَالنَّهَارِ لَآيَاتٍ لِّأُولِي الْأَلْبَابِ (۲) «همانا در آفرینش آسمانها و زمین و رفت و آمد شب و روز نشانه هایی برای اندیشمندان هست».

قَالَتْ رُسُلُهُمْ أَمِی اللّٰه- شَكُّ فَاطِرِ السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضِ (۳) «رسولان آنها گفتند: آیا در خدا شک است؟! کسی که آسمانها و زمین را آفریده است؟!»

دقت در آفرینش آسمانها

در حدیث معروفی در ذیل آیه ۱۹۱ آل عمران رسیده است، شبی از شبها پیغمبر اکرم صلی الله علیه وآله وسلم پس از استراحت کوتاهی از جا برخاسته وضو گرفت و مشغول نماز شد آنقدر در نماز اشک ریخت که جلوی لباس آنحضرت تر شد سپس سر به سجده گذاشت و چندان گریست که زمین از اشک چشمش مرطوب شد و همچنان تا طلوع صبح

---

(۱) سوره جاثیه، آیه ۳.

(۲) سوره آل عمران، آیه ۱۹۱.

(۳) سوره ابراهیم، آیه ۱۰.

[شماره صفحه واقعی: ۳۱]

منقلب و گریان بود هنگامیکه بلال موذن مخصوص پیامبر صلی الله علیه و آله وسلم او را به نماز صبح خواند حضرت را گریان دید عرض کرد یا رسول خدا چرا گریه می کنی در حالیکه مشمول لطف و عفو خداوند هستی؟ فرمود آیا من بنده شاگرد خداوند نباشم؟ چرا نگریم؟ در حالیکه در این شب آیات تکان دهنده ای بر من نازل شد، سپس آیه فوق از سوره آل عمران و چهار آیه پشت سر آن را تلاوت فرمود و در پایان فرمود: ویل لمن قراها ولم یفکر فیها وای بر کسی که آنها را بخواند و در آن اندیشه نکند. (۱)

اولین نکته ای که در مطالعه فضا مورد توجه واقع می شود وسعت حیرت آور آن می باشد اگر شبی تاریک که نور ماه در آسمان نمی درخشد نظری به آسمان بیندازیم منطقه ای طولانی مانند قوسی که از افق تا افق کشیده شده ملاحظه می کنیم که به سفیدی آب نهری در سیاهی زمین شباهت دارد و به آن کهکشان گفته می شود. در هر کهکشان ستارگان بی شماری وجود دارد، قطر کهکشان ما (که منظومه شمسی ما در آن قرار دارد) یکصد هزار سال نوری است یعنی اگر بخواهند با سرعت سیصد هزار کیلومتر در ثانیه از طرفی تا طرف دیگر این کهکشان مسافت کنند صد هزار سال طول می کشد و خورشید با سرعت فوق العاده ای که دارد و به دور این کهکشان در حرکت است ۲۵۰ میلیون سال طول می کشد که یک دور گرد این کهکشان بچرخد (۲) (قبلا- بیان کردیم که طبق آخرین تحقیقات دانشمندان حداقل یک میلیارد کهکشان در عالم وجود دارد و تنها در کهکشان ما یکصد میلیارد ستاره وجود دارد). (۳)

---

(۱) پیام قرآن، جلد دوم، صفحه ۶۲ (با نقل از تفاسیر متعدد).

(۲) راه تکامل، جلد ۶، صفحه ۱۰۳.

(۳) پیام قرآن، جلد ۲، صفحه ۱۷۶.

[شماره صفحه واقعی : ۳۲]

در هر صورت یکی از آیات و نشانه های با عظمت خداوند متعال آفرینش آسمانهاست که قرآن هم با عظمت خاصی از آن یاد نموده و ۳۱۳ مرتبه نام آسمان به لفظ مفرد و جمع در آیات قرآن آمده است و در مواردی آشکارا بشر را دعوت کرده که در خلقت آسمانها دقت کند تا بر معرفت او افزوده شود.

در سوره (ق) می فرماید: أَفَلَمْ يَنْظُرُوا إِلَى السَّمَاءِ فَوْقَهُمْ كَيْفَ بَنَيْنَاهَا وَزَيَّنَّاهَا وَمَا لَهَا مِنْ فُرُوجٍ «آیا به آسمانی که بر فراز آنان است توجه نکردند که چگونه آنرا بنا کردیم و بوسیله ستارگان زینت بخشیدیم و هیچ شکافی در آن نیست». مخصوصاً در روایات اسلامی آمده است که سحر خیزان وقتی برای نماز شب بر می خیزند نخست به آسمان نگاه کنند و آیات آخر سوره آل عمران را بخوانند.

توجه و نظر معصومین به آفرینش آسمانها

پیامبر اکرم صلی الله علیه و آله وسلم آنگاه که برای نماز شب بر می خاست نخست مسواک می کرد و سپس نظری به آسمان می افکند و این آیات را تلاوت می کرد: إِنَّ فِي خَلْقِ السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضِ ... (۱).

مناجات علی علیه السلام هنگام مطالعه آسمان

یکی از اصحاب امیر المومنین علیه السلام بنام حبه عرنی می گوید شبی من با نوف در حیاط دار الاماره کوفه خوابیده بودیم اواخر شب ناگهان متوجه شدیم علی علیه السلام در صحن دار الاماره مانند افراد واله و حیران دستها را به دیوار نهاده و این آیات را تلاوت می فرمود: إِنَّ فِي خَلْقِ السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضِ

---

(۷) مجمع البیان ذیل آیه مذکور.

[شماره صفحه واقعی : ۳۳]

ص: ۳۲۵

وَإِخْتِلَافِ اللَّيْلِ وَالنَّهَارِ لآيَاتٍ لِّأُولِي الْأَلْبَابِ * الَّذِينَ يَذْكُرُونَ اللَّـهَ قِيَامًا وَقُعُودًا وَعَلَىٰ جُنُوبِهِمْ وَيَتَفَكَّرُونَ فِي خَلْقِ السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضِ رَبَّنَا مَا خَلَقْتَ هٰذَا بَاطِلًا سُبْحَانَكَ فَقِنَا عَذَابَ النَّارِ * رَبَّنَا إِنَّكَ مَنْ تَدْخِلِ النَّارَ فَقَدْ أَخْزَيْتَهُ وَمَا لِلظَّالِمِينَ مِنْ أَنْصَارٍ * رَبَّنَا إِنَّنَا سَمِعْنَا مُنَادِيًا يُنَادِي لِلْإِيمَانِ أَنْ آمِنُوا بِرَبِّكُمْ فَآمَنَّا رَبَّنَا فَاغْفِرْ لَنَا ذُنُوبَنَا وَكَفِّرْ عَنَّا سَيِّئَاتِنَا وَتَوَفَّنَا مَعَ الْأَبْرَارِ * رَبَّنَا وَآتِنَا مَا وَعَدْتَنَا عَلَىٰ رُسُلِكَ وَلَا تُخْزِنَا يَوْمَ الْقِيَامَةِ إِنَّكَ لَا تُخْلِفُ الْمِيعَادَ.

چه گوید: حضرت این آیات را مکرر تلاوت می فرمود و چنان مجذوب مطالعه آسمان زیبا و خالق این زیباییها بود که گویا هوش از سرش پریده بود کم کم بالای سرم رسیده و پرسیدند چه خوابی یا بیدار؟، جواب دادم بیدارم، آقا شما که با این جهاد و کوشش و با آنهمه سوابق درخشان و آنهمه زهد و تقوی، چنین اشک می ریزی ما بیچارگان چه کنیم؟ حضرت چشمها را به پایین انداخته و شروع به گریه کردند و فرمودند: ای حبه همگی ما در برابر خداوند ایستگاهی داریم که هیچ یک از اعمال ما بر او پوشیده نیست ای حبه بطور قطع خداوند از رگ گردن به من و تو نزدیکتر است، ای حبه هیچ چیز نمی تواند من و تو را از خدا پنهان دارد آنگاه حضرت رفیقم نوف را مورد خطاب قرار داده و فرمود: ای نوف خوابی؟ جواب داد: نه یا علی حالت حیرت انگیز و شگفت آور شما موجب شد که امشب فراوان بگریم حضرت فرمود: ای نوف اگر امشب از خوف خدا فراوان گریه کردی فردا در پیشگاه خدا چشمانت روشن خواهد شد، ای نوف: هیچ قطره اشکی از دیدگاه کسی از خوف خدا جاری نمی شود مگر آنکه دریایی از آتش را خاموش می کند. آخرین جمله حضرت به ما این بود که: از خداوند در ترک انجام مسئولیتها بترسید آنگاه در حالیکه زمزمه می کرد از جلوی ما گذشت و فرمود: خدایا ای کاش

[شماره صفحه واقعی : ۳۴]

می دانستم هنگامیکه غافلم تو از من اعراض نموده ای یا به من توجه داری و ای کاش می دانستم با این خواب طولانیم و کوتاهی در سپاسگزاری نعمتهایت حالم در نزد تو چگونه است. نوف می گوید بخدا قسم حضرت تا صبح در همین حال بود. (۱)

امام سجاد علیه السلام برای نماز شب بیدار شدند دست در آب نموده که وضو بگیرند به آسمان نظر نموده و مشغول تفکر در اوضاع آنها می شوند و همچنان مبهوت عظمت آسمانها شده و فکر می کردند تا صبح شد و موذن اذان گفت و هنوز دست حضرت در آب بود.

امیر المومنین علیه السلام می فرماید: سُبْحَانَكَ مَا أَعْظَمَ مَا نَزَى مِنْ خَلْقِكَ وَ مَا أَضْعَفَ كُلَّ عَظِيمَةٍ فِي جَنبِ قُدْرَتِكَ وَ مَا أَهْوَلَ مَا نَزَى مِنْ مَلَكُوتِكَ وَ مَا أَحَقَرَ ذَلِكَ فِيمَا غَابَ عَنَّا مِنْ سُلْطَانِكَ وَ مَا أَشْبَعَ نَعْمَكَ فِي الدُّنْيَا وَ مَا أَضْعَفَهَا فِي نَعْمِ الْآخِرَةِ (۲) «خداوندا منزهی تو چقدر بزرگ است آنچه از آفرینش تو مشاهده می کنیم و چقدر هر بزرگی کنار قدرت تو کوچک است و چقدر شگفت انگیز است آنچه از ملکوت تو می بینیم و چقدر اینها نسبت به آنچه از سلطنت تو بر ما پنهان است کوچک می باشد و چقدر نعمتهای تو در دنیا فراوان است و چه اینها نسبت به نعمتهای آخرت اندک می باشد».

تمرین

۱- گریه پیغمبر اکرم صلی الله علیه و آله وسلم برای چه بود و به بلال چه فرمودند؟

۲- کهکشان چیست و قطر کهکشان ما چقدر است؟

۳- خلاصه داستان حبه عرنی درباره مناجات علی علیه السلام را بنویسید.

---

(۱) سفینه البحار، جلد ۱، صفحه ۹۵ - بحار الانوار ۴۱، صفحه ۲۲.

(۲) نهج البلاغه

[شماره صفحه واقعی: ۳۵]

اشاره

از مباحث گذشته روشن شد که نظم خاصی در همه موجودات جهان به چشم می خورد و تصور نمی شود هیچ عاقلی در وجود نظمی که در موجودات گوناگون برپاست تردید کند. از کوچکترین موجود مادی جهان (اتم) تا بزرگترین کهکشانشها و سحابیها در همه جا و بر همه چیز نظامی حساب شده و دقیق فرمان می راند، از انسان تا جانوران و از گیاهان تا جمادات و از موجودات زمین تا آسمانها همه و همه بر اساس هدفی خاص بوجود آمده و یک رشته قوانین دقیق بر همه آنها حکومت می کند. روشن است که اگر نظم بر جهان حکومت نمی کرد علم در دنیا یافت نمی شد چرا که علوم عبارت از کشف همان نظام و قوانین عمومی است که بر جهان حکمفرماست. اگر جنب و جوش سلولهای بدن انسان و گردش چرخهای جسم بر یک روال و نظام خاصی صورت نمی گرفت فیزیولوژی و تشریح و علم طب چگونه پدید می آمد؟ و یا اگر گردش سیارات و حرکت کرات بر اساس نظمی دقیق استوار نبود علم نجوم و ستاره شناسی چگونه پدید می آمد؟ و یا اگر نظم دقیق نبود منجمین چگونه می توانستند خسوف و کسوف را پیش بینی کنند؟ و چگونه تقویم همیشگی برای طلوع و غروب خورشید می نوشتند؟ و در اثر همین نظم

[شماره صفحه واقعی : ۳۶]

که بر جهان حاکم است دانشمندان با استفاده از محاسبات ریاضی و فیزیکی سفینه ای را بدون سرنشین برای سفری طولانی به کرات بالا می فرستند. در نتیجه علم تبیین همان نظام است که در هر رشته ای وجود دارد و رابطه نظم و علم از بدیهیات است. قرآن مجید در آیات فراوانی برای مساله خداشناسی روی برهان نظم تکیه کرده که به مواردی از آنها قبلا اشاره کردیم یعنی از نظر قرآن بهترین و روشترین راه برای شناخت خداوند مطالعه نظام آفرینش و آثار هستی است.

اساس برهان نظم

این برهان بر دو پایه اصلی (صغری و کبری) و یک نتیجه قرار گرفته است:

۱- جهان هستی بر اساس یک نظام دقیق و حساب شده ای آفریده شده و بر هر ذره ای از موجودات یک سلسله قوانین تغییر ناپذیری حکومت می کند.

۲- هر جا نظم و تدبیر حساب شده ای هست ممکن نیست زائیده رویدادهای تصادفی باشد و حتما باید از علم و قدرتی سرچشمه گرفته شده باشد.

نتیجه: نظم و تدبیر جهان آفرینش گواه اینست که صانعی توانا و سازنده ای دانا با محاسباتی دقیق نقشه آن را طرح و سپس کاخ عظیم عالم هستی را بر پایه آن بنا نهاده است.

پدیده نشانگر پدید آورنده

اگر وجود اتمبیل گواه سازنده آن و کتاب شاهنامه حاکی از سراینده

[شماره صفحه واقعی : ۳۷]

ص: ۳۲۹

آن است و اگر وجود ساختمانی گواه سازنده آن است این نظام بزرگ و این خلقت عظیم جهان آفرینش نشانه بزرگی بر وجود حکیمی دانا و مقتدر یعنی خداوند متعال است.

برای ساختن یک قمر مصنوعی صدها دانشمند مدت‌ها تلاش می‌کنند و سپس با محاسبات دقیق ریاضی آنرا به فضا پرتاب کرده و به حرکت در می‌آورند آیا وجود میلیونها کهکشان که هر کدام دارای میلیونها منظومه شمسی که هر کدام دارای میلیونها کره و ستاره است و همگی در فضا بدون کوچکترین انحراف و تصادم با نظمی دقیق حرکت می‌کنند دلیل بر وجود خدای قادر متعال نیست؟!

مباحثه نیوتن با دانشمند مادی

نیوتن منجم و ریاضی دان مشهور به یک مکانیک ماهر دستور داد که ماکت کوچکی از منظومه شمسی بسازد سیارات این منظومه توپهای کوچکی بودند که با تسمه به یکدیگر پیوسته بودند و برای آن هندل کوچکی قرار داده که با حرکت آن تمام توپها به طرز بسیار جالبی در مدار خود حرکت می‌کردند و دور هسته مرکزی به گردش در می‌آمدند. یکروز نیوتن کنار میز مطالعه خود نشسته بود و این ماکت هم در مقابلش قرار داشت در این هنگام دوست او که یک دانشمند ماتریالیست بود وارد شد هنگامیکه چشمش به آن ماکت زیبا افتاد تعجب کرد و زمانیکه نیوتن هندل ماکت را حرکت داد و آن سیارات با سبکی جالب به دور هسته مرکزی حرکت کرد تعجب آن دانشمند بیشتر شد و فریاد زد: وه! چه چیز جالبی چه کسی این را ساخته است؟! نیوتن جواب داد هیچکس، خودش تصادفاً بوجود آمده است. دانشمند مادی گفت آقای نیوتن

[شماره صفحه واقعی : ۳۸]

ص: ۳۳۰

فکر کردید من احمقم چگونه ممکن است این ماکت با این سبک جالب خودش تصادفاً بوجود آمده باشد نه تنها سازنده دارد بلکه سازنده اش نابغه بوده است، اینجا بود که نیوتن به آرامی برخاست و دست روی شانه آن مادی گذاشت و گفت دوست من آنچه شما می بینید جز یک ماکت کوچک نیست که از روی سیستم واقعی عظیم منظومه شمسی ساخته شده است با این حال شما حاضر نیستید بپذیرید که تصادفاً و خودبخود بوجود آمده باشد پس چگونه اعتقاد دارید خود آن منظومه شمسی با همه وسعت و پیچیدگی که دارد آفریننده ای عاقل و قادر نداشته و بدون سازنده است اینجا بود که دانشمند مادی شرمنده شد و جوابی برای گفتن نداشت آری این همان برهان نظم برای وجود آفریدگار قادر و تواناست. (۱)

برهان وزیر موحد برای پادشاه منکر

پادشاهی منکر خدا وزیری موحد داشت هر چه وزیر برایش استدلال توحید و خدا شناسی می کرد اثری نداشت تا اینکه بدون اطلاع پادشاه دستور داد در مکانی خوش آب و هوا قصری با شکوه و جالب ساختند و انواع و اقسام درختان میوه و گل‌های مختلف در آن قرار دادند روزی پادشاه را به بازدید قصر دعوت نمود، پادشاه بسیار خوشش آمد و پرسید مهندس و بناهای این قصر چه کسانی هستند؟ وزیر گفت: پادشاه! این قصر هیچ مهندسی و سازنده ای ندارد ما ناگاه دیدیم این قصر اینجا پیدا شده است پادشاه گفت مرا مسخره می کنی مگر ممکن است چیزی در عالم خودش بوجود بیاید؟ وزیر گفت اگر ممکن نیست این قصر

---

(۱) (هستی بخش)، صفحه ۱۴۹، شهید هاشمی نژاد.

[شماره صفحه واقعی : ۳۹]

کوچک بدون سازنده باشد چگونه ممکن است این جهان بزرگ با همه عظمتش از آسمان و زمین و دریاها و آنهمه موجوداتی که در آنهاست بدون آفریدگار باشد پادشاه متنبه شد و بر وزیر آفرین گفته و خدانشناس گردید.

خلاصه و نتیجه برهان نظم

مجموعه کل آفرینش از:

- ۱- کهکشانها، منظومه ها و کرات
- ۲- انسان با تمام رموزی که در خلقتش بکار رفته
- ۳- اتمها، ملکولها و سلولها
- ۴- جهان حیوانات با انواع بی شمار آنها
- ۵- جهان گیاهان با خواص و ترکیبات آنها
- ۶- اقیانوسها، دریاها با عجایب موجود در آنها
- ۷- نظامها و قوانین دقیق که در کل جهان آفرینش هست
- ۸- آنچه در جهان هستی عقل و علم بشر هنوز به آن نرسیده است. همگی دلالت بر خداوندی دانا و حکیم قادر متعال خواهند داشت.

تمرین

- ۱- چگونه علم زائیده نظم جهان است؟
- ۲- اساس برهان نظم چیست؟
- ۳- خلاصه ای از مباحثه نیوتن با دانشمند مادی را بیان کنید؟
- ۴- برهان وزیر موحد برای پادشاه منکر چه بود؟

[شماره صفحه واقعی : ۴۰]

ص: ۳۳۲

اشاره

قَالَ-لَهُكُمْ إِلَهٌ وَاحِدٌ فَلَهُ أَسْلِمُوا (۱) «خداى شما يکى است پس همه در برابرش سر تسليم فرود آوريد». لَّا تَجْعَلْ مَعَ اللَّهِ إِلَهًا-لَهَا آخَرَ (۲) «با خداوند، خداى ديگرى قرار مده». لَوْ كَانَ فِيهِمَا آلِهَةٌ إِلَّا اللَّهُ لَفَسَدَتَا (۳) «اگر در آسمان و زمين غير از خداوند، خداى ديگرى بود به فساد و ويرانى کشيده مى شد».

توحيد شعار اصلى همه پيامبران الهى بوده است و حضرت محمد صلى الله عليه وآله وسلم با اين شعار از كوه حراء آمد: قُولُوا لَا إِلَهَ إِلَّا اللَّهُ تَفْلِحُوا و در حديثى فرمود: أَفْضَلُ الْعِبَادَةِ قَوْلُ لَا إِلَهَ إِلَّا اللَّهُ.

دلایل توحید و یگانگی

۱- خداوندی که کمال مطلق است و هیچ حد و مرز و اندازه ای در او راه ندارد، آفریدگاری که ازلی و ابدی است، پروردگاری که زمان و مکان مخلوق اوست جز یکی نمی تواند باشد اگر به معنای نامحدود و نامتناهی بودن خداوند توجه کنیم می فهمیم که نامحدود جز یکی

---

(۱) سوره حج، آیه ۳۶.

(۲) سوره اسراء، آیه ۲۳.

(۳) سوره انبیاء، آیه ۲۲.

[شماره صفحه واقعی: ۴۱]

نمی تواند باشد زیرا تعدد موجب محدودیت و متناهی بودن است.

۲- در جهان نظم واحدی وجود دارد و نظم واحد، دلیل بر ناظم واحد است همان نظامات و قوانینی که دانشمندان ستاره شناس در کرات و کهکشانها می بینند همان ها را دانشمندان اتم شناس در دل اتم مشاهده می کنند و همین نظم در سراسر کشور تن و جسم انسان وجود دارد قهراً اگر جز یک مُنظَّم وجود داشت نظام عالم به هم می خورد و این است معنای لَوْ كَانَ فِيهِمَا آلِهَةٌ إِلَّا اللَّهُ -هُ لَفَسَدَتَا (۱)

۳- اخبار همه انبیاء بر یگانگی خداوند دلیل قاطعی بر وحدانیت اوست، تمام پیامبرانی که از جانب خداوند مامور تبلیغ و ارشاد شده اند او را یگانه خوانده اند قال علی علیه السلام: وَ اعْلَمْ يَا بَنِيَّ أَنَّهُ لَوْ كَانَ لِرَبِّكَ شَرِيكٌ لَأَتَتْكَ رُسُلُهُ وَ لَرَأَيْتَ آثَارَ مُلْكِهِ وَ سُلْطَانِهِ وَ لَعَرَفْتَ أَعْمَالَهُ وَ صِفَاتِهِ وَ لَكِنَّهُ إِلَهٌ وَاحِدٌ كَمَا وَصَفَ نَفْسَهُ. (۲)

علی علیه السلام در وصیت به فرزندش امام حسن علیه السلام می فرماید: بدان ای پسرم اگر پروردگارت شریک و همتایی داشت رسولان او به سوی تو می آمدند و آثار ملک و قدرتش را می دیدی و افعال و صفاتش را می شناختی اما او خداوندی یکتاست همانگونه که خویش را توصیف کرده است.

وَمَا أَرْسَلْنَا مِنْ قَبْلِكَ مِنْ رَسُولٍ إِلَّا نُوحِيَ إِلَيْهِ أَنَّهُ لَا إِلَهَ إِلَّا أَنَا فَاعْبُدُونِ «ما پیش از تو هیچ پیغمبری را نفرستادیم مگر اینکه به او وحی کردیم که معبودی

---

(۱) سوره انبیاء، آیه ۲۲.

(۲) نهج البلاغه، نامه ۳۱، وصیت به امام حسن علیه السلام.

[شماره صفحه واقعی : ۴۲]

جز من نیست پس فقط مرا پرستش کنید» (۱).

مسئله توحید زیربنای شناخت تمام صفات خداوند است زیرا یگانگی او از نامحدود بودن وجود او سرچشمه می‌گیرد و این وجود است که جامع جمیع کمالات و خالی از هر گونه عیب و نقص می‌باشد در نتیجه اگر ما خداوند را به توحید حقیقی بشناسیم همه صفاتش را شناخته ایم.

عن ابی عبدالله علیه السلام قال: مَنْ قَالَ لَا إِلَهَ إِلَّا اللَّهُ مُخْلِصًا دَخَلَ الْجَنَّةَ وَ إِخْلَاصُهُ أَنْ تَحْجِرَهُ لَا إِلَهَ إِلَّا اللَّهُ عَمَّا حَرَّمَ اللَّهُ عَزَّ وَ جَلَّ.

امام صادق علیه السلام فرمود: هر کس با اخلاص بگوید لَا إِلَهَ إِلَّا اللَّهُ داخل بهشت می‌شود و اخلاصش اینست که لَا إِلَهَ إِلَّا اللَّهُ او را از آنچه خدای عزوجل حرام کرده باز دارد. (۲)

قال ابو عبدالله علیه السلام: مَنْ قَالَ لَا إِلَهَ إِلَّا اللَّهُ مَائَةً مَرَّةٍ كَانَ أَفْضَلَ النَّاسِ ذَلِكَ الْيَوْمَ عَمَلًا إِلَّا مَنْ زَادَ ، امام صادق علیه السلام فرمود: هر کس صد مرتبه لَا إِلَهَ إِلَّا اللَّهُ بگوید از جهت عمل در آنروز افضل مردم است مگر اینکه کسی بیشتر گفته باشد. (۳)

پیغمبر اکرم صلی الله علیه وآله وسلم فرمود: هیچ کلامی نزد خداوند عزوجل محبوبتر از گفتن لَا إِلَهَ إِلَّا اللَّهُ نیست و هر کس صدایش را به لَا إِلَهَ إِلَّا اللَّهُ بکشد گناهانش زیر قدمهایش می‌ریزد همانگونه که برگ درخت زیر آن می‌ریزد. (۴)

---

(۱) سوره انبیاء، آیه ۱۵.

(۲) توحید صدوق، باب ثواب الموحدين، حدیث ۲۶.

(۳) همان منبع، حدیث ۳۳.

(۴) همان منبع، حدیث ۱۵.

[شماره صفحه واقعی : ۴۳]

۱- توحید ذات: یعنی بی نظیر از هر جهت و مطلق از جمیع جهات لَيْسَ كَمِثْلِهِ شَيْءٌ وَهُوَ السَّمِيعُ الْبَصِيرُ (۱) همانند او چیزی نیست و او شنوا و بینا است، وَلَمْ يَكُنْ لَهُ كُفُوًا أَحَدٌ (۲) هرگز برای خداوند شبیه و مانندی نیست.

۲- توحید صفات: یعنی همه صفات او به یک چیز بر می گردد و عین ذات خداوند است یعنی اوست که عالم و قادر و حی و ... است.

شخصی نزد رسول خدا صلی الله علیه و آله وسلم آمد و پرسید اساس علم چیست؟ حضرت فرمودند: مَعْرِفَةُ اللَّهِ حَقَّ مَعْرِفَتِهِ شَنَاخَتُ خَلْقِ آدَمِ بْنِ آدَمَ مَا شَاءَ اللَّهُ أَنْ يَكُونَ. پرسید حق معرفت خدا چیست؟ حضرت فرمودند: أَنْ تَعْرِفَهُ بِلَا مِثَالٍ وَ لَا شَبِيهِ وَ تَعْرِفَهُ إِلَهًا وَاحِدًا خَالِقًا قَادِرًا أَوَّلًا وَ آخِرًا وَ ظَاهِرًا وَ بَاطِنًا لَا كُفُوَ لَهُ وَ لَا مِثْلَ لَهُ فَذَاكَ مَعْرِفَةُ اللَّهِ حَقَّ مَعْرِفَتِهِ. «اینکه بدانی او نه مثلی دارد و نه شبیهی، و او را معبود واحد و خالق و قادر و اول و آخر و ظاهر و باطن بشناسی که مثل و مانندی ندارد این است حق معرفت خداوند». (۳)

۳- توحید افعال: منظور از توحید افعال اینست که همه کارها در دو جهان فعل خداوند است و هر موجودی هر خاصیتی که دارد از ذات پاک خداوند است، زیبایی گل، درخشندگی آفتاب و درمان دردها، همه و همه از اوست یعنی هیچ موجودی در عالم از خود استقلال ندارد و موثر مستقل در عالم فقط خداوند است به تعبیر دیگر همانگونه که موجودات

---

(۱) سوره شوری، آیه ۱۱.

(۲) سوره توحید.

(۳) بحار الانوار، جلد ۳، صفحه ۱۴.

[شماره صفحه واقعی : ۴۴]

در اصل وجود خود وابسته به ذات او هستند در تاثیر و فعل خود نیز چنین هست.

البته این معنی هرگز نفی قانون علیت و عالم اسباب را نمی کند و طبق فرمایش امام صادق علیه السلام: **أَبَى اللَّهُ أَنْ يُجْرِيَ الْأَشْيَاءَ إِلَّا بِأَسْبَابٍ** «خداوند خواسته است که همه کارها از طریق اسباب آن جاری گردد»^(۱) و نیز اعتقاد به توحید افعالی هرگز موجب اعتقاد به جبر و سلب آزادی از انسان نمی گردد (ان شاء الله بعدا به آن اشاره می کنیم که انسان در انجام افعال خود مختار و آزاد است ولی تمام قدرت و نیرو و حتی آزادی اراده او از سوی خداست) **قُلِ اللَّهُ خَالِقُ كُلِّ شَيْءٍ وَهُوَ الْوَاحِدُ الْقَهَّارُ** «بگو خداوند خالق همه چیز است و او یکتای پیروز است»^(۲) **ذَلِكُمْ اللَّهُ رَبُّكُمْ لَا إِلَهَ إِلَّا هُوَ خَالِقُ كُلِّ شَيْءٍ فَاعْبُدُوهُ وَهُوَ عَلَىٰ كُلِّ شَيْءٍ وَكِيلٌ** «خداوند پروردگار شماست هیچ معبودی جز او نیست آفریدگار همه چیز است پس او را بپرستید و او حافظ و مدیر همه موجودات است».^(۳)

۴- توحید در عبادت: حساسترین بخش توحید، توحید عبادت است که جز خداوند را نپرستیم و در برابر غیر او سر تسلیم فرود نیاوریم. توحید در عبادت لازمه توحید ذات و صفات است زیرا وقتی مسلم شد که واجب الوجود تنها خداست و هر چه غیر اوست ممکن و محتاج و نیازمند است پس عبادت مخصوص اوست و او کمال مطلق است. و غیر از او کمال مطلق وجود ندارد و عبادت هم برای رسیدن به کمال است

---

(۱) اصول کافی، باب معرفه الامام، حدیث ۷.

(۲) سوره رعد، آیه ۱۶.

(۳) سوره انعام، آیه ۱۰۲.

[شماره صفحه واقعی: ۴۵]

بنابراین عبادت مخصوص خداوند است سر لوحه دعوت پیامبران مساله توحید در عبادت بوده و قرآن آیات فراوانی در مورد توحید عبادت دارد.

قرآن و توحید در عبادت

وَلَقَدْ بَعَثْنَا فِي كُلِّ أُمَّةٍ رَسُولًا أَنْ اعْبُدُوا اللَّهَ - وَاجْتَنِبُوا الطَّاغُوتَ «ما در هر امتی رسولی فرستادیم که خدای یکتا را پرستید و از طاغوت اجتناب کنید». (۱)

وَمَا أَرْسَلْنَا مِنْ قَبْلِكَ مِنْ رَسُولٍ إِلَّا نُوحِي إِلَيْهِ أَنَّهُ لَا إِلَهَ إِلَّا أَنَا فَاعْبُدُونِ «ما پیش از تو هیچ پیامبری را نفرستادیم مگر اینکه به او وحی کردیم که معبودی جز من نیست فقط مرا عبادت کنید». (۲)

وَإِنَّ لِلَّهِ رَبِّیْ وَرَبُّكُمْ فَاعْبُدُوهُ - ذَا صِرَاطٍ مُسْتَقِيمٍ «خداوند پروردگار من و شماست او را پرستش کنید این است راه راست». (۳)

توجه به این نکته لازم است که احترام و تواضع و خشوع، مراتب و درجاتی دارد و آخرین درجه و بالاترین مرحله آن همان پرستش و عبودیت است و این مرحله مخصوص خداوند است که مصداق روشن آن همان سجده می باشد و به همین دلیل سجده برای غیر خداوند جایز نیست بدیهی است که اگر انسان به این مرحله از عبودیت برسد و در مقابل خداوند به خاک افتاده سجده نماید بزرگترین گام را در مسیر اطاعت خدا و تکامل خویش برداشته است.

---

(۱) سوره نحل، آیه ۳۶.

(۲) سوره انبیاء، آیه ۲۵.

(۳) سوره مریم، آیه ۳۶.

[شماره صفحه واقعی : ۴۶]

چنین عبادت خالصانه ای آمیخته با محبت محبوب است و جاذبه این محبت عامل مهم حرکت به سوی خداوند است و حرکت به سوی آن کمال مطلق عامل جدایی از گناه و سایر آلودگیهاست.

عبادت کننده حقیقی تلاش می کند خود را به معبود و محبوبش شبیه سازد و از این طریق پرتوئی از صفات جمال و جلال را در خود منعکس می کند این امور در تربیت و تکامل انسان نقش مهمی دارد.

تمرین

۱- دلایل توحید و یگانگی خداوند را بیان کنید.

۲- مراتب توحید را بیان کنید.

۳- منظور از توحید افعال چیست؟

۴- توحید در عبادت را توضیح دهید.

[شماره صفحه واقعی : ۴۷]

ص: ۳۳۹

اشاره

به آن اندازه که شناخت خداوند و پی بردن به اصل وجودش آسان است پی بردن به صفات او آسان نیست. زیرا در مرحله شناخت خداوند، به تعداد ستارگان آسمان، برگهای درختان، انواع گیاهان و جانداران بلکه به تعداد ذرات اتم دلیل بر وجود او داریم (خود اینها آیه ها و نشانه های وجود و عظمت او هستند) اما در راه شناسایی صفات خداوند باید دقت کنیم تا از خطر تشبیه و قیاس در امان باشیم و نخستین شرط شناخت صفات، نفی تمام صفات مخلوقات از خداوند و تشبیه نکردن او به مخلوقات است زیرا هیچیک از صفات خداوند با صفات مخلوقات قابل مقایسه نیست و هیچ صفتی از صفات ماده در ذات مقدسش راه ندارد، چون هر صفت و کیفیت مادی موجب محدودیت است و خداوند نامحدود است. او هستی محض است و هیچ مرزی برایش تصور نمی شود و دارای همه مراتب کمال است بنابراین ما هرگز به ذات خداوند پی نخواهیم برد و نباید چنین انتظاری داشته باشیم.

س - چرا عقل به کنه ذات و صفات خداوند نمی رسد؟

ج - زیرا او وجودی است از هر نظر بی نهایت، علم و قدرت و همه صفات خداوند مانند ذات او بی نهایت است و از سوی دیگر ما و هر چه مربوط به ما می شود (علم و قدرت و حیات و زمان و مکانی که در اختیار

[شماره صفحه واقعی : ۴۸]

ص: ۳۴۰

داریم) همه محدود و متناهی است، بنابراین با این همه محدودیت چگونه می توانیم به کنه آن وجود نامحدود و صفاتش برسیم و چگونه می توانیم به کنه وجودی پی ببریم که هیچ گونه مثل و مانندی ندارد.

صفات ثبوتیه و سلبیه

صفات خداوند را به دو بخش تقسیم می کنند: صفات ثبوتیه و صفات سلبیه، اما در حقیقت، صفات سلبی را نمی توان صفت نامید زیرا موصوف به آنها متصف نیست مثلاً «لَيْسَ بِيَجْشَم» را نمی شود یک صفت نامید.

صفات ثبوتیه یا جمالیه:

عالم و قادر و حیّ است و مرید و مدرک

هم سمیع است و بصیر و متکلم صادق

یا: هم قدیم و ابدی دان متکلم صادق

خداوند متعال بی نهایت کمال است و آنچه به عنوان صفات ثبوتیه گفته می شود اصول صفات اوست نه اینکه منحصر در آنها باشد.

صفات سلبیه یا جلالیه:

نه مرکب بود و جسم نه مرئی نه محل

بی شریک است و معانی تو غنی دان خالق

(بی معانی یعنی صفات او عین ذات اوست و زاید بر ذات او نیست)

صفات ذات و صفات فعل

صفات ثبوتیه بر دو قسم است:

صفات ذات: که عین ذات خداوند است و نمی شود آنها را از خداوند متعال سلب نمود. صفات ذات عبارتند از علم و قدرت و حیات و هر چه به این سه بازگشت کند مانند: سمیع، بصیر، قدیم، ازلی، ابدی، مدرک، حکیم، غنی، کریم، عزیز و ....

[شماره صفحه واقعی : ۴۹]

ص: ۳۴۱

صفات فعل: صفاتی است که به افعال خداوند بستگی دارد یعنی تا آن فعل از او صادر نشود آن وصف بر او اطلاق نمی گردد مانند خالق و رازق و امثال آن که گاه خداوند به آنها متصف می شود و گاهی هم از او سلب می شود مانند: کان الله و لم یخلق شیئا ثم خلق - اراد الله شیئا و لم یرد شیئا آخر - شاء و لم یشاء «یعنی خداوند بود و خلق نکرده بود و سپس خلق کرد - خداوند چیزی را اراده کرد و چیز دیگری را اراده نکرد - خواست و نخواست»، تکلم مع موسی و لم یتکلم مع فرعون - یحب من اطاعه و لا یحب من عصاه «با موسی علیه السلام تکلم کرد و با فرعون تکلم نکرد - دوست می دارد هر کس که اطاعتش کند و دوست نمی دارد هر کس را که معصیتش کند».

در صفات فعل اذا و إن داخل می شود مانند اذا اراد شیئاً و ان شاء الله و در صفات ذات نمی توان گفت اذا علم الله یا ان علم.

علم خداوند

هستی بی نهایت، علم بی نهایت دارد، نظم و هماهنگی حیرت انگیزی که در همه جای عالم است دلیل علم بی نهایت اوست، نسبت به علم خداوند، گذشته و حال و آینده یکی است، آگاهی او بر ازل و ابد یکسان و احاطه علمی او به میلیونها سال گذشته و یا آینده همچون آگاهی او از امروز است. همچنین از اینرو که آفریدگار همه هستی، خداوند متعال است تعداد تمام موجودات و اسرار و دقائق آنها را می داند، از افعال خوب و بد انسان و حتی از نیات و مقاصد و راز دل او نیز کاملاً آگاه است، علم خداوند عین ذات اوست و از ذات او جدا نیست.

وَاعْلَمُوا أَنَّ اللَّهَ بِكُلِّ شَيْءٍ عَلِيمٌ «بدانید خداوند به هر چیزی آگاه

[شماره صفحه واقعی : ۵۰]

ص: ۳۴۲

است». (۱) وَعِنْدَهُ مَفَاتِيحُ الْغَيْبِ لِمَا يَعْلَمُهَا إِلَّا هُوَ وَيَعْلَمُ مَا فِي الْبُرِّ وَالْبَحْرِ وَمَا تَسْقُطُ مِنْ وَرَقِهِ إِلَّا يَعْلَمُهَا وَلَمَّا حَجَّهِ فِي ظُلُمَاتِ الْأَرْضِ وَلَا رَطْبٍ وَلَا يَابِسٍ إِلَّا فِي كِتَابٍ مُبِينٍ «کلیدهای غیب فقط نزد اوست و جز او کسی نمی داند، آنچه در خشکی و دریاست می داند هیچ برگی نمی افتد مگر اینکه از آن آگاه است و هیچ دانه ای در مخفیگاه زمین و هیچ تر و خشکی نیست مگر اینکه در کتابی آشکار (علم خداوند) ثبت است».(۲)

وَهُوَ اللَّطِيفُ فِي السَّمَاوَاتِ وَفِي الْأَرْضِ يَعْلَمُ سِرَّكُمْ وَجَهْرَكُمْ وَيَعْلَمُ مَا تَكْتُمُونَ «اوست خداوند در آسمانها و در زمین، پنهان و آشکار شما را می داند و از آنچه انجام می دهید با خبر است».(۳)

أَلَا يَعْلَمُ مَنْ خَلَقَ وَهُوَ اللَّطِيفُ الْخَبِيرُ «آیا کسیکه موجودات را آفرید از حال آنها آگاه نیست در حالیکه او لطیف خبیر است».(۴)

وَيَعْلَمُ مَا فِي السَّمَاوَاتِ وَمَا فِي الْأَرْضِ «از آنچه که در آسمان و زمین است آگاه است».(۵)

تمرین:

۱- چرا عقل به کنه ذات و صفات خداوند نمی رسد؟

۲- صفات ثبوتیه و صفات سلبيه خداوند را بیان کنید.

۳- فرق صفات ذات و صفات فعل چیست؟

---

(۱) سوره بقره، آیه ۳۳۱.

(۲) سوره انعام، آیه ۵۹.

(۳) سوره انعام، آیه ۳.

(۴) سوره ملک، آیه ۱۴.

(۵) سوره آل عمران، آیه ۲۸.

[شماره صفحه واقعی : ۵۱]

ص: ۳۴۳

اشاره

هستی مطلق، قدرت بی نهایت دارد، جهان هستی با پدیده های عظیم و شگرفش، کرات عظیم آسمانها، کهکشانشها، منظومه ها، اقیانوسها و دریاها و موجودات مختلفی که در آنهاست نشانه هایی از قدرت خداوند است. خداوند بر هر چیزی قادر است و قدرت او بر تمام اشیاء یکسان است.

تَبَارَكَ الَّذِي بِيَدِهِ الْمُلْكُ وَهُوَ عَلَىٰ كُلِّ شَيْءٍ قَدِيرٌ «پر برکت و زوال ناپذیر است خداوندی که حکومت جهان هستی بدست اوست و او بر همه چیز قادر است» (۱) لِّلَّهِ مَلِكُ السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضِ وَمَا فِيهِنَّ وَهُوَ عَلَىٰ كُلِّ شَيْءٍ قَدِيرٌ «حکومت آسمانها و زمین و آنچه در آنهاست از آن خداوند است و او بر هر چیزی توانا است» (۲). فَلَا أُقْسِمُ بِرَبِّ الْمَشَارِقِ وَالْمَغَارِبِ إِنَّا لَقَادِرُونَ «سوگند به پروردگار مشرق ها و مغرب ها که ما قادریم» (۳).

از آیات فراوانی که در قرآن قدرت خداوند را بیان می کند فهمیده می شود که قدرت خداوند هیچ گونه حد و مرزی ندارد هر زمان اراده کند انجام می دهد و هر زمان اراده محو و نابودی چیزی را بکند آن چیز از

---

(۱) سوره ملک، آیه ۱.

(۲) سوره مائده، آیه ۱۲۰.

(۳) سوره معارج، آیه ۴۰.

[شماره صفحه واقعی : ۵۲]

میان می رود و بطور کلی هیچ گونه ضعف و ناتوانی در او تصور نمی شود، آفرینش کرات عظیم آسمانها با خلقت موجود کوچکی برای او یکسان است.

عن علی علیه السلام: وَمَا الْجَلِيلُ وَاللَّطِيفُ وَالتَّقِيلُ وَالتَّخْفِيفُ وَالْقَوِيُّ وَالضَّعِيفُ فِي خَلْقِهِ إِلَّا سَوَاءٌ «آشکار و نهان، سنگین و سبک، قوی و ناتوان، از جهان آفرینش در برابر قدرت خداوند یکسان و مساوی است». (۱)

امام صادق علیه السلام فرمود: وقتی موسی علیه السلام به سوی طور رفت گفت پروردگارا خزائن را به من نشان ده پس خداوند فرمود: همانا خزائن من چنین است که هر زمان اراده کنم به چیزی بگویم بوده باش پس آن چیز خواهد بود. (۲)

سوال در مورد قدرت خداوند

گاهی سوال می شود آیا خدا می تواند موجودی مانند خودش بیافریند؟ اگر بگویید می تواند پس تعدد خدایان ممکن است و اگر بگویید نمی تواند قدرت خداوند را محدود کرده اید و یا اینکه خداوند می تواند این جهان پهناور را درون تخم مرغی جای دهد بدون اینکه جهان را کوچک کند یا تخم مرغ را بزرگ؟ در جواب باید گفت در اینگونه موارد کلمه نمی شود بکار می رود نه کلمه نمی تواند و به عبارتی روشن تر طرح سوال نادرست است زیرا وقتی می گوییم آیا خداوند می تواند موجودی مانند خودش بیافریند کلمه آفریدن معنایش این است که آن شیی ممکن الوجود و مخلوق است و هنگامی که می گوییم مثل خداوند معنایش این است که آن شیی واجب الوجود باشد.

---

(۱) نهج البلاغه، خطبه ۸۰.

(۲) توحید صدوق، باب ۹، حدیث ۱۷.

[شماره صفحه واقعی: ۵۳]

ص: ۳۴۵

و نتیجه اش این می شود که آیا خداوند می تواند چیزی بیافریند که هم واجب الوجود باشد و هم نباشد، هم ممکن الوجود باشد و هم نباشد (هم خالق باشد و هم مخلوق). طرح این سوال نادرست است و خداوند بر هر چیزی قادر است.

همچنین وقتی گفته می شود آیا خدا می تواند جهان را در تخم مرغی قرار دهد بطوریکه نه جهان کوچک شود و نه تخم مرغ بزرگ؟ معنایش این است که جهان در همان حال که بی نهایت بزرگ است بی نهایت کوچک باشد و با توجه به غلط بودن این سوال نوبتی به جواب نمی رسد زیرا تعلق قدرت به محال محال است.

همین سوال را مردی از امیر المومنین علیه السلام نمود حضرت فرمودند: **إِنَّ اللَّهَ تَبَارَكَ وَ تَعَالَى لَا يُنْسَبُ إِلَى الْعَجْزِ وَ الَّذِي سَأَلْتَنِي لَا يَكُونُ «بِدْرَسْتِكِه» خَدَاوَنَد تَبَارَكَ وَ تَعَالَى** به عجز و ناتوانی نسبت داده نمی شود ولی آنچه تو می پرسی نشدنی است». (۱)

و در روایتی از امام رضا علیه السلام نقل شده که فرمود: **بَلَهْ خَدَا مِي تَوَانَد وَ دَر كُوچَكْتَر از تخم مرغ هم می تواند، خداوند دنیا را در چشم تو قرار داده در حالیکه از تخم مرغ کوچکتر است** (البته این یک نوع جواب اقماعی است زیرا سوال کننده قدرت تحلیل این گونه مسائل را نداشته است). (۲)

خداوند حی و قیوم

خداوند دارای حیات جاویدان و ثابت و برقرار است او به ذات خویش قائم است و موجودات دیگر قائم به او هستند حیات در مورد

---

(۱) توحید صدوق، باب ۹، حدیث ۹.

(۲) پیام قرآن، جلد ۴، صفحه ۱۸۳.

[شماره صفحه واقعی : ۵۴]

خداوند با آنچه در مورد موجودات دیگر گفته می شود متفاوت است زیرا حیات خداوند عین ذات اوست نه عارضی است و نه موقت، حیات خداوند به معنی علم و قدرت اوست. حیات خداوند ذاتی، ازلی، ابدی، تغییر ناپذیر و خالی از هر گونه محدودیت است. قیوم است یعنی امور مختلف موجودات بدست اوست ارزاق و عمر و حیات و مرگ مخلوقات به تدبیر اوست.

اللَّهِ لَا إِلَهَ إِلَّا هُوَ الْحَيُّ الْقَيُّومُ «معبودی جز خداوند یگانه، زنده و پایدار و نگهدارنده کائنات نیست» (۱) وَعَنْتِ الْوُجُوهُ لِلْحَيِّ الْقَيُّومِ «همه چهرها در برابر خداوند حی قیوم خاضع می شوند» (۲)

بعد از آنکه علم و قدرت خداوند ثابت شد حی و قیوم بودن هم ثابت است زیرا همه صفات به حیات بر می گردد اگر علم محدود و قدرت ناچیز انسان دلیل بر حیات اوست خداوندی که علمش بی پایان و قدرتش بی انتهاست دارای برترین و کاملترین حیات است بلکه حیات عین ذات اوست به این ترتیب ذکر یا حی یا قیوم یکی از جامعترین ذکرهاست زیرا «حی» اشاره به عمده ترین صفات ذات یعنی علم و قدرت و «قیوم» مجموعه صفات فعل می باشد. لذا امیر المومنین علیه السلام می فرماید: فَلَسْنَا نَعْلَمُ كُنْهَ عَظَمَتِكَ إِلَّا أَنَّا نَعْلَمُ أَنَّكَ حَيٌّ قَيُّومٌ لَا تَأْخُذُكَ سِنَةٌ وَلَا نَوْمٌ. ما هرگز کنه عظمت تو را درک نمی کنیم تنها این را می دانیم که تو حی و قیوم هستی و هیچگاه از حال بندگان خود غافل نیستی. (۳)

از علی علیه السلام نقل شده که روز جنگ بدر آمدم بینم پیغمبر صلی الله علیه وآله وسلم چه می

---

(۱) سوره آل عمران، آیه ۲.

(۲) سوره طه، آیه ۱۱۱.

(۳) نهج البلاغه، خطبه ۱۶۰.

[شماره صفحه واقعی: ۵۵]

کند دیدم سر بر سجده گذاشته و پیوسته می گوید یا حی یا قیوم چند مرتبه رفتم و برگشتم و او را در همین حال دیدم تا خداوند پیروزی را نصیب او ساخت. (۱)

آنچه بیان شد اصول صفات خداوند متعال است و صفات دیگر به آنها بر میگردد که تنها به ترجمه ای از آنها اکتفا می کنیم.

قدیم و ابدی: یعنی همیشه بوده و همیشه خواهد بود. برای او آغاز و پایانی تصور نمی شود، هُوَ الْأَوَّلُ وَالْآخِرُ وَالظَّاهِرُ وَالْبَاطِنُ وَهُوَ بِكُلِّ شَيْءٍ عَلِيمٌ «اول و آخر و ظاهر و باطن اوست و او از هر چیز آگاه است». (۲)

مُرید: یعنی صاحب اراده می باشد و در کارهایش مجبور نیست و هر کاری انجام می دهد دارای هدف و حکمت است. (حکیم است)

مُدْرِك: همه چیز را درک می کند همه را می بیند و همه صداها را می شنود (سمیع و بصیر است).

متکلم: یعنی خداوند می تواند امواج صدا را در هوا ایجاد کند و با پیامبران خود سخن بگوید نه اینکه تکلم از زبان و لب و حنجره باشد.

صادق: یعنی هر چه خداوند می گوید راست و عین واقعیت است زیرا دروغ یا از جهل و نادانی و یا از ضعف می باشد و خداوند منزّه است.

در نتیجه خداوند کمال بی نهایت است و هیچ گونه نقصی در ذات اقدسش راه ندارد و ما باید درباره شناخت صفات هم به عجز خود اعتراف کنیم و با کمال ادب عرض می کنیم:

ای برتر از خیال و قیاس و گمان و وهم

وز هر چه خوانده ایم و شنیده ایم و گفته ایم

مجلس تمام گشت و به آخر رسید عمر

ما همچنان در اول وصف تو مانده ایم

---

(۱) تفسیر روح البیان، ذیل تفسیر آیه الکرسی.

(۲) سوره حدید، آیه ۳.

[شماره صفحه واقعی : ۵۶]

بعد از بیان مختصری که درباره صفات داشتیم باید بدانیم صفات خداوند عین ذات اوست بنابراین نه درباره ذات و نه درباره صفات خداوند نباید هیچ تفکری داشته باشیم زیرا موجب تحیر و سرگردانی است و فقط در مخلوقات فکر کنیم.

قال ابو جعفر علیه السلام: تَكَلَّمُوا فِي خَلْقِ اللَّهِ وَ لَا تَكَلَّمُوا فِي اللَّهِ فَإِنَّ الْكَلَامَ فِي اللَّهِ لَا يَزِيدُ إِلَّا تَحْيِيرًا «امام باقر علیه السلام فرمود: در آفرینش خدا تکلم کنید و در خدا تکلم نکنید زیرا تکلم در خدا زیاد نمی کند مگر تحیر صاحبش را».

مرحوم علامه مجلسی و دیگران گفته اند منظور منع تفکر و تکلم در ذات و صفات خداوند و در کیفیت است.

وقال عليه السلام: إِيَّاكُمْ وَ التَّفَكُّرُ فِي اللَّهِ وَ لَكِنْ إِذَا أَرَدْتُمْ أَنْ تَنْظُرُوا إِلَى عَظَمَتِهِ فَانظُرُوا إِلَى عَظِيمِ خَلْقِهِ «و فرمود بر حذر باشید از تفکر در خداوند و لکن هر وقت خواستید عظمتش را بنگرید به بزرگی جهان خلقت بنگرید» (۱).

تمرین

۱- نشانه های قدرت خداوند چیست؟

۲- قدیم و ابدی، متکلم و صادق را معنی کنید؟

۳- چرا تفکر در ذات خداوند ممنوع است؟

---

(۱) اصول کافی، باب نهی از کلام در کیفیت، حدیث ۱ و ۷.

[شماره صفحه واقعی : ۵۷]

اشاره

در يك جمله مي توان گفت منظور از صفات سلبيه اين است كه خداوند از هر گونه عيب و نقصي و عوارض و صفات ممكنات پاك و منزه است، ولي قسمتهای مهمی از اين صفات مورد بررسی قرار گرفته از جمله اينكه او مركب نیست، جسم ندارد، قابل رويت نمی باشد، مكان و زمان و محل و جهت برای او نیست، از هر گونه نیاز و احتیاج مبرا است، هرگز ذات او محل حوادث و عوارض و تغییر و دگرگونی نمی باشد، و صفات خداوند عین ذات اوست و زائد بر ذاتش نیست.

امیر المومنین علیه السلام در آغاز خطبه ای می فرماید: لَا يَشْغَلُهُ شَأْنٌ وَلَا يُعَيِّرُهُ زَمَانٌ وَلَا يَخْوِيهِ مَكَانٌ وَلَا يَصِفُهُ لِسَانٌ «هیچ چیزی او را به خود مشغول نمی دارد و گذشتن زمان در او دگرگونی ایجاد نمی کند هیچ مکانی او را در بر نمی گیرد و هیچ زبانی را یارای توصیفش نیست» (۱).

در حدیث دیگری از امام صادق علیه السلام آمده است كه فرمود: إِنَّ اللَّهَ تَبَارَكَ وَتَعَالَى لَا يُوصَفُ بِزَمَانٍ وَلَا مَكَانٍ وَلَا حَرَكَةٍ وَلَا انْتِقَالٍ وَلَا سُكُونٍ بَلْ هُوَ خَالِقُ الزَّمَانِ وَالْمَكَانِ وَالْحَرَكَةِ وَالسُّكُونِ وَالانْتِقَالَ تَعَالَى عَمَّا يَقُولُ الظَّالِمُونَ عُلُوًّا كَبِيرًا «خداوند توصیف به زمان و مكان و حرکت و انتقال و سکون

---

(۱) نهج البلاغه، خطبه ۱۷۸.

[شماره صفحه واقعی: ۵۸]

نمی شود بلکه او خالق زمان و مکان و حرکت و سکون و انتقال است، خداوند بسیار برتر است از آنچه ظالمان و ستمگران در حق او می گویند». (۱)

توضیح صفات سلبی

خداوند مرکب نیست یعنی اجزاء ترکیبی ندارد زیرا هر مرکبی محتاج اجزاء خویش است در حالیکه خداوند احتیاج به هیچ چیز ندارد. در بحث یگانگی خداوند گفتیم خداوند کمال مطلق است و هیچ حد و مرزی در او راه ندارد. پس باید دقت کنیم که آنچه موجب محدودیت و یا نیاز است مخصوص ممکنات است و خداوند از آنها منزله است تَعَالَى اللَّهُ عَنِ ذَلِكِ عُلُوًّا كَبِيرًا.

خداوند جسم نیست و دیده نمی شود.

لَا تُدْرِكُهُ الْأَبْصَارُ وَهُوَ يُدْرِكُ الْأَبْصَارَ وَهُوَ اللَّطِيفُ الْخَبِيرُ «چشمها او را درک نمی کنند ولی او همه چشمها را درک می کند و او لطیف و آگاه است». (۲)

سوال : چرا دیدن خداوند محال است؟

جواب: زیرا لازمه دیده شدن اموری است که هیچیک از آنها در مورد خداوند امکان پذیر نیست یعنی اگر بخواهد دیده شود باید جسم داشته باشد، مکان داشته باشد، جهت داشته باشد، دارای اجزاء باشد، زیرا هر جسمی دارای اجزاء و عوارضی مانند رنگ و حجم و ابعاد است. بعلاوه همه اجسام در حال تغییر و دگرگونی بوده و احتیاج به مکان دارند و تمام

---

(۱) بحار، جلد ۳، صفحه ۳۰۹.

(۲) سوره انعام، آیه ۱۰۳.

[شماره صفحه واقعی : ۵۹]

اینها از ویژگیهای ممکنات است و موجب نیاز و احتیاج بوده و خداوند از آنها منزّه است. در نتیجه خداوند متعال نه جسم است و نه دیده می شود (گروهی از اهل تسنن می گویند خداوند روز قیامت تجسم پیدا کرده و دیده می شود در این زمینه مطالبی از آنها نقل شده که مضحک است و با هیچ منطقی سازگار نیست).

از امام رضا علیه السلام نقل شده که فرمودند: **إِنَّهُ لَيْسَ مِنَّا مَنْ زَعَمَ أَنَّ اللَّهَ جِسْمٌ نَحْنُ مِنْهُ بِرَاءٌ فِي الدُّنْيَا وَالْآخِرَةِ** «کسی که گمان کند خداوند متعال جسم است از ما نیست و ما در دنیا و آخرت از او بیزاریم». (۱)

بی محل است و در همه جا هست

شناختن یک وجود مجرد از ماده برای انسانهاییکه همیشه در زندان عالم ماده اسیرند و به آن خو گرفته اند بسیار مشکل است و نخستین گام در شناختن خداوند منزّه شمردن او از ویژگیهای مخلوقات است و تا خداوند را بی مکان و بی محل ندانیم او را به درستی نشناخته ایم اصولاً محل و مکان داشتن لازمه جسمانی بودن است و قبلاً بیان کردیم که خداوند جسم نیست.

در همه جا هست

وَلِلَّهِ الْمَشْرِقُ وَالْمَغْرِبُ فَأَيْنَمَا تُولُوا فَتَمَّ وَجْهُ اللَّهِ - إِنَّ اللَّهَ - وَاسِعٌ عَلِيمٌ «مشرق و مغرب از آن خدا است و به هر سو رو کنید خدا آنجاست خداوند بی نیاز و داناست». (۲)

---

(۱) توحید صدوق، باب ۶، حدیث ۲۰.

(۲) سوره بقره، آیه ۱۱۵.

[شماره صفحه واقعی : ۶۰]

وَهُوَ مَعَكُمْ أَتَيْنَ مَا كُنْتُمْ وَاللَّهِ بِمَا تَعْمَلُونَ بَصِيرٌ «او با شماست هر جا که باشید و خداوند به آنچه انجام می دهید بصیر است».(۱)

قال موسى ابن جعفر عليه السلام: إِنَّ اللَّهَ تَبَارَكَ وَتَعَالَى كَدَانَ لَمْ يَزَلْ بِلَمَّا زَمَانٍ وَ لَمَّا مَكَانٍ وَ هُوَ الْآنَ كَمَا كَانَ لَا يَخْلُو مِنْهُ مَكَانٌ وَ لَا يَشْغَلُ بِهِ مَكَانٌ وَ لَا يُحِلُّ فِي مَكَانٍ «بدرستی که خداوند متعال همیشه وجود داشت بدون زمان و مکانی و الان نیز همانگونه است هیچ مکانی از او خالی نیست و در عین حال هیچ مکانی را اشغال نمی کند و در هیچ مکانی حلول نکرده است».(۲)

شخصی از علی علیه السلام پرسید پروردگار ما قبل از آنکه آسمان و زمین را بیافریند کجا بود؟! حضرت فرمودند: کجا، سوال از مکان است خداوند وجود داشت و هیچ مکانی وجود نداشت.(۳)

خداوند کجاست

در کتاب ارشاد و احتجاج آمده است که یکی از دانشمندان یهود نزد یکی از خلفاء آمد (ابوبکر یا عمر) و گفت تو جانشین پیغمبری؟ گفت آری پرسید خداوند کجاست آیا در آسمان یا در زمین است؟ خلیفه گفت در آسمان بر عرش قرار دارد یهودی گفت بنابراین زمین از او خالی است خلیفه گفت از من دور شو و الا تو را به قتل می رسانم یهودی با تعجب برگشت و اسلام را مسخره می کرد علی علیه السلام با خیر شد و به او فرمود من از سوال تو و از جوابی که شنیدی با خبرم ولی ما می گوئیم خداوند متعال مکان را آفرید بنابراین ممکن نیست خودش مکانی داشته باشد و برتر از

---

(۱) سوره حدید، آیه ۴.

(۲) توحید صدوق، باب ۲۸، حدیث ۱۲.

(۳) همان منبع، حدیث ۴.

[شماره صفحه واقعی : ۶۱]

آن است که مکانی او را در خود جای دهد... آیا در یکی از کتابهای خود ندیده ای که روزی موسی به عمران علیه السلام نشستند بود فرشته ای از شرق آمد حضرت موسی فرمود از کجا آمده ای؟ گفت از نزد پروردگار، سپس فرشته ای از غرب آمد فرمود: تو از کجا آمده ای؟ گفت از نزد پروردگار، فرشته ای دیگر از آمد فرمود: تو از کجا آمده ای؟ گفت از زمین هفتم از نزد پروردگار، در اینجا فرمود منزله است کسی که هیچ مکانی از او خالی نیست و هیچ مکانی به او نزدیکتر از مکان دیگر نمی باشد: یهودی گفت: من گواهی می دهم که، حق مبین همین است و تو از همه شایسته تر به مقام پیامبر هستی. (۱)

چرا هنگام دعا دست به سوی آسمان بر می داریم؟

هشام بن حکم می گوید: کافری خدمت امام صادق علیه السلام آمد و از تفسیر آیه الرَّحْمَ-نُ عَلَی الْعَرْشِ اَشْرَفُ سوال کرد، امام علیه السلام ضمن توضیحی فرمودند: خداوند متعال نیاز به هیچ مکانی و هیچ مخلوقی ندارد که هنگام دعا دست به سوی آسمان بلند کنید یا به سوی زمین فرود آورید، حضرت فرمود: این موضوع در علم و احاطه و قدرت خدا یکسان است ولی خداوند متعال دوستان و بندگان خود را دستور داده که دستهای خود را به سوی آسمان به طرف عرش بردارند زیرا معدن رزق آنجاست ما آنچه را قرآن و اخبار رسول خدا صلی الله علیه وآله وسلم اثبات کرده است تثبیت می کنیم آنجا که فرمود: دستهای خود را به سوی خداوند متعال بردارید و این سخنی است

---

(۱) پیام قرآن، جلد ۴، صفحه ۲۷۴.

[شماره صفحه واقعی : ۶۲]

ص: ۳۵۴

که تمام امت بر آن اتفاق نظر دارند. (۱)

علی علیه السلام فرمود: هنگامیکه یکی از شما نمازش را تمام می کند دست به سوی آسمان بردارد و مشغول دعا شود، مردی گفت مگر خداوند همه جا نیست فرمود آری پرسید پس چرا بندگان دست به سوی آسمان بر می دارند؟ فرمود آیا (در قرآن) نخوانده ای (در آسمان رزق شماست و آنچه به شما وعده داده می شود) پس از کجا انسان روزی را بطلبد جز از محلش، محل رزق و وعده الهی آسمان است. (۲)

تمرین:

۱- منظور از صفات سلبيه چیست؟

۲- چرا دیدن خداوند محال است؟

۳- حضرت علی علیه السلام در جواب دانشمند یهودی که پرسیده بود خداوند کجاست چه فرمودند؟

۴- چرا هنگام دعا دست به آسمان بر می داریم؟

در بحث توحید از این کتابها استفاده و اقتباس شده است: اصول کافی - نهج البلاغه - پیام قرآن - اصول عقاید آقایان: مکارم شیرازی، سبحانی، استادی، محمدی ری شهری، شهید هاشمی نژاد.

---

(۱) پیام قرآن، به نقل از بحار الانوار، جلد ۳، صفحه ۳۳۰.

(۲) همان منبع، به نقل از بحار الانوار، جلد ۹۰، صفحه ۳۰۸.

[شماره صفحه واقعی: ۶۳]

ص: ۳۵۵

اشاره

اصل دوم از اصول اعتقادی اسلام عدل خداوند متعال است، عدل یکی از صفات جمالیه خداوند متعال است مساله عدل الهی از یک سو با اصل ایمان به خدا ارتباط دارد و از سوی دیگر با مساله معاد، و از سویی با مساله نبوت و امامت و از طرفی با مساله فلسفه احکام، پاداش و جزا، جبر و تفویض مربوط می شود از این جهت اعتقاد به اصل عدالت یا نفی آن می تواند چهره تمام معارف و اعتقادات دینی را دگرگون سازد، اضافه بر این بازتاب عدل الهی در مساله عدالت اجتماعی و عدالت اخلاقی و مسائل تربیتی نیز قابل انکار نیست به خاطر این ویژگیهاست که در بین صفات خداوند عدل از اصول اعتقادی شمرده شده است.

ناریخچه مساله عدل

طایفه ای از اهل سنت که اشعری نامیده می شوند به این اصل معتقد نیستند اینها منکر عدالت خداوند نیستند ولی می گویند از این نظر که خداوند مالک جهان هستی است هر کاری بکند (حتی از نیکوکاران را مجازت کرده و بدکاران را پاداش دهد) عین عدالت است اعتقاد این

[شماره صفحه واقعی : ۶۴]

گروه این است که حسن و قبح در رابطه با افعال خداوند راه ندارد و هر چه انجام دهد حسن و نیکو است رئیس این طایفه ابوالحسن اشعری از نوادگان ابوموسی اشعری است. انگیزه اصلی پیدایش این عقیده از یک سو گرفتاری آنها در جنگال مساله جبر بود زیرا اشاعره از طرفداران سر سخت جبر، و اختیار نداشتن بندگان در افعال خود بودند آنها می گویند انسان محکوم سرنوشت و اراده خداوند است و هر چه انجام دهد خواست خداوند بوده است، از طرف دیگر آنها در برابر این سوال قرار می گرفتند که چگونه انسانی که در کارهایش مجبور است عذاب می شود و چگونه با عدالت خداوند سازگار است لذا ناچار شدند عدل الهی را انکار کرده و بگویند: خداوند هر کاری بکند عین عدالت است.

شیعه با الهام از قرآن و کلمات معصومین علیهم السلام عدالت خداوند را یکی از اصول اعتقادی اسلام معرفی نموده و می گوید اعتقاد به عدل از اصول دین است شیعه معتقد است که حسن و قبح عقلی وجود دارد و مسلک جبریون را رد می کند.

امیر المومنین علیه السلام در عبارت فشرده و پرمحتوایی توحید و عدل را در کنار هم قرار داده و می فرماید: التَّوْحِيدُ أَنْ لَا تَتَوَهَّمَهُ وَالْعَدْلُ أَنْ لَا تَتَّهَمَهُ «توحید آنست که او را در وهم و اندیشه خویش نیاوری (زیرا هر چه در وهم آید محدود است) و عدل آن است که او را متهم نسازی (اعمال

[شماره صفحه واقعی : ۶۵]

دلایل عدل الهی

دلیل عقلی: ظلم قبیح است و خداوند حکیم هرگز کار قبیح انجام نمی دهد، زیرا عوامل ظلم چند چیز است و خداوند منزله از آنهاست.

عوامل و ریشه های ظلم:

۱- نیاز: کسی ظلم می کند که برای رسیدن به اموری نیازمند باشد و از راه ظلم بتواند به آنها برسد.

۲- جهل و نادانی: کسی ظلم می کند که زشتی و قبیح بودن ظلم را نداند.

۳- رزائل اخلاقی: کسی ظلم می کند که در وجودش کینه، عداوت، حسد، خودخواهی و هواپرستی باشد.

۴- عجز و ناتوانی: کسی ظلم می کند که از دفع ضرر و خطر از خودش عاجز است و برای رسیدن به هدف راهی جز ظلم ندارد.

هر ظلمی در عالم واقع می شود در اثر یکی از این عوامل است و اگر این عوامل نبود هیچ ظلم و ستمی در هیچ کجا واقع نمی شد و هیچ یک از عوامل مذکور به ساحت قدس پروردگار راه ندارد زیرا خداوند:

الف - غنی و بی نیاز مطلق است.

ب - علمش نامحدود و بی پایان است.

---

(۱) کلمات قصار، نهج البلاغه، حکمت ۴۷۰.

[شماره صفحه واقعی: ۶۶]

ص: ۳۵۸

ج - تمام صفات کمال را دارا است و از تمام عیوب و نواقص پاک و مبری است.

د - دارای قدرت نامتناهی و بی حد می باشد پس او عادل است.

در دعای چهل و پنجم صحیفه سجادیه چنین آمده است: وَ عَفْوُكَ تَفْضُلٌ، وَ عَفْوُ بَيْتِكَ عَدْلٌ «خدایا عفو تو تفضل است و مجازات تو عین عدالت می باشد».

و از ائمه معصومین علیهم السلام نقل شده که در پایان نماز شب این دعا خوانده شود: وَقَدْ عَلِمْتُ يَا إِلَهِي أَنَّهُ لَيْسَ فِي نِقْمَتِكَ عَجَلَةٌ وَلَا فِي حُكْمِكَ ظُلْمٌ وَإِنَّمَا يَعْجَلُ مَنْ يَخَافُ الْمَوْتَ وَإِنَّمَا يَخْتَأِجُ إِلَى الظُّلْمِ الضَّعِيفُ وَقَدْ تَعَالَيْتَ يَا إِلَهِي عَنْ ذَلِكَ عُلُوًّا كَبِيرًا «خدای من، من می دانم که در مجازات تو عجله نیست و در حکم تو ظلمی وجود ندارد کسی عجله می کند که می ترسد فرصت از دست برود و کسی ظلم می کند که ضعیف و ناتوان است و تو ای خدای من از اینها برتر و بالاتری» (۱).

معنای عدالت خداوند

غیر از معنای مشهوری که برای عدل هست (خداوند عادل است و به کسی ظلم نمی کند) معنای وسیعتری هم وجود دارد:

۱- عدل در خداوند یعنی دوری آفریدگار از انجام هر عملی که بر خلاف مصلحت و حکمت است.

---

(۱) مصباح المتهجد شیخ طوسی، صفحه ۱۷۳، (دعاهای بعد از نماز شب).

[شماره صفحه واقعی : ۶۷]

۲- عدل یعنی: همه انسانها در پیشگاه خداوند از هر جهت یکسان و برابرند و هیچ انسانی نزد او بر دیگری برتری ندارد مگر کسیکه با تقوا و اعمال نیک خود را از فساد و تباهی دور بدارد. إِنَّ أَكْرَمَكُمْ عِنْدَ اللَّهِ هِ اتَقَاكُمْ إِنَّ اللَّهَ هَ عَلِيمٌ خَبِيرٌ «همانا گرامی ترین شما نزد خداوند کسی است که پرهیزکارتر باشد بدرستی که خداوند دانای خبیر است».(۱)

۳- قضاوت و پاداش به حق: یعنی خداوند هیچ عملی را هر چند خیلی ناچیز و کوچک باشد از هیچ کس ضایع نکرده و بی اجر و پاداش نمی گذارد و بدون تبعیض به هر کس جزای عملش را خواهد داد. فَمَنْ يَعْمَلْ مِثْقَالَ ذَرَّةٍ خَيْرًا يَرَهُ * وَمَنْ يَعْمَلْ مِثْقَالَ ذَرَّةٍ شَرًّا يَرَهُ «پس هر کس ذره ای کار خوب انجام دهد آنرا خواهد دید و هر کس ذره ای کار بد کند آنرا خواهد دید».(۲)

۴- قرار دادن هر چیز در محل خودش: الْعَادِلُ: الواضع کل شیء موضعه «عادل کسی است که هر چیزی را در جای خود قرار می دهد».(۳)

خداوند هر پدیده و مخلوقی را در جای خود آفریده و مواد ترکیبی هر موجودی را به اندازه لازم آن معین کرده است و تعادل و تناسب در تمام پدیده های جهان آفرینش وجود دارد وَأَنْبَتْنَا فِيهَا مِنْ كُلِّ شَيْءٍ مَوْزُونٍ «و رویاندیم در روی زمین از هر چیزی به اندازه و حساب شده».(۴)

جهان چون خد و خال و چشم و ابروست

که هر چیزی به جای خویش نیکوست

۵- عمل بر مبنای هدف: یعنی تمام آفرینش در جهان هستی بر مبنای

---

(۱) سوره حجرات، آیه ۱۴.

(۲) سوره زلزله، آیه ۷.

(۳) مجمع البحرین، واژه عدل.

(۴) سوره حجر، آیه ۱۹.

[شماره صفحه واقعی: ۶۸]

هدف است و در ایجاد همه عالم اسرار و دلالتی نهفته است و هیچ چیز بیهوده و عبث نیست. أَفَحَسِبْتُمْ أَنَّمَا خَلَقْنَاكُمْ عَبَثًا وَأَنَّكُمْ إِلَيْنَا لَا تُرْجَعُونَ «آیا گمان کردید ما شما را عبث و بیهوده آفریدیم و شما به سوی ما بازگشت نمی کنید.» (۱)

اعتقاد و یقین به عدل با معانی مذکورش و پیاده کردن هر یک از معانی را در خویشتن آثار اخلاقی فوق العاده ای دارد (عادل عدالت خواه است).

تمرین

۱- چرا عدل از اصول اعتقادی شمرده می شود؟

۲- دلیل عقلی عدل خداوند چیست؟

۳- عوامل و ریشه های ظلم چیست؟

۴- بطور فشرده معانی عدالت را بیان کنید.

---

(۱) سوره مومنون، آیه ۱۱۷.

[شماره صفحه واقعی : ۶۹]

ص: ۳۶۱

اشاره

بعد از بحث در اینکه خداوند عادل است و تمام کارهای او بر مبنای حکمت است بعضی مسائل ظاهرا ابهام دارد که باید پاسخ آنها روشن شود یعنی بدانیم چگونه آفات و بلاها، دردها و رنجها، ناکامیها و شکستها، نقصها و کیودها با عدالت خداوند سازگار است. با کمی دقت روشن می شود که این امور همه در مسیر عدل الهی بوده و مخالف عدالت نیست. در برابر سوالات مذکور دو پاسخ عمده وجود دارد:

۱- کوتاه و اجمالی

۲- تفصیلی

پاسخ اجمالی: وقتی با دلایل عقلی و نقلی ثابت شد که خداوند حکیم و عادل است و تمام آفرینش او از روی هدف و حکمت است و اینکه خداوند هیچگونه نیازی به هیچ کس و هیچ چیز ندارد و از همه چیز آگاه است در نتیجه هیچ کاری بر خلاف حکمت انجام نمی دهد و ظلم که زائیده جهل و عجز است درباره ذات مقدس او تصور نمی شود پس اگر ما نتوانستیم فلسفه حوادث مذکور را بفهمیم باید اعتراف کنیم که این از محدودیت آگاهی ماست، هر کس خداوند را با صفاتش شناخت این پاسخ برایش کافی و قانع کننده است.

پاسخ تفصیلی (مصائب خود ساخته): در زندگی مصائب زیادی دامن انسان را می گیرد که عامل اصلیش خود اوست عامل بسیاری از ناکامیها،

[شماره صفحه واقعی: ۷۰]

ص: ۳۶۲

سستی و تنبلی و ترک تلاش و کوشش است، بسیاری از بیمارها ناشی از شکم پرستی و هوای نفس است، بی نظمیها همیشه عامل بدبختی بوده و اختلاف و پراکندگی همیشه مصیبت زا و بدبختی آفرین است و عجب این است که بسیاری از مردم این روابط علت و معلولی را فراموش کرده و همه را به حساب دستگاه آفرینش می گذارند، علاوه بر اینها بسیاری از نقصها و کمبودها، از قبیل ناقص الخلقه بودن (کور، کر و لال، فلج شدن) بعضی از نوزادان در اثر سهل انگاری پدر و مادر و مراعات نکردن دستورات شرع و امور بهداشتی است، گرچه کودک بی تقصیر است ولی این اثر طبیعی ظلم و جهل پدر و مادر است، (خوشبختانه از پیشوایان معصوم علیهم السلام دستوراتی برای جلوگیری از نقصها رسیده، حتی برای خوش استعداد شدن و یا زیبایی نوزاد دستوراتی فرموده اند).

طبیعی است اگر والدین این دستورات را مراعات نکنند مسئول نواقص خواهند بودن و هیچ یک از اینها را نمی شود به حساب کار خداوند گذاشت بلکه همه اینها مصائب خود ساخته است که انسان برای خودش یا دیگران فراهم ساخته است، قرآن در این رابطه می فرماید: مَا أَصَابَكَ مِنْ حَسَنَةٍ فَمِنَ اللَّهِ - وَمَا أَصَابَكَ مِنْ سَيِّئَةٍ فَمِنْ نَفْسِكَ «آنچه از حسنات (خوبیها و پیروزیها) به تو می رسد از ناحیه خداوند است و آنچه از بدیها (ناراحتیها و شکستها) دامنگیر تو می شود از ناحیه خود تو است». (۱) در جای دیگر می فرماید: ظَهَرَ الْفَسَادُ فِي الْبَرِّ وَالْبَحْرِ بِمَا كَسَبَتْ أَيْدِي النَّاسِ لِيُذِيقَهُمْ بَعْضَ الَّذِي عَمِلُوا لَعَلَّهُمْ يَرْجِعُونَ «فساد در خشکی و دریا به خاطر کارهایی که مردم انجام می دهند آشکار شده خداوند می خواهد نتیجه بعضی

---

(۱) سوره نساء، آیه ۷۹.

[شماره صفحه واقعی : ۷۱]

حوادث ناگوار و مجازات الهی

در احادیث اسلامی نیز به طور گسترده چنین آمده: بخش زیادی از مصائبی که دامنگیر انسانها می شود جنبه مجازات و کیفر گناهان دارد.

در حدیثی از امام رضا علیه السلام رسیده: **كُلَّمَا أَخَذَتِ الْعِبَادُ مِنَ الذُّنُوبِ مَا لَمْ يَكُونُوا يَعْمَلُونَ أَخَذَتِ اللَّهُ لَهُمْ مِنَ الْبَلَاءِ مَا لَمْ يَكُونُوا يَعْرِفُونَ** «هر زمان بندگان گناهان تازه ای که قبلاً نمی کردند انجام دهند، خداوند بلاهای تازه و ناشناخته ای بر آنها مسلط می سازد». (۲)

از امام صادق علیه السلام نقل شده: **إِنَّ الرَّجُلَ لَيُذْنِبُ الذَّنْبَ فَيَحْرِمُ صَلَاةَ اللَّيْلِ وَإِنَّ عَمَلَ السَّيِّئِ أَسْرَعُ فِي صَاحِبِهِ مِنَ السَّكِينِ فِي اللَّحْمِ** «گاه انسان گناهی می کند و از نماز شب محروم می گردد تاثیر شوم عمل شر در صاحبش از کارد در گوشت سریعتر است». (۳)

علی علیه السلام می فرمایند: به خدا قسم رفاه و خوشی از ملتی زائل نمی گردد مگر به واسطه کردار زشتی که انجام دادند زیرا خداوند به بندگان ستم نمی کند. (۴)

در جای دیگر امیرالمومنین علیه السلام می فرمایند: از گناهان اجتناب کنید که تمام بلاها و کمبود روزی به واسطه گناه است حتی خراش بدن و زمین خوردن و مصیبت دیدن، خداوند عزوجل می فرماید: هر مصیبتی که به شما می رسد نتیجه و اعمال خود شماست. (۵)

---

(۱) سوره روم، آیه ۴۱.

(۲) بحار الانوار، جلد ۷۰، صفحه ۳۵۴.

(۳) همان منبع، صفحه ۳۵۸.

(۴) نهج البلاغه، خطبه ۱۷۸.

(۵) سوره نساء آیه ۷۹ - بحار الانوار، جلد ۸۳، صفحه ۳۵۰ (برای توضیح بیشتر به تفسیر برهان، جلد ۴، صفحه ۱۲۷ و نور الثقلین ذیل آیه ۷۸ و بحار الانوار، جلد ۷۸، صفحه ۵۲ مراجعه شود).

[شماره صفحه واقعی : ۷۲]

از نظر قرآن و روایات و شواهد تاریخی بسیاری از مصائب و بلاها جنبه مجازات و کیفر دارد، سوالی که مطرح می شود این است که اقوام گرفتار عذاب و مجازات از دو طبقه ظالم و مظلوم، مومن و کافر بودند چرا همه گرفتار عذاب شده و هلاک شدند؟

جواب: از دیدگاه اسلام مصائب و گرفتاریهای مظلومین و یا مومنین به خاطر ترک نمودن نهی از منکر و مبارزه نکردن با فساد و ظالمین است، وَأَتَّقُوا فِتْنَةً لَا تُصِيبُ الَّذِينَ ظَلَمُوا مِنْكُمْ خَاصَّةً «بپرهیزید از فتنه ای که آثارش فقط برای ستمگران نیست بلکه همه را می گیرد» (۱)

قال رسول الله صلى الله عليه وآله وسلم: لَتَأْتِيَنَّ بِالْمَعْرُوفِ وَ لَتَنْهَنَّ عَنِ الْمُنْكَرِ، أَوْ لَيُعَذِّبَنَّكُمْ عِقَابُ اللَّهِ «حتما امر به معروف و نهی از منکر کنید و گرنه عذاب عمومی خداوند شما را فرا می گیرد». (۲)

سوال دیگر اینکه: گاهی ستمگران و گنهکاران را می بینیم وضع زندگی دنیوی آنها خیلی خوب است و هیچ گرفتاری و عذابی بر آنها نیست و در مقابل انسانهای شایسته و مومنی را گرفتار می بینیم.

جواب: از آیات و روایات استفاده می شود که نعمتها و مهلتها برای ستمگران و گنهکاران موجب شدت عذاب آنهاست: وَلَا يَحْسَبَنَّ الَّذِينَ كَفَرُوا أَنَّ مَا تُمْلَى لَهُمْ خَيْرٌ لِأَنْفُسِهِمْ إِنَّ مَا تُمْلَى لَهُمْ لِيُزَادُوا إِثْمًا وَلَهُمْ عَذَابٌ مُهِينٌ «هرگز گمان نکنند کسانی که کافر شدند مهلتی که به آنها داده ایم خیر آنهاست ما به آنها ملهت دادیم تا گناهانشان را بیشتر کنند و برای آنها

---

(۱) سوره انفال، آیه ۱۵.

(۲) وسائل الشیعه، جلد ۱۱، صفحه ۴۰۷.

[شماره صفحه واقعی: ۷۳]

قال علی علیه السلام: يَا ابْنَ آدَمَ إِذَا رَأَيْتَ رَبَّكَ سَبِّحَانَهُ يُتَابِعُ عَلَيْكَ نِعْمَهُ وَ أَنْتَ تَعْصِيهِ فَأَحْذَرِهِ. علی علیه السلام فرمود: زمانیکه دیدی پروردگارت مرتب به تو نعمت می دهد و تو معصیت او را می کنی پس برحذر باش از او. (۲)

عن الصادق علیه السلام: إِنَّ اللَّهَ إِذَا أَرَادَ بِعَبْدٍ خَيْرًا فَأَذْنَبَ ذَنْبًا أَتْبَعَهُ بِنِقْمِهِ وَ يُذَكِّرُهُ الْإِسْتِغْفَارَ وَ إِذَا أَرَادَ بِعَبْدٍ شَرًّا فَأَذْنَبَ ذَنْبًا أَتْبَعَهُ بِنِعْمِهِ لِئَسْتِغْفَرَ وَ يَتَمَادَى بِهَا وَ هُوَ قَوْلُ اللَّهِ عَزَّ وَ جَلَّ سَنَسِيئَتِهِمْ مِنْ حَيْثُ لَا يَعْلَمُونَ بِالنَّعْمِ عِنْدَ الْمَعَاصِي «هنگامیکه که خداوند خیر و سعادت برای بنده ای بخواهد اگر گناهی کرد او را به ناراحتی مبتلا می کند و استغفار را به یاد او می آورد و زمانیکه برای بنده ای (بر اثر طغیانگری او) شری بخواهد اگر گناهی کرد نعمتی به او می دهد تا استغفار را فراموش کند و به راه خود ادامه دهد و این همان چیزی است که خداوند فرموده: ما آنها را از آنجا که نمی دانند تدریجاً به سوی عذاب می بریم به اینگونه که هنگام معصیت به آنها نعمت می دهیم». (۳)

تمرین

۱- پاسخ اجمالی که برای حوادث ناگوار هست بیان فرمائید.

۲- منظور از حوادث خود ساخته چیست؟

۳- مصائب و گرفتاریهای مظلومین و مومنین برای چیست حدیث پیغمبر اکرم صلی الله علیه و آله وسلم را بیان کنید.

۴- استدراج یا عذاب تدریجی را تعریف کنید.

---

(۱) سوره آل عمران، آیه ۱۷۳.

(۲) شرح ابن ابی الحدید، جلد ۱۹، صفحه ۲۷۵.

(۳) اصول کافی، جلد ۲، باب استدراج، حدیث ۱.

[شماره صفحه واقعی: ۷۴]

اشاره

بلاها و مصائب مومنین باعث زیاد شدن درجاتشان و گاهی برای تنبه و بیداری آنها و در مواردی کفاره گناهان آنهاست که تماشای لطف خداوند بر مومنین است: عن الصادق علیه السلام: إِنَّ عَظِيمَ الْأَجْرِ لَمَعَ عَظِيمِ الْبَلَاءِ وَ مَا أَحَبَّ اللَّهُ قَوْمًا إِلَّا ابْتَلَاهُمْ «از امام صادق علیه السلام نقل شده که اجر زیاد با بلای زیاد است و دوست نمی دارد خداوند قومی را مگر اینکه آنها را مبتلا می کند». (۱)

عن ابی جعفر علیه السلام: لَوْ يَعْلَمُ الْمُؤْمِنُ مَا لَهُ فِي الْمَصَائِبِ مِنَ الْأَجْرِ لَتَمَنَّى أَنْ يُقَرَّضَ بِالْمَقَارِضِ مِنْ إِمَامِ بَاقِرٍ عَلَيْهِ السَّلَامُ اسْتِ كَه: اِكْر مومن می دانست كه چه اجری در مصائب وارده می برد آرزو می كرد كه با قیچی ها قطعه قطعه شود. (۲)

قال علی علیه السلام: مَنْ قَصَرَ فِي الْعَمَلِ ابْتِلَى بِأَلْهَمٍ وَ لَمَّا حَاجَهُ لِلَّهِ فَيَمُنْ لَيْسَ لِلَّهِ فِي نَفْسِهِ وَ مَالِهِ نَصِيْبٌ. علی علیه السلام فرمود: هر کس در عمل کوتاهی کرد به غم و غصه مبتلا می شود و هر که در خودش و مالش مشکلی پیش نیاید

---

(۱) بحار الانوار، جلد ۶۷، صفحه ۲۰۷.

(۲) بحار الانوار، جلد ۸۱، صفحه ۱۹۲.

[شماره صفحه واقعی : ۷۵]

عن الصادق علیه السلام: سَاعَاتُ الْأَوْجَاعِ يَذْهَبْنَ بِسَاعَاتِ الْخَطَايَا. از امام صادق علیه السلام نقل شده: ساعات درد می برد ساعات خطاها را (امراض کفار گناهان است). (۲)

و عنه علیه السلام: لَمَّا تَزَالُ الْعُومُومُ وَالْمُؤْمُومُ بِالْمُؤْمِنِ حَتَّىٰ لَمَّا تَدَعِ لَهُ ذَنْبًا. از امام صادق علیه السلام نقل است که: مومن همیشه گرفتار غم و غصه است تا برایش گناهی نماند. (۳)

قال الرضا علیه السلام: الْمَرَضُ لِلْمُؤْمِنِ تَطْهِيرٌ وَرَحْمَةٌ وَ لِلْكَافِرِ تَغْذِيبٌ وَ لَعْنَةٌ وَ إِنَّ الْمَرَضَ لَا يَزَالُ بِالْمُؤْمِنِ حَتَّىٰ لَا يَكُونَ عَلَيْهِ ذَنْبٌ. امام رضا علیه السلام فرمود: مریضی مومن باعث رحمت و پاک شدن اوست و برای کافر عذاب و لعنت برای اوست و همیشه برای مومن مریضی هست تا برایش گناهی نماند. (۴)

قال ابو جعفر علیه السلام: إِنَّمَا يُبْتَلَى الْمُؤْمِنُ فِي الدُّنْيَا عَلَى قَدَرِ دِينِهِ أَوْ قَالَ عَلَى حَسَبِ دِينِهِ. امام باقر علیه السلام فرمود: همانا مومن در دنیا به مقدار دینش مبتلا می شود. (۵)

هر که در این یزم مقرب تر است

جام بلا بیشترش می دهند

و در حدیثی دیگری از امام صادق علیه السلام می خوانیم: مومن چهل شب بر او نمی گذرد مگر اینکه حادثه غم انگیزی برای او رخ می دهد که ما به تذکر و بیداری او گردد. (۶)

---

(۱) همان منبع، صفحه ۱۹۱.

(۲) همان منبع.

(۳) بحار الانوار، جلد ۶۷، باب ابتلاء المومن.

(۴) بحار الانوار، جلد ۸۱، صفحه ۱۸۳.

(۵) همان منبع، صفحه ۱۹۶.

(۶) بحار الانوار، جلد ۶۷، باب ابتلاء المومن.

[شماره صفحه واقعی : ۷۶]

حدود بیست مرتبه در قرآن از مساله آزمایش الهی سخن به میان آمده است، این آزمایش جهت آگاهی خداوند از وضع ما نیست زیرا خداوند از ابتدا بر همه چیز آگاه است بلکه آزمایش جنبه پرورشی دارد یعنی آزمونهاى الهی وسیله تکامل و پرورش روح و جسم انسان و از طرف دیگر استحقاق پاداش و کیفر بعد از امتحان است.

وَلَنَبْلُوَنَّكُمْ بِشَيْءٍ مِّنَ الْخَوْفِ وَالْجُوعِ وَنَقْصٍ مِّنَ الْأَمْوَالِ وَالْأَنْفُسِ وَالتَّمَرَاتِ وَبَشِيرِ الصَّابِرِينَ «قطعاً شما را با چیزی از ترس، گرسنگی، زیان مالی و جانی و کمبود میوه ها آزمایش می کنیم و بشارت ده صابران و استقامت کنندگان را».(۱)

وَنَبْلُوَكُمْ بِالْشَّرِّ وَالْخَيْرِ فِتْنَةً وَإِلَيْنَا تُرْجَعُونَ «ما شما را با بدیها و نیکیها آزمایش می کنیم و سرانجام به سوی ما باز می گردید».(۲)

از امیر المومنین علیه السلام چنین نقل شده: ...وَلَكِنَّ اللَّهَ يَخْتَبِرُ عِبَادَهُ بِأَنْوَاعِ الشَّدَائِدِ وَيَتَعَبَّدُهُمْ بِأَنْوَاعِ الْمَجَاهِدِ وَيَبْتَلِيهِمْ بِضُرُوبِ الْمَكَارِهِ «ولی خداوند بندگانش را به انواع شداید و سختیها می آزمايد و با اقسام مشکلات به عبادت فرا می خواند و به انواع گرفتاریها مبتلا می نماید».(۳)

خلاصه و نتیجه فلسفه مصائب

بسیاری از اشکالات در مورد عدل به خاطر جهل و درک نکردن

---

(۱) سوره بقره، آیه ۱۵۵.

(۲) سوره انبیاء، آیه ۳۵.

(۳) نهج البلاغه، خطبه ۱۹۲.

[شماره صفحه واقعی : ۷۷]

فلسفه وقایع و مصائب است مثلاً خیال می کنیم مرگ نابودی است و اشکال می گیریم که چرا فلانی جوان مرد و ناکام شد؟، خیال می کنیم دنیا جای ماندن است و می گوییم چرا سیل و زلزله عده ای را نابود کرد؟، و فکر می کنیم دنیا جای آسایش است و می گوییم چرا گروهی محرومند؟ مانند کسی که در کلاس شروع به ایراد و اشکال می کند که چای چطور شد؟ چرا غذا نمی آورند؟ چرا رختخواب نیست؟ که فقط باید به او گفت اینجا کلاس درس است نه سالن پذیرایی! در نتیجه بهترین راه برای حل اشکالات، شناخت دنیا و پی بردن به هدف از آفرینش موجودات است.

تمرین

۱- چرا مومنین در دنیا گرفتار بلاها و مصیبتها می شوند؟

۲- آزمایش خداوند از بندگان برای چیست؟

۳- خلاصه و نتیجه فلسفه مصائب را بیان کنید.

[شماره صفحه واقعی : ۷۸]

ص: ۳۷۰

اشاره

شیعه به پیروی از معصومین علیهم السلام عقیده دارد که با وجود مشیت الهی، انسان در کارها و افعالش دارای اختیار است قبلاً اشاره کردیم که گروهی از اهل تسنن به خاطر انگیزه های سیاسی و غیره معتقد به جبر شدند اینها با این اعتقاد بر سر دو راهی قرار گرفتند زیرا طبق آیات صریح قرآن و ضرورت دین اسلام خداوند نیکوکاران را به بهشت و کفار و بدکاران را به دوزخ می برد.

اینجا در برابر این سوال قرار گرفتند که اگر انسان در کارهای خود مجبور است ثواب و عقاب (بهشت و دوزخ) در برابر اعمال غیر اختیاری چه معنایی دارد و چگونه با عدالت خداوند سازگار است؟

لذا معتقدین به جبر ناچار شدند که یا جبر را بپذیرند و عدالت را انکار کنند و یا عدل را بپذیرا شده و جبر را رد کنند و همانگونه که در بحثهای قبل گفتیم اینها عدالت را رها کردند و معتقد به جبر شدند. وجود اختیار و قدرت انتخاب و تصمیم گیری، یک امر بدیهی و غیر قابل انکار است در عین حال گروهی با فطرت و وجدان خویش هم مخالفت کرده و نپذیرفتند و گروه دیگری در مقابل تفویضی شدند در نتیجه در این بحث سه نظریه وجود دارد:

۱- جبر و بی ارادگی: پیروان این نظریه می گویند انسانها در اعمال و

[شماره صفحه واقعی : ۷۹]

ص: ۳۷۱

رفتار خود کوچکترین اراده ای ندارند و بشر مانند ابزاری بی شعور در دست استاد است و آنچه واقع می شود همان مشیت خداوند است.

۲- تفویض یا واگذاری: پیروان این نظریه می گویند خداوند انسان را آفرید و او را با دستگاه مغز و اعصاب مجهز کرده و کارهایش را به خودش واگذار نمود بنابراین خداوند هیچ تاثیری در افعال و رفتار انسان ندارد و قضا و قدر هم اثری ندارند.

۳- اختیار یا امر بین الامرین: نه جبر نه تفویض بلکه اختیار و امری بین امرین.

مذهب اختیار

این عقیده را شیعه به پیروی از بیانات امامان معصومش اختیار کرده است یعنی: سرنوشت انسان به دست خود اوست و در اعمال و رفتارش صاحب اختیار می باشد اما با خواست خداوند و با اثری که برای قضا و قدر الهی هست، یعنی در یک پدیده و یک عمل انسانی دو اراده تاثیر می کند (اراده خداوند و اراده انسان) و تا این دو اراده نباشد عملی واقع نخواهد شد، البته این دو اراده در عرض یکدیگر نیست (یعنی از باب تاثیر دو علت در معلول واحد نیست) بلکه در طول یکدیگر است یعنی همانگونه که وجود هر موجودی در سایه وجود الهی و قدرت هر قادری بسته به قدرت خداوند است و علم هر عالمی در پرتو علم اوست همین طور اراده و اختیار هر مختاری در پرتو اراده و اختیار خداوند متعال است.

بنابراین انسان برای انجام اعمال و رفتار خودش اراده و اختیار می کند اما این اختیار و قدرت را از خداوند متعال دارد یعنی در سایه قدرت و اراده خداوندی می تواند اراده کرده و کاری را انجام دهد این است

[شماره صفحه واقعی: ۸۰]

ص: ۳۷۲

معنای: وَمَا تَشَاءُونَ إِلَّا أَنْ يَشَاءَ اللَّهُ - رَبُّ الْعَالَمِينَ «شما نمی خواهید و اراده نمی کنید جز آنکه خدا بخواهد» (۱) یعنی اراده شما خواست خداوند است نه اینکه عمل شما خواست و اراده خداوند باشد. (۲)

اشاعره با تکیه نادرست بر توحید افعالی قائل به جبر شده و عدل خداوند را زیر سوال بردند و معتزله قائل به استقلال مطلق انسان شدند (تفویض) و عملاً توحید افعالی را مورد انکار قرار داده و دچار شرک افعالی شدند ولی شیعه به پیروی از امامان معصومش راهی را در پیش گرفت که از افراط و تفریط دور است این راه همانست که در روایات و احادیث اهل بیت علیهم السلام به امر بین الامرین تعبیر شده است.

احادیث معصومین در مذهب اختیار

احمد بن محمد می گوید به امام رضا علیه السلام عرض کردم: بعضی اصحاب ما قائل به جبر و بعضی قائل به استطاعت (تفویض) هستند حضرت فرمود:

بنویس: بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ، قَالَ عَلِيُّ بْنُ الْحُسَيْنِ عَلَيْهِمَا السَّلَامُ: قَالَ اللَّهُ عَزَّ وَجَلَّ: يَا ابْنَ آدَمَ، بِمِثِّي كُنْتَ أَنْتَ الَّذِي تَشَاءُ، وَبِقُوَّتِي أَدَيْتَ إِلَيَّ فَرَائِضِي، وَبِنِعْمَتِي قَوَيْتَ عَلَيَّ مَعْصِيَتِي؛ جَعَلْتُكَ سَمِيعاً بَصِيراً «ما أَصَابَكَ مِنْ حَسَنَةٍ فَمِنَ اللَّهِ وَمَا أَصَابَكَ مِنْ سَيِّئَةٍ فَمِنْ نَفْسِكَ»، وَذَلِكَ أَنِّي أُولَى بِحَسَنَاتِكَ مِنْكَ، وَأَنْتَ أُولَى بِسَيِّئَاتِكَ مِنِّي، وَذَلِكَ أَنِّي لَأَسْأَلُ عَمَّا أَفْعَلُ وَهُمْ يُسْأَلُونَ، فَدَنْظَمْتُ لَكَ كُلَّ شَيْءٍ تَرِيدُ «علی بن الحسین علیه السلام فرمود خدای عزوجل فرمود: ای فرزند آدم به خواست من، تو اراده می کنی و به قوه و قدرت من واجبات مرا انجام می دهی و با نعمت من بر

---

(۱) سوره تکویر، آیه آخر.

(۲) گمشده شما، محمد یزدی.

[شماره صفحه واقعی : ۸۱]

معصیت من قوت و قدرت پیدا کردی، تو را شنوای بی‌قرار دادم، هر خوبی که به تو می‌رسد از خداوند است و هر بدی که به تو می‌رسد از خود توست زیرا من به خوبیهای تو از تو سزاوارترم و تو به بدیهایت از من سزاوارتری زیرا من از آنچه انجام می‌دهم سوال و بازخواست نمی‌شوم و آنها سوال و بازخواست می‌شوند، آنچه اراده داشتی برایت منظم کردم» (۱).

یکی از اصحاب از امام صادق علیه السلام پرسید: آیا خداوند بندگانش را بر اعمالشان مجبور ساخته است؟ حضرت در پاسخ فرمود: اللَّهُ أَعْدَلُ مِنْ أَنْ يُجْبِرَ عَبْدًا عَلَى فِعْلٍ ثُمَّ يُعَذِّبَهُ عَلَيْهِ «خداوند عادلتر از آن است که بنده ای را مجبور به کاری کند سپس او را بر انجام آن مجازات نماید» (۲).

در حدیث دیگری امام رضا علیه السلام جبر و تفویض را رد کرده و در جواب یکی از اصحاب که پرسید آیا خداوند کارها را به بندگان واگذار و تفویض نمود؟ فرمود: اللَّهُ أَعَزُّ مِنْ ذَلِكَ «خداوند تواناتر از آن است که چنین کند» پرسید آیا آنها را مجبور بر گناهان کرده؟ فرمود: اللَّهُ أَعْدَلُ وَ أَحْكَمُ مِنْ ذَلِكَ «خداوند عادلتر و حکیمتر از آن است که چنین کند» (۳).

راه حل روشن برای مسأله جبر و اختیار

وجدان عمومی و فطرت همگانی یکی از روشترین دلایل اختیار است و طرفداران اختیار و حتی جبریون عملاً اصل اختیار و آزادی را پذیرفته اند لذا می‌بینیم:

۱- همه نیکوکاران را مدح و تمجید می‌کنند و بدکاران را ملامت و

---

(۱) اصول کافی، باب امر بین الامرین، حدیث ۱۲.

(۲) بحار الانوار، جلد ۵، صفحه ۵۱.

(۳) اصول کافی، باب امر بین الامرین، حدیث ۳.

[شماره صفحه واقعی: ۸۲]

سرزنش می کند، اگر جبر بود و انسانها در رفتارشان بی اختیار بودند، تمجید و تعریف نیکوکاران یا سرزنش بدکاران معنایی نداشت.

۲- همه در تعلیم و تربیت فرزندان خود کوشش می کنند اگر انسانها مجبور بودند تعلیم و تربیت مفهومی نداشت.

۳- انسان گاهی از اعمال گذشته خویش پشیمان می شود و تصمیم می گیرد در آینده از تجربه گذشته استفاده کند اگر در کارهایش مجبور بود پشیمانی نداشت و تصمیم برای آینده معنایی نداشت.

۴- در تمام دنیا مجرمان و بدکاران را محاکمه و مجازات می کنند و اگر آنها در رفتارشان مجبور بوده اند، محاکمه و مجازات آنها صحیح نیست.

۵- انسان در خیلی از کارها فکر می کند و اگر فکرش به جایی نرسد با دیگران مشورت میکند، اگر انسان مجبور بود فکر و مشورت چه تاثیری داشت. (۱)

تمرین

۱- نظریه های جبر، تفویض و اختیار را معنی کنید.

۲- نظر شیعه درباره اختیار انسان چیست؟

۳- حدیث حضرت علی بن الحسین علیه السلام در مذهب اختیار چیست؟

۴- راه حل روشن مساله جبر و اختیار را بیان کنید.

در بحث عدل از این کتابها استفاده و اقتباس شده است: اصول کافی - نهج البلاغه - پیام قرآن - تفسیر نمونه - اصول عقاید آقایان: محمدی ری شهری، یزدی، قرائتی، سبحانی.

---

(۱) تفسیر نمونه، جلد ۲۶، صفحه ۶۴ (با تلخیص).

[شماره صفحه واقعی: ۸۳]

ص: ۳۷۵

اشاره

اصل سوم از اصول اعتقادی اسلام نبوت است، پس از بحث توحید و عدل فطرتا انسان متوجه می شود که به رهبر و راهنما و پیشوای معصوم نیازمند است. و اینجا مساله وحی و شناخت حاملان وحی که هدایت جامعه و ارائه طرح تکامل انسانها را بر عهده گرفته اند، مطرح می شود.

در این بحث ابتدا اصل نیاز انسان به وحی و لزوم بعثت انبیاء و خصائص و صفات انبیاء مطرح می شود که در اصطلاح علم کلام به آن نبوت عامه می گویند و سپس اثبات نبوت پیامبر اسلام صلی الله علیه وآله وسلم و خاتمیت وی که به آن نبوت خاصه می گویند.

ضرورت وحی و لزوم بعثت انبیاء

۱- لزوم بعثت جهت شناخت آفرینش: وقتی انسان به جهان آفرینش نظر کند نمی تواند باور کند که جهان آفرینش بی هدف آفریده شده است در بحثهای قبل روشن شد که خداوند حکیم است و هرگز کار عبث و بیهوده نمی کند، نظام و پیوستگی جهان آفرینش و هماهنگی همه موجودات حکایت از یک هدف مشخص و معین در اصل آفرینش دارد

[شماره صفحه واقعی : ۸۴]

ص: ۳۷۶

در نتیجه این سوال مطرح می شود که؟

الف - خداوند حکیم برای چه جهان آفرینش را آفریده و هدف از خلقت ما چیست؟

ب - از چه راهی می توان به هدف از خلقت خویش برسیم و راه سعادت و کمال چیست و چگونه باید پیمود؟

ج - پس از مرگ چه خواهد شد؟ (آیا با مردن نابود می شویم یا حیات دیگری در کار است و زندگی پس از مرگ چگونه خواهد بود؟)

برای آگاهی از پاسخ اینگونه سوالات متوجه می شویم که باید شخصی از طرف خداوند مبعوث گردد که فلسفه آفرینش و راه رسیدن به کمال و سعادت و چگونگی جهان پس از مرگ را به ما یاد دهد.

انسان با عقل خود مسائل مربوط به زندگی دنیوی را درک می کند اما در مسائل مربوط به سعادت و کمال، آینده زندگی و جهان گسترده پس از مرگ ناتوان است از اینرو خداوند حکیم باید پیامبرانی معصوم را برای راهنمایی انسانها جهت رسیدن به کمال واقعی بفرستد.

هشام بن حکم می گوید: یک مرد غیر مذهبی از امام صادق علیه السلام پرسید لزوم بعثت پیامبران را چگونه ثابت می کنید؟ حضرت فرمودند: چون ثابت کردیم که ما آفریننده و صانع داریم که از ما و همه مخلوقات برتر و با حکمت و رفعت است و با توجه به این که مردم نمی توانند با او تماس بگیرند به این نتیجه می رسیم که او در میان مخلوقات خود پیامبرانی دارد که مردم را به مصالح و منافع آشنا می سازد و همچنین از اموری که بقای انسانها وابسته به آنست و ترکش موجب نابودی آنهاست آنان را آگاه

[شماره صفحه واقعی : ۸۵]

ص: ۳۷۷

سازند بنابراین ثابت شد که آمران و ناهیانی از سوی خداوند حکیم علیم در میان خلق او هستند که فرمانهای او را به مردم می‌رسانند و آنها همان پیامبران هستند. (۱)

امام رضا علیه السلام می‌فرماید: چون در متن آفرینش انسان و در میان غرائز و نیروهای مرموز و مختلفی که در وجود انسان است نیرویی نیست که بتواند رسالت تکامل انسان را به عهده بگیرند چاره‌ای جز این نیست که خداوند پیامبری داشته باشد که پیام او را به مردم ابلاغ کند و آنها را به آنچه موجب رسیدن به منافع و دوری از ضررهاست آگاه سازد. (۲)

۲- نیاز به پیامبران جهت آوردن قانون تکامل انسان: برای اینکه انسان به هدف اصلی خلقتش که همان کمال واقعی است برسد احتیاج به قانونگذاری دارد که شرایط زیر را بطور کامل دارا باشد:

۱- کاملاً انسان را بشناسد و از تمام رموز و اسرار جسم و جان انسان، عواطف و غرائز، امیان و شهوات او آگاهی کامل داشته باشد.

۲- از تمام استعدادها و شایستگی‌هایی که در وجود انسانها نهفته است و همه کمالاتی که بالامکان برای آنان میسر است مطلع باشد.

۳- نسبت به همه اصولیکه موجب تکامل انسان است مطلع بوده و موانع کمال او را بشناسد و آگاه به شرایط کمالش باشد.

---

(۱) اصول کافی، کتاب الحججه، باب الاضطرار الی الحججه، حدیث ۱.

(۲) بحار الانوار، جلد ۱۱، صفحه ۴۰.

[شماره صفحه واقعی: ۸۶]

۴- هرگز خطا و لغزش گناه و اشتباه از او سر نزدند به علاوه فردی دلسوز و مهربان، قوی و با شهامت بوده و از هیچ قدرتی نهراسد.

۵- خودش هیچ گونه منفعتی در اجتماع نداشته باشد تا تحت تاثیر منافع شخصی، بر خلاف مصالح اجتماع قانون وضع نکند.

کسیکه شرایط مذکور را دارا باشد بهترین قانونگذار است.

آیا می توانید کسی را پیدا کنید که با جرات بگوید من از تمام رموز و ساختمان وجود انسان باخبرم؟ با اینکه همه دانشمندان بزرگ اعتراف می کنند که هنوز به گوشه ای از اسرار خلقت انسان پی نبرده اند و بعضی انسان را موجودی ناشناخته نامیده اند.

آیا کسی را پیدا می کنید که بتواند بگوید من تمام استعداد های وجود انسان را کشف کرده ام و شرایط و موانع کمالش را می دانم؟ آیا کسی را پیدا می کنید که از خطا و لغزش مصون بوده و هرگز اشتباه نکند؟

مسلم است که اگر در تمام جهان جستجو کنیم کسی که شرایط مذکور و حتی بعضی از آنها را داشته باشد نخواهیم پیدا کرد و همین دلیل اختلاف قوانین در زمانها و مکانهای مختلف است، پس نتیجه خواهیم گرفت که تنها قانونگذار با صلاحیت، آفریدگار انسان است که از همه اسرار وجود مخلوق آگاه است، اوست که گذشته و آینده جهان را می داند و اوست که از همگان بی نیاز بوده و هیچ منفعتی در جامعه ندارد خداوندی که نسبت به همه مشفق و مهربان است و آگاه به شرایط و عوامل کمال انسانها است.

پس تنها خداوند و آنان که مستقیماً با او ارتباط دارند (پیامبران)

[شماره صفحه واقعی : ۸۷]

ص: ۳۷۹

صلاحیت قانونگذاری برای انسان را دارند و اصول و قوانین را باید از مکتب انبیاء و از مجرای وحی آموخت.

قرآن به این حقیقت اینگونه اشاره می کند:

وَلَقَدْ خَلَقْنَا الْإِنْسَانَ وَنَعَلَمُ مَا تُوَسْوِسُ بِهِ نَفْسُهُ «همانا انسان را آفریدیم و (پنهان و آشکار او) حتی آنچه که در خاطرش می گذرد می دانیم». (۱)

وَمَا قَدَرُوا اللَّهَ حَقَّ قَدْرِهِ إِذْ قَالُوا مَا أَنْزَلَ اللَّهُ عَلَيْنَا بَشَرًا مِنْ شَيْءٍ «خداوند را درست نشناختند که گفتند خداوند بر بشری پیام نفرستاده است». (۲)

در نتیجه: إِنَّ الْحُكْمَ إِلَّا لِلَّهِ «حکم و قانون در انحصار خداوند است». (۳)

تمرین

۱- چرا برای شناخت هدف آفرینش بعثت انبیاء لازم است؟

۲- فرمایش امام صادق علیه السلام برای لزوم بعثت انبیاء چیست؟

۳- حضرت امام رضا علیه السلام برای لزوم بعثت چه فرمودند؟

۴- بطور فشرده شرایط قانونگذار را بیان کنید؟

---

(۱) سوره ق، آیه ۱۶.

(۲) سوره انعام، آیه ۱۹۱.

(۳) سوره انعام، آیه ۵۷.

[شماره صفحه واقعی : ۸۸]

ص: ۳۸۰

هدایت فطرت و تعدیل غرائز

مقتضای بعثت انبیاء هدایت فطرت و تعدیل غرائز است. تردیدی نیست که انسان از فطریات و غرائزی برخوردار است که هر کدام خواسته هایی دارند، غرائز برای تامین احتیاجات مادی در درون انسانها نهفته اند و فطریات برای عبور انسان از مرز حیوانیت و رسیدن به کمال واقعی در وجود بشر قرار گرفته است.

اگر فطرت هدایت شود انسان به اوج کمال می رسد و گرنه تحت تاثیر غرائز حیوانی تا اسفل السافلین سقوط می کند. بنابراین غرائز باید تعدیل شوند و فطریات نیاز به هدایت دارند و بدون تردید کسی می تواند این امر مهم را به عهده گیرد که کاملاً به اسرار و رموز خلقت انسان آگاه بوده و چگونگی تعدیل غرائز و هدایت فطریات را بداند و همانگونه که گفته شد دانشمندان اعتراف کرده اند که انسان موجودی ناشناخته و اسرار آمیز است.

در نتیجه تنها خالق انسان که پروردگار همه موجودات است آگاه به همه خصوصیات اوست و لطف او ایجاب می کند که برای تکمیل نعمتهایش و برای رسیدن انسان به عالیترین مدارج انسانیت، پیامبرانی را که از طریق وحی مستقیماً با او ارتباط دارند برای هدایت انسانها بفرستد.

[شماره صفحه واقعی : ۸۹]

در قرآن کریم اصولی به عنوان هدف از بعثت انبیاء ذکر شده است.

۱- پرورش و آموزش: هُوَ الَّذِي بَعَثَ فِي الْأُمِّيِّينَ رَسُولًا مِنْهُمْ يَتْلُو عَلَيْهِمْ آيَاتِهِ وَيُزَكِّيهِمْ وَيُعَلِّمُهُمُ الْكِتَابَ وَالْحِكْمَةَ وَإِنْ كَانُوا مِنْ قَبْلُ لَفِي ضَلَالٍ مُبِينٍ «اوست خدایی که در میان عرب امی پیامبری از خودشان برانگیخت تا بر آنها آیات وحی خداوند را تلاوت کند و آنها را پاک نموده و کتاب و حکمت را بیاموزد. پیش از این در جهالت و گمراهی بودند» (۱)

تردیدی نیست که نخستین پایه تکامل مادی و معنوی انسان علم است زیرا یافتن راه کمال بدون علم ممکن نیست و قطعاً منظور از علم در آیات فوق علوم مادی نیست زیرا علوم مادی تنها ضامن آسایش دنیاست و انبیاء ضامن سعادت و آسایش دنیا و آخرت انسانها هستند.

۲- عبادت خداوند و اجتناب و مبارزه با طاغوت: وَلَقَدْ بَعَثْنَا فِي كُلِّ أُمَّةٍ رَسُولًا أَنْ اعْبُدُوا اللَّهَ - وَاجْتَنِبُوا الطَّاغُوتَ... «به تحقیق فرستادیم در هر امتی رسولی که مردم را به عبادت خداوند و دوری از طاغوت دعوت کند» (۲)

۳- تامین عدالت و آزادی: لَقَدْ أَرْسَلْنَا رُسُلَنَا بِالْبَيِّنَاتِ وَأَنْزَلْنَا مَعَهُمُ الْكِتَابَ وَالْمِيزَانَ لِيُقِومَ النَّاسُ بِالْقِسْطِ... «ما پیامبران را با دلیلهای روشن فرستادیم و همراه آنها کتاب و میزان نازل کردیم تا مردم گرایش به عدالت پیدا کنند» (۳)

هدف نهایی: اصولیکه به عنوان فلسفه بعثت پیامبران بیان شد همه برای تکامل انسان است یعنی فلسفه نهایی آمدن انبیاء الهی خدا گون

---

(۱) سوره جمعه، آیه ۲.

(۲) سوره نحل، آیه ۳۹.

(۳) سوره حدید، آیه ۲۶.

[شماره صفحه واقعی : ۹۰]

شدن انسان است که آن هم از راه عبادت با معرفت خداوند میسر می شود هدف از آفرینش انسان همین بوده است: وَمَا خَلَقْتُ الْجِنَّ وَالْإِنْسَ إِلَّا لِيَعْبُدُونِ «نیافریدم جن و انس را مگر برای اینکه عبادت کنند مرا». (۱)

راه شناسایی پیامبران

بعد از بحث در ضرورت بعثت انبیاء جهت هدایت بشر این بحث مطرح می شود که از کجا بفهمیم مدعی نبوت و پیامبر در ادعایش راستگوست؟

اگر کسانی مقاماتی مانند: سفارت، فرمانداری، استانداری و امثال آنرا ادعا کنند تا سند زنده ای به مردم نشان ندهند احدی زیر بار آنها نمی رود چه رسد به مدعیان مقام رسالت و نمایندگی از جانب خداوند متعال، چه مقام و منصبی بالاتر از اینکه فردی ادعا کند من سفیر الهی و نماینده خداوند در روی زمین هستم و همه باید از من پیروی کنند.

فطرت هیچ انسانی اجازه نمی دهد ادعای بدون دلیلی را بپذیرد زیرا صفحات تاریخ هم گواه است که در گذشته عده ای جاه طلب گروهی ساده دل را فریب داده و مدعی نبوت و رسالت شدند، از این جهت دانشمندان عقاید برای شناسایی پیامبران راهها و نشانه هایی را معین کرده اند که هر کدام می تواند سند زنده ای برای حقانیت انبیاء باشد.

نشانه اول (معجزه): دانشمندان عقاید و مذاهب می گویند معجزه کار خارق العاده ای است که مدعی نبوت آن را برای اثبات ارتباط خود با خداوند متعال انجام می دهد و همه را برای مقابله و معارضه دعوت

---

(۱) سوره ذاریات، آیه ۵۶.

[شماره صفحه واقعی : ۹۱]

ص: ۳۸۳

می کند و هیچ کس نمی تواند مانند آنرا انجام دهد بنابراین معجزه سه جهت دارد:

۱- کاری که از توانایی نوع بشر (حتی نوابغ) خارج باشد.

۲- آورنده معجزه ادعای منصب نبوت و رسالت نموده و عمل او مطابق ادعای او باشد.

۳- جهانیان از مقابله و معارضه (آوردن مانند آن) عاجز و ناتوان باشند.

پس حتی اگر یکی از جهات سه گانه در آن نباشد معجزه نیست.

ابوبصیر می گوید از امام صادق علیه السلام پرسیدم به چه علت خداوند عزوجل به انبیاء و رسولان و به شما معجزه عطا کرده است؟ حضرت فرمودند: برای اینکه دلیل بر راستگویی آورنده اش باشد و معجزه علامتی است که خداوند فقط به انبیاء و رسولان و امامان می دهد تا بوسیله آن راستگویی صادق و دروغگویی کاذب شناخته شود.
(۱)

تمرین:

۱- چرا برای هدایت فطرت و تعدیل غرائز وجود انبیاء لازم است؟

۲- هدف بعثت انبیاء از نظر قرآن چیست؟

۳- راه شناسایی پیامبران چیست؟

۴- معجزه چیست جهات آن را بیان کنید؟

---

(۱) بحار الانوار، جلد ۱۱، صفحه ۷۱.

[شماره صفحه واقعی : ۹۲]

ص: ۳۸۴

فرق معجزه با سحر و جادو و کارهای مرتاضان

هنگامی که سخن از معجزه به میان می آید و گفته می شود معجزه یک کار خارق العاده ای است که از توانایی دیگران ساقط است، این سوال مطرح می شود که چگونه معجزه را از کارهای شگفت انگیز مرتاضان و ساحران تمیز دهیم؟

جواب: معجزه با کارهای دیگر چندین فرق دارد:

۱- کارهای مرتاضان و ساحران تمرینی است و آنها استاد می بینند از این جهت کارهای آنها محدود به اموری است که استادش را دیده و تمرین کرده اند و قادر به انجام هر کاری نیستند اما پیامبران معلم و استادی نداشته اند و قادر بانجام هر کاری بوده اند مثلاً از حضرت صالح می خواهند که از کوه شتری خارج کند و او انجام داد، و یا وقتی از مریم درباره فرزندش سوال می کنند حضرت عیسی علیه السلام که در گهواره کودکی چند روزه است می فرماید: قَالَ إِنِّي عَبْدُ اللَّهِ - آتَانِي الْكِتَابَ وَجَعَلَنِي نَبِيًّا «من بنده خدا هستم که خداوند به من کتاب داده و مرا پیغمبر کرده است» (۱) یا وقتی از حضرت محمد صلی الله علیه وآله وسلم معجزه خواستند سنگریزه ها در دست حضرت شهادت به رسالت آن حضرت داد.

---

(۱) سوره مریم، آیه ۳۰.

[شماره صفحه واقعی: ۹۳]

۲- کارهای ساحران و مرتاضان محدود به زمان و مکان و شرایط خاصی است و محتاج به ابزار معینی می باشند ولی معجزات پیامبران چونکه از نیروی لایزال الهی سرچشمه گرفته هیچ محدودیتی ندارد و هر معجزه ای را در هر موقعیتی انجام می دادند.

۳- کار ساحران و مرتاضان غالباً با هدف مادی همراه است (یا برای جمع مال یا جلب نظر مردم و امور دیگر) اما هدف انبیاء ساختن انسانهای شایسته و جامعه ایده آل بود و می فرمودند: «وَمَا أَسْأَلُكُمْ عَلَيْهِ مِنْ أَجْرٍ إِنْ أَجْرِيَ إِلَّا عَلَى رَبِّ الْعَالَمِينَ» «من از شما مزد نمی خواهم مزد من فقط بر پروردگار عالمیان است» (۱).

۴- عمل ساحران و مرتاضان قابل معارضه است یعنی دیگران هم می توانند مثل آن را انجام دهند اما کسی نمی تواند مانند معجزه پیامبران را بیاورد.

چرا هر پیامبری معجزه ای مخصوص به خود داشت؟

با اینکه پیامبران هر کار خارق العاده ای را می توانستند انجام دهند و هر کدام معجزات بسیاری داشتند اما به یکی از آنها مشهورند. یکی از دانشمندان (ابن سکیت) از امام هادی علیه السلام پرسید چرا خداوند موسی بن عمران علیه السلام را با عصا و ید (بیضاء) و کارهایی که شبیه عمل ساحران بود برانگیخت؟ و حضرت مسیح علیه السلام را با شفای بیماران و زنده کردن مردگان؟، و حضرت محمد صلی الله علیه وآله وسلم را با کلام و سخن خارق العاده (قرآن) به سوی مردم مبعوث کرد؟ حضرت در پاسخ فرمودند: هنگامی که خداوند حضرت موسی علیه السلام را به رسالت برانگیخت فن رایج در زمان او سحر بود او هم از طرف خداوند معجزاتی شبیه فن رایج آن عصر آورد که

---

(۱) سوره شعراء، آیه های ۱۸۰، ۱۶۴، ۱۴۵، ۱۲۷، ۱۰۹.

[شماره صفحه واقعی : ۹۴]

مقابله با آن برای کسی ممکن نبود و با معجزات خود سحرهای ساحران را باطل ساخت و حجت را بر آنها تمام نمود، وقتی حضرت عیسی علیه السلام برای هدایت مردم مبعوث شد طبابت و پزشکی رونق بسزایی داشت او از طرف خداوند با معجزاتی شبیه فن رایج زمان خود برانگیخته شد و کسی نمی توانست با او مقابله کند او با زنده کردن مردگان و شفا بخشیدن به نابینایان و بیماران مبتلا به برص حجت را بر مردم آن زمان تمام نمود، وقتی که حضرت محمد صلی الله علیه وآله وسلم از ناحیه خداوند مبعوث گردید فصاحت و بلاغت، خطبه و انشاء، فن رایج عصر او بود، حضرت از جانب خداوند برای آنان نصایح و حکم و مواعظ و نصایح خود را در قالب کلام فصیح و بلیغ ریخت (قرآن) و حجت را بر آنها تمام نمود و قول آنها را باطل ساخت.

نشانه دوم:

راه دوم برای شناخت پیامبر آنست که پیامبر قبلی که نبوت او با دلیل ثابت شده است با ذکر نام و مشخصات پیامبر آینده را معرفی نماید از باب نمونه بشارتهایی که در تورات و انجیل درباره ظهور و رسالت پیغمبر اکرم صلی الله علیه وآله وسلم آمده است قرآن از این بشارتها نمونه ای از قول حضرت عیسی علیه السلام بیان می کند که: **وَإِذْ قَالَ عِيسَى ابْنُ مَرْيَمَ يَا بَنِي إِسْرَائِيلَ إِنِّي رَسُولُ اللَّهِ إِلَيْكُمْ مُصَدِّقًا لِمَا بَيْنَ يَدَيَّ مِنَ التَّوْرَةِ وَمُبَشِّرًا بِرَسُولٍ يَأْتِي مِنْ بَعْدِي اسْمُهُ أَحْمَدُ... «عیسی گفت ای بنی اسرائیل من رسول خدا به سوی شما هستم تصدیق کننده تورات و بشارت دهنده به رسولی که بعد از من می آید و اسمش احمد است» (۱) و همچنین سوره اعراف، آیه ۱۵۷ (الَّذِينَ يَتَّبِعُونَ الرَّسُولَ النَّبِيَّ الَّذِي يَجِدُونَهُ مَكْتُوبًا عِنْدَهُمْ فِي التَّوْرَةِ وَالْإِنْجِيلِ...).**

---

(۱) سوره صف، آیه ۶.

[شماره صفحه واقعی : ۹۵]

ص: ۳۸۷

نشانه سوم:

راه سوم برای شناخت انبیاء، قرائن و شواهدی است که به طور قطع نبوت و رسالت را ثابت کند.

بطور خلاصه:

۱- بررسی خصوصیات روحی و اخلاقی کسی که ادعای پیامبری دارد (از قرینه های صداقت مدعی نبوت داشتن صفات عالی و اخلاق فاضله انسانی است بطوریکه بین مردم مشهور به پاکی و فضیلت بوده باشد).

۲- بررسی محتویات آئین و دستورات او از نظر عقلی و منطبق بودن آئینش با معارف الهی و فضائل انسانی، قرینه دیگری است.

۳- ثبات و استقامت او در دعوت و مطابقت عمل او با قولش.

۴- بررسی وضع پیروان او و شناخت مخالفینش.

۵- چگونگی تبلیغ او و همچنین توجه به اینکه برای اثبات آئینش از چه وسائل و چه راههایی استفاده می کند.

این قبیل قرائن که دست به دست هم بدهند ممکن است موجب یقین به نبوت مدعی نبوت گردد.

تمرین:

۱- فرقه های معجزه و سحر و کارهای مرتاضان را بیان کنید؟

۲- چرا هر پیغمبری معجزه ای مخصوص به خود داشت؟

۳- قرائن و شواهد قطعی شناخت انبیاء چیست؟

[شماره صفحه واقعی : ۹۶]

ص: ۳۸۸

عصمت پیامبران

یکی از مهمترین ویژگیهای انبیاء، معصوم بودن آنهاست، عصمت در لغت به معنای منع، حفظ، جلوگیری و پیشگیری از ناملازمات است و در مباحث عقیدتی وقتی عصمت انبیاء و یا امامان مطرح می شود یعنی مصونیت آنها از گناه و مصونیت آنها از خطا و اشتباه، بنابراین انبیا و امامان نه گناه می کنند و نه فکر گناه و هیچگاه از آنها اشتباه سر نمی زند.

سوال: چرا انبیاء باید معصوم باشند و از خطا و اشتباه معصوم باشند؟

ج ۱ - هدف از بعثت انبیاء تربیت و راهنمایی انسانهاست و معلوم می باشد که در تربیت عمل مربی بیش از گفتار و راهنماییهای او موثر است پس اگر مربی خودش گرفتار گناه و آلودگیها شود چگونه می تواند دیگران را بر حذر دارد.

ج ۲ - انبیاء که مریدان واقعی بشر هستند باید مورد اعتماد و پذیرش مردم باشند و به قول مرحوم سیدمرتضی، کسیکه درباره او احتمال

[شماره صفحه واقعی : ۹۷]

آلودگی می دهیم و اطمینان نداریم که خود را به گناه آلوده نمی کند هرگز با قلبی آرام به گفته هایش گوش نمی دهیم و به همین دلیل انبیاء باید از خطا و اشتباه مصون باشند زیرا خطا و اشتباه موجب بی اعتمادی مردم می شود و آنها باید مورد اعتماد باشند.

فلسفه عصمت

چگونه ممکن است انسانی در برابر گناه معصوم باشد و حتی فکر و خیال انجام گناه در وجودش راه پیدا نکنند؟ در پاسخ این سوال می گوئیم خود ما در اموری که علممان از مغز به دل رسید و به اصطلاح به یقین رسیدیم مرتکب خلاف و خطائی نمی شویم. آیا هیچ انسان عاقلی به فکر خوردن آتش و کتافات می افتد؟ آیا هیچ انسان با شعوری خود را در گودالی از آتش می اندازد یا کاسه ای پر از سم و زهر را می نوشد؟ حتما در جواب این سوالات خواهید گفت هیچ عاقلی این کارها را نکرده و حتی آرزو یا فکر آنها هم در سر ندارد و اگر کسی چنین کرد مبتلا به یک نوع بیماری است.

در نتیجه هر انسان عاقل در برابر چنین اعمالی یک نوع مصونیت و یا به تعبیر دیگر یک نوع عصمت دارد و اگر از شما بپرسند چرا انسان در مقابل این کارها معصوم است می گوئید به علت اینکه عیب و ضرر حتمی آنها را یقین و باور دارد و می داند که ارتکاب آن اعمال جز نابودی و نیستی چیزی به دنبال ندارد بنابراین اگر انسانی به مفاسد و زیانهای گناه یقین و باور پیدا کند با غلبه نیروی عقل بر شهوات هرگز گرد گناه

[شماره صفحه واقعی : ۹۸]

ص: ۳۹۰

نمی‌گردد و حتی فکر آنرا در مغز راه نمی‌دهد.

چنین انسانی چنان به خدا و دادگاه عدل او ایمان و یقین دارد که گویی همه آنها را در برابر چشمان خود می‌بیند برای چنین کسی گناه و حرام همان آتش و همان زهر کشنده است پس هرگز به آن نزدیک نگشته و فرار می‌کند.

پیامبران الهی با این یقین و اعتماد که به نتیجه و آثار گناه داشتند نه تنها از گناه بلکه از فکر گناه نیز معصوم بودند.

جالب است برای توجه به آثار عمل و جدیت در خوبیها و ترک گناهان به روایتی از علی علیه السلام دقت کنیم: مَنْ أَيْقَنَ أَنَّهُ يُفَارِقُ الْأَخْبَابَ وَ يَشِيكُنُ التُّرَابَ وَ يُوَاجِهُ الْحِسَابَ وَ يَشْتَعِي عَمَّا خَلَفَ وَ يَفْتَقِرُ إِلَى مَا قَدَّمَ كَانَ حَرِيًّا بِقَصْرِ الْأَمَلِ وَ طُولِ الْعَمَلِ «هر کس یقین پیدا کند که حتماً از دوستان جدا می‌شود و در خاک ساکن می‌شود و با حساب روبرو می‌شود و از آنچه گذاشته بی‌نیاز و به آنچه پیش فرستاده محتاج می‌شود حتماً آرزویش کوتاه و عملش طولانی می‌گردد». (۱)

عصمت انبیاء و امامان اکتسابی یا خدادادی است؟

درباره عصمت معصومین علیهم السلام مباحث بسیاری از طرف دانشمندان علم عقاید مطرح شده است آنچه نزد همه آنها مسلم شده است اینکه نیروی عصمت در انبیاء و امامان اجباری نیست یعنی اینطور نیست که آنها به پاکی مجبور باشند بلکه مانند همه مردم کاملاً توانایی بر انجام گناه

---

(۱) بحار الانوار، جلد ۷۳، صفحه ۱۶۷.

[شماره صفحه واقعی: ۹۹]

دارند ولی چون از یک طرف مفاسد و خطرات گناه را می دانند و از سوی دیگر معرفت و شناخت آنها نسبت به خداوند متعال بسیار وسیع است بطوریکه همیشه خویشترن را در محضر خداوند می بینند از این نظر با اراده و اختیار خویش گناه و نا پاکی را ترک کرده و گرد آن نمی روند بنابراین عصمت انبیاء و امامان علیهم السلام نتیجه اراده و انتخاب خودشان و تلاشهای پیگیر و فداکاریهای بی دریغشان در راه خداوند متعال است.

البته چون خداوند متعال قبل از خلقت آنها می دانست که اینگونه فداکار و ایثارگر هستند از نخستین روز زندگی آنها را مورد لطف قرار داده و از لغزشها حفظشان کرده و به آنها علوم و آگاهیها و امتیازاتی عنایت می کند از این جهت هیچ ایرادی ندارد که انبیاء و امامان از یک سلسله امتیازات جسمی و روحی برخوردار باشند زیرا ریشه این امتیازات عمل خود آنهاست و این پاداشی است که خداوند متعال قبل از عمل به آنها عنایت کرده است.

نتیجه: خداوند با علمی که به آینده همه انسانها دارد می داند که در بین آنها عده ای شایستگی خاصی خواهند داشت (علمی که تخلف ندارد و قطعاً تحقق پیدا می کند) لذا آنها را به خاطر رهبری جامعه امتیازاتی داده است زیرا نماینده و جانشین خداوند این امتیازات را لازم دارد. قال الباقر علیه السلام: إِذَا عَلِمَ اللَّهُ تَعَالَى حُسْنَ بَيْتِهِ مِنْ أَحَدٍ اِكْتَفَى بِالْعَصْمَةِ. امام باقر علیه السلام فرمودند: وقتی خداوند حسن نیت و انتخاب کسی را دانست او را به وسیله عصمت حفظ می نماید. (۱)

---

(۱) بحار الانوار، جلد ۷۸، صفحه ۱۸۸.

[شماره صفحه واقعی : ۱۰۰]

ص: ۳۹۲

عن ابی عبدالله علیه السلام: أَنَّ اللَّهَ أَوْحَىٰ إِلَىٰ مُوسَىٰ فَقَالَ يَا مُوسَىٰ إِنِّي أطلَعْتُ إِلَىٰ خَلْقِي اطلَاعَةً فَلَمْ أَجِدْ فِي خَلْقِي أَشَدَّ تَوَاضُعًا لِي مِنْكَ فَمِنْ نَمِّ خَصَصْتُكَ بِوَحْيِي وَ كَلَامِي مِنْ بَيْنِ خَلْقِي... امام صادق علیه السلام فرمودند: خداوند به موسی وحی فرستاد که من به همه انسانها توجهی کردم و در بین آنها تواضع تو را نسبت به خودم از همه کس بیشتر یافتم پس به همین جهت تو را به وحی خود اختصاص داده و از بین همگان برگزیدم. (۱)

قال علی علیه السلام: عَلَيَّ قَدْرُ النَّبِيِّ تَكُونُ مِنَ اللَّهِ الْعَطِيَّةِ. علی علیه السلام فرمودند: عنایت و عطای خداوند به اندازه نیت انسان است. (۲)

قرآن در آیه آخر از سوره عنکبوت به همین نکته اشاره می فرماید: وَالَّذِينَ جَاهَدُوا فِينَا لَنَهْدِيَنَّهُمْ سُبُلَنَا وَإِنَّ اللَّهَ لَمَعَ الْمُحْسِنِينَ کسانی که در راه ما مجاهده و کوشش می کنند حتما آنها را به راههای خودمان هدایت می کنیم و بدرستی که خداوند با نیکوکاران است.

مباحثه مرد مادی با امام صادق علیه السلام

مرد مادی از امام صادق علیه السلام پرسید؟ چرا خداوند یک دسته را شریف و با ویژگیهای نیک و دسته دیگر را پست و با خصائص زشت پدید آورده است؟ حضرت فرمود: شریف کسی است که اطاعت خداوند کند و پست کسی است که نافرمانی او کند. پرسید آیا در میان مردم ذاتا گروهی بهتر از گروه دیگر نیستند؟ امام علیه السلام فرمودند: نه، تنها ملاک فضیلت و برتری تقوا

---

(۱) وسائل الشیعه، جلد ۴، صفحه ۱۰۷۵.

(۲) غرر الحکم.

[شماره صفحه واقعی: ۱۰۱]

است مرد مادی پرسید؟ به عقیده شما همه فرزندان آدم در اصل یکسانند و ملاک امتیاز تنها تقوا است؟ حضرت فرمود: چنین یافتیم که آفرینش همه از خاک است، پدر و مادر همه آدم و حوا هستند خدای یکتا آنها را آفریده و آنها بندگان خدایند البته خدای عزوجل از فرزندان آدم گروهی را انتخاب کرده تولد آنها را پاکیزه ساخته و بدنها آنان را پاک نموده و در صلب پدران و رحم مادران آنها را از آلودگی حفظ کرده و از میان آنها پیامبران را انتخاب نموده است که آنها پاکیزه ترین شاخه های آدم هستند و فلسفه این امتیاز این است که خداوند هنگام آفرینش آنها می دانست که آنها از او اطاعت می کنند و همتایی برای او نمی گیرند پس علت این امتیاز و مقام بلند اطاعت و عمل آنهاست ... (۱)

تمرین:

۱- چگونه ممکن است انسانها از گناه و حتی فکر و خیال آن معصوم باشند؟

۲- عصمت انبیاء و امامان اکتسابی یا خدادادی است؟

۳- فلسفه امتیاز معصومین به فرمایش امام صادق علیه السلام چیست؟

---

(۱) بحار الانوار، جلد ۱۰، صفحه ۱۷۰.

[شماره صفحه واقعی: ۱۰۲]

ص: ۳۹۴

آیا قرآن به پیامبران نسبت گناه داده است؟

بعد از بحث درباره عصمت پیامبران این سوال مطرح می شود که مقصود از: ذنب، عصیان و ظلم بر نفس که درباره بعضی پیامبران در قرآن آمده چیست؟ برای روشن شدن مطلب به چند نکته باید توجه کنیم:

۱- مقصود از عصمت انبیاء همان گونه که قبلا توضیح دادیم این است که انبیاء کار حرام و گناه نمی کنند اما کاری که ترک آن بهتر است ولی انجام آن حرام نیست از انبیاء گذشته ممکن و جایز است و هیچ منافاتی با عصمت آنان ندارد.

۲- نکته مهم توجه کردن به معنای صحیح کلمات قرآن است زیرا قرآن بر لغت عرب نازل شده است و باید دید که فرهنگ عرب کلمات قرآن را چگونه معنی کرده است ولی متاسفانه گاهی در اثر بی توجهی به این مهم برخی آیات قرآن نادرست معنی می شود.

۳- توجه جدی به تفسیرهایی که از اهل بیت عصمت و طهارت علیهم السلام برای آیات قرآن شده است، زیرا آنان مفسر اصلی قرآنند.

ما اکنون به چند مورد از آیاتی که بعضی تصور کرده اند در آنها به

[شماره صفحه واقعی : ۱۰۳]

ص: ۳۹۵

پیامبران نسبت گناه داده شده اشاره می کنیم تا رفع اشکال گردد.

الف - وَعَصَى آدَمُ رَبَّهُ فَغَوَى : بعضی این آیه را اینگونه معنی کرده اند: آدم معصیت کرد پروردگار خود را پس گمراه شد در حالیکه معنای صحیح آیه چنین است: و نافرمانی کرد آدم پروردگارش را پس بی بهره شد.

مرحوم طبرسی در مجمع البیان ذیل آیه می گوید: آدم مخالفت نمود امر پروردگارش را پس از ثواب آن بی بهره شد و مراد از معصیت و عصیان، مخالفت با امر است خواه آن امر واجب باشد یا مستحب، محدث قمی در "سفینه البحار، واژه عصم" از مرحوم مجلسی چنین نقل می کند: ان ترک المستحب و فعل المکره قد سمی ذنباً «ترک مستحب یا انجام مکروه را نیز گاهی ذنب و عصیان می گویند».

برای اثبات آنچه گفته شد ابتدا به لغت مراجعه می کنیم: المنجد (یکی از فرهنگهای مشهور) می نویسد عصیان ترک اطاعت و فرمانبرداری نکردن است و همچنین یکی از معانی غوی: (خاب) یعنی بی بهره شدن و دچار ضرر شدن است.

اگر به داستان آدم و حوا در این مورد توجه شود معلوم می شود که منظور از عصیان (عصی) انجام حرام یا ترک واجب نبوده است.

عصیان آدم چه بود؟

قرآن داستان را اینگونه بیان می کند: ما به آدم گفتیم: شیطان دشمن تو و همسر تو است پس بیرون نکند شما را از بهشت، تا در رنج و زحمت

[شماره صفحه واقعی : ۱۰۴]

ص: ۳۹۶

قرار گیرید، پس شیطان آدم را وسوسه کرد و آنها از آن درخت خوردند پس لباسهای بهشتی از بدنشان فرو ریخت (پس آدم نافرمانی کرد و از درخت نهی شده خورد و در نتیجه از نعمتهای بهشت بی بهره شد). (۱)

همانگونه که ملاحظه می کنید نهی خداوند نسبت به آدم و حوا فقط جنبه ارشاد و راهنمایی داشت و نخوردن از درخت فقط شرطی بود برای جاوید ماندن در بهشت.

پس از آیات مذکور فهمیدیم که نافرمانی آدم یک گناه نبود بلکه ثمره آن تنها اخراج از بهشت و دچار مشکلات زندگی دنیا شدن بود و اگر سوال شود که اگر آدم گناه نکرد پس توبه او که در دنبال همین آیات به آن اشاره شد چیست؟ در جواب می گوئیم هر چند (خوردن از آن درخت) یک گناه نبود امام به همین اندازه که آدم ترک یک فرمان ارشادی کرد از مقام قرب پروردگار تنزل کرد لذا حضرت آدم برای دست یافتن به همان مقام اول توبه کرد و خداوند توبه اش را پذیرفت.

امام رضا علیه السلام در جواب مامون که از عصیان آدم سوال کرد چنین فرمودند: و لم یکن ذلک بذنب کبیر یستحق به دخول النار، و إنما کان من الصغائر الموهوبه التي تجوز علی الأنبياء قبل نزول الوحی علیهم... «آنچه آدم انجام داد گناهی نبود تا در برابر آن مستحق دخول آتش باشد بلکه از لغزشهای کوچکی بود که بخشیده شد و انبیاء قبل از نزول وحی، ممکن است مرتکب شوند». (۲)

---

(۱) سوره طه، آیه های ۱۲۱ تا ۱۱۶.

(۲) تفسیر برهان، جلد ۳، صفحه ۴۶.

[شماره صفحه واقعی : ۱۰۵]

رَبِّ إِيَّيْ ظَلَمْتُ نَفْسِي فَاغْفِرْ لِي «پروردگارا من به نفس خود ظلم کردم پس تو غفرانت را شامل من گردان». (۱) از موارد دیگری که باز تصور شده قرآن نسبت گناه به انبیاء داده این آیه است، آیه مربوط به داستان حضرت موسی علیه السلام است که وقتی آن قبطی (همکار فرعون) را کشت چنین گفت: رب انی....

المنجد می نویسد: الظلم وضع الشيء في غير محله ظلم یعنی قرار دادن چیزی در غیر موردش (عملی را در غیر مورد انجام دادن) فرق نمی کند آن عمل صحیح باشد و در غیر موردش انجام گیرد یا اینکه عمل خلاف و حرامی باشد پس هر ظلمی حرام نیست.

و المنجد در واژه غفر می نویسد: غفر الشيء غطاه و ستره «یعنی هنگامی غفر گفته می شود که چیزی را پوشانده و مخفی کرده باشند» بنابر این معنای آیه چنین می شود که موسی می گوید: پروردگارا من با کشتن یکی از یاران فرعون عملی در غیر مورد انجام دادم هر چند کشتن او بر من جایز بود اما الان موقعش نبود. فاغفر لی یعنی خداوند بر این کار من پرده ببوشان تا دشمنان بر من ظفر نیابند پس هیچ گونه گناه و ظلم حرام به موسی نسبت داده نشده است.

حضرت رضا علیه السلام در جواب مامون که درباره آیه فوق و معنای ظلم از حضرت سوال کرده بود فرمودند: «إني وضعت نفسي غير موضعها بدخول هذه المدينة، فاغفر لي، أي استرني من أعدائك لئلا يظفروا بي فيقتلوني» یعنی

---

(۱) سوره قصص، آیه ۱۵.

[شماره صفحه واقعی : ۱۰۶]

موسی به خداوند گفت من با داخل شدن در این شهر (و قتل یکی از یاران فرعون) عملی در غیر مورد انجام دادم فاغفرلی یعنی مرا از دشمنان مستور بدار تا بر من دست پیدا نکرده و به قتلم نرسانند».

در نتیجه: مقصود از ظلم و غفران همان معنای کلی و لغوی آنهاست نه آن معانی خاصی که ما از این الفاظ تصور می کنیم پس این آیه هم منافات با عصمت ندارد.

تمرین:

۱- برای اینکه بفهمیم قرآن نسبت گناه به انبیاء نداده به چه نکاتی باید توجه کنیم؟

۲- منظور از عصی آدم ربه فغوی چیست؟

۳- منظور از ظلمت نفسی فاغفرلی چیست؟

[شماره صفحه واقعی: ۱۰۷]

ص: ۳۹۹

مقصود از ذنب در سوره فتح چیست؟

إِنَّا فَتَحْنَا لَكَ فَتْحًا مُّبِينًا * لِيُغْفِرَ لَكَ اللَّهُ مَا تَقَدَّمَ مِنْ ذَنْبِكَ وَمَا تَأَخَّرَ «ما فتح کردیم برای تو فتحی آشکار تا ببوشانیم ذنب گذشته تو را...» (۱). این هم از مواردی است که تصور شده قرآن نسبت گناه به پیامبر عزیز اسلام داده و سپس بخشیده شده است در این مورد نیز معانی اصلی ذنب و غفران در نظر گرفته نشده است و متاسفانه از اصل معنی غفلت شده است.

فرهنگ عرب معنای اصلی و مفهوم اصلی و مفهوم کلی ذنب را دنباله یا اثر و به عبارت دیگر نتیجه و عکس العمل می داند المنجد می نویسد: ذنب ذنباً: تبعه فلم يفارق اثره «ذنب عبارت است از نتایج عمل و آثاری که از آن جدا نمی گردد»، و اینکه به گناه ذنب گفته می شود به علت این است که گناه دنباله عمل نادرست و اثر و نتیجه آنست. بنابراین با توجه به معنایی که قبلاً برای غفران (پوشش) بیان کردیم معنای آیه روشن می شود برای توضیح بیشتر به حدیثی توجه کنید:

امام رضا علیه السلام در توضیح آیه مذکور فرموده اند: از نظر مشرکین مکه هیچ

---

(۱) سوره فتح، آیه ۱.

[شماره صفحه واقعی: ۱۰۸]

ص: ۴۰۰

فردی گناهِش بیشتر از پیغمبر اسلام نبود زیرا هنگامیکه آن حضرت قوم خود را به توحید و خدای یگانه دعوت می کرد آنها دارای سیصد و شصت بت بودند و آنها را عبادت می کردند، پس وقتی حضرت آنها را به خدای یگانه خواند بسیار بر آنها گران آمد و گفتند آیا خدایان متعدد را یک خدا قرار داد؟ همانا این چیزی شگفت آور است ما چنین چیزی نشنیده ایم پس بروید و بر عبادت بتها بمانید.

پس زمانی که خداوند مکه را برای پیامبر خود فتح کرد به او فرمود: انا فتحنا لک ... یعنی فتحی آشکار برای تو کردیم تا بیوشانیم برای تو آن ذنبی که در نزد مشترکین داشتی و آنها را به خدای یگانه خوانده بودی، زیرا روز فتح مکه جمعی از مردم مکه مسلمان شدند و بعضی خارج شدند و آنها هم که ماندند قدرت نداشتند که یگانگی خداوند را انکار کنند پس گناه و ذنبی که مردم مکه برای پیغمبر اکرم صلی الله علیه و آله وسلم می شمردند با پیروزی و غلبه آن حضرت بر آنان پوشیده شد و مستور گردید. (۱)

پیامبران همراه تاریخ

از نظر قرآن تاریخ انسان با تاریخ وحی و نبوت یکی است و از همان زمان که بشر پدید آمده وحی نیز به عنوان برنامه تکامل او وجود داشته است. وَإِنَّ مِنْ أُمَّهٖ إِلَّا خَلَا فِيهَا نَذِيرٌ «هیچ امتی در تاریخ نبوده مگر اینکه هشدار دهنده ای داشته است». (۲)

حضرت علی علیه السلام می فرماید: وَلَمْ يُخَلِّ اللَّهُ سُبْحَانَهُ خَلْقَهُ مِنْ نَبِيِّ مُرْسَلٍ أَوْ

---

(۱) تفسیر برهان، جلد ۴، صفحه ۱۹۳.

(۲) سوره فاطر، آیه ۲۵.

[شماره صفحه واقعی : ۱۰۹]

كِتَابٍ مُّنزَّلٍ أَوْ حُجَّةٍ لَبَازِمِهِ أَوْ مَحَجَّةٍ قَائِمَةٍ... «خداوند در طول تاریخ هیچگاه جامعه بشر را از پیامبر یا کتابی آسمانی یا برهانی محکم و یا راهی متین و استوار خالی نگذاشته است». (۱) و در خطبه ۹۳ از آنجناب نقل شده که فرمودند: كُلَّمَا مَضَى مِنْهُمْ سَلَفٌ قَامَ مِنْهُمْ بِدِينِ اللَّهِ خَلْفٌ حَتَّى أَفْضَتْ كِرَامَةُ اللَّهِ شَيْبَانَهُ وَتَعَالَى إِلَى مُحَمَّدٍ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَآلِهِ. «هر گاه پیامبری رسالت خویش به پایان رسانده و از دنیا رفت پیامبر دیگری برای بیان دین خدا بر می خواست و این روش همچنان ادامه داشت تا کرامت خداوند متعال به محمد صلی الله علیه و آله وسلم تعلق گرفت».

تعداد پیامبران

عن ابی جعفر علیه السلام قال: قَالَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَآلِهِ وَسَلَّمَ: ...كَانَ عِدَدُ جَمِيعِ الْأَنْبِيَاءِ مِائَةَ أَلْفِ نَبِيٍّ وَ أَرْبَعَةٌ وَعِشْرِينَ أَلْفَ نَبِيٍّ خَمْسَةَ مِنْهُمْ أُولُو الْعِزْمِ نُوحٌ وَ إِبْرَاهِيمُ وَ مُوسَى وَ عِيسَى وَ مُحَمَّدٌ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَآلِهِ وَسَلَّمَ... «رسول خدا صلی الله علیه و آله وسلم فرمود: تعداد همه پیامبران یکصد و بیست و چهار هزار نفر است که پنج نفر از آنان اولو العزم هستند: نوح، ابراهیم، موسی، عیسی، محمد صلی الله علیه و آله وسلم». روایت دیگری به همین مضمون در بحار الانوار جلد ۱۱ ذکر شده است. (۲)

از نظر قرآن کریم اعتقاد به همه پیامبران ضروری و لازم است: قُولُوا آمَنَّا بِاللَّهِ - وَمَا أُنزِلَ إِلَيْنَا وَمَا أُنزِلَ إِلَيْ إِبْرَاهِيمَ وَإِسْمَاعِيلَ وَإِسْحَاقَ وَيَعْقُوبَ وَالْأَسْبَاطِ وَمَا أُوتِيَ مُوسَى وَعِيسَى وَمَا أُوتِيَ النَّبِيُّونَ مِنْ رَبِّهِمْ لَا نُفَرِّقُ بَيْنَ أَحَدٍ مِنْهُمْ وَنَحْنُ لَهُ مُسْلِمُونَ «بگوئید ایمان آوردیم به خداوند و آنچه نازل شده برای

---

(۱) نهج البلاغه، خطبه اول.

(۲) بحار الانوار، جلد ۱۱، صفحه ۴۱.

[شماره صفحه واقعی: ۱۱۰]

ابراهیم و اسماعیل و اسحاق و یعقوب و فرزندان‌شان و آنچه موسی و عیسی و پیامبران از طرف خدا آوردند فرقی بین آنها نمی‌گذاریم و ما تسلیم خدا هستیم». (۱)

تمرین:

۱- مقصود از ذنب و غفران در اول سوره فتح چیست؟

۲- تعداد پیامبران و اسامی اولو العزم را بیان کنید؟

---

(۱) سوره بقره، آیه ۱۳۶.

[شماره صفحه واقعی : ۱۱۱]

ص: ۴۰۳

نبوت خاصه و بعثت حضرت محمد صلی الله علیه و آله وسلم

چهارده قرن پیش (سال ۶۱۰ میلادی) در زمانیکه شرک و بت پرستی سراسر جهان را فرا گرفته بود و انسانهای مظلوم زیر فشار طبقه حاکم دست و پا می زدند و همه مردم گرفتار یاس و ناامیدی بودند از خاندانی شریف مردی برخاست و خود را حامی مظلومان، خواستار عدل و آزادی، پاره کننده زنجیرهای اسارت و طرفدار علم و دانش خوانده و اساس رسالت خود را فرمانهای الهی و وحی آسمانی معرفی نمود و خود را خاتم پیامبران نامید.

او محمد بن عبدالله صلی الله علیه و آله وسلم است او از بنی هاشم است، یعنی همان طایفه ای که در شجاعت و سخاوت و پاکی و اصالت در بین همه قبایل عرب مشهور بوده اند شایستگی و کمال روحی آن بزرگوار تا آنجا بود که همه تواریخ جهان از دوست و دشمن بر آن گواهی داده اند تاریخ چهل ساله حیات پر افتخار حضرت پیش از رسالت آسمانی وی در دسترس است، حضرت محمد صلی الله علیه و آله وسلم در آن محیط نامساعد و تیره جزیره العرب در همه جنبه های فضیلت زبانزد خاص و عام بود و آنچه مورد اعتماد همگان بود که محمد امین شهرت یافته بود، درود فراوان خداوند بر او و خاندان پاکش باد.

[شماره صفحه واقعی: ۱۱۲]

راههایی که برای شناخت پیامبران بیان کردیم دلیل رسالت حضرت محمد صلی الله علیه وآله وسلم است (یعنی اعجاز، معرفی پیامبران قبلی، قرائن و شواهد قطعی) تاریخ گواه قرائن و شواهد رسالت و بعثت حضرت است و کتابهای آسمانی و انبیاء قبل بشارت بعثت پیامبر گرامی اسلام را داده اند.

اما معجزات پیامبر گرامی اسلام دو نوع است:

نوع اول: معجزاتی که به تقاضای فردی یا جمعی انجام می گرفت و حضرت هم از خداوند می خواست و سپس آن معجزه بدست حضرت عملی می شد مانند سلام کردن سنگ و درخت بر آن حضرت، شهادت دادن سوسمار به رسالت حضرت، شق القمر، زنده کردن مردگان و اخبار حضرت از مغیبات، که ابن شهر آشوب می گوید ۴۴۰ معجزه برای پیغمبر اکرم صلی الله علیه وآله وسلم بوده که سه هزار از آنها ذکر شده است.

قرآن معجزه دائمی پیامبر اسلام صلی الله علیه وآله وسلم

نوع دوم: قرآن معجزه دائمی حضرت محمد صلی الله علیه وآله وسلم است که جاویدان و برای همه زمانها و مکانها تا قیامت می باشد تفاوتی که میان پیامبر اسلام صلی الله علیه وآله وسلم و سایر پیامبران وجود دارد این است که رسالت آنان از جهاتی محدود بود، مثلا آنان برای امت و گروه محدودی مبعوث شده بودند بعضی محدود به زمان و مکان خاصی بودند و اگر بعضی از آنان از نظر مکانی محدود نبودند ولی مدت و زمان رسالت آنها کاملا محدود و موقت بود و هرگز مدعی رسالت دائمی نبودند.

ازاین جهت معجزات آنان هم، فصلی و مقطعی بود و اما حضرت

[شماره صفحه واقعی : ۱۱۳]

محمد صلی الله علیه وآله وسلم رسالتش دائمی و همیشگی است لذا غیر از معجزات فصلی، معجزه دائمی (قرآن) دارد که برای همیشه باقی است و برای همیشه دلالت بر رسالت آن جناب دارد.

در نتیجه از ویژگیهای قرآن این است که:

۱- مرز زمان و مکان را در هم شکسته و تا قیامت معجزه است.

۲- قرآن معجزه ای روحانی است یعنی معجزات دیگر چشم و گوش را تسخیر می کند ولی قرآن در اعماق جان و روان نفوذ می کند.

۳- قرآن یک معجزه گویا است که برای همیشه تا قیامت مخالفان را به مبارزه دعوت می کند و می گوید اگر می توانید سوره ای مانند من بیاورید و چهارده قرن از این دعوت گذشته و کسی نتوانسته مقابله کند و تا قیامت هم نمی تواند.

قُلْ لَئِنِ اجْتَمَعَتِ الْإِنْسُ وَالْجِنُّ عَلَىٰ أَنْ يَأْتُوا بِمِثْلِ هَذَا الْقُرْآنِ لَا يَأْتُونَ بِمِثْلِهِ وَلَوْ كَانَ بَعْضُهُمْ لِبَعْضٍ ظَهِيرًا «بگو اگر جن و انس پشت در پشت یکدیگر جمع شوند تا مثل این قرآن را بیاورند هرگز نخواهند توانست» (۱). در مرحله دوم برای اثبات عجز از مقابله می فرماید: اگر راست می گوید ده سوره مانند قرآن بیاورید (۲) و در مرتبه سوم می فرماید: «وَإِنْ كُنْتُمْ فِي رَيْبٍ مِمَّا نَزَّلْنَا عَلَىٰ عَبْدِنَا فَأْتُوا بِسُورَةٍ مِثْلِهِ وَادْعُوا شُهَدَاءَكُمْ مِنْ دُونِ اللَّهِ - إِنْ كُنْتُمْ صَادِقِينَ» «اگر در آنچه بر بنده خود فرستادیم (قرآن) شک دارید پس یک سوره مانند قرآن بیاورید و گواهان و همفکران خود را هم دعوت کنید اگر راست می گوید» (۳) نتیجه اینکه حتی از آوردن یک سوره مانند قرآن عاجزند.

---

(۱) سوره اسراء، آیه ۸۸

(۲) سوره هود، آیه ۱۶.

(۳) سوره بقره، آیه ۲۳.

[شماره صفحه واقعی : ۱۱۴]

ص: ۴۰۶

خیلی روشن و واضح است که اگر فُصِيحًا و بُلْغًا آن زمان می توانستند حتی سوره ای مانند قرآن بیاورند آن همه جنگها بر علیه پیامبر گرامی صلی الله علیه و آله وسلم و مسلمانها راه نمی انداختند و با همان سوره به مقابله و معارضه با اسلام بر می خواستند و همینطور در طول چهارده قرن بعد از بعثت، میلیونها دشمن لجوج و سر سخت اسلام که به عناوین مختلف با مسلمانها ستیزه جویی می کردند اگر توانسته بودند سوره ای مانند قرآن بیاورند حتما از این راه به مبارزه بر خواسته بودند.

استادان بلاغت اعتراف نموده اند که هرگز مبارزه با قرآن ممکن نیست، فصاحت و بلاغت آن خارق العاده، قوانین آن محکم و استوار، گزارشها و پیشگوییهای آن حتمی و صحیح و بطور کلی فوق زمان و مکان و علم است و این خود دلیل بر آن است که ساخته و پرداخته فکر انسانها نبوده و معجزه همیشگی است.

یک داستان تاریخی در اعجاز قرآن

بعد از آنکه قرآن با آن آیات، همگان را به مبارزه دعوت کرد دشمنان اسلام از تمام مردان فصیح و بلیغ عرب کمک خواستند ولی هر بار که به مبارزه آمدند شکست خوردند و به سرعت عقب نشینی کردند، از جمله کسانی که برای این مبارزه دعوت شد ولید بن مغیره بود از او خواستند فکری کرده و نظرش را اعلام کند ولید از پیامبر اسلام خواست آیاتی از قرآن را بر او بخواند حضرت قسمتی از آیات سوره حم سجده را تلاوت فرمود این آیات چنان شور و هیجان در ولید ایجاد کرد که بی اختیار از جا برخاست و به محفل دشمنان آمده و گفت: به خدا سوگند از محمد سخنی شنیدم که نه شبیه گفتار انسانها است و نه پریان... إِنَّ لَهُ لَحَلَاوَةً وَإِنَّ

[شماره صفحه واقعی : ۱۱۵]

عَلَيْهِ لَطَاوَةٌ وَإِنَّ أَعْلَاهُ لَمُثْمِرٌ وَإِنَّ أَشْفَلَهُ لَمُعْدِقٌ وَإِنَّهُ لَيَغْلُو وَ لَأَيُّغَلَى «گفتار او شیرینی خاص و زیبایی مخصوص دارد بالای آن همچون شاخه های درخت پر ثمر و ریشه آن پرمایه است گفتاری است که بر همه چیز پیروز می شود و چیزی بر آن پیروز نخواهد شد» این سخن سبب شد که در میان قریش گفتند ولید دلباخته محمد شده و مسلمان شده است.

این اظهار نظر ضربه سختی برای مشرکان بود لذا ابوجهل مامور شد چاره ای بیندیشد او هم نزد ولید آمد و ماجرای مشرکان قریش را گفت و او را به مجلس آنها دعوت کرد، ولید به مجلس آنها آمده و گفت آیا فکر می کنید محمد دیوانه است؟ آیا هرگز آثار جنون در او دیده اید؟ حاضران گفتند: نه. گفت تصور می کنید دروغگو است مگر او بین شما به راستگو و امین معروف نبود؟ بعضی از سران قریش گفتند: پس باید چه نسبتی به او بدهیم؟ ولید فکری کرد و گفت بگوئید او ساحر است زیرا هر کس به او ایمان آورد در راه او از همه چیز می گذرد. مشرکان این شعار را همه جا پخش کردند تا توده های مردم را که شیفته قرآن شده بودند از پیغمبر اکرم صلی الله علیه و آله و سلم دور کنند ولی با همه تلاشی که انجام دادند نقشه آنان اثر نکرد و تشنگان حقیقت گروه گروه به سوی حضرت می آمدند و از این پیام آسمانی و جذابیتش سیراب می شدند در سوره مدثر اشاره به شیطنت قریش و ولید بن مغیره شده است.

نسبت سحر در حقیقت یک اعتراف به جذابیت قرآن بود. آنها اسم این جاذبه را سحر گذاشتند در حالیکه ربطی به سحر ندارد.

قرآن خزینه همه فضائل و علوم است، کتاب فقه نیست اما دارای قوانین عبادی، سیاسی، اجتماعی، کیفری، جزائی و غیره است، قرآن

[شماره صفحه واقعی : ۱۱۶]

ص: ۴۰۸

کتاب فلسفه نیست اما براهین فلسفی بسیار دارد، کتاب نجوم نیست ولی نکاتی بسیار دقیق درباره ستاره شناسی و علوم نجوم دارد که همه دانشمندان را به خود جذب کرده است قرآن کتاب علوم طبیعی نیست ولی آیات فراوانی درباره علوم طبیعی دارد پس قرآن معجزه است و فوق علم و دانش است.

حضرت علی علیه السلام درباره قرآن می فرماید: **وَإِنَّ الْقُرْآنَ ظَاهِرُهُ أُنْبَيُّ وَبَاطِنُهُ عَمِيقٌ لَا تَفْنَى عَجَائِبُهُ وَلَا تَنْقُصُ عَزَائِبُهُ** «بدرستی که قرآن ظاهری زیبا و باطنی عمیق دارد شگفتیهایش پایان ندارد و غرائب و تازگیهایش تمام نمیشود» (۱)

و در خطبه ۱۷۵ آمده: **فِيهِ رَيْبُ الْقَلْبِ وَ تَنَابُحُ الْعِلْمِ وَ مَا لِلْقَلْبِ جَلَاءٌ غَيْرُهُ** «بهار دلها در قرآن است، چشمه های علم دارد و برای دل روشنی غیر آن نیست».

تمرین:

۱- ویژگیهای قرآن را بیان کنید؟

۲- داستان ولید بن مغیره در اعجاز قرآن چیست؟

۳- حضرت علی علیه السلام درباره قرآن چه فرموده اند؟

---

(۱) نهج البلاغه، خطبه ۱۸.

[شماره صفحه واقعی: ۱۱۷]

ص: ۴۰۹

جهان بینی قرآن

اگر توجه به محیطی که قرآن در آن نازل شد بکنیم بیشتر به عظمت قرآن و پیامبر اکرم صلی الله علیه وآله وسلم پی می بریم.

سرزمین حجاز به اعتراف همه مورخان از عقب افتاده ترین مناطق جهان در آن زمان بود، از نظر عقیدتی به بت پرستی علاقه فراوان داشتند از توحید و یگانه پرستی سخت تعجب می کردند و هنگامیکه پیامبر گرامی اسلام آنها را به یکتا پرستی دعوت می کرد می گفتند أَجْعَلُ الْآلِهَةَ إِلَهًا وَاحِدًا إِنَّ هَذَا لَشَيْءٌ عَجَابٌ «آیا این همه خدایان را میخواست تبدیل به خدای واحدی کند این راستی چیز عجیب و باور نکردنی است». (۱)

در محیطی که کمتر کسی پیدا می شود که حتی سواد خواندن و نوشتن داشته باشد فردی درس نخوانده و مکتب و استاد ندیده برخاست و کتابی آورد آنچنان پرمحتوا که بعد از چهارده قرن هنوز دانشمندان به تفسیر آن مشغولند و هر زمان حقایق تازه ای از آن کشف می کنند. ترسیمی که قرآن از جهان هستی می کند بسیار دقیق و حساب شده است توحید را به کاملترین صورت بیان می کند، اسرار آفرینش زمین و آسمان و خلقت

---

(۱) سوره صاد، آیه ۵.

[شماره صفحه واقعی : ۱۱۸]

شب و روز و وجود انسان و ... را به عنوان نشانه های وجود خداوند با بیانات بسیار متنوع می شمرد گاه سخن از توحید فطری و گاه به توحید استدلالی می پردازد پیرامون احاطه خداوند به همه چیز تعبیرات بلند دارد، هنگامی که سخن از معاد و قیامت به میان می آورد در برابر تعجب مشرکان میگوید: آیا کسی که آسمانها و زمین را با آنهمه عظمت آفرید نمی تواند مثل شما را بیافریند آری او قادر و آفریننده داناست قدرتش تا حدی است که هر چیزی را اراده کند، فرمان می دهد موجود باش و آن فوری موجود می شود و خلاصه قرآن کتابی است که فقط آورنده اش (پیامبر) و مفسرینش (امامان معصوم) آنرا بطور کامل شناختند و در عین حال قرآن همیشه برای ما هم طراوت و شادابی خاصی دارد هر چه بخوانیم شادابتر می شویم چون بهار دلهاست آری قرآن همیشه تازه است و تا ابد زنده است زیرا معجزه جاویدان حضرت محمد صلی الله علیه و آله وسلم است.

خاتمیت پیامبر گرامی اسلام صلی الله علیه و آله وسلم

حضرت محمد صلی الله علیه و آله وسلم آخرین پیامبر خداست و سلسله نبوت به او ختم می شود و از القاب حضرت، خاتم الانبیاء است. خاتم به کسر یا فتح تاء (خاتم، خاتم) هر دو به معنای تمامیت و پایان هر چیزی است از این نظر عرب به انگشتر خاتم (به فتح) می گوید چونکه انگشتر در آن زمان مهر و به منزله امضای افراد بوده و چون نامه ای می نوشتند آخر آن را با انگشتر خود مهر می کردند.

خاتمیت پیامبر گرامی اسلام از ضروریات اسلام است و هر مسلمانی می داند که بعد از حضرت محمد صلی الله علیه و آله وسلم تا قیامت پیامبری نخواهد آمد.

[شماره صفحه واقعی : ۱۱۹]

ص: ۴۱۱

برای این اصل سه دلیل هست:

۱- ضروری بودن خاتمیت.

۲- آیات قرآن.

۳- احادیث فراوان.

۱- ضروری بودن:

اگر کسی اسلام را از طریق دلیل و منطوق کافی پذیرفت، خاتمیت پیامبر اسلام را هم پذیرفته است و هیچ گروهی از مسلمانان در انتظار آمدن پیامبر جدیدی نیست یعنی خاتمیت از ضروریات و بدیهیات در نظر مسلمین است.

۲- آیات قرآن:

مَا كَانَ مُحَمَّدٌ أَبَا أَحَدٍ مِّن رِّجَالِكُمْ وَلَٰكِن رَّسُولَ اللَّهِ - وَخَاتَمَ النَّبِيِّينَ «محمد صلی الله علیه وآله وسلم پدر هیچ یک از شما نیست او فقط رسول خدا و خاتم پیامبران است» (۱).

وَمَا أَرْسَلْنَاكَ إِلَّا كَافَّةً لِّلنَّاسِ «نفرستادیم تو را مگر برای همه انسانها» (۲).

۳- احادیث:

در حدیث منزلت که شیعه و سنی از پیامبر اسلام صلی الله علیه وآله وسلم نقل کرده اند حضرت خطاب به علی علیه السلام چنین فرمود: **أَنْتَ مِنِّي بِمَنْزِلَةِ هَارُونَ مِنْ مُوسَى إِلَّا أَنَّهُ لَا نَبِيَّ بَعْدِي** «تو نسبت به من همچون هارون نسبت به موسی هستی جز اینکه بعد از من پیامبری نخواهد بود».

و در حدیث معتبری از جابر بن عبد الله انصاری نقل شده: که رسول خدا صلی الله علیه وآله وسلم فرمود: مثل من در میان پیامبران همانند کسی است که خانه ای را بنا کرده و کامل و زیبا شده، تنها محل یک خشت آن خالی

---

(۱) سوره احزاب، آیه ۴۰.

(۲) سوره سبأ، آیه ۲۸.

[شماره صفحه واقعی : ۱۲۰]

است هر کس نگاه به آن خانه کند می گوید چه زیباست ولی این جای خالی را دارد من همان خشت آخرم و پیامبران همگی به من ختم شده اند. (۱)

امام صادق علیه السلام فرمود: حَلَّالٌ مُحَمَّدٌ حَلَّالٌ أَبَدًا إِلَى يَوْمِ الْقِيَامَةِ وَ حَرَامُهُ حَرَامٌ أَبَدًا إِلَى يَوْمِ الْقِيَامَةِ. (۲) إِنَّ اللَّهَ عَزَّ ذِكْرُهُ خَتَمَ بِنَبِيِّكُمْ النَّبِيِّينَ فَلَا نَبِيَّ بَعْدَهُ أَبَدًا «خداوند با پیامبر شما پیامبری را ختم فرمود بنابراین پیامبری بعد از او نخواهد بود». (۳)

پیامبر اکرم ضمن خطبه ای چنین فرمود: أَنَا خَاتَمُ النَّبِيِّينَ وَ الْمُرْسَلِينَ وَ الْحُجَّةُ عَلَى جَمِيعِ الْمَخْلُوقِينَ مِنْ أَهْلِ السَّمَاوَاتِ وَ الْأَرْضِ بَيْنَ «من آخرین پیامبر و فرستاده شده الهی و حجت بر تمام مخلوقین اهل آسمانها و زمین هستم». (۴)

از علی علیه السلام از خطبه ۹۱ نهج البلاغه نقل شده که فرمودند: حَتَّى تَمُتَ بِنَبِيِّنَا مُحَمَّدٍ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَآلِهِ وَسَلَّمَ حُجَّتُهُ وَ بَلَغَ الْمَقْطَعُ عُذْرَهُ وَ نُذْرُهُ «تا اینکه خداوند به پیامبر ما حضرت محمد صلی الله علیه و آله وسلم حجتش را به پایان رسانید و تمام دستورات لازم را برایشان بیان نمود».

و در خطبه ۱۷۳ در توصیف پیامبر اکرم صلی الله علیه و آله وسلم چنین می خوانیم: أَمِينٌ وَحِيهِ وَ خَاتَمَ رُسُلِهِ وَ بَشِيرٌ رَحْمَتِهِ «محمد صلی الله علیه و آله وسلم امین وحی خدا و خاتم رسولان و بشارت دهنده رحمت اوست».

فلسفه خاتمیت

ممکن است سوال شود با اینکه جامعه بشری دائما در حال تحول و دگرگونی است چگونه می شود با قوانین ثابت و بدون تغییر پاسخگوی نیازهای جامعه بوده و چگونه می شود پیامبر اسلام خاتم پیامبران باشد و

---

(۱) نقل از تفسیر مجمع البیان مرحوم طبرسی.

(۲) اصول کافی، جلد ۱، صفحه ۵۸.

(۳) همان منبع، صفحه ۲۶۹.

(۴) مستدرک الوسائل، جلد ۳، صفحه ۲۴۷.

[شماره صفحه واقعی : ۱۲۱]

دیگر نیاز به پیامبری نباشد؟ دو جواب می دهیم:

۱- دین اسلام با فطرت انسانها هماهنگ است و روشن می باشد که در فطریات هیچگونه تغییری نیست. فَأَقِمْ وَجْهَكَ لِلدِّينِ حَنِيفًا فِطْرَتَ اللَّهِ الَّتِي فَطَرَ النَّاسَ عَلَيْهَا لَا تَبْدِيلَ لِخَلْقِ اللَّهِ - ذَٰلِكَ الدِّينُ الْقَيِّمُ وَلَٰكِنَّ أَكْثَرَ النَّاسِ لَا يَعْلَمُونَ «پایدار باش برای دین حنیفی که مطابق فطرت است آن فطرتی که خداوند انسانها را بر اساس آن آفرید و هیچ تبدیل و تغییری در آن نیست» (۱) و خلاصه دین اسلام جامع و فطری است و می تواند در هر زمان و مکان و در هر حالی جوابگوی بشریت باشد.

۲- شکی نیست که خداوند کریم بشریت را بدون رهبر رها نکرده و همانگونه که ان شاء الله در بحث امامت بیان خواهیم کرد، جانشینانی (امامان معصوم علیهم السلام) برای حضرت محمد صلی الله علیه و آله وسلم هست و تا قیامت انسانها امام دارند و حتی بعد از حضرت مهدی (عج) رجعت است. (۲)

تمرین:

۱- بطور فشرده ترسیمی که قرآن از جهان هستی دارد بیان کنید؟

۲- دلایل خاتمیت پیامبر گرامی اسلام را بیان کنید؟

۳- با توجه به تحول و دگرگونی که همیشه در جامعه هست چگونه می شود اسلام خاتم ادیان و پیامبرش خاتم پیامبران باشد؟

---

(۱) سوره روم، آیه ۳۰.

(۲) در بحث نبوت از این کتابها استفاده و اقتباس شده است: اصول عقل (مکارم شیرازی) وحی و نبوت (ری شهری)، خدا و پیامبر و پیامبران اسلام (سیحانی، استادی)، اصول عقاید را اینگونه تدریس کنیم (امامی، آشتیانی، حسنی)، رهبران راستین (شهید هاشمی نژاد).

[شماره صفحه واقعی: ۱۲۲]

ص: ۴۱۴

اشاره

چهارمین اصل از اصول اعتقادی اسلام امامت است، امام در لغت به معنای پیشوا و رهبر و در اصطلاح، جانشینی پیغمبر اکرم صلی الله علیه وآله وسلم و رهبری و امامت امامان معصوم علیهم السلام است.

امامت در مکتب تشیع یکی از اصول دین است و وظایف امام در این مکتب، امتداد وظایف پیغمبر اکرم صلی الله علیه وآله وسلم می باشد یعنی فلسفه بعثت پیامبران با فلسفه نصب و تعیین امام از طرف خداوند یکی است و همان دلایل که ایجاب می کند خداوند رسولی را بفرستد همانها ایجاب می کند که پس از پیامبر اسلام امامی را منصوب کند تا عهده دار وظایف رسالت باشد.

علم وسیع و گسترده، عصمت و مصونیت از گناه و خطا از شرایط اصلی و اساسی امام است و شناسایی چنین فردی جز از راه وحی ممکن نیست از این جهت شیعه معتقد است که مقام امامت یک منصب الهی است و امام باید از جانب خداوند منصوب و معین گردد.

پس بحث درباره خلافت و امامت یک بحث تاریخی نیست بلکه بحث در ماهیت حکومت اسلام و شیوه فرمانروایی پس از رحلت پیامبر اکرم صلی الله علیه وآله وسلم تا پایان جهان است و با سرنوشت ما ارتباط کامل دارد همچنین باید دید که مردم بعد از رحلت پیامبر اکرم صلی الله علیه وآله وسلم در مسائل

[شماره صفحه واقعی : ۱۲۳]

فکری و عقیدتی و غیر آنها به چه کسی باید رجوع کنند.

شیعه معتقد است پس از پیامبر اکرم صلی الله علیه و آله وسلم حضرت علی علیه السلام و یازده نفر از فرزندانش یکی پس از دیگری جانشینان بحق پیامبر می باشند و همین اصل اساسی در اختلاف بین شیعه و سنی می باشد.

هدف ما در این بحث این است که امامت را بر پایه دلائل عقلی و تاریخی، آیات قرآنی و سنت پیامبر صلی الله علیه و آله وسلم پی گیری کنیم و چون معتقدیم که تبلور اسلام راستین در مذهب شیعه است و این شیعه است که می تواند اسلام راستین را در تمام ابعادش به جهان معرفی کند، باید حقایقش را با دلیل و منطق بیاموزیم.

دلائل لزوم امام، امامت عامه

۱- دلیل لطف

به عقیده شیعه لطف و محبت گسترده خداوند و حکمت بی انتهای او ایجاب می کند که پس از پیغمبر اکرم صلی الله علیه و آله وسلم نیز مردم بی رهبر نباشند یعنی همان دلیلی که برای لزوم بعثت بیان شد ایجاب می کند که پس از پیامبر اسلام صلی الله علیه و آله وسلم نیز امامی باشد که بتواند جامعه را همانند خود آن حضرت بسوی سعادت دنیوی و اخروی رهبری کند و ممکن نیست که خداوندی چنین مهربان جامعه انسانها را پس از رحلت پیامبر صلی الله علیه و آله وسلم بی سرپرست و رهبر گذارد.

مناظره هشام بن حکم

هشام از شاگردان امام صادق علیه السلام است، می گوید روز جمعه ای وارد بصره شدم به مسجد رفتم عمرو بن عبید معتزلی (از دانشمندان اهل

[شماره صفحه واقعی : ۱۲۴]

ص: ۴۱۶

تسنن) نشسته بود و گروه زیادی اطرافش بودند و از او پرسشهایی می کردند، من هم در آخر جمعیت نشسته و پرسیدم ای دانشمند من اهل این شهر نیستم اجازه می دهی سوالی مطرح کنم؟ گفت هر چه می خواهی بپرس: گفتم آیا چشم داری گفت مگر نمی بینی این چه سوالی است؟! گفتم پرسشهای من اینگونه است گفت بپرس گرچه بی فایده است آری چشم دارم گفتم با چشم چه می کنی گفت دیدنیها را می بینم و رنگ و نوع آنها را تشخیص می دهم، گفتم آیا زبان داری؟ گفت دارم پرسیدم با آن چه می کنی گفت طعم و مزه غذاها را تشخیص می دهم گفتم آیا شامه داری؟ گفت آری گفتم با آن چه می کنی گفت بوها را استشمام کرده و بوی خوب و بد را تمیز می دهم گفتم آیا گوش هم داری؟ گفت آری پرسیدم با آن چه می کنی گفت صداهای را می شنوم و از یکدیگر تمیز می دهم پرسیدم آیا غیر از اینها قلب (عقل) هم داری گفت دارم گفتم با آن چه می کنی گفت اگر دیگر اعضا و جوارح من دچار شک و تردید شوند قلبم شک آنها را برطرف می کند (پس قلب و عقل راهنمای جوارح است) هشام می گوید: او را تایید کردم و گفتم آری خداوند متعال برای راهنمایی اعضاء و حواس قلب را آفریده است، ای دانشمند آیا صحیح است کسی بگوید خدائیکه چشم و گوش و دیگر اعضای انسان را بدون راهنما نگذاشته است، مسلمانان را پس از رحلت رسول اکرم صلی الله علیه وآله وسلم بدون راهنما و پیشوا گذاشته است تا مردم گرفتار شک و تردید و اختلاف باشند تا نابود شوند؟ آیا هیچ عقل سالمی این مطلب را قبول می کند؟!

۲- هدف آفرینش

در قرآن آیات زیادی از این قبیل هست هُوَ الَّذِي خَلَقَ لَكُمْ مَا فِي الْأَرْضِ

[شماره صفحه واقعی : ۱۲۵]

ص: ۴۱۷

جَمِيعًا «او خداوند است که آنچه در روی زمین است برای شما آفریده است».(۱) وَسَيَخْرُ لَكُمْ اللَّيْلُ وَالنَّهَارُ وَالشَّمْسُ وَالْقَمَرُ «خداوند مسخر نمود برای شما شب و روز و خورشید و ماه را».(۲) پس همه چیز برای انسان است که گل سر سبد موجودات است و هدف از آفرینش انسان هم عبادت و حرکت به سوی خدا و در نتیجه رسیدن به تکامل است و برای رسیدن به چنین هدفی به چیزهایی نیاز است:

۱- راه

۲- وسیله

۳- هدف

۴- رهبر

در این میان نقش رهبر از بقیه مهمتر است. زیرا اگر رهبر نباشد انسان، هم راه را گم می کند و هم هدف را، وسیله هم بی جهت بکار می افتد و نتیجه اش نابودی انسان است بنابراین همه موجودات برای انسان آفریده شده اند و انسان برای عبادت و حرکت الی الله، تا به تکامل لایق خویش برسد و در این حرکت احتیاج به راهنما و رهبر دارد و امام راهنما و رهبر این حرکت است.

۳- پیامبر دلسوز و مهربان و مساله امامت

لَقَدْ جَاءَكُمْ رَسُولٌ مِنْ أَنْفُسِكُمْ عَزِيزٌ عَلَيْهِ مَا عَنِتُّمْ حَرِيصٌ عَلَيْكُمْ بِالْمُؤْمِنِينَ رَءُوفٌ رَحِيمٌ «پیامبری برایتان آمده است که از خودتان می باشد گرفتاری و سختی شما برای او ناگوار و سخت است به همه شما علاقمند و به

---

(۱) سوره بقره، آیه ۲۸.

(۲) سوره نحل، آیه ۱۳.

[شماره صفحه واقعی : ۱۲۶]

مومنان دلسوز و مهربان است» (۱). پیامبر اکرم صلی الله علیه وآله وسلم همین که می خواست چند روز برای جنگ یا حج از مدینه خارج شود برای اداره مردم کسی را به جای خود می گماشت برای شهرها فرماندار می فرستاد بنابراین هرگز نمی توان باور کرد پیامبری که به تصریح قرآن نسبت به امت خود اینگونه دلسوز و مهربان است (که در زمان حیاتش حتی برای مدت کوتاهی مردم را بدون سرپرست نمی گذاشت) مردم را رها کرده و نسبت به امامت و جانشینی بعد از خود بی تفاوت بوده و آنها را سرگردان و بلا تکلیف گذاشته باشد در نتیجه عقل و فطرت سالم می گوید: پیامبری که از جزئی ترین مسائل مادی و معنوی مردم غفلت نداشته و همه چیز را بیان کرده است از مهمترین مساله یعنی رهبری و جانشینی بعد از خودش غافل نبوده و آن را با صراحت هر چه تمامتر بیان فرموده است.

تمرین:

۱- دلیل لطف برای لزوم امام را توضیح دهید؟

۲- فشرده ای از مناظره هشام بن حکم با عمرو بن عبید را بیان کنید؟

۳- چگونه با آیه ۱۲۸ برائت: لقد جائکم رسول ... برای امامت استدلال می کنید؟

---

(۱) سوره براءت، آیه ۱۲۸.

[شماره صفحه واقعی: ۱۲۷]

ص: ۴۱۹

اشاره

از نظر قرآن و سنت و ضرورت عقلی، عصمت یکی از شرایط اساسی امامت می باشد و غیر معصوم هرگز لایق این مقام نمی باشد به دلائلی که در بحث نبوت برای لزوم عصمت انبیاء بیان کردیم توجه شود.

قرآن و عصمت امام

وَإِذِ ابْتَلَىٰ إِبْرَاهِيمَ رَبُّهُ بِكَلِمَاتٍ فَأَتَمَّهُنَّ قَالَ إِنِّي جَاعِلُكَ لِلنَّاسِ إِمَامًا قَالَ وَمِنْ ذُرِّيَّتِي قَالَ لَا يَنَالُ عَهْدِي الظَّالِمِينَ «و زمانیکه خداوند ابراهیم را با حقایقی امتحان کرد و آنها را به اتمام رسانید به او گفت تو را به مقام امامت می رسانم ابراهیم گفت از نسل من هم کسی به امامت می رسد خداوند فرمود عهد من «امامت» به ستمگران نمی رسد.» (۱)

ستمگر و ظالم کیست؟

برای اینکه روشن شود چه کسانی می توانند مقام بزرگ امامت را

---

(۱) سوره بقره، آیه ۱۲۴.

[شماره صفحه واقعی : ۱۲۸]

داشته باشند و چه کسانی لایق نیستند باید ببینیم از نظر قرآن ظالم کیست زیرا خداوند فرمود امامت من به ظالمین نمی رسد قرآن سه گروه را ظالم نامیده است:

۱- کسانی که شرک به خداوند بیاورند: یا بُئِيَ لَا تُشْرِكُ بِاللَّهِ - إِنَّ الشِّرْكَ لَظُلْمٌ عَظِيمٌ «لقمان به فرزندش می گوید شرک به خداوند نیاور بدرستی که شرک ظلم بزرگی است.» (۱)

۲- ظلم انسانی بر انسان دیگر: إِنَّهَا السَّبِيلُ عَلَى الَّذِينَ يَظْلِمُونَ النَّاسَ وَيَبْغُونَ فِي الْأَرْضِ بِغَيْرِ الْحَقِّ أُولَئِكَ لَهُمْ عَذَابٌ أَلِيمٌ «راه تعرض بر علیه کسانی است که به مردم ظلم می کنند و در زمین به تاحق سرکشی می نمایند برای آنها عذابی دردناک است.» (۲)

۳- ظلم انسان بر نفس خویش: فَمِنْهُمْ ظَالِمٌ لِنَفْسِهِ وَمِنْهُمْ مُقْتَصِدٌ وَمِنْهُمْ سَابِقٌ بِالْخَيْرَاتِ «بعضی مردم به نفس خویش ظلم می کنند و بعضی معتدلند و گروهی از آنها به نیکی سبقت می گیرند.» (۳)

انسان برای رسیدن به سعادت و کمال آفریده شده است پس هر کس از این مسیر عدول کرد و از حدود الهی تجاوز کرد ظالم است... وَمَنْ يَتَعَدَّ حُدُودَ اللَّهِ - فَقَدْ ظَلَمَ نَفْسَهُ «هر کس از حدود الهی تجاوز کند بر خودش ظلم کرده است.» (۴)

در قرآن ظلم به این سه اطلاق شده است ولی در حقیقت قسم اول و دوم هم برگشتش به ظلم بر خویشتن است.

---

(۱) سوره لقمان، آیه ۱۳.

(۲) سوره شوری، آیه ۴۲.

(۳) سوره فاطر، آیه ۳۲.

(۴) سوره طلاق، آیه ۱.

[شماره صفحه واقعی : ۱۲۹]

نتیجه: مردم چهار دسته اند:

۱- کسانیکه از اول تا آخر عمر مرتکب خلاف و معصیت می شوند.

۲- کسانیکه اول عمر گناه کرده ولی آخر عمر گناه نمی کنند.

۳- کسانیکه اول عمر گناه نکرده ولی آخر عمر مرتکب گناه می شوند.

۴- کسانیکه از اول عمر تا آخر عمر گناه نمی کنند.

از نظر قرآن سه دسته اول هرگز نمی توانند به مقام امامت برسند زیرا از ظالمین هستند و خداوند به حضرت ابراهیم علیه السلام فرمود ظالمین به مقام امامت نمی رسند پس از آیه مذکور بخوبی استفاده می شود که امام و پیشوای مردم حتماً باید معصوم باشد (قسم چهارم) و از هر خطا و اشتباه مصون باشد.

بنابراین حتی اگر به احادیث صریحی که از پیغمبر اکرم صلی الله علیه وآله وسلم برای امامت حضرت علی علیه السلام و یازده فرزندش رسیده توجه نکنیم، از نظر قرآن مدعیان خلافت لایق جانشینی پیغمبر اکرم صلی الله علیه وآله وسلم نبوده اند زیرا به شهادت قطعی تاریخ آنها از مصادیق واقعی ظالمین بودند و خداوند فرمود ظالمین به امامت نمی رسند. و اینک شما قضاوت کنید: ۱- آیا کسانیکه لااقل قسمتی از عمرشان را مشرک بودند.

۲- کسانیکه به بشریت عموماً و به حضرت علی و فاطمه علیه السلام خصوصاً ظلمها کردند.

۳- کسانیکه حتی به اعتراف خودشان تعدی و تجاوز از حدود خداوند کرده و بر خودشان ظلم کردند.

می توانند خلیفه و جانشین پیغمبر اکرم صلی الله علیه وآله وسلم باشند؟!]

[شماره صفحه واقعی: ۱۳۰]

ص: ۴۲۲

امام باید احکام و قوانینی که برای سعادت دنیوی و اخروی مردم ضرورت دارد بداند یعنی امام باید از همه مردم روی زمین علمش بیشتر باشد تا لیاقت رهبری آنها را داشته باشد.

همان دلائلی که برای اثبات لزوم امام بیان کردیم برای اثبات اینکه امام باید اعلم و افضل از همه باشد کافی است. قرآن به این موضوع اینگونه اشاره می کند: أَفَمَنْ يَهْدِي إِلَى الْحَقِّ أَحَقُّ أَنْ يُتَّبَعَ أَمْ مَنْ لَا يَهْدِي إِلَّا أَنْ يُهْدَىٰ ۚ فَمَا لَكُمْ كَيْفَ تَحْكُمُونَ «آیا کسیکه به سوی حق هدایت می کند سزاوارتر است که پیروی شود یا کسیکه خودش نیازمند هدایت است شما چگونه حکم می کنید». (۱)

شیوه تعیین امام

بعد از اینکه صفات و ویژگیهای امام را شناختیم باید بدانیم که چنین امامی چگونه تعیین می گردد. در جوامع امروز بهترین راه تعیین هر مقام مسئولی انتخابات است اما این انتخابات ممکن است راه حل باشد اما همیشه راه حق نیست زیرا انتخابات هرگز واقعیات را تغییر نمی دهد نه حقی را باطل و نه باطلی را حق می کند گر چه در مقام عمل، اکثریت مورد نظر قرار می گیرد ولی این دلیل حقانیت انتخاب شده نمی باشد.

بارها تاریخ نشان داده که در انتخابات افرادی با رای اکثریت انتخاب

---

(۱) سوره یونس، آیه ۳۵.

[شماره صفحه واقعی : ۱۳۱]

شده اند و سپس دیر یا زود اشتباه اینگونه انتخابات روشن شده است، راستی ما با نداشتن علم غیب و بی خبری از آینده و باطن افراد چگونه می توانیم نظر قطعی و صحیحی درباره شخصی داشته باشیم؟ پس هیچ وقت اکثریت دلیل حقانیت و اقلیت دلیل باطل بودن نیست از سوی دیگر قرآن حدود هشتاد مرتبه از اکثریت مذمت نموده است و در سوره انعام آیه ۱۱۵ می فرماید: **وَإِنْ تَطَّلِعْ أَكْثَرَ مَنْ فِي الْأَرْضِ يُضِلُّوكَ عَنْ سَبِيلِ اللَّهِ - إِنْ يَتَّبِعُونَ إِلَّا الظَّنَّ وَإِنْ هُمْ إِلَّا يَخْرُصُونَ** «اگر از اکثر آنها که روی زمین هستند اطاعت کنی تو را از راه خدا گمراه می کنند زیرا آنان از گمان و حدس شخصی خود پیروی می کنند» بعلاوه امامت و رهبری دینی جامعه فقط اداره زندگی جامعه نیست بلکه امام حافظ و نگهبان دین و دنیای مردم است از این رو باید از هر خطا و لغزشی معصوم باشد و اعلم و افضل از همه انسانها بوده باشد و مردم قطعاً نمی توانند چنین شخصی را انتخاب کنند، مردم از کجا می دانند که چه شخصی از نیروی ملکوتی عصمت و مقام شامخ علوم الهی و دیگر فضائل انسانی برخوردار است تا او را انتخاب کنند؟ پس فقط باید خداوند متعال که از باطن و آینده همه انسانها آگاه است سزاوارترین شخص را برای امامت انتخاب کرده و شئون لازم را به او عنایت نموده و به مردم معرفی نماید.

امام چگونه تعیین می شود؟

امامت و پیشوایی پس از پیامبر اکرم صلی الله علیه و آله وسلم همان انجام وظایف مقام رسالت است و تنها تفاوتی که بین رسول و امام است این است که پیامبر

[شماره صفحه واقعی : ۱۳۲]

ص: ۴۲۴

پایه گذار و موسس دین و دارای کتاب است و امام بعنوان جانشین او حافظ و نگهبان دین و مبین اصول و فروع و تعقیب کننده تمام وظایف مقام نبوت است و همانگونه که انتخاب پیغمبر از طرف خداست تعیین امام هم باید از طرف خداوند باشد و به تعبیر آیه ۱۲۴ از سوره بقره امامت عهد خداوند است.

لذا حضرت ابراهیم علیه السلام که می پرسد آیا از ذریه من هم کسی به مقام امامت می رسد! خدا می فرماید: لا ینالُ عَهْدِی الظَّالِمِینَ «عهد من به ظالمین نمی رسد» خداوند امامت را عهد خود می داند و عهد خداوند با انتخاب و شوری تعیین نمی گردد زیرا شوری و انتخاب مربوط به کارهای مردم است و در دو آیه ای که مساله شوری بیان شده کلمه امر آمده: وَأَمْرُهُمْ شُورَى بَيْنَهُمْ وَشَاوِرْهُمْ فِی الْأَمْرِ «مشورت در دو آیه مربوط به امور اجتماعی و کارهای مردم است و هرگز شامل عهد و پیمان خداوند نمی شود» در آیه ۶۷ سوره قصص می فرماید: وَرَبُّكَ یَخْلُقُ مَا یَشَاءُ وَیَخْتَارُ مَا كَانَ لَهُمُ الْخِیْرَةُ «و پروردگار تو می آفریند هر چه را بخواهد و اختیار می کند و مردم در برابر اختیار خداوند حق اختیار ندارند».

مرحوم فیض کاشانی در تفسیر صافی ذیل آیه مذکور احادیثی نقل می کند که: خداوند هر گاه کسی را به امامت برگزید مردم نباید به سراغ دیگری بروند و در حدیث دیگری می خوانیم با وجود امکان انحراف در انتخاب ارزش آن از بین می رود و انتخابی می توان کاملاً ارزش داشته باشد که از طرف خداوند باشد، خداوندی که آگاه بر باطن و آینده انسانهاست.

لَمَّا كَانَ النَّبِيُّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَآلِهِ وَسَلَّمَ يَغْرُضُ نَفْسَهُ عَلَى الْقَبَائِلِ جَاءَ إِلَى بَنِي كِلَابٍ فَقَالُوا:

[شماره صفحه واقعی: ۱۳۳]

تُبَايِعُكَ عَلَى أَنْ يَكُونَ لَنَا الْأَمْرُ بَعْدَكَ فَقَالَ: الْأَمْرُ لِلَّهِ فَإِنْ شَاءَ كَانَ فِيكُمْ وَكَانَ فِي غَيْرِكُمْ... «زمانیکه پیغمبر صلی الله علیه وآله وسلم خودش را بر قبیله ها برای دعوت مردم عرضه می کرد بسوی طایفه بنی کلاب آمد آنها گفتند با تو بیعت می کنیم بشرطی که امامت بعد از تو برای ما باشد حضرت فرمود: امر امامت با خداوند است پس اگر خواست بین شما قرار می دهد یا در غیر شما...» (۱).

تمرین:

۱- دلیل قرآنی عصمت امام را بیان کنید.

۲- از نظر قرآن ظالمین چه کسانی هستند؟

۳- چرا امام از طریق شوری و یا انتخابات تعیین نمی گردد؟

۴- امام چگونه تعیین می شود؟

---

(۱) بحار الانوار، جلد ۲۳، صفحه ۷۴.

[شماره صفحه واقعی: ۱۳۴]

ص: ۴۲۶

اثبات امامت و ولایت حضرت علی و یازده فرزندش علیه السلام

در مباحث قبل با صفات و ویژگیهایی که امام حتما باید دارا باشد (از نظر قرآن، احادیث، عقل) آشنا شدیم اکنون باید بررسی کنیم که امام بحق بعد از پیغمبر صلی الله علیه وآله وسلم کیست و آن ویژگیها در چه کسی بوده تا آنچه عقیده داریم با استدلالهای نقلی و عقلی تقویت شده و در ضمن بتوانیم راهنمای گمراهان باشیم.

دلیل عقل بر امامت و ولایت علی علیه السلام

دو مقدمه و یک نتیجه: ۱ - حضرت امیر المومنین علیه السلام دارای جمیع کمالات نفسانی و فضائل انسانی همچون: علم، تقوی، یقین، صبر، زهد، شجاعت، سخاوت، عدالت، عصمت و سایر اخلاق حمیده بوده و بدون تردید (حتی به اعتراف دشمن) در همه کمالات از دیگران افضل و بالاتر بوده و این فضائل در کتابهای شیعه و سنی فراوان ذکر شده است.

۲- از دیدگاه عقل ترجیح مرجوح بر راجح نارواست و هر گاه کسی که فضائل یاد شده را ندارد بخواهد پیشوای کسی شود که دارای این فضائل است ترجیح مرجوح بر راجح می شود.

[شماره صفحه واقعی : ۱۳۵]

ص: ۴۲۷

علاوه بر آن هدف از گزینش امام هدایت امت و تکمیل اخلاق و ایمان آنهاست و در امامت ناقص بر کامل این هدف بدست نمی آید.

از این رو از دیدگاه عقل امام باید اعلم و افضل از همه مردم باشد تا بتواند هادی و راهنمای آنان قرار گیرد.

نتیجه: بعد از دو مقدمه ای که روشن شد می گوئیم: با توجه به اینکه حضرت علی علیه السلام اعلم و افضل از همه مردم بعد از پیغمبر صلی الله علیه و آله وسلم است حتما او خلیفه و جانشین پیغمبر است و گرنه ترجیح مرجوح بر راجح می شود و غرض حاصل نمی گردد. علاوه بر آن قبلا بیان کردیم که از نظر عقل و نقل، امام باید معصوم بوده و از هر خطا و اشتباهی منزّه و مبری باشد و بطوریکه که در بحث بعدی ان شاء الله (از نظر قرآن و حدیث) ثابت خواهیم کرد این ویژگی هم مخصوص اهل بیت عصمت و طهارت می باشد بنابراین غیر از حضرت علی علیه السلام و یازده فرزندش هیچ کس لایق مقام امامت نخواهد بود.

عصمت و آیه تطهیر

گفتیم امام حتما باید معصوم باشد فعلا ببینیم معصوم کیست؟ إِنَّمَا يُرِيدُ اللَّهُ لِيُذْهِبَ عَنْكُمُ الرِّجْسَ أَهْلَ الْبَيْتِ وَيُطَهِّرَكُمْ تَطْهِيرًا «همانا خداوند اراده کرده است که ناپاکی و آلودگی را از شما اهل بیت بر طرف کرده و شما را پاک و طاهر گرداند». (۱)

اهل البیت چه کسانی هستند؟

طبق احادیث متواتر و بیشماری که از طریق شیعه و سنی وارد شده

---

(۱) سوره احزاب، آیه ۳۳.

[شماره صفحه واقعی: ۱۳۶]

ص: ۴۲۸

است آیه تطهیر درباره پیغمبر صلی الله علیه وآله وسلم و اهل بیت او نازل شده است این احادیث در کتب معتبر اهل تسنن از قبیل: صحیح مسلم، مسند احمد، در المنثور، مستدرک حاکم، ینابیع الموده، جامع الاصول، الصواعق المحرقة، سنن ترمذی، نور الابصار، مناقب خوارزمی و ... موجود است و در کتب شیعه که فراوان می باشد.

از جمله این احادیث: امام حسن علیه السلام ضمن خطبه ای فرمود: ما اهل بیته هستیم که خدا درباره آنها فرمود: **إِنَّمَا يُرِيدُ اللَّهُ لِيُذْهِبَ عَنْكُمُ الرِّجْسَ أَهْلَ الْبَيْتِ وَيُطَهِّرَكُمْ تَطْهِيرًا**. (۱)

انس به مالک می گوید: رسول خدا صلی الله علیه وآله وسلم تا مدت شش ماه هنگام نماز که به خانه زهرا (س) می رسید می فرمود: ای اهل بیت برای نماز برخیزید، **إِنَّمَا يُرِيدُ اللَّهُ لِيُذْهِبَ عَنْكُمُ الرِّجْسَ أَهْلَ الْبَيْتِ وَيُطَهِّرَكُمْ تَطْهِيرًا**. (۲)

ابن عباس می گوید: دیدیم که رسول خدا صلی الله علیه وآله وسلم تا مدت نه ماه وقت هر نمازی درب خانه علی علیه السلام می رفتند و می فرمودند: سلام علیکم یا اهل البیت: **إِنَّمَا يُرِيدُ اللَّهُ لِيُذْهِبَ عَنْكُمُ الرِّجْسَ أَهْلَ الْبَيْتِ وَيُطَهِّرَكُمْ تَطْهِيرًا**. (۳)

حضرت علی علیه السلام فرمود: رسول خدا هر روز صبح درب منزل ما تشریف آورده و می فرمود خدا شما را رحمت کند برای نماز برخیزید، **إِنَّمَا يُرِيدُ اللَّهُ لِيُذْهِبَ عَنْكُمُ الرِّجْسَ أَهْلَ الْبَيْتِ وَيُطَهِّرَكُمْ تَطْهِيرًا**. (۴)

پیغمبر اکرم صلی الله علیه وآله وسلم مدتی برنامه مذکور را ادامه داد که مصداق اهل البیت برای همه مشخص شود و به اهمیت موضوع توجه پیدا کنند.

---

(۱) ینابیع الموده، صفحه ۱۲۶.

(۲) جامع الاصول، جلد ۱، صفحه ۱۱۰.

(۳) الامام الصادق و المذاهب الاربعه، جلد ۱، صفحه ۸۹.

(۴) غایه المرام، صفحه ۲۹۵.

[شماره صفحه واقعی: ۱۳۷]

شریک ابن عبدالله می گوید: بعد از رحلت پیغمبر اکرم صلی الله علیه وآله وسلم حضرت علی علیه السلام خطبه خوانده و فرمود شما را به خدا سوگند آیا جز من و اهل بیت کسی را سراغ دارید که آیه: **إِنَّمَا يُرِيدُ اللَّهُ لِيُذْهِبَ عَنْكُمُ الرِّجْسَ أَهْلَ الْبَيْتِ وَيُطَهِّرَكُمْ تَطْهِيرًا** درباره اش نازل شده باشد مردم عرض کردند نه. (۱)

حضرت علی علیه السلام به ابوبکر فرمود: تو را به خدا سوگند آیه تطهیر درباره من و همسر و فرزندانم نازل شده یا درباره تو و خانواده ات ... (۲).

اشکال: بعضی گفته اند آیه تطهیر درباره زنان پیغمبر نازل شده زیرا آیات قبل و بعد از آن هم درباره زنها پیغمبر صلی الله علیه وآله وسلم است یا لا اقل زنان پیغمبر صلی الله علیه وآله وسلم هم مشمول آیه تطهیر می شوند و بنابراین دلیل عصمت نیست زیرا کسی زنان پیغمبر را معصوم نمی داند.

جواب: علامه سید عبدالحسین شرف الدین (ره) به چند وجه جواب داده اند:

۱- این احتمال اجتهاد در مقابل نص است زیرا روایات زیادی که به حد تواتر رسیده و در شان نزول آیه آمده می گوید درباره پیغمبر و فاطمه و علی و حسن و حسین علیهم السلام می باشد.

۲- اگر درباره زنها پیغمبر صلی الله علیه وآله وسلم بود باید به صورت خطاب مؤنث آمده باشد نه مذکر یعنی باید چنین باشد: **أَنَّمَا يُرِيدُ اللَّهُ لِيُذْهِبَ عَنْكُمُ الرِّجْسَ أَهْلَ الْبَيْتِ وَيُطَهِّرَكُنَّ تَطْهِيرًا**.

۳- آیه تطهیر بین آیه های قبل و بعد جمله معترضه است و این بین عربهای فصیح مرسوم است و در قرآن هم آمده: **فَلَمَّا رَأَىٰ قَمِيصَهُ قُدَّ مِنْ دُبُرٍ**

---

(۱) غایه المرام، صفحه ۲۹۳.

(۲) نور الثقلین، جلد ۴، صفحه ۲۷۱.

[شماره صفحه واقعی: ۱۳۸]

قَالَ إِنَّهُ مِنْ كَيْدِكُنَّ إِنَّ كَيْدَكُنَّ عَظِيمٌ يَوْسُفُ أَعْرِضْ عَنْ هـ - ذَا وَاسْتَغْفِرِي لِذَنبِكِ إِنَّكِ كُنْتِ مِنَ الْخَاطِئِينَ (۱) که جمله (يَوْسُفُ أَعْرِضْ عَنْ هـ - ذَا) خطاب به یوسف و معترضه است و قبل و بعدش خطاب به زلیخا می باشد.

آیه تطهیر و عصمت و امامت علی و یازده فرزندش علیهم السلام

حضرت علی علیه السلام می فرماید: من در خانه ام السلمه در خدمت رسول خدا صلی الله علیه و آله وسلم بودم که آیه، إِنَّمَا يُرِيدُ اللَّهُ لِيُذْهِبَ عَنْكُمُ الرِّجْسَ أَهْلَ الْبَيْتِ وَيُطَهِّرَكُمْ تَطْهِيرًا نازل شد، به من فرمود این آیه درباره تو و فرزندان حسن و حسین و امامانیکه از نسل تو بوجود می آیند نازل شده است گفتم یا رسول الله صلی الله علیه و آله وسلم بعد از تو چند نفر به امامت می رسند؟ فرمود بعد از من تو امام می شوی بعد از تو حسن و بعد از حسن حسین بعد از حسین فرزندش علی بعد از علی فرزندش محمد بعد از محمد فرزندش جعفر بعد از جعفر فرزندش موسی بعد از موسی فرزندش علی بعد از علی فرزندش محمد بعد از محمد فرزندش علی بعد از علی فرزندش حسن و بعد از حسن فرزندش حجت به امامت می رسند نامهای ایشان به همین ترتیب بر ساق عرش نوشته شده بود از خدا پرسیدم اینها کیستند؟ فرمود امامهای بعد از تو می باشند پاک و معصومند و دشمنانشان ملعون هستند. (۲)

بنابراین آیه تطهیر در شأن چهارده معصوم علیهم السلام می باشد و رسول گرامی اسلام در احادیث متعددی (که ان شاء الله به بعضی از آنها اشاره می کنیم) به مردم فهماندند که منصب امامت تا قیامت برای این عده معین باقی می ماند زیرا آنها دارای عصمت و شرایط دیگر این مقام هستند.

---

(۱) سوره یوسف، آیه ۲۹.

(۲) غایه المرام، صفحه ۲۹۳.

[شماره صفحه واقعی: ۱۳۹]

عَنْ ابْنِ عَبَّاسٍ قَالَ سَمِعْتُ رَسُولَ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَآلِهِ وَسَلَّمَ يَقُولُ: أَنَا وَعَلِيٌّ وَالْحَسَنُ وَالْحُسَيْنُ وَتَشِيَعُهُ مِنْ وُلْدِ الْحَسَنِ مُطَهَّرُونَ مَعْصُومُونَ. «ابن عباس می گوید از رسول خدا شنیدم می فرمود: من و علی و حسن و حسین و نه نفر از اولاد حسین پاک و معصوم هستیم». (۱)

عَنْ أَمِيرِ الْمُؤْمِنِينَ عَلَيْهِ السَّلَامُ: قَالَ: إِنَّ اللَّهَ طَهَّرَنَا وَعَصَمَنَا وَجَعَلَنَا شُهَدَاءَ عَلَى خَلْقِهِ وَحُجَّتَهُ فِي أَرْضِهِ وَجَعَلَنَا مَعَ الْقُرْآنِ وَجَعَلَ الْقُرْآنَ مَعَنَا لَا نَفَارِقُهُ وَ لَا يُفَارِقُنَا «حضرت امیر المومنین علیه السلام فرمودند: بدرستی که خدای تبارک و تعالی ما را پاک و معصوم قرار داده و ما را شاهدان بر خلقتش و حجت خودش در روی زمین قرار داده است ما را با قرآن و قرآن را با ما قرار داده نه ما از قرآن و نه او از ما جدا می شود». (۲)

تمرین:

۱- دلیل عقلی امامت علی علیه السلام را بیان کنید؟

۲- منظور از اهل البیت در آیه تطهیر چه کسانی هستند حدیثی نقل کنید؟

۳- چرا نمی شود آیه تطهیر در شان زنها پیغمبر صلی الله علیه وآله وسلم باشد؟

۴- حدیث حضرت علی علیه السلام را در امامت دوازده امام بیان کنید؟

---

(۱) منابع الموده، صفحه ۵۳۴.

(۲) اصول کافی، کتاب الحجج.

[شماره صفحه واقعی : ۱۴۰]

آیه ولایت

إِنَّمَا وَجَّهْتُ لَكُمْ الْإِسْلَامَ وَمَا كُنْتُ بِمُجْرِمٍ. وَالَّذِينَ آمَنُوا وَالَّذِينَ هُمْ رَاكِعُونَ أُولَىٰ وَرَهْبَرِ شِمَا تَنْهَا خِدَاسْتِ وَبِيَامِبْرِشِ وَأَنَّهُمَا كِهَ إِيمَانِ آوَرْدَه وَنَمَازِ بِرِ بِأَمْرِي دَارَنَد وَدَرِ حَالِ رُكُوعِ زَكَاتِ مِي پَرْدَازَنَد. (۱)

خداوند در این آیه با توجه به کلمه انما که برای انحصار است ولی و سرپرست مسلمانان را در سه مورد خلاصه می کند (خدا، پیامبر، کسانی که ایمان آورده و نماز را به پا داشته و در حال رکوع زکات می پردازند).

شان نزول آیه: از خود آیه ولایت و رهبری خدا و رسولش معلوم است اما قسمت سوم (وَالَّذِينَ آمَنُوا) از طریق شیعه و سنی احادیث بسیاری وارد شده که آیه در شان حضرت علی علیه السلام در حالیکه در رکوع انگشتی به سائل داد نازل شد.

شیعه در این مورد اتفاق نظر دارد و از اهل سنت: فخر رازی در تفسیر کبیر، زمخشری در کشاف، ثعلبی در الکشف و البیان، نیشابوری و بیضاوی و بیهقی و نظیری و کلیبی در تفاسیرشان، طبری در خصایص، خواریزمی در مناقب، احمد بن حنبل در مسند و ... تا جائیکه تفتازانی و

---

(۱) سوره مائده، آیه ۶۰.

[شماره صفحه واقعی: ۱۴۱]

ص: ۴۳۳

قوشچی ادعای اتفاق مفسرین را کرده اند (در غایه المرام ۲۴ حدیث در این باره از طریق اهل سنت نقل شده برای اطلاع بیشتر به جلد دوم الغدیر و کتاب المراجعات مراجعه شود).

این مساله بقدری شایع و معروف بوده و هست که حسان بن ثابت (شاعر معروف عصر پیامبر صلی الله علیه و آله وسلم) مضمون جریان را در اشعار خود سروده و خطاب به علی علیه السلام می گوید:

فانت الذی اعطیت اذ كنت راكعا

زکاتا فدتک النفس یا خیر راکع

فانزل فیک الله خیر ولایه

و بینها فی محکمات الشرایع

«یا علی تو بودی که در حال رکوع زکات بخشیدی جان فدای تو ای بهترین رکوع کنندگان و خداوند بهترین ولایت را درباره تو نازل کرده و در قرآن بیان نمود».

بنابراین: امیر المومنین علیه السلام ولایت کلیه بر جمیع طبقات مومنین دارد و به حکم عقل چنین کسی نمی شود تابع امر ابوبکر و عمر و عثمان باشد بلکه اگر آنها جزء مومنین بودند باید تحت امر امیر المومنین علیه السلام می بودند.

دو اشکال و جواب آنها

بعضی از اهل تسنن گفته اند «ولی» به معنای دوست و یاور است نه اولی به تصرف و صاحب اختیار.

جواب: اولاً این سخن خلاف ظاهر و خلاف نص آیه است، به علاوه لفظ «ولی» به حسب وضع لغوی و استعمال عرفی در ولایت و صاحب اختیار بودن است و معانی دیگر محتاج به قرینه است چنانچه لفظ «اولی»

[شماره صفحه واقعی: ۱۴۲]

ص: ۴۳۴

در آیه شریفه: النَّبِيُّ أَوْلَىٰ بِالْمُؤْمِنِينَ مِنْ أَنفُسِهِمْ و «مولى» در حدیث غدیر: مَنْ كُنْتُ مَوْلَاهُ هُمْ صَرِيح در معنای ولایت است.

ثانیاً: در آیه ولایت کلمه «انما» برای حصر است و دوستی و یابوری منحصر به خدا و رسول خدا صلی الله علیه وآله وسلم و علی علیه السلام نمی باشد بلکه جمیع مومنین با یکدیگر دوست هستند چنانچه خداوند می فرماید وَالْمُؤْمِنُونَ وَالْمُؤْمِنَاتُ بَعْضُهُمْ أَوْلِيَاءُ بَعْضٍ. (۱)

بنابراین چونکه صفت دوستی و یاری منحصر به خدا و رسولش و علی علیه السلام نیست و این صفت برای همه مومنین است و با توجه به اینکه آیه: انما و لیکم الله برای حکمی انحصاری است پس حتماً به معنای ولایت و رهبری است.

بعضی از متعصبان از اهل سنت ایراد کرده اند که علی علیه السلام با آن توجه خاصی که در حال نماز داشت و حتی تیر را از پایش در آوردند و متوجه نشد چگونه ممکن است صدای سائلی را شنیده و به او توجه پیدا کند؟

جواب: علی علیه السلام در حال نماز کاملاً متوجه خداست و از خودش و امور مادی که با روح عبادت سازگار نیست بر کنار بوده است ولی شنیدن صدای فقیر و کمک کردن به او توجه به خویشتن نیست بلکه عین توجه به خداست و به تعبیر دیگر کار حضرت، عبادت در ضمن عبادت است.

بعلاوه غرق شدن در توجه به خداوند این نیست که اختیار خود را از دست بدهد و یا بی احساس شود بلکه با اراده خویش توجه خود را از آنچه در راه خدا و برای خدا نیست بر می گیرد اینجا نماز عبادت و زکات هم عبادت است و هر دو در مسیر رضای خداست بنابراین توجه

---

(۱) سوره بقره، آیه ۲۵۸.

[شماره صفحه واقعی: ۱۴۳]

حضرت علی علیه السلام صرفاً برای خدا بوده است و دلیلش نزول آیه می باشد که به تواتر ثابت است.

آیه اطاعت از اولو الأمر

يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا أَطِيعُوا اللَّهَ - وَأَطِيعُوا الرَّسُولَ وَأُولِي الْأَمْرِ مِنْكُمْ «ای کسانی که ایمان آوردید خدا و رسول او و صاحبان امر خودتان را اطاعت کنید» (۱) در این آیه اطاعت از صاحبان امر بدون هیچ قید و شرط در کنار اطاعت خدا و رسول قرار گرفته و واجب شمرده است.

جماعت شیعه اتفاق نظر دارند که منظور او اولو الامر امامان معصوم علیهم السلام می باشند و از اهل تسنن هم روایاتی نقل شده که منظور امامان معصومند، (ابوحیان اندلسی مغربی مفسر مشهور در تفسیر بحر المحیط و ابوبکر مؤمن شیرازی در رساله اعتقادی خویش و سلیمان قندوزی در کتاب ینایع الموده، نمونه ای از این روایات را ذکر کرده اند)، در تفاسیر شیعه هم می توانید ذیل آیه شریفه به تفسیرهای برهان، نور الثقلین، تفسیر عیاشی و کتاب غایه المرام و کتب متعدد دیگر مراجعه کنید در اینجا به بعضی از آن احادیث اشاره می کنیم.

جابر بن عبد الله انصاری از پیغمبر اکرم صلی الله علیه وآله وسلم سوال می کند اولو الامر که ماموریم از آنها اطاعت کنیم چه کسانی هستند؟ حضرت فرمودند خلفا و متصدیان امر بعد از من، اول آنها برادرم علی است بعد از او حسن و حسین علیه السلام سپس علی بن الحسین آنگاه محمد باقر (تو او را درک می کنی ای جابر وقتی که ملاقاتش نمودی سلام مرا به او برسان) بعد از او

---

(۱) سوره نساء، آیه ۶۲.

[شماره صفحه واقعی : ۱۴۴]

جعفر صادق بعد از او موسی کاظم بعد از او علی الرضا بعد از او محمد جواد بعد از او علی هادی بعد از او حسن عسگری بعد از او قائم منتظر مهدی علیه السلام بعد از من امام و پیشوا خواهند بود. (۱)

حدیث مذکور با ذیل بیشتر درباره امام زمان علیه السلام در جلد اول تفسیر نور الثقلین صفحه ۴۹۹ آمده است.

عن ابی جعفر علیه السلام: أَوْصَى النَّبِيُّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَآلِهِ وَسَلَّمَ إِلَى عَلِيٍّ وَ الْحَسَنِ وَ الْحُسَيْنِ عَلَيْهِمُ السَّلَامُ ثُمَّ قَالَ فِي قَوْلِ اللَّهِ عَزَّ وَجَلَّ يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا أَطِيعُوا اللَّهَ - وَأَطِيعُوا الرَّسُولَ وَأُولِي الْأَمْرِ مِنْكُمْ قَالَ: الْأَيْمَةُ مِنْ وُلْدِ عَلِيٍّ وَ فَاطِمَةَ إِلَى أَنْ تَقُومَ السَّاعَةُ. «از امام باقر علیه السلام نقل شده که فرمود: وصیت کرد رسول خدا صلی الله علیه وآله وسلم (برای امامت) به علی و حسن و حسین علیهم السلام سپس اشاره به قول خدای عزوجل: یا ایها الذین آمنوا .... کرده و فرمود: امامان از فرزندان علی و فاطمه هستند تا قیامت بر پا شود». (۲)

بنابر این آیه اطاعت اولی الامر از چند جهت بر امامت علی علیه السلام و یازده فرزندش دلالت می کند.

۱- اطاعت از اولو الامر مقرون به اطاعت خدا و رسول خدا می باشد و چون اطاعت بطور مطلق واجب است باید آنها را بشناسیم.

۲- همانگونه که خداوند اطاعت رسول را واجب کرده و شخص رسول را معین کرده است، وقتی به اطاعت اولو الامر امر می کند باید آنها را معین کند و گرنه تکلیف ما لا یتطاق می شود (یعنی اطاعت از شخصی که نمی شناسیم ممکن نیست).

---

(۱) اثبات الهداه، جلد ۳، صفحه ۱۲۳.

(۲) تفسیر نور الثقلین، جلد اول، صفحه ۵۰۵ و دلائل الامامه، صفحه ۲۳۱.

[شماره صفحه واقعی : ۱۴۵]

آیه انذار و حدیث یوم الدار و امامت علی علیه السلام

حدیث یوم الدار: پیغمبر اکرم صلی الله علیه و آله وسلم سال سوم بعثت مامور شد که دعوت خود را در مورد اسلام، علنی سازد وَأَنْذِرَ عَشِيرَتَكَ الْأَقْرَبِينَ بستگان نزدیک خود را انذار کن. (۱)

به دنبال این ماموریت پیغمبر صلی الله علیه و آله وسلم بستگانش را به خانه ابوطالب دعوت کرد بعد از صرف غذا چنین فرمود: ای فرزندان عبدالمطلب به خدا قسم هیچ کس را در عرب نمی شناسم که برای قومش چیزی بهتر از آنچه من آورده ام آورده باشد من خیر دنیا و آخرت را برای شما آورده ام و خداوند به من دستور داده است که شما را به توحید و یگانگی وی و رسالت خودم دعوت کنم، کدامیک از شما مرا یاری خواهید کرد تا برادر من و وصی و جانشین من باشید هیچ کس تمایلی به این امر نشان نداد مگر علی علیه السلام که برخاست و عرض کرد یا رسول الله من در این راه یار و یاور تو هستم، تا سه مرتبه پیامبر اکرم صلی الله علیه و آله وسلم این جملات را تکرار کرد و کسی جز علی علیه السلام پاسخ نداد در این موقع پیغمبر اکرم صلی الله علیه و آله وسلم دست بر گردن علی علیه السلام گذاشت و فرمود: إِنَّ هَذَا أَخِي وَصِيِّي وَ خَلِيفَتِي فَيَكُم، فاسمعوا له و أطيعوا «بدرستی که این علی برادر و وصی و جانشین من در میان شماست سخن او را بشنوید و فرمانش را اطاعت کنید».

این حدیث را بسیاری از دانشمندان اهل سنت مانند: ابن ابی جریر،

---

(۱) سوره حجر، آیه ۹۴.

[شماره صفحه واقعی : ۱۴۶]

ابو نعیم، بیہقی، ثعلبی، ابن اثیر، طبری و دیگران نقل کرده اند برای آگاهی بیشتر به کتاب المراجعات صفحہ ۱۳۰ بہ بعد و احقاق الحق جلد ۴ صفحہ ۶۲ بہ بعد مراجعہ شود این حدیث ہم بہ صراحت ولایت و امامت علی علیہ السلام را ثابت می کند.

تمرین:

۱- چگونه بہ آیہ ولایت: انما ولیکم اللہ... برای امامت حضرت علی علیہ السلام استدلال میکنید؟

۲- ولی در آیہ انما ولیکم بہ چه معنایی است و دلیلش چیست؟

۳- وجہ دلالت آیہ: اطاعت اولو الامر را بیان کنید؟

۴- چگونه بہ آیہ انذار و حدیث یوم الدار برای امامت علی علیہ السلام استدلال می شود؟

[شمارہ صفحہ واقعی : ۱۴۷]

ص: ۴۳۹

اشاره

يَا أَيُّهَا الرَّسُولُ بَلِّغْ مَا أُنزِلَ إِلَيْكَ مِنْ رَبِّكَ وَإِنْ لَمْ تَفْعَلْ فَمَا بَلَّغْتَ رِسَالَتَهُ وَاللَّهُ يَعْصِمُكَ مِنَ النَّاسِ إِنَّ اللَّهَ لَا يَهْدِي الْقَوْمَ الْكَافِرِينَ «ای پیغمبر آنچه از سوی پروردگارت بر تو نازل شده به مردم برسان و اگر این کار را نکنی رسالت خدا را انجام نداده ای و خداوند تو را از مردم حفظ می کند و خداوند کافران را هدایت نمی کند»، لحن آیه سخن از ماموریتی سنگین است که با ترک آن رسالت ناقص است و حتماً مربوط به توحید و مبارزه و غیر آن نبود زیرا تا زمان نزول آیه این مسائل کاملاً حل شده بود و با توجه به اینکه آیه در سال آخر عمر پیامبر صلی الله علیه وآله وسلم نازل شده بدون تردید مربوط به مسأله امامت و جانشینی پیامبر می باشد و حتی گروه عظیمی از دانشمندان اهل سنت (از مفسران و مورخان) اعتراف کرده اند که آیه مذکور درباره حضرت علی علیه السلام و داستان روز غدیر نازل شده است.

مرحوم علامه امینی در کتاب شریف الغدير حديث غدیر را از صد و ده نفر از صحابه و از سیصد و شصت دانشمند و کتاب معروف اسلامی نقل کرده اند و هیچ کس در صدور حدیث تردید نکرده است بگونه ای که اگر جز این آیه تبلیغ و حدیث غدیر هیچ آیه و حدیث دیگری هم نبود برای اثبات خلافت بلافصل علی علیه السلام کافی بود.

[شماره صفحه واقعی: ۱۴۸]

ص: ۴۴۰

البته آیات بسیار دیگری در شان علی علیه السلام و فرزندانش و امامت آنها نازل شده است و معتقدیم که بطور کلی قرآن مفسر اهل بیت و اهل بیت مفسر قرآن هستند و این دو طبق حدیث ثقلین هرگز از یکدیگر جدا نخواهند شد.

در این رابطه می توانید به تفسیرهای روایی از قبیل نور الثقلین، تفسیر برهان، تفسیر عیاشی و کتاب غایه المرام، و کتابهای دیگر مراجعه فرمائید، ما به همین مقدار اکتفا می کنیم و برای تکمیل بحث حدیث مشهور غدیر را نقل می کنیم.

حدیث شریف غدیر و امامت علی علیه السلام

پیامبر گرامی اسلام در سال دهم هجرت به مکه عزیمت نموده تا فریضه حج بگذارند این آخرین حج حضرت بود لذا در تاریخ به آن حجه الوداع می گویند همراهان پیغمبر اکرم صلی الله علیه و آله وسلم را در این سفر تا صد و بیست هزار نقل کرده اند هنگام بازگشت به مدینه روز هیجدهم ذیحجه در غدیر خم (محلّی بین مکه و مدینه) جبرئیل نازل شد و این آیه را آورد: يَا أَيُّهَا الرَّسُولُ بَلِّغْ مَا أُنزِلَ إِلَيْكَ مِنْ رَبِّكَ وَإِنْ لَمْ تَفْعَلْ فَمَا بَلَّغْتَ رِسَالَتَهُ وَاللَّهُ يَعْصِي مِمْكَ مِنَ النَّاسِ إِنَّ اللَّهَ لَا يَهْدِي الْقَوْمَ الْكَافِرِينَ. (۱)

پیش از آنکه مسلمانان متفرق شوند پیامبر اکرم صلی الله علیه و آله وسلم دستور توقف دادند آنها که گذشته بودند به بازگشت دعوت شدند و آنها که عقب بودند رسیدند هوا بسیار داغ و سوزان بود مسلمانان نماز ظهر را با پیامبر صلی الله علیه و آله وسلم اداء کردند، بعد از نماز حضرت خطبه ای خواندند و در ضمن آن

---

(۱) سوره مائده، آیه ۷۱.

[شماره صفحه واقعی : ۱۴۹]

فرمودند: من به زودی دعوت خدا را اجابت کرده و از میان شما می روم سپس فرمود ای مردم آیا صدای مرا می شنوید گفتند آری پیامبر فرمود: ایها الناس من أُولی بالمؤمنین من أنفسهم؟ «مردم چه کسی به مومنین از خودشان سزاوارتر است» گفتند خدا و پیامبر داناترند حضرت فرمود: خدا مولی و رهبر من است و من مولی و رهبر مومنانم و نسبت به مومنان از خودشان سزاوارترم سپس دست علی علیه السلام را بلند کرده چنانچه سفیدی زیر بغل هر دو نمایان شد سپس افزود: مَنْ كُنْتُ مَوْلَاهُ فَعَلَيْ مَوْلَاهُ «هر کس من مولا و رهبر او هستم علی مولا و رهبر اوست» این سخن را سه بار تکرار کرد سپس سر به جانب آسمان بلند کرده و فرمود: اللَّهُمَّ وَا لِمَنْ وَا لَاهُ، وَا لِمَنْ عَادَ مِنْ عَادَاهُ، وَا نَصَرَ مِنْ نَصْرِهِ، وَا خَذَلَ مِنْ خَذَلِهِ، فرمود همه حاضران این خبر را به غائبان برسانند هنوز صفوف جمعیت از هم متفرق نشده بود که جبرئیل نازل شد و این آیه را بر پیغمبر صلی الله علیه و آله وسلم آورد: الْيَوْمَ أَكْمَلْتُ لَكُمْ دِينَكُمْ وَأَتَمَمْتُ عَلَيْكُمْ نِعْمَتِي وَرَضِيْتُ لَكُمُ الْإِسْلَامَ دِينًا «امروز دینتان را کامل کردم و نعمتم را بر شما تمام کردم و راضی شدم که اسلام دین شما باشد». (۱)

در این هنگام پیغمبر اکرم صلی الله علیه و آله وسلم فرمود: اللَّهُ أَكْبَرُ، اللَّهُ أَكْبَرُ عَلَى كِبَالِ الدِّينِ، وَإِثْمَامِ النُّعْمَةِ، وَرِضَى الرَّبِّ بِرِسَالَتِي وَبِالْوَلَايَةِ لِعَلِيِّ مِنْ بَعْدِي «خدا بزرگتر است خدا بزرگتر است بر کامل نمودن دین و تمام کردن نعمت و رضایت پروردگار به رسالت من و ولایت علی علیه السلام بعد از من» در این هنگام شور و غوغایی در میان مردم افتاد و همگان به علی علیه السلام این مقام را تبریک گفتند حتی عمر در حضور مردم به علی علیه السلام گفت: بَخٍ بَخٍ لَكَ يَا ابْنَ أَبِي طَالِبٍ

---

(۱) سوره مائده، آیه ۵.

[شماره صفحه واقعی: ۱۵۰]

ص: ۴۴۲

أَصْبَحَتْ مَوْلَايَ وَ مَوْلَى كُلِّ مُؤْمِنٍ وَ مُؤْمِنَةٍ «آفرین و تبریک بر تو یا علی که صبح و عصر کردی در حالیکه مولای من و هر مومن و مومنه هستی».

این حدیث با عبارات مختلف گاهی مفصل و گاهی فشرده از طریق گروه کثیری از دانشمندان اسلام نقل شده است بطوریکه احدی در صدور آن تردید نکرده است مرحوم بحرانی در کتاب غایه المرام این حدیث را با ۸۹ سند از اهل سنت و ۴۳ سند از شیعه نقل کرده است و بهترین کتابی که در این مورد نوشته شده است کتاب شریف الغدیر تألیف علامه امینی (ره) است.

اشکال و جواب در معنای کلمه مولی

جمعی از کسانی که دیدند سند حدیث هیچ قابل انکار نیست در معنای کلمه (مولی) تردید کرده و گفتند به معنای دوست است.

جواب: به ده دلیل کلمه مولی فقط به معنای ولایت و رهبری است و نمی شود به معنای دوست باشد:

۱- خود پیغمبر صلی الله علیه و آله وسلم قبل از معرفی علی علیه السلام فرمود: أيتها الناس من أولى بالمؤمنين من أنفسهم؟ و سپس جمله من كنت مولاه فعلى مولاه را فرمود: پس همانطور که جمله قبل در ولایت است جمله بعد هم باید چنین باشد تا ارتباط دو جمله محفوظ باشد.

۲- آیه تبلیغ که قبل از معرفی علی علیه السلام نازل شد خطاب به پیغمبر می فرماید: اگر وظیفه ات را انجام ندهی رسالت ناقص است، آیا اگر پیغمبر اعلام دوستی نمی کرد رسالت ناقص بود؟ بعلاوه پیامبر صلی الله علیه و آله وسلم بارها محبت و دوستی شدیدش را نسبت به حضرت علی علیه السلام بیان

[شماره صفحه واقعی: ۱۵۱]

ص: ۴۴۳

فرموده و این مطلب ناگفته و جدید نبود.

۳- آیا معقول است پیامبری که: وَمَا يَنْطِقُ عَنِ الْهَوَىٰ ۚ فِي سَبْحٍ مَّنْقُوعٍ در آن بیابان سوزان و گرمای شدید هزاران نفر را معطل کرده و بگوید: مردم هر کس من دوست او هستم علی هم دوست اوست؟!

۴- آیه ای که بعد از معرفی نازل شد: الْيَوْمَ أَكْمَلْتُ لَكُمْ دِينَكُمْ... امروز دین کامل شد نعمتها را بر شما تمام کردم، اسلام را بر شما پذیرفتم. (۱) و آیه دیگر: الْيَوْمَ يَئِسَ الَّذِينَ كَفَرُوا... امروز کفار از شما مایوس شدند، (۲) آیا همه اینها به خاطر این بود که پیغمبر صلی الله علیه وآله وسلم علی علیه السلام را به دوستی خود معرفی کرده است؟!

۵- آن همه شادباش و تبریک (حتی از عمر) آیا برای دوستی پیامبر صلی الله علیه وآله وسلم و علی علیه السلام بوده آیا این مطلب تازه ای بود؟!

۶- پیامبر گرامی اسلام صلی الله علیه وآله وسلم و امامان معصوم روز غدیر را از بزرگترین اعیاد رسمی مسلمانان اعلام کردند تا هر سال این خاطره تجدید شود آیا اعلام دوستی باعث شد این روز از بزرگترین اعیاد اسلام شود؟!

۷- در آیه قبل از معرفی آمده: وَاللَّهِ يُعِصِمُكُمْ مِنَ النَّاسِ ، آیا پیامبر اکرم صلی الله علیه وآله وسلم از اعلام دوستی نسبت علی علیه السلام دلهره داشت که خداوند فرمود: «خدا تو را از دشمنان حفظ می کند» یا مساله مهم امامت و جانشینی او بوده است؟!

۸- اشعاری که شاعران و ادیبان از آن زمان تا الان درباره غدیر سروده اند همه آنها خطبه غدیر را مربوط به ولایت و امامت دانسته اند و جانشینی حضرت علی علیه السلام را بیان کرده اند این اشعار را مرحوم علامه امینی در جلد اول الغدیر آورده است.

---

(۱) سوره مائده، آیه ۵.

(۲) سوره مائده، آیه ۴.

[شماره صفحه واقعی : ۱۵۲]

ص: ۴۴۴

۹- امیر المومنین و امامان علیهم السلام در موارد متعددی به حدیث غدیر برای امامت خود احتجاج می کردند و همه از کلام آنها ولایت و رهبری فهمیده و مجاب می شدند.

۱۰- مرحوم علامه امینی در جلد اول الغدیر صفحه ۲۱۴ از مفسر و مورخ معروف اهل سنت (محمد بن جریر طبری) نقل می کند که پیامبر اکرم صلی الله علیه وآله وسلم بعد از نزول آیه تبلیغ فرمود: جبرئیل از طرف خدا دستور آورد که در این جایگاه بایستم و به هر سیاه و سفید اعلام کنم که: علی فرزند ابی طالب برادر من، وصی من، جانشین و امام پس از من است.

تمرین:

۱- چرا آیه تبلیغ بر امامت علی علیه السلام دلالت می کند؟

۲- خلاصه ای از حدیث شریف غدیر را بیان کنید؟

۳- چرا کلمه مولی در حدیث غدیر فقط برای ولایت و رهبری است؟

[شماره صفحه واقعی: ۱۵۳]

ص: ۴۴۵

اشاره

پس از مباحثی که راجع به امامت داشتیم نوبت آن رسیده که بحث مختصری راجع به حضرت مهدی علیه السلام داشته باشیم ابتدا چند روایت که از طریق اهل سنت وارد شده نقل می کنیم تا بر آنان حجت باشد.

قال رسول الله صلى الله عليه وآله وسلم: يخرج في آخر الزمان رجل من ولدی اسمه كاسمی و كنيته ككنيتی، يملأ الأرض عدلاً كما ملئت جوراً فذلك هو المهدي. «در آخر زمان مردی از فرزندان من قیام می کند که اسمش مانند اسم من و کنیه اش مانند کنیه من است زمین را پر از عدل می کند همانطور که از ظلم پر شده است و آن مرد حضرت مهدی است». (۱)

قال النبي صلى الله عليه وآله وسلم: لَوْ لَمْ يَبْقَ مِنَ الدَّهْرِ إِلَّا يَوْمٌ لَبَعَثَ اللَّهُ رَجُلًا مِنْ أَهْلِ بَيْتِي يَمْلَأُهَا عَدْلًا كَمَا مُلِئَتْ جَوْرًا «اگر از عمر دنیا باقی نماند مگر یک روز خداوند بر می انگیزد مردی از اهل بیت مرا تا دنیا را پر از عدل کند همانگونه که از ظلم پر شده است». (۲)

قال رسول الله صلى الله عليه وآله وسلم: لا تذهب الدنيا حتى يقوم من أمتي رجل من ولد

---

(۱) التذکره، صفحه ۲۰۴ و منهاج السنه، صفحه ۲۱۱.

(۲) ینایع الموده، جلد ۳، صفحه ۸۹ - سنن سجستانی، جلد ۴، صفحه ۱۵۱ - مسند، جلد ۱، صفحه ۹۹ - نور الابصار، صفحه ۲۲۹.

[شماره صفحه واقعی: ۱۵۴]

الحسين يملأ الأرض عدلاً كما ملئت ظلماً «دنيا از بين نمی رود تا اینکه مردی از امت من و از فرزندان حسین قیام کند که زمین را پر از عدل کند همانگونه که از ظلم پر شده است». (۱)

البته دانشمندان شیعه کتابها و احادیث بسیار زیادی درباره حضرت مهدی علیه السلام آورده اند که واضح بوده و احتیاج به نقل نیست.

تولد مخفیانه حضرت مهدی علیه السلام

حضرت حجه ابن الحسن المهدی علیه السلام سال ۲۵۵ هجری قمری در پانزدهم شعبان به دنیا آمد مادرش نرجس و پدرش امام حسن عسگری علیه السلام است، علت مخفی بودن تولدش این بود: میلاد آن حضرت مقارن زمانی بود که خلفای ستمگر و جابر عباسی بر ممالک اسلام سیطره داشتند آنها به مصداق احادیث بسیار می دانستند که از امام حسن عسگری علیه السلام فرزندی به جهان خواهد آمد و ریشه ستمگران را قطع می کند لذا آنها در کمین بودند تا هر گونه اثری را از قائم آل محمد نابود کنند چنانچه متوکل عباسی در سال ۲۳۵ هجری قمری فرمان داد حضرت هادی علیه السلام و بستگانش را از مدینه به سامراء (پایتخت حکومت) آوردند و در محله ای به نام عسکر تحت نظر قرار دادند و نیز معتمد عباسی به شدت در پی یافتن نوزاد امام عسگری علیه السلام بود و به گروهی مفتش و قابله تکلیف کرده بود که منازل علویین و مخصوصاً خانه امام حسن عسگری علیه السلام را گاه و بی گاه بازرسی کنند تا اگر نوزادی یافتند که گمان است منجی بشریت باشد او را بی درنگ نابود کنند.

---

(۱) موده القربی، صفحه ۹۶ و ینابع الموده، صفحه ۴۵۵.

[شماره صفحه واقعی: ۱۵۵]

ص: ۴۴۷

از این جهت، در احادیث معصومین ولادت پنهانی حضرت مهدی علیه السلام به تولد مخفی حضرت موسی علیه السلام تشبیه و تمثیل شده است و به همین جهت در وجود مادر آن حضرت همانند مادر حضرت موسی علیه السلام آثار خارجی حمل پیدا نبود و کسی از حاملگی وی آگاهی نداشت، حتی حکیمه خاتون (عمه امام عسگری) شب نیمه شعبان که امام علیه السلام از او خواستند امشب در خانه بمان (که آن موعود جهانی به دنیا می آید) تعجب کرد زیرا هیچ گونه علامتی از حمل در نرجس خاتون مشاهده نمی کرد، پس از آنکه حضرت مهدی علیه السلام به دنیا آمد پدرش او را پنهان و پوشیده می داشت و جز به معدودی از خواص اصحاب او را نشان ندادند.

شیخ صدوق قدس سره در کتاب اکمال الدین از احمد بن حسن قمی روایت می کند که از امام عسگری علیه السلام نامه ای به جدم (احمد بن اسحق) رسید نوشته بودند: فرزندی برآیم زاده شد خبرش از مردم پوشیده باشد که آن را فقط به خویشان نزدیک یا دوستان خاص خود اعلام می کنیم.

خصوصیات حضرت مهدی عجل الله تعالی فرجه الشریف

۱- نور آن حضرت در میان انوار امامان علیهم السلام مانند ستاره درخشان در میان کواکب است.

۲- شرافت نسب از طرف پدر سلسله امامان و پیغمبر اکرم صلی الله علیه و آله وسلم و از طرف مادر قیصر روم تا شمعون الصفا وصی حضرت عیسی علیه السلام می باشد.

۳- روز ولادت آن حضرت را به عرش بردند و از طرف خداوند خطاب شد مرجا به تو ای بنده من برای نصرت دین من و اظهار امر من و

[شماره صفحه واقعی: ۱۵۶]

ص: ۴۴۸

۴- میان کینه و اسم رسول خدا صلی الله علیه وآله وسلم برای حضرت جمع شده است.

۵- وصایت به آن حضرت ختم شده است و همانگونه که پیغمبر اکرم صلی الله علیه وآله وسلم خاتم الانبیاء است حضرت مهدی علیه السلام خاتم الاوصیاء است.

۶- از روز ولادت به روح القدس سپرده شده و در عالم نور و فضای قدس تربیت شده و مجالست با ملا اعلی و ارواح قدسیه دارد.

۷- بیعت احدی از جباران و طاغوتها در گردن آن حضرت نبوده و نیست و نخواهد بود.

۸- برای ظهور آن حضرت آیات غریبه و علامات سماویه و ارضیه ظاهر می شود که برای هیچ حجتی نبوده است.

۹- نزدیک ظهورش منادی آسمانی با اسم آن حضرت ندا می کند.

۱۰- مصحفی که امیر المومنین علیه السلام بعد از رحلت رسول خدا صلی الله علیه وآله وسلم جمع کرده و مخفی بود ظاهر می شود.

۱۱- ابر سفیدی همیشه بر سر آن حضرت دیده می شود.

۱۲- طول عمر و گردش شب و روز در مزاج و اعضاء و هیات آن حضرت تاثیر نمی کند به طوری که هنگام ظهور به صورت یک مرد سی یا چهل ساله می باشد.

۱۳- زمین در زمان ظهورش گنجهها و دخیره هایش را ظاهر می کند.

۱۴- عقلهای مردم به برکت وجود آن حضرت تکمیل می شود دست مبارکش را بر سر مردم می گذارد و کینه و حسد از دلهای مردم بیرون می رود و علم در دلهای مومنین جای می گیرد.

۱۵- اصحاب آن حضرت عمرشان بسیار طولانی می شود.

[شماره صفحه واقعی : ۱۵۷]

۱۶- ناراحتی و امراض و بلاها و ضعف از بدن یاران آن حضرت زائل می شود به طوریکه هر کدام قدرت چهل مرد را دارند.

۱۷- مردم به نور آن حضرت از نور آفتاب و ماه بی نیاز می شوند.

۱۸- رایت و علم رسول الله صلی الله علیه و آله وسلم نزد آن حضرت است.

۱۹- سلطنت و حکومت آن حضرت مشرق و مغرب و عالم را فرا می گیرد.

۲۰- تمام زمین پر از عدل و داد می شود.

۲۱- جمعی از مردگان زنده شده و در رکاب حضرت حاضر می شوند، از جمله: بیست و هفت نفر از اصحاب موسی علیه السلام و هفت نفر اصحاب کهف و یوشع بن نون، سلمان، ابوذر، مقداد، مالک اشتر، و آنان حاکمان شهرها می شوند و هر کس چهل صبح دعای عهد را بخواند از یاران آن حضرت است و اگر پیش از ظهور حضرت بمیرد خداوند او را زنده می کند تا در خدمت آن بزرگوار باشند.

۲۲- احکام مخصوصه ای که تا عهد آن حضرت اجرا نشده بود اجرا می کند.

۲۳- تمام علوم را که بیست و هفت حرف است و تا آن زمان دو حرفش ظاهر شده منتشر و ظاهر می کند.

۲۴- زره رسول خدا صلی الله علیه و آله وسلم که بر قامت هیچ کس اندازه نیست به اندازه قد و قامت آن حضرت است.

۲۵- تقیه کردن از کفار و مشرکین در زمان او برداشته می شود.

۲۶- بینه و شاهد از هیچ کس نمی خواهد و آن حضرت مانند حضرت داود به علم امامت حکم می کند.

[شماره صفحه واقعی : ۱۵۸]

ص: ۴۵۰

۲۷- باران و گیاه و درختان و میوه ها و دیگر نعمتهای زمین فراوان می شود.

۲۸- از پشت کوفه که مقر سلطنت آن حضرت است دو نهر آب و شیر از سنگ حضرت موسی علیه السلام همیشه بیرون می آید.

۲۹- حضرت عیسی علیه السلام برای یاری حضرت از آسمان نزول می کند و پشت سر آن حضرت نماز می خواند.

۳۰- سلطنت جباران و دولت ظالمین دنیا به ظهور حضرت به پایان می رسد.

لکل اناس دوله یرقبونها

و دولتنا فی آخر الدهر یرظهر

نقل شده است که امام صادق علیه السلام مکرر به این بیت شعر مترنم بود (یعنی برای همه مردم در هر زمان دولتی است که به آن چشم داشته و انتظارش را دارند و دولت ما در آخر روزگار ظاهر خواهد شد) بعد از دولت و حکومت حضرت مهدی علیه السلام رجعت سایر امامان علیهم السلام خواهد بود. (۱)

تمرین:

۱- حدیثی از پیغمبر اکرم صلی الله علیه وآله وسلم درباره ظهور و عدالت گستری حضرت مهدی علیه السلام بیان کنید؟

۲- چرا تولد حضرت مهدی علیه السلام مخفیانه بود؟

۳- فشرده ای از خصوصیات حضرت مهدی علیه السلام را بنویسید؟

---

(۱) خلاصه ای از خصوصیات به نقل محدث قمی در منتهی الامال.

[شماره صفحه واقعی : ۱۵۹]

ص: ۴۵۱

شمائل امام زمان علیه السلام

روایت شده که حضرت مهدی علیه السلام شبیه ترین مردم به رسول خدا صلی الله علیه وآله وسلم است و آنچه از شمائل حضرت رسیده چنین است:

- ۱- سفید رو که سرخی به آن آمیخته است.
- ۲- گندم گون که از بیداری شب مایل به زردی است.
- ۳- پیشانی فراخ و سفید و تابان.
- ۴- ابروان بهم پیوسته و بینی مبارک باریک و بلند.
- ۵- خوش صورت.
- ۶- نور رخسارش غالب بر سیاهی محاسن و سر مبارکش می باشد.
- ۷- بر گونه راست حضرت خالی است مانند ستاره.
- ۸- میان دندانها گشاده.
- ۹- چشمان سیاه و سرمه گون و در سر حضرت علامتی است.
- ۱۰- میان دو کتف عریض.
- ۱۱- در شکم و ساق، مانند امیر المومنین علیه السلام.
- ۱۲- روایت شده: المهدی طاووس اهل الجنة وجهه كالقمر الدری علیه جلابیب النور (حضرت مهدی علیه السلام طاووس اهل بهشت است چهره اش مانند ماه درخشانده و بر بدن مبارکش جامه ها از نور است).

[شماره صفحه واقعی : ۱۶۰]

۱۳- نه بلند و نه کوتاه بلکه معتدل القامه است.

۱۴- هیات خوشی دارد بطوریکه هیچ چشمی به آن اعتدال و تناسب ندیده است صلی الله علیه و علی آبائه الطاهرین.

غیبت صغرای امام زمان علیه السلام

غیبت صغرای حضرت مهدی علیه السلام پس از شهادت پدر بزرگوارش و خواندن نماز بر جنازه پدر شروع شد در این غیبت حضرت برای خود نایب و نماینده خاص تعیین کردند که بوسیله او حوایج و سوالات شیعیان را دریافت کرده و جواب می دادند تا مدتی به همین صورت چهار نایب یکی پس از دیگری دستورات و اوامر حضرت را از حضرتش می گرفتند و به شیعیان می رساندند.

نائب خاص اول: ابو عمر و عثمان بن سعید العمری الاسدی که از سال ۲۶۰ هجری قمری تا ۲۸۰ از طرف حضرت نماینده خاص بود.

نائب دوم: پسر او محمد بن عثمان العمری که بعد از وفات پدرش از سال ۲۸۰ تا ۳۰۵ نیابت کرد.

نائب سوم: ابوالقاسم الحسین بن روح نوبختی از سال ۳۰۵ تا ۳۲۶.

نائب چهارم: ابوالحسن علی بن محمد سمری از سال ۳۲۶ تا سال ۳۲۹ که نیمه شعبان این سال وفات کرد.

محل نیابت این چهار نفر بغداد بوده و در همانجا مدفونند و بعد از این غیبت کبری شروع شد.

[شماره صفحه واقعی : ۱۶۱]

ص: ۴۵۳

شش روز پیش از وفات علی بن محمد سمیری توقیعی شریف از طرف امام زمان علیه السلام به این عنوان صادر شد: بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ يَا عَلِيُّ بْنَ مُحَمَّدٍ السَّمِيرِيُّ أَكْبَرُ اللَّهِ أَجْرَ إِخْوَانِكَ فِيكَ فَإِنَّكَ مَيِّتٌ مَا بَيْنَكَ وَ بَيْنَ سِتِّهِ أَيَّامٌ فَاجْمَعْ أَمْرَكَ وَ لَا تُوصِ إِلَى أَحَدٍ يُقُومُ مَقَامَكَ بَعْدَ وَفَاتِكَ فَقَدْ وَقَعَتِ الْغَيْبَةُ الثَّانِيَةُ فَلَا ظُهُورَ إِلَّا بَعْدَ إِذْنِ اللَّهِ عَزَّ وَ جَلَّ وَ ذَلِكَ بَعْدَ طَوْلِ الْأَمِيدِ وَ قَسْوَةِ الْقُلُوبِ وَ امْتِلَاءِ الْأَرْضِ جَوْرًا وَ سَيِّئَاتِي شَيْعِي مَنْ يَدْعِي الْمَشَاهِدَةَ أَلَا فَمَنْ ادَّعَى الْمَشَاهِدَةَ قَبْلَ خُرُوجِ السُّفْيَانِيِّ وَ الصَّيْحَةِ فَهُوَ كَاذِبٌ مُفْتَرٍ وَ لَا حَوْلَ وَ لَا قُوَّةَ إِلَّا بِاللَّهِ الْعَلِيِّ الْعَظِيمِ (ای علی بن محمد سمیری خداوند برادران دینی تو را در مصیبت تو اجر عظیم دهد تو بعد از شش روز از دنیا می روی امر خود را جمع کن و آماده باش و به احدی وصیت برای نیابت نکن همانا غیبت کبری واقع گردید و مرا ظهوری نخواهد بود مگر به اذن خداوند متعال و این ظهور بعد از این است که غیبت طول بکشد و دلها را قساوت می گیرد و زمین پر از ظلم و ستم می شود و می آیند بعضی از شیعیان من که ادعای مشاهده مرا می نمایند آگاه باشید که هر کس پیش از خروج سفیانی و صیحه آسمانی ادعای مشاهده نماید او کذاب و افترازننده است و لا حول و لا قوه الا بالله العلی العظیم). (۱)

بنابراین در زمان غیبت کبری مردم باید به علما و مجتهدین مراجعه کنند، چنانچه خود امام زمان علیه السلام در توقیعی در جواب مسائل اسحاق بن یعقوب به توسط محمد بن عثمان بن سعید عمروی فرمودند: وَ أَمَّا الْحَوَادِثُ الْوَأَقِعَةُ فَارْجِعُوا فِيهَا إِلَى رُؤَاةِ حَدِيثِنَا فَإِنَّهُمْ حُجَّتِي عَلَيْكُمْ وَ أَنَا حُجَّةُ اللَّهِ

---

(۱) منتهی الامال به نقل از شیخ طوسی و شیخ صدوق.

[شماره صفحه واقعی : ۱۶۲]

عَلَيْهِمْ (در حوادثی که واقع می شود به راویان احادیث مراجعه کنید همانا آنها حجت من بر شما و من حجت خداوند بر آنها هستم) اللهم عجل فرجه و اجعلنا من انصاره و اعوانه آمین. (۱)

تمرین:

۱- فشرده ای از شمائل امام زمان علیه السلام را بیان کنید.

۲- منظور از غیبت صغری چیست و تا چه سالی طول کشید؟

۳- اسامی نواب اربعه را بنویسید.

---

(۱) در تدوین بحث امامت از کتابهای ذیل استفاده و اقتباس شده: بحار الانوار و حق الیقین (مرحوم مجلسی)، اثبات الهداه (شیخ حر عاملی)، المراجعات (سید شرف الدین)، بررسی مسائل کلی امامت (ابراهیم امینی)، اصول عقاید را اینگونه تدریس کنیم (امامی - آشتیانی - حسنی)، کتابهای عقاید آقایان (مکارم شیرازی - سبحانی - استادی - ری شهری - قرائتی)، (کلم الطیب از مرحوم طیب).

[شماره صفحه واقعی : ۱۶۳]

ص: ۴۵۵

اشاره

در زبان عربی برای ولایت، دو معنا ذکر کرده اند

۱- رهبری و حکومت

۲- سلطنت و چیرگی (۱)

هنگامی که ولایت در مورد فقیه بکار می رود، مراد از آن حکومت و زمامداری امور جامعه است. اگر نظام سیاسی اسلام تشریح گردد و مکتب سیاسی آن باز شناسانده شود یکی از مبانی این مکتب ولایت فقیه در عصر غیبت امامان معصوم علیهم السلام خواهد بود.

از دیدگاه شیعه، ولایت فقیه در عصر غیبت ادامه ولایت امامان معصوم علیهم السلام است، همانگونه که ولایت امامان در امتداد ولایت رسول اکرم صلی الله علیه و آله وسلم قرار داشت و حاصل آن اعتقاد به این نکته است که در راس هرم قدرت در جامعه اسلامی باید یک اسلام شناس قرار گیرد که اگر معصوم حضور داشت شخص او و اگر نبود فقیه جامع شرایط، این مسئولیت را بر عهده خواهد داشت، زیرا وظیفه اصلی حکومت از دیدگاه اسلام بسط ارزشها و احکام الهی در جامعه می باشد و برای تحقق این آرمان، لازم است در بالاترین مصدر تصمیم گیری شخصی آگاه به دین

---

(۱) قاموس المحيط ص ۱۷۳۲ - مصباح المنیر، ج ۲ ص ۳۹۶ - تاج العروس، ج ۱۰، ص ۳۹۸.

[شماره صفحه واقعی : ۱۶۴]

دلایل ولایت فقیه

دلیل عقلی: بدون شک هر جامعه ای به زمامدار و رهبر نیاز دارد، حال اگر حکومت و زمامداری بر یک جامعه اسلامی باشد عقل حکم می کند که بر قله چنین حکومتی می بایست کسی قرار گیرد که به احکام و وظایف اسلام آگاهی دارد و می تواند زمامدار مردم باشد اگر معصوم در میان مردم بود عقل او را سزاوار این منصب می شمارد ولی در عصر غیبت معصوم، فقیه عادل و قادر بر اراده جامعه، لایق این مقام است.

به دیگر سخن: بهترین فرد برای اجرای احکام و قوانین اسلام کسی است که سه ویژگی دارد

۱- بهترین قانون شناس.

۲- بهترین مفسر برای قوانین اسلام

۳- بهترین مجری برای این قوانین که هیچ انگیزه ای برای تخلف ندارد این ویژگیها را در عصر غیبت ولی فقیه داراست، ولایت فقیه یعنی رجوع به اسلام شناس عادل که از دیگران به امام معصوم نزدیکتر است.

دلیل نقلی: برای اثبات ولایت فقیه به احادیث فراوانی استناد شده که به بعضی از آنها اشاره می کنیم:

۱- توقيع شریفی که مرحوم صدوق از اسحاق بن یعقوب نقل می کند که حضرت ولی عصر (عج) در پاسخ به پرسشهای او به خط مبارکشانش نوشتند:

[شماره صفحه واقعی : ۱۶۵]

ص: ۴۵۷

وَأَمَّا الْحَوَادِثُ الْوَاقِعَةُ فَارْجِعُوا فِيهَا إِلَى رُؤَاةِ حَدِيثِنَا فَإِنَّهُمْ حُجَّتِي عَلَيْكُمْ وَأَنَا حُجَّةُ اللَّهِ عَلَيْهِمْ (در رویدادهایی که اتفاق می افتد به روایان حدیث ما مراجعه کنید زیرا آنها حجت من بر شما و من حجت خدا بر آنان هستم). (۱)

مرحوم شیخ طوسی در کتاب الغیبه همین حدیث را آورده و به جای وَ أَنَا حُجَّةُ اللَّهِ عَلَيْهِمْ ، چنین آمده: وَ أَنَا حُجَّةُ اللَّهِ عَلَيْكُمْ: من حجه خدا بر شما هستم شیوه استدلال به این حدیث چنین است: حضرت مهدی علیه السلام دو جمله فَإِنَّهُمْ حُجَّتِي عَلَيْكُمْ وَ أَنَا حُجَّةُ اللَّهِ را بگونه ای فرموده اند که به وضوح می رساند: حکم روایان حدیث که همان فقیهان هستند مانند حکم خود امام علیه السلام است یعنی فقیهان، نائب امام زمان علیه السلام در بین مردم هستند.

۲- حدیثی که از امام صادق علیه السلام نقل شده و به مقبوله عمر بن حنظله معروف است:

مَنْ كَانَ مِنْكُمْ قَدْ رَوَى حَدِيثَنَا وَ نَظَرَ فِي حَلَالِنَا وَ حَرَامِنَا وَ عَرَفَ أَحْكَامَنَا فَارْضُوا بِهِ حَكْمًا فَإِنِّي قَدْ جَعَلْتُهُ عَلَيْكُمْ حَاكِمًا فَإِذَا حَكَمَ بِحُكْمِنَا فَلَمْ يَقْبَلْهُ مِنْهُ فَإِنَّمَا بِحُكْمِ اللَّهِ قَدْ اسْتَحَفَّ وَ عَلَيْنَا رَدُّ وَ الرَّادُّ عَلَيْنَا الرَّادُّ عَلَى اللَّهِ وَ هُوَ عَلَى حَدِّ الشَّرْكِ بِاللَّهِ.

امام صادق علیه السلام فرمودند: هر کس از شما حدیث ما را نقل می کند در حلال و حرام ما نظر دارد و احکام ما را می شناسد به حکومت او رضایت دهید همانا من او را حاکم شما قرار دادم پس وقتی او به حکم ما حکم کرد اگر قبول نشود، سبک شمردن حکم خدا و رد بر ما است و رد ما رد

---

(۱) اکمال ادین صدوق، ج ۲، ص ۴۸۳.

[شماره صفحه واقعی: ۱۶۶]

خداست و آن در حد شرک به خداست. (۱)

فقیه در اصطلاح امروز همان شخصی است که در حدیث با تعبیر عارف به حلال و حرام معرفی شده است.

شیوه استدلال به این حدیث چنین است: وقتی در زمان حضور معصوم علیه السلام و در صورت دسترسی نداشتن به معصوم و حاکمیت نداشتن او وظیفه مردم مراجعه به فقیهان جامع شرایط است، در زمان غیبت که اصلاً معصوم حضور ندارد به طریق اولی وظیفه مردم مراجعه به فقیهان جامع شرایط است.

۳- حدیثی که مرحوم صدوق از امیر المومنین علی علیه السلام نقل می کند که رسول خدا صلی الله علیه وآله وسلم فرمودند: اللَّهُمَّ ارْحَمْ خُلَفَائِي (خدایا جانشینان مرا مورد رحمت خویش قرار ده) از آن حضرت سوال شد جانشینان شما چه کسانی هستند؟ حضرت فرمود: الَّذِينَ يَأْتُونَ مِنْ بَعْدِي يَزُودُونَ حَدِيثِي وَ سُنَّتِي. (آنان که بعد از من می آیند و حدیث و سنت مرا نقل می کنند) (۲) برای دلالت این حدیث برای ولایت فقیه باید به دو نکته توجه کرد:

الف: رسول اکرم صلی الله علیه وآله وسلم از سه شان عمده برخوردار بودند

۱- تبلیغ آیات الهی و رساندن احکام شرعی و راهنمایی مردم

۲- قضاوت در موارد اختلاف و رفع خصومت

۳- زمامداری جامعه اسلامی و تدبیر آن یعنی ولایت.

---

(۱) اصول کافی، ج ۱، ص ۶۷.

(۲) من لا يحضره الفقيه، ج ۴، ص ۴۲۰ - وسائل الشیعه، ج ۱۸، ص ۶۵.

[شماره صفحه واقعی: ۱۶۷]

ب: منظور از کسانی که بعد از حضرت می آیند و حدیث و سنت او را نقل می کنند فقیهان هستند نه راویان و محدثان، زیرا راوی فقط نقل حدیث می کند و نمی داند آنچه که نقل می کند حدیث و سنت خود حضرت است یا نه؟ معارض و مخصص را نمی شناسد و کسی این امور را می شناسد که به مقام اجتهاد و درجه فقاہت رسیده باشد.

با توجه به این دو نکته از حدیث چنین استفاده می کنیم: فقیهان جانشینان پیغمبر اکرم صلی الله علیه وآله وسلم می باشند و شئونی که برای حضرت بود (تبلیغ دین - قضاوت - زمامداری و ولایت) برای جانشینان او نیز خواهد بود.

شرایط ولی فقیه

۱- اجتهاد و فقاہت: از آن رو که در حکومت دینی اداره جامعه بر اساس قوانین اسلامی است کسی که در راس قدرت قرار می گیرد باید آگاهی کافی به قوانین اسلام داشته باشد تا در جریبان اداره اجتماع از این قوانین سرپیچی نشود این آشنایی باید در حد اجتهاد باشد.

۲- عدالت و تقوی: زیرا اگر حاکم و فقیه از تقوی و عدالت برخوردار نباشد قدرت، او را تباہ می کند و ممکن است منافع شخصی یا گروهی را بر منافع اجتماعی و ملی مقدم بدارد برای ولی فقیه درستکاری و امانت و عدالت شرط است تا مردم با اطمینان و اعتماد زمام امور را به او بسپارند.

[شماره صفحه واقعی : ۱۶۸]

ص: ۴۶۰

۳- آگاهی و اهتمام به مصالح اجتماعی، یعنی مدیر و مدبر باشد.

قال علی علیه السلام: أَيُّهَا النَّاسُ! إِنَّ أَحَقَّ النَّاسِ بِهَيْدَا الْأَمْرِ أَقْوَامُهُمْ عَلَيْهِ، وَ أَعْلَمُهُمْ بِأَمْرِ اللَّهِ فِيهِ (۱) (علی علیه السلام فرمودند: ای مردم شایسته ترین مردم برای حکومت کسی است که از دیگران تواناتر و به دستور خدا در امر حکومت داناتر باشد) (۲)

تمرین:

۱- ولایت در لغت عربی به چه معنایی آمده و مراد از ولایت فقیه چیست؟

۲- دلیل عقلی ولایت فقیه را بیان کنید.

۳- توقع شریف امام زمان علیه السلام درباره رجوع به فقیهان چیست؟

۴- شیوه استدلال به مقبوله عمر بن حنظله را بیان کنید.

۵- شئون ولایت فقیه در حدیث اللهم ارحم خلفائی چیست؟

۶- شرایط ولی فقیه را بیان کنید.

---

(۱) نهج البلاغه، خطبه ۱۷۳.

(۲) بحث ولایت فقیه اقتباس از بحثهای آیت الله مصباح یزدی و جناب استاد هادوی تهرانی.

[شماره صفحه واقعی : ۱۶۹]

ص: ۴۶۱

اشاره

بعد از مساله توحید هیچ یک از مسائل عقیدتی به اهمیت مساله معاد نمی رسد در قرآن حدود یکهزار و دویست آیه درباره معاد است و تقریباً در تمام صفحات قرآن ذکری از معاد شده است و تقریباً حدود سی مورد بعد از ایمان به خداوند موضوع ایمان به جهان دیگر مطرح شده است مانند: **يُؤْمِنُونَ بِاللَّهِ - وَالْيَوْمِ الْآخِرِ**، بنابراین ایمان به خداوند و حکمت و قدرت و عدالت او بدون ایمان به معاد کامل نمی گردد.

آثار اعتقاد به معاد

- ۱- ایمان و اعتقاد به معاد به زندگی انسان مفهوم می بخشد و زندگی این جهان را از پوچی در می آورد.
- ۲- اعتقاد به معاد انسان را در روند تکاملی خویش قرار داده و او را از تحیر و سرگردانی نجات می هد.
- ۳- ایمان به معاد ضامن اجرای تام قوانین الهی، احقاق حقوق می گردد و به انسان در برابر سختیها نیرو می بخشد.
- ۴- اعتقاد به معاد انگیزه اصلی تهذیب نفس، عمل به تکالیف شرع، فداکاری و ایثار می باشد.
- ۵- ایمان به معاد روح دنیا پرستی را که ریشه همه خطایا و جنایات

[شماره صفحه واقعی : ۱۷۰]

ص: ۴۶۲

است از بین می برد و خود عامل ترک گناه است.

در نتیجه ایمان به معاد تاثیر بسیار عمیق و گسترده ای در اعمال انسانها دارد زیرا اعمال انسان بازتاب اعتقادات اوست و به تعبیر دیگر رفتار هر انسانی با جهان بینی او ارتباط و پیوند مستقیم دارد، کسی که به قیامت اعتقاد دارد در اصلاح خویش و انجام اعمال گوناگون فوق العاده سخت گیر و موشکاف است. او هر لحظه بخواهد هر کاری انجام دهد آثار قطعی آن را در مقابل چشمان خود می بیند بنابراین همیشه مراقب رفتار خویش است.

در مقابل انسانهاییکه عقیده و توجه به جهان پس از مرگ ندارند زندگی دنیا برایشان پوچ و بی محتوا و تکراری است اگر زندگی دنیا را بدون جهان دیگر در نظر بگیریم درست مانند این است که زندگی دوران جنین را بدون زندگی این دنیا فرض کنیم که چیزی جز یک زندان تاریک نخواهد بود، راستی اگر انتهای این دنیا فنا و نیستی همیشگی باشد چقدر تاریک و وحشتناک است حتی مرفه ترین زندگی پوچ و بی معنی خواهد بود!

مدتی خام و بی تجربه تا پخته شدن، مدتی رنج تحصیل و تشکیل زندگی و سپس پیری و آنگاه مرگ و نابودی چه معنایی خواهد داشت؟! پس برای چه زنده ایم؟ خوردن غذا، پوشیدن لباس، کار و تلاش، این زندگی تکراری را دهها سال ادامه دادن که آخر چی؟! آیا واقعا این آسمان گسترده، این زمین پهناور این همه تحصیل علم و اندوختن تجربه و این همه استادان و مربیان همه برای چند روز زندگی و سپس نابودی همیشگی است؟! اینجاست که پوچی زندگی برای آنها که عقیده به معاد ندارند قطعی می شود.

اما کسانیکه عقیده به معاد دارند، دنیا را مزرعه ای برای آخرت

[شماره صفحه واقعی : ۱۷۱]

ص: ۴۶۳

می دانند، کشتزاری که باید در آن بذر افشانی کرده تا محصول آن را در یک زندگی جاویدان و ابدی برداشت کنیم، دنیا گذرگاه و پلی است که باید از آن عبور کرده و به مقصد برسیم آن هم مقصدی که بقول قرآن: وَفِيهَا مَا تَشْتَهِيهِ الْأَنْفُسُ وَتَلَذُّ الْأَعْيُنُ (در بهشت آنچه انسانها میل دارند موجود است، آنچه از دیدنش چشمها لذت می برند). (۱)

عظمت چنین عالمی را لَا عَيْنٌ رَأَتْ وَ لَا أُذُنٌ سَمِعَتْ (نه هیچ چشمی مانندش را دیده و نه هیچ گوشی شنیده)، چقدر گوارا و شیرین است رنج و تلاش برای رسیدن به چنین مقامی و چقدر آسان است تحمل مشکلات و ناراحتیها، زیرا در نهایت آرامش ابدی و جاودانی است.

پس نخستین اثر اعتقاد به جهان پس از مرگ، مفهوم دادن و هدف بخشیدن به زندگی است زیرا از نظر معتقدین به قیامت، مرگ نیستی و نابودی بلکه دریچه ای به یک زندگی جاویدان است.

آثار عقیده به معاد از نظر قرآن

از آنجا که عقیده به معاد عاملی مهم در تربیت انسانهاست و محرکی نیرومند برای اعمال نیک و خدمت به جامعه، و در ضمن عامل بازدارنده قوی در برابر گناه و خطا کاری می باشد، در قرآن قسمت مهمی از مسائل تربیتی از این راه دنبال شده است، در بعضی آیات می فرماید نه تنها ایمان و اعتقاد بلکه ظن و گمان به معاد آثاری عمیق دارد.

۱- أَلَا يَظُنُّ أُولَئِكَ أَنَّهُمْ مَبْعُوثُونَ * لِيَوْمٍ عَظِيمٍ * يَوْمَ يَقُومُ النَّاسُ لِرَبِّ الْعَالَمِينَ. (آیا گمان نمی کنند آنها که در روز بزرگی برانگیخته خواهند شد روزی که همه مردم در پیشگاه پروردگار حاضر می شوند). (۲)

---

(۱) سوره زخرف، آیه ۷۱.

(۲) سوره مطففین، آیه ۵ - ۷.

[شماره صفحه واقعی : ۱۷۲]

۲- در آیه دیگر می فرماید حتی امید و رجاء به جهان دیگر برای جلوگیری از گناه و انجام عمل صالح کافی است: *فَمَنْ كَانَ يَرْجُو لِقَاءَ رَبِّهِ فَلْيَعْمَلْ عَمَلًا صَالِحًا وَلَا يُشْرِكْ بِعِبَادَةِ رَبِّهِ أَحَدًا* (پس کسیکه امید به ملاقات پروردگارش دارد باید عمل صالح انجام داده و هرگز شرک به او نیاورد). (۱)

۳- قرآن تصریح می فرماید که اعمال و رفتار انسان رنگ ابدیت به خود می گیرد و فردای قیامت از او جدا نخواهد شد، *يَوْمَ تَجِدُ كُلُّ نَفْسٍ مَا عَمِلَتْ مِنْ خَيْرٍ مُحْضَرًا وَمَا عَمِلَتْ مِنْ سُوءٍ تَوَدُّ لَوْ أَنَّ بَيْنَهَا وَبَيْنَهُ أَمَدًا بَعِيدًا* (روزی که انسان هر کار نیک خود را حاضر می بیند و همچنین بدیهایش را می بیند بطوریکه آرزو می کند ای کاش بین من و این بدیها فاصله ای طولانی بود). (۲)

۴- معتقد به قیامت هیچ کار خوب یا بدی را کوچک نمی پندارد زیرا طبق آیات قرآن به ذرات کوچک هم رسیدگی می شود *فَمَنْ يَعْمَلْ مِثْقَالَ ذَرَّةٍ خَيْرًا يَرَهُ * وَمَنْ يَعْمَلْ مِثْقَالَ ذَرَّةٍ شَرًّا يَرَهُ* (پس کسیکه به مقدار ذره ای کار نیک انجام دهد می بیند آنرا و کسیکه مقدار ذره ای بدی کند می بیند آنرا). (۳)

شخصی وارد مسجد پیامبر اکرم صلی الله علیه وآله وسلم شد و گفت یا رسول الله به من قرآن بیاموز حضرت یکی از یاران را معرفی کردند که به او قرآن تعلیم دهد همان روز گوشه ای از مسجد نشستند معلم سوره زلزال را به او تعلیم داد وقتی به آیه مذکور رسیدن آن مرد کمی فکر کرد و پرسید این جمله وحی است؟ معلم گفت آری، گفت بس است مرا، من درس خود را از این آیه گرفتم حالا- که همه کارهای ما از کوچک و بزرگ، خوب و بد حساب دارد تکلیف من روشن شد و همین جمله برای زندگی من کافی است خداحافظی کرده و رفت، معلم خدمت پیغمبر اکرم صلی الله علیه وآله وسلم آمده و جریان

---

(۱) سوره کهف، آیه آخر.

(۲) سوره آل عمران، آیه ۲۹.

(۳) سوره زلزال، آیه آخر.

[شماره صفحه واقعی: ۱۷۳]

را به عرض رسانید، حضرت فرمودند رجع فقیها یعنی اگر چه رفت ولی همه چیز را فهمید و رفت.

۵- معتقد به قیامت در راه خداوند سخت ترین مشکلات را تحمل نموده و برای رسیدن به سعادت اخروی حتی از زندگی دنیا می گذرد، مانند ساحران که وقتی معجزه حضرت موسی علیه السلام را دیدند و دانستند او از جانب خداست همه به رسالتش ایمان آوردند فرعون به آنها گفت دست و پای شما را قطع می کنم و شما را بر دار می کشم آنها در جواب گفتند: فَاَقْضِ مَا أَنْتَ قَاضٍ إِنْ مَا تَقْضِي هـ- ذِهِ الْحَيَاةَ الدُّنْيَا * إِنْ آمَنَّا بِرَبِّنَا لِيَغْفِرَ لَنَا خَطَايَانَا وَمَا أَكْرَهْتَنَا عَلَيْهِ مِنَ السِّحْرِ وَاللَّـهُ خَيْرٌ وَأَبْقَى (هر چه می خواهی بکن که نهایت کاری که می توانی بکنی فقط بر دنیای ماست بدرستی که ما ایمان به پروردگارمان آوردیم تا پیامرزد گناهان ما را و آن سحری که تو ما را بر آن مجبور کردی و خداوند بهتر و پاینده تر است). (۱)

در مقابل کسانی که عقیده ندارند: (بگو آیا خیر دهم به شما که زیانکارترین شما کیست آنانکه تمام کوشش آنها در زندگی دنیا ضایع شده و فکر می کنند درست عمل می کنند کسانی که آیات خداوند و ملاقات او را انکار کردند پس کارهایشان تباه شد). (۲)

تمرین:

۱- آثار اعتقاد به معاد را بیان کنید.

۲- زندگی کسی که اعتقاد به معاد ندارد چگونه است؟

۳- فشرده ای از آثار عقیده به معاد را بیان کنید.

---

(۱) سوره طه، آیه ۷۵.

(۲) سوره کهف، آیه ۱۰۴.

[شماره صفحه واقعی: ۱۷۴]

ص: ۴۶۶

اشاره

یادآوری آفرینش نخستین: وَهُوَ الَّذِي يَبْدَأُ الْخَلْقَ ثُمَّ يُعِيدُهُ وَهُوَ أَهْوَنُ عَلَيْهِ (خداوندیکه ایجاد نمود آفرینش را سپس آنها را بر می گرداند و بازگرداندن برای خدا آسان است). (۱)

كَمَا بَدَأَكُمْ تَعُودُونَ (همانگونه که اول شما را آفرید بار دیگر (قیامت) باز می گرداند). (۲)

وَيَقُولُ الْإِنْسَانُ إِذَا مَا مِتُّ لَسَوْفَ أُخْرَجُ حَيًّا * أَوْلَا يَذْكُرُ الْإِنْسَانُ أَنَا خَلَقْنَاهُ مِنْ قَبْلُ وَلَمْ يَكُ شَيْئًا (انسان می گوید آیا وقتی مُردم دو مرتبه زنده می شوم آیا فکر نمی کند که او هیچ بود و ما او را آفریدیم). (۳)

فَسَيَقُولُونَ مَنْ يُعِيدُنَا قُلِ الَّذِي فَطَرَكُمْ أَوَّلَ مَرَّةٍ (می پرسند چه کسی ما را دوباره بر می گرداند بگو همان خدائیکه بار اول شما را آفرید). (۴)

عربی بیابانی قطعه استخوان پوسیده ای از انسانی را پیدا کرد و با عجله به سوی شهر آمده و سراغ پیغمبر اکرم صلی الله علیه وآله وسلم آمد و فریاد زد چه کسی این استخوانهای پوسیده را زنده می کند؟ قُلْ يُحْيِيهَا الَّذِي أَنْشَأَهَا أَوَّلَ مَرَّةٍ وَهُوَ بِكُلِّ خَلْقٍ عَلِيمٌ (بگو زنده می کند آنها را همان خدائیکه اول بار او را

---

(۱) سوره روم، آیه ۲۷.

(۲) سوره اعراف، آیه ۲۹.

(۳) سوره مریم، آیه ۶۶ - ۶۷.

(۴) سوره اسراء، آیه ۵۳.

[شماره صفحه واقعی : ۱۷۵]

آفرید و او بر هر خلقی داناست). (۱)

وَلَقَدْ عَلِمْتُمُ النَّشْأَةَ الْأُولَىٰ فَلَوْلَا تَذَكَّرُونَ (ای منکران معاد شما که آفرینش نخستین را می دانید چرا متنبه نمی شوید). (۲)

مَا بَدَأْنَا أَوَّلَ خَلْقٍ نُّعِيدُهُ وَعَدًّا عَلَيْنَا إِنَّا كُنَّا فَاعِلِينَ (همانگونه که ایجاد کردیم آفرینش را اعاده می کنیم آنرا وعده ای است بر ما که حتما انجام دهیم). (۳)

از مجموع آیات مذکور و آیات مشابه استفاده می کنیم که با توجه به آفرینش نخستین و خلقت انسانها بازگرداندن دوباره آنها برای خداوند متعال آسان است یعنی برای خداوندی که قدرت بی نهایت دارد همه چیز آسان است (آفریدن در مرتبه اول و بازگرداندن آنها در قیامت یکی است).

چون قدرت او منزّه از نقصان است

آوردن خلق و بردنش آسان است

نسبت به من و تو هر چه دشوار بود

در قدرت پر کمال او آسان است

معاد و قدرت مطلقه خداوند

قدرت خداوند: یکی از صفات خداوند متعال قدرت بی پایان اوست که در بحث توحید بیان شد وسعت آسمانها و کهکشانشا و منظومه ها، کثرت و عظمت کرات، تنوع گوناگون موجودات و ... همه نشانه ای از قدرت بی پایان خداوند است، با قبول چنین اصلی جای سوال نمی ماند که چگونه انسانها دو مرتبه زنده می شوند.

---

(۱) سوره یس، آیه ۸۰.

(۲) سوره واقعه، آیه ۶۱.

(۳) سوره انبیاء، آیه ۱۰۴.

[شماره صفحه واقعی : ۱۷۶]

ص: ۴۶۸

أَوَلَمْ يَرَوْا أَنَّ اللَّهَ الَّذِي خَلَقَ السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضَ وَلَمْ يَعْزِبْ عَنْهَا بِقَادِرٍ عَلِيمٍ أَنْ يُحْيِيَ الْمَوْتَىٰ بَلَىٰ إِنَّهُ عَلَىٰ كُلِّ شَيْءٍ قَدِيرٌ (آیا ندانستند خداوندیکه آسمانها و زمین را آفرید و از آفرینش آنها ناتوان نشد قادر است مردگان را زنده کند آری او بر همه چیز توانا است). (۱)

أَوَلَيْسَ الَّذِي خَلَقَ السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضَ بِقَادِرٍ عَلِيمٍ أَنْ يَخْلُقَ مِنْلَهُمْ بَلَىٰ وَهُوَ الْخَلَّاقُ الْعَلِيمُ (آیا کسیکه آسمانها و زمین را آفرید قدرت ندارد همانند آنها را بیافریند؟! آری او آفریدگار داناست). (۲)

أَيَحْسَبُ الْإِنْسَانُ أَلَّنْ نَجْمَعَ عِظَامَهُ * بَلَىٰ قَادِرِينَ عَلِيمٍ أَنْ نُسَوِّيَ بَنَانَهُ (آیا گمان می کند انسان که ما استخوانهایش را جمع نمی کنیم آری قادریم حتی سر انگشتانش را درست کنیم). (۳)

أَيَحْسَبُ الْإِنْسَانُ أَنْ يُتْرَكَ سُدًى * أَلَمْ يَكُ نُطْفَةً مِنْ مَنِيٍّ يُُمْتَسَقُ * ثُمَّ كَانَ عَلَقَةً فَخَلَقَ فَسَوَّىٰ * فَجَعَلَ مِنْهُ الزَّوْجَيْنِ الذَّكَرَ وَالْأُنثَىٰ * أَلَيْسَ ذَلِكَ بِقَادِرٍ عَلِيمٍ أَنْ يُحْيِيَ الْمَوْتَىٰ (آیا انسان گمان می کند که مهمل و بی حساب رها می شود آیا او نطفه ای از منی نبود که خون بسته شد پس آفرید و درست نمود پس او را مذکر و مؤنث قرار داد آیا آن خداوند قادر نیست که زنده کند مردگان را؟! (۴)

قُلْ سِيرُوا فِي الْأَرْضِ فَانظُرُوا كَيْفَ بَدَأَ الْخَلْقَ ثُمَّ اللَّهَ يُنشِئُ النَّشْأَةَ الْآخِرَةَ إِنَّ اللَّهَ عَلَىٰ كُلِّ شَيْءٍ قَدِيرٌ (بگو در زمین سیر کنید و بنگرید خداوند چگونه آفرینش را آغاز کرده سپس خداوند (همین گونه) جهان آخرت را ایجاد می کند همانا خداوند بر هر چیز قادر است). (۵)

---

(۱) سوره احقاف، آیه ۳۳.

(۲) سوره یس، آیه ۸۱.

(۳) سوره قیامه، آیه ۳ و ۴.

(۴) سوره قیامه، آیه ۳۷.

(۵) سوره عنکبوت، آیه ۲۰.

[شماره صفحه واقعی : ۱۷۷]

معاد و عدالت خداوند: مردم در برابر دستورات خداوند دو دسته اند: گروهی مطیع و فرمانبردار و گروهی عاصی و گنه کار. و همین طور مردم نسبت به یکدیگر گروهی ظالم و ستمگر و گروهی مظلوم و تحت آزارها و شکنجه ها هستند و از نظر زندگی هم عده ای از هر راه شده عمری را در رفاه و آسایش بسر می برند و عده ای در مقابل، یک عمر در فقر و سختی و محرومیت می باشند، عدالت پروردگار اقتضا می کند که پس از این جهان قیامتی باشد و حساب و جزائی بوده باشد که به همه این برنامه ها رسیدگی شود.

أَمْ حَسِبَ الَّذِينَ اجْتَرَحُوا السَّيِّئَاتِ أَنْ نَجْعَلَهُمْ كَالَّذِينَ آمَنُوا وَعَمِلُوا الصَّالِحَاتِ سَوَاءً مَحْيَاهُمْ وَمَمَاتُهُمْ سَاءَ مَا يَحْكُمُونَ * وَخَلَقَ اللَّهُ السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضَ بِالْحَقِّ وَلِتُجْزَىٰ كُلُّ نَفْسٍ بِمَا كَسَبَتْ وَهُمْ لَا يُظْلَمُونَ (آیا کسانی که مرتکب گناه شدند گمان می کنند که ما آنها را همچون کسانی که ایمان آورده و عمل صالح انجام دادند قرار می دهیم که حیات و مرگشان یکسان باشد؟! چه بد داوری می کنند و خداوند آسمانها و زمین را بحق آفریده است تا هر کس در برابر اعمالی که انجام داده است جزاء داده شود و به آنها ستمی نخواهد شد). (۱)

أَفَمَنْ كَانَ مُؤْمِنًا كَمَنْ كَانَ فَاسِقًا لَا يَسْتَوُونَ (آیا کسی که مومن است با فاسق یکسان است مسلماً مساوی نیستند). (۲)

أَفَجَعَلَ الْمُسْلِمِينَ كَالْمُجْرِمِينَ * مَا لَكُمْ كَيْفَ تَحْكُمُونَ (آیا مومنان را همچون

---

(۱) سوره جائیه، آیه ۲۲ - ۲۱.

(۲) سوره سجده، آیه ۱۸.

[شماره صفحه واقعی : ۱۷۸]

مجرمان قرار می دهیم شما را چه می شود چگونه حکم می کنید). (۱)

أَمْ نَجْعِلُ الَّذِينَ آمَنُوا وَعَمِلُوا الصَّالِحَاتِ كَالْمُفْسِدِينَ فِي الْأَرْضِ أَمْ نَجْعِلُ الْمُتَّقِينَ كَالْفُجَّارِ (آیا کسانی را که ایمان آورده و عمل صالح انجام دادند همچون مفسدان در زمین قرار دهیم یا پرهیزکاران را همچون فاجران؟! (۲)

إِلَيْهِ مَرْجِعُكُمْ جَمِيعًا وَعَدَّ اللَّهُ - هَ حَقًّا إِنَّهُ يَبْدَأُ الْخَلْقَ ثُمَّ يُعِيدُهُ لِيَجْزِيَ الَّذِينَ آمَنُوا وَعَمِلُوا الصَّالِحَاتِ بِالْقِسْطِ وَالَّذِينَ كَفَرُوا لَهُمْ شَرَابٌ مِنْ حَمِيمٍ وَعَذَابٌ أَلِيمٌ بِمَا كَانُوا يَكْفُرُونَ (بازگشت همه به سوی خداوند خواهد بود این وعده حق خداست که خلقی آفریده و سپس به سوی خود بر می گرداند تا آنها که ایمان آورده و عمل صالح انجام دادند به پاداش خویش به عدالت برساند و آنها که کفر کفرشان، شرابی از حمیم دوزخ و عذابی دردناک معذب گرداند). (۳)

تمرین:

۱- چگونه آفرینش نخستین دلیل معاد می شود؟

۲- چگونه قدرت خداوند دلیل معاد است آیه ای در این مورد بیان کنید؟

۳- برهان عدالت برای اثبات معاد چیست؟

---

(۱) سوره قلم، آیه ۳۵ - ۳۶.

(۲) سوره ص، آیه ۲۸.

(۳) سوره یونس، آیه ۴.

[شماره صفحه واقعی : ۱۷۹]

ص: ۴۷۱

معاد فلسفه آفرینش

در قرآن حدود صد مرتبه خداوند به کلمه حکیم توصیف شده است و ما نشانه های حکمت خداوند را در همه جهان هستی مشاهده می کنیم، حال اگر چنین فرض کنیم که مرگ برای انسان پایان همه چیز است و اگر بعد از این جهان قیامتی نباشد آفرینش پوچ و عبث و بیهوده خواهد بود و هرگز خداوند حکیم کار عبث نمی کند آیا صحیح است که کسی فکر کند آن همه حکمتی که در خلقت جهان هستی بکار رفته عبث بوده و نهایت هستی، نیستی و فنا باشد؟ آیا باور کردنی است که خداوند سفره ای به اندازه جهان هستی بگستراند و همه وسائل را برای انسان فراهم کند و سپس با مردن همه چیز تمام شده و سفره برچیده شود؟! رَبَّنَا مَا خَلَقْتَ هَذَا بَاطِلًا (خداوند! این جهان هستی را پوچ و باطل نیافریدی). (۱)

در نتیجه ایمان به خداوند علیم و حکیم مساوی با ایمان به زندگی پس از مرگ است یعنی هر کس معتقد به توحید بود حتما معتقد به

---

(۱) آل عمران، آیه ۱۹۱.

[شماره صفحه واقعی : ۱۸۰]

ص: ۴۷۲

قیامت نیز خواهد بود قرآن در این رابطه آیاتی دارد که به بعضی از آنها اشاره می کنیم.

أَفَحَسِبْتُمْ أَنَّمَا خَلَقْنَاكُمْ عَبَثًا وَأَنَّكُمْ إِلَيْنَا لَا تُرْجَعُونَ (آیا گمان کردید که شما را بیهوده آفریدیم و به سوی ما بازگشت نخواهید کرد). (۱)

وَمَا خَلَقْنَا السَّمَاءَ وَالْأَرْضَ وَمَا بَيْنَهُمَا بَاطِلًا ذَلِكَ ظَنُّ الَّذِينَ كَفَرُوا فَوَيْلٌ لِلَّذِينَ كَفَرُوا مِنَ النَّارِ (و ما آسمان و زمین و آنچه بین آنهاست بیهوده نیافریدیم این گمان آنهاست که کافر شدند پس وای بر آنان از آتش). (۲)

وَمَا خَلَقْنَا السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضَ وَمَا بَيْنَهُمَا إِلَّا بِالْحَقِّ وَإِنَّ السَّاعَةَ لَأَتِيَةٌ فَاصْفَحِ الصَّفْحَ الْجَمِيلَ (و ما آسمانها و زمین و آنچه بین آنهاست جز به حق نیافریدیم و قیامت حتما فرا خواهد رسید پس در گذر درگذشتی خوب). (۳)

أَيَحْسَبُ الْإِنْسَانُ أَنْ يُتْرَكَ سُدًى * أَلَمْ يَكُنْ نُطْقَةً مِنْ مَنِيٍّ يُُمْتَسَقَ * ثُمَّ كَانَ عَلَقَةً فَخَلَقَ فَسَوَّى * فَجَعَلَ مِنْهُ الزَّوْجَيْنِ الذَّكَرَ وَالْأُنثَى * أَلَيْسَ ذَلِكَ بِقَادِرٍ عَلَىٰ أَنْ يُحْيِيَ الْمَوْتَى (آیا انسان گمان می کند بیهوده رها می شود آیا از منی ریخته شده نبود که خون بسته شد پس آفرید و جفت گردانید آیا چنین کسی (خداوند) قادر نیست که مردگان را زنده کند؟! (۴).

نمونه های عینی معاد در قرآن

داستان عزیز یا ارمیای پیغمبر: أَوْ كَالَّذِي مَرَّ عَلَىٰ قَرْيَةٍ وَهِيَ خَاوِيَةٌ عَلَىٰ

---

(۱) سوره مومنون، آیه ۱۱۵.

(۲) سوره ص، آیه ۲۷.

(۳) سوره حجر، آیه ۸۵.

(۴) سوره قیامه، آیه ۳۶ - ۴۰.

[شماره صفحه واقعی : ۱۸۱]

عُرُوِّهَا قَالَ أَنِّي يُحْيِي هـ - ذِهِ اللَّ - هُ بَعْدَ مَوْتِهَا فَأَمَاتَهُ اللَّ - هُ مَائِهِ عَامٌ ثُمَّ بَعَثَهُ قَالَ كَمْ لَبِثْتَ قَالَ لَبِثْتُ يَوْمًا أَوْ بَعْضَ يَوْمٍ قَالَ بَلْ لَبِثْتَ مِائَةَ عَامٍ فَانظُرْ إِلَيَّ طَعَامِكَ وَشَرَابِكَ لَمْ يَسْتَنْهَ وَانظُرْ إِلَيَّ حِمَارِكَ وَلِنَجْعَلَكَ آيَةً لِلنَّاسِ وَانظُرْ إِلَى الْعِظَامِ كَيْفَ نُنشِئُهَا ثُمَّ نَكْسُوهَا لَحْمًا فَلَمَّا تَبَيَّنَ لَهُ قَالَ أَعْلَمُ أَنَّ اللَّ - هُ عَلَيَّ كُلِّ شَيْءٍ قَدِيرٌ (ارمیا یا عزیر از کنار قریه ای گذشت که خراب و ویران شده بود با تعجب گفت خداوند چگونه این مردگان را زنده می گرداند پس خداوند او را صد سال می میراند سپس او را زنده کرد و پرسید چقدر درنگ کرده ای گفت یک روز یا قسمتی از روز را، خدا فرمود بلکه صد سال است که تو در اینجایی نگاه به غذا و نوشیدنی خود کن که از بین نرفته و نگاهی به الاغ خود کن که چگونه از هم متلاشی شده تا قرار دهیم تو را نشانه ای برای مردم (درباره معاد) اکنون به استخوانها نگاه کن که چگونه آنها را برداشته و به آن گوشت می پوشانیم چون این مطلب برای او روشن شد گفت می دانم که خداوند بر همه چیز توانا و قادر است). (۱)

آن شهر ویران شده طبق بسیاری از روایات (بیت المقدس) بوده و این ویرانی به وسیله بخت النصر واقع شده است حضرت عزیر یا ارمیا علیه السلام در حالیکه بر الاغ خود سوار بود خوردنی و نوشیدنی به همراه داشت و از کنار آن شهر می گذشت دید خانه ها ویران شده و اهالی آن از بین رفته و استخوانهای پوسیده آنها در زمین پراکنده شده است آن منظره غمناک این پیغمبر خدا را به فکر فرو برد و با خود زمزمه کرد که چگونه و چه

---

(۱) سوره بقره، آیه ۲۵۹.

[شماره صفحه واقعی : ۱۸۲]

زمانی خداوند اینها را زنده خواهد کرد؟ خداوند به او پاسخ عملی داده او و مرکبش را می میراند و بعد از صد سال ، اول خود آن پیغمبر را زنده کرد تا قدرت خداوند را در تغییر نکردن غذاها (با اینکه غذا زود فاسد می شود) و زنده شدن مردگان ، با چشم خود ببیند بنابراین آیه مذکور و قضیه این پیغمبر الهی بهترین دلیل برای اثبات معاد جسمانی می باشد همانطور که حضرت عزیر زنده شدن مرکب خود را دید گفت می دانم که خداوند بر هر چیزی قدرت و توانایی دارد.

داستان حضرت ابراهیم علیه السلام: وَإِذْ قَالَ إِبْرَاهِيمُ رَبِّ أَرِنِي كَيْفَ تُحْيِي الْمَوْتَىٰ قَالَ أَرَأَيْتَ إِذَا أُلِّمْتُمْ أَفْئِدَتِكُمْ كَيْفَ تَرَوْنَهَا قَالَ أُولَٰئِكَ هُم مُّعَذَّبُونَ وَإِذْ قَالَ إِبْرَاهِيمُ رَبِّ أَرِنِي كَيْفَ تُحْيِي الْمَوْتَىٰ قَالَ أَرَأَيْتَ إِذَا أُلِّمْتُمْ أَفْئِدَتِكُمْ كَيْفَ تَرَوْنَهَا قَالَ أُولَٰئِكَ هُم مُّعَذَّبُونَ وَإِذْ قَالَ إِبْرَاهِيمُ رَبِّ أَرِنِي كَيْفَ تُحْيِي الْمَوْتَىٰ قَالَ أَرَأَيْتَ إِذَا أُلِّمْتُمْ أَفْئِدَتِكُمْ كَيْفَ تَرَوْنَهَا قَالَ أُولَٰئِكَ هُم مُّعَذَّبُونَ وَإِذْ قَالَ إِبْرَاهِيمُ رَبِّ أَرِنِي كَيْفَ تُحْيِي الْمَوْتَىٰ قَالَ أَرَأَيْتَ إِذَا أُلِّمْتُمْ أَفْئِدَتِكُمْ كَيْفَ تَرَوْنَهَا قَالَ أُولَٰئِكَ هُم مُّعَذَّبُونَ

اجْعَلْ عَلَيَّ كَلِمًا مِّنْهُنَّ جُزْءًا نَّمَّ ادْعُهُنَّ يَا تُبَيِّكُ سَعِيًّا وَأَعْلَمَ أَنَّ اللَّهَ عَزِيزٌ حَكِيمٌ (ابراهيم گفت خدایا به من نشان بده که چگونه مردگان را زنده می کنی؟ خداوند فرمود مگر ایمان نیاورده ای عرض کرد چرا ولکن می خواهم قلم آرام شود فرمود چهار نوع مرغان (خروس، طاوس، کبوتر، کلاغ) را انتخاب کرده و پس از ذبح آنها را به سوی خود بخوان که به سرعت به سویت می آیند و بدان که خداوند توانای دانا است). (۱)

در ذیل آیه شریفه مفسرین نوشته اند که حضرت ابراهیم علیه السلام از کنار دریایی می گذشت مرداری را دید که در ساحل دریا افتاده است و لاشخوران اطراف آن جمع شده و از آن مردار می خورند وقتی حضرت

---

(۱) سوره بقره، آیه ۲۶۰.

[شماره صفحه واقعی : ۱۸۳]

ص: ۴۷۵

ابراهیم علیه السلام این منظره را دید به فکر چگونگی زنده شدن مردگان افتاد که به چه کیفیتی زنده می شوند (زیرا اجزاء آن مردار پراکنده، و حتی جزء بدن دیگران شده بود) حضرت ابراهیم علیه السلام با اینکه به علم یقین می دانست که خداوند مرگان را زنده می کند لکن می خواست آنچه می داند با چشم کیفیت آنرا ببیند. این آیه و شان نزول آن هم از بهترین دلائل معاد جسمانی است.

داستان مقتول بنی اسرائیل: وَإِذْ قَتَلْتُمْ نَفْسًا فَادَّارَأْتُمْ فِيهَا وَاللَّهُ مُخْرِجٌ مَا كُنْتُمْ تَكْتُمُونَ * فَقُلْنَا اضْرِبُوهُ بِبَعْضِهَا كَذَلِكَ يُحْيِي اللَّهُ الْمَوْتَى وَيُرِيكُمْ آيَاتِهِ لَعَلَّكُمْ تَعْقِلُونَ (و هنگامی که یک نفر را کشتید سپس درباره او به نزاع پرداختید، خداوند آنچه را که پنهان کردید آشکار می کند پس گفتیم قسمتی از آن را بر بدن مقتول بنزد خداوند مردگان را اینگونه زنده می کند و آیات خود را به شما نشان می دهد شاید درک کنید). (۱)

یک نفر از افراد سرشناس بنی اسرائیل به طرز مرموزی کشته شد برای پیدا کردن قاتل بین بنی اسرائیل اختلاف شد و هر قبیله ای به دیگری نسبت می داد نزدیک بود فتنه بزرگی برپا شود آنها از حضرت موسی علیه السلام کمک خواستند او هم با استمداد از الطاف خداوند دستور داد گاوی را سربریدند و قسمتی از آنرا بر بدن مقتول زدند او برای لحظه ای زنده شد و قاتل را معرفی کرد و در ضمن دلیلی برای معاد و زنده شدن مردگان شد.

---

(۱) سوره بقره، آیه ۷۱.

[شماره صفحه واقعی: ۱۸۴]

ص: ۴۷۶

داستان زنده شدن هفتاد نفر از قوم حضرت موسی علیه السلام:

وَإِذْ قُلْتُمْ يَا مُوسَىٰ لَنْ نُؤْمِنَ بِكَ حَتَّىٰ نَرَىٰ آيَةً ۚ فَخَذْنَا مِنْهُ صَاعِقَةً وَانظُرُوا * ثُمَّ بَعَثْنَاكُمْ لَعَلَّكُمْ تَشْكُرُونَ. (و هنگامیکه که گفتید ای موسی به تو ایمان نمی آوریم مگر وقتی که خدا را آشکارا ببینیم پس صاعقه (مرگ) شما را فراگرفت و شما نگاه می کردید پس زنده کردیم شما را بعد از مرگتان شاید که شما شکر کنید). (۱)

نمایندگان بنی اسرائیل همراه حضرت موسی علیه السلام به کوه طور رفتند و تقاضای دیدن خدا را با چشم ظاهر کردند که صاعقه ای مرگبار به کوه زده شد، کوه متلاشی شد، حضرت موسی علیه السلام بی هوش گردید و نمایندگان بنی اسرائیل مردند سپس خداوند آنها را زنده کرد شاید شکر نعمت او را بجای آورند، این هم نمونه ای دیگر از زنده شدن مردگان پس از مرگ دلیلی برای اثبات معاد از نظر قرآن می باشد.

تمرین:

۱- چگونه از راه فلسفه آفرینش اثبات معاد می کنید؟

۲- داستان عزیر یا ارمیای پیغمبر علیه السلام را بیان کنید.

۳- داستان حضرت ابراهیم علیه السلام را بیان کنید؟

۴- داستان مقتول بنی اسرائیل را بیان کنید.

---

(۱) سوره بقره، آیه ۵۵.

[شماره صفحه واقعی : ۱۸۵]

ص: ۴۷۷

اشاره

بقاء و استقلال روح: وَلَا تَحْسَبَنَّ الَّذِينَ قُتِلُوا فِي سَبِيلِ اللَّهِ— أَمْوَاتًا بَلْ أَحْيَاءٌ عِنْدَ رَبِّهِمْ يُرْزَقُونَ (هرگز گمان نبرید که آنهاست که در راه خدا کشته شدند مردگانند بلکه آنها زنده اند و نزد پروردگارش روزی داده می شوند). (۱)

وَلَا تَقُولُوا لِمَنْ يُقْتَلُ فِي سَبِيلِ اللَّهِ— أَمْوَاتٌ بَلْ أَحْيَاءٌ وَلَا تَشْعُرُونَ (و به آنهاست که در راه خدا کشته می شوند مرده نگوئید بلکه آنها زنده هستند ولی شما نمی فهمید). (۲)

قُلْ يَتَوَفَّاكُم مَلَكُ الْمَوْتِ الَّذِي وُكِّلَ بِكُمْ ثُمَّ إِلَىٰ رَبِّكُمْ تُرْجَعُونَ (بگو فرشته مرگ که بر شما مامور شده جان شما را می گیرد سپس به سوی پروردگارتان باز می گردید). (۳)

این تعبیرات در آیات مذکور بخوبی دلیل بقاء روح می باشد و اگر زندگی انسان با مرگ پایان می یافت این تعبیرات حتی درباره شهیدان هیچ مفهومی نداشت، دو آیه اول مربوط به شهداء راه خدا و بقاء روح آنهاست و آیه سوم عمومی است و بازگشت همه انسانها بسوی پروردگار که دلیل بقاء همه انسانها می باشد و به قول راغب در کتاب مفردات (وافی) در اصل به معنای چیزی است که به حد کمال برسد

---

(۱) سوره آل عمران، آیه ۱۶۹.

(۲) سوره بقره، آیه ۱۵۴.

(۳) سوره سجده، آیه ۱۱.

[شماره صفحه واقعی : ۱۸۶]

بنابراین (توفی) گرفتن کامل است این تعبیر به وضوح می فهماند که مرگ به معنای فنا و نابودی نیست بلکه نوع کاملی از قبض و دریافت است (توفی = دریافت کامل).
وَيَسْأَلُونَكَ عَنِ الرُّوحِ قُلِ الرُّوحُ مِنْ أَمْرِ رَبِّي وَمَا أُوتِيتُمْ مِنَ الْعِلْمِ إِلَّا قَلِيلًا (ای پیغمبر از تو از روح می پرسند بگو روح از امر پروردگار من است و به شما داده نشده از علم مگر اندکی). (۱)

انسان حالت خواب و مرگ را می بیند و متوجه می شود بدون اینکه جسم تغییری پیدا کند دگرگونی عجیبی در هنگام خواب یا مرگ در وجود انسان پیدا می شود و از همین جا ظاهر می شود که گوهر دیگری غیر از جسم در اختیار انسان است.

هیچ کس منکر وجود روح نشده و حتی مادیها وجود روح را پذیرفته اند و بر همین اساس روانشناسی و روانکاوی از علومی هستند که در دانشگاههای بزرگ دنیا مورد تحقیق و بررسی هستند، تنها بحثی که بین الهیون (خدا پرستان) و مادیها هست استقلال و عدم استقلال روح است که دانشمندان اسلامی با الهام از فرهنگ غنی اسلام روح را باقی و مستقل می دانند.

دلایل فراوانی برای استقلال روح هست که ابتدا دلایل عقلی و سپس دلایل نقلی آنرا بیان می کنیم گرچه معتقدین به قرآن بهترین دلیل را کلام خداوند می دانند و این اصل مسلم را پذیرفته اند.

دلایل عقلی استقلال روح

۱- ما بالوجدان احساس می کنیم که (من) متفکر و مرید و مدرک غیر از

---

(۱) سوره اسراء، آیه ۸۸

[شماره صفحه واقعی : ۱۸۷]

فکر و ادراک است به دلیل اینکه می‌گوییم فکر من - درک من - اراده من - پس من غیر از فکر و اراده و درک هستم و اینها از (من) است و بالوجدان درک می‌کنیم که من غیر از مغز و قلب و اعصاب هستم این (من) همان روح است.

۲- هرگاه انسان خود را از تمام بدن غافل کند و همه اعضایش را از خود منقطع فرض کند باز هم می‌یابد که هست با آنکه اجزاء بدن نیست و این وجود روح است که مستقلا می‌تواند باشد.

۳- وحدت شخصیت در طول عمر: این (من) از اول تا آخر عمر یکی است این (من) همان من ده سال قبل است و پنجاه سال بعد هم اگر چه علم و قدرت و زندگی من تکامل یابد ولی همان من هستم، با اینکه علم ثابت کرده است که در طول عمر بارها سلولهای بدن حتی سلولهای مغز تعویض می‌گردد، در هر شبانه روز میلیونها سلول در بدن ما می‌میرند و میلیونها سلول دیگر جانشین آن می‌شود (مانند استخر بزرگی که از یک طرف آب وارد می‌شود و از طرف دیگر خارج می‌شوند بدیهی است که آبهای استخر مرتب عوض می‌شود اگرچه افراد ظاهربین توجه نداشته و آنرا همیشه به یک حال می‌بینند).

در نتیجه: اگر انسان فقط همان اجزاء بدن بود و تنها مغز و اعصاب بود (یعنی روح نداشت) نمی‌بایست مسئول اعمال گذشته خود باشد یعنی اگر مثلا کسی ده سال قبل مرتکب جرمی شده است الان نمی‌شود او را مواخذه و محاکمه کرد زیرا علم ثابت کرده است که تقریبا هفت سال یک مرتبه تمام سلولهای بدن عوض می‌شوند، پس اگر انسان همیشه مسئول است و حتی خود انسان به این مساله اعتراف دارد به دلیل این است که اگر همه سلولهایش عوض شود خودش همان است که بوده و

[شماره صفحه واقعی : ۱۸۸]

خواهد بود (این همان روح است) اجزاء بدن برای انسان است و انسان فقط مغز و اعصاب و جسم نیست همه اینها تعویض می شوند و خود انسان در طول عمر یکی است، گوهری غیر از اجزاء بدن همیشه با اوست این گوهر (روح) آدمی است.

دلایل نقلی استقلال و بقاء روح

در تاریخ اسلام موارد بسیاری از ارتباط با ارواح بعد از مرگ آمده است، که به بعضی از آنها اشاره می کنیم.

بعد از جنگ بدر پیغمبر اکرم صلی الله علیه و آله وسلم دستور دادند کشتگان دشمن را در چاهی بریزند سپس حضرت سر در چاه کرده و فرمودند: هَلْ وَجَدْتُمْ مَا وَعَدَكُمْ رَبُّكُمْ حَقًّا فَقَدْ وَجَدْتُمَا وَعْدَنِي رَبِّي حَقًّا (آیا شما به وعده خداوند رسیدید؟ ما که وعده خدا را به حق یافتیم) بعضی حاضران گفتند آیا با افراد بی جان که به صورت جیفه ای در آمده اند سخن می گویی؟! پیامبر صلی الله علیه و آله وسلم فرمودند: آنها بهتر از شما سخن مرا می شنوند و به عبارت دیگر فرمودند: شما سخنان مرا بهتر از آنها نمی شنوید. (۱)

سلمان فارسی از طرف امیر المومنین علیه السلام فرماندار مدائن بود اصبح بن نباته می گوید: روزی به دیدن سلمان رفتم مریض بود روز به روز مرضش شدت پیدا کرد تا یقین به مرگ نمود روزی به من فرمود ای اصبح رسول خدا صلی الله علیه و آله وسلم به من فرموده اند موقعی که مرگت نزدیک می شود میتی با تو سخن می گوید مرا به قبرستان ببرید طبق دستورش او را به قبرستان بردند گفت مرا متوجه قبله نمائید آنگاه با صدای بلند گفت: السلام علیکم یا أهل عرصه البلاء السلام علیکم یا محتجبین عن الدنيا (سلام بر شما ای اهل

---

(۱) سیره ابن هشام، جلد ۱، صفحه ۶۳۹.

[شماره صفحه واقعی: ۱۸۹]

وادی بلاه سلام بر شما ای رو پوشیدگان از دنیا) آنگاه روح مرده ای جواب سلامش را داد و گفت هر چه می خواهی بپرس، سلمان پرسید آیا اهل بهشتی یا دوزخ؟ گفت خداوند مرا مشمول عفو قرار داده و اهل بهشتم سلمان از چگونگی مرگش و اوضاع و احوال بعد از مرگ پرسید و او همه را جواب گفت و به دنبال آن سلمان از دنیا رفت. (۱)

وقتی حضرت امیر المومنین علیه السلام از جنگ صفین بر می گشتند در کنار قبرستانی که پشت شهر کوفه قرار داشت ایستاده و رو به قبرها نموده فرمودند: ای ساکنان قبرهای وحشتناک و تاریک ... شما پیشرو این قافله بودید و ما به دنبال شما می آئیم اما خانه های شما به دست دیگران افتاده و همسران شما ازدواج کردند و اموال شما تقسیم شد، اینها خبرهای ما، نزد شما چه خبر؟ ثُمَّ التفت إلى أصحابه فقال لو أُذن لهم في الكلام لأخبروكم أن خير الزاد التقوى (سپس به سوی اصحابش نظر افکنده و فرمودند: بدانید اگر ایشان اجازه سخن داشتند به شما خبر می دادند که: بهترین توشه تقوی و پرهیزکاری است). (۲)

تمرین:

۱- قرآن درباره بقاء روح چه می گوید آیه ای بیان کنید؟

۲- دلایل عقلی استقلال روح را بیان کنید؟

۳- یکی از دلایل نقلی بقاء روح را بیان فرمائید؟

---

(۱) بحار الانوار، جلد ۱، معاد فلسفی، صفحه ۳۱۵.

(۲) نهج البلاغه فیض السلام، کلمات قصار، حکمت ۱۲۵.

[شماره صفحه واقعی : ۱۹۰]

آیا حیات بعد از مرگ روحانی است؟ یعنی بدن می پوسد و متلاشی می شود و زندگی آخرت تنها مربوط به روح است و با فقط جسمانی است و روح هم از خواص و آثار جسم است؟ یا اینکه روحانی و نیمه جسمانی است (جسم لطیفی که برتر از این جسم دنیوی است)؟ و یا زندگی پس از مرگ هم با جسم مادی و هم روح است و بار دیگر با یکدیگر متحد شده و حاضر می شوند؟

هر چهار نظریه، طرفدارانی دارد. اما شیعه عقیده دارد که آیاتی از قرآن، و احادیث فراوانی دلالت دارد که معاد جسمانی و روحانی است: و در این مورد جای هیچ تردیدی نیست.

۱- در موارد متعددی قرآن به منکرانی که می پرسیدند چگونه ما وقتی خاک شدیم و یا به صورت استخوانهای پوسیده در آمدیم زنده می شویم؟ پاسخ می گوید که در بخش استدلالهای قرآن برای معاد بیان کردیم (مانند سوره یس آیه ۸۰) که با صراحت معاد جسمانی و روحانی را تبیین می کند.

۲- نمونه دیگر آیه ۳ و ۴ از سوره قیامت که می فرماید: آیا انسان می پندارد که ما استخوانهای او را جمع نخواهیم کرد، آری قادریم که حتی خطوط سر انگشتانش را مرتب کنیم. که قدرت خداوند بر جمع استخوانها و تسویه سر انگشتان دلیل دیگری بر معاد جسمانی و روحانی می باشد.

[شماره صفحه واقعی: ۱۹۱]

۳- نمونه سوم، آیاتی که می گوید انسانها از قبرها بر می خیزند، روشن است که قبرها جایگاه جسم انسانهاست البته در نزد دانشمندان اسلام مسلم است که بازگشت جسم بدون روح ممکن نیست (جسم بی روح همان مرده است). در نتیجه آیاتی از این قبیل دلیل روشنی بر معاد جسمانی و روحانی است: وَأَنَّ السَّاعَةَ آتِيَةٌ لَا رَيْبَ فِيهَا وَأَنَّ اللَّهَ يَبْعَثُ مَنْ فِي الْقُبُورِ (شکی در قیامت نیست و حتما خداوند تمام کسانی که در قبرها هستند زنده می کند) (۱) و سوره یس آیه ۵۱ - ۵۲ و آیات دیگر.

۴- آیاتی که از انواع نعمتهای مادی بهشت (میوه ها - نهرها - خوردنیها و نوشیدنیها - لباسهای مختلف و انواع لذائذ جسمانی دیگر) سخن می گوید. البته لذتها و نعمتهای بهشت منحصر به مادیات نیست و لذائذ معنوی و روحی فراوانی دارد که در بحث بهشت ان شاء الله خواهد آمد، ولی آیاتی از قبیل آنچه در سوره الرحمن آمده به وضوح می فهماند که معاد هم جسمانی و هم روحانی است و برای روح و جسم لذائذی هست. درست است که نعمتهای بهشتی با آنچه در دنیا است فرق دارند و خیلی عالی تر است لیکن همه دلیل معاد جسمانی و روحانی است.

۵- آیاتی که از انواع کیفرها و عذابهای مختلف مجرمان سخن می گوید که بسیاری از آنها بر جسم است این آیات در قرآن فراوان است که به چند آیه اشاره می کنیم:
يَوْمَ يُحْمَىٰ عَلَيْهَا فِي نَارِ جَهَنَّمَ فَتُكْوَىٰ بِهَا جِبَاهُهُمْ وَجُنُوبُهُمْ وَظُهُورُهُمْ (روزیکه آنها را در آتش جهنم گرم و سوزنده کرده و با آنها صورتها و پهلوها و پشتهایشان را داغ می کنند). (۲)

يَوْمَ يُسْحَبُونَ فِي النَّارِ عَلَىٰ وُجُوهِهِمْ ذُوقُوا مَسَّ سَقَرَ (در آن روز که در آتش

---

(۱) سوره حج، آیه ۷.

(۲) سوره توبه، آیه ۳۵.

[شماره صفحه واقعی : ۱۹۲]

دوزخ بر صورت‌هایشان کشیده می‌شوند و به آنها می‌گویند بچشید آتش دوزخ را). (۱)

تَصَلَّىٰ نَارًا حَامِيَةً * تُسْقَىٰ مِنْ عَيْنٍ آتِيَةٍ * لَيْسَ لَهُمْ طَعَامٌ إِلَّا مِنْ ضَرِيحٍ * لَا يُسْمِنُ وَلَا يُغْنِي مِنْ جُوعٍ (و در آتش سوزان وارد می‌گردند - از چشمه ای فوق العاده داغ به آنها می‌نوشانند - طعامی غیر از ضریح (خار خشک تلخ و بدبو) ندارند - غذایی که نه آنها را فربه می‌کند و نه رفع گرسنگی می‌کند). (۲)

كُلَّمَا نَضَّجَتْ جُلُودُهُمْ يَدَلُّنَاهُمْ جُلُودًا غَيْرَهَا لِيَذُوقُوا الْعَذَابَ إِنَّ اللَّهَ كَانَ عَزِيزًا حَكِيمًا (هر چه پوست کفار پخته و سخته گردد بجای آن پوست دیگرشان می‌دهیم تا بچشند عذاب را بدرستی که خداوند توانای درستکار است). (۳)

از این قبیل آیات بسیار است که در بحث جهنم به آن اشاره می‌شود و همه دلالت بر معاد جسمانی و روحانی می‌کند زیرا اگر معاد فقط جنبه روحانی داشت عذابهای جسمانی چه معنایی داشت؟

۶- آیاتی که در قرآن از سخن گفتن اعضای بدن انسان در روز قیامت سخن می‌گویند که دلیل روشنی بر جسمانی و روحانی بودن معاد می‌باشد این آیات هم فراوانند که به نمونه هایی اشاره می‌کنیم:

الْيَوْمَ نَخْتِمُ عَلَىٰ أَفْوَاهِهِمْ وَتُكَلِّمُنَا أَيْدِيهِمْ وَتَشْهَدُ أَرْجُلُهُمْ بِمَا كَانُوا يَكْسِبُونَ (امروز بر دهان آنها مهر می‌نهمیم و دست‌هایشان با ما سخن می‌گویند و پاهایشان به کارهایی که انجام دادند شهادت می‌دهند). (۴)

حَتَّىٰ إِذَا مَا جَاءُوهَا شَهِدَ عَلَيْهِمْ سَمْعُهُمْ وَأَبْصَارُهُمْ وَجُلُودُهُمْ بِمَا كَانُوا يَعْمَلُونَ (وقتی به آن می‌رسند گوشت و چشم و پوست نشان به آنچه عمل

---

(۱) سوره قمر، آیه ۴۸.

(۲) سوره غاشیه، آیه ۴ تا ۷.

(۳) سوره نساء، آیه ۵۶.

(۴) سوره یس، آیه ۶۵.

[شماره صفحه واقعی: ۱۹۳]

کرده اند گواهی می دهند).

وَقَالُوا لِيُجْلُوْدِهِمْ لِمَ شَهِدْتُمْ عَلَيْنَا قَالُوا أَنْطَقَنَا اللَّهُ الَّذِي أَنْطَقَ كُلَّ شَيْءٍ وَهُوَ خَلَقَكُمْ أَوَّلَ مَرَّةٍ وَإِلَيْهِ تُرْجَعُونَ (آنها به پوست تنشان می گویند چرا بر ضد ما گواهی دادی آنها در جواب می گویند آن خدایی که همه را به نطق آورد ما را گویا کرد). (۱)

۷- آیاتی که نمونه هایی از معاد را در همین دنیا به صورت جسمانی و روحانی ثابت می کند مانند داستان حضرت ابراهیم و مرغهای چهارگانه که زنده شدند (سوره بقره آیه ۲۶۰)، داستان مقتول بنی اسرائیل که زنده شد (سوره بقره آیه ۷۱)، داستان عزیز یا ارمیای پیغمبر علیه السلام (سوره بقره آیه ۲۵۹)، داستان حزقیل پیغمبر و زنده شدن گروهی کثیر بعد از مرگشان که در سوره بقره آیه ۲۴۴ به آن اشاره شده، زنده شدن مردگان توسط حضرت عیسی علیه السلام (که در سوره مائده آیه ۱۱۰ و آل عمران ۴۸ آمده است) و زنده شدن هفتاد نفر بعد از مرگشان در زمان حضرت موسی علیه السلام (بقره آیه ۵۵) همه اینها دلائل محکمی برای جسمانی و روحانی بودن معاد است.

تمرین:

۱- درباره چگونگی حیات بعد از مرگ چه نظریاتی وجود دارد؟

۲- شیعه حیات بعد از مرگ را چگونه می داند؟ یک دلیل قرآنی بیاورید.

۳- نمونه هایی از معاد جسمانی و روحانی که در همین دنیا اتفاق افتاده بیان کنید.

---

(۱) سوره فصلت، آیه ۲۰ و ۲۱.

[شماره صفحه واقعی: ۱۹۴]

ص: ۴۸۶

اشاره

لحظه مرگ انسان در مرز دنیا و آخرت قرار می گیرد و به فرمایش امیر المومنین علیه السلام: لكل دار باب و باب دار الآخره الموت (برای هر خانه ای دری هست و درب خانه آخرت مرگ است). (۱)

بطوری که بعضی از احادیث استفاده می شود هنگام مرگ اموری برای ما روشن و آشکار می گردد:

۱- دیدن ملک الموت و ملائکه دیگر.

۲- مشاهده پیغمبر اکرم صلی الله علیه و آله وسلم و امامان معصوم علیهم السلام.

۳- دیدن جایگاه خود در بهشت یا دوزخ.

۴- تجسم اعمال و توجه به پرونده عمر گذشته.

۵- تجسم اموالی که جمع کرده.

۶- تجسم اولاد و خویشان و دوستان.

۷- تجسم شیطان.

این حالتی است که حتی خوبان و نیکوکاران از آن دلهره دارند و پناه بر خدا می برند. در این هنگام انسان وقتی بعضی از اسرار پشت پرده

---

(۱) شرح نهج البلاغه ابن ابی الحدید.

[شماره صفحه واقعی : ۱۹۵]

دنیا (جهان برزخ) را می بیند، نتیجه اعمالش آشکار گشته و دست خود را خالی از حسنات و پشت خود را سنگین از بار گناهان می بیند، به شدت از گذشته خویش پشیمان شده و تقاضای بازگشت برای جبران گذشته می کند، **حَتَّىٰ إِذَا جَاءَ أَحَدَهُمُ الْمَوْتُ قَالَ رَبِّ ارْجِعُونِ * لَعَلِّي أَعْمَلُ صَالِحًا فِيمَا تَرَكْتُ كَلَّا إِنَّهَا كَلِمَةٌ هُوَ قَائِلُهَا (زمانی که مرگ یکی از آنها می رسد می گوید پروردگار من مرا باز گردانید شاید آنچه ترک کردم جبران کرده و عمل صالحی انجام دهم، به او می گویند چنین نیست این سخنی است که او می گوید).** (۱)

یعنی این سخن را به زبان می گوید و اگر برگردد اعمالش چون گذشته است همانگونه که وقتی مجرمان گرفتار مجازات می شوند چنین می گویند ولی وقتی گرفتاری یا مجازات بر طرف شد غالباً اعمال قبل را تکرار می کنند.

وَ قَالَ لُقْمَانُ لِابْنِهِ: يَا بُنَيَّ إِنَّ الدُّنْيَا بَحْرٌ عَمِيقٌ وَ قَدْ هَلَكَ فِيهَا عَالَمٌ كَثِيرٌ فَاجْعَلْ سِرْفِيَّتَكَ فِيهَا الْإِيمَانَ بِاللَّهِ وَ اجْعَلْ زَادَكَ فِيهَا تَقْوَى اللَّهِ وَ اجْعَلْ شِرَاعَهَا التَّوَكُّلَ عَلَى اللَّهِ فَإِنَّ نَجْوَى فِرْحَمِهِ اللَّهِ وَ إِنْ هَلَكْتَ فَبِعَدْتِنُوبِكَ وَ أَشَدُّ سَاعَاتِهِ يَوْمٌ يُؤَلَّدُ وَ يَوْمٌ يَمُوتُ وَ يَوْمٌ يُبْعَثُ.... (جناب لقمان به فرزندش فرمود: ای فرزند عزیزم همانا دنیا در بای عمیقی است و افراد زیادی در آن غرق شدند پس قرار بده کشتی خود را در دنیا ایمان به خدا و توشه خودت را پرهیزکاری و بادبان آنرا توکل بر خدا پس اگر نجات پیدا کردی به رحمت خداوند است و اگر هلاک شدی به گناهان توست و سخت ترین ساعات انسان روزی است که به دنیا می آید و روزی که می میرد و روزی که مبعوث می شود). (۲)

---

(۱) سوره مومنون، آیه ۹۹ و ۱۰۰.

(۲) بحار الانوار، جلد ۶، صفحه ۲۵۰.

[شماره صفحه واقعی : ۱۹۶]

ص: ۴۸۸

هر کس قدم به این جهان میگذارد ناچار چهار دوره را خواهد دید:

۱- دوران تولد تا مرگ که عالم دنیا است.

۲- دوره مرگ تا برپایی قیامت که به آن عالم برزخ گفته می شود.

۳- قیامت کبری.

۴- بهشت یا دوزخ.

برزخ به معنای فاصله و حائل بین دو چیز است، در اینجا منظور از برزخ جهانی است که بین دنیا و آخرت است. هنگامی که روح از بدن جدا می شود (قبل از آنکه بار دیگر در قیامت به بدن اصلی برگردد) در یک جسم لطیفی که به آن بدن مثالی می گویند قرار می گیرد و تا برپا شدن قیامت با او خواهد بود، برای اثبات عالم برزخ آیات قرآن و احادیث بسیاری وارد شده است گرچه از طریق عقلی یا حسی (ارتباط با ارواح) هم به اثبات رسیده است.

آیات قرآن درباره برزخ: حَتَّىٰ إِذَا جَاءَ أَحَدَهُمُ الْمَوْتُ قَالَ رَبِّ ارْجِعُونِ * لَعَلِّي أَعْمَلُ صَالِحًا فِيمَا تَرَكْتُ كَلَّا إِنَّهَا كَلِمَةٌ هُوَ قَائِلُهَا وَمِن وَرَائِهِم بَرْزَخٌ إِلَىٰ يَوْمِ يُبْعَثُونَ (زمانی که مرگ یکی از آنها می رسد می گوید: پروردگار من! مرا بازگردان شاید عمل صالحی در آنچه ترک کردم انجام دهم، چنین نیست این سخنی است که او به زبان می گوید و پشت سر آنها برزخ است تا روزی که مبعوث شوند) (۱) (این آیه صریحا به برزخ اشاره کرده است).

وَلَا تَحْسَبَنَّ الَّذِينَ قُتِلُوا فِي سَبِيلِ اللَّهِ - أَمْوَاتًا بَلْ أَحْيَاءٌ عِنْدَ رَبِّهِمْ يُرْزَقُونَ (هرگز

---

(۱) سوره مومنون، آیه ۹۹ و ۱۰۰.

[شماره صفحه واقعی: ۱۹۷]

گمان مکن آنها که در راه خدا کشته شدند مرد گانند بلکه آنها زنده اند و نزد پروردگارشان روزی می خورند. (۱)

وَلَا تَقُولُوا لِمَنْ يُقْتَلُ فِي سَبِيلِ اللَّهِ - أَمْواتٌ بَلْ أَحْيَاءٌ وَلَـكِن لَّا تَشْعُرُونَ (به آنها که در راه خدا کشته می شوند مرده نگوئید بلکه آنها زنده اند ولی شما نمی فهمید). (۲)

این دو آیه حیات برزخی را ثابت می کند، و روزی خوردن شهدا را، و در مقابل عذاب کافران: النَّارُ يُعْرَضُونَ عَلَيْهَا غُدُوًّا وَعَشِيًّا وَيَوْمَ تَقُومُ السَّاعَةُ أَدْخِلُوا آلَ فِرْعَوْنَ أَشَدَّ الْعَذَابِ (صبح و شام آتش عذاب است که بر آنان عرضه می شوند و روزی که قیامت برپا شد دستور می دهد آل فرعون را در سخت ترین عذابها وارد کنید) (۳) (از امام صادق روایتی وارد شده است که در دنیا آل فرعون هر صبح و شام در برابر آتش قرار می گیرند (برزخ) و اما در قیامت وَيَوْمَ تَقُومُ السَّاعَةُ است (۴)، آیه به وضوح عذاب آل فرعون را دو قسمت کرده: ۱ - آتش صبح و شام در برزخ ۲ - شدیدترین عذاب در قیامت.

قبر اولین منزل جهان دیگر

سوال قبر: هنگامی که انسان را در قبر گذاشتند دو فرشته از فرشته های الهی که به آنها نکیر و منکر یا ناکر و نکیر می گویند به سراغ او می آیند و از توحید و نبوت و ولایت و نماز و غیره سوال می کنند.

---

(۱) سوره آل عمران، آیه ۱۶۹.

(۲) سوره بقره، آیه ۱۵۴.

(۳) سوره مومن، آیه ۴۶.

(۴) بحار الانوار، جلد ۶، صفحه ۲۸۵.

[شماره صفحه واقعی: ۱۹۸]

ص: ۴۹۰

عن ابی عبدالله علیه السلام قال: مَنْ أَنْكَرَ ثَلَاثَةَ أَشْيَاءَ فَلَيْسَ مِنْ شِيعَتِنَا، الْمِعْرَاجَ وَالْمُسَاءَلَةَ فِي الْقَبْرِ وَالشَّفَاعَةَ. (از امام صادق علیه السلام نقل شده که فرمودند: هر کس سه چیز را منکر شود از شیعیان ما نیست معراج و سوال در قبر و شفاعت).

امام زین العابدین علیه السلام هر جمعه ای در مسجد پیغمبر اکرم صلی الله علیه وآله وسلم مردم را موعظه می کرد به گونه ای که مردم آن را حفظ کرده و می نوشتند می فرمود: أَيُّهَا النَّاسُ، اتَّقُوا اللَّهَ، وَاعْلَمُوا أَنَّكُمْ إِلَيْهِ تُرْجَعُونَ، فَتَجِدُ كُلُّ نَفْسٍ مَا عَمِلَتْ فِي هَذِهِ الدُّنْيَا مِنْ خَيْرٍ مُحْضَرًا، وَ مَا عَمِلَتْ مِنْ سُوءٍ تَوَدُّ لَوْ أَنَّ بَيْنَهَا وَبَيْنَهُ أَمِيدًا يُعِيدُهَا، وَ يُحَذِّرُكُمُ اللَّهُ نَفْسَهُ، وَ يُحَكِّكُ يَا ابْنَ آدَمَ الْعَافِلَ وَ لَيْسَ بِمَغْفُولٍ عَنْهُ.

ابن آدم، إِنَّ أَجَلَكَ أَسْرِعُ شَيْءٍ إِلَيْكَ، فَذُ أَقْبِلْ نَحْوَكَ حَيْثُما يَطْلُبُكَ، وَ يُوشِكُ أَنْ يُدْرِكَكَ، وَ كَانَ قَدْ أُوفِيَتْ أَجَلَكَ، وَ قَبِضَ الْمَلَكُ رُوحَكَ، وَ صَدْرَتْ إِلَى قَبْرِكَ وَحِيدًا، فَرَدُّ إِلَيْكَ فِيهِ رُوحَكَ، وَ افْتَحَمَ عَلَيْكَ فِيهِ مَلَكَانِ نَاكِزٍ وَ نَكِيرٍ لِمَسَاءَلَتِكَ وَ شَدِيدِ امْتِحَانِكَ.

أَلَا وَ إِنَّ أَوَّلَ مَا يَسْأَلُكَ عَنْ رَبِّكَ الَّذِي كُنْتَ تَعْبُدُهُ، وَ عَنْ نَبِيِّكَ الَّذِي أُرْسِلَ إِلَيْكَ، وَ عَنْ دِينِكَ الَّذِي كُنْتَ تَدِينُ بِهِ، وَ عَنْ كِتَابِكَ الَّذِي كُنْتَ تَتْلُوهُ، وَ عَنْ إِمَامِكَ الَّذِي كُنْتَ تَتَوَلَّاهُ، ثُمَّ عَنْ عُمْرِكَ فِيمَا أَفْنَيْتَهُ، وَ مَالِكَ مِنْ أَيْنَ اكْتَسَبْتَهُ وَ فِيمَا أَنْفَقْتَهُ، فَخُذْ حَذْرَكَ، وَ انْظُرْ لِنَفْسِكَ، وَ أَعِدْ الْجَوَابَ قَبْلَ الْإِمْتِحَانِ وَ الْمُسَاءَلَةِ وَ الْإِحْتِبَارِ... (ای مردم تقوای الهی را پیشه کنید و بدانید که به سوی او باز می گردید پس هر کسی خوبیهایی که در این دنیا کرده می یابد و همچنین بدیهایش را که آرزو می کند ای کاش بین من و گناهان فاصله ای طولانی بود و خداوند شما را بر حذر می دارد، وای بر تو ای انسان غافل که از تو غفلت نشده، ای فرزند آدم مرگ تو سریعترین چیز به تو است رو به تو دارد و نزدیک است که تو را بگیرد و گویا اجل رسیده و

[شماره صفحه واقعی : ۱۹۹]

فرشته روح را گرفته و تو به منزل تنهایی وارد شده ای و روح به تو برگشته و نکیر و منکر برای سوال و امتحان شدید تو حاضرند، آگاه باش: اول چیزی که از تو می پرسند از خدایی است که عبادت می کردی و از پیامبری که به سوی تو فرستاده شده بود و از دینی که به آن معتقد بودی و از قرآنی که می خواندی و از امامی که ولایتش را پذیرا بودی سپس از عمرت که در چه فنا کردی؟ و مالت را که از کجا بدست آوردی؟ و در چه تلف کردی؟ پس احتیاط را مراعات کن و درباره خود بیندیش و قبل از آزمایش و سوال و امتحان خود را آماده کن... (۱).

تمرین:

۱- انسان در لحظه مرگ چه می بیند؟

۲- هر انسان از تولد به بعد چند دوره را می گذراند؟

۳- برزخ یعنی چه و چه دوره ای است؟

۴- قرآن درباره برزخ چه می گوید؟ آیه ای بنویسید.

---

(۱) بحار الانوار، جلد ۶، صفحه ۲۲۳.

[شماره صفحه واقعی : ۲۰۰]

ص: ۴۹۲

پایان دنیا و آغاز جهان دیگر با صیحه ای عظیم

در آیات فراوانی از قرآن مجید اشاره به نفخ صور شده است و از مجموع این آیات استفاده می شود که: دو مرتبه در صور دمیده می شود:

۱- در پایان جهان که همه خلایق می میرند و این نفخه مرگ است.

۲- در آستانه برپایی قیامت که همه زنده می شوند و این نفخه حیات است، درباره این دو حادثه مهم قرآن تعبیرات مختلفی دارد: نفخ صور - صیحه - نقر در ناقور - صاخه - قارعه - زجره.

وَتُفَخِّ فِي الصُّورِ فَصَيِّعَقَ مَنْ فِي السَّمَاوَاتِ وَمَنْ فِي الْأَرْضِ إِلَّا مَنْ شَاءَ اللَّهُ تُمْ تُمْ تُمْ فِيهِ أُخْرَى فَإِذَا هُمْ قِيَامٌ يَنْظُرُونَ (و در صور دمیده می شود و تمام کسانی که در آسمانها و زمین هستند می میرند مگر کسانی که خدا بخواهد سپس بار دیگر در صور دمیده می شود که ناگهان همه به پا می خیزند و در انتظار حساب و جزا هستند) و آیه های ۸۷ از سوره نمل، ۵۱ از سوره یس، ۱۳ از سوره حاقه، ۱۰۱ از سوره مومنون، ۹۹ از کهف، ۱۰۲ طه، ۱۸ نبا، ۷۳ انعام، و آیه ۵۳ از سوره یس از این واقعه به عنوان صیحه یاد کرده است:

[شماره صفحه واقعی : ۲۰۱]

ص: ۴۹۳

إِنْ كَانَتْ إِلَّا صَيْحَةً وَاحِدَةً فَإِذَا هُمْ جَمِيعٌ لَدَيْنَا مُحْضَرُونَ (صیحه واحدی بیش نیست که با این صیحه و فریاد همگی نزد ما حاضر می شوند) و نیز ۴۹ یس، ۱۵ ص، ۴۲ ق.

و آیه ۸ از سوره مدثر نقر در ناقور: فَإِذَا نُقِرَ فِي النَّاقُورِ * فَذَلِكَ يَوْمَئِذٍ يَوْمٌ عَسِيرٌ (هنگامی که در ناقور کوبیده می شود آن روز، روز سختی است).

و آیه ۳۳ سوره عبس صاخه: فَإِذَا جَاءَتِ الصَّاحَةُ (هنگامی که آن صدای مهیب بیاید).

و آیه ۳ - ۱ سوره قارعه از این واقعه مهم به عنوان قارعه یاد کرده است: الْقَارِعَةُ * مَا الْقَارِعَةُ * وَمَا أَدْرَاكَ مَا الْقَارِعَةُ (آن حادثه کوبنده و چه حادثه کوبنده ای و تو چه می دانی که حادثه کوبنده چیست؟)

و آیه ۱۹ صافات به عنوان زجره بیان کرده است: فَإِنَّمَا هِيَ زَجْرَةٌ وَاحِدَةٌ فَإِذَا هُمْ يَنْظُرُونَ (تنها یک فریاد عظیم واقع می شود که ناگهان همه برخاسته و نگاه می کنند).

از مجموع آیات مذکور استفاده می شود که پایان این دنیا و آغاز جهان دیگر به صورت ناگهانی و با یک صیحه عظیم رخ می دهد و عناوین مذکور همه کنایی می باشد (نفخ به معنای دمیدن و صور به معنای شیپور است)، البته روشن است این حادثه عظیم بوده و دمیدن در یک شیپور عادی نیست بلکه صیحه ای عجیب می باشد که خداوند بزرگ با یک فرمان به سادگی دمیدن در یک شیپور اهل آسمان و زمین را می میراند و با فرمانی دیگر همه را برای برپا شدن قیامت زنده می کند، فاصله این دو فرمان برای ما معلوم نیست.

[شماره صفحه واقعی : ۲۰۲]

ص: ۴۹۴

در آیات قرآن و احادیث معصومین علیهم السلام بحث گسترده‌ای درباره نامه اعمال آمده است نامه‌هایی که تمام اعمال انسان در آن ثبت می‌شود و روز قیامت کشف و ظاهر می‌شود.

۱- ثبت و ضبط اعمال: وَنُكْتُبُ مَا قَدَّمُوا وَآثَارَهُمْ وَكُلَّ شَيْءٍ أَحْصَيْنَاهُ فِي إِمَامٍ مُّبِينٍ. (و می نویسیم آنچه پیش فرستاده اند و همه چیز را در کتابی ضبط کرده ایم). (۱)

وَكُلَّ شَيْءٍ فَعَلُوهُ فِي الزُّبُرِ * وَكُلُّ صَغِيرٍ وَكَبِيرٍ مُسْتَطَرٌّ (و هر چه انجام داده اند در کتابی «نامه های اعمال» ثبت است و هر عمل کوچک یا بزرگی نوشته می‌شود). (۲)

إِنَّ رُسُلَنَا يَكْتُبُونَ مَا تَمْكُرُونَ (حتما فرشتگان ما آنچه مکر می‌کنید می‌نویسند). (۳)

أَمْ يَحْسَبُونَ أَنَّا لَا نَسْمَعُ سِرَّهُمْ وَنَجْوَاهُمْ بَلَىٰ وَرُسُلُنَا لَدَيْهِمْ يَكْتُبُونَ (آیا فکر می‌کنند که ما نمی‌شنویم سر و رازشان را، آری فرشتگان ما نزد آنها هستند و کارهایشان را می‌نویسند). (۴)

فَمَنْ يَعْمَلْ مِنَ الصَّالِحَاتِ وَهُوَ مُؤْمِنٌ فَلَا كُفْرَانَ لِسَعِيهِ وَإِنَّا لَهُ كَاتِبُونَ (هر کس کار شایسته‌ای انجام دهد و او مومن باشد کوشش او کفران و ضایع نمی‌شود و حتماً برایش می‌نویسیم). (۵)

۲- ظهور و کشف اعمال: وَإِذَا الصُّحُفُ نُشِرت... عَلِمَتْ نَفْسٌ مَا أَحْضَرَتْ

---

(۱) سوره یس، آیه ۱۲.

(۲) سوره قمر، آیه ۳ - ۵۲.

(۳) سوره یونس، آیه ۲۱.

(۴) سوره زخرف، آیه ۸۰.

(۵) سوره انبیاء آیه ۹۴.

[شماره صفحه واقعی: ۲۰۳]

ص: ۴۹۵

(روزیکه پرونده ها باز می شود... هر انسانی می فهمد چه آورده است) (۱)، يَلِّدَا لُهُمَّ مَا كَانُوا يُخْفَوْنَ مِنْ قَبْلُ (بلکه ظاهر می شود بر آنها آنچه را که قبلا پنهان می کردند). (۲)

يُنْتَبَأُ الْإِنْسَانُ يَوْمَئِذٍ بِمَا قَدَّمَ وَأَخَّرَ (روز قیامت انسان به آنچه قبلا فرستاده و به دنبال داشته آگاه می شود). (۳)

وَكُلُّ إِنْسَانٍ أَلْزَمَانُهُ طَائِرُهُ فِي عُنُقِهِ وَنُخْرِجُ لَهُ يَوْمَ الْقِيَامَةِ كِتَابًا يَلْقَاهُ مَنشُورًا (و نامه عمل هر انسانی را بر گردنش آویزان می کنیم و روز قیامت آن نامه را مقابلش باز کنیم). (۴)

وَوُضِعَ الْكِتَابُ فَتَرَى الْمُجْرِمِينَ مُشْفِقِينَ مِمَّا فِيهِ وَيَقُولُونَ يَا وَيْلَتَنَا مَالِ هَذَا الْكِتَابِ لَا يُغَادِرُ صَغِيرَةً وَلَا كَبِيرَةً إِلَّا أَحْصَاهَا وَوَجَدُوا مَا عَمِلُوا حَاضِرًا وَلَا يَظُنُّمْ رَبُّكَ أَخْذًا (نامه عمل گشوده می شود پس می بینی که گنه کاران از آنچه در آن است می ترسند و می گویند وای بر ما این چه نامه ای است که هر کوچک و بزرگی را ضبط کرده و آنچه عمل کرده بودند حاضر می بینند و پروردگارت به احدی ظلم نمی کند). (۵)

نامه اعمال در احادیث معصومین علیهم السلام

امام باقر علیه السلام در تفسیر آیه ۱۴ از سوره اسراء (نامه عمل هر انسانی را بر گردنش قرار می دهیم) می فرماید: خَيْرُهُ وَ شَرُّهُ مَعَهُ حَيْثُ كَانَ لَا يَسْتَطِيعُ فِرَاقَهُ حَتَّى يُعْطَى كِتَابَهُ يَوْمَ الْقِيَامَةِ بِمَا عَمِلَ (خیر و شر انسان به گونه ای همراه

---

(۱) سوره تکویر، آیه ۱۰ و ۱۴.

(۲) سوره انعام، آیه ۲۸.

(۳) سوره قیامت، آیه ۱۴.

(۴) سوره اسراء، آیه ۱۴.

(۵) سوره کهف، آیه ۴۹.

[شماره صفحه واقعی : ۲۰۴]

ص: ۴۹۶

اوست که نمی تواند از آن جدا شود تا اینکه کتابش را که حاوی آنچه عمل کرده به او می دهند). (۱)

عن ابی عبد الله علیه السلام قال: إِذَا كَانَ يَوْمُ الْقِيَامَةِ دُفِعَ إِلَى الْإِنْسَانِ كِتَابُهُ ثُمَّ قِيلَ لَهُ اقْرَأْ قُلْتَ فَيَعْرِفُ مَا فِيهِ فَقَالَ إِنَّ اللَّهَ يُدَكِّرُهُ فَمَا مِنْ لَحْظَةٍ وَ لَا كَلِمَةٍ وَ لَا نَقْلِ قَدَمٍ وَ لَا شَيْءٍ فَعَلَهُ إِلَّا ذَكَرَهُ كَأَنَّهُ فَعَلَهُ تِلْكَ السَّاعَةَ فَلَتَذَلِكَ قَالُوا يَا وَيْلَتَنَا مَا لِهَذَا الْكِتَابِ لَا يُغَادِرُ صَيْغِرَةً وَ لَا كَبِيرَةً إِلَّا أَحْصَاهَا (امام صادق علیه السلام فرمودند: هنگامی که قیامت برپا می شود نامه عمل انسان را به دست او می دهند سپس به او گفته می شود بخوان، راوی می گوید آیا آنچه در آن هست می شناسد؟ حضرت فرمودند: خداوند به او یادآوری می کند بطوری که هیچ لحظه و سخن گفتن و قدم برداشتن و چیز دیگری که عمل کرده نیست مگر اینکه خداوند همه را به یاد او می آورد به گونه ای که گویا در همان ساعت انجام داده است و لذا می گویند ای وای بر ما! این چه کتابی است که هیچ کار کوچک و بزرگی نیست مگر اینکه آن را شمارش کرده و ثبت نموده است). (۲)

نامه عمل چیست؟

آنچه حتمی و مسلم است اینکه تمام اعمال و رفتار انسانها ثبت و ضبط می شود، آیا مانند ورقها و کاغذها و کتاب است یا بصورتی دیگر؟ تفسیرهای مختلفی در این باب آمده است، مرحوم فیض کاشانی در تفسیر صافی می گوید: نامه اعمال کنایه از روح آدمی است که آثار

---

(۱) نور الثقلین، جلد سوم، صفحه ۱۴۴.

(۲) پیام قرآن، جلد ۶، صفحه ۱۰۱.

[شماره صفحه واقعی: ۲۰۵]

اعمالش در آن نقش می بندد و مرحوم علامه طباطبایی در تفسیر المیزان می فرماید: نامه اعمال حقایق اعمال انسان را در بر دارد و مانند خطوط و نقوش معمولی در کتابهای دنیا نیست بلکه آن نفس اعمال انسانی است که خداوند آدمی را آشکارا بر آن آگاه می کند و هیچ دلیلی بهتر از مشاهده نیست، ایشان از آیه ۳۰ سوره آل عمران استفاده کرده که می فرماید: (روزی که هر انسانی اعمال نیک و بد خود را حاضر می بیند). (۱)

و بعضی نامه اعمال را تشبیه به فیلمهای ویدئویی و نوارهای ضبط صوت نموده اند، در هر صورت چونکه نامه اعمال در قرآن و روایات بسیاری آمده است ما باید به آن اعتقاد داشته باشیم هر چند کیفیت آنرا تفصیلاً ندانیم.

تمرین:

۱- منظور از نفخ صور چیست و چه زمانی واقع می شود؟

۲- امام باقر علیه السلام درباره نامه عمل چه می فرمایند؟

۳- نامه عمل چیست توضیح دهید؟

---

(۱) المیزان، جلد ۱۳، ص ۵۸.

[شماره صفحه واقعی : ۲۰۶]

ص: ۴۹۸

اشاره

خداوند متعال بر کلیه اعمال خوب و بد مردم آگاهی کامل دارد چه کارهایی که آشکارا انجام داده اند و چه آنها که در نمانده است ولی مشیت حکیمانه خداوند بر این تعلق گرفته که در قیامت حسابهای مردم بر معیار پرونده اعمال و شهادت گواهان رسیدگی شود، این شاهدان عبارتند از:

۱- خداوند: که نخستین گواه است: إِنَّ اللَّهَ - عَلِيٌّ كُلِّ شَيْءٍ شَهِيدٌ (همانا خداوند بر همه چیز گواه است) (۱)، إِنَّ اللَّهَ - كَانَ عَلَيْكُمْ رَقِيبًا (همانا خداوند مراقب شماست) (۲)، فَإِلَيْنَا مَرْجِعُهُمْ ثُمَّ اللَّهُ - شَهِيدٌ عَلِيٌّ مَا يَفْعَلُونَ (بازگشت همه به سوی ماست پس خداوند گواه است بر آنچه انجام می دهند). (۳)

۲- انبیاء و امامان علیهم السلام: وَيَكُونُ الرَّسُولُ عَلَيْكُمْ شَهِيدًا (پیغمبر بر شما گواه می باشد) (۴)، وَجِئْنَا بِكَ عَلِيٌّ ه-ؤَلَاءِ شَهِيدًا (و می آوریم تو را در حالیکه بر آنها گواه و شاهد هستی) (۵)، وَيَوْمَ نَبْعَثُ فِي كُلِّ أُمَّةٍ شَهِيدًا عَلَيْهِمْ مِنْ أَنْفُسِهِمْ (و روزی که می آوریم در هر امتی گواه و شهادی از خودشان). (۶)

---

(۱) سوره مومن، آیه ۵۱.

(۲) سوره نساء آیه ۱.

(۳) سوره یونس، آیه ۴۶.

(۴) سوره بقره، آیه ۱۳۷.

(۵) سوره نساء، آیه ۴۳.

(۶) سوره نحل، آیه ۸۶.

[شماره صفحه واقعی: ۲۰۷]

ابوبصیر از امام صادق علیه السلام در تفسیر قول خداوند متعال: وَكَذَلِكَ جَعَلْنَاكُمْ أُمَّةً وَسَطًا لِتَكُونُوا شُهَدَاءَ عَلَى النَّاسِ وَيَكُونَ الرَّسُولُ عَلَيْكُمْ شَهِيدًا چنین فرمودند: نَحْنُ الشُّهُدَاءُ عَلَى النَّاسِ بِمَا عِنْدَهُمْ مِنَ الْحَلَالِ وَالْحَرَامِ وَمَا ضَعُفُوا مِنْهُ. (ما شاهدان بر مردم هستیم به آنچه نزد آنها از حلال و حرام هست و آنچه را ضایع کردند) (۱)، در حدیث دیگر فرمودند: (ما امت وسطی و شاهدان خداوند بر خلقش و حجت‌های خداوند در زمین هستیم). (۲)

۳- فرشتگان: وَجَاءَتْ كُلُّ نَفْسٍ مَعَهَا سَائِقٌ وَشَهِيدٌ (و می آید هر انسانی در حالیکه فرشته ای او را می برد و فرشته ای شاهد کارهای اوست)، ما يَلْفِظُ مِنْ قَوْلٍ إِلَّا لَدَيْهِ رَقِيبٌ عَتِيدٌ (هیچ کلمه ای بیان نمی شود مگر اینکه برایش مراقبی حاضر است). (۳)

امیر المومنین در دعای کمیل می فرماید: وَكُلُّ سَيِّئَةٍ أَمَرْتُ بِإِثْبَاتِهَا الْكِرَامَ الْكَانِبِينَ الَّذِينَ وَكَلْتَهُمْ يَحْفَظُ مَا يَكُونُ مِنِّي وَجَعَلْتَهُمْ شُهَدَاءَ عَلَيَّ مَعَ جَوَارِحِي (... خداوند! ببخش هر گناهی که به فرشتگان شایسته امر فرمودی ثبت و حفظ کنند و آنها را همراه اعضايم شاهدان من قرار دادی).

۴- زمین: يَوْمَئِذٍ تُخْبِرُ أَخْبَارَهَا (زمین در قیامت اخبارش را بازگو می کند)، پیغمبر اکرم صلی الله علیه وآله وسلم وقتی آیه مذکور را خواندند فرمودند: اُتَدْرُونَ مَا أَخْبَارُهَا؟ جَاءَتْ جِبْرَائِيلَ وَقَالَ: خَبَرُهَا، إِذَا كَانَ يَوْمَ الْقِيَامَةِ أَخْبَرَتْ بِكُلِّ عَمَلٍ عَمِلَ عَلَى ظَهْرِهَا (آیا می دانید اخبار زمین چیست؟ جبرئیل به من گفت روز قیامت

---

(۱) تفسیر نور الثقلین، جلد ۱، صفحه ۱۳۴.

(۲) همان منبع.

(۳) سوره ق، آیه ۲۱ و ۱۸.

[شماره صفحه واقعی: ۲۰۸]

زمین خبر می دهد به آنچه بر آن انجام گرفته است). (۱)

قال علی علیه السلام: صَلُّوا مِنَ الْمَسَاجِدِ فِي بَقَاعِ مُخْتَلِفِهِ فَإِنَّ كُلَّ بُقْعَةٍ تَشْهَدُ لِلْمُصَلِّيِ عَلَيْهَا يَوْمَ الْقِيَامَةِ (حضرت علی علیه السلام فرمود: در قسمتهای مختلف مساجد نماز بخوانید زیرا هر قسمتی روز قیامت برای نمازگزار شهادت می دهد) و همچنین امیر المومنین علیه السلام وقتی موجودی بیت المال را بین صاحبان حق تقسیم می کرد و خزینه خالی می شد دو رکعت نماز می خواند و خطاب به زمین بیت المال می فرمود: در قیامت شهادت بده که من به حق اموال را در تو جمع کرده و به حق توزیع کردم. (۲)

۵- زمان (شب و روز): قال ابو عبد الله علیه السلام: مَا مِنْ يَوْمٍ يَأْتِي عَلَى ابْنِ آدَمَ إِلَّا قَالَ لَهُ ذَلِكَ الْيَوْمُ: يَا ابْنَ آدَمَ أَنَا يَوْمٌ جَدِيدٌ وَأَنَا عَلَيْكَ شَهِيدٌ فَقُلْ فِيَّ خَيْرًا وَاعْمَلْ فِيَّ خَيْرًا أَشْهَدُ لَكَ بِهِ يَوْمَ الْقِيَامَةِ فَإِنَّكَ لَنْ تَرَانِي بَعْدَهَا أَبَدًا (امام صادق علیه السلام فرمودند: هیچ روزی برای انسان نمی آید مگر اینکه آن روز می گوید: ای فرزند آدم! من روز جدیدی هستم و بر تو شاهدم پس در این روز خیر بگو تا روز قیامت بر تو شهادت دهم پس تو هرگز بعد از این مرا نخواهی دید).

و عنه عن ابیه علیه السلام قَالَ: اللَّيْلُ إِذَا أَقْبَلَ نَادَى مُنَادٍ بِصَوْتٍ يَسْمَعُهُ الْخَلَائِقُ إِلَّا الثَّقَلَيْنِ يَا ابْنَ آدَمَ إِنِّي خَلَقْتُ جَدِيدًا إِنِّي عَلَى مَا فِيَّ شَهِيدٌ فَخُذْ مِنِّي فَإِنِّي لَوْ طَلَعَتِ الشَّمْسُ لَمْ أَرْجِعْ إِلَى الدُّنْيَا وَلَمْ تَزِدْ فِيَّ مِنْ حَسَنَةٍ وَ لَمْ تَسْتَعْتِبْ فِيَّ مِنْ سَيِّئَةٍ وَ كَذَلِكَ يَقُولُ النَّهَارُ إِذَا أَذْبَرَ اللَّيْلُ (امام صادق علیه السلام از پدرشان امام باقر علیه السلام نقل کرده که فرمودند: زمانی که شب می شود منادی فریاد می زند که غیر از جن و انس همه می شنوند:

---

(۱) الدر المنثور فی التفسیر بالمأثور، جلد ۶، صفحه ۳۸۰.

(۲) لنالی الاخبار، صفحه ۴۶۲.

[شماره صفحه واقعی: ۲۰۹]

می گوید: ای فرزند آدم همانا من بر آنچه که در من واقع می شود شاهد هستم پس توشه ات را از من بگیر زیرا اگر خورشید طلوع کرد دیگر نمی توانی کار خوبی در من زیاد کنی و نمی توانی از گناهی در من باز گردی و همین فریاد را روز دارد وقتی که شب گذشت). (۱)

۶- اعضاء و جوارح انسان: یَوْمَ تَشْهَدُ عَلَيْهِمْ أَلْيَتُهُمْ وَأَيْدِيهِمْ وَأَرْجُلُهُمْ بِمَا كَانُوا يَعْمَلُونَ (روزی که زبانها و دستها و پاهای مردم بر آنها گواهی می دهد) (۲)، الْيَوْمَ نَخْتِمُ عَلَىٰ أَفْوَاهِهِمْ وَتُكَلِّمُنَا أَيْدِيهِمْ وَتَشْهَدُ أَرْجُلُهُمْ بِمَا كَانُوا يَكْسِبُونَ (روزی که بر لبها مهر می زنیم و دستها و پاهایشان به آنچه عمل کردند گواهی می دهد) (۳)، شَهِدَ عَلَيْهِمْ سَمْعُهُمْ وَأَبْصَارُهُمْ وَجُلُودُهُمْ بِمَا كَانُوا يَعْمَلُونَ (روز قیامت گوش و چشم و پوستهایشان به آنچه عمل کرده اند شهادت می دهند). (۴)

۷- حضور خود عمل (تجسم عمل که فوق شهادت است): يَوْمَ تَدْرُسُ النَّاسُ أَسْمَاءًا لِيُرَوْا أَعْمَالَهُمْ * فَمَنْ يَعْمَلْ مِثْقَالَ ذَرَّةٍ خَيْرًا يَرَهُ * وَمَنْ يَعْمَلْ مِثْقَالَ ذَرَّةٍ شَرًّا يَرَهُ (در آنروز مردم به صورت گروههای مختلف از قبرها خارج می شوند تا اعمالشان به آنها نشان داده شود، پس هر کس ذره ای کار خوب کرده آنرا می بیند و هر کس ذره ای کار بد کرده آنرا می بیند) (۵)، وَوَجِدُوا مَا عَمِلُوا حَاضِرًا وَلَا يُظْلَمُ رُبُّكَ أَحَدًا (و همه اعمال خود را حاضر می بینند و پروردگارت به احدی ظلم نمی کند) (۶)، يَوْمَ تَجِدُ كُلُّ نَفْسٍ مَا عَمِلَتْ مِنْ خَيْرٍ مُّحَضَّرًا وَمَا عَمِلَتْ مِنْ سُوءٍ تَوَدُّ لَوْ أَنَّ بَيْنَهَا وَبَيْنَهُ أَمَدًا بَعِيدًا

---

(۱) بحار الانوار، جلد ۷، صفحه ۳۲۵.

(۲) سوره نور، آیه ۲۴.

(۳) سوره یس، آیه ۶۵.

(۴) سوره فصلت، آیه ۲۰.

(۵) سوره زلزال، آیه ۶ تا آخر.

(۶) سوره کهف، آیه ۴۹.

[شماره صفحه واقعی : ۲۱۰]

ص: ۵۰۲

(روزی که هر کس آنچه کار نیک انجام داده حاضر می بیند و دوست دارد میان او و بدیهایش که حاضر شده، فاصله زیاد بود). (۱)

مسأله حضور و تجسم عمل در احادیث بسیاری وارد شده است، به گونه ای که مرحوم شیخ بهائی می گوید: تجسم الأعمال فی النشأه الأخرویه قد ورد فی احادیث متکثره من طرق المخالف و المؤلف (تجسم اعمال در جهان دیگر در احادیث بسیاری از شیعه و سنی نقل شده است). (۲)

برای نمونه به یک حدیث از پیغمبر اکرم صلی الله علیه و آله وسلم اشاره می کنیم: ...فاذا خرجوا من قبورهم، خرج مع کل إنسان عمله الذی کان عمله فی دار الدنیا، لأن عمل کل إنسان یصعبه فی قبره (زمانیکه انسانها از قبرهایشان خارج می شوند همراه هر انسان عملی که در دنیا انجام داده هم می آید زیرا عمل هر انسانی در قبر همراه اوست). (۳)

میزان اعمال در قیامت

در قرآن و احادیث معصومین علیهم السلام از میزان قیامت سخن بسیار گفته شده است، میزان وسیله سنجش است، میزان هر چیز مناسب با همان چیز است، میزان بقال ترازوی اوست و میزان آب و برق کنتور مخصوص هر کدام، و میزان گرمی و سردی هوا دماسنج است و بالاخره میزان قیامت وسیله سنجش اعمال مردم می باشد.

قبل از اینکه به تفسیر و معنای میزان قیامت پردازیم به آیات قرآن در

---

(۱) سوره آل عمران، آیه ۳۰.

(۲) بحار الانوار، جلد ۷، صفحه ۲۲۸.

(۳) تفسیر برهان، جلد ۴، صفحه ۸۷.

[شماره صفحه واقعی: ۲۱۱]

ص: ۵۰۳

این امور دقت کنیم:

وَنَضَعُ الْمَوَازِينَ الْقِسْطَ لِيَوْمِ الْقِيَامَةِ فَلَا تُظْلَمُ نَفْسٌ شَيْئًا وَإِنْ كَانَ مِثْقَالَ حَبَّةٍ مِنْ خَرْدَلٍ أَتَيْنَا بِهَا وَكَفَىٰ بِنَا حَاسِبِينَ (و قرار می دهیم میزانهای عدالت برای روز قیامت پس به احدی ظلم نمی شود و اگر عمل ذره ای کوچک باشد آن را می آوریم و کافی است ما را که حسابگر هستیم). (۱)

وَالْوَزْنُ يَوْمَئِذٍ الْحَقُّ فَمَنْ ثَقُلَتْ مَوَازِينُهُ فَأُولَئِكَ هُمُ الْمُفْلِحُونَ * وَمَنْ خَفَّتْ مَوَازِينُهُ فَأُولَئِكَ الَّذِينَ خَسِرُوا أَنفُسَهُمْ بِمَا كَانُوا بِآيَاتِنَا يَظْلِمُونَ (وزن و سنجش در قیامت حق است پس هر کس میزانش سنگین باشد از رستگاران است و هر که میزانش سبک باشد از کسانی است که زیان کرده اند چون به آیات ما ستم کردند). (۲)

فَأَمَّا مَنْ ثَقُلَتْ مَوَازِينُهُ * فَهُوَ فِي عِيشَةٍ رَاضِيَةٍ * وَأَمَّا مَنْ خَفَّتْ مَوَازِينُهُ * فَأُمُّهُ هَاوِيَةٌ (پس هر کس میزانش سنگین باشد او در یک زندگی پسندیده ای است و هر کس میزانش سبک باشد پس جایگاهش در دوزخ است). (۳)

میزان قیامت چیست؟ مرحوم طبرسی می گویند: وزن عبارت از عدل در آخرت است و اینکه به احدی ظلم نمی شود یا مراد از وزن ظهور مقدار عظمت و ارزش مومن، و ذلت و بی ارزشی کافر است همانطور که در سوره کهف آیه ۱۰۵ درباره مشرکین چنین آمده: فَلَا نُقِيمُ لَهُمْ يَوْمَ الْقِيَامَةِ وَزْنًا (برای آنان وزن و ارزشی قرار نمی دهیم) و منظور از آیه: ثَقُلَتْ مَوَازِينُهُ یعنی برتری داشته باشد خوبیهایش و زیاد باشد خیراتش، و منظور از

---

(۱) سوره انبیاء، آیه ۴۸.

(۲) سوره اعراف، آیه ۷.

(۳) سوره قارعه، آیه ۵.

[شماره صفحه واقعی: ۲۱۲]

خَفَّتْ مَوَازِينُهُ یعنی سبک باشد خوبیهها و کم باشد طاعاتش (۱) (آنچه از مرحوم طبرسی نقل شد در ضمن روایتی که هشام بن حکم از امام صادق علیه السلام نقل می کند آمده است). (۲)

موازن قیامت چه کسانی هستند؟ در ذیل صفحه ۲۴۲ از جلد هفتم بحار الانوار، خلاصه ای از تفسیر صافی در بیان معنای میزان آورده شده و در نهایت چنین آمده: میزان مردم در روز قیامت آن چیزی است که قدر و قیمت هر انسانی با آن چیز به حسب عقیده و خلق و عملش سنجیده می شود تا اینکه جزای هر انسانی داده شود. این وسیله سنجش، انبیاء و اوصیاء هستند، زیرا قیمت و ارزش هر انسانی به مقدار متابعتش از آنها و نزدیکی او به سیره آنهاست و بی وزنی هر کسی به میزان دوری او از انبیاء و اوصیاء است، در کافی و معانی الاخبار از امام صادق علیه السلام نقل شده که در تفسیر آیه: وَنَضَعُ الْمَوَازِينَ الْقِسْطَ لِيَوْمِ الْقِيَامَةِ (ما میزانهای عدالت را در روز قیامت قرار می دهیم) فرمودند: هُمُ الْأَنْبِيَاءُ وَالْأَوْصِيَاءُ یعنی آنها میزان ها انبیاء و اوصیاء هستند، در روایت دیگری فرمودند: نحن الْمَوَازِينُ الْقِسْطَ (ما میزانهای عدالت هستیم). (۳)

مرحوم علامه مجلسی از شیخ مفید نقل می کند که در روایت آمده: أن أمير المؤمنين، والأئمة من ذريته عليهم السلام هم الموازين (همانا امیر المومنین و امامان و ذریه او علیهم السلام میزانهای عدل در قیامت هستند). (۴)

در زیارت مطلقه اول از زیارات حضرت علی علیه السلام آمده است: السَّلَامُ

---

(۱) بحار الانوار، جلد ۷، صفحه ۲۴۷ و ۲۴۳.

(۲) بحار الانوار، جلد ۷، صفحه ۲۴۸.

(۳) بحار الانوار، جلد ۷، صفحه ۲۴۳.

(۴) همان منبع، صفحه ۲۵۲.

[شماره صفحه واقعی: ۲۱۳]

بنابر آنچه بیان شد میزان همان عدل الهی است و پیامبر اکرم صلی الله علیه وآله وسلم و امامان معصوم علیهم السلام نمونه و مظهر عدل او هستند و به قول بعضی محققین، پیشوایان معصوم به منزله یک کفه ترازو هستند و انسانها با اعمال و عقاید و نیاتشان به منزله کفه دیگر هستند و با یکدیگر موازنه و مقایسه می شوند و هر اندازه اعمال و عقاید ما به عقاید و اعمال آنها شباهت و نزدیکی داشته باشد میزان عمل ما سنگین است، چنانچه مرحوم طبرسی در مجمع البیان ذیل آیه ۱۰۵ سوره کهف می گوید: در روایت صحیح داریم که پیغمبر اکرم صلی الله علیه وآله وسلم فرمودند: إِنَّهُ لِيَأْتِي الرَّجُلَ الْعَظِيمَ السَّمِينِ يَوْمَ الْقِيَامَةِ لَا يَزِنُ جَنَاحَ بَعُوضَةٍ (در روز قیامت مردانی فربه و عظیم الجثه را می آورند که به اندازه بال مگسی وزن ندارند)، یعنی بی وزن و بی ارزش هستند چرا که اعمال و افکار و شخصیت آنها بر خلاف قیافه ظاهرشان کوچک و سبک بوده است.

تمرین:

۱- شاهدان قیامت چه کسانی هستند؟ بطور فشرده بیان کنید.

۲- میزان یعنی چه و میزان قیامت چیست؟

۳- موازین قیامت چه کسانی هستند؟

---

(۱) مفاتیح الجنان.

[شماره صفحه واقعی : ۲۱۴]

ص: ۵۰۶

اشاره

روز قیامت ابتدا از مواردی سوال می شود که توجه به آنها اهمیت داشته و سازنده است.

عَنِ الرَّضَا عَنْ آبَائِهِ عَنْ عَلِيِّ عَلَيْهِ السَّلَامُ قَالَ: قَالَ النَّبِيُّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَآلِهِ وَسَلَّمَ: أَوَّلُ مَا يُسْأَلُ عَنْهُ الْعَبْدُ حُجُبًا أَهْلَ الْبَيْتِ (امام رضا از پدرانش از علی علیه السلام نقل کرده که پیغمبر اکرم صلی الله علیه و آله وسلم فرمودند: اول چیزی که از انسان سوال می شود محبت ما اهل بیت است). (۱)

عن ابی بصیر قال: سمعت ابا جعفر علیه السلام يقول: أَوَّلُ مَا يُحَاسَبُ الْعَبْدُ الصَّلَاةَ فَإِنْ قُبِلَتْ قُبِلَ مَا سِوَاهَا (ابو بصیر می گوید از امام باقر علیه السلام شنیدم می فرمود: اول چیزی که مورد محاسبه قرار می گیرد نماز است که اگر قبول شد دیگر عبادات هم قبول است). (۲)

حدیث قبل اولین سوال در عقیده است و حدیث دوم اولین سوال در عمل می باشد.

عَنْ أَبِي عَدِيٍّ أَنَّ اللَّهَ عَلَيْهِ السَّلَامُ: فِي قَوْلِ اللَّهِ: إِنَّ السَّمْعَ وَالْبَصِيرَ وَالْفُؤَادَ كُلُّ أُولَئِكَ كَانَ عَنْهُ مَسْئُولًا قَالَ: يُسْأَلُ السَّمْعُ عَمَّا يَسْمَعُ وَالْبَصِيرُ عَمَّا يَطْرِفُ وَالْفُؤَادُ عَمَّا عَقَدَ عَلَيْهِ (امام صادق علیه السلام در تفسیر قول خداوند (همانا نسبت به گوش و چشم و

---

(۱) بحار الانوار، جلد ۷، صفحه ۲۶۰.

(۲) بحار الانوار، جلد ۷، صفحه ۲۶۷.

[شماره صفحه واقعی : ۲۱۵]

قلب مسئول است) فرمودند: سوال می شود از آنچه گوش شنیده و از آنچه چشم دیده و از آنچه که قلب دلبستگی پیدا کرده است). (۱)

عَنْ أَبِي عَبْدِ اللَّهِ عَلَيْهِ السَّلَامُ قَالَ: قَالَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَآلِهِ وَسَلَّمَ: أَنَا أَوَّلُ قَادِمٍ عَلَى اللَّهِ ثُمَّ يَقْدُمُ عَلَيَّ كِتَابُ اللَّهِ ثُمَّ يَقْدُمُ عَلَيَّ أَهْلُ بَيْتِي ثُمَّ يَقْدُمُ عَلَيَّ أُمَّتِي فَيَقْفُونَ فَيَسْأَلُهُمْ مَا فَعَلْتُمْ فِي كِتَابِي وَ أَهْلِ بَيْتِي نَبِيِّكُمْ (از امام صادق علیه السلام نقل شده که رسول خدا صلی الله علیه وآله وسلم فرمودند: من اولین کسی هستم که به پیشگاه خداوند حاضر می شوم سپس کتاب خدا (قرآن) بر من وارد می شود و آنگاه اهل بیتم و سپس امتم بر من وارد می شوند آنها می ایستند و خداوند از آنها می پرسد با کتاب من و اهلیت پیغمبرتان چه کردید؟). (۲)

عن الكاظم عن آبائه عليهم السلام قال: قال رسول الله صلى الله عليه وآله وسلم: لا تزول قدمي عبد يوم القيامة حتى يسأل عن أربع: عن جسده فيما أبلاه، و عن عمره فيما أفناه، عن ماله مما اكتسبه و فيما أنفق، و عن حُبنا أهل البيت (امام کاظم علیه السلام از پدرانشان نقل کرده که رسول خدا فرمودند: در قیامت هیچ بنده ای قدم از قدم بر نمی دارد تا از چهار چیز بازپرسی شود از عمرش که در چه راهی صرف کرده و از جوانیش که در چه راهی آنرا از دست داده؟ و از مالش که از کجا آورده و در چه راهی مصرف کرده؟ و از محبت ما اهلیت). (۳)

محاسبه حق الناس در روز قیامت

از مواردی که محاسبه اش بسیار سخت و دقیق است حقوقی است که مردم بر یکدیگر دارند این حقوق را تا صاحب حق نبخشد خداوند نمی بخشد احادیث بسیاری در این مورد آمده است که به بعضی از آنها

---

(۱) همان منبع.

(۲) بحار الانوار، جلد ۷، صفحه ۲۶۵.

(۳) بحار الانوار، جلد ۷، صفحه ۲۵۸.

[شماره صفحه واقعی: ۲۱۶]

ص: ۵۰۸

قال علی علیه السلام : ...أَمَا الذَّنْبُ الَّذِي لَا يُعْفَرُ فَمَظَالِمُ الْعِبَادِ بَعْضِهِمْ لِبَعْضٍ إِنَّ اللَّهَ تَبَارَكَ وَتَعَالَى إِذَا بَرَزَ لِخَلْقِهِ أَقْسَمَ قَسَمًا عَلَى نَفْسِهِ فَقَالَ وَ عَزَّتِي وَ جَلَالِي لَا يَجُوزُنِي ظَلْمُ ظَالِمٍ وَ لَوْ كَفُّ بِكْفٍ ... فَيَقْتَصُّ لِلْعِبَادِ بَعْضَهُمْ مِنْ بَعْضٍ حَتَّى لَا تَبْقَى لِأَحَدٍ عَلَى أَحَدٍ مَظْلَمَةٌ (علی علیه السلام فرمودند: ... گناهی که بخشیده نمی شود ظلم و ستم بندگان نسبت به یکدیگر است همانا خداوند روز قیامت به عزت و جلال خود سوگند یاد می کند که از ظلم هیچ ظالمی نمی گذرد اگر چه به مقدار زدن دستی به دست دیگر باشد پس خداوند به طور کامل حقوق ضایع شده را باز می گیرد تا از کسی نزد دیگری مظلمه ای نماند). (۱)

علی علیه السلام فرمود: روزی رسول اکرم صلی الله علیه وآله وسلم با اصحاب خود نماز گزارده سپس فرمود در اینجا کسی از قبیله بنی نجار نیست؟ دوست آنها جلوی درب بهشت زندانی گشته است (به او اجازه ورود نداده اند) به خاطر سه درهم که به فلان شخص یهودی بدهی داشته با آنکه مدیون از شهداء است. (۲)

قال ابو جعفر علیه السلام: كُلُّ ذَنْبٍ يُكْفَرُهُ الْقَتْلُ فِي سَبِيلِ اللَّهِ إِلَّا الدِّينَ لَا كَفَّارَةَ لَهُ إِلَّا الْأَدَاءُ أَوْ يُرَضَى صَاحِبُهُ أَوْ يَغْفُوَ الَّذِي لَهُ الْحَقُّ (امام باقر علیه السلام فرمودند: کشته شدن در راه خداوند کفاره هر گناهی است مگر بدهی زیرا بدهی هیچ کفاره ای ندارد مگر پرداخت آن یا دوستش بپردازد یا طلبکار ببخشد). (۳)

روزی رسول گرامی اسلام صلی الله علیه وآله وسلم خطاب به مردم فرمودند: می دانید فقیر و مفلس کیست؟ عرض کردند: ما به کسی که مال و منال ندارد مفلس می گوئیم، حضرت فرمودند: مفلس امت من کسی است که با داشتن نماز و

---

(۱) معاد فلسفی، جلد ۳، صفحه ۱۷۲، از کافی.

(۲) معاد فلسفی، جلد ۳، صفحه ۱۹۴، احتجاج طبرسی.

(۳) همان منبع، صفحه ۱۹۵، از وسائل الشیعه.

[شماره صفحه واقعی: ۲۱۷]

روزه و زکات وارد محشر می شود اما کسانی را دشنام یا نسبت ناروا داده و به مال بعضی تجاوز کرده و به بعضی کتک زده ... برای جبران گناهانش از حسناتش به این و آن می دهند اگر حسناتش تمام شود از گناهان صاحبان حق به حساب او می گذارند سپس او را در آتش می اندازند. (۱)

قال ابو عبدالله عليه السلام: أَمْرًا إِنَّهُ مِمَّا ظَفِرَ أَحَدٌ بِخَيْرٍ مِنْ ظَفِرٍ بِالظُّلْمِ أَمْرًا إِنَّ الْمَظْلُومَ يَأْخُذُ مِنْ دِينِ الظَّالِمِ أَكْثَرَ مِمَّا يَأْخُذُ الظَّالِمُ مِنْ مَالِ الْمَظْلُومِ (امام صادق عليه السلام فرمودند: آگاه باشید که کسی از راه ظلم به خیری نمی رسد بدانید که مظلوم می گیرد از دین ظالم بیشتر از آنچه از مال مظلوم گرفته است). (۲)

صراط دنیا و آخرت چیست؟

صراط در لغت به معنای طریق و راه است و در اصطلاح آیات قرآن و احادیث اهل بیت علیهم السلام صراط بر دو معنا استعمال شده است یکی صراط دنیوی و دیگر صراط اخروی.

صراط دنیا عبارت است: از راه سعادت و نجات و رستگاری، چنانچه در قرآن آمده: وَأَنَّ هـَذَا صِرَاطِي مُسْتَقِيمًا فَاتَّبِعُوهُ وَلَا تَتَّبِعُوا السُّبُلَ فَتَفَرَّقَ بِكُمْ عَن سَبِيلِهِ (همانا این راه من است که مستقیم می باشد پس آنرا متابعت کنید و راههای دیگر را پیروی نکنید که شما را از حق جدا می کند). (۳)

وَهَذَا صِرَاطُ رَبِّكَ مُسْتَقِيمًا (این راه پروردگار توست که مستقیم است) (۴)، این صراط دنیا در احادیث به تعبیرات مختلفه آمده، از قبیل: راه معرفت خداوند، اسلام، دین، قرآن، پیغمبر صلی الله علیه وآله وسلم، امیر المومنین علیه السلام،

---

(۱) معاد فلسفی، جلد ۳، از مسند احمد و صحیح مسلم.

(۲) همان منبع، از کافی.

(۳) سوره انعام، آیه ۱۵۱.

(۴) سوره انعام، آیه ۱۲۶.

[شماره صفحه واقعی: ۲۱۸]

ائمه طاهرین علیهم السلام و همه به یک معنی اشاره دارد که همان طریق سعادت و رستگاری است و مراد از عبور از این صراط تحصیل عقاید حقه (از معرفت خداوند و صفات او و معرفت انبیاء و ائمه علیهم السلام و سایر اعتقادات) و عمل به وظایف دینی و تحصیل اخلاق حمیده است، معلوم است که این صراط از مو باریکتر و از شمشیر برنده تر می باشد و هر کس با دقت و توجه سیر کرد از صراط آخرت می گذرد.

صراط آخرت عبارت است از جسر و پلی که روی جهنم کشیده شده است و آخر این پل بهشت برین می باش و هر کس آنرا به سلامت طی کند به سعادت ابدی رسیده و در بهشت جاودان مستقر می گردد و هر کس نتواند بگذرد در آتش دوزخ سقوط کرده و معذب خواهد بود.

وَإِنْ مِنْكُمْ إِلَّا وَاوْدُهَا كَانَ عَلَى رَبِّكَ حَتْمًا مَقْضِيًّا * ثُمَّ نُنَجِّي الَّذِينَ اتَّقَوْا وَنَذَرُ الظَّالِمِينَ فِيهَا جِثًّا (و هیچ یک از شما نیست مگر اینکه وارد دوزخ می شود این امر از طرف پروردگار تو حتمی است سپس پرهیزکاران را نجات می دهیم و ستمکاران را به حال ذلت و زبونی در آن رها می کنیم). (۱) ذیل آیه مذکور حدیثی از پیغمبر اکرم صلی الله علیه و آله وسلم نقل شده که فرمودند: بعضی مانند برق از صراط عبور می کنند و بعضی چون باد و گروهی مانند اسب و گروهی مانند کسی که در حال دویدن است و بعضی مانند راه رفتن انسان و این بستگی به اعمال هر کدام دارد و جابر بن عبدالله انصاری می گوید: از رسول خدا صلی الله علیه و آله وسلم شنیدم که فرمودند: هیچ نیکوکار و یا فاجری نیست مگر اینکه داخل دوزخ می شود اما برای مومنین سرد و سالم است همینطور که آتش برای ابراهیم علیه السلام بود سپس متقین نجات پیدا می کنند و ستمکاران در آتش می افتند. (۲)

---

(۱) سوره مریم، آیه ۷۲.

(۲) تفسیر نور الثقلین، جلد ۳، صفحه ۳۵۳.

[شماره صفحه واقعی : ۲۱۹]

هر کس بر صراط دنیا ثابت باشد بر صراط آخرت نمی لغزد

عَنِ الْمُفْضَلِ بْنِ عُمَرَ قَالَ: سَأَلْتُ أَبَا عَبْدِ اللَّهِ عَلَيْهِ السَّلَامُ عَنِ الصِّرَاطِ فَقَالَ هُوَ الطَّرِيقُ إِلَى مَعْرِفَةِ اللَّهِ عَزَّ وَجَلَّ وَهُمَا صِرَاطَانِ صِرَاطٌ فِي الدُّنْيَا وَصِرَاطٌ فِي الْآخِرَةِ فَأَمَّا الصِّرَاطُ الَّذِي فِي الدُّنْيَا فَهُوَ الْإِيمَانُ الْمَفْرُوضُ الطَّاعَةِ مَنْ عَرَفَهُ فِي الدُّنْيَا وَاقْتَدَى بِهِدَاةَ مَرَّ عَلَى الصِّرَاطِ الَّذِي هُوَ جَسِيرٌ جَهَنَّمَ فِي الْآخِرَةِ وَمَنْ لَمْ يَعْرِفْهُ فِي الدُّنْيَا زَلَّتْ قَدَمُهُ عَنِ الصِّرَاطِ فِي الْآخِرَةِ فَتَرَدَّى فِي نَارِ جَهَنَّمَ. (مفضل می گوید از امام صادق علیه السلام درباره صراط سوال کردم فرمودند: صراط همان طریق به سوی معرفت خداوند متعال است و دو صراط هست یکی در دنیا و دیگری در آخرت، اما صراط دنیا همان امام واجب اطاعه است هر کس او را بشناسد و از هدایتش پیروی کند از صراط آخرت که پلی روی جهنم است می گذرد و هر کس او را نشناسد قدمش بر صراط آخرت می لغزد و در آتش جهنم سقوط می کند). (۱)

ذیل آیه اهدنا الصراط المستقیم از سوره حمد احادیث بسیاری در تفاسیر روایی وارده شده که به بعضی از آنها از تفسیر نور الثقلین اشاره می کنیم. قال رسول الله صلى الله عليه وآله وسلم: ...اهْدِنَا الصِّرَاطَ الْمُسْتَقِيمَ صِرَاطَ الْأَنْبِيَاءِ وَهُمْ الَّذِينَ أَنْعَمَ اللَّهُ عَلَيْهِمْ (رسول خدا صلی الله علیه وآله وسلم فرمود: صراط مستقیم، راه انبیاء است و آنها هستند که خداوند بر ایشان نعمت داده است).

امام صادق علیه السلام فرمود صراط مستقیم راه و معرفت امام است.

و در حدیث دیگر فرمود: والله نحن الصراط المستقیم.

و در حدیث دیگر در تفسیر صراط الذين أنعمت عليهم فرمود: یعنی

---

(۱) بحار الانوار، جلد ۸، صفحه ۶۶.

[شماره صفحه واقعی: ۲۲۰]

امام باقر علیه السلام در تفسیر آیه فرمود: ما طریق واضح و صراط مستقیم به سوی خدای عزوجل هستیم و ما از نعمتهای خدا بر خلقش هستیم. (۱)

و در حدیث دیگر امام صادق علیه السلام فرمودند: وَ الصِّرَاطُ الْمُسْتَقِيمُ أَمِيرُ الْمُؤْمِنِينَ عَلَيْهِ السَّلَامُ.

قال النبی صلی الله علیه وآله وسلم: إِذَا كَانَ يَوْمُ الْقِيَامَةِ وَ نُصِبَ الصِّرَاطُ عَلَى جَهَنَّمَ لَمْ يَجْزُ عَلَيْهِ إِلَّا مَنْ كَانَ مَعَهُ جَوَازٌ فِيهِ بَوْلَايَةِ عَلِيِّ بْنِ أَبِي طَالِبٍ عَلَيْهِ السَّلَامُ وَ ذَلِكَ قَوْلُهُ تَعَالَى: وَ قِفُوهُمْ إِنَّهُمْ مَسْئُولُونَ يَغْنَى عَنْ وَّلَايَةِ عَلِيِّ بْنِ أَبِي طَالِبٍ عَلَيْهِ السَّلَامُ (پیغمبر اکرم صلی الله علیه وآله وسلم فرمودند: وقتی قیامت برپا شود و صراط را بر جهنم قرار دهند هیچ کس از آن عبور نمی کند مگر کسی که با او جوازی باشد که در آن ولایت علی بن ابیطالب علیه السلام باشد و این است قول خداوند: نگه دارید آنها را که مسئولند یعنی از ولایت علی بن ابیطالب سوال می شوند).

و در حدیث دیگر پیغمبر صلی الله علیه وآله وسلم فرمودند: ثابت قدم ترین شما بر صراط کسی است که محبتش به اهلیت من بیشتر باشد. (۲)

تمرین:

۱- در قیامت از چه چیزهایی سوال می شود؟

۲- از نظر پیغمبر اکرم صلی الله علیه وآله وسلم فقیر و مفلس کیست؟

۳- صراط دنیا و آخرت چیست؟

۴- امام صادق علیه السلام درباره صراط (به مفضل) چه فرمودند؟

---

(۱) تفسیر نور الثقلین، جلد ۱، صفحه ۲۰ تا ۲۴.

(۲) بحار الانوار، جلد ۸، صفحه ۶۸ و ۶۹.

[شماره صفحه واقعی: ۲۲۱]

اشاره

سرنوشت نهایی انسان سرانجام بهشت و یا دوزخ است، این پایان قیامت و ابتدای زندگی نوین است بهشت یعنی کانون انواع نعمتهای معنوی و مادی و دوزخ یعنی کانون انواع رنجها و شکنجه ها و سختیها، آیات و احادیث بسیاری درباره صفات بهشت و بهشتیان و نعمتهای مختلف آن آمده است این نعمتها روحانی و جسمانی است و قبلا بیان شد که معاد جسمانی و روحانی است و باید جسم و روح بهره مند گردند.

فقط فهرستی از این نعمتها را بیان می کنیم.

نعمتهای جسمانی

۱- باغهای بهشتی: که در بیش از یکصد آیه قرآن مجید تعبیر جنت و جنات و ... آمده است، باغهایی که قابل مقایسه با باغهای دنیا نیست و اصلا برای ما قابل درک نیست.

۲- قصرهای بهشت: تعبیرهایی مانند *وَمَسَ لَکِن طَیِّبَةٌ* می فهماند که محل سکونت بهشتیان تمام مزایا را دارد.

۳- فرشها و تختهای گوناگون: از نعمتهای جالب بهشت فرشهای زیبا

[شماره صفحه واقعی: ۲۲۲]

ص: ۵۱۴

و دل انگیز است که با تعبیرهای مختلف نقل شده است.

۴- غذاهای بهشتی: از مجموع آیات قرآن استفاده می شود که غذاهای بهشت کاملاً متنوع است و جمله *مِمَّا يَشْتَهُونَ* (از هر نوع بخواهند) معنای وسیعی دارد و قسمت عمده آن میوه های مختلف است.

۵- شرابهای طهور: نوشیدنیهای بهشت کاملاً متنوع و نشاط آفرین است و به قول قرآن *لَذَّةٌ لِّلشَّ-رِيبِیْنَ* (مایه لذت نوشندگان است) و همیشه تازه و هیچ وقت طعم آن تغییر نمی کند، زلال و خوشبو است.

۶- لباسها و زینتها: لباس زینت مهمی برای انسان است به تعبیرهای مختلفی از لباسهای اهل بهشت (در آیات و احادیث) توصیف شده است که همه حکایت از زیبایی و جذابیت آن می کند.

۷- همسران بهشتی: همسر شایسته وسیله آرامش انسان است بلکه اساس لذت روحانی هم هست در قرآن و احادیث معصومین علیهم السلام به تعبیرهای مختلف از این نعمت بهشت سخن به میان آمده است و از آن توصیف بسیار شده است یعنی همسران بهشتی دارای تمام امتیازات ظاهری و باطنی هستند.

۸- هر چه بخواهند: *وَفِيهَا مَا تَشْتَهِيهِ النَّفْسُ وَتَلَدُّ الْأَعْيُنُ* (در بهشت آنچه دل می خواهد و چشم از آن لذت می برد موجود است) این بالاترین تعبیری است که درباره نعمتهای بهشت آمده است یعنی همه لذتهای جسمی و روحی هست.

[شماره صفحه واقعی : ۲۲۳]

ص: ۵۱۵

نعمتهای روحانی بهشت به مراتب از لذتهای مادی و جسمانی والا تر و پرشکوه تر است ولی از آنجا که نعمتهای معنوی معمولاً در وصف نمی گنجد (یعنی گفتنی و شنیدنی نیست بلکه رسیدنی، یافتنی و چشیدنی است) لذا در قرآن و احادیث غالباً سر بسته به آن اشاره شده است بطور فشرده و خلاصه:

۱- احترام مخصوص: از هنگام ورود به بهشت استقبال فرشتگان و احترامات ویژه آغاز می شود و از هر دری فرشته ها وارد شده و می گویند سلام بر شما به جهت صبر و استقامتان چه عاقبت خوبی پیدا کردید.

۲- محیط آرامش: بهشت دار السلام است، خانه امن و امان است: ادْخُلُوا الْجَنَّةَ لَا خَوْفٌ عَلَيْكُمْ وَلَا أَنْتُمْ تَحْزَنُونَ (داخل بهشت شوید که دیگر هیچ ترس و هیچ غصه ای بر شما نخواهد بود). (۱)

۳- دوستان و همراهان باوفا: یکی از بهترین لذات روحانی بهره مند شدن از دوستان باصفا و با کمال است آنچه قرآن تعبیرش چنین است... وَحَسَنَ أَوْلَئِكَ رَفِيقًا (چه رفیقان خوبی این فضل و مرحمت خداوند است).

۴- برخورد های آمیخته از محبت: در بهشت صفا و صمیمیت و محبت فضا را پر نشاط می کند هیچ سخن بیهود ای نیست فقط سلام است، فِی شُغْلٍ فَكِهِونَ (سرگرمیهای خوشحال کننده دارند).

۵- نشاط و خوشحالی فوق العاده: تَعْرِفُ فِی وُجُوهِهِمْ نَضْرَةَ النَّعِيمِ (در چهره های آنان طراوت و نشاط نعمت را می بینی) (۲)، وُجُوهُ يَوْمَئِذٍ مُسْفِرَةٌ * ضَاحِكَةٌ مُسْتَبْشِرَةٌ (صورت هایی که در آن روز، نورانی، گشاده، خندان و

---

(۱) سوره اعراف، آیه ۴۹.

(۲) سوره مطففین، آیه ۲۴.

[شماره صفحه واقعی : ۲۲۴]

۶- احساس خشنودی خداوند: لذت درک رضای محبوب از بزرگترین لذتهای معنوی است در آیه ۱۵ سوره آل عمران بعد از ذکر باغهای سرسبز بهشتی و همسران پاکیزه می فرماید: وَرِضْوَانٌ مِّنَ اللَّهِ (خشنودی خداوند) رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُمْ وَرَضُوا عَنْهُ ذَلِكَ الْفَوْزُ الْعَظِيمُ (هم خداوند از آنها خشنود است و هم آنها از خداوند، این است رستگاری بزرگ). (۲)

۷- ابدیت و جاودانگی نعمتهای بهشتی: همیشه ترس و نگرانی از زوال و نیستی است اما بهشت و نعمتهایش جاودانه است هرگز ترس زوال نیست و این ارزش فوق العاده ای است اُكْلُهَا دَائِمٌ وَظِلُّهَا (میوه ها و خوردنیها و سایه اش همیشگی است). (۳)

۸- آنچه در تصور نمی گنجد: فَلَا تَعْلَمُ نَفْسٌ مَّا أُخْفِيَ لَهُمْ مِّن قُرَّةِ أَعْيُنٍ (هیچکس نمی داند چه پادشاهایی که موجب روشنی چشمها است برای آنها نهفته شده است) و به قول پیغمبر اکرم صلی الله علیه وآله وسلم آنچه هیچ چشمی ندیده و هیچ گوشی نشنیده و به هیچ قلبی خطور نکرده است در بهشت موجود می باشد. (۴)

دوزخ و دوزخیان

جهنم کانون قهر و غضب الهی است، عذابهای جهنم جسمانی و روحانی است و اگر کسی فقط به مجازاتهای روحی و معنوی تفسیر کند

---

(۱) سوره عبس، آیه ۳۹.

(۲) سوره مائده، آیه ۱۱۹.

(۳) سوره رعد، آیه ۳۵.

(۴) المیزان و مجمع البیان و ...

[شماره صفحه واقعی: ۲۲۵]

بخشی عظیمی از آیات قرآن را نادیده گرفته است در بحث معاد جسمانی و روحانی بیان شد که معاد جسمانی و روحانی است پس بهشت و جهنم هم چنین است.

عذابهای جسمانی دوزخیان

۱- شدت عذاب: عذاب جهنم به اندازه ای شدید است که شخصی گنهکار دوست می دارد فرزندان، همسر، برادر، دوست، قبیله و حتی همه روی زمین را فدا کند تا سبب نجاتش شود **يَوْمَ يُنْفَخُ الْأَرْضُ كَمَا يُنْفَخُ الْعُرْسُ فَسَاءَ مُوَدِّعًا لِّذُنُوبِهِمُ الْيَوْمَ يُعَذِّبُ الْمُنَافِقِينَ - وَأَصْحَابُ أَهْلِيهِمْ وَأَخِيهِمْ وَأَصْحَابُ بَنَاتِهِمْ وَصَوَابُهُمْ وَأَخِيهِمْ وَأَخِيهِمْ وَأَخِيهِمْ * وَفَصَّلَتْهُ أَلَّتِي تُوْوِيهِ * وَمَنْ فِي الْأَرْضِ جَمِيعًا ثُمَّ يُنْجِيهِ** (گنهکار دوست می دارد فرزندان خود را در برابر عذاب آن روز فدا کند و همسر و برادرش و قبیله اش را که همیشه از او حمایت می کردند و تمام مردم روی زمین را، تا مایه نجاتش شود). (۱)

۲- غذاها و نوشیدنیهای دوزخیان: **إِنَّ شَجَرَةَ الزَّقُّومِ * طَعَامٌ الْأَثِيمِ * كَالْمُهْلِ يَغْلِي فِي الْبُطُونِ * كَغَلِيِّ الْحَمِيمِ** (همانا درخت زقوم غذای گنهکاران است همانند فلز گداخته در شکمها می جوشد، جوششی چون آب سوزان). (۲)

۳- لباس جهنمیان: **وَتَرَى الْمُجْرِمِينَ يَوْمَئِذٍ مُّقَرَّنِينَ فِي الْأَصْفَادِ * سِرَابِيلُهُمْ مِنْ قَطْرَانٍ وَتَعْشَىٰ وُجُوهُهُمْ النَّارُ** (در آن روز گنهکاران را همراه هم در غل و زنجیر می بینی لباسشان از قطران (ماده چسبنده بدبوی قابل اشتعال) است و صورتهايشان را آتش می پوشاند). (۳) **فَالَّذِينَ كَفَرُوا قُطِّعَتْ لَهُمْ ثِيَابٌ مِنْ نَارٍ يُصَبُّ مِنْ فَوْقِ رُءُوسِهِمُ الْحَمِيمُ * يُصْهَرُ بِهِ مَا فِي بُطُونِهِمْ وَالْجُلُودُ** (پس

---

(۱) سوره معارج، آیه های ۱۴ - ۱۱.

(۲) سوره دخان، آیه های ۴۶ - ۴۳.

(۳) سوره ابراهیم، آیه های ۵۰ - ۴۹.

[شماره صفحه واقعی : ۲۲۶]

ص: ۵۱۸

کسانیکه کافر شدند لباسهایی از آتش بر آنها بریده می شود و مایعی سوزان و جوشان بر سر آنها می ریزند چنانچه ظاهر و باطنشان را ذوب می کند. (۱)

۴- عذابهای گوناگون: همه چیز جهنم رنگ عذاب دارد زیرا جهنم کانون قهر و غضب است إِنَّ الَّذِينَ كَفَرُوا بِآيَاتِنَا سَوْفَ نُصَلِّيهِمْ نَارًا كُلَّمَا نَضَعَتْ جُلُودَهُمْ يَدْلَنَاهُمْ جُلُودًا غَيْرَهَا لِيَذُوقُوا الْعَذَابَ إِنَّ اللَّهَ كَانَ عَزِيزًا حَكِيمًا (همانا کسانی که به آیات ما کافر شدند بزودی آنها را در آتشی وارد می کنیم که هر چه پوستهای آنها سوخت پوستهای دیگری به جای آن قرار می دهیم تا عذاب را بچشد، خداوند توانا و حکیم است). (۲)

از مجموع آیاتی که درباره عذاب جهنمیان آمده، به دست می آید که کیفر اهل جهنم به وصف نمی گنجد و بسیار شدید و دردناک است.

عذابهای روحی

۱- غم و اندوه و حسرت بی پایان: كُلَّمَا أَرَادُوا أَنْ يَخْرُجُوا مِنْهَا مِنْ غَمٍّ أُعِيدُوا فِيهَا وَذُوقُوا عَذَابَ الْحَرِيقِ (هر زمان بخواهند از غم و غصه های جهنم خارج شوند آنها را بر می گردانند و گفته می شود بچشید عذاب سوزان را). (۳)

۲- خواری و ذلت فراوان: وَالَّذِينَ كَفَرُوا وَكَذَّبُوا بِآيَاتِنَا فَأُولَٰئِكَ لَهُمْ عَذَابٌ مُهِينٌ (و کسانی که کافر شدند و آیات ما را تکذیب کردند برای آنها عذاب خوار کننده ای است). (۴)

---

(۱) سوره حج، آیه های ۲۱ - ۱۹.

(۲) سوره نساء، آیه ۵۶.

(۳) سوره حج، آیه ۲۲.

(۴) سوره قبل، آیه ۵۷.

[شماره صفحه واقعی: ۲۲۷]

در موارد متعددی از قرآن ذلت و خواری اهل جهنم را بیان می کند همانگونه که آنها در دنیا مؤمنین را خوار می پنداشتند.

۳- تحقیر و سرزنش بسیار: وقتی دوزخیان می گویند پروردگارا ما را از دوزخ خارج کن اگر به اعمال گذشته برگردیم قطعاً ستمگریم، به آنها گفته می شود: اِحْسُوا فِيهَا وَلَا تُكَلِّمُونِ (دور شوید در دوزخ و با من سخن نگویند). (۱)

این تعبیر اخساً جمله ای است که هنگام دور ساختن سگ به کار می رود و این جمله برای تحقیر ستمگران و گنهکاران است.

۴- جاودانگی عذاب و کیفر: وَمَنْ عَصِيَ اللَّهَ - وَرَسُولَهُ فَاِنَّ لَهُ نَارَ جَهَنَّمَ خَالِدًا فِيهَا اَبَدًا (کسی که نافرمانی خدا و رسولش کند برای او آتش جهنم است که همیشه در آن خواهد ماند). (۲)

خلود و همیشگی که برای گروهی از اهل جهنم هست بسیار دردناک و سخت خواهد بود زیرا هر کس در مشکلی بسر می برد فقط شادیش امید نجات است اما شدت بیچارگی در موردی است که هیچ امید نجات نباشد. علاوه به اینها دوری از رحمت خداوند از شدیدترین آلام روحی است: فَكَيْفَ اصْبِرُ عَلٰى فِرَاقِكَ.

سوال: چگونه می شود انسانی که حداکثر صد سال گناه کرده است هزاران میلیون سال بلکه همیشه عذاب شود البته این سوال درباره جاودانگی بهشت هم هست ولی آنجا لطف بی پایان خداوند است، عذاب همیشگی چگونه با عدل سازگار است؟

جواب: بعضی گناهان مانند کفر اثر طبیعیش عذاب همیشگی است

---

(۱) سوره مومنون، آیه ۱۰۸ - ۱۰۷.

(۲) سوره جن، آیه ۲۳.

[شماره صفحه واقعی : ۲۲۸]

مثلاً. اگر راننده ای با تخلف از قوانین رانندگی موجب تصادف و مثلاً قطع پاها گردد، تخلف او یک لحظه بوده ولی تا آخر عمر از نعمت پاها محروم است یک کبریت کوچک می تواند شهری را به آتش بکشد اعمال انسان نیز چنین است قرآن می فرماید: وَلَا تُجْزَوْنَ إِلَّا مَا كُنْتُمْ تَعْمَلُونَ (هرگز جزا داده نمی شوید مگر به آنچه عمل کرده اید). (۱) خلود اثر خود عمل است.

تمرین:

۱- پنج مورد از نعمتهای جسمانی بهشت را بیان کنید.

۲- پنج مورد از نعمتهای روحانی بهشت را بیان کنید.

۳- سه مورد از عذابه‌های جسمانی اهل دوزخ را بیان کنید.

۴- سه مورد از عذابه‌های روحی جهنمیان را بیان کنید.

---

(۱) سوره یس، آیه ۵۴.

[شماره صفحه واقعی: ۲۲۹]

ص: ۵۲۱

اشاره

مساله شفاعت یکی از مسائل مهم اعتقادی و دینی است و در قرآن مجید و روایات معصومین علیهم السلام از آن یاد بسیار شده است برای روشن شدن بحث به مطالبی باید توجه کنیم:

۱- معنی شفاعت چیست؟ در لسان العرب واژه شفیع چنین آمده است: الشَّافِعُ: الطالب لغيره يَشْفَعُ به إلى المطلوب. (شافع کسی است که چیزی برای غیر خود طلب می کند...) و در مفردات راغب واژه شفیع چنین آمده است الشَّفَاعَةُ: الانضمام إلى آخر ناصرا له و سائلا عنه (شفاعت منضم شدن کسی به دیگری است به منظور اینکه او را یاری داده و از طرف او خواسته هایش را بخواهد)، و حضرت علی علیه السلام در این مورد چنین می فرماید: الشَّفِيعُ جَنَاحُ الطَّالِبِ (شفاعت کننده برای طالب آن به منزله بالی است که با کمک آن به مقصد می رسد). (۱)

۲- آنچه مورد بحث ما است شفاعتی است که یک طرف آن خداوند باشد یعنی شفاعت کننده بین خلق و خالق واسطه شود و در اینجا شفاعت بین دو مخلوق مورد بحث نیست و به تعبیر دیگر شفاعت، قرار گرفتن موجودی قویتر و بهتر در کنار موجود ضعیفتر و کمک کردن به او

---

(۱) نهج البلاغه، حکمت ۶۳.

[شماره صفحه واقعی : ۲۳۰]

برای پیمودن مراتب کمال است. و شفاعت اولیاء خداوند برای مردم بر اساس ضابطه ها است و به حساب رابطه ها نخواهد بود و این خود تفاوت بین شفاعت و پارتی بازی می باشد.

انبات شفاعت

۳- اصل شفاعت از ضروریات مذهب شیعه است و آیات و اخبار بسیار بر آن دلالت می کند، وَلَا تَنْفَعُ الشَّفَاعَةُ عِنْدَهُ إِلَّا لِمَنْ أَذِنَ لَهُ (شفاعت سودی ندارد مگر برای کسی که خداوند اذن داده باشد) (۱)، يَوْمَئِذٍ لَا تَنْفَعُ الشَّفَاعَةُ إِلَّا مَنْ أَذِنَ لَهُ الرَّحْمَنُ وَرَضِيَ لَهُ قَوْلًا (روز قیامت شفاعت نفعی ندارد مگر برای کسی که خداوند رحمان برایش اذن داده و از سخنش راضی باشد) (۲)، مَا مِنْ شَفِيعٍ إِلَّا مِنْ بَعْدِ إِذْنِهِ (هیچ شفاعت کننده ای جز به اذن خداوند نیست) (۳). مَنْ ذَا الَّذِي يَشْفَعُ عِنْدَهُ إِلَّا بِإِذْنِهِ (چه کسی جز به اذن او شفاعت می کند؟) (۴)، وَلَا يَشْفَعُونَ إِلَّا لِمَنْ ارْتَضَىٰ (و آنها شفاعت نمی کنند مگر برای کسی که خدا از او خوشنود است) (۵). در آیات مذکور که شفاعت را مشروط به اذن و رضایت خداوند می کند در حقیقت اثبات شفاعت می کند و واضح است که شفاعت پیغمبر اکرم صلی الله علیه وآله وسلم و دیگر معصومین علیهم السلام با اذن خداوند است.

سوال - چرا در بعضی از آیات قرآن، شفاعت نفی شده است؟ مانند آیه ۴۸ از سوره مدثر: فَمَا تَنْفَعُهُمْ شَفَاعَةُ الشَّافِعِينَ (شفاعت شافعین برای آنها سودی ندارد) وَأَتَّقُوا يَوْمًا لَا تَجْزِي نَفْسٌ عَنْ نَفْسٍ شَيْئًا وَلَا يُقْبَلُ مِنْهَا شَفَاعَةٌ

(۱) سوره سبأ، آیه ۲۳.

(۲) سوره طه، آیه ۱۰۹.

(۳) سوره یونس، آیه ۳.

(۴) سوره بقره، آیه ۲۵۵.

(۵) سوره انبیاء، آیه ۲۸.

[شماره صفحه واقعی : ۲۳۱]

ص: ۵۲۳

وَلَا يُؤَخِّدُ مِنْهَا عَدْلٌ وَلَا هُمْ يُنصِرُونَ (از روزی بترسید که کسی به جای دیگری مجازات نمی شود و شفاعتی پذیرفته نمی شود و غرامت و بدلی گرفته نمی شود و نه آنها یاری می شوند). (۱)

جواب - آیه اول مربوط به آنهاست که نماز و اطعام را ترک کرده و قیامت را تکذیب می کردند، آیه می فرماید برای آنها شفاعت سودی ندارد که به طور ضمنی شفاعت اثبات شده است یعنی می فهمیم که در قیامت شفیع و شفاعت هست اما برای بعضی مجرمین نیست و آیه دوم به قرینه آیه سابقش مخصوص قوم یهود است که راه کفر و دشمنی با حق را پیش گرفته و حتی انبیاء را به قتل رساندند پس هیچ شفاعتی برای آنها پذیرفته نمی شود بنابراین آیات فوق به طور کلی شفاعت را نفی نمی کند علاوه بر اینکه آیات قبل و روایات متواتره و اجماع امت شفاعت را اثبات می کند.

سوال - چرا در بعضی آیات شفاعت مخصوص خداوند شمرده شده است؟ مانند: مَا لَكُمْ مِنْ دُونِهِ مِنْ وَلِيٍّ وَلَا شَفِيعٍ (هیچ ولی و شفاعت کننده جز خداوند برای شما نیست) (۲)، قُلْ لِلَّهِ الشَّفَاعَةُ جَمِيعًا (بگو تمام شفاعت برای خداوند است) (۳).

جواب - بدیهی است که ذاتا و استقلالا شفاعت منحصر به خداوند است و این منافات با شفاعت دیگران به اذن خداوند ندارد به دلیل آیاتی که قبلا شفاعت را با اذن و رضایت خداوند بیان می کرد، در نتیجه قرآن شفاعت را با شرایطی برای گروهی اثبات می کند.

---

(۱) سوره بقره، آیه ۴۸.

(۲) سوره سجده، آیه ۴.

(۳) سوره زمر، آیه ۴۴.

[شماره صفحه واقعی: ۲۳۲]

ص: ۵۲۴

شفاعت یک مسأله مهم تربیتی است که از جهات مختلف آثار مثبت و سازنده دارد از جمله:

۱- ایجاد رابطه معنوی با اولیاء الله و شفیعان: واضح و روشن است کسی که به مسائل روز قیامت و اضطراب و ترس آنجا توجه دارد، امید به شفاعت پیغمبر اکرم صلی الله علیه و آله وسلم و دیگر معصومین علیهم السلام دارد سعی می کند که نوعی رابطه با آنها برقرار سازد و آنچه موجب رضای آنها است انجام داده و آنچه موجب ناراحتی آنها است ترک کند زیرا از مفهوم شفاعت می فهمیم که باید رابطه ای معنوی بین شفاعت شوندگان و شفیعان وجود داشته باشد.

۲- تحصیل شرایط شفاعت: در آیاتی که قبلاً به آن اشاره کردیم و در احادیث بسیار شرایط مختلفی برای شفاعت ذکر شده است، مسلماً کسی که امید و انتظار شفاعت دارد کوشش می کند که این شرایط را در خود ایجاد کند از همه مهمتر اذن و رضایت پروردگار است یعنی باید کاری انجام دهیم که محبوب و مطلوب خداوند است و آنچه موجب محرومیت از شفاعت است ترک کنیم.

بعضی از شرایط شفاعت

الف - ایمان از شرایط اصلی است و افرادی که ایمان و عقیده ندارند شفاعت شامل حال آنها نمی شود.

ب - تارک الصلاة نباشد و حتی طبق روایت امام صادق علیه السلام نماز را سبک نشمرده باشد.

[شماره صفحه واقعی : ۲۳۳]

ج - تارک زکات نباشد.

د - تارک حج نباشد.

ه - ظالم نباشد ما لِلظَّالِمِينَ مِنْ حَمِيمٍ وَلَا شَفِيعٍ يُطَاعُ یعنی برای ظالمین هیچ مهربان و هیچ شفیع مطاعی نباشد.

و در سوره مدثر می فرماید: چند چیز موجب محروم شدن از شفاعت است:

۱- بی اعتنایی به نماز

۲- بی توجهی به طبقه محروم جامعه

۳- سرگرم باطل شدن

۴- نپذیرفتن معاد.

مجموعه این جهات سبب می شود که امیدواران شفاعت، در اعمال خویش تجدید نظر کنند و نسبت به آینده تصمیمهای بهتری بگیرند پس شفاعت آثار مثبت و سازنده ای داشته و یک عامل مهم تربیتی است. (۱)

(و الحمد لله رب العالمین)

تمرین:

۱- شافع کیست و شفاعت چیست؟

۲- آثار مثبت و سازنده شفاعت را بیان کنید؟

۳- شرایط شفاعت را بیان فرمائید؟

---

(۱) در بحث معاد از این کتابها استفاده و اقتباس شده است: نهج البلاغه - بحار الانوار تسلیه الفواد مرحوم شبر - کلم الطیب (مرحوم طیب) - محجه البیضاء (مرحوم بیض) معاد آقای فلسفی - معاد آقای مکارم - معاد آقای قرائتی - معاد آقای سلطانی - تفسیر نمونه و بیشترین استفاده و اقتباس از تفسیر پیام قرآن ۵۶.

[شماره صفحه واقعی: ۲۳۴]

ص: ۵۲۶

قرآن نهج البلاغه

بحار الانوار تفسير نور الثقلين

تفسير برهان تفسير الميزان

تفسير پیام قرآن تفسير نمونه

توحيد صدوق اصول کافی

المراجعات مرحوم سيد شرف الدين عاملی

الغدیر مرحوم علامه امینی

اثبات الهداه مرحوم حرّ عاملی

کلم الطیب مرحوم طیب اصفهانی

غایه المرام مرحوم علامه بحرانی

غرر و درر مرحوم آمدی

منتهی الامال مرحوم محدث قمی

بررسی مسائل کلی امامت آیه الله ابراهیم امینی

تسلية الفؤاد مرحوم شبیر

سلسله بحثهای اعتقادی آیه الله مکارم شیرازی

سلسله بحثهای اعتقادی آیه الله سبحانی

سلسله بحثهای اعتقادی آیه الله استادی

سلسله بحثهای اعتقادی حجه الاسلام والمسلمین محمد ری شهری

درسهایی از قرآن حجه الاسلام والمسلمین قرائتی

هستی بخش و رهبران راستین شهید هاشمی نژاد

اصول عقاید را اینگونه تدریس کنیم آقایان (آشتیانی - امامی - حسنی)

خدا شناسی در کلاس درس استاد هریسی

معاد حجه الاسلام والمسلمین فلسفی

معاد حجه الاسلام والمسلمین سلطانی

[شماره صفحه واقعی : ۲۳۵]

- ۱- اهمیت مباحث اعتقادی ۷
- ۲- توحید فطری ۱۳
- ۳- نشانه های خداوند در وجود انسان ۱۹
- ۴- نشانه های خداوند در آفاق ۱۲۶
- ۵- نشانه های خداوند در آفاق ۲۳۱
- ۶- برهان نظم ۳۶
- ۷- توحید و یگانگی خداوند ۴۱
- ۸- صفات خداوند متعال (بخش اول) ۴۸
- ۹- صفات خداوند متعال (بخش دوم) ۵۲
- ۱۰- صفات سلبيه ۵۸
- ۱۱- عدل الهی ۶۴
- ۱۲- فلسفه بلاها و مصائب (بخش اول) ۷۰
- ۱۳- فلسفه بلاها و مصائب (بخش دوم ابتلاء مومنین) ۷۵
- ۱۴- اختیار و امر بین الامرین ۷۹
- ۱۵- نبوت عامه ۱ (ضرورت وحی و لزوم بعثت انبیاء) ۸۴
- ۱۶- نبوت عامه ۲ (هدایت فطرت و تعدیل غرائز) ۸۹
- ۱۷- نبوت عامه ۳ (فرق معجزه با سحر) ۹۳
- ۱۸- نبوت عامه ۴ (عصمت پیامبران) ۹۷
- ۱۹- نبوت عامه ۵ (آیا قرآن به پیامبران نسبت گناه داده است؟) ۱۰۳
- ۲۰- نبوت عامه ۶ (مقصود از ذنب در سوره فتح چیست؟) ۱۰۸

[شماره صفحه واقعی : ۲۳۶]

۲۱- نبوت خاصه ۱ (بعثت حضرت محمد صلی الله علیه وآله وسلم)..... ۱۱۲

۲۲- نبوت خاصه ۲ (جهان بینی قرآن) ۱۱۸

۲۳- امامت ۱۲۳

۲۴- عصمت و علم امام، و روش تعیین امام ۱۲۸

۲۵- امامت خاصه ۱۳۵

۲۶- قرآن و امامت حضرت علی علیه السلام ۱۴۱

۲۷- آیه تبلیغ و امامت علی علیه السلام ۱۴۸

۲۸- حضرت مهدی علیه السلام (بخش اول) ۱۵۴

حضرت مهدی علیه السلام (بخش دوم) ۱۶۰

۲۹- ولایت فقیه ۱۶۴

۳۰- معاد ۱۷۰

۳۱- دلایل قرآن برای اثبات معاد ۱۷۵

۳۲- قرآن و معاد ۱۸۰

۳۳- برهان بقاء روح ۱۸۶

۳۴- معاد جسمانی و روحانی است ۱۹۱

۳۵- برزخ ۱۹۵

۳۶- نفخه صور -- نامه اعمال ۲۰۱

۳۷- شاهدان قیامت و میزان اعمال ۲۰۷

۳۸- در قیامت از چه چیزهایی سوال می شود؟ ۲۱۵

۳۹- بهشت و بهشتیان، دوزخ و دوزخیان ۲۲۲

۴۰- مساله شفاعت ۲۳۰

منابع و مأخذ ۲۳۵

فهرست ۲۳۶

[شماره صفحه واقعی : ۲۳۷]

ص: ۵۲۹

عنوان و نام پدیدآور: کتاب الأمثله / میر سید شریف علی جرجانی

مشخصات نشر: دیجیتالی، مرکز تحقیقات رایانه ای قائمیه (عجل الله تعالی فرجه الشریف) اصفهان، ۱۳۹۸.

زبان: فارسی.

مشخصات ظاهری: ۴ صفحه.

موضوع: زبان عربی -- صرف

توضیح: کتاب «الأمثله»، تألیف میر سید شریف جرجانی، کتابی است پیرامون علم صرف. این رساله که بسیار مختصر است، شامل یک دوره کامل صرف افعال عربی می باشد. این کتاب، به زبان فارسی قدیم بوده و نثر آن، متفاوت با نثر امروزی است. مؤلف، در چند صفحه به طور خلاصه، مشتقات مصدر؛ یعنی صیغه های ماضی، مضارع، اسم فاعل، اسم مفعول، امر، نهی، جحد، نفی و استفهام را بیان کرده است.

این کتاب در ضمن مجموعه «جامع المقدمات» می باشد.

ص: ۱

بسم الله الرحمن الرحيم

بدانکه مصدر اصل کلام است واز وی نه وجه بازمی گردد: ماضی، مستقبل، اسم فاعل، اسم مفعول، امر، نهی، جحد، نفی و استفهام.

واز ماضی چهارده وجه بازمی گردد: شش مغایب را بود و شش مخاطب را و دو حکایت نفس متکلم را بود. و آن شش که مغایب را بود: سه مذکر را بود و سه مؤنث را، آن سه که مذکر را بود: ضرب، ضربا، ضربوا، و آن سه که مؤنث را بود: ضربت، ضربتا، ضربتن، و آن شش که مخاطب را بود: سه مذکر را بود و سه مؤنث را، آن سه که مذکر را بود: ضربت، ضربتما، ضربتم، و آن سه که مؤنث را بود: ضربت، ضربتما، ضربتن، و آن دو که حکایت نفس متکلم را بود: ضربت، ضربنا.

واز مستقبل نیز چهارده وجه بازمی گردد: شش مغایب را بود و شش مخاطب را و دو حکایت نفس متکلم را، آن شش که مغایب را بود: سه مذکر را بود و سه مؤنث را، آن سه که مذکر را بود: یضرب، یضربان، یضربون، و آن سه که مؤنث را بود: تضرب، تضربان، تضربان،

[شماره صفحه واقعی: ۱]

ص: ۵۳۰

یضربین، وآن شش که مخاطب را بود: سه مذکر را بود و سه مؤنث را، آن سه که مذکر را بود: تضرب، تضربان، تضربون و آن سه که مؤنث را بود: تضربین، تضربان، تضربین، وآن دو که حکایت نفس متکلم را بود: أضرب، تضرب.

وازا اسم فاعل شش وجه بازمی گردد: سه مذکر را بود و سه مؤنث را، آن سه که مذکر را بود: ضارب، ضاربان، ضاربون، وآن سه که مؤنث را بود: ضاربه، ضاربتان، ضاربات.

وازا اسم مفعول نیز شش وجه بازمی گردد: سه مذکر را بود و سه مؤنث را، آن سه که مذکر را بود: مضروب، مضروبان، مضربون، وآن سه که مؤنث را بود: مضروبه، مضروبتان، مضروبات.

وازا فعل امر نیز چهارده وجه بازمی گردد: شش مغایب را بود و شش مخاطب را و دو حکایت نفس متکلم را، آن شش که مغایب را بود: سه مذکر را بود و سه مؤنث را، آن سه که مذکر را بود: لیضرب، لیضربا، لیضربوا، وآن سه که مؤنث را بود: لتضرب، لتضربا، لتضربین، وآن شش که مخاطب را بود: سه مذکر را بود و سه مؤنث را، آن سه که مذکر را بود: اضرب، اضربا، اضربوا، وآن سه که مؤنث را بود: اضربی، اضربا، اضربین، وآن دو که حکایت نفس متکلم را بود: لأضرب، لتضرب.

وازا نهی نیز چهارده وجه بازمی گردد: شش مغایب را بود و شش مخاطب را و دو حکایت نفس متکلم را، آن شش که مغایب را بود: سه مذکر را بود و سه مؤنث را، آن سه که مذکر را بود: لا یضرب، لا یضربا، لا یضربوا، وآن سه که مؤنث را بود: لا تضرب، لا تضربا، لا یضربین. وآن شش که مخاطب را بود: سه مذکر را بود و سه مؤنث

[شماره صفحه واقعی: ۲]

را، آن سه که مذکر را بود: لا تضرب، لا تضربا، لا تضربوا، وآن سه که مؤنث را بود: لا تضربی، لا تضربا، لا تضربین، وآن دو که حکایت نفس متکلم را بود: لا أضرب، لا تضرب.

واز جحد نیز چهارده وجه بازمی گردد: شش مغایب را بود و شش مخاطب را و دو حکایت نفس متکلم را، آن شش که مغایب را بود: سه مذکر را بود و سه مؤنث را، آن سه که مذکر را بود: لم يضرب، لم يضربا، لم يضربوا، وآن سه که مؤنث را بود: لم تضرب، لم تضربا، لم تضربین، وآن شش که مخاطب را بود: سه مذکر را بود و سه مؤنث را، آن سه که مذکر را بود: لم تضرب، لم تضربا، لم تضربوا، وآن سه که مؤنث را بود: لم تضربی، لم تضربا، لم تضربین، وآن دو که حکایت نفس متکلم را بود: لم أضرب، لم تضرب.

واز نفی نیز چهارده وجه بازمی گردد: شش مغایب را بود و شش مخاطب را و دو حکایت نفس متکلم را، آن شش که مغایب را بود: سه مذکر را بود و سه مؤنث را، آن سه که مذکر را بود: لا يضرب، لا يضربان، لا يضربون، وآن سه که مؤنث را بود: لا تضرب، لا تضربان، لا تضربین، وآن شش که مخاطب را بود: سه مذکر را بود و سه مؤنث را، آن سه که مذکر را بود: لا تضرب، لا تضربان، لا تضربون، وآن سه که مؤنث را بود: لا تضربین، لا تضربان، لا تضربین، وآن دو که حکایت نفس متکلم را بود: لا أضرب، لا تضرب.

واز استفهام نیز چهارده وجه بازمی گردد: شش مغایب را بود و شش مخاطب را و دو حکایت نفس متکلم را، آن شش که مغایب را

[شماره صفحه واقعی: ۳]

ص: ۵۳۲

بود : سه مذکر را بود و سه مؤنث را ، آن سه که مذکر را بود : هل يضرب ، هل يضربان ، هل يضربون. و آن سه که مؤنث را بود : هل تضرب ، هل تضربان ، هل تضربن ، و آن شش که مخاطب را بود : سه مذکر را بود و سه مؤنث را ، آن سه که مذکر را بود : هل تضرب ، هل تضربان ، هل تضربون ، و آن سه که مؤنث را بود : هل تضربن ، هل تضربان ، هل تضربن ، و آن دو که حکایت نفس متکلم را بود : هل أضرب ، هل نضرب.

[شماره صفحه واقعی : ۴]

ص: ۵۳۳

عنوان و نام پدیدآور: کتاب شرح الأمثلة / میر سید شریف علی جرجانی

مشخصات نشر: دیجیتالی، مرکز تحقیقات رایانه ای قائمیه (عجل الله تعالی فرجه الشریف) اصفهان، ۱۳۹۸.

زبان: فارسی.

مشخصات ظاهری: ۵۲ صفحه.

موضوع: زبان عربی -- صرف

توضیح: کتاب «شرح الامثلة» (یا شرح امثله)، تألیف میر سید شریف جرجانی، شرح مختصری بر کتاب «الأمثلة» تألیف خود مؤلف می باشد. نویسنده در این اثر، پس از تعریف واژه های کتاب، برای آن ها مثال زده و سپس، قاعده ساختن هر کدام از افعال را به صورت کامل و همراه با ترجمه، بیان نموده است. موضوع آن بخشی از علم صرف است که در نهایت اخت-صار، مشت-قات مصدر، یعنی صیغه های ماضی، مضارع، اس-م فاعل، اس-م مفعول، امر، نهی، جحد، نفی و استفهام را بیان کرده است. نسخه حاضر از این کتاب در ضمن مجموعه «جامع المقدمات» با تعلیقات و حواشی مرحوم علامه مدرس افغانی می باشد.

ص: ۱

اشاره

کتاب شرح الأمثلة (۱)

بسم الله الرحمن الرحيم

قال النبي (صلى الله عليه وآله وسلم): «أول العلم معرفة الجبار (۲) وآخر العلم تفويض الأمر إليه» (۳).

[شماره صفحه واقعی: ۱]

ص: ۵۳۴

۱- امثله بر وزن أفعله جمع مثال است و مثال مصدر باب مفاعله است. اگر کسی بحث کند که وزن افعله از اوزان جمع قله است، و جمع قله در کمتر از ده استعمال میشود و حال آنکه مثال هائی که در این کتاب ذکر شده از ده بیشتر است، در جواب میگوئیم که گاهی جمع قله بمعنای جمع کثره استعمال میشود و بالعکس چنانکه در الفیه میگوید: أفعله أفعل ثم فعله*** ثم أفعال جمع قله وبعض ذی بکثره وضعافی*** کارجل والعکس جاء كالصفي

۲- (الجبار) بر وزن شداد نام باری تعالی است. در منتهی الارب گوید: لانه جبر الخلق على امره من امره و نهيه وقيل لانه جبر مفاقرهم وكفاهم وقيل لعلوه من جبار النخل. قال في لسان العرب: الجبار الله عز اسمه القاهر خلقه على ما اراد من امر و نهی. ابن الانباری: الجبار في صفة الله عزوجل الذي لا ینال. ومنه جبار النخل الفراء لم اسمع فعلا من افعل الا في حرفين وهو جبار من اجبرت ودراك من ادرکت. قال الأزهري: جعل جبارا في صفة الله تعالی او في صفة العباد من الاجبار وهو القهر والاکراه لا من جبر ابن الأثير، و يقال جبر الخلق واجبرهم واجبر اكثر. وقيل الجبار العالی فوق خلقه وفعال من ابنیه المبالغه ومنه قولهم نخله جباره وهي العظیمه التي تفوت يد المتناول. واقول للجبار معان اخر ذکرت في محلها فليراجع.

۳- (تفويض الامر اليه) باز گذاشتن کار بر خدا. قال في لسان العرب: فؤض الأمر اليه، صيره اليه وجعله الحاكم فيه. وفي حديث الدعاء فؤض امرى اليك، اي رددته اليك يقال فؤض أمره اليه اذا رده اليه وجعله الحاكم فيه. ومن هذا المعنى قولنا: أفؤض امرى الى الله ان الله بصير بالعباد.

بدان که هر آوازی که بوده باشد آن را عرب صوت خواند؛ و هر چه از دهن بیرون آید و معتمد بر مخرج (۱) فم بوده باشد آن را لفظ (۲) خوانند. و لفظ بر دو قسم است مُهْمَل (۳) و مُشْتَعْمَل؛ مهمل آن است که آن را معنی نباشد چون لفظ دَئِز، (مقلوب زَیْد) و مستعمل آن است که آن را معنی باشد چون زَیْد و صَدْرَب و سَوْف. و لفظ مستعمل را کلمه گویند و کلمه بر سه قسم است: اسم است و فعل است و حرف. و اسم بر دو قسم است: مصدر و غیر مصدر، مصدر آن است که در آخر

[شماره صفحه واقعی: ۲]

ص: ۵۳۵

- ۱- مخرج یعنی مکان خارج شدن و فم یعنی دهن. بدانکه مخارج حروفی که در کلام عرب است شانزده است. قال ابن الحاجب فی الشافیه: مخارج الحروف سته عشر تقریباً فلیراجع لمعرفة ذلك شرح النظام.
- ۲- لفظ در لغه مصدر است بمعنای سخن گفتن قال فی اللسان: لفظ بالشئ یلفظ لفظاً تکلم و فی التنزیل العزیز: (ما یلفظ من قول إلا لیدیه رقیب عتید) و لفظت بالكلام وتلفظت به، ای تکلمت به واحد الالفاظ وهو فی الأصل مصدر. قال جامی فی شرح الکافیة: اللفظ فی اللغه الرمی یقال: اکتلت التمره و لفظت النواه ای رمیتها. ثم نقل فی عرف النحاه، ابتداء او بعد جعله بمعنی الملفوظ، كالخلق معنی المخلوق، إلى ما یتلفظ به الإنسان حقیقه او حکما، مهملأ. كان او موضوعاً، مفرداً كان او مرکباً. و اللفظ الحقیقی کرید و ضرب، و الحکمی کالمعنوی فی: زید ضرب و إضرب، اذ لیس من مقوله الحرف و الصوت اصلاً ولم یوضع له لفظ. وانما عبروا عنه باستعاره.
- ۳- قال فی اللسان: المهمل من الکلام خلاف المستعمل. و قال فی منتهی الأرب: مهمل کمکرم، سخنی که آنرا استعمال نکنند. و هكذا قال الطریحی نقلاً عن صحاح اللغه. و قال القوشجی فی شرح التجرید ان الحروف اذا تألفت تألفاً مخصوصاً یسمی المتألفه کلاماً، وهو مهمل و موضوع. و الموضوع مفرد و مؤلف تام خبراً و انشاء بأقسامه، و غیر تام تقییدی و غیره، فجمع اقسام الکلام مؤلف من هذه الحروف. و لایذهب علیک ان کلمات القوم فی المقام، مضطر به غایه الاضطراب، حیث أن المفهوم من بعضها، أن المراد من الکلام معناه اللغوی، أعنی مطلق ما یتلفظ به، كما یصرح بذلك عنقریب. و المفهوم من بعض اخر، أن المراد من الکلام، معناه الاصطلاحی، و الاضطراب فی المقام کالاضطراب فی کلام الفقهاء فی المراد من الکلام المبطل للصلوه، و ان شئت أن تعرف صدق هذا المقال، فعلیک بالشرط السادس من شروط الصلوه، المذكور فی اللمعه الدمشقیه و حواشیها هناك.

وی به فارسی تا و نون، یا دال و نون باشد چون: الْقَتْلُ (کشتن) وَالضُّرْبُ (زدن).

و بدان که مصدر اصل (۱) کلام است (۲) و از وی نُه وجه باز می گردد (۳): ماضی، مستقبل، اسم فاعل، اسم مفعول، امر، نهی، جحد، نفی و استفهام (۴).

مَصْدَر در لغت «بازگشتنگاه ایل و غنم» را گویند. و در اصطلاح

«الْمَصْدَرُ مَا يَصْدُرُ عَنْهُ الْفِعْلُ أَوْ شَتْبُهُ» یعنی: مصدر چیزی است که صادر گردیده شود از او فعل چون: ضَرَبَ وَيَضْرِبُ وَنَحْوَهُمَا، یا شبه فعل چون: ضَارِبٌ وَمَضْرُوبٌ وَنَحْوَهُمَا.

اصل، در لغت بیخ چیزی را گویند؛ و در اصطلاح «الْأَصْلُ مَا يُعْنَى عَلَيْهِ شَيْءٌ غَيْرُهُ» یعنی: اصل چیزی است که بنا نهاده می شود بر او چیزی غیر آن، چون پایه دیوار که بنا می شود بر او دیوار.

[شماره صفحه واقعی: ۳]

ص: ۵۳۶

۱- ولا يخفى عليك أن في كون المصدر اصلا للكلام، كلام ياتي في شرح التصريف انشاء الله.

۲- یعنی اصل مشتقات است. هکذا سمعناه من الأساتيد، وقد صرح بذلك في المنجد وهذا نصح: المصدر ج مصادر، موضع الصدور، ومنه مصادر الأفعال، لان المصادر المجرده هي اصل المشتقات.

۳- بازگشتن از مصدر یا بدون واسطه است، مثل بازگشتن فعل ماضی؛ یا به یک واسطه است، مثل بازگشتن فعل مستقبل؛ یا به دو واسطه، مثل بازگشتن اسم فاعل و اسم مفعول؛ و یا آنکه بسبب داخل کردن حرفی از حروف بر فعل مستقبل، مثل امر، بنا بر قولی و نهی و جحد و نفی و استفهام.

۴- و اسم آله و اسم زمان و اسم مکان، چنانکه بیاید در صرف، پس بنا بر این از مصدر دوازده وجه باز میگردد. قال في لسان العرب: الموضع مصدر و منه مصادر الأفعال التهذيب قال الليث: المصدر أصل الكلمة التي تصدر عنها صواتر الأفعال، وتفسيره أن المصادر كانت أول الكلام، كقولك الذهاب والسمع والحفظ. وانما صدرت الأفعال عنها فيقال ذهب ذهابا، وسمع سمعا وسماعا، وحفظ حفظا. وقال في منتهى الارب: مصدر بالفتح بازگشتن و جای بازگشتن و اسمی که صفات و افعال آید از او، مصادر جمع. ولا بد عليك ان في كلام هولاء اشاره الى ما نقلناه عن المنجد، فتدبر جيدا.

کلام در لغت، سخن گفتن را گویند. و در اصطلاح «الکلام ما أفاد المُسَمِّعَ فَإِنَّهُ تَامَهُ يَصِحُّ السُّكُوتُ عَلَيْهَا» یعنی: کلام چیزی است که فایده بدهد شنونده را فائده تامی که صحیح باشد سکوت بر او چون: زَيْدٌ قَائِمٌ، یعنی زید ایستاده است.

ماضی در لغت، گذشته را گویند. و در اصطلاح «الْمَاضِي مَا مَضَى وَقْتَهُ وَلَزِمَ أَجَلَهُ» یعنی: ماضی چیزی است که گذشته باشد وقت او و بسر آمده باشد آجل او مثل: ضَرَبَ، یعنی بزد یک مرد.

مُسْتَقْبِلٌ (۱) در لغت، آینده را گویند. و در اصطلاح «الْمُسْتَقْبِلُ مَا يُنْتَظَرُ وَقُوعُهُ وَلَمْ يَقَعْ» یعنی: مستقبل در اصطلاح چیزی است که انتظار کشیده شود واقع شدن آن و هنوز واقع نشده باشد مثل: يَضْرِبُ، یعنی می زند یک مرد.

إِسْمِ فَاعِلٍ (۲) در لغت، کننده را گویند، و در اصطلاح الْفَاعِلُ مَا صَدَرَ عَنْهُ الْفِعْلُ» یعنی: فاعل چیزی است که صادر شود از او فعل (۳).

چون ضَارِبٌ (۴)، یعنی اوست

[شماره صفحه واقعی: ۴]

ص: ۵۳۷

۱- لفظ مستقبل، جائز است، بفتح باء خوانده شود، و جائز است بکسر باء خوانده شود. و تفصیل این دو وجه خواهد آمد در شرح تصریف، در بحث فعل مضارع.

۲- فاعل

۳- یا آنکه قائم شود بر او فعل.

۴- که اسم فاعل است، و چون «بارد» یعنی اوست یک چیز سرد.

یک مرد زنده.

اسم مفعول (۱) در لغت ، کرده شده را گویند ، و در اصطلاح «الْمَفْعُولُ مَا وَقَعَ عَلَيْهِ الْفِعْلُ» یعنی : مفعول چیزی است که واقع بشود بر او فعل ، چون : مَضْرُوبٌ (۲) ، یعنی یک مرد زده شده.

آمر در لغت ، فرمودن را گویند. و در اصطلاح «الْأَمْرُ طَلَبُ الْفِعْلِ مِمَّنْ هُوَ دُونَهُ (۳) عَلَى سَبِيلِ الْأَشْتِغَالِ» یعنی : امر طلب نمودن فعل است از کسی که پست تر است از او بر سبیل طلب بلندی ، چون : إِضْرِبْ ، یعنی بزن تو یک مرد حاضر.

نهی در لغت ، بازداشتن را گویند. و در اصطلاح «الْنَهْيُ طَلَبُ تَرْكِ الْفِعْلِ مِمَّنْ هُوَ دُونَهُ عَلَى سَبِيلِ الْأَشْتِغَالِ» یعنی : نهی طلب نمودن ترک فعل است از کسی که پست تر است از او بر سبیل طلب بلندی ، چون : لَا يَضْرِبْ ، یعنی باید نزن آن یک مرد غایب.

جحد (۴) در لغت ، انکار کردن را گویند. و در اصطلاح «الْجَحْدُ هُوَ الْأَخْبَارُ بَعْدَ مَوْجِ الْفِعْلِ فِي الزَّمَانِ الْمَاضِي بِلَفْظِ الْمَشْتَقِلِ» یعنی : جحد خبر دادن بواقع نشدن فعل است در زمان ماضی بلفظ مستقیل ، چون : لَمْ يَضْرِبْ ، یعنی نزن

[شماره صفحه واقعی : ۵]

ص: ۵۳۸

۱- مفعول.

۲- که اسم مفعول است.

۳- ای دون الطالب.

۴- قال في اللسان: الجحد والجحد نقیض الاقرار كالانكار والمعرفة جحده يجحده جحداً و جحدوا الجوهري قال في منتهى الارب: جحده حقه و يحقه جحداً وجحدوا: انكار كرد حق او را با علم و دانست خود. والى القولين اشار الطريحي حيث يقول قوله تعالى: (وجحدوا بها واستيقنتها انفسهم) ای جحدوا بالآيات بالستهم واستيقنوها في قلوبهم والاستيقان أبلغ من الايقان والجحد هو الانكار مع العلم. يقال: جحد حقه جحداً و جحدوا ای انكره مع علمه بثبوتة. قوله تعالى: (يجحدون ای ينكرون ما تستيقنه قلوبهم).

است یک مرد غایب.

نفی در لغت، برطرف کردن و نیست کردن را گویند. و در اصطلاح «التَّفْيُ هُوَ الْأَخْبَارُ بَعْدَ مِ وَقُوعِ الْفِعْلِ فِي الزَّمَانِ الْمُسْتَقْبَلِ (۱) بَلْفِظِ الْمُسْتَقْبَلِ» یعنی نفی خبر دادن بواقع نشدن فعل است در زمان مستقبل بلفظ مستقبل، چون: لَا يَضْرِبُ یعنی نمی زند او.

إِسْتِفْهَامٌ در لغت، طلب فهم کردن را گویند. و در إِضْرِيحٌ «الْأَشْيَاءُ يُفْهَمُ هُوَ طَلَبُ الْمُتَكَلِّمِ مِنَ الْمُخَاطَبِ فَهَمَّ الْفِعْلُ» یعنی: استفهام، طلب کردن متکلم است از مخاطب، فهمیدن فعل را چون: هَلْ يَضْرِبُ، یعنی آیا می زند او؟

صیغه های فعل ماضی

و از ماضی چهارده وجه باز می گردد: شش ماضی را بود، و شش مخاطب را، و دو حکایت نفس متکلم را.

آن شش که ماضی (۲) را بود: سه مذکر را بود و سه مؤنث را.

آن سه که مذکر را بود: ضَرَبَ، ضَرَبَا، ضَرَبُوا.

ضَرَبَ: یعنی زد او یک مرد غایب در زمان گذشته. صیغه مفرد (۳) مذکر غایب

[شماره صفحه واقعی: ۶]

ص: ۵۳۹

۱- قال فی شرح أمثله السروری ما حاصله: أن ما النافية لِنَفْيِ الْحَالِ وَلَا النافية لِنَفْيِ الْأَسْتِقْبَالِ.

۲- ظاهراً لفظ غائب از لفظ مغائب بهتر است چنانکه از عبارت بعد دانسته میشود.

۳- قال فی حاشیه کتاب بناء: الصیغه والبناء والوزن حقیقه فی الهیئه الحاصله للكلمه، باعتبار عدد حروفها المرتبه، وحرکتها المعینه و سکونها، واعتبار الحروف الأصلیه والزائده، کل فی موضعه. وقد یقال لمجموع الماده والهیئه ایضاً. و قریب من ذلك قول ابن منظور فی اللسان وهذا نصه: الصوغ مصدر، صاغ الشئ ۰ یصوغه صوغاً و صیاغه و صیغته، اصوغه صیاغه و صیغوغه، إلى أن قال فلان: حسن الصیغه، ای حسن الخلقه والقدر. واقرب من ذلك ما قاله فی منتهی الارب وهذا نصه: صاغ الله فلاناً صیغه حسنه، فتحصل من جمیع ذلك ان الصیغه مصدر من الاجوف، معناه بالفارسی هیکل و قواره چنانکه گفته میشود فلانی خوش هیکل و خوش قواره است یعنی شکل و قواره خوبی دارد و الی ذلك أشار فی أساس اللغه، حیث یقول: ومن المجاز، فلان حسن الصیغه وهی الخلقه.

است از فعل ماضی صحیح(۱) و ثلاثی و مُجَرَّد و معلوم.

ضَرَبَ در اصل الضَّرْبُ بود (مصدر بود) خواستیم که فعل بنا کنیم، الف و لام مصدری را از اولش انداختیم و راء و باء را فتحه دادیم ضَرَبَ شد بر وزن فَعَلَ. ضاد، فاء الفعل، راء، عین الفعل، باء، لام الفعل. ضمیر هو در او مستتر است به استتار جایزی(۲)، محلاً مرفوع است تا فاعلش بوده باشد.

ضَرَبًا: یعنی بزدند ایشان دو مرد غایب در زمان گذشته. صیغه تثنیه مذکر غایب است از فعل ماضی صحیح و ثلاثی و مجرّد و معلوم.

ضَرَبًا در اصل ضَرَبَ بود (مفرد بود) خواستیم تثنیه بنا کنیم، چون به تثنیه رسیدیم دو بار

[شماره صفحه واقعی: ۷]

ص: ۵۴۰

۱- صحیح، یعنی در او حرف عله یعنی واو و یاء و الف منقلبه از واو و یاء نیست؛ و ثلاثی یعنی حروف اصلی آن سه حرف است؛ و مجرد یعنی در او حرف زائد بر حروف اصلی نیست، که اگر در او حرف زائد می بود، او را مزید فیه مینامیدند. قال بعض المحققین فی حاشیه کتاب بناء والعهدہ علیہ: أن لفظ الثلاثی بضم الثاء، منسوب إلی ثلاثه علی الشذوذ. وکان القیاس فتح الثاء. وكذا الرباعی فی اربعه والخماسی فی خمسہ والسداسی فی سته كما فی الكتب المعتمره.

۲- نقطه یاء در لفظ «جایزی»، برداشته شود و در عوض دو نقطه، همزه در بالا گذاشته شود، تا بشود جائز. چنانکه خواهد آمد در شرح تصریف، در قول مصنف و اسم الفاعل من الثلاثی المجرد. یتعل عینه بالهمزه. پس بنایزاین لفظ جایز و بایع و امثال آن با یاء، قاعده غلط است و صحیحش با همزه است. و این استتار، وقتی است که فاعل اسم ظاهر نباشد؛ و اگر فاعل اسم ظاهر باشد، چون ضَرَبَتَ هند، ضمیر در او مستتر نیست. پس دانسته شد که تاء در ضَرَبَتَ ضمیر نیست، چونکه در ضَرَبَتَ هند حذف نمیشود و اگر ضمیر باشد، باید حذف میشد، چونکه یک فعل دو فاعل نمیگیرد.

می بایست گفت ضَرَبَ ضَرَبَ ، زاید بر یکی را حذف نمودیم عوض از محذوف ، الف که علامت تثنیه بود در آخرش در آوردیم ، ضَرَبَا شد بر وزن فَعَلَا. ضاد فاء الفعل ، راء عین الفعل ، باء لام الفعل ، الف ، علامت تثنیه و هم ضمیر فاعل ، و ضمیر منفصلش ، هُماست.

ضَرَبُوا : یعنی بزدند ایشان گروه مردان غایب در زمان گذشته. صیغه جمع مذکر مغایب است از فعل ماضی صحیح و ثلاثی و مجرد و معلوم.

ضَرَبُوا در اصل ضَرَبَ بود (واحد بود) خواستیم جمع بنا کنیم ؛ چون به جمع رسیدیم سه بار یا بیشتر می بایست گفت ضَرَبَ ضَرَبَ ضَرَبَ ، زاید بر یکی را حذف کردیم ، عوض از محذوف ، واو که علامت جمع بود در آخرش در آوردیم ضَرَبُوا شد ، فتحه لام الفعل را به مناسبت واو بَدَلَ به ضَمَّه نمودیم ضَرَبُوا شد بر وزن فَعَلُوا. ضاد فاء الفعل ، راء عین الفعل ، باء لام الفعل ، واو علامت جمع مذکر وهم ضمیر فاعل است و ضمیر منفصلش ، هُم است.

* * *

و آن سه که مؤنث را بود : ضَرَبْتُ ، ضَرَبْتَا ، ضَرَبْنَ.

ضَرَبْتُ : یعنی بزد او یک زن غایب در زمان گذشته. صیغه واحده غایبه مؤنث است از فعل ماضی صحیح و ثلاثی و مجرد و معلوم.

ضَرَبْتُ در اصل ضَرَبَ بود (مفرد مذکر غایب بود) خواستیم مفرده مغایبه مؤنث بنا کنیم ، تاء ساکنه که علامت مؤنث بود در آخرش در آوردیم ضَرَبْتُ شد بر وزن فَعَلْتُ. ضاد فاء الفعل ، راء عین الفعل ، باء لام الفعل ، تاء ساکنه علامت واحده مؤنث ، و ضمیر هِی در او مستتر است به استتار جایزی ، محلاً مرفوع است تا فاعلش بوده باشد.

[شماره صفحه واقعی : ۸]

ص: ۵۴۱

ضَرْبَتَا (۱): یعنی بزدند ایشان دو زنان غائبه در زمان گذشته. صیغه تثنیه مؤنث غایبه است از فعل ماضی، صحیح و ثلاثی و مجرد و معلوم.

ضَرْبَتَا، در اصل ضَرْبَتْ بود (مفرد بود) خواستیم که تثنیه بنا کنیم چون به تثنیه رسیدیم دو بار می بایست گفت ضَرْبَتْ ضَرْبَتْ، زاید بر یکی را حذف کردیم، عوض از محذوف، الف که علامت تثنیه بود در آخرش در آوردیم ضَرْبَتَا شد بر وزن فَعَلَتَا. ضاد فاء الفعل، راء عین الفعل، باء لام الفعل، الف، علامت تثنیه و هم ضمیر فاعل است و ضمیر منفصلش، هَمَّاسْت.

ضَرْبَتْ: یعنی بزدند ایشان گروه زنان غائبه در زمان گذشته. صیغه جمع مؤنث غایبه است از فعل ماضی صحیح و ثلاثی و مجرد و معلوم.

ضَرْبَتْ در اصل

[شماره صفحه واقعی: ۹]

ص: ۵۴۲

۱- اگر کسی بحث کند که در ضربتا نیز توالی اربع حرکات است، پس چرا باء ساکن نشده؟ جواب گوئیم که حرکت تاء، عارضی است، چونکه در اصل ساکن بوده، و حرکتش بسبب الف تثنیه میباشد؛ چنانکه بیاید توضیح این مطلب، در شرح تصریف، در بحث معتل اللام، در کلمه رَمَتَا، صیغه تثنیه مؤنث غائبه، از فعل ماضی. و اگر کسی بحث کند که اگر توالی اربع حرکات در کلام عرب سنگین است، پس چرا در مثل ضَرْبَتْکَ سنگین نمی باشد؟ در جواب میگوئیم که توالی اربع حرکات در کلمه واحده، یا کالکلمه الواحد، سنگین است. و چون نون در ضَرْبَتْ، و تاء در ضَرْبَتْ و ضَرْبَتْ، و ناء در ضَرْبَتَا، فاعل میباشد؛ و فاعل بمنزله جزء فعل است، پس فاعل با فعل کالکلمه الواحد هست، و همین جزء بودن فاعل، سبب شده است که جائز نیست عطف بر ضمائیر مذکوره، بدون تأکید منفصل یا فاصل دیگری، چنانکه در علم نحو گفته شده. اما کاف در ضَرْبَتْکَ چون مفعول است، و مفعول فاصله است. و جزء فعل نمیشود، پس با فعل کالکلمه الواحد نیست، بلکه دو کلمه می باشند. از این جهت توالی اربع حرکات در ضربتک و امثال آن سنگین نیست. اما لفظ هُدَيْدٌ و عُلبُطٌ، اگر چه در ظاهر، توالی اربع حرکات در کلمه واحده میباشد، لکن در واقع چنین نیست؛ چونکه در اصل، هُدَايِدٌ و عُلاِبُطٌ بوده، و الف برای تخفیف حذف شده.

ضَرَبْتُ بود (مفرد بود) خواستیم جمع بنا کنیم، چون به جمع رسیدیم دیدیم سه بار می بایست گفت ضَرَبْتُ ضَرَبْتُ ضَرَبْتُ، زاید بر یکی را حذف کردیم، عوض از محذوف، نون که علامت جمع مؤنث بود در آخرش در آوردیم ضَرَبْتَنَ شد، تاء دلالت می کرد بر تأنیث، نون دلالت می کرد هم بر جمع و هم بر تأنیث، با وجود نون از تاء مستغنی شدیم و تاء را حذف کردیم ضَرَبْنَ شد، توالی اربع حرکات شد و آن در کلام عرب سنگین بود لهذا باء را ساکن کردیم ضَرَبْنَ شد بر وزن فَعَلْنَ. ضاد فاء الفعل، راء عین الفعل، باء لام الفعل، نون علامت جمع مؤنث و هم ضمیر فاعل و ضمیر منفصلش، هُنَّ است.

***

و آن شش که مخاطب (۱) را بود: سه مذکر را بود و سه مؤنث را.

آن سه که مذکر را بود: ضَرَبْتُ، ضَرَبْتُمَا، ضَرَبْتُمْ.

ضَرَبْتُ: یعنی بزدی تو یک مرد حاضر در زمان گذشته، صیغه مفرد مذکر حاضر است از فعل ماضی صحیح و ثلاثی و مجرد و معلوم.

ضَرَبْتُ در اصل ضَرَبْتُ بود (مفرد مذکر مگوی بود) خواستیم مفرد مخاطب مذکر بنا کنیم، تاء مفتوحه که علامت مفرد مخاطب بود به او مُلْحَق ساختیم و لام الفعل را ساکن (۲) کردیم، ضَرَبْتُ شد بر وزن فَعَلْتُ. ضاد فاء الفعل، راء عین الفعل، باء لام الفعل، و تاء علامت مفرد مذکر مخاطب و هم ضمیر فاعل و ضمیر منفصلش، أَنْتَ است.

ضَرَبْتُمَا: یعنی بزدید شما دو مردان حاضر در زمان گذشته. صیغه تثنیه مذکر

[شماره صفحه واقعی: ۱۰]

ص: ۵۴۳

۱- چون تحقق خطاب، به دو نفر توقف دارد: یکی خطاب کننده و یکی خطاب کرده شده، لذا صیغه اسم مفعول، از باب مفاعله آورد، بخلاف غیبه که یک نفر کافیهست. لذا اسم فاعل ثلاثی مجرد لازم آورد.

۲- سبب سکون باء در ضَرَبْتُ دانسته شد، محتاج بتکرار نیست.

حاضر است از فعل ماضی صحیح و ثلاثی و مجرد و معلوم.

ضَرَبْتُمَا در اصل ضَرَبْتُ بود ، (واحد بود) خواستیم که تنبیه بنا کنیم ، چون به تنبیه رسیدیم دو بار می بایست گفت ضَرَبْتُ ضَرَبْتُ ، زاید بر یکی را حذف کردیم ، عوض از محذوف (۱) ، الف که علامت تنبیه بود در آخرش در آورديم ضَرَبْتُمَا شد. الف تنبیه مشتبه شد به الف اِشْبَاع در آنجا که شاعر شَتَّت را شتتا خوانده مثل :

تَحَكَّمْ يَا إِلَهِي كَيْفَ شَتَّتَا**فَأَنَّى قَدْ رَضَيْتُ بِمَا رَضَيْتَا (۲)

یعنی : حکم بفرما ای پروردگار من به هر قسمی که اراده و خواهش تو است به سبب اینکه به تحقیق راضیم به آنچه که رضای تو است.

از برای رفع اشتباه ، میمی (۳) فیما بین الف و تاء در آورديم و ما قبل میم را به جهت مناسبت میم ضمه دادیم ، ضَرَبْتُمَا شد بر وزن فَعَلْتُمَا. ضاد فاء الفعل ، راء عین الفعل ، باء لام الفعل ، و تَمَّا علامت تنبیه مخاطب مذکر و هم ضمیر فاعل ، و ضمیر منفصلش ، اَتَمَّاسْت.

[شماره صفحه واقعی : ۱۱]

ص: ۵۴۴

۱- الف اطلاق نیز نامیده میشود.

۲- لم یسم قائله. قوله: تحکم، بالحاء المهمله والكاف المشددة أمر من التحکم. يقال تحکم فلان فی الأمر، ای جار فیه حکمه و شتتا مخاطب من المشیئنه و الفه اطلاق و کذا رضیتا بالألف الاطلاق من الرضا ضد السخط. یعنی: حکم کن ای خدای من هر قسم که خواسته باشی، پس بدرستی که من بتحقیق راضی هستم بآن چنان چیزی که خوشنود هستی. شاهد در شتتا و رضیتا است که بواسطه داخل شدن الف اطلاق در آن دو مشتبه می شود بآن دو لفظ ضربتما هر گاه میم داخل نمی کردند، و ضَرَبْتُمَا میگفتند. (جامع الشواهد).

۳- اگر کسی بحث کند که اگر علت زیاد شدن میم، رفع اشتباه است، پس چرا زیاد شدن مخصوص میم شد چونکه رفع اشتباه، زیاد شدن حرف دیگری از حروف زیاده، یعنی حروف (سئلتمونیها) میشد؟ جواب گوئیم: جهت مخصوص شدن میم آن است که در ضمیر منفصل ضربتما، یعنی اَتَمَّاسْت، میم موجود است، پس سبب اختصاص میم، تطابق بین ضمیر متصل و منفصل میباشد.

ضَرَبْتُمْ : یعنی بزیدید شما گروه مردان حاضر در زمان گذشته. صیغه جمع مخاطب مذکر است از فعل ماضی صحیح و ثلاثی و مجرد و معلوم.

ضَرَبْتُمْ در اصل ضَرَبْتِ بود (مفرد بود) خواستیم جمع بنا کنیم ، چون به جمع رسیدیم سه بار یا بیشتر می بایست گفت ضَرَبْتِ ضَرَبْتِ ضَرَبْتِ ، زاید بر یکی را حذف کردیم عوض از محذوف ، واو که علامت جمع بود به او ملحق کردیم ضَرَبْتُوا شد ، و ماقبل واو(۱) را به جهت مناسبت با واو ضمه دادیم ضَرَبْتُوا شد. واو جمع مشببه شد به واو اشباع ، در آنجا که شاعر در شعر خود دَنُوْتُ را دَنُوْتُ خوانده مثل :

يَا قَوْمِ قَدْ حَوَّقَلْتُ أَوْ دَنُوْتُ**وَبَعْدَ حَيْقَالِ الرَّجَالِ مَوْتُوَا (۲)

[شماره صفحه واقعی : ۱۲]

ص: ۵۴۵

۱- ظاهر عبارت در اینجا آن است که میم بعد از واو زیاد شده، و لکن جناب نجم الأئمه میفرماید که: میم قبل از واو زیاد شده است. فانه قال: و زادوا الميم، قبل الف المثنى، فى ثَمَا، و قبل واو الجمع فى ثَمَوَا، لثَلَا يَلْتَبِسُ المثنى بالمخاطب، إذا اشْبَعْتُ فتحته للإطلاق، والجمع بالمتكلم المشيع ضمته، و كان أولى الحروف بالزيادة، الميم، لأن حروف العله مستقلة قبل الالف والواو، والميم اقرب الحروف الصحيحه إلى حرف العله، لغتها ولكونها من مخرج الواو، أى شفويه. ولذلك ضم ما قبلها، كما يضم ما قبل الواو، وحذف واو الجمع، مع اسكان الميم، ان لم يلها ضمير، اشهر من اثبات الواو مضموماً ما قبلها. وذلك لانهم ثنوا الضمائر وجمعوها والقصد بوضع متصلها التخفيف، لم يأتوا بنونى المثنى والمجموع بعد الألف والواو كما أتوا بها فى هذان و اللذان و اللذين فوقع الواو فى الجمع فى الاخر مضموماً ما قبلها وهو مستقل حسا، كما فى الترخيم، فحذفوا الواو و سكنوا الميم التى ضموها لاجله للأمن من الالتباس بالمثنى بثبوت الالف دون الجمع ومن اثبت الواو مضموما ما قبلها فلان ذلك مستقل فى الاسم المعرب كما يجيى فى التصريف. واما أن ولى ميم الجمع ضمير نحو ضربتموه، ووجب فى الأعراف رجوع الضم والواو، لان الضمير لاتصاله صار كبعض حروف الكلمه، فكان الواو لم يقع طرفاً. وجرّوز يونس حذف الواو وتسكين الميم مع الضمير ايضاً. ولم يثبت ما ذهب إليه واذا لقي ميم الجمع ساكن بعدها ضمت الميم رداً لها الى اصلها وقد تكسر كما يجيى. والى بعض ماتقدم أشار بعض ارباب الحواشى حيث يقول فى حاشيته على المختصر فى باب الانشاء حيث يمثل بقوله تعالى (انلزمكموها) وهذا نصه: الهمزه للاستفهام ونلزم فعل مضارع مرفوع بالضمير والكاف مفعول به والميم علامه الجمع وضم الميم واجب حيث وليها ضمير متصل كما هنا عند ابن مالك وراجع مع جواز السكون عند سيبويه ويونس نحو ضربتموه وانلزمكموها وقرء انلزمكمها بالسكون ووجه الضم ان الاضمار يرد الأشياء الى اصولها غالباً والأصل فى ضمير الجمع الاشباع بالواو كما اشبع ضمير التنبيه بالألف.

۲- هو من ابیات رؤبه بن الحجاج بن رؤبه التميمى يشكوالشيب و بعده: مالى اذا اجذب بها ضأيت***اكبر قد غالبنى ام بيت ليت وهل ينفع شيئاً ليت***ليت شياً بوع فاشترت - قوله : يا قوم - بكسر الميم - اصله يا قومى حذف منه ياء المتكلم وابقيت الكسره لتدل عليه. وحوقلتُ بالحاء المهمله والواو والقاف، متكلم من حوقل الشيخ حوقله وكذا حيقالاً على خلاف القياس اذا كبر و فتر عن الجماع. ودنوت بالدال المهمله والتون والواو متكلم من الدنو بمعنى القرب اى دنوت منه، أى من الحيقال. يعنى اى قوم، من بتحقيق كه پير شدم و از كار جماع ماندم يا آنكه نزدیک شده ام به آن حالت، و بعد از پير شدن و از كار بازماندن مردان، مرگ و زمان مردن است. شاهد در دنوت است باشباع تاء و يا حصول واو كه اگر در مثل صيغه ضربتم ميم در آن نمى آوردند و ضَرَبْتُوا مى گفتند مشببه مى شد به دنوتُ صيغه متكلم در حالت اشباع در اين بيت. پس دخول ميم در ضربتم بجهت رفع اشتباه است (جامع الشواهد).

یعنی: ای قوم من، به تحقیق که پیر شدم یا نزدیک است که پیر شوم و بعد از پیر شدن مردمان مرگ است.

لهذا از برای رفع اشتباه، میمی را به او ملحق کردیم **ضَرَبْتُوم** شد. التقای ساکنین شد میان واو و میم، خواستیم که واو را حذف کنیم، علامت جمع بود، خواستیم که میم را حذف کنیم، خلاف مقصود حاصل می شد. چون مایدلُّ علی الواو که ضمه باشد در کلام بود، لهذا واو را حذف کردیم، **ضَرَبْتُم** شد بر وزن **فَعَلْتُمْ**، ضاد فاء الفعل، راء عین الفعل، باء لام الفعل، و تاء و میم علامت جمع مذکر مخاطب و هم ضمیر فاعل است. و ضمیر منفصلش، **أَنْتُمْ** است.

***

وآن سه که مؤنث را بود: **ضَرَبْتِ**، **ضَرَبْتِمْما**، **ضَرَبْتُنَّ**.

ضَرَبْتِ: یعنی زدی تو یک زن حاضره در زمان گذشته. صیغه مفرده مؤنث حاضره

[شماره صفحه واقعی: ۱۳]

ص: ۵۴۶

است از فعل ماضی، صحیح و ثلاثی و مجرد و معلوم.

ضَرَبْتُ در اصل ضَرَبَ بود (مفرد مذکر غایب بود) خواستیم مفرده مؤنث حاضره بنا کنیم، تایی مکسوره را که علامت مفرده حاضره مؤنث بود در آخرش درآوردیم و ماقبل تاء را به جهت شدت اتصال ضمیر به فعل، ساکن کردیم ضَرَبْتُ شد بر وزن فَعَلْتُ. ضاد فاء الفعل، راء عین الفعل، باء لام الفعل و تایی مکسوره علامت مفرده مخاطبه مؤنث و هم ضمیر فاعل است و ضمیر منفصلش اَنْتِ است.

ضَرَبْتُمَا: یعنی بزدید شما دو زنان حاضره در زمان گذشته. صیغه تثنیه مؤنث حاضره است از فعل ماضی صحیح و ثلاثی و مجرد و معلوم.

ضَرَبْتُمَا در اصل ضَرَبْتُ بود (مفرد بود) خواستیم تثنیه بنا کنیم، چون به تثنیه رسیدیم دو بار می بایست گفت ضَرَبْتُ ضَرَبْتُ، زاید بر یکی را حذف کردیم و عوض از محذوف، الف که علامت تثنیه بود در آخرش درآوردیم و ماقبل الف را فتحه دادیم ضَرَبْتُمَا شد، الف تثنیه مشتبه شد به الف اشباع، در آنجا که شاعر در شعر خود شَبَّتْ را شَبَّتَا خوانده مثل:

تَحَكَّمْ يَا إِلَهِي كَيْفَ شَبَّتَا**فَأَنَّى قَدْ رَضَيْتُ بِمَا رَضَيْتَا

از برای رفع اشتباه میمی فیما بین تاء و الف درآوردیم و ماقبل میم را ضمه دادیم ضَرَبْتُمَا شد بر وزن فَعَلْتُمَا. ضاد فاء الفعل، راء عین الفعل، باء لام الفعل، و تَمَّا نشانه تثنیه مخاطبه مؤنث است و هم ضمیر فاعل و ضمیر منفصلش اَنْتُمَا است.

ضَرَبْتُنَّ (۱): یعنی بزدید شما گروه زنان حاضره در زمان گذشته. صیغه جمع

[شماره صفحه واقعی: ۱۴]

ص: ۵۴۷

۱- ظاهر عباره الرضی أنه زیدت النون المشدده ابتداء لا أنه شددت بسبب ادغام المیم الزائده فی النون الخفیفه وهذا نص کلام الرضی زیدت نون مشدده للمؤنث لتکون بازاء المیم والواو فی المذکر.

مخاطبه مؤنث است از فعل ماضی صحیح و ثلاثی و مجرد و معلوم.

ضَرَبْتُنَّ در اصل ضَرَبْتِ بود (مفرد بود) خواستیم جمع بنا کنیم چون به جمع رسیدیم سه بار یا زیادتر می بایست گفت ضَرَبْتِ ضَرَبْتِ ضَرَبْتِ ، زاید بر یکی را حذف کردیم عوض از محذوف ، نون که علامت جمع مخاطبه مؤنث بود در آخرش در آوردیم ضَرَبْتِنَ شد. چون در جمع مذکر مخاطب که اصل بود میم در آوردیم در این جمع مؤنث که فرع است نیز میم در آوردیم تا فرع مطابق اصل گردد ضَرَبْتِنَ شد. ماقبل میم را از برای مناسبت میم ضمه دادیم ضَرَبْتِنَمَ شد. میم و نون قریب المَخْرَج بودند ، میم را قلب به نون و نون را در نون ادغام کردیم ضَرَبْتِنُ شد بر وزن فَعَلْتِنَ. ضاد فاء الفعل ، راء عین الفعل ، باء لام الفعل و تُنَّ علامت جمع مخاطبه مؤنث و هم ضمیر فاعل است و ضمیر منفصلش أَنْتُنَّ است.

* * *

و آن دو که حکایت نفس متکلم را بود : ضَرَبْتُ ، ضَرَبْنَا.

ضَرَبْتُ : یعنی بزدم من یک مرد یا یک زن در زمان گذشته. صیغه متکلم وحده است از فعل ماضی صحیح و ثلاثی و مجرد و معلوم.

ضَرَبْتُ در اصل ضَرَبَ بود (مفرد مذکر غایب بود) خواستیم متکلم وحده بنا کنیم ، تاء مضمومه که علامت متکلم وحده بود در آخرش در آوردیم و لام الفعل را از برای شدت اتصال ضمیر به فعل ، ساکن کردیم ضَرَبْتُ شد بر وزن فَعَلْتُ. ضاد فاء الفعل ، راء عین الفعل ، باء لام الفعل ، و تاء مضمومه علامت متکلم وحده و هم ضمیر فاعل است و ضمیر منفصلش ، أَنَا است.

ضَرَبْنَا : یعنی بزدم ما دو مردان یا دو زنان یا گروه مردان یا گروه زنان در زمان

[شماره صفحه واقعی : ۱۵]

ص: ۵۴۸

گذشته. صیغه متکلم مع الغیر است از فعل ماضی صحیح و ثلاثی و مجرد و معلوم.

ضَرْبٌ نَبَا در اصل ضَرْبٌ بود (مفرد مغایب مذکر بود) خواستیم متکلم مع الغیر بنا کنیم «نا» که علامت متکلم مع الغیر و هم ضمیر فاعل بود، در آخرش در آوردیم و لام الفعل را از برای شدت اتصال ضمیر به فعل، ساکن کردیم ضَرْبٌ نَبَا شد بر وزن فَعَلْنَا، ضاد فاء الفعل، راء عین الفعل، باء لام الفعل، نا علامت متکلم مع الغیر و هم ضمیر فاعل است و ضمیر منفصلش، نَحْنُ است.

صیغه های فعل مستقبل

و از مستقبل نیز چهارده وجه باز می گردد: شش مغایب را بود و شش مخاطب را و دو حکایت نفس متکلم را.

آن شش که مغایب را بود: سه مذکر را بود و سه مؤنث را.

آن سه که مذکر را بود: یَضْرِبُ، یَضْرِبَانِ، یَضْرِبُونَ.

یَضْرِبُ: یعنی می زند او یک مرد غایب در زمان آینده. صیغه مفرد مذکر غایب است از فعل مستقبل صحیح و ثلاثی و مجرد و معلوم.

یَضْرِبُ در اصل ضَرْبٌ بود (مفرد مذکر غایب بود از فعل ماضی) خواستیم مفرد مذکر غایب بنا نماییم از فعل مضارع، باء که علامت و حرف استقبال بود در اولش در آوردیم، فاء الفعل را ساکن (ا) و عین الفعل را مکسور و لام الفعل را مضموم کردیم یَضْرِبُ شد بر وزن یَفْعَلُ. ضاد فاء الفعل، راء عین الفعل، باء لام الفعل و باء علامت غیبت و حرف استقبال است و ضمیر هُوَ در او مستتر است به استتار جایزی، محلاً مرفوع است تا فاعلش بوده باشد.

[شماره صفحه واقعی: ۱۶]

ص: ۵۴۹

۱- قال فی المراح واسكنت الفاء فی مثل يضرب فراراً عن توالی الحركات و عُيِنَتِ الفاء للسكون لان توالی الحركات لزم من الياء، فاسكان الحرف الذی هو قریب منه، یكون اولی ومن ثمه عُيِنَتِ الباء فی ضربین للاسكان، لانه قریب من النون، الذی لزم منه توالی الحركات.

يَضْرِبَانِ : یعنی می زنند ایشان دو مردان غایب در زمان آینده ، صیغه تثنیه مذکر غایب است از فعل مضارع ، صحیح و ثلاثی و مجرد و معلوم.

يَضْرِبَانِ در اصل يَضْرِبُ بود (مفرد بود) خواستیم تثنیه بنا کنیم ، الف که علامت تثنیه و ضمیر فاعل بود با نون عوض رفع در آخرش در آوردیم ، يَضْرِبَانِ شد بر وزن يَفْعَلَانِ . یاء ، حرف استقبال ، ضاد فاء الفعل ، راء عین الفعل ، باء لام الفعل ، و الف علامت تثنیه و هم ضمیر فاعل و ضمیر منفصلش ، هُماست ، و نون عوض رفعی است که در واحد بوده.

يَضْرِبُونَ : یعنی می زنند ایشان گروه مردان غایب در زمان آینده. صیغه جمع مذکر غایب است از فعل مستقبل ، صحیح و ثلاثی و مجرد و معلوم.

يَضْرِبُونَ در اصل يَضْرِبُ بود (مفرد بود) خواستیم که جمع مذکر غایب بنا کنیم ، واو که علامت جمع مذکر و هم ضمیر فاعل بود با نون عوض رفع در آخرش در آوردیم ، يَضْرِبُونَ شد بر وزن يَفْعَلُونَ . یاء ، حرف استقبال ، ضاد فاء الفعل ، راء عین الفعل ، باء لام الفعل ، واو علامت جمع مذکر و هم ضمیر فاعل است و ضمیر منفصلش ، هُم است ، و نون عوض رفعی است که در واحد بوده.

***

و آن سه که مؤنث را بود : تَضْرِبُ ، تَضْرِبَانِ ، يَضْرِبْنَ.

تَضْرِبُ : یعنی می زند او یک زن غایبه در زمان آینده. صیغه مفرده غایبه مؤنث است از فعل مضارع ، صحیح و ثلاثی و مجرد و معلوم.

تَضْرِبُ در اصل ضَرَبَ بود (مفرد مذکر بود از فعل ماضی) خواستیم مفرده مؤنث بنا کنیم از فعل مضارع ، تاء که علامت استقبال بود در اولش در آوردیم ، و فاء الفعل را ساکن و عین الفعل را

[شماره صفحه واقعی : ۱۷]

ص : ۵۵۰

مکسور ولام الفعل را مضموم کردیم، تَضْرِبُ شد بر وزن تَفْعِلُ. ضاد فاء الفعل، راء عین الفعل، باء لام الفعل، وضمیر هِی در وَی مُشْتَرِک است به استتار جایزی، محلاً مرفوع است تا فاعلش بوده باشد.

تَضْرِبَانِ: یعنی می زنند ایشان دو زنان غایبه در زمان آینده. صیغه تثنیه مؤنث غایبه است از فعل مضارع، صحیح و ثلاثی و مجرد و معلوم.

تَضْرِبَانِ در اصل تَضْرِبُ بود (واحدہ مغایبه مؤنث بود) خواستیم تثنیه بنا کنیم، الف که علامت تثنیه و هم ضمیر فاعل بود با نون عوض رفع در آخرش در آوردیم تَضْرِبَانِ شد بر وزن تَفْعَلَانِ. ضاد فاء الفعل، راء عین الفعل، باء لام الفعل، و الف علامت تثنیه و هم ضمیر فاعل و نون عوض رفعی است که در واحد بوده. و ضمیر منفصلش، هُماست.

يَضْرِبْنَ: یعنی می زنند ایشان گروه زنان غایبه در زمان آینده. صیغه جمع مؤنث غایبه است از فعل مستقبل، صحیح و ثلاثی و مجرد و معلوم.

يَضْرِبْنَ در اصل تَضْرِبُ بود (مفرد بود) خواستیم که جمع مغایبه مؤنث بنا کنیم، نون که علامت جمع مؤنث و هم ضمیر فاعل بود در آخرش در آوردیم و لام الفعل را ساکن کردیم تَضْرِبْنَ شد، مشتبه شد به جمع مخاطبه مؤنث، از جهت رفع اشتباه و مناسبت یاء با غایب، تاء را بدل کردیم بیا یَضْرِبْنَ شد بر وزن يَفْعَلْنَ. ضاد فاء الفعل، راء عین الفعل، باء لام الفعل، نون، علامت جمع مؤنث و هم ضمیر فاعل و ضمیر منفصلش، هُنَّ است.

***

و آن شش که مخاطب را بود: سه مذکر را بود و سه مؤنث را. آن سه که مذکر را بود: تَضْرِبُ، تَضْرِبَانِ، تَضْرِبُونَ.

[شماره صفحه واقعی: ۱۸]

ص: ۵۵۱

تَضْرِبُ: یعنی می زنی تو یک مرد حاضر در زمان آینده. صیغه واحد مذکر مخاطب است از فعل مضارع، صحیح و ثلاثی و مجرد و معلوم.

تَضْرِبُ در اصل ضَرَبَ بود (مفرد مذکر مغایب بود از فعل ماضی) خواستیم مفرد مذکر مخاطب بنا کنیم از فعل مستقبل، تاء که علامت استقبال بود در اولش در آوردیم، و فاء الفعل را ساکن و عین الفعل را مکسور و لام الفعل را مضموم کردیم تَضْرِبُ شد بر وزن تَفْعَلُ. ضاد فاء الفعل، راء عین الفعل، باء لام الفعل، و ضمیر منفصلش أَنْتَ است که در وی مستتر است به استتار واجبی، محلاً مرفوع است تا فاعلش بوده باشد.

تَضْرِبَانِ: یعنی می زنید شما دو مردان حاضر در زمان آینده. صیغه تثنیه مذکر حاضر است از فعل مضارع صحیح و ثلاثی و مجرد و معلوم.

تَضْرِبَانِ در اصل تَضْرِبُ بود (مفرد بود) خواستیم تثنیه بنا کنیم، الف که علامت تثنیه و هم ضمیر فاعل بود با نون عوض رفع در آخرش در آوردیم تَضْرِبَانِ شد بر وزن تَفْعِلَانِ، ضاد فاء الفعل، راء عین الفعل، باء لام الفعل، و الف علامت تثنیه و هم ضمیر فاعل و نون عوض رفعی است که در واحد بوده، و ضمیر منفصلش أَنْتَماست.

تَضْرِبُونَ: یعنی می زنید شما گروه مردان حاضر در زمان آینده. صیغه جمع مذکر مخاطب است از فعل مضارع، صحیح و ثلاثی و مجرد و معلوم.

تَضْرِبُونَ در اصل تَضْرِبُ بود (واحد بود) خواستیم که جمع بنا کنیم و او که علامت جمع مذکر و ضمیر فاعل بود با نون عوض رفع در آخرش در آوردیم تَضْرِبُونَ شد بر وزن تَفْعَلُونَ. ضاد فاء الفعل، راء عین الفعل، باء لام الفعل، و او علامت جمع و هم ضمیر فاعل، و نون عوض رفعی است که در واحد بوده. و ضمیر منفصلش، أَنْتُمْ است.

***

[شماره صفحه واقعی: ۱۹]

ص: ۵۵۲

وآن سه که مؤنث را بود: تَضْرِبِينَ، تَضْرِبَانِ، تَضْرِبْنَ.

تَضْرِبِينَ: یعنی می زنی تو یک زن حاضره در زمان آینده، صیغه واحده مخاطبه مؤنث است از فعل مضارع، صحیح و ثلاثی و مجرد و معلوم.

تَضْرِبِينَ در اصل تَضْرِبُ بود (واحد مذکر مخاطب بود) خواستیم مفرده مخاطبه مؤنث بنا کنیم، یای ساکنه که علامت واحده مخاطبه مؤنث بود با نون عوض رفع در آخرش درآوردیم و ماقبل یاء را از برای مناسبت یاء، کسره دادیم تَضْرِبِينَ شد بر وزن تَفْعِيلِينَ، ضاد فاء الفعل، راء عین الفعل، باء لام الفعل و یای ساکنه علامت مخاطبه مؤنث و هم ضمیر فاعل، و نون، عوض رفع واحد، و ضمیر منفصلش، أَنْتِ است.

تَضْرِبَانِ: یعنی می زنید شما دو زن حاضره در زمان آینده. صیغه تثنیه مخاطبه مؤنث است از فعل مضارع، صحیح و ثلاثی و مجرد و معلوم.

تَضْرِبَانِ در اصل تَضْرِبِينَ بود (مفرد بود) خواستیم تثنیه بنا کنیم، الف که علامت تثنیه و ضمیر فاعل است، قبل از یاء درآوردیم، التقای ساکنین شد میان یاء و الف، یاء به التقای ساکنین بیفتاد تَضْرِبَانِ شد، فتحه نون را بدل به کسره کردیم تَضْرِبَانِ شد بر وزن تَفْعِلَانِ. ضاد فاء الفعل، راء عین الفعل، باء لام الفعل، و ضمیر منفصلش اَنْتُمَاست.

تَضْرِبْنَ: یعنی می زنید شما گروه زنان حاضره در زمان آینده. صیغه جمع مؤنث حاضره است از فعل مضارع، صحیح و ثلاثی و مجرد و معلوم.

تَضْرِبْنَ در اصل تَضْرِبِينَ بود (واحد بود) خواستیم جمع بنا کنیم، نون که علامت جمع مؤنث و

[شماره صفحه واقعی: ۲۰]

ضمیر فاعل بود در آخرش در آوردیم تَضَرَّبِينَ شد، اجتماع نُؤَيِّنْ شد نون اول، نون اعراب و نون ثانی، نون بنا، اجتماع اعراب و بنا در کلمه واحده جایز نبود، لهذا نون اعرابی را حذف کردیم تَضَرَّبِينَ شد، مشتبه شد به مفرد خودش از برای رفع اشتباه، یاء را حذف کردیم و لام الفعل را ساکن کردیم تَضَرَّبِينَ شد بر وزن تَفَعَّلُنْ، ضاد فاء الفعل، راء عین الفعل، باء لام الفعل. نون علامت جمع مؤنث و هم ضمیر فاعل است، و ضمیر منفصلش، أَنْتَنْ است.

***

و آن دو که حکایت نفس متکلم را بود: أَضْرَبُ، نَضْرَبُ.

أَضْرَبُ: یعنی می زنم من یک مرد یا یک زن در زمان آینده. صیغه متکلم وحده است از فعل مضارع، صحیح و ثلاثی و مجزّد و معلوم.

أَضْرَبُ در اصل ضَرَبَ بود (مفرد مذکر غایب بود از فعل ماضی) خواستیم متکلم وحده بنا کنیم از فعل مستقبل، همزه مفتوحه که حرف استقبال و علامت متکلم وحده بود در اولش در آوردیم و فاء الفعل را ساکن و عین الفعل را مکسور و لام الفعل را مضموم کردیم، أَضْرَبُ شد بر وزن أَفْعَلُ ضاد فاء الفعل، راء عین الفعل، باء لام الفعل، و ضمیر منفصلش، انا است که در وی مستتر است به استتار واجبی، محلاً مرفوع است تا فاعلش بوده باشد.

نَضْرَبُ: یعنی می زنیم ما دو مردان یا دو زنان یا گروه مردان یا گروه زنان در زمان آینده. صیغه متکلم مع الغیر است از فعل مضارع، صحیح و ثلاثی و مجزّد و معلوم.

نَضْرَبُ در اصل ضَرَبَ بود (مفرد مذکر غایب بود از فعل ماضی) خواستیم که متکلم مع الغیر بنا کنیم از فعل مضارع، نون که علامت استقبال و متکلم مع الغیر بود در اولش در آوردیم و فاء الفعل را ساکن و عین الفعل را کسره

[شماره صفحه واقعی: ۲۱]

ص: ۵۵۴

ولام الفعل را ضمه دادیم نَضْرِبُ شد بر وزن نَفْعِلُ. نون، حرف استقبال و علامت متکلم مع الغير و ضاد، فاء الفعل راء، عين الفعل باء، لام الفعل و نَحْنُ در او مستتر است به استتار واجبی، محلاً مرفوع است تا فاعلش بوده باشد.

صیغه های اسم فاعل

و از اسم فاعل شش وجه بازمی گردد: سه مذکر را بود و سه مؤنث را.

آن سه که مذکر را بود: ضَارِبٌ، ضَارِبَانِ، ضَارِبُونَ.

ضَارِبٌ: یعنی یک مرد زنده. صیغه مفرد مذکر است از اسم فاعل.

ضَارِبٌ در اصل يَضْرِبُ بود (مفرد مذکر غایب بود از فعل مضارع) خواستیم مفرد مذکر بنا کنیم از اسم فاعل، بآء که حرف استقبال بود از اولش انداختیم و الف که علامت اسم فاعل بود در میانه فاء الفعل و عين الفعل در آوردیم و تنوین که از خواص اسم بود به او ملحق نمودیم، ضَارِبٌ شد. و آن [ضَارِبٌ] یک لفظ است بجای سه معنی (۱) چنان که گویی: هُوَ ضَارِبٌ یعنی اوست یک مرد زنده، و اَنَا ضَارِبٌ یعنی منم یک مرد زنده، و أَنْتَ ضَارِبٌ یعنی تویی یک مرد زنده.

و ضَارِبٌ بر وزن فاعِلٌ، ضاد فاء الفعل، الف علامت اسم فاعل، راء عين الفعل، باء لام الفعل

[شماره صفحه واقعی: ۲۲]

ص: ۵۵۵

۱- اشاره است به مطلبی که در مطول در بحث تقدیم مسند الیه گفته شده و خلاصه آن مطلب آن است که اسم فاعل با ضمیر مستتر در او جمله نیست، بخلاف فعل که با ضمیر مستتر در او جمله است. قال ثم شبه السكاكي قائم مع انه متضمن للضمير بالخالي عنه من جهة عدم تغيره في التعلم والخطاب والغيبه كما لا يتغير الخالي عنه نحو انا غلام وانت غلام وهو غلام و لهذا ای و لشبهه بالخالي عن الضمير لم يحكم بانه مع الضمير جمله ولا عومل قائم مع الضمير معاملتها ای معامله جمله في البناء حيث أعرب في نحو رجل قائم ورجلا قائما ورجل قائم. ثم قال فان قيل لو كان الحكم بالافراد والاعراب في قائم من زيد قائم بناء على شبهه بالخالي عنه لوجب أن لا يحكم بالافراد والاعراب فيما أسند إلى الظاهر نحو زيد قائم ابوه او الضمير المنفصل نحو أراغب انت لانه كالفعل بعينه اذا الفعل لا يتغير عند الاسناد الى الظاهر او الضمير المنفصل قلنا جعل تابعا للمسند الى الضمير وحمل عليه في حكم الافراد والاعراب انتهى باختصار وتغيير ما للتقريب الى الفهم وهكذا الحكم في سائر صيغ اسم الفاعل فتدبر جيدا.

و تنوین علامت اسم فاعل ، ضمیر هُوَ یا اَنَا یا أَنْتَ در او مستتر است به استتار جایزی ، محلاً مرفوع است تا فاعلش بوده باشد.

ضَارِبَانٍ : یعنی دو مردان زننده. صیغه تشبیه مذکر است از اسم فاعل.

در اصل ضَارِبٌ بود (مفرد بود) خواستیم که تشبیه بنا کنیم ، چون به تشبیه رسیدیم دو بار می بایست گفت ضَارِبٌ ضَارِبٌ ، زاید بر یکی را حذف کردیم و عوض از محذوف ، الف (۱) که علامت تشبیه بود با نون عوض تنوین در آخرش در آوردیم ضَارِبَانٍ شد بر وزن فاعِلَانٍ. ضاد فاء الفعل ، راء عین الفعل ، باء لام الفعل ، الفِ اَوَّلُ علامت اسم فاعل ، الفِ دوم علامت تشبیه ، نون ، عوض تنوین ، ضمیر هُما یا اَنْتَما یا نَحْنُ در او مستتر است به استتار جایزی ، محلاً مرفوع است تا فاعلش بوده باشد.

واو [ضاربان] یک لفظ است به جای سه معنی ، چنانکه گویی : هُما ضَارِبَانٍ یعنی ایشانند دو مردان زننده ، و اَنْتَما ضَارِبَانٍ یعنی شماستید دو مردان زننده ، وَنَحْنُ ضَارِبَانٍ یعنی ما استیم دو مردان زننده.

[شماره صفحه واقعی : ۲۳]

ص: ۵۵۶

۱- قال الرضى الألف و الواو فى مثنیات الاسماء و جموعها الجامده كالزیدان و الزیدون حروف زیدت علامه للمثنی و المجموع بلا ریب فجعلت مثنیات الصفات و جموعها على نهج مثنیات الجامده و جموعها لان الصفات فروع الجامده لتقدم الذوات على صفاتها فصارت الألف علامه المثنی و الواو علامه الجمع فلم یمكن أن یوصل الف الضمیر و واوه بالمثنی و المجموع لثلا یجتمع الفان و واوان فاستکن الضمیران الألف فى المثنی و الواو فى المجموع و الدلیل على أن الالف و الواو الظاهرین لیساً بضمیرین انقلابهما بالعوامل نحو لقیت ضَارِبَیْنِ و ضَارِبَیْنِ و الفاعل لا یتغیر بالعوامل الداخله على عامله نحو قولک جائتی زید را کبا غلامه فلم یعمل جائتی فى غلامه. و الی اجمال ذلك أشار فى مراح الارواح حیث یقول ولا یموز أن یموز أن یكون الف ضاربان ضمیرا لانه یتغیر فى حاله النصب و الجر و الضمیر لا یتغیر کالف یضربان. پس دانسته شد که در اسم فاعل باید فاعلش یا اسم ظاهر باشد مثل ضارب زید یا ضمیر مستتر مثل زید ضارب ابوه یا ضمیر منفصل مثل قول خداوند (ارغب انت).

ضَارِبُونَ: یعنی گروه مردان زننده. صیغه جمع مذکر است از اسم فاعل، صحیح و مجرد و معلوم.

ضَارِبُونَ در اصل ضارب بود (مفرد بود) خواستیم که جمع بنا کنیم چون به جمع رسیدیم دیدیم سه بار یا زیادتر می‌بایست گفت ضَارِبٌ ضَارِبٌ ضَارِبٌ، زاید بر یکی را حذف کردیم و عوض از محذوف، واو که علامت جمع بود با نون عوض تنوین در آخرش درآوردیم ضَارِبُونَ شد بر وزن فَاعِلُونَ. ضاد فاء الفعل، الف علامت اسم فاعل، راء عین الفعل، باء لام الفعل، واو علامت جمع، نون عوض تنوین.

و ضَارِبُونَ نیز یک لفظ است از برای سه معنی چنانکه گویی: هُمْ ضَارِبُونَ یعنی ایشانند گروه مردان زننده، و أَنْتُمْ ضَارِبُونَ یعنی شماید گروه مردان زننده، و نَحْنُ ضَارِبُونَ یعنی مایم گروه مردان زننده.

* * *

و آن سه که مؤنث را بود: ضَارِبَةٌ، ضَارِبَاتٌ، ضَارِبَاتٌ.

ضَارِبَةٌ: یعنی یک زن زننده.

صیغه مفرد مؤنث است از اسم فاعل، صحیح و مجرد و معلوم.

ضَارِبَةٌ در اصل ضارب بود، واحد مذکر بود خواستیم واحده مؤنث بنا کنیم، تاء مَنُونَه که علامت واحده مؤنث بود در آخرش درآوردیم و ماقبل تاء را فتحه دادیم ضَارِبَةٌ شد بر وزن فَاعِلَةٌ، ضاد فاء الفعل، الف علامت اسم فاعل، راء عین الفعل، باء لام الفعل، تاء مَنُونَه از جمله خواص اسم.

و ضَارِبَةٌ نیز یک لفظ است به جای سه معنی چنانکه گویی: هِيَ ضَارِبَةٌ یعنی اوست یک زن زننده. و أَنْتِ ضَارِبَةٌ یعنی تویی یک زن زننده، و أَنَا ضَارِبَةٌ یعنی منم یک زن زننده.

ضَارِبَاتٌ: یعنی دو زنان زننده. صیغه تثنیه مؤنث است از اسم فاعل، صحیح و مجرد و معلوم.

ضَارِبَاتٌ در اصل ضَارِبَةٌ بود (مفرد بود) خواستیم تثنیه بنا کنیم

[شماره صفحه واقعی: ۲۴]

ص: ۵۵۷

الف که علامت تشبیه بود با نون عوض تنوین در آخرش در آوردیم ضارِبَتَانِ شد بر وزن فاعِلَتَانِ. ضاد فاء الفعل، الف علامت اسم فاعل، راء عین الفعل، باء لام الفعل، الف ثانی علامت تشبیه، نون عوض تنوین که در واحده بوده.

و ضارِبَتَانِ یک لفظ است به جای سه معنی چنانکه گویی: هُمَا ضارِبَتَانِ یعنی ایشانند دو زنان زننده، و اَنْتُمَا ضارِبَتَانِ یعنی شماید دو زنان زننده، و نَحْنُ ضارِبَتَانِ یعنی مایم دو زنان زننده.

ضارِبَاتٌ: یعنی گروه زنان زننده. صیغه جمع مؤنث است از اسم فاعل، صحیح و مجزّد و معلوم.

ضارِبَاتٌ در اصل ضارِبَةٌ بود (مفرد بود) خواستیم جمع بنا کنیم، الف و تاء که علامت جمع مؤنث بود در آخرش در آوردیم ضارِبَاتٌ شد. تاي اول، دلالت می کرد بر تأنیث و الف و تاي دوم دلالت می کرد هم بر جمع و هم بر تأنیث، با وجود الف و تاي ثانی از تاي اول مستغنی شده و او را حذف کردیم ضارِبَاتٌ شد بر وزن فاعلات. ضاد فاء الفعل، الف اولی علامت اسم فاعل، و راء عین الفعل، باء لام الفعل الف ثانی و تاء علامت جمع مؤنث است.

و آن [ضارِبَاتٌ] نیز یک لفظ است به جای سه معنی چنانکه گویی: هُنَّ ضارِبَاتٌ، و اَنْتُنَّ ضارِبَاتٌ، و نَحْنُ ضارِبَاتٌ. یعنی ایشانند گروه زنان زننده، و شماید گروه زنان زننده، و مایم گروه زنان زننده.

صیغه های اسم مفعول

و از اسم مفعول نیز شش وجه باز می گردد: سه مذکر و سه مؤنث.

آن سه که مذکر را بود: مَضْرُوبٌ، مَضْرُوبَانِ، مَضْرُوبُونَ.

مَضْرُوبٌ: یعنی یک مرد زده شده. صیغه مفرد مذکر است از اسم مفعول.

مَضْرُوبٌ در اصل يُضْرَبُ یا تُضْرَبُ یا أُضْرَبُ بود (عَلَى أَيِّ تَقْدِيرٍ) حرف استقبال را از اولش انداختیم و به جای او میم مضموم، در آوردیم و تنوین که از

[شماره صفحه واقعی: ۲۵]

جمله خواص اسم بود به او ملحق نمودیم مُضْرَبٌ شد، مشتبه شد به اسم مفعول باب افعال بر وزن مُكْرَمٌ، از برای رفع اشتباه ضمه میم را بدل کردیم به فتحه، مُضْرَبٌ شد، اشتباه شد بر اسم زمان و مکان بر وزن مَقْتَلٌ، خَدْرًا مِنَ الْأَشْتِيَاهِ فتحه عین الفعل را بدل کردیم به ضمه، مُضْرَبٌ شد بر وزن مَفْعَلٌ، و آن در کلام عرب بدون واو و تاء یافت نمی شد (۱) بنابراین ضمه را اشباع کردیم، و او از اشباع ضمه تولد یافت مُضْرَبٌ شد بر وزن مَفْعُولٌ.

و آن [مضروب] یک لفظ است به جای سه معنی چنانکه گویی: هُوَ مُضْرَبٌ یعنی اوست یک مرد زده شده، و أَنْتَ مُضْرَبٌ یعنی تویی یک مرد زده شده، و أَنَا مُضْرَبٌ یعنی منم یک مرد زده شده.

مَضْرُوبَانِ: یعنی دو مرد زده شده.

اصلش مَضْرُوبٌ بود (واحد بود) خواستیم که

[شماره صفحه واقعی: ۲۶]

ص: ۵۵۹

۱- یعنی وزن مفعول در کلام عرب باید. تاء داشته باشد مثل مَكْرَمَةٌ یا واو داشته باشد مثل مضروب چنانکه بیاید در آخر شرح تصریف در بحث اسم زمان و مکان و قال فی اللسان والمكْرَمَةُ والمكْرَمُ فعل الكرم وفي الصحاح واحده المكارم ولا نظير له الا معون من العون لان كل مفعله فالحاء لها لازمه الا هذين واتقن من ذلك ما قاله ابن جنی عند قول نجم الأئمة فی بحث اوزان المصادر وجاء فی بحث القراءات (فنظره إلى ميسره) فقال ابن جنی هذه القرائه قرائه مجاهد قال هو من باب معون ومكرم بضم العين وقيل هو على حذف الهاء. وقال الجوهري و قرء بعضهم (فنظره الى ميسره) بالاضافه قال الأخفش وهو غير جائز لانه ليس فی الكلام مفعول بضم العين بغير الهاء (ای التاء) أما مَكْرَمٌ وَمَعُونٌ فهما جمع مكرمه ومعونه. الى هنا كان الكلام فی لزوم التاء واما لزوم الواو فقال فی المراح فی بحث اسم المفعول هو اسم مشتق من يُفْعَلُ (مبنيا للمفعول) لمن وقع عليه الفعل وصيغته من الثلاثي على وزن مفعول، نحو مضروب وهي مشتق من يُضْرَبُ (او تُضْرَبُ أو أُضْرَبُ) لمناسبه بينهما (فی الاسناد الى مفعول لم يذكر فاعله) فادخل الميم مقام الزائد (ای حرف المضارعه) فصار مُضْرَبٌ (بضم الميم) ثم فتح الميم حتى لا يلتبس بمفعول باب الإفعال فصار مُضْرَبٌ ثم ضم الراء حتى لا يلتبس بالموضع ای (باسم المكان أو الزمان) فصار مَضْرَبٌ (بضم الراء) ثم اشبع الضمه لانعدام مفعول (بضم العين) فی کلام العرب بغير التاء فصار مضروب. بادنی تغییر فتحصل من جميع ما ذكر ان الكلمه اذا كانت على وزن مفعول فلا بد من أن يلحق بها التاء او تزيد فيها الواو حتى تخرج من وزن مفعول قال فی تدریج الادانی انهم رفضوا مفعلاً بضم العين الا مَكْرَمًا و مَعُونًا وهما مصدران بمعنى الاكرام والاعانه ثم قال وجاء ايضا مهلك بضم اللام و ميسر بضم السين و مالک بضم اللام بمعنى الرساله انتهى باختصار.

تثنيه بنا كنيم الف كه علامت تثنيه بود با نون عوض تنوين در آخرش در آورديم مَضْرُوبَانِ شد.

و آن [مضروبان] يك لفظ است به جاي سه معنى چنانكه گويى هُمَا مَضْرُوبَانِ ، وَآتَمَّا مَضْرُوبَانِ ، وَنَحْنُ مَضْرُوبَانِ ، يعنى ايشانند دو مردان زده شده ، و شماييد دو مردان زده شده ، و مايميم دو مردان زده شده.

مَضْرُوبُونَ : يعنى گروه مردان زده شده.

اصلش مَضْرُوبٌ بود ، خواستيم كه جمع بنا كنيم واو كه علامت جمع مذكر بود با نون عوض تنوين در آخرش در آورديم مَضْرُوبُونَ شد.

و آن [مضروبون] نيز يك لفظ است به جاي سه معنى چنانكه گويى : هُمْ مَضْرُوبُونَ وَ أَنْتُمْ مَضْرُوبُونَ ، وَ نَحْنُ مَضْرُوبُونَ يعنى ايشان و شماييد گروه مردان زده شده ، و مايميم گروه مردان زده شده.

***

و آن سه كه مؤنث را بود : مَضْرُوبَةٌ ، مَضْرُوبَاتٍ ، مَضْرُوبَاتٍ.

مَضْرُوبَةٌ : يعنى يك زن زده شده.

در اصل مَضْرُوبٌ بود (مفرد مذكر بود) خواستيم مفرده مؤنث بنا كنيم تاء منونه كه علامت تأنيث اسم بود در آخرش در آورديم و ماقبل تاء را فتهه داديم مَضْرُوبَةٌ شد.

و آن [مضروبۀ] يك لفظ است به جاي سه معنى چنانكه گويى : هِيَ مَضْرُوبَةٌ ، وَ أَنْتِ مَضْرُوبَةٌ ، وَ أَنَا مَضْرُوبَةٌ ، يعنى اوست يك زن زده شده ، و تويى يك زن زده شده ، و منم يك زن زده شده.

مَضْرُوبَاتٍ : يعنى دو زن زده شده. صيغه تثنيه مؤنث است از اسم مفعول.

اصلش مَضْرُوبَةٌ بود ، (مفرد بود) خواستيم تثنيه بنا كنيم ، الف كه علامت تثنيه بود با نون عوض تنوين در آخرش در آورديم مَضْرُوبَاتٍ شد.

و آن [مضروباتان] يك لفظ است به جاي سه معنى چنانكه گويى : هُمَا مَضْرُوبَاتَانِ ، وَ أَنْتُمَا مَضْرُوبَاتَانِ ، وَ نَحْنُ مَضْرُوبَاتَانِ ، يعنى ايشانند دو زنان زده شده ، و شماييد دو زنان زده شده ، و

[شماره صفحه واقعى : ۲۷]

ص: ۵۶۰

مایم دو زنان زده شده.

مَضْرُوبَات: یعنی گروه زنان زده شده.

در اصل مَضْرُوبَه بود (مفرد بود) خواستیم جمع بنا کنیم، الف و تاء که علامت جمع مؤنث بود در آخرش در آوردیم مَضْرُوبَات شد. تايِ اوّل دلالت می کرد بر تأنیث و تايِ ثانی هم دلالت می کرد بر جمع و هم بر تأنیث، بنابراین از تايِ اوّل مستغنی شده و آن را حذف کردیم مَضْرُوبَات شد.

وآن [مضروبوات] یک لفظ است به جای سه معنی، چنانکه گویی: هُنَّ مَضْرُوبَات، یعنی ایشانند گروه زنان زده شده، و اَنْتُنَّ مَضْرُوبَات یعنی شماستید گروه زنان زده شده، و نَحْنُ مَضْرُوبَات یعنی مایم گروه زنان زده شده.

صیغه های فعل امر

و از امر نیز چهارده وجه باز می گردد: شش مغایب، و شش مخاطب، و دو حکایت نفس متکلم را. آن شش که مغایب را بود سه مذکر را بود و سه مؤنث را.

آن سه که مذکر را بود: لِيَضْرِبْ، لِيَضْرِبَا، لِيَضْرِبُوا.

لِيَضْرِبْ: یعنی باید بزند او یک مرد غایب در زمان حال یا زمان آینده. صیغه مفرد مذکر غایب است از فعل امر، صحیح و مجرد و معلوم.

لِيَضْرِبْ در اصل يَضْرِبُ بود، لام امر در سرش در آوردیم (۱) و آخرش را وقف کردیم لِيَضْرِبْ (۲) شد بر وزن لِيَفْعَلْ. لام، لام امر، یاء، حرف استقبال، ضاد فاء الفعل، راء عین الفعل،

[شماره صفحه واقعی: ۲۸]

ص: ۵۶۱

۱- اگر کسی بحث کند که چرا لام کسره داده شده در جواب میگوئیم که در مراح فرموده: کسرت اللام لانها مشابهه بلام الجاره لان الجزم فی الأفعال بمنزله الجر فی الاسماء (ای کما أن لام الجر اذا دخل علی غیر المضمّر یکسر کذلک لام الأمر).

۲- قال فی المراح و ینجزم آخر الامر فی الغائب باللام اجماعا لان اللام مشابهه بکلمه الشرط فی النقل (ای النقل من الاخبار الی الانشاء).

باء لام الفعل ، لام امر غایب در سرش دو عمل کرد : لفظاً و معنی ، لفظاً حرکت آخرش را به جزمی ساقط کرده ، و معنی خبر را بدل به انشاء کرد.

لِيَضْرِبَا : یعنی باید بزنند ایشان دو مردان غایب در زمان حال یا زمان آینده. صیغه تنبیه مغایب مذکر است از فعل امر ، صحیح و مجزّد و معلوم. لِيَضْرِبَا بر وزن لِيَفْعَلَا. لام ، لام امر غایب ، یاء ، حرف استقبال ، ضاد فاء الفعل ، راء عین الفعل ، باء لام الفعل ، الف علامت تنبیه و هم ضمیر فاعل.

لِيَضْرِبَا در اصل يَضْرِبَانِ بود (تنبیه مذکر غایب بود از فعل مضارع) خواستیم تنبیه مذکر غایب بنا کنیم از فعل امر غایب ، لام امر غایب را در سرش درآوردیم ، دو عمل کرد : لفظاً و معنی ، لفظاً نون اعرابی را به جزمی ساقط کرد ، و معنی خبر را بدل به انشاء کرد لِيَضْرِبَا شد.

لِيَضْرِبُوا : یعنی باید بزنند ایشان گروه مردان غایب در زمان حال یا زمان آینده.

صیغه جمع مذکر غایب است از فعل امر ، صحیح و مجزّد و معلوم. لِيَضْرِبُوا بر وزن لِيَفْعَلُوا. لام ، لام امر غایب ، یاء ، حرف استقبال ، ضاد فاء الفعل ، راء عین الفعل ، باء لام الفعل ، و واو علامت جمع مذکر و ضمیر فاعل.

[لِيَضْرِبُوا] در اصل يَضْرِبُونَ بود (مستقبل بود) خواستیم امر غایب بنا کنیم لام امر بر سرش درآوردیم ، دو عمل کرد : لفظاً و معنی ، لفظاً نون اعرابی را به جزمی ساقط کرد ، و معنی خبر را بدل به انشاء نمود لِيَضْرِبُوا شد.

***

و آن سه که مؤنث را بود : لَتَضْرِبَنَّ ، لَتَضْرِبَا ، لِيَضْرِبَنَّ.

لَتَضْرِبَنَّ : یعنی باید بزنند او یک زن غایب در زمان حال یا زمان آینده. صیغه مفرد مؤنث غایب است از فعل امر غایب ، صحیح و مجزّد و معلوم بر وزن لَتَفْعَلَنَّ.

[شماره صفحه واقعی : ۲۹]

ص : ۵۶۲

لام ، لام امر غایب ، تاء ، علامت استقبال ، ضاد فاء الفعل ، راء عین الفعل ، باء لام الفعل .

لِتَضْرِبْ در اصل تَضْرِبُ بود (واحد مؤنث غایبه بود از فعل مضارع) خواستیم مفرده مؤنث بنا کنیم از فعل امر غایب ، لام امر بر سرش در آوردیم ، دو عمل کرد : لفظاً ومعنی ، لفظاً حرکت آخر را به جزمی ساقط کرد ، ومعنی خبر را بدل به انشاء کرد لِتَضْرِبْ شد .

لِتَضْرِبَا : یعنی باید بزنند ایشان دو زنان غایبه در زمان حال یا زمان آینده . صیغه تثنیه مؤنث غایبه است از فعل امر غایب ، صحیح و مجزّد و معلوم بر وزن لِفْعَلَا . لام ، لام امر غایب ، تاء علامت استقبال ، ضاد فاء الفعل ، راء عین الفعل ، باء لام الفعل ، الف علامت تثنیه .

[لتضربا] در اصل تَضْرِبَانِ بود (تثنیه مؤنث غایبه بود از فعل مضارع) خواستیم تثنیه مؤنث بنا کنیم از فعل امر غایب لام امر در سرش در آوردیم ، دو عمل کرد : لفظاً و معنی ، لفظاً عمل کرد نون عوض رفع را به جزمی ساقط کرد ، ومعنی عمل کرد خبر را بدل به انشاء کرد لِتَضْرِبَا شد .

لِيُضْرَبْنَ : یعنی باید بزنند ایشان گروه زنان غایبه در زمان حال یا زمان آینده . صیغه جمع مؤنث غایبه است از فعل امر غایب ، صحیح و مجرد و معلوم . لِيُضْرَبْنَ بر وزن لِيَفْعَلْنَ . لام ، لام امر غایب ، ياء ،

حرف استقبال ، ضاد فاء الفعل ، راء عین الفعل ، باء لام الفعل ، نون علامت جمع مؤنث و ضمیر فاعل .

[ليضربن] در اصل يُضْرَبْنَ بود (جمع مؤنث غایبه بود از فعل مضارع) خواستیم جمع مغانیه مؤنث بنا کنیم از فعل امر غایب ، لام امر غایب بر سرش در آوردیم ، لفظاً عمل نکرد زیرا که نون علامت جمع است نه عوض رفع ، ومعنی عمل نموده و خبر را بدل به انشاء کرده لِيُضْرَبْنَ شد .

***

و از امر حاضر نیز شش وجه بازمی گردد : سه مذکر را بود ، و سه مؤنث را .

[شماره صفحه واقعی : ۳۰]

ص : ۵۶۳

آن سه که مذکر را بود : اِضْرِبْ ، اِضْرِبَا ، اِضْرِبُوا.

اِضْرِبْ : یعنی بزنی تو یک مرد حاضر در زمان حال یا در زمان آینده. صیغه مفرد مذکر حاضر است از فعل امر حاضر ، صحیح و مجزّد و معلوم. اِضْرِبْ بر وزن اِفْعَلْ. همزه علامت امر حاضر ، ضاد فاء الفعل ، راء عین الفعل ، باء لام الفعل.

اِضْرِبْ امر است از تَضْرِبْ (۱)، تاء که حرف مضارع بود از اولش انداختیم (۲)، ما بعد تاء ساکن و ابتداء بساکن محال بود محتاج بهمزه وصل شدیم ، نظر کردیم به عین الفعلش مکسور بود ، همزه وصل مکسور بر سرش درآوردیم و آخرش را وقف کردیم ، حرکت آخر به وقفی بیفتاد اِضْرِبْ شد.

اِضْرِبَا : یعنی بزنی شما دو مردان حاضر در زمان حال یا زمان آینده. صیغه تثنیه مذکر است از فعل امر حاضر ، صحیح و مجزّد و معلوم. اِضْرِبَا بر وزن اِفْعِلَا. همزه ، علامت امر حاضر ، ضاد فاء الفعل ، راء عین الفعل ، باء لام الفعل ، الف ، علامت تثنیه و ضمیر فاعل است.

اِضْرِبَا امر است از تَضْرِبَانِ ، تاء که حرف مضارع بود از اولش انداختیم ما بعد حرف مضارع ساکن و ابتداء بساکن محال بود محتاج شدیم به همزه وصل ، به عین الفعلش نظر کردیم مکسور بود ، همزه وصل مکسوره در اولش درآوردیم و آخرش را وقف کردیم ، نون اعرابی به وقفی بیفتاد اِضْرِبَا شد.

اِضْرِبُوا : یعنی بزنی شما گروه مردان حاضر در زمان حال یا زمان آینده. صیغه

[شماره صفحه واقعی : ۳۱]

ص: ۵۶۴

۱- قال فی المراح الأمر مشتق من المضارع لمناسبه بينهما فی الاستقبالیه.

۲- قال فی المراح حذف حرف الاستقبال فی امر المخاطب للفرق بینه و بین مخاطب المضارع وعین الحذف فی المخاطب لكثرته ومن ثمه لا يحذف اللام فی مجهوله اعنی يقال لِتَضْرِبْ لقله استعماله.

جمع مذکر است از فعل امر حاضر، صحیح و مجزّد و معلوم. اِضْرِبُوا بر وزن اَفْعُلُوا، همزه، علامت امر حاضر، ضاد فاء الفعل، راء عین الفعل، باء لام الفعل، واو، علامت جمع مذکر و هم ضمیر فاعل.

اِضْرِبُوا امر است از تَضْرِبُونَ، تاء که حرف مضارع بود از اولش برداشتیم مابعد تاء، ساکن و ابتداء بساکن محال بود محتاج شدیم به همزه وصل و نظر به عین الفعل او کردیم مکسور بود، همزه وصل مکسوره در سرش در آوردیم و آخرش را وقف کردیم، نون اعرابی به وقفی بیفتاد اِضْرِبُوا شد.

* * *

و آن سه که مؤنث را بود: اِضْرِبِي، اِضْرِبَا، اِضْرِبَيْنِ.

اِضْرِبِي: یعنی بزنی تو یک زن حاضره در این زمان یا زمان آینده. صیغه مفرد مؤنث است از فعل امر حاضر، صحیح و مجزّد و معلوم.

اِضْرِبِي بر وزن اَفْعَلِي، همزه، علامت امر حاضر، ضاد فاء الفعل، راء عین الفعل، باء لام الفعل، یاء، علامت مخاطبه مؤنث و هم ضمیر فاعل است.

اِضْرِبِي امر است از تَضْرِبِينَ، تاء که حرف استقبال است از اولش انداختیم ما بعد تاء، ساکن، ابتداء بساکن محال بود محتاج شدیم به همزه وصل، نظر به عین الفعل او کردیم مکسور بود، همزه وصل مکسوره در اولش در آوردیم و آخر را وقف نمودیم، نون اعرابی به وقفی بیفتاد اِضْرِبِي شد.

اِضْرِبَا: یعنی بزنی شما دو زنان حاضره در زمان حال یا زمان آینده. صیغه تثنیه مخاطبه مؤنث است از فعل امر حاضر، صحیح و مجزّد و معلوم.

اِضْرِبَا بر وزن اَفْعَلَا، همزه، علامت امر حاضر، ضاد فاء الفعل، راء عین الفعل، باء لام الفعل، الف علامت تثنیه و ضمیر فاعل.

اِضْرِبَا امر است از تَضْرِبَانِ، تاء که حرف استقبال بود از اولش برداشتیم، ما بعد حرف مضارع ساکن، ابتداء بساکن محال بود

[شماره صفحه واقعی: ۳۲]

ص: ۵۶۵

محتاج شدیم به همزه وصل، نظر به عین الفعل او کردیم مکسور بود همزه وصل مکسوره در اولش در آوردیم و آخرش را وقف کردیم، نون اعرابی به وقفی بیفتاد اِضْرِبَا شد.

***

اِضْرِبْنَ: یعنی بزید شما گروه زنان حاضر در زمان حال یا زمان آینده. صیغه جمع مؤنث حاضره است از فعل امر، صحیح و مجزود و معلوم.

اِضْرِبْنَ بر وزن اِفْعَلْنَ، همزه علامت امر حاضر، ضاد فاء الفعل، راء عین الفعل، باء لام الفعل، نون، علامت جمع مؤنث و هم ضمیر فاعل است.

اِضْرِبْنَ در اصل تَضْرِبْنَ بود، (جمع مؤنث بود از فعل مضارع) خواستیم که جمع مؤنث بنا کنیم از فعل امر حاضر، تاء که حرف استقبال بود از اولش برداشتیم ما بعد آن ساکن بود، ابتداء بساکن محال بود همزه وصل مکسور در اولش در آوردیم و آخرش را وقف نکردیم و نون را بر حال خود گذاشتیم زیرا که نون علامت جمع است نه عوض رفع (وَالْعَلَامَةُ لَا تُغَيَّرُ وَلَا تُحَدَفُ، یعنی: علامت، تغییر داده و حذف کرده نمی شود) اِضْرِبْنَ شد.

***

و آن دو که حکایت نفس متکلم را بود: لِأَضْرِبُ، لِنَضْرِبُ.

لِأَضْرِبُ: یعنی باید بزنم من یک مرد یا یک زن در زمان حال یا زمان آینده. صیغه متکلم وحده است از فعل امر، صحیح و مجزود و معلوم.

لِأَضْرِبُ بر وزن لِأَفْعِلُ، لام، لام امر غایب، همزه، علامت متکلم وحده، ضاد فاء الفعل، راء عین الفعل، باء لام الفعل.

لِأَضْرِبُ در اصل أَضْرِبُ بود (متکلم وحده بود از فعل مضارع) خواستیم متکلم وحده بنا کنیم از فعل امر، لام امر غائب را بر سرش در آوردیم، دو عمل کرد: لَفْظًا و معنی، لفظاً عمل کرد حرکت آخر را به جزمی ساقط کرد، و معنی عمل کرد خبر را بدل به انشاء کرد لِأَضْرِبُ شد.

[شماره صفحه واقعی: ۳۳]

ص: ۵۶۶

لَنْضَرْبُ: یعنی باید بزنیم ما دو مردان یا دو زنان یا گروه مردان یا گروه زنان در زمان حال یا زمان آینده. صیغه متکلم مع الغیر است از فعل امر، صحیح و مجرد و معلوم. لَنْضَرْبُ بر وزن لَنْفَعُلُ، لام، لام امر غایب و نون، علامت متکلم مع الغیر، ضاد فاء الفعل، راء عین الفعل، باء لام الفعل.

لَنْضَرْبُ در اصل نَضَرْبُ بود، متکلم مع الغیر بود از فعل مضارع خواستیم متکلم مع الغیر بنا نماییم از فعل امر لام امر غایب بر سرش درآوردیم دو عمل کرد: لفظاً و معنی، لفظاً عمل کرد حرکت آخر را به جزمی ساقط کرد، و معنی عمل کرد خبر را بدل به انشاء کرد لَنْضَرْبُ شد.

صیغه های فعل نهی

و از نهی نیز چهارده وجه باز می گردد: شش مغایب را بود و شش مخاطب را و دو حکایت نفس متکلم را. آن شش که مغایب را بود سه مذکر را بود، و سه مؤنث را.

آن سه که مذکر را بود: لا يَضْرِبُ، لا يَضْرِبُ، لا يَضْرِبُوا.

لا يَضْرِبُ: یعنی باید نزنند او یک مرد غایب در زمان حال یا زمان آینده.

صیغه واحد مذکر غایب است از فعل نهی، صحیح و مجرد و معلوم.

لا يَضْرِبُ در اصل يَضْرِبُ بود، واحد مذکر مغایب بود از فعل مضارع خواستیم واحد مذکر غایب بنا کنیم از فعل نهی، لای ناهیه (1) بر سرش درآوردیم دو عمل کرد: لفظاً و معنی، لفظاً عمل کرد حرکت آخر را به جزمی ساقط کرد، و معنی عمل کرد خبر را بدل به انشاء نمود لا يَضْرِبُ شد.

[شماره صفحه واقعی: ۳۴]

ص: ۵۶۷

۱- هی بهتر است بقرینه لام امر و وجه دیگر اینکه لا نهی کننده نیست بلکه متکلم نهی کننده است اما لاء نافیحه یحتمل که صحیح باشد چونکه لفظ لا مدخول خود را نفی میکند نه متکلم فتامل جیدا.

لا يَضْرِبُ: یعنی باید نزنند ایشان دو مردان غایب در این زمان یا در زمان آینده.

صیغه تنیّه مذکر غایب است از فعل نهی، صحیح و مجزّد و معلوم.

لا يَضْرِبُ در اصل يَضْرِبَانِ بود (تنیّه مذکر مغایب بود از فعل مضارع) خواستیم تنیّه مذکر مغایب بنا کنیم از فعل نهی، لای ناهیه بر سرش در آوردیم دو عمل کرد: لفظاً و معنی، لفظاً عمل کرد نون عوض رفع را به جزمی ساقط کرد، معنی عمل کرد خبر را بدل به انشاء کرد لا يَضْرِبُ شد.

لا يَضْرِبُوا: یعنی باید نزنند ایشان گروه مردان غایب در زمان حال یا زمان آینده. صیغه جمع مذکر غایب است از فعل نهی، صحیح و مجرد و معلوم.

لا يَضْرِبُوا در اصل يَضْرِبُونَ بود (جمع مذکر غایب بود از فعل مضارع) خواستیم جمع مذکر غایب بنا کنیم از فعل نهی، لای ناهیه بر سرش در آوردیم دو عمل کرد: لفظاً و معنی، لفظاً عمل کرد نون عوض رفع را به جزمی ساقط کرد، و معنی عمل کرد خبر را بدل به انشاء نمود لا يَضْرِبُوا شد.

***

وآن سه که مؤنث را بود: لا تَضْرِبُ، لا تَضْرِبَا، لا يَضْرِبْنَ.

لا تَضْرِبُ: یعنی باید نزنند او یک زن غایب در زمان حال یا زمان آینده. صیغه واحده مؤنث غایب است از فعل نهی، صحیح و مجرد و معلوم.

لا تَضْرِبُ در اصل تَضْرِبُ بود (مفرد مؤنث غایب بود از فعل مضارع) خواستیم مفرد مؤنث غایب بنا کنیم از فعل نهی، لای ناهیه بر سرش آوردیم دو عمل کرد: لفظاً و معنی، لفظاً حرکت آخر را به جزمی ساقط کرد، و معنی عمل کرد خبر را بدل به انشاء کرد لا تَضْرِبُ شد.

[شماره صفحه واقعی: ۳۵]

لا تَضْرِبَا: یعنی باید نزنند ایشان دو زنان غایبه در این زمان یا زمان آینده. صیغه تثنیه مؤنث غایبه است از فعل نهی، صحیح و مجرد و معلوم.

لا تَضْرِبَا در اصل تَضْرِبَانِ بود (تثنیه مؤنث غایبه بود از فعل مضارع) خواستیم تثنیه مؤنث غایبه بنا کنیم از فعل نهی، لای ناهیه بر سرش در آوردیم دو عمل کرد: لفظاً و معنی، لفظاً عمل کرد نون اعرابی را به جزمی ساقط کرد، معنی عمل کرد خبر را بدل به انشاء کرد لا تَضْرِبَا شد.

لا يَضْرِبْنَ: یعنی باید نزنند ایشان گروه زنان غایبه در زمان حال یا آینده. صیغه جمع مؤنث غایبه است از فعل نهی، صحیح و مجرد و معلوم.

لا يَضْرِبْنَ در اصل يَضْرِبْنَ بود (جمع مؤنث غایبه بود از فعل مضارع) خواستیم جمع مؤنث غایبه بنا کنیم از فعل نهی، لای ناهیه بر سرش در آوردیم، لفظاً عمل نکرد زیرا که نون علامت جمع است نه عوض رفع، و لکن معنی عمل کرد خبر را بدل کرد به انشاء، لا يَضْرِبْنَ شد.

***

وآن شش که مخاطب را بود سه مذکر را و سه مؤنث را بود.

آن سه که مذکر را بود: لا تَضْرِبْ، لا تَضْرِبَا، لا تَضْرِبُوا بود.

لا تَضْرِبْ: یعنی باید تازی تو یک مرد حاضر در زمان حال یا زمان آینده. صیغه مفرد مذکر مخاطب است از فعل نهی، صحیح و مجرد و معلوم.

لا تَضْرِبْ در اصل تَضْرِبُ بود (مفرد مذکر حاضر بود از فعل مضارع) خواستیم مفرد مذکر حاضر بنا کنیم از فعل نهی، لای ناهیه بر سرش در آوردیم دو عمل کرد: لفظاً و معنی، لفظاً عمل کرد حرکت آخر را به جزمی ساقط کرد و معنی عمل کرد خبر را بدل به انشاء نمود لا تَضْرِبْ شد.

[شماره صفحه واقعی: ۳۶]

ص: ۵۶۹

لا تَضْرِبَا: یعنی باید نزدیک شما دو مردان حاضر در زمان حال یا آینده. صیغه تثنیه مذکر حاضر است از فعل نهی، صحیح و مجرد و معلوم.

لا تَضْرِبَا در اصل تَضْرِبَانِ بود (تثنیه مذکر مخاطب بود از فعل مضارع) خواستیم تثنیه مخاطب مذکر بنا کنیم از فعل نهی، لای ناهیه در سرش در آوردیم دو عمل کرد: لفظاً و معنی، لفظاً عمل کرد نون اعرابی را به جزمی ساقط کرد، و معنی عمل کرد خبر را بدل به انشاء کرد لا تَضْرِبَا شد.

لا تَضْرِبُوا: یعنی باید نزدیک شما گروه مردان حاضر در زمان حال یا زمان آینده. صیغه جمع مذکر حاضر است از فعل نهی، صحیح و مجرد و معلوم.

لا تَضْرِبُوا در اصل تَضْرِبُونَ بود (جمع مذکر مخاطب بود از فعل مضارع) خواستیم جمع مذکر حاضر بنا کنیم از فعل نهی، لای ناهیه بر سرش در آوردیم دو عمل کرد: لفظاً و معنی لفظاً عمل کرد نون اعرابی را به جزمی ساقط کرد، و معنی عمل کرد خبر را بدل به انشاء کرد لا تَضْرِبُوا شد.

***

و آن سه که مؤنث را بود: لا تَضْرِبِي، لا تَضْرِبَا، لا تَضْرِبَيْنِ.

لا تَضْرِبِي: یعنی باید نزدی تو یک زن حاضر در این زمان یا زمان آینده. صیغه مفرد مؤنث مخاطبه است از فعل نهی، صحیح و مجرد و معلوم.

لا تَضْرِبِي در اصل تَضْرِبِينَ بود (مفرد مخاطبه مؤنث بود از فعل مستقبل) خواستیم مفرد مخاطبه مؤنث بنا نمایم از فعل نهی، لای ناهیه بر سرش در آوردیم دو عمل کرد: لفظاً و معنی، لفظاً عمل کرد نون اعرابی را به جزمی ساقط کرد، و معنی عمل کرد خبر را بدل به انشاء کرد لا تَضْرِبِي شد.

[شماره صفحه واقعی: ۳۷]

ص: ۵۷۰

لا تُضْرِبَا: یعنی باید نزدیک شما دو زنان حاضره در زمان حال یا زمان آینده. صیغه تثنیه مؤنث حاضره است از فعل نهی، صحیح و مجرد و معلوم.

لا تُضْرِبَا در اصل تَضْرِبَانِ بود (تثنیه حاضره مؤنث بود از فعل مضارع) خواستیم تثنیه حاضره مؤنث بنا کنیم از فعل نهی، لای ناهیه بر سرش درآوردیم دو عمل کرد: لفظاً و معنی، لفظاً عمل کرد نون اعرابی را به جزمی ساقط کرد، و معنی عمل کرد خبر را بدل کرد به انشاء لا تُضْرِبَا شد.

لا تُضْرِبْنَ: یعنی باید نزدیک شما گروه زنان حاضره در زمان حال یا زمان آینده. صیغه جمع مؤنث حاضره است از فعل نهی، صحیح و مجرد و معلوم.

لا تُضْرِبْنَ در اصل تَضْرِبْنَ بود (جمع مخاطبه مؤنث بود از فعل مضارع) خواستیم جمع مخاطبه مؤنث بنا کنیم از فعل نهی، لای ناهیه بر سرش درآوردیم، لفظاً عمل نکرد زیرا که نون علامت جمع است نه عوض رفع، و معنی عمل کرد خبر را بدل به انشاء نمود لا تُضْرِبْنَ شد.

***

وآن دو که حکایت نفس متکلم را بود: لا أَضْرِبُ، لا تُضْرِبُ.

لا أَضْرِبُ: یعنی باید نزنم من یک مرد یا یک زن در این زمان یا زمان آینده. صیغه متکلم وحده است از فعل نهی، صحیح و مجرد و معلوم.

لا أَضْرِبُ در اصل أَضْرِبُ بود (متکلم وحده بود از فعل مضارع) خواستیم متکلم وحده بنا کنیم از فعل نهی، لای ناهیه بر سرش درآوردیم دو عمل کرد: لفظاً و معنی، لفظاً عمل کرد حرکت آخر را به جزمی ساقط کرد، و معنی عمل کرد خبر را بدل به انشاء کرد لا أَضْرِبُ شد.

[شماره صفحه واقعی: ۳۸]

ص: ۵۷۱

لا تَضْرِبُ : یعنی باید نزنیم ما دو مردان و یا دو زنان و یا گروه مردان و یا گروه زنان در این زمان و یا زمان آینده. صیغه متکلم مع الغیر است از فعل نهی ، صحیح و مجرد و معلوم.

لا تَضْرِبُ در اصل تَضْرِبُ بود (متکلم مع الغیر بود از فعل مضارع) خواستیم متکلم مع الغیر بنا کنیم از فعل نهی ، لای ناهیه بر سرش در آوردیم دو عمل کرد : لفظاً و معنی ، لفظاً عمل کرد حرکت آخر را به جزمی ساقط کرد ، و معنی عمل کرد خبر را بدل کرد به انشاء لا تَضْرِبُ شد.

صیغه های فعل جحد

واژ جحد نیز چهارده وجه باز می گردد : شش مغایب را و شش مخاطب را و دو حکایت نفس متکلم را. و آن شش که مغایب را بود سه مذکر را بود و سه مؤنث را.

آن سه که مذکر را بود : لَمْ يَضْرِبْ ، لَمْ يَضْرِبَا ، لَمْ يَضْرِبُوا.

لَمْ يَضْرِبْ : یعنی زده است او یک مرد غایب در زمان گذشته. صیغه مفرد مذکر غایب است از فعل جحد ، صحیح و مجرد و معلوم.

لَمْ يَضْرِبْ در اصل تَضْرِبُ بود (واحد مذکر غایب بود از فعل مضارع) خواستیم مفرد مذکر غایب بنا کنیم از فعل جحد ، لم جازمه بر سرش در آوردیم دو عمل کرد : لفظاً و معنی ، لفظاً حرکت آخر را به جزمی ساقط کرد ، و معنی نقل نمود معنای مضارع را بسوی ماضی و نفی در ماضی کرد لَمْ يَضْرِبْ شد. (۱)

لَمْ يَضْرِبَا : یعنی نزدند ایشان دو مردان غایب در زمان گذشته. صیغه تثنیه مذکر غایب است از فعل جحد ، صحیح و مجرد و معلوم.

لَمْ يَضْرِبَا در اصل تَضْرِبَانِ بود (تثنیه مذکر غایب بود از فعل مضارع) خواستیم تثنیه مذکر غایب بنا کنیم از

[شماره صفحه واقعی : ۳۹]

ص: ۵۷۲

۱- اول معنی چنین بود که میزند یک مرد غایب الآن یا در زمان آینده و حالا معنایش چنین است که زده است یک مرد غایب در زمان گذشته.

فعل جحد، لم جازمه در سرش در آوردیم دو عمل کرد: لفظاً و معنی، لفظاً نون عوض رفع را به جزمی ساقط کرد، و معنی نقل کرد معنی مضارع را بسوی ماضی و نفی در ماضی کرد لم یضربا شد.

لم یضربوا: یعنی نزده اند ایشان گروه مردان غایب در زمان گذشته. صیغه جمع مذکر غایب است از فعل جحد، صحیح و مجرد و معلوم.

لم یضربوا در اصل یضربون بود (جمع مذکر غایب بود از فعل مضارع) خواستیم جمع مذکر غایب بنا کنیم از فعل جحد، لم جازمه بر سرش در آوردیم دو عمل کرد: لفظاً و معنی، لفظاً نون عوض رفع را به جزمی ساقط کرد، و معنی نقل کرد معنای مضارع را بسوی ماضی و نفی در ماضی نمود لم یضربوا شد.

***

وآن سه که مؤنث را بود: لم تضرب، لم تضربا، لم یضربن.

لم تضرب: یعنی نزده است او یک زن غایبه در زمان گذشته. صیغه مفرد مؤنث غایبه است از فعل جحد، صحیح و مجرد و معلوم.

لم تضرب در اصل تضرب بود (مفرد مؤنث غایبه بود از فعل مضارع) خواستیم واحده مؤنث غایبه بنا کنیم از فعل جحد، لم جازمه بر سرش در آوردیم دو عمل کرد: لفظاً و معنی، لفظاً حرکت آخر را به جزمی ساقط گردانید، و معنی نقل کرد معنای مضارع را بسوی ماضی و نفی در ماضی کرد لم تضرب شد.

لم تضربا: یعنی نزده اند ایشان دو زنان غایبه در زمان گذشته. تثنیه مؤنث غایبه است از فعل جحد، صحیح و مجرد و معلوم.

لم تضربا در اصل تضربان بود، (تثنیه مؤنث غایبه بود از فعل مضارع) خواستیم تثنیه مؤنث غایبه بنا کنیم از فعل جحد لم جازمه بر سرش در آوردیم دو عمل کرد لفظاً و معنی، لفظاً نون اعرابی را

[شماره صفحه واقعی: ۴۰]

ص: ۵۷۳

به جزمی ساقط کرد و معنی نقل کرد معنای مضارع را بسوی ماضی و در ماضی نفی کرد لَمْ تَضْرِبَا شد.

لَمْ يَضْرِبَنَّ : یعنی نرده اند ایشان گروه زنان غایبه در زمان گذشته. صیغه جمع مؤنث غایبه است از فعل جحد ، صحیح و مجرد و معلوم.

لَمْ يَضْرِبَنَّ در اصل يَضْرِبَنَّ بود (جمع مؤنث غایبه بود ، از فعل مستقبل) خواستیم جمع مؤنث غایبه بنا کنیم از فعل جحد ، لم جازمه بر سرش در آوردیم ، لفظاً عمل نکرد زیرا که نون علامت جمع مؤنث است نه عوض رفع (وَالْعَلَامَةُ لَا تَعْيُرُ وَلَا تُجْدَفُ) و لکن معنی عمل کرد معنای مضارع را نقل بسوی ماضی و نفی در ماضی نمود لَمْ يَضْرِبَنَّ شد.

***

و آن شش که مخاطب را بود سه مذکر را بود و سه مؤنث را.

آن سه که مذکر را بود : لَمْ تَضْرِبْ ، لَمْ تَضْرِبَا ، لَمْ تَضْرِبُوا.

لَمْ تَضْرِبْ : یعنی نزدی تو یک مرد حاضر در زمان گذشته. صیغه مفرد مذکر حاضر است از فعل جحد ، صحیح و مجرد و معلوم.

لَمْ تَضْرِبْ در اصل تَضْرِبْ بود (مفرد مذکر مخاطب بود از فعل مضارع) خواستیم مفرد مذکر حاضر بنا کنیم از فعل جحد ، لم جازمه بر سرش در آوردیم دو عمل کرد : لفظاً و معنی ، لفظاً عمل کرد حرکت آخر را به جزمی ساقط کرد ، معنی عمل کرد نقل کرد معنای مضارع را بسوی ماضی و در ماضی نفی کرد لَمْ تَضْرِبْ شد.

لَمْ تَضْرِبَا : یعنی نرده اید شما دو مردان حاضر در زمان گذشته. صیغه تثنیه مذکر حاضر است از فعل جحد صحیح و مجرد و معلوم.

لَمْ تَضْرِبَا در اصل تَضْرِبَانِ بود (تثنیه مذکر مخاطب بود از فعل مضارع) خواستیم تثنیه مذکر حاضر بنا کنیم

[شماره صفحه واقعی : ۴۱]

ص : ۵۷۴

از فعل جحد، لم جازمه بر سرش در آوردیم دو عمل کرد: لفظاً و معنی، لفظاً نون اعرابی را به جزمی ساقط کرد، و معنی نقل کرد معنای مضارع را بسوی ماضی و نفی در ماضی کرد لَمْ تَضْرِبَا شد.

لَمْ تَضْرِبُوا: یعنی زده اید شما گروه مردان حاضر در زمان گذشته. صیغه جمع مذکر حاضر است از فعل جحد، صحیح و مجرد و معلوم.

لَمْ تَضْرِبُوا در اصل تَضْرِبُونَ بود (جمع مذکر حاضر بود از فعل مستقبل) خواستیم جمع مذکر حاضر بنا کنیم از فعل جحد لم جازمه بر سرش در آوردیم دو عمل کرد: لفظاً و معنی، لفظاً نون اعرابی را به جزمی ساقط گردانید. و معنی نقل کرد معنای مضارع را بسوی ماضی و نفی در ماضی کرد لَمْ تَضْرِبُوا شد.

***

آن سه که مؤنث را بود: لَمْ تَضْرِبِي، لَمْ تَضْرِبَا، لَمْ تَضْرِبَيْنَ.

لَمْ تَضْرِبِي: یعنی زده ای تو یک زن حاضر در زمان گذشته. صیغه مفرد مؤنث حاضر است از فعل جحد، صحیح و مجرد و معلوم.

لَمْ تَضْرِبِي در اصل تَضْرِبِينَ بود (مفرد مؤنث حاضر بود از فعل مضارع) خواستیم مفرد مؤنث حاضر بنا کنیم از فعل جحد، لم جازمه بر سرش در آوردیم دو عمل کرد: لفظاً و معنی، لفظاً نون اعرابی را به جزمی ساقط کرد. و معنی نقل کرد معنای مضارع را بسوی ماضی و نفی در ماضی کرد لَمْ تَضْرِبِي شد.

لَمْ تَضْرِبَا: یعنی زده اید شما دو زن حاضر در زمان گذشته. صیغه تثنیه مؤنث حاضر است از فعل جحد، صحیح و مجرد و معلوم.

لَمْ تَضْرِبَا در اصل تَضْرِبَانِ بود (تثنیه مؤنث مخاطبه بود از فعل مضارع) خواستیم تثنیه مؤنث حاضر بنا کنیم از فعل جحد، لم جازمه بر سرش در آوردیم دو عمل کرد: لفظاً و معنی، لفظاً

[شماره صفحه واقعی: ۴۲]

ص: ۵۷۵

نون اعرابی را به جزمی ساقط نمود، و معنی نقل کرد معنای مضارع را بسوی ماضی و نفی در ماضی کرد لَمْ تَضْرِبْ بِا شَد.

لَمْ تَضْرِبْنَ: یعنی نزده اید شما گروه زنان حاضره در زمان گذشته. صیغه جمع مؤنث حاضره است از فعل جحد صحیح و مجرد و معلوم.

لَمْ تَضْرِبْنَ در اصل تَضْرِبْنَ بود (جمع مؤنث مخاطبه بود از فعل مضارع) خواستیم جمع مؤنث حاضره بنا کنیم از فعل جحد، لم جازمه در سرش در آوردیم، لفظاً عمل نکرد زیرا نون علامت جمع مؤنث است نه عوض رفع، و معنی عمل کرد نقل نمود معنای مضارع را بسوی ماضی و نفی در ماضی کرد لَمْ تَضْرِبْنَ شد.

***

و آن دو که حکایت نفس متکلم را بود: لَمْ أَضْرِبْ، لَمْ تَضْرِبْ.

لَمْ أَضْرِبْ: یعنی نزده ام من یک مرد یا یک زن در زمان گذشته. صیغه متکلم وحده است از فعل جحد صحیح و مجرد و معلوم.

لَمْ أَضْرِبْ در اصل أَضْرِبْ بود، (متکلم وحده بود از فعل مضارع) خواستیم متکلم وحده بنا نماییم از فعل جحد، لم جازمه بر سرش در آوردیم دو عمل کرد: لفظاً و معنی، لفظاً حرکت آخر را به جزمی ساقط کرد، و معنی نقل کرد معنای مضارع را بسوی ماضی و در ماضی نفی کرد لَمْ أَضْرِبْ شد.

لَمْ تَضْرِبْ: یعنی نزده ایم ما دو مردان یا دو زنان یا گروه مردان یا گروه زنان در زمان گذشته. صیغه متکلم مع الغیر است از فعل جحد، صحیح و مجرد و معلوم.

لَمْ تَضْرِبْ در اصل تَضْرِبْ بود (متکلم مع الغیر بود از فعل مضارع) خواستیم متکلم مع الغیر بنا کنیم از فعل جحد، لم جازمه بر سرش در آوردیم دو عمل کرد: لفظاً و معنی، لفظاً حرکت آخر را به جزمی ساقط نمود، و معنی نقل کرد معنای

[شماره صفحه واقعی: ۴۳]

مضارع را بسوی ماضی و نفی در ماضی کرد لَمْ نَضْرِبْ شد.

صیغه های فعل نفی

واژ نفی (۱) نیز چهارده وجه باز می گردد: شش مغایب را بود و شش مخاطب را و دو حکایت نفس متکلم را. و آن شش که مغایب را بود سه مذکر را بود و سه مؤنث را.

آن سه که مذکر را بود: لَا يَضْرِبُ، لَا يَضْرِبَانِ، لَا يَضْرِبُونَ.

لَا يَضْرِبُ: یعنی نمی زند او یک مرد غایب در زمان آینده. صیغه واحد مذکر غایب است از فعل نفی، صحیح و مجرد و معلوم.

لَا يَضْرِبُ در اصل يَضْرِبُ بود (مفرد مذکر غایب بود از فعل مضارع) خواستیم مفرد مذکر غایب بنا کنیم از فعل نفی لاء نافی بر سرش در آوردیم مضارع مثبت را منفی کرد لَا يَضْرِبُ شد.

لَا يَضْرِبَانِ: یعنی نمی زند ایشان دو مردان غایب در زمان آینده. صیغه تثنیه مذکر غایب است از فعل نفی، صحیح و مجرد و معلوم.

لَا يَضْرِبَانِ در اصل يَضْرِبَانِ بود (تثنیه مذکر غایب بود از فعل مضارع) خواستیم تثنیه مذکر غایب بنا نماییم از فعل نفی، لاء نافی بر سرش در آوردیم مضارع مثبت را منفی کرد لَا يَضْرِبَانِ شد.

[شماره صفحه واقعی: ۴۴]

ص: ۵۷۷

۱- بدانکه فرق دارد میانه فعل نهی و فعل نفی هم لفظ و هم معنا اما لفظاً زیرا که در فعل نهی لاء ناهیه در مفرد حرکه آخر را بجزمی ساقط نماید و در تثنیه و جمع نون عوض رفع را ساقط کند بخلاف لاء نافی که از آخر مضارع نه حرکه را می اندازد و نه نون اعراب را چنانکه در امثله متن مشاهده است و اما فرق معنوی آن است که لاء ناهیه طلب ترک فعل را میکند یعنی معنای خبری فعل مضارع را بدل به انشاء مینماید چنانکه گوئی لَا يَضْرِبُ یعنی باید نزنند یک مرد غایب در زمان حال یا آینده که در اصل يضرب بود و معنایش چنان بود که میزند یک مرد غایب در زمان حال یا آینده یعنی خبر می دهد از زدن یک مرد غایب و لاء ناهیه که آمد این معنی خبری را بدل بانشاء نمود یعنی طلب ترک زدن را نمود از یک مرد غایب بخلاف لاء نافی که معنای خبری فعل مضارع را بدل بانشاء نمیکند لکن معنی مثبت فعل مضارع را منفی مینماید چنانکه گوئی لَا يَضْرِبُ یعنی نمیزند یک مرد غایب در زمان آینده و خبر میدهی از عدم زدن یکمرد غایب، نه اینکه طلب ترک زدن را مینمائی، عبدالرحیم ره.

لا يَضْرِبُونَ: یعنی نمی زنند ایشان گروه مردان غایب در زمان آینده. صیغه جمع مذکر غایب است از فعل نفی، صحیح و مجرد و معلوم.

لا يَضْرِبُونَ در اصل يَضْرِبُونَ بود (جمع مذکر غایب بود از فعل مضارع) خواستیم که جمع مذکر غایب بنا کنیم از فعل نفی، لاء نافیہ بر سرش در آوردیم مضارع مثبت را منفی کرد لا يَضْرِبُونَ شد.

***

و آن سه که مؤنث را بود: لا تَضْرِبُ، لا تَضْرِبَانِ، لا يَضْرِبْنَ.

لا تَضْرِبُ: یعنی نمی زند او یک زن غایبه در زمان آینده. صیغه مفرد مؤنث غایبه است از فعل نفی، صحیح و مجرد و معلوم.

لا تَضْرِبُ در اصل تَضْرِبُ بود، (مفرد مؤنث غایبه بود از فعل مضارع) خواستیم مفرد مؤنث غایبه بنا نمائیم از فعل نفی، لاء نافیہ بر سرش در آوردیم مضارع مثبت را منفی کرد لا تَضْرِبُ شد.

لا تَضْرِبَانِ: یعنی نمی زنند ایشان دو زنان غایبه در زمان آینده. صیغه تثنیه مؤنث غایبه است از فعل نفی، صحیح و مجرد و معلوم.

لا تَضْرِبَانِ در اصل تَضْرِبَانِ بود (تثنیه مؤنث غایبه بود از فعل مضارع) خواستیم تثنیه مؤنث غایبه بنا نمائیم از فعل نفی، لاء نافیہ بر سرش در آوردیم مضارع مثبت را منفی کرد لا تَضْرِبَانِ شد.

لا يَضْرِبْنَ: یعنی نمی زنند ایشان گروه زنان غایبه در زمان آینده. صیغه جمع مؤنث غایبه است از فعل نفی، صحیح و مجرد و معلوم.

لا يَضْرِبْنَ در اصل يَضْرِبْنَ بود (جمع مؤنث غایبه بود از فعل مضارع) خواستیم جمع مؤنث غایبه بنا نمائیم از فعل نفی، لاء نافیہ بر سرش در آوردیم مضارع مثبت را منفی کرد

[شماره صفحه واقعی: ۴۵]

ص: ۵۷۸

لا يَضْرِبَنَّ شد.

***

و آن شش که مخاطب را بود : سه مذکر را بود و سه مؤنث را.

آن سه که مذکر را بود : لا تَضْرِبُ ، لا تَضْرِبَانِ ، لا تَضْرِبُونَ.

لا تَضْرِبُ : یعنی نمی زنی تو یک مرد حاضر در زمان آینده. صیغه مفرد مذکر حاضر است از فعل نفی ، صحیح و مجرد و معلوم.

لا تَضْرِبُ در اصل تَضْرِبُ بود (مفرد مذکر حاضر بود از فعل مضارع)

خواستیم مفرد مذکر حاضر بنا کنیم از فعل نفی ، لاء نافیہ بر سرش در آوردیم مضارع مثبت را منفی کرد لا تَضْرِبُ شد.

لا تَضْرِبَانِ : یعنی نمی زنی شما دو مردان حاضر در زمان آینده. صیغه تثنیہ مذکر مخاطب است از فعل نفی ، صحیح و مجرد و معلوم.

لا تَضْرِبَانِ اصلش تَضْرِبَانِ بود (تثنیہ مذکر حاضر بود از فعل مضارع) خواستیم تثنیہ مذکر مخاطب بنا کنیم از فعل نفی ، لاء نافیہ بر سرش در آوردیم مضارع مثبت را منفی کرد لا تَضْرِبَانِ شد.

لا تَضْرِبُونَ : یعنی نمی زنی شما گروه مردان حاضر در زمان آینده. صیغه جمع مذکر حاضر است از فعل نفی ، صحیح و مجرد و معلوم.

لا تَضْرِبُونَ اصلش تَضْرِبُونَ بود (جمع مذکر مخاطب بود از فعل مضارع) خواستیم جمع مذکر مخاطب بنا نمائیم از فعل نفی ، لاء نافیہ بر سرش در آوردیم مضارع مثبت را منفی کرد لا تَضْرِبُونَ شد.

***

و آن سه که مؤنث را بود : لا تَضْرِبِينَ ، لا تَضْرِبَانِ ، لا تَضْرِبَنَّ.

لا تَضْرِبِينَ : یعنی نمی زنی تو یک زن حاضر در زمان آینده. صیغه واحده مؤنث

[شماره صفحه واقعی : ۴۶]

ص : ۵۷۹

حاضره است از فعل نفی ، صحیح و مجرد و معلوم.

لا تَضْرِبَنَّ در اصل تَضْرِبَنَّ بود (واحد مؤنث حاضره بود از فعل مضارع) خواستیم که واحده مؤنث حاضره بنا کنیم از فعل نفی ، لاء نافیہ بر سرش درآوردیم مضارع مثبت را منفی کرد لا تَضْرِبَنَّ شد.

***

لا تَضْرِبَانِ : یعنی نمی زنید شما دو زنان حاضره در زمان آینده. صیغہ تثنیہ مؤنث حاضره است از فعل نفی ، صحیح و مجرد و معلوم.

لا تَضْرِبَانِ اصلش تَضْرِبَانِ بود (تثنیہ مؤنث مخاطبه بود از فعل مستقبل) خواستیم تثنیہ مؤنث حاضره بنا کنیم از فعل نفی ، لاء نافیہ بر سرش درآوردیم مضارع مثبت را منفی کرد لا تَضْرِبَانِ شد.

لا تَضْرِبْنَ : یعنی نمی زنید شما گروه زنان حاضر در زمان آینده. صیغہ جمع مؤنث حاضره است از فعل نفی ، صحیح و مجرد و معلوم.

لا تَضْرِبْنَ اصلش تَضْرِبْنَ بود (جمع مؤنث حاضره بود از فعل مضارع) خواستیم جمع مؤنث حاضره بنا نمائیم از فعل نفی ، لاء نافیہ بر سرش درآوردیم مضارع مثبت را منفی کرد لا تَضْرِبْنَ شد.

***

و آن دو که حکایت نفس متکلم را بود : لا أَضْرِبُ ، لا تَضْرِبُ.

لا أَضْرِبُ : یعنی نمی زنم من یک مرد یا یک زن در زمان آینده. صیغہ متکلم وحده است از فعل نفی ، صحیح و مجرد و معلوم.

لا أَضْرِبُ در اصل أَضْرِبُ بود (متکلم وحده بود از فعل مضارع) خواستیم متکلم وحده بنا کنیم از فعل نفی ، لاء نافیہ بر سرش درآوردیم مضارع مثبت را منفی کرد لا أَضْرِبُ شد.

[شماره صفحه واقعی : ۴۷]

ص : ۵۸۰

لَا تَضْرِبُ: یعنی نمی‌زنیم ما دو مردان یا دو زنان یا گروه مردان یا گروه زنان در زمان آینده. صیغه متکلم مع الغیر است از فعل نفی، صحیح و مجرد و معلوم.

لَا تَضْرِبُ اصلش تَضْرِبُ بود (متکلم مع الغیر بود از فعل مضارع) خواستیم متکلم مع الغیر بنا نمائیم از فعل نفی، لاء نافیہ بر سرش درآوردیم مضارع مثبت را منفی کرد لا تَضْرِبُ شد.

صیغه های فعل استفهام

و از استفهام نیز چهارده وجه باز می‌گردد: شش معایب را بود و شش مخاطب را و دو حکایت نفس متکلم را. و آن شش که معایب را بود: سه مذکر را بود و سه مؤنث را.

آن سه که مذکر را بود: هَلْ يَضْرِبُ، هَلْ يَضْرِبَانِ، هَلْ يَضْرِبُونَ.

هَلْ يَضْرِبُ: یعنی آیا می‌زند او یک مرد غایب در زمان آینده، صیغه واحد مذکر غایب است از فعل استفهام، صحیح و مجرد و معلوم.

هَلْ يَضْرِبُ در اصل يَضْرِبُ بود (مفرد مذکر غایب بود از فعل مستقبل) خواستیم مفرد مذکر غایب بنا کنیم از فعل استفهام، هَلْ استفهامیه بر سرش درآوردیم خبر را بدل به انشاء کرد (۱) هَلْ يَضْرِبُ شد.

هَلْ يَضْرِبَانِ: یعنی آیا می‌زنند ایشان دو مردان غایب در زمان آینده. صیغه تثنیه مذکر غایب است از فعل استفهام، صحیح و مجرد و معلوم.

هَلْ يَضْرِبَانِ در اصل يَضْرِبَانِ بود (تثنیه مذکر غایب بود از فعل مضارع) خواستیم تثنیه مذکر غایب بنا کنیم از فعل استفهام، هَلْ استفهامیه بر سرش درآوردیم خبر را بدل به انشاء کرد

[شماره صفحه واقعی: ۴۸]

ص: ۵۸۱

۱- لکن لفظاً عمل نکرد.

هَلْ يَضْرِبَانِ شَد.

هَلْ يَضْرِبُونَ: یعنی آیا می‌زنند ایشان گروه مردان غایب در زمان آینده. صیغه جمع مذکر غایب است از فعل استفهام، صحیح و مجرد و معلوم.

هَلْ يَضْرِبُونَ در اصل يَضْرِبُونَ بود (جمع مذکر مغایب بود از فعل مضارع) خواستیم جمع مذکر غایب بنا کنیم از فعل استفهام، هل استفهامیه بر سرش در آوردیم خبر را بدل به انشاء نمود هَلْ يَضْرِبُونَ شد.

***

و آن سه که مؤنث را بود: هَلْ تَضْرِبُ، هَلْ تَضْرِبَانِ، هَلْ يَضْرِبْنَ.

هَلْ تَضْرِبُ: یعنی آیا می‌زند او یک زن غایب در زمان آینده. صیغه مفرد مؤنث غایب است از فعل استفهام، صحیح و مجرد و معلوم.

هَلْ تَضْرِبُ، در اصل تَضْرِبُ بود (مفرد مؤنث غایب بود از فعل مضارع) خواستیم که مفرد مؤنث غایب بنا کنیم از فعل استفهام هل استفهامیه بر سرش در آوردیم خبر را بدل به انشاء کرد هَلْ تَضْرِبُ شد.

هَلْ تَضْرِبَانِ: یعنی آیا می‌زنند ایشان دو زنان غایب در زمان آینده. صیغه تثنیه مؤنث غایب است از فعل استفهام، صحیح و مجرد و معلوم.

هَلْ تَضْرِبَانِ در اصل تَضْرِبَانِ بود (تثنیه مؤنث غایب بود از فعل مستقبل) خواستیم تثنیه مؤنث غایب بنا نماییم از فعل استفهام، هل استفهامیه بر سرش در آوردیم خبر را بدل به انشاء کرد هَلْ تَضْرِبَانِ شد.

هَلْ يَضْرِبْنَ: یعنی آیا می‌زنند ایشان گروه زنان غایب در زمان آینده. صیغه جمع مؤنث غایب است از فعل استفهام، صحیح و مجرد و معلوم.

هَلْ يَضْرِبْنَ اصلش

[شماره صفحه واقعی: ۴۹]

ص: ۵۸۲

يَضْرِبَنَّ بود (جمع مؤنث غایبه بود از فعل مضارع) خواستیم جمع مؤنث غایبه بنا کنیم از فعل استفهام، هل استفهامیه بر سرش درآوردیم خبر را بدل به انشاء کرد هل يَضْرِبَنَّ شد.

***

و آن شش که مخاطب را بود: سه مذکر را بود و سه مؤنث را.

آن سه که مذکر را بود: هَلْ تَضْرِبُ، هَلْ تَضْرِبَانِ، هَلْ تَضْرِبُونَ.

هَلْ تَضْرِبُ: یعنی آیا می زنی تو یک مرد حاضر در زمان آینده. صیغه مفرد مذکر حاضر است از فعل استفهام، صحیح و مجرد و معلوم.

هَلْ تَضْرِبُ در اصل تَضْرِبُ بود (مفرد مذکر مخاطب بود از فعل مستقبل) خواستیم مفرد مذکر حاضر بنا کنیم از فعل استفهام، هل استفهامیه بر سرش درآوردیم خبر را بدل به انشاء کرد هَلْ تَضْرِبُ شد.

هَلْ تَضْرِبَانِ: یعنی آیا می زنید شما دو مردان حاضر در زمان آینده. صیغه تثنیه مذکر مخاطب است از فعل استفهام، صحیح و مجرد و معلوم.

هَلْ تَضْرِبَانِ در اصل تَضْرِبَانِ بود (تثنیه مذکر حاضر بود از فعل مضارع) خواستیم تثنیه مذکر مخاطب بنا کنیم از فعل استفهام، هل استفهامیه بر سرش درآوردیم خبر را بدل به انشاء کرد هَلْ تَضْرِبَانِ شد.

***

هَلْ تَضْرِبُونَ: یعنی آیا می زنید شما گروه مردان حاضر در زمان آینده. صیغه جمع مذکر مخاطب است از فعل استفهام، صحیح و مجرد و معلوم.

هَلْ تَضْرِبُونَ در اصل تَضْرِبُونَ بود (جمع مذکر حاضر بود از فعل مضارع) خواستیم جمع مذکر حاضر بنا نماییم از فعل استفهام، هل استفهامیه بر سرش درآوردیم خبر را بدل به انشاء کرد هَلْ تَضْرِبُونَ شد.

***

[شماره صفحه واقعی: ۵۰]

ص: ۵۸۳

وآن سه که مؤنث را بود: هَلْ تَضْرِبِينَ، هَلْ تَضْرِبَانِ، هَلْ تَضْرِبْنَ.

هَلْ تَضْرِبِينَ: یعنی آیا می زنی تو یک زن حاضره در زمان آینده. صیغه واحده مخاطبه مؤنث است از فعل استفهام، صحیح و مجرد و معلوم.

هَلْ تَضْرِبِينَ در اصل تَضْرِبِينَ بود (مفرده مؤنث حاضره بود از فعل مضارع) خواستیم مفرده مؤنث حاضره بنا نمائیم از فعل استفهام هل استفهامیه بر سرش درآوردیم خبر را بدل کرد به انشاء هَلْ تَضْرِبِينَ شد.

هَلْ تَضْرِبَانِ: یعنی آیا می زنی شما دو زنان حاضره در زمان آینده، صیغه تشبیه مخاطبه مؤنث است از فعل استفهام، صحیح و مجرد و معلوم.

هَلْ تَضْرِبَانِ در اصل تَضْرِبَانِ بود (تشبیه مؤنث مخاطبه بود از فعل مضارع) خواستیم تشبیه مؤنث مخاطبه بنا کنیم از فعل استفهام، هل استفهامیه بر سرش درآوردیم خبر را بدل به انشاء کرد هَلْ تَضْرِبَانِ شد.

هَلْ تَضْرِبْنَ: یعنی آیا می زنی شما گروه زنان حاضره در زمان آینده. صیغه جمع مؤنث مخاطبه است از فعل استفهام، صحیح و مجرد و معلوم.

هَلْ تَضْرِبْنَ در اصل تَضْرِبْنَ بود (جمع مؤنث مخاطبه بود از فعل مضارع) خواستیم جمع مؤنث حاضره بنا کنیم از فعل استفهام، هل استفهامیه بر سرش درآوردیم خبر را بدل به انشاء کرد هَلْ تَضْرِبْنَ شد.

***

و آن دو که حکایت نفس متکلم را بود: هَلْ أَضْرِبُ، هَلْ نَضْرِبُ.

هَلْ أَضْرِبُ: یعنی آیا می زنی من یک مرد یا یک زن در زمان آینده. صیغه متکلم وحده است از فعل استفهام، صحیح و مجرد و معلوم.

هَلْ أَضْرِبُ در اصل أَضْرِبُ بود،

[شماره صفحه واقعی: ۵۱]

ص: ۵۸۴

(متکلم وحده بود از فعل مضارع) خواستیم متکلم وحده بنا کنیم از فعل استفهام ، هل استفهامیه بر سرش درآوردیم خبر را بدل به انشاء کرد هل أَضْرِبُ شد.

هل نَضْرِبُ : یعنی آیا می زنیم ما دو مردان ، یا دو زنان ، یا گروه مردان ، یا گروه زنان در زمان آینده. صیغه متکلم مع الغیر است از فعل استفهام ، صحیح و مجرد و معلوم.

هل نَضْرِبُ در اصل نَضْرِبُ بود (متکلم مع الغیر از فعل مضارع) خواستیم متکلم مع الغیر بنا نمائیم از فعل استفهام ، هل استفهامیه بر سرش درآوردیم خبر را بدل به انشاء کرد هل نَضْرِبُ شد. هل حرف استفهام و نون علامت متکلم مع الغیر ، ضاد فاء الفعل ، راء عین الفعل ، باء لام الفعل.

[شماره صفحه واقعی : ۵۲]

ص: ۵۸۵

عنوان و نام پدیدآور : صرف ساده / محمدرضا طباطبائی

عنوان دیگر : صرف مقدماتی.

مشخصات نشر : دیجیتالی، مرکز تحقیقات رایانه ای قائمیه (عجل الله تعالی فرجه الشریف) اصفهان، ۱۳۹۸.

زبان : فارسی.

مشخصات ظاهری : ۴۱۶ صفحه.

موضوع : زبان عربی -- صرف

توضیح : کتاب «صرف ساده» تألیف محمد رضا طباطبائی کتابی مقدماتی در علم «صرف» می باشد که در پایه اول حوزه علمیه تدریس می گردد. این کتاب مباحث صرفی را در دو بخش «فعل» و «اسم» بیان می کند که بخش اول به زبان فارسی و بخش دوم به زبان عربی می باشد.

ص: ۱

اشاره

[شماره صفحه واقعی : ۱]

ص: ۵۸۶

فهرست اجمالی

پیشگفتار ۷

مقدمه ۱۷

بخش یکم: فعل

مقدمه ۴۳

مبحث اول: فعل ثلاثی مجرد ۴۹

مبحث دوم: فعل ثلاثی مزید ۱۳۰

مبحث سوم: فعل رباعی ۱۷۲

مبحث چهارم: فعل منحوت- فعل غیر متصرف- فعل جامد- اسم فعل ۱۷۷

القسم الثانی: الاسم

تمهید ۱۸۷

المقدمه ۱۹۰

المبحث الأول: المصدّر و غیر المصدّر ۲۰۱

المبحث الثانی: الجامد و المشتقّ ۲۱۱

المبحث الثالث: المذکر و المؤنث ۲۳۵

[شماره صفحه واقعی : ۵]

ص: ۵۹۰

المبحث السابع: الْمُتَصَرِّفُ وَغَيْرُ الْمُتَصَرِّفِ ٢٥٠

المبحث الخامس: الْمَعْرِفَةُ وَالنَّكْرَهُ ٣٠٧

المبحث السادس: الْمُعْرَبُ وَالْمَنْبِيُّ ٣٢٢

خاتمة: في مباحث شتى ٣٤١

فهرست منابع و مآخذ ٣٧٧

نمایه ٣٨١

فهرست تفصیلی ٤٠٧

[شماره صفحه واقعی : ٦]

ص: ٥٩١

خدای منان را سپاس، بر توفیقی که عطا فرمود، و کتاب صرف ساده که اکنون نزدیک به ۴۰ سال از نشر آن می گذرد و بیش از ۷۰ بار به چاپ رسیده است و به عنوان متن درسی مورد استفاده طلاب علوم دینی و دانش پژوهان دیگر قرار گرفته است، مورد بازنگری و اصلاحات قرار گرفت.

در طول مدتی که از انتشار این کتاب می گذرد دو بار اصلاحاتی روی آن صورت گرفت اما هیچ یک به گستردگی آنچه که این بار تحقق یافت نبود.

در بازنگری اخیر علاوه بر اصلاح شکلی برخی عبارات، در مواردی نارسایی های محتوایی نیز برطرف گردید و تا اندازه ای مطالبی جدید و مورد نیاز بر مطالب سابق افزوده شد.

از ویژگی های ویرایش اخیر ذکر نسبتاً پرشمار منابع و مآخذ در پاورقی هاست.

این اقدام نه تنها برای ارائه سند، بلکه بیشتر برای کمک به طلاب گرانقدر در تحقیق و پی گیری مطالب است، لذا ممکن است در مواردی هماهنگی کامل میان مطالب متن و منبع ارائه شده دیده نشود.

[شماره صفحه واقعی : ۷]

از ویژگی های دیگر این ویرایش که می تواند کمک نسبتاً خوبی برای اساتید و مراجعات بعدی صرف آموختگان باشد فهرست کلمات (واژگان) است. این فهرست، جاهای درج برخی از واژه هایی را که در این کتاب از جهت صرفی مورد بحث قرار گرفته یا مطرح شده اند، نشان می دهد.

صرف مقدماتی

کتاب «صرف مقدماتی» را می توان پیش نیاز «صرف ساده» به حساب آورد. این کتاب نیز در ویرایش جدید مورد بازنگری و اصلاحات قرار گرفته است، و آنچه که به آن مزیت ویژه ای می دهد همراه شدن آن با دو متن اخلاقی موجز اما مهم و معتبر است. امید می رود طلاب عزیز با خواندن این کتاب، آمادگی علمی و فکری بیشتری برای پرداختن اساسی به علم صرف و دیگر رشته های علوم دینی پیدا کنند.

خوب است ترتیب بحث به این گونه باشد که استاد محترم از نخستین جلسه درس صرف مقدماتی تا پایان آن، ۲ تا ۳ صفحه از متون اخلاقی پیوست کتاب را برای طلاب بخوانند و سپس به بحث صرفی بپردازند.

حجم کتاب و فرصت لازم

حجم کتاب صرف ساده با محتوای فعلی هر چند بیش از نسخه قبل شده است، اما با توجه به نظم و نسق بهتری که مطالب به خود گرفته است و امکانات چاپی برتر امروز نسبت به سابق، با التزام به خوانده شدن ۳۰ تا ۳۵ سطر متن در هر جلسه، و اختصاص یافتن یک ساعت به درس صرف در هر روز درسی، تدریس و تدرّس صرف مقدماتی و این کتاب، بیش از یک سال تحصیلی به طول نخواهد انجامید (۱).

[شماره صفحه واقعی : ۸]

ص: ۵۹۳

۱- افزون بر آنچه گفته شد، مباحثی در کتاب وجود دارد که استاد می تواند در صورت صلاحدید-تدریس آنها را به تأخیر بیندازد تا در پایان سال چنانچه وقت باقی ماند به آنها پرداخته شود و در غیر این صورت در برنامه مطالعاتی طلاب قرار گیرد و از آنها امتحان گرفته شود.

یادآور می شود که لازم است مدیران و اساتید محترم به گونه ای برنامه ریزی کنند که بخش پایانی صرف ساده (خاتمه) نیز متروک نماند. اهمیت تمارین نیز درخور توجه است و اساتید گرانقدر و طلاب عزیز توجه داشته باشند که علم صرف بیش از علوم دیگر نیازمند تمرین است؛ لذا لازم است حل همه تمرین ها و پاسخ به همه پرسشهای کتاب در برنامه کاری قرار گیرد. (۱)

درخواست

در پیراستن نسخه فعلی این کتاب از اغلاط چاپی و غیر چاپی هرچند تلاش بسیاری صورت گرفت و پیش از چاپ در چند حوزه درسی توسط اساتید ماهر مورد تدریس واقع شد، اما تردیدی نیست که محصول کار بشر عادی هیچگاه خالی از نقص و عیب نخواهد بود. از این رو از اساتید محترم و فضلا و طلاب ارجمند درخواست می شود در خلال بهره برداری از این کتاب و یا بررسی آن، هرگونه کاستی

[شماره صفحه واقعی : ۹]

ص: ۵۹۴

۱- از جمله اموری که موجب سرعت تدریس می شود مطالعه کامل استاد است. استاد برای هر جلسه تدریس سه مطالعه لازم دارد: (۱) برای خوب فهمیدن و در ذهن حاضر کردن آنچه را که می خواهد در هر جلسه تدریس کند. (۲) برای منظم کردن و دسته بندی نمودن مطالبی که می خواهد در کلاس به شاگردان خود عرضه نماید. استاد باید مطالب را در مطالعه دوم به مقدمه و ذی المقدمه و نتیجه تقسیم کند، شواهد و مؤیدات مناسبی (از قبیل: آیات، احادیث، سخنان بزرگان، اشعار، شرح کلمات به نقل از لغت نامه های معتبر، مثال های مناسب و...) برای مطالب درس در نظر بگیرد. (۳) مطالعه سوم، برای این است که خود را به جای شاگردان کنجکاو و پرسشگر قرار دهد و سؤالاتی را که ممکن است درباره مطالب درس مطرح شود شناسایی و پاسخ آنها را آماده نماید. از اساتید محترم درخواست می شود در تدریس این کتاب حتما شیوه مذکور را رعایت فرمایند.

و نادرستی مشاهده کردند آن را به اینجانب منتقل فرمایند تا در اولین فرصت ممکن به اصلاح اغلاط اقدام گردد.

تشکر

در خلال سال های گذشته نقد و نظر و پیشنهادهای گوناگونی درباره مطالب این کتاب از سوی فضیلابی محترم و صاحب نظران گرانقدر واصل گردید، اما آنچه از دوست ارجمندم حجه الاسلام داود فائزی نسب دریافت کردم از مزایای ویژه ای برخوردار بود که فرصت را مغتنم شمرده از ایشان و دیگر نقدکنندگان گرامی تشکر و قدردانی می کنم.

همچنین از حجه الاسلام محمد حسین محمدی که با تلاش و حوصله، شرح مبسوطی به نام «تصاریف» در دو جلد، بر صرف ساده نوشته اند، تشکر می کنم.

بی شک، باز تنظیم آن شرح براساس ساده جدید، برای مؤلف محترم کار دشواری نخواهد بود.

از جمعی از خواهران محترم با سمت استادی در جامعه الزهراء علیها السلام نیز که دریافتن خلل های کتاب همکاری مؤثری داشتند، سپاسگزارم.

در پایان این پیشگفتار پس از درخواست علو درجات برای معمار کبیر انقلاب اسلامی حضرت امام خمینی قدس سرّه، و آرزوی توفیقات همه جانبه برای نظام با عظمت جمهوری اسلامی و رهبری عالیقدر آن، به روان پاک دو مشعل فروزان روحانیت شیعه شهید مظلوم آیه الله دکتر بهشتی و شهید عظیم الشان آیه الله قدوسی (رضوان الله علیهما) که زبان و قلم این بنده از بیان مراتب کمال و اخلاص و بلندای اندیشه آنان قاصر است و این کتاب نیز از آثار و برکات وجودی آن دو بزرگوار به ویژه آیه الله قدوسی قدس سرّه به شمار می آید درود می فرستم و برای آنان رفعت مقام و حشر با انبیا و ائمه علیهم السلام خواستارم.

[شماره صفحه واقعی : ۱۰]

ص: ۵۹۵

همچنین دست دو استاد بزرگوار خود حضرت آیه الله جنتی و حضرت آیه الله خزعلی (دامت برکاتهما) را- که این کتاب با هدایت و حمایت آنان پا به عرصه وجود گذاشت- می بوسم و خواهان سلامتی و عنایات ویژه الهی برای آنان هستم.

آرزو

آخرین سخن اینکه امید است این اثر که ذره ای بیش نیست از نیم نگاه خورشیدوش حضرت ولی عصر عجل الله تعالی فرجه و ارواحنا فداه برخوردار باشد، که در این صورت باید گفت:

قَلِيلٌ مِنْكَ يَكْفِينِي وَ لَكِنْ

قَلِيلُكَ لَا يُقَالُ لَهُ قَلِيلٌ

رَبَّنَا آتِنَا مِنْ لَدُنْكَ رَحْمَةً وَ هَيِّئْ لَنَا مِنْ أَمْرِنَا رَشَدًا .

و السلام علی عباد الله الصالحین.

تیرماه ۱۳۹۰- رجب المرجب ۱۴۳۲

حوزه علمیه قم-مدرسه شهیدین بهشتی و قدوسی رحمهما الله سید محمد رضا طباطبائی

[شماره صفحه واقعی : ۱۱]

ص: ۵۹۶

بسمه تعالی موضوع اصلاح کتب درسی در حوزه های علمیه بحثی است که در سال های اخیر مورد استقبال قرار گرفته است و در محافل علمی با شوق وافری از آن سخن به میان می آید.

اینک که با عنایات خاصه حضرت ولی عصر ارواحنا فداه اولین قدم به سوی این هدف مقدس از ابتدائی ترین عناوین درسی حوزه (صرف) برداشته شده است خداوند بزرگ را بر این نعمت شاکر و توفیق ادامه خدمتگزاری را از او خواهیم.

بر اهل فضل و ادب پوشیده نیست که کتاب های صرفی ای که از دیرزمان در حوزه های علمیه مورد استفاده بوده است دارای نواقصی از این قبیل می باشد:

۱. ترتیب مباحث مبتنی بر موازین آموزشی نیست، بدون مناسبت فصلی پس از فصلی قرار گرفته و گهگاه مطالب درون یک فصل نیز، نابسامان است.

۲. در بیشتر کتاب های ابتدایی، مانند: شرح امثله، صرف میر و تصریف، از «اسم» که رکن دوم موضوع علم صرف است بحث چندانی نشده است؛ و کتاب های تفصیلی، مانند شرح نظام و شرح رضی اولاً از همه مباحث صرفی بحث نکرده و برخی مباحث را به علم نحو واگذارده اند، ثانیاً به دلیل پرداختن به جزئیات فراوان، شرح و بسط مطالب و سنگینی عبارات برای طلاب مبتدی، این گونه کتاب ها از سطح کتاب درسی خارج شده و به فضلا و اساتید اختصاص یافته اند.

کتاب «صرف ساده» با نظارت دو تن از اساتید محترم جناب آقای خزعلی و جناب

[شماره صفحه واقعی : ۱۳]

ص: ۵۹۸

آقای جنتی دامت برکاتهما تألیف گردید و نتیجه بررسی بیش از ۲۰ کتاب صرفی قدیم و جدید است. این کتاب قبل از اینکه به چاپ برسد [توسط مؤلف و اساتید دیگر] مورد تدریس قرار گرفت و با ارزیابی هایی که به عمل آمد، به مفید و مناسب بودن آن اطمینان نسبی حاصل گردید.

صرف ساده دارای امتیازاتی از این قبیل است:

۱. مباحث این کتاب بسان مسائل ریاضی و زنجیروار چیده شده و غالباً هر فصل بر فصل و فصل های پیش از خود مترتب است، به طوری که جلو افتادن فصلی بر فصل قبلی یا عقب افتادن فصلی از فصل پس از خود، روا نمی باشد (۱).

۲. از به کار بردن عبارات مغلق و پیچیده خودداری شده و در روان سازی عبارات و وضوح مطالب کوشش به عمل آمده است.

۳. مطالب در حدی که برای طلاب و نوآموزان علم صرف لازم است بیان گردیده و از تفصیلات و طرح مطالبی در سطح بالاتر که درخور فهم و مورد نیاز اساتید و متخصصین است خودداری شده است (۲).

۴. برای مباحث و مطالب، پرسش و تمرین های مناسب تهیه شده است. بدیهی است حل این تمارین در ورزیدگی و دقت نظر متعلم و جلوگیری از سطحی پرورش یافتن محصل، سهم به سزایی دارد.

۵. مطالب از منابع معتبر و مأخذ متقن گرفته شده است.

من الله التوفیق و علیه التکلان

علی قدوسی-۱۳۵۵ ه.ش.

[شماره صفحه واقعی : ۱۴]

ص: ۵۹۹

۱- صرف ساده را در ارتباط با این توصیف شهید قدوسی قدس سرّه و در مقایسه با کتب صرفی پیش از آن، می توان به اعداد ۱ تا ۱۰۰-مثلاً- که از میان ده ها عدد درهم ریخته استخراج گردیده و به ترتیب چیده شده است تشبیه کرد. نگاهی به فهرست کتاب های شرح امثله، صرف میر و تصریف- که هر یک در جای خود بسیار ارزشمند است- بر درستی این تشبیه دلالت می کند. (مؤلف)

۲- در بازنگری اخیر، در برخی موارد، مطالبی ویژه اساتید، در پاورقی ها آورده شده است. (مؤلف)

بسمه تعالی

برادر عزیز و بزرگوار جناب حجه الاسلام و المسلمین سید محمد رضا طباطبائی دامت توفیقاته

با سلام، بازگشت به نامه مورخ ۹۰/۴/۲۲:

نسخه جدید صرف ساده آماده چاپ را در حد فرصت مرور و با نسخه مطبوع مقایسه کردم. انصافاً بسیار عالی تنظیم شده است، هم متن و هم پاورقی های دقیق، با توضیحات لازم، قابل تقدیر است. از جنابعالی و کلیه دست اندرکاران تهیه این نسخه تشکر می کنم. پیش بینی می شود استقبال بالایی از آن بشود، ان شاء الله.

ضمناً حضرت آیه الله خزعلی هم پس از مرور اجمالی از این نسخه بسیار تمجید و از اقدامات ارزنده حضرت تعالی تشکر کردند. خلأهای مشکل آفرینی برای استاد و شاگرد بود که بحمد الله پر شد. موفق باشید.

دبیر شورای نگهبان احمد جنتی

۹۰/۵/۱۶

[شماره صفحه واقعی : ۱۵]

ص: ۶۰۰

فصل ۱. تعریف علم صرف

اشاره

علم صرف که به آن علم تصریف نیز می‌گویند علمی است که از ساختار کلمه و از تغییراتی که در کلمات رخ می‌دهد، بحث می‌کند. (۱) مثلاً علم صرف به ما می‌آموزد که کلمه قَوْل براساس برخی از قواعد صرفی می‌شود: قَوْل و قَوْلٌ براساس برخی دیگر از همین قواعد می‌شود: قَالٌ. (۲)

توجه کنید

اسم‌هایی را که به عنوان مثال به کار می‌بریم -مانند کلمه قَوْل در عبارت بالا- در بیشتر موارد بدون «أل» و بدون «تنوین» به کار خواهیم برد؛ مگر در مواردی که وجود «أل» یا «تنوین» به دلیلی لازم باشد که در آن جا آورده خواهد شد.

[شماره صفحه واقعی: ۱۷]

ص: ۶۰۲

۱- برای استاد: ابن‌حاجب گفته است: «التصريفُ علمٌ بأصولِ تُعْرَفُ بها أحوالُ أبنیه الكَلِم...» و علامه رضی‌الدین محمد بن حسن استرآبادی قدس سره بر او خرده گرفته و گفته است این تعریف شامل خود «أبنیه الكَلِم» نمی‌شود (شرح شافیه، ج ۱، ص ۱ تا ۵). بنابراین علم صرف را می‌توان چنین تعریف کرد: «علمٌ بأصولِ تُعْرَفُ بها أبنیه الكَلِم و أحوالُ تِلْكَ الأَبْنِيَةِ».

۲- دگرگونی‌های کلمات گاهی برای غرض معنوی یعنی برای بیان معنای مورد نظر است، مانند: قَوْلٌ-قَوْلٌ، و گاهی برای غرض لفظی (مثلاً- سهولت در تلفظ) است، مانند: قَوْلٌ-قَالَ و قَوْلٌ-قِيلَ (شرح اشمونی بر الفیه ابن مالک، ج ۴، ص ۲۳۶).

فایده علم صرف عبارت است از:

۱. کلمه شناسی (شناخت ساختار کلمات و معنی آن)؛

۲. کلمه سازی (قدرت بر ساختن کلمات مناسب برای معانی مورد نظر).

دو فایده مذکور نتیجه شناخت تغییراتی است که در کلمات رخ می دهد، و با علم صرف می توان به آن تغییرات پی برد.

فصل ۳. موضوع علم صرف

اشاره

موضوع علم صرف «کلمه» است. یعنی در این علم، درباره ساختار کلمه و تغییرات آن بحث می شود.

تعریف کلمه و اقسام آن

لفظی را که دارای معنا و مفرد باشد «کلمه» می نامند (۱)، و آن بر سه قسم است: فعل، اسم و حرف.

فعل کلمه ای است که بر معنایی مستقل (انجام دادن کاری یا پدید آمدن حالتی) و بر

[شماره صفحه واقعی : ۱۸]

ص: ۶۰۳

۱- شرح رضی بر کافیه، ج ۱، ص ۲۲، س ۱۴. لفظ (صدایی که از دهان انسان بیرون آید و متکی بر مخارج حروف باشد) بر دو قسم است: (۱) مُشْتَعْمَل و آن لفظی است که دارای معنا باشد، مانند: کتاب و کتاب زید. (۲) مُهْمَل و آن لفظ بی معناست، مانند: مِتَاب (بر وزن کتاب). لفظ مستعمل بر دو قسم است: (۱) مفرد و آن لفظی است که جزء آن بر جزء معنای آن دلالت نکند، مانند: «کتاب» و «زید». همچنین است «عبد الله» چنانچه عَلَم برای فرد خاصی باشد. به چنین لفظی «کلمه» نیز گفته می شود. (۲) مرکب و آن لفظی است که جزء آن بر جزء معنای آن دلالت کند مانند: کتاب زید و عبد الله (بنده خدا).

واقع شدن آن معنا در زمان گذشته یا حال یا آینده دلالت کند، مانند: حَسَنٌ، يَذْهَبُ، اَعْلَمُ.

اسم کلمه ای است که بر معنایی مستقل دلالت کند بی آنکه دلالتی بر واقع شدن آن معنا در یکی از زمان های سه گانه داشته باشد، مانند: العِلْمُ و المال.

حرف کلمه ای است که معنای آن مستقل نیست بلکه وابسته به کلمه یا کلماتی دیگر است، مانند: «أل» در الرَّجُل و «هَلْ» در هَلْ زَيْدٌ قَائِمٌ (۱) و (۲).

به حروفی مانند «أل» و «هَلْ» که قسمی از اقسام کلمه اند، «حروف معانی» گفته می شود (۳).

تغییرات ساختاری حرف مانند: الْكِتَابُ لَزَيْدٍ و لَهْ، و كَتَبْتُ إِلَى زَيْدٍ و إِلَيْهِ، بسیار کم

[شماره صفحه واقعی: ۱۹]

ص: ۶۰۴

۱- شرح رضی قدس سره بر کافیه، ج ۱، ص ۳۵ و ج ۴، ص ۵ و ۲۵۹.

۲- برای استاد: فعل و اسم و حرف را دو گونه می توان تعریف کرد (و هر دو درست است): یکم: تعریفی است که در متن ذکر شد. دوم: این است که بگوییم: کلمه چنانچه مستقلاً یعنی بدون وابستگی به کلمه یا کلمات دیگری بر معنای خود دلالت کند آن را فعل یا اسم گویند و چنانچه با اتکا به کلمه یا کلمات دیگری بر معنای خود دلالت نماید آن را حرف می نامند. فرق میان فعل و اسم این است که فعل بر واقع شدن معنای خود در یکی از زمان های گذشته، حال یا آینده دلالت می کند و اسم چنین دلالتی ندارد (النحو الوافی، ج ۱، ص ۲۵، ۴۵ و ۶۲). مکمل هر دو تعریف این است که بگوییم: فعل کلمه ای است که به لحاظ ماده بر معنایی مستقل (یا مستقلاً بر معنایی) دلالت کند و به لحاظ هیئت بر وقوع آن معنا در یکی از زمان های سه گانه دلالت نماید، و اسم کلمه ای است که بر معنایی مستقل (یا مستقلاً بر معنایی) دلالت کند بی آنکه به لحاظ هیئت بر وقوع آن معنا در زمان دلالت نماید، هر چند ممکن است به لحاظ ماده چنین دلالتی داشته باشد. با این مکمل، کلماتی مانند: صَبُوحٌ، غَبُوقٌ، سُرَى، ماضی، حال، مُسْتَقْبَلٌ و... که همگی اسم هستند، در تعریف فعل داخل نمی شوند (شرح رضی بر کافیه، ج ۱، ص ۳۹).

۳- واژه «حرف» مشترک میان دو معناست: ۱) قسمی از اقسام کلمه مانند: بِرَنْ، فِی و اِلَى. به این گونه حروف «حروف معانی» می گویند. ۲) جزئی از اجزاء کلمه، مانند: «م» و «ن» در «مِنْ» و «ف» و «ع» و «ل» در «فَعِلٌ». به این گونه حروف «حروف مبانی» گفته می شود. تعداد حروف مبانی در زبان عربی با دو حرف حساب کردن همزه و الف، ۲۹ حرف است (النحو الوافی، ج ۱، ص ۱۳).

است (۱) و همین تغییرات اندک هیچ گاه برای حصول معنای جدید نیست. از این رو بحث های صرفی بیشتر درباره فعل و اسم است و مباحث اساسی این کتاب نیز در دو بخش «فعل» و «اسم» ارائه می گردد (۲).

پرسش و تمرین

۱. علم صرف را تعریف کنید.

۲. موضوع علم صرف چیست؟

۳. فایده علم صرف را با ذکر مثال توضیح دهید.

۴. لفظ مهمل و مستعمل را تعریف کنید و برای هر یک چند مثال بزنید.

۵. فرق کلمه با لفظ مهمل چیست؟

۶. اقسام لفظ مستعمل را با ذکر مثال توضیح دهید.

۷. اسم، فعل و حرف را تعریف کنید و توضیح دهید که آیا «حرف» که یکی از اقسام کلمه است شامل اجزاء (حروف) یک کلمه هم می شود یا نه.

۸. اسماء، افعال و حروف زیر را در ستون های جداگانه بنویسید:

ضَحِي، شَعْر، مَن، يَأْتِي، أَسَد، كَبِير، مَسْجِد، صُبْح، لَا تَشْرَبْ، رَجُل، حَتَّى، اعْلَم، نَصَرْتُمْ، يَقْتُلُ، لِي، شَارِع، زُقَاق، نَمَا، نَام، سَمَاء، لَيْل، ذَهَاب، نَهَار، بَقَر، طَائِر، إِلَى، حِجْر، مَلَك.

۹. به کلمات هر ستون چند کلمه جدید بیفزایید.

۱۰. فرق میان فعل و اسم از جهت معنا چیست؟

۱۱. چرا در علم صرف از حرف بحث نمی شود؟

۱۲. حروف معانی چگونه حروفی هستند و حروف مبانی چگونه حروفی؟

[شماره صفحه واقعی : ۲۰]

ص: ۶۰۵

۱- شرح رضی بر شافیه، ج ۱، ص ۸.

۲- از آن رو که تغییرات ساختاری فعل بیش از اسم است، در این کتاب بخش فعل پیش از بخش اسم آمده است.

«اشتقاق» در علم صرف عبارت است از گرفته شدن کلمه ای از کلمه دیگر. کلمه ای را که از کلمه دیگر گرفته شده است «مشتق»، کلمه ای را که کلمه یا کلماتی از آن مشتق شده است «مشتق منه» و کلماتی را که با یکدیگر رابطه اشتقاق دارند «کلمات متجانس» یا «کلمات همجنس» می نامند. مثلاً چون کلمات عَلِمَ (دانستن)، يَعْلَمُ (می داند) و اَعْلَمُ (بدان) از کلمه عَلِمَ (دانستن) گرفته شده اند، عَلِمَ را مشتق منه و سه کلمه دیگر را مشتقات آن و چهار کلمه مذکور را «کلمات متجانس» می نامند. همچنین کلمه های رَجُلٌ (مرد کوچک) و رِجَالٌ (مردها) چون از کلمه رَجُلٌ (مرد) گرفته شده اند کلمات متجانس اند (۱).

فصل ۵. حروف اصلی و زاید

از حروف کلمه حرفی را که در همه کلمات متجانس می آید «حرف اصلی» و آن را

[شماره صفحه واقعی : ۲۱]

ص: ۶۰۶

۱- برای استاد: به رَجُلٌ -مثلاً- که اسم و گرفته شده از رَجُلٌ است «اسم مشتق» گفته نمی شود، زیرا در علم صرف «اسم مشتق» اصطلاحاً به اسمی گفته می شود که از فعل مشتق شده باشد، مانند: عالم، معلوم و علامه که از فعل مضارع گرفته شده اند. در برابر اسم مشتق «اسم جامد» قرار دارد و آن اسمی است که از فعل مشتق نشده بلکه یا مستقیماً از حروف الفبا گرفته شده، مانند: عَلِمَ، رَجُلٌ، شَجَرٌ و حَجْرٌ، یا از اسم جامد دیگر یا از جمله گرفته شده است، مانند: عَلُومٌ، رَجُلٌ، رِجَالٌ، إِصْرِيحٌ -داخل صبح شدن، حَشْبَلَةٌ -حَشْبِي اللّهِ گفتن (جامع الدروس العربيه، ج ۲، ص ۳؛ المعجم المفصل في اللغة والأدب، ج ۱، ص ۱۱۱ و ۱۲۲). به «مشتق منه» و «مأخوذ منه» که خود از حروف الفبا گرفته شده باشد «مبدأ اشتقاق» می گویند، مانند: عَلِمَ و صُرِيحٌ در مثال های مذکور. همچنین به مبدأ اشتقاقی که «مصدر» باشد «اصل» گفته می شود، گرچه اصطلاح «اصل» اختصاص به مصدر ندارد و حالت پیشین کلمه را نیز اصل می نامند، مثلاً می گویند: «ابن در اصل بَنُو بوده است». مصدر را در اوایل بخش فعل و در بخش اسم تعریف خواهیم کرد. «فعل جامد» نیز در اصطلاح علم صرف معنای ویژه ای دارد که در مبحث چهارم بخش فعل مطرح خواهد شد. اسماء مشتق عبارتند از: اسم فاعل، اسم مفعول، صفت مشبّهه، اسم مبالغه، اسم تفضیل، اسم مکان، اسم زمان و اسم آلت که در بخش دوم کتاب از آنها بحث خواهد شد.

که در بعضی از کلمات متجانس می آید-نه در همه آنها-«حرف زاید» می نامند. مثلاً در کلمات: علم، علوم، عالم، علیم، أعلم و علامه، حروف «ع-ل-م» و در کلمات: رَجُلٌ، رَجَائِلٌ و رجال حروف «ر-ج-ل» اصلی، و حروف دیگر زایدند.

تبصره ۱: گاهی در حروف اصلی کلمه تغییراتی از قبیل «ادغام» یا «تبدیل به حرف دیگر» یا «حذف» رخ می دهد. این گونه تغییرات موجب زاید شمردن حرف اصلی نمی شود، و در شمارش حروف اصلی چنین کلمه ای حالت قبل از تغییر مورد توجه قرار می گیرد، مانند:

حالت قبلی حالت کنونی

مَدَدَ مَدَّ

إِئْمَانٌ إِيْمَانٌ

قَوْلٌ قِيلَ

خَافَ خَفَّ

لَمْ يَرَوْضِي لَمْ يَرَوْضَ

أَبُو أَبٍ

وَعْدَ عَدَّ

تبصره ۲: گاهی حرف زاید در همه کلمات متجانس آورده می شود مثل «واو» در کواكب، كواكب و كُوَيْكِب. در این صورت تشخیص حرف زاید راه دیگری دارد که در خاتمه کتاب بیان خواهد شد (۱) و (۲).

[شماره صفحه واقعی : ۲۲]

ص: ۶۰۷

۱- خاتمه، فصل ۷.

۲- برای استاد: زاید شدن حرف در کلمه، گاهی برای افاده معنی است، مانند: «الف» در «عالم»، گاهی به عنوان عوض از حرف اصلی محذوف است، مانند: همزه در «این»، گاهی برای افزایش حروف کلمه است، مانند: «ألف» در «قَبْعَثْرِي»، و گاهی برای الحاق کلمه به کلمه دیگر است، مانند یکی از دو «دال» در «قَزْدَد» و یکی از دو «باء» در «جَلْبَب». معنی «الحاق» در فصل ۱۰ همین مقدمه و بحث تفصیلی آن در فصل ۷ خاتمه خواهد آمد.

اشاره

وضعیتی را که برای هر کلمه با توجه به تعداد حروف آن و اصلی و زاید بودن حروف-صرف نظر از حرکت و سکون آنها-حاصل می شود، «بناء» آن کلمه می نامند.

بر این اساس، کلمه در زبان عربی شش بنا دارد؛ زیرا یا سه حرف اصلی دارد که به آن «ثلاثی» می گویند و یا چهار حرف اصلی دارد که به آن «رباعی» گفته می شود و یا دارای پنج حرف اصلی است که آن را «خماسی» نامیده اند. هر یک از این سه قسم یا حرف زاید ندارد که به آن «مجرد» می گویند و یا دارای حرف زاید است که «مزید فیه» و اختصاراً «مزید» نامیده می شود. به نمونه های زیر توجه فرمایید:

ثلاثی مجرد: عَلِمَ و رَجُلٌ، ثلاثی مزید: أَعْلَمَ و جُنْدَبٌ، رباعی مجرد: دَخَرَخَ و جُجِدَبٌ، رباعی مزید: تَدَخَرَخَ و قُنْدَبِلٌ، خماسی مجرد: سَفَرَجِلٌ، خماسی مزید: خَزَعَبِلٌ.

سه نکته

۱. حروف و اسم های مبنی (۱) مشمول این تقسیم نمی باشند.

۲. خماسی بودن مختص به اسم است و فعل خماسی نداریم، فعل یا ثلاثی است و یا رباعی. بنابراین فعل چهار بنا دارد: ثلاثی مجرد، ثلاثی مزید، رباعی مجرد و رباعی مزید. اما اسم شش بنا دارد: ثلاثی مجرد، ثلاثی مزید، رباعی مجرد، رباعی مزید، خماسی مجرد، خماسی مزید.

۳. فعل مجرد به فعلی می گویند که در صیغه اول ماضی آن حرف زاید نباشد و فعل مزید فیه به فعلی گفته می شود که صیغه اول ماضی آن دارای حرف زاید باشد. (۲)

[شماره صفحه واقعی : ۲۳]

ص: ۶۰۸

۱- اسم مبنی در پاورقی بحث مضارع معلوم توضیح داده شده است.

۲- برای استاد: معنای آنچه در متن گفته شد این نیست که مثلاً در مورد صیغه های ۴ و ۵ ماضی ثلاثی مجرد و صیغه های مضارع و امر و جز اینها که همگی با حرف یا حروف زایدی همراه هستند گفته شود اینها ثلاثی مجردند! زیرا مزید فیه بودن چنین کلماتی واقعیت آشکار است. بلکه باید چنین گفت: عَلِمْتُ - مثلاً - صیغه ۴ ماضی ثلاثی مجرد است، يَعْلَمُ مضارع ثلاثی مجرد است، اَعْلَمُ امر ثلاثی مجرد است، دَخَرَخْتُ صیغه ۵ ماضی رباعی مجرد است، يُدَخَرَخُ مضارع رباعی مجرد است و... یادآور می شود که صیغه های ۳، ۲ و ۶ به بعد ماضی از این بحث خارجند زیرا علائم آخر آنها (همچنین الف آخر صیغه ۵ ماضی) ضمائرند، و ضمیر اسم است نه حرف.

اسم ثلاثی مجرد ده وزن دارد که عبارتند از: فَعَلَ، فَعَلَّ، فَعِلَّ، فَعَّلَ، فَعَّلَّ، فَعَلَّلَ، فَعَلَّلَّ، فَعَلَّلَلَّ، فَعَلَّلَلَّ، فَعَلَّلَلَّلَّ و فَعَلَ و فُعِلَّ و فُعِلَّ، مانند: فَلَسَ، فَرَسٌ، كَتِفٌ، عَضُدٌ، جَبْرٌ، عَنَبٌ، إِبِلٌ، قُفْلٌ، صُرْدٌ و عُنُقٌ (۱).

اسم رباعی مجرد شش وزن دارد که عبارتند از: فَعَّلَلَّ، فَعَلَّلَّ، فَعَلَّلَّلَّ، فَعَلَّلَلَّلَّ، فَعَلَّلَلَّلَّلَّ و فَعَلَّلَّ و فَعَّلَّلَّ، مانند: جَعْفَرٌ، زَبْرِجٌ، بُزْئُنٌ، دِرْهَمٌ، قِمَطْرٌ و جَحْدَبٌ.

اسم خماسی مجرد چهار وزن دارد که عبارتند از: فَعَلَّلَّلَّ، فَعَلَّلَّلَّلَّ، فَعَلَّلَّلَّلَّلَّ و فَعَلَّلَّلَّلَّلَّلَّ، مانند: سَفَرٌ، جَلٌّ، جَحْمَرٌ، قِرْطَبٌ و قَدْغَمَلٌ.

اوزان اسم های مزیداً (ثلاثی، رباعی و خماسی) فراوان است و قابل شمارش نیست. اوزان افعال ثلاثی مجرد، ثلاثی مزید، رباعی مجرد و رباعی مزید، در بخش یکم بیان خواهد شد.

پرسش و تمرین

۱. اشتقاق، مشتق، مشتق منه و کلمات متجانس (کلمات همجنس) را با ذکر مثال برای مشتق و مشتق منه، تعریف کنید.

۲. حروف اصلی و زاید را تعریف کنید.

[شماره صفحه واقعی : ۲۴]

ص: ۶۰۹

۱- گفته شده است: اوزان ثلاثی ده بود ای عاقل یک یک شمرم نگار بر صفحه دل فُلْسٌ، فَرَسٌ، كَتِفٌ، عَضُدٌ، جَبْرٌ و عَنَبٌ قُفْلٌ صُرْدٌ دَگر عُنُقٌ دَان و اِبِل

۳. در چه صورت تغییر حروف کلمه موجب زاید شمردن آن حروف نمی شود؟

۴. در دسته های زیر حروف اصلی و زاید را معین کنید: (خروج، خارِج، مَخْرَج، مَخْرَج، مَخْرَج، مَخْرَج)؛ (صبر، اصطبار، صبور، صابرين، يصبر، اصبر، صابر) و (سؤال، مسأله، سائل، مسائل، مسؤول، سؤالات).

۵. دو دسته کلمات متجانس جدید ذکر کنید.

۶. بنای کلمات زیر را مشخص کنید: حَسَن، حَسِين، صَابِر، صَبِير، دِرْهَم، دُرْهَم، خُرْج، خُرُوج، خَارِج، قَمَطْر، قَرَطْعَب، بُرُن، صَيْدَق، صَيْدِيق، بُرُوع، خُرْغَبِل، خَزْغَبِل، قِرْطَاس، خُلُقُوم.

۷. هریک از اسم و فعل را در چه صورت «مجرد» و در چه صورت «مزید فیه» می نامند؟

۸. هریک از اسم و فعل چند بنا دارد؟ برای هریک از این اسم و فعل، سه مثال جدید ذکر کنید.

۹. هریک از اسم های ثلاثی مجرد، رباعی مجرد و خماسی مجرد چند وزن دارد؟ برای هر وزن یک مثال جدید بیاورید.

فصل ۷. وزن

اشاره

فصل ۷. وزن (۱)

وزن هر کلمه قالبی است که از «ف»، «ع» و «ل» و احياناً حرف یا حرفی دیگر درست می شود و بنای آن کلمه را نشان می دهد.

در ساختن وزن کلمات، قواعد زیر باید رعایت شود:

قاعده ۱. در برابر حروف اصلی به ترتیب «ف»، «ع» و «ل» قرار می گیرد؛ مثلاً: ذَهَبٌ بر وزن فَعَلَ است.

[شماره صفحه واقعی : ۲۵]

ص: ۶۱۰

۱- شرح رضی بر شافیه، ج ۱، ص ۱۰؛ مبحث تصریف الفیّه و شروح آن.

قاعده ۲. چنانچه کلمه ای بیش از سه حرف اصلی داشته باشد لام وزن تکرار می شود، در نتیجه وزن کلمه رباعی دارای دو «لام» و وزن کلمه خماسی دارای سه «لام» خواهد بود. مثلاً می گوئیم: دَرَّهَمٌ بر وزن فَعْلَلٌ و شَقْرٌجَلٌ بر وزن فَعْلَلٌ است. (۱)

توجه

در کلمه، حرفی را که «ف» برابر آن است فاء الفِعیل، حرفی را که «ع» برابر آن واقع می شود عین الفِعیل و حرفی را که «ل» برابر آن است لام الفِعیل می نامند. لام الفعل های رباعی را لام الفعل اول و دوم و لام الفعل های خماسی را لام الفعل اول، دوم و سوم نامیده اند. (۲)

قاعده ۳. در صورتی که برخی از حروف اصلی کلمه ای بر اساس قواعد اعلال یا غیر آن حذف شود، از وزن نیز حرفی که برابر حرف محذوف است، حذف می شود؛ مثلاً: قُلٌ (از قَالَ یَقُولُ) بر وزن «قُل» و هَبٌ (از وَهَبَ یَهَبُ) بر وزن «عَل» و فِ (از وَفَى یَفِی) بر وزن «ع» است.

قاعده ۴. چنانچه در کلمه ای که حرف مشدد ندارد حرف زایدی وجود داشته باشد، در صورتی که آن حرف زاید تکرار حرف اصلی باشد در وزن نیز حرفی که برابر حرف تکراری است تکرار می شود، مانند: جَلَبَبٌ-فَعْلَلٌ، در غیر این صورت خود حرف زاید را در وزن می آورند، مانند: عالم-فاعِلٌ، معلوم-مفعول (۳). حکم کلمه ای که حرف مشدد دارد در قاعده ۶ بیان خواهد شد.

[شماره صفحه واقعی : ۲۶]

ص: ۶۱۱

۱- برای استاد: قاعده ۱ از قواعد ادغام که در فصل ۱۰ بخش ۱ بیان خواهد شد در اوزان کلمات نیز جاری می شود و لذا: فَعْلَلٌ-فَعْلَلٌ، فَعْلَلٌ-فَعْلَلٌ، فَعْلَلٌ-فَعْلَلٌ، فَعْلَلٌ-فَعْلَلٌ، فَعْلَلٌ-فَعْلَلٌ، فَعْلَلٌ-فَعْلَلٌ.

۲-۲) التصریح بمضمون التوضیح، مبحث تصریف.

۳- برای استاد: مگر اینکه حرف زاید بدل از تاء باب افتعال باشد که در این صورت در اینکه در وزن کدام حرف را می آوریم دو نظر وجود دارد، یکم اینکه حرف زاید بدل را می آوریم، دوم اینکه حرف زاید مبدل منه را می آوریم، مانند: اضْطَرَبَ-أَفْطَعَلَ یا أَفْتَعَلَ (شرح رضی بر شافیه، ج ۱، ص ۱۰ و ۱۸).

در صورتی که هر دو زاید باشند حرف زاید مشدد را در وزن می آوریم، مانند: اِجْلُوْا ذ (به سرعت رفتن، شتاب کردن، از جَلَدٌ) که می گوئیم بر وزن اَفْعُوْال است.

در صورتی که یکی از دو حرف، اصلی و دیگری زاید باشد چنانچه نتوان تشخیص داد که حرف اول از دو حرف همجنس زاید است یا حرف دوم، هر کدام از «ف»، «ع» و «ل» وزن را که مقابل آن حرف قرار گرفته باشد، مشدد می کنیم.

مثلاً می گوئیم: سَلَّمَ بر وزن فَعَّلَ، اَحْمَرَ بر وزن افْعَلَّ و اَطْمَأَنَّ بر وزن افْعَلَّ است؛

و هر گاه بدانیم کدام یک از آن دو حرف زاید است و کدام اصلی، چنانچه آن دو از یک جنس باشند وزن را بدون حرف مشدد می آوریم، مانند: وَفِيَّ-فَعِيلٌ، دُنُوْ-فُعُوْلٌ، و چنانچه همجنس نباشند، غالباً چنین است که هر گاه حرف اصلی-به منظور ادغام- صورت حرف زاید را به خود گرفته است، وزن را بدون حرف مشدد می آوریم، مانند:

سُوْدَدٌ-سَيُوْدٌ-سَيِيْدٌ-سَيِيْدٌ-فَعِيْلٌ؛ عَلُوٌ-عَلِيُوٌ-عَلِيٌّ-فَعِيْلٌ؛ وَحَدَهٌ-اِوْتَحَدَ-اِتْتَحَدَ-اِتْتَحَدَ-اِفْتَعَلَ؛ ذِكْرٌ-اِدْتَكَّرَ-اِدْتَكَّرَ-اِدْتَكَّرَ-اِفْتَعَلَ (۱).

و چنانچه برعکس، حرف زاید-به منظور ادغام-صورت حرف اصلی را به خود گرفته است، وزن را با حرف مشدد(با تشدید هر یک از «ف» و «ع» و «ل» که برابر

[شماره صفحه واقعی : ۲۸]

ص: ۶۱۳

حرف اصلی مشدد است) می آوریم مانند: اِخْتَصَرَ مَ (حروف اصلی: خ-ص-م) - اِخْصِرَ صَمَّ - اِخْصَمَ خَصَمَ - فَعَلَ؛ اذْتَكَّرَ (حروف اصلی: ذ-ک-ر) - اِذْدَكَّرَ - اذْكُرَ - اَفْعَلَ؛ تَدَارَكَ (حروف اصلی: د-ر-ک) - اِذْدَارَكَ - اِذَارَكَ - اِفَاعَلَ (۱).

در مواردی هم برخلاف آنچه گفته شد عمل می شود، مانند: هِدَايَه - مَهْدُوِيٌّ - مَهْدُوِيٌّ - مَهْدُوِيٌّ - مَهْدُوِيٌّ - مَهْدُوِيٌّ (۲).

قاعده ۷. هرگاه در کلمه ای «قلب» (قلب مکانی، جابه جایی حروف) واقع شده باشد، یعنی ترتیب حروف اصلی کلمه به هم خورده باشد، در وزن نیز ترتیب «ف»، «ع» و «ال» به هم خواهد خورد. مثلاً: می گوئیم: جاه بر وزن عَفَلَ است، زیرا با مراجعه به کلمات متجانس آن از قبیل وَجْهٌ، وَجِيهٌ، وَجَاهَةٌ و غیره معلوم می شود «ج» عین الفعل است و «ا» که منقلب از «واو» است فاء الفعل می باشد (۳).

فایده وزن

با دانستن وزن کلمه به امور زیر می توان پی برد:

۱. حروف اصلی و زاید؛

۲. حرکت و سکون و نوع حرکت هریک از حروف؛

۳. جابه جایی حروف اصلی (به هم خوردن ترتیب طبیعی حروف) در موردی که حروف کلمه جابه جا شده باشد؛

۴. حذف برخی از حروف اصلی چنانچه حذفی در حروف اصلی رخ داده باشد.

[شماره صفحه واقعی : ۲۹]

ص: ۶۱۴

۱- برای استاد: رضی قدس سره می گوید: «يُعَبَّرُ عَنِ الزَّائِدِ بِلَفْظِهِ، إِلَّا الْمِدْعَمَ فِي أَصْلِيٍّ فَإِنَّهُ بِمَا بَعْدَهُ، وَ الْمَكْرُورَ فَإِنَّهُ بِمَا قَبْلَهُ... نَحْوُ قَوْلِكَ: إِزْيَنَ وَ اِدَارَكَ عَلَى وَزْنِ اَفْعَلَ وَ اِفَاعَلَ... وَ اَطَّلَبَ عَلَى وَزْنِ اَفْعَلَ» (شرح رضی بر شافیه، ج ۱، ص ۱۹).

۲- در این مثال، واو که حرف زاید است - به منظور ادغام - به یاء تبدیل و سپس در یاء ادغام شده است.

۳- شرح نظام بر شافیه، ص ۶۵.

وزن در دو مقام مورد استفاده قرار می گیرد:

۱. در مقام تعلیم هرگاه استاد بخواهد حروف اصلی و زاید کلمه ای را به دانش آموز یاد بدهد، به جای اینکه یک یک حروف اصلی و زاید را معرفی کند، وزن کلمه را به وی می گوید و او با توجه به وزن، حروف اصلی و زاید و دیگر خصوصیات کلمه را تشخیص می دهد. (۱)

۲. در مقام تعلّم و فراگیری در این مقام دانستن وزن از این جهت وسیله تشخیص حروف اصلی از زاید و دیگر خصوصیات کلمه است که علمای صرف ابنیه اسماء و افعال و اوزان هر بنا را به دست آورده و معرفی کرده اند. متعلّم با حفظ کردن و در نظر گرفتن اوزان اسماء و افعال، به هنگام برخورد با کلمه ای بدون مراجعه به کلمات متجانس، وزن آن را از میان اوزان مضبوطه پیدا می کند و در بسیاری از موارد حروف اصلی و زاید آن را با توجه به وزن مربوط به آن، به دست می آورد. (۲)

پرسش و تمرین

۱. وزن چیست و فایده دانستن آن چه می باشد؟

۲. در تعیین وزن هر دسته از کلمات زیر، چه قواعدی - از قواعد وزن - به کار برده می شود؟ وزن همه کلمات داده شده را ذکر کنید:

[شماره صفحه واقعی : ۳۰]

ص: ۶۱۵

۱-۱) شرح رضی قدس سرّه بر شافیه، ج ۱، پاورقی ص ۱۲.

۲- برای استاد: در مواردی که وزن کلمه میان مجرد و مزید (رباعی مجرد و ثلاثی مزید یا خماسی مجرد و ثلاثی مزید یا خماسی مجرد و رباعی مزید) مشترک است (مانند: جَلَبَبَ - فَعَلَّلَ، عَمَلَسَ - فَعَلَّلَ و قَرَشَبَ - فَعَلَّلَ) وزن کارساز نیست و برای تشخیص حروف اصلی و زاید باید راههای دیگر (مانند: مراجعه به کلمات متجانس و غیر آن) را پیمود.

دسته اول: كَرَّمَ، كَتَبَ، فَزَسَ، قُفِّلَ، كَنِفَ، عَضُدَ، صَعَبَ، عَنَبَ، ضِرْسَ.

دسته دوم: عَالِمٌ، عَلَمَاءٌ، عَلَامَةٌ، مَخَارِجٌ، خُرُوجٌ، إِسْلَامٌ، مُسْلِمٌ، دَرَاهِمٌ، دُرِّيهِمْ، دِخْرَاجٌ، تَدَخَّرَ.

دسته سوم: عَفَّارٌ، جَعْفَرِيٌّ، تَعَلَّمَ، خَرَجَ، سَلَّمَ، فَرَّارٌ، مَقَرَّ، مَدَدٌ، إِشْتَمَدَ، مُدِّنٌ، تَمَدَّنَ، جَيَّدَ، لَيْنٌ، عَلَوِيٌّ، نَبِيٌّ، وَفِيٌّ، حُدَامٌ، حَبَّارٌ، قَوِيٌّ.

دسته چهارم: قِيٌّ (باتوجه به وقی، وقایه)، سَيَّلَ (باتوجه به سَيَّالٌ و سُؤَالَ)، حَادَى (باتوجه به وَاحِدٌ، وَخَرِيدَةٌ و تَوْحِيدٌ)، أَيَسَ (باتوجه به يَأْسٌ، يَأْسٌ و يَأْسَةٌ)، طَأْمَنَ (باتوجه به طَمِيْنٌ، اَطْمِنَانٌ و اَطْمِنَانٌ)، اَطْلَبَ (باتوجه به طَلَبٌ و اَطْتَلَبَ)، اَذْكُرَ (باتوجه به ذَكَرٌ و اَذْكَرٌ)، اَذْكُرَ (باتوجه به ذَكَرٌ و اَذْكَرٌ)، اَثَقَلَ (باتوجه به ثَقُلَ و تَثَقَّلَ)، اَصَادَقَ (باتوجه به صَدَقَ و تَصَادَقَ)، يَشَقُّ (باتوجه به شَقَّ و يَشَقُّ)، يَدَبُّ (باتوجه به دَبَرَ و يَتَدَبَّرُوا).

۳. باتوجه به همه قواعد وزن، وزن کلمات زیر را معین کنید: اِسْتِغْلَامٌ، مَعْلَمٌ، مُتَعَلَّمٌ، اِحْسَانٌ، اِسْتِحْسَانٌ، تَحْسِينٌ، تَكَامُلٌ، اِسْتِكْمَالٌ، كَمَالٌ، كَمَيْلٌ، مُكْمَلٌ، تَكْمِيلَةٌ.

۴. فاء الفعل، عين الفعل و لام الفعل کلمات زیر را معین کنید: كَلَامٌ، تَكَلَّمَ، اِسْتِيسْلَامٌ، اِسْتِغْفَارٌ، عَفَّارٌ، صَبُورٌ، سُؤَالَ، تَقْوَلٌ، فَعَالَ، سَفَرٌ، رَجِيْلٌ، دَرَاهِمٌ، زَبْرُجٌ، صَدْرٌ، كَرِيْمٌ.

۵. باتوجه به اوزان اسم رباعی مجرد و اسم خماسی مجرد بنای کلمات زیر را معین کنید:

جَعَا فِرٌّ، قُدَّ عَمِلٌ، دَرَاهِمٌ، زَبْرُجٌ، فَرَزِيْمٌ، جَحْمَرِيْشٌ، تَعْلَبٌ.

۶. حروف اصلی و زاید کلمات موزون زیر را معین کنید:

اِحْمَارٌ - اِفْعَالٌ، تَوَكَّلَ - تَفَعَّلَ، اِسْتِحْشَاحٌ - اِسْتِثْعَالَ، اِحْجَارَةٌ - اِفْعَالَةٌ و فِعَالَةٌ، صَبْرٌ - فَعُولٌ، مِشَاقٌ - مِفْعَالٌ، تَوَكَّلَ - تَفَعَّلَ، تَفَاعُلٌ - تَفَاعُلٌ، تَجَارَةٌ - فِعَالَةٌ، حَوْلَانٌ - فَعْلَانٌ، كَرَاهِيَةٌ - فَعَالِيَةٌ، ضَرُورَةٌ - فَعُولَةٌ، جَهْوَزٌ - فَعُولٌ، حَوْقَلٌ - فَوْعَلٌ، شَيْطَانَةٌ - فَيْعَلَةٌ، تَمَسْكُنٌ -

[شماره صفحه واقعی : ۳۱]

تَمْعُلٌ، اسْتَحَى-اسْتَفَلَ، مَقْضَى-مَفْعُولٌ، مَهْدَى-مَفْعُولٌ، يَخْشُونَ-يَفْعُونَ، مَلَى-فَعِيلٌ، طَىء (۱)-فَعِيلٌ، مَبِيعٌ-مَفْعَلٌ يَأْمَعِلُ (۲)، مَقُولٌ-مَفْعَلٌ (۳)، مَشُوبٌ-مَفْعَلٌ.

۷. فرق بنا با وزن در علم صرف چیست؟

فصل ۸. انواع کلمه

اشاره

کلمه- که مراد از آن اینجا، اسم معرب و فعل می باشد (۴)- به لحاظ وضعیت حروف اصلی آن، پنج نوع است به این شرح:

نوع یکم- معتل

معتل، کلمه ای است که در حروف اصلی آن «حرف عله» باشد، و حروف عله عبارتند از: «واو»، «یا» و «الف». سایر حروف را «حروف صحیح» می نامند (۵).

معتل هفت قسم است:

۱. معتل الفاء که آن را مثال گویند، مانند: يَسِرُ و وَقْتُ.

۲. معتل العين که آن را اجوف می نامند، مانند: خَافَ و بَيَّعَ.

۳. معتل اللام که آن را ناقص گویند، مانند: دَعَا و رَمَى.

۴. معتل الفاء و اللام که آن را لفیف مفروق گویند، مانند: وَفَى و وَخَى.

۵. معتل العين و اللام که آن را لفیف مقرون گویند، مانند: لَوَى و حَى.

[شماره صفحه واقعی: ۳۲]

ص: ۶۱۷

۱- لسان العرب، ماده «طوا».

۲- برای استاد: بنابر قاعده ۵ وزن و تبصره آن، مَبِيعٌ چنانچه اسم مفعول باشد وزن آن مَفْعَلٌ و چنانچه اسم زمان یا اسم مکان باشد وزن آن مَفْعِلٌ است.

۳- نظر به اینکه مَقُولٌ در اصل مَقْوُولٌ-مَفْعُولٌ بوده و بنابر قاعده ۱۰ اعلال- که خواهد آمد- واو دوم آن که حرف زاید می باشد حذف شده است، وزن آن «مَفْعَلٌ» می باشد.

۴- النحو الوافی، ج ۱، ص ۱۶۹، پاورقی ۲؛ فتح الخیر اللطیف علی متن الترصیف فی علم التصریف، ص ۶۲.

۵- مبادئ العربیة، المقدمه، ص ۳ و ج ۱، ص ۹.

۶. معتل الفاء و العين که آن را نیز لفیف مقرون گویند، مانند: وَيْلٌ وَ يَوْمٌ.

۷. معتل الفاء و العين و اللام، مانند: «واو» و «ياء». اصل واو «وَوُو» (۱) و اصل ياء «يِي» است.

توضیح ۱: بیشتر اقسام معتل، مختص کلمات ثلاثی است و تنها رباعی معتل الفاء و اللام شنیده شده است، مانند: وَرَثَةٌ (۲)، وَأَوَّأٌ، يَا أَيُّهَا الْمُعْتَلُ الفاء و العين و اللام، مخصوص اسم است و چنین فعل معتلی شنیده نشده است (۳).

توضیح ۲: سه حرف «واو»، «ياء» و «الف» را از آن رو که بیش از حروف دیگر در معرض تغییرند «حروف عله» نامیده اند (۴).

توضیح ۳: معتل بودن کلمه مشروط به این نیست که حرف عله بالفعل حرف اصلی آن باشد، زیرا چنانچه حرف عله کلمه معتلی بر اساس قاعده اعلال حذف شود، مانند:

قَوْلٌ-قُلٌ، یا تبدیل به همزه شود، مانند: قَاوِلٌ-قَائِلٌ، یا تبدیل به حرف صحیح شود، مانند: اِوْتَحَدَ-اِئْتَحَدَ-اِئْتَحَدَ، آن کلمه همچنان معتل به شمار می آید.

توضیح ۴: به حرف عله اگر ساکن باشد «حرف لین» هم گفته می شود، مانند: قَوْلٌ، يَتَّبِعُ، دَارٌ، أَمِيرٌ و سُوءٌ؛ و به حرف لین اگر حرکت ماقبل آن مناسب با آن باشد «حرف مد» هم گفته می شود، مانند: دَارٌ، أَمِيرٌ و سُوءٌ (۵). حرکت مناسب با «واو» ضمه، حرکت مناسب با «ياء» کسره و حرکت مناسب با «الف» همیشه

[شماره صفحه واقعی : ۳۳]

ص: ۶۱۸

۱- برخی گفته اند اصل واو «وَيُو» است (شرح رضی بر شافیه، ج ۳، ص ۷۴).

۲- شر، بدی، امر عظیم. نون در این کلمه زاید است (شرح رضی بر شافیه، ج ۲، ص ۳۷۵).

۳- مگر به ندرت، مانند: «يَيْتِيَّتُ يَاءٌ» و «أَوَّيْتُ وَاوًا» (شرح رضی بر شافیه، ج ۳، ص ۷۴).

۴- وجه این نامگذاری این است که «عَلْتُ» به معنی «بیماری» است و حالِ شخصِ بیمار بیش از شخصِ سالم در معرض دگرگونی است.

۵- شرح رضی بر شافیه، ج ۱، پاورقی ص ۲۵۰؛ النحو الوافی، ج ۴، ص ۶۹۹.

حرف مدّ است زیرا همیشه ساکن و پیش از آن فتحه است. «الف» تا پیش از آن فتحه نباشد قابل تلفظ نیست.

توضیح ۵: «واو»، «یاء» و «الف» در موارد زیر اصلی و اصیل (۱) می باشند: در حروف معانی، در اسم مبنی و در بیشتر اسماء حروف مبانی. حروف معانی، مانند: «لو»، «فی»، «لا»؛ اسم مبنی، مانند هُو، أَيْنَ، إِذَا؛ و اسماء حروف مبانی، مانند: بَاء، جِیم، نون؛ به خلاف الف «واو» و «یاء» که در اصل واو یا یاء بوده است.

«الف» در اسم معرب (۲) و فعل، هیچ گاه هم اصلی و هم اصیل نیست، بلکه یا زاید و اصیل است، مانند: مفتاح و کاتَبَ، و یا اصلی و منقلب است، مانند حال و قَالَ (۳). اما «واو» و «یاء» گاهی اصلی و اصیل، گاهی اصلی و منقلب، گاهی زاید و اصیل و گاهی زاید و منقلب اند، مانند: بَعِثَ، وَعَدَّ، مِيزَانٌ، يُوقِنُ، مَضْرُوبٌ، تَبَيَّنَ؛ مُصَيَّبٌ، ضُورِبٌ. (۴)

نوع دوم - صحیح

کلمه صحیح کلمه ای است که هیچ یک از حروف اصلی آن حرف عله نباشد.

نوع سوم - مهموز

مهموز کلمه ای است که در حروف اصلی آن همزه باشد و آن پنج قسم است:

[شماره صفحه واقعی : ۳۴]

ص: ۶۱۹

۱- اصیل، اینجا یعنی: غیر منقلب از حرف دیگری.

۲- اسم معرب در پاورقی بحث مضارع معلوم توضیح داده شده است.

۳- بنابراین، اینکه گفته شده است: حرف عله سه بود ای طلبه واو و یاء و الف منقلبه نظر به برخی از موارد الف (حرف اصلی اسم معرب و فعل) دارد، نه به همه آنها. زیرا الف اصیل (غیر منقلب از واو یا یاء) به صورت حرف زاید در اسم معرب و فعل، و به صورت حرف اصلی در اسم مبنی و حرف نیز، حرف عله است.

۴- شرح رضی بر شافیه، ج ۳، ص ۶۶؛ شرح مفصل، ج ۵، ص ۴۱۸.

۱. مهموز الفاء مانند: أُمِّي، أَمْرٌ، إِصْطَبَلٌ.

۲. مهموز العين مانند: رَأَى، يَثْرُ، زَيْبِرٌ (پرز).

۳. مهموز اللام مانند: جَاءَ، جُزْءٌ.

۴. مهموز الفاء و اللام مانند: أَبَا (أَبَاهُ) بِالسَّهْمِ: او را با تیر زد)، الأَبَاءَ (نِي، قَصَبٌ).

۵. مهموز العين و اللام، مانند: جَأَجَأٌ و دَأْدَأٌ.

توضیح: مهموز بودن کلمه مشروط به این نیست که همزه در حال حاضر حرف اصلی آن باشد، زیرا چنانچه همزه کلمه مهموزی براساس قاعده تخفیف همزه حذف شود، مانند: أُغْخُذُ-خُذْ، یا تبدیل به حرف عله شود، مانند:

رَأْسٌ و سُؤْمٌ و ذَنْبٌ-رَأْسٌ، سُؤْمٌ و ذَيْبٌ، آن کلمه همچنان مهموز شمرده می شود.

نوع چهارم - مضاعف

اشاره

کلمات مضاعف عبارتند از:

۱ و ۲. ثلاثی ای که فاء الفعل و عین الفعل آن، یا عین الفعل و لام الفعل آن همانند باشند، مانند: دَكَّنَ (لهو و لعب) و مَدَّ (مَدَّ، مَدَّدَ بوده است) (۱).

ثلاثی ای که فاء الفعل و لام الفعل آن همانند باشند، مانند: سَلَسَ و قَلَقَ، مضاعف نامیده نشده است (۲).

۳ و ۴. رباعی یا خماسی ای که فاء الفعل و لام الفعل اول و عین الفعل و لام الفعل آخر آن متماثل باشند، مانند: زَلْزَلَ و سَلْسَلٌ (۳).

[شماره صفحه واقعی: ۳۵]

ص: ۶۲۰

۱- فعل ثلاثی مجزودی که فاء الفعل و عین الفعل آن همانند باشد نداریم.

۲- شرح رضی بر شافیه، ج ۱، ص ۳۴.

۳- همان، ج ۲، ص ۳۶۶.

در زبان عربی کلمه رباعی یا خماسی ای که دو حرف اصلی آن متماثل و متصل به هم باشند نداریم (۱). بنابراین کلماتی مانند: جَلْبَبٌ، فَرْدَدٌ، أَقْعَنْسَسٌ و خَفَيْدَدٌ، ثلاثی مزیدند، نه رباعی یا خماسی (۲).

نوع پنجم - سالم

اشاره

کلمه سالم کلمه ای است که معتل، مهموز و مضاعف نباشد، مانند: صَبْرٌ و عِلْمٌ.

توجه کنید

یک کلمه ممکن است هم صحیح باشد و هم مهموز، مانند: أَمْرٌ و سَائِلٌ؛ یا هم صحیح باشد و هم مضاعف، مانند: مَيْدٌ و دَدَنٌ؛ یا هم صحیح باشد و هم مهموز و هم مضاعف، مانند: أَرْزٌ و أَنْينٌ.

همچنین یک کلمه می تواند هم معتل باشد و هم مهموز، مانند: أَيْبٌ و يِرَاسٌ؛ یا هم معتل باشد و هم مضاعف، مانند: حَيٌّ و وُدٌّ؛ یا هم معتل باشد و هم مهموز و هم مضاعف، مانند: وَاوَأٌ، وَاوَأَاءٌ، يَأْيَأٌ، يَأْيَأَاءٌ.

کلمه سالم، همواره صحیح است.

یک نکته مهم:

بحث هایی مانند: حروف اصلی و زاید، ابنیه، وزن و انواع کلمه، همه در مورد کلمه ای مطرح می شود که میان آن کلمه و کلماتی دیگر رابطه اشتقاق وجود داشته باشد. بنابراین، بحث های مذکور در مورد حروف میانی، حروف معانی و بیشتر اسم های مبنی مطرح نخواهد شد (۳).

[شماره صفحه واقعی : ۳۶]

ص: ۶۲۱

۱- همان، ج ۱، ص ۶۱.

۲- در مثل أَقْعَنْسَسٌ احتمال خماسی بودن نمی رود، می دانید چرا؟

۳- شرح رضی بر شافیه، ج ۱، ص ۸؛ شرح نظام، ص ۴۴، پاورقی ۲.

مضاعف ثلاثی در معرض «ادغام» است. ادغام این است که نخستین حرف از دو حرف کنار هم را به طوری در دومی داخل کنیم که در تلفظ حرف دوم به صورت مشدد شنیده شود، مانند مَدَد-مَدَّ، يَمُدُّ-يَمُدُّ. بحث گسترده درباره ادغام، در فعل مضاعف ثلاثی مجرد خواهد آمد.

«همزه» در معرض تغییر است. تغییر همزه را «تخفیف» گویند و آن به دو صورت است: قلب و حذف. قواعد تخفیف همزه، در فعل مهموز ثلاثی مجرد خواهد آمد.

حروف عله نیز در معرض تغییرند. تغییر حرف عله را «اعلال» گویند و آن بر سه قسم است: سکون، قلب و حذف که اعمال هر یک از آنها طبق قواعدی خاص و در شرایط معینی صورت می گیرد. قواعد اعلال در فعل معتل ثلاثی مجرد، مقدمه فعل ثلاثی مزید، مقدمه بخش دوم کتاب، بحث تصغیر و برخی مباحث دیگر، خواهد آمد (۱).

توضیح: تغییر، اختصاص به حروف عله و همزه ندارد، برخی از حروف صحیح نیز تحت عنوان ابدال و تعویض تغییر می کنند. اما تغییر حروف صحیح، فراوانی تغییر حروف عله و همزه را ندارد. بحث ابدال در خاتمه مطرح می شود، و با تعویض حروف در اثنا مباحث این کتاب آشنا خواهیم شد.

فصل ۱۰. الحاق

در زبان عربی به کلماتی یک یا دو حرف اضافه می شود تا در وزن و احکام لفظی (چگونگی صرف شدن در فعل، و چگونگی جمع بسته شدن و مصغر شدن در اسم)

[شماره صفحه واقعی: ۳۷]

ص: ۶۲۲

۱- برای استاد: تغییر حروف عله در صورتی «اعلال» نامیده می شود که به منظور تخفیف لفظی کلمه و سهولت در تلفظ صورت گرفته باشد؛ لذا به آن دسته از تغییرات حروف عله که ناشی از دگرگونی اعرابی باشد- مانند آنچه در اسماء سته و تنبیه و جمع پدید می آید- اعلال گفته نمی شود (شرح رضی بر شافیه، ج ۳، ص ۶۶ و ۶۷).

همانند کلمات دیگری شوند. این عمل را «الحاق» و کلمه ای که در آن چنین حرف زایدی وجود داشته باشد را «مُلْحَق» می نامند.

مُلْحَق، دو ویژگی اساسی دارد به این شرح:

۱. حرف زایدی که برای الحاق آورده می شود و همچنین جای آن در کلمه، نباید به گونه ای باشد که از آن برای به دست آمدن معنای خاصی استفاده می شود. بنابراین، همزه أَكْرَمَ و مِمَّ مُكْرِمَ نمی تواند برای الحاق باشد.

۲. وزن ظاهری کلمه مُلْحَق ثابت است و قواعدی که موجب تغییر وزن ظاهری آن شود (مانند قواعد ادغام و اعلال) در آن جاری نخواهد شد؛ مثلاً قاعده ادغام در مَهْدَد (۱) جاری نمی شود. بحث تفصیلی درباره الحاق در خاتمه خواهد آمد.

پرسش و تمرین

۱. نوع و بنای کلمات موزون زیر را معین کنید (۲):

مَرْءٌ - فَعْلٌ، تَغْلَبٌ - فَعْلٌ، سَلْسَلَةٌ - فَعْلَةٌ، سَيْمٌ - فِعْلٌ، قَدَارَةٌ - فَعَالَةٌ، إِجَارَةٌ - فَعَالَةٌ، بَرَاءَةٌ - فَعَالَةٌ، فَرَارٌ - فَعَالٌ، بَثْرٌ - فِعْلٌ، رَأَى - فَعْلٌ، قَوَى - فَعِيلٌ، سَائِلٌ - فَاعِلٌ، جَزِيَانٌ - فَعْلَانٌ، جَارِيٌ - فَاعِلٌ، قَسَاوَةٌ - فَعَالَةٌ، فَيْضٌ - فِعْلٌ، فَيْضَانٌ - فَعْلَانٌ، فَيَاضٌ - فَعَالٌ، مِدَادٌ - فَعَالٌ، دَرَزٌ - فَعْلٌ، سَلَامٌ - فَعَالٌ، سَالِمٌ - فَاعِلٌ.

۲. معتل، مهموز، مضاعف و سالم را در کلمات موزون زیر معین کنید: حَيٌّ - فَعْلٌ، وَلِيٌّ - فَعِيلٌ، يَاءٌ - فَعْلٌ، مُؤْتَمِرٌ - مُفْتَعِلٌ، أُنَى - فَعْلٌ، مَرَأَةٌ - فَعْلَةٌ، الْمَرْأَى - الْمَفْعَلُ، حَرِيرٌ - فَعِيلٌ، تَوَدَّعٌ - تَفْعِيلٌ، حُكَّامٌ - فُعَالٌ، طَيْرٌ - فَعْلٌ، طَيَّارَةٌ - فَعَالَةٌ، يَأْقُوتٌ - فَاعِلٌ، وَخَشَةٌ - فَعْلَةٌ،

[شماره صفحه واقعی: ۳۸]

ص: ۶۲۳

۱- اسم زنی است.

۲- در چنین مواردی مثلاً می گوئیم: مَرْءٌ: ثلاثی مجرد و مهموز، تَغْلَبٌ: رباعی مجرد، و...

وَصُول-فُعُول، صَابِر-فَاعِل، سَدَّ-فَعَلَ، صُدُّود-فُعُول، سَمَّاكَ-فَعَالَ، أَيْمَ (از ايم)-فَعِيل، دَيَانَ-فَعَالَ، عَلَى-فَعِيل، عَلَوَى-فَعَلَى، أَحْمَرَ-أَفْعَلَ، جَائِر (از جَوْر)-فَاعِل، مَصَائِب (از صَوْب)-مَفَاعِل، شَوَائِب (از شَوْب)-فَوَاعِل، فَرَّانِد (از فَرْد)-فَعَانِل، عَانِد (از عَوْد)-فَاعِل، مَكَانِد (از كَيْد)-مَفَاعِل، بَائِن (از بَيْن)-فَاعِل، مُوسِر (از يُشِر)-مَفْعِل، مِيقَات (از وَقْت)-مَفْعَال، مُوقِن (از يَقِين)-مَفْعِل، مِيعَاد (از وَعْد)-مَفْعَال، مُوئِس (از يَأْس)-مَفْعِل.

۳. حروف اصلی و زاید کلمات زیر را معین کنید: أَلْتَدِد-أَفْتَعِل، عَفَنْجِح-فَعَنْلِل، مَهْدِد-فَعَلَل، دِرْهَم-فَعَلَل، جَعْفَر-فَعَلَل، شَرَشْرَه-فَعَلَل، يَلْتَدِد-يَفْتَعِل، زَمْرَمَه-فَعَلَل، اِخْرَنْجَم-أَفْعَنْلِل، تَزَلُّل-تَفَعَّل، خَدَب-فَعَل، بَزُنْ-فَعَل و نَطَل-فَعَل.

۴. برای هریک از انواع کلمه دو مثال جدید (ترجیحاً یک فعل و یک اسم) بیاورید.

۵. «الف»، چرا همیشه حرف مد است؟

۶. حروف عله، مد و لین را در کلمات تمرین شماره ۲ مشخص کنید.

۷. اصطلاحات زیر را معنا کنید: حرف عله، اعلال، حرف صحیح، حرف لین، حرف مد، ادغام، مضاعف، مهموز، صحیح، معتل، مثال، اجوف، ناقص، لفیف مفروق، لفیف مقرون و سالم.

۸. موارد اصیل و اصلی بودن هریک از حروف عله را بیان کنید.

۹. در چه مواردی با اینکه حرف عله در کلمه وجود ندارد آن کلمه را معتل می نامند؟

۱۰. در چه مواردی با اینکه حرف عله در کلمه وجود دارد آن کلمه را معتل به شمار نمی آورند؟

۱۱. در چه مواردی با اینکه همزه در کلمه وجود ندارد آن کلمه را مهموز می نامند؟

۱۲. در چه مواردی با اینکه همزه در کلمه وجود دارد آن کلمه را مهموز نمی دانند؟

[شماره صفحه واقعی : ۳۹]

ص: ۶۲۴

۱. تعریف و تقسیم

فعل-همان گونه که پیشتر گفته شد- کلمه ای است که بر معنایی مستقل (کاری یا حالتی) و بر واقع شدن آن معنا در زمان گذشته یا حال یا آینده دلالت کند، و آن بر سه قسم است: ماضی، مضارع و امر.

فعل ماضی فعلی است که بر انجام دادن کار یا پدید آمدن حالتی در زمان گذشته دلالت کند، مانند: ذَهَبَ وَ حَسُنَ.

فعل مضارع فعلی است که بر انجام دادن کار یا پدید آمدن حالتی در زمان حال یا آینده دلالت کند، مانند: يَذْهَبُ وَ يَحْسُنُ.

فعل امر فعلی است که بر طلب انجام دادن کار یا ایجاد حالتی در زمان آینده دلالت کند، مانند: اذْهَبْ وَ احْسُنْ (۱).

[شماره صفحه واقعی : ۴۳]

ص: ۶۲۸

۱- چگونگی انقسام فعل به سه قسم: ماضی، مضارع و امر چنین است: زمان که جزئی از معنای فعل است، سه قسم است: ماضی، حال و مستقبل (گذشته، حال و آینده). فعل نیز ابتدا به این سه قسم تقسیم می شود. فعل مستقبل دو قسم است: امر و غیر امر. فعل مستقبل غیر امر و فعل حال را که در لفظ مشترکند فعل «مضارع» نامیده اند و در نتیجه فعل به سه قسم ماضی، مضارع و امر تقسیم شده است. نمودار زیر، این فرایند را نشان می دهد: برای استاد: زمان فعل امر به لحاظ ماده آن که به مأمور مربوط می شود- و مقصود از صدور امر نیز تحقق یافتن ماده فعل است- مستقبل است؛ هر چند به لحاظ هیئت آن که به امر مربوط می شود، حال می باشد. (حاشیه صیبان، ج ۱، ص ۵۹، س ۲۱؛ الحدائق الندیة، ج ۱، ص ۱۹۵؛ النحو الوافی، ج ۱، ص ۶۱). توضیح اینکه: دال بر زمان در هر دو لحاظ، هیئت فعل امر است. در نگرشی دیگر به فعل امر، ممکن است گفته شود: فعل امر، انشاء طلب است و انشاء مقید به زمان نیست. سخن رضی قدس سره در شرح کافی، ج ۱، ص ۳۹، سطر ۱۵، حلال این مشکل نمی باشد و ظاهراً راه حل آن، پذیرش سخن ابن هشام در مغنی، مبحث لام جازمه است، آنجا که می گوید: «و زَعَمَ الكوفيونَ و أبو الحسنِ [الأخفش] أَنَّ لَامَ الطَّلَبِ حُرْدَفَتْ حُرْدَفًا مُسْتَمِرًّا فِي نَحْوِ قُمْ وَأَقْعِدْ... و بقولهم أقول...» (مغنی اللیب، ص ۳۰۰).

فعل -و مشتقات آن- از مصدر گرفته می شود. از این رو مصدر را «اصل کلام» می نامند (۱). مصدر، از حروف الفبا گرفته می شود.

توضیح ۱. مصدر اسمی است که بر انجام کار یا پدیدار شدن حالتی دلالت کند بی آنکه بر زمان معنا دلالتی داشته باشد، مانند: ذهاب (رفتن)، علم (دانستن)، بُرء (خوب شدن) (۲).

توضیح ۲. آنچه مستقیماً از مصدر گرفته می شود فعل ماضی معلوم است. سایر اقسام فعل -به گونه ای که در شماره ۴ این مقدمه به آن اشاره خواهد شد- از ماضی معلوم مشتق می شود.

[شماره صفحه واقعی : ۴۴]

ص : ۶۲۹

۱- جامع المقدمات، کتاب الأمثله، ص ۱.

۲- به دیگر سخن: مصدر اسمی است که بر حَدَث دلالت کند، وَ حَدَث، عبارت است از معنایی که قائم به غیر خود باشد.

توضیح ۳. لازم نیست مصدری که فعل از آن مشتق شده است مستعمل باشد. مثلاً عسی (امید است) از مصدر العسی گرفته شده است با اینکه العسی کاربرد ندارد (۱).

توضیح ۴. اسم های مشتق از فعل که به آنها «اسماء مشتقه» گفته می شود عبارتند از:

اسم فاعل، اسم مفعول، صفت مشبّهه، اسم مبالغه، اسم تفضیل، اسم مکان، اسم زمان و اسم آلت.

توضیح ۵. اینکه گفته شد فعل از مصدر گرفته می شود براساس نظر بصریین است.

کوفیون - برعکس بصریین - معتقدند مصدر از فعل گرفته می شود، و هر یک برای نظر خود ادله ای ذکر کرده اند (۲).

توضیح ۶. اینکه گفته شد فعل از مصدر، و مصدر از حروف الفبا گرفته می شود، به لحاظ غالب است، و گرنه افعالی وجود دارد که مصدر آنها از اسم جامد غیر مصدر یا از

چند کلمه یا از جمله گرفته می شود (۳)، مانند: قَطُنٌ - قَطْنَتِ الْأَرْضُ (پنبه زمین زیاد شد)، تاج - تَوَّجٌ، حَجْرٌ - اسْتَحَجَّرَ (۴).

۳. معلوم و مجهول

فعل یا معلوم است یا مجهول.

فعل معلوم فعلی است که به فاعل آن نسبت داده شود، مانند: نَصَرَ عَلِيٌّ مُحَمَّدًا (علی محمد را یاری کرد).

فعل مجهول فعلی است که فاعل آن در کلام ذکر نشود و مفعول به جای آن بنشیند، مانند: نُصِرَ مُحَمَّدٌ (محمد یاری شد).

[شماره صفحه واقعی: ۴۵]

ص: ۶۳۰

۱- ابن الأنباری، الانصاف فی مسائل الخلاف، چاپ دار الحجه للثقافه، ج ۱، ص ۱۹۴.

۲- المعجم المفضل فی اللغه و الأدب، ج ۱، واژه اشتقاق.

۳- شرح این مطلب در مبحث چهارم خواهد آمد.

۴- المعجم المفضل فی اللغه و الأدب، واژه اشتقاق، پاورقی ۲ و ۳؛ النحو الوافی، ج ۳، پاورقی ص ۱۸۴.

در فعل مجهول، مفعول را که به جای فاعل قرار می گیرد «نایب فاعل» می نامند.

مفعول چون نایب فاعل شود اعراب خود را که نصب است از دست می دهد و اعراب فاعل را که رفع است می پذیرد (۱).

۴. اشتقاق اقسام فعل

اشتقاق اقسام فعل (ماضی، مضارع و امر- معلوم و مجهول) به شرح زیر است:

ماضی معلوم از مصدر. مضارع معلوم و ماضی مجهول از ماضی معلوم. امر معلوم و مضارع مجهول از مضارع معلوم. امر مجهول از مضارع مجهول.

مصدر- ماضی معلوم- مضارع معلوم- امر معلوم ماضی مجهول- مضارع مجهول- امر مجهول

۵. صیغه های فعل

فاعل یا نایب فاعل، یا غایب است یا مخاطب و یا متکلم. به همین مناسبت، فعل را در سه حالت مذکور به ترتیب: غایب، مخاطب و متکلم می نامند.

فعل های غایب و مخاطب با مذکر یا مؤنث بودن فاعل یا نایب فاعل و نیز با مفرد یا مُثَنَّا و یا جمع بودن آن تغییر می کنند و در هر مورد صورت خاصی دارند. فعل متکلم فقط با مفرد یا غیر مفرد بودن فاعل یا نایب فاعل تغییر می کند و دارای دو صورت است.

هریک از صور فوق را «صیغه» می نامند و آن را به نام فاعل یا نایب فاعل می خوانند. مثلاً می گویند: صیغه مفرد مذکر غایب، صیغه مُثَنَّای مذکر غایب، صیغه جمع مذکر غایب و...

[شماره صفحه واقعی : ۴۶]

ص: ۶۳۱

۱- حالت های آخر کلمات که بر اثر عواملی خاص پدید می آید «اعراب» نام دارد.

بنابراین، فعل غایب و مخاطب هریک دارای شش صیغه، فعل متکلم دارای دو صیغه و هر فعل دارای ۱۴ صیغه می باشد.

پرسش و تمرین

۱. اقسام فعل و چگونگی انقسام آن را ذکر کنید.

۲. فرق میان فعل و مصدر چیست؟

۳. در کلمات زیر فعل و مصدر را مشخص کنید: إْحْسَان (نیکی کردن)، نَوْم (خوابیدن)، جَاء (آمد)، يَنْصُرُ (یاری می کند)، تَشَجَّح (بافتن)، أَقُولُ (می گویم)، قُلْ (بگو)، الْقَوْل (گفتن)، يَكْتُبُ (می نویسد)، سَجِيءٌ (به زودی خواهد آمد)، جِئْتُ (بیا)، مَجِيءٌ (آمدن).

۴. اسم هایی را که از فعل مشتق می شوند نام ببرید.

۵. هریک از اقسام فعل (ماضی، مضارع و امر-معلوم و مجهول) مشتق از چیست؟

۶. فاعل، نایب فاعل، معلوم و مجهول را در جملات زیر معین کنید: قَرَأَ زَيْدٌ الْكِتَابَ، قُرِئَ الْكِتَابُ، كَتَبْتُ الدَّرْسَ، أَكَلَتْ فَاطِمَةُ الْخُبْزَ، أَكَلِ الْخُبْزَ، شَرِبْتُ الْمَاءَ، شَرِبَ الْمَاءَ، عَرَفَ زَيْدٌ أَبَاهُ، عَرَفَ أَبُو زَيْدٍ، سَأَلَ التَّلْمِيذُ الْأُسْتَاذَ، سُئِلَ الْأُسْتَاذُ، نَصَرَ عَلِيٌّ مُحَمَّدًا، نُصِرَ مُحَمَّدٌ، قُتِلَ الْحُسَيْنُ عَلَيْهِ السَّلَامُ.

۷. فعل غایب، مخاطب و متکلم را تعریف کنید و برای هریک، از زبان فارسی سه مثال بیاورید.

[شماره صفحه واقعی : ۴۷]

ص: ۶۳۲

۸. چرا هریک از دو فعل غایب و مخاطب شش صیغه و فعل متکلم دو صیغه دارد؟ آیا در زبان فارسی هم همینطور است؟ توضیح دهید.

۹. شماره صیغه های زیر چیست؟ متکلم وحده، متکلم مع الغیر، مفرد مؤنث مخاطب، مفرد مؤنث غایب، جمع مؤنث غایب، جمع مؤنث مخاطب، جمع مذکر غایب، جمع مذکر مخاطب، مثنای مذکر غایب، مثنای مؤنث مخاطب.

۱۰. نام صیغه های زیر را ذکر کنید: ۱۳، ۷، ۴، ۱ و ۱۴.

۶. مباحث بخش یک

مطالب بخش یکم این کتاب در چهار مبحث با عناوین زیر مطرح خواهد شد:

مبحث اول: فعل ثلاثی مجرد،

مبحث دوم: فعل ثلاثی مزید،

مبحث سوم: فعل رباعی،

مبحث چهارم: فعل منحوت، فعل غیر متصرف، فعل جامد، اسم فعل.

[شماره صفحه واقعی : ۴۸]

ص: ۶۳۳

فعل ثلاثی مجرد

فصل ۱. ماضی معلوم

فعل ماضی معلوم ثلاثی مجرد از مصدر گرفته می شود. برای گرفتن ماضی معلوم ثلاثی مجرد از مصدر، باید حرف یا حروف زاید مصدر را -چنانچه حرف زاید داشته باشد- انداخت و فاء الفعل و لام الفعل را مفتوح و عین الفعل را متحرک کرد. نوع حرکت عین الفعل در ماضی هر مصدر، سماعی است. بنابراین ماضی ثلاثی مجرد معلوم به یکی از سه وزن: فَعَلَ، فَعِلَ، فَعُلَ می آید، مانند: الذَّهَابُ - ذَهَبَ، السَّلَامَةُ - سَلِمَ، الْحُسْنُ - حَسُنَ.

هریک از سه وزن مذکور، صیغه یکم ماضی معلوم ثلاثی مجرد است. سیزده صیغه دیگر را به ترتیب زیر از صیغه یکم می گیریم:

صیغه دوم: با اضافه کردن الف به آخر صیغه یکم (فَعَلَ - فَعَلَا).

صیغه سوم: با اضافه کردن واو ساکن به آخر صیغه یکم و مضموم کردن لام الفعل (فَعَلَ - فَعُلُوا). (۱)

[شماره صفحه واقعی : ۴۹]

ص: ۶۳۴

۱- واو علامت جمع مذکر چون در آخر فعل قرار گیرد بعد از آن الفی نوشته می شود که خواننده نمی شود.

صیغه چهارم: با اضافه کردن تاء ساکن (ت) به آخر صیغه یکم (فَعَلَ-فَعَلْتُ).

صیغه پنجم: با اضافه کردن «تا» به آخر صیغه یکم (فَعَلَ-فَعَلْنَا).

صیغه ششم: با اضافه کردن نون مفتوح (ن) به آخر صیغه یکم و ساکن کردن لام الفعل (فَعَلَ-فَعُلْنَ).

صیغه هفتم: با اضافه کردن تاء مفتوح (ت) به آخر صیغه یکم و ساکن کردن لام الفعل (فَعَلَ-فَعَلْتِ).

صیغه هشتم: با اضافه کردن «تُما» به آخر صیغه یکم و ساکن کردن لام الفعل (فَعَلَ-فَعَلْتُما).

صیغه نهم: با اضافه کردن «تُم» به آخر صیغه یکم و ساکن کردن لام الفعل (فَعَلَ-فَعَلْتُم).

صیغه دهم: با اضافه کردن تاء مکسور (تِ) به آخر صیغه یکم و ساکن کردن لام الفعل (فَعَلَ-فَعَلْتِ).

صیغه یازدهم: با اضافه کردن «تُما» به آخر صیغه یکم و ساکن کردن لام الفعل (فَعَلَ-فَعَلْتُما).

صیغه دوازدهم: با اضافه کردن «تُن» به آخر صیغه یکم و ساکن کردن لام الفعل (فَعَلَ-فَعَلْتُن).

صیغه سیزدهم: با اضافه کردن تاء مضموم (تْ) به آخر صیغه یکم و ساکن کردن لام الفعل (فَعَلَ-فَعَلْتُ).

صیغه چهاردهم: با اضافه کردن «نا» به آخر صیغه یکم و ساکن کردن لام الفعل (فَعَلَ-فَعَلْنَا).

بنابراین، صیغه های ماضی ثلاثی مجرد معلوم چنین صرف (۱) می شود:

[شماره صفحه واقعی : ۵۰]

ص: ۶۳۵

۱- در آوردن کلمه به صورت ها (صیغه ها)ی مختلف را «صرف کردن» می گویند. بنابراین صرف کردن فعل عبارت است از ذکر کردن صیغه های چهارده گانه آن.

۱. فاعل در شش صیغه غایب می تواند به دو صورت-ضمیر یا اسم ظاهر-آورده شود و در هشت صیغه دیگر(صیغه های مخاطب و متکلم) لزوماً باید به صورت ضمیر باشد.
۲. فاعل شش صیغه غایب چنانچه ضمیر باشد در صیغه های ۱ و ۴ مستتر، و در چهار صیغه دیگر بارز است.
۳. به هریک از ضمائر صیغه های مخاطب و متکلم «ضمیر حاضر» نیز گفته می شود.
۴. علت مستتر دانستن ضمیر در صیغه های ۱ و ۴ ماضی معلوم این است که در آخر این دو صیغه چیزی که بتوان آن را ضمیر بارز دانست وجود ندارد (۱).

پرسش و تمرین

۱. فعل و خصوص فعل ماضی را تعریف کنید.
۲. چرا ماضی معلوم ثلاثی مجرد سه وزن دارد؟
۳. در ماضی معلوم ثلاثی مجرد هریک از علامت های زیر مخصوص چه صیغه ای است؟
و، تا، ن، ت، تما، ت، ت.
۴. صیغه های زیر چگونه ساخته می شوند؟ ۱۳، ۹، ۵۸، ۴، ۲ و ۱۴.
۵. معنای صیغه های فوق را از فعل «ذَهَبَ» بیان کنید.
۶. به جای هریک از جملات زیر، صیغه مناسب بگذارید: دو زن رفتند، من دانستم، تو رفتی، شما دو مرد رفتید، زنان نیکو شدند، ما دانستیم، شما گروه زنان رفتید، مردها دانستند.
۷. افعال زیر را صرف کنید: سَأَلَ، قَتَلَ، عَظُمَ، شَهِدَ، كَبُرَ، رَجِمَ، صَدَقَ، رُوِيَ.

[شماره صفحه واقعی : ۵۲]

ص: ۶۳۷

۱- تاء آخر صیغه ۴-چنانکه گفته شد-ضمیر نیست و لذا در هر حال ثابت است، می گوئیم: هُنْدُ ذَهَبَتْ، ذَهَبَتْ هُنْدُ، ذَهَبَتْ الْأَمْرَأَاتُ، ذَهَبَتْ النِّسَاءُ.

۸. مفاد هریک از ضمائر فعل ماضی را بیان کنید.

۹. در فعل ماضی، ضمیر هریک از صیغه های زیر چیست؟ ۱۰، ۵، ۸، ۱۰، ۱۴، ۲، ۱۳، ۱۴، ۷، ۴، ۱، ۶ و ۱۲.

۱۰. اغلاط زیر را برطرف کنید: الرَّجُلُ جَاءَتْ، الْمَرْأَتَانِ جَاءَا، نَصَرُوا الرِّجَالَ، الْمَرْأَةُ جَاءَ، النِّسَاءُ شَرِبُوا، حَسِبَتِ الرَّجُلَانِ، عَلِمَتَا امْرَأَتَانِ، عَلِمُوا النِّسَاءَ، نَحْنُ ضَرَبْنَا، أَنْتُمْ ضَرَبْتُمْ، زَيْدٌ ضَرَبْتُ، هُنَّ وَسَعِيدَةٌ قَرَأَتْ، ضَرَبُوا الرِّجُلَانِ.

فصل ۲. مضارع معلوم

اشاره

فعل مضارع معلوم ثلاثی مجرد از ماضی معلوم ثلاثی مجرد گرفته می شود بدین ترتیب:

یاء مفتوح (ی) به اول صیغه یکم ماضی می افزاییم، فاء الفعل را ساکن، لام الفعل را مضموم و عین الفعل را غالباً طبق سماع، مفتوح یا مکسور یا مضموم می کنیم. آنچه به دست می آید صیغه یکم مضارع معلوم است. بنابراین صیغه یکم مضارع معلوم ثلاثی مجرد به یکی از سه وزن: یَفْعَلُ، یَفْعَلُ، یَفْعَلُ می باشد، مانند: عَلِمَ - یَعْلَمُ، عَرَفَ - یَعْرِفُ، كَرَّمَ - یَكْرُمُ.

صیغه ها

هریک از سه وزن مزبور صیغه یکم مضارع معلوم ثلاثی مجرد است. سیزده صیغه دیگر را به شرح زیر از صیغه یکم می گیریم:

صیغه دوم: با اضافه کردن الف و نون مکسور (ان) به آخر صیغه یکم و مفتوح کردن لام الفعل (یَفْعَلُ - یَفْعَلَانِ).

صیغه سوم: با اضافه کردن واو ساکن و نون مفتوح (وَن) به آخر صیغه یکم (یَفْعَلُ - یَفْعَلُونَ).

صیغه چهارم: با تبدیل یاء اول صیغه به تاء مفتوح (تَفْعَلُ - تَفْعَلُونَ).

[شماره صفحه واقعی : ۵۳]

ص: ۶۳۸

صیغه پنجم: با تبدیل یاء اول صیغه به تاء مفتوح و مفتوح کردن لام الفعل و اضافه کردن الف و نون مکسور(ان) به آخر آن (يَفْعَلُ-تَفْعَلَانِ).

صیغه ششم: با ساکن کردن لام الفعل و اضافه کردن نون مفتوح(ن) به آخر آن (يَفْعَلُ-يَفْعَلْنَ).

صیغه هفتم: با تبدیل یاء اول صیغه به تاء مفتوح (يَفْعَلُ-تَفْعَلُ).

صیغه هشتم: با تبدیل یاء اول صیغه به تاء مفتوح و مفتوح کردن لام الفعل و اضافه کردن الف و نون مکسور(ان) به آخر آن (يَفْعَلُ-تَفْعَلَانِ).

صیغه نهم: با تبدیل یاء اول صیغه به تاء مفتوح و اضافه کردن واو ساکن و نون مفتوح(و) به آخر آن (يَفْعَلُ-تَفْعَلُونَ).

صیغه دهم: با تبدیل یاء اول صیغه به تاء مفتوح و مکسور کردن لام الفعل و اضافه کردن یاء ساکن و نون مفتوح(ي) به آخر آن (يَفْعَلُ-تَفْعَلِينَ).

صیغه یازدهم: با تبدیل یاء اول صیغه به تاء مفتوح و مفتوح کردن لام الفعل و اضافه کردن الف و نون مکسور(ان) به آخر آن (يَفْعَلُ-تَفْعَلَانِ).

صیغه دوازدهم: با تبدیل یاء اول صیغه به تاء مفتوح و ساکن کردن لام الفعل و اضافه کردن نون مفتوح(ن) به آخر آن (يَفْعَلُ-تَفْعَلْنَ).

صیغه سیزدهم: با تبدیل یاء اول صیغه به همزه مفتوح (يَفْعَلُ-أَفْعَلُ).

صیغه چهاردهم: با تبدیل یاء اول صیغه به نون مفتوح (يَفْعَلُ-نَفْعَلُ).

حروف مضارعه

حروف یاء، تاء، همزه و نون (أَتَيْنَ) را که یکی از آنها در اول هریک از صیغه های فعل مضارع وجود دارد «حروف مضارعه» یا «علائم فعل مضارع» می نامند (۱).

[شماره صفحه واقعی : ۵۴]

ص: ۶۳۹

۱- حرکت این حروف در مضارع معلومی که صیغه یکم ماضی معلوم آن چهار حرفی (ثلاثی مزید دارای یک حرف زاید یا رباعی مجرد) باشد ضمّه، و در مضارع معلومی که صیغه یکم ماضی معلوم آن کمتر از چهار حرفی (ثلاثی مجرد) یا بیشتر از چهار حرفی (ثلاثی مزید دارای بیش از یک حرف زاید یا رباعی مزید) باشد، فتحه است. تنها در صیغه ۱۳ مضارع يَخَالُ به معنی يَطْنُ، کسر همزه (إِخَالٌ) فصیح تر از فتح آن دانسته شده است (لسان العرب، ماده «خیل»).

بنابر آنچه گذشت صرف مضارع معلوم ثلاثی مجرد چنین است:

يَفْعَلُ | يَفْعَلَانِ | يَفْعَلُونَ | تَفْعَلُ | تَفْعَلَانِ | يَفْعَلْنَ

تَفْعَلُ | تَفْعَلَانِ | تَفْعَلُونَ | تَفْعَلِينَ | تَفْعَلْنَ | أَفْعَلُ | نَفْعَلُ

صرف صیغه های دو وزن دیگر یعنی «يَفْعَلُ» و «يَفْعَلْنَ» نیز به همین گونه است.

ضمایر مضارع معلوم

الف در مثناها، او و در جمع های مذکر، نون در جمع های مؤنث و یاء در مفرد مؤنث مخاطب، ضمایر بارز فاعلی هستند. در صیغه های ۱۳، ۱۴، ۷، ۴ و ۱۴ ضمایر فاعلی به این شرح مستترند: در صیغه ۱ هُوَ، در صیغه ۴ هِيَ، در صیغه ۷ أَنْتَ، در صیغه ۱۳ أَنَا و در صیغه ۱۴ نَحْنُ.

چهار نکته درباره ضمایر مضارع معلوم

۱، ۲ و ۳. نکته های ۱، ۲ و ۳ مذکور در مورد ضمایر ماضی معلوم، درباره ضمایر مضارع معلوم نیز باید مورد توجه قرار گیرد، با این فرق که ضمیر در فعل مضارع، در صیغه های ۱۳ و ۱۴ نیز -چنانکه گذشت- مستتر است.

۴. علت مستتر دانستن ضمیر در صیغه های ۱۳، ۱۴، ۷، ۴ و ۱۴ فعل مضارع، این است که در آخر این صیغه ها چیزی که بتوان آن را ضمیر بارز دانست، وجود ندارد.

[شماره صفحه واقعی : ۵۵]

ص: ۶۴۰

جز دو صیغه ۶ و ۱۲ فعل مضارع که مبنی اند دیگر صیغه های آن مُعْرَب و به خودی خود مرفوعند. علامت رفع، در صیغه های ۱۳، ۷، ۴، ۱ و ۱۴ ضمه لام الفعل و در مثناها، جمع های مذکر و مفرد مؤنث مخاطب، نون آخر صیغه است که به آن «نون عوض رفع» می گویند. «نون عوض رفع» در مثناها مکسور، و در جمع مذکر و مفرد مؤنث مخاطب مفتوح است. در دو صیغه جمع مؤنث (صیغه های ۶ و ۱۲) نون مفتوح (ن) ضمیر است نه علامت رفع. این دو صیغه اعراب محلی می گیرند و به خودی خود محلاً مرفوعند.

ابواب ثلاثی مجرد معلوم

مضارع ماضی بر وزن «فَعَلَ» ممکن است به یکی از سه وزن یَفْعَلُ، یَفْعُلُ یا یَفْعُلُ باشد و مضارع ماضی بر وزن «فَعِلَ» ممکن است به یکی از دو وزن یَفْعُلُ یا یَفْعُلُ باشد.

و مضارع ماضی بر وزن «فَعَلَ» فقط بر وزن یَفْعُلُ است (۲). بنابراین در فعل معلوم ثلاثی مجرد شش گونه ماضی - مضارع داریم به این شرح:

۱. فَعَلَ یَفْعَلُ، مانند: مَنَعَ یَمْنَعُ ۲. فَعَلَ یَفْعُلُ، مانند: ضَرَبَ یَضْرِبُ

۳. فَعَلَ یَفْعُلُ، مانند: نَصَرَ یَنْصُرُ ۴. فَعَلَ یَفْعُلُ، مانند: سَمِعَ یَسْمَعُ

۵. فَعَلَ یَفْعُلُ، مانند: حَسِبَ یَحْسِبُ (۳) فَعَلَ یَفْعُلُ، مانند: كَرَّمَ یَكْرُمُ

[شماره صفحه واقعی : ۵۶]

ص: ۶۴۱

۱- «اعراب» عبارت است از حالت آخر کلمه که به اقتضای عامل حاصل می شود، و «بناء» عبارت است از حالت ثابت آخر کلمه. کلمه ای را که اعراب بپذیرد «مُعْرَب» و کلمه ای را که اعراب نپذیرد «مَبْنِي» می نامند.

۲- در مورد وزن مضارع فَعَلَ و فَعِلَ قواعدی وجود دارد که برای شناخت آنها می توان به شرح رضی بر شافیه، ج ۱ ص ۱۱۷ تا ۱۳۸ مراجعه نمود. همچنین مضارع برخی ماضی ها به دو وزن آمده است، مانند: حَسَدَ یَحْسِدُ و یَحْسِدُ، فَسَقَ یَفْسُقُ و یَفْسُقُ و... (همان، ص ۱۱۸).

۳- یَحْسِبُ نیز درست است بلکه بیش از یَحْسِبُ به کار می رود.

هریک از ماضی-مضارع های مذکور را «باب» می نامند و می گویند: فعل ثلاثی مجرد معلوم شش باب دارد.

برخی از افعال ثلاثی مجرد در بیش از یک باب از ابواب مذکور به کار رفته اند، مانند: ماتَ يَمُوتُ-فَعَلَ يَفْعَلُ و ماتَ يَمُوتُ-فَعَلَ يَفْعَلُ (۱).

پرسش و تمرین

۱. فعل مضارع را تعریف کنید.

۲. مضارع معلوم ثلاثی مجرد چه وزن هایی دارد؟ چرا؟

۳. مضارع معلوم ثلاثی مجرد از چه گرفته می شود و چگونه؟

۴. صیغه های زیر در فعل مضارع معلوم ثلاثی مجرد چگونه ساخته می شوند؟ ۱، ۴، ۷، ۱۰، ۱۲، ۸، ۶، ۱۴، ۱۳ و ۱۱.

۵. نام صیغه های سؤال ۴ چیست؟

۶. مضارع های زیر را صرف کنید: يَحْمَلُ، يَحْسُدُ، يَقْدِفُ، يَشْرَفُ، يَكْتُبُ، يَقْرَأُ و يَضْرِبُ.

۷. صیغه های زیر را از يَغْلَمُ معنا کنید: ۳، ۱۱، ۵، ۸، ۲، ۱۴، ۱۳، ۴، ۷، ۱۰ و ۱.

۸. وضعیت ضمائر فعل مضارع را توضیح دهید.

۹. حروف مضارعه و حرکت آنها در مضارع معلوم ثلاثی مجرد و جای هر یک از آنها را بیان کنید.

۱۰. اعراب و علامت رفع در صیغه های فعل مضارع چگونه است؟

۱۱. در چه صیغه هایی از مضارع معلوم ثلاثی مجرد، لام الفعل ساکن است؟ خصوصیت مشترک میان این صیغه ها چیست؟

۱۲. ضمائر فعل ماضی و مضارع را در دو ستون کنار هم بنویسید و باهم مقایسه کنید؟.

[شماره صفحه واقعی : ۵۷]

ص: ۶۴۲

۱- مصباح المنير.

۱۳. جمله «فعل معلوم ثلاثی مجرد شش باب دارد» را توضیح دهید.

۱۴. ماضی و مضارع مصادر زیر را بسازید: الأكل از باب ۳، القعود از باب ۳، الشهاده از باب ۴، الضرب از باب ۲، الزكوع از باب ۱، السامه از باب ۴، القتل از باب ۳.

۱۵. صیغه های ۱۳، ۱۴، ۷، ۴ و ۱۴ ماضی و مضارع های تمرین فوق را معنا کنید.

۱۶. شماره ابواب زیر را معین کنید: جاء بجيء، فهم يفهم، سأل يسأل، عمل يعمل، حلم يحلم، ذهب يذهب، قتل يقتل، علم يعلم، حسن يحسن، بعد يبعد، يعد يعد.

فصل ۳. امر معلوم

اشاره

فعل امر معلوم از مضارع معلوم ساخته می شود بدین صورت که هریک از صیغه های فعل امر از همان صیغه فعل مضارع گرفته می شود.

هریک از شش صیغه غایب و دو صیغه متکلم با درآوردن «لام امر» بر سر صیغه مربوطه از فعل مضارع ساخته می شود، لذا این هشت صیغه را «امر به لام» نامیده اند.

هریک از شش صیغه مخاطب با تغییر خاصی در صیغه مربوط به آن از فعل مضارع ساخته می شود، از این رو این شش صیغه را «امر به صیغه» می نامند.

به صیغه های امر به لام «امر غایب و متکلم» و به صیغه های امر به صیغه «امر حاضر» و «امر مخاطب» نیز گفته می شود.

چگونگی اشتقاق امر معلوم از مضارع معلوم به شرح زیر است:

الف) برای ساختن هریک از صیغه های امر غایب و متکلم لام مکسوری که به آن «لام امر» گفته می شود در اول صیغه مربوط به آن از فعل مضارع درمی آوریم و علامت رفع را از آخر آن می اندازیم.

ب) برای ساختن هریک از صیغه های امر مخاطب کارهای زیر را انجام می دهیم:

۱) حرف مضارعه را از اول هریک از صیغه های فعل مضارع که می خواهیم از آن امر بسازیم، می اندازیم.

[شماره صفحه واقعی : ۵۸]

ص: ۶۴۳

۲) چنانچه حرفی که بعد از حرف مضارعه قرار دارد متحرک بود از همان جا امر را بنا می‌کنیم و نیاز به افزودن چیزی نیست و چنانچه ساکن بود همزه متحرکی در اول صیغه می‌آوریم. حرکت این همزه بستگی به حرکت عین الفعل کلمه دارد، چنانچه عین الفعل مضموم بود همزه را مضموم و در غیر این صورت همزه را مکسور می‌آوریم.

۳) علامت رفع را از آخر صیغه می‌اندازیم.

بنابراین صرف صیغه‌های امر معلوم از مضارع **يَفْعَلُ** چنین است:

يَفْعَلُ | يَفْعَلُوا | تَفْعَلُ | تَفْعَلُونَ | اَفْعَلُ | اَفْعَلُوا | اَفْعَلِي | اَفْعَلِينَ | اَفْعَلْ | اَفْعَلْ لِنَفْعَلُ (۱) | اَفْعَلْ لِنَفْعَلُ (۲)

صرف صیغه‌های امر معلوم از مضارع **يَفْعَلُ** چنین است:

يَفْعَلُ | يَفْعَلُوا | تَفْعَلُ | تَفْعَلُونَ | اَفْعَلُ | اَفْعَلُوا | اَفْعَلِي | اَفْعَلِينَ | اَفْعَلْ | اَفْعَلْ لِنَفْعَلُ

صرف صیغه‌های امر معلوم از مضارع **يَفْعَلُ** چنین می‌باشد:

يَفْعَلُ | يَفْعَلُوا | تَفْعَلُ | تَفْعَلُونَ | اَفْعَلُ | اَفْعَلُوا | اَفْعَلِي | اَفْعَلِينَ | اَفْعَلْ | اَفْعَلْ لِنَفْعَلُ

سه نکته

۱. لام امر چنانچه بعد از «واو» یا «فاء» یا «ثُمَّ» قرار گیرد می‌توانیم آن را ساکن

[شماره صفحه واقعی: ۵۹]

ص: ۶۴۴

۱- نون مفتوح در دو صیغه ۶ و ۱۲ چون ضمیر است - نه علامت رفع - نمی‌افتد.

۲- صیغه‌های فعل امر را چنانچه بخواهیم به فارسی برگردانیم، در ترجمه صیغه‌های امر به لام از کلمه «باید» استفاده می‌کنیم و می‌گوییم: **لِيَقْرَأُ** - باید بخواند، **لَاَقْرَأُ** - باید بخوانم... اما در ترجمه امر حاضر می‌گوییم: **اقْرَأُ** - بخوان.

کنیم (۱)، مانند: وَ لَتَنْظُرُنَّ نَفْسٌ مَا قَدَّمَتْ لِغَدٍ (۲) فَلْيَعْبُدُوا رَبَّ هَذَا الْبَيْتِ (۳)، ثُمَّ لِيَقْضُوا تَفَثَهُمْ وَ لِيُوفُوا نُذُورَهُمْ وَ لِيَطُوفُوا بِالْبَيْتِ الْعَتِيقِ (۴).

۲. همزه امر حاضر «همزه وصل» است، و آن همزه ای است که چون در اثنای کلام واقع شود در تلفظ حذف و ماقبل آن به مابعد وصل می شود، مانند: ثُمَّ اَرْجِعِ الْبَصَرَ كَرَّتَيْنِ (۵). همزه ای را که در اثنای کلام در تلفظ حذف نمی شود چون موجب قطع شدن مابعد خود از ماقبل می شود «همزه قطع» می نامند، مانند: لَا اَعْبُدُ مَا تَعْبُدُونَ (۶).

همزه صیغه ۱۳ فعل مضارع-و به تبع آن صیغه ۱۳ فعل امر-همزه قطع است.

۳. «فعل امر» در اصطلاح علم صرف اختصاص به «امر مخاطب» دارد و امر غایب و متکلم را «مضارع مجزوم به لام امر» می نامند (۷).

ضمایر امر معلوم

وضعیت ضمایر فعل امر معلوم مانند ضمایر مضارع معلوم است.

پرسش و تمرین

۱. فعل امر را تعریف کنید.

۲. چگونگی اشتقاق امر معلوم از مضارع معلوم را-به طور کلی- بیان کنید.

[شماره صفحه واقعی : ۶۰]

ص: ۶۴۵

۱- برای استاد: ابن هشام در این باره می گوید: «إشكائها بعد الفاءِ و الواوِ أكثرُ من تحريكها... وَ قَدْ تُشَكَّنُ بَعْدَ ثَمَّ» (مغنی اللیب، چاپ بیروت، ص ۲۹۴).

۲- الحشر ۱۸.

۳- القریش ۳.

۴- الحج ۲۹.

۵- الملک ۴.

۶- الکافرون ۲.

۷- شرح رضی بر کافیة، ج ۴، ص ۱۲۳؛ شرح مفصل، ج ۴، ص ۲۸۹.

۳. قاعده ساختن امر غایب و متکلم و امر حاضر را بیان کنید.

۴. امر صیغه های زیر چیست: يَذْهَبُ، يَعْلَمُونَ، نَعْلَمُ، أَذْهَبُ، تَذْهَبِينَ، تَذْهَبَانِ، يَذْهَبَانِ، يَغْلَمُنَ، تَغْلَمُنَ، تَذْهَبُ، نَعْلَمُ.

۵. امر يَقْرَأُ، يَكْتُبُ و يَضْرِبُ را صرف و صیغه های ۶، ۵، ۲، ۱۴، ۱۳، ۷، ۴، ۱ و ۹ آنها را معنا کنید.

۶. ضمایر فعل امر را شرح دهید.

۷. ضمایر زیر در چه صیغه هایی از مضارع و امر به کار می روند: أَنَا، نَحْنُ، هُوَ، أَنْتَ، هِيَ، هُوَ، أَنَا، نَحْنُ.

۸. در صیغه های زیر از مضارع و امر چه ضمیری به کار می رود؟ در هر مورد مشخص کنید که ضمیر مربوط بارز است یا مستتر: ۱۴، ۱۳، ۱۲، ۵، ۴، ۳، ۲.

فصل ۴. ماضی مجهول

فعل ماضی مجهول را از فعل ماضی معلوم می گیریم. برای تبدیل ماضی معلوم به مجهول، ما قبل آخر را اگر مکسور نیست مکسور و حروف متحرک پیش از آن را - که در ثلاثی مجرد فقط فاء الفعل است - مضموم می کنیم. مانند: نَصَرَ عَلِيٌّ مُحَمَّدًا - نُصِرَ مُحَمَّدٌ (۱).

بنابراین فعل ماضی مجهول ثلاثی مجرد بیش از یک وزن ندارد و آن «فعل» است.

صیغه های ماضی مجهول را همانند ماضی معلوم می سازیم و روشن است که اختلاف صیغه ها در فعل مجهول، به خاطر اختلاف ضمایر نایب فاعلی است، نه ضمایر فاعلی. (۲) وضعیت ضمایر نایب فاعلی ماضی مجهول، عیناً همانند ضمایر فاعلی ماضی معلوم است.

[شماره صفحه واقعی: ۶۱]

ص: ۶۴۶

۱- در فعل مجهول- همان گونه که در شماره ۳ مقدمه گفته شد- مفعول به جای فاعل می نشیند و اعراب آن را به خود می گیرد. یادآور می شود که صیغه سازی در فعل مجهول، متناسب با نایب فاعل صورت می گیرد، نه با فاعل.

۲- ضمایر فاعلی و ضمایر نایب فاعلی را از آن رو که اعراب فاعل و نایب فاعل «رفع» است، «ضمایر مرفوع» می نامند.

صرف صیغه های ماضی مجهول ثلاثی مجرد چنین است:

فُعِلَ | فُعِلُوا | فُعِلَتْ | فُعِلْنَا | فُعِلْتُمْ | فُعِلْتُمْ | فُعِلْتُمْ | فُعِلْتُمْ | فُعِلْتُمْ | فُعِلْتُمْ | فُعِلْتُمْ | فُعِلْتُمْ

پرسش و تمرین

۱. ماضی مجهول را تعریف کنید.

۲. این مطلب را که در فعل مجهول اختلاف صیغه ها به خاطر اختلاف ضمائر نایب فاعلی است توضیح دهید.

۳. ضمائر ماضی مجهول را شرح دهید.

۴. صیغه های ۱ تا ۶ مجهول عَلِمَ، صیغه های ۷ تا ۱۲ مجهول صَرَبَ و صیغه های متکلم مجهول نَصَرَ را بسازید.

۵. مجهول أَكَلَ، قَتَلَ، عَلِمَ و أَمَرَ را صرف کنید.

فصل ۵. مضارع مجهول

فعل مضارع مجهول از مضارع معلوم گرفته می شود. برای تبدیل مضارع معلوم ثلاثی مجرد به مجهول، حرف مضارعه را مضموم و ماقبل آخر را چنانچه مفتوح نباشد مفتوح می کنیم، مانند: يَنْصُرُ زَيْدٌ بَكْرًا - يُنْصَرُ بَكْرٌ. بنابراین مضارع مجهول ثلاثی مجرد- همانند ماضی مجهول- فقط یک وزن دارد و آن «يُنْفَعَلُ» است.

يُنْفَعَلُ صیغه یکم مضارع مجهول است و سیزده صیغه دیگر را به ترتیبی که در مضارع معلوم گفته شد از صیغه یکم می گیریم.

ضمائر مضارع مجهول همانند ضمائر مضارع معلوم است با این فرق که ضمائر مضارع مجهول ضمائر نایب فاعلی است.

[شماره صفحه واقعی : ۶۲]

ص: ۶۴۷

صرف صیغه های مضارع مجهول بسان مضارع معلوم و بدین صورت است:

يُفْعَلُ\يُفْعَلُونَ\تُفْعَلُ\تُفْعَلُونَ\يُفْعَلْنَ\يُفْعَلْنَ\تُفْعَلْنَ\تُفْعَلْنَ\يُفْعَلْنَ\يُفْعَلْنَ\يُفْعَلْنَ\يُفْعَلْنَ

پرسش و تمرین

۱. مضارع مجهول را تعریف کنید.

۲. مضارع مجهول ثلاثی مجرد چند وزن دارد؟ چرا؟

۳. مجهول افعال زیر را صرف کنید: يَنْصُرُ، يَعْلَمُ، يَكْتُبُ.

۴. صیغه های زیر را از مجهول های تمرین شماره ۳ بسازید: ۱۳، ۷، ۴، ۱ و ۱۴.

۵. اختلاف ضمائر در فعل مضارع مجهول به چه مناسبت است؟

۶. مضارع معلوم و مضارع مجهول در اشتقاق باهم چه فرقی دارند؟

۷. ضمائر مضارع مجهول را شرح دهید.

فصل ۶. امر مجهول

فعل امر مجهول از مضارع مجهول گرفته می شود و همانند امر معلوم هر صیغه آن از همان صیغه مضارع مشتق می گردد. برای تبدیل هر یک از صیغه های چهارده گانه مضارع مجهول به امر مجهول، «لام امر» (ل) به اول آن می افزاییم و علامت رفع را از آخر آن می اندازیم، مانند: يَنْصُرُ-يُنْصِرُ.

بنابراین فعل امر مجهول-همانند ماضی مجهول و مضارع مجهول-تنها یک وزن دارد و همه صیغه های آن با «لام امر» ساخته می شود.

وضعیت ضمائر امر مجهول همانند ضمائر مضارع مجهول است.

صرف صیغه های امر مجهول چنین است:

[شماره صفحه واقعی: ۶۳]

ص: ۶۴۸

پرسش و تمرین

۱. امر معلوم و مجهول در ساخته شدن صیغه ها چه فرقی باهم دارند؟

۲. امر معلوم و مجهول یَغْلَمُ، يَكْتُبُ و يَنْصُرُ را صرف کنید.

۳. صیغه های ۶، ۹، ۳، ۱۴، ۱۳، ۷، ۴، ۱ و ۱۲ امر مجهول فعل های تمرین شماره ۲ را معنا کنید.

۴. چه صیغه هایی از امر مجهول ضمیر مستتر دارند؟ آن ضمیر یا ضمائر چیست؟

۵. ضمائر بارز امر مجهول و جای هریک را ذکر کنید.

۶. فرق ضمائر امر مجهول با ضمائر امر معلوم را توضیح دهید.

۷. به چه ضمیری ضمیر فاعلی و به چه ضمیری ضمیر نایب فاعلی می گویند؟

فصل ۷. مجهول فعل متعدی به حرف جر

اشاره

دانستیم (۱) که فعل مجهول فعلی است که فاعل آن در کلام ذکر نشود و مفعول به جای فاعل بنشیند و اعراب آن را به خود بگیرد. بنابراین هرگاه بخواهیم فعلی را مجهول کنیم باید آن فعل «متعدی»، یعنی معنای آن خواهان «مفعول به» باشد، (۲) مانند: فعل ضَرَبَ که معنی آن از فاعل صادر و بر مفعول به واقع می شود، می گوئیم: «ضَرَبَ زَيْدٌ بَكْرًا» و «ضَرَبَ بَكْرًا».

اما فعل لازم- یعنی فعلی که معنای آن ملازم با فاعل است و بر مفعول به واقع

[شماره صفحه واقعی : ۶۴]

ص: ۶۴۹

۱- در شماره ۳ مقدمه.

۲- «متعدی» در لغت به معنای «از حد خارج شونده» است و فعلِ دارای مفعول را از این رو «متعدی» می نامند که معنای آن از محدوده فاعل خارج می شود و به مفعول به می رسد.

نمی شود، مانند: ذَهَبَ-را نمی توان مجهول کرد مگر اینکه آن را به وسیله حرف جر متعدی کنیم.

متعدی کردن فعل لازم با حرف جر چنین است که حرف جر مناسبی بر سر اسم یا ضمیری در آوریم و آن دو (جار و مجرور) را مفعول فعل قرار دهیم، مانند: ذَهَبَ زَيْدٌ (زید رفت)- ذَهَبَ زَيْدٌ بِبَكْرٍ (زید بکر را برد). پس از این اقدام می توان فعل مورد نظر را مجهول کرد. فعلی را که خود متعدی باشد «متعدی بنفسه» و فعلی را که به وسیله حرف جر متعدی شود «متعدی به حرف جر» می نامند. (۱)

مجهول کردن فعل متعدی به حرف جر بدین صورت است که: صیغه یکم فعل را مجهول و فاعل یا ضمیر فاعلی-هر کدام وجود داشته باشد- و همچنین علامت تأنیث فاعل را حذف می کنیم، سپس جار و مجرور را نایب فاعل قرار می دهیم، مانند:

ذَهَبَ زَيْدٌ بِبَكْرٍ-ذَهَبَ بِبَكْرٍ (بکر برده شد)، ذَهَبَتْ هِنْدٌ بِزَيْدٍ-ذَهَبَ بِزَيْدٍ.

توضیح: در مجهول فعل متعدی به حرف جر که هر یک از صیغه ها از دو بخش تشکیل می شود (فعل و جار و مجرور) از آن رو که نایب فاعل، ضمیر متصل به فعل نیست بلکه جار و مجرور نایب فاعل است، اختلاف نایب فاعل موجب تغییر بخش اول صیغه نمی شود. می گوییم: ذَهَبَ بِرَجُلٍ، ذَهَبَ بِرَجُلَيْنِ، ذَهَبَ بِرَجَالٍ، ذَهَبَ بِامْرَأَةٍ، و... ذَهَبَ بِرَجُلٍ، ذَهَبَ بِرَجُلَيْنِ، ذَهَبَ بِرَجَالٍ، ذَهَبَ بِامْرَأَةٍ و... ذَهَبَ بِرَجُلٍ، ذَهَبَ بِرَجُلَيْنِ، ذَهَبَ بِرَجَالٍ، ذَهَبَ بِامْرَأَةٍ و...

[شماره صفحه واقعی : ۶۵]

ص: ۶۵۰

۱- حرف جر «باء» چنانچه با افعال دال بر حرکت آورده شود غالباً مفهوم فعل لازم را با متعدی شدن تغییر می دهد، مانند مثالی که در متن ذکر شد، و مانند: جَاءَ زَيْدٌ (زید آمد)-جَاءَ زَيْدٌ بِبَكْرٍ (زید بکر را آورد). قال تعالى: فَلَمَّا قَضَىٰ مُوسَىٰ الْأَجَلَ وَسَارَ بِأَهْلِهِ آنَسَ مِنْ جَانِبِ الطُّورِ نَارًا (القصص ۲۹). خلاف غالب، مانند: سَبَّحَ بِالنَّهْرِ (در رودخانه شنا کرد). سایر حروف جر غالباً تأثیر متعدی ساختن فعل ندارند. اینها گاهی تغییر دیگری هم در معنای فعل ایجاد نمی کنند، مانند: جَلَسَ زَيْدٌ (زید نشست)-جَلَسَ زَيْدٌ عَلَى الْكُرْسِيِّ (زید روی صندلی نشست). و گاهی تغییر دیگری ایجاد می کنند، مانند: دَعَا لَهُ (او را دعا کرد)، دَعَا عَلَيْهِ (او را نفرین کرد)، رَغِبَ فِيهِ (به او رغبت پیدا کرد) و رَغِبَ عَنْهُ (از او روی گردان شد).

با در نظر گرفتن آنچه گفته شد، صرف ماضی مجهول متعدی به حرف جر چنین است:

فُعِلَ بِهِ\فُعِلَ بِهِمَا\فُعِلَ بِهِمْ\فُعِلَ بِهَا\فُعِلَ بِهِمَا\فُعِلَ بِهِنَّ\فُعِلَ بِكَ\فُعِلَ بِكُمَا\فُعِلَ بِكُم\فُعِلَ بِكِ\فُعِلَ بِكُمَا\فُعِلَ بِكُنَّ\فُعِلَ بِي\فُعِلَ بِنَا

و صرف مضارع مجهول متعدی به حرف جر این گونه است:

يُفَعِّلُ بِهِ\يُفَعِّلُ بِهِمَا\يُفَعِّلُ بِهِمْ\يُفَعِّلُ بِهَا\يُفَعِّلُ بِهِمَا\يُفَعِّلُ بِهِنَّ\يُفَعِّلُ بِكَ\يُفَعِّلُ بِكُمَا\يُفَعِّلُ بِكُم\يُفَعِّلُ بِكِ\يُفَعِّلُ بِكُمَا\يُفَعِّلُ بِكُنَّ\يُفَعِّلُ بِي\يُفَعِّلُ بِنَا

و صرف امر مجهول متعدی به حرف جر چنین است:

لِيُفَعِّلْ بِهِ\لِيُفَعِّلْ بِهِمَا\لِيُفَعِّلْ بِهِمْ\لِيُفَعِّلْ بِهَا\لِيُفَعِّلْ بِهِمَا\لِيُفَعِّلْ بِهِنَّ\لِيُفَعِّلْ بِكَ\لِيُفَعِّلْ بِكُمَا\لِيُفَعِّلْ بِكُم\لِيُفَعِّلْ بِكِ\لِيُفَعِّلْ بِكُمَا\لِيُفَعِّلْ بِكُنَّ\لِيُفَعِّلْ بِي\لِيُفَعِّلْ بِنَا

توجه کنید

مجرور حرف جر را در نایب فاعل صیغه های ۱ تا ۶ مجهول متعدی به حرف جر می توانیم به صورت اسم ظاهر یا ضمیر بیاوریم. مثلاً می توانیم بگوییم ذُهَبٌ يَزِيدُ یا ذُهَبٌ بِهِ، يُذْهَبُ بِأَمْرَأَةٍ یا يُذْهَبُ بِهَا و لِيُذْهَبُ نِسَاءً یا لِيُذْهَبُ بِهِنَّ. اما در هشت صیغه دیگر (صیغه های ۷ تا ۱۴) مجرور حرف جر حتماً باید به صورت ضمیر باشد، می گوییم: ذُهَبٌ بِكَ، يُذْهَبُ بِكُنَّ، لِيُذْهَبُ بِنَا.

ضمایر مجهول متعدی به حرف جر

همان گونه که ملاحظه شد، ضمایر فعل مجهول متعدی به حرف جر به گونه ای

[شماره صفحه واقعی : ۶۶]

متفاوت با ضمائر دیگر اقسام فعل است. ضمائر فعل مجهول متعدی به حرف جر عبارتند از: «ه، هُما، هُم، ها، هُما، هُنَّ، ك، كَمَا، كَمْ، كِ، كَمَا، كُنَّ، نَا» که به وسیله حرف جر به ترتیب، نایب فاعل صیغه های چهارده گانه فعل قرار می گیرند.

فصل ۸. فعل مجهول سماعی

در زبان عربی فعل هایی به صورت فعل مجهول وجود دارند که یا فعل معلوم ندارند و یا میان آنها و فعل معلوم آنها تنها تشابه لفظی وجود دارد، نه ارتباط معنوی.

این گونه فعل های مجهول را که غالباً معنی مرض و آفت دارند «فعل مجهول سماعی» می نامند (۱). برخی از این فعل ها عبارتند از: جُنَّ-دیوانه شد، حُمَّ-تب کرد، سَلَّ-مبتلا به سل شد، عُثِّيَ عليه-بی هوش شد و به همین معناست: عُجِيَ عليه و أُعْجِيَ عليه، سَقَطَ في يَدِهِ-پشیمان شد، عُثِيَ به-او اهتمام ورزید، أُوْلِعَ به-به او علاقه شدید پیدا کرد، دُهِشَّ-سرگردان شد، زُهِيَ-کبر ورزید، طَلَّ دَمُهُ-خونش هدر رفت، أُتْرِيَ؟-آیا گمان می کنی؟ و...

یادآور می شود که جز مورد اخیر (أُتْرِيَ؟) که همین صیغه آن شنیده شده است، سایر مثالها تا حدی تصریف پذیر می باشند. در قرآن مجید آمده است: وَ لَمَّا سَقَطَ فِي أَيْدِيهِمْ وَ رَأَوْا أَنَّهُمْ قَدْ ضَلُّوا (۲).

پرسش و تمرین

۱. معنای اصطلاحات زیر را بیان کنید: فعل لازم، فعل متعدی، فعل متعدي بنفسه، فعل متعدی به حرف جر، جار و مجرور.

[شماره صفحه واقعی : ۶۷]

ص: ۶۵۲

۱- النحو الوافی، ج ۲، ص ۱۰۶.

۲- الأعراف ۱۴۹.

۲. از ده سوره آخر قرآن برای اصطلاحات مذکور در تمرین ۱ نمونه بیاورید.

۳. فعل لازم را چگونه مجهول می کنند؟ چرا؟

۴. ماضی مجهول و مضارع مجهول افعال زیر را صرف کنید: رَغِبَ عَنْهُ، فَرِحَ إِلَيْهِ، غَضِبَ عَلَيْهِ، نَظَرَ فِيهِ.

۵. صیغه های زیر را از ماضی و مضارع های مجهول تمرین شماره ۴ معنی کنید: ۷، ۴، ۱، ۱۳ و ۱۴.

۶. امر مجهول مضارع های تمرین شماره ۴ را صرف کنید و صیغه های ۹، ۶، ۳، ۲ و ۱۲ از امر مجهول ها را معنا کنید.

۷. ضمائر مجهول فعل متعدی به حرف جر را ذکر و بیان کنید در چه صیغه هایی از آن آوردن ضمیر ضروری است و در چه صیغه هایی می توان ضمیر یا اسم ظاهر آورد.

۸. به نظر شما دلیل آوردن فعل مجهول به جای فعل معلوم (یعنی ذکر نکردن فاعل) چه چیزهایی می تواند باشد؟

۹. به نظر شما آیا قواعدی که برای ساختن فعل مجهول گفته شد مختص به فعل ثلاثی مجرد است یا در سایر اقسام فعل نیز جاری می شود؟ چرا؟

۱۰. یکی از افعال تصریف پذیر از مجهول های سماعی مذکور در درس را صرف کنید.

فصل ۹. صور فعل معلوم متعدی

پیشتر گفتیم که هر فعل ۱۴ صیغه دارد. اکنون یادآور می شویم که این عدد در مورد فعل معلوم لازم و فعل مجهول (اعم از لازم و متعدی) درست است. اما در مورد فعل معلوم متعدی (اعم از متعدی بنفسه و متعدی به حرف جر) با توجه به صورت های قابل تصور برای مفعول، برای هریک از صیغه های چهارده گانه فعل، ۱۴ صورت قابل فرض است. از ضرب ۱۴ در ۱۴، ۱۹۶ صورت به دست می آید، هر چند تعدادی

[شماره صفحه واقعی: ۶۸]

ص: ۶۵۳

از این صورت‌ها کاربرد ندارند. دو جدول زیر ۱۹۶ صورت مورد اشاره را در حالتی که فعل، ماضی است و مفعول آن ضمیر متصل است، نشان می‌دهد (۱).

جدول شماره ۱: صُور ماضی معلوم متعدی بنفسه با ضمائر منصوب متصل.

جدول شماره ۲: صُور ماضی معلوم متعدی به حرف جر با ضمائر مجرور.

[شماره صفحه واقعی : ۶۹]

ص: ۶۵۴

۱- در هر یک از دو جدول مورد اشاره ۴۰ صورت غیر کاربردی وجود دارد و آنها صوری هستند که دو ضمیر به کار گرفته شده در آنها هر دو ضمیر مخاطب یا هر دو ضمیر متکلم است. ظَلَمْتُنی - مثلاً - درست نیست و برای بیان چنین معنایی باید گفت: ظَلَمْتُ نَفْسِي. صورت‌های غیر کاربردی در هر دو جدول، با زمینه متفاوت مشخص شده‌اند. برای استاد: برای فعل قلبی (بِجَزِ تَعَلَّمَ) می‌توان ضمیر مرفوع و ضمیر منصوبی که هر دو، ضمیر مخاطب یا ضمیر متکلم اند، آورد، مانند: «رَأَيْتُنِي أُسْبِحُ فِي النَّهْرِ».

ه | هما | هم | ها | هما | هن | اک | کما | کم | اک | کما | کن | کن | ان | انا

۱ | انصَرَ | انصَرُهُ | انصَرُهُمَا | انصَرَهُمْ | انصَرَهَا | انصَرَهُمَا | انصَرَهُنَّ | انصَرَكَ | انصَرَكُمَا | انصَرَكُنَّ | انصَرَنِي (۱) | انصَرَنَا

۲ | انصَرَ | انصَرَاهُ | انصَرَاهُمَا | انصَرَاهُمْ | انصَرَاهَا | انصَرَاهُمَا | انصَرَاهُنَّ | انصَرَكَ | انصَرَكُمَا | انصَرَكُنَّ | انصَرَانِي | انصَرَانَا

۳ | انصَرُوا | انصَرُوهُ | انصَرُوهُمَا | انصَرُوهُمْ | انصَرُوا | انصَرُوهُمَا | انصَرُوهُنَّ | انصَرُوا | انصَرُوا | انصَرُوا | انصَرُوا | انصَرُونِي | انصَرُونَا

۴ | انصَرْتُ | انصَرْتُهُ | انصَرْتُهُمَا | انصَرْتُهُمْ | انصَرْتُهَا | انصَرْتُهُمَا | انصَرْتُهُنَّ | انصَرْتِكَ | انصَرْتُكُمَا | انصَرْتُكُنَّ | انصَرْتَنِي | انصَرْتَنَا

۵ | انصَرْتُ | انصَرْتَاهُ | انصَرْتَاهُمَا | انصَرْتَاهُمْ | انصَرْتَاهَا | انصَرْتَاهُمَا | انصَرْتَاهُنَّ | انصَرْتُكَ | انصَرْتُكُمَا | انصَرْتُكُنَّ | انصَرْتَانِي | انصَرْتَانَا

۶ | انصَرُونُ | انصَرُونَهُ | انصَرُونَهُمَا | انصَرُونَهُمْ | انصَرُونَهَا | انصَرُونَهُمَا | انصَرُونَهُنَّ | انصَرُونِكَ | انصَرُونُكُمَا | انصَرُونُكُنَّ | انصَرُونِي | انصَرُونَنَا

۷ | انصَرْتِ | انصَرْتِي | انصَرْتِيهَا | انصَرْتِيهِمَا | انصَرْتِيَهُمْ | انصَرْتِيَهُمَا | انصَرْتِيَهُنَّ | انصَرْتِيكَ | انصَرْتِيكُمَا | انصَرْتِيكُنَّ | انصَرْتِنِي | انصَرْتِنَا

۸ | انصَرْتُمَا | انصَرْتُمَاهُ | انصَرْتُمَاهُمَا | انصَرْتُمَاهُمْ | انصَرْتُمَاهَا | انصَرْتُمَاهُمَا | انصَرْتُمَاهُنَّ | انصَرْتُمَا | انصَرْتُمَا | انصَرْتُمَا | انصَرْتُمَا | انصَرْتُمَانِي | انصَرْتُمَانَا

۹ | انصَرْتُمْ | انصَرْتُمُوهُ

(۲) | انصَرْتُمُوهُمَا | انصَرْتُمُوهُم | انصَرْتُمُوها | انصَرْتُمُوهُمَا | انصَرْتُمُوهُنَّ | انصَرْتُمُوكَ | انصَرْتُمُوكُمَا | انصَرْتُمُوكِ | انصَرْتُمُوَكُمَا | انصَرْتُمُونِي | انصَرْتُمُونَا

۱۰ | انصَرْتِ | انصَرْتِي | انصَرْتِيهِمَا | انصَرْتِيَهُمْ | انصَرْتِيَهُمَا | انصَرْتِيَهُنَّ | انصَرْتِيكَ | انصَرْتِيكُمَا | انصَرْتِيكُنَّ | انصَرْتِنِي | انصَرْتِنَا

۱۱ | انصَرْتُمَا | انصَرْتُمَاهُ | انصَرْتُمَاهُمَا | انصَرْتُمَاهُمْ | انصَرْتُمَاهَا | انصَرْتُمَاهُمَا | انصَرْتُمَاهُنَّ | انصَرْتُمَا | انصَرْتُمَا | انصَرْتُمَا | انصَرْتُمَا | انصَرْتُمَانِي | انصَرْتُمَانَا

۱۲ | انصَرْتُنَّ | انصَرْتُنَّهُ | انصَرْتُنَّهُمَا | انصَرْتُنَّهُمْ | انصَرْتُنَّهَا | انصَرْتُنَّهُمَا | انصَرْتُنَّهُنَّ | انصَرْتُنَّكَ | انصَرْتُنَّكُمَا | انصَرْتُنَّكُنَّ | انصَرْتُنَّنِي | انصَرْتُنَّنَا

۱۳ | انصَرْتِ | انصَرْتِي | انصَرْتِيهِمَا | انصَرْتِيَهُمْ | انصَرْتِيَهُمَا | انصَرْتِيَهُنَّ | انصَرْتِيكَ | انصَرْتِيكُمَا | انصَرْتِيكُنَّ | انصَرْتِنِي | انصَرْتِنَا

۱۴ | انصَرْنَا | انصَرْنَاهُ | انصَرْنَاهُمَا | انصَرْنَاَهُمْ | انصَرْنَاَهَا | انصَرْنَاَهُمَا | انصَرْنَاَهُنَّ | انصَرْنَاَكَ | انصَرْنَاَكُمَا | انصَرْنَاَكُنَّ | انصَرْنَاَانِي | انصَرْنَاَانَا

[شماره صفحه واقعی : ۷۰]

۱- هرگاه «باء» ضمیر متکلم به عنوان ضمیر منصوب در آخر یکی از صیغه های فعل متعدی بنفسه در آید، بین ضمیر و فعل، حرف «نون» که چون مانع مکسور شدن حرف آخر فعل می شود به آن «نون وقایه» می گویند-فاصله می شود.

۲- هرگاه ضمیری از ضمائر منصوب در آخر صیغه ۹ فعل ماضی متعدی بنفسه در آید «میم» ضمیر فاعلی «تم» مضموم، و ضمّه آن به اندازه ای که «واو» از آن تولید شود، اشباع می شود. قال تعالی: إِنَّ هَذَا لَمَكْرٌ مَكْرٌ تُمُوهُ فِي الْمَدِينَةِ (الأعراف ۱۲۳).

شماره صیغه صور فرضی ۱۱/۲۳/۴۵/۶۷/۸۹/۱۰/۱۱/۱۲/۱۳/۱۴

ه | هما | هم | ها | هما | هن | اک | اکما | کم | اک | اکما | کن | ان | انا

- ۱ | اذهب | اذهب | به | اذهب | بهما | اذهب | بهم | اذهب | بها | اذهب | بهن | اذهب | بکم | اذهب | بک | اذهب | بکما | اذهب | بکن | اذهب | بی | اذهب | بنا
- ۲ | اذهب | اذهب | به | اذهب | بهما | اذهب | بهم | اذهب | بها | اذهب | بهن | اذهب | بکم | اذهب | بک | اذهب | بکما | اذهب | بکن | اذهب | بی | اذهب | بنا
- ۳ | اذهبوا | اذهبوا | به | اذهبوا | بهما | اذهبوا | بهم | اذهبوا | بها | اذهبوا | بهن | اذهبوا | بکم | اذهبوا | بک | اذهبوا | بکما | اذهبوا | بکن | اذهبوا | بی | اذهبوا | بنا
- ۴ | اذهبت | اذهبت | به | اذهبت | بهما | اذهبت | بهم | اذهبت | بها | اذهبت | بهن | اذهبت | بکم | اذهبت | بک | اذهبت | بکما | اذهبت | بکن | اذهبت | بی | اذهبت | بنا
- ۵ | اذهبتا | اذهبتا | به | اذهبتا | بهما | اذهبتا | بهم | اذهبتا | بها | اذهبتا | بهن | اذهبتا | بکم | اذهبتا | بک | اذهبتا | بکما | اذهبتا | بکن | اذهبتا | بی | اذهبتا | بنا
- ۶ | اذهبن | اذهبن | به | اذهبن | بهما | اذهبن | بهم | اذهبن | بها | اذهبن | بهن | اذهبن | بکم | اذهبن | بک | اذهبن | بکما | اذهبن | بکن | اذهبن | بی | اذهبن | بنا
- ۷ | اذهبتی | اذهبتی | به | اذهبتی | بهما | اذهبتی | بهم | اذهبتی | بها | اذهبتی | بهن | اذهبتی | بکم | اذهبتی | بک | اذهبتی | بکما | اذهبتی | بکن | اذهبتی | بی | اذهبتی | بنا
- ۸ | اذهبتما | اذهبتما | به | اذهبتما | بهما | اذهبتما | بهم | اذهبتما | بها | اذهبتما | بهن | اذهبتما | بکم | اذهبتما | بک | اذهبتما | بکما | اذهبتما | بکن | اذهبتما | بی | اذهبتما | بنا
- ۹ | اذهبتُم | اذهبتُم | به | اذهبتُم | بهما | اذهبتُم | بهم | اذهبتُم | بها | اذهبتُم | بهن | اذهبتُم | بکم | اذهبتُم | بک | اذهبتُم | بکما | اذهبتُم | بکن | اذهبتُم | بی | اذهبتُم | بنا
- ۱۰ | اذهبتِ | اذهبتِ | به | اذهبتِ | بهما | اذهبتِ | بهم | اذهبتِ | بها | اذهبتِ | بهن | اذهبتِ | بکم | اذهبتِ | بک | اذهبتِ | بکما | اذهبتِ | بکن | اذهبتِ | بی | اذهبتِ | بنا
- ۱۱ | اذهبتُما | اذهبتُما | به | اذهبتُما | بهما | اذهبتُما | بهم | اذهبتُما | بها | اذهبتُما | بهن | اذهبتُما | بکم | اذهبتُما | بک | اذهبتُما | بکما | اذهبتُما | بکن | اذهبتُما | بی | اذهبتُما | بنا
- ۱۲ | اذهبتُنْ | اذهبتُنْ | به | اذهبتُنْ | بهما | اذهبتُنْ | بهم | اذهبتُنْ | بها | اذهبتُنْ | بهن | اذهبتُنْ | بکم | اذهبتُنْ | بک | اذهبتُنْ | بکما | اذهبتُنْ | بکن | اذهبتُنْ | بی | اذهبتُنْ | بنا
- ۱۳ | اذهبتِی | اذهبتِی | به | اذهبتِی | بهما | اذهبتِی | بهم | اذهبتِی | بها | اذهبتِی | بهن | اذهبتِی | بکم | اذهبتِی | بک | اذهبتِی | بکما | اذهبتِی | بکن | اذهبتِی | بی | اذهبتِی | بنا
- ۱۴ | اذهبتِنا | اذهبتِنا | به | اذهبتِنا | بهما | اذهبتِنا | بهم | اذهبتِنا | بها | اذهبتِنا | بهن | اذهبتِنا | بکم | اذهبتِنا | بک | اذهبتِنا | بکما | اذهبتِنا | بکن | اذهبتِنا | بی | اذهبتِنا | بنا

صور مضارع معلوم متعدی و امر معلوم متعدی نیز همین گونه است.

[شماره صفحه واقعی : ۷۱]

مضارع و امر ضمیر نایب فاعلی مستتر خواهد بود، مانند: نَصَرْتُهُ - نَصِرَ، تَنْصُرُنِي - أَنْصُرُ، أَنْصُرُونَا - لِنَنْصُرُوا.

در جدول زیر معادله میان ضمایر مرفوع و ضمایر منصوب (و مجرور) مشخص شده است:

شماره صیغه ضمایر مرفوع فعل ماضی ضمایر مرفوع فعل مضارع و امر ضمایر منصوب متصل و مجرور

۱ | هُوَ (مستتر) | هُوَ (مستتر) هُ

۲ | هُمَا

۳ | هِيَ (مستتر) | هِيَ (مستتر) هِهَا

۵ | هُمَا

۶ | أَنْ هُنَّ

۷ | أَنْتَ (مستتر) | أَنْتَ

۸ | أَيْكُمْ

۹ | أَنْتُمْ

۱۰ | أَنْتَ إِك

۱۱ | أَيْكُمْ

۱۲ | أَنْتَ أَنْتَ

۱۳ | أَنْتَ أَنَا (مستتر) | أَنَا

۱۴ | أَنَا أَنْتَ (مستتر) | أَنَا

تمرین

۱. به جای هریک از جملات زیر با استفاده از ضمایر مرفوع و منصوب، صیغه مناسب - به

[شماره صفحه واقعی: ۷۳]

ص: ۶۵۸

عربی-قرار دهید: شما مردان بر آن مردان خشم کردید، شما مردان مرا یاری کردید، آن زنان بر آن زن خشم کردند، شما زنان ما زنان را یاری کنید، آن دو مرد آن مرد را بردند، شما مردان ما مردان را بردید، تو یک مرد ما مردان را می بری، ما دو مرد بر شما دو مرد خشم می کنیم، تو یک مرد بر آن مردان خشم کن، شما دو زن بر آن دو زن خشم کنید، شما دو مرد ما زنان را یاری کنید، تو یک زن آن یک زن را یاری کن، شما مردان ما زنان را یاری کردید، تو یک زن آن دو زن را یاری کن، شما مردان ما زنان را یاری کنید، آن دو مرد شما مردان را یاری کردند، شما مردان آن دو مرد را یاری کردید، ما زنان شما دو زن را یاری کردیم، شما زنان ما زنان را یاری کردید، آن دو زن آن یک زن را یاری می کنند، آن دو زن تو یک مرد را یاری می کنند، باید آن زنان شما زنان را یاری کنند، باید آن مردان ما مردان را یاری کنند، شما دو مرد ما مردان را یاری کنید، باید من آن دو مرد را یاری کنم، تو زن آن زنان را یاری کن، باید آن دو مرد آن یک مرد را ببرند، شما دو مرد ما مردان را ببرید.

۲. صیغه هایی را که در تمرین شماره ۱ ساخته اید مجهول کنید.

فصل ۱۰. فعل مضاعف

اشاره

فعل مضاعف ثلاثی مجرد فعلی است که عین الفعل و لام الفعل آن متماثل باشند، مانند مَدَدَ مَدَدًا، عَضَضَ عَضًّا (۱).

از آنجا که مضاعف در معرض ادغام است، لازم است پیش از تشریح جریان ادغام در صیغه های فعل ثلاثی مجرد مضاعف، ادغام را تعریف و موارد، انواع، احکام و قواعد آن را بیان کنیم.

[شماره صفحه واقعی : ۷۴]

ص: ۶۵۹

۱- در ثلاثی مجرد فعلی که فاء الفعل و عین الفعل آن همانند باشند نداریم. در ثلاثی مزید نمونه های نادری از این گونه فعل مضاعف (مانند: يَبَيْتُ يَاءً) دیده می شود. یادآور می شود کلمه ثلاثی ای که فاء الفعل و لام الفعل آن همانند باشند مانند: سَلِسَ و قَلَقَ، مضاعف نامیده نشده است (شرح رضی بر شافیه، ج ۱، ص ۳۴).

الف) تعریف ادغام

ادغام این است که اولی از دو حرف مجاور هم را در دومی داخل کنیم به گونه ای که از مجموع آن دو حرف، یک حرف مشدد ادا شود. حرف اول را «مُدْغَم» و حرف دوم را «مُدْغَم فیه» می نامند (۱).

ب) موارد ادغام

ادغام در دو جاست:

۱. بین دو حرف متماثل، مانند: مَدَد-مَدَّ.

۲. بین دو حرف متقارب، مانند: الرَّجُل-الرَّجُل. دو حرف را در صورتی متقارب گویند که در مخرج به هم نزدیک یا در صفت باهم متحد باشند. (۲)

ج) انواع ادغام

ادغام بر دو نوع است:

۱. لفظی، که در آن مدغم را فقط در تلفظ در مدغم فیه داخل می کنند اما در نوشتن، آن دو را جدای از هم می نویسند، مانند: الرَّجُل-الرَّجُل.

۲. لفظی و کتبی، که در آن مُدْغَم، هم در تلفظ و هم در نوشتن داخل در مدغم فیه می شود، مانند: مَدَد-مَدَّ.

د) احکام ادغام

ادغام در مواردی واجب، در مواردی جایز و در مواردی ممتنع است.

[شماره صفحه واقعی : ۷۵]

ص: ۶۶۰

۱- همه حروف صلاحیت مدغم و مدغم فیه شدن را دارند جز «الف» که نه مدغم واقع می شود و نه مدغم فیه.

۲- مخارج و صفات حروف، در علم تجوید، علم معانی و کتب تفصیلی علم صرف مطرح شده است (شرح رضی بر شافیه، ج ۳، ص ۲۵۰ تا ۲۶۴).

موارد وجوب، جواز و امتناع ادغام در اثنای بحث از قواعد ادغام روشن خواهد شد.

ه) قواعد ادغام

ه) قواعد ادغام (۱)

ادغام ۱۰ قاعده دارد. بیشتر قواعد ادغام هم در فعل جاری می شود و هم در اسم و برخی از آنها در حرف نیز جاری می شود. قواعد ادغام به این شرح است:

قاعده یکم: ادغام دو حرف متماثل چنانچه اولی ساکن، دومی متحرک و هر دو در یک کلمه باشند، واجب است. ادغام در این صورت، لفظی و کتبی است. مانند: مُعَلِّمٌ - مُعَلِّمٌ و مَقْرُوؤٌ - مَقْرُوؤٌ (۲).

قاعده دوم: ادغام دو حرف متماثل چنانچه اولی متحرک جایز التسکین، دومی متحرک، و هر دو در یک کلمه باشند و آن کلمه اسم ثلاثی مجرد متحرک العین یا ثلاثی مزید ملحق نباشد، واجب است (۳). ادغام در این مورد لفظی و کتبی است. مانند: مَدَدٌ - مَدَدٌ، يَمْدُدُ - يَمْدُدُ.

توضیح: حرف متحرک در صورتی جایز التسکین است که خود مدغم فیه یا حرف اول کلمه نباشد. بنابراین «دال مشدد» در مَدَدٌ و «میم اول» در مُمِدٌ جایز التسکین

[شماره صفحه واقعی: ۷۶]

ص: ۶۶۱

- ۱- شرح نظام، ص ۶۷۲؛ شرح رضی بر شافیه، ج ۳، ص ۲۳۳؛ جامع الدروس العربیه، ج ۲، ص ۹۸؛ شرح اشمونی، ج ۴، ص ۳۴۵.
- ۲- در مورد مذکور چنانچه وضعیت کلمه به گونه ای است که در صورت ادغام، وزن کلمه با وزن قیاسی دیگری اشتباه می شود، ادغام جایز نیست (ممتنع است)، مانند: قَوْلٌ و تَقْوُولٌ.
- ۳- به دیگر سخن، پنج شرط لازم است تا قاعده ۲ ادغام، جاری شود. آن شرطها عبارتند از: (۱) دو حرف متماثل باشند. (۲) هر دو حرف در یک کلمه باشند. (۳) حرف اول متحرک جایز التسکین باشد. (۴) کلمه مورد نظر اسم ثلاثی مجرد متحرک العین نباشد. (۵) آن کلمه، ثلاثی مزید ملحق نباشد. کلمات ملحق، در بحث الحاق در خاتمه کتاب معرفی خواهند شد.

نیست. برای ساکن کردن حرف اول متحرک، در دو مورد زیر حرکت را به ماقبل می دهیم: (۱) حرف قبل از مماثل اول، صحیح و ساکن باشد، مانند: يَمْدُدُ-يَمْدُ، اطمأنن- اطمأن (۱). (۲) حرف قبل از مماثل اول، حرف عله ساکن و فاء الفعل باشد، مانند: يُوَدُّدُ-يُوَدُّ. در سایر موارد حرکت را می اندازیم، مانند: مَرِدَدٌ-مَرِدٌ، مَارِرٌ- مَارٌ، دَوِّيْبَةٌ (مصغَر دابّه)-دَوِّيْبَةٌ.

تبصره ۱: حرفی که ساکن وضع شده است چنانچه به علت واقع شدن پیش از الف متحرک به حرکت عارضی شود، ساکن شمرده می شود، مانند: تاء دوم در «ماتتا» (صیغه ۵ فعل مات).

تبصره ۲: قاعده یکم ادغام بر قاعده دوم مقدم است، یعنی چنانچه در کلمه ای زمینه هر دو قاعده وجود داشت قاعده یکم جاری می شود، نه قاعده دوم، مانند: مَرِدَدٌ- مَرِدٌ، نه: مَدَدٌ (۲).

قاعده سوم: ادغام دو حرف متماثل چنانچه اولی ساکن، دومی متحرک و آن دو حرف در دو کلمه باشند نیز واجب است. ادغام در این مورد چنانچه حرف دوم ضمیر رفعی یا جزئی باشد لفظی و کتبی، و در غیر این صورت فقط لفظی است. قسم اول، مانند: سَرَكْتُ-سَرَكْتُ، سَرَكْنَا-سَرَكْنَا، مِنْ نَا-مِنَّا. قسم دوم، مانند: لَمْ يَشْفَهُهُ- لَمْ يَشْفَهُهُ (۳)، لَمْ يُشْبِهْهُ- لَمْ يُشْبِهْهُ، اُكْتُبْ بِالْقَلَمِ- اُكْتُبْ بِالْقَلَمِ، اَكْرِمْ مُحَمَّدًا- اَكْرِمْ مُحَمَّدًا، وَاجْعَلْ لِي وَزِيرًا مِنْ اَهْلِي. (۴)

تبصره: ادغام در مورد مذکور چنانچه حرف اول، همزه یا حرف مد و یا هاء سکت

[شماره صفحه واقعی : ۷۷]

ص: ۶۶۲

۱- «أضِلُّ اطمأنَّ اطمأنن» (شرح رضی بر شافیه، ج ۳، ص ۳۰۳).

۲- اجرای این قاعده (قاعده دوم) در باب افتعال- از ابواب فعل ثلاثی مزید- در موردی که عین الفعل آن تاء باشد، مانند: اُقْتَلْ، واجب نیست (جایز است) چنانکه در آن باب خواهد آمد.

۳- سَفِهَ الحَقَّ: جَهْلَةٌ (مصباح المنیر).

۴- طه ۲۹/.

باشد، جایز نیست (ممتنع است) مانند: لَمْ يَقْرَأَ أَحْمَدُ، اقْرَأْ آيَةَ (۱)، فِي يَوْمٍ كَذَا، قَالُوا وَ مَا، مَا أُغْنِي عَنِّي مَالِيَهٗ - هَلَكَّ عَنِّي سُلْطَانِيَهٗ (۲).

قاعده چهارم: ادغام «لام آل» در حروف شمسی که عبارتند از چهارده حرف: ت، ث، د، ذ، ر، ز، س، ش، ص، ض، ط، ظ، ل، ن، و واجب است (۳). ادغام در این مورد فقط لفظی است.

تذکر: «لام آل» نسبت به «لام» از حروف شمسی، متمائل و نسبت به سایر حروف شمسی، متقارب است.

قاعده پنجم: ادغام نون ساکن (ن) در هر یک از حروف «يَوْمَلُون» (ی، ر، م، ل، و، ن) در صورتی که در دو کلمه باشند واجب است. آن دو، چنانچه در یک کلمه باشند ادغام جز در مورد دو نون که واجب است، مانند: مَنَّ - مَنَّ، در بقیه موارد جایز نیست، مانند: دُنْيَا، صَبَّ نُورٌ و اُنْمَارٌ (۴). ادغام نون «إِنْ» و «أَنْ» در لام «لا» و ادغام نون «مِنْ» و «عَنْ» در میم «ما»، لفظی و کتبی و در سایر موارد فقط لفظی است، مانند: إِنْ لَّا - إِيَّا، أَنْ لَّا - أَلَا، مِنْ مَّا - مِمَّا، عَنْ مَّا - عَمَّا، مَنْ يَتَّقِ اللَّهَ يَجْعَلْ لَهُ مَخْرَجًا (۵)، مُحَمَّدٌ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَ آله (۶).

[شماره صفحه واقعی : ۷۸]

ص: ۶۶۳

۱- امتناع ادغام در مورد همزه در چنین شرایطی مبتنی بر این است که همزه اول، تخفیف (قلب به حرف مد) شود، اما چنانچه براساس قاعده ۲ تخفیف همزه - که در فصل ۱۱ خواهد آمد - این تخفیف صورت نگرفت، ادغام همزه اول در دوم لازم است (شرح رضی بر شافیه، ج ۳، ص ۲۳۶ و ۲۴۷).

۲- الحاقه ۲۸/ ۲۹.

۳- چهارده حرف دیگر - به جز الف - را که «لام آل» در آنها ادغام نمی شود «حروف قمری» می نامند. وجه تسمیه حروف به شمسی و قمری این است که حکم «لام آل» با دسته اول مانند حکم آن در کلمه «الشمس» است و حکم آن با دسته دوم مانند حکم آن در کلمه «القمر» می باشد. الف، نه از حروف شمسی است و نه از حروف قمری.

۴- شرح اشمونی، ج ۴، ص ۳۵۴.

۵- الطَّلَاق ۲/.

۶- مدغم در اینجا نون ساکن تنوین است.

تذکر: نون ساکن نسبت به «ن» از حروف «یرملون» متمائل و نسبت به سایر حروف «یرملون» متقارب است.

قاعده ششم: ادغام دو حرف متمائل در موردی که اولی متحرک جایز التسکین (۱) و دومی ساکن و سکون آن عارضی باشد، جایز است. سکون لام الفعل در صیغه های ۱، ۱۳، ۴، ۷، ۱۴ و مضارع مجزوم و امر را عارضی دانسته اند (۲). در چنین موردی، چنانچه ادغام را انتخاب کردیم، باید حرف دوم را حرکت دهیم. حرکت، می تواند فتنحه یا کسره و چنانچه عین الفعل مضموم بود، فتنحه یا کسره یا ضمه باشد، مانند:

لَمْ يَعْضُ - لَمْ يَعْضُضْ، لَمْ يَعْضُضْ، لَمْ يَعْضُضْ (صیغه ۱ مضارع مجزوم).

لِ + تَفَرُّ - تَفَرُّوْا، تَفَرُّوْا، تَفَرُّوْا (صیغه ۴ امر به لام).

لِ + أَمُدُّ - أَمُدُّوْا، أَمُدُّوْا، أَمُدُّوْا (صیغه ۱۳ امر به لام).

به خلاف مثل: لَمْ يَمُدُّ.

قاعده هفتم: ادغام دو حرف متمائل متحرک واقع در دو کلمه جایز است و ادغام در این مورد در برخی موارد فقط لفظی و در برخی دیگر کتبی و لفظی است. مانند: زَيْدٌ كَتَبَ بِالْقَلَمِ وَ كَتَبَ بِالْقَلَمِ، قَالَ مَا مَكَّنِي فِيهِ رَبِّي خَيْرٌ (۳) که مَكَّنِي نیز قرائت شده است.

قاعده هشتم: ادغام دو حرف متقارب واقع در یک کلمه در صورتی که موجب اشتباه نشود جایز است. ادغام در این مورد لفظی و کتبی است. مانند: اِضْطَبَّرَ - اِضْطَبَّرَ، يَنْصَرِعُ - يَنْصَرِعُ. به خلاف مثل وَطَدَ که در صورت ادغام، با وَدَّ اشتباه خواهد شد.

قاعده نهم: ادغام دو حرف متقارب در صورتی که در دو کلمه باشند و حرف اول

[شماره صفحه واقعی : ۷۹]

ص: ۶۶۴

۱- معنای جایز التسکین در توضیح قاعده ۲ بیان گردید.

۲- سکون لام الفعل امر در صیغه های ۱، ۴، ۷، ۱۳ و ۱۴ به خاطر مجزوم بودن امر به لام و در صیغه ۷ به خاطر مبنی بودن امر به صیغه (امر مخاطب) است. همین جا یادآور می شویم که فعل ماضی نیز- همانند امر مخاطب- مبنی است و فعل مضارع، دو صیغه ۶ و ۱۲ آن مبنی و دیگر صیغه های آن معرب می باشند.

۳- الکهف ۹۵.

ساکن و غیر از لام «أل» باشد جایز است (۱). ادغام در این مورد فقط لفظی است، مانند:

مَدَدْتُ و مَدَدْتُ، هَلْ رَأَيْتَ و هَلْ رَأَيْتَ، كَلَّا بَلْ رَانَ عَلَى قُلُوبِهِمْ مَا كَانُوا يَكْسِبُونَ (۲) و قُلْ رَبِّ إِمَّا تُرِيئِي مَا يُوعَدُونَ (۳).

قاعده دهم: ادغام در موارد زیر ممتنع است:

۱. حرف اول از دو حرف متمائل یا متقارب متحرک و حرکت آن لازم باشد (مدغمّ فیه و یا حرف اول کلمه باشد) مانند: مَدَدَ و دَدَنَ (۴).

۲. حرف دوم از دو حرف متمائل یا متقارب ساکن و سکون آن، به علت اتصال به ضمیرِ رفعِ متحرک باشد، مانند: مَدَدَنَ و شَدَدْنَا (۵).

۳. وزن «أَفْعِلْ» در باب تعجب، مانند: أَعَزُّ بِرَيْدٍ.

۴. موارد مذکور در پاورقی قاعده ۱ و تبصره قاعده ۳ و مواردی که فاقد شرط و وجوب یا جواز ادغام است.

۵. موارد سماعی که مشمول ضابطه ای نیست، مانند: قَطَطَ الشَّعْرُ، أَلَلَّتِ الْأَشْنَانُ، ضَبَبَ و ضَبَبَ الْمَكَانُ و...

[شماره صفحه واقعی : ۸۰]

ص: ۶۶۵

۱- اما ادغام لام آل، پیشتر-در قاعده ۴- گفته شد که در حروف متقارب با آن، واجب است.

۲- المطفّفين ۱۴/.

۳- المؤمنون ۹۳/.

۴- برای استاد: در باب های تَفَعَّلَ و تَفَاعَلَ- از ابواب ثلاثی مزید-در مواردی حرف اول کلمه را به منظور ادغام ساکن می کنیم و یک همزه وصل مکسور در اول کلمه می آوریم.

۵- برای استاد: در مواردی، حذف مماثل اول از دو حرف متمائلی که وضعیت مذکور را داشته باشند نیز جایز دانسته شده است. در این صورت، چنانچه ماقبل مماثل اول ساکن باشد حرکت آن را به ماقبل می دهیم، مانند: أَحْسَنَ-أَحْسِنَ-أَحْسِنَ، أَحْسِنَ-أَحْسِنَ-أَحْسِنَ، أَحْسِنَ-أَحْسِنَ-أَحْسِنَ، أَحْسِنَ-أَحْسِنَ-أَحْسِنَ؛ و چنانچه ماقبل مماثل اول متحرک باشد، دو وجه جایز است: یکم انداختن حرکت مماثل اول، دوم نقل حرکت آن مشروط به این که کسره یا ضمه باشد به ماقبل پس از سلب حرکت ماقبل. بنابراین، در اینگونه موارد سه وجه جایز خواهد بود: (۱) ظَلَلْنَ، لَبَّيْنِ، (۲) ظَلْنَ، لَبَّيْنِ، (۳) ظَلْنَ، لَبَّيْنِ. این حذف، در ماضی بیشتر و در مضارع و امر کمتر شنیده شده است (شرح رضی بر شافیه، ج ۳، ص ۲۴۵؛ شرح نظام، ص ۷۲۸؛ شرح أشمونی، ج ۴، ص ۳۴۴. قال الله تعالى: وَ أَنْظِرْ إِلَى إِلْهِكَ الَّذِي ظَلْتَ عَلَيْهِ عَاكِفًا (طه ۹۷) و لَوْ نَشَاءُ لَجَعَلْنَاهُ حُطَامًا فَظَلْتُمْ تَفَكَّهُونَ (الواقعه ۶۵)).

۱. در بیشتر موارد جواز ادغام، فک ادغام رواج بیشتری دارد. فک ادغام، مانند: «وَ اغْضَضْ مِنْ صَوْتِكَ (۱)»، «وَلَا تَمُنُّنَّ تَشِيكُكُمُ (۲)» و «مَنْ يُشَاقِقِ الرَّسُولَ مِنْ بَعْدِ مَا تَبَيَّنَ لَهُ الْهُدَىٰ (۳)». ادغام، مانند: «وَمَنْ يُشَاقِقِ اللَّهَ فَإِنَّ اللَّهَ شَدِيدُ الْعِقَابِ (۴)» و «تَزُولُ الْجِبَالُ وَلَا تَزُلُّ، غَضَّ عَلَىٰ نَاجِدِكَ... وَ غَضَّ بَصَرَكَ» (۵).

۲. آیات قرآنی مشتمل بر موارد ادغام را باید- همانند دیگر آیات- طبق قرائتی که معتبر و پذیرفته شده است قرائت کرد. بنابراین باید و مَنْ يَزِدْ مِنْكُمْ عَنْ دِينِهِ قِيمَتٌ وَ هُوَ كَافِرٌ (۶)، وَ قِيلَ مَنْ رَاقٍ (۷) وَ كَلَّا بَلْ رَانَ عَلَىٰ قُلُوبِهِمْ (۸) را به فک ادغام، و مَنْ يَزِدْ مِنْكُمْ عَنْ دِينِهِ فَسَوْفَ يَأْتِي اللَّهُ بِقَوْمٍ يُحِبُّهُمْ وَ يُحِبُّونَهُ (۹)، قُلْ مَنْ رَبُّ السَّمَاوَاتِ السَّبْعِ (۱۰)، قَالَ بَلْ رَبُّكُمْ (۱۱) وَ قُلْ رَبِّ إِمَّا تُرِيئُنِي مَا يُوعَدُونَ (۱۲) را با ادغام قرائت نمود.

***

[شماره صفحه واقعی : ۸۱]

ص: ۶۶۶

۱- لقمان ۱۹/.

۲- المدثر ۶/.

۳- النساء ۱۱۵/.

۴- الحشر ۴/.

۵- نهج البلاغه، خطبه ۱۱.

۶- البقره ۲۱۷/.

۷- القیامه ۲۷/.

۸- المطففين ۱۴/.

۹- المائده ۵۴/.

۱۰- المؤمنون ۸۶/.

۱۱- الأنبياء ۵۶/.

۱۲- المؤمنون ۹۳/.

اکنون به بحث اصلی برمی گردیم و می گوئیم: ادغام در برخی از صیغه های فعل مضاعف ثلاثی مجرد واجب، در بعضی از صیغه های آن جایز و در برخی دیگر از صیغه های آن ممتنع است، به این شرح:

ماضی مضاعف: ادغام، در صیغه های ۱ تا ۵ ماضی مضاعف ثلاثی مجرد بنابر قاعده دوم واجب و در صیغه های ۶ تا ۱۴ آن بنابر بند ۲ قاعده دهم ممتنع است. صرف مَدَّ- فَعَلَ (ماضی معلوم مضاعف ثلاثی مجرد) چنین است:

مَدَّ|مَدَّا|مَدُوا|مَدَّتْ|مَدَّتَا|مَدَدْنَ|مَدَدْتُمْ|مَدَدْتُمَا|مَدَدْتُنَّ|مَدَدْتُ مَدَدْنَا

صرف مَدَّ-فَعَلَ (ماضی مجهول مضاعف ثلاثی مجرد) این گونه است:

مَدَّ|مَدَّا|مَدُوا|مَدَّتْ|مَدَّتَا|مَدَدْنَ|مَدَدْتُمْ|مَدَدْتُمَا|مَدَدْتُنَّ|مَدَدْتُ مَدَدْنَا

مضارع مضاعف: ادغام در دو صیغه جمع مؤنث (صیغه های ۶ و ۱۲) مضارع مضاعف ثلاثی مجرد بنابر بند ۲ قاعده دهم ممتنع، و در سایر صیغه ها بنابر قاعده دوم واجب است.

صرف يُمَدُّ-يُفَعَلُ (مضارع معلوم مضاعف ثلاثی مجرد) به این شرح است:

يُمَدُّ|يُمَدَّانِ|يُمَدُّونَ|يُمَدُّ|يُمَدَّانِ|يُمَدُّونَ|يُمَدُّنَ|يُمَدُّونَ|يُمَدُّونَ|يُمَدُّونَ|يُمَدُّونَ|يُمَدُّونَ|يُمَدُّونَ

صرف يُمَدُّ-يُفَعَلُ (مضارع مجهول مضاعف ثلاثی مجرد) چنین است:

يُمَدُّ|يُمَدَّانِ|يُمَدُّونَ|يُمَدُّ|يُمَدَّانِ|يُمَدُّونَ|يُمَدُّونَ|يُمَدُّونَ|يُمَدُّونَ|يُمَدُّونَ|يُمَدُّونَ|يُمَدُّونَ

[شماره صفحه واقعی : ۸۲]

امر مضاعف: ادغام در صیغه های ۱۳، ۷، ۴، ۱ و ۱۴ امر مضاعف ثلاثی مجرد بنابر قاعده ششم جایز، در صیغه های ۶ و ۱۲ آن بنابر بند ۲ قاعده دهم ممتنع و در سایر صیغه های آن بنابر قاعده دوم، واجب است.

در صیغه هایی که ادغام جایز است (صیغه های ۱۳، ۷، ۴، ۱ و ۱۴) - همان گونه که در قاعده ششم گفته شد - چنانچه عین الفعل مفتوح یا مکسور باشد سه وجه، و چنانچه عین الفعل مضموم باشد چهار وجه جایز است:

لِيَعْضُضَ، لِيَعْضُ، لِيَعَضَّ - لِيَفْرُزَ، لِيَفْرَ، لِيَفْرُدَّ، لِيَفْرُدَّ، لِيَفْرُدَّ

در امر مخاطب (امر حاضر معلوم) در صیغه اول (صیغه ۷) در صورت ادغام و در چهار صیغه بعد که ادغام واجب است، نیازی به آوردن همزه وصل نیست، زیرا فاء الفعل به حرکتی که از عین الفعل به آن منتقل می شود متحرک می گردد.

صرف صیغه های امر معلوم يَعَضُّ (از باب فَعَلَ يَفْعَلُ) چنین است:

«لِيَعْضُضَ ضُ لِيَعْضُضُ لِيَعْضُضُ» «لِيَعْضُضُ ضُ لِيَعْضُضُ لِيَعْضُضُ» «لِيَعْضُضُ ضُ لِيَعْضُضُ لِيَعْضُضُ» «لِيَعْضُضُ ضُ لِيَعْضُضُ لِيَعْضُضُ» «لِيَعْضُضُ ضُ لِيَعْضُضُ لِيَعْضُضُ» «لِيَعْضُضُ ضُ لِيَعْضُضُ لِيَعْضُضُ» «لِيَعْضُضُ ضُ لِيَعْضُضُ لِيَعْضُضُ» «لِيَعْضُضُ ضُ لِيَعْضُضُ لِيَعْضُضُ» «لِيَعْضُضُ ضُ لِيَعْضُضُ لِيَعْضُضُ»

صرف صیغه های امر معلوم يَفْرُزُ (از باب فَعَلَ يَفْعَلُ) چنین است:

«لِيَفْرُزَ لِيَفْرَ لِيَفْرُدَّ» «لِيَفْرُزَ لِيَفْرَ لِيَفْرُدَّ» «لِيَفْرُزَ لِيَفْرَ لِيَفْرُدَّ» «لِيَفْرُزَ لِيَفْرَ لِيَفْرُدَّ» «لِيَفْرُزَ لِيَفْرَ لِيَفْرُدَّ» «لِيَفْرُزَ لِيَفْرَ لِيَفْرُدَّ» «لِيَفْرُزَ لِيَفْرَ لِيَفْرُدَّ» «لِيَفْرُزَ لِيَفْرَ لِيَفْرُدَّ» «لِيَفْرُزَ لِيَفْرَ لِيَفْرُدَّ» «لِيَفْرُزَ لِيَفْرَ لِيَفْرُدَّ»

صرف صیغه های امر معلوم يَمُدُّ (از باب فَعَلَ يَفْعَلُ) به این شرح است:

«لِيَمُدُّ لِيَمُدَّ لِيَمُدُّ» «لِيَمُدُّ لِيَمُدَّ لِيَمُدُّ» «لِيَمُدُّ لِيَمُدَّ لِيَمُدُّ» «لِيَمُدُّ لِيَمُدَّ لِيَمُدُّ» «لِيَمُدُّ لِيَمُدَّ لِيَمُدُّ» «لِيَمُدُّ لِيَمُدَّ لِيَمُدُّ» «لِيَمُدُّ لِيَمُدَّ لِيَمُدُّ» «لِيَمُدُّ لِيَمُدَّ لِيَمُدُّ» «لِيَمُدُّ لِيَمُدَّ لِيَمُدُّ» «لِيَمُدُّ لِيَمُدَّ لِيَمُدُّ»

[شماره صفحه واقعی : ۸۳]

۱. ادغام چیست و موارد آن کدام است؟

۲. حکم ادغام در موارد زیر چیست؟ چرا؟
مَرَزْتُ، سَارَرْتُ، عُوِدْتُ، مُحَمَّرٌ، دُرٌّ، حُرٌّ، مَسُوحٌ، تَنُوِينٌ، مُحَلَّلٌ، مَرَزَهُ، إِشْتَدَدٌ، بَشَادَةٌ، تَعْوِينٌ، مُضَارَرٌ، تَحْرُزَرٌ، بَبْرٌ، لَمْ يَعْصَ ضُّ، أَفْرَرٌ، اِخْلَلَنَ، قَرَزْتُ، مَسْتَقَرٌّ، سَدَدٌ، مَنَالٌ، يُوْبُّ.

۳. حروف متقارب چه حروفی هستند؟

۴. آیا انقسام به صحیح، معتل، مهموز، مضاعف و سالم مخصوص کلمه ثلاثی است؟

۵. چرا ضمایر فعل را ضمیر رفع یا مرفوع می گویند؟

۶. عَدَّ-فَعَلَ، بَحَّ-فَعَلَ، بَيَّرَ-يَفْعَلُ، يَخُلُّ-يَفْعَلُ و يَسُرُّ-يَفْعَلُ را صرف کنید.

۷. ادغام در چه مواردی واجب، در چه مواردی جایز و در چه مواردی ممتنع است؟

۸. خصوصیت امر از جهت ادغام نسبت به مضارع چیست؟

۹. علت هریک از وجوه صیغه های چند وجهی فعل امر چیست؟

۱۰. امر يَمَلُّ، يَقِلُّ و يَهْبُّ را صرف کنید.

۱۱. ماضی مجهول مَدَّ و مضارع مجهول سَدَّ و امر مجهول عَضَّ را صرف کنید.

۱۲. معلوم و مجهول ماضی، مضارع و امر العَيَّ- که فعل آن از باب فَعَلَ يَفْعَلُ می آید- را صرف کنید.

فصل ۱۱. فعل مهموز

اشاره

فعل مهموز ثلاثی مجرد چهار قسم است:

۱. مهموز الفاء، مانند: أَمَرَ، ۲. مهموز العين، مانند: سَأَلَ، ۳. مهموز اللام، مانند: قَرَأَ، ۴. مهموز الفاء و اللام، مانند: أَبَا و أُمَّةً (أَبَاءُ بِالشَّهْمِ - أُمَّةٌ: او را با تیر زد).

[شماره صفحه واقعی : ۸۵]

ص: ۶۷۰

نظر به اینکه همزه در کلمه مهموز در معرض تخفیف می باشد، لازم است به شرح قواعد کلی تخفیف همزه پردازیم، لذا می گوئیم:

تخفیف همزه دو گونه است: الف) قلبی یعنی تبدیل شدن به حرف عله، ب) حذفی.

تخفیف همزه هر دو گونه آن-در مواردی واجب و در مواردی جایز است.

قواعد زیر چگونگی تخفیف همزه را روشن می سازد.

قواعد تخفیف همزه

قواعد تخفیف همزه (۱) و (۲)

قاعده یکم: همزه ساکن هر گاه در یک کلمه بعد از همزه متحرک واقع شود، به حرف مد مناسب با حرکت همزه اول تبدیل می شود. قلب همزه در این مورد واجب است.

از جمله موارد اجرای این قاعده، صیغه های ۱۳ مضارع معلوم و مجهول، ۷ تا ۱۳ امر معلوم و ۱۳ امر مجهول مهموز الفاء است، مانند: أَمُرُّ (صیغه ۱۳ مضارع معلوم) - أَمُرُّ، أَوْمُرُّ (صیغه ۱۳ مضارع مجهول) - أَوْمُرُّ، أَوْمُرُّ... لِأَمُرُّ (صیغه های ۷ تا ۱۳ امر معلوم) - أَوْمُرُّ... لِأَمُرُّ، لِأَمُرُّ (صیغه ۱۳ امر مجهول) - لِأَوْمُرُّ.

موارد دیگر، مانند: آمَنَ - آمَنْ، أَوْثِرَ - أَوْثِرُ، إِثْمَان - إِثْمَان، آخِرَ - آخِرُ، أَدَمَ - آدَم.

تبصره: حرف مد ناشی از این قاعده در صورت حذف همزه اول، به اصل خود (همزه) بر می گردد، مانند: وَ أَمُرُّ أَهْلَكَ بِالصَّلَاةِ وَ اصْطَبِرْ عَلَيْهَا (۳) وَ فَاتٍ بِهَا مِنَ الْمَغْرِبِ (۴) و (۵).

[شماره صفحه واقعی : ۸۶]

ص: ۶۷۱

۱- شرح رضی بر شافیه، ج ۳، ص ۳۰؛ شرح نظام، ص ۴۹۴؛ جامع الدروس العربیه، ج ۲، ص ۱۲۰.

۲- برای استاد: استاد محترم می تواند آموزش برخی از قواعد تخفیف همزه و صرف افعال مهموز ناقص را به دلیل ترتب بر مباحثی که پس از این خواننده می شود، به تأخیر بیندازد.

۳- طه ۱۳۲.

۴- البقره ۲۵۸. از همین قبیل است: يَدْعُونَهُ إِلَى الْهُدَى اثِنَا (الأنعام ۷۱)، وَ مِنْهُمْ مَنْ يَقُولُ ائْتِنِي لِي (التوبه / ۴۹) وَ فَلْيُؤَدِّ الَّذِي اؤْتِمِنَ اَمَانَتَهُ (البقره ۲۸۳).

۵- وَ أَمُرُّ، وَ أَوْمُرُّ (اؤمُر) بوده، همزه وصل در اثناء کلام افتاده و واو مقلوب از همزه فاء الفعل به اصل خود (همزه) برگشته است. همچنین فَاتٍ، فَائْتِ (اِئْتِ) بوده، همزه وصل در درج کلام افتاده و یاء مقلوب از همزه فاء الفعل به اصل خود (همزه) برگشته است. و همچنین است سایر موارد.

قاعده دوم: همزه ساکن هر گاه بعد از حرف متحرکی غیر از همزه قرار گیرد، به حرف عله مناسب با حرکت حرف پیش از خود تبدیل می شود. قلب همزه در این مورد جایز است، مانند: تاریخ و تاریخ، شوم و شوم، قرأت و قرأت، سوت و سوت و جنت و جنت (۱). این قاعده، شامل مواردی که تبصره قاعده ۱ در آن اجرا شده باشد نیز می شود (۲).

قاعده سوم: همزه متحرک هر گاه در یک کلمه بعد از همزه متحرک دیگری واقع شود چنانچه مفتوح یا مضموم باشد به واو و چنانچه مکسور باشد به یاء تبدیل می شود. قلب همزه به واو و یاء در این مورد واجب است، مانند: آمر (جمع امر) - أوامر، الأوتب (جمع الأتب به معنی چراگاه) - الأوتب، أویدم - (مصغر آدم) - أویدم، أئیل (صیغه ۱۳ مضارع معلوم و آل یئل) - أیل و أئی (صیغه ۱۳ مضارع معلوم و آی - یئی) - آئی.

تبصره ۱: اجرای این قاعده در کلمه «أئمه» و در صیغه ۱۳ مضارع مهموز الفاء مضاعف ثلاثی جایز است نه واجب (۳)، می گوئیم: أئمه و أئمه، أوئم و أوئم، أوئم و أوئم، أئین و أئین. (۴)

تبصره ۲: همزه متحرک دوم چنانچه لام الفعل باشد، به هر حرکتی متحرک باشد و جویاً قلب به یاء می شود، مانند: الجائی (از جاء) - الجائی و الخطائی (جمع الخطیئه) - الخطائی (- الخطائی (۵) - الخطایا).

[شماره صفحه واقعی: ۸۷]

ص: ۶۷۲

- ۱- به اسرای اهل بیت علیهم السلام نسبت داده شده است که هنگام ورود به مدینه گفته اند: مدینه جَدْنَا لَا تَقْبَلِينَا فَبِالْحَسْرَاتِ وَالْأَحْزَانِ جِئْنَا
- ۲- شرح مفصل، ج ۵، ص ۲۶۶.
- ۳- شرح رضی بر شافیه، ج ۳، ص ۵۳-۵۹؛ النحو الوافی، ج ۴، ص ۷۱۳.
- ۴- امیر مؤمنان علیه السلام می فرماید: «أَتَيْنُ مِنَ الْأَذَى وَلَا أُنُّ مِنْ لَظَى» (نهج البلاغه، خ ۲۲۴).
- ۵- طبق قاعده ششم که در پی می آید.

تذکر: همزه دوم در وزن أَفْعِلْ مهموز الفاء مضاعف (أَمْ-أَمَمْ) پس از آنکه فتحه عین الفعل به آن منتقل شد- تا زمینه ادغام عین الفعل در لام الفعل فراهم گردد- (أَمَمْ-
أَمَمْ) براساس این قاعده (قاعده ۳) قلب به واو می شود، مانند:

أَمْ-أَوْمٌ (۱).

قاعده چهارم: همزه متحرک هر گاه بعد از واو یا یاء زاید ساکن واقع شود، به حرف مماثل ماقبل خود تبدیل می شود و سپس ادغام صورت می گیرد. قلب همزه در این مورد هر چند غالب است لکن سماعی است. قلب، مانند: نَبِيٌّ-نَبِيٌّ، بَرِيئَةٌ-بَرِيئَةٌ، مَقْرُوٌّ-مَقْرُوٌّ، نُبُوَّةٌ-نُبُوَّةٌ (۲)؛ عدم قلب، مانند: نَسِيءٌ، بَرِيءٌ، هَنِيءٌ، مَرِيءٌ.

قاعده پنجم: همزه مفتوح هر گاه پس از حرفی غیر از همزه قرار گیرد و آن حرف مکسور یا مضموم باشد، به حرف عله مناسب با حرکت حرف پیش از خود تبدیل می شود. قلب همزه در این مورد جایز است، مانند: مَائَةٌ (۳) و مِيَةٌ، ذُنَابٌ و ذِيَابٌ، مُؤَرِّخٌ و مُؤَرِّخٌ، يَوْمٌ و يَوْمٌ.

قاعده ششم: همزه مکسور هر گاه در صیغه جمع بر وزن «فَعَائِلٌ» بعد از الف و قبل از یاء لام الفعل واقع شود و جویاً قلب به یاء مفتوح می شود، خواه یاء لام الفعل، غیر منقلب باشد، مانند: بَقَائِي (جمع بَقِيَّة) - بَقَائِي (بقایا) و خواه منقلب از همزه، مانند: خَطَائِي (جمع خَطِيئَةٌ) - خَطَائِي (خطایا) (۴).

قاعده هفتم: همزه لام الفعل واقع در آخر کلمه چنانچه بعد از حرف متحرک قرار

[شماره صفحه واقعی : ۸۸]

ص: ۶۷۳

۱- شرح رضی بر شافیه، ج ۳، ص ۹۴ (سطر ۹ متن و پاورقی ۲).

۲- بنابراین در مثل «سُوءٌ» و «شَيْءٌ» قاعده فوق جاری نمی شود، زیرا همزه بعد از واو و یاء اصلی واقع شده است. تبدیل همزه به یاء در مَشِيئَةٌ-مَشِيئَةٌ-با اینکه یاء ساکن قبل از همزه، زاید نیست، بلکه اصلی است- به خاطر کثرت کاربرد این کلمه است (شرح شافیه، ج ۳، ص ۳۳-۳۶).

۳- الف «مَائَةٌ» خوانده نمی شود.

۴- شرح شافیه، ج ۳، ص ۶۰. قلب یاء لام الفعل به الف در این گونه موارد، طبق قاعده هشتم اعلال است.

بنابراین امر حاضر این ماده را به دو صورت زیر می توان صرف کرد:

اسْأَلْ | اسْأَلَا | اسْأَلُوا | اسْأَلِي | اسْأَلَا | اسْأَلَنْ

یا: سَلْ | سَلَا | سَلُوا | سَلِي | سَلَا | سَلَنْ

هریک از صیغه های امر حاضر این ماده چنانچه در آغاز جمله قرار گیرد، بهتر است آن را به صورت محذوف العین بیاوریم، مانند: سَلُّهُمْ أَيُّهُمْ بِذَلِكَ زَعِيمٌ (۱)، و چنانچه در اثنای جمله واقع شود عدم حذف عین الفعل (همزه) بهتر است (۲)، مانند: وَ سَأَلْنَا مَنْ أَرْسَلْنَا مِنْ قَبْلِكَ مِنْ رُسُلِنَا (۳)، فَسَأَلْنَا الْعَادِيْنَ (۴) و «قُلْتُ لَكَ اسْأَلُ».

قاعده نهم: همزه وصل اول کلمه، در صورتی که بعد از همزه استفهام واقع شود، چنانچه مفتوح باشد قلب به الف و چنانچه مکسور یا مضموم باشد حذف می شود، مانند: أَلَا نَ- أَلَا نَ؟ أَضْطَفِي- أَضْطَفِي؟ أَضْطَفِي- أَضْطَفِي؟

قاعده دهم: همزه در موارد زیر حذف می شود:

۱ و ۲. همزه هر گاه فاء الفعل امر حاضر «أَخَذَ يَأْخُذُ» یا «أَكَلَ يَأْكُلُ» باشد، حذف آن

[شماره صفحه واقعی : ۹۰]

ص: ۶۷۵

۱- القلم ۴۰.

۲- دروس التصريف، ص ۱۵۳.

۳- الزخرف ۴۵.

۴- کتابت و سئل و فسئل مخصوص قرآن است. در غیر قرآن این دو کلمه را چنین می نویسیم: واسأل و فاسأل.

۵- المؤمنون ۱۱۳.

واجب است (۱)، مانند: أُؤْخِذُ وَاؤْكُلُ - أُفْعَلُ - خُذْ وَاكُلْ (۲). صرف امر حاضر این دو فعل، چنین است:

خُذْ\خُذَا\خُذُوا\خُذِي\خُذِي\خُذْنَ

كُلْ\كُلَا\كُلُوا\كُلِي\كُلِي\كُلْنَ

۳. همزه هرگاه فاء الفعل امر حاضر «أَمَرَ يَا مُرُّ» باشد، حذف آن جایز است (۳)، می گوئیم: أَوْمُرُ (۴) یا: مُرُّ (۵). بنابراین صرف آن به دو صورت زیر ممکن و به صورت دوم افصح است:

أَوْمُرَا\أَوْمُرُوا\أَوْمُرِي\أَوْمُرِي\أَوْمُرْنَ

مُرَا\مُرُوا\مُرِي\مُرِي\مُرْنَ

هریک از صیغه های امر حاضر این ماده چنانچه در آغاز جمله قرار گیرد بهتر است آن را به صورت محذوف الفاء بیاوریم، مانند: «يا كَمِيلُ، مُرُّ أَهْلَكَ أَنْ يَزُوْحُوا فِي كَسْبِ الْمَكَارِمِ» (۶)، و چنانچه در اثنای جمله واقع شود عدم حذف همزه بهتر از حذف آن است (۷)، مانند: «وَأَمُرُ أَهْلَكَ بِالصَّلَاةِ وَاصْطَبِرْ عَلَيْهَا» (۸)، و مانند: «قُلْتُ لَكَ أَوْمُرٌ».

۴. همزه هرگاه عین الفعل کلمه ای از مشتقات «الرأى» (۹) باشد و متحرک و ماقبل آن

[شماره صفحه واقعی : ۹۱]

ص: ۶۷۶

- ۱- شرح رضی بر شافیه، ج ۳، ص ۵۰.
- ۲- با حذف شدن همزه (فاء الفعل) و قرار گرفتن عین الفعل متحرک پس از همزه وصل، از همزه وصل بی نیاز می شویم و آن را حذف می کنیم، اؤْخِذُ-أُخِذُ-خُذْ وَاؤْكُلُ-أُكُلُ-كُلْ.
- ۳- شرح رضی بر شافیه، ج ۳، ص ۵۰.
- ۴- أَوْمُرٌ، أَوْمُرٌ بوده است که بنا بر قاعده یکم تخفیف، همزه آن به حرف مد تبدیل شده است.
- ۵- دلیل حذف همزه وصل در این مورد، همان است که در مورد «خُذْ» و «كُلْ» بیان شد.
- ۶- نهج البلاغه، حکمت ۲۵۷.
- ۷- شرح رضی بر شافیه، ج ۳، ص ۵۰.
- ۸- طه ۱۳۲/.
- ۹- به معنی: دیدن، معتقد شدن، خواب دیدن و... (شرح رضی بر شافیه، ج ۳، ص ۴۱).

ساکنِ جایز التحریک باشد، پس از نقل حرکت آن به ماقبل، حذف می شود. حذف همزه در این مورد واجب است (۱)، مانند: یوای-یری، یوای-یری، لیّء-لیّء، ارء-ر (۲) و (۳).

تبصره: برخی از کلمات این ماده از قبیل: مَزَّئِي، مَزَّأى، مَوَّآه، مَوَّآه، رَأَى، اَشْتَرَأى، تَمَزَّأى و مشتقات هریک از این کلمات از قاعده فوق استثنا شده اند و همزه آنها حذف نمی شود (۴).

۵. همزه باب إفعال (از ابواب فعل ثلاثی مزید) از مضارع آن حذف می شود: أَفْعَلَ - يُؤَفِّعُلُ - يُؤَفِّعَلُ، يُؤَفِّعِلَانِ - يُفَعِّلَانِ...

۶. گفته می شود: کلمه «ناس» در اصل أناس - از أنس - بوده و همزه آن سَمَاعاً افتاده است (۵).

تذکر: قاعده های ۱ تا ۸ - از قواعد دهگانه تخفیف همزه - دربارہ تخفیف قلبی، قاعده ۹ دربارہ تخفیف قلبی و حذفی و قاعده ۱۰ دربارہ تخفیف حذفی است.

*** اکنون با رعایت قواعد تخفیف همزه به صرف برخی از افعال مهموز ثلاثی مجرد می پردازیم:

الأمر (مهموز الفاء از باب فَعَلَ يَفْعُلُ):

ماضی معلوم: أَمَرَ\أَمَرًا\أَمَرُوا...أَمَرْتُ\أَمَرْنَا

مضارع معلوم: يَأْمُرُ\يَأْمُرَانِ\يَأْمُرُونَ...أَمُرُ\نَأْمُرُ

یا: يَأْمُرُ\يَأْمُرَانِ\يَأْمُرُونَ..أَمُرُ\نَأْمُرُ

[شماره صفحه واقعی: ۹۲]

ص: ۶۷۷

-
- ۱- شرح رضی بر شافیه، ج ۳، ص ۳۳. علت حذف همزه در این ماده کثرت کاربرد آن است و لذا در «يُنْأَى» و «أَنْأَى يُنْئِي» حذف نمی شود.
  - ۲- این کلمه صیغه یکم امر حاضر است. همزه اول آن همزه وصل بوده که به دلیل متحرک شدن حرف بعد و منتفی شدن نیاز به آن، حذف شده است.
  - ۳- این قاعده در إرءاء (باب افعال رأى) و مشتقات آن نیز جاری می شود چنانکه در باب افعال خواهد آمد.
  - ۴- شرح رضی بر شافیه، ج ۳، ص ۴۱.
  - ۵- همان، ص ۳۷.

امر به لام: لِيَأْمُرُوا لِيَأْمُرُوا... لِيَأْمُرُوا لِيَأْمُرُوا

يا: لِيَأْمُرُوا لِيَأْمُرُوا... لِيَأْمُرُوا لِيَأْمُرُوا

امر به صيغة: أَوْمُرُوا أَوْمُرُوا أَوْمُرُوا أَوْمُرُوا أَوْمُرُوا أَوْمُرُوا

يا: أُمْرُوا أُمْرُوا أُمْرُوا أُمْرُوا أُمْرُوا أُمْرُوا

ماضى مجهول: أَمِرُوا أَمِرُوا... أَمِرُوا أَمِرُوا

مضارع مجهول: يُؤْمَرُونَ يُؤْمَرُونَ... يُؤْمَرُونَ يُؤْمَرُونَ

يا: يُؤْمَرُوا يُؤْمَرُوا... يُؤْمَرُوا يُؤْمَرُوا

امر مجهول: لِيُؤْمَرُوا لِيُؤْمَرُوا... لِيُؤْمَرُوا لِيُؤْمَرُوا

يا: لِيُؤْمَرُوا لِيُؤْمَرُوا... لِيُؤْمَرُوا لِيُؤْمَرُوا

الجُؤَار (مهموز العين از باب فَعَلَ يَفْعُلُ):

ماضى معلوم: جَازَ جَازَ جَازَ جَازَ جَازَ جَازَ

مضارع معلوم: يَجَازُونَ يَجَازُونَ... يَجَازُونَ يَجَازُونَ

امر به لام: لِيَجَازُوا لِيَجَازُوا... لِيَجَازُوا لِيَجَازُوا

امر حاضر: اجَازُ اجَازُ اجَازُ اجَازُ اجَازُ اجَازُ

ماضى مجهول: جُجِرُوا جُجِرُوا... جُجِرُوا جُجِرُوا

مضارع مجهول: يُجَازُونَ يُجَازُونَ... يُجَازُونَ يُجَازُونَ

امر مجهول: لِيُجَازُوا لِيُجَازُوا... لِيُجَازُوا لِيُجَازُوا

الرَّأَى (مهموز العين و ناقص از باب فَعَلَ يَفْعُلُ):

ماضى معلوم: رَأَى رَأَى رَأَى رَأَى رَأَى رَأَى

مضارع معلوم: يَرَى يَرَى يَرَى يَرَى يَرَى يَرَى

امر به لام: لِيَرَأُوا لِيَرَأُوا... لِيَرَأُوا لِيَرَأُوا

لِيَرَأُوا

امر حاضر: رَأَى رَأَى رَأَى رَأَى رَأَى رَأَى

[شماره صفحه واقعی : ۹۳]

ماضى مجهول: رُنِيَ \ رُنِيََا \ رُوُوا \ رُنَيْتُ \ رُنَيْتَا \ رُنَيْتُمْ ...

مضارع مجهول: يُرِي \ يُرِيَانِ \ يُرُونُ \ تُرِي \ تُرِيَانِ \ تُرِيْتُمْ ...

امر مجهول: لِيْرِ \ لِيْرِ يَا \ لِيْرُوا \ لِيْرِ يَا \ لِيْرِيْنَ \ لِيْرِيْنَا \ لِيْرِيْتُمْ \ لِارِ \ لِارِ

النَّأْيُ (مهموز العين و ناقص از باب فَعَلَ \ يَفْعَلُ):

ماضى معلوم: نَأَى \ نَأَىَا \ نَأَوْا \ نَأَيْتُ \ نَأَيْتَا \ نَأَيْتُمْ ...

مضارع معلوم: يُنَأِي \ يُنَأِيَانِ \ يُنَأُونَ \ تُنَأِي \ تُنَأِيَانِ \ تُنَأُونَ \ نَأَيْتُ \ نَأَيْتَانِ \ نَأَيْتُمْ \ نَأَيْتُمْ \ نَأَيْتُمْ

امر به لام: لِيْنَأِ \ لِيْنَأِيَا \ لِيْنَأُوا \ لِيْنَأِيَا \ لِيْنَأِيْنَ ...

لِيْنَأِيْنَا

امر به صيغه: اِنَأِ \ اِنَأِيَا \ اِنَأُوا \ اِنَأِيَا \ اِنَأِيْنَ

ماضى مجهول: نُبِي \ نُبِيَا \ نُفُوا \ نُبَيْتُ \ نُبَيْتَا \ نُبَيْتُمْ ...

مضارع مجهول: يُنْبِي \ يُنْبِيَانِ \ يُنْبُونَ \ تُنْبِي \ تُنْبِيَانِ \ تُنْبُونَ ...

امر مجهول: لِيْنَبِ \ لِيْنَبِيَا \ لِيْنَبُوا \ لِيْنَبِيَا \ لِيْنَبِيْنَ \ لِيْنَبِيْنَا \ لِيْنَبِيْتُمْ \ لِنَبِ \ لِنَبِ

الْأَيْنِ (مهموز الفاء و مضاعف از باب فَعَلَ \ يَفْعَلُ):

ماضى معلوم: اَنَأَ \ اَنَأَا \ اَنَأُوا \ اَنَأْتُ \ اَنَأْتَا \ اَنَأْتُمْ ...

مضارع معلوم: يُنْأِي \ يُنْأِيَانِ \ يُنْأُونَ \ تُنْأِي \ تُنْأِيَانِ \ تُنْأُونَ \ نَأَيْتُ \ نَأَيْتَانِ \ نَأَيْتُمْ \ نَأَيْتُمْ \ نَأَيْتُمْ

[شماره صفحه واقعی : ٩٤]

ص: ٦٧٩

امر به لام: «لِيَأْنِزَ الْبَانِزَ الْبَيْزَ الْبَيْنَ» لِيَيْنَا لِيَيْنَا...

امر به صيغه: «إِيْنِ الْإِيْنِ» إِيْنَا إِيْنَا إِيْنِي إِيْنَا إِيْنِي

الآَمَ (مهموز الفاء و مضاعف از باب فَعَلَ يَفْعُلُ):

ماضی معلوم: أَمَّ أَمَّا أَمُّوا أَمَّتْ أَمَّتَا أَمَمْنَا أَمَمْنَا أَمَمْت...

مضارع معلوم: يُؤْمِ يَوْمَانِ يَوْمَانِ يُؤْمُونَ يُؤْمُونَ يُؤْمِنُ يُؤْمِنَانِ يُؤْمِنَانِ يُؤْمِنُونَ يُؤْمِنُونَ يُؤْمِنُونَ أَوْمُ أَوْمُ أَوْمُ أَوْمُ

امر به لام: «لِيَأْمُمَ الْيَأْمُمَ الْيَوْمَ الْيَوْمَ» لِيُؤْمَا لِيُؤْمُوا...

امر به صيغه: «أَوْمُ أَمْ أُمُّ أُمُّ» أَمَا أَمُّوا أُمِّي أَمَا أَوْمَمْنَا

ماضی مجهول: أَمَّ أَمَا أَمُّوا أَمَّتْ أَمَّتَا أَمَمْنَا أَمَمْنَا أَمَمْت...

مضارع مجهول: يُؤْمُ يَوْمَانِ يَوْمَانِ يُؤْمُونَ يُؤْمُونَ يُؤْمِنُ يُؤْمِنَانِ يُؤْمِنَانِ يُؤْمِنُونَ يُؤْمِنُونَ أَوْمُ أَوْمُ (۱)

امر مجهول: «لِيُؤْمَمَ الْيُؤْمَمَ الْيَوْمَ» لِيُؤْمَمَا لِيُؤْمُوا «لِيُؤْمَمَ الْيَوْمَ» «لِيُؤْمَمَ الْيَوْمَ» «لِيُؤْمَمَ الْيَوْمَ» «لِيُؤْمَمَ الْيَوْمَ»

تذکر: در مضارع مجهول مهموز الفاء مضاعف ثلاثی و امر مجهول آن، در همه صیغه هایی که ادغام صورت می گیرد، قلب همزه مفتوح به واو، جایز است. در صیغه

[شماره صفحه واقعی : ۹۵]

ص: ۶۸۰

۴. آیا قاعده چهارم تخفیف همزه در کلمات زیر جاری می شود یا خیر؟ چرا؟: سَءٌ، مَمْلُوءٌ، فَيءٌ، جَرِيءٌ، مَجِيءٌ، سَيءٌ، بِهَمٍّ، بَرِيءٌ، مَرِيءٌ، مَرُوءٌ، مَلِيءٌ، خَطِيئَةٌ، بَرِيئَةٌ، بُوءٌ، رَزِيئَةٌ، رَدِيءٌ.

۵. با توجه به مورد ۲ از تبصره ۲ قاعده سوم تخفیف همزه و نیز قاعده ششم آن، مراحل تغییر در هریک از کلمات زیر و صورت نهایی و وزن آن را مشخص کنید: الف) وزن «فاعل» از کلمات: ناءٌ، جاءٌ، باءٌ و فاءٌ. ب) وزن «فَعَائِلٌ» از کلمات: رَزِيئَةٌ، ثَبِيئَةٌ، بَرِيئَةٌ، هَدِيئَةٌ، عَطِيئَةٌ، بَلِيئَةٌ.

۶. در کلمات زیر کدام قاعده از قواعد تخفیف همزه جاری شده است؟: أَوْبٌ، مُؤْتَمَرٌ، أَشْكَبُوتٌ؟، آخُذْ، آللهُ؟، إِيلافٌ، أَتَّخِذُنا؟، آبقُ، أَهْلُ، أوتِي، أَجَلُ، آلْحَسَنُ؟، أَفْتَرِي؟، آجالٌ، آبار.

۷. حکم تخفیف همزه در هریک از کلمات زیر چیست؟ چرا؟ و در کدام یک از این کلمات تخفیفی در همزه رخ نمی دهد؟ چرا؟: مُؤَبَّدٌ، نَسِيءٌ، تَأْسِيسٌ، طَوَارِيءٌ، مُؤَانَسَةٌ، مُؤَاخَاةٌ، مَسَائِلٌ، مُؤَنٌّ، بَشْرٌ، سُؤْمٌ، وَسَائِلٌ، صَابُونٌ، البَائِيَّةُ، الجَائِيَّةُ، تَخَطُّبَةٌ، سُؤْالٌ، خَبِيئَةٌ، مَخَابِيءٌ، قَارِيءٌ، نَوَاشِيءٌ، مَنَاشِيءٌ، تَخَطُّبٌ، تَبْرُؤٌ، تَجَزُّؤٌ.

۸. معلوم و مجهول مضارع و امر یأْمَنُ، يَأْخُذُ، يَأْكُلُ، يَأْمُرُ، أَرَأَيْتَ از باب فَعَلَ يَفْعَلُ، أَبَّ يُوْبُّ از باب فَعَلَ يَفْعَلُ را صرف کنید.

۹. معلوم ماضی و معلوم و مجهول مضارع و امر «رَأَى» و نیز معلوم و مجهول ماضی، مضارع و امر «سَأَلَ» را به وجوه ممکن صرف کنید.

۱۰. چرا قاعده تخفیف همزه در مشتقات السُّؤَالِ و الرَّأْيِ جاری می شود و در مشابه آنها مانند: الجُّوَارِ و النَّأْيِ جاری نمی شود؟

فصل ۱۲. فعل معتل

اشاره

اعلال (سکونی، قلبی و حذفی) حروف عله تغییراتی را در اقسام فعل معتل (مثال، اجوف، ناقص و لفیف) - و در اسم معتل - پدید می آورد. این تغییرات براساس قواعد اعلال صورت می گیرد.

[شماره صفحه واقعی : ۹۷]

ص: ۶۸۲

۱. قواعد خصوصی که در نوع خاصی از کلمه جاری می شوند، مانند: «مضارع و مصدر مثال واوی ثلاثی مجرد»، «ماضی اجوف ثلاثی مجرد»، «فعل امر و مضارع مجزوم ناقص»، «مصدر ثلاثی مزید»، «مصغّر و....»

۲. قواعد عمومی که به قسم خاصی از کلمه اختصاص ندارند.

قسم یکم در خلال بحث از آن نوع خاص و در مقدمه ثلاثی مزید و مقدمه بخش اسم خواهد آمد، و قسم دوم هم اکنون، مورد بحث قرار می گیرد.

قواعد عمومی اعلال

قواعد عمومی اعلال (۱)

قاعده یکم: هر یک از «واو» و «باء» چنانچه عین الفعل کلمه و متحرک باشد و حرف پیش از آن صحیح و ساکن باشد، حرکت آن به ماقبل داده می شود، مانند: يَقُولُ - يَقُولُ، يَبِيعُ - يَبِيعُ، يَخَوْفُ - يَخَوْفُ (يَخَافُ)؛ (۲)؛ به خلاف کلماتی مانند: فِتْيَةٌ، إِخْوَةٌ، عَزْوَةٌ، تَرْوَةٌ، دَعْوَةٌ، دَعْوَى که حرف عله در آنها لام الفعل است، نه عین الفعل، و به خلاف کلماتی مانند: جَهْوَزٌ و تَرْهَوَكٌ که حرف عله در آنها زاید است (۳) و (۴).

قاعده دوم: هر یک از «واو» و «باء» چنانچه عین الفعل یا لام الفعل و در اثناء کلمه و مضموم یا مکسور باشد و حرف پیش از آن حرف صحیح مضموم یا مکسور باشد، حرکت آن پس از سلب حرکت ماقبل به ماقبل داده می شود، مانند: قَوْلٌ - قَوْلٌ

[شماره صفحه واقعی : ۹۸]

ص: ۶۸۳

- ۱- شرح رضی بر شافیه، ج ۳، ص ۶۶؛ شرح نظام، ص ۵۳۷.
- ۲- چند مورد از این قاعده استثنا می شود که در «تبصره بر قواعد اعلال» خواهد آمد.
- ۳- حرف زاید دو کلمه مزبور برای الحاق است.
- ۴- برای استناد: در این گونه کلمات علاوه بر اینکه مقتضی اعلال- به دلیل زاید بودن حرف عله- وجود ندارد، مانع اعلال نیز وجود دارد و آن تغییر وزن ظاهری ملحق در صورت اعلال است. به عبارت دیگر: بر فرض که اعلال مشروط به اصلی بودن حرف عله نبود، باز هم چنین حرف عله ای به دلیل اینکه به منظور الحاق زاید شده است و وزن ظاهری کلمه ملحق باید محفوظ بماند، اعلال نمی شد.

(قیل)، بیع-بیع، یدعوون-یدعوون (یدعوون)، رَضُوا-رَضُوا (رَضُوا)، به خلاف مثل: طوی.

قاعده سوم: هریک از «او» مضموم ماقبل مضموم و «یاء» مضموم یا مکسور ماقبل مکسور، چنانچه در آخر کلمه قرار گیرد، حرکت آن می افتد، مانند: یدعو-یدعو، یزمی-یزمی، رامی-رامی، ثانی-ثانی، (أذلو؟-أذلی؟-أذلی؟) (أطبی؟-أطبی؟-أطبی؟) و (۱) و (۲).

قاعده چهارم: «او» ساکن ماقبل مکسور قلب به «یاء» می شود، مانند: قیل-قیل، مؤزان-میزان، صوغه-صیغه.

قاعده پنجم: «او» در صورتی که لام الفعل و ماقبل آن مکسور باشد قلب به «یاء» می شود، مانند: قوی-قوی، رَضَو-رَضَو، دَعَو-دَعَو، دُعِن-دُعِن، أُعْطُو-أُعْطُو، داعی-داعی، داعین-داعین، داع-داع؛ به خلاف رَجَو-رجا و رَحُو.

توجه کنید: در کلماتی مانند قَو و هم زمینه قاعده ادغام وجود دارد و هم زمینه قاعده اعلال، قاعده اعلال جاری می شود، نه قاعده ادغام، قَو و قَوی.

قاعده ششم: «او» چنانچه لام الفعل و حرف چهارم به بعد کلمه باشد و ماقبل آن مفتوح باشد قلب به «یاء» می شود، مانند: یزضو-یزضو، یزضی-یزضی، یذعو-یذعو، یذعی-یذعی، (یذعی-یذعی، یذعو-یذعو) (- یذعی، یذعو، یذعی، مدعی-مدعی، زککو-زککی، زککی-زککی)؛ به خلاف دَعَو-دَعَا.

[شماره صفحه واقعی : ۹۹]

ص: ۶۸۴

- ۱- قلب واو اذلو به یاء بنا بر قاعده ۷ از قواعد اعلال مخصوص اسم صورت می گیرد، و مکسور شدن ماقبل یاء در اذلی و اظبی براساس قاعده ۱۰ قواعد مذکور است.
- ۲- افتادن حرکت حرف عله آخر در مثل: رامی، ثانی، اذلی و اظبی منافاتی با تنوین گرفتن آن حرف ندارد، لکن پس از تنوین گرفتن چنین حرفی، میان آن حرف و نون تنوین التقاء ساکنین رخ می دهد و حرف عله براساس قاعده ۱۰ که در ادامه خواهد آمد، می افتد، مثلاً رامی یا رامی-رام.

این قاعده بر قاعده هشتم اعلال مقدم است، یعنی در مواردی که امکان اجرای هر دو قاعده (۶ و ۸) باشد ابتدا این قاعده و سپس قاعده هشتم جاری می شود.

قاعده هفتم: «یاء» چنانچه فاء الفعل و ساکن و ماقبل آن مضموم باشد قلب به «واو» می شود، مانند: مُبَيِّرٌ - يُوسِرٌ، مُبَيِّرٌ - مُوسِرٌ.

قاعده هشتم: هریک از «واو» و «یاء» متحرک ماقبل مفتوح، چنانچه فاء الفعل نباشد و حرکت آن نیز عارضی نباشد قلب به «الف» می شود، مانند: قَوْلٌ - قَالَ، بَيْعٌ - باعٌ، دَعْوٌ - دَعَا، (يُدْعُو-) يُدْعَى - يُدْعَى، المَدْعَى - المَدْعَى، اسْلَمْتُكَ - اسْلَمْتُكَ، الأَرْضِي - الأَرْضِي.

به خلاف مثل: يُوَدُّ و تَيْسَّرُ که حرف عله فاء الفعل است، و به خلاف مثل: دَعَا، رَضِيَ، فَتَيَانٌ، فَتَيَانٌ، أَحْشُونٌ (صيغه نهم امر معلوم مؤکد به نون تأکید ثقیله) و أَحْشَى اللّٰهَ، که حرکت حرف عله عارضی است.

هریک از «واو» و «یاء» چنانچه در کلمه ای، ساکن در موضع حرکت باشد - یعنی به جهت جریان قواعد اعلال سکونی در همین کلمه ساکن شده باشد - نیز مشمول قاعده هشتم است، مانند: (يُخَوِّفُ-) يُخَوِّفُ - يُخَوِّفُ، يُخَافُ - يُخَافُ، (يُبَيِّعُ-) يُبَيِّعُ - يُبَيِّعُ.

توضیح: دو نوع حرکت را «حرکت عارضی» می نامند (۱):

نوع یکم حرکتی که به منظور «دفع التقاء ساکنین» به حرفی داده می شود، مانند:

أَحْشَى اللّٰهَ، أَحْشَيْنُ، أَحْشِينُ، أَحْشُونَ، وَ لَا تَنْسُوا الْفَضْلَ بَيْنَكُمْ (۲).

نوع دوم حرکتی که به حرفی به خاطر حرف پس از آن داده می شود، و آن سه حرکت زیر است: فتحه قبل از الف، فتحه قبل از علامت تشبیه اسم (ان-ین)، کسره قبل از یاء نسبت، مانند: أَتِيَا، أَخَوَانِ، أَخَوَيْنِ، عَلَوِيٌّ.

[شماره صفحه واقعی : ۱۰۰]

ص: ۶۸۵

۱- شرح مفصل، ج ۵، ص ۳۶۳.

۲- البقره ۲۳۷.

قاعده نهم: «الف» ماقبل مضموم قلب به «واو» و «الف» ماقبل مکسور قلب به «یاء» می شود، مانند: (قَابِلٌ - قَابِلٌ قُوبِلٌ، مِصْبَاحٌ - مِصْبَاحٌ مِصْبِيحٌ).

قاعده دهم: حرف عله ساکن در التقاء با حرف صحیح و ساکن پس از خود، چنانچه هر دو در یک کلمه باشند حذف می شود، مانند: قُولٌ - قُولٌ، بِنِعٌ - بِنِعٌ، حَافٌ - حَافٌ، مَگر اینکه ساکن اول حرف مَد یا لین و ساکن دوم مُدَعَم باشد، مانند: دَابَّةٌ و دُؤْبِيَّةٌ.

دو ساکن واقع در یک کلمه چنانچه هر دو، حرف عله باشند، ساکن دوم حذف می شود، مانند: (مَبِيحٌ، اسم مفعول اجوف یائی - مَبِيحٌ - مَبِيحٌ (مَبِيحٌ - مَبِيحٌ))، مگر اینکه ساکن دوم علامت (ضمیر) جمع مذکر یا مفرد مؤنث مخاطب باشد که در این صورت ساکن اول حذف خواهد شد (۲)، مانند: (بِرْمِيؤُنْ - بِرْمِيؤُنْ - بِرْمِيؤُنْ، تَرْمِيئِنْ - تَرْمِيئِنْ - تَرْمِيئِنْ (۳)).

تبصره: حرکت حرف صحیح پس از حرف عله ساکن، در دو مورد سکون به حساب می آید و زایل کننده زمینه این قاعده نمی شود:

۱. حرفی که به صورت ساکن وضع شده و به خاطر واقع شدن پیش از الف حرکت عارضی به خود گرفته است، مانند: تاء در مثل دَعَتَا (۴).

۲. حرف ساکنی که به خاطر دفع التقاء ساکنین حرکت عارضی به خود گرفته است، مانند: قُلِ الْحَقُّ و سَلِ الْعَالَمِ.

در غیر دو مورد مذکور متحرک شدن حرف صحیح - هر چند حرکت آن عارضی

[شماره صفحه واقعی : ۱۰۱]

ص: ۶۸۶

۱- مکسور شدن ماقبل یاء در «مَبِيحٌ» برطبق قاعده ای است که در مقدمه بخش دوم (اسم) خواهد آمد.

۲- آنچه گفته شد (حذف شدن حرف عله دوم از دو حرف عله ساکن در کنار هم، مگر اینکه حرف دوم ضمیر باشد که در این صورت حرف اول حذف می شود) قول سیبویه است، اما اخفش می گوید در هر صورت حرف اول حذف می شود (شرح اشمونی، ج ۴، ۳۲۴).

۳- الممتع الكبير في التصريف، ص ۲۹۶.

۴- شرح رضی بر کافیة، ج ۴، ص ۴۸۰.

باشد-زایل کننده زمینه این قاعده خواهد شد (۱)، مانند: قَوْلًا و بَيْعًا، وَلَا تَقُولَنَّ لِشَيْءٍ إِنِّي فَاعِلٌ ذَلِكُمْ غَدًا إِلَّا أَنْ يَشَاءَ اللَّهُ (۲) و (۳).

تذکر

قاعده های ۱، ۲ و ۳- از قواعد دهگانه اعلال- در باره اعلال سکونی، قاعده های ۴ تا ۹ در باره اعلال قلبی و قاعده ۱۰ در باره اعلال حذفی است.

گفتنی است که جز سکون و قلب و حذف، نوع دیگری از تغییر نیز در کلمه معتل به چشم می خورد که در خود حرف عله نیست، بلکه ناشی از حذف عله است، مانند:

(مَثْبُوع-مَثْبُوع-) مَثْبُوع-مَثْبُوع، (مَهْدُوي-مَهْدُوي-) مَهْدُوي-مَهْدُوي. قاعده مربوط به این نوع تغییر در مقدمه بخش اسم خواهد آمد.

تبصره بر قواعد اعلال

حرف عله در موارد زیر در حکم حرف صحیح است و اعلال نمی شود:

۱. عین الفعل ماضی، مضارع، امر و برخی مصادر لفیف مقرون، مانند: قَوِي، يَخِيَا، الْوَالِدُ، الْهَوِي، اسْتَوِي، به خلاف الطَّيِّ و الرَّيِّ (۴).

۲. عین الفعل کلمه ای که به معنای عیب ظاهر یا رنگ یا حلیه (صفت، خلقت، شکل (۵)) باشد، مانند: عَوْرَ، حَوْلَ، غَيْدَ، هَيْفَ، قَوْدَ، أَيْبُضَ، أَعْوَرَ، اسْتَعْوَرَ، اسْوَدَّ، ائْبِضَّ. در برخی کلمات این مورد اعلال رخ داده است، مانند: باض، عاب، ساء.

۳. عین الفعل اسم آلت، مانند: مَقْوَد و مَخِيط.

۴. عین الفعل جمع قله، مانند: أُذُورٌ، أُغْنِيْنٌ، أَنْيَابٌ، أُسُورَةٌ، أُحْوَالٌ، أُحْوَلَةٌ.

[شماره صفحه واقعی : ۱۰۲]

ص: ۶۸۷

۱- همان.

۲- الکهف ۲۳.

۳- در خاتمه، در باره التقاء ساکنین به تفصیل بحث خواهد شد.

۴- در دو کلمه اخیر قاعده پنجم از قواعد اعلال اسم، جاری شده است.

۵- معجم الوسيط.

۵. عین الفعل مصدر مشهور باب تفعیل، مانند: تَقْوِيم و تَغْيِين.

۶. عین الفعل أَفْعَل تفضیل مانند: أَهْوَن. عین الفعل أَفْعَل وصفی (صفت مشبَّهه) نیز همین گونه است که حکم آن از بند ۲ به دست آمد.

۷. عین الفعل صیغه تعجب، مانند: مَا أَقْوَمَ زَيْدًا و أَقْوَمَ بَرِيْدًا.

۸. عین الفعل وزن فَعْلَان مانند: جَوْلَان، حَيَوَان، فَوْرَان، طَيْرَان.

۹. عین الفعل کلمه ای که بعد از عین الفعل آن حرف مد است، مانند: طَوِيل، عَيُور.

در برخی کلمات این مورد اعلال رخ داده است، مانند: صِوَام-صِيَام، مَبِيْع-مَبِيْع، مَبِيْع-مَبِيْع.

۱۰. حرف عله غیر آخر کلمه ملحق-به علت اینکه اعلال آن موجب تغییر وزن ظاهری آن کلمه می شود-مانند: جَهْوَر و تَرْهَوَك (۱)؛ به خلاف حرف عله آخر ملحق، مانند: اِسْلَمَتِي-اِسْلَمَتِي.

۱۱. حرف عله مشدد، مانند: صَيِّر و مُصَوِّر.

۱۲. در کلمات سماعی، مانند: اِسْتَحْوَذَ، اِسْتَنَوَقَ، اَطْيَبَ، اُعْيَمَتِ السَّمَاءُ، اُخْوَصَتِ النَّخْلَةُ (۲)، مَشْوَرَه، مَصْيَدَه، حَوْنَه، مَهْبَع، مَدْيَن، مَرِيْم (۳).

*** اکنون با در نظر گرفتن قواعد عمومی اعلال، به بحث درباره اقسام فعل معتل می پردازیم و قواعد مذکور را در صیغه های این گونه افعال-حسب مورد-اجرا می کنیم.

[شماره صفحه واقعی: ۱۰۳]

ص: ۶۸۸

۱- درست است که در کلماتی مانند: جَهْوَر و تَرْهَوَك-بنابر آنچه ما اختیار کردیم-زمینه ای برای اجرای قاعده ۱ اعلال وجود ندارد، اما مفاد بند ۱۰ این است که چنانچه کسی قاعده مذکور را شامل حرف عله زاید نیز بداند، اجرای آن در این گونه کلمات با مانع مواجه است.

۲- اَخَاصَّتْ هم شنیده شده است.

۳- سماعی بودن عدم اعلال در دو کلمه اخیر، بنا بر این است که وزن آن دو «مَفْعَل» باشد. اما چنانچه وزن آنها را فَعْيَل بدانیم، یاء برای الحاق است و عدم اعلال آن براساس بند ۱۰ همین تبصره می باشد. (شرح رضی بر شافیه، ج ۲، ص ۳۹۱ و ج ۳، ص ۱۰۵؛ مصباح المنیر؛ لسان العرب؛ قاموس المحيط).

۱. معتل را تعریف کنید و اقسام آن را نام ببرید.
۲. چند قسم قاعده اعلال داریم؟ آنها را توضیح دهید.
۳. قواعد عمومی اعلال به چند دسته تقسیم می شوند؟ توضیح دهید.
۴. حرکت عارضی چیست؟ موارد آن را برشمارید.
۵. مفاد تبصره قاعده دهم اعلال را با ذکر نمونه های جدید توضیح دهید.
۶. در چه مواردی حرف عله در حکم حرف صحیح است و اعلال نمی شود؟
۷. قاعده هشتم اعلال چرا در کلمات زیر جاری نشده است: التَّوَى، الرَّوَى، الشَّوَى، الدَّوَى، اللُّوَى، الختوى، الشَّتوى، الختواء.
۸. صورت اعلال شده هر یک از کلمات زیر - چنانچه اعلال می شود - و شماره قاعده ای را که در آن اجرا می شود بنویسید: تَجْرِي، نَوَس، أَفْوِمٌ، دَانِسٌ، يَثْرِدُ، مَقْوُوهٌ، مَهْرُونَ، يَمِيلٌ، يَجِيءُ، حَوْلٌ، دُمِيهٌ، يَأْتِيُونَ، مَحْوٌ، عَزَا، اَعْفُوَا، يَدَوْتُ، اَشْتَرِيُوا، مَثْوَبَةٌ، يَثْقِضُ، غَارِوٌ، اِوْرَادٌ، تَغْيِبٌ، مَعْتَوِدٌ، اَرْجُو، تَيْسٌ، رَامِيْنَ، تَعْلُوْنَ، مَقَوْمٌ، مَيْقُونٌ، نَعْرُو، لَوِمتا، تَعْلُوْنَ، تَقْوِلٌ، مَحْوَا، مَكِّيُونَ.
۹. در افعال ثلاثی مجرد موجود در این آیات چه اعلالی رخ داده است؟ براساس چه قاعده ای؟ بقره ۲۰۷/، دخان ۲۹/، کهف ۳۵/، شعراء ۷۲/، قصص ۲۳/، هود ۵/، ابراهیم ۱۶/، انبیاء ۲۹/، فرقان ۶/ و ۷.

فصل ۱۳. مثال

اشاره

فعل ثلاثی مجرد مثال دو قسم است: ۱. مثال واوی، مانند: وَعَدَ، ۲. مثال یائی، مانند: يَسْرَ.

مثال واوی ثلاثی مجرد دارای دو قاعده خصوصی است:

قاعده ۱. در مصدر - و اسم مصدر - مثال واوی چنانچه بر وزن «فَعَلَ» باشد، غالباً

[شماره صفحه واقعی: ۱۰۴]

واو فاء الفعل پس از نقل حرکت آن به مابعد می افتد و به جای آن یک تاء (ه) در آخر کلمه آورده می شود و ماقبل تاء مفتوح می گردد، مانند: وَعِدَ - عَدَهُ، وَصَلَ - صَلَّمَهُ، وَصَفَ - صَفَّهُ، به خلاف مثل: وُزِدَ.

این قاعده گاهی در مصدر - و اسم مصدر - بر وزن «فَعَلَ» مثال واوی نیز جاری می شود، مانند: وَسَّعَ - سَعَّه، وَضَعَّ - ضَعَّه و غالباً جاری نمی شود، مانند: وَفَّتْ، وَزُنْ، وَعَدَّ، وَطَأَّ، وَخَى و...

قاعده ۲. فاء الفعل مضارع معلوم مثال واوی ای که بر وزن «يَفْعَلُ» باشد حذف می شود، مانند: يُوْعِدُ - يَعْتَدُ، به خلاف دو وزن دیگر مضارع معلوم (يَفْعَلُ و يَفْعَلُ) که فاء الفعل حذف نمی شود، مانند: يُوَجِّلُ و يُوَجِّهُ.

تبصره: فاء الفعل چند مضارع مفتوح العين مثال واوی نیز استثناء حذف شده است. آنها عبارتند از: يَدْعُ، يَدْرُ، يَرْعُ، يَسْعُ، يَضَعُ، يَطَأُ، يَقَعُ، يَهَبُ، يَلْعُ، يَلْعُ. در برخی از این موارد ابقاء فاء الفعل نیز شنیده شده است، مانند: يُوْرِعُ، يُوْسَعُ، يُوَضِّعُ.

امر معلوم مثال واوی در حذف فاء الفعل و عدم حذف آن، تابع مضارع معلوم است، مانند: يَعْدُ - لِيَعِدْ، تَعِدُ - عِدْ؛ يَدْرُ - لِيَدِرْ، تَدْرُ - دَرْ؛ يُوَجِّلُ - لِيُوَجِّلْ، تُوَجِّلُ - اُوَجِّلْ - اُوَجِّلْ؛ يُوَجِّهُ - لِيُوَجِّهْ، تُوَجِّهْ - اُوَجِّهْ.

فاء الفعل مثال واوی در مضارع مجهول و امر مجهول مطلقاً حذف نمی شود، می گوئیم: يُوْعَدُ، لِيُوْعَدْ، لِيُوَجِّلْ، لِيُوَجِّلْ.

توجه کنید

قلب واو در يَفْعَلُ مثال واوی (مضارع معلوم مفتوح العين)، به الف یا یاء، جایز دانسته شده است، مانند: يُوَجِّلُ - يَاجِلُّ یا يِيَجِّلُ، يُوَحِّلُ - يَاحِلُّ یا يِيَحِّلُ (۱).

[شماره صفحه واقعی : ۱۰۵]

ص: ۶۹۰

۱. مثال را تعریف کنید و اقسام فعل ثلاثی مجرد مثال را نام ببرید.
۲. مثال واوی ثلاثی مجرد چند قاعده خصوصی دارد؟ آنها را توضیح دهید.
۳. مصادر زیر در اصل چه بوده اند؟ هَبِه، سَبَّه، جَدَه، مَقَه، دَبِه.
۴. مضارع معلوم يَعُدُّ و يَرِثُ، مضارع مجهول يَجُدُّ و يَصِلُّ، امر معلوم يَكِلُّ و يَهَبُّ و امر مجهول يَصَعُّ و يَطَأُّ را صرف کنید.
۵. برای عدم حذف فاء الفعل در يُفَعِّلُ و يُفَعَّلُ مثال واوی، با مراجعه به کتاب لغت جمعاً ۲۰ نمونه جدید بیاورید.
۶. امر حاضر يَدْعُ، يَرِدُّ، يَذَرُّ و يَقِفُّ را صرف کنید.

فصل ۱۴. اجوف

اشاره

فعل اجوف ثلاثی مجرد دارای دو قاعده خصوصی به شرح زیر است:

قاعده ۱: فاء الفعل ماضی (معلوم و مجهول) اجوف ثلاثی مجرد، در صیغه های ۶ تا ۱۴ در صورتی که مضارع آن يُفَعِّلُ (مضموم العین) باشد مضموم و در صورتی که مضارع آن يُفَعَّلُ یا يُفَعَّلُ باشد، مکسور می شود.

بنابراین:

در ماضی معلوم السَّوْقُ که فعل آن از باب فَعَلَ يُفَعِّلُ است می گوئیم:

سَاقٌ | سَاقَا | سَاقُوا | سَاقَتْ | سَاقَتَا | سَاقَتَا | سَقِنَ | سَقَّتْ ...

و در مجهول آن می گوئیم:

سَيَقٌ | سَيَقَا | سَيَقُوا | سَيَقَتْ | سَيَقَتَا | سَقِنَ | سَقَّتْ ...

در ماضی معلوم البَيْعُ که فعل آن از باب فَعَلَ يُفَعِّلُ است می گوئیم:

بَاعٌ | بَاعَا | بَاعُوا | بَاعَتْ | بَاعَتَا | بَعِنَ | بَعَّتْ ...

[شماره صفحه واقعی: ۱۰۶]

و در مجهول آن می گوئیم:

يَبِعُ|يَبِيعُوا|يَبِيعَتْ|يَبِيعَتَا|يَبِيعُنَ|يَبِيعَتْ... (۱)

و در ماضی معلوم الخَوْفُ که فعل آن از باب فَعِلَ يَفْعَلُ است می گوئیم:

خَافَ|خَافَا|خَافُوا|خَافَتْ|خَافَتَا|خَافْنَ|خَافَتْ...

و در مجهول آن نظر به اینکه این فعل هم لازم به کار برده شده است و هم متعدی، می گوئیم: خَيفَ|خَيفَا|خَيفُوا|خَيفَتْ|خَيفَتَا|خَيفْنَ|خَيفَتْ...

و یا: خَيفَ مِنْهُ|خَيفَ مِنْهُمَا|خَيفَ مِنْهُمْ|خَيفَ مِنْهَا|خَيفَ مِنْهُمَا|خَيفَ مِنْهُمْ خَيفَ مِنْكَ...

تبصره ۱: فعل ماضی «مَاتَ» را نظر به اینکه مضارع آن هم بر وزن يَفْعَلُ آمده است و هم بر وزن يَفْعُلُ (۲) دو گونه می توان صرف کرد: (۱) مَاتَ...مِتَّنْ، (۲) مَاتَ...مُتَّنْ. قَالَ اللَّهُ تَعَالَى: أَمْ قَائِلٌ مَتَّ فَهُمُ الْخَالِدُونَ (۳)، وَ لَئِنْ مِتُّمْ أَوْ قُتِلْتُمْ لَأَلِيَّ اللَّهُ تُحْشَرُونَ (۴).

تبصره ۲: در فعل ماضی «لَيْسَ» فاء الفعل (ل) در همه صیغه ها مفتوح است، می گوئیم: لَيْسَ|لَيْسَا|لَيْسُوا|لَيْسَتْ|لَيْسَتَا|لَيْسَنَ|لَيْسَتْ...

قاعده ۲: در وزن «فِعَال» مصدر اجوف واوی ثلاثی مجرد، واو عین الفعل غالباً قلب به یاء می شود (۵)، مانند: صَامَ صِيَاماً، نَامَ نِيَاماً، قَامَ قِيَاماً (۶). غیر غالب،

[شماره صفحه واقعی: ۱۰۷]

ص: ۶۹۲

۱- قول کسانی که میان معلوم و مجهول فرق گذاشته و مثلاً صیغه ۶ ماضی مجهول سَاقَ را سَقِنَ و صیغه ۶ ماضی مجهول بَاعَ را بَعْنَ دانسته اند لازم القبول نمی باشد (شرح رضی بر کافیه، ج ۴، ص ۱۳۰ و ۱۳۱؛ شرح ابن عقیل بر الفیه، باب نایب فاعل، ذیل: وَ إِنْ بِشَكْلِ خَيفَ كَبَسٌ يُجْتَنَّبُ...).

۲- مَاتَ الْإِنْسَانُ يَمُوتُ مَوْتًا، وَ مَاتَ يَمَاتُ لُغَةً (مصباح المنیر).

۳- الأنياء ۳۴.

۴- آل عمران ۱۵۸.

۵- الممتع الكبير في التصريف، ص ۵۳؛ النحو الوافي، ج ۴، ص ۷۱۴، شماره ۲.

۶- برای استاد: قِيمَ در آیه شریفه دِينًا قِيمًا (الأنعام ۱۶۱) مصدری است که صفت دین قرار گرفته مانند زَيْدٌ عَدْلٌ، و چون مخفف قِيَام است واو عین الفعل قلب به یاء شده است (همان).

توجه کنید

تغییراتی که براساس قواعد عمومی اعلال در صیغه های مختلف اجوف ثلاثی مجرد پدید می آید، به این شرح است:

الف) در پنج صیغه نخست ماضی معلوم، قاعده هشتم جاری می شود و در بقیه صیغه ها پس از قاعده ۸، قاعده دهم جاری می گردد.

ب) در همه صیغه های مضارع معلوم وزن یَفْعَلُ نخست قاعده ۱ و سپس قاعده ۸ و در دو صیغه ۶ و ۱۲ آن پس از دو قاعده مذکور قاعده ۱۰ جاری می شود، و در همه صیغه های مضارع معلوم دو وزن دیگر (يَفْعَلُ و يَفْعَلُ) قاعده ۱ و در دو صیغه ۶ و ۱۲ آنها پس از قاعده ۱ قاعده ۱۰ جاری می شود.

ج) به خاطر اجرای قاعده های ۱ و ۱۰، امر يَقُولُ را چنین صرف می کنیم:

لَيَقُلْ لَيَقُولَا لَيَقُولُوا... قُلْ أَقُولَا أَقُولُوا أَقُولِي أَقُولَا أَقُلْنَ...

و امر يَبِيعُ را چنین:

لَيَبِيعُ لَيَبِيعَا لَيَبِيعُوا... بَعْ بَاعُ بَاعُوا بَاعِي بَاعَا بَاعِي...

و امر يَخَافُ را چنین:

لَيَخَفُ لَيَخَافَا لَيَخَافُوا... خَفْ خَافَا خَافُوا خَافِي خَافَا خَفْنَ...

همچنین سِقَى (مجهول ساق) سُوقَ بوده که به خاطر اجرای قاعده های ۲ و ۴ بدین صورت درآمده است، و يَبِيعُ (مجهول باع) يُبِيعُ بوده که به دلیل اجرای قاعده ۲ چنین شده است، و همین طور...

[شماره صفحه واقعی: ۱۰۸]

ص: ۶۹۳

۱- مصباح المنير.

۲- این قاعده در مصدر ثلاثی مزید نیز جاری می شود، چنانکه در مقدمه مبحث ثلاثی مزید خواهد آمد؛ بلکه اختصاص به مصدر نیز ندارد، چنانکه در مقدمه بخش اسم خواهد آمد. بنابراین «خصوصی» بودن آن نسبی است، نه مطلق.

۱. در کلمات زیر کدام قاعده از قواعد اعلال جاری می شود؟ یَزِينُ، يَزُوْعُ، لَوْمٌ، قَوْمٌ بِهِ، صَيَّرَ، يَجِيءُ، حَوْلَهُ، جُورَانِ، عَوْدٌ، الْقَوْلُ، مُتَقَيِّظٌ، مُحْتَبِرٌ، مُبْسِرٌ، مُعْتَوِدٌ، مُتَقِنٌ، مُزْتَوِضٌ، أَجْوَدٌ، قَوْمٌ يُقُولُ، مُحْوَلٌ، رَوَى، مَوْثِقٌ، أَجْلُوَادٌ، غَيْبٌ، قَوْلْتُ، سَيَّرْتُ، سَيَّرْتُ، قَوْمَنْ، يَهَيَّبَنَّ.

۲. معلوم و مجهول ماضی قَامَ يَقُومُ و خَافَ يَخَافُ (اجوف واوی) و سَارَ يَسِيرُ و هَابَ يَهَابُ (اجوف یائی) را صرف کنید.

۳. معلوم مضارع های تمرین سابق را صرف کنید و بیان کنید در صیغه های ۱۰، ۶، ۱ و ۱۲ يَقُومُ چه قاعده یا قواعدی جاری می شود؟

۴. در پنج صیغه نخست ماضی مجهول سَأَى و بَاعَ چه قاعده یا قواعدی جاری می شود و در بقیه صیغه های آنها چه قواعدی؟

۵. امر معلوم و امر مجهول افعال تمرین شماره ۲ را صرف کنید.

۶. می دانید که در امر اجوف ثلاثی مجرد همیشه از صیغه های ۶، ۱۴، ۱۳، ۷، ۴، ۱ و ۱۲، عین الفعل حذف می شود، علت این حذف چیست؟

۷. مجهول ماضی، مضارع و امر: خَافَ مِنْهُ، سَارَ إِلَيْهِ و قَامَ فِيهِ را صرف کنید.

۸. با توجه به قواعد وزن، وزن صیغه های ماضی معلوم الخَوْفُ و مضارع مجهول التَّبِعِ و امر معلوم الْقَوْلِ را ذکر کنید.

۹. دو قاعده خصوصی اجوف را بیان نمایید و برای هر یک سه مثال بیاورید.

۱۰. لَيْسَ را صرف کنید و ده فعل ثلاثی مجرد مثال و ده فعل ثلاثی مجرد اجوف از قرآن مجید بیاورید و اعلال آنها را بیان کنید.

فصل ۱۵. ناقص

فعل ناقص ثلاثی مجرد دارای یک قاعده خصوصی است و آن اینکه در امر و

[شماره صفحه واقعی : ۱۰۹]

ص: ۶۹۴

مضارع مجزوم-آن در صیغه های ۱۳، ۱۴، ۷، ۴ و ۱۴ که علامت رفع، ضمه لام الفعل است، خود لام الفعل می افتد (۱).

جریان قواعد عمومی اعلال نیز در فعل ناقص ثلاثی مجرد تغییراتی پدید می آورد. از این رو برخی از افعال ناقص را صرف می کنیم:

الدَّعَاءُ وَ الدَّعْوَةُ (ناقص واوی از باب فَعَلَ يَفْعُلُ):

ماضی معلوم: دَعَا\دَعَوَا (۲) دَعَوَا\دَعَتْ\دَعَتَا (۳) دَعَوْنَا\دَعَوْتُمْ\دَعَوْتُمْ...

مضارع معلوم: يَدْعُو\يَدْعُوَانِ\يَدْعُونَ\تَدْعُو\تَدْعُوَانِ\تَدْعُونَ\تَدْعِينِ\تَدْعُوَانِ\تَدْعُونَ\أَدْعُو\أَدْعُونَ

امر معلوم: لِيَدْعُ\لِيَدْعُوا\لِيَدْعُوا\لِيَدْعُوا\لِيَدْعُوا\لِيَدْعُوا\لِيَدْعُوا\لِيَدْعُوا\لِيَدْعُوا\لِيَدْعُوا\لِيَدْعُوا\لِيَدْعُوا

ماضی مجهول: دُعِيَ\دُعِيََا\دُعُوا\دُعِيَتْ\دُعِيْتَا\دُعِيْتُمْ...

مضارع مجهول: يُدْعَى\يُدْعَىَانِ\يُدْعَوْنَ\تُدْعَى\تُدْعَىَانِ\تُدْعَوْنَ\تُدْعَيْنِ\تُدْعَىَانِ\تُدْعَوْنَ\أُدْعَى\أُدْعَىَانِ

امر مجهول: لِيُدْعَ\لِيُدْعَىَا\لِيُدْعُوا\لِيُدْعُوا\لِيُدْعُوا\لِيُدْعُوا\لِيُدْعُوا\لِيُدْعُوا\لِيُدْعُوا\لِيُدْعُوا

الرَّمْيُ (ناقص يائی از باب فَعَلَ يَفْعُلُ):

ماضی معلوم: رَمَى\رَمَيَا\رَمَوْا\رَمَتْ\رَمَتْنَا\رَمَيْتُمْ...

[شماره صفحه واقعی : ۱۱۰]

ص: ۶۹۵

۱- این قاعده در ناقص ثلاثی مزید نیز جاری می شود. بنابراین مراد از «خصوصی» بودن آن این است که قلمرو آن گستره قواعد عمومی اعلال را ندارد.

۲- فتحه لام الفعل در مثل: دَعَوَا و رَمَيَا، چون عارضی است زمینه ساز قاعده هشتم اعلال نمی شود.

۳- حرکت عارضی تاء تأنیث در مثل «دَعَتَا» به دلیل آنچه که در تبصره قاعده دهم اعلال گذشت، زایل کننده زمینه آن قاعده (قاعده دهم) نمی شود.

مضارع معلوم: يُزِمِي، يُزِمِيان، يُزِمُونَ، تُزِمِي، تُزِمِيان، تُزِمُونَ، تُزِمِينَ، تُزِمِيان، تُزِمِينَ، أُزِمِي، أُزِمِي

امر معلوم: لِزِمِ، لِزِمِيَا، لِزِمُوا، لِتَزِمِ، لِتَزِمِيَا، لِتَزِمِيْنَ، لِزِمِ، لِزِمِيَا، لِزِمِيْنَ، لِأَزِمِ، لِأَزِمِيَا، لِأَزِمِيْنَ

ماضی مجهول: زُمِيَ، زُمِيَا، زُمُوا، زُمِيَتْ، زُمِيَتْ، زُمِيَتْ... ..

مضارع مجهول: يُزِمُ، يُزِمِيان، يُزِمُونَ، تُزِمُ، تُزِمِيان، تُزِمُونَ، تُزِمِينَ، تُزِمِيان، تُزِمِينَ، أُزِمُ، أُزِمِيان، أُزِمُونَ

امر مجهول: لِزِمِ، لِزِمِيَا، لِزِمُوا، لِتَزِمِ، لِتَزِمِيَا، لِتَزِمِيْنَ، لِأَزِمِ، لِأَزِمِيَا، لِأَزِمِيْنَ... ..

پرسش و تمرین

۱. دَعَا و زَمِيَ را صرف کنید و اعلال همه صیغه های آن دو را بیان نمایید.

۲. دُعِيَ و زُمِيَ را صرف کنید و چگونگی اعلال هریک از صیغه های آن دو را بیان نمایید.

۳. يَدْعُو و يَزِمِي را صرف کنید و کیفیت اعلال همه صیغه های آن دو را بیان نمایید.

۴. در يُدْعِي چه قواعدی جاری است و در يُزِمِي چه قاعده ای؟

۵. امر معلوم يَبْكِي و يَغْلُو و امر مجهول يَخْلُو و يَجْرِي را صرف کنید.

۶. هریک از دو کلمه «هُدَا» در آیه ۱۵۶ سوره اعراف و «هُدُوا» در آیه ۲۴ سوره حج چه صیغه ای است از چه فعلی؟

۷. ماضی و مضارع های این افعال را صرف کنید: بَدَأَ، يَبْدُؤُ، مَشَى، يَمْشِي، مَحَا، يَمْحُو.

۸. باتوجه به قواعد وزن، وزن هریک از صیغه های ماضی معلوم السَّعَى و مضارع معلوم الدُّعَاء و مضارع مجهول الزُّمِي را ذکر کنید.

[شماره صفحه واقعی : ۱۱۱]

۹. چرا قاعده هشتم اعلال در کلماتی مانند: عَلَوًا، سَعْيًا، أَبَوَانِ، أَبَوَيْنِ، رَبَّوِي و اِرْضُوا اللَّهَ، با اینکه حرف عله متحرک و ماقبل آن مفتوح است، جاری نمی شود؟

۱۰. با توجه به تبصره قاعده ۱۰ پاسخ دهید که چرا در کلماتی مانند: رَجَتَا، جَزَتَا و حَفَّ اللَّهُ باینکه التقاء ساکنین نسبت به حرف عله محذوف به چشم نمی خورد، قاعده دهم اعلال جاری شده است؟ و چنانچه گفته شود علت آن عارضی بودن حرکت حرف صحیح در این موارد است، گفته می شود پس چرا در مثل قَوْلًا و لَا تَبِيْعًا- که در آنها نیز حرکت حرف صحیح عارضی است- قاعده ۱۰ اجرا نشده است؟

فصل ۱۶. لفیف

اشاره

در فصل ۸ مقدمه کتاب دانستیم که [فعل] لفیف بر دو قسم است: لفیف مفروق و لفیف مقرون.

فعل لفیف مفروق ثلاثی مجرد به لحاظ فاء الفعل مانند مثال و به لحاظ لام الفعل مانند ناقص است، لذا علاوه بر قواعد عمومی اعلال، قواعد خصوصی مثال و ناقص نیز در آن جاری می شود. به نمونه زیر توجه فرمایید:

الْوَقْفِيُّ (لفیف مفروق از باب فَعَلَ يَفْعَلُ):

ماضی معلوم: وَقَفِيَ... مضارع معلوم: يَقِفِي...، امر معلوم: لِيَقِفِ... (۱) و مجهول آنها به ترتیب: وَقَفِيَ... يُوقِفِي... لِيُوقِفَ... می باشد.

همچنین است وَدِيَ| اِدِي| اِدِيَّةٌ| و وَشِيَ| اِشِي| اِشِيَّةٌ

لفیف مقرون گرچه به لحاظ عين الفعل مانند اجوف و به لحاظ لام الفعل در حکم

[شماره صفحه واقعی : ۱۱۲]

ص: ۶۹۷

۱- صیغه هفتم امر (صیغه اول امر حاضر) لفیف مفروق چنانچه از مضارع يُفْعَلُ و فاء الفعل آن «واو» باشد به جهت جریان قواعد خصوصی مثال و ناقص، یک حرفی خواهد شد، مانند: يَقِفِي (وفا می کند)- فِ، يَتِي (وعده می دهد)- اِ. یادآور می شود که چنانچه از کلمه ای بر اثر اجرای قواعد اعلال تنها یک حرف باقی بماند و در کلام بر آن کلمه وقف شود، «هاء سکت» و جوباً به آخر آن ملحق می گردد، قِ-قَه، فِ-فَه و....

ناقص است، اما در ماضی، مضارع و امر آن فقط احکام ناقص (قواعد عمومی اعلال و قاعده خصوصی ناقص) جاری می شود و در عین الفعل آن نه تنها قاعده خصوصی اجوف اجرا نمی شود بلکه قواعد عمومی اعلال نیز جاری نخواهد شد. (۱) به نمونه زیر توجه فرمایید:

اللَّوِي (لَفِيفٌ مَقْرُونٌ مِنْ بَابِ فَعَلَ يَفْعُلُ):

ماضی معلوم: لَوِيَ... مضارع معلوم: يَلْوِي... امر معلوم: لِيلُو... مجهول آنها به ترتیب: لَوِيَ... يَلْوِي... لِيلُو... می باشد (۲).

تبصره: در دو ماده «الْحَيَاءُ» و «الْعَيْ» که فعل آنها هم مضاعف است و هم لفیف مقرون، علاوه بر حکم بالا این خصوصیت نیز وجود دارد که ادغام فقط در پنج صیغه نخست ماضی معلوم و مجهول آنها جایز بلکه راجح است و در هیچ یک از صیغه های مضارع معلوم و مجهول و امر آنها، ادغام صورت نمی گیرد (۳).

توجه کنید

هریک از افعال ثلاثی مجرد معتل (مثال، اجوف، ناقص، لفیف مفروق و لفیف مقرون) از باب های مشخصی آمده اند. شیخ بهائی قدس سره (۹۵۳-۱۰۳۱ ه. ق.) باب های هر یک از این افعال را با کلمات رمزی مشخص کرده و گفته است:

وَضْمَسَكَحْ يَضْكُسُ نَوْسٌ سَيْضُ

نَشْكُوْ وِضْمَسِي سَضْوِي وَضَحِيْسِي (۴)

[شماره صفحه واقعی: ۱۱۳]

ص: ۶۹۸

۱- عین الفعل لفیف مقرون-چنانکه در بند ۱ تبصره بر قواعد عمومی اعلال گفته شد-در ماضی، مضارع و امر و در برخی مصادر آن، در حکم حرف صحیح است و اعلال نمی شود.

۲- عین الفعل مصدر لفیف مقرون گرچه در برخی موارد-همانند عین الفعل ماضی، مضارع و امر-در حکم حرف صحیح است و اعلال نمی شود، مانند: نَوِي يَنْوِي نَوِي، اما در بیشتر موارد اعلال شده است، مانند: طَوِي يَطْوِي طَوِي، عَوِي يَعْوِي عَوِي، نَوِي يَنْوِي نَوِي، شَوِي يَشْوِي شَوِي، رَوِي يَرْوِي رَوِي و لَوِي يَلْوِي لَوِي.

۳- ر. ک: آخرین تبصره فصل ۱۰ (مضاعف). در پاورقی آن تبصره به علت اجرای قاعده اعلال در مضارع و امر و عدم اجرای قاعده ادغام در آن دو، اشاره شده است.

۴- مثلاً در «وَضْمَسَكَحْ» او اشاره است به مثال واوی، ضاد اشاره است به باب ضَرَبَ يَضْرِبُ، ميم اشاره است به باب مَنَعَ يَمْنَعُ، سين اشاره است به باب سَمِعَ يَسْمَعُ، كاف اشاره است به باب كَرَّمَ يَكْرُمُ و حاء اشاره است به باب حَسِبَ يَحْسِبُ (جامع المقدمات، حاشیه ص ۳۷ و چند صفحه پس از آن).

۱. وجه تسمیه لفیف چیست؟ (لفیف یعنی پیچیده شده).

۲. در فعل ثلاثی مجرد لفیف مقرون چه قواعدی جاری است؟ و عین الفعل آن چه حکمی دارد؟

۳. معلوم و مجهول ماضی، مضارع و امر افعال زیر را صرف کنید: وَفَى يَفِي، وَأَى يَأَى، وَجَى يُوْجَى، شَوَى يَشُوْى، عَمِي يَغْمِي، حَمِي يَحْمِي.

۴. در مضارع معتل اللام چه صیغه هایی لفظاً مشابه یکدیگرند و وزن هر کدام چیست؟

۵. امر ثلاثی مجرد لفیف مفروق در چه صورت یک حرفی است؟ و چرا؟

۶. با توجه به قواعد وزن، وزن صیغه های مضارع معلوم الوُعی و امر مجهول الوُقی را ذکر کنید.

۷. در فعل ثلاثی مجرد لفیف مفروق چه قواعدی جاری است؟

۸. در پنج صفحه از قرآن مجید، افعال ثلاثی مجرد معتل، مضاعف و مهموز را بیابید و در هر مورد که قاعده ای از قواعد اعلال، ادغام و تخفیف همزه جاری شده است توضیح دهید.

فصل ۱۷. خصوصیات فعل ماضی

فعل ماضی می تواند یکی از سه خصوصیت زیر را دارا باشد:

۱. هم به لحاظ لفظ و هم به لحاظ معنا ماضی باشد، مانند: ذَهَبَ زَيْدٌ. بیشتر افعال ماضی از این قسم است (۱).

[شماره صفحه واقعی: ۱۱۴]

ص: ۶۹۹

۱- این قسم در دستور زبان فارسی به اقسام: ماضی مطلق، ماضی نقلی، ماضی بعید، ماضی استمراری و ماضی التزامی تقسیم می شود (لغت نامه دهخدا، واژه ماضی). در زبان عربی، مفاد ماضی مطلق فارسی با خود فعل ماضی بیان می گردد و برای افاده معانی اقسام دیگر ماضی از ترکیب های ویژه ای استفاده می شود که در علم نحو تبیین شده است.

۲. به لحاظ لفظ، ماضی و به لحاظ معنا حال باشد، مانند: بَعْتُ، اشْتَرَيْتُ، أَنْكَحْتُ، آجَرْتُ؛ و مانند: «الاسم ما دلُّ على معنى في نفسه...».

۳. به لحاظ لفظ، ماضی و به لحاظ معنا مستقبل باشد، مانند: أَيْدَكَ اللَّهُ، لَعْنَةُ اللَّهِ، إِنْ صُمْتَ صُمْتُ (۱).

پرسش و تمرین

خصوصیات فعل ماضی را شرح دهید و برای هر یک از آنها سه مثال جدید عربی و سه مثال فارسی بیاورید.

فصل ۱۸. خصوصیات فعل مضارع

اشاره

فعل مضارع دارای پنج خصوصیت است به این شرح:

۱. می تواند در زمان حال یا آینده به کار برده شود (۲).

۲. معنای آن خبری است و از تحقق چیزی خبر می دهد (۳).

۳. مثبت است، یعنی دلالت بر واقع شدن کار یا حالتی می کند، نه واقع نشدن کار یا حالتی.

[شماره صفحه واقعی : ۱۱۵]

ص: ۷۰۰

۱- برای استاد: افعالی مانند: بَعْتُ، اشْتَرَيْتُ، أَنْكَحْتُ، آجَرْتُ، أَيْدَكَ اللَّهُ و... انشائی هستند (یعنی برای ایجاد معانی خود به کار می روند، نه برای گزارش از امری که در خارج از ذهن واقع شده است یا واقع خواهد شد) و انشاء مقید به زمان نیست. بنابراین، آنچه در متن آمده است از دید مسامحی است، نه دید دقیقی. رضی قدس سره لحاظ زمان برای افعال انشائی را به اعتبار وضع اصلی این گونه افعال و پیش از به کارگیری آنها در انشاء، دانسته است (شرح کافیه، ج ۱، ص ۳۹).

۲- هر چند فعل مضارع مجرد از قرینه، غالباً بر وقوع کار یا حالت در زمان حال دلالت می کند.

۳- جمله بر دو قسم است: ۱) «خبری» و آن جمله ای است که معنای آن می تواند به صدق و کذب متصف شود، مانند: ذَهَبَ زَيْدٌ. ۲) «انشائی» و آن جمله ای است که معنای آن قابل اتصاف به صدق و کذب نباشد، مانند: اذْهَبْ، لا تَذْهَبْ، هَلْ تَذْهَبُ و....

۵. معنا را بدون تأکید بیان می کند. (۱)

با افزوده شدن برخی از حروف معانی به اول یا آخر فعل مضارع، برخی از خواص مذکور زایل می گردد و فعل مضارع خصوصیت تازه و نام ویژه ای پیدا می کند. حروف اثرگذار در فعل مضارع عبارتند از: حروف تعیین، حروف استفهام، حروف نفی، حروف جزم، حروف نصب، حروف تأکید.

فعل مضارع با حروف تعیین «فعل حال» یا «فعل مستقبل»، با حروف استفهام «مضارع استفهامی»، با حروف نفی «مضارع منفی»، با حروف جزم «مضارع مجزوم»، با حروف نصب «مضارع منصوب»، و با حروف تأکید «مضارع مؤکد» نامیده شده است.

اکنون به توضیح عناوین مذکور می پردازیم (۲):

۱. فعل حال و مستقبل

هرگاه لام مفتوح در اول فعل مضارع بیاید، مضارع مختص به زمان حال می شود، مانند: لَيَذْهَبُ (دارد می رود) و هرگاه سین مفتوح یا سَوْفَ بر سر آن درآید، مضارع به زمان مستقبل اختصاص می یابد، مانند: سَيَذْهَبُ یا سَوْفَ يَذْهَبُ (خواهد رفت). گفته شده است زمان مستقبلی که از سَوْفَ فهمیده می شود بیشتر از

[شماره صفحه واقعی: ۱۱۶]

ص: ۷۰۱

۱- خصوصیات مذکور از تحلیل تعریف فعل مضارع و از اینکه فعل مضارع معرب و به خودی خود مرفوع است، به دست می آید.

۲- مطالبی که در بحث های پیش رو در این فصل مطرح می شود هر چند بعضاً جنبه نحوی دارد، اما به دلیل اثرگذاری حروف معانی در صورت و صیغه فعل مضارع، در این کتاب آورده می شوند؛ بگذریم از اینکه محقق رضی قدس سره - همانند متقدمین - علم صرف را بخشی از علم نحو دانسته و گفته است: «وَاعْلَمُ أَنَّ التَّصْرِيفَ جَزَاءٌ مِنْ أَجْزَاءِ النَّحْوِ بِإِلَّاخْلَافٍ مِنْ أَهْلِ الصَّنَاعَةِ» (شرح شافیه، ج ۱، ص ۶) و بر همین اساس در خلال این اثر گران سنگ خود بارها مطالب صرفی را به نحویین نسبت داده است.

زمان مستقبلی است که از سین فهمیده می شود (۱). به سین و سوف «حروف تنفیس» نیز گفته می شود (۲).

این حروف را از آن جهت که زمان فعل مضارع را معین می کنند «حروف تعین» می نامیم (۳).

۲. مضارع استفهامی

هریک از «همزه» و «هل» چنانچه سر فعل مضارع در آیند معنای خبری آن را به انشائی-که در اینجا سؤال است-تبدیل می کنند. «هل» علاوه بر اثر مذکور، فعل مضارع را مختص به مستقبل نیز می کند (۴). این دو حرف، اثر لفظی در فعل مضارع ندارند. می گوییم: أَتَذْهَبُ؟ یعنی: آیا می روی؟ هَلْ تُسَافِرُ؟ یعنی: آیا به سفر خواهی رفت؟

«همزه» و «هل» اختصاص به فعل مضارع ندارند و سر فعل ماضی نیز درمی آیند.

پرسش و تمرین

۱. هریک از خصوصیات پنجگانه فعل مضارع چگونه به دست می آید؟

۲. ده فعل مضارع را با حروف تعین به کار ببرید و معنا کنید.

[شماره صفحه واقعی: ۱۱۷]

ص: ۷۰۲

۱- شرح رضی بر کافیه، ج ۴، ص ۶، ۱۷ و ۲۹؛ مغنی اللیب، ص ۱۸۵، ۱۸۴ و ۳۰۰.

۲- تنفیس به معنی وسعت دادن است، و چون زمان مستقبل-برخلاف حال-وسعت دارد، به سین و سوف «حروف تنفیس» گفته شده است.

۳- حروف-و غیر حروف-دیگری نیز هستند که چون سر فعل مضارع در آیند یا به آخر آن ملحق شوند، زمان فعل مضارع را ماضی، یا مختص به حال یا مختص به مستقبل می کنند. مثلاً: لَمْ و لَمَّا زمان مضارع را ماضی می کنند؛ ما نافیه، إن نافیه و لَيْسَ، زمان مضارع را مختص به حال؛ حروف نصب، عوامل جزم به جز لَمْ و لَمَّا، و نون تأکید (همانند هل استفهامیه) زمان مضارع را مختص به مستقبل می کنند (شرح رضی بر کافیه، ج ۴، ص ۲۸ و ۲۹).

۴- الحدائق الندیة، ج ۲، ص ۷۰۱؛ مغنی اللیب، ص ۴۵۷؛ حاشیه الصبآن، ج ۲، ص ۳۷.

۳. معلوم افعال زیر را با «هَلْ» و مجهول آنها را با «همزه استفهام» صرف کنید: يَجْرُ، يَعِيبُ، يَهْدِي.

۴. اثر یا آثار هریک از دو حرف استفهام در فعل مضارع را توضیح دهید.

۳. مضارع منفی

حروف نفی کننده معنای فعل مضارع عبارتند از: «ما»، «لا» و «إِنَّ». مثلاً: يَذْهَبُ یعنی: می رود، ما يَذْهَبُ یعنی: نمی رود و لا يَذْهَبُ یعنی: نخواهد رفت. قرآن مجید می فرماید: قُلْ إِنَّ أَدْرَىٰ أَقْرَبَٰ مَآ تُوعَدُونَ أَمْ يَجْعَلُ لَهُ رَبِّي أَمْدًا (۱). «ما» و «إِنَّ» زمان فعل مضارع را مختص به حال می کنند و «لا» زمان آن را مختص به استقبال می کند.

حروف نفی (ما، لا و إن) به فعل مضارع اختصاص ندارند بلکه سر فعل ماضی نیز درمی آیند و معنای آن را منفی می کنند (۲).

علاوه بر حروف مذکور «لَمْ» و «لَمَّا» نیز سر فعل مضارع درمی آیند و معنای آن را منفی می کنند که چون علاوه بر منفی کردن معنا، فعل مضارع را مجزوم نیز می کنند، در بحث از مضارع مجزوم به آنها خواهیم پرداخت.

پرسش و تمرین

۱. يَغْلَمُ، يَعْلُدُ، يَقُولُ، يَهْدِي، يَقِي و يَزُوي را با «ما» و «لا» صرف کنید و صیغه های یکم هر یک را معنا نمایید.

۲. شش صیغه نخست فعل های ماضی زیر را با «ما» و «لا» صرف کنید و صیغه یکم هر

[شماره صفحه واقعی : ۱۱۸]

ص: ۷۰۳

۱- الجَنِّ ۲۵.

۲- در آمدن «ما» و «إِنَّ» بر سر فعل ماضی بدون شرط است (ما صَرَبَ یعنی: نزد)، إِنَّ أَرْدُنَا إِلَّا الْخُسْنَى (التوبه / ۱۰۸). ولی «لا» در صورتی بر سر آن درمی آید که دو فعل ماضی در یک عبارت آمده باشد و هر دو را بخواهیم منفی کنیم، مانند: فَلَا صَدَقَ وَلَا صَلَّى (القیامه ۳۱).

یک را معنا کنید (در منفی کردن به «لا» به تکرار «لا» و وجود فعل ماضی دیگر توجه داشته باشید): أَكَلَّ، جَاءَ، رَأَى، وَفَى، حَوَى.

۳. هر یک از حروف تعیین، حروف استفهام و حروف نفی کدام خصوصیت را از فعل مضارع می گیرند؟

۴. مضارع مجزوم

اشاره

حروف جزم دهنده فعل مضارع عبارتند از: لَمْ، لَمَّا، لام امر، لای نهی، حروف شرط.

اسماء شرط نیز فعل مضارع را جزم می دهند، و مجموع اسماء شرط و حروف شرط را «ادوات شرط» می نامند، چنانکه مجموع حروف و اسماء جزم دهنده فعل مضارع را «عوامل جزم» نامیده اند.

مجزوم شدن فعل مضارع به حذف علامت رفع از آخر آن است.

بنابراین در پنج صیغه ۱۳، ۷، ۴، ۱ و ۱۴ ضمه لام الفعل و در مثناها، جمع های مذکر و مفرد مؤنث مخاطب، نون عوض رفع می افتد. (۱) در فعل ناقص، خود لام الفعل از پنج صیغه ۱۳، ۷، ۴، ۱ و ۱۴ می افتد و در فعل اجوف، عین الفعل این پنج صیغه به دلیل التقاء ساکنین حذف می شود. حکم مضارع مجزوم مضاعف، حکم امر مضاعف است. می گوئیم:

لَمْ يَذْهَبَ لَمْ يَذْهَبَا لَمْ يَذْهَبُوا لَمْ تَذْهَبْ لَمْ تَذْهَبَا لَمْ تَذْهَبُوا لَمْ يَذْهَبَيْنِ...

لَمْ يَقُلْ لَمْ يَقُولَا لَمْ يَقُولُوا لَمْ تَقُلْ لَمْ تَقُولَا لَمْ تَقُولُوا لَمْ يَقُلْنَ...

لَمْ يَدْعُ لَمْ يَدْعُوا لَمْ يَدْعُوا لَمْ تَدْعُ لَمْ تَدْعُوا لَمْ يَدْعُونِ...

«لَمْ يَمُدُّ لَمْ يَمُدَّا لَمْ يَمُدُّوا لَمْ يَمُدَّ لَمْ يَمُدَّا لَمْ يَمُدُّوا...»

«لَمْ يَضِلَّ لَمْ يَضِلَّا لَمْ يَضِلُّوا لَمْ يَضِلَّ لَمْ يَضِلَّا...»

«لَمْ يَمُدَّدْ لَمْ يَمُدَّدَا لَمْ يَمُدَّدُوا لَمْ يَمُدَّدْ لَمْ يَمُدَّدَا...»

[شماره صفحه واقعی : ۱۱۹]

ص: ۷۰۴

۱- جمع مؤنث فعل مضارع (صیغه های ۶ و ۱۲) مبنی است و لفظاً تغییر نمی کند.

حروف مذکور علاوه بر جزم که اثر لفظی است، در معنای فعل مضارع نیز اثر می گذارند. اثر معنوی آنها از این قرار است:

هریک از «لم» و «لما» زمان فعل مضارع را ماضی و معنای آن را منفی می کنند، مانند: لَمْ يَذْهَبْ - نرفت، لَمَّا يَذْهَبْ - هنوز نرفته است (۱).

لام امر، معنای خبری فعل مضارع را به انشائی - که در اینجا طلب انجام فعل است - تبدیل می کند، مانند: لِيَذْهَبْ - باید برود. به مضارع مدخول لام امر «مجزوم به لام امر» می گویند (۲).

لائی نهی نیز معنای خبری فعل مضارع را به انشائی - که در اینجا بازداشتن از انجام فعل است - تبدیل می کند، مانند: لَا يَذْهَبْ - نباید برود، و لَا تَذْهَبْ - نهی. به فعل مضارع مدخول لائی نهی «فعل نهی» می گویند. (۳)

حروف شرط جزم دهنده فعل مضارع عبارتند از: «إِنْ» و «إِذَا» (۴). پس از «إِنْ» و «إِذَا» دو جمله واقع می شود، جمله نخست را که همیشه فعلیه است، فعل شرط، و جمله دوم را جواب یا جزای شرط، می نامند. هر یک از این دو جمله چنانچه فعل

[شماره صفحه واقعی: ۱۲۰]

ص: ۷۰۵

۱- بین لَمْ و لَمَّا سه فرق است: (۱) لَمَّا منفی بودن فعل را تا زمان تکلم می فهماند بخلاف لَمْ. (۲) در لَمَّا غالباً توقع و انتظار وقوع هست به خلاف لَمْ. (۳) حذف منفی به لَمَّا با وجود قرینه جایز است، می گوئیم: «دَخَلَ زَيْدٌ الدَّارَ وَ لَمَّا» یعنی: لَمَّا يَخْرُجْ، برخلاف لَمْ. برخی از صرفتین فعل مضارع منفی شده به لَمْ [و لَمَّا] را «فعل جحد» نامیده و گفته اند: «جحد عبارت است از خبر دادن به عدم وقوع فعل در زمان گذشته با لفظ مستقبل» (جامع المقدمات، ص ۳ و ۲۰).

۲- پیش از این گفتیم که فعل مضارع در صورتی که معلوم باشد لام امر بر سر هشت صیغه آن و چنانچه مجهول باشد بر سر همه صیغه های آن درمی آید.

۳- برخی از صاحب نظران گفته اند: به کار رفتن لائی نهی با دو صیغه متکلم مضارع معلوم، قیاسی نیست بلکه سماعی است و به موارد سماعی نمی توان قیاس کرد (النحو الوافی، ج ۴، ص ۳۸۵).

۴- برخی از ادبا «لو» شرطیه را نیز جزم دهنده فعل مضارع دانسته اند اما بیشتر محققین آن را جازم نمی دانند (مغنی اللیب، مبحث «لو»، المسأله الثالثه). همچنین برخی از محققین «إِذَا» را اسم شرط دانسته اند (شرح المفصل، ج ۴، ص ۲۶۶).

مضارع باشد لفظاً مجزوم می شود، مانند: **إِنْ يَغْلَمِ اللَّهُ فِي قُلُوبِكُمْ خَيْرًا يُؤْتِكُمْ خَيْرًا مِمَّا أَخَذَ مِنْكُمْ (۱)**.

اسماء شرط که عبارتند از: «مَنْ»، «مَا»، «مَهْمَا»، «أَيُّ»، «مَتَى»، «أَيَّانَ»، «أَيْنَ»، «خَيْثُمَا» و «أَيُّ» همانند «إِنْ» و «إِذَا» عمل می کنند.

«لَمْ»، «لَمَّا»، «لَا» امر و «لَا» نهی به فعل مضارع اختصاص دارند، اما ادوات شرط مختص به فعل مضارع نمی باشند.

یک مورد استثنایی

در صیغه هایی از مضارع «كَانَ» که جزم آن به سکون باشد (صیغه های ۱۳، ۷، ۴، ۱ و ۱۴) چنانچه حرف پس از آن متحرک باشد و ضمیر نباشد، حذف لام الفعل (نون) جایز است (۲)، مانند: «زَيْدٌ لَمْ يَكُنْ كَاذِبًا»، یا: «لَمْ يَكْ كَاذِبًا». قَالَ اللَّهُ تَعَالَى: فَإِنْ يُؤْتُوا بِكَ خَيْرًا لَّهُمْ (۳)، وَ إِنْ تَكْ حَسَنَةً يُضَاعِفْهَا (۴)، فَلَا تَكْ فِي مَرْيَمَ مِمَّا يَخْتِئِدُ هَؤُلَاءِ (۵)، وَ لَمْ أَكْ بَعِيًّا (۶)، قَالُوا لَمْ نَكُ مِنَ الْمُصَلِّينَ (۷)؛ وَ قَالَ تَعَالَى: وَ لَمْ يَكُنْ لَهُ كُفُوًا أَحَدٌ (۸)، الْحَقُّ مِنْ رَبِّكَ فَلَا تَكُنْ مِنَ الْمُحْذَرِّينَ (۹)، إِذْ لَمْ أَكُنْ مَعَهُمْ شَهِيدًا (۱۰). به خلاف مثل: «لَا تَكُنِ الظَّالِمِ» و «لَمْ أَكُنْ».

[شماره صفحه واقعی : ۱۲۱]

ص: ۷۰۶

۱- الأنفال ۷۰.

۲- شرح الأسمونی، ج ۱، ص ۲۴۵. ابن مالک گفته است: وَ مِنْ مُضَارِعٍ لِكَانَ مُنْجَزِمٌ تُحْدَفُ نُونٌ وَ هُوَ حُدْفُ مَا التَّرِيمِ

۳- التوبه ۷۴.

۴- النساء ۴۰.

۵- هود ۱۰۹.

۶- مريم ۲۰.

۷- المدثر ۴۳.

۸- الإخلاص ۴.

۹- آل عمران ۶۰.

۱۰- النساء ۷۲.

۱. عوامل جزم دهنده فعل مضارع را برشمارید و آثار لفظی و معنوی آنها را بیان کنید.

۲. تغییر لفظی مضارع مجزوم را توضیح دهید.

۳. افعال زیر را با «لم» صرف کنید: يَأْمَنُ، يَسِيرُ، يَدْعُو، يَفْرُ.

۴. افعال زیر را با «لما» صرف کنید: يَخْرُجُ، يَجُوزُ، يَغْصِي، يَغْفُو.

۵. جملات زیر را معنا کنید: لَمْ أَشَأْ، لَمْ أَوْمَرْ، لَمْ تَكْتَبِنِ، لَمْ تَكْتُبُوا، لَمْ يَقْرَأْ، لَمْ تَدْخُلِي، لَمْ تُؤْخَذْ، لَمْ نَعُدْ، لَمْ نُوعَدْ، لَمْ يَصْبِرْ، لَمْ تَخْرُجْ، لَمْ تَخْرُجِ.

۶. در آیه ۱۴ سوره حجرات تأمل کنید و با توجه به کاربرد «لم» و «لما» در این آیه، آنچه را به نظر تان رسید بنویسید.

۷. آثار لام امر در فعل مضارع را توضیح دهید.

۸. معلوم و مجهول افعال زیر را با «لام امر» صرف کنید: يَحْمَدُ، يَسْرُ، يَعِدُ، يَدُلُّ، يَعُودُ إليه، يَدْعُو.

۹. آیا میان ترجمه «امر به لام» و «امر به صیغه» در زبان فارسی، فرقی هست؟ آن را بیان کنید.

۱۰. فرق میان اثر «لام امر» و «الای نهی» در فعل مضارع را بیان کنید.

۱۱. معلوم و مجهول افعال زیر را با «الای نهی» صرف کنید: يَكْذِبُ، يَكْتُبُ، يَضِلُّ، يَهِنُ، يَقِلُّ، يَغِيبُ، يَدْعُو عَلَيْهِ.

۱۲. به جای جمله های زیر -با به کار بردن ضمیر برای بیان فاعل- صیغه مناسب قرار دهید: شما مردها نزنید، آن دو زن نباید بیایند، آن مردها نباید بروند، ما نباید خواسته شویم، من نباید زده شوم، تو یک مرد گوش نکن، تو یک زن نگو، من نباید یاری شوم، شما زنها راه نروید.

۱۳. اثر ادوات شرط در فعل مضارع را بیان کنید.

[شماره صفحه واقعی : ۱۲۲]

۱۴. فرق عوامل جزم با حروف جزم چیست؟

۱۵. فرق ادوات شرط با حروف شرط چیست؟

۵. مضارع منصوب

حروف نصب دهنده فعل مضارع عبارتند از: «أَنَّ»، «لَنْ»، «كَيْ»، «إِذَنْ». نصب فعل مضارع چنین است که در صیغه های ۱۳، ۷، ۴، ۱ و ۱۴ لام الفعل مفتوح می شود و از مثنایها، جمع های مذکر و مفرد مؤنث مخاطب نون عوض رفع می افتد (۱).

فتحه لام الفعل در صیغه های ۱۳، ۷، ۴، ۱ و ۱۴ ناقص الفی (۲)، مقدر است ولی در ناقص واوی و یائی، مانند: يَدْعُو و يَزْمِي ظاهر می شود، می گوئیم:

أَنْ يَذْهَبَ\أَنْ يَذْهَبَا\أَنْ يَذْهَبُوا\أَنْ تَذْهَبَ\أَنْ تَذْهَبَا\أَنْ يَذْهَبِينَ...

أَنْ يَدْعُوا\أَنْ يَدْعُوا\أَنْ يَدْعُوا\أَنْ تَدْعُوا\أَنْ تَدْعُوا\أَنْ يَدْعُونَ...

أَنْ يَزْمِي\أَنْ يَزْمِيَا\أَنْ يَزْمُوا\أَنْ تَزْمِي\أَنْ تَزْمِيَا\أَنْ يَزْمِينَ...

أَنْ يَرْضَى\أَنْ يَرْضَا\أَنْ يَرْضُوا\أَنْ تَرْضَى\أَنْ تَرْضَا\أَنْ يَرْضَيْنَ...

و همین طور است سایر حروف نصب، و مضارع مجهول مانند مضارع معلوم است.

حروف نصب در معنای فعل مضارع نیز مؤثرند. تأثیر معنوی آنها علاوه بر مختص کردن فعل مضارع به مستقبل به این شرح است:

«أَنَّ» فعل مضارع را تأویل به مصدر می برد یعنی معنایی به آن می دهد که می توان به جای «أَنَّ» و فعل مضارع، مصدر آن فعل را گذاشت، مانند: فَأَزْدْتُ أَنْ أَعْيَبَهَا (۳) یعنی: آزدت عیبی ایها.

[شماره صفحه واقعی: ۱۲۳]

ص: ۷۰۸

۱- جمع مؤنث مضارع (صیغه های ۶ و ۱۲) چون مبنی است در حالت نصبی نیز لفظاً تغییر نمی کند. نون آخر دو صیغه جمع مؤنث مضارع ضمیر است نه علامت رفع، لذا در حالت نصب و جزم نیز ثابت می ماند.

۲- یعنی فعل ناقصی که در آخر آن الف مقلوب باشد، مانند: يَرْضَى و يُدْعَى.

۳- الكهف ۷۹.

«لَنْ» معنای فعل مضارع را به صورت مؤکد نسبت به زمان آینده منفی می کند (۱)، مانند: لَنْ تَنَالُوا الْبِرَّ حَتَّى تُنْفِقُوا مِمَّا تُحِبُّونَ (۲).

«كَيْ» فعل مضارع را تأویل به مصدر می برد و مصدر مؤوَل را علت ماقبل خود قرار می دهد، مانند: فَزِدْنَاهُ إِلَىٰ أُمَّه كَيْ تَقَرَّ عَيْنُهَا (۳).

«إِذَنْ» فعل مضارع را جواب و جزای مطلب معهودی قرار می دهد، مثلاً در جواب کسی که گفته است «أُزَوِّجُكَ» می گوئیم: «إِذَنْ أَكْرَمَكَ».

حروف ناصبه مختص به فعل مضارعند و سر فعل ماضی و امر در نمی آیند (۴).

پرسش و تمرین

۱. تغییر لفظی مضارع منصوب را توضیح دهید.

۲. افعال زیر را با «لَنْ» صرف کنید: يَطْلُمُ، يَهَبُ، يَجُوزُ، يُعْصَى، يُوفَى بِهِ، يَسْهَوُ، يُزْمَى.

۳. برای هریک از حروف نصب با فعل مضارع دو مثال جدید بیاورید و آنها را معنا کنید.

۴. حروف جزم و حروف نصب چه تأثیراتی بر فعل مضارع می گذارند؟

۶. مضارع مؤکد

اشاره

حروف تأکید عبارتند از نون تأکید ثقیله (که مشدد و متحرک است) و نون تأکید خفیفه (که ساکن است). نون تأکید در آخر فعل مضارعی که زمان آن مستقبل باشد (خواه معلوم باشد و

[شماره صفحه واقعی: ۱۲۴]

ص: ۷۰۹

۱- شرح رضی بر کافیه، ج ۴، ص ۳۸.

۲- آل عمران ۹۲.

۳- القصص ۱۳.

۴- گفته شده است أن ناصبه سر فعل ماضی نیز درمی آید، اما محققین این نظر را قبول ندارند (شرح رضی بر کافیه، ج ۴، ص ۴۴۱).

خواه مجهول) درمی آید (۱) و آن را مؤکد می کند (۲). تأکید در ثقیله بیش از خفیفه است.

نون ثقیله به همه صیغه های فعل مضارع ملحق می شود ولی خفیفه در آخر مناهها و جمع های مؤنث در نمی آید و فقط به هشت صیغه ملحق می شود. نون ثقیله در مثنای و جمع مؤنث، مکسور و در بقیه صیغه ها مفتوح است.

اثر لفظی نون تأکید در فعل مضارع چنین است:

الف) حرف پیش از نون تأکید (لام الفعل) در صیغه های ۱۳، ۷، ۴، ۱ و ۱۴ مفتوح می شود (۳) و چنانچه لام الفعل، الف مقلوب باشد به یاء برمی گردد: يَذْهَبُ - يَذْهَبَنَّ و يَذْهَبْنَ، يَدْعُو - يَدْعُونَ و يَدْعُونَّ، يَزْمِي - يَزْمِيَنَّ و يَزْمِيْنَ، يَرْضِي - يَرْضِيَنَّ و يَرْضِيْنَ، يَدْعِي - يَدْعِيَنَّ و يَدْعِيْنَ.

ب) در صیغه هایی که نون عوض رفع وجود دارد آن نون می افتد: يَذْهَبَانِ - يَذْهَبَانَّ و تَذْهَبَانِ - تَذْهَبَانَّ.

ج) در جمع مذکر و مفرد مؤنث مخاطب، علاوه بر نون عوض رفع «او» و «یاء» ضمیر نیز می افتد مگر اینکه ماقبل ضمیر، مفتوح (فعل، ناقص الفی (۴) باشد که در این صورت ضمیر ثابت می ماند و برای اینکه التقاء ساکنین پیش نیاید به حرکت مناسب خود متحرک می شود - او، مضموم و یاء، مکسور می گردد (۵) - بنابراین:

[شماره صفحه واقعی: ۱۲۵]

ص: ۷۱۰

۱- لازم به ذکر است که فعل مضارع در صورتی که مؤکد می شود که دارای معنی طلب یعنی: استفهام، امر، نهی، تمنی، عرض و... باشد و یا با حرف «لا» منفی شده باشد و یا در حالی که مثبت است بعد از قَسَم یا بعد از «إِنَّمَا» (إِنْ شرطیه و ما زانده) واقع شود. این امور در علم نحو شرح داده شده است. بنابراین، اینجا که فعل مضارع ساده با حروف تأکید صرف می شود، به منظور روشن شدن صیغه و صورت فعل است.

۲- گفته شده است: «حروف تأکید (نون خفیفه و نون ثقیله) از آن رو اختصاص به فعل مستقبل دارند که آنچه در زمان حال واقع است یا در گذشته واقع شده است نیاز به تأکید ندارد» (شرح رضی بر کافیه، ج ۴، ص ۲۸ و ۴۸۴).

۳- این فتحه را برای دفع التقاء ساکنین دانسته اند (شرح رضی بر کافیه، ج ۴، ص ۴۹۰).

۴- ناقص الفی ناشی از ناقص یائی، مانند: يَحْشِي، یا ناقص الفی ناشی از ناقص واوی، مانند: يَدْعُو - يَدْعِي.

۵- شرح نظام، ص ۳۵۶. گفته شده است: «در غیر ناقص الفی که ضمیر حذف می شود، ضمه لام الفعل دلیل بر واو محذوف و کسره لام الفعل دلیل بر یاء محذوف است. اما در ناقص الفی که چنین وضعی وجود ندارد، نمی توان ضمیر را که رکن کلام است بدون نشانه ای که دال بر آن باشد حذف کرد» (علوم العربیه).

لَيَقُولُنَّ\لَيَقُولُنَّ...قُولُنَّ\قُولُنَّ...

لَيُحْسِنَنَّ\لَيُحْسِنَنَّ\لَيُحْسِنُونَ...إِحْسِنَنَّ\إِحْسِنَنَّ\إِحْسِنُونَ...

لَيُحْسِنَنَّ\لَيُحْسِنُونَ...إِحْسِنَنَّ\إِحْسِنُونَ...

لَيُمَدَّنَّ...مُدَّنَّ\لَيُمَدَّنَّ...مُدَّنَّ...

در آخر فعل نهی (مضارع مقرون به لای ناهیه) نیز نون تأکید درمی آید و اثر آن همانند اثر آن در امر است.

از آنچه گفته شد، حکم صیغه های فعل مؤکد به نون تأکید در دیگر مواردی که فعل می تواند مؤکد به نون تأکید شود به دست می آید.

پرسش و تمرین

۱. فرق حرف تأکید با سایر حروفی که بر فعل مضارع داخل می شوند چیست؟

۲. حروف تأکید چند اثر در فعل مضارع دارند؟ بیان کنید.

۳. فرق اثر لفظی حروف تأکید با حروف نصب چیست؟

۴. فرق نون تأکید ثقیله با نون تأکید خفیفه چیست؟

۵. می تواند بگوید چرا میان نون ثقیله و نون جمع مؤنث «الف» فاصله می شود؟

۶. يَضْرِبُ، يُمَدُّ، يَقُولُ، يَهْدِي و يَفِي به را با نون ثقیله صرف کنید و صیغه یکم هر یک از آنها را معنا نمایید.

۷. مجهول افعال تمرین بالا را با نون خفیفه صرف نمایید و صیغه یکم هر یک از آنها را معنا کنید.

۸. معلوم و مجهول امر افعال تمرین ۶ را با نون ثقیله و خفیفه صرف کنید و صیغه یکم هر یک را معنا نمایید.

۹. حروف تأکید چه خصوصیتی از خصوصیات فعل مضارع را زایل می کنند؟

۱۰. نهی مؤکد افعال تمرین ۶ را صرف کنید.

[شماره صفحه واقعی : ۱۲۸]

ص: ۷۱۳

۱۱. فعل جحد(مضارع منفی به لم و لئما) چرا مؤکد به نون تأکید نمی شود؟

۱۲. چرا در صیغه های ۱،۳،۷،۴، ۱۴ مضاعف مؤکد به نون تأکید فقط یک وجه جایز است؟

[شماره صفحه واقعی : ۱۲۹]

ص: ۷۱۴

فعل ثلاثی مزید

۱. مبدأ اشتقاق ثلاثی مزید

فعل ثلاثی مزید- همانند فعل ثلاثی مجرد- از مصدر گرفته می شود، بدین صورت که: صیغه یکم ماضی معلوم ثلاثی مزید از مصدر ثلاثی مزید، بقیه صیغه های ماضی معلوم از صیغه یکم، و سایر افعال ثلاثی مزید (ماضی مجهول، مضارع معلوم و مجهول، و امر معلوم و مجهول) به ترتیبی که در فعل ثلاثی مجرد شرح داده شد از ماضی معلوم گرفته می شود:

مصدر ثلاثی مزید- ماضی معلوم- ماضی مجهول مضارع معلوم- امر معلوم مضارع مجهول- امر مجهول

بنابراین،

فعل ثلاثی مزید فعلی است که صیغه یکم ماضی معلوم آن دارای سه حرف اصلی و یک یا چند حرف زاید باشد.

توضیح: درباره اشتقاق فعل ثلاثی مزید سه نظر وجود دارد:

۱. بصریون و بیشتر محققین فعل مزید^۱ فیه را همانند فعل مجرد مشتق از مصدر

[شماره صفحه واقعی: ۱۳۰]

ص: ۷۱۵

می دانند؛ فعل مجرد از مصدر مجرد و فعل مزید فیه از مصدر مزید فیه (۱) و (۲) و (۳).

۲. کوفیون مصدر را -مطلقاً- مشتق از فعل ماضی معلوم دانسته اند (۴).

۳. برخی دیگر از اهل نظر فعل ماضی مجرد را مشتق از مصدر مزید فیه را مشتق از فعل ماضی خود دانسته اند (۵).

بنابراین، مبدأ اشتقاق در این مبحث (مبحث ثلاثی مزید) بنا بر نظر بصریین مصدر، و بنا بر دو نظر دیگر ماضی معلوم می باشد (۶).

۲. چگونگی اشتقاق ثلاثی مزید

برای ساختن مصدر ثلاثی مزید از یک ماده-پس از آنکه با مراجعه به زبان عربی

[شماره صفحه واقعی : ۱۳۱]

ص: ۷۱۶

۱- الحدائق النديه، ج ۲، ص ۱۷۱؛ شرح رضی بر کافیه، ج ۳، ص ۳۹۹.

۲- تبصره: ظاهر نظر بصریین این است که مصدر چه مجرد باشد چه مزید فیه، برگرفته از حروف القیاس. لیکن مانعی به نظر نمی رسد که مصدر مزید فیه را در مواردی که مصدر مجرد متجانس با آن وجود دارد مشتق از مصدر مجرد بدانیم، مثلاً بگوییم: إخضار (مصدر باب إفعال) مشتق از حضور (مصدر ثلاثی مجرد) و استخراج (مصدر باب اشتیغال) مشتق از خروج (مصدر ثلاثی مجرد) است. عبارت تفتازانی در شرح تصریف، قابل حمل بر این نظر است. او درباره «اصل» بودن مصدر می گوید: «و اعلم أن مرادنا بالمصدر هو المصدر المجرد، لأن المزید فیه مشتق منه لموافقته إياه بحروفه و معناه» (جامع المقدمات، ص ۷۰).

۳- برای استاد: رضی قدس سره پس از آنکه احتمال می دهد از رهنمود او برای چگونگی ساختن مصادر ثلاثی مزید تصور شود که مصدر مزید فیه از ماضی خود گرفته می شود، دفع توهم کرده و گفته است: «و لیس هذا بناءً علی أن المصدر مشتق من الفعل، بل ذلك لیان کیفیه مجيء المصدر قیاساً لمن أتفق له سبق علم بالفعل» (شرح کافیه، ج ۳، ص ۴۰۱).

۴- شرح رضی بر کافیه، ج ۳، ص ۳۹۹؛ الحدائق النديه، ج ۲، ص ۱۷۲. ظاهر یا لازمه نظر کوفیین این است که فعل ماضی (چه مجرد باشد و چه مزید فیه) برگرفته از حروف القیاس است.

۵- مبادئ العربیه، ج ۴، ص ۵۴؛ المعجم المفصل فی اللغه و الأدب، ذیل عنوان «الاسم الجامد»؛ المنجد، در شرح کلمه «المصدر»، با اندکی اختلاف در آراء. عبارت تفتازانی در شرح تصریف- که اخیراً از او نقل کردیم- قابل حمل بر این نظر نیز می باشد.

۶- در صرف ساده قدیم نظر سوم برگزیده شده بود؛ اما اکنون نظر بصریین ترجیح داده شد، و ما بحث را براساس این نظر و بدون لحاظ تبصره ای که در پاورقی بر نظر آنان زده شد، ادامه می دهیم.

دانستیم که آن ماده، ثلاثی مزید دارد-وزن مصدر را در نظر می گیریم و براساس آن مصدر را می سازیم. اشتقاق هریک از اقسام فعل ثلاثی مزید به ترتیب مذکور در بند ۱ این مقدمه و با لحاظ وزن فعل مورد نظر، صورت می گیرد. حرف یا حروف زایدی که برای ساختن هر فعل ثلاثی مزید و مصدر یا مصدرهای آن به کار گرفته می شود حروف مخصوصی است، و در جاهای خاص از کلمه قرار می گیرد و حروف کلمه مزید فیه ممکن است در حرکت و سکون با حروف کلمه مجرد متفاوت باشد. به همه این خصوصیات، به وسیله اوزان ثلاثی مزید پی می بریم، و کلمه مورد نظر (فعل یا مصدر) را هماهنگ با وزن آن که مشخص و مضبوط است، می سازیم.

توضیح ۱: وزن های ماضی معلوم ثلاثی مزید شناسایی شده و مضبوط است. در غیر ثلاثی مجرد (ثلاثی مزید، رباعی مجرد و رباعی مزید) مضارع هر ماضی بیش از یک وزن ندارد و لذا وزن مضارع معلوم هر ماضی معلوم نیز مشخص و معلوم است، و وزن مصدر یا اوزان مصدرهای هر ماضی- مضارع ثلاثی مزید نیز مشخص و معلوم می باشد.

توضیح ۲: در ثلاثی مزید، چگونگی ساختن ماضی مجهول، مضارع مجهول، امر معلوم و مجهول و صیغه سازی هریک از این افعال، همان است که در ثلاثی مجرد بیان گردید.

۳. ابواب ثلاثی مزید

هریک از «ماضی- مضارع» های ثلاثی مزید را همانند «ماضی- مضارع» ثلاثی مجرد «باب» می نامند و هر باب را به نام مصدر خود می خوانند.

در ثلاثی مزید ده باب مشهور- یعنی پر کاربرد- وجود دارد که ثلاثی مجردهای فراوانی طبق هریک از آنها مزید فیه می شوند. پانزده باب، غیر مشهور است، یعنی در مقایسه با بیشتر ابواب مشهور، ثلاثی مجردهای کمتری طبق آنها مزید فیه می شوند،

[شماره صفحه واقعی : ۱۳۲]

ص: ۷۱۷

و تعدادی هم ابواب نادر وجود دارد که ثلاثی مجردهای اندکی طبق هریک از آنها مزید فیه می گردند. اوزان ماضی، مضارع و مصدر ابواب ثلاثی مزید-به ویژه ابواب مشهور-را باید به خاطر سپرد.

ابواب مشهور ثلاثی مزید و اوزان ماضی، مضارع و مصدر آنها عبارتند از:

نام باب\وزن ماضی\وزن مضارع\وزن مصدر

۱. باب إفعال\أَفْعَلَ\يَفْعِلُ\إِفْعَالًا

۲. باب تفعیل\فَعَّلَ\يَفْعِلُ\تَفْعِيلًا

۳. باب مُفَاعَلَه\فَاعَلَ\يُفَاعِلُ\مُفَاعَلَةٌ

۴. باب افتعال\اِفْتَعَلَ\يَفْتَعِلُ\اِفْتِعَالًا

۵. باب انفعال\اِنْفَعَلَ\يَنْفَعِلُ\اِنْفِعَالًا

۶. باب تَفْعُلُ\تَفَعَّلَ\يَتَفَعَّلُ\تَفْعُلًا

۷. باب تَفَاعُلُ\تَفَاعَلَ\يَتَفَاعَلُ\تَفَاعُلًا

۸. باب اِفْعَالُ\اِفْعَلَّ\يَفْعَلُّ\اِفْعَالًا

۹. باب اِسْتِفْعَالُ\اِسْتَفْعَلَ\اِسْتَفْعِلُ\اِسْتِفْعَالًا

۱۰. باب اِفْعِيَالُ\اِفْعِيَالَ\يَفْعِيَالُ\اِفْعِيَالًا (۱)

توضیح ۱: برای گرفتن ماضی معلوم ثلاثی مزید از مصدر ثلاثی مزید، حرف یا حروف زاید موجود در مصدر را با مراجعه به کلمات متجانس آن شناسایی و حذف می کنیم، حروف اصلی کلمه را در قالب (وزن) ماضی معلوم مورد نظر می ریزیم و آنچه‌ان که آن وزن رهنمون می شود حرف یا حروف زاید می آوریم و حروف اصلی و زاید لفظ پدید آمده را حرکت و سکون می دهیم، مثلاً:

[شماره صفحه واقعی : ۱۳۳]

ص: ۷۱۸

۱- حروف مضارعه-همان گونه که پیشتر گفته شد-در مضارع معلوم ابوابی که صیغه یکم ماضی آن چهار حرفی است مضموم و در غیر آن مفتوح است. این خصوصیت در همه ابواب ثلاثی مزید و رباعی (مجرد و مزید) به چشم می خورد.

إِكْرَام-إِفْعَال، حروف اصلی: ك ر م-أَكْرَم

تَقْرِيْب-تَفْعِيل، حروف اصلی: ق ر ب-قَرَب

مُكَاتَبَة-مُفَاعَلَة، حروف اصلی: ك ت ب-كَاتَب

توضیح ۲: هر فعل ثلاثی مجردی را نمی توان به دلخواه خود به یک یا چند باب ثلاثی مزید برد، زیرا برخی از افعال ثلاثی مجرد اصلاً مزید فیه ندارند و آنهایی هم که مزید فیه دارند، اینکه به چه باب یا باب هایی برده می شوند و در آن باب چه معنایی پیدا می کنند، سماعی است. (۱)

توضیح ۳: بردن فعلی از افعال ثلاثی مجرد به بابی از باب های ثلاثی مزید، به معنای گرفته شدن فعل ثلاثی مزید از فعل ثلاثی مجرد نمی باشد.

۴. ضمائر و قواعد در ثلاثی مزید

چگونگی ضمائر در فعل ثلاثی مزید، همانند فعل ثلاثی مجرد است.

قواعد ادغام، تخفیف همزه، قواعد عمومی اعلال و قاعده خصوصی ناقص نیز در همه ابواب ثلاثی مزید-در صورت وجود زمینه-جاری می گردد. همچنین ماضی و مضارع ثلاثی مزید، دارای خصوصیات ماضی و مضارع ثلاثی مجرد است.

سه قاعده خصوصی اعلال نیز در مصدر ثلاثی مزید جاری می شود که عبارتند از:

قاعده ۱. واو و یاء چنانچه بعد از الف زاید و در آخر کلمه قرار گیرند، قلب به همزه می شوند، مانند: إِرْخَاو-إِرْخَاء، إِجْرَاي-إِجْرَاء، أَفْتِرَاي-أَفْتِرَاء، اِسْتِعْلَاو-اِسْتِعْلَاء.

قاعده ۲. ما قبل یاء لام الفعل چنانچه مضموم باشد مکسور می شود، مانند: تَرَجُّي-تَرَجِّي (مصدر باب تَفَعَّل از فعل ناقص)، تَبَانِي-تَبَانِي (مصدر باب تَفَاعَّل از فعل ناقص)، تَجْرُو-تَجْرِي-تَجْرِي (مصدر باب تَفَعَّل از فعل مهموز اللام) (۲).

[شماره صفحه واقعی: ۱۳۴]

ص: ۷۱۹

۱- شرح رضی بر شافیه، ج ۱، ص ۸۴

۲- صورت کامل این دو قاعده در مقدمه باب اسم خواهد آمد.

قاعده ۳: در مصدر اجوف واوی ثلاثی مزید- همانند ثلاثی مجرد- واو عین الفعل چنانچه پس از کسره و پیش از الف واقع شود قلب به یاء می شود مشروط به اینکه در فعل ماضی اعلال شده باشد، مانند: اِنْقَادٌ- اِنْقَادًا- اِنْقَادًا، اِعْتَادٌ- اِعْتَادًا، اِعْتَادًا، به خلاف قَاوَمٌ قَاوَمًا، لَاوَدٌ لَوَادًا، اِجْتَوَرَ اِجْتَوَارًا، اِخْتَوَى اِخْتَوَاءً (۱).

پرسش و تمرین

۱. اشتقاق همه اقسام فعل ثلاثی مزید را بیان کنید.

۲. آیا در ثلاثی مزید با داشتن وزن ماضی یا مضارع یا مصدر می توان وزن دوتای دیگر را به دست آورد؟ چرا؟

۳. مضارع ماضی های زیر چیست؟ أَفْعَلٌ، اَفْعَلٌ، اَفْتَعَلَ، اِسْتَفْعَلَ، فاعَلٌ.

۴. ماضی مضارع های زیر چیست؟ يُفْعَلُ، يَفْعَلُ، يَتَفَعَّلُ، يَتَفَاعَلُ، يَفْعَلُ، يَفْعَالٌ.

۵. مضارع مصادر زیر چیست؟ اِفْعَالٌ، اَفْعِيَالٌ، اَفْتَعَالٌ، تَفَاعُلٌ.

۶. چرا به مضارع ثلاثی مجرد با اینکه دارای حرف زاید است مزید فیه گفته نمی شود؟

۷. شهرت در ابواب ثلاثی مزید به چه معناست؟

۸. ابواب مشهور ثلاثی مزید را نام ببرید.

۹. غیر از ابواب مشهور، چه نوع ابواب دیگری در ثلاثی مزید وجود دارد؟

۱۰. اوزان زیر را صرف کنید: أَفْعَلٌ، فاعَلٌ، اَنْفَعَلَ، تَفَاعَلَ، يَتَفَعَّلُ، يَفْعَلُ، يَسْتَفْعِلُ، يَفْعَالٌ.

۱۱. مجهول افعال شماره ۱۰ را صرف کنید.

۱۲. افعال ماضی مذکور در تمرین شماره ۱۰ را به مضارع تبدیل و آن را بالای نهی و نون تأکید ثقیله صرف کنید.

[شماره صفحه واقعی : ۱۳۵]

ص: ۷۲۰

۱- خصوصی بودن این سه قاعده نسبی است، نه مطلق. این سه قاعده در موارد دیگری- جز مصدر ثلاثی مزید- نیز جاری می شوند که در مقدمه بخش اسم خواهد آمد.

۱۳. سماعی بودن ابواب مزیداً فيه را توضیح دهید.

۱۴. وضعیت ضمائر ماضی، مضارع و امر را شرح دهید.

اکنون به شرح خصوصیات ابواب مشهور می پردازیم:

فصل ۱. باب افعال

اشاره

أَفْعَلُ يُفْعَلُ\إِفْعَالًا،مانند:أَخْرَجَ\يُخْرِجُ\إِخْرَاجًا

باب افعال دارای این خصوصیت است که همزه آن در مصدر، ماضی و امر، همزه قطع است؛ یعنی چون در اثنای کلام واقع شود تلفظ می شود و مابعد خود را از ماقبل خود قطع می کند (۱).

همزه فعل امر باب افعال همان همزه ای است که در ماضی آن بوده است، زیرا فعل امر را-این جا- از مضارع اصلی می گیریم و مضارع اصلی باب افعال، يُفْعَلُ است (أَفْعَلُ-يُفْعَلُ)، که چون در صیغه ۱۳ مضارع دو همزه (همزه متکلم و همزه باب افعال) جمع (أُفْعِلُ) می شد، همزه باب را از همه صیغه های فعل مضارع انداخته اند.

صرف برخی از افعال باب افعال چنین است:

ماضی معلوم: أَكْرَمَ\أَكْرَمًا\أَكْرَمُوا...

مضارع معلوم: يُكْرِمُ\يُكْرِمَانِ\يُكْرِمُونَ...

ماضی مجهول: أُكْرِمَ\أُكْرِمًا\أُكْرِمُوا...

مضارع مجهول: يُكْرِمُ\يُكْرِمَانِ\يُكْرِمُونَ...

امر معلوم: لِئِكْرِمِ\لِئِكْرِمَا\لِئِكْرِمُوا... أَكْرِمِ\أَكْرِمَا\أَكْرِمُوا...

امر مجهول: لِئِكْرِمِ\لِئِكْرِمَا\لِئِكْرِمُوا...

[شماره صفحه واقعی : ۱۳۶]

ص: ۷۲۱

۱- در خاتمه از همزه وصل و قطع و موارد هریک از آن دو، بحث خواهد شد.

مثال: أُوْعِدُ\يُوْعِدُ\إِعَادًا\لِيُوْعِدُ...أُوْعِدُ...

اجوف: أَقَامَ\يَقِيمُ\إِقَامَةً\لِيَقِيمَ...أَقِم...

مهموز الفاء و ناقص: آتَى\يُؤْتِي\إِبْتَاءً\لِيُؤْتِيَ...آت...

توجه کنید

۱. در مصدر اجوف باب افعال پس از اینکه عین الفعل براساس قواعد اعلال حذف شد، عوض آن-غالباً-یک تاء(ه) در آخر آورده می شود، مانند: إِقَامَه-إِغْوَان-إِعَانَه. در موارد غیر غالب(بدون تاء) معمولاً مصدر اضافه می شود (۱)، مانند:

رَجَالٌ لَا تُلْهِهِمْ تِجَارَةٌ وَلَا يَبِيعُ عَنْ ذِكْرِ اللَّهِ وَ إِقَامِ الصَّلَاةِ

(۲)

، وَ أَوْحَيْنَا إِلَيْهِمْ فِعْلَ الْخَيْرَاتِ وَ إِقَامَ الصَّلَاةِ (۳).

۲. عین الفعل اجوف باب افعال در برخی موارد سماعاً اعلال نشده است، مانند:

أَطْيَبَ الشَّيْءَ، أَغْيَمَتِ السَّمَاءُ، أَجْوَدَ الْفَرَسِ (۴).

۳. همزه هر گاه عین الفعل کلمه ای از مشتقات «إِزَاء» (باب افعال الرّأی) باشد و متحرک و ماقبل آن ساکن جایز التحریک باشد، پس از نقل حرکت آن به ماقبل، حذف می شود. أَرَأَى-أَرَى، يُرَى-أَرَى، أَرَى-أَرَى. در آخر مصدر این ماده، عوض همزه محذوف، تاء تأنیث آورده می شود، إِرْءَاي-إِرْءَاء-إِرْءَاءَه (۵) و (۶).

[شماره صفحه واقعی: ۱۳۷]

ص: ۷۲۲

۱- شرح رضی بر شافیه، ج ۱، ص ۱۶۵.

۲- النور، ۳۷.

۳- الأنبياء، ۷۳.

۴- شرح رضی بر شافیه، ج ۳، ص ۹۶.

۵- همان، ص ۳۳؛ لسان العرب، ج ۱۴، ص ۲۹۶؛ مجمع البحرين، ج ۲، ص ۱۲۶. علت حذف همزه در این مورد کثرت کاربرد این ماده است، لذا در مشابه آن: أَنَأَى يُنْتَى إِنْئَاءَ همزه حذف نمی شود.

۶- تذکر برای طلاب: با لحاظ آنچه که در شماره ۴ از موارد حذف همزه در قاعده دهم تخفیف همزه گفته شد، صیغه ۱۳ مضارع معلوم ثلاثی مجرد رأی و صیغه یکم ماضی معلوم باب افعال آن در لفظ یکسانند (صیغه ۱۳ مضارع ثلاثی مجرد: أَرَأَى-أَرَى-أَرَى. ماضی باب افعال: أَرَأَى-أَرَأَى-أَرَى). وزن هر دو نیز «أَفَلٌ» می باشد (تبصره قاعده ۵ وزن).

۴. ماده های الحیاه و العی چنانچه به باب افعال برده شوند در ماضی معلوم و مضارع (معلوم و مجهول) آنها فقط حکم معتل جاری میشود، نه مضاعف. می گوئیم: أَخْيَا يُخِيي أَخْيَا، أَخْيَا يُعْيِي يُعْيَا. اما در پنج صیغه اول ماضی مجهول این دو ماده حکم مضاعف را نیز می توان جاری کرد؛ می گوئیم:

أَخْيَا أَخْيَا أَخْيَا... و یا: أَحْيَى أَحْيَا أَحْيُوا... (۱)

معانی باب افعال

۱. تَعْدِيَه یعنی متعدی کردن فعل ثلاثی مجرد، مانند: ذَهَبَ زَيْدٌ - زَيْدٌ رَفَتَ - أَذْهَبَ بَكْرٌ زَيْدًا - بَكْرٌ زَيْدًا - زَيْدٌ الْمَسْأَلَةَ - زَيْدٌ الْمَسْأَلَةَ - زَيْدٌ الْمَسْأَلَةَ - زَيْدٌ الْمَسْأَلَةَ - أَفْهَمْتُ زَيْدًا الْمَسْأَلَةَ - مسأله را به زید فهماندم. تعدیه معنای غالبی باب افعال است.

۲. داخل شدن فاعل در زمان یا مکان. این معنا در افعالی است که از کلماتی که به معنی زمان یا مکان است مشتق شده باشد، مانند: صَبَّاحٌ - أَصْبَحَ زَيْدٌ - زَيْدٌ دَاخِلٌ صَبْحٌ شَدَّ، مَسَاءٌ - أَمْسَى بَكْرٌ دَاخِلٌ عَصْرٌ شَدَّ، صَحْرَاءٌ - أَصْحَرَ عَلِيٌّ عَلِيٌّ وَارِدٌ صَحْرًا شَدَّ، نَجْدٌ - أَنْجَدَ خَالِدٌ - خَالِدٌ وَارِدٌ سَرَزِمِينَ نَجْدًا شَدَّ.

۳. رسیدن وقت، یعنی فرا رسیدن وقت ماده فعل (۲) برای فاعل، مانند: أَخْصَدَ الزُّرْعُ - وَاقْتُ حَصَادٍ (درو شدن) زِرَاعَتٍ رَسِيدًا، أَقْطَفَ التَّمْرَ - وَاقْتُ چیده شدن میوه رسید.

۴. مفعول را دارای صفتی یافتن، مانند: أَعْظَمْتُ اللَّهَ - خَدَا رَا بَا عَظْمَتٍ يَافْتَمُ وَ أَبْخَلْتُ زَيْدًا - زَيْدًا رَا بَاخِيلٍ يَافْتَمُ.

[شماره صفحه واقعی : ۱۳۸]

ص: ۷۲۳

۱- شرح رضی بر شافیه، ج ۳، ص ۱۱۲ تا ۱۲۲.

۲- منظور از «ماده فعل» یا «مبدأ فعل» در معانی ابواب یا غیر آن، چیزی است که فعل نهایتاً از آن گرفته شده است (یعنی مصدر و در مواردی اسم جامد غیر مصدر یا غیر آن، به شرحی که در مبحث چهارم خواهد آمد).

۵. صیوروت، یعنی دارای مبدأ فعل شدن فاعل، یا مفعول را دارای مبدأ فعل کردن، مانند: اَثْرِي زَيْدٌ-زید ثروتمند شد، اَزْكَبْتُ زَيْدًا-زید را دارای مرکب کردم، اَفْقَرَ الْبَلَدُ - شهر به صورت قَفْر (تهی از آب و علف و حیوان و انسان) درآمد.

۶. سلب، یعنی سلب مبدأ فعل از مفعول، مانند: اَعْجَمْتُ الْكِتَابَ-عُجْمَه و ابهام کتاب را (با نقطه دار کردن حروف آن) برطرف کردم (۱)، اَنْشَطْتُ الْحَبْلَ-گره ریسمان را باز کردم (۲). از این قبیل است سخن امیر مؤمنان علی علیه السلام: «فَقَدْ اَعْدَرَ اللّٰهُ اِلَيْكُمْ بِحُجِّجٍ مُّشْفَرِهٍ ظَاهِرِه» (۳) و «اَوْصِيَكُمْ بِتَقْوَى اللّٰهِ الَّذِي اَعْدَرَ بِمَا اُنْذَرَ» (۴).

باب افعال گاهی در سلب مبدأ فعل از فاعل به کار می رود، مانند: اَفْلَسَ زَيْدٌ-زید اموال خود را از دست داد، بی پول شد (فلس-پول، نوعی پول).

۷. تعریض، یعنی در معرض قرار دادن، مانند: اَبَاعَ زَيْدٌ كِتَابَهُ-زید کتابش را در معرض فروش گذاشت.

۸. مطاوعه (اثرپذیری). این معنا عکس معنای تعدیه است، مانند: كَبَّ زَيْدٌ الْاِنَاءَ-زید کاسه را واژگون کرد-اَكَبَّ الْاِنَاءُ-کاسه واژگون شد. اَكَبَّ به معنی «كَبَّ» (معنای ثلاثی مجرد با تأکید و مبالغه-معنای نهم باب) نیز آمده است (۵).

توجه کنید: هرگاه معنای فعلی مطاوعه باشد اسمی می تواند فاعل آن شود که مفعول فعل دیگری باشد.

[شماره صفحه واقعی : ۱۳۹]

ص: ۷۲۴

۱- به حروف هجاء «حروف مُعْجِم» می گویند، زیرا از برخی از آنها به خاطر نقطه دار شدن، و از برخی دیگر به خاطر نقطه دار شدن حروف نقطه دار، رفع ابهام شده است؛ مثلاً از «ذ» به خاطر نقطه دار شدن خود آن، و از «د» به خاطر نقطه دار شدن «ذ» رفع ابهام گردیده است (لسان العرب).

۲- معنای ثلاثی مجرد این ماده عکس معنای مذکور است: نَشَطْتُ الْحَبْلَ-ریسمان را گره زدم.

۳- نهج البلاغه، شرح عبده، ص ۱۳۰ (خطبه ۷۷).

۴- همان، ص ۱۴۲ (خطبه ۷۹).

۵- لسان العرب، ج ۱، واژه «كَبَّ».

۹. معنای ثلاثی مجرد همراه با تأکید و مبالغه، مانند: قَالَ (۱) زَيْدٌ الْبَيْعُ - زيد معامله را به هم زد - أَقَالَ زَيْدٌ الْبَيْعَ - زيد معامله را با جدیت به هم زد (۲). از همین قبیل است: أَوْفَى زَيْدٌ بَعْدَهُ.

۱۰. ضد معنای ثلاثی مجرد، مانند: نَشَطْتُ الْحَبْلَ وَ انْشَطْتُهُ، و مانند: فَرَطَ - کوتاهی کرد و أَفْرَطَ - زیاده روی کرد، از حد گذشت.

سه نکته

۱. از باب افعال - و دیگر ابوابی که در بیان معانی متعدد به کار می روند - ممکن است در یک کاربرد بیش از یک معنا استفاده شود، مانند: «أَعْظَمْتُ اللَّهَ»، که هم مفید تعدیه است و هم مفعول را دارای صفتی یافتن.

۲. ممکن است فعلی که به بابی برده می شود گاهی به یک معنا و گاهی به معنای دیگری باشد، مانند: «أَكَبَّ» که در مواردی لازم و در مواردی متعدی به کار برده شده است (۳).

[شماره صفحه واقعی : ۱۴۰]

ص: ۷۲۵

۱- از قَالَ يَقِيلُ قَيْلًا - و صرف آن چنین است: قَالَ\قَالَ\قَالُوا\قَالَتْ\قَالَتَا\قَلْنَ\قَلْتِ\قَلْتُمَا\قَلْتُمْ\قَلْتِ\قَلْتُمَا\قَلْتُنَّ\قَلْتُنَّ قَلْنَا يَقِيلُ\يَقِيلَانِ\يَقِيلُونَ... لِيَقِيلَ\لِيَقِيلَا\لِيَقِيلُوا... قِيلًا\قِيلَا\قِيلُوا...

۲- «مبالغه» در باب افعال و دیگر ابوابی که در این معنا به کار می روند ناظر به کیفیت انجام فعل و بیانگر اهتمام فاعل به فعل می باشد. برای استاد: رضی قدس سره می فرماید: «اعْلَمْ أَنَّ الْمَزِيدَ فِيهِ لَغَيْرِ الْإِلْحَاقِ لَا يُدَّ لَزِيَادَتِهِ مِنْ مَعْنَى، لِأَنَّهَا إِذَا لَمْ تَكُنْ لِعَرَضٍ لَفْظِيٍّ كَمَا كَانَتْ فِي الْإِلْحَاقِ وَ لَا لِمَعْنَى، كَانَتْ عَبَثًا. فَإِذَا قِيلَ مَثَلًا: إِنَّ أَقَالَ بِمَعْنَى قَالَ فَذَلِكَ مِنْهُمْ تَسَامُحٌ فِي الْعِبَارَةِ... وَ لَا بَدُّ فِي الْهَمْزِ فِي أَقَالَنِي مِنَ التَّأْكِيدِ وَ الْمِبَالِغَةِ» (شرح رضی بر شافیه، ج ۱، ص ۸۳). از موارد کاربرد ماده إقاله به معنی قیل، سخن ابی بکر بن ابی قحافه است که پس از ماجرای سقیفه و پوشیدن لباس خلافت گفته (می گفته) است: «أَقِيلُونِي فَلَسْتُ بِخَيْرِ كَم» (شرح ابن ابی الحدید بر نهج البلاغه، ج ۱، ص ۱۶۹).

۳- اصول کافی، ج ۱، ص ۲۹۶ و ج ۲، ص ۳۰۹ و ۳۱۰.

۳. معنایی که برای باب افعال برشمرديم- همانند معنا یا معنایی که برای دیگر ابواب ذکر خواهد شد- معنا یا معانی انحصاری آن ابواب نیست، بلکه هر باب ممکن است در معنا یا معنای دیگری نیز به کار رود که می توان با مراجعه به زبان عربی، منابع صرفی و کتب لغت، به آنها پی برد.

پرسش و تمرین

۱. امر مخاطب معلوم باب افعال بر چه وزنی است؟ همزه آن چه حرکتی دارد؟ چرا؟

۲. «همزه» بر چند قسم است و خصوصیت هر کدام چیست؟ برای هر یک از اقسام آن پنج مثال از قرآن مجید بیاورید.

۳. افعال زیر را به باب افعال ببرید: خَرَجَ، مَدَّ، وَعَدَّ، مَاتَ، رَأَى، حَيَّ (توجه: هر گاه گفته شود فلان فعل را به فلان باب ببرید باید صیغه یکم ماضی و صیغه یکم مضارع و سپس مصدر آنرا ذکر کنید).

۴. از باب افعال افعال تمرین شماره ۳، ماضی معلوم سه فعل اول، مضارع معلوم سه فعل دوم، مضارع مجهول سه فعل اول، ماضی مجهول سه فعل دوم، امر معلوم سه فعل دوم و امر مجهول سه فعل اول را صرف کنید.

۵. با مراجعه به کتاب لغت معتبر مشخص کنید که در افعال زیر کدام یک از معانی باب افعال مراد است؟

أَحْسَنَ زَيْدٌ فَعْلَهُ، أَخَوَصَتِ النَّخْلَةَ، أَضْحَى زَيْدٌ، أَجْمَعَ زَيْدٌ النَّاسَ، أَرْدَفَ زَيْدٌ خَالَدًا، أَحْمَدَ عَلِيٌّ، أَحْمَدْتُ زَيْدًا، أَكْمَلَ، أَفْطَرَ الصَّائِمِ، أَشْرَعَ زَيْدٌ فِي الْمَشْيِ، أَثْمَرَتِ الشَّجَرَةُ، أَتَّجَتِ الْفَرَسُ، أَشْفَيْتُ الْمَرِيضَ عَسَلًا، أَفْرَعْتُ زَيْدًا، أَفْتَلْتَنِي، أَخَفَيْتُ أَمْرِي، فَلَمَّا رَأَيْتُهُ أَكْبَرْتُهُ (۱)، أَفِيمُوا

[شماره صفحه واقعی : ۱۴۱]

ص: ۷۲۶

، آتُونِي زُبَرَ الْحَدِيدِ... أَفْرِغْ عَلَيْهِ قَطْرًا (۲)، فَدَبِحَاَنِ اللَّحْمِ حِينَ تُثْمِرُونَ وَحِينَ تُضْعِفُونَ وَ لَهُ الْحَمْدُ... حِينَ تُظْهِرُونَ (۳)، ثُمَّ أَمَاتَهُ فَأَقْبَرَهُ (۴)، أَعْرَقَ (از عراق)، أَحْجَرَ (از حجاز)، أَجْبَلَ (از جبل).

۶. تغییرات رخ داده در کلماتی مانند: إراءه، إساءه و إحاطه را شرح دهید.

۷. این کلمات قرآنی را که همگی از باب افعال هستند، معرفی کنید: أوتوا، آذوا، أجيبت، تديرون، تُرَدْنَ، أُغْوِينَ، أُنسوا، أُعِيدُ.

فصل ۲. باب تفعیل

اشاره

فَعْلٌ \ يُفَعَّلُ \ تَفْعِيلًا، مانند: صَرَفَ \ يَصْرِفُ \ تَصْرِيفًا

مصدر این باب گاهی علاوه بر وزن تفعیل بر وزن های زیر نیز می آید:

فِعَالٌ وَ فِعَالٌ، مانند: كَذَّبَ \ يُكَذِّبُ \ تَكْذِيبًا وَ كَذَّبًا وَ كَذَابًا (۵)

تَفْعَالٌ، مانند: كَرَّرَ \ يُكْرِرُ \ تَكْرِيرًا وَ تَكَرَّرًا

تَفْعَلَةٌ، مانند: كَرَّمَ \ يُكْرِمُ \ تَكْرِيمًا وَ تَكْرِمَةً (۶)

مصدر ناقص (معتل اللام) این باب فقط بر وزن تفعله می آید (۷)، مانند: زَكَّى \ يُزَكِّي \ تَزْكِيَةٌ (۸).

[شماره صفحه واقعی: ۱۴۲]

ص: ۷۲۷

۱- البقره ۴۳.

۲- الكهف ۹۶.

۳- الروم ۱۷ و ۱۸.

۴- عبس ۲۱.

۵- شرح رضی بر شافیه، ج ۱، ص ۱۶۳ و ۱۶۶. کلماتی مانند سَلَّمَ و كَلَّمَ از كَلَّمَ اسم مصدر دانسته شده اند، نه مصدر.

۶- از نمونه های کاربرد تفعله در مصدر صحیح باب تفعیل، تَحَلَّلَ است، قَالَ اللَّهُ تَعَالَى: فَدَرَّضَ اللَّهُ لَكُمْ تَحَلُّهَ آيْمَانِكُمْ وَ اللَّهُ مَوْلَاكُمْ وَ هُوَ الْعَلِيمُ الْحَكِيمُ (التحریم ۲). نمونه های دیگر: تَجَرَّبَهُ، تَدَكَّرَهُ، تَقَدَّمَه و تَكَرَّرَ يُكْرِرُ.

۷- تَفَعَّلَهُ به جای تفعیل است، یاء تفعیل حذف شده و عوض آن، تاء تأنیث در آخر کلمه آورده شده است (شرح رضی بر شافیه، ج ۱، ص ۱۶۵).

۸- صَيَّلَى يُصَيِّلِي به معنی دعا کرد یا نماز خواند مصدر بر وزن تَفَعَّلَهُ ندارد و «صَيَّلَاه» که اسم مصدر است به جای مصدر آن به کار می رود (قاموس المحيط و لسان العرب، ماده «صلا»).

مصدر مهموز اللام این باب بر وزن تفعیل و تفعله می آید، گرچه تفعله رایج تر است (۱)، مانند: هُنَّا يُهَيِّئُ التَّهْنِئَةَ وَ تَهْنِئًا (۲).

توجه کنید

برخی از افعال مضاعف چون به باب تفعیل برده شوند و سه حرف همجنس کنار هم جمع شود لام الفعل تبدیل به یاء می شود. این تبدیل عمومیت ندارد و منوط به سماع است، مانند: قَصَّ - قَصَّصَ - قَصَّصَى (۳).

صرف برخی از افعال باب تفعیل چنین است:

ماضی معلوم: صَرَّفَ\صَرَّفَا\صَرَّفُوا...

مضارع معلوم: يُصَرِّفُ\يُصَرِّفَانِ\يُصَرِّفُونَ...

امر معلوم: لِصَرِّفْ\لِصَرِّفَا\لِصَرِّفُوا... صَرَّفْ\صَرَّفَا\صَرَّفُوا...

ماضی مجهول: صُرِّفَ\صُرِّفَا\صُرِّفُوا...

مضارع مجهول: يُصَرِّفُ\يُصَرِّفَانِ\يُصَرِّفُونَ...

امر مجهول: لِصَرِّفْ\لِصَرِّفَا\لِصَرِّفُوا...

مضاعف: مَدَّدَ\يَمُدُّ\تَمِدُّ\يَمُدُّ\تَمِدُّ... مَدَّدَ...

قَصَّصَ\يَقْصِصُ\تَقْصِصُ\يَقْصِصُ\تَقْصِصُ... قَصَّصَ... قَصَّى\يَقْصِي\تَقْصِي... قَصَّصَ... قَصَّصَ... قَصَّصَ...

اجوف: حَوَّلَ\يَحْوِلُ\تَحْوِلُ\يَحْوِلُ\تَحْوِلُ... حَوَّلَ...

[شماره صفحه واقعی : ۱۴۳]

ص: ۷۲۸

۱- النحو الوافی، ج ۳، ص ۱۹۹.

۲- قاموس المحيط.

۳- شرح رضی بر شافیه، ج ۳، ص ۲۰۹.

۴- درباره تبدیل یا عدم تبدیل لام الفعل مصدر مضاعف باب تفعیل به یاء، تصریحی از صرفتین دیده نشد، لکن به نظر می رسد به دلیل عدم اجتماع سه حرف همجنس در مصدر، تبدیل مذکور رخ ندهد.

لَفِيفٌ مَفْرُوقٌ: وَصَى الْيُوصِيَّ اتَّوَصَّيْتَهُ الْيُوصَى... وَصَّ...

لَفِيفٌ مَقْرُونٌ: حَيًّا| يُحْيِي| أُنْحِيهِ| يُنْحِي... حَيٌّ... (۱)

معانی باب تفعیل

۱. تکثیر، و آن گاهی تنها در فعل است، مانند: طَوَّفَ زَيْدٌ حَوْلَ الْبَيْتِ، گاهی در فعل و فاعل است، مانند: مَوَّتَ الْإِبِلُ، و گاهی در فعل و مفعول است، مانند: قَتَلْتُ الْحَيَّةَ وَ غَلَّقَتِ الْأَبْوَابَ... (۲)

۲. تعدیه، مانند: فَرِحَ زَيْدٌ-زید خوشحال شد-فَرِحَ بَكْرٌ زَيْدًا-بکر زید را خوشحال کرد. تکثیر و تعدیه، دو معنای غالبی باب تفعیل هستند (۳).

۳. نسبت، یعنی نسبت دادن مبدأ اشتقاق فعل به مفعول، مانند: أَوْحَدُ اللَّهُ-خدا را یگانه می دانم، كَفَّرْتُ بَكْرًا-بکر را کافر شمردم، به او نسبت کفر دادم.

۴. ابداع و ایجاد، مانند: كَوَّفَ الْكُوفَةَ، بَصَّرَ الْبَصْرَةَ. قال تعالى: هُوَ الَّذِي يُصَوِّرُكُمْ فِي الْأَرْحَامِ كَيْفَ يَشَاءُ (۴).

۵. سلب، یعنی سلب مبدأ فعل از مفعول، مانند: قَرَدَ الْبَعِيرَ-قراد (کنه) را از شتر جدا کرد، جَلَّدَ الشَّاهَ-پوست گوسفند را-پس از ذبح-کند.

۶. به سمت و سوی مکانی رفتن یا به آن رسیدن، مانند: شَرَّقَ وَ غَرَّبَ-به سمت مشرق و مغرب رفت، كَوَّفَ-به سوی کوفه رفت، بَصَّرَ-به بصره رسید، یا به بصره آمد.

[شماره صفحه واقعی : ۱۴۴]

ص: ۷۲۹

۱- تذکر برای طلاب: صیغه ۹ امر باب تفعیل ماده الْحَيَاةِ، حَيُّوا (حَيٌّ حَيًّا حَيُّوا) و وزن آن فَعُوا است؛ صیغه ۳ ماضی معلوم ثلاثی مجرد آن که از باب فَعَلَ يَفْعَلُ است نیز حَيُّوا (حَيٌّ حَيًّا حَيُّوا) است، اما وزن آن فَعَلُوا می باشد (به قاعده ۶ وزن و پاورقی آن-برای استاد-مراجعه شود).

۲- یوسف ۲۳/.

۳- جامع الدروس العربیة، ج ۱، ص ۲۲۴.

۴- آل عمران ۶/.

۷. صیوروت، مانند: عَجَزَتِ الْمَرْأَةُ - زن، عجوزه شد.

۸. معنای ثلاثی مجرد همراه با تأکید و مبالغه، مانند: عَلَّقْتُ الْبَابَ وَ عَلَّقْتُهُ، فَشَرَّ الشَّيْءَ وَ قَشَّرَهُ، فَرَطَ وَ فَرَطَهُ؛ و مانند: وَ الَّذِي قَدَّرَ فَهَدَى (۱). این معنای باب تفعیل محتمل است در دو آیه مقابل نیز مورد نظر باشد: وَ عَلَّقَتِ الْأَبْوَابَ (۲) وَ قَرَّرْنَا بَيْنَهُمْ (۳).

پرسش و تمرین

۱. ماضی و مضارع مصادر زیر را ذکر کنید: تَقَدَّمَ، تَجَيَّهَ، تَهَيَّأَ، تَكَلَّمَ، تَمَثَّلَ.

۲. افعال زیر را به باب تفعیل برید: صَغُرَ، وَسِعَ، جَازَ، حَدَّ، يَسَرَ، سَمَا، وَفَى، حَوَى، أَدَبَ، بَرَأَ، خَطَأَ، عَدَا، صَلَّى وَ جَزَأَ.

۳. ماضی معلوم فعل اول، ماضی مجهول فعل دوم، مضارع معلوم فعل سوم، مضارع مجهول فعل چهارم، امر معلوم فعل پنجم، امر مجهول فعل ششم، نهی معلوم فعل هفتم، مضارع معلوم مقرون به «لَنْ» فعل هشتم و مضارع مجهول مؤکد به نون ثقیله فعل نهم از افعال تمرین سابق را صرف کنید، و ابواب ثلاثی مجرد بقیه افعال را مشخص نمایید.

۴. در افعال زیر کدام یک از معانی باب تفعیل منظور است؟

عُدَّ الزَّوَى، عَدَلَ فُلَانٌ الْمَتَاعَ، عَرَفَنِي زَيْدٌ كِتَابَهُ، جَلَدَ الشَّاةَ، صَدَّقَهُ، يُسَوِي الْأَرْضَ، قَسَمَ مَالَهُ، قَدَّمَهُ، كَثَرَ الشَّيْءَ، نَظَّمَ الْأَشْيَاءَ، أَدَبَهُ، قَرَدَ الْبَعِيرَ، يُدَبِّحُونَ أَبْنَاءَ كُمْ (۴)، قَطَعْنَ أَيْدِيَهُنَّ (۵)، حَمَدَ، سَبَّحَ، أَمَّنَ، سَوَّفَ، فَوَّزَ (از مَفَازِهِ)،

[شماره صفحه واقعی: ۱۴۵]

ص: ۷۳۰

۱- الأعلى ۳.

۲- يوسف ۲۳.

۳- يونس ۲۸.

۴- البقره ۴۹.

۵- يوسف ۳۱.

يَا لِيَاءَ، نَوْنَ التَّوْنِ، ضَوْءَ السَّرَاحِ، أَلْفَ سَعِيدٍ فِي الْفَقْهِ، صَبَّغَتْ سُرْعَادُ فِي اللَّغَةِ، يَوَّبَ الْبَابَ، يَوَّبَ الْكِتَابَ، بَيَّتَ الْبَيْتَ، بَيَّضَ الْجِدَارَ، بَيَّنَّ الشَّيْءَ، تَوَجَّ التَّاجَ، تَوَمَّ الصَّبِيَّةَ، تَمَيَّبَتِ الْمَرْأَةُ، شَوَّقَ التَّلْمِيذَ، شَجَعَ الْجُنْدَى، عَزَفَ الْحُجَّاجَ، كَلَّمَ اللَّهُ مُوسَى تَكْلِيمًا (١).

٥. سه فعل لازم را با باب تفعیل متعدی کنید.

٦. افعال زیر را که از باب تفعیل هستند، معرفی کنید: عَدَّتْ، حَدَّدَنْ، تُوْفُوْنَ، وُلُوْا، سَمَّ.

فصل ٣. باب مفاعله

اشاره

فَاعِلٌ يُفَاعِلُ مَفَاعَلَةً، مانند: جَاهَدُوا يُجَاهِدُوا مُجَاهَدَةً وَجِهَادًا

مصدر مثال یائی این باب فقط بر وزن مُفَاعَلَهُ می آید، مانند: يَأْسِرُ أَيَّاسِرًا مَيَّاسِرَةً؛

ولی مصدر سایر اقسام آن غالباً علاوه بر وزن مُفَاعَلَهُ بر وزن فِعَالٍ و در برخی افعال علاوه بر دو وزن مذکور بر وزن فِعَالٍ نیز می آید، مانند: قَاتَلَ يُقَاتِلُ مَقَاتَلَةً وَقِتَالًا وَ قِتَالًا (٢).

صرف برخی از افعال باب مفاعله به این شرح است:

ماضی معلوم: ضَارَبَ\ضَارَبَا\ضَارَبُوا...

مضارع معلوم: يُضَارِبُ\يُضَارِبَانِ\يُضَارِبُونَ...

امر معلوم: لِضَارِبٍ\لِضَارِبَيْنِ\لِضَارِبِينَ... ضَارِبْ\ضَارِبَا\ضَارِبُوا...

ماضی مجهول: ضُورِبَ\ضُورِبَا\ضُورِبُوا...

مضارع مجهول: يُضَارَبُ\يُضَارَبَانِ\يُضَارَبُونَ...

[شماره صفحه واقعی: ١٤٦]

ص: ٧٣١

١- النساء ١٦٤/.

٢- جامع المقدمات، ص ٥٠؛ شرح أشمونی، ج ٢، ص ٣٠٩؛ قاموس المحيط. گفته می شود «فعال» در اصل «فِعَالٌ» بوده است (شرح رضی بر کافی، ج ٣، ص ٤٠١؛ النحو الوافی، ج ٣، ص ٢٠٩).

امر مجهول: لِيَضَارِبَ | لِيَضَارِبَا | لِيَضَارِبُوا...

مضاعف: ضَارِبًا | ضَارِبَانِ | مُضَارِبَةً | مُضَارِبَاتٍ | ضِرَارًا

«لِيَضَارِبُوا | لِيَضَارِبَا | لِيَضَارِبُوا»... «ضَارِبًا | ضَارِبَانِ»...

مهموز: آمَرَ | يُؤَامِرُ | مُؤَامِرَةً | يُؤَامِرُونَ... آمِرٌ...

اجوف: قَاوِمٌ | يُقَاوِمُ | مُقَاوِمَةٌ | يُقَاوِمُونَ... قَاوِمٌ (۱)...

لغيف مقرون: سَاوَى | يُسَاوِي | مُسَاوِئَةً | يُسَاوِيَانِ... سَاوٍ...

معانی باب مفاعله

۱. مشارکت، مانند: ضَارِبَ زَيْدٌ بَكَرًا - زید بکر را زد، بکر هم زید را زد (زید و بکر با هم زدو خورد کردند). از این قبیل است: مُدَاكِرَهُ، مُكَالِمَهُ، مُكَاتِبَهُ، مُنَاطِرَهُ، مُحَاجَّجَهُ، مُنَازَعَهُ، مُقَاتَلَهُ و... مشارکت معنای غالبی باب مفاعله است.

۲. تعدیه، مانند: بَعُدَ زَيْدٌ - زید دور شد - بَاعَدْتُهُ - او را دور کردم.

۳. تکثیر، مانند: نَاعِمَ اللَّهِ زَيْدًا - خدا نعمت زید را زیاد کرد یا زیاد کند.

۴. صیرورت، یعنی مفعول را دارای مبدأ فعل کردن، مانند: عَافَاكَ اللَّهُ - جَعَلَكَ اللَّهُ ذَا عَافِيَةٍ، رَاعِنَا سَمْعَكَ - اجْعَلْ سَمْعَكَ ذَا رِعَايَةٍ لَنَا، عَاقَبْتُ فَلَانًا - جَعَلْتُهُ ذَا عُقُوبَةٍ (۲).

۵. معنای ثلاثی مجرد همراه با تأکید و مبالغه، مانند: سَافَرَ زَيْدٌ - زید باتوجه به سختی سفر، مسافرت کرد. فعلی از این باب چنانچه به خداوند متعال نسبت داده شود غالباً به این معناست، مانند: قَاتَلَهُمُ اللَّهُ (۳).

[شماره صفحه واقعی: ۱۴۷]

ص: ۷۳۲

۱- در ماضی مجهول باب مفاعله اجوف واوی که دو واو در کنار هم واقع می شوند مانند: قُؤِمٌ، براساس تبصره قاعده یکم ادغام، ادغام صورت نمی گیرد.

۲- شرح رضی بر شافیه، ج ۱، ص ۹۹.

۳- التوبه ۳۰.

تبصره: در مهموز الفاء باب افتعال پس از اجرای قاعده تخفیف همزه، غالباً قاعده مذکور جاری نمی شود: اِتَّمَنَ - اِيْتَمَنَ، اَيْتَمَ - اَيْتَمَّ، خَلَّافَ - خَالَفَ، مانند: اِتَّرَزَ (۱) و مانند: اُخَذَ - اِتَّخَذَ - اِيْتَّخَذَ (۲).

قاعده ۲. هرگاه فاء الفعل این باب یکی از چهار حرف: «ص، ض، ط، ظ» باشد «تاء» باب به «طاء» تبدیل می شود (۳)، مانند: صَبَرَ - اِصْطَبَرَ، ضَرَبَ - اِضْطَرَبَ، طَرَدَ - اِطْرَدَ، ظَلَمَ - اِظْلَمَ. در مورد صاد و ضاد و طاء، چنانچه بخواهیم قاعده هشتم ادغام را جاری کنیم، طاء مقلوب از تاء را همجنس فاء الفعل کرده و سپس ادغام می کنیم، مثلاً می گوئیم: اِصْبَرَ، اِضْرَبَ و اِظْلَمَ. در مورد اخیر اِظْلَمَ نیز جایز است. در همه این موارد، فک ادغام بهتر از ادغام است.

قاعده ۳. هرگاه فاء الفعل باب افتعال یکی از سه حرف: «د، ذ، ز» باشد «تاء» باب به «دال» تبدیل می شود (۴)، مانند: دَرَكَ - اِدْرَكَ، ذَكَرَ - اِدْذَكَرَ، زَجَرَ - اِزْدَجَرَ (۵). در دو مورد اخیر پس از قلب تاء به دال، در صورتی که فاء الفعل ذال باشد ادغام، به دو صورت جایز است: (۱) تبدیل ذال به دال: اِدْكَرَ، (۲) تبدیل دال به ذال: اِدْكَرَ؛ و چنانچه فاء الفعل زای باشد ادغام با تبدیل دال به زای جایز است: اِزْجَرَ. اِدْجَرَ شنیده نشده است.

[شماره صفحه واقعی : ۱۴۹]

ص : ۷۳۴

۱- ادغام در اِتَّرَزَ و مشتقات آن را هر چند زمخشری خطا دانسته (شرح مفصل، ج ۵، ص ۴۳۰)، اما با توجه به کار برد فراوان آن در روایات، و عدم اشاره برخی از کتب لغت-مانند: معجم الوسيط و المنجد- به شذوذ، نظر مذکور پذیرفتنی نیست.

۲- «اِتَّخَذَ» را برخی از صاحب نظران مشتق از «تَخَذَ» دانسته اند که با این فرض خارج از محل بحث است.

۳- شرح رضی بر شافیه، ج ۳، ص ۲۲۶ و ۲۸۶.

۴- همان، ص ۲۲۷ و ۲۸۶.

۵- برخی از صرفیین اجرای این قاعده را در موردی که فاء الفعل باب افتعال جیم (ج) باشد نیز جایز دانسته اند. بنابر این نظر، در مثل اِجْتَمَعَ الْقَوْمُ و اِجْتَزَّ الصُّوفَ می توان گفت: اِجْتَمَعَ و اِجْتَزَّ. (شرح آشمنونی، ج ۴، ص ۳۳۲ و ۳۳۸؛ شرح رضی بر شافیه، ج ۳، ص ۲۲۸).

قاعده ۴. چنانچه فاء الفعل باب افتعال یکی از دو حرف: «ث، س» باشد جایز است «تاء» باب را همجنس فاء الفعل کرده سپس ادغام کنیم (۱)، مانند: تَأَزَّ - إِتَأَزَّ وِ انْتَأَزَّ، سَمِعَ - اِسْتَمَعَ وِ اسْمَعَ. در مورد «ث» تبدیل تاء به تاء و سپس ادغام (تَأَزَّ) نیز جایز است. در مورد «س» تبدیل نکردن بهتر از تبدیل و ادغام است.

قاعده ۵. هرگاه عین الفعل باب افتعال یکی از ده حرف: «ت، ث، د، ذ، ز، س، ص، ض، ط، ظ» باشد جایز است «تاء» باب را همجنس عین الفعل نموده و پس از نقل حرکت (فتحه) آن به ماقبل یا اسقاط حرکت آن، آن را در عین الفعل ادغام کنیم و در صورت دوم چون التقاء ساکنین رخ می دهد فاء الفعل را مکسور می کنیم؛ و در هر صورت چون از همزه باب بی نیاز می شویم آن را می اندازیم (۲) و (۳)، مانند: اِحْتَصَمَ - اِحْصَمَ - اِحْصَمَ؟؟؟ (به فتح خاء و کسر آن) - حَصَمَ؟؟؟ (به فتح خاء و کسر آن)، يَهْتَدِي - يَهْدِي؟؟؟ (به فتح هاء و کسر آن).

اجرای این قاعده در صورتی که عین الفعل دال یا صاد باشد رایج، و در صورتی که یکی دیگر از حروف مذکور باشد نادر است، و در مضاعف مثل: اِثْمَرَدٌ وِ اِقْتَصَّ مطلقاً جاری نمی شود (۴).

تاء مثل: اِقْتَتَلَّ، تاء مثل: اِعْتَثَرَ (یعنی: اتخذ لنفسه عاثوراً أى حُمْرَةً)، دال مثل: اِقْتَدَى، ذال مثل: اِعْتَدَرَ، زای مثل: اِرْتَزَقَ، سین مثل: اِقْتَسَرَ (یعنی: عَلَبَ وِ قَهَرَ)، صاد مثل:

اِقْتَصَدَ، ضاد مثل: اِحْتَصَرَ، طاء مثل: اِرْتَطَمَ وِ ظاء مثل: اِعْتَظَلَ.

قاعده ۶. باب افتعال چنانچه به معنی مشارکت باشد عین الفعل اجوف واوی آن

[شماره صفحه واقعی: ۱۵۰]

ص: ۷۳۵

۱- شرح رضی بر شافیه، ج ۳، ص ۲۸۶ و ۲۸۷؛ شرح مفصل، ج ۵، ص ۵۵۲.

۲- شرح رضی بر شافیه، ج ۳، ص ۲۸۵، ۲۸۰ و ۲۸۶؛ جامع المقدمات، ص ۵۴.

۳- در علم صرف گفته می شود همزه ای که در ابتدای ماضی و مصدر باب های مزیداً فیه - به استثنای باب افعال - وجود دارد برای دفع ابتدا به ساکن است و لذا همزه وصل است و در درج کلام می افتد.

۴- برای استاد: زیرا غرض از اجرای این قاعده فراهم شدن زمینه ادغام (ادغام حرف مُبْدَل از تاء در عین الفعل) است درحالی که عین الفعل به دلیل اینکه برای ادغام شدن در لام الفعل ساکن شده است نمی تواند مدغم فیه شود؛ و ترجیح ادغام موردنظر بر ادغام موجود، ترجیح بلا مرجح است برخلاف عکس این صورت.

اعلال نمی شود (۱)، مانند: «ارْذَوْجَ عَلِيٍّ وَ فَاطِمَةَ وَ اعْتَوْنَا» و مانند: از دواج، به خلاف: اِغْتَادَ و اِثْتَاعُوا، اِكْتَالَ (۲).

تذکر: عدم اعلال واو در مثل اِخْتَوَى و اِخْتَوَاءَ به دلیل لفیف مقرون بودن کلمه و در حکم حرف صحیح بودن عین الفعل در چنین کلماتی است (۳).

صرف برخی از افعال باب افتعال چنین است:

باب افتعال از صَفَا\يُصْفُو\صَفُوًّا:

اِصْطَفَى\يُصْطَفِي\اِصْطِفَاءٌ\لِيُصْطَفِيَ\اِصْطَفِي

باب افتعال از ذَخَّرَ\يَذْخِرُ\ذَخْرًا\و ذُخْرًا:

اَذْخَرَ\يَذْخِرُ\اِذْخَارًا\لِيَذْخِرَ\اِذْخِرْ

باب افتعال از وَسِعَ\يَسِعُ\سِعَةً\و سَعَةً:

اَتَّسَعَ\يَتَّسِعُ\اِتِّسَاعًا\لِيَتَّسِعَ\اِتَّسِعْ

باب افتعال از اِزَارَ (شلوار):

اِتَّرَزَ\يَأْتِرُزُ\اِتْرَارًا\لِيَأْتِرُزَ\اِتْرِزْ

باب افتعال از السَّوَاكُ:

اِسْتَاكَ\يَسْتَاكُ\اِسْتِيَاكًا\لِيَسْتَاكُ\اِسْتَاكْ

باب افتعال از سَلَبَ\يَسْلُبُ\سَلْبًا:

اَسْلَبَ\يَسْلِبُ\اِسْلَابًا\لِيَسْلِبَ\اِسْلِبْ

باب افتعال از هَدَى\يَهْدِي\هَدًى\و هَدِيًّا\و هِدَايَةً:

ماضی معلوم: اِهْتَدَى\اِهْتَدَى\اِهْتَدَوْا\اِهْتَدَتْ\اِهْتَدَتْ\اِهْتَدَيْنَ...

[شماره صفحه واقعی: ۱۵۱]

ص: ۷۳۶

۱- شرح رضی بر شافیه، ج ۳، ص ۱۲۳.

۲- اِغْتَادَ و اِثْتَاعُوا اجوف واوی است اما معنای آن مشارکت نیست؛ اِثْتَاعُوا اجوف یائی با معنای مشارکت و اِكْتَالَ اجوف یائی بدون معنای مشارکت است.

۳- ر.ک: همین کتاب، تبصره بر قواعد اعلال.

یا: هَدَىٰ | هَدَّيَا | هَدَّوْا | هَدَّتْ | هَدَّتَا | هَدَّيْنَ ...

یا: هَدَّيْتُ | هَدَّيْتَا | هَدَّوْنَا | هَدَّتْ | هَدَّتَا | هَدَّيْنَ ...

مضارع معلوم: يَهْدِي | يَهْدِيَانِ | يَهْدُونِ | تَهْدِي | تَهْدِيَانِ | يَهْدِيْنَ ...

یا: يَهْدِي | يَهْدِيَانِ | يَهْدُونِ | تَهْدِي | تَهْدِيَانِ | يَهْدِيْنَ ...

یا: يَهْدِي | يَهْدِيَانِ | يَهْدُونِ | تَهْدِي | تَهْدِيَانِ | يَهْدِيْنَ ...

امر معلوم از مضارع يَهْدِي:

لِيَهْدِ | لِيَهْدِيَا | لِيَهْدُوا | لِيَهْدِيَا | لِيَهْدِيْنَ | هَدْ | هَدْيَا | هَدْوَا | هَدَّى | هَدَّيَا | هَدَّيْنَا | أَهْدِ | أَهْدِيَا | أَهْدُوا

باب افتعال از مَدَّ | يَمُدُّ | مَدَّ | اِمْتَدَّ | يَمْتَدُّ | اِمْتَدَّ | اِمْتَدَّ

امر معلوم آن: لِيَمْتَدِدْ | لِيَمْتَدِدْ | لِيَمْتَدِدْ ... اِمْتَدِدْ | اِمْتَدِدْ | اِمْتَدِدْ ...

باب افتعال اجوف واوی با معنای مشارکت از «الْجَوَار»: اِجْتَوْرَا | اِجْتَوْرَا | اِجْتَوْرَا | اِجْتَوْرَا | اِجْتَوْرَا

ماضی معلوم آن: اِجْتَوْرَا | اِجْتَوْرَا | اِجْتَوْرُوا | اِجْتَوْرُوا | اِجْتَوْرُوا | اِجْتَوْرُوا | اِجْتَوْرُوا

باب افتعال اجوف واوی بدون معنای مشارکت از عَادَ | يَعُوْدُ | عَوْدًا و عَوْدَةً:

اِعْتَادَ | يَعْتَادُ | اِعْتَادًا (۱)

ماضی معلوم آن: اِعْتَادَ | اِعْتَادَا | اِعْتَادُوا | اِعْتَادَتْ | اِعْتَادَتْ | اِعْتَادَتْ | اِعْتَدَتْ ...

باب افتعال اجوف یائی با معنای مشارکت از «السَّيْفِ»: اِسْتَأْفَ | اِسْتَأْفَا | اِسْتَأْفَا | اِسْتَأْفَا | اِسْتَأْفَا

ماضی معلوم آن: اِسْتَأْفَ | اِسْتَأْفَا | اِسْتَأْفُوا | اِسْتَأْفَتْ | اِسْتَأْفَتْ | اِسْتَأْفَتْ | اِسْتَفَّتْ ...

باب افتعال اجوف یائی بدون معنای مشارکت از «الْكَفِيلِ»: اِكْتَالٌ | يَكْتُلُ | اِكْتَالًا

ماضی معلوم آن: اِكْتَالٌ | اِكْتَالَا | اِكْتَالُوا | اِكْتَالَتْ | اِكْتَالَتْ | اِكْتَالَتْ | اِكْتَلَتْ ...

باب افتعال از رَضِيَ | يَرْضَى | اَرْضَى و رِضَاءً و رِضْوَانًا:

اِرْضَى | يَرْضَى | اِرْضَاءً (۲) | لِيَرْضَى | اِرْضَى

[شماره صفحه واقعی: ۱۵۲]

ص: ۷۳۷

۱- اعلال اعتیاد- و امثال آن- براساس قاعده ۳ ثلاثی مزید می باشد.

۲- اعلال اِرْضَاء- و اضطفاء- براساس قاعده ۱ ثلاثی مزید می باشد.

۱. مطاوعه، مانند: جَمَعْتُ النَّاسَ فَاجْتَمَعُوا - مردم را جمع کردم پس جمع شدند، أَبْعَدْتُ فَلَانًا فَابْتَعَدَ، وَ قَرَّبْتُهُ فَاقْتَرَبَ. مطاوعه معنای غالبی باب افتعال است، و همان گونه که از مثالها پیداست باب افتعال در معنای مطاوعه می تواند برای مطاوعه ثلاثی مجرد متعدی یا مطاوعه باب افعال یا مطاوعه باب تفعیل باشد.

۲. مشارکت، مانند: اِخْتَصَمَ زَيْدٌ وَ بَكْرٌ - زید و بکر با یکدیگر نزاع کردند، اِخْتَصَمَ الْقَوْمُ - مردم باهم دشمنی کردند.

۳. اتخاذ، یعنی فراهم آوردن و تهیه کردن مبدأ فعل، مانند: اِخْتَطَبَ زَيْدٌ وَ اِخْتَبَرَ اِشْتَوَى؛ یا: زَيْدٌ اِحْتَطَبَ الْحَطَبَ وَ اِخْتَبَرَ الْخُبْزَ وَ اِشْتَوَى اللَّحْمَ - زید هیزم جمع کرد و نان تهیه کرد و گوشت کباب کرد. مبدأ فعل در این معنا، اسم جامد غیر مصدر است (۱).

۴. طلب، یعنی خواستن مبدأ فعل از مفعول مانند: اِكْتَدَى زَيْدٌ بَكْرًا - زید از بکر خواست بکوشد (الكَدُ: کوشش).

۵. معنای ثلاثی مجرد همراه با مبالغه، مانند اِجْتَذَبْتُ رِدَاءَ زَيْدٍ - عباى زید را کشیدم، اِكْتَسَبْتُ الْمَالَ - با کوشش، مال به دست آوردم.

پرسش و تمرین

۱. افعال زیر را به باب افتعال ببرید: كَسَبَ، حَوَى، وَسِعَ، غَابَ، عَادَ، رَضِيَ، وَقَى، خَارَ، بَاعَ، مَارَ، جَارَ، خَانَ، دَرَأَ، زَاجَ، زَلَفَ، مَدَّ، عَدَّ، زَحَمَ، صَكَّ، ضَجَعَ، صَادَ، صَيَّفَا، طَلَّبَ، طَارَ، ذَخَرَ، دَعَا، أَفَكَ، أَلَفَ، أَكَلَ، أَوَى، أَلَى، أَمَّ، وَهَمَّ، وَصَلَ.

۲. در افعال زیر کدام معنا از معانی باب افتعال منظور است: اِجْتَمَعَ الْقَوْمُ، اِخْتَصَمَ الْجُنْدُ،

[شماره صفحه واقعی : ۱۵۳]

ص: ۷۳۸

اِكْتَحَلَتِ الْمَرْأَةُ، اضْرِطَّادَ زَيْدٌ حَجَلَهُ، اِفْتَسَمَ الْقَوْمُ الْمَالَ بَيْنَهُمْ، اِقْتَرَبَ الْجُنْدَانِ، اجْتَوَرَ الْاِخْوَانُ، اِخْتَاطًا، اِكْتَرَى دَابَّةً، وَ اصْطَنَعْتُكَ لِنَفْسِي (١)، فَلَا اِفْتَحَمَ الْعَقَبَةَ (٢)، وَ اِنْ تَنْتَهُوا فَهُوَ خَيْرٌ لَكُمْ (٣)، اِنْ يَتَّخِذُوْنَكَ اِلَّا هُزُوًا (٤)، هَذَا الَّذِي كُنْتُمْ بِهٖ تَدْعُوْنَ (٥)، وَ قَالَ الَّذِي نَجَا مِنْهُمَا وَ اذْكُرْ بَعْدَ اَمْرِهٖ (٦)، اَفَمَنْ يَهْدِي اِلَى الْحَقِّ اَحَقُّ اَنْ يَتَّبِعَ اَمَّنْ لَا يَهْدِي اِلَّا اَنْ يَهْدِي (٧).

٣. این کلمات قرآنی را از باب افتعال شناسایی کنید: اَلْتَفَّتَا، اَصْطَرَّ، تَهْتَدُونَ، اَتَّبِعُوا، اِفْتَدَتْ، اَعْتَدُوا، اَزْدَجِرْ، يَخْضَمُونَ، نَزَادًا، تَتَّقُونَ.

فصل ٥. باب انفعال

اِنْفَعَلَ \ يَنْفَعِلُ \ اِنْفِعَالًا، مانند: اِنْصَرَفَ \ يَنْصَرِفُ \ اِنْصِرَافًا

خصوصیت باب انفعال این است که افعال خارجی یعنی افعالی که اثر ظاهری دارند به آن برده می شوند نه افعالی مانند عَلِمَ وَ ظَنَّ. این باب همیشه لازم است و کاربرد متعددی ندارد.

معنای باب انفعال مطاوعه است، مطاوعه ثلاثی مجرد متعدی، مانند: صَرَفْتُهُ فَانْصَرَفَ، قَسَمْتُهٗ فَانْقَسَمَ، یا مطاوعه باب افعال، مانند: اَعْلَقْتَ الْبَابَ فَانْعَلَقَ.

تمرین

افعال زیر را به باب انفعال ببرید و معنا کنید و چنانچه فعلی از افعال داده شده به این باب برده

[شماره صفحه واقعی : ١٥٤]

ص: ٧٣٩

١- طه ٤١.

٢- البلد ١١.

٣- الأنفال ١٩.

٤- الأنبياء ٣٦.

٥- الملک ٢٧.

٦- يوسف ٤٥.

٧- يونس ٣٥.

نمی شود علت آن را یادآور شوید: عَقَدَ-محکم کرد، عَزَلَ-دور کرد، هَدَمَ-خراب کرد، صَرَفَ-برگرداند، عَرَفَ-دانست، فَكَّرَ-فکر کرد، يَقِنَ-یقین کرد، فَسَمَ-تقسیم کرد، شَقَّ الشیءَ-آن چیز را شکافت، كَسَبَ-به دست آورد، قَادَ-در پی خود آورد، ساق-راند، سَمِعَ-شنید، سَدَّ-بست، عَقَلَ-دریافت، فهمید؛ ذَهَبَ-رفت، جَاءَ-آمد، لَبَسَ-پوشید، عاد-برگشت.

فصل ۶. باب تَفَعَّلَ

اشاره

تَفَعَّلَ | يَتَفَعَّلُ | تَفَعَّلًا، مانند: تَصَرَّفَ | يَتَصَرَّفُ | تَصَرَّفًا

در باب تفعّل چهار قاعده خصوصی جاری می شود.

قاعده ۱. در صیغه هایی از مضارع معلوم باب تفعّل -و به تبع آن امر غایب، نهی و... که دو «تاء» مفتوح در اول صیغه قرار می گیرد (صیغه های ۴ و ۵ غایب و شش صیغه مخاطب) حذف یکی از دو تاء جایز است (۱)، مانند: تَصَيَّرْتُ - تَصَيَّرْتُ و تَصَيَّرْتَانِ - تَصَيَّرْتَانِ. قال الله تعالى: يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا أَطِيعُوا اللَّهَ وَرَسُولَهُ وَلَا تَوَلَّوْا عَنَّهُ وَ أَنْتُمْ تَسْمَعُونَ (۲).

در مضارع مجهول هر دو «تاء» باقی می ماند (۳)، مانند: تُسَبِّحُنَّ، تُسَبِّحَانِ.

قاعده ۲. هر گاه فاء الفعل باب تفعّل یکی از دوازده حرف: «ت، ث، ج، د، ذ، ز، س، ش، ص، ض، ط، ظ» باشد جایز است «تاء» باب را همجنس فاء الفعل نموده در آن ادغام کنیم، و در مواردی که با این عمل، اول کلمه ساکن می شود، از آنجا که ابتدا به ساکن مُحال یا مشکل است، همزه وصل مکسوری در اول کلمه می آوریم (۴). بنابراین:

[شماره صفحه واقعی: ۱۵۵]

ص: ۷۴۰

۱- سیبویه گفته است تاء دوم را حذف می کنیم، کوفیون گفته اند تاء اول حذف می شود (شرح رضی بر شافیه، ج ۳، ص ۲۹۰). نظر سیبویه -این جا- راجح است.

۲- الأنفال ۲۰.

۳- شرح رضی بر شافیه، ج ۳، ص ۲۹۱.

۴- همان.

تَجَبَّتْ... أَجَبَّتْ | يَجِبْتُ | أَجَبْتُ | تَجَبَّتْ... تَجَبَّتْ... أَجَبْتُ | يَجِبْتُ | أَجَبْتُ

لِيَتَّبِعَ | اتَّبَعَ، تَدْتَرُ... إِدْتَرُ | يَدْتَرُ | إِدْتَرُ | لِيَدْتَرُ | إِدْتَرُ.

از این قبیل است: أَ فَلَمْ يَدَّبُّوا (۱)، وَ مَا يَذَكَّرُ (۲)، وَ اَزَّيْنَتْ (۳)، لَا يَسْمَعُونَ (۴)، يَشَقُّ (۵)، فَأَصْدَقَ (۶)، يَضْرَعُونَ (۷)، فَأَطَّهُوا (۸).

تبصره: در مواردی که زمینه اجرای دو قاعده ۱ و ۲ وجود داشته باشد، اجرای قاعده ۱ رجحان دارد، مانند: لَعَلَّكُمْ تَذَكَّرُونَ (۹).

قاعده ۳. فعل مضاعف چنانچه به باب تفعل رود و سه حرف همجنس کنار هم جمع شود، لام الفعل آن در بیشتر موارد به «ياء» تبدیل می شود.

این تبدیل در عین فراوانی منوط به سماع است (۱۰)، مانند: ظَنَّ - تَظَنَّ - تَظَّنَّ (تَظَّنَّ) (تَظَّنَّ) (تَظَّنَّ) (به معنی مَرَدٌ: کشید) - تَمَطَّطَ - تَمَطَّطَى (تَمَطَّطَى). قال تعالى: ثُمَّ ذَهَبَ إِلَى أَهْلِهِ يَتَمَطَّى (۱۱). تَسْرَى، تَصْدَى وَ تَقْصَى نیز از این قبیل است.

قاعده ۴. در مصدر باب تفعل ناقص واوی، «واو» لام الفعل قلب به «ياء» و ماقبل یائی که پدید می آید مکسور می شود همان گونه که در مصدر ناقص یائی این باب نیز

[شماره صفحه واقعی: ۱۵۶]

ص: ۷۴۱

۱- المؤمنون/۶۸.

۲- البقره/۲۶۹.

۳- یونس/۲۴.

۴- الصافات/۸.

۵- البقره/۷۴.

۶- المنافقین/۱۰.

۷- الأعراف/۹۴.

۸- المائده/۶.

۹- الأنعام/۱۵۲.

۱۰- شرح رضی بر شافیه، ج ۳، ص ۲۰۹.

۱۱- القیامه/۳۳.

ماقبل یاء لام الفعل مکسور می گردد (۱)، مانند: تَرْجُو- تَرْجُو- تَرْجُو، تَوَلَّى- تَوَلَّى.

در مصدر باب تفعّل مهموز اللام نیز چنانچه قاعده تخفیف همزه جاری شود، قاعده مذکور جاری خواهد شد، مانند: تَبْرُؤ- تَبْرُؤ- تَبْرُؤ، تَبْرِي- تَبْرِي- تَبْرِي (۲)، تَكْفُؤ- تَكْفُؤ- تَكْفُؤ (۳). به خلاف: تَبُوؤ، تَهَيُّؤ، تَوَكُّؤ، تَضَيُّؤ.

تذکر: خصوصی بودن قاعده های این باب نسبی است. سه قاعده ۱، ۲ و ۴ در باب تفاعل، قاعده ۱ علاوه بر باب تفاعل در برخی از ابواب غیر مشهور و نادر ثلاثی مزید و باب ۱ رباعی مزید، و قاعده ۳ در باب تفعیل نیز جاری می شود.

صرف برخی از افعال باب تفعّل چنین است:

مضاعف: تَخَلَّل\يَتَخَلَّل\تَخَلَّلًا\يَتَخَلَّلُ\تَخَلَّلُوا

تَطَنَّن\يَتَطَنَّن\تَطَنَّنًا\يَتَطَنَّنُ\تَطَنَّنُوا

مثال: تَوَهَّم\يَتَوَهَّم\تَوَهَّمًا\يَتَوَهَّمُ\تَوَهَّمُوا (۴)

ناقص: تَعَدَى\يَتَعَدَى\تَعَدَى\يَتَعَدَى

لصيف: تَوَلَّى\يَتَوَلَّى\تَوَلَّى\يَتَوَلَّى

معانی باب تفعّل

۱. مطاوعه باب تفعیل، مانند: أَدَبْتُهُ فَتَأَدَّبَ. مطاوعه معنای غالبی باب تفعّل است.

[شماره صفحه واقعی: ۱۵۷]

ص: ۷۴۲

۱- شرح رضی بر شافیه، ج ۳، ص ۱۶۱.

۲- مفردات راغب.

۳- لسان العرب.

۴- در «مثال» این باب، فاء الفعل قلب به الف نمی شود (قاعده هشتم از قواعد اعلال).

۲. تکلف، یعنی با زحمت و دشواری کاری را انجام دادن یا صفتی را از خود نشان دادن، مانند: تَعَلَّمَ - به زحمت آموخت، تَشَجَّعَ - به سختی از خود شجاعت نشان داد، و مانند: تَحَلَّمَ، تَصَدَّقَ و تَكَفَّلَ.

۳. اتخاذ، به همان معنا که در باب افتعال گذشت مانند: تَوَسَّدَ الْحَجَرَ - سنگ را برای خود بالش قرار داد، تَبَيَّنَ زَيْدًا - زید را به فرزندی گرفت.

۴. طلب، یعنی خواستن ماده فعل، مانند: تَعَجَّلْتُ الشَّيْءَ - خواستار سرعت آن چیز شدم، تَتَجَرَّتُ الْوَعْدَ - وفای به وعده را خواستار شدم.

۵. تدریج، مانند: تَجَرَّعَ الْمَاءَ - آب را جرعه جرعه نوشید، تَفَهَّمُ الْمَسْأَلَةَ - مسأله را اندک اندک فهمید.

۶. تجنب، یعنی دوری کردن فاعل از ماده فعل مانند: تَأْتَمُّ - از گناه دوری کرد، تَدَمَّمَ - از مذمت کردن اجتناب کرد.

۷. صیرورت، مانند: تَأَيَّمَتِ الْمَرْأَةُ - زن آیم (بی همسر) شد.

۸. شکایت، مانند: تَطَلَّمَ - از ظلم شکایت کرد.

۹. معنای ثلاثی مجرد با تأکید و مبالغه، مانند: بَسَمَ و تَبَسَّمَ - لبخند زد، بَانَ و تَبَيَّنَ - واضح شد.

پرسش و تمرین

۱. افعال زیر را به باب تفاعل ببرد: دَرَجَ، سَطَحَ، شَرَفَ، صَدَرَ، ضَرَّ، ذَلَّ، لَطَّ، نَبَطَ، تَرَحَّ.

۲. این افعال را به باب تفاعل ببرد: بَسَرَ، طَاعَ، حَالَ، صَبَا، وَقَى، رَوَى، جَزَأَ، وَوَلَّى.

۳. ماضی معلوم فعل اول، مضارع معلوم فعل دوم و سوم، امر معلوم فعل چهارم و پنجم، ماضی مجهول فعل ششم و هفتم و مضارع و امر مجهول فعل هشتم از افعال تمرین شماره ۲ را صرف کنید.

[شماره صفحه واقعی: ۱۵۸]

ص: ۷۴۳

۴. کلمات زیر چه صیغه ای هستند از چه فعلی؟ اِدْرُجْ، يَصْدَرُ، اِطْوَعُ، اِزْكِي، لِيَزْكُ، نَصْدِرَانِ، تَصْرَفِينَ، اَصْرُزْنَا، اَتْرَحْنَ، فَأَنْتَ لَهُ تَصِيدِي (۱)، تَنْزَلُ الْمَلَائِكَةُ (۲)، أَفَلَا تَذَكَّرُونَ (۳)، فَلَا جُنَاحَ عَلَيْهِ أَنْ يَطَّوَّفَ بِهِمَا (۴)، تَمَنَّوْا مَكَانَهُ بِالْأَمْسِ (۵).

۵. صَرَفَ وَنَظَرَ را به باب تفاعل بپسند و مضارع آن دو را به وجه ممکن صرف کنید.

۶. معنی باب تفاعل را در افعال زیر بیان کنید: تَصَيَّدْتُ، تَعَلَّمْتُ، تَكَسَّرَ الرَّجُلُ، تَصَيَّرْتُ، تَلَحَّفْتُ، تَجَسَّمْتُ، تَغَيَّرْتُ، تَخَلَّقُوا بِأَخْلَاقِ اللَّهِ (۶)، تَجَهَّزُوا رَحِمَكُمُ اللَّهُ (۷)، تَسَحَّرُوا فَإِنَّ السَّحُورَ بَرَكَهٌ (۸)، التَّذَلُّلُ لِلْحَقِّ أَقْرَبُ إِلَى الْعِزِّ مِنَ التَّعَزُّزِ بِالْبَاطِلِ (۹)، فَأَنْتَ لَهُ تَصْدِي (۱۰)، تَنْزَلُ الْمَلَائِكَةُ (۱۱)، فَمَا يَكُونُ لَكَ أَنْ تَتَكَبَّرَ فِيهَا (۱۲) إِنْ جَاءَكُمْ بِنَبَأٍ فَتَبَيَّنُوا (۱۳)، الَّذِي يُؤْتِي مَالَهُ يَتَزَكَّى (۱۴) أَفَلَا تَذَكَّرُونَ (۱۵).

۷. چرا در مضارع مثال باب تفاعل قاعده هشتم اعلال جاری نمی شود؟

[شماره صفحه واقعی : ۱۵۹]

ص: ۷۴۴

۱- عبس/۶.

۲- القدر/۴.

۳- یونس/۳.

۴- البقره/۱۵۸.

۵- القصص/۸۲.

۶- بحار الأنوار، ج ۵۸، ص ۱۲۹.

۷- نهج البلاغه، خطبه ۲۰۴.

۸- بحار الأنوار، ج ۵۹، ص ۲۹۲.

۹- میزان الحکمه، ح ۱۲۵۵۱.

۱۰- عبس/۶.

۱۱- القدر/۴.

۱۲- الأعراف/۱۳.

۱۳- الحجرات/۶.

۱۴- الليل/۱۸.

۱۵- یونس/۳.

اشاره

تَفَاعَلَ\يَتَفَاعَلُ\تَفَاعُلًا،مانند:تَعَامَل\يَتَعَامَلُ\تَعَامُلًا

قواعد ۱، ۲ و ۴ باب تفاعل نیز جاری می شود. همچنین در مصدر مهموز اللام باب تفاعل چنانچه قاعده تخفیف همزه جاری شود قاعده ۴ نیز جاری خواهد شد. بنابراین:

الف) تَتَعَامَلُ-تَعَامَلُ،تَتَعَامَلَانِ-تَعَامَلَانِ و...

ب) تَتَابَعُ...-تَابَعَ\يَتَابَعُ\يَتَابَعُ\تَتَابَعُونَ\تَتَابَعُونَ

تَتَأَقَلُّ...-تَأَقَلَّ\يَتَأَقَلُّ\يَتَأَقَلُّ\تَتَأَقَلُّونَ\تَتَأَقَلُّونَ

و همین طور: تَدَاوَرَكَ، تَدَاوَرَ، تَدَاوَرَ، تَسَارَعَ، تَسَارَعُ، تَسَاعَدَ، تَسَاعَدُ، تَضَارَعَ، تَضَارَعُ و تَطَاهَرَ.

ج) تَدَاعَوْا-تَدَاعَى-تَدَاعَى، تَوَالَى-تَوَالَى.

د) حَجَّجَا(زد)-تَخَاجَوْا-تَخَاجَوْا-تَخَاجَوْا-تَخَاجَوْا(۱).

صرف برخی از افعال باب تفاعل چنین است:

مثال: تَوَاعَدُوا\يَتَوَاعَدُونَ\تَوَاعَدُوا\يَتَوَاعَدُونَ(۲)

اجوف: تَعَاوَنُوا\يَتَعَاوَنُونَ\تَعَاوَنُوا\يَتَعَاوَنُونَ(۳)

ناقص: تَرَاضَى\يَتَرَاضَى\تَرَاضَى\يَتَرَاضَى

لغیف مقرون: تَسَاوَى\يَتَسَاوَى\تَسَاوَى\يَتَسَاوَى

معانی باب تفاعل

۱. مشارکت که معنای غالبی این باب است، مانند: تَضَارَبَ زَيْدٌ وَبَكْرٌ-زید و بکر یکدیگر را زدند.

[شماره صفحه واقعی : ۱۶۰]

ص: ۷۴۵

۱- قاموس المحيط.

۲- در «مثال» این باب، فاء الفعل قلب به الف نمی شود(قاعده هشتم از قواعد عمومی اعلال).

۳- در ماضی مجهول باب تفاعل اجوف واوی که دو واو در کنار هم واقع می شوند بنابر تبصره قاعده یکم ادغام، ادغام صورت نمی گیرد، می گوئیم: تَعَوُّونَا\تَعَوُّونَا\تَعَوُّونَا...

تبصره: سه باب مفاعله، افتعال و تفاعل- همان گونه که گذشت- می توانند در بیان مشارکت به کار روند با این فرق که بعد از باب مفاعله لازم است دو اسم ذکر شود یکی به صورت فاعل (مرفوع) و دیگری به صورت مفعول (منصوب)، ولی در دو باب دیگر می توانیم یک اسم که دارای افرادی است به صورت فاعل بیاوریم و مثلاً بگوییم: اِخْتَصَمَ الْقَوْمُ وَ تَضَارَبَ الرَّجُلَانِ یا دو اسم بیاوریم که در این صورت هر دو به صورت فاعل خواهند بود، مثلاً بگوییم: اِخْتَصَمَ زَيْدٌ وَ بَكْرٌ وَ تَضَارَبَ زَيْدٌ وَ بَكْرٌ (۱).

۲. مطاوعه باب مفاعله، مانند: باَعَدْتُهُ فَتَبَاعَدَ- او را دور کردم پس دور شد.

۳. تظاهر و تشبه، یعنی اظهار حالتی از سوی فاعل که آن حالت در او نیست، مانند:

تَمَارَضَ- خود را بیمار نشان داد، و تَجَاهَلَ- تظاهر به نادانی کرد.

۴. تکلف، مانند: تَبَاكَى- به زحمت گریه کرد.

۵. تکرار، مانند: تَتَابَعَ- پی در پی تبعیت کرد، و تَسَاقَطَ- پی در پی سقوط کرد.

۶. معنای ثلاثی مجرد همراه با تأکید و مبالغه، مانند: تَعَالَى اللَّهُ- عَلَا، یعنی خدا بلند مرتبه است.

پرسش و تمرین

۱. در باب تفاعل چه قواعدی جاری است؟ بیان کنید.

۲. افعال زیر را به باب تفاعل ببرید و مضارع آنها را به دو وجه ممکن صرف کنید: عَهَدَ، وَلِيَ، عَانَ.

۳. افعال تمرین شماره ۲ را به باب تفاعل ببرید و از فعل اول مجهول ماضی و مضارع، از

[شماره صفحه واقعی : ۱۶۱]

ص: ۷۴۶

۱- توضیح: آنچه گفته شد، فرق لفظی بود. مشارکت باب مفاعله فرق دیگری نیز با مشارکت باب افتعال و تفاعل دارد و آن اینکه: در باب مفاعله، بالصیغه راحه فاعل بودن اسم اول و مفعول بودن اسم دوم و به طور ضمنی عکس آن فهمیده می شود؛ اما در دو باب افتعال و تفاعل از خود لفظ همزمان به فاعل و مفعول بودن دو طرف پی می بریم (شرح رضی بر شافیه، ج ۱، ص ۹۸ و ۱۰۰).

فعل دوم معلوم و مجهول امر و از فعل سوم مضارع معلوم را مؤکد به نون خفیفه صرف کنید.

۴. افعال زیر را به باب تفاعل بپسندید: تَرَكَ، تَقِفَ، دَرَسَ، ذَكَرَ، سَرَّ، سَرَطَ، صَدَفَ، ضَحِكَ، طَالَ، ظَلَفَ، زَاحَ، يَسَرَ، وَلِيَ، سَوَى، عَلَا.

۵. در افعال زیر کدام یک از معانی باب تفاعل مراد است:

تَعَاذُنَا، تَسَاوَىا، تَجَاهَرَ، تَهَاجَمُوا، تَعَاهَدُوا، تَغَافَلْ، تَوَاضَعْ لِلْمُحْسِنِ إِلَيْكَ (نهج الفصاحه).

۶. با مراجعه به آیات قرآنی زیر، افعال باب تفاعل را شناسایی و معرفی کنید و معنای باب را در هر یک از موارد مشخص نمایید: النجم ۵۵، التوبه ۳۸، التمل ۶۶، الکهف ۱۷، العصر ۳، النبأ ۱، البقره ۷۲ و ۸۵، الحجرات ۱۱، المائده ۲.

فصل ۸. باب افعال

اشاره

أَفْعَلٌ \ يُفْعَلُ \ أَفْعَلًا، مانند: اِحْمَرَّ \ يَحْمَرُّ \ اِحْمِرَارًا

این باب غالباً در مورد رنگ ها و عیب های ظاهری به کار می رود و همیشه لازم است.

معنای باب افعال

۱. صیروت، یعنی دارای مبدأ فعل شدن فاعل، مانند: اِسْوَدَّ اللَّيْلُ - شب، تاریک شد.

۲. تأکید و مبالغه، مانند: اِحْمَرَّ الحديدُ - آهن کاملاً سرخ شد.

صرف برخی از فعل های باب افعال چنین است:

ماضی معلوم: اِحْمَرَّ \ اِحْمَرُوا \ اِحْمَرْتُمْ \ اِحْمَرْتُمْ \ اِحْمَرْتُمْ \ اِحْمَرْتُمْ ...

مضارع معلوم: يَحْمَرُّ \ يَحْمَرَانِ \ يَحْمَرُونَ \ يَحْمَرُنَّ \ يَحْمَرَانِ \ يَحْمَرُونَ ...

امر معلوم: اِحْمِرْ \ اِحْمِرَا \ اِحْمِرُوا ...

«اِحْمِرُوا \ اِحْمِرَا \ اِحْمِرُوا» ...

ماضی مجهول: اُحْمِرَ بِهِ \ اُحْمِرَ بِهِمَا \ اُحْمِرَ بِهِمْ ...

مضارع مجهول: يُحْمَرُ بِهِ \ يُحْمَرُ بِهِمَا \ يُحْمَرُ بِهِمْ ...

[شماره صفحه واقعی : ۱۶۲]

۱. باب افعلال ماده های حُمَزَه، یَیَاض و سَوَاد را بسازید و سپس معلوم و مجهول ماضی فعل اول، مضارع فعل دوم و امر فعل سوم را صرف کنید.

۲. معنای باب افعلال را در افعال زیر شناسایی کنید:

أَقْطَرُ النَّبْتُ، اغْوَرُ زَيْدٌ، تَحْضَرُ الْحَقْلَهُ فِي الرَّبِيعِ، اِخْوَلُ، يَصْفَرُ لَوْنُ زَيْدٍ، يَوْمَ تَبْيَضُ وُجُوهُهُ وَ تَسْوَدُ وُجُوهُهُ (۱)، «وَلَعَثَرَى لَوْ كُنَّا نَأْتِي مَا أَتَيْتُمْ مَا قَامَ لِلدِّينِ عَمُودٌ وَ لَا اخْضَرَّ لِلْإِيمَانِ عَمُودٌ» (۲).

فصل ۹. باب استفعال

اشاره

اِسْتَفْعَلَ | اِسْتَفْعَلُ | اِسْتَفْعَالًا، مانند: اِسْتَخْرَجَ | اِسْتَخْرِجُ | اِسْتَخْرَجًا

باب استفعال قاعده خصوصی ندارد و صرف افعالی از آن چنین است:

ماضی معلوم: اِسْتَخْرَجَ | اِسْتَخْرَجَ | اِسْتَخْرَجًا | اِسْتَخْرَجُوا ...

مضارع معلوم: يَسْتَخْرِجُ | يَسْتَخْرِجُ | يَسْتَخْرِجَانِ | يَسْتَخْرِجُونَ ...

امر معلوم: اِسْتَخْرِجْ | اِسْتَخْرِجْ | اِسْتَخْرِجَا | اِسْتَخْرِجُوا ... اِسْتَخْرِجْ ...

ماضی مجهول: اِسْتَخْرَجَ | اِسْتَخْرَجَ | اِسْتَخْرَجًا | اِسْتَخْرَجُوا ...

مضارع مجهول: يُسْتَخْرَجُ | يُسْتَخْرَجُ | يُسْتَخْرَجَانِ | يُسْتَخْرَجُونَ ...

مضاعف: اِسْتَمَدَّ | اِسْتَمَدَّ | اِسْتِمَادًا

«لِيَسْتَمِدَّ | لِيَسْتَمِدَّ | لِيَسْتَمِدَّ | لِيَسْتَمِدَّ | لِيَسْتَمِدَّ ...»

«اِسْتَمَدَّ | اِسْتَمَدَّ | اِسْتَمَدَّ | اِسْتَمَدَّ | اِسْتَمَدَّ ...»

[شماره صفحه واقعی: ۱۶۳]

ص: ۷۴۸

۱- آل عمران ۱۰۶.

۲- نهج البلاغه، خطبه ۵۶.

مثال: اِسْتَوْضَحَ | يَسْتَوْضِحُ | اِسْتِضَاحًا | لِيَسْتَوْضِحَ | اِسْتَوْضِخْ

اجوف: اِسْتَقَامَ | يَسْتَقِيمُ | اِسْتِقَامَةً | لِيَسْتَقِيمَ | اِسْتَقِمْ

ناقص: اِسْتَفْتَى | يَسْتَفْتِي | اِسْتِفْتَاءً | لِيَسْتَفْتِيَ | اِسْتَفْتِ

توجه کنید

۱. در مصدر اجوف باب استفعال- همانند باب افعال- پس از آنکه عین الفعل بر اثر قواعد اعلال حذف شد عوض آن یک تاء(ه) در آخر آورده می شود، مانند: اِسْتَقَامَ- اِسْتِقَامَهُ از همین قبیل است: اِسْتَعَاذَهُ، اِسْتَفَادَهُ، اِسْتَحَالَه.

۲. عین الفعل اجوف باب استفعال در برخی از موارد سماعاً اعلال نشده است، مانند: اِسْتَحْوَذَ- مسلط شد، اِسْتَتَوَّقَ الْجَمَلُ (۱)- جمل، ناقه شد، اِسْتَعْيَلَتِ الشَّجَرَةُ- شاخه های درخت در هم پیچید، اِسْتَيْسَبَتِ الْعَنْزُ- بز ماده نر شد.

دو مورد استثنایی

۱. در استفعال حَيِيَ يَحْيِي حَيَاءً و حَيَوَانًا، و حَيِيَ يَحْيِي حَيَاءً، دو لغت وجود دارد:

الف: ابقاء عین الفعل (اِسْتَحْيَى | يَسْتَحْيِي | اِسْتِحْيَاءً).

ب: حذف عین الفعل پس از نقل حرکت آن به ماقبل (اِسْتَحَى | يَسْتَحِي | اِسْتِحَاءً) (۲).

در این ماده در صورت ابقاء عین الفعل، حکم ناقص جاری می شود؛ حکم اجوف مطلقاً در آن جاری نمی شود (۳)، و حکم مضاعف (ادغام) را تنها می توان در پنج صیغه نخست ماضی مجهول آن اجرا کرد؛ لذا می گوئیم:

[شماره صفحه واقعی : ۱۶۴]

ص: ۷۴۹

۱- مَثَلِي است که برای خارج شدن سخن از مسیر خود زده می شود. گویند شخصی نزد حاکمی شعر می خواند و در شعر خود شتر نری را توصیف می کرد که ناگهان به توصیف ناقه (شتر ماده) پرداخت و طرفه بن العبد که در مجلس حاضر بود گفت: «قَدِ اِسْتَتَوَّقَ الْجَمَلُ». این جمله از آن زمان به صورت مثل بر زبانها ماند (شرح رضی بر شافیه، ج ۱، پاورقی ص ۸۶).

۲- همان، ج ۳، ص ۱۱۹.

۳- عین الفعل لفیف مقرون در ماضی، مضارع و امر و برخی مصادر در حکم حرف صحیح است و اعلال نمی شود (تبصره بر قواعد اعلال).

اِسْتَحْيِ اِسْتَحْيَا اِسْتَحُوا... يَسْتَحِي اِسْتَحِيَانِ اِسْتَحُونَ...

يا اِسْتَحِ اِسْتَحِ اِسْتَحُوا... يَسْتَحِ اِسْتَحِيَانِ اِسْتَحُونَ...

اِسْتَحِي اِسْتَحِيَا اِسْتَحُوا...

يا اِسْتَحِ اِسْتَحِ اِسْتَحُوا...

يا اِسْتَحِ اِسْتَحِ اِسْتَحُوا...

توضیح: در پنج صیغه نخست ماضی مجهول سه وجه جایز است: ابقاء عین الفعل بدون ادغام، حذف عین الفعل، ابقاء عین الفعل با ادغام (۱).

۲. در باب استفعال طاع يَطُوعاً طَوْعاً جایز است - سماعاً - «تاء» باب را حذف نمود و گفت: اِسْطَاعٌ اِسْطَاعٌ اِسْطَاعٌ و «تاء» را نگه داشت و گفت:

اِسْطَاعٌ اِسْطَاعٌ اِسْطَاعٌ قال الله تعالى: فَمَا اِسْطَاعُوا اَنْ يَطْهَرُوهُ وَ مَا اِسْطَاعُوا لَهُ نَقْباً (۲) و (۳).

معانی باب استفعال

۱. طلب، که معنای غالبی این باب است، مانند: اِسْتَعْفُوْهُ اللهُ - از خدا آمرزش می خواهم، اِسْتَنْصَرَ - یاری طلبید و اِسْتَخْرَجْتُ الْمَعْدِنَ - معدن را استخراج کردم.

۲. تحول، یعنی از حالتی به حالت دیگر در آمدن، مانند: اِسْتَحْجَرَ الطِّينُ - گل، سنگ شد.

۳. مفعول را دارای صفتی یافتن، مانند: اِسْتَعْظَمْتُ اللهُ - خدا را بزرگ یافتیم، اِسْتَكْرَمْتُ

[شماره صفحه واقعی: ۱۶۵]

ص: ۷۵۰

۱- شرح رضی بر شافیه، ج ۳، ص ۱۱۲ تا ۱۲۲. ظاهراً این حکم اختصاص به ماده «الحیاه» دارد و در ماده «العی» جاری نمی شود.

۲- الکهف ۹۷.

۳- حذف «طاء» و ابقاء «تاء» نیز در این مورد شنیده شده است (اشتاع...) (شرح رضی بر شافیه، ج ۳، ص ۲۹۳).

زیداً-زید را کریم یافتیم، اِشْتَحَلَى زَيْدٌ الْفَاكِهَةَ-زید میوه را شیرین یافت.

۴. تکلف، مانند: اِشْتَجِرْ أُمَّ جَرَاتٍ نِشَان دَاد، اِشْتَكِرْ-از خود بزرگی نشان داد.

۵. مطاوعه باب افعال، مانند: اَرْحُتُ زَيْدًا فَاسْتَرَاخَ-راحتی زید را فراهم کردم پس او راحت شد، اُبْتُتُ الْمَسْأَلَةَ فَاسْتَبَاتَتْ-مسئله را توضیح دادم پس واضح شد.

۶. اتخاذ، مانند: اِشْتَلَّامٌ-لَأَمَةٍ (زره) پوشید، اِشْتَوْقَدَ-وَقَادَ (هیزم) فراهم کرد.

۷. معنای ثلاثی مجرد با تأکید و مبالغه، مانند قَرَّ و اِشْتَفَّرَ-آرام گرفت.

پرسش و تمرین

۱. افعال زیر را به باب استفعال ببرید: خَرَجَ، مَدَّ، أَمِنَ، وَضَحَ، خَارَ، فَنَأَ، وَفَى، حَبَّ، غَاثٌ، جَازَ، حَالَ.

۲. باب استفعال افعال تمرین شماره ۱ را به دستور زیر صرف کنید: ماضی معلوم فعل اول، مضارع معلوم فعل دوم، امر معلوم فعل سوم، ماضی مجهول فعل چهارم، مضارع مجهول فعل پنجم، نهی مجهول فعل ششم و مضارع معلوم مؤکد به نون ثقیله فعل هفتم.

۳. معنای باب استفعال را در افعال زیر معین کنید: اِشْتَمَرَ، اِشْتَحَلَ الشَّيْءَ، اِشْتَوَقَ الْجَمْلَ، اِشْتَجَازَ، اِشْتَسَلَمَتَ لِلْمَوْتِ؟، اِشْتَوْحَشَ، اِشْتَشَقَى، اِشْتَحَسَنَ زَيْدٌ خَالِدًا، اِنَّ الْبَغَاثَ بِأَرْضِنَا يَشْتَبِسِرُ (۱)، وَ اِشْتَعَسُوا نِيَابَهُمْ (۲)، وَ اِشْتَعَمَرَكُمُ فِيهَا فَاسْتَعْفَرُوهُ (۳)، اَنْ رَأَاهُ اِشْتَعْنَى (۴)، فَمَا اِشْتَكَاؤُنَا لِرُبِّهِمْ (۵)، اِنَّ الْقَوْمَ اِشْتَضَعُونِي (۶)، أَبِي وَ اِشْتَكِرَ (۷)، اَنْ تَشْتَبِدَ لَوْنِ الَّذِي

[شماره صفحه واقعی : ۱۶۶]

ص: ۷۵۱

۱- شرح رضی بر شافیه، ج ۱، ص ۱۱۱.

۲- نوح ۷.

۳- هود ۶۱.

۴- العلق ۷.

۵- المؤمنون ۷۶.

۶- الأعراف ۱۵۰.

۷- البقره ۳۴.

، فَإِذَا الَّذِي اسْتَنْصَرَهُ بِالْأَمْسِ يَسْتَصْرِحُهُ (۲)، قَالَ عَسَىٰ رَبُّكُمْ أَنْ يُهْلِكَ عَدُوَّكُمْ وَيَسْتَخْلِفَكُمْ فِي الْأَرْضِ فَيَنْظُرَ كَيْفَ تَعْمَلُونَ (۳).

فصل ۱۰. باب افعیال

اشاره

أفعال\يُفَعَالٌ\إِغْيَالاً، مانند: إِخْمَارٌ\يُخْمَرُ\إِحْمِيرَاراً

این باب غالباً در الوان و عیوب حسی و ظاهری به کار می رود و همیشه لازم است.

معنای این باب بیان تدریج و مبالغه است مانند: إِخْمَارٌ\الْحَدِيدُ (آهن تدریجاً بسیار سرخ شد). صرف اجمالی باب افعیال چنین است:

ماضی معلوم: إِخْمَرْتُ... إِخْمَارْتَنَ...

مضارع معلوم: يُخْمَرُ... يُخْمَرُونَ...

ماضی مجهول: أُخْمِرْتُ بِهِ...

مضارع مجهول: يُخْمَرُ بِهِ...

امر معلوم: اِخْمِرْ\اِخْمِرِي\اِخْمِرَا...

نهی: اَلَا يَخْمَرُونَ\اَلَا يَخْمَرُونَ\اَلَا يَخْمَرُونَ...

توجه کنید

معناهایی که برای ابواب مشهور ثلاثی مزید برشمردیم و یا برای ابواب غیر مشهور یا نادر ثلاثی مزید یا ابواب رباعی مجرد و رباعی مزید ذکر خواهد شد - همان گونه که در باب افعال متذکر شدیم - معانی انحصاری این ابواب نیست، بلکه هریک از ابواب مذکور ممکن است در معنا یا معانی دیگری نیز به کار رود که با مراجعه به زبان عربی و منابع صرفی و کتب لغت، می توان به آنها پی برد. (۴)

[شماره صفحه واقعی : ۱۶۷]

ص: ۷۵۲

۱- البقره ۶۱.

۲- القصص ۱۸.

۳- الأعراف ۱۲۹.

۴- شرح رضی قدس سره، بر شافیه، ج ۱، ص ۱۱۳.

شَهَبٌ، دَهَمٌ، صَفِيرٌ، سَوَدٌ را به باب افعیال ببرید و ماضی معلوم و مجهول فعل اول، مضارع معلوم و مجهول فعل دوم و امر معلوم و مجهول فعل سوم و چهارم را صرف کنید.

فصل ۱۱. ابواب غیر مشهور و نادر

ابواب غیر مشهور ثلاثی مزید عبارتند از:

۱. باب فَعَّلَهُ: فَعَّلَلٌ \ يُفَعِّلُ \ فَعَّلَلَهُ، مانند: شَمَّلَلٌ \ يُشَمِّلُ \ شَمَّلَلَهُ (تند رفتن).

۲. باب فَوَعَّلَهُ: فَوَعَّلٌ \ يُفَوِّعِلُ \ فَوَعَّلَهُ، مانند: حَوَّعَلٌ \ يُحَوِّعِلُ \ حَوَّعَلَهُ (بیر شدن). معنای این باب، تأکید و مبالغه است.

۳. باب فَعْوَلَهُ: فَعْوَلٌ \ يُفَعْوِلُ \ فَعْوَلَهُ، مانند: جَهْوَرٌ \ يُجَهْوِرُ \ جَهْوَرَةٌ (صدا بلند کردن).

۴. باب فَعْيَلَهُ: فَعْيَلٌ \ يُفَعْيِلُ \ فَعْيَلَهُ، مانند: شَيْطَنٌ \ يُشَيْطِنُ \ شَيْطَنَهُ (شیطان صفت شدن).

این باب، مفید معنای صیروت است.

۵. باب فَعَنَلَهُ: فَعَنَلٌ \ يُفَعْنِلُ \ فَعَنَلَهُ، مانند: قَلْنَسٌ \ يُقَلْنِسُ \ قَلْنَسَهُ (کلاه پوشاندن).

۶. باب فَعْلَاهُ: فَعْلَاهُ \ يُفَعْلَاهُ \ فَعْلَاهُ، مانند: قَلْسَى \ يُقَلْسَى \ قَلْسَاءُ (کلاه پوشاندن).

۷. باب تَفَعَّلُ: تَفَعَّلٌ \ يُتَفَعَّلُ \ تَفَعَّلًا، مانند: تَجَلَّبَبٌ \ يُتَجَلَّبَبُ \ تَجَلَّبِبًا (لباس گشاد پوشیدن).

۸. باب تَفَوَّعَلُ: تَفَوَّعَلٌ \ يُتَفَوَّعَلُ \ تَفَوَّعَلًا، مانند: تَجَوَّرَبٌ \ يُتَجَوَّرَبُ \ تَجَوَّرَبًا (جوراب پوشیدن).

۹. باب تَفَعْوَلُ: تَفَعْوَلٌ \ يُتَفَعْوَلُ \ تَفَعْوَلًا، مانند: تَرَهْوَكٌ \ يُتَرَهْوَكُ \ تَرَهْوَكًا (به گونه ای خاص راه رفتن).

۱۰. باب تَفْيَعِلُ: تَفْيَعِلٌ \ يُتَفْيَعِلُ \ تَفْيَعِلًا، مانند: تَشَيْطَنٌ \ يُتَشَيْطَنُ \ تَشَيْطَنًا (شیطان صفت شدن). این باب در معنای صیروت همراه با مبالغه به کار می رود.

[شماره صفحه واقعی : ۱۶۸]

۱۱. باب تَمَفْعَلٌ: تَمَفْعَلٌ \ تَمَفْعَلٌ، مانند: تَمَشَكَنَّ \ تَمَشَكَنَّ \ تَمَشَكَنَّ (خود را شبیه مسکین ساختن).

۱۲. باب اِفْعَلَالٌ: اِفْعَلَلٌ \ اِفْعَلَلٌ، مانند: اِفْعَسَسَ \ اِفْعَسَسَ \ اِفْعَسَسَ (عقب ماندن و برگشتن).

۱۳. باب اِفْعَلَاءٌ: اِفْعَلَى \ اِفْعَلَى، مانند: اِسْلَمْتَى \ اِسْلَمْتَى (به پشت افتادن). این باب برای مطاوعه است. سَلَقَاءٌ - او را به پشت انداخت.

۱۴. باب اِفْعَوَالٌ: اِفْعَوَلٌ \ اِفْعَوَلٌ، مانند: اِجْلَوَدٌ \ اِجْلَوَدٌ (به سرعت رفتن).

این باب برای بیان تأکید و مبالغه به کار می رود و غالباً لازم است مانند مثال مذکور و در برخی موارد متعدی است، مانند: اِعْلُوَطٌ زَيْدٌ بَعِيْرَهْ - زید از گردن شتر خود بالا رفت و بر آن سوار شد.

۱۵. باب اِفْعِيْعَالٌ: اِفْعَوَعَلٌ \ اِفْعَوَعَلٌ، مانند: اِخْلَوَلَى \ اِخْلَوَلَى (شیرین شدن).

باب افعیعال در یکی از سه معنای زیر به کار برده می شود: (۱) مبالغه، مانند:

اِعْشَوْشَبَتِ الْاَرْضُ - زمین بسیار گیاه دار شد. (۲) صیوروت مانند: اِخْلَوَلَى الصَّبِيَّ بَطْقَهْ - کودک، با به سخن درآمدن شیرین شد. (۳) مفعول را دارای صفتی یافتن، مانند: اِخْلَوَلَى زَيْدٌ الْفَاكِهَهْ - زید میوه را شیرین یافت.

باب افعیعال، هم لازم به کار برده می شود و هم متعدی.

ابواب نادر ثلاثی مزید عبارتند از:

۱. باب فَعْيَلَهْ: فَعْيَلٌ \ فَعْيَلٌ، مانند: رَهْيَا \ رَهْيَا \ رَهْيَا (ضعیف و ناتوان شدن).

این باب، هم لازم به کار برده می شود و هم متعدی. گفته می شود: رَهْيَا رَأَى نَفْسِهْ - رأی خود را فاسد کرد.

۲. باب فَعْنَلَهْ: فَعْنَلٌ \ فَعْنَلٌ، این باب هم لازم به کار برده می شود و هم متعدی.

مثال لازم، مانند: سَتَبِلٌ \ سَتَبِلٌ (خوشه درآوردن گیاه). مثال متعدی مانند: سَتَبِلٌ التَّوْبَ (لباس را پاره کرد).

[شماره صفحه واقعی : ۱۶۹]

۳. باب تَفَعَّلَ\تَفَعَّلَ\تَفَعَّلًا، مانند: تَقَلَّسَ\يَتَقَلَّسُ\تَقَلَّسًا (پوشیدن کلاه را پذیرفتن) (۱).

۴. باب تَفَعَّلَى\تَفَعَّلَى\تَفَعَّلِيًّا، مانند: تَقَلَّسَى\يَتَقَلَّسِي\تَقَلَّسِيًّا (پوشیدن کلاه را پذیرفتن) (۲).

۵. باب تَفَعَّلَ\تَفَعَّلَ\تَفَعَّلًا، مانند: تَرَهَّبَ\يَتَرَهَّبُ\تَرَهَّبًا (مضطرب شدن).

۶. باب اِفْتَعَلَ\اِفْتَعَلَ\اِفْتَعْلًا، مانند: اِسْتَلْقَى\يَسْتَلْقِي\اِسْتَلْقَاءً (به پشت خوابیدن، به پشت افتادن) (۳).

تکمله ۱: ابواب غیر مشهور و نادر منحصر در ابوابی که برشمرديم نيست، ابواب ديگري را نيز مي توان با مراجعه به منابع صرفي شناسايي کرد (۴).

تکمله ۲: ممکن است با پژوهش در کاربرد فعلی ابواب، معلوم شود که برخی از ابوابی که به عنوان غیر مشهور معرفی شده اند در حد مشهور یا نادر کاربرد پیدا کرده اند، و برخی ابواب نادر، در حد مشهور یا غیر مشهور.

تکمله ۳: در هریک از ابواب غیر مشهور و نادر ثلاثی مزید می توانیم در صیغه هایی از مضارع معلوم که دو «تاء» در آغاز آنها کنار هم قرار می گیرد، یک «تاء» را بیندازیم؛ مثلاً در صیغه های ۴ و ۵ و در شش صیغه مخاطب مضارع معلوم تَمَسَّكَنَ می توانیم بگوئیم: تَمَسَّكَنُ\تَمَسَّكَنَانِ...یا: تَمَسَّكَنُ\تَمَسَّكَنَانِ...

تکمله ۴: از یک اصل می توان بی آنکه ثلاثی مجرد مستعمل داشته باشد، ثلاثی مزید ساخت، مانند: اِجْلُوَادُ (باب ۱۴ از ابواب غیر مشهور). همچنین شدنی است که ثلاثی مجرد یک ماده در معنایی به کار رود و ثلاثی مزید آن در معنایی نامتناسب با معنای

[شماره صفحه واقعی : ۱۷۰]

ص: ۷۵۵

۱- قاموس المحيط.

۲- همان.

۳- لسان العرب.

۴- شرح رضی بر شافیه، ج ۱، ص ۶۸ و ۶۹.

ثلاثی مجرد خود به کار برده شود، مانند: اِغْرِنْدَاءُ (باب ۱۳ از ابواب غیر مشهور). این دو گونه مزید فیہ را «مرتجل» می نامند (۱).

پرسش و تمرین

۱. با مراجعه به قواعد ادغام بیان کنید که چرا در افعال باب های: فَعَلَّلَهُ، تَفَعَّلُوا و اُفْعِلُوا از ابواب غیر مشهور ثلاثی مزید، ادغام صورت نمی گیرد.

۲. هر یک از افعال زیر از چه بابی است؟ تَصَيَّدَعَ، اَحْصَمَ، اَغْدَوْدَنَ، اَغْلَوَطَ، اَغْوَارَ، اَعْمَشَوْسَبَ، اَتَاقَلَ، شَرِيْفَ، يَبْطِرُ، سَبَطِرَ، هُوَجَلَ، رُوْدَنَ، دَهْوَزَ، جَلَبَبَ، تَشَمَّلَ، تَمَنَّدَلَ، تَكُوْتِرَ، تَسَبَطِرَ، تَجَعَّبِي، اَفْعَنْدَدَ، اَحْرَنْبِي، اِجْتَعَّبِي (۲).

۳. معانی واژه های تمرین شماره ۲ را به دست آورید.

[شماره صفحه واقعی: ۱۷۱]

ص: ۷۵۶

۱- شرح رضی بر شافیه، ج ۱، ص ۱۱۲.

۲- تکلمه فی تصریف الأفعال، ص ۱۱۸ و ۱۱۹.

تقسیمات فعل رباعی همانند ثلاثی است:

فعل رباعی مجرد از مصدر رباعی مجرد و فعل رباعی مزید از مصدر رباعی مزید گرفته می شود (۱).

قاعده ساختن اقسام فعل رباعی و صیغه های هریک و خصوصیات ماضی و مضارع و ضمائر آنها همان گونه است که در مبحث ثلاثی مجرد و مقدمه ثلاثی مزید گذشت.

رباعی مجرد دارای یک باب و رباعی مزید دارای سه باب به شرح زیر است:

فصل ۱. رباعی مجرد

ماضی معلوم رباعی مجرد بر وزن فَعَلَّ، مضارع معلوم آن بر وزن يُفَعِّلُ و مصدر

[شماره صفحه واقعی : ۱۷۲]

ص: ۷۵۷

۱- ر.ک: مقدمه مبحث دوم، مبدأ اشتقاق ثلاثی مزید و توضیح آن.

آن بر وزن فَعَّلَهُ است. مصدر برخی از افعالی که به این باب می رود علاوه بر وزن فَعَّلَهُ بر وزن فَعَّلَال نیز می آید. بنابراین، فعل رباعی مجرد دارای یک باب می باشد و آن عبارت است از: فَعَّلَالُ \ يَفْعَلُلُ (و فَعَّلَالًا)، مانند: دَخَرَج \ يُدَخِرُج \ دَخَرَجَهُ و دَخَرَجَا (غلطاندن) (۱).

باب رباعی مجرد در برخی افعال لازم است، در برخی دیگر متعدی است و در برخی دیگر هم لازم است و هم متعدی. لازم، مانند: شَدَّشَقَّ الْبُعَيْرُ - شتر صدای خود را به گلو برگرداند. متعدی، مانند: دَخَرَج - غلطانند. لازم و متعدی، مانند: دَأَدَأُ، گفته می شود: دَأَدَأُ زُيْدٌ - زید دوید، و: دَأَدَأُ الشَّيْءَ - آن چیز را حرکت داد.

ماضی مجهول: دَخَرَج...

مضارع مجهول: يُدَخِرُج...

امر معلوم: لِيُدَخِرُج... دَخِرِجْ...

امر مجهول: لِيُدَخِرُج...

نهی: لا يُدَخِرِجْ...

نهی: لا يُدَخِرِجْ...

تأکید: هَلْ يُدَخِرِجَنَّ أَهْلُ يُدَخِرِجَانَّ أَهْلُ يُدَخِرِجَنَّ...

هَلْ يُدَخِرِجَنَّ أَهْلُ يُدَخِرِجَنَّ...

تمرین

۱. اشتقاق اقسام فعل رباعی را توضیح دهید.

۲. کلمات زیر یک بخش از باب رباعی مجردند؛ دو بخش دیگر هر یک را ذکر کنید:

زَمَرَمَهُ، يُزَحِرِفُ، صَحَّصَحَ، يُشَقِّبِقُ، شَرَّشَرَهُ، زَحَلَفَهُ، دَأَدَأُ.

[شماره صفحه واقعی: ۱۷۳]

ص: ۷۵۸

۱- برخی از رباعی مجردهای مضاعف علاوه بر فَعَّلَال، وزن فَعَّلَال هم دارد که اسم مصدر است، مانند: زَلَّزَالَ، قَلَّقَالَ و... (شرح رضی بر شافیه، ج ۱، پاورقی ص ۱۷۸؛ مصباح المنیر؛ قاموس المحيط).

۳. باب (ماضی-مضارع-مصدر) زَلَّزَلَ و زَخَزَخَ را ذکر نمایید و ماضی معلوم و مجهول فعل اول، مضارع و امر معلوم فعل دوم را صرف کنید.

۴. مشخص کنید رباعی مجردهای زیر کدام لازم و کدام متعدی است: دَرَبِخٌ، زَلَّزَلَ، صَخَصَخَ، شَرَّشَرَ، زَخَلَفَ، شَعَبَدَ، حَتَّحَتَ، قَوَّدَحَ، كَتَّكَتَ، حَبَّحَبَ، شَفَّشَفَ، شَعَّشَعَ، شَغَّشَغَ.

فصل ۲. رباعی مزید

اشاره

فعل رباعی مزید سه باب دارد به این شرح:

۱. باب تَفَعَّلُ: تَفَعَّلَ \ تَفَعَّلُوا \ تَفَعَّلُوا، مانند: تَدَخَّرَجُ \ يَتَدَخَّرَجُ \ تَدَخَّرَجُوا - غلطیدن.

در این باب قاعده ۱ باب تَفَعَّلُ جاری می شود و نمونه اقسام مختلف آن از این قرار است:

ماضی معلوم: تَدَخَّرَجُ...

مضارع معلوم: يَتَدَخَّرَجُ... تَتَدَخَّرَجُ... یا: تَدَخَّرَجُ...

امر معلوم: لِيَتَدَخَّرَجُ... تَدَخَّرَجُ...

ماضی مجهول: تَدَخَّرَجُ بِهِ تَدَخَّرَجُ بِهِمَا...

مضارع مجهول: يَتَدَخَّرَجُ بِهِ يَتَدَخَّرَجُ بِهِمَا...

امر مجهول: لِيَتَدَخَّرَجُ بِهِ لِيَتَدَخَّرَجُ بِهِمَا...

نهی: لَا يَتَدَخَّرَجُ...

استفهام: هَلْ يَتَدَخَّرَجُ...

تأکید: هَلْ يَتَدَخَّرَجُ... هَلْ يَتَدَخَّرَجُ...

این باب برای بیان مطاوعه رباعی مجرد متعدی به کار می رود، مانند: دَخَّرَجَ الْكُرَّةَ فَتَدَخَّرَجَتْ - توپ را غلطاند، پس توپ غلطید.

۲. باب اَفْعَلَّالَ: اَفْعَلَّلَ \ اَفْعَلَّلُوا \ اَفْعَلَّلُوا، مانند: اِخْرَجَ \ اِخْرَجُوا \ اِخْرَجُوا (جمع شدن، گردهم آمدن).

[شماره صفحه واقعی : ۱۷۴]

ماضی مجهول: أُخْرُنَجِمَ بِهِ اخْرُنَجِمَ بِهِمَا...

مضارع مجهول: يُخْرُنَجِمُ بِهِ يُخْرُنَجِمُ بِهِمَا...

امر مجهول: لِيُخْرُنَجِمَ بِهِ لِيُخْرُنَجِمَ بِهِمَا...

این باب غالباً در معنای مطاوعهٔ رباعی مجرد متعدی به کار برده می شود، مانند: خَرَجَمَ زَيْدٌ الْإِبِلَ فَأَخْرُنَجِمَتْ - زید شتران را جمع کرد، پس جمع شدند.

۳. باب اَفْعَلَالٍ: اَفْعَلَلُ اَيَفْعَلُّ اَفْعَلَلًا مانند: اَطْمَأَنَّ اَطْمَأَنَّ اَطْمَأَنَّ (آرام شدن، استقرار یافتن). از این قبیل است: اَفَشَعَرًا يَفَشَعُرًا اَفَشَعَرًا اَفَشَعُرًا (به لرزه افتادن پوست بدن، مو بر بدن راست شدن)، اَشْمَأَزًا اَشْمَأَزًا اَشْمَأَزًا و...

امر معلوم: «لِيُطْمَأَنَّ اَلِيُطْمَأَنَّ اَلِيُطْمَأَنَّ»...

ماضی مجهول: اُطْمِئْتُ بِهِ...

مضارع مجهول: يُطْمَأَنُّ بِهِ...

امر مجهول: «لِيُطْمَأَنَّ بِهِ اَلِيُطْمَأَنَّ بِهِ» «لِيُطْمَأَنَّ بِهِمَا اَلِيُطْمَأَنَّ بِهِمَا»

این باب مفید تأکید و مبالغه است و کاربرد متعدی ندارد (۱).

توجه کنید

صورت ظاهر باب «فَعَلَّلَهُ» ثلاثی مزید (باب ۱ از ابواب غیر مشهور) با باب رباعی

[شماره صفحه واقعی: ۱۷۵]

ص: ۷۶۰

۱- برای استاد: برخی از صرفیین وزن چهارمی نیز برای رباعی مزید ذکر کرده اند و آن اَفْعَلَلُ اَيَفْعَلُّ اَفْعَلَلًا، مانند: اَجْرَمَزًا اَيَجْرَمُ اَجْرَمَزًا (جمع شدن و منقبض شدن) است (فتح الخبير اللطيف، ص ۱۸). لکن نظر به اینکه از یک سو جز اَجْرَمَزَ نمونه دیگری برای این وزن یافت نشد، و از سوی دیگر اَجْرَمَزًا اَيَجْرَمُ اَجْرَمَزًا نیز در همین معنا به کار رفته و از هری (صاحب تهذیب اللغة) گفته است اَجْرَمَزَ همان اَجْرَمَزَ است که دو حرف متقارب (نون و میم) درهم ادغام شده اند (لسان العرب، ج ۵، ص ۳۱۸)، بهتر است وزن چهارمی برای رباعی مزید قائل نشویم و اَجْرَمَزَ را از مصادیق باب اَفْعَلَالٍ (باب ۲ رباعی مزید) بدانیم، مگر اینکه نمونه های دیگری مشابه اَجْرَمَزَ یافت شود بی آنکه وضعیت اَجْرَمَزَ را- از جهت داشتن مشابه لفظی و معنوی از باب اَفْعَلَالٍ- داشته باشد.

مجرد یکی است، لیکن فرق آنها با یکدیگر در داشتن و نداشتن حرف زاید است.

همچنین صورت ظاهر باب ۷ از ابواب غیر مشهور ثلاثی مزید با باب ۱ رباعی مزید و باب ۱۲ از ابواب غیر مشهور ثلاثی مزید با باب ۲ رباعی مزید یکی است و فرق آنها با یکدیگر در تعداد حروف زاید است. میان برخی از ابواب مزید و مجرد ارتباط ویژه ای وجود دارد که در خاتمه کتاب در بحث «الحاق» به آن خواهیم پرداخت، انشاء الله.

تمرین

۱. معلوم و مجهول ماضی، مضارع و امر تَطَأَمَنَّ و تَزَلَّزَلْ - تَفَعَّلَلْ، اَحْرَنْجَمَ - اِفْعَنَلَلْ، اَقْشَعَرَّ - اِفْعَلَلَّ و اَجْرَمَزَّ - اِفْعَلَلَّ را صرف کنید.

۲. این کلمات قرآنی را معرفی کنید: اِسْمَأَزَّتْ، تَقْشَعُرُ، تَطْمَنُّ.

۳. استاد محترم چند کلمه مشتبه میان ثلاثی مزید بودن، یا رباعی مجرد یا رباعی مزید بودن، به شاگردان خود بدهند و از آنها بخواهند هویت هر کلمه را مشخص کنند.

[شماره صفحه واقعی : ۱۷۶]

ص: ۷۶۱

فعل منحوت-فعل غیر متصرف-فعل جامد-اسم فعل

فصل ۱. فعل منحوت

فصل ۱. فعل منحوت (۱)

در زبان عربی علاوه بر افعال متعارف که مصدر آنها از حروف الفبا گرفته می شود (۲)، به افعال دیگری نیز برمی خوریم که مصدر آنها از اسم جامد دیگر یا از چند کلمه (مرکب اضافی) یا از جمله گرفته شده است. به چنین فعلی «فعل منحوت» (۳) می گویند و غالباً بر وزن یکی از افعال ثلاثی مزید یا رباعی مزید ساخته می شود.

فعل منحوتی که مصدر آن از اسم جامد غیر مصدر گرفته می شود باید حاوی همه حروف اصلی مبدأ اشتقاق خود (اسم جامد غیر مصدر) باشد؛ مانند: أَصْرِيحٌ-داخل صبح شد، أَمْسَى-داخل عصر شد، فَشَّرْتُه-پوستش را کند، كَبَيْتِي زَيْدًا-زید را به فرزندی گرفت، أَعَدَّ الْبُعَيْرُ شَتْرًا دَارِي غَدَهْ، أَفْقَرُ الْبُلْدُ-شهر خالی از آب و آبادانی شد، دَرَعَهُ-به او زره پوشانید، أَدْرَعُ وَاذْرَعُ-زره پوشید، اشْوَدُّ-

[شماره صفحه واقعی : ۱۷۷]

ص: ۷۶۲

- ۱- المعجم المفصل في اللغة والأدب، مادة «اشتقاق» و«نحت»؛ النحو الوافي، ج ۳، پاورقی ص ۱۸۴؛ جامع الدروس العربية، ج ۱، ص ۲۲۶.
- ۲- ر.ك: مقدمه كتاب، فصل اشتقاق و پاورقی آن؛ همچنین مقدمه مبحث دوم، فصل مبدأ اشتقاق ثلاثی مزید.
- ۳- «نَحَت» در لغت به معنی تراشیدن است.

سیاه شد، اَحْضَرَّ - سبز شد، اَضْيَقَّ - زرد شد، اَبْيَضَّ - سفید شد، اَحْمَرَّ - سرخ شد، اَحْمَرَّ - به تدریج بسیار سرخ شد، از همین قبیل است: اِسْوَادًا، اَضْفَارًا، اَبْيَاضًا؛ سَافَهُ و تَسَيَّفَهُ - او را با شمشیر زد، سَايَفَ زَيْدًا بَكَرًا و اِسْتَاثَفَا و تَسَايَفَا - با شمشیر زد و خورد کردند، اَخْتَبَرَ اَلْخَبَرَ - نان پخت، اِحْتَطَبَ - هیزم جمع کرد، تَوَجَّهَ - تاج بر سر او نهاد، تَتَوَجَّحَ - تاج بر سر گذاشت، اَشْتَجَجَرَ الطَّيْنَ - گل سنگ شد، فَلَقَلَ الطَّعَامَ - در غذا لفلل ریخت، عَضَفَرَ الثُّوبَ - لباس را با عَضْفُرُ رنگ آمیزی کرد و... آیه شریفه فَشَبَّحَانَ اللّٰهَ حِيْنَ تُمْسُونَ وَ حِيْنَ تُصْبِحُونَ... (۱) و حدیث نبوی: «كُلُّ مَوْلُوْدٍ يُوْلَدُ عَلٰى الْفِطْرَةِ فَاَبَوَاهُ يَهُودًا نِهَ وَ يَنْصَرَانِهَ وَ يُمَجْسَانِهَ» (۲)، مشتمل بر این نوع فعل است.

از نمونه های این قسم، ساخته شدن مصدر فعل منحوت از اسماء حروف مبانی یا از حروف معانی است مانند: يَبِيَّاءُ - حرف ياء را نوشت، سَوَّفَ زَيْدًا - زيد در سخن خود حرف سَوَّفَ به کار برد (۳) و (۴).

فعل منحوتی که مصدر آن از چند کلمه (مرکب اضافی) یا از جمله (اسمیه یا فعلیه) ساخته می شود باید بیشتر حروف آن از مبدأ مورد نظر گرفته شود و حروف اخذ شده به صورت فعلی که بیانگر مضمون آن مبدأ است در آید. مانند: كَبَّرَ - اللّٰهُ اَكْبَرُ كَفْتُ، هَلَّلَ - لا اِلهَ اِلاَّ اللّٰهُ كَفْتُ، هَنَّأَهُ - به او هنيئاً لك كَفْتُ، سَقَيْتُهُ - به او سقياً لك كَفْتُم، اَشْتَرَجَعَ - اِنَّا لِلّٰهِ و اِنَّا اِلَيْهِ راجعون كَفْتُ، بَسْمَلٌ، حَمْدَلٌ، حَوْقَلٌ، حَسْبَلٌ، سَبِحَلٌ -

[شماره صفحه واقعی : ۱۷۸]

ص: ۷۶۳

۱- الزوم ۱۷.

۲- بحار الأنوار، ج ۵۸، ص ۱۸۷.

۳- بسیاری از افعال ثلاثی مزید غیر مشهور و نادر از این قبیل است.

۴- برای استاد: هر گاه - مثلاً - گفته شود: «زيد در سخن خود سَوَّفَ به کار برد» کلمه «سَوَّفَ» در این جمله اسم است، نه حرف. رضی قدس سره این نکته را مطرح کرده که شایسته است به آن توجه شود (شرح رضی بر کافیه، ج ۱، ص ۲۸ و ۲۹).

(به ترتیب): بِسْمِ اللّٰهِ الرَّحْمٰنِ الرَّحِیْمِ، الْحَمْدُ لِلّٰهِ، لَا حَوْلَ وَلَا قُوَّةَ إِلَّا بِاللّٰهِ، حَسْبِيَ اللّٰهُ، شَهِدَانَ اللّٰهِ، كَفْتُ. (۱)

فصل ۲. فعل غیر متصرف و جامد

فصل ۲. فعل غیر متصرف و جامد (۲)

فعل به لحاظ داشتن یا نداشتن ماضی، مضارع و امر و صیغه های گوناگون، سه قسم است:

۱. فعل متصرف و آن فعلی است که ماضی، مضارع، امر، مصدر و اسم هایی که از فعل مشتق می شوند را با صیغه های مربوط به هر یک، داشته باشد، مانند: عَلِمَ و كَتَبَ.

۲. فعل غیر متصرف و آن فعلی است که همه آنچه را که گفته شد ندارد (۳).

انواعی از فعل غیر متصرف عبارت است از:

الف) ماضی و مضارع دارد، امر ندارد، مانند: زَالَ يَزَالُ، بَرِحَ يَبْرُحُ، فَتِيَ يَفْتِي، أَنْفَكَ يَنْفُكُ، كَادَ يَكَادُ و أَوْشَكَ يُوْشِكُ.

ب) ماضی دارد، مضارع و امر ندارد، مانند: مَادَامَ، لَيْسَ، عَسَى، حَرَى، اِخْلَوْلَقَ، أَنْشَأَ، طَفِقَ، جَعَلَ (۴)، أَخَذَ، عَلِقَ، كَرَبَ و أَرَأَيْتَكَ (۵).

ج) امر دارد، ماضی و مضارع ندارد، مانند: تَعَالَ - بِيَا، هَاتِ و هَاءِ - بَدَ، بِيَاوَرُ، حَاضِرُ

[شماره صفحه واقعی : ۱۷۹]

ص: ۷۶۴

۱- زمخشری کلمه «بُعِثْتُ» در آیه شریفه وَ إِذَا الْقُبُورُ بُعِثَتْ (الانفطار ۴) را منحوت از «بُعِثَ و أُثِيرَ تُرَائِبُهَا» دانسته است.

۲- جامع الدروس العربیه، ج ۱، ص ۵۳ و ۶۲؛ المعجم المفضل فی اللغة الأدب، ماده «فعل متصرف» و «فعل جامد»؛ النحو الوافی، ج ۱، ص ۵۱۴، ج ۲، ص ۴، پاورقی ۱.

۳- برخی صاحب نظران قسم دوم را نیز «متصرف» نامیده و متصرف را به دو قسم تام التصرف و ناقص التصرف تقسیم کرده اند، و برخی دیگر آن را همانند قسم سوم «جامد» نامیده اند.

۴- برای طَفِقَ و جَعَلَ غیر متصرف، مضارع هم حکایت شده است (شرح ابن عقیل بر الفیه، مبحث افعال مقاربه).

۵- «أَرَأَيْتَكَ» را برخی اسم فعل دانسته اند ولی قول دیگر که آن را فعل غیر متصرف می داند راجح است. مثلاً و جمع این ماده نیز کاربرد دارد، گفته می شود: أَرَأَيْتَكُمَا أَرَأَيْتَكُم (قاموس المحيط، لسان العرب).

اسم فعل کلمه ای است که دارای اثر و معنی فعل می باشد ولی وزن فعل را ندارد یا اگر دارد بعضی از خواص اسم-مثلاً تنوین-را می پذیرد، مانند:

هَيْهَاتَ، صِهٍ.

[شماره صفحه واقعی : ۱۸۱]

ص: ۷۶۶

اسماء افعال سه دسته اند:

دسته یکم: آنهایی که به معنی فعل ماضی هستند، مانند: هَيَّهَاتَ- دور شد.

دسته دوم: آنهایی که به معنی فعل مضارعند، مانند: أُفٌّ- آخ، ناراحتم، به تنگ آمده ام (۱).

دسته سوم: آنهایی که به معنی فعل امر می باشند، مانند: ضَهْ، ضَهْ، صَهْ- ساکت شو.

اسم فعل با تأکید و مبالغه بر معنای فعل مرادف خود دلالت می کند.

در بخش اسم توضیح بیشتری درباره اسم فعل خواهد آمد.

پرسش و تمرین

۱. فعل منحوت چه فعلی است؟

۲. برای قسم یکم از دو قسم فعل منحوت بیست مثال از ابواب ثلاثی مزید ذکر کنید.

۳. برای قسم دوم فعل منحوت پنج مثال ذکر کنید و بیان نمایید از چه و چگونه گرفته شده است.

۴. چه فعلی را متصرف و چه فعلی را غیر متصرف گویند و اقسام فعل غیر متصرف چیست؟

۵. اسم فعل چیست و چند قسم است؟

۶. چرا می گویند «تصریف در فعل، بیشتر از اسم است (۲)»؟ این جمله را توضیح دهید.

۷. «قَرْنَ» در آیه ۳۳ سوره احزاب چه صیغه ای است؟ (۳)

[شماره صفحه واقعی : ۱۸۲]

ص: ۷۶۷

۱- «أُفٌّ» در مقام اظهار دلتنگی و افسردگی و انزجار به کار برده می شود.

۲- جامع المقدمات، ص ۲۸.

۳- پاسخ: «قَرْنَ» صیغه ۶ امر حاضر است از قَارًا- يَقْرَأُونَ (قَارَ- اجْتَمَعَ) و در این صورت اجوف است؛ یا از قَرَّ قَرٌّ که لغتی است از قَرًّا- يَقْرَأُونَ و قَرًّا (ساکن شدن، آرام گرفتن) و در این صورت مضاعف است. کلمه مزبور «قَرْنَ» هم قرائت شده است. قَرْنَ نیز صیغه ۶ امر حاضر است از قَرًّا- يَقْرَأُونَ و قَرًّا (سنگینی، متانت) و در این صورت مثال است؛ یا از قَرَّ يَقْرُ و در این صورت مضاعف است. قَرْنَ یا قَرْنَ را چنانچه مضاعف دانستیم مأخوذ از اقْرَظْ یا اقْرَظْ می باشد که عین الفعل پس از نقل حرکت آن به ماقبل (فاء الفعل) حذف شده و سپس همزه امر نیز به خاطر متحرک شدن فاء الفعل و مرتفع شدن نیاز به آن، حذف شده است. در توجیه حذف عین الفعل، دو قول است: الف) عین الفعل پس از نقل حرکت آن به ماقبل حذف شده است. ب) عین الفعل به «یاء» تبدیل شده است همان گونه که اولی از دو حرف همجنس در کلماتی مانند دَنَار و قِرَاط قلب به «یاء» می شود و کلمه به صورت دینار و قیراط درمی آید؛ سپس حرکت یاء به فاء الفعل داده شده و یاء به خاطر التقاء ساکنین افتاده است: اقْرَظْ- اقْرَظْ- اقْرَظْ- اقْرَظْ- اقْرَظْ- اقْرَظْ- اقْرَظْ- اقْرَظْ (تفاسیر: مجمع البیان، المیزان و کشف؛ شرح رضی بر شافیه، ج ۳، ص ۲۴۵؛ شروح الفیه ابن مالک، بیت ۹۹۰: «... و قَرْنَ فی اقْرَظْ و قَرْنَ نُقْلًا»؛ مجمع البحرین، ماده ق ر ر).

۸. «قیل» در آیه ۸۸ سوره زخرف چه کلمه ای است؟

۹. اِسْتَكَانَ يَسْتَكِينُ اِسْتِكَانَةً از چه ماده ای است و از چه بابی؟ (۱)

۱۰. برای مباحث بخش یکم کتاب، نمودار گویایی رسم کنید.

پایان بخش فعل

و الحمد لله

[شماره صفحه واقعی : ۱۸۳]

ص: ۷۶۸

۱- پاسخ: این باب یا افتعال از ماده «سکون» است که در این صورت حرف مد آن خلاف قاعده و سماعی است؛ یا استفعال از ماده «کون» است که حرف مد آن برابر قاعده است (شرح رضی بر شافیه، ج ۱، ص ۶۷).

كَأَنَّ قَدْ يُسْتَشْكَلُ عَلَى احتواءِ هذا القسمِ من الكتابِ لبعضِ المباحثِ التي يُتراءى أَنَّها نحوِيَّةٌ حَتَّى أَنَّ بعضَ الأفاضلِ من الأساتذة-دام ظلّه-تنحى عن تدرّيسِ تلكِ الأبحاثِ على ما يُقالُ! (١) فَلْيَلَاخِظْ:

أَوْلَا: أَنَّ الصَّرْفَ و النُّحُوَّ لَمْ يَزَلَا- و لا- يزالانِ يَتَشَابِكانِ بِحيثُ قد يُطَلَقُ «النُّحُو» و يراؤُ به الصَّرْفُ و النُّحُوُّ معاً (٢). و لذلكِ كانَ يَرى اسْتادُنا الأَكْبَر، الشَّهِيدَ المَظْلومَ، آيَه اللّهِ الدكْتورِ بهِشْتى قَدَس سِرّه الأُسْلوبَ المَزجِيَّ أُسْلوباً مَقبولاً- فى تَعليمِ الصَّرْفِ و النُّحُوِّ العَرَبِيَّ، ذاكَ الأُسْلوبَ الَّذى نراه مَتَّخِذاً فى الأَلْفِيَّةِ لابنِ مالِكِ و شروِجها و جامعِ الدروسِ العَرَبِيَّةِ للغالِيبِيّ و بعضِ آخَرٍ من الكُتُبِ غَيْرِهِما.

و ثانياً أَنَّ هذا لَيْسَ بِأَوَّلِ قارورِهِ...!فهذه أَلْفِيَّةُ ابنِ مالِكِ التى وُضِعَتْ فى النُّحُوِّ كما يَقولُ هو فى طليعه أَيْاتِهِ:

فَأَسْتَعِينُ اللّهُ فى أَلْفِيَّةِ

مَقاصِدُ النُّحُوِّ بِها مَطوِيَّة

مع أَنَّكَ ترى ما يَقْرُبُ مِنْ ثَلْثِها-أو أَكْثَرَ-باحثٌ عَن مَسائِلِ التَّصْرِيفِ المَحْضِ!و

[شماره صفحه واقعى : ١٨٧]

ص: ٧٧٢

١- تصاريف (شرح صرف سادّه)، ج ٢، ص ٢٠٧.

٢- شرح الرضى رحمه الله على الشافيه، ج ١، ص ٦.

لَمْ يُعْتَرِضْ عَلَيْهِ، بَلِ اقْتَدَى بِهِ كُلٌّ مِنْ شَرَحِ الْأَلْفِيَةِ وَهُمْ عَدَدٌ ضَخْمٌ مِنْ كِبَارِ الْعُلَمَاءِ؛ وَ مِنَ الْمُتَأَخِّرِينَ مِنْهُمْ: عَبَّاسُ حَسَنِ، فِي مَوْسُوعِيَّتِهِ الْمَسْمُومَةِ بِ«النَّحْوِ الْوَافِي».

و لَيْتَ شِعْرِي كَيْفَ لَمْ يَأَبَ أَوْلَئِكَ الْأَسَاتِدَةُ - دَامَ إِفْضَالُهُمْ - عَنْ تَدْرِيسِ تِلْكَ الْمُبَاحِثِ الصَّرْفِيَّةِ الصَّرْفِيَّةِ الْمَتَدَخِّلَةِ فِي كِتَابٍ وَضَعَتْ صِرَاحاً فِي عِلْمِ النَّحْوِ مِنْ نَحْوِ السُّيُوطِيِّ (الْبَهْجَةِ الْمَرْضِيَّةِ) وَ شَرَحِ ابْنِ عَقِيلٍ وَ غَيْرِهِمَا؟!

وَ ثَالِثاً أَنَّ النَّاطِرَ بَعَيْنِ الْإِنْصَافِ فِي الْأُبْحَاطِ الْمَسْتَشْدَكِلِ عَلَيْهَا مِنْ هَذَا الْكِتَابِ، يَرَى وَ يُصَيِّدُ أَنَّ نَحْتَرِزُ مِنَ التَّعَرُّضِ لِلْمُبَاحِثِ النَّحْوِيِّ الَّتِي لَا صِتْلَةَ لَهَا بِصِيَاحِهِ الْكَلِمِ وَ نَتَّبِعُ الْجَوَانِبَ الصَّرْفِيَّةَ مِنَ الْمَوْضُوعَاتِ الَّتِي اعْتَادَ الْقَوْمُ اطِّرَاحَهَا فِي كُتُبِ النَّحْوِ.

عَلَى أَنَّ عِدَّةً مِنَ الْمَوْضُوعَاتِ الَّتِي شَاعَ الْبَحْثُ عَنْهَا فِي عِلْمِ النَّحْوِ لَا مِسَاسَ لَهَا بِالنَّحْوِ حَقّاً عِنْدَ مَنْ دَقَّقَ النَّظَرَ فِي تَعْرِيفِ هَذَا الْعِلْمِ.

فَخَذُ لِدَلِكِ مِثَالاً الْمَعَارِفَ مِنَ الْأَسْمَاءِ وَ النَّكِرَاتِ، مِنْ نَحْوِ: «رَجُلٌ» وَ «زَيْدٌ» وَ «الرَّجُلُ» وَ «هُوَ» وَ «هَذَا» وَ «الَّذِي» وَ «غُلَامٌ زَيْدٌ»، ثُمَّ انْتَبَهَ لِتَعْرِيفِ عِلْمِ النَّحْوِ الْقَائِلِ «عِلْمٌ بِأُصُولِ تَعْرِيفِهَا بِهَا أَحْوَالُ الْكَلِمَاتِ الْعَرَبِيَّةِ مِنْ حَيْثُ الْإِعْرَابِ وَ الْبِنَاءِ أَى مِنْ حَيْثُ مَا يَعْرِضُ لَهَا فِي حَالِ تَرْكِيبِهَا، فَبِهِ نَعْرِفُ مَا يَجِبُ عَلَيْهِ أَنْ يَكُونَ آخِرُ الْكَلِمَةِ مِنْ رَفْعٍ أَوْ نَصْبٍ أَوْ جَرٍّ أَوْ جَزْمٍ أَوْ لَزُومٍ حَالِهِ وَاحِدٍ بَعْدَ انْتِظَامِهَا فِي الْجُمْلَةِ» (١). ثُمَّ اجْعَلْ هَذَا التَّعْرِيفَ فِي جَانِبٍ، وَ فِي جَانِبٍ آخَرَ تَعْرِيفَ عِلْمِ الصَّرْفِ الْقَائِلِ: «عِلْمٌ بِأُصُولِ تَعْرِيفِهَا بِهَا صِنْعُ الْكَلِمَاتِ الْعَرَبِيَّةِ وَ أَحْوَالِهَا الَّتِي لَيْسَتْ بِإِعْرَابٍ وَ لَا - بِنَاءٍ. فَهُوَ عِلْمٌ يَبْحَثُ عَنِ الْكَلِمِ مِنْ حَيْثُ مَا يَعْرِضُ لَهُ [لَهَا] مِنْ تَصْرِيفٍ وَ إِعْلَالٍ وَ إِدْغَامٍ وَ إِبْدَالٍ وَ بِهِ نَعْرِفُ مَا يَجِبُ أَنْ تَكُونَ عَلَيْهِ بِنْيَةُ الْكَلِمَةِ قَبْلَ انْتِظَامِهَا فِي الْجُمْلَةِ» (٢)، ثُمَّ قَسِ الْكَلِمَاتِ الَّتِي مِثَّلْنَا بِهَا آتِيفاً (رَجُلٌ، زَيْدٌ

[شماره صفحه واقعی : ١٨٨]

ص: ٧٧٣

١- جامع الدروس العربية، ج ١، ص ٦.

٢- نفس المصدر، ص ٥.

و...إلى التعريفين كليهما، و انظر أنّها إلى أيّهما أوفق؟ أو أيّ التعريفين للانطباق عليها أرفق؟

ألا ترى معنى أنّها إذا كانت إلى تعريف علم الصرف بعيداً فإلى تعريف علم النحو أبعد؟

فما نصيغ إذا؟ أفنحسبها مهملاً و نتركها شاردات؟ أو الأفضل أن ندرجها تحت عنوان بينه و بينها أقل البعد؟ و لا ضير في أن نسمي ذلك العنوان «مُلْحَقاً» كما سنفعل إن شاء الله.

و رابعاً و بالأخره حَسَمًا لمادّه النزاع، نُسَمَّى الأبحاث الموماً إليها ب«المُلْحَقَاتِ بِالصَّرْفِ» كئى لا يفوت علينا الوقت في كيت و كيت.

فعلى ذلك، نُرتَّبُ البحثَ إن شاء الله تعالى فى هذا القسمِ فى مُقدِّمه و سته مباحث، نُسَمَّى الأخيرين منها مُلْحَقِينَ بِالصَّرْفِ. و المباحثُ هىِ ذه:

١. المصدَّرُ و غيرُ المصدَّر؛

٢. الجامدُ و المشتقُّ؛

٣. المذكَرُ و المؤنَّث؛

٤. المتصرفُ و غيرُ المتصرف؛

٥. المعرفهُ و النكره؛

٦. المعربُ و المبنى.

[شماره صفحه واقعى : ١٨٩]

ص: ٧٧٤

الفصل ١. تعريف الاسم

الاسم - كما سبق في مقدّمه الكتاب - كلمه تدلّ على معنى مستقلّ غير مقترنٍ وُضِعاً بزمانٍ خاصّ (١).

الفصل ٢. أبنية الاسم

أبنية الاسم - كما مرّ أيضاً في مقدّمه الكتاب - ستّة: الثلاثي المجرد، الثلاثي المزيد فيه، الرباعي المجرد، الرباعي المزيد فيه، الخماسي المجرد و الخماسي المزيد فيه.

فَلْتَلَاثِي الْمَجْرِدِ عَشْرُهُ أَوْ زَانٍ، هِيَ: فَعَلٌ، فَعِلٌ، فَعَلَ، فَعُلٌ، فَعُلَّ، فَعِلَّ، فَعُلَّ، فَعِلَّ، فَعُلَّ، فَعِلَّ، فَعُلَّ، فَعِلَّ.

[شماره صفحه واقعی : ١٩٠]

ص : ٧٧٥

١ - للأستاذ: قد يقترن معنى الاسم بزمانٍ من دون أن يكون ذلك الاسم موضوعاً لذاك الزمان، وذلك مثل اسمي الفاعل والمفعول عند اعمالهما، نحو: أنا ضاربٌ زيداً (شرح الرضى على الكافية، ج ١، ص ٣٩). ثُمَّ إِنَّهُمْ قَسَمُوا الْإِسْمَ مِنْ نَاحِيهِ إِلَى اسْمِ عَيْنٍ وَ اسْمٍ مَعْنَى وَ اسْمٍ مَشْتَقٌّ وَقَالُوا: «الْإِسْمُ إِنْ وُضِعَ لِذَاتٍ فَاسْمٌ عَيْنٍ كَزَيْدٍ أَوْ لِحَدَثٍ فَاسْمٌ مَعْنَى كَضَرْبٍ أَوْ لِمَنْسُوبٍ إِلَيْهِ حَدَثٌ فَمَشْتَقٌّ كضارب» (الفوائد الصّيه مدّيّه، الحديقّه الأولى). وَ فَسَّرُوا الذَّاتَ وَالْعَيْنَ هُنَا بِالمَحْسُوسِ القَائِمِ بِنَفْسِهِ، وَ المَعْنَى وَ الحَدَثَ بِغَيْرِ المَحْسُوسِ القَائِمِ بِغَيْرِهِ (المعجم المفضّل في اللغه و الأدب، ج ١) «اسم الذات» و «اسم العين» و «اسم المعنى». وَ لِيُلاحَظَ أَنَّهُ لَا صِلْمَةَ بَيْنَ «استقلال المعنى» المأخوذ في تعريف الاسم و بين «القائم بنفسه» المأخوذ في تفسير الذات و العين. فتعريف الاسم يشتمل كلاً القسمين (اسم العين و اسم المعنى) بلا فرقٍ. هذا، و قد يُعَبَّرُ عن «اسم العين» بـ «اسم الذات» فلا تشبهه.

وَفُعْلٌ، نَحْوُ: شَمْسٌ وَسَهْلٌ، قَمَرٌ وَبَطَلٌ، كَيْدٌ وَنَيْدٌ، رَجُلٌ وَيَقْطُ، حَيْرٌ وَجِلْفٌ، عَوْضٌ وَزَيْمٌ، إِبِلٌ وَيَلِزٌ، خُمْسٌ وَحُلُوٌّ، رُطْبٌ وَحُطْمٌ، أَفْقٌ وَجُنْبٌ (١). وَفُعْلٌ نَحْوُ دُنَيْلٌ، قَلِيلٌ.

وَالرُّبَاعِيُّ الْمَجْرَدُ سِتَّةُ أَوْزَانٍ، هِيَ: فَعْلَلٌ، فَعْلَلٌ، فَعْلَلٌ، فَعْلَلٌ، فَعْلَلٌ وَفَعْلَلٌ، نَحْوُ:

جَعْفَرٌ، زَبْرَجٌ، بُزْتُنٌ، دِرْهَمٌ، قَمَطَرٌ وَجُحْدَبٌ.

وَالخُمَاسِيُّ الْمَجْرَدُ أَرْبَعَةُ أَوْزَانٍ، هِيَ: فَعْلَلٌ، فَعْلَلٌ، فَعْلَلٌ وَفَعْلَلٌ، نَحْوُ: سَفَرٌ، جَلٌّ، جَحْمَرٌ، قِرْطَظٌ وَفَدْعَمَلٌ.

ثُمَّ إِنَّ مَزِيدَاتِ الْأَسْمِ الثَّلَاثِيَّ كَثِيرَةٌ لَا تُحْصَى عَادَةً؛ مِنْهَا: جُنْدَبٌ وَرَعَشَنٌ.

وَمَزِيدَاتُ الْأَسْمِ الرَّبَاعِيِّ غَيْرُ قَلِيلٍ، مِنْهَا: عُصْفُورٌ وَفُنْدِيلٌ.

وَمَزِيدَاتُ الْأَسْمِ الْخُمَاسِيِّ قَلِيلٌ، عَدَّهَا بَعْضُهُمْ خَمْسَةَ أَوْزَانٍ (٢)، مِنْهَا: فَعْلَلٌ، نَحْوُ:

خَزْعَبِيلٌ (٣).

وَلتَمْيِيزِ الحُرُوفِ الرَّائِدِ عَنِ الْأَصْلِيِّ طُرُقٌ تَأْتِي فِي الخَاتِمَةِ إِنْ شَاءَ اللَّهُ تَعَالَى.

هَذَا، وَقد يُحَدِّثُ مِنَ الثَّلَاثِيَّ بَعْضُ أَحْرَفِهِ الْأَصْلِيَّةِ، وَحِينَئِذٍ:

قد يُعْوَضُ فِيهِ مِنَ المَحذُوفِ شَيْءٌ، نَحْوُ: سَمُوٌّ - اسْمٌ (٤)، بَيَّوٌّ - إِبْنٌ (٥) وَبَثَّتْ (٦)، أَحْوٌّ -

[شماره صفحه واقعی : ١٩١]

ص: ٧٧٦

١- الْأَمْتَلَةُ الْأَوَّلُ مَوْصُوفَاتٌ وَالثَّوَانِي صِفَاتٌ، وَسَيَأْتِي مَعْنَى الصَّفَةِ وَالمَوْصُوفِ فِي المَبْحَثِ الثَّانِي (مَبْحَثِ الجَامِدِ وَالمَشْتَقِ).

٢- ابْنُ الحَاجِبِ، شَرَحَ الرِّضَى عَلَى الشَّافِيَّةِ، ج ١، ص ٤٧.

٣- لِلأُسْتَاذِ: المَصَادِرُ وَالمُنْتَبِياتُ وَالجُمُوعُ وَالمَصْعَرَاتُ وَالمَنْسُوبَاتُ وَنَحْوُهَا وَ إِنْ لَا تَخْلُو غَالِبًا عَنِ الرَّائِدِ وَ تَكُونُ تِلْكَ الكَلِمَاتُ مَزِيدَاتٍ فِيهَا، إِلَّا أَنَّ «الاسْمَ المَزِيدَ فِيهِ» لَا يُطْلَقُ بِحَسَبِ الاصْطِلَاحِ عَلَى تِلْكَ الأَشْيَاءِ، بَلْ يُقَالُ لِ «رَجُلَيْنِ» مِثْلًا: «مِثْنَى الاسْمِ الثَّلَاثِيَّ المَجْرَدِ»؛ كَمَا أَنَّهُ لَا يُقَالُ لِ «يَعْلَمُ» مِثْلًا: «إِنَّهُ الفِعْلُ المَزِيدُ فِيهِ، بَلْ يُقَالُ فِيهِ: «مُضَارِعُ الثَّلَاثِيَّ المَجْرَدِ»، وَ يُضْرَبُ المِثَالُ لِلْفِعْلِ الثَّلَاثِيَّ المَزِيدِ فِيهِ بِ «أَعْلَمُ» وَ «يُعْلَمُ» وَ نَحْوِهِمَا.

٤- وَ قِيلَ أَيْضًا اسْمٌ، وَ اسْمٌ (المَصْبَاحُ المَنِيرِ).

٥- المَصْبَاحُ المَنِيرِ.

٦- شَرَحَ الرِّضَى عَلَى الشَّافِيَّةِ، ج ١، ص ٢٢٠.

أخت (١)، أمّو-أمه (٢)، لغو-لغوه، شفه-شفه (٣)، سنه-سنه (٤)، كزو-كروه، شوه-شاه (٥)، موه-ماء (٦)، مئى (٧)-مائيه (٨)، فأو (فأى)-فئيه (٩)، عزو (عزى)-عزه (١٠) و (قوه-قوه) فم، و عُد-عده.

وقد لا يعوّض فيه من المحذوف شيء، نحو: أبو-أب (١١)، أحو-أح، حمو-حم، هنو-هن، دمّو-دم، غدو-غد، يدى-يد، قوه-قوه (فم)، أموه أو أموه-أمه (١٢).

و هناك أسماء وُضعت في الأصل على حروف أو حرفين كالتاء والكاف في «نصرْتُك» و «من» و «ما» الشرطيتين أو الموصولتين أو الاستفهاميتين و «كم» الاستفهامية أو الخبرية.

الفصل ٣. تقسيمات الاسم

لِلإِسْمِ تَقْسِيمَاتٌ؛ فَإِنَّهُ إِمَّا: مَصْدَرٌ أَوْ غَيْرُ مَصْدَرٍ، جَامِدٌ أَوْ مُشْتَقٌّ، مُدَكَّرٌ أَوْ مُؤنَّثٌ وَ مُتَصَرِّفٌ أَوْ غَيْرُ مُتَصَرِّفٍ.

[شماره صفحه واقعي : ١٩٢]

ص: ٧٧٧

١- أُضِلُّ أخت، أحو؛ حُرِّدَتْ لأمها و عوّض عنها التاء و عُبِّرَت الصيغة من فَعَلٍ إِلَى فُعَلٍ. و هكذا بُنِيَ، أصلها بَنُو فَعَلٍ بها ما فَعَلَ بِأخت غير أَنَّ الصيغة عُبِّرَتْ إِلَى فَعَلٍ (شرح الرضى على الشافيه، ج ١، ص ٢٢٠، متناً و هامشاً).

٢- مجمع البحرين.

٣- وقيل أصل شفه، شَفُو (المصباح المنير).

٤- و يُحْتَمَلُ أَنْ يَكُونَ أَصْلُ سَنَه، سَنُو (المصدر السابق).

٥- أصل الشاه، شَوّه على ما فى القاموس و المقاييس و المصباح لجمعها على شياه؛ و فى اللسان أَنَّ أَصْلَهَا شَاهَه لِتصغيرها على شَوَّيْهه.

٦- المصباح المنير.

٧- نفس المصدر.

٨- أَلِفٌ «مَائِه» و «مَائَتَانِ» تُكْتَبُ وَ لَا تُقْرَأُ.

٩- القاموس المحيط.

١٠- الجماعة من الناس و كذلك الفئه (المصدر نفسه).

١١- و التاء فى «يَا أَبَت» معوّض عن المضاف إليه-أصله: أبى-لا عن حرفٍ من أحرُفِ الكَلِمَةِ (شرح الرضى على الكافيه، ج ٣، ص ٣٢٩).

١٢- القاموس المحيط.

ففى إطار هذه التقسيمات نَبَحْتُ عَنْ تَغْيِيرَاتٍ صَرْفِيَّةٍ تَعْرُضُ الْأَسْمَاءَ وَيَلْحَقُ بِتِلْكَ التَّقْسِيمَاتِ تَقْسِيمُ الْأَسْمِ إِلَى الْمَعْرِفَةِ وَ النِّكَرِ وَ إِلَى الْمُعْرَبِ وَ الْمَبْنِيِّ. فَإِنَّ فِي الْأَقْسَامِ الْحَاصِلَةِ مِنْ هَذَيْنِ التَّقْسِيمِينَ أَيْضاً عَوَارِضَ صَرْفِيَّةً، سَتَعْرُضُ لِلْجَمِيعِ إِنْ شَاءَ اللَّهُ.

وَ لِخُصُوصِ الْأِسْمِ الْمُعْرَبِ تَقْسِيمٌ آخَرَ بِاعْتِبَارِ حَرْفِهِ الْآخِرِ إِلَى الْمَقْصُورِ وَ الْمَمْدُودِ وَ الْمَنْقُوصِ وَ الصَّحِيحِ، وَ شِبْهِ الصَّحِيحِ (١)، نُورِدُهُ هُنَا لِقَلِّهِ الْبَحْثُ فِيهِ وَ لِيُوجِّهَتِهِ الصَّرْفِيَّةُ:

فَالْمَقْصُورُ مَا خُتِمَ بِالْأَلِفِ مَقْصُورِهِ ثَابِتِهِ (٢) وَ هِيَ الْأَلْفُ الْوَاقِعَةُ فِي آخِرِ الْأِسْمِ الْمُعْرَبِ لَا هَمْزَةً بَعْدَهَا سِوَاءَ أَكَانَتْ مُنْقَلِبَةً عَنْ حَرْفٍ أَصْلِيٍّ كَ عَصَا وَ فَتَى أَوْ مَزِيدَةً لِلتَّأْنِيثِ كَ عَطَشَى (٣) وَ مُوسَى إِذَا سُمِّيَ بِهِ رَجُلٌ (٤) أَوْ لِلإِلْحَاقِ كَ أَرْطَى (٥) أَوْ لِنَكْثِيرِ حُرُوفِ الْكَلِمَةِ كَ قَبَعَثَرَى (٦)؛ بِخِلَافِ الْمَخْتومِ بِالْأَلِفِ غَيْرِ ثَابِتِهِ، مِثْلَ «رَأَيْتُ زَيْدًا» فِي الْوَقْفِ، وَ مِثْلَ «جَاءَ نِي غُلَامًا زَيْدًا».

وَ الْمَمْدُودُ مَا خُتِمَ بِالْأَلِفِ مَمْدُودِهِ وَ هِيَ الْهَمْزَةُ الْوَاقِعَةُ فِي آخِرِ الْأِسْمِ الْمُعْرَبِ قَبْلَهَا أَلْفٌ زَائِدَةٌ سِوَاءَ أَكَانَتْ الْهَمْزَةُ أَصْلِيَّةً أَوْ بَدَلًا مِنْ حَرْفٍ أَصْلِيٍّ كَ قَرَاءَ وَ كِسَاءَ وَ رِدَاءَ، أَوْ

[شماره صفحه واقعی : ١٩٣]

ص : ٧٧٨

١- جامع الدروس العربية، ج ١، ص ١٠٢؛ النحو الوافي، ج ١، ص ١٦٩ و ج ٤، ص ٥٥٨ و ٥٦٣.

٢- سِوَاءَ أَ كُتِبَتْ بِصُورِهِ الْأَلِفِ كَعَصَا أَمْ بِصُورِهِ الْيَاءِ كَمُوسَى. قَالُوا إِنَّمَا سُمِّيَ الْمَقْصُورُ مَقْصُورًا لِأَنَّهُ حَبَسَ آخِرُهُ عَنِ الْحَرَكَاتِ وَ الْقَصْرِ الْحَبْسِ. فَإِنَّ الْأَلِفَ لَا يَظْهَرُ فِيهَا شَيْءٌ مِنَ الْحَرَكَاتِ الثَّلَاثِ.

٣- لِلْأُسْتَاذِ: الْأَلِفُ الْمَقْصُورَةُ- كَمَمْدُودَتِهَا- إِذَا كَانَتْ لِلتَّأْنِيثِ مَنَعَتِ الصَّرْفَ- أَيْ تَنَوَّيْنَ التَّمَكُّنَ- خِلَافًا لِأَقْسَامِهَا الْأَخْرَى: قَالَ تَعَالَى: وَ أَمْرُهُمْ سُورَى بَيْنَهُمْ (الشورى ٣٨). فَلَمْ يَقُلْ «سُورَى» كَمَا قَالَ تَعَالَى: قَالُوا سَمِعْنَا فَتَى يَذُكُرُهُمْ يُقَالُ لَهُ إِبرَاهِيمَ (الأنبياء ٦٠)، (شرح الرضى على الكافية، ج ٣، ص ٣٣٣).

٤- أَلِفٌ «مُوسَى» وَ إِنْ كَانَتْ أَلِفُ التَّأْنِيثِ بِنَاءً عَلَى أَنَّ حُرُوفَهَا الْأَصْلِيَّةَ «م، و، س» وَ أَنَّ وَزْنَهَا «فُعْلَى» وَ لَهَا حُكْمُهَا مِنْ عَدَمِ قَبُولِ التَّنْوِينِ، إِلَّا أَنَّهَا فِي الْمَذَكَّرِ الْحَقِيقِيِّ لَا تُفِيدُ تَأْنِيثَ الْكَلِمَةِ كَمَا سَيَأْتِي فِي مَبْحَثِ الْمَذَكَّرِ وَ الْمُؤَنَّثِ.

٥- أَرْطَى مَلْحَقٌ بِ جَعْفَرٍ وَ يَأْتِي الْبَحْثُ عَنِ الْإِلْحَاقِ فِي الْخَاتِمَةِ إِنْ شَاءَ اللَّهُ.

٦- سَيَأْتِي حُكْمُ الْأَلِفِ الْمَزِيدَةِ لِنَكْثِيرِ حُرُوفِ الْكَلِمَةِ فِي مَبْحَثِ الْمَذَكَّرِ وَ الْمُؤَنَّثِ، فِي الْفَصْلِ ٤.

مَزِيدَةٌ لِلتَّائِيثِ كَ حَمْرَاءَ وَ زَكَرِيَاءَ (١) أَوْ لِللَّاحِقِ كَ حِزْبَاءِ (٢). وَ الْمُخْتَوِمُ بِهِمْزُهُ قَبْلَهَا أَلْفٌ أَصْلِيَّةٌ، مِثْلُ الْمَاءِ وَ الدَّاءِ لَا يُسَمَّى مَمْدُوداً فِي عِلْمِ التَّصْرِيفِ وَ إِنْ سُمِّيَ بِهِ فِي عِلْمِي اللُّغَةِ وَ الْقِرَاءَةِ (٣).

وَ الْمَنْقُوصُ مَا حُتِمَ بِبَاءٍ ثَابِتَةٍ مَكْسُورٍ مَا قَبْلَهَا غَيْرَ مُشَدَّدَةٍ كَ شَجِي (٤)، قَاضِي، مُنَادِي؛ بِخِلَافِ غَيْرِ الثَّابِتَةِ نَحْوُ: أَحْسِنِ إِلَى أَحْيِكَ، وَ بِخِلَافِ مَا لَمْ يُكْتَسَبْ مَا قَبْلَهَا نَحْوُ: طَبِي وَ سَعِي، وَ بِخِلَافِ الْمَشَدَّدَةِ، نَحْوُ: كُرْسِيٌّ.

وَ الصَّحِيحُ مَا حُتِمَ بِحَرْفٍ صَحِيحٍ غَيْرِ الْهَمْزِ الَّتِي قَبْلَهَا أَلْفٌ زَائِدَةٌ (٥)، نَحْوُ: رَجُلٌ، مَرْءٌ وَ مَرْأَةٌ.

وَ شَبَّهُهُ الصَّحِيحُ مَا حُتِمَ بِوَاوٍ أَوْ يَاءٍ سَاكِنٍ مَا قَبْلَهُمَا نَحْوُ دَلْوٌ، طَبِيٌّ، مَدْعُوٌّ، مَرْمِيٌّ، كُرْسِيٌّ.

تَذَكَّرُ: «الصَّحِيحُ» أَوْ «الْمَنْقُوصُ» هَهُنَا اضْطِرَاحٌ خَاصٌّ غَيْرُهُ مَا سَبَقَ فِي مُقَدِّمَةِ الْكِتَابِ مِنْ تَقْسِيمِ الْكَلِمَةِ إِلَى الصَّحِيحِ وَ الْمَعْتَلِّ وَ غَيْرِهِمَا وَ تَقْسِيمِ الْمَعْتَلِّ إِلَى النَاقِصِ وَ غَيْرِهِ.

السُّؤَالُ وَ التَّمَرِينُ

١. بَيِّنْ مَعْنَى الْإِسْمِ وَ الْفَرْقَ بَيْنَهُ وَ بَيْنَ قَسَمِيَّتِهِ: الْفِعْلِ وَ الْحَرْفِ.

[شماره صفحه واقعی : ١٩٤]

ص: ٧٧٩

١- أَلِفُ «زَكَرِيَاءَ» الْمَسْمُومَةُ بِالرُّجُلِ وَ إِنْ كَانَتْ أَلِفُ التَّائِيثِ إِلَّا أَنَّهَا فِي الْمَذَكَّرِ الْحَقِيقِيِّ لَا تُفِيدُ تَائِيثَ الْكَلِمَةِ، كَمَا سَيَأْتِي فِي مَبْحَثِ الْمَذَكَّرِ وَ الْمُؤَنَّثِ، فِي الْفَصْلِ ٤.

٢- حِزْبَاءٌ مَلْحَقٌ بِ قِرطاس.

٣- لِلأُسْتَاذِ: إِنَّمَا سُمِّيَتْ الْهَمْزَةُ فِي الْأَلِفِ الْمَمْدُودَةِ أَلْفًا لِاعْتِقَادِهِمْ أَنَّ هَمْزَةَ الْأَلِفِ الْمَمْدُودَةِ أَصْلُهَا أَلْفٌ مَقْصُورَةٌ، زِيدَتْ قَبْلَهَا أَلْفٌ فَاجْتَمَعَتْ أَلْفَانِ. فَلَوْ حُدِفَتْ إِحْدَاهُمَا أَوْ انْقَلَبَتْ أُولَى الْأَلِفَيْنِ حَرْفًا يَقْبَلُ الْحَرَكَةَ لَعَادَ الْاسْمُ مَقْصُورًا كَمَا كَانَ أَوْلًا. وَ ضَاعَ الْعَمَلُ. فَقَلِبَتِ الثَّانِيَةُ هَمْزَةً لَتَقْبَلِ الْحَرَكَةَ. وَ لَمْ تُقَلَّبْ وَاوٌ أَوْ يَاءٌ، إِذْ لَوْ قَلِبَتْ إِلَى إِحْدَاهُمَا لَانْقَلَبَتْ هَمْزَةٌ مَالًا، كَمَا فِي نَحْوِ: كِسَاءٌ وَ رِدَاءٌ. قَالُوا: فَإِنْ زَالَتْ الْأَلِفُ الزَّائِدَةُ بِالْانْقِلَابِ، زَالَتِ الْهَمْزَةُ أَيْ انْقَلَبَتْ، نَحْوُ: صَحْرَاءٌ-صَحْرَائِيٌّ (شرح الرُّضِيِّ عَلَى الْكَافِيَةِ، ج ٣، ص ٣٢٣).

٤- شَجِيٌّ مِنْ بَابِ تَعَبٍ: حَزَنَ فَهُوَ شَجَّ بِالْتَّقْصِ (المصباح المنير).

٥- إِذْ لَوْ حُتِمَتِ الْكَلِمَةُ بِالْهَمْزِ الَّتِي قَبْلَهَا أَلْفٌ زَائِدَةٌ، سُمِّيَتْ مَمْدُودَةً.

٢. أَعْطِ لِكُلِّ مِنْ أَقْسَامِ الْإِسْمِ خَمْسَةَ أَثْنَيْلِهِ.

٣. بَيِّنْ أَثْنَيْتَهُ الْإِسْمِ وَالْفِعْلِ.

٤. أَعْطِ ثَلَاثَةَ أَثْنَيْلِهِ عَلَى كُلِّ مِنْ أَوْزَانِ الْإِسْمِ الثَّلَاثِيِّ وَمِثَالَيْنِ عَلَى كُلِّ مِنْ أَوْزَانِ الرَّبَاعِيِّ وَمِثَالًا عَلَى كُلِّ مِنْ أَوْزَانِ الْخُمَاسِيِّ.

٥. لِمَ لَمْ يُذَكَّرْ أَوْزَانُ الْإِسْمِ الْمَزِيدِ فِيهِ؟

٦. بَيِّنْ أَنْوَاعَ الْإِسْمِ الَّتِي لَهُ أَقْلٌ مِنْ ثَلَاثَةِ أَصُولٍ.

٧. مَا مَعْنَى تَقْسِيمَاتِ الْإِسْمِ السَّنَةِ؟ هَلْ يَتَأْتِي جَمِيعُهَا فِي إِسْمٍ وَاحِدٍ أَوْ يَخْتَصُّ كُلُّ إِسْمٍ بِقِسْمٍ؟ بَيِّنْ ذَلِكَ.

٨. لِمَ أُخْرِقَ الْإِسْمُ عَنِ الْفِعْلِ وَلَمْ لَا يُبَحَثْ فِي الصَّرْفِ عَنِ الْحَرْفِ؟

٩. عَرِّفْ كُلًّا مِنَ الصَّحِيحِ وَشَبِّهِ الصَّحِيحِ وَالْمَقْضُورِ وَالْمَمْدُودِ وَالْمَنْقُوصِ وَاضْرِبْ لِكُلِّ خَمْسَةَ أَثْنَيْلِهِ.

١٠. مَا هُوَ الْفَرْقُ بَيْنَ الْكَلِمَةِ الصَّحِيحَةِ وَالْإِسْمِ الصَّحِيحِ فِي اصطلاحِ عِلْمِ الصَّرْفِ؟

١١. مَا هُوَ الْفَرْقُ بَيْنَ الْإِسْمِ الصَّحِيحِ وَالْفِعْلِ الصَّحِيحِ وَبَيْنَ الْإِسْمِ الْمَنْقُوصِ وَالْفِعْلِ الْمَنْقُوصِ؟

الفصل ٤. قَوَاعِدُ الْإِغْلَالِ الْخَاصَّةُ بِالْإِسْمِ

إشاره

هُنَاكَ قَوَاعِدُ لِلْإِغْلَالِ تَجْرِي فِي الْإِسْمِ الْمَعْرَبِ خَاصَّةً، وَهِيَ:

القَاعِدَةُ الْأُولَى: تُقَلَّبُ الْوَاوُ وَالْيَاءُ هَمْزَةً وَجُوبًا إِذَا تَطَرَّفَتَا بَعْدَ الْإِتْفِ زَائِدَةٍ (١)، نَحْوُ: دُعَاوٍ - دُعَاءٍ، بِنَايٍ - بِنَاءٍ، إِجْرَائٍ - إِجْرَاءٍ، بِخِلَافِ نَحْوِ: مَعَاوِضَهُ وَ مَبَايِعَ لِعَدَمِ التَّطَرُّفِ، وَ نَحْوِ «وَاوٍ» وَ «زَايٍ» لِأَصَالِهِ الْأَلْفِ. وَ «أَمَّا» يَاءٌ «أَصْلُهُ يَيْ» فَمَسْمُوعٌ وَ «أَمَّا» مَاءٌ «أَصْلُهُ مَوَّه».

[شماره صفحه واقعی : ١٩٥]

ص: ٧٨٠

١- شرح الرضی علی الشافی، ج ٣، ص ١٧٣.

القاعدة الثانية: تُقْلَبُ الواوُ والياءُ همزةً أيضاً وجوباً إذا كانتا عينَ «فاعلٍ» و فروعه مُعَلَّينِ في فعلهما (1)، نحوُ قَاوِلٍ-قَائِلٍ، بَايِعَانٍ-بَائِعَانٍ، بِخِلَافِ نَحْوِ: عَاوِرٍ (مِنْ عَوَرَ فَلَانٌ أَى صَارَ أَعْوَرَ وَ ذَهَبَ بَصْرُهُ إِحْدَى عَيْنَيْهِ) وَ عَايِنَ (مِنْ عَايَنَ فَلَانٌ أَى اتَّسَعَتْ عَيْنُهُ وَ حَسُنَتْ).

القاعدة الثالثة: تُقْلَبُ كُلُّ مِنَ الْوَاوِ وَالْيَاءِ وَالْأَلْفِ هَمْزَةً وَجُوباً إِذَا وَقَعَتْ بَعْدَ أَلْفٍ جَمْعٍ عَلَى «فَعَائِلٍ» وَ شَبِيهِهِ (2) بِأَحَدِ شَرْطَيْنِ:

(1) أَنْ تَكُونَ تِلْكَ الْوَاوُ أَوِ الْيَاءُ أَوِ الْأَلْفُ مَرْدَّةً زَائِدَةً فِي الْمَفْرُودِ (3)، نَحْوُ: عَجُوزٍ-عَجَائِزٍ، صَيْحِفَةٍ-صَيْحَافٍ، رِسَالَةٍ-رِسَائِلٍ. بِخِلَافِ غَيْرِ الْمَدِّ سِوَاءَ كَانَتْ زَائِدَةً أَوْ أَصْلِيَّةً، نَحْوُ: جَدُولٍ-جَدَاوِلٍ، عَثَائِرٍ (4)، مَسْوَاهٍ (مَسَاءَةٍ)-مَسَاوِي (5)؛ وَ بِخِلَافِ الْأَصْلِيَّةِ (6)، نَحْوُ: مَثْوَبَةٍ-مَثَابٍ، مَعِيشَةٍ-مَعَايِشٍ وَ مَفَاوِزٍ-مَفَاوِزٍ. أَمَّا نَحْوُ: مُصَيَّبَةٍ-مَصَائِبٍ فَشَادٌّ لَا يُقَاسُ عَلَيْهِ.

(2) أَوْ تَقَعُ أَلْفُ الْجَمْعِ بَيْنَ حَرْفَيْ عِلٍّ (7)، نَحْوُ: أَوَاوِلٍ (جَمْعُ أَوْلٍ)-أَوَائِلٍ، عَيَائِلٍ (جَمْعُ عَيْلٍ وَ أَصْلُهُ عَيُولٌ مِنْ عَالٍ يَعُولُ)-عَيَائِلٍ.

القاعدة الرابعة: تُقْلَبُ أُولَى الْوَاوَيْنِ هَمْزَةً وَجُوباً إِذَا اجْتَمَعَتَا فِي أَوَّلِ الْكَلِمَةِ [بِشَرَطِ الْأَنْ تَكُونَ تَانِيَتُهُمَا مَدَّةً مُنْقَلِبَةً عَنْ حَرْفٍ زَائِدٍ] (8)، نَحْوُ: وَوَاوِلٍ (جَمْعُ وَاصِلَةٍ) (9)-أَوَاوِلٍ،

[شماره صفحه واقعی : 196]

ص: 781

- 1- نفس المصدر، ص 204.
- 2- الْمُرَادُ بِشَبِيهِهِ فَعَائِلٌ، كُتِبَ جَمْعُ وَاقٍ «فَعَائِلٌ» فِي عِدَدِ الْحُرُوفِ مَعَ مَقَابِلِهِ الْمُنْتَحَرِكِ بِمُنْتَحَرِكٍ وَ السَّاكِنِ بِسَّاكِنٍ. فَيَشْمَلُ هَذَا الْعِنَاوَانَ: «فَعَائِلٌ» كَجَدَاوِلٍ وَ «مَفَاعِلٌ» كَمَكَايِدٍ وَ غَيْرَهُمَا (النحو الوافي، ج 4، ص 612).
- 3- شرح ابن عقيل على الألفية، مبحث الإبدال؛ شرح الرضى على الشافيه، ج 3، ص 102.
- 4- الواو والياء في جدول و عشر مزيديتان للإلحاق (شرح الرضى على الشافيه، ج 3، ص 102).
- 5- المصباح المنير.
- 6- شرح الرضى على الشافيه، ج 3، ص 134.
- 7- شرح ابن عقيل، مبحث الإبدال؛ شرح الرضى على الشافيه، ج 3، ص 101.
- 8- شرح الرضى على الشافيه، ج 3، ص 76 و 204.
- 9- امرأة تصل شغرها بشعر غيرها.

وَوَاقِي (جمع وَاقِيَه) - وَوَاقِي، وُوقِي (مؤنثٌ أوَّل، و هو «أفعل» من وَوَل كما سيأتى فى بابِ اسمِ التفضيل) - أوَّلِي، وُوقِل (جمعٌ أوَّلِي) (1)؛ [بِخِلَافِ نَحْوِ: وُوقِرِي مَجْهُولِ وَاوِي].

القاعدة الخامسة: تُقْلَبُ الواوُ ياءً وِجوباً إِذَا جَاوَزَتِ الياءَ فى كَلِمَةٍ أَوْ ما يُشَبِّهُ الكَلِمَةَ (2) وَ كَانَ أَوَّلُهُما سَاكِناً عَظِيمَ مُنْقَلِبٍ (3)، نَحْوِ: سَيِّدٌ - طَوِي - طَيٌّ، مَرْمُؤِي - مَرْمُؤِي (- مَرْمُؤِي)، ضَارِبُوبِي - ضَارِبُوبِي (-ضَارِبُوبِي)؛ بِخِلَافِ نَحْوِ: زَيْتُونٌ لِعَدَمِ المَجَاوِزَةِ و نَحْوِ:

«أبو ياسر» لِكُونِهِما فى كَلِمَتَيْنِ و نَحْوِ: طَوِيلٌ و عَظِيمٌ لِكُونِ أَوَّلِهِما مُتَحَرِّكاً و نَحْوِ:

ديوان لِكُونِ الأوَّلِ مُنْقَلِباً (4).

تبصرة: يَلِحَظُ أَنَّ عَيْنَ الفِعْلِ فى مُعْتَلِّ العَيْنِ و اللّامِ بِمَنْزِلَةِ الصَّحِيحِ غَالِباً، لا تَجْرِي هَذِهِ القَاعِدَةُ فى تِلْكَ المَعْتَلَّاتِ غَالِباً و يُقَالُ: اللّوِي و الرّوِي مَثَلًا؛ و قد تَجْرَى و يُقَالُ: اللِّي و الرّوِي.

القاعدة السادسة: تُقْلَبُ الواوُ -أيضاً- ياءً وِجوباً إِذَا وَقَعَتْ بَعْدَ كَسْرِهِ وَ قَبْلَ أَلِفٍ فى مَوْضِعَيْنِ:

الف) فى مَصْدَرِ الأَجْوِفِ بِشَرْطِ أَنْ يَكُونَ الواوُ مُعَلَّاً فى المَاضِي (5)، نَحْوِ صَامٌ صِياماً، قَامَ قِياماً، اِخْتَطَأَ اِخْتِطَاطاً، ارْتِاضَ ارْتِاضاً (و نَدَرَ نَحْوُ لاذِ لَواداً)؛ بِخِلَافِ نَحْوِ: لاوَدَ لَواداً، قَاوَمَ قِواماً و اِحتَوَى اِحتِواءً لِعَدَمِ الإِعْلالِ فى المَاضِي؛ و بِخِلَافِ نَحْوِ: حَالٌ حِوَالاً لِعَدَمِ الأَلِفِ.

[شماره صفحه واقعی : ۱۹۷]

ص: ۷۸۲

۱- فَتَنْقَلِبُ أوَّلِي الواوُينِ -على هذه القاعدة- فى ثلاثِهِ مواضِعٍ: (۱) فيما لا تكونُ الثائِيَةُ مَدَّةً سِوَاءَ أَكانَ عَظِيمَ المَدِّ أَصْلِيًّا، نَحْوِ: وُوقِل، أَوْ زائِداً، نَحْوِ: وَ واصلِ فَإِنَّ الواوُ الثائِيَةَ هُنَا مَنقَلِبَةٌ عَنِ الأَلِفِ الزائِدَةِ فى واصلِهِ؛ (۲) فيما تكونُ الثائِيَةُ مَدَّةً أَصْلِيَّةً، نَحْوِ: وُوقِي؛ (۳) فيما تكونُ الثائِيَةُ مَدَّةً مَنقَلِبَةً عَنِ حَرْفِ أَصْلِيٍّ، نَحْوِ: أوَّلِي على مَذْهَبِ الكَوَفِيِّينَ، فَإِنَّ أَصْلَهُ عِنْدَهُمُ: وُوقِي، قَلْبَتِ الهَمْزَةُ وَاواً فَاجْتَمَعَتْ وَاوَانِ ثُمَّ قَلْبَتِ الواوُ الأوَّلِي هَمْزَةً.

۲- يعنى المضاف إلى ياء المتكلم.

۳- شرح الرضى على الشافيه، ج ۳، ص ۱۳۹.

۴- أصل ديوان، ديوان قلبت الواو الأولى ياء على غير القياس.

۵- النحو الوافى، ج ۴، ص ۷۱۴، الرقم ۲.

ب) في الاسم الأَجْوَفِ إذا جُمِعَ تكسيراً بِشَرْطِ أَنْ يَكُونَ الواوُ ساكناً أو مُعَلَّاً. في المُفْرَدِ (١)، نحو: ثَوْبٌ-ثَوْبٌ-ثَوْبٌ، ثِيَابٌ-ثِيَابٌ، حَوْضٌ-حَوْضٌ، حِيَاضٌ، رَوْضَةٌ-رَوْضَةٌ، رِيَاضٌ، و نحو: دارٌ-دَوَارٌ-دِيَارٌ، بِخِلَافِ نحو: طَوِيلٌ و طَوِيلَةٌ-طَوَالٌ، لِأَنَّ الواوَ لا يَكُونُ ساكناً في المُفْرَدِ و لا مُعَلَّاً فيه (٢)، و نحو: كَوْزٌ-كَوْزَةٌ، لِعَدَمِ الأَلْفِ. و مثله: عَوْدٌ (المُؤنَّسُ مِنَ الإِبِلِ)-عَوْدَةٌ و تَوْرٌ-تَوْرَةٌ و شَدٌّ يُؤْرَةٌ.

تبصرة: جَوَزُوا الإِعْلَالَ و التَّصْحِيحَ (يعنى الإِعْلَالَ في بعضِ الأمثلةِ و التَّصْحِيحَ في بعضِ آخر) في «فِعْلِ» الأَجْوَفِ المُكْسَرِ، مع سكونِ الواوِ في مُفْرَدِهِ أو إِعْلَالِهَا و قَالُوا في قَوْمِهِ-قَامَهُ-قِيمَ (٣)، حَوَجَهُ-حَاجَهُ-حَوَجَ (٤)، حَوَّلَهُ (من حَالٍ يَحُولُ)-حَوَّلَ-حَوَّلَ و يَجُوزُ حَوْلَ أَيْضاً، صَوَّغَهُ (من صَاغَ يَصُوغُ)-صَوَّغَ-صَوَّغَ. قَالُوا التَّصْحِيحُ هُنَا قَلِيلٌ و الإِعْلَالُ غَالِبٌ (٥).

القَاعِدَةُ السَّابِقَةُ: و كذلك تُقَلَّبُ الواوُ ياءً و جوباً إذا تَطَرَّفَتْ وَ سَبَقَتْهَا ضَمَّةٌ (٦) (و تَنقَلِبُ الضَّمَّةُ بَعْدَئِذٍ كَسْرَةً كَمَا سَأَتِي) نحو: تَرَجُّو-تَرَجُّو-تَرَجُّو (تَرَجُّو-تَرَجُّو-تَرَجُّو)، تَدَاعَى-تَدَاعَى (تَدَاعَى-تَدَاعَى)، (تَبَرُّؤٌ-تَبَرُّؤٌ-تَبَرُّؤٌ)-تَبَرُّؤٌ-تَبَرُّؤٌ، (تَخَاجُؤٌ-تَخَاجُؤٌ-تَخَاجُؤٌ)-تَخَاجُؤٌ-تَخَاجُؤٌ، أَذْلُو (جَمْعُ دَلْوٍ)-أَذْلَى-أَذْلَى؛ بِخِلَافِ غَيْرِ المُنْطَرَفِ، نحو: غَيُورٌ و قَلْتَشُؤُهُ، أو المَشْ-بُوقَهُ بِغَيْرِ الضَّمِّ، نحو: القَفْوُ (-القَفَا).

تنبيه: إنَّ هذه القَاعِدَةَ تَتَقَدَّمُ عَلَى القَاعِدَةِ الثَّالِثَةِ من قَوَاعِدِ الإِعْلَالِ العَامَّةِ، فَتَبْصُرُ.

[شماره صفحه واقعی : ١٩٨]

ص: ٧٨٣

- ١- شرح ابن عقيل، مبحث الإبدال، عند شرح قوله: «و جمع ذى عين...»؛ شرح الرضى على الشافيه، ج ٣، ص ١٣٨.
- ٢- و شَدَّ طِيَالٌ (شرح الرضى على الشافيه، ج ٣، ص ١٣٨)، و جِيَادٌ جَمْعُ جَوَادٍ (النَجِيبُ مِنَ الخَيْلِ).
- ٣- القَامَةُ مِنَ الإِنْسَانِ، ج قَامَاتٌ و قِيمٌ: قَدَّةٌ (المنجد).
- ٤- الحَاجَةُ، ج حَوَجٌ و حَاجَاتٌ: مَا يُحْتَاجُ إِلَيْهِ (المنجد).
- ٥- شرح ابن عقيل، مبحث الإبدال، عند قوله: و صَحَّحُوا فَعَلَهُ وَ فِي فِعْلٍ وَجْهَانِ وَ الإِعْلَالُ أَوْلَى كَالجِئِلِ
- ٦- شرح الرضى على الشافيه، ج ٣، ص ١٦١.

القَاعِدَةُ الثَّامِنَةُ: تُقْلِبُ الْوَاوُ - أَيْضاً - يَاءً وَجُوباً إِذَا وَقَعَتْ لَاماً لِمَوْصُوفٍ عَلَيْهِ «فَعَلَى» (٢)، نَحْوُ: دُنُوِي - دُنْيَا، عَلُوِي - عَلِيَا، بِخِلَافِ نَحْوِ حَزُوِي (اسْمٌ مَوْضِعٌ لِأَنَّهَا مَوْصُوفٌ (٣)، وَشَدَّ نَحْوُ: قُضُوِي.

و زَادَ الْكُوفِيُّونَ مَا إِذَا كَانَتِ الْوَاوُ لَامَ «فَعَل» وَ قَالُوا: عَلُو - عَلِي - عَلِي. وَ مِنْ هَذَا الْقَبِيلِ: قُوِي وَ ضَحِي (٤).

القَاعِدَةُ الثَّانِيَةُ: تُقْلِبُ الْيَاءُ وَوَاوُ وَجُوباً إِذَا وَقَعَتْ لَاماً لِمَوْصُوفٍ عَلَيْهِ وَزْنَ «فَعَلَى» (٥)، نَحْوُ: تَقْيِي (٦) - تَقْوِي، فَتْيِي - فَتْوِي (٧)؛ بِخِلَافِ نَحْوِ: صِدْيَا (مَوْثُتٌ صَدْيَانٌ) وَ رِيَا (مَوْثُتٌ رِيَانٌ) لِأَنَّهُمَا وَصْفَانِ. أَمَّا رِيَا الْمَوْصُوفِ (الرَّائِحَةُ الطَّيِّبَةُ) فَخَارِجٌ عَنْ مَصَبِّ هَذِهِ الْقَاعِدَةِ لِجَزْئِ الْقَاعِدَةِ الْخَامِسَةِ فِيهِ (٨).

القَاعِدَةُ الْعَاشِرَةُ: تُبَدِّلُ الضَّمَّةَ قَبِيلَ الْيَاءِ كَثِيرَةً وَجُوباً إِذَا كَانَتِ الْيَاءُ غَيْرَ فَاءٍ (أَيَّ فَاءِ الْفِعْلِ) (٩) نَحْوُ: مُبَيْعٌ - مَبِيعٌ، مَرْمِيٌّ - مَرْمِيٌّ، تَرَجِيٌّ - تَرَجِيٌّ، تَدَاعِيٌّ - تَدَاعِيٌّ، (أَذْلُو -) أَذْلِي - أَذْلِي، أَطْبِي - أَطْبِي؛ بِخِلَافِ مَا إِذَا كَانَتِ الْيَاءُ فَاءً، نَحْوُ: مَيْسِرٌ.

تَبْيِيهُ

لِلْمُصَغَّرِ قَوَاعِدُ إِعْلَالٍ خَاصَّةٌ سَتَاتِي إِنْ شَاءَ اللَّهُ فِي فِصْلِ الْمَصْغَرِ.

[شماره صفحه واقعی : ١٩٩]

ص : ٧٨٤

- ١- معنى الضَّفِّهِ سِيَّاتِي فِي مَبْحَثِ الْجَامِدِ وَ الْمَشْتَقِّ.
- ٢- النَحْوِ الْوَاقِي، ج ٤، ص ٧١٦، الرِّقْم ٧.
- ٣- معنى الْمَوْصُوفِ سِيَّاتِي فِي مَبْحَثِ الْجَامِدِ وَ الْمَشْتَقِّ.
- ٤- شرح الرُّضِيِّ عَلَى الشَّافِيهِ، ج ٣، ص ١٢.
- ٥- الْمَصْدَرُ نَفْسُهُ، ص ١٧٧؛ النَحْوِ الْوَاقِي، ج ٤، ص ٧٢٢، الرِّقْم ٣؛ شرح ابنِ عَقِيلٍ عِنْدَ قَوْلِهِ: «مِنْ لَامِ فَعَلَى اسْمًا...».
- ٦- تَقْيِيٌّ، أَصْلُهُ وَقْيِيٌّ مِنَ الْوَقْيِ وَ الْوَقَايَةِ، أُبْدِلَتِ الْوَاوُ تَاءً عَلَى غَيْرِ الْقِيَاسِ (شرح الرُّضِيِّ عَلَى الشَّافِيهِ، ج ٣، ص ٨٠) كَمَا سِيَّاتِي فِي بَحْثِ الْإِبْدَالِ فِي الْخَاتِمَةِ.
- ٧- فِي الْمَصْبَاحِ الْمُنِيرِ: «الْفَتْوَى... يُقَالُ أَصْلُهُ مِنَ الْفَتَى وَ هُوَ الشَّابُّ الْقَوِيُّ».
- ٨- شرح الرُّضِيِّ عَلَى الشَّافِيهِ، ج ٣، ص ١٧٨.
- ٩- نَفْسُ الْمَصْدَرِ، ص ١٦١ وَ ١٦٨.

١. ما هو إعلال الكلمات التابعة و طبقاً لأئيه قاعده؟

استيلاى، فزاو، جاويز، غرايز، سراير، وؤيصة بل (مصغّر واصل)، حياى، غناى، خاوف، كباير، مئوت، مطيوه، حواكه، التّعدو، اقتواد، جواد، سواط، سجاو، غناى، ائبلاو، بلاو، ولاى، ثناى، ساير، حاير، قاود، حاوول، كايد، جرايم، رعاي، استىناى، إقراى، أفسىراى، صاوم، مايل، استىغناى، جاور، صجاير، وؤيقية (مصغّر واقية)، وواىسى (جمع وائقه)، شواى، جزباى، علباى، إرواى، سايف، هايم، ركبوه، أئوام (جمع زؤوم)، قئوؤوم، دليؤوه (مصغّر دلى)، معلؤوى، طؤوى، لئوى، عئوز (مصغّر عئوز)، عمؤود (مصغّر عمود)، تقافو، تعالو، تغالو، شزيا (المثل)، وواقف (جمع واقفه).

٢. لِمَ لَمْ تَعَلَّ الكلمات التاليه؟

صايد، مقاووم، مباين، حاوول، قساور، أساور، طاوويس، سواك، حوان (المائده)، صوان (ما تُصان فيه الثياب)، عئفوان، أئفوان (ذكر الأفاعى)، عئصوه (القليل المتفرق من الثبت أو غيره)، حؤوى (اسم مكان).

[شماره صفحه واقعى : ٢٠٠]

المصدرُ و غيرُ المصدرِ

المصدرُ اسمٌ يُدُلُّ على حَدِيثٍ أَى معنًى قائمٍ بغيرِهِ صادرٍ عنه (١)، نَحْوُ: الضَّرْبُ و البِزْءُ. و ما سِوَاهُ مِنَ الأَسْمَاءِ «غَيْرُ المَصْدَرِ»، و لا يُبْحَثُ عَنْهُ بِعُنْوَانِهِ إِذَا لَيْسَ لَهُ حَكْمٌ مِنْ حَيْثُ هُوَ غَيْرُ المَصْدَرِ.

فَالمَصْدَرُ أَصْلِيٌّ أَوْ مِيميٌّ أَوْ صِنَاعِيٌّ؛ وَ هُوَ أَيْضاً قَدْ يُؤْتَى بِهِ لِبيانِ المَرَّةِ أَوْ الهَيْئَةِ؛ كَمَا أَنَّهُ قَدْ يَكُونُ صَرِيحاً وَ قَدْ يَكُونُ مُؤَوَّلًا؛ هَاكِ البَحْثُ عَنْ هَذِهِ العِناوِينِ فِي فُصولٍ:

الفصل ١. المصدرُ الأَصْلِيّ

المصدرُ الأَصْلِيّ عَلَى تَوْعِينِ: مَصْدَرُ الفِعْلِ التَّلَاثِيّ المُجَرَّدِ، وَ مَصْدَرُ غَيْرِهِ مِنَ الأَفْعَالِ.

أ) مَصْدَرُ الفِعْلِ التَّلَاثِيّ المُجَرَّدِ لا قِياسَ فِي وَزْنِهِ، بَلْ هُوَ مَوْقُوفٌ عَلَى السَّماعِ، إِلاَّ أَنَّ هُنَاكَ صِوابِطَ غَالِيَةً (٢)، أَهْمُها:

[شماره صفحه واقعي : ٢٠١]

ص: ٧٨٦

١- الحَدِيثُ هُوَ المَعْنى القَائِمُ بغيرِهِ، وَ يُقَيَّدُ هَذَا المَعْنى بِالنَّسْبِ إِلى المَصْدَرِ وَ ما يُشْتَقُّ مِنْهُ- كالفِعْلِ وَ الأَسْماءِ المُتَّصِلَةِ بالفِعْلِ أَى المُشْتَقَّةِ مِنْهُ- بِالصُّدُورِ عَنْ غَيْرِهِ (شرح الرُّضى عَلَى الكافيهِ، ج ٣، ص ٣٩٩).

٢- شرح الرُّضى عَلَى الشَّافِيهِ، ج ١، ص ١٥٢.

١.الدَّالُّ عَلَى دَاءٍ وَ مَرَضٍ،فُعَالٌ،نَحْوُ:زُكِمَ زُكَامًا،سَعَلَ سَعَالًا.

٢.الدَّالُّ عَلَى الصَّوْتِ،فُعَالٌ أَوْ فَعِيلٌ،نَحْوُ:صَرَخَ صِرَاحًا،صَهَلَ صَهِيلًا.

٣.الدَّالُّ عَلَى امْتِنَاعٍ وَ مُخَالَفَةٍ،فِعَالٌ،نَحْوُ:أَبَى إِبَاءً،نَفَرَ نِفَارًا.

٤.الدَّالُّ عَلَى حِرْفَةٍ وَ صَنْعَةٍ أَوْ إِمَارَةٍ وَ حُكُومَةٍ،فِعَالُهُ،نَحْوُ:تَجَرَ تِجَارَةً،حَاكَ حَيَاكَةً،أَمَرَ إِمَارَةً،وَلَّى وِلَايَةً.

٥.الدَّالُّ عَلَى لَوْنٍ،فُعَلُهُ،نَحْوُ:خَضِرَ خُضْرَةً.

٦.الدَّالُّ عَلَى سَيْرٍ وَ انْتِقَالٍ،فَعِيلٌ،نَحْوُ:رَحَلَ رَحِيلًا.

٧.الدَّالُّ عَلَى اضْطِرَابٍ وَ انْقِلَابٍ،فِعْلَانِ،نَحْوُ جَالَ جَوْلَانًا،عَلَى غَلِيَانًا.

و في غير الموارد المذكوره فالأغلب:

١.مصدرُ فَعَلٍ إِذَا كَانَ لِأَزْمًا،فُعُولٌ،نَحْوُ:جَلَسَ جُلُوسًا.

٢.مصدرُ فَعَلٍ إِذَا كَانَ لِأَزْمًا،فَعَلٌ،نَحْوُ:فَرِحَ فَرِحًا.

٣.مصدرُ فَعَلٍ وَ يَكُونُ لِأَزْمًا دَائِمًا،فُعُولُهُ أَوْ فِعَالُهُ أَوْ فَعَلٌ،نَحْوُ:سَهَّلَ سُهُولَةً،فَصَّحَ فَصَاحَةً،كَرَّمَ كَرَمًا.

٤.مصدرُ فَعَلٍ وَ فَعِلٍ إِذَا كَانَا مُتَعَدِّيَيْنِ،فَعَلٌ،نَحْوُ:كَسَبَ كَسْبًا،فَهَمَ فَهَمًا.

و لهُ أَوْزَانٌ لَا ضَابِطَ لَهَا،و دُونَكَ بَعْضُهَا:شُرِبَ،حِفْظٌ،كَذِبَ،صِيَغَرٌ،هُدِيَ،رَحِمَهُ،نَشِدَهُ،عَلِيَهُ،سَرِقَهُ،ذَهَابٌ،سُؤَالَ،قَبُولٌ،سُودٌ،سُودٌ،زَهَادَةٌ،دِرَازَةٌ،كَرَاهِيَةٌ،بَيْتُونَةٌ،جُزْمَانٌ،عُفْرَانٌ،تَلْقَاءٌ،حُضُورٌ...

ب)مصدرُ غيرِ الثلاثيِّ المُجَرَّدِ قِيَاسِيٌّ كَمَا مَرَّ فِي بَابِ الْفِعْلِ.فَقَدْ سَبَقَ أَنَّ لَهُ مِنَ الثَّلَاثِيِّ الْمَزِيدِ فِيهِ أَزِيدٌ مِنْ خَمْسَةٍ وَعَشْرِينَ وَزَنًا هِيَ:إِفْعَالٌ،تَفْعِيلٌ،مُفَاعَلَةٌ إِلَى آخِرِهَا؛ وَ مِنَ الرَّبَاعِيِّ أَرْبَعَةٌ أَوْزَانٌ هِيَ:فَعْلَلَهُ،تَفَعَّلَلٌ،أَفْعَلَلَلٌ وَ أَفْعَلَلَلٌ؛و أَنَّ لِبَعْضِ الْأَبْوَابِ مَصَادِرَ أُخْرَى غَيْرَ مَعْرُوفَةٍ أَوْ مَخْتَصَّةً بِبَعْضِ الْمَوَارِدِ كَبَابِ التَّفْعِيلِ وَ الْمُفَاعَلَةِ وَ الْمَعْلَلَةِ،فَرَاغَ إِنْ شِئْتَ.

[شماره صفحه واقعی : ٢٠٢]

ص: ٧٨٧

١. ما هو الفرقُ بين المصدرِ و الفعلِ؟

٢. أوردِ مصادرَ الأفعالِ التاليه: قَعَدَ، حَضَرَ، عَمِلَ، غَرَبَ، سَمَّحَ، بَرَدَ، ضَرَبَ، نَصَرَ، غَضِبَ، وَعَدَ، رَمَى، سَلَكَ (يُقَالُ سَلَكَ الْمَكَانَ أَيْ دَخَلَ فِيهِ وَ سَلَكَ الطَّرِيقَ أَيْ سَارَ فِيهِ)، حَزَنَ، عَدِمَ، قَلَبَ (قَلَبَهُ أَيْ حَوَّلَهُ وَ لَهُ عَمَلٌ وَ جِهَةٌ)، نَعَسَ، عَطَشَ، حَمَدَ، شَهَقَ الجَمَّازُ، خَسِرَ البُقُرُ، عَمَّجَ، ضَمَّجَ، نَعَى الغُرَابُ، بَكَى، فَرَّ، خَاطَ، زَرَعَ، دَلَّ، صَفَرَ، هَاجَ، فَازَ، طَارَ، حَيَّ، مَاتَ، حَرَبَ، رَكَعَ، سَجَدَ، جَمَدَ، دَارَ.

٣. أعطِ ما تَسْتَطِيعُ مِنَ المِثَالِ لِمَصَادِرِ التُّلَاثِيِّ المُجَرَّدِ وَ اذْكُرِ الوِزْنَ الغَالِبِيَّ مِنْهَا.

٤. أوردِ مصادرَ الأفعالِ التاليه: أجازَ، آجَرَ، قَاتَلَ، ساوى، اعتادَ، اتقى، أرى، انقادَ، اشترَحَ، أبصرَ، كَرَّرَ، اشْهَبَ، آمَنَ، آذَى، أوْعَدَ، قاوَمَ، سَلَسَلَ، دَأْدَأَ، تَزَلَّزَلَ، اخْرَجَ، أفسَحَرَ.

الفصل ٢. المصدر الميمي

اشاره

الفصل ٢. المصدر الميمي (١)

للفعل -تُلَاثِيًّا كَانَ أَوْ رُبَاعِيًّا، مُجَرَّدًا أَوْ مَزِيدًا فِيهِ- مصدرٌ قِيَاسِيٌّ غَيْرٌ مَا سَبَقَ يُقَالُ لَهُ «المصدرُ الميميُّ» الوجودُ مِيمٍ زاندهِ فِي أَوَّلِهِ وَ هُوَ فِي المَعْنَى كالمصدرِ الأَصْلِيِّ بِلا فَرْقٍ.

وزن المصدر الميمي

أ) للمصدرِ الميميِّ فِي التُّلَاثِيِّ المُجَرَّدِ وزنان:

١. مَفْعَلٌ، فِي المِثَالِ الوَاوِيُّ المَحذُوفِ الفَاءُ فِي المِضَارِعِ، نَحْوُ: مَوْعَدٌ وَ مَوْضِعٌ.

وَ يَغْلِبُ هَذَا الوِزْنَ فِي يَفْعَلُ المَعْتَلِّ العَيْنِ -وَ لا يَكُونُ إِلَّا يَائِيًّا- نَحْوُ: مَزِيدٌ، مَبِيَّتٌ، مَصِيرٌ،

[شماره صفحه واقعي : ٢٠٣]

ص: ٧٨٨

مَجِيءٌ، مَحِيضٌ. قَالَ تَعَالَى: وَ يَسْتُلُونَكَ عَنِ الْمَحِيضِ قُلْ هُوَ أَذَىٌّ (١). فَنَحَوُ مَعَاشَ (٢) قَلِيلٌ وَ وَرَدَ مَعِيشٌ أَيْضًا.

٢. مَفْعَلٌ، لِسْوَى مَا مَرَّ، مِنْ نَحْوِ: مَقْصِدٌ، مَضْرَفٌ، مَجْرَى، مَا أَخَذَ، مَمَرٌ، مَوْجَلٌ، مَوْفَى، مَقَالٌ (٣)، مَعَادٌ (٤)، مَهَابَةٌ (٥)، مَحْيَا، مَلْهَى (٦). قَالَ اللَّهُ تَعَالَى: وَ مِنْ آيَاتِهِ مَنَامُكُمْ بِاللَّيْلِ وَ النَّهَارِ وَ ابْتِغَاؤُكُمْ مِنْ فَضْلِهِ (٧) وَ قَالَ تَعَالَى: أَمْ حَسِبَ الَّذِينَ اجْتَرَحُوا السَّيِّئَاتِ أَنْ نَجْعَلَهُمْ كَالَّذِينَ آمَنُوا وَ عَمِلُوا الصَّالِحَاتِ سَوَاءً مَحْيَاهُمْ وَ مَمَاتُهُمْ سَاءَ مَا يَحْكُمُونَ (٨). فَنَحَوُ مَرْجِعٌ قَلِيلٌ، قَالَ اللَّهُ تَعَالَى: إِلَى اللَّهِ مَرْجِعُكُمْ وَ هُوَ عَلَى كُلِّ شَيْءٍ قَدِيرٌ (٩).

هَذَا، وَ قَدْ يُصَاغُ الْمَصْدَرُ الْمِيَمِيُّ مِنَ الثَّلَاثِيِّ الْمَجْرَدِ بِزِيَادَةِ تَاءٍ مَرْبُوطَةٍ فِي آخِرِهِ - مُضَافًا إِلَى الْمِيمِ الزَّائِدَةِ فِي أَوَّلِهِ - نَحْوُ: مَسْأَلَةٌ، مَحَبَّةٌ، مَوَدَّةٌ، مَهَابَةٌ، مَحَبَّةٌ، مَعْرِفَةٌ، مَعْرِفَةٌ، مَعْدِرَةٌ، مَعْصِيَةٌ وَ مَعِيشَةٌ.

ب) وَزُنُّ هَذَا الْمَصْدَرِ فِي غَيْرِ الثَّلَاثِيِّ الْمَجْرَدِ عَلَى وَزْنِ مُضَارِعِهِ الْمَجْهُولِ بِإِتْيَانِ مِيمِ زَائِدَةٍ مَضْمُومَةٍ مَكَانَ حَرْفِ الْمَضَارِعَةِ، نَحْوُ: يُكْرِمُ - مُكْرِمٌ، يُصَيِّرُ - مُصَيِّرٌ، يُقَاتِلُ - مُقَاتِلٌ، يُتَدَخَّرُ - مُتَدَخِّرٌ. وَ لَا يَصْحَبُ مَصْدَرَ الْفِعْلِ الْمُتَعَدَّى بِحَرْفِ الْجَرِّ الْمِيَمِيِّ جَارٌّ وَ مَجْرُورٌ خِلَافًا لِمَضَارِعِهِ الْمَجْهُولِ فَ يُتَدَخَّرُ بِهِ - مُتَدَخِّرٌ.

[شماره صفحه واقعی : ٢٠٤]

ص : ٧٨٩

١- البقره ٢٢٢.

٢- مضارعُه: يَعِيشُ.

٣- مضارعُه: يَقُولُ.

٤- مضارعُه: يُعُوذُ.

٥- مضارعُه: يَهَابُ (يَهَيْبُ).

٦- مضارعُه: يَلْهُو.

٧- الزوم ٢٣.

٨- الجاثيه ٢١.

٩- هود ٤.

تنبیه: إنَّ المصدرَ المیمیَّ لا یُعَدُّ من الأسماءِ المشتقَّة-الآتیة فی المبحثِ القادِم-و إن قد یُسْتَعانُ فی اشتقاقِهِ بالفعلِ المضارعِ (١).

السؤال و التمرین

١. عرّفِ المصدرَ المیمیَّ و بَینَ الفَرْقَ بَینَهُ وَ بَینَ المصدرِ الأضلیِّ.

٢. اِبنِ المَصْدَرِ المِیْمِیِّ مِمَّا یَلِی مِنَ الأَفْعَالِ: دَخَلَ، خَرَجَ، ظَهَرَ، خَضَرَ، جَلَسَ، شَرِبَ، أوى، سَعى، وَوَقَّ، رَضِيَ، جَرى، هَلَكَ، عَصَى، وَدَّ، اِكْتَسَبَ، اِسْتَفْتَى، اِنْقَادَ، اِخْتَارَ.

٣. ما هى كلمه «معنى» أهى مصدرٌ ميمى أم لا؟ نعم أو لا، لماذا (٢)؟

الفصل ٣. المصدرُ الصَّناعيُّ

الفصل ٣. المصدرُ الصَّناعيُّ (٣)

المَصْدَرُ الصَّانِعِيُّ (٤) كلمه تُصاغُ من زيادَه باءٍ مُشدَّده (٥) و تاءٍ مَربوطه في آخرِ الاسمِ مطلقاً، لها معنى المصدرِ تقريباً، نحو: إنسانِيه، حيوانِيه، جاهليته، تبعيته و...

الفصل ٤. المصدرُ المجهول

الفصل ٤. المصدرُ المجهول (٤)

المَصْدَرُ كما يَكُونُ مَصْدَرًا لِلْفِعْلِ المَعْلُومِ -و هو الكثيرُ الشائعِ- و يُقالُ لَهُ «المَصْدَرُ

[شماره صفحه واقعي : ٢٠٥]

ص: ٧٩٠

١- النحو الوافي، ج ٣، ص ٢٣٥.

٢- الجواب: معنى «المعنى» واضح و هو: «ما دلَّ عليه اللَّفْظُ»؛ و في ماهيَّته احتمالان: أحدهما أن يَكُونُ اسمَ مكانٍ لما ينتهى إليه اللَّفْظُ و يستقرُّ فيه من بابِ وضعِ اسمِ المعنى موضعَ اسمِ العينِ تجوُّزاً، كما يقالُ في «مَعْرَى الكلامِ» إِنَّهُ «مَقْصُدهُ». الثانى أَنَّهُ «مَفْعَلٌ» بمعنى المفعول لما يُقالُ من أَنَّ «مَعْنَى الكلامِ و مَعْنِيَّه واحداً» (القاموس المحيط).

٣- النحو الوافي، ج ٣، ص ١٨٦؛ مبادئُ العربيَّة، ج ٤، ص ٦٠.

٤- قيل: «الصَّانِعَةُ تُشْتَعَمَلُ في المحسوسات و الصَّانِعَةُ في المعاني» (المنجد).

٥- قد يُقالُ إنَّ الباءَ هذه ياءُ النَّسَبِ، عَيناً جامعُ الدُّروسِ العربيَّة، ج ١، ص ١٨١؛ النحو الوافي، ج ٣، ص ١٨٧، الهامش ٣؛ مبادئُ العربيَّة، ج ٤، ص ٦٠.

٦- شرح الرضى على الكافية، ج ٣، ص ٤٠٩؛ النحو الوافي، ج ٣، ص ٢١١، الهامش ١، السطر ٤.

المُعلوم» نحو: ضَرَبَ زَيْدٌ بَكْرًا ضَرْبًا، و منه قوله تعالى: قَالَ لَقَدْ ظَلَمَكَ بِسُؤَالِ نَعِيَّتِكَ إِلَى نَعَايِهِ (١)، كذلك قد يكون مصدرًا لِلْفِعْلِ المَجْهُولِ و يُقالُ لَهُ «المصدرُ المَجْهُول»
نحو: ضَرَبَ بَكْرٌ ضَرْبًا، و منه قوله تعالى: غُلِبَتِ الرُّومُ - فِي أَدْنَى الْأَرْضِ وَ هُمْ مِنْ بَعْدِ عَلَيْهِمْ سَيِّئَاتُ مَا كَانُوا يَفْعَلُونَ (٢). و مِنْ ذَلِكَ قَوْلُ الشَّاعِرِ:

إِنْ يَقْتُلُوكَ فَإِنَّ قَتْلَكَ لَمْ يَكُنْ

عَارًا عَلَيْكَ وَ رَبُّ قَتْلِ عَارٍ

فالمصدران-المعلوم و المجهول-يَتَّحِدَانِ لفظًا و يَخْتَلِفَانِ معنًى و يَتَمَازِيَانِ بالقرينة.

السؤال و التمرين

١. صُغِ الْمَصْدَرُ الصَّنَاعِيُّ مِمَّا يَلِي مِنَ الْأَسْمَاءِ: عَزَبَ، رَحِمْنَ، رُوْفَ، فَوْقَ، نَحْتَ، قَبَلَ، بَعَدَ، لَيْلَ، قَوْمَ، أَشَدَّ، مَظْلُومَ، صَادِقَ.

٢. مَا الْفَرْقُ بَيْنَ الْمَصْدَرِ الصَّنَاعِيِّ وَ الْمَصْدَرِ الْمِيميِّ، وَ مَا الْفَرْقُ بَيْنَهُ وَ بَيْنَ الْأَصْلِيِّ.

٣. مَا هُوَ الْفَرْقُ بَيْنَ الْمَصْدَرِ الْمَعْلُومِ وَ الْمَصْدَرِ الْمَجْهُولِ وَ مَا هُوَ الْمُمَيِّزُ بَيْنَهُمَا؟

٤. عَرَّفَ الْمَصْدَرُ الْمَعْلُومَ وَ الْمَصْدَرُ الْمَجْهُولَ فِيمَا يَلِي مِنَ الْأَمْثَلِ: الْقَتْلُ دُونَ الْأَهْلِ وَ الْمَالِ شَهَادَةً، فَكُ رَقَبَةٍ - أَوْ إِطْعَامٌ فِي يَوْمِ ذِي مَسْجِنِهِ (٣)، لَا تَجْعَلُوا دُعَاءَ الرَّسُولِ بَيْنَكُمْ كَدُعَاءِ بَعْضِكُمْ بَعْضًا (٤)، و «أَسْأَلُكَ أَنْ تَجْعَلَ وَ فَاتِي قَتْلًا فِي سَبِيلِكَ تَحْتَ رَأْيِهِ نَبِيِّكَ مَعَ أَوْلِيَائِكَ» (٥)، «وَ قَتَلًا فِي سَبِيلِكَ فَوْقَ لَنَا» (٦)، «الظُّلْمُ ظُلْمَاتٌ يَوْمَ الْقِيَامَةِ»، قَتَلَ زَيْدٌ بَكْرًا وَ بَعَدَ قَتْلَ بَكْرٍ قَرْ، أَعْجَبَنِي أَكْلُ الْخُبْزِ.

[شماره صفحه واقعی : ٢٠٦]

ص: ٧٩١

١- ص ٢٤.

٢- الرُّومُ ٢/ و ٣.

٣- البلد ١٣/ و ١٤.

٤- التَّوْر ٦٣/.

٥- مفاتيح الجنان، الدعاء الموسوم بدعاء الحج من أعمال شهر رمضان المشتركة.

٦- المصدر نفسه، دعاء ليالي شهر رمضان.

الفصل ٥. المَرَّةُ وَ الهَيْئَةُ (١)

قَدْ يُذَكَّرُ الْمَصْدَرُ لِبَيَانِ وَقُوعِ الْفِعْلِ مَرَّةً وَاحِدَةً أَوْ لِبَيَانِ هَيْئَةِ الْفِعْلِ أَوْ الْفَاعِلِ.

فَالأَوَّلُ (المصدرُ الَّذِي يُؤْتَى بِهِ لِبَيَانِ الْمَرَّةِ) يُبْنَى مِنَ الثَّلَاثِيَّ الْمُجَرَّدِ عَلَى فَعْلَةٍ، نَحْوُ:

«لَضَرْبُهُ عَلَى [يَوْمِ الْخَنْدَقِ] خَيْرٌ - أَوْ أَفْضَلُ - مِنْ عِبَادَةِ الثَّقَلَيْنِ» (٢)؛ وَ يُبْنَى مِنْ غَيْرِ الثَّلَاثِيَّ الْمُجَرَّدِ مِنَ الْمَصْدَرِ الْأَصْلِيِّ بِزِيَادَةِ تَاءٍ فِي آخِرِهِ، نَحْوُ: أَكْرَمْتُهُ إِكْرَامَةً.

وَ الثَّانِي (المصدرُ الَّذِي يُؤْتَى بِهِ لِبَيَانِ الْهَيْئَةِ) يَأْتِي مِنَ الثَّلَاثِيَّ الْمُجَرَّدِ عَلَى فَعْلَةٍ، نَحْوُ: جَلَسْتُ جَلْسَةً، أَوْ جَلَسَهُ حَسْبَئِهِ (٣)، فَعْدَةُ الْوَقُورِ جَمِيلَةٌ (٤). وَ أَمَّا غَيْرُ الثَّلَاثِيَّ الْمُجَرَّدِ فَلَا صِبْغَةَ لَهُ خَاصَّةً تَدُلُّ عَلَى الْهَيْئَةِ إِلَّا شُدُودًا، بَلْ تَزَادُ قَرِينُهُ عَلَى الْمَصْدَرِ الْأَصْلِيِّ لِبَيَانِ الْمُرَادِ (٥)، نَحْوُ قَوْلِهِ تَعَالَى: أَوْ إِطْعَامٌ فِي يَوْمٍ ذِي مَسْعَبَةٍ (٦).

فَلَوْ كَانَ الْمَصْدَرُ الْأَصْلِيُّ مِنَ الثَّلَاثِيَّ الْمُجَرَّدِ عَلَى فَعْلَةٍ وَ مِنْ غَيْرِهِ مَخْتِماً بِتَاءٍ، اِخْتِجَ لِبَيَانِ الْمَرَّةِ إِلَى قَيْدٍ يُفِيدُ ذَلِكَ، نَحْوُ: إِنْ كَانَتْ إِلَّا صَبِيحَةً وَاحِدَةً (٧)، وَ نَحْوُ: اِشْتِعَانَهُ وَاحِدَةً بِأَرْبَعِيٍّ قَدْ تَمَنَّى خَطراً دَاهِماً (٨). وَ قَدْ تَوَصَّفُ الْفَعْلَةُ بِالْوَحْدَةِ تَأْكِيداً لِلْمَرَّةِ، نَحْوُ قَوْلِهِ تَعَالَى: فَإِنَّمَا هِيَ زَجْرَةٌ وَاحِدَةٌ (٩).

[شماره صفحه واقعی : ٢٠٧]

ص: ٧٩٢

١- النحو الوافي، ج ٣، ص ٢٢٥؛ جامع الدروس العربية، ج ١، ص ١٧٥.

٢- محمد ابراهيم آيتي، تاريخ پیامبر اسلام، ص ٣٩٥؛ الغدير، ج ٧، ص ٢٠٦.

٣- شرح الرضی علی الکافی، ج ١، ص ٢٩٩.

٤- النحو الوافي، ج ٣، ص ٢٢٨.

٥- نفس المصدر، ص ٢٢٩.

٦- البلد، ١٤.

٧- يس ٢٩ / و ٥٣. قال في المصباح المنير: صاح بالشئ يصيح به صحيحه و صباحاً: صرّح.

٨- النحو الوافي، ج ٣، ص ٢٢٨. الأريحي: واسع الخلق، النشيط إلى المعروف. دَهْمَةُ الأَمْرِ أَي غَشِيَتُهُ (المعجم الوسيط).

٩- الصّافّات ١٩.

و إذا كان المصدر الثلاثى على فَعَلَه أَضِيفَ إِلَيْهَا قِيدٌ يَفِيدُ الْهَيْئَةَ الْمَقْصُودَةَ، نَحْوُ:

الْعِرَّةُ الْجَاهِلِيَّةُ تَحْمِلُ صَاحِبَهَا عَلَى الطُّغْيَانِ (١).

تبصرة: من المسموعِ مجيءُ فَعَلَه و فَعَلَهُ للمَرَّةِ الأَوَّلِ، قولُ القائلِ: «حَجَّ فَلَانٌ حَجَّةً»، و الثانى كأن تقولَ: «رَأَيْتُهُ رُؤْيَهُ» مع إرادَةِ المَرَّةِ فى كلا المَثَلَيْنِ قيل و لا مانع من القياس فى الوزنين أيضاً (٢).

مُلاحَظَةٌ: إفادَةُ المَرَّةِ أو الهَيْئَةِ تَخْتَصُّ بِالمصدرِ الأَصْلِيِّ و لا يَتَأْتى هذا المعنى للمصدرِ المِيميِّ و لا الصَّنَاعِيِّ.

ملاحظة أخرى: الهَيْئَةُ (المصدرُ الدالُّ على الهَيْئَةِ) و إن كانت تُفِيدُ نَوْعَ الفِعْلِ أيضاً، لكن لبيانِ نَوْعِ الفِعْلِ أساليبٌ أُخْرى تنضافُ إلى هذا الأسلوبِ لا تَتَّصِلُ بِبَحْثِنَا الصَّرْفِيِّ و المتكفَّلُ لبيانها علمُ النُّحُو (٣).

الفصل ٦. المصدر المؤوَّل

ينقسم المصدر إلى صريح و مُؤوَّل؛ فالصريح هو كلُّ ما سبقَ من أقسامِ المصدرِ من الأَصْلِيِّ و المِيميِّ و الصَّنَاعِيِّ و غيرها، و المِؤوَّلُ ما يُشَدُّ تَنْتِجُ مِنَ الأَحْرَفِ المصدرِيَّةِ (أعنى: ما، أن، أن، كى، لُو (٤)) و ما بعدها، نحو قولِهِ تعالى: حَتَّى إِذَا ضَاقَتْ عَلَيْهِمُ الأَرْضُ بِما رَحَبَتْ (٥) أَى بِرُحْبِهَا، و قولِهِ تعالى: وَدُّوا لَوْ تُدْهِنُ فَيُدْهِنُونَ (٦) أَى وَدُّوا إِذْهَانِكَ.

[شماره صفحه واقعى : ٢٠٨]

ص: ٧٩٣

١- النحو الوافى، ج ٣، ص ٢٢٩.

٢- نفس المصدر، ص ٢٢٧، الهامش ١.

٣- شرح الرضى على الكافية، ج ١، ص ٢٩٨.

٤- شرح الرضى على الكافية، ج ٤، ص ٤٤٠.

٥- التوبة ١١٨.

٦- القلم ٩.

هُوَ اسْمٌ يَدُلُّ عَلَى حَاصِلِ مَعْنَى الْمَصْدَرِ وَنَتِيجَتِهِ، نَحْوُ: الْعُشَلِ وَالْحُبِّ وَالْبُغْضِ (١) وَالْمَشْيِ وَالْهُدْيِ (٢). وَلَا قِيَاسَ فِي وَزْنِهِ، بَلْ قَدْ يَكُونُ مُوَازِنًا لِلْمَصْدَرِ نَحْوَ الْحُبِّ وَالْمَشْيِ، وَقَدْ يَكُونُ مَغَايِرًا لَهُ، نَحْوُ: الْعُشَلِ وَالْبُغْضِ فَإِنَّ مَصْدَرَيْهِمَا الْعُشَلُ وَالْبُغْضُ.

وَلَيْسَ لِكُلِّ فِعْلٍ اسْمٌ مَصْدَرٍ بَلْ صَوْغُهُ أَيْضًا سَمَاعِيٌّ (٣).

[شماره صفحه واقعی : ٢٠٩]

ص: ٧٩٤

١- قال الفَيَّومِي فِي الْمَصْبَاحِ الْمَنِيرِ: «عَسَلْتُهُ عَسَلًا مِنْ بَابِ ضَرَبَ وَالاسْمُ الْعُشَلُ بِالضَّمِّ؛ حَبِيبَتُهُ أُحْبُهُ مِنْ بَابِ ضَرَبَ... وَالْحُبُّ اسْمٌ مِنْهُ؛ أَبْغَضْتُهُ إِبْغَاضًا... وَالاسْمُ الْبُغْضُ».

٢- وَمِنْ ذَلِكَ الطُّمَأْنِينَةُ وَالْقَشْعَرِيَّةُ (حَاشِيَةُ الصَّبَّانِ، ج ٢، ص ٣٠٩).

٣- لِلْأَسْتَاذِ: فِي تَحْقِيقِ مَعْنَى اسْمِ الْمَصْدَرِ: قَدْ يَعْتَرِ الْمُسْتَبْعُ بِأَدْيٍ بَدَأَ عَلَى تَشْتَتٍ فِي أَنْظَارِ الْقَوْمِ فِي مَعْنَى اسْمِ الْمَصْدَرِ، مِنْ بَيْنِ قَائِلٍ: هُوَ شَيْئَانِ: (١) مَا دَلَّ عَلَى مَعْنَى الْمَصْدَرِ مَزِيدًا فِي أَوَّلِهِ مِثْمَ كَالْمَقْتَلِ، (٢) اسْمٌ عَيْنٍ مُسْتَعْمَلًا بِمَعْنَى الْمَصْدَرِ كَالْعَطَاءِ وَهُوَ اسْمٌ لَمَّا يُعْطَى (شَرْحُ الرِّضِيِّ عَلَى الْكَافِيَةِ، ج ٣، ص ٤١٢)؛ وَقَائِلٍ: هُوَ اسْمٌ دَالٌّ عَلَى الْحَدِيثِ مِنْ غَيْرِ تَعَرُّضٍ لِرِمَانٍ وَهُوَ ثَلَاثَةُ أَشْيَاءَ: (١) عَلَّمَ مَوْضُوعٌ عَلَى مَعْنَى كَفَجَارٍ لِلْفَجْرَةِ [وَسَبْحَانَ لِلتَّسْبِيحِ]، (٢) مَبْدُوءٌ بِمِيمٍ زَائِدَةٍ لِغَيْرِ الْمَفَاعَلَةِ كَمَضْرَبٍ، (٣) مَا نَقَصَتْ حُرُوفُهُ مِنَ حُرُوفِ الْمَصْدَرِ كَعُشَلٍ لِأَعْتَسَلَ وَوُضُوءٌ لِتَوَضَّأَ (التَّصْرِيحُ بِمَضْمُونِ التَّوَضُّوحِ، بَابِ إِعْمَالِ الْمَصْدَرِ)؛ وَقَائِلٍ هُوَ ثَلَاثَةٌ أُمُورٍ: ١- وَ ٢- مَا ذُكِرَ أَوَّلًا وَثَانِيًا فِي «التَّصْرِيحِ...» (٣) مَا كَانَ اسْمًا لِغَيْرِ حَدِيثٍ فَاسْتُعْمِلَ لَهُ كِ «الكَلَامِ» فَإِنَّهُ فِي الْأَصْلِ اسْمٌ لِلْمَلْفُوظِ بِهِ مِنَ الْكَلِمَاتِ ثُمَّ نُقِلَ إِلَى مَعْنَى التَّكْلِيمِ، وَمِثْلُ «الثَّوَابِ» فَإِنَّهُ فِي الْأَصْلِ اسْمٌ لَمَّا يُثَابُ بِهِ الْعَمَالُ ثُمَّ نُقِلَ إِلَى مَعْنَى الْإِثَابَةِ (شَرْحُ شَذُورِ الذَّهَبِ، ص ٤١٠-٤١٢). وَيَقْرُبُ مِنْهُمَا مَا فِي شَرْحِ الْأَشْمُونِيِّ (ج ٢، ص ٢٨٧) بَعْدَ تَعْرِيفِ اسْمِ الْمَصْدَرِ بِمَا نَاقَشَ فِيهِ الصَّبَّانُ. وَقَائِلٍ إِنَّ الْمَرَادَ بِاسْمِ الْمَصْدَرِ اسْمَ الْجِنْسِ الْمَنْقُولِ عَنْ مَوْضُوعِهِ إِلَى إِفَادَةِ الْحَدِيثِ كَالْكَلامِ وَالثَّوَابِ (ابْنُ هِشَامٍ الْأَنْصَارِيُّ، مَتْنُ شَذُورِ الذَّهَبِ، ص ٤١٠). وَقَائِلٍ إِنَّ اسْمَ الْمَصْدَرِ هُوَ اسْمٌ لِلْمَعْنَى الْصَادِرِ عَنِ الْإِنْسَانِ كَشَيْحَانِ الدَّالِّ عَلَى التَّسْبِيحِ الْصَادِرِ عَنِ الْمَسْبُوحِ [الْحَاصِلُ مِنْ فِعْلِ التَّسْبِيحِ] أَلْفَظًا: ت، س، ب، ي، ح (النَّحْوُ الْوَافِي، ج ٣، ص ٢١٠، سَطْر ٦)، وَهُوَ تَعْبِيرٌ آخِرٌ عَمَّا قَالَهُ ابْنُ هِشَامٍ فِي الشُّذُورِ. فَنَقُولُ: الْحَاصِلُ لِاسْمِ الْمَصْدَرِ مِنْ تِلْكَ التَّعْبِيرَاتِ أَرْبَعَةٌ مَعَانٍ: (١) الْمَصْدَرُ الْمِيمِيُّ، (٢) اسْمٌ غَيْرُ مَصْدَرٍ اسْتُعْمِلَ فِي مَعْنَى الْمَصْدَرِ، (٣) مَصْدَرٌ لِفِعْلِ نَقَصَتْ حُرُوفُهُ مِنَ مَصْدَرٍ ذَاكَ الْفِعْلِ، (٤) عَلَّمَ مَوْضُوعٌ عَلَى مَعْنَى... أَمَا تَفْسِيرُ اسْمِ الْمَصْدَرِ بِالْمَصْدَرِ الْمِيمِيِّ فَقَدْ أَبْطَلَهُ ابْنُ هِشَامٍ نَفْسَهُ فِي الشُّذُورِ (ص ٤١٠ وَ ٤١١) قَائِلًا: «إِنَّهُ- يَعْنِي مَا بُدِيََ بِمِيمٍ زَائِدَةٍ لِغَيْرِ الْمَفَاعَلَةِ- الْمَصْدَرُ فِي الْحَقِيقَةِ وَ يَسْمَى الْمَصْدَرُ الْمِيمِيُّ وَ إِنَّمَا سَمَّوْهُ أحيانًا اسْمَ مَصْدَرٍ تَجَوُّزًا... وَ يُسَمَّى اسْمَ مَصْدَرٍ مَجَازًا»؛ وَ حِكَاةُ الْأَزْهَرِيِّ أَيْضًا فِي «التَّصْرِيحِ...» وَالظَّاهِرُ أَنَّهُ مَرْتَضِيهِ. وَ أَمَا الثَّلَاثَةُ الْأُخْرَى فَالظَّاهِرُ أَنَّ الْجَمِيعَ يَرْجِعُ إِلَى مَعْنَى وَاحِدٍ، وَ ذَلِكَ بِدَلِيلَيْنِ: أَحَدُهُمَا أَنَّ بَعْضَهُمْ يَذْكُرُ هَذَا وَ يَتْرُكُ ذَاكَ، وَ بَعْضًا آخَرَ يَتْرُكُ هَذَا وَ يَذْكُرُ ذَاكَ؛ وَ الدَّلِيلُ الثَّانِي أَنَّ الْأَمْثَلَةَ مَتَقَارِبُهُ بَلْ مَتَمَاثَلُهُ؛ فَكَأَنَّ الْمَعْنَى الْمَرَادَ وَاحِدٌ ذُو وَجْهِ يُمَكِّنُ أَنْ يُنْظَرَ إِلَيْهِ مِنْ جِهَاتٍ. فَالْمَعْنَى الَّذِي يَرْجِعُ إِلَيْهِ الْكُلُّ وَ يَكُونُ جَامِعًا لِلْجَمِيعِ هُوَ مَا أَفْصَحَ عَنْهُ ابْنُ تَيْمِيَّةٍ- هُوَ مِنْ أُمَّتِهِ الْعُلُومِ الْعَرَبِيَّةِ- قَائِلًا: «السَّرَاءُ وَالضَّرَاءُ... الصَّوَابُ أَنَّهَا أَسْمَاءٌ لِلْمَصَادِرِ وَ لَيْسَتْ أَنْفُسَهَا، فَالسَّرَاءُ الرِّخَاءُ، وَ الضَّرَاءُ الشَّدَّةُ، وَ النِّعْمَاءُ النِّعْمَةُ، فَهِيَ أَسْمَاءٌ لِهَذِهِ الْمَعَانِي. فَإِذَا قَلْنَا إِنَّهَا مَصَادِرٌ كَانَتْ عِبَارَةٌ عَنِ نَفْسِ الْفِعْلِ الَّذِي هُوَ الْمَعْنَى، وَ إِذَا كَانَتْ أَسْمَاءً لَهَا كَانَتْ عِبَارَةٌ عَنِ الْمَحْضَلِ لِهَذِهِ الْمَعَانِي» (شَرْحُ الْمَفْصَلِ، ج ٣، ص ٣٨٩). هَذَا الَّذِي لَخَّصَهُ ابْنُ تَيْمِيَّةٍ مِنَ الْأَنْظَارِ هُوَ مَا اخْتَرْنَاهُ سَابِقًا وَ دَعَمْنَاهُ آتِفًا؛ فَالْوَجْهَ لَمَّا يُتْرَأَى مِنْ تَخَطُّبِهِ هَذَا التَّعْرِيفِ فِي بَعْضِ الْمَكْتُوبَاتِ وَ نَسَبَتِهِ إِلَى الْخَلْطِ بَيْنَ الْمَصْطَلَحَاتِ؛ وَ لَا اخْتِلَافَ هُنَا بَيْنَ مَصْطَلَحَاتِ.

السؤال و التمرين

١. بيّن معنى اسم المصدر و أعط أمثله له.

٢. صُغِ المَرَّةَ مِنَ الأَفْعَالِ التَّالِيَةِ: قَرَأَ، كَتَبَ، مَشَى، نَامَ، دَرَسَ، تَصَافَحَ، اشْتَرَاخَ، قَاتَلَ، سَارَ، عَادَ.

٣. بيّن الهَيْئَةَ مِنَ الأمثلة المذكوره فى الرّقم ٢.

[شماره صفحه واقعى : ٢١٠]

ص: ٧٩٥

الجامدُ والمُشتقُّ

الاسمُ جامدٌ أو مشتقُّ.

الاسمُ المشتقُّ ما دلَّ على حَدَثٍ (أى معنى قائمٍ بغيره) و صاحبه (١) و اشتقَّ من الفعل (٢)؛ و الجامدُ ما دلَّ على ذاتٍ (أى معنى قائمٍ بنفسه) أو حَدَثٍ و لَمْ يَكُ مشتقًّا من الفعل، و إن أُخِذَ من جامدٍ آخَرَ.

الأسماءُ المشتقَّةُ (٣) ثمانية، هى: اسمُ الفاعلِ و اسمُ المفعولِ و الصِّفَةُ المُشَبَّهَةُ و اسمُ المُبالِغَةِ و اسمُ التَّفْضِيلِ و اسمُ المَكَانِ و اسمُ الزَّمَانِ و اسمُ الآلِه (٤). و ما سِوَاهُنَّ من الأسماءِ جوامِدٌ، نحو: رَجُلٌ، رُجُلٌ، رُجُلٌ، رَجُلَانِ، رِجَالٌ، عِلْمٌ، عِلْمِيٌّ، عِلْمِيَّةٌ، مَقَالٌ (٥).

يُبنى كُلى الأسماءِ المُشتقَّةِ مِنَ الفِعْلِ المضارعِ (٦)، و قد تَقَرَّرَ أَنَّ المضارعَ مشتقٌّ من

[شماره صفحه واقعی : ٢١١]

ص: ٧٩٦

- ١- شرح الأشموني، ج ٣، ص ٦٢؛ الحدائق النديّة، ج ١، ص ١٦٧.
- ٢- الحدائق النديّة، ج ٢، ص ١٧٣؛ جامع الدروس العربيّة، ج ١، ص ١٨٢-٢١٠.
- ٣- و تسمى «الأسماء المتصلة بالأفعال» أيضاً (شرح المفصل، ج ٤، ص ٤٥).
- ٤- الحدائق النديّة، ج ١، ص ١٦٧.
- ٥- المقال مصدّرٌ ميميٌّ معناه القَوْل.
- ٦- التصريح بمضمون التوضيح، باب...أبتيه أسماء الفاعلين و باب...أبتيه أسماء المفعولين.

الماضي، و الماضي من المصدر؛ فيلاحظ وزن المشتق عند صوغه من المضارع و يُعمل على حسبه (١) كما سيلي.

الفصل ١.١ اسم الفاعل

إشاره

اسم الفاعل اسم يدل على ذات صدر عنه حدث - أي فعل - على وجه الحدوث، نحو: كاتب و مُكْرِم. فما دل على الثبوت فليس باسم فاعلٍ و إن كان على زنته، نحو طاهر القلب و ضامر البطن، بل هو صفة مشبّهة كما سيأتي (٢).

صوغه و صيغته

يبنى اسم الفاعل من المضارع المعلوم (٣) و وزنه من الثلاثي المجرد على «فاعل» نحو: يعلّم - عالم؛ و من غيره على وزن المضارع المعلوم بإتيان ميم زائده مضمومه مكان حرف المضارعه و كسر ما قبل الآخر إن لم يكن مكشوراً، نحو: يُكْرِم - مُكْرِم، يتعلّم - مُتعلّم، يتدخّر - مُتدخّر و هكذا...

و لا يسم الفاعل سبب صيغ: الأولى للمفرد المذكر و هي ما ذكر. الثانية للمثنى المذكر، تُؤخذ من الأولى بفتح اللام و زياده ألف و نون مكشورة في آخرها. الثالثة للجمع المذكر، تُؤخذ من الأولى بضم اللام و إلحاق واو ساكنة و نون مفتوحة في آخرها. الرابعة للمفرد المؤنث، تُؤخذ من الأولى بفتح اللام و إلحاق تاء تأنيث مربوطة في آخرها.

[شماره صفحه واقعي : ٢١٢]

ص: ٧٩٧

١- النحو الوافي، ج ٣، ص ٢٤٥ و ما بعدها.

٢- الحدائق النديه، ج ٢، ص ١٩٠؛ جامع الدروس العربيّه، ج ١، ص ١٨٢. للأستاذ: في الحدائق النديه أنّ هذا التعريف لا يتفق بما يرى من الثبوت في مثل الزاقي و العالم من أسماء الله تعالى و في مثل الخالد و الدائم و الثابت و الزاسخ و المستوي، لأن الثبوت في القسم الأول لما ثبت في محله من أنّ صفات الله تعالى ثابتة مستمرة و في القسم الثاني مدلول الماده لا الصيغه.

٣- شرح الرضي على الكافية، ج ٣، ص ٤١٤. و يُلاحظ أنّهم قد يُعبرون عن الفعل المعلوم بالمبني للفاعل، كتعبيرهم عن الفعل المجهول بالمبني للمفعول.

الخامسة للمثنى المؤنث، تُؤخذ من الزايعه بفتح التاء المربوطه و إلحاق ألف و تاء مبسوطه بآخرها (١).

فصيغته من الثلاثي المجرد هكذا:

فاعل\فاعلان\فاعلون\فاعلة\فاعلتان\فاعلات

نحو: عالم\عالمان\عالمون\عالمه\عالمتان\عالمات

و من مزيد الثلاثي، من باب الإفعال كذا:

مفعّل\مفعّلان\مفعّلون\مفعّله\مفعّلتان\مفعّلات

نحو: مكرّم\مكرّمان\مكرّمون\مكرّمه\مكرّمتان\مكرّمات

و من باب التفعّل كذا:

متفعّل\متفعّلان\متفعّلون\متفعّله\متفعّلتان\متفعّلات

نحو: متعلّم\متعلّمان\متعلّمون\متعلّمه\متعلّمتان\متعلّمات

و من الرباعيّ المزيد فيه، من باب التفعّل هكذا:

متفعّل\متفعّلان\متفعّلون\متفعّله\متفعّلتان\متفعّلات

نحو: متدخّر\متدخّران\متدخّرون\متدخّره\متدخّرتان\متدخّرات

[شماره صفحه واقعی : ٢١٣]

ص: ٧٩٨

١- تنبيه: إنما يُكتفى في اسم الفاعل بسبب صيغ و لا تُسرّد له أربع عشرة صيغة نظير ما يُصانِع مع الفعل، لأنّ «اقام» - مثلاً - يُخبر به المفرد المذكر الغائب و المفرد المذكر المخاطب و المتكلم المفرد على السواء. تقول: هوّ قائم، أنت قائم و أنا قائم. و هكذا «اقامان» يُخبر به المثنى المذكر الغائب و المثنى المذكر المخاطب و متكلم مع غيره على حدّ سواء. يُقال مثلاً: هما قائمان و أنما قائمان و أنا و زيد قائمان. و كذلك «اقامون» يُخبر به الجمع المذكر الغائب أو المخاطب أو المتكلم سواء. فتقول: هم قائمون أو أنتم قائمون أو نحن (الرجال) قائمون. و «اقامه» تُخبر به المفردة المؤنثه الغائبه أو المخاطبه أو المتكلمه، فيقال: هي قائمه أو أنت قائمه أو أنا قائمه. و هكذا «اقامتان» يُخبر به المثنى المؤنث الغائب و المثنى المؤنث المخاطب، فيقال مع قصد امرأتين: هما قائمتان أو أنتما قائمتان، بل و متكلمه مع غيرها، فتقول زينب مثلاً: أنا و أمّ كلثوم قائمتان. و كذلك «اقامات» تُخبر بها النساء الغائبات و المخاطبات و المتكلمات. يُقال: هنّ أو أنتنّ أو نحن (النساء) قائمات. هذا هوّ السّر في اقتصار صيغ اسم الفاعل على السّت.

وَلْيَلَاخِظْ أَنَّ التَّوْنِ فِي المَثْنِيِّ وَالجَمْعِ، فِي حَكْمِ التَّنْوِينِ فِي المَفْرَدِ مِنْ بَعْضِ الجِهَاتِ (١)، وَالأَلْفَ وَ الوَاوَ فِيهِمَا عَلَامَتَانِ لِلتَّنْبِيهِ وَ الجَمْعِ تُبَدَلَانِ يَاءً فِي حَالَتِي النُّصْبِ وَ الجَرِّ - عَلَى مَا سَيَأْتِي - وَ لَيْسَا بِضَمِيرَيْنِ (٢).

تَنْبِيهُ فِي ضَمَائِرِ اسْمِ الفَاعِلِ

إِنَّ اسْمَ الفَاعِلِ يَعْمَلُ عَمَلُ فِعْلِهِ الَّذِي يُشْتَقُّ مِنْهُ، وَ لَذَلِكَ يَرْفَعُ إِذَا اسْمًا ظَاهِرًا، نَحْوُ:

هِنْدٌ قَائِمٌ أَبُوهَا، أَوْ ضَمِيرًا، نَحْوُ: زَيْدٌ قَائِمٌ (هُوَ)، الزَّيْدَانِ قَائِمَانِ (هُمَا)، هِنْدٌ قَائِمَةٌ (هِيَ)، الهِنْدَانِ قَائِمَتَانِ (هُمَا) وَ الهِنْدَاتُ قَائِمَاتٌ (هُنَّ). وَ هَذَا الضَّمِيرُ المُتَعَاقِبُ لِلظَّاهِرِ يَجِبُ اسْتِنَاؤُهُ لَا يُبَيِّنُ إِلَّا لِضُرُورِهِ (٣) وَ (٤).

[شماره صفحه واقعی : ٢١٤]

ص: ٧٩٩

١- ككونهما علامتي الإعراب، لا في جميع الجهات كعدم اجتماع التووين مع «أل».

٢- تبصرة: هل صوغ اسم الفاعل من الأفعال المضارع قياسي أم موقوف على السماع؟ مثلاً هل يُبنى اسم الفاعل من حَسَنَ يَحْسُنُ عَلَى حَاسِنٍ وَ هَكَذَا كَرَّمَ يَكْرُمُ وَ شَبَعَ يَشْبَعُ وَ غَيْرَ ذَلِكَ مِمَّا لَا يُسْتَأْنَسُ وَزُنُ «فَاعِلٍ» مِنْهَا؟ أَجَابَ المَحَقِّقُ عَبَّاسُ حَسَنٌ عَنِ هَذَا السُّؤَالِ قَائِلًا: لَا مَكَانَ لِلتَّوْنِ بِأَنَّ بَعْضَ أَنْوَاعِ... الثَّلَاثِيَّ المَتَصَرِّفِ اللَّازِمِ لَا يُصَاغُ مِنْ... هُ اسْمُ الفَاعِلِ عَلَى صِيغَةِ «فَاعِلٍ». ثُمَّ نَصَّ عَلَى أَنَّ اسْمَ الفَاعِلِ مِنْ كَرَّمَ، كَارِمٌ؛ وَ مِنْ بَجَلَّ، بِاجِلٌّ؛ وَ مِنْ شَرَّفَ، شَارِفٌ؛ وَ مِنْ حَسَّنَ، حَاسِنٌ؛ وَ مِنْ غَنَى، غَانٌ وَ... (النحو الوافي، ج ٣، ص ٢٤٢). وَ قَالَ الرُّضِيُّ (رِه) أَيْضًا: «إِنَّ صِيغَةَ الفَاعِلِ مَوْضُوعَةٌ لِلحُدُوثِ... وَ لِهَذَا أُطْرِدَ تَحْوِيلُ الصَّفَةِ المَشْبَهَةِ إِلَى فَاعِلِ كِ حَاسِنٍ... عِنْدَ قَصْدِ النَّصِّ عَلَى الحُدُوثِ» (شرح الرُّضِيِّ عَلَى الكَافِيَةِ، ج ٣، ص ٤٣١).

٣- الحدائق النديه، ج ١، ص ٣٢٩.

٤- تنبيه في سؤال و جواب: السُّؤَالُ هُوَ مَا إِذَا كَانَ اسْمُ الفَاعِلِ رَافِعًا لِلضَّمِيرِ، مِثْلُ مَا إِذَا قِيلَ -مِثْلًا- هُوَ أَوْ أَنْتَ أَوْ أَنَا قَائِمٌ (وَ قَدْ سَبَقَ أَنَّ الصِّيغَةَ مُشْتَرَكَةٌ بَيْنَ الثَّلَاثِ) أَوْ قِيلَ: هِيَ أَوْ أَنْتِ أَوْ أَنَا قَائِمَةٌ، فَالضَّمِيرُ المَسْتَتِرُ مَا هُوَ؟ أَمْ هُوَ ضَمِيرٌ وَاحِدٌ أَوْ ضَمَائِرٌ مُتَفَاوِتَةٌ مُنَاسِبَةٌ لِمَا يَعُودُ إِلَيْهِ؟ أَجَابَ بَعْضُ العُلَمَاءِ -مَسْتَظْهِرًا بِقَوْلِ بَعْضِ آخَرٍ- بِأَنَّ الضَّمِيرَ وَاحِدٌ؛ وَ هُوَ فِي المِثَالِ الأَوَّلِ «هُوَ»، وَ فِي المِثَالِ الثَّانِي «هِيَ» وَ فِي المِثَالِ المَذْكُورِ وَ المَوْثُوثِ مُطْلَقًا «هُمَا» وَ فِي الجَمْعِ المَذْكُورِ مُطْلَقًا «هُم» وَ فِي الجَمْعِ المَوْثُوثِ مُطْلَقًا «هُنَّ». قَالَ: فَإِذَا قُلْتَ: «أَنَا أَوْ أَنْتَ قَائِمٌ» فَالْتَقْدِيرُ: أَنَا رَجُلٌ قَائِمٌ أَوْ أَنْتَ رَجُلٌ قَائِمٌ. وَ إِذَا قِيلَ: «أَنَا أَوْ أَنْتِ قَائِمَةٌ» فَالْتَقْدِيرُ: أَنَا امْرَأَةٌ قَائِمَةٌ أَوْ أَنْتِ امْرَأَةٌ قَائِمَةٌ، وَ هَكَذَا فِي سَائِرِ الأَمْثِلِ (عَبَّاسُ حَسَنٌ، النُّحُو الوَافِي، ج ١، ص ٢٤٣ وَ ج ٣، ص ٢٥٢).

١. عَرَفِ الْجَامِدَ وَ الْمُشْتَقَّ.

٢. بَيِّنْ معنى اسمِ الْفَاعِلِ و أَوْضِحْهُ فى أمثله.

٣. ما هى نسبة اسمِ الْفَاعِلِ بِالْفِعْلِ المعلوم؟

٤. عَمَلِيَّةُ اشتقاقِ اسمِ الْفَاعِلِ من الفعلِ المضارع كيف هى؟

٥. صُغِ اسمُ الْفَاعِلِ مِنَ الْأَفْعَالِ التَّالِيَةِ: يَأْكُلُ، يَشْرَبُ، يَشْدَأُ، يُوصى، يُعَاهِدُ، يَمْشَى، يَصْبِرُ، يَقُومُ، يَبِيعُ، يَعْدُ، يَهْبُ، يَصِلُ، يَمِيلُ، يَسِيلُ، يَجُوزُ، يَسْلَمُ، يَخْتَارُ، يَسْتَخْرِجُ، يَسْلَمُ، يَفْسَدُ، يَزْلُزِلُ، يَتَزَلَّزَلُ، يَصْدَقُ، يَزْمَلُ، يَتَأَقَلُّ، يَهْتَدَى، يَدْعُو، يَزْجُو، يَزْمَى، يَرْضَى.

٦. صرّف أسماءَ الْفَاعِلِينَ التَّالِيَةَ: عالِم، صابر، قائد، قاضٍ، والٍ، صائم، مُحْرِم، مُجاهد، مُختار، مُسْتَغْفِر، مُزَلَّزِل، مُحْمَار، مُحَمَّر.

٧. لِمَ لا يَكُونُ لِاسْمِ الْفَاعِلِ أَكْثَرُ مِنْ سِتِّ صِنْعٍ وَ لا يَكُونُ كَالْفِعْلِ فى عددِ الصِّنْعِ؟

٨. ما هُوَ الْفَرْقُ بَيْنَ أَلْفِ يَضْرِبَانِ وَ أَلْفِ ضَارِبَانِ، مَثَلًا؟

الفصل ١٠٢. اسم المفعول

إشاره

اسم المفعول اسمٌ يُدَلُّ على ذاتٍ وقعَ عَلَيْهِ حَدَثٌ حُدُوثًا، نحو: مَكْتُوبٌ وَ مُكْرَمٌ.

صَوْغُهُ وَ صِنْفُهُ

يُنْبِئُ اسمُ الْمَفْعُولِ مِنَ الْمَضَارِعِ الْمَجْهُولِ (١)، وَ وَزْنُهُ مِنَ الثَّلَاثِيَّ الْمُجَرَّدِ على «مَفْعُول» نحو: يُعَلِّمُ-مَعْلُومٌ، وَ مِنْ غَيْرِهِ على وَزْنِ الْمَضَارِعِ الْمَجْهُولِ بِأَتْيَانِ مِيمِ زَائِدِهِ

[شماره صفحه واقعى : ٢١٥]

ص: ٨٠٠

مَضْمُومِهِ مَكَانَ حَرْفِ الْمُضَارَعَةِ، نَحْوُ: يُكْرَمُ-مُكْرَمٌ، يُدَخَّرُج-مُدَخَّرُجٌ، يُحْرَنُجَمُ بِهِ-مُحْرَنُجَمٌ بِهِ وَهَكَذَا...

ثُمَّ إِنَّ اسْمَ الْمُفْعُولِ لِصِيَغَتِهِ مِنَ الْفِعْلِ الْمَجْهُولِ يُبْنَى مِنَ الْفِعْلِ الْمُتَعَدِّي (بِنَفْسِهِ أَوْ بِحَرْفِ الْجَزِّ).

فَإِنْ بُنِيَ مِنَ الْمُتَعَدِّي بِنَفْسِهِ كَيْضَرٌ وَبُكْرَمٌ، فَلَهُ سِتُّ صِيَغٍ نَظِيرٌ مَا مَرَّ فِي اسْمِ الْفَاعِلِ فِي كَيْفِيَّةِ اسْتِقْوَاقِ الصِّيغِ مِنَ الصِّيغَةِ الْأُولَى وَفِي الْمَعْنَى (إِفْرَادًا وَتَثْنِيَّةً وَجَمْعًا وَتَذْكِيرًا وَتَأْنِيثًا) وَفِي الصَّمَاثِرِ، إِلَّا أَنَّ الصَّمَاثِرَ هُنَاكَ لِلْفَاعِلِ وَهَهُنَا لِلنَّائِبِ عَنِ الْفَاعِلِ.

فَتَصْرِيفُهُ مِنَ الثَّلَاثِيِّ الْمَجْرَدِ (يُنْصَرُّ) هَكَذَا:

مَنْصُورًا | مَنْصُورَانِ | مَنْصُورُونَ | مَنْصُورَةٌ | مَنْصُورَتَانِ | مَنْصُورَاتٌ

وَمِنَ الثَّلَاثِيِّ الْمَزِيدِ فِيهِ، مِنْ بَابِ الْإِفْعَالِ (يُكْرَمُ) كَذَا:

مُكْرَمًا | مُكْرَمَانِ | مُكْرَمُونَ | مُكْرَمَةٌ | مُكْرَمَتَانِ | مُكْرَمَاتٌ

وَمِنَ بَابِ التَّفَعُّلِ (يَنْصُورُ) هَكَذَا:

مَنْصُورًا | مَنْصُورَانِ | مَنْصُورُونَ | مَنْصُورَةٌ | مَنْصُورَتَانِ | مَنْصُورَاتٌ

وَمِنَ الرَّبَاعِيِّ الْمَجْرَدِ (يُدَخَّرُج) كَذَا:

مُدَخَّرُجًا | مُدَخَّرُجَانِ | مُدَخَّرُجُونَ | مُدَخَّرُجَةٌ | مُدَخَّرُجَتَانِ | مُدَخَّرُجَاتٌ

وَقِسْ عَلَى ذَلِكَ سَائِرَ الْأَبْوَابِ. هَذَا كُلُّهُ فِي السَّلَامِ، وَأَمَّا الْمَعْتَلُّ فَلَا يَكَادُ حَكْمُهُ يَخْفَى، فَ: يُوعَدُ-مَوْعُودٌ، يُزَارُ-مَزُورٌ، يُبَاعُ-مَبِيعٌ، يُدْعَوُ-مَدْعُوٌّ، يُهْدَى-مَهْدَى وَهَكَذَا...

وَإِنْ بُنِيَ مِنَ الْمُتَعَدِّي بِحَرْفِ الْجَزِّ كَ يُمْرَبُهُ، فَلَهُ أَرْبَعٌ عَشْرَةَ صِيَغَةً نَظِيرٌ مَا سَبَقَ فِي بَابِ الْفِعْلِ فِي مَجْهُولِ الْمُتَعَدِّي بِحَرْفِ الْجَزِّ. فَتَصْرِيفُهُ هَكَذَا:

مَمْرُورٌ بِهِ | مَمْرُورٌ بِهِمَا | مَمْرُورٌ بِهِمْ | مَمْرُورٌ بِهَا | مَمْرُورٌ بِهِمَا | مَمْرُورٌ بِهِنَّ | مَمْرُورٌ بِكَ | مَمْرُورٌ بِكَمَا | مَمْرُورٌ بِكُمْ | مَمْرُورٌ بِكِ | مَمْرُورٌ بِكَمَا | مَمْرُورٌ بِكُنَّ | مَمْرُورٌ بِي | مَمْرُورٌ بِنَا

وَقِسْ عَلَيْهِ نَظْرَانَهُ.

[شماره صفحه واقعی : ۲۱۶]

ص: ۸۰۱

تَنْبِيهُ: تَبَيَّنَ مِمَّا سَبَقَ أَنَّهُ فِي غَيْرِ الثَّلَاثِيَّ الْمُجَرَّدِ يَتَّحِدُ وَرَأْسُ اسْمِ الْمَفْعُولِ مَعَ الْمَصْدَرِ الْمِيمِيِّ (١) فَيَفْرُقُ بَيْنَهُمَا بِالْقَرِينَةِ.

تَبَصَّرَةٌ: وَرَدَتْ صِيغَةُ سَمَاعِيَّةٍ تُؤَدِّي مَا يُؤَدِّيهِ اسْمُ الْمَفْعُولِ؛ وَ مِنْ تِلْكَ الصِّيغَةِ: فَعَلٌ، نَحْوُ: خَلَقَ-مَخْلُوقٌ؛ فَعُولٌ، نَحْوُ: رَسُلٌ-مُرْسَلٌ؛ فَعِيلٌ، نَحْوُ: قَتَلَ-مَقْتُولٌ وَ فِعَالٌ، نَحْوُ: إِلهٌ-مَعْبُودٌ.

و مِنْ الطَّرِيفِ أَنَّهُ قَدْ تُؤَدِّي صِيغَةُ «الْمَفْعُولِ» مُؤَدَّى الْمَصْدَرِ. فَمِنْ ذَلِكَ: الْمَيْسُورُ-الْيَسِيرُ، الْمَعْسُورُ-الْعُسِيرُ وَ الْمَفْتُونُ-الْفَتُونُ وَ الْفَتْنَةُ، قَالَ تَعَالَى: فَسْتَبَيَّرُوا وَ يُبَيِّصُونَ-بِأَيْكُمْ الْمَفْتُونُ (٢).

السؤال و التمرين

١. مِمَّ يُشْتَقُّ اسْمُ الْمَفْعُولِ وَ كَيْفَ يُشْتَقُّ مِنْهُ؟

٢. هَلْ هُنَاكَ فَرْقٌ بَيْنَ اسْمِ الْفَاعِلِ وَ اسْمِ الْمَفْعُولِ فِي عَدَدِ الصِّيغَةِ؟ وَ لِمَ ذَلِكَ؟

٣. بَيِّنْ صَمَائِرَ اسْمِ الْمَفْعُولِ الْمَصُوغِ مِنَ الْمُتَعَدَّى بِنَفْسِهِ وَ الْمُتَعَدَّى بِحَرْفِ الْجَرِّ.

٤. صُغِ اسْمُ الْمَفْعُولِ مِنْ مَجْهُولٍ مَا يَلِي مِنَ الْأَفْعَالِ الْمَعْلُومَةِ: يَطْلُمُ، يَخْتَارُ، يَزْعَبُ عَنْهُ، يَفْرُغُ إِلَيْهِ، يَغْضِبُ عَلَيْهِ، يُخْرِجُ، يَشْتَرِي، يُخْرِجُ، يَكْسِبُ، يَكْتَسِبُ، يَأْكُلُ، يَمُوتُ، يَضْرِبُ فَرًّا بِهِ، يَخْمَارُ بِهِ، يَقُولُ، يَصُونُ، يَصِيدُ، يَكِيلُ، يَرْضَى، يَقْرَأُ، يَبْنِي، يَغْتَدُّ، يُضَادُّ.

٥. صَرَّفْ أَسْمَاءَ الْمَفْعُولِينَ التَّالِيَةَ: مَمْدُوحٌ، مَقْتُولٌ، مَمْرُورٌ بِهِ، مُصْطَفَى، مُفْتَدَى بِهِ، مُدْعَى عَلَيْهِ، مُخْمَارٌ بِهِ، مُدْحَرَجٌ، مُخْرَجٌ فِيهِ.

٦. ابْنِ اسْمِي الْفَاعِلِ وَ الْمَفْعُولِ مِنَ الْأَفْعَالِ التَّالِيَةِ: اخْتَارَ، اخْتَدَّ، اخْمَرَ، اصْفَرَ، انْصَبَّ، حَابَّ- فَاعِلٌ وَ تَحَابَّبَ- تَفَاعَلَ.

[شماره صفحه واقعی : ٢١٧]

ص: ٨٠٢

١- ملاحظاً أَنَّ الْمَصْدَرِ الْمِيمِيِّ لِلْفِعْلِ الْمُتَعَدَّى بِحَرْفِ الْجَرِّ لَا يَصْحَبُهُ الْجَارُّ وَ الْمَجْرُورُ كَمَا سَبَقَ.

٢- القلم ٥/ و ٦.

الفصل ٣. الصفة المشبهة (١)

الصفة المشبهة باسم الفاعل اسم مشتق يدل على صفة و صاحبها و ثبوت تلك الصفة له (٢). و الغالب فيها أن تكون بمعنى الفاعل، نحو: كريم و شجاع؛ و قد تكون بمعنى المفعول، نحو: عليل. و وجه شبهها باسم الفاعل، دلالتها على المعنى و صاحبها و قبولها التثنية و الجمع و التذكير و التأنيث و بعض جهات أخرى (٣) و (٤).

صوغها

أصاغ الصفة المشبهة من الفعل الثلاثي المجرد اللازم قياساً (٥)، و إن لا يقاس في وزنها إلا في بائين:

الأول ما إذا دل الفعل على لون أو حلية (٦) أو عيب ظاهر (٧)، فتأتي صفة المشبهة على «أفعل» للمذكر و مؤنثه: «فعلاء»، نحو: خضر-أخضر خضراء، تلج-أتلج بلجاء، عرج-أعرج عرجاء (٨).

[شماره صفحه واقعی: ٢١٨]

ص: ٨٠٣

- ١- شرح الرضى على الشافيه، ج ١، ص ١٤٣؛ و شرحه على الكافيه، ج ٣، ص ٤٣١؛ النحو الوافي، ج ٣، ص ٢٨١؛ التصريح بمضمون التوضيح، باب كيفيه أبنيه أسماء الفاعلين و الصفات المشبهة بها و باب إعمال الصفة المشبهة.
- ٢- للأستاذ: للرضى رحمه الله في كون الصفة المشبهة موضوعاً للثبوت ملاحظه يجدر الرجوع إليها (شرح الرضى على الكافيه، ج ٣، ص ٤٣١، قوله: و الذى أرى...).
- ٣- النحو الوافي، ج ٣، ص ٣٠٠؛ التصريح بمضمون التوضيح، باب إعمال الصفة المشبهة.
- ٤- عرّف بعض الفضلاء اسم الفاعل بما دل على ما صدر عنه الفعل و الصفة المشبهة بما دل على ما قام به الوصف؛ و هو سلسل خال من العموض لا بأس به ظاهراً. و ربما يستأنس له بما قاله الرضى قدس سره - و قد أحلنا إليه أنفاً - من حلو الصفة المشبهة عن الدلالة على الثبوت وضعاً، فتدبر.
- ٥- شرح الأشموني، ج ٣، ص ٣؛ النحو الوافي، ج ٣، ص ٢٩١، الهامش ٢.
- ٦- الحلية بالكسر الصفة و الجمع حلى؟؟ مقصور و تضم الحاء و تكسر (المصباح المنير). الحلية من الرجل صفته و خلقته و صورته (المعجم الوسيط).
- ٧- شرح الرضى على الشافيه، ج ١، ص ١٤٤.
- ٨- نفس المصدر.

فائدة: قد تكون «فعلاء» صفةً مشبَّهةً من دون أن يكون مذكَّرها «أفعل»، نحو:

حشناء (١). وقد لا يكون لفعلاء مذكَّر أصلاً، نحو: عدراء، صخرَاء، بطحاء و أسماء اسم (امرأه (٢)).

الثاني ما إذا دلَّ الفعلُ اللازمُ على خُلوصٍ أو امتلاءٍ أو حرارَةٍ باطنيِّه أو صِدْها، فتأتي صفةُ المشبَّهةِ على «فعلان» للمذكَّرِ و مُؤنَّتهِ «فعلية» غالباً أو «فعلانية»، نحو: عطشان، ظمآن، صديان، زيان، جوعان، غزنان، خمصان (٣)، شبعان، غضبان، ألهان، ثكلان، ندمان، قشوان، كسلان، يقظان، سيفان، علان (٤)، سكران.

و في غير ذلك تأتي الصفةُ المشبَّهةُ على أوزانٍ شتى سماعية، نحو: شريف، شجاع، جبان، سيد، صعب، ضلب، ذلول، بطل، صفر، نجس، غريان و...

ب) تصاغ الصفةُ المشبَّهةُ من الفعلِ الثلاثيِّ المجردِ المتعدى أيضاً، و صياغتها منه بصيغتهِ خاصَّةٍ موقوفةً على السَّماعِ (٥) و (٦)، فمن المسموعِ منه: رحيم و عليم.

ج) تصاغ الصفةُ المشبَّهةُ من غيرِ الثلاثيِّ المجردِ على وزنِ اسميِّ الفاعلِ أو المفعولِ من ذاك الفعلِ مراداً به الثبوت، نحو: مستقيمُ الفكرِ و مُسدَّدُ الرأى.

تبصرة: زنه كلُّ من اسميِّ الفاعلِ و المفعولِ مطلقاً (٧) إذا أريدَ بها الثبوتُ - و يُعلمُ ذلكُ بالقرينة - جارياً مجرى الصفةِ المشبَّهةِ و لها حكمها (٨)، نحو: طاهرُ القلبِ، محمودُ

[شماره صفحه واقعي : ٢١٩]

ص: ٨٠٤

١- شرح الرضى على الكافية، ج ٣، ص ٣٣٦.

٢- فإنها فعلاء من الوسامه (شرح الرضى على الشافية، ج ٣، ص ٧٩).

٣- خمصان و خمصانه لُغَةً و خمصان و خمصانه لُغَةً أُخرى.

٤- رَجُلٌ عَلَانٌ أى جاهلٌ، و امرأةٌ عَلَانَةٌ (القاموس المحيط).

٥- شرح الرضى على الكافية، ج ٣، ص ٤٣٢؛ شرح الأشموني، ج ٣، ص ٣.

٦- أمّا بصيغته اسمِ الفاعلِ أو اسمِ المفعولِ فهي قياسيةٌ كما سيأتى.

٧- ثلاثياً كان الفعلُ المشتقُّ منه أم غيرِ ثلاثيِّ و مجرداً كان أم مزيداً فيه و لازماً كان أم متعدداً.

٨- قال الأزهرى: «إنَّ اسميِّ الفاعلِ و المفعولِ إذا قُصدَ بهما الثبوتُ جَرَّياً مَجْرَى الصِّفَةِ المُشَبَّهَةِ» (التصريح بمضمون التوضيح، باب إعمال الصفة المشبَّهة).

المقاصد، معتدِلُ القامه، مُنْكَسِرُ الطَّهر، مُؤَدِّبُ الخُدام. قال تعالى: جَنَاتٍ عَدْنٍ مُمْتَحَنَةٌ لَّهُمُ الْأُبُوبُ (١).

صَيغُها

لِلصَّغَةِ الْمُسَبَّبَةِ سِتُّ صَيَغٍ، لِأَنَّهَا تَوْنَتْ وَ تَنَنَّى وَ تُجْمَعُ؛ تَقُولُ فِي «جَمِيلٍ» مِثْلًا:

جَمِيلٌ \ جَمِيلَانِ \ جَمِيلُونَ \ جَمِيلَةٌ \ جَمِيلَتَانِ \ جَمِيلَاتٌ (٢)

وَ الْكَلَامُ فِي صَوغِ الصَّغِغِ مِنَ الصَّيغَةِ الْأُولَى، وَ فِي الصَّمَاثِرِ وَ غَيْرِهَا، الْكَلَامُ فِي اسْمِ الْفَاعِلِ.

وَ لِتِلْكَ السَّبَبِ أَنَّ الصَّيغَةَ السَّنَّةَ بِنِصْفِ الصَّوَرِ بِنِصْفِ الصَّوَرِ لِبَعْضِ الصِّفَاتِ الْمَشَبَّهَاتِ لِأَنَّ لِكُلِّ مِثْلِهَا، فَإِنَّ بَعْضَ تِلْكَ الصِّفَاتِ يُشْتَمَلُ فِي الْمَذَكَّرِ وَ الْمُوْنَّثِ عَلَى السَّوَاءِ كَمَا سَيَأْتِي فِي مَبْحَثِ الْمَذَكَّرِ وَ الْمُوْنَّثِ، وَ بَعْضُهَا لِمَجْمُوعِهَا صَيغَةُ أُخْرَى غَيْرُ مَا ذَكَرْهُنَا كَمَا سَيَأْتِي فِي بَابِ الْجَمْعِ (٣).

السُّؤال وَ التَّمْرِينِ

١. مَا هُوَ الْفَرْقُ بَيْنَ اسْمِ الْفَاعِلِ وَ الصَّغَةِ الْمُسَبَّبَةِ؟

٢. صُغِ الصَّغَةُ الْمُسَبَّبَةُ مِنَ الْأَفْعَالِ التَّالِيَةِ: ائْبِضَّ، عَوْرَ، حَوَلَ، بِكُمْ، زَرِقَ، نَهَجَ، ائْبَسَطَ، ائْتَمَرَ، ائْتَلَّ، ائْتَقَامَ، ائْتَدَارَ، ائْقَامَ، ائشْرَقَ، تَوَقَّدَ.

[شماره صفحه واقعی : ٢٢٠]

ص: ٨٠٥

١- ص ٥٠.

٢- النحو الوافي، ج ٣، ص ٣٠١.

٣- تقولُ -مِثْلًا- فِي أَعْمَى: أَعْمَى \ أَعْمِيَانِ \ أَعْمِيَاءُ \ أَعْمِيَاوَانِ \ أَعْمَى وَ تَقُولُ فِي عَطْشَانٍ: عَطْشَانٌ \ عَطْشَانَانِ \ عَطْشَانٌ \ عَطْشَى \ عَطْشِيَانِ \ عَطْشٌ وَ تَقُولُ فِي نَدْمَانٍ: نَدْمَانٌ \ نَدْمَانَانِ \ نَدْمَانِي \ نَدْمَانَةٌ \ نَدْمَانَتَانِ \ نَدْمَانِي

٣. مَيَّرَ الصَّفَةَ الْمَشَبَّهَةَ عَنْ غَيْرِهَا فِيمَا يَلِي: فَصِيحُ اللِّسَانِ، صَادِقُ الْقَوْلِ، حُرُّ الصَّمِيرِ، يَقِطُ الْفُوَادِ، حَدِيثُ السَّنِّ، حَسَنُ الْبَيْتِ، جَلِيسِي فِي قِطَارٍ، حَادُّ الْبَصْرِ، صَاحِبِي فِي طَرِيقٍ، أَنَا حَامِي الْحَقِّ، كُنْتُ حَامِيكَ مَتَى كُنْتُ مُحِقًّا، الْوَفِيُّ، كَرِيهُ الْمُنْظَرِ، أَنْكَرُ الْأَصْوَاتِ، حَسَنُ الْخُلُقِ، الْحَامِضُ، السَّلَامُ، الشَّابُّ، الدَّاءُ الْقَاتِلُ.

٥. مِمَّ تُشْتَقُّ الصَّفَةُ الْمَشَبَّهَةُ وَ كَيْفَ تُشْتَقُّ مِنْهُ؟

٦. اِكْتَسَبَ مُؤَنَّثَاتُ الْأَمْثَلِ الْمَذْكُورَةِ فِي الدَّرْسِ لِلصَّفَةِ الْمَشَبَّهَةِ مِنَ الْمَعَاجِمِ اللَّغَوِيَّةِ.

الفصل ٤. اسم المبالغة

إشاره

الفصل ٤. اسم المبالغة (١)

اسم المبالغة اسم يدل على ما يكثر صدور فعل عنه أو قيام وصف به، نحو: سئال وحسان.

صوغه و صيغته

يبنى اسم المبالغة من الثلاثي المجرد كثيراً و من غيره قليلاً أو نادراً.

و وزنه سماعي مطلقاً غير أن الأكثر أن يأتي من الثلاثي المجرد على فعال أو مفعال أو فعول، نحو: نظام و مفضل و صدوق.

و قد يأتي منه (أي من الثلاثي المجرد) على أوزانٍ أخرى، منها: فعيل نحو: خذِر، فعيل نحو: نصير، فعيل نحو: تشرير، مفعيل نحو: مشكين، فعال نحو: عجاب، فعال نحو: حسان، فعله نحو: سؤله، ضحكه، نكحه. و منها أيضاً: فيعول نحو: فييوم، فعول نحو: قُدوس، فاعول نحو: فاروق، فاعله نحو: راويه. قال تعالى: إِنَّ الْإِنْسَانَ لَطَلُومٌ كَفَّارٌ (٢)، يُرْسِلِ السَّمَاءَ عَلَيْكُمْ مِدْرَاراً (٣)، وَ حَمَلَهَا الْإِنْسَانُ إِنَّهُ كَانَ ظَلُومًا جَهُولًا (٤)، سَيَعْلَمُونَ غَدًا مِنَ الْكَذَابِ

[شماره صفحه واقعی : ٢٢١]

ص: ٨٠٦

١- شرح الرضى على الكافية، ج ٣، ص ٤٢٠؛ شرح الأشموني على الألفيه، ج ٢، ص ٢٩٦؛ النحو الوافي، ج ٣، ص ٢٥٧؛ جامع الدروس العربيّه، ج ١، ص ١٩٨.

٢- ابراهيم ٣٤.

٣- نوح ١١.

٤- الأحزاب ٧٢.

، أَجْعَلِ الْآلِهَةَ إِلَهًا وَاحِدًا إِنَّ هَذَا لَشَيْءٌ عَجَابٌ (٢) ، وَ مَكَرُوا مَكْرًا كُبْرًا (٣) ، وَإِلَّاءَ لِكُلِّ هُمَزَةٍ لُّمَزَةٍ (٤) ، إِنَّ فِي ذَلِكَ لَآيَاتٍ لِّكُلِّ صَبَّارٍ شَكُورٍ (٥) .

و يأتي اسمُ المبالغةِ مِنَ الثلاثيِّ المزيديِّ فيه من بابِ الإفعالِ قليلاً، نحو: أذْرَكَ يُذْرِكُ ذْرَاكَ، أَحْسَسَ يُحْسِسُ حَسَّاسًا؛ أَعْطَى يُعْطِي مِعْطَاءً، أَنْذَرَ يُنْذِرُ نَذِيرًا؛ و من غيره نادرًا، نحو:

فَخُورٍ مِنْ أَفْتَحَرَ. قَالَ طَرَفَةُ بْنُ الْعَبْدِ:

ثُمَّ زَادُوا أَنَّهُمْ فِي قَوْمِهِمْ

عَفْرٌ دُنْيُهُمْ غَيْرَ فُخْرٍ (٦)

هذا، و قد تلحقُ اسمُ المبالغةِ تاءً لِتأكيدِ المبالغةِ، نحو: عَلَامَةٌ وَ فَهَامَةٌ.

تبيين

١. يُشْتَقُّ اسمُ المبالغةِ -كاسمِ الفاعلِ- و يُجْمَعُ، نحو: فُخُورٌ -مثلاً- فُخُورَانٌ وَ فُخُورَيْنِ، فُخُورُونَ وَ فُخُورِينَ وَ فُخْرٌ (٧). أمَّا تأنيثُ اسمِ المبالغةِ فسيأتي حكمُه في مبحثِ التذكيرِ و التأنيثِ.

٢. كَثُرَ مَجِيءُ فِعَالٍ فِي الْحَرْفَةِ وَ صَاحِبِيهِ الشَّيْءِ مِنْ غَيْرِ أَنْ يُرَادَ بِهِ الْمَبَالِغَةُ، نحو: عَطَّارٌ، لَبَانٌ، جَمَالٌ (٨). قِيلَ وَ مِنْهُ قَوْلُهُ تَعَالَى: وَ أَنَّ اللَّهَ لَيْسَ بِظَلَامٍ لِلْعَبِيدِ (٩)، أَيْ يَذَى ظُلْمٍ (١٠).

[شماره صفحه واقعی : ٢٢٢]

ص: ٨٠٧

١- القمر ٢٦.

٢- ص ٣٨.

٣- نوح ٢٢.

٤- الهُمَزَة ١.

٥- لقمان ٣١.

٦- «عَفْرٌ جَمْعُ عَفُورٍ مَبَالِغَةٌ غَافِرٌ، وَ «فُخْرٌ» جَمْعُ فُخُورٍ مِنَ الْإِفْتِحَارِ (التصريح بمضمون التوضيح، مبحثُ إعمالِ اسمِ الفاعل).

٧- «فُخُورُونَ» وَ «فُخُورِينَ» جَمْعُ الْمَذْكَرِ السَّالِمِ وَ «فُخْرٌ» جَمْعُ تَكْسِيرٍ.

٨- شرح الرضی علی الشافی، ج ٢، ص ٨٤؛ النحو الوافی، ج ٣، ص ٢٦٩.

٩- الأنفال ٥١.

١٠- شرح ابن عقيل علی الألفیة، بابُ النَّسْبِ؛ النحو الوافی، ج ٣، ص ٢٧٠.

١. مِمَّ يُسْتَقُّ اسْمُ الْمَبَالِغَةِ وَ مَا هُوَ مَعْنَاهُ وَ مَا هِيَ صِبْغُهُ؟

٢. هَاتِ عَشْرَةَ أَمْثِلَةٍ لِاسْمِ الْمَبَالِغَةِ، غَيْرَ مَا مُثِّلَ بِهِ فِي الدَّرْسِ.

الفصل ٥. اسْمُ التَّفْضِيلِ

إشاره

الفصل ٥. اسْمُ التَّفْضِيلِ (١)

اسْمُ التَّفْضِيلِ اسْمٌ مُسْتَقٌّ يَدُلُّ عَلَى مَوْصُوفٍ وَ زِيَادَةٍ وَ صُفِيهِ عَلَى غَيْرِهِ (٢)؛ وَ وَزْنُهُ أَفْعَلٌ وَ قَدْ يُؤنَّثُ فِي الْمُؤنَّثِ وَ يُقَالُ فُعْلَى عَلَى مَا سَيَأْتِي، قَالَ تَعَالَى: وَ مَنْ أَصْدَقُ مِنَ اللَّهِ قِيلاً (٣).

صَوْغُهُ

يُسْتَرْتَبُ فِيمَا يُبْنَى مِنْهُ اسْمُ التَّفْضِيلِ أَنْ يَجْتَمَعَ فِيهِ ثَمَانِيَةٌ مِنْ شُرُوطِ: الْأَوَّلُ أَنْ يَكُونَ فِعْلاً، الثَّانِي أَنْ يَكُونَ ثَلَاثِيًّا مَجْرَدًا، الثَّلَاثُ أَنْ يَكُونَ مَعْلُومًا، الرَّابِعُ أَنْ يَكُونَ مَثْبِتًا، الْخَامِسُ أَنْ يَكُونَ تَامًا، السَّادِسُ أَنْ يَكُونَ مَتَصَرِّفًا تَصَرِّفًا كَامِلًا، السَّابِعُ أَنْ يَكُونَ قَابِلًا لِلتَّفْضِيلِ، وَ الثَّمَانُ (٤) أَنْ لَا يَكُونَ مِمَّا يَدُلُّ عَلَى لَوْنٍ أَوْ عَيْبٍ ظَاهِرٍ أَوْ جَلِيٍّ (٥).

فَلَا يُصَاغُ اسْمُ التَّفْضِيلِ مِنَ الْأَسْمِ، وَ لَا مِنَ الْفِعْلِ الْمَزِيدِ فِيهِ أَوْ الرَّبَاعِيِّ، وَ لَا مِنَ الْفِعْلِ الْمَجْهُولِ، وَ لَا مِنَ الْفِعْلِ الْمَنْفَعِيِّ كَمَا قَامَ مَثَلًا، وَ لَا مِنَ الْفِعْلِ النَاقِصِ - وَ هُوَ مَا لَا يَتِمُّ الْكَلَامُ بِمَرْفُوعِهِ وَ قَدْ بَيَّنَّ فِي عِلْمِ النَّحْوِ - كَمَا وَ كَادَ، وَ لَا مِنَ الْفِعْلِ الْجَامِدِ وَ غَيْرِ الْمَتَصَرِّفِ كَمَا نَعَمَ وَ بَشَسَ، وَ لَا مِنَ الْغَيْرِ الْقَابِلِ لِلتَّفْضِيلِ كَمَا مَاتَ، وَ لَا مِمَّا يَدُلُّ عَلَى لَوْنٍ أَوْ

[شماره صفحه واقعی : ٢٢٣]

ص: ٨٠٨

١- شرح الرضى على الكافية، ج ٣، ص ٤٤٧؛ جامع الدرس العربي، ج ١، ص ١٩٩؛ النحو الوافي، ج ٣، ص ٣٩٤.

٢- أو فَعْلٌ: اسْمُ التَّفْضِيلِ اسْمٌ يَدُلُّ فِي شَيْئَيْنِ اشْتَرَاكَ فِي وَصْفِ عَلَى أَنْ لِأَحَدِهِمَا الْمَعْنَى زِيَادَةً عَلَى الْآخَرِ.

٣- النساء ١٢٢.

٤- اشتراط هذا الشرط الثامن رأى الجمهور، و هناك قولٌ بعدم اشتراطه، و في احتجاج القائل بعدم الاشتراط شواهدٌ من فصحاء العرب (النحو الوافي، ج ٣، ص ٣٩٨، الهامش ١ و ص ٣٥١، الهامش ٢).

٥- سبق معناه في الصفه المشبهه، في الهامش.

عيب ظاهر أو حليته ك حَصِرَ و عَمِيَ و بَلَغَ لأنَّ «أفعل» فيه (أى فى هذا الأخير) للصفة المشبهة (١).

و ما يرى من نحو: أوَّل من «وَوَلَّ»، أَلَصَّ من «اللَّصَّ (٢)»، أَفْقَرَ من «أَقْفَرَ المكانُ إذا لم يُوجَد فيه نباتٌ و لا ماءٌ»، أَعْطَى من «يُعْطَى»، أَحْمَدُ من «يُحْمَدُ (٣)»، أَحَبَّ من «يُحِبُّ (٤)»، أَعْنَى من «يُعْنَى بِهِ»، أَحْصَرَ من «يُحْتَصَرُ»، أَيْضُ من اللَّبْنِ، أَسْوَدُ من حَلَكِ الغُرَابِ، نَادِرٌ أو شاذٌّ لا يُقاسُ عليه (٥).

و إذا أُريدَ بَيَانُ التَّفْضِيلِ مِنَ الْفَائِدِ لِغُضِّ الشُّرُوطِ،

(١) فَمَا أُنْ لا يَكُونُ فِعْلاً، أَى يَكُونُ فَائِدَةً الشَّرْطِ اسْمًا.

(٢) و إما أَنْ يَكُونُ فِعْلاً رُبَاعِيًّا، أو مَزِيدًا فِيهِ، أو نَاقِصًا، أو دَالًّا عَلَى لَوْنٍ أو عَيْبٍ ظَاهِرٍ أو حَلِيَّةٍ.

(٣) و إما أَنْ يَكُونُ مَنفِيًّا أو مَجْهُولًا.

(٤) و إما أَنْ يَكُونُ فِعْلاً لا يَشْتَقُّ مِنْهُ أَفْعَلٌ و لا يُوْجَدُ لَهُ مَصْدَرٌ لِمُجُودِهِ و عَدَمِ تَصَرُّفِهِ، أو لا يَقْبَلُ الْمَفَاضَلَةَ.

[شماره صفحه واقعي : ٢٢٤]

ص: ٨٠٩

١- شرح الأشموني و حاشية الصبان، ج ٣، ص ٢١ و ٤٣. فإذا لم تكن الصفة المشبهة من الفعل الدال على لونٍ أو عيبٍ ظاهرٍ أو حليته على وزنِ أفعل، فلا مانع إذاً من صوغ اسم التفضيل منه على «أفعل»، نحو: يَحْسُنُ - أَحْسَنُ، قال تعالى: وَ إِذَا حُيِّتُمْ بِتَحِيَّهِ فَحَيُّوا بِأَحْسَنَ مِنْهَا أَوْ رُدُّوها (النساء ٨٦)، لمجىء صفة المشبهة على حَسَنٍ و حَسِنَاءٍ؛ يَقْتَضِي - أَقْبَحَ، لمجىء صفة المشبهة على قَبِيحٍ و قَبِيحَةٍ؛ يَشْنَعُ - أَشْنَعُ، لمجىء صفة المشبهة على شَنِيعٍ و شَنِيعَةٍ (مبادئ العربية، ج ٤، ص ٧٠).

٢- بناءً على أن لا فَعْلٌ له، و الظاهر أن له فِعْلاً، يقال: لَصَّ الشَّيْءُ أَى سَرَقَهُ.

٣- المفردات للزَّاجِبِ. و فى القاموس: «أَحْمَدُ أَى أَكْثَرُ حَمْدًا... [فهو فى هذا المعنى بمعنى الفاعل، يعنى مشتق من الفعل المعلوم] أو هو أَفْعَلٌ مِنَ الْمَفْعُولِ أَى... أَحَقُّ بِأَنْ يُحْمَدَ» [يعنى: بأن يُحْمَدَ، فهو فى هذا المعنى مشتق من الفعل المجهول].

٤- الكشاف و روح المعاني فى تفسير القرآن و الجدول فى إعراب القرآن، فى تفسير قوله تعالى: إِذْ قَالُوا لِيُوسُفُ وَ أَخُوهُ أَحَبُّ إِلَى آيِنَا مِنَّا وَ نَحْنُ عُصْبَةٌ (يوسف ٨).

٥- و فى «أَحْصَرَ» شذوذٌ من جِهَتَيْنِ: صَوْغُ أَفْعَلِ التَّفْضِيلِ مِنَ الْفِعْلِ الْمَجْهُولِ الْمَزِيدِ فِيهِ (شرح الأشموني و حاشية الصبان، ج ٣، ص ٤٤).

فالأول-أى الاسم-يؤتى بنفسه منصوباً بعد أفعل المصوغ من فعل مناسب للتفضيل المقصود (من نحو: أشد، أقوى، أكبر، أكثر، أعظم، أحسن، أضعف، أصغر، أقل، أخقر، أفتح و ما أشبه ذلك)، كقوله تعالى: **إِنْ تَرَنِ أَنَا أَقَلُّ مِنَّكَ مَالًا وَوَلَدًا (١)** وقوله تعالى: **فَقَالَ لِصَاحِبِهِ وَهُوَ يُحَاوِرُهُ أَنَا أَكْثَرُ مِنَّكَ مَالًا وَ أََعَزُّ نَفَرًا (٢)**.

و الثانى يؤتى بمصدره إثر أفعل المصوغ من فعل مناسب، نحو: «الفعل أكثرُ تصرفاً من الاسم»، «زيدٌ أكثرُ كونه» (أو أن يكون) قائماً من بكرٍ، «هذا أشدُّ حمرةً أو سواداً أو بياضاً من ذاك».

و الثالث مثل الثانى غير أن المصدر هنا المصدر المؤول لا الصريح، نحو: «زيدٌ أكثرُ أن لا يقوم من عمرو» و«خالدٌ أشدُّ ما ضرب من بكرٍ» (٣).

و الرابع لا يتفاضل فيه مطلقاً.

و لا بأس باستخدام أفعل و المصدر فى المشتوفى للشروط أيضاً، كما قال تعالى:

إِنَّ نَاشِئَةَ اللَّيْلِ هِيَ أَشَدُّ وَطْناً وَأَقْوَمُ قِيلاً

(٤)

وجوه استعماله

لابدٌ لاسم التفضيل من أن يستعمل على أحد وجوه أربعه:

١. أن يُذكر بعده «من» مع مجروره، نحو: على عليه السلام أفضل من غيره. و قد يُحذف «من»

[شماره صفحه واقعى : ٢٢٥]

ص: ٨١٠

١- الكهف ٣٩.

٢- الكهف ٣٤.

٣- للأستاذ: منع الأزهرى فى التصريح بمضمون التوضيح هذا الأسلوب فى المنفى و المجهول. قال قبيل قوله: «فصل و لاسم التفضيل ثلاث حالات...»: «يُقال هو أشدُّ استخراجاً و حمرةً و يمشى من ذلك فاقد الصوغ للفاعل و الفاعل للإثبات، فإن أشد يأتى هناك (يعنى فى باب التعجب) و لا يأتى هنا». و ذهب الأكثرون إلى الجواز. قال الأشمونى فيهما (أى فى المنفى و المجهول) فى باب التعجب: «و كذا المنفى و المبنى للمفعول إلا أن مصدرهما يكون مؤولاً لا صريحاً، نحو ما أكثر أن لا يقوم، و ما أعظم ما ضرب» (شرح الأشمونى على الألفيه، ج ٣، ص ٢٣).

٤- المزمّل ٦.

و مجرورُهُ لفظاً و يُقدِّران معنَى كقولهِ تعالى: وَ الْآخِرَةُ خَيْرٌ وَ أَبْقَى (١)، أى خَيْرٌ مِنَ الدُّنْيَا وَ أَبْقَى مِنْهَا (٢). وَ مِنْ ذَلِكَ قَوْلُنَا: «اللَّهُ أَكْبَرُ» أى: أَكْبَرُ مِنْ أَنْ يُوصَفَ (٣)، أو أَكْبَرُ مِنْ كُلِّ شَيْءٍ (٤) وَ اجْتَمَعَ الْإِبْتِائُ وَ الْحَدْفُ فِي قَوْلِهِ تَعَالَى: فَقَالَ لِصَاحِبِهِ وَ هُوَ يُحَاوِرُهُ أَنَا أَكْثَرُ مِنْكَ مَالاً وَ أَعَزُّ نَفْراً (٥) أى أَعَزُّ مِنْكَ.

٢. أن يُضَافَ إِلَى نِكَرِهِ، نَحْوُ: أَبُو ذَرٍّ أَصْدَقُ رَجُلٍ. وَ يَجُوزُ أَنْ يَكُونَ مِنْهُ قَوْلُنَا: اللَّهُ أَكْبَرُ، أَيْ أَكْبَرُ كُلِّ شَيْءٍ (٦).

٣. أَنْ يَكُونَ مَدْخُولاً لِأَلِ التَّعْرِيفِ، نَحْوُ: فُلَانٌ الْأَعْلَمُ.

٤. أَنْ يُضَافَ إِلَى مَعْرِفِهِ، نَحْوُ: فُلَانٌ أَفْضَلُ الطُّلَابِ.

فَإِذَا اسْتَعْمِلَ عَلَى الْوَجْهِ الْأَوَّلِ أَوْ الثَّانِي فَوَزَنَتْهُ سِوَاهُ فِي الْمَذَكَّرِ وَ الْمُؤَنَّثِ وَ الْمُفْرَدِ وَ الْمُثَنَّى وَ الْجَمْعِ. يُقَالُ: عَلِيٌّ أَفْضَلُ مِنْ... فَاطِمَةُ أَفْضَلُ مِنْ... الْحَسَنِانِ أَفْضَلُ مِنْ... وَ كَذَلِكَ يُقَالُ: عَلِيٌّ أَفْضَلُ رَجُلٍ، فَاطِمَةُ أَفْضَلُ امْرَأَةٍ، الْحَسَنَانِ أَفْضَلُ رَجُلَيْنِ وَ...

وَ إِذَا اسْتَعْمِلَ عَلَى الْوَجْهِ الثَّالِثِ وَ جَبَتْ مُطَابَقَتُهُ لِمَوْصُوفِهِ يُقَالُ: «عَلِيٌّ الْأَفْضَلُ»، «فَاطِمَةُ الْفُضْلَى»، «الْحَسَنَانِ الْأَفْضَلَانِ» وَ...

وَ إِذَا اسْتَعْمِلَ عَلَى الْوَجْهِ الرَّابِعِ جَازَ فِيهِ الْمُطَابَقَةُ وَ عَدْمُهَا، تَقُولُ مِثْلًا:

هَذَا أَفْضَلُ الطُّلَابِ وَ أَفْضَلُ الطُّلَابِ، هَؤُلَاءِ أَفْضَلُ الطُّلَابِ وَ أَفْضَلُوا الطُّلَابِ، فَاطِمَةُ أَفْضَلُ النِّسَاءِ وَ فَضَلِمَا النِّسَاءِ، هَاتَانِ أَفْضَلُ النِّسَاءِ وَ فَضَلِمَا النِّسَاءِ، هُنَّ أَفْضَلُ النِّسَاءِ وَ فَضَلِمَاتِ النِّسَاءِ (٧). قَالَ اللَّهُ تَعَالَى عَلَى الْمُطَابَقَةِ: وَ كَذَلِكَ جَعَلْنَا فِي كُلِّ قَرْبَةٍ أَكْبَرًا (٨)

[شماره صفحه واقعی : ٢٢٦]

ص: ٨١١

١- الأعلى ١٧.

٢- النحو الوافي، ج ٣، ص ٤٠٢.

٣- الأصول من الكافي، ج ١، ص ١١٧ و ١١٨.

٤- شرح الرضى على الكافي، ج ٣، ص ٤٥٣.

٥- الكهف ٣٤.

٦- شرح الرضى على الكافي، ج ٣، ص ٤٥٣.

٧- جامع الدروس العربي، ج ١، ص ٢٠٣.

٨- «أكابر» جمع تكسير لأكبر كما سيأتي في باب الجمع.

والتقدير: رجالاً أكابر، و على عَدَمِ الْمُطَابَقَةِ: وَ لَتَجِدَنَّهْم أَحْرَصَ النَّاسِ عَلَى حَيَاهِ (٢).

تنبهات

١. تَبَيَّنَ مِمَّا سَبَقَ آتِئاً أَنْ اسْمَ التَّفْضِيلِ إِذَا اسْتُعْمِلَ مَعَ «مِنَ» الْجَارِ وَ مَجْرُورِهِ أَوْ أُضِيفَ إِلَى اسْمٍ نَكْرَهٍ، يُصَاغُ بِصِيغِهِ وَاحِدِهِ، وَ هِيَ «أَفْعَلٌ». وَ إِذَا اسْتُعْمِلَ مُعَرِّفًا بـ «أَل» صَبَغَتْ لَهُ سِتُّ صِيغٍ، هِيَ:

الأفْعَلُ\الأفْعَلَانِ\الأفْعَلُونَ وَ الأَفَاعِلُ\المُعْلَى\المُعْلِيَانِ\المُعْلِيَاتُ وَ المُعْلُ

وَ إِذَا أُضِيفَ إِلَى اسْمٍ مَعْرِفَةٍ جَازَ فِيهِ الِوَجْهَانِ (٣).

٢. اسْمُ التَّفْضِيلِ كَأَمثالِهِ (يَعْنَى اسْمِ الْفَاعِلِ وَ الْمَفْعُولِ وَ اسْمِ الْمَبَالِغَةِ وَ الصِّفَةِ الْمَشَبَّهَةِ) يَحْتَوِي ضَمِيرًا بَارِزًا أَوْ مُسْتَتِرًا، فَإِذَا قُلْتَ مثلاً: «زَيْدٌ أَفْضَلُ مِنْ بَكْرِ» تَقْدِيرُهُ:

أَفْضَلُ هُوَ، كَمَا قَالُوا (٤).

٣. قَدْ يُجَرَّدُ اسْمُ التَّفْضِيلِ مِنَ الْمَفَاضِلِ وَ يُسْتَعْمَلُ بِمَعْنَى الصِّفَةِ الْمَشَبَّهَةِ أَوْ اسْمِ الْفَاعِلِ؛ وَ أَكْثَرُ مَا يَكُونُ ذَلِكَ عِنْدَ مَا عَرِيَ عَنِ «مِنَ» وَ «أَل» وَ الْإِضَافَةِ (٥)، كَقَوْلِهِ تَعَالَى: وَ هُوَ الَّذِي يَبْدَأُ الْخَلْقَ ثُمَّ يُعِيدُهُ وَ هُوَ أَهْوَنُ عَلَيْهِ وَ لَهُ الْمَثَلُ الْأَعْلَى فِي السَّمَاوَاتِ وَ الْأَرْضِ وَ هُوَ الْعَزِيزُ الْحَكِيمُ (٦)، أَيْ هَيْئًا عَلَى قَوْلِ (٧)، وَ قَوْلِهِ تَعَالَى: قَالَ يَا قَوْمِ هَؤُلَاءِ بَنَاتِي هُنَّ أَطْهَرُ لَكُمْ (٨)، أَيْ هِيَ طَاهِرَةٌ [هُنَّ طَاهِرَاتٌ] (٩)، وَ قَوْلِهِ تَعَالَى: وَ الصُّلْحُ خَيْرٌ (١٠).

[شماره صفحه واقعی : ٢٢٧]

ص: ٨١٢

١- الأنعام ١٢٣.

٢- البقره ٩٦.

٣- للأستاذ: وَ لِيُلاحِظَ أَنَّ الْمِضَافَ دَائِمًا خَالٍ مِنْ أَلٍ وَ التَّنْوِينِ وَ النُّونِ الْمَبْدَلِ مِنَ التَّنْوِينِ كَمَا تَقَرَّرَ فِي مَحَلِّهِ.

٤- النحو الوافي، ج ٣، ص ٤٢٧ وَ ج ١، ص ٢٠٩.

٥- شرح الرضى على الكافية، ج ٣، ص ٤٥٩.

٦- الزوم ٢٧.

٧- تفسير شبر.

٨- هود ٧٨.

٩- تفسير الميزان.

١٠- النساء ١٢٨.

٤. قد تكون مشاركتة المفضّل والمجروب بـ «مِنْ» تقديراً لا تحقيقاً، كما في قوله تعالى: قُلْ مَا عِنْدَ اللَّهِ خَيْرٌ مِنَ اللَّهِوِ وَمِنَ التَّجَارَةِ (١)، أى لو فُرِضَ لِلَّهِوِ و التَّجَارَةِ فَضْلٌ فَمَا عِنْدَ اللَّهِ خَيْرٌ وَأَفْضَلُ. و من ذلك قولُ عليّ عليه السلام: «اللَّهُمَّ...أُبَدِّلْنِي بِهِمْ خَيْرًا مِنْهُمْ وَأُبَدِّلْهُمْ بِي شَرًّا مِنِّْي» (٢)، أى لو فُرِضَ فِيهِمْ خَيْرًا أُبَدِّلْنِي بِهِمْ خَيْرًا مِنْهُمْ، و لو فُرِضَ فِيَّ شَرًّا أُبَدِّلْهُمْ بِي شَرًّا مِنِّْي (٣).

٥. كَلِمَتَا «خَيْرٌ» و «شَرٌّ» اسما تَفْضِيلٍ فِي بَعْضِ اسْتِعْمَالَاتِهِمَا، أَصْلُهُمَا أَحْيَرُ وَأَشْرٌ، حُدِفَتِ الْهَمْزَةُ مِنْهُمَا لِكَثْرَةِ اسْتِعْمَالِ (٤). تُؤَنَّثُ خَيْرٌ عَلَى خَيْرَتِهِ (٥) و شَرٌّ عَلَى شَرَّتِهِ و شَرِي (٦).

٦. كَلِمَةُ «أَوَّلٌ» أَفْعَلٌ تَفْضِيلٌ شَدُوذًا مِنْ «أَوَّلٍ» كَدَدَنٍ -و لم تُشْرِعْ هَذِهِ الْمَادَّةُ إِلَّا فِي أَوَّلٍ وَ مُتَصَرِّفَاتِهِ- فَأَوَّلٌ يُؤَنَّثُ عَلَى أُوْلَى، وَ أَصْلُ أُوْلَى: وُؤُلَى، أُبَدِّلَتِ الْوَاوُ الْأُوْلَى هَمْزَةً لِمَا مَضَى فِي قَوَاعِدِ الْإِعْلَالِ الْخَاصَّةِ بِالْأَسْمِ وَ سِيَاتِي فِي بَابِ الْإِبْدَالِ أَيْضًا. هَذَا مَذْهَبُ الْبَصْرِيِّينَ؛ وَ قَالَ الْكَوْثَبِيُّونَ: «أَوَّلٌ فَوَعَلٌ مِنْ وَأَلٌ، قَلْبَتِ الْهَمْزَةُ إِلَى مَوْضِعِ الْفَاءِ». فَأَوْلَى عِنْدَهُمْ وُؤُلَى، ثُمَّ خَفَّفَتِ الْهَمْزَةُ فَصَارَتْ وُؤُلَى، فَ قَلْبَتِ الْوَاوُ الْأُوْلَى هَمْزَةً لِقَاعِدَةِ الْإِبْدَالِ (٧).

السؤال و التمرين

١. مِمَّ يُشْتَقُّ اسْمُ التَّفْضِيلِ وَ مَا هُوَ مَعْنَاهُ وَ مَا هِيَ صِيغَتُهُ وَ شَرَايِطُ صَوْغِهِ؟

٢. بَيِّنِ التَّفْضِيلَ فِيمَا يَلِي: يَغْفُلُ، يَحْضُرُ، يَغْنَادُ، يَحْمَرُّ، يَتَرَلْزَلُ، يَبْهَجُ، يَعْشِشُ، يَسُودُ، يَجُوزُ، يَكْتُرُ، يَقْلُ، يَغِيْبُ، يَدُومُ، يَنْقَلِبُ.

[شماره صفحه واقعی : ٢٢٨]

ص: ٨١٣

١- الجمعه ١١/.

٢- نهج البلاغه، الخطبه ٢٥.

٣- شرح الرضى على الكافيه، ج ٣، ص ٤٥٥.

٤- شرح الأشموني، ج ٣، ص ٤٣.

٥- المصباح المنير.

٦- القاموس المحيط.

٧- شرح الرضى على الشافيه، ج ٢، ص ٣٤٠، و شرحه على الكافيه، ج ٣، ص ٤٦٠.

٣.أَصْرِيحُ الْأَعْلَاطِ الَّتِي تَجِدُهَا فِي الْعِبَارَاتِ التَّيَالِيَةِ: أَنْتَ الْأَفْضَلُ مِنِّي، هِيَ الْأَفْضَلُ مِنَّا، أَنَا أَسَنُّ مِنْهَا، زَيْنَبُ كَبِيرَى مِنْ أُخْتِهَا، فَاطِمَةُ كَبِيرَى النِّسَاءِ، هِيَ أَكْبَرُ النِّسَاءِ، هِيَ فُضِّلَى مِنْ غَيْرِهَا، أُخْتُكَ الْأَصْغَرُ، أَبِي الْأَكْبَرُ مِنْ أُمِّي، هُوَ الْحُسْنَى، هِيَ أَحْسَنُ مِنْ غَيْرِهَا، هُمْ أَفْضَلُوا رَجُلٍ.

الفصل ٦. اسم المكان

إشاره

الفصل ٦. اسم المكان (١)

اسم المكان اسم مشتق يدل على مكان وقوع الفعل، نحو: مَشَجِدٌ وَمُصَلًى.

صَوْغُهُ وَصَيْغُهُ

يبنى هذا الاسم من الفعل المضارع ويقرب وزنه من المصدر الميمي، و لصَوْغُهُ دُستوران: (أ) في الثلاثي المجرد، ب) في غير الثلاثي المجرد؛ بالتفصيل التالي:

أ) كة من الثلاثي المجرد وزنان (٢):

١. مَفْعَلٌ، و لَهُ مَرُورِدَانٌ: أَحَدُهُمَا يَفْعَلُ بِشَرطِ أَنْ يَكُونَ صَحِيحَ اللَّامِ، نَحْوُ: يَجْلِسُ - مَجْلِسٌ، يَخْفَلُ - مَخْفَلٌ، يَقْصِدُ - مَقْصِدٌ، يَزْجِعُ - مَزْجِعٌ، يَغْدِنُ - مَغْدِنٌ، يَسِيلُ - مَسِيلٌ، يَصْرِفُ - مَصْرِفٌ، قَالَ تَعَالَى: وَ رَأَى الْمُجْرِمُونَ النَّارَ فَظَنُّوا أَنَّهُمْ مُوَاقِعُوهَا وَ لَمْ يَجِدُوا عَنْهَا مَصْرِفًا (٣) أَي مَكَانًا يَنْصَرِفُونَ إِلَيْهِ، يَحِلُّ - مَحِلٌّ، قَالَ تَعَالَى: حَتَّى يَبْلُغَ الْهَدْيُ مَحِلَّهُ (٤)، يَرِدُ - مَرُورِدٌ، يَعُدُّ - مَوْعِدٌ، يَسِمُ - مَوْسِمٌ. الثَّانِي يَفْعَلُ الْمَثَالَ الْوَائِي بِشَرطِ أَنْ يَكُونَ صَحِيحَ اللَّامِ أَيْضًا، نَحْوُ: يُوْجَلُ - مَوْجَلٌ، يَضَعُ - مَوْضِعٌ، يَقَعُ - مَوْقِعٌ،

[شماره صفحه واقعی : ٢٢٩]

ص: ٨١٤

١- شرح الرضى، على الشافيه، ج ١، ص ١٨١؛ النحو الوافي، ج ٣، ص ٣١٨ و ٣٣١؛ جامع الدروس العربيّه، ج ١، ص ٢٠٧.

٢- و إذا حَسِبْتَ كَلًّا مِنْهُمَا مَزِيدًا عَلَيْهِ تَاءُ التَّأْنِيثِ - كَمَا سَيَأْتِي - وَزَنًا عَلَيْهِ، تَصِيرُ الْأَوْزَانُ أَرْبَعَةً.

٣- الكهف ٥٣.

٤- البقره ١٩٦.

يَطَأُ-مَوْطِئُ، قَالَ تَعَالَى: وَلَا يَطْوُنَ مَوْطِئًا يَغِيظُ الْكُفَّارَ وَلَا يِنَالُونَ مِنْ عَدُوِّ نِيْلًا إِلَّا كَتَبَ لَهُمْ بِهِ عَمَلٌ صَالِحٌ (١).

٢. مَفْعَلٌ، وَهُوَ لِسْوَى مَا مَرَّ، مِنْ نَحْوِ: يَفْعَلُ الْمَعْتَلُ اللَّامُ-وَلَا يَكُونُ إِلَّا يَائِيًا-نَحْوُ:

يَجْرَى-مَجْرَى، يُثْوَى-مَثْوَى، يَأْوَى-مَأْوَى، قَالَ تَعَالَى: وَقَالَ ارْكَبُوا فِيهَا بِسْمِ اللَّهِ مَجْرَاهَا وَمُرْسَاهَا إِنَّ رَبِّي لَغَفُورٌ رَحِيمٌ (٢)، وَقَالَ تَعَالَى: أَلَيْسَ فِي جَهَنَّمَ مَثْوًى لِّلْكَافِرِينَ (٣)، وَقَالَ تَعَالَى: فَإِنَّ الْجَنَّةَ هِيَ الْمَأْوَى (٤)، قِيلَ وَ مِنْهُ: يَلِي-مَيُولَى (٥)، قَالَ تَعَالَى: وَهُوَ كَأَنَّ عَلَى مَوْلَاهُ (٦)؛ وَ يَفْعَلُ، نَحْوُ: يَنْظُرُ-مَنْظَرٌ، يَدْخُلُ-مَدْخَلٌ، يَطْبِخُ-مَطْبِخٌ، يَكْتُبُ-مَكْتَبٌ، يَطْوُفُ-مَطَافٌ، يَحُلُّ-مَحَلٌ، يَلْهُو-مَلْهَى؛ وَ يَفْعَلُ الصَّحِيحِ نَحْوُ: يَشْرَبُ-مَشْرَبٌ، يَلْعَبُ-مَلْعَبٌ، يَطْعَمُ-مَطْعَمٌ؛ أَوْ الْمَعْتَلُ الْعَيْنِ أَوْ اللَّامِ، نَحْوُ:

يَنَامُ-مَنَامٌ، يَسْعَى-مَسْعَى.

وَ الْمَخَالَفُ لِمَا مَرَّ قَلِيلٌ، مِنْهُ: يَنْبُتُ-مَنْبُتٌ، يَشِجْدُ-مَشِجْدٌ، يَشْرِقُ-مَشْرِقٌ، يَغْرُبُ-مَغْرِبٌ، قَالَ تَعَالَى: قُلْ لِلَّهِ الْمَشْرِقُ وَالْمَغْرِبُ يَهْدِي مَنْ يَشَاءُ إِلَى صِرَاطٍ مُسْتَقِيمٍ (٧)، يَطْلُعُ-مَطْلُعٌ، قَالَ تَعَالَى: حَتَّى إِذَا بَلَغَ مَطْلِعَ الشَّمْسِ (٨).

هَذَا، وَ قَدْ وَرَدَتْ صِيغَتَا مَفْعَلٍ وَ مَفْعَلٍ لِاسْمِ الْمَكَانِ مَخْتَوِمَتَيْنِ بِنَاءِ التَّائِيثِ-كَأَنَّهَا قَصِدٌ مِنْهُمَا الْبُقْعَةُ-نَحْوُ: مَطْبَعُهُ، مَحْكَمَتُهُ، مَقْبَرَتُهُ، مَزْلُهُ، مَزْرَعَتُهُ، مَظَنَّتُهُ (٩).

[شماره صفحه واقعی : ٢٣٠]

ص: ٨١٥

١- التوبه ١٢٠.

٢- هود ٤١.

٣- الزمر ٣٢.

٤- النازعات ٤١.

٥- التحقيق في كلمات القرآن الكريم، ط ١، ج ١٣، ص ٢٠٤.

٦- النحل ٧٦.

٧- البقره ١٤٢.

٨- الكهف ٩٠.

٩- النحو الوافي، ج ٣، ص ٣٢٥.

ب) ووزنه من غير الثلاثي المجرد وزن اسم المفعول، و يُفَرَّقُ بَيْنَهُمَا - وَ بَيْنَ الْمَصْدَرِ الْمِيَمِيِّ - بِالْقَرِينَةِ.

ولِإِلاخِطُّ أَنْ لَا - حَاجَةَ فِي اسْمِ الْمَكَانِ الْمَصْوَغِ مِنَ الْمَضَارِعِ الْمُتَعَدِّيِّ بِحَرْفِ الْجَزِّ إِلَى الْجَارِّ وَالْمَجْرُورِ، فَيُقَالُ مَثَلًا: «الْمُسْتَشْفَى» لِمَكَانِ مَدَاوَاهِ الْمَرْضَى وَ«الْمُجْتَمَعُ» لِمَكَانِ الْاجْتِمَاعِ.

تَنْبِيهُ: قَدْ يُبْنَى مِنْ بَعْضِ الْأَسْمَاءِ الْجَوَامِدِ الثَّلَاثِيَّةِ صِيغَةٌ عَلَى وَزْنِ مَفْعَلَةٍ، تُدَلُّ عَلَى كَثْرَةِ أَفْرَادِ ذَاكَ الْأِسْمِ فِي الْمَكَانِ، نَحْوُ: مَكْتَبَةٍ - مَكَانٌ يَكْثُرُ فِيهِ الْكِتَابُ، مَأْسَدَةٍ - أَرْضٌ يَكْثُرُ فِيهَا الْأَسَدُ، مَكَلَبَةٍ - أَرْضٌ يَكْثُرُ فِيهَا الْكَلْبُ، مَسْبِيحَةٍ - أَرْضٌ يَكْثُرُ فِيهَا السَّبِيحُ وَ مَبْطَخَةٍ - أَرْضٌ يَكْثُرُ فِيهَا الْبَطِيخُ. فَلَيْسَتْ هَذِهِ الْكَلِمَاتُ مِنْ اسْمِ الْمَكَانِ الْمُصِطَلِحِ بِشَيْءٍ وَإِنْ لَا يَخْلُو مِنْ شَيْءٍ بِاسْمِ الْمَكَانِ (١).

الفصل ٧.٧ اسم الزمان

اسم الزمان اسم مشتق يدل على وقت وقوع الفعل، نحو قولنا: «مغرب الشمس الساعة كذا».

اسم الزمان حكمه حكم اسم المكان في الصوغ والوزن، فيجرى فيه كل ما سبق في اسم المكان و يُفَرَّقُ بَيْنَهُمَا - كَمَا يُفَرَّقُ بَيْنَ كُلِّ مِنْهُمَا وَ بَيْنَ الْمَصْدَرِ الْمِيَمِيِّ أَيْضًا - بِالْقَرِينَةِ، قَالَ تَعَالَى: سَلَامٌ هِيَ حَتَّى مَطْلَعِ الْفَجْرِ (٢). وَ مِنَ الطَّرِيفِ اجْتِمَاعُهُمَا فِي قَوْلِهِ تَعَالَى: وَ رَبُّكَ الْعُفُورُ ذُو الرَّحْمَةِ لَوْ يُؤَاخِذُهُمْ بِمَا كَسَبُوا لَعَجَلْ لَهُمُ الْعَذَابَ بَلْ لَهُمْ مَوْعِدٌ لَنْ يَجِدُوا مِنْ دُونِهِ مَوْئِلًا (٣).

هَذَا، وَ قَدْ تَلَحُّقُ بِاسْمِ الزَّمَانِ تَاءُ التَّأْنِيثِ وَإِنْ لَا يَبْلُغُ فِي الْكَثْرَةِ حَدَّ اسْمِ

[شماره صفحه واقعی : ٢٣١]

ص: ٨١٦

١- نفس المصدر، ص ٣٢٧.

٢- القدر ٥/.

٣- الكهف ٥٨/.

المكان؛ منه قوله تعالى: وَإِنْ كَانَ ذُو عُسْرِهِ فَنَظِرَةٌ إِلَى مَيْسَرِهِ (١). أى إلى زَمَانِ الْيُسْرِ.

أما الصُّوْغُ مِنَ الْأَسْمِ الْجَامِدِ، فَيَحْتَضُّ بِاسْمِ الْمَكَانِ - أَوْ فَقُلْ بِمَا يَشْبَهُ بِاسْمِ الْمَكَانِ - وَ لَا يُصَاغُ اسْمُ الزَّمَانِ إِلَّا مِنَ الْفِعْلِ.

سؤال و تمرين

١. صُغِ اسْمِي الْمَكَانِ وَ الزَّمَانِ مِنْ مَضَارِعِ الْأَفْعَالِ التَّالِيَةِ: وَكَلِدَ، ذَهَبَ، نَامَ، قَتَلَ، صَلَّى، اغْتَسَلَ، غَسَلَ، اسْتَشْفَى، فَرَّ، قَرَّ، اخْمَارًا، انْقَلَبَ، كَسَبَ، زَرَعَ، اَزْدَحَمَ، اضْطَادَ.

٢. ما هي الكلمات التابعة؟ عرّفها: ميعاد، ميقات، ميثاق، ميلاد.

الفصل ٨. اسم الآله

الفصل ٨ اسم الآله (٢)

اسم الآله اسم مشتق يدل على آله إيجاد الفعل، نحو: مَنْشَرٌ وَ مَفْتاح.

يُصَاغُ اسْمُ الْآلِهَةِ مِنَ الْفِعْلِ الثَّلَاثِيِّ الْمَجْرَدِ عَلَى عَدَدِهِ أَوْزَانٍ أَكْثَرُهَا شُبُوحًا ثَلَاثَةٌ، هِيَ: مَفْعَلٌ وَ مَفْعَلَةٌ وَ مَفْعَالٌ، نَحْوُ: يَخْلِبُ - يَخْلَبُ - يَخْلَبُ؛ يَكْسَحُ - يَكْسَحُ؛ يَفْتَحُ - يَفْتاح.

وَ مِنْهَا: فَعْمَالَةٌ، نَحْوُ: تَلَّاجَةٌ وَ عَسَالَةٌ، فَاعِلَةٌ، نَحْوُ: رَافِعَةٌ؛ مَفْعَلٌ، نَحْوُ: مُدَقٌّ، مُنْخَلٌ وَ مُدْهَنٌ؛ مَفْعَلَةٌ، نَحْوُ: مُكْحَلَةٌ.

وَ صَوْغُهَا مِنْ غَيْرِ الثَّلَاثِيِّ الْمَجْرَدِ نَحْوُ: غَرْبَالٌ مِنْ غَرْبَلٍ يُعْرَبُ، نَادِرٌ.

تَنْبِيهُ: هُنَاكَ أَسْمَاءُ جَوَامِدٍ وَضِعَتْ لِآلَاتِ الْأَفْعَالِ، خَارِجَةٌ عَنِ اسْمِ الْآلِهَةِ الْمُصْطَلِحِ، نَحْوُ: قَلَمٌ، إِبْرَةٌ، مِسْطٌ، سِكِّينٌ، سَاطورٌ، سَيْفٌ، قَاسٌ، جَرَسٌ.

[شماره صفحه واقعی : ٢٣٢]

ص: ٨١٧

١- البقره ٢٨٠.

٢- شرح الرضى على الشافيه، ج ١، ص ١٨٦؛ النحو الوافى، ج ٣، ص ٣٣٣.

ما هو اسم الآله من الأفعال التالية؟ يعرُج، يبرُد، يرقى، يطرق، يدفع، يندف، يلحق، ينشر، يشطر، يكتس، يزن، يظل، يطوى، يشوى، يلهو، يحز، ينقل.

الفصل ٩. في تسميه الجامد والمشتق بالموصوف والصفه

الجامد- في اصطلاح التصريف و بلحاظ الغالب- يُسمى موصوفاً و المشتق و صفاً أو صفه (١). و منشأ هذه التسميه غلبه وقوع الجامد في النحو منعوتاً و المشتق نعتاً (٢).

فالموصوف- كالجامد- اسم دل على ذات أو حدث، و الصفه- كالمشتق- اسم دل على حدث و صاحبه.

فالجوامد موصوفات عدا ما يلحق منها بالمشتق، و سياتى.

و يلحق بالجامد هنا ما ترك فيه معنى الوصفية من المشتقات، نحو: الخليفة، الجريده، الصحيفه، السفينه، السيره، الطائر و ما إلى ذلك. و من ذلك ما اشتعمل علماً من المشتقات، نحو: محمد، أحمد، قاسم، منصور.

و المشتقات صفات عدا ما لحق منها بالجامد و قد مرّ أنفاً؛ ألحقوا بالجامد أسماء الزمان و المكان و الآله، و قالوا إن حكمها حكم الجوامد المحضه فهى موصوفات (٣).

و يلحق بالمشتق هنا أسماء جوامد، منها المنسوب، نحو: إراني؛ و منها المصغر،

[شماره صفحه واقعي : ٢٣٣]

ص: ٨١٨

١- النحو الوافي، ج ٣، ص ١٨٢، الهامش؛ الحدائق النديه، ج ١، ص ١٦٧ و ٣٢٩؛ مبادئ العربيّه، ج ٤، ص ٩٩.

٢- شرح الأشموني، ج ٣، ص ٦٢؛ النحو الوافي، ج ٣، ص ٤٥٨؛ شرح المفصل، ج ٢، ص ٢٣٤. للأستاذ: فمصطلح الموصوف و الصفه هنا غير ما يبحث عنه في علم النحو. إن الوصف و الموصوف هناك- و يعبر عنهما بالنع و المنعوت غالباً- يبينان رابطه خاصه بين جزأين من أجزاء الكلام، فلا تُعنون كلمه و حيدها بأنها موصوف أو صيه (أو فقل نعت أو منعوت). أما الوصفية و الموصوفيه ههنا، كل منهما عنوان للكلمه بالنظر إلى نفسها مع قطع النظر عن نسبتها إلى كلمه أخرى.

٣- الحدائق النديه، ج ١، ص ٣٢٩؛ مبادئ العربيّه، ج ٤، ص ٩٩.

نحو: رَجِيلٌ. و مِنْهَا مَا أُتِيَ بِهِ بِقَصْدِ الْمُبَالَغَةِ، نَحْوُ: زَيْدٌ عَدْلٌ أَيْ كَامِلٌ الْعَدْلِ، أَوْ نِقَّةٌ أَيْ مَوْثُوقٌ بِهِ بِإِلَّا زَيْبٌ، أَوْ أَسَدٌ أَيْ شُجَاعٌ جَدًّا (١).

السؤال و التمرين

١. الْمُؤْصُوفُ مَا هُوَ وَ الصِّفَةُ مَا هِيَ؟ أَى اسْمٍ مُؤْصُوفٌ وَ أَيُّهُ صِفَةٌ؟

٢. مَيِّزِ الْمُؤْصُوفَ مِنَ الصِّفَةِ فِيمَا يَلِي: الصَّبْرُ مِفْتَاحُ الْفَرَجِ، الصَّمْتُ زَيْنٌ وَ الشُّكُوتُ سَلَامَةٌ، الْعِلْمُ خَيْرٌ مِنَ الْمَالِ، التَّجْرِبَةُ عِلْمٌ مُسْتَفَادٌ، الْفَقْرُ سَوَادٌ الْوَجْهِ فِي الدَّارَيْنِ، الْعَالَمُ سِرَاجٌ، لَا فَضْلَ لِعَرَبِيٍّ عَلَى عَجَمِيٍّ إِلَّا بِالتَّقْوَى، الصَّلَاةُ مَعْرَاجُ الْمُؤْمِنِ، صَدْرُ الْعَالِمِ بَعْرٌ، الْحَكِيمُ نَمْلَةٌ، الْعَرْدُ أَفْعَى، الْمُنَافِقُ تَغْلِبَ، أَسَدٌ عَلَى وَ فِي الْحُرُوبِ نِعَامَةٌ، الْعِلْمُ مَكْتَسَبَةٌ حَقُّ الْأَوْهَامِ، الْمَوْتُ مَعَ الْعِزِّ حَيَاةٌ وَ الْحَيَاةُ مَعَ الدَّلَّةِ مَوْتُ، إِنَّمَا الْحَيَاةُ عَقِيدَةٌ وَ جِهَادٌ، هُوَ اللَّهُ الَّذِي لَا إِلَهَ إِلَّا هُوَ الْمَلِكُ الْقُدُّوسُ السَّلَامُ الْمُؤْمِنُ الْمُهَيَّبُ الْعَزِيزُ الْجَبَّارُ الْمُتَكَبِّرُ (٢)، مُحَمَّدٌ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَ آلهِ رَسُولُ اللَّهِ وَ خَاتَمَ النَّبِيِّينَ، مَجَارَى الْأُمُورِ يَبِيدُ الْعُلَمَاءُ بِاللَّهِ، أَنَا مَدِينَةُ الْعِلْمِ وَ عَلِيٌّ بَابُهَا، أَفْضِيكُمْ عَلِيٌّ، مَرْحَبًا بِقَوْمٍ قَضَوْا الْجِهَادَ الْأَضْيَعْرَ وَ بَقِيَ عَلَيْهِمُ الْجِهَادُ الْأَكْبَرُ.

[شماره صفحه واقعی : ٢٣٤]

ص: ٨١٩

١- النحو الوافي، ج ٣، ص ١٨٢.

٢- الحشر ٢٣.

المذكّر والمؤنث (١)

الفصل ١. في أقسام المذكّر والمؤنث

الاسم (٢) المذكّر أو مؤنث، وكلّ منهما حقيقيّ ومجازيّ. الحقيقيّ من المذكّر هو ما دلّ على مدكّر من الإنسان أو الحيوان، نحو: رَجُلٌ و جَمَلٌ؛ والحقيقيّ من المؤنث هو ما دلّ على مؤنث من الإنسان أو الحيوان، نحو: امرأه و ناقه. و أما المجازيّ من المذكّر و المؤنث فهو ما ذكّر أو أنث مجازاً و اعتباراً. فالمدكّر المجازيّ، نحو: شَجَرٌ و حَجَرٌ؛ و المؤنث المجازيّ، نحو: أرض و سماء.

ثمّ إنّ علامات التانيث اللاحقه بالاسم ثلاثة، هي: التاء (٣) و الألف المقصوره و الألف

[شماره صفحه واقعي : ٢٣٥]

ص : ٨٢٠

١- شرح الرضى على الكافيه، ج ٣، ص ٣٢١؛ النحو الوافي، ج ٤، ص ٥٤٢؛ جامع الدروس العربيّه، ج ١، ص ٩٨؛ مبادئ العربيّه، ج ٤، ص ١٠٣.

٢- حصّ بعضهم التقسيم إلى المذكّر و المؤنث بـ «الاسم المتمكّن» و هو حسن (حاشيه الصّبان، ج ٤، ص ٩٤؛ النحو الوافي، ج ٤، ص ٥٤٥).

٣- تاء التانيث اللاحقه بالاسم متحرّكه دائماً، مربوطه غالباً، منقلبه في الوقف هاء، نحو: امرأه. و إنّما قلنا «مربوطه غالباً»، لأنّها تُكتب ميسوطه في المشناه و جمع المؤنث السالم و المضافه إلى شيء من الضّمائر، نحو: امرأتين و مُسَلِماتٍ و ابنتي. و كُتبت ميسوطه في أيّ من القرآن الكريم في غير هذه الموارد أيضاً، نحو قوله تعالى: أُولَئِكَ يَرْجُونَ رَحْمَتَ اللَّهِ (البقره ٢١٨)، إذ قالت امرأت عمران (آل عمران ٣٥)، بَقِيَّتُ اللَّهُ خَيْرٌ لَّكُمْ (هود ٨٦)، وَ مَرْيَمُ ابْنَتْ عِمْرَانَ (التحریم ١٢)، إلّا أنّ كتابه القرآن توقيفيه. و لئلاّ يحظ أنّ التاء الأصليّه كما في وقت و سبت أو المُبدَله من حرفٍ أصليّ كما في أخت و بنت أو المعوضه من المضاف إليه كما في يا أبت، تُكتب جميعها ميسوطه كما سيأتى في الخاتمّه و ليس شيء منها للتانيث على الأظهر كما سيأتى في الفصلين ٣ و ٤ من هذا المبحث.

الممدودَه (١). تُزَادُ كُلُّ مِنْهَا فِي آخِرِ الْاسْمِ وَيُفْتَحُ مَا قَبْلَهَا؛ نَحْوُ: فَاطِمَةٌ وَصُغْرَى وَحَمْرَاءُ (٢).

تنبيه: الأصل في الاسم أن يُعْتَبَرَ مذكراً إلا ما تَبَّتْ اعتبارُ التأنِيثِ فيه، وهذا لا يَحْتَاجُ المذكرَ إلى علامِهِ (٣).

تقسيم خاص بالمذكر

الاسم المذكر-المجرد من علامه التأنيث-على قسمين خاصين به، هما: (١) ما يلحقه إحدى علامات التأنيث الثلاثه وتُعيدُ فيه التأنيث الحقيقي أو المجازي كما سيأتي في الفصل ٢ و (٢:٣) ما لا يلحقه شيء من تلك العلامات (٤)، وينقسم إلى قسمين رئيسيين:

(أ) الاسم الجامد في موارد:

منها اسم جنس موضوع لمذكر حقيقي ولَمَيُونِيَّة لفظٌ يَخْصُهُ، نحو: أب و يقابلُهُ: أم؛ أخ و يقابلُهُ: أخت؛ جَمِيلٌ و يقابلُهُ: ناقه؛ أو ليس لمؤنثه لفظٌ يَخْصُهُ و لا- يلحقه علامه التأنيث، نحو: ثور و ديك.

[شماره صفحه واقعي : ٢٣٦]

ص: ٨٢١

١- سبق تعريفهما (أي الألفين) في المقدمة، في الفصل ٣.

٢- قد سبقت الإشارة إلى شيء من خواص أَلْفِي التأنيث-المقصود-في الممدود-في الهامش على كلمه «عَطَشِي» في الفصل ٣ من المقدمة، فراجع إن شئت.

٣- شرح الأشموني على الألفيه، ج ٤، ص ٩٥.

٤- للأستاذ: المراد بنفي اللحوق هنا نفي جواز اللحوق بالنسبه إلى بعض الموارد الآتية، ونفي وجوبه بالنسبه إلى بعض آخر و النفي بحسب الغالب بالنسبه إلى طائفة ثالثه من الموارد و سَمِيئٌ. وهذا الذي قلناه ليس من استعمال اللفظ في أكثر من معنى واحد بشيء. لأن ذلك فيما لا جامع بين المعاني المراد، و ههنا الجامع موجود و هو: «نفي ضروره اللحوق» مثلاً، فتدبر.

و منها المذَكَّرُ المجازيُّ نحو: قَلَمٌ و قَمَرٌ. و من هذا القَبيلِ المصدرُ المجرَّدُ عن علامَةِ التَّأنيثِ، نحو: إِيَابٌ و ذَهَابٌ، و منه المصدرُ الَّذِي أُتِيَ بِهِ بِفَصِيحَةِ المبالَغَةِ، نحو: زَيْدٌ عَدْلٌ و زَيْنُبٌ عَدْلٌ (١).

(ب) الاسمُ المُشْتَقُّ في مواردٍ:

منها فَعُولٌ، فَعِيَالٌ، مَفْعَالٌ، مَفْعِيلٌ و فَعِيلٌ من أوزانِ المبالَغَةِ (٢)، نحو: رَجُلٌ صَبُورٌ و امْرَأَةٌ صَبُورٌ، رَجُلٌ مَفْضَالٌ و امْرَأَةٌ مَفْضَالٌ. و هذا القسمُ قد تدخله تاءُ التَّأنيثِ لتوكيدِ المبالَغَةِ، نحو: عَلَامَةٌ و نَسَابَةٌ (٣).

و منها وَزَنًا فَعُولٌ و فَعِيلٌ، بشرطِ أن يكونَ فَعُولٌ بمعنى فاعِلٍ سواءً أكانَ اسمَ مبالَغَةٍ كَصَبُورٍ أو صِتْفَةً مَشَبَّهَةً كَعَدُوٍّ، و أن يكونَ فَعِيلٌ بمعنى مَفْعُولٍ كَجَرِيحٍ و قَتِيلٍ مذكوراً معه موصوفُهُ، نحو: رَجُلٌ جَرِيحٌ و امْرَأَةٌ جَرِيحٌ؛ فإنَّ لم يُذَكَّرْ مَعَهُ موصوفُهُ و اسْتَعْمِلَ استعمالَ الأسماءِ لَزِمَتِ التَّاءُ في المؤنَّثِ، كقولك: «رَأَيْتُ قَتِيلَةً» إذا أَرَدتِ امْرَأَةً قَتِيلَةً. أمَّا في فَعُولٍ فتقول: رأيتُ صبوراً أو عدواً قاصداً به رجلاً أو امرأة، كما تقول: رأيتُ رجلاً صبوراً أو امرأة صبوراً؛ و قد يُزَادُ التَّاءُ و يقال: عَدُوَّةُ اللَّهِ، مثلاً.

فإن كانَ الأَمْرُ بالعكسِ من ذلك بأنَّ كانَ فَعُولٌ بمعنى مَفْعُولٍ - و لا يكونُ إذاً اسمَ مبالَغَةٍ - نحو: رَسُولٌ، أو كانَ فَعِيلٌ بمعنى فاعِلٍ، نحو: كَرِيمٌ، لَحِقَتْ بِهِما التَّاءُ في المؤنَّثِ، يُقال: رَجُلٌ رَسُولٌ و امْرَأَةٌ رَسُولَةٌ، رَجُلٌ كَرِيمٌ و امْرَأَةٌ كَرِيمَةٌ.

[شماره صفحه واقعی : ٢٣٧]

ص: ٨٢٢

١- للأستاذ: في قِبَالِ هذا القسمِ أسماءٌ صِيغَتْ في أصلِ الوضعِ مؤنَّثَةً مجازاً، مصدرهاً أو غيرَ مصدرٍ، نحو: حَيَّةٌ (قالَ الفَيْسُومِيُّ في المصباحِ المنيرِ: الحَيَّةُ الأفعى، تُذَكَّرُ و تُؤنَّثُ فيقالُ هِيَ الحَيَّةُ و هي الحَيَّةُ)، أفعى (أصلُ أفعى، فعى، فألفها لامُ الفعلِ لا- للتأنيثِ، فهي منصرفَةٌ تقبلُ التَّنوينَ خلافاً لما قد يَتَوَهَّمُ؛ شرح الرُّضِيِّ على الكافيهِ، ج ١، ص ١٢٩)، رَحْمَةٌ (مصدرٌ رَجِمَ)، بَرْدَى (نهرٌ في دمشق)، رُجْعِي (مصدرٌ رَجَعَ)، صَحراءٌ، صُنْعاءُ.

٢- جامع المقدمات، ص ٣٦.

٣- شرح الرُّضِيِّ على الكافيهِ، ج ٣، ص ٣٢٦.

هذا هو الغالب و المخالف له قليل، منه قوله تعالى: قَالَ مَنْ يُحْيِي الْعِظَامَ وَ هِيَ رَمِيمٌ (١).

و منها الصفات الخاصه بالأنثى، نحو: طامث، حائض، حائل، حامل، مريض، طالق؛ يقال: فتاة طامث أو امرأة حائض، أو حائل، أو حامل، أو مريض أو طالق، و إن جاز لحوق التاء بها أيضاً و أن يقال: طامثه، حائضه، حائله، حامله، مريضه و طالقه (٢). و من ذلك «عاصف» في الريح، قال تعالى: جاءتها ريح عاصف (٣)، و قال تعالى: وَ لِسُلَيْمَانَ الرِّيحَ عَاصِفَةً تَجْرِي بِأَمْرِهِ إِلَى الْأَرْضِ الَّتِي بَارَكْنَا فِيهَا (٤) و (٥).

و من الصفات الخاصه بالنساء «عجوز»، و قد تدخلها التاء لتأكيد التانيث (٦).

تقسيم خاص بالمؤنث

الاسم المؤنث - أيضاً - على قسمين خاصين به (٧)، هما: اللفظي، و المعنوي.

المؤنث اللفظي ما في آخره إحدى علامات التانيث، و المعنوي ما خلت منها.

فالأقسام - إذا - بملاحظه الحقيقي و المجازي أربعة: المؤنث اللفظي الحقيقي، نحو:

امرأة، حبلية و نفساء؛ المؤنث اللفظي المجازي، نحو: تمره، رجعي و صحراء؛ المؤنث المعنوي الحقيقي، نحو: مزيم؛ المؤنث المعنوي المجازي، نحو: شمس.

[شماره صفحه واقعي : ٢٣٨]

ص: ٨٢٣

١- يس ٧٨.

٢- لم يسمع «حابل» من حبلت المرأة إذا حملت، بل المسموع حابل و حبلية.

٣- يونس ٢٢.

٤- الأنبياء ٨١.

٥- للأستاذ: قد يقال إن لحوق التاء بهذه الصفات، فيما إذا أريد بها الحدوث، لا الثبوت؛ فلذلك اختلفت الآيتان في اللحوق و عدويه (شرح المفصل، ج ٣، ص ٣٧١). و من قبيل الآيه التانيه قوله تعالى: يَوْمَ تَرَوْنَهَا تَذْهَلُ كُلُّ مُرْضِعَةٍ عَمَّا أَرْضَعَتْ (الحج ٢).

٦- المصباح المنير؛ شرح الرضي على الكافية، ج ٣، ص ٣٢٨.

٧- المراد ب «المؤنث» المقسم لهذا التقسيم - كما سبق في المذكور - أعم من المؤنث الحقيقي و المجازي.

تُمُّ الْمُؤَنَّثُ الْمُعْنَوِيُّ قِيَاسِيٌّ فِي مَوَارِدَ وَ سَمَاعِيٌّ فِي أُخْرَى. فَمَوَارِدُ الْقِيَاسِيِّ:

مِنْهَا الْمُؤَنَّثُ الْحَقِيقِيُّ، نَحْوُ: مَرِيْمَ، زَيْنَبَ، أُمِّ.

و مِنْهَا أَسْمَاءُ بَعْضِ الْأَعْضَاءِ الْمَزْدَوِجَةِ مِنَ الْبَدَنِ، نَحْوُ: عَيْنَ، أُذُنَ، يَدَ، رِجْلَ وَ قَدَمَ.

و مِنْ أَسْمَاءِ الْأَعْضَاءِ الْمَزْدَوِجَةِ مَا يُدَكَّرُ، نَحْوُ: فَمَ، خَدَ، حَاجِبَ، مَرْفِقَ، سَاعِدَ، زُنْدَ؛ وَ مِنْهَا مَا يُدَكَّرُ وَ يُؤَنَّثُ، نَحْوُ: عَضُدَ وَ إِبْطَ (١).

و مِنْهَا أَسْمَاءُ الرِّيَّاحِ، نَحْوُ: صَبَا، شَمَالَ، جَنُوبَ، قَبُولَ، دُبُورَ، حَاصِبَ.

و مَوَارِدُ السَّمَاعِيِّ لَا ضَابِطَ لَهَا، مِنْهَا: أَرْضُ، إِصْبَعُ، أَفْعَى، بَثْرَ، جَحِيمَ، جَهَنَّمَ، خَيْلَ، سَقَرًا، دَارَ، رَحَى، سِنَّ، شَمْسَ، صَبِيحَ، صُحَى، عَرَبَ (٢)، عَصَا، عَيْنَ، قَدْرَ، كَأْسَ، نَارَ، نَعْلَ، يَمِينَ (٣).

وَ يُعْرَفُ هَذَا الْقِسْمُ (الْقِسْمُ السَّمَاعِيُّ مِنَ الْمُؤَنَّثِ الْمُعْنَوِيِّ) بِجَرِيَانِ أَحْكَامِ الْمُؤَنَّثِ فِيهِ بِأَنَّ يُسَدَّدَ إِلَيْهِ الْفِعْلُ الْمُؤَنَّثُ أَوْ يُشَارَ إِلَيْهِ بِاسْمِ الْإِشَارَةِ الْمُؤَنَّثِ أَوْ يُوصَفَ بِالْمُؤَنَّثِ أَوْ يُوَجَّحَ إِلَيْهِ الصَّغِيرُ الْمُؤَنَّثُ أَوْ غَيْرِ ذَلِكَ (٤). قَالَ تَعَالَى: وَ أَخْرَجَتِ الْأَرْضُ أَثْقَالَهَا (٥)، وَ بُرَزَتِ الْجَحِيمُ لِلْغَاوِينَ (٦)، هَذِهِ جَهَنَّمُ الَّتِي كُنتُمْ تُوعَدُونَ (٧)، فِيهَا عَتِيقٌ جَارِيَةٌ (٨) وَ الشَّمْسُ وَ ضَحَاهَا (٩).

[شماره صفحه واقعی : ٢٣٩]

ص: ٨٢٤

- ١- المصباح المنير، الخاتمه، فصل، الأعضاء ثلاثة.
- ٢- العَرَبُ اسم [جنسٍ جمعٍ] مؤنَّث... وَ هُم خِلَافُ الْعَجَمِ... وَ أَمَّا الْأَعْرَابُ... فَأَهْلُ الْيَدِ مِنَ الْعَرَبِ، الْوَاحِدُ أَعْرَابِيٌّ... وَ الْعُرْبُ وَ زَانُ قُفْلٍ لَعْنَةٌ فِي الْعَرَبِ، وَ يُجْمَعُ الْعَرَبُ عَلَى أَعْرَبٍ... وَ عَلَى عَرَبٍ بِصَمْتَيْنِ (المصباح المنير).
- ٣- راجع لأكثر الكلمات المصباح المنير.
- ٤- شرح الرضى على الكافية، ج ٣، ص ٣٢٤.
- ٥- الرُّزْلَةُ ٢.
- ٦- الشعراء ٩١.
- ٧- يس ٦٢.
- ٨- الغاشية ١٢.
- ٩- الشمس ١.

الفصل ٢. في التأنيت الحقيقي

التاء تُفيدُ التأنيتَ الحقيقيَّ إذا زيدتُ في موضعين:

أحدهما في بعض الجوامد لازمه كما في نحو: ناقه و نَعَجَه، أو غير لازمه كما في نحو:

امرأه و نَيْرَه.

الثاني فيما يقبلها من المشتقات - كاسمي الفاعل و المفعول و الصفة المشبهة - و كذا المنسوب إذا وُصِفَ بها المؤنث الحقيقي، نحو: امرأة عالمه مُؤَدِّبُه شريكه قُوشِيَه.

و الألف المقصورة تُفيدُ التأنيتَ الحقيقيَّ في مواضع:

منها في فُعْلَى إذا وُصِفَتْ بها المرأة أو الأُنثى من الحيوان سواء كان مؤنثاً لأفعل التفضيل، نحو: صُعْرَى و كُبْرَى أو لم يكن، نحو: أُنثَى و حُبْلَى (١).

و منها في فَعْلَى مؤنث فعلان الصفة المشبهة إذا وُصِفَتْ بها المرأة أو الأُنثى من الحيوان، نحو: غَضْبَان - غَضْبَى (٢)، أو غيره، نحو: سَلْمَى اسم امرأة.

و منها فَعْلَى إذا وُصِفَ بها المؤنث الحقيقي، نحو: إْحْدَى.

و الألف الممدودة تُفيدُ التأنيتَ الحقيقيَّ في موارد؛ منها: فعلاؤه مؤنث أفعل الصفة المشبهة، نحو: أَحْمَر - حَمْرَاء، أَعْمَى - عَمِيَاء، أَبْلَج - بَلْجَاء، إذا وُصِفَتْ بها المرأة أو الأُنثى من الحيوان.

الفصل ٣. في التأنيت المجازي

أحرف التأنيت إذا لم تُفيدِ التأنيتَ الحقيقيَّ أفادتِ التأنيتَ المجازيَّ.

[شماره صفحه واقعي : ٢٤٠]

ص: ٨٢٥

١- شرح الرضى على الكافية، ج ٣، ص ٣٣٤.

٢- هذا لا- يعنى أنّ صيغة «فعلان» لا- تؤنّث تأنيثاً حقيقياً إلا- بالألف المقصورة. فإنّها قد تؤنّث بالتاء، نحو: المرأة رِيحَانَه أو حَمَصَانَه، و قد تؤنّث بالتاء و الألف المقصورة كَلْتَيْهِمَا، نحو: سَكْرَى و سَكْرَانَه، غَضْبَى و غَضْبَانَه، كَسَلَى و كَسَلَانَه، سَبْعَى و سَبْعَانَه.

فالتاء المفيدة للتأنيث المجازي نحو: عُزْفُهُ، سَخْلُهُ، شَاهُ، حَيَّةٌ، تَمْرُهُ، ضَرْبُهُ، عِدَّةٌ، إِقَامَةٌ مِنَ الْجَوَامِدِ؛ وَنَحْوُ: عَيْنٌ جَارِيَةٌ، بَيْتٌ مَمْلُوءٌ، أَرْضٌ صَلْبَةٌ، مِنَ الْمَشْتَقَاتِ.

وَالْأَلِفُ الْمَقْصُورَةُ الْمَفِيدَةُ لِلتَّأْنِيثِ الْمَجَازِيِّ نَحْوُ: بُشْرَى، أُرْبَى (١)، بَرْدَى (٢)، حُبَارَى (٣)، جُمَادَى (٤)، سَلْمَى (اسْمُ جَبَلٍ (٥)) مِنَ الْجَوَامِدِ؛ وَنَحْوُ: غَيْبَةٌ صِيغْرَى وَكُبْرَى، أَكْبَادٌ حَزْرَى، مِنَ الْمَشْتَقَاتِ. قَالَ اللَّهُ تَعَالَى: فَتَرَى الْقَوْمَ فِيهَا صَرْعَى (٦) (٧).

وَالْأَلِفُ الْمَمْدُودَةُ الْمَفِيدَةُ لِلتَّأْنِيثِ الْمَجَازِيِّ نَحْوُ: صَحْرَاءٌ، سَيْرَاءٌ، عَلَمَاءٌ، أَرْبَعَاءٌ، كَثْرِيَاءٌ، عَاشُورَاءٌ، كَرْبَلَاءٌ مِنَ الْجَوَامِدِ؛ وَنَحْوُ: وَرْدَةٌ حَمْرَاءٌ، عَيْنٌ عَمِيَاءٌ، عِبَادٌ صِيْلِحَاءٌ، إِخْوَةٌ أَصْدِقَاءٌ مِنَ الْمَشْتَقَاتِ.

وَالتَّاءُ تَفِيدُ غَالِبًا-مُضَافًا إِلَى التَّأْنِيثِ الْمَجَازِيِّ-مَعْنَى آخَرَ أَيْضًا (٨).

فَمِنَ الْمَعَانِي الَّتِي تُفِيدُهَا التَّاءُ تَأْكِيدُ التَّأْنِيثِ، نَحْوُ: عَجُوزَةٌ.

وَمِنْهَا تَوْكِيدُ الْمُبَالَغَةِ، نَحْوُ: عَلَامَةٌ وَنَسَابَةٌ.

وَمِنْهَا الْوَحْدَةُ، نَحْوُ: نَخْلَةٌ وَضَرْبَةٌ.

وَمِنْهَا الْجَمْعُ، نَحْوُ: كَوْفِيَّةٌ، أَمْوِيَّةٌ، قِرْدَةٌ.

وَمِنْهَا الْجِنْسُ، نَحْوُ: كَفْأَةٌ (وَاحِدَةٌ: كَفْأٌ) وَفَقْعَةٌ (نَوْعٌ مِنَ الْكَفْأَةِ وَاحِدَةٌ).

فَقَّعٌ).

[شماره صفحه واقعی : ٢٤١]

ص: ٨٢٦

١- الدَّاهِيَةُ.

٢- نَهْرٌ بَدْمَشَقِ.

٣- اسْمٌ طَائِرٍ.

٤- مِنْ أَسْمَاءِ الشُّهُورِ.

٥- الْقَامُوسُ الْمَحِيطُ.

٦- جَمْعٌ صَرِيحٌ بِمَعْنَى مَصْرُوعٍ.

٧- الْحَاقَّةُ/٧.

٨- النُّحُو الْوَافِي، ج ٤، ص ٥٤٧، الْهَامِش ١؛ شَرْحُ الرُّضِيِّ عَلَى الْكَافِيَّةِ، ج ٣، ص ٣٢٤.

وَمِنْهَا تَأْكِيدُ تَأْنِيثِ الْجَمْعِ إِذَا لَازِمَةٌ، نَحْوُ: عَلِمَهُ وَ أَعْلَمَهُ؛ أَوْ غَيْرَ لَازِمَةٍ، نَحْوُ:

مَلَائِكُهُ.

وَمِنْهَا الْعَوْضُ إِذَا عَنِ فَاءِ الْفِعْلِ، نَحْوُ: عَدَّه وَ زَنَّهُ؛ أَوْ عَنِ عَيْنِ الْفِعْلِ، نَحْوُ: إِقَامَهُ وَ اسْتِيقَامَهُ؛ أَوْ عَنِ لَامِ الْفِعْلِ، نَحْوُ: كَرِهَهُ وَ شَقَّه؛ أَوْ عَنِ الرَّائِدِ، نَحْوُ: تَبَيَّرَ-تَبَيَّرَهُ؛ قِيلَ: أَوْ عَنِ يَاءِ الْمَتَكَلِّمِ، نَحْوُ: يَا أَبَتَّ وَ يَا أُمَّتَّ (١)، وَ الظَّاهِرُ أَنَّهَا (أَيِ الْمَعْوَضَةُ عَنِ يَاءِ الْمَتَكَلِّمِ) لَيْسَتْ لِلتَّأْنِيثِ. وَ مِنْ قَبِيلِ الْعَوْضِ عَنِ لَامِ الْفِعْلِ تَاءُ «الصَّلَاةِ» وَ «الرَّكَاةِ» (صَلَى بِصَلَاةٍ-صَلَاةً، زَكَ بِزَكَاةٍ-زَكَاةً) (٢).

وَ مِنْهَا الدَّلَالَةُ عَلَى انْتِقَالِ الْكَلِمَةِ مِنَ الْوَصْفِيِّهِ إِلَى الْاسْمِيِّهِ (الْمَوْصُوفِيهِ) وَ أَنَّ الْوَصْفَ غَالِبًا غَيْرُ مُحْتَاجٍ إِلَى الْمَوْصُوفِ؛ نَحْوُ: خَلِيفَهُ، ذَبِيحَهُ، نَطِيحَهُ.

هَذَا، وَ مِمَّا تَلَزَمَتْهُ تَاءُ التَّأْنِيثِ الْمَرَّةُ وَ الْهَيْئَةُ وَ النَّوْعُ؛ الْمَرَّةُ كَقَوْلِكَ: «حَجَّجْتُ حِجَّهً»، وَ الْهَيْئَةُ كَقَوْلِكَ: «بَدَّلَهُ الْكَرِيمَ حَفِيَّةً» وَ النَّوْعُ كَقَوْلِ النَّبِيِّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَ آلِهِ: «مَنْ مَاتَ وَ لَا يَعْرِفُ إِمَامَهُ مَاتَ مِثَّتَهُ جَاهِلِيَّةً» (٣).

الفصل ٤. فيما لا تقيد التاء والألفان تأنيث الكلمة

التاء والألفان المقصوره والممدوده إذا كن أصليات أو منقلبات عن حرف أصلي -و لم يكن زوائد التأنيث- لم يفدن التأنيث مطلقاً (لا الحقيقي ولا المجازي)، نحو:

وَقَتَّ وَ سَبَّتَّ، الرِّضَا وَ الْمَرْمَى، الْقَرَاءُ وَ الدُّعَاءُ وَ الرِّمَاءُ وَ الوَأْوَاءُ، وَ هَذَا وَاضِحٌ.

وَ قَدْ تُبَدَّلُ مِنَ لَامِ كَلِمَةٍ مَوْضُوعِهِ لِلْمَوْنُوثِ تَاءٌ مَبْسُوطَةٌ لَيْسَتْ بِتَاءِ التَّأْنِيثِ وَ إِنْ

[شماره صفحه واقعی : ٢٤٢]

ص: ٨٢٧

١- إذا قلت: يا أبتَّ أو يا أمتَّ، فالتاء عوض عن ياء المتكلم (شرح الرضى على الكافية، ج ٣، ص ٣٢٩). و مثله: يا أبتَّ و يا أبتاه (القاموس المحيط، باب الواو والياء، ص ١). و تُبَدَّلُ تَاءُ يَأْ أَبَّتَّ وَ يَأْ أُمَّتَّ فِي الْوَقْفِ هَاءً وَ يُقَالُ: يَأْ أَبُّهُ.

٢- المفردات للراغب.

٣- الأصول من الكافية، ج ٢، ص ٢٠.

لا تخلو من رائحه تأنيث، نحو: أخت و بنت (1) و ثنتان و كلماتٍ أخرى (2). فالتاء هذه كالتاء الأصليه في عدم إفاده التأنيث (3).

و تُلحَقُ بالأصليه في هذا الحُكْمِ أَحْرَفُ التَّأْنِيثِ الْمَزِيدَةُ فِي الْمَذَكَّرِ الْحَقِيقِيِّ، نَحْوُ: طَلَحَهُ وَ مُعَاوَيْهَ، مُوسَى وَ عِيسَى (4)، زَكَرِيَاءَ وَ قَلْحَاءَ (5). يُقَالُ: جَاءَ طَلْحَهُ، هَذَا مُعَاوَيْهَ، مُوسَى الْكَاطِمَ عَلَيْهِ السَّلَامَ، عِيسَى بْنِ مَرْيَمَ عَلَيْهِ السَّلَامَ. قَالَ تَعَالَى: ذِكْرُ رَحْمَتِ رَبِّكَ عَبْدَهُ زَكَرِيَا * (6) إِذْ نَادَى رَبَّهُ نِدَاءً خَفِيًّا (7).

فهذا القسم من التاء و الألفين و إن يُسمَى حرفَ التأنيثِ (8) و لها حُكْمُهَا (9)، إلا أنها لا تُفِيدُ تَأْنِيثَ الْكَلِمَةِ فِي بَابِ اسْنَادِ الْفِعْلِ وَ الْإِشَارَةِ وَ الضَّمِيرِ وَ النَّعْتِ وَ غَيْرِهَا عدا بابِ مَنَعَ الصَّرْفِ عَلَى مَا تَقَرَّرَ فِي مَحَلِّهِ.

و كذلك تُلحَقُ بالأصليه في هذا الحُكْمِ (يعنى عدم إفاده التأنيث مطلقاً) الألفُ المقصوره المزیده لتكثير حروفِ الكلمه، نحو: القَبْعَثَرِيُّ (10) أو للإلحاق، نحو الأُرْطِيُّ (11)؛ و الألفُ الممدوده المزیده للإلحاق، نحو: الجِرْبَاءُ (12).

[شماره صفحه واقعی : 243]

ص : 828

- 1- مَضَى تَصْرِيْفُهُمَا فِي الْمَقْدَمَةِ، فِي الْفَصْلِ 2، فِي الْهَامِشِ.
- 2- شَرَحَ الرِّضَى عَلَى الْكَافِيهِ، ج 1، ص 93 و ج 3، ص 323. وَ أَمَّا تَاءُ اثْنَانِ فَهِيَ لِلتَّأْنِيثِ وَ يُفَرَّقُ بَيْنَهَا وَ بَيْنَ تَاءِ اثْنَانِ كَمَا يُفَرَّقُ بَيْنَ تَاءِ بِنْتٍ وَ تَاءِ ابْنِهِ (شَرَحَ الْمَفْضَلُ، ج 3، ص 407). وَ قَدْ يُقَالُ: اثْنَانِ لُغَةً فِي اثْنَانِ (المصباح المنير، كلمه «ثنى»).
- 3- نَفْسِ الْمَصْدَرِ، ج 1، ص 92 و 131، ج 3، ص 323.
- 4- بِنَاءٌ عَلَى أَنَّ حُرُوفَهُمَا الْأَصْلِيَّةُ «م» وَ «س» وَ «ع» وَ «ي» وَ «س»، رَاجِعِ الْمَصْبَاحَ الْمُنِيرَ.
- 5- لَقَبُ رَجُلٍ، رَاجِعِ مَقَابِيْسَ اللُّغَةِ.
- 6- زَكَرِيَا بِالْقَصْرِ لُغَةً فِي زَكَرِيَاءَ بِالْمَدِّ (مَجْمَعُ الْبَحْرَيْنِ).
- 7- مَرِيْمَ 2/ وَ 3.
- 8- قَالَ شَيْخُنَا الْبَهَائِيُّ قَدَسَ سِرُّهُ: «وَ التَّأْنِيثُ... إِنْ كَانَ بِالتَّاءِ كَطَلَحَهُ...» (جَامِعُ الْمَقْدَمَاتِ، ص 320).
- 9- كَعَدَمِ قَبُولِ الْأَلْفَيْنِ التَّنْوِينِ مُطْلَقاً وَ كَذَا التَّاءِ إِذَا لِحَقَّتِ الْأَعْلَامُ، نَحْوُ: حَمَزَهُ وَ طَلَحَهُ.
- 10- قَالَ الرِّضَى قَدَسَ سِرُّهُ: «لَيْسَتْ الْأَلْفُ فِيهِ (فِي قَبْعَثَرِي) لِلْإِلْحَاقِ، إِذْ لَيْسَ فَوْقَ الْخُمَاسِيِّ بِنَاءٌ أَصْلِيٌّ (لَفْظٌ عَلَى هَذِهِ الزَّنْبِ) يُلْحَقُ بِهِ، وَ لَيْسَتْ أَيْضاً لِلتَّأْنِيثِ لِأَنَّهُ يُنَوَّنُ وَ يَلْحَقُهُ التَّاءُ نَحْوَ: قَبْعَثَرَاهُ بِلِ الْأَلْفِ لَزِيَادَةِ الْبِنَاءِ (شَرَحَهُ عَلَى الشَّافِيهِ، ج 1، ص 52). وَ قَالَ السَّيِّدُ عَلِيخَانَ قَدَسَ سِرُّهُ: وَ هَمَّ الْجَوْهَرِيُّ فِي جَعْلِ الْأَلْفِ لِلْإِلْحَاقِ (الْحَدَاتِقُ النَّدِيَّةُ، ج 2، ص 254).
- 11- أُرْطِيُّ مُلْحَقٌ بِجَعْفَرٍ (النحو الوافي، ج 4، ص 241).
- 12- حِرْبَاءُ مُلْحَقٌ بِقُرْطَاسٍ (شَرَحَ الْأَشْمُونِي، ج 4، ص 105).

١. أعط ما تستطيع من الأمثلة للموارد التي يُمكن أن تُفيد فيه التاء التانيث الحقيقي.

٢. عَيِّن الحقيقي والمجازي فيما يلي: سَمَاحه، عَلَامَه، سُورَى، حُسَيْنَى، حَسِنَاء، طَيِّبَه، وَدِيعَه، صُرْعَى، صِهْرَاء، شَهْلَاء، نَدْمَانَه، رِيحَانَه، غَضَبَى، عورَاء، عَطِيَّه، رَضِيَّه، عَشِيَّه، سوداء، عاشوراء، قُرَشِيَّه، زَكِيَّه، زَكْوِيَّه، سُوءَى، حُبْلَى، سَلْمَى، صَفْرَاء.

٣. ما هي أحرف التانيث؟ وفي أيه مواضع لا تدل تلك الأحرف على الأنوثة؟ هاتِ لذلك أمثله.

٤. هل الأسماء التاليه مؤنثه أم لا وما الدليل عليه؟: عَطِيَّه (إِسْمُ رَجُلٍ)، عَيْسَى، يَحْيَى، عِلْبَاء (مُلْحَقٌ)، صَمْتٌ، فَتْوَى، زَحْمَه، حَمَزَه، هَمَزَه، نُبَاتَه (إِسْمُ رَجُلٍ)، زَبَاء (إِسْمُ امْرَأَةٍ).

٥. ما هو معنى التاء في الأمثله التاليه: تَمْرَه، نَمْلَه، بَصْرَه، بَصْرِيَّه، عَبَّاسِيَّه، رَجُلَه، اسْتِغَاثَه، إِرَاءَه، جِمَالَه، حِجَارَه، عِمَامَه، ظُبَه، عَيْشَه رَاضِيَّه.

الفصل ٥. جواز التذكير والتانيث

يُجوزُ اعتبارُ التذكير أو التانيث في أسماء، و ذلك قياسي في موارد و سماعت في أخرى.

فَمِنْ القِيَاسِي كَلِمَاتٍ قَصِدَتْ أَلْفَاظَهَا. فَمِالتَّذْكِيرُ بِإِغْتِبَارِ «اللفظ» وَ التَّانِيثُ بِإِغْتِبَارِ «الكلمه» (١)، تَقُولُ مَثَلًا: «الأليف» أَحْرَفُ حُرُوفِ الهِجَاءِ أَوْ إِحْرَادِيَّهَا، «مِنْ» يَأْتِي لِمَعَانٍ أَوْ تَأْتِي، يَدْخُلُ «كَانَ» عَلَى الْمُبْتَدَأِ وَ الْخَبَرِ أَوْ تَدْخُلُ، «زَيْدٌ» ثَلَاثِيٌّ أَوْ ثَلَاثِيَّةٌ (٢).

و مِنْهُ أَسْمَاءُ البِلَادِ وَ الأَقَالِيمِ، تَقُولُ مَثَلًا: قَمِ المَشْرِفَه وَ كَرِبَلَاءِ المَقْدَسَه، كَمَا تَقُولُ:

[شماره صفحه واقعي : ٢٤٤]

ص: ٨٢٩

١- شرح الرضى على الكافية، ج ١، ص ١٤٠.

٢- النحو الوافي، ج ٢، ص ٨٣ (د) و ج ٣، ص ٣٢٦، الهامش، الرقم ١.

النَجْفُ الْأَشْرَفُ وَ الْمَشْهَدُ الْمَقْدَسُ. فَالتذكير باعتبار المكان و التأنيث باعتبار البقعه (١). قال الله تعالى: إِنَّكَ بِالْوَادِ الْمُقَدَّسِ طُوًى (٢)، و قال عليّ عليه السلام: «بلى كانت في أيدينا فدك من كل ما أظلته السماء فشحت عليها نفوس قوم و سحت عنها نفوس قوم آخرين» (٣).

وَ مِنْهُ أَسْمَاءُ الْقَبَائِلِ، نَحْوُ: عَادٍ، ثَمُودٍ، أَوْسٍ، خَزْرَجٍ. قَالَ اللَّهُ تَعَالَى: كَذَبْتَ ثَمُودٌ بِالنُّذُرِ (٤)، و قَالَ تَعَالَى: وَ أَمَّا ثَمُودُ فَهَدَيْنَاهُمْ (٥). التأنيث باعتبار القبيله، و التذكير باعتبار الحى (٦).

وَ مِنْهُ اسْمُ الْجِنْسِ الْجَمْعِيِّ (وَ هُوَ مَا يُفْرَقُ بَيْنَهُ وَ بَيْنَ مُفْرَدِهِ بِتَاءِ التَّأْنِيثِ أَوْ يَاءِ النَّسَبِ فِي الْمَفْرَدِ)، نَحْوُ: نَخْلٍ (وَاحِدُهُ نَخْلَةٌ) وَ رُومٍ (وَاحِدُهُ رُومِيٌّ) (٧). قَالَ تَعَالَى: كَانَتْهُمْ أَعْجَازُ نَخْلٍ خَاوِيَةٍ (٨)، و قَالَ تَعَالَى: كَانَتْهُمْ أَعْجَازُ نَخْلٍ مُنْقَعِرٍ (٩). فَالتذكير باعتبار اللفظ و التأنيث باعتبار الجماعه.

وَ أَمَّا اسْمُ الْجَمْعِ (١٠) فبعضه واجب التأنيث ك الإبل و الغنم و الخيل، نَحْوُ: الإِبِلِ الزَّائِيَةِ، الْغَنَمِ السَّائِمَةِ، الْخَيْلِ الْمُسَوَّمَةِ؛ وَ بَعْضُهُ يَجُوزُ تَذْكِيرُهُ وَ تَأْنِيثُهُ، نَحْوُ: الرُّكْبِ، يُقَالُ:

مَضَى الرُّكْبُ وَ مَضَتِ الرُّكْبُ، الرُّكْبُ مَضَتْ وَ مَضَى، فَهُوَ كَاسْمِ الْجِنْسِ الْجَمْعِيِّ (١١). وَ مِنْ

[شماره صفحه واقعي : ٢٤٥]

ص: ٨٣٠

١- شرح الرضى على الكافيه، ج ١، ص ١٣٩.

٢- طه ١٢.

٣- نهج البلاغه، الرساله ٤٥.

٤- القمر ٢٣.

٥- فصلت ١٧.

٦- شرح الرضى على الكافيه، ج ١، ص ١٣٩.

٧- الرُّوم: جَيْلٌ مِنَ النَّاسِ، وَاحِدُهُ الرُّومِيٌّ (المعجم الوسيط).

٨- الحاقه ٧.

٩- القمر ٢٠.

١٠- سيوضح معناه و معنى اسم الجنس الجمعي في باب الجمع.

١١- شرح الرضى على الكافيه، ج ٣، ص ٣٤٥.

هذا القبيل «القوم»، قال تعالى: وَ كَذَّبَ بِهِ قَوْمُكَ وَ هُوَ الْحَقُّ (١) وَ قَالَ تَعَالَى: كَذَّبَتْ قَبْلَهُمْ قَوْمُ نُوحٍ فَكَذَّبُوا عَبْدَنَا (٢). فالتذكير - كما سبق - باعتبار الحي و التأنيث باعتبار القبيلة (٣).

وَ السَّمَاعِيُّ فِي أَسْمَاءٍ لَا - ضَابِطٌ لَهَا، مِنْهَا: حَال، حَائُوت، حَرْب، حَمْر، دِرْع، دَلْو، ذَهَب، رَحِم، رِيح، زُقَاق، سَبِيل، سَبَكِين، سَيْلَم، سِمَاء، سُوق، أَضْحَى، طَرِيق، عُتُق، عُنْكَبُوت، فَرَس، كَيْد، مُنْجِيق (٤). قِيلَ وَ مِنْهُ فُلُوكَ (٥)، وَ قِيلَ إِنَّهَا يُدَكَّرُ مُفْرَدًا وَ يُؤنَّثُ جَمْعًا (٦). قَالَ اللَّهُ تَعَالَى:

فَأَنْجِنَاهُ وَ مَنْ مَعَهُ فِي الْفُلْكِ الْمَشْحُونِ

(٧)

وَ قَالَ تَعَالَى: حَتَّى إِذَا كُنْتُمْ فِي الْفُلْكِ وَ جَرَيْنَ بِهِمْ بِرِيحٍ طَيِّبَةٍ (٨).

السؤال و التمرين

١. مَيِّرِ الْحَقِيقِيَّ عَنِ الْمَجَازِيِّ فِيمَا يَلِي مِنَ الْإِسْمِ الْمَذْكُورِ: شَجْر، لِيَّاس، نُور، دِيك، كَلْب، سِنُور، مَاء، حَجْر، جَمَل، زَيْد، ابْن، بَاب، فَحْل، يَوْم، لَيْل، شَهْر.

٢. عَيِّنِ الْحَقِيقِيَّ وَ الْمَجَازِيَّ فِيمَا يَلِي مِنَ الْإِسْمِ الْمُؤنَّثِ: سَاعَةٌ، أَرْض، زَيْنَب، شَاه، بِشْر، عَيْن، كَفَّ، كَأْس، نَعْل، نَار، جَهَنَّم، دَار، هِنْد، مَرْيَم، عَصَا، سَاق.

٣. عَيِّنِ نَوْعَ التَّأْنِيثِ - الْحَقِيقِيَّ وَ الْمَجَازِيَّ، اللَّفْظِيَّ وَ الْمَعْنَوِيَّ - فِي الْكَلِمَاتِ التَّالِيَةِ: كَلْتُوم، رُقَيْه، رُبَاب، أَم، عَمَّه، أُخْت، فَخِذ، تَمْرَه، صَحْرَاء، سَلْمَى، قِيَمَه، صَبِيع، سَمَاء، أَرْض، شَمْس،

[شماره صفحه واقعی : ٢٤٦]

ص: ٨٣١

١- الأنعام ٦٦.

٢- القمر ٩.

٣- شرح الرضى على الكافية، ج ١، ص ١٤٠.

٤- راجع لأكثر الكلمات، المصباح المنير.

٥- لسان العرب.

٦- المصباح المنير.

٧- الشعراء ١١٩.

٨- يونس ٢٢.

سَعِيدِهِ، بِنْتِ، رِيحٍ، يَدِ، رِجْلِ، إِمْرَأَةٍ، حَسَنَاءٍ، بَطْحَاءٍ، حُجْرَةٍ، دَوَاهٍ، قَدْرٍ، شَجَرَةٍ، حَوْزَةٍ، نَمْلِ، نَخْلِ، إِلَى، حَتَّى، صَارَ، أَصْبَحَ، صَادَ، فَاءَ، عَادَ، تَبِعَ.

٤. ما هي الموارد القياسية للمؤنث المعنوي و لجواز التذكير و التأنيث؟

٥. ما هي الأقسام الخاصة بالمذكر و الأقسام الخاصة بالمؤنث؟

الفصل ٦. إسناد الفعل إلى المؤنث

الفصل ٦. إسناد الفعل إلى المؤنث (١)

إن من أحكام المؤنث تأنيث الفعل المُسند إليه، وجوباً في بعض الموارد و جوازاً في بعض آخر بالتفصيل التالي:

يجب تأنيث الفعل إذا أُسند إلى المؤنث الحقيقي، لفظياً كان، نحو: فاطمة، أم معنوياً، نحو:

مزيم؛ إلى ظاهره أُسند الفعل أو إلى ضميره، نحو: جاءت فاطمة و ذهبت، سألت مزيم و أحييت.

و الحكم هو ذا إذا أُسند الفعل إلى ضمير المؤنث المجازي، نحو: الشمس طلعت و البئر امتلأت؛ أما إذا أُسند إلى ظاهره فلا يجب تأنيثه بل يجوز التذكير و التأنيث، نحو:

طلع الشمس أو طلعت الشمس.

كل ذلك فيما إذا لم يفتل بين الفعل و الفاعل المؤنث الظاهر فاصلاً، أما إذا فصل بينهما فاصلاً ففي المؤنث الحقيقي يحسن تأنيث الفعل و في المؤنث المجازي يحسن تذكيره، نحو: جاءت اليوم فاطمة، و طلع اليوم الشمس في الساعه كذا. نعم، إذا كان الفاصل «إلا» ففي المؤنث الحقيقي أيضاً يحسن تذكير الفعل، نحو: ما جاء الأُسعد.

تنبيه: إذا أُسند الفعل إلى ظاهر جمع المذكر السالم أُفرد الفعل مذكراً، كما قال الله تعالى: قَدْ أَفْلَحَ الْمُؤْمِنُونَ (٢)؛ و إذا أُسند إلى ضميره، جمع مذكراً، كقوله تعالى: و ما كان المؤمنون لينفروا كافة (٣).

[شماره صفحه واقعي : ٢٤٧]

ص: ٨٣٢

١- شرح الرضى على الكافية، ج ٣، ص ٣٤٠؛ شرح المفصل، ج ٣، ص ٣٧٥ و ٣٧٨.

٢- المؤمنون /١.

٣- التوبة /١٢٢.

أَمَّا جَمْعُ الْمُؤَنَّثِ السَّلَامِ وَ جَمْعُ الْمَكْسَرِ فَبِإِذَا أُسْنِدَ الْفِعْلُ إِلَى ظَاهِرِهِمَا وَجَبَ فِيهِ -أى فى الفعل-الإفْرَادُ مَعَ جَوَازِ التَّذْكِيرِ وَ التَّأْنِيثِ، تَقُولُ: جَاءَ الرَّجَالُ وَ جَاءَتِ الرَّجَالُ، جَاءَ الْمُسْلِمَاتُ وَ جَاءَتِ الْمُسْلِمَاتُ، مَضَى الْأَيَّامُ وَ مَضَتِ الْأَيَّامُ (١).

قَالَ اللَّهُ تَعَالَى: وَ قَالَ نِسْوَةٌ فِي الْمَدِينَةِ (٢)، وَ قَالَ تَعَالَى: إِذَا جَاءَكَ الْمُؤْمِنَاتُ (٣)، وَ قَالَ تَعَالَى: قَالَتْ رُسُلُهُمْ أَلَا فِي اللَّهِ شَكٌّ فَأَطِرِ السَّمَاوَاتِ وَ الْأَرْضِ (٤). وَ إِذَا أُسْنِدَ إِلَى ضَمِيرِهِمَا جَازَ أَمْرَانِ:

أ) رِعَايَةُ الْمَعْنَى أَى الْجَمْعِيَّةِ وَ الذَّكُورَةِ وَ الْأُنُوثَةِ، نَحْوُ: الرَّجَالُ جَاءُوا، الْمُسْلِمَاتُ جِئْنَ، الدُّورُ هُدِمْنَ. قَالَ اللَّهُ تَعَالَى: إِنَّ رُسُلَنَا يَكْتُبُونَ مَا تَفَكَّرُونَ (٥).

ب) رِعَايَةُ اللَّفْظِ وَ اعْتِبَارَ الْجَمَاعَةِ، فَيُفْرَدُ الضَّمِيرُ، وَ يُؤَنَّثُ، مَطْلَقًا، نَحْوُ:

الرَّجَالُ جَاءَتْ، الْمُؤْمِنَاتُ ذَهَبَتْ، الدُّورُ هُدِمَتْ. قَالَ اللَّهُ تَعَالَى: وَ إِذَا الرُّسُلُ أَقْبَتْ (٦).

هَذَا كُلُّهُ فِي الْجَمْعِ. أَمَّا فِي اسْمِ الْجِنْسِ الْجَمْعِيِّ فَلِكِ أَنْ تُرَاعَى ظَاهِرُ لَفْظِهِ وَ تَعْتَبَرَهُ مَفْرَدًا مَذْكَرًا وَ تَقُولَ مَثَلًا: انْقَعَرَ النَّخْلُ وَ النَّخْلُ انْقَعَرَ، أَوْ تُرَاعَى الْمَعْنَى الْجَمْعِيَّةُ وَ تَقُولَ: انْقَعَرَتِ النَّخْلُ وَ النَّخْلُ انْقَعَرَتْ (٧).

[شماره صفحه واقعی : ٢٤٨]

ص: ٨٣٣

١- لِلْأُسْتَاذِ: أَمَّا وَ جَوِبُ الْإِفْرَادِ فَلِمَا سَبَقَ فِي بَابِ الْفِعْلِ مِنْ أَنَّ مَثْبُاتِ الْأَفْعَالِ وَ جَمْعَهَا تَشْتَمِلُ عَلَى ضَمِيرِ الْفَاعِلِ صِنَاعَةً فَلَا يَقَعُ بَعْدَهَا فَاعِلٌ ظَاهِرٌ (شرح الرضى على الكافية، ج ٢، ص ٤١٣ و ٤١٤). وَ أَمَّا جَوَازُ التَّذْكِيرِ فِي مِثْلِ قَالَ نِسْوَةٌ وَ جَاءَ الْمُؤْمِنَاتُ وَ جَوَازُ التَّأْنِيثِ فِي مِثْلِ قَالَتْ رُسُلُهُمْ وَ جَاءَتِ الرَّجَالُ فَقَالُوا لِإِزَالِهِ التَّأْنِيثِ الْمَجَازِيَّ الطَّارِي مِنْ جِهَةِ صِيغَةِ الْجَمْعِ، التَّأْنِيثُ الْحَقِيقِيُّ وَ التَّذْكِيرُ الْحَقِيقِيُّ (نفس المصدر، ج ٣، ص ٣٤٢).

٢- يوسف ٣٠.

٣- الممتحنه ١٢.

٤- إبراهيم ١٠.

٥- يونس ٢١.

٦- المرسلات ١١.

٧- شرح الرضى على الكافية، ج ٣، ص ٣٤٥.

١. أَسَدٌ إِلَى كُلِّ مِنَ الْأَسْمَاءِ التَّيَالِيَةِ فِعْلاً، مَرَّةً إِلَى ظَاهِرِهِ وَ أُخْرَى إِلَى ضَمِيرِهِ: حَالَهُ، عَرُوسٌ، حَانُوتٌ، سِنَّ، شِمَالٌ، كَأْسٌ، قَلَمٌ، عَلَامٌ، أَمَةٌ، أُمٌّ، أُخْتٌ، أَيَّامٌ، دَارٌ، غُرْفَةٌ، شَمْسٌ، رَسُولٌ، مُرَضِعٌ، حَامِلٌ، صَاحِبَاتٌ، طَالِيَةٌ، أَرْوَمَةٌ، آيَاتٌ، أَحْوَالٌ، قُضَاهُ، مَسَائِلٌ، رِيَّاحٌ، قَانِتَاتٌ، أَخَوَاتٌ، مُضْطَلَّحَاتٌ.

٢. أَرَسُمُ جَدُولًا يُبَيِّنُ أَقْسَامَ الْمَذْكَرِ وَ الْمُؤَنَّثِ وَ أُعْطِيَ لِكُلِّ قِسْمٍ مِثَالًا وَ الْأَفْضَلُ أَنْ تَكُونَ الْأَمْثِلَةُ مِنَ الْقُرْآنِ الْكَرِيمِ.

٣. مَا هُوَ الْأَصْلُ فِي الْأِسْمِ مِنْ جِهَةِ التَّنْكِيرِ وَ التَّنْثِيثِ؟

[شماره صفحه واقعی : ٢٤٩]

أشاره

الْمُتَصَرِّفُ وَغَيْرُ الْمُتَصَرِّفِ

مُقَدِّمَةٌ

الاسم إما مُتَصَرِّفٌ وإما غَيْرُ مُتَصَرِّفٍ. المتصريف ما يُتَنَّى و يُجْمَعُ و يُصَغَّرُ و يُسَبَّ إِيَّاهُ، نحو: أَسِيدٌ-أَسِيدَانِ، أُسُودٌ، أُسَيْدٌ، أُسَيْدِي. و غير المتصريف ما لا يُعْرَضُ شَيْءٌ مِنْ هَذِهِ الْحَالَاتِ، نحو: «مَنْ» و «مَا» (١).

الفصل ١. المثنى

أشاره

الفصل ١. المثنى (٢)

المثنى اسمٌ نَابٍ عَنْ مَفْرَدَيْنِ مُتَّفَقَيْنِ لَفْظاً و معنىً بزيادته أَلِفٍ-لَابُدَّ مِنْ فَتْحٍ مَا قَبْلَهَا- و نونٍ مَكْسُورَةٍ (ان) (٣) أو ياءٍ مَفْتُوحٍ مَا قَبْلَهَا مع نونٍ مَكْسُورَةٍ (يُن) (٤) في آخِرِهِ، نحو: رَجُلَانِ و امْرَأَتَيْنِ (٥).

[شماره صفحه واقعی : ٢٥٠]

ص: ٨٣٥

- ١- مبادئ العربية، ج ٤، ص ٥٣.
- ٢- جامع الدروس العربية، ج ٢، ص ٩؛ شرح الرضى على الكافية، ج ٣، ص ٣٤٧؛ النحو الوافى، ج ١، ص ١٠٨.
- ٣- فى حاله الرفع.
- ٤- فى حالتى النصب و الجرّ.
- ٥- للأستاذ: يُرَاجَعُ لِمَاهِيَةِ عِلْمِهِ عِلْمُهُ- و الجمع المذكر السالم الآتى فى الفصل ٣- شرح الرضى على الكافية، ج ١، ص ٨٣-٨٩.

فما فى آخِرِه علامَةُ المَثْنَى وَ لَمْ يَنْبُ عَن مُفْرَدَيْنِ نَحْو: اثْنانِ وَ اثْنَيْنِ، اثْنانِ وَ اثْنَيْنِ، ثِنْتانِ وَ ثِنْتَيْنِ (١)، أَوْ لَمْ يَكُنْ مُفْرَدَاهُ مَتَّفِقَيْنِ لِفِطْأً وَ مَعْنَى، نَحْو: الأَبْوانِ وَ الأَبْوَيْنِ (الأَبْ وَ الأُمُّ) أَوْ القَمَرانِ وَ القَمَرَيْنِ (الشَّمْسُ وَ القَمَرُ)، لَيْسَ بِمَثْنَى يَلُ مَلْحَقٌ بِهِ. وَ إِذا سُمِّيَ المَفْرَدُ بِالمَثْنَى أَوْ بِما يُشَبِّهُه، نَحْو: حَتَيْنِ وَ مَرَّوانِ (اسْمَا رَجُلَيْنِ)، شَعْبانِ (اسْمُ شَهْرٍ) وَ بَحْرَيْنِ (اسْمُ بَلَدٍ)، فَلَيْسَ مَثْنَى وَ لا مُلْحَقاً بِهِ (٢).

صَوْغُهُ

أ) الصَّحِيحُ وَ شَبَّهُهُ وَ المَنْقُوضُ تَلَحُّقُها عَلامَةُ التَّنْبِيهِ بِلا تَغْيِيرٍ، نَحْو: أَسَدٍ وَ طَبَى وَ هادى-أَسَدانِ وَ طَبيانِ وَ هاديانِ، أَسَدَيْنِ وَ طَبَيَيْنِ وَ هادِيَيْنِ (٣).

ب) المَقْصُودُ وَرُ إِذْ كانَ ثَلاثِيَّةً (٤) وَ كانَتْ أَلْفُهُ مُنْقَلِبَةً عَنِ السَّوَابِ رُذَّتِ الأَلِفُ إِلى أَصْلِها، نَحْو: عَصا-عَصِرَ وَانِ وَ عَصِرَ وَينِ، رِبا-رَبَوانِ وَ رَبَوَيْنِ؛ وَ إِلا-قَلْبَتِ ياءً، نَحْو: فَتى، مُصْطَفى، مُسْتَشْفى، حُبلى، حُبارى، أُرطى وَ قَبَعْرَى-فَتيانِ وَ فَتَيَيْنِ (٥)، مُصْطَفيانِ وَ مُصْطَفَيَيْنِ، مُسْتَشْفَيانِ وَ مُسْتَشْفَيَيْنِ، حُبلانِ وَ حُبلَيَيْنِ، حُباريانِ وَ حُبارَيَيْنِ، أُرطيانِ وَ أُرطَيَيْنِ، قَبَعْرَيانِ وَ قَبَعْرَيَيْنِ (٦).

[شماره صفحه واقعى : ٢٥١]

ص: ٨٣٦

١- للأستاذ: قال الفَيُّومى فى المصباح المنير: «الثنى بالكسرِ وَ القصرِ الأَمْرُ يُعادُ مَرَّتَيْنِ، وَ الاثنانِ مِنَ الأَسْماءِ العَدَدِ اسْمٌ لِلثَنِيَّةِ حُرِّفَتْ لائِمُهُ وَ هِيَ ياءٌ. وَ تَقْدِيرُ الوَاحِدِ تَنى وَ زانٌ سَبَبٌ، ثُمَّ عَوَّضَ هَمْزُهُ وَصَلَ فَقِيلَ اثْنانِ وَ لِلْمُؤنَّثَةِ اثْنانِ كَمَا قِيلَ اثْنانِ وَ اثْنانِ، وَ فى لُغَةِ تَمِيمِ ثِنْتانِ بغيرِ هَمْزِهِ وَصَلَ؛ وَ لا وَاحِدَ لَهُ مِنْ لَفْظِهِ... وَ قِيلَ أَصْلُهُ ثِنى وَ زانٌ جَمَلٌ وَ لِهَذَا يُقالُ ثِنْتانِ».

٢- للأستاذ: شرح الرضى على الكافية، ج ٣، ص ٢٦٦.

٣- تذكُرَةُ لِلطُّلابِ: المَنْقُوضُ الَّذى حُرِّفَ لائِمُهُ لِإِتِّقائِ السَّاكِنَيْنِ يُرَدُّ لائِمُهُ عِنْدَ التَّنْبِيهِ لِزوالِ مَوْجِبِ الحَدْفِ، نَحْو: هادٍ-هاديانِ وَ هادِيَيْنِ، مُهْتَدٍ-مُهْتَدِيانِ وَ مُهْتَدِيَيْنِ، وَ هَذَا وَاضِحٌ.

٤- الأَمْرُادُ بِ«الثَّلاثِيَّةِ» هُنَا وَ فى بَعْضِ الأَبْحاثِ الآتِيَةِ ما كانَ لَهُ ثَلاثَةُ أَحْرفٍ، وَ بِالرُّباعِيِّ أَوْ الحُماسِيِّ ما كانَ أَحْرفُهُ أَكْثَرَ مِنْ ثَلاثَةٍ، أَصْلِيَّةً كانَتْ كُلُّ الأَحْرفِ أَمْ لَمْ تَكُنْ.

٥- بَناءٌ عَلى أَنَّ أَلْفَ فَتى مَقْلُوبَةٌ مِنَ البِاءِ. وَ سُمِعَ فَتَوانِ وَ فَتَوَيْنِ، بَناءٌ عَلى أَنَّ أَلْفَ فَتى مَقْلُوبَةٌ مِنَ الوِاوِ (تاج العروس).

٦- تذكُرَةُ أُخْرى لِلطُّلابِ: المَقْصُورُ الَّذى حُرِّفَ لائِمُهُ لِإِتِّقائِ السَّاكِنَيْنِ يُرَدُّ لائِمُهُ عِنْدَ التَّنْبِيهِ لِزوالِ مَوْجِبِ الحَدْفِ، نَحْو: عَصا-عَصَوانِ وَ عَصَوَيْنِ، فَتى-فَتيانِ وَ فَتَيَيْنِ، وَ هُوَ وَاضِحٌ.

ج) المَمْدُودُ إِنْ كَانَتْ هَمْزُهُ أَصْلِيَّةً نَقِيَتْ عَلَى صَوَرَتِهَا، نَحْوُ: قَرَاءِ وِ قَرَائِيْنِ؛ وَإِنْ كَانَتْ لِلتَّيْنِ قَلْبٌ وَأَوَّ، نَحْوُ: حَمْرَاءِ-حَمْرَاوِيْنِ وِ حَمْرَاوِيْنِ، زَكْرِيَاءِ-زَكْرِيَاوِيْنِ وِ الزَّكْرِيَاوِيْنِ؛ وَإِنْ كَانَتْ مُنْقَلِبَةً عَنِ وَاوٍ أَوْ يَاءٍ أَوْ مَزِيدَةً لِلإِلْحَاقِ جَازًا فِي الْهَمْزِ وَجْهَانِ: إِبْقَاؤُهَا عَلَى حَالِهَا وَقَلْبُهَا وَأَوَّ، نَحْوُ: دُعَاءِ-دُعَاوِيْنِ وِ دُعَاوِيْنِ، إِهْدَاءِ-إِهْدَاوِيْنِ وِ إِهْدَاوِيْنِ، عِلْبَاءِ-عِلْبَاوِيْنِ وِ عِلْبَاوِيْنِ (١).

د) التَّلَاثِيَّةُ الْمَحْدُوفَةُ لِأَمِّهِ إِنْ لَمْ يُعَوِّضْ مِنْهُ شَيْءٌ رُدَّ لِأَمِّهِ عِنْدَ التَّثْنِيَةِ، نَحْوُ: أَبِ-أَبْوَانٍ وِ أَخِ-أَخْوَانٍ، إِلاَّ يَرِدُ «وَأَمِّ» وِ «عَدِّ» فَإِنَّ الْمَحْدُوفَ مِنْهَا لَا يُرَدُّ، نَحْوُ: يَدِ-يَدَانٍ وِ يَدَيْنِ، فَمِ-فَمَانٍ وِ فَعْمِيْنِ، عَدِّ-عَدَانٍ وِ عَدْدِيْنِ؛ وَكَذَلِكَ «دَمِ» عَلَى الْأَصْحَحِ. وَإِنْ عَوِّضَ مِنَ اللَّامِ شَيْءٌ تُنْتِجُ مَعَ الْعَوِّضِ، نَحْوُ: سَنَةٍ-سَنَتَانٍ وِ سَنَتَيْنِ، اسْمِ-اسْمَانٍ وِ اسْمَيْنِ، ابْنِ-ابْنَانٍ وِ ابْنَيْنِ (٢)؛ وَكَذَلِكَ الْمَحْدُوفَةُ الْفَاءُ الْمَعْوُضُ عَنْهُ بِالتَّاءِ (تَاءِ التَّانِيَةِ)، نَحْوُ: ثِقَتَانِ (٣).

هـ) الْمُرَكَّبُ الْإِضَافِيُّ يُنْتِجُ جُزْؤُهُ الْأَوَّلُ، نَحْوُ: عَبْدَ اللَّهِ-عَبْدِ اللَّهِ وِ عَدِيْدِي اللَّهِ وِ عَدِيْدِي اللَّهِ، دَارَ النَّدْوَةِ-دَارِ النَّدْوَةِ وِ دَارِي النَّدْوَةِ؛ وَآمِيَا الْمَرْجِيُّ وِ الْإِسْنَادِيُّ فَيُضَافُ إِلَيْهِمَا «ذَوَا» أَوْ «ذَوِي» فِي الْمَذْكَرِ وِ «ذَوَاتَا» أَوْ «ذَوَاتِي» فِي الْمَوْثَبِ، نَحْوُ: سَيِّبُوِيَّةِ-ذَوَا أَوْ ذَوِي سَيِّبُوِيَّةِ وِ تَأْبَطُ شَرًّا-ذَوَا أَوْ ذَوِي تَأْبَطُ شَرًّا.

تَبَيَّنَتْ: قَدْ يُجْعَلُ الْجَمْعُ مَكَانَ الْمُثَنَّى إِذَا دَلَّتِ الْقَرِيْنَةُ عَلَى الْمَعْنَى الْمُرَادِ، كَقَوْلِهِ تَعَالَى: إِنْ تَتُوبَا إِلَى اللَّهِ فَقَدْ صَغَتْ قُلُوبُكُمَا (٤) وَقَوْلِهِ تَعَالَى: السَّارِقُ وَالسَّارِقَةُ فَاقْطَعُوا أَيْدِيَهُمَا. (٥) وِ (٦)

[شماره صفحه واقعی : ٢٥٢]

ص : ٨٣٧

- ١- هذا، و لكنَّ إِبْقَاءَ الْهَمْزِ الْمُنْقَلِبَةِ عَنِ وَاوٍ أَوْ يَاءٍ أَصْلِيًّا فِي التَّثْنِيَةِ-عَلَى صَوَرَتِهَا، نَحْوُ: دُعَاوِيْنِ وِ دُعَاوِيْنِ، وِ إِهْدَاوِيْنِ وِ إِهْدَاوِيْنِ، وَقَلْبُ الْمَزِيدَةِ لِلإِلْحَاقِ وَأَوَّ، نَحْوُ: عِلْبَاوِيْنِ وِ عِلْبَاوِيْنِ، أَفْضَلُ.
- ٢- شرح الأشموني على الألفية، ج ٤، ص ١١٩.
- ٣- همع الهوامع، ج ١، ص ١٠٥.
- ٤- التحريم، ٤.
- ٥- المائدة، ٣٨.
- ٦- و في بعض المَفَصَّلَاتِ تَفْصِيْلٌ رَاجِعُهُ إِنْ شِئْتَ (شرح المَفَصَّلِ، ج ٣، ص ٢٠٩).

وَقَدْ يُقْصَدُ مِنَ الْمُثَنَّى الْجَمْعُ كَمَا فِي قَوْلِهِ تَعَالَى: ثُمَّ ارْجِعِ الْبَصَرَ كَرَّتَيْنِ (١)، أَى كَرَاتٍ، وَنَحْوُ: لَيْتَنِيكَ وَ سَعْدَيْكَ (٢).

السُّؤال و التمرين

١. عَرِّفِ الْمُتَصَرِّفَ وَ غَيْرَ الْمُتَصَرِّفِ.

٢. ما هو المثنى و التثنية و علامته التثنية؟

٣. مَيِّزْ غَيْرَ الْمُثَنَّى مِنَ الْمُثَنَّى فِيمَا يَلِي وَ أذْكَرْ لَمْ لَا يَكُونُ مُثَنَّى: جَوْلَان، خِدْلَان، سَبْلَان (مِنْ جِبَالِ آذْرِيَا جَان)، حُمَيْن، جَبَان، عَيَان، حُنَيْن، بُنْتَيْن، غَزْلَان.

٤. كَيْفَ يُثَنَّى الْمُفْرَدُ الصَّحِيحُ وَ شِبْهُ الصَّحِيحِ؟ أَعْطِ أَمْثَلَهُ عَلَى ذَلِكَ.

٥. كَيْفَ يُثَنَّى الْمُقْصُورُ وَ الْمَمْدُودُ وَ الْمَنْقُوصُ وَ مَحذُوفُ اللَّامِ وَ الْمُرَكَّبُ؟ أَعْطِ لِكُلِّ نَوْعٍ أَمْثَلَهُ.

٦. ثَبِّتِ الْكَلِمَاتِ التَّالِيَةَ: صَخْرَاء، سَمَاء، رِضَاء، الرُّضَا، بَابُؤَيْه، قَوْلُؤَيْه، بَيْتَ لَحْمٍ، بَعْلَبَكَّ، أَبُو الْحَسَنِ، دَارٌ، مَسْجِدٌ، الْمَسْعَى، رَفِيقٌ، سُؤَالٌ، نِدَاءٌ، الْمَوْلَى، عِدَّةٌ، زَيْنَةٌ، صِلَةٌ، رَاعٍ، نَامٌ، الْمُحْيَى، مُخِيٌّ.

الفصل ٢. الجَمْع

إشاره

الفصل ٢. الجَمْع (٣)

الجمع اسم ناب عن ثلاثه مفردات فصاعداً متفقات لفظاً و معنى، بزياده و او ساكنه و نون مفتوحه (وْن)، أو ياء ساكنه و نون مفتوحه (يُنْ)، أو ألين و تاء (ات) فى آخر المفرد، نحو: مُسْلِمٌ - مُسْلِمُونَ، مُسْلِمِينَ و مُسْلِمَاتٌ؟؟؟؛ أو بتغير بناء المفرد، نحو: رَجُلٌ - رِجَالٌ و كِتَابٌ - كُتُبٌ.

[شماره صفحه واقعى : ٢٥٣]

ص: ٨٣٨

١- الملك ٤.

٢- ذَلِكَ لِأَنَّ الْمُثَنَّى فِي حُكْمِ الْمُكَرَّرِ وَ الْمَكْرُرِ قَدْ يُفِيدُ الْكَثْرَةَ، نَحْوُ قَوْلِهِ تَعَالَى: كَلَّا إِذَا دُكَّتِ الْأَرْضُ دَكًّا دَكًّا - وَ جَاءَ رُبُّكَ وَ الْمَلِكُ صَفًّا صَفًّا (الفجر ٢١ و ٢٢).

٣- جامع الدروس العربيه، ج ٢، ص ١٤؛ شرح الرضى على الكافيه، ج ٣، ص ٣٦٥.

فما لم يُنَبَّ عن مُفْرَدَاتٍ مُتَّفَقَاتٍ لَفْظاً و معنًى، نحو: عَشْرَيْنَ و عَرَفَاتٍ (اسمٌ مَوْضِعٍ بَقْرَبِ مَكَّةَ)، ليسَ بِجَمْعِ بَلِّ مُلْحَقٌ بِهِ (١).

أقسامُ الجَمْعِ

الجَمْعُ على ثَلَاثَةِ أَقْسَامٍ: (١) جَمْعُ المَذْكَرِ السَّالِمِ، (٢) جَمْعُ المَوْثَبِ السَّالِمِ، (٣) الجَمْعُ المَكْسَرُ (٢).

الفصل ٣. جَمْعُ المَذْكَرِ السَّالِمِ

إشاره

الفصل ٣. جَمْعُ المَذْكَرِ السَّالِمِ (٣)

هُوَ جَمْعٌ زِيدَتْ فِي آخِرِ مُفْرَدِهِ وَاوٌ سَاكِنَةٌ مضمومٌ ما قَبْلَهَا و نونٌ مَفْتُوحَةٌ (وَن) (٤) أو ياءٌ سَاكِنَةٌ مَكسورٌ ما قَبْلَهَا و نونٌ مَفْتُوحَةٌ (يَن) (٥)، نحو: مُسْلِمُونَ و مُسْلِمِينَ.

يُشْتَرَطُ فِي المَفْرَدِ الَّذِي يُجْمَعُ هَذَا الجَمْعُ ثَلَاثَةُ شُرُوطٍ:

١. أَنْ يَكُونَ اسماً لِمَذْكَرٍ عَاقِلٍ (٤) أو وصفاً لَهُ، نحو: زِيدٌ و عَالِمٌ، بِخِلَافِ نَحْوِ: زَيْنَبٌ و فَرَسٌ و كِتَابٌ و عَالِمَةٌ و صَاهِلٌ.

[شماره صفحه واقعی : ٢٥٤]

ص: ٨٣٩

- ١- يُلْحَقُ بِالجَمْعِ أَسْمَاءٌ غَيْرٌ مُسْتَوِفٍ لِلشَّرَاطِ (شُرَايِطٌ لِحُوقِ عِلَامَةِ الجَمْعِ بِهَا) أَيْضاً سَتَعَرَّضُ لَهَا عَن قَرِيبٍ.
- ٢- وَجْهُ التَّسْمِيَةِ أَنَّ بِنَاءَ المَفْرَدِ يَسْلَمُ مِنَ التَّغْيِيرِ فِي الأَوَّلِينَ إِلاَّ بِالحَاقِ آخِرِهِ عِلَامَةَ الجَمْعِ و ما يَعْضُ لَهُ مِنْ هَذَا اللُّحُوقِ، وَ يَتَغَيَّرُ فِي الثَّالِثِ. وَ قَدْ يُقَالُ لِلأَوَّلِينَ «المُصَحَّح» أَيْضاً.
- ٣- شَرَحَ الرُّضِيُّ عَلى الكَافِيَةِ، ج ٣، ص ٣٦٩؛ النُّحُو الوَافِي، ج ١، ص ١٢٥.
- ٤- فِي حَالِهِ رَفْعِ الكَلِمَةِ.
- ٥- فِي حَالَتِي النِّصْبِ و الجِزِّ.
- ٦- لَيْسَ المَرَادُ بِالعَاقِلِ أَنْ يَكُونَ عَاقِلاً. بِالفِعْلِ، وَ إِنَّمَا المَرَادُ أَنَّهُ مِنْ جِنْسِ عَاقِلٍ كالأَدَمِيِّينَ و المَلَائِكَةَ، فَيَشْمُلُ المَجْنُونَ و الطُّفَلَ و نَحْوَهُمَا. وَ قَدْ يُنَزَّلُ غَيْرُ العَاقِلِ مَنزِلَةَ العَاقِلِ فَيُجْمَعُ جَمْعُ المَذْكَرِ السَّالِمِ، كقَوْلِهِ تَعَالَى: إِذْ قَالَ يُوسُفُ لِأَبِيهِ يَا أَبَتِ إِنَّي رَأَيْتُ أَحَدَ عَشَرَ كَوْكَباً وَ الشَّمْسَ وَ القَمَرَ رَأَيْتُهُمْ لِي سَاجِدِينَ (يوسف ٤)، وَ قَوْلِهِ تَعَالَى عَنِ السَّمَاءِ: فَقالَ لَهَا وَ لِلأَرْضِ اثْنِيَا طَوْعاً أَوْ كَرْهاً قالَنا أَتَيْنَا طَائِعِينَ (فصلت ١١-١٢٨، الهامش ٢).

٢. أن يكونَ علماً (١) خالياً عن تاءِ التانيثِ إن كانَ موصوفاً، نحو: زيدٌ بخلافِ نحو:

رَجُلٌ وَ طَلْحَةُ.

٣. أن يكونَ مما يؤنثُ بالتاءِ أو أفعلٌ تفضيلٍ إن كانَ وصفاً، نحو: عالمٌ و أعلمُ (٢) بخلافِ نحو: أحمرٌ (حمرٌ) و غضبانٌ (غضبي) و علامته، مما لا تؤنثُ بالتاءِ.

صَوْغُهُ

أ) الصَّحِيحُ وَ شِبْهُهُ تَلَحُّقُهُمَا عَلَامَةُ هَذَا الْجَمْعِ بِلا تَعْيِيرٍ فِي بِنْيَةِ الْكَلِمَةِ، نَحْوُ:

زيدٌ-الرَّيْدُونَ وَ الرَّيْدِينَ (٣)، المُسْلِمِ-المُسْلِمُونَ وَ المُسْلِمِينَ، قُصِي (٤)-القُصِيُّونَ وَ القُصِيِّينَ.

[شماره صفحه واقعی : ٢٥٥]

ص : ٨٤٠

١- العَلَمُ ما وُضِعَ لِوَاحِدٍ بَعَيْنِهِ. فَلَا يَنْتَبِئُ العَلَمُ وَ لَا يُجْمَعُ إِلَّا إِذَا نُكِرَ؛ وَ سُبُوْضُ ذَلِكَ بَعِيدٌ نَدِي.

٢- فَأَفْعَلُ التَّفْضِيلِ يُجْمَعُ هَذَا الْجَمْعُ مَعَ تَائِيهِ بِالْأَلْفِ، كَمَا أَنَّهُ يُجْمَعُ جَمْعَ التَّكْسِيرِ أَيْضاً كَمَا سَيَأْتِي.

٣- لِلأُسْتَاذِ: لَمْ تُرَادْ «أَل» عَلَى «زيد» وَ يُقَالُ فِي جَمْعِهِ «الرَّيْدُونَ» وَ «الرَّيْدِينَ»؟ قَدْ أَجَابُوا عَلَى هَذَا السُّؤَالِ بِأَنَّ الأَصْلَ فِي التَّشْبِيهِ وَ الْجَمْعِ أَنَّ يَكُونُ مَفْرُودُهُمَا نَكْرَهُ لِأَنَّ الأَصْلَ فِي العَلَمِ أَنَّ يَكُونُ مُسَمَّاهُ شَخْصاً وَاحِداً مُعَيَّناً وَ لَا- يَنْتَبِئُ اللَّفْظُ وَ لَا- يُجْمَعُ إِلَّا- عِنْدَ اشْتِرَاكِ عَدَمِهِ أَفْرَادٍ فِي اسْمِ وَاحِدٍ، وَ لِهَذَا شَاعَ أَنْ يُقَالَ: «لَا يَنْتَبِئُ العَلَمُ وَ لَا يُجْمَعُ إِلَّا بَعْدَ قَصْدِ تَنْكِيرِهِ». فَإِذَا أُرِيدَ إِعَادَةُ التَّعْرِيفِ لِلْفِظِ زِيدَتْ عَلَيْهِ «أَل» التَّعْرِيفِ. قَالَ الرَّضِيُّ (رَحِمَهُ اللهُ) فِي بَابِ تَنْكِيرِ الأَعْلَامِ: «إِذَا تُنِيَ العَلَمُ أَوْ جُمِعَ فَلَا يُدْ مِنْ زَوَالِ التَّعْرِيفِ العَلَمِيِّ، لِأَنَّ هَذَا التَّعْرِيفَ إِنَّمَا كَانَ بِسَبَبِ وَضْعِ اللَّفْظِ عَلَى مُعَيَّنٍ وَ العَلَمُ المَثْنَى أَوْ المَجْمُوعُ لَيْسَ مَوْضُوعاً إِلَّا فِي أَسْمَاءٍ مَعْدُودَةٍ... فَإِذَا زَالَ التَّعْرِيفُ العَلَمِيُّ... قَالَ المَصْنُفُ (ابْنُ الحَاجِبِ) وَجِبَ جَبْرٌ ذَلِكَ التَّعْرِيفِ الفَائِثِ بِأَخْصِيرِ أَدَاتِي التَّعْرِيفِ وَ هِيَ اللَّامُ (أَل)، فَلَا يَكُونُ مَثْنَى العَلَمِ وَ مَجْمُوعُهُ إِلَّا مُعَرَّفِينَ بِاللَّامِ العَهْدِيَّةِ... وَ ابْنُ يَعِيشَ (شَارِحُ المَفْصَلِ لِلْمَخْشَرِيِّ فِي شَرْحِهِ عَلَى المَفْصَلِ، ج ١، ص ١٤٠) لَا- يَوْجِبُ جَبْرُ التَّعْرِيفِ الفَائِثِ مِنَ المَثْنَى وَ المَجْمُوعِ بَلْ يُجْبِرُ تَنْكِيرُهُمَا وَ وَضِعُهُمَا بِالنَّكْرَةِ؛ وَ الاسْتِقْرَاءُ يُقَوِّي مَا ذَهَبَ إِلَيْهِ المَصْنُفُ مَعَ القِيَّاسِ... وَ قَدْ جَاءَ بَعْضُ المَثْنَى وَ المَجْمُوعِ غَيْرَ مَجْبُورٍ بِاللَّامِ، وَ ذَلِكَ فِي أَشْيَاءَ مَشْتَرَكَةٍ فِي الأَشْمَاءِ لِأَزْمِ تَصَاحُفِهَا... [مِنْهَا]: جَمَادِيانَ (لِجَمَادَى الأُولَى وَ الثَّانِيَةِ)» (شَرْحُ الرَّضِيِّ عَلَى الكَافِيَةِ، ج ٣، ص ٢٥٧). وَ لَاحِظْ النَحْوَ الوَافِي، ج ١، ص ١١٨، الرَّقْمُ (٣) أَيْضاً. وَ لِيُتَيَدَارَكَ هَذَا الضَّابِطُ لِبابِ المَثْنَى أَيْضاً وَ لِيُحْفَظَ عَلَيْهِ هُنَاكَ وَ هُنَا وَ فِيمَا سَيَأْتِي مِنْ جَمْعِ المَوْثَبِ السَّالِمِ.

٤- اسْمُ أَحَدِ أَجْدَادِ النَّبِيِّ صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَ آلِهِ وَ مِثْلُهُ لُؤَى.

ب) الْمُتَقَوِّصُ تُحَدَفُ يَأُوهُ عِنْدَ الْجَمْعِ بَعْدَ انْتِقَالِ ضَمِّهَا (قَبْلَ وَاوِ الْجَمْعِ) أَوْ كَسْرَتِهَا (قَبْلَ يَاءِ) إِلَى مَا قَبْلَهَا قِضَاءً لِقَاعِدَةِ الإِعْلَالِ، نَحْوُ: الْهَادِي-الْهَادُونَ وَالْهَادِيْنَ، الْمُهْتَدِي-الْمُهْتَدُونَ وَالْمُهْتَدِيْنَ؛ وَنَحْوُ: هَادٍ-هَادُونَ وَهَادِيْنَ، مُهْتَدٍ-مُهْتَدُونَ وَمُهْتَدِيْنَ. وَمِثْلُ هَادٍ، جَاءٍ (١)-جَاوُونَ وَجَائِيْنَ.

ج) الْمُتَقَوِّصُ تُحَدَفُ أَلْفُهُ الْمُقْصُورَةُ عِنْدَ الْجَمْعِ قِضَاءً لِقَاعِدَةِ الإِعْلَالِ، وَيَبْقَى مَا قَبْلَ الأَلْفِ مَفْتُوحًا كَمَا كَانَ، نَحْوُ: الْمُعَلِّي-الْمُعَلَّلُونَ وَالْمُعَلِّينَ، مُوسَى-الْمُوسِئُونَ وَالْمُوسِيِّينَ؛ قَالَ تَعَالَى: وَإِنَّهُمْ عِنْدَنَا لَمِنَ الْمُصْطَفَيْنِ الأَخْيَارِ (٢).

د) الْمَمْدُودُ حُكْمُهُ هُنَا كَحُكْمِهِ فِي التَّشْبِيهِ، نَحْوُ: زَكَرِيَاءَ-الرَّكَرِيَاءُونَ وَالرَّكَرِيَاءِيْنَ، وَضَاءً-وَضَائُونَ وَوَضَائِيْنَ، فَرَاءً-فَرَائُونَ وَفَرَائِيْنَ، فَرَاوُونَ وَفَرَاوِيْنَ.

ه) الْمَرْكَبُ الإِضَافِيُّ يُجْمَعُ جِزْءُهُ الأَوَّلُ، نَحْوُ: عَبْدُو مَنْافٍ وَعَبْدِي مَنْافٍ؛ وَسَائِرُ الأَقْسَامِ يُجْمَعُ بِإِضَافَةِ «ذُو» أَوْ «ذَوِي» إِلَيْهِ، نَحْوُ: ذُو سَبْيَوِيَّةٍ وَذُو تَابُطٍ شَرًّا، ذُو سَبْيَوِيَّةٍ وَذُو تَابُطٍ شَرًّا (٣).

الْمُلْحَقَاتُ بِجَمْعِ الْمَذَكَّرِ السَّلَامِ

أُلْحِقَتْ بِجَمْعِ الْمَذَكَّرِ السَّلَامِ عِدَّةُ كَلِمَاتٍ، هِيَ: عِلِّيُّونَ (٤)، عَالَمُونَ (٥)، عَشْرُونَ إِلَى

[شماره صفحه واقعی : ٢٥٦]

ص: ٨٤١

١- جَاءَ (اسْمٌ فاعِلٌ مِنْ جَاءَ) أَصْلُهَا جَائِيٌّ، قَلِبَتِ الْبَاءُ هَمْزَةً فَصَارَتْ جَاءِيَّةً، ثُمَّ قَلِبَتِ الْهَمْزَةُ الثَّانِيَةُ يَاءً تَخْفِيفًا فَصَارَ جَاءِيٌّ، ثُمَّ سَكَنَتِ الْبَاءُ إِعْلَالًا ثُمَّ حُدِفَتْ لِالتَّقَاةِ السَّاكِنِيْنَ (الْبَاءُ وَنُونُ التَّنْوِينِ)، فَلِحَقِّ التَّنْوِينِ بِالْهَمْزَةِ فَصَارَتْ جَاءِيَّةً. هَذَا قَوْلُ سَبْيَوِيَّةٍ فِي كُلِّ أَسْمَاءِ الْفَاعِلِيْنَ مِنَ الأَجُوفِ الْمَهْمُوزِ الأَمِّ. وَ لِلْخَلِيلِ قَوْلُ آخِرُ مَرْجُوْحٍ (رَاجِعٌ لِلتَّفْصِيلِ شَرَحَ الرِّضِيِّ عَلَى الشَّافِيَّةِ، ج ١، ص ٢٥ وَ ج ٣، ص ١٢٧ وَ شَرَحَ النُّظَامِ، ص ٧٤).

٢- ص ٤٧.

٣- شَرَحَ الأَشْمُونِيَّ وَ حَاشِيَةَ الصَّبَّانِ، ج ١، ص ٨١.

٤- إِسْمٌ لِدِيَوَانٍ يُكْتَبُ فِيهِ أَعْمَالُ الصَّالِحِيْنَ أَوْ لأَعْلَى الْجَنَّةِ، مُفْرَدٌ فِي الْمَعْنَى. أَوْ إِسْمٌ لِسُكَّانِ أَعْلَى الْجَنَّةِ فَهُوَ جَمْعٌ فِي هَذَا الْمَعْنَى.

٥- مَعْنَاهُ الْعَالَمُ أَيْ الخَلْقُ كُلُّهُ، وَ قِيلَ مَعْنَاهُ العَقْلَاءُ، وَ لَا مَفْرَدَ لَهُ فِي الْمَعْنَى.

تَشْعِينِ، وَأَوْلُو (١)، أَرْضُونَ (٢)، سُنُونَ (٣) وَ بَابُ سِنِينَ (٤) عِضَّة (٥) وَ عِرَّة (٦) وَ ثُبَّة (٧). وَ مِنَ الْمُلْحَقَاتِ:

أَهْلُونَ (٨) وَ بُنُونَ (٩). وَ إِنَّمَا أُلْحِقَتْ هَذِهِ الْكَلِمَاتُ بِالْجَمْعِ لِأَنَّ فِيهَا عَلَامَةَ الْجَمْعِ دُونَ حَدِّهِ أَوْ شَرْطِهِ.

السُّؤالُ وَ التَّمْرِينُ

١. مَا هُوَ الْفَرْقُ بَيْنَ مَعْنَى الْمُثَنَّى وَ الْجَمْعِ وَ مَا هُوَ الْفَرْقُ بَيْنَ عَلَامَتَيْهِمَا؟

٢. الْجَمْعُ مَا هُوَ وَ كَيْفَ قِسْمًا لَهُ؟

٣. هَلْ يُجْمَعُ مَا يَلِي جَمْعًا مَذْكَرًا سَالِمًا أَوْ لَا؟ لِمَاذَا؟: أَلَيْدِي، زَيْتَب، سَكْرَان، أَصْبَحْ، صُبْحِي، صَبْرَاء، كِتَاب، قَلَم، رَسِيُول، بُتُول، أَمْرِي، حَمْرِي، جُمُعِي، مَعَاوِي، عَطِيَّة (اسْمُ رَجُلٍ)، خَلِيفِي، شُعَادِي، مُرْضِعِي، نَاعِقِي، عَطْشَانِي، سَلْمَانِي، صَبُورِي، شَكُورِي، عَدِي، مَهْدِي وَ عَلَوِي.

[شماره صفحه واقعی : ٢٥٧]

ص: ٨٤٢

١- بِمَعْنَى أَصْحَابٍ وَ لَا مُفْرَدٍ لَهُ.

٢- جَمْعُ أَرْضٍ وَ أَرْضٌ مُؤَنَّثَةٌ، عَلَى أَنَّ بِنَاءَ الْمَفْرَدِ قَدْ تَغَيَّرَ فِي الْجَمْعِ.

٣- جَمْعُ سَنَةٍ وَ سَنَةٌ مُؤَنَّثَةٌ بِالتَّاءِ وَ تَغَيَّرَ بِنَاءُ الْمَفْرَدِ فِي الْجَمْعِ.

٤- هِيَ كَلِمَاتٌ ثَلَاثِيَةٌ حَذِفَتْ لَامُهَا وَ عُوْضَتْ مِنْهَا تَاءُ التَّأْنِيثِ وَ لَمْ تُجْمَعْ جَمْعَ التَّكْسِيرِ.

٥- بِمَعْنَى الْكُذْبِ أَوْ التَّفْرِيقِ. فَعَلَى الْأَوَّلِ أَضْلُهَآ «عِضَّة» وَ عَلَى الثَّانِي أَضْلُهَآ «عِضْوًا».

٦- بِمَعْنَى الْفَرْقِهِ مِنَ النَّاسِ، أَضْلُهَآ «عِزِي».

٧- بِمَعْنَى الْجَمَاعَةِ أَضْلُهَآ «بُنِي». فَتَجْمَعُ هَذِهِ عَلَى: عِضُونَ وَ عِزُونَ وَ بُنُونَ. فَلَيْسَ مِنْ هَذَا الْقَبِيلِ نَحْوُ: يَدٌ وَ زَنَةٌ وَ اسْمٌ وَ شَفَهٌ وَ شَاهٌ، لِإِدْمِ التَّعْوِيضِ فِي الْأُولَى وَ كَوْنِ التَّعْوِيضِ مِنَ

الفَاءِ فِي الثَّانِيَةِ وَ عَدَمِ كَوْنِ الْعَوَاضِ تَاءً تَأْنِيثًا فِي الثَّلَاثَةِ وَ وُجُودِ جَمْعِ التَّكْسِيرِ فِي الْأَخِيرَيْنِ (شَفَهٌ-شِفَاهٌ، شَاهٌ-شِيَاهٌ). وَ لَيْسَ مِنْ هَذَا الْقَبِيلِ أَيْضًا أُخْتُ وَ بِنْتُ، لِأَنَّ التَّاءَ فِيهِمَا وَ إِنْ عُوْضَتْ مِنْ لَامِهِمَا، إِلَّا أَنَّهَا لَا تُعْتَبَرُ تَاءً تَأْنِيثًا لِإِدْمِ انْفِتَاحِ مَا قَبْلَهَا وَ عَدَمِ تَبَدُّلِهَا هَاءً عِنْدَ الْوَقْفِ وَ هُمَا خَاصَّتَا تَاءَ التَّأْنِيثِ.

٨- جَمْعُ أَهْلِ، مَوْصُوفٌ وَ لَيْسَ عَلَمًا.

٩- جَمْعُ ابْنٍ وَ هُوَ أَيْضًا مَوْصُوفٌ غَيْرُ عَلَمٍ، أَوْ صِفَةٌ بِاعْتِبَارِ كَوْنِهِ بِمَعْنَى «الْمَوْلُودِ» لَكِنَّ بِنَاءَ الْمَفْرَدِ مُتَغَيَّرٌ فِي الْجَمْعِ. هَذَا، وَلِيْلَا حَظُّ أَنَّ هُنَاكَ مَوَارِدَ اسْتُعْمِلَتْ فِيهَا لَفْظَةُ «ابْنٍ» فِي غَيْرِ ذِي الْعَقْلِ، فَبِهَا تُجْمَعُ «ابْنِ ابْنَاتٍ»، كَمَا سَيَأْتِي.

٤. اِجْمَعِ الكَلِمَاتِ التَّالِيَةَ جَمْعَ المَذْكُورِ السَّالِمِ: القَاضِي، المُمْتَنِي، العَالِي، الرِّضَا، سَلَمِي، مُوسَى، وَشَاءَ، عَيْسَى، حِذَاءَ، المُرْتَضَى، المُجْتَبَى، الغَازِي، المَقْتَدَى، شُكْرُ اللّهِ، بَيْتَ لَحْمٍ، عَبْدَ مَنَافٍ، بَابُوِيَه، عَمَيْرٌ، زُهَيْرٌ.

٥. ما هي المُلْحَقَاتُ بِجَمْعِ المَذْكُورِ السَّالِمِ و لِمَ تُسَمَّى المُلْحَقَاتُ؟

الفصل ٤. جمع المؤنث السالم

اشاره

الفصل ٤. جمع المؤنث السالم (١)

هُوَ جَمْعٌ زِيدَتْ فِي آخِرِ مُفْرَدِهِ أَلِفٌ - لِأَنَّ مِنْ فَتْحٍ مَا قَبْلَهَا - وَ تَاءٌ مَبْسُوطَةٌ (ات) نَحْوُ قَوْلِهِ تَعَالَى: مُسْلِمَاتٍ مُؤْمِنَاتٍ قَانِتَاتٍ تَائِبَاتٍ عَابِدَاتٍ سَائِحَاتٍ ثَيِّبَاتٍ وَأَبْكَارًا (٢).

فَمَا لَهُ صَوْرُهُ هَذَا الجَمْعِ وَ لَيْسَ جَمْعًا مَعْنَى، نَحْوُ: أَذْرِعَاتٍ (مَوْضِعُ بَأْرُدُن (٣)) وَ عَرَفَاتٍ (مَوْضِعُ بَقْرِبِ مَكَّةَ)؛ أَوْ لَهُ صَوْرَتُهُ وَ مَعْنَاهُ وَ لَكِنْ لَا مُفْرَدٌ لَهُ مِنْ لَفْظِهِ، نَحْوُ:

أَوْلَادٍ (بِمَعْنَى صَاحِبَاتٍ، وَ مَفْرَدُهُ مِنْ غَيْرِ لَفْظِهِ «ذَات» بِمَعْنَى صَاحِبَةٍ)؛ أَوْ لَهُ مَفْرَدٌ مِنْ لَفْظِهِ غَيْرَ أَنْ بِنَاءَ المَفْرَدِ مُتَكَثِّرٌ فِي الجَمْعِ، نَحْوُ: أَخَوَاتٍ جَمْعُ أُخْتٍ وَ بَنَاتٍ جَمْعُ بِنْتٍ (٤)، فَلَيْسَ بِجَمْعِ مُؤَنَّثٍ سَالِمٍ بَلْ مُلْحَقٌ بِهِ.

وَ هَكَذَا مَا فِي آخِرِهِ أَلِفٌ وَ تَاءٌ غَيْرَ أَنَّ الأَلِفَ فَقَطْ زَائِدَةٌ (وَ التَّاءُ أَصْلِيَّةٌ) نَحْوُ: أَقْوَاتٍ وَ أَوْقَاتٍ، أَوْ التَّاءُ فَقَطْ زَائِدَةٌ (وَ الأَلِفُ أَصْلِيَّةٌ) نَحْوُ: دُعَاةٍ وَ رُمَاهُ، فَلَيْسَ بِجَمْعِ مُؤَنَّثٍ سَالِمٍ بَلْ مُكَّسَّرٌ (٥).

يُشْتَرَطُ فِي المَفْرَدِ الَّذِي يُجْمَعُ جَمْعَ المَوْئِثِ السَّالِمِ أَحَدُ الشُّرُوطِ الآتِيَةِ:

١. أَنْ يَكُونَ مَخْتُومًا بِتَاءِ التَّأْنِيثِ، سِوَاءِ أَكَانَ مُؤَنَّثًا حَقِيقِيًّا نَحْوُ: نَعَجَةٍ، أَوْ

[شماره صفحه واقعی : ٢٥٨]

ص: ٨٤٣

١- شرح الرضى على الكافي، ج ٣، ص ٣٨٧؛ جامع الدروس العربي، ج ٢، ص ١٩؛ النحو الوافي، ج ١، ص ١٤٧.

٢- التحريم ٥.

٣- المنجد في الأعلام.

٤- شرح الأشموني على الألفية، ج ١، ص ٩٣.

٥- على أن التاء في القسم الثاني تكتب مربوطة كما سيأتي.

مؤنثاً مجازياً نحو: غُرْفَه (١)، أو مُدَكِّراً حقيقياً نحو طَلْحَه؛ و سواء أكان موصوفاً نحو: حَفْرَه و شَجْرَه، أو صِفَه لِمؤنثٍ نحو: عَالِمَه و مُرْضِعَه، أو لِمُدَكِّرٍ نحو: عَلامَه و رَبْعَه.

و يُسْتثنى من ذلك: امرأه (مَرَأَه) و أمه و أمه و شاه و شَفَه و مله، فإنها تُجْمَعُ جمع التَّكْسِيرِ كما سيأتي (٢).

٢. أو يكون مَحْثوماً بألف التانيث المقصوره أو الممدوده. فإن كان موصوفاً يُشترط أن لا يكون علماً لِمُدَكِّرٍ، نحو: لَيْلى و مَيْثاء (اسما امرأتين) و بُشْرى و صِرْحاء؛ بخلاف نحو: موسى و زكرياء (٣). و إن كان صِفَه يُشترط أن لا يكون المقصور مؤنث فعلان، و أن لا يكون الممدود مؤنث أفعال، نحو: حُبلى و فضلى، و نحو: نَفْساء؛ بخلاف فعلى فعلان نحو: سَكْرى، و فعلاء أفعال نحو حَمراء (٤).

٣. أو يكون علماً لِمؤنثٍ حقيقى، نحو: مَرِيم و هند.

٤. أو يكون اسماً مذكراً غير عاقل بشرط أن لا يكون له جمع مُكسَّر، نحو: وجود - و جودات، حَمَام - حَمَامات، سُرادق - سُرادِقات (٥).

٥. أو يكون وصفاً لِمُدَكِّرٍ غير عاقل، نحو: شَاهِق و راسى (يُوصَفُ بِهِما الجَبَلُ و غَيْرُه) - شاهقات و راسيات (٦)، جَمِيل (إذا وُصِفَ به بُسْتَانٌ مثلاً) - جَمِيلات، نُهَيْر (مُصَعَّرٌ نَهْرٌ)

[شماره صفحه واقعى : ٢٥٩]

ص: ٨٤٤

١- و من هذا القبيل سنه - سنوات بناءً على أن أصل سنه، سنو.

٢- جمع امرأه و مَرَأَه، نساء؛ و جمع البواقي مكسَّر ألفاظها.

٣- و قد سبق حكمهما من جمعهما جمع المذكر السالم.

٤- اللهم إلا أن يغلب الاسمى على الوصفية كما روى: «لَيْسَ فى الخَضْرَاواتِ صدَقَه» (شرح الرضى على الكافية، ج ٣، ص ٣٨٩؛ و شرحه على الشافيه، ج ٢، ص ١٦٨). و أجاز بعضهم سَكْرِيات و حَمْرَاوات - مثلاً - أيضاً (شرح الرضى على الكافية، ج ٣، ص ٣٧٦ و ٣٨٩).

٥- فَبَوَانات؟؟؟ جمع بوان؟؟؟ (أخذ أعمده البتت أو الحيمه) مع وجود «بون» شاذ (شرح الرضى على الكافية، ج ٣، ص ٣٨٩؛ و شرحه على الشافيه، ج ٢، ص ٢٠٨).

٦- ف «راسيات» إذا وُصِفَ بها مؤنثٌ فهى جمع راسيه، كقوليه تعالى: وَقُدُورٍ راسِيَاتٍ (سبأ ١٣).

-نَهْيرَاتٍ، وَجِدَانِيٍّ وَجِدَانِيَّاتٍ (١)؛ وَنَحْوُ: مَطْبُوعٍ-مَطْبُوعَاتٍ وَ مُلْحَقٍ-مُلْحَقَاتٍ (٢).

٦. أَوْ يَكُونُ جَمْعًا وَ أُرِيدَ جَمْعُهُ ثَانِيًا وَ لَمْ يَرِدْ لَهُ جَمْعٌ تَكْسِيرٍ، نَحْوُ: رِجَالٍ وَ بُيُوتٍ- رِجَالَاتٍ وَ بُيُوتَاتٍ، بِخِلَافِ نَحْوِ أَكْلِبٍ، لِجَمْعِهِ عَلَى أَكَالِبٍ.

٧. أَوْ يَكُونُ اسْمًا أَوْ صِفَةً خُمَاسِيًّا، نَحْوُ: سَفَرَجَلٍ وَ جَحْمَرِشٍ (٣)-سَفَرَجَلَاتٍ وَ جَحْمَرِشَاتٍ.

٨. أَوْ يَكُونُ مُرَكَّبًا إِضَافِيًّا مُصَدَّرًا بِ«ابن» أَوْ «ذِي» مُضَافَيْنِ إِلَى غَيْرِ ذِي الْعَقْلِ، نَحْوُ:

ابن لبونٍ و ابن أوبرٍ-بنات لبونٍ و بنات أوبرٍ (٤) وَ نَحْوُ: ذِي الْقَعْدَةِ وَ ذِي الْحِجَّةِ-ذَوَاتِ الْقَعْدَةِ وَ ذَوَاتِ الْحِجَّةِ (٥).

فَتَبَيَّنَ أَنَّ مُفْرَدَ هَذَا الْجَمْعِ قَدْ يَكُونُ مُؤَنَّثًا حَقِيقِيًّا، لَفْظِيًّا، نَحْوُ: فَاطِمَةَ، حُبْلَى، نَفْسَاءَ؛ أَوْ مَعْنَوِيًّا، نَحْوُ: مَرْيَمَ وَ هِنْدَ؛ وَ قَدْ يَكُونُ مُؤَنَّثًا مُجَازِيًّا لَفْظِيًّا، نَحْوُ: صِيحْرَاءَ؛ أَوْ مُؤَنَّثًا لَفْظِيًّا مُدَّكَّرًا حَقِيقِيًّا، نَحْوُ: طَلْحَةَ؛ وَ قَدْ يَكُونُ مُدَّكَّرًا نَحْوُ: سُرَادِقٍ (٦).

[شماره صفحه واقعی : ٢٦٠]

ص: ٨٤٥

١- قَدْ سَبَقَ فِي مَبْحَثِ الْجَامِدِ وَ الْمَشْتَقِّ، فِي الْفَصْلِ ٩، أَنَّ الْمُنْسُوبَ وَ الْمُصَغَّرَ جَامِدَانِ فِي الْأَصْلِ مُلْحَقَانِ بِالْمَشْتَقِّ وَ يُشْتَعْمَلَانِ صِفَتَيْنِ.

٢- وَ مِنْ هَذَا الْقَبِيلِ-ظَاهِرًا-كَائِنَاتٍ جَمْعُ كَائِنٍ، مَوْجُودَاتٍ جَمْعُ مَوْجُودٍ، مَخْلُوقَاتٍ جَمْعُ مَخْلُوقٍ، مَعْلُومَاتٍ جَمْعُ مَعْلُومٍ، مَأْكُولَاتٍ جَمْعُ مَأْكُولٍ، مَشْرُوبَاتٍ جَمْعُ مَشْرُوبٍ، مَشْدُوعَاتٍ جَمْعُ مَشْدُوعٍ، مَخْفُوظَاتٍ جَمْعُ مَخْفُوظٍ وَ مَا إِلَى ذَلِكَ. وَ لَا عَزْوٌ مِنْ أَنَّ يَكُونُ بَعْضُ هَذِهِ الْجَمُوعِ جَمُوعًا لِمُؤَنَّثَاتٍ مُفْرَدَاتِهَا أَيْضًا، بِأَنَّ يَكُونُ كَائِنَاتٍ مَثَلًا جَمْعَ كَائِنَةٍ وَ مَوْجُودَاتٍ جَمْعَ مَوْجُودَةٍ وَ هَكَذَا...

٣- الْعَجُوزُ الْمُسِنَّةُ.

٤- مِنْ هَذَا الْقَبِيلِ: ابْنُ مَخَاضٍ-بَنَاتُ مَخَاضٍ، ابْنُ عَرَسٍ-بَنَاتُ عَرَسٍ، ابْنُ آوَى-بَنَاتُ آوَى-ابْنُ تَمْرَةَ-بَنَاتُ تَمْرَةَ، ابْنُ الْمَاءِ-بَنَاتُ الْمَاءِ، ابْنُ النَّعْشِ-بَنَاتُ النَّعْشِ (رَاجِعْ لِأَكْثَرِ الْكَلِمَاتِ لِسَانِ الْعَرَبِ وَ الْمَصْبَاحِ الْمُنِيرِ).

٥- النُّحُو الْوَافِي، ج ٤، ص ٦٢٣.

٦- وَ أَنْشَأَ بَعْضُهُمْ فِي الْخَمْسَةِ الْأَوَّلِ مِنْ مَوَارِدِ جَمْعِ الْمُؤَنَّثِ السِّيَالِ-عَلَى مَا فِي النُّحُو الْوَافِي، ج ١، ص ١٥٣-السُّعْرُ التَّالِي وَ أَرَادَ بِقَوْلِهِ: «وَ غَيْرُ ذَا...» الْمَوَارِدَ الْمَسْمُوعَةَ مِنْ نَحْوِ: سَمَاءٍ، أُمٍّ وَ... وَ قِشَّةٍ فِي ذِي التَّاءِ وَ نَحْوِ ذِكْرَى وَ دِرْهَمٍ مُصَغَّرٍ وَ صَحْرَاءَ وَ زَيْنَبٍ وَ وَصْفٍ غَيْرِ الْعَاقِلِ وَ غَيْرِ ذَا مُسَلِّمٍ لِلتَّاقِلِ

قد يُجْمَعُ بهذا الجمعِ كَلِمَاتٌ خَارِجَةٌ عَمَّا ذُكِرَ سَمَاعًا وَ لَا ضَابِطَ لَهَا، نَحْوُ: سَمَاءٍ - سَمَاوَاتٍ، أَمٍّ - أُمَّاتٍ وَ أُمَّهَاتٍ، تَيْبٍ - تَيْبَاتٍ، شَمَالٍ - شَمَالَاتٍ، أَلْفٍ، بَاءٍ، تَاءٍ (إلى آخِرِ حُرُوفِ الْهَجَاءِ) - أَلْفَاتٍ، بَاءَاتٍ، تَاءَاتٍ وَ ...

تنبیه آخر

عَدَّ بَعْضُ الْعُلَمَاءِ مِمَّا يُجْمَعُ جَمْعَ الْمُؤَنَّثِ السَّالِمِ الْمَصْدَرِ الَّذِي لَهُ أَكْثَرُ مِنْ ثَلَاثَةِ أَحْزُفٍ، نَحْوُ: إِكْرَامٍ - إِكْرَامَاتٍ وَ تَخْرِيجٍ - تَخْرِيجَاتٍ؛ وَ لَكِنَّ الْمَحَقِّقَ الرَّضِيَّ قَدَّسَ سِرَّهُ لَمْ يُوَظِّعْ ذَلِكَ وَ قَالَ: إِنَّ الْوَاحِدَ فِي مِثْلِهَا إِكْرَامَةٌ وَ تَخْرِيجَةٌ لَا إِكْرَامٌ وَ تَخْرِيجٌ (١).

صُوغُهُ

(أ) الصَّحِيحُ تَلَحُّقُ بآخِرِهِ عِلْمُهُ هَذَا الْجَمْعِ، نَحْوُ: مَوَازِمٍ - الْمَوَازِمَاتِ (٢) وَ سُرَادِقٍ - سُرَادِقَاتٍ.

(ب) الْمَخْتُومُ بِتَاءِ التَّنْيِثِ تَشْقِطُ تَأْوُهُ عِنْدَ جَمْعِهِ جَمْعَ الْمُؤَنَّثِ السَّالِمِ، نَحْوُ: عَالِمَةٍ - عَالِمَاتٍ، تَمْرَةٍ - تَمْرَاتٍ. فَإِنْ بَقِيَ الْأِسْمُ بَعْدَ حَذْفِ تَائِهِ مَقْصُورًا نَحْوُ فَتَاهُ، أَوْ مَمْدُودًا نَحْوَ بَرَاءَةٍ، رُوِيَ فِيهِ عِنْدَ جَمْعِهِ جَمْعَ الْمُؤَنَّثِ السَّالِمِ مَا يُرَاعَى فِي جَمْعِ الْمَقْصُورِ وَ الْمَمْدُودِ كَمَا يَلِي.

(ج) الْمَقْصُورُ يُفْعَلُ بِالْفِهِّ الْمَقْصُورِ هُنَا مَا يُفْعَلُ بِهَا فِي التَّنْيِثِ. فَنَحْوُ: عَصَا - عَصَوَاتٍ، فَتَاهُ - فَتَيَاتٍ، قَنَاهُ - قَنَوَاتٍ؛ وَ نَحْوُ: بُشْرَى - بُشْرِيَّاتٍ، حُبْلَى - حُبْلِيَّاتٍ، فَضْلَى - فَضْلِيَّاتٍ.

(د) الْمَمْدُودُ حُكْمُهُ هُنَا حُكْمُهُ فِي التَّنْيِثِ. فَنَحْوُ: إِمْرَأَةٌ قَرَأَتْ نِسَاءً قَرَأَاتٍ، صِيْحْرَاءٌ - صِيْحْرَاوَاتٍ، عَزْدَاءٌ - عَزْدَاوَاتٍ، إِهْدَاءٌ - إِهْدَاوَاتٍ وَ إِهْدَاوَاتٍ، عِلْبَاءٌ - عِلْبَاوَاتٍ وَ عِلْبَاوَاتٍ، بَرَاءَةٌ - بَرَاءَاتٍ.

[شماره صفحه واقعی : ٢٦١]

ص : ٨٤٦

١- شرح الرضى على الكافية، ج ٣، ص ٣٨٨.

٢- سبق وجه زياده ال التعريف في جمع الأعلام في جمع المذكر السالم، في الهامش.

هـ) الثلاثي المختوم بتاء التانيث عند جمعه جمع المؤنث السالم، إن كان صفة منه بقيت عينه على حالها، نحو: ضَحْمَةٌ - حُرَّةٌ - حُرَاتٌ، حَسَنَةٌ (١) - حَسَنَاتٌ؛ وإن كان موصوفاً فلا يخلو إما أن يكون مفتوح الفاء أو غير مفتوح الفاء.

فالأول تبقى عينه على حالها إن كانت متحرّكة، نحو: تَمْرَةٌ - تَمْرَاتٌ، وكذا إذا كانت العين ساكنةً وكانت حرفَ علةٍ أو مُضَعَفَةً، نحو: حَوْزَةٌ - حَوْزَاتٌ، بَيْضَةٌ - بَيْضَاتٌ، غَلَّةٌ - غَلَّاتٌ، جَدَّةٌ - جَدَّاتٌ؛ وتُفْتَحُ عينه إن كانت العين الساكنة صحيحةً غير مُضَعَفَةٍ، نحو: طَلْحَةٌ - طَلْحَاتٌ، تَمْرَةٌ - تَمْرَاتٌ، حَشْرَةٌ - حَشْرَاتٌ، ظَنِيَّةٌ - ظَنِيَّاتٌ.

و الثاني - ولا يكون إلا ساكن العين - تبقى عينه على حالها إن كانت حرفَ علةٍ أو مُضَعَفَةً، نحو: بَيْعَةٌ - بَيْعَاتٌ، سُورَةٌ - سُورَاتٌ، غُدَّةٌ - غُدَّاتٌ؛ ويجوز في عينه ثلاثة أوجه إن كانت العين صحيحةً غير مُضَعَفَةٍ (١)؛ إبقاء العين على حالها، نحو: حَنْطَةٌ - حَنْطَاتٌ و جُمَّلَةٌ - جُمَّلَاتٌ (٢)؛ إتيان العين للفاء في حركتها، نحو: حَنْطَاتٌ و جُمَّلَاتٌ (٣) فتُفْتَحُ العين، نحو: حَنْطَاتٌ و جُمَّلَاتٌ (٤).

تذكرة

«نكات» - جمع نُكْتَه - جمع تكسير كما سيأتي.

[شماره صفحه واقعي : ٢٦٢]

ص: ٨٤٧

١- مؤنث «حسن» (المصباح المنير).

٢- ٢)

١. اِجْمَعْ جَمْعَ الْمَوْثُوثِ السَّالِمِ أَيْهِ كَلِمَتُهُ وَحَرِّمْ دَرْجَتَهَا وَاجْعَلْ لَهَا لِلشَّرْطِ مِمَّنِ الْكَلِمَاتِ الَّتِي تَبْعُهُ: زَيْتُونٌ، سَكِينَةٌ، سَلْمَى، فَاطِمَةٌ، زَهْرَاءُ، بَيْضَاءُ، رَحْمَةٌ، فَسَاوَةٌ، نَوْرَةٌ، حُبَارَى، كِتَابٌ، مَكَاتِبَةٌ، مَقَالَةٌ، تَمَائِلٌ، نَجْدَةٌ، صَيْحْرَةٌ، هَيْبَةٌ، دَوْرَةٌ، تَمْرَةٌ، صَيْحْرَةٌ، عَزْلَةٌ، عَوْدَةٌ، سَيْكَةٌ، عُرْفَةٌ، قِيَمَةٌ، حَيْلَةٌ، تَكَامُلٌ، كَمَالٌ، مَنصُوبٌ، مَرْفُوعٌ، مَجْرُورٌ، مَوْصُوفٌ، صُغْرَى، مُصَغَّرٌ، صَفْرَاءُ، اِخْتِامٌ، بِنْتُ قُوَّةٍ، مُشَهَى، عَالِمٌ، عَابِدٌ، إِقْدَامٌ، سُؤَالٌ، اِمْتِحَانٌ، أَمَةٌ، أُمَّةٌ، زَكَرِيَاءُ، حَمْرَاءُ وَ عَطَشَى.

٢. ما هي الملحقَاتُ بِجَمْعِ الْمُؤَنَّثِ السَّالِمِ و ما هي الكَلِمَاتُ الَّتِي تَشْبَهُ جَمْعَ الْمُؤَنَّثِ السَّالِمِ و لَيْسَتْ مِنْهُ؟ هَاتِ لِكُلِّ مِنْهُمَا أَمثلةً.

٣. لِمَ سُمِّيَ الْجَمْعُ السَّالِمُ سَالِمًا؟

الفصل ٥. الجَمْعُ الْمَكْسَرُ

اشاره

الفصل ٥. الجَمْعُ الْمَكْسَرُ (١)

الجَمْعُ الْمَكْسَرُ- أو جَمْعُ التَّكْسِيرِ- جَمْعُ نَابٍ عَنْ ثَلَاثَةٍ مِنْ أَفْرَادٍ مُفْرَدَةٍ فَصَاعِدًا بِتَكْسِيرِ بِنَاءِ الْمُفْرَدِ؛ وَ تَكْسِيرُ بِنَاءِ الْمُفْرَدِ بِتَغْيِيرِ الْوِزْنِ فَقَطْ، أَوْ بِتَغْيِيرِ الْوِزْنِ مَعَ نَقْصَانِ الْأَحْرُفِ أَوْ زِيَادَتِهَا، نَحْوُ: أَسَدٌ- أَسْدٌ، كِتَابٌ- كُتُبٌ، رَجُلٌ- رِجَالٌ (٢).

أوزانُ جَمْعِ الْمَكْسَرِ

اشاره

أوزانُ جَمْعِ التَّكْسِيرِ كَثِيرَةٌ، مِنْهَا قِيَاسِيَّةٌ مُطَرِّدَةٌ (٣)، وَ مِنْهَا سَمَاعِيَّةٌ غَيْرُ مُطَرِّدَةٍ.

[شماره صفحه واقعی : ٢٦٣]

ص : ٨٤٨

- ١- شرح الرضى على الشافيه، ج ٢، ص ٨٩؛ جامع الدروس العربيّه، ج ٢، ص ٢٥؛ النحو الوافي، ج ٤، ص ٥٧٧.
- ٢- للأستاذ: هناك مفردات لا يظهر على ألفاظها تغيير التفسير، منها: فُلُكٌ و دِلاصٌ و هجان؛ فلا يُنتَقَضُ بِهَا التَّعْرِيفُ (شرح الأشموني، ج ٤، ص ١٢٠).
- ٣- الاطراد في جمع المكسر هو أغلبه وزن جمع لوزن مفرد، فيقربُ معناه من معنى «القياس» (النحو الوافي، ج ٤، ص ٥٨٤).

أَجْمُوعُ التَّكْسِيرِ الْمُطَّرِدَةِ (١)

أَشْهُرُهَا:

١. أَفْعَلَةٌ \ ٢. أَفْعُلٌ \ ٣. فِعْلَةٌ \ ٤. أَفْعَالٌ \ ٥. فِعْلَانٌ

٦. فُعْلَانٌ \ ٧. فُعْلٌ \ ٨. فُعْلٌ \ ٩. فُعْلٌ \ ١٠. فِعْلٌ

١١. فَعْلَةٌ \ ١٢. فُعْلَةٌ \ ١٣. فَعْلَى \ ١٤. فُعْلٌ \ ١٥. فُعَالٌ

١٦. فِعَالٌ \ ١٧. فُعُولٌ \ ١٨. فُعَالَةٌ \ ١٩. أَفْعَالَةٌ \ ٢٠. فَوَاعِلٌ

٢١. فَعَائِلٌ \ ٢٢. فَعَالِيٌّ \ ٢٣. فَعَالِيٌّ \ ٢٤. فَعَالِيٌّ \ ٢٥. فَعَالِيٌّ

٢٦. فَعَالِلٌ \ ٢٧. فَعَالِلٌ \ ٢٨. مَا يُمَائِلُ... \ ٢٩. أَفَاعِلٌ \ ٣٠. فَعَالِينٌ

١. أَفْعَلَةٌ، يُجْمَعُ بِهِ الثَّلَاثِيُّ الْمَوْصُوفُ الْمَذَكَّرُ إِذَا وُجِدَتْ مَدَّةٌ زَائِدَةٌ قَبْلَ لَامِهِ، نَحْوُ:

طَعَامٌ - أَطْعَمَهُ، رَغِيفٌ - أَرْغَفَهُ، عَمُودٌ - أَعْمَدَهُ، فُوَادٌ - أَفْتَدَهُ.

وَلْيَذَكَّرُ أَنَّ الْمَدَّةَ إِنْ كَانَتْ أَلِفًا وَكَانَ الْأِسْمُ مُضَاعَفًا أَوْ مَعْتَلًّا اللَّامِ تَعَيَّنَ هَذَا الْوِزْنُ فِي جَمْعِهِ، نَحْوُ: زِمَامٌ - أَزِمَّمَهُ، هِلَالٌ - أَهْلَلَهُ، سِنَانٌ - أَسَنَّنَهُ، بِنَاءٌ - أَبْنَيْتَهُ، فَنَاءٌ - أَفْنَيْتَهُ، دَوَاءٌ - أَدْوَيْتَهُ.

وَيَكْتَبُ هَذَا الْوِزْنُ فِي الْوَصْفِ الْمُضَاعَفِ مَعَ مَدَّةِ الْيَاءِ أَيْضًا، نَحْوُ: جَلِيلٌ - أَجَلَّلَهُ، عَزِيزٌ - أَعَزَّزَهُ، دَلِيلٌ - أَدَلَّلَهُ، شَحِيحٌ - أَشَحَّحَهُ.

٢. أَفْعُلٌ، يُجْمَعُ بِهِ مَوْصُوفَاتٌ؛

مِنْهَا «فَعْلٌ صَحِيحُ الْعَيْنِ، نَحْوُ: بَحْرٌ - أَبْحُرُّ، كَفٌّ - أَكْفُّ، دَلْوٌ - أَدْلُو، طَبِيٌّ - أَطْبِي (٢). فَنَحْوُ: عَيْنٌ - أَعْيُنُ، شَاذٌ.

[شماره صفحه واقعی : ٢٦٤]

ص: ٨٤٩

١- نَذَكَّرُهَا تَسْهِيلًا لِلرُّجُوعِ وَالْإِتْبَاعِ بِالتَّرْتِيبِ الَّذِي اخْتَارَهُ عَبَّاسٌ حَسَنٌ فِي النُّحُوِّ الْوَافِي حَدًّا مَأْمُومًا، وَهُوَ يَحْدُو حَدْوَ ابْنِ مَالِكٍ فِي أَلْفَبِيِّهِ الَّتِي عَلَيْهَا يَدُورُ الْبَحْثُ فِي عَدَدِ ضَمِّ حَمٍ مِنَ الشُّرُوحِ وَالْمَوْالِفَاتِ النَّحْوِيَّةِ بِمَعْرِافِهَا الْأَعْمَاقِ مِنَ الصَّرْفِ وَالنُّحُوِّ.

٢- أَصْلُ أَطْبٍ، أَطْبِيٌّ؛ شَبَّكَتِ اللَّامُ الْعِلَّةُ لِلْقَاعِدَةِ الثَّلَاثِيَّةِ مِنَ الْقَوَاعِدِ الْعَامَّةِ لِلْإِعْلَالِ، وَقَلْبَتْ ضَمَّهُ الْبَاءُ كَسْرَةً وَفَقًّا لِلْقَاعِدَةِ الْعَاشِرَةِ مِنَ الْقَوَاعِدِ الْإِعْلَالِ الْخَاصَّةِ بِالْأِسْمِ، ثُمَّ حُدِفَتْ اللَّامُ الْعِلَّةُ لِالتَّقَاءِ السَّيَّاكِنِيِّ (الْحَرْفِ الْعِلَّةِ وَنُونِ التَّنْوِينِ)، ثُمَّ لَحِقَتْ نُونُ التَّنْوِينِ كَسْرَةً الْبَاءِ فَصَارَتْ الْكَلِمَةُ أَطْبٍ. وَنَظِيرُ ذَلِكَ إِعْلَالُ دَلْوٍ - أَدْلُو، وَقَلْبَتْ وَأُو دَلْوٍ يَاءً قَبْلَئِذٍ لِلْقَاعِدَةِ ٧ مِنْ قَوَاعِدِ إِعْلَالِ الْأِسْمِ.

و منها «فَعَلَ» على نُدُورٍ، نحو: دار-أذُور (١)، عَصَا (٢)-أَعَصَى (٣).

و منها الثَّلَاثِيّ المزيده قبل لامه مدّه إذا كان مؤنثاً معنوياً، نحو: عَنَاق-أَعْتَق، ذِرَاع-أَذْرَع، عِقَاب-أَعْقَب، يَمِين-أَيْمَن.

٣. فِعْلُهُ، تُجْمَعُ بهذا الوزنِ أسماءٌ لا ضابِطَ لها، نحو: غَلام-غَلَمَهُ، فَتَى-فَتَيْهِ و صَبِي-صَبِيَّتِهِ.

٤. أفعال، يُجْمَعُ به الاسمُ الثَّلَاثِيّ المجرّد-بأى وزنٍ كان من الأوزانِ العشره-إذا كان مؤصوفاً.

ف «فَعَلَ» و لا سِيّما إذا كان معتلّ العين، نحو: قَوْم-أَقْوَام، سَيْف-أَشْيَاف، وَقْت-أَوْقَات، عَم-أَعْمَام، لَفْظ-أَلْفَاظ. و من هذا القبيل رأى-آراء (٤). و فى شَيْء-أَشْيَاء قيل و قال عند الصَّرْفِيّين و اللُّغَوِيّين (٥).

[شماره صفحه واقعی : ٢٦٥]

ص : ٨٥٠

١- و قد يُهْمَزُ و يُقَالُ: أذُور (القاموس المحيط) أو يُقَلَّبُ و يُقَالُ: أذُر (المصباح المنير).

٢- للأستاذ: إن قيل لم جيء في الأئله بالدلو و الظبي مؤنثين و بالعصا بلا تنوين؟ ثم ألا يلزم في «عصا» المجرد من التثوين أن يكون مصحوباً لأل؟ قلنا: أولاً إن الغرض تعريف الصور المختلفه للكلمات كى لا يشكّل شكلاً خاصاً للكلمه فى ذهن المتعلم، و ثانياً إن الكلمات المنفرده لا يلزمها الإعراب بل لا تكون مغرباً. قال الرضى قدس سره فى طبعه هذا الباب (باب جمع المكسر) فى شرح قول ابن الحاجب: «الجمع، الثلثي، الغالب فى نحو فلس على أفلس و فلوس...»، (قال الشارح الرضى): «الجمع لا إعراب له و لا لقوله الثلثي؛ لأنهما اشيمان غير مركبتين كما تقول: باب، فصل. و يجوز أن يرتفعا على أن كل واحد منهما خبر المبتدأ، أى هذا باب الجمع و هذا باب الثلثي كيف يُجْمَعُ...» (شرح الرضى على الشافيه، ج ٢، ص ٨٩). هذا، و لا ضير فى تجريد الكلمه من الإعراب حتى فى درج الكلام و التركيب أيضاً و ذلك عندما أريد التركيز على صورهِ لفظها. مثل أن يقال: «إن حسن مجرد و حسين مزيد فيه». فلفظنا «حسن» و «حسين» هنا، يُقدَّرُ إعرابهما و لا يظهُرُ على ألفاظهما.

٣- أصل أعصى، أَعْصُو، قُلِبَتْ الواو ياءً للقاعده ٧ من قواعد الإعلال الخاصه بالاسم، ثم أُبدِلت صَمَهُ الصَادِ كسره للقاعده ١٠ من تلك القواعد.

٤- أصلها: أَرَاء، مقلوبه (مجمع البحرين).

٥- قال الفيروز آبادى فى القاموس المحيط: الكسائى يرى أن «أشياء»، «أفعال» كَفَرُخ و أفراخ، تَرَكَ صِدْفُهَا لكثرة الاستعمال؛ و عن الخليل أنها «فغلاء» نائبه عن «أفعال» و بدل منه. و قال الفيومى فى المصباح المنير: أصلُ أشياء، شَيْئَاء عند الخليل نُقِلَتْ أولى الهمزتين أوّلَ الكلمه فَبَقِيَتْ لَفْعَاء. و فى هامش شرح النظام، ص ٧٩ حكاية عن جمهور البصريين أن أشياء مفرد لفظاً اسم جمع معنئ؛ و قيل غير ذلك.

«فَعَلَ» و«فَعِلَ» و«فَعُلَ» نحو: عَلِمَ - أَعْلَمَ، كَتَفَ - أَكْتَفَ، عَضُدَ - أَعْضَدَ.

«فَعَلَ» و«فَعِلَ» و«فَعُلَ» نحو: إِسْمَ (١) - أَشْمَاءَ (٢)، عَتَبَ - أَعْتَابَ، إِبِلَ - آبَالَ.

«فَعَلَ» إذا لَمْ يَكُنْ مَعْتَلَّ الْعَيْنِ بِالْوَاوِ، نَحْوُ: قَفَّلَ - أَقْفَلَ، خُفَّ - أَخْفَفَ.

«فَعَلَ» نحو: رُطِبَ - أَرُطَبَ.

«فَعَلَ» نحو: عُتِقَ - أَعْنَقَ.

و يُجْمَعُ بِهِ الْإِسْمُ التَّلَاثِيُّ الْمَجْرَدُ إِذَا كَانَ صَفَةً أَيْضاً فِي أَكْثَرِ أَوْزَانِهَا:

فَيُجْمَعُ بِهِ «فَعَلَ» الصَّفَةُ إِذَا كَانَتْ أَجَوَفَ يَأْتِيًا، نَحْوُ: شَيْخَ - أَشْيَاخَ.

و يُجْمَعُ بِهِ مِنَ الصِّفَاتِ «فَعَلَ» و«فَعِلَ» و«فَعُلَ» نحو: بَطَلَ - أَبْطَالَ، نَكَدَ - أَنْكَدَ، يَقَطَّ - أَيَقَاطَ؛ و«فَعَلَ» نحو: جَلَفَ - أَجْلَافَ؛ و«فَعَلَ» نحو: حَرَّ - أَحْرَارَ؛ و«فَعَلَ» نحو: جُنُبَ - أَجْنَابَ.

هَذَا، وَ يُجْمَعُ بِ «أَفْعَالِ»، «الْمُؤَنَّثِ الْمَجْرَدِ مِنَ التَّاءِ أَيْضاً، نَحْوُ: يَمِينٍ - أَيِّمَانٍ. وَ كَذَا «الْفَعِيلِ» الصَّفَةُ، نَحْوُ: شَرِيفٍ - أَشْرَافٍ.

و يُجْمَعُ بِهِ «فَاعِلِ» الصَّفَةُ، نَحْوُ: شَاهِدٍ - أَشْهَادٍ، صَاحِبٍ - أَصْحَابٍ.

و جُمِعَ بِهِ «فَعُولِ» نَحْوُ: عَدُوٍّ - أَعْدَاءٍ، سِوَاءِ اسْتِعْمَالِ مَوْصُوفٍ أَوْ وَصْفًا.

وَ كَذَا يُجْمَعُ بِهِ «فَعِيلِ» نَحْوُ: مَيِّتٍ - أَمْوَاتٍ.

٥. فِعْلَانِ، تُجْمَعُ بِهِ مَوْصُوفَاتٌ أَوْ صِفَاتٌ؛

مِنْهَا «فَعَلَ» نَحْوُ: صُرْدٍ - صِرْدَانٍ، نُغْرٍ - نُغْرَانٍ.

وَ مِنْهَا «فَعَلَ» إِذَا كَانَ أَجَوَفَ وَ أَوْيًّا، نَحْوُ: حُوتٍ - حَيْتَانٍ، كَوْزٍ - كِيزَانٍ.

[شماره صفحه واقعی : ٢٦٦]

ص: ٨٥١

١- أصلُ اسْمِ، سِمُو (المصباح المنير).

٢- ليس منه «أسماء» اسم امرأه فإنها فعلاء من الوسامه (شرح الرضى على الشافيه، ج ٣، ص ٧٩).

و مِنْهَا «فَعَلَ» نَحْوُ: أَخ (أَصْلُهُ: أَخُو) - إِخْوَان، فَتَى - فِتْيَان؛ وَ لَا سَيِّمًا إِذَا كَانَ مُعَلَّ الْعَيْنِ، نَحْوُ: تَاج - تَاجَان، نَار - نِيرَان، جَار - جِيرَان.

و مِنْهَا «فَعَلَ» نَحْوُ: صَنُو - صِنْوَان (١).

و مِنْهَا «فَعَلَ» نَحْوُ: شُجَاع - شُجْعَان، غَلَام - غَلْمَان، غُرَاب - غُرُوبَان. وَ جَمْعُ «فَعَالٍ» بِهَذَا الْوِزْنِ نَحْوُ: غَزَال - غَزْلَان، شَاذُّ.

وَ قَدْ يُجْمَعُ «فَعِيلٌ» بِهَذَا الْوِزْنِ، نَحْوُ: صَبِي - صَبِيَّان.

٦. فُعْلَان، تُجْمَعُ بِهِ مَوْصُوفَاتٌ؛

مِنْهَا «فَعَلَ» نَحْوُ: بَطْن - بَطْنَان.

وَ مِنْهَا «فَعَلَ» صَحِيحُ الْعَيْنِ، نَحْوُ: بَلَد - بُلْدَان.

وَ مِنْهَا «فَاعِلٌ» نَحْوُ: حَاجِر - حُجْرَان. وَ يَجُوزُ أَنْ يَكُونَ مِنْهُ: حَائِط - حَيْطَان (٢). وَ كَذَا إِذَا انْتَقَلَ «فَاعِلٌ» الصِّفَةُ إِلَى الْمَوْصُوفِ وَ هُجِرَ مَعْنَى الْوَصْفِ، نَحْوُ: فُؤَسَان - رَاكِب - رُكْبَان.

وَ مِنْهَا «فَعِيلٌ» نَحْوُ: رَعِيف - رُعْفَان.

وَ قَدْ يُجْمَعُ بِهِ «فَاعِلٌ» الصِّفَةُ، نَحْوُ: شَاب - شُبَّان، رَاعِي - رُغْيَان.

وَ يُجْمَعُ بِهِ أَيْضًا «أَفْعَلٌ» الصِّفَةُ الْمَشَبَّهَةُ، نَحْوُ: أَحْمَر - حُمْرَان، أَسْوَد - سُودَان، أَيْضُ - بِيضَان (٣). وَ مِنْهُ: أَعْمَى - عُمَيَّان؛ قَالَ تَعَالَى: وَ الَّذِينَ إِذَا ذُكِرُوا بِآيَاتِ رَبِّهِمْ لَمْ يَخِرُّوا عَلَيْهَا صُمًّا وَ عُمَيَّانًا (٤).

وَ قَدْ يُجْمَعُ بِهِ «فَعَالٌ» الصِّفَةُ، نَحْوُ: شُجَاع - شُجْعَان.

[شماره صفحه واقعی : ٢٦٧]

ص : ٨٥٢

١- للأستاذ: الفرق بين «صنوان» المثني و«صنوان» الجمع أنَّ الأول يُعْرَبُ بالحرف و الثاني بالحركة.

٢- أصل حيطان - على هذا - حيطان؛ قَلِبَتْ صَمَّةُ الحاء كسرة على القاعده العاشره من قواعد الإعلال الخاصه بالاسم.

٣- شرح الرضى على الشافيه، ج ٢، ص ١٦٨. و لِيَذْكَرَ أَنَّ بَاءَ «بِيضَان» مضمومٌ فى الأصل، قَلِبَتْ صَمَّةُ كسرة للقاعده العاشره من قواعد الإعلال الخاصه بالاسم.

٤- الفرقان ٧٣.

٧.فَعْلٌ، يُجْمَعُ بِهِ «أَفْعَلٌ» الصَّفَةُ الْمَشَبَّهُةُ وَ مُؤَنَّثُهُ «فَعْلَاءٌ»، نَحْوُ: أَحْمَرٌ وَ حُمْرَاءٌ-حُمْرٌ، أَسْوَدٌ وَ سَوْدَاءٌ-سُودٌ (١). قَالَ تَعَالَى: يَوْمَ يُنْفَخُ فِي السُّورِ وَ نَحْشُرُ الْمُجْرِمِينَ يَوْمَئِذٍ زُرْقًا (٢).

وَأَيْدِيكَرَ أَنَّ هَذَا الْوِزْنَ (فُعْلٌ) إِذَا صِيغَ مِنْ أَجْوَفٍ يَأْتِي قَلْبَتِ ضَمَّةً فَائِهِ كَسْرَةً (٣)، نَحْوُ:

أَبْيَضٌ وَ بَيْضَاءٌ-بَيْضٌ-بَيْضٌ، أَعْيُنٌ وَ عَيْنَاءٌ-عَيْنٌ-عَيْنٌ (٤).

وَ يُجْمَعُ بِهِ: «فَعْلٌ» الْمَوْصُوفُ الْمُعْلَلُ الْعَيْنُ أَيْضًا، نَحْوُ: دَارٌ-دُورٌ، سَاقٌ-سُوقٌ، نَابٌ-نَيْبٌ (٥).

وَ مِنَ الْمَسْمُوعِ جَمْعُ «أَسَدٌ» وَ «بَدَنَةٌ» بِهَذَا الْوِزْنِ، فَ أَسَدٌ-أُسْدٌ، بَدَنَةٌ-بُدْنٌ؛ قَالَ تَعَالَى: وَ الْبُدْنَ جَعَلْنَا لَكُم مِّنْ شَعَائِرِ اللَّهِ (٦).

وَ مِنَ الطَّرِيفِ جَمْعُ «فُعْلٌ» مَوْصُوفًا بِهَذَا الْوِزْنِ، كَ فُلُكٌ-فُلُكٌ. قَالَ تَعَالَى فِي الْفُلُكِ الْوَاحِدِ: وَ اصْنَعِ الْفُلُكَ بِأَعْيُنِنَا وَ وَحِينَا (٧)، وَ فِي الْجَمْعِ: وَ تَرَى الْفُلُكَ مَوَاحِرَ (٨) فِيهِ (٩).

٨.فَعْلٌ، يُجْمَعُ بِهِ:

«فَعْلٌ» الْمَوْصُوفُ، نَحْوُ: نَمْرٌ-نَمْرٌ.

وَ اسْمٌ ثَلَاثِيٌّ صَحِيحُ اللَّامِ مَزِيدَةٌ قَبْلَ لَامِهِ مَدَّةٌ، غَيْرَ أَنَّ الْمَدَّةَ إِنْ كَانَتْ أَلْفًا يُشْتَرَطُ أَنْ

[شماره صفحه واقعی : ٢٦٨]

ص: ٨٥٣

١- من هذا القبيل: أَعْرَ وَ غَرَاءٌ-غُرٌّ، أَحْوَرٌ وَ حَوْرَاءٌ-حُورٌ، أَعْمَى وَ عَمِيَاءٌ-عُمَى، أَحْوَى وَ حَوَاءٌ-حُوءٌ، مِنَ الْحَوَّةِ، وَ هُوَ وَائِي الْعَيْنِ وَ اللَّامِ، مِثْلُ الْقُوَّةِ.

٢- طه ١٠٢/١.

٣- طَبَقًا لِلْقَاعِدَةِ الْعَاشِرَةِ مِنْ قَوَاعِدِ الْإِعْلَالِ الْخَاصَّةِ بِالْأَسْمِ.

٤- يَقُولُ ابْنُ مَالِكٍ فِي فُعْلٍ وَ فِعْلَةٍ: فُعْلٌ لِنَحْوِ أَحْمَرٍ وَ حُمْرٍ [ء] وَ فِعْلَةٌ جَمْعًا بِنَقْلِ يَدْرِي

٥- أَضَلُّ نَيْبٌ، نُيَّبٌ؛ فُعِلَ بِهَا مَا فُعِلَ بِنَحْوِ عَيْنٍ وَ بَيْضٍ وَ بَيْضَانٍ.

٦- الحج ٣٦.

٧- هود ٣٧.

٨- جمع ماخره.

٩- النحل ١٤/١.

لا يكون الاسم مُضاعفًا (١)، نحو: كَتَبَ، أَتَانِ-أَتْنِ، طَرِيقَ-طُرُقَ، سَرِيرَ-سُرُرَ، نَذِيرَ-نُذُرَ، رَسُولَ-رُسُلَ، صَبُورَ-صُبُورَ.

و«فاعل» الموصوف، نحو: بازل-بِزْل، شارف-شُرْف.

وَقَدْ يُجْمَعُ بِهِ «فَعِيلُهُ» موصوفًا، نحو: سَفِينَهُ-سُفُنَ، صَحِيفَهُ-صُحُفَ.

وَلَيْسَ كُنْ عَيْنُ هَذَا الْوِزْنِ إِنْ كَانَ وَآوًا (٢)، نحو: سِوَارَ-سُورَ-سُورَ، سِوَاكَ-سُوكَ-سُوكَ، صِوَانَ-صُونَ-صُونَ، عَانِطَ (من عَاطَ يَعُوطُ)-عُوطَ-عُوطَ. وَتُبَدَّلُ ضَمَّةُ فَائِهِ كَسْرَةً إِنْ كَانَ الْعَيْنُ يَاءً (٣)، نحو: عَانِطَ (من عَاطَ يَعِيطُ)-عُيْطَ-عُيْطَ.

وَمِنَ الْمَسْمُوعِ جَمْعُ «خَصَبٍ» وَ«خَشَبٍ» بِهَذَا الْوِزْنِ، فَخَصَبَ-خُصْبَ وَخَشَبَ-خُشْبَ؛ قَالَ تَعَالَى: كَأَنَّهُمْ خُشْبٌ مُسْنَدَةٌ (٤).

٩. فَعْلٌ، تُجْمَعُ بِهِ ثَلَاثَةُ أَسْمَاءٍ، هِيَ:

«فُعْلِي» التَّنْفِيزِيَّةُ، نحو: كُبْرَى-كُبْرَى، أُوْلَى-أُوْلَى (٥)، أُخْرَى-أُخْرَى (٦). بِخِلَافِ مَا لَيْسَ لِلتَّنْفِيزِيِّ مِنَ نَحْوِ: أُثْنَى وَخُثْنَى وَحُبْلَى. وَ أَمَّا رُؤْيَا-رُؤْيَى فَشَاذٌ (٧).

فَعْلُهُ، نحو: جَلِيَّةٌ-جُلَى، لَيْخِيَّةٌ-لَيْحَى.

«فُعْلَهُ» نحو: عُرْفَهُ-عُرْفَ، أُمَّهُ-أُمَّمَ، سُورَهُ-سُورَ، دَوْلَهُ-دَوْلَ. وَ جَمْعُ «فَعْلُهُ» الْأَجُوفِ الْوَائِي عَلَى «فُعْلٍ» نَحْوِ: دَوْلَهُ-دَوْلَ، قَلِيلٌ.

[شماره صفحه واقعی : ٢٦٩]

ص: ٨٥٤

١- إِذْ لَوْ كَانَ الْاسْمُ الثَّلَاثِي الْمَزِيدَةَ قَبْلَ لَامِهِ أَلِفٌ مُضَاعَفًا أَوْ مَعْتَلٌ اللَّامِ جُمِعَ عَلَى أَفْعَلِهِ كَمَا سَبَقَ، نَحْوُ: سِنَانٍ-أَسْنَهُ وَفِنَاءٍ-أَفْنِيَّةٍ.

٢- طَبَقًا لِلْقَاعِدَةِ الثَّانِيَةِ مِنَ الْقَوَاعِدِ الْعَامَّةِ لِلْإِعْلَالِ.

٣- لِلْقَاعِدَةِ الْعَاشِرَةِ مِنَ قَوَاعِدِ الْإِعْلَالِ الْخَاصَّةِ بِالْأَسْمِ.

٤- الْمَنَافِقُونَ/٤.

٥- أَوْلَى وَأَوْلُ أَصْلُهُمَا وَوَلَى وَوُولٌ (-فُعْلَى وَفُعْلٌ) أُبْدِلَتْ وَأَوْهَمَا الْأَوْلَى هَمْزَةٌ لَمَّا سَيَّاتِي فِي بَابِ الْإِبْدَالِ؛ فَهَمْزُ تَهُمَا بَدَلٌ مِنْ فَاءِ الْفِعْلِ بِخِلَافِ هَمْزَةِ «أَوْلٍ» فَإِنَّهَا زَائِدَةٌ.

٦- رَاجِعٌ لِبَحْثٍ فِي هَذِهِ الْكَلِمَةِ شَرَحَ الْأَشْمُونِي، ج ٣، ص ٢٣٩.

٧- شَرَحَ الرُّضِيُّ عَلَى الشَّافِيَّةِ، ج ٢، ص ١٦٦.

١٠. فَعَلَ، يُجْمَعُ بِهِ فِي الصَّحِيحِ وَالْمَعْتَلِ اسْمٌ مَوْصُوفٌ وَازْنَ «فَعَلَهُ» نَحْوُ: بَدَعَهُ - بَدَعَ، مَلَّه - مَلَّلَ، حَيَّلَهُ - حَيَّلَ، لَحِيَهُ - لَحَى، رَشَوَهُ - رَشَا. وَيُجْمَعُ بِهِ أَيْضاً سَمَاعاً «فَعَلَهُ» نَحْوُ:

فَصَعَهُ - قَصَعَ، حَيَّمَهُ - حَيَّمَ، وَ قَدْ يُجْمَعُ بِهِ «فَعَلَهُ» أَيْضاً، نَحْوُ: نَقَمَهُ - نَقَمَ.

١١. فَعَلَهُ، يُجْمَعُ بِهِ «فَاعِلٌ» إِنْ كَانَ وَضِعاً صَحِيحاً لِلَّامِ لِمَذَكَّرٍ عَاقِلٍ، نَحْوُ: كَامِلٌ - كَمَلَهُ، قَاتِلٌ - قَتَلَهُ وَ بَارٌّ - بَرَزَهُ؛ بِخِلَافِ مَا اعْتَلَّ لِأَمْتِهِ مِنْ نَحْوِ: دَاعٍ وَ رَامٍ، أَوْ كَانَ مَوْصُوفاً كَوَادٍ وَ عَادٍ، أَوْ كَانَ صِفَةً لِمُؤَنَّثٍ كحَابِلٍ وَ طَالِقٍ، أَوْ صِفَةً لِغَيْرِ عَاقِلٍ كصَاهِلٍ.

وَيُذَكَّرُ أَنْ عَيْنَ «فَعَلَهُ» فِي الْمَعْتَلِّ الْعَيْنُ تُعَلُّ، نَحْوُ: سَانِدٌ (بِمَعْنَى سَيْدٍ) - سَوَدَهُ - سَادَهُ (١)، قَاتِلٌ - قَوْلَهُ - قَالَهُ، حَانِكٌ - حَوَّكَه - حَاكَه.

١٢. فَعَلَهُ، يُجْمَعُ بِهِ وَزْنَ «فَاعِلٍ» إِذَا كَانَ مَعْتَلِّ اللَّامِ وَ كَانَ وَضِعاً لِمَذَكَّرٍ عَاقِلٍ، نَحْوُ:

دَاعٍ - دُعَاهُ، هَادٍ - هُدَاهُ؛ بِخِلَافِ مَا صَحَّ لِأَمْتِهِ أَوْ كَانَ مَوْصُوفاً أَوْ صِفَةً لِمُؤَنَّثٍ أَوْ لِغَيْرِ عَاقِلٍ كَمَا تَبَيَّنَ فِي وَزْنِ «فَعَلَهُ» (٢).

١٣. فَعَلَى، يُجْمَعُ بِهِ كُلُّ وَصْفٍ دَلَّ عَلَى آفَةٍ وَ بَلِيَّةٍ (مِنْ عَيْبٍ وَ نَقْصٍ أَوْ أَلَمٍ أَوْ مَوْتٍ أَوْ مَرَضٍ) بِأَيِّ وَزْنٍ كَانَ. فَيُجْمَعُ بِهِ أَوْزَانٌ شَتَّى؛ مِنْهَا «فَاعِلٌ» نَحْوُ: هَالِكٌ - هَلَكَى.

وَ مِنْهَا «فَعِلٌ» نَحْوُ: زَمِنَ - زَمَنَى.

وَ مِنْهَا «فَعِيلٌ» بِمَعْنَى فَاعِلٍ، نَحْوُ: مَرِيضٌ - مَرَضَى، صَرِيحٌ - صَرَعَى.

وَ مِنْهَا «فَعِيلٌ» بِمَعْنَى مَفْعُولٍ، نَحْوُ: أُسِرَ - أُسِرِي، قَتِيلٌ - قَتِلَى.

وَ مِنْهَا «فَفِعِلٌ» نَحْوُ: مَيَّتَ - مَوَّتَى.

[شماره صفحه واقعی : ٢٧٠]

ص: ٨٥٥

١- القاموس المحيط.

٢- قال ابنُ مالِكٍ فِي الْوَزْنَيْنِ الْأَخِيرَيْنِ: فِي نَحْوِ رَامٍ ذُو أُطْرَادٍ فَعَلَهُ وَ شَاعَ نَحْوُ كَامِلٍ وَ كَمَلَهُ

و منها أفعال، نحو: أحمق - حمتى.

و منها «فعلان» الصفة المشبهة، نحو: سكران - سكرى (١).

١٤. فُعْل، يُجْمَعُ به الوصفُ المُوازِن لـ «فاعل» أو «فاعله» الصَّحِيحَيْنِ اللَّامُ، نحو:

جاهل - جُهَل و جاهله - جُهَل، نائم - نُؤْم و نائمه - نُؤْم. و قد يُجْمَعُ به «فاعل» المعتلُّ اللَّامُ أيضاً، نحو: غازی - غَزَى، لَكِنَّهُ نادرٌ و القياسُ فيه «فعله» (غزاه) كما سبق.

١٥. فُعَال، يُجْمَعُ به الوصفُ المُوازِن لـ «فاعل» الصحيح اللَّامُ، نحو: جاهل - جُهَل و قارئ - قُراء. و قد يُجْمَعُ به «فاعل» المعتلُّ اللَّامُ أيضاً على نُدُورٍ، نحو: غازی - غُزاه، و الأُطرادُ فيه غُزاه (فعله) كما سبق (٢).

١٦. فِعال، يُجْمَعُ به أوزانٌ كثيرة؛

منها «فعل» و «فعله» موصوفين كانا أم صفتين، نحو: بحر - بحار، ثوب - ثياب، ظبي و ظبيته - ظباء، أمه (أصلها: أموه) - إماء، قصعه - قصاع؛ و نحو: صعب و صعبه - صعب.

و منها «فعل» و «فعله» إذا كانا موصوفين صحيحي اللَّام غير مضاعفين، نحو: جبل - جبال، شفه (أصلها: شفه) - شفاه، شاه (أصلها: شوه) - شياه، رقبه - رقاب، ناقه (أصلها: نوقه) - نياق، دار - ديار؛ بخلاف نحو بطل للوصفيته، و نحو عصا و فتى لاعتلال اللَّام، و نحو طلل للتضعيف. و حسن - حشان، أمه (أصلها: أموه) - إماء، مشجوع غير مُطَرِد، الأوّل للوصفيته، و الثاني لاعتلال اللَّام.

[شماره صفحه واقعی : ٢٧١]

ص : ٨٥٦

١- يُجْمَعُ سِكران على سِكرارى و سِكرارى أيضاً كما سياتى. يقول ابن مالک فى هذا الوزن: فعلى لَوْضِفِ كَفْتِيلِ و زِمَنِ و هالِكِ و مَيِّتِ به قَمِنِ هذا، و قد تبيّن أنّ وزن «فعلى» مُشْتَرِكٌ بينَ أمرَيْنِ، هُما: مُؤَثُّ «فعلان» و جمعه.

٢- يقول ابن مالک فى الوزنين الأَخِيرَيْنِ: و فُعَلٌ لِفَاعِلٍ و فاعله وَصِفَمَيْنِ نحو عاذِلٍ و عاذِلَه و مِثْلُه الفُعَالُ فيما ذُكِرَ و ذانِ فى المَعْلَلِ لِمَا نَدَرَا قولُه: «فِما ذُكِرَ» أى فِما كانَ مُذَكَّرًا، و أَلِفٌ «ذُكِرَ» لِلإِطْلَاقِ.

و منها «فُعِلَ» و «فُعِلَهُ» موصوفين، و يُشْتَرَطُ في «فُعِلَ» ألا يكونَ وَاوِيَّ العَيْنِ و لا يائِيَّ اللَّامِ، نحو: رُمِحَ - رِمَاح؛ بُرِّمَهُ (١) - بِرَام، نُكِّتَهُ - نِكَات. بخلافِ نحو: حُوت و مُدَى (٢).

و منها «فُعِلَ» موصوفاً، نحو: رَجُلٌ - رِجال.

و منها «فُعِلَ» موصوفاً، نحو: ذُئِبٌ - ذِئاب، رِيحٌ - رِياح.

و منها «فَعَالٌ» و «إِنْ قَلَّ»، نحو: جِوَادٌ (٣) - جِياذ (٤).

و منها «فَاعِلٌ» نحو: صَاحِبٌ - صِحاب، نائمٌ - نِيام، راعيٌ - رِعاء. قالَ اللهُ تَعَالَى:

قَالَتَا لَا نَشْقِي حَتَّى يُصْدِرَ الرِّعَاءُ

(٥)

و منها «فَاعِلٌ» بمعنى فاعِلٍ و «فَاعِلُهُ» بمعنى فاعِلِهِ إذا كانا وصفتين صحيحتي اللام، نحو: كَرِيمٌ و كَرِيمَةٌ - كِرَامٌ، شَدِيدٌ و شَدِيدَةٌ - شِدَادٌ، قالَ اللهُ تَعَالَى: وَ بَنَيْنَا فَوْقَكُمْ سَبْعًا شِدَادًا (٦)؛ بخلافِ نحو: حديد و جريده لكونهما موصوفين، و غَنِيٌّ و غَنِيَّةٌ لا اعتلالِ اللَّامِ، و جَرِيحٌ و جَرِيحَةٌ لمعنى المفعول. هذا، و جمعُ هَذَيْنِ الْوَزْنَيْنِ (فَعِيلٌ و فَعِيلَةٌ) إذا كانا معتلِّي العَيْنِ بِ «فَعَالٌ» يَقْرَبُ مِنَ التَّعَيُّنِ، نحو: طَوِيلٌ و طَوِيلَةٌ - طِوَالٌ (٧).

و منها «فُعِلِيٌّ» و «صِفًا»، نحو: أُنْتِي - إناث.

و منها «فُعِلَانٌ» الصَّفَةُ المشبَّهَةٌ و مؤنثاه (فَعْلَى و فَعْلَانَةٌ)، نحو: غَضَبَانٌ و غَضَبِيٌّ - غِضَابٌ، نُدْمَانٌ و نُدْمَانَةٌ - نِدَامٌ، حُفْصَانٌ و حُفْصَانَةٌ - حِمْصَانٌ.

و منها «فُعِلَانٌ» و «صِفًا» و مؤنثه: (فُعْلَانَةٌ)، نحو: حُفْصَانٌ و حُفْصَانَةٌ - حِمْصَانٌ؛ و إن لَمْ يُشْمَعْ في عُزْيَانٍ، عِراء (٨).

[شماره صفحه واقعی : ٢٧٢]

ص : ٨٥٧

١- البرِّمَةُ: القُدْرَةُ مِنَ الحِجَارَةِ.

٢- المُدَى: نَوْعٌ مِكَيَالٍ.

٣- النَجِيبُ مِنَ الحَيْلِ.

٤- قَلْبُ الوَاوِ ياءٌ في «جِياذ» شاذٌّ لما مضى في قواعدِ الإِعْلالِ الخاصِّهِ بِالاسْمِ.

٥- القِصصُ ٢٣/.

٦- النِّبَأُ ١٢/.

٧- و شَذَّ طِياَلٌ (مُعَلًّا) لما مضى في قواعدِ الإِعْلالِ الخاصِّهِ بِالاسْمِ.

٨- شرح الرُّضِيِّ على الشافِيهِ، ج ٢، ص ١٧٣.

و منها «فَعَلَاء» غَيْرُ مُؤَنَّبٍ أَفْعَلِ الصَّفَه، سِوَاءَ أَكَانَ مَدَّكَرُهُ غَيْرَ أَفْعَلٍ، نَحْوُ: حَسَنَاءٌ - حِسَانٌ، أَوْ لَمْ يَكُنْ لَهُ مَدَّكَرٌ أَضْلًا، نَحْوُ: بَطْحَاءٌ - بَطَاحٌ.

و منها «فَعَلَاء» مَوْصُوفًا، نَحْوُ: نَفْسَاءٌ - نَفَاسٌ، عَشْرَاءٌ - عِشْرَاءٌ (١)؛ قَالَ اللَّهُ تَعَالَى: وَ إِذَا الْعِشْرَاءُ عَطَّلَتْ (٢).

١٧. فُعُولٌ، يُجْمَعُ بِهِ أَسْمَاءٌ مَوْصُوفَاتٌ؛

منها «فَعَلٌ» غَيْرِ مَعْتَلٍ الْعَيْنِ بِالْوَاوِ، نَحْوُ: رَأْسٌ - رُؤُوسٌ، صَفٌّ - صُفُوفٌ، طَبِيٌّ - طَبِيبٌ (٣)؛ عَيْنٌ - عَيْنُونَ؛ بِخِلَافِ نَحْوِ حَوْضٍ لِعِتْلَالِ الْعَيْنِ بِالْوَاوِ.

و منها «فَعَلٌ» نَحْوُ: عِلْمٌ - عُلُومٌ.

و منها «فَعَلٌ» نَحْوُ: أَسَدٌ - أُسُودٌ، فَتَى - فُتُوٌّ (٤) وَ فُتِيٌّ (٥)، عَصَا - عُصَيٌّ وَ عِصِيٌّ (٦).

و منها «فَعِلٌ» نَحْوُ: نَمِرٌ - نُمُورٌ.

و منها «فَعَلٌ» نَحْوُ: جُنْدٌ - جُنُودٌ، بُرْجٌ - بُرُوجٌ، قُرْءٌ - قُرُوءٌ.

و منها «فَعَالٌ»، نَحْوُ: عِنَاقٌ - عُنُوقٌ.

و يُجْمَعُ بِهِ «فَاعِلٌ» الصَّفَه أَيْضًا، نَحْوُ: شَاهِدٌ - شُهُودٌ.

[شماره صفحه واقعی : ٢٧٣]

ص: ٨٥٨

١- مَقَائِيسُ اللُّغَةِ؛ الْقَامُوسُ الْمَحِيطُ؛ شَرْحُ الرِّضِيِّ عَلَى الشَّافِيهِ، ج ٢، ص ١٥٩. وَ فِي مَجْمَعِ الْبَحْرَيْنِ: «قَالَ الْجَوْهَرِيُّ: لَيْسَ فِي كَلَامِ الْعَرَبِ فَعَلَاءٌ يُجْمَعُ عَلَى فِعَالٍ غَيْرِ نَفْسَاءٍ وَ عَشْرَاءٍ».

٢- التَّكْوِيرُ ٤/٤.

٣- أَصْلُ طَبِيٍّ، طَبِيبٍ؛ قَلِبَتِ الْوَاوُ يَاءً لِلْقَاعِدَةِ ٥ مِنْ قَوَاعِدِ إِعْلَالِ الْأَسْمِ وَ أُبْدِلَتْ ضَمُّهُ الْبَاءِ كَسْرَةً لِلْقَاعِدَةِ ١٠ مِنْ تِلْكَ الْقَوَاعِدِ.

٤- بِنَاءٌ عَلَى أَنَّ أَضْلَ فَتَى، فَتَوٌّ.

٥- بِنَاءٌ عَلَى أَنَّ أَصْلَ فَتَى، فَتَى؛ فَأَصْلُ فَتَى، فَتَوٌّ، قَلِبَتِ الْوَاوُ يَاءً لِلْقَاعِدَةِ الْخَامِسَةِ مِنْ قَوَاعِدِ إِعْلَالِ الْخَاصِ بِالْأَسْمِ، ثُمَّ أُبْدِلَتْ ضَمُّهُ التَّاءِ كَسْرَةً لِلْقَاعِدَةِ الْعَاشِرَةِ مِنْ تِلْكَ الْقَوَاعِدِ.

٦- أَصْلُ عِصِيٍّ، عِصْوٌ - كَمَا صَيَّرَحَ بِهِ الْفَرُّوسِيُّ فِي الْمَصْبَاحِ الْمُنِيرِ - قَلِبَتِ الْوَاوُ الْمَتَطَرِّفَةُ يَاءً عِبْتَابًا، ثُمَّ قَلِبَتِ الْوَاوُ الزَّائِدَةُ يَاءً لِلْقَاعِدَةِ ٥ مِنْ قَوَاعِدِ إِعْلَالِ الْأَسْمِ، ثُمَّ أُبْدِلَتْ ضَمُّهُ الصَّادِ كَسْرَةً لِلْقَاعِدَةِ الْعَاشِرَةِ مِنْ تِلْكَ الْقَوَاعِدِ، وَ بِالْأَخْرَجِ أُبْدِلَتْ ضَمُّهُ الْعَيْنِ (فَاءِ الْفِعْلِ) كَسْرَةً تَبَعًا. قَالَ الرِّضِيُّ قَدَسَ سِرَّهُ: «يَجُوزُ لَكَ فِي فَاءِ فُعُولٍ - جَمْعًا كَانَ أَوْ غَيْرَهُ - بَعْدَ قَلْبِ الْوَاوِ يَاءً أَنْ تَتَّبِعَهُ الْعَيْنُ [فِي الْحَرَكَه]» (شَرْحُ الرِّضِيِّ عَلَى الشَّافِيهِ، ج ٣، ص ١٧٣). قَالَ تَعَالَى: قَالَ بَلْ أَلْقُوا فَإِذَا جِبَالُهُمْ وَ عِصْبِيُّهُمْ يُخَيَّلُ إِلَيْهِ مِنْ سِحْرِهِمْ أَنَّهَا تَشْعَى (طه ١٦٦).

«فاعل» إذا دَلَّ على معنى غريزيٍّ غيرٍ مُكْتَسَبٍ غالباً، نحو: عاقل - عُقْلَاءٌ، شاعر - شُعْرَاءٌ؛ أو دَلَّ على معنى يُشْبِهُ الغريزيَّ في الدوامِ و طولِ البقاءِ، نحو: صالح - صُلَحَاءٌ.

«فَعِيل» بمعنى فاعِل إذا كان وصفاً لمذكرٍ عاقلٍ و لم يُكُنْ مُضَاعَفًا و لا معتلَّ اللامِ، نحو: كريم - كُرَمَاءٌ، بخيل - بُخْلَاءٌ. و هكذا: خليفه - خُلَفَاءٌ، لأنَّ التاءَ هُنَا - كِتَابٌ طَلَحَهُ - لا تُفِيدُ تَأْنِيثَ الكَلِمَةِ. فَإِنَّ أَفَادَتِ التَّاءِ تَأْنِيثًا فَلَا، إِلَّا فِي كَلِمَتَيْنِ - يُقَالُ - لا نَالِثَ لهُمَا، هُمَا: فَقِيرٌ - فَقْرَاءٌ و سَفِيهَةٌ - سَفَهَاءٌ (١). و شَدَّ جَمْعُ «فَعِيل» المفعول بهذا الوزنِ، نحو:

أسير - أُسْرَاءٌ و قَتِيل - قُتْلَاءٌ.

«فَعَال» نحو: جبان - جُبْنَاءٌ.

«فَعَال» نحو: شجاع - شُجْعَاءٌ.

١٩. أفعْلَاءٌ، يُجْمَعُ بِهِ «فَعِيل» بمعنى الفاعلِ المْتَصِفِ بِمَا ذُكِرَ آنفًا مُضَاعَفًا أو معتلَّ اللامِ، نحو:

شديد - أَشْدَاءٌ، قَوِيٌّ - أَقْوِيَاءٌ، وُلِيٌّ - أَوْلِيَاءٌ. و قَلٌّ غيرُ المضعفِ و غيرُ معتلَّ اللامِ، نحو: صديق - أَصْدِقَاءٌ. و كذا قَلٌّ بمعنى المفعولِ، نحو: ظنين - أَظْنَاءٌ.

٢٠. فَوَاعِلٌ، يُجْمَعُ بِهِ عِدَّةُ أَسْمَاءٍ؛

منها «فاعل» إذا كان موصوفاً، نحو: كاهل - كَوَاهِلٌ؛ أو وَصِيفًا خَاصًّا بِالمؤنَّثِ العاقلِ، نحو: طالِقٌ - طَوَالِقٌ؛ أو وصفاً لمذكرٍ غيرِ عاقلٍ، نحو: صاهل - صَوَاهِلٌ، شاهق - شَوَاهِقٌ. و شَدَّ هذا الجَمْعُ إذا كانَ «فاعل» ووصفاً لمذكرٍ عاقلٍ، نحو: شاهد - شَوَاهِدٌ، و هكذا ما هَجَرَ فِيهِ معنى الوصفِيَّةِ، نحو: فارس - فَوَارِسٌ.

و منها «فاعل» موصوفاً، نحو: عالم - عَوَالِمٌ، قالب - قَوَالِبٌ.

و منها «فاعل» سواءً كان وصفاً أو موصوفاً، نحو: دابة - دَوَابٌّ، ناصية - نَوَاصِيٌّ،

[شماره صفحه واقعی : ٢٧٤]

ص : ٨٥٩

كاذِبَه - كَوَازِب، خَاطِئَه - خَوَاطِي (١).

و منها «فَوَعَلَ» و «فَوَعَلَهُ» موصوفين، نحو: جَوَّهَرَ - جَوَّاهِر، صَوَّمَعَهُ - صَوَامِع.

و منها «فَاعِلَاء» موصوفاً، نحو: نَافِقَاء - نَوَافِق.

٢١. فَعَائِل، يُجْمَعُ بِهِ الثَّلَاثِيّ الْمُوْتُّ (٢)، موصوفاً كَانَ أَمْ وَصِفًا إِذَا وُجِدَتْ مِدَّةٌ زَائِدَةٌ قَبْلَ لَامِهِ، نَحْو: شَمَال (اسْمٌ رِيح) - شَمَائِل، شِمَال (الْيَدُ الشِّمْرِي) - شَمَائِل، عَقَاب - عَقَائِب، عَجُوز - عَجَائِز، سَحَابَه - سَحَائِب، رِسَالَه - رَسَائِل، دُوَابَه - دَوَائِب، صَحِيفَه - صَحَائِف، حَمُولَه - حَمَائِل. وَ قَلَّ فِي غَيْرِ الْمُوْتِّ، نَحْو: نَظِير - نَظَائِر، قَالَ عَلِيٌّ عَلَيْهِ السَّلَام:

«مَتَى اعْتَرَضَ الرَّبُّ فِي مَعَ الْأَوَّلِ مِنْهُمْ حَتَّى صِرْتُ أُفْرُنَ إِلَى هَذِهِ النَّظَائِرِ» (٣).

٢٢ و ٢٣. فَعَالِي وَ فَعَالِي، يَشْتَرِكَانِ فِي أَنْ يُجْمَعَ بِكُلِّ مِنْهُمَا أَمْرَانِ (١): «فَعَلَاء» موصوفاً كَانَ، نَحْو: صَيَّحْرَاء - صَحَارِي وَ صَحَارِي، أَوْ صِفَةً لَا مُدَّكَرَ لَهَا، نَحْو: عَدْرَاء - عَدَارِي وَ عَدَارِي

(٢). (٤). (٢). المقصود المحتوي على أَلِفِ التَّائِيثِ - سِوَى فَعَلِيٍّ مُؤَنَّثَةٍ فَعْلَان - أَوْ أَلِفِ الْإِلْحَاقِ الْأَوَّلِ، نَحْو: فَعْتَوِي (موصوفٌ) - فَعْتَاوِي وَ فَعْتَاوِي وَ نَحْو: حُبْلِي (صِتْفَةٌ) - حَبَالِي وَ حَبَالِي (٥)؛ وَ الثَّانِي نَحْو: أَرَطِي - أَرَاطِي وَ أَرَاطِي.

وَ يَنْفَرِدُ كُلٌّ مِنَ الْوَزْنَيْنِ بِجَمْعِ بَعْضِ الصِّغِ؛

فَ «فَعَالِي» - خَاصَّةً - يُجْمَعُ بِهِ «فَعْلَان» الصِّفَةُ الْمَشْبَهَةُ وَ مُؤَنَّثَةٌ (فَعَلِيٍّ وَ فَعْلَانَه)،

[شماره صفحه واقعی : ٢٧٥]

ص : ٨٦٠

١- و من ذلك واصله - أو اصل يبادل الواو الأولى همزة كما سيأتي في الخاتمة في باب الإبدال.

٢- سواء أ كان المؤنث لفظياً أم معنوياً.

٣- نهج البلاغة، الخطبة ٣.

٤- قال ابن مالك في هذا القسم: و بالفعالي و الفعالي جميعاً صحراء و العذراء و القيس أئبعا

٥- و مثل حبلِي، حُنْثِي. و أما أنْثَى فَلَ، لِأَنَّهْمَ لَمَّا قَالُوا إِنَاثَ لَمْ يَقُولُوا أَنَاثِي وَ لَمَّا قَالُوا حَنَاثِي لَمْ يَقُولُوا حَنَاثَ (شرح الرضى على الشافيه، ج ٢، ص ١٥٩).

نحو: سكران و سكرى - سكارى، نذمان و نذمانه - ندامى (١).

و«فعالى» خاصة يُجمعُ به الثلاثى الذى زيد فيه حرفان: أو لهما قبل لام الفعل و الآخر حال كونه حرفٌ عليه بعده، بحذف أول الزائدين، نحو: حَبَطَى (٢) - حَبَاطَى، قَلَسُوهُ - قَلَسَى.

٢٤. فعالى، يُجمعُ به «سكران» و «كشلان» و مؤنثاهما و «قديم» و «أسير» (٣).

فَ سَكْران و سَكْرى - سِكْكارى، كَشِيلان و كَشِيلى - كَسالى، قَدِيم - قُدامى، أُسِير - أُسارى. قال تعالى: وَ تَرى النَّاسَ سَكْكارى وَ ما هُمْ بِسَكْكارى وَ لَكِنَّ عَذابَ اللَّهِ شَدِيدٌ (٤)، و قال تعالى: وَ إِذا قاموا إِلى الصَّلاةِ قاموا كَسالى يَراؤنَّ النَّاسَ (٥)، و قال تعالى: وَ إِن يَأْتوكُم أُسارى تُفادوهُم (٦).

٢٥. فعالى، يُجمعُ به كلُّ ثلاثى ساكنِ العينِ مزيدِهِ فى آخِرِهِ ياءٌ مُشَدَّدةٌ، سواءً أَكانتِ الياءُ لغيرِ النَّسبِ، نحو: كُرْسِى - كَراسِى، قُفْرِى - قَمارى، كُزْبِى - كَراكِى؛ أم كانت فى الأصلِ للنَّسبِ و صارَ معنى النَّسبِ متروكاً، نحو: مُهْرى و بُحْتى (٩) مَهارى و بَحْتى. فلا يُجمعُ بهذا الوزنِ ما فيه ياءُ النَّسبِ المتجدِّدِ أى الباقى على حالِهِ، نحو: عَلَوى و سِمْلى مثلاً.

٢٦، ٢٧ و ٢٨. فعالٍ و فعاليل و ما يُماثلُهُما؛ يُجمعُ بـ «فعالٍ» الرُّباعى و الخماسى

[شماره صفحه واقعى : ٢٧٦]

ص: ٨٦١

١- قالوا: «يُجمعُ فى فعلانِ فعلاينه بينهما» (أى بين الجمعين: فعال و فعالى) كندامى و تدام، و مع ألف التانيثِ لم يُجمع بينهما... فقيلَ بِطاحِ دونَ بِطاحى، و صِجارى دونَ صِجارٍ «شرح الرضى على الشافيه، ج ٢، ص ١٧٣).

٢- الكبيرُ البَطْنِ من حَبَطَتِ الدَّابَّةُ إِذا ائْتَمَحَ بَطْنُها.

٣- راجعُ لهذا الوزنِ (فعالى) و ما يُجمعُ بِهِ و أَرَجَحْتَهُ فى سَكْران و كَشِيلان و مؤنثيهما من فعالى، شرح الرضى على الشافيه، ج ٢، ص ١٧٤ و شرح الأشمونى على الألفيه، ج ٤، ص ١٤٤.

٤- الحج ٢/.

٥- النساء ١٤٢/.

٦- البقره ٨٥/.

٧- اسم طائر.

٨- طائر مائى.

٩- نوعان من الجمل؛ الأولُ منسوبٌ فى الأصلِ إِلى مُهْرِهِ باليمَن و الثانى إِلى بُحْتِ بخراسانِ ثم تُرِكَ معنى النَّسبِ فيها.

مَجْرَدَيْنِ كَانَا أَمْ مَزِيداً فِيهِمَا، مَوْصُوفَيْنِ أَمْ صِدْقَتَيْنِ، بِحَذْفِ الرَّائِدِ مِنَ الْمَزِيدِ فِيهِ مَطْلَقاً وَحَذْفِ اللَّامِ الثَّالِثِ مِنَ الْخُمَاسِيَّةِ، نَحْوُ: دَرَاهِمٌ -عَصْفَرٌ- عَصَافِرٌ، سِرَاجٌ -عَنْدَلِيبٌ- عُنْدَالِيبٌ.

هَذَا إِذَا لَمْ يَكُنْ زَائِدُ الرَّبَاعِيِّ مَدَّةً قَبْلَ لَامِهِ الْأَخِيرَةِ، وَإِلَّا جُمِعَ عَلَى «فَعَالِيلٍ»، نَحْوُ:

قِرَاطِسٌ -قِرَاطِيسٌ، حَلْقُومٌ -حَلَقِيمٌ.

وَالثَّلَاثِيُّ الْمَزِيدُ فِيهِ الْمُمَائِلُ لِمَا يُجْمَعُ بِفَعَالِلٍ، يُجْمَعُ بوزنِ يُمَائِلُ «فَعَالِلٍ». وَ الْمُرَادُ بِالْمُمَائِلِ هُوَ الْمُوَافَقَةُ فِي عَدَدِ الْحُرُوفِ وَ تَرْتِيبِ الْمُتَحَرِّكِ وَ السَّاكِنِ مِنْهَا، لَا فِي الْأَصَالَةِ وَ الزِّيَادَةِ وَ لَا- فِي نَوْعِ الْحَرَكَةِ. وَ لَا- يَضُرُّ تَاءُ التَّنَائِيثِ بِالْمُمَائِلِ. فَالْمُمَائِلُ لِفَعَالِلٍ عِدَّةُ أوزَانٍ، مِنْهَا فَعَاعِلٌ، نَحْوُ: سَلَمٌ -سَلِيمٌ- وَ مِنْهَا فَوَاعِلٌ، نَحْوُ: حِرْوَاهِرٌ -حِرْوَاهِرٌ. وَ مِنْهَا فَيَاعِلٌ، نَحْوُ: صَيِّفٌ -صَيِّفٌ. وَ مِنْهَا مَفَاعِلٌ، نَحْوُ: مَضْدَرٌ -مَضْدَرٌ، مَشْرَبٌ -مَشْرَبٌ، مَشَارِبٌ، مَنفَعَةٌ -مَنفَعَةٌ، مَضْرَبَةٌ -مَضْرَبَةٌ. وَ مِنْ الْمَفَاعِلِ مَلَائِكٌ (١) جَمْعُ مَلَكٍ (أَصْلُهُ):

مَلَأَكَ (٢) كَمَا سَيَأْتِي (٣).

وَ كَذَلِكَ الثَّلَاثِيُّ الْمَزِيدُ فِيهِ الْمُمَائِلُ لِمَا يُجْمَعُ بِفَعَالِيلٍ، يُجْمَعُ بِفَعَالِيلٍ، نَحْوُ: غَزِيْبٌ -غَزِيْبٌ، أَوْ بوزنِ يُمَائِلُ فَعَالِيلٍ، مِنْ نَحْوِ أَفَاعِيلٍ، نَحْوُ: أُسْلُوبٌ -أَسَالِيْبٌ، أُسْرَطُورَةٌ -أُسَاطِيرٌ، أُرْجُوزَةٌ -أَرَاجِيْزٌ؛ وَ تَفَاعِيلٍ، نَحْوُ: تَمْرِيْنٌ -تَمْرِيْنٌ؛ وَ مَفَاعِيلٍ، نَحْوُ: مِفْتَاحٌ -مِفْتَاحٌ، مِسْكِينٌ -مَسَاكِيْنٌ، مَطْمُورَةٌ -مَطَامِيرٌ، مَكْتُوبٌ -مَكَاتِيْبٌ (٤).

[شماره صفحه واقعی : ٢٧٧]

ص: ٨٦٢

١- وَ قَدْ تَزَادَ فِيهِ تَاءُ التَّنَائِيثِ [مَلَائِكُهُ] تَأْكِيداً لِلجَمْعِ (شرح الرضى على الشافيه، ج ٢، ص ١٩٠).

٢- قال الفيروز آبادى فى القاموس المحيط: «المَلَأَكُ: المَلَأَكَ، حَذَفَتِ الْهَمْزَةُ وَ أُلْقِيَتْ حَرَكَتُهَا عَلَى مَا قَبْلَهَا».

٣- سَيَأْتِي فِي خَاتَمِهِ، فِي الْفَصْلِ ٧.

٤- مِنَ الْعُلَمَاءِ مَنْ جَعَلَ جَمْعَ «مَفْعُولٍ» عَلَى «مَفَاعِيلٍ» قِيَاسِيًّا وَ مِنْهُمْ مَنِ أَوْقَفَهُ عَلَى السَّمَاعِ. فَمِنَ الْمَسْمُوعِ (مُضَافاً إِلَى مَكْتُوبٍ -مَكَاتِيْبٍ): مَضْمُونٌ -مَضَامِينٌ، مَمْلُوكٌ -مَمَالِيْكٌ، مَلْعُونٌ -مَلَاعِيْنٌ، مَجْهُولٌ -مَجَاهِيْلٌ، مَيْمُونٌ -مَيَامِيْنٌ، مَشْهُومٌ -مَشَائِيْمٌ وَ مَشْهُورٌ -مَشَاهِيْرٌ. (جامع الدروس العربيّه، ج ٢، ص ٦٧ وَ شرح الرضى على الشافيه، ج ٢، ص ١٨١).

فعلیهذا، يُجْمَعُ مَفْعِلٌ و مَفْعَلَةٌ، مَفْعِلٌ و مَفْعَلَةٌ، و مَفْعِلٌ و مَفْعَلَةٌ، و مَفْعِلٌ و مَفْعَلَةٌ، من أسماء المكان و الزمان و الآله على مفاعل؛ و يُجْمَعُ مَفْعَالٌ و مَفْعَالَةٌ من أسماء المبالغة و الآله على مفاعيل.

هذا، و قد تُبَدِّلُ تاءُ التَّائِبِثِ فِي فَعَالِيلٍ و مَا يُمَائِلُهُ مِنَ الْبَاءِ، نَحْوُ: جَجْجِح - جَجْجِح - جَجْجِح، زَنَادِق - زَنَادِق - زَنَادِق.

٢٩. أَفَاعِلٌ، يُجْمَعُ بِهِ «أَفْعَلٌ» التَّفْضِيلُ، نَحْوُ: أَفْضَلٌ - أَفْضَلُ، أَكْبَرٌ - أَكْبَرُ، أَوَّلٌ - أَوَّلُ (١).

و يُجْمَعُ بِهِ أَيْضاً «أَفْعَلٌ» الْمَوْصُوفُ كَيْفَ تَصَرَّفَ حَرَكُهُ هَمْزَتِهِ و عَيْنِهِ، نَحْوُ: أَجْدَلٌ - أَجْدَلٌ، إِصْبَعٌ - إِصْبَعٌ، أَرْمِلٌ - أَرْمِلٌ و أَرَامِلَةٌ (٢)، أَنْمَلَةٌ - أَنْمَلٌ (٣).

٣٠. فَعَالِينٌ، يُجْمَعُ بِهِ، «فُعْلَانٌ» (مَثَلْتُ الْفَاءَ، سَاكِنُ الْعَيْنِ) الْمَوْصُوفُ، نَحْوُ: شَيْطَانٌ - شَيْطَانٌ، سِرْحَانٌ - سِرْحَانٌ، سُلْطَانٌ - سُلْطَانٌ (٤) و نَحْوُ: رِيحَانٌ - رِيحَانٌ و غُزْبَانٌ (جَمْعُ غُرَابٍ) - غُرَابِينٌ.

ب) الْجَمْعُ السَّمَاعِيَّةُ (غَيْرُ الْمَطْرَدَةِ)

إشاره

جموع التفسير السماعية يوشك أن تكون أكثر عدداً من القياسية المطردة منها (٥)؛

[شماره صفحه واقعي : ٢٧٨]

ص: ٨٦٣

١- «أول» أفعل من «وول» و مؤنثه: أولى، أصله «وولى» فلبت الواو الأولى همزة لما سيأتي في باب الإبدال (شرح الرضى على الشافيه، ج ٢، ص ٣٤٠ متناً و هامشاً).

٢- لا يضر تاء التائب بالوزن مفرداً و جمعاً.

٣- شرح الرضى على الشافيه، ج ٢، ص ١٦٨.

٤- نفس المصدر، ص ١٧٢. للأستاذ: قال الرضى قدس سره هنا «إلا أن يكون علماً مؤتجلاً كسلمان و عثمان و عفان و خديدان و عطقان؛ و ذلك لأن التفسير في المۆتجل مُشْتَعَرَبٌ». أقول: فيجمع الأعلام من هذا الوزن جمع المذكر السالم كما يظهر من «لسان العرب» في «عثمان» و غيره.

٥- قال عباس حسن في قسم الأوزان القياسية: «إن كل صيغة من هذه الصيغ المطردة قد تزاحمها صيغ كثيرة مسموعة» (النحو الوافي، ج ٤، ص ٥٨٥).

وَأَثَرِ الْجَمْعِ لِمَعْرِفَتِهَا إِلَى السَّمَاعِ مِنْ أَهْلِ اللُّغَةِ وَالْمَعَاجِمِ اللُّغَوِيَّةِ.

وَيُلَاحِظُ أَنَّ السَّمَاعَ وَعَدَمَ الْأَطْرَادِ -وَلَا أَقْلَ فِي هَذَا الْبَابِ- لَا يَكُونُ عَوْضُ بِمَعْنَى الْخَطَأِ وَالْعَلَطِ، بَلْ لَا يَكُونُ بِمَعْنَى الْخُرُوجِ عَنِ الْقَاعِدَةِ وَالْأَصْلِ أَيْضاً، وَإِنْ قَدْ يُعْبَرُ عَنْهُ بِالشَّاذِّ (١)؛ إِذْ لَا تَوْحِيدَ فِي هَذَا الْبَابِ قَوَاعِدُ تَامَّةٌ حَاكِمَةٌ مِثْلَمَا تَوْحِيدُ فِي أَبْوَابِ الْإِعْلَالِ وَالْإِدْغَامِ وَصِيَاغَةِ الْمَاضِي وَالْمَضَارِعِ وَالْأَمْرِ وَصَيِّغِ كُلِّ مِنْهَا وَأَبْوَابِ الْأَفْعَالِ الْمَجْرُودَةِ وَالْمَزِيدَةِ فِيهَا مِثْلًا. إِنَّ الْفَرْقَ كُلَّ الْفَرْقِ بَيْنَ الْقِيَاسِ وَالسَّمَاعِ -أَوْ بَيْنَ الْأَطْرَادِ وَعَدَمِهِ- فِي أَوْزَانِ جَمْعِ التَّكْسِيرِ هُوَ غَلْبَةُ وَزْنِ كَذَا فِي الْقِيَاسِيِّ الْمَطْرُودِ، وَعَدَمُهُ أَوْ نُذْرَتُهُ فِي السَّمَاعِيِّ غَيْرِ الْمَطْرُودِ (٢).

وَعَلَى هَذَا، لَنَا أَنْ نَقُولَ: إِنَّ كَثِيرًا مِنَ الْأَوْزَانِ الْقِيَاسِيَّةِ أَيْضًا لَا يَكَادُ يَحْصُلُ الْوَثُوقُ وَالْاطْمِينَانُ بِجَمْعِ كُلِّ مُفْرَدَاتِهَا بِهَا، فَيَجْدُرُ الرَّجُوعُ إِلَى اللُّغَةِ فِي كَثِيرٍ مِنْ تِلْكَ الْأَوْزَانِ أَيْضًا.

وَبِالْجُمْلَةِ، مِنَ الْجُمُوعِ السَّمَاعِيَّةِ مَا أَشْرْنَا إِلَيْهَا خِلَالَ الْبَحْثِ عَنِ الْجُمُوعِ الْقِيَاسِيَّةِ؛ وَمِنْهَا مَا يَلِي بَعْضُ أَثْنَتَيْهَا:

تُور- ثيران، حَجَر- حِجَارَه، عَيْد- عَيْدِي، حُنْتِي- حُنَات (٣)، كِشْرِي- أَكْاسِرَه، الْمَرْءُ وَامْرَأ- رِجَال، امْرَأَه وَمَرْأه- نِسَاء وَنِسْوَه (٤)، أَمَه (أَصْلُهَا: أَمُو أَوْ أَمُوَه أَوْ أَمُوَه)

[شماره صفحه واقعی : ٢٧٩]

ص: ٨٤٤

١- قَالَ الْقُيُومِيُّ فِي الْمَصْبَاحِ الْمَنِيرِ: «الشَّاذُّ فِي اصْطِلَاحِ النَّحَاهِ ثَلَاثَةٌ أَقْسَامٌ: أَحَدُهَا مَا شَدَّ فِي الْقِيَاسِ دُونَ الْاسْتِعْمَالِ، فَهَذَا قَوِيٌّ فِي نَفْسِهِ يَصْتَلِحُ الْاسْتِدْلَالُ بِهِ. وَالثَّانِي فِي الْاسْتِعْمَالِ دُونَ الْقِيَاسِ، فَهَذَا لَا يُخْتَجُّ بِهِ فِي تَمْهِيدِ الْأُصُولِ لِأَنَّهُ كَالْمَرْفُوضِ... وَالثَّلَاثُ مَا شَدَّ فِيهِمَا، فَهَذَا لَا يُعُولُ عَلَيْهِ لِقَدِّ أَصْلِيهِ (الْقِيَاسُ وَالْاسْتِعْمَالُ)... وَتَقُولُ النَّحَاهُ: شَدَّ مِنْ الْقَاعِدَةِ كَذَا أَوْ مِنَ الضَّابِطِ، وَيُرِيدُونَ خُرُوجَهُ مِمَّا يُعْطِيهِ لَفْظُ التَّحْدِيدِ مِنْ عَمُومِهِ، مَعَ صِحَّتِهِ قِيَاسًا وَاسْتِعْمَالًا».

٢- فَبِالنَّظَرِ إِلَى هَذَا الْمَعْنَى قَالَ الرَّضِيُّ قَدَسَ سِرَّهُ: «اعْلَمْ أَنَّ جُمُوعَ التَّكْسِيرِ أَكْثَرُهَا مُحْتَاجٌ إِلَى السَّمَاعِ، وَقَدْ يَغْلِبُ بَعْضُهَا فِي بَعْضِ أَوْزَانِ الْمُفْرَدِ» (شرح الرضى على الشافية، ج ٢، ص ٨٩).

٣- الْمَصْبَاحُ الْمَنِيرُ وَالْقَامُوسُ الْمَحِيطُ وَلسانُ الْعَرَبِ.

٤- إِطْلَاقُ جَمْعِ الْمَكْسَرِ عَلَى نَحْوِ «رِجَالٌ لِلْمَرْءِ وَالْإِمْرِيَّةِ» وَ«نِسَاءٌ وَنِسْوَةٌ لِلْمَرْأَةِ وَالْإِمْرَأَةِ» مَجَازٌ.

- آم (١)، ناقه (أضيلها: نوقه) - أئيق (أغفل)، إنسان - أناسي (٢)، أشماء (٣) - أسامي (٤)، أهل - أهالي، ليل - ليالي، أرض - أراضي، حديث - أحاديث، حشن - محاسن، أيم (٥) - يامي، طاهر - طهاري، يتيم - يتامي، خاتم - خواتيم، دائق - دوانيق، زورق - زواريق، باطل - أباطيل، حمار - حمير، علامه - أعلام (٦).

تَذَكُّرَةٌ

تَبَيَّنَ مِمَّا سَبَقَ أَنَّ بَعْضَ الْمُفْرَدَاتِ يُجْمَعُ بِوَزْنَيْنِ مِنْ أَوْزَانِ جَمْعِ التَّكْسِيرِ أَوْ أَكْثَرَ، نَحْوُ: شَرِيفٍ - أَشْرَافٍ، شُرَفَاءٍ؛ بَحْرٍ - أَبْحُرٍ، بِحَارٍ، بُحُورٍ؛ جَاهِلٍ - جَهَلَةٍ، جُهَلٍ، جُهَاَلٍ، جُهَلَاءٍ.

تمرين

اِشْرَمُ جَدْوَلًا يُرَى جَمْعُ الْمُفْرَدَاتِ لِكَيْ يَتَبَيَّنَ أَنَّ لِكُلِّ وَزْنٍ مُفْرَدٍ كَمَ وَزْنًا مِنْ جَمْعِ التَّكْسِيرِ الْمُطْرَدِهِ. لِيُؤَسِّمَ لِهَذَا الْمَطْلُوبِ جَدْوَلٌ بِالشَّكْلِ التَّالِي، وَ لِيَكْتُبَ الْأَوْزَانَ فِيهِ:

[شماره صفحه واقعي : ٢٨٠]

ص: ٨٦٥

١- أموة أو أموه - أمؤ - أمئ (للقاعد ٧ من قواعد الإعلال الخاصه بالاسم) - أمئ (للقاعد ١٠ من تلك القواعد) - أم (كداع إعلالاً).

٢- أضله أناسين (شرح النظام، ص ٦٤٧) وقيل يُجْمَعُ «إنسان» على «أناسيته» بناءً على أَنَّ أصل إنسان، إنسيان فحذفت الألف والنون في الجمع كما يُقالُ في زَعْفَرَانٍ، زَعَافِرٍ، وَ النَّاءُ لتأكيد الجمعِيَّة (شرح الرضى على الشافيه، ج ٢، ص ١٩٠).

٣- جمعُ اسم.

٤- و أمأ أسامئ في جمع الأسماء فهو القياس (لسان العرب، ج ١٤، ص ٤٠٢).

٥- من لا زوج له رَجُلًا كَانَ أَوْ امْرَأَةً.

٦- وَزَادَ بَعْضُ الْمَعَاجِمِ اللَّغَوِيَّةِ الْحَدِيثِ «عَلام» أَيْضاً فِي جَمْعِ عَلامَهِ وَ لَمْ يُشَبِّهْ قَبْدَامَها - كَالْمَقاييسِ وَ الْقاموسِ وَ الْمصباحِ الْمنيرِ - كما لَمْ يُعْهَدْ وَزْنُ «فَعَالٍ» أَيْضاً - ظاهراً - فِي أَوْزَانِ جَمْعِ التَّكْسِيرِ.

اشتهر أن الجمع المكسر يزُدُّ الأشياء إلى أصولها (١). ويُعنى بالأشياء ما أُعِلَّ أو أُبْدِلَ أو عُوِّضَ منه أو نحو ذلك من الحروف؛ وبالأصول حالاتها قبل الإعلال والإبدال والتعويض ونحوه. وذلك مبنئ على زوال أدلّه هذه الأمور بتغيّر بناء الكلمه و تكسرها، نحو: حال-أخوال، ناب-أنياب، حيله(أصله حوله)-حول (٢)، دينار(أصله دنار)-دنانير، أخ-إخوه و إخوان، أب-آباء، اسم-أسماء، ماء-مياه، شاه-شاهيه، شفاه-شفاه، أمه-إماء، نار-نوران، نيران، دار-أدور و دور و دوار-ديار و دوران-ديران، مَيّت-أموات، فتي-فتوة و فتى.

القله و الكثره

الأربعه الأول من أوزان الجمع المكسر القياسيه (أفعله، أفعل، فغله و أفعال) تدلُّ بطبيعتها-أى بلا قرينه-و بحسب الغالب على ثلاثه من أفراد مفردّها إلى عَشْرَه، و يُقال لها «جموع القله» (٣). و سائر الصيغ تدلُّ بالطبع و بحسب

[شماره صفحه واقعي : ٢٨١]

ص: ٨٦٦

١- النحو الوافي، ج ٤، ص ٦٢٧.

٢- القاموس المحيط.

٣- قال ابن مالك: أفعله أفعل ثم فغله ثم أفعال جموع قله

الغالب على أكثر من عشرة أفراد-يعنى أحد عشر إلى غير النهاية-و يقال لها «جموع الكثرة».

و إذا لم يأت للاسم إلا بناء جمع القلّه، نحو: رجل-أزجل، أو لم يأت له إلا بناء جمع الكثرة، نحو: رجل-رجال، فوزن الجمع إذا مشترك بين القلّه و الكثرة.

وقد يستعمل أحدهما للآخر مع وجود الآخر، كقوله تعالى: وَ الْمُطَلَّاتُ يَتَرَبِّصْنَ بِأَنْفُسِهِنَّ ثَلَاثَةَ قُرُوءٍ (١)؛ استعمل «قروء» فى الثلاثه مع وجود أقراء (٢).

ثم إن جمعى السالم (المذكر و المؤنث) الظاهر أنهما مشتركان بين القلّه و الكثرة صالحان لهما (٣)، قال الله تعالى: عَسَىٰ رَبُّهُ إِنْ طَلَّقَكُنَّ أَنْ يُبَدِّلَهُ أَزْوَاجًا خَيْرًا مِنْكُنَّ مُسْلِمَاتٍ مُّؤْمِنَاتٍ قَانِتَاتٍ تَائِبَاتٍ عَابِدَاتٍ سَائِحَاتٍ ثَيِّبَاتٍ وَأَبْكَارًا (٤)، وقال تعالى:

وَلَوْلَا رِجَالٌ مُّؤْمِنُونَ وَ نِسَاءٌ مُّؤْمِنَاتٌ

(٥)

جمع الجمع، منتهى الجموع، صيغه منتهى الجموع

قد يحسب الجمع المكسر كمفرد بحسب اللفظ و يُجمع جمعاً سالماً أو مكسراً و يُسمى «جمع الجمع» و يدلّ بالطبع على تسعه أفراد فصاعداً، نحو: بيت-بيوت-بيوتات.

و إذا جمع المكسر جمع تكسير و لم يخل إذاً عن أحد و زنيهما: «أفعل» و «أفعليل» أو ما يماثلها (٦)، نحو: يد-أيدي-أيادي، قول-أقوال-أقويل، اسم-

[شماره صفحه واقعى : ٢٨٢]

ص : ٨٦٧

١- البقره ٣٢٨.

٢- شرح الرضى على الكافيه، ج ٣، ص ٣٩٨.

٣- نفس المصدر، ص ٣٩٧؛ النحو الوافى، ج ٤، ص ٥٨٣.

٤- التحريم ٥.

٥- الفتح ٢٥.

٦- معنى المماثله قد سبق فى وزنى فعائل و فعائليل من الأوزان القياسيه.

أشياء (١)-أسامي و أسامي (٢)، غراب-غربان-غرايين و مصير-مُضران-مصارين (٣)، سَمَى «مُنْتَهَى الْجُمُوع» أيضاً (٤).

هذا، و هم يُسْمُونَ كُلَّ جَمْعٍ مَكْسَرٍ يُمَاتِلُ وَزْنُهُ وَزْنَ مَنْتَهَى الْجَمْعِ «صِيغَةَ مَنْتَهَى الْجُمُوع» و لَهَا حُكْمٌ يَأْتِي فِي مَحَلِّهِ.

فَ «صِيغَةُ مَنْتَهَى الْجُمُوع» كُلُّ جَمْعٍ تَكْسِيرِ حَرْفُهُ الثَّالِثُ أَلِفٌ زَائِدَةٌ و بَعْدَ الْأَلِفِ حَرْفَانِ (٥) أَوْ ثَلَاثَةٌ أَحْرُفٍ أَوْ سَطْهَا يَاءٌ سَاكِنَةٌ (٦)؛ فَيَشْمَلُ أَوْزَانًا (٧) مِنْهَا: أَفَاعِلٌ و أَفَاعِلٌ عِنْدَ مَا لَمْ يَكُنْ جَمْعِي جَمْعٍ، نَحْوُ: أَنَامِلٌ و أَبَاطِلٌ؛ و مِنْهَا: فَعَالِلٌ و فَعَالِلٌ و فَعَالِلٌ، نَحْوُ: دَرَاهِمٌ و دَنَانِيرٌ؛ و مِنْهَا: تَفَاعِلٌ و تَفَاعِلٌ، نَحْوُ: تَجَارِبٌ و تَمَائِلٌ؛ و مِنْهَا: مَفَاعِلٌ و مَفَاعِلٌ، نَحْوُ: مَسَاجِدٌ و مَفَاتِيحٌ؛ و مِنْهَا: فَوَاعِلٌ و فَوَاعِلٌ، نَحْوُ: عَوَالِمٌ و دَوَانِيقٌ؛ و مِنْهَا: يَفَاعِلٌ و يَفَاعِلٌ، نَحْوُ: يَعَامِلٌ (٨) و يَنَابِيعٌ؛ و مِنْهَا: فَيَاعِلٌ و فَيَاعِلٌ، نَحْوُ: صَيَارِفٌ و صَيَاخِيدٌ (٩)؛ و مِنْهَا: فَعَائِلٌ و فَعَائِلٌ، نَحْوُ:

عَقَائِبٌ (١٠) و غَرَابِينٌ (١١)؛ و مِنْهَا: فَعَالِيٌّ و فَعَالِيٌّ، نَحْوُ: عَدَارِيٌّ و صَحَارِيٌّ؛ و مِنْهَا: فَعَالِيٌّ و فَعَالِيٌّ، نَحْوُ: شَكَارِيٌّ و كَرَّاسِيٌّ.

[شماره صفحه واقعی : ٢٨٣]

ص: ٨٦٨

- ١- لِأَنَّ أَصْلَ اسْمِهِ، سَمُو كَمَا سَبَقَ.
- ٢- الْأَوَّلُ أَفَاعِلٌ وَ هُوَ الْقِيَاسُ، وَ الثَّانِي أَفَاعِلٌ لِلسَّمَاعِ وَ التَّخْفِيفِ.
- ٣- النَحْوُ الْوَاقِعِي، ج ٤، ص ٦٢١.
- ٤- وَ قَدْ يُسْمَوْنَ «الْجَمْعَ الْمَتْنَاهِي» أَيْضًا لِانْتِهَاءِ الْجَمْعِ إِلَيْهِ وَ عَدَمِ جَوَازِ أَنْ يُجْمَعَ مَرَّةً أُخْرَى (نَفْسِ الْمَصْدَرِ، ص ٢٠٣).
- ٥- وَ قَدْ يَكُونُ أَحَدُهُمَا مُدْعَمًا فِي الْآخِرِ، نَحْوُ: حَوَاصٍ وَ عَوَامٍ وَ دَوَابٍ.
- ٦- وَ قَدْ يَكُونُ الْأَوْسَطُ السَّاكِنِ يَاءً مُدْعَمَةً فِي مِثْلِهَا تُشَكِّلَانِ يَاءً مُشَدَّدَةً، فَيَشْتَرِطُ إِذَا أَنْ تَكُونَ هَذِهِ الْيَاءُ الْمَشَدَّدَةُ مُسْتَضِيحًا لِلْكَلِمَةِ مِنَ الْمَفْرَدِ، نَحْوُ: كَرَّاسِيٌّ. فَلَيْسَ مِنْهُ مَا يَأْوُهُ الْمَشَدَّدَةُ لِلنَّسَبِ، نَحْوُ: حَوَالِيٌّ، أَوْ لغيرِهِ، نَحْوُ: حَوَارِيٌّ، إِلَّا أَنْ يَكُونَ النَّسَبُ مَثْرُوكًا، نَحْوُ: بَخَاتِي (انظُر: النَحْوُ الْوَاقِعِي، ج ٤، ص ١٩٨، الهَامِشُ ٣).
- ٧- نَفْسِ الْمَصْدَرِ، ص ١٩٨ وَ ٦٢٠؛ جَامِعُ الدَّرُوسِ الْعَرَبِيَّةِ، ج ٢، ص ٤٦.
- ٨- جَمْعٌ يَعْمَلُ: جَمَلٌ نَجِيبٌ، أَوْ يَعْمَلُهُ: نَاقَةٌ نَجِيبَةٌ.
- ٩- جَمْعٌ صَيِّخُودٌ: الصَّخْرَةُ الْعَظِيمَةُ. فِي دَعَاءِ الصَّبَاحِ: «وَ أَنْهَرَتِ الْمِيَاءُ مِنَ الصُّمِّ الصَّيَّاخِيدِ عَذْبًا وَ أُجَاجًا».
- ١٠- جَمْعٌ عَقَابٌ: اسْمٌ طَائِرٍ.
- ١١- جَمْعٌ غُرَابَانٌ، وَ غُرَابَانٌ جَمْعُ غُرَابٍ: اسْمٌ طَائِرٍ.

أُلْحِقَتْ بِصَيْغِهِ مَنْتَهَى الْجُمُوعِ مَفْرَدَاتٌ مَا تَلَّتْهَا فِي وَزْنِهَا وَجَرَى عَلَيْهَا حُكْمُهَا، نَحْوُ: هَوَازِن (١) و شَرَا حِيل (٢) و سِرَاوِيل (٣).

الجمع بلا مُفْرَد

الجمع بلا مُفْرَد (٤)

من الأسماء ما لا يُسْتَعْمَلُ إِلَّا بِصَيْغِهِ الْجَمْعِ فَكَأَنَّ مَفْرَدَهُ قَدْ نُسِيَ، نَحْوُ: أَبَابِيل (٥)، عبايد و عبايد (٦)، أعراب (٧).

اسم الجمع و اسم الجنس الجمعي

هُمَا اسْمَانِ يُشْبِهَانِ جَمْعَ التَّكْسِيرِ وَ لَيْسَا بِهِ.

فاسم الجمع اسم تَضَمَّنَ معنى الجمع و لا مُفْرَدَ لَهُ من لفظه، نَحْوُ: قَوْمٌ، قَبِيلَةٌ، رَهْطٌ و شَعْبٌ (وَاحِدٌ كُلُّ مِنْهَا: رَجُلٌ و امْرَأَةٌ)، و نَحْوُ: خَيْلٌ (وَاحِدُهَا: فَرَسٌ) و إِبِلٌ (وَاحِدُهَا: جَمَلٌ و نَاقَةٌ) و غَنَمٌ (وَاحِدُهَا: شَاهٌ).

و اسم الجنس الجمعي اسم تَضَمَّنَ معنى الجمع و مُفْرَدُهُ يَمْتَنَزُ بِنَاءِ التَّائِيثِ أَوْ بِنَاءِ النَّسْبِ، نَحْوُ: تَمْرٌ و نَخْلٌ (وَاحِدُهُمَا: تَمْرَةٌ و نَخْلَةٌ) (٨) و نَحْوُ: عَرَبٌ،

[شماره صفحه واقعي : ٢٨٤]

ص: ٨٦٩

- ١- اسم قبيله و رَجُلٍ.
- ٢- اسم رَجُلٍ.
- ٣- لباسٌ يُعْطَى السَّرَّةَ و الرُّكْبَتَيْنِ و ما بَيْنَهُمَا. و يُحْتَمَلُ عَلَى مَا فِي الْقَامُوسِ الْمَحِيْطِ- أَنْ يَكُونَ جَمْعاً لِسِرْوَالٍ و سِرْوَالَهُ أَوْ سِرْوِيلٍ.
- ٤- جامع الدروس العربيّه، ج ٢، ص ٦٧.
- ٥- الأبايل: الجماعات.
- ٦- يُقَالُ: خَيْلٌ عبايد أَوْ عبايد أَي مَتَفَرِّقَاتٌ فِي الْجِهَاتِ الْمَخْتَلِفَةِ.
- ٧- اسم لأهل البُدُو من العرب و سُكَّانِ الْبَادِيَةِ مِنْهُمْ. قَالَ الرَّاعِبِيُّ فِي الْمَفْرَدَاتِ: «الْعَرَبُ وُلْدُ إِسْمَاعِيلَ و الْأَعْرَابُ جَمْعُهُ فِي الْأَصْلِ و صَارَ ذَلِكَ اسْمًا لِسُكَّانِ الْبَادِيَةِ».
- ٨- و من هذا القبيل: الحِصَا و الْقَنَا و الْأَضَا (وَاحِدُهَا: الْحِصَاةُ و الْقَنَاةُ و الْأَضَاةُ) (شرح الرضى على الشافيه، ج ٢، ص ١٠٧).

تُرَكُّ، رُومٌ، يَهُودٌ (وَاحِدُهَا: عَرَبِيٌّ، تُرْكِيٌّ، رُومِيٌّ، يَهُودِيٌّ) (١). وَ مِنْهُ: أَعْرَابٌ (وَاحِدُهُ:

أَعْرَابِيٌّ) (٢) وَ (٣).

تَسْمِيَةُ الْمَفْرُودِ بِصِيغَةِ الْجَمْعِ

قَدْ يُسَمَّى الْمَفْرُودُ بِصِيغَةِ الْجَمْعِ فَلَا يُلَاخِظُ فِيهِ إِذَا مَعْنَى الْجَمْعِيَّةِ، نَحْوُ: أَشْمَاءُ (اسْمٌ رَجُلٍ مِنْ أَصْحَابِ النَّبِيِّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَآلِهِ (٤)) وَ هَوَازِنٌ (اسْمٌ قَبِيلَةٍ وَ رَجُلٍ) (٥).

السُّؤَالُ وَ التَّمْرِينُ

١. تَحَسَّنِ الْجُمُوعَ السَّالِمَةَ وَ الْمَكْسَّرَةَ الْمَذْكُورَةَ فِي سُورَةِ الزُّخُرُفِ وَ عَيِّنِ مُفْرَدَاتِهَا.

٢. اجْمَعِ الْمَفْرَدَاتِ الْمَذْكُورَةَ فِي سُورَةِ النَّبَأِ حَسَبَ الْقَوَاعِدِ وَ الشَّرَائِطِ.

٣. أَطْلُبْ مَا اسْتَطَعْتَ مِنَ الْمِثَالِ لِلْجُمُوعِ الْمَكْسَّرَةِ الْقِيَاسِيَّةِ وَ السَّمَاعِيَّةِ مِنَ الْقُرْآنِ الْكَرِيمِ وَ عَيِّنِ مُفْرَدَاتِهَا.

٤. مَا هُوَ الْفَرْقُ بَيْنَ الْجَمْعَيْنِ: الْمَكْسَّرِ وَ السَّالِمِ فِي الدَّلَالَةِ عَلَى الْجَمْعِيَّةِ؟

٥. بَاحِثٌ مُبَاحِثَكَ فِي جَمْعِ الْكَلِمَاتِ التَّالِيَةِ جَمْعَ التَّكْسِيرِ: حَوْلٌ، قَوْلٌ، عِلْمٌ، سَهْمٌ، هَرَمٌ، حَمْلٌ، قَلَمٌ، سِرٌّ، رَبٌّ، عُذْرٌ، شَوْءٌ، نَعْمٌ، قَدِيرٌ، ثِقَلٌ، سُؤَالٌ، مَتَاعٌ، طَعَامٌ، دُعَاءٌ، سَفِيرٌ، عَزِيزٌ، سَفِينَةٌ،

[شماره صفحه واقعی : ٢٨٥]

ص : ٨٧٠

١- وَ الْفَرْقُ بَيْنَ اسْمِ الْجَمْعِ وَ اسْمِ الْجِنْسِ الْجَمْعِيِّ مِنْ حَيْثُ الْمَعْنَى أَنَّ الْأَوَّلَ مَوْضُوعٌ لِمَعْنَى الْجَمْعِ فَلَا يُطْلَقُ عَلَى الْفَرْدِ، وَ الثَّانِي مَوْضُوعٌ لِلْمَاهِيَّةِ فَيُطْلَقُ عَلَى الْوَاحِدِ وَ الْمَثِيِّ وَ الْمَجْمُوعِ عَلَى حُدِّ سِوَاءِ (شَرْحُ الرِّضِيِّ عَلَى الشَّافِيَّةِ، ج ٢، ص ٢٠١).

٢- الْمَصْبَاحُ الْمُنِيرُ.

٣- قَدْ يُقَالُ: إِنَّ مَا دَلَّ عَلَى الْجِنْسِ صَالِحاً لِلْقَلِيلِ مِنْهُ وَ الْكَثِيرِ يُسَمَّى «اسْمَ الْجِنْسِ الْإِفْرَادِيِّ»، نَحْوُ: مَاءٌ، لَبَنٌ وَ عَسَلٌ (جَامِعُ الدَّرُوسِ، الْعَرَبِيَّةِ، ج ٢، ص ٦٥) وَ فِيهِ نَظَرٌ، لِأَنَّ هَذَا هُوَ «اسْمُ الْجِنْسِ» لَا يَقْلُ عَنْهُ وَ لَا يَزِيدُ عَلَيْهِ.

٤- وَ أَمَّا «أَشْمَاءُ» اسْمٌ امْرَأَةٍ فَلَيْسَ «أَفْعَالٌ» وَ لَيْسَ جَمْعاً عِنْدَ الْأَكْثَرِ، بَلْ «أَفْعَالٌ» مِنَ الْوَسَامَةِ كَمَا سَبَقَ (شَرْحُ الرِّضِيِّ عَلَى الشَّافِيَّةِ، ج ٣، ص ٧٩).

٥- الْهَوَازِنُ: الْعُبَارُ وَ اسْمٌ طَائِرٍ (الْقَامُوسُ الْمَحِيطُ وَ مَقَابِيصُ اللَّغَةِ).

جَريَمَه، عَلَامة، كَتيِبَه، كَاتِب، سائِل، عالِم، داعي، قافي، ساعي، باكيه، حامى، أَصِيفَر، أَصِيفَر، أَبيِض، أَكْبَر، أَعْظَم، أَقْرَب، أَثْنَى، كَبْرَى، عَظْمَى، سَيِّكْرَى، عَظْبَى، دَعْوَى، عَيْدَرَاء، زَهْرَاء، بَيْضَاء، حَيْرَاء، عَمِيَاء، مَيِّدَان، دِيوان (أَصْلُهُ دِيوان)، حَيْرَان، نَدْمَان، يَفْظَان، رَيْحَان، مَشْرِجِد، مَغْيَبَر، مَحْمَدَه، مَكْرَمَه، مَعْصِيَه، مَعْيشَه، مَضْرَف، مَحْرَم، مَغْيَدِرَه، مَشْدُرَه، مَشِيَعى، مَرْحَمَه، مَغْزَى، مَشْلَح، مَزْجَر، مَيْسَرَه، مَغْرِب، أَشْبُوْع، أَعْجُوْبَه، صُوْرَه، عُرْفَه، حَجْرَه، عَيْزَه، سِدْرَه، سُوْرَه، صَيْعَه، شُعبَه، حِكْمَه، قَلْعَه، فَضْلَه، عَقْدَه، عُدَه، صَيْحَه، أَشْطُوْرَه، حَلِيَه، ثَلْمَه، حُوْرَه، جَحْمَرَش، جُجْخَدَب، نَعْلَب، هُوْدَج، حَيْدَر، صَفْدَر، قَدْ عَمِلَ، فَلَنْسُوَه، مَكْتَب، مِخْلَب، مُوسى، دِينَار (أَصْلُهُ دِنَار)، عَزْبَال.

٦. باحِثْ مَباحِثَكَ فى رَدِّ الْجُمُوعِ التَّالِيَةِ إلى مُفْرَدَاتِهَا: قَوَارِير، حَوادِث، مَراحِم، سَيِّلا سِل، قَرائِن، دِيالْمَه، حُور، عَيْدان، أَشواق، أَقيْسَه، آبال، أَغْضاء، رُقَباء، مَرائِثى، مَبادى، أَيادى، أَييدى، غَيْب، نَوامِيس، قَراطِيس، شُرفاء، صُبْر، أَمالى، دَعاوى، فِتاوى، مَدائِح، أَجانب، أوائل، أَناعِم، قَبائل، قَرَب، طِعان، حُفْر، حُضْر، أَهْرام، قُبُور، بَدُور، فَراعِنَه، فِتن، رِياض، جِبال، مَعارج، أَسامى، أَسماء، أَراضى، زُعماء، بَراهِين، قَوانين، غِضاب، صُغْر، أَصاغِر، صُفْر، مَعادِن، مَضى، قَداعِم، حَنادِر، أَفئِدَه، بَنادِر، أَشْهُم، سِهام، أَظافير، أَساطير.

٧. ما هو معنى جمع القلِّه و جمع الكثره و ما هي صيغ جمع القلِّه؟

٨. ما هو معنى جمع الجمع، و منتهى الجموع و صيغته منتهى الجموع؟

٩. ميِّز جُمُوعَ منتهى الجموع و صيغَ منتهى الجموع فى التمرين الرِّقم ٥.

١٠. ما هو الفرق بين الجمع و اسم الجمع و اسم الجنس الجمعي؟

الفصل ٦. المنسوب

اشاره

الفصل ٦. المنسوب (١)

المنسوب اسم فى آخره ياء مُشَدَّدَةٌ تُدَلُّ على نَسَبِهِ شَيْءٌ إلى ذاك الاسمِ المجرَّد عنها، نحو: إِيْرانِيّ و إِيْرانِيَّه.

[شماره صفحه واقعى : ٢٨٦]

ص: ٨٧١

و الاسم يصيرُ بلُحوقِ ياءِ النسبِ بهِ صِفَهٗ إِنْ كَانَ قَبْلَهُ مَوْصُوفًا، نحو: إيران-إيراني (١).

صَوْغُهُ

١. يُكْسَرُ مَا قَبْلَ يَاءِ النَّسْبِ أَيًّا مَا كَانَ وَ لَا اسْتِثْنَاءَ (٢).

٢. يُحْدَفُ تَاءُ التَّانِيثِ مِنَ الْاسْمِ الَّذِي تَلَحُّقُهُ يَاءُ النَّسْبِ إِنْ اشْتَمَلَ عَلَيْهَا، نحو: فاطمه -فاطمي (٣). و إِنْ خِيفَ اللَّبْسُ زِيدَتْ وَاوُّ قَبْلَ الْيَاءِ، نحو: نُورَه -نُورِي لِئَلَّا يَلْتَبِسَ بِنُورِي (٤). ثُمَّ إِنْ وَقَعَ الْمَنْسُوبُ وَصْفًا لِمَوْثُوثٍ لِحَقَّتْهُ تَاءُ التَّانِيثِ مِنْ جَدِيدٍ، نحو: صَحِيْفَهٗ فَاطِمِيَّة (٥).

٣. يُفْتَحُ مَا قَبْلَ الْوَائِ الْمُنْقَلِبِ الْوَاقِعِ قَبْلَ يَاءِ النَّسْبِ إِنْ لَمْ يَكُنْ مَفْتُوحًا (٦)، نحو: عمى -عموي، ثاني -ثانوي. بخلاف غير المنقلبي، نحو: دلو -دلوي، عدو -عدوي (٧).

و ما قبل غير المنقلبي في نحو: أبوي، سنوي، كروي و لغوي، فمفتوح من قبل.

٤. الصحيح و شبه الصحيح حكمهما في النسب سواء، فنحو: أسد -أسدي، طيبي و طيبيه -طيبي، قني و قنيه -قني، عزو و عزوه -عزوي، رشو و رشوه -رشوي. و أما بدو -بدوي، فشاؤ (٨).

[شماره صفحه واقعي : ٢٨٧]

ص: ٨٧٢

- ١- شرح الرضي على الشافيه، ج ٢، ص ١٣؛ و قد سبقت إشارة إلى هذا المعنى في مبحث الجامد و المشتق، في الفصل ٩.
- ٢- نفس المصدر، ج ٢، ص ١٧.
- ٣- فالكلمة المختومة بالتاء تلاحظ عند النسب إليها كفاقدتها و يُعامل الحرف الذي قبل التاء كالحرف الآخر.
- ٤- مبادئ العربية، ج ٤، ص ١٠٨.
- ٥- النحو الوافي، ج ٤، ص ٦٨٦.
- ٦- و كان مما يقبل الحركة، أما الألف الواقعة قبل الواو، نحو: دنياوي، فهو خارج عن المقال لأنها لا تقبل الحركة.
- ٧- النحو الوافي، ج ٤، ص ٦٦٣؛ شرح الرضي على الشافيه، ج ٢، ص ١٧.
- ٨- شرح النظام، ص ٢٧٩ و ٢٨٠.

٥. الثنائِيَّ إن كَانَ حَرْفُهُ الثَّانِي صَحِيحًا جَازَ فِي النِّسْبَةِ إِلَيْهِ تَضْعِيفُ الثَّانِي وَ جَازَ تَرْكُهُ عَلَى حَالِهِ، نَحْوُ: قُمٌّ-قُمِّيٌّ وَ قُمِيٌّ-كَمٌّ-كَمِّيٌّ وَ كَمِيٌّ-كَمِيٌّ. (١) وَ (٢)

٦. الثَّلَاثِيَّ المَحذُوفُ الفَاءُ يُرَدُّ فَاوُهُ عِنْدَ النِّسْبَةِ إِلَيْهِ إِنْ اِعْتَلَّ لَامُهُ، نَحْوُ: شَيْبَةٌ-وَشَوِيٌّ (٣)، بِخِلَافِ صَحِيحِ اللَّامِ (٤)، نَحْوُ: عِدَةٌ-عِدِيٌّ.

٧. الثَّلَاثِيَّ المَحذُوفُ اللَّامُ يُرَدُّ لَامُهُ إِنْ كَانَ يُرَدُّ فِي التَّشْبِيهِ أَوْ الجَمْعِ السَّالِمِ (٥)، نَحْوُ:

أب-أَبَوِيٌّ، أَخ-أَخَوِيٌّ (٦)، سَنَةٌ-سَنَوِيٌّ (٧).

وَ مَا لَا يُرَدُّ لَامُهُ فِي التَّشْبِيهِ أَوْ الجَمْعِ السَّالِمِ جَازَ رَدُّ لَامِهِ وَ عَدَمُهُ فِي النِّسْبَةِ إِلَيْهِ، نَحْوُ:

إِبْن-إِبْنِيٌّ وَ بَنَوِيٌّ، اسْم-إِسْمِيٌّ وَ سِمَوِيٌّ، يَد-يَدِيٌّ وَ يَدِيٌّ، غَد-غَدِيٌّ وَ غَدَوِيٌّ، دَم-دَمِيٌّ وَ دَمَوِيٌّ، وَ المَنْسُوبُ إِلَى شَفَه-شَفَهِيٌّ وَ شَفَوِيٌّ (٨) وَ إِلَى كَرْه-كَرْوِيٌّ وَ إِلَى لُغَه-لُغَوِيٌّ.

وَ فِي أُخْتٍ وَ بِنْتٍ قَوْلَانِ: أَحَدُهُمَا الرُّدُّ إِلَى أَصْلِهِمَا وَ أَنْ يُقَالَ فِي النَّسْبِ إِلَيْهِمَا: أَخَوِيٌّ وَ بَنَوِيٌّ، وَ الْآخَرُ أَنْ يُنْسَبَ إِلَى أَلْفَاظِهِمَا وَ أَنْ يُقَالَ: أُخْتِيٌّ وَ بِنْتِيٌّ (٩)؛ وَ الْآخِرُ أَوْجَهُ (١٠).

[شماره صفحه واقعی : ٢٨٨]

ص: ٨٧٣

١- مبادئ العربية، ج ٤، ص ١١٠.

٢- وَ إِذَا كَانَ الحَرْفُ الثَّانِي حَرْفٌ عَلَيْهِ يَضَعُّفٌ إِنْ كَانَ غَيْرَ أَلْفٍ، نَحْوُ: لَوْ-لَوِيٌّ، وَ تَزَادُ بَعْدَهُ هَمْزَةٌ أَوْ وَاوٌ إِنْ كَانَ أَلْفًا، نَحْوُ: لَا-لَائِيٌّ وَ لَاوِيٌّ (فِي شَرْحِ الرِّضِيِّ عَلَى الشَّافِيَّةِ، ج ٢، ص ٦٠ بَحْثٌ فِي هَذَا المَوْرِدِ).

٣- وَشِيٌّ-وَشَوِيٌّ. وَ لَا يُعَامَلُ «وَشِيٌّ» مَثَلًا-مُعَامَلَةً «قِنِيٌّ» (عَلَى مَا سَبَقَ فِي الرِّقْمِ ٣ مِنْ أَنَّ قِنِيٌّ-قِنِيِّيٌّ). لِأَنَّ «وَشِيٌّ» لَيْسَ بِمُسْتَعْمَلٍ بَلِ الْمُسْتَعْمَلُ «شَيْبَةٌ»، فَيَعْدُ مَا قَبْلَ يَأْتِيهِ مَتَحَرِّكًا وَ يُعَامَلُ مُعَامَلَةً عَمِيٌّ-عَمَوِيٌّ عَلَى مَا سَبَقَتْ فِي الرِّقْمِ ١٢ (شَرْحِ النُّظَامِ، ص ٢٨٨).

٤- نفس المصدر.

٥- جامع الدروس العربية ج ٢، ص ٧٥.

٦- لقولهم فِي التَّشْبِيهِ: أَبَوَانِ وَ أَخَوَانِ.

٧- لَجْمِيعِهِ السَّالِمِ عَلَى سَنَوَاتٍ بِنَاءً عَلَى أَنَّ أَصْلَ سَنَةٍ، سَنَوٌ.

٨- الأَوَّلُ عَلَى أَنَّ الأَصْلَ شَفَهٌ وَ الثَّانِي عَلَى أَنَّ الأَصْلَ شَفَوٌ.

٩- النحو الوافي، ج ٤، ص ٦٧٨.

١٠- إِنَّمَا لَمْ تَتَعَرَّضْ لِمَحذُوفِ العَيْنِ لِكُونِهِ فِي غَايَةِ التَّنْذِيرِ (رَاجِعْ: شَرْحِ الرِّضِيِّ عَلَى الشَّافِيَّةِ، ج ٢، ص ٦٣).

٨.الثلاثيُّ المجرَّدُ المكسورُ ما قبلَ آخرِهِ يُفْتَحُ ما قبلَ آخرِهِ (عِيْنُهُ) عندَ النَّسْبِ إليه، نحو: نِمْر-نَمْرِي، إِبِل-إِبِلِي، دُوْلِي (١)؛ بخلافِ نحو: يَثْرِب-يَثْرِبِي، مَغْرِب-مَغْرِبِي، تَغْلِب-تَغْلِبِي، جَحْمَرِش-جَحْمَرِشِي؛ أَللَّهُمَّ إِلَّا أَنْ يُخَافَ اللَّبْسُ، فَيُقَالُ فِي النَّسْبِ إِلَى مَلِكٍ، مَلِكِي لِئَلَّا يَلْتَبَسَ بِالْمَنْسُوبِ إِلَى مَلِكٍ.

٩.الثلاثيُّ المزيَّدُ الَّذِي قَبْلَ آخِرِهِ بَاءٌ مُشَدَّدَةٌ مَكْسُورَةٌ تُحْدَفُ بِأَوَّلِ التَّانِيَةِ عِنْدَ النَّسْبِ إِلَيْهِ، نَحْوُ: طَيِّب-طَيِّبِي، مَيِّت-مَيِّتِي (٢)؛ بخلافِ المَفْتُوحِ، نَحْوُ: مُعَيِّن-مُعَيِّنِي.

١٠.المَقْصُورُ تُقْلَبُ أَلْفُهُ وَأَوَّلُ إِنْ كَانَتْ ثَالِثَةً (٣)، نَحْوُ: رِيَا-رِيَاوِي، فَتِي-فَتَوِي؛ وَكَذَا إِذَا كَانَتْ رَابِعَةً وَسَكَنَ الْحَرْفُ الثَّانِي مِنَ أَحْرَافِ الْكَلِمَةِ، نَحْوُ: دُنْيَا-دُنْيَوِي، حُبْلَى-حُبْلَوِي، أَرْطَى-أَرْطَوِي، مَثْنَى-مَثْنَوِي؛ وَيَجُوزُ: دُنْيَاوِي وَحُبْلَاوِي وَأَرْطَاوِي أَيْضًا. وَإِنْ تَحَرَّكَ الثَّانِي حُدِفَتِ الْأَلْفُ الْمَقْصُورَةُ الرَّابِعَةُ، نَحْوُ: بَرْدَى-بَرْدَوِي، جَمَزَى-جَمَزَوِي؛ وَكَذَا إِذَا كَانَتِ الْأَلْفُ خَامِسَةً فَصَاعِدًا مُطْلَقًا (٤)، نَحْوُ: حُبَارَى-حُبَارَوِي، حَبْرَكِي (٥)-حَبْرَكِي، مُصْطَفَى-مُصْطَفَوِي، مُسْتَشْفَى-مُسْتَشْفَوِي (٦).

١١.المَمْدُودُ حُكْمُهُ هُنَا حُكْمُهُ فِي التَّنْبِيهِ، نَحْوُ: قَرَاء-قَرَاوِي، صَحْرَاء-صَحْرَاوِي، سَمَاء-سَمَاوِي، سَمَاوِي، إِهْدَاء-إِهْدَاوِي، إِهْدَاوِي، عِلْبَاء-عِلْبَاوِي وَعِلْبَائِي (٧).

[شماره صفحه واقعی : ٢٨٩]

ص: ٨٧٤

١- شرح الرضی علی الشافیه، ج ٢، ص ١٧؛ شرح المفصل، ج ٣، ص ٤٤٤.

٢- نفس المصدر، ص ٣٢.

٣- شرح النّظام، ص ٢٧٦؛ شرح الرضی علی الشافیه، ج ٢، ص ٣٥.

٤- أى سواء تحرك الحرف الثاني أو سكن.

٥- الحَبْرَكِي ذَكَرَ الْقُرَادُ (شرح ابن عقيل، باب النسب).

٦- على هذا أطبقنا كلماتهم في نحو مُصَيِّطِنِي وَ مُرْتَضِي وَ مُجْتَبِي؛ وَ لَكِنَّ الظَّاهِرَ جَوَازُ إِبْقَاءِ الْأَلْفِ وَقَلْبِهَا وَأَوَّلُ وَأَنْ يُقَالَ: مُصْطَفَوِي، مُرْتَضَوِي وَ مُجْتَبَوِي كَمَا أَجَازُوا فِي نَحْوِ مُعَلَى مِمَّا كَانَتْ الْأَلْفُ الْخَامِسَةَ مُنْقَلَبَةً وَقَبْلَهَا حَرْفٌ مُشَدَّدٌ مُعْلَوِي (شرح الرضی علی الشافیه، ج ٢، ص ٤٠)، وَ فِي نَحْوِ مَرْمِي-مَرْمَوِي كَمَا سَيَأْتِي فِي الرَّقْمِ ١٣.

٧- شرح النّظام، ص ٢٨٢.

١٢. المنقوض يُقْرَبُ حُكْمُهُ فِي هَذَا الْبَابِ مِنْ حُكْمِ الْمَقْصُورِ (١). تَوْضِيحُ ذَلِكَ أَنَّ الْيَاءَ الْأَخِيرَةَ الْمَكْسُورَ مَا قَبْلَهَا إِنْ كَانَتْ ثَالِثَةً قَلْبَتْ وَأَوْ، نَحْوُ: عَمَى - عَمَوِيٌّ، شَجَى - شَجَوِيٌّ؛ وَكَذَا إِنْ كَانَتْ رَابِعَةً وَسَيَكُنُّ الْحَرْفُ الثَّانِي مِنْ أَحْرَفِ الْكَلِمَةِ، نَحْوُ: ثَانِي - ثَانَوِيٌّ، قَاضِي - قَاضَوِيٌّ، مُشِيرِي - مُشِيرَوِيٌّ. وَإِنْ تَحَرَّكَ الثَّانِي حُرِّدَتْ الْيَاءُ، نَحْوُ: قَرَأَى (٢) - قَرَيْتِي (٣)؛ وَكَذَا إِذَا كَانَتْ الْيَاءُ خَامِسَةً فَصَاعِدًا، نَحْوُ: مُشْتَرِي - مُشْتَرِيٌّ، مُشْتَقِي - مُشْتَقِيٌّ.

١٣. الْمُخْتَوِمُ بِالْيَاءِ الْمَشْدُودَةِ، إِنْ سَبَقَ فِيهِ الْيَاءُ حَرْفٌ وَاحِدٌ قَلْبَتْ الْيَاءُ الثَّانِيَةُ عِنْدَ لُحُوقِ يَاءِ التَّنْسِيهِ وَأَوْ وَرَدَّ الْأُولَى إِلَى أَصْلِهَا، نَحْوُ: حَيٍّ - حَيَوِيٌّ، طَيٍّ - طَوَوِيٌّ (٤). وَإِنْ سَبَقَتْهَا حَرْفَانِ حُرِّدَتْ أُولَى الْيَاءِ بَيْنَ وَ قَلْبَتْ الثَّانِيَةُ وَأَوْ، نَحْوُ: عَلِيٍّ وَ عَلِيَّةٌ - عَلَوِيٌّ، غَنِيٍّ وَ غَنِيَّةٌ - غَنَوِيٌّ، قُصِرِيٌّ وَ قُصِيرَةٌ - قُصَوِيٌّ، أُمِّيٌّ (٥) وَ أُمِّيَّةٌ (٦) - أُمَوِيٌّ (٧). وَإِنْ سَبَقَتْهَا ثَلَاثَةٌ أُخْرِفَ فَصَاعِدًا حُرِّدَتْ، نَحْوُ: كُرْبِيَّةٌ - كُرْبَوِيَّةٌ، بُخَيٌّ - بُخَوِيٌّ، إِلَّا أَنْ يَكُونَ إِحْدَى الْيَاءِ بَيْنَ أَصْلَيْهِ فَيَبْقَاءُ الْأَصْلِيُّ وَ قَلْبَتْهَا وَأَوْ أَحْسَنُ مِنْ حَذْفِهَا، نَحْوُ: مَعْنِيٌّ - مَعْنَوِيٌّ، مَهْدِيٌّ - مَهْدَوِيٌّ، مَرْمِيٌّ - مَرْمَوِيٌّ؛ وَإِنْ كَانَ الْحَذْفُ أَفْصَحَ كَمَا قِيلَ (٨).

١٤. فَعِيلَةٌ وَ فَعُولَةٌ - فَعَلِيٌّ، فَعِيلَةٌ - فَعَلِيٌّ. تَوْضِيحُ ذَلِكَ أَنَّهُ يُحْذَفُ عِنْدَ التَّنْسِيْبِ

[شماره صفحه واقعی : ٢٩٠]

ص: ٨٧٥

- ١- المصدر نفسه، ص ٢٧٨.
- ٢- كَقَمَطْرٍ مِنْ قَرَأَ (شرح الرضى على الشافيه، ج ٢، ص ٤٣).
- ٣- نفس المصدر، ص ٤٤.
- ٤- شرح النُّظَام، ص ٢٨٠.
- ٥- مَصْعَرٌ أَمَةٌ بِنَاءٍ عَلَى أَنَّ أَصْلَهَا أَمَوٌ.
- ٦- مَصْعَرٌ أَمَةٌ، بِنَاءٍ عَلَى أَنَّ أَصْلَهَا أَمَوَةٌ أَوْ أَمَوَةٌ وَ بِالْمَصْعَرِ سُمِّيَ الرَّجُلُ (المصباح المنير).
- ٧- أَمَوِيٌّ شَاذٌ أَوْ مَسْوُوبٌ إِلَى أَمَةٍ.
- ٨- شرح النُّظَام، ص ٢٨١. قَالَ ابْنُ مَالِكٍ: وَقِيلَ فِي الْمَرْمِيِّ مَرْمَوِيٌّ وَ اخْتِيزَ فِي اسْتِعْمَالِهِمْ مَرْمِيٌّ

الياء أو الواو من كلِّ فَعِيلَةٍ و فَعُولَةٍ بشرطِ صِحِّهِ العَيْنِ و عَدَمِ التَّضْعِيفِ، و كذا الياء من كلِّ فُعَيْلَةٍ بشرطِ عَدَمِ التَّضْعِيفِ، و يُفْتَحُ العَيْنُ من الجَمِيعِ، نحو: مَدِينَه-مَدَنِيّ، سُنُوءَه (١)-
شَنِيّ، جُهَيْتَه (٢)-جُهَيْتِي، عَيْتَه (٣)-عَيْتِي؛ بخلافِ نحو: طَوِيلَه-طَوِيلِي لاعتلالِ العَيْنِ، شَدِيدَه-شَدِيدِي و أُمَيْمَه (٤)-أُمَيْمِي للتَّضْعِيفِ (٥)، عَقِيل-عَقِيلِي و أُؤَيْس-أُؤَيْسِي لَعَدَمِ
التَّاء.

فَ سَلِيمَه (٦)-سَلِيمِي شَاذٌ و القِيَّاسُ سَلَمِيّ؛ و رُدَيْتَه (٧)-رُدَيْتِي شَاذٌ و كذا نُؤِيرَه (٨)-نُؤِيرِي و القِيَّاسُ رُدَنِيّ و نُؤَرِي.

و ثَقِيف-ثَقَفِي شَاذٌ و كذا هُدَيْل-هُدَلِيّ، قُرَيْش-قُرَيْشِي و القِيَّاسُ ثَقِيفِي و هُدَيْلِي و قُرَيْشِي لَعَدَمِ التَّاء.

١٥. المثنى و الجمعُ يُنْسَبُ إلى مُفْرَدِهِمَا، نحو: الزَّيْدَان-زَيْدِيّ، مَسَاجِد-مَسْجِدِيّ، صُحُف-صَحْفِيّ؛ إلَّا أن يكونَا عَلَمَيْنِ فَيُنْسَبُ إلى الْفَاطِحِيَّيْنِ، نحو: كَاطِمَيْن-كَاطِمِيّ، أَنْصَار
(٩)-أَنْصَارِيّ، كِلَاب (١٠)-كِلَابِيّ، مَدَائِن-مَدَائِنِيّ (١١).

و حَكَمُ الْمُلْحَقِ بِالمُثْنَى و الجَمْعِ السَّالِمِ حَكْمُهُمَا فِي النِّسْبِ (١٢) بِمَعْنَى أَنَّهُ يُحَدَفُ

[شماره صفحه واقعی : ٢٩١]

ص : ٨٧٦

١- حَيٌّ من اليَمَن.

٢- مُصَغَّرٌ جُهَاثَةٌ و هِيَ جَارِيَةٌ شَابَهُ (مَقَابِيسُ اللُّغَةِ)، اسْمٌ قَبِيلَةٍ و مَكَانٌ (القَامُوسُ المَحِيط).

٣- مُصَغَّرٌ عَيْن.

٤- مُصَغَّرٌ أُم.

٥- شَرَحَ النِّظَامُ، ص ٢٦٩-٢٧٢.

٦- اسْمٌ بَطْنٍ من قَبِيلَةٍ.

٧- اسْمٌ امْرَأَةٍ كَانَتْ تُقَوِّمُ الرِّمَاحَ.

٨- مُصَغَّرٌ نَارٍ؛ نَاجِيَةٌ بِمِصْرٍ (القَامُوسُ المَحِيط).

٩- عَلِمٌ بِالْعَلْبَةِ.

١٠- اسْمٌ قَبِيلَةٍ.

١١- جَامِعُ الدَّرُوسِ العَرَبِيَّةِ، ج ٢، ص ٧٨؛ شَرَحَ النِّظَامُ، ص ٢٩٥.

١٢- شَرَحَ الأَشْمُونِيّ عَلَى الأَلْفِيَّةِ، ج ٤، ص ١٨٤.

منه ما يُشبهه علامه المثنى أو الجمع ويُنسب إليه، نحو: اثنان و اثنى-عشرون و عشرين-عشرى، عثون و عثين-على؛ إلا- أن يكون المُلحِقُ مُفرداً نحو: عرفات (اسم موضع) فينسب إلى لفظه و يقال: عرفاتى.

١٦. المركب الإسنادى يُنسب إلى صدره، نحو: تأبط شراً-تأبطى، وكذا المركب المزجى، نحو: بعلبك-بعللى، وإن خيف اللبس يُنسب إلى الكل، نحو: إيرانشهر-إيرانشهرى. و أما الإضافى فيراعى فى النسبه إليه بزمته أو إلى صدره أو إلى عجزه دفع اللبس، ف عین ابل-عین ابلئى، امرئ القيس-امرئى، عبد مناف-منافى (١).

شواذ النسب

شواذ النسب (٢)

قد وردت منسوبات على غير ما ذكر من القياس يُوقف كل على مؤرده؛ منها: ما سبق ذكره من مثل البدوى و السلمى و الردينى و التويرى، وكذا التقي و القرشي و الهدلي؛ و منها: رب-رياني، روح-روحاني (٣)، روحاء (٤)-روحاني، رى-رازي، مزو-مزوزى، هرات-هروى، صنعاء-صنعاني، يمن-يماني و تهامة-تهامي (بتخفيف ياء النسب فيهما)، بحرئین-بحراني، طيء-طائي (٥)، حيره-حاري (٦)، امرئ القيس-مرئى (٧)، سوريا-سورى (٨)، شعر-شعرايى،

[شماره صفحه واقعى : ٢٩٢]

ص: ٨٧٧

- ١- شرح النظام، ص ٢٩٢؛ جامع الدروس العربيّه، ج ٢، ص ٨٠؛ النحو الوافى، ج ٤، ص ٦٨٠.
- ٢- شرح الأشمونى على الألفيه، ج ٤، ص ٢٠٢، جامع الدروس العربيّه، ج ٢، ص ٨٤.
- ٣- القاموس المحيط.
- ٤- موضع يقرب المدينه (شرح الرضى على الشافيه، ج ٢، ص ٥٨).
- ٥- لسان العرب، مادّه طوأ.
- ٦- المصدر نفسه.
- ٧- شرح الرضى على الشافيه، ج ٢، ص ٦٧.
- ٨- و مقتضى القاعده: سوروى لما سبق فى الرقم ١٠ و ١٢.

تَبَيُّرَةٌ

قد تَلْحَقُ الاسمُ بَاءً مُشَدَّدَةً تُشْبِهُ بَاءَ النَّسَبِ -و إنْ قد يُقالُ لَهُ بَاءُ النَّسَبِ (٤)- للدِّلالَةِ على الواحدِ من الجنسِ، نحو: رُوم-رُومِي، زَنْج-زَنْجِي، تُوك-تُوكِي، أَعْرَاب-أَعْرَابِي. وَ اختِمَلُ أن يكونَ من هذا القبيل: أنصار-أنصارِي (٥). و قد يُؤتى بهذه الباءِ للدِّلالَةِ على المبالغَةِ، نحو: أَحَدِي، صَمَدِي، سَرْمَدِي، دائِمِي، واقِعِي (٦).

تَبَيُّمَةٌ

هُناكَ صَبِيحٌ بِلَا بَاءٍ النَّسَبِ تَدُلُّ على معنى يَقْرُبُ من معنى النَّسَبِ وَ هو الحِرْفَةُ أو صَاحِبِيَّةُ الشَّيْءِ (٧)، مِنْهَا-وَ هو أَكْثَرُ استعمالاً-فَعَالٌ، نحو: خَدَادٌ، عَطَّارٌ، جَمَّالٌ، بَغَّالٌ وَ سَيَّافٌ، أَيْ صَاحِبُ الحَدِيدِ وَ العَطْرِ وَ الجَمَلِ وَ البَعْلِ وَ السَّيْفِ أَوْ مَنْ حَرَفْتَهُ التَّصَدَى بِأَمورِ هذه الأَشْيَاءِ. وَ حَمَلٌ عَلَيْهِ بَعْضُهُمْ قولُهُ تعالى: وَ أَنَّ اللَّهَ لَيْسَ بِظَلَامٍ لِلْعَبِيدِ (٨)، أَيْ بَدَى ظُلْمٍ (٩). وَ مِنْهَا فَعَلٌ، نحو: طَعِمَ

[شماره صفحه واقعی : ٢٩٣]

ص: ٨٧٨

- ١- شرح المفصل، ج ٣، ص ٤٧٥.
- ٢- اسم مكانٍ يَقْرُبُ الكوفَةَ.
- ٣- قد يُقالُ: إنْ في الفارسيَّةِ أيضاً شواذاً من النَّسَبِ، منها: ري (شهر ري) - ري شهرى، كاشان - كاشى، ساوَه - ساوجى، ميانَه - ميانجى، أَرُومِيَه - أَرُومى و... (تصارييف، ج ٢، ص ١٨٨).
- ٤- حاشية الصَّبَّان، ج ٤، ص ٢٠٢ عن الدِّمامينِي.
- ٥- شرح الرُّضى على الشَّافيه، ج ٢، ص ٧٩.
- ٦- شرح الأشمونى على الألفيَّه، ج ٤، ص ٢٠٢؛ علوم العربيَّه، ص ٣١٨.
- ٧- شرح الرُّضى على الشَّافيه، ج ٢، ص ٨٤.
- ٨- الأنفال ٥١/.
- ٩- شرح ابن عقيل على الألفيَّه، فى شرح قوله: «و مع فاعلٍ و فَعَالٍ فَعِل...»؛ النحو الوافى، ج ٣، ص ٢٧٠.

وَلَيْسَ أَى صَاحِبِ طَعَامٍ وَ لِيَاسٍ. وَ مِنْهَا فَاعِلٌ، نَحْوُ: تَامِرٌ وَ لَابِنٌ أَى صَاحِبُ تَمْرٍ وَ لَبِنٌ.

هَذَا، وَ سَبَبُهَا لَا يَقِيسُ عَلَى شَيْءٍ مِنْ هَذِهِ الصَّنِيعِ وَ يَوْقِفُهَا عَلَى مَوَارِدِهَا (١).

السؤال و التمرين

١. عَرَّفِ النَّسَبَ وَ الْمُنْتَسِبَ وَ الْمُنْتَسَبَ إِلَيْهِ وَ اذْكُرْ أَمْثَلَهُ لِذَلِكَ.

٢. اِنْتَسَبْ إِلَى الْكَلِمَاتِ التَّالِيَةِ: دِيَه، قِيَمَه، اِبِل، صِهْ لَه، سَهْ يَد، مَيَّت، عَادَه، مِثْلَه، حِلَه، رَبِاء، عَلِيَا، لِوَاء، مُشْتَشَفِي، صِهْ خِرَاء، زَهْرَاء، بَيْضَاء، رَبَّصَه، عِلْبَاء، غِرَاء، حَامِي، عَالِي، مُشْتَرِي، مُوسَوِي، عَمِي، وَلِي، رَضِيَه، رَدِيَه، جَيِّد، مَرَضِيَه، كَبِد، كَيْف، قَزَوِيْن، أَوْلَاد، نِسَاء، جَارِيَات، الْعَادِيَات، قَوَانِيْن، عَيْدُ اللّٰه، ابْنُ عَزْس، بَيْتَ لَحْم، فَيْضُ الْإِسْلَام، زَيْنُ الْعَابِدِيْن، رَبِاط، سَهْ كِيَنَه، سَهْ فَيْنَه، رُقَيْه، أَمِير، عَلِيَه، عَوِيل، حَسِيْن، شَرِيْف، قَضِيَه، شَيْخَفَاه، جِنَايَه، رِيَاضَه، جُعَالَه، حُتَيْن، صِهْ فَيْ، صِهْ فَيْه، عَزُوب، صِهْ عُوْبَه، خِرَازَه، بُرُودَه، كَفِيل، أَرْضُون، سَتُون، عَالْمُون، قَمْرَان.

٣. جَرِّدِ الْكَلِمَاتِ التَّالِيَةَ، عَنِّ عَلَامَةِ النَّسَبِ: غَرَوِي، شُرْطِي، أَهْلِي، حَلِي، فَاطِمِي، طَنْطَاوِي، وَ لَائِي، عَمِّي، عَمَوِي، مَعْدِي كَرِيْبِي، شَيْعِي، سُنِّي.

الفصل ٧. المصغّر

إشاره

الفصل ٧. المصغّر (٢)

المصغّر اسمٌ زيدتْ بعدَ حرفِهِ الثَّانِي يَاءٌ سَاكِنَةٌ لِيُذَلَّ عَلَى تَقْلِيلٍ. وَ هَذَا الْمَعْنَى بِالنُّسْبَةِ إِلَى الْجِسْمِ تَصِيْرٌ غَيْرٌ نَحْوُ: جَبَلٌ - جُبَيْلٌ؛ وَ إِلَى الشَّانِ تَحْقِيْرٌ، نَحْوُ: عَيْدٌ - عَيْبِدٌ؛ وَ إِلَى الْعَدَدِ تَقْلِيلٌ، نَحْوُ: دَرَاهِمٌ - دُرَيْهَمَاتٌ؛ وَ إِلَى الزَّمَانِ

[شماره صفحه واقعي : ٢٩٤]

ص: ٨٧٩

- ١- شرح الأشموني على الألفيه، ج ٤، ص ٢٠١.
- ٢- شرح الرضي على الشافيه، ج ١، ص ١٨٩؛ النحو الوافي، ج ٤، ص ٦٢٩؛ جامع الدروس العربيه، ج ٢، ص ٨٥.

والمكانِ تقريب، نحو: قَبِلَ-قُبِيلَ الظَّهْر، بَعِيد-بُعَيْدَ الجِدَارِ؛ و إلى المَجُوبِ إِشْفَاقٌ و تَلَطُّفٌ، نحو: يا أَخِي، يا بَنِي (١)، يا أَخِيهِ قِيلَ و قد يَدُلُّ التَّصْغِيرُ على التَّعْجُبِ (٢)، نحو: ما أَمْلِحَ. و قِيلَ قد يُصَغَّرُ الاسمُ للتَّعْظِيمِ (٣)، كقول الشاعر:

فَوَيْقَ جُبَيْلٍ شَاهِقِ الرَّأْسِ لَمْ تَكُنْ

لِتَبْلُغَهُ حَتَّى تَكْبَلَ و تَعْمَلَا

يُشْتَرَطُ في الاسمِ الَّذِي يُصَغَّرُ أَنْ يَكُونَ مَعْنَاهُ قَابِلًا لِلتَّصْغِيرِ؛ فَلَا تُصَغَّرُ الْأَسْمَاءُ الَّتِي يَلَازِمُهَا التَّعْظِيمُ كَأَسْمَاءِ اللَّهِ تَعَالَى و المَلَائِكَةِ و الأنْبِيَاءِ و الأَنْثَمَةِ عَلَيْهِمُ السَّلَامُ و لا الاسمِ الَّذِي يُنَافِي مَعْنَاهُ التَّصْغِيرَ، نحو: كَلٌّ و قَاطِبَةٌ (٤). فَإِنْ أَرَدْتَ الإِشْفَاقَ-مِثْلًا-على بَعْضِ هَذِهِ الْأَسْمَاءِ أَفَدْتَهُ بِأَسْلُوبٍ آخَرَ.

و الاسمُ بِالتَّصْغِيرِ يَصِيرُ صِفَةً مَعْنَى إِنْ كَانَ قَبْلَ ذَلِكَ مَوْصُوفًا، أَوْ فَعْلٌ يَصِيرُ صِفَةً و مَوْصُوفًا مَعًا مَعْنَى، نحو: رَجُلٌ-رُجَيْلٌ أَيْ رَجُلٌ صَغِيرٌ (٥) و (٦).

[شماره صفحه واقعی : ٢٩٥]

ص: ٨٨٠

١- للأستاذ: أصلُ ابنِ، بَنَوُ و مَصغَرُهُ: بَنِيٌّ-بَنِيٌّ. فإذا أُضِيفَ بَنِيٌّ إلى ياءِ المتكلمِ صارتِ الكَلِمَةُ: بَنِيٌّ و اجْتَمَعَتْ ثَلَاثُ ياءاتٍ و هو ثَقِيلٌ مُسْتَنْكَرٌ، فيحذفُ ياءَ المتكلمِ. فحينئذٍ إما أَنْ يُكْتَبَرَ الياءُ المُشَدَّدَةُ لِتَدُلَّ على ياءِ المتكلمِ و يُقالُ: بَنِيٌّ، و إما أَنْ يُفْتَحَ الياءُ المُشَدَّدَةُ بِتَقْدِيرِ إِبْدَالِ الفَتْحِ في بَنِيٍّ مِنَ الكَسْرِ، و الألفُ مِنَ الياءِ (بَنِيًّا) و يَحذفُ الألفُ لِلتَّخْفِيفِ (مجمع البيان، في تفسير قوله تعالى: وَ نادى نُوحُ ابْنَهُ وَ كانَ في مَغْرَلٍ يا بَنِيَّ ارْكَبْ مَعَنَا وَ لا تَكُنْ مَعَ الكافِرِينَ هود ٤٢؛ النحو الوافي، ج ٣، ص ١٧٠، الهامش ١). ثُمَّ إذا نودى بَنِيٌّ، فإن أريدَ الإِضافَةُ إلى ياءِ المتكلمِ قِيلَ يا بَنِيٌّ أَوْ يا بَنِيٌّ لِمَا تَقَرَّرَ و بِهِمَا قَرِئَتِ الآياتُ المُشْتَمِلَةُ على «يا بَنِيٌّ»، و إن أريدَ المَجْرَدُ عن الإِضافَةِ قِيلَ يا بَنِيٌّ كما يُقالُ يا زَيْدًا. هذا، و كُلُّ ما قَرَّرَ في «ابن» جارٍ في «أخ» أيضًا.

٢- المعجم المفصل في اللُّغَةِ و الأَدَبِ، ج ١، ص ٤١٩.

٣- شرح الرُّضِيِّ على الشَّافِيهِ، ج ١، ص ١٩١.

٤- النحو الوافي، ج ٤، ص ٦٣٢.

٥- شرح الرُّضِيِّ على الشَّافِيهِ، ج ١، ص ٢٣٧ و شرحُهُ على الكافيهِ، ج ٣، ص ٣٧٥؛ و قد سَبَقَتِ الإِشارَةُ إلى هذا المَعْنَى في مَبْحَثِ الجامِدِ و المُشْتَقِّ، في الفِصْلِ ٩.

٦- و ما قِيلَ من أَنَّ العَلَمَ لا يُصَغَّرُ، لَيْسَ بِشَيْءٍ؛ فَ زَيْدٌ-زَيْيدٌ، عُمَرُ أَوْ عَمْرُو-عُمَيْرٌ (شرح الرُّضِيِّ على الشَّافِيهِ، ج ١، ص ٢٣٨ و ٢٧٩).

أ) إذا اتَّصَلَ ما بعدَ ياءِ التصغيرِ بعلامَةِ التَّأنيثِ، نحو: طَلَّحَه - طَلَّيْحَه، سَلَّمَى - سَلَّيْمَى، حَمَّرَاءَ - حَمَّيْرَاءَ.

ب) إذا اتَّصَلَ ما بعدَ الياءِ بـ «ان» فُعْلَانٌ - بَتْلَيْثِ الفاءِ - إذا كانَ عَلَمًا أو وَصْفًا، نحو:

سَلْمَانٌ - سَلَّيْمَانٌ، عَمْرَانٌ - عَمَّيْرَانٌ، عُثْمَانٌ - عُثَمَّيْمَانٌ، غَضَبَانٌ - غَضَّيْبَانٌ، نَدْمَانٌ - نَدَمَّيْنَانٌ؛ بخلافِ غيرِ العَلَمِ و الوَصْفِ، نحو: سِرْحَانٌ - سَرَّيْحِينٌ (١).

ج) إذا اتَّصَلَ ما بعدَ الياءِ بعلامَةِ المثنى أو واوِ الجَمْعِ المذكَرِ أو أَلِفِ جَمْعِ المؤنَّثِ، نحو: بَحْرَانٌ - بَحْرَيْنِ، عَمْرُونٌ أو العَمْرُونَ - عَمَّيْرُونٌ، دَوَائِرٌ (٢) - دَوَائِرَاتٌ.

د) إذا اتَّصَلَ ما بعدَ الياءِ بِأَلِفِ «أفعالٍ» جَمْعًا، نحو: أَطْفَالٌ - أَطْفِيفَالٌ.

فَتَحَصَّلَ أَنَّ للمصغَرِ ثلاثَ صَيَغٍ، و ما يُرى في بَعْضِها من علامَةِ التَّأنيثِ و«ان» أو علامَةِ المثنى أو الجَمْعِ السَّالِمِ و أَلِفِ أفعالٍ جَمْعًا، إِنما يُزادُ على تلكِ الصَّيَغِ، كما قد يُزادُ عليها ياءُ النَّسَبِ أيضًا في المصغَرِ المنسوبِ أو المنسوبِ المصغَرِ، نحو: مُشَّيْهَدٌ أو مُشَّيْهَدِيٌّ - مُشَّيْهَدِيٌّ (٣).

صَوغُهُ

١. تاءُ التَّأنيثِ تَبَيَّنَتْ في المصغَرِ مُطْلَقًا، نحو: عَقَلَه - عَقَّلَه، سَلَّهَبَه - سَلَّهَبَه (٤) - سَلَّيْهَبَه (٥)، و كذا أَلِفُهُ المَمْدُودَةُ، نحو: سَوْداءٌ - سَوَّيْداءٌ، حُنْفَساءٌ (٦) - حُنْفَيْفَساءٌ (٧). و أما أَلِفُ التَّأنيثِ

[شماره صفحه واقعی : ٢٩٧]

ص: ٨٨٢

١- نفس المصدر، ص ١٩٦.

٢- جَمْعُ دَوْرَه.

٣- شرح الرُّضَى على الشَّافِيه، ج ١، ص ٢٠٢ و ٢٠٣.

٤- المرأةُ الجَسِيْمَه.

٥- شرح الرُّضَى على الشَّافِيه، ج ١، ص ٢٠٢؛ شرح المَفْضَل، ج ٣، ص ٤١٥.

٦- دَوَيْبُهُ أَصغَرُ من الجَعَلِ مُتَبَيَّنَةُ الرِّيحِ.

٧- شرح الرُّضَى على الشَّافِيه، ج ١، ص ٢٣٧ و ٢٤٦.

المقصوره فَإِنَّمَا تَثْبُتُ فِي الْمَصْغَرِ إِذَا كَانَتْ رَابِعَةً، نَحْوُ: زَلْخَى-زَلَيْخَا (١)؛ أَمَا إِذَا كَانَتْ خَامِسَةً فَصَاعِدًا فَتُحْدَفُ، نَحْوُ: عَرَضْنِي (٢)-عَرَضْنِي (٣) و (٤).

٢. يُحْدَفُ مِمَّا يُرَادُ تَصْغِيرُهُ كُلُّ حَرْفٍ زَائِدٍ سِوَى مَا تَقَدَّمَ (٥) و ما سيأتي في الرباعي، كما يُحْدَفُ مِنَ الْخَمَاسِيِّ أَحَدُ أَصُولِهِ أَيْضًا؛ وَالتَّفْصِيلُ كَمَا يَلِي:

(أ) الثَّلَاثِيُّ الْمَزِيدُ فِيهِ حَرْفَانِ يُحْدَفُ مِنْهُ أَحَدُ الزَّائِدَيْنِ، وَالمَزِيدُ فِيهِ ثَلَاثَةُ أَحْرُفٍ يُحْدَفُ مِنْهُ اثْنَانِ مِنَ الزَّوَائِدِ، وَلَيْكِنِ الْمَحْدُوفُ فِي الْمَوْرَدَيْنِ غَيْرِ الْأَوَّلِ، نَحْوُ: مُطْبِقٌ-مُطْبِقٌ (٦)، مُسْتَخْرَجٌ-مُسْتَخْرَجٌ. وَ إِنْ كَانَ كِلَا الزَّائِدَيْنِ (فِيْمَا زِيدَ فِيهِ زَائِدَانِ) أَوْ كُلُّ الزَّوَائِدِ (فِيْمَا زِيدَ فِيهِ ثَلَاثَةُ زَوَائِدٍ) غَيْرِ الْأَوَّلِ، حُدِّفَتْ مَا شِئَتْ وَ أُبْقِيَتْ مَا شِئَتْ، نَحْوُ:

قَلَنْسُوهُ-قَلَيْسِيهِ أَوْ قَلَيْسِيهِ (٧).

(ب) الرَّبَاعِيُّ الْمَزِيدُ فِيهِ يُحْدَفُ مِنْهُ مَا زِيدَ فِيهِ، نَحْوُ: مَدْخِرَجٌ-دُخِرَجٌ، مُتَدَخِرَجٌ-دُخِرَجٌ؛ إِلَّا «ان» الزَّائِدَتَيْنِ، فَإِنَّهُمَا لَا تُحْدَفَانِ مِنَ الرَّبَاعِيِّ عِنْدَ التَّصْغِيرِ، نَحْوُ زَعْفَرَانٍ-زَعْفِرَانٍ (٨)؛ وَ إِلَّا الْمَدَّةَ الْوَاقِعَةَ بَعْدَ كَسْرِهِ التَّصْغِيرِ،

[شماره صفحه واقعی : ٢٩٨]

ص: ٨٨٣

١- اشتهر كتابه أَلْتَمِ زَلَيْخَا بِصَوْرِهِ الْأَلْفِ وَ مَقْتَضَى الْقَاعِدَةِ كِتَابَتُهَا بِصَوْرَةِ الْيَاءِ بِمَلَاخِظِهِ أَنَّ الْقَامُوسَ الْمَحِيطَ أَثْبَتَ لَفْظَهُ «زَلْخَانَ»، وَ مَوْنَتْ زَلْخَانَ: زَلْخَى؛ وَ فَسَّرَ دَهْخِدًا «زَلَيْخَا» بِأَنَّهَا مَصْغَرَةٌ.

٢- نَوْعٌ مِنَ الْمَشَى، وَ النُّونُ لِلْإِلْحَاقِ.

٣- إِلَّا أَنْ يَكُونَ فِي الْأَحْرُفِ الَّتِي تَسْبِقُهَا مَدَّةٌ زَائِدَةٌ، فَيَجُوزُ حَذْفُ الْأَلْفِ الْمَقْصُورَةِ أَوْ حَذْفُ الْمَدِّ الزَّائِدِ، نَحْوُ: جُبَارِي-جُجِيرِي أَوْ حُجَيْرِي (شرح الرضى على الشافيه، ج ١، ص ٢٣٧ و ٢٤٤-٢٤٦؛ شرح النظام، ص ٢٤٩ و ٢٥٠).

٤- لِلْأُسْتَاذِ: لَا- يَجْرِي حُكْمُ الْفِي التَّأْنِيثِ هَذَا، فِي الْفِي الْإِلْحَاقِ، فَنَحْوُ: أَرْطَى-أَرْطَى، حَرْبَاء-حَرْبِي. وَ فِي الْمَشْتَبِهِ قَوْلَانِ، نَحْوُ: عَلَقَى-عَلَقَى أَوْ عَلَيْقَى، عَوْغَاء-عَوْغَاء أَوْ عَوْغِي (شرح الرضى على الشافيه، ج ١، ص ١٩٥). أَمَا الْأَلْفَانِ الْأَصْلِيَّتَانِ فَلَهُمَا مَقْتَضَى الْقَوَاعِدِ، نَحْوُ: رَبَا-رَبِي، كَفَاء-كَفِي، رِدَاء-رُدَى كَمَا سَبَقَ أَوْ سِيَأْتِي فِي قَوَاعِدِ الْإِعْلَالِ الْخَاصَّةِ بِالصَّغَرِ.

٥- مِنَ عِلَامَةِ التَّأْنِيثِ «ان» فُعْلَانِ وَ عِلَامَةِ الْمُثَنَّى وَ الْجَمْعِ السَّالِمِ وَ أَلْفِ أَفْعَالٍ جَمْعًا وَ يَاءِ النَّسْبِ.

٦- وَ مِنَ هَذَا الْقَبِيلِ: مُعَاوِيَةَ-مُعَاوِيَةَ (-مُعَاوِيَةَ لِمَا سِيَأْتِي فِي قَوَاعِدِ الْإِعْلَالِ الْخَاصَّةِ بِالصَّغَرِ).

٧- شرح النظام، ص ٢٥٢. وَ قَلْبُ الْوَاوِ يَاءٌ فِي قَلَيْسِيهِ لِمَا سِيَأْتِي فِي قَوَاعِدِ الْإِعْلَالِ الْخَاصَّةِ بِالصَّغَرِ.

٨- شرح الرضى على الشافيه، ج ١، ص ١٩٩ و ٢٤٦؛ شرح النظام، ص ٢٢٨.

فإنها تبقى و تنقلب ياء إن لم تكنها، نحو: آخر نجام - حريميم، عصفور - عصيفير، منجنيق - منجنيق (١).

ج) الخماسي المجزأ يُحذف لامه الثالث، نحو: سد فجل - سد فئرج، إلا أن يكون غير الثالث مُمائلاً لإحدى حروف الزيادة (٢) أو مقارباً لها و لم يوصف الثالث بهذا الوصف فيحذف غير الثالث، نحو: فرزدق - فرزيرق، جحمرش (٣) - جحيرش.

د) الخماسي المزيد فيه تحذف زائده و إحدى لاماته مُراعياً في الحذف ما ذكر آنفاً، نحو: خندريس - خندير.

٣. المثنى و الجمع السالم و اسم الجمع و اسم الجنس الجمعي يَصِفُ كُلُّ عَلَى صُورَتِهِ، نحو: جُنَيْدَان - جُنَيْدَانِ، العَمْرُونَ - العَمَيْرُونَ، المَرِيَمَات - المَرِيَمَات، قَوْم - قَوْمِمْ، نَحْل - نَحْلِي، و كذا جمع المكسّر إن كان جمع قَلْبٍ، نحو: أكلب - أكليب، أفراس - أفراس، أفندة - أفنديه، غلّمة - غلّيمه.

و أمّا جمع الكثرة من جموع التكسير فيردّ إلى واحد و ثم يَصِفُ ذاك الواحد ثم يُجْمَع جمع السالم؛ فإن كان الواحد مذكراً عاقلاً جُمِعَ المذكر باعتبار و صفتيه المصغّر، نحو: رجال - رجُل - رجُل - رجُلون (٤)؛ و إلا جُمِعَ جمع المؤنث سواء كان مذكراً غير عاقل، نحو: كُتِب - كِتَاب - كُتِيب - كُتِيبَات، أو مؤنثاً، نحو: إماء - أمه - أميّه - أميَات، دُور - دار - دُورَة - دُورَات. نعم، إذا كان جمع الكثرة ممّا له جمع القلّه أيضاً، نحو: كلاب و فُلوس، فلك التخيير بين ما ذكر و بين ردّ جمع الكثرة إلى قلته و تصغير القلّه فتقول في كلاب مثلاً: كلاب - كَلْب - كَلِيب - كَلِيبَات، أو: كلاب -

[شماره صفحه واقعي : ٢٩٩]

ص: ٨٨٤

١- شرح النّظام، ص ٢٥٣؛ شرح الرّضى على الشافيه، ج ١، ص ٢٤٩ و ٢٦١.

٢- حروف الزّيادة حروف «سألتمونيها».

٣- العجوز المُسنّه.

٤- شرح الرّضى على الشافيه، ج ١، ص ٢٣٧.

أَكَلِبٌ-أَكَلَيْبٌ؛و تقول في فُلوس مثلاً:فُلوس-فُلْس-فُلَيْس-فُلَيْسات،أو:فُلوس-أفُلْس-أفُلَيْس (١).

تَذْكَارٌ: كما لا يُصَغَّرُ صِبْغٌ جمع التكسيرِ التي تراوُّ بها الكثرة، لا يُجْمَعُ المصغَّرُ أيضاً على تلك الصبغِ؛ قالوا للمنافاهِ بَيْنَ القَلِّهِ المرادِهِ بالتصغيرِ غالباً و بَيْنَ الكثرةِ (٢).

٤. المؤنَّثُ المعنويُّ إن كان ثلاثياً تَظْهَرُ في مُصْغَرِهِ تاءُ التَّأْنِيثِ، نحو: عَصَا-عُصَيِّهِ، دار-دُورِهِ، عَيْن-عُيُنِيهِ، أُذُن-أُذُنِيهِ، يَد-يَدِيهِ؛ فَ عَرَب-عُرَيْبٌ، شاذٌّ. وإن كان فوقَ الثلاثيِّ صَغَّرَ بلا- تاءٍ حَذراً من الثَّقَلِ، نحو: عَقَاب-عُقَيْبٌ، عَقْرَب-عُقَيْرِبٌ (٣)؛ اللهمَّ إلّا- أن يُصْغَرَ تصغيرَ ترخيمٍ على ما سيأتى، نحو: عَقَاب-عُقَيْبِهِ (٤)؛ أو يكون ممدّاً تجتمع فيه مع التصغيرِ ثلاثُ ياءاتٍ فَتُحذَفُ الأخيرَةُ منها- كما سيأتى في قواعد الإعلالِ الخاصَّةِ بالمصغَّرِ- و تَظْهَرُ في مصغَّرِهِ التَّاءُ، نحو: سَمَاءٌ-سُمَيْيُؤُ-سُمَيْيُؤِيٌّ- سُمَيْيُؤِيَّةٌ.

٥. قد يُصْغَرُ الاسمُ تصغيرَ ترخيمٍ و هو أن يُجَرَّدَ الاسمُ من أيِّ حرفٍ زائِدٍ- إن كان فيه زائِدٌ أو زوائِدٌ- ثُمَّ يُصْغَرُ فَتَنْحَصِرُ صِغَتُهُ في فُعَيْلٍ و فُعَيْلَاتٍ. ف أَفْضَلُ، فاضِلٌ، مَفْضُولٌ، مَفْضُولٌ- فُضَيْلٌ؛ عُصْفُورٌ-عُصْفُورٌ؛ قُرَيْطُوسٌ-قُرَيْطُوسٌ؛ و يُعْرَفُ ما صُغِّرَ بالقرائنِ. نَعَمْ تراوُّ تاءُ التَّأْنِيثِ على المؤنَّثِ، نحو: فَضْلِيٌّ-فُضَيْلُهُ، حُمْرَاءٌ-حُمَيْرُهُ (٥).

٦. اشْتَهَرَ أَنَّ التَّصْغِيرَ- كالتكسيرِ- يَزِدُّ الأشياءَ إلى أصولِها (٦)، فلذلك: اسم-سُمَيْيُؤُ، أب-أُبَيْيُؤُ، أخ-أُخْيُؤُ، ابن-بُنَيْيُؤُ، فَم-فُؤَيْيُؤُ، عَدَه-وُعَيْدُهُ، بِنْت-بُنَيْيُهُ، أُخْت-

[شماره صفحه واقعی : ٣٠٠]

ص: ٨٨٥

١- نفس المصدر، ص ٢٦٥ و ٢٦٦.

٢- المصدر السابق، ص ٢٦٧.

٣- فإصْبَعٌ-أُصْبِيعُهُ شاذٌّ.

٤- شرح الرُّضِيّ على الشافيه، ج ١، ص ٢٣٧-٢٣٩.

٥- النحو الوافي، ج ٤، ص ٦٥٤.

٦- شرح الرُّضِيّ على الشافيه، ج ١، ص ٢٠٥ و ٢١٧؛ شرح النِّظام، ص ٢٣٧ و ٢٤٩؛ النحو الوافي، ج ٤، ص ٦٥٣.

أَخِيهِ (١)، باب-بُؤِب، ناب-بُئِب، قِيل (٢)-قُؤِيل، رِيح-رُؤِيحَه، عَصَا-عَصِيه يَمُوه-عَصِيه يَمِيه-عَصِيه يَمِيه، فَتَى-فُتِي، مِيزَان-مُؤَيِزِين، مُوقِن-مُؤَيِقِين، مُوسِر-مُؤَيِسِر، مُتَعِد-مُؤَيَعِد، مُتَسِر-مُؤَيَسِر. و مرجع الكل إلى تغيّر بنيه الكلمه بالتصغير و زوال أدله الحالات السابقه (٣).

٧. تصغير الصفات لا يُفيد غالباً تحقير الذوات المنعوتة بها؛ ف ضارب-ضُؤِرِب -ذو ضربٍ حقير، أحمَر-أَحْيِمِر-ليس هذا اللونُ تاماً فيه، هُو مُثِيلُ زيد-المماثلهُ بينهما قليلاً، أخی أُسَيِّنُ (٤)مى-زيادته في السنّ على قليله (٥). و ممّا فيه معنى التحقير قولُ عليّ عليه السلام: «يا عدىّ نفسيه لقدِ اشتَهامَ بكِ الخبيثُ» (٦).

٨. التصغيرُ خاصٌّ بالاسم المُعْرَبِ فلا تُصَغَّرُ الأفعالُ و لا الحروفُ و لا الأسماءُ المبيته (٧). فما وردَ من تصغيرِ هذه الأمورِ مسموحٌ يوقفُ عليه. هذا مع غضّ البصرِ عن أنّ هذه المصغراتِ لا تخضعُ غالباً لقواعدِ التصغيرِ و لا تندرجُ تحتَ صيغِ التصغيرِ الموضوعه.

و بالجملة، من المسموع: ذا-ذياً؛ تا-تياً؛ أولى (٨)-أولياً؛ أولاء-أولياء؛ الذى،

[شماره صفحه واقعى : ٣٠١]

ص: ٨٨٦

١- مضى تصريفُ أخت و بنت في المقدمه، في الفصل ٢، في الهامش؛ و سبق الكلامُ عن تائهما في مبحثِ المذكرِ و المؤنثِ، في الفصل ٤. و قد ظهرَ بالمشائين أنّ التاءَ المسوطةَ تبدلُ منها التاءُ المربوطةُ في التصغيرِ، يعنى تُحذفُ التاءُ المسوطةُ و تُلحقُ تاءُ التانيثِ المربوطةُ (شرح الأشموني على الألفيه، ج ٤، ص ١٧٢) ٢- بمعنى: قول.

٣- و إذا صُغِّرَتْ كلمه فيها قلبٌ نحوُ حادى، لا تُرَدُّ الحروفُ إلى أماكنها لعدمِ زوالِ عللِ القلبِ بالتصغيرِ (شرح الرضى على الشافيه، ج ١، ص ٢٩٤). ٤- إذا حَصَلَّ بعدِ ياءِ التصغيرِ مثلاًن أُدْغِمَ أَحَدُهُمَا فى الآخرِ و يُعَدُّ هذا من بابِ التقاء الساكنينِ على حدّه (شرح الرضى على الشافيه، ج ١، ص ١٩٣). ٥- المصدر السابق، ص ٢٧٩؛ شرح النّظام، ص ٢٥٦.

٦- نهج البلاغه، الخطبه ٢٠٩.

٧- سيأتى بحثٌ ما عن الاسم المبنى فى المبحثِ السادس.

٨- يُكْتَبُ واوٌ غيرُ مَقْرُوءٌ فى أولى الإشاريه و-تبعها فى ذلك أولاء و مصغراًهما-لئلا تشتبه بالى الجارّه (حاشيه الصّبان، ج ١، ص ١٤٨).

اللَّذَانِ، اللَّذَيْنِ - اللَّذِيَا، اللَّذِيَانِ، اللَّذِيُونِ؛ اللّٰتِي، اللّٰتَانِ، اللّٰتِي - اللّٰتِيَا، اللّٰتِيَانِ، اللّٰتِيُونِ؛ مَا أَفْعَلُ (لِلتَّعَجُّبِ) - مَا أَفْعَلُ، نَحْوُ: مَا أَمْلَحَهُ - مَا أَمْلَحَهُ؛ كَيْتَ - كَيْتَى؛ ذَيْتَ - ذَيْتَى (١).

٩. الاسمُ المُرَكَّبُ - فيما سَمِعَ تصغيرُهُ - إن كَانَ إضافيًّا أو مَزْجِيًّا صَغُرَ صدرُهُ، نَحْوُ:

عَبْدُ اللَّهِ - عُيَيْدُ اللَّهِ، أَبُو بَكْرٍ - أُبَيْيُّ بَكْرٍ، بَعْلَبَكَّ - بَعْلَبَكَّ، خُمْسَةَ عَشَرَ - خُمْسِيَّةَ عَشَرَ، مَعِيدَى كَرْبٍ - مَعِيدَى كَرْبٍ، حَسَيْتُ عَلَى - حَسَيْتُ عَلَى؛ وَ أَمَّا الإِسْنَادِيُّ مِنْ نَحْوِ: تَأَبَّطَ شَرًّا وَ جَادَ الْحَقُّ، فَلَا يُصَغَّرُ (٢).

١٠. قد يُجْعَلُ المَصغَرُ اسْمًا بلا لِحَاظٍ معنى التَّصْغِيرِ فِيهِ - كما أَنَّ الجَمْعَ أيضًا قد يُجْعَلُ اسْمًا بلا لِحَاظٍ معنى الجَمْعِيَّةِ فِيهِ كما سَبَقَ - نَحْوُ: جَمَيْلٌ وَ كَعْبِيَّةٌ (٣)، قِيلَ وَ مِنْهُ كَمَيْتٌ أيضًا (٤). هَذَا وَ قد يُعَدُّ مِنْ هَذَا القَبِيلِ: شَيْلِيمَانُ، شُعَيْبٌ، قُرَيْشٌ، حَسَيْتُ، كَمَيْلٌ، زُبَيْرٌ، زُهَيْرٌ، بُرَيْرٌ، حُضَيْرٌ، حَجِينِدٌ، عَمَيْرٌ وَ نَحْوُ ذَلِكَ عِنْدَمَا اتَّخَذَتْ هَذِهِ الكَلِمَاتُ أَسْمَاءَ لِمَعَانِيهَا بلا إِرَادَةِ معنى التَّصْغِيرِ بِهَا (٥)؛ وَ هُوَ حَسَنٌ.

قَوَاعِدُ الإِعْلَالِ الخَاصَّةُ بِالمَصغَرِ

القَاعِدَةُ الأُولَى: المَدَّةُ الزَّائِدَةُ الثَّانِيَةُ تُقَلَّبُ فِي التَّصْغِيرِ وَاوًا إِنْ لَمْ تَكُنْهَا نَحْوُ: ضَارِبٍ - ضَوْرِبٍ، ضِرَابٍ - ضَوْرِبٍ؛ بِخِلَافِ نَحْوِ: قَيْرٍ - قَيْرٍ لِأَصَالِهِ المَدَّةُ، وَ نَابٍ - نَيْبٍ لِبدَلِيَّةِ المَدَّةِ عَنِ الأَصْلِيَّةِ (٦). وَ أَمَّا نَحْوُ: رِيحٍ - رُوَيْحَةٍ فَلزُدَّ إِلَى الأَصْلِ كما سَبَقَ.

[شماره صفحه واقعی : ٣٠٢]

ص: ٨٨٧

١- شرح الرضى على الشافيه، ج ١، ص ٢٧٩، و ٢٨٤؛ النحو الوافي، ج ٤، ص ٦٣٠.

٢- نفس المصدر، ص ٢٧٣؛ شرح المفصل، ج ٣، ص ٤٣٠؛ جامع الدروس العربي، ج ٢، ص ٩٥.

٣- اسما طائرَيْنِ يُشَبَّهَانِ العُصْفُورَ.

٤- شرح الرضى على الشافيه، ج ١، ص ٢٨٠؛ شرح المفصل، ج ٦، ص ٤٢٩.

٥- تصارييف، ج ٢، ص ١٩٦.

٦- شرح الرضى على الشافيه، ج ١، ص ٢١٧؛ شرح النّظام، ص ٢٣٦. وَ فِي نَحْوِ: قَائِلٍ وَ بَائِعٍ قَوْلَانِ: أَحَدُهُمَا قَوَيْتُ لَ وَ بَوَيْتُ لَ وَ الثَّانِي قَوَيْتُ لَ وَ بَوَيْتُ لَ (شرح المفصل، ج ٣، ص ٤١٠؛ شرح

الرضى على الشافيه، ج ١، ص ٢١٥).

القاعدهُ الثانيه: إذا وَلِيَ ياءَ التّصغيرِ أَلِفٌ قَلَبَتْ ياءً و أذغمت ياءَ التّصغيرِ فيها، نحو: كتاب-كُتِبَ، رسالَه-رُسِئِلَه (١)؛ فَ جُهِنَتْه (٢) في تصغيرِ جُهَانَه (٣) شاذٌ إِلاَّ أن تكونَ تصغيرٌ ترخيمٌ.

و هكذا تَقَلَّبُ الواو التي وليت ياءَ التصغيرِ ياءً-و تُدَعِّمُ ياءَ التّصغيرِ فيها-لقاعدهِ إعلالِ الاسمِ-لا- الخاصّه بالمصغَرِ-نحو: عَصَا-عَصِيَّوَه (٤)-عُصَيَّيَه، عُرْوَه-عُرْيُوَه -عُرِّيَه (٥)، عَجُوز-عُجَيَّوز-عُجَيَّز، أُسْوَد-أُسَيَّود-أُسَيَّد، جَدُول-جُدَيَّول-جُدَيَّول (٦). فَ أُسَيَّود و جُدَيَّول مرجوحٌ.

القاعدهُ الثالثه: إن اجتمع في المصغَرِ بعدَ القلبِ المذكورِ في القاعدهِ الثانيه أو لَقَبَ تَقْتَضِيَه قاعدهُ أُخرى أو لَقَبَ قَبْلَ التّصغيرِ أو بلا قلبٍ-ثلاثُ ياءاتٍ، حذفتِ الأخيرَه منها (٧) و (٨)، نحو: عطاءً-عُطَيَّو (٩)-عُطَيَّي (١٠)-عُطَيَّي (١١)-عُطَيَّي، إداوَه (١٢)-أُدَيَّوَه-أُدَيَّيَه-أُدَيَّه-أُدَيَّه، مُعَاوِيَه-مُعَيَّوِيَه-مُعَيَّيَه-مُعَيَّيَه-مُعَيَّه-

[شماره صفحه واقعي : ٣٠٣]

ص: ٨٨٨

- ١- شرح النظام، ص ٢٤١؛ شرح الرضى على الشافيه، ج ١، ص ٢٢٦.
- ٢- مقاييس اللغه.
- ٣- جاريه شابه.
- ٤- ازديادُ التاءِ لِكُونِ عَصَا مؤنثاً معنويّاً و أنّ التّصغيرَ-كالجمع المكسّر-يزدُ الأشياءَ إلى أصولها كما سبق. و لهذا الأصلِ رُدَّت أَلِفٌ عَصَا إلى أصلها و هو الواو.
- ٥- إبدالُ الواوِ ياءً في عُرْيُوَه و عُصَيَّوَه و نحوهما للقاعدهِ الخامسه من قواعد الإعلالِ الخاصّه بالاسمِ.
- ٦- شرح المفضل، ج ٣، ص ٤١١. الواو في أُسْوَد أصلِيَّه و في جَدُول زائدهُ.
- ٧- شرح الرضى على الشافيه، ج ١، ص ٢٢٦؛ شرح النظام، ص ٢٤٣.
- ٨- للأستاذ: لحذفِ الثالثِ من الياءاتِ المَجْمَعَه شروطٌ ذكرها الرضى قدس سره في شرح الشافيه، ج ١، ص ٢٣١.
- ٩- واو عُطَيَّو نَشأت من ردِّ همزه عطاء إلى أصلها في التّصغيرِ.
- ١٠- قَلَبَتْ الواوُ ياءً للقاعدهِ الخامسه من القواعدِ العامّه للإعلالِ.
- ١١- للأستاذ: المحذوفُ من عُطَيَّي و نحوهِ مما اجتمعَ فيه ثلاثُ ياءاتٍ هو الياءُ الأخيرَه. إنَّهُم قالوا: إنَّ الياءَ الثالثَ يُحذَفُ نَسِياً، و يُريدونَ بِهِ أنّ الثانيَ يَسِيءُ مَسِيءً الثالثَ، فلا تُعزَّبُ الكَلِمَةُ إعرابَ قاضٍ بل تعرضُ الياءُ الثاني-بعدَ حذفِ الثالثِ-الحركاتُ الإعرابيّه و يُفْتَحُ إن وُلِيَتْه تاءُ التّأنيثِ (شرح النظام، ص ٢٤٣).
- ١٢- إناءٌ يُحْمَلُ فيه الماءُ.

مُعَيَّة، غَاوِيَه (١) - غَوِيَوِيَه (٢) - غَوِيِيَه - غَوِيِيَه - غَوِيِيَه - غَوِيِيَه (٣) و القلب قبل التصغير نحو: صَبِيؤ - صَبِيئ - صَبِيئ - صَبِيئ - صَبِيئ. و اجتماع الياءات بلا قلب نحو:

يَحْيَى (٤) - يُحْيِي - يُحْيِي (٥).

القَاعِدَةُ الرَّابِعَةُ: الأَلِفُ أو الواوُ الواقِعَةُ بعدَ كَسْرِهِ التَّصْغِيرِ تُقَلِّبُ يَاءً و تُسَكِّنُ الياءَ المُنْقَلِبَةَ أو الأَصِيلَةَ الواقِعَةَ بعدَ تلكَ الكَسْرِ إذا لم تُتَّبِعْ بحرفِ تَأْنِيهِثٍ و إلا فَتُفْتَحُ (٦)، نحو: دُخْرَاج - دُخْرِيح، مِفْتَاح - مِفْطِيح، فُوْدُوْس - فُوَيْدِيْس، قَلْنَسُوَه - قَلْبِيْسِيَه، مُسْرُوْل - مُسْرِيْل، مُشْرِيْف - مُشْرِيْف، و أما نحو: فُنْدِيْل و مُنْدِيْل فلا حَاجَةَ لَهُ إلى قلبٍ و إعلالٍ، فتقول في تصغيرِهما: فُنْدِيْل و مُنْدِيْل.

القَاعِدَةُ الخَامِسَةُ: إذا وَلِيَ ياءُ التَّصْغِيرِ واوٌ بعدها ياءٌ مُشَدَّدَةٌ مُتَطَرِّفَةٌ، حِيْذَفَتِ المُشَدَّدَةُ المُتَطَرِّفَةُ حِيْذَرًا من استئصالِ اجتماعِ المُشَدَّدَتَيْنِ (٧)، نحو: مَرْوِيئ (٨) - مَرْوِيئ - مَرْوِيئ - مَرْوِيئ؛ اللُّهُمَّ إلا أن يكونَ المُشَدَّدَةُ المُتَطَرِّفَةُ ياءَ النَّسْبِ فتبقى، نحو: عَلَوِيئ - عَلَوِيئ - عَلَوِيئ - عَلَوِيئ (٩).

[شماره صفحه واقعی : ٣٠٤]

ص: ٨٨٩

- ١- مُؤَنَّثُهُ غَاوٍ من غَوِيٍ يَغْوِي إذا ضَلَّ.
- ٢- الواوُ الأُولَى مقلوبُ الأَلِفِ الرَّائِدَةِ في غَاوِيَه.
- ٣- شرح النُّظَام، ص ٢٤٣؛ شرح الرِّضَى على الشافيه، ج ١، ص ٢٣١.
- ٤- اسمٌ منقولٌ من فَعَلٍ.
- ٥- شرح الرِّضَى على الشافيه، ج ١، ص ٢٣٣.
- ٦- المصدر السابق، ص ٢٥٠؛ شرح النُّظَام، ص ٢٥٠.
- ٧- المصدر السابق، ص ٢٣٥.
- ٨- اسمٌ مفعولٌ من يُرِي.
- ٩- للأستاذ: ظَهَرَ بما ذَكَرَ أَنَّ هُنَاكَ فَرَقًا بَيْنَ المَصْغَرِ إذا نُسِبَ إِلَيْهِ و بَيْنَ المُنْسُوبِ إذا صُغِّرَ. فالْمَصْغَرُ يُحْدَفُ مِنْهُ ياءُ التَّصْغِيرِ إذا طَرَأَ عَلَيْهِ النَّسْبُ و صَارَتْ ياءُ التَّصْغِيرِ إِحْدَى ياءاتٍ، أو كانَ المَصْغَرُ على فَعْيَلِه، نحو: أُمِّي و أُمِّيَّة - أُمُوِي، جُهَيْنَه - جُهَيْنِي، كما مرَّ في فصلِ المُنْسُوبِ، الرِّقْم ١٣ و ١٤. و أنا المُنْسُوبُ إذا صُغِّرَ فلا ضَبْرَ في قَبُولِهِ ياءَ التَّصْغِيرِ، لا مع اجتماعِ الياءاتِ و لا في وَزْنِ فَعْيَلِه، نحو: عَلَوِيئ - عَلَوِيئ، جُهَيْنِي - جُهَيْنِي (انظر: شرح الرِّضَى على الشافيه، ج ١، ص ٢٣٦ و ٢٣٧).

هذا، ويُلاحظُ أنَّ المصغَّرَ - كأيِّ اسمٍ آخرٍ - تجرَى فيه القواعِدُ العامَّةُ للإعْلالِ و قواعِدُ الإعْلالِ الخاصَّةِ بالاسمِ أيضاً عندَ توفُّرِ شرطِها أو شرطِها.

السؤال و التمرين

١. ما هي معاني المصغَّر؟

٢. ما هي صيغُ المصغَّر؟

٣. أيُّ اسمٍ يُصغَّرُ على فُعَيْلٍ و أيُّهُ يُصغَّرُ على فُعَيْلِلٍ و أيُّهُ يُصغَّرُ على فُعَيْلِيلٍ؟

٤. ما معنى عدمِ ازديادِ حروفِ المصغَّرِ على أربعهِ أخرفٍ؟

٥. ما هو حكمُ المقصورِ و الممدودِ و المنقوصِ في التَّصغيرِ؟

٦. تصغيرُ جمعِ المكسَّرِ كيف هو؟ مثَّلْ لذلك أمثله.

٧. ما هو حكمُ المؤنَّثِ المعنويِّ في التَّصغيرِ؟

٨. تصغيرُ التَّرخيمِ ما هو؟ مثَّلْ له.

٩. ما معنى ردِّ التَّصغيرِ الأشياءِ إلى أصولِها؟ مثَّلْ لذلك أمثله.

١٠. ما هو الفرقُ بين تصغيرِ الموصوفاتِ و الصِّفاتِ؟

١١. هل تدرى مصغراً لا مكبَّرَ له؟ ما هو؟

١٢. كم قاعدةٌ للإعْلالِ تخصُّ المصغَّر؟

١٣. صيغُ الكلماتِ التابِعةِ: حُجْر، حُجْرَه، بَيْت، بَيْتَه، قَرْصَه، عَضَم، نَفْر، نَعْلَب، حِمَار، نَاقَه، بَعير، صِيحْرَاء، قَبِضَه، أَشْرَار، بَصْرَه، عَدَه، دِيَه، قَابِل، مَقْتُول، مُسْتَشْفَى، مَسْجِد، معبَر، أَطراف، غُرْبال، سِتْرِبال، عَثْمَان، عَمْران، يَقْطان، طَهْران، سَامْرَاء، كُبْرَى، مَوْسَى، صِيْفْرَاء، رِوايَه، قُبَه، كَرْه، سَفِينَه، جَزيرَه، جَرِيدَه، قُضاه، عابِدات، عَرَفات، كاطَمِين، بَحْرَيْن، أُم، اشم، قَليل، دَليل، وُعد، رِيَه، سِمَه، غَالِب، مَغْلُوب، مُنْتَظَر، مُضْطَرِب، مُحْمَاز، مُسْتَوْحِش، مُسْتَوْلى، قَوْمِز، صُورَه، قَمْدَعِمْ، قَرْطَعِب، سَيْلَسْبيل، قَرْطاس، ذِواه، حُجْرَب، إِزار، عُمْرَان، مَسْبِغَه، حَمْرَاء، هِنْدات، مَهْدَوِي، عَلَوِي، أَكباد، أَغْلِمَه، سادَه، شَجْرَه، شَجْر، جَيْش، قَطِيع، أَرْض، قَدْر، نَفْس،

[شماره صفحه واقعي : ٣٠٥]

ص : ٨٩٠

كأس، بئر، أرنب، أفعى، قرطوس، مرمى، قبعثرى، فنجان، حنطلة، جوهره، قرصاء، خضر موت.

١٤. كَبُرَ الْمُصِغَرَاتِ الْآيَةِ: دُوَيْبِهِ، دُوَيْبِهِ، دُوَيْرُهُ، عُدَيْرَاءُ، سَيْلِيْمَهُ، نُؤُوبٌ، مُبْتَقِنٌ، سَيْكِرَانٌ، كُبَيْبٌ، فُرَيْسٌ، قُدَيْرُهُ، قُدَيْرِيْمَهُ، أَنْ يَضَهُ، رُحِيَهُ، أَصِيْبِيْعَهُ، نُعَيْلَهُ، سَيْفِيْنَهُ، فُرَيْدِيْسٌ، دُلَيْيَهُ، جُهَيْنِيْمَهُ، أُولِيَاءُ، ذُبْيٌ، جُحِيْمَهُ.

١٥. مَثَلٌ لِكُلِّ مِنْ قَوَاعِدِ الْإِعْلَالِ الْخَاصَّةِ بِالْمُصَغَّرِ مِنْ غَيْرِ مَا مَثَّلْنَا لَهَا فِي الدَّرْسِ.

[شماره صفحه واقعی : ٣٠٦]

ص: ٨٩١

المعرفة اسم يدل على معين معلوم، نحو: مُحَمَّدٌ، مَكَّةُ، هُوَ، هذا. والتكره اسم يدل على غير معين، نحو: رَجُلٌ وكتاب (٢).
ثم التكره علامتها أن تقبل «أل» التعريف، نحو: رَجُلٌ - الرَّجُلُ؛ أو تكون بمعنى كلمه هي تقبل أل، نحو: ذُو بمعنى صاحب - الصَّاحِبُ. والمعرفة على سبعة أقسام:
العلم، المعرف بأل، الضمير، اسم الإشارة، الموصول، المعرف بالإضافه والمعرف بالنداء؛ والتوضيح في فصول:

الفصل ١. العلم

العلم اسم وضع لشيء واحد معين، نحو: مُحَمَّدٌ و مَكَّةُ (٣)، وله تقسيمات:

[شماره صفحه واقعي : ٣٠٧]

ص: ٨٩٢

- ١- وهو أول المبحثين الملحقين بالصرف حسب الموقف المقرر في تمهيد هذا القسم.
- ٢- شرح المفصل، ج ٣، ص ٣٤٧ و ٣٥١. وقال المحقق الرضى قدس سره: «الأصريح في رسم المعرفة أن يقال: «ما أشير به إلى خارج مختص إشارة وضعيه». وقال في التكره: «حدها... ما لم يشو به إلى خارج إشارة وضعيه» (شرح الرضى على الكافية، ج ٣، ص ٢٣٥ و ٢٧٩).
- ٣- المصدر الأخير، ص ٢٤٥. إن هذا التعريف لا ينتقص بالأعلام المشتركة ك«زيد» مثلاً إذا كان اسماً لفردين أو أكثر، إذ لكل واحد من الأعلام وضع عليه.

التقسيم الأول: العَلَمُ إما مُفْرَدٌ، نحو: زَيْدٌ و إما مُرَكَّبٌ. والمرَكَّبُ إما إِصْفِيٌّ، نحو:

عَبْدُ اللَّهِ و بَيْتُ اللَّهِ؛ وإما إِشْنَادِيٌّ، نحو: تَأَبَّطَ شَرًّا؛ وإما مُرَجِيٌّ، نحو: سَيِّئِيهِ (١).

التقسيم الثاني: العَلَمُ إما اسْمٌ و هو ما دَلَّ على ذاتِ المُسَمَّى و لا يُقْصَدُ به مَدْحٌ و لا ذَمٌّ (٢)، نحو: مُحَمَّدٌ و مُوسَى؛ وإما لَقَبٌ و هو ما يُقْصَدُ به مَدْحٌ أو ذَمٌّ، نحو: صَدُوقٌ و سَفَاحٌ؛ وإما كُنْيَةٌ و هي ما تُرَكَّبُ من كَلِمَةٍ «أب» أو «أُم» أو «ابن» أو «بنت» مضافَةً إلى كَلِمَةٍ أُخْرَى، نحو: أَبُو العَلَاءِ، أُمُّ كَلْثُومٍ، ابْنُ آوَى، بِنْتُ وَرْدَانَ.

و يُقْصَدُ بِالكُنْيَةِ التعْظِيمُ و التوقيرُ غالباً و ذلك لأنَّ كثيراً من النفوسِ تأنفُ من أن تُخاطَبَ بِاسْمِهَا. و قد يُقْصَدُ بِهَا التحقيرُ و الذَّمُّ، نحو: أَبُو لَهَبٍ، أَبُو جَهْلٍ، أُمُّ المَفَاسِدِ.

و قد يُكْنَى الشَّخْصُ بِوَلَدِهِ، نحو: أَبُو الحَسَنِ لِأَميرِ المُؤْمِنِينَ عَلِيِّ عَلَيْهِ السَّلَامُ، و قد يُكْنَى الشَّخْصُ فِي الصَّغْرِ نَفَاؤلاً.

و فِي اجْتِمَاعِ الاسْمِ و اللَّقَبِ يُقَدِّمُ الاسْمُ على اللَّقَبِ، نحو: قَالَ جَعْفَرُ الصَّادِقُ عَلَيْهِ السَّلَامُ؛ أَمَا فِي اجْتِمَاعِ الاسْمِ و الكُنْيَةِ أو اللَّقَبِ و الكُنْيَةِ فُتَقَدِّمُ ما شِئْتَ و تقولُ مثلاً: قَالَ عَلِيُّ أَبُو الحَسَنِ أو قَالَ أَبُو الحَسَنِ عَلِيُّ عَلَيْهِ السَّلَامُ (٣). قَالَ ابْنُ مالِكٍ:

و اسماً أتى و كُنْيَةً و لَقَباً

و أُخْرَنَ ذَا إِنْ سِوَاهُ [٤] أَصْحَاباً

التقسيم الثالث: العَلَمُ إما مُرْتَجِلٌ (٥) و هو ما اسْتَعْمِلَ من أَوَّلِ أَمْرِهِ عِلْماً و لَمْ يَسْتَعْمَلْ قَبْلَ ذلك فِي مَعْنَى آخَرَ، نحو: أَدَدٌ لِرَجُلٍ و سَعَادٌ لِمَرْأَةٍ؛ وإما مَنْقُولٌ. و المنقولُ ما نُقِلَ عن اسمِ عَيْنٍ، نحو: أَسَدٌ إِذَا سُمِّيَ به رَجُلٌ؛ أو عن اسمِ مَعْنَى، نحو: فَضْلُ المَسْمَى به

[شماره صفحه واقعی : ٣٠٨]

ص: ٨٩٣

- ١- شرح المفصل، ج ١، ص ٩٥.
- ٢- كلمة «اسم» مشترك لفظاً بين الاسم بهذا المعنى و بين ما يقابل الفعل و الحرف؛ و كذلك قد يُطلق «الاسم» و يُرادُ به «الموصوف» بالمعنى الذي سَبَقَ فِي مَبْحَثِ الجَامِدِ و المشتق، فِي الفِصْلِ ٩، فَيَكُونُ أَطْرَافُ الاِشْتِرَاكِ ثَلَاثَةً.
- ٣- شرح الرضى على الكافية، ج ٣، ص ٢٦٤؛ النحو الوافي، ج ١، ص ٢٧٦ و ٢٨٤.
- ٤- شرح ابن عقيل على الألفيه.
- ٥- مِنْ ارْتَجَلَ الْأَمْرَ أَي اخْتَرَعَهُ كَأَنَّهُ فَعَلَهُ قَائِماً على رِجْلَيْهِ مِنْ غَيْرِ أَنْ يَقْعَدَ مُتَأَنِّياً فِيهِ.

رَجُلٌ، أو عن فعلٍ ماضٍ، نحو: شَمَّرَ اسْمُ رَجُلٍ و فَرَسٍ، أو عن فعلٍ مضارعٍ، نحو: يَزِيدُ اسْمُ رَجُلٍ و نَعْلِبُ اسْمُ قَبِيلِهِ؛ أو عن فعلٍ أمرٍ، نحو: أَطْرِقَا اسْمَ بَلَدٍ، أو عن المثنى، نحو:

كاظَمَيْنِ اسْمَ بَلَدِهِ؛ أو عن الجمع، نحو: عَرَفَاتُ (بِنَاءٍ عَلَى أَنَّهَا جَمْعٌ لِعَرَفَةٍ) اسْمُ رَجُلٍ؛ أو عن اسمٍ جنسٍ، نحو: النَّجْمُ لِنَجْمٍ خَاصٍّ وَ هُوَ التُّزْيَا وَ المَدِينَةُ لِمَدِينَةِ النَّبِيِّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَ الهِ؛ أو عن جُمْلَةٍ، نحو: «مَا شَاءَ اللَّهُ» اسْمُ رَجُلٍ وَ «نَحْنُ هُنَا» اسْمُ كِتَابٍ (١). قَالَ ابْنُ مَالِكٍ:

وَ مِنْهُ مَنْقُولٌ كَفَضْلٍ وَ أَسَدٍ

وَ ذُو ارْتِجَالٍ كَشُعَادَةٍ وَ أُدَدٍ

تَبْيِيهُ

إِذَا شِئِمَّتْ بِالْعَلَمِ الْمُرْتَجَلِ مُسَمِّيَاتٍ لِمَرَاتِ بَقِي الْعَلَمِ مُرْتَجَلًا مَا لَمْ يَخْتَلِفِ النُّوعُ، مِثْلُ أَنْ تَسْمَى أَنَا سِتِي كَثِيرَةٌ بَ أُدَدٍ أَوْ سِعَادٍ. أَمَّا إِنْ اخْتَلَفَ النُّوعُ مِثْلُ أَنْ يُسَمَّى إِنْسَانٌ بَ أَسَدٍ مَثَلًا، فَهُوَ بِالنَّسْبَةِ إِلَى الْإِنْسَانِ مَنْقُولٌ (٢).

التقسيمُ الرابعُ: الْعَلَمُ إِذَا عَلِمَ بِالْوَضْعِ، نَحْوُ: مُحَمَّدٌ، عَلِيٌّ وَ فَاطِمَةٌ؛ وَ إِذَا عَلِمَ بِالْعَلْبَةِ وَ هُوَ فِي نَكْرِهِ اخْتِصَّ بِفَرْدٍ خَاصٍّ بِاللَّامِ (أَل) أَوْ بِالِإِضَافَةِ، لِكَثْرَةِ اسْتِعْمَالِهِ فِيهِ، نَحْوُ:

أَمِيرُ الْمُؤْمِنِينَ لِعَلِيِّ بْنِ أَبِي طَالِبٍ عَلَيْهِ السَّلَامُ، ابْنُ عَبَّاسٍ وَ ابْنُ مَسْعُودٍ وَ ابْنُ عَمْرٍ وَ ابْنُ زُبَيْرٍ لِلْعَبَادِلَةِ، أُمُّ الْبَنِينَ لِفَاطِمَةَ الْكِلَابِيَّةِ، الْبَيْتِ لِبَيْتِ اللَّهِ الْحَرَامِ، الْمَدِينَةَ لِمَدِينَةِ النَّبِيِّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَ الهِ وَ الْكِتَابَ لِكِتَابِ سَيِّوَيْهِ (٣).

التقسيمُ الخامسُ: الْعَلَمُ إِذَا عَلِمَ شَخْصًا وَ هُوَ عَلِمَ حَقِيقَةً كَكُلِّ مَا سَبَقَ مِنَ الْأَمْثَلِ وَ نَحْوِهَا؛ وَ إِذَا عَلِمَ جِنْسًا وَ هُوَ عَلِمَ لَفْظًا، نَحْوُ: أُسَامَةُ لِأَسَدٍ (٤).

[شماره صفحه واقعی : ٣٠٩]

ص: ٨٩٤

١- شرح الرضى على الكافية، ج ٣، ص ٢٤٢؛ النحو الوافي، ج ١، ص ٢٧١؛ شرح المفصل، ج ١، ص ٩٣ و ١٠٦.

٢- النحو الوافي، ج ١، ص ٢٧٢، الهامش ١.

٣- شرح الرضى على الكافية، ج ٣، ص ٢٥٥. وَ تُحَذَفُ «أَل» هَذِهِ وَجُوبًا فِي الْإِضَافَةِ وَ النَّدَاءِ، نَحْوُ: مَدِينَةُ النَّبِيِّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَ الهِ.

٤- المصدر السابق، ص ٢٤٥. هَذَا التَّقْسِيمُ يُشْبِهُ تَقْسِيمَ الْمُؤَنَّثِ إِلَى الْحَقِيقِيِّ وَ الْمَجَازِيِّ؛ فَكَمَا أَنَّ عُرْفَهُ وَ بُشْرَى وَ صِيْحْرَاءَ مُؤَنَّثَاتٌ لَفْظًا وَ مَجَازًا لَا مَعْنَى وَ حَقِيقَةٌ، فَكَذَلِكَ أُسَامَةُ-مَثَلًا-عَلِمَ (مَعْرِفَةً) لَفْظًا لَا- مَعْنَى وَ حَقِيقَةٌ. ذَلِكَ لِأَنَّ فِي الْعَرَبِيَّةِ أَسْمَاءً وَضِعَتْ أَغْلَامًا لِأَجْنَاسٍ مَعَانِيهَا بِأَسْرِيهَا سَيَمُوهَا «أَعْلَامَ الْأَجْنَاسِ» لِوُجُودِ آثَارِ الْعَلَمِ اللَّفْظِيِّ-مِنْ التَّوْصِيفِ بِالْمَعْرِفَةِ وَ مَنَعِ الصَّرْفِ وَ عَدَمِ قَبُولِ أَل-فِيهَا وَ إِنَّ لَمْ تَكُنْ أَغْلَامًا مِنْ جِهَةِ مَعَانِيهَا؛ وَ هِيَ عِدَّةُ كَلِمَاتٍ. مِنْهَا: شُبْحَانُ لِلتَّسْبِيحِ، بَرَّةٌ لِلْمَبْرَةِ أُسَامَةُ لِلْأَسَدِ، تُعَالَهُ لِلتَّلْبِ وَ أُمُّ عَزِيطٌ لِلْعَقْرَبِ.

قد يُنَكَّرُ الاسمُ العَلَمُ (١) كأنْ تقولَ: زُبَّ زَيْدٍ لِقَيْتِهِ، وكما يُقالُ: لِكُلِّ فِرْعَوْنٍ مُوسَى. ولا يُثَنَّى العَلَمُ ولا يُجْمَعُ ولا يدخُلُهُ أَلُ التعرِيفِ ولا يُضَافُ إلَّا إذا نُكِّرَ. والعَلَمُ المُنَكَّرُ إذا ثَنِيَ أو جُمِعَ، دخَلَهُ «أَل» التعرِيفِ جَبْرًا لتعريفِ العَلَمِ الفاتتِ، نحو: الزَّيْدَانِ وَالزَّيْدُونَ (٢).

الفصل ٢. المَعْرِفُ بِ«أَل»

الفصل ٢. المَعْرِفُ بِ«أَل» (٣)

«أَل» على ثَلَاثَةِ أَقْسَامٍ: مَوْصُولُهُ وَزَائِدَةٌ وَحَرْفُ تَعْرِيفٍ (٤). أمَّا المَوْصُولُهُ فَتَبَيَّنَ أَيْ اُبْحَثْ عَنْهَا؛ وَ الزَّائِدَةُ مَا لَيْسَتْ بِمَوْصُولِهِ وَ لَا لِلتَّعْرِيفِ؛ وَ مَا لِلتَّعْرِيفِ وَ قَدْ يُطْلَقُ عَلَيْهِ لَامُ التَّعْرِيفِ (٥) - عَلَى قِشْمِينَ:

الأوَّلُ مَا تُفِيدُ التَّعْرِيفَ الحَقِيقِيَّ وَ هِيَ مَا إِذَا كَانَتْ لِلعَهْدِ وَ تُسَمَّى لَامَ العَهْدِ؛ وَ العَهْدُ عَلَى ثَلَاثَةِ أَقْسَامٍ: حُضُورِيٌّ، كَقَوْلِهِ تَعَالَى: الْيَوْمَ يَبَسُّ الدِّينَ كَفَرُوا مِنْ دِينِكُمْ فَلَا تَحْشَوْهُمْ

[شماره صفحه واقعی : ٣١٠]

ص: ٨٩٥

١- إنَّ هذا الحُكْمَ موضوعُهُ قِسْمُ الاسمِ مِنَ الأعلامِ وَ لَا يجرى فِي الكُنَى وَ الألقابِ.

٢- شرح الرضی علی الکافی، ج ٣، ص ٢٥٧؛ شرح المفصل، ج ١، ص ١٣٢ و ١٣٩. وَ قد سَبَقَ توجیهُ هذا الحُكْمِ فِي البَحْثِ عَنِ جَمْعِ المَذَكَّرِ السَّالِمِ، فِي الهامشِ.

٣- إِذَا ذُكِرَ «أَل» فِي الكَلَامِ كَكَلِمِهِ مُسْتَقَلَّةً غَيْرِ دَاخِلِهِ عَلَى كَلِمَةٍ أُخْرَى فَهَمْزُهَا هَمْزَةٌ قَطْعٍ يَجِبُ إِظْهَارُهَا نُطْقًا وَ كِتَابَةً لِأَنَّ «أَل» فِي هَذِهِ الحَالَةِ اسْمٌ عَلَمٌ لِحَرْفِ «أَل» وَ هَمْزُهَا كَهَمْزِهِ «أَلَا» وَ «أَمَّا» مَثَلًا.

٤- إِذَا أُطْلِقَ «أَل» فِي الكَلَامِ يُرَادُ بِهَا «أَل» التَّعْرِيفِ، وَ إِذَا أُرِيدَ بِهَا القِسْمَانِ الآخِرَانِ فَلَا بُدَّ مِنَ التَّقْيِيدِ وَ أَنْ يُقَالَ: أَلُ المَوْصُولِ أَوْ أَلُ الزَّائِدِ.

٥- اختلفوا فِي أَنَّ حَرْفَ التَّعْرِيفِ هَلْ هُوَ «أَل» كَمَلًّا- وَ هِيَ كَ «هَيْل» وَ هَمْزُهَا أَصْلِيَّةٌ قَطْعِيَّةٌ خُرِدَتْ فِي الوَصْلِ لِكَثْرَةِ الاستعمالِ كما قال الخليل، أَوْ هُوَ «أَل» أَيْضًا لِكَنَّ الهَمْزَةَ زَائِدَةٌ وَ ضَائِيَّةٌ كما تُسَبَّ إِلَى سَيبُوئِهِ، أَوْ هُوَ اللَّامُ وَ حَدَّهَا وَ الهَمْزَةُ زَائِدَةٌ وَ صِلَتِيَّةٌ أَيْضًا جَلِبَتْ بِهَا قَبْلَهَا لِتَعُدَّ بِالابتداءِ بِالسَّاكِنِ كما تُسَبَّ إِلَى سَيبُوئِهِ أَيْضًا وَ إِلَى المَحْقَقِينَ؟ فعلى الأوَّلِ يُعَبَّرُ عَنْهُ بِ«أَل» وَ لَا يَحْسُنُ أَنْ يُعَبَّرَ عَنْهُ بِاللَّامِ وَ اللَّامُ كما لَا يُعَبَّرُ عَنْ «قَدْ» مَثَلًا بِالقَافِ وَ الدَّالِ، وَ عَلَى الثَّالِثِ يُعَبَّرُ عَنْهُ بِاللَّامِ وَ عَلَى الثَّانِي يَجُوزُ أَنْ يُعَبَّرَ عَنْهُ بِ«أَل» وَ أَنْ يُعَبَّرَ عَنْهُ بِاللَّامِ وَ اللَّامِ وَ فِي «الكتاب» التَّعْبِيرُ بِالأَمْرَيْنِ (الحداثق الندي، ج ١، ص ١٧٦؛ شرح الرضی علی الکافی، ج ٣، ص ٢٤٠، شرح المفصل، ج ٥، ص ١٣٣).

وَ اِحْسُونِ الْيَوْمَ اَكْمَلْتُ لَكُمْ دِينَكُمْ وَ اَتَمَمْتُ عَلَيْكُمْ نِعْمَتِي وَ رَضِيْتُ لَكُمْ الْاِسْلَامَ دِينًا

(١)

، وَ نَحُوْ قَوْلِكَ لِمَنْ لَا تَعْرِفُهُ بِاسْمِهِ يَا اَيُّهَا الرَّجُلُ (٢)؛ وَ ذِكْرِيْ، كَقَوْلِهِ تَعَالَى: كَمَا اَرْسَلْنَا اِلَى فِرْعَوْنَ رَسُوْلًا- فَعَصَى فِرْعَوْنُ الرَّسُوْلَ (٣)؛ وَ ذَهَبِيْ كَقَوْلِهِ تَعَالَى: اِذْ هُمَا فِي الْغَارِ (٤).

وَ الثَّانِي مَا تُفِيْدُ التَّعْرِيفَ اللَّفْظِيَّ وَ هِيَ مَا اِذَا كَانَتْ لِلجِنْسِ وَ تَسَمَّى لَامَ الْجِنْسِ؛ وَ هِيَ اَيْضًا عَلَى ثَلَاثَةِ اَقْسَامٍ: لَامُ الْحَقِيْقَةِ وَ هِيَ مَا تَدُلُّ عَلَى نَفْسِ الْحَقِيْقَةِ وَ الْمَاهِيَةِ بِلَا دِلَالَةٍ عَلَى كَمِّيَّةِ الْاَفْرَادِ (٥)، كَمَا فِي قَوْلِهِ تَعَالَى: وَ جَعَلْنَا مِنَ الْمَاءِ كُلَّ شَيْءٍ حَيٍّ (٦) وَ قَوْلِهِ تَعَالَى: اَفَلَا يَنْظُرُوْنَ اِلَى الْاِبَالِ كَيْفَ خُلِقَتْ (٧)؛ وَ لَامُ الْاِسْتِغْرَاقِ وَ هِيَ مَا تَدُلُّ عَلَى جَمِيْعِ اَفْرَادِ الْمَاهِيَةِ (٨)، كَمَا فِي قَوْلِهِ تَعَالَى: اِنَّ الْاِنْسَانَ لَفِي خُسْرٍ (٩). اَيُّ كُلِّ اِنْسَانٍ؛ وَ لَامُ تَدُلُّ -بِمَعْوَنَةِ الْقَرِيْبَةِ- عَلَى بَعْضِ مَجْهُوْلٍ مِنَ الْمَاهِيَةِ (١٠)، كَقَوْلِهِ تَعَالَى حِكَايَةً عَنِ يَغْتَقِبُ عَلَيْهِ السَّلَامُ:

وَ اَخَافُ اَنْ يَأْكُلَهُ الدُّنْبُ

(١١)

وَ كَمَا فِي قَوْلِكَ: زَكَبْتُ السِّيَاْرَةَ.

وَ بِالْجُمْلَةِ، لَا يَدُلُّ مَدْخُوْلُ لَامِ الْجِنْسِ عَلَى مُعَيَّنٍ، فَهُوَ نَكْرَةٌ فِي الْمَعْنَى وَ الْحَقِيْقَةِ، وَ يُعَامَلُ مُعَامَلَةَ الْمَعْرِفَةِ فِي اللَّفْظِ فَقَطْ كَعَلَّمَ الْجِنْسَ.

تَبِيْهٌ

فِي لُغَةِ حَمِيْرٍ وَ نَفَرٍ مِنْ طَيِّءٍ يُبَدِّلُ الْمِيْمَ مِنْ لَامٍ «ال» وَ يُقَالُ «أَمْ»؛ فَفِي الْحَدِيْثِ اَنَّ

[شماره صفحه واقعی : ٣١١]

ص: ٨٩٦

- ١- المائده٣.
- ٢- شرح المفصل، ج ٥، ص ١٣٨.
- ٣- المزمّل ١٥/ و ١٦.
- ٤- التوبه ٤٠.
- ٥- مغنى اللبيب، ص ٧٣؛ شرح الرضى على الكافية، ج ١، ص ٢٤.
- ٦- الأنبياء ٣٠.
- ٧- الغاشيه ١٧.
- ٨- مغنى اللبيب، ص ٧٣؛ شرح الرضى على الكافية، ج ١، ص ٢٣.
- ٩- العصر ٣.
- ١٠- شرح الرضى على الكافية، ج ٣، ص ٢٣٧؛ شرح الأشموني، ج ١، ص ١٧٩ و ١٨٠.
- ١١- يوسف ١٣.

أَحَدَهُمْ سَأَلَ رَسُولَ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَآلِهِ: أَمِنْ أَمْبِرٍ امْصِيَامٍ فِي امْسَقَرٍ؟ فَأَجَابَهُ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَآلِهِ عَلَى لُغَتِهِمْ وَقَالَ:

لَيْسَ مِنْ أَمْبِرٍ امْصِيَامٍ فِي امْسَقَرٍ (١).

السُّؤَالُ وَالتَّمْرِينُ

١. عَرَّفَ المَعْرِفَةَ وَالتَّكْرَةَ وَالعَلَمَ وَأذْكَرَ أَقْسَامَ العَلَمِ.

٢. كَمْ قِسْمًا لِأَلٍ؟ أذْكَرُهَا.

٣. لِمَ لَا يَكُونُ عِلْمُ الجِنْسِ عِلْمًا حَقِيقَةً وَ لِمَ يُسَمَّى عِلْمًا؟

٤. مَتَى تُفِيدُ «أَل» التَّعْرِيفَ الحَقِيقِيَّ وَ مَتَى تُفِيدُ التَّعْرِيفَ اللفظِيَّ؟

٥. عَرَّفَ لِكُلِّ مِنْ أَقْسَامِ العَلَمِ وَ المَعْرِفِ بِالْأَلَامِ مَا تَبَيَّنَ لَكَ مِنَ الأَمْثَلِ مِنَ القُرْآنِ الكَرِيمِ.

الفصل ٣. الضمير

إشاره

الضَّمِيرُ مَا وُضِعَ لِلْغَائِبِ أَوْ المَخَاطَبِ أَوْ المَتَكَلِّمِ، نَحْوُ: هُوَ، أَنْتَ، أَنَا؛ وَ هُوَ عَلَى قِسْمَيْنِ: مُتَّصِلٌ بِكَلِمَةٍ أُخْرَى وَ يَكُونُ كَجُزْءٍ مِنْهَا، نَحْوُ: ضَرَبَهُ، غَلَامُكَ، إِنِّي، وَ نَحْوُ: إِنَّا رَأَوْنَاهُ إِفْكًا (٢)؛ وَ مُنْفَصِلٌ لَا يَتَّصِلُ بِشَيْءٍ. وَ لِكُلِّ مِنْهُمَا أَرْبَعٌ عَشْرَةَ صِبْغَةً، سِتٌّ لِلْغَائِبِ وَ سِتٌّ لِلْمَخَاطَبِ وَ اثْنَانِ لِلْمَتَكَلِّمِ.

ثُمَّ المُنْفَصِلُ عَلَى قِسْمَيْنِ: مَرْفُوعٍ وَ مَنْصُوبٍ؛ وَ المُنْتَصِلُ عَلَى ثَلَاثَةِ أَقْسَامٍ: مَرْفُوعٍ وَ مَنْصُوبٍ وَ مَجْرُورٍ.

المُنْتَصِلُ المَرْفُوعُ قَدْ يَكُونُ بَارِزًا وَ قَدْ يَكُونُ مُسْتَتِرًا. وَ المُسْتَتِرُ عَلَى صَرْتَيْنِ: وَاجِبِ الأَسْتِتَارِ وَ جَائِزِ الأَسْتِتَارِ. وَ أَمَّا المُنْفَصِلُ فَلَا يَكُونُ إِلَّا بَارِزًا.

فَتَحَصَّلَ لِلضَّمِيرِ سَبْعَةٌ أَقْسَامٌ (٣):

[شماره صفحه واقعی : ٣١٢]

ص: ٨٩٧

١- شرح الرضى، على الكافية، ج ٣، ص ٢٤١؛ شرح المفصل، ج ١، ص ٨٦.

٢- القصص ٧.

٣- شرح الرضى على الكافية، ج ٢، ص ٤٠٨-٤٢٦؛ شرح المفصل، ج ٢، ص ٢٩٢؛ النحو الوافي، ج ١، ص ١٩٦-٢١٤.

١. المُنْفِصِلُ المَرْفُوعُ، وَ لَهُ أَرْبَعُ عَشْرَةَ صِيغَةً، هِيَ:

هُوَ\هُمَا\هُم\هِيَ\هُمَا\هِنَّ\أَنْتَ\أَنْتُمْ\أَنْتِ\أَنْتُنَّ\أَنَا\أَنْحُنُ

نَحْوُ: هُوَ قَالَ، هُمَا جَاءَا ...

٢. المُنْفِصِلُ المَنْصُوبُ وَ لَهُ أَرْبَعُ عَشْرَةَ صِيغَةً، هِيَ:

إِيَاءُ\إِيَاهُمَا\إِيَاهُمْ\إِيَاهَا\إِيَاهُنَّ\إِيَاكَ\إِيَاكُمَا\إِيَاكُمْ\إِيَاكِ\إِيَاكِمَا\إِيَاكِئِ\إِيَانَا

نَحْوُ: لَا تَعْبُدُ إِلَّا إِيَاءَهُ، إِيَاهُمَا سَأَلْتُ وَ...

٣. المُنْفِصِلُ المَنْصُوبُ وَ لَهُ أَرْبَعُ عَشْرَةَ صِيغَةً، هِيَ:

هُ\هُمَا\هُم\هَا\هُمَا\هِنَّ\كَ\كُما\كُكُمْ\كِ\كِمَا\كِئِئِ\أَنَا

نَحْوُ: لَقَيْتُهُ، سَأَلْتُهُمَا، رَأَيْتُكَ، أَمَرْتَنِي ...

٤. المُنْفِصِلُ المَجْرُورُ وَ لَهُ أَرْبَعُ عَشْرَةَ صِيغَةً، هِيَ عَيْنُ مَا مَرَّ فِي القِسْمِ السَّابِقِ (المُنْفِصِلِ المَنْصُوبِ) نَحْوُ: مَرَرْتُ بِهِ، قُلْتُ لَهُمَا: دَعَوْتُ لَكَ وَ...

٥. المُنْفِصِلُ المَرْفُوعُ البَارِزُ وَ هُوَ مَا فِي صِيغَةِ الفِعْلِ المَاضِي عَمْدًا الأُولَى وَ الزَّائِغَةَ وَ مَا فِي صِيغَةِ المَضَارِعِ وَ الأَمْرِ إِلَّا خَمْسَ صِيغٍ مِنْهَا، هِيَ: ١٤، ١٣، ٧، ٤، ١٠ وَ قَدْ بَيَّنَّ فِي القِسْمِ الأَوَّلِ (قِسْمِ الفِعْلِ) فَرَاغًا.

٦. المُنْفِصِلُ المَرْفُوعُ المُشْتَبَرُ وَجُوبًا وَ هِيَ مَا فِي الصِّيغَةِ ١٣، ٧، ١٤ مِنَ المَضَارِعِ وَ الأَمْرِ.

٧. المُنْفِصِلُ المَرْفُوعُ المُشْتَبَرُ جَوَازًا وَ هِيَ مَا فِي الصِّيغَتَيْنِ ١ وَ ٤ مِنَ المَاضِي

[شماره صفحه واقعی : ٣١٣]

لابد للضمير الغائب من مرجع يعود عليه و لابد أن يتقدم المرجع على

[شماره صفحه واقعي : ٣١٤]

ص : ٨٩٩

١- توضيحات: (١) هاء الضمير - سواء كانت مفردة كـ «ه» أو مع ميم كـ «هما» و «هم» أو مع نون كـ «هن» تُكسِرُ إذا وقعت بعد كسره أو ياء ساكنه، نحو: به، بهما، فيهم، عليهن؛ و تُضَمُّ فيما سوى ذلك، نحو: له، ماله، منهما، منهن، لهن. هذا، و أهل الحجاز - على ما يُقال - يَضُمُّونَ هاء الضمير مطلقاً (شرح الرضى على الكافية، ج ٢، ص ٤٢١)؛ و عليه قراءة حفص قوله تعالى: قال أ رأيت إذ أوتينا إلى الصخره فإني نسيت الحوت و ما أنسانيه إلا الشيطان أن أذكره (الكهف ٦٣)، و قوله تعالى: و من أوفى بما عاهد عليه الله فسيؤتيه أجراً عظيماً (الفتح ١٠) / بضم الهاء فى «أنسانيه» و «عليه الله» (مجمع البيان فى تفسير آيه الكهف). (٢) ميم «تم» ساكنه إلا - فيما وقع بعدها ضمير منصوب فتضم و تشبع ضمته حتى يوجد واو، نحو: ضربتُموه. (٣) ياء المتكلم يجب فيه الفتح إذا اتصل بما فى آخره ألف أو ياء، نحو: عصاى و مولاى و معلّمين + ي - معلّمى + ي - معلّمى + ي - معلّمى؛ و إذا اتصل بما فى آخره ياء ان تُحذف إحدى الياءين و تُدغم الأخرى فى ياء المتكلم نحو بنى - بنى و أختى - أختى؛ و يجب فيه السكون إذا اتصل بالفعل أو بالحروف المشبهه به - و هى: إن، أن، كأن، ليت، لكن، لعل - أو بمن أو عن أو لبدن أو قط، أو قد، نحو: ينصّرانى، إنى؛ و يجوز فيه الأثران فى غير هذه الموارد، نحو: غلامى و غلامى، لى و لى. هذا، و قد يرى فى ياء المتكلم المتصل بما فى آخره ياء مشدّد قول آخر سبق بنا فى البحث عن المصغر فى الهامش على «يا أختى و يا بنى». (٤) يفصل بين ياء المتكلم و بين بعض الأفعال و الحروف نون تسمى نون الوقايه - لأنها تقى آخر الكلمه من دخول الكسره - و ذلك واجب إذا اتصل الياء بفعل لا يكون فيه النون الإعرابى، نحو: نصّر - نصّرنى، ينصّر - ينصّرنى، لم ينصّر - لم ينصّرانى؛ أو اتصل بمن أو عن، نحو: منى و عتى؛ و جائز فى غير هذه الموارد، نحو: ينصّران - ينصّرانى و ينصّراننى، إن - إنى و إننى، لذن - لذننى و لذننى (شرح الرضى على الكافية، ج ٢، ص ٤٤٩؛ النحو الوافى، ج ١، ص ٢٥٢). (٥) إذا وقع «نا» بعد ما فى آخره نونان مثل إن، أن، كأن و لكن، يجوز حذف إحدى النونات، نحو: إنا و إنا، لكننا و لكننا. (٦) إذا اتصل ضمير ب «إلى» أو «على» أو «لدى» أريدت ألفها ياء ساكنه، نحو: إله، عليك، لدينا. (٧) إذا وقع هو أو هى بعد الواو أو الفاء يجوز إشكان هائهما، نحو: هو و فهى. (٨) كثيراً ما يدخل هاء التنبيه على الضمائر المنفصله نحو: ها أنت و ها أنتم.

الضمير؛ غير أن تقدم المرجع على الضمير إما لفظي وإما تقديري وإما معنوي وإما حكمي (١).

التقدم اللفظي، نحو: ضرب زيد علامة. و من هذا القسم قوله تعالى: اعدلوا هو أقرب للتقوى (٢)، فإن الضمير (هو) عائد على «العدل» الذي يتصمته اعدلوا.

التقدم التقديري، نحو: ضرب علامة زيد. فإن ضمير «علامة» يعود على «زيد» و زيد لكونه فاعلاً في تقدير التقدم على المفعول لتقدم ربه الفاعل على المفعول.

التقدم المعنوي، مثل أن تتجه إلى المشرق صباحاً و تقول: أشرفت، أو تتجه إلى المغرب مساءً و تقول: غربت، أي «الشمس» فيهما. و من ذلك قوله تعالى: إنا أنزلناه في ليلة القدر (٣) أي القرآن، و قوله تعالى: حتى توارت بالحجاب (٤) أي الشمس.

التقدم الحكمي، أن يعود الضمير على متأخر لفظاً و رتبةً لئلا يفسد، نحو: نعم رجلاً زيد، حيث إن ضمير «نعم» يعود على «رجلاً» من جهة أن المتكلم في مثل المقام يتصور ما يعود عليه الضمير و يقصده ثم يأتي بالضمير و يعيده عليه عند نفسه ثم يأتي بما يفسر ذاك المرجع. و في هذا الأسلوب توضيح بعد إبهام، و هو يفيد التفخيم (٥)، و يكون الكلام معه أوقع في نفس المخاطب. فتشيمه مرجع الضمير في مثل ذلك بالمتقدم حكماً إما لأن التأخر لإفادته هذه الفائدة في حكم التقدم و إما لأن ما تصوره المتكلم و أرجع الضمير إليه في حكم المذکور المتقدم.

و هذا النوع من التقدم في موارد، منها: باب «نعم» و «بئس» كما مر؛ و منها المجزوء بـ «رب» نحو: ربه رجلاً... و ربه صديقاً...؛ و منها ضمير الشأن و القصة (٦)، نحو قوله

[شماره صفحه واقعی : ٣١٥]

ص: ٩٠٠

١- شرح الرضى على الكافية، ج ٢، ص ٤٠٢؛ النحو الوافي، ج ١، ص ٢٣٠.

٢- المائدة/٨.

٣- القدر/١.

٤- ص ٣٢.

٥- أي الإجلال و التعظيم.

٦- شرح الرضى على الكافية، ج ٢، ص ٤٦٤.

تعالى: قُلْ هُوَ اللَّهُ أَحَدٌ (١) وقوله تعالى: فَإِنَّهَا لَا تَعْمَى الْأَبْصَارَ وَ لَكِنَّ تَعْمَى الْقُلُوبَ الَّتِي فِي الصُّدُورِ (٢).

السُّؤال و التمرين

١. اِشْتَعْمِلْ كَلًّا مِنْ صَيَغِ الْمُنْفَصِلِ الْمَرْفُوعِ وَ الْمَنْصُوبِ فِي جُمْلَةٍ.
٢. صِلِ الضَّمِيرَ الْمُتَّصِلَ الْمَنْصُوبَ بِالْمَاضِي الْمَعْلُومِ مِنَ «التَّضَرُّ» وَ اسْتَعْمِلْ صَيَغَ الْمُتَّصِلِ الْمَجْزُورِ فِي جُمَلَاتٍ.
٣. أَوْضِحْ كَيْفِيَّةَ الضَّمِيرِ فِي الْمَاضِي وَ الْمُضَارِعِ وَ الْأَمْرِ أَنَّهُ فِي أَيِّ صَيَغَةٍ يَبْتَزُّ وَ فِي أَيِّهِ يَسْتَبْرُ.
٤. كَيْفَ الْحَرَكَهَ وَ الشُّكُونَ فِي يَاءِ الْمُتَكَلِّمِ؟ وَ مَا هِيَ مَوَارِدُ نُونِ الْوِقَايَةِ وَ مَا هُوَ حُكْمُهُ؟
٥. أَرِضْهُمْ جَدُولًا يَحْتَوِي جَمِيعَ الْأَقْسَامِ السَّبْعَةِ لِلضَّمِيرِ وَ اكْتُبْ تَجَاهَ كُلِّ قِسْمٍ أَرْقَامَ صَيَغِهِ.
٦. بَيِّنْ أَقْسَامَ الْمَرْجِعِ لِلضَّمِيرِ الْغَائِبِ وَ اذْكُرْ وَجَهَ تَسْمِيَةِ الْمُتَقَدِّمِ الْحُكْمِيِّ بِهَذَا الْأَسْمِ.

الفصل ٤.٤ اسمُ الإِشَارَةِ

الفصل ٤.٤ اسمُ الإِشَارَةِ (٣)

اسمُ الإِشَارَةِ اسْمٌ يَدُلُّ عَلَى مُعَيَّنٍ بِإِشَارَتِهِ، نَحْوُ: ذَا، هُنَا، هُنَا؛ وَ هُوَ عَلَى قِسْمَيْنِ (٤):

(١) مَا يَشْتَرِكُ بَيْنَ الْمَكَانِ وَ غَيْرِهِ؛ (٢) مَا يَخْتَصُّ بِالْمَكَانِ.

فَالأَوَّلُ عَلَى ثَلَاثَةِ أَقْسَامٍ:

١. مَا يُشْتَعْمَلُ فِي الْقَرِيبِ وَ لَهُ سِتُّ صَيَغٍ، هِيَ: ذَا لِلْمُفْرَدِ الْمُدَكَّرِ، ذَانِ أَوْ ذَيْنِ لِلْمُثَنَّى

[شماره صفحه واقعی : ٣١٦]

ص: ٩٠١

١- التوحيد/١.

٢- الحج/٤٦.

٣- شرح الرضی علی الکافیہ، ج ٢، ص ٤٧١؛ شرح المفصل، ج ٢، ص ٣٥١؛ النحو الوافی، ج ١، ص ٢٨٩.

٤- شرح الرضی علی الکافیہ، ج ٢، ص ٤٨٤.

المذكّر، أولى و أولاءٍ لِلْجَمْعِ المذكّر، تا و تي و تِه و تِه و ذى و ذِه و ذِه لِلْمفردِ المؤنث، تانٍ أو تينٍ لِلْمثنى المؤنث، أولى و أولاءٍ (١) لِلْجَمْعِ المؤنث. و تدخُلُ غالباً على هذه الصيغِ هاءُ التّنبيةِ فيقال: هذا، هذان، هذين و...

٢. ما يُستعملُ في الإشارَةِ إلى المتوسّطِ و له سِتُّ صيغٍ هي: ذاك، ذانِك أو ذينِك، أولئك؛ تاك و تيك، تانِك أو تينِك، أولئك. و المواردُ كما مرَّ في القريبِ. و قد تدخُلُ على ذاك و تاك و تيك هاءُ التّنبيةِ و يُقال: هذاك و هاتاك و هاتيك.

٣. ما يُستعملُ في البعيدِ و له أيضاً سِتُّ صيغٍ هي: ذلك، ذانِك، أولالِك؛ تلك، تانِك، أولالِك، و موردٌ كُلُّ كما مرَّ في القريبِ و المتوسّطِ.

فَتَبَيَّنَ أَنَّهُ إِذَا اتَّصَلَ بِاسْمِ الإِشارَةِ القَرِيبِ كَافِ الخِطابِ دَلَّ عَلَى المُتوسِّطِ و إِذَا اتَّصَلَ بِهِ لامٌ مَعَ كَافِ الخِطابِ دَلَّ عَلَى البَعِيدِ. و كَافِ الخِطابِ يَخْتَلِفُ بِاخْتِلافِ المُخاطَبِ كَكَافِ الضَّميرِ؛ يُقال: ذاك يا رَجُل، ذاك يا امْرَأة، ذاكُم يا رِجال، ذلِك يا رَجُل، ذلِك يا امْرَأة (٢). قالَ تعالى: قالَتِ فَذلِكنَّ الَّذِي لُمْتُنَّي فِيهِ (٣).

و الثاني أيضاً على ثلاثه أقسام:

١. للمكانِ القَرِيبِ، و هُو: هُنا، و كَثيراً ما يَتَّصَلُ بِهِ هاءُ التّنبيةِ و يُقال: هُنا.

٢. للمكانِ المُتوسِّطِ، و هُو: هُناك.

٣. للمكانِ البَعِيدِ، و هُو: هُنالِك، هُنا، هُنا، ثُمَّ و ثَمَّة.

الفصل ٥. المؤنث

الاسمُ الموصولُ اسمٌ مُبَهَمٌ يَحْتَاجُ في تَعْيِينِ مَدلولِهِ إلى صِلَةٍ هي جُمْلَةٌ

[شماره صفحه واقعی: ٣١٧]

ص: ٩٠٢

١- الواو في أولى و أولاءٍ سواءً أُشيرَ بهما إلى الجمعِ المذكّرِ أو إلى الجمعِ المؤنثِ و هكذا في أولئك و أولالِك مكتوبٌ غيرُ مَقْرُوءٍ.

٢- شرح الأشموني على الألفيّه، ج ١، ص ١٤١ و ١٤٣.

٣- يوسف ٣٢.

أَوْ شِبْهُ جُمْلَةٍ - تَقَعُ بَعْدَهُ (١)، نَحْوُ: «الَّذِي» فِي قَوْلِهِ تَعَالَى: تَبَارَكَ الَّذِي بِيَدِهِ الْمُلْكُ (٢).

اسْمُ الْمَوْصُولِ عَلَى قِسْمَيْنِ: مُخْتَصِّصٌ وَمُشْتَرِكٌ.

الْمَوْصُولُ الْمُخْتَصِّصُ مَا يَخْتَصُّ بِالْمُفْرَدِ أَوْ الْمَثْنِيِّ أَوْ الْجَمْعِ، وَبِالْمَذْكُورِ أَوْ الْمُؤَنَّثِ.

فَلَهُ سِتُّ صِيَغٍ، هِيَ: الَّذِي لِلْمُفْرَدِ الْمَذْكُورِ، وَاللَّذَانِ وَاللَّذِينَ لِلْمَثْنِيِّ الْمَذْكُورِ، وَالْبَالِي (٣) وَالْأَلَاءِ لِلْجَمْعِ الْمَذْكُورِ، الَّتِي لِلْمُفْرَدِ الْمُؤَنَّثِ، اللَّتَانِ وَاللَّتَيْنِ لِلْمَثْنِيِّ الْمُؤَنَّثِ، اللَّائِي وَاللَّائِي وَاللَّوَاتِي وَاللَّوَاتِي وَاللَّوَاتِي لِلْجَمْعِ الْمُؤَنَّثِ، نَحْوُ: زَيْدٌ الَّذِي... زَيْدَانِ اللَّذَانِ... الْقَوْمُ الَّذِينَ... هِنْدُ الَّتِي... (٤).

وَأَمَّا الْمَوْصُولُ الْمُشْتَرِكُ فَهُوَ مَا يُشْتَعْمَلُ فِي الْمَذْكُورِ وَالْمُؤَنَّثِ وَفِي الْمَفْرَدِ وَالْمَثْنِيِّ وَالْجَمْعِ وَهُوَ سِتَّةُ أَفْظَانٍ، هِيَ: مَنْ، مَا، أَل، أَيُّ، ذَا وَذُو (٥)؛ نَحْوُ

[شماره صفحه واقعی : ٣١٨]

ص: ٩٠٣

١- المعجم المفصل في اللغة والأدب، ج ١، ص ١٢٦.

٢- الملوك، ١.

٣- الأملی - وقد يُمِيدُ وَيُقَالُ الْأَلَاءُ - يَلْزُمُهُ «أَل» - يَشْتَبِهُ بِأَلِي الْجَارَةِ وَهَذَا يُكْتَبُ بِغَيْرِ وَوَاوٍ بِخِلَافِ أُولَى الْإِشَارَةِ فَتُكْتَبُ بِوَاوٍ بَعْدَ الْهَمْزِ لِعَدَمِ «أَل» فِيهَا لِثَلَا تَشْتَبِهُ بِأَلِي الْجَارَةِ (حاشية الصَّبَان، ج ١، ص ١٤٨).

٤- الموصول المختص يستعمل في العاقل وغيره كأن يقال: القاضي الذي حكّم فلان والحكم الذي أصدره كذا، إلا الذين فإنه يختص بجمع العقلاء ويستعمل «التي» في جمع غير العقلاء، نحو قوله تعالى: وَلَكِنْ تَعْمَى الْقُلُوبُ الَّتِي فِي الصُّدُورِ (الحج ٤٦).

٥- «مَنْ» يَخْتَصُّ بِالْعَاقِلِ، نَحْوُ: مَنْ كَتَبَ، مَنْ كَتَبَا، مَنْ كَتَبَتْ وَ... وَيُسْتَعْمَلُ فِي غَيْرِهِ مَعَ الْقَرِيبَةِ كَقَوْلِهِ تَعَالَى: وَاللَّهُ خَلَقَ كُلَّ دَابَّةٍ مِنْ مَاءٍ فَمِنْهُمْ مَنْ يَمْشِي عَلَى بَطْنِهِ وَمِنْهُمْ مَنْ يَمْشِي عَلَى رِجْلَيْنِ وَمِنْهُمْ مَنْ يَمْشِي عَلَى أَرْبَعٍ (النور / ٤٥). «مَا» يَخْتَصُّ بِغَيْرِ الْعَاقِلِ، نَحْوُ: أَعْجَبَنِي مَا قَالَ زَيْدٌ؛ وَيُسْتَعْمَلُ فِي الْعَاقِلِ مَعَ الْقَرِيبَةِ نَحْوُ: صَاحِبٌ مَا شِئْتَ مِنْ الْعُلَمَاءِ. «أَل» الدَّخَلِ عَلَى اسْمِي الْفَاعِلِ وَالْمَفْعُولِ وَاسْمِ الْمَبَالِغَةِ قِيلَ وَالصَّفْهَ الْمَشْتَبَهَةَ أَيْضاً - مَوْصُولَةٌ إِذَا لَمْ تَكُنْ لِلْعَهْدِ وَتَأْتِي لِلْعَاقِلِ وَغَيْرِهِ، نَحْوُ قَوْلِهِ تَعَالَى: هُوَ اللَّهُ الْخَالِقُ الْبَارِئُ (الحشر ٢٤). أَيْ الَّذِي خَلَقَ، وَنَحْوُ: نَارُ اللَّهِ الْمَوْقَدَةُ (الهمزة ٧٦). أَيْ الَّتِي تُوَقَّدُ، بِخِلَافِ مَا لِلْعَهْدِ، نَحْوُ: جَاءَنِي عَالِمٌ فَأَكْرَمْتُ الْعَالِمَ. وَالدَّلِيلُ عَلَى مَوْصُولِيهِ أَلِ الدَّخَلِ عَلَى الصِّفَاتِ أَمْرَانِ: الْأَوَّلُ أَنَّ الصَّفْهَ لِمُشَابَهَتِهَا الْفِعْلَ فِي الدَّلَالَةِ عَلَى الْحَدِيثِ قَدْ تَعَمَّلَ عَمَلُ الْفِعْلِ وَيُعْطَفُ الْفِعْلُ عَلَيْهَا نَحْوُ: زَيْدٌ الصَّارِبُ بَكْرًا، وَنَحْوُ: وَالْعَادِيَاتِ صَبِيحًا... فَأَنْزَنَ بِهِ نَفْعًا (العاديات ١-٤). فَلَوْ كَانَتْ «أَل» الدَّخَلِ عَلَيْهَا حَرْفَ تَعْرِيفٍ - وَهُوَ مِنْ خَوَاصِّ الْأَسْمِ - لَبَعِدَتْ الصَّفْهَ عَنِ شِبْهِ الْفِعْلِ وَما عَمِلَتْ عَمَلَهُ وَما جاز عطف الفعل عليها. والثاني عود الصمير الظاهر أو المشتبتر في الصفة، عليه، نحو: الصارب زيد والممور به عمرو. فلا محالة تكون «أَل» اسمًا موصولاً لأن الصمير لا يعود إلا على الاسم؛ كذا قالوا. ويمكن أن يناقش في الثاني بجواز تقدير «الرجل» مثلاً - في المثال المذكور - كما سبق نظيره في البحث عن اسم الفاعل، في الهامش. «ذا» يختص بالوقوع بعد من أو ما الإستفهاميتين - فَمَعَ الْأَوَّلِ يُسْتَعْمَلُ فِي الْعَاقِلِ وَمَعَ الثَّانِي فِي غَيْرِ الْعَاقِلِ - نَحْوُ: مَنْ ذَا رَأَيْتَ؟ أَيْ مِنَ الَّذِي رَأَيْتَ؟ وَمَاذَا قُلْتَ؟ أَيْ مَا الَّذِي قُلْتَ؟ وَيُسْتَرْتَبُ فِي كَوْنِهِ مَوْصُولًا ثَلَاثَةٌ شُرُوطٌ: (١) أَنْ يَقَعُ بَعْدَ مَنْ أَوْ مَا الْإِسْتِفْهَامِيَّتَيْنِ كَمَا مَرَّ (٢) أَنْ لَا يُرَكَّبَ مَعَهُمَا فَيَكُونَ الْمَجْمُوعُ أَدَاءً اسْتِفْهَامِيًّا، نَحْوُ: مَنْ ذَا الصَّرْفِيُّ وَمَاذَا عَلِمَ الصَّرْفِيُّ؟ وَمِنْهُ قَوْلُهُ تَعَالَى: قُلْ أَنْظَرُوا مَا ذَا فِي السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضِ (يونس ١٠١)، وَقَوْلُهُ تَعَالَى: مَنْ ذَا الَّذِي يُقْرِضُ اللَّهَ قَرْضًا حَسَنًا (البقرة ٢٤٥). (٣) أَنْ لَا يَكُونَ اسْمًا إِشَارَةً وَعَلَامَةً «ذَا» الْإِشَارِيَّةَ دُخُولَهُ عَلَى الْمُفْرَدِ، نَحْوُ: مَنْ ذَا الشَّاعِرُ؟ وَمَاذَا الْكِتَابُ؟ فَإِنَّ الْمَوْصُولَ يَجِبُ وَقُوعُ الْجُمْلَةِ بَعْدَهُ كَمَا مَرَّ. «ذُو» يَخْتَصُّ بِلُغَةِ الطَّيِّءِ وَيُسْتَعْمَلُ فِي الْعَاقِلِ وَغَيْرِهِ كَقَوْلِ شَاعِرِهِمْ: فَقَوْلًا لِهَذَا الْمَرْءِ ذُو جَاءَ سَاعِيًا هَلُمَّ فَإِنَّ الْمَشْرِفِيَّ الْفَرَاغِيَّ وَقَوْلِ آخَرَ: فَإِنَّ الْمَاءَ مَاءٌ أَبِي وَجِدِّي وَبَثْرِي ذُو حَفْرَتِي وَذُو طَوَيْتِي «أَيْ» يُسْتَعْمَلُ فِي الْعَاقِلِ وَغَيْرِهِ، نَحْوُ: سَبَيْدٌ عَدُّهُمْ مُجِدُّ وَاشْتَرِي أَيْ أَنْفَعُ مِنَ الْكُتُبِ. هَذَا، وَلَا كَثَرِ هَذِهِ الْكَلِمَاتِ (الموصولات المشتتركة) مَعَانٍ آخَرَ - غَيْرِ الْمَوْصُولِيَّةِ - تُدَكَّرُ فِي مَحَلِّهَا.

قوله تعالى: أَلَا إِنَّ لِلَّهِ مَنْ فِي السَّمَاوَاتِ وَمَنْ فِي الْأَرْضِ (١).

الفصل ٦. المَعْرِفُ بِالِإِضَافَةِ

الإِضَافَةُ هِيَ نِسْبَةُ بَيْنَ اسْمَيْنِ تَوْجِبُ لِثَانِيهِمَا الْجَرَ، يُسَمَّى الْأَوَّلُ مُضَافًا وَالثَّانِي مُضَافًا إِلَيْهِ (٢)؛ وَ هِيَ عَلَى قِسْمَيْنِ: مَعْنَوِيَّةٍ وَ لُفْظِيَّةٍ.

[شماره صفحه واقعی : ٣١٩]

ص: ٩٠٤

١- يونس ٦٦.

٢- المعجم المفصل في اللغة والأدب، ج ١، ص ١٥٢. هذا، ولا يخلو التعريف من مسامحة ما لجواز كون الجملة أيضاً مضافاً إليها كما تقرر في محلّه (مغنى اللبيب، ص ٥٤٧).

المَعْنَوِيَّةُ مَا أَفَادَتْ كَوْنِ الْمُضَافِ إِلَيْهِ مَالِكًا لِلْمُضَافِ، نَحْوُ: غُلَامٌ زَيْدٍ؛ أَوْ ظَرْفًا لَهُ، نَحْوُ: صَلَاةُ اللَّيْلِ؛ أَوْ جِنْسًا لَهُ، نَحْوُ: خَاتَمٌ فَضِيهٍ.

وَاللَّفْظِيَّةُ إِضَافَةُ الصِّفَةِ -أَيِ اسْمِي الْفَاعِلِ (١) وَالْمَفْعُولِ وَالصِّفَةِ الْمَشَبَّهِهِ (٢)- إِلَى مَعْمُولِهَا، نَحْوُ: عَلِيٌّ نَاصِرٌ مُحَمَّدٍ.

الإِضَافَةُ اللَّفْظِيَّةُ لَا تُفِيدُ إِلَّا التَّخْفِيفَ فِي لَفْظِ الْمُضَافِ بِإِسْقَاطِ التَّنْوِينِ مِنْهُ أَوْ مَا عُوِّضَ مِنَ التَّنْوِينِ، نَحْوُ: عَلِيٌّ نَاصِرٌ مُحَمَّدًا -عَلِيٌّ نَاصِرٌ مُحَمَّدٌ، الْحَسَنَانِ نَاصِرَانِ عَلِيًّا- الْحَسَنَانِ نَاصِرَا عَلِيًّا.

وَأَمَّا الْمَعْنَوِيَّةُ فَتُفِيدُ تَعْرِيفَ الْمُضَافِ بِشَرْطِ أَنْ تُضَافَ نَكْرَةً إِلَى مَعْرِفَةٍ، نَحْوُ: غُلَامٌ زَيْدٍ؛ وَأَمَّا إِذَا أُضِيفَتْ نَكْرَةٌ إِلَى مِثْلِهَا نَحْوُ: تُوْبٌ رَجُلٍ، فَتُفِيدُ الإِضَافَةَ التَّخْصِيصَ لَا التَّعْرِيفَ. فَتَبَيَّنَ أَنَّ إِضَافَةَ نَكْرَةٍ إِلَى مَعْرِفَةٍ إِضَافَةٌ مَعْنَوِيَّةٌ تُفِيدُ تَعْرِيفَ الْمُضَافِ.

الفصل ٧. المعرف بالنداء

المُنَادَى مَا وَقَعَ بَعْدَ أَحْرَفِ النِّدَاءِ ك: يَا وَ أَيْ. وَ هُوَ عَلَى أَرْبَعَةِ أَقْسَامٍ:

١. المُنَادَى الْمُضَافَ، نَحْوُ: يَا عَبْدَ اللَّهِ.

٢. المَفْرُودَ المَعْرِفَةَ، نَحْوُ: يَا زَيْدًا.

٣. النِّكْرَةَ غَيْرَ المَقْصُودَةَ، كَقَوْلِ الأَعْمَى: يَا رَجُلًا خُلِدَ بِيَدِي.

٤. النِّكْرَةَ المَقْصُودَةَ، كَقَوْلِكَ: يَا شُرْطِي.

وَ الْقِسْمُ الأَخِيرُ وَ هُوَ النِّكْرَةُ المَقْصُودَةُ بِصِيْرٍ مَعْرِفَةً بِوُقُوعِهِ مُنَادَى.

فَأَحَدُ المَعَارِفِ مَا يُعْرَفُ بِالنِّدَاءِ.

[شماره صفحه واقعی : ٣٢٠]

ص: ٩٠٥

١- بالمعنى الشامل لاسم المبالغة (حاشية الصبان، ج ٢، ص ٢٤٠).

٢- النحو الوافي، ج ٣، ص ٦.

١. الموصول ما هو؟ عرّفه.

٢. كم قسماً يكون للموصول و ما هي ألفاظ كل قسم؟ وما هو مؤرد كل لفظ؟

٣. اذكر لكل من الكلمات التابعة ما يصلح له من اسم الإشارة المشتك و الموصول المختص: رجلان، أبوين، زيد، الهندات، الزينيين، المريمان، فاطمه، الزيدون، قاصدين، امرين، غلام، سكران، غضبي، أفضل، صغرى، كبريات، الفضليان، عنصريين، صغريين، نجوم، سماء، والدين، اولاد، اخوات، اخوه، عزله، سهام، شورو، ثبور، يدين، مرفقين، حاجبان، رجلين.

٤. ما هي الإضافه و كم قسماً يكون لها؟ و أيها يفيد التعريف؟

٥. ما هو المنادى و ما هي أقسامه و أيها يفيد التعريف؟ اذكر لهذا القسم خمس أمثله.

[شماره صفحه واقعي : ٣٢١]

المُعْرَبُ ما يَقْبَلُ الإِعْرَابَ - وَ هُوَ اِخْتِلافُ آخِرِ الكَلِمَةِ بِاِخْتِلافِ العَوامِلِ - وَ الْمَبْنِيُّ ما لا يَقْبَلُهُ وَ لِلإِعْرَابِ أنواعٌ وَ لِلْمَبْنِيِّ طوائِفٌ، نَبَحْتُ عَنْهُما فِي فُصولٍ:

الفصل ١. أنواع الإعراب و علامته

إِعْرَابُ الاسمِ على ثَلَاثَةِ أنواعٍ: الرَّفْعِ وَ النَّصْبِ وَ الجَرِّ؛ وَ لِكُلِّ مِنْها عَلامَتانِ: أَصْلِيَّةٌ وَ فَرَعِيَّةٌ.

الأَصْلِيَّةُ هِيَ الضَّمُّ لِلرَّفْعِ وَ الفَتْحُ لِلنَّصْبِ وَ الكَسْرُ لِلجَرِّ، نَحْوُ: جاءَ زَيْدٌ، رَأَيْتُ زَيْدًا، مَرَرْتُ بِزَيْدٍ.

وَ الفَرَعِيَّةُ ما تَتَوَبَّعُ عَنِ الأَصْلِيَّةِ، وَ هِيَ خَمْسُ عَلاماتٍ:

١. الواو، تَنوِبُ عَنِ الضَّمِّ فِي الأَسْماءِ السَّنَةِ - وَ هِيَ: أب، أخ، حم، هن و فَم إِذا انْفَصَلَ عَنْهُ المِيمُ، وَ ذُو بِمعنى صَاحِبٍ - وَ فِي جَمْعِ المُذَكَّرِ السَّالِمِ، نَحْوُ: جاءَني أَبُوكَ وَ فازَ المُسْلِمُونَ.

٢. الياء، تَنوِبُ عَنِ الكَسْرِ فِي الأَسْماءِ السَّنَةِ وَ فِي المُثَنَّى وَ جَمْعِ المُذَكَّرِ السَّالِمِ، وَ عَنِ الفَتْحِ فِي الأَخِيرِينَ، نَحْوُ: كَتَبْتُ إِلى أَيْبِكَ، قُلْتُ لِرَجُلَيْنِ، دَعَوْتُ لِلْمُسْلِمِينَ؛ وَ نَحْوُ: رَأَيْتُ رَجُلَيْنِ وَ نَصَرْتُ المُسْلِمِينَ.

[شماره صفحه واقعی : ٣٢٢]

ص: ٩٠٧

١- هذا المبحثُ ثانِي المَبْحَثَيْنِ المُلْحَقَيْنِ بِالصَّرْفِ حَسَبَ ما تَقَرَّرَ فِي التمهيدِ لِهَذَا القِسمِ دَفْعاً لِلنِّزاعِ.

٣.الألف، تَنُوبُ عَنِ الْفَتْحِ فِي الْأَسْمَاءِ السَّتِّهِ، وَعَنِ الضَّمِّ فِي الْمُثَنَّى، نَحْوُ: رَأَيْتُ أَبَاكَ وَجَاءَنِي رَجُلَانِ.

٤.الكسرة، تَنُوبُ عَنِ الْفَتْحِ فِي جَمْعِ الْمُؤَنَّثِ السَّالِمِ، نَحْوُ: أَحْمَى الْمُسْلِمَاتِ.

٥.الفَتْحِ، تَنُوبُ عَنِ الْكَسْرِ فِي غَيْرِ الْمُضَرَّفِ، نَحْوُ: مَرَزْتُ بِأَحْمَدَ (١).

الفصل ١٠٢. الإعراب التقديري

يُقَدَّرُ الْإِعْرَابُ فِي سَبْعَةِ أَسْمَاءٍ:

١. فِي الْمُنْقُوصِ، وَ يُقَدَّرُ فِيهِ حَزْرُ كِتَابٍ: الضَّمُّ وَ الْكَسْرَةُ، نَحْوُ: الْخُلُقُ الْعَالِي سِلَاحٌ لِصَاحِبِهِ فَتَمَسَّكَ بِالْخُلُقِ الْعَالِي؛ وَ تَظْهَرُ فِيهِ الْفَتْحُ، نَحْوُ: إِنَّ الْخُلُقَ الْعَالِي سِلَاحٌ لِصَاحِبِهِ (٢).

٢. فِي الْمَقْصُورِ، وَ يُقَدَّرُ فِيهِ جَمِيعُ الْحَرَكَاتِ، كَقَوْلِهِ تَعَالَى: إِنَّ الْهُدَى هُدَى اللَّهِ (٣)، وَ قَوْلِهِ تَعَالَى: أَرَأَيْتَ إِنْ كَانَ عَلَى الْهُدَى (٤).

٣. فِي الْمُضَافِ إِلَى بَاءِ الْمُتَكَلِّمِ وَ يُقَدَّرُ فِيهِ جَمِيعُ الْحَرَكَاتِ، نَحْوُ: هَذَا كِتَابِي، قَرَأْتُ كِتَابِي، انْتَفَعْتُ بِكِتَابِي (٥).

٤. فِيمَا وَقَفَ عَلَيْهِ وَ يُقَدَّرُ فِيهِ جَمِيعُ الْحَرَكَاتِ، نَحْوُ: قَالَ الْأَشْتَاذُ، رَأَيْتُ الْأَشْتَاذَ، انْتَفَعْتُ بِدَرَسِ الْأَشْتَاذِ؛ إِلَّا- أَنْ يَكُونَ مَا يَوْقِفُ عَلَيْهِ مَنْصُوبًا مُنَوَّنًا فَيَوْقِفُ عَلَيْهِ بِإِبْدَالِ التَّنْوِينِ أَلْفًا، نَحْوُ: نَصَرْتُ مُحَمَّدًا (٦).

٥. فِي الْأَسْمَاءِ السَّتِّهِ، وَ تُقَدَّرُ فِيهَا الْأَخْرُفُ الْإِعْرَابِيَّةُ لَفْظًا- لَا كِتَابَةً- عِنْدَ التِّقَاءِ

[شماره صفحه واقعی : ٣٢٣]

ص : ٩٠٨

١- الاسم غير المنصرف اسم معرب لا يدخله الكسرة ولا تنوين التمكن، و سياتى البحث عنه فى الخاتمه.

٢- الحكم فى المنقوص غير المنون ظاهر، و الحكم هو فى المنقوص المنون، غير أن الباء الساكنة تحذف هنا فى حالتى الرفع و الجر لقاعده الإعلال (النحو الوافى، ج ١، ص ١٧٣).

٣- آل عمران ٧٣.

٤- العلق ١١.

٥- شرح الأشموني، ج ٢، ص ٢٨٣.

٦- النحو الوافى، ج ١، ص ١٧٩.

السَّاكِنَيْنِ، نَحْوُ: قَالَ أَبُو الْحَسَنِ، رَأَيْتُ أَبَا الْحَسَنِ، قُلْتُ لِأَبِي الْحَسَنِ.

٦. فِي الْمُنْتَى، وَيُقَدَّرُ فِيهِ الْأَلْفُ الْإِعْرَابِيُّ نُطْقًا - لَا كِتَابَةً - عِنْدَ التِّقَاءِ السَّاكِنَيْنِ، نَحْوُ:

يَوْمَا الْعِيدِ حَرَامٌ صَوْمُهُمَا.

٧. فِي جَمِيعِ الْمَذَكَّرِ السِّيَالِمِ، وَيُقَدَّرُ فِيهِ الْوَاوُ بِالْإِبْدَالِ بَاءً عِنْدَ الْإِضَافَةِ إِلَى بَاءِ الْمُتَكَلِّمِ، نَحْوُ: عَلَّمَنِي مُعَلِّمِي (١)؛ وَيُقَدَّرُ فِيهِ الْوَاوُ وَالْيَاءُ لَفْظًا - لَا - كِتَابَةً - عِنْدَ التِّقَاءِ السَّاكِنَيْنِ، نَحْوُ: عَامِلُوا الْخَيْرِ وَ عَامِلِي الْخَيْرِ. وَيُشْتَرَطُ فِي تَقْدِيرِ الْإِعْرَابِ فِي الْمَوْرِدِ الْأَخِيرِ أَلَّا تَكُونَ قَبْلَ الْوَاوِ وَالْيَاءِ فَتُحْتَمِلُ، وَإِلَّا بَقِيْنَا وَ تَحَرَّكْنَا بِالْحَرَكَهِ الْمُنَاسِبَةِ لَهُمَا، نَحْوُ:

مُضْطَفُّو الْقَوْمِ وَ مُضْطَفِّي الْقَوْمِ.

الفصل ٣.٣ المَبْنِيُّ

الفصل ٣.٣ المَبْنِيُّ (٢)

الْحُرُوفُ كُلُّهَا مَبْنِيَّةٌ لِعَدَمِ اخْتِلَافِ الْمَعَانِي فِيهَا. وَ الْإِسْمُ حَقُّهُ الْإِعْرَابُ لِاخْتِلَافِ أَحْوَالِهِ بِوُقُوعِهِ فَاعِلًا وَ مَفْعُولًا وَ دُخُولِ الْجَارِ عَلَيْهِ وَ غَيْرِ ذَلِكَ، وَ كُلُّ وَاحِدٍ مِنْ هَذِهِ الْمَعَانِي يَحْتَضِي عِلَامَةً خَاصَّةً وَ زَمْرًا مُعَيَّنًا، فَلَا بُدَّ أَنْ تَتَّعَبَرَ الْعِلَامَةُ فِي آخِرِ الْإِسْمِ، وَ مَا شَدَّ عَنْ ذَلِكَ قَلِيلٌ يُسَمَّى بِالْمَبْنِيِّ. فَإِنْ بَيَّنَّ اسْمٌ فَلَيْسَ فِيهِ لِلْحَرْفِ فِي الْوَضْعِ - أَيْ عَدَدِ الْحُرُوفِ - أَوْ الْمَعْنَى أَوْ الْإِسْتِعْمَالِ أَوْ غَيْرِ ذَلِكَ. وَ الْمَبْنِيُّ قَدْ يَكُونُ مَبْنِيًّا عَلَى السُّكُونِ، نَحْوُ: «مَنْ» أَوْ قَدْ يَكُونُ مَبْنِيًّا عَلَى الْحَرَكَهِ، نَحْوُ: حَيْثُ، أَتَيْنَ، أَمْسِ.

هَذَا، وَ لِلْمَبْنِيِّ أَرْبَعَةٌ عَشَرَ قِسْمًا، هِيَ: الضَّمِيرُ وَ اسْمُ الْإِشَارَةِ وَ الْمَوْصُولُ وَ اسْمُ الشَّرْطِ وَ اسْمُ الْإِسْتِفْهَامِ وَ بَعْضُ الظُّرُوفِ وَ بَعْضُ أَسْمَاءِ الْكِنَايَاتِ وَ أَسْمَاءِ الْأَفْعَالِ وَ الْأَصْوَاتِ وَ الْمُرَكَّبِ الْمَرْجِيِّ وَ اسْمٌ لَا لِنْفِي الْجِنْسِ وَ الْمُنَادَى الْمَفْرَدُ الْمَعْرُفَةُ وَ

[شماره صفحه واقعی : ٣٢٤]

ص: ٩٠٩

١- أصل «مُعَلِّمِي» هذه، مُعَلِّمُوِي - مُعَلِّمِي (للقاعده الخامسه من قواعد الإعلال الخاصه بالاسم) - مُعَلِّمِي (للقاعده العاشره من قواعد الإعلال الخاصه بالاسم).

٢- شرح المفصل، ج ٢، ص ٢٨٥؛ النحو الوافي، ج ١، ص ٧٢.

توضيحات

١. الضمير

جميع أقسام الضمير بجميع صيغها مميّته و ما يرى من اختلاف الحركات في مثل «لَهُ» و «بِهِ» كُلُّهَا حركاتٌ بنايئةٌ لأنها ليست لاختلاف العوامل.

٢. اسم الإشارة

قال بعضُ الأساطين في مثنيات اسم الإشارة: «قال الأكترون إن المثنى مبنى لقيامِ عليه البناءِ فيه كما في المفرد و الجمع و ذانِ صيغته مَرْتَجَلَةٌ... ف ذانِ صيغته للزَّفعِ و ذَيْنِ صيغته أُخْرَى لِلنَّصْبِ و الجَزْءِ؛ و قال بعضُهُم بل هو مُعْرَبٌ لِاِخْتِلَافِ آخِرِهِ بِاِخْتِلَافِ الْعَوَامِلِ... و قد جاءَ ذانِ و تانِ... في الأحوالِ الثلاثِ و عليه حَمَلٌ بَعْضُهُم قَوْلُهُ تَعَالَى: إِنَّ هَذَانِ (١)... و لمثناة (لمثنى «تا») تانِ و تَيْنِ على الخلافِ المذكورِ في «ذانِ و ذَيْنِ» (٢).

٣. الموصول

و قال أيضاً في مثنيات الموصولِ المختصِّ (الَّذانِ و اللَّتانِ): «هل هُما مُعْرَبانِ أو مَثْنِيانِ؟ على الخلافِ الَّذِي مَرَّ في ذانِ و تانِ، و قد جاءَ اللَّذانِ و اللَّتانِ في الأحوالِ الثلاثِ في غيرِ الأَفْصَحِ و الأُولَى القَوْلُ بِإِعْرَابِهِمَا عِنْدَ الْاِخْتِلَافِ» (٣).

هذا، و أما أَيْ- من ألفاظِ الموصولاتِ المُشْتَرَكَةِ- فمُعْرَبَةٌ في أَكْثَرِ حَالَاتِهَا وَ مَثْنِيَةٌ

[شماره صفحه واقعی : ٣٢٥]

ص: ٩١٠

١- طه ٦٣.

٢- شرح الرضى على الكافية، ج ٢، ص ٤٧٤-٤٧٦.

٣- المصدر نفسه، ج ٣، ص ١٩.

على الصَّمِّ عندَ الأكثرينَ في حالهٍ واحدهٍ هي حاله أن تكونَ مُضَافَةً و صِلَتُهَا جُمْلَةٌ اسْمِيَّةٌ و صدرُ هذهِ الجملةِ -أى جُزؤها الأوَّلُ- ضميرٌ محذوفٌ (١)، كقولهِ تعالى: ثُمَّ لَنْ نَرَعَنَّ مِنْ كُلِّ شَيْعَةٍ أَيْبُهمْ أَشدُّ على الرَّخْمَنِ عِتِيًّا (٢). قال ابنُ مالِك:

أى كَ «ما» و أُعْرِبَتْ ما لَمْ تُصَفْ

و صدرُ و صِلَها ضميرٌ انْحَدَفَ

١.٤ اسمُ الشَّرْطِ

أسماءُ الشَّرْطِ أحدُ عَشَرَ اسماً، تسعةٌ منها تجزِمُ المضارعَ، هي: مَنْ، ما، مَهْمَا، أَى، متى، أَيانَ، أينَ، حَيْثُما، أتى؛ و اثنانِ منها لا تجزِمُ على الأَرَجِحِ، هُما: كَيْفَ (كَيْفَما) و إذا (٣).

قال ابنُ مالِك:

وَأَجْزِمُ يانَ و مَنْ و ما و مَهْمَا

أَى متى أَيانَ أينَ إِذْما

و حَيْثُما أتى و حَرْفٌ إِذْما (٤)

كإِنْ و باقى الأَدواتِ أَسْما (٥)

هَذَا، و كُلُّ أَسْماءِ الشَّرْطِ مَبْتِئَةٌ عدا أَى (٦).

١.٥ اسمُ الاستفهامِ

أسماءُ الاستفهامِ -أيضاً- أحدُ عَشَرَ اسماً، هي: مَنْ، ما، مَنْ ذَا، ما ذَا، متى، أَى، أتى، أينَ، أَيانَ، كَيْفَ، كَمْ، و كُلُّها مَبْتِئَةٌ إِلا أَى (٧).

[شماره صفحه واقعی : ٣٢٦]

ص: ٩١١

١- نفس المصدر، ص ٥٩؛ النحو الوافى، ج ١، ص ٣٢٧.

٢- مريم ٦٩/.

٣- شرح الرضى على الكافية، ج ٤، ص ٨١؛ شرح الأشمونى، ج ٤، ص ١١ و ١٣، النحو الوافى، ج ٤، ص ٤١٣.

٤- بالرغم من تصريح ابن مالِك و سيويوه و كثير من الآخرين بحرقته «إذما» عدّها بعضُ المحققين من الأسماءِ أى أسماءِ الشَّرْطِ (شرح المفصل، ج ٤، ص ٢٦٦).

٥- أصله: أسماء.

٦- مغنى اللبيب، مبحث أَى، ص ١٠٧.

٧- جامع الدروس العربيه، ج ١، ص ١٤١؛ مبادئ العربيه، ج ٤، ص ١٤٣؛ مغنى اللبيب، مبحث أَى.

الظرف اسم يدل على زمان الفعل أو مكانه، نحو: يوم، أمام، الآن، هنا.

من الظروف ما هو معرّب، نحو: «مع» لموضع الاجتماع، ونحو كثير من أسماء الأزمان والأمكنة من الساعات والأيام والليالي والأسابيع والشهور والأعوام والقرون والبلاد والبراري والبحور؛ ومنها ما هو معرّب في بعض استعمالاته ومبني في بعض آخر كأمس لليوم الذي قبل هذا اليوم فإنه مبني إذا استعمل بلا أل ومعرّب إذا استعمل مع أل؛ ومن هذا القبيل (مما يعرّب في بعض الحالات ويبنى في بعض): قبل وبعد وأول ودون وأكثر أسماء الجهات الستّ وهي: أمام، قدام، خلف، وراء، أسفل، عل، فوق، تحت (١)؛ ومنها ما هو مبني.

الظروف المبنيّة كثيرة - كمعرّبتها - منها: قَطُّ لاستغراق زمان الماضي، عَوْضُ لاستغراق زمان المستقبل؛ بيّن لما بين زمانين أو مكانين؛ بيّننا وبيننا لما بين زمانين؛ إذ للزمن المستقبل متضمّن لمعنى الشرط غالباً؛ أيان للزمن المستقبل متضمّن لمعنى الشرط أو الاستفهام؛ متى للزمان متضمّن لمعنى الشرط أو الاستفهام؛ أين و أتى للمكان متضمّنان لمعنى الشرط أو الاستفهام؛ لمدى ولذن للزمان والمكان؛ هنا للإشارة إلى المكان القريب؛ ثمّ للإشارة إلى المكان البعيد؛ حيث للمكان وقيل قد تردّ للزمان أيضاً؛ حيثما بمعنى حيث غير أنّها تنضمّن معنى الشرط؛ مُدٌّ ومُنذ للزمان (٢)؛ الآن للزمن الحاضر؛ دون للمكان وهو نقيض فوق، وقد يأتي بمعنى أمام، وقد يأتي بمعنى وراء (٣).

[شماره صفحه واقعي : ٣٢٧]

ص: ٩١٢

١- شرح الرضي على الكافية، ج ٣، ص ١٦٧.

٢- مُدٌّ ومُنذ تدخلان على ما معناه الزمان فتكونان بمعنى «من» إن كان الزمان ماضياً، نحو: ما رأيتك مُدّ يوم الجمعة، و بمعنى «في» إن كان الزمان حاضراً، نحو: ما رأيتك مُدّ يومنا هذا، و بمعنى «من» أو «إلى» جميعاً إن كان الزمان معدوداً، نحو: ما رأيتك مُنذ ثلاثة أيام (معنى اللبيب، ص ٤٤١).

٣- النحو الوافي، ج ٣، ص ١٤١-١٤٧؛ شرح المفصل، ج ٣، ص ١٠٤؛ معنى اللبيب.

الكِنَايَةُ هي التَّعْبِيرُ عن شَيْءٍ مَعْيَنٍ بِلَفْظٍ غَيْرِ صَرِيحٍ فِي الدَّلَالَةِ عَلَيْهِ لِلإِبْهَامِ عَلَى بَعْضِ السَّامِعِينَ، كَقَوْلِكَ: جَائِنِي فَلَانٌ وَأَنْتِ تُرِيدُ زَيْدًا مَثَلًا، أَوْ لِسِنَاعَةِ الْمُعَبَّرِ عَنْهُ كَهَنْ، أَوْ لُتُبِحِ الْفَعْلِ كَالْغَائِطِ أَوْ لِنَوْعٍ مِنَ الْفَصَاحَةِ كَكَثِيرِ الرَّمَادِ لِلْكَرِيمِ، أَوْ لِغَيْرِ ذَلِكَ مِنَ الْأَغْرَاضِ (١).

وَالْأَسْمَاءُ الَّتِي يُكْتَبَى بِهَا- وَيُقَالُ لَهَا «أَسْمَاءُ الْكِنَايَاتِ» أَوْ «الْكِنَايَاتِ» فَقَطْ- مِنْهَا مَا هُوَ مُعْرَبٌ كَفُلَانٌ وَفُلَانَةٌ لِلْأَشْخَاصِ (٢)، قَالَ تَعَالَى: يَا وَتَلْتِي لَيْتِنِي لَمْ أَتَّخِذْ فُلَانًا خَلِيلًا (٣)؛ بَضْعٌ وَبَضْعُهُ لِلْعَدَدِ مِنَ الثَّلَاثَةِ إِلَى التَّسْعَةِ، قَالَ تَعَالَى: فِي بَضْعِ سِنِينَ (٤)؛ تَيْفٌ وَتَيْفٌ لِمَا بَيْنَ عَقْدَيْنِ مِنَ الْعَدَدِ، يُقَالُ مَثَلًا: عَشْرُونَ وَتَيْفٌ أَوْ ثَلَاثُونَ وَتَيْفٌ؛ وَمِنْهَا مَا هُوَ مَثْبُتٌ.

الْكِنَايَاتُ الْمَثْبُتَةُ الْمَشْهُورَةُ بِعُنْوَانِهَا خَمْسَةٌ أَلْفَاظٌ، هِيَ: كَمٌّ، كَأَيُّ (كَأَيُّنَ)، كَذَا، كَيْتٌ، ذَيْتٌ (٥).

يُكْتَبَى بِ كَمٍّ عَنِ الْعَدَدِ، وَهِيَ عَلَى نَوْعَيْنِ: اسْتِفْهَامِيَّةٌ، نَحْوُ: كَمٌّ كِتَابًا قَرَأْتُ؟ وَخَبْرِيَّةٌ، نَحْوُ: كَمٌّ كِتَابٌ أَوْ كُتِبَ، أَوْ كَمٌّ مِنْ كِتَابٍ أَوْ كُتِبَ قَرَأْتُ (٦). فَالاسْتِفْهَامِيَّةُ لِلْكِنَايَةِ عَنِ عَدَدِ مُبْهَمٍ عِنْدَ الْمُتَكَلِّمِ، مَعْلُومٌ فِي ظَنِّهِ عِنْدَ الْمَخَاطَبِ، وَالْخَبْرِيَّةُ لِعَدَدِ مُبْهَمٍ عِنْدَ الْمَخَاطَبِ وَرُبَّمَا يُعْرَفُ الْمُتَكَلِّمُ (٧). وَالْمِرَادُ بِكَمِّ الْخَبْرِيَّةِ الْكِنَايَةُ عَنِ الْكَثْرَةِ (٨) وَالْاِفْتِخَارُ بِهَا غَالِبًا (٩).

[شماره صفحه واقعی : ٣٢٨]

ص: ٩١٣

- ١- شرح الرُّضَى عَلَى الْكَافِيَةِ، ج ٣، ص ١٤٧.
- ٢- قَالَ الْفَيْوُمِيُّ فِي الْمَصْبَاحِ الْمُنِيرِ: «فُلَانٌ وَفُلَانَةٌ بِغَيْرِ أَلْفٍ وَلا مِ كِنَايَةٍ عَنِ الْإِنْسَانِيَّةِ وَبِهِمَا (أَيُّ بِالْأَلْفِ وَاللَّامِ) كِنَايَةٌ عَنِ الْبَهَائِمِ، يُقَالُ: رَكِبْتُ الْفُلَانَ وَحَلَبْتُ الْفُلَانَةَ». وَفِي الْقَامُوسِ الْمَحِيطِ: «فُلَانٌ وَفُلَانَةٌ... كِنَايَةٌ عَنِ أَسْمَانَا». وَمَعْنَى «أَسْمَانَا» أَعْلَامُ الْعُقَلَاءِ كَمَا صَرَّحَ بِهِ الْمَعْجَمُ الْوَسِيطُ.
- ٣- الْفِرْقَانُ ٢٨.
- ٤- الرُّومُ ٤.
- ٥- عَدَدُ الرُّضَى قَدَسَ سِوَهُ جَمِيعَ أَسْمَاءِ الشَّرْطِ وَالاسْتِفْهَامِ وَضَمَائِرِ الْغَائِبِ مِنَ الْكِنَايَاتِ، وَقَالَ إِنَّمَا لَمْ تُعَدَّ هَذِهِ هُنَا لِأَنَّ لَهَا أَبْوَابًا أُخْرَى (شرح الرُّضَى عَلَى الْكَافِيَةِ، ج ٣، ص ١٤٨ وَ ١٤٩).
- ٦- الْمَصْدَرُ السَّابِقُ، ص ١٥٣-١٥٥.
- ٧- نَفْسُ الْمَصْدَرِ، ص ١٥٤.
- ٨- الْمَصْدَرُ نَفْسَهُ، ص ١٥٠.
- ٩- مَبَادِي الْعَرَبِيَّةِ، ج ٤، ص ١٤٥.

يُكْتَبُ بَ كَأَيِّ (كَأَيِّن) أَيْضاً عَنِ الْعَدَدِ وَ يُرَادُ بِهَا الْكَثْرَةُ كَمَا الْخَبْرِيُّ غَيْرَ أَنَّهُ يُلْزَمُ ذِكْرُ «مِنْ» الْجَارِ بِغَدَا (1) بِخِلَافِ كَمْ حَيْثُ يَكْتَبُ ذَلِكَ وَ لَا يُلْزَمُ، قَالَ تَعَالَى: وَ كَأَيِّنُ مِنْ نَبِيِّ قَاتَلَ مَعَهُ رَبِّيُونَ كَثِيرٌ (2).

يُكْتَبُ بَ كَذَا عَنِ الْعَدَدِ أَوْ الْحَدِيثِ بِلا دَلَالَةٍ عَلَى الْكَثْرَةِ، وَ الْعَالِبُ فِيهَا أَنْ تُسْتَعْمَلَ مُكْرَرَةً مَعَ الْعَطْفِ بِالْوَاوِ، نَحْوُ: عُنْدِي كَذَا وَ كَذَا كِتَاباً، وَ إِنْ جَازَ إِفْرَادُهَا أَوْ تَكَرُّرُهَا بِلا عَطْفٍ (3).

يُكْتَبُ بَ كَيْتَ وَ ذَيْتَ فِي الْأَغْلَبِ عَنِ جُمْلَةٍ -قَوْلًا كَانَتْ أَوْ فِعْلاً- وَ لَا تُسْتَعْمَلَانِ إِلَّا مُكْرَرَةً مَعَ الْعَطْفِ بِالْوَاوِ (4)، نَحْوُ: قَالَ زَيْدٌ كَيْتَ وَ كَيْتَ، فَعَلَّ بِكَرٍّ ذَيْتَ وَ ذَيْتَ.

8. أسماء الأفعال والأصوات

إشاره

اسم الفعل اسم له معنى الفعل مؤكداً و عمله من دون أن يوافقهُ وزناً و تصرفاً أو يقبل علائمه أو يتأثر بالعوامل، و إن وافقه وزناً ابتعد عنه ببعض خواص الاسم، نحو: صه (5) و (6).

هذا، و أسماء الأفعال مبيته على ما تحتم به من سكونٍ أو فتحٍ أو كسرٍ أو ضمٍّ، كما سيأتي.

[شماره صفحه واقعي : 329]

ص: 914

1- شرح الرضى على الكافية، ج 3، ص 165.

2- آل عمران 146.

3- شرح الرضى على الكافية، ج 3، ص 165.

4- يُقال: قَالَ فُلَانٌ كَيْتَ وَ كَيْتَ، وَ كَانَ مِنَ الْأَمْرِ ذَيْتَ وَ ذَيْتَ (المصدر المذكور، ص 153).

5- نفس المصدر (شرح الرضى على الكافية، ج 3)، ص 83 و 89؛ النحو الوافي، ج 4، ص 137.

6- للأستاذ: بعد امتناع أن يكون اسم الفعل فعلاً - يتعين أن يكون اسماً لوقوعه في الكلام مُشْتَبِهاً وَ الْمُسْتَنْدَلاً - يَكُونُ إِلَّا الْفِعْلَ أَوْ الْاسْمَ (المصدر الأخير، ص 151، الهامش

1). هذا، و قال الرضى قدس سره: «كَانَ الْقِيَاسُ إِلَّا يُقَالُ لِاسْمِ الْفِعْلِ الَّذِي هُوَ فِي الْأَصْلِ جَارٌّ وَ مَجْرُورٌ نَحْوُ عَلَيْكَ وَ إِلَيْكَ اسْمٌ فَعْلٌ... إِلَّا أَنَّهُمْ طَرَدُوا هَذَا الْاسْمَ فِي كُلِّ لَفْظٍ

منقول إلى معنى الفعل» (شرح الرضى على الكافية، ج 3، ص 86).

يَنْقَسِمُ اسْمُ الْفِعْلِ بِحَسَبِ الْمَعْنَى إِلَى ثَلَاثِهِ أَقْسَامٍ، هِيَ: مَا هُوَ بِمَعْنَى الْفِعْلِ الْمَاضِي، مَا هُوَ بِمَعْنَى الْفِعْلِ الْمَضَارِعِ وَمَا هُوَ بِمَعْنَى الْفِعْلِ الْأَمْرِ.

أ) اسْمُ الْفِعْلِ الْمَاضِي، وَلَهُ أَلْفَاظٌ، الْمَعْرُوفُ مِنْهَا خَمْسَةٌ أَلْفَاظٌ، هِيَ: هَيْهَاتُ (بِتَثْنِيَةِ التَّاءِ (1)) بِمَعْنَى بَعِيدٌ، قَالَ تَعَالَى: هَيْهَاتَ هَيْهَاتَ لِمَا تُوعَدُونَ (2) أَيْ بَعِيدَ الْأَمْرِ أَوْ الْوَعْدُ (3)؛ شَتَانٌ بِمَعْنَى افْتَرَقَ أَوْ بَعُدَ وَيَخْتَصُّ بِالْأُمُورِ الْمَعْنَوِيَّةِ (4)، يُقَالُ عَلَى الْأَوَّلِ:

شَتَانٌ عَلَيَّ عَلَيْهِ السَّلَامُ وَمَعَاوِيَةُ فِي الشَّجَاعَةِ وَعَلَى الثَّانِي: شَتَانٌ مَا بَيْنَهُمَا فِي الشَّجَاعَةِ؛ سِرْعَانٌ وَشُكْرَانٌ (مُتَلْنِيِ الْفَاءِ) بِمَعْنَى سَرِعَ وَقُرْبٌ مَعَ تَعَجُّبٍ (5)؛ بَطْلَانٌ (بِضَمِّ الْبَاءِ وَفَتْحِهَا) بِمَعْنَى بَطُوٌ. (6)

ب) اسْمُ الْفِعْلِ الْمَضَارِعِ، وَلَهُ عِدَّةٌ أَلْفَاظٌ، مِنْهَا: أَوْهٌ (وَفِيهَا لُغَاتٌ) بِمَعْنَى اتَّوَجَّعَ (7)؛ أَفٌّ (وَفِيهَا لُغَاتٌ) بِمَعْنَى اتَّضَجَّرُ (8)؛ بَجَلٌ وَقَدْ وَقَطَّ بِمَعْنَى يَكْفَى وَلِهَذِهِ الثَّلَاثَةُ مَعَانٍ أُخْرَى حَرْفِيَّةٌ أَوْ اسْمِيَّةٌ (9)؛ بَيْخٌ وَبَيْخٌ وَبَيْخٌ وَتُكْرَرُ وَيُقَالُ: بَيْخٌ بَيْخٌ، بَيْخٌ وَبَيْخٌ وَبَيْخٌ وَبَيْخٌ بِمَعْنَى اتَّعَجَّبَ أَوْ أَمْدَحُ أَوْ أَشْتَحْسِنُ أَوْ أَرْضَى أَوْ أَفْتَحِرُ (10)؛ زِرَةٌ بِمَعْنَى أَشْتَحْسِنُ (11)؛ وَاهَاً، وَوَيٌّْ وَوَيْكٌ بِمَعْنَى أَعْجَبٌ (12).

[شماره صفحه واقعی : 330]

ص: 915

- 1- وفيها لغاتٌ أُخْرَى أيضاً (المصدر السابق، ص 102).
- 2- المؤمنون 36.
- 3- التراغب في المفردات.
- 4- النحو الوافي، ج 4، ص 141.
- 5- شرح الرضى على الكافية، ج 3، ص 104.
- 6- نفس المصدر.
- 7- شرح المفصل، ج 3، ص 24.
- 8- المصدر نفسه.
- 9- مغنى اللبيب، بجل وقط.
- 10- جامع الدروس العربية، ج 1، ص 161؛ مبادئ العربية، ج 4، ص 151؛ المعجم الوسيط.
- 11- مبادئ العربية، ج 4، ص 151.
- 12- مغنى اللبيب، كلمه «وا»؛ جامع الدروس العربية، ج 1، ص 161.

ج) اسمُ الفعلِ الأمرِ و ألفاظُهُ أَكثَرُ من قَسَمِيهِ؛

منها عَلَيكَ، يُقَالُ: عَلَيكَ زَيْدًا بِمَعْنَى خُذْهُ (١) أَو الرِّمَّةُ (٢)، قَالَ تَعَالَى: يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا عَلَيكُمْ أَنْفُسِكُمْ (٣)، أَى الرِّمُوهَا وَ لَا تُفَارِقُوهَا.

وَ مِنْهَا إِلَيْكَ بِمَعْنَى ابْتِغَاءِ، يُقَالُ: إِلَيْكَ عَنِّي أَى تَتَّحَّ عَنِّي (٤)، قِيلَ وَ قَدْ يَتَعَدَّى «إِلَيْكَ» بِنَفْسِهِ فَيَكُونُ بِمَعْنَى خُذْ، نَحْوُ: «إِلَيْكَ الْكِتَابُ» أَى خُذْهُ (٥)، وَ لَيْسَ «إِلَى» بِمَعْنَى ادْنُ مِنِّي اسْمُ فِعْلٍ، بَلْ جَارٌّ وَ مَجْرُورٌ مُتَعَلِّقٌ بِ«تَعَالَى» الْمَقْدَرِ.

وَ مِنْهَا دُونَكَ وَ عِنْدَكَ وَ لَدَيْكَ بِمَعْنَى خُذْ (٦)، نَحْوُ: دُونَكَ أَوْ عِنْدَكَ أَوْ لَدَيْكَ الْقَلَمُ، أَى خُذْهُ.

وَ مِنْهَا أَمَامَكَ أَى تَقَدَّمَ أَوْ اخْتَدَرَ مِنْ جِهَةِ أَمَامِكَ (٧).

وَ مِنْهَا وَرَاءَكَ أَى تَأَخَّرَ (٨).

وَ مِنْهَا مَكَانَكَ أَى الرِّمَّ مَكَانَكَ وَ اثْبُتَ فِيهِ (٩)، قَالَ تَعَالَى: وَ يَوْمَ نَحْشُرُهُمْ جَمِيعًا ثُمَّ نَقُولُ لِلَّذِينَ أَشْرَكُوا مَكَانَكُمْ أَنْتُمْ وَ شُرَكَاءُكُمْ (١٠).

وَ مِنْهَا آمِينَ -بِتَخْفِيفِ الْمِيمِ- بِمَعْنَى اللَّهُمَّ اسْتَجِبْ (١١).

وَ مِنْهَا رُوِيَ بِمَعْنَى أَمْهَلْ، كَقَوْلِكَ: «رُوِيَ زَيْدًا» أَى أَمْهَلْهُ (١٢).

[شماره صفحه واقعی : ۳۳۱]

ص: ۹۱۶

١- شرح الرضى على الكافية، ج ٣، ص ١٠٦.

٢- النحو الوافى، ج ٤، ص ١٤٢.

٣- المائدة ١٠٥.

٤- شرح الرضى على الكافية، ج ٣، ص ١٠٦.

٥- النحو الوافى، ج ٤، ص ١٤٣؛ جامع الدروس العربيه، ج ١، ص ١٦١.

٦- شرح الرضى على الكافية، ج ٣، ص ١٠٥.

٧- شرح الرضى على الكافية، ج ٣، ص ١٠٦.

٨- نفس المصدر.

٩- المصدر نفسه.

١٠- يونس ٢٨.

١١- شرح المفصل، ج ٣، ص ١٧؛ المصباح المنير.

١٢- نفس المصدر، ص ٨ و لَيْسَ مِنْهُ «رُوِيَ» فِي قَوْلِهِ تَعَالَى: فَمَهَّلِ الْكَافِرِينَ أَمْهَلُهُمْ رُوِيَ (الطارق ١٧)؛ وَ فِي نَحْوِ: «رُوِيَكَ زَيْدًا» اِحْتِمَالًا (شرح الرضى على الكافية، ج ٣، ص ٣).

(٩٥).

و منها صَهْ بمعنى اشكَّتْ، و قد يُنَوَّنُ فَيُكْسَرُ الهاءُ لِالتقاءِ الساكنَيْنِ و يُقالُ: صَهٍ (١).

و منها مَهْ بمعنى اُنْكَفِفُ (٢). و قد يُنَوَّنُ فَيُكْسَرُ الهاءُ لِالتقاءِ الساكنَيْنِ و يُقالُ مِهٍ.

و منها ها بمعنى نُحْدُ، و قد تلحقُها كافُ الخطابِ فَيَتَصَرَّفُ حَسَبَ المخاطَبِ و يُقالُ:

هاك\هاكُما\هاكُم\هاك\هاكُما\هاكُنَّ. (٣)

و منها هَيْتُ؟؟؟ (بتثليثِ التاءِ و فيه لُغَةٌ رابِعَةٌ هي: هَيْتٌ) بمعنى أَقْبِلْ و تعالَ (٤).

و منها هَيَّ بمعنى أُسْرِعْ و يُقالُ في الوقفِ هَيَّا، و قد تلحقُها كافُ الخطابِ فَيُخَفَّفُ و يُقالُ هَيْكَ أو يُضَعَّفُ و يُقالُ هَيْكَ (٥).

و منها حَيَّ بمعنى أَقْبِلْ و يتعدى بـ «على»، نحو: حَيَّ على الصَّلَاةِ و حَيَّ على الفَلاحِ (٦).

و منها حَيَّهَلْ فيكونُ بمعنى أَقْبِلْ -ك حَيَّ- فيتعدى بـ على أو بمعنى أُسْرِعْ فيتعدى بـ إلى أو بمعنى إِيْتِ فيتعدى بنفسه، كما في: حَيَّهَلِ الثَّرِيدَ. و قد يُنَوَّنُ و يُقالُ حَيَّهَلًا و إذا

وَقِفَ على المَنَوَّنِ قِيلَ: حَيَّهَلًا (٧).

و منها إِيَّ بمعنى حَدَّثْ أو زِدْ في حَدِيثِكَ أو عَمَلِكَ و قد يُنَوَّنُ و يُقالُ: إِيَّه (٨).

و منها إِيَّهًا بمعنى كُفَّ عن حَدِيثِكَ و اقْطَعَهُ (٩).

[شماره صفحه واقعی : ٣٣٢]

ص: ٩١٧

١- شرح الرضى على الكافية، ج ٣، ص ٩٥.

٢- شرح الأشموني على الألفية، ج ٣، ص ١٩٦؛ النحو الوافي، ج ٤، ص ١٤٠.

٣- شرح الرضى على الكافية، ج ٣، ص ٩٢.

٤- نفس المصدر، ص ٩٦.

٥- شرح المفصل، ج ٣، ص ١٤؛ شرح الرضى على الكافية، ج ٣، ص ٩٧.

٦- المصدر الأخير، ص ٩٨.

٧- نفس المصدر، ص ٩٨ و ٩٩.

٨- نفس المصدر، ص ٩٥؛ شرح المفصل، ج ٣، ص ١٠.

٩- شرح الرضى على الكافية، ج ٣، ص ٩٦؛ شرح المفصل، ج ٣، ص ١١.

و منها بَلَّهَ بمعنى دَعَّ، يُقَالُ: بَلَّهَ زَيْدًا - مَثَلًا - أَي دَعَّه (١).

و منها وَزَنُ «فَعَالٍ» من الفعل الثلاثي المجرد، نحو: نَزَلَ أَي انْزَلَ، نَظَرَ أَي انْظَرَ، تَرَكَ أَي انْزَكَ، بَرَكَ أَي ابْرَكَ في الحرب و اثبت فيه، مَنَعَ زَيْدًا أَي امْنَعَهُ، نَعَا فُلَانًا أَي ائْعَهُ أَي أَظْهَرَ خَبْرَ وَفَاتِهِ (٢). و شَدَّ من مزيد الثلاثي، نحو: دَرَاكَ أَي أَدْرَكَ و بَدَارَ أَي بَادَرَ (٣).

تنبهات

١. إنَّ كَافَ الخطابِ في ما فيه كَافُ الخطابِ من أسماءِ الأفعالِ تَخْتَلِفُ باختلافِ المخاطبِ، فيقالُ مَثَلًا: عَلَيكَ عَلَيكُمَا عَلَيكُم عَلَيكِ عَلَيكُمَا عَلَيكُنَّ فَهَلِ الكَافُ هذه حرفُ خطابٍ أو اسمٌ (ضميرُ المخاطبِ)؟ فيه خِلافٌ (٤). و هل يُتَعَدَّى من كَافِ الخطابِ إلى هاءِ الغائبِ و ياءِ المتكلمِ أيضاً أم لا؟ الظاهرُ أنَّ الجوابُ «لا» إلا شذوذاً. (٥) أما ما خلا منها من كَافِ الخطابِ كـ «صَه» مَثَلًا فلا يَخْتَصُّ ببعضِ دونِ بَعْضٍ، فيؤتى به للمفردِ و المثنى و الجمعِ و المذكرِ و المؤنثِ جميعاً (٦).

٢. التنوينُ اللاحقُ لبعضِ أسماءِ الأفعالِ تنوينُ التنكيرِ و تركُّه في خصوصِ هذه الألفاظِ دليلُ التعريفِ. ف صَه - مَثَلًا - معناه اشْبُكْتُ عن هذا الكلامِ المعينِ، و صَه معناه اشْبُكْتُ مطلقاً أَي عن كلِّ كلامٍ (٧).

٣. هناك الألفاظُ اختلفتِ الألفاظُ في أنها هل هي أفعالٌ غيرُ مُتَصَرِّفَةٍ أو أسماءُ أفعالٍ.

[شماره صفحه واقعی : ٣٣٣]

ص : ٩١٨

١- شرح الرضى على الكافية، ج ٣، ص ٩٣. و ليس منه ما في الحديث: «يقول الله تعالى: أَعْيَدْتُ لِعِبَادِي الصَّالِحِينَ مَا لَا عَيْنٌ رَأَتْ و لَا أُذُنٌ سَمِعَتْ و لَا خَطَرَ عَلَى قَلْبِ بَشَرٍ ذَخْرًا بَلَّهَ مَا أُطْلِعْتُمْ عَلَيْهِ» (المصدر نفسه، ص ٩٤، شرح الأشموني على الألفية، ج ٣، ص ٢٠٤)، أى سبوى ما أُعْلِمْتُمْ.

٢- شرح المفصل، ج ٣، ص ٤٩.

٣- التصريح بضمون التوضيح، باب أسماء الأفعال.

٤- شرح الرضى على الكافية، ج ٣، ص ٩٠؛ شرح المفصل، ج ٣، ص ٨٦.

٥- نفس المصدر، ص ١٠٥ و ١٠٦.

٦- النحو الوافي، ج ٤، ص ١٥٢؛ حاشية الصبان، ج ٣، ص ٢٠٥، ص ١٦.

٧- شرح الرضى على الكافية، ج ٣، ص ٩١؛ شرح المفصل، ج ٣، ص ٧٩.

فمن قال إنها أفعالٌ نَظَرٌ إلى تَصَرَّفُها (١) و من قال إنها أسماءٌ أفعالٍ نَظَرٌ إلى خواصِّ اسمِ الفعلِ فيها.

فهاك فيما يلي أشهر تلك الألفاظ:

منها هاتٍ بمعنى أعطٍ (أعطني) (٢). تتصرف هاتٍ بحسبِ المأمورِ إفراداً و تثنيةً و جمعاً و تذكيراً و تانيثاً، و يقال:

هاتٍ\هاتيا\هاتوا\هاتى\هاتيا\هاتين (٣)

و منها هاءٍ بمعنى هاتٍ (أعط، أعطني) و تتصرفُ كتصرفِ هاتٍ؛ يقال:

هاءٍ\هاتيا\هاؤوا\هاتى\هاتيا\هاتين (٤)

و منها هاءٌ بمعنى خُذْ و تتصرفُ تصرفَ هاك، غير أن هاك اسمُ فعلٍ بلا خلافٍ و فى هاءٍ خلافٌ، فيقال:

هاءٍ\هاؤما\هاؤم\هاءٍ\هاؤما\هاؤن (٥)

و منها تعالٍ و أصله أن يدعُو العالى السافلَ أن يقدمَ إليه ثمَّ جعلَ للدُّعاءِ إلى كلِّ مكانٍ؛ و يتصرفُ بحسبِ المخاطبِ فيقال:

تعالٍ\تعاليا\تعالوا\تعالى\تعالين (٦)

و منها هلمَّ بمعنى أقبلْ أو أخصرْ. فعلى الأول قال تعالى: قَدْ يَعْلَمُ اللَّهُ الْمُعَوِّقِينَ مِنْكُمْ وَ الْقَائِلِينَ لِإِخْوَانِهِمْ هَلُمَّ إِلَيْنَا (٧)، و على الثانى قال تعالى: قُلْ هَلُمَّ شُهَدَاءَكُمْ (٨).

[شماره صفحه واقعى : ٣٣٤]

ص: ٩١٩

١- شرح الأشمونى على الألفيه، ج ٣، ص ٢٠٥.

٢- القاموس المحيط.

٣- شرح الرضى على الكافيه، ج ٣، ص ٩٣؛ شرح المفصل، ج ٣، ص ٩؛ شرح الأشمونى على الألفيه، ج ٣، ص ٢٠٥.

٤- نفس المصدريين، ص ٩٣ للأول و ص ٣٤ للثانى.

٥- نفس المصدريين، ص ٩٢ و ٩٣ للأول و ص ٣٣ للثانى.

٦- شرح الأشمونى على الألفيه، ج ٣، ص ٢٠٥؛ مبادئ العربيه، ج ٤، ص ١٥٢، الهامش؛ المصباح المنير.

٧- الأحزاب/١٨.

٨- الأنعام/١٥٠.

و في استعمالِ «هَلَمْ» مذهبانِ:

أحدهما أن تكونَ بلفظٍ واحدٍ معَ المفردِ و المتنى و الجمعِ و المذكرِ و المؤنثِ و يُقالُ مثلاً: هَلَمْ يا رَجُلُ، هَلَمْ يا رَجُلانِ، هَلَمْ يا رِجالَ، هَلَمْ يا امْرَأةَ، هَلَمْ يا امْرأتانِ، هَلَمْ يا نِساءَ، و به وَرَدَ التَّنزِيلُ كما سَبَقَ؛

و الثاني تصريفها تصريفَ الفعلِ المخاطبِ بأنْ يُقالَ:

هَلَمْ\هَلَمَّا\هَلَمُوا\هَلَمِي\هَلَمْنَا\هَلَمْتُمْ

فَهَلَمْ في الاستعمالِ الأولِ اسمُ فعلٍ و في الثاني مُخْتَلَفٌ فيه (١).

هذا، و عَدَّ بعضُهُم «أرأيتك» بمعنى «أخبرني» أيضاً من أسماءِ الأفعالِ (٢) و لم يُثَبِّتْهُ المحقِّقونَ (٣).

تَبَيَّنَتْهُ يُلْحَقُ بِأَسْمَاءِ الأفعالِ أسماءُ الأصواتِ و هي في أحيانٍ أقسامها أصواتٌ يُصَوِّتُ بِها للأطفالِ عندَ تنويمها مثلاً، أو للحيواناتِ عندَ طلبِ شَيْءٍ منها كالمجىءِ و الذَّهابِ و الشُّربِ و التسكينِ و نحوها. فإنَّها أيضاً مَبْتَنِيَةٌ على ما يُحْتَمُّ به؛ و هي كثيرةٌ: منها هَلَا لَزَجْرِ الخيلِ، هَيَدَ لَزَجْرِ الإبلِ و كذا حَوَّبَ (مُثَلَّثُ الباءِ بتنوينِ و دونه)، حَوَّتْ دِعاءً لِلإِبِلِ إلى شُرْبِ الماءِ، هَدَعَ تَسكينٌ لِصغارِ الإِبِلِ إذا نَفَرَتْ، نَنَعَ و نَخَّ و هيخ و إيخ لِناخِهِ البعيرِ، عَدَسَ لَزَجْرِ البِغْلِ - و قد يُسَمَّى البِغْلُ به أيضاً - إس و هَسَّ و هَسَّ و هَجَّ لَزَجْرِ الغنمِ (٤).

٩. المركَّبُ المَزجِيُّ

المركَّبُ المَزجِيُّ إما عَدَدٌ و إما غيرُ عَدَدٍ. فإن كانَ عَدَدًا و هو من أَحَدِ عَشَرَ إلى تِسْعَةِ عَشَرَ، يُبْنَى جُزْءاً على الفتحِ إلا الجزءَ الأوَّلَ في إحدى عَشْرَةَ و حادى عَشَرَ و ثاني

[شماره صفحه واقعی : ٣٣٥]

ص: ٩٢٠

- ١- شرح الأسموني على الألفيّه، ج ٣، ص ٢٠٦؛ شرح الرضى على الكافيّه، ج ٣، ص ١٠٠؛ شرح المفصل، ج ٣، ص ٢٩.
- ٢- مبادئ العربيّه، ج ٤، ص ١٥١، و كأنّه قولُ الفَرَّاءِ و الكوفيّينَ (شرح الرضى على الكافيّه، ج ٤، ص ١٦٣).
- ٣- شرح الرضى على الكافيّه، ج ٤، ص ١٦١-١٦٣.
- ٤- شرح الرضى على الكافيّه، ج ٣، ص ١١٨-١٢٢؛ شرح المفصل، ج ٣، ص ٨٧؛ النحو الوافي، ج ٤، ص ١٥٦.

عَشْرَ، فَإِنَّهُ يُبْنَى فِيهَا عَلَى الشُّكُونِ، وَإِلَّا الْجِزَاءُ الْأَوَّلُ أَيْضًا فِي اثْنِي عَشَرَ وَ اثْنَتَيْ عَشْرَةَ، فَإِنَّهُ يُعْرَبُ إِعْرَابَ الْمُثَنَّى.

وإن كان-المركب المزجي- غير عدد، فالجزء الأول يُلْفَظُ على ما رُكِبَ عليه، والثاني إن كان «وَيْه» يُبْنَى على الكسر، نحو: جاء سيويته، وإن كان غيره يُبْنَى أو مُعَبَّرٌ مِنَ الصَّرْفِ-أى من الجزر و تنوين التمكن- أو أُعْرِبَ، فيه وجوه وتفصيل (١)، تقول على وسط الوجه: سافرت إلى بعلبك وزرت بعلبك (٢).

[شماره صفحه واقعی : ٣٣٦]

ص: ٩٢١

١- شرح الرضى على الكافية، ج ٣، ص ١٣٠-١٤٦؛ شرح المفصل، ج ٣، ص ١٤٣-١٦٤.

٢- بحث في العِدَد يُنَاسِبُ الْمَقَامَ بَحْثٌ فِي الْعِدَدِ فَقَوْلُ: الْعِدَدُ عَلَى قِسْمَيْنِ: أَصْلِيٌّ وَ تَرْتِيبِيٌّ. الْأَصْلِيُّ مَا دَلَّ عَلَى عِدَدِ الْأَشْيَاءِ نَحْوُ: وَاحِدٍ، اثْنَيْنِ، ثَلَاثَةٍ، وَ التَّرْتِيبِيُّ مَا دَلَّ عَلَى مَرْتَبَتِهَا، نَحْوُ: أَوَّلٍ، ثَانِي، ثَالِثٍ. وَ كُلُّ مِنْهُمَا عَلَى أَرْبَعَةِ أَقْسَامٍ. ١. الْمُفْرَدُ، وَ هُوَ مِنَ الْوَاحِدِ إِلَى الْعَشْرَةِ فِي الْأَصْلِيِّ وَ مِنَ الْأَوَّلِ إِلَى الْعَاشِرِ فِي التَّرْتِيبِيِّ وَ كَذَا الْمِائَةُ وَ الْأَلْفُ فِيهِمَا. ٢. الْمُرَكَّبُ وَ هُوَ مِنْ أَحَدٍ عَشَرَ إِلَى تِسْعَةِ عَشَرَ فِي الْأَصْلِيِّ وَ مِنْ حَادِي عَشَرَ إِلَى تِسْعِ عَشَرَ فِي التَّرْتِيبِيِّ. ٣. الْعَقْدُ وَ هُوَ عِشْرُونَ وَ ثَلَاثُونَ إِلَى تِسْعِينَ فِي الْأَصْلِيِّ وَ التَّرْتِيبِيِّ بِلَا فَرْقٍ. ٤. الْمَعْطُوفُ وَ هُوَ مِنْ وَاحِدٍ وَ عِشْرِينَ إِلَى تِسْعَةِ عَشَرَ وَ تِسْعِينَ فِي الْأَصْلِيِّ وَ مِنْ حَادِي عِشْرِينَ إِلَى تِسْعِ عَشَرَ فِي التَّرْتِيبِيِّ. وَ لَا يَدُ مِنْ ذِكْرِ مَعْدُودٍ مَعَ الْعِدَدِ إِذَا قَبْلَهُ، نَحْوُ: السَّمَاوَاتِ السَّبْعِ (المؤمنون ٨٦) أَوْ بَعْدَهُ، نَحْوُ: سَبْعِ سَمَاوَاتٍ (الملوك ٣). وَ لَتَمَيَّزَ حُكْمَ الْعِدَدِ وَ الْمَعْدُودِ فِي جِهَاتٍ ثَلَاثٍ، هُنَّ: (١) الْإِعْرَابُ، (٢) الْإِفْرَادُ وَ الْجَمْعُ، (٣) التَّذْكِيرُ وَ التَّنْثِيثُ، فَنَقُولُ: أَمَّا الْعِدَدُ الْأَصْلِيُّ فَإِنَّ ذِكْرَ الْمَعْدُودِ بَعْدَ الْعِدَدِ -وَيُسَمَّى إِذَا بِالتَّمْيِيزِ- فَحُكْمُهُمَا: (١) مِنْ جِهَةِ الْإِعْرَابِ، يُجْرَى الْمَعْدُودُ مَعَ الثَّلَاثِ إِلَى الْعَشْرِ وَ مَعَ الْمِائَةِ وَ الْأَلْفِ وَ مُتَنَاهِمَا وَ جَمْعُهُمَا، وَ يُنْصَبُ فِي غَيْرِهَا مُطْلَقًا. وَ لِيُلاحِظَ أَنَّ لَا مَعْدُودَ بَعْدَ الْوَاحِدِ وَ الْإِثْنَيْنِ فِي كَلَامِهِمْ بَلْ يَقُولُونَ فِيهِمَا: الرَّجُلُ الْوَاحِدُ-مَثَلًا- الْمَرَأَتَانِ الْإِثْنَانِ وَ نَحْوَ ذَلِكَ. (٢) مِنْ جِهَةِ الْإِفْرَادِ وَ الْجَمْعِ، يُجْمَعُ الْمَعْدُودُ مَعَ الثَّلَاثِ إِلَى الْعَشْرِ إِلَّا إِذَا كَانَ الْمَعْدُودُ مِائَةً وَ يُفْرَدُ فِي غَيْرِ ذَلِكَ مُطْلَقًا. (٣) مِنْ جِهَةِ التَّذْكِيرِ وَ التَّنْثِيثِ، فَالْعِدَدُ إِذَا كَانَ مُفْرَدًا كَانَ بِالْعَكْسِ مِنَ الْمَعْدُودِ-وَلِيُلاحِظَ أَنَّ الْمَعْدُودَ إِذَا كَانَ جَمْعًا يُرَاعَى مَفْرَدُهُ دَائِمًا- نَحْوُ: ثَلَاثَةٌ رِجَالٍ وَ ثَلَاثُ نِسَاءٍ. قَالَ تَعَالَى: سَخَّرَهَا عَلَيْهِمْ سَبْعَ لَيَالٍ وَ ثَمَانِيَةَ أَيَّامٍ (الحاقة ٧). وَ إِذَا كَانَ مُرَكَّبًا فَالْجُزْءَانِ فِي أَحَدٍ عَشَرَ وَ اثْنِي عَشَرَ يُوَافِقَانِ الْمَعْدُودَ، نَحْوُ: أَحَدٌ عَشَرَ كَوْنًا (يوسف ١٤)، إِثْنَتَا عَشْرَةَ عَيْنًا (البقرة ٦٠). وَ أَمَّا الْبَاقِي فَالْجُزْءُ الْأَوَّلُ مِنْهَا يُخَالِفُ الْمَعْدُودَ وَ الثَّانِي يُوَافِقُهُ، نَحْوُ: ثَلَاثَةٌ عَشَرَ رِجَالًا ثَلَاثُ عَشْرَةَ امْرَأَةً. وَ إِذَا كَانَ عَقْدًا كَانَ عَلَى حَالٍ وَاحِدٍ وَ كَذَا الْمِائَةُ وَ الْأَلْفُ وَ مُتَنَاهِمَا وَ جَمْعُهُمَا، نَحْوُ: عِشْرُونَ رَجُلًا أَوْ امْرَأَةً، مِائَةٌ رَجُلٍ أَوْ امْرَأَةً، أَلْفٌ رَجُلٍ أَوْ امْرَأَةً، مِائَتَا رَجُلٍ أَوْ امْرَأَةً، أَلْفًا رَجُلٍ أَوْ امْرَأَةً، مِائَاتٌ أَوْ آلَافٌ رَجُلٍ أَوْ امْرَأَةٍ. وَ إِذَا كَانَ مَعْطُوفًا فَالْجُزْءُ الْأَوَّلُ يُذَكَّرُ وَ يُؤَنَّثُ عَلَى حِدِّ مَا ذُكِرَ فِي الْجُزْءِ الْأَوَّلِ مِنَ الْمُرَكَّبِ وَ حُكْمُ الثَّانِي حُكْمُ الْعَقْدِ، نَحْوُ: ثَلَاثَةٌ وَ عِشْرُونَ كَيْسًا وَ: تِسْعٌ وَ تِسْعُونَ نَجْعَةً (ص ٢٣). وَ إِذَا ذُكِرَ الْمَعْدُودُ قَبْلَ الْعِدَدِ تَوَافَقَا فِي الْإِعْرَابِ وَ فِي الْإِفْرَادِ وَ التَّشْبِيهِ وَ الْجَمْعِ، وَ أَمَّا مِنْ جِهَةِ التَّذْكِيرِ وَ التَّنْثِيثِ فَيُرَاعَى فِيهِمَا مَا سَبَقَ بِلَا فَرْقٍ، وَ مِنْ جِهَةِ التَّعْرِيفِ وَ التَّنْكِيرِ يَتَوَافَقَانِ مُطْلَقًا. تَقُولُ: رَجُلٌ وَاحِدٌ، مَرَأَتَانِ اثْنَتَانِ، الْخُلَفَاءُ الثَّلَاثُ، الْأَيْدِي الْأَرْبَعَةُ، الصَّلَوَاتُ الْخَمْسُ، الرِّكَعَاتُ الْوَاحِدَةُ وَ الْخَمْسُونَ. وَ أَمَّا التَّرْتِيبِيُّ فَإِنَّ ذِكْرَ الْمَعْدُودِ قَبْلَ الْعِدَدِ تَوَافَقَا فِي الْجِهَاتِ الثَّلَاثِ-مُلاحِظًا أَنَّ الْعَقْدَ وَ الْمِائَةَ وَ الْأَلْفَ وَ مُتَنَاهِمَا وَ جَمْعَهُمَا فِي التَّذْكِيرِ وَ التَّنْثِيثِ سَوَاءٌ- تَقُولُ قَرَأْتُ الدَّرْسَ الْأَوَّلَ، كَتَبْتُ الْمَقَالَةَ الْخَامِسَةَ، الْفَضِيلَ الْخَامِسَ عَشَرَ، الدُّوْرَةَ الثَّانِيَةَ مَعَ عَشْرَةِ الْبَابِ الثَّانِي وَ الْعِشْرُونَ، السَّنَةَ الثَّلَاثَةَ وَ الْخَمْسُونَ، الْيَوْمَ الْأَرْبَعُونَ، اللَّيْلَةَ الْأَرْبَعُونَ، الْعَامَ الْمِائَةَ، السَّنَةَ الْأَلْفَ. وَ إِذَا ذُكِرَ الْمَعْدُودُ بَعْدَ الْعِدَدِ، فَ: (١) جُرِّ بِإِضَافَةِ الْعِدَدِ إِلَيْهِ إِذَا كَانَ الْعِدَدُ مُفْرَدًا وَ ب«مِنْ» إِذَا كَانَ الْعِدَدُ مُرَكَّبًا أَوْ عَقْدًا أَوْ مَعْطُوفًا. (٢) هُوَ-أى الْمَعْدُودُ-جَمْعٌ أَوْ اسْمٌ جَمْعٌ أَوْ مُفْرَدٌ أَوْ جَزَاءٌ مُسْتَقِلٌّ. (٣) تَوَافَقَا فِي التَّذْكِيرِ وَ التَّنْثِيثِ دَائِمًا؛ تَقُولُ: أَوَّلُ الْقَوْمِ، أَوَّلَى النِّسَاءِ، عَاشِرُ الرِّجَالِ، الْخَامِسُ عَشَرَ مِنَ الرِّجَالِ، الثَّانِيَةَ عَشْرَةَ مِنَ النِّسَاءِ، الثَّلَاثُ وَ الْعِشْرُونَ مِنَ رَمَضَانَ أَوْ مِنْ شَهْرِ رَمَضَانَ. وَ قَدْ يُقَالُ: ثَالِثُ ثَلَاثَةٍ-مَثَلًا-وَ مَعْنَاهُ أَحَدُ الثَّلَاثَةِ، قَالَ تَعَالَى: ثَانِي اثْنَيْنِ إِذْ هُمَا فِي الْعَارِ (التوبة ٤٠). تَنْبِيهَاتٌ: (١) «وَاحِدًا» وَ «وَاحِدَةً» تُسَمَّيَانِ مُفْرَدًا وَ مَعْطُوفًا، تَقُولُ: رَجُلٌ وَاحِدٌ، امْرَأَةٌ وَاحِدَةٌ، وَ عِشْرُونَ وَاحِدَةٌ وَ عِشْرُونَ؛ وَ «أَحَدًا» وَ «إِخْدَى» تُسَمَّيَانِ مُرَكَّبًا، تَقُولُ: أَحَدٌ عَشَرَ وَ إِخْدَى عَشْرَةَ؛ وَ تُسَمَّيَانِ إِخْدَى خَاصَّةً فِي الْمَعْطُوفِ أَيْضًا تَقُولُ: إِخْدَى وَ عِشْرُونَ. (٢) فِيمَا إِذَا كَانَ الْمَعْدُودُ مَذْكَرًا حَقِيقِيًّا أَوْ مَوْثِقًا لَفْظًا، نَحْوُ: طَلْحَهُ، أَوْ مَوْثِقًا جَارِيًا مَعْنَوِيًّا، نَحْوُ: دَارَهُ، أَوْ كَانَ مِمَّا يَجُوزُ فِيهِ التَّذْكِيرُ وَ التَّنْثِيثُ، نَحْوُ: طَرِيقٌ، جَارٍ فِي عِدَدِهِ وَ جِهَانِ التَّذْكِيرِ وَ التَّنْثِيثِ، تَقُولُ: ثَلَاثٌ أَوْ ثَلَاثَةٌ طَلْحَاتٍ أَوْ أُدُورٍ أَوْ طُرُقٍ، مَثَلًا. (٣) إِذَا كَانَ الْعِدَدُ مُفْرَدًا وَ لَهُ مَعْدُودَانِ وَافَقَ فِي التَّذْكِيرِ وَ التَّنْثِيثِ أَشْبَهَهُمَا، تَقُولُ: ثَلَاثَةٌ رِجَالٍ وَ نِسَاءٍ، ثَلَاثُ نِسَاءٍ وَ رِجَالٍ. وَ إِذَا كَانَ مُرَكَّبًا وَافَقَ أَفْضَلُهُمَا، تَقُولُ: خَمْسَةَ عَشَرَ جَارِيَةً وَ عِنْدًا، خَمْسَةَ عَشْرَةَ جَمَلًا وَ جَارِيَةً، فَإِنَّ لَمْ تَكُنْ بَيْنَهُمَا أَفْضَلِيَّةٌ وَافَقَ أَشْبَهَهُمَا أَيْضًا كَقَوْلِكَ: خَمْسَةَ عَشْرَةَ نَاقَةً وَ جَمَلًا، خَمْسَةَ عَشَرَ جَمَلًا وَ نَاقَةً. وَ الْمَعْطُوفُ هُنَا كَالْمُرَكَّبِ بِالنَّسْبَةِ إِلَى جِزئِهِ الْمَعْطُوفِ عَلَيْهِ، فَتَنْبِئُهُ. (٤) إِذَا كَانَ الْمَعْدُودُ اسْمًا جَمْعًا أَوْ اسْمًا جَمْعِيًّا كَثُرَ جُزْءُهُ بَيْنَ تَقُولُ: زَأَيْتُ أَرْبَعَةَ مِنَ الْقَوْمِ، فِي حِدِّ يَدَيْنَا ثَلَاثٌ أَوْ ثَلَاثَةٌ مِنَ النَّخْلِ. قَالَ تَعَالَى: فَخُذْ أَرْبَعَةَ مِنَ الطَّيْرِ (البقرة ٧٦)، وَ كَانَ فِي الْمَدِينَةِ تِسْعَةُ رَهْطٍ (النمل ٤٨). (٥) بَضْعٌ وَ بَضْعَةٌ لِمَا بَيْنَ الثَّلَاثَةِ وَ التَّسْعَةِ وَ حُكْمُهُمَا حُكْمُ تِلْكَ الْأَعْدَادِ فِي الْإِفْرَادِ وَ التَّرْكِيبِ وَ الْعَطْفِ. تَقُولُ: بَضَعُ رِجَالٍ وَ بَضَعُ نِسَاءٍ، بَضَعُ عَشْرَ يَوْمًا وَ بَضَعُ عَشْرَةَ لَيْلَةً، بَضَعُهُ وَ عِشْرُونَ رَجُلًا وَ بَضَعُ وَ تِسْعُونَ امْرَأَةً. (٦) تَيْفٌ (بشديد الياء و كسرها و قد يُسَكَّنُ مُخَفَّفَةً وَ يُقَالُ تَيْفٌ) لِمَا بَيْنَ عَقْدَيْنِ وَ لَا تَسْتَعْمَلُ إِلَّا بَعْدَ الْعَقْدِ أَوْ الْمِائَةِ أَوْ الْأَلْفِ، تَقُولُ: عِشْرُونَ وَ تَيْفٌ، مِائَةٌ وَ تَيْفٌ ... (٧) شَيْنٌ عَشْرٌ سَاكِنَةٌ فِي الْمَفْرَدِ وَ مَفْتُوحَةٌ فِي الْمُرَكَّبِ وَ شَيْنٌ عَشْرَهُ مَفْتُوحَةٌ فِي الْمَفْرَدِ جَائِزَةٌ الْوَجْهَيْنِ فِي الْمُرَكَّبِ. (٨) فِي سِرْدِ الْأَعْدَادِ تُقَدَّمُ الْأَلُوفُ عَلَى الْمِئَاتِ وَ الْمِئَاتُ عَلَى الْأَحَادِ وَ الْأَحَادُ عَلَى الْعَشْرَاتِ تَقُولُ: أَحَدٌ عَشَرَ رَجُلًا تِسْعٌ وَ تِسْعُونَ امْرَأَةً، مِائَةٌ وَ خَمْسَةٌ وَ سِتُّونَ رَجُلًا، ثَلَاثَةُ آلَافٍ وَ خَمْسِ مِائَةٍ وَ أَرْبَعٌ وَ ثَمَانُونَ امْرَأَةً. (٩) إِذَا أُرِدَتْ تَعْرِيفُ الْعِدَدِ ب«أَل» فَالْمَفْرَدُ يُعْرَفُ نَفْسُهُ أَوْ مُمَيَّزَةٌ، تَقُولُ: مَا فَعَلْتُ بِالْعَشْرَةِ دَرَاهِمًا أَوْ عَشْرَةَ الدَّرَاهِمِ؟ وَ الْمُرَكَّبُ يُعْرَفُ جُزْءُهُ الْأَوَّلُ، تَقُولُ: الْأَيْمَةُ الْإِثْنَى عَشَرَ، وَ الْمَعْطُوفُ يُعْرَفُ جُزْءُهُ كَقَوْلِكَ: قَرَأْتُ الْخَمْسَةَ وَ الْعِشْرِينَ جُزْءًا مِنَ الْقُرْآنِ مَثَلًا. (١٠) رَاجِعْ لِتَفْصِيلِ الْبَحْثِ فِي الْعِدَدِ شَرَحَ الرُّضِيِّ عَلَى الْكَافِيَةِ، ج ٣، ص ٢٨١-٣٢٠ وَ شَرَحَ الْمَفْصَلِ، ج ٤، ص ٣-٣٢

اسم «لا» التي لنفي الجنس إذا كان مُفْرَدًا يُبَيَّن على الفتح، نحو: لا إله إلا الله. والمراد بالمفرد هنا ما يُقَابِلُ المضاف، فيشْمَلُ المثنى و الجمع أيضاً. و بناؤُهُما إذاً على ما ينوب عن الفتح، نحو: لا رَجُلَيْنِ في الدارِ، و لا قارئَيْنِ في المسجدِ (١).

١١. المنادى المفرد المعرفة

المنادى المفرد المعرفة يُبنى على الضمّ، سواءً أكان معرفةً قبل النداء، نحو: يا زيد، أو كان نكرةً و عَرَفَ بالنداء- و يُقالُ لمثله النكرة المقصودة- نحو: يا شُرَطيُّ. و المراد

[شماره صفحه واقعی : ٣٣٨]

ص: ٩٢٣

بالمفرد هنا أيضاً ما يُقابِلُ المضافِ فيشْمَلُ المثنى و الجمعَ فيبينانِ على ما يُتَوَبَّعُ عن الضَّمِّ، نحو: يا رَجُلانِ و يا مُسْلِمونَ (١).

١٢. الحكاينه

الأصواتُ الصادرةُ عن الحيواناتِ العُجمِ أو عن الجماداتِ مبيتهٌ على ما يُصاتُ به، نحو: غاقٍ لصوتِ الغرابِ، طَقٍ لوقعِ الحجاره، قَبٍ لوقعِ السيفِ (٢).

١٣. ما لَمْ يُرَكَّبْ

الأسماءُ المُردَّفهٌ بلا تركيبٍ تُبنى على السكونِ غالباً (٣) لِعَدَمِ موجبِ الإعرابِ لها، نحو: ألف، با، تا، نا، على، حسنٌ، حُسَيْنٌ؛ المؤمنونُ، المؤمناتُ (٤).

١٤. كلماتٌ متفرِّقه

أضِفْ إلى ما سَبَقَ من أصنافِ الاسمِ المبنى أسماءَ أخرى مبيتهٌ لا يَجْمَعُها ضابطٌ و لا حَدٌّ؛

منها وزنُ فَعَالٍ، فإنَّ ما يُوازِنُهُ يُبنى على الكسرِ إذا كانَ صِفَةً، نحو: قَطاطٍ بمعنى قاطِهٍ كافيه؛ أو كانَ موصوفاً عَلَماً، نحو: قَظامٍ، حَظامٍ و سَجاجٍ (أسماءٌ نَسَوَهُ مُعَيَّنَه) (٥).

و منها حَسَبٌ بمعنى «لا غيراً» يُبنى على الضَّمِّ مثل أن يُقالَ: لى درهَمٌ فَحَسَبُ (٦).

و منها غَيْرٌ، فإنَّه يُبنى على الضَّمِّ فى بعضِ استعمالاته على قولٍ (٧).

[شماره صفحه واقعى : ٣٣٩]

ص: ٩٢٤

١- نفس المصدر، ج ٤، ص ٨ و ٢٤.

٢- المصدر نفسه، ص ١٥٧؛ شرح الرضى على الكافية، ج ٣، ص ١١٧؛ شرح المفصل، ج ٣، ص ١٠٢.

٣- كلمه «غالباً» قيدٌ للسكون و ذلك لأنَّ الأسماءَ غيرَ المركَّبه قد تُبنى على غيرِ السكون، نحو: ب، ت، ث مثلاً.

٤- شرح الرضى على الشافيه، ج ٢، ص ٢١٠-٢١٨ و شرحه على الكافية، ج ١، ص ٥٣ و ج ٢، ص ٣٩٧.

٥- شرح الرضى على الكافية، ج ٣، ص ١٠٧؛ شرح المفصل، ج ٣، ص ٤٥-٧٢.

٦- النحو الوافى، ج ٣، ص ١٥٠.

٧- نفس المصدر، ص ١٣٤؛ مغنى اللبيب، كلمه «غير».

١. عَيِّنِ الأَسْمَاءَ المَشْتَرَكَةَ بَيْنَ أَسْمَاءِ الشَّرْطِ وَ أَسْمَاءِ الاسْتِفْهَامِ.

٢. تَرْجِمِ الجَمَلَ التَّابِعَةَ: ائِهْ أَثِيهَا الفُكَاهِي، هَاكَ جَزَاءَ الأَمَانَةِ، وَرَاءَ كَ يَا غَلَامُ، مَكَانَكَ وَ إِلا تُصِرِّحْ صِرْعَةَ هَوَانٍ، آه مِنْ هَذِهِ المُصِيبَةِ الفَادِحَةِ، هَيْهَاتَ بَيْنَ الجِدِّ وَ المُجُونِ، سَتَانِ مَا بَيْنَ الفَرِيقَيْنِ فِي النَّدَى، أَمَامِكَ لا- تَحْشِ مَلَامَةً لَائِمًا، يَا سِرْوَعَانَ مَا كَانَ طَرَبِي عِنْدَ لِقَائِكَ، هَاكَ مَا عِنْدِي، هَيَّا إِلَى نَادِي الكِرَامِ، أَفَّ مِنْ هَذِهِ الدُّنْيَا العَدَاوَةِ، إِلَيْكَ عَنِّي أَثِيهَا المُدَاهِنُ، إِلَيْكَ رَسْحِي يَا عُنْوَانَ الوَفَاءِ، هَيُّوا بِنَا إِلَى حَيْثُ الأُنْسِ وَ الصَّفَاءِ، رُوَيْدَ أَخَاكَ فِي الشَّفْرِ، بَلِّغْ التَّوَانِي إِنَّهُ آفَةُ الفَلَاحِ، دُونَكَ العِلْمُ فَهُوَ خَيْرٌ حَلِيهِ، عَلَيْكَ بِأَخِي النُّصْحِ فِي آوَانِهِ المِحْنِ، عَلَيْكَ أَخَاكَ إِنَّهُ مُورِدُ عَزَائِكَ فِي الشَّدَائِدِ، زَهْ يَا قَارِيءَ القُرْآنِ، بَدَارِ أَثِيهَا الطُّلَابُ (١).

٣. كَمْ قِسْمًا يَكُونُ لِلْعَدَدِ وَ كَمْ هِيَ أَقْسَامُ كُلِّ؟ اذْكَرِ الأَقْسَامَ وَ أَعْطِ عَلَى كُلِّ قِسْمٍ خَمْسَةَ أَثْنَيْلِهِ.

٤. اذْكَرِ الأَعْدَادَ المُنَاسِبَةَ مَكَانَ الأَرْقَامِ: ١١ كوكبًا، ٩٩ نَجْمَةً، ٧ سِنِينَ، ٧ بَقَرَاتٍ، ٨ أَزْوَاجٍ، ٧ لَيَالٍ، ٨ أَيَّامٍ، ٣٠ لَيْلَةً، ٢ يَوْمًا، ٤ أَيَّامًا، ١٢ عَيْنًا، ١٠٠٠ سَنَةً، ٥٠ عَامًا، ٢٧ رَجُلًا، ٧٢ امْرَأَةً، ١١٦ كِتَابًا، ٥١٩ وَرَقَةً، ٨ أَقْلَامًا، ٦ أَقْدَامًا، ٨١٠ أَشْجَارًا، ٦٤ مَنًا، ٥٦ أَشْبُوعًا.

٥. ضَعِ مَكَانَ الأَرْقَامِ أَسْمَاءَ عَدَدٍ تَرْتِيبِيًّا: الصَّحِيفَةُ ٢٢، الدَّرْسُ ١٥، العِظَةُ ١٨، النَافِذَةُ ١٢، البَابُ ٦، البَحْثُ ٥، المَطْلَبُ ٢، الفِتْنَةُ ٢، الفَصِيلَةُ ٢١، المَقَالَةُ ١، الشَّارِعُ ١١، البَيْتُ ٥١، الطَّبَقَةُ ١٣، المَجْلَةُ ٤، الجُزْءُ ١٢، الوَرَقُ ١٩١، المَرَحَلَةُ ٩، زَلَّةٌ ٦، نَصِيحَةٌ ١، خُطَابٌ ٢ (٢).

تَمَّ القِسْمُ الثَّانِي وَ لِلَّهِ الحَمْدُ

[شماره صفحه واقعی : ٣٤٠]

ص: ٩٢٥

١- إقتباسٌ مِنْ مَبَادِي العَرَبِيَّةِ، ج ٤، ص ١٥٢.

٢- إقتباسٌ مِنْ مَبَادِي العَرَبِيَّةِ، ج ٤، ص ١٥٨.

يُعْتَوْنُ فِي الْخَاتَمَةِ هَذِهِ مَا لَا يَخْتَصُّ بِالْفِعْلِ وَلَا بِالِاسْمِ بَلْ يَجْرِي فِي الْكَلِمَةِ مُطْلَقاً وَبَعْمُ الْقَسْمَيْنِ، بَلْ قَدْ يَجْرِي فِي الْحَرْفِ أَيْضاً كَمَا سَيَأْتِي، وَفِيهَا فُصُولٌ:

الفصل ١.١. القراءه وَ الْكِتَابَه

الفصل ١.١. القراءه وَ الْكِتَابَه (١)

و فيه أَرْبَعُهُ أَبْحَاثٌ:

الْبَحْثُ الْأَوَّلُ: الْكِتَابَه

تُكْتَبُ أَلْ و الباء و التياء و الكاف و اللآم و الفاء و السين من حُرُوفِ الْمَعَانِي و أَحْرَفُ الْمُضَارَعَةِ عَيْدَا الْهُمَزَةِ مِنْهَا مُتَّصِلَةٌ بِمَا بَعْدَهَا، نَحْوُ: الْكِتَابِ، بِاللَّهِ، تَاللَّهِ، كَرِيْمٍ، لِيَكْرِي، لَأَذْهَبَنَّ، لِيَذْهَبَ، فَذَهَبَ، سَيَذْهَبُ.

تُكْتَبُ أَنْ الْمَصْدَرِيَّةُ مُتَّصِلَةٌ بِ«لَا» الْوَاقِعَةِ بَعْدَهَا، كَقَوْلِهِ تَعَالَى: أَمَرَ أَلَّا تَعْبُدُوا إِلَّا

[شماره صفحه واقعي : ٣٤١]

ص: ٩٢٦

١- شرح الرضى على الشافيه، ج ٣، ص ٣١٢؛ شرح النُّظَام، ص ٧٥١؛ جامع الدروس العربيه، ج ٢، ص ١٣٩ و ١٦٠ إلى ١٦٥؛ مبادئ العربيه، ج ٤، ص ١٦٢.

وقوله تعالى: لَيْلًا (٢) يُعَلِّمُ أَهْلَ الْكِتَابِ... (٣) بِخِلَافِ «أَنَّ الْمُخَفَّفَ مِنَ الثَّقِيلِ، كَقَوْلِهِ تَعَالَى: وَظَنُّوا أَنَّ لَا مَلْجَأَ مِنَ اللَّهِ إِلَّا إِلَيْهِ (٤)»، و«أَنَّ التَّفْسِيرِيَّةَ، كَقَوْلِهِ تَعَالَى: فَنادى فِي الظُّلُمَاتِ أَن لَّا إِلَهَ إِلَّا أَنْت (٥)»، و قولِ أَحَدِنَا: «أَشْهَدُ أَن لَّا إِلَهَ إِلَّا اللَّهُ».

تُكْتَبُ إِنْ الشَّرْطِيَّةُ مُتَّصِلَةٌ بِ«مَا» و«لَا» الْوَاقِعَتَيْنِ بَعْدَهَا، كَقَوْلِهِ تَعَالَى: وَإِنَّمَا تَخَافُونَ قَوْمًا خِيَانَةٌ (٦)، وَقَوْلِهِ تَعَالَى: إِلَّا تَفْعَلُوهُ تَكُنَّ فِتْنَةٌ فِي الْأَرْضِ وَفَسَادٌ كَبِيرٌ (٧)؛ بِخِلَافِ «إِنَّ الْمُخَفَّفَ مِنَ الثَّقِيلِ أَوْ الزَّائِدَ (٨)».

تُكْتَبُ إِذْ مُتَّصِلَةٌ بِمَا أَضِيفَ إِلَيْهَا، كَقَوْلِهِ تَعَالَى: يَوْمَئِذٍ تُحَدِّثُ أَخْبَارَهَا (٩).

تُكْتَبُ الصَّمَاوِيُّ الْمُتَّصِلَةُ وَتُونُ التَّأَكِيدُ وَبَاءُ النَّسْبِ وَهَاءُ السَّكْتِ مُتَّصِلَةٌ بِمَا قَبْلَهَا، كَقَوْلِهِ تَعَالَى: هَاؤُمُ اقْرَؤُوا كِتَابِيهِ (١٠)، وَبَاقِي الْأَمْثَلِ ظَاهِرٌ.

تُكْتَبُ مَا الْحَرْفِيُّ غَيْرُ الْمَصْدَرِيِّ (١١) - مُتَّصِلَةٌ بِمَا قَبْلَهَا إِذَا كَانَ مَا قَبْلَهَا حَرْفًا أَوْ شِبْهَ حَرْفٍ (١٢)، نَحْوُ: إِنَّمَا، أَنَّمَا، كَأَنَّمَا، لِيَتَّمَا، أَيْتَّمَا، حَيْثُمَا، كَيْفُمَا، كُلَّمَا... وَ يُسَيِّئُ مِنْ ذَلِكَ «مَتَى» فَلَا تَنْصِلُ مَا الْحَرْفِيُّ بِهَا.

[شماره صفحه واقعی : ٣٤٢]

ص: ٩٢٧

١- يوسف ٤٠.

٢- «لا» هذه زائدة (مجمع البيان).

٣- الحديد ٢٩.

٤- التوبة ١١٨.

٥- الأنبياء ٨٧.

٦- الأنفال ٥٨.

٧- الأنفال ٧٣.

٨- شرح النظم، ص ٧٧٥.

٩- الزلزلة ٤.

١٠- الحاقة ١٩.

١١- شرح الرضى على الشافيه، ج ٣، ص ٣٢٥.

١٢- الاسم شبه الحرف هو الاسم الذى فيه معنى الشرط أو الاستفهام (نفس المصدر).

تُكْتَبُ مَنْ و ما الاسمِيَّةُ مُتَّصِلَتَيْنِ بـ «مَنْ» و «عَنْ» و «فِي» الواقعِهِ قَبْلَهُمَا، تَقُولُ و تَكْتُبُ بِإِبْدَالِ نونِ «مَنْ» و «عَنْ» مِيمًا و إدغامِهَا فيما بعدها: مِمَّا و عَمَّا و فِيمَا و مِمَّنْ و عَمَّنْ و فِيمَنْ.

تُكْتَبُ «على» مُتَّصِلَةً بِـ «هذا» بعدها و تُكْتَبُ عليها.

و في سِوَى ما مَرَّ تُكْتَبُ كُلُّ كَلِمَةٍ مُنْفَصِلَةً عَمَّا سِوَاهَا.

يُكْتَبُ المُشَدَّدُ حرفًا واحدًا إذا كَانَ المُدْعَمُ و المُدْعَمُ فِيهِ فِي كَلِمَةٍ واحِدَةٍ، نحو: شَدَّ و أَثَلَّ و اذْكُرْ، و يُلْحَقُ بِهِ نحو: فَتَتْ لِشِدَّةِ اتِّصَالِ الفاعِلِ بالفعلِ و للمثليَّةِ، بخلافِ نحو:

وَعَدْتُ لَعَدَمِ المِثْلِيَّةِ، و نحو: إِبْجَهْهُ لِأَنَّ اتِّصَالَ المَفْعُولِ بالفعلِ أضعفُ من اتِّصَالِ الفاعِلِ.

و يُكْتَبُ -المُشَدَّدُ- بِصَوْرِهِ حَرْفَيْنِ إذا كَانَ المُدْعَمُ و المُدْعَمُ فِيهِ فِي كَلِمَتَيْنِ، نحو: اللَّحْمُ و الرَّجُلُ؛ إلا في عِدَّةِ كَلِمَاتٍ يَجْمَعُهَا شِدَّةُ الإِتِّصَالِ و كَثْرَةُ الاستعمالِ (1)، مِنْهَا: الَّذِي و الَّذَيْنِ و التِّي، مِمَّا (مِمَّ)، عَمَّا (عَمَّ)، أَمَّا المَرْكَبَةُ مِنْ أَمَّ و ما أَوِ المَرْكَبَةُ مِنْ أُنَّ و ما (أُنَّ)، إِمَّا المَرْكَبَةُ مِنْ إِنْ و ما (أُنَّ)، أَلَّا المَرْكَبَةُ مِنْ إِنْ و لا، أَمَّنَّ المَرْكَبَةُ مِنْ أَمَّ و مَنَّ و نَحْوُهَا.

تُكْتَبُ إِذَنْ بِالنونِ إِنْ عَمِلَتْ عَمَلُهَا- و هو نَصْبُ المضارعِ- و إلا فَبِالتنوينِ (4).

تُكْتَبُ تاءُ التَّأْنِيثِ بِصَوْرِهِ «ت» إذا لَحِقَتْ آخِرَ الفِعْلِ، نحو: عَلِمَتْ، أو آخِرَ جَمْعِ المُؤنَّثِ، نحو: العالِمَاتِ، و كذا في المِثْناءِ و المِضْأَفِ إلى ياءِ المُتَكَلِّمِ، نحو:

[شماره صفحه واقعی : ۳۴۳]

ص : ۹۲۸

۱- شرح الرضی علی الشافیه، ج ۳، ص ۳۳۰.

۲- مغنی اللیب، مبحثُ أَمَّا، التَّنْبِيْهُ الثَّانِي.

۳- نفس المصدر، مبحثُ إِمَّا، تَنْبِيْهُ.

۴- مغنی اللیب، مبحثُ إِذَنْ؛ شرح المفصل، ج ۴، ص ۲۲۷.

امراتين و ابنتي، و يُقال لها «المبسوطه»؛ و بصوره الهاء المنقوطة «ه» إذا لَحِقَتِ الإِسْمُ المُفْرَدَ نحو: عَالِمُهُ، أو الجَمْعَ المُكْسَر، نحو: قَضَاهُ، و يُقال لها «المربوطة» (1).

الألفُ الثالثَةُ في آخرِ الفعلِ أو الاسمِ المعرَّبِ إنْ كانتْ عن ياءٍ كُتِبَتْ بصوره الياءِ، نحو: زَمِي و فَتَى و إِلا فبصوره الألفِ نحو: دَعَا و عَصَا (2)؛ و حُصِتِ الصَّلَاةُ و الزَّكَاةُ (3) و الحَيَاءُ و المَشْكَاةُ و الرِّبَا بجوازِ كِتَابَةِ أَلْفَاتِهَا بصوره الواوِ تَفْخِيمًا (4)، نحو: صَلَوَهُ، زَكُوهُ، حَيَوُهُ، مَشْكُوهُ، رِبُو.

الألفُ الزَّايِغَةُ فصاعداً في آخرِ الفعلِ أو الاسمِ المعرَّبِ تُكْتَبُ بصوره الياءِ، نحو:

يُزَمِي، يُدْعَى، يُهْتَدَى به، إِخْدَى، مَوْسَى، عَيْسَى، مِصْطَفَى، صُغْرَى و حُبَارَى؛ إِلا فيما قَبْلَهَا ياءٌ فَتُكْتَبُ أَلْفًا، نحو: أَخِيَا، دُنْيَا، عَلِيًّا و مَخِيًّا؛ إِلا إِذَا اتَّخَذَ اسْمًا عَلَمًا، نحو: يَحْيَى (5).

أَلْفٌ مَتَى، أَنَّى، لَدَى، أَوْلَى و الأَلَى من الأَسْمَاءِ المَبْتِئَةِ تُكْتَبُ بالياءِ كما ترى.

أَلِفُ الحُرُوفِ تُكْتَبُ أَلْفًا، نحو: أَلَا، أَلَا، أَلَا، أَلَا، أَلَا، أَلَا، إِذَا، كَلَّا، لَمَّا، لَوْلَا، لَوْلَمَا، مَا، هَا، وَا، يَا؛ إِلا في: بَلَى، إِلَى، عَلَى و حَتَّى، فَتُكْتَبُ بصوره الياءِ (6).

الألفُ المتوسِّطَةُ تُكْتَبُ أَلْفًا مُطْلَقًا، نحو: زَمَاهُ، أَعْطَاهُ، فَتَاهُ، فَتَاىَ و مَوْلَاهُ (7).

[شماره صفحه واقعی : ۳۴۴]

ص: ۹۲۹

۱- أَلتَاءُ المُتَطَرِّفَةُ إِذَا كَانَتْ مِنْ أَصُولِ الكَلِمَةِ نحوُ وَقْتٍ و سَبْتٍ، أو مُبْدَلَةً مِنْ حَرْفِ أَصْلِيٍّ، نحو: أُخْتٌ و بِنْتُ، أو مُعَوَّضَةً مِنْ يَاءِ المُتَكَلِّمِ، نحو: يَا أَبَتِ و يَا أُمَّتِ، تُكْتَبُ مَبْسُوطَةً و يُقالُ لَهَا «المَجْرَدَةُ».

۲- شرح النظام، ص ۷۸۵.

۳- نفس المصدر، ص ۷۸۶.

۴- التّفخيم في القراءه- و هو المراد هنا- تغليظ الحرف عند النطق به و ترك الإماله (المعجم المفصل في اللغه و الأدب، كلمه: التّفخيم).

۵- شرح النظام، ص ۷۸۵.

۶- المصدر نفسه، ص ۷۸۷.

۷- نَظَمَ بَعْضُهُمْ فِي أَحْكَامِ كِتَابَةِ الأَلْفِ عَلَى مَا فِي شَرْحِ النِّظَامِ، ص ۷۸۷، فِي الهامش، شعراً و قال: ... و اُكْتُبُ مَزِيداً عَن ثَلَاثِي بِيَا فِعْلاً أو اسماً إنَّ ذَا لا يَخْتَلِفُ فَإِنِ التَّقَى بِيَا إِنِ تُكْتَبُ بِالْأَلْفِ و اسْتَشِنَ بِحَيِّ اسْمًا و رَى و اعْتَرَفَ و اسْتَشِنَ مِنْ مَبْنِيِّ الأَسْمَا الأَلَى و أَوْلَى، مَتَى، أَنَّى، لَدَى، بِالْيَا عُرْفِ و مِنْ الحُرُوفِ إِلَى، بَلَى، حَتَّى، عَلَى بِالْيَاءِ و اُكْتُبُ غَيْرَ ذَلِكَ بِالْأَلْفِ و كَذَاكَ عِنْدَ تَوَسُّطِ كَفَتَايَ؛ مَن أَعْطَاهُ مَوْلَاهُ و أَرْضَاهُ يَعِيفُ

تبصرة: تُبَدَّلُ أَلِفٌ لَدَى، إِلَى وَ عَلَى يَاءٍ سَاكِنَةً إِذَا اتَّصَلَ بِهَا ضَمِيرٌ مَجْرُورٌ، نَحْوُ: لَدَيْهِ، إِلَيْكَ، عَلَيْنَا (١).

البحث الثاني: كتابه الهمزة

البحث الثاني: كتابه الهمزة (٢)

الهمزة المبدؤ بها تُكْتَبُ بِصَوْرَةِ الْأَلِفِ مطلقاً، نَحْوُ: أَحَدٌ، إِبِلٌ، أَحَدٌ، أَخَذَ، اعْلَمَ، أُكْرِمَ.

ولا- يُعَيَّرُ هَذَا الْحُكْمَ دَخُولَ حَرْفٍ مِنْ حُرُوفِ الْمَعَانِي عَلَيْهَا، نَحْوُ قَوْلِهِ تَعَالَى: لِإِيْلَافٍ قُرَيْشٍ (٣) وَقَوْلِهِ تَعَالَى: إِنَّ فِي ذَلِكَ لَعِبْرَةً لَأُولِي الْأَبْصَارِ (٤)، إِلَّا فِي: لَيْسَ وَ لَيْسَ، فَإِنَّهَا تُكْتَبُ فِيهِمَا بِصَوْرَةِ الْيَاءِ (٥)؛ وَ كَذَلِكَ حِينَئِذٍ وَ نَحْوَهُ.

وَ الهمزة المتطرفة- أَى الْوَاقِعَةُ فِي آخِرِ الْكَلِمَةِ- إِنْ سَبَقَتْ مَا قَبْلَهَا كُتِبَتْ بِصَوْرَةِ نَفْسِهَا، نَحْوُ: جُزْءٌ، ضَوْءٌ، وَضُوءٌ، نَبِيٌّ؛ وَ إِنْ تَحَرَّكَ مَا قَبْلَهَا كُتِبَتْ بِحَرْفِ حَرَكَةِ مَا قَبْلَهَا، سِوَاءَ كَانَتْ الهمزة متحرِّكةً، نَحْوُ: قَرَأَ، يَقْرَأُ، يَبْرَأُ، يَجْرُؤُ، يَقْرِئُ، يَدْرُؤُ، وَ نَحْوُ: تَهَيَّؤُ وَ تَبَوَّؤُ، أَمْ سَاكِنَةً، نَحْوُ: لَمْ يَقْرَأْ، لَمْ يَقْرِئْ، لَمْ يَدْرُؤْ.

وَ أَمَّا الهمزة المتوسطة فَإِنْ كَانَتْ سَاكِنَةً كُتِبَتْ بِصَوْرَةِ حَرْفٍ يُنَاسِبُ حَرَكَةَ مَا قَبْلَهَا، نَحْوُ: يَأْكُلُ، يَنْسَسُ، يُؤْمِنُ، يَأْسُ، يَبْرُؤُسُ؛ إِلَّا أَنْ تَكُونَ بَعْدَ هَمْزَةٍ وَصَلٍ وَ سَقَطَتِ الهمزة فِي الدَّرَجِ، فَتُكْتَبُ كَمَا كَانَتْ قَبْلَ سَقُوطِ هَمْزَةِ الْوَصْلِ (٦)، نَحْوُ: قَالَ اتَّوْنِي بِأَخٍ

[شماره صفحه واقعی : ٣٤٥]

ص: ٩٣٠

١- نفس المصدر، ص ٧٨٧.

٢- المصدر نفسه، ص ٧٦٨؛ شرح الرضى على الشافيه، ج ٣، ص ٣٢١؛ جامع الدروس العربية، ج ٢، ص ١٤٥؛ مبادئ العربية، ج ٤، ص ٤٢.

٣- قریش ١.

٤- آل عمران ١٣.

٥- شرح النظام، ص ٧٧١.

٦- نفس المصدر، ص ٤٩٨؛ شرح المفصل، ج ٥، ص ٢٦٦.

نحو: مُقْرَعَى و مُقْرَيْ، رِدَاعَى و رِدَائَى، و مثله حَكْمٌ ما لو لَحِقَ الهمزة ياءُ النَّسَبِ، نحو:

جُزَيْ و جُزَيْ، غَيْرَ أَنَّ الأولى فى ياءِ المتكلمِ الصوره الأولى و فى ياءِ النَّسَبِ الثانية.

و أمّا إنْ لَحِقَتِ الهمزة علامه التّأنيثِ أو ياءُ التّثنيه - و لا بُدَّ أَنْ الهمزة مَعَهُما مفتوحه دائماً - فإنْ كانَ ما قبلَ الهمزة متحرّكاً كُتِبَتِ الهمزة بحرفِ حركه ما قبلها، نحو: مَقْنَأَه (١)، سَيَّئَه، لَوْلُوَه، و نحو: مَلَأَيْنِ، حَمَمَيْنِ، لَوْلُوَيْنِ، و إنْ كانَ ما قبلَ الهمزة ساكناً فإنْ كانَ حرفاً صحيحاً كُتِبَتِ الهمزة بصوره الألفِ، نحو: مَرَأَه، نَشَأَه، جُرَأَيْنِ و إنْ كانَ ليناً أو مدّاً فإنْ كانَ أَلِفاً أو واواً كُتِبَتِ الهمزة بصوره نفسها، نحو: جَاءَتِ، قَرَأَه، سَوَّءَه، مَرَوَّءَه، سَوَّءَى، سَوَّءَاءَ، مَائَتَيْنِ، سَوَّئَيْنِ، و إنْ كانَ ياءً كُتِبَتِ الهمزة بصوره الياءِ، نحو: هَيَّئَه، حَطَبَيْه، شَيْئَيْنِ، بَرِيئَيْنِ (٢).

[شماره صفحه واقعى : ٣٤٧]

ص: ٩٣٢

١- الموضع الذى لا تُصيّبه الشمسُ فى الشتاء. و مثلُ مَقْنَأَه حُكماً و معنى مَقْتُوَه و مَقْمُوَه (القاموس المحيط).

٢- إليك فيما يلى صورُ كتابه الهمزه التى أنصَلَ بها ما لا يستقلُّ:

تَمَّه: إذا جاورتِ الهمزة المتوسطة المفتوحة ألفاً، فإن كانت الألف متقدِّمةً على الهمزة المفتوحة (اء) فقد سبق حكم كتابه الهمزة، نحو: ساءل، راءى، تراءى؛ وإن تقدَّمتِ الهمزة المفتوحة على الألف (ء) كتبتِ الهمزة ألفاً طبقاً لقاعِدَتِها وطرَحَتِ الألف المدَّة وِعَوَّضَ عنها بِمَدِّه على الألف الهمزة، نحو: ساءمه-ساءمه، وهكذا: قرآن، جزآن، ملآن، آدم، أمر، إلا في صورتين:

إحدیهما أن تكون الألف الواقعة بعد الهمزة ضميراً فتُكْتَبُ كلُّ على صورتها أو تُكْتَبانِ ألفين أو تُطْرَحُ الألف وتُعَوَّضُ عنها المدَّة. فيُكْتَبُ-عليهَذَا-مثنى قرأ: قرأ، أو قرأ، أو قرأ، أو قرأ، والأولى أولى.

الثانية أن تلو الألف همزة أخرى متطرفة (ءاء) فتُكْتَبُ الهمزة المتوسطة بصوره نفسها، نحو: رءاء و إءاء.

البحث الثالث: ما يُكْتَبُ ولا يُقْرَأُ

أ) يُكْتَبُ الألف ولا يُقْرَأُ في خمسة مواضع:

١. بعد واو الجُمعِ المُتَطَرِّفِ في الفعل، نحو: علِّموا، أنْ يعلِّموا، اعلِّموا؛ بخلاف غير المُتَطَرِّفِ نحو ضربوه؛ وَ في المُتَطَرِّفِ في الإسمِ وَجِهَانِ: «ساکِنُوا الدَّارِ» و«ساکِنُوا الدَّارِ» مثلاً (١).

٢. بعد تنوين الفتح في غير المقصورِ وَ الممدودِ وَ المُوَنَّثِ بالتاء، نحو: رجلاً، و مثله:

إذا (٢)؛ بخلاف عُرْفَه، قَتَّى، كِساءً وَ نَحْوِها (٣). وَ يُلْحَقُ بالتنوين هنا نون ضمير المتكلم وحده (أنا)، يُكْتَبُ بعدها ألفٌ ولا يُقْرَأُ.

٣. مكان همزة الوصل في أثناء الكلام، نحو: «يا رجلُ اجلس» وَ «أنا ابنُ فلانٍ»، إلا في

[شماره صفحه واقعی : ٣٤٨]

ص: ٩٣٣

١- شرح النُّظام، ص ٧٧٧.

٢- مغنى اللبيب، مبحث «إذن»، المسألة الثالثة.

٣- شرح النُّظام، ص ٧٦٤.

موردَيْن: (١) أمرٍ مهموزِ الفاءِ الواقعِ بعدَ واوٍ أو فاءٍ، نحو: «وَ أَذْنٌ لِي» و«فَاتِنِي»، (٢) أَلِ الواقعِ بعدَ اللّامِ، نحو: لِلرَّجُلِ و لِلرَّجُلِ (١)، فلا يُكْتَبُ الألفُ فيهما كما لا يُقْرَأُ و سيأتي.

٤. عِنْدَ التِّقَاءِ السَّاكِنَيْنِ، نحو: كِتَابَا الأُسْتَاذِ، فُتِي، هُدَى.

٥. فِي مَائِهِ وَ مَائَتَانِ وَ مَائَتَيْنِ؛ بِخِلَافِ مِثَالِ (٢).

ب) يُكْتَبُ الواوُ وَ لا يُقْرَأُ فِي أَرْبَعِهِ مَوَاضِعَ:

١. فِي «عَمْرٍو» عَلَمًا فِي حَالَتِي الرَّفْعِ وَ الْجُرِّ لثَلَاثٍ يَلْتَبَسُ بِ «عَمَرَ» نَحْوُ: جَاءَ عَمْرُو وَ قُلْتُ لِعَمْرٍو. وَ أَمَّا فِي حَالِهِ النَّصْبِ فَلَا، لِإِدْمِ اللَّبْسِ، لِأَنَّ أَلِفَ التَّنْوِينِ فِي «عَمْرًا» يُمَيِّزُهُ عَنِ عَمَرَ (٣). بِخِلَافِ «عَمْرًا» مُصَدَّرًا، فَلَا وَاؤَ غَيْرَ مَقْرُوءٍ فِيهِ؛ وَ بِخِلَافِ «عَمِيرًا» مُصَيَّغًا عَمْرٍو وَ عَمَرَ لِأَنَّ الصِّيغَةَ مُشْتَرَكَةٌ بَيْنَهُمَا؛ وَ بِخِلَافِ الْعَمْرِ (المَحَلِّيِّ بِ أَلِ) لِإِدْمِ دُخُولِ أَلِ عَلَى عَمَرَ (٤) وَ (٥).

٢. عِنْدَ التِّقَاءِ السَّاكِنَيْنِ، نَحْوُ: مُعَلِّمُوا الأَخْوَاتِ.

٣. فِي أَوْلُو وَ أَوْلَاتٍ بِمَعْنَى صَاحِبُونَ وَ صَاحِبَاتٍ (٦).

٤. فِي أَوْلَى، أَوْلَاءٍ، أَوْلَيْنِكَ، أَوْلِيكَ مِنْ أَشْمَاءِ الإِشَارَةِ (٧).

ج) يُكْتَبُ الياءُ وَ لا يُقْرَأُ عِنْدَ التِّقَاءِ السَّاكِنَيْنِ نَحْوُ: نَاصِرِي الإِسْلَامِ.

[شماره صفحه واقعی : ٣٤٩]

ص: ٩٣٤

- ١- المصدر نفسه، ص ٧٨٢.
- ٢- المصدر المذكور، ص ٧٧٨.
- ٣- مِنْ جِهَةِ أَنَّ عَمَرَ غَيْرُ مُنْصَرِفٍ لا يَدْخُلُهُ الْجُرُّ وَ لا التَّنْوِينِ.
- ٤- شرح النّظام، ص ٧٧٨؛ فعلى ذلك لا تُكْتَبُ الواوُ فِي العَمْرَانِ وَ العَمْرَيْنِ أَيْضًا لِلزُّومِ أَلِ فِي مَثْنِي العَلَمِ وَ جَمْعِهِ كَمَا تَقَرَّرَ فِي مَحَلِّهِ. هَذَا، وَ دُخُولُ «أَلِ» عَلَى عَمْرٍو وَ عَدَمُ دُخُولِهِ عَلَى عَمَرَ سَمَاعِيٌّ كَمَا تَدْخُلُ عَلَى الحَسَنِ وَ الحَسِينِ وَ لا تَدْخُلُ عَلَى مُحَمَّدٍ وَ عَلِيٍّ.
- ٥- وَ أَمَّا المَنْسُوبُ إِلَى عَمْرٍو فَالظَّاهِرُ لَزُومِ الواوِ فِيهِ أَيْضًا حَذْرًا مِنَ اللَّبْسِ سِوَاءِ المَجْرُودِ مِنَ اللّامِ وَ المَحَلِّيِّ بِهَا- لِدُخُولِ أَلِ عَلَى عَمَرَ المَنْسُوبِ- نَحْوُ: عَمْرُويِّ وَ العَمْرُويِّ.
- ٦- شرح النّظام، ص ٧٨٠.
- ٧- المصدر المذكور.

أ) يُقرأ الألف ولا يُكتب في أَرْبَعَةِ مَوَاضِعَ:

١. في اسم الجلالة (الله جل جلاله)، وكذلك في رَحْمَن و إله.

٢. بعد همزة مكتوبه بصوره الألف، نحو: سَامَهُ و مَلَانٍ؛ بخلاف مؤانسه، مثلاً.

٣. في بعض أسماء الإشارة وَ هِيَ: هذا، هذان، هذين، هؤلاء، هذه، ههنا (١)، ذلك، أولئك، ألك، بخلاف هاتا و هاتي و بخلاف ما جاء معه الكاف مما تصدّر بالهاء من تلك الألفاظ من نحو: ها ذاك و ها ذاك (٢).

٤. في عدّه كلماتٍ أُخرى، هي: هكذا، لكن، لكن، إبراهيم، اسمعيل، اسحق، هرون، سليمان، ملكه، سموات، ثلث، ثلثين؛ وَ إِنْ كَانَ الْأُولَى كِتَابَتُهُ فِي غَيْرِ الثَّلَاثَةِ الْأُولَى (٣).

ب) يُقرأ الواو ولا يُكتب في مَوْرَدَيْنِ:

١. بعد همزة مكتوبه بصوره الواو، نحو: رُوُس، مؤنه، مشؤل؛ و قد يُكتب رُووس و مؤونه و مشؤل أيضاً.

٢. بعد واو مضمومه مشبوهة باللف، نحو: داؤد و طاؤس؛ و قد يُكتب داؤود و طاؤوس أيضاً (٤).

ج) يُقرأ المُدْعَمُ وَ لا- يُكتب إذا كان المُدْعَمُ وَ المُدْعَمُ فِيهِ فِي كَلِمَةٍ وَاحِدَةٍ، نَحْو: سَدَّ؛ وَ إِنْ قُرَأَ وَ كُتِبَ نَحْو: اللَّحْمِ وَ الرَّجُلِ، إِلَّا أَنْ يَكُونَ الْمُدْعَمُ لِمَا وَقَعَ بَيْنَ لَامَتَيْنِ أُخْرَيْنِ، نَحْو: اللَّحْمِ، فَفِيهِ أَيْضاً يُقْرَأُ الْمُدْعَمُ وَ لا يُكْتَبُ.

[شماره صفحه واقعی : ٣٥٠]

ص: ٩٣٥

١- قد يُتَقَى أَلِفٌ هُنَا وَ يُكْتَبُ: هَاهُنَا (شرح المفصل، ج ٢، ص ٣٧٠). أمّا كتابه أَلِفُهَا بِالْيَاءِ فَلَيْسَ.

٢- شرح النظام، ص ٧٨٤.

٣- المصدر نفسه.

٤- شرح الرضى على الشافيه، ج ٣، ص ٣٣٢.

أ) همزة القطع حُذِفَتْ كَثْبًا و لَفْظًا مِنْ لَفْظِ الْجَلَالَةِ (الله جَلَّ جَلَالُهُ)، بِنَاءٍ عَلَى أَنَّ أَضْيَلَهُ إِلَهُهُ؛ وَ يَجُوزُ فِيهَا الْحَذْفُ وَ الْإِبْقَاءُ إِذَا وَقَعَتْ بَعْدَ هَمْزِهِ الْاسْتِفْهَامِ، تَقُولُ: أَنْتَ زَيْدٌ؟ أَوْ أَنْتَ زَيْدٌ؟ مَثَلًا، قَالَ تَعَالَى: أَأَنْتَ قُلْتَ لِلنَّاسِ اتَّخِذُونِي وَ أُمِّي إِلَهَيْنِ مِنْ دُونِ اللَّهِ (١).

ب) هَمْزَةُ الْوَصْلِ تُحَذَفُ كَثْبًا وَ لَفْظًا فِي خَمْسَةِ مَوَاضِعَ:

١. مِنْ «بِسْمِ اللَّهِ» وَ «بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ» لِكَثْرَةِ الْاسْتِعْمَالِ، وَ لَذَا لَا تُحَذَفُ مِنْ «بِاسْمِ رَبِّكَ» وَ نَحْوِهِ (٢).

٢. مِنْ «ابْنٍ» إِذَا وَقَعَتْ صِفَةً بَيْنَ عِلْمَيْنِ وَ لَمْ يَقَعْ أَوَّلُ الشَّطْرِ، نَحْوُ: مُحَمَّدٌ بْنُ عَبْدِ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَ آله، بِخِلَافِ نَحْوِ: مُحَمَّدٌ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَ آله إِذَا كَانَ الْإِبْنُ خَبْرًا لَا صِفَةً، وَ نَحْوِ:

الإمامُ ابْنُ الإمامِ، وَ يَا ابْنَ آدَمَ، وَ جَاءَنِي زَيْدٌ ابْنُ أَخِي مِمَّا لَمْ يَقَعْ الْإِبْنُ بَيْنَ عِلْمَيْنِ، وَ لَا يُحْكَمُ عَلَى مَثْنَى الْإِبْنِ حُكْمَ الْإِبْنِ، نَحْوِ: الْحَسَنِ ابْنِ عَلِيٍّ عَلَيْهِمَا السَّلَامُ ابْنِ رَسُولِ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَ آله إِمَامَانِ.

هذا، وَ قَالُوا: حَيْثُ إِنَّ هَمْزَةَ الْإِبْنِ الْوَاقِعِ صِفَةً بَيْنَ عِلْمَيْنِ إِنَّمَا تُحَذَفُ لِكَثْرَةِ اسْتِعْمَالِ ذَاكَ الْأَشْلُوبِ، يُحَذَفُ تَنْوِينٌ مُوصِوْفِهِ أَيْضًا، فَيَقَالُ: مُحَمَّدٌ بْنُ عَبْدِ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَ آله وَ لَا يَقَالُ: مُحَمَّدٌ... وَ يَقَالُ: عَلِيُّ بْنُ أَبِي طَالِبٍ عَلَيْهِ السَّلَامُ وَ لَا يَقَالُ: عَلِيٌّ... مَثَلًا (٣).

٣. مِنْ «أَلِ» الْوَاقِعَةِ بَعْدَ اللَّامِ كَقَوْلِهِ تَعَالَى: لِلرِّجَالِ نَصِيبٌ مِمَّا اكْتَسَبُوا وَ لِلنِّسَاءِ نَصِيبٌ مِمَّا اكْتَسَبْنَ (٤) وَ قَوْلِهِ تَعَالَى: وَ لِلدَّارِ الْآخِرَةِ خَيْرٌ لِلَّذِينَ يُتَّقُونَ (٥)؛ بِخِلَافِ نَحْوِ:

بِالرِّجَالِ وَ كَالرِّجَالِ (٦).

[شماره صفحه واقعی : ٣٥١]

ص: ٩٣٦

١- المائدة ١١٦.

٢- شرح النظام، ص ٧٨٢.

٣- شرح الرضى على الشافيه، ج ٣، ص ٣٣١.

٤- النساء ٣٢.

٥- الأنعام ٣٢.

٦- شرح النظام، ص ٧٨٢.

فعلى هذا يُخَدَفُ كِتَابًا مِنْ نَحْوِ اللَّحْمِ وَاللَّبَنِ حِرْفَانٍ: هَمْزَةُ الْوَصْلِ وَاللَّامُ الْمُدْعَمُ؛ عَلَى أَنَّ هَمْزَةَ الْوَصْلِ تُخَدَفُ هُنَا لَفْظًا أَيْضًا.

٤. فيما إذا كانت مَكْسُورَةً أو مضمومَةً و وَقَعَتْ بَعْدَ هَمْزَةِ الْاسْتِفْهَامِ، كَقَوْلِهِ تَعَالَى:

سَوَاءٌ عَلَيْهِمْ أَسْتَغْفَرْتَ لَهُمْ أَمْ لَمْ تَسْتَغْفِرْ لَهُمْ

(١)

، أَى أَسْتَغْفَرْتَ، وَ نَحْوُ: ابْتُئِكَ بَارًا؟ أَى ابْتُئِكَ...؟ وَ أَضِطْفَى زَيْدًا؟ أَى أَضِطْفَى (٢)...؟ أَمْيَا الْمَفْتُوحَةُ فَتَبْقَى وَ تَنْقَلِبُ أَلِفًا لِدْفَعِ لَبْسِ الْاسْتِخْبَارِ بِالْحَبْرِ، نَحْوُ: أَلْبَانَ؟ - أَلْبَانٌ؟ وَ نَحْوُ: آيْمُنُ اللَّهُ يَمِينُكَ؟ (٣).

٥. فى أمرٍ مهموزٍ الفاءِ الواقعِ بعدَ الواوِ أو الفاءِ، نَحْوُ: «وَأَذَنْ» وَ «فَاتٍ».

ج) تُخَدَفُ كِتَابًا وَ لَفْظًا أَلِفٌ «مَا» الْاسْتِفْهَامِيَّةِ الْمَجْرُورَةَ بِالْإِضَافَةِ أَوْ بِحَرْفِ الْجَزْرِ، نَحْوُ: اقْتِضَاءٌ؟ عَمٌّ؟ وَمِمَّ؟ فِيمَ؟ لِمَ؟ بِمِ؟ وَ... (٤)، قَالَ تَعَالَى: عَمَّ يَتَسَاءَلُونَ (٥).

تبيين

١. لأكثرِ وجوهِ القراءاتِ وَ الكتاباتِ أدلَّهُ، راجعُ لها المَفْصَلاتِ إنْ شِئْتَ.

٢. لبعضِ حروفِ القرآنِ الكَريمِ وَ كَلِماتِهِ كِتَابَةٌ تُخْصُهُ، وَ يُحَافِظُ عَلَيْهَا جِزْصًا عَلَى حَفِظِ ذَلِكَ الْكِتَابِ الْعَظِيمِ. (٦)

التمرين

١. أَضْرِبِحِ الْأَعْلَاطَ التَّالِيَةَ: يَوْمٌ إِذْ يَصِيدُ النَّاسُ أَشْنَاتًا، فَلَوْلَا إِذَا بَلَغَتِ الْخُلُقُومَ وَ أَنْتُمْ حِينَ يَبْدُ تَنْظُرُونَ، أَطِيعُوا اللَّهَ وَ أَطِيعُوا الرَّسُولَ وَ أُولِي الْأَمْرِ مِنْكُمْ، إِنَّمَا الْمُؤْمِنُونَ إِخْوَةٌ، لِأَنَّ أَسْرَكَتَ

[شماره صفحه واقعی : ٣٥٢]

ص: ٩٣٧

١- المنافقون/٦.

٢- شرح النظام، ص ٧٨٣.

٣- شرح الرضى على الشافيه، ج ٣، ص ٣٣١ و ج ٢، ص ٢٢٤.

٤- معنى اللبيب، مبحث «ما» الاستفهامية.

٥- النبأ/١.

٦- همع الهوامع، ج ٣، ص ٣٥٦.

لِيَجْطَنَ عَمَلَكَ، سِثْلُ سَائِلٍ بَعْدَ ذَابٍ وَقَعَ، وَإِذَا أَنْعَمْنَا عَلَى النَّاسِ أَعْرَضَ وَ نَسِيَ بِيَعَانِيهِ، لَا يَسْمِعُ الْإِنْسَانَ مِنْ دُعَاءِ الْخَيْرِ وَإِنْ مَسَّهُ الشَّرُّ فَيُقْسِرُ قَنَاطًا، وَأَمَّا السَّائِلُ فَلَا تَنْهَوهُ، وَ
 تُؤَيِّدُونَ عَلَى أَنْفُسِهِمْ، رَزِيءٌ، رَبِّيَاءٌ، آثَارٌ، وَطَيْءٌ، إِثْسَارٌ، وَفَيْءٌ، مُنْأَسَهُ، مَرْثَى، مَرَايَ، مَائَةٌ، رَزِيءٌ، يَهْنُءُ، رِدَاءٌ كَسَامٍ، بَيْسٌ، بَأْسٌ، بِأَرْ، مَسَاءٌ، يَقْرَنَانِ، فَيَأْتِ، بَرَائِهِ، مِرْءَاتٍ، مِرْثَاتٍ، وَأُلاءِ كَكَ، لُئْلُؤٌ، لثَالِءٌ، وَدَاعِجٌ، بَرِيئِي، رَأُوفٌ، رَنْفَةٌ، هُدَاتٍ، قُضَاتٍ، صَابِرَاهُ، مُؤْمِنَاهُ، حَيَاتٍ، سَمَاوَاهُ، كُتُبَاهُ، فُضْلَاهُ،
 يَسْمَعَاهُ، دَعَى، حَوَاءِ، اللَّذِينَ آمَنُوا وَعَمِلُوا الصَّالِحَاتِ، أَلَيْكَ، الْأَلَى، قُتِلَ عَمْرٌ بَنُ عَبْدِودٍ بِرِيدٍ عَلِيٍّ بَنِ أَبِي طَالِبٍ عَلَيْهِ السَّلَامُ، بِاسْمِ اللَّهِ وَ بِاللَّهِ، بِاسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ، إِيَّاهُمْ إِلَهُ
 وَاِجْدٌ.

٢. اُرْسُمُ جَدِولًا وَ بَيِّنْ فِيهِ كِتَابَةَ الْهَمْزِهِ كَمَلًّا.

٣. عَرَّفَ الْكِتَابَاتِ الْخَاصَّةَ فِي الْجِزءِ ٣٠ مِنَ الْقُرْآنِ الْكَرِيمِ.

الفصل ٢. اِلْتِقَاءُ السَّاكِنَيْنِ

اشاره

الفصل ٢. اِلْتِقَاءُ السَّاكِنَيْنِ (١)

يَجُوزُ اِلْتِقَاءُ السَّاكِنَيْنِ - وَ هُوَ أَنْ يَتَجَاوَرَ حَرْفَانِ سَاكِنَانِ - فِي اُزْبَعِهِ مَوَاضِعٍ:

١. فِي الْوَقْفِ عَلَى كَلِمَةٍ مَا قَبْلَ آخِرِهَا سَاكِنٌ، نَحْوُ: قَالَ زَيْدٌ وَ جَاءَ بَكَرٌ.

٢. فِيمَا بُيِّنَ عَلَى السُّكُونِ لِعَدَمِ التَّرْكِيبِ - وَقَفًّا وَ وَضْلًا - مَا قَبْلَ آخِرِهِ سَاكِنٌ، نَحْوُ:

زَيْدٌ، بَكَرٌ، بَاءٌ، تَاءٌ (٢).

٣. فِي الْهَمْزِ الْمُقْلُوبِ أَلْفًا بَعْدَ هَمْزِهِ اِلْتِقَاءَهُمْ، نَحْوُ: آلله؟، آلأن؟، آلحسن؟، آيؤمن الله يمينك؟؛ وَ وَجْهُهُ مَا سَبَقَ اَنْفًا مِنْ دَفْعِ لَيْسِ اِلْتِقَاءَهُ بِالْاِخْبَارِ.

٤. فِيمَا كَانَ أَوَّلُ السَّاكِنَيْنِ لِيَنَاءٍ أَوْ مَدًّا وَ اِلْتِقَاءَهُمَا مُدْعَمًا وَ هُمَا فِي كَلِمَةٍ وَاِجْدِهِ (٣)، نَحْوُ:

[شماره صفحه واقعی : ٣٥٣]

ص: ٩٣٨

١- شرح الرضى، على الشافيه، ج ٢، ص ٢١٠؛ شرح النظام، ص ٣٤٩.

٢- قالوا لا يجوزُ التقاء الساكتين فيما يبيى لمانع (شرح النظام، ص ٣٥٠، الهامش ٥)؛ و معنى ذلك أن مبيى الأصل و ما يبيى لشبهه به إذا كان ما قبل آخره ساكناً لا يكون مبيياً على السكون أبداً. هذا، و رُبَّمَا يَنْتَقِضُ هَذِهِ الْقَاعِدَةُ بِنَحْوِ: إِيْخُ وَ هَيْخُ مِنْ أَسْمَاءِ الْأَصْوَاتِ.

٣- يُسَمَّى هَذَا النَّوعُ مِنَ التَّقَاءِ السَّاكِنَيْنِ «عَلَى حِدَّة» أَوْ «عَلَى حِدْمَا»، وَ إِذَا فُقِدَ كُلُّ مِنَ الشَّرْطَيْنِ يُسَمَّى التَّقَاءُ السَّاكِنَيْنِ «عَلَى غَيْرِ حِدَّة» أَوْ «عَلَى غَيْرِ حِدْمَا» (شرح النظام، ص ٣٦٤، الهامش؛ شرح المفضل، ج ٥، ص ٢٨٦).

دأبه، خاصه و مَصِيْرَاهُمَا: دَوِيْبُهُ، خُوِيْبُهُ، تَمُوْدُ التَّوْبِ (مجهول تَمَادُّنَا التَّوْبِ). قَالَ تَعَالَى: وَ لَا الضَّالِّينَ (١)، وَ حَاجَهُ قَوْمُهُ قَالَ أُتْحَاجُوْنِي فِي اللّهِ (٢)، قُلْ أَفَغَيَّرُ اللّٰهَ تَأْمُرُوْنِي أَعْبُدُ أَيُّهَا الْجَاهِلُونَ (٣). بخلاف ما لو كانا في كلمتين كما سيأتي بُعِيْدَ هَذَا. وَ حُمِلَ نَحْوُ يَنْصُرَانِ - وَ هُمَا كَلِمَتَانِ - عَلَى الْكَلِمَةِ الْوَاحِدَةِ لِشِدَّةِ الْإِتِّصَالِ وَ لِئَلَّا يَلْتَبَسَا خَطَأً بِالْمُفْرَدِ.

و في سِوَى مَا مَرَّ يُعَالَجُ التَّفَاقُّ السَّاكِنَيْنِ بِحَذْفِ إِحْدَاهُمَا أَوْ تَحْرِيكِهِ بِالتَّفْصِيْلِ التَّالِي:

١. إِذَا كَانَ السَّاكِنَانِ فِي كَلِمَةٍ وَاجِدَةٍ وَ لَمْ يَكُنَا مِنَ الْمَوَارِدِ السَّالِفَةِ وَ كَانَ أَحَدُهُمَا أَوْ كِلَاهُمَا حَرْفٌ عَلَيْهِ حُذْفُ الْعِلَّةِ أَوْ إِحْدَى الْعِلَّتَيْنِ (٤)، نَحْوُ: لَيْقَمٌ، قَمٌ، يَزْمُونٌ، مَبِيحٌ.

٢. إِذَا كَانَ السَّاكِنَانِ فِي كَلِمَتَيْنِ حُرَّكَ الْأَوَّلُ مِنْهُمَا بِحَرَكَهٍ تُجَانِسُهُ إِنْ كَانَ حَرْفَ لَيْنٍ، نَحْوُ: «الْحَشْيِ اللّٰهَ وَ لَا- تَخْشَوْا الْقَوْمَ»، وَ يُحْدَفُ لَفْظًا-لَا- خَطَأً- إِنْ كَانَ حَرْفٌ مَدًّا، نَحْوُ: ادْعُوا النَّاسَ، دَاعِيَ الْقَوْمِ، قَاضِيًا (٥) الْمَدِيْنَةَ، وَ نَحْوُ قَوْلِهِ تَعَالَى: يَا أَيُّهَا النَّبِيُّ (٦)، مَا جَعَلَ عَلَيْكُمْ فِي الدِّينِ مِنْ حَرَجٍ (٧)، وَ إِذْ قَالُوا اللَّهُمَّ (٨)، حَيْثُ يُحْدَفُ السَّاكِنُ الْأَوَّلُ لَفْظًا وَ إِنْ يَبْقَى خَطَأً. وَ حَكَمَ مَا كَانَ السَّاكِنَانِ فِي كَلِمَتَيْنِ بَيْنَهُمَا شِدَّةُ الْإِتِّصَالِ قَدْ سَبَقَ أَنْفَاءً فَتَدَكَّرَ.

٣. إِذَا كَانَ أَوَّلُ السَّاكِنَيْنِ نُونٌ «مِنْ» يُفْتَحُ مَعَ لَامٍ أَلٍ، نَحْوُ قَوْلِهِ تَعَالَى: مِنَ الْمُؤْمِنِينَ رِجَالٌ (٩)، وَ مِنَ النَّاسِ مَنْ يَقُولُ آمَنَّا بِاللّٰهِ وَ بِالْيَوْمِ الْآخِرِ وَ مَا هُمْ بِمُؤْمِنِينَ (١٠)، وَ يُكْسَرُ

[شماره صفحه واقعی : ٣٥٤]

ص: ٩٣٩

١- الفاتحه/٧.

٢- الأنعام /٨٠.

٣- الزمر /٦٤.

٤- طبقاً للقاعده العاشره من قواعد الإعلال العامه.

٥- أصل قاضيا: قاضيان، حذفت النون للإضافه.

٦- الأنفال /٦٥.

٧- الحج /٧٨.

٨- الأنفال /٣٢.

٩- الأحزاب /٢٣.

١٠- البقره /٨.

مَعَ غَيْرِهَا، كَقَوْلِ الْوَالِدِ لَوْلَدِهِ: «سُرَرْتُ مِنْ اخْتِفَاظِكَ عَلَى صَلَاتِكَ».

٤. يُضَمُّ أَوَّلُ السَّاكِنِينَ إِنْ كَانَ ذَاكُمُ «مُدًّا» أَوْ مِيمٌ ضَمِيرِ الْجَمْعِ، نَحْوُ: لَا أَقُولُ كَذَا مُدًّا الْيَوْمَ، وَقَوْلُهُ تَعَالَى: أَنْتُمْ الْفُقَرَاءُ إِلَى اللَّهِ (١) وَهُمْ الْمُفْلِحُونَ (٢).

٥. يُحْرَكُ ثَانِي السَّاكِنِينَ فِي الْمَضَاعِفِ بِأَحَدِي الْحَرَكَاتِ الثَّلَاثِ أَوْ الْحَرَكَتَيْنِ إِذَا سُكِّنَ الْأَوَّلُ مِنْهُمَا لِلدُّغَامِ، نَحْوُ: لِيَمُدَّ، لِيَمُدَّ، لِيَمُدَّ؛ لِيَفِرَّ، لِيَفِرَّ.

٦. يُكْسَرُ أَوَّلُ السَّاكِنِينَ فِي غَيْرِ مَا مَرَّ (٣)، نَحْوُ: لِمَنِ الْمُلْكُ الْيَوْمَ (٤)، قُلِ اللَّهُ (٥)، أَمْ اتَّخَذُوا مِنْ دُونِهِ آلِهَةً (٦)، عَنِ النَّبِيِّ الْعَظِيمِ (٧)، ثُمَّ ارْجِعِ الْبَصَرَ كَرَّتَيْنِ (٨).

تَذَاكُرُ

إِذَا حُذِفَ السِّيَاكُنُ الْأَوَّلُ لِاتِّقَاءِ السِّيَاكِنِينَ، نَحْوُ: خَفَّ، ثُمَّ حُرِّكَ السَّاكِنُ الْبَاقِي لِاتِّقَائِهِ مَعَ سَاكِنٍ جَدِيدٍ بَعْدَهُ، نَحْوُ: خَفِيَ اللَّهُ، فَهَذِهِ الْحَرَكَةُ الْمُجْتَلِبَةُ دَفْعًا لِاتِّقَاءِ السَّاكِنِينَ لَا تَوَجِبُ عَوْدَ الْمَحذُوفِ كَمَا لَا تَوَجِبُ انْقِلَابَ الْيَاءِ وَالْوَاوِ أَلْفًا فِي نَحْوِ: أَحْشَى اللَّهُ وَاحْتَشُوا اللَّهَ (٩)، كَمَا سَبَقَ فِي الْقَاعِدَةِ الْعَاشِرَةِ مِنَ الْقَوَاعِدِ الْعَامَّةِ لِلْإِعْلَالِ.

[شماره صفحه واقعی : ٣٥٥]

ص : ٩٤٠

١- فاطر ١٥.

٢- البقره ٥.

٣- قالوا: الأصل فيما يُحْرَكُ لِاتِّقَاءِ السَّاكِنِينَ هُوَ الْكَسْرُ (شرح النظام، ص ٣٥٩؛ شرح الرضی علی الشافیه، ج ٢، ص ٢٣٥).

٤- غافر ١٦.

٥- النساء ١٧٦.

٦- الأنبياء ٢٤.

٧- النبأ ٢.

٨- الملك ٤.

٩- شرح الرضی علی الشافیه، ج ٢، ص ٢٢٨؛ شرح النظام، ص ٣٥٤.

١. حُصِّلَ على عشرين مَورداً يَجوزُ فيهِ التَّقاءُ الساكِنينِ مِنَ القُرآنِ الكَرِيمِ.

٢. كَيْفَ يُعالِجُ التَّقاءُ الساكِنينِ إِذا لَمْ يَجزُ التَّقاءُهُما؟ بَيِّنْ أنواعَ العِلاجِ و مَثَلٌ لِكُلِّ غَيْرِ ما مَثَلٌ بِهِ في الدَّرْسِ.

الفصل ٣. الوُوقِف

الفصل ٣. الوُوقِف (١)

الوُوقِفُ هُوَ الشُّكوتُ على آخِرِ الكَلِمَةِ جَعلًا لَهَا آخِرَ الكَلَامِ لِلتَّخْفِيفِ وَ الاِشْتِراحِ.

وَ المُشْهُورُ مِنَ وُجوهِهِ: إِسكانٌ و إِبدالٌ و زيادَةٌ أَلِفٍ و حَذْفٌ و إِحاقُ هاءِ الشُّكْتِ؛ وَ لِكُلِّ واحِدٍ مِنْها مَورِدٌ أو مَورِدٌ:

فَألِإسكانٌ إِما بِإسقاطِ الحَرَكَهِ وَ هُوَ أَكثَرُ وُجوهِ الوُوقِفِ وَ جارٍ في جَميعِ الكَلِماتِ إِلا المُنَوَّنَ المُنصوبَ، نَحْو: جاءَ زَيْدٌ، قُلْتُ لِيَكُرَ، هَذا صَرَدٌ.

وَ إِما بِنَقْلِ الصَّمَةِ و الكسَرِ إِلى ما قَبَلَ الآخِرِ وَ يُشْتَرَطُ فِيهِ أَنْ يَكُونَ ما قَبَلَ الآخِرِ صَحيحاً ساكناً، نَحْو: هَذا بَكُرٌ وَ قُلْتُ لِيَكُرَ. فلا يَجري في نَحْو: قالَ زَيْدٌ وَ جِئْتُ بِصِيَرِدٍ وَ رأيتُ بَكراً. وَ في نَقْلِ الفَتْحِ مِنَ نَحْو: رأيتُ البَكْرَ قولان:

المَنْعُ وَ الجَوازُ؛ وَ اتَّفَقوا على الجَوازِ في المَنْصوبِ غَيْرِ المُنَوَّنِ إِذا كانَ مَهموزاً اللَّامِ، نَحْو: رأيتُ الحَبأَ (٢).

تَبيئةُ: الإِسكانُ في الوُوقِفِ على نَحْوِ قاضٍ-رَفَعاً وَ جَزأً-يوجبُ عَوْدَ الياءِ المَحذوفِ لِالتَّقاءِ السَّاكِنينِ (الياءُ وَ نونُ التَّوِينِ)، نَحْو: قالَ قاضى وَ قُلْتُ لِقاضى.

[شماره صفحه واقعی : ٣٥٦]

ص: ٩٤١

١- شرح الرضى على الشافيه، ج ٢، ص ٢٧١؛ شرح النظام، ص ٣٧٦.

٢- شرح الرضى على الشافيه، ج ٢، ص ٣٢١.

وَ الْإِبْدَالُ لِلْوَقْفِ فِي ثَلَاثَةِ مَوَاضِعَ:

١. إبدالُ تَتْوِينِ الْمُنَوَّنِ الْمَفْتُوحِ (١) أَلِفًا، نَحْوُ: رَأَيْتُ زَيْدًا أَوْ بَكَرًا أَوْ صُرَدًا.

٢. إبدالُ نونِ «إِذَنْ» (إِذَا) وَ نونِ التَّكْيِيدِ الْخَفِيفَةِ الْمَفْتُوحِ مَا قَبْلَهَا أَلِفًا، نَحْوُ: دَخَلْتُ فِي الصَّفِّ فَإِذَا، يَا زَيْدُ قَفَا.

٣. إبدالُ تاءِ التَّأْنِيثِ الْمَرْبُوطَةِ هَاءً، نَحْوُ: عَلَيْكَ السَّلَامُ وَ الرَّحْمَهُ.

وَ زِيَادَةُ الْأَلِفِ لِلْوَقْفِ، أَكْثَرُ مَا تَكُونُ فِي الْوَقْفِ عَلَى «أَنَا»، نَحْوُ: قُلْتُ أَنَا (٢).

وَ مِنْ طَرِيفِ هَذَا الْبَابِ قَوْلُ الشَّاعِرِ:

بِالْخَيْرِ خَيْرَاتٍ (٣) وَ إِنْ شَرًّا فَا

وَ لَا أُرِيدُ الشَّرَّ إِلَّا أَنْ تَا

أَيُّ إِنْ شَرًّا فَشَرُّ وَ لَا أُرِيدُ الشَّرَّ إِلَّا أَنْ تَشَانِي، أَيُّ إِلَّا أَنْ تُرِيدِي الشَّرَّ. وَقَفَّ عَلَى الْحَرْفِ الْأَوَّلِ مِنْ «فَشَرُّ» وَ «تَشَانِي» (٤).

وَ الْحَذْفُ لِلْوَقْفِ فِي يَاءِ الْمَتَكَلِّمِ اللَّاحِقَةِ لِلْفِعْلِ، نَحْوُ قَوْلِهِ تَعَالَى: فَيَقُولُ رَبِّي أَكْرَمَن... فَيَقُولُ رَبِّي أَهَانِنِ (٥)، أَوْ الْأِسْمِ، كَقَوْلِهِ تَعَالَى: فَذَكَرْ بِالْقُرْآنِ مَنْ يَخَافُ وَعِيدِ (٦)، وَ قَوْلِهِ تَعَالَى: فَذُوقُوا عَذَابِي وَ نُذِرِ (٧)، وَ قَوْلِهِ تَعَالَى: فَسَتَعْلَمُونَ كَيْفَ نَذِيرِ (٨)، وَ إِنْ كَانَ إِثْبَاتُهَا أَكْثَرَ مِنْ حَذْفِهَا.

[شماره صفحه واقعی : ٣٥٧]

ص: ٩٤٢

١- «المفتوح» هنا وصفُ «التنوين» وَ عُبِّرَ بِهِ لِشُمُلِ نَحْوِ: «هَذِهِ عَصَا».

٢- وَ مِنْ ذَلِكَ قَوْلُهُ تَعَالَى: لَكِنَّا هُوَ اللَّهُ رَبِّي وَ لَا أُشْرِكُ بِرَبِّي أَحَدًا (الكهف ٣٨). أَصْلُ لَكِنَّا: لَكِنَ، أَنَا، حُذِفَتْ هَمْزُهُ أَنَا عِتَابًا بَعْدَ نَقْلِ حَرَكَتِهَا إِلَى نونِ لَكِنَ وَ أُدْعِمَتِ النونُ فِي النونِ، ثُمَّ وَقَفَ عَلَيْهَا بِزِيَادَةِ الْأَلِفِ فَصَارَتْ لَكِنَا؛ ثُمَّ أُبْقِيَتْ أَلِفُ الْوَقْفِ فِي الْوَصْلِ أَيْضًا لِدْفَعِ التَّبَاسِ لَكِنَ ب لَكِنَ، لِامْتِنَاعِ أَنْ تَكُونَ الْكَلِمَةُ لَكِنَ، إِذْ لَوْ كَانَتْ لَكِنَ لَكَانَتْ الْآيَةُ: لَكِنَّهُ اللَّهُ رَبِّي (شرح النَّظَامِ، ص ٣٨٨ وَ ٣٨٩).

٣- أَيُّ أَفْعَلُ خَيْرَاتٍ.

٤- شرح الرضی على الشافیه، ج ٢، ص ٣٢٣ وَ ج ٤، ص ٢٦٢.

٥- الفجر ١٥ / ١٦.

٦- ق ٤٥ / ٤٥.

٧- القمر ٣٧ / ٣٩.

٨- الملك ١٧ / ١٧.

وَإِلْحَاقُ هَاءِ السَّكْتِ لِلْوَقْفِ لِأَزْمٍ غَالِبًا فِيمَا بَقِيَ عَلَى حَرْفٍ وَاحِدٍ، نَحْوُ: رَةَ (الأمر من رأى يرى) وقَه (الأمر من وقى يقى)، و جائزٌ في مواضع:

١. فيما حُذِفَ مِنْهُ بَعْضُ حُرُوفِهِ وَبَقِيَ عَلَى أَكْثَرِ مِنْ حَرْفٍ وَاحِدٍ، نَحْوُ: لَمْ يَدْعُهُ وَ لَا تُحْشَهُ. قَالَ تَعَالَى: أُولَئِكَ الَّذِينَ هَدَى اللَّهُ فَبِهُدَاهُمِ اقْتَدِهْ (١).

٢. فيما كَانَ حَرْفًا وَاحِدًا مُتَّصِلًا بِغَيْرِهِ بِحَيْثُ صَارَ كَجُزءٍ مِنْهُ، نَحْوُ: لَمَمَهُ، كِتَابَتُهُ، حِسَابِيَهُ، رَأَيْتُكَهُ.

٣. فيما لَوْ لَا هَاءِ السَّكْتِ لِاتِّقَى بِالْوَقْفِ سَاكِنًا، نَحْوُ: إِنَّهُ، كَتِفُهُ، لَيْتَهُ، قَالَ تَعَالَى:

فَانظُرْ إِلَى طَعَامِكَ وَ شَرَابِكَ لَمْ يَتَسَنَّهْ

(٢)

٤. في كَلِمَاتٍ أُخْرَى، نَحْوُ: هُوَهُ وَ هِيَهُ.

هَذَا، وَ رُبَّمَا يُوَصَّلُ بِهَاءِ السَّكْتِ نَاوِيًا لِلْوَقْفِ. (٣)

تمرين

لَخَّصْ أَقْسَامَ الْوَقْفِ وَ أَحْكَامَهُ فِي عَشْرَةِ سَطُورٍ ثُمَّ قِفْ عَلَى كُلِّ كَلِمَةٍ مِمَّا كَتَبْتَ.

الفصل ٤. هَمْزَةُ الْوُضَلِ

الفصل ٤. هَمْزَةُ الْوُضَلِ (٤)

كَمَا لَا يُوقَفُ بِمُتَحَرِّكِ لَا يُبْتَدَأُ بِسَاكِنٍ، فَإِنْ سَبَّكَنَ أَوَّلُ كَلِمَةٍ جَاءَ بِهَمْزَةٍ مُتَحَرِّكِهَ فِي ابْتِدَائِهَا، تُسَمَّى «هَمْزَةَ الْوُضَلِ» لِأَنَّهَا تَسْقُطُ فِي دَرَجِ الْكَلَامِ وَ تَتَّصِلُ مَا بَعْدَهَا بِمَا قَبْلَهَا (٥)؛ وَ مَوَاضِعُهَا أَرْبَعَةٌ:

[شماره صفحه واقعی : ٣٥٨]

ص: ٩٤٣

١- الأنعام ٩٠.

٢- البقره ٢٥٩.

٣- مغنى اللبيب، مبحثُ حرفِ الهاء.

٤- شرح الرضى على الشافيه، ج ٢، ص ٢٥٠؛ شرح النظام، ص ٣٦٥.

٥- شرح النظام، ص ٣٧١.

بالخبر (١) وفي ضروره الشعر (٢). الأول كما في: ألحسن عليه السلام أفضل أم فلان؟ وآمن الله يمينك؟ ويغفر التقاء الساكنين. فلو آمن من اللبس خذفت، نحو: أئتك بارئ- أئتك بارئ؟. و الثاني، كقول الشاعر:

كل سير جاوز الإثنين شاع

كل علم ليس في القزطاس ضاع

الفصل ٥. همزة القطع

الهمزة إذا كانت تُلَفِّظُ في دَرْجِ الكلامِ- كما تُلَفِّظُ في الابتداءِ- أو جَبَّ قطع ما بعدها عما قبلها تُسَمَّى «همزة القطع» (٣)؛ و مواضعها خمسة:

١. ما إذا كانت بنفسها كلمة كهمزة النداء والاستفهام وفعل الأمر من «وَأَيُّ بَيْتٍ».

٢. ما إذا كانت حرفاً أصلياً للكلمة ك أذن والأمل، أو كان جزءاً لحرف من حروف المعاني، نحو: أم، ألا، إلى، إلا، إنا، إن، أن، إذن، ونحوها.

٣. ما إذا كانت من الأحرف المضارعة وهي الزائدة في الصيغة ١٣ من الفعل المضارع، نحو: أقول.

٤. في باب الإفعال، ماضيه وأمره ومصدره، نحو: أكرم، إكرام.

٥. في بده الاسم مطلقاً عدا ما سبق في الفصل ٤ أن همزتها وصل، نحو: ألف، أربع، أرب، أفعى، إصبيح، أشيلوب، أشيطوانه. و من هذا القبيل جموع التكسير، نحو: أغلّمه، أشهر، أتياب، أكاسيره. و منها أفعل التفضيل والصفة المشبهة، نحو: أفضل وأعمى.

سؤال و تمرين

١. ما هي همزة الوصل و ما هي همزة القطع و ما هي مواضع كل منهما.

[شماره صفحه واقعي : ٣٦٠]

ص: ٩٤٥

١- شرح الرضى على الشافيه، ج ٢، ص ٢٢٤.

٢- شرح النظام، ص ٣٧١ و ٣٧٢.

٣- نفس المصدر، ص ٣٧١.

٢. هات من القرآن المجيد عشرين كلمة فيها همزة الوصل وعشرين كلمة فيها همزة القطع.

الفصل ٦. الإبدال

الفصل ٦. الإبدال (١)

الإبدال جعل حرف مكان حرف غيره، نحو: اضْطَبِرَ - اضْطَبِرَ (٢). و حروفه - أى الحروف التي تُبدل من غيرها - عَشْرَةٌ، هي: الهاء والذال والهمزة والتاء والميم والواو والطاء والياء والألف والصاد (٣).

تُبدلُ الهاء من التاء المُربوطه عند الوقف عليها، نحو: زيدٌ ثَقَه (٤).

تُبدلُ الذال من التاء في باب الإفتعال إذا كان فاء الفعل ذالاً أو زائياً، نحو: اذْذَكَرَ و اذْذَجَرَ.

تُبدلُ الهمزة من الأخرِفِ العِلَّة، نحو: قائل، بائع، عجائز، صحائف، رسائل، كساء، رداء، كما تقرَّر في القاعدتين ١ و ٢ من قواعد الإعلال الخاصَّه بالاسم؛ و في نحو: أوْصِل (٥). و قد تُبدلُ

[شماره صفحه واقعی : ٣٦١]

ص: ٩٤٤

- ١- شرح الرضى على الشافيه، ج ٣، ص ١٩٧؛ شرح النظام، ص ٦٣٣؛ شرح المفصل، ج ٥، ص ٣٤٧.
- ٢- الإبدال أعم من الإعلال والتخفيف لأنهما يختصان في اصطلاح الصرقيين بأحرف العله والهمزه، وأخص من التعويض لأن التعويض لا يلزم فيه جعل العوض مكان المعوض منه، نحو: وثق - ثقه، بنو - بنو، ابن - فأو (فأى) - فئه (النحو الوافي، ج ٤، ص ٦٩٥).
- ٣- يجمع التسعة الأول منها هذات موطيا و اكتفى ابن مالك فى ألفتته بها و قال: «أخرف الإبدال هذات موطيا فأبدل الهمزة من واو و يا...»؛ و زاد بعضهم أخرفاً أخرى عليها و أتبع العدد إلى أربعه عشر (شرح النظام، ص ٦٣٥). و يُلاحظ أن الإبدال نوعان: إبدال للإدغام و هو أن يتجاوز حرفان متقاربان فى المخرج أو فى الصفة فيجعل أحدهما من جنس الآخر لغرض الإدغام، و هذا يجرى فى كل الحروف إلا الألف؛ و إبدال لغير الإدغام و هو محط البحث فى هذا الفصل؛ و لهذا يُعد مما نحن فيه نحو: اضْطَبِرَ و لا يُعد منه نحو: اذْذَكَرَ و اظلم (شرح الرضى على الشافيه، ج ٣، ص ٢٠٣؛ شرح النظام، ص ٦٣٧، الهامش).
- ٤- قيل: و قد تُبدلُ الهاء من الهمزة أيضاً و مثل له بنحو: أراق يريق إراقه - هرّيق (يهرّيق -) يهرّيق (هرّيقه -) هراقه مَهْرِيقٌ مُهْرَاقٌ (شرح النظام، ص ٦٥٥؛ المصباح المنير، مادة: ريق).
- ٥- جمع واصله (المراه التى تصل شغرها بشعر غيرها) أصله: وواصل، و مثله أو يصل مُصَغَّرٌ واصل أصله: وُوَيْصِل، و أواقى جمع واقية، أصله و واقى، و هكذا: أوصال جمع واصل؟؟؟ (بتبليث الواو) بمعنى المفضل، أصله وُوْصَال. و ضابط هذا الإبدال اجتماع واوَيْن فى أول الكلمه لئسث نانيتهما مِدَّة مُنْقَلَبَةٌ عن حرف زائد، فتنقلب أولى الواوَيْن همزة كما مر؛ بخلاف نحو: وُوْرِي و وُوْسَي (شرح الرضى على الشافيه، ج ٣، ص ٧٦). و من هذا القبيل: أوَيْتُ و أوأ بمعنى كتبتها، بناءً على أن أصل الواو: «وَوو»، أوْيدلت أولى الواوات همزة لما تقرَّر و ثالثتها ياء للقاعده السادسه من القواعد العامه للإعلال (نفس المصدر، ص ٧٤). و من هذا القبيل أيضاً: أوْلى (مؤنث أول) و فروعه (أوليان، أوليات، أول). فأصل أوْلى: وُوْلى أوْيدلت الواو الأولى همزة لقاعده الإبدال (شرح الرضى على الكافيه، ج ٣، ص ٤٦٠).

سَمَاعاً مِنَ الْهَاءِ، نَحْوُ: مَوْه-مَاءٌ؛ وَ مِنَ الْوَاوِ، نَحْوُ: وَحَد-أَخَدَ (١)، وَ شِمَاء-أَشْمَاءُ (اسْمٌ أَمْرَأَهُ (٢)).

تُبْدَلُ التَّيَاءُ مِنَ الْوَاوِ وَالْيَاءِ فِي بَابِ الْإِفْتِعَالِ، نَحْوُ: إِوْتَعِدَ-إِتَّعِدَ، اِيْتَسَّرَ-إِتَّسَّرَ (٣)؛ وَ فِي كَلِمَاتٍ أُخْرَى سِيَماَعِيَّةٍ، نَحْوُ: وُثِرَاتٌ-تُرَاتٌ، وَجَاهٌ-تُجَاهٌ، وَهَمَةٌ-تُهَمَةٌ، وَفَوَى-تَفَوَى، وَفَاهٌ-تُفَاهٌ، وَتَرَى-تَتَرَى، وَوَرَاهُ-تَوَرَاهُ، وَوَأْمٌ-تَوَأْمٌ، أَخُو-أُخْتُ، بَنُو-بِنْتُ.

قَالَ تَعَالَى: ثُمَّ أَرْسَلْنَا رُسُلَنَا تَتْرًا (٤)(٥).

تُبْدَلُ الْمِيمُ مِنَ الْوَاوِ، نَحْوُ: فَوَى (أَصْلُهُ فَوْهٌ)-فَمَ. وَ طَىٌّ تُبْدَلُ الْمِيمُ مِنَ اللَّامِ فِي آلٍ، فَأَلٌ عِنْدَهُمْ-أَمٌ. وَ تُبْدَلُ الْمِيمُ أَيْضاً-لَفْظاً لَا كِتَاباً-مِنْ كُلِّ نَوْنٍ سَاكِنَةٍ بَعْدَهَا بَاءٌ، سِوَاهُ كَانَتْ فِي كَلِمَةٍ، نَحْوُ: عَثِرَ، أَوْ فِي كَلِمَتَيْنِ، نَحْوُ: سَمِعَ بَصِيرَ.

تُبْدَلُ الْوَاوُ مِنْ أُخْتَيْهَا (الْأَلْفُ وَالْيَاءُ) وَ مِنَ الْهَمْزَةِ، نَحْوُ: ضَارَبَ-ضَارِبٌ-ضُورِبَ، مُيَقِنٌ-مُوقِنٌ، أَوْمِنٌ-أُؤْمِنُ، شُؤْمٌ-شُؤْمٌ، تَبْرُؤٌ-تَبْرُؤٌ (تَبْرُؤٌ-تَبْرُؤٌ) (٦).

وَ مِنْ هَذَا الْقَبِيلِ: عَوَالِمٌ، ضَوْرِبٌ، رَحْوِيٌّ، عَصَوِيٌّ، طُوْبِيٌّ.

[شماره صفحه واقعی : ٣٦٢]

ص: ٩٤٧

١- مؤنثه: إحدى.

٢- شرح الرضى على الشافيه، ج ٣، ص ٧٩.

٣- الإبدال هنا لمكان حرف العله و للزوم إعلالها مهنما أفكن، و الإدغام أمر يترتب عليه-أى على الإبدال؛ و بهذا يفترق هذا المورد عن مثل اذكر و اسمع و اظلم مما يكون الإبدال للإدغام.

٤- تترأ، أصلها تترى، ووقف عليها فصارت تترأ، ثم أقيمت ألف الوقف فى الوصل كما فى لكتنا هو الله ربى (الكهف ٣٨)، أو وصل بيه الوقف.

٥- المؤمنون ٤٤/.

٦- إبدال الهمزة واوا فى نحو أؤمن لازم و فى نحو: شؤم غير لازم و فى نحو تبرؤ مسموع.

تُبدلُ الطَّاءُ مِنَ التَّاءِ فِي بَابِ الْإِفْتِعَالِ إِذَا كَانَ فَاوُهُ صَاداً أَوْ ضَاداً أَوْ طَاءً أَوْ ظَاءً، نَحْوُ:

اضْتَبِرَ - اضْطَبِرَ، اضْتَرَبَ - اضْطَرَبَ، اطْتَرَدَ - اطْطَرَدَ، اظْتَلَمَ - اِظْطَلَمَ.

تُبدلُ الياءُ مِنْ أُحْتَبِهَا (الألفُ و الواوُ) وَ مِنَ الهمزة قِياساً، وَ مِنَ لامِ الفعلِ مِنْ مِضَاعِفِ الإفعالِ وَ التفعيلِ وَ التفعُّلِ سِماعاً، نَحْوُ: مِفْتاح - مِفْتاح، مَوْقات - مِوقات، أثب - ايت، جِئنا - جِئنا (١)، أمَل - أملى (٢)، قَصَص - قَصَى، تَنَزَّلَ - تَنَزَّلَى.

تُبدلُ الياءُ مِنْ أَوَّلِ حَرْفِي التَّضْعِيفِ فِي (فعال) غَيْرِ المِصدرِ أَيْضاً، نَحْوُ: دِنار - دِنار، دِباج - دِباج، وَ لا يُبدلُ فِي نَحْوِ: «كَذاب» المِصدرِ.

وَ هَكَذَا قَدْ تُبدلُ الياءُ مِنَ النونِ، نَحْوُ: أَناسِين (جَمْعُ إنسان) - أَناسِي (٣).

تُبدلُ الألفُ مِنَ أُحْتَبِهَا (الواوُ و الياءُ) وَ مِنَ الهمزة، كَمَا تُبدلُ مِنْ نونِ تَوِينِ النَّصْبِ فِي الوَقْفِ، نَحْوُ: قال، باع، آدم، راس (٤) وَ رأيتُ مُحَمَّداً. وَ قَدْ تُبدلُ الألفُ مِنَ الهاءِ أَيْضاً، نَحْوُ: آل على رأي (٥).

تُبدلُ الصَّادُ جِوازاً مِنَ الشَّيْنِ إِذَا كَانَتْ بَعْدَها مَتَّصِلَةً أَوْ بِفِصْلِ حَرْفٍ أَوْ حَرْفَيْنِ خاءٍ أَوْ عَيْنٍ أَوْ طاءٍ أَوْ قافٍ، نَحْوُ: صَلَخ - صَلَخ، أَصْبَغ - أَصْبَغ، يَبْصُطُ - يَبْصُطُ، سَقَر - سَقَر، سِراط - سِراط، سَمَلَق - سَمَلَق.

تنبیه: هُناكَ مِواردٌ أُخرى لِلإبدالِ كَمَا فِي بابِي التفعُّلِ وَ التفاعُلِ، غَيْرَ أَنَّ القومَ بَنَوْا على سِوِّ ما لَمْ يَكُنْ لِلإدغامِ، فِي هَذَا البابِ (٦).

[شماره صفحه واقعی : ٣٦٣]

ص : ٩٤٨

١- إبدال الهمزة ياءً في أثب لازم و في جئنا غير لازم.

٢- قال تعالى: وَ لِيُغْلِلَ الَّذِي عَلَيْهِ الْحَقُّ (البقره ٢٨٢)، وَ قالوا أساطيرُ الأُوليينَ اكتبها فهي تُملَى عَلَيْهِ بُكرَةً وَ أَصِلاً (الفرقان ٥).

٣- شرح النِّظام، ص ٦٤٥-٦٤٧؛ شرح الرِّضى على الشافيه، ج ٣، ص ٢٠٩-٢١١.

٤- إبدال الهمزة ألفاً في نحو آدم لازم و في نحو رأس غير لازم.

٥- يعنى رأى البصريين و هو أن أصل آل، أهل. و قيل أصله أول و قيل أصله أأل (شرح النِّظام، ص ٦٤٤ و ٦٤٥).

٦- شرح الرِّضى على الشافيه، ج ٣، ص ٢٠٣.

الفصل ٧.٧ المزيد فيه (١)

تُعرَفُ زوائدُ الكَلِماتِ بأوزانها- إن وُجِدَتِ الأوزانُ في مُتَبَعٍ وثَبِتِي- وقد سَبَقَ البَحْثُ عن الوزنِ بالتفصيلِ في مقدّمه الكتاب. ثم إن لم تَحْصُلْ على الوزنِ فمعرَفَه الزَّائِدِ بالإشْتِاقِ، وإن فُقِدَ الإشتِاقُ فبوجودِ بَعْضِ الزَّوائِدِ- يعنى الحروفُ المعروفةُ بالزَّوائِدِ- في الكَلِمه، وإن لم تُكُنْ فبعدمِ النَّظيرِ و خُرُوجِ الكَلِمه عَن أُبَيِّهِ الأَصُولِ (٢).

فههنا ثلاثه أبحاث:

البحث الأول: الإشتِاق

المرادُ بالإشتِاقِ كَوْنُ إِحْدَى الكَلِمَتَيْنِ مأخوذةً مِنَ الأخرى أو كَوْنُهُمَا مأخوذَتَيْنِ مِنْ ثالِثٍ (٣). فَيَرِدُ بَعْضُ المُشْتَقَّاتِ إلى بَعْضِ الحُرُوفِ الزَّائِدِ؛ كما تُعرَفُ زيادَةُ الألفِ في عالمِ و زيادَةُ الميمِ و الواوِ في معلومِ بردهما إلى عِلْم. و هكذا يُعرَفُ أَنَّ عَرَضَتَهُ (٤) فَعَلَّتُهُ لِزِدِّها إلى الاعتراضِ و العَرَضِ، و لو لا

[شماره صفحه واقعی : ٣٦٤]

ص: ٩٤٩

١- شرح الرضى على الشافيه، ج ٢، ص ٣٣٠؛ شرح النظام، ص ٤١١؛ شرح المفصل، ج ٥، ص ٣١٤.

٢- قدّم ابن الحاجب في الشافيه عدمَ النظرِ على الزَّوائِدِ و استشكَلَ الرضى في الشرح على هذا الترتيبِ و رأى العكسَ أُولى (شرح الشافيه، ج ٢، ص ٣٥٦ و ٣٥٨).

٣- الإشتِاقُ- كما قالوا- ثلاثه أقسام: (١) أضغَرُ- و قد يُسموَنَّهُ صَغِيرًا- و هو تناسُبُ اللَّفْظَيْنِ (المشتقُّ و المشتقُّ منه) في المعنى و اتفاهُهما في الحروفِ الأصلِيه و الترتيبِ، نحو: عِلْم، عالم، معلوم؛ حُشِن، حَسَن، حَسِين؛ صَبِر، صابِر، صَبِير و ما إلى ذلك، و إذا أُطْلِقَ «الإشتِاقُ» فالمتبادِرُ منه هو هذا المعنى. (٢) أو سَطُ- و قد يُسموَنَّهُ كَبِيرًا- و هو تناسُبُهما في المعنى و اتفاهُهما في الحروفِ الأصلِيه دونَ الترتيبِ، نحو: جَبِيدٌ و جَذَبٌ، حَمَدٌ و مَدَحٌ، وَجْهٌ و جَاهٌ، كَلِمٌ (بمعنى جَرَحٌ) و لِكَمٌ (بمعنى ضَرَبٌ)، طَمَأَنٌ و طَأْمَنٌ و نحو ذلك. (٣) أَكْبَرُ و هو تناسُبُهما في المعنى و اتفاهُهما في بَعْضِ الحروفِ الأصلِيه دونَ بَعْضِ، نحو: تَلَبٌ و تَلَمٌ، فَصِيلٌ و فَصِيمٌ، فَطَرٌ و فَطَمٌ و نحوها (الحدائقُ التدييه، ج ٢، ص ١٧٤، مبحثُ الأسماءِ المُشَبَّهه بالأفعالِ، الأُولُ المصدر؛ جامعُ الدروسِ العربيه، ج ١، ص ٢١٣؛ المعجمُ المُفَصَّلُ في اللُّغهِ و الأدبِ، مادّه الإشتِاق).

٤- مِشْيَه تَأخُذُ عَرَضَ الطَّرِيقِ مِنَ النِّشاطِ.

ذلك (يعنى لو لا الاشتقاق) لكان كِ كِمْطُر (١).

ثُمَّ إِنَّ رَجَعَتِ الْكَلِمَةُ إِلَى اسْتِثْقَائِنِ أَوْ أَكْثَرَ رُجِحَ الْأَطْهَرُ، نَحْوُ: مَلَأَكَ (٢)، فَقِيلَ إِنَّهُ مَأْخُودٌ مِنَ الْأَلْوَكَةِ (وَ هِيَ الرِّسَالَةُ)، وَقِيلَ مَأْخُودٌ مِنْ لَأَكَ (أَيْ أُرْسِلَ)، وَ الْأَخِيرُ أَوْلَى لِاسْتِثْقَانِ الْأَوَّلِ الْقَلْبِ دُونَ الثَّانِي. فَمَلَأَكَ - عَلَيْهِذَا - مَصْدَرٌ مِمِّيٌّ اسْتَعْمِلَ فِي مَعْنَى الْمَفْعُولِ (٣). وَ إِنَّ تَسَاوَى الْاسْتِثْقَانِ أَوْ الْاسْتِثْقَاةَ فِي الظُّهُورِ احْتِمَالُ الْجَمِيعِ، نَحْوُ:

أَوْلَى (٤) فَإِنَّهُ يُحْتَمَلُ أَنْ يَكُونَ فَوْعَلٌ بِدَلِيلِ مَالُوقٍ وَ أَنْ يَكُونَ أَفْعَلٌ بِدَلِيلِ مَوْلُوقٍ (٥)، وَ لَا رُجْحَانَ لِأَحَدِهِمَا عَلَى الْآخَرِ.

[شماره صفحه واقعی : ٣٦٥]

ص: ٩٥٠

١- وَ مِنْ أُمَّثْلِهِ ذَلِكَ «مَعَدَّ» فَإِنَّهُ يُوزَنُ «فَعَلٌ» لِمَجِيءِ تَمَعَّدَدَ (حِكِي) عَنْ عُمَرَ أَنَّهُ قَالَ: «أَحْسَوْشُوا وَ تَمَعَّدُوا» أَيْ تَشَبَّهُوا بِمَعَدَّ، وَ هُوَ مَعَدُّ بْنُ عَدْنَانَ أَبُو الْعَرَبِ، أَيْ دَعَا التَّنْعَمَ وَ زَيَّ الْعَجَمَ) وَ لَوْ لَا الْاسْتِثْقَانُ لَحُكِمَ بِزِيَادَةِ الْمِيمِ كَمَا هُوَ الْعَالِبُ فِي أَمْثَالِهِ. وَ مِنْ ذَلِكَ «حَنْفَنِي» (وَ هُوَ الدَّاهِيَةُ)، فَإِنَّهُ عَلَى وَزْنِ «فَعْنِيل» لِمَجِيءِ الْحَفَقِ وَ الْخَفَقَانِ، وَ لَوْ لَا الْاسْتِثْقَانُ لَجَازَ احْتِمَالُ أَصْلِيهِ التُّونِ وَ زِيَادَةِ الْمَدِّ وَ التَّضْعِيفِ.

٢- مَلَأَكَ، أَصْلُهُ مَلَأَكَ بِدَلِيلِ جَمْعِهِ عَلَى مَلَأَكَ وَ قَوْلِ الشَّاعِرِ: «وَلَسْتُ لِأَنْبِيئِي وَ لَكِنْ لِمَلَأَكِ تَنَزَّلَ مِنْ جَوِّ السَّمَاءِ يَصُوبُ»، فَالْتَرَمُّوا فِي مَلَأَكَ التَّنْفِيفَ بِحَذْفِ الْهَمْزَةِ لِكَثْرَةِ الْاسْتِعْمَالِ.

٣- وَ مِنْ أُمَّثْلِهِ ذَلِكَ «إِنْسَانٌ» فَقِيلَ إِنَّهُ مَأْخُودٌ مِنَ «الْأُنْسِ» بِدَلِيلِ أَنَّهُ يَأْنِسُ بِخِلَافِ الْوَحْشِ. وَقِيلَ مَأْخُودٌ مِنَ «الْإِنْسَانِ» وَ هُوَ الْإِنْبَارُ، وَ مِنْهُ قَوْلُهُ تَعَالَى حِكَايَةً عَنْ مُوسَى عَلَيْهِ السَّلَامُ: إِنِّي آتَيْتُ نَارًا (الْقَصَصُ ٢٩). وَ وَجْهُهُ أَنَّهُ يُؤْنَسُ أَيْ يُبْصِرُ وَ لَا يَجْتَنُّ بِخِلَافِ الْجِنِّ. وَقِيلَ إِنَّهُ مَأْخُودٌ مِنَ «النَّسِيَانِ» بِدَلِيلِ أَنَّ أَصْلَ الْإِنْسَانِ آدَمَ عَلَيْهِ السَّلَامُ وَ قَالَ تَعَالَى فِيهِ: فَنَسِيَ وَ لَمْ يَجِدْ لَهُ عِزْمًا (طه ١١٥). هَذَا، وَ قَدْ رَجَحَ الْمُحَقِّقُ الرُّضَيْيُّ قَدَسَ سِرَّهُ الْاسْتِثْقَانُ الْأَوَّلَ وَ جَعَلَ الْآخِرَ فِي غَايَةِ الْبُعْدِ. وَ مِنْ ذَلِكَ «مُؤْنَهُ» قِيلَ هُوَ مَأْخُودٌ مِنَ «مَانَ يُمُونُ» (مَانَهُ أَيْ احْتَمَلَ مُؤْنَتَهُ وَ قَامَ بِكِفَايَتِهِ) فَأَصْلُهُ «مُؤُونَهُ» قَلِبَتِ الْوَاوُ هَمْزَةً. وَقِيلَ بَلْ هُوَ مُشْتَقٌّ مِنَ «الْأَوْنِ» وَ هُوَ أَحَدُ الْعَدْلَيْنِ (بِكَسْرِ الْعَيْنِ) لِأَنَّ الْمُؤْنَةَ ثَقِيلَةٌ كَالْعَدْلِ فَهَمْزَتُهُ أَصْلِيَّةٌ وَ أَصْلُهُ «مَأُونَةٌ». هَذَا، وَ الْمَأْخِرُ مَوْجُوحٌ مِنْ جِهَةِ الْمَعْنَى لِأَنَّ الثَّقَلَ مِنْ لَوَازِمِ الْمِؤْنَةِ، مَعَ أَنَّهُ غَالِبٌ لِـ لا. دَائِمِيٌّ. وَ مِنْ ذَلِكَ أَيْضًا «مُنْجَنِي» فَإِنَّهُ يُحْتَمَلُ اسْتِثْقَاةُ مِنْ «جَنَى» (بِمَعْنَى رَمَى) فَيَكُونُ «مُنْفَعِيلًا» لِكِنَّهُ مَوْجُوحٌ لِأَنَّ زِيَادَةَ حَرْفَيْنِ فِي أَوَّلِ الْإِسْمِ غَيْرِ الْجَارِي عَلَى الْفِعْلِ نَادِرٌ بِخِلَافِ الْجَارِي عَلَى الْفِعْلِ كَمُنْطَلِقٍ وَ نَحْوِهِ. وَ يُحْتَمَلُ أَنْ يَكُونَ «فَعْلِيلًا» بِدَلِيلِ جَمْعِهِ عَلَى «مَجَانِي» فَإِنَّ سِقُوطَ التُّونِ دَلِيلٌ زِيَادَتِهِ فَإِذَا ثَبَّتْ زِيَادَةُ التُّونِ فَالْمِيمُ مَحْكُومٌ بِالْأَصَالَةِ لِئَلَّا تَلْزَمَ زِيَادَةُ حَرْفَيْنِ فِي أَوَّلِ الْإِسْمِ. وَ الْأَرْجَحُ أَنْ يَكُونَ «فَعْلِيلًا» كَسَيْلَسِيلٍ وَ بَرَقَعِيدٍ وَ غَيْرِهِمَا لِأَنَّ الْأَصْلَ أَنْ لَا يُحْكَمَ بِزِيَادَةِ حَرْفٍ إِلَّا لَضَرُورَةٍ.

٤- أَوْلَى: الْجُنُونِ.

٥- يُقَالُ رَجُلٌ مَالُوقٌ أَوْ مَوْلُوقٌ أَيْ مَجْنُونٌ.

حروف الزيادة عشرون، هي: السين والهمزة واللام والناء والميم والواو والثو والياء والهاء والالف، تجمعتها: «سألتمونيها». وليس معنى زيادته هذه الحروف أنها زائدات دائماً، بل المعنى أن زوائد الكلمات إنما تكون من هذه الحروف إلا أن يكون الزائد ضعيفاً فيكون من حروف الزيادة كعلم أو من غيرها كقطع، أو مزيداً للإلحاق. نحو:

قودد و أرطى. ثم زيادته كل من تلك الحروف في الكلمة مواضع خاصة تغلب زيادتها فيها، إليك فيما يلي بيانها:

السين تطرد زيادتها في باب الإشتغال.

الهمزة تغلب زيادتها في موضعي: ١. أول الكلمة إذا كان بعدها ثلاثة أصول، نحو: أفكك (١)، وزنه أفعال، بخلاف ما إذا كان بعدها أكثر من ثلاثة أصول فتكون أصليته، نحو: اضبطل، وزنه فغلل، إلا ما كان جارياً على الفعل نحو: اخرج نجم و افسر غرار. ٢. في آخر الكلمة بشرط أن تقع بعد الهمزة قبلها ثلاثة أصول أو أكثر، نحو: جلباء، سوداء، اخبطاء (٢)، بخلاف وفاء و ملاً و نحوهما.

اللام زائدة في بعض أسماء الإشارة، نحو: ذلك، تلك، هنالك، اولالك.

التاء تطرد زيادتها أولاً في التفعيل والتفعل والتفاعيل والتفعلل ونحوها، و سيطراً في الإفعال والاستفعال ونحوهما و آجراً في المؤنث المفرد و الجمع، نحو: مشيلمه و مشلمات.

الميم يغلب زيادتها أول الكلمة إذا كان بعدها ثلاثة أصول، نحو: مقتل، بخلاف ما

[شماره صفحه واقعي : ٣٦٦]

ص : ٩٥١

١- رعدة تعرض الإنسان من برد أو خوف.

٢- الحنطى: العظيم البطن، و الحنطى اخبطاء كاخرنجم اخرنجماً.

كَانَ بَعْدَهَا أَكْثَرُ مِنْ ثَلَاثَةٍ، نَحْوُ: مَرَزَجُوش (١)، فَهُوَ فَعْلَلُول، إِلَّا أَنْ يَكُونَ جَارِيًا عَلَى الْفِعْلِ نَحْوُ: مُدْخِرَجٍ وَ مُخْرَنْجِمٍ.

أَلِوًاوُ تَطْرُدُ زِيَادَتُهَا فِي غَيْرِ الْأَوَّلِ مَعَ ثَلَاثَةِ أُصُولٍ فَصَاعِدًا نَحْوُ: كَوَكَبٌ، عُرُوضٌ، عُصْفُورٌ، قَرَبُوسٌ (٢)، قَرَطَبُوسٌ (٣) وَ حِطَّأُو (٤) بِخِلَافِ وَرَنْتَلٍ (٥)، فَإِنَّهُ فَعْلَلٌ.

التَّوْنُ تَطْرُدُ زِيَادَتُهَا فِي الْإِنْفَعَالِ وَالْإِفْعَالِ وَ نَحْوِهِمَا، وَ تَغْلِبُ زِيَادَتُهَا فِي مَوْضِعَيْنِ: ١. فِيمَا إِذَا وَقَعَتْ آخِرَ الْكَلِمَةِ بَعْدَ الْفِي زَائِدَةٍ قَبْلَهُمَا ثَلَاثَةُ أُصُولٍ فَصَاعِدًا نَحْوُ: سِرْكَرَانٌ، قَبَانٌ (٦) وَ زَعْفَرَانٌ. ٢. مَا إِذَا وَقَعَتْ ثَالِثَةً سَاكِنَةً بَعْدَهَا حَرْفَانِ أَوْ أَكْثَرُ، نَحْوُ: سَرَنْبَثٌ (٧)، قَلْسُوسَةٌ، جِعَنْظَارٌ (٨)؛ بِخِلَافِ عُرْنُدٍ (٩)، فَإِنَّ نُونَهُ وَإِنْ كَانَتْ زَائِدَةً وَ لَكِنْ يُعْرَفُ زِيَادَتُهَا مِنْ جِهَةِ الْإِشْتِقَاقِ لِأَنَّهُ مِنَ الْعَرْدِ (١٠) لَا مِنْ جِهَةِ غَلْبِهِ زِيَادَتُهَا فِي هَذَا الْمَوْضِعِ.

أَلِاءُ تَغْلِبُ زِيَادَتُهَا إِذَا كَانَ مَعَ ثَلَاثَةِ أُصُولٍ فَصَاعِدًا نَحْوُ: يَلْمَعُ (١١)، فَلَيْقُ (١٢)، حَيْتَعُورٌ (١٣) لِيَأَلِي، سَلْسَبِيلٌ (١٤).

[شماره صفحه واقعی : ٣٦٧]

ص: ٩٥٢

- ١- اسم نَبِيٍّ وَ مَرَزَجُوشٍ لَعْنَةٌ فِيهِ.
- ٢- مَقْدَمُ السَّرْحِ.
- ٣- الدَّاهِيَةُ.
- ٤- القَصِيرُ.
- ٥- الشَّرُّ وَ الْأَمْرُ الْعَظِيمُ.
- ٦- دُوَيْبَةُ.
- ٧- الْأَسَدُ وَ الْقَبِيحُ.
- ٨- قَصِيرُ الرَّجُلَيْنِ غَلِيظُ الْجِسْمِ.
- ٩- الشَّدِيدُ مِنْ كُلِّ شَيْءٍ.
- ١٠- بِمَعْنَى الصُّلْبِ.
- ١١- السَّرَابُ.
- ١٢- ضَرْبٌ مِنَ الْفَوَاكِهِ.
- ١٣- الْمَرْأَةُ السَّيِّئَةُ الْخُلُقِ.
- ١٤- اللَّبَنُ الَّذِي لَا حُسُونَهُ فِيهِ وَ قَدْ يُوَصَّفُ بِهِ الْمَاءُ، وَ اسْمُ عَيْنٍ فِي الْجَنَّةِ.

ألهاء زيدت في جمع أم- أمهات و في باب إراقه- أهراق يُهريقُ إهراقه (بمعنى أراق يُريقُ إراقه) و في الوقف، نحو: زرة و قه.

الألف تطرّد زيادتها في غير الأول مع ثلاثه أصول فصاعداً، نحو: حمار، سِرْداح (١)، أرطى (٢)، قَبَعَثرى (٣).

البحث الثالث: عدم التطير

إشاره

إن فِقْدَ الإِشْتِقاقِ و عِلْيَهُ الزِّيادَهُ في كَلِمَةٍ، يُعَرِّفُ الزَّائِدُ عَنِ الأَصْلِيِّ بِإِيجابِ الحُكْمِ بِأَصالِهِ حرفِ خروِجِ الكَلِمَةِ عَنِ الأَبْنِيِّ المشهورِ المعروفِ لِعَدَمِ التَّطِيرِ لَهَا في تلكِ الأَبْنِيَةِ، فَيُحَكِّمُ زيادتها؛ نحو: تَنقُلُ (٤)، فَإِنَّ التَّاءَ الأُولَى لو حُكِمَ بِأَصالِتها صارَ وَزْنُ الكَلِمَةِ فَعْلُلٌ و لَيْسَ لَهُ في الأوزانِ الرُّباعِيّ المَجْرَدِ نَظِيرٌ، فَيُحَكِّمُ زيادتها كَيَّ تَكُونَ الكَلِمَةُ تَفْعَلُ، و المَجالُ في أوزانِ الاسمِ المَزِيدِ فيه وِاسِعٌ (٥). و هكذا الأَمْرُ في كُنْتال (٦) و كَنهَيْل (٧)، فَإِنَّ التَّوْنَ فيهِما لو حُكِمَ بِأَصالِتها أَدَى إلى وَزْنِي فَعْلَلٌ و فَعْلَلٌ و لَيْسَ لهُما في أوزانِ الخَماسِيّ المَجْرَدِ نَظِيرٌ، فَيُحَكِّمُ زيادتها كَيَّ تَكُونَ الكَلِمَتانِ فُنْعَلٌ و فَنَعْلُلُ؛ بِخِلافِ كَنهَور (٨) فَهُوَ فَعْلَلٌ كَسَفَرُجَل.

[شماره صفحه واقعي : ٣٦٨]

ص: ٩٥٣

١- ناقه سِرْداح: سَريعَه كَريمَه (مقاييس اللغه).

٢- شَجَرٌ يَثْبُتُ في الرَّمَلِ.

٣- العَظِيمُ الشَدِيدِ.

٤- وَلَدُ التَّلْعَبِ.

٥- قولنا: او المَجال... وِاسِعٌ، جوابٌ عَنِ إِشْكالٍ مُقَدَّرٍ و هو أَنَّ وَزْنَ تَفْعَلُ أَيضاً لَيْسَ مِنَ الأوزانِ المشهورِ المعروفِ لِلثلاثِيّ المَزِيدِ فيه.

٦- القَصِيرِ.

٧- مِنَ أَشْجارِ البادِيَةِ.

٨- السَّحابُ العَظِيمِ.

ثُمَّ إِذَا كَانَ لِكَلِمَةٍ وَزَانٍ فَوُجِدَ لِأَحَدِهِمَا نَظِيرٌ دُونَ الْآخَرِ، حُكِمَ بِزِيَادَةِ الْحَرْفِ الْمَشْكُوكِ أَصَالَتُهَا وَزِيَادَتُهَا فِي كِلَا الْوَزْنَيْنِ، نَحْوُ: تَثْفُلُ (١)، فَالْتَاءُ الْأُولَى فِيهَا زَائِدَةٌ وَإِنْ يُوجَدُ لِفَعْلٍ نَظِيرٌ وَهُوَ بُزْتُنٌ، لِعَدَمِ النَّظِيرِ لِلزَّيْنِ الْآخَرَى وَهُوَ تَثْفُلُ كَمَا سَبَقَ.

تَبَيَّنَهُ

إِذَا كَانَ فِي كَلِمَةٍ ثَلَاثَةٌ أَصُولٍ فَصَاعِدًا وَضَعْفَ بَعْضِ أَصُولِهِ -أَيُّ كُرَّرَ- فَالْمُكْرَرُ زَائِدٌ غَالِبًا، نَحْوُ: قَرَدَدٌ (٢)، أَصِيلُهُ قَرْدٌ، وَ مَرْمَرِيْسٌ (٣)، أَصِيلُهُ مَرَسٌ وَ عَصِيْبٌ (٤) أَصِيلُهُ عَصَبٌ، بِخِلَافِ زَلْزَلَةٍ وَ نَحْوِهِ إِذْ لَا يَبْقَى فِيهِ بَعْدَ حَذْفِ الْمُضَعَّفِ ثَلَاثَةٌ أَصُولٍ.

ثُمَّ التَّضْعِيفُ يَكُونُ لِلإِلْحَاقِ غَالِبًا، وَ لِيُبْحَثَ عَنِ الإِلْحَاقِ آتَنَدُ.

الفصل ٨.٨ الإلحاق

إشاره

الفصل ٨.٨ الإلحاق (٥)

الإلحاق أن تزيد حرفاً أو حرفين في كلمته لتوازن كلمته أخرى أكثر حروفاً منها و تعامل معاملة اللفظية (٦)، من التصريفات و التصرفات (٧)؛ نحو: شَعَلَلٌ (٨)

[شماره صفحه واقعی : ٣٦٩]

ص: ٩٥٤

١- بمعنى تَثْفُلُ.

٢- الأرض المستويه.

٣- الداهية.

٤- الشَّدِيد.

٥- شرح الرضى على الشافيه، ج ١، ص ٥٢ و ج ٢، ص ٣٣٠؛ شرح المفضل، ج ٣، ص ٣١٨ و ج ٥، ص ٥١٤؛ جامع الدروس العربية، ج ١، ص ٢٢٨.

٦- فالغرض الأصلي من الإلحاق لفظي و إن لا يخلو الإلحاق غالباً من معنى جديد بالنسبه إلى أصله- إن كان له أصل- و لا أقل من التأكيد و المبالغه.

٧- التصريفات في الأفعال، كتصريفات الماضي و المضارع و الأمر و الأسماء المشتقه من الأفعال كاسمي الفاعل و المفعول و غيرهما. و التصرفات في الأسماء، كالتصغير و

التكسير و نحوهما.

٨- أشرع في المشي.

مُلْحَقٌ بَ دَخْرَجٍ، تَجَلَّبَبَ (١) مُلْحَقٌ بَ تَدَخْرَجٍ، مَهْدَدٌ (٢) مُلْحَقٌ بَ جَعْفَرٍ، أَلْدَدٌ (٣) مُلْحَقٌ بَ سَفْرَجَلٍ.

و لا يَجِبُ أَنْ يَكُونَ لِأَصْلِ الْمُلْحَقِ مَعْنَى، أَى قَدْ يَكُونُ أَصْلُ الْمُلْحَقِ مُهْمَلًا مُفْتَرَضًا، نَحْوُ: كَوَّكَبَ (٤)، زَيْبَ (٥)، هَزَوَلَ (٦)، قَلَنْسَ (٧).

و لِلْمُلْحَقِ أَمَارَتَانِ يُعْرَفُ بِهِمَا:

١. زِيَادَةُ الْإِلْحَاقِ غَيْرُ مُطَّرِدَةٍ فِي إِفَادَةِ مَعْنَى، نَحْوُ: قَرَدٌ-قَرَدٌ؛ بِخِلَافِ قَتَلَ-مَقْتَلًا (٨).

٢. لَا يَغْرِضُ الْمُلْحَقُ إِدْغَامًا وَ لَا إِعْلَالَ لِئَلَّا يَقُوتَ وَزْنُهُ الظَّاهِرُ الَّذِي أَلْحَقَتْ الْكَلِمَةُ لِأَجْلِهِ بِكَلِمَةٍ أُخْرَى، نَحْوُ: مَهْدَدٌ، أَلْدَدٌ، جَهْوَرٌ (٩)، تَرَهُوَكٌ (١٠)، أَقْعَنْسَسٌ (١١)،

[شماره صفحه واقعی : ٣٧٠]

ص: ٩٥٥

١- لَيْسَ الْجَلْبَابُ.

٢- اسْمُ امْرَأَةٍ.

٣- الشَّدِيدُ الْخُصُومَةُ.

٤- النُّجْمُ.

٥- اسْمُ شَجَرٍ حَسَنِ الْمَنْظَرِ طَيِّبِ الرَّائِحَةِ وَ تُسَمَّى بِهِ الْمَرْأَةُ.

٦- أَسْرَعَ بَيْنَ الْمَشْيِ وَ الْعُدُوِّ.

٧- قَلَنْسَهُ: أَلْبَسَهُ الْقَلَنْسُوهُ.

٨- فَلَا تَكُونُ زِيَادَةُ الْهَمْزِ فِي أَفْعَلِ التَّفْضِيلِ وَ أَفْعَلِ الصَّفَةِ وَ زِيَادَةُ الْمِيمِ فِي الْمَصْدَرِ وَ أَسْمَاءِ الزَّمَانِ وَ الْمَكَانِ وَ الْآلَةِ لِلْإِلْحَاقِ وَ إِنْ صَارَتِ الْكَلِمَةُ بِهِمَا كَالرُّبَاعِيِّ فِي الْوِزْنِ وَ التَّصْغِيرِ وَ التَّكْسِيرِ مَثَلًا؛ كَمَا لَا- تَكُونُ زِيَادَاتُ أَفْعَلٍ وَ فَعَّلٍ وَ فَاعِلٍ أَيْضًا لِلْإِلْحَاقِ وَ إِنْ صَارَتِ الْأَبْوَابُ الْمَذْكُورَةُ كِبَابِ دَخْرَجٍ يُدَخْرَجُ دَخْرَجًا؛ وَ قِسْ عَلَى ذَلِكَ فَعَّلَلٍ وَ تَفَعَّلَلٍ. ثُمَّ عَدَمُ أَطْرَادِ زِيَادَةِ الْإِلْحَاقِ فِي إِفَادَةِ مَعْنَى لَا يَعْنِي عَدَمَ تَغْيِيرِ الْمَعْنَى بِزِيَادَةِ الْإِلْحَاقِ؛ فَمَعْنَى حَوَّلَ-مَثَلًا-غَيْرُ مَعْنَى حَقَّلَ أَوْ حَقَّلَ، وَ مَعْنَى شَمَّلَلَّ غَيْرُ مَعْنَى شَمَّلَ أَوْ شَمَّلَ، وَ مَعْنَى كَوَّثَرَ غَيْرُ مَعْنَى كَثَرَ (شرح الرُّضَى عَلَى الشَّافِي، ج ١، ص ٥٢).

٩- رَفَعَ صَوْتَهُ.

١٠- مَشَى كَأَنَّهُ يَمُوجُ فِي مَشْيِهِ. وَ يُبْلِغُ أَنْ التَّمَثِيلَ بِمَثَلِ جَهْوَرٍ وَ تَرَهُوَكٍ-بَعْدَ مُمَاشَاةِ الْقَوْمِ-مَبْنِيٌّ عَلَى فَرَضِ جَرِيَانِ الْإِعْلَالِ فِي مَثَلِهِمَا، وَ لَا يَخْفَى أَنَّهُ لَا يَجْرَى الْإِعْلَالُ فِيهِمَا وَ لَا فِي مَثَلِهِمَا لَمَّا أَسْئِنَا مِنْ اخْتِصَاصِ الْإِعْلَالِ فِي مَثَلِ الْمَقَامِ بِالْحَرْفِ الْأَصْلِيِّ، فَتَدَبَّرَ.

١١- رَجَعَ وَ تَأَخَّرَ.

و كذا مَدِينٍ و مَرِيمَ بِنَاءً عَلَى أَنَّهُمَا مُلْحَقَانِ (١)؛ بِخِلَافِ نَحْوِ: مَعَدَّ (٢) و قُمَدَّ (٣)، حَيْثُ يُعْلَمُ بِالِادْغَامِ الْمَعْيَرِ لِلوزنِ الظَّاهِرِ أَنَّهُمَا غَيْرُ مِلْحَقَيْنِ.

نَعَمْ، جَرَى الْإِدْغَامُ فِي نَحْوِ: جَدَبَ (٤) (مُلْحَقٌ بِ قَمَطَرٍ (٥)) و عَمَلَسَ (٦) (مُلْحَقٌ بِ سَفَزَجَلٍ) و قِرْطَعَبَ (٧) (مُلْحَقٌ بِ قِرْطَعَبٍ (٨)) و هَمَّرَشَ (٩) (مُلْحَقٌ بِ جَحْمَرِشٍ (١٠))، لَعَدَمِ قَوَاتِ الْوزنِ الظَّاهِرِ؛ كَمَا جَرَى الْإِعْلَالُ أَيْضاً فِي نَحْوِ: قَلَسَى (١١) و سَلَقَى (١٢) (مُلْحَقَانِ بِ دَخْرَجٍ) لِأَنَّ إِعْلَالَ آخِرِ الْكَلِمَةِ قَلْباً و تَسْكِيناً لَا يَضُرُّ بوزنِهَا كَمَا قَدْ يُسَيِّكُنُ الْآخِرُ بِالْوَقْفِ بِلَا بَأْسٍ (١٣).

تَبِيَهُ

الأصل في الملحق أن يُلْحَقَ بِالْمَجْرَدِ فَالْثَلَاثِيُّ الْمَجْرَدُ يُزَادُ فِيهِ حَرْفٌ وَاحِدٌ و يُلْحَقُ بِالرُّبَاعِيِّ الْمَجْرَدِ، نَحْوُ: حَوْقَلَ (١٤)، و نَحْوُ: كَوَثَرَ (١٥)؛ و الْأَسْمُ الثَّلَاثِيُّ الْمَجْرَدُ قَدْ يُزَادُ

[شماره صفحه واقعی : ٣٧١]

ص: ٩٥٦

- ١- شرح الرضى على الشافيه، ج ٣، ص ١٠٥.
- ٢- اسمٌ حَقِيٌّ (القاموس المحيط).
- ٣- القويُّ الشَّدِيدُ.
- ٤- العَظِيمُ الجَافِي.
- ٥- مَا يُبْصَانُ فِيهِ الْكُتُبُ.
- ٦- الذُّبُّ أَوْ الْكَلْبُ الْخَيْثَانُ.
- ٧- السَّيِّئُ الْحَالُ.
- ٨- السَّحَابُ.
- ٩- الْعَجُوزُ الْمَظْرِبَةُ الْخُلُقِ.
- ١٠- الْعَجُوزُ الْمُسِنَّةُ.
- ١١- قَلَسَاءُ: أَلْبَسَهُ الْقَلَسُوهُ.
- ١٢- سَلَقَاءُ، أَلْقَاهُ عَلَى ظَهْرِهِ.
- ١٣- و قَالَوَالَا- بَأْسٌ بِانْكَسَارِ الْوزنِ بِالْإِعْلَالِ الْحَذْفِيِّ فِي نَحْوِ أَرَطَى-مَثَلًا-لأنَّهُ غَيْرُ دَائِمٍ لِرُجُوعِ الْأَلْفِ مَعَ أَلٍ و الْإِضَافَةِ، نَحْوُ: الْأَرَطَى هَذَا أَرَطَى الْمَوْضِعِ (شرح الرضى على الشافيه، ج ١، ص ٥٨).
- ١٤- كَبِيرٌ و هَرِيمٌ.
- ١٥- الْكَثِيرُ مِنْ كُلِّ شَيْءٍ، الْخَيْرُ الْكَثِيرُ.

فيه حرفانِ و يُلْحَقُ بِالْخُمَاسِيِّ الْمَجْرَدِ، نَحْوُ: يَلْتَدِدُ (١)؛ و الاسمُ الرُّبَاعِيُّ الْمَجْرَدُ قد يَزَادُ فيه حرفٌ واحدٌ و يُلْحَقُ بِالْخُمَاسِيِّ الْمَجْرَدِ، نَحْوُ: جَحَنَفَل (٢)؛ و هذا هو الغالب.

و لَكِنْ قَدْ يُرَى فِي بَابِ الْإِلْحَاقِ مَا أُلْحِقَ بِالْمَجْرَدِ ثُمَّ أُلْحِقَ هَذَا الْمُلْحَقُ بِالْمَزِيدِ فِيهِ، فَيَشْتَرِطُ إِذَا أُنْزِلَ فِيهِ نَفْسٌ مَا زِيدَ فِي الْمَزِيدِ فِيهِ فِي مِثْلِ مَكَانِهِ؛ نَحْوُ: شَطَنَ - شَيْطَنَ - تَشَيْطَنَ (٣)؛ (أُلْحِقَ الثَّلَاثِيُّ الْمَجْرَدُ بِالرُّبَاعِيِّ الْمَجْرَدِ ثُمَّ أُلْحِقَ هَذَا الْمُلْحَقُ بِالرُّبَاعِيِّ الْمَزِيدِ فِيهِ). و قد يُرَى الْمَجْرَدُ أُلْحِقَ بِالْمَزِيدِ فِيهِ بِأَدْيٍ بَدِئًا، نَحْوُ: سَكَنَ - تَمَسَّيَكَنَ و قَعَسَ - أَقْعَسَسَ (أُلْحِقَ الثَّلَاثِيُّ الْمَجْرَدُ بِالرُّبَاعِيِّ الْمَزِيدِ فِيهِ بِأَلْحَوْقٍ قَبْلَ ذَاكَ بِالرُّبَاعِيِّ الْمَجْرَدِ) (٤).

تَبِيهٌ آخِرٌ

يَفْتَرِقُ الْاسْمُ الْمُلْحَقُ بِالْخُمَاسِيِّ عَنِ الْخُمَاسِيِّ فِي حُكْمِ التَّصْغِيرِ وَ التَّكْسِيرِ. وَ ذَلِكَ لِأَنَّ الْخُمَاسِيَّ يُخَدَفُ حَرْفُهُ الْآخِرُ فِي التَّصْغِيرِ وَ التَّكْسِيرِ - عَلَى تَفْصِيلٍ فِي التَّصْغِيرِ قَدْ سَبَقَ فِي مَحَلِّهِ - نَحْوُ: سَفَرَجَل - سَفَرَج - سَفَرَجِجٍ وَ سُمَيْرِج - بِخِلَافِ الْمُلْحَقِ بِالْخُمَاسِيِّ حَيْثُ يُخَدَفُ مِنْهُ حَرْفُهُ الزَّائِدُ أَيْنَ كَانَ، نَحْوُ: جَهَنفَل - جُهَيْفَل، كَنْهُور (٥) - كَنَاهِير. وَ لَا يَخْلُو الْإِلْحَاقُ - مَعَ ذَلِكَ - هُنَا مِنْ فَائِدَةِ التَّمَاثُلِ وَ التَّوَسُّعِ (٦).

الْإِلْحَاقُ وَ أَبْوَابُ الْفِعْلِ الْمَزِيدِ فِيهِ

الْإِلْحَاقُ وَ أَبْوَابُ الْفِعْلِ الْمَزِيدِ فِيهِ (٧)

الأبوابُ العَشْرَةُ المشهورَةُ من أَبْوَابِ الْفِعْلِ الثَّلَاثِيِّ الْمَزِيدِ فِيهِ كُلُّهَا غَيْرُ

[شماره صفحه واقعی : ٣٧٢]

ص: ٩٥٧

١- بمعنى أُلْتَدِدُ، الشَّدِيدُ الْخُصُومَةُ.

٢- الغَلِيظُ.

٣- شَطَنَ وَ تَشَيْطَنَ: صَارَ كَالشَّيْطَانِ وَ فَعَلَ فَعَلَهُ.

٤- شرح الرُّضِيِّ عَلَى الشَّافِيهِ، ج ١، ص ٥٥.

٥- السَّحَابُ الْعَظِيمُ.

٦- قَالَ الرُّضِيُّ قَدَسَ سِرَّهُ: «فَائِدَةُ الْإِلْحَاقِ أَنَّهُ رُبَّمَا يُحْتَاجُ فِي تِلْكَ الْكَلِمَةِ إِلَى مِثْلِ ذَلِكَ التَّرْكِيبِ فِي شِعْرٍ أَوْ سَجْعٍ (شرح الرُّضِيِّ عَلَى الشَّافِيهِ، ج ١، ص ٥٢).

٧- شرح المَفْضَلِ، ج ٤، ص ٤٣١؛ تَكْمَلَةٌ فِي تَصْرِيفِ الْأَفْعَالِ، ص ١١٨؛ المَعْجَمُ الْمَفْضَلُ فِي تَصْرِيفِ الْأَفْعَالِ الْعَرَبِيَّةِ، ص ٤٦.

مُلْحَقَه وَ كَذَلِكَ بَابَانِ مِنَ الْأَبْوَابِ غَيْرِ الْمَشْهُورَةِ، هُمَا: افْعَوْلُ وَ افْعُوْعَلُ (الرَّقَمَيْنِ ١٤ وَ ١٥ حَسَبَ مَا رَتَبْنَاهُ) وَ بَابٌ وَاحِدٌ مِنَ الْأَبْوَابِ النَّادِرَةِ، هُوَ بَابُ افْتَعَلَى (الباب ٦ من تلك الأبواب). أما سائر الأبواب فكلها مُلْحَقَاتُ بالشرح التالي:

أ) أُلْحَقَتْ بِ فَعَّلَ (دَخَرَج-الرُّبَاعِيُّ المَجْرَد) ثَمَانِيَةَ أَبْوَابٍ، هِيَ: فَعَّلَلْ، فَوُوعَلْ، فَعْوَلْ، فَيَعَلْ، فَعْنَلْ، فَعْلَى (الأبواب: ١، ٢، ٣، ٤، ٥، ٦) مِنَ الْأَبْوَابِ غَيْرِ الْمَشْهُورَةِ وَ فَعِيلَ وَ فَعَّلَ (البابان ١ وَ ٢ من الأبوابِ النَّادِرَةِ).

ب) أُلْحَقَتْ بِ تَفَعَّلَ (تَدَخَرَج-الرُّبَاعِيُّ المَزِيدُ فِيهِ) ثَمَانِيَةَ أَبْوَابٍ أَيْضاً، هِيَ:

تَفَعَّلَلْ، تَفَعَّوْعَلْ، تَفَعْوَلْ، تَفَيَعَلْ، تَفَعْنَلْ، تَفَعْلَى (الأبواب: ٧، ٨، ٩، ١٠، ١١) مِنَ الْأَبْوَابِ غَيْرِ الْمَشْهُورَةِ وَ تَفَعَّيَلْ، تَفَعْلَى، تَفَعَّيَلْ (الأبواب: ٣، ٤، ٥) مِنَ الْأَبْوَابِ النَّادِرَةِ؛ غَيْرَ أَنْ تَمَفَّيَلْ (الباب ١١) مُلْحَقٌ مِنَ الثَّلَاثِيَّ إِلَى الرُّبَاعِيِّ المَزِيدِ فِيهِ وَ الْبَوَاقِي مُلْحَقَاتٌ أَوْلَا مِنَ الثَّلَاثِيَّ إِلَى الرُّبَاعِيِّ المَجْرَدِ ثُمَّ تُلْحَقُ هَذِهِ الْمُلْحَقَاتُ ثَانِيًا إِلَى الرُّبَاعِيِّ المَزِيدِ فِيهِ.

ج) أُلْحَقَ بِ افْعَنْلَلْ (اِحْرَنْجَم-الرُّبَاعِيُّ المَزِيدُ فِيهِ) بَابَانِ هُمَا: افْعَنْلَلْ وَ افْعَنْلَى (البابان ١٢ وَ ١٣ من الأبوابِ غَيْرِ الْمَشْهُورَةِ) وَ كِلَاهُمَا مُلْحَقَانِ بَادئِ بَدْءِ بِالرُّبَاعِيِّ المَزِيدِ فِيهِ مِنْ دُونَ اللُّحُوقِ قَبْلَئِذٍ بِالرُّبَاعِيِّ المَجْرَدِ، هَذَا.

السُّؤَالُ وَ التَّمْرِينُ

١. ما هِيَ أَحْرَفُ الْإِبْدَالِ؟ اذْكُرْ لِكُلِّ مِنْهَا امْتِثَلَةً مِنْ غَيْرِ مَا مَثَّلَ بِهِ فِي الدَّرْسِ.

٢. حُرُوفُ الزِّيَادَةِ مَا هِيَ؟ هَاتِ لَزِيَادَةِ كُلِّ مِنْهَا امْتِثَلَةً مِنْ غَيْرِ مَا مَثَّلْنَا بِهِ فِي الدَّرْسِ.

٣. تَحَسَّسْ مَا تَسْتَطِيعُ مِنَ الْمِثَالِ- وَ لَا أَقَلَّ مِنْ عَشْرِينَ مِثَالًا- لِلْمُلْحَقِ مِنْ غَيْرِ مَا مَثَّلْنَا بِهِ فِي الْمَثْنِ.

[شماره صفحه واقعی : ٣٧٣]

ص: ٩٥٨

غَيْرُ الْمُنْصَرِفِ اسْمٌ مُعْرَبٌ لَا تَدْخُلُهُ الْكُسْرَةُ وَ لَا التَّوِينُ (تَثْوِينُ التَّمَكِّنِ)؛ وَ قَدْ يُقَالُ لَهُ: «الْمَمْنُوعُ مِنَ الصَّرْفِ».

أَشْيَابُ مَنْعِ صِرَافِ الْأِسْمِ أَرْبَعَةٌ، هِيَ: الْعِلْمِيَّةُ، الْوَضْعِيَّةُ، الْإِلْفُ التَّأْنِيثِ وَ صِيغَةُ مُتَنَهَى الْجُمُوعِ. أَمَّا الْإِلْفُ التَّأْنِيثِ فَتَمْنَعُ الصَّرْفَ مُطْلَقًا، وَ أَمَّا الْبَوَاقِي فَتَأْتِيهَا فِي مَنْعِ الصَّرْفِ مَشْرُوطٌ كَمَا يَلِي:

أ) تُوجِبُ الْعِلْمِيَّةُ مَنْعَ الصَّرْفِ بِأَحَدِ الشُّرُوطِ الْآتِيَةِ:

١. أَنْ يَكُونَ مَحْتَوَمًا بِالِإِلْفِ وَ نُونٍ زَائِدَتَيْنِ، نَحْوُ: عُثْمَانُ.

٢. أَوْ يَكُونَ عَلَى وَزْنِ الْفِعْلِ، نَحْوُ: أَحْمَدُ وَ يَزِيدُ.

٣. أَوْ يَكُونَ مُرَكَّبًا تَرْكِيْبَ مَرْجٍ وَ لَمْ يَكُنْ جُزْؤُهُ الثَّانِي «وَيْهِ»، نَحْوُ: بَعْلَبَكَّ وَ بَيْتَ لَحْمٍ.

٤. أَوْ يَكُونَ مَعْدُولًا وَ مَعْنَى «الْعَدْلِ» هُنَا، أَنْ يُشْتَقَّ كَلِمَةٌ مِنْ أُخْرَى وَ لَمْ يَفْتَرَقْ مَعْنَى الْمَشْتَقِّ مِنَ الْمَشْتَقِّ مِنْهُ - نَحْوُ: «عَمَرَ» فَمِنْهُ مَعْدُولٌ عَيْنُ «عَامِرًا»؛ وَ مِثْلِيهِ كُذِّبَ مَا كَانَ مِثْلَهُ، نَحْوُ: «عَدَرَ» مَعْدُولٌ غَادِرٌ وَ «فَسَقَ» مَعْدُولٌ فَاسِقٌ.

٥. أَوْ يَكُونَ مُؤَنَّثًا، نَحْوُ: مَرْزُومٌ، جُوزُ (٢)، سَقَرٌ؛ إِلَّا إِذَا كَانَ ثَلَاثِيًّا سَاكِنِ الْوَسْطِ غَيْرِ أَعْجَمِيٍّ، نَحْوُ: هِنْدٌ، فَيَجُوزُ فِيهِ الصَّرْفُ وَ عَدَمُهُ.

٦. أَوْ يَكُونَ أَعْجَمِيًّا زَائِدًا عَلَى ثَلَاثِيَةِ أَحْرَفٍ، نَحْوُ: إِبْرَاهِيمَ وَ يَعْقُوبَ.

ب) تُوجِبُ الصَّفَةُ مَنْعَ الصَّرْفِ بِأَحَدِ الشُّرُوطِ الْآتِيَةِ:

١. أَنْ يَكُونَ عَلَى وَزْنِ «فَعْلَانٍ» إِذَا كَانَ «فَعْلَانٌ» يُؤَنَّثُ بِالِإِلْفِ، نَحْوُ: زَيْبَانٌ؛ وَ لَا صَيَّرَ فِي أَنْ يُؤَنَّثَ بِالنَّاءِ أَيْضًا، نَحْوُ: سَكْرَانٌ؛ بِخِلَافِ مَا يُؤَنَّثُ بِالنَّاءِ فَقَطْ، نَحْوُ: زَيْحَانٌ.

[شماره صفحه واقعی : ٣٧٤]

ص: ٩٥٩

١- شرح الرضي على الكافية، ج ١، ص ١٠٠؛ جامع الدروس العربية، ج ٢، ص ٢١٦؛ مبادئ العربية، ج ٤، ص ١٢١.

٢- اسم بلده.

٢. أو يكون على وزن أفعل، نحو: أحمر وأفضل.

٣. أو يكون معدولاً؛ والوصف المعدول في موضعين:

الأول: الأعداد على وزن «فعال» أو «مفعيل»، وهما معدولان من الواحد إلى العشرة، نحو: «أحاد» أو «مؤخر د» أي «واحد واحد»، «ثناء» أو «مثنى» أي «اثنين اثنين»، وهكذا إلى «عشار» أو «معشر» أي «عشرة عشرة»، قال تعالى: «أولى أجنبي مثنى وثلاث ورباع (١)».

الثاني لفظه «أخر» بمعنى «غير» معدول عن «آخر» (بفتح الخاء) كما في قوله تعالى:

فَعِدَّةٌ مِنْ أَيَّامٍ أُخِرَ

(٢)

وإنما عدوا «أخر» معدولاً عن «آخر» لأن قياس اسم التفضيل المجرد من «أل» والإضافه أن يشتمل مفرداً مذكراً مطلقاً كما سبق. لكنهم حيث رأوا قول العرب «رجلان آخران»، «رجال آخرون»، «امرأة أخرى»، «مرأتان أخريان» و«نساء أخر»، عدوا كحل هذه الصيغ معدولات عن «أخر». وإنما خصوا «أخر» بالذكر لأن «آخران» و«آخرون» و«أخريان» تعرب بالحرزوف، فلا تكون موارد لمنع الصروف؛ وفي «أخرى» ألف التانيث، وبها مبعث من الصروف؛ و«أخر» لا عدل فيه ومنع صيرفه للوضيفته ووزن الفعل؛ فبقى «أخر» فريده للذكر. و«الأواخر» و«الأخريات» فلا تستعملان إلا مع اللام أو مع الإضافة إلى ما فيه اللام وفقاً للقاعده في اسم التفضيل.

هذا وقد تكون لفظه «أخر» جمعاً لـ «أخرى» مؤنث «أخر» (بكسر الخاء، مقابل أول) فتكون منصرفاً لأنه غير معدول.

(ج) ألف التانيث مقصورة كائت أم مفدودة، تمنع الصروف بلا شرط، نحو: سلمى، عدراء، سكرى، حمراء.

[شماره صفحه واقعي : ٣٧٥]

ص: ٩٦٠

١- فاطر ١.

٢- البقره ١٨٤.

د) صيغته مُنتَهَى الْجُمُوعِ تَفْنَعُ الصَّرْفَ بِشَرُوطِ أَلَّا تَلَحَّقَهَا التَّاءُ، نَحْوُ: أَرَامِلٌ وَ أَسَاتِيدٌ بِخِلَافِ: أَرَامِلُهُ وَ أَسَاتِيدُهُ.

تَنْبِيهُ: الْمَمْنُوعُ مِنَ الصَّرْفِ إِذَا أُضِيفَ أَوْ دَخَلَهُ «أَل» انْصَرَفَ، نَحْوُ: «صَلِّ عَلَى أَشْرَفِ الْأَنْبِيَاءِ» وَ «سَلِّمْ عَلَى النَّبِيِّ الْأَفْضَلِ».

هذا، وَ قَدْ يَدْخُلُ التَّوْبِينُ غَيْرَ الْمُنْصَرِفِ لِلْبَاضِطِرَارِ أَوْ لِلتَّنَاسُبِ وَ نَحْوِهِ، كَقَوْلِ الشَّاعِرِ: تَبَصَّرَ خَلِيلِي هَلْ تَرَى مِنْ ظَعَائِنِ (١)، وَ كَقَوْلِهِ تَعَالَى: وَ يُطَافُ عَلَيْهِمْ بِآيَاتِهِ مِنْ فَضِّهِ وَ أَكْوَابٍ كَانَتْ قَوَارِيرًا (٢).

تَمَّ الْكِتَابُ وَ سُبْحَانَ اللَّهِ وَ لَهُ الْحَمْدُ

[شماره صفحه واقعی : ٣٧٦]

ص: ٩٦١

١- ظَعَائِنٌ جَمْعُ ظَعِينَةٍ وَ هِيَ الْهُوْدُجُ.

٢- الْإِنْسَانُ ١٥/.

اشاره

١. قرآن مجيد.
٢. نهج البلاغه.
٣. مفاتيح الجنان.
٤. آيتي، محمد ابراهيم، تاريخ پیامبر اسلام، انتشارات دانشگاه تهران، ١٣٦٦.
٥. ابراهيم مصطفي و... المعجم الوسيط، دار الدعوه، استانبول، ١٤١٠ ه.ق.
٦. ابن الأنباري، كمال الدّين أبي البركات عبد الرّحمن بن محمد بن أبي سعيد الأنباري النحوي، الانصاف في مسائل الخلاف بين النحويين البصريين و الكوفيين، دار الحجّه للثقافه، ١٣٨٠ ه.ق.
٧. ابن أبي الحديد، عزّ الدّين أبو حامد بن هبه الله، شرح نهج البلاغه، دار إحياء الكتب العربيّه، ١٣٧٨ ه.ق.
٨. ابن عصفور الإشبيلي، أبو الحسن علي بن مؤمن، الممتع الكبير في التصريف، مكتبه لبنان الناشر، ١٩٩٦ م.
٩. ابن عقيل، بهاء الدّين عبد الله، شرح ابن عقيل، مكتبه الهدايه، بيروت، ١٤٢٩ ه.ق.
١٠. ابن فارس، أبي الحسين أحمد، ترتيب مقاييس اللّغه، پژوهشگاه حوزه و دانشگاه، ١٣٨٧.
١١. ابن منظور، جمال الدّين محمد بن مكرم، لسان العرب، دار صادر، بيروت.

[شماره صفحه واقعي : ٣٧٧]

١٢. ابن هشام الأنصاري، جمال الدين، مغنى اللبيب، بيروت، ١٩٧٩ م.
١٣. ابن يعيش، أبي البقاء يعيش بن علي بن يعيش، شرح المفصل، دار الكتب العلميّه، بيروت، ١٤٢٢ هـ.ق.
١٤. الأزهرى، خالد بن عبد الله، التصريح بمضمون التوضيح.
١٥. الأشموني، نور الدين أبي الحسن علي بن محمد، شرح الأشموني على ألفيه ابن مالك، دار إحياء الكتب العربيّه، منشورات الرضى - رازى، قم، ١٣٦٣.
١٦. الأمينى، العلامة عبد الحسين، الغدير، دار الكتب الإسلاميه، تهران، ١٣٦٦.
١٧. الأنصاري، جمال الدين ابن هشام، شرح شذور الذهب، انتشارات دفتر تليغات اسلامى، قم.
١٨. البيجورى شيخ ابراهيم، فتح الخير اللطيف على متن الترصيف فى علم التصريف، مكتبه مصطفى البايى الحلبي، ١٣٥٩ هـ.ق، مطبعه أمير، قم.
١٩. الزمخشري، أبي القاسم محمود بن عمر بن محمد، الكشاف (فى تفسير القرآن الكريم)، نشر البلاغه، قم، ١٤١٣ هـ.ق.
٢٠. السيد على خان، الحدائق النديه فى شرح الفوائد الصمديه، انتشارات هجرت، قم، ١٣٨٩.
٢١. السيوطى، جلال الدين عبد الرحمن، همع الهوامع، دار إحياء التراث العربى، بيروت، ١٤٣١ هـ.ق.
٢٢. الصّبان، محمد بن على، حاشيه الصّبان على شرح الأشموني، دار إحياء الكتب العربيه، منشورات الرضى - زاهدى، قم، ١٣٦٣.
٢٣. الطباطبائى، علامه سيد محمد حسين، الميزان فى تفسير القرآن، دار الكتب الإسلاميه، تهران، ١٣٨٩ هـ.ق.
٢٤. الطريحي، فخر الدين بن محمد على، مجمع البحرين، دفتر نشر فرهنگ اسلامى، ١٤٠٨ هـ.ق.
٢٥. الغلايينى، مصطفى، جامع الدروس العربيه، مطبعه العصريه، صيدا، لبنان، ١٣٨٨ هـ.ق.
٢٦. الكلينى، أبو جعفر محمد بن يعقوب، الأصول من الكافي، دار الكتب الإسلاميه، تهران، ١٣٨٨ هـ.ق.

[شماره صفحه واقعى : ٣٧٨]

٢٧. المجلسي، محمد باقر، بحار الأنوار، مؤسسه الوفاء، بيروت، ١٤٠٣ هـ.ق.
٢٨. المصطفوي، حسن، التحقيق في كلمات القرآن الكريم، وزارة الثقافة و الإرشاد الإسلامي، ١٣٧١.
٢٩. الهداية في النحو (جامع المقدمات)، دار الحكمة، قم، ١٣٧٠.
٣٠. أبي علي فضل بن الحسن الطبرسي، مجمع البيان في تفسير القرآن، دار المعرفة، بيروت، ١٤٠٨ هـ.ق.
٣١. جامع المقدمات، چاپ سنگي، دار الحكمة، قم، ١٣٧٠.
٣٢. حسيني تهراني، سيد هاشم، علوم العربيّه، نشر اخلاق، قم، ١٣٨٨.
٣٣. محمد محي الدين عبد الحميد، دروس التصريف، مطبعة السعادة، مصر، ١٣٧٨ هـ.ق.
٣٤. دهخدا، علي اكبر، لغت نامه، انتشارات و چاپ دانشگاه تهران، ١٣٧٣ هـ.ش.
٣٥. راغب اصفهاني، أبو القاسم حسين بن محمد، المفردات في غريب القرآن، المكتبة المرتضويّه، تهران.
٣٦. رشيد الشرتوني، مبادئ العربيّه، انتشارات اسماعيليان، قم، ١٣٦٦.
٣٧. رضی اللّدين استرآبادي، محمد بن حسن، شرح شافيه ابن حاجب، دار الكتب العلميه، بيروت، ١٣٩٥ هـ.ق.
٣٨. رضی اللّدين استرآبادي، محمد بن حسن، شرح كافيه ابن حاجب، مؤسسه الصادق، تهران، ١٣٩٨ هـ.ق.
٣٩. عباس حسن، النحو الوافي، دار المعارف، مصر، ١٩٦٦ م، انتشارات ناصر خسرو، تهران.
٤٠. فيروزآبادي، مجد اللّدين محمد بن يعقوب، القاموس المحيط، دار إحياء التراث العربي، بيروت، ١٤٢٤ هـ.ق.
٤١. فيومي، احمد بن محمد بن علي، المصباح المنير، دار الكتب العلميه، بيروت، ١٣٩٨ هـ.ق.
٤٢. لويس معلوف، المنجد في اللّغه و الأعلام، دار المشرق، بيروت، ١٩٠٨ م.

[شماره صفحه واقعي : ٣٧٩]

٤٣. محمد باسل عيون السود، المعجم المفصل في تصريف الأفعال العربيّة: دار الكتب العلميّة، بيروت، ١٤٢٠ هـ.ق.

٤٤. محمد محي الدّين عبد الحميد، تكملّة في تصريف الأفعال، اين كتاب به صورت ضميمه شرح اين عقيل منتشر شده است.

٤٥. محمدي الزّبي شهري، ميزان الحكمه، مكتب الإعلام الإسلامي، ١٣٤٢.

٤٦. محمدي، محمد حسين، تصاريف (شرح صرف ساده)، شميم قلم، قم، ١٣٨٧.

٤٧. ميشال عاصي و إميل بديع يعقوب، المعجم المفصل في اللغه و الأدب، دار العلم، بيروت، ١٩٨٧ م.

٤٨. نظام الدّين، أبي محمد الحسن بن محمد بن الحسين، شرح النّظام على الشافيه، دار الحجّه للثقافه، قم، ١٤٢٨ هـ.ق.

[شماره صفحه واقعي : ٣٨٠]

ص: ٩٦٥

نمايه

آيات

روايات

اشعار

واژگان

[شماره صفحه واقعی : ۳۸۱]

ص: ۹۶۶

آتُونِي زُبُرَ الْحَدِيدِ...أُفْرَغْ عَلَيْهِ قَطْرًا، ١٤٢

اثننا عشرة عِينًا، ٣٣٧

ءَأَنْتِ قُلْتَ لِلنَّاسِ اتَّخِذُونِي وَأُمِّي إِلَهَيْنِ، ٣٥١

إِذَا جَاءَكَ الْمُؤْمِنَاتُ، ٢٤٨

إِذْ قَالَتِ امْرَأَتُ عِمْرَانَ، ٢٣٥

إِذْ قَالُوا لِيُوسُفُ وَأَخُوهُ أَحَبُّ إِلَىٰ آبِنَا مِنَّا، ٢٢٤

إِذْ قَالَ يُوسُفُ لِأَبِيهِ يَا أَبَتِ إِنِّي رَأَيْتُ أَحَدَ عَشَرَ كَوْكَبًا، ٢٥٤

إِذْ لَمْ أَكُنْ مَعَهُمْ شَهِيدًا، ١٢١

إِذْ هُمَا فِي الْغَارِ، ٣١١

اغْدِلُوا هُوَ أَقْرَبُ لِلتَّقْوَىٰ، ٣١٥

إِلَّا تَفْعَلُوهُ تَكُنْ فِتْنَةٌ فِي الْأَرْضِ وَفَسَادٌ كَبِيرٌ، ٣٤٢

الْحَقُّ مِن رَّبِّكَ فَلَا تَكُن مِّنَ الْمُمْتَرِينَ، ١٢١

الَّذِي يُؤْتِي مَالَهُ يَتَزَكَّىٰ، ١٥٩

السَّارِقُ وَالسَّارِقَةُ فَاقْطَعُوا أَيْدِيَهُمَا، ٢٥٢

إِلَى اللَّهِ مَرْجِعُكُمْ وَهُوَ عَلَىٰ كُلِّ شَيْءٍ قَدِيرٌ، ٢٠٤

الْيَوْمَ نَبِّئِ الَّذِينَ كَفَرُوا مِن دِينِكُمْ، ٣١٠

إِنَّا أَنْزَلْنَاهُ فِي لَيْلَةِ الْقَدْرِ، ٣١٥

إِنَّا رَادُّوهُ إِلَيْكَ، ٣١٢

إِنَّ الْإِنْسَانَ لَظَلُومٌ كَفَّارٌ، ٢٢١

إِنَّ الْإِنْسَانَ لَفِي خُسْرٍ، ٣١١

إِنَّ الَّذِينَ يُبَايِعُونَكَ إِنَّمَا يُبَايِعُونَ اللَّهَ، ١٤٨

إِنَّ الْقَوْمَ اسْتَضَعُّفُونِي، ١٦٦

إِنَّ الْهُدَىٰ هَدَىٰ اللَّهُ، ٣٢٣

إِنْ تَتُوبَا إِلَى اللَّهِ فَقَدْ صَغَتْ قُلُوبُكُمَا، ٢٥٢

إِنْ تَرَىٰ أَنَا أَقَلُّ مِنكَ مَالًا وَوَلَدًا، ٢٢٥

إِنْ جَاءَكُمْ فَاسِقٌ بِنِجَاتٍ فَتَبَيَّنُوا، ١٥٩

أَنْ رَأَتْهُ اسْتَغْنَى، ١٦٦

إِنَّ رُسُلَنَا يَكْتُبُونَ مَا تَمْكُرُونَ، ٢٤٨

إِنَّ فِي ذَلِكَ لَآيَاتٍ لِّكُلِّ صَبَّارٍ شَكُورٍ، ٢٢٢

إِنَّ فِي ذَلِكَ لَعِبْرَةً لِّأُولِي الْأَبْصَارِ، ٣٤٥

إِنْ كَانَتْ إِلَّا صَيْحَةً وَاحِدَةً، ٢٠٧

[شماره صفحه واقعی : ٣٨٣]

ص: ٩٦٨

إِنَّكَ بِالْوَادِ الْمُقَدَّسِ طُوًى، ٢٤٥

إِنَّ نَاشِئَةَ اللَّيْلِ هِيَ أَشَدُّ وَطْأً وَأَقْوَمُ قِيلاً، ٢٢٥

إِنَّ هَذَانِ، ٣٢٥

إِنِّي آنَسْتُ نَارًا، ٣٦٥

إِنْ يَتَّخِذُونَكَ إِلَّا هُزُوًا، ١٥٤

إِنْ يَعْلَمِ اللَّهُ فِي قُلُوبِكُمْ خَيْرًا، ١٢١

أَبِي وَاسْتَكْبَرَ، ١٦٦

أَتَشْتَبِدُونَ آلِي هُوَ أَذْنَىٰ بِالذِّى هُوَ خَيْرٌ، ١٦٦

أَجْعَلِ الْآلِهَةَ إِلَهًا وَاحِدًا إِنَّ هَذَا لَشَيْءٌ عَجَابٌ، ٢٢٢

أَرَأَيْتَ إِنْ كَانَ عَلَى الْهُدَى، ٣٢٣

أَرَدْتُ أَنْ أَعِيبَهَا، ١٢٣

أَفَأَنْ مِتَّ فَهُمْ الْخَالِدُونَ، ١٠٧

أَفَلَا تَذَكَّرُونَ، ١٥٩

أَفَلَا يَنْظُرُونَ إِلَى الْإِبِلِ كَيْفَ خُلِقَتْ، ٣١١

أَفَلَمْ يَدَّبَّرُوا، ١٥٦

أَفَمَنْ يَهْدِي إِلَى الْحَقِّ أَحَقُّ أَنْ يُتَّبَعَ أَمْ مَنْ، ١٥٤

أَقِيمُوا الصَّلَاةَ وَآتُوا الزَّكَاةَ، ١٤١

أَلَا إِنَّ لِلَّهِ مَنْ فِي السَّمَوَاتِ وَمَنْ فِي الْأَرْضِ، ٣١٩

أَلَيْسَ فِي جَهَنَّمَ مَثْوًى لِّلْكَافِرِينَ، ٢٣٠

أَمْ اتَّخَذُوا مِنْ دُونِهِ آلِهَةً، ٣٥٥

أَمْ حَسِبَ الَّذِينَ اجْتَرَحُوا السَّيِّئَاتِ، ٢٠٤

أَمْزَ إِلَّا تَعْبُدُوا إِلَّا إِيَّاهُ، ٣٤١

أَتُمْتُمُ الْفُقَرَاءَ إِلَى اللَّهِ، ٣٥٥

أَوْ إِطْعَامٌ فِي يَوْمٍ ذِي مَسْجَبَةٍ، ٢٠٧

أُولَىٰ أُجْنِحِهِ مِثْنَىٰ وَثُلَاثٌ وَرُبَاعٌ، ٣٧٥

أُولَئِكَ الَّذِينَ هَدَى اللَّهُ فَيُهْدِيهِمْ أَقْبَدَةً، ٣٥٨

أُولَئِكَ يَرْجُونَ رَحْمَتَ اللَّهِ، ٢٣٥

بَقِيَّتُ اللَّهِ خَيْرٌ لَّكُمْ، ٢٣٥

تَبَارَكَ الَّذِي بِيَدِهِ الْمُلْكُ، ٣١٨

تَشَعُّ وَتَسْعُونَ نَعَجَةً، ٣٣٧

تَمَنُّوا مَكَانَهُ بِالْأَمْسِ، ١٥٩

تَنَزَّلُ الْمَلَائِكَةُ، ١٥٩

ثَانِي اثْنَيْنِ إِذْ هُمَا فِي الْغَارِ، ٣٣٧

ثُمَّ ارْجِعِ الْبَصَرَ كَرَّتَيْنِ، ٣٥٥، ٢٥٣، ٦٠

ثُمَّ أَرْسَلْنَا رُسُلَنَا تَتْرًا، ٣٦٢

ثُمَّ أَمَاتَهُ فَأَقْبَرَهُ، ١٤٢

ثُمَّ ذَهَبَ إِلَى أَهْلِهِ يَتَمَطَّى، ١٥٦

ثُمَّ عَمُوا وَصَمُوا كَثِيرٌ مِنْهُمْ، ٥١

ثُمَّ لَنْزِعَنَّ مِنْ كُلِّ شِيعَةٍ أَيُّهُمْ أَشَدُّ، ٣٢٦

ثُمَّ لِيُقْضَىٰ لَهُمْ أَهْلِيؤُهُمْ وَأَلْوَالِيؤُهُمْ، ٦٠

جَاءَتْهَا رِيحٌ عَاصِفٌ، ٢٣٨

جَنَّاتٍ عَدْنٍ مُمْتَحَةٌ لَهُمْ الْأَبْوَابُ، ٢٢٠

حَتَّىٰ إِذَا بَلَغَ مَطْلِعَ الشَّمْسِ، ٢٣٠

حَتَّىٰ إِذَا صَافَتْ عَلَيْهِمُ الْأَرْضُ بِمَا رَحُبَتْ، ٢٠٨

حَتَّىٰ إِذَا كُنْتُمْ فِي الْفُلْكِ وَجَرَيْنَ بِهِمْ، ٢٤٦

حَتَّىٰ تَوَارَتْ بِالْحِجَابِ، ٣١٥

حَتَّىٰ يَبْلُغَ الْهَدْيُ مَحِلَّهُ، ٢٢٩

دِينًا قِيَمًا، ١٠٧

[شماره صفحه واقعی : ٣٨٤]

ذِكْرُ رَحْمَةِ رَبِّكَ عَبْدَهُ زَكَرِيَّا-إِذْ نَادَى رَبَّهُ، ٢٤٣
رِجَالٌ لَا تُلْهِيهِمْ تِجَارَةٌ وَلَا بَيْعٌ عَن ذِكْرِ اللَّهِ، ١٣٧
سَارِعُوا إِلَىٰ مَغْفِرَةٍ مِّن رَّبِّكُمْ، ١٤٨
سَخَّرَهَا عَلَيْهِمْ سَبْعَ لَيَالٍ وَثَمَانِيَةَ أَيَّامٍ، ٣٣٦
سَلَامٌ هِيَ حَتَّىٰ مَطَلَعِ الْفَجْرِ، ٢٣١
سَلُّهُمْ أَيُّهُمْ بِذَلِكَ زَعِيمٌ، ٩٠
سَوَاءٌ عَلَيْهِمْ أَسْتَغْفَرْتَ لَهُمْ أَمْ لَمْ تَسْتَغْفِرْ لَهُمْ، ٣٥٢
سَيَعْلَمُونَ غَدًا مِنَ الْكَذَّابِ الْأَشِيرِ، ٢٢١
عَسَىٰ رَبُّهُ إِنْ طَلَّقَكُنَّ أَنْ يُبَدِّلَهُ أَزْوَاجًا، ٢٨٢
عَمَّ يَتَسَاءَلُونَ، ٣٥٢
عَنِ النَّبِيِّ الْعَظِيمِ، ٣٥٥
عَلَّقَتِ الْأَبْوَابَ...، ١٤٤
فَإِذَا الَّذِي اسْتَنْصَرَهُ بِالْأَمْسِ يَسْتَصْرِحُهُ، ١٦٧
فَأَسْتَبِشِرُوا بِبَيْعِكُمُ الَّذِي بَايَعْتُمْ بِهِ، ١٤٨
فَاطَهَرُوا، ١٥٦
فَاعْبُدْهُ وَاصْطَبِرْ لِعِبَادَتِهِ، ٣٥٩
فَإِنَّ الْجَنَّةَ هِيَ الْمَأْوَى، ٢٣٠
فَإِنَّمَا هِيَ زَرْجٌ وَاحِدَةٌ، ٢٠٧
فَإِنَّهَا لَا تَعْمَى الْأَبْصَارُ، ٣١٦
فَإِنْ يَتُوبُوا بِكَ خَيْرًا لَّهُمْ، ١٢١
فَأَتِ بِهَا مِنَ الْمَغْرِبِ، ٨٦
فَأْتُوا بِكِتَابِكُمْ إِنْ كُنْتُمْ صَادِقِينَ، ٣٤٦
فَأَجْمِعُوا كَيْدَكُمْ ثُمَّ اتُّوَا صَفًّا، ٣٤٦
فَأَصْدَقُ، ١٥٦
فَأَنْتَ لَهُ تَصَدَّى، ١٥٩
فَأُنَجِّنَاهُ وَمَنْ مَعَهُ فِي الْفُلْكِ الْمَشْحُونِ، ٢٤٦
فَتَرَى الْقَوْمَ فِيهَا صَرْعَى، ٢٤١

فَخُذْ أَرْبَعَةً مِنَ الطَّيْرِ، ٣٣٨
فَذَكِّرْ بِالْقُرْآنِ مَنْ يَخَافُ وَعِيدِ، ٣٥٧
فَذُوقُوا عَذَابِي وَنُذْرِي، ٣٥٧
فَرَدَدْنَاهُ إِلَىٰ أُمِّهِ كَيْ تَقَرَّ عَيْنُهَا، ١٢٤
فَرَلْنَا بَيْنَهُمْ، ١٤٥
فَسَبَّلِ الْعَادِينَ، ٩٠
فَسُبْحَانَ اللَّهِ حِينَ تُمْسُونَ...، ١٧٨، ١٤٢
فَسْتَبْصِرْ وَ يُبْصِرُونَ-بِأَيِّكُمْ الْمَفْتُونُ، ٢١٧
فَسْتَغْلَمُونَ كَيْفَ نَذِيرِ، ٣٥٧
فَعِدَّةٌ مِنْ أَيَّامٍ أُخَرَ، ٣٧٥
فَعَصَى فِرْعَوْنُ الرَّسُولَ، ٣١١
فَقَالَ لِصَاحِبِهِ وَ هُوَ يُحَادِرُهُ أَنَا أَكْثَرُ مِنْكَ مَالًا، ٢٢٦، ٢٢٥
فَقَالَ لَهَا وَ لِلْأَرْضِ انْتَبِهَا طَوْعًا أَوْ كَرْهًا، ٢٥٤
فَكَرِهْتَهُ-أَوْ إِطْعَامٌ فِي يَوْمٍ ذِي مَسْخَبٍ، ٢٠٦
فَلَا اقْتَحَمَ الْعَقَبَةَ، ١٥٤
فَلَا تَكُ فِي مِرْيَةٍ مِمَّا يَعْبُدُ هَؤُلَاءِ، ١٢١
فَلَا جُنَاحَ عَلَيْهِ أَنْ يَطَّوَّفَ بِهِمَا، ١٥٩
فَلَمَّا رَأَيْتَهُ أُكْبِرْتَهُ، ١٤١
فَلَمَّا قَضَىٰ مُوسَى الْأَجَلَ، ٦٥
فَلْيَعْبُدُوا رَبَّ هَذَا الْبَيْتِ، ٦٠
[شماره صفحه واقعی : ٣٨٥]

فَلْيُؤَدِّ الَّذِينَ الَّذِينَ أَوْثِقُوا أَمَانَتَهُ، ٣٤٦

فَمَا اسْتَكْبَرُوا لِرَبِّهِمْ، ١٦٦

فَمَا اسْطَاعُوا أَنْ يَظْهَرُوهُ وَمَا اسْتَطَاعُوا لَهُ نَقْبًا، ١٦٥

فَمَا يَكُونُ لَكَ أَنْ تَتَكَبَّرَ فِيهَا، ١٥٩

فَمَهْلِكِ الْكَافِرِينَ أَمْهَلُهُمْ رُوَيْدًا، ٣٣١

فَنَادَى فِي الظُّلُمَاتِ أَنْ لَا إِلَهَ إِلَّا أَنْتَ، ٣٤٢

فَنَسِيَ وَ لَمْ يَجِدْ لَهُ عِزْمًا، ٣٦٥

فِي بَضْعِ سِنِينَ، ٣٢٨

فَيَقُولُ رَبِّي أَكْرَمٌ... فَيَقُولُ رَبِّي أَهَانٌ، ٣٥٧

فِيهَا عَيْنٌ جَارِيَةٌ، ٢٣٩

فَاتْلُهُمُ اللَّهُ، ١٤٧

قَالَ اتُّونِي بِأَخٍ لَكُمْ مِنْ أَبِيكُمْ، ٣٤٥

قَالَ أَرَأَيْتَ إِذْ أَوْثِنَا إِلَى الصَّخْرَةِ، ٣١٤

قَالَ بَلْ أَلْقُوا فَإِذَا جِبَالُهُمْ وَعِصِيُّهُمْ، ٢٧٣

قَالَ بَلْ رَبُّكُمْ، ٨١

قَالْنَا لَا نَشْقَى حَتَّى يُصْدِرَ الرِّعَاءُ، ٢٧٢

قَالَتْ رُسُلُهُمْ أَلَا فِي اللَّهِ شَكٌّ، ٢٤٨

قَالَتْ فَذَلِكُنَّ الَّذِينَ لَمْتُنِّي فِيهِ، ٣١٧

قَالَ عَسَى رَبُّكُمْ أَنْ يُهْلِكَ عَدُوَّكُمْ، ١٦٧

قَالَ لَقَدْ ظَلَمَكَ بِسُؤَالِ نَعَجْتِكَ إِلَى نَعَاجِهِ، ٢٠٦

قَالَ مَا مَكَّنِي فِيهِ رَبِّي خَيْرٌ، ٧٩

قَالَ مَنْ يُحْيِي الْعِظَامَ وَ هِيَ رَمِيمٌ، ٢٣٨

قَالُوا لَمْ نَكُ مِنَ الْمُصَلِّينَ، ١٢١

قَالَ يَا قَوْمِ هَؤُلَاءِ بَنَاتِي هُنَّ أَطْهَرُ لَكُمْ، ٢٢٧

قَدْ أَفْلَحَ الْمُؤْمِنُونَ، ٢٤٧

قَدْ فَرَضَ اللَّهُ لَكُمْ تَحِلَّةَ أَيْمَانِكُمْ، ١٤٢

قَدْ يَعْلَمُ اللَّهُ الْمُعَوِّقِينَ مِنْكُمْ، ٣٣٤

فَطَعَنَ أَيْدِيَهُنَّ، ١٤٥

قُلِ اللَّهُ، ٣٥٥

قُلْ إِنْ أَدْرَى أَقْرَبُ مَا تُوعَدُونَ، ١١٨

قُلْ أَنْظُرُوا مَاذَا فِي السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضِ، ٣١٩

قُلْ أَفَغَيَّرَ اللَّهُ تَأْمُرُونِي أَعْبُدُ أَيُّهَا الْجَاهِلُونَ، ٣٥٤

قُلْ رَبِّ إِمَّا تُرِيئُنِي مَا يُوعَدُونَ، ٨٠، ٨١

قُلْ لِلَّهِ الْمَشْرِقُ وَالْمَغْرِبُ، ٢٣٠

قُلْ مَا عِنْدَ اللَّهِ خَيْرٌ مِنَ اللَّهْوِ وَمِنَ التَّجَارَةِ، ٢٢٨

قُلْ مَنْ رَبُّ السَّمَاوَاتِ السَّبْعِ، ٨١

قُلْ هَلْ لَكُمْ شُهَدَاءُ كُمْ، ٣٣٤

قُلْ هُوَ اللَّهُ أَحَدٌ، ٣١٦

كَانَتْهُمْ أَعْجَازُ نَخْلٍ خَاوِيَةٍ، ٢٤٥

كَانَتْهُمْ أَعْجَازُ نَخْلٍ مَنفَعِرٍ، ٢٤٥

كَانَتْهُمْ حُشْبٌ مُسَنَّدَةٌ، ٢٦٩

كَذَّبَتْ ثَمُودُ بِالنُّذُرِ، ٢٤٥

كَذَّبَتْ قَبْلَهُمْ قَوْمُ نوحٍ فَكَذَّبُوا عَبْدَنَا، ٢٤٦

كَلَّا إِذَا دُكَّتِ الْأَرْضُ دَكًّا دَكًّا-وَجَاءَ رَبُّكَ وَالْمَلَكُ صَفًّا صَفًّا، ٢٥٣

كَلَّا بَلْ رَانَ عَلَى قُلُوبِهِمْ، ٨٠، ٨١

كَلَّمَ اللَّهُ مُوسَى تَكْلِيمًا، ١٤٦

لَا أَعْبُدُ مَا تَعْبُدُونَ، ٦٠

[شماره صفحه واقعی : ٣٨٦]

ص : ٩٧١

لَا تَجْعَلُوا دُعَاءَ الرَّسُولِ بَيْنَكُمْ كَدُعَاءِ...، ٢٠٦

لَا يَسْمَعُونَ، ١٥٦

لِيَايَلَيْهَا فَرِيْسٌ، ٣٤٥

لَعَلَّكُمْ تَذَكَّرُونَ، ١٥٦

لِكِنَّا هُوَ اللَّهُ رَبِّي وَلَا أُشْرِكُ بِرَبِّي أَحَدًا، ٣٥٧

لِلرِّجَالِ نَصِيبٌ مِمَّا اكْتَسَبُوا وَلِلنِّسَاءِ...، ٣٥١

لِيَمِنَ الْمُلْكُ الْيَوْمَ، ٣٥٥

لَنْ تَنَالُوا الْبِرَّ حَتَّى تُنْفِقُوا مِمَّا تُحِبُّونَ، ١٢٤

لَوْ نَشَاءُ لَجْعَلْنَاهُ حُطَامًا فَظَلْتُمْ تَفَكَّهُونَ، ٨٠

لِيَلَّا يَعْلَمَ أَهْلَ الْكِتَابِ...، ٣٤٢

مَا أَغْنَىٰ عَنِّي مَالِيهِ هَلَكَ عَنِّي سُلْطَانِيهِ، ٧٨

مَا جَعَلَ عَلَيْكُمْ فِي الدِّينِ مِنْ حَرَجٍ، ٣٥٤

مُسْلِمَاتٍ مُؤْمِنَاتٍ...، ٢٥٨

مِنَ الْمُؤْمِنِينَ رِجَالٌ، ٣٥٤

مَنْ ذَا الَّذِي يُقرِضُ اللَّهَ قَرْضًا حَسَنًا، ٣١٩

مَنْ يَتَّبِعِ اللَّهَ يَجْعَلْ لَهُ مَخْرَجًا، ٧٨

مَنْ يَزِدْكَ مِنْكَ عَنْ دِينِهِ...، ٨١

نَارُ اللَّهِ الْمَوْقَدَةُ، ٣١٨

وَأَجْعَلْ لِي وَزِيرًا مِّنْ أَهْلِي، ٧٧

وَإِذَا الرُّسُلُ أَقْبَتْ، ٢٤٨

وَإِذَا الْعِشَارُ عُطِّلَتْ، ٢٧٣

وَإِذَا الْتُبُورُ بُعْثِرَتْ، ١٧٩

وَإِذَا حُيِّتُمْ بِتَحِيَّهِ فَحَيُّوا بِأَحْسَنَ مِنْهَا أَوْ، ٢٢٤

وَإِذَا قَامُوا إِلَى الصَّلَاةِ قَامُوا كُسَالِي، ٢٧٦

وَإِذْ قَالُوا اللَّهُمَّ، ٣٥٤

وَأَرْبَيْتُ، ١٥٦

وَاسْتَعْمَرَ كُمْ فِيهَا فَاسْتَغْفِرُوهُ، ١٦٦

وَاشْتَغَسُوا ثِيَابَهُمْ، ١٦٦

وَاصْطَلَعْتَكَ لِنَفْسِي، ١٥٤

وَاصْنَعِ الْفَلَكَ بِأَعْيُنِنَا وَوَحِينَا، ٢٦٨

وَاعْضُضْ مِنْ صَوْتِكَ، ٨١

وَ الْآخِرَةُ خَيْرٌ وَ أَبْقَى، ٢٢٦

وَ الْبُيُوتَ جَعَلْنَاهَا لَكُمْ مِنْ شَعَائِرِ اللَّهِ، ٢٦٨

وَ الَّذِي قَدَّرَ فَهْدَى، ١٤٥

وَ الَّذِينَ إِذَا ذُكِّرُوا بِآيَاتِ رَبِّهِمْ ٢٦٧

وَ الشَّمْسِ وَ ضُحَيْهَا، ٢٣٩

وَ الصُّلْحِ خَيْرٌ، ٢٢٧

وَ الْعَادِيَاتِ ضَبْحًا... فَأَتْرُنَ بِهِ نَقْعًا، ٣١٩

وَ اللَّهُ خَلَقَ كُلَّ دَابَّةٍ مِنْ مَاءٍ، ٣١٨

وَ الْمُطَلَقَاتِ يَتَرَبَّصْنَ بِأَنْفُسِهِنَّ ثَلَاثَةَ قُرُوءٍ، ٢٨٢

وَ إِمَّا تَخَافَنَّ مِنْ قَوْمٍ خِيَانَةً، ٣٤٢

وَ إِنْ تَكُ حَسَنَةً يُضَاعِفْهَا، ١٢١

وَ إِنْ تَنْتَهُوا فَهُوَ خَيْرٌ لَكُمْ، ١٥٤

وَ أَنْظُرْ إِلَى إِلْهِكَ الَّذِي ظَلْتَ عَلَيْهِ عَاكِفًا، ٨٠

وَ أَنْظُرْ إِلَى طَعَامِكَ وَ شَرَابِكَ لَمْ يَتَسَنَّهْ، ٣٥٨

وَ إِنْ كَانَ ذُو عُسْرَةٍ فَنَظِرَةٌ إِلَى مَيْسَرِهِ، ٢٣٢

وَ إِنَّهُمْ عِنْدَنَا لَمِنَ الْمُضْطَفِينَ الْأَخْيَارِ، ٢٥٦

وَ إِنْ يَأْتُوكُمْ أُسْرَى تَفَادَوْهُمْ، ٢٧٦

[شماره صفحه واقعی : ٣٨٧]

وَ أَخَافُ أَنْ يَأْكُلَهُ الذَّنْبُ، ٣١١

وَ أُخْرِجَتِ الْأَرْضُ أَنْقَالَهَا، ٢٣٩

وَ اسْرُجُوا النَّجْوَى الَّذِينَ ظَلَمُوا، ٥١

وَ أَمَا تَمُودُ فَهَدَيْنَاهُمْ، ٢٤٥

وَ أَمُرُ أَهْلِكَ بِالصَّلَاةِ وَ اضْطَبِرْ عَلَيْهَا، ٨٦، ٩١، ٣٤٦

وَ أَنَّ اللَّهَ لَيْسَ بِظَلَمٍ لِلْعَبِيدِ، ٢٢٢، ٢٩٣

وَ أَوْحَيْنَا إِلَيْهِمْ فِعْلَ الْخَيْرَاتِ وَ إِقَامَ الصَّلَاةِ، ١٣٧

وَ بُرُزَتِ الْجَحِيمُ لِلْغَاوِينَ، ٢٣٩

وَ بَنَيْنَا فَوْقَكُمْ سَبْعًا شِدَادًا، ٢٧٢

وَ تَرَى الْفُلْكَ مَوَاحِرَ فِيهِ، ٢٦٨

وَ تَرَى النَّاسَ سُكَارَى وَ مَا هُمْ بِسُكَارَى، ٢٧٦

وَ جَعَلْنَا مِنَ الْمَاءِ كُلَّ شَيْءٍ حَيًّا، ٣١١

وَ حَاجِبُهُ قَوْمُهُ قَالَ أَتُحَاجُّونِي فِي اللَّهِ، ٣٥٤

وَ حَمَلَهَا الْإِنْسَانُ إِنَّهُ كَانَ ظَلُومًا جَهُولًا، ٢٢١

وَ دُؤَا لَوْ تَذَهَبُ قَيْدُهُنَّ ٢٠٨

وَ رَأَى الْمُجْرِمُونَ النَّارَ، ٢٢٩

وَ رَبُّكَ الْغَفُورُ ذُو الرَّحْمَةِ، ٢٣١

وَ سئَلُ مَنْ أَرْسَلْنَا مِنْ قَبْلِكَ مِنْ رُسُلِنَا، ٩٠

وَ ظَنُّوا أَنْ لَا مَلْجَأَ مِنَ اللَّهِ إِلَّا إِلَيْهِ، ٣٤٢

وَ غَلَقَتِ الْأَبْوَابَ، ١٤٥

وَ قَالَ ارْكَبُوا فِيهَا بِسْمِ اللَّهِ مَجْرِبَهَا، ٢٣٠

وَ قَالَ أَلَىٰ نَجَا مِنْهُمَا وَادَّكَرَ بَعْدَ أُمَّهُ، ١٥٤

وَ قَالَ نِسْوَةٌ فِي الْمَدِينَةِ، ٢٤٨

وَ قَالُوا أُسَاطِيرَ الْأُولِينَ اكْتَتَبَهَا، ٣٦٣

وَ قُدُورٍ رَاسِيَاتٍ، ٢٥٩

وَ قِيلَ مَنْ رَاقٍ، ٨١

وَ كَانَ فِي الْمَدِينَةِ تِسْعَةُ رَهْطٍ، ٣٣٨

وَكَأَيِّن مِّن نَّبِيٍّ قَاتَلَ مَعَهُ رَبِّيُونَ كَثِيرٌ، ٣٢٩

وَكَذَّبَ بِهِ قَوْمُكَ وَهُوَ الْحَقُّ، ٢٤٦

وَكَذَلِكَ جَعَلْنَا فِي كُلِّ قَوْمٍ آكَابِرَ مُجْرِمِيهَا، ٢٢٦

وَلَيْنُ مَّتُمْ أَوْ قُتِلْتُمْ لِيَالِي اللَّهِ تُخْشَرُونَ، ١٠٧

وَالصَّالِينَ، ٣٥٤

وَلَا تَقُولَنَّ لِسَيِّءٍ إِنِّي فَاعِلٌ ذَلِكَ غَدًا، ١٠٢

وَلَا تَمُنُّنَّ تَسْتَكْبِرِينَ، ٨١

وَلَا تَتَسَوَّأُ الْفَضْلَ بَيْنَكُمْ، ١٠٠

وَلَا يَطُوتُونَ مَوْطِنًا يَغِيظُ الْكُفَّارَ، ٢٣٠

وَلَتَجِدَنَّهُمْ أَحْرَصَ النَّاسِ عَلَى حَيْوِهِ، ٢٢٧

وَلَتَنْظُرَنَّهُمْ نُفُسٌ مَّا قَدَّمَتْ لَلْعَدِ، ٦٠

وَلِسُلَيْمَانَ الرِّيحَ عَاصِفَةً، ٢٣٨

وَلَكِن تَعْمَى الْقُلُوبُ الَّتِي فِي الصُّدُورِ، ٣١٨

وَلَلدَّارِ الْآخِرَةُ خَيْرٌ لِّلَّذِينَ يَتَّقُونَ، ٣٥١

وَلَمَّا سَقَطَ فِي أَيْدِيهِمْ وَرَأَوْا أَنَّهُمْ قَدْ ضَلُّوا، ٦٧

وَلَم أَكُ بَغِيًّا، ١٢١

وَلَم يَكُنْ لَهُ كُفُوًا أَحَدٌ، ١٢١

وَلَوْ لَا رِجَالٌ مُّؤْمِنُونَ وَنِسَاءٌ مُّؤْمِنَاتٌ، ٢٨٢

وَأَلْبِغِلِلِ الَّذِي عَلَيْهِ الْحَقُّ، ٣٦٣

وَمَا كَانَ الْمُؤْمِنُونَ لِيَنفِرُوا كَافَّةً، ٢٤٧

وَمَا يَذَّكَّرُ، ١٥٦

[شماره صفحه واقعی : ٣٨٨]

وَمَرْيَمَ ابْنَتَ عِمْرَانَ، ٢٣٦
وَمَكَرُوا مَكْرًا كُبَّارًا، ٢٢٢
وَمِنْ آيَاتِهِ مَنَّاكُمْ بِاللَّيْلِ، ٢٠٤
وَمِنَ النَّاسِ مَن يَقُولُ آمَنَّا بِاللَّهِ، ٣٥٤
وَمَنْ أَضْدَقُ مِنَ اللَّهِ قِيلًا، ٢٢٣
وَمَنْ أَوْفَىٰ بِمَا عَاهَدَ عَلَيْهُ اللَّهُ، ٣١٤
وَمَنْ يَزِدْكَ مَنكُم مِّنْكَم عَن دِينِهِ فَيَمُتْ وَهُوَ كَافِرٌ، ٨١
وَمَنْ يُشَاقِقِ اللَّهَ فَإِنَّ اللَّهَ شَدِيدُ الْعِقَابِ، ٨١
وَمَنْ يُشَاقِقِ الرَّسُولَ مِن بَعْدِ مَا تَبَيَّنَ لَهُ الْهُدَىٰ، ٨١
وَهُوَ الَّذِي يَبْدَأُ الْخَلْقَ ثُمَّ يُعِيدُهُ، ٢٢٧
وَهُوَ كُلٌّ عَلَىٰ مَوْلَاهُ، ٢٣٠
وَيَسْأَلُونَكَ عَنِ الْمَحِيضِ قُلْ هُوَ أَذَىٰ، ٢٠٤
وَيُطَافُ عَلَيْهِمْ بِآتِيهِ مِنْ فَضِّهِ، ٣٧٦
وَيَلُّ لِكُلِّ هَمَزَةٍ لَّمزَةٍ، ٢٢٢
وَيَوْمَ نَحْشُرُهُمْ جَمِيعًا، ٣٣١
هَٰؤُلَاءِ أَقْرَأُوا كِتَابَهُ، ٣٤٢
هَٰذَا الَّذِي كُنْتُمْ بِهِ تَدْعُونَ، ١٥٤
هَٰذِهِ جَهَنَّمُ الَّتِي كُنْتُمْ تُوعَدُونَ، ٢٣٩
هُمُ الْمُفْلِحُونَ، ٣٥٥
هُوَ الَّذِي يُصَوِّرُكُمْ فِي الْأَرْحَامِ كَيْفَ يَشَاءُ، ١٤٤
هُوَ اللَّهُ الْخَالِقُ الْبَارِئُ، ٣١٨
هُوَ اللَّهُ الَّذِي لَا إِلَهَ إِلَّا هُوَ، ٢٣٤
هَٰئِهَاتَ هَٰئِهَاتَ لِمَا تُوْعَدُونَ، ٣٣٠
يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا أَطِيعُوا اللَّهَ وَرَسُولَهُ، ١٥٥
يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا عَلَيْكُمْ أَنْفُسَكُمْ، ٣٣١
يَا أَيُّهَا النَّبِيُّ، ٣٥٤
يَا وَيْلَتَىٰ لَيْتَنِي لَمْ أَتَّخِذْ فُلَانًا خَلِيلًا، ٣٢٨

يُدَّبِحُونَ أَبْنَاءَكُمْ، ١٤٥

يُوسِلُ السَّمَاءَ عَلَيْكُمْ مِدْرَارًا، ٢٢١

يَشَقُّ، ١٥٦

يَضْرَعُونَ، ١٥٦

يَوْمَئِذٍ تُحَدِّثُ أَخْبَارَهَا، ٣٤٢

يَوْمَ تَبْيَضُّ وُجُوهٌ وَتَسْوَدُّ وُجُوهٌ، ١٦٣

يَوْمَ تَرُؤِنهَا تَدْهَلُ كُلُّ مُرْضِعَةٍ عَمَّا أَرْضَعَتْ، ٢٣٨

يَوْمَ يَنْفَخُ فِي الصُّورِ وَنَحْشُرُ الْمُجْرِمِينَ، ٢٦٨

[شماره صفحه واقعی : ٣٨٩]

ص : ٩٧٤

أَتَدُلُّ لِلْحَقِّ أَقْرَبُ إِلَى الْعَرِّ مِنَ التَّعَرُّزِ بِالْبَاطِلِ، ١٥٩

الظُّلْمُ ظُلُمَاتٌ يَوْمَ الْقِيَامَةِ، ٢٠٦

اللَّهُمَّ...أَبْدِلْنِي بِهِمْ خَيْرًا مِنْهُمْ وَأَبْدِلْهُمْ بِي شَرًّا مِنِّي، ٢٢٨

أَسْأَلُكَ أَنْ تَجْعَلَ وَفَاتِي قَتْلًا فِي سَبِيلِكَ تَحْتَ رَايَةِ نَبِيِّكَ مَعَ أَوْلِيَائِكَ، ٢٠٦

أَوْصِيكُمْ بِتَقْوَى اللَّهِ الَّذِي أَعْدَرَ بِمَا أَنْذَرَ، ١٣٩

بَلَى كَانَتْ فِي أَيْدِينَا فَذِكُّ مِنْ كُلِّ مَا أَطْلَقْتَهُ السَّمَاءُ فَشَحَّتْ عَلَيْهَا نَفُوسُ قَوْمٍ، ٢٤٥

تَجَهَّزُوا رَحِمَكُمُ اللَّهُ، ١٥٩

تَخَلَّقُوا بِأَخْلَاقِ اللَّهِ، ١٥٩

تَرُولُ الْجِبَالِ وَ لَا تَزُلُّ، غَضٌّ عَلَى نَاجِدِكَ...و غُضٌّ بِصَرَكَ، ٨١

تَسَحَّرُوا فَإِنَّ السَّحُورَ بَرَكَهٌ، ١٥٩

فَقَدْ أَعْدَرَ اللَّهُ إِلَيْكُمْ بِحُجَجٍ مُشْفِرَةٍ ظَاهِرَةٍ، ١٣٩

كُلُّ مَوْلُودٍ يُوَلَّدُ عَلَى الْفِطْرَةِ فَأَبَوَاهُ يَهُودَانِهِ وَ يَنْصَرَانِهِ وَ يُمَجَّسَانِهِ، ١٧٨

لَصْرَبُهُ عَلَيَّ [يَوْمَ الْخَنْدَقِ] خَيْرٌ-أَوْ أَفْضَلُ-مِنْ عِبَادَةِ الثَّقَلَيْنِ، ٢٠٧

مَتَى اعْتَرَضَ الرَّيْبُ فِيَّ مَعَ الْأَوَّلِ مِنْهُمْ حَتَّى صِرْتُ أَقْرَبُ إِلَى هَذِهِ النَّظَائِرِ، ٢٧٥

مَنْ مَاتَ وَ لَا يَعْرِفُ إِمَامَهُ مَاتَ مِثَّةَ جَاهِلِيَّةٍ، ٢٤٢

نَكَد، ١٩١

وَ أَنْهَزَتْ الْمِيَاهُ مِنَ الصَّمِّ الصَّيَاحِيدَ عَذْبًا وَ أَجَاجًا، ٢٨٣

وَ قَتْلًا فِي سَبِيلِكَ فَوْقَ لَنَا، ٢٠٦

وَ لَعَمْرِي لَوْ كُنَّا نَأْتِي مَا أَتَيْتُمْ مَا قَامَ لِلدِّينِ عَمُودٌ وَ لَا اخْضَرَّ لِلْإِيمَانِ عُودٌ، ١٦٣

يَا عُدَيَّ نَفْسِهِ لَقَدْ اسْتَهَامَ بِكَ الْخَبِيثُ، ٣٠١

يَا كَمِيلُ، مَرُّ أَهْلِكَ أَنْ يَزُوحُوا فِي كَسْبِ الْمَكَارِمِ، ٩١

[شماره صفحه واقعی : ٣٩٠]

إِنْ يَتُّوْكَ فَإِنَّ تَتْلُوكَ لَمْ يَكُنْ /

عاراً عَلَيْكَ وَ رَبِّ قَتْلٍ عَارٌ، ٢٠٦

اوزان ثلاثي ده بود ای عاقل /

یک یک شمرم نگار بر صفحه دل، ٢٤

أَفْعَلَهُ أَفْعُلُ ثُمَّ فَعَلَهُ /

ثُمَّتْ أَفْعَالٌ جَمُوعٌ قَلَهُ، ٢٨١

أَيُّ كَ «ما» و أُغْرِبْتَ مَا لَمْ تُصَفْ /

وَ صَدْرٌ وَ ضِلْهَا صَمِيرٌ انْحَدَفَ، ٣٢٦

بِالْخَيْرِ خَيْرَاتٍ وَ إِنْ شَرًّا فَـ /

وَ لَا أُرِيدُ الشَّرَّ إِلَّا أَنْ تَأْتِي، ٣٥٧

تَبَصَّرْ خَلِيلِي هَلْ تَرَى مِنْ طَعَانٍ، ٣٧٦

ثُمَّ زَادُوا أَنَّهُمْ فِي قَوْمِهِمْ /

عُفِّرْ ذَنبَهُمْ غَيْرَ فُحْرٍ، ٢٢٢

فَإِنَّ الْمَاءَ مَاءٌ أَبِي وَ جَدِّي /

وَ بَثْرَى ذُو حَفْرَتٍ وَ ذُو طَوَيْتٍ، ٣١٩

فُغِّلَ لِنَحْوِ أَحْمَرَ وَ حَمْرًا [ء] /

وَ فِعْلُهُ جَمْعًا يَنْقُلُ يُدْرِي، ٢٦٨

فَعَلَى لَوْصَفٍ كَقَتِيلٍ وَ زَيْنٍ /

وَ هَالِكٌ وَ مَيِّتٌ بِهِ قِيمِنَ، ٢٧١

فَقُولَا لِهَذَا الْمَرْءِ ذُو جَاءٍ سَاعِيَا /

هَلُمَّ فَإِنَّ الْمَشْرِفِيَّ الْفَرَانِضُ، ٣١٩

فُوَيْقَى جُبَيْلٍ شَاهِقِ الرَّأْسِ لَمْ تَكُنْ /

لِتَبْلُغَهُ حَتَّى تَكِلَّ وَ تَغْمَلَا، ٢٩٥

فِي نَحْوِ رَامٍ ذَوِاطْرَادٍ فَعَلَهُ /

وَ شَاعَ نَحْوُ كَامِلٍ وَ كَمَلَهُ، ٢٧٠

كُلُّ سِرٍّ جَاوَزَ الْإِثْنَيْنِ شَاعَ /

كَلِّ عِلْمٍ لَيْسَ فِي الْقِرْطَاسِ ضَاعَ، ٣٦٠

مدِينَه جَدَّنَا لَا تَقِيلِينَا/

فبالحسراتِ و الأحرانِ جينا، ٨٧

وَ اجزِمِ بِيَانُ وَ مَنْ وَ مَا وَ مَهْمَا/

أَيُّ مَتَى أَيَّانَ أَيَّنَ إِذْمَا، ٣٢٦

[شماره صفحه واقعی : ٣٩١]

ص: ٩٧٦

و اسماً أتى و كَتَبَهُ و لَقَبًا /
و أُخْرِنُ ذَا إِنْ سِوَاهُ[ها]صِحْبًا، ٣٠٨
و اَكْتُبُ مَزِيداً عَنِ ثَلَاثِي بِيَا /
فِعْلاً أَوْ اسْمًا إِنْ ذَا لَا يَخْتَلِفُ، ٣٤٤
و بِالْفَعَالِي و الْفَعَالِي جُمِعَا /
صَحْرَاءُ و الْعِذْرَاءُ و الْقَيْسُ اتَّبَعَا، ٢٧٥
و صَحَّحُوا فِعْلَهُ وَ فِي فِعْلٍ /
وَجْهَانٍ وَ الْإِعْلَالُ أَوْلَى كَالجِيلِ، ١٩٨
وَضَمَّسَكَحُ يَضَكُّسُ نَوْسٌ سَيِّضُ /
نَشْكُو وَ ضَمَّسَى سَضَوَى وَ ضَحِيْسٌ، ١١٣
و فُعْلٌ لِفَاعِلٍ وَ فَاعِلُهُ /
وَضَفَيْنِ نَحْوُ عَاذِلٍ وَ عَاذِلُهُ، ٢٧١
وَ قِشُهُ فِي ذِي التَّاءِ وَ نَحْوِ ذِكْرِي /
وَ دِرْهِمٍ مُصَغَّرٍ وَ صَحْرًا، ٢٦٠
وَ قِيلَ فِي الْمَرْمِيِّ مَرْمَوِيٌّ /
وَ اخْتِيَرَ فِي اسْتِعْمَالِهِمْ مَرْمِيٌّ، ٢٩٠
وَ مِنْ مُضَارِعٍ لِكَانَ مُنْجَزِمٍ /
تُحَدِّثُ نَوْنٌ وَ هُوَ حَدَفٌ مَا التَّرِيمُ، ١٢١
وَ مِنْهُ مَنْقُولٌ كَفَضْلٍ وَ أَسَدٍ /
وَ ذَوَارِ تَجَالٍ كَسُعَادَ وَ أُدَدَ، ٣٠٩
[شماره صفحه واقعی : ٣٩٢]

در این فهرست جای برخی از کلمات (واژگان) که در این کتاب از جهت صرفی مورد بحث قرار گرفته یا مطرح شده اند، مشخص شده است.

آبال، ۲۶۶

آباء، ۲۸۱

آجرت، ۱۱۵

آراء، ۲۶۵

آل، ۳۶۳

آلان، ۳۵۳، ۳۵۲، ۹۰

آلحسن، ۳۶۰، ۳۵۳

آله، ۳۵۳

آم، ۲۸۰

آی، ۲۳۵

آیمن، ۳۶۰، ۳۵۳

إ، ۱۱۲

أقل، ۸۷

أئمه، ۸۷

أئین (أین)، ۹۴، ۸۷

أئی، ۸۷

آآهر، ۸۷

آأم، ۸۸

أبایل، ۲۸۴

أباطیل، ۲۸۳، ۲۸۰

أباع، ۱۳۹

أبأ، ۳۵، ۸۵

أبت، ۳۴۴، ۲۴۲، ۲۳۶، ۱۹۲

أبتاعوا، ۱۵۱

أبراهیم، ۳۷۴

إبره، ٢٣٢

إبط، ٢٣٩

إبل، ٢٤، ١٩١، ٢٨٤

إبلى، ٢٨٩

ابن، ٢١، ١٩١، ٢٥٢

ابن آوى، ٣٠٨

ابنان، ٢٥٢

ابن زبير، ٣٠٩

ابن عباس، ٣٠٩

ابن عمر، ٣٠٩

أثكك بار، ٣٦٠

ابن مسعود، ٣٠٩

أثنه، ٢٤٣، ٣٥٩

إبى، ٢٨٨

أبه، ٢٤٢

أبو ياسر، ١٩٧

أبى، ٣٠٠

إباض، ١٧٨

أبى بكر، ٣٠٢

إبض، ١٠٢، ١٧٨

أتابع، ١٦٠

أتار، ١٥٠

أصح، ١٥٦

[شماره صفحه واقعى : ٣٩٣]

ص: ٩٧٨

اتَّحَدَ، ٢٨، ٣٣، ١٤٨

اتَّخَذَ، ١٥٣، ١٥٨، ١٦٦

اتَّخَذَ، ١٤٩

أَتْرَى؟، ٦٧

أَتَزَرَ، ١٤٩

أَتَسَّرَ، ١٤٨

أَتَسَّعَ، ١٥١

أَتَعَدَّ، ١٤٨

أُتُنُّ، ٢٦٩

أُتَاقَلُ، ١٦٠

أُتَارُّ، ١٥٠

أُجَبَّتْ، ١٥٦

أُتَارُّ، ١٥٠

أُتَانِ، ٢٥١، ٢٩٢، ٣٥٩

أُتْتَانِ، ٢٤٣، ٢٥١

أُتْنَى، ٢٩٢

إِجَارَهُ، ٣١، ٣٨

إِجَارُهُ، ٩٣

إِجْتَذَبْتُ، ١٥٣

إِجْتَوَزَ، ١٣٥، ١٥٢

إِجْدَزَّ، ١٤٩

إِجْدَمَعَ، ١٤٩

إِجْرِمَازًا، ١٧٥

إِجْرِنْمَازًا، ١٧٥

إِجْلُوَادًا، ٢٨، ١٧٠

أُحَادًا، ٣٧٥

إِحْبِطَاءً، ٣٦٦

إِخْدَى، ٣٦٢، ٣٤٤، ٢٤٠

أُخْدِي، ٢٩٣

أَحْسَتْ، ٨٠

أَحْسَسَتْ، ٨٠

أُخْمِدَ، ٣٧٤

أُحِي، ١٣٨

أُحِيُوا، ١٣٨

أُحِيُوا، ١٣٨

أُحِي، ١٣٨

إِخَالَ، ٥٥

أُحِتَ، ٢٥٧، ٢٤٣، ٢٣٦، ١٩٢، ٣٦٢، ٢٨٨، ٢٥٨

أُحْتَبِرَ، ١٧٨، ١٥٣

أُحْتَصِمَ، ١٦١، ١٥٣، ٢٩

أُخِرَ، ٣٧٥، ٢٦٩

أُحْسُوا اللَّهَ، ٣٥٥

أُحْسِي اللَّهَ، ٣٥٥، ١٠٠

أُخْلَوْلِقَ، ١٧٩

إِخْوَانِ، ٢٨١، ٢٦٧

إِخْوَهُ، ٢٨١، ٩٨

أَدَارَكَ، ٢٩، ٢٧

أَدَّتْرَ، ١٥٦

أَدَجَرَ، ١٤٩

أَدَخَرَ، ١٥١

أَدَدَ، ٣٠٩، ٣٠٨

إِدْرَعَ، ١٧٧

أَدَرَكَ، ١٤٩

أَدَّكَرَ، ٣٤٣، ١٤٩، ٢٨

أُدُل، ٢٦٥، ٢٦٤

أُدُلِي، ١٩٩، ١٩٨، ٩٩

أُدُور، ٢٨١، ٢٦٥، ١٠٢

أُدُكَّر، ٣٦١، ١٤٩، ٢٩، ٢٨

أُدُكَّر، ٣٦٢، ٣٦١، ١٤٩، ٢٩

إُدْمَا، ٣٤٤، ١٢٦، ١٢١، ١٢٠

إُدُنْ، ٣٤٣، ٣٠١، ١٢٤، ١٢٣، ٣٦٠، ٣٥٧، ٣٤٨

أُرَاطِي، ٢٧٥

أُرَاطِي، ٢٧٥

أُرَامِل، ٣٧٦، ٢٧٨

أُرَامِلَه، ٣٧٦، ٢٧٨

إِرَاءَه، ١٣٧

أُرَأَيْتِكَ، ١٨١، ١٨٠، ١٧٩

أُرَيْبِي، ٢٤١

أُرُجُوزَه، ٢٧٧

أُرُطَاوِي، ٢٨٩

أُرُطَاوِي، ٢٨٩

أُرُطِي، ٣٦٨، ١٩٣

أُرُيُطِي، ٢٩٨

إِرَاءَه، ١٣٧، ٩٢

أُرَجْرَ، ١٤٩

أُرُدَجْرَ، ٣٦١، ١٤٩

[شماره صفحه واقعی : ٣٩٤]

ص : ٩٧٩

إِرْيَنَ، ٢٩٠

أَسَاتِدَهُ، ٣٧٦

أَسَاتِيدُ، ٣٧٦

أُسَارَى، ٢٧٦

أَسَاطِيرُ، ٢٧٧

أَسَالِيبُ، ٢٧٧

أُسَامَهُ، ٣٠٩، ٣١٠

أَسَامَى، ٢٨٠، ٢٨٣

أَسَامَى، ٢٨٠، ٢٨٣

اِسْتَاعَ، ١٦٥

اِسْتَأَفَ، ١٥٢

اِسْتَاكَ، ١٥١

اِسْتَيْسَتَ، ١٦٤

اِسْتِحَاءَ، ١٦٤

اِسْتِحَاءَ، ١٦٤

اِسْتَطَاعَ، ١٦٥

اِسْتَعْلَبَ، ١٦٤

اِسْتَكَانَ، ١٨٣

اِسْتَلْقَى، ١٧٠

أُسْرَاءُ، ٢٧٤

أُسْرَى، ٢٧٠

اِسْطَاعَ، ١٦٥

أُسْطُوَانَهُ، ٣٦٠

أُسْطُورَهُ، ٢٧٧

اِسْتَلَبَ، ١٥١

اِسْتَلْقَى، ١٠٠، ١٠٣، ١٦٩

أُسْلُوبُ، ٢٧٧، ٣٦٠

أشماء، ٢٨١، ٢٦٦، ٢١٩، ٣٦٢، ٢٨٥، ٢٨٣

اسماء سته، ٣٢٣، ٣٧

أَسْتَيْنُ، ٣٠١

أَشْرَ، ٢٢٨

أَشْمَارٌ، ١٧٥

أَشْيَاءَ، ٢٦٥

أَصْطُفَى، ٩٠

أَصْطَفَى، ٩٠

أَطْرَقًا، ٣٠٩

أَطْبٍ، ٢٦٤

أَطْبَى، ١٩٩، ٩٩

أَطْنَاءَ، ٢٧٤

أَعْرَابَ، ٢٨٥، ٢٨٤

أَعْرَابِيٌّ، ٢٩٣، ٢٨٥، ٢٣٩

أَعْرَبَ، ٢٣٩

أَعْصَى، ٢٦٥

أَعْلَوْ طَ، ١٦٩

أَعْرِنْدَاءَ، ١٧١

أَفْعَى، ٣٦٠، ٢٣٩، ٢٣٧

أَفْكَلٌ، ٣٦٦

أَقْلٌ، ١٣٨

أَفْعُسَسَ، ٣٧٠، ١٦٩، ٣٦، ٣٧٢

الْأَبَاءَ، ٣٥

الْأَرْطَى، ٢٤٣، ١٠٠

الأَصْأَ، ٢٨٤

الأَصْأَ، ٢٨٤

الأَعْرَابُ، ٢٣٩

الألوكه، ٣٦٥

الأوب، ٨٧

الأوب، ٨٧

البدوي، ٢٩٢

الثائتي، ٢٨٨

النتي، ٢٥١

الجائتي، ٨٧، ٩٩٩

الجزياء، ٢٤٣

الحصاه، ٢٨٤

الحصاه، ٢٨٤

الخضراوات، ٢٥٩

الخطائتي، ٨٧، ٩٩٩

الخطايا، ٨٧

الرماء، ٢٤٢

الرؤي، ١٩٧

الرئي، ١٠٢

الرئي، ١٩٧

الركاه، ٢٤٢

الزكرياوان، ٢٥٢

الزكرياؤون، ٢٥٦

السراء، ٢١٠

السفيته، ٢٣٣

[شماره صفحه واقعي : ٣٩٥]

ص : ٩٨٠

السَّلِيمِيُّ، ٢٩٢
السِّيَارَةُ، ٢٣٣
الصَّلَاةُ، ٢٤٢
الضَّرَائِدُ، ٢١٠
الطَّائِرَةُ، ٢٣٣
الطَّمَأْنِينَةُ، ٢٠٩
الطِّيِّ، ١٠٢، ١٩٧
العَجَمِ، ٢٣٩
العُزْبُ، ٢٣٩
العَشَى، ٤٥
العَمْرُونَ، ٢٩٧
العَمْرِيُّ، ٣٤٩
العَمِيرُونَ، ٢٩٧، ٢٩٩
الْعُشَلُ، ٢٠٩
الْفَتَى، ١٩٩
الْقَبْعَرِيُّ، ٢٤٣
الْقَرَاءُ، ٢٤٢
الْقَرَشِيُّ، ٢٩٢
الْقَشْعَرِيَّةُ، ٢٠٩
الْقَصِيْرُونَ، ٢٥٥
الْقَفَا، ١٩٨
الْقَمْرَانِ، ٢٥١
الْقَنَا، ٢٨٤
الْقَنَاةُ، ٢٨٤
أَلَّتِ الْأَشْنَانُ، ٨٠
اللَّبْيَا، ٣٠٢
اللَّبْيَا، ٣٠٢

اللَّذِيَا، ٣٠٢

اللَّذِيَا، ٣٠٢

المَرِيَمَات، ٢٦١

المَرِيَمَات، ٢٩٩

المَغْسُور، ٢١٧

المُعَلَّوْنَ، ٢٥٦

المُعَلَّى، ٢٥٦

المُقْتُون، ٢١٧

المُوسُونَ، ٢٥٦

المَيْسُور، ٢١٧

النَجْفُ، ٢٤٥

أَلَّذِد، ٣٧٢، ٣٧٠، ٣٩

النعماء، ٢١٠

التُّوْبِرِيُّ، ٢٩٢

الْوَأَاء، ٢٤٢

الْوَسَامَه، ٢٨٥، ٢٦٦، ٢١٩

أُمَّ، ٩٥

أُمَّ، ٩٥

أُمَّ، ٩٥

أُمَّ، ٩٥

أُمَّ، ٢٣٩

أُمَّ، ٩٥

أُمَّ، ٩٥

أُمَّت، ٢٦١

أُمَّ البَنِيْن، ٣٠٩

أُمَّ المَفْاسِد، ٣٠٨

أُمَّتْ، ٩٥

أُمِّتٍ، ٣٤٤، ٢٤٢

أُمْرِي، ٢٩٢

أُمْرِي الْقَيْسِ، ٢٩٢

أُمُّ عَزِيْطُ، ٣١٠

أُمُّ كَلْبُوْمٍ، ٣٠٨

أُمَّلٍ، ٣٦٣

أُمَّلِي، ٣٦٣

أُمُو، ٢٧٩

أُمُوهُ، ٢٩٠، ٢٧٩، ٢٧١

أُمُوهُ، ٢٩٠، ٢٧٩

أُمُوِي، ٢٩٠

أُمُوِي، ٢٩٠

أُمُوِيَّهٖ، ٢٤١

أُمَّهٖ، ٢٩٠، ٢٧٩، ٢٧١، ٢٥٩

أُمَّهٖ، ٢٥٩

أُمَّهَاتٍ، ٣٦٨، ٢٤١

أُمَّي، ٩٥

أُمَّي، ٢٩٠

أُمَّيَاتٍ، ٢٩٩

أُمَّيْمَهٖ، ٢٩١

أُمَّيْمِي، ٢٩١

أُمَّيَّهٖ، ٢٩٠

إِنَّ، ٩٥

إِنَّ، ٩٥

[شماره صفحه واقعی : ٣٩٦]

ص : ٩٨١

أَنَّ، ٩٤
أَنَا، ٩٤
أَنَاثَى، ٢٧٥
أُنَاسٌ، ٩٢
أُنَابِسِي، ٢٨٠، ٣٦٣
أَنَا، ٩٤
أَنْتَ، ٩٤
انْغَلَقَ، ١٥٤
انْفَكَكَ، ١٧٩، ١٨٠
انْفَعَزَ، ٢٤٨
إِنُّوَا، ٩٥
إِنِّي، ٩٥
أَوَاصِلَ، ١٩٦، ٢٧٥
أَوَاقِي، ١٩٧، ٣٦٢
أَوْشَكَكَ، ١٨٠
أَوْصَالَ، ٣٦٢
أَوْلَ، ١٩٧، ٢٦٩
أَوْلَ، ٢٢٤، ٢٢٨، ٢٧٨
أَوْلَجَ بِهِ، ٦٧
أَوْلَقَ، ٣٦٥
أَوْمٌ، ٨٧، ٩٦
أَوْمٌ، ٨٧، ٩٥
أَوْمٌ، ٨٨
أَوْمٌ، ٩٥
أَوَيْتُ، ٣٣، ٣٦٢
أَوَيْدِمَ، ٨٧
أَهْرَاقَ، ٣٦٨

إِهْرَاقَهُ، ٣٦٨

أَهْلُوْنَ، ٢٥٧

أَيَادِي، ٢٨٢

أَيَامِي، ٢٨٠

اِيْتَزَرَ، ١٥١

أَيْلٌ، ٨٧

اِيْمٌ، ٣٥٩

اِيْمٌ، ٣٩

اِيْمَنٌ، ٢٦٥

اِيْمَنٌ، ٣٥٩

اِيْمَهُ، ٨٧

اِيْنٌ، ٨٧

اِيْتَقَى، ٢٨٠

اِيْنٌ، ٩٥

اِيْنٌ، ٩٥

اُوْمٌ، ٨٧، ٩٥

اُوْمٌ، ٨٧، ٩٥

اُوْيِدِمٌ، ٨٧

بِخَاتِي، ٢٧٦، ٢٩٠

بَدَوِي، ٢٨٧، ٢٩٣

بِرَامٌ، ٢٧٢

بِرَاءَةٌ، ٢٦١

بُرُونٌ، ٢٤، ٣٩، ١٩١

بِرَقْعِيدٌ، ٣٦٥

بُرْلٌ، ٢٦٩

بَطْحَاءٌ، ٢١٩

بَطَلٌ، ١٩١، ٢١٩

بُطْنَان، ٢٦٧

بُع، ١٠١، ١٠٨

بُعْت، ١١٥

بُعْلَبِك، ٢٩٢، ٣٣٦، ٣٧٤

بِلز، ١٩١

بُنْت، ٢٥٨، ٢٨٨، ٣٦٢، ١٩١، ٢٣٦، ٢٤٣، ٢٥٧

بُنْت وَرْدَان، ٣٠٨

بُنْتِي، ٢٨٨

بَنَو، ٢١

بُوَان، ٢٥٩، ٤٤٤

بُوَانَات، ٢٥٩، ٤٤٤

بُون، ٢٥٩

بُوَيْع، ٣٠٢

بُوَيْب، ٣٠١

بُوَيْع، ٣٠٢

بَيْتَ لَحْم، ٣٧٤

بِيض، ٢٦٨

بِيضَان، ٢٦٧، ٢٦٨

تَأْبَطَ شَرًّا، ٢٩٢، ٣٠٨

تَأْوِيل به مصدر، ١٢٣، ١٢٤

تَبْرُو، ٣٦٢

تَبْرِي، ٨٩، ١٩٨، ٣٦٢

تَبْرُو، ٨٩، ٣٦٢

[شماره صفحه واقعی : ٣٩٧]

ص: ٩٨٢

تَبَوُّؤُ، ١٥٧

تَثْرَى، ٣٦٢

تَثْقُلُ، ٣٦٨

تَثْقُلُ، ٣٦٩

تَخَاجِي، ١٩٨، ١٦٠، ٨٩

تَخَاجُؤُ، ٨٩

تَخِذُ، ١٤٩

تَخْرِيجَاتُ، ٢٦١

تُرَاثُ، ٣٦٢

تُرْكُ، ٢٨٥

تُرْكِي، ٢٩٣، ٢٨٥

تُرْهُوكَ، ٣٧٠، ١٦٨، ١٠٣، ٩٨

تُرْهِيَأُ، ١٧٠

تَشْيِطَنَ، ٣٧٢، ١٦٨

تَصْرِيفُ، ٦٧

تَطْنِي، ٣٦٣، ١٥٧

تَعْلَمُ، ١٨٠

تَعْلِبُ، ٣٠٩، ٢٨٩

تَقَاهُ، ٣٦٢

تَقْضَى، ١٥٦

تَقْلَسَى، ١٧٠

تَقْلَسَسَ، ١٧٠

تَقُولُ، ١٨٠

تَقْوَى، ٣٦٢، ١٩٩

تَكْفَى، ١٥٧، ٨٩

تَكْفُؤُ، ٨٩

تَلْقَاءُ، ٢٠٢

تَمَائِل، ٢٨٣

تَمَارِين، ٢٧٧

تِمْلَاق، ٢٩٦

تُمُودُ التَّوْبِ، ٣٥٤

تَوَام، ٣٦٢

تَوْرَاه، ٣٦٢

تَوَكُّوْ، ١٥٧

تَهَيُّوْ، ١٥٧

تُبَّه، ٢٥٧

تُكْلَان، ٢١٩

تَلَاَجِه، ٢٣٢

تَلَب، ٣٦٤

تَلَم، ٣٦٤

تَنَاء، ٣٧٥

تُشْتَان، ٢٤٣، ٢٥١

تُنَى، ٢٥١

تُنَى، ٢٥١

تِيرَان، ٢٧٩

تَيْرَه، ١٩٨

جَاه، ٢٩

جَائِي، ٢٥٦

جَاءِ، ٢٥٦

جَاءِي، ٢٥٦

جَاجَأْ، ٣٥

جَازْ، ٨٩، ٩٣

جَبَدْ، ٣٦٤

جَحَاَجِحَه، ٢٧٨

ججاجیح، ۲۷۸

ججاجیح، ۲۷۸

ججمرش، ۲۹۹، ۱۹۱، ۲۴

ججمرشات، ۲۶۰

ججمرشی، ۲۸۹

ججئفل، ۳۷۲

ججیرش، ۲۹۹

ججیم، ۲۳۹

ججذب، ۱۹۱، ۲۴

ججذات، ۲۶۲

ججاول، ۱۹۶

ججذیل، ۳۰۳

ججذیول، ۳۰۳

ججقر، ۱۹۱، ۲۴

ججظار، ۳۶۷

ججیب، ۳۶، ۳۰، ۲۶، ۲۲

ججمادی، ۲۴۱

ججزی، ۲۸۹

ججزی، ۲۸۹

ججن، ۶۷

ججذب، ۱۹۱، ۲۴، ۲۳

ججنوب، ۲۳۹

ججور، ۳۷۴

ججئفل، ۳۷۲

[شماره صفحه واقعی : ۳۹۸]

ص : ۹۸۳

جَهَنَّمَ، ۲۳۹

جُهَيْنِي، ۲۹۱

جَهْوَر، ۱۶۸، ۱۰۳، ۹۸، ۳۱، ۳۷۰

جُهَيْفِل، ۳۷۲

جُهَيْفِيه، ۳۰۳، ۲۹۱

جِيَاد، ۲۷۲، ۱۹۸

جِيَتْ، ۸۷

جِيْنَا، ۳۶۳، ۸۷

جُوَارَا، ۸۹

حَادِي، ۳۰۱

حَارِي، ۲۹۲

حَاشَا، ۱۸۰

حَاصِب، ۲۳۹

حَاكَّة، ۲۷۰

حُبَارِي، ۳۴۴، ۲۸۹، ۲۴۱

حُبَارِي، ۲۸۹

حُبَاطِي، ۲۷۶

حُبَالِي، ۲۷۵

حُبَالِي، ۲۷۵

حُبَيْب، ۱۷۴

حَبْدَا، ۱۸۰

حَبْرِي كِي، ۲۸۹

حَبْرِي كِي، ۲۸۹

حُبْلَاوِي، ۲۸۹

حُبْلَوِي، ۲۸۹

حُبْلِي، ۲۶۰، ۲۵۹، ۲۴۰، ۲۳۸، ۲۶۹

حُبْلِيَات، ۲۶۱

جَبْنَطِي، ٢٧٦

حَتَّحَتْ، ١٧٤

حَزُورَاء، ٢٩٣

حَزُورِي، ٢٩٣

حُزُوي، ١٩٩

حَسْبِيلَ، ١٧٨

حَسْبِيلَه، ٢١

حُلُقُوم، ٢٧٧

حَلِكِك، ٢٢٤

حَمْدَان، ٢٧٨

حَمْدَل، ١٧٨

حُمُر، ٢٦٨

حُمُرَان، ٢٦٧

حَمْرَاوَات، ٢٥٩

حَمْرَاء، ٣٧٥

حَنْطَأُو، ٣٦٧

حُو، ٢٦٨

حَوَاء، ٢٦٨

حَوَج، ١٩٨

حُور، ٢٦٨

حَوْرَاء، ٢٦٨

حَوَزَات، ٢٦٢

حَوْقَل، ٣٧١، ١٧٨، ١٦٨، ٣١

حَوَل، ١٠٢

حَوَل، ٢٨١، ١٩٨

حَوَلًا، ١٩٧

حَيْل، ٢٧٠، ١٩٨

حَيُّوا، ١٤٤

حَيَّوْهُ، ٣٤٤

خَاصَّه، ٣٥٤

خَدَّبَ، ٣٩، ٣٧١

خَزَرَجَ، ٢٤٥

خَزَعَيْلَ، ٢٣، ١٩١

خَفَّيْدَدَ، ٣٦

خَنَاتَ، ٢٧٥، ٢٧٩

خَنَاتِي، ٢٧٥

خُنْتِي، ٢٦٩، ٢٧٥

خَنَدَرِيسَ، ٢٩٩

خَنَفْنِيقَ، ٣٦٥

خَنَيْدِرَ، ٢٩٩

خَنَيْفِيسَاءَ، ٢٩٧

خَوَاتِيمَ، ٢٨٠

خَوَاطِي، ٢٧٥

خَوَانُ؟؟؟، ٢٠٠

خَوَانَهُ، ١٠٣

خَوَانِصَّةً، ٣٥٤

خَيْتَعُورَ، ٣٦٧

دُنْلَ، ١٩١

دَائِهَ، ١٠١، ٣٥٤

[شماره صفحه واقعی : ٣٩٩]

ص : ٩٨٤

دُبُور، ٢٣٩

دَدَن، ٢٢٨، ٣٥٠، ٣٦٨٠

دَرِيح، ١٧٤

دِلَاص، ٢٦٣

دُوَلِي، ٢٨٩

رَبْعَه، ٢٥٩

رَبُو، ٣٤٤

رَبْوَان، ٢٥١

رَبْوِي، ٢٨٩

رَبِي، ٢٩٨

رَحْوِي، ٣٦٢

رَحِي، ٢٣٩

رِعَاء، ٢٧٢

رَعَشَن، ١٩١

رُعْيَان، ٢٦٧

رَغَبَ عَنَّهُ، ٦٥

رَغَبَ فِيهِ، ٦٥

رُومِي، ٢٨٥، ٢٩٣

رُؤْي، ٢٦٩

رِيحَان، ٣٧٤

رَعْفَرَان، ٢٩٨، ٣٦٧

رُعْفِيرَان، ٢٩٨

زَكْرِيَاء، ٢٥٢، ٢٤٣، ١٩٤، ٢٥٩، ٢٥٦

زَكُوَه، ٣٤٤

زُلَيْخَا، ٢٩٨

زَمْرَمَه، ٣٩

زَمْنِي، ٢٧٠

زَنَادِقَه، ٢٧٨

زَنَادِيق، ٢٧٨

زَنْجِي، ٢٩٣

زَنْدِيق، ٢٧٨

زَوَارِيق، ٢٨٠

زُهَي، ٦٧

زَيْتُون، ١٩٧

زَيْم، ١٩١

سُرَادِق، ٢٦٠

سُرَاوِيل، ٢٨٤

سُرَاء، ٢٤١

سِرْدَاخ، ٣٦٨

سِرْوَالَه، ٢٨٤

سِرْوِيل، ٢٨٤

سُرَى، ١٩

سَفَرَجِل، ٢٧٧، ١٩١، ٢٦٠، ٢٤٠، ٣٧٢

سَفَرَجَلَات، ٢٦٠

سَفْتِيرَج، ٣٧٢، ٢٩٩

سَقَر، ٣٧٤، ٢٣٩

سَقِطَ فِي يَدِهِ، ١٨٠، ٦٧

سَكَارَى، ٢٨٣، ٢٧٦، ٢٧١

سَكَارَى، ٢٧٦، ٢٧١

سَكْرَان، ٣٧٤، ٣٦٧، ٢١٩

سَكْرَانَه، ٢٤٠

سَكْرَى، ٢٧١، ٢٥٩، ٢٤٠، ٣٧٥

سَكْرِيَات، ٢٥٩

سَلْسَبِيل، ٣٦٧، ٣٦٥، ٣٥

سَلْقَى، ٣٧١
سَلْمَان، ٢٧٨
سَلْمَى، ٣٧٥، ٢٤٠
سَلْمَى، ٢٩١
سَلْمَه، ٢٩٧
سَلْمَان، ٣٠٢، ٢٩٧
سَلْمَى، ٢٩١
سَلْمَه، ٢٩٧
سَلْبَل، ١٦٩
سُودَد، ٢٠٢
سُور، ٢٦٩
سُوك، ٢٦٩
سُودَاء، ٢٩٧
سَيْفَان، ٢١٩
سُودَد، ٢٠٢
شَجْعَان، ٢٦٧
شَجْعَان، ٢٦٧
شَجْعَاء، ٢٧٤
شَجْوَى، ٢٩٠
شَجَى، ٢٩٠، ١٩٤
شَدَّ مَا، ١٨٠

[شماره صفحه واقعی : ٤٠٠]

ص : ٩٨٥

شَراحيِل، ٢٨٤

شَرَشَر، ١٧٤

شَرَشَرَه، ٣٩

شَرُثَبْث، ٣٦٧

شَرَّه، ٢٢٨

شُرَى، ٢٢٨

شَرِيَا، ٢٠٠

شَعْبَلَد، ١٧٤

شُعَيْب، ٣٠٢

شَعْنَع، ١٧٤

شَفْسَف، ١٧٤

شَقْشَق، ١٧٣

شَمَائِل، ٢٧٥

شَمال، ٢٣٩، ٢٧٥

شَمال، ٢٧٥

شَمالات، ٢٦١

شَمَر، ٣٠٩

شَمَلَل، ١٦٨، ٣٦٩

شَنِي، ٢٩١

شَنَر، ١٦٩

شَنَوَاء، ٢٩١

شَوَائِب، ٣٩

شَوَاهِد، ٢٧٤

شَوَاهِق، ٢٧٤

شَيْثَاء، ٢٦٦

صَحاري، ٢٧٥، ٢٨٣

صَحاري، ٢٧٥، ٢٧٦

صَخْرَاوَات، ٢٦١

صَخْرَاوِي، ٢٨٩

صَحْفِي، ٢٩١

صَدِّيَا، ١٩٩

صَدِّيَان، ١٩٩، ٢١٩

صَلَح، ٣٦٣

صَلُوهُ، ٣٤٤

صَمَلِي، ٢٩٣

صَمَلَق، ٣٦٣

صُنْعَانِي، ٢٩٢

صُون، ٧٨، ٢٦٧

صَوَان، ٢٠٠

صَوَاهِل، ٢٧٤

صُون، ٢٦٩

صِه، ١٨١، ١٨٢

صِه، ١٨٢

صِيَاخِيد، ٢٨٣

صِيَارِف، ٢٧٧، ٢٨٣

صِيْخُوْد، ٢٨٣

صِيْرِف، ٢٧٧

صِيْرُوْرْت، ١٥٨، ١٦٢، ١٣٩، ١٤٥، ١٤٧

ضَاْمِرِ الْبَطْن، ٢١٢

ضَبِّبِ الْمَكَانُ، ٨٠

ضَبِيْع، ٢٣٩

ضَحْكُه، ٢٢١

ضَحِي، ١٩٩، ٢٣٩

طَائِي، ٢٩٢

طالَمَا، ١٨٠

طابِث، ٢٣٨

طاوِثَةٌ، ٢٣٨

طاهرِ القَلْبِ، ٢١٢، ٢١٩

طَأْمَنَ، ٣٦٤

طَلَّ دَمُهُ، ٦٧

طَمَأَنَّ، ٣٦٤

طِوَالِ، ١٩٨، ٢٧٢

طُوبَى، ٣٦٢

طُوى، ٩٩

طَهَارَى، ٢٨٠

طِيَالِ، ١٩٨، ٢٧٢

طَيِّبَى، ٢٨٩

طَيِّءَ، ٣٢، ٣١١

ظِبَاءَ، ٢٧١

ظَبَى، ١٩٤

ظَبَى، ٢٧٣

ظَبِيَّاتِ، ٢٦٢

ظَبِيَّانِ، ٢٥١

ظَبِيَّى، ٢٨٧

ظَلَّلَنَ، ٨٠

ظَلَّنَ، ٨٠

ظَلَّنَ، ٨٠

[شماره صفحه واقعی : ٤٠١]

ص: ٩٨٦

عاشوراء، ٢٤١

عاصِف، ٢٣٨

عاوِر، ١٩٦

عايِن، ١٩٦

عبايِد، ٢٨٤

عبايِد، ٢٨٤

عَبَدَ اللّٰه، ٢٥٢

عَبِدو منافِ، ٢٥٦

عنايِر، ١٩٦

عُثْمَان، ٢٧٨، ٣٧٤

عُثَيْر، ١٩٦

عُثَيْمَان، ٢٩٧

عجائِر، ٢٧٥، ١٩٦

عَدَارِي، ٢٨٣، ٢٧٥

عَدَارِي، ٢٧٥

عَدْرَاوَات، ٢٦١

عَدْرَاء، ٣٧٥، ٢١٩

عِراء، ٢٧٢

عَرَب، ٢٨٤، ٢٣٩

عُرْب، ٢٣٩

عَرَبِي، ٢٨٥

عَرْجَاء، ٢١٨

عِرْضَنَّة، ٣٦٤

عِرْضَنِي، ٢٩٨

عِرْفَات، ٢٩٢، ٢٥٨، ٢٥٤، ٣٠٩

عُرْنُد، ٣٦٧

عُريَان، ٢١٩

عُرَيْب، ٣٠٠

عُرَيْضِن، ٢٩٨

عُرَيْه، ٣٠٣

عُرُونَ، ٢٥٧

عُزَه، ٢٥٧، ١٩٢

عُشَار، ٢٧٣

عُشَار، ٣٧٥

عُشْرَاء، ٢٧٣

عُشْرَى، ٢٩٢

عَضْبَصَب، ٣٦٩

عَضْفَر، ١٧٨

عُصْفُور، ٣٦٧، ١٩١

عَصَوَات، ٢٦١

عَصَوَانِ، ٢٥١

عَصَوِي، ٣٦٢

عِصِي، ٢٧٣

عِصِي، ٢٧٣

عُصَيْفِر، ٣٠٠

عُصَيْفِير، ٢٩٩

عُصَيْه، ٣٠٣، ٣٠١، ٣٠٠

عُضُون، ٢٥٧

عُضَه، ٢٥٧

عَطْفَان، ٢٧٨

عَطِي، ٣٠٣

عَقَان، ٢٧٨

عَفْتَجِج، ٣٩

عَقَائِب، ٢٨٣، ٢٧٥

عُقَيْب، ٣٠٠

عُقَيْبِهِ، ٣٠٠

عُقَيْرِب، ٣٠٠

عُقَيْلِي، ٢٩١

عَلَام، ٢٨٠

عَلَان، ٢١٩

عَلَانَةٌ، ٢١٩

عَلْبَائِي، ٢٨٩

عَلْبَاوَات، ٢٦١

عَلْبَاوَان، ٢٥٢

عَلْبَاوِي، ٢٨٩

عَلْبَاء، ٢٥٢، ٣٦٦

عَلْبَاءَات، ٢٦١

عَلْبَاءَان، ٢٥٢

عَلْوِي، ٣٠٤، ٢٩٠، ٣٩

عَلِي، ٣٠٩، ٢٩٠، ٢٨

عَلِيٌّ، ٢٩٢

عَلِيَا، ٣٤٤، ١٩٩

عَلَيْقِي، ٢٩٨

عَلَيْقِي، ٢٩٨

عَلِيٌّ، ٣٠٤

عَلِيَّيْنِ، ٢٩٢

عَمَر، ٣٧٤، ٣٤٩

[شماره صفحه واقعی : ٤٠٢]

ص: ٩٨٧

عَمْرُو، ٣٤٩

عَمْرِي، ٣٤٩

عَمَلَسَ، ٣٠، ٣٧١

عَمَوِي، ٢٨٧، ٢٩٠

عَمِي، ٢٨٧، ٢٩٠

عُمِي، ٢٦٨

عُمِيَان، ٢٦٧

عُمِيَاء، ٢٦٨، ٢٤١، ٢٤٠

عُمَيْرِ، ٣٠٢، ٢٩٥

عُمَيْرَان، ٢٩٧

عُنَادِل، ٢٧٧

عُنْدَلِيْب، ٢٧٧

عُنْصُوْه، ٢٠٠

عُنْفُوَان، ٢٠٠

عُنْكَبُوْت، ٢٤٦

عُنِيْ بِه، ٦٧

عُوْط، ٢٦٩

عِيَانِل، ١٩٦

عِيْسَى، ٣٤٤، ٢٤٣

عِيْط، ٢٦٩

عِيْل، ١٩٦

عِيْن، ٢٦٨

عِيْنِ اِبْلِيْ، ٢٩٢

عِيْنِيْ، ٢٩١

عِيْنِيْتَه، ٣٠٠، ٢٩١

عَبُوْق، ١٩

عُدْر، ٣٧٤

عَرَابِيب، ٢٧٧
عَرَابِيْن، ٢٧٨، ٢٨٣
عَرِبَال، ٢٣٢
عَرِبَان، ٢٦٧، ٢٨٣
عَرِيْب، ٢٧٧
عَرِثَان، ٢١٩
عُشَى عَلَيْهِ، ٦٧
عَضَافِر، ٢٧٧
عَضَنَفَر، ٢٧٧
عُضَيَّان، ٢٩٧
عُفْرٌ، ٢٢٢
عُفَيْلَه، ٢٩٧
عُمَى عَلَيْهِ، ٦٧
عُوثِغَاء، ٢٩٨
عُوثِيْعَى، ٢٩٨
عُوثِيَّه، ٣٠٤
فِ، ٢٦، ١١٢
فَيْه، ١٩٢
فَارُوق، ٢٢١
فَاطِمَه، ٢٣٦، ٢٤٧، ٢٦٠، ٣٠٩
فَاطِمَى، ٢٨٧
فَاطِمِيَّه، ٢٨٧
فَاعُول، ٢٢٢
فَاس، ٢٣٢
فَتَاوَى، ٢٧٥
فَتَاوَى، ٢٧٥
فَتَاه، ٢٦١

فُتُو، ٢٨١، ٢٧٣

فَتْوَانِ، ٢٥١

فَتْوَى، ١٩٩

فَتْوَى، ٢٨٩

فَتَى، ١٨٠، ١٧٩

فَتَى، ٣٤٤، ١٩٣

فَتَى، ٢٨١، ٢٧٣

فَتَى، ٣٠١

فَتَاتِ، ٢٦١

فَتِيَانِ، ٢٥١، ١٠٠

فَتِيَانِ، ٢٦٧

فَتِيَه، ٢٦٥، ٩٨

فُخْر، ٢٢٢

فَرْزَدَق، ٢٩٩

فُزْسَانِ، ٢٦٧

فَرْطَ، ١٤٠

فُرَيْدَيْسِ، ٣٠٤

فُرَيْرِيقَ، ٢٩٩

فُرَيْعِينِ، ٢٩٦

فُسَقَ، ٣٧٤

فَصَلَّ، ٣٦٤

فَصَمَ، ٣٦٤

فَقَعَه، ٢٤١

فَلْحَاءَ، ٢٤٣

[شماره صفحه واقعی : ٤٠٣]

ص : ٩٨٨

فُلُوكَ، ٢٤٦، ٢٤٣، ٢٤٨، ٢٤٦

فُلَيْسَات، ٣٠٠

فُلَيْتِ، ٣٦٧

فَبَانَ، ٣٦٧

فَبَعَثَرِي، ٢٢، ١٩٣، ٣٦٨

فَبَعَثَرِيَانِ، ٢٥١

قَدَامِي، ٢٧٦

قَدْر، ٢٣٩

قَدَم، ٢٣٩

قُدُوس، ٢٢١

قُدَّعِيل، ٢٤، ١٩١

قِرَائِي، ٢٩٠

قَرَبُوس، ٣٦٧

قَرَدَح، ١٧٤

قَرَدَد، ٢٢، ٣٦، ٣٦٩، ٣٧٠

قَرَدَه، ٢٤١

قَرَشَب، ٣٠، ٣٧١

قَرَطَاس، ٢٧٧

قَرَطُوس، ٣٦٧

قَرَطَعْب، ٢٤، ١٩١

قَرَن، ١٨٢

قَرِيث، ٣٠٢

قَرِيثِي، ٢٩١

قَرِيْطِس، ٣٠٠

قَشْوَان، ٢١٩

قَصِي، ١٤٣، ٣٦٣

قَصِي، ٢٩٠

قَطَطَ الشَّعْرُ، ٨٠

قَطَنَتِ الْأَرْضُ، ٤٥

قَلْ، ١٤٠

قَلَّاسِي، ٢٧٦

قَلَّسِي، ١٦٨، ٣٧١

قَلَّقَ، ٣٥، ٧٤

قَلَّمَا، ١٨٠

قَلَّنَ، ١٤٠

قَلَّنَسَ، ١٦٨، ٣٧٠

قَلَّنَسُوهُ، ٣٦٧، ١٩٨، ٢٧٦، ٢٩٨

قَلَّيْسِيَه، ٢٩٦، ٢٩٨، ٣٠٤

قَلَّيْسِيَه، ٢٩٨

قُمُّ، ٢٤٤

قُمُّ، ٤٤

قَمَارِي، ٢٧٦

قُمَّدَ، ٣٧١

قُمْرِي، ٢٧٦

قَمَطْرَ، ٢٤، ١٩١

قَمِي، ٢٨٨

قَمِي، ٢٨٨

قَنْدِيلَ، ١٩١، ٢٩٦

قَنَوَاتَ، ٢٦١

قَنْدِيلَ، ٢٩٦

قَنِيِي، ٢٨٧

قَوَيْلَ، ٣٠٢

قَوَيْلَ، ٣٠٢

قَهْ، ١١٢

قیر، ۳۰۲
قَل، ۱۴۰
قِیم، ۱۰۷، ۱۹۸
قُیِّر، ۳۰۲
کاظَمین، ۳۰۹
کَبِد، ۲۸۹
کَبِد، ۱۹۱، ۲۴۶، ۲۸۹
کَنکَت، ۱۷۴
کَثُر ما، ۱۸۰
کَراسی، ۲۷۶، ۲۸۳
کَراکی، ۲۷۶
کَربلاء، ۲۴۴، ۲۴۱
کُزِکی، ۲۷۶
کَفَّی، ۲۹۸
کَمَّاه، ۲۴۱
کَناہیر، ۳۷۲
کُتتال، ۳۶۸
کَنهیل، ۳۶۸
کَنهَور، ۳۶۸، ۳۷۲
لَأک، ۳۶۵
لَبین، ۸۰
لُبِن، ۸۰
لَبِن، ۸۰

[شماره صفحه واقعی : ۴۰۴]

ص: ۹۸۹

لَيْكِي، ٢٥٣

لُحِي، ٢٦٩

لِحِي، ٢٧٠

لِغِيَانِي، ٢٩٣

لِكِم، ٣٦٤

لَهْفَان، ٢١٩

مَا شَاءَ اللَّهُ، ٣٠٩

مِشْ، ١٠٧

مُشْن، ١٠٧

مَثْوِي، ٢٨٩

مَثِي، ٣٧٥

مُجْتَبِي، ٢٨٩

مُجْنِيْق، ٢٩٩

مُحَمَّد، ٣٠٩، ٣٠٨، ٣٠٧، ٢٣٣

مَحْمَدَه، ٢٠٤

مُرْتَضَوِي، ٢٨٩

مِرْزَنْجُوش، ٣٦٧

مِرْمَرِيْس، ٣٦٩

مِرْمَوِي، ٢٩٠، ٢٨٩

مِرْمِي، ١٩٩، ١٩٧

مِرْوَزِي، ٢٩٢

مِرِّي، ٣٠٤

مِرْيَم، ٢٤٧، ٢٣٩، ٢٣٨، ١٠٣، ٣٧٤، ٢٦٠، ٢٥٩

مُسْرُوْل، ٣٠٤، ٢٩٦

مُسْتَرِيْل، ٣٠٤، ٢٩٦

مُسْتَرِيْف، ٣٠٤، ٢٩٦

مِسْكُوَه، ٣٤٤

مُشِيرِيف، ٢٩٦، ٣٠٤

مُشِيهِدِي، ٢٩٧

مُضْرَان، ٢٨٣

مُضْطَفَوِي، ٢٨٩

مُضْطَفِي، ٢٨٩

مَطَامِير، ٢٧٧

مَطَاوَعَه، ١٥٧، ١٦١، ١٦٦، ١٧٤، ١٧٥، ١٣٩، ١٥٣، ١٥٤

مَطْمُورَه، ٢٧٧

مُعَاوِيَه، ٢٤٣، ٢٩٨، ٣٠٣

مَعَدَّ، ٣٦٥، ٣٧١

مَعَشَّر، ٣٧٥

مَلَانِك، ٢٤٣، ٢٧٧

مَلَانِكَه، ٣٦٥، ٢٤٢، ٢٧٧، ٢٩٥

مَلَأَك، ٢٧٧، ٣٦٥

مَلَك، ٢١، ٢٧٧، ٢٨٩، ٣٦٥

مَلِكِي، ٢٨٩

مَوْحِد، ٣٧٥

مُوسَى، ٢٥٩، ٣٠٨، ٣٤٤، ١٩٣، ٢٤٣، ٢٥٦

مَهْدَد، ٣٨، ٣٩، ٣٧٠

مُهْرِي، ٢٧٦

مُهْنِع، ١٠٣

مَيْتَاء، ٢٥٩

نُظَل، ٣٩

نَحْنُ هُنَا، ٣٠٩

نِدَام، ٢٧٢، ٢٧٦

نَدَامِي، ٢٧٦

نَدْمَان، ٢١٩

نِغْرَان، ٢٦٦

نُقَسَاء، ٢٧٣، ٢٦٠، ٢٥٩، ٢٣٨

نِكَات، ٢٧٢، ٢٦٢

نُكَّحَهُ، ٢٢١

نُؤْمٌ، ٩٦

نُؤْمٌ، ٢٧١

نُونِ الْوَقَايَةِ، ٣١٤

نُؤْيِرُهُ، ٢٩١

نُهَيْرَات، ٢٦٠

نِيَاق، ٢٧١

نِيَام، ٢٧٢

نِيَب، ٢٦٨

نُيَيْبٌ، ٣٠٢، ٣٠١

نُؤْمٌ، ٩٥

نُؤْمٌ، ٩٥

وَأَلَّ، ٢٢٨

وَأَوَاءٌ، ٣٦

وَأَوَّأٌ، ٣٦، ٣٣

وَجَاهَهُ، ٢٩

وَرْتَلٌ، ٣٦٧، ٣٣

[شماره صفحه واقعی : ٤٠٥]

ص : ٩٩٠

وَشَمَاءَ، ٢١٩، ٣٦٢

وَوَلٍ، ٢٢٤، ٢٢٨، ٢٧٨

وَوُلَى، ٢٢٨، ٢٧٨

وَوُو، ٣٣

وَوَيْلٍ، ٣٣

وَوَيْوٍ، ٣٣

وَوُؤْلَى، ٢٢٨

هَجَانٍ، ٢٦٣

هَجَاءَ، ١٣٩

هَدٍّ، ١٥٢

هُدُنَا، ١١١

هُدُوا، ١١١

هَدَى، ١٥٢

هَدَى، ١٥٢

هَدَى، ٢٠٢

هَزْوَلٍ، ٣٧٠

هَزْوَى، ٢٩٢

هَمْرٍشٍ، ٣٧١

هِنْدٍ، ٣٧٤

هَوَازِنٍ، ٢٨٤، ٢٨٥

هَيْفٍ، ١٠٢

يَاجِلُ، ١٠٥

يَاحِلُ، ١٠٥

يَا رَجُلًا، ٣٢٠

يَا شَرْطِي، ٣٣٨، ٣٢٠

يَيْصُطُ، ٣٦٣

يَحْيَا، ١٠٢

يُخَيِّا، ١٣٨

يُخَيِّى، ١٣٨

يُخَيِّى، ٣٤٤

يُخَالُ، ٥٥

يُخْتَصِرُ، ٢٢٤

يُزَعُّ، ١٠٥

يُزْمَلُونَ، ٧٨

يُزَعُّ، ١٠٥

يُزِيدُ، ٣٧٤

يَسْتَطِيعُ، ١٦٥

يَسْتَطِيعُ، ١٦٥

يَسْعُ، ١٠٥

يَشَى، ١١٢

يَصْعَعُدُّ، ٧٩

يَضَعُ، ١٠٥

يَطَأُ، ١٠٥

يُطَمَأُنُ بِهِ، ١٧٥

يَعْمَلُ، ٢٨٣

يَعْقُوبُ، ٣٧٤

يَعْمَلُهُ، ٢٨٣

يُعْنَى بِهِ، ٢٢٤

يُعْيَا، ١٣٨

يُعْيَى، ١٣٨

يَفَاعِلُ، ٢٨٣

يَفَاعِيلُ، ٢٨٣

يَقْطُ، ١٩١

يَقْطَانُ، ٢١٩

يَقِيلُ، ١٤٠

يَلْعُ، ١٠٥

يَلْعُ، ١٠٥

يَلْمَعُ، ٣٦٧

يَلْنَدُ، ٣٩، ٣٧٢

يَتَّبِعِي، ١٨٠

يَوْمٌ، ٨٨، ٩٦

يَوْمَرٌ، ٩٣

يَهْدِي، ١٥٠

يَهْدِي، ١٥٢

يَهْدِي، ١٥٢

يُهْرِقُ، ٣٦٨

يَهُودٌ، ٢٨٥

يَهُودِيٌّ، ٢٨٥

يَجْلُ، ١٠٥

يَجْلُ، ١٠٥

يَنَّا، ١٧٨، ١٤٦

يَنِي، ٣٣

يَنِيْتُ يَاءً، ٣٣، ٧٤

يُؤْفِعِلُ، ١٣٦

يَوْمٌ، ٨٨، ٩٥

يَوْمٌ، ٩٥

[شماره صفحه واقعی : ٤٠٦]

ص: ٩٩١

فهرست تفصیلی

فهرست اجمالی ۵

پیشگفتار ۷

ویژگی ها ۷

صرف مقدماتی ۸

حجم کتاب و فرصت لازم ۸

درخواست ۹

تشکر ۱۰

آرزو ۱۱

گزیده و برگرفته ای از مقدمه استاد شهید آیه الله قدوسی قدس سره ۱۳

نامه آیه الله جنتی ۱۵

مقدمه ۱۷

فصل ۱. تعریف علم صرف ۱۷

فصل ۲. فایده علم صرف ۱۸

فصل ۳. موضوع علم صرف ۱۸

تعریف کلمه و اقسام آن ۱۸

[شماره صفحه واقعی : ۴۰۷]

ص: ۹۹۲

فصل ۴. اشتقاق ۲۱

فصل ۵. حروف اصلی و زاید ۲۱

فصل ۶. اینیه کلمه ۲۳

فصل ۷. وزن ۲۵

فایده وزن ۲۹

فصل ۸. انواع کلمه ۳۲

معتل ۳۲

صحیح ۳۴

مهموز ۳۴

مضاعف ۳۵

سالم ۳۶

فصل ۹. ادغام، تخفیف همزه و اعلال ۳۷

فصل ۱۰. إلحاق ۳۷

بخش یکم: فعل

مقدمه ۴۳

۱. تعریف و تقسیم ۴۳

۲. اصل (مبدأ اشتقاق) فعل ۴۴

۳. معلوم و مجهول ۴۵

۴. اشتقاق اقسام فعل ۴۶

۵. صیغه های فعل ۴۶

۶. مباحث بخش یک ۴۸

مبحث اول: فعل ثلاثی مجرد ۴۹

فصل ۱. ماضی معلوم ۴۹

[شماره صفحه واقعی : ۴۰۸]

ص: ۹۹۳

صیغه ها ۴۹

ضمایر ۵۱

چهار نکته ۵۲

فصل ۲. مضارع معلوم ۵۳

صیغه ها ۵۳

حروف مضارعه ۵۴

ضمایر ۵۵

چهار نکته ۵۵

اعراب و بنا در فعل مضارع ۵۶

ابواب ثلاثی مجرد معلوم ۵۶

فصل ۳. امر معلوم ۵۸

سه نکته ۵۹

ضمایر ۶۰

فصل ۴. ماضی مجهول ۶۱

فصل ۵. مضارع مجهول ۶۲

فصل ۶. امر مجهول ۶۳

فصل ۷. مجهول فعل متعدی به حرف جر ۶۴

توجه کنید ۶۶

ضمایر مجهول متعدی به حرف جر ۶۶

فصل ۸. فعل مجهول سماعی ۶۷

فصل ۹. صور فعل معلوم متعدی ۶۸

فصل ۱۰. فعل مضاعف ۷۴

الف) تعریف ادغام ۷۵

ب) موارد ادغام ۷۵

ج) انواع ادغام ۷۵

[شماره صفحه واقعی : ۴۰۹]

ص: ۹۹۴

د) احکام ادغام ۷۵

ه) قواعد ادغام ۷۶

تبصره بر قواعد ادغام ۸۱

فصل ۱۱. فعل مهموز ۸۵

قواعد تخفیف همزه ۸۶

فصل ۱۲. فعل معتل ۹۷

قواعد عمومی اعلال ۹۸

تبصره بر قواعد اعلال ۱۰۲

فصل ۱۳. مثال ۱۰۴

فصل ۱۴. اجوف ۱۰۶

فصل ۱۵. ناقص ۱۰۹

فصل ۱۶. لفیف ۱۱۲

فصل ۱۷. خصوصیات فعل ماضی ۱۱۴

فصل ۱۸. خصوصیات فعل مضارع ۱۱۵

۱. فعل حال و مستقبل ۱۱۶

۲. مضارع استفهامی ۱۱۷

۳. مضارع منفی ۱۱۸

۴. مضارع مجزوم ۱۱۹

۵. مضارع منصوب ۱۲۳

۶. مضارع مؤکد ۱۲۴

مبحث دوم: فعل ثلاثی مزید ۱۳۰

مقدمه ۱۳۰

۱. مبدأ اشتقاق ثلاثی مزید ۱۳۰

۲. چگونگی اشتقاق ثلاثی مزید ۱۳۱

[شماره صفحه واقعی : ۴۱۰]

ص: ۹۹۵

۳. ابواب ثلاثی مزید ۱۳۲

۴. ضمائر و قواعد در ثلاثی مزید ۱۳۴

فصل ۱. باب افعال ۱۳۶

معانی باب افعال ۱۳۸

فصل ۲. باب تفعیل ۱۴۲

معانی باب تفعیل ۱۴۴

فصل ۳. باب مفاعله ۱۴۶

معانی باب مفاعله ۱۴۷

فصل ۴. باب افتعال ۱۴۸

معانی باب افتعال ۱۵۳

فصل ۵. باب انفعال ۱۵۴

فصل ۶. باب تَفْعُل ۱۵۵

معانی باب تفعیل ۱۵۷

فصل ۷. باب تفاعل ۱۶۰

معانی باب تفاعل ۱۶۰

فصل ۸. باب افعلال ۱۶۲

معانی باب افعلال ۱۶۲

فصل ۹. باب استفعال ۱۶۳

معانی باب استفعال ۱۶۵

فصل ۱۰. باب افعیلال ۱۶۷

فصل ۱۱. ابواب غیر مشهور و نادر ۱۶۸

مبحث سوم: فعل رباعی ۱۷۲

مقدمه ۱۷۲

فصل ۱. رباعی مجرد ۱۷۲

[شماره صفحه واقعی : ۴۱۱]

ص: ۹۹۶

فصل ٢. رباعى مزيد ١٧٤

مبحث چهارم: فعل منحوت- فعل غير متصرف- فعل جامد- اسم فعل ١٧٧

فصل ١. فعل منحوت ١٧٧

فصل ٢. فعل غير متصرف و جامد ١٧٩

فصل ٣. اسم فعل ١٨١

القسم الثانى: الاسم

تمهيد ١٨٧

المقدمه ١٩٠

الفصل ١. تعريف الاسم ١٩٠

الفصل ٢. ائنيه الاسم ١٩٠

الفصل ٣. تقسيمات الاسم ١٩٢

الفصل ٤. قواعد الإغلال الخاصه بالاسم ١٩٥

المبحث الأول: المصدر و غير المصدر ٢٠١

مقدمه ٢٠١

الفصل ١. المصدر الأصلي ٢٠١

الفصل ٢. المصدر الميمى ٢٠٣

الفصل ٣. المصدر الصناعى ٢٠٥

الفصل ٤. المصدر المجهول ٢٠٥

الفصل ٥. المره و الهيئه ٢٠٧

الفصل ٦. المصدر المؤول ٢٠٨

الفصل ٧. اسم المصدر ٢٠٩

المبحث الثانى: الجامد و المشتق ٢١١

مقدمه ٢١١

[شماره صفحه واقعى : ٤١٢]

ص: ٩٩٧

- الفصل ١. اسم الفاعل ٢١٢
- الفصل ٢. اسم المفعول ٢١٥
- الفصل ٣. الصفة المشبهة ٢١٨
- الفصل ٤. اسم المبالغة ٢٢١
- الفصل ٥. اسم التفضيل ٢٢٣
- الفصل ٦. اسم المكان ٢٢٩
- الفصل ٧. اسم الزمان ٢٣١
- الفصل ٨. اسم الآله ٢٣٢
- الفصل ٩. في تسميته الجامد والمشتق بالموصوف والصفة ٢٣٣

المبحث الثالث: المذكر والمؤنث ٢٣٥

الفصل ١. في أقسام المذكر والمؤنث ٢٣٥

تقسيم خاص بالمذكر ٢٣٦

تقسيم خاص بالمؤنث ٢٣٨

الفصل ٢. في التانيث الحقيقي ٢٤٠

الفصل ٣. في التانيث المجازي ٢٤٠

الفصل ٤. فيما لا تفيء التاء والألفان تانيث الكلمه ٢٤٢

الفصل ٥. جواز التذكير والتانيث ٢٤٤

الفصل ٦. إسناد الفعل إلى المؤنث ٢٤٧

المبحث الرابع: المتصرف وغير المتصرف ٢٥٠

مقدمه ٢٥٠

الفصل ١. المثني ٢٥٠

الفصل ٢. الجمع ٢٥٣

الفصل ٣. جمع المذكر السالم ٢٥٤

المُلحقات بجمع المذكر السالم ٢٥٦

[شماره صفحه واقعی : ٤١٣]

الفصل ٤. جمعُ المؤنَّثِ السَّالِمِ ٢٥٨

الفصل ٥. الجَمْعُ المُكَسَّر ٢٦٣

أ) جَمُوعُ التَّكْسِيرِ المُطَّرَدَةِ ٢٦٤

ب) الجَمُوعُ السَّمَاعِيَّةُ (غَيْرُ المُطَّرَدَةِ) ٢٧٨

القِلَّةُ وَ الكَثْرَةُ ٢٨١

جَمْعُ الجَمْعِ، مُنْتَهَى الجَمُوعِ، صِيغَةُ مُنْتَهَى الجَمُوعِ ٢٨٢

الجَمْعُ بِلا مُفْرَدٍ ٢٨٤

اسْمُ الجَمْعِ وَ اسْمُ الجِنْسِ الجَمْعِيِّ ٢٨٤

تَشْبِيهُ المُفْرَدِ بِصِيغَةِ الجَمْعِ ٢٨٥

الفصل ٦. المُنْسُوبُ ٢٨٦

شَوَازُ النَّسَبِ ٢٩٢

الفصل ٧. المُصَغَّرُ ٢٩٤

صِيغَةُ المُصَغَّرِ ٢٩٦

قَوَاعِدُ الإِعْلَالِ الخَاصَّةُ بِالمُصَغَّرِ ٣٠٢

المَبْحَثُ الخَامِسُ: المَعْرِفَةُ وَ النِّكَرَةُ ٣٠٧

مُقَدِّمَةٌ ٣٠٧

الفصل ١. العَلَمُ ٣٠٧

الفصل ٢. المَعْرِفَةُ بِ «أَل» ٣١٠

الفصل ٣. الضَّمِيرُ ٣١٢

الفصل ٤. اسْمُ الإِشَارَةِ ٣١٦

الفصل ٥. المَوْصُولُ ٣١٧

الفصل ٦. المَعْرِفَةُ بِالإِضَافَةِ ٣١٩

الفصل ٧. المَعْرِفَةُ بِالنِّدَاءِ ٣٢٠

المَبْحَثُ السَّادِسُ: المَعْرِفَةُ وَ المَعْنَى ٣٢٢

[شماره صفحه واقعی : ٤١٤]

ص : ٩٩٩

الفصل ١. أنواع الإعراب و علائمہ ٣٢٢

الفصل ٢. الإعرابُ التَّقْدِيرِيُّ ٣٢٣

الفصل ٣. المَبْنِيُّ ٣٢٤

توضيحاتُ ٣٢٥

١. الضَّميرُ ٣٢٥

٢. اسمُ الإِشَارَةِ ٣٢٥

٣. المَوْصُولُ ٣٢٥

٤. اسمُ الشَّرْطِ ٣٢٦

٥. اسمُ الاسْتِفْهَامِ ٣٢٦

٦. بعضُ الظُّروفِ ٣٢٧

٧. بعضُ الكِنَايَاتِ ٣٢٨

٨. أسماءُ الأفعالِ و الأصواتِ ٣٢٩

٩. المَرْكَبُ المَرْجِيُّ ٣٣٥

١٠. اسمٌ لا لِنْفِي الجِنْسِ ٣٣٨

١١. المَنَادِي المَفْرَدُ المَعْرِفَةُ ٣٣٨

١٢. الحِكَايَةُ ٣٣٩

١٣. ما لَمْ يُرْكَبْ ٣٣٩

١٤. كَلِمَاتٌ مَتَفَرِّقُهُ ٣٣٩

خَاتِمَةٌ: فِي مَبَاحِثَ شَتَّى ٣٤١

الفصل ١. القِرَاءَةُ وَ الكِتَابَةُ ٣٤١

البَحْثُ الأوَّلُ: الكِتَابَةُ ٣٤١

البَحْثُ الثَّانِي: كِتَابَةُ الهِمَزَةِ ٣٤٥

[شماره صفحه واقعی : ٤١٥]

ص: ١٠٠٠

البحث الثالث: ما يُكْتَبُ ولا يُقْرَأُ ٣٤٨

البحث الرابع: ما يُقْرَأُ ولا يُكْتَبُ ٣٥٠

البحث الخامس: ما لا يُقْرَأُ ولا يُكْتَبُ ٣٥١

الفصل ٢. التِّقَاءُ السَّاكِنِينَ ٣٥٣

الفصل ٣. الوُقُوفُ ٣٥٦

الفصل ٤. هَمْزَةُ الوُضَلِ ٣٥٨

الفصل ٥. هَمْزَةُ القَطْعِ ٣٦٠

الفصل ٦. الإِبْدَالُ ٣٦١

الفصل ٧. المَزِيدُ فِيهِ ٣٦٤

البحث الأول: الإِشْتِقَاقُ ٣٦٤

البحث الثاني: الرُّوَايَةُ ٣٦٦

البحث الثالث: عَدَمُ النُّظِيرِ ٣٦٨

الفصل ٨. الإِلْحَاقُ ٣٦٩

الإِلْحَاقُ وَ أَبْوَابُ الفِعْلِ المَزِيدِ فِيهِ ٣٧٢

الفصل ٩. غَيْرُ المُنْصَرِفِ ٣٧٤

فهرست منابع و مآخذ ٣٧٧

نمايه ٣٨١

آيات ٣٨٣

روايات ٣٩٠

اشعار ٣٩١

واژگان ٣٩٣

فهرست تفصیلی ٤٠٧

[شماره صفحه واقعی : ٤١٦]

ص: ١٠٠١

عنوان و نام پدیدآور: کتاب صرف میر / میر سید شریف علی جرجانی

مشخصات نشر: دیجیتالی، مرکز تحقیقات رایانه ای قائمیه (عجل الله تعالی فرجه الشریف) اصفهان، ۱۳۹۸.

زبان: فارسی.

مشخصات ظاهری: ۸۷ صفحه.

موضوع: زبان عربی -- صرف

توضیح: کتاب «صرف میر» به اسم نویسنده اش میر سید شریف جرجانی است. این کتاب در علم «صرف» و به زبان فارسی است. صرف میر، در سی و یک فصل تنظیم شده و شامل مباحث افعال و اسماء با تمام مشتقاتش است. جزو متون درسی حوزه علمیه بوده، ولی در حال حاضر کتاب های دیگری مثل «صرف ساده» و «مبادی العربیه» جایگزین آن شده اند.

نسخه حاضر از این کتاب در ضمن مجموعه «جامع المقدمات» با تعلیقات و حواشی مرحوم علامه مدرس افغانی می باشد.

اشاره

بسم الله الرحمن الرحيم بدان - ایدک (۱) الله تعالی فی الدارین - (۲) که کلمات لغت عرب، بر سه گونه است: (۳)

[شماره صفحه واقعی: ۱]

ص: ۱۰۰۲

۱- اگر کسی بحث کند که اید فعل ماضی است چرا معنای مضارع میدهد جواب گوئیم که عرب فعل ماضی را در هشت جا بمعنای مضارع استعمال میکند چنانکه شاعر گفته است: معنی ماضی مضارع میشود در هشت جا***عطف ماضی بر مضارع یا کلام ابتداء بعد لفظ حیث دیگر در پی موصول دان***بعد حرف شرط باشد یا معه جمله دعاء بعد همزه سوی ماضی او واقع شود***نیز آن ماضی که باشد بعد لفظ کَلَمًا اول نحو قوله تعالی: یوم ترجف الأرض والجبال و کانت الجبال کثیرا مهیلا. دوم نحو قوله تعالی: ونزعنا ما فی صدورهم من غل تجری من تحتهم الانهار. سوم نحو قوله تعالی: اُسکن أنت وزوجک الجنة و کلا منها حیث شئتما. چهارم نحو الاسم ما دل علی معنی مستقل غیر مقترن بأحد الأزمنه و نحو قوله تعالی ان الذین آمنوا و عملوا الصالحات أنا لانضیع اجر من أحسن عملا پنجم نحو قوله تعالی ان عدتم عدنا و نحو قول الشاعر: دَسْتُ رسولاً بأن القوم ان قدروا***علیک یشفوا صدوراً ذات تو غیر ششم نحو ایدک الله و نحو تبت یدا ابی لهب. هفتم نحو قوله تعالی سواء علیهم ءأندر تهم ام لم تندرهم لا یؤمنون . هشتم نحو قوله تعالی کَلَمًا دخلت امه لعنت اختها حتی اذا اذارکوا فیها جمیعاً. بدانکه در حاشیه نوشته شده که عرب فعل ماضی را در چهار جا بمعنی مضارع میخوانند بعد از آن چهار مثال ذکر کرده و حال آنکه مثال اول و دوم و چهارم از انشاءات است و همچنین بعضی هشت صورت در شعر شاعر با اینکه از کلام ابن هشام در آخر بحث لام عامله جزم یعنی لام امر میگوید که انشاء دلالت بر زمان ندارد و هذا نصه: ان المحققین علی ان افعال الانشاء مجردة عن الزمان کبعت واقسمت و قبلت واجابوا عن کونها مع ذلك ایضا افعالا بان تجردها عن الزمان عارض لها عند نقلها عن الخبر ولا یمکنهم ادعاء ذلك فی نحو قم لانه لیس له حاله غیر هذه و حیثند فیشکل فعلیه فاذا ادعی ان اصله لتقم کان الدال علی الانشاء اللام لا الفعل. و ایضا اشکال دیگری بر حاشیه وارد است و آن اشکال اینست که اول و چهارم هر دو از اقسام دعا میباشند و اول دعاء بخیر بودن و چهارم دعاء بشر بودن سبب تعدد نمیشود یعنی چهارم چون دعاء بشر است از دعا بودن خارج نیست فتدبر تعرف. و اما صورت سوم پس ظاهر اینست که در معرض تعریف بودن اثری در معنای مضارع شدن ندارد چون احتمال دارد که بعد از موصول بودن موثر باشد چنان که در شعر صورت چهارم شمرده شده.

۲- قوله: بدان ایدک الله تعالی فی الدارین، اگر کسی بحث کند که اید فعل ماضی است چرا معنی مضارع میدهد جواب میگوئیم که عرب فعل ماضی را در چهار جا بمعنی مضارع میخوانند: اول در معرض دعا مثل ایدک الله تعالی، دوم در معرض خطبه مثل انکحت و زوجت، سیم در معرض تعریف مثل الکلمه ما دل، چهارم در معرض نفرین نحو قوله تعالی: تبت یدا ابی لهب

۳- اگر کسی بحث کند که چرا کلمات لغت عرب بر سه گونه است، زیاده و کم نیست جواب میگوئیم که کلمه یا دلالت بر معنی خود فی نفسه میکند یا نمیکند، آنکه نمیکند حرف است مثل من و الی و آنکه دلالت میکند یا مقترن است بأحد أزمنه ثلاثه یا مقترن نیست، و آنکه دلالت بر معنی خود میکند و مقترن نیست بأحد ازمنه ثلاثه «اسم» است چون رَجُلٌ و عِلْمٌ و آنکه دلالت بر معنی خود میکند و نزدیک بأحد ازمنه ثلاثه هم میشود آن «فعل» است چون ضَرَبَ و دَخَرَخ و فعل در لغه بمعنی کار است و

در اصطلاح آن کلمه ایست که خود بخود بمعنی خود دلالت کند و بیکی از سه زمان نزدیک باشد و آن را از برای آن فعل گفتند که در معنی وی معنی کار است.

اسم است (۱) و فعل است و حرف. اسم چون رَجُلٌ و عِلْمٌ. (۲) فعل چون ضَرَبَ و دَخَرَج. (۳) حرف چون مِنْ و إِلَى. (۴)

و تصریف (۵) در لغت (۶): «گردانیدن چیزی است از

[شماره صفحه واقعی : ۳]

ص: ۱۰۰۴

۱- بدانکه اسم در لغه بمعنی علامت و نشانه است هرگاه از وَشَم مشتق باشد و بمعنی بلندی است هرگاه از سِئُمُ مشتق باشد و در اصطلاح آن کلمه ایست که خود بخود بمعنی خود دلالت کند و به یکی از سه زمان که ماضی و حال و استقبال است نزدیک نشود و چنین کلمه را از آن جهت اسم گفتند که بمعنی علامت و نشانه است بر مسمای خود و یا رتبه اش بلند است از رتبه برادرانش، از برای آنکه کلام از دو اسم مرکب میشود و اما از دو فعل و از دو حرف یا از یک فعل و یک حرف کلام مرکب نمیشود بلکه احتیاج با اسم دارند پس رتبه اش بلند است از رتبه آنها.

۲- دو مثال آورد یکی از اسم ذات که رجل باشد و یکی از اسم معنی که علم باشد.

۳- دو مثال آورد یکی از ثلاثی و یکی از رباعی.

۴- دو مثال آورد یکی از ابتداء که مِنْ باشد و یکی از انتها که إِلَى باشد چنانچه گویی سِرْتُ مِنَ الْبَصْرَةِ إِلَى الْكُوفَةِ.

۵- در مجمع البحرین لفظ تصریف را در قول خداوند (وتصریف الریاح) تقریباً به همین معنی حمل کرده.

۶- بدانکه تصریف در لغه بمعنی تغییر است و تغییر هم بر سه قسم است: اول تغییر ذاتی و تغییر ذاتی آن است که ذات شیء تغییر یابد مثل حَزَقْتُ الشَّجْرَةَ فَصَارَتْ رَمَاداً، یعنی سوزانیدم من درخت را پس گردید خاکستر دوم تغییر صفاتی و تغییر صفاتی آن است که صفة شیء تغییر یابد مثل صَبَغْتُ الْقِرطَاسَ فَصَارَتْ أَحْمَرًا یعنی رنگ کردم من کاغذ را پس گردید قرمز سیم تغییر حالی و تغییر حالی آن است که حال شیء تغییر یابد مثل صَارَ الْخَمْرُ خَلًّا یعنی گردید شراب سر که یعنی اول مسکر بود و حالا مسکر نیست بدانکه در تغییر ذاتی، تغییر صفاتی و تغییر مالی هر دو هست اما بخلاف تغییر صفاتی و حالی که در آنها تغییر ذاتی نیست و اما تغییر صفاتی نسبت به تغییر حالی نیز اعم است از برای آنکه صفت شیء اگر تغییر بیابد می شود که هم حالش تغییر بیابد و هم تغییر نیابد و اما تغییر حالی از هر دو اخص است از برای آن که می شود حال شیء تغییر بیابد و ذاتش و صفاتش تغییر نیابد چنانکه معلوم است در مثال مذکور

اسم را سه بناست (۱)(۲): ثلاثی و رباعی و خماسی (۳) و هر یک از این

سه بنا، بر دو وجه است (۴): یکی مجرد (یعنی که همه حروف وی اصلی باشد) و دیگری

[شماره صفحه واقعی: ۵]

ص: ۱۰۰۶

۱- بدانکه فصل را دو معنی هست از روی لغه و از روی اصطلاح، اما از روی لغه بمعنی بریدن و جدا ساختن است و امّا از روی اصطلاح: هو الحاجزُ بینَ الکلامین المتغایرین یعنی: در اصطلاح پرده ایست آویخته میان دو کلام متغایر که کلام اول غیر از کلام ثانی باشد.

۲- در شرح امثله گذشت که صیغه و بناء و وزن به یک معنی میباشد و لکن اوضح مما تقدم ما قاله الرضی فی شرح الشافیه فی قول ابن الحاجب ابنیه الکلم، المراد من بناء الکلمه و وزنها و صیغتها، هیئتها التی یمکن ان یشارکها فیها غیرها وهی عدد حروفها المرتبه و حرکتها المعینه و سکونها مع اعتبار الحروف الزائده و الاصلیه کل فی موضعه فَرَجْلٌ مثلاً علی هیئهِ و صفه یشارکه فیها عَضُدٌ وهی کونه علی ثلاثه اولها مفتوح و ثانیها مضموم و أما الحرف الآخر فلا تعتبر حرکت و سکونه فی البناء فَرَجْلٌ و رَجُلًا و رَجُلٍ علی بناء واحد و کذا جعل علی بناء ضرب لان الحرف الأخير لحرکه الاعراب و سکونه و حرکه البناء و سکونه.

۳- اگر گویند چرا اسم سداسی و ثنائی نشد جواب گوئیم که در ثنائی از قدر صالح کمتر میشد و قدر صالح سه حرفی بودن کلمه است که به یکی ابتدا کرده شود و بر یکیش وقف شود و یکی فاصله شود میان اینها و یرد و دم در اصل یدى و دمّو است و مَنّ و ما از اسماء مبنیه است و گفتگوی ما در اسماء معربه است و در سداسی ثقل لازم میاید و هم التباس میشد میان دو اسم ثلاثی و یک اسم ثلاثی.

۴- بدانکه از تقسیم اسم شش قسم بیرون می آید از برای آنکه ثلاثی اسم یا مجرد است از حروف زواید که از برای او ده صیغه است چنانچه خواهد آمد و یا مزید فیه است یعنی در او حرف زاید هست و این بسیار است که بحصر نیامده و همچنین است رباعی اسم و آن یا مجرد است که از برای او پنج صیغه است چنانکه باز می آید و یا مزید فیه است که این کمتر از مزید فیه ثلاثی است و بساز به حصر نیامده و همچنین است خماسی اسم یا مجرد است که از برای او چهار صیغه است چنان که نیز می آید و یا مزید فیه است و این بسیار اندک است پس مجموع شش قسم شد.

مَزِيدٌ فِيهِ (۱) یعنی در او حرفِ زاید باشد).

و فعل را دو بناست ثلاثی و رباعی و هر یک از این دو بنا، بر دو وجه است: مجرد و مزید فیه - چنانکه در اسم گفته شد.

فصل: میزان در شناخت حروف اصلی

میزان (۲)، در شناختن حروف اصلی از حروف زواید، فاء و عین و لام است (۳) پس هر حرفی که در مقابل یکی از این حروف ثلاثه باشد اصلی بود؛ چون رَجُلٌ که بر وزن فَعْلٌ است وَنَصِيرٌ که بر وزن فَعَلٌ است. و هر حرفی که در مقابل این حروف نباشد زاید بود، چون ضاربٌ و ناصِرٌ که بر وزن فاعِلٌ است و يُنْصِرُ و يُطَلِّبُ که بر وزن يَفْعَلُ است.

و در بنای رباعی اسم و فعل، لام یکبار مکزر

[شماره صفحه واقعی: ۶]

ص: ۱۰۰۷

۱- بدانکه مزید فیه در اسم غیر از مزید فیه در فعل است چون که میزان در مزید فیه فعل و مجرد آن ماضی آن فعل است بدلیل قول مصنف در فصل پنجم که میگوید پس مجموع ابواب ثلاثی که ماضی وی مجرد است از حروف زوائد شش است اما میزان در مزید فیه اسم و مجرد بودن آن ذات کلمه و کتب لغت است پس بنابراین لفظ ضاربٌ و ناصِرٌ و يُنْصِرُ و يُطَلِّبُ را در اصطلاح مزید فیه نمی نامند چون که ماضی آنها مزید فیه نیست پس آنها در اصطلاح مجرد نامیده میشوند چون که ماضی آنها مجرد است و اما مُسْتَخْرِجٌ و مُكْتَسِبٌ و يَسْتَخْرِجُ و يَكْتَسِبُ و امثال آنها در اصطلاح مزید فیه نامیده میشوند چونکه در ماضی آنها حرف زائد شده.

۲- المیزان فی اللغه ما یوزن به الاشیاء یعنی چیزی است که بآن سنجیده شود چیزها و در اصل مؤزان بود و او ساکن ما قبل مکسور را قلب بیاء کردند، میزان شد.

۳- اگر کسی بحث کند چرا مصنف فاء و عین و لام گفت و فَعَلَ نگفت، جواب گوئیم اگر فَعَلَ میگفت بفتح عین شامل فَعْلٌ و فَعَلَ بضم عین و بکسر عین نمیشد و اگر فَعْلٌ بضم عین میگفت شامل فَعْلٌ بفتح عین و فَعْلٌ بضم عین نمیشد پس از این جهت فاء و عین و لام گفت که شامل هر سه بوده باشد.

می شود و در خماسی، اسم، لام دو بار مکرر می شود چنانچه معلوم گردد - انشاء الله تعالی.

فصل: صیغه های اسم ثلاثی مجرد

اسم ثلاثی مجرد را ده صیغه است (۱) چون: فَلَسْ فَرَسٌ كَيْفَ عَضُدٌ جَبْرٌ عَنَبٌ قُفْلٌ صُرْدٌ اِبِلٌ عُنُقٌ (۲).

و مزید فیه اسم ثلاثی بسیار است و اسم رباعی مجرد را پنج صیغه ل

است چون جَعْفَرٌ دِرْهَمٌ (۳) زَبْرَجٌ بُزْنٌ قِمَطْرٌ (۴) و مزید فیه وی اندک است و اسم خماسی مجرد را چهار صیغه است چون سَفَرٌ جَلٌ قُرْعَمٌ ج

[شماره صفحه واقعی : ۷]

ص: ۱۰۰۸

۱- اگر بحث کنند که چرا اسم ثلاثی مجرد ده صیغه است جواب گوئیم زیرا که تعدد صیغه موقوف بحرکت عین الفعل است اگر عین الفعل مفتوح باشد فاء الفعلش از چهار قسم بیرون نیست: یا مفتوح است و یا مضموم است و یا مکسور است یا ساکن. و اگر عین الفعل مکسور باشد فاء الفعلش نیز از چهار قسم بیرون نیست و اگر عین الفعل مضموم باشد باز فاء الفعلش از چهار قسم بیرون نیست و اگر عین الفعل ساکن باشد باز فاء الفعل از چهار قسم بیرون نیست پس مجموع شانزده قسم میشود. پس چهار قسم از این شانزده قسم بیرون می رود بجهه ممکن نبودن ابتدا بساکن، دوازده قسم میماند و دو صیغه که از کسره بضمه رفتن چون جُبْک و از ضمه بکسره رفتن چون دُئِل در لغت عرب ثقیل بود استعمال نشد پس ده صیغه ماند.

۲- اسماء ثلاثی ده بود ای عاقل***یک یک شمرم نگار بر صفحه دل فَلَسْ وَفَرَسٌ وَكَيْفَ عَضُدٌ جَبْرٌ وَعَنَبٌ***قُفْلٌ وَصُرْدٌ وَدِغْرٌ عُنُقٌ دَانٌ وَابِلٌ

۳- قال بعض المحققين في تعليقه على شرح الشافيه في الجزء الاول على قول الرضى ان نحو دِرْهَمٌ ليس على وزن قِمَطْرٌ لتخالف مواضع الفتحين و السكونين فقال القمطر الجمل القوى السريع و قيل الجمل الضخم القوى و رجل قمطر قصير وامرئه قمطره قصيره والقمطر والقمطره ماتصان فيه الكتب.

۴- معانی کلمات به ترتیب: نهر کوچک، پول سفید، زینت، پنجه شیر، صندوقچه. زبرج به معنی زینت زنان است و مشهور در زبرج کسر فاء و سکون عین است لکن در اوقیانوس به کسر فاء و عین ضبط نموده.

اَحْمَرُشْ قِرْطَبُ (۱) و مزید فیه وی به غایت اندک است (۲) و فعل ثلاثی مجرد را سه صیغه است چون نَصِيرَ عَلِمَ شَرَفَ ، و مزید فیه وی بسیار است - چنانکه می آید - و فعل رباعی مجرد را یک بناست چون دَخَرَجَ که بر وزن فَعَلَلَّ است و مزید فیه وی اندک است - چنانکه مذکور خواهد شد.

فصل: اسم صحیح و غیر صحیح

هر اسمی و فعلی که در حروفِ اصولِ وِی همزه و تضعیف و حروفِ عله نباشد آن را صحیح (۳) و سالم خوانند ، چون رَجُلٌ و نَصِيرَ و هر چه در وی همزه باشد (۴) آن را مهموز خوانند چون اَمْرٌ و اَمَرَ و هر چه در وی تضعیف باشد یعنی دو حرف اصلی وی از یک جنس بوده باشد آن را مضاعف خوانند چون مَدٌّ و مَدٌّ (۵) و هر چه در وی حرف عله باشد (که آن واو و یاء و الفی است (۶) که مُنْقَلَبٌ باشد از واو و

[شماره صفحه واقعی : ۸]

ص: ۱۰۰۹

- ۱- معانی به ترتب: گلابی، شتر قوی، پیرزن، شیء حقیر.
- ۲- و مزید فیه اسم خماسی مجرد نیامده است مگر پنج بناء عَفْرُتُوط و خَزَعْبِل و قِرْطَبُوس و خندریس و قبعثری
- ۳- در اصطلاح صرفیین و اما در اصطلاح نحویین صحیح آن را گویند که آخرش حرف عله نباشد خواه در فاء و عین باشد یا نباشد
- ۴- یعنی در حروف اصول وی آن را مهموز خوانند و مهموز گاه صحیح می شود مثل اَمْر و مثل قَرَّة و گاه معتل چون آل و وَّءَل
- ۵- در اصل مدد بود اجتماع حرفین متجانسین متقاربین شرط ادغام موجود بود دال اول را ساکن و در ثانی ادغام نمودیم مدد شد یعنی کشیده است یکمرد غائب در زمان گذشته.
- ۶- بدانکه واو و یاء و الف را از آن جبهه حروف عله گفته اند که در اکثر مواضع صحیح و سلامت بر حال خودشان باقی نمی مانند بلکه تغییر می یابند بقلب و اسکان و حذف چنانکه حالت آدم ناخوش تغییر می یابد. و همزه اگر چه در تغییر یافتن با آنها مشترک است لکن در اصطلاح آنرا حرف عله نگفته اند. و یا از این جبهه حروف عله گفته اند که آدم ناخوش در حین ناخوشی لفظ وای میگوید.

یاء) آن را مُعْتَلِّ خوانند. پس اگر حرف عله به جای فاء بود آن را معتل الفاء و مثال (۱) خوانند چون وَعِيدٌ و وَعِيدَةٌ و اگر به جای عین بود آن را معتل العین و اجوف (۲) خوانند چون قَوْلٌ و قَالَ (۳) و اگر به جای لام بود آن را معتل اللام و ناقص (۴) خوانند چون رَمِيٌّ و رَمَى (۵).

و هرگاه در معتل دو حرف عله باشد آن را لفیف خوانند پس اگر حرف عله

[شماره صفحه واقعی : ۹]

ص: ۱۰۱۰

۱- قوله: "آنرا معتل الفاء و مثال گویند"، اما معتل الفاء گویند از آن جهت که حرف عله بجای فاء است و اما مثال گویند بجهت شباهت رساندن ماضی او در عدم اخلال به صحیح مثل وَعَدَ و يَسَّرَ و اجوف و ناقص چنین نیستند و بصفه ماضی مسمی شد زیرا که مضارع فرع او است در لفظ و بعضی گفته اند از آنچه مثال گفته اند که شباهت رسانده است به صحیح در ماضی و اسم فاعل و اسم مفعول و اسم مکان یا بجهت شباهت امر او بامر اجوف مثل عد و زن یا در احتمال حرکات ثلاثه و بعضی گفته اند که مثال از مثول مشتق است و آن بمعنی انتصاب است و معتل الفاء را مثال گویند از برای انتصاب و ثبوت حرف عله در وی.

۲- آن را اجوف گویند. چرا اجوف گویند زیرا که اجوف در لغت به معنی میان خالی است و چون میان این کلمه از حرف صحیح خالی است از این جهت اجوف گویند.
۳- اصلش قَوْلٌ بود، و او حرف عله متحرک ماقبل مفتوح بالف قلب شد قال گردید یعنی گفته است یکمرد غائب در زمان گذشته. قُلْنٌ در اصل قَوْلُنٌ بود و او حرف عله متحرک ماقبل مفتوح را قلب بالف کردند قَالُنٌ شد التقاء ساکنین شد میانه أَلِف و لام، الف را بجهت رفع التقاء ساکنین انداختند قُلْنٌ شد و فتحه قاف را بدل بضمه کردند تا دلالت کند بر اینکه آن چه از اینجا افتاده است «واو» بود نه «یاء»، قُلْنٌ شد یعنی گفته اند گروه زنان غایبه در زمان گذشته.

۴- و اگر گویند وقتی که حرف عله بجای لام بود چرا آن کلمه را ناقص گویند جواب گوئیم زیرا که ناقص در لغه به معنی دم بریده است چون این کلمه آخرش از حرف صحیح بریده شده از این جهت آن را ناقص گویند.

۵- رَمَتًا: در اصل رَمَيْتًا بود «یاء» حرف عله متحرک ماقبل مفتوح را قلب بالف کردند رَمَاتًا شد، التقاء ساکنین شد میانه «الف» و «تاء» الف را به جهت التقاء ساکنین انداختند رَمَتًا شد یعنی تیر انداختند دو زنان غایبه در زمان گذشته. اگر کسی گوید که در اینجا التقاء ساکنین چطور شد حال آنکه تاء متحرک است جواب گوئیم که حرکت تاء عارضی است که در مفرد ساکن بوده. رَمَوْا در اصل رَمَيُوا بود، «یاء» حرف عله متحرک ماقبل مفتوح را قلب به أَلِف کردند رَمَاؤًا شد، التقاء ساکنین شد میانه «واو» و «الف»، الف را بجهت التقاء ساکنین انداختند رَمَوْا شد.

به جای فاء و لام باشد، آن را لفیف مفروق خوانند چون وَقَى و وَقَى و اگر به جای عین و لام باشد، آن را لفیف مقرون خوانند چون طَى (۱) و طَوَى.

پس مجموع اسماء و افعال بر هفت (۲) نوع بود :

صحیح است و مثال است و مضاعف**لفیف و ناقص و مهموز واجوف

و احوال هر یک از اینها در این کتاب روشن گردد - إن شاء الله تعالی.

فصل: صیغه های فعل ثلاثی مجرد

دانسته شد که فعل ثلاثی مجرد را سه صیغه است فَعَلَ چون نَصَرَ و فَعِلَ چون عَلِمَ و فَعُلَ چون شَرَفَ و این هر سه فعل ماضی است که دلالت می کند بر

[شماره صفحه واقعی : ۱۰]

ص: ۱۰۱۱

۱- در اصل طَوَى بوده «واو» و «یاء» در یک کلمه جمع شده بودند سابق آنها ساکن بود و او را قلب بیاء کردند و «یاء» را در «یاء» ادغام کردند طَوَى شد یعنی پیچیدن.
۲- اگر کسی بحث کند که چرا مجموع اسماء و افعال بر هفت نوع شد جواب گوئیم زیرا که در کلمه، حرف عله و یا ملحق بحرف عله هست یا نیست و هر گاه حرف عله باشد یا بانفرد میشود یا باجتماع و در صورت انفراد یا در اول میشود مثل وَعَدَ و بَيَّرَ که آن را معتل الفاء و مثال خوانند و یا در وسط میشود مثل قَالَ و بَاغَ که آن را معتل العین و اجوف گویند و یا در آخر مثل رَعَى و دَعَى که آنرا معتل اللام و ناقص گویند و در صورت اجتماع یا به جای فاء و لام باشد مثل وَقَى که آن را لفیف مفروق خوانند و یا بجای عین و لام باشد. مثل طَوَى که آن را لفیف مقرون خوانند و مثل «واو» و «یاء» نادر است و ملحق به حرف عله نیز یا بانفرد است مثل أَمَرَ و سَيَّرَ و هُنَّ که آن را مهموز خوانند و یا باجتماع مثل مَيَّدَ که آن را مضاعف خوانند و همزه را ملحق به حرف عله گفتن بدیهی است مثل آمَرَ و اومن و ایمان و مضاعف را ملحق به حرف عله گفتن به جهت آن است که در او هم مثل معتل تغییر می شود مثل ظَلَّتْ در ظَلَّتْ که یک لامش را حذف کرده اند و اگر در کلمه حرف عله و ملحق به حرف عله نباشد آن را صحیح خوانند.

زمان گذشته و هر یکی را مستقبلی است که دلالت می کند بر زمان آینده و مستقبل **فَعَلَ** سه است **فَعَلَ يَفْعَلُ (۱)** چون **نَصَرَ يَنْصُرُ** و **فَعَلَ يَفْعَلُ (۲)** چون **ضَرَبَ يَضْرِبُ** و **فَعَلَ يَفْعَلُ (۳) (۴)** چون **مَنَعَ يَمْنَعُ** و مستقبل **فَعَلَ** دو است **فَعَلَ يَفْعَلُ (۵)** چون **عَلِمَ يَعْلَمُ** و

[شماره صفحه واقعی : ۱۱]

ص: ۱۰۱۲

- ۱- این صیغه غالباً متعدی است نحو قوله تعالى ولقد نصرکم الله ببدر وانتم اذله ونحو قوله تعالى ينصرك الله نصراً عزيزاً و گاهی لازم است نحو قوله تعالى الم تر الى الذين خرجوا من ديارهم وهم الوف و نحو قوله تعالى يخرج من بطونها شراب مختلف الوانه فيه شفاء للناس.
- ۲- این صیغه نیز غالباً متعدی است نحو قوله تعالى ضرب الله مثلاً عبداً مملوكاً لا يقدر على شيء و نحو قوله تعالى و يضرب الله الأمثال لعلهم يتذكرون. و گاهی لازم است نحو قوله تعالى حتى اذا كنتم في الفلك وجرین بهم بريح طيبة و نحو قوله تعالى والفلك التي تجرى في البحر بما ينفع الناس.
- ۳- **أبي** یا **بني** شاذ است و اما **بقي** بقی بفتح عین در ماضی و مضارع و فنی یفنی و قلی یقلی و مثل اینها از لغات قبیله طئ است که از کسره فرار کرده اند بسوی فتحه یعنی اصل در اینها کسر عین ماضی بوده کسره را به فتحه قلب کردند بجهه آن که قیاس آنها آن است که کسره را قلب بیاء کنند در جائی که بعد از کسره یاء باشد. کسره یاء را بفتحه قلب کنند به جهه خفت.
- ۴- این صیغه ایضاً غالباً متعدی است نحو قوله تعالى يا هرون ما منعك اذ رايتهم ضلوا الا تتبعن و نحو قوله تعالى و يمنعون الماعون و گاهی لازم است نحو قوله تعالى ثم ذهب الى اهله يتمطى و نحو قوله تعالى فأما الذبد فيذهب جفاء. و یاتی فی التصریف انه یشرط فی هذه الصیغه كما ظهر من الأمثلة التي مثلنا بها أن يكون عين الفعل فيها او لام الفعل فيها حرفاً من حروف الحلق و هی سته كما قال الشاعر: حرف حلقى شش بود ای نور عین*** هاء و همزه حاء و خاء و عین غین
- ۵- این صیغه ایضاً غالباً متعدی است نحو قوله تعالى علم كل اناس مشربهم و نحو قوله تعالى يعلم سرکم و جهرکم و يعلم ما تكسبون و گاهی لازم است نحو قوله تعالى إنما المؤمنون الذين اذا ذكر الله وجلت قلوبهم و نحو قوله تعالى قالوا لا توجل انا نبشرك بغلام عليم.

فَعَلَ يَفْعُلُ (۱) چون حَسِبَ يَحْسِبُ. و مستقبل فَعُلَ یکی است فَعُلَ يَفْعُلُ چون شَرَفَ يَشْرُفُ.

پس مجموع ابواب ثلاثی که ماضی وی مجرد است از حروف زواید شش است: فَعَلَ يَفْعُلُ چون نَصَرَ يَنْصُرُ و فَعَلَ يَفْعُلُ چون ضَرَبَ يَضْرِبُ و فَعَلَ يَفْعُلُ چون عَلِمَ يَعْلَمُ. و این سه باب را اصول (۲) خوانند؛ زیرا که حرکت عین ماضی، مخالف حرکت عین مستقبل است.

و فَعَلَ يَفْعُلُ چون مَنَعَ يَمْنَعُ و فَعَلَ يَفْعُلُ چون حَسِبَ يَحْسِبُ (۳) و فَعَلَ يَفْعُلُ (۴) چون شَرَفَ يَشْرُفُ. و این سه باب را فروع خوانند، زیرا

[شماره صفحه واقعی: ۱۲]

ص: ۱۰۱۳

۱- این صیغه نیز متعدی است غالباً نحو قوله تعالى فلما رأته حسبته لجهه وكشفت عن ساقبها ونحو قوله تعالى يحسب ان ماله اخلده وسياتي في شرح التصريف أن المضارع ان كان ماضيه على وزن فعل مكسور العين فمضارعه يفعل بفتح العين نحو عَلِمَ يَعْلَمُ إلا ما شذ من نحو حَسِبَ يَحْسِبُ و اخواته فانها جائت بكسر العين فيها و قل ذلك في الصحيح. قال في التيسير في القراءات السبع قرء عاصم و ابن عامر و حمزه يحسبهم و يحسبون و يحب و يحسبن اذا كان فعلا مستقبلا بفتح السين و الباقون بكسرها. و قال في لسان العرب كل فعل كان ماضيه مكسورا فان مستقبله ياتي مفتوح العين نحو علم يعلم إلا اربعة احرف جائت نادر حسب يحسب و يبس و يبس و يبس و يبس و يبس و نعم ينعم فانها جائت من السالم بالكسر والفتح

۲- اگر کسی بحث کند که چرا مخالف را اصل و موافق را فرع گویند، جواب گوئیم از برای آنکه لفظ تابع معنی است چون معنی مخالف است زیرا که ماضی دلالت کند بر زمان گذشته و مضارع بر زمان آینده پس اصل آن است که لفظ هم مخالف باشد تا اینکه لفظ و معنی در مخالفت، موافقت داشته باشند.

۳- بعضی باب حَسِبَ يَحْسِبُ را از شواذ شمرده اند و گفته اند این وزن در صحیح نادر است و در معتل کثیر «وَمَقَّ يَمَقُّ» و «وَرَثَ يَرِثُ» و «وَرَعَ يَرْعُ» و «وَزَنَ يَزِنُ» و «يَنَسُ» بدانکه حسب يحسب بضم عین مضارع نیامده است بجهه آنکه نخواستند یک حرف بدو حرف ثقیل متحرک شود و از این جهت در فعل مضموم العين مضارع مكسور العين نیامد.

۴- این صیغه دائما لازم است نحو قوله تعالى وحسن اولئك رفيقا ونحو قوله تعالى و توكل على الحي الذي لا يموت.

که حرکت عین ماضی، موافق حرکت عین مستقبل است.

فصل: صیغه های فعل ثلاثی مزید

فعل ثلاثی مزید فیه (۱) را ده باب مشهور است:

باب افعال (۲)، أَفْعَلُ يُفْعِلُ أَفْعَالًا چون أَكْرَمَ يُكْرِمُ إِكْرَامًا (۳).

باب تفعیل (۴)، فَعَّلَ يُفَعِّلُ تَفْعِيلًا چون صَرَّفَ يُصَرِّفُ تَصْرِيفًا.

باب مفاعله، فَاعَلَ يُفَاعِلُ مُفَاعَلَةً و فِعَالًا و فِيعَالًا چون ضَارَبَ يُضَارِبُ مُضَارِبَةً و

[شماره صفحه واقعی: ۱۳]

ص: ۱۰۱۴

۱- فعل ثلاثی مزید فیه را ده باب مشهور است در نزد زمخسری و ابن حاجب و اما در نزد غیر ایشان سیزده باب است و در این باب ها یک حرف زاید کرده اند یا دو حرف و یا سه حرف و از سه حرف زیاده زاید نکرده اند تا این که مزیت فرع بر اصل لازم نیاید و مقدم کرده اند آن باب ها را که در آنها یک حرف زاید است بر آن باب هائی که در آنها دو حرف زاید است و نیز مقدم داشته اند آن بابها را که در آنها دو حرف زاید است بر آن ابواب که در آنها سه حرف زاید است از برای رعایت ترتیب طبیعی.

۲- اگر کسی بحث کند چرا مصنّف باب افعال را مقدم داشته بر سایر بابها جواب گوئیم زیرا که زیاد کردن در اول است. و اگر گویند چرا همزه در مصدر این باب مکسور است جواب گوئیم تا فرق باشد میانه مصدر و جمعی که بر وزن افعال است و چرا عکس نشد زیرا که جمع ثقیل است و فتحه خفیف به جهت تعادل

۳- أَكْرَمَ در اصل کرم بود فعل ثلاثی مجزّد بود خواستیم فعل ثلاثی مزید فیه اش بنا کنیم بردیم به باب افعال قاعده باب افعال را بر وی جاری ساختیم قاعده باب افعال آن بود که هر فعل ثلاثی مجزّد را که بآن باب ببرند همزه قطع مفتوح در اوّلش بیاورند و فاء الفعل را ساکن کنند و عین الفعلش را فتحه دهند اگر مفتوح نباشد ما هم چنین کردیم كَرَّمَ أَكْرَمَ شد یعنی گرامی داشته است یکمرد غائب در زمان گذشته، و با همین الگو، بابهای دیگر را نیز می شود ساخت.

۴- و اگر بحث کنند چرا مصنّف بعد از باب افعال باب تفعیل را مقدم داشت جواب گوئیم از برای آنکه زیادتی این باب از جنس اصول است.

ضرباً و ضرباً و در ماضی هر یک از این سه باب یک حرف زاید است.

باب افعال، اِفْعَلْ يَفْعَلُ اِفْعَالاً چون اِكْتَسَبَ (۱) يَكْتَسِبُ اِكْتِسَاباً.

باب انفعال، اِنْفَعَلَ يَنْفَعُلُ اِنْفِعَالاً چون اِنصَرَفَ يَنْصَرِفُ اِنصِرَافاً.

باب تفعّل، تَفَعَّلَ يَتَفَعَّلُ تَفَعُّلاً چون تَصَرَّفَ يَتَصَرَّفُ تَصَرُّفاً.

باب تفاعل، تَفَاعَلَ يَتَفَاعَلُ تَفَاعُلاً چون تَضَارَبَ يَتَضَارَبُ تَضَارُباً.

باب افعال، اِفْعَلْ يَفْعَلُ اِفْعَالاً چون اِحْمَرَّ يَحْمَرُّ اِحْمِراراً و در ماضی

هر یک از این پنج باب دو حرف زاید است.

باب استفعال، اِسْتَفْعَلَ يَسْتَفْعَلُ اِسْتِفْعَالاً چون اِسْتَخْرَجَ (۲) يَسْتَخْرِجُ اِسْتِخْرَاجاً.

باب افعال، اِفْعَالٌ يَفْعَالُ اِفْعِيالاً چون اِحْمَارٌ (۳) يَحْمَارُ اِحْمِراراً و در ماضی هر

[شماره صفحه واقعی: ۱۴]

ص: ۱۰۱۵

۱- در اصل كَسَبَ بود، فعل ثلاثی مجزّد بود، ما خواستیم فعل ثلاثی مزید فیه اش بنا کنیم، بردیم به باب افعال، قاعده باب افعال را بر وی جاری نمودیم، قاعده باب افعال آن بود که هر فعل ثلاثی مجزّدی را که بر آن باب می برند همزه وصل مکسوری در اولش زاید کنند و فاء الفعلش را ساکن نمایند و تاي مفتوحه منقوطة ای میانه فاء الفعل وعین الفعلش در آورند و عین الفعلش را مفتوح کنند اگر مفتوح نباشد، ما نیز چنین کردیم، كَسَبَ اِكْتَسَبَ شد یعنی قبول کسب کرده است یک مرد غایب در زمان گذشته.

۲- در اصل خَرَجَ بود، فعل ثلاثی مجزّد بود، خواستیم که فعل ثلاثی مزید فیه اش بنا کنیم، بردیم به باب استفعال قاعده باب استفعال را بر وی جاری کردیم، قاعده باب استفعال آن بود که: هر فعل ثلاثی مجزّدی را که بر آن باب می برند همزه وصل مکسوری با سین ساکن و تاي مفتوحه منقوطة ای در اولش در آورند و فاء الفعلش را ساکن کنند و عین الفعل را مفتوح کنند اگر مفتوح نباشد، ما هم چنین کردیم خَرَجَ اِسْتَخْرَجَ شد یعنی طلب خروج کرده است یکمرد غایب در زمان گذشته.

۳- اِحْمَارٌ در اصل حَمَرٌ بود، فعل ثلاثی مجزّد بود، ما خواستیم فعل ثلاثی مزید فیه اش بنا کنیم، بردیم به باب افعال قاعده باب افعال را بر وی جاری نمودیم، قاعده باب افعال آن است که: هر فعل ثلاثی مجزّدی را که به آن باب می برند همزه وصل مکسوری در اولش در آورند و فاء الفعلش را ساکن نمایند و الف ساکنی میانه فاء الفعل و عین الفعلش در آورند و لام الفعل را مفتوح و مکّر کنند، ما هم چنین کردیم حَمَرٌ اِحْمَارٌ شد، اجتماع حرفین متحرکین متجانسین، شرط ادغام موجود بود و «راء» اول را ساکن کرده در ثانی ادغام نمودیم اِحْمَارٌ شد، یعنی بسیار قرمز شده است یکمرد غایب در زمان گذشته، و باب افعال و اِفْعَالٌ را با همین راهنمایی نیز می شود ساخت.

یک از این دو باب سه حرف زاید است.

فصل: فعل رباعی مجرد

فعل رباعی مجرد را یک بناست چنانکه مذکور شد و مستقبل او نیز یکی است چون: فَعَلَّ يَفْعَلُ فَعَلَّه و فَعَلَّاهُ چون دَخَرَجُ يَدْخَرُجُ دَخَرَجَهُ و دَخَرَجَا و مزید فیه وی سه باب است (۱).

باب تَفَعَّلُ ، تَفَعَّلَ يَتَفَعَّلُ تَفَعَّلَا چون تَدَخَرَجُ يَتَدَخَرُجُ تَدَخَرَجَا و در ماضی این باب یک حرف زاید است.

باب اِفْعَلَّ ، اِفْعَلَّ يَفْعَلُّ اِفْعَلَّاهُ چون اِخْرَجَ يَخْرُجُ اِخْرَجَاهُ.

باب اِفْعَلَّ ، اِفْعَلَّ يَفْعَلُّ اِفْعَلَّاهُ چون اِقْشَعَرُ يَقْشَعُرُ اِقْشَعَرَاهُ و در ماضی هر یک از این دو باب دو حرف زاید است.

فصل: تقسیم اسم بر اساس موضوع له

بدانکه اسم (۲) بر دو قسم است: مصدر و غیر مصدر، مصدر آن است که در آخر

[شماره صفحه واقعی: ۱۵]

ص: ۱۰۱۶

۱- فعل مجرد (ثلاثی، رباعی) از مصدر، و مصدر مزید فیه، از فعل، مشتق و گرفته می شود.

۲- بدانکه اسم هر گاه وضع شده باشد از برای ذات آن را اسم ذات میگویند و هر گاه وضع شده باشد از برای حدث آن را اسم معنی و مصدر گویند و هر گاه وضع شده باشد از برای چیزی که نسبت داده میشود بر او حدث معین بنسبه تقييدیه و غیرتامة آن را مشتق و غیرجامد گویند و مشتق هر گاه وضع شده باشد بصدور چیزی از چیزی آن را اسم فاعل گویند و یا بر ثبوت چیزی از برای چیزی آن را صفة مشبیه گویند و یا به وقوع چیزی بر چیزی آن را اسم مفعول گویند و هر گاه وضع شده باشد از برای چیزی که مکرر میشود حدث بر آن، او را صیغه مبالغه میگویند یا از برای چیزی که مکرر میشود حَدَث بر آن چیز آن را اسم آله گویند و یا در آن چیز آن را اسم مکان و زمان گویند یا از برای چیزی که او افضل باشد بر غیر آن در موصوف شدن بر آن حدث، آن را اسم تفضیل میگویند.

معنی فارسی وی تا و نون یا دال و نون باشد (۱) مثل القتل (به معنی کشتن) و الضرب (به معنی زدن) و فعل ماضی و مضارع و امر و نهی (۲) و اسم فاعل و اسم مفعول و اسم آلت و اسم زمان و مکان همه از مصدر مشتق اند. (۳)(۴)

[شماره صفحه واقعی: ۱۶]

ص: ۱۰۱۷

۱- اگر کسی بحث کند که تو گفتی مصدر آن است که در آخر معنی فارسی آن دال و نون یا تاء و نون باشد پس چه میگوئی در جید که معنی فارسی آن گردن است و حال آن که مصدر نیست؟ جواب گوییم که مطلق دال و نون یا تاء و نون بودن دلیل مصدریه نیست بلکه مشروط است بر اینکه اگر از آخرش نون را بیندازی باز همان معنی را بفهماند آن مصدر است و اگر نفهماند مثل جید که اگر از آخر لفظ گردن نون را بیندازی گرد میشود که بمعنی غبار است پس جید مصدر نیست بلکه اسم است.

۲- وجد و نفی و استفهام چنانکه در امثله و شرح آن گذشت

۳- بدانکه آنچه از مصدر مشتق است یا اسم بود یا فعل و در صورت ثانیه یا اخباری است یا انشائی، در صورت اولی هرگاه در اولش یکی از حروف «اتین» باشد مضارع است و اگر نباشد ماضی است و انشائی هم هرگاه از برای طلب حصول فعل باشد آن امر است و اگر برای طلب ترک چیزی باشد آن نهی است و در صورت اولی هرگاه دلالت کند بصدور چیزی از چیزی یا وقوع چیزی بر چیزی بدون واسطه یا بواسطه و در صورت وقوع بواسطه، یا بواسطه زمان است یا مکان است یا آله یا نوع و مژه است پس قسم اول اسم فاعل است و دوم اسم مفعول و سیم اسم زمان و مکان است چهارم اسم آله است پنجم بناء نوع و بناء مژه است و نفی مثل نهی است لفظاً و وجد مثل ماضی است بمعنی.

۴- بدانکه اشتقاق چنانکه در اول مراجع و در بحث مشتق در قوانین الاصول در حاشیه گفته شده بر سه قسم است: ۱- صغیر و هو أن یکون بینها تناسب فی الحروف والترتیب نحو ضرب من الضرب ۲- و کبیر و هو ان یکون بینها تناسب فی اللفظ دون الترتیب نحو جذب من الجذب ۳- واکبر و هو أن یکون بینهما تناسب فی المخرج نحو نعق من النهق والمراد من الاشتقاق هنا الاشتقاق الصغیر.

باب فَعِيلٌ يَفْعُلُ النَّصْرَ (یاری کردن) ماضی وی، چهارده مثال بود شش مغایب و مغایبه را بود و شش مخاطب و مخاطبه را و دو حکایت نفس متکلم را. آن شش که مغایب را بود سه مذکر را بود و سه مؤنث را، آن سه که مذکر را بود چون: نَصَرَ نَصْرًا نَصْرًا و آن سه که مؤنث را بود چون: نَصَرَتْ نَصْرًا نَصْرًا و آن شش که مخاطب را بود سه مذکر را بود و سه مؤنث را. آن سه که مذکر را بود چون: نَصِرْتُ نَصِيرًا (۱) (۲) نَصِرْتُمْ و آن سه که مؤنث را بود چون: نَصِرْتِ نَصِيرًا نَصِيرًا و آن دو که حکایت نفس متکلم را بود چون: نَصَرْتُ نَصْرًا.

و مستقبل را نیز چهارده مثال است بر آن قیاس که دانسته شد در ماضی چون: يَنْصُرُ يَنْصُرَانِ يَنْصُرُونَ تَنْصُرُ تَنْصُرَانِ تَنْصُرُونَ تَنْصُرِينَ تَنْصُرَانِ تَنْصُرُونَ أَنْصُرُ أَنْصُرُونَ.

و دیگر ابواب پنجگانه نیز بر این قیاس بود چون: ضَرَبَ ضَرْبًا ضَرْبًا إِلَى آخِرِهِ وَعَلِمَ عَلِيمًا عَلِيمًا الخ و مَنَعَ مَنَعًا مَنَعًا الخ و حَسِبَ حَسِبًا حَسِبًا الخ و شَرَفَ شَرْفًا شَرْفًا الخ و مستقبل چون: يَضْرِبُ يَضْرِبَانِ يَضْرِبُونَ الخ و يَعْلَمُ يَعْلَمَانِ يَعْلَمُونَ الخ و يَمْنَعُ يَمْنَعَانِ يَمْنَعُونَ الخ و يَحْسِبُ يَحْسِبَانِ يَحْسِبُونَ الخ و يَشْرَفُ يَشْرَفَانِ يَشْرَفُونَ الخ.

فصل: نحوه ساخت فعل مستقبل

فعل مستقبل را از فعل ماضی گیرند به زیادتی یک حرف از حروف «آتین»

[شماره صفحه واقعی: ۱۷]

ص: ۱۰۱۸

۱- اما تثنیه در مخاطب مذکر و مخاطبه مؤنث اگر چه در صورت یکسانند اما در تقدیر مختلفند.

۲- بدانکه بهترین حروف بر زیاده کردن حروف مدّ و لین است بجهه خَفَتْ آنها و از این جهه بسیار شده دوران آنها در کلام بجهه آنکه کلمه ای نیست که از خود آنها یا جزء آنها که عبارت از حرکات باشد خالی شود پس احتیاج شد بر زیاده تا از یکدیگر ممتاز شوند و از ماضی ناقص نکردند بجهه آنکه در ثلاثی از قدر صالح کمتر می ماند و مزیدفیه را به او حمل کردند و در اول افزودند بجهه آنکه هر گاه با آخر می افزودند مشتبه میشد بماضی و از ماضی مشتق کردند نه از مصدر بجهه ثبات و محقق بودن ماضی و بعضی را گمان آنست که این اشتقاق لغوی است بجهه آنکه مشتق باید بر معنی مشتق منه دلالت کند با چیز زاید و در اینجا چنین نیست و این گمان باطل است بجهه آنکه اشتقاق عبارتست از اشتراک دو کلمه در حروف اصلیه و معنی اصلی ماضی معنی مصدری است که ماده بر آن دلالت میکند و وقوع حدث در زمان سابق مدلول هیئه است که هیئت تغییر یافته است. بدانکه اولی بر زیاد کردن حروف مدّ و لین است چنانچه گذشت لکن یاء را با آخر فعل ماضی زیاد کردن مشکل است تا آخر فعل زیرا در جرّ که کسره است محفوظ ماند و یا اینکه با اسم مضاف بسوی یاء متکلم مشتبه نشود در مثل ضَرَبِي یعنی عسل من پس الف را به تثنیه دادند و واو را بجمع بجهه آنکه الف در مخرج مقدم بود و واو مؤخر و همچنین تثنیه مقدم بود و جمع مؤخر و مقدم را بمؤخر دادند یا بجهه افراد تثنیه الف را بوی دادند.

که در اول وی (۱) در آورند و آخرش را مضموم نمایند. و این حروف را زواید اربعه خوانند، و این حروف مفتوح باشند الا در چهار باب أَفْعَلَ و فَعَّلَ و فَاعَلَ و فَعَّلَلَ که در این چهار باب مضموم باشند. (۲)

و فعل مستقبل به معنی حال و استقبال آید (۳) چنانکه

[شماره صفحه واقعی: ۱۸]

ص: ۱۰۱۹

۱- لفظ وی در فارسی ضمیر غائب است عود میکند بفعل ماضی نه بفعل مستقبل والا لازم می آید که بر یَضْرِبُ مثلا یاء دیگری در آورند و قطعاً این معنی مراد نیست
۲- بجهه آنکه این چهار باب چهار حرفی اند و رباعی فرع ثلاثی است و ضمه فرع فتحه است در خفه پس اصل را باصل و فرع را بفرع و در خماسی و سداسی مفتوح شدند بجهه بسیاری حروف آنها و اما «هَرِيق» اصل آن یرِيق است و آن از رباعی است و هاء بخلاف قیاس افزوده شده و حروف آتین در بعضی لغات مکسور میشود در زمانیکه عین ماضی او مکسور شود و در بعضی لغات یاء مکسور نمیشود بجهه گرانی کسره بریاء و تاء ثانیه در مثل تَتَقَلَّدُ و تَتَبَاعَدُ و تَتَخَيَّرُ می افتد، بجهه اجتماع دو حرف از جنس واحد و عدم امکان ادغام و ثانی بر حذف معین شد بجهه آنکه اولی علامت است و علامت حذف نمیشود و تغییر نمی یابد.
۳- بدانکه چون فعل مستقبل مشترک بین زمان حال و زمان استقبال است برای هر یک از دو زمان قرینه وضع شده چنانکه دانسته شد که «لام» قرینه زمان حال است و «سین و سوف» قرینه زمان استقبال است و اگر کسی بحث کند که جمع بین قرینه زمان حال و قرینه زمان استقبال در فعل مستقبل جائز نیست چونکه بین قرینتین منافات است پس چرا در آیه (ولسوف يعطيك ربك فترضى) بین قرینتین جمع شده جواب گوئیم که در مجمع البیان گفته شده که این لام در «لسوف» لامی که قرینه زمان حال است، نیست بلکه لام توطئه قسم است و جواب مفصل بیاید در شرح تصریف در همین مسئله انشاء الله تعالی.

گویی أَنْصُرُ یعنی یاری کنم و یاری می‌کنم. و هرگاه در وِی لام مفتوحه درآید حال را باشد چون لَيُنصُرُ. و اگر سین یا سوف درآید استقبال را باشد چون سَيُنصُرُ و سَوْفَ يُنصُرُ.

فصل: «الف» در نَصْرًا

الف در نَصْرًا علامت تثنيه مذکر و ضمير فاعل است. و واو در نَصِرُوا علامت جمع مذکر و ضمير فاعل است و ضمه از جهت مناسبت واو است. و تاء ساکنه در نَصِرَتْ علامت تانيث است و ضمير فاعل نیست. و الف در نَصِرَتْ علامت تثنيه مؤنث و ضمير فاعل است و تاء علامت تانيث فاعل است. و نون در نَصِرُونَ علامت جمع مؤنث و ضمير فاعل است. و تاء مفتوحه در نَصِرَتْ علامت واحد مخاطب و ضمير فاعل است. و تاء مکسوره در نَصِرَتْ علامت واحد مخاطبه و فاعل فعل است. و تاء در نَصِرْتُما گاه ضمير تثنيه مذکر مخاطب و گاه ضمير تثنيه مؤنث مخاطبه است (۱)، و فاعل فعل است. و تاء در نَصِرْتُمْ ضمير جمع مذکر مخاطب و فاعل فعل است. و تاء در نَصِرْتُنَّ ضمير جمع مؤنث مخاطبه و فاعل فعل است. و تاء مضمومه در نَصِرْتُ ضمير واحد متکلم است، خواه مذکر باشد و خواه مؤنث (۲)، و فاعل فعل است. و نا در نَصِرْنَا ضمير متکلم با غير است و فاعل

[شماره صفحه واقعی: ۱۹]

ص: ۱۰۲۰

-
- ۱- یعنی یک لفظ است بجای سه معنی چنانکه به دو مرد گفته میشود نصرتما و همچنین به دو زن و همچنین به یک مرد و یک زن.
  - ۲- یعنی یک لفظ است بجای دو معنی چنانکه یک مرد میگوید نصرْتُ و همچنین یک زن و لایخفی عليك ان المتکلم واحد.

فعل است خواه تثنیه باشد و خواه جمع ، و خواه مذکر باشد و خواه مؤنث(۱) و فاعل نَصَرَ و نَصَرْتُ شاید که ظاهر باشد چون نَصَرَ زَيْدٌ و نَصَرْتُ هُنْدٌ و شاید که ضمیر مستتر باشد چون «زَيْدٌ نَصَرَ» اَی هو و «هِنْدٌ نَصَرْتُ» اَی هی.

فصل: «باء» در یَنْصُرُ و یَضْرِبُ

یای در یَنْصُرُ و یَضْرِبُ ، علامت غیبت و حرف استقبال است. و الف در یَنْصُرَانِ و یَضْرِبَانِ علامت تثنیه مذکر و ضمیر فاعل است ، و نون عوض رفع است که در واحد بوده. و یاء در یَنْصُرُونَ و یَضْرِبُونَ هم چنان علامت غیبت و حرف استقبال است ، و واو علامت جمع مذکر و فاعل فعل است و نون عوض رفع است که در واحد بوده و این ضمّه برای مناسبت واو است. و تاء در تَنْصُرُ و تَضْرِبُ و تَنْصُرَانِ و تَضْرِبَانِ علامت غائبه مؤنث است ، و الف علامت تثنیه و هم ضمیر فاعل و نون عوض رفع است که در واحد بوده. و یای در یَنْصُرُونَ و یَضْرِبُونَ علامت غیبت و حرف استقبال است ، و نون علامت جمع مؤنث و ضمیر فاعل است. و تاء در تَنْصُرُ و تَضْرِبُ علامت خطاب و حرف استقبال است و اَنْتَ در وئی مستتر است دائماً ، که فاعل فعل است و تایی در تَنْصُرَانِ و تَضْرِبَانِ علامت خطاب و حرف استقبال است ، و الف علامت تثنیه مذکر و ضمیر فاعل است و نون عوض رفع است که در واحد بوده. و تاء در تَنْصُرُونَ و تَضْرِبُونَ علامت خطاب و حرف استقبال است و واو ضمیر جمع مذکر است و نون عوض رفع است که در واحد بوده. و تایی در تَنْصُرِينَ و تَضْرِبِينَ علامت خطاب و حرف استقبال است ، و یاء ضمیر واحد مؤنث و فاعل فعل است و

[شماره صفحه واقعی : ۲۰]

ص: ۱۰۲۱

۱- یعنی یک لفظ است و در حقیقت برای شش معنی چنانکه دو مرد یا دو زن با یک مرد و یک زن میگویند نَصِرْنَا و همچنین جماعت مردان با جماعت زنان یا جماعت زن و مرد میگویند نصرنا و هذه كالصورة السابقة فی اَنَّ المتكلم فیها واحد.

نون عوض رفع است که در واحد مذکر بوده است. و تایی در تَنْصِيرَانِ و تَضْرِبَانِ علامت خطاب و حرف استقبال است، و الف علامت تثنیه و هم ضمیر فاعل است و نون عوض رفع است که در واحد بوده. و تایی در تَنْصِيرَنَّ و تَضْرِبَنَّ علامت خطاب و حرف استقبال است، و نون ضمیر جمع مؤنث و فاعل فعل است. و همزه، در أَنْصُرُ و أَضْرِبُ علامت متکلم وحده (۱) و آنا در وی مستتر است دائماً، که فاعلش باشد. و نون در نَنْصِيرُ و نَضْرِبُ علامت متکلم مع الغیر است و نحن در وی مستتر است دائماً، که فاعل فعل است. و فاعل يَنْصُرُ و تَنْصُرُ شاید که ظاهر باشد چون يَنْصُرُ زَيْدٌ و تَنْصُرُ هِنْدٌ و شاید که ضمیر مستتر باشد چون «زَيْدٌ يَنْصُرُ» اَيُّ هُوَ و «هِنْدٌ تَنْصُرُ» اَيُّ هِيَ.

فصل: عمل حروف ناصبه

چون بر فعل مستقبل، حروف ناصبه (۲) در آید (یعنی اَنْ و لَنْ و كَيْ و اِذَنْ)

[شماره صفحه واقعی: ۲۱]

ص: ۱۰۲۲

۱- آنچه در متکلم وحده فعل ماضی گفته شد در متکلم وحده فعل مضارع نیز می آید و همچنین تثنیه مخاطب و متکلم مع الغیر.
۲- بدانکه وقتی حروف ناصبه که آن چهار است اَنْ و لَنْ و كَيْ و اِذَنْ داخل فعل مضارع میشوند دو عمل دارند عمل لفظی و عمل معنوی. عمل لفظی آن است که در پنج مفرد که یکی يَطْلُبُ مفرد مذکر غایب است و یکی تَطْلُبُ مفرد مؤنث غایبه و یکی تَطْلُبُ مفرد مذکر مخاطب و دو متکلم که یکی اَطْلُبُ و یکی تَطْلُبُ است حرکت آخر ضمه باشد بدل بفتحه شود و در هفت موضع نون عوض رفع را بیندازند که آن چهار تثنیه است یکی يَطْلُبَانِ و سه تَطْلُبَانِ است و دو جمع مذکر است یکی غایب که يَطْلُبُونَ باشد و یکی مخاطب که تَطْلُبُونَ باشد و در دو جا عمل نمیکند و آن دو جمع مؤنث است یکی غایبه که يَطْلُبْنَ باشد و یکی مخاطب که تَطْلُبْنَ باشد. اما عمل معنوی پس اَنْ معنای فعل مضارع را تأویل بمصدر میکند اَنْ يَطْلُبُ یعنی طلب کردن یک مرد غایب است در زمان آینده و لَنْ معنی مضارع را نفی ابدی میکند لَنْ يَطْلُبُ یعنی طلب نمی کند یکمرد غایب همیشه و كَيْ معنی مضارع را علت چیز دیگر میکند مثل اَسْلَمْتُ كَيْ اَدْخُلَ الْجَنَّةَ و اِذَنْ معنی فعل مضارع را جواب جزاء میکند مثل اینکه کسی گوید اَنَا اَتِيكَ اَنَوَقْتِ گویی اِذَنْ اُكْرِمَكَ و بدانکه حروف ناصبه عمل کردند بجهت اختصاص ایشان بقبیله واحده و عمل نصب کردند بجهت مشابهت اَنْ با اَنْ در صورت و تأثیر و لَنْ و كَيْ و اِذَنْ را باو حمل کردند و تابع نمودند زیرا که آنها هم مختص اند بقبیله واحده.

منصوب گردد چون أَنْ أَطْلُبَ و لَنْ أَطْلُبَ و كَيْ أَطْلُبَ و إِذَنْ أَطْلُبَ. و نونهایی که عوض رفع بودند به نصبی ساقط شوند چون لَنْ يَطْلُبَا و لَنْ يَطْلُبَا و لَنْ تَطْلُبُوا و لَنْ تَطْلُبِي. و نون يَطْلُبَانِ و تَطْلُبَيْنِ به حال خود باشد.

و چون در فعل مستقبل حروف جازمه (۱) در آید حرکت آخر در پنج لفظ که آن

[شماره صفحه واقعی : ۲۲]

ص: ۱۰۲۳

۱- و حروف جازمه نیز داخل فعل مضارع میشوند مگر آن که در بعضی اوقات داخل فعل ماضی میشود باز دو عمل دارند عمل لفظی و معنوی و عمل لفظی آنها با حروف ناصبه یکی است مگر در پنج مفرد که حروف جازمه حرکه آخر را در پنج مفرد بیندازند اگر فعل مضارع صحیح باشد و حرف آخر را بیندازد اگر معتل باشد و مثل حروف ناصبه در هفت جا نون عوض رفع را بیندازند و در دو جمع مؤنث عمل نمیکنند. و اما عمل معنوی پس لَمْ معنی فعل مضارع را که مثبت و مشترک است میان حال و استقبال می برد به ماضی و در ماضی نفی میکند. لَمْ يَضْرِبْ یعنی نزده است یکمرد غایب در زمان گذشته و لَمَّا معنی مضارع را نفی میکند در ماضی ولکن نفی را میکشد بزمان حال. لَمَّا يَضْرِبْ یعنی نزده است یکمرد غایب در زمان گذشته تا بحال. و لام امر طلب حصول فعل میکند لِيَضْرِبْ یعنی باید بزند یکمرد غایب الآن یا در زمان آینده و لاء نهی طلب ترک فعل میکند لايَضْرِبْ یعنی باید نزنند یک مرد غایب الآن و اِنْ معنی فعل مضارع را شرط میکند مثل اِنْ تَضْرِبْ أَضْرِبْ یعنی اگر تو زنی من هم میزنم و بدانکه حروف جازمه عمل کردند بجهه اختصاص شان بقبیله واحده و عمل جزم کردند بجهه آنکه اِنْ شرطیه در دو فعل عمل میکرد و آن ثقیل بود خواستند جزمی بدهند که در غایت خفت باشد پس جزم را دادند و لَمَّا و لَمْ را به اِنْ تابع کردند بجهه آنکه اِنْ شرطیه معنی ماضی را میرد بمضارع بخلاف لَمْ و لَمَّا که برعکس اِنْ بود و چون ضد را بر ضد حمل میکنند پس از این جهه اینها را باو حمل کردند و لام امر و لاء نهی را نیز به اِنْ شرطیه حمل کردند از باب حمل نظیر بر نظیر زیرا که هر یک از آنها ماضی محقق الوقوع را انشاء مشکوک فیه میکنند.

يَطْلُبُ (غایب مذکر است) وَتَطْلُبُ (غایبه مؤنث و هم مخاطب مذکر است) وَاطْلُبُ وَتَطْلُبُ (که دو حکایت نفس متکلم است) به جزمی بیفتد. و حروف جازمه پنج است: لَمْ و لَمَّا و لام امر و لای نهی و اِنْ شرطیه چنانکه گویی لَمْ يَنْصُرْ لَمْ يَنْصُرَا لَمْ يَنْصُرُوا تا آخر و لَمَّا يَنْصُرْ و لَمَّا يَنْصُرَا و لَمَّا يَنْصُرُوا تا آخر و لَا يَنْصُرْ و لَا يَنْصُرَا و لَا يَنْصُرُوا تا آخر و اِنْ يَنْصُرْ اِنْ يَنْصُرَا اِنْ يَنْصُرُوا تا آخر. و نونهایی که عوض رفع بودند ساقط شوند به جزمی (۱) و لام امر در شش غایب و غایبه داخل شود چنانکه گویی لِيَنْصُرْ لِيَنْصُرَا لِيَنْصُرُوا لِيَنْصُرُوا لِيَنْصُرُوا تا آخر و این را امر غایب خوانند و در دو صیغه متکلم نیز داخل شود چون لَانْصُرْ لَانْصُرُوا.

فصل: نحوه ساخت فعل امر مخاطب

امر مخاطب را از فعل مستقبل مخاطب گیرند و طریقه آن آن است که حرف مستقبل را که تاء است، از اول وی بیندازند اگر مابعد حرف مضارع متحرک باشد احتیاج به همزه نباشد و به همان حرکت امر بنا کنند و حرکت آخر و نون عوض رفع بیفتد به وقفی.

پس در باب تفعیل، امر مخاطب بر این وجه باشد: صَرَّفَ صَرَّفَا صَرَّفُوا (۲) صَرَّفِي، صَرَّفَا، صَرَّفْنَ و در باب مفاعله گویی: ضَارِبُ (۳) ضَارِبًا ضَارِبًا ضَارِبًا ضَارِبًا ضَارِبًا

[شماره صفحه واقعی: ۲۳]

ص: ۱۰۲۴

- ۱- و نون در مثل يَطْلِبْنَ و تَطْلِبْنَ بحال خود باقیست چونکه نون در مثل این دو صیغه ضمیر است و الضمیر لایتنغیر ولا یحذف.
- ۲- صَرَّفَ صیغه مفرد مذکر امر حاضر است از تَصَرَّفَ، خواستیم از تَصَرَّفَ صیغه امر حاضر بنا کنیم تاء که حرف مضارع بود از اولش انداختیم نظر کردیم بما بعد حرف مضارع ما بعد حرف مضارع متحرک بود بهمان حرکت اکتفاء نموده امر بنا کردیم و حرکت آخر بوقفی افتاد صَرَّفَ شد یعنی بگردان تو ای مرد حاضر الآن و همچنین صَرَّفَا و صَرَّفُوا الخ و لکن نون در آنها بوقفی افتاد و اما نون صَرَّفْنَ نیفتاد بجهت آنکه علامت فاعل است و العلامه لا تحذف ولا تنغیر.
- ۳- ضَارِبُ امر است از تُضَارِبُ، خواستیم از تُضَارِبُ صیغه امر حاضر بنا کنیم تاء که حرف مضارع بود از اولش انداختیم نظر کردیم بما بعد آن متحرک بود بهمان حرکت امر بنا کردیم حرکت آخر بوقفی افتاد ضَارِبُ شد یعنی بزنی تو ای مرد حاضر الآن.

و در باب فَعَلَّلَ گوئی: دَخْرَجُ حَرَجٌ امر است از تَدَخْرَجُ، خواستیم از تدحرج صیغه امر حاضر بناء کنیم تاء که حرف مضارع بود از اولش انداختیم نظر کردیم بما بعد حرف مضارع و مابعد حرف مضارع متحرک بود بهمان حرکت امر بنا کردیم، حرکت آخر بوقفی افتاد و دَخْرَجُ شد یعنی بغلط تو ای مرد حاضر الان و نون در تنبیه و جمع و در مفرد مؤنث بوقفی میافتد و نون دَخْرَجَنَّ که جمع مؤنث است بحال خود باقی میماند زیرا که علامت فاعل است و علامت حذف نمیشود (۱) اَنْصُرُ امر است از تَنْصُرُ ما خواستیم از تنصر صیغه امر حاضر بنا کنیم تاء که حرف مضارع بود از اولش انداختیم نظر کردیم بما بعد حرف مضارع، ساکن بود چون ابتداء بسکون محال بود احتیاج افتاد بهمزه وصل و چون ما بعد ساکن مضموم بود همزه وصل مضموم در اولش در آوردیم و حرکت آخر بوقفی افتاد و اَنْصُرُ شد یعنی یاری کن ای مرد حاضر الآن. (۲) اِضْرِبَنَّ در اصل تَضْرِبَنَّ بود ما خواستیم از تضرین صیغه امر حاضر بنا کنیم تاء که حرف مضارع بود از اولش انداختیم نظر کردیم بما بعد حرف مضارع، ساکن بود و چون ابتداء به ساکن محال بود احتیاج شد بهمزه وصل چون مابعد ساکن مکسور بود همزه وصل مکسور در اولش در آوردیم و حرکت آخر بوقفی نیفتاد از برای آنکه علامت فاعلی است و علامت حذف نمیشود اِضْرِبَنَّ شد یعنی بزنید شما گروه زنان حاضره. (۳) بدانکه کل همزه های وصل بدین تفصیل است، همزه ابن و ابنم و ابنه و امرء و امرأه و اثنتین و اثنتین و اسم و است و ایمن و همزه ماضی و مصدر است از خماسی و سداسی و همزه امر حاضر است مگر از باب افعال و همزه متصله بلام تعریف است و همزه وصل حذف میشود در تلفظ نه در خط مگر در بسم الله و مکسور میشود مگر ایمن و همزه لام تعریف که آنها مفتوحند و مگر همزه امر حاضر از باب نَصْرٍ يَنْصُرُ و همزه ماضی مجهول در خماسی و سداسی که در آنها مضموم شود

- ۱- دَخْرَجَا دَخْرَجُوا دَخْرَجِي دَخْرَجِي دَخْرَجِي. و اگر ما بعد حرف استقبال ساکن باشد، احتیاج به همزه وصل افتد و اگر مابعد آن ساکن ضمه باشد همزه را مضموم گردانند و حرکت آخر و نون عوض رفع را به وقفی بیندازند چون: اَنْصُرُ
- ۲- اَنْصُرُوا اَنْصُرُوا اَنْصُرُوا اَنْصُرُوا و اگر ما بعد حرف ساکن فتحه باشد یا کسره همزه را مکسور گردانند و آخر را موقوف سازند چون: اِغْلَمُوا اِغْلَمُوا اِغْلَمُوا اِغْلَمُوا اِغْلَمُوا و اِضْرِبُوا اِضْرِبُوا اِضْرِبُوا اِضْرِبُوا اِضْرِبُوا
- ۳- و چون همزه وصل

ثابت باشد در عبارت ، چون : فَاطْلُبْ ثُمَّ اطْلُبْ.

فصل: فعل لازم و متعدی

مجموع افعال بر دو نوع بُود : لازم و متعدی. لازم آن است که فعل از فاعل تجاوز نکند و به مفعول به نرسد چون : ذَهَبَ زَيْدٌ وَقَعَدَ عَمْرُوٌ ، و متعدی آن است که فعل از فاعل تجاوز کند و به مفعول به برسد چون : ضَرَبَ زَيْدٌ عَمْرُوًا.

و لازم را به همزه باب افعال و تضعیف عین باب تفعیل و بای حرف جرّ ، متعدی سازند (۱)(۲) چون «أَذْهَبْتُ زَيْدًا (۳)» و «فَرَّخْتُهٗ وَذَهَبْتُ بِهِ (۴)».

[شماره صفحه واقعی : ۲۵]

ص: ۱۰۲۶

۱- متعدی در لغت مطلق گذرنده را گویند و در اصطلاح آنست که فعل از فاعل گذشته و به مفعول به برسد.

۲- امور دیگری نیز هست که فعل لازم بسبب آنها متعدی میشود که بیاید بیان آنها در شرح تصریف انشاء الله تعالی.

۳- أَذْهَبْتُ زَيْدًا در اصل ذَهَبَ زَيْدٌ بود ، لازم بود ، خواستیم متعدیش بنا کنیم ، بردیم به باب افعال ، قاعده باب افعال را بر وی جاری کردیم ، أَذْهَبَ شَد ، تاء که ضمیر فاعل بود در آخر اذهب آوردیم و از زید لباس فاعلیت را که رفع باشد برکنندیم و لباس مفعولیت که نصب باشد بر او پوشاندیم أَذْهَبْتُ زَيْدًا شَد ، اول معنایش چنان بود که رفته است زید ، حالا معنایش چنان است که فرستادم من زید را.

۴- ذَهَبْتُ بِهِ در اصل ذَهَبَ زَيْدٌ بود ، فعل لازم بود ، خواستیم متعدیش بنا کنیم به سبب حرف جرّ ، باء که حرف جرّ بود بر سر زید در آوردیم و تاء مضمومه که ضمیر فاعل بود در آخر ذَهَبَ آوردیم ذَهَبْتُ بِهِ شَد ، زید که اسم ظاهر بود انداختیم و هاء که ضمیر مفعول بود به جای وی گذاشتیم ذَهَبْتُ بِهِ شَد ، اول ، معنایش چنان بود که رفته است زید و حالا معنایش چنان است که فرستادم من او را.

بدانکه فعل بر دو نوع بُود: معلوم (۱) و مجهول (۲) معلوم آن است که از برای فاعل بنا کنند چون نَصَرَ زَيْدًا. و مجهول آن است که از برای مفعول بنا کنند چون نُصِرَ زَيْدًا. و چون فعل را از برای فاعل بنا کنند در ماضی ثلاثی مجرد فاء الفعل و لام الفعل را به فتحه کنند چون نَصِرَ نَصِيرًا نَصِيرًا نَصِيرًا تا آخر و ضَرَبَ ضَرْبًا ضَرْبًا تا آخر و عَلِمَ عَلِيمًا عَلِيمًا تا آخر و حَسِبَ حَسِبًا حَسِبًا تا آخر و مَنَعَ مَنَعًا مَنَعًا تا آخر و شَرَفَ شَرْفًا شَرْفًا تا آخر.

فعل ماضی مجهول

و چون فعل را از برای مفعول بنا کنند در ماضی ثلاثی مجرد فتحه فاء الفعل را بدل به ضمه کنند و عین الفعل را کسره دهند چون نُصِرَ (۳) نُصِرًا نُصِرًا تا آخر. و بر این قیاس بود باقی ابواب پنجگانه چون ضَرَبَ ضَرْبًا ضَرْبًا تا آخر و عَلِمَ عَلِيمًا عَلِيمًا تا آخر و مَنَعَ مَنَعًا مَنَعًا تا آخر و حَسِبَ حَسِبًا حَسِبًا تا آخر و شَرَفَ شَرْفًا شَرْفًا تا آخر.

و در باب افعال، همزه را مضموم کنند و عین الفعل را مکسور چون أُكْرِمَ أُكْرِمًا أُكْرِمًا تا آخر و در باب تفعیل فاء الفعل را مضموم کنند و عین الفعل را

[شماره صفحه واقعی: ۲۶]

ص: ۱۰۲۷

- ۱- بدانکه قاعده معلوم در ماضی آن است که اول را یا اول متحرک منه را با آخرش مفتوح کنند و قاعده معلوم در مضارع آن است که حرف آتین را مفتوح کنند مگر در باب افعال و تفعیل و مفاعله و فَعَّلَ که در آنها علامت معلوم مکسور بودن ماقبل آخر آنهاست.
- ۲- قاعده مجهول در ماضی آن است که در شش باب ثلاثی مجرد و در چهار باب افعال و تفعیل و مفاعله و فَعَّلَ اولش را ضمه و ماقبل آخرش را کسره دهند و در سه باب که تفعیل و تفاعل و تفعیل است تاء را با فاء الفعل ضمه دهند و ماقبل آخر را کسره و در هفت باب همزه ها را با اول متحرک منه ضمه و ماقبل آخر را کسره دهند.
- ۳- نُصِرَ در اصل نَصِرَ بود معلوم بود ما خواستیم مجهولش بنا کنیم اولش را ضمه و ماقبل آخرش را کسره دادیم نُصِرَ شد یعنی یاری کرده شد یکمرد غایب در زمان گذشته.

مکسور چون صَيْرَفَ صَيْرَفًا صَيْرَفُوا تا آخر و در باب مفاعله فاء الفعل را مضموم کنند و عین الفعل را مکسور ، لکن چون فاء مضموم شود الف منقلب گردد به واو ، چون صُورِبَ صُورِبًا صُورِبُوا تا آخر و در باب تفاعل تاء و فاء مضموم شوند و عین مکسور چون تُعْهَدَ (۱) تُعْهَدًا تُعْهَدُوا تا آخر و در باب تفاعل الف منقلب گردد به واو چون تُعْوَهَدَ (۲) تُعْوَهَدًا تُعْوَهَدُوا تا آخر و در باب افتعال همزه و تاء مضموم شوند و عین الفعل مکسور چون اُكْتَسِبَ (۳) اُكْتَسِبًا اُكْتَسِبُوا تا آخر و در باب انفعال همزه و فاء مضموم شوند و عین مکسور چون اُنْصِرِفَ اُنْصِرِفًا اُنْصِرِفُوا تا آخر و در باب افعال همزه و عین مضموم شوند و لام اول مکسور چون اُحْمَرُ اُحْمَرًا اُحْمَرُوا تا آخر و در باب استفعال همزه و تاء مضموم شوند و عین مکسور چون اُسْتُخْرِجَ (۴) اُسْتُخْرِجًا اُسْتُخْرِجُوا تا آخر و در باب افعیال همزه و عین

[شماره صفحه واقعی : ۲۷]

ص: ۱۰۲۸

- ۱- در اصل تَعَهَّدَ بود معلوم بود، خواستیم مجهولش گردانیم اولش را که تاء است ضمه دادیم و ماقبل آخرش را کسره تَعَهَّدَ شد التباس رسانید بفعل مضارع مخاطب باب تفعیل مثل تُصَرِّفُ خواستیم از التباس در آوریم فاء الفعلش را که عین باشد نیز ضمه دادیم تَعَهَّدَ شد یعنی عهد کرده شد یکمرد غایب در زمان گذشته.
- ۲- در اصل تَعَاهَدَ بود معلوم بود، خواستیم مجهولش گردانیم اولش را که تاء باشد ضمه دادیم و ماقبل آخرش را کسره تَعَاهَدَ شد التباس رساند بفعل مضارع مخاطب باب مفاعله چون تُضَارِبُ خواستیم از التباس بیرون آوریم فاء الفعلش را نیز ضمه دادیم که عین باشد و بعد تلفظ ممکن نشد الف ساکن، ماقبل مضموم را قلب بواو کردیم تَعُوَهَدَ شد یعنی عهد کرده شد یکمرد غایب در زمان گذشته.
- ۳- اُكْتَسِبَ در اصل اِكْتَسَبَ بود فعل ماضی معلوم بود خواستیم مجهولش بنا کنیم اول متحرک منه را که تاء باشد ضمه دادیم و ماقبل آخرش را کسره و همزه بمتابعت اول متحرک منه مضموم گشت اُكْتَسِبَ شد یعنی قبول کسب کرده شد یکمرد غایب در زمان گذشته
- ۴- اُسْتُخْرِجَ در اصل اِسْتُخْرِجَ بود معلوم بود خواستیم مجهولش بنا کنیم اول متحرک منه را که تاء باشد ضمه دادیم و ماقبل آخر را کسره همزه بمتابعت اول متحرک منه مضموم گشت اُسْتُخْرِجَ شد یعنی طلب خروج کرده شد یکمرد غایب در زمان گذشته

مضموم شوند و لام اول مکسور و الف منقلب گردد به واو (۱) چون أُحْمُورٌ (۲) أُحْمُورًا أُحْمُورًا تا آخر و در باب فَعْلَلِ فاء مضموم شود و لام الفعل اول مکسور چون دُخْرِجٌ دُخْرِجًا دُخْرِجُوا تا آخر و در باب تَفْعَلَلِ تاء و فاء مضموم شوند و لام اول مکسور چون تُدْخِرُجُ تُدْخِرُجًا تُدْخِرُجُوا الخ و در باب اِفْعَلَلِ همزه و عین مضموم شوند و لام اول مکسور چون أُخْرِنِجِمَ (۴) أُخْرِنِجِمًا أُخْرِنِجِمُوا تا آخر و در باب اِفْعَلَلِ نیز همزه و عین مضموم شوند و لام اول مکسور چون أُقْشِعِرُ أُقْشِعِرًا أُقْشِعِرُوا تا آخر.

[شماره صفحه واقعی : ۲۸]

ص: ۱۰۲۹

- ۱- در أُحْمُورِ التقاء ساکنین علی حده میباشد و جائز است و مراد از التقاء ساکنین در شرح تصریف بیان میشود در نزد قول مصنف و يلحق الفعل غير الماضي والحال نونان للتأكيد و نیز در همانجا بیان میشود که التقاء ساکنین علی حده جایز است و علی غیر حده جائز نیست.
- ۲- أُحْمُورٌ در اصل إِحْمَارٌ بود معلوم بود خواستیم مجهولش بنا کنیم اول متحرک منه که میم باشد ضمه دادیم و ماقبل آخرش را کسره ،بعد تلفظ ممکن نشد الف ساکن ماقبل مضموم را قلب بواو کردیم و همزه هم بمتابعت اول متحرک منه مضموم شد أُحْمُورٌ شد یعنی قرمز کرده شد یکمرد غایب در زمان گذشته
- ۳- در اصل تَدْخِرُجٌ بود معلوم بود خواستیم مجهول بنا کنیم اولش را که تاء است ضمه دادیم و ماقبل آخرش را کسر تَدْخِرُجٌ شد التباس رساند به مضارع مخاطب باب فَعْلَلِ خواستیم از التباس بیرون در آوریم فاء الفعلش را که دال باشد نیز ضمه دادیم تَدْخِرُجٌ شد یعنی غلطیده شد یک مرد غائب در زمان گذشته
- ۴- أُخْرِنِجِمَ در اصل إِخْرِنِجِمَ بود معلوم بود خواستیم مجهولش بنا کنیم اول متحرک منه را که راء باشد ضمه دادیم و ماقبل آخرش را کسره و همزه نیز به متابعت اول متحرک منه مضموم شد یعنی جمع کرده شده یک مرد غائب در زمان گذشته

فصل: چون فعل مستقبل را از برای مفعول بنا کنند، حرف استقبال را مضموم کنند (اگر مضموم نباشد) و عین را مفتوح کنند (اگر مفتوح نباشد) چون: يُضَرَّبُ وَيُضَرَّبُ وَيُعَلَّمُ وَيُتَعَلَّمُ وَيُشْرَفُ وَيُشْرَفُ وَيُحَسَّبُ وَيُحَسَّبُ وَيُكْرَمُ وَيُكْرَمُ وَيُصَرَّفُ وَيُصَرَّفُ وَيُضَارَبُ وَيُضَارَبُ وَيُكْتَسَبُ وَيُكْتَسَبُ وَيُضَارَبُ وَيُضَارَبُ وَيُصَرَّفُ وَيُصَرَّفُ وَيُحَمَّرُ وَيُحَمَّرُ وَيُحَمَّرُ وَيُحَمَّرُ وَيُسْتَخْرَجُ وَيُسْتَخْرَجُ و در رباعی، لام اوّل را مفتوح کنند به جای عین چون يُدْخِرُ وَيُدْخِرُ وَيُتَدَخَّرُ وَيُتَدَخَّرُ وَيُخَرِّجُ وَيُخَرِّجُ وَيُقَسِّعُ وَيُقَسِّعُ.

فصل: بدانکه امر حاضر در فعل مجهول به طریق امر غایب باشد چون: لِيُضَرَّبَ لِيُضَرَّبَ لِيُضَرَّبَ لِيُضَرَّبَ لِيُضَرَّبَ لِيُضَرَّبَ و بر این قیاس بود امر مجهول مجموع ثلاثی مجرد و مزید فیه و رباعی مجرد و مزید فیه.

فصل: نون تأکید ثقیله و خفیفه

بدانکه چون نون تأکید (۱) ثقیله درآید در امر حاضر معلوم گویی اُطْلُبُ (۲) اُطْلُبَانِ اُطْلُبُ (۳) اُطْلِبِ اُطْلِبَانِ اُطْلِبَانِ (۴) و در امر حاضر مجهول گویی لِيُطْلَبَنَّ

[شماره صفحه واقعی: ۲۹]

ص: ۱۰۳۰

- ۱- بدانکه نون تأکید به مستقبل داخل شود که معنای طلب را که از او فهمیده میشود تأکید می نماید و به شبه مستقبل هم داخل میشود از برای تأکید معنی طلب و آن چند قسم است امر و نهی و استفهام و تمنی و عرض و قَسَم و نفی چون بنهی شبیه است در صورت از این جهت نون تأکید داخل میشود بآن و اَلَا آن از معنی طلب عاری است.
- ۲- در اصل اُطْلُبُ بود، مؤکد کردیم به نون تأکید ثقیله، چون نون تأکید ثقیله در مفرد، ماقبل خودش را مفتوح می خواهد، ما هم فتحه دادیم اُطْلِبُ شد، یعنی طلب کن تو ای مرد حاضر الان البتّه.
- ۳- اُطْلِبُ در اصل اُطْلُبُوا بود، مؤکد کردیم به نون تأکید ثقیله چون نون تأکید ثقیله در آخر جمع مذکر امر حاضر لاحق شد، اُطْلِبُوا شد، التقای ساکنین شد میانه واو جمع و نون تأکید ثقیله واو جمع را از برای رفع التقای ساکنین انداختیم زیرا که ما یدلّ علی الواو که ضمّه باشد موجود بود، اُطْلِبُ شد، یعنی طلب کنید شما گروه مردان حاضر الان البتّه.
- ۴- اُطْلِبَانِ در اصل اُطْلِبَنَّ بود، مؤکد کردیم به نون تأکید ثقیله، چون نون تأکید ثقیله در آخر جمع مؤنث امر حاضر لاحق شد، اجتماع ثلاث نونات شد و چون اجتماع ثلاث نونات در کلام عرب قبیح بود «الفی» میانه «نون» جمع و «نون» ثقیله در آوردیم تا فاصله شود، اُطْلِبَانِ شد و نون تأکید ثقیله در این جا به مشابهت نون تشبیه مکسور شد، اُطْلِبَانِ شد، معنایش طلب کنید شما گروه زنان حاضر الان البتّه.

لِطَلْبَانَ لِيُطَلِّبَنَّ لِيُطَلِّبَنَّ لِيُطَلِّبَنَّ لِيُطَلِّبَنَّ و در امر غائب معلوم گویی لِيُضْرِبَنَّ لِيُضْرِبَنَّ لِيُضْرِبَنَّ لِيُضْرِبَنَّ و در امر غائب مجهول گویی لِيُضْرِبَنَّ لِيُضْرِبَنَّ لِيُضْرِبَنَّ لِيُضْرِبَنَّ و چون لا يَضْرِبَنَّ لا يَضْرِبَنَّ لا يَضْرِبَنَّ لا يَضْرِبَنَّ و چون لا يَضْرِبَنَّ لا يَضْرِبَنَّ لا يَضْرِبَنَّ لا يَضْرِبَنَّ تا آخر.

بدانکه بعد از دخول نون تأکید ثقیله ، و او در جمع مذکر بیفتد زیرا که التقای ساکنین علی غیر حده لازم می آید و ضمّه دلالت می کند بر حذف واو. و یاء در مخاطبه مؤنث بیفتد زیرا که التقای ساکنین لازم می آید و کسره دلالت می کند بر حذف یاء. و در جمع مؤنث الف در آورند تا فاصله شود میان نون و ضمیر و نون تأکید ثقیله.

بدانکه به هر جا که نون ثقیله در آید نون خفیفه (۱) نیز در آید الا در تشبیه مذکر و

[شماره صفحه واقعی : ۳۰]

ص: ۱۰۳۱

۱- بدانکه نون تأکید خفیفه بر تشبیه و جمع مؤنث داخل نمی شود زیرا که اگر داخل شود التقاء ساکنین غیر حده لازم می آید و آن هم جایز نیست اگر کسی بحث کند در تشبیه که اُطْلُبَا باشد اگر اُطْلُبَانُ گوئیم قبول داریم که التقاء ساکنین علی غیر حده لازم می آید و لکن در جمع مؤنث که اُطْلُبَنَّ باشد اگر اُطْلُبَنَّ بگوئیم قبول نداریم، جواب گوئیم که اصل در تأکید فعل، نون تأکید ثقیله است و چون نون تأکید ثقیله که در جمع مؤنث داخل میشود سه نون جمع میشود و عرب ها ناخوش گرفته اند سه نون را پس الفی در میان نون جمع مؤنث و نون ثقیله درمی آورند تا فاصله شود میان نون ضمیر و نون ثقیله، خواستیم که نون خفیفه را که فرع است داخل جمع مؤنث کنیم باید به جبهه موافق بودن فرع با اصل الف بیاوریم اُطْلُبَانُ بگوئیم و قتیکه اُطْلُبَانُ شد التقاء ساکنین علی غیر حده نیز لازم می آید.

فصل: اسم فاعل از فعل ثلاثی مجرد

اسم فاعل از ثلاثی مجرد بر وزن فاعل آید چون: طَالِبٌ (۲) طَالِبَانِ، طَالِبُونَ طَلَبَهُ و طَلَّابٌ (۳) و طَلَّبَ طَالِبُهُ طَالِبَتَانِ طَالِبَاتٌ و طَوَالِبٌ (۴) و گاه باشد که بر وزن فعیل آید چون شَرُفٌ يَشْرُفُ فَهُوَ شَرِيفٌ. و بر وزن فَعَلٌ آید چون حَسَنٌ يَحْسُنُ فَهُوَ

[شماره صفحه واقعی: ۳۱]

ص: ۱۰۳۲

۱- در اصل اُطْلُبُ بود موکد نمودیم بنون تاکید خفیفه چون نون تاکید خفیفه بر آخر مفرد مذکر در امر حاضر لاحق شد ماقبل خود را مفتوح میخواست ما هم فتحه دادیم اُطْلُبُنَّ شد یعنی طلب کن تو یکمرد حاضر الآن البته.

۲- طالب در اصل يَطْلُبُ بود خواستیم از یطلب صیغه اسم فاعل بنا کنیم یاء که حرف استقبال بود از اولش انداختیم و الف که علامت فاعلیه بود میانه فاء الفعل و عین الفعلش در آوردیم و ماقبل آخر را کسره دادیم و تنوین که متمکن اسم بود در آخرش لاحق کردیم طَالِبٌ شد یعنی طلب کننده است یک مرد الآن یا در زمان آینده.

۳- طلاب که جمع مکسر است در اصل طالب بود خواستیم که جمع مکسرش بنا کنیم بناء واحد را شکستیم باین نحو که الف فاعل را حذف کردیم طَلِبُ شد مشتبه شد بر صغه مشبیه بر وزن حَشِنٌ خواستیم از این اشتباه بیرون آوریم کسره لام را بدل بفتحه نمودیم طَلَبُ شد مشتبه شد باسم ثلاثی مجرد بر وزن فَرَسٌ خواستیم از این اشتباه بیرون آوریم الفی میانه عین الفعل و لام الفعل در آوردیم طَلَّابٌ شد مشتبه شد بمصدر باب تفعیل بر وزن سَلَامٌ و کَلَامٌ خواستیم از این اشتباه نیز بیرون آوریم عین الفعل را مکرر کردیم بعد از مکرر مشدد کردیم طَلَّابٌ شد بر وزن ضَرَّابٌ خواستیم از این اشتباه نیز بیرون آوریم فتحه فاء را بدل به ضمه کردیم طَلَّابٌ شد یعنی طلب کننده اند جمع مردان الان یا در زمان آینده.

۴- طَوَالِبٌ در اصل طَالِبُهُ بود خواستیم از طالبه صیغه جمع مکسر بنا کنیم الف که علامت جمع مکسر بود میانه فاء الفعل و عین الفعل در آوردیم التقاء ساکنین شد میانه دو الف و هیچکدام به جهت علامت بودن حذف نتوان کرد پس الفی فاعل را بدل بواو نمودیم طَوَالِبُهُ شد تاء دلالت میکرد بر وحدت و صیغه دلالت میکرد بر کثرت تاء، وحدت را انداختیم طَوَالِبٌ شد یعنی طلب کننده اند گروه زنان الان یا در زمان آینده.

حَسَنٌ. و بر وزن فَعَالٌ و فَعِلٌ و فَعُلٌ و فَعُولٌ و فَعَالٌ نیز آید چون جَبَانٌ و حَشِينٌ و صَعْبٌ و ذَلُولٌ و شَجَاعٌ و هر چه بر این اوزان آید آن را صفت مشبیه خوانند.

فصل: صیغه های اسم مبالغه

بدانکه صیغه فَعَالٌ، مبالغه را بُود در فاعِل چون رَجُلٌ ضَرَابٌ و اِمْرَةٌ ضَرَابٌ مَذْكَرٌ و مؤنث یکسان بود و فَعُولٌ نیز مبالغه را بود چون رَجُلٌ طَلُوبٌ و اِمْرَةٌ طَلُوبٌ و گاه باشد که تاء را زیاد کنند برای زیادتی مبالغه چون رَجُلٌ عَلَامَةٌ و اِمْرَةٌ عَلَامَةٌ و رَجُلٌ فُرُوقَةٌ و اِمْرَةٌ فُرُوقَةٌ و مِفْعَالٌ و مِفْعِيلٌ و فِعْلِيلٌ نیز مبالغه را بود مَذْكَرٌ و مؤنث در آنها یکسان بود چون رَجُلٌ مِفْضَالٌ و اِمْرَةٌ مِفْضَالٌ و رَجُلٌ مَنطِيقٌ و اِمْرَةٌ مَنطِيقٌ و رَجُلٌ شِيزِيْرٌ و اِمْرَةٌ شِيزِيْرٌ و فَعَالٌ نیز مبالغه را بود مَذْكَرٌ و مؤنث در آن یکسان بود چون رَجُلٌ طَوَالٌ و اِمْرَةٌ طَوَالٌ.

فصل: اسم مفعول از فعل ثلاثی مجرد

اسم مفعول از فعل ثلاثی مجرد بر وزن مَفْعُولٌ آید چون مَضْرُوبٌ (۱) مَضْرُوبَانِ مَضْرُوبُوْنَ مَضْرُوبَةٌ مَضْرُوبَاتٍ مَضْرُوبَاتٌ (۲) و مَضَارِبٌ.

[شماره صفحه واقعی : ۳۲]

ص: ۱۰۳۳

۱- مَضْرُوبٌ در اصل يُضْرَبُ بود خواستیم از یضرب صیغه اسم مفعول بنا کنیم یا ء که حرف مضارع بود از اولش انداختیم میم مضموم بجایش گذاشتیم مُضْرَبٌ شد التباس رساند باسم مفعول باب افعال بر وزن مُكْرَمٌ خواستیم از التباس بیرون در آوریم ضمه میم را بدل بفتحه کردیم مَضْرَبٌ شد التباس رساند باسم زمان و مکان مثل مشرب خواستیم از این التباس نیز بیرون کنیم فتحه عین الفعل را بضمه بدل نمودیم مضرب شد بر وزن مَفْعَلٌ، بی واو و تاء در کلام عرب یافته نشده بود پس اشباع ضمه کردیم بحیثیتی که از او واو حاصل شد مَضْرُوبٌ شد و تنوین که متمکن اسم بود بر آخرش لاحق کردیم مَضْرُوبٌ شد یعنی زده میشود یکمرد غائب الآن یا در زمان آینده.

۲- مَضْرُوبَاتٌ در اصل مَضْرُوبَةٌ بود خواستیم از مضروبه صیغه جمع مؤنث اسم مفعول بنا کنیم الف و تاء که علامت جمع مؤنث بود در آخرش لاحق کردیم مَضْرُوبَاتٌ شد تاء اول دلالت میکند بر وحدت و تاء دوم دلالت میکند بر کثرت پس منافاه بود میانه وحدت و کثرت تاء وحدت را انداختیم زیرا که تاء دوم دلالت بر تأنیث میکند مَضْرُوبَاتٌ شد یعنی زده میشوند جماعت زنان الآن یا در زمان آینده.

فصل: اسم فاعل از فعل ثلاثی مزید

اسم فاعل از فعل ثلاثی مزید فیه و فعل رباعی مجزّد و مزید فیه چون فعل مستقبل معلوم آن باب باشد چنانچه میم مضمومه به جای حرف استقبال نهاده شود و ماقبل حرف آخر مکسور گردد (اگر مکسور نباشد) چون مُکْرِمٌ و مُنْطَلِقٌ و مُسْتَخْرِجٌ و مُدْخِرٌ و مُتَدَخِّرٌ و مجموع اینها دانسته می شود - إن شاء الله تعالی.

فصل: اسم مفعول از فعل ثلاثی مزید

اسم مفعول از ثلاثی مزید فیه و رباعی مجرد و مزید فیه چون فعل مستقبل مجهول آن باب باشد چنانکه میم مضمومه به جای حرف استقبال نهاده شود و ماقبل حرف آخر مفتوح گردد (اگر مفتوح نباشد) (۱) چون مُکْرَمٌ و مُنْطَلِقٌ و مُدْخِرٌ و مُتَدَخِّرٌ و مجموع اینها دانسته می شود - إن شاء الله تعالی.

[شماره صفحه واقعی : ۳۳]

ص: ۱۰۳۴

۱- اگر کسی بحث کند در اینجا که اسم مفعول از فعل مضارع مجهول مشتق است بنابراین قول مصنف که ماقبل آخر مفتوح گردد اگر مفتوح نباشد درست نمیشود زیرا که وقتی که از فعل مضارع، مجهول مشتق شد همیشه ماقبل آخر مفتوح است جواب گوئیم که این بحث بر مصنف وارد نمی آید به جهت آن که مصنف گفته که اسم مفعول از ثلاثی مزید فیه و رباعی مجرد و مزید فیه چون فعل مستقبل مجهول آن باب باشد و نگفته که از فعل مستقبل مجهول مشتق است تا این بحث وارد آید پس مراد مصنف آن است که همچنان که ماقبل آخر مستقبل مجهول را فته دهند اگر مفتوح نباشد در اسم مفعول همچنین است یعنی مفعول در این حکم مثل مضارع مجهول است که ماقبل آخرش را فته دهند اگر مفتوح نباشد و لکن فرق ما بینهما آن است که در اسم مفعول میم مضمومه بجای حرف مضارع نهاده شود.

بدانکه معتل الفاء از باب فَعَلَ يَقْعُلُ نیامده است در لغت فصیحه.

***

مثال واوی (۱) (۲) از باب فَعَلَ يَقْعُلُ «الْوَعْدُ : وعده کردن».

ماضی معلوم: وَعَدَ وَعَدَا وَعَدُوا تا آخر - همچنانکه در صحیح دانسته شد. پس از این جهت او را مثال گویند که مثل صحیح است در احتمال حرکات ثلاثه و مستقبل معلوم: يَعِدُ يَعِدَانُ يَعِدُونَ تا آخر اصل يَعِدُ يُوْعَدُ بود، و او واقع شده بود میانه یای مفتوحه و کسره لازمه ثقیل بود انداختند يَعِدُ شد و با تاء و نون و همزه نیز انداختند برای موافقتِ باب. امر حاضر: عِدْ (۳) عِدَا عِدُوا عدی عِدَانُ. چون نون تأکید ثقیله در آید گویی عِدْنُ (۴) عِدَانُ

[شماره صفحه واقعی: ۳۴]

ص: ۱۰۳۵

۱- مجموعه رمزهایی را که مرحوم شیخ بهایی برای وزن های فعل های غیر صحیح آورده است عبارتند از: وَضَمَسَيْ كَخْ يَضْ كَسْ نَوْسٌ سَيَضٌ *** اِضْنَسَيْ كَمْ وَضَحِيَّتِيَه سَنْضَدُّ نَسْكَو وَضَمِّيِي و دگر مَنَسْكَأُ *** مَأْسَكٌ وَسَضْوِي بَشْمَرِ اَيْنِ عَدَد

۲- بدان که این قاعده ایست بطریق رمز و اشاره که منسوب است به جناب افضل الفضلاء شیخ الدین العاملی عامله الله بلطفه وجوده که در افکار اوست: وَضَمَسَيْ كَخْ: واو اشاره است به معتل الفاء واوی که از پنج باب آمده است: اول از باب ضَرَبَ يَضْرِبُ مثل وَعَدَ يَعِدُ. دوم از باب مَنَعَ يَمْنَعُ مثل وَضَعَ يَضَعُ. سیم از باب سَمِعَ يَسْمَعُ مثل وَجَلَ يُوَجَلُ چهارم از باب كَرَّمَ يَكْرُمُ مثل وَجَّهَ يُوَجِّهُ. پنجم از باب حَسِبَ يَحْسِبُ مثل وَرِمَ يَرِمُ. شرح.

۳- عِدْ امر است از تَعَدُّ و یا از تُوْعِدُ. اما از تعد تاء که حرف مضارع بود از اولش انداختیم نظر کردیم بما بعد حرف مضارع متحرک بود به همان حرکه که امر بنا کردیم و حرکت آخر بوقفی افتاد و از تُوْعِدُ تاء که حرف مضارع بود از اولش انداختیم نظر کردیم بما بعد حرف مضارع ساکن بود چون ابتدا به ساکن محال است احتیاج افتاد بهمزه وصل و چون ما بعد ساکن مکسور بود همزه وصل مکسور در اولش در آوردیم و حرکه آخر بوقفی افتاد اِوْعِدُ شد و او ساکن ماقبل مکسور را قلب به یاء کردیم اِيعِدُ شد اجتماع ثلاث کسرات شد چون اجتماع ثلاث کسرات قبیح بود یاء را انداختیم اِعِدُ شد بجهه حرکه یافتن عین از همزه مستغنی شدیم عِدُ شد یعنی وعده کن ای مرد حاضر الآن.

۴- عِدْنُ صیغه مفرد مؤنث امر حاضر است مؤکد بنون تأکید ثقیله. در اصل عدی بود مؤکد کردیم بنون تأکید ثقیله چون نون تأکید ثقیله در آخر مفرد مؤنث امر حاضر لاحق شد عِدِيْنُ شد التقاء ساکنین شد میان یاء و نون تأکید ثقیله یاء را بجهه التقاء ساکنین انداختیم از برای آن که ما یدلّ علیه که کسره باشد موجود بود عِدْنُ شد یعنی وعده کن تو یک زن حاضره الان

عِدْنَ عِدّاً عِدّاً و با نون تأکید خفیفه گویی عِدْنَ عِدّاً عِدّاً. امر غایب: لِيَعِدْ لِيَعِدْ لِيَعِدْ و نون تأکید ثقیله و خفیفه بر قیاس گذشته. نهی: لا يَعِدْ لا يَعِدْ لا يَعِدْ و نون تأکید ثقیله و خفیفه بر آن وجه است که دانسته شد. و حال با لَمْ و لَمَّا آن چنان است که در صحیح دانسته شد.

و با حروف ناصبه گویی اَنْ يَعِدَ اَنْ يَعِدَ اَنْ يَعِدُوا الخ

***

ماضی مجهول: وُعِدَ وُعِدَا وُعِدُوا تا آخر مستقبل مجهول: يُوعِدُ يُوعِدَانِ يُوعِدُونَ تا آخر واو محذوفه به جای خود آمد زیرا که کسره عین زایل شد. اسم فاعل: وَاعِدٌ وَاِعِدَانِ وَاِعِدُونَ تا آخر. اسم مفعول: مُوعِدٌ مُوعِدَانِ مُوعِدُونَ تا آخر.

[شماره صفحه واقعی: ۳۵]

ص: ۱۰۳۶

مثال یایی (۱) از باب فَعَلَ يَفْعُلُ «الْمَيْسِرُ: قِمَارِ بَاخْتِن».

ماضی معلوم یَسَرَ يَسْرُوا تا آخر. مستقبل معلوم: يَيْسِرُ يَيْسِرَانِ يَيْسِرُونَ تا آخر.

امر حاضر: ايسِرْ ايسِرُوا ايسِرِي ايسِرُوا ايسِرُونَ نون تاكيد ثقيله ايسِرُونَ ايسِرَانِ ايسِرُونَ ايسِرُونَ نون تاكيد خفيفه ايسِرُونَ ايسِرُونَ ايسِرُونَ. امر غايب: لَيْسِرِ لَيْسِرُوا تا آخر. ونون تاكيد ثقيله وخفيفه بر قياس صحيح بود.

وچون ماضی مجهول بنا کنی (۳) گویی: يُسِرُ بِهِذَا (۴) يُسِرُ بِهِذَيْنِ يُسِرُ بِهِؤَلَاءِ يُسِرُ

[شماره صفحه واقعی: ۳۶]

ص: ۱۰۳۷

۱- يَضْرِبُ يَضْرِبُونَ يَضْرِبُ يَضْرِبُونَ مثل يَسِرُ يَسِرُونَ و دوم از باب كَرَّمَ يَكْرُمُ مثل يَمُنُّ يَمُنُّونَ سِيمَ از عَلِمَ يَعْلَمُ چون يَيْسِرُ يَيْسِرُونَ.

۲- ايسِرُ در اصل تيسِرُ بود ما خواستيم از تيسر صيغه مفرد مذکر امر حاضر بنا کنیم تاء که حرف مضارع بود از اولش انداختيم نظر کردیم بما بعد، مضارع ساکن بود احتیاج بهمزه وصل افتاد چون ما بعد ساکن مکسور بود همزه وصل مکسور در اولش در آوردیم و حرکت آخر بوقفی افتاد ايسِرُ شد یعنی قمار بازی کن ای مرد حاضر الآن.

۳- بدانکه فعل مجهول محتاج بنائب فاعل است پس اگر فعل مجهول در اصل متعدی باشد نائب فاعل او یا ضمیر است که در او مستتر است و یا ضمیر بارز و یا اسم ظاهر است و یا جار و مجرور پس در دو صورت اول فعل مجهول در تانیث و تذکیر و در افراد و در تشبیه و جمع مثل فعل معلوم است یعنی قابل علامت تانیث و تشبیه و جمع است و در صورت سوم مثل فعل معلوم است یعنی قابل علامت تانیث هست. ولکن قابل علامت تشبیه و جمع نیست و در صورت چهارم یعنی در صورتی که نائب فاعل جار و مجرور باشد قابل هیچ یک از سه علامت یعنی علامت تانیث و تشبیه و جمع نیست زیرا که تانیث و تذکیر و افراد و تشبیه و جمع در مجرور وارد میشود. و اگر فعل مجهول در اصل لازم باشد و نائب فاعل جار و مجرور باشد حکم صورت چهارم را دارد و همچنین است اسم مفعول از فعل لازم و للكلام تتمه یذکر بعضها فی شرح التصریف و بعضها فی النحو فی باب نائب الفاعل انشاء الله .

۴- در اصل يَسِرُ زَيْدٌ بود لازم بود ما خواستيم متعدی کنیم به سبب حرف جر، باء که حرف جر بود بر سر عمرو در آوردیم يَسِرُ زَيْدٌ بَعْمَرٍ شد و بعد معلوم بود خواستيم که مجهولش گردانیم اولش را ضمه دادیم و ماقبل آخرش را کسره يَسِرُ زَيْدٌ بَعْمَرٍ شد زید که فاعل بود انداختيم و بَعْمَرٍ که مفعول بود در جای او نایب گذاشتيم يَسِرُ بَعْمَرٍ شد بَعْمَرٍ که اسم ظاهر بود انداختيم و بهذا که اسم اشاره بود در جای او نهادیم يَسِرُ بهذا شد اول معنایش چنان بود که قمار باخته است زید با عمرو و حالا معنی چنین است که قمار باخته شده با این مرد ، همچنین است يَسِرُ بهذین.

بها تا(۱) یُسْرَ بَهَاتِنِ یُسْرَ بَهُولَ یُسْرَ بَكَّ یُسْرَ بَكَمَا یُسْرَ بَكْمَ یُسْرَ بَكَّ یُسْرَ بَكَّنَّ یُسْرَ بِنَا. و چون مضارع مجهول بنا کنی گویی: یُسْرُ بَهَذَا یُسْرُ بَهَذَینِ یُسْرُ بَهُولَ تا آخر. در فعل مضارع مجهول یاء منقلب گردد به واو به مناسبت ضمّه ما قبل. و اسم فاعل: یُسْرُ یُسْرَانِ یُسْرُونَ یُسْرَةَ یُسْرَتَانِ یُسْرَاتٌ و یُسْرٌ. و اسم مفعول: مِیْسُورٌ بِه مِیْسُورٌ بِهَم مِیْسُورٌ بِهَ مِیْسُورٌ بِهَمَا مِیْسُورٌ بِهِنَّ.

[شماره صفحه واقعی: ۳۷]

ص: ۱۰۳۸

۱- یُسْرَ بَهَاتَا در اصل یُسْرَ زیدٌ بود لازم بود ما خواستیم متعدیش بنا کنیم به سبب حرف جر، باء که حرف جر بود به سر هند در آوردیم یُسْرَ زیدٌ بهند شد و بعد معلوم بود خواستیم مجهولش بنا کنیم اولش را ضمّه و ماقبل آخرش را کسره دادیم یُسْرَ زیدٌ بهند شد زید که فاعل بود انداختیم و بهند را در جای او نائِب گذاشتیم یُسْرَ بهند شد و بهند که اسم ظاهر بود انداختیم و بَلَّاتَا که اسم اشاره بود در جای او گذاشتیم یُسْرَ بها تا شد اول معنایش چنان بود که قمار باخته است زید با هند و حالا معنی چنین است که قمار باخته شده با این زن.

مثال واوی از باب فَعَلَ يَفْعَلُ «الْوَجَلُ»: ترسیدن».

معلوم آن: وَجَلَ يُوَجِّلُ. امر: اِيَجِّلُ اِيَجْلًا اِيَجْلُوا تا آخر. فهو وَاِجِلُّ [اسم فاعل] و ذَاكَ مُوَجِّلٌ [اسم مفعول] تا آخر. نهی: لَا يُوَجِّلُ لَا يُوَجِّلُوا تا آخر.

مثال واوی از باب فَعَلَ يَفْعَلُ «الْوَضْعُ»: نهادن».

ماضی معلوم: وَضَعَ، مستقبل معلوم: يَضَعُ فهو وَاضِعٌ [اسم فاعل] و ذَاكَ مُوَضِّعٌ [اسم مفعول] لام امر: لِيَضَعُ، امر حاضر: ضَعُ، نهی: لَا يَضَعُ مستقبل مجهول: يُوَضِّعُ. اصل يَضَعُ يُوَضِّعُ بود و او را انداختند - چنانکه در يَعِدُ - پس کسره عین الفعل را به فتحه بدل کردند به جهت تثاقل حرف حلق.

مثال واوی از باب فَعَلَ يَفْعَلُ «الْوَرَمُ»: آماس کردن».

ماضی معلوم: وَرِمَ وَرِمًا وَرِمُوا تا آخر. مستقبل معلوم: يَرِمُ مجهول آن وَرِمَ يُوَرِّمُ تا آخر فهو وَارِمٌ [اسم فاعل] و ذَاكَ مُوَرِّمٌ [اسم مفعول] امر حاضر: رِمَ رِمًا رِمُوا چون عَدُ امر غایب: لِيَرِمَ چون لِيَعِدُ.

مثال واوی از باب فَعَلَ يَفْعَلُ «الْوَسْمُ»: داغ نهادن».

ماضی معلوم وَسَمَ مستقبل معلوم يُوَسِّمُ مجهولان آن وَسِمَ يُوَسِّمُ امر حاضر اُوَسِّمُ فهو وَاسِمٌ [اسم فاعل] و ذَاكَ مُوَسِّمٌ [اسم مفعول].

اجوف واوی (۱) (۲) از باب فَعَلَ يَفْعَلُ «الْقَوْلُ»: گفتن».

ماضی معلوم قَالَ قَالًا قَالُوا قَالَتْ

[شماره صفحه واقعی: ۳۸]

ص: ۱۰۳۹

۱- نُؤَسُّ: نون، نَصَرَ يَنْصُرُ، سین، سَمِعَ يَسْمَعُ و واو اشاره به اجوف واوی است.

۲- قاعده: بدانکه وقتی حرف عله در غیر فاء الفعل واقع شد شانزده وجه تصور میشود زیرا که خود حرف عله از چهار قسم بیرون نیست یا ساکن است یا متحرک و متحرک هم یا مفتوح است یا مضموم است یا مکسور و در این چهار صورت ماقبل حرف عله نیز از چهار قسم مزبور بیرون نیست و چون چهار ضرب کنی شانزده وجه بیرون آید هریک از این شانزده وجه را حکمی علیحده است. اما یک وجه اعلا ندارد و آن در صورتی است که حرف عله و ماقبل او ساکن باشد می ماند پانزده وجه و چهار وجه اولی از آنها آن است که ماقبل حرف عله مفتوح باشد و خود حرف عله یا ساکن میشود مثل قَوْلُ که مصدر است و یا مفتوح میشود مثل بَيْعُ که فعل ماضی است و یا مکسور میشود مثل خَوْفٌ و یا مضموم میشود مثل طَوْلٌ اما در صورت اول که قَوْلُ باشد اعلا نمی شود بجهت آنکه شرط اعلا که متحرک بودن حرف عله است موجود نیست و اما در سه صورت باقی که یکی بَيْعٌ باشد و یکی خَوْفٌ و یکی طَوْلٌ واجب است قلب کردن حرف عله بالف که باع و خاف و طال گویند. و اما چهار وجه دیگر از این پانزده وجه آن است که ماقبل حرف عله مضموم باشد و خود حرف عله یا ساکن باشد مثل يُبَيْعُ که فعل مضارع معلوم اَيْسَرَ است و یا مکسور باشد مثل يُبِيعُ که ماضی مجهول است و یا مضموم مثل يَغْزُوُ و يَدْعُوُ که فعل مضارعند و یا مفتوح مثل لَنْ يَدْعُوُ و اما در صورت اول واجب است قلب کردن حرف عله بجنس حرکه ماقبل که يُوبِيتَرٌ گویند و در صورت ثانیه دو وجه است وجه اول آن است که کسره بر یاء ثقیل است بیندازند و یاء را به جنس حرکه ماقبلش قلب کنند که واو باشد بُوِعٌ گویند و وجه ثانی آن است که کسره یاء را بما قبل میدهند و یاء تابع حرکه ماقبل میشود بَيْعٌ گویند و در صورت ثالثه که یغزو باشد حرف عله را که در او است ساکن نمایند و تابع حرکه ماقبل کنند یَغْزُوُ میگویند و در صورت رابعه لَنْ يَدْعُوُ باشد حرف عله بجهت مفتوح بودنش بحال خود میماند و اما چهار وجه دیگر از این پانزده وجه آنست که ماقبل حرف عله مکسور باشد و خود حرف عله یا ساکن میشود مثل مَوْزَانٌ و یا مفتوح مثل دَاعِيَةٌ و یا مکسور مثل تَرْمِينٌ و یا مضموم مثل رَضِيوٌ اما در صورت اول واجب است قلب حرف عله اگر واو باشد بیاء چنانکه میزان گویند و اگر یاء باشد تابع حرکه ماقبل میشود و اما در صورت ثانیه واو قلب بیا کنند بجهت کسره ماقبل تا خَفَتْ حاصل شود زیرا یاء خفیف تر از واو است داعیه گویند و در صورت ثالثه حرف عله را حذف می کنند تَرْمِينٌ گویند و در صورت رابعه حرف عله را بجهت حصول خفت ساکن کنند و بعد بجهت التقاء ساکنین حرف عله را حذف می کنند و می گویند و اما سه وجه آخر از این پانزده وجه آن است که ماقبل حرف عله ساکن باشد و خود حرف عله نیز یا مفتوح است مثل يَخْوَفُ و یا مکسور است مثل يَبِيعُ و یا مضموم است مثل يَقُولُ. واجب است در این سه صورت نقل کردن حرکه حرف عله را بماقبل او اگر ماقبل حرف عله حرف صحیح باشد بجهت ضعیف بودن این حروف و قوی بودن حرف صحیح و لکن بعد از نقل نمودن حرکه حرف عله را بجنس حرکه ماقبل قلب میکنند مثل يَخَافُ میگویند در صورت اول و یَبِيعُ گویند در صورت ثانیه و يَقُولُ گویند در صورت ثالثه.

قَالَتَا قُلْنَ تا آخر. اصل قَالَ قَوْلَ بود، و او حرفِ عله متحرک ماقبل مفتوح را قلب به الف کردند، قَالَ شد. و همچنین است حال تا قُلْنَ. اما قُلْنَ در اصل قَوْلُنْ بود چون واو منقلب به الف شد و الف به التقای ساکنین بیفتاد قُلْنَ شد فتحه قاف را بدل کردند به ضمه تا دلالت کند بر آنکه عین الفعل که از این جا افتاده است واو بوده نه یاء و همچنین است حال تا آخر.

مستقبل معلوم يَقُولُ يَقُولَانِ يَقُولُونَ تا آخر. يَقُولُ در اصل يَقُولُ بود ضمه بر واو ثقیل بود (1) به ماقبل دادند يَقُولُ شد و در يَقُلْنَ و

[شماره صفحه واقعی : ۴۰]

ص: ۱۰۴۱

۱- قاعده: بدانکه ضمه و کسره بر واو ثقیل است خصوصاً کسره همچنان که بر یاء ثقیل اند پس بنا بر این اگر «واو» و «یاء» ضمه و کسره داشته باشند یا باید حذف کنند یا به ماقبل دهند و تفصیلش این است که اگر واو و یاء مکسور باشند یا مضموم ماقبل اینها از چهار قسم بیرون نیست یا ساکن است یا مفتوح یا مکسور یا مضموم، اگر ساکن است و صحیح پس واجب است نقل حرکه واو و یا را به ماقبل لکن اگر ضمه واو را نقل کنی واو تابع حرکه ماقبل میشود چنانکه در يَقُولُ يَقُولُ شد و اگر کسره واو را نقل میکنی واجب است قلب کردن واو بیاء چنان که در يُقِيمُ میگوئی و اگر کسره یاء را نقل میکنی یاء تابع حرکه ماقبل میشود چنان که در يَبِيعُ يَبِيعُ میگوئی و اگر ماقبل واو و یاء مفتوح باشد واجب است قلب کردن واو و یاء را بالف چنان که در خاف که در اصل خَوَفَ بود و طال که در اصل طُوَلُ بود و هاب که در اصل هَيَبُ بود اما صورتی که یاء مضموم باشد موجود نیست اگر ماقبل واو و یاء مکسور باشد اگر خود واو و یاء مکسورند واجب است کسره واو و یاء را انداختن و واو را قلب کردن و یاء را تابع حرکه ماقبل نمودن و اگر خود واو و یاء مضمومند واجب است ضمه را از واو و یاء گرفتن بماقبل دادن و یاء را بواو قلب کردن و اگر ماقبل واو و یاء مضموم یا باز اگر خود واو و یاء مضمومند واجب است ضمه واو و یاء را انداختن و واو را تابع حرکه ماقبل نمودن و یاء را قلب کردن بواو و اگر خود واو و یاء مکسورند در این دو صورت دو وجه جایز است اول آنکه کسره واو را بیندازند و او را تابع حرکه ماقبل کنند دوم آنکه کسره واو را بماقبل دهند و او را قلب بیاء کنند چنانکه در قَوْلِ قِيلَ گویند اگر یاء است کسره اش را بماقبل دهند و یاء تابع حرکه ماقبل میشود در يُبِعُ بُوعَ و يَبِعُ گویند.

تَقُلْنَ واو بالتقاي ساکنین بیفتاد - چنانکه در ماضی دانسته شد.

امر حاضر قُلْ قُولاً قُولُوا قُولِي قُولاً قُلْنَ. اصل قُلْ أَقُولُ بود مأخوذ است از تَقُولُ چون تاء را انداختند ما بعد آن ساکن بود همزه مضمومه به متابعت عین در اولش در آوردند و آخرش را وقف کردند أَقُولُ شد، ضمّه بر واو ثقیل بود نقل کردند به ماقبلش پس واو بالتقاي ساکنین افتاد أَقُلْ شد با وجود حرکت قاف، از همزه مستغنی شدند، همزه را نیز انداختند قُلْ شد. و تو را رسد که گویی قُلْ مأخوذ است از تَقُولُ چون تاء را انداختند لام الفعل به وقفی ساکن گشت و واو به التقاي ساکنین بیفتاد قُلْ شد.

امر غایب لِيَقُلْ لِيَقُولَا لِيَقُولُوا تا آخر، نهی لا يَقُلْ لا يَقُولَا لا يَقُولُوا تا آخر، نون تاکید ثقیله در امر حاضر قُولَنَّ قُولَانَّ قُولَنَّ قُولَانَّ قُولَنَّ قُولَانَّ، و نون تاکید خفیفه قُولَنَّ قُولَنَّ قُولَنَّ و در امر غائب لِيَقُولَنَّ لِيَقُولَانَّ لِيَقُولَنَّ تا آخر.

نهی لا يَقُولَنَّ الخ و در قُولَنَّ و لِيَقُولَنَّ و لا يَقُولَنَّ و او باز پس آمد زیرا که التقاي ساکنین زایل شد. مجهول ماضی قِيلَ قِيلَا قِيلُوا قِيلَتْ قِيلْنَا قُلْنَ قِيلَ در اصل قُولَ بود، کسره بر واو ثقیل بود به ماقبل دادند بعد از سلب حرکت ماقبل واو منقلب شد به یاء، قیل شد و همچنین است تا قُلْنَ.

و در قُلْنَ تا آخر، واو به التقاي ساکنین بیفتاد و ضمّه اصلی قاف باز پس آمد تا دلالت کند بر اینکه عین الفعل که افتاده است واو بوده نه یاء و صورت معلوم و مجهول و امر در جمع مؤنث یکسان شد و در تقدیر مختلف، اصل قُلْنَ معلوم قُولَنَّ(۱).

[شماره صفحه واقعی: ۴۱]

ص: ۱۰۴۲

۱- واو حرف عله متحرک ماقبل مفتوح قلب کردند بالف قَالْنَ شد التقاء ساکنین شد میانه الف و الام، الف را بجهه دفع التقاء ساکنین انداختیم قَالْنَ شد فتحه را بدل به ضمّه کردیم که دلالت کند بر اینکه از اینجا واو افتاده است نه یاء قُلْنَ شد یعنی گفته اند جمع زنان غایب در زمان گذشته.

و اصل قُلْنَ مجهول قُولْنَ (۱) و اصل قُلْنَ امر اُقُولْنَ (۲) است. مستقبل مجهول يُقَالُ يُقَالَانِ يُقَالُونَ تا آخر. اصل يُقَالُ يَقُولُ بود و او حرف عله متحرک ماقبلش حرف صحیح و ساکن فتحه و او را به ماقبل دادند و او در موضع حرکت بود ماقبلش مفتوح قلب به الف (۳) کردند يُقَالُ شد و همچنین است حال دیگر الفاظ. و در يُقَلْنَ

[شماره صفحه واقعی : ۴۲]

ص: ۱۰۴۳

- ۱- کسره بر او ثقیل بود انداختیم التقاء ساکنین شد میانه و او و لام پس و او افتاد قُلْنَ شد یعنی گفته شده اند گروه زنان غائبه در زمان گذشته.
- ۲- ضمه بر او ثقیل بود به ماقبلش دادند که قاف باشد التقاء ساکنین شاد میانه و او و لام، و او را بجهه دفع التقاء ساکنین انداختیم اُقَلْنَ شد با وجود حرکت قاف از همزه مستغنی شدیم قُلْنَ شد یعنی بگویند شما گروه زنان حاضره الان.
- ۳- قاعده: بدانکه واجب است قلب و او و یاء را بالف به ده شرط: اول آن است که متحرک باشند پس از این جهه قلب نکردند در قَوْل و یَبِيع ساکن اند شرط دوم آن است حرکت و او و یاء اصلی باشند پس از این جهه در جَبَل و تَوَمَّ قلب نکردند که حرکتشان عارضی است که در اصل جَبَل و تَوَمَّ بودند حرکت همزه را بماقبل دادند و همزه را به غیر قیاس انداختند. شرط سوم آن است که ماقبل همزه و او و یاء مفتوح باشد پس از این جهه در عَوْض و حِیل و سَوَّر قلب نکردند زیرا که ماقبلشان مفتوح نیست شرط چهارم آن است که فتحه و او و یاء در یک کلمه باشد پس از این جهت در ضَرَبَ وَاحِدٌ، و ضَرَبَ يَأْسُرُ قلب نشد زیرا که فتحه و او و یاء در یک کلمه نیست شرط پنجم آنست که اگر و او و یاء در عین الفعل باشند باید مابعد آنها متحرک شود از اینجا در بیان و طویل و خورتن قلب نکردند که مابعد و او و یاء ساکن است و اگر در لام الفعل باشند باید مابعد ایشان الف یا یاء مشدد نباشد و از این جهت در رَسِيَا و عَزَوَا و فَتِيَان و عَصَوَان و فتوی و علوی قلب نکردند که مابعد آنها الف و یاء مشدد است شرط ششم آن است که و او و یاء در عین الفعل فعلی واقع نشود که بر وزن فَعَلَ است و اسم فاعل از آن بر وزن أَفْعَلَ است مثل هَيْفَ که اسم فاعلش أَهْيَفَ است و عَوَرَ که اسم فاعلش أَعَوَرَ است. شرط هفتم آن است که و او عین الفعلش مصدر این هم نباشد مثل هَيْفَ و عَوَرَ. شرط هشتم آن است که و او عین الفعل اِفْتَعَلَ نباشد که بمعنی تفاعل است نحو اِجْتَوَزَ و اشتور که معنی تجاوز و تشاور است اما این شرط هشتم مختص بواو است. شرط نهم آن است که بعد از و او و یاء حرف دیگر نباشد که اعلال شده باشد مثل طَوَى و حَوَى و هَوَى زیرا و او قلب شود لازم می آید در یک کلمه دو اعلال و آن هم جایز نیست. شرط دهم آن است که و او و یاء عین الفعل کلمه نباشد که بآخر آن کلمه چیزی زاید کرده اند که مختص است به اسمها مثل وهيمان و صوری و جیدی.

و تُقْلَنَ الف به التقای ساکنین افتاد. امر غایب مجهول لِیَقْلَلْ لِیَقْلَلَا- لِیُقَالُوا تا آخر. نهی مجهول لا- یَقْلَلْ لا یُقَالَا لا یُقَالُوا تا آخر. اسم فاعل قائل قائلان قائلون تا آخر. قائل اصلش قائل بود و او واقع شده بود بعد از الف زائده منقلب شد به همزه ، قائل شد.

اسم مفعول مَقُولٌ (۱) مَقُولَانِ مَقُولُونَ مَقُولَهُ مَقُولَتَانِ مَقُولَاتٌ و مَقَائِلُ اصل مَقُولٌ مَقُولٌ بود ضمّه بر او ثقیل بود به ما قبل دادند یک و او به التقای ساکنین بیفتاد نزد بعضی و او اصلی بیفتاد مَقُولٌ شد بر وزن مَقُولٌ و نزد بعضی و او زاید افتاد مَقُولٌ شد بر وزن مَفْعَلٌ.

[شماره صفحه واقعی : ۴۳]

ص: ۱۰۴۴

۱- در اصل یُقُولُ بود ما خواستیم از یقول صیغه مفرد مذکر اسم مفعول بنا کنیم یاء که حرف مضارع بود انداختیم از اولش میم مضمومه بجای او گذاشتیم و تنوین که متمکن اسم بود بر آخرش لاحق کردیم مَقُولٌ شد مشتبه شد باسم مفعول باب افعال بر وزن مُكْرَمٌ خواستیم از اشتباه بیرون در آوریم ضمّه میم را بدل بفتحه نمودیم مَقُولٌ شد التباس شد باسم زمان و مکان مثل مَنْصِرٌ خواستیم از التباس بیرونش کنیم فتحه عین الفعل را به ضمّه بدل کردیم مَقُولٌ شد بر وزن مَفْعَلٌ چون صیغه مفعول بی و او و تاء در کلام عرب یافت نشده بود ضمّه را اشباع کردیم بطوری که از او و او حاصل شد مَقُولٌ شد ضمّه بر او ثقیل بود بمقابل دادند التقاء ساکنین شد میانه او. بیش بعضی و او اصلی افتاد مَقُولٌ شد بر وزن مَقُولٌ و نزد بعضی و او زاید افتاد و مَقُولٌ شد بر وزن مَفْعَلٌ یعنی گفته می شود یک مرد غائب الان یا در زمان آینده .

اجوف یایی (۱) از باب فَعَلَ يَفْعُلُ «التَّبِعُ : خریدن و فروختن».

ماضی معلوم : باع باعاً باعوا باعاً باعاً باعاً (۲) تا آخر. اصل باعٌ باعٌ بود، یاء حرف عله متحرک ماقبل مفتوح قلب به الف کردند باع شد، و همچنین است حال تا باعاً. و در باعاً تا آخر، الف به التقای ساکنین بیفتاد فتحه باء را بدل کردند به کسره تا دلالت کند بر اینکه عین الفعل که افتاده است یاء بوده است نه واو. مستقبل معلوم : باعاً باعاً باعاً تا آخر اصل باعٌ باعٌ باعٌ بود کسره بر یاء ثقیل بود به ماقبل دادند باعاً شد و در باعاً و باعاً یاء به التقای ساکنین بیفتاد. و در امر حاضر گویی : باعاً باعاً باعاً تا آخر بر آن قیاس است که در قل گفته شد. نون تأکید ثقیله باعاً (۴) باعاً

[شماره صفحه واقعی : ۴۴]

ص: ۱۰۴۵

۱- سَيِّضُ ياء اشاره است به اجوف یایی از دو باب آمده است اول از باب عَلِمَ يَعْلَمُ مثل هَابَ يَهَابُ ودَوَّمَ از باب صَرَبَ يَضْرِبُ مثل باعٌ باعٌ.

۲- در اصل باعاً بود یاء حرف عله متحرک ماقبل مفتوح قلب بالف کردیم باعاً شد التقاء ساکنین شد میانه الف و عین، الف را بجهه دفع التقاء ساکنین انداختیم باعاً شد فتحه باء را بدل به کسره نمودیم تا دلالت کند بر اینکه عین الفعل که از اینجا افتاده یاء بوده است نه واو باعاً شد یعنی فروخته است جمع زنان غائبه در زمان گذشته

۳- باعٌ امر است از تَبِعٌ خواستیم از تَبِعٌ صیغه امر حاضر بنا کنیم تا که حرف مضارع بود از اولش انداختیم نظر کردیم بما بعد حرف مضارع ساکن بود چون ابتدا به ساکن محال است احتیاج افتاد بهمزه وصل و چون ما بعد ساکن مکسور بود همزه وصل مکسور به اولش در آوردیم و حرکت آخر بوقفی افتاد باعاً شد کسره بر یاء ثقیل بود بماقبل دادند التقاء ساکنین شد میانه یاء و عین، یاء را بجهه دفع التقاء ساکنین انداختیم باعاً شد و با وجود حرکه اول از همزه مستغنی شدیم باعٌ شد یعنی بفروش ای مرد حاضر الان.

۴- باعاً در اصل باعٌ بود مؤکد کردیم بنون تأکید ثقیله چون نون تأکید ثقیله باعاً مفرد مذکر امر حاضر لاحق شد ماقبل خود را مفتوح میخواست ما هم فتحه دادیم پس یاء محذوفه عود کرده بجای خود آمد باعاً شد یعنی بفروش ای مرد حاضر الآن البته.

بِيعُنُّ (۱) بِيَعُنُّ بِيَعَانُ بَغَانُ نون تأکید خفیفه بِيَعُنُّ بِيَعُنُّ بِيَعُنُّ. امر غائب: لِيَبِعْ (۲) لِيَبِعَا لِيَبِعُوا لِيَبِعَا لِيَبِعُنَّ لَأَبِعْ لِنَبِعْ. نون تأکید ثقیله لِيَبِعُنَّ لِيَبِعَانُ لِيَبِعُنَّ تا آخر. نون تأکید خفیفه لِيَبِعُنَّ لِيَبِعُنَّ لِيَبِعُنَّ. نهی: لَا يَبِعْ لَا يَبِعَا لَا يَبِعُوا تا آخر نون تأکید ثقیله لَا يَبِعُنَّ تا آخر. ماضی مجهول: يَبِعْ يَبِعَا يَبِعُوا بيعت بِيَعْتَا بِيَعُنَّ تا آخر اصل يَبِعْ يَبِعُ بود کسره بر یاء ثقیل بود به ماقبل دادند بعد از سلب حرکت ماقبل يَبِعْ شد و در بِيَعُنَّ تا آخر یاء به التقای ساکنین بیفتاد و صورت معلوم و مجهول و امر یکسان بود و در اصل مختلف، اصل بِيَعُنَّ معلوم بِيَعُنَّ و اصل بِيَعُنَّ مجهول بِيَعُنَّ (۳) و اصل بِيَعُنَّ امر بِيَعُنَّ (۴) بوده است.

مستقبل مجهول: يُبَاعُ يُبَاعَانِ يُبَاعُونَ تا آخر، و در يُبِعُنَّ و تُبِعُنَّ الف به التقای ساکنین بیفتاد بر قیاس يُقَالُ.

[شماره صفحه واقعی: ۴۵]

ص: ۱۰۴۶

- ۱- بِيَعُنُّ در اصل بِيَعُوا بود مؤکد کردیم بنون تأکید ثقیله چون نون تأکید ثقیله در آخر جمع مذکر امر حاضر لاحق شد بِيَعُونُ شد التقاء ساکنین شد میانه واو و نون تأکید و او را بجهه دفع التقاء ساکنین انداختیم زیرا ما يدلّ عليه که ضمه باشد موجود بود بِيَعُنُّ شد یعنی بفروشید شما گروه مردان حاضر الان البته.
- ۲- لِيَبِعْ در اصل يَبِعُ بود لام امر غائب بر سر مفرد مذکر فعل مضارع داخل شد لفظاً و معنی عمل کرد لفظاً عمل کرد حرکتی بوقفی افتاد لِيَبِعْ شد التقاء ساکنین شد میانه یاء و عین، یاء را بجهه دفع التقاء ساکنین انداختیم لِيَبِعْ شد و معنی عمل کرد طلب حصول فعل را کرد از یک مرد غائب یعنی باید بفروشد یک مرد غایب الان.
- ۳- کسره بر یاء ثقیل بود بماقبل دادند التقاء ساکنین شد میانه یاء و عین، یاء را بجهه دفع التقاء ساکنین انداختند بِيَعُنَّ شد.
- ۴- کسره بر یاء ثقیل بود بماقبل دادند التقاء ساکنین شد میانه یاء و عین، یاء را بجهه دفع التقاء ساکنین انداختند بِيَعُنَّ شد با وجود حرکتی باء از همزه مستغنی شدند بِيَعُنَّ شد یعنی بفروشید شما گروه زنان حاضر الان.

اجوف واوی (۱) از باب فَعَلٌ يَفْعَلُ «الخَوْفُ : ترسیدن».

ماضی معلوم : خَافَ خَافَا خَافُوا خَافَتْ خَافَتْ خِئْنَ تا آخر. اصل خَافَ خَوْفٌ بود و او حرف عله متحرک ماقبلش مفتوح قلب به الف کردند خَافَ شد و همچنین است حال تا خِئْنَ. و اصل خِئْنَ خَوْفٌ بود کسره بر او ثقیل بود به ماقبل دادند بعد از سلب حرکت ماقبل و او به التقای ساکنین بیفتاد خِئْنَ شد و در این موضع بناء باب را رعایت کردند که اصلش فَعَلٌ است نه دلالت بر محذوف چنانکه در قُلْنَ کردند.

مستقبل معلوم : يَخَافُ يَخَافَانِ يَخَافُونَ تا آخر. اصل يَخَافُ يَخَوْفٌ بود و او حرف عله متحرک ، ماقبلش حرف صحیح و ساکن ، فتحه و او را به ماقبل دادند و او در موضع حرکت ماقبل مفتوح را قلب به الف کردند يَخَافُ شد.

ماضی مجهول : خِيفَ مِنْهُ (۲) خِيفَ مِنْهُمَا (۳) خِيفَ مِنْهُمْ خِيفَ مِنْهَا خِيفَ مِنْهُمَا خِيفَ مِنْهُنَّ خِيفَ مِنْكَ خِيفَ

[شماره صفحه واقعی : ۴۶]

ص: ۱۰۴۷

۱- نَوَسْرَ و او اشاره است باجوف واوی از دو باب آمده است اول از باب نَصَرَ نَصْرٌ مَثَلُ قَالَ يَقُولُ دوم از باب عَلِمَ يَعْلَمُ مَثَلُ خَافَ يَخَافُ

۲- خِيفَ مِنْهُ در اصل خَوْفٌ زِيدٌ بود لازم بود ما خواستیم متعدیش بنا کنیم به سبب حرف جر، مِنْ که حرف جر بود بر سر عمرو در آوردیم خَوْفَ زِيدٌ مِنْ عمرو شد و بعد معلوم بود خواستیم که مجهولش گردانیم اولش را ضمه و ماقبل آخرش را کسره دادیم خَوْفَ زِيدٌ مِنْ عمرو شد زید که فاعل بود انداختیم مِنْ عمرو را بجای او نایب گذاشتیم، خَوْفٌ مِنْ عمرو شد. و عمرو که اسم ظاهر بود انداختیم و هاء که ضمیر مفعول بود بجای او گذاشتیم خَوْفٌ مِنْهُ شد کسره بر او ثقیل بود به ماقبل دادند بعد از سلب حرکت ماقبل و او ساکن ماقبل مکسور را قلب بیاء کردند خِيفَ مِنْهُ شد یعنی ترسیده شده از او

۳- خِيفَ مِنْهُمَا در اصل خَوْفَ زِيدَانِ لازم بود خواستیم متعدیش بنا کنیم بحرف جر، مِنْ که حرف جر بود بر سر عمروان در آوردیم خَوْفَ زِيدَانِ مِنْ عمروین شد معلوم بود خواستیم مجهولش بنا کنیم اول را ضمه و ماقبل آخرش را کسره دادیم خَوْفَ زِيدَانِ مِنْ عمروین شد و زیدان که فاعل بود انداختیم و مِنْ عمروین را در جای او نایب گذاشتیم خَوْفٌ مِنْ عمروین شد، عمروین که اسم ظاهر بود انداختیم هاء که ضمیر تشبیه بود بجای او گذاشتیم خَوْفٌ مِنْهُمَا شد کسره بر او ثقیل بود بماقبل دادیم بعد از سلب حرکت ماقبل و او ساکن ماقبل مکسور را قلب بیاء کردیم خِيفَ مِنْهُمَا شد یعنی ترسیده شده از آنها در زمان گذشته

مَبِيعٌ مَبِيعٌ بود ضمه بر ياء ثقیل بود به ماقبل دادند پیش بعضی یاء افتاد مَبِيعٌ شد او را قلب به یاء کردند و ماقبل یاء را مکسور کردند تا مشتبه نشود به اجوف واوی پس مَبِيعٌ شد بر وزن مفیل و پیش بعضی او زاید افتاد ضمه باء را بدل به کسره کردند مَبِيعٌ شد بر وزن مَفْعَلٌ.

اسم فاعل از خَافَ يَخَافُ خَائِفٌ خَائِفَانِ خَائِفُونَ خَائِفَةٌ خَائِفَاتَانِ خَائِفَاتٌ و خَوَائِفٌ اعلالش به طریق اعلال قائل است اسم مفعول مَخُوفٌ (1) تا آخر بر قیاس مَقُولٌ.

ناقص واوی (2) (3) از باب فَعَلَ يَفْعَلُ «الدُّعَاءُ وَالدُّعْوَةُ : خواندن» ماضی معلوم دَعَا دَعَا دَعَا دَعَا دَعَتْ دَعَتْ دَعَتْ دَعَتْ دَعَتْ تا آخر. اصل دَعَا ، دَعَوٌ بود او حرف عله متحرک ماقبل مفتوح را قلب به الف کردند دَعَا شد. اصل دَعَوَا ، دَعَوُوا بود او حرف عله متحرک ماقبل مفتوح را قلب به الف کردند و الف به التقای ساکنین بیفتاد دَعَوَا شد بر وزن فَعَوَا ، و اصل دَعَتْ ، دَعَوْتُ بود چون او منقلب به الف شد و الف به التقای ساکنین بیفتاد دَعَتْ شد بر وزن فَعَتْ. و اصل دَعْتَا ، دَعَوْتَا بود او منقلب به الف شد و الف

[شماره صفحه واقعی : ۴۸]

ص: ۱۰۴۹

۱- در اصل يُخَوِّفُ بود خواستیم از یخوف صیغه مفرد مذکر اسم مفعول بنا کنیم یاء که حرف مضارع بود از اولش انداختیم میم مضموم بجایش گذاشتیم و تنوین که متمکن اسم بود باخرش لاحق کردیم مَخُوفٌ شد بر وزن مُكْرَمٌ، خواستیم از التباس بیرون در آوریم، ضمه میم را بدل بفتح نمودیم مَخُوفٌ شد بر وزن مَنْصِرٍ و مَشْرَبِ خواستیم از التباس بیرون آوریم فتحه عین الفعل را بدل بضمه نمودیم مَخُوفٌ شد بر وزن مَفْعَلٌ و چون صیغه مفعول بدون او و تاء در کلام عرب یافت نشده بود اشباع ضمه نمودیم بطوری که از او و او حاصل گشت مَخُوفٌ ضمه بر او ثقیل بود بماقبل دادند التقاء ساکنین شد میانه دو واو نزد بعضی او اصلی افتاد مَخُوفٌ شد بر وزن مَفْعُولٌ و نزد بعضی او زاید افتاد مَخُوفٌ شد بر وزن مَفْعَلٌ یعنی ترسیده میشود یک مرد غایب الان یا در زمان آینده.

۲- ماضی و مضارع مجهول ناقص واوی همچون ماضی و مضارع مجهول ناقص یایی صرف می شود، و صرف ماضی معلوم مکسور العین و مضارع معلوم مفتوح العین ناقص واوی نیز همانند صرف ماضی و مضارع مجهول ناقص یایی است. دَقَّتْ شود.

۳- نسکو او اشاره است به ناقص واوی که از سه باب آمده است اول از باب نَصَرَ يَنْصُرُ چون دعا يدعو دَوْمٌ از باب عَلِمَ يَعْلَمُ چون رَضِيَ يَرْضَى سَيِّمٌ از باب شرف يشرف چون رخو يرخو.

به التقاء ساکنین بیفتاد دَعَتَا شد، زیرا که حرکت تاء، اصلی نیست که در واحد ساکن بوده. و دَعَوْنَ بر اصل خود است بر وزن فَعَلْنَ و هم چنین باقی الفاظ تا آخر بر اصل خودند. مستقبل معلوم یَدْعُو یَدْعُوَانِ یَدْعُونَ تا آخر.

اصل یَدْعُو، یَدْعُو (۱) بود ضمّه بر واو ثقیل بود انداختند، يدعو شد و همچنین است حال تَدْعُو و اَدْعُو و نَدْعُو. و اصل یَدْعُونَ (جمع مذکر) یَدْعُوُونَ بود ضمّه بر واو ثقیل بود انداختند و او که لام الفعل بود به التقای ساکنین بیفتاد یَدْعُونَ شد بر وزن یَفْعُونَ. و یَدْعُونَ جمع مؤنث بر حال خود است بر وزن یَفْعُلْنَ. و تَدْعِينَ (واحد مخاطبه مؤنث) در اصل تَدْعُوین بود، کسره بر واو ثقیل بود به ماقبل دادند، بعد از سلب حرکت ماقبل، و او به التقای ساکنین بیفتاد تَدْعِينَ شد بر وزن تَفْعِینَ.

و چون حروف ناصبه درآید گویی لَنْ یَدْعُو لَنْ یَدْعُوا تا آخر، و نونهایی که عوض رفعت در پنج لفظ بیفتند به نصبی، و نون ضمیر بر حال خود باقی می ماند. و چون حروف جازمه درآید گویی لَمْ یَدْعُ لَمْ یَدْعُوا تا آخر. و او در پنج لفظ بیفتند به جزمی، و نون ضمیر بر حال خود باقی باشد و نونهایی عوض رفع به جزمی بیفتند. امر حاضر اُدْعُ اُدْعُوا اُدْعُوا تا آخر. نون تأکید ثقیله اُدْعُونَ اُدْعَوَانِ اُدْعُنَّ اُدْعُوْنَ اُدْعُوْنَ اُدْعُوْنَ اُدْعُوْنَ اُدْعُوْنَ اُدْعُوْنَ. نون تأکید خفیفه اُدْعُونَ اُدْعُونَ اُدْعُونَ اُدْعُونَ.

[شماره صفحه واقعی: ۴۹]

ص: ۱۰۵۰

۱- بدانکه هر واو و یاء که در لام الفعل واقع شوند و ماقبل آنها متحرک شوند ساکن کرده میشوند مادامی که منصوب نباشند نحو یَدْعُو و یَرْمِی و یَخْشِی از برای ثقیل بودن ضمّه بر واو و یاء

۲- در اصل یَدْعُو بود لم جازم بر سرش داخل شد لفظ و معنی عمل کرد آنکه لفظا عمل کرد و او او را از آخرش انداخت لَمْ یَدْعُ شد و آنکه معنا عمل کرد معنای فعل مضارع را که مشترک بود میانه حال و استقبال کشید در ماضی نفی نمود یعنی نخواسته است یک مرد غایب در زمان گذشته.

ماضی مجهول: دُعِيَ دُعِيَا دُعُوا تا اخر. اصل دُعِيَ، دُعُو بود و او برای كسره ماقبل، قلب بیا شد دُعِيَ شد. و همچنین است اصل دُعِيَا، دُعُوا بود و او منقلب شد بیا دُعِيَا شد، و دُعُوا در اصل دُعُوا بود و او برای كسره ماقبل قلب بیا شد دُعُوا شد ضمّه بر یا ثقیل بود به ماقبل دادند بعد از سلب حرکت ماقبل، یاء به التقای ساکنین افتاد، دُعُوا شد بر وزن فُعُوا.

مستقبل مجهول: يُدْعَى يُدْعِيانِ يُدْعَوْنَ تُدْعَى تُدْعِيانِ يُدْعَيْنَ تا آخر. اصل يُدْعَى يُدْعَوْنَ بود و او در مرتبه چهارم بود ماقبلش مضموم نبود قلب بیا شد یاء متحرک ماقبل مفتوح را قبل به الف کردند يُدْعَى شد. و همچنین است حال تُدْعَى و أُدْعَى و نُدْعَى و يُدْعِيانِ و تُدْعِيانِ، در اصل يُدْعَوْنَ و تُدْعَوْنَ بودند و او در مرتبه چهارم بود، ماقبل وی ضمّه نبود قلب بیا شد يُدْعِيانِ و تُدْعِيانِ شد. و يُدْعَوْنَ و تُدْعَوْنَ در اصل يُدْعَوْنَ و تُدْعَوْنَ بود و او در مرتبه چهارم بود ماقبلش ضمّه نبود قلب بیا شد يُدْعَوْنَ و تُدْعَوْنَ شد، یای لام الفعل منقلب به الف شد و به التقای ساکنین بیفتاد يُدْعَوْنَ و تُدْعَوْنَ شد بر وزن يُفْعَوْنَ و تُفْعَوْنَ.

و يُدْعَيْنَ و تُدْعَيْنَ جمع مؤنث در اصل يُدْعَوْنَ و تُدْعَوْنَ بودند و او در مرتبه چهارم بود ماقبلش ضمّه نبود قلب بیا شد يُدْعَيْنَ تُدْعَيْنَ شد بر وزن يُفْعَلْنَ و تُفْعَلْنَ. و تُدْعَيْنَ (واحدۀ مخاطبه مؤنث) در اصل تُدْعَوْنَ بود و او در مرتبه چهارم بود، ماقبلش ضمّه نبود قلب بیا شد یای متحرک ماقبل مفتوح را قبل به الف کردند تُدْعَوْنَ شد الف به التقاء ساکنین بیفتاد تُدْعَوْنَ شد بر وزن تُفْعَيْنَ.

[شماره صفحه واقعی : ۵۰]

ص: ۱۰۵۱

اسم فاعل : داع (۱) داعیانِ داعُونَ دُعاة (۲) و دُعاء و دُعَى داعیة داعیتانِ داعیات (۳) و دواع.

اصل داعِ داعُو بود و او در مرتبه چهارم بود ماقبلش ضمه نبود قلب بیاء شد داعی شد ضمه بر یاء ثقیل بود بیفتاد. پس التقای ساکنین شد میانه یاء و تنوین یاء نیز به التقای ساکنین بیفتاد داع شد بر وزن فاع چون الف و لام در آوردند یاء باقی ماند و تنوین بیفتاد مانند الداعی.

و داعیان در اصل داعوان بود ، و او در مرتبه چهارم بود ماقبل وی ضمه نبود قلب بیاء شد داعیان شد اصل داعُونَ داعُوون بود و او منقلب بیاء شد داعیُونَ شد ضمه بر یاء ثقیل بود به ماقبل دادند بعد از سلب حرکت ماقبل ، یاء به التقای ساکنین بیفتاد داعُونَ شد بر وزن فاعُونَ.

داعیة در اصل داعیة بود ، و او در مرتبه چهارم بود ماقبلش ضمه نبود قلب به یاء شد داعیة شد و همچنین است حال تا آخر.

اسم مفعول مدْعُو (۴) مدْعُوَانِ مدْعُوُونَ مدْعُوَةٌ مدْعُوَاتِ

[شماره صفحه واقعی : ۵۱]

ص: ۱۰۵۲

۱- در اصل یَدْعُو بود ما خواستیم از یدعو صیغه مفرد مذکر اسم فاعل بنا کنیم یاء که حرف مضارع بود از اول وی انداختیم و الف که علامت فاعلیت بود میانه فاء الفعل و عین الفعل در آوردیم و ماقبل آخر را کسره دادیم داعُو شد و او در مرتبه چهارم واقع شده بود ماقبلش ضمه نبود قلب بیاء کردیم داعی شد ضمه بر یاء ثقیل بود انداختیم التقاء ساکنین شد میانه یاء و تنوین یاء را بجهه دفع التقاء ساکنین حذف نمودیم و تنوین تابع حرکه ماقبل شد داع شد یعنی خواننده است یک مرد غایب الان یا در زمان آینده

۲- در صیغه جمع مذکر اسم فاعل است در اصل دَعُوَةٌ بود و او حرف عله متحرک ماقبل مفتوح را قلب بالف کردیم دُعاة شد یعنی خواننده اند گروه مردان الان یا در زمان آینده.

۳- داعیات در اصل داعیوه بود و او در مرتبه چهارم واقع شده بود ماقبلش ضمه نبود قلب بیاء شد داعیة شد الف و تاء که علامت جمع مونث بود باخرش لاحق شد داعیات شد تاء اول دلالت میکرد بر وحدت و تاء دوم دلالت میکرد بر کثرت پس منافات بود میانه وحدت و کثرت تاء وحدت را انداختیم داعیات شد یعنی خواننده اند گروه زنان الان یا در زمان آینده.

۴- مِدْعُوٌ در اصل یُدْعُوٌ بود، خواستیم از یدعو صیغه اسم مفعول بنا کنیم یاء که حرف مضارع بود از اولش انداختیم و میم مضمومه بجای او گذاشتیم مِدْعُوٌ شد بر وزن مَکْرُمٌ، خواستیم از التباس بیرون در آوریم ضمه میم را بدل بفتحه کردیم مِدْعُوٌ شد بر وزن مَشْرَبٌ، خواستیم از اشتباه بیرون در آوریم فتحه عین الفعل را بضمه بدل کردیم مِدْعُوٌ شده بر وزن مَفْعَلٌ چون صیغه مفعول بدون او در کلام عرب یافت نشده بود اشباع ضمه کردیم ، بحیثی که از او و او حاصل شد مِدْعُوٌ شد اجتماع حرفین متجانسین متقاربین شرط ادغام موجود بود و او اول را در ثانی ادغام نمودیم مِدْعُوٌ شد یعنی خواننده می شود یک مرد غایب الان، یا در زمان آینده.

ناقص یایی (۱) از باب فَعَلَ يَفْعَلُ «الرَّمَى»: تیر انداختن و دشنام دادن».

ماضی معلوم: رَمَى رَمِيَا رَمَوْا رَمَتْ رَمَتَا رَمَيْنَ تا آخر. رَمَى در اصل رَمَى بود یاء حرف عله متحرک ماقبلش مفتوح را قلب به الف کردند، رَمَى شد بر قیاس دَعَى. ماضی مجهول: رَمِيَ رَمِيَا رُمُوا (۲) تا آخر.

مستقبل معلوم يَرْمِي يَرْمِيَانِ يَرْمُونَ تَرْمِي تَرْمِيَانِ تا آخر. واحده مؤنث مخاطبه و جمع وی در صورت، یکسان بود و لکن جمع بر اصل خود است بر وزن تَفْعَلْنَ و واحده مؤنث در اصل تَرْمِيْنٌ بود، کسره بر یاء ثقیل بود حذف کردند، پس یایی که لام الفعل بود به التقای ساکنین افتاد تَرْمِيْنٌ شد بر وزن تَفْعِيْنٌ.

چون ناصبه در آید گویی لَنْ يَرْمِي لَنْ يَرْمِيَا لَنْ يَرْمُوا تا آخر. و چون جازمه در آید گویی لَمْ يَرْمِ لَمْ يَرْمِيَا لَمْ يَرْمُوا تا آخر. یاء به جزمی بیفتد مثل لَمْ يَدْعُ که واو

[شماره صفحه واقعی: ۵۲]

ص: ۱۰۵۳

۱- ضَمْسِي ياء اشاره است به ناقص یایی از سه باب آمده است اول از باب ضَرَبَ يَضْرِبُ چون رَمَى يَرْمِي دَوْمٌ از باب مَنَعَ يَمْنَعُ چون رَعَى يَرَعِي سِيمٌ از باب عَلِمَ يَعْلَمُ چون خَشِيَ يَخْشَى.

۲- رُمُوا در اصل رَمِيُوا بود معلوم بود، خواستیم مجهولش گردانیم اولش را ضَمَمَهُ و ماقبل آخرش را کسره دادیم رَمِيُوا شد ضَمَمَهُ بر یاء ثقیل بود بماقبل دادیم، بعد از سلب حرکه ما قبل التقاء ساکنین شد میانه یاء و واو بجهت دفع التقاء ساکنین یاء را انداختیم رُمُوا شد یعنی تیر انداخته شده اند گروه مردان غایب در زمان گذشته.

بیفتاد. امر حاضر: اِزْمِ اِزْمِیَا اِزْمُوا اِزْمِیْنَ. نون تأکید ثقیله: اِزْمِیْنَ اِزْمِیَانَ اِزْمُنْ اِزْمِیَانَ اِزْمِیَانَ نون تأکید خفیفه: اِزْمِیْنَ (۱) اِزْمُنْ اِزْمِنْ.

مستقبل مجهول یرمی یزْمِیَان یزْمُونْ بر قیاس یدعی اسم فاعل رامِ اِزْمِیَانَ رَامُونَ زُمَاءُ و زُمَاءٌ و زُمَی رَامِیَّة رَامِیَّتَانِ رَامِیَّاتٌ و زَوَامِ. اسم مفعول مَزْمِیَّ مَزْمِیَّانِ مَزْمِیُونَ تا آخر.

مَزْمِیَّ در اصل مَزْمُوی بود بر وزن مفعول، و او یاء در یک کلمه جمع شده بودند سابق ایشان ساکن بود، و او را قلب بیاء کردند (۲) و یاء را بر یاء ادغام نمودند، مَزْمِیَّ شد ضمّه میم را برای مناسبت یاء بدل بکسره کردند مَزْمِیَّ (۳) شد. و همچنین در باقی الفاظ.

[شماره صفحه واقعی: ۵۳]

ص: ۱۰۵۴

- ۱- اِزْمِیْنَ در اصل اِزْمِ بود مفرد مذکر امر حاضر بود مؤکد کردیم بنون تأکید خفیفه چون نون تأکید خفیفه در آخر مفرد مذکر امر حاضر لاحق شد در مفرد ماقبل خودش را مفتوح میخواست ماهم فتحه دادیم یاء محذوفه بجای خود عود کرد اِزْمِیْنَ شد یعنی تیر بینداز تو یک مرد حاضر الآن البته
- ۲- قاعده: بدانکه او و یاء در هر جا در یک کلمه جمع شوند و سابق آنها ساکن بود او را قلب بیاء کنند خواه سابق یاء باشد مثل مِیْت که در اصل مَوِیْت بود او را بیاء قلب کردند و یاء را به یاء ادغام نمودند مِیْت شد و خواه سابق او باشد مثل طِیَّ که در اصل طَوِیَّ بود او را بیاء قلب کردند و یاء را بیاء ادغام نمودند طِیَّ شد.
- ۳- مَزْمِیَّ در اصل یَزْمِی بود ما خواستیم از یرمی صیغه مفرد مذکر اسم مفعول بنا کنیم یاء که حرف مضارع بود از اولش انداختیم و میم مضمومه بجای او گذاشتیم و تنوین که متمکن اسم بود باآخرش لاحق کردیم مَزْمِیَّ شد بر وزن مُکْرَمٌ خواستیم از التباس بیرون کنیم ضمّه میم را بفتحه بدل کردیم مَزْمِیَّ شد بر وزن مَنْصَرٌ خواستیم از اشتباه بیرون در آوریم فتحه عین الفعل را بدل بضمّه نمودیم مَزْمِیَّ شده بر وزن مَفْعَلٌ چون صیغه مفعول بی و او در کلام عرب یافت نشده بود اشباع ضمّه کردیم بطریقی که او حاصل شد مَزْمُوی شد او و یاء در یک کلمه جمع شده بودند و سابق آنها ساکن بود و او را بیاء قلب کردیم و یاء را بیاء ادغام نمودیم مَزْمِیَّ شد ضمّه میم را بجهه مناسبت یاء بکسره بدل کردیم مَزْمِیَّ شد یعنی تیر انداخته شده می شود یک مرد غایب الان یا در زمان آینده.

ماضی معلوم رَضِيَ رَضِيَا رَضُوا تا آخر. اصل رَضِيَ رَضِيَ بود و او در طرف بود ماقبل مکسور قلب بیا شد (1) رَضِيَ شد. رَضُوا در اصل رَضِيُوا بود، ضمّه بر ياء ثقیل بود به ماقبل دادند

[شماره صفحه واقعی : ۵۴]

ص: ۱۰۵۵

۱- قاعده: بدانکه در ده جا واجب است قلب کردن واو بیا: اول آنکه واو در طرف واقع شود یعنی در آخر و ماقبلش مکسور باشد چون رَضِيَ که در اصل رَضِيَ بود و قَوِيّ که در اصل قَوِيَ بود و عَفِيّ که در اصل عَفِيَ بود و الغازی و الداعی یا اینکه واو پیش از تاء تانیث واقع شود کشجیه که در اصل شجیوه بود و همچنین اَكْسِيه و غماذِيه یا اینکه پیش از الف و نون واقع شود در کلمه ای که بر وزن فَطْرَان باشد مثل غَرِيَان که در اصل غِرْوَان بود دوم آنکه واو واقع شده باشد در عین الفعل مصدری که واو در فعل آن مصدر اعلال شده باشد و ماقبلش مکسور بود و بعد از او الف باشد مثل صِيَام و قِيَام و انقياد و اعتیاد که در اصل صَوَام و قَوَام و انقواد و اعتواد بوده اند بخلاف مثل سَوَاك و سَوْرُز از برای آنکه مصدر نیستند و چنین نیست لَادَ لَوَادًا و جَاوَر جَوَارًا زیرا که واو در فعل این مصدرها اعلالی نشده و صحیح مانده و چنین نیست حال حَوْلًا و عاد المريض عَوْدًا، زیرا که بعد از واو الف نیست سيم آنکه واو در عین الفعل جمعی واقع شود که لام الفعل آن جمع حرف صحیح باشد و ماقبل واو مکسور باشد و بعد از واو الف باشد مثل دار و یار و حيله و قیل و سوط و سیاط و حوض و حیاض و دوض و ریاض چهارم آنکه واو در مرتبه چهارم و یا پنجم یا ششم واقع باشد و ما قبل واو مضموم نشود مثل اَعْطِيت که در اصل اَعْطَوْتُ بوده پنجم آنکه واو ساکن ماقبل او مکسور باشد مثل میزان و میقاه که در اصل مِوزَان و مِوقَاه بوده اند ششم آنکه واو لام الفعل فعلی باشد بضم فاء الفعل و شرط است که صفة باشد نه اسم مثل انا زینا السماء الدنيا که اصلش دُنُوَا بوده است و چنین نیست جزوی که اسم مکانی است هفتم آنکه واو و یاء در یک کلمه جمع شوند و سابق آنها ساکن باشد خواه سابق واو باشد مثل طَبَّ و لُئِي که در اصل طَوَّبِي و لَوِيِّي بوده و خواه یاء باشد مثل سَيِّد و مَيِّت که در اصل سَيِد و مَيِّوت بوده اند هشتم آنکه واو لام الفعل اسم مفعولی باشد که فعل او بر وزن فَعَّل است مکسور العین مثل مَرَضَتِي و مَقَوِيّ که در اصل مَرَضِيُو و مَقَوِيُو بوده اند بخلاف اینکه عین الفعل فعلش مفتوح باشد که قلب بیا نمی شود مثل مغزو و مدعو که فعل آنها غَزُو و دَعَو مفتوح العین است نهم آنکه لام الفعل جمعی باشد که بر وزن فَعُول است نحو عَصُو و عَصِيّ میگویند و قَفُو و قَفِيّ میگویند و اگر فَعُول باشد مفرد باشد قلب نمی شود مثل عَتَوَا عَتُوًا کبیراً و مثل لا یَریدون عَلُوًا فی الارض دهم آنکه واو عین الفعل جمعی باشد که بر وزن فعل است و لام الفحش حرف صحیح مثل صَيِّم و نَيِّم و اما اکثر در اینها قلب نکردن است که صوم و نوم میگویند

بعد از سلب حرکت ماقبل ، یاء به التقای ساکنین بیفتاد رُضُوا شد بر وزن فَعُوا. ماضی مجهول : رُضِيَ رُضِيَا رُضُوا بر قیاس رُمِيَ.

مستقبل معلوم : يُرَضِي يُرَضِيَانِ يُرَضُونَ تا آخر. واحده مؤنث مخاطبه با جمع مؤنث مخاطبه ، اینجا نیز در صورت موافقت و در تقدیر مخالف ، زیرا که تَرَضِيَانِ (۱) جمع ، بر وزن تَفَعَّلْنَ است و تَرَضِيَانِ (۲) واحده ، در اصل تَرَضِيَانِ بوده است بر وزن تَفَعَّلِينَ ، یاء متحرک ماقبل مفتوح را قلب به الف کردند التقای ساکنین شد میانه الف و یاء ، الف به التقای ساکنین بیفتاد تَرَضِيَانِ شد بر وزن تَفَعَّلِينَ. مستقبل مجهول : يُرَضِي يُرَضِيَانِ يُرَضُونَ تا آخر

ناقص یایی از باب فَعَلَ يَفْعُلُ «الْحَشِيَّةُ وَالْحَشِيُّ : ترسیدن».

ماضی معلوم : خَشِيَ خَشِيَا خَشُوا تا آخر. مستقبل معلوم : يَخْشِي يَخْشِيَانِ يَخْشُونَ تا آخر ، همچون رَضِيَ رَضِيَانِ رَضُوا.

ناقص واوی از فَعَلَ يَفْعُلُ «الرَّحْوَةُ : سُست شدن».

ماضی معلوم : رَحُو رَحُوا رَحُوا تا آخر. مستقبل معلوم : يَرْحُو يَرْحُوَانِ يَرْحُونَ تا آخر. ماضی مجهول : رُحِيَ رُحِيَا رُحُوا تا آخر. مستقبل مجهول : يُرْحِي يُرْحِيَانِ يُرْحُونَ.

[شماره صفحه واقعی : ۵۵]

ص: ۱۰۵۶

۱- یعنی خوشنود میکنید شما گروه زنان حاضره در زمان حال یا آینده.

۲- یعنی خوشنود میکنی تو یک زن حاضره الان یا زمان آینده.

ناقص یایی از باب فَعَلَ يَفْعَلُ «الرَّغَى : چریدن و چرانیدن».

ماضی معلوم : رَعَى رَعَا تا آخر. مستقبل معلوم : يَزْعَى يَزْعَبَانِ يَزْعُونَ تا آخر. امر حاضر : از رَضَى يَرْضَى اَرْضَا اَرْضُوا تا آخر و بر همین قیاس است اِخْتَشَى و اِذْعَ. و امر حاضر از رَحَى يَرْحُو ، اَرْحُ اَرْحُوا اَرْحُوا تا آخر. اسم فاعل : راض و خاشِ و راعِ و راحِ. اسم مفعول : مَرْضَى مَرْحُوٌّ و مَحْتَبَى و مَرْعَى. ناقص از باب فَعَلْ يَفْعَلُ نیامده است.

بدانکه لفیف مفروق (1) از سه باب آمده : اول از باب فَعَلَ يَفْعَلُ «الْوَقَى : نگاه داشتن».

ماضی معلوم وَقَى وَقَا وَقُوا تا آخر ، بر قیاس رَمَى. ماضی مجهول : وَقَى بر قیاس رَمَى.

مستقبل معلوم : يَقَى يَقِيَانِ يَقُونَ تا آخر. اصل يَقَى يَقُوٌّ بود ، واو افتاد - چنانکه در يَعِدُ گفته شد - پس حکم واوِی وی ، حکم مثال است و حکم یایی وی ، حکم یایی ناقص است.

و چون حروف ناصبه درآید گویی لَنْ يَقَى لَنْ يَقِيَا لَنْ يَقُوا تا آخر و چون جازمه درآید گویی لَمْ يَقَى لَمْ يَقِيَا لَمْ يَقُوا تا آخر.

اسم فاعل : واقِ واقِيَانِ واقُونَ تا آخر. اسم مفعول : مَوْقَى مَوْقِيَانِ مَوْقُونَ تا آخر. امر حاضر : قِ قِ قُوا قِي قِي قِيَانِ. نون تأکید ثقیله قِيَانِ قِيَانٌ قِيَانٌ (2) قِيَانٌ

[شماره صفحه واقعی : ۵۶]

ص: ۱۰۵۷

۱- وَضَحْسِيه واو وياء اشاره است به لفيف مفروق از سه باب آمده است اول از باب ضرب يَضْرِبُ يَضْرِبُ مثل وقى يقى دوم از باب حسب يحسب چون ولى يلى سيم از باب علم يعلم چون وجى يوجى.

۲- در اصل قوا بود موكد كرديم بنون تاكيد ثقيه چون نون تاكيد ثقيه در آخر جمع مذكر امر حاضر لاحق شد قُونَنَ شد التقاء ساكنين شد ميانه واو و نون تاكيد ثقيه واو را بجهه دفع التقاء ساكنين انداختيم زيرا كه ما يدل عليه كه ضمّه باشد موجود بود قُنَّ شد يعنى نگه داريد شما گروه مردان حاضر الان.

قِيَانٌ قِيَانًا ، نون تأکید خفیفه قَيْنُ قُنُ قِنُ.

دوم از باب فَعَلَ يَفْعَلُ «الْوَجِي» : سوده شدن شَم ستور».

ماضی معلوم : وَجِيَ وَجِيًا وَجُوا تا آخر ، بر قیاس رَضِيَ. ماضی مجهول : وَجِيَ تا آخر.

مستقبل معلوم : يُوْجِي يُوْجِيَانِ يُوْجُوْنَ تا آخر ، مجهول يُوجِي بر قیاس يُرَضِي.

امر حاضر : اِيْحِ چون اِرْضَ ، نون تأکید ثقیله اِيْحِيْنَ چون اِرْضِيْنَ ، نون خفیفه اِيْحِيْنَ اِيْحُوْنَ اِيْحِيْنَ ، اسم فاعل وَاِحِ چون رَامِ ، اسم مفعول مُوْجِيٌّ چون مَرْوِيٌّ.

سیم از باب فَعَلَ يَفْعَلُ «الْوَلِي» : دوست داشتن و نزدیک شدن».

ماضی معلوم : وَلِيَ وَلِيًا وُلُوا تا آخر ، چون رَضِيَ.

مستقبل معلوم : يَلِي چون يَقِي ، مجهولان وُلِي يُولِي. امر حاضر : لِ لِيا لُوا تا آخر. نون ثقیله لِيَنَّ لِياَنَّ لُنَّ تا آخر ، خفیفه لِيَنَّ لُنَّ لِنَّ. اسم فاعل وَاِلِ ، اسم مفعول مَوْلِيٌّ (1) چون مَوْقِيٌّ.

[شماره صفحه واقعی : ۵۷]

ص : ۱۰۵۸

۱- مَوْلِيٌّ در اصل يُولِيٌّ بود ما خواستیم از یولی صیغه مفرد مذکر اسم مفعول بنا کنیم یاء که حرف مضارع بود از اولش انداختیم میم مضمومه بجایش گذاشتیم و تنوین که متمکن اسم بود بر آخرش لاحق نمودیم مَوْلِيٌّ شد بر وزن مُكْرَمٌ خواستیم از التباس بیرون درآوریم ضمه میم را بدل بفتحه نمودیم مَوْلِيٌّ شد بر وزن مَشْرَبٌ خواستیم از این التباس نیز بیرونش کنیم فتحه عین الفعل را به ضمه بدل کردیم مَوْلِيٌّ شد بر وزن مَفْعَلٌ چون صیغه مفعول بدون واو در کلام عرب یافت نشده بود اشباع ضمه نمودیم بحیثیتی که واو از او حاصل شود مَوْلُوٌّ شد واو و یا در یک کلمه جمع شد و سابق آنها ساکن بود واو را بیاء قلب کردیم و یاء را در یاء ادغام نمودیم مَوْلِيٌّ شد ضمه لام را بجهه مناسبت یاء بدل بکسره نمودیم مَوْلِيٌّ شد یعنی دوست داشته میشود یا نزدیک کرده می شود یک مرد غایب الان یا در زمان آینده

لَفِيفٌ مَقْرُونٌ (۱)(۲) از دو باب آمده است.

اول از باب فَعَلَ يَفْعَلُ «الطِّي» : در نَوَزُ دیدن.

ماضی معلوم : طَوِيَ طَوِيًا طَوُوًا تا آخر چون رَضِيَ. مستقبل معلوم : يَطْوِي چون يَرْضَى ، مجهولان طَوِيَ (۳) يَطْوِي. امر حاضر : اِطْوِ اِطْوِيًا اِطْوُوا اِطْوِي اِطْوِيًا اِطْوِيَنَّ. نون تأکید ثقیله و خفیفه در اینجا بر آن قیاس است که در «ارض» گذشت. اسم فاعل طَاوٍ طَاوِيَانٍ طَاوُونَ تا آخر ، اسم مفعول مَطْوِيٌّ چون مَرْمِيٌّ.

دوم از باب فَعَلَ يَفْعَلُ «الشِّي» : بریان کردن.

ماضی معلوم : شَوِيَ چون رَمِيَ. مستقبل معلوم : يَشْوِي چون يَزْمِي. ماضی مجهول شَوِيَ ، مستقبل مجهول : يَشْوِي ، امر حاضر اِشْوِ. اسم فاعل شَاوٍ ، اسم مفعول مَشْوِيٌّ. (۴)

[شماره صفحه واقعی : ۵۸]

ص : ۱۰۵۹

۱- حق این بود که : به جای طوی یطوی ، قَوِيٌّ يَقْوِي را مثال بیاورد ، زیرا طوی یطوی از باب فَعَلَ يَفْعَلُ و همچون ضَرَبَ يَضْرِبُ است ، يَوْمَ نَطْوِي السَّمَاءَ كَطَيِّ السَّجَلِ ، أَنْبِيَاءُ ۱۰۴.

۲- سضوی واو و یاء اشاره است بلفیف مقرون از دو باب آمده است اول از باب عَلِمَ يَعْلَمُ چون رَوِيَ يَرُو و قَوِيَ يَقْوِي دوم از باب ضَرَبَ يَضْرِبُ چون شَوِيَ يَشْوِي

۳- اگر کسی بحث کند که در طَوِيَ قُوِيٌّ واو بالف قلب نمیشود و حال آنکه واو حرف عله متحرک ماقبلش مفتوح است جواب میگوئیم از دو جهت: اول آنکه لازم می آید دو اعلال در یک کلمه و آن هم جایز نیست از برای آنکه در ماضی اگر قلب بالف شود واجب است در مضارع نیز که یطوی و یقوی باشد واو را قلب کردن بالف و در این وقت دو اعلال در یک کلمه میشود یکی قلب یاء بالف و دیگری قلب کردن واو بالف دوم آنکه لازم می آید که یاء در مضارع مضموم شود یطائی و یقائی گویند و حال آنکه ضمه بر یاء ثقیل است.

۴- مَشْوِيٌّ در اصل یَشْوِي بود ما خواستیم از یَشْوِي صیغه مفرد مذکر اسم مفعول بنا کنیم یاء که حرف مضارع بود از اولش انداختیم و میم مضمومه بجای وی گذاشتیم تنوین که متمکن اسم بود بر آخرش لاحق کردیم مَشْوِيٌّ شد التباس رسانید باسم مفعول باب افعال مثل مُكْرَمٌ خواستیم دفع التباس نمائیم ضمه میم را بفتح بدل کردیم مَشْوِيٌّ شد التباس رسانید باسم زمان و مکان مثل مَشْرَبٌ خواستیم دفع التباس کنیم فتحه عین الفعل را بضمه بدل کردیم مَشْوِيٌّ شد بر وزن مَفْعَلٌ چون صیغه مفعول بی واو و تاء در کلام عرب یافت نشده بود اشباع ضمه نمودیم بطریقی که از او حاصل شد مَشْوَوِيٌّ شد چون واو و یاء در یک کلمه جمع شده بود و سابق آنها ساکن بود واو را قلب بیاء نموده و یاء را در یاء ادغام نمودیم مَشْوِيٌّ شد بجهت مناسبت یاء ضمه واو را بدل بکسره نمودیم مَشْوِيٌّ شد یعنی بریان کرده میشود یک چیز یا یک مرد غائب الان یا در زمان آینده.

مهموز الفاء صحیح (۱) از باب فَعَلَ يَفْعُلُ «الامر: فرمودن».

ماضی معلوم: أَمَرَ أَمْرًا أَمْرًا تا آخر. مستقبل معلوم: يَأْمُرُ الخ - چنانکه در صحیح دانسته شد. ماضی مجهول أَمِرَ أَمْرًا أَمْرًا تا آخر. مستقبل مجهول: يُؤْمَرُ يُؤْمَرَانِ يُؤْمَرُونَ تا آخر. امر حاضر: أَوْمِرُ أَوْمِرًا أَوْمِرًا تا آخر.

اصل أَوْمِرُ أَوْمِرًا بود دو همزه جمع شده بودند اول مضموم و ثانی ساکن همزه ثانی منقلب به واو شد (۲). أَوْمِرُ شد و اگر همزه اول مکسور باشد ثانی منقلب بیاء شود، چنانکه از أَزَرَ يَأْزِرُ، امر حاضر ایزر می آید که اصلش اِئْزِرُ

[شماره صفحه واقعی: ۵۹]

ص: ۱۰۶۰

۱- اَضْنَسْكُمْ همزه اشاره است بمهموز الفاء که از پنج باب آمده است اول از باب ضَمَرَبَ يَضْرِبُ چون أَزَرَ يَأْزِرُ دَوَمَ از باب نَصِرَ يَنْصُرُ چون أَمَرَ يَأْمُرُ سِيمَ از باب عَلِمَ يَغْلَمُ چون أَرَجَ يَأْرُجُ

۲- قاعده: وقتی که دو همزه در یک کلمه جمع شدند از سه قسم خارج نیست یا همزه اول متحرکست و دوم ساکن یا بالعکس این و یا هر دو متحرکند اما در صورت اولی همزه ثانیه قلب بجنس حرکه ماقبل میشود مثل آمَنَ يُؤْمِنُ إِيْمَانًا و در صورت ثانیه که همزه اول ساکن باشد و دوم متحرک اگر در جای عین اند همزه اول را ادغام در ثانی میکنند چون سئل و لأل و اگر در جای لام اند همزه دوم را قلب بیاء کنند چنانکه در قرءه قرىء گویند و در صورت ثالثه از نه وجه بیرون نیست زیرا که همزه ثانیه یا مفتوح است یا مضموم و یا مکسور و ماقبل هر یک نیز از سه قسم بیرون نیست و سه را بر سه میزنی نه وجه باز آید اما مثال آنکه همزه ثانی مفتوح و ماقبلش مفتوح باشد سئل است و مثال آنکه همزه ثانیه مفتوح و ماقبلش مکسور مِائِه است و مثال آنکه همزه ثانیه مفتوح و ماقبل مضموم شود مؤجَل است و اگر همزه ثانیه مضموم باشد یا ماقبلش هم مضموم است مثل لَوَم و یا مفتوح است مثل رَوُف و یا مکسور است مثل مستهزئُون و اگر همزه ثانیه مکسور باشد ماقبلش نیز مکسور است مثل مستهزئِين و یا مضموم است مثل سُئِل و یا مفتوح است مثل سَيِّم و قِياس و قاعده در جمیع نه صورت مزبوره باقی ماندن همزه ثانیه است بر حال خود مگر در دو صورت اول آنکه همزه ثانیه مفتوح باشد و ماقبلش مضموم در این صورت قلب بو او میشود مثل جَوْن که در اصل جَوْن بوده دوم آنکه همزه ثانیه مفتوح باشد و ماقبلش مکسور در این صورت قلب بیاء میشود مثل مِیر که در اصل مِئْر بوده جمع مئره که بمعنی عداوه است.

بود و اگر همزه اول مفتوح باشد دوّم منقلب به الف شود چنانکه در آمَنَ که اصلش آءَمَنَ بود.

مهموز العین (۱) صحیح «الرَّءُر: آواز کردن شیر در بیشه» زَأَرَ يَزْأُرُ زَأَرًا چون مَنَعَ يَمْنَعُ مَنَعًا و زَأَرَ يَزْأُرُ زَأَرًا چون عَلِمَ يَعْلَمُ عَلِمًا.

مهموز اللّام (۲) صحیح از باب فَعَلَ يَفْعَلُ «الهَاءُ: گوارا شدن طعام» هَنَأَ يَهْنَأُ هَنَأًا چون مَنَعَ يَمْنَعُ مَنَعًا و هَنَأَ يَهْنَأُ هَنَأًا چون صَرَبَ يَضْرِبُ.

مهموز العین مثال از باب فَعَلَ يَفْعَلُ «الْوَاءُ: زنده در گور کردن» وَاذَ يَأْذُ چون وَعَدَ يَعِدُ.

مهموز اللّام اجوف از باب فَعَلَ يَفْعَلُ «المَجِيءُ: آمدن».

ماضی معلوم جاءَ ، مستقبل معلوم يَجِيئُ ، امر حاضر جِئْ ، نهی لا يَجِيئُ ، اسم فاعل جاءَ (۳) اسم مفعول مَجِيئٌ.

[شماره صفحه واقعی: ۶۰]

ص: ۱۰۶۱

۱- مَأْسَكُ: همزه اشاره است به مهموز العین و میم مَنَعَ يَمْنَعُ وسین ، سَمِعَ يَسْمَعُ ، و کاف ، كَرُمَ يَكْرُمُ.

۲- مَسْكَأُ: همزه اشاره است به مهموز اللّام ، میم ، مَنَعَ يَمْنَعُ ، سین ، سَمِعَ يَسْمَعُ ، و کاف ، اشاره به كَرُمَ يَكْرُمُ است.

۳- جاءَ در اصل یجیی بود خواستیم از یجیی صیغه مفرد مذکر اسم فاعل بنا کنیم یاء که حرف مضارع بود از اولش انداختیم الف که علامت فاعلیت بود میانه فاء و عین الفعل در آوردیم و تنوین که مُتِمَّ اسم بود به آخرش لاحق نمودیم جایء شد یاء بعد از الف زایده واقع شد بود قلب به همزه کردیم جاءء شد همزه ثانیه در طرف واقع شده و ماقبلش مکسور بود قلب بیاء کردیم جاءئُ شد ضمّه بر یاء ثقیل بود انداختیم التقاء ساکنین شد میانه یاء و تنوین بجهت دفع التقاء ساکنین یاء را انداختیم و تنوین تابع حرکه ماقبل خود شد جاء شد و این قول سیبویه است اما قول خلیل آن است که بعد از آنکه جایء شد نقل مکانی کردیم باین طور که لام الفعل را بجای عین الفعل و عین الفعل را بجای لام الفعل نقل کردیم جاءئُ شد و بعد اعلال کردیم مثل اعلال غازٍ جاء شد یعنی آینده است یکمرد غائب الان یا در زمان آینده.

مهموز الفاء ناقص از باب فَعَلَ يَفْعَلُ «أَتَى يَأْتِي» چون رَمَى يَرْمِي و در امر حاضر گوئی اَيْتِ اِصْلَشِ اِئْتِ بود ، همزه برای کسره ماقبل قلب بیاء شد ، اَيْتِ شد.

مهموز العین لفیف مفروق از باب فَعَلَ يَفْعَلُ «الْوَيْءُ : وعده کردن» وای یای چون وقی یَقِي ، امر حاضر اِئْتِ (۱) اِئْتِ اَوْ اِي اِيَا اِيَنَّ چون قِ ، اسم فاعل واء ، اسم مفعول مَوَيْئِي.

مهموز الفاء لفیف مقرون از باب فَعَلَ يَفْعَلُ «الْأَيُّ : جای گرفتن» اَوِي يَاوِي چون طَوِي يَطْوِي ، امر حاضر اِيُوْ تا آخر ، اسم فاعل آو اسم مفعول مَأْوِي.

مهموز الفاء مضاعف هم از باب فَعَلَ يَفْعَلُ حکم مضاعف دارد ، چون «الْأَزُّ : بند دست از جای بیرون رفتن» اَزَّ يَأْزُ چون ضَرَبَ يَضْرِبُ پس حکم مهموز هر باب ، حکم صحیح آن باب دارد.

مضاعف (۲) از باب فَعَلَ يَفْعَلُ «المَدُّ : کشیدن».

ماضی معلوم مَدَّ مَدًّا مَدُّوا تا آخر. اصل مَدَّ ، مَدَدَ بود ؛ اجتماع دو حرف اصلی در یک کلمه از یک جنس ثقیل بود اَوَّلِي را

[شماره صفحه واقعی : ۶۱]

ص: ۱۰۶۲

۱- «إِ» امر است از تَأَيُّ ما خواستیم از تَأَيُّ صیغه مفرد مذکر امر حاضر بنا کنیم تاء که حرف استقبال بود از اولش انداختیم نظر کردیم بما بعد حرف مضارع متحرک بود بهمان حرکه امر بنا کرده آخرش را بصورت جزم در آوردیم یاء از آخرش افتاد و شد «إِ» یعنی وعده کن تو یک مرد حاضر الان.

۲- سنزدد دو دال آخر اشاره است به مضاعف وسین ، سَمِعَ يَسْمَعُ و نون ، نَصَرَ يَنْصُرُ وضاد ، ضَرَبَ يَضْرِبُ.

ساکن کردند و در ثانی ادغام (۱) نمودند مَدَّ شد. و در مَدَدَنْ و مابعد او چون دال دَوَم ساکن بود به سکون لازم، ادغام ممکن نبود از این جهت بر حال خود ماندند.

مستقبل معلوم: **يُمِدُّ يَمِدُّ** تا آخر. اصل **يَمِدُّ**، **يَمِدُّ** بود حرکت دال اوّل را به میم دادند و در دال ثانی ادغام نمودند **يُمِدُّ** شد و در **يَمِدُّ** و **تَمِدُّ** ادغام ممکن نبود چنانکه در **مَدَدَنْ** معلوم شد. ماضی مجهول: **مَدَّ مَدَا مَدُوا** تا آخر. مستقبل مجهول: **يُمَدُّ يَمَدَانِ يَمَدُونَ** تا آخر، امر حاضر را در مفرد مذکر چهار وجه جایز است.

[شماره صفحه واقعی: ۶۲]

ص: ۱۰۶۳

۱- بدانکه ادغام بر سه قسم است: واجب و جائز و ممتنع. اما ادغام واجب مشروط است بیازده شرط اول آنکه دو حرف همجنس در یک کلمه باشند مثل **مَدَّ** که در اصل **مَدَدَ** بود و اگر در دو کلمه باشد مثل **جَعَلَ لَكَ** در اینصورت جایز میشود و نه واجب. دوم آنکه هر دو حرف در اول کلمه نباشند مثل **دَدَنْ**. سیم آنکه اول دو حرف متصل بادغام شده نشود مثل **جَسَّيسَ** و چهارم آنکه این دو حرف نباشند در وزنی که لاحق کرده شده بغير مثل **أَفْعَسَسَ** که ملحق **يَاخِرْنَجَمَ** است و مثل **فَرَدَدَ** که ملحق **بِجَعْفَرِ** است. پنجم آنکه این دو حرف نباشند در اسمی که بر وزن **فَعَلَّ** است مثل **طَلَّ** و **مَدَّدَ**. ششم آنکه نباشند این دو حرف در اسمی که بر وزن **فُعَلَّ** است مثل **ذُلَّ** و **جُدَّدَ** که جمع زاوّل و جدیر است. هفتم آنکه نباشند در اسمی که بر وزن **فَعِلَّ** است نحو **لِمَ** و **كَلَّلَ**. هشتم آنکه نباشند در اسمی که بر وزن **فُعَلَّ** است مثل **دُرَّرَ** و **جُدَّدَ** که جمع جده است دامی را گویند که در کوه باشد و در این هفت صورت ادغام ممتنع است و در سه صورت باقی دو وجه جایز است ادغام **فَكَكَ**. اول آنکه حرکت حرف ثانی عارضی نباشد مثل **أَخْضَصَ** بی که در اصل **أَخْضَصَ** آبی بود حرکت همزه را بماقبل دادند که صاد باشد و همزه را بغير قیاس انداختند **أَخْضَصَ** بی شد دوم آنکه دو حرف هم مثل نباشند هر دو تا یاء که حرکت ثانی لام باشد مثل **حَيَّيَّ** و **عَيَّيَّ** سیم آنکه هر دو حرف نباشند در **افْتَعَلَ** مثل **اسْتَرَّ** و **اقْتَتَلَ** و در سه صورت دیگر هم دو وجه جایز است اول آنکه در اول مضارعی دو تاء جمع شود مثل **تَتَجَلَّى** و **تَتَذَكَّرُ** و تضارب اما در صورت ادغام باید همزه بیاوری. دوم آنکه دو حرف در مضارعی باشد که مجزوم است بسکون یا در فعل امر باشند مثل قوله تعالی **وَمَنْ يَزِدْكَ مِنْكُمْ** عَنْ دِينَهِ وَقَوْلُهُ تَعَالَى **وَأَغْضَضَ مِنْ صَوْتِكَ**. اهل حجاز ادغام نمی کنند و بنوتمیم ادغام می کنند چنانکه شاعر گفته: **"فَغَضُّ الطَّرْفِ إِنَّكَ مِنْ نَمِيرٍ"**

مُدَّ (۱) مُدَّ مُدَّ مُدُّ به فک ادغام، و در باقی یک وجه چون مُدَا مُدُوا مُدَى مُدَا مُدُّدَن و در مفرد امر غایب نیز خواه مذکر و خواه مؤنث باشد همین چهار وجه جایز است (۲)، چون لِيَمُدَّ لِيَمُدَّ لِيَمُدُّ به فک ادغام، و بر این قیاس است حال نهی چون لَا يَمُدُّ لَا يَمُدُّ لَا يَمُدُّ و حال جحد چون لَمْ يَمُدَّ لَمْ يَمُدَّ لَمْ يَمُدُّ مضاعف از سه باب اصول آید از فَعَلَ يَفْعَلُ «الْفَرْ: فرار کردن».

ماضی فَرَّ مستقبل يَفْرُ و از باب فَعَلَ يَفْعَلُ «الْبَرَّ: نیکویی کردن» ماضی بَرَّ مستقبل يَبْرُ و از باب فَعَلَ يَفْعَلُ چنانکه گذشت در مَدَّ يَمُدُّ و در امر حاضر و اَنْوَاتِ وی از این دو باب، سه وجه جایز است زیرا که ضمه از برای موافقت عین الفعل مستقبل بود ساقط شد و نون تأکید ثقیله مُدَّنْ مُدَّانْ مُدَّنْ مُدَّنْ مُدَّانْ مُدَّنْ مُدَّنْ مُدَّانْ مُدَّنْ مُدَّنْ مُدَّانْ خفیفه مُدَّنْ مُدَّنْ مُدَّنْ اسم

[شماره صفحه واقعی: ۶۳]

ص: ۱۰۶۴

۱- اگر کسی بحث کند که چرا در مُدَّ که فعل امر است و دال دوم ساکن است ادغام کردن جایز است و اما در مَدَّدَن که جمع مؤنث فعل ماضی است ادغام کردن ممتنع است؟ جواب گوئیم در مَدَّدَن که جمع مؤنث است دال دوم ما قبل ضمیر فاعلی است که نون باشد و نون ضمیر فاعلی بجهت شدت اتصال بفعل ما قبل خود را ساکن میخواهد و حرکت دلیل انفصال است و اگر ادغام نمائیم باید بدال دوم حرکت بدهیم که دلیل انفصال است پس از این جهت در مَدَّدَن ادغام ممتنع و در مُدَّ جایز شد زیرا که در مُدَّ چیزی نبود که مقتضی سکون ماقبلش شود بخلاف مَدَّدَن که در آن مقتضی است و مثل مَدَّدَن است يَمُدُّدَن و تَمُدُّدَن.

۲- از برای اینکه چون حرکت آخر بجزمی نیفتاد هر دو دال ساکن شدند و تلفظ ممکن نشد در اینصورت جایز است که بدال دوم فتحه دهیم و مُدَّ بگوئیم زیرا که فتحه اخف حرکات است و جایز است بدال دوم کسره دهیم زیرا که «إِذَا التَّقَى السَّاكِنَانِ حُرَّكَ بِالْكَسْرِ» یعنی وقتی که دو ساکن ملاقات کردند دوم را حرکت ده بکسره و مُدَّ بگوئیم و جایز است بدال دوم ضمه دهیم و تابع حرکت ما قبل نمائیم که دال اول است و مُدَّ بگوئیم و جایز است فک ادغام نموده یعنی ادغام نکنیم و اَمُدُّد بگوئیم.

فاعل : ماؤُ مَادَانِ مَادُونَ مَادَّةُ مَادَاتَانِ مَادَاتٌ وَمَوَادُّ ، اسم مفعول مَمْدُودٌ مَمْدُودَانِ مَمْدُودُونَ تا آخر.

فصل: مصدر میمی و اسم زمان و اسم مکان و اسم آلت و مزه

مصدر میمی (۱) و اسم زمان و اسم مکان در فعل ثلاثی مجرد از یَفْعَلُ بر وزن مَفْعَلُ آید چون مَشْرَبٌ به معنی : آشامیدن و زمان آشامیدن و مکان آشامیدن و از یَفْعَلُ نیز همچنین آید چون قَتَلَ یَقْتُلُ مَقْتُلٌ بمعنی : کشتن و زمان کشتن و مکان کشتن.

و در چند کلمه اسم زمان و مکان بر وزن مَفْعَلُ آید به کسر عین به خلاف قاعده و قیاس چون مَطْعٌ و مَشْرِقٌ و مَغْرِبٌ و مَشْجِدٌ و مَشْقَطٌ و مَنبِتٌ و مَفْرِقٌ و مَنسِکٌ و مَجْزُرٌ و در این همه فتحه هم جایز است.

و از یَفْعَلُ مصدر میمی مَفْعَلُ آید به فتح و مکان و زمان بر وزن مَفْعَلُ آید به کسر چون مَجْلِسٌ. و از مثال مطلقاً (خواه مضموم العین و خواه مکسور العین و خواه مفتوح العین) همه بر وزن مَفْعَلُ آید به کسر عین چون مَوْعِدٌ و مَوْضِعٌ و مَوْجِلٌ و مَوْسِمٌ و مَیْسِرٌ. و از ناقص مطلقاً بر وزن مَفْعَلُ آید به فتح عین چون مَرْمِیٌ و مَرَضِیٌ و مَرَحِیٌ. و از لفیف مفروق و مقرون و اجوف و مضاعف اسم زمان و مکان و مصدر میمی بر قیاس صحیح است.

[شماره صفحه واقعی : ۶۴]

ص: ۱۰۶۵

۱- قاعده بدانکه مصدر میمی و اسم زمان و اسم مکان از ثلاثی مجرد که صحیح باشد از یَفْعَلُ بفتح عین یا بضم عین بر وزن مَفْعَلُ آید بفتح عین اما از مفتوح العین مفتوح می آید بجهه موافق بودن با عین الفعل مضارع و اما از مضموم العین مفتوح می آید بجهه ترک کردن عرب صیغه مَفْعَلُ را مگر در مَكْرَه و معرنا و فتح را بر کسر اختیار نمودند. بجهه خَفَتْ و از یَفْعَلُ بکسر عین الفعل بر وزن مَفْعَلُ آید مثل مَجْلِسٌ و اما از معتل الفاء مکسور می آید همیشه مثل مَوْعِدٌ و مَوْضِعٌ و از معتل اللام مطلقاً یعنی خواه فعل مضارع مفتوح العین باشد یا مکسور العین یا مضموم العین بر وزن مَفْعَلُ آید مثل مَرْمِیٌ و مَرَضِیٌ و مَرَحِیٌ و از لفیف مفروق و مقرون و اجوف و مضاعف اسم زمان و مکان و مصدر میمی بر قیاس صحیح است.

و بدانکه مَفْعَالٌ و مَفْعَلٌ و مَفْعَلَةٌ برای آلت بود چون مَحِيطٌ و مِفْتَاحٌ و مِفْرَقَةٌ و فَعْلَةٌ بفتح فاء از ثلاثی مجزّد برای مَرّه (۱) بود چون ضَرَبْتُهٗ ضَرْبَةً به معنی یکبار زدن است و فَعْلَةٌ بکسر فاء برای هیأت و چگونگی فعل بود چون جَلَسْتُ جَلْسَةً که به معنی یک نوع نشستن است و فَعْلَةٌ به ضَمّ فاء برای مقدار بود چون أَكَلْتُ لُقْمَةً و فَعْلَةٌ برای چیزی بود که از فعل ساقط شود چنانکه کُنَاشَه و قُلَامَه.

و بدانکه از فعل ثلاثی مزید فیه و رباعی مجرد و مزید فیه، مصدر میمی و اسم زمان و اسم مکان بر وزن اسم مفعول آن باب باشد.

فصل: بدانکه فَعْلٌ یَفْعَلُ مشروط است به آن که عین الفعل یا لام الفعل او حرفی باشد از حروف حلق و آن شش است: «همزه و هاء و عین و غین و حاء و خاء» و واو در مثال این باب چون وَضَعَ یَضَعُ (۲) بیفتد در مستقبلش، زیرا که در اصل یَوْضَعُ بود، و او افتاد چنانکه در یَعْدُ بعد آن کسره را بدل به فتحه کردند از جهت تناقل حرف حلق، به خلاف وَجَلَ یُوجَلُّ که واو باقی است به حال خود.

***

[شماره صفحه واقعی: ۶۵]

ص: ۱۰۶۶

۱- بدان که این بیان بیان ناقص است بجهت شامل نبودن این مزید را مطلقاً و بنیلاً مجرد که در آن تاء باشد، اما قاعده کلیه آن است که در ثلاثی مجرد تاء زیاد کرده فَعْلَةٌ گویند و در غیر ثلاثی تاء را بآخر مصدرش زیاد کنند چون ضَرَبْتُ ضَرْبَةً و أَكْرَمْتُ إِكْرَامَةً میگویند و در صاحب تاء موصوف بکلمه واحده میکنند و میگویند رَحِمْتُهُ رَحْمَةً و دَحْرَجْتُهُ دَحْرَجَةً و اِحْدَةً.

۲- اگر کسی بحث کند که در یَضَعُ بعد از فتحه دادن عین الفعل بجهت ثقل حرف حلق چرا واو بجای خود عود نمیکند چنانکه در یَوْضَعُ که فعل مضارع مجهول است عود کرده است؟ جواب گوئیم اگر عود کند معلوم نمی شود که این از باب مَنَعَ یَمْنَعُ است و یا از باب ضَرَبَ یَضْرِبُ است که فتحه را بجهت ثقل حرف حلق داده اند.

باب افعال

باب افعال از صحیح

باب افعال (۱) از صحیح أَكْرَمَ يُكْرِمُ إِكْرَامًا.

اصل يُكْرِمُ يُأْكِرِمُ بود همزه را انداختند زیرا که در أَكْرِمُ متکلم وحده دو همزه جمع شده بود یکی را بسبب نقل انداختند و در باقی الفاظ نیز انداختند برای طرد باب. امر حاضر این باب را از اصل مستقبل گیرند که آن تَأْكِرِمُ است و گویند أَكْرِمُ (۲) أَكْرِمَا أَكْرِمُوا تا آخر. و این همزه، همزه قطع است چون متصل گردد به ماقبل خود ساقط نگردد چون فَأَكْرِمُ ثُمَّ أَكْرِمُ. و حکم نون تأکید ثقیله و خفیفه به طریقی است که دانسته شد. اسم فاعل مُكْرِمٌ اسم مفعول مُكْرَمٌ.

معانی باب افعال

و غالب، همزه باب افعال، از برای تعدیه ثلاثی مجرد لازم باشد (۳) چون: أَذْهَبْتُ زَيْدًا فَذَهَبَ وَأَجْلَسْتُهُ فَجَلَسَ، و شاید که به معنی دخول در وقت باشد چون: أَصْرَبِحَ زَيْدٌ وَأَمْسَى زَيْدٌ یعنی داخل شد زید

[شماره صفحه واقعی: ۶۶]

ص: ۱۰۶۷

- ۱- بدانکه همزه در مصدر باب افعال مکسور میشود و حال آنکه در ماضی مفتوح است تا اینکه مشتبه نشود بجمع قله در مثل اقوال و احوال و عکس نکردند بجهه آنکه جمع ثقیل است و فتحه خفیف تا تعادل بعمل آید و همزه قطع چند همزه است اول همزه باب افعال و همزه متکلم وحده است و همزه جمع قله است و همزه فعل تعجب است و افعال وصفی است و افعال تفضیل و همچنین همزه اصلیه است خواه مفتوح باشد خواه مضموم و خواه مکسور
- ۲- أَكْرَمَ امر است از تَأْكِرِمُ ما خواستیم از تَأْكِرِمُ صیغه مفرد مذکر امر حاضر بنا کنیم تاء که حرف مضارع بود از اولش انداختیم نظر کردیم بما بعد حرف مضارع متحرک بود اکتفا بحرکه او کرده و حرکه آخر بوقفی افتاد أَكْرِمُ شد یعنی گرامی بدار تو یک مرد حاضر الآن.
- ۳- بدانکه گاه باشد که متعدی را بیاب افعال می برند لازم میشود چنان که أَكَبَّ بمعنی دم رو انداختن (به صورت انداختن) است و اِعْرَاضَ بمعنی رو گردانیدن است و این دو فعل ثالث ندارند و بمعنی صیورده می آید چون اَعَدَّ البعير أی صار ذا عُدَّةٍ و غَدَّه بمعنی موت و طاعون است. و بمعنی سلب می آید چون اَعْجَمْتُ الكتابَ أی أزلتُ عَجْمَتَهُ و بمعنی تعریض امر می آید چون أَبَاعَ الجارية أی عَرَضَها للبیع و بمعنی لازم می آید چون قد أفلح المؤمنون و بمعنی مجردش چون قُلْتُ و أَقَلْتُ که هر دو بمعنی فسخ کردن است.

به صَبَاحِ وَمَسَاءٍ. و شاید که برای رسیدن چیزی باشد بهنگام چون: أَخْصَدَ الزُّرْعُ وَأَصِيرَمَ النَّخْلُ یعنی وقت درو کردن غله و بریدن خرما رسید و شاید که به معنی کثرت باشد چون: أَتَمَرَ الرَّجُلُ أَي صَارَ كَثِيرَ الْجُودِ وَالْخَيْرِ و شاید که به معنی یافتن چیزی بر صفتی باشد(۱) چون: أَحْمَدْتُ زَيْدًا أَي وَجَدْتُهُ مَحْمُودًا یعنی او را پسندیده یافتیم.

مثال واوی از باب افعال

«الأيعاد: بیم کردن یعنی ترسانیدن» اصلش إوعاداً بود، واو ساکن را برای کسره ماقبل قلب بیاء کردند ایعاد شد.

ماضی معلوم أُوْعِدُ أُوْعِدُوا تا آخر، مستقبل يُوعِدُ تا آخر، ماضی مجهول أُوعِدُ، مستقبل مجهول يُوعِدُ، امر حاضر أُوْعِدْ مثل أَكْرِمْ

اسم فاعل مُوعِدٌ اسم مفعول مُوعِدٌ.

مثال یایی

«الإيسار: توانگر شدن» ماضی معلوم أَيْسَرَ مستقبل معلوم يُوسِرُ اسم فاعل مُوسِرٌ (۲) اسم مفعول مُوسِرٌ اصل آنها مُوسِرٌ و مُوسِرٌ بود یای ساکن برای مناسبت ضمّه ماقبل، منقلب به واو شد.

اجوف واوی

«الإقامة: بپا داشتن» ماضی معلوم أَقَامَ أَقَامُوا تا آخر.

اصل أَقَامَ

[شماره صفحه واقعی: ۶۷]

ص: ۱۰۶۸

- هرگاه اصل فعل متعدی باشد صفت بمعنی مفعول است چنان که در أَحْمَدْتُهُ و اگر اصل فعل لازم باشد صفة بمعنی فاعل آید چنانکه در أَبْخَلْتُهُ بمعنی وَجَدْتُهُ بَخِيلاً
- موسِرٌ در اصل يُوسِرُ بود ما خواستیم از بیسر صیغه فاعل بنا کنیم یاء که حرف مضارع بود از اولش انداختیم میم مضمومه بجای حرف مضارع گذاشتیم و تنوین که متمکن اسم بود باخرش لاحق کردیم مُوسِرٌ شد یاء ساکن ماقبل مضموم را قلب بو او کردیم مُوسِرٌ شد یعنی قمار بازی کننده است یک مرد الان یا در زمان آینده

أَقْوَمٌ بود؛ و او مفتوح، ماقبل وی حرف صحیح و ساکن بود فتحه و او را به ماقبل دادند، و او در موضع حرکت بود ماقبل مفتوح قلب به الف کردند أَقَامَ شد. و در أَقَمَنَّ (۱) تا آخر الف به التقاء ساکنین بیفتاد. ماضی مجهول أُقِيمَ أُقِيمَا أُقِيمُوا تا آخر. اصل أُقِيمَ، أُقِيمَ بود کسره و او را به ماقبل دادند و او را قلب بیاء کردند أُقِيمَ شد و در أُقَمَنَّ تا آخر یاء به التقاء ساکنین بیفتاد.

مستقبل معلوم يُقِيمُ يُقِيمَانِ يُقِيمُونَ تا آخر. اصل يُقِيمُ يُقِيمُ بود کسره و او را به ماقبل دادند و او برای کسره ماقبل منقلب بیاء شد يُقِيمُ شد. و در يُقَمَنَّ و تُقَمَنَّ (۲) یاء به التقاء ساکنین بیفتاد. مستقبل مجهول يُقَامُ يُقَامَانِ يُقَامُونَ تا آخر. اصل يُقَامُ يُقَامُ بود فتحه و او را به ماقبل دادند و او را قلب به الف کردند يُقَامُ شد. و در يُقَمَنَّ و تُقَمَنَّ الف به التقاء ساکنین بیفتاد. امر حاضر أَقِمْ أَقِمَا أَقِيمُوا أَقِيمِي أَقِيمَا أَقِمَنَّ. نون تأکید ثقیله أَقِيمَنَّ أَقِيمَانِ أَقِيمَنَّ (۳) أَقِيمَنَّ أَقِيمَانِ أَقِمَنَّ. نون خفیفه أَقِيمَنَّ أَقِيمَانِ أَقِيمَنَّ. اسم فاعل مُقِيمٌ (۴) تا آخر.

[شماره صفحه واقعی : ۶۸]

ص: ۱۰۶۹

۱- أَقَمَنَّ در اصل أَقْوَمَنَّ بود و او حرف عله متحرک ماقبل حرف صحیح و ساکن، فتحه و او را بما قبل دادند و او در موضع حرکت بود ماقبل مفتوح قلب کریم بالف، أَقَامَنَّ شد التقاء ساکنین شد میانه الف و میم، الف را بجهه التقاء ساکنین انداختیم أَقَمَنَّ شد یعنی بر پا داشته اند جمع زنان در زمان گذشته.

۲- يُقَمَنَّ و تُقَمَنَّ در اصل يُقْوِمَنَّ و تُقْوِمَنَّ بود کسره بر و او ثقیل بود بما قبل دادند و او ساکن ماقبل مکسور را قلب بیاء کردند يُقِيمَنَّ و تُقِيمَنَّ شد التقاء ساکنین شد میانه یاء و میم، یاء را بجهه التقاء ساکنین انداختیم يُقَمَنَّ و تُقَمَنَّ شد

۳- أَقِيمَنَّ در اصل أَقِيمُوا بود مؤکد کریم بنون تأکید ثقیله چون نون تأکید ثقیله بآخر جمع مذکر امر حاضر لاحق شد التقاء ساکنین شد میانه و او و نون تأکید ثقیله و او را بجهه التقاء ساکنین انداختیم زیرا مايدلاً عليه که ضمّه باشد موجود بود أَقِيمَنَّ شد یعنی بر پا دارید ای جمع مردان حاضر الآن البته.

۴- مُقِيمٌ در اصل مُقْوِمٌ بود کسره بر و او ثقیل بود بما قبل دادند و او ساکن ماقبل مکسور را قلب بیاء کردند مُقِيمٌ شد یعنی بر پا دارنده است یک مرد الان یا در زمان آینده.

اصل مُقِيمٌ مُقَوْمٌ بود ، اعلالش بر قیاس یُقِيمُ. اسم مفعول مُقَامٌ (۱) ، اصل مُقَامٌ مُقَوْمٌ بود اعلالش بر قیاس یُقَوْمُ. نهی لا یُقِيمُ لا یُقِيمَا لا یُقِيمُوا تا آخر. جحد لم یُقِيم (۲) ، نفی لا یُقِيمُ ، استفهام هل یُقِيمُ تا آخر.

و إقامة در اصل اقواماً بود فتحه واو را نقل کردند به ماقبل واو متحرک الاصل ماقبل مفتوح را قلب به الف کردند ، التقای ساکنین شد الف به التقای ساکنین بیفتاد اقواماً شد ، عوض محذوف ، تاء مصدریه در آخرش در آوردند إقامة شد.

اجوف یایی

«الإطارة : پرانیدن و پریدن» ماضی اطار ، مستقبل یَطِيرُ ، امر حاضر أَطِرْ (۳) ، نهی لا یُطِرْ ، اسم فاعل مُطیر ، اسم مفعول مُطار.

ناقص واوی

«الإرضاء : خوشنود گردانیدن» اَرْضَى ، یَرْضِی ، اِرْضَاءٌ ، المرَضِی

[شماره صفحه واقعی : ۶۹]

ص: ۱۰۷۰

۱- اصل مقام مُقَوْمٌ بود واو حرف عله متحرک ماقبل حرف صحیح و ساکن، فتحه واو را بما قبل دادند واو در موضع حرکت بود ما قبلش مفتوح، قلب به الف کردیم مُقَامٌ شد یعنی بر پا داشته میشود یک مرد الان یا در زمان آینده.

۲- لم یُقِيمُ در اصل یُقِيمُ بود، لم جازمه بر سرش داخل شد لفظاً و معنی عمل کرد لفظاً عمل کرد از آخرش حرکت انداخت لم یُقِيمُ شد التقاء ساکنین شد میانه یاء و میم، یاء را بجهه التقاء ساکنین انداختیم لم یُقِيمُ شد. معنی عمل کرد معنای فعل مضارع را که مثبت بود میانه حال و استقبال، برد بماضی و در ماضی نفی کرد یعنی بر پا نداشته است یک مرد غایب در زمان گذشته

۳- امر است از تاطیر، خواستیم از تاطیر صیغه امر حاضر بنا کنیم تاء که حرف مضارع بود از اولش انداختیم نظر کردیم بما بعد حرف مضارع متحرک بود به همان حرکت اکتفا نموده آخرش را بصورت جزم در آوردیم أَطِرْ شد کسره بر یاء ثقیل بود بما قبل دادند التقاء ساکنین شد میانه یاء و راء، یاء را بجهه التقاء ساکنین انداختیم أَطِرْ شد یعنی پیران ای مرد حاضر الان

المُرْضَى ، أَرْضٍ ، لَا تُرْضِي ، نون ثقیله أَرْضِيْنَ ، نون خفیفه أَرْضِيْنَ.

إِرْضَاءٌ در اصل إِرْضَاوُاُ بود و او واقع شده بود در آخر بعد از الف زایده منقلب گشت به همزه و همچنین است حال هر واو و یاء که در آخر بعد از الف زایده باشد چون کسَاءٌ و رَدَاءٌ که اصل کَسَاوُ و رَدَاوُ بود.

لفيف مفروق

«الإِيْجَاءُ : سوده کردن سُمِ ستوران» أَوْجِي ، يُوجِي ، إِيْجَاءٌ ، المُوْجِي المُوْجِي ، أَوْجٍ ، لَا تُوْجِ.

لفيف مقرون

«الإِهْوَاءُ : قصد کردن» أَهْوَى يُهْوِي إِهْوَاءً المُهْوَى المُهْوَى أَهْوٍ لَا تُهْوِ.

***

مُضَاعَف

«الإِخْبَابُ : دوست داشتن» أَحَبُّ يُحِبُّ إِخْبَاباً المِحْبُ المِحْبُ أَحَبُّ أَحَبُّ (1) لَا تُحِبُّ لَا تُحِبُّ.

مَهْمُوزُ الْفَاءِ

«الإِيْمَانُ : بگرویدن» اَمَنْ يُؤْمِنُ اِيْمَاناً.

اصل اِيْمَاناً اِيْمَاناً بود ، دو همزه جمع شدند در يك كلمه ، دَوْمٌ ساكن اوّل مكسور بود قلب بياء كردند اِيْمَاناً شد.

[شماره صفحه واقعی : ۷۰]

ص: ۱۰۷۱

۱- امر است از تَأَخَّيْبُ ما خواستيم از تَأَخَّيْبُ صيغه امر حاضر بنا كنيم تاء كه حرف مضارع بود از اولش انداختيم نظر كرديم بما بعد حرف مضارع بعد حرف مضارع متحرك بود اكتفاء بحركت او کرده حرکت آخر بوقفي افتاد أَحَبُّ شد كسره باء اول را بما قبل دادند التقاء ساكنين شد ميانه دو باء جايز است باء دوم را فتحه بدهيم أَحَبُّ بگويم زيرا كه فتحه اخفّ حرکات است و جايز است كسره دهيم أَحَبُّ گوئيم زيرا كه اذا التقى الساكنان حُرِّكَ بالكسر يعنى وقتى كه دو ساكن بهم رسيدند حرکت ميدهند بكسره و جايز است أَحَبُّ بگويم بفتح ادغام يعنى دوست بدار اى مرد حاضر الان.

و در ءَامَنَ قلب به الف کردند و در أُوْمِنَ قلب به واو کردند - چنانچه در ما تقدم گذشت - و در يُؤْمِنُ و مُؤْمِنٌ قلب همزه بواو جایز است امر حاضر اِمِنُ اِمِنُوا ، نون ثقیله اِمِنٌ (۱) اِمِنَانٌ اِمِنٌ تا آخر ، نون خفیفه اِمِنٌ اِمِنٌ اِمِنٌ ، اسم فاعل مُؤْمِنٌ ، اسم مفعول مُؤْمِنٌ.

باب تفعیل

معانی باب تفعیل

(۲)

این باب برای تکثیر بود چون فُتِحَ الْبَابُ و فُتِحَتِ الْأَبْوَابُ و مَاتَ الْإِبِلُ و مَوَّتَتِ الْأَبَالُ. و از برای مبالغه نیز آید چون صَرَخَ هويدا شد صَرَخَ نیک هويدا شد. و از برای تعدیه آید چون فَرِحَ زَيْدٌ و فَرِحَتْهُ.

و از برای نسبت آید چون فَسَقْتُهُ و كَفَرْتُهُ یعنی او را نسبت دادم به فسق و نسبت دادم به کفر.

و مصدر این باب بر وزن تفعیل آید و بر وزن فِعَالٍ نیز آید چون كَذَّبُوا بآیاتنا كَذَابًا و بر وزن تَفَعَّلَهُ و فَعَالٌ هم می آید چون تَبَصَّرَ و سَلَامًا و كَلَامًا (۳) و دَاعًا. و صحیح و مثال و اجوف و مضاعف این باب بر یک قیاس است.

[شماره صفحه واقعی : ۷۱]

ص: ۱۰۷۲

۱- آمِنٌ در اصل آمِنٌ بود مؤکد کردیم بنون تاکید ثقیله چون نون تأکید ثقیله در آخر مفرد مذکر امر حاضر لاحق شد، در مفرد ما قبل خودش را مفتوح میخاهد ما هم فتحه دادیم آمِنٌ شد یعنی بگروید ای مرد حاضر الان البته.

۲- و گاه باشد که باب تفعیل بمعنی سلب هم می آید چون جَلَدْتُ البعیرَ ای زایل کردم جلد او را و بمعنی فَعَلٌ هم می آید چون زَلَّته و زَلَّته.

۳- در لفظ کَلَمٌ کلاماً خلاف است بعضی گفته اند که مصدر است بجهه عمل کردن مثل کلامی زیداً احسن و بعضی از نحویین گفته اند که اسم مصدر است چنان که ابن خطّاب از یقطین نقل کرده و دلیل بر اینکه اسم مصدر است که فعل ماضی مستعمل از این ماده چهار است: یکی کَلَمٌ که مصدر او تکلم است و یکی تَكَلَّمَ است که مصدر او تکلم است بضم لام و یکی کَالَمٌ است که مصدر او مکالمه است و یکی تَكَاَلَمٌ است که مصدر او تکالماً بضم اللام فظهر انّ الکلام لیس بمصدر بل اسم مصدر است.

: تَنَّى يُنِّي تَنْيِيهِ الْمُنِّي الْمُنِّي تَنْ (۱) لَا تَنْ.

و مصدر وی دائماً بر وزن تفعله آید و گاه باشد که بر وزن تفعیل آید به جهت ضرورت چون شعر:

فَهِيَ تَنْزِي دَلُّهَا تَنْزِيًا**كما تَنْزِي شَهْلَه صَبِيًا

و مهموز هر باب همچون صحیح آن باب باشد چنانکه دانسته شد و لفیف مفروق و مقرون ، حکم ناقص دارد چون وَصِي يُوصِي تَوْصِيَةً وَ طَوِي يُطَوِي تَطْوِيَةً.

باب مفاعله

معانی باب مفاعله

اصل این باب آن است که در میان دو کس باشد یعنی هر یک به دیگری آن کند که دیگری با وئی چنین کند لکن یکی در لفظ فاعل و دیگری مفعول باشد چون ضارَبَ زَيْدٌ عَمْرًا و شاید که بین اثنتین نباشد چون سافَزْتُ دَهْرًا و عاقِبْتُ اللَّصَّ.

و مصدر این باب بر وزن مفاعله و فِعَالًا و فِعَالًا آید چون قَاتَلَ يُقَاتِلُ مَقَاتَلَةً قِتَالًا و قِتَالًا و صحیح و مثال و اجوف این باب بر یک قیاس آید چون ضارَبَ و واعدَ و قاولَ.

ناقص یایی

«المُرَامَه : با یکدیگر تیر انداختن» رامی يُرامی مُراماهُ المُرَامی المُرَامی رامٍ لا يُرام (۲) و لفیف و ناقص و مهموز هر باب همچون صحیح آن باب است.

[شماره صفحه واقعی : ۷۲]

ص: ۱۰۷۳

۱- تَنْ امر است از تَنْتَنِي ما خواستیم از تثنی صیغه امر حاضر بنا کنیم تاء که حرف مضارع بود از اولش انداختیم نظر کردیم بما بعد حرف مضارع متحرک بود اکتفاء بحرکت او کرده آخرش را بصورت جزم در آوردیم یاء افتاد تَنْ شد.

۲- در اصل يُرامی بود لاء ناهیه بر سرش داخل شد لفظاً و معنی عمل کرد اما لفظاً عمل کرد یاء را انداخت لا يُرام شد و معنی عمل کرد طلب ترک فعل کرد از یک مرد غایب یعنی باید تیر نیندازد بک مرد غایب الان یا در زمان آینده

«المُحَابَّه وَالْجَبَابُ : با یکدیگر دوستی کردن» حَابُّ يُحَابُّ مَجْهُولَانِ حُوبٌ يُحَابُّ اَصْلُ مَعْلُومٌ يُحَابُّ و اَصْلُ مَجْهُولٌ يُحَابُّ بُوْد بَعْدَ اِزْ اِدْغَامِ هِرْ دُوْ يَكْسَانِ شَدْنَدِ مَگَرِ دَرِ جَمْعِ مَوْثِ غَايِبِ و خَطَابِ چَوْنِ يُحَابِبَنَّ و تُحَابِبَنَّ و هَمْجِنِ اِسْمِ فَاعِلِ و مَفْعُولِ بَرِ يَكِّ صَوْرَتِنْدِ دَرِ لَفْظِ ، چَوْنِ مُحَابُّ لَكِنْ دَرِ تَقْدِيرِ مَخْتَلِفِنْدِ اَصْلِ فَاعِلِ مُحَابِبٌ و اَصْلِ مَفْعُولِ مُحَابَّبٌ بُوْد اَمْرٌ حَاضِرٌ حَابٌّ حَابٌّ حَابِبٌ نَهِيْ لَا يُحَابُّ (۱) لَا يُحَابُّ لَا يُحَابِبُ.

باب افعال

معانی باب افعال

این باب برای مطاوعه فَعَلٌ است ؛ چَوْنِ جَمَعْتُهُ فَمَا جَمَعْتُمْ و نَشَرْتُهُ فَاَنْتَشَرُوا و مَعْنَى مَطَاوَعَهُ اَنْ اَسْتِ كِهْ اَنْ چِيزِ اَنْ فَعْلٌ رَا قَبُوْلَ كَنْدِ و مَمْتَنِعَ نَشُوْدِ ، چَوْنِ «كَسِرَتْ اَلْكُوْزُ فَاَنْكَسِرَتْ» يَعْْنَى شَكْسْتَمِ مَن كُوْزَهْ رَا پَسِ اَوْ قَبُوْلَ شَكْسْتَنِ كَرْدِ. و شَائِدِ كِهْ بَيْنِ اَثْنِيْنِ بَاشَدِ چَوْنِ بَابِ تَفَاعُلٍ چَوْنِ «اِحْتَصَمَ زَيْدٌ وَعَمْرُوٌّ» و بَهْ مَعْنَى فَعَلٌ بَاشَدِ چَوْنِ «يَجْتَذِبُ فَاَجْتَذَبَ».

[شماره صفحه واقعی : ۷۳]

ص: ۱۰۷۴

۱- لَا يُحَابُّ دَرِ اَصْلِ يُحَابِبُ بُوْد لَاءِ نَاهِيَهْ بَرِ سَرَشِ دَاخِلِ شَدِ لَفْظًا و مَعْنَى اَمَلِ كَرْدِ اَمَّا لَفْظًا اَمَلِ كَرْدِ اِزْ اَخْرَشِ حَرْكِهْ اِنْدَاخْتِ لَا يُحَابِبُ شَدِ و مَعْنَى اَمَلِ كَرْدِ طَلَبِ تَرْكِ فَعْلِ نَمُوْدِ يَعْْنَى بَائِدِ دُوْسْتِ نَدَارْدِ يَكِّ مَرْدِ غَايِبِ اَلْاَنْ يَا دَرِ زَمَانِ اَيْنَدِهْ و بَعْدِ اِجْتِمَاعِ حَرْفِيْنِ مَتَجَانْسِيْنِ بَاءِ اَوَّلِ رَا سَاكِنِ كَرْدِيْمِ پَسِ هِرْ دُوْ بَاءِ سَاكِنِ شَدِ جَائِزِ اَسْتِ بَاءِ دُوْمِ رَا حَرْكِهْ بَدِهِيْمِ بَفْتَحِهْ لَا يُحَابُّ بَگُوِيْمِ اِزْ بَرَايِ اَنْكِهْ فَتْحِهْ اَخْفَ حَرْكَاتِ اَسْتِ و جَائِزِ اَسْتِ حَرْكِهْ كَسْرِهْ دِهِيْمِ بَقَاعِدِهْ وَقْتِيْ كِهْ دُوْ سَاكِنِ دَرِ يَكِّ جَا جَمْعِ شَدْنَدِ حَرْكِهْ بَكْسْرِهْ جَائِزِ اَسْتِ لَا يُحَابُّ مِگُوِيْمِ.

«الإتهاب: قبول هبه کردن» إْتَهَبَ (۱) يَتَهَبُ إْتِهَابًا الْمُتَهَبُ الْمُتَهَبُ أَنْهَبَ لَا تَتَهَبُ».

اصل إُوْتَهَبَ يُوْتَهَبُ ، إُوْتَهَابًا بود او را قلب به تاء کردند و تاء را در تاء ادغام نمودند ، و گاه باشد که گویند اِيْتَعَدَ اِيْتَعَادًا.

منال بابی

اِيْتَسَرَ يَأْتَسِرُ اِيْتِسَارًا وَاتَّسَرَ يَتَّسِرُ اِتِّسَارًا اِتِّسَارًا لَا تَسْتَسِرُ اِجْوَفَ وَاَوَى «الإجتيا ب: قطع کردن بیابان» اِجْتَابَ يَجْتَابُ اِجْتِيَابًا ، اسم فاعل واسم مفعول مُجْتَابٌ ، لکن اسم فاعل در اصل مُجْتَوِبٌ بود و اسم مفعول مُجْتَوِبٌ بود. امر حاضر اِجْتَبْ اِجْتَابَا اِجْتَابُوا ، لفظ ماضی و امر با هم مشتبه شدند در تشبیه و جمع ، لکن اصل ماضی اِجْتَوَبَا اِجْتَوَبُوا و اصل امر اِجْتَوِبَا اِجْتَوِبُوا.

ماضی مجهول

: اُجْتَبِ اِجْتَوِبَ اصل اُجْتَوِبَ بود کسره او را به ماقبل دادند بعد از حذف حرکت ماقبل ، او قلب بیاء شد.

و در اجوف یایی گویی «الإختیار: برگزیدن» ماضی معلوم اِخْتَارَ اِخْتَارَ اِخْتَارَ.

مستقبل معلوم يَخْتَارُ و در ماضی مجهول گویی اُخْتِرَ (۲) اصلش اُخْتِرَ بود کسره یاء را به ماقبل

[شماره صفحه واقعی: ۷۴]

ص: ۱۰۷۵

- ۱- اِئْتَهَبَ در اصل وَهَبَ بود فعل ثلاثی مجرد بود ما خواستیم فعل ثلاثی مزید فیه اش بنا کنیم بردیم به باب افتعال. قاعده باب افتعال را بر وی جاری کردیم قاعده باب افتعال آن بود که هر فعل ثلاثی مجرد را که در آن باب می بردند همزه وصل مکسور در اولش در آوردند و تاء مفتوحه منقوطة میانه فاء الفعل و عین الفعل در آوردند ما همچنین کردیم وَهَبَ اِئْتَهَبَ شد و جایز است او را قلب کردن بتاء و تاء را در تاء ادغام نمودن و جایز است او را بجهه کسره ما قبل قلب بیاء کردن که اِيْتَهَبَ گویند.
- ۲- اُخْتِرَ در اصل اِخْتِرَ بود معلوم بود خواستیم که مجهولش بنا کنیم اول متحرک منه که تاء باشد ضمه دادیم و ماقبل آخرش را کسره، همزه بمتابعت اول متحرک منه مضموم گشت اُخْتِرَ شد کسره بر یاء ثقیل بود بما قبل دادند بعد از سلب حرکه ماقبل اُخْتِرَ شد یعنی برگزیده شده است یک مرد غائب در زمان گذشته.

دادند بعد از سلب حرکت ماقبل اُخْتِيْرَ شد ، امر حاضر اِخْتَارَا اِخْتَارُوا تا آخر ، نهی لا يَخْتَرُ ، اسم فاعل و مفعول مُخْتَارٌ بر قیاس مُجْتَابٌ.

ناقص یابی

«الإِجْتِبَاءُ : برگزیدن» اِجْتَبَى يَجْتَبِي اِجْتِبَاءَ الْمُجْتَبَى الْمُجْتَبَى اِجْتَبَ لَا يَجْتَبُ.

مضاعف

«الإِمْتِدَادُ : کشیدن» اِمْتَدَّ يَمْتَدُّ اسم فاعل و مفعول مُمْتَدٌّ لکن اصل فاعل مُمْتَدِّدٌ و اصل مفعول مُمْتَدَّدٌ است. امر حاضر اِمْتَدَّ اِمْتَدَّ اِمْتَدَّ. نهی لا يَمْتَدُّ لَا يَمْتَدُّ لَا يَمْتَدُّ لفظ ماضی و امر در این باب به یک طریقند لکن به حسب تقدیر مختلف - چنان که گذشت.

باب افعال

معانی باب افعال

این باب متعدی نباشد ، از برای مطاوعه فَعَلَ باشد چون «كَسَرْتُ الْكُوْرَ فَانْكَسَرَ» و شاید که مطاوعه أَفْعَلَ باشد چون اَزْعَجْتُهُ فَانْزَعَجَ (۱) و بنا نمی شود این باب مگر از چیزی که در آن علاج (۲) و تاثیری باشد یعنی گفته نمی شود مثلاً اِنْكَرَمَ و اِنْعَدَمَ و غیر اینها زیرا که صرفیون چون مختص ساختند این باب را به مطاوعه پس التزام نمودند که بنا نهاده شود این باب از چیزهایی که

[شماره صفحه واقعی : ۷۵]

ص: ۱۰۷۶

۱- انزعاج چیزی را از جای برکندن است البته محتاج است باستعمال اعضاء.

۲- علاج چیزی را می گویند که با استعمال اعضاء و جوارح باشد مثل قطع که واقع نمی شود مگر تحریک دست و قول که واقع نمی گردد مگر بتحریک زبان.

اثرش ظاهر باشد از جهت تقویت این معنی که ذکر کرده شد، و معنی مطاوعه ظاهر بودن حصول اثر است.

اجوف واوی

«الإنقياد : رام شدن» ماضی معلوم إنقَادَ تا آخر و مجهول أنقيدَ که اصل أنقودَ بود کسره بر واو ثقیل بود به ماقبل دادند بعد از سلب حرکت ماقبل واو ساکن ماقبل مکسور را قلب بیاء کردند أنقیدَ شد.

مستقبل معلوم ینقَادُ تا آخر و مجهول ینقَادُ (۱) اسم فاعل و مفعول مُنقَادُ امر حاضر إنقَدَ (۲) نهی لا ینقَدُ جحد لم ینقَدَ نفی لا ینقَادُ استفهام هل ینقَادُ.

ناقص یایی

«الإنحاء : سوده شدن» إنمحي ینمحي إنمحاء (۳) المُنمحي المُنمحي انمَح لا ینمَح و بر این قیاس بود لفیف مقرون چون إنزوی، ینزوی، فهو مُنزَوٍ، و ذاک مُنزَوٍ، إنزَوٍ، لا ینزَوٍ.

[شماره صفحه واقعی : ۷۶]

ص: ۱۰۷۷

- ۱- ینقَادُ در اصل ینقودُ بود معلوم بود خواستیم مجهولش بنا کنیم اول را ضمه و ماقبل آخر را فتحه دادیم ینقودُ شد واو حرف عله متحرک ماقبل مفتوح قلب بالف کردیم ینقَادُ شد یعنی رام کرده می شود یک مرد غایب الان یا در زمان آینده.
- ۲- امر است از تنقودُ خواستیم از تنقود صیغه امر حاضر بنا کنیم تاء که حرف مضارع بود از اولش انداختیم نظر کردیم ما بعد حرف مضارع ساکن بود چون ابتدا بسکون محال است احتیاج افتاد بهمزه وصل چون ما بعد ساکن مفتوح بوده همزه وصل مکسور در اولش در آوردیم و حرکه آخر افتاد إنقودُ شد واو حرف عله متحرک ماقبل مفتوح را قلب بالف کردیم إنقَادُ شد التقاء ساکنین شد میانه الف و دال الف را بجهه التقاء ساکنین انداختیم إنقَدُ شد یعنی رام شو ای مرد حاضر الان.
- ۳- در اصل انمحایاً بود بعد از الف زاید، یاء واقع شده بود قلب بهمزه کردیم إنمحاء شد.

«الْأَنْصِبَابُ: رِيخْتَه شَدَن» اِنْصَبَّ يَنْصَبُ ، فَهوَ مُنْصَبٌ وَ ذَاكَ مُنْصَبٌ فِيهِ ، اَمْرٌ حَاضِرٌ اِنْصَبَّ اِنْصَبَّ اِنْصَبَّ ، نَهْيٌ لَا يَنْصَبُ لَا يَنْصَبُ لَا يَنْصَبُ.

باب اِسْتِفْعَال

معانی باب استفعال

این باب برای طلب فعل باشد چون «اِسْتَنْكَبَ وَ اِسْتَخْرَجَ»: یعنی طلب کتابت و بدر آمدن کرد» و شاید که برای انتقال باشد از حالی به حالی چون اِسْتَحْجَرَ الطِّينَ وَ اِسْتَنْوَقَ الْجَمَلَ (۱) و شاید که به معنی اعتقاد باشد چون اِسْتَكْبَرَ وَ اِسْتَعْظَمَ.

مثال واوی

«الْاِسْتِجَابُ: سَزَاوَار چیزی شدن».

ماضی معلوم اِسْتَوْجَبَ ، يَسْتَوْجِبُ ، اِسْتِجَابًا فَهوَ مُسْتَوْجِبٌ ، وَ ذَاكَ مُسْتَوْجِبٌ ، اِسْتَوْجِبُ ، اِسْتَوْجِبُ ، لَا يَسْتَوْجِبُ بِر قِیَاسٌ صَحِيحٌ.

[شماره صفحه واقعی: ۷۷]

ص: ۱۰۷۸

۱- قوله اِسْتَنْوَقَ الْجَمَلَ یعنی شتر نر شتر ماده شد و اصل این بود که شخصی در نزد شخصی جَمَلَ یعنی شتر نر را تعریف می کرد باوصافی که مخصوص شتر نر است اتفاقاً در میان آنها یکک وصفی ذکر نمود که از اوصاف مخصوصه شتر ماده بود پس آن شخص در این وقت این کلام را گفت در مقام بحث و اعتراض. قاله طرفه بن العبد وهو غلام لمسیب بن علس لما انشد بين يدي عمرو بن رشد وقد اتلافى الهمم عند احتضاره بناج عليه الصيعريه مكرم لان الصيعريه من سمات الناقه دون الجمل فقال المسيب ليقتلنه لسانه و نقل انه كان اخر امره كما تفرس. الصيعريه سمه في عنق الناقه لا البعير و ناقه ناجيه اى سريعه ولا يوصف به البعير او يقال ناج. قاموس. ظاهر آن است که عربها هر سال بجهه قربانی شتر نر می آوردند یکسال شتر ماده آوردند این مثل را گفتند.

«الإِسْتِقَامَةُ : راست شدن» اسْتَقَامَ يَسْتَقِيمُ (۱) اسْتِقَامَهُ (۲) الْمُسْتَقِيمُ الْمُسْتَقَامُ اسْتَقَمَ لَا يَسْتَقِمُ بِرِ قِيَاسِ أَقَامَ يُقِيمُ إِقَامَةً.

ناقص یابی

«الإِسْتِحْبَاءُ : خیمه زدن» اسْتَحْبَى يَسْتَحْبِي اسْتِحْبَاءً (۳) الْمُسْتَحْبِي الْمُسْتَحْبَى اسْتَحَبَ لَا يَسْتَحَبُ.

لفيف مقرون

«الاستحياء : شرم داشتن» اسْتَحْيَى يَسْتَحْيِي اسْتِحْيَاءً فَهُوَ مُسْتَحْيٍ وَ ذَاكَ مُسْتَحْيَاً اسْتَحْيَ لَا يَسْتَحْيِي وَ شَائِدَ كِهْ كَوْنِندِ اسْتَحْيَى ، يَسْتَحْيِي ، اسْتِحْيَاءً ، فَهُوَ مُسْتَحْيٍ ، وَ ذَاكَ مُسْتَحْيٍ ، امْر اسْتَحْيَ ، نَهْيَ لَا يَسْتَحْيِ . وَ دَرِ حَيِّ جَائِزِ اسْتِ اسْتِ كِهْ ادْغَامِ كُنْدِ وَ كَوْنِندِ حَيَّ حَيَّا حَيُّوا تَا آخِرِ .

مضاعف

«الاسْتِثْبَابُ : تمام شدن» اسْتَبَّ (۴) يَسْتَبُّ اسْتِثْبَاباً اسْمُ فَاعِلٍ مُسْتَبِّبٌ اسْمُ مَفْعُولٍ مُسْتَبَّبٌ امْر حَاضِرِ اسْتَبَّ اسْتَبَّ اسْتَبَّ وَ بِرِ اَيْنِ قِيَاسِ

[شماره صفحه واقعی : ۷۸]

ص: ۱۰۷۹

- ۱- در اصل يَسْتَقِيمُ بود کسره بر واو ثقیل بود بمقابل دادند که قاف باشد واو ساکن ماقبل مکسور قلب بیاء کردیم یستقیم شد.
- ۲- در اصل استقاماً بود فتحه واو را بما قبل دادیم که قاف باشد واو در موضع حرکه بود ما قبل مفتوح قلب کردیم بالف التقاء ساکنین شد میانه دو الف بجهه التقاء ساکنین یکیش را انداختیم و تاء مصدریه را عوض از محذوف آوردیم استقامه شد.
- ۳- استخباء در اصل استخبياً بود باء بعد از الف زایده واقع شده بود قلب بهمزه نمودیم استخباء شد یعنی خیمه زدن.
- ۴- در اصل اسْتَبَّ بود اجتماع حرفین متجانسین حرکه باء اول را بمقابل دادند و در ثانی ادغام نمودند اسْتَبَّ شد.

باب تَفَعَّل

معانی باب تَفَعَّل

این باب مطاوعه فعل باشد چون قَطَعْتُهُ فَتَقَطَّعَ و به معنی تکلف و تشبیه نیز آید چون تَحَلَّمَ و تَزَهَّد و به معنی مهلت آید چون تَجَزَّعَ و چون در مستقبل باب تَفَعَّل و تفاعل و تفعَّل دو تاء جمع شود جایز باشد که یکی را بیندازند چون «تَنَزَّلُ الْمَلَائِكَةُ وَ تَرَاوَرُّ عَنْ كَهْفِهِمْ وَ تَصَدَّى (۱)».

ناقص یابی

تَمَنَّى يَتَمَنَّي تَمْتِيًّا اصل مصدر تَمَنَّى بود ضمه را به جهت یاء بدل به کسره کردند تَمَنِيًّا شد اسم فاعل مُتَمَنَّيٌّ ، اسم مفعول مُتَمَنَّيٌّ ، امر حاضر تَمَنَّ ، نهی لا يَتَمَنَّ ، جحد لَمْ يَتَمَنَّ (۲).

مضاعف

«التَّحَبُّبُ : دوستی نمودن» تَحَبَّبَ يَتَحَبَّبُ تَحَبُّبًا الْمُتَحَبِّبُ الْمُتَحَبَّبُ تَحَبَّبَ لَا يَتَحَبَّبُ بر قیاس صحیح.

[شماره صفحه واقعی : ۷۹]

ص: ۱۰۸۰

۱- اگر کسی بحث کند که چه عیب دارد تصدّی در آیه شریفه «وَأَنْتَ لَهُ تَصَدَّى» فعل ماضی باشد از باب تفعّل؟ جواب گوئیم که با آن درست نمی شود زیرا که آن ضمیر مخاطب است اگر فعل ماضی باشد باید تَصَدَّدَيْتَ گفته شود که با آن درست بیاید که ضمیر مخاطب مذکر است و همچنین است «نَارًا تَلْطَّي» اگر تَلْطَّي فعل ماضی باشد باید تَلْطَّطْتُ بگویند از برای آنکه نار مؤنث سماعی است.

۲- لَمْ يَتَمَنَّ در اصل يَتَمَنَّي بود لم جازمه بر سرش داخل شد لفظاً و معنی عملکرد، لفظاً عمل کرد یاء را از آخرش انداخت لَمْ يَتَمَنَّ شد و معنا عمل کرد معنی فعل مضارع که مثبت و مشترک بود میانه حال و استقبال برد به ماضی و در ماضی نفی کرد اول معنایش چنان بود که آرزو میکند یک مرد غایب الان یا آینده و حالا معنایش چنین است که آرزو نکرده یک مرد غایب در زمان گذشته.

اصل این باب آن است که در میان دو کس باشد همچنانکه در باب مفاعله لکن اینجا مجموع به حسب صورت، فاعل باشند چون تَصَارَبَ زَيْدٌ و عمرو و در مفاعله به حسب صورت یکی فاعل باشد و دیگری مفعول و شاید که به معنی اظهار چیزی باشد که آن چیز حاصل نباشد چون تَجَاهَلَ زَيْدٌ و تَمَارَصَ عَمْرُو یعنی جهل و بیماری را آشکار کرد و حال آنکه جاهل و بیمار نبودند و شاید که بمعنی أَفْعَلَ آيِدٌ چون تَسَاقَطَ اِيْ اَشْقَطُ كَقَوْلِهِ تَعَالَى (۱) تَسَاقَطَ عَلَيْكَ رُطْبًا جَنِيًّا اِيْ تُشَقِّطُ.

[شماره صفحه واقعی : ۸۰]

ص: ۱۰۸۱

۱- ظاهر تمثیل بآیه شریفه آنست که لفظ تساقط فعل ماضی از باب تفاعل است و حال اینکه چنین نیست بلکه فعل مضارع است بدلیل اینکه مجزوم است در جواب امر که هَزَى باشد. و بدلیل اینکه خود مصنف صرف میر تساقط را تفسیر نموده بقول خودش ای تسقط لکن بعد از آنکه ثابت شد که فعل مضارع است نه فعل ماضی معلوم نیست که از کدام باب است چون که در قرآن چاپ طهران بخط مصباح زاده لفظ تساقط بضم تاء و کسر قاف نوشته شده و ظاهر این چاپ اینست که از باب مفاعله میباشد نه از باب تفاعل چونکه اگر از باب تفاعل باشد باید فعل مضارعش تساقط با دو تاء منقوطة مفتوحین باشد با فتح قاف و یا اینکه تساقط بفتح تاء منقوله و تشدید سین و فتح قاف باشد مثل تسارع که در فصل بعد مصنف بیان میکند و در چاپ مصر مطبعه دار الکتب المصریه که بتصحیح جماعتی از متخصصین رسم الخط و قراءات کلام الله المجید تصحیح شده این لفظ به همان ضبط چاپ طهران نوشته شده پس دانسته شد که این لفظ با ضبط مذکور مثال برای باب تفاعل نمیشود پس باید مراجعه شود باختلاف قراءات که بنا بر بعض قراءات مثال مضارع باب تفاعل میشود. قال الزمخشری فی الکشاف فی ذیل هذه الآیه تساقط فیه تسع قراءات: تساقط بادغام التاء و تساقط باظهار التائین و تساقط بطرح التائیه و يساقط بالياء و ادغام التاء و تساقط و نسقط و يسقط و تسقط و يسقط. ولا يخفى عليك ما في كلامه في بيان القراءات التسع من الابهام حيث لم يبين ضبط شيء من القراءات من حيث الحركات و بدونه لا يعرف أن هذه اللفظه في كل قرائه من ای باب من أبواب الثلاثی المزید فیه هی. و أما ابوالبقاء فكلامه احسن من كلام الزمخشری وهذا نصه تساقط يقرء على تسعة اوجه: بالتاء والتشديد والأصل تساقط وهو (ای بالتائین) احد الأوجه (وقبله ای بالتاء والتشديد) ايضا احد الأوجه فهما وجهان والثالث بالياء والتشديد والأصل يتساقط فأدغمت التاء في السين والرابع بالتاء والتخفيف على حذف التائیه والفاعل على هذه الأوجه (الأربعة) النخلة وقيل الثمره لدلاله الكلام عليها والخامس بالتاء والتخفيف وضم القاف و السادس كذلك الا أنه بالياء و الفاعل الجذع او الثمر والسابع تساقط بتاء مضمومه و بالالف و كسر القاف والثامن كذلك الا انه بالياء والتاسع تسقط بتاء مضمومه و كسر القاف من غير الف و اظن انه يقرء كذلك بالياء. غرض از نقل كلام زمخشری و ابوالبقاء آنست که لفظ تساقط در صرف میر بدون تشدید سین مثال مضارع باب تفاعل نمیشود پس باید بفتح تاء و تشدید سین باشد، بنابراینکه در اصل تساقط با دو تاء بوده و تاء دوم در سین ادغام شده مثل یصاعد که در فصل بعد خواهد آمد یا اینکه باصل باقی بماند یعنی تساقط بفتح تائین و فتح قاف باشد. قال ابن مجاهد فی کتاب السبعه فی القراءات اختلفوا فی التخفيف والتشديد مع التاء ولم يقرء احد منهم بالياء من قوله (تساقط عليك رطبا جنيا) فقرء ابن كثير و نافع و ابو عمرو و ابن عامر و الكسائي تساقط بفتح التاء مشدده السين و قرء حمزه تساقط بفتح التاء مخففة السين واختلف عن عاصم فروى عنه أبو بكر تساقط مثل ابی عمر و روی عنه حفص تساقط بضم التاء و كسر القاف مخففة السين.

«التصابی : عشق بازی کردن» تصاباً يتصابا تصابياً ضمّه در مصدر بدل به کسره شد چنانکه در باب تفاعل گذشت المتصابی المتصابی تصاب (۱) لا يتصاب.

«الترامی : با یکدیگر تیر انداختن» ترامی يترامی ترامياً بر قیاس تصابی.

«التحاب : یکدیگر را دوست داشتن» تحاب يتحاب تحاباً فهو و ذاك متحاب، امر حاضر تحاب تحاباً ، نهی لا يتحاب لا يتحاب ، و بر این قیاس بود جحد و امر غایب. و در این باب ماضی و امر یک صورتند لکن فرق قراین است.

[شماره صفحه واقعی : ۸۱]

ص: ۱۰۸۲

۱- تصاب امر است از تنصابی ما خواستیم از تصابی صیغه امر حاضر بنا کنیم تاء که حرف مضارع بود از اولش انداختیم نظر کردیم بما بعد حرف مضارع متحرک بود بهمان حرکه امر بنا کردیم یاء از آخرش بوقفی افتاد تصاب شد یعنی عشق بازی کن ای مرد حاضر الآن.

بدانکه فاء الفعل ، در باب «تفاعل و تفاعل» هر گاه یکی از یازده حرف باشد که : تاء و ثاء و دال و ذال و زا و سین و شین و صاد و ضاد و طا و ظا است. روا باشد که تاء را از جنس فاء کنند و ساکن نمایند و در فاء ادغام کنند و هر جا که اول ساکن باشد همزه وصل در آورند پس در تَطَهَّرَ يَتَطَهَّرُ تَطَهَّرًا فَهُوَ مُتَطَهَّرٌ و ذاک مُتَطَهَّرٌ گویی أَطَهَّرَ (۱) يَطَهِّرُ أَطَهَّرًا فَهُوَ مُطَهَّرٌ و ذاک مُطَهَّرٌ و در تَدَارَكَ يَتَدَارَكُ تَدَارُكًا فَهُوَ مُتَدَارِكٌ و ذاک مُتَدَارِكٌ گویی أَدَارَكَ يَدَارِكُ أَدَارَكًا فَهُوَ مُدَارِكٌ و ذاک مُدَارِكٌ.

و در قرآن مجید آمده است الْمُرْمَلُ و الْمُدَّتُّ و أَزَيْتَتْ فَادَارَاتِمُ فِيهَا و بر این قیاس بود أَتَرَبَّ يَتَرَبُّ اتَّرَبًا فَهُوَ مُتَرَبٌّ و ذاک مُتَرَبٌّ و أَتَابَعَ يَتَابَعُ أَتَابَعًا و أَتَّبَعَتْ يَتَّبَعُ أَتَّبَعَتْ و أَنَاقَلَ يَنَاقِلُ أَنَاقِلًا و أَذَّكَّرَ يَذَّكِّرُ أَذَّكَّرًا و أَذَارَكَ - چنانکه گذشت - و أَذَّكَرَ يَذَّكِّرُ أَذَّكَرًا.

و أَذَارِيحُ يَذَارِيحُ أَذَارِيحًا و أَزْمَلُ يَزْمَلُ و أَزْمَلًا و أَزَاوَرَ يَزَاوِرُ أَزَاوَرًا و أَسْرَعُ يَسْرَعُ إِسْرَعًا و أَسْرَعًا و أَسْرَعًا يَسْرَعُ إِسْرَاعًا و أَشَجَّعَ يَشَجِّعُ إِشْجَاعًا و أَشَاعَرَ يَشَاعِرُ إِشَاعَرًا و أَصْعَدَ يَصْعَدُ و أَصْعَدًا و أَصَاعَدُ يَصَاعِدُ إِصَاعِدًا و أَصْرَعُ يَصْرَعُ إِصْرَعًا و أَصْرَعًا و أَصْرَعًا يَصْرَعُ إِصْرَاعًا و أَطَهَّرَ

[شماره صفحه واقعی : ۸۲]

ص: ۱۰۸۳

۱- أَطَهَّرَ در اصل تَطَهَّرَ بود در فاء الفعل باب تفاعل طاء واقع شده بود طاء حرفی است از حروف مستعلای مطبقة و تاء منقوطة حرفی است از حروف مهموسه متحفزه میان اینها تباعد و تنافر بود تاء منقوطة را قلب بطاء مؤلفه کردیم طَطَهَّرَ شد اجتماع حرفین متجانسین طاء اول را ساکن کردیم ابتداء بسکون شد چون ابتدا به سکون محال است همزه وصل مکسور بولش در آوردیم و بر طاء دوم ادغام نمودیم أَطَهَّرَ شد و هم چنین است أَدَارَكَ در اصل تَدَارَكَ بود در فاء الفعل باب تفاعل دال واقع شده بود بجهه قرب مخرج تاء را بدل کردیم بدال دَدَارَكَ شد اجتماع حرفین متجانسین متحرکین دال اول را ساکن کردیم چون ابتداء به سکون محال است احتیاج افتاد به همزه وصل همزه وصل مکسور به اولش در آوردیم و بر دال دوم ادغام کردیم أَدَارَكَ شد.

- چنانکه گذشت - واطابق يطابق اطاقاً و اطرق يطرق اطرُقاً و اظهَر يطهَر اظهراً و اظهَر يطهَر اظهراً.

فصل: قاعده ای در باب افعال

بدانکه عین الفعل در باب افعال چون یکی از این یازده حروف باشد روا بود که تاء افعال را ساکن سازند و در عین ادغام کنند پس دو ساکن جمع شوند فاء و تاء بعضی حرکت تاء را بر فاء دهند و در اِخْتَصَمَ (۱) یَخْتَصِمُ اِخْتِصَاماً چنین گویند خَصَمَ یَخْصِمُ خِصَاماً فهو مُخْصَمٌ و ذاک مُخْصَمٌ امر حاضر خَصَمَ و بعضی فاء را حرکت به کسره می دهند گویند خَصَمَ یَخْصِمُ خِصَاماً.

باب أفعال

(۲) «الإحمرار: سرخ شدن» اِحْمَرَّ یَحْمَرُّ اِحْمِرَاراً فهو و ذاک مُحْمَرٌّ ماضی

[شماره صفحه واقعی: ۸۳]

ص: ۱۰۸۴

۱- اِخْتَصَمَ در اصل خَصَمَ بود فعل ثلاثی مجرد بود خواستیم فعل ثلاثی مزید فیه اش بنا کنیم بردیم به باب افعال قاعده باب افعال را بر وی جاری کردیم قاعده باب افعال آن بود که هر فعل ثلاثی مجرد را در آن باب میبرند همزه وصل مکسور در اولش در آورند و فاء الفعل اش را ساکن کنند و تاء منقوطة مفتوحه میانه فاء الفعل و عین الفعل در آورند ما همچنین کردیم اِخْتَصَمَ شد در عین الفعل صاد واقع شده بود تاء افعال را نیز بصاد بدل کردیم اِخْتَصَمَ شد در اینصورت دو وجه جایز است یکی آنکه اجتماع حرفین متجانسین متحرکین شرط ادغام موجود بود فتحه صاد اول را بماقبل دادیم که خاء باشد و در ثانی ادغام نمودیم اِخْتَصَمَ شد بجهه حرکت یافتن خاء از همزه مستغنی شدیم خَصَمَ شد وجه دوم آن است که وقتی صاد اول را ساکن کردیم التقاء ساکنین شد میانه خاء و صاد در اینصورت که دو ساکن در یک جا جمع شدند قاعده آن است که دوم را بکسره حرکت میدهند و ما هم بصاد کسره دادیم و نقل کردیم کسره را بما قبل که خاء باشد و در ثانی ادغام نمودیم اِخْتَصَمَ شد بجهه حرکت یافتن خاء از همزه مستغنی شدیم خَصَمَ شد.

۲- بدانکه باب افعال برای مبالغه فعل لازم آید و آن فعل لازم بر دو قسم است یا از الوان است مثل اِحْمَرَّ یَحْمَرُّ اِحْمِرَاراً یا از برای عیوب است مثل اِعْوَرَ یَعْوَرُّ اِعْوِرَاراً.

مجهول أُخْمِرُ مستقبل مجهول يُخْمَرُ امر حاضر اِخْمَرُ اِخْمَرُ و نهی و جحد بر این قیاس است.

باب افعیلال

(۱) الإخمیرار ، إخمارٌ یخمازُ إخمیراراً اسم فاعل و اسم مفعول مُخمازُ امر حاضر إخمارٌ إخمارٌ إخمارٌ بر این قیاس است نهی و جحد.

فصل: فعل رباعی مجرد

باب فَعَّلَ (۲) دَخَرَجَ یَدْخِرُجُ دَخْرَجَهُ و دَخْرَجًا فَهُوَ مُدَخِرُجٌ و ذَاكَ مُدَخِرُجٌ ، امر دَخِرُجٌ ، نهی لا یَدْخِرُجُ.

***

فصل: ابواب فعل رباعی مزید

باب تَفَعَّلَ

(۳) تَدَخَرَجَ یَتَدَخِرُجُ تَدَخْرَجًا ، فَهُوَ مُتَدَخِرُجٌ ، و ذَاكَ مُتَدَخِرُجٌ ، امر تَدَخِرُجُ ، نهی لا یَتَدَخِرُجُ.

باب اُفْعِلَال

(۴) اِخْرَنْجِمَ یِخْرَنْجِمُ اِخْرَنْجَامًا ، فَهُوَ مُخْرَنْجِمٌ ، و ذَاكَ مُخْرَنْجِمٌ ، امر حاضر اِخْرَنْجِمُ ، نهی لا یِخْرَنْجِمُ.

[شماره صفحه واقعی : ۸۴]

ص: ۱۰۸۵

- ۱- بدانکه باب افعیلال نیز برای مبالغه فعل لازم آید بطریق مذکور لکن مبالغه در این باب بیشتر باشد زیرا که گفته میشود حُمُرٌ زیدٌ در صورتی که زید فی الجمله سرخ باشد و گفته میشود اِخْمَرٌ زیدٌ در صورتی که سرخی زید حد وسط باشد و گفته میشود اِخْمَارٌ زیدٌ در صورتی که سرخی زید بیشتر از حد وسط باشد.
- ۲- بدانکه باب فَعَّلَ مثل دَحْرَجَ غالباً متعدی میباشد مثل دَحْرَجَ زیدٌ الحَجْرَ و گاهی لازم است مثل دَرَبِحَ الرجلُ یعنی پشتش خم شده و دربح با حاء حطی است قال فی لسان العرب دربح فی مشیه بالجیم اذا دبّ دبیباً وقال دربح الرجلُ بالحاء حنی ظَهْرُهُ.
- ۳- باب تَفَعَّلَ از برای مطاوعه باب فَعَّلَ میباشد نحو دَحْرَجْتُ الحَجْرَ فَتَدَخِرُجُ ذَلِكَ الحَجْرُ قال فی منتهی الارب دَخْرَجَهُ دَخْرَجَهُ و دَخْرَجًا گردانید آن را، تَدَخِرُجُ گردید گرد
- ۴- باب افعللال نیز برای مطاوعه آید مثل خَرَجْتُ الْإِبِلَ فَأَخْرَنْجِمُ ذَلِكَ الْإِبِلَ و برای این دو باب بیاید توضیح بیشتر در شرح تصریف انشاءالله تعالی.

(۱) اِفْشَعَزَ (۲) يَفْشَعُزُ اِفْشَعِرَا فِهوَ مُفْشَعِرٌ وَ ذَاكَ مُفْشَعِرٌ اَمْرٌ حَاضِرٌ اِفْشَعِرَ اِفْشَعِرَ اِفْشَعِرُ.

تذکر

بدانکه باب افعلال (۳) در ثلاثی مزید فیه آمده است چون اَفْعُنْسَسَ (۴) يَفْعُنْسِسُ

[شماره صفحه واقعی : ۸۵]

ص: ۱۰۸۶

۱- باب اِفْعِلَال برای مبالغه فعل لازم میاید چون که گفته میشود قَشَعَزَ شَعْرُ جِلْدِ الرَّجُلِ اِذَا اِنْتَشَرَ شَعْرُ جِلْدِهِ فِي الْجُمْلَةِ وَ كُفْتَهُ مِيشُود اَفْشَعَزَ شَعْرُ جِلْدِ الرَّجُلِ اِذَا اِنْتَشَرَ شَعْرُ الْجِلْدِ مِبَالِغَةً.

۲- اِفْشَعَزَ در اصل قَشَعَزَ بود فعل رباعی مجرد بود خواستیم مزید فیه اش بنا کنیم بردیم باب افعلال قاعده باب افعلال را بر وی جاری نمودیم قاعده باب افعلال آن است که هر فعل رباعی مجرد را که در آن باب میبرند همزه وصل مکسور در اولش در آورند و فاء الفعل را ساکن کنند و عین الفعل را فتحه میدهند و لام الفعل دوم را مفتوح مکرر نمایند ما هم چنین کردیم قَشَعَزَ اِفْشَعِرُ شَدَّ اجْتِمَاعَ حَرْفَيْنِ مَتَحَرِّكَيْنِ مِتْجَانِسَيْنِ فَتَحَهُ رَاءَ اَوَّلِ رَا بِمَا قَبْلَ دَادِيمُ كِهْ عَيْنُ بَاشَدُ وَ دَرِ ثَانِي اِدْغَامُ نَمُودِيمُ اِفْشَعِرُ شَدَّ مَعْنَايشُ كُوِينَدُ اَفْشَعَزَ جِلْدَهُ يَعْْنِي اِخْذَ كَرْدَ اَوْ رَا قَشَعِرِبْرَهْ.

۳- باب افعلال از ملحقات يَاحْرَنْجَمَ میباشد. یعنی ثلاثی مزید فیه است لکن ملحق است باحرنجم که رباعی مزید فیه است و المراد من اللاحق اتحاد وزن مصدری الملحق والملحق به نحو اِفْعُنْسَسَ و اِحْرَنْجَامُ وَ بِنَاءِ اَيْنِ بَابِ بَرَايِ مِبَالِغَةِ فَعْلٍ لَازِمٍ اِسْتِ لَآنَهْ يَقَالُ قَعَسَ الرَّجُلُ اِذَا دَخَلَ ظَهْرُهُ وَ خَرَجَ صَدْرُهُ فِي الْجُمْلَةِ وَيَقَالُ اِفْعُنْسَسَ الرَّجُلُ اِذَا كَثُرَ خُرُوجُهُ.

۴- اَفْعُنْسَسَ در اصل قَعَسَ بود فعل ثلاثی مجرد بود خواستیم مزید فیه اش بنا کنیم بردیم به باب افعلال قاعده باب افعلال آن است که هر فعل ثلاثی مجرد را که در آن باب میبرند همزه وصل مکسور در اولش بیاورند و فاء الفعل را ساکن میکنند و نون ساکن میانه عین الفعل و لام الفعلش در آورند و لام الفعل را مفتوح مکرر کنند ما هم چنین کردیم قَعَسَ اَفْعُنْسَسَ شَدَّ يَعْْنِي بَهْ پِشْتِ رَاهِ رَفْتَهْ اِسْتِ يَعْْنِي خَلْفَ وَ رَجَعَ.

اَفْعِيسَاً که حروف اصولش فَعَسَ است و اَفْعُولَ نیز آمده است چون اِجْلُوَزَ(۱)(۲) يَجْلُوَزُ اِجْلُوَازًا.

اَفْعِيعَال

(۳) نیز آمده است چون اَعَشَوْشَبَ يَعَشَوْشِبُ اِعْشِيشَابًا و اَفْعَلَى(۴) نیز آمده است چون اَسْلَنْقَى(۵) يَسْلَنْقَى اِسْلَنْقَاءً.

[شماره صفحه واقعی : ۸۶]

ص: ۱۰۸۷

۱- بدانکه در کتب لغتی که در دست است در بعضی آنها جلد با ذال نیامده و جلز با زای آمده از این قبیل است مجمع البحرین و أساس البلاغه و در بعض دیگر جلد با ذال و جلز با زای آمده از این قبیل است منتهی الارب و لسان العرب و نهاییه ابن اثیر و در این کتب جلد با ذال از باب اَفْعُول آمده و جلز با زای از این باب ذکر نشده اما آنچه را در حاشیه نوشته اند که الجلز با زای است معنای الطی و اللی و المد و النزاع و الذهاب فی الأرض مسرعا و در آخر این حاشیه نوشته اند الاجلواز با زای المضاء و السرعه فی السیر ظاهرها با زای اشتباه است چونکه این معنی برای اجلواز با ذال است نه با زای. قال فی لسان العرب و الاجلواز و الاجلواذ المضاء و السرعه فی السیر. فالاشتباه فی لفظ اجلواز آی کتابته بالزای اِما من الکاتب أو من قاموس فتأمل جيدا.

۲- اِجْلُوَزَ در اصل جَلَزَ بود فعل ثلاثی مجرد بود خواستیم که فعل ثلاثی مزید فیه اش گردانیم به باب اَفْعُول قاعده باب اَفْعُول را بر وی جاری کردیم قاعده باب اَفْعُول آن بود که هر فعل ثلاثی مجرد که بر آن باب برند همزه وصل مکسور در اولش در آورند و فاء الفعلش را ساکن کنند و واو مشدده بین عین الفعل و لام الفعل در آورند ما هم چنین کردیم اِجْلُوَزَ شد یعنی سرعت کرده است یک مرد غایب در زمان گذشته. الجلز الطی و اللی و المد و النزاع و الذهاب فی الأرض مسرعا و الجلدی بالذال المعجمه السیر السریع و الاجلواز المضاء و السرعه فی السیر. قاموس

۳- باب اَفْعِيعَال نیز برای مبالغه فعل لازم می آید لانه یقال عَشَبَ الارضُ اذا نبت وجه الأرض فی الجملة و یقال اِعَشَوْشَبَ الارضُ اذا کثر نباتُ وجه الارض.

۴- باب اَفْعَلَى برای فعل لازم است لانه یقال اِسْلَنْقَى الرجلُ آی نام علی ظهره.

۵- اِسْلَنْقَى در اصل سَلَقَ بود فعل ثلاثی مجرد بود خواستیم مزید فیه اش بنا کنیم بردیم به باب اَفْعَلَى قاعده باب اَفْعَلَى آن است که هر فعل ثلاثی مجرد را که بر آن باب میرند همزه وصل مکسور در اولش در آورند و فاء الفعلش را ساکن کنند و نون ساکن میانه عین الفعل و لام الفعلش در آورند و الفی به آخرش لاحق نمایند ما هم چنین کردیم اِسْلَنْقَى شد یعنی به پشت خوابید یک مرد غایب در زمان گذشته.

بدانکه مجموع همزه ها که در اول ماضی ثلاثی مزید فیه ورباعی مزید فیه است همزه وصل (۱) است که در درج کلام بیفتند وهم چنین همزه هائی که در اول مصدرها و امرها این ابواب است الا همزه باب افعال که همزه قطع است و ساقط نمی شود در درج کلام نه در ماضی و نه در امر و نه در مصدر.

* * *

ذکر دو نکته

فصل : بدانکه ذهب را چون به باء متعدی کنی چنان گویی ذُهِبَ بِه ذُهِبَ بِهَما ذُهِبَ بِهِم ذُهِبَ بِها ذُهِبَ بِهِم ذُهِبَ بِهِنَّ ذُهِبَ بِك ذُهِبَ بِكُمْ ذُهِبَ بِكُ ذُهِبَ بِكُنَّ ذُهِبَ بِی ذُهِبَ بِنِا و در اسم مفعول گویی مَذْهُوبٌ بِه مَذْهُوبٌ بِهِم مَذْهُوبٌ بِهِنَّ مَذْهُوبٌ بِهِمْ تا آخر.

بدانکه الف فاعلٌ و سین استفعال گاه باشد که لازم را متعدی کنند. چون سَارَ زَيْدٌ و سَايَرَتْهُ و خَرَجَ زَيْدٌ و اسْتَخْرَجْتُهُ.

[شماره صفحه واقعی : ۸۷]

ص: ۱۰۸۸

۱- بدانکه اصل در همزه وصل کسر است چونکه همزه وصل در اصل ساکن بوده و چون در اول کلمه داخل شد محتاج بحرکت شد لتعذر الابتداء بالساکن یا بسبب التقاء ساکنین حرکت بکسر داده شد لان الکسر اصل فی تحرک الساکن ولم تکسر فی مثل أُنْصِرُ و أُكْتَبُ لان بتقدير الکسر یلزم الخروج من الکسر الی الضمه و ذلك یوجب الثقل كما فی دُيْل و لا اعتبار للنون الساکن فی انصر و الکاف الساکن فی اکتب لانّ الحرف الساکن لا یکون حاجزا حصینا عندهم.

عنوان و نام پدیدآور: کتاب التصريف / عبدالوهاب بن عباد الدين بن ابراهيم زنجاني
 مشخصات نشر: دیجیتالی، مرکز تحقیقات رایانه ای قائمیه (عجل الله تعالی فرجه الشریف) اصفهان، ۱۳۹۸.

زبان: عربی.

مشخصات ظاهری: ۱۵ صفحه.

موضوع: زبان عربی -- صرف

توضیح: کتاب «التصريف» (یا تصريف عزی)، اثر عبدالوهاب بن عباد الدين زنجاني به زبان عربی در علم «صرف» می باشد. مؤلف در این کتاب، به طور مختصر پس از تعریف تصريف، مطالب را پیرامون فعل آغاز می نماید.
 این کتاب در ضمن مجموعه «جامع المقدمات» می باشد.

مقدمه

بسم الله الرحمن الرحيم

اعلم: أن التصريف في اللغة التغيير، وفي الصنّاعه تحويل الأصل الواحد إلى أمثله مختلفه، لمعانٍ مقصوده لا تحصل إلا بها.

ثم الفعل: إما ثلاثي وإما رباعي وكل واحد منهما، إما مجزّد أو مزيد فيه، وكل واحد منها، إما سالم أو غير سالم، ونعني بالسالم، ما سلّمت حروفه الأصليّه، التي تقابل بالفاء والعين واللام من حروف العله والهمزه والتضعيف.

أما الثلاثي المجزّد، فإن كان ماضيه على فَعَلَ مفتوح العين، فمضارعه يَفْعَلُ بضمّ العين، أو يَفْعِلُ بكسرهما، نحو: نَصَرَ يَنْصُرُ، و ضَرَبَ يَضْرِبُ، و قد يجيء على يَفْعَلُ بفتح العين، إذا كان عين فعله أو لامه، حرفاً من حروف الحلق، و هي سته أحرف: الهمزه والهاء والعين والحاء والغين والخاء نحو: سَأَلَ يَسْأَلُ، و منع يَمْنَعُ، و أَبِي يَأْبَى شاذ. وإن كان ماضيه على فَعِلَ مكسور العين، فمضارعه على يَفْعَلُ بفتح العين، نحو: عَلِمَ يَعْلمُ إلا ما شدّ مِنْ نحو: حَسِبَ يَحْسِبُ و أخواته، و إن كان ماضيه على فَعَّلَ مضموم العين، فمضارعه على يَفْعَلُ بضمّ العين، نحو: حَسَّنَ يَحْسُنُ.

وأما الرباعي المجزّد، فهو فَعَّلَلَ كَدَخَرَجَ دَخَرَجَهُ ودرجاً.

[شماره صفحه واقعی: ۱]

ص: ۱۰۸۹

وأما الثلاثي المزيد فيه ، فهو على ثلاثة أقسام : الأول : ما كان ماضيه على أربعة أحرف : كأفعل ، نحو : أكرمَ يكرمُ إكراماً ، وفعل نحو : فوّحَ يفوّحُ تفريحاً ، وفاعل ، نحو : قاتلَ يقاتلُ مقاتله وقاتلاً وقيتالاً .

الثاني : ما كان ماضيه على خمسة أحرف : إما أوله التاء ، مثل تفعل ، نحو : تكسّرَ يتكسّرُ تكسّراً ، وتفاعلاً ، نحو : تباعدَ يتباعدُ تباعداً ، وإما أوله الهمزة ، مثل انفعل ، نحو : انقطعَ ينقطع انقطاعاً ، وانفعل ، نحو : اجتمعَ يجتمع اجتماعاً ، وافعل ، نحو : احمرَّ يحمرُّ احمراراً .

الثالث : ما كان ماضيه على ستة أحرف : مثل اشيتفعل ، نحو : اشيتخرجَ يشيتخرجُ اشيتخراجاً ، وافعال ، نحو : احمازَ يحمازُ احميراراً ، وافعول ، نحو : اغشوشبَ يغشوشبُ اغشيشاباً ، وافعول ، نحو : اجلوزَ يجلوزُ اجلوازاً ، وافعئل ، نحو : اقعنسس [يقعنسس] اقعنساساً ، وافعئلى ، نحو : اسلنتقى [يسلنتقى] اسلنقاء .

وأما الرباعي المزيد فيه ، فأمثله تفعلل كندخرج [يتدخرج] تدخرجاً ، وافعئل ، نحو : اخرنجم [يخرنجم] اخرنجاماً ، وافعئل ، نحو : افشعر [يقشعر] افشعراراً .

تنبيه : الفعل إما متعد ، وهو الفعل الهمدي يتعدى من الفاعل إلى المفعول به ، كقولك ضربت زيداً ويسمى أيضاً واقعاً ومجاوزاً ، وإما غير متعد ، وهو الفعل الذي لم يتجاوز الفاعل ، نحو : حسنَ زيداً ، ويسمى لازماً وغير واقع وتعديته في الثلاثي المجرد بتضعيف العين ، أو بالهمزة كقولك : فرّختُ زيداً وأجلشيتُهُ ، وبحرف الجرّ في الكل ، نحو : ذهبتُ بزئيد وانطلقتُ به .

[شماره صفحه واقعي : ٢]

ص : ١٠٩٠

أما الماضي : فهو الفعل الذي دلّ على معنى وجد في الزمان الماضي ، فالمبنى للفاعل منه ما كان أوّله مفتوحاً ، أو كان أوّل متحرّك منه مفتوحاً ، نحو : نُصِرَ نَصِراً نَصْرُوا إلى آخره وقس على هذه المذكوره ، أُفْعِلَ وِفَاعِلَ وَفَعْلَلِ وَتَفَعَّلَ وَانْفَعَلَ وَاشْتَفَعَلَ وَفَعَّلَلَ وَأَفْعَلَلَ وَأَفْعُوعَلَ وكذا البواقي ، ولا تُعْتَبَر حركات الألفات في الأوائل ، فإنّها زائده تثبت في الابتداء ، وتسقط في الدّرج ، والمبنى للمفعول منه ، وهو الفعل الذي لم يسمّ فاعله ما كان أوّله مضموماً كفِعِلَ وَفُعِّلِلَ وَأَفْعِلَ وَفُعِّلَ وَفُوعِلَ وَتُفَعَّلَ وَتُفُوعِلَ وَتُفُعِّلِلَ ، أو كان أوّل متحرّك منه مضموماً ، نحو : أَفْتَعِلَ وَاشْتَفَعِلَ ، وَهَمْزُهُ الوصل تتبّع هذا المضموم في الضّمّ وماقبل آخره ، يكون مكسوراً أبداً تقول : نُصِرَ زيد واشتُخِرَ المال .

وأما المضارع : فهو ما أوّله إحدى الزوائد الأربع وهي : الهمزة والتون والياء والتاء تجمعهما آتَيْتَ أو آتَيْنَ أو نَأْتِي ، فالهمزة للمتكلّم وحده ، والتون له إذا كان معه غيره ، والتاء للمخاطب مفرداً ، أو مثنّىً ، أو مجموعاً ، مذكراً كان ، أو مؤنثاً ، وللغائب المفردة ولمثناها ، والياء للغائب المذكّر مفرداً ، أو مثنّىً ، أو مجموعاً ، ولجمع المؤنث الغائبه ، وهذا يصلح للحال والاستقبال ، تقول : يفعل الآن ويسمّى حالاً وحاضراً ، ويفعل غداً ويسمّى مستقبلاً ، فإذا أدخلت عليه السين ، أو سوف ، فقلت : سَيَفْعَلُ ، أو سَوْفَ يَفْعَلُ ، اختصّ بزمان الاستقبال ، فإذا أدخلت عليه اللام المفتوحه ، اختصّ بزمان الحال ، كقولك : لَيَفْعَلُ ، وفي التنزيل : إِيَّيْ لَيَحْزُنُنِي أَنْ تَذْهَبُوا بِهِ (١).

[شماره صفحه واقعي : ٣]

ص: ١٠٩١

١- يوسف : ١٣.

والمبني للفاعل منه ، ما كان حرف المضارعه منه ، مفتوحاً ، إلا ما كان ماضيه على أربعة أحرف ، فإن حرف المضارعه منه ، يكون مضموماً أبداً ، نحو : يُدَخِّرُ وَيُكْرِهُ وَيُفَرِّحُ وَيُقَاتِلُ ، وعلامة بناء هذه الأربعة للفاعل كون الحرف الذي قبل آخره مكسوراً أبداً ، مثاله مِنْ يَفْعَلُ : يُنْصِرُ يُنْصِرَانِ يُنْصِرُونَ إلى آخره ، وقس على هذا يَضْرِبُ وَيَعْلَمُ وَيُدَخِّرُ وَيُكْرِهُ وَيُقَاتِلُ وَيُفَرِّحُ وَيَنْكَسِرُ وَيَتَّبَعِدُ وَيَنْقَطِعُ وَيَجْتَمِعُ وَيَحْمَرُّ وَيَحْمَرُّ وَيَحْمَرُّ وَيَسْتَخْرِجُ وَيَعْشُوشِبُ وَيَفْعَنْسِسُ وَيَسْلَنْفَى وَيَتَدَخِّرُ وَيَحْرُنْجِمُ وَيَفْسَعِرُ .

والمبني للمفعول منه ، ما كان حرف المضارعه منه مضموماً ، وما قبل آخره مفتوحاً ، نحو : يُنْصِرُ وَيُدَخِّرُ وَيُكْرِهُ وَيُقَاتِلُ وَيُفَرِّحُ وَيُسْتَخْرِجُ .

واعلم : أنه يدخل على الفعل المضارع «ما ولا» النافيتان ، فلا تغييران صيغته ، تقول : لا يُنْصِرُ لا يُنْصِرَانِ لا يُنْصِرُونَ إلى آخره ، وكذا : ما يُنْصِرُ ما يُنْصِرَانِ ما يُنْصِرُونَ إلى آخره .

ويدخل الجازم فيحذف منه حركة الواحد ، ونون التثنية ، والجمع المذكّر ، والواحدة المخاطبه ، ولا يحذف نون جماعه المؤنث ، فإنها ضمير ، كالواو في جمع المذكّر فتثبت على كلّ حال ، تقول : لَمْ يُنْصِرْ لَمْ يُنْصِرَا لَمْ يُنْصِرُوا إلى آخره .

ويدخل الناصب فيبدل من الصّمّه فَتَحَهُ ، ويسقط التّونان سوى نون جماعه المؤنث ، فتقول : لَنْ يُنْصِرَ لَنْ يُنْصِرَا لَنْ يُنْصِرُوا إلى آخره .

ومن الجوازم لام الأمر ، فتقول في أمر الغائب : لِيُنْصِرْ لِيُنْصِرَا لِيُنْصِرُوا لِيُنْصِرَا لِيُنْصِرَا لِيُنْصِرُونَ ، وكذلك لِيَضْرِبْ وَلِيَعْلَمْ وَلِيُدَخِّرْ وغيرها .

ومنها لاء النّاهيه ، فتقول في نهى الغائب : لا يُنْصِرْ لا يُنْصِرَا لا يُنْصِرُوا لا تُنْصِرْ لا تُنْصِرَا لا تُنْصِرُونَ ، وفي نهى الحاضر : لا تُنْصِرْ لا تُنْصِرَا لا تُنْصِرُوا إلى آخره وكذا قياس سائر الأمثله .

[شماره صفحه واقعي : ٤]

ص : ١٠٩٢

وأما الأمر بالصِّيغَة : فهو أمر الحاضر ، وهو جارٍ على لفظ المضارع المجزوم ، فإن كان ما بعد حرف المضارعة متحرِّكاً ، فتسقط منه حرف المضارعة ، وتأتي بصوره الباقي مجزوماً ، وتقول في الأمر من : تُدْخِرُجُ ، دَخِرْجِي دَخِرْجَا دَخِرْجُوا ، دَخِرْجِي دَخِرْجِي دَخِرْجِي ، وهكذا : فَرَّخَ وَقَاتِلْ وَتَكَسَّرَ وَتَبَاعَدَ وَتَدَخَّرَجْ إِلَى آخِرِهِ .

فإن كان ما بعد حرف المضارعة ساكناً ، فتحذف منه حرف المضارعة ، وتأتي بصوره الباقي مجزوماً مزيداً في أوله همزه وصل ، مكسوره إلا أن يكون عين المضارع منه مضموماً ، فتضمُّها ، وتقول : انْضُرْ انْضُرَا انْضُرُوا إلى آخِرِهِ ، وكذلك : اضْرِبْ اضْرِبَا اضْرِبُوا إلى آخِرِهِ ، وَاعْلَمْ وَأَنْقَطِعْ وَاجْتَمِعْ وَاشْتَخِرْجْ ، وفتحوا همزه أَكْرِمُ بناءً على الأصل المرفوض ، فَإِنَّ أَصْلَ تُكْرِمُ ، تُأَكْرِمُ .

واعلم : أنه إذا اجتمع تاءان في أول مضارع تفعل وتفاعل وتفعّل ، فيجوز إثباتهما ، نحو : تَنْجَبُ وَتَنْقَاتِلُ وَتَتَدَخَّرُجُ ويجوز حذف إحداهما ، كما ورد في التنزيل : «فَأَنْتَ لَهُ تَصَدَّى» (١) ، و «نَارًا تَلْظِي» (٢) ، و «تَنْزَلُ الْمَلَائِكَةُ» (٣) .

ومتى كان فاء افتعل صادداً أو ضاداً أو طاءً أو ظاءً ، قلبت تاؤه طاءً ، تقول في افتعل من الصِّلِح : اضِطَّلِحْ ، ومن الضَّرْب : اضْطَرَّبْ ، ومن الطَّرْد : اطَّرَدْ ، ومن الظَّلَم : اضْطَلَمْ وكذلك جميع متصرفاته ، نحو : يَضْطَلِحْ ، فهو مُضْطَلِحٌ ، وذاك مُضْطَلِحٌ اضْطَلِحْ لا يَضْطَلِحْ .

ومتى كان فاء افتعل دالاً أو ذالاً أو زاءً قلبت تاؤه دالاً ، وتقول في

[شماره صفحه واقعی : ٥]

ص : ١٠٩٣

١- عبس : ٦ .

٢- الليل : ١٤ .

٣- القدر : ٤ .

أَفْتَعَلَ مِنَ الدَّرءِ وَمِنَ الذِّكْرِ وَمِنَ الرَّجْرِ : أَذْرَأُ وَأَذْكَرُ وَأَزْدَجِرُ.

وتلحق الفعل ، غير الماضى والحال نونان للتأكيد ، خفيفه ساكنه ، وثقله مفتوحه ، إلأ فيما تختص به ، وهو فعل الاثنتين ، وجماعه النساء فهى مكسوره فيهما أبداً ، فتقول : اذهبانَّ للأثنتين وأذهبناُ للنسوه ، وتدخل ألفاً بعد نون جمع المؤنث لتفصل بين النونات ، ولا تدخلها الخفيفه ، لأنه يلزم التقاء الساكنين على غير حدّه ، فإنّ التقاء الساكنين إنّما يجوز إذا كان الأول : حرف مدّ ، والثانى : مدغماً فيه ، نحو : دابه ، ويحذف من الفعل معهما النون فى الأمثله الخمسه وهى : يَفْعَلانِ وَيَفْعَلُونَ وَيَفْعَلِينَ وَيَفْعَلُونَ وَيَفْعَلُونَ وَيَفْعَلِينَ ، ويحذف واو يَفْعَلُونَ وَيَفْعَلُونَ وياء تفعلين ، إلما إذا انفتح ما قبلهما ، نحو : لا تَحْسُونُ ولا تَحْسَدِينَ وَكَيْلُونَ . «فإِذَا تَرَيْنَ» (١) ويُفتح معهما آخر الفعل إذا كان فعل الواحد [الغائب] ، والواحد الغائبه ، ويضمّ إذا كان فعل جماعه الذكور ، ويكسر إذا كان فعل الواحده المخاطبه ، فتقول فى أمر الغائب مؤكداً بالنون الثقيله : لِيُنْصِرَنَّ لِيُنْصِرَنَّ لِيُنْصِرَنَّ .

وفى أمر الحاضر مؤكداً بالثقله : انْصِرَنَّ انْصِرَنَّ انْصِرَنَّ انْصِرَنَّ انْصِرَنَّ ، وبالخفيفه : انْصِرْ انْصِرْ انْصِرْ وقس على هذا نظائره.

وأما اسم الفاعل والمفعول : من الثلاثى المجزء ، فالأكثر أن يجيء اسم الفاعل منه على [وزن] فاعل ، تقول : ناصِرٌ ناصِرانِ ناصِرُونَ ناصِرَةٌ ناصِرَتانِ ناصِرَاتٌ ونواصِرٌ ، واسم المفعول منه على [وزن] مفعول ، تقول : مَنْصُورٌ مَنْصُورانِ مَنْصُورُونَ مَنْصُورَةٌ مَنْصُورتانِ مَنْصُوراتٌ وَمَناصِرٌ ، وتقول : مَمْزُورٌ بِهِ مَمْزُورٌ بِهِمَا مَمْزُورٌ بِهِم مَمْزُورٌ بِهِمَا مَمْزُورٌ بِهِنَّ ، فتثنى وتجم

[شماره صفحه واقعى : ٦]

ص: ١٠٩٤

١- مريم : ٢٦.

وتذكر وتؤنث الضمير فيما يتعدى بحرف الجر ، لا اسم المفعول.

وفعليل ، قد يجيء بمعنى الفاعل كالزحيم بمعنى الزاحم ، وبمعنى المفعول كالقتيل بمعنى المقتول ، وأما ما زاد على الثلاثة فالضابطة فيه أن تضع في مضارعه الميم المضمومه موضع حرف المضارعه ، وتكسر ما قبل آخره في اسم الفاعل وتفتح في اسم المفعول ، نحو : مُكْرِمٌ ومُكْرَمٌ ومُيْدَحْرِجٌ ومُيْدَحْرِجٌ ومُسْتَحْرِجٌ ومُسْتَحْرِجٌ ، وقد يستوى لفظ الفاعل والمفعول في بعض المواضع : كُمُحَابٍ ومُتَحَابٍ ومُخْتَارٍ ومُضْطَرٍّ ومُعْتَدٍّ ومُنْصَبٍّ ومُنْصَبٍّ فيه ومُنْجَابٍ ومُنْجَابٍ عَنْهُ ويختلف في التقدير.

فصل : المضاعف ويقال له الأصم

[و] هو من الثلاثي المجزء ، والمزيد فيه ما كان عينه ولامه من جنس واحد ، كزَدَّ وأَعَدَّ ، فَإِنَّ أصلهما : رَدَدَ وأَعَدَدَ وهو من الرباعي ، ما كان فائوه ولامه الأولى من جنس واحد وكذلك عينه ولامه الثانيه ، ويقال له : المطابق أيضاً ، نحو : زَلْزَلٌ زَلْزَلَةٌ وزِلْزَالٌ.

وإنما ألحق المضاعف ، بالمعتلات ؛ لأنَّ حرف التضعيف يلحقه الإبدال ، كقولهم : أُمْلَيْتُ بمعنى أُمَلَلْتُ ، ويلحقه الحذف ، كقولهم : مِشَتْ وَظَلَّتْ بفتح الفاء وكسرهما وَأَحْسَتْ ، أَيْ مِشَتْ وَظَلَّتْ وَأَحْسَتْ. والمضاعف يلحقه الإدغام ، وهو أن تسكن الأول ، وتدرج في الثاني ، ويسمى الأول : مدغماً ، والثاني : مدغماً فيه ، وذلك واجب في ، نحو : مَرَدَّ يَمُدُّ وَأَعَدَّ يُعِدُّ وَأَنْقَدَّ يُنْقَدُّ وَأَعْتَدَّ يُعْتَدُّ وَأَسْوَدَّ يَسْوَدُّ وَاسْتَعَدَّ يَسْتَعِدُّ وَأَطْمَأَنَّ يَطْمَأَنُّ وَتَمَادَّ يَتِمَادُّ ، وكذا هذه الأفعال إذا بنيتها للمفعول ، نحو : مُدَّ يَمُدُّ وَأَعَدَّ يُعِدُّ وَأَنْقَدَّ يُنْقَدُّ ، وكذا نظائرها ، وفي نحو : مَدَّ مُصَدِّراً ، وكذلك إذا اتصل بالفعل ألف الضمير أو واو الضمير أو ياؤه ، نحو : مُدَّا مُدُّوا مُدَّى وممتنع ، في نحو : مَدَدْتُ وَمَدَدْنَا وَمَدَدْنَا إِلَى مَدَدْتُنَّ وَيَمْدُدُنَّ وَتَمْدُدُنَّ وَأَمْدُدُنَّ وَلَا تَمْدُدُنَّ ،

[شماره صفحه واقعي : ٧]

ص : ١٠٩٥

وجائز إذا دخل الجازم على فعل الواحد فإن كان مكسور العين كَيْفَرُ ، أو مفتوحه كَيْعَضُ ، فتقول : لَمْ يَفَرَّ وَلَمْ يَعْضْ بكسر اللام وفتحها وَلَمْ يَفِرَّ وَلَمْ يَعْصُصْ بِفَكَ الإِدْغَامِ ، وهكذا حكم يَفْشَعِرُ وَيَحْمَرُ وَيَحْمَارُ وإن كان العين منه مضموماً ، فيجوز الحركات الثلاث مع الإِدْغَامِ ، وفكّه ، فتقول : لَمْ يَمُدَّ بحركات الدال ، وَلَمْ يَمُدُّ بِفَكَ الإِدْغَامِ .

وهكذا حكم الأمر ، فتقول : فَرَّ وَعَضَّ بكسر اللام وفتحها وأفرر وأغضض ، ومُدَّ بحركات الدال وامدَّد ، وتقول في اسم الفاعل : ماؤُ ماذَانِ ماؤُونِ ماؤُهُ ماذَاتَانِ ماذَاتٌ ومَوَأُ ، والمفعول مَمْدُودٌ كَمَنْصُورٍ .

فصل : المعتل

هو ما كان أحد أصوله حرف عله ، وهى الواو والياء والألف ، وتسمى حروف المدّ واللين ، والألف حينئذ تكون منقلبه عن واو أو ياء ، وأنواعه سبعة : الأوّل المعتلّ الفاء : ويقال له : المثال لمماثلته الضيحيح في احتمال الحركات أما الواو فتحذف من الفعل المضارع الذى يكون على يفعل بكسر العين ومن مصدره الذى على فَعَلَهُ ، وتسلم في سائر تصاريفه ، تقول : وَعَدَ يَعِدُ عِدَهُ وِعْدًا ، فهو واعدٌ وذاك مؤعوذٌ وعِدٌ لا يعِدُ ، وكذلك وَوَقَّ يَمُقُّ مِقَّةً ، فإذا أزيلت كسره ما بعدها أعيدت الواو المحذوفه ، نحو : لم يُوعِدْ ، وتثبت في يُفَعَلُ بالفتح كَوَجَلُ يُوجَلُ ايجل قلبت الواو ياء لسكونها وانكسار ما قبلها ، فإن انضم ما قبلها أعيدت الواو ، فتقول : يا زَيْدُ ايجل تلفظ بالواو وتكتب بالياء وتثبت في يُفَعَلُ بضم العين : كَوَجَّهَ يُوجِّهُهُ اوْجُهُهُ لا تَوَجَّهَ ، وحذفت الواو من يَطَّأُ وَيَضَعُ وَيَسَعُ ويقع وَيَرْدَعُ ، لأنها فى الأصل يُفَعَلُ بالكسر ، ففتح العين لحروف الحلق ، ومن يَدَّرُ لكونه بمعنى يدع وأماتوا ماضى يَدْعُ وَيَدَّرُ وحذف الفاء دليل على أنه واو .

[شماره صفحه واقعى : ۸]

ص : ۱۰۹۶

خافا خَفَنَ ، وبالتأكيد يِعَنَ وخافَنَ.

ومزيد الثلاثي ، لا يعتلّ منه إلّا أربعة أبنية وهى : أَجَابَ يُجِيبُ إجابَةً واشْتَقَامَ يَشْتَقِمُ اشتِقَامَةً ، وَأَنْقَادَ يَنْقَادُ انْقِياداً ، واختارَ يَخْتَارُ اختياراً ، وإذا بنيتها للمفعول ، قلت : أَجِيبَ يُجَابُ ، واشْتَقِمَ وَيُسْتَقَامُ ، وانقيدَ يُنْقَادُ ، واختيرَ يُخْتَارُ.

والأمر منها : أَجِبْ أَجِيباً أَجِيبُوا ، واشتقمَ اشتقيماً ، وأنقذَ انقذاً ، واختَرِ اختاراً ويصَح ، نحو : قَوْلَ وَقَاوَلَ وَتَقَاوَلَ ، وَزَيَّنَ وَتَزَيَّنَ ، وسَايَرَ وَتَسَايَرَ ، وَاسْوَدَّ وَاسْوَدَّ ، وَايُبِضُّ وَايُبِضُّ ، وكذا ساير تصاريفها.

واسم الفاعل ، من الثلاثي المجزّد يعتلّ بالهمزة كصائِنٍ وبائعٍ ومن المزيد فيه يعتلّ بما اعتلّ به المضارع : كَمُجِيبٍ وَمُسْتَقِمٍ ، وَمُنْقَادٍ وَمُخْتَارٍ.

واسم المفعول ، من الثلاثي المجزّد يعتلّ بالنقل والحذف كمَصُونٍ وَمَبِيعٍ ، والمحذوف واو مفعول عند سيبويه ، وعين الفعل عند أبى الحسن الأخفش ، وبنو تميم يثبتون الياء ، فيقولون : مَبِيعٌ ، ومن المزيد فيه يعتلّ بالنقل والقلب إن اعتلّ فعله كمُجَابٍ ومستقامٍ ومُنْقَادٍ ومُخْتَارٍ.

الثالث المعتلّ اللام : ويقال له : التناقص وذو الأربعة لكون ماضيه على أربعة أحرف إذا أخبرت عن نفسك ، نحو : غَزَوْتُ وَرَمَيْتُ ، فالمجزّد تقلب فيه الواو والياء ألفاً إذا تحركتا وانفتح ما قبلهما : كغزى ورمى وعصا ورحى ، وكذلك الفعل الزائد على الثلاثة : كأعطى واشترى واشتقى ، وكذلك اسم المفعول : كالمُعْطَى والمُسْتَرَى والمستقصى وكذلك إذا لم يسم فاعله من المضارع ، كقولك : يُعْطَى وَيُغْزَى وَيُرْمَى ، وأما الماضى فتحذف اللام منه فى مثال : فَعَلُوا مطلقاً ، وفى مثال : فَعَلْتُ وَفَعَلْنَا إذا انفتح ما قبلها ، وثبت فى غيرها ، فتقول : عَزَا عَزَوْا عَزَوْا عَزَتْ

[شماره صفحه واقعى : ١٠]

ص: ١٠٩٨

عَزَاتَا عَزُونَ إِلَى آخِرِهِ ، وَرَمَى رَمِيَا رَمَوْا إِلَى آخِرِهِ ، وَرَضِيَتْ رَضِيَا رَضُوا إِلَى آخِرِهِ ، وَكذَلِكَ : سِرُّو سِرُّوا سِرُّوا إِلَى آخِرِهِ ، وَإِنَّمَا فَتَحَتْ مَا قَبْلَ وَاو الضَّمِيرِ فِي عَزَوْا وَرَمَوْا وَضَمَّتْ فِي رَضُوا وَسِرُّوا لِأَنَّ وَاو الضَّمِيرِ إِذَا اتَّصَلَتْ بِالْفِعْلِ النَّاقِصِ بَعْدَ حَذْفِ اللَّامِ ، فَإِنْ انْفَتَحَ مَا قَبْلَهَا أَبْقَى عَلَى الْفَتْحِ وَإِنْ انضَمَّ أَوْ انكسَرَ ضَمَّ ، وَأَصْلُ رَضُوا رَضِيُوا فَنَقَلْتَ ضَمَّهُ الْبَاءَ إِلَى الضَّادِ وَحَذَفْتَ الْبَاءَ لِالْتِقَاءِ السَّاكِنَيْنِ .

وَأَمَّا الْمُضَارِعُ ، فَتَسْكُنُ الْوَاوُ وَالْبَاءُ وَالْأَلْفُ مِنْهُ فِي الرَّفْعِ وَيُحذفُ فِي الْجَزْمِ ، وَتَفْتَحُ الْوَاوُ وَالْبَاءُ فِي التَّصْبِ وَتَثِبُ الْأَلْفُ وَيَسْقُطُ الْجَازِمُ وَالنَّاصِبُ التَّوْنَاتُ إِلَّا نُونُ جَمَاعِهِ الْمُؤَنَّثُ ، فَتَقُولُ : لَمْ يَغْزُوا لَمْ يَغْزُوا وَلَمْ يَزِمُوا وَلَمْ يَزِمُوا وَلَمْ يَرْضُوا لَمْ يَرْضُوا وَلَمْ يَغْزُوا وَلَمْ يَغْزُوا وَلَمْ يَرْمُوا لَمْ يَرْمُوا ، وَتَثِبُ لَامُ الْفِعْلِ فِي فِعْلِ الْإِنثَيْنِ وَجَمَاعِهِ الْإِنَاثِ ، وَتَحذفُ مِنْ فِعْلِ جَمَاعِهِ الدَّكُورِ وَفِعْلِ الْوَاحِدِ الْمُخَاطَبِ ، فَتَقُولُ : يَغْزُو يَغْزُونَ يَغْزُونَ تَغْزُو تَغْزُونَ تَغْزُونَ تَغْزُونَ تَغْزُونَ تَغْزُونَ ، وَتَقُولُ : يَزِمُ يَزِمُونَ ، وَيَسْتَوِي فِيهِ لَفْظُ جَمَاعِهِ الدَّكُورِ ، وَالْإِنَاثِ فِي الْخِطَابِ وَالغَيْبِ ، وَيَخْتَلِفُ فِي التَّقْدِيرِ ، فَوَزْنَ الْمَذْكَرِ يَفْعُونَ وَتَفْعُونَ ، وَوَزْنَ الْمَوْثُثِ يَفْعَلْنَ وَتَفْعَلْنَ ، وَتَقُولُ : يَزِمِي يَرْمِيَانِ يَزِمُونَ ، تَرْمِي تَرْمِيَانِ تَرْمُونَ ، تَرْمِي تَرْمِيَانِ تَرْمِينِ ، أَزْمِي تَزْمِي ، وَأَصْلُ يَزِمُونَ يَزِمُونَ فَعَّلَ بِهِ مَا فَعَلَ بِرَضُوا ، وَهَكَذَا حَكَمَ مَا كَانَ قَبْلَ لَامِهِ مَكْسُورًا : كَيْهَدِي وَيُنَاجِي وَيَزْتَجِي وَيَسْتَبْدَعِي وَيَدْعُو وَيَعْرُورِي وَتَقُولُ : يَرْضِي يَرْضِيَانِ يَرْضُونَ ، تَرْضِي تَرْضِيَانِ يَرْضِيَانِ ، تَرْضِي تَرْضِيَانِ تَرْضِيَانِ ، تَرْضِي تَرْضِيَانِ ، أَرْضِي تَرْضِيَانِ ، أَرْضِي تَرْضِيَانِ .

وَهَكَذَا قِيَاسَ كُلِّ مَا كَانَ قَبْلَ لَامِهِ مَفْتُوحًا ، نَحْوُ : يَتَمَطَّى وَيَتَصَابِي وَيَتَقَلَّسِي ، وَلَفْظِ الْوَاحِدِ الْمَوْثُثِ فِي الْخِطَابِ كَلَفْظِ الْجَمْعِ فِي بَابِي

[شماره صفحه واقعی : ۱۱]

ص : ۱۰۹۹

يرمى ويَرْضَى والتقدير مختلف ، فوزن الواحده تَفْعِيْنَ وَتَفْعِيْنَ ووزن الجمع تَفْعِلْنَ وَتَفْعَلْنَ.

والأمر منها : اغْرُ اغْرُوا اغْرُوا ، اغْرَى اغْرُوا اغْرُونَ ، واژم ارميا اژموا ، اژمى ارميا ارمين ، واژض اژضيا اژضوا ، اژضى اژضيا اژضين ، وإذا أدخَلت عليها نون التأكيد أعيدت اللام المحذوفه ، فتقول : اغْرُونَ اغْرُواً واژمِين واژضِين ، واسم الفاعل منها : غازِ غازيانِ غازُونَ غازِيه غازيتانِ غازياتٌ وَعَوَازٍ ، وكذلك : رامٍ وراضٍ وأصل غازٍ غازٌ فقلبت الواو ياء لتطرفها وانكسار ما قبلها كما قُلِبَتْ في غُرَى ، ثم قالوا : غازيه لأنَّ المؤنث فرع المذكور والتاء طارئة.

وتقول في المفعول : من الواوى مَغْرُؤٌ ، ومن اليائى مَرْمِيٌّ تقلب الواو ياء ويكسر ما قبلها لأنَّ الواو والياء إذا اجتمعتا فى كلمه واحده ، والأولى منهما ساكنه تقلب الواو ياءً وأدغمت الياء فى الياء ، وتقول فى فعول : من الواوى عَرْدُؤٌ ، ومن اليائى بَعْيٌ ، وفى فعيل من الواوى صَبِيٌّ ومن اليائى شَرِيٌّ ، والمزيد فيه تقلب واؤه ياءً لأنَّ كلَّ واو وقعت رابعه فصاعداً ، ولم يكن ما قبلها مضموماً تقلب ياءً ، فتقول : أعطى يُعْطى واَعْتَدى يَعْتدى واسترشى يَسْتَرشى ، وتقول مع الضمير : أعطيتُ واَعْتَدَيْتُ واَسْتَرَشَيْتُ ، وكذلك : تَغَارَيْنَا وَتَرَاجَيْنَا.

الرَّابِعُ الْمُعْتَلُّ الْعَيْنُ وَاللَّامُ : ويقال له : اللَّفِيفُ الْمُقْرُونُ ، فتقول : شَوَى يَشْوَى شَيْئاً مثل : رَمَى يَرْمِي رَمِيّاً ، وَقَوَى يَقْوَى قُوَهُ ، وَرَوَى يَرْوَى رَوِيّاً مثل رَضِيَ يَرْضَى رَضِيّاً فهو رِيانٌ وامرأه رِيى مثل : عَطَشَانٌ وَعَطَشَى وَأَرْوَى كَأَعْطَى وَحَيَّ كَرَضَى وَحَيَّ يَحْيى حياهُ فهو حَيٌّ وَحَيًّا وَحَيًّا فَهُمَا حَيَّانٌ وَحَيُّوا وَحَيُّوا فَهُمُ أَحْيَاءُ ، ويجوز حَيُّوا بالتخفيف كرضوا والأمر : اَحْيِ كَارِضٌ وَأَحْيِ يَحْيى كَأَعْطَى يُعْطى وحايا يُحائى محايأة

[شماره صفحه واقعى : ۱۲]

ص: ۱۱۰۰

واشْتَحِيَا يَشْتَحِيَا شَتَحِيَا ، ومنهم من يقول : اشْتَحَى يَشْتَحِي شَتَحَاءً وذلك لكثرة الاستعمال ، كما قالوا : لا أذُر في لا أذرى (١).

الخامس المعتلّ الفاء واللام : ويقال له : اللّيف المفروق ، فتقول : وقى كرمى يقى يقيان يقون الى آخره.

والأمر منه ، ق فيصير على حرف واحد ويلزمه الهاء في الوقف نحو : قه ، وتقول في التأكيد : قَيْنَ قِيَانٌ قُنَّ قِنَّ قِيَانٌ قِينَانٌ ، وبالخفيفه قَيْنُ قُنُّ قُنُّ ، وتقول في : وَجِي وَجِي وَجِي كَرَضِي يَرَضِي أَيَجْ كَارُضٌ.

السادس المعتلّ الفاء والعين : كَيَيْن في اسم مكان ، ويوم (٢) ، و وَيَل (٣) ولا يبنى منه فعل.

السابع المعتلّ الفاء والعين واللام : وذلك واؤ وياء لاسمى الحرفين.

فصل : حكم المهموز في تصاريف فعله

حكم المهموز في تصاريف فعله كحكم الصحيح لأن الهمزة حرف صحيح لكنّها قد تخفف إذا وقعت غير أول لأنّها حرف شديد من أقصى الحلق ، فتقول : أَمَلٌ يَأْمُلُ كَنَصَرَ يُضَيِّرُ ، أو مل بقلب الهمزة واو لأنّ الهمزتين إذا التقتا في كلمة واحدة ، ثانيهما ساكنه وجب قلبها بحركه ما قبلها ، كَأَمَنَ وَأُومِنَ وإيماناً ، فإن كانت الأولى همزة وصل تعود الثانية عند الوصل إذا انفتح ما قبلها وحذفوا الهمزة في خُذْ وَكُلْ وَمُرْ على غير القياس لكثرة الاستعمال ، وقد يجيء أوْمُرْ على الأصل عند الوصل كقوله

[شماره صفحه واقعی : ١٣]

ص : ١١٠١

١- وَيَشْرِي فِي يَشْرِي كقوله تعالى : «وَاللَّيْلِ إِذَا يَشْرِي» الفجر : ٤.

٢- في اسم زمان.

٣- كلمة عَذَابٍ أو اسم بئر في جهنّم.

تعالى: «وَأْمُرْ أَهْلَكَ بِالصَّلَاةِ» (١) وَأَزَرَ يَأْزُرُ وَهَنًا يَهِنًا كَصَرَبٍ يَضْرِبُ أَيْزُ وَأُدْبٌ يَأْدُبُ كَكَرْمٍ يَكْرُمُ أَوْدُبٌ وَسَأَلُ يَسْأَلُ كَمَنْعُ يَمْنَعُ اسأَلُ وَيَجُوزُ سَالٌ يَسْأَلُ سَلٌ وَأَبٌ يَأُوبُ
أَبٌ وَسَاءٌ يَسُوءُ سُوءٌ كَصَانٌ يَصُونُ صُنٌّ وَجَاءٌ يَجِيءُ جِيءٌ، كَكَالٍ يَكِيلُ كِلٌّ، فَهُوَ سَاءٌ وَجَاءٌ وَأَسَا يَأْسُو، كَدَعَا يَدْعُو وَأَتَى يَأْتِي، كَرَمَى يَزْمِي آيَةٌ، وَمِنْهُمْ مَنْ يَقُولُ: تِ
تَشْبِيهًا لَهُ بِخُذْ، وَوَأَى يَأَى كَوَقَى يَقَى، وَأَوَى يَأْوِي أَيْ كَشَوَى يَشْوِي شَيْئًا أَيْوَ كَاشَوْ وَنَأَى يَنَأَى كَرَعَى يَزْعَى وَكَذَا قِيَاسَ رَأَى يَزْأَى لَكِنَّ الْعَرَبَ قَدْ اجْتَمَعَتْ عَلَى حَذْفِ
الهمزة من مضارعه، فقالوا: يَرَى يَزِيانُ يَزُونَ تَرَى تَرِيانُ تَرِينَ (السخ)، وَاتَّفَقَ فِي الْخَطَابِ الْمُؤَنَّثِ لَفْظَ الْوَاحِدَةِ وَالْجَمْعِ لَكِنْ وَزْنَ الْوَاحِدَةِ تَفَعَّلْنَ وَالْجَمْعُ تَفَعَّلْنَ فَإِذَا أَمَرَتْ (٢)
منه، قلت: على الأصل اذَّعَ كَانَعَ وَعَلَى الْحَذْفِ رَ، وَيَلْزِمُهُ الْهَاءُ فِي الْوَقْفِ، نَحْوُ: رَةَ زِيَا زَوَا زَى زِيَا زَيْنَ، وَبِالتَّأَكِيدِ: زَيْنَ زِيانَ زُونَ زِينَ زِيانَ زَيْنانَ فَهُوَ راءِ رائيانَ رَأُونَ
كَرَاعَ راعِيانَ راعُونَ وَذَاكَ مَزْمَعِيٌّ، وَبِنَاءِ أَفْعَلٍ مِنْهُ مَخَالَفٌ لِأَخَوَاتِهِ أَيْضًا، فَتَقُولُ: أَرَى يَرِي إِراءَ إِراءَةً وَإِراءِيَّةَ فَهُوَ مُرٌّ، وَذَاكَ مُرِيٌّ مُرِيانَ مُرُونَ مُراهَ مُراتانَ مُرِياتٌ.

والأمر منه: أَرِ أَرِيًا أَرُوا أَرِي أَرِيانَ، وَبِالتَّأَكِيدِ: أَرِيانَ أَرِيانَ أَرُونَ أَرُونَ أَرِيانَ أَرِيانَ، وَفِي النِّهْيِ لَا يَرِ لَا يَرِيانَ لَا يَرُونَ (السخ)، وَبِالتَّأَكِيدِ: لَا يَرِيانَ لَا يَرِيانَ لَا يَرُونَ لَا يَرُونَ لَا
تُرِيانَ لَا يُرِيانَ، وَتَقُولُ فِي افْتِعَلٍ مِنْ مَهْمُوزِ الْفَاءِ: ائْتالَ كَأَخْتارَ وَابْتلىَ كَأَقْتَضَى.

***

[شماره صفحه واقعی: ١٤]

ص: ١١٠٢

١- طه: ١٣٢.

٢- أى: صغت فعل الأمر.

وهو من يَفْعَلُ بكسر العين على مَفْعِلٍ مكسور العين كالمجلس والمبيت ، ومن يَفْعَلُ بفتح العين وضمها على مَفْعَلٍ مفتوح العين ، كالمذهب والمقتل والمشرق والمقام ، وشَدَّ المَشِجْدُ والمَشْرِقُ والمَغْرِبُ والمَطْلَعُ والمَجْزِرُ والمَرْقُ والمَفْرِقُ والمسكُنُ والمسكُ والمنبُ والمَشِيقُ وحكى الفتح في بعضها ، وأجيز الفتح فيها كلها هذا إذا كان الفعل صحيح الفاء واللام ، وأما في غيره فمن المعتل الفاء مكسور أبداً كالمؤعد والموضع ، ومن المعتل اللام مفتوح أبداً كالمزى والمأوى ، وقد تدخل على بعضها تاء التانيث : كالمظنه والمقبره والمشرقه وشدذ المقبره والمشرقه بالضم ، ومما زاد على الثلاثه كاسم المفعول كالمُدخِل والمَقام ، وإذا كثر الشئ في المكان قيل فيه مَفْعَلُهُ من الثلاثي المجرد ، فيقال : أَرْضٌ مَسْتَبَعَةٌ وَمَأْسَدَةٌ وَمَذْبَبَةٌ وَمَبْطَحَةٌ وَمَقْتَأَةٌ.

وأما اسم الآله : فهو ما يعالج به الفاعل المفعول لوصول الأثر إليه فيجىء على مَحْلَبٍ ومَكْسِيحِهِ ومِفْتاحٍ ومِضِفَاهٍ ، وقالوا : مِرْقَاهُ على هذا ومن فتح الميم أراد به المكان وشَدَّ مُدْهِنٌ ومُشْعَطٌ ومُدَّقٌ ومُنْحَلٌ ومُكْحَلَةٌ ومُخْرَضَةٌ مضمومه الميم والعين ، وجاء مِدَّقٌ ومِدْقَةٌ على القياس.

تنبيه : المَرَه من مصدر الثلاثي المجرد على فَعْلِهِ بالفتح ، تقول : ضَرَبْتُ ضَرْبَهُ وَقُمْتُ قَوْمَهُ ، ومما زاد بزياده الهاء كالإعطاءه والانطلاقه إلا ما فيه تاء التانيث منهما فالوصف بالواحد ، كقولك : رَجَمْتُهُ رَجْمَهُ واحده ، ودَخَرْتُهُ دَخْرَجَهُ واحده.

والفعله بالكسر لنوع من الفعل ، تقول : هو حَسَنُ الطَّعْمَةِ والجلْسِهِ.

[شماره صفحه واقعی : ۱۵]

ص: ۱۱۰۳

عنوان و نام پدیدآور: کتاب شرح التصريف / مسعود بن عمر القاضى التفتازانى

مشخصات نشر: دیجیتالی، مرکز تحقیقات رایانه ای قائمیه (عجل الله تعالى فرجه الشريف) اصفهان، ۱۳۹۸.

زبان: عربی.

مشخصات ظاهری: ۱۱۴ صفحه.

موضوع: زبان عربی -- صرف

توضیح: کتاب «شرح التصريف» (یا شرح تصريف)، اثر مسعود بن عمر قاضی تفتازانی، به زبان عربی است که در شرح کتاب «التصريف» عبدالوهاب بن عبادالدين زنجانی نوشته است. بر کتاب «التصريف» زنجانی شروح فراوانی نوشته شده است که یکی از مهم ترین آنها، همین شرحی است که تفتازانی در سن شانزده سالگی به عنوان نخستین اثر خویش تألیف کرده است. شرح مذکور، شرحی مزجی است و شارح علاوه بر مثال های فراوان، از آیات قرآن و اشعار نیز بهره برده است.

این کتاب در ضمن مجموعه «جامع المقدمات» می باشد.

مقدمه الشارح

بسم الله الرحمن الرحيم

إِنَّ أروى زُهْرٍ تخرج في رياض الكلام من الاكمام ، وأبهى حُجْرٍ تُحاك ببنان البيان ، وأسنان الأفلام حمداً لله تعالى سبحانه على تواتر نعمائه الزاهره الظاهره وترادف آلائه المتوافره المتكاثره ، ثم الصلاه على نبيه محمد المبعوث من أشرف جرائم الأنام ، وعلى آله وأصحابه الأئمه الأعلام وأزمه الإسلام.

أما بعد ، فيقول الحقيير الفقير الى الله المسعود بن عمر القاضى التفتازانى بِيَضَ الله غزه أحواله وأورق أغصان آماله : لما رأيت مختصر التصريف الذى صنّفه الإمام الفاضل العالم الكامل قدوه المحققين عزّ المله والدين عبد الوهاب بن إبراهيم الزنجانى رحمه الله مختصراً ينطوى على مباحث شريفه ويحتوى على قواعد لطيفه سنح لى أن أشرحه شرحاً يذلل من اللّفظ صعبه ويكشف عن وجوه المعانى نقابه ، ويستكشف مظنون غوامضه. ويستخرج سرّ حلوه وحامضه ، مضيفاً اليه فوائد شريفه وذوائد لطيفه ممّا عثر عليه فكري الفاتر ، ونظري القاصر بعون الله الملك القادر والمرجو ممن أطلع فيه على عثره أن يدرأ بالحسنه السيئه فإنه أول ما أفرغته فى قالب الترتيب والتّصريف مختصراً فى هذا المختصر ما قرأته فى علم التصريف ، ومن الله الاستعانه واليه الزّلفى وهو حسب من

[شماره صفحه واقعى : ۱]

ص: ۱۱۰۴

توكّل عليه وكفى ، فهذا انا اشرع فى المقصود بعون الملك المعبود ، فأقول : لما كان من الواجب على كلّ طالب لشيء أن يتصوّر ذلك الشيء أوّلاً ليكون على بصيره فى طلبه وأن يتصوّر غايته لأنه هو السبب الحامل على الشروع فى طلبه بدأ مصنّف بتعريف التصريف على وجه يتضمّن فائدته متعرّضاً لمعناه اللغوى إشعاراً بالمناسبه بين المعنيين ، فقال مخاطباً بالخطاب العامّ :

تعريف علم التصريف

[اعلم أنّ التصريف (١)] وهو تفعيل من الصرف للمبالغه والتكثير [فى اللغه التّغيير] تقول صرّفت الشيء ، أى غيرته (٢) يعنى أنّ للتصريف معنيين ، لغوى : وهو (٣) ما (٤) وضعه (٥) له (٦) واضع لغه العرب ، واللغه : هى الألفاظ الموضوعه من لغى بالكسر يلغى لغىّ اذا لهج بالكلام واصلها لغى أو لغو والهاء عوض عنهما وجمعها لغىّ مثل بره وبرىّ وقد جاء اللغات ايضاً ، وصناعى : وهو ما وضعه له أهل هذه الصناعه واليه اشار بقوله [وفى الصناعه] بكسر الصّاد ، وهى : العلم الحاصل من التّمرن على العمل والمراد هاهنا صناعه التصريف أى التصريف فى الإصطلاح (تحويل الاصل الواحد) أى تغييره والاصل ما يبنى عليه شيء ، والمراد هاهنا المصدر [الى أمثله] أى أبنيه وصيغ ، وهى الكلم باعتبار هيئات تعرض لها من الحركات والتشكيلات ، وتقديم بعض الحروف على بعض وتأخيرها عنه [مختلفه] باختلاف الهيئه نحو ضَرَبَ وَيَضْرِبُ ونحوهما من مشتقات [لمعان] جمع معنّى ، وهو فى الأصل مصدر ميمى من العناية

[شماره صفحه واقعى : ٢]

ص: ١١٠٥

١- اعلم أنّ طالب كلّ شيء ينبغى أن يتصوّر أوّلاً ذلك الشّىء بوجه ما لأنّ المجهول من جميع الوجوه لا يمكن طلبه وينبغى أيضاً أن يتصوّر الغرض من مطلوبه لأنه إن لم يتصوّره يكون سعيه عبثاً ، سعدالدين.

٢- مرجع الضمير الشّىء.

٣- مرجع الضمير لغوىّ.

٤- ما بمعنى شّىء.

٥- مرجع الضمير الشّىء.

٦- مرجع الضمير للتصريف.

ثم نقل الى معنى المفعول وهو ما يراد من اللفظ أى التصريف تحويل المصدر الى أمثله مختلفه لأجل حصول معانٍ [مقصوده لا تحصل] تلك المعانى [إلّا بها] أى بهذه الأمثله وفى هذا الكلام تنبيه على أن هذا العلم محتاج إليه ، مثلاً : الضرب هو الأصل الواحد فتحويله إلى ضَرَبَ ويضربُ وغيرهما لتحصيل المعانى المقصوده من الضرب الحادث فى الزمان الماضى أو الحال أو غيرهما هو التصريف فى الاصطلاح والمناسبه بينهما ظاهره.

والمراد بالتصريف هاهنا غير علم التصريف الذى هو معرفه أحوال الأبنيه ، واختار التحويل على التغيير لما فى التحويل من معنى النقل ، قال فى المغرب : التحويل نقل الشيء من موضع إلى موضع آخر ، وقال فى الصحاح : التحويل نقل الشيء من موضع الى موضع آخر ، تقول : حَوَّلْتَهُ فَتَحَوَّلَ وَحَوَّلَ إِضْماً يَتَعَدَّى بِنَفْسِهِ وَلَا يَتَعَدَّى وَالْأَسْمَ مِنْهُ الْحَوَّلُ ، قَالَ اللَّهُ تَعَالَى : «لَا يَتَّبِعُونَ عَنْهَا حَوَّلًا» (١) فهو اخص من التغيير ، ولا يخفى أنك تنقل حروف الضرب إلى ضَرَبَ وَيَضْرِبُ وغيرهما ، فيكون التحويل أولى من التغيير ولا يجوز إن يفسر التصريف لُغَه بالتحويل لأنه اخص من التصريف ، ثم التعريف يشتمل على العلل الأربع ، قيل : التحويل هى الصوره ويدل بالالتزام على الفاعل وهو المحوّل والأصل الواحد هى المادّه وحصول المعانى المقصوده هى الغايه ، فإن قلت : المحوّل هو الواضع أم غيره ، قلت : الظاهر أنه كلّ من يصلح لذلك فهو المحوّل ، كما يقال : فى العرف صرفت الكلمه لكنّه فى الحقيقه هو الواضع لانه هو الذى حوّل الأصل الواحد الى الأمثله ، وإنما قلنا : إنه حوّل الأصل الواحد إلى الأمثله أى اشتق

[شماره صفحه واقعى : ٣]

ص: ١١٠٦

١- الكهف : ١٠٨.

الأمثله منه ولم يجعل كلاً من الأمثله صيغته موضوعه برأسها لأن هذا ادخل في المناسبه واقرب الى الضبط واختار الاصل الواحد على المصدر ليصح على المذهبين ، فإن الكوفيين يجعلون المصدر مشتقاً من الفعل فالاصل الواحد عندهم هو الفعل والعمده في استدلالهم أن المصدر يعلل بإعلال الفعل فهو فرع الفعل وأجيب عنه بأنه لا يلزم من فرعيته في الإعلال فرعيته في الإشتقاق كما أن ، نحو : تَعَدُّ وَعَدُّ وَعَدُّ فرع يعد في الإعلال مع أنه ليس بمشتق منه ، وتأخر الفعل عن نفس المصدر في الإشتقاق لا ينافي كون إعلال المصدر متأخراً عن إعلال الفعل ، فتأمل .

واعلم : أن مرادنا بالمصدر هو المصدر المجرد لأنّ المزيد فيه مشتق منه لموافقته إيّاه بحروفه ومعناه ، فإن قلت : نحن نجد بعض الأمثله مشتقاً من الفعل ، كالامر واسم الفاعل والمفعول ونحوها ، قلت : مرجع الجميع الى المصدر فالكل مشتق منه إما بواسطه أو بلا واسطه ، ويجوز أن يقال : اختار المصنّف الاصل الواحد على المصدر ليكون اعتم من المصدر وغيره ، فيشتمل على تحويل الاسم الى المثني والمجموع والمصغّر والمنسوب ونحو ذلك ، وهذا اقرب الى الضبط فإن قلت : لم اختار التصريف على الصّرف مع أنه بمعناه ، قلت : لأنّ في هذا العلم تصرّفات كثيره فاختر لفظ يدل على المبالغه والتكثير فهذا أوان نرجع الى المقصود ، فنقول معلوم أنّ الكلمات ثلاث : اسم وفعل وحرف ، ولما كان بحثه عن الفعل وما يشتق منه شرع في بيان تقسيمه الى ماله من الأقسام .

فقال :

مباحث الفعل

أقسام الفعل باعتبار الحروف الأصلية

اشاره

[ثم الفعل] بكسر الفاء : لأنه اسم لكلمه مخصوصه وأما بالفتح فمصدر فَعَل يَفْعَل [إما ثلاثي وإما رباعي] لأنه لا يخلو من أن يكون حروفه الأصلية ثلاثه أو اربعة ، فالأول الثلاثي ، والثاني الرباعي إذ لم يُبين منه الخماسي ولا الثنائي بشهاده التتبع والاستقراء وللمحافظه على

[شماره صفحه واقعي : ٤]

ص : ١١٠٧

الاعتدال لئلا يؤدي الخماسى الى الثقل ، والثنائى الى الضعف عن قبول ما يتطرق اليه من التغييرات الكثيره ، ولم يمنع الخماسى فى الاسم حطاً لرتبه الفعل عن رتبته ، ولكونه انقل من الاسم لدلالته على الحدث والزمان والفاعل ، لا يقال هذا التقسيم تقسيم الشىء الى نفسه والى غيره لأنّ مورد القسمه فعل وكلّ فعل إمّا ثلاثى وإمّا رباعى فمورد القسمه ايضاً أحدهما وإما ما كان يكون تقسيمه الى الثلاثى والرباعى تقسيماً للشىء الى نفسه والى غيره لأنّ نقول : الفعل الذى هو مورد القسمه أعمّ من الثلاثى والرباعى ، فإنّ المراد به مطلق الفعل من غير نظر الى كونه على ثلاثه احرف أو اربعة ، وهكذا جميع التقسيمات.

وتحقيق ذلك : أنّ مورد القسمه هو مفهوم الفعل لا ما صدق عليه مفهوم الفعل والمحكوم عليه فى قولنا : كل فعل إمّا ثلاثى وإمّا رباعى ما يصدق عليه مفهوم الفعل لا نفس مفهومه فلا يلزم النتيجة [وكلّ واحد منهما] أى من الثلاثى والرباعى [إمّا مجرد أو مزيد فيه] لأنه لا يخلو إمّا أن يكون باقياً على حروفه الاصلية أولاً ، فالأول المجرد ، والثانى المزيد فيه ، وكلّ واحد منهما أى من هذه الاربعة إمّا سالم أو غير سالم لأنه إن خَلَّتْ أصوله عن حروف العله والهمزه والتضعيف فسالم وإلّا فغير سالم ، فصارت الاقسام ثمانيه ، والامثله : نَصِيرَ وَوَعَدَ وَأَكْرَمَ وَاوَعَدَ وَدَخَرَجَ وَزُلْزَلَ وَتَدَخَرَجَ وَتَزَلْزَلَ [ونعنى] فى صناعه التصريف [بالسالم ما سلّمت حروفه الاصلية التى تقابل بالفاء والعين واللام من حروف العله] وهى الواو والياء والألف [والهمزه والتضعيف] وإنما قيد الحروف بالاصليه ليخرج عنه ، نحو : مِشَتْ وَظَلَّتْ بحذف أحد حرفى التضعيف فإنّه غير سالم لوجود التضعيف فى الاصل وكذا ، نحو : قُلْ وَبِعْ وامثال ذلك وليدخل فيه ، نحو : أَكْرَمَ وَاعْشَوْشَبَ وَاِحْمَارَ ، فإنّها من السالم لخلوّ أصولها

[شماره صفحه واقعى : ٥]

وكذا ما أُبدل عن احد حروفه الصّحيحة حروف العلهّ ممّا هو مذكور في المطوّلات ويسمّى سالمًا لسلامته عن التغيرات الكثيره الجاربه في غير السالم ، و اشار بقوله : التي تقابل الخ الى تفسير الحروف الأصول [لكن ينبغي أن يستثنى الزائد للتضعيف ، نحو : فَرَحَ أو للاحاق ، نحو : جَلْبَبَ] والى أنّ الميزان هو الفاء والعين واللام اعنى فعل لأنه أعمّ الافعال معنئ لائن الكللّ فيه معنى الفعل فهو أليقّ من جعل لخفته ولمجيبه جعل لمعنى آخر ، مثل : خَلَقَ وصَيَّرَ ولما فيه من حروف الشّفه والوسط والخلق ، ثمّ الثلاثى المجرّد هو الاصل لتجرّده عن الزوايد ولكونه على ثلاثه احرف فلهدا قدّمه.

انما الثلاثى المجرّد

وقال [أمّا الثلاثى المجرّد] وفي بعض النسخ : السالم وينافيه التمثيل بسؤال ولا- يخلو من ان يكون ماضيه على وزن فَعَلَ مفتوح العين او فَعَلَ مكسور العين او فَعَلَ مضمومها لأنّ الفاء لا يكون أا مفتوحاً لرفضهم الابتداء بالساكن وكون الفتحة اخفّ واللام مفتوح لما سنذكره والعين لا يكون أا متحرّكاً لأنّ يلزم التقاء الساكنين في نحو : ضَرَبَتْ وَضَرَبْنَ والحركات منحصره في الفتح والكسر والضّم واما ما جاء من نحو : نَعَمَ وشَدَدَ بفتح الفاء وكسرها مع سكون العين فمزال عن الأصل لضرب من الخفه والاصل فَعَلَ بكسر العين وفيه اربع لغات كسر الفاء مع سكون العين وكسرها وفتح الفاء مع سكون العين وكسرها وهذه القاعده جاربه في كلّ اسم وفعل على وزن فَعَلَ مكسور العين وعينه حرف حلق.

[فإن كان ماضيه على وزن فَعَلَ مفتوح العين فمضارعهُ يُفَعَلُ بضمّ العين او يُفَعَلُ بكسرها ، نحو : نَصَرَ ينصُرُ] مثال لضمّ العين ، يقال : نَصَرَهُ أى اعانته وَنَصَرَ العَيْثُ الارضَ أى اعانها ، قال أبو عبيده : فى قوله تعالى : «مَنْ

[شماره صفحه واقعى : ٦]

كَانَ يُظَنُّ أَنْ لَنْ يَنْصُرَهُ اللَّـهُ» (١١) أى ان لَنْ يُؤَزِّقَهُ اللهُ [وَضَرَبَ يَضْرِبُ] مثال لكسر العين ، يقال : ضربته بالسُّوطِ أو غيره وَضَرَبَ فى الارض أى سارَ وَضَرَبَ مثلاً كذا أى بَيَّنَ [وقد يجىء] مضارع فعل مفتوح العين [على وزن يَفْعَلُ بفتح العين اذا كان عين فعله أو لامه] أى لام فعله [حرفاً من حروف الحلق] نحو : سأل يسأل ، وإنما اشترط هذا ليقاوم نقل حروف الحلق فتحه العين ، فانَّ حروف الحلق اثقل الحروف ولا يشكك ما ذكرناه بمثل : دَخَلَ يَدْخُلُ وَنَحَتْ يَنْحِتُ وجاء يجىء وما اشبه ذلك مما عينه أو لامه حرف من حروف الحلق ولا يجىء على يَفْعَلُ بالفتح لأننا نقول : أنه لا يجىء على يَفْعَلُ بالفتح إلا اذا وجد هذا الشرط فمتى انتفى الشرط لا يكون على يَفْعَلُ بالفتح لا أنه اذا وَجَدَ هذا الشرط يجب ان يكون على يفعل بالفتح اذا لا يلزم من وجود الشرط وجود المشروط.

[وهى] أى حروف الحلق [ستته الهمزة والهاء والعين والحاء] المهملتان [والغين والحاء] المعجمتان [نحو : سأل يسأل ، وَمَنَعَ يَمْنَعُ] قُدِّم الهمزة لأن مخرجها من اقصى الحلق ثم الهاء ، لأن مخرجها اعلى من مخرج الهمزة والبواقي على هذا الترتيب ، ثم استشعر اعتراضاً بأنَّ أبى يَأْبَى جاء على فَعَلٍ يَفْعَلُ بالفتح مع انتفاء الشرط فاجاب عنه بقوله : [وأبى يَأْبَى شاذ] أى مخالف للقياس فلا يعتد به فلا يرد نقضاً فإن قيل : كيف يكون شاذاً وهو وارد فى افصح الكلام قال الله تعالى : «وَيَأْبَى اللَّـهُ إِلَّا أَنْ يُنِيمَ نُورَهُ» (٢) قلت : كونه شاذاً لا- ينافى وقوعه فى الكلام الفصيح فإنهم قالوا الشاذ على ثلاثة اقسام : قسم مخالف للقياس دون الاستعمال ، وقسم مخالف للاستعمال دون القياس وكلاهما مقبولان ، وقسم مخالف للقياس والاستعمال وهو مردود ، لا يقال : إنَّ أبى يَأْبَى لامه حرف الحلق اذا الالف

[شماره صفحه واقعى : ٧]

ص: ١١١٠

١- الحجج : ١٥.

٢- التوبه : ٣٢.

من حروف الحلق فلهذا فتح عينه لانا نقول : لا- نسلّم أنّها من حروف الحلق ولئن سلّمنا أنّها من حروف الحلق لكن لا يجوز ان يكون الفتح لأجلها للزوم الدّور لأنّ وجود الالف موقوف على الفتح لأنّه فى الاصل ياء قلبت الفاء لتحركها وانفتاح ما قبلها ، فلو كان الفتح بسببها لزم الدّور لتوقف الفتح عليها وتوقّفها عليه فهو مفتوح العين فى الأصل فلهذا لم يذكر المصنّف الألف من حروف الحلق إذ هى لا تكون هاهنا إلّا منقلبه من الواو أو الياء وغرضه بيان حروف يفتح العين لاجلها.

وأما قلى يقلى بالفتح فلغه بنى عامر والفصيح الكسر فى المضارع ، وأما بقى يبقى فُلغهُ طى ، والاصل كسر العين فى الماضى فقلّبوها فتحه واللام الفاء تخفيفاً وهذا قياس مطرّد عندهم ، وأما رَكَنَ يَزْكُنُ فمن تداخل اللّغتين أعنى أنّه جاء من باب نَصَرَ يَنْصُرُ وَعَلِمَ يَعْلَمُ فأخذ الماضى من الأوّل والمضارع من الثانى [وان كان ماضيه على] وزن [فَعَلَ مكسور العين فمضارعه يَفْعَلُ بفتح العين ، نحو : عَلِمَ يَعْلَمُ إلّا ما شَدَّ من نحو : حَسِبَ يَحْسِبُ واخواته] فإنّها جاءت بكسر العين فيهما وقلّ ذلك فى الصحيح نحو : حَسِبَ يَحْسِبُ وَنَعِمَ يَنْعِمُ ، وكثر فى المعتلّ نحو : وَرَثَ بَرِثُ وَوَرَعَ بَرَعُ وَوَرِمَ يَرِمُ وَوَمَقَ يَمَقُ وَيَسُّ يَسُّ وَسِعَ يَسَعُ واخواتها ، وأما فَضَلَ يَفْضُلُ وَنَعِمَ يَنْعَمُ وَمَيَّتَ يَمُوتُ بكسر العين فى الماضى وضمّها فى المضارع فمن تداخل اللّغتين لأنّها جاءت من باب عَلِمَ يَعْلَمُ وَنَصَرَ يَنْصُرُ فأخذ الماضى من الأوّل والمضارع من الثانى.

[وان كان ماضيه على] وزن [فَعَلَ مضموم العين فمضارعه على وزن يَفْعَلُ بضمّ العين نحو : حَسُنَ يَحْسُنُ] واخواته نحو : كَرُمَ يَكْرُمُ لأنّ هذا الباب موضوع للصفات اللازمه فاختر للماضى والمضارع حركة لا تحصل إلّا بانضمام الشّفتين رعاه للتّناسب بين الألفاظ ومعانيها ، ويكون من

[شماره صفحه واقعى : ٨]

ص: ١١١١

أفعال الطَّبائع : كالحُسْن والكرم والقبح ونحوها ، ولا يكون إلَّا لازماً نحو : رَحَّبْتُكَ الدار والأصل رَحَّبْتُ بك الدار ، فحذف الباء إختصاراً لكثرة الإستعمال [وأما الزباعى المجرد فهو فعلل] بفتح الفاء واللامين وسكون العين [كدَخَرَجَ] فلان الشئ أى دَوَّرَه [دَخَرَجَهُ ودَخَرَجاً] لأنَّ فعل الماضى لا يكون أوله وآخره إلَّا مفتوحين ولا يمكن سكون اللام الأولى لإلتقاء الساكنين فى نحو : دَخَرَجْتَ ودَخَرَجْنَ فحَرَكوها بالفتحة لخفَّتْها وسكون العين لأنَّه ليس فى الكلام اربع حركات متواليه فى كلمه واحده ويلحق به نحو : جَوْرَبَ وجَلَبَبَ وَيَطَّرَ وَيَقَمَّرَ وهَوَّوْلَ وشَرَّيْفَ ، ودليل الإلحاق إتِّحاد المصدرين .

أما الثلاثى المزيد فيه

[وأما الثلاثى المزيد فيه فهو على ثلاثه أقسام :] لأنَّ الزَّائِد فيه إما حرف واحد أو اثنان أو ثلاثه لنلَّا يلزم مزْيَه الفرع على الأصل واعلم أنَّ الحروف التى تزد لا يكون إلَّا من حروف سألتمونيها إلَّا فى الإلحاق والتضعيف فأنه تزد فيهما أى حرف كان ، القسم [الأول] من الاقسام الثلاثه [ما كان ماضيه على اربعة احرف] وهو ما يكون الزَّائِد فيه حرفاً واحداً وهو ثلاثه أبواب : [كَأَفْعَل] بزياده الهمزه نحو : [أَكْرَمَ يُكْرِمُ إِكْرَاماً] وهو للتَّعْدِيه غالباً نحو : اكرمه ولصيروره الشئ منسوباً الى ما اشتق منه الفعل نحو : أَعَدَّ البعير أى صار ذا غده ومنه أَضْيَبْنَا أى دخلنا فى الصَّيْح لأنه بمنزله صَيْرْنَا ذوى صباح ولوجود الشئ على صفه نحو : أَحْمَدْتُهُ أى وجدته محموداً ، وللسلب نحو : اعجمت الكتاب أى أزلت عجمته ، وللزياده فى المعنى نحو : شغلته واشغلته ، وللتعريض لأمرٍ نحو : أباغ الجاربه أى عرضها للبيع .

واعلم : أنه قد ينقل الشئ الى أفعال فيصير لازماً ، وذلك نحو أَكَبَ واعرض يقال : كَبَه أى ألقاه على وجهه فاكَبَ ، وَعَرَّضَهُ أى أظهره فأعرض قال الزَّوْنِي : ولا ثالث لهما فيما سمعنا [وَفَعَّلَ] بتكرير العين نحو : [فَرَّخَ]

[شماره صفحه واقعى : ٩]

ص: ١١١٢

يُفْرَحُ تَفْرِيحاً [واختلف فى أن الزائد هو الأولى أم الثانية ، فقيل : الأولى لأن الحكم بزياده الساكن أولى من المتحرك ، ذلك عند الخليل . وقيل : الثانية لأن الزيادة بالآخر أولى والوجهان جائزان عند سيبويه . وهو للتكثير غالباً فى الفعل نحو : طُوِّفْتُ وَجَوَّلْتُ أو فى الفاعل نحو : مَوَّتَ الأبال أو فى المفعول نحو : غَلَّقْتُ الأبواب ، ولنسبه المفعول الى اصل الفعل نحو : فسقته أى نسبته الى الفسق ، وللتعديه نحو : فرحته ، وللتسلب نحو : جلدت البعير أى أزلت جلده ، ولغير ذلك نحو : قدّم بمعنى تقدم .

[وفاعِلٌ] بزياده الألف [نحو : قَاتِلٌ يقاتِلُ مُقاتله وقاتِلاً وقاتِلاً] ومن قال : كَذَّبَ كِذَاباً ، قال : قَاتَلَ قِيتالاً وروى ما رِئْتُهُ مِراءً وقاتلته قِيتالاً وتاسيسه على ان يكون بين اثنين فصاعداً يفعل أحدهما بصاحبه ما فعل الصاحب به نحو : ضارَبَ زيدَ عمراً ، وقد يكون بمعنى فَعَلَ أى للتكثير نحو : ضاعفته وضعفته ، وبمعنى أَفَعَلَ نحو : عافاك الله أى أغفأك الله ، وبمعنى فعل نحو : واقع بمعنى وَقَعَ ، ودافع بمعنى دَفَعَ ، وسافرَ بمعنى سَافَرَ [و] القسم [الثانى] من الاقسام الثلاثه [ما كان ماضيه على خمسه احرف] وهو ما يكون الزائد فيه حرفين وهو نوعان والمجموع خمسه ابواب [إمّا أوله التياء مثل تَفَعَّلَ] بزياده التاء وتكرار العين نحو : [تَكَسَّرَ] يَتَكَسَّرُ [تَكَسَّرَ] وهو لمطاوعه فعل نحو : كَسِرَتْهُ فَتَكَسَّرَ ، والمطاوعه حصول الأثر عند تعلق الفعل المتعدى بمفعوله ، فإتتك اذا قلت : كَسِرَتْهُ فالحاصل له التَكْسِيرُ ، وللتكلف نحو : تَحَلَّمَ أى تكلف الحلم ولإتخاذ الفاعل المفعول أصل الفعل نحو : تَوَسَّدْتُه أى أخذته وساده ، وللدلاله على أن الفاعل جانب الفعل نحو : تَهَجَّدَ أى جانب الهجود وللدلاله على حوصل أصل الفعل مره بعد مره نحو : تَجَرَّعْتُه أى شربته جرعه بعد جرعه ، وللطلب نحو : تَكَبَّرَ أى طلب أن يكون كبيراً .

[شماره صفحه واقعى : ١٠]

ص: ١١٣

[وتفاعل] بزيادة التاء والألف نحو : [تباعد] يتباعدُ [تباعداً] وهو لما يصدر من اثنين فصاعداً فإن كان من فاعل المتعدى الى مفعولين يكون متعدياً الى مفعول واحد نحو : نازعته الحديث فتنازعناه وعلى هذا القياس وذلك لأن وضع فاعل لنسبه الفعل الى الفاعل المتعلق بغيره مع أنّ الغير ايضاً فعل ذلك وتفاعل وضعه لنسبه الفعل الى المشتركين فيه من غير قصد الى ما تعلق به الفعل ولمطاوعه فاعل نحو : باعدته فتباعدَ وللتكلف نحو : تجاهل أى أظهر الجهل من نفسه والحال أنه منتف عنه ، والفرق بين التكليف فى هذا الباب ، وبينه فى باب تَفَعَّلَ أنّ المتحلم يريد وجود الحلم من نفسه بخلاف المتجاهل .

[وأمّا أوّله الهمزة مثل : انفعال] بزيادة الهمزة والنون نحو : [انْقَطَعَ ينقطع انقطاعاً] وهو لمطاوعه فعل نحو : قطعته فانقطع فللهذا لا يكون إلّا لازماً ومجيئه لمطاوعه افعال نحو : أسققت الباب أى ردّدته فأنسدّ قفّ وازعجته أى ابعده فأنزعج من الشواذ ولا- بينى إلما ممّا فيه علاج وتأثير ، فلا يقال : إنكرم وإنعدم ونحوهما لأنهم لمّا خصّوه بالمطاوعه إلترموا أن يكون أمره ممّا يظهر أثره وهو علاج تقويه للمعنى الذى ذكر من أنّ المطاوعه هى حصول الأثر .

[وافتعل] بزيادة الهمزة والتاء [نحو : اجتمع اجتماعاً] وهو لمطاوعه فعل نحو : جمعته فاجتمع وللاتخاذ نحو : اختر أى أخذ الخبر ولزيادة المبالغه فى المعنى نحو : إكتسب أى بالغ واضطرب فى الكسب ويكون بمعنى فعل نحو : حيدب وحتيدب وبمعنى تفاعل نحو : اختصموا أى تخصصوا [وافتعل] بزيادة الهمزة واللّام الأولى أو الثانية [نحو : حمز يحمز إحمرازاً] وهو للمبالغه ولا يكون إلّا لازماً واختصّ بالألوان والعيوب .

[و [القسم] الثالث] من الأقسام الثلاثة [ما كان ماضيه على سته

[شماره صفحه واقعى : ۱۱]

ص: ۱۱۴

أحرف [وهو ما كان الزائد فيه على ثلاثة احرف.

[مثل استفعل] بزيادة الهمزة والسّين والتاء نحو : [استخرج] يستخرج [استخراجاً] وهو لطلب الفعل نحو : استخراجته أى طلبت خروجه وإصابه الشىء على صفة نحو استعظمته أى وجدته عظيماً وللتحوّل نحو : استحجر الطين أى تحوّل الى الحجريّه ويكون بمعنى فعل نحو : قَرَّ فَاشْتَقَرَّ وقيل. إنه للطلب كأنه يطلب القرار من نفسه.

[وفعال] بزيادة الهمزة والالف واللام نحو : [إحماراً إحميراراً] وحكمه كحكم إحمراً إلا أنّ المبالغه فيه زائده.

[وأفعول] بزيادة الهمزة والواو واحدى العينين [نحو : اعشوشب] الأرض [اعشيشاباً] أى كثر عشبها وهو للمبالغه وفى بعض النسخ ، [وافعول نحو : اجلوز اجلوازاً] وهو بزيادة الهمزة والواوين.

[و افعلل] بزيادة الهمزة والنون واحدى اللامين [نحو : أفعنسس أفعنساساً] أى خلف ورَجَعَ ، قال أبو عمرو : سألت الأصمعى عنه ، فقال هكذا : فقدم بطنه وأخر صدره.

[وأفعلى] بزيادة الهمزة والنون والالف [نحو : اسلنقى اسلنقاء] أى نام على ظهره ووقع على القفا والبابان الاخيران من الملحقات باحرنجم فلا وجه لذكرهما فى سلك ما تقدم ، وكذا تفعّل وتفاعل من الملحقات بتدخرج والمصنّف لم يفرق بين ذلك.

أما الزباعى المزيد فيه

[وأما الزباعى المزيد فيه فامثله] أى ابنيته بحكم الاستقراء ثلاثه : [تفعلل] بزيادة التاء [كتدحرج تدحرجاً] ويلحق به نحو : تجلبب أى لبس الجلباب ، وتجوّزب أى لبس الجوّزب ، وتغفهيّ أى اكثر فى كلامه ، وتزهوك أى تبختر فى المشى ، وتمسكن أى أظهر الدّل والمسكنه.

[شماره صفحه واقعى : ١٢]

ص: ١١٥

[وافعلل] بزيادة الهمزة والتون [كاخرنجم] أى ازدحم [اخرنجاماً] ويقال : خَرَجْتُ الإبل فاحرنجمت أى رَدَدْتُ بَعْضَهَا الى بَعْضِ فارتددت ويلحق به نحو : اقعنسَسَ واسلنقى ولا- يجوز الإدغام والإعلال فى الملحق لأنه يجب ان يكون الملحق مثل الملحق به لفظاً ، والفرق بين بابى اقعنسس و احرنجم أنه يجب فى الأول تكرير اللام دون الثانى .

[وَأَفْعَلَّ] بزيادة الهمزة واللام وهو بسكون الفاء وفتح العين وفتح اللام الأولى مُخَفَّفَه والثانيه مشدده [كَأَفْشَعَرَّ] جلده [اقشعراراً] أى أخذته قشعريره .

الفعل المتعدى و اللآزم

تنبية [الفعل إما مُتَعَدٍّ وهو الفعل الذى يتعدى] بنفسه [من الفاعل] أى يتجاوز [الى المفعول به كقولك : ضَرَبْتُ زَيْدًا] فَإِنَّ الفعل الذى هو الضرب قد جاوز من الفاعل الى زيد فالدور مدفوع فَإِنَّ المراد بقوله يتعدى : معناه اللغوى وأتما قيد المفعول بقوله به لأن المتعدى وغيره متساويان فى نصب ما عدى المفعول به ، نحو : اجتمع القوم والأمير فى السوق يوم الجمعة اجتماعاً تآديباً لزيد ونحو ذلك ، ولا يعترض بنحو : ما ضَرَبْتُ زَيْدًا لِأَنَّ الفعل الذى هو ضَرَبْتُ قد يتعدى الى المفعول به فى نحو : ضربت زيدا وأن أُريد به لفظ الفاعل والمفعول به فهذا مدفوع بلا خفاء .

و [يسمى ايضاً] المتعدى [واقعاً] لوقوعه على المفعول به [ومجاوزاً] لمجاوزه الفاعل بخلاف اللآزم و [إما غير متعدٍ وهو الفعل الذى لم يتجاوز الفاعل كقولك : حَسِرَ زَيْدٌ] فَإِنَّ الفعل الذى هو حَسِرَ لم يتجاوز الفاعل الذى هو زيد بل ثبت فيه و [يُسَمَّى] غير المتعدى ايضاً [لازماً] للزومه على الفاعل وعدم انفكاكه عنه [وغير واقع] لعدم وقوعه على المفعول به وفعل واحد قد يتعدى بنفسه فيسمى متعدياً ، وقد يتعدى

[شماره صفحه واقعى : ١٣]

ص: ١١١٦

بالحرف فيسمى لازماً ، وذلك عند تساوى الإستعمالين نحو : شكرته وشكرت له ، ونصحته ونصحت له ، والحقّ أنه متعدّد واللام زائده مطّرده لأنّ معناه مع اللام هو المعنى بدونها والمتعدّي واللازم بحسب المعنى وتعدّيته أى تعدّى انت الفعل اللازم ، وفي بعض النسخ وتعدّيته [فى الثلاثى المجرد] خاصّه بشيئين [بتضعيف العين] أى بنقله الى باب التفعيل [أو بالهمزه] أى بنقله الى باب الافعال [كقولك : فرّحت زيداً] فإنّ قولك : فرّح زيد لازم ، فلما قلت : فرّحته صار متعدّياً [واجلسته] فإنّ قولك : جلس زيد لازم ، فلما قلت : اجلسته صار متعدّياً [و] [تعديته] بحرف الجرّ فى الكلّ [أى من الثلاثى والرّباعى المجرد والمزيد فيه ؛ لأنّ حروف الجرّ وضعت لتجرّ معنى الافعال إلى الأسماء] نحو : ذهبْتُ بزيد وانطلقْتُ به [فإنّ قولك : ذهبْتُ وانطلقْتُ لازمان ، فلما قلت ذلك صارا متعدّيين .

[ولا- يغيّر شىء من حروف الجرّ معنى الفعل إلّا الباء] فى بعض المواضع نحو : ذهبْتُ به بخلاف مررت به ، والذى يغيّر الباء معناه يجب فيه عند المبرّد مصاحبه الفاعل للمفعول به لأنّ الباء التى للتعديه عنده بمعنى مَع ، وقال سيبويه : الباء فى مثله كالمهمزه والتضعيف ، فمعنى ذهبْتُ به اذهبته ، ويجوز المصاحبه وعدمها ، وأمّا فى الهمزه والتضعيف فلا بدّ فيه من التغيير ولا حصر لتعديه حروف الجرّ فعلاً واحداً بل يجوز أن يجتمع على فعل واحد حروف كثيره إلّا اذا كانت بمعنى واحد نحو : مررت بزيد بعمره فانه لا يجوز بخلاف مررت بزيد بالبريه أى فى البريه ولا يتعدى كلّ فعل بالهمزه والتضعيف فإنّ النقل من المجرد الى بعض الأبواب المتشعبه موكول الى السماع ، فلا تقول : انصرتُ زيداً عمرواً ولا ذهبْتُ خالداً ونحو ذلك ، كذا قال بعض المحقّقين . والحقّ أنه لا بدّ فى الفعل المتعدّي الذى نبّحث عنه ونجعله مقابلاً للآزم من تغيير

[شماره صفحه واقعى : ١٤]

ص: ١١٧

الحرف معناه لما مرّ من أنّه بحسب المعنى فلا بدّ من معنى التّغيير كما في ذهبته بخلاف مررت به ، نعم يصحّ أن يقال : في كلّ جارّ ومجرور أنّ الفعل متعدّد اليه كما يقال : يتعدّى الى الطرف وغيره لكن لا باعتبار هذا التعدّي الذي نحن فيه على أنّ في قوله ولا يغيّر شيء من حروف الجرّ معنى الفعل إلاّ الباء نظراً.

فصل في أمثله تصريف هذه الأفعال

هذا فصل في أمثله تصريف [هذه الأفعال] المذكوره من الثلاثي والرباعي المجزّد والمزيد فيه يعني اذا صرفت هذه الأفعال حصلت أمثله كالماضي والمضارع والأمر وغيرها فهذا الفصل في بيانها وقدّم الماضي لأنّ الزّمان الماضي قبل زمان الحال والمستقبل ولأنّه أصل بالنسبه الى المضارع لأنّه يحصل بالزيادة على الماضي ولا شكّ في فرعيّه ما حصل بالزيادة وأصالة ما حصل هو منه واشتقّ منه فقال : [اما الماضي فهو الفعل الّذي دلّ على معنى] هذا بمنزله الجنس لشموله جميع الأفعال وخرج بقوله : [وُجد] هذا المعنى [في الزّمان الماضي] ما سوى الماضي اراد بالماضي في قوله : في الزّمان الماضي اللّغوي والأوّل الصّناعي فلا يلزم تعريف الشّيء بنفسه فإن قيل : هذا الحدّ غير مانع اذ يصدق على المضارع المجزوم بلم نحو : لم يَضْرِبْ فإنّ لم يصدق على الماضي وغير جامع اذ لا يصدق على نَعَمَ وَيُسُّسُ وَعَسَى وما اشبه ذلك.

فالجواب عن الأوّل أنّ دلالته على الماضي عارض نشأ من كمّ والاعتبار لاصل الوضع وعن الثاني أنّه من الجوامد والمراد هاهنا الماضي الّذي هو أحد الامثله الحاصله من تصريف هذه الأفعال وان أريد

[شماره صفحه واقعي : ١٥]

ص: ١١١٨

بالماضى المطلق فالجواب عنه أنّ تجزئتها عن الزّمان الماضى عارض فلا اعتداد به وكذا الكلام فى صيغ العقود نحو: بعثُ وأمثاله ثم اعلم أنّ الماضى إمّا مبنى للفاعل أو مبنى للمفعول.

الفعل المعلوم والمجهول

فى الفعل الماضى

[فالمبنى للفاعل منه] أى من الماضى [ما] أى الفعل الماضى الذى [كان أو له مفتوحاً] نحو: نَصِرَ [أو كان أوّل متحرّك منه مفتوحاً] نحو: اجْتَمَعَ فَإِنَّ أوّل متحرّك منه من إجتماع هو التاء لأنّ الفاء ساكنه والهمزة غير متعدّ بها لسقوطها فى الدّرج وهو مفتوح ولو قال: ما كان أوّل متحرّك منه مفتوحاً لاندرج فيه القسمان لأنّ أوّل متحرّك من نَصِرَ هو التّون كالتاء من اجْتَمَعَ وأنّما ذكر ذلك لزياده التّوضيح وليس أو فى قوله: أو كان ممّا يفسد الحدّ لأنّ المراد بها التّقسيم فى المحدود أى ما كان على أحد هذين الوجهين وأنّما يفسد اذا كان المراد بها الشكّ وإنّما فتح أوّل متحرّك منه، لرفضهم الإبتداء بالساكن فى نحو: نَصِرَ، ولئلا يلزم إنتقاء الساكنين فى مثل: اِفْتَعَلَ واسْتَفْعَلَ، وكون الفتح أخفّ الحركات كما بنى آخر الماضى على الفتح سواء كان مبيّياً للفاعل أو مبيّياً للمفعول إمّا البناء فلاّنه الاصل فى الافعال وأنّما الحركة فلمشابهة الاسم مشابهة ما فى وقوعه موقعه نحو: زيدٌ ضَرَبَ موقعَ زيدٍ ضاربٍ، وأنّما الفتح فلخفّته إلّا اذا اعتلّ آخره نحو: غزا ورمى أو اتّصل به الضّمير المرفوع المتحرّك نحو: ضَرَبَتْ وَضَرَبَتْ أو واو الضّمير نحو: ضَرَبُوا مثاله أى مثال المبنى للفاعل ولم يقتصر بذكر الكلّى لأنّه قد يراد ايضاحه وايصاله الى فهم المبتدى المستفيد فيذكر جزئى من جزئياته ويقال له إنّه مثاله: [نَصِرَ] للغايب المفرد [نَصِرَا] لمثناه [نَصِرُوا] لجمعه [نَصِرَتْ] للغايبه المفردة [نَصِرَتَا] لمثناه [نَصِرْنَ] لجمعها [نَصِرَتْ] للمخاطب الواحد [نَصِرْتُمْ] لمثناه [نَصِرْتُمْ] لجمعها [نَصِرْتِ] للمخاطبه

[شماره صفحه واقعى: ١٦]

ص: ١١١٩

[نَصْرُتُمْ] لِمَثْنَاهَا [نَصْرُتُنَّ] لَجَمْعِهَا [نَصْرَتْ] لِلْمَتَكَلِّمِ الْوَاحِدِ [نَصْرْنَا] لَهُ مَعَ غَيْرِهِ.

وزادوا تاءً في نَصْرَتْ للدلالة على التأنيث كما في الاسم نحو : ناصِرَه واختصوا المتحرّكه بالإسم والسّاكنه بالفعل تعادلاً بينهما اذا الفعل أثقل كما تقدّم وحزّكوها في التشبيه لإلتقاء السّاكنين وزادوا ألفاً وواواً علامه للفاعل في الإِثْنين والجماعه وقد يحذف الواو في التّدره كقوله : قَلُوْا أَنَّ الْأَطْيَاءَ كَانَ حَوْلِي وَكَانَ مَعَ الْأَطْيَاءِ الشَّفَاءُ وزادوا تاءً للمخاطب وتاءً للمخاطبه وتاءً للمتكلّم وحزّكوها في الجمع خوفاً للبس بتاء التأنيث وضمّوها للمتكلّم لأنّ الضّم أقوى ، والمتكلّم مقدّم في الرّتبه لأنّه اعرف فأخذه وفتحوها للمخاطب إذ لم يكن الضّم للإلتباس بالمتكلّم والفتح راجح لخفّته والمذكّر مقدّم فأخذه فبقيت الكسره للمخاطبه فأعطيّتها لئلاّ يلبس بالمتكلّم والمخاطب ولأنّ الياء يقع ضميرها في نحو : إضْرِبِي والكسره أخت الياء فتناسب إعطاؤها المخاطبه ولم يفرقوا بينهما في المثني لكن زادوا ميماً فرقاً بين المخاطبين وبين المغايبين وضمّوا ما قبلها لأنّ الميم شفويّه كالواو فيناسبها الضّم ووضعوا للمتكلّم مع غيره ضميراً آخر وهو «نا» كما في المنفصلات نحو : نَحْنُ ، فقالوا : فَعَلْنَا وُفَرَّقُوا بَيْنَ الْجَمْعِ الْمَذْكَرِ الْغَائِبِ ، وَبَيْنَ الْجَمْعِ الْمُؤنَّثِ الْغَائِبِ بِاخْتِصَاصِ الْمَذْكَرِ بِالْوَاوِ وَالْمُؤنَّثِ بِالتَّوْنِ دُونَ الْعَكْسِ لِأَنَّ الْوَاوَ هُنَا أَقْوَى مِنَ التَّوْنِ لِأَنَّهَا مِنْ حُرُوفِ الْمَدِّ وَاللَّيْنِ وَهِيَ بِالزِّيَادَةِ أَوْلَى ، وَالْمَذْكَرَ مَقْدَمَ عَلَى الْمُؤنَّثِ فَأَخَذَهُ ، وَكَذَا فَرَّقُوا بَيْنَ الْجَمْعِ الْمَخَاطَبِ وَالْمَخَاطِبِ بِاخْتِصَاصِ الْمَذْكَرِ بِالْمِيمِ لِمُنَاسِبَتِهَا الْوَاوِ وَالتّي هِيَ عَلَامَةٌ لَهُ فِي الْغَيْبِ وَاخْتِصَاصِ الْمُؤنَّثِ بِالتَّوْنِ كَمَا فِي جَمْعِ الْغَائِبِ ، وَشَدَّدُوا التَّوْنَ لِأَنَّهُمْ قَالُوا : نَصْرَتُْنَّ أَصْلُهُ نَصْرَتُْمَنْ ، فَادْغَمَتِ الْمِيمُ فِي التَّوْنِ ادْغَاماً وَاجِباً وَكَذَا ضَمُّوا مَا قَبْلَ

[شماره صفحه واقعی : ١٧]

ص: ١١٢٠

التون اعنى التاء لمناسبه الضم الميم وهذه مناسبات ذكروها بعد الوقوع وإلاً فالحاكم بذلك الواضع لا غيره.

[وقس على هذا] المذكور من تصريف نَصَرَ [أَفْعَلَ وَفَاعَلَ وَفَعَّلَ وَفَعَّلَلَ وَتَفَعَّلَ وَتَفَعَّلَلَ وَفَعَّلَ وَفَعَّلَلَ وَفَعَّلَ وَفَعَّلَلَ وَفَعَّلَ وَفَعَّلَلَ] نحو: [إفشعز أقشعزوا الخ] واقفعزعل [نحو: اعشوشب الخ] وكذلك البواقي [فتركه لأنه لما ذكر واحد فالبواقي على نهجه فلا وجه الى تكثير الأمثله اذ ليس الادراك بكثرة النظائر، فالفهم الذكى يُدرك بالنظير الواحد ما لا يدركه البليد بالف شاهد.

[ولا- تعتبر انت] وفي بعض النسخ ولا- تعتبر مبيئاً للمفعول [حركات الألفات] أى الهمزات وإنما عبر عنها بها لأن الهمزه اذا كانت أولاً تكتب على صوره الألف ويقال لها: الألف، قال فى الصحاح: الألف على ضربين لئنه ومتحركه، فاللينه: تسمى ألفا، والمتحركه: تسمى همزه [فى الأوائل] أى فى أوائل أنفعل وأفتعل وأشتعل وما أشبهها مما فى أوله همزه زائده سوى أفتعل، فإن همزته للقطع لأنها لا- تسقط فى الدرَج ولهذا فتحت يعنى لا يقال: إن أوائل هذه الافعال ليست مفتوحه بل مكسوره فلا يكون مبيئاً للفاعل [فإنها] أى لأن هذه الألفات [زائده] لدفع الإبتداء بالساكن [تثبت فى الإبتداء] للإحتياج اليها [وتسقط فى الدرَج] أى فى حشو الكلام لعدم الإحتياج اليها نحو: واقفعل وأشتفعل وانفعل بحذف الهمزه باتصال الواو بالكلمه.

[والمبنى للمفعول منه] أى من الماضى أراد ان يذكر تعريفاً له باعتبار اللفظ فذكر على سبيل الإستطراد وتعريفاً لمطلق الفعل المبنى للمفعول باعتبار المعنى فقال: [وهو] أى المبنى للمفعول مطلقاً سواء كان من الماضى أو المضارع [الفعل الذى لم يسم فاعله] كما تقول:

[شماره صفحه واقعى: ١٨]

ص: ١١٢١

ضُرِبَ زيدٌ فترفع زيداً لقيامه مقام الفاعل ولا يذكر الفاعل إما لتعظيمه فتصونه عن لسانك أو لتحقيره فتصون لسانك عنه أو لعدم العلم به أو لقصد صدور الفعل عن أى فاعل كان ولا- غرض فى الفاعل ، كقتل الخارجى ، فإنَّ الغرض المهمُّ قتله لا قاتله أو لغير ذلك ممَّا تقرَّرَ فى علم المعانى وينتقض بالمبنى للفاعل عند من يجوز حذف الفاعل [ما كان] خبر المبتدأ أى المبنى للمفعول من الفعل الماضى الذى كان [أو له مضموماً كفُعِلَ وفُعِلَ وفُعِلَ وفُعِلَ وفُعِلَ] بقلب الألف واواً للإنضمام ما قبلها [وتُفَعَّلَ] بضم التاء والفاء ايضاً لأنك لو قلت : تُفَعَّلَ بضم التاء فقط لالتبس بمضارع فَعَلَ [و] كذلك قالوا : فى تفاعل [تُفَعَّلَ] بضم التاء والفاء اذ لو اقتصر على صَمَّ التاء لالتبس بمضارع فاعَلَ وقلب الألف واواً لانضمام ما قبلها [أو] كان [أوّل متحرّك منه مضموماً نحو : أُفَعِّلَ] بضمّ التاء لأنه أوّل متحرّك منه كما ذكرنا فى المبنى للفاعل [واشتُفِعِلَ] بضمّ التاء.

وكذا قياس كلِّ ما كان أوّله همزه وصل ولم يذكر إنْفَعَلَ وَاْفَعَلَ وَاْفَعُولَ وَاْفَعَالاً وَاْفَعُولَ وَاْفَعُولَ ونحو ذلك لأنّها من اللّوازم ، وبناء المفعول منها لا يكاد يوجد [وهمزه الوصل فى ما] أوّل متحرّك منه مضموم [تتبّع هذا المضموم] الذى هو أوّل متحرّك منه [فى الضّم] يعنى تكون مضمومه عند الإبتداء كقولك مبتدئاً : اسْتُخْرِجَ المالَ مثلاً بضمّ الهمزه لمتابعه التاء [وما قبل آخره] أى آخر المبنى للمفعول [يكون مكسوراً أبداً نحو : نُصِتَرَ زيدٌ واسْتُخْرِجَ المالَ] وفى نحو : أُفَعِّلَ وَأَفْعُولَ يقدر الأصل وهو أُفَعِّلَ وَأَفْعُولِمْ وفى نحو : أُفَعِّلَ كَأَفْعُولِ كَأَفْعُولِ فنقلت كسره اللام الثانيه الى الأولى. وادغمت الثانيه فى الثالثه ، فليتاَمَل. ولو قال : ما كان أوّل متحرّك منه مضموماً لكان كافياً كما تقدّم ، والسرّ فى الضّم

[شماره صفحه واقعى : ١٩]

ص: ١١٢٢

الأول وكسر ما قبل الآخر أنه لا بدّ من تغيير ليفصل من المبني للفاعل والأصل فَعَلَ فَعِيرُوه الى فُعِلَ بضمّ الأوّل وكسر الثاني دون سائر الأوزان ليعبد عن أوزان الإسم ، ولو كسر الأوّل وضمّ الثاني لحصلَ هذا الغرض لكنّ الخروج من الضمه الى الكسره أولى من العكس لأنّه طلب الخفّه بعد الثقل ، ثم حمل غير الثلاثي المجرد عليه فى ضمّ الأوّل وكسر ما قبل الآخر وما يقال إنّ ضمّ الأوّل عوض عن المرفوع المحذوف فليس بشيء لأنّ المفعول المرفوع عوض عنه وهو كاف ، وجاء فزُد له بسكون الزاء والاصل فُضد له أسكن الصّاد وأبدل بالزّاء ، وحكى قطرب : ضِتْرَب زيد بنقل كسره الزاء الى الصّاد ، وجاء عَصِيرَ بسكون ما قبل الآخر وقرء قوله : رَدَّت الينا بكسر الزّاء ، وكلّ ذلك ممّا لا يعتدّ به نقضاً وجاء نحو : جُنَّ وسُلُّ وُرُكَم وُحْمٌ وفُتِدَ ووُعِكَ مبيته للمفعول أبداً للعلم بفاعلها فى غالب العاده أنّه هو الله تعالى وعقب الماضى بالمضارع لأنّ الأمر فرع عليه وكذا اسم الفاعل والمفعول لاشتقاقهما منه فقال : وأما الفعل المضارع فهو ما كان أى الفعل الّذى يكون فى أوّله إحدى الزوائد الاربع وهى أى الزوائد الاربع الهمزه والنون والتياء والياء يجمعها أى يجمع تلك الزوائد الأربع قولك : أنيت أو أتيت أو نأتى ، وإتما زادوها فرقاً بينه وبين الماضى ، واختصوا الزيادة به لأنّه مؤخّر بالزمان عن الماضى والاصل عدم الزيادة فأخذه المقدم ، ولقائل أن يقول هذا التعريف شامل لنحو : أكرّم وتكسّر وتباعد فإنّ أوّله إحدى الزوائد الاربع وليس بمضارع ويمكن أن يجاب عنه بأنّنا لا- نسلّم أنّ أوّله إحدى الزوائد الاربع لأنّنا نعنى بها الهمزه الّتى تكون للمتكلّم وحده والنون الّتى تكون له مع غيره ، وكذا التاء والياء كما أشار اليه بقوله : فالهمزه للمتكلّم وحده نحو : أنا أنصّر والنون له أى للمتكلّم إذا كان معه غيره مذكراً كان أو مؤنثاً نحو :

[شماره صفحه واقعى : ٢٠]

ص: ١١٢٣

نحن نُنصِّرُ ويستعمل في المتكلم وحده في موضع التعظيم والتفخيم نحو قوله تعالى: «نَحْنُ نُقْصِّ» (١).

والتياء للمخاطب مفرداً نحو: أَنْتَ تُنصِّرُ [أو مثني] نحو: أَنْتَما تَنْصِرانِ أو مجموعاً كأنتم تَنْصِرُونَ مذكراً كان المخاطب في هذه الثلاثة أو مؤنثاً وللغائب المفردة نحو: هي تنصر، ولمثاتها نحوهما تنصران والياء للغائب المذكر مفرداً كان نحو: هو ينصر أو مثني نحوهما ينصران أو مجموعاً نحوهم ينصرون، ولجمع المؤنث الغائبه نحوهنَّ ينصرنَ واعتراض عليه بانه يستعمل في الله تعالى نحو: يُفَعِّلُ الله ما يشاء ويحكم ما يريد، وليس بغائب ولا مذكر ولا مؤنث تعالى الله عن ذلك فالأولى أن يقال: والياء لما عدا ما ذكرناه وأجيب عنه بأن المراد بالغائب اللفظ، فاذا قلت: الله تعالى علواً كبيراً يحكم بكذا فالله لفظ مذكر غائب لأنه ليس بمتكلم ولا مخاطب، وهو المراد بالغائب، فإن قلت: لِمَ زادوا هذه الحروف دون غيرها ولم يختصوا كلماً منها بما اختصوا قلت: لأنَّ الزيادة مستلزمة للثقل وهم احتاجوا الى حروف تزداد لنصب العلامه فوجدوا أولى الحروف بذلك حروف المد واللين لكثرة دَوْرانها في كلامهم إِمَّا بأنفسها أو بإبغاضها أعنى الحركات الثلاث فزادوها وقلبوا الألف همزه لرفضهم الإبتداء بالساكن ومخرج الهمزه قريب من مخرجها وأعطوها للمتكلم لأنه مقدّم والهمزه أيضاً مخرجها مقدّم على مخرجها لكونها من أقصى الحلق، ثم قلبوا الواو تاء لأنه تؤدي زيادتها الى الثقل لا سيما في مثل ووجل بالعطف وقلبها تاء كثير في كلامهم نحو: تُراث وتجاه والاصل وراث ووجاه فقلبوها هاهنا أيضاً تاءً وأعطوها المخاطب لأنه مؤخّر عنهما بمعنى أن الكلام إنما ينتهي اليه والواو منتهى مخرج الهمزه والياء

[شماره صفحه واقعي : ٢١]

ص: ١١٢٤

١- يوسف : ٣، والكهف : ٣.

لكونها شفويّه وأتبعوه الغائبه والغائبين لئلا يلتبسوا بالغائب والغائبين وحينئذٍ وإن التبسوا بالمخاطب والمخاطبين لكن هذا أسهل.

ويوجدُ الفرق بين جمع المذكر وجمع المؤنث في الغائب بالواو والتون نحو : يضرِبُونَ وَيَضْرِبْنَ ولم يجعل الجمع بالتاء كما في واحده والمثنى بل بالياء كما هو مناسب للغائب لكون مخرج الياء متوسّطاً بين مخرج الهمزة والواو وكون ذكر الغائب دائراً بين المتكلّم والمخاطب ولما كان في الماضي فرق بين المتكلّم وحده ومع غيره أرادوا أن يفرّقوا بينهما في المضارع ايضاً فزادوا التون لمشابهتها حرف المدّ واللين من جهة الخفاء والغنّه ، فإن قلت : لم سمى هذا القسم مضارعاً قلت : لأنّ المضارعه في اللغه المشابهه من الضرع كأنّ كلا الشّبهين إرتضعا من ضرع واحد فهما أخوان رضاعاً ، وهو مشابه لإسم الفاعل في الحركات والسّكنات ولمطلق الإسم في وقوعه مشتركاً بين الاستقبال والحال وتخصيصه بالسّين أو سوف أو اللام كما أنّ رجلاً يحتمل أن يكون زيدياً وعمرواً وخالدأ وغيرهم ، فإذا عزّفته باللام وقلت : الرّجل اختصّ بواحد وبهذه المشابهه التامه أغرب من بين سائر الافعال.

[وهذا] أى المضارع [يصلح للحال] والمراد بها أجزاء من طرّفى الماضى والمستقبل يعقب بعضها بعضاً من غير فرط مهله وتراخ ، والحاكم في ذلك هو العرف لا غير [والإستقبال] والمراد به ما يترقّب وجوده بعد زمانك الذى أنت فيه [تقول : يفعل الآن ويسمى حالاً وحاضراً أو يفعل غداً ويسمى مستقبلاً] والمشهور أنّ المستقبل بفتح الباء إسم مفعول والقياس يقتضى كسرهما ليكون اسم فاعل لأنه يستقبل كما يقال : الماضى ولعلّ وجه الأوّل أنّ الزّمان يستقبل فهو مستقبل اسم مفعول لكنّ الأوّلى أن يقال : المستقبل بكسر الباء فإنّه الصّحيح وتوجيه الأوّل لا يخلو

[شماره صفحه واقعى : ٢٢]

ص: ١١٢٥

قيل : أنّ المضارع موضوع للحال والاستعمال في الاستقبال مجاز وقيل : بالعكس والصحيح أنه مشترك بينهما لأنه يطلق عليهما اطلاق كل مشترك على أفراده هذا ولكن تبادر الفهم الى الحال عند الإطلاق من غير قرينه ينبئ عن كونه أصلاً في الحال وإيضاً من المناسب أن تكون لها صيغته خاصه كما للماضي والمستقبل.

[واذا دخلت عليه] أي على المضارع [السين أو سوف فقلت : سَيَفْعَلُ أو سوف يفعل ، اختصّ بزمان الاستقبال] لأنهما حرفا استقبال وضعاً وسمياً حرفي تنفيس ، ومعناه تأخير الفعل في الزمان المستقبل وعدم التضييق في الحال يقال : نَفَسْتَهُ أَي وَسَعْتَهُ وَسَوَفَ أَكْثَرَ تَنْفِيساً وَقَدْ يَخْفَفُ بِحَذْفِ الْفَاءِ فَيَقَالُ : سَوُوْ ، وَقَدْ يَقَالُ : سَيُّ بِقَلْبِ الْوَاوِ يَاءٌ وَقَدْ يَحْذَفُ الْوَاوُ فَتَسْكُنُ الْفَاءُ الَّذِي كَانَ مَتَحَرِّكاً لِأَجْلِ السَّاكِنِينَ ، وَيَقَالُ : سَفُّ أَفْعَلٌ وَقِيلَ : إِنَّ السَّيْنَ مَنْقُوصٌ مِنْ سَوْفَ دَلَالَةً بِتَقْلِيلِ الْحَرْفِ عَلَى تَقْرِيْبِ الْفِعْلِ قَبْلَ .

[واذا ادخلت عليه لام الابتداء اختصّ بزمان الحال نحو : قولك لَيَفْعَلُ وفي التنزيل : إِنِّي لَيَحْزُنُنِي] أما في قوله تعالى : «وَلَسَوْفَ يُعْطِيكَ رَبُّكَ فَتَرْضَى» (٢) و «لَسَوْفَ أُخْرِجُ حَيًّا» (٣) فقد تمحضت اللام للتوكيد فيها مُضْمَجَةً عَنْهَا مَعْنَى الْحَالِ لِأَنَّهَا تَفِيدُ ذَلِكَ إِذَا دَخَلَتْ عَلَى الْمَضَارِعِ الْمُحْتَمَلِ لَهَا لَا الْمُسْتَقْبَلِ الصَّرْفِ وَفِي قَوْلِهِ : «إِنَّ رَبَّكَ لَيُخْطِكُمْ بَيْنَهُمْ يَوْمَ الْقِيَامَةِ» (٣) ينزل منزله الحال إذ لا شك في وقوعه وأمثلة ذلك في كلام الله كثيرة.

[شماره صفحه واقعی : ٢٣]

ص : ١١٢٤

١- قوله : لا يخلو من حرازه بفتح الحاء المهملة والزائين المعجمتين ، قال في المنتهى : حرازه بالفتح سوزش دل از خشم وجز آن.

٢- الضحى : ٥ (٣) مريم : ٦٦.

٣- النحل : ١٢٤.

أنا في الفعل المضارع

واعلم أنّ المضارع أيضاً أما مبني للفاعل أو مبني للمفعول [فالمبني للفاعل منه] أي من الفعل المضارع [ما] أي الفعل المضارع الذي [كان حرف المضارعه منه مفتوحاً إلا ما كان ماضيّه على اربعة احرف] نحو : دَخَرَجَ وَأَكْرَمَ وَفَرَّحَ وَقَاتَلَ [فإنّ حرف المضارعه منه] أي ممّا كان ماضيّه على اربعة احرف [يكون مضموماً أبداً نحو : يُدَخِّرُجُ يُكْرِمُ وَيُفَرِّحُ وَيُقَاتِلُ] أما الفتح فلكونه الاصل ليخفّته وكسر غير الياء فيما كان ماضيّه مكسور العين لغه غير الحجازيين وهم يكسرون الياء اذا كان بعده ياء أخرى فلا ينطبق التعريف على ذلك.

وأما الضّمّ فيما كان ماضيّه على اربعة احرف فلاّنه لو فتح في يُكْرِمُ مثلاً ، ويقال : يُكْرِمُ لم يعلم أنّه مضارع المجزّد أو المزيد فيه ، ثمّ حمل عليه كلّ ما كان ماضيّه على اربعة احرف ، فإن قلت : فلمّ لم يفتح حرف المضارع في يدحرج ويقايل ويفرح ولا التباس فيها ، ثمّ يحمل يكرم عليها وحمل الأقلّ على الأكثر أولى قلت : لأنّه لو حمل الأقلّ على الأكثر لزم الإلتباس ولو في صوره واحده بخلاف العكس ، فإنّه لا التباس فيه أصلاً فان قلت : لم اختصّ الضّمّ بهذه الأمثله الاربعه والفتح بما عداها دون العكس قلت : لأنّها أقلّ ممّا عداها والضّمّ اثقل من الفتح فاختصّ الضّمّ بالأقلّ والفتح بالأكثر تعادلاً بينهما هذا وقد عرفت جواب ذلك ممّا مرّ ولقائل أن يقول : ولا يدخل في هذا التعريف إهراق يُهْرِقُ واسطاع يُسْطِيعُ بضّم حرف المضارعه ، والاصل اراق واطاع زيدت الهاء والسّين فإنّهما مبيتان للفاعل وليس حرف المضارعه منهما مفتوحاً وليسا أيضاً ممّا كان ماضيّه على اربعة احرف.

ويمكن الجواب عنه بأنّ الهاء والسّين زائدتان على خلاف القياس

[شماره صفحه واقعي : ٢٤]

ص: ١١٢٧

فكأنهما على اربعة احرف تقديراً أو بانهما من الشواذ ولا- يجب أن يدخل في الحد الشواذ ونحو : خَصَمَ وَقَتِلَ بالتشديد ، والاصل اختصم واقتتل ادغمت التاء فيما بعدها وحذفت الهمزة لعدم الاحتياج فيكون على خمسة احرف تقديراً فهذا يفتح حرف المضارعه ويقال : يَخْصِمُ وَيَقْتَلُ وهاهنا موضع بحث ولما ضم حرف المضارعه من هذه الاربعة كما في المبني للمفعول اراد ان يذكر علامه كون هذه الاربعة مبيئاً للفاعل.

فقال : [وعلامه بناء هذه الاربعة] يعنى يكرم ويدحرج ويقاتل ويفرح [للفاعل كون الحرف التى قبل الآخر منه] أى آخر كل واحد من هذه الاربعة حال كونه مبيئاً للفاعل [مكسوراً ابدأ] بخلاف المبني للمفعول فإنه فيه مفتوح ابدأ كما سنذكره فى بحثه [مثاله] أى مثال المبني للفاعل [من يُفْعَلُ] بضم العين [يَنْصُرُ يَنْصُرَانِ يَنْصُرُونَ الخ] وقد يستعمل لفظ الاثنتين فى بعض المواضع للواحد كقول الشاعر : فَإِنْ تَزْجُرَانِي يَا بِنَّ عُقَّانَ فَأَنْزِجِيَّ**وإن تزعيانى أحم عرضاً مُمَّنَّعا

وكقوله فقلت لصاحبي لا تحبسانا**بفتح أصوله والجدز شيحاً [وقس على هذا] المذكور من التصريف [يَضْرِبُ وَيُعْلَمُ وَيُدْحَرِجُ وَيَقَاتِلُ وَيُكْرِمُ وَيُفْرِحُ وَيَتَكَسَّرُ وَيَتَبَاعَدُ وَيَنْقَطِعُ وَيَجْتَمِعُ وَيَحْمَارُ وَيَسْتَخْرِجُ وَيَتَدْحَرِجُ وَيَعْشُوشِبُ وَيَجْلُوزُ وَيَقْعَنْسَسُ وَيَسْلَنْقَى وَيَحْرَنْجِمُ وَيَقْشَعِرُ] ونحن لا نشتغل بتفصيلها فإنه لا يخفى على من له أذنى تأمل وتميز ولو اشكل شىء من نحو : يقشعر ويسلنقى يعرف فى المضاعف والتأقص.

[والمبني للمفعول منه] أى من المضارع [ما] أى الفعل المضارع الذى [كان حرف المضارعه منه مضموماً] حملاً على الماضى [وكان

[شماره صفحه واقعى : ٢٥]

ص: ١١٢٨

ما قبل الآخر [منه] مفتوحاً [فإن كان مفتوحاً فى الأصل بقى عليه وإلا يفتح ليعدّل الضّم بالفتح فى المضارع الذى هو ائقل من الماضى] نحو : يُنصّرُ ويُدرّجُ ويُكرّمُ ويُقاتَلُ ويُفَرَّجُ ويُشَدِّجُ ويُخرَجُ [وتصريفها على قياس المبنى للفاعل وفى نحو : يُفَعَّلُ ويُفَعَّلُ ويُفَعَّلُ بتقدير الأصل وهو يُفَعَّلُ ويُفَعَّلُ ويُفَعَّلُ بفتح ما قبل الآخر ولم يذكر المصنّف غير المتعدى ؛ لأنه قَلَّ ما يوجد منه .

دخول «ما و لا» النافيتان على الفعل المضارع

[واعلم : أنه [الضّمير للشان [تدخل على الفعل المضارع ما ولا النافيتان [للفعل المضارع [فلا تغيّران صيغته [أى صيغه فعل المضارع وقد مرّ تفسير الصيغه فى صدر الكلام يعنى لا يعملان فيه لفظاً وقد سُمِعَ من العرب الجزم بلاء التانيه اذا صلح ما قبلها كنى نحو : جنته كى لا يَكُنْ له عَلَى حَجّه وتقول : [لا يُنصّرُ ، لا يُنصّرانِ لا يُنصّرون الخ] كما تقدّم فى ينصر بعينه [وكذلك ما ينصّر ما يُنصّران ما يُنصّرون الخ] .

دخول الجازم على الفعل المضارع

واعلم : أنه [يدخل] على الفعل المضارع الجازم وهو لَمْ ولَمّا ولَاء فى التّهى واللام فى أمر الغائب وإنّ للشّروط والجزاء والأسماء التى تضمّنت معناها والغرض فى هذا الفنّ بيان آخر الفعل عند دخول الجازم عليه [فيحذف حركة الواحد] نحو : لم يُنصّرُ بسكون الزاء ويحذف [نون التثنيه] نحو : لم يُنصّرَا [و] [يحذف] نون الجمع المذكّر [نحو : لم يُنصّروا ويحذف] نون الواحده المخاطبه [نحو : لَمْ تُنصّرى ؛ لأنّ التّون فى هذه الامثله علامه الرّفْع كالضّمّه فى الواحد فكما يحذف حركة الواحد كذا يحذف النون ، وإنّما جعلت هذه التّون علامه الإعراب كالحركه لانه لَمّا وجب ان تكون هذه الأفعال معربه والإعراب إنّما يكون فى آخر الكلمه وكان أواخر هذه الأفعال ساكنه وهى الضّمائر لأنها لما اتّصلت بالأفعال صارت كأجزاء منها ولم يكن إجراء الإعراب عليها فوجب زياده حرف

[شماره صفحه واقعى : ٢٦]

الإعراب ولم يمكن زياده حرف المدّ واللّين فزادوا التّون لعلامه الإعراب لمناسبتها إيّاها كما سبق.

[ولا يحذف] الجازم [نون جماعه المؤنث] فلا يقال : لَمْ يُنْصِرْ فِي يُنْصِرْنَ [فَإِنَّهُ] أَيْ لِأَنَّ نون جماعه المؤنث [ضمير كالواو في جمع المذكر] وهو فاعل فلا يحذف [فتثبت على كلّ حال] بخلاف التّونات الآخر فَإِنَّهَا علامات للإعراب وهذه ضمير الفاعل لا علامه للإعراب لأنها اذا اتّصلت بالفعل المضارع صار مبيّناً لأنه إنّما إعراب لمشابهه الإسم ولما اتّصل به التّون الّتي لا يتّصل إلّا بالفعل فرجّح جانب الفعلية فصارت التّون من الفعل بمنزله الجزء من الكلمه كما في بَعْلَبِكْ ، وتَعَدَّر الإعراب بالحروف والحركه على ما لا يخفى ردّ الى ما هو الأصل في الفعل أعنى البناء وأشار الى الأمثله بقوله [تقول : لَمْ يُنْصِرْ لَمْ يُنْصِرَا لَمْ يُنْصِرُوا] وجاء لم في الصّوره غير جازمه كقول الشاعر :

هجوت زبّانُ ثمّ جئت معتذراً** من هجو زبّان كأن لم تهجو ولم تدع

وجاء ايضاً مفصلاً بينها وبين المجزوم كقول الشاعر :

فأضحّت مغانيها قفاراً رسوماً** كأن لم سوى أهل من الوحش توهل

وجاء حذف المجزوم بعده كقوله :

وَاحْفَظْ وَدِعْتِكَ الّتي اسْتَوَدَعْتَهَا** يوم الإغاره إنّ وَصَلَتْ وان لَمْ

دخول الناصب على الفعل المضارع

[واعلم : أنّه يدخل] على الفعل المضارع [الناصب] وهو أنّ وكنّ وكئى وإذن والأصل أنّ والبواقي فرع عليه وإنّما عمل النّصب لكونها مُشابهة لأنّ المشدّده وهو ينصب الأسماء فهذا ينصب الافعال [فتبدّل من الضّمه فتحه] كما هو مقتضى النّاصب فإنّ النّصب يكون بالفتح كما أنّ الرفع يكون بالضّمه والجزم بالسكون ، فإن قيل : كان من الواجب أن يقول من الرفع نصباً لأنه معرب والفتح والضّم إنّما يستعملان في

[شماره صفحه واقعى : ٢٧]

ص: ١١٣٠

المبتدآت فالجواب أنّ الغرض هاهنا بيان الحركة دون التعرّض للإعراب والبناء والحركة من حيث هي حركة هي الضّم والفتح والكسر لا الرفع والنصب والجرّ فإنّ هذا أمر زائد ، فليتأمل.

[وتسقط التّونّات] لأنّها علامة الرفع [سوى نون جماعه المؤنّث] لما ذكرنا من أنّه ضمير لا علامه الاعراب وإنّما أسقط الناصب هذه التّونّات حملاً له على الجازم لأنّ الجزم فى الأفعال بمنزله الجرّ فى الاسماء فكما حمل النصب على الجرّ فى الأسماء فى التثنيه والجمع فكذا هاهنا حمل النصب على الجزم وحذفت التّونّات المحذوفه فى حال الجزم [فتقول : لن يُنصِرَ لَنْ يُنصِرَا لن يُنصِرُوا الخ].

ومعنى لن نفى الفعل مع التأكيد [ومن الجوازم لام الأمر] لأنّ المضارع لمّا دخله لام الامر شابه أمر المخاطب وهو مبنى ولم يمكن بناء ذلك لوجود حرف المضارعه مع عدم تعذّر الإعراب فأعرب باعراب يشبه البناء وهو السكون لأنّه الاصل فى البناء فاللام لكون المشابهه مستفاده منه يعمل عمل الجزم وتكون مكسوره تشبيهاً باللام الجارّه لأنّ الجزم بمنزله الجرّ وفتحها لغه لكن اذا دخل عليها الواو أو الفاء أو ثمّ جاز سكونها قال الله تعالى : «فَلْيُضْحِكُوا قَلِيلاً وَلْيَبْكُوا كَثِيراً» (١) ، وقال ايضاً : (ثُمَّ لِيَقْضُوا تَفْتَهُمْ وَلِيُؤْفُوا) (٢) وقرئ بسكون اللام وكسرها.

وقوله : [فتقول فى أمر الغائب] اشاره الى أنّه لا يؤمر به المخاطب لأنّ المخاطب له صيغه مختصّه وقرئ فلتنفّر حوا بالتاء خطاباً وهو شاذّ وجائز فى المجهول نحو : لتضرب انت الخ ؛ لأنّ هذا الأمر ليس للفاعل

[شماره صفحه واقعى : ٢٨]

ص: ١١٣١

١- التوبه : ٨٢.

٢- الحجّ : ٢٩.

المخاطب لأن الفاعل محذوف فيه وكذا لأضربُ أنا ولنضربُ نحنُ ونحو ذلك لأن الأمر بالصيغة يختص بالمخاطب فلا بد من استعمال اللام في هذه المواضع لأنها غير المخاطب فكان الواجب على المصنف أن يقول في أمر غير المخاطب ويمثل بالمتكلم والمخاطب المجهول وفي الحديث: قَوْمًا فَلَأَصْلَ مَعَكُمْ ، وفي التنزيل: وَلِنَحْمِلُ خَطَايَاكُمْ ، وإذا كان المأمور جماعه بعضهم حاضر وبعضهم غائب فالقياس تغليب الحاضر على الغائب نحو: إفعلوا- وإفعلوا ، ويجوز على قله إدخال اللام في المضارع المخاطب لتفيد التاء الخطاب واللام الغيبة مع التنصيص على كون بعضهم حاضراً ، وبعضهم غائباً كقوله (صلى الله عليه وآله): لتأخذوا مصافكم (١).

وقد جاء في الشذوذ حذفها وجزم الفعل كقوله :

مُحَمَّدٌ تَقْدِ نَفْسَكَ كُلِّ نَفْسٍ** إذا ما خِفْتَ مِنْ أَمْرِ تَبَالَا

أى لتفد نفسك وأجاز الفراء : حذفها في النثر كقولك : قُلْ لَهُ يَفْعَلْ وفي التنزيل : «قُلْ لِعِبَادِيَ الَّذِينَ آمَنُوا يُقِيمُوا الصَّلَاةَ» (٢) والحق أنه جواب الأمر والشروط لا يلزم أن يكون عله تامه للجزاء وإنما اختص هذا الأمر باللام والمخاطب بغيرها لأن أمر المخاطب أكثر استعمالاً فكان بالتخفيف أولى وأملتته : لِنُضِرُّ لِنُضِرَّا لِنُضِرُّوا لِنُضِرَّا لِنُضِرُّوا لِنُضِرُّوا وفي المتكلم : لَأَنْضُرُ لَنْضُرُ وفي المجهول : لِنُضِرُّ لِنُضِرَّا لِنُضِرُّوا الخ ، وقس على هذا لِنُضِرُّ وَلِنُضِرُّ وَلِنُضِرُّ وَلِنُضِرُّ وَلِنُضِرُّ

[شماره صفحه واقعی : ٢٩]

ص: ١١٣٢

١- أى موافقكم في القتال أمر النبي (صلى الله عليه وآله) بذلك الحاضرين عنده والغائبين عن مجلسه جميعاً فاتي بالتاء تنصيماً على كون البعض حاضراً وباللام لكون البعض غائباً ، سعد الله. قوله : لتأخذوا مصافكم ، المصاف : بفتح الميم وتشديد الفاء جمع المصف وهو الموقف في الحرب ، سعد الله.

٢- إبراهيم : ٣١.

وَلِيَتَّبَعَهُ وَيُنْقَطِعَ وَيَجْتَمِعَ وَيَفْرَحَ إِلَى آخِرِ الْأَمْثَلِ عَلَى قِيَاسِ الْمَجْزُومِ.

و من الجوازم «لاء» الناهيه

[ومنها] أى من الجوازم [لاء الناهيه] وهى التى يطلب بها ترك الفعل واسناد التهى اليها مجاز ؛ لأن الناهى هو المتكلم بواسطتها وإنما عملت الجزم لكونها نظيره لام الأمر من جهة أنهما للطلب أو نقيضها من جهة أن لام الأمر لطلب الفعل وهى لطلب تركه بخلاف لا النافية إذ لا طلب فيها أصلاً ، فتقول فى نهى الغائب : لا يُضَيِّرُ لا يُضَيِّرُ لا يُضَيِّرُ الخ ، وفى نهى الحاضر : لا تَنْصُرُ لا تَنْصُرُ لا تَنْصُرُوا الخ ، وهكذا قياس سائر الامثله من نحو : لا يُضْرِبْ ولا يُعَلِّمْ ولا يُدْخِرْ الى غير ذلك كما مر فى المجزوم ، وقد جاء فى المتكلم قليلاً كلام الامر.

وأما الأمر بالصيغه يسمى بذلك لأن حصوله بالصيغه المخصوصه دون اللام وهو أمر الحاضر أى المخاطب فهو جار على لفظ المضارع المجزوم فى حذف الحركات والتونات التى تحذف فى المضارع المجزوم وكون حركاته وسكناته مثل حركات المضارع وسكناته أى لا تخالف صيغه الأمر صيغه المضارع إلا بأن تحذف حرف المضارعه منه وتعطى آخره حكم المجزوم وإنما قال : جار على لفظ المضارع المجزوم لئلا يتوهم إنه أيضاً مجزوم معرب كما هو مذهب الكوفيين فإنه ليس بمجزوم بل هو مبنى أجرى مجرى المضارع المجزوم.

أما البناء فلائنه الأصل فى الفعل وإنما أعرب منه فلمشابهه الاسم وهذا لم يشبهه الاسم فلم يعرب وأما الكوفيين فعلى أنه مجزوم واصل إفعال لتفعل فحذفت اللام لكثرة الإستعمال ثم حذف حرف المضارعه خوف الإلتباس بالمضارعه ليس بالوجه لأن إضمار الجازم ضعيف كاضمار الجازم وما ذكره خلاف الاصل فلا يرتكب عليه.

وأما الإجراء مجرى المجزوم فلائن الحركات والتونات علامه الإعراب

[شماره صفحه واقعى : ٣٠]

ص: ١١٣٣

فينافى البناء ، فلهذا لم يحذف نون جماعه المؤنث واذا أجرى على المضارع المجزوم [فإن كان ما بعد حرف المضارعه متحرّكاً [كَثِدْخِرْجُ [فتسقط [انت [منه [أى من المضارع [حرف المضارعه [ليفزق من المضارع [وتأتى [انت [بصوره الباقي [بعد حذف حرف المضارعه مجزوماً ، وفي هذا اللفظ حرازه لأنّ صورته الباقي ليست بمجزومه بل مثل المجزوم فالتوجيه أن يقال : حذف المضاف وهو أداه التشبيه تنبيهاً على المبالغه والأصل مثل المجزوم ، ومثل هذا كثير فى الكلام أو يقال : المجزوم بمعنى المعامل معاملة المجزوم مجازاً ويجعل مجزوماً مفعول تأتى والباء لغير التعديه أى تأتى مجزوماً يكون بصوره الباقي فيكون من باب القلب ، والمعنى تأتى الباقي بصوره المجزوم ولم يقل مجزومه لأنّه حال من الباقي أو لأنّه وصف الفعل مقدّراً أى حال كونها فعلاً مجزوماً على أحد التأويلين ، فإذا حذف حرف المضارعه وعاملت آخره معاملة المجزوم.

[فتقول فى الأمر [الحاضر : [من تُدْخِرْجُ دَخِرْجُ دَخِرْجَا دَخِرْجُوا دَخِرْجِي دَخِرْجِي دَخِرْجِي دَخِرْجِي] وقد يستعمل لفظ الجمع للواحد فى موضع التعظيم والتفخيم كقول الشاعر : ألا فَارْحَمُونِي يَا إِلَهَ مُحَمَّدٍ***فإن لم أكن أهلاً فانت له أهلاً [وهكذا [تقول : فى كل ما يكون بعد حرف المضارعه منه متحرّكاً [نحو : قَاتِلْ وَفَرِّحْ وَتَكَسِّرْ وَتَبَاعِدْ وَتَدْخِرْجُ [وإنما اشتقّ من المضارع لأنّ الماضى لا يؤمر به فلا مناسبه بينهما [وإن كان [ما بعد حرف المضارعه [ساكناً [كما فى تَنْصِرُ [فتحذف منه حرف المضارعه وتأتى بصوره الباقي مجزوماً [حال كون هذا الباقي [مزيداً فى أوله همزه وصل مكسوره [أمّا زيادتها فلدفع الإبتداء بالسّاكن وأما تخصيصها بالزيادة دون

[شماره صفحه واقعى : ٣١]

ص: ١١٣٤

غيرها من الحروف فلأنها أقوى الحروف والابتداء بالاقوى أولى وأما كسرهما فلأنها زيدت ساكنه عند الجمهور لما فيها من تقليل الزيادة ثم لما احتيج الى تحريكها حركت بالكسره كما هو الأصل وظاهر مذهب سيويه انها زيدت متحركه بالكسره التي هي أعدل الحركات لأننا نحتاج الى متحرك لسكون أول الكلمه فزيادتها ساكنه ليست بوجه.

وأما سميت همزه وصل لأنها للتوصل بها الى التطق بالساكن ويسمى الخليل سلم اللسان لذلك أى لدفع الابتداء بالساكن فتكون مكسوره فى جميع الأحوال إلا فى حال أن يكون عين المضارع منه أى من الباقي أو من المضارع [مضموماً فتضمها] أى تلك الهمزه لمناسبه حركه العين لأنها لو كسرت لثقل الخروج من الكسر الى الضم ولو فتحت لالتبس بالمضارع اذا كان للمتكلم [فتقول : أنصِرْ و أنصِرْ أنصُرُوا الخ ، وكذا اعلم واضرب وانقطع واجتمع واستخرج] ثم استشعر اعتراضاً بأن أكرم بفتح الهمزه أمر من تكريم وما بعد حرف المضارعه ساكن وعينه مكسور فلم تزد فى أوله همزه الوصل مكسوره فأجاب بقوله : [وفتحوا همزه أكرم بناءً على الأصل المرفوض] أى الاصل المتروك [فإن أصل تكريم تَأَكْرِمُ] لأن حروف المضارعه هى حروف الماضى مع زياده حرف المضارعه فحذفوا الهمزه لاجتماع الهمزتين فى نحو : ءَأَكْرِمُ ثم حملوا يَأَكْرِمُ وتَأَكْرِمُ وتَأَكْرِمُ عليه وقد استعمل الأصل المرفوض من قال شعراً :

شيخاً على كُوسِيهِ مُعَمَّمًا**فإنه أهلٌ لأنْ يَأَكْرِمَا

فلم يراوا أنه تزول عله الحذف عند اشتقاق الأمر بحذف حرف المضارعه ردوها لأن همزه الوصل إنما هى عند الإضطرار فقالوا : من تَأَكْرِمُ أكرم كما قالوا : من تَدَخْرُجُ دَخْرَج فلا يكون من القسم الثانى بل من القسم الاول ، وقوله بناءً نُصِب على المصدرية لفعل محذوف ، أو فى

[شماره صفحه واقعى : ٣٢]

ص: ١١٣٥

قاعدة

[واعلم أنه] الضمير للشأن [إذا اجتمع تاءان في أول مضارع تفعل وتفاعل وتعلل] وذلك حال كونه فعل المخاطب أو المخاطبه مطلقاً أو الغائبه المفرده أو المشناه إحداهما حرف المضارعه والثانيه التاء التي كانت في أول الماضي [فيجوز اثباتهما] أى إثبات التائين لأن الإثبات هو الأصل [نحو : تَتَحَبَّبُ وَتَتَدَخَّرُجُ وَتَتَقَاتَلُ وَيَجُوزُ حَذْفُ إِحْدَاهُمَا] أى إحدى التائين تخفيفاً لأنه لما اجتمع مثلاً ولم يمكن الإدغام لرفضهم الابتداء بالساكن حذفوا إحدى التائين ليحصل التخفيف كما تقول انت تَحَبَّبُ وَتَقَاتَلُ وَتَدَخَّرُجُ كما ورد [وفي التنزيل : «فَأَنْتَ لَهُ تَصَدَّى» (١)] والأصل تَصَدَّى أى تتعرض ، ولو كان ماضياً لوجب أن يقال تَصَدَيْتَ لأنه خطاب [وناراً تَلَطَّى] أى تتلهب والأصل تَلَطَّى ، ولو كان فعل الماضي لوجب ان يقال تَلَطَّتْ لأنه مؤنث [وَتَنَزَّلُ الْمَلَائِكَةُ] والأصل تَنَزَّلُ واختلف في المحذوف ، فذهب البصريون : الى أنه هو الثانيه لأن الأولى حرف المضارعه وحذفها محل ، وقيل : الأولى لأن الثانيه للمطاوعه وحذفها محل ، والوجه هو الأول لأن رعايه كونه مضارعاً أولى ، ولأن الثقل إنما يحصل عند الثانيه ، وإنما قال مضارع : تفعل وتفاعل وتعلل بلفظ المبني للفاعل للتنبيه على ان الحذف لا يجوز في المبني للمفعول أصلاً لأنه خلاف الاصل فلا يرتكب إلا في الأقوى وهو المبني للفاعل ، ولأنه من هذه الأبواب اكثر استعمالاً من المبني للمفعول فالتخفيف به أولى ، ولأنه لو حذف التاء الأولى المضمومه لالتبس بالمبني للفاعل المحذوف عنه التاء لأن الفارق هو التاء المضمومه ، ولو حذف الثانيه لالتبس بالمبني للمفعول من المضارع فَعَلُ وفاعل وفعلل [واعلم] أنه [متى كان فاء

[شماره صفحه واقعى : ٣٣]

ص: ١١٣٦

١- عيس : ٦.

افتعل صاداً أو ضاداً أو طاءً أو ظاءً قلبت تاؤه [أى تاء افتعل [طاءً] لتعسير النطق بالتاء بعد هذه الحروف واختير الطاء لقربها من التاء مخرجاً والحاصل عندنا يرجع الى السماع ، وعند العرب الى التخفيف [فتقول فى افتعل من الصيِّح اصطلح [والأصل اصتلح [وفى [افتعل [من الصَّرْبِ اصْطَرَبَ [والأصل اصْطَرَبَ ، والاضطراب الحركه والموج يقال : البحر يَصْطَرِبُ أى يموج بعضها بعضاً وفى افتعل [من الطَّرْدِ اطَّرَدَ [والأصل اطَّردَ [وفى [افتعل [من الظُّلمِ اضْطَلَمَ [والأصل اطْتَلَمَ .

واعلم : انَّ الوجه فى نحو : اصطلح واضطرب عدم الادغام لأنَّ حروف الصَّيْرِ وهى الزَّاء المعجمه والسين والضاد المهملتان لا تدغم فى غيرها وحروف ضوى مشفر بالضاد والشَّين المعجمتين والزَّاء المهمله لا تدغم فيما يقاربها وقليلاً ما جاء اصْلَحَ وَاضْرَبَ بقلب التانى الى الأوَّل ثمَّ الادغام ، وهذا عكس قياس الإدغام ، وأتما فعلوه رعايه لصفير الضاد واستطاله الضاد ، وضعف اِطَّجَعَ فى اِضْطَجَعَ أى نام على الجنب ، وقرئ بعض شأنهم ، وَنَحْسِفُ بِهِمْ ، وَيَغْفِرُ لَكُمْ ، وذى العرش سبيلاً بالإدغام ، وأتما فى نحو : اطَّرَدَ فلا يجوز إلَّا الإدغام لاجتماع المثلين مع عدم المانع من الادغام ، وأتما فى نحو : اِضْطَلَمَ فثلاثه أوجه : الأوَّل : اضْطَلَمَ بلا إدغام ، والثانى : اطَّلَمَ بالطاء المهمله بقلب المعجمه اليها كما هو القياس ، والثالث : اطَّلَمَ بالطاء المعجمه بقلب المهمله اليها ورويت الوجوه الثلاثه فى قول زهير :

هو الجواد الذى يُعْطِيكَ نَائِلَهُ***عفواً وَيُظْلِمُ أحياناً فَيَظْطَلِمُ

[وكذلك جميع متصرفاته [أى متصرفات كل واحد منها فإنها يجرى فيها ذلك [نحو : اضْيَطْلِحْ يَضِيْطْلِحُ فهو مُصْطَلِحٌ وذاك مُضِيْطْلِحٌ [عليه والأمر [اِضْطَلِحْ [والنهى [لا يَضْطَلِحْ [وكذلك اضْطَرَبَ يَضْطَرِبُ فهو مُضْطَرِبٌ وذاك مُضْطَرَبٌ وَيَطْرُدُ فهو مُطْرَدٌ وَيُظْطَلِمُ فهو مُظْطَلِمٌ ، وكذا باقى الامثله بأسرها.

[شماره صفحه واقعى : ٣٤]

ص: ١١٣٧

[و] اعلم : أنه [متى كان فاء افتعل دالاً أو ذالاً أو زاء] معجمتين [قلبت تاؤه] أى تاء افتعل [دالاً] مهمله تخفيفاً [فتقول فى افتعل من الدرء] وهو الدفع [والدَّكْر] وهو خلاف النَّسيان [والزَّجْر] وهو المنع والنَّهْي [إِذْرَأ] والأصل إِذْتَرَأ ولا- يجوز فيه إنا الإدغام [وأذَّكْر] والأصل إِذْتَكَّر ، وفيه ثلاثة أوجه : إِذْ ذَكَّر بلا إدغام ، وأذَّكَّر بالدَّال المعجمه بقلب المهمله إليها ، وأذَّكَّر بالدَّال المهمله بقلب المعجمه إليها قال الشاعر :

تنحى عَلَى الشُّوكِ جِرازاً مِقْضَباً** وَالْهَزْمُ تَدْرِيهِ إِدْرَاءً عَجَباً

وفى التنزيل : «وَأَذَّكَرْ بَعِيدَ أُمَّه» (١) [وإزْدَجَرَ] والأصل إِذْتَجَرَ وفيه وجهان : البيان : وهو إِزْدَجَرَ ، وفى التنزيل : «قَالُوا مَجْنُونٌ وَازْدُجِرَ» (٢) والأصل أَزْتَجِرَ ، والإدغام : بقلب الدَّال زاءً نحو : إِزْجَرَ دون العكس لفوات صفير الزاء ، وأما قلب تاء افتعل مع الجيم دالاً كما فى قوله :

فَقُلْتُ لِصَاحِبِي لَا تَحْسَبَانَا** بِنَزْعِ أَصُولِهِ وَاجْتَدَزْ شَيْحَا

والأصل : إجتز أى اقتطع فشاذاً لا يقاس عليه غيره ، والقلبان المتقدمان على سبيل الوجوب.

الحاق نونى التأكيد الفعل المضارع

[ويلحق الفعل] حال كون ذلك الفعل [غير الماضى والحال نونان للتأكيد] ولا تلحقان الماضى والحال لإستدعائهما الطَّلْب إذا الطَّالِب إنما يطلب فى العاده ما هو المراد له فكان ذلك مقتضياً للتأكيد لأنَّ غرضه فى تحصيله والطَّلْب إنما يتوجه الى المستقبل الغير الموجود ، وقيل : لأنَّ الحاصل فى زمان الماضى لا يحتمل التأكيد ، وأما الحاصل فى زمان الحال فهو وإن كان محتملاً للتأكيد بأن يخبر المتكلم بأنَّ الحاصل فى الحال متَّصف بالمبالغه والتأكيد لكنَّه لما كان موجوداً وأمكَّن للمخاطب فى الأغلب الأطلاق على ضعفه وقوته اختصَّ نون التأكيد بغير الموجود

[شماره صفحه واقعى : ٣٥]

ص: ١١٣٨

١- يوسف : ٤٥.

٢- القمر : ٩.

فهو أولى بالتأكيـد أى الإـستقبال ولا يتوهم جواز الحاقهما بالمستقبل الصـيرف نحو : سَيَضْرِبَنَّ وسوف يَضْرِبَنَّ فأنهما لا تلحقان بالمستقبل الصـيرف فى السعه إلاً بما فيه معنى الطـلب أو ما اشبهه وعليه جميع المحققين حيث قالوا : ولا تلحقان إلاً مستقبلاً فيه معنى الطـلب كالأمر والنهى والاستفهام والتمنى والعرض والقسم لكونه غالباً على ما هو المطلوب ويشبه بالقسم نحو : إِمَّا تَفْعَلَنَّ فى أن ما للتأكيـد كلام القسم ولأنه لما أكد حرف الشرط بما كان تأكيـد الشرط أولى وقد تلحق بالنفى تشبيهاً له بالنهى وهو قليل ومنه قول الشاعر :

يَحْسِبُهُ الْجَاهِلُ مَا لَمْ يَعْلَمَا *** شَيْخاً عَلَى كُرْسِيِّهِ مُعَمَّمَا

أى ما لم يَعْلَمَنَّ قلبت التـون الفأ للوقف ، قال الله تعالى : «النَّسِيفَةُ» (١) أصله لَنَسِيفَعَنَّ ، فإن قلت : لِمَ الحق بالمستقبل الصـيرف فى قوله : رُبِمَا أَوْفَيْتُ فى عِلْمٍ تَرَفَعَنَّ تُؤْبَى شمالات ؟ قلت : لأنه مشبه بالنفى من حيث أن رُبِمَا للقله والقله تناسب النفى والعدم والنفى مشبه بالنهى وهو مع ذلك خلاف الأصل والقياس لا يعتد به.

وقال سيويه : يجوز فى الصـروره أنت تَفْعَلَنَّ ، وهاتان التـونان إحداهما [خفيفه ساكنه] كقولك : اذْهَبَنَّ والأخرى [ثقيله مفتوحه] نحو : اذْهَبَنَّ وفى بعض النسخ بالنصب أى حال كون إحداهما خفيفه ساكنه والأخرى ثقيله مفتوحه فى جميع الاحوال [إلاً فيما] أى فى الفعل الذى [تختص] التـون [الثقيله به] أى بذلك الفعل يعنى من بين التـونين يختص الثقيله به أى بذلك الفعل أى تتفرد بلحوق هذا الفعل كما يقال : نَحْضُكَ بالعباده أى لا نعبد غيرك ، وبهذا ظهر فساد ما قيل إنه كان من حق العبارة أن يقول إلاً فى الفعل الذى يختص بالثقيله أى لا يعتم

[شماره صفحه واقعى : ٣٦]

ص : ١١٣٩

١- العلق : ١٥.

الثقيله والخفيفه لأنَّ الثقيله لا- تختصّ بفعل الاثنتين وجماعه النساء بل يعمّ الجميع [وهو] أى ما يختصّ به [فعل الاثنتين] وفعل [جماعه النساء فهى] أى التّون الثقيله [مكسوره فيه ابداً] [أى فى فعل الاثنتين وجماعه النساء فالضمير عائد الى الفعل ويجوز أن يكون عائداً الى ما] فتقول : اذهباً للاثنتين واذهبتان للنسوه [بكسر التون فيهما تشبيهاً لها بنون التثنيه لأنها واقعه بعد الالف مثل نون التثنيه.

وأما ما أجازته يونس والكوفيون من دخول الخفيفه فى فعل الاثنتين وجماعه النساء باقيه على السكون عند يونس ، ومتحرّكه بالكسر عند بعض وقد حمل عليه قوله تعالى : «وَلَا تَتَّبِعْ سَبِيلَ الْمُفْسِدِينَ» (١) بتخفيف النون فلا يصلح للتعويل لمخالفه القياس واستعمال الفصحاء ، وهى ليست فى تبيعان للتأكيد [فتدخل] انت [الفاء بعد نون جمع المؤنث] كما تقول : اذْهَبْتَانِ وَالْأَصْلُ إِذْهَبْتَنْ ، فادخلت الفاء بعد نون جمع المؤنث وقبل التّون الثقيله [لتفصل] تلك الألف [بين التّونات] الثلاث نون جمع المؤنث والمدغمه والمدغم فيها واختصوا الألف ليخفّتها [ولا تدخلها] أى فعل الاثنتين وجماعه النساء [التّون الخفيفه] لا يقال : اضرّبان ولا اضرّبتان بالسكون [لأنه يلزم] من دخولها فيهما [التقاء الساكنين على غير حدّه] وهما الالف والنون وحينئذٍ لو حرّكتها لأخرجتها عن وضعها لأنها لا تقبل الحركه بدليل حذفها فى نحو : اضرّب القوم والاصل اضرّبتن دون تحريكها كقول الشاعر :

لَا تُهَيِّنَ الْفَقِيرَ عِلْكَ أَنْ تَرَى كَعِ يَوْمًا وَالدهرَ قَدْ رَفَعَهُ

أى لانهين والالوجب ان يقال : لا نهن لأنه نهى فحذفت التّون لالتقاء الساكنين ولم تتحرّك كما مرّ ولو حذف الالف من فعل الاثنتين لالتبس بفعل

[شماره صفحه واقعى : ٣٧]

ص : ١١٤٠

١- الاعراف : ١٤٢.

الواحد ولو حذفها من فعل جماعه النساء لآدى الى حذف ما زيد لغرض هكذا ذكره ، ولقائل أن يقول لا نسلم أنه يلزم من دخولها فى فعل جماعه النساء التقاء الساكنين وهو ظاهر ؛ لأنك تقول : إضربن فلو ادخلتها الخفيفه ، وقلت : إضربنن لا- يكون من التقاء الساكنين فى شىء ، وأشار ابن الحاجب الى جوابه : بأنّ الثقيله هى الأصل ، والخفيفه فرعها واذا دخلت الالف مع الثقيله فيلزم مع الخفيفه وإن لم يجتمع التونات لئلا يلزم مزيه الفرع على الاصل ألما ترى انّ يونس اذا ادخلها فى فعل الاثنين وجماعه النساء ادخل الالف ، وقال : إضربان وإضربان دون إضربنن .

وفيه نظر لأنّ أصله الثقيله إنّما هى عند الكوفيين على ما نقل مع أنّ الفرع لا يجب أن يجرى مجرى الأصل فى جميع الأحكام ، ثم المناسبه المعلومه من قوانينهم تقتضى بينهما أصله الخفيفه لأنّ التأكيد فى الثقيله اكثر منه فى الخفيفه ، فالمناسب ان يقال : إنه يعدل من الخفيفه اليها ، ولما قال لأنه يلزم التقاء الساكنين على غير حدّه كأنه قيل ما حدّه ، ومتى يجوز فقال : [فإنّ التقاء الساكنين أنّما يجوز] أى لا يجوز إلّا [اذا كان الاوّل] من الساكنين [حرف مدّ] وهو الواو والالف والياء السواكن [و] كان [الثانى] منهما [مدغماً فيه] أى فى حرف آخر [نحو : دابه] فإن الالف والياء ساكنان ، والالف حرف مدّ ، والياء مدغم فجاز ؛ لأنّ اللسان يرتفع عنهما دفعه واحده من غير كلفه ، والمدغم فيه متحرّك فيصير الثانى من الساكنين كلا ساكن فلا يتحقّق إلتقاء الساكنين الخالص السكون ، وكان الاولى أن يقول حرف لين ليدخل فيه نحو : حُوَيْصَه ودُوَيْبَه ؛ لأنّ حرف اللين أعمّ من حروف المدّ كما سنذكره لكنّ المصنّف لا يفرق بينهما ، وفى عبارته نظر لأنّ لفظه إنّما تفيده الحصر كما بيناه آنفاً وهذا غير مستقيم على ما لا يخفى ، فإنّ التقاء الساكنين جائز فى الوقف

[شماره صفحه واقعى : ٣٨]

ص: ١١٤١

مطلقاً لأنه محلّ التخفيف نحو: زيد وعمرو وبكر سلّمنا إنه أراد غير الوقف لكن يجوز في غير الوقف في الاسم المعزّف باللام الداخلة عليه همزه الإستفهام ، نحو: الحسن عندك بسكون الالف واللام ، وهذا قياس مطّرد لئلا يلتبس بالخبر.

وفي التنزيل: «الآن» بسكون اللام والالف ، وفي بعض القراءات من بعد ذلك ، وفي لبعض شأنهم وذى العرش سبيلاً واللامى ومحيائى ومماتى ونحو ذلك فلا وجه للحصر ، ويمكن الجواب عنه بأن كلّ ذلك من الشواذ ومراده غير الشاذّ ، فإن قلت: فلم لا يجوز في عُقْبَى الدار ، وفي الدار قالوا: أدارانا مع أنّ الأوّل حرف مدّ والثانى مدغم ، فقلت : جوازه مشروط بذلك ولا يلزم من وجود الشرط وجود المشروط كما تقدّم في دَخَلَ يدخل ويحذف من الفعل معهما أى مع إلحاق النونين النون التى فى الامثلة الخمسه ، وهى : يفعلان وتفعلان ويفعلون وتفعلون وتفعلين لما سبق من أنّ النون فى هذه الامثلة علامه الإعراب ، والفعل مع نون التأكيد بصير مبتيا كما ذكرنا فى نون جماعه النساء.

واعلم : إنّ قوله معهما هذا يوهّم منه جواز دخول كلّ من النونين فى الأمثلة الخمسه واثان منها ، وهما : يفعلان وتفعلان قد تقرّر أنّ الخفيفه لا تدخلهما ، فأجاب بعضهم : بأنّه تنبيه على أنّ النون يحذف معهما على مذهب يونس حيث أجاز دخولها فى يَفْعَلان وتفعلان وفساده يظهر بأدنى تأمل إذ لا أثر فى الكتاب من مذهب يونس لكن يمكن أن يجاب عنه بأن يقال : إنّ النون فى الامثلة الخمسه يحذف مع النون الثقيله والخفيفه وهذا أنّما يكون عند ثبوت المعيه ، وأمّا ما لا يثبت معه المعيه كيفعلان وتفعلان فلا يكون الحذف ثمّه ، وقد تقدّم أنّه لا معيه بين الخفيفه وفعل الاثنين فلا يكون فيه ذلك فافهم فإنّه لطيف.

[شماره صفحه واقعى : ٣٩]

ص: ١١٤٢

[ويحذف] مع حذف النون واو يُفَعْلُونَ وتفعلون أى فعل جماعه المذكور الغائب والمخاطب وياء تَفْعَلِينَ أى فعل المخاطبه الواحده لأنّ التقاء الساكنين وان كان على حده على ما ذكره المصنّف لكنه ثقلت الكلمه واستطالت وكانت الضمه والكسره تدلّان على الواو والياء فحذفنا هذا مع الثقله واما مع الخفيفه فانّ التقاء الساكنين على غير حده ولم يحذف الالف من يَفْعَلان وتَفْعَلان لئلا يلتبسا بالواحد والقياس يقتضى أن لا تحذف الواو والياء ايضاً كما هو مذهب بعضهم اذ كلّ منهما فى هذه الامثله ضمير الفاعل والتقاء الساكنين على حده ولكن قد ذكرنا أنّه لا يجب ان يحذف بل يجوز وان كان على حده ، وقيل : حدّ التقاء الساكنين أن يكون الأوّل حرف لين والثانى مدغماً ويكونان فى كلمه واحده فهو هاهنا ليس على حده لانه فى كلمتين الفعل ونون التأكيد لكن اغتفر فى الالف وإن لم يكن على حده لدفع الإلتباس ولكونها أخفّ.

ولعلّه مراد المصنّف ولم يصرّح به إكتفاء بتمثيله بكلمه واحده أعنى داّبّه وكذا فعل جار الله العلامه وهنا موضع تأمل ففى الامثله الثلاثه يحذف الواو والياء إلّا اذا انفتح ما قبلها فأنهما لا يحذفان حينئذٍ لعدم ما يدل عليهما أعنى الضم والكسر بل تحرك الواو بالضم والياء بالكسر لدفع التقاء الساكنين [نحو : لا تَخْشَوْنَ] اصله تَخْشَيْوْنَ حذفت ضمّه الياء للثقل ثمّ الياء لالتقاء الساكنين ، وقيل : تَخْشَوْنَ وادخل لاء الناهيه فحذفت النون فقيل : لا تَخْشَوْا فَلَمَّا حَقَّ نون التأكيد التقى الساكنان الواو والنون المدغمه ولم تحذف الواو لعدم ما يدلّ عليه بل حرّك بما يناسبه وهو الضمه لكونها أخته فقيل : لا تخشونّ وهى نهى المخاطب لجماعه المذكور.

[ولا تَخْشِينَ] اصله تَخْشِيَيْنَ حذفت كسره الياء ثمّ الياء وأدخِلَ لا وحذفت النون فقيل : لا تَخْشَى فَلَمَّا حَقَّ نون التأكيد التقى الساكنان

[شماره صفحه واقعى : ٤٠]

ص: ١١٤٣

الياء والنون فلم يحذف الياء لما مرّ بل حرّك الياء بالكسر لكونه مناسباً له وهي نهى المخاطبه.

[وَكُتِبُوا] أصله كُتِبُوا فَعَلَّ إعلال تخشون فقليل : كُتِبُوا وأدخل نون التأكيد وحذفت نون الاعراب وضُمَّت الواو كما في لا تَحْشُونَ وهو فعل جماعه المذكور المخاطبين مبيئاً للمفعول من البلاء وهو التجربه [وإما تَرَيْنَ] أصله تَرَيْنَ على وزن تَفْعَلِينَ حذفت همزته كما سيجيء فقليل : تَرَيْنَ ثم حذفت كسره الياء ثم الياء لالتقاء الساكنين ولك ان تقول في الجميع قلبت الواو والياء الفاء لتحركهما وانفتاح ما قبلهما ثم حذفت الالف وهذا أولى وإياك أن تظنّ المحذوف واو الضمير ويأوه كما ظنّ صاحب الكواشي في تفسيره ، فإنه من بعض الظنّ بل المحذوف لام الفعل لأنه أولى بالحذف من ضمير الفاعل وهو ظاهر وقيل : تَرَيْنَ فادخل عليه إما وهي من حروف الشرط فحذفت النون علامه للجزم فالحق نون التأكيد وكُتِبُوا الياء ، ولم يحذف لما ذكر في لا تخشين فصار إما ترين وقد أخطأ من قال : حذفت النون لأجل نون التأكيد لأنه لا يلحقه قبل دخول إما لما تقدّم في أوّل البحث ، وكذا لا تخشون ولا تخشين بخلاف كُتِبُوا ، فإنه لحقه لكونه جواب القسم وعلى هذا الخفيفه نحو : لا تَحْشُونَ ولا تَحْشِينَ ولم يقلب الواو والياء من هذه الامثله الفاء لأنّ حركتهما عارضه لا اعتداد بها وهذا هو السر في عدم إعاده اللام المحذوفه حيث لم يقل لا تخشؤون.

وقال المالكي : حذف ياء الضمير بعد الفتحه لغه طائفه نحو : إِرْضَى في إِرْضَى ، وكذا لا تَحْشَنَّ في لا نخشى [ويفتح مع النونين آخر الفعل إذا كان] الفعل [فعل الواحد] والواحد الغائبه لأنه أصل لخفّته فالعدول عنه إنّما يكون لغرض [ويضمّ] آخر الفعل [إذا كان] الفعل [فعل جماعه

[شماره صفحه واقعي : ٤١]

ص: ١١٤٤

الذکور [لیدلّ الضمّ علی الواو المحذوفه] ویکسر آخر [الفعل] اذا کان [الفعل] فعل الواحده المخاطبه [لیدلّ الکسره علی الیاء المحذوفه وقیل : کان الأولى أن یقول ما قبل النون بدل آخر الفعل لیشمل نحو : لا تخشون ولا تخشین ، فإنّ الواو والیاء فیهما لیساً آخر الفعل بل کلّ واحد منهما اسم برأسه ؛ لأنّ الفعل تخشى وهما ضمیر الفاعل فالجواب أنّ هذا الضمیر کجزء من الفعل فکأنّه آخر الفعل وقیل : الغرض بیان آخر الفعل غیر الناقص لأنّ الناقص قد علم حکمه فی لا تخشون ولا تخشین .

[فتقول : فی أمر الغائب مؤکداً بالنون الثقيله لِيُنْصِرَنَّ] بالفتح لکونه فعل الواحد [لِيُنْصِرَانَّ لِيُنْصِرُونَ] بالضم لکونه فعل جماعه الذکور اصله لِيُنْصِرُونَ حذفت الواو لالتقاء الساکنین [لِيُنْصِرَنَّ] بالفتح ایضاً لأنه فعل الواحده الغائبه [لِيُنْصِرَانَّ لِيُنْصِرُونَ] بالخفيفه لِيُنْصِرُونَ] بالفتح [لِيُنْصِرُونَ] بالضم [لِيُنْصِرُونَ] بالفتح لما علم وترك البواقی لأنّ الخفيفه لا تدخلها] وتقول : فی امر الحاضر مؤکداً بالنون الثقيله أَنْصِرَنَّ أَنْصِرَانَّ أَنْصِرُونَ] بالكسر لأنه فعل الواحده المخاطبه [أَنْصِرَانَّ أَنْصِرُونَ] بالخفيفه أَنْصِرُونَ أَنْصِرُونَ ، وقس علی هذا نظائره [أى نظائر کلّ واحد من لِيُنْصِرَنَّ وَأَنْصِرَنَّ ... الخ من نحو : إضربنَّ وأعلمنَّ وليضربنَّ وليعلمنَّ وغير ذلك الى سائر الافعال والامثله .

مباحث الاسم

الاسم الفاعل و المفعول

[وأما اسم الفاعل والمفعول من الثلاثی المجرد فالاکثر ان یجىء اسم الفاعل منه أى من الثلاثی المجرد علی وزن فاعل تقول : ناصر] للواحد [ناصران] للاثین حال الرفع ناصرین حال النصب والجرّ [ناصرُونَ] لجماعه الذکور فی الرفع وناصرین فی النصب والجرّ وذلك لأنهم لَمَّا جعلوا اعرابهما بالحروف وكانت الحروف ثلاثه اعنى الواو والیاء والالف جعلوا رفع المشئی بالالف لِحَفَّتْهَا والمشئی مقدّم فاخذها

[شماره صفحه واقعی : ۴۲]

ص: ۱۱۴۵

ورفع الجمع بالواو لمناسبه الضمه ثم جعلوا جز المثني والمجموع بالياء وفتحوا ما قبل الياء في المثني وكسروه في الجمع فرقا بينهما ولما رأوا أنه يفتح في بعض الصور في الجمع أيضاً نحو مصطفين فتحو التون في الجمع وكسروه في المثني ثم جعلوا النصب فيهما تابعا للجز [ناصرتان] للمثني [ناصرات] لجماعه الاناث [ونواصير] ايضاً لها والاکثران [يجيء اسم المفعول منه على مفعول تقول : مُنْصُورٌ مُنْصُورانِ مُنْصُورُونَ الى آخره] .

وأما قال : فالأكثر لآتهما قد يكونان على غير فاعل ومفعول نحو : ضَرَّابٌ وَضَرُوبٌ وَمُضْرَابٌ وَعَلِيمٌ ، وَحَدِرٌ فِي اسْمِ الْفَاعِلِ وَنَحْوِ : قَتِيلٌ وَحَلُوبٌ فِي اسْمِ الْمَفْعُولِ وَهَذَا الصِّفَةُ الْمَشَبَّهَةُ اسْمَ فَاعِلٍ عِنْدَ أَهْلِ هَذِهِ الصَّنَاعَةِ [وَتَقُولُ :] رَجُلٌ [مَمْرُورٌ بِهِ] وَرَجُلَانِ [مَمْرُورٌ بِهِمَا] وَرَجَالٌ [مَمْرُورٌ بِهِمْ] وَامْرَأَةٌ [مَمْرُورٌ بِهَا] وَامْرَأَتَانِ [مَمْرُورٌ بِهِمَا] وَنِسَاءٌ [مَمْرُورٌ بِهِنَّ] أَيْ لَا يَبْنِي اسْمَ الْمَفْعُولِ مِنَ اللَّازِمِ إِلَّا بَعْدَ أَنْ تُعَدِّيَهُ إِذْ لَيْسَ لَهُ مَفْعُولٌ [فَتُنْتِئِ] أَنْتِ [وَتَجْمَعُ وَتَذَكُرُ وَتُؤَنِّثُ الضَّمِيرَ فِيمَا] أَيْ فِي اسْمِ الْمَفْعُولِ الَّذِي [يَتَعَدَّى بِحَرْفِ الْجَزِّ لَا اسْمَ الْمَفْعُولِ] فَلَا تَقُولُ مَمْرُورَانِ بِهِمَا وَلَا مَمْرُورُونَ بِهِمْ وَلَا مَمْرُورَهُ بِهَا وَنَحْوَ ذَلِكَ ؛ لِأَنَّ الْقَائِمَ مَقَامَ الْفَاعِلِ لَفْظاً أَعْنَى الْجَارِّ وَالْمَجْرُورِ مِنْ حَيْثُ هُوَ هُوَ لَيْسَ بِمُؤَنَّثٍ وَلَا مَثْنِيٍّ وَلَا مَجْمُوعٍ .

فلا- وجه لتأنيث العامل وتثنيته وجمعه وظاهر كلام صاحب الكشاف ان مثل هذا الفاعل يجوز ان يقدم فيقال : زَيْدٌ بِهِ مَمْرُورٌ لِأَنَّهُ ذَكَرَ فِي قَوْلِهِ تَعَالَى : «أُولَئِكَ كَانَ عَنْهُ مَسْئُولًا» (١) أَنْ عَنْهُ فاعل مسؤولا- قدم عليه [وفعيل قد يجيء بمعنى الفاعل كالرحيم بمعنى الراحم] مع المبالغة [وبمعنى المفعول كالقتيل بمعنى المقتول] وامثلتهما في التثنيه والجمع والتذكير

[شماره صفحه واقعی : ۴۳]

ص : ۱۱۴۶

والتأنيث كأمثله اسم الفاعل والمفعول إلا أنه يستوى لفظ المذكر والمؤنث في الفعل الذي بمعنى المفعول إذا ذكر الموصوف نحو : رجل قتيل ، وامرأه قتيل بخلاف مررت بقتيل فلان وقتيله فلانه ، فإنهما لا يستويان لخوف اللبس هذا في الثلاثي المجرد.

[وأما ما زاد على الثلاثه [ثلاثياً كان أو رباعياً] فالضابط فيه [أى فى بناء اسم الفاعل والمفعول منه والمراد بالضابط الأمر الكلى الذى ينطبق على جميع الجزئيات] أن تضع فى مضارعه الميم المضمومه موضع حرف المضارعه وتكسر ما قبل آخره [أى آخر المضارع] فى الفاعل [أى فى اسم الفاعل كما فعلت فى أكثر فعله وهو المبنى للفاعل] وتفتح ما [قبل الآخر] فى اسم المفعول [كما فتحت فعله أعنى المبنى للمفعول [نحو : مُكْرِم] بالكسر اسم الفاعل [ومُكْرَم] بالفتح اسم المفعول [ومُيْدَخِرَج ومُيْدَخِرَج ومُتَدَخِرَج ومُتَدَخِرَج ومُسْتَخِرَج ومُسْتَخِرَج].

وكذا قياس بواقى الأمثله إلا ما شذ من نحو : اسْتَهَبَ أى اَطْنَبَ واكثر فى الكلام فهو مُسَيَّهَبٌ ، واحصن فهو مُحْصَنٌ ، والفجج أى أفلس فهو مُلْفَجَجٌ بفتح ما قبل الآخر فى الثلاثه اسم فاعل ، وكذا اعْتَشَبَ المكان فهو عاشب ، وأورس فهو وارسٌ ، وايفع الغلام أى ارتفع فهو يافع ، ولا يقال : معشب ولا مورسٌ ولا موقع.

[وقد يستوى لفظ [اسم [الفاعل و [اسم [المفعول فى بعض المواضع كمحباب ومتحاب ومختار ومعتد ومضطر ومنصب فى الاسم الفاعل [ومنصب فيه [فى اسم المفعول ومنجاب أى منقطع ومنكشف فى اسم الفاعل [ومنجاب عنه [فى المفعول فإن لفظى اسم الفاعل واسم المفعول فى هذه الامثله مستويان لسكون ما قبل الآخر بالادغام فى

[شماره صفحه واقعى : ٤٤]

بعض وبالقلب في بعض والفرق أنما كان بحركته فلما ازال الحركة استويا [ويختلف في التقدير] لأنه يقدر كسر ما قبل الآخر في اسم الفاعل وفتح في الاسم المفعول ، ويفرق في الآخرين بأنه يلزم مع اسم المفعول ذكر الجاز والمجرور لكونهما لازمين بخلاف اسم الفاعل لا يقال لا نسلم استوائهما في الآخرين لأننا نقول اسم الفاعل والمفعول فيهما لفظاً مُنْصَبٌ ومُنْجَبٌ ، والجاز والمجرور شرط لا شرط واذ قد فرغنا من السالم فقد حان أن نشرع في غيره فنقول قد تبين من تعريف السالم أن غير السالم ثلاثة وهي : المضاعف والمعتل والمهموز والمصنّف يذكرها في ثلاثة فصول مقدّماً المضاعف فأنه وان كان ملحقاتاً بالمعتلات فتاسب ان يذكر عقبيها لكن قدّمه لمشابهه السالم في قلبه التغيير وكون حروفه الصحيح قائلاً : [فصل المضاعف]

فصل في المضاعف

وهو اسم مفعول من ضاعف ، قال الخليل : التضعيف ان يزداد على الشيء مثله فيجعل اثنين أو اكثر وكذلك الاضعاف والمضاعفه [ويقال له] أي للمضاعف [الاصم] لتحقق الشده فيه بواسطه الادغام يقال : حَجَرٌ اصمٌ أي صلب ، وكان اهل الجاهليه يسمون رجلاً بشهر الله الاصم ، قال الخليل : انما سمي بذلك لأنه لا يسمع فيه صوت مستغيث ؛ لأنه من الاشهر الحزم ولا يسمع فيه ايضاً حركه قتال ولا قعقه سلاح. ولما كان المضاعف في الثلاثي غيره في الرباعي لم يجمعهما في تعريف واحد بل ذكر أولاً مضاعف الثلاثي.

وقال : [هو] أي المضاعف [من الثلاثي المجزّد ، والمزيد فيه ما كان عينه ولامه من جنس واحد] يعني إن كان العين ياء كان اللام ايضاً ياء ، وان كان دالاً كان ايضاً دالاً وهكذا [كرّد] في الثلاثي المجزّد [وأعدّ] الشيء أي هيأه في المزيد فيه فبين كون عينهما ولا مهما من

[شماره صفحه واقعي : ٤٥]

ص: ١١٤٨

جنس واحد بقوله : [فَإِنَّ أَصْلَهُمَا زَدَدٌ وَأَعْرَدَدٌ] فالعين واللام دالان كما ترى فاسكنت الأولى وادغمت فى الثانية ، فقوله : المضاعف مبتدأ وهو مبتدأ ثان خبره ما كان ، والجمله خبر المبتدأ الأول ، وقوله : من الثلاثى حال ، ويقال له : الاصمّ جملة معترضة.

ويجوز أن يكون فصل المضاعف بالاضافه [وهو] اعنى المضاعف [من الرباعى] مجرداً كان أو مزيداً فيه [ما كان فآؤه ولامه الاولى من جنس واحد وكذلك عينه ولامه الثانية] ايضاً من جنس واحد [ويقال له] أى للمضاعف من الرباعى [المطابق ايضاً] بالفتح اسم مفعول من المطابقه أى الموافقه تقول طابقت بين الشيئين اذا جعلتهما على حدّ واحد وقد طوبق فيه الفاء واللام الأولى والعين واللام الثانية نحو : زَلْزَل الشىء [زَلْزَلَهُ وَزَلْزَلَهُ] أى حركه ويجوز فى مصدره فتح الفاء وكسرها بخلاف الصحيح فإنه بالكسر لا غير نحو : دَخَرَجَ دحراجاً.

وقوله ايضاً اشاره الى أنه يسمّى الأصمّ ايضاً ، لأنه وإن لم يكن فيه إدغام ليتحقّق شدّته لكنّه حمل على الثلاثى ، ولأنّ علّه الإدغام اجتماع المثليين فإذا كان مرتين كان ادعى الى الإدغام لكن لم يدغم لمانع وهو وقوع الفاصله بين المثليين فكان مثل ما امتنع فيه الإدغام من الثلاثى نحو : مَيَدَدُنْ ، فإنه يسمّى بذلك حملاً على الاصل ولما كان هاهنا مظنه السؤال وهو أنه لم الحق المضاعف بالمعتلات وجعل من غير السالم مثلها مع أنّ حروفه حروف الصحيح اشار الى جوابه بقوله : [وأنما الحق المضاعف بالمعتلات لأنّ حروف التضعيف يلحقه الإبدال] وهو أن تجعل حرفاً موضع حرف آخر ، والحروف التى تجعلها موضع آخر حروف انصت يؤمّ جيّد طأزل ، وكلّ واحد منها يبدل من عدّه حروف لا يليق بيان ذلك هاهنا وذلك الابدال [كقولهم : امليت بمعنى امللت] يعنى أنّ

[شماره صفحه واقعى : ٤٦]

ص : ١١٤٩

اصله املت قلبت اللام الاخيريه ياء لثقل اجتماع المثلين مع تعدد الادغام بسكون الثانى ، وامثال ذلك كثيره فى الكلام نحو : تَفَصَّى البازى أى تَقَصَّض ، وَحَسَّيْتُ بالخير أى حَسَّست به ، وَتَلَعَيْتُ به أى تَلَعَّعت .

وكذا الرباعى نحو : مهمهت أى معمعت ، وَدَهَيْدَيْتُ أى دَهَدَهْتُ ، وَصَهَّيَيْتُ أى صَهَّصَهْتُ وامثال ذلك [و] لأنه يلحقه [الحذف كقولهم : مَسَّتُ وَظَلَّتُ] بفتح الفاء وكسرها [واحست أى مسست ، وظللت واحسست] يعنى إنَّ اصل مسست بالكسر فحذفت السين الأولى لتعدد الإدغام مع اجتماع المثلين والتخفيف مطلوب واختص الأولى بالحذف لأنها تدغم ، وقيل : حذفت الثانية لأنَّ الثقل إنما يحصل عندها وأما فتح الفاء فلائنه حذفت السين مع حركتها فبقى الباقي مفتوحه بحالها واما الكسر فلائنه نقل حركه السين الى الميم بعد اسكانها وحذفت السين فقيل : مَسَّتُ بكسر الميم ، وكذلك ظلت بلا فرق واصل احسَّت احسَّت نقلت فتحه السين الى الحاء وحذفت احدى السينين فقيل احست ، وانشد الاخفش :

مِسْنَا السماء فَنَلْنَاها ودَامَ لَنَا***حَتَّى نَرى احدًا يَمْشى وَشهلانا

وفى التنزيل : فَظَلْتُمْ تَفَكَّهُونَ (١) ، وروى أبو عبيده قول أبى زبيد : خَلَا انَّ العِتَاقَ من المَطَايا أَحْسَنَ به فَهَنَّ اليه شوسٌ وهذا من الشواذ للتخفيف ، قال فى الصحاح : مَسَّيْتُ الشىء بالكسر أمسه بالفتح مسًّا فهذه اللغه الفصيحه .

وحكى ابو عبيده : مَسَّتُ الشىء بالفتح أمَّسه بالضم أمَّسه بالكسر ، ويقال : ظَلَّتُ أفعل كذا بالكسر ظَلُولًا إذا عملته بالنهار دون الليل ، واحسَّت بالخير واحسَّست أى اِنقَدَّت به ، وربما قالوا : أَحَسَّسْتُ بالخير وحسيت يبدلون من السين ياء ، قال ابو زبيد : حَسَّيْنِ به فَهَنَّ اليه شوسٌ ، فلمَّا

[شماره صفحه واقعى : ٤٧]

ص : ١١٥٠

١- الواقعة : ٦٥ .

الحق الابدال والحذف حرف التضعيف كما يلحقان حرف العله كما سنذكره في باب الحذف المضاعف بالمتعلات وجعل من غير السالم مثلها.

وفيه نظر لأنّ الابدال والحذف كما يلحقان المضاعف يلحقان الصحيح ايضاً ، أما الحذف ففي نحو : تجنّب وتقاتل وتدرج كما مرّ ، وأما الإبدال فأكتر من أن يحصى ، ويمكن أن يجاب بأنهما يلحقان المضاعف في الحروف الاصلية كالمعتلّ بخلاف الصحيح ، فأنهما لا يلحقان الحروف الاصلية بل الإبدال يلحقهما دون الحذف وقوله كقولهم امليئاً رمز خفي الى ذلك وكان الأولى ان يقول : لأنّ حرف التضعيف يصير حرف عله كما في امليئاً أحسيت.

[والمضاعف يلحقه الإدغام] وهو في اللغة الاخفاء والادخال يقال : أدغمت اللجام في فم الفرس أى ادخلت في فيه ، وادغمت الثوب في الوعاء ، والادغام افعال من عبارات الكوفيين ، والادغام افتعال من عبارات البصريين ، وقد ظنّ أنّ الادغام بالتشديد افتعال غير متعدّد ، وهو سهو لما قال في الصحاح : يقال أدغمت الحرف وأدغمته على افتعلته [وهو [أى الادغام في الاصطلاح] أن تُسكّنَ [الحرف [الأوّل] من المتجانسين [وتدرج في الثانى] أى في الحرف الثانى نحو : مدّ ، فإنّ اصله مددّ اسكنت الدال الأولى ، وادرجتها في الثانية ، وإنما سكّن الأوّل ليّصل بالثانى إذ لو حرّك لم يتّصل به لحصول الفاصل وهو الحركه ، والثانى لا يكون إلّا متحرّكاً لأنّ الساكن كالميت لا يظهر نفسه فكيف يظهر غيره .

[ويسمى [الحرف [الأوّل] من المتجانسين إذا ادغمته [مُدْغَمًا] اسم مفعول لادغامك اياه [و [يسمى الحرف [الثانى مدغماً فيه] لادغامك الأوّل فيه والغرض من الادغام التخفيف ، فإنّ التلّفظ بالمثلين فى غاية الثقل حسناً لا يقال أنّ قوله ان تسكن الأوّل غير شامل لنحو : مدّ

[شماره صفحه واقعى : ٤٨]

ص: ١١٥١

مصدرًا لأنَّ الأوَّل ساكن فلا يسكن لأنَّنا نقول أنه لما ذكر أنَّ المتحرَّك يسكن عند ادغامه علم منه أنَّ بقاء الساكن بحاله بالطريق الأولى [وذلك] أى الإدغام [واجب فى] الماضى والمضارع من الثلاثى المجزَّد مطلقاً ومن المزيد فيه من الابواب التى يذكرها ما لم يتصل بها الضمائر البارزه المرفوعه المتحرَّكه ، فأن اتَّصلت فففيه تفصيل يذكر فعبر عمَّا ذكرنا بقوله [نحو : مَيْدٌ يَمُدُّ وأَعَدُّ يَعُدُّ وانْقَدَّ يَنْقَدُّ واعتَدَّ يَعْتَدُّ] ولما كان هاهنا افعال يجب فيها الإدغام مثل المضاعف وإن لم تكن مضاعفاً ذكرها استطراداً بين ذلك لكنَّه خلطها وكان الأولى أن يميَّزها.

فقال : [واشوَدَّ يَشُوَدُّ] من باب الإفعال [واشوَادَّ يَشُوَادُّ] من باب الافعال وليس من باب المضاعف لأنَّ عينهما ولامهما ليسا من جنس واحد ، فإنَّ عينهما الواو ولامهما الدال [واشِيَعَدَّ يَشِيَعَدُّ] مضاعف من باب الاستفعال [واطْمَبَأَنَّ يَطْمَبَأَنَّ] أى سكن اطميناناً وطمانينته ليس من باب المضاعف ، لأنَّ عينه الميم ولامه النون وهو من باب الافعال كالإقشعرار [وتَمَادَّ يَتَمَادُّ] مضاعف من باب التفاعل فيجب فى هذه الصور الإدغام لاجتماع المثليين مع عدم مانع من الإدغام وكذا إذا لحقها تاء التانيث نحو : مَدَّتْ وَاَعَدَّتْ وَاِنْقَدَّتْ الخ.

[وكذا هذه الافعال] التى يجب فيها الإدغام إذا بنيتها للفاعل يجب فيها الادغام ايضاً [اذا بنيتها للمفعول] ماضياً كان أو مضارعاً [نحو : مُدُّ] والاصل مُدِدٌ [ويُمَدُّ] والاصل يُمَدُّ وكذا تَمَدُّ وأَمَدُّ ونَمَدُّ و [كذا نظائره] أى نظائر : مُدُّ يَمُدُّ كأَعَدُّ يَعُدُّ وانْقَدَّ يَنْقَدُّ فيه ، واعتَدَّ يُعْتَدُّ به واشِيَعَدَّ يُشِيَعَدُّ وتَمَادُّ بالتقاء الساكنين على حدِّه وكذا البواقي فهذه هى الابواب التى يدخل فيها الإدغام وما بقى فبعضه لم يجىء منه المضاعف وبعضه جاء ولكن ليس للإدغام اليه سبيل نحو : مَدَّدَ يُمَدِّدُ فى التفعيل وتَمَدَّدَ

[شماره صفحه واقعى : ٤٩]

ص: ١١٥٢

يَتَمَدَّدُ فِي التَّفْعَلِ وَذَلِكَ لِأَنَّ الْعَيْنَ وَهُوَ الْبَدْيُ يَدْغَمُ مَتَحَرِّكاً ابْتِدَاءً لِإِدْغَامِ حَرْفِ آخِرِ فِيهِ فَهُوَ لَا يَدْغَمُ فِي حَرْفِ آخِرِ لَامْتِنَاعِ اسْكَانِهِ. [وفي نحو : مَدَّ] أعنى [مصدرأ] أى وكذلك الإدغام واجب فى كل مصدر مضاعف لم يقع بين حرفى التضعيف حرف فاصل ، ويكون الثانى متحرّكا وعقب نحو : مَدَّ بقوله مصدرأ دفعا لتوهم أنه ماضٍ أو أمر.

وكذلك الإدغام واجب [إذا اتصل بالفعل] المضاعف أو ما شاكله مما مرّ [الف ضمير أو واوه أو ياؤه] سواء كان ماضياً أو مضارعاً أو أمراً مجرداً أو مزيداً فيه مجهولاً أو معلوماً ، ولذا قال بالفعل ولم يقل بهذه الأفعال وذلك لأنّ ما قبل هذه الضمائر وهو الثانى من المتجانسين يجب ان يكون متحرّكا لتلا يلزم التقاء الساكنين وحينئذٍ الأوّل ان كان ساكناً يدرج وإلا يسكن ويدرّج فى الثانى فالالف نحو : [مُدَا] بفتح الميم أو ضمّه فعل الاثنيّن من الماضى أو الامر والواو نحو : مَدَّوا بفتح الميم أو ضمّه فعل جماعه المذكور من الماضى أو الامر والياء نحو : [مُدَى] بضمّ الميم وهو فعل الامر من المؤنث من تمدّين ، فإن المحقّقين على أنّ هذا الياء ياء الضمير كالف يفعلان وواو يفعلون وخالفهم الأخفش.

وقس على هذا البواقي من المزيد فيه والمضارع وغير ذلك والضابط أنّه يجب فى كلّ فعل اجتمع فيه متجانسان ولم يقع بينهما فاصل ويكون الثانى متحرّكاً ، وأمّا نحو قولهم : قطط شعره إذا اشتدّت جعودته وضرب البلد اذا اكثر ضبابها بفكّ الإدغام فشاّد جىء به لبيان الاصل وضمنوا فى قوله :

مَهْلًا اعَاذِلْ قَدْ جَرَيْتُ مِنْ خُلُقِي *** إِنِّي أَجُودُ لِأَقْوَامٍ وَأَنْ صَنِينَا

محمول على الضروره والشائع الكثير صنوا أى بخلوا والإدغام [ممتنع فى] كلّ فعل اتصل به الضمير البارز المرفوع المتحرّك كناء الخطاب

[شماره صفحه واقعى : ٥٠]

ص: ١١٥٣

وتاء المتكلم ونونه في الماضي ونون جماعه النساء مطلقا ماضيا كان أو غيره مجرداً أو مزيداً فيه مبيئاً للفاعل أو المفعول لأن هذه الضمائر تقتضى ان يكون ما قبلها ساكناً وهو الثاني من المتجانسين فلا يمكن الإدغام.

وعبر عن جميع ذلك بقوله [نحو: مَرِدْتُ مَرِدْنَا وَمَرِدْنَا إِلَى مَرِدْتِنَ] يعنى: مَدَدْتُ مَدَدْتُمَا مَدَدْتُمْ مَدَدْتِ مَدَدْتُمَا مَدَدْتُنَّ [وَيَمْدُدْنَ وَتَمْدُدْنَ وَآمْدُدْنَ وَلَا تَمْدُدْنَ] فهذه امثله نون جماعه النساء.

والإدغام [جائز إذا دخل الجازم على فعل الواحد] أى جازم كان فيجوز عدم الإدغام نظراً الى أن شرط الإدغام تحرك الحرف الثاني وهو ساكن هنا فلا يدغم ، ويقال : لم يَمْدُدْ وهو لغه الحجازيين ، قال الشاعر :

وَمَنْ يَكُ ذَا فَضْلٍ فَيَبْخَلُ بِفَضْلِهِ** عَلَى قَوْمِهِ يُشْتَعْنَ عَنْهُ وَيُدْمَمُ

فإن قوله : ويدغم مجزوم لكونه عطفاً على قوله : يستغن وهو جواب الشرط اعنى مَنْ يَكُ .

ويجوز الادغام نظراً الى أن السكون عارض لا اعتداد به فيحرك الساكن الثاني ويدغم فيه الأول فيقال : لَمْ يُمَدَّ بِضَمِّ الدال او الكسر أو الفتح لما سياتى وهو لغه بنى تميم ، والأول هو الأقرب الى القياس وفي التنزيل : «وَلَا تَمُنُّنَّ تَسِيَّتَكُنَّ» (١) ، فإن قلت : إن السكون فى مددت ونحوه ايضاً عارض فلم لا يجوز فيه الإدغام ، قلت : لأن هذه الضمائر كجزء من الكلمه ويسكن ما قبلها دلالة على ذلك فلو حرك لزال ذلك الغرض ؛ ولأن الإدغام موقوف على تحرك الثاني وهو موقوف على الإدغام لئلا يتوالى الحركات الاربع فيلزم الدور.

وفي هذا نظر إذ تحرك الثاني لا يتوقف على الإدغام بل على اسكان الأول وهو جزء الإدغام لا نفسه وإنما قال : على فعل الواحد لأن

[شماره صفحه واقعى : ٥١]

ص: ١١٥٤

١- المدثر : ٦.

الإدغام واجب في فعل الاثنين وفعل جماعه الذكور وفعل الواحده المخاطبه كما مرّ ، وممتنع في فعل جماعه النساء فالجائز في فعل الواحد غائباً كان أو مخاطباً أو متكلماً ، وكذا في الواحده الغائبه ولفظ المصنف لا يشعر بذلك إذ لا يندرج في فعل الواحد الواحده ولا يصحّ أن يقال : المراد فعل الشخص الواحد مذكراً كان أم مؤنثاً ؛ لأنه يندرج فيه حينئذ فعل الواحده المخاطبه والإدغام فيه واجب لا جائز اللهم إلا أن يقال : قد علم حكمه من قبل فهو في حكم المثني ولا يخلو عن تعسف فهذا المضارع المجزوم لا يخلو من أن يكون مكسور العين أو مفتوحه أو مضمومه [فإن كان مكسور العين كيْفِرَ] أى يهرب [أو مفتوحه كَيَعُضُ] الشئ وبعض عليه أى يأخذه بالسّن [فتقول : لم يَفِرْ ولم يَعْضْ بكسر اللام وفتحها] أما الكسر فلأن الساكن إذا حرّك بالکسر لما بين الكسر والسكون من التآخى ولأنّ الجزم قد جعل عوضاً عن الجزّ عند تعذر الجزّ أعنى في الافعال فكذا جعل الكسر عوضاً عن السكون عند تعذر السكون.

وأما الفتح فلكونه أخفّ ولك أن تقول الكسر في نحو : لم يفرّ لمتابعه العين ، وكذا الفتح في لم يعضّ [و] تقول : [لم يفرّ] ولم يعضّ بفكّ الإدغام [كما هو لغه الحجازيين] وهكذا حكم يقشعرّ ويحمازّ ويحمرّ [يعنى تقول : لم يقشعرّ ولم يحمرّ ولم يحمازّ بكسر اللام وفتحها كما مرّ ولم يقشعرّ ولم يحمرّ ولم يحمازّ بفكّ الإدغام وكسر ما قبل الآخر لأننا نقول الأصل في يحمرّ ويحمازّ ويقشعرّ يحمرّ ويحمازّ يقشعرّ بكسر ما قبل الآخر في المضارع ، وفي الماضى مفتوحاً حملاً على الاخوات نحو : اجتمع يجتمع واستخرج يستخرج ، وقولهم : إذعوى يزعوى وإحووى يحووى يدلّ عليه. و [إن كان العين منه] أى من المضارع [مضموماً فيجوز] عند

[شماره صفحه واقعى : ۵۲]

ص: ۱۱۵۵

دخول الجازم عليه [الحركات الثلاث] الضم والفتح والكسر [مع الإدغام] ويجوز [فكّه] أى فكّ الإدغام [نقول : لم يُمَدُّ بحركات الدال] الفتح للفتح والكسر لأنه الاصل فى حركة الساكن والضم لاتباع العين [و] نقول : [لم يمدد بفكّ الادغام] لما تقدّم.

وهكذا حكم الأمر يعنى أمر المخاطب وإلّا فامر الغائب قد دخل تحت المجزوم يعنى يجوز فى أمر المخاطب إذا كان فعل الواحد ما يجوز فى المضارع المجزوم فلا تنس ما تقدّم من أنه يجب الإدغام إذا اتصل بالفعل الف الضمير أو واوه أو ياؤه ويمتنع إذا اتصل به نون جماعه النساء ، فإن كان مكسور العين أو مفتوحه فتقول : فَرَّ وَعَضَّ بكسر اللام وفتحها كما تقدّم ، وافرز وَاغْضَضْ بفكّ الإدغام وإن كان مضموم العين فتقول : مُدِّ بحركات الدال الضم والفتح والكسر ، وامتدّد بفكّ الإدغام لما ذكر فى المضارع وقد رويت الحركات الثلاث فى قول جرير :

ذُمَّ الْمَنَازِلَ بَعْدَ مَنَزِلِهِ اللَّوَى *** وَالْعَيْشَ بَعْدَ أَوْلَيْكَ الْأَيَّامِ

والاعرف الأفضح الكسر فى هذه الصورة اعنى التقاء الساكنين ومما جاء بفكّ الادغام قوله :

وَأَعْدِدْ مِنَ الرَّحْمَنِ فَضْلاً وَنِعْمَةً *** عَلَيْكَ إِذَا مَا جَاءَ لِلْخَيْرِ طَالِبٌ

والمراد جواز الإدغام وفكّه عندنا وإلّا فالإدغام واجب عند بنى تميم وممتنع عند الحجازيين ، قالوا : إذا اتصل بالمجزوم فى حال الإدغام هاء الضمير لزم وجه واحد نحو : رَدَّهَا بالفتح ورَدَّه بالضم على الافصح ، وروى رَدَّه بالكسر وهو ضعيف.

واعلم : أنّ حكم الثلاثى المزيد فيه فى جميع ما ذكر حكم المجزّد ، وإن لم يذكر المصنّف اكتفاء بالاصل فليعتبره الناظر إذ لا يخفى شىء منه على من أطلع على ما ذكرناه [وتقول فى اسم الفاعل : ماذ] بالإدغام وجوباً لإجتماع

[شماره صفحه واقعى : ٥٣]

المثلين مع عدم المانع والتقاء الساكنين على حدّه والاصل مادِدٌ [مادَانِ مادُوْنٌ مادّه مادّتان مادّاه وموَأدٌ] وتقول في اسم [المفعول : مَمْدُوْدٌ كمنصور] من غير ادغام لحصول الفاصل بين حرفي التّضعيف وهو الواو فهو كالصحيح بعينه وأما المزيد فيه فاسم الفاعل واسم المفعول منه تابع للمضارع ، فإن كان من الابواب المذكوره يجب وإلّا يمتنع ، وأما الرباعى المجزّد فلا مجال للادغام فيه اصلاً ، فهذا أوان أن نشمّر الذيل لتحقيق المعتلّ والمهموز مقدّمًا للمعتلّ لما له من الأقسام والأبحاث ليس للمهموز فكانّه تحرك نفس السامع في طلبه لكونه أكثر بحثاً.

فصل في المعتلّ

اشاره

[فصل المعتلّ] و [هو] : اسم فاعل من اعتلّ أى مرض ، ويسمى هذا القسم معتلاً- لما فيه من الإعلال ، وأما فى الإصطلاح فهو [ما كان أحد أصوله] أى أحد حروفه الأصليه [حرف عله] واحترز بالأصليه عن نحو : اعشوشب وقاتلّ ويقنهق وامثالها ، ودخل فيه نحو : قُلّ وبغ وامثالها ، ولا يتوهم خروج اللفيف من هذا التعريف فإنّ اثنين من أصوله حرفا عله ؛ لأنه إذا كان اثنان منها حرفى عله تصدق عليه أنّ احدها حرف عله ضروره.

[وهى] أى حروف العله [الواو والالف والياء] سميت بذلك ؛ لأنّ من شأنها أن يقلب بعضها الى بعض ، وحقيقه العله تغيير الشىء عن حاله وعند بعضهم أنّ الهمزه من حروف العله ، والجمهور على خلافه إذ لا يجرى فيها ما يجرى فى الواو والالف والياء فى كثير من الابواب وبذلك خرج المهموز عن حدّ المعتلّ.

[ويسمى] حروف العله فى اصطلاحهم [حروف المدّ واللّين] اطلق المصنّف هذا الكلام إلتا أنّ فيه تفصيلاً فلا بأس علينا ان نشير اليه وهو أنّ حرف العله إن كانت متحرّكه لا تسمى حرف المدّ واللّين لانتفائهما فيها

[شماره صفحه واقعى : ٥٤]

ص: ١١٥٧

وهذا غير الالف ، وان كانت ساكنه تسمى حرف اللين لما فيها من اللين لانتساع مخرجها ، ولأنها تخرج في لين من غير خشونه عن اللسان وحينئذ إن كانت حركات ما قبلها من جنسها بان يكون ما قبل الواو مضموماً والالف مفتوحاً والياء مكسوراً تسمى حروف المد أيضاً لما فيها من اللين مع الإمتداد نحو : قال ويقول وباع وبيع ، وإلا تسمى حروف اللين لا- المد لانتفائه فيها هذا في الواو والياء ، وأما الالف فتكون حرف مدّ أبداً وهما تاره يكونان حرفي عله فقط ، وتاره حرفي لين أيضاً وتاره حرفي مدّ أيضاً فحروف العله اعمّ منهما وحروف اللين اعمّ من حروف المدّ هذا ، ولكنهم يطلقون على هذه الحروف حروف المدّ واللين مطلقاً ، والمصنف جرى على ذلك ونقل عن المصنّف في تسميتها حرف المدّ واللين أنها تخرج في لين من غير كلفه على اللسان وذلك لانتساع مخرجها ، فإنّ المخرج إذا اتسع انتشر الصوت وامتدّ ولان ، وإذا ضاق انضغط فيه الصوت وصلّب [والالف حينئذ] أي حين إذا كان أحد حروف الأصول من المعتل [تكون منقلبه عن واو او ياء] نحو : قال وباع لأنّ حروف الأصول هي حروف الماضي من المجزّد.

وهي من الثلاثي متحرّكه أبداً في الاصل والالف ساكنه فلا يكون أصلاً وأما الرباعي فلأنّ حروفه الأصول تكون متحرّكه إلاّ الثاني فلا يجوز أن يكون الثاني ألفاً لالتباسه بفاعل من الثلاثي المزيد فيه ولأنه امتنع كونه أصلاً في الثلاثي فحمل عليه الرباعي واحترز بقوله حينئذ عن الالف في نحو : قاتل واحمارّ وتباعد مما ليس من حروفه الأصول ، فإنّها ليست منقلبه بل هي زائده.

واعلم : أنّ الالف في الافعال كلّها وفي الاسماء المتمكّنه إما ان تكون زائده أو منقلبه بخلاف الاسماء الغير المتمكّنه والحروف نحو : متى ومهما وبلي وعلى وما اشبه ذلك ، فإنّها فيها اصليّه ، واعلم أنّ المعتلّ جنس تحته انواع مختلفه الحقائق كمعتلّ الفاء والعين واللام وغير ذلك ، فأشار الى إنحصار

[شماره صفحه واقعي : ٥٥]

ص : ١١٥٨

انواع المعتلّ**اشاره**

[وانواعه سبعة] لأنّ حرف العله فيه إما أن تكون متعدده أولاً فإن لم تكن متعدده فإما أن تكون فاءً أو عيناً أو لاماً ، فهذه ثلاثه اقسام وإن كانت متعدده فإما أن يكون اثنين أو أكثر ، فالثنائي قسم واحد ، والأوّل إما أن يفترقا أو يقرنا فإن افترقا فهذا قسم آخر ، وإن اقرنا فإما أن يكون فاءً وعيناً أو عيناً ولاماً فهذان قسمان آخران فالمجموع سبعة أبواب.

الأوّل: المعتلّ الفاء

[الأوّل] من الانواع السبعة [المعتلّ الفاء] باضافه المعتلّ الى الفاء اضافته لفظيه أى الئذى اعتلّ فاؤه وقدم ما يكون حرف العله فيه غير متعدده لكثرت ابحاثه واستعماله ثم قدّم معتلّ الفاء لتقدم الفاء على العين واللام وهو ما يكون فاؤه فقط حرف عله [ويقال له المثال لمثالته] أى لمشابهته [الصحيح فى احتمال الحركات] فى الماضى تقول : وَعَدَّ وَعَدَا وَعَدَّوَا ، كما تقول ، ضَرَبَ ضَرَبَا ضَرَبُوا بخلاف الاجوف والناقص ، والفاء اما يكون واواً أو ياءً اذا الالف ليس باصلئ ولا يمكن ان يكون فاؤه الفا لسكونه وقدّم بحث الواو لأنّ له احكاماً ليست للياء فقال : [اما الواو فتحذف من] الفعل [المضارع الذى يكون على] وزن [يفعل بكسر العين] لأنّه لما وقع بين الياء والكسره ثقل كالضمه بين الكسرتين فحذف ثم حملت عليه اخواته أعنى التاء والنون والهمزه [و] [يحذف ايضاً] من مصدره [أى مصدر المعتلّ الفاء] الذى [يكون] على [وزن] [فعله] [بكسر الفاء] [وتسلم] الواو [فى سائر تصاريفه] أى فى سائر تصاريف المعتلّ الفاء من الماضى واسم الفاعل واسم المفعول [تقول : وَعَدَّ] بسلامه الواو [ويعد] [بحذفها لما مرّ] [عدّه] [بحذفها لأنّها على وزن فغله والاصل وعده فنقلت كسره الواو الى العين لثقلها عليه مع اعتلال فعلها وحذفت الواو فليل

[شماره صفحه واقعى : ٥٦]

عَدَه على وزن عِلَه وقيل الاصل وُعِدْ حذف الواو كما مرَّ ثم زيدت التاء عوضاً منها.

واعلم : أنَّ مراد المصنّف بقوله ومن مصدره الّذى على فِعْلِه ان يكون ممّا حذف الواو من مضارعه لأنّ مصدر المعتلّ الفاء اذا لم يكن للحاله ليس على فِعْلِه إلّا فيما يكون المضارع منه على يَفْعَل بكسر العين بحكم الاستقراء والوجه اسم المصدر ويجوز ان يكون الضمير فى مصدره راجعاً الى المضارع المذكور فالمصدر ان لم يكن مكسور الفاء لم يحذف الواو منه لعدم الثقل كما مثّل له وأشار اليه بقوله [ووعيداً] وان كان مكسور الفاء لكن لم يحذف الفاء من فِعْلِه لا يحذف منه ايضاً نحو : الوصال ممّا هو مصدر واصل يُواصلُ [فهو واعدٌ] فى اسم الفاعل [وذاك مؤعُودٌ] فى اسم المفعول بسلامه الواو [عِدٌ] فى امر المخاطب بحذف الواو فإن قلت كان عليه ذكر حذفها فى الامر ايضاً قلت أنه فرع لمضارعه.

وقد علمت الحذف فى الأصل فكذا فى الفرع فلا حاجة الى ذكره أو نقول انّ الامر ليست فيه واو فيحذف لأنّ المضارع هو تَعِدُ بلا واو فحذفت حرف المضارعه واسكنت آخره فقيّل : عِدٌ واما الجحد والامر باللام والنهى والنفى فهى مضارع نحو : لِيَعِدْ ولا يَعِدْ ولا يَعِدْ ولم يَعِدْ [وكذلك وَمَقَّ] أى احبّ [يَمِقُّ مِقَّةً] بسلامتها فى الماضى وحذفها فى المضارع والمصدر وهذا من باب : حَسِبَ يَحْسِبُ ، والاصل يُؤمِقُ وَمِقَّةً.

واذا كان الحذف بسبب الياء والكسره [فإذا ازيلت كسره ما بعدها] أى ما بعد الواو [اعيدت الواو المحذوفه] لزوال عِلَه حذفها [نحو : لَمَّ يُوعِدُ] فى المبني للمفعول لأنّ ما قبل آخره وهو ما بعد الواو مفتوح ابدأ وفيه نظر لأنه ينتفض بنحو : يَطَأُ وَيَسَعُ وَيَضَعُ.

وامثال ذلك كما سيجيء وبنحو قولهم : لَمَّ يَلْدُهُ بسكون اللام وفتح الدال

[شماره صفحه واقعى : ٥٧]

ص : ١١٦٠

والاصل لم يَلِدْه نحو : لم يَعِدْهُ والواو محذوفه اسكنت اللام تشبيهاً له بكَتَف ، فَإِنَّ أصله كِتَف بكسر التاء ، فاجتمع الساكنان وهما اللام والداد ففتحوا الدال لالتقاء الساكنين
اذ لو حَرَكَ الأوّل لزال الغرض فقد زال كسره ما بعد الواو فى الصورتين ولم تعد قال الشاعر : عَجِبْتُ لِمَوْلُودٍ وَلَيْسَ لَهُ أَبٌ*** وذى وَلَدٍ لَمْ يَلِدْهُ أَبَوَانِ ويمكن أن يدفع
بالعنايه.

[وتثبت] عطف على قوله فتحذف أى الواو تثبت [فى يُفْعَل بالفتح] لعدم ما يقتضى حذفها إذ الفتحه خفيفه [كَوَجَل] بالكسر أى خاف [يُوَجَلُ] بالفتح ، وفيه أربع لغات :
الأولى : يُوَجَل وهو الاصل ، والثانيه : يِيَجَل بقلب الواو ياء لأنها اخفّ من الواو ، والثالثه : يا جل بقلب الواو الفأ لأنها اخفّ ، والرابعه : يِيَجَل بكسر حرف المضارعه وقلب
الواو ياء لسكونها وانكسار ما قبلها لأنهم يرون الواو بعد الياء ثقيلاً كالضمه بعد الكسره فقلبوا الفتحه كسره لينقلب الواو ياء ، وليست هذه من لغه بنى أسد.

لأنّهم وإن كانوا يكسرون حرف المضارعه إلّا أنّه مختص بغير الياء فلا يكسرون الياء ولا يقولون هو يَغْلُم لثقل الكسره على الياء واهل هذه اللغه يكسرون جميع حروف
المضارعه يقولون : هو يِيَجَل ، وأنت تِيَجَل ، وانا اِيَجَل ، ونحن نِيَجَل كقول الشاعر :

قعيدكِ الّا تَشْمَعِينِ مَلَامَةٌ***ولا تَنْكَايَ قَوْحَ الْفُؤَادِ فَيِجْعَا

بكسر الياء والاصل يُوَجَعُ [يِيَجَل] أمر من تُوَجَل والاصل إُوَجَل بكسر الهمزه [قلبت الواو ياء لسكونها وانكسار ما قبلها] وهذا قياس مطرد لتعسير النطق بالواو المكسور ما
قبلها [فإنّ الضم ما قبلها] أى ما قبل الياء منقلبه عن الواو فى نحو : يِيَجَل [عادت الواو] لزوال عله القلب اعنى كسره ما قبل الواو [وتقول : يا زيد إِيَجَل تلفظ بالواو] لزوال
عله القلب

[شماره صفحه واقعى : ٥٨]

ص: ١١٦١

وهى الكسره بسقوط الهمزه فى الدّرج [وتكتب بالياء] لأنّ الأصل فى كلّ كلمه أن يكتب بصوره لفظها بتقدير الابتداء بها والوقف عليها والابتداء فيه بالياء نحو : إيجل فتكتب بالياء ولو كتب فى الكتب التعليميه بالواو فلا بأس به لتوضيحه وتفهمه للمستفيدين.

[وتثبت [الواو] فى يُفَعْلُ بالضمّ] أيضاً لإنتفاء مقتضى الحذف [كَوَجِهَ] أى صار شريفاً [يُوَجُّهُ أَوْجُهُ لا تُوَجُّهُ] نحو : حَسُنَ يَحْسُنُ أَحْسَنُ لا يَحْسُنُ وكذا بواقى الامثله ، ثمّ استشعر اعتراضاً على قوله : وتثبت فى يُفَعْلُ بالفتح بأنّ يَطَأُ ويسع .. الخ بالفتح ، وقد حذفت الواو فاجاب بقوله : [وحذفت الواو من يَطَأُ وَيَسَعُ وَيَضَعُ وَيَقَعُ وَيَدْعُ] أى يترك [لأنها فى الاصل يُفَعْلُ بكسر العين ففتح العين] بعد حذف الواو [لحرف الحلق] فيكون الحذف من يفعل بالكسر لكن يرد على المصنّف أنّه قال : إذا ازيلت كسره ما بعد الواو اعيدت الواو ، فإن قلت : كسره العين مع حرف الحلق كثير فى الكلام فَلِمَ فتحت ، قلت حاصل الكلام : أنّه قد وقعت هذه الافعال محذوفه الواو مفتوحه العين فذكروا ذلك التاويل لئلا يلزم خرق قاعدتهم وإلا فمن اين لهم بهذا وكذا جميع العلل ، فإنها مناسبات تذكر بعد الوقوع وإلا فعلى تقدير تسليم ذلك فى يَطَأُ ويضع يشكل فى مثل يَسَعُ ، فإنّ ماضيه وَسِعَ بكسر العين كَسَلِمَ فَلِمَ حُكِمَ بأنّه فى الاصل يُفَعْلُ مكسور العين وهو شاذّ.

[وحذفت ايضاً من يذُر] مع أنّه ليس مكسور العين وليس فتحه لاجل حرف الحلق لكن حذفت [لكونه فى معنى يدع] فكما حذفت من يدع حذفت من يذُر [وأماتوا ماضى يَدْعُ وَيَذَرُ] يعنى لم يسمع من العرب وَدَعَ ولا وَذَرَ ، وسمع يَدْعُ وَيَذَرُ فعلم أنّهم أماتوهما أى تركوا استعمالهما ، قال فى الصّحاح : قولهم دَعَهُ أى اتركه ، واصله ودع يَدْعُ ، وقد أميت ماضيه لا يقال :

[شماره صفحه واقعى : ٥٩]

ص: ١١٦٢

وَدَعَهُ ، وَإِنَّمَا يُقَالُ : تَرَكَهُ وَلَا وَادَعَ ، وَلَكِنْ يُقَالُ : تَارَكَهُ وَرَبَّمَا جَاءَ فِي الضَّرُورَةِ فِي الشَّعْرِ وَدَعُوهُ فَهُوَ مُودَعٌ قَالَ :

لَيْتَ شَعْرِي عَنْ خَلِيلِي مَا الَّذِي *** غَالَهُ فِي الْحَبِّ حَتَّى وَدَعَهُ

وَقَالَ إِضَاءً :

إِذَا مَا اسْتَحَمَّتْ أَرْضُهُ مِنْ سَمَائِهِ *** جَرَى وَهُوَ مُودَعٌ وَوَادِعٌ مُصَدِّقٌ

وَذَرَهُ أَيْ دَعَاهُ وَهُوَ يَذَرُهُ أَيْ يَدَعُهُ أَصْلُهُ وَذَرَ يَذَرُ أَمِيَّتٌ مَاضِيَةٌ لَا يُقَالُ : وَذَرَ وَلَا وَاذَرَ ، وَلَكِنْ يُقَالُ : تَرَكَهُ وَهُوَ تَارَكَهُ انْتَهَى كَلَامُهُ ، وَفِي جَعْلٍ مُودَعٌ مِنْ ضَرُورَةِ الشَّعْرِ بَحْثٌ ؛ لِأَنَّهُ جَاءَ فِي غَيْرِ الضَّرُورَةِ وَلْتَمَّا كَانَ هَاهُنَا مِثْلُهُ سَوْأَلٌ ، وَهُوَ أَنَّهُ إِذَا لَمْ يَكُنْ مَاضِيَهُمَا وَلَا فَاعِلَهُمَا وَلَا مَصْدَرَهُمَا مُسْتَعْمَلَةً فَمَا الدَّلِيلُ عَلَى أَنَّ فَأُوهُمَا وَآو فَاجَابَ بِقَوْلِهِ : [وَحَذَفَ الْفَاءَ دَلِيلٌ عَلَى أَنَّهُ [أَيْ الْفَاءَ] وَآو] إِذْ لَوْ كَانَ يَاءٌ لَمْ يَحْذَفْ كَمَا سَيَجِيءُ .

[وَأَمَّا الْيَاءُ فَتَثَبَتْ عَلَى كُلِّ حَالٍ] سَوَاءٌ وَقَعَتْ فِي الْمَاضِيِ أَوْ فِي الْمَضَارِعِ أَوْ فِي الْأَمْرِ أَوْ غَيْرِهَا ، وَسَوَاءٌ ضَمَّ مَا بَعْدَهُ أَوْ فَتَحَ أَوْ كَسَرَ فَإِنَّهَا اخْفَتْ مِنَ الْوَاوِ نَحْوُ : [يَمَنَّ يَمْنُنُ] كَحَسَنَ يَحْسُنُ مِنَ الْبِيَمَنِ وَهُوَ الْبِرْكَةُ يُقَالُ : يَمَنَّ الرَّجُلُ إِذَا صَارَ مَيْمُونًا [وَيَسَرَ يَيْسِرُ] كَضَرَبَ يَضْرِبُ مِنَ الْمَيْسِرِ وَهُوَ قِمَارُ الْعَرَبِ بِالْأَزْلَامِ ، وَجَاءَ يَسَرَ يَيْسِرُ بِالضَّمِّ فِيهِمَا وَلَكِنْ يَنْبَغِي أَنْ يَقْتَدَ لَفْظُ الْكِتَابِ عَلَى الْأَوَّلِ لِأَنَّ مِثَالَ الضَّمِّ مَذْكُورٌ [وَيَيْسَسُ يَيْسَسُ] كَعَلِمَ يَعْلَمُ أَيْ قَنَطَ ، وَقَدْ جَاءَ يَيْسَسُ بِالْكَسْرِ لَكِنْ يَنْبَغِي أَنْ يَقْتَدَ لَفْظُ الْكِتَابِ عَلَى الْأَوَّلِ ، وَقَدْ جَاءَ يَأْسُ بِحَذْفِ الْيَاءِ ، وَيَأْسُ بِقَلْبِ الْيَاءِ الْفَاءَ تَخْفِيفًا وَهُمَا مِنَ الشَّوَاذِ .

[وَتَقُولُ فِي أَفْعَلٍ مِنَ الْيَاءِ] أَيْ مِمَّا فَأُوهُ يَاءٌ [أَيْسَرَ] فِي الْمَاضِيِ [يَوْسَرَ] فِي الْمَضَارِعِ [إِيسَارًا] بِقَلْبِ الْوَاوِ يَاءٌ ، وَلَمَّا كَانَتْ الْوَاوُ وَقَعَهُ بَيْنَ الْيَاءِ وَالْكَسْرِ فِي يَوْسِرُ مِثْلَ يَوْعَدُ وَلَمْ تَحْذَفْ ، أَجَابَ بِأَنَّهُ لَمْ تَحْذَفْ مِنْ

[شماره صفحه واقعی : ٦٠]

ص: ١١٦٣

يوسر مع مقتضى الحذف بقوله : [ولا يقال يُيسر لأنّ حذف الواو مع حذف الهمزة] إذ الأصل يُأيسر كما تقدّم.

[إجحاف] أى إضرار [بالكلمه] لتأذيه الى حذف حرفين ثابتين فى الكلمه وهذا فى بعض النسخ ، والحقّ أنّه حاشيه أُلحقت بالمتن ، ويمكن الجواب عنه ايضاً بأنّ الواو ليست واقعه بين الياء والكسره بل بين الهمزه والكسره فى الحقيقه ؛ لأنّ المحذوف فى حكم الثابت ، ولأنّ الثقل هاهنا منتفٍ لإنضمام ما قبل الواو [فهو مُوسِرٌ] فى اسم الفاعل [تقلب الياء منهما] أى من المضارع واسم الفاعل [واوياً] إذ الأصل يُيسِرُ ومُيسِرٌ ؛ لانه يائى وإثما قلبت [لسكونها] أى لسكون الياء [وإنضمام ما قبلها] وذلك قياس مطّرد لتعسر النطق بالياء الساكنه المضموم ما قبلها بشهاده الذوق والوجدان.

[وتقول فى إفتعل منهما] أى من اليائى والواوئى [اتَّعَدَ] أى قبل الوَعْد هذا فى الواوئى أصله إوْتَعَدَ قلبت الواو تاءً وأدغمت التاء فى التاء إذ الإدغام يدفع الثقل ولم تقلب ياء على ما هو مقتضاه لأنها إن قلبت ياءً أو لم تقلب لزم قلبها تاء فى هذه اللغه ، فالأولى الإكتفاء بإعلال واحد كذا ذكره ابن الحاجب وفيه نظر ؛ لأنه لو قلبت الواو ياءً لا يجوز قلب الياء تاءً ليدغم كما فى الياء المنقلبه عن الهمزه كما سنذكره فى المهموز وفى بعض النسخ.

[وفى افتعل منهما تقلبان] أى الواو والياء [تاء وتدغمان] أى التاءان المنقلبتان عنهما [فى التاء] أى فى تاء افتعل [نحو : اتَّعَدَ] والأول أصحّ روايهً ودرايهً [يتعد] أصله يُؤْتَعَدُ فهو [مُتَّعِدٌ] أصله مواتعد قلبت الواو فيهما تاءً وادغمت فى تاء افتعل حملاً لهما على الماضى [واتَّسَرَ يَتَّسِرُ] [إتساراً] فهو مُتَّسِرٌ [هذا فى اليائى والاصل ايسر ييسر فهو

[شماره صفحه واقعى : ٦١]

ص: ١١٦٤

مُتَيْسِّرٌ قلبت الياء تاءً وأدغمت لاهتمامهم بالإدغام لأنه يصير حرفين كحرف واحد ولما جاء في افتعل منهما لغة أخرى من غير إدغام أشار إليها بقوله : [ويقال ايتَّعِدَ] بقلب الواو ياء لسكونها وانكسار ما قبلها فإن زالت كسره ما قبلها لم يجز قلب الواو ياء نحو : اوتعد ولهذا حمل جار الله العلامة قول الشاعر :

قامت بها تَنشُدُ كُلَّ المنشِدِ** وَايتَصَلَتْ بِمِثْلِ ضَوْءِ الفِرْقَدِ

على أنَّ الياء بدل من التاء في اتَّصَلت ، ولم يجعله بدلاً من الواو ولكن يلزم على أهل هذه اللغة ان يقولوا : واوتَّعِدَ واوتَّصَلَّ بإثبات الواو إذ لا علة للقلب اللهم إلا ان يقال لكرهتهم اجتماع الواوين ، وحينئذٍ يمكن حمل البيت عليه لكن ذلك موقوف على النقل منهم [ياتَّعِدُ] بقلب الواو الفاء لأنه وجب قلبه كما في الماضي ولم يمكن القلب بالياء لتقلها فقلبت الفاء لخفتها [فهو مَوْتَعِدٌ] على الأصل إن كان من يوتعد ، وإن كان من ياتَّعِدُ قلبت الالف واواً لأنضمام ما قبلها ، وذلك قياس مطرد [وايتَسَّرَ] على الأصل [ياتَّيَسَّرُ] بقلب الياء الفاء تخفيفاً لثقل اجتماع اليائين [فهو مَوْتَسَّرٌ] بقلب الياء واواً إن كان من يَتَّيَسَّرُ على الأصل وقلب الالف واواً إن كان من ياتَّيَسَّرُ [وهذا مكان مَوْتَسَّرٌ فيه] أى فى اسم المفعول كما فى اسم الفاعل وعبر عنه بهذه العبارة ؛ لأنَّ الإيتسار لازم فيجب تعديته بحرف الجزِّ لبينى منه اسم المفعول فعدها بفى وقال : ذلك أى هذا مكان يلعب فيه بالقمار.

[وحكم وَدَّ يَوَدُّ كحكم عَضَّ يَعَضُّ] يعنى أنَّ المعتل الفاء من المضاعف حكمه كحكم المضاعف من غير المعتل فى وجوب الإدغام وامتناعه وجوازه وسائر الأحكام من الإعلال [وتقول] فى الأمر [ايددْ]

[شماره صفحه واقعى : ٦٢]

ص: ١١٦٥

كاغَضَضُ [والأصل إؤدَد ، ويجوز وَدَّ بالفتح والكسر كعَضَّ وذكر ايددُ لما فيه من الإعلال واعلم أنَّ المضاعف المعتلّ الفاء الواوى لا يكون مضارعه إلا مفتوح العين لكون ماضيه على فَعَلٍ مكسور العين نحو : وَدَدَ إذ لم يبين منه مفتوح لأنه لو بنى منه ذلك لكان عين المضارع اَمَّا مضمومًا أو مكسورًا وكلاهما لا يجوزان أَمَّا الضم فلائِه منتفٍ من المثال الواوى قطعاً إلا ما جاء فى لغة بنى عامر من : وَجِيْدٌ يَجِيْدُ بالضم وهو ضعيف والصحيح الكسر وأَمَّا الكسر فلائِه لو بنى مكسور العين يجب حذف الواو والإدغام لئلا ينحزم القاعده وحينئذٍ يلزم تغييران وتغيير الكلمه عن وضعها جدًا.

الثانى: المعتلّ العين

النوع [الثانى] من الأنواع السبعه [المعتلّ العين] وهو ما يكون عين فعله حرف عله وقدمه لتقدم العين على اللّام [ويقال له الأجوف] لخلوّ ما هو كالجوف له من الصحه [و يقال له [ذو الثلاثه] ايضاً [لكون ماضيه على ثلاثه أحرف إذا خبرت] انت [عن نفسك] نحو : قُلْتُ وبعثُ لما نذكر ، فَإِنَّه وإن كان جملة لكن يسميه أهل التصريف فعل الماضى للمتكلّم.

[فالمجرّد] الثلاثى [تقلب عينه فى الماضى] المبنى للفاعل [الفاء سواءً كان واواً أو ياءً لتحرّكهما وانفتاح ما قبلهما نحو : صَانَ وِبَاعَ] والأصل صَوَّنَ وَيَبَّعَ قلبت الواو والياء الفأ لأنّ كلياً منهما كحركتين لأنّ الحركات ابعاض هذه الحروف ولما كانتا متحرّكتين وكان ما قبلهما مفتوحاً كان ذلك مثل أربع حركات متواليه وهو ثقيل فقلبوها باخفّ الحروف وهو الالف وهذا قياس مطّرد ، والعله حاصلها دفع الثقل وعلما به بالاستقراء ونحو : صَيَدَ البعير وَقَوَدَ من الشّواذ تنبيهاً على الأصل وكذا

[شماره صفحه واقعى : ٦٣]

ص: ١١٦٦

مصدرهما نحو : القود وهو القصاص والصيد يقال : صَيَدَ إذا مال الى جانب خلفه.

فإن قلت : إنَّ لَيْسَ أصله لَيْسَ بالكسر فَلِمَ لم يقلب الياء الفأ قلت : لأنه لما لم يكن من الافعال المتصرفه التي يجيء لها الماضى والمضارع وغيرها ولم يجيء منه إلا اربعة عشر بناءً للماضى وكان الكسر ثقيلًا نقلوها الى حال لا يكون للافعال المتصرفه وهو اسكان العين ليكون على لفظ الحرف نحو : ليت.

[فإن اتصل به [أى بالماضى المجزء المبني للفاعل [ضمير المتكلم [مطلقاً [أو [ضمير [المخاطب [مطلقاً أو ضمير [جمع المؤنث الغائبه نقل فعل [مفتوح العين [من الواوى الى فَعَلٍ [مضموم العين ونقل فَعَلَ مفتوح العين [من اليائى الى فَعَلَ [مكسور العين [دلالة عليهما [أى ليدلّ الضم على الواو والكسر على الياء لأنهما تحذفان كما سيقرّر فى الامثله.

[ولم يغير فَعَلَ [بضمّ العين [ولا فَعَلَ [بكسر العين [إذا كانا اصليتين [وفى بعض النسخ اذا كانا اصليين يعنى أنّ نحو : طُول بضمّ العين وهَيَبَ وَخَوْفَ بكسر العين لم ينقل الى باب آخر لأنك تنقل مفتوح العين اليهما فيلزمك ابقائهما بطريق أولى للدلالة على الواو والياء فعلى هذا لا فائده فى قوله إذا كان اصليتين لأنّ فعل وفعل منقولين هاهنا كالأصليتين فلم يغيرا عن حالهما لأنّه إن أراد بعدم التغيير عدم النقل الى باب آخر فهما كذلك وإن أراد أنّهما لم يغير عن حالهما أصلاً فهو ممنوع لأنه ينقل الضمه والكسره ويحذف العين كما أشار اليه بقوله : [ونقلت الضمه [من الواو [والكسره [من الياء [الى الفاء وحذفت العين أى الياء [والواو [لالتقاء الساكنين [فكيف يحكم بعدم التغيير فلا حاجه

[شماره صفحه واقعى : ٦٤]

ص: ١١٦٧

[فقلت صينَ] فى الواوِى [واعتلاله بالنقل والقلب] لأنَّ اصله صُونٌ فنقل حركه الواو الى ما قبله بعد اسكانه ثم قلبت الواو ياء لسكونها وانكسار ما قبلها وإنما لم يذكر حذف حركه الفاء لأنه لازم لنقل الحركه اليه فعلم بالالتزام.

[ويبع] هذا فى اليائى [واعتلاله بالنقل] لأنَّ اصله يُبِعُ نقلت كسره الياء الى ما قبله بعد حذف ضمّته فهذه هى اللغه المشهوره وفيه لغتان ايضاً أخريان احدهما: صُونٌ وُبُوعٌ بالواو بحذف حركه العين وقلب الياء واواً لسكونها وانضمام ما قبلها وهذه عكس اللغه الأولى ، والأخرى الإشمام لدلالته على أنّ الأصل فى هذا الباب الضمّ وحقيقه الاشمام ان تنحو بكسره فاء الفعل نحو الضمّ فتميل الياء الساكنه بعدها نحو الواو قليلاً إذ هى تابعه لحركه ما قبلها ، وهذا مراد التّحاه والقراء لا ضمّ الشفتين فقط مع كسره الفاء كسراً خالصاً كما فى الوقف ولا الإتيان بضمّه خالصه بعدها ياء ساكنه كما قيل : لأنه هاهنا حركه بين حركتين الضمّ والكسر بعدها حرف بين الواو والياء.

[وتقول فى المضارع : يَصُونُ] من الواوى [ويبيع] من اليائى [واعتلالهما بالنقل] أى بنقل ضمّه الواو وكسره الياء الى ما قبلهما إذ الأصل : يَصُونُ وَيَبِعُ كِنَصُورٍ وَيَضْرِبُ [ويخاف] من الواوى [ويهبأ] من اليائى [واعتلالهما بالنقل والقلب] اما النقل فهو نقل حركتى الواو والياء الى ما قبلهما فإنّ الأصل : يَخَوْفُ وَيَهَيْبُ كيعلم ، وأما القلب فهو قلب الواو والياء الفأ لتحرّكهما فى الأصل وانفتاح ما قبلهما حملاً للمضارع على الماضى.

وإنما مثل بأربعة أمثله لأنه أما : واوِى أو يائى ، والواوى : إما مفتوح العين أو مضمومه ، واليائى : إما مفتوح العين أو مكسوره واعتلال المبنى

[شماره صفحه واقعى : ٦٦]

ص : ١١٦٩

للمفعول من الجميع بالتقل والقلب ، نحو : يُصَانُ وَيُبَاعُ وَيُخَافُ وَيُهَابُ.

[ويدخل الجازم] على الفعل المضارع [فيسقط العين] أى عين الفعل وهو الواو والياء والالف [إذا سكن ما بعده] أى ما بعد العين لالتقاء الساكنين كما تبين فى الأمثلة [وتثبت] العين [إذا تحرك] ما بعده بحركه أصليه أو مشابهه لها لعدم عله الحذف [وتقول] عند دخوله فى يَصُونُ [لم يَصُنْ] بحذف حركه الواو ثم حذف الواو لالتقاء الساكنين [لم يَصُونَا لم يَصُونُوا] بالإثبات فيهما لتحرك ما بعده [لم تَصُنْ] بالحذف [لم تَصُونَا] بالإثبات [لم يَصُنْ] كما تقول يَصُنُّ لَانَّ الجازم لا عمل له فيه والواو قد حذفت عند اتصال النون لالتقاء الساكنين [لم تَصُنْ لم تَصُونَا لم تَصُونُوا لم تَصُونِي لم تَصُونَا لم تَصُنْ] كذا قياس [كل ما كان عينه ياء أو الفاء ، نحو :] [لم يَخَفْ] بالحذف لسكون ما بعده [لم يَبِيعَا] بالإثبات لتحركه [ولم يَخَفْ] بالحذف [لم يَخَافَا] بالإثبات والضابط أن المحذوف إن كان النون فلا يحذف العين وإلا يحذف.

[وقس عليه] أى على المضارع الداخلى عليه الجازم [الأمر] بأن يحذف العين إذا سكن ما بعده [نحو : صُنْ] وتثبت إذا تحرك ما بعده نحو : [صُونَا صُونُوا صُونِي صُونَا] وأما جمع المؤنث [نحو : صُنَّ] فقد حذف عينه فى المضارع [و] الأمر [بالتاكيد] أى مع نون التاكيد [صُونَنَّ صُونَانَّ صُونُنَّ صُونِنَّ] بإعادة العين المحذوفه لزوال عله الحذف لتحرك ما بعده لما تقدم من أنه يفتح آخر الفعل ويضم ويكسر دفعا لالتقاء الساكنين وأما جمع المؤنث ، نحو : [صُنَّنَا] فحذف عينه لازم قطعاً [و] نحو : [بع] [بحذف الياء] بيعا بيعوا بيعى بيعا [بالإثبات] بعن [بالحذف كما مر ، ونحو :] [خَفْ] بحذف الألف [خَافَا خَافُوا خَافِي خَافَا]

[شماره صفحه واقعى : ٦٧]

ص: ١١٧٠

بالإثبات [خَفْنٌ] بالحذف كما تقدّم [وبالتأكيد يبعثُ وخافقٌ] كصوننٌ باعاده العين لزوال علّه الحذف.

وكذا تقول في الخفيفه : صوننٌ وبعثُ وخافقٌ .. الخ ، بلا فرق ولم يعد العين في ، نحو : صنّ الشيء ، وبع الفرس ، وحقف القوم ؛ لأنّ الحركات عارضة لا اعتداد بها فوجودها كعدمها بخلاف الحركة ، في نحو : صونا وصونوا وصونى وصوننٌ وأمثالها ، فإنّها كالأصليّه لا تتصل ما بعدها بالكلمه اتصال الجزء بالكلّ ، أمّا في نحو : صونا فلانّ ضمير الفاعل المتصل كالجاء ، وأمّا في نحو : صوننٌ فلانّ نون التأكيد مع ضمير المستتر كالمّتلّص.

وتحقيق هذا الكلام : إنّنا نشبه ضمير الفاعل المتصل ونون التأكيد مع المستتر بجزء من الكلمه في امتناع وقوع الفاصل بينهما أصلاً ، فنشبهه الحركة الواقعه قبلهما بحركه أصل الكلمه حتّى كان المجموع كلمه واحده ، ثم نستعير أحكام الحركة الأصليّه لهذه الحركة العارضة فتثبت معها العين مثله مع الحركة الأصليّه ، وهذا إنّما يكون إذا لم يكن الحرف الّتي قبل ضمير الفاعل موضوعه على السكون كناء التأنيث في الفعل نحو : دعتُ دعتا دون دعاتا ، فليتامل.

فان قلت : فلم لم يعد المحذوف في نحو : لا تخشون وارضون وأمثال ذلك ، ولم يقل : لا تخشاون وارضاون مع أنّ هاهنا أيضاً نون التأكيد كجزء من الكلمه ، قلت : لأنّ كون نون التأكيد كجزء من الكلمه إنّما هو مع غير الضمير البارز ، والضمير في نحو : لا تخشون وارضون بارز ، وهو الواو بخلاف نحو : يبعثُ وخافقٌ ، والسير في ذلك أنّ الأصل فيه أن يكون كالجاء لأنّه حرف التصق به لفظاً ومعنى فأشبهت ضمير الفاعل المتصل ، وهذا إنّما يتحقّق في غير البارز إذ لا فاصل بينهما بخلاف البارز ، فإنّه فاصل بين الفعل والنون فلا يتحقّق الاتّحاد اللفظي ولا يشبه ضمير الفاعل المتصل.

[شماره صفحه واقعى : ٦٨]

ص: ١١٧١

هذا ما اظنّ وهاهنا فائده لا بدّ من التنبيه عليها ، وهى : إنّ المراد بالمتّصل فى هذا المقام الالف الذى هو ضمير الاثنين دون واو الضمير وياؤه وإلّا يجب أن لا يجوز فى أُعزّوا أُعزّون بدون إعادة اللام لأنّه لا يعاد عند المتّصل الذى هو الواو وكذا فى نحو : إغزى بالكسر اغزّون بدون اعاده اللام وهو ظاهر.

[ومزيد الثلاثى لا يعتلّ منه إلّا أربعة أبنيه] اعلم أنّ زياده جاءت متعدّيه وغيرها يقال زاد الشىء وزاد غيره وما وقع فى الإصطلاح غير متعدّد لأنّهم يقولون للحرف الزائد دون المزيد فالمزيد عندهم إن كان مع فى فهو اسم المفعول وإلّا فيحتمل ان يكون اسم المفعول على تقدير حذف حرف الجرّ أى المزيد فيه ويحتمل أن يكون اسم مكان على معنى موضع الزيادة فمعنى مزيد الثلاثى المزيد فيه من الثلاثى أو محلّ الزيادة منه ويحتمل أن يكون الاضافه بمعنى اللام.

فالمراد أنّ الثلاثى المزيد فيه المعتلّ العين لا- يعتلّ منه إلّا أربعة أبنيه [وهى] افعل نحو : [اجابَ يُجيبُ] والأصل : اجوّبَ يُجوّبُ نقلت حركة الواو منهما الى ما قبلهما ، وقلبت فى الماضى الفأ لتحرّكها فى الأصل وانفتاح ما قبلها ، وفى المضارع ياء لسكونها وانكسار ما قبلها [إجابَهُ] أصلها إجواباً نقلت حركة الواو وقلبت الفأ كما فى الفعل ثمّ حذفت الألف لالتقاء الساكنين فعوّضت عنها تاء فى الآخر.

وقد يحذف نحو قوله تعالى : «أَقَامَ الصَّلَاةَ» (١) والمحذوف ألف إفعال لا- عين الفعل عند الخليل وسيبويه والوزن افعله ، وعين الفعل عند الأخفش والوزن إفاله ، ولكلّ مناسبات تطّلع عليها فى مَصُونٍ وَمَبِيعٍ ، وكلام صاحب المفتاح وصاحب المفضل صريح فى أنّ المحذوف العين ، وإنّما فعلوا هذا

[شماره صفحه واقعى : ٦٩]

ص: ١١٧٢

١- البقره : ١٧٧ ، التوبه : ١٨.

الإعلال حملاً له على المجزء ولذا لم يعلوا نحو أَعْوَرَ وأَسْوَدَ من الألوان والعيوب كما لم يعلوا ، نحو : إِعْوَرَ وإِسْوَدَ ؛ لأنهم يقولون الأصل في الألوان والعيوب فِعْلٌ وإِفْعَالٌ بدليل إختصاصهما بهما والبواقي محذوفات منهما فلا يعلّ كما لا يعلّ الأصل وهذا عكس سائر الابواب ومنهم من لا يلمح الأصل فيعلّ ، ويقول : أعار وأسأد وهو قليل ، قال الشاعر :

أَعَارَتْ عَيْنُهُ ام لم تعارا

ونحو : أَعْيَلت وأَخَيْلت وأَغَيْمت وأطَيْبت وأحوش وأطولت وأحول من الشواذ جيء بها تنبيهاً على الأصل وكذا سائر تصاريفها وجاء في هذه الأفعال الإعلال والأول هو الفصحح وعليه قول إمرئ القيس :

فَمِثْلِكَ حَبْلِي قَدْ طَرَقْتُ وَمُرْضِعٌ * * * فَالْهَيْتُهَا عن ذى تمانم مُحْوِلٍ

وروى الأصمعي : مغيل [و] إستفعل نحو : [إستقام يستقيم إشتقامه] كأجاب يجيب إجابته بعينها ، نحو : إستحوز وإستصوب وإستجوب وإستنوق الجمل من الشواذ تنبيهاً على الأصل ، قال أبو زيد : هذا الباب كله يجوز أن يتكلم به على الأصل كذا في الصحاح.

[و] انفعَل نحو : [إنقاد يُنقاد] والأصل : إنقود يُنقود [إنقياداً] والأصل إنقواداً قلبت الواو ياء لانكسار ما قبلها مع إعلال الفعل ، وكذا كل مصدر أعل فعله نحو : قام يَقومُ قياماً ، والأصل قواماً ، وقولهم : حال يحول حولاً شاذ كذا ذكره وفيه نظر ؛ لأنه اسم مصدر كما مر ، ولم ينقل حركة الواو الي ما قبلها حتى تقلب الفاء كما في إقامه ، لأن ذلك فرع الفعل في الإعلال ولا نقل في فعله ولئلا يلتبس بمصدر أعل.

[و] إفتعل نحو : [إختار يختار] والأصل : إختير يُختير [إختياراً] على الأصل لعدم موجب الإعلال وإن كان واوياً تقلب الواو في المصدر ياء كما ذكرنا في الانقياد ، ولم يعلوا نحو : إجتوروا وإحتوشوا لأنهما بمعنى

[شماره صفحه واقعی : ٧٠]

ص: ١١٧٣

[وإذا بنيتها للمفعول] أى هذه الأربعة [قلت : أُجِيبُ يُجَابُ] والأصل : أُجِيبُ يُجِيبُ نقلت حركة الواو الى ما قبلها وقلبت فى الماضى ياء كما فى يُجِيبُ ، وفى المضارع ألقاً كما فى أجاب [وَاسْتَيْقِمَ يُسْتَقِيمُ] والأصل : أُسْتَقِيمُ يُسْتَقِيمُ فنقلت وقلبت الواو ياءً فى الماضى ، وفى المضارع الفأ و [انقيد] أصله انْقَوِدَ نقلت حركة الواو الى ما قبلها وقلبت ياء كما فى صين [يُنْقَادُ] أصله يُنْقَوِدُ قلبت الواو الفأ.

[واختير] أصله أُخْتِيرَ نقلت كسره الياء الى ما قبلها كما فى بيع [يُخْتَارُ] أصله يُخْتِيرُ ويجوز فيها الياء والواو والإشمام كما فى صينَ وبيع لأنهما مثلهما فى ضمّ ما قبل حرف العله فى الأصل بخلاف أُجِيبَ وَاسْتَيْقِمَ ، فإنه ساكن فلا وجه للواو والإشمام والإنقياد لازم فلا بدّ من تعديته بحرف الجرّ لىبنى منه المفعول ، نحو : أنقيد له فهو محذوف ، فهذه الأربعة مثل المجزّد فى الإعلال فأجرى عليها أحكامه من حذف العين عند إتصال الضمير المرفوعه المتحرّكه وعند دخول الجازم إذا سكن ما بعده ونحو ذلك.

[والأمر منها] أى من هذه الأربعة [أجب] من تجوب والأصل أُجِيبُ أعلّ إعلال تُجِيبُ ، وقس على ذلك البواقى ، وإن شئت قلت : أنه مشتقّ من تجيبُ بعد الإعلال ، وحذفت العين لسكون ما بعدها كما فى بَع ، وأثبت فى [أجيبا] كما فى يبع [وَاسْتَيْقِمَ إِسْتَيْقِمَا ، وَانْقَدَ إِنْقَادَا ، وَاخْتَارَ إِخْتَارَا] كذلك والضابط ما ذكرنا من أنه يحذف إذا سكن ما بعده ، ويسكن إذا تحرك بحركه أصلية أو مشابهه لها نحو : أجيبا وأجيبين بخلاف نحو : أجب القوم ، وَاسْتَقِمِ الْأَمْرَ ، فتدكر لما تقدّم إذ لا حاجة الى إعادته فمن لم يستضىء بمصباح ، لم يستضىء بإصباح [ويصح] أى

[شماره صفحه واقعى : ٧١]

لا- يعلّ جميع ما هو غير هذه الاربعة [نحو : قَوْلٌ وَقَاوِلٌ وَتَقَاوِلٌ وَزَيِّنَ وَتَزَيَّنَ وَسَايَرَ وَتَسَايَرَ وَاشْوَدَّ وَاشْوَادٌ وَابْيَضَّ وَابْيَاضٌ وَكَذَا] يصحّ [سائر تصاريدها] أى جميع تصارييف هذه المذكورات من المضارع والامر واسم الفاعل واسم المفعول والمصدر وغير ذلك ، فصرّف جميعها تصريف الصّحيح بعينه لعدم علّة الإعلال ، وكون العين فى هذه الامثله فى غايه الخفّه لسكون ما قبلها.

فإن قلت : ما قبل العين فى أفعل وإستفعل أيضاً ساكن ، وقد أعلاّ حملاً للمجرّد فلم يعلّ هذه أيضاً حملاً عليه ، قلت : لأنّه لا مانع من الإعلال فيهما لأنّ ما قبل العين يقبل نقل الحركة اليه بخلاف هذه لأنّه لا يقبله ، أمّا الألف فظاهر ، وأمّا الواو والياء فلأنّه يؤدّى الى الإلتباس فتدبّر.

واعلم : أنّ المبنى للمفعول من قَاوِلٌ قَوِيلٌ ، ومن تَقَاوِلٌ تُقْوِيلٌ بلا إدغام لأنّا يلتبس بالمبنى للمفعول من قَوْلٌ وَقَوْلٌ ، وكذا سُويِرٌ وَتُسْوِيرٌ بلا قلب الواو ياء لأنّا يلتبس بنحو : زَيِّنَ وَتَزَيَّنَ.

[واسم الفاعل من الثلاثى المجرّد يعتلّ عينه بالهمزه] سواء كان واوياً او يائياً [كصائن وبائع] والأصل : صاون وباع قلبت الواو والياء همزه لأنّ الهمزه فى هذا المقام اخفّ منهما هكذا قال بعضهم ، والحقّ أنّهما قلبتا الفاء كما فى الفعل ، ثمّ قلبت الألف المنقلبه همزه ولم يحذف لإلتقاء الساكنين إذ الحذف يؤدّى الى الإلتباس ، واختصّ الهمزه لقربها من الالف وإنّما كان الحقّ هذا لأنّ الإعلال فيه إنّما هو لحمله على الفعل فالمناسب أن يعلّ مثله ، ويشهد بذلك صحّه : عاور وصايد بدون القلب.

ورجّح الأول لقلّة الإعلال ، ووقع فى المفضل فى بحث الإبدال : إنّ

[شماره صفحه واقعى : ٧٢]

ص: ١١٧٥

الهمزة منقلبه عن الالف المنقلبه ، وفي بحث الإعلال : إنها منقلبه عن الواو والياء ، فكأنه قصير المسافه في بحث الإعلال لما علم ذلك من بحث الإبدال ، ولفظ المصنف يصح أن يُحمل على كل من الوجهين ، ويكتب الهمزة بصوره الياء لأن الهمزة المتحرّكه الساكن ما قبلها تكتب بحرف حركتها ، وقد جاء في الشّواذ حذف هذه الألف دون قلبها همزه ، كقولهم : شاك ، والاصل : شاوك قلبت الواو الفاً وحذفت الالف ووزنه ، قال : وليس المحذوف الف فاعل ؛ لأنّ حروف العله كثيراً ما تحذف بخلاف العلامه . قال صاحب الكشاف : في قوله تعالى : «شَفَا جُرْفٍ هَارٍ» (١) وزنه فعل قصير عن فاعل ، ونظيره شاك في شاوك وألفه ليست بالف فاعل وإنما هو عينه وأصله هور وشوك ، وقال في المفضل : وربما يحذف العين فيقال شاك والصواب هذا .

ومنهم من يقلب أى يضع العين موضع اللام ، واللام موضع العين ويقول : شاكو ، ثم يعله إعلال قاضٍ وجاءٍ كما يذكر ويقول : الشاكي ووزنه فاعل ، فعلى هذا تقول : جاءني شاك ، ومررت بشاكٍ بالكسر وحذف الياء فيهما ، ورأيت شاكيا باثبات الياء لخبثه الفتحة ، وعلى الحذف تقول جاءني شاك ، ورأيت شاكاً ، ومررت بشاكٍ بالكسر .

[و] اسم الفاعل [من] الثلاثي [المزيد فيه يعتلّ بما اعتلّ به المضارع كمجيب] والأصل مُجوب [ومُسْتَقِيمٌ] والأصل مُسْتَقِيمٌ [ومُنْقَادٌ] والأصل منقود [ومختار] والأصل مختير ، وإن لم يكن من الأبنية الأربعة لا يعتلّ كما تقدّم [واسم المفعول من الثلاثي المجزّد يعتلّ بالنقل والحذف : كمصون ومبيع ، والمحذوف واو مفعول عند سيبويه] لأنّها زائده والزائد بالحذف أولى ، والأصل : مَصُونٌ وَمَبِيعٌ نقلت حرّكه

[شماره صفحه واقعی : ٧٣]

ص: ١١٧٦

١- التوبه : ١٠٩ .

العين الى ما قبلها فحذفت واو المفعول لالتقاء الساكنين ، ثم كسر ما قبل الياء في مبيع لئلا يتقلب الياء واواً فيلتبس بالواوى فمضون مَفْعَلٌ وَمَبِيعٌ مَفْعِلٌ.

والمحذوف [عين الفعل عند أبي الحسن الأخفش] لأنّ العين كثيراً ما يعرض له الحذف في غير هذا الموضع فحذفه أولى ، فأصل مبيع مبيوع نقلت ضمّه الياء الى ما قبلها وحذفت الياء ثمّ قلبت الضّمّه كسره ليقلب الواو ياء لئلا يلتبس بالواوى.

ومذهب سيبويه أولى لأنّ التقاء الساكنين انما يحصل عند الثانى فحذفه أولى ولأنّ قلب الضمه الى الكسره خلاف قياسهم ولا علّه له ولو قيل العلّه دفع الإلتباس ، فالجواب أنّه لو قيل بما قال سيبويه لدفع الإلتباس عنه أيضاً ، فإن قيل : الواو علامه والعلامه لا تحذف ، قلنا لا نسلّم أنّها علامه بل هي من اشباع الضّمّه لرفضهم مفعلاً فى كلامهم إلّا مَكْرُماً ومعوناً ، والعلامه إنّما هي الميم يدلّ على ذلك كونها علامه للمفعول فى المزيد فيه من غير واو ، فإن قيل : إذا اجتمع الزائد مع الأصليّ فالمحذوف وهو الأصليّ كالياء من غاز مع وجود التّنين.

وإذا التقى الساكنان والأوّل حرف مدّ يحذف الأوّل كما فى : قُلْ وَيُحْ وَخَفْ ، قلنا : كلّ من ذلك إنّما يكون إذا كان الثانى من الساكنين حرفاً صحيحاً ، وأمّا هاهنا فليس كذلك بل هما حرفا علّه ، وأمّا قولهم : مَشِيبٌ فى الواوى من الشّوب وهو الخلط ، ومَهُوبٌ فى اليائى من الهيبه فمن الشواذ والقياس مشوب ومهيّب.

[وبنو تميم يثبتون الياء] وفى بعض النسخ : يتممون الياء دون الواو لأنها أخفّ من الواو [فيقولون : مَبِيعٌ] كما يقولون : مضروبٌ وذلك القياس مطرد عندهم وقال الشاعر :

[شماره صفحه واقعى : ٧٤]

ص: ١١٧٧

حَتَّى تَذَكَّرَ بِيضَاتٍ وَهَيَجَهُ***يوم رذاذُ عليه الدَّجْنُ مَعْيُومٌ

وقال أيضاً :

قَدْ كَانَ قَوْمُكَ يَحْسِبُونَكَ سَيِّدًا***واخالُ أَنْكَ سَيِّدٌ مَعْيُونٌ

ولم يجيء ذلك في الواوَي قال سيبويه : لأنَّ الواوات أثقل من الياءات ، وروى ثَوْبٌ مَصُومٌ ، ومِشْكٌ مَدُومٌ أى مبلول ، وضعف قول مَقُومٌ ، وفرس مَقُودٌ.

واسم المفعول [من [الثلاثي [المزيد فيه يعتل بالقلب [أى قلب العين الفأ كما في المبنى للمفعول من المضارع [إن أعتل فعله [أى فعل إسم المفعول وهو المبنى للمفعول من المضارع بأن يكون الأبنيه من الأربعة [كمجاب ومُشَيِّتَمَام ومُنْقَادٌ ومختارٌ [والأصل : مُجَوَّبٌ ومُشْتَقَّومٌ ومُنْقَوِّدٌ ومُخْتَبِرٌ ، وإنما قال هاهنا بالقلب ، وفي إسم الفاعل بما اعتل به المضارع لأنَّ القلب هاهنا لازم كفعله بخلاف إسم الفاعل ، فإنه قد يكون فيه وقد لا يكون كميع من أباع فإنه لا قلب فيه.

الثالث: المعتل اللام

النوع [الثالث] من الأنواع السبعة [المعتل اللام] وهو ما يكون لامه حرف عله ويقال له الناقص لنقصان آخره من بعض الحركات [ويقال له ذو الاربعة] أيضاً [لكون ماضيه على أربعة أحرف إذا خبرت عن نفسك نحو : عَزَوْتُ ورميتُ [فإن قلت : هذه العله موجوده فى كل ما هو غير الأجوف من المجزئات ، قلت : هو فى غير ذلك على الأصل بخلاف الناقص ، فإن كونه على ثلاثه أحرف هاهنا أولى منه فى الأجوف لكون حروف العله هاهنا فى الآخر الذى هو محل التغيير فلما خالف ذلك وبقى على الاربعة سُمى بذلك.

وأيضاً تسميه الشيء بالشيء لا يقتضى إختصاصه به.

[شماره صفحه واقعى : ٧٥]

ص: ١١٧٨

[فالمجزّد تقلب الواو والياء منه [اللتان هما لام الفعل من الناقص [الفأ إذا تحزّكتنا وانفتح ما قبلهما كغزى ورمى [فى الفعل والأصل غَزَوَ وَرَمَى [أو عصاً وَرَحَى [فى الأسم والأصل : عَصَوُ وَرَحَى قلبتا الفأ وحذفت الألف للقاء الساكنين بين الألف والتنوين والالف المنقلبه من الياء تكتب بصورة الياء فرقاً بينها وبين المنقلبه من الواو وقوله : إذا تحزّكتنا احتراز عن نحو : غزوت ورميت ، وقوله : وانفتح ما قبلهما احتراز عن نحو : الغزو والرمى ، ونحو : لن يَغزُوَ ، ولن يَرَمَى .

وكان عليه أن يقول : إذا تحزّكتنا وانفتح ما قبلهما ولم يكن ما بعدهما ما يوجب فتح ما قبله احترازاً عن نحو : غَزُوا وَرَمُوا وَعَصَوْا وَرَحَوْا ويرضيان وارضيا ويزغوان ويزمیان مبيّنين للمفعول ، فإنّ ألف التثنيه يقتضى فتح ما قبلها فلا يقلب اللام فى هذه الأمثلة الفأ لئلا تزول الفتحة ، ولو قلبتا الفأ وحذفت الالف لأذى الى الإلتباس ولو فى صورته فتدبر ، وأمّا نحو : ارضين واخشين من الواحد المؤكّد بالنون فلم تقلب يائه الفأ لأنه مثل : ارضيا واخشيا لما مرّ من أنّ النون مع المستتر كالف التثنيه ، والمصنف ترك هذا القيد إتماداً على الأمثلة على ما سيأتى .

[وكذلك الفعل الذى زاد على ثلاثه أحرف [تقلب لامه الفأ عند وجود العله المذكوره [وكذلك إسم المفعول [من المزيد فيه فإنّ ما قبل لامه يكون مفتوحاً البتّه ، ثمّ أشار الى أمثله الفعل وإسم المفعول على طريق اللّف والنّشر بقوله : [كأعطى [والأصل : أعطوا [واشترى [والأصل : اشتترى [واشتقى [والأصل : استقصوا قلبت الواو من أعطوا واستقصوا ياء كما سيجىء .

ثمّ قلبت الياء من الجميع الفأ ، وهذا هو السرّ فى فصل ذلك وما يليه عمّا قبله بقوله وكذلك فافهم ، فإنّه رمز خفى فالواو إنّما ينقلب الفأ

[شماره صفحه واقعى : ٧٦]

بمرتبتين [والمعطى والمُشترى والمُشتَقصى] ايضاً كذلك ولما ذكرنا من أنّ الألف في الجميع منقلبه عن الياء يكتبونها بصورة الياء ومثل بثلاثه أمثله لأنّ الزائد إما واحد أو اثنان أو ثلاثه وذكر اسم المفعول مع اللام ليبقى الألف فيتحقّق ما ذكرناه إذ لولا اللام لحذفت الألف بالتقاء الساكنين بينها وبين التنوين وكان الأولى فيما تقدّم أن يقول كالعصى والرحى.

[وكذلك] تقلبان الفأ ولو كان في الواو بمرتبتين [إذ لم يسم فاعله] أى فى المبنى للمفعول [من المضارع] مجزّداً كان أو مزيداً فيه لأنّ ما قبل لامه مفتوح البتّه [كقولك : يُعطى ويغزى] والأصل : يعطو ويغزو قلبت الواو ياء [ويُرمى] أصله يُزَمَى قلبت الياء من الجميع الفأ وكذا يكتب بصورة الياء ، وإِنما قال من المضارع لأنّ المبنى للمفعول من الماضى سنذكر حكمه.

[وأما الماضى فيحذف اللام منه فى مثال فعلوا مطلقاً] أى إذا اتّصل به واو ضمير جماعه المذكور سواء كان ما قبل اللام مفتوحاً أو مضموماً أو مكسوراً ، واواً كان اللام أو ياءً ، مجزّداً كان الفعل أو مزيداً فيه ، لأنّ اللام وما قبله متحرّكان فى هذا المثال البتّه وحركه اللام الضمّه لاجل الواو : كَنَصِرُوا وَضَرَبُوا ، فحركه ما قبلها إن كانت فتحه تقلب اللام الفأ ويحذف الالف لإلتقاء الساكنين ، وان كانت ضمّه أو كسره فتسقطان أو تنقلان كما سنذكره مفضّلاً لثقلهما على اللام فيسقط اللام لإلتقاء الساكنين ففى الكلّ وجب حذف اللام.

[و] يحذف اللام [فى مثال : فَعَلْتُ وَفَعَلْنَا] أى إذا اتّصلت بالماضى تاء التانيث [إذا انفتح ما قبلها] أى ما قبل اللام : كَغَزَتْ غَزَاتَا ، وَرَمَتْ رَمَاتَا ، وَأَعْطَتْ أَعْطَاتَا ، وَاشْتَرَتْ اشْتَرَاتَا ، وَاشْتَفَصَتْ اشْتَفَصَاتَا والأصل : غَزَوْتُ

[شماره صفحه واقعى : ٧٧]

عَزَوْتَا وَرَمَيْتُ رَمَيْتَا ... الخ قلبت الواو والياء الفأ لتحرّكهما وانفتاح ما قبلهما ثم حذفت الالف لالتقاء الساكنين وهو في فعل الإثنيين تقديرى لأنّ التاء ساكنه تقديراً لأنّ المتحرّكه من خواصّ الاسم فعرضت الحركه هاهنا لأجل ألف التثنيه فلا عبره بحركته ومنهم من لا يلمح هذا ويقول : غزاتا ورماتا وليس بالوجه.

[وتثبت [اللام] [فى غيرها] أى فى غير مثال فعلوا مطلقاً وفى مثال : فَعَلْتُ وَفَعَلْتَا مفتوحى ما قبل اللام وهو ما لا يكون على هذه الأمثله أو يكون على فعلت وفعلتا لكن لا يكون مفتوح ما قبل الآخر نحو : رَضَيْتُ وَرَضَيْتَا وَسَرُوتُ وَسَرُوتَا لعدم موجب الحذف واذا تقرّر هذا فتقول فى فعل مفتوح العين واوياً [غَزَا غَزُوا غَزُوا غَزَتْ غَزَتَا غَزُونَ الخ] وفيه يائياً [رَمَى رَمَيَا رَمُوا ... الخ] وفى فَعَلْ مكسور العين [رَضَيْتُ رَضَيْتَا رَضُوا ... الخ] وهو سواء كان واوياً أو يائياً لانه ياء لأنّ الواو تقلب ياء لتطرفها وانكسار ما قبلها كرضى أصله رضىو بدليل رضوان وبهذا صرّح فى الصحاح ، واليائى كخشي ، ولذا لم يذكر المصنّف إلّا مثلاً واحداً.

[وكذلك] تقول : [سِرا] أى صار سيّداً [سَرُوا سَرُوا سَرُوتُ سَرُوتَا سَرُونَ ... الخ] وإنما قال وكذلك لأنه لم يذكر جميع تصاريفه فأشار الى أنّ تصاريفه كالمذكور وذكر مثلاً واحداً لأنه لا يكون يائياً [وإنما فُتِحَتْ] أنت [ما قبل واو الضمير فى غَزُوا وَرَمُوا] وهو الزاء والميم [وَضَمَمَتْ] ما قبلها [فى رَضُوا وَسَرُوا] وهو الضاد والراء [لأنّ واو الضمير إذا اتصلت بالفعل الناقص بعد حذف اللام فإن انفتح ما قبلها [أى ما قبل واو الضمير [أبقى] ما قبلها [على الفتح] إذ لا منع منها.

[وإن انضمّ] ما قبلها [أو كسر ضمّ] لمناسبه الواو الضمّه ففتح فى غزوا ورموا لأنّ ما قبل الواو بعد حذف اللام مفتوح لأنهما مفتوح العين

[شماره صفحه واقعى : ٧٨]

فأبقى الفتحه وضَمَّ في سَرُّوا لأنَّه مضموم العين ، وكذا في رضوا لأنَّه مكسور العين بعد حذف اللام فقلبت الكسره ضمَّه لتبقى الواو وفي هذا الكلام نظر من وجوه : الأول :
إنَّ قوله وإنَّ انضمَّ أو كسر ضمَّ لا يخلو عن حرازه.

فإنَّه إن انضمَّ فكيف يضمُّ فالعبارة الصحيحه أن يقال : إن انفتح أو انضمَّ ابقى وان كسر ضمَّ. الثاني : إنَّ كلامه هذا يدلُّ على أنَّه لم ينقل ضمَّه الياء الى الضاد بل حذف ، ثمَّ
قلبت الكسره ضمَّه حيث قال : وإن كسر ضمَّ وقوله [والأصل : رَضُوا رَضِيُوا] يعنى بعد قلب الواو ياءً إذ الأصل رضوا [نقلت حركه الياء الى الضاد وحذفت الياء لإلتقاء
السَّاكنين] وهما الواو والياء هو صريح في أنَّ الضمه نقلت من الياء الى ما قبلها فيبين الكلامين تباين. والثالث : إنَّ قوله بعد حذف اللام ، الظاهر أنَّه متعلِّق بقوله أتصل إذ لا
يجوز تعلُّقه بقوله إن انفتح ؛ لأنَّ معمول الشرط لا يتقدَّم عليه.

وكذا معمول ما بعد فاء الجزاء ، ولا يصحُّ تعلُّقه بقوله أتصل ؛ لأنَّ الإِتِّصال ليس بعد حذف اللام وإلَّا لم يبق لحذفها علَّه ، فإنَّ علَّه الحذف إجتماع الساكنين ، وأحدهما الواو
فكيف يكون الإِتِّصال بعد حذفها وهذا ظاهر ، فالتوجيه أن يقال تقديره : إذا أتصل إِتِّصَالاً وباقيا بعد حذف اللام.

وهذا التوجيه لو صحَّ لاندفع الإعتراض الثاني بأن يقال : المراد بقوله إن انكسر ضمَّ أن ينقل ضمَّ اللام اليه إذ لا منافاه ، فإنَّه إذا نقلت الضمه اليه صدق أنه ضمَّ ، وكذا
الإعتراض الأول بأن يقال : إنَّه لم يقل وإن ضمَّ أبقى تنبيهاً على أنَّ هذا الضمَّ ليس هو الضمَّ الَّذِي كان في الأصل لأنَّه أسكن ، ثمَّ نقل ضمَّ اللام اليه كما ذكر في رَضُوا
فبقول أصل : سَرُّوا سَرُّوا نقلت ضمَّه الواو الى ما قبلها فصحَّ أنه ضمَّ فاندفع الإعتراضات

[شماره صفحه واقعی : ٧٩]

ص: ١١٨٢

الثلاث وهذا موضع تأمل.

[وأما المضارع فتسكن الواو والياء والألف] أى اللام [منه فى الرفع] نحو: يَغْزُو وَيَزْمِي وَيَخْشَى ، والاصل: يَغْزُو وَيَزْمِي وَيَخْشَى [ويحذف فى الجزم] لأنها قائمه مقام الإعراب كالحركه فكما يحذف الحركه فكذا هذه الحروف وقد شدّ قوله :

هَجَوْتَ زَبَانَ ثُمَّ جِئْتَ مُعْتَدِرًا** مِنْ هَجَوِ زَبَانَ لَمْ تَهْجُو وَلَمْ تَدَعِ

حيث اثبت الواو وقوله :

أَلَمْ يَأْتِيكَ وَالْأَنْبَاءُ تَنْمِي** بِمَا لَأَقْتُ لِبُنَى بَنَى زِيَادٍ

حيث أثبت الياء وقوله :

وَتَضَحَّكَ مِنِّي شَيْخُهُ عَشِيئَةً** كَأَنَّ لَمْ تَرَى قَلْبِي أُسِيرًا يَمَانِيَا

حيث أثبت الألف [وتفتح الواو والياء فى النَّصْب] لَخَفَهُ الْفَتْحَ [وتثبت الألف] فى الواحد بحالها لأنها لا تقبل الحركه ولا موجب للحذف وقد جاء إثبات الواو والياء ساكنين فى النَّصْب مثلهما فى الرفع كقوله : فما سَوَّدْتَنِي عَامِرٌ عن وراثته** أَيْ اللهُ أَنْ أَسِيمُو بِأُمَّمْ وَلَا أَبِ الْقِيَّاسِ أَنْ أَسِيمُو بِالْفَتْحِ ويحتمل أن يكون أن غير عامله تشبيهاً لها بماء المصدرية كما فى قراءه مجاهدان يتم الرضاعه بالرفع.

منه قول الشاعر :

أَنْ تَقْرَأَنِ عَلَى أَسْمَاءَ وَيَحْكُمَا** مِنِّي السَّلَامَ وَأَنْ لَا تَشْعُرَا أَحَدًا

حيث أثبت النون فى تقرأن وكلاهما من الشواذ وقوله :

فَأَلَيْتُ لَهَا أَرْثَى لَهَا مِنْ كَلَالِهِ** وَلَا مِنْ حَفَى حَتَّى نَلَقَى مُحَمَّدًا

حيث لم يقل نلقى بالفتح [ويسقط الجازم والنائب النونات سوى نون جمع المؤنث] هذا لا طائل تحته إذا تقرّر هذا.

[شماره صفحه واقعى : ٨٠]

ص: ١١٨٣

[فتقول : لم يَغْزُ] بحذف الواو و [لم يَغْزُوا] بحذف النون و [لم يَزِم] بحذف الياء [لم يَزِمَا] بحذف النون [لم يَزُص] بحذف الألف [لم يَزُصَا] بحذف النون و [لن يَغْزُو] بفتح الواو و [لن يَزُمِي] بفتح الياء و [لن يَزُصِي] باثبات الالف [وتثبت لام الفعل] واواً كان أو ياءً [في فعل الإثنيين] متحرّكه مفتوحه نحو : يغزوان ويرميان ويرضيان بقلب الألف ياءً.

أما في يغزوان ويرميان ف لعدم موجب الحذف ، وأما في يرضيان فلأنّ الألف يقتضى فتح ما قبله فلم تقلب الياء ألفاً إذ لو قلبت وحذف لأدى الى الإلتباس حال التّصّب.

[وتثبت لام الفعل في فعل جماعه الإناث] أيضاً ساكنه نحو : يَغْزُونَ وَيَزِمِينَ وَيَرْضَيْنَ لعدم مقتضى الحذف ويحذف لام الفعل من فعل جماعه الذّكور مخاطبين كانوا أو غائبين نحو : يغزون ويرمون ويرضون ، والأصل : يغزوون ويرميون ويرضون ، فحذفت حركات اللام ثم اللام ، وإن شئت قل في يغزون ويرمون نقلت حركة اللام الى ما قبلها ، وفي يرضون قلبت اللام ألفاً ثم حذفت.

[و] يحذف أيضاً [من فعل الواحده المخاطبه] نحو : تغزين وترمين وترضين ، والأصل : تغزوين وترمين وترضين فأعلت كما مرّ آنفاً ، وقد عرفت في بحث نون التأكيد السر في أنّ المحذوف لام الفعل دون واو الضمير وياؤه إذا تقرّر ذلك ، فتقول في يفعل بالضم : [يَغْزُو يَغْزَوَان يَغْزُونَ ...

الخ ويستوى فيه] أى في مضارع نحو : غزا [لفظ جماعه الذّكور والإناث في الخطاب والغيبه] جميعاً أما في الخطاب فلائك تقول : انتم تَغْزُونَ وانتن تَغْزُونَ بالثناء الفوقانيه فيهما ، وأما في الغيبه فلائك تقول : هم يَغْزُونَ وهنّ يَغْزُونَ بالياء التحتانيه فيهما.

[شماره صفحه واقعى : ٨١]

ص: ١١٨٤

ورجله ، وغلّام وغلّامه ونحو ذلك ، فلمّا قلبوها فى الأصل قلبوها فى الفرع فقالوا : غازيه وراضيه ، وفى التنزيل «فِي عَيْشِهِ رَاضِيَهُ» (١).

[والتاء طارئة] على أصل الكلمة وليست منها فكأن الواو متطرفة حقيقه فإن قلت : إنهم يقلبون الواو المكسور ما قبلها ياء طرفاً أو غير طرف فقلت فى غازيه ، كذلك كما ذكره العلامه فى المفّيزيل ، قلت : قول المصنّف أقرب الى الصواب ، لأنّ قلب غير المتطرفة بسبب حملها على الفعل كما فى المصادر أو على المفرد كما فى المجموع ، فمجرّد كسر ما قبلها لا يقتضى القلب ، فإن قلت : التاء معتبره بدليل قولهم : قلنسوه وقمحوه فلو لم تعتبر التاء لوجب قلب الواو ياء والضمّه كسره كما مرّ فى التمطى وحينئذ لا يكون الواو كالمترطفة ، قلت الأصل فى : قلنسوه وقمحوه وهو المفرد على التاء والحذف طارٍ بخلاف ما نحن فيه فإنّ الأصل بدون التاء نحو : غازٍ والتاء طارئة ولا يبعد عندى أن يقال فى مثل ذلك قلبت الواو ياء لكونها رابعه مع عدم إنضمام ما قبلها هذا كلّ ظاهر وإنّما الإشكال فى إعلال نحو : غَوَازٍ وَرَوَامٍ وَرَوَاضٍ وليس علينا إلّا أن نقول : إنّ الأصل غَوَازِي بالتونين أعلّ بإعلال قاضٍ ولا بحث لنا عن أنّه منصرفٌ أو غيره وأنّ توينه أىّ تونين.

واعلم : إنّ هذا الإعلال إنّما هو حال الرفع والجرّ وأما حال النصب فتقول : رَأَيْتُ غَازِيًا وَرَامِيًا وَغَوَازِي وَرَوَامِي كَالصَّحِيحِ.

[وتقول فى المفعول من الواو] أى فى اسم المفعول من الثلاثى المجرّد الواو [مغزوّ] اصله مَغَزُوٌّ وادغمت الواو بالواو [ومن اليائى مَرْمِيٌّ بقلب الواو ياء ويكسر ما قبلها] أى ما قبل الياء يعنى أنّ أصله مَرْمُوءٌ قلبت الواو ياءً وادغمت الياء فى الياء وكسرت ما قبل الياء

[شماره صفحه واقعى : ٨٦]

ص : ١١٨٩

١- الحاقه : ٢١.

لتسلم الياء وإنما قلبت الواو ياءً [لأن الواو والياء إذا اجتمعتا في كلمة واحده والأولى منهما ساكنه] سواء كانت واواً أو ياءً [قلبت الواو ياءً وأدغمت الياء في الياء] وذلك قياس مطرد عندهم طلباً للخفة واشترط سكون الأولى لتدغم واختير الياء لخفتها وفي كلام المصنّف نظر ، لأنه ترك شرائط لا بدّ منها وهي : أنه يجب في الواو إذا كانت الأولى أن لا يكون بدلاً ليتحرّز به من نحو : سوير تسوير كما تقدّم ، وإن تكونا في الكلمة الواحدة أو ما هو في حكمها كمشلمى والأصل مسلموى ليتحرّز عما إذا كانتا في كلمتين مستقلّتين نحو : يَغزُو يوماً ، وَيَقْضَى وطراً ، وفي بعض النسخ إذا اجتمعتا في كلمة واحده وهو الصواب ، وإن لا تكونا في صيغته افعال نحو : أيوم ، ولا في الأعلام نحو : حياه ، وإن لا تكون الياء إذا كانت الأولى بدلاً من حرف آخر ليتحرّز من نحو : ديوان أصله : دَوَّان فإن الواو لا تقلب في مثل هذه الصور ياءً ، وايضاً يجب أن لا تكون الياء للتصغير إذا لم تكن الواو طرفاً حتّى لا ينتقض بنحو : أُسَيُّود وجُدَيُول فإنه لا يجب القلب بل يجوز لا يقال : إن قوله إذا اجتمعتا مهمله وهي لا يجب أن تصدق كلياً لأننا نقول : قواعد العلوم يجب أن يكون على وجه تصدق كلياً وأما قولهم : هذا أمر ممضو عليه فشاذاً ، والقياس ممضو لأنه من اليائى ، ومنهم من يقول : فى الواوى ايضاً مغزى ومعدى ومرضى بقلب الواوين ياءً لكراهه اجتماع الواوين وعليه قول الشاعر :

لقد عَلِمْتُ عِزْسَى مَلِيكُهُ أَنَّنِي * * * أَنَا اللَّيْتُ مَعْدِيًا عَلَيْهِ وَعَادِيًا

[والقياس الواو لكنّ الياء ايضاً كثير فصيح وإن كان مخالفاً للقياس تشبيهاً بنحو : عَيْتِي وَجَيْتِي ، وفى مرضى أمر آخر وهو اجراؤه مجرى فعله الأصلي أعنى رضى فإن أصله رضو .

[وتقول فى فعول من الواوى عَدُوٌّ] والأصل عَدُو و [ومن اليائى بَعِي]

[شماره صفحه واقعى : ٨٧]

ص : ١١٩٠

وأصله بغوى اجتمعت الواو والياء وسبقت إحداهما الأخرى بالسكون قلبت الواو ياءً وأدغمت الياء فى الياء وكسر ما قبلها فقليل : بغى ، وفى التنزيل : «وَمَا كَانَتْ أُمَّكَ بَغِيًّا» (١) ولم أكْ بَغِيًّا أى فاجره ، وقال ابن جنى : هو فعيل ولو كان فعولاً لقليل بغو كما قيل فلان نهو عن المنكر.

كذا ذكر صاحب الكشاف منه ، وهذا عجيب من مثل الإمام ابن جنى ، وأظنّ إنّه سهو منه ، لأنّه لو كان فعيلاً لوجب أن يقال : بغيه ، لأنّ فعيلاً بمعنى الفاعل لا يستوى فيه المذكر والمؤنث اللهم إلا أن يقال شبه بما هو بمعنى المفعول كما فى قوله تعالى : «إِنَّ رَحْمَتَ اللَّهِ - قَرِيبٌ مِّنَ الْمُحْسِنِينَ» (٢) وهو تكلف ولأنّ قوله لو كان فعولاً لقليل بغو غير مستقيم بلا خفاء لأنّه يائى وأما نهو فساد والقياس نهى فإن قلت : الواو فى عدو رابعه ، وما قبلها غير مضمومه فلم يلقب ياءً قلت : لأنّ المدّه لا اعتداد بها فكان ما قبلها مضموماً ولأنّ الواو الساكنه كالضمّه ولأنّ الغرض هو التخفيف وهو يحصل بالإدغام.

وكذا الكلام فى اسم المفعول الواوى نحو : مغزو ، فإن قلت : ما السرّ فى جواز مدعى ومغزى بقلبها ياءً مع الكسره والإطراد ولا سيما فى مرضى وامتناع ذلك فى عدو ، قلت : السرّ أن نحو : مغز وطال فثقل والياء أخفّ فعدّل اليه بخلاف فعول أو أنّه محمول على فعله فافهم.

[وتقول فى فعيل من الواوى صبى] والأصل : صببو قلبت الواو ياءً وأدغمت الياء فى الياء وهو من الصبوه [ومن اليائى شرى] أصله شريى أدغمت الياء فى الياء والفرس الشرى هو الذى يشرى فى سيره أى يلج.

[والثلاثى المزيد فيه تقلب واوه ياءً لأنّ كلّ واو وقعت رابعه فصاعداً ولم يكن ما قبلها مضموماً قلبت [الواو] ياءً [تخفيفاً لثقل

[شماره صفحه واقعى : ٨٨]

ص : ١١٩١

١- مریم : ٢٨.

٢- الاعراف : ٥٦.

الكلمه بالطول والمزيد فيه كذلك لا محاله فتقلب فيه الواو ياءً وقوله : رابعه احتراز من نحو : غزو ، وقوله : فصاعداً ليدخل فيه نحو : اعتدى واسترشى وقوله : ولم يكن ما قبلها مضموماً احتراز من نحو : يغزو [فتقول] أعطى يُعْطى أصله : اعطو يعطو [واعْتَدَى يعتدى] والأصل : اعتدو يعتدو [واشْتَرَشَى يشترشى] والأصل : استرشو يسترشو ومثّل بثلاثه أمثله لأنّها إما رابعه أو خامسه أو سادسه ، وتقول مع الضمير : اعطيت واعتديت واسترشيت وكذلك : تعازينا وتراجينا بقلب الواو ياءً من الجميع كما ذكرنا فاحفظ هذه الصّابطة.

ولكن اعلم : إنّ المصنّف وغيره اطلقوا الحكم في هذا القلب على سبيل الكلّيه ، وقالوا : كلّ واو .. الخ ولي فيه نظر ؛ لأنّ هذا القلب إنّما هو في لام الفعل فقط لأنّ وقوعه رابعاً أكثر فهو أليق بالتخفيف بدليل أنّهم لا يقلّبونه من نحو : استقوم ، وفي التنزيل : «اشْتَحَوْذَ» (١) وكذا اعشوشب واجتور وتجاوّر وما أشبه ذلك ، وفي نحو : افعّل وافعلّ لا تقلب اللام الأولى لأنّ الاخيريه منقلبه لا محاله فلو انقلبت الأولى أيضاً لوقع الثقل المهروب عنه لا سيّما في المضارع بدليل : ارعوى يزعوى واحواوى يحواوى وما أشبه ذلك ، ولأنّه ينتقض بنحو : مدعوّ وعدوّ وكانّهم اعتمدوا على ايراد هذا البحث في المعتلّ اللام وعلى أنّه لا اعتداد بالمدّه أو أنّ المدّه قائمه مقام الصّمّه هذا آخر الكلام فيما يكون حرف العله فيه واحداً فلنشرع فيما تعدّد فيه حرف العله فنقول.

الرابع: المعتلّ العين واللام (اللفيف المقرون)

[النوع الرابع] من الأنواع السبعه [المعتلّ العين واللام] وهو ما يكون عينه ولامه حرفي عله وقدمه لكثره ابجائه بالنسبه الى ما يليه [ويقال له : اللفيف المقرون].

[شماره صفحه واقعي : ٨٩]

ص: ١١٩٢

١- المجادلّه : ١٩.

أما اللّفيف فلا اجتماع حرّفى العله فيه ، ويقال للمجتمعين من قبائل شتى : لفيف ، وأما المقرون فلمقارنه الحرفين وعدم الفاصل بينهما بخلاف ما سيجىء بعده والقسمه تقتضى أن يكون هذا النوع أربعه أقسام لكن لم يجىء ما يكون عينه ياءً ولامه واواً فبقى ثلاثه ولا يكون إلّا من باب : ضَرَبَ يَضْرِبُ ، وَعَلَّمَ يَغْلُمُ ، والتزموا فيما يكون الحرفان فيه واوين كسر العين فى الماضى نحو : قَوَى يقوى ليقلب الواو الأخيره ياءً دفعاً للثقل وإنما جاز فى هذا النوع يفعل بالكسر حال كون العين واواً لأنّ العبره فى هذا الباب باللام ولذا لا يعلّ العين.

[فتقول : شوى يشوى شيئاً ، مثل : رَمَى يرمى رَمِيّاً] فجميع ما عرفته فى رَمَى يرمى فَمَاعِرْفَه هاهنا بعينه ، والأصل : شَوَى يَشْوَى أعلّ إعلال رَمَى يرمى وأصل : شيئاً شويّاً اجتمعت الواو والياء وسبقت احداهما بالسيكون فقلبت الواو ياءً وأدغمت الياء فى الياء ولا يجوز قلب الواو الفاءً لئلا يلزم حذف إحدى الألفين فيختل الكلمه فإن قيل : إذا كان الأصل شوى فَلِمَ أعلّ اللام دون العين مع أنّ العله موجوده فيهما قلت : لأنّ آخر الكلمه أولى بالتغيير والتصرّف فيه فلا يعلّ العين فى صيغه من الصيغ ، لأنه لم يعلّ فى الأصل الذى هو شوى فلا يقال فى اسم الفاعل شاءً بالهمزه بل شاو بالواو ويقال فى اسم المفعول مَشُوَى لا مَشِيَى.

فالحاصل أنّه يجعل مثل الناقص بعينه لا مثل الأجوف [و] تقول [قَوَى يقوى قَوْه] والأصل : قَوَوَ يَقَوُّ فاعلّ إعلال رضى يرضى ولم يدغم لأنّ الإعلال فى مثل هذه الصوره واجب فلا- يجوز أن يقال رَضِيَ مثلاً- بلا- إعلال بخلاف الإدغام فإنه لا يجب إذ يجوز أن يقال حَيَّى بلا إدغام فقدم الواجب فلم يبق سبب الإدغام ولأنّ قَوَى أخفّ من قَوَ بالإدغام واغتفر اجتماع الواوين فى القوه للإدغام فإنه موجب للخفّه ونظيره الجَوّ أو

[شماره صفحه واقعى : ٩٠]

ص: ١١٩٣

وهاهنا لا يجوز الإدغام فى المضارع لئلا يلزم ما تقدم من يحيى مضموم الياء وهو مرفوض [و] [ويجوز] حى [بالإدغام لاجتماع المثليين وهذا هو الكثير الشائع ، وقال تعالى : « وَيَحْيَىٰ » مَنْ حَىٰ عن بَيْتِهِ ويجوز فى الحاء الفتح على الأصل والكسر بنقل حركة الياء اليه ، وتقول فى مضارع : حَى [يَحْيَى] بلا إدغام لئلا يلزم الياء المضمومه وتقلب اللام الفاء لتحركها وانفتاح ما قبلها وتقول : [حياة] فى المصدر بقلب الياء الفاء وتكتب بصوره الواو على لغة من يميل الألف الى الواو وكذلك الصيلاه والزكاه والزبا كذا ذكره صاحب الكشاف فيه ، والحق أن امثال ذلك تكتب فى المصحف بالواو اقتداء بنقل عثمان ، وفى غيره بالألف كحياه لأنها وإن كانت منقلبه عن الياء لكن الألف المنقلبه عن الياء إذا كان ما قبلها ياء تكتب بصوره الألف إلما فى يحيى ورئى إذا كانا علمين [فهو حَى] فى النعت ولم يقل حائى لما ذكر فى روى من أن المعنى على الثبوت دون الحدوث ولم يجر حَيَّيْ بلا- إدغام حملاً على الفعل لأن اسم الفاعل فرع على الفعل فى الإعلال دون الإدغام وعلى تقدير حمله عليه فالحمل على ما هو الأكثر أعنى الإدغام أولى [وَحَيًّا] فى فعل الاثنين من حَى بالإدغام [وَحَيًّا] فيه بلا إدغام [فهما حَيَّان] فى تنبيه حَى وحَيَّوا فى فعل جماعه المذكور من حَى بالإدغام قال الشاعر : عَيَّوا بِأَمْرِهِمْ كما عَيَّتْ بَيْضَتُهَا الحمامه .

حَيَّوا [وَحَيَّوا فهم أحياء] فى جمع حَى [ويجوز] فى فعل جماعه المذكور [حَيَّوا كَرَضُوا بالتخفيف] من حَيَّيْ بلا إدغام والأصل حَيَّيَّوا كَرَضِيَّوا نقلت ضمّه الياء الى ما قبلها وحذفت لإلتقاء الساكنين ووزنه فعوا قال الشاعر :

وَكُنَّا حَسْبِنَاهُمْ فَوَارِسَ كَهْمَسٍ *** حَيَّوا بَعْدَ مَا مَاتُوا مِنَ الدَّهْرِ أَغْضُرُ

[شماره صفحه واقعى : ٩٢]

ص: ١١٩٥

وأما عند اتصال الصّماخر فلا مدخل للإدغام كما تقدّم فى المضاعف ولذا لم يذكره ويجوز عند اتصال تاء التانيث : حَيَّتْ وَحَيَّتْ كَحَيِّ وَحَيِّ.

[والأمر إْحَى] من تحيى [كإِزْضَ] من ترضى فى سائر التصاريف مؤكداً أو غيره تقول : إْحَى إْحِيَا إْحِيَا ساكنه إْحِيَا بعد ياء مفتوحه الى إْحِيَيْنَ وبالتأكيد : إْحِيَيْنَ إْحِيَانِ إْحِيُونُ والوزن إْفْعُوْنُ إْحِيَيْنَ بكسر الياء الثانيه والوزن : إْفْعِيْنَ إْحِيَانٌ إْحِيِنَانٌ.

[و] تقول فى افْعَلْ [أَحْيَى يُحْيِي كَأَعْطَى يُعْطَى] بعينه ولا يدغم حال النصب أيضاً لا تقول أَنْ يَحْيَى حَمَلًا عَلَى الْأَصْلِ قَالَ تَعَالَى : «أَلَيْسَ ذَلِكَ بِقَادِرٍ عَلَى أَنْ يُحْيِيَ الْمَوْتَى» (١) تقول : احْيِي يُحْيِي إْحِيَاءً فَهُوَ مُحْيٍ وَذَاكَ مُحْيًا لَمْ يُحْيِ لِئُحْيَى أَخَى لَا تُحْيَى بِحَذْفِ اللَّامِ وَابْقَاءِ الْعَيْنِ بِحَالِهِ وَلَا يُحْيِي بِإِثْبَاتِ اللَّامِ وَبِالتَّأَكِيدِ أَحْيِيْنَ بِاعَادَةِ اللَّامِ كَأَعْطَيْنَ [و] تقول فى فاعل [حَايَا يُحَايِي مُحَايَاهُ] فَهُوَ مُحَايٍ ، وَذَاكَ مُحَايًّا لَمْ تُحَايِ لِئُحَايَ حَايٍ لَا يُحَايِ لَا يُحَايِي كَنَاجِي بَعِينِهِ.

[و] فى إستفعل [اِشْتَحَى يَشْتَحِي إِسْتِحْيَاءً] فَهُوَ مُشْتَحٍ وَذَاكَ مُشْتَحِيًّا لِيَشْتَحِيَ إِشْتَحَى لَا يَشْتَحِي لَمْ يَشْتَحِ لَا يَشْتَحِي كَاسْتَرَشَى بَعِينَهُ [وَمِنْهُمْ] أَيْ مِنَ الْعَرَبِ [مِنْ] يَحْذِفُ أَحَدَى الْيَاءِ يَنْ وَ [يَقُولُ : اِشْتَحَى يَشْتَحِي إِشْتِحَاءً] فَهُوَ مُشْتَحٍ وَذَاكَ مُشْتَحِيًّا لِيَشْتَحِ لَا يَشْتَحِ لَمْ يَشْتَحِ إِشْتَحِ بِكَسْرِ الْحَاءِ وَحَذْفِ الْيَاءِ الْأَخِيرِهِ عَلَامَهُ لِلْجَزْمِ وَهَذِهِ لُغَةٌ تَمِيمِيَّةٌ وَالْأُولَى حِجَازِيَّةٌ وَهُوَ الْأَصْلُ الشَّائِعُ ، قَالَ تَعَالَى : «لَا يَشْتَحِي أَنْ يَضْرِبَ مَثَلًا مَا بَعُوضَةٌ» (٢) ، وَقَالَ : «يَشْتَحِيُونَ نِسَاءَكُمْ» (٣) وَيَقُولُونَ عَلَى اللُّغَةِ الثَّانِيَةِ إِشْتَحَى إِشْتَحِيًا بِحَذْفِ الْعَيْنِ عَلَى وَزْنِ إِسْتَفْلَا اسْتَحُوا عَلَى وَزْنِ اسْتَفُوا اسْتَحَتْ إِشْتَحَتْ عَلَى وَزْنِ اسْتَفْتُ اسْتَفْتَا إِشْتَحِينَ عَلَى وَزْنِ إِسْتَفْلَنَ الْخ

[شماره صفحه واقعى : ٩٣]

ص: ١١٩٦

١- القيامة : ٤٠.

٢- البقره : ٢٦.

٣- البقره : ٤٩.

وَيَسْتَحِي يَسْتَحِيَانِ يَسْتَحُونَ عَلَى وَزْنِ يَسْتَفُونَ تَسْتَحِيَانِ يَسْتَحِينَ عَلَى وَزْنِ يَسْتَفَلْنَ ... الخِ اسْتَحَّ اسْتَحِيَا اسْتَحُوا اسْتَحِيَ اسْتَحِيَا اسْتَحِينَ وَبِالتَّأَكِيدِ اسْتَحِينَ بِاعَادَةِ اللّامِ اسْتَحِيَانًا اسْتَحَنَّ اسْتَحَنَّ اسْتَحِيَانًا اسْتَحِينَانًا وَلَمَّا تَقَرَّرَ أَنَّ هَذَا النُّوعَ لَا تَعْلُ عَيْنَهُ الْبَتَّةَ وَهَاهُنَا قَدْ حُذِفَتْ أُشَارَ إِلَى الْجَوَابِ بِقَوْلِهِ.

[وذلك] [أى الحذف] لكثرة الاستعمال كما قالوا لا أدر في لا أدرى [يعنى ليس الحذف للإعلال بل على سبيل الإعتباط مثل: لا أدر وأصله لا أدرى فحذفت الياء لكثرة استعمالهم هذه الكلمه كذا حكاه الخليل وسيبويه، ونظيره حذف النون من يكون حال الجزم نحو: لم يكُ، ولم تكُ، ولم أكُ، ولم تكُ وهذا كثير فى الكلام، قال سيبويه: فى اسْتَحِيَ حذفت الياء لالتقاء الساكنين لأنَّ الياء الأولى تقلب الفاء لتحرّكها وانفتاح ما قبلها بعد قلب الثانية الفاء، وأنما فعلوا ذلك حيث كثر فى كلامهم، وقال المازني: لم يحذف الياء لالتقاء الساكنين وإلّا لردوها إذا قالوا هو يَسْتَحِي ولقالوا هو يستحى قلت فيه نظر لأنه كما نقلت حركة الياء من إستحى الى ما قبلها وقلبت ألفاً فكذلك هاهنا نقلت حركة الياء من يَسْتَحِي الى ما قبلها وحذفت الياء لالتقاء الساكنين والعلة فيهما كثره الاستعمال.

وفى كلام سيبويه نظر أيضاً، لأنه يوهم أنّ المحذوف اللام والحق أنه العين وإلّا لوجب أن يقال فى المجزوم والأمر لم يستحى واستحى باثبات الياء لأنّ حذف اللام إنما هو لكونه قائماً مقام الحركة وليس العين كذلك فالمحذوف العين وحذف اللام فى المجزوم والأمر مثله فى الناقص لا لكثرة الاستعمال بدليل اعادتها فى اسْتَحِيَا واستحى فليتأمل، وحينئذ لا حاجة الى قلب الياء الفاء لأنه يحذف قلب أم لم يقلب بل

[شماره صفحه واقعى : ٩٤]

ص: ١١٩٧

نقل حركته وحذف فالتشبيه بلا أدْر في الحذف لكثرة الاستعمال لا في حذف اللام.

الخامس: المعتلّ الفاء واللام (اللفيف المفروق)

النوع [الخامس] من الأنواع السبعة [المعتلّ الفاء واللام] وهو الّذى فاؤه ولامه حرفا علّه [ويقال له : اللفيف المفروق] لاجتماع حرفى العلّه فيه مع الفارق بينهما أعنى العين والقسمه تقتضى أن يكون أربعة أقسام وليس فى الكلام من هذا النوع ما كان فاؤه ولامه ياءً إلّا يدبّ بمعنى انعمت فىقال : يدى بيدى والفاء فى غيره واو فقط واللام لا يكون إلّا ياء لأنه ليس فى كلامهم ما كان فاؤه ولامه واواً إلّا لفظه واو ولم يجىء إلّا من باب : ضَرَبَ يَضْرِبُ ، وَعَلِمَ يَعْلَمُ ، وَحَسِبَ يَحْسِبُ ولم يذكر المصنّف مثال الأخير وهو : وَلِىَّ يَلِى .

[فتقول] من باب ضَرَبَ يَضْرِبُ [وقى] أى حَفِظَ [وقيا وقوا] والأصل وَقِوا وَقَتْ وَقَتَا وَقَيْنَ وَقَيْتَ وَقَيْتُمَا وَقَيْتُمْ وَقَيْتَ وَقَيْتُمَا وَقَيْتُنَّ وَقَيْتُ وَقَيْنَا [كرمى] رَمَى رَمَوْا ... الخ ، والإعلاّلات كالإعلاّلات [يقى يقيان يقون ... الخ] ولم يقل كرمى لأنه يخالفه فى حذف الفاء إذ الأصل يوقى وأما حكم اللام منه فكحكم يرمى والأصل فى : يقون يقيون وفى تقين فى فعل الواحده المخاطبه : تَقِينَنَّ كَتَغْدِينَنَّ فحذفت اللام كما فى يَزْمُونُ وَتَزْمِينُ وَالْوَزْنُ يُعَوِّنُ وَتَعِينُ ، وأما تقين فى الجمع فوزنه تَعَلَّنَ والياء لام الفعل .

[و] تقول [فى الأمر منه قى] يا رجل على وزن ع فيصير على حرف واحد كما ترى لأنّ الفاء محذوفه وقد حذفت حرف المضارعه ولام الفعل فلم يبق غير العين وكذا تقول فى سائر المجزومات نحو : لا يَقِ ، ولم يَقِ وَلِيقِ عَلَى وزن لا يَقِ ، وَلَمْ يَعْ وَلِيعِ .

[شماره صفحه واقعى : ٩٥]

ص: ١١٩٨

[ويلزمه [أى الأمر لحوق [الهاء فى الوقف نحو : قه [لئلا يلزم الإبتداء بالسكان إن أسكنت الحرف الواحد للوقف أو الوقف على الحركه إن لم تسكن وكلاهما ممتنع وأما حال الوصل فتقول : قى يا رجل قيا قوا أصله قيو قى أصله قيا قين على وزن عِلْنُ فهو واقٍ والأصل واقئٍ وذاك موقئٍ والأصل موقئٍ فحكم اللام فى الجميع حكم لام رَمى بلا فرق فقس.

[وتقول فى التأكيد [بالنون قينَ باعاده اللّام لما عرفته فى أغزون [قِيَانٌ قُنٌ [بضمّ القاف فى فعل جماعه الذكور وحذف الواو لالتقاء الساكنين ودلاله الضمّه عليها [قِنٌ [بكسر القاف فى فعل الواحده المخاطبه وحذف الياء لالتقاء الساكنين ودلاله الكسره عليها [قِيَانٌ قِينَانٌ [وبالخفيفه [قَيْنٌ قُنٌ قِنٌ [.

و [تقول [من باب علم يعلم [وَجِي يُوْجِي كَرَضِي يَرُضِي [فى جميع الأحكام والتصارييف بلا فرق أصلاً.

[والأمر [فيها [اِيْجُ كَارُضٌ [يقال اِيْجُ اِيْجِيَا اِيْجُوْا اِيْجِي اِيْجِيَا اِيْجِيْنَ وبالتأكيد اِيْجِيْنَ ... الخ ، وذكر ذلك لفائده وهى : إنّ الواو تقلب ياءً لسكونها وانكسار ما قبلها فإنّ الأصل اِيْجُ ويقال : وَجِي الْفَرَسُ إذا وجد فى حافره وَجَعُ.

السادس: المعتلّ الفاء والعين

النوع [السادس] من الأنواع السبعه [المعتلّ الفاء والعين] وهو ما يكون فاؤه وعينه حرفى علّه والقسمه تقتضى أن يكون أربعه أقسام ولم يجيء منه ما يكون الفاء والعين واوين لكونه فى غايه الثقل فبقى ثلاثه أقسام أشار الى أمثله بقوله [كَيْتِنٌ فى اسم مكان [مخصوص و [يوم وَوَيْلٌ [وهو وادٍ فى جهنّم وَوَيْلٌ أيضاً كلمه عذاب [ولا يبنى منه [أى

[شماره صفحه واقعى : ٩٦]

ص: ١١٩٩

من هذا النوع [فعل] لأنَّ الفعل اثقل من الاسم وهذا النوع أثقل من الأنواع المتقدِّمه لما فيه من الابتداء بحرفين ثقيلين ولهذا لم يجيء ممَّا هو أثقل أعني ما يكون فاؤه وعينه واوين اسم ولا فعل.

السابع: المعتلّ الفاء والعين واللام

النوع [السابع] من الأنواع السبعه [المعتلّ الفاء والعين واللام] وهو ما يكون فاؤه وعينه ولامه حروف علّه والقسمه تقتضى أن يكون تسعه أقسام ولم يجيء في الكلام من هذا النوع إلّا مثالان.

[وذلك واو وياء لإسمى الحرفين] وهما ووى فإنّ الهمزه والياء والجيم الى الآخر أسماء ومسمياتها : آ ب ج الى الآخر ، كالرجل والفرس قال الخليل لأصحابه : كيف تنطقون بالجيم من جعفر ، فقالوا : جيم. قال : إنّما نطقتم بالاسم فلم تنطقوا بالمسؤول عنه وهو المسمّى وإتّما الجواب عنه ج لأنّه المسمّى ، وتركيب الياء من الياءات بالاتّفاق ويجعلون لامه همزه تخفيفاً.

وقال الاخفش : ألف الواو منقلبه من الواو وقيل من الياء والأوّل أقرب لأنّ الواوى أكثر من اليائى فالحمل على الأكثر أولى قلبت العين منهما ألفاً دون اللام كراهيته اجتماع حرفي علّه متحرّكتين في الأوّل.

فصل في المهموز

[فصل] في بيان المهموز : وهو الّذى أحد حروفه الأصول همزه ، ولفظ المهموز مشعر بذلك وهو ثلاثه أنواع : لأنّ الهمزه إمّا فاء ويسمّى مهموز الفاء ، أو عين ويسمّى مهموز العين ، والأوسط أو لام ويسمّى مهموز اللام والعجز.

[وحكم المهموز في تصاريف فعله حكم الصّحيح لأنّ الهمزه حرف صحيح] بدليل قبولها الحركات الثلاث بخلاف حروف العلّه يعنى انّ

[شماره صفحه واقعى : ٩٧]

ص: ١٢٠٠

تصارييف الفعل المهموز الخالى عن التضعيف وحروف العله كتصارييف الصحيح فيان لفظ المهموز اذا اطلق يفهم منه الخالى عن التضعيف وحروف العله واما فيقال المضاعف المهموز والاجوف المهموز ونحو ذلك.

والأولى أن يقال حكم المهموز في تصارييف فعله حكم مماثله من غير المهموز إن كان مضاعفاً فمضاعف وإن كان مثلاً فمثال الى غير ذلك وإنما جعل المهموز من غير السالم لما فيه من التغيرات التي ليست في السالم وأيضاً كثيراً ما تقلب الهمزة حرف عله [لكنها] أى الهمزة [قد تخفف إذا وقعت غير أول] أى غير مبتداء بها فإنها تخفف إذا وقعت في أول الكلمة إن لم تكن مبتداءً بها نحو : وأمر بالالف والأصل : وأمر بالهمزة فالمراد بغير الأول أن لا يكون في أول الكلمة بل يتقدم عليها شىء وإلا لم تخفف حينئذ لأن الإبتداء بحرف شديد مطلوب ألا ترى زيادتها عند الوصل.

وأما حذف الهمزة من نحو : خذ والأصل ءأخذ فليس من هذا الباب فإن الهمزة الوصل حذفها لازم عند فقد الإحتياج اليها وإنما تخفف [لأنها حرف شديد من أقصى الحلق] فتخفف رفعاً لشدتها وتخفيفها يكون بالقلب والحذف وغيرهما واستقصاء ذلك لا يليق بهذا الكتاب فإنه باب طويل الذيل ممتد السبيل إذا تقرّر أن حكمه حكم الصحيح.

[فتقول : أميل بأميل كَنَصِيرَ يَنْصِيرُ] فى سائر التصارييف والأمر [أو مل بقلب الهمزة] التى هى فاء الفعل [واوياً] فإن الأصل ءأمّل بهمزتين الأولى للوصل والثانية ألفاً فقلبت الثانية واوياً لسكونها وكون ما قبلها همزة مضمومة وذلك [لأن الهمزتين إذا التقتا] حال كونهما [فى كلمة واحدة تانيتهما ساكنه وجب قلبها] أى قلب الثانية الساكنه بجنس حرکه

[شماره صفحه واقعى : ٩٨]

ص: ١٢٠١

ما قبلها أى بحركه الهمزه التى قبلها طلباً للخفّه إذ لا- يخفى ثقل ذلك وقوله ثانيتهما ساكنه جمله حالیه وجاز خلّوها عن الواو لكونها عقيب حال غير جمله كقوله : والله يُفَيِّقُكَ لَنَا سَالِمًا بُرْدَاكَ تَبْجِيلٌ وَتَعْظِيمٌ ، فإن كانت حركة ما قبلها فتحه تقلب بحرف الفتحه وهو الالف [كَأَمَنْ] أصله أَمَنْ قلبت الهمزه الثانيه الفأ [و] إن كانت ضمّه تقلب بحرف الضمّه وهو الواو نحو [أَوْمِنْ] مجهول أصله أَمِنْ بهمزتين [و] إن كانت كسره تقلب بحرف الكسره وهى الياء نحو [ايماناً] مصدر أَمَنْ والأصل ءأماناً.

وإنما قال : إذا التقتا لأنّ الهمزه الساكنه التى ما قبلها حرف غير همزه لا يجب قلبها بحرف حركة ما قبلها بل يجوز نحو : رأس ويؤس ورئم وقال فى كلمه واحده لأنها لو كانتا فى كلمتين لا يجب ذلك أيضاً بل يجوز نحو : يا فارئ ازر بالهمزه ويجوز بالواو وكذا قياس الفتح والكسر لأنّ ذلك لم يبلغ مبلغ ما فى كلمه واحده لجواز انفكاكهما وقال ثانيتهما ساكنه لأنهما لو التقتا فى كلمه واحده ولم تكن الثانيه ساكنه فلها أحكام أخر لا تليق بهذا الكتاب وفيه نظر لأنه ينتقض بنحو أَيْمَهُ والأصل أَيْمَهُ كأخْمَرَهُ فإنه لم تقلب الثانيه الفأ كما مرّ فى أمن بل نقلت حركة الميم اليها وقلبت ياء وأدغمت الميم فى الميم فقلب أَيْمَهُ ويمكن الجواب بأنه شاذ إذا عرفت هذا فنقول إذا قلبت الثانيه.

[فإن كانت الهمزه الأولى] من الهمزتين المنقلبه ثانيتهما [واواً أو ياءً همزه وصل تعود] الهمزه [الثانيه] أى تصير الهمزه المنقلبه واواً أو ياءً همزه خالصه [عند الوصل] أى وصل تلك الكلمه بكلمه ما قبلها يعنى عند سقوط همزه الوصل فى الدرجه لأنه يرتفع حينئذٍ التقاء الهمزتين ولا تبقى علّه القلب فتعود المنقلبه.

[شماره صفحه واقعى : ٩٩]

ص: ١٢٠٢

وقوله : الهمزة الثانيه المراد بها الواو والياء لكن أطلق عليهما الهمزة لكونها في الأصل همزه ولصيرورتها همزه ، ولأن قوله الأولى يقتضى الثانيه قال في مقابله هذا ، ولو قال : تعود الثانيه بمعنى ترجع لكان أخصر وأوضح لكن لما أردفه بقوله همزه قلنا إن عاد من الأفعال الناقصه بمعنى صار ليكون همزه خبره ولك أن تجعل همزه حالاً .

وهذا أسهل لكن قوله [إذا انفتح ما قبلها] أى ما قبل الثانيه بعد حذف همزه الوصل فيه نظر بل هو وهم محض لأن الهمزة الثانيه تعود عند سقوط همزه الوصل سواء انفتح ما قبلها أو انضمت أو انكسر لزوال العله اعنى اجتماع الهمزتين مثال ما انفتح ما قبلها قوله تعالى : «إِلَى الْهُدَىٰ آتَيْنَا» (١) الأصل : آتينا بالياء فلما سقط همزه الوصل عادت الهمزة المنقلبه .

ومثال ما انضمت ما قبلها قوله تعالى : «وَمِنْهُمْ مَّنْ يَقُولُ ائْتِنَا لِي» (٢) والأصل : ائتننا لى بياء فلما سقط همزه الوصل أعيدت الثانيه ومثال ما انكسر ما قبلها قوله تعالى : «فَلْيُؤَدِّ الَّذِي اؤْتِمِرَ» (٣) والأصل : اوتمن بالواو فعند سقوط الهمزة الأولى عادت الثانيه ، وكذا في المنقلبه واو تقول فى : اومل يا زيد اءمئل ويا قطام اءملى باعاده الهمزه ولم يجرى مما تكون الأولى همزه الوصل قلب الثانيه الفأ لأن همزه الوصل لا تكون مفتوحه إلا فى مواضع متعدده معينه .

[وحذفت الهمزه على غير قياس من خذ وكل ومُر] يعنى أن القياس يقتضى أن يكون الأمر من تأخذ وتأكل وتأمُر ، أوخذ وأوكل وأومُر كأومل لكنهم لما اشتقوا الأمر حذفوا الهمزه الأصليه [لكنره الاستعمال] ثم حذف همزه الوصل لعدم الاحتياج اليها لزوال الابتداء بالساكن وهذا حذف غير قياسى وفى نظم هذه الثلاثه فى سلكك واحد تسامح لأن هذا

[شماره صفحه واقعى : ١٠٠]

ص: ١٢٠٣

١- الانعام : ٧١ .

٢- التوبه : ٤٩ .

٣- البقره : ٢٨٣ .

الحذف واجب في خذ وكُل بخلاف مُر لأنهما أكثر استعمالاً.

[وقد يجيء أمر على الأصل عند الوصل كقوله تعالى: وَأُمُرُ أَهْلِكَ بِالصَّلَاةِ] أصله أومُرُ حذفته همزة الوصل وأعيدت الثانية فقبل وأمر وهذا أفصح من مُر لزوال النقل بحذف همزة الوصل وجاء في الحديث: فَمُرُّ برأس التمثال، ومُرُّ بالستر، ومُرُّ براس الكلب [وأزُرُ] أي عاوَنَ [يَأزُرُ وَهَنَاءُ يَهْنَأُ كَصَرَبٍ يَصْرِبُ] بلا فرق والتخفيف على القياس المذكور والأمر من تَأزُرُ إيزُرُ كاصْرِبُ أصله إيزُرُ قلبت الثانية ياءً كما في إيمان وخصَّصه بالذكر لما فيه من قلب ليس في هُنَأُ وأدُبُ يَأدُبُ كَكُرْمٍ يَكُرْمُ والأمر أُودُبُ والأصل أءُدُبُ قلبت الثانية واوياً ولذا ذكره.

[وَسَيَأَلُ يَسْأَلُ كَمَمَعَ يَمْنَعُ] والأمر [إِسْأَلُ] كامن ذكره وإن لم يكن فيه تغيير تفريراً له على تَسْأَلُ كتفريع سَلْ على تَسَالٍ كما قال ويجوز في سَأَلُ يَسْأَلُ إِسْأَلُ سَالُ يَسَالُ سَيَلُ بقلب الهمزة الفاء وليس بقياس مستمر ولما فعل ذلك في الأمر استغنى عن همزة الوصل وحذفت الالف لالتقاء الساكنين فقبل: سل وفي قراءة السبعة سأل سائل بالالف.

وقيل: هو أجوف واوياً مثل: خاف يخاف، وقيل: يائى مثل: هاب يهابُ فإن قلت: لِمَ لم يبقوا همزة الوصل لعدم الاعتداد بحركة السين لكونها عارضة كما قالوا في الأمر من: تَجَارُ وتَرَأُفُ وإجَارُ وإزَأُفُ، ثم نقل حركة الهمزة الى ما قبلها وحذفوها، ثم أبقوا همزة الوصل فقالوا: إَجْرُ وإزَفُ لعدم الاعتداد بالحركة العارضة قلت: لأنَّ سل أكثر استعمالاً فاجتبا فيه التخفيف بحيث يمكن بخلاف ذلك أو قلت: إنَّ سل مشتق من تَسَالٍ بالالف فحذف حرف المضارعة وأسكن الآخر ثم حذف الالف لالتقاء الساكنين فبقى سل وليس كذلك اجر وارف فإنَّ التخفيف أنما هو في الأمر دون المضارع.

[شماره صفحه واقعی : ۱۰۱]

ص: ۱۲۰۴

[واب] [أى رَجَعَ] [يؤبُ أب وَّساء يَسوءُ سُوء ، كصانَ يَصُونُ صُنْ ، وجاءَ يجيء جِئ ، ككأَل يَكِيلُ كِلْ] كما تقدّم في باع يبيع يقال : كأَل الزُّنْد إذا لم يخرج ناره [فهو ساءٍ] في اسم الفاعل من ساءٍ [وجاءٍ] فيه من جاء وذكر ذلك لأنّه ليس مثل صائن وبائع ، ولأنّ في إعلاله بحثاً وهو أنّ الأصل ساوئٌ وجاءئٌ قلبت الواو والياء همزه كما في : صائن وبائع فقييل : ساءئٌ وجاءئٌ بهمزتين ، ثم قلبت الهمزه الثانيه ياءً لإنكسار ما قبلها كما في أئمه فقييل : ساءئى وجاءئى ، ثمّ أعلاّ إعلال غازٍ ورامٍ فقييل : ساءٍ وجاءٍ على وزن فاعٍ هذا قول سيبويه ، وقال الخليل : أصلها ساوئٌ وجاءئٌ نقلت العين الى موضع اللام ، واللام الى موضع العين فقييل ساءئو وجاءئى والوزن فاعٍ ، ثمّ أعلاّ إعلال غازٍ ورامٍ فقييل : ساءٍ وجاءٍ والوزن فالٍ.

ورجّح قول الخليل بقّله التغيير لما في قول سيبويه من إعلالين ليسا فيه ، وهما قلب العين همزه ، وقلب اللام ياءً ، وقلب المكانى قد ثبت في كلامهم كثيراً مع عدم الإحتياج اليه كشاك ونا وناء والأصل : نائى ينائى وايس يائس والأصل : يئس يئأس ونحو ذلك ، وهاهنا قد احتيج اليه لإجتتماع الهمزتين.

وقال ابن حاجب : قول سيبويه أقيس ، وما ذكره الخليل لا يقوم عليه دليل وهو جارٍ على قياس كلامهم والقلب ليس بقياس [وأسا] [أى داوى] [يأسو كدعا يدعُو وأتى يأتى كرمى يرمى].

والأمر [إيت] أصله إئت قلبت الثانيه ياءً كإيمان ، ولذا ذكره [ومنهم] [أى ومن العرب [مَنْ] يحذف الهمزه الثانيه ، ثم يستغنى عن همزه الوصل [ويقول ت] [يا رجل كتي ، وفي الوقف قه] [تشبيهاً له بخذ] [كما مرّ] [ووأى] [أى وَعَدَ] [يأى كوقى يقى ق].

وأصل يأى يَزئى حذفت الواو كيقي ولا فائده في ذكر الأمر فإنّ

[شماره صفحه واقعى : ١٠٢]

ص: ١٢٠٥

المصنّف لا يذكر شيئاً من التصاريف غير الماضى والمضارع إلّا وفيه أمر زائد ليس فى المشبه به وأوى يأوى أياً كَشَوَى يَشَوَى شَيْئاً ، وأصل أياً أُوياً ولا فائده فى ذكره إذ ليس فيه أمر زائد.

وكان فائدته إنّه قال حكمه فى التصاريف حكم شوى يشوى والمصدر ليس من التصاريف فلم يعلم أنّ مصدره أيضاً كمصدره فى الإعلال فأشار اليه بقوله أياً والأمر من تاوى إيو كِاشُو من تَشَوَى والأصل اءو وقلبت الثانيه ياء ولذا ذكره ، ولا يخفى عليك أنّ الياء فى ايت وإيزر وإيو نحو ذلك يصير همزه عند سقوط همزه الوصل فى الدرج كما تقدّم ومنه قوله تعالى : «فَأُوُوا إِلَى الْكَهْفِ» (١) وهو فعل جماعه الذكور وتقول : إيو إيويا إيووا أصله إءُؤوا بهمزتين وواوين فلما اتصل به الفاء سقطت همزه الوصل وعادت الهمزه المنقلبه فصار فأووا وقس على هذا.

[ونأى] أى بُعِدَ يَنأى كرعى يرعى وأنا كَارِعٌ وعليك بالتدبّر فى هذه الأبحاث ومقايستها بما تقدّم فى المعتلات وبما مرّ من الإعلالات عند التأكيد وغيره ولا اظنّها تخفى عليك إن اتقنت ما تقدّم وإلّا فالإعاده مع تاديتها الى الاطاله لا تفيدك.

[وهكذا قياس رأى يرى] أى قياس يرى ان يكون كينأى ويَزَعى لأنّه من بابهما [لكنّ العرب قد اجتمعت على حذف الهمزه] التى هى عين الفعل [من مضارعه] أى مضارع رأى والأولى ظاهراً أن يقول على حذف الهمزه منه لأنّ بحثه أنّما هو فى يرى وهو مضارع وإنما عدل عنه الى ذلك لئلا يتوهم أنّ الحذف مخصوص ببرى فعلم من عبارته أنّ الحذف جار فى المضارع مطلقاً فافهم [فقالوا يرى يربان يرون الخ] والأصل يَرأى نقلت حرکه الهمزه الى ما قبلها وحذف الهمزه فقليل يرى

[شماره صفحه واقعى : ١٠٣]

ص: ١٢٠٦

١- الكهف : ١٦.

وهذا حذف يستلزم تخفيفاً لأنه كثر استعمال ذلك لا يقال يَرَأَى أصلاً إلا في ضروره الشعر كقوله :

ألم تر ما لا قَيْتَ والدَّهْرُ أَغْصُرُ***ومن يَتَمَلَّ العَيْشَ يَرَأَى وَيَسْمَعُ

والقياس يرى وكقوله :

أرى عيتي ما لم ترأياه*** كلانا عالم بالثُّرَاهَاتِ

وقد حذف الشاعر الهمزة من ماضيه ايضاً فقال :

صاح هل رَيْتَ أو سَمِعْتَ براع*** رَدَّ في الضرع ما قرى في الجلاب

والقياس رأيت بالهمزة ولم يلزم الحذف في يَنَأَى لأنه لم يكثر كثره يرى.

[وأتفق في خطاب المؤنث لفظ الواحد والجمع] لأنك تقول تَرَيْنَ يا امرأه وترين يا نسوه [لكن وزن] تَرِينِ [الواحد تفين] بحذف العين واللام لأن أصله : تَوَأْيِينَ كَتَوَضَّيِينَ حذف الهمزة ثم قلبت الياء الفاء وحذف الالف فبقي تَرَيْنَ بحذف العين واللام [و] وزن [الجمع تَفْلُنَ] لأن أصله تَوَأْيِينَ كَتَوَضَّيِينَ حذف الهمزة لما ذكرنا فبقي تَرَيْنَ بإثبات الفاء واللام والياء هاهنا لام الفعل وفي الواحد ضمير الفاعل.

[فإذا أمرت منه] أي إذا بَيَّنَّت الأمر من ترى [فَقُلْتُ على الأصل إِرَاءَ كإِرَاعَ] لأنه من تَوَأَى حذف حرف المضارعه ولام الفعل وأتى بهمزة الوصل مكسوره فقبل إِرَاءَ وتصريفه كتصريف إِرْضَ وفي عبارته حرازه لأنَّ الجزء إذا كان ماضياً بغير قد لم يجر دخول الفاء فيه فحَقَّهَا أن يقول إذا أَمَرْتُ منه قلت كما هو في بعض النسخ وكان هذا سهو من الكاتب فحينئذ لا بد من تقدير قد ليصح [و] قلت [على] تقدير [الحذف رَ] من ترى بحذف حرف المضارعه واللام والوزن

[ويلزمه الهاء في الوقف] كما ذكره في قه [فتقول زه رَيا رَوا] أصله رُيُوا [رَى] أصله رَيِي [رَيا رَينَ] والزاء في الجميع مفتوحه إذ لا داعى

[شماره صفحه واقعي : ١٠٤]

ص: ١٢٠٧

الى العدول عنه [وبالتأكيد رَيْنٌ] باعاده اللام المحذوفه كما مرّ في أغزوّن [رِيَانٌ رَوُّنٌ] بضَمِّ الواو دونَ الحذف كما في اغزَنَ لأنه لا ضمّه هاهنا تدلّ عليه لأنّ ما قبله مفتوح [رَيْنٌ] بكسر ياء الضمير دون الحذف كذلك [رِيَانٌ رَيْنَانٌ] وبالخفيفه رَيْنٌ رَوُّنٌ رَيْنٌ [فهو راءٍ] في اسم الفاعل أصله رائى أعلل إعلال رام [رائيانٍ] في التثنيه [راءوُنَ] في الجمع أصله رائيون نقلت ضمّه الياء الى الهمزه وحذفت الياء ووزنه فاعون وهو [كراعٍ راعيانٍ راعونٍ وذاك مَرْتِي كمرعتي] في اسم المفعول أصله مَرُوِي قلبت الواو ياءً وأدغمت وكسر ما قبلها كما مرّ في مَرْمِي.

[وبناء افعال] منه أى من رأى [مخالف لآخواته ايضاً] يعنى كما كان يرى مخالفاً لآخواته من نحو : يِنأى في الترام حذف الهمزه منه دون الاخوات كذلك بناء باب الافعال مطلقاً سواء كان ماضياً أو مضارعاً أو أمراً أو غير ذلك مخالف لآخواته من نحو : أنأى في الترام حذف الهمزه منه دون الاخوات وذلك لكثرة الاستعمال فتقول : أرى في الماضي أصله أَرَى كأعطى نقلت حركه الهمزه الى الراء وحذفت الهمزه وكذا [أَرِيَا أَرُوُ أَرْتُ أَرْتَا أَرِيَنَ الخ].

[يُرى] في المضارع اصله يُرِي كيعطى نقلت حركه الهمزه الى الزاء وحذفت الهمزه وكذا يُرِيَانٍ يُرُوُنَ والأصل : يرثيونَ فوزنه يفون ترى تريانَ يُرَيْنَ والأصل : يرئين والموزن يفعلن.

[إرائه] فى المصدر والأصل إرأياً على وزن افعالا قلبت الياء همزه لوقوعها بعد الالف الزائده فصار إراءاً نقلت حركه الهمزه الى الراء وحذفت الهمزه كما فى الفعل وعوّضت التاء عن الهمزه كما عوّضت عن الواو فى إقامه فقيل إرائه.

[و] يجوز أن تقول [إراءٌ] بلا تعويض لأنّ ذلك ليس مثل إقامه لأنّها

[شماره صفحه واقعى : ١٠٥]

ص: ١٢٠٨

لم تحذف من فعل إقامه بخلاف ذلك فلما حذف من اقامه ولم يحذف من فعله التزموا التعويض في الأكثر وهاهنا حذفت في المصدر ما حذف في فعله فلم يحتج الى لزوم التعويض فجوزوا إراءً كثيراً شائعاً [و] تقول [إراءيه] بالياء أيضاً لأنها إنما قلب همزه إذا وقعت طرفاً ، ومن قلب نظر الى أن التاء حكمها حكم كلمه أخرى فكأنها متطرفه.

[فهو مُرٍ] في اسم الفاعل أصله مُرئِي حذفت الهمزه كما ذكرنا أعلاً إعلالاً رام فقبل مُرٍ على وزن مُفٍ [مُريان] أصله مُرئيان [مُرون] أصله مُرئيون وأزّت في فعل الواحده المخاطبه أصله أرايت كأعطيت حذفت الهمزه كما تقدّم وقلبت الياء الفاء وحذفت فقبل أزّت على وزن أفّت فهي [مُريه] في اسم الفاعل من المؤنث أصله مرايه [مريتان] أصله مريتان [مُرياتٌ] أصله مُرئيات.

[وذاك مُرئِي] في اسم المفعول أصله مُراى حذفت الهمزه كما تقدّم وقلبت الياء الفاء ثم حذفت لالتقاء الساكنين بينها وبين التنوين فوزنه مفاً وتقول في اسم الفاعل جاءني مرٍ ومَرَزْتُ بِمُرٍ بالحذف ورايت مرياً بالاثبات لخفّه الفتحه وهاهنا أعنى في اسم المفعول تقول جائني مُرئِي ورايت مُرئِي ومررت بمُرئِي بالحذف في الجمع لبقاء العله أعنى التحرك وانفتاح ما قبلها.

[وتقول في تثنيه اسم المفعول [مُريانٍ] بفتح الراء ولم تقلب الياء الفاء لأنّ الف التثنيه يقتضى فتح ما قبلها البتّه ولو قلبت وحذفت فقلت مران لزم الالتباس عند الاضافه نحو : مرا زيد وفي الجمع [مُرؤنٌ] بفتح الراء أصله مرئيون حذفت الهمزه كما تقدّم قلبت الياء الفاء وحذفت [مُراه] في المؤنث أصله مُريه قلبت الياء الفاء [مراتان] أصله مريتان [مُرياتٌ] بفتح الراء أصله مريات ولم يقلب الياء الفاء لثلا يلتبس

[شماره صفحه واقعى : ١٠٦]

ص: ١٢٠٩

[فى الامر منه أر] بناءً على الأصل المرفوض وهو من تأرى حذفت حرف المضارعه واللام فبقى [أريا أروا] أصله أريوا نقلت ضمّه الياء الى ما قبلها [أرى] أصله أزيى نقلت كسره الياء فحذفت والوزن أفو وأفى [أريا أرين] على وزن أفلن فالياء هو اللام بخلاف الواحده فإنها فيها ضمير وبالتأكيد [أرين] باعاده اللام كاعزون [أريان أرن] بحذف الواو لدلاله الضمه عليها أرن بحذف الياء لدلاله الكسره عليها [أريان أرينان وبالتهى] أى وفى النهى [لا تر لا تريان لا تروا] لا ترى لا تريا لا ترين ... الخ [وبالتأكيد لا يرين لا يريان لا يرن لا ترين لا تريان لا يرينان].

وكل ذلك ظاهر كما عرفت فيما تقدم من حذف اللام فى لا تر لا تروا لا ترى والاثبات فى البواقي والاعاده فى الواحد وحذف واو الضمير وياؤه عند التأكيد فتأمل. فإننى ذكرت كثيراً مما يستغنى عنه تسهياً على المستفيدين.

واعلم : إن ما ترك المصنف من المجزء أن المنشعبات حكمها أيضاً حكم غير المهموز إلا أن الهمزه قد تخفف على حسب المقتضى وفيما ذكرنا ارشاد.

[وتقول فى افتعل من المهموز الفاء إيتال] أى أصلح [كاختار وإيتلى] أى قصر [كإقتضى] والأصل إأتال وإيتلى قلبت الثانية ياءً كما فى إيمان وخصيص هذا بالذكر لنا يتوهم أنه لمّا قلبت الهمزه ياءً صار مثل إيتسر فيجوز قلب الياء تاءً وإدغام التاء فى التاء كأتعد وأتسر فقال : تقول : إيتال كاختار ، وإيتلى كإقتضى من غير إدغام لا كأتعد وأتسر بالإدغام لأنّ الياء هاهنا عارضه غير مستمره ويحذف فى أكثر المواضع أعنى حذف همزه الوصل فى الدرج وقول من قال : إتر فى إيتزر خطأ وأما إتحذ فليس

[شماره صفحه واقعى : ١٠٧]

من اخذ بل من اتخذ بمعنى اخذ فلذلك ادغم وإلا لوجب أن يقال : اِتَّخَذَ هذا آخر الكلام في المهموز فلنشرع في الفصل الذي به نختم الفصول وهو .

فصل في اسمى الزمان والمكان

[فصل في بناء اسمى الزمان والمكان وهو [اسم وضع لمكان أو زمان باعتبار وقوع الفعل فيه مطلقاً من غير تقييد بشخص أو زمان وهو من الألفاظ المشتركة مثلاً : المجلس يصلح لمكان الجلوس وزمانه فنقول في بناء اسم الزمان والمكان [من يَفْعَل بكسر العين على مَفْعَل مكسور العين [للتوافق [كالمجلس [في السالم [والمبيت [في غير السالم أصله مَثَبْتٌ نقلت كسره الياء الى ما قبله .

[و [هو [من يفعل بفتح العين وضمها على مفعل بالفتح [أما في مفتوح العين فللتوافق وأما في المضموم فلتعذر الضم لرفضهم مفعلاً في الكلام إلا مكرماً ومعوناً ويرجح الفتح على الكسر للخفة [كالمذهب [من يذهب بالفتح [والمقتل [من يقتل بالضم [والمشرب [من يشرب بالفتح لكن من باب علم يعلم [والمقام [من يقوم أجوف والأصل مَقُومٌ أعلٌ إعلال أقام ولتياً كان ها هنا مظنه اعتراضاً بأننا نجد أسماء من يفعل بالفتح والضم على مفعل بالكسر أشار الى جوابه بقوله [وشدَّ المسجد والمشرق والمغرب والمطلع والمجزر [لمكان نحر الإبل [والمرفق [مكان الزفق [والمفرق [مكان الفرق ومنه مفرق الرأس [والمسكن [مكان السكون [والمنسك [مكان العباده [والمنبت [مكان الثبات [والمسقط [مكان السقوط ومنه مسقط الرأس يعني أنّ هذه الكلمات كلها جاءت مكسوره العين على خلاف القياس .

[والقياس الفتح لأن المجزر مفتوح العين والبواقي من مضمومه

[شماره صفحه واقعي : ١٠٨]

ص : ١٢١١

[وحكى الفتح فى بعضها] أى فتح العين فى بعض هذه الكلمات المذكوره على ما هو القياس وهو المسجد والمسكن والمطلع.

[وأجيز الفتح كلها] على القياس لكن لم يحك فى الجميع ، قال ابن السكيت فى إصلاح المنطق : الفتح فى كلها جائز ولم يسمع فى الكلّ [هذا] أى الذى ذكرنا إنما يكون [إذا كان الفعل صحيح الفاء واللام وأما غيره] أى غير صحيح الفاء واللام : [فمن المعتلّ الفاء] اسم الزمان والمكان [مكسور] عينه [أبدا كالمؤضع والمؤعد] لأنّ الكسر هاهنا أسهل بشهاده الوجدان ، قال ابن السكيت وزعم الكسائى : إنه سمع موحلاً بالفتح ، وسمع الفراء موضعاً بالفتح ، قال الشاعر على ما رواه الكسائى :

فَأَصْبَحَ الْعَيْنَ رُكُوداً عَلَى *** الْأَوْشَانِ إِنْ يَزْسَخَنَّ فِي الْمَوْحَلِ

ونحو ذلك شاذ.

[ومن المعتلّ اللام] اسم الزمان والمكان [مفتوح] عينه [أبداً] سواء كان الفعل مفتوح العين أو مضمومه أو مكسوره واوياً أو يائياً قلبت اللام الفاء [كالمأوى والمرمى] مثل بمثالين تنبيهاً على أنّ الحكم واحد فيما عينه أيضاً حرف عله وفيما ليس كذلك وروى ماوى الإبل ومأوى العين بالكسر فيهما ولى هاهنا نظر لأنهم يقولون معتلّ الفاء يكسر أبداً ومعتلّ اللام يفتح أبداً فلا يعلم أنّ المعتلّ الفاء واللام كيف حكمه ايفتح أم يكسر وكثيراً ما ترددت فى ذلك حتى وجدت فى تصانيف بعض المتأخرين بأنه مفتوح العين كالتناقض نحو موقى بفتح القاف.

وفى كلام صاحب المفتاح أيضاً ايماء الى ذلك [وقد يدخل على بعضها تاء التأنيث] إنما للمبالغه أو لإرادته البقعه وذلك مقصور على السماع [كالمظنه] للمكان الذى يظنّ أنّ الشئ فيه [والمقبره] بالفتح

[شماره صفحه واقعى : ١٠٩]

ص: ١٢١٢

للموضع الذى يقبر فيه الميت [والمشرقه] للموضع الذى يشرق فيه الشمس [وشد المقبره والمشرقه بالضم لأن القياس الفتح لكونهما من يفعل مضموم العين قيل : إنما يكون شاذاً إذا أريد به مكان الفعل وليس كذلك فإن المراد هنا المكان المخصوص ، قال ابن الحاجب : وأما ما جاء على مفعّل بضم العين فاسماء غير جاريه على الفعل لكنّها بمنزله فاروره وشبهها ، وقال بعض المحققين : أن ما جاء على مفعله بالضم يراد أنّها موضوعه لذلك ومتّخذة له فالمقبره بالفتح مكان الفعل وبالضم البقعه التى من شأنها أن يقبر فيها أى التى هى المتّخذة لذلك ، وكذلك المشرقه للموضع الذى يشرق فيه الشمس المهياً لذلك فنحو ذلك لم يذهب به مذهب الفعل وجعل خروج صيغته عن صيغه الجارى على الفعل دليلاً على اختلاف معناه ، وكان ينبغى أن يتبه على أنّ المظنه أيضاً شاذٌ لأنّها بالكسر .

والقياس الفتح لأنّها من يظنّ بالضم [و] بناء اسمى الزمان والمكان [ممّا زاد على الثلاثه] ثلاثياً مزيداً فيه كان أو رباعياً مزيداً فيه أو مجرداً [كاسم المفعول] لأنّ لفظ اسم المفعول أحفّ لفتح ما قبل الآخر ولأنّه مفعول فيه فى المعنى فيكون لفظ الموضوع له أقيس [كالمُدخل والمُقَام] والمدحرج والمنطلق والمستخرج والمُخرنجم ، قال الشاعر :

مُخْرَنَجَمِ الجامل والنوى

ولمّا كان هاهنا موضع بحث يناسب اسم المكان أشار إليه بقوله .

[وإذا كثر الشئ بالمكان قيل فيه مفعّله] بفتح الميم والعين واللام وسكون الفاء مبنيّه [من الثلاثى المجزّد] أى إذا كان الاسم مجرداً يبنى وإن كان مزيداً فيه ردّ الى المجزّد ويبنى [فيقال : أرض مَشْبَعَه] أى كثيره السبع [ومَأْسَدَه] أى كثيره الاسد [ومَدْدَبَه] أى كثيره الذئب من المجزّد

[شماره صفحه واقعى : ۱۱۰]

ص: ۱۲۱۳

[وَمُتَّبَعَهُ] أى كثيره البَطِيخ [وَمَقْتَأَهُ] أى كثيره القَتَاء من المزيد فيه حذفت احدى الطاءين والياء من بَطِيخ واحدى التاءين والالف من القَتَاء ووجدت فى بعض النسخ مَطْبِيخَه بتقديم الطاء على الباء وهو سهو لكن توجيهها أن يكون من الطيخ.

قال فى ديوان الادب : الطَّبِيخ لغه فى البَطِيخ وهى لغه أهل الحجاز ، وفى حديث عائشه : إنَّ رسول الله صَلَّى الله عليه وآله يأكل الطَّبِيخ بالرطب. وإن كان غير الثلاثى سواء كان رباعياً مجرداً كنعلب أو مزيداً فيه كعصفور أو خماسياً كذلك كجحمرش وعصفوط فلا- يبنى منه ذلك للثقل بل يقال كثير الثعلب والعصفور الى غير ذلك ومما يناسب هذا الموضوع اسم الآله فنقول : [وأمراً اسم الآله فهو] أى الآله [ما يعالج به الفاعل المفعول لوصول الأثر اليه أى المفعول مثلاً المُنْتَح ما يعالج به النجار الخشب لوصول الأثر الى الخشب ، وقوله : وهو راجع الى اسم الآله وان كان مؤنثاً لأنَّ ما يعالج ... الخ عبارته عنها وهو مذكَّر فيجوز أن يقال الآله : هى ما وهو ما ولا يجوز ان يكون راجعاً الى اسم الآله لأنَّ التعريف إنما يصدق على الآله لا على اسمها إلا على تقدير مضاف محذوف أى اسم الآله اسم ما يعالج به.

وليس بصحيح أيضاً لأنَّه يدخل القدوم وأمثاله وليس باسم الآله فى الاصطلاح وقد علم من تعريف الآله أنها إنما تكون للافعال العلاجيه ولا تكون للافعال اللآزمه إذ لا مفعول لها [فيجىء] جواب أما إى اسم الآله فيجىء [على] مثال [مِخْلَب] أى على مُفْعَل [و] مثال [مِكْسِيحَه] أى على مَفْعَله بالحاق التاء ويقتصر ذلك على السماع [و] مثال [مفتح]

[شماره صفحه واقعى : ١١١]

ص: ١٢١٤

اي على مفعال وإنما قال كذلك لئلا يحتاج الى التمثيل [ومِصْفَاه] هي ايضاً على وزن مَكْتَبِه لِأَنَّ أَصْلَهَا مِصْفَمَوْه قلبت الواو الفا لكن ذكرها لئلا يتوهم خروجها حيث لم تكن على وزن مِكْسَحِه ظاهراً.

[وقالوا مِرْقَاه] بكسر الميم [على هذا] أي أنها اسم الآله كمِصْفَاه لِأَنَّهُ اسم لما يرتقى به أي يصعد وهو السُّلَم وإِنَّمَا ذَكَرَهَا لِأَنَّ فِيهَا بَحْثاً وهو أَنَّهَا جَاءَتْ بِفَتْحِ الميم وهو ليس من صيغ اسم الآله ومعناها واحد فقال: [وَمَنْ فَتَحَ الميم] وقال المِرْقَاه [أراد المكان] أي مكان الرقي دون الآله ، وقال ابن سكيت وقالو : مِطْهَرَه وَمَطْهَرَه ومِرْقَاه ومِشْرِقَاه ومِسْقَاه فمن كَسَرَهَا شَبَّهَهَا بِالآله الَّتِي يَعْمَلُ بِهَا وَمَنْ فَتَحَهَا قَالَ هَذَا مَوْضِعٌ يَجْعَلُ فِيهِ فَجْعَلُهُ مَخَالِفاً لِاسْمِ الآله بِفَتْحِ الميم.

وتحقيق هذا الكلام أَنَّ المِرْقَاه والمِسْقَاه والمِطْهَرَه لها اعتباران : أحدهما : إِنَّهَا أَمْكَنَهُ فَإِنَّ السُّلَمَ مكان الرقي من حيث إِنَّ الرَاقِي فِيهِ . والآخر : إِنَّهَا آله لِأَنَّ السُّلَمَ آله الرقي ، فمن نظر الى الأَوَّل فَتَحَ الميم ، ومن نظر الى الثاني كَسَرَهَا ، فَإِنَّ المَكْسُورَ والمِفْتُوحَ إِنَّمَا يَقَالَانِ لِشَيْءٍ وَاحِدٍ لَكِنِ النَّظْرُ مُخْتَلِفٌ فَافْتَحَهُمْ . ولما قال : إِنَّ صِيغَ الآله هَذِهِ المَذْكُورَاتِ وَقَدْ جَاءَتْ اسْمَاءُ آلَاتِ مِضْمُومَةِ الميم والعين فَأَشَارَ إِلَيْهَا بِقَوْلِهِ [وَشَدَّ مُدْمِنٌ] لِلاناء الَّذِي جَعَلَ فِيهِ الدَّهْنَ [وَمُشْعَطٌ] الَّذِي يَجْعَلُ فِيهِ السَّعُوطَ [وَمُدَّقٌ] لِمَا يَدُقُّ بِهِ [وَمِنْخَلٌ] لِمَا يَنْخَلُ بِهِ [وَمُكْخَلَةٌ] لِلاناء الَّذِي يَجْعَلُ فِيهِ الكَحْلَ [وَمُخْرَضَةٌ] لِلَّذِي يَجْعَلُ فِيهِ الأَشْنَانَ حَالِ كَوْنِهَا [مِضْمُومَةُ العَيْنِ] .

والقياس كسر الميم وفتح العين وفيه نظر لأنها ليست باسم الآله التي يبحث عنه بل هي اسماء موضوعه لآلات مخصوصه فلا وجه للشذوذ

[شماره صفحه واقعی : ۱۱۲]

ص: ۱۲۱۵

وقال سيويوه : لم يذهبوا بها مذهب الفعل ولكنها جعلت اسما لهذه الاوعيه إلاً المنخل والمدق فأنهما من اسماء الآله فيصح أن يقال إنهما من الشواذ [وجاء مدق ومدقه]
بكسر الميم وفتح العين [على القياس] .

هذا [تبيينه] على كيفية بناء المره وهي المصدر الذي قصد به الى الواحد من مرات الفعل باعتبار حقيقه الفعل لا باعتبار خصوصيه نوع .

[المره من مصدر الثلاثي المجرد] تكون [على فعله بالفتح تقول ضربت ضربه] في السالم [وقممت قومه] في غير السالم أى ضرباً واحداً وقياماً واحداً ، وقد شد على ذلك
أثبتته إثباته ولقيته لقاءً والقياس أتية ولقيه [و] المره [فيما زاد] على الثلاثه رباعياً كان أو ثلاثياً مزيداً فيه يحصل [بزياده الهاء] هي تاء التانيث الموقوف عليها هاء في آخر
المصدر [كالإعطاءه والانطلاقه] والاستخراجه والتدرجه .

وهذا هو الحكم فى الثلاثي المجرد والمزيد فيه الرباعي كلها [إلا ما فيه تاء التانيث منهما] أى من الثلاثي والرباعي فإنه إن كان فيه تاء التانيث [فالوصف بالواحد] واجب
[كقولك رحمته واحده ودرجته درجه واحده] وقائلته مقاتله واحده وأطمأنته طمأنينه واحده والمصادر التي فيه تاء التانيث قياسى وسماعى .

فالقياسى : مصدر فغلل وفاعل مطلقاً ومصدر فعل ناقصاً ومصدر أفعَل واستفعل اجوفين ، والسماعى نحو : رخمه ونشده وكدره عليك بالسمع و بينى منه أيضاً ما يدل على
نوع من أنواع الفعل نحو : ضربت ضربه أى نوعاً من الضرب ، وجلست جلسه أى نوعاً من الجلوس فإشار اليه بقوله .

[والفعله بالكسر] أى بكسر الفاء [للتوع من الفعل تقول هو حسن الطعمه والجلسه] أى حسن النوع من الطعم والجلوس ، قال المصنف فى شرح الهادى : المراد بالنوع الحاله
التي كان عليها الفاعل تقول هو حسن

[شماره صفحه واقعى : ۱۱۳]

ص: ۱۲۱۶

الرّكبه اذا كان ركوبه حسناً يعنى ذلك عاده له فى الرّكوب وهو حسن الجلسه يعنى أنّ ذلك لما كان موجوداً منه صار حاله له ، ومثله العذره لحاله وقت الاعتذار ، والقتله للحاله الّتى قتل عليها ، والميته للحاله الّتى مات عليها هذا فى الثلاثى المجزّد الّذى لا تاء فيه.

وأما غيره، فالنوع منه كالمزّه بلا فرق فى اللفظ والفارق القرائن الخارجيه تقول : رحمة رحمة واحده للمزّه ورحمه لطيفه ونحوها للنوع ، وكذا دحرجه واحده ودحرجه لطيفه ونحوها ، وانطلاقه واحده للمزّه وحسنه أو قبيحه أو غيرهما للنوع ، وكذا البواقي وليكن هذا آخر الكلام ، والحمد لله رب العالمين.

هذا تمام الشّرح للتّصريف.

[شماره صفحه واقعى : ١١٤]

ص: ١٢١٧

مشخصات کتاب

عنوان و نام پدیدآور: نحو مقدماتی: روش نوین در آموزش علم نحو / محمود ملکی اصفهانی.

مشخصات نشر: دیجیتالی، مرکز تحقیقات رایانه ای قائمیه (عجل الله تعالی فرجه الشریف) اصفهان، ۱۳۹۸.

زبان: فارسی.

مشخصات ظاهری: ۱۱۸ صفحه.

موضوع: زبان عربی -- نحو

توضیح: «نحو مقدماتی» کتابی است در علم «نحو» که به صورت مختصر و به زبان فارسی روان نگارش یافته و در عین حال شامل قواعد کلی نحو عربی می باشد. مؤلف در تمارین این کتاب از شواهد قرآنی و روایی بهره گرفته است تا در کنار آموزش قواعد نحو، روح طلبه از جهت معنوی نیز رشد داشته باشد و با کلمات نورانی قرآن کریم و معصومین علیهم السلام انس بگیرد.

لازم به ذکر است جهت آشنایی با متون عربی، بعضی از تعاریف از کتب معتبر ادبیات عرب انتخاب شده و خارج از مباحث کتاب تحت عنوان «برای مطالعه» مطرح گردیده است.

ص: ۱

اشاره

[شماره صفحه واقعی: ۱]

ص: ۱۲۱۸

الْحَمْدُ لِلَّهِ رَبِّ الْعَالَمِينَ وَالصَّلَاةُ وَالسَّلَامُ عَلَى مُحَمَّدٍ وَآلِهِ الطَّاهِرِينَ.

پیروزی انقلاب اسلامی ایران به رهبری امام خمینی رحمه الله علیه زمینه تغییر و تحوّل و دگرگونی در تمام ابعاد زندگی اجتماعی و به ویژه امور فرهنگی را فراهم ساخت و چشمه جوشان معارف اسلامی در قالب سخنانی حکیمانه از قلب سلیم آن عارف وارسته سرازیر شد، و جانهای پاک و تشنه شناخت را سرشار کرد.

جوانان عاشق هدایت و رشد، گمشده خویش را پیدا کرده و گروه گروه به سوی فراگیری علوم اسلامی و زبان قرآنی روی آوردند و حوزه های عملیه مملو از تشنگان و شیفتگان حقیقت گردید، و عنایات آن مرد بزرگ الهی به حوزه های عملیه سبب رشد و شکوفایی حوزه ها گردید.

حرکت مقدسی که امام راحل آغازگر آن بود با عنایات رهبر معظم انقلاب حضرت آیه الله خامنه ای دام ظلّه العالی ادامه یافت و بحمدالله در حال حاضر حوزه های علمیه در آستانه تحولی جدی و سازنده قرار دارد تا به خواست خداوند با حضور بیشتر در مجامع علمی بین المللی و ارائه اسلام ناب محمدی به زبان روز، بشریت را از ظلمت جهل و گمراهی نجات بخشد و زمینه را برای ظهور ذخیره الهی فراهم سازد.

والا بودن هدف از طرفی، و موانع راه از سوی دیگر، ما را به تلاشی بی وقفه دعوت می کند.

و همانگونه که علمای بزرگ در طول قرنها با زحمات طاقت فرسای

[شماره صفحه واقعی: ۷]

ص: ۱۲۲۴

خود علوم اسلامی را تکامل بخشیدند و لحظه ای از مطالعه و تحقیق و تألیف غافل نشدند تا توانستند این سرمایه عظیم را جمع آوری و به صورت گنجینه ای گرانبها در اختیار ما قرار دهند بر ما نیز لازم است تا با حداکثر تلاش و کوشش این مجموعه با ارزش را به نسل های آینده انتقال دهیم.

از جمله علمی که از علوم زیر بنایی ادبیات عرب به حساب می آید علم نحو است.

این علم نیز مانند سایر علوم در حال تکامل و پیشرفت بوده و کتابهای متعددی در ارتباط با آن تألیف شده است.

در یک تقسیم کلی می توان کتب تدوین شده در این علم را به سه دسته تقسیم نمود:

۱ کتب مرحله مقدماتی، چون شرح العوامل، کتاب الهدایه و کتاب الصمدیه.

۲ کتب مرحله متوسط، چون شروح الألفیه.

۳ کتب مرحله عالی و تخصصی، چون مغنی اللیب، الکتاب سیبویه و شرح الکافیه.

نظری به کتب مقدماتی علم نحو اگر چه کتب مقدماتی علم نحو در حد خود از جامعیت خوبی برخوردار می باشند و دارای نقاط قوت فراوانی هستند همین امر سبب شده است که سالیان متمادی جزء متون درسی حوزه های علمیه قرار گیرند ولی علی رغم این جامعیت دارای نقاط ضعف فراوانی نیز می باشند و تجربه ثابت کرده است که فراگیری علم نحو در مراحل مقدماتی از امثال این کتب کار دشوار و طاقت فرسایی است؛ در اینجا لازم است به عنوان نمونه نظری اجمالی به اولین کتاب نحوی که طلاب با آن مواجه می شوند یعنی (شرح العوامل) داشته باشیم:

[شماره صفحه واقعی : ۸]

ص: ۱۲۲۵

۱ متن کتاب به زبان عربی است و فهم آن برای مبتدی که تاکنون قواعد نحو را نخوانده مشکل است.

۲ ترتیب مباحث به گونه ای است که موجب سردرگمی محصل می شود، مثلاً: در اولین صفحات این کتاب که هدف بیان حروف جرّ و معانی آنهاست عناوینی چون تأکید، تعدیه، ضمیر، اسم ظاهر، نکره موصوفه، منصوب به نزع خافض، خبر و... در بحث حروف مشبّه بالفعل که در سومین صفحه کتاب است عناوینی چون مبتدا، خبر، جمله اسمیه، جمله فعلیه، موصول، قَسَم، نداء و... مطرح می شود که بعضی از آنها یا در کتاب عوامل بحث نشده است و یا در آخرین صفحات آن مورد بحث قرار گرفته است.

لذا محصل در اولین جلسه درس با دریایی از اصطلاحات روبرو می شود و تا مدتها از درک عمق مطالب ناتوان است.

۳ بدیهی است که ذکر مسائل فنی و تخصصی هر علمی برای مبتدی از نظر فن آموزش صحیح نیست و ذکر این گونه موارد در کتاب فوق بر مشکلات آن افزوده است.

۴ مثالها و شواهدی که در کتاب ذکر شده مشکل را چند برابر کرده است؛ چون فهم آنها نیاز به تسلط بر علم نحو دارد.

مثلاً فهم قواعد نحوی آیه شریفه "لِلَّهِ الْأَمْرُ مِنْ قَبْلُ وَ مِنْ بَعْدُ" یا آیه "كَفَى بِاللَّهِ شَهِيدًا" و امثال آنها نیاز به مقدماتی دارد که مبتدی از فهم آنها عاجز است.

۵ نبودن تمرین در کتاب مذکور از جمله نواقص دیگر آن محسوب می شود.

با توجه به مسایل فوق ضرورت وجود متنی که بتواند به راحتی مبانی و قواعد کلی علم نحو را در اختیار محصل قرار دهد بدیهی است و همین امر را بر آن داشت تا متنی را پیراسته از کاستی های ذکر شده تنظیم نمایم خوشبختانه مشورت با بعض اساتید ادبیات عرب و تشویق و ترغیب ایشان بر انتشار آن موجب دلگرمی بیشتر گردید.

و اکنون با تأییدات خداوند متعال متن حاضر را به محصلین و دانش پژوهان عزیز ادبیات عرب تقدیم می کنیم.

[شماره صفحه واقعی : ۹]

ص: ۱۲۲۶

۱ به زبان فارسی روان نگارش یافته تا محصل بتواند به آسانی قواعد کلی نحو را به دور از عبارات پیچیده عربی فرا گیرد.

۲ ترتیب منطقی بین مباحث مراعات شده و مطلبی متوقف بر ما بعد آن نیست و این امر در انتخاب مثالها و تمرینها نیز مراعات شده است و محصل پس از یادگیری مطالب هر درس به خوبی قادر به پاسخ دادن همه پرسشها و تمرینات آن خواهد بود.

۳ شواهد و تمارین از آیات، روایات و ادعیه انتخاب شده است تا روح محصل ضمن فراگیری قواعد از جهت معنوی نیز رشد کرده و با کلمات نورانی قرآن و معصومین علیهم السلام انس بگیرد.

۴ شواهد مذکور در درس ترکیب شده و روش ترکیب در عمل مورد بحث قرار گرفته است.

۵ جهت آشنایی با متون عربی، بعضی از تعاریف از کتب معتبر ادبیات عرب انتخاب شده و خارج از مباحث کتاب تحت عنوان «برای مطالعه» مطرح گردیده است.

امید است اساتید محترم، محصلین را به مطالعه و دقت در متون مذکور ترغیب کنند تا زمینه وارد شدن به متون عربی برای آنان فراهم گردد.

در پایان یادآوری می شود که چون مخاطب این کتاب طلاب مبتدی هستند، سعی شده است از طرح اقوال مختلف و مثالها و مسائل جزئی حتی الامکان خودداری شود تا مبانی علم نحو با آرامش بیشتری در ذهن محصل نقش بندد.

در عین حال مدعی نیستیم کتاب حاضر خالی از نقص است بلکه بر عکس آن را نیازمند به تکمیل می دانیم که انشاء الله اساتید و صاحب نظران در این امر ما را یاری خواهند فرمود.

[شماره صفحه واقعی : ۱۰]

ص: ۱۲۲۷

تذکر این نکته لازم است که احادیث نهج البلاغه مطرح شده در کتاب، مطابق با نهج البلاغه مرحوم فیض الإسلام و ادعیه صحیفه سجادیه مطابق با صحیفه سجادیه چاپ مدرسه امام مهدی علیه السلام قم می باشد.

در اینجا بر خود لازم می دانم از همکاری و تلاش مسئولین محترم مدرسه علمیه معصومیه در زمینه تألیف این کتاب، و همچنین از زحمات بخش حروفچینی موسسه امام صادق علیه السلام که سهم فراوانی در پردازش زیبای این نوشتار داشتند، قدردانی نموده و توفیق روز افزون همه را در خدمت به اسلام از خداوند متعال مسئلت نمایم.

"اللَّهُمَّ وَفَّقْنَا لِمَا تُحِبُّ وَ تَرْضَى"

لطفاً نظرات اصلاحی، پیشنهادات و انتقادات خود را به آدرس ذیل ارسال فرمایید:

قم: بلوار امین، روبروی اداره راهنمایی و رانندگی، مدرسه علمیه معصومیه، امور اساتید.

محمود ملکی اصفهانی

[شماره صفحه واقعی : ۱۱]

ص: ۱۲۲۸

تعریف علم نحو

قواعدی که به سبب دانستن آنها، احوال آخر کلمات و طریقه ترکیب آنها با یکدیگر دانسته می شود علم نحو نامیده می شود. به عبارت دیگر: نحو علمی است که از حالات کلمات عرب هنگام ترکیب آنها با یکدیگر، سخن می گوید و راه و روش ترکیب کلمات و جمل را به ما می آموزد. فایده علم نحو: فایده علم نحو، فهم صحیح کلام عرب و حفظ زبان از خطای در گفتار است.

تعریف کلمه و اقسام آن

کلمه: لفظ موضوعی است که بر معنای مفردی دلالت کند، مثل: زید، نَصَرَ، مَن.

اقسام کلمه: کلمه بر سه قسم است: اسم، فعل و حرف.

اسم: کلمه ای است که بر معنای مستقلی دلالت کند و آن معنی مقترن به یکی از زمانهای سه گانه نباشد، مانند: عِلْم، رَجُل، کتاب.

فعل: کلمه ای است که بر معنای مستقلی دلالت کند و آن معنی مقترن

[شماره صفحه واقعی: ۱۳]

ص: ۱۲۳۰

به یکی از زمانهای سه گانه باشد، مثل: نَصَرَ: یاری کرد، يَنْصُرُ: یاری می کند، اُنْصَرِه: یاری کن.

حرف: کلمه ای است که بر معنای مستقلی دلالت نمی کند و برای داشتن معنی نیازمند اسم و یا فعل است. مثل من و الی در "سرت من البصره الی الکوفه"

کلام و اقسام آن

کلام: لفظی است که از ترکیب کلمات با یکدیگر بوجود آید، و دارای معنای کاملی که سکوت بر آن صحیح است باشد، مثل: جاءَ زیدٌ، زیدٌ قائمٌ.

اقسام کلام: کلام که گاهی از آن به "جمله" نیز تعبیر می کنند بر دو قسم است: جمله اسمیه و جمله فعلیه.

جمله اسمیه: جمله ای است که با اسم شروع شود مثل: "الْعِلْمُ حَيَاتٌ"

در ترکیب این جمله گفته می شود: الْعِلْمُ: مبتدا، حَيَاةٌ: خبر.

جمله فعلیه: جمله ای است که با فعل شروع شود.

مثال ۱: "صَدَقَ اللهُ"

در ترکیب این جمله گفته می شود: صَدَقَ: فعل، اللهُ: فاعل.

[شماره صفحه واقعی: ۱۴]

ص: ۱۲۳۱

در ترکیب این جمله گفته می شود: قُضِيَ: فعل، الأَمْرُ: نایب فاعل.

توجه: گاهی ترکیب کلمات به نحوی نیست که سکوت بر آن صحیح باشد بلکه شنونده منتظر تکمیل آن از جانب متکلم است، چنین مرکبی را "مرکب ناقص" می نامند. یکی از این مرکبات که در کلام عرب کاربرد بسیاری دارد مرکب اضافی است، در این نوع مرکب جزء دوم غالباً "مالکِ" جزء اول، یا "ظرف"، یا "بیان کننده" آن می باشد؛ و جزء اول را "مضاف"، و جزء دوم را "مضافٌ إليه" می نامند، مثل: "كِتَابُ اللهِ" و "صَلَاةُ اللَّيْلِ" و "تَوْبُ قُطَيْنٍ" (لباس پنبه ای).

مضاف الیه گاهی اسم ظاهر و گاهی ضمیر است، مانند: کتابُ الله، کتابُهُ.

[شماره صفحه واقعی: ۱۵]

الف: به پرسش های زیر پاسخ دهید.

۱ علم نحو را تعریف کرده، موضوع و فایده آن را بیان کنید.

۲ کلمه و کلام را تعریف کنید.

۳ اسم و فعل و حرف را تعریف کنید.

۴ جمله اسمیه و فعلیه را توضیح دهید و برای هر کدام مثالی قرآنی ذکر کنید.

۵ مرکب اضافی چیست و اجزاء تشکیل دهنده آن کدامند؟

ب: جمله های اسمیه و فعلیه را مشخص کرده و هر یک را ترکیب کنید.

۱ اقْتَرَبَتِ السَّاعَةُ وَانْشَقَّ الْقَمَرُ (القمر/۱)

۲ جَاءَ الْحَقُّ وَزَهَقَ الْبَاطِلُ (الإسراء/۸۱)

۳ قُتِلَ أَصْحَابُ الْأُخْدُودِ (البروج/۴)

۴ الصِّدْقُ أَمَانَةٌ، الْكِذْبُ خِيَانَةٌ (غرر الحكم/ح ۱۵)

۵ الدُّعَاءُ سِلَاحُ الْمُؤْمِنِ. (نهج الفصاحه /ح ۱۵۸۷)

۶ سَامِعُ الْغَيْبِ شَرِيكُ الْمَغْتَابِ. (غرر الحكم/ح ۵۶۱۷)

[شماره صفحه واقعی : ۱۶]

((برای مطالعه بیشتر))

النحو: علم بقوانين الفاظ العرب من حيث الإعراب والبناء.

فائدته: حفظ اللسان عن الخطأ في المقال.

موضوعه: الكلمة والكلام.

الكلمة: لفظ موضوع مفرد.

الكلام: لفظ مفيد بالاستناد.

الاسم: كلمة معناها مستقل غير مقترن بأحد الأزمنة الثلاثة.

الفعل: كلمة معناها مستقل مقترن بأحد الأزمنة الثلاثة.

الحرف: كلمة معناها غير مستقل ولا مقترن بأحد الأزمنة الثلاثة.

(كتاب الصمدية)

[شماره صفحه واقعی : ۱۷]

ص: ۱۲۳۴

اشاره

مقدمه: هنگام ترکیب کلمات با یکدیگر، بعضی از کلمات در کلمه دیگر تأثیر می گذارند در این صورت کلمه تأثیر گذارنده را "عامل" و کلمه تأثیر پذیر را "معمول" می نامند.

عوامل

بر دو نوعند: لفظی و معنوی.

الف: عوامل لفظی بر سه قسمند: فعل، حرف، اسم. مهمترین عوامل لفظی افعالند و همه آنها عامل می باشند.

ب: عوامل معنوی بر دو قسمند:

۱- عامل رفع در مبتدا و خبر که از آن به "ابتدائیت" تعبیر می کنند.

۲- عامل رفع در فعل مضارع که از آن به "مجزّد بودن از ناصب و جازم" تعبیر می کنند.

مُعْرَب و مَبْنِي:

اشاره

کلمه ای که آخر آن به سبب عوامل داخل بر آن تغییر کند "معرب"؛ و کلمه ای که آخر آن به سبب عوامل تغییر نکند "مبنی" نامیده می شود.

به دو مثال زیر توجه کنید: جاءَ هذا، جاءَ زيدٌ.

در هر دو مثال جاءَ "فعل" و کلمه بعد "فاعل" است، و از طرفی

[شماره صفحه واقعی: ۱۸]

ص: ۱۲۳۵

جاء "عامل" و کلمه بعد "معمول" می باشد، ولی آخر کلمه "هذا" تغییر نکرده است، به خلاف "زید" که حرف آخر آن مضموم شده است.

کلماتی مثل "هذا" را "مبنی" و کلماتی مثل "زید" را "معرب" می نامند.

همه حروف مبنی هستند، ولی اسم و فعل این گونه نبوده و بعضی معرب و بعضی مبنی می باشند.

چند مثال معرب و مبنی:

اسم معرب: رَجُلٌ، قَلَمٌ، كِتَابٌ.

اسم مبنی: هَذَا، الَّذِي، هُوَ.

فعل معرب: يَضْرِبُ، أَنْ يَضْرِبَ، لَمْ يَضْرِبْ.

فعل مبنی: ضَرَبَ، إِضْرَبْ، يَضْرِبَنَّ.

إعراب

اثری که به درخواست عامل در آخر کلمه بوجود می آید إعراب نام دارد، مثلاً در جمله "جاءَ زيدٌ" کلمه زيد چون فاعل است دارای اعراب رفع بوده، و علامت آن ضمه می باشد. این اثر توسط فعل "جاء" در آخر کلمه "زيد" پدید آمده است.

بناء

کیفیتی است در کلمه که به درخواست عامل ایجاد نشده و سبب می شود حرف آخر کلمه، بسبب اختلاف عوامل تغییر نکند، مثلاً کلماتی چون أَمْسِ، حَيْثُ، ضَرَبَ و مِین مبنی می باشند و کیفیت موجود در آنها به درخواست عامل نبوده است.

[شماره صفحه واقعی : ۱۹]

ص: ۱۲۳۶

در بین افعال، فعل ماضی و امر حاضر و دو صیغه جمع مؤنث از مضارع و صیغه های ۱، ۴، ۷، ۱۳ و ۱۴ مضارع مؤکد به نون، مبنی و بقیه صیغه های مضارع و امر معربند.

کیفیت بناء در فعل ماضی

۱ بنای بر فتح: در موارد زیر فعل ماضی مبنی بر فتح است:

الف: چیزی به آخر آن متصل نباشد، مثل: نَصَرَ.

ب: به آخر آن "تاء تانیث ساکن" متصل باشد، مثل: نَصَرَا.

توجه: گاهی فتحه بنایی فعل ماضی مقدر می شود، مثل رمی.

۲ بنای بر سکون: اگر به آخر فعل ماضی، "ضمیر رفع متحرک" متصل شود، فعل ماضی مبنی بر سکون خواهد بود، مثل: نَصَرْنَا، نَصَرْتُمْ، نَصَرْنَا.

۳ بنای بر ضم: اگر به آخر ماضی، "واو جمع مذکر" متصل شود، فعل ماضی مبنی بر

[شماره صفحه واقعی: ۲۰]

ضم خواهد بود، مثل نَصْرُوا.

کیفیت بناء در فعل امر حاضر

۱ بنای بر سکون: فعل امر در دو مورد مبنی بر سکون است:

الف: در صورتی که صحیح الآخر بوده و چیزی به آخر آن متصل نشده باشد، مثل: اَعْلَم.

ب: در صورتی که "نون جمع مرثث" به آن متصل شده باشد، مثل: اُنْصُرْنَ، اِحْسَيْنَ.

۲ بنای بر حذف حرف عله: فعل امر، در صورتی که معتل اللام باشد، مبنی بر حذف حرف عله است، مثل اِرم (مبنی بر حذف یاء)، اِحْس (مبنی بر حذف الف)، اُدْع (مبنی بر حذف واو)

۳- بنای بر حذف نون: در موارد زیر، فعل امر مبنی بر حذف نون است:

الف: اگر به آخر آن، "الف تنبیه" متصل باشد، مثل: اُخْرُجَا.

ب: اگر به آخر آن، "واو جمع مذکر" متصل باشد، مثل: اُخْرُجُوا.

ج: اگر به آخر آن، "یاء مخاطبه" متصل باشد، مثل: اُخْرُجِي.

کیفیت بناء در فعل مضارع

فعل مضارع در موارد زیر مبنی است:

[شماره صفحه واقعی: ۲۱]

ص: ۱۲۳۸

الف: در صورتی که "نون جمع مؤنث" به آخر آن متصل باشد، مبنی بر فتح خواهد بود، مثل: یضربن، تضربن.

ب: در صورت آمدن نون تأکید به صورت مباشر مبنی بر فتح می شود مثل: "یضربن و تضربن و ..."

نکته: نون تأکید مباشر به صیغه های ۱، ۴، ۷، ۱۳ و ۱۴ متصل می شود.

[شماره صفحه واقعی : ۲۲]

ص: ۱۲۳۹

انواع اعراب فعل مضارع

اعراب فعل مضارع بر سه قسم است: رفع، نصب و جزم.

الف رفع: فعل مضارع مفرد، اگر تنها بوده و عاملی بر سر آن نیامده باشد مرفوع است، مثل: يَضْرِبُ، يَضْرِبَانِ.

علامت رفع در پنج صیغه ۱، ۴، ۷، ۱۳ و ۱۴ "ضمه" و در بقیه صیغه های معرب، "نون عوض رفعی" است و در صورتی که پنج صیغه فوق از افعال معتل اللام باشند علامت رفع آنها "ضمه مقدر" است.

ب نصب: اگر عامل نصب بر سر مضارع بیاید آن را منصوب می کند. مثل: أَنْ يَضْرِبَ.

علامت نصب در پنج صیغه ذکر شده "فتحه" و در بقیه صیغه های معرب "حذف نون" است، مثل: أَنْ يَضْرِبَ، أَنْ يَضْرِبَا، و در صورتی که پنج صیغه فوق، ناقص الفی باشند، علامت نصب آنها "فتحه مقدر" است، مانند: أَنْ يَخْشَى.

ج جزم: اگر عامل جزم بر سر فعل مضارع در آید، مضارع، مجزوم می شود.

[شماره صفحه واقعی: ۲۳]

ص: ۱۲۴۰

مثل: لَمْ يَضْرِبْ.

علامت جزم در پنج صیغه مذکور "سکون" و در بقیه صیغه های معرب "حذف نون" است و در صورتی که پنج صیغه فوق از افعال معتل اللام باشند، علامت جزمشان "حذف حرف عله" است، مثل: لَمْ يَخْشَ، لَمْ يَدْعُ، لَمْ يَرْمِ.

پرسش

تعریف کنید: عامل، معمول، عامل لفظی، عامل معنوی، معرب، مبنی، اعراب، بناء.

۲ افعال معرب و مبنی کدامند؟

۳ کیفیت بنای فعل ماضی را بیان کنید.

۴ کیفیت بنای فعل امر را شرح دهید.

۵ اعراب و بنای فعل مضارع را توضیح دهید.

۶ علایم رفع فعل مضارع و موارد هر یک را شرح دهید.

۷ علایم نصب فعل مضارع و موارد هر یک را بیان کنید.

۸ علایم جزم فعل مضارع و موارد هر یک را ذکر کنید.

[شماره صفحه واقعی: ۲۴]

ص: ۱۲۴۱

اشاره

اسم دارای سه نوع اعراب است: رفع، نصب، جرّ.

الف: رفع

در جمله "جاءَ زيدٌ" کلمه "زيد" فاعل و دارای اعراب رفع است.

و در جمله "زيدٌ قائمٌ" مبتدا، و کلمه "قائم" خبر و هر دو دارای اعراب رفع می باشند.

اسمی که دارای رفع است مرفوع نامیده می شود.

علايم رفع: علامت اصلی رفع "ضمّه" است، ولی در موارد زیر "الف" و "واو" نایب از ضمه می شوند:

۱ در اسم مُتَنَّى و ملحقات آن "الف" جانشین ضمه می شود.

مثال: جاءَ رَجُلانِ.

ترکیب: جاءَ: فعل، رَجُلانِ: فاعل.

در این مثال "الف" در رَجُلانِ علامت رفع فاعل است.

[شماره صفحه واقعی: ۲۵]

ص: ۱۲۴۲

ملحقات مُنَّی عبارتند از: كَلْنَا، اِنْتَانِ، اِنْتَانِ وِ اِنْتَانِ.

۲ در جمع مذکر سالم و ملحقات آن "واو" جانشین ضمه می گردد.

مثال: جاءَ الزیدونَ.

ترکیب: جاء: فعل، الزیدون: فاعل.

در این مثال علامت رفعِ فاعل "واو" می باشد.

ملحقات جمع مذکر سالم عبارتند از: اُولُو وِ عَشْرُونَ، تِسْعُونَ.

۳ در اَسْمَاءِ سِتَّة نيز "واو" جانشین ضمه می گردد.

مثال: جاءَ اُخُوکَ.

ترکیب: جاء: فعل، اُخ: فاعل و مضاف، کَ: مضاف الیه.

در این مثال نیز "واو" علامت رفع فاعل است.

اسماء سِتَّة عبارتند از: اَب، اُخ، حَم، هَن، فُو، دُو.

در اسماء سِتَّة در صورتی "واو" جانشین "ضمه" می شود که شرایط زیر را دارا باشند:

۱ مفرد باشند.

[شماره صفحه واقعی: ۲۶]

ص: ۱۲۴۳

۲ مُكَبَّرٌ باشند.

۳ مضاف به غیر یاء متکلم باشند.

ب: نصب

مثال: نَصَرَ زَيْدٌ بَكَرًا.

ترکیب: نَصَرَ: فعل، زَيْدٌ: فاعل، بَكَرًا: مفعول به.

در این مثال کلمه "بَكَرًا" مفعول به و دارای اعراب نصب می باشد.

اسمی که دارای اعراب نصب است منصوب نامیده می شود.

علایم نصب: علامت اصلی نصب "فتحه" است ولی در موارد زیر "الف"، "ياء" و "كسره" نایب از "فتحه" می شوند:

۱ در مُنْتَى و جمع مذکر سالم و ملحقات آن دو، "ياء" جانشین "فتحه" می شود، مثل: رَأَيْتُ رَجُلَيْنِ، نَصِيرَتُ الْمُسْلِمِينَ، با این تفاوت که ما قبل یاء در اسم مُنْتَى مفتوح، و در جمع مذکر سالم، مکسور است.

۲ در اسماء سَنَّةً با شرایط ذکر شده، الف نایب از "فتحه" می شود، مثل: رَأَيْتُ أَخَاكَ.

۳ در جمع مؤنث سالم "كسره" نایب از "فتحه" می شود.

مثل رَأَيْتُ الْمُسْلِمَاتِ.

[شماره صفحه واقعی: ۲۷]

ص: ۱۲۴۴

مثال ۱: هذا يومُ الفصلِ.

ترکیب: هذا: مبتدا، يومُ: خبر و مضاف، الفصلِ: مضاف الیه.

در این مثال کلمه "الفصل" مضاف الیه و مجرور می باشد.

مثال ۲: "ذَهَبَ اللهُ بُنُورِهِمْ" ترکیب: ذَهَبَ: فعل، اللهُ: فاعل، بَاء: حرف جرّ، نور: مجرور به باء و مضاف، هُم: مضاف الیه.

حروف جرّ عبارتند از: "باء، تاء، كاف، لام، واو، مُنذُ، مُذ، حَلَا، رُبَّ، حاشا، مِن، عدا، فِی، عَن، عَلِی، حَتّٰی، اِلٰی".

این حروف بر اسم داخل می شوند و آن را مجرور می کنند.

در این صورت عامل را "جَارٌ" و معمول را "مجرور" می نامند.

علایم جرّ: علامت اصلی جرّ "کسره" است، ولی در موارد زیر "فتحه" و "یاء" نایب از "کسره" می گردند:

۱ در اسم مُتَنّی و جمع مذکر سالم و ملحقاتشان و اسماء سته با شرایط

[شماره صفحه واقعی : ۲۸]

ذکر شده "یا" نایب از "کسره" قرار می گیرد.

مثال: مَرَرْتُ بِرَجُلَيْنِ.

مَرَرْتُ بِالْمُسْلِمِينَ.

مَرَرْتُ بِأَبِيكَ.

جَاءَ غُلَامٌ أَيْبَكَ.

۲ در اسم غیر منصرف "فتحه" جانشین "کسره" شده و در حالت جرّ مفتوح می باشد. مثل: مررت بفاطمه و اخذت الدراهم من ابراهیم

إعراب تقدیری در اسم

در موارد زیر، علامت إعراب در اسم مقدرّ بوده و در لفظ آن ظاهر نمی شود:

۱ إعراب اسم منقوص در حالت رفع به "تقدیر ضمه" و در حالت جر به "تقدیر کسره" است ولی در حالت نصب "فتحه" آن ظاهر می شود، مثل: "جاءَ القاضِي" ، "مررتُ بالقاضِي" ، "رأيتُ القاضِي".

[شماره صفحه واقعی : ۲۹]

ص: ۱۲۴۶

۲- إعراب اسم مقصور در تمام حالات تقدیری است. مثل: جائتی موسی، رایت موسی و مررت بموسی

۳- إعراب اسم مضاف به یاء متکلم به جز تنبیه و جمع مذکر سالم نیز در تمام حالات تقدیری است، مثل: هذا کتابی، قرأتُ کتابی، إنتفعتُ بکتابی.

۴- إعراب جمع مذکر سالم مضاف به یاء متکلم در حالت رفع تقدیری است، مثل: جاءَ مُعَلِّمِی.

پرسش و تمرین

الف: به پرسشهای زیر پاسخ دهید.

۱ انواع إعراب اسم را نام ببرید.

۲ علایم اصلی و نیابتی رفع و نصب و جز را نام ببرید.

۳ اسماء سته کدامند و شرایط پذیرش إعراب نیابتی در آنها چیست؟

۴ اسمهای مجرور کدامند؟

۵ حروف جز را نام ببرید.

۶ موارد اعراب تقدیری در اسم را بیان کنید.

ب: عبارات زیر را ترکیب کرده موارد رفع و نصب و جز را ذکر کنید.

۱ و جاءَ من أقصَا المَدینة رَجُلٌ (یس/ ۲۰)

[شماره صفحه واقعی : ۳۰]

ص: ۱۲۴۷

٢ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُمْ وَرَضُوا عَنْهُ (التوبه/١٠٠)

٣ قال الباقر عليه السلام وَ يَبْتَلِي الْمُؤْمِنُونَ وَ تَلْدُ الشُّكُوكُ فِي الْقُلُوبِ (يوم الخلاص/ص ٤١٩)

٤ قَالَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَ آلِهِ: أَفْضَلُ الْعِبَادَةِ الصَّمْتُ وَانتظارُ الْفَرَجِ (يوم الخلاص/١٩٢)

٥ قَالَ الصَّادِقُ عَلَيْهِ السَّلَامُ: كَذَبَ الْوَقَاتُونَ وَ هَلَكَ الْمُسْتَعْجِلُونَ وَ نَجَى الْمُسْلِمُونَ.

(يوم الخلاص/١٨٦)

٦ سَامِعُ الْغَيْبِ أَحَدُ الْمُغْتَابِينَ (غررالحكم/ح ٥٥٨٣)

٧ طَلَبُ الْعِلْمِ فَرِيضَةٌ عَلَى كُلِّ مُسْلِمٍ وَ مُسْلِمَةٍ (نهج الفصاحه/ح ١٩٠٥)

٨ إِلَى سَعَةِ عَفْوِكَ مَدَدْتُ يَدِي وَ بِذَيْلِ كَرَمِكَ أَعْلَقْتُ كَفِّي (الصحيحه السجديه/٤١٥)

[شماره صفحه واقعي : ٣١]

ص: ١٢٤٨

۱- ضمیر

ضمیر کلمه ای است که بر متکلم یا مخاطب یا غایبی که قبلاً ذکر شده باشد دلالت می کند و به جای اسم ظاهر می نشیند.

ضمیر بر دو قسم است: متصل و منفصل.

ضمیر متصل: ضمیری است که بصورت مستقل استعمال نمی شود بلکه باید به ما قبل خود متصل شود.

ضمیر متصل بر سه قسم است: مرفوع، منصوب و مجرور.

ضمیر متصل مرفوع: الفاظ ضمیر متصل مرفوع عبارتند از:

[شماره صفحه واقعی : ۳۲]

ص: ۱۲۴۹

در فعل ماضی غایب: الف، و، ن و در ماضی حاضر: ت، ثَمَا، تُم، تِ، تُمَا، تُنَّ و در متکلم: ت، نا.

در مضارع و امر: ا، و، م، ی.

ضمیر متصل منصوب و مجرور: الفاظ ضمیر متصل منصوب و مجرور عبارتند از: غایب: هُ، هُمَا، هُم، ها، هُما، هُنَّ.

حاضر: كَ، كُما، كُم، كِ، كُما، كُنَّ.

متکلم: ی، نا.

ضمیر منفصل: ضمیری است که به صورت مستقل استعمال می شود و نیازی به اتصال به کلمه دیگر ندارد.

ضمیر منفصل بر دو قسم است: مرفوع و منصوب.

[شماره صفحه واقعی : ۳۳]

ص: ۱۲۵۰

مرفوع: هو - هما - هم - هی - هما - هنّ - انت - انتما - انتم - انت - انتما - انتنّ - انا - نحن

منصوب: إناؤه - إياهما - إياهم - إياها - إياهما - إياهنّ - إياك - إياكما - إياکم - إياک - إياکما - إياکَنّ - إياي - إيانا

۲- اسم اشاره

اسم اشاره اسمی است که برای معنایی همراه با اشاره به آن وضع شده است.

اسم اشاره بر دو قسم است: مشترک (بین مکان و غیر آن) و مختص (به مکان).

الفاظ اسم اشاره مشترک:

مفرد مذکر: ذا.

مذکر تثنیه: ذان، ذین.

جمع: اولی، اولاء.

[شماره صفحه واقعی: ۳۴]

ص: ۱۲۵۱

مفرد مونث: تا، تی، تَه، تِه، ذی، ذَه، ذَه.

مؤنث تنبیه: تان، تین.

جمع: اولی، اولاء.

الفاظ فوق برای اشاره به قریب استعمال می شوند و گاهی بر آنها "ها"ی تنبیه داخل می شود، مانند: هذا، هؤلاء.

برای اشاره به متوسط، الفاظ فوق همراه با کاف خطاب استعمال می شوند، مانند: ذاک، تاک.

برای اشاره به بعید، علاوه بر کاف خطاب، لام بعد نیز به اسماء اشاره ملحق می شود، مانند: ذلک، تلک.

تذکر: الحاق لام به تنبیه و اولاء و اسم اشاره ای که همراه با "ها"ی تنبیه باشد ممتنع است.

الفاظ اسم اشاره مختص:

الفاظ زیر در مورد اشاره به مکان استعمال می شوند:

قریب: هنا.

متوسط: هناک.

بعید: هُنَالِکَ، هُنَا، هِنَا، نَمَّ وَ تَمَّه.

[شماره صفحه واقعی: ۳۵]

ص: ۱۲۵۲

اسم مبهمی است که در تعیین معنایش نیاز به جمله دارد.

مثل: الَّذِي: کسی که، چیزی که.

جمله ای که ابهام موصول را بر طرف می کند "جمله صیغله" نام دارد و باید در آن ضمیری باشد که به موصول بر می گردد، مثلاً در جمله "جاء الَّذِي قامَ أبوه" جمله "قامَ أبوه" جمله صله است و ضمیر "ه" در "أبوه" به الَّذِي بر می گردد.. به یاد داشته باشید که جمله صله محلی از اعراب ندارد.

اسم موصول بر دو قسم است: مختص (به مفرد یا تشبیه یا جمع و مذکر یا مؤنث) و مشترک (بین مفرد و تشبیه و جمع و مذکر و مؤنث)

الفاظ اسم موصول مختص:

مفرد: الَّذِي.

تشبیه مذکر: اللَّذَانِ، اللَّذَيْنِ.

جمع مذکر: الَّذِينَ، الْأَلْيَاءِ و الْأُلَاءِ.

مفرد: الَّتِي.

تشبیه مؤنث: اللَّتَانِ، اللَّتَيْنِ.

جمع مؤنث: اللَّاتِ، اللَّاتِي، اللَّوَاتِي، اللَّاءِ، اللَّائِي و اللَّوَاتِي.

[شماره صفحه واقعی: ۳۶]

الفاظ اسم موصول مشترک:

اسم موصول مشترک دارای ۶ لفظ است که عبارتند از: مَنْ، ما، أَلْ، أَيْ، ذَا، ذُو.

تذکر: ضمیری که از جمله صله، به موصول مشترک بر می گردد؛ می تواند مطابق لفظ موصول مشترک یا مطابق معنای آن باشد مثل: جاء مَنْ قَامَ و جاء مَنْ قَامَتْ.

۴- اسم استفهام

اسم استفهام اسمی است که برای پرسیدن بکار می رود و بعضی از آنها عبارتند از: مَنْ: چه کسی؟، ما: چه چیزی؟، متی: چه زمانی؟، اَيْنَ: کجا؟، اَيَّانَ: چه زمانی؟، کَيْفَ: در چه حالی؟، کَمْ: چه مقدار؟

مثال: مَنْ قَامَ؟

ترکیب: مَنْ: اسم استفهام، مبتدا، قام: فعل و فاعل، خبر.

۵- مرکب مزجی

مرکب مزجی کلمه ای است که از ترکیب دو کلمه دیگر بوجود آمده باشد بدون این که بین آن دو، نسبت اسنادی یا اضافی باشد.

مرکب مزجی بر دو قسم است: عدد و غیر عدد.

۱ اگر مرکب مزجی عدد باشد هر دو جزء آن مبنی بر فتح است، مثل: "أَحَدَ عَشَرَ" تا "تِسْعَةَ عَشَرَ" مگر در جزء اول در دو مورد:

الف: إحدى عشر و حادی عشر و ثانی عشر که در این موارد جزء اول مبنی بر سکون است.

[شماره صفحه واقعی: ۳۷]

ص: ۱۲۵۴

ب: در اثناعشر و اثناعشره جز اول معرب است و حکم مثنی را دارد.

۲ اگر مرکب مزجی غیر عدد باشد جزء دوم آن به صورت غیر منصرف استعمال می شود و جزء اول بر همان حالتی که قبل از ترکیب داشته باقی می ماند، مثل: بَعْلَبِک و طَبْرِسْتَان.

تذکر: الف: إعراب اسمهای مبنی محلی است.

چند مثال:

۱ هذا زید.

ترکیب: هذا: مبتدا، محلاً مرفوع، زید: خبر.

۲ کتابه موجود.

ترکیب: کتاب: مبتدا و مضاف، ه: مضاف الیه، محلاً مجرور

پرسش و تمرین

الف: واژه های زیر را تعریف کنید: اسم مبنی، ضمیر، اسم موصول، اسم استفهام، مرکب مزجی، جمله

[شماره صفحه واقعی: ۳۸]

ص: ۱۲۵۵

صله، ضمير متصل، ضمير منفصل.

ب: ضمائر متصل و منفصل را نام ببرید.

ج: الفاظ اسم موصول را ذکر کنید.

د: اسماء استفهام را نام ببرید.

ه: عبارات زیر را ترکیب کرده، موارد رفع، نصب، جز و بناء را بیان کنید:

۱ هُوَ الْقَاهِرُ (الأنعام/۱۸)

۲ تِلْكَ حُدُودُ اللَّهِ (البقره/۱۸۷)

۳ هَذَا يَوْمُ الْفَضْلِ. (الصفات/۲۱)

۴ هَذِهِ جَهَنَّمُ. (الرحمان/۴۳)

۵ الْقُرْآنُ هُوَ الدَّوَاءُ. (هج الفصاحه/۲۱۰۸)

۶ خِيَارُ أُمَّتِي عُلَمَاؤُهَا وَ خِيَارُ عُلَمَائِهَا حُلَمَاؤُهَا (نهج الفصاحه/ ۱۴۶۹)

۷ هَذَا مَقَامٌ مَنْ يَبُوءُ لَكَ بِخَطِيئَتِهِ وَ يَعْتَرِفُ بِذَنْبِهِ وَ يَتُوبُ إِلَىٰ رَبِّهِ (مفاتيح الجنان/ ۴۱۶)

برای مطالعه بیشتر

الإعراب: إنَّ يَخْلِبُهُ الْعَامِلُ فِي آخِرِ الْكَلِمَةِ لَفْظًا أَوْ تَقْدِيرًا.

البناء: كَيْفِيَّةٌ فِي آخِرِ الْكَلِمَةِ لَا يَخْلِبُهَا الْعَامِلُ.

(الصمدية)

المُعْرَبُ: مَا يَتَغَيَّرُ آخِرُهُ بِسَبَبِ الْعَوَامِلِ الدَّاخِلَةِ عَلَيْهِ وَ الْمُعْنَى بِخِلَافِهِ.

(قَطْرُ النَّدى)

[شماره صفحه واقعی : ۳۹]

ص: ۱۲۵۶

مبتدا بر دو قسم است: مبتدای اسمی: اسمی است مسندٌ الیه که مجرد از عوامل لفظیه می باشد، مانند: "زیدٌ" در "زیدٌ قائمٌ".

مبتدای وصفی: وصفی است که بعد از نفی یا استفهام قرار گرفته و اسم ظاهر یا ضمیر منفصل بعد از خود را رفع داده است.

مثال ۱: أقاتمُ الزیدانِ.

ترکیب: أ: حرف استفهام، قائمٌ: مبتدا، الزیدان: فاعل و جانشین خبر.

مثال ۲: ما جالسٌ هما.

ترکیب: ما: حرف نفی، جالسٌ: مبتدا، هما: فاعل و جانشین خبر.

دو تذکر:

۱ اگر وصف بعد از نفی یا استفهام، ضمیر مستتر را رفع دهد در ترکیب، خبر مقدم بوده و اسم ظاهر بعد از آن، مبتدای مؤخر خواهد بود، مانند: أقاتمانِ الزیدانِ.

۲ اگر وصف بعد از نفی یا استفهام، مفرد بوده و اسم ظاهر بعد از آن نیز مفرد باشد؛ در ترکیب آن دو وجه جایز است، مثل: أقاتمُ زیدٌ.

ترکیب اول: أ: حرف استفهام، قائمٌ: مبتدا، زیدٌ: فاعل و جانشین خبر.

[شماره صفحه واقعی: ۴۰]

ص: ۱۲۵۷

ترکیب دوّم: أ: حرف استفهام، قائم: خبر مقدم، زيد: مبتدای مؤخر.

خبر

خبر: اسمی است مستند به که مجرد از عوامل لفظیه بوده و به همراه مبتدا مفید فایده است، مانند: "قائم" در "زيد قائم".

توجه: مبتدا و خبر مرفوعند.

اقسام خبر

خبر بر دو قسم است: مفرد و جمله.

مثال ۱: الْفِكْرُ عِبَادَةٌ. (خبر مفرد)

مثال ۲: الصَّائِمُ لَا تُرَدُّ دَعْوَتُهُ. (خبر جمله)

ترکیب: الصَّائِمُ: مبتدا، لا: حرف نفی، تُرَدُّ: فعل مجهول، دَعْوَةٌ: نایب فاعل و مضاف، هُ: مضاف الیه.

جمله "لَا تُرَدُّ دَعْوَتُهُ" خبر برای الصَّائِمِ و محلا مرفوع؛

مثال ۳: وَ لِبَاسِ التَّقْوَى ذَلِكَ خَيْرٌ. (خبر جمله)

ترکیب: واو: به حسب ما قبل، لباسُ: مبتدا و مضاف، التَّقْوَى: مضاف الیه، ذَلِكَ: مبتدای دوّم، خَيْرٌ: خبر ذَلِكَ، جمله "ذَلِكَ خَيْرٌ" خبر برای مبتدای اوّل و محلا مرفوع.

مثال ۴: الْحَمْدُ لِلَّهِ. (خبر مفرد)

ترکیب: الحمدُ: مبتدا، لله، جازّ و مجرور، متعلّق به عامل مقدر، خبر.

[شماره صفحه واقعی: ۴۱]

ص: ۱۲۵۸

تذکر:

۱ جمله ای که خبر مبتدا قرار می گیرد در اصطلاح "جمله خبریه" نامیده می شود و در محلّ رفع می باشد.

بین جمله خبریه و مبتدا باید رابطی وجود داشته باشد. این رابط در مثال ۲ ضمیر "ه" و در مثال ۳ اسم اشاره "ذَٰلِكَ" و در مثال ۴ ضمیر "هو" مستقرّ در جار و مجرور است.

۲ گاهی خبر بر مبتدا مقدم می شود.

مثال: **لِلّٰهِ الْأَمْرُ.**

ترکیب: **لِلّٰهِ** جارّ و مجرور، متعلّق به عامل مقدرّ، خبر مقدم، **الْأَمْرُ**: مبتدای مؤخّر.

۳ اصل در مبتدا، این است که معرفه باشد ولی اگر نکره دارای نوعی فایده باشد می تواند مبتدا قرار گیرد، مانند: **فِي الدَّارِ رَجُلٌ وَ سَلَامٌ عَلَيْكَ.**

پرسش و تمرین

الف: به پرسشهای زیر پاسخ دهید:

۱ واژه های زیر را تعریف کنید:

[شماره صفحه واقعی : ۴۲]

ص: ۱۲۵۹

مبتدای اسمی، مبتدای وصفی، خبر.

۲ اقسام خبر را شرح دهید.

۳ جمله خبریه چیست و چه خصوصیتی دارد؟

۴ در چه صورتی ابتدا به نکره جایز است؟

ب: عبارات زیر را ترکیب کرده، موارد رفع، نصب و جزّ و علایم هر یک و نیز اعراب محلی در اسمهای مبنی را مشخص کنید:

۱ وَ يَلِّ لِلْمُطَفِّينَ. (لمطففين/۱)

۲ وَ لِلّٰهِ مَا فِي السَّمٰوٰتِ وَ مَا فِي الْاَرْضِ (النجم/۳۱)

۳ رُحَمَاءُ اُمَّتِيْ اَوْسَاطُهَا (نهج الفصاحه/ح ۱۶۴۹)

۴ حَبَّ الدُّنْيَا رَاسُ كُلِّ حَاطِيئِهٖ (نهج الفصاحه/ح ۱۷۶۹)

۵ زِيَادَةُ الْجَهْلِ تُزِدِي (غرر الحكم/۵۴۸۵)

۶ شَرَّ النَّاسِ مَنْ لَا يَرْجِي خَيْرَهُ وَلَا يُؤْمِنُ شَرَّهُ (غرر الحكم/ ۵۷۳۲)

برای مطالعه بیشتر

المُبْتَدَأُ: هُوَ الْمَجْرَدُ عَنِ الْعَوَامِلِ اللَّفْظِيَّةِ مَسْنَدًا إِلَيْهِ أَوْ الصَّفَةُ الْوَاقِعَةُ بَعْدَ نَفْيٍ أَوْ اسْتِفْهَامٍ رَافِعَةً لِظَاهِرٍ أَوْ حُكْمِهِ وَ الْحَبْرُ: هُوَ الْمُجْرَدُ الْمَسْنَدُ بِهِ (الصمدية)

[شماره صفحه واقعی: ۴۳]

ص: ۱۲۶۰

اسم مرفوعی است که عامل مقدم، به آن نسبت داده شده و قیام عامل به آن اسم می باشد.

مثال: کلمه "زید" در جمله "جاء زید" و کلمه "بکر" در جمله "مات بکر" فاعل است.

[شماره صفحه واقعی : ۴۴]

ص: ۱۲۶۱

تذکر:

۱ فاعل در جواب "چه کسی؟" یا "چه چیزی؟" می آید.

۲ فاعل گاهی اسم ظاهر و گاهی ضمیر است.

مثال اسم ظاهر: جاءَ زيدٌ.

مثال ضمیر: زيدٌ جاءَ (درجاء ضمیر "هو" مستتر است و فاعل آن می باشد)

احکام فعل و فاعل از جهت مفرد و تشبیه و جمع بودن:

الف: اگر فاعل، اسم ظاهر باشد فعل همواره مفرد آورده می شود، مثل: قائمٌ زيدٌ، قامَ الزَّيْدَانِ، قامَ الزَّيْدُونَ.

ب: اگر فاعل، ضمیر باشد صیغه فعل، مطابق با مرجع ضمیر آورده می شود.

مثل: زيدٌ قامَ، الزَّيْدَانِ قاما، الزَّيْدُونَ قامُوا.

احکام فعل و فاعل از جهت مذکر و مؤنث بودن:

الف: اگر فاعل اسم ظاهر و مؤنث حقیقی باشد فعل مؤنث آورده می شود، مثل: قامتْ هندٌ.

ب: اگر فاعل اسم ظاهر و مؤنث مجازی باشد مذکر و مؤنث بودن فعل

[شماره صفحه واقعی: ۴۵]

ص: ۱۲۶۲

هر دو جایز است، مثل: طَلَعَ الشَّمْسُ، طَلَعَتِ الشَّمْسُ.

ج: اگر فاعل ضمیر متصلی باشد که مرجع آن اسم مؤنث است فعل مؤنث آورده می شود، مثل: الشَّمْسُ طَلَعَتْ، هُنْدٌ قَامَتْ.

نایب فاعل

مفعولی که به جای فاعل قرار گیرد نایب فاعل نام دارد و این در صورتی است که فاعل حذف شده و فعل، بصورت مجهول به مفعول نسبت داده شود، مانند: نُصِرَ زَيْدٌ.

احکام ذکر شده برای فاعل در مورد نایب فاعل نیز جریان دارد.

پرسش و تمرین

الف: به پرسشهای زیر پاسخ دهید.

۱ معمولهای فعل را نام ببرید.

۲ فاعل را تعریف کرده و ضمائر فاعلی را ذکر کنید.

۳ احکام مربوط به فعل و فاعل را بیان کنید.

۴ نایب فاعل را تعریف کنید.

ب ترکیب کنید.

۱ عَلِيهَا وَ عَلَى الْفُلْكِ تُحْمَلُونَ (المؤمنون/۲۲)

[شماره صفحه واقعی: ۴۶]

ص: ۱۲۶۳

۲ ضُرِبَتْ عَلَيْهِمُ الذَّلِيلَةُ وَ الْمَسْكَنَةُ (البقره/۶۱)

۳ تَبَّتْ يَدَا أَبِي لَهَبٍ وَ تَبَّه (المسد/۱)

۴ اقْتَرَبَتِ السَّاعَةُ وَ انشَقَّ الْقَمَرُ (القمر/۱)

۵ كُلُوا وَ اشْرَبُوا وَ تَصَدَّقُوا وَ اَلْبَسُوا فِي غَيْبِ اِشْرَافٍ. نهج الفصاحه/ح (۲۱۸)

برای مطالعه بیشتر

الفاعل: ما أسند إليه العامل فيه قائماً به. (الصمدیه)

نائب الفاعل: هو المفعول القائم مقامه. (الصمدیه)

منصوبات

اشاره

مفعول به اسم منصوبی است که فعل فاعل بر آن واقع شده است.

مثال: نَصَرَ زَيْدٌ بَكْرًا.

ترکیب: نَصَرَ: فعل، زَيْدٌ: فاعل، بَكْرًا: مفعول به.

تذکر:

۱ مفعول به غالباً در جواب "چه کسی را؟" یا "چه چیزی را؟" می آید.

۲ گاهی جمله در محل "مفعول به" واقع می شود که در این صورت "محللاً منصوب" خواهد بود.

مثال: قُلْ صَدَقَ اللَّهُ.

ترکیب: قُلْ: فعل و فاعل (ضمیر "أنت" مستتر در "قُلْ" فاعل است)، صَدَقَ: فعل، اللَّهُ: فاعل، جمله صَدَقَ اللَّهُ مفعول به و محللاً منصوب.

[شماره صفحه واقعی: ۴۷]

ص: ۱۲۶۴

۳ مفعول به گاهی اسم ظاهر و گاهی ضمیر است.

مثال ضمیر متصل: اِهْدِنَا اِلَى سَوَاءِ الصِّرَاطِ.

ترکیب: اِهْدِ: فعل و فاعل (ضمیر أنت فاعل آن می باشد)، نا: ضمیر متصل، مبنی بر سکون، محلاً منصوب، مفعول به، اِلَى: حرف جز، سواء: مجرور و مضاف، الصِّرَاطِ: مضاف اِلَیْهِ، جاز و مجرور متعلق به اِهْدِ.

مثال: ضمیر منفصل: اِیَاکَ نَعْبُدُ و اِیَاکَ نَسْتَعِیْنُ

ترکیب: اِیَاکَ: ضمیر منفصل منصوب، مبنی بر فتح، در محلّ نصب، مفعول به، نَعْبُدُ: فعل و فاعل،.

تذکر:

تقدیم مفعول به بر عامل خود جایز است، مانند: زیداً ضَرَبْتُ.

و اگر ضمیر منفصل یا اسمی صدارت طلب (چون اسم استفهام) مفعول به قرار گیرند تقدیم آنها بر فعل لازم است.

مثال

۱ مَنْ رَأَيْتَ؟ ترکیب: مَنْ: اسم استفهام، مبنی بر سکون، در محلّ نصب، مفعول به، رَأَيْتَ: فعل و فاعل.

۲ اِیَاکَ نَعْبُدُ و اِیَاکَ نَسْتَعِیْنُ

[شماره صفحه واقعی : ۴۸]

ص: ۱۲۶۵

الف: به پرسشهای زیر پاسخ دهید.

۱ مفعول به را تعریف کرده و ویژگیهای آن را بیان کنید.

۲ ضمایر مفعولی را نام ببرید.

۳ در چه مواردی مفعول به بر فعل مقدم می شود؟

ب: ترکیب کنید.

۱ قالوا قلوبنا غلقت (البقره/۸۸)

۲ أطيعوا الله و أطيعوا الرسول (النساء/۵۹)

۳ قالوا خزقوه و انصروا آلهمكم (الأنبياء/۶۸)

۴ البطانه تقسى القلب. (هج الفصاحه/ح/۱۱۱)

۵ عن صاحب الزمان عليه السلام قال: كان على بن الحسين زين العابدين عليه السلام يقول في سجوده في هذا الموضع و أشار بيده إلى الحجر تحت الميزان: عبيدك يفنائك، مشكينك يفنائك، فقيرك يفنائك، سائلك يفنائك، يسألك مالا يقدر عليه غيرك. (لصيفه السجاده/۵۳۶)

[شماره صفحه واقعی : ۴۹]

ص: ۱۲۶۶

اسمی است که علت وقوع عامل خود را بیان می کند.

مثال ۱: ضَرَبَ زَيْدٌ بَكَرًا تَأْدِيبًا.

ترکیب: ضَرَبَ: فعل، زَيْدٌ: فاعل، بَكَرًا: مفعول به، تَأْدِيبًا: مفعول له.

مثال ۲: قَعَدَ زَيْدٌ عَنِ الْحَرْبِ جُبْنًا.

ترکیب: قَعَدَ: فعل، زَيْدٌ: فاعل، عَنِ الْحَرْبِ: جاز و مجرور متعلق به قَعَدَ، جُبْنًا: مفعول له.

تذکر:

۱ مفعول له در جواب سؤال "برای چه؟" "به چه علت؟" می آید.

۲ مفعول له در صورتی که مصدر بوده و با عامل خود از جهت وقت و فاعل متحد باشد منصوب می شود و در غیر این صورت به وسیله یکی از حروف جرّ "لام، مِن، فی، باء" که دارای معنای تعلیل می باشند مجرور می گردد.

مثال ۱: هُوَ الَّذِي خَلَقَ لَكُمْ مَا فِي الْأَرْضِ.

ترکیب: هُوَ: مبتدا، محلاً مرفوع، الَّذِي: اسم موصول، در محلّ رفع، خبر، خَلَقَ: فعل و فاعل (ضمیر هو مستتر فاعل آن می باشد)، لَكُمْ: جاز و مجرور متعلق به خَلَقَ، ما: اسم

[شماره صفحه واقعی : ۵۰]

ص: ۱۲۶۷

موصول، در محلّ نصب، مفعول به، فی الأرض: جازّ و مجرور متعلّق به عالم مقدر (که صلّه ما می باشد)، جمله خَلَقَ لَكُمْ ما فی الأرض صلّه الّذی.

در این مثال "مخاطبین" علت برای "خلق" می باشند و ضمیر مربوط به آنها چون مصدر نیست مجرور شده است.

مثال ۲: تَهَيَّأْتُ لِلسَّفَرِ.

ترکیب: تَهَيَّأْتُ: فعل و فاعل (ضمیر "تُ" فاعل آن می باشد)، لِسَفَرٍ: جازّ و مجرور، متعلّق به تَهَيَّأْتُ.

در این مثال "سفر" علت برای "تهیّات" است و چون از جهت زمان با عامل خود متحد نیست مجرور شده است.

مثال ۳: أَكْرَمْتُكَ لِإِكْرَامِكَ إِيَّايَ.

ترکیب: أَكْرَمْتُكَ: فعل و فاعل (ضمیر "تُ" فاعل آن می باشد)، كَ: ضمیر متصل، محلاً منصوب، مفعول به، لِ: حرف جزّ، إِكْرَامٍ: مجرور و مضاف، كَ: مضاف الیه، محلاً مجرور، إِيَّايَ: ضمیر منفصل، محلاً منصوب، مفعول به برای إِكْرَامِ.

در این مثال "إِكْرَام" علت برای "أَكْرَمْتُ" است و چون از جهت فاعل با عامل خود متحد نیست مجرور شده است.

مفعول فیه

مفعول فیه اسم منصوبی است که برای بیان زمان وقوع عامل یا مکان آن آورده شده و متضمن معنای "فی" می باشد.

مفعول فیه، در اصطلاح "ظرف" نیز نامیده

[شماره صفحه واقعی: ۵۱]

ص: ۱۲۶۸

می شود.

ظرف بر دو قسم است:

ظرف زمان، مانند: یوم، دهر،

ظرف مکان، مانند: مسجد، فوق.

مثال ۱: صامٌ زیدٌ یوماً.

ترکیب: صامٌ: فعل، زیدٌ: فاعل، یوماً: مفعول فيه.

مثال ۲: صَلَّى زیدٌ خَلْفَ عَمْرٍو.

ترکیب: صَلَّى: فعل، زیدٌ: فاعل، خَلْفَ: مفعول فيه و مضاف، عَمْرٍو: مضاف إليه.

مثال ۳: أینَ مُعِزُّ الأولیاءِ؟

ترکیب: أینَ: اسم استفهام، مبنی بر فتح، محلاً منصوب، مفعول فيه برای عامل مقدر، خبر مقدم، مُعِزُّ: مبتدای مؤخر و مضاف، الأولیاءِ: مضاف إليه.

تذکر:

۱ مفعول فيه در جواب سؤال "چه موقع؟" یا "کجا؟" می آید.

۲ ظرف مکان در صورتی که محدود باشد به وسیله "فی" مجرور می گردد، مانند: صَلَّیْتُ فی المسجد.

مفعول مطلق

مفعول مطلق مصدر منصوبی است که بعد از عامل خود قرار می گیرد تا آن را تأکید کرده و یا نوع یا عدد آن را بیان کند.

[شماره صفحه واقعی: ۵۲]

ص: ۱۲۶۹

مثال:

۱ مفعول مطلق تأکیدی: قُمْتُ قِيَامًا.

۲ مفعول مطلق نوعی: قُمْتُ قِيَامَ الْأَمِيرِ.

۳ مفعول مطلق عددی: ضَرَبْتُ زَيْدًا ضَرْبَتَيْنِ.

حال

حال غالباً اسم مشتقی است که هیأت و چگونگی صاحب خود را بیان می کند.

حال منصوب است و در جواب سؤال "در چه حالی؟"، "چگونه؟"، "به چه کیفیتی؟" می آید.

مثال ۱: جَاءَ زَيْدٌ رَاكِبًا.

ترکیب: جاء: فعل و عامل در حال، زيد: فاعل و ذوالحال، راكباً حال.

مثال ۲: رَكِبْتُ الْفَرَسَ مُسْرَجًا.

ترکیب: رَكِبْتُ: فعل و فاعل و عامل در حال، الْفَرَسَ: مفعول به و ذوالحال، مُسْرَجًا: حال.

تقديم حال بر عامل خود:

اگر حال صدارت طلب باشد لازم است بر عامل خود مقدم شود.

مثال: كَيْفَ جَاءَ زَيْدٌ؟

ترکیب: كَيْفَ: اسم استفهام، مبني بر فتح، محلاً منصوب، حال، جاء: فعل و عامل در حال، زيد: فاعل و ذوالحال.

[شماره صفحه واقعی: ۵۳]

ص: ۱۲۷۰

جمله حالیه: گاهی جمله در محلّ حال قرار می‌گیرد که در این صورت محلاً منصوب است.

مثال: جاءَ زيدٌ يَدُهُ على رَأْسِهِ.

در این مثال جمله "يَدُهُ على رَأْسِهِ" جمله حالیه و در محلّ نصب است.

تمییز

تمییز اسم نکره ای است که ابهام مستقر در ذات یا نسبت را بر طرف می‌کند.

تمییز غالباً منصوب است و عامل نصب آن در تمییز رافع ابهام از ذات، همان ذات و در تمییز رافع ابهام از نسبت، فعل یا شبه فعل است.

مثال ۱: رأيتُ أخذَ عَشْرَ كَوَكباً

ترکیب: رأيتُ: فعل و فاعل، أخذَ عَشْرَ: مفعول به، محلاً منصوب و عامل در تمییز کوکباً: تمییز.

مثال ۲: هذا رطلٌ زيتاً.

ترکیب: هذا: مبتدا، رطلٌ: خبر، زيتاً: تمییز.

مثال ۳: واشتعلَ الرأسُ شيباً.

ترکیب: واو: به حسب ماقبل، اشتعلَ: فعل و عامل در تمییز، الرأسُ: فاعل، شيباً: تمییز بری اشتعل الرأس.

[شماره صفحه واقعی: ۵۴]

ص: ۱۲۷۱

الف: به پرسشهای زیر پاسخ دهید.

۱ هر یک از واژه های زیر را توضیح دهید.

مفعول له، مفعول فیه، فاعول مطلق، حال، جمله حالیه، تمییز.

۲ شرایط نصب مفعول له را بیان کنید.

۳ مفعول فیه در چه صورتی منصوب است؟

۴ اقسام مفعول مطلق را شرح دهید.

۵ در چه صورتی تقدیم حال بر عامل خود لازم است؟

۶ تمییز را تعریف کرده اقسام آن را نام ببرید.

۷ عامل نصب تمییز چیست؟

۸ آنچه از منصوبات و مرفوعات تاکنون خوانده اید نام ببرید.

ب: ترکیب کنید.

۱ اللَّهُ يَتَوَفَّى الْأَنْفُسَ حِينَ مَوْتِهَا (الزمر/۴۲)

۲ يَعْلَمُ سِرَّكُمْ وَ جَهْرَكُمْ وَ يَعْلَمُ مَا تَكْتُمُونَ (الأنعام/۳)

۳ وَ كَلَّمَ اللَّهُ مُوسَى تَكْلِيمًا (النساء/۱۶۴)

۴ أَنْظَرُ كَيْفَ يَفْتَرُونَ عَلَى اللَّهِ الْكَذِبَ (النساء/۵۰)

۵ يَجْعَلُونَ أَصَابِعَهُمْ فِي آذَانِهِمْ مِنَ الصَّوَاعِقِ حَذَرَ

[شماره صفحه واقعی : ۵۵]

ص: ۱۲۷۲

٦ تَفْتَحُ أَبْوَابَ السَّمَاءِ نِصْفَ اللَّيْلِ نَهَجَ الفصاحه/١١٦٦)

٧ أَدْعُوكَ دُعَاءَ مَنْ اشْتَدَّتْ فَاقَتُهُ وَ ضَعُفَتْ قُوَّتُهُ وَ قَلَّتْ حِيلَتُهُ. (الصحيحه السجديه/٣٩٥)

٨ كَيْفَ أَدْعُوكَ وَ أَنَا الْعَاصِي وَ كَيْفَ لَا أَدْعُوكَ وَ أَنْتَ الْكَرِيمُ (الصحيحه السجديه/٤٧٧)

برای مطالعه بیشتر

المفعول له: هو ما وَقَعَ عليه فعلُ الفاعل. (قَطُرُ النَّدى)

المفعول له: هُوَ المَصْدَرُ المَعْلَلُ لِحَدِثٍ شَارَكَهُ وَقْتًا وَ فَاعِلًا. (قَطُرُ النَّدى)

المفعول فيه: هو كُلُّ اسمِ زمانٍ أَوْ مَكَانٍ سَلِطَ عَلَيْهِ عَامِلٌ عَلَى مَعْنَى "فِي". (قَطُرُ النَّدى)

المفعول المطلق: هو مَصْدَرٌ يُؤَكِّدُ عَامِلَهُ أَوْ يَبَيِّنُ نَوْعَهُ أَوْ عَدَدَهُ. (الصمديه)

الحال: هِيَ الصِّفَةُ المُبَيِّنَةُ لِلْهَيْئَةِ غَيْرِ نَعْتٍ. (الصمديه)

التمييز: هو النَكْرَةُ الرَّافِعَةُ لِلإِثْمَامِ المُسْتَقَرِّ عَنِ ذَاتِ إِي وَ نَسْبِهِ. (الصمديه)

[شماره صفحه واقعی : ٥٦]

لازم و متعدی

فعل لازم: فعلی است که فقط به فاعل نیاز دارد، مثل: قَامَ، ذَهَبَ.

فعل متعدی: فعلی است که علاوه بر فاعل، طالب مفعول به نیز می باشد، مثل: نَصَرَ، قَالَ.

اقسام فعل متعدی:

۱ یک مفعولی، مثل: نَصَرَ زَيْدٌ بَكَرًا، و مثل: كَتَبَ، قَالَ، ضَرَبَ.

[شماره صفحه واقعی : ۵۷]

ص: ۱۲۷۴

۲ دو مفعولی، مثل: عَلِمَ زَيْدٌ بَكْرًا عَالِمًا.

ترکیب: عَلِمَ: فعل، زَيْدٌ: فاعل، بَكْرًا: مفعول اول، عَالِمًا: مفعول دوم.

۳ سه مفعولی، مثل: أَعْلَمَ زَيْدٌ بَكْرًا خَالِدًا عَالِمًا (زید بکر را آگاه کرد که خالد عالم است)

افعال سه مفعولی عبارتند از: أَعْلَمَ، أَخْبَرَ، خَبَّرَ، حَدَّثَ، أَرَى، نَبَأَ، أَنْبَأَ.

اقسام فعل دو مفعولی

افعال دو مفعولی بر دو قسمند:

۱ افعالی که دو مفعول آنها در اصل مبتدا و خبر بوده اند، و این افعال بر دو قسمند:

الف: افعال قلوب: افعالی هستند که معنای آنها توسط اعضای باطنی و قوای درونی تحقق پیدا می کند و آنها عبارتند از: حَسِبَ، خَالَ، زَعَمَ، ظَنَّ، (به معنی گمان کرد، پنداشت)، عَلِمَ، وَجَدَ، رَأَى (به معنی علم پیدا کرد، یقین کرد)

مثال: حَسِبَ زَيْدٌ بَكْرًا عَالِمًا (زید گمان کرد بکر عالم است)

رَأَى زَيْدٌ بَكْرًا عَالِمًا (زید دانست بکر عالم است).

ب: افعال تَصْيِيرٍ: افعالی هستند که به معنای گرداندن و از حالی به حال دیگر در آوردن می باشند و آنها عبارتند از: صَارَ، اتَّخَذَ، وَهَبَ، جَعَلَ، تَخَذَ، تَرَكَ، رَدَّ.

مثال: اتَّخَذَ اللهُ إِبْرَاهِيمَ خَلِيلًا

[شماره صفحه واقعی: ۵۸]

ص: ۱۲۷۵

۲ افعالی که دو مفعول آنها در اصل مبتدا و خبر نبوده است.

مثل: أعطی، کسى، سَمَى.

مثال: أعطی زیدُ بکراً درهماً (زید به بکر درهمی بخشید)

این دسته افعال به "دومفعولی باب أعطی" مشهورند.

تذکر: افعال قلوب اگر به باب افعال برده شوند دارای سه مفعول می گردند.

مثال: عَلِمَ زیدُ بکراً فاضلاً، عَلِمَ زیدُ خالداً بکراً فاضلاً.

معلوم و مجهول

فعل معلوم: فعلی است که فاعل آن در کلام ذکر شده باشد.

مثال ۱: نَصَرَ زیدُ بکراً.

ترکیب: نَصَرَ: فعل، زیدُ: فاعل، بکراً: مفعول به.

مثال ۲: زیدُ نَصَرَ بکراً.

ترکیب: زیدُ: مبتدا، نَصَرَ: فعل و فاعل (فاعلش مستتر است)، بکراً: مفعول به، جمله "نَصَرَ بکراً" خبر و در محل رفع.

فعل مجهول: فعلی است که فاعل آن در کلام ذکر نشده و به مفعول نسبت داده شده باشد، مثل: نُصِرَ بکراً (بکر یاری شد)

[شماره صفحه واقعی: ۵۹]

ص: ۱۲۷۶

الف: به پرسشهای زیر پاسخ دهید.

۱ فعل لازم، متعدی، معلوم و مجهول را تعریف کنید.

۲ اقسام فعل متعدی را توضیح دهید.

۳ اقسام فعل دو مفعولی را شرح دهید.

۴ افعال سه مفعولی را نام ببرید.

ب ترکیب کنید.

۱ اتَّخَذَ اللَّهُ إِبْرَاهِيمَ خَلِيلًا (النساء/۱۲۵)

۲ وَ جَعَلْنَا نَوْمَكُمْ سُبَاتًا (النبأ/۹)

۳ الصَّبِيحَةُ تَمْنَعُ الرِّزْقَ (نهج الفصاحه/ح ۱۸۷۵)

۴ خَيْرُكُمْ مَنْ تَعَلَّمَ الْقُرْآنَ وَعَلَّمَهُ (نهج الفصاحه/ ح ۱۵۲۴)

۵ قَالَ الصَّادِقُ عَلَيْهِ السَّلَامُ: فَيَجْعَلُ اللَّهُ قَوْمًا أَهْلَهَا قَائِمِينَ مَقَامَ الْحُجَّهِ. (يوم الخلاص/ ص ۱۹۴)

[شماره صفحه واقعی : ۶۰]

ص: ۱۲۷۷

برای مطالعه بیشتر

اللازمُ: هو الفعلُ الَّذِي لا يتجاوزُ الفاعلَ. (التصريف)

المتعدّي: هو الفعلُ الَّذِي يتعدّى عَنِ الفاعلِ إِلَى المفعولِ به. (التصريف)

افعال ناقصه و مقاربه

افعال ناقصه

افعالی هستند که بر مبتدا و خبر داخل می شوند، و در آن دو عمل کرده مبتدا را به عنوان اسم و خبر را به عنوان خبر برای خود قرار می دهند، عمل این افعال رفع به اسم و نصب به خبر است.

مثال: زیدٌ عالمٌ كانَ زيدٌ عالماً.

ترکیب: كانَ: فعل ناقصه، زیدٌ: اسم کان، عالماً: خبر کان.

افعال ناقصه عبارتند از: كانَ، صارَ، أصبحَ، أمسى، أضحى، ظلَّ، باتَ، ماقتَى، ما انفكَّ، ما برحَ، مازالَ، مادامَ، كَيْسَ.

معانی افعال ناقصه:

كانَ: برای تقریر ثبوت خبر برای اسم می باشد،

صارَ: گردید.

أصبحَ، أمسى، أضحى: برای ثبوت خبر برای اسم در هنگام صبح، شب و ظهر می باشند، مثل: أصبحَ زيدٌ غنياً (زید هنگام صبح غنی شد)

ظلَّ: برای ثبوت خبر برای اسم در طول روز بکار برده می شود، مثل: ظلَّ زيدٌ راكباً (زید در طول روزه سواره بود)

باتَ: برای ثبوت خبر برای اسم در طول شب بکار برده می شود، مثل: باتَ زيدٌ نائماً (زید در طول شب خواب بود)

[شماره صفحه واقعی: ۶۱]

ص: ۱۲۷۸

لَيْسَ: برای نفی خبر از اسم می باشد، مثل: لیس زیدٌ عالماً (زید عالم نیست)

مَأْتِيٌّ، مَا أَنْفَكَ، مَا بَرِحَ، مازالَ: برای دوام ثبوت خبر برای اسم، تا زمان اخبار استعمال می شوند، مثل مازالَ زیدٌ أميراً (زید هنوز امیر است)

مادامَ: برای معلق کردن چیزی بر مدت ثبوت خبر برای اسم می باشد، مثل: إجلِسْ مادامَ زیدٌ جالساً (بنشین مدتی که زید نشسته است)

دو ویژگی افعال ناقصه:

۱ تقدیم خبر این افعال بر اسم آنها جایز است، مثل: كانَ عالماً زیدٌ.

۲ تقدیم خبر آن بر خود افعال، در غیر افعالی که اول آنها "ما" می باشد جایز است، مثل: عالماً كانَ زیدٌ.

ذکر این نکته لازم است که حکم مذکور در مورد لیس اختلافی است.

افعال مقاربه

افعال مقاربه افعالی هستند که بر مبتدا و خبر داخل شده و مانند افعال ناقصه عمی می کنند با این تفاوت که خبر این افعال، باید فعل مضارع باشد، و از لحاظ معنی بر سه قسم تقسیم می شوند:

۱ افعال رجاء: برای امید داشتن حصول خبر برای اسم می آیند و عبارتند از: عَسَى، خَرَى، إِخْلَوْ لَقَى.

مثال: عَسَى زیدٌ أَنْ يَكْتُبَ (امید است زید بنویسد)

[شماره صفحه واقعی: ۶۲]

ص: ۱۲۷۹

ترکیب: عسی: فعل مقاربه، زید: اسم عسی، أن: ناصبه، یکتُب: فعل و فاعل، أن یکتُب: خبر عسی.

۲ افعال قُرب: برای نزدیکی حصول خبر برای اسم می آیند و عبارتند از: کاد، کُرب، أو شک.

مثال: کاد زید یکتُب. (نزدیک است زید بنویسد)

ترکیب: کاد: فعل مقاربه، زید: اسم کاد، یکتُب: فعل و فاعل، خبر کاد.

۳ افعال شروع: در مورد شروع حاصل شدن خبر برای اسم استعمال می شوند و عبارتند از: اُنشأ، طَفِقَ، جَعَلَ، أَخَذَ.

مثال: أَخَذَ زید یکتُب (زید شروع به نوشتن کرد)

ترکیب: أَخَذَ: فعل مقاربه، زید: اسم أَخَذَ، یکتُب: فعل و فاعل، خبر أَخَذَ.

تذکر:

خبر افعال رجاء غالباً همراه با "أن" و خبر افعال قُرب غالباً بدون "أن" استعمال می شود.

پرسش و پاسخ

الف: به پرسشهای زیر پاسخ دهید.

۱ افعال ناقصه را نام ببرید.

۲ ویژگیهای افعال ناقصه کدام است؟

[شماره صفحه واقعی: ۶۳]

ص: ۱۲۸۰

۳ افعال مقاربه کدامند و بر چند قسم می باشند؟

ب- ترکیب کنید:

۱ يكادُ البرقُ يخطفُ أبصارَهُمْ (البقره/۲۰)

۲ عسى ربُّكُمْ أن يرحمَكُمْ (الاسراء/۸)

۳ حُرِّمَ عَلَيْكُمْ صيدُ البرِّ ما دمُّمُ حُرْمًا. (المائده/۹۶)

۴ كاذ الخليمُ أن يكونَ نبياً (نهج الفصاحه/ ح ۲۱۱۳)

۵ قال رسول الله صلى الله عليه وآله: يُصْبِحُ الرَّجُلُ مُؤْمِنًا وَيُمْسِي كَافِرًا وَيُمْسِي مُؤْمِنًا وَيُصْبِحُ كَافِرًا. (يوم الخلاص/ص ۳۶۰)

۶ قال أمير المؤمنين عليه السلام: تُكُونُ النَّشِوَةُ كاشِفَاتٍ غَارِيَاتٍ مُتَبَرِّجَاتٍ، مِنَ الدِّينِ خَارِجَاتٍ وَ إِلَى الْفِتَنِ مَائِلَاتٍ وَ إِلَى الشَّهَوَاتِ وَ اللَّذَاتِ مُشِيرَعَاتٍ، لِلْمُحَرَّمَاتِ مُسْتَحَلَّاتٍ، فِي جَهَنَّمَ خَالِدَاتٍ. (يوم الخلاص/ص ۳۹۳)

[شماره صفحه واقعی : ۶۴]

ص: ۱۲۸۱

افعال مدح و ذم

افعال مدح و ذم افعالی هستند که برای ایجاد مدح (ستایش) و یا ذم (نکوهش) وضع شده اند، و بعد از آنها دو اسم مرفوع ذکر می شوند که اولی را فاعل و دومی را مخصوص به مدح یا ذم می نامند.

افعال مدح عبارتند از: نَعَمْ، حَبَّذا.

افعال ذم عبارتند از: بُسَّ، ساء.

مثال: نَعَمْ الرَّجُلُ زید (زید خوب مردی است)

روش ترکیب: اسم مخصوص به مدح یا ذم، در ترکیب باید یکی از عناوین ترکیبی را دارا باشد و در ترکیب آن دو وجه ذکر شده است:

ترکیب اول: نَعَمْ: فعل مدح، الرَّجُلُ: فاعل، زید: خبر برای مبتدای محذوف یعنی هو.

ترکیب دوم: نَعَمْ: فعل مدح، الرَّجُلُ: فاعل، نَعَمْ الرَّجُلُ: خبر مقدم، زید: مبتدای مؤخر.

تذکر: فاعل در حَبَّذا کلمه "ذا" می باشد و همیشه به همین صورت است، یعنی با مفرد و تشبیه و جمع مذکر و مؤنث بودن مخصوص به مدح تغییری نمی کند مثل: حَبَّذا زید و الزیدان و الزیدون و هُنَّ و ...

[شماره صفحه واقعی: ۶۵]

ص: ۱۲۸۲

فعل تعجب

فعلی است که برای بیان تعجب و شگفتی از چیزی وضع شده است.

فعل تعجب دارای ۲ صیغه است: ما أَفْعَلُ و أَفْعُلُ بِهِ.

مثال ۱: ما أَحْسَنَ زَيْدًا (چقدر زید نیکوست!)

ترکیب: ما: تعجیبه، مبتدا، أَحْسَنَ: فعل و فاعل، زَيْدًا: مفعول به، جمله أَحْسَنَ زَيْدًا: خبر و در محلّ رفع.

مثال ۲: أَحْسِنُ زَيْدًا (چقدر زید نیکوست!)

ترکیب: أَحْسِنُ: فعل تعجب، ب: حرف جرّ، زَيْدًا: مجرور به باء و در محلّ رفع، فاعل أَحْسِنُ.

پرسش و تمرین

الف به پرسشهای زیر پاسخ دهید.

۱ افعال مدح و ذمّ را تعریف کنید.

۲ فعل تعجب چیست و صیغه های آن کدام است؟

[شماره صفحه واقعی: ۶۶]

ص: ۱۲۸۳

ب: ترکیب کنید.

۱ نِعْمَ سِلَاحُ الْمُؤْمِنِ الصَّبْرُ وَالدُّعَاءُ (نهج الفصاحه/۳۱۲۸)

۲ ما أَحْسَنَ الدُّنْيَا وَإِقْبَالَهَا إِذَا طَاعَ اللَّهُ مَنْ نَالَهَا (دیوان امیر المؤمنین علیه السلام، ص ۳۱۸)

۳ حَيْذًا نَوْمُ الْأَكْيَاسِ وَإِفْطَارُهُمْ. (نهج البلاغه/ ح ۱۳۷)

۴ بِئْسَ الزَّادُ إِلَى الْمَعَادِ الْعُدْوَانُ عَلَى الْعِبَادِ. (نهج البلاغه/ح/۲۱۲)

۵ قَالَ الْإِمَامُ الرِّضَا عَلَيْهِ السَّلَامُ: مَا أَحْسَنَ الصَّبْرَ وَانتِظَارَ الْفَرَجِ. (يوم الخلاص / ص ۲۱۴)

برای مطالعه بیشتر

أَفْعَالُ الْمَدْحِ وَالدَّمِّ: أَفْعَالٌ وُضِعَتْ لِذَنْشَاءِ مَدْحٍ أَوْ دَمٍّ. (الصمديه)

فِعْلًا التَّعَجُّبِ: فِعْلَانِ وَضِعَا لِإِنْشَاءِ التَّعَجُّبِ وَهُمَا "مَا أَفْعَلَهُ" وَ "أَفْعِلْ بِهِ". (الصمديه)

[شماره صفحه واقعی : ۶۷]

ص: ۱۲۸۴

حروف عامل

حروف جز

اشاره

حروف جز ۱۷ حرفند که بر اسم داخل شده و آن را مجرور می کنند و آن ها عبارتند از:

باء، تاء، کاف، لام، واو، مُنْدُ، مُنْدُ، حَلَا، رَبِّ، حَاشَا، مِینْ، عَدَا، فِی، عَن، عَلِی، حَتِّی، اِلِی

[شماره صفحه واقعی : ۶۸]

ص: ۱۲۸۵

۱. إصْباح، مثل: یزیدِداً و مثل: مَرَوْتُ یزیدِ.

۲. إستعانت، مثل: کَتَبْتُ بِالْقَلَمِ.

۳. مُصاحبت، مثل: خَرَجَ یزیدُ بِعَشْرَتِهِ.

۴. مُقَابَلَه، مثل: بَغَتَ هَذَا بِهَذَا.

۵. تَعْدِیَه، مثل: ذَهَبْتُ یزیدِ.

۶. سَبَبِیَّت، مثل: ضَرَبْتُهُ بِسُوءِ أَدَبِهِ.

۷. ظَرْفِیَّت، مثل: جَلَسْتُ بِالْمَسْجِدِ.

۸. تَأکید (این معنی در مورد باء زائد است)، مثل: ما یزیدُ بقائِمِ.

۹. قَسَم، مثل: أَقْسَمُ بِاللَّهِ لِأَكْرَمَنْ زیداً.

تذکر:

۱- حذف متعلق باء قسم جایز است.

مثل: بِاللَّهِ لِأَكْرَمَنْ زیداً.

۲- جمله ای که در جواب قسم قرار می گیرد اصطلاحاً "جمله جواب قسم" نامیده می شود و محلی از اعراب ندارد.

مثل: أَقْسَمُ بِاللَّهِ لِأَكْرَمَنْ زیداً.

ترکیب: أَقْسَمُ فعل و فاعل بالله: جار و مجرور متعلق به أَقْسَمُ لَ: لام جواب قسم، أَكْرَمَنْ: فاعل و نون تأکید، زیداً: مفعول به.

جمله "لِأَكْرَمَنْ زیداً" جواب قسم

[شماره صفحه واقعی: ۶۹]

معانی مِن

۱. ابتداء غایب در مکان، مثل: سِرْتُ مِنَ الْبَصْرَةِ إِلَى الْكُوفَةِ.
  ۲. ابتدا غایب در زمان، مثل: مُطِرْنَا مِنَ الْجُمُعَةِ إِلَى الْجُمُعَةِ.
  ۳. بیان جنس، مثل: (فَاجْتَبَيْتُمُ الرَّجْسَ مِنَ الْأَوْثَانِ)
  ۴. تبعیض، مثل: أَخَذْتُ مِنَ الدَّرَاهِمِ.
  ۵. تأکید (این معنی در صورتی است که مِن زاید باشد)، مثل: مَا قَامَ مِنْ أَحَدٍ
  ۶. تعلیل، مثل (مِمَّا خَطَبْتَاهُمْ أُغْرِقُوا)
- ترکیب: مِن: حروف جرّ، ما: زایده، خَطَبْتَاهُ: مجرور به مِن و مضاف، هم: مضاف إليه أُغْرِقُوا: فعل مجهول و نایب فاعل (ضمیر واو نایب فاعل است)، جازّ و مجرور متلقّ به أُغْرِقُوا

معانی الي

۱. انتهاء غایب در مکان، مثل: سِرْتُ مِنَ الْبَصْرَةِ إِلَى الْكُوفَةِ.
۲. انتهاء غایب در زمان، مثل: (وَأَلْقَيْنَا بَيْنَهُمُ الْعِدَاةَ وَ الْبَغْضَاءَ إِلَى يَوْمِ الْقِيَامَةِ)
۳. معنای مع، مثل: (وَلَا تَأْكُلُوا أَمْوَالَهُمْ إِلَى أَمْوَالِكُمْ)

[شماره صفحه واقعی : ۷۰]

۱. ظرفیت، مثل: زیدٌ فی الدارِ و مثل: النجاةُ فی الصّدقِ

۲. مصابحت، مانند: (فَخَرَجَ عَلَى قَوْمِهِ فِي زِينَتِهِ)

ترکیب: ف: به حسب ماقبل، خَرَجَ: فعل و فاعل (ضمیر هو فاعل آن است)، علی: حروف جرّ، قوم: مجرور و مضاف، هُ: مضاف الیه (جاره و مجرور متعلق به خَرَجَ)، فی: حروف جرّ، زِينَتِهِ: مجرور و مضاف، هُ: مضاف الیه (جارّ و مجرور متعلق به خَرَجَ).

۳. تعلیل، مانند: (فَدَلِكُنَّ الَّذِي لُمْتُنَّنِي فِيهِ)

ترکیب: ف: به حسب ماقبل، ذا: اسم اشاره، مبتدا، ل: حروف بُعد، كُنَّ: حروف خطاب، الذی: اسم موصول، خبر، لُمْتُنَّنِي: فعل و فاعل، ن: حروف وقایه، ی: ضمیر متصل، مفعول به، فی: حرف جرّ، ه: ضمیر متصل، در محل جرّ به فی. (جمله "لُمْتُنَّنِي فِيهِ" صله برای الذی)

۴. استعلاء، مانند: (لَأَصْلِبَنَّكُمْ فِي جُدُوعِ النَّخْلِ)

ترکیب: ل: جواب قسم مقدر، أَصْلِبَنَّ: فعل و فاعل و نون تأکید) ضمیر أنا فاعل آن می باشد، كُمْ: مفعول به برای لأَصْلِبَنَّ، فی: حروف جرّ، جُدُوعِ: مجرور به فی و مضاف، النَّخْلِ: مضاف الیه، جارو مجرور متعلق به أَصْلِبَنَّ.

[شماره صفحه واقعی : ۷۱]

۱. استحقاق، مثل: الحمد لله.
۲. اختصاص، مثل: الكتاب لزيد و مثل: الكتاب للمدرسه.
۳. قسم، مثل: لله لا يؤخر الاجل
۴. تعلیل، مثل: ضربت زيدا للتأديب.
۵. تأکید (این معنی در مورد لام زایده است)، مثل: (زَدَفَ لَكُمْ)

رَبَّ

- رَبَّ بر اسم نکره موصوفه داخل می شود، مثل: رَبُّ رَجُلٍ كَرِيمٍ فِي الدَّارِ.
- رَبَّ از حروفی است که در ترکیب زاید است ولی در معنی زاید نیست، به همین جهت آن را "حروف جز شبه زاید" می گویند و نیازی به متعلق ندارد.
- ومحل مجرور آن در بعضی موارد چون مثال فوق رفع، بنابر ابتدائیت است.
- ترکیب: رَبُّ: حروف جز شبه زاید، رجل: مجرور به رَبَّ، در محل رفع، مبتدا، کریم: صفت برای رجل، فی الدار: جارّ و مجرور، متعلق به عامل مقدر، خبر مبتدا.

[شماره صفحه واقعی : ۷۲]

معانی علی

۱. استعلاء، مثل: زیدٌ علی السَّطْحِ و مثل: عَلَیْهِ دَیْنٌ.
۲. ظرفیت، مثل: (وَ دَخَلَ الْمَدِينَةَ عَلَى حِينِ غَفْلَةٍ مِنْ أَهْلِهَا)
۳. مصابحت، مثل: (وَ آتَى الْمَالَ عَلَى حُبِّهِ ذَوَى الْقُرْبَى).

معنای عن

عَنْ: مهمترین معنای "عَنْ" مجاوزه است، مثل: رَمَيْتُ السَّهْمَ عَنِ الْقَوْسِ و مثل: بَلَغَنِي عَنْ زَيْدٍ حَدِيثٌ.

معنای کاف

۱. تشبیه و آن به دو قسم است: تشبیه در ذات، مثل: زیدٌ كأخيه. تشبیه در صفات، مثل زیدٌ كالأسد.
۲. تأکید و آن کاف زایده است، مثل: (لَيْسَ كَمِثْلِهِ شَيْءٌ) کاف جازه بر ضمیر داخل نمی شود.

[شماره صفحه واقعی: ۷۳]

ص: ۱۲۹۰

این دو حروف در زمان ماضی برای ابتداء غایت و در زمان حاضر برای ظرفیت می آیند، مثل: ما رأيتُهُ مُدَّ يَوْمَ الْجُمُعَةِ و مثل: ما رأيتُهُ مُنْدُ يَوْمِنَا.

معانی حَتَّى

۱. انتهاء غایت، مثل: أَكَلْتُ السَّمَكَةَ حَتَّى رَأَيْتُهَا. و (إلى) در این است که ما بعد (حَتَّى) داخل در حکم ما قبل است بخلاف (الى)
  ۲. به معنای مع، مثل: قَدِمَ الْحَاجُّ حَتَّى الْمَشَاهِدِ.
- "حَتَّى" نیز از حروفی است که بر ضمیر داخل نمی شود.

واو قَسَم

مثل وَاللَّهِ لِأَضْرِبَنَّ زَيْدًا.

متعلّق واو قسم همواره محذوف است، پس در اینجا " وَاللَّهِ " متعلّق به "أَقْسِمُ" محذوف است و این حرف بر ضمیر داخل نمی شود.

تاء قَسَم

مثل: تَأَلَّهَ لِأَضْرِبَنَّ زَيْدًا.

از ویژگیهای تاء قسم این است که فقط بر سر لفظ "الله" داخل می شود.

حاشا

برای تنزیه است، مثل سَاءَ الْقَوْمُ حَاشَا زَيْدٍ.

[شماره صفحه واقعی : ۷۴]

برای استثناء استعمال می شود، مثل: جاءَ القومُ عَدَا زَيْدٍ و أكرمْتُ القومَ خَلا زَيْدٍ.

حروف جر اصلی وزاید

اگر با فرض حذف حرف جرّ، خللی به معنای کلام وارد شود آن حرف جرّ را "اصلی" می نامند، مثل "باء" در (ذَهَبَ اللهُ بِنُورِهِمْ) و اگر با فرض حذف خللی به معنای کلام وارد نشود آن را حذف جرّ "زاید" می نامند، مثل "باء" در "مازَيْدٌ بِقَائِمٍ".

ترکیب: ما: حرف نفی، زَيْدٌ: مبتدا، بَاء: حرف جرّ زاید، قَائِمٌ: مجرور به بَاء زایده و خبر.

حرف جرّ زاید و حروفی چون کاف، حاشا، خلا و عدا متعلّق ندارد.

[شماره صفحه واقعی: ۷۵]

ص: ۱۲۹۲

جملات زیر را ترکیب کرده و معانی هریک از حروف جر را ذکر کنید:

۱. ثم اتموا الصيام الى الليل (البقره/۱۸۷)
۲. اهبط بسلام منا (هود/۴۸)
۳. نجیناهم بسحر (القمر/۳۴)
۴. فاغسلوا وجوهكم و ايديكم الى المرافق
۵. فى قلوبهم مرض (البقره/۱۰)
۶. و ما الله بغافل عما تعملون (البقره/۷۴)
۷. نحن نقص عليك احسن القصص (يوسف/۳)
۸. فضلنا بعضهم على بعض (البقره/۲۵۳)
۹. ضربت عليهم الذله والمسكنه (البقره/۶۱)
۱۰. يأمرون بالمعروف و ينهون عن المنكر و يسارعون فى الخيرات (آل عمران/۱۱۴)
۱۱. رَبِّ قَوْلٍ أَنْقَذَ مِنْ صَوْلٍ (نهج البلاغه/ح/۳۸۸)
۱۲. قَالَ الصَّادِقُ عَلَيْهِ السَّلَامُ: يَفْرَحُ بِهِ أَهْلُ السَّمَاءِ وَ أَهْلُ الْأَرْضِ ... (يوم الخلاص/۴۶۳)

[شماره صفحه واقعی : ۷۶]

ص: ۱۲۹۳

حروف ناصب مضارع

حروف ناصب فعل مضارع عبارتند از: أَنْ، لَنْ، كَيْ، إِذَنْ.

مثال: (لَنْ تَجِدَ لَهُمْ نَصِيراً) ترکیب: لَنْ: ناصبه، تَجِدَ: فعل مضارع، منصوب به لَنْ، ضمیر مستتر أَنْتَ فاعلش، لَهُمْ: جاز و مجرور، متعلق به تَجِدَ، نصیراً: مفعول به.

أَنْ: از ویژگیهای "أَنْ" این است که فعل مضارع را به تأویل مصدر می برد و اختصاص به زمان استقبال دارد.

مثال: (أَنْ تَصُومُوا خَيْرٌ لَكُمْ) ترکیب: أَنْ: ناصبه، تَصُومُوا: فعل و فاعل، أَنْ تَصُومُوا: تأویل به مصدر می رود، مصدر در محل رفع، مبتدا، خَيْرٌ: خبر، لَكُمْ: جاز و مجرور، متعلق به خَيْرٌ، تقدیر آن چنین است: تَصُومُكُمْ خَيْرٌ لَكُمْ.

لَنْ: معنای آن نفی مستقبل همواره با تأکید نفی است، مثل: لَنْ يَضْرِبَ زَيْدٌ (زید هرگز نخواهد زد)

[شماره صفحه واقعی : ۷۷]

کئی: برای تعلیل است و سبب بودن ما قبل برای ما بعد را می‌رساند.

مثال: أَسْلَمْتُ كَيْ أُدْخَلَ الْجَنَّةَ.

ترکیب: أَسْلَمْتُ: فعل و فاعل، کئی: ناصبه، أُدْخِلَ: فعل و فاعل، الْجَنَّةُ مفعول فیه.

إِذَنْ: برای جواب و جزاء است، مثل اینکه گفته شود: أُنَا آتِيكَ، و در جواب بگویی: إِذَنْ أُكْرِمَكَ.

حروف جازم فعل مضارع

حروف جازم فعل مضارع عبارتند از: لَمْ، لَمَّا، لَأَمْ، امر، "لا"ی نهی، اِنْ شرطیه

لَمْ: مضارع را از جهت معنی به ماضی تبدیل کرده آن را منفی می‌کند.

مثل: لَمْ يَضْرِبْ زَيْدٌ (زید نزد)

لَمَّا: مانند لَمْ، مضارع را به ماضی قلب کرده و آن را منفی می‌کند ولی فعل منفی را در زمان ماضی تا حال استمرار می‌دهد.

[شماره صفحه واقعی : ۷۸]

ص: ۱۲۹۵

مثال: (وَلَمَّا يَدْخُلِ الْإِيمَانُ فِي قُلُوبِكُمْ) ترکیب: واو: به حسب ما قبل، لَمَّا: جازمه، يَدْخُلُ: فعل مضارع، مجزوم به لَمَّا، الإیمان: فاعل، فی: حروف جز، قلوب: مجرور و مضاف، کُمْ: مضاف الیه در محل جز، جاز و مجرور متعلق به يَدْخُلُ.

ویژگی های لَمَّا:

۱. نفی فعل را در زمان ماضی تا حال استمرار می دهد.

۲. حذف فعل لَمَّا جایز است، مثل: نَدِمَ زَيْدٌ وَلَمَّا. یعنی: لَمَّا يَنْفَعُهُ النَّدَمُ به خلاف لم.

۳. در مدخول لَمَّا تَوَقَّعَ حصول است، به خلاف لَمَّ.

لام امر: بر فعل مضارع داخل می شود و فعل مضارع را دارای معنی طلب می نماید، مثل: لِيُضْرِبَ زَيْدٌ بَكَرًا (زید باید بکر را بزند)

"لا"ی نهی: بر فعل مضارع داخل شده و فعل مضارع را دارای معنی طلب ترك فعل می نماید.

مثال: (لَا يَتَّخِذِ الْمُؤْمِنُونَ الْكَافِرِينَ أَوْلِيَاءَ)

ترکیب: لا: حرف نهی، يَتَّخِذُ: فعل مضارع مجزوم به لا، المؤمنون: فاعل، الكافرين: مفعول اول، اولياء: مفعول دوم.

[شماره صفحه واقعی: ۷۹]

ص: ۱۲۹۶

إِنْ: از حروف جازمه است که بر سر دو جمله داخل شده و یکی را شرط و دیگری را جواب قرار می دهد به همین جهت آن را "إِنْ شرطیه" می نامند.

مثال: (إِنْ تَنْصُرُوا اللَّهَ يَنْصُرْكُمْ) ترکیب: إِنْ: شرطیه، تَنْصُرُوا: فعل و فاعل، مجزوم به إِنْ، فعل شرط، الله مفعول به، يَنْصُرْ: فعل و فاعل، مجزوم به إِنْ، جواب شرط، كُمْ: مفعول به.

تذکر:

اگر "إِنْ شرطیه" بر دو فعل ماضی داخل شود، معنی آن دو را به مضارع تغییر داده و در لفظ آن دو عمل نمی کند، بلکه آنها را محلاً مجزوم می نماید.

مثل: إِنْ ضَرَبْتَ ضَرْبًا.

و اگر بر عکس بود، فعل اول محلاً مجزوم می شود و فعل دوم جایز الوجهین است، یعنی هم می تواند لفظاً مجزوم باشد هم می تواند مجزوم نباشد.

مثل: إِنْ ضَرَبْتَ أَضْرَبُ يَا أَضْرَبُ.

جمله ای که در جواب شرط جازم قرار می گیرد، اگر مقرون به فاء باشد، محلاً مجزوم خواهد بود، مثل: إِنْ تَجْلِسْ فَأَنَا أَجْلِسُ.

[شماره صفحه واقعی : ۸۰]

ص: ۱۲۹۷

ترکیب: إن: حرف شرط، تَجَلَّسُ: فعل شرط، مجزوم به أن ضمیر مستتر أنت فاعل آن، فاء رابطه، أنا: مبتدا، أَجْلِسُ: فعل و فاعل، خبر أنا و در محل رفع، جمله "أَنَا أَجْلِسُ" جواب شرط و محلاً مجزوم.

پرسش و تمرین

الف: به پرسشهای زیر پاسخ دهید.

۱. حروف ناصب فعل مضارع را با معانی آنها بیان کنید

۲. ویژگیهای ((أن ناصبه)) را ذکر کنید

۳. حروف جازم فعل مضارع را با معنای آنها ذکر کنید

۴. فرق بین لم و لما را شرح دهید

۵. حالات فعل شرط و جواب شرط را توضیح دهید.

ب: ترکیب کنید.

۱. وَ لَا تَلْسُوا الْحَقَّ بِالْبَاطِلِ (البقره/ ۴۲)

۲. وَ لَا تَأْكُلُوا مِمَّا لَمْ يُذْكَرِ اسْمُ اللَّهِ عَلَيْهِ (الانعام/ ۱۲۱)

۳. يُرِيدُ اللَّهُ أَنْ يُخَفِّفَ عَنْكُمْ وَ خُلِقَ الْإِنْسَانُ ضَعِيفًا (النساء/ ۲۸)

۴. فَأُولَئِكَ عَسَى اللَّهُ أَنْ يَعْفُوَ عَنْهُمْ (النساء/ ۹۹)

۵. وَ إِنْ تَعُودُوا نَعُدْ. (الانفال/ ۱۹)

۶. وَ لَا تَحْسَبَنَّ الَّذِينَ قُتِلُوا فِي سَبِيلِ اللَّهِ أَمْواتًا. (آل عمران/ ۱۶۹)

۷. لَا تَضَعُوا الْحِكْمَةَ عِنْدَ غَيْرِ أَهْلِهَا. (نهج الفصاحه/ح/ ۲۴۶۴)

[شماره صفحه واقعی : ۸۱]

ص: ۱۲۹۸

بعضی از حروفند که اسم مابعد خود را منصوب می نمایند و آنها عبارتند از:

واو به معنای مَع، إِلَّا ی استثنائیه، حروف نداء

"واو": به معنای "مَع"، واوی است که دارای معنای همراهی می باشد و اسم منصوب ما بعد آن را مفعول معه می گویند.

مثال: جُنْتُ و زیداً

ترکیب: جُنْتُ: فعل و فاعل، واو، به معنای مع، زیداً: مفعول معه.

"إِلَّا" ی استثنائیه: برای خارج کردن مابعد خود از حکم ما قبل می آید و ما بعد آن را "مُسْتَثْنَى" می گویند.

مثال: جاءَ القَوْمُ إِلَّا زیداً

ترکیب: جاءَ: فعل، القَوْمُ: فاعل، إِلَّا: استثنائیه، زیداً: مُسْتَثْنَى.

اقسام مُسْتَثْنَى: مُسْتَثْنَى بر دو قسم است: متصل و منقطع.

اگر مُسْتَثْنَى حقیقتاً داخل در مُسْتَثْنَى منه بود به وسیله ادات استثناء از حکم مُسْتَثْنَى منه خارج شده باشد مُسْتَثْنَى را متصل می نامند.

مانند: جاءَ القَوْمُ إِلَّا زیداً

اگر مُسْتَثْنَى، حقیقتاً داخل در مُسْتَثْنَى منه نباشد بلکه حکماً داخل در آن

[شماره صفحه واقعی: ۸۲]

باشد مُسْتَنِي را منقطع می نامند، مانند: جَاءَ الْقَوْمُ إِلَّا حَمَارًا

توجه: اگر مُسْتَنِي منه، در کلام ذکر نشده و کلام منفی باشد، مُسْتَنِي را "مُسْتَنِي مَفْرَع" می نامند، که به خواهش عامل اعراب داده می شود.

مثل: ما جاء إلا زيدٌ تركيب: ما، نافية، جاء: فعل، إلا استثنائية، زيدٌ فاعل برای جاء.

حروف نداء: حروفی هستند که برای خواندن و دعوت کردن مخاطب می آیند و عبارتند از: "يا، أيا، هيا، أئ، أ" از این حروف "أ" برای ندای قریب، "ای" برای ندای متوسط، "أیا و هیا" برای ندای بعید "یا" برای هر سه مورد استعمال می شود. اسم بعد از این حروف "منادی" نامیده می شود.

اقسام مُنادی:

۱. مضاف: مانند: يا عبدَ اللهِ

۲. شبه مضاف: مانده: يا وَجِيهاً عِنْدَ اللهِ

[شماره صفحه واقعی : ۸۳]

ص: ۱۳۰۰

۳. نکره غیر مقصوده: مانند: یا غافلاً و الموتُ یَطْلُبُهُ.

۴. مفرد معرفه: مانند: یا زیدُ، یا زیدونَ.

۵. نکره مقصود: مانند: یا رَجُلٌ.

سه قسم اول منادی، منصوب و دو قسم دیگر مبنی بر علامت رفع خود می باشند.

تذکر:

گاهی حرف ندا حذف می شود مثل: (يُوسُفُ أَعْرِضْ عَنْ هَذَا)

پرسش و تمرین

الف: به پرسشهای زیر پاسخ دهید.

۱. مفعول معه را تعریف کنید.

۲. استثنا چیست و اقسام مستثنی کدام است؟

۳. مستثنای مفرغ چیست؟

۴. حروف ندا را نام ببرید.

۵. منادی در چه صورتی معرف و در چه صورتی مبنی است؟ توضیح دهید.

[شماره صفحه واقعی: ۸۴]

ص: ۱۳۰۱

ب: تركيب كنيد.

۱. وَمَا يَخْدَعُونَ إِلَّا أَنْفُسَهُمْ (البقره ۹/)

۲. يَا مُبْتَدِءَ الْبَيْتِ قَبْلَ اسْتِحْقَاقِهَا. (مفاتيح الجنان ۸۸/)

۳. يَا مَنْ اسْمُهُ دَوَاءٌ وَ ذِكْرُهُ شِفَاءٌ وَ طَاعَتُهُ غِنَى. (مفاتيح الجنان /دعاء الكميل)

۴. يَا عَفُوُّ يَا عَفُورُ يَا صَبُورُ يَا شَكُورُ يَا رَوْفُ يَا عَطُوفُ يَا مَشْؤُولُ يَا وَدُودُ يَا سُبُّوحُ يَا قُدُّوسُ. (جوشن كبير)

۵. يَا مُقَلِّبَ الْقُلُوبِ وَ الْأَبْصَارِ يَا مُدَبِّرَ اللَّيْلِ وَ النَّهَارِ يَا مُحَوِّلَ الْحَوَالِ وَ الْأَحْوَالِ حَوِّلْ حَالَنَا إِلَى أَحْسَنِ الْحَالِ (مفاتيح الجنان /ص ۶۱۸)

۶. قَدْ خَلَيْتُمْ وَ الطَّرِيقَ (نهج البلاغه /ص ۳۸۱)

۷. مَوْلَايَ مَوْلَايَ أَنْتَ الْمَوْلَى وَ أَنَا الْعَبْدُ وَ هَلْ يَرْحَمُ الْعَبْدَ إِلَّا الْمَوْلَى؟ (صحيفه السجديه /۳۸۶)

۸. أَيْ رَبِّ جَلَلْنِي بِسِتْرِكَ وَ اعْفُ عَن تَوْبِيحِي بِكَرَمِ وَجْهِكَ (الصحيفه السجديه /۲۱۷)

۹. اللَّهُمَّ صَلِّ عَلَى مُحَمَّدٍ وَ آلِ مُحَمَّدٍ.

[شماره صفحه واقعي : ۸۵]

ص: ۱۳۰۲

المفعول معه: هو المذكورُ بَعْدَ واوِ المَعْيَةِ لِصَاحِبِهِ مَعْمُولٌ عَامِلُهُ (الصمدیه)

المستثنى: هو لفظٌ يُذَكَّرُ بَعْدَ إِلاَّ وَ أَخَوَاتِهَا لِيُعْلَمَ أَنَّهُ لَا يُنْسَبُ إِلَيْهِ مَا يُنْسَبُ إِلَى مَا قَبْلَهَا (الهدایه)

المنادى: هو اسمٌ مَدْعُوٌّ به حرف النداء (الهدایه)

حروف مشبهه بالفعل

اشاره

حروفی هستند که بر مبتدا و خبر داخل شده و مبتدا را به عنوان اسم و خبر را به عنوان خبر برای خود قرار می دهند، عمل این حروف، نصب به اسم و رفع به خبر است.

حروف مشبهه بالفعل عبارتند از: إِنَّ، أَنْ، كَأَنَّ، كَيْتَ، لَكِنَّ، لَعَلَّ مثال: إِنَّ زَيْدًا عَالِمٌ

ترکیب: إِنَّ: مشبهه بالفعل، زیداً: اسم، إِنَّ، عَالِمٌ: خبر إِنَّ

[شماره صفحه واقعی: ۸۶]

این دو حرف برای تأکید حکم و برطرف کردن شک از آن بکار می‌روند و فرق بین آن دو این است که إِنَّ با اسم و خبر کلامی تام است ولی اَنَّ با اسم و خبر خود در حکم مفرد است، یعنی: به جای اَنَّ و اسم و خبر آن می‌توان اسم مفردی قرار داد به خلاف إِنَّ.

اسم مفردی که به جای اَنَّ و اسم و خبر آن قرار می‌گیرد مصدری از لفظ خبر است که مضاف به اسم اَنَّ گردید است.

مثال: سَمِعْتُ اَنَّ زَيْدًا قَائِمًا.

ترکیب: سَمِعْتُ فعل و فاعل، اَنَّ مشببه بالفعل، زیداً: اسم اَنَّ، قائم: خبر اَنَّ، اَنَّ با اسم و خبر خود به تأویل مصدر رفته و به عنوان مفعول به سمعت می‌باشد، تقدیر آن چنین است: سَمِعْتُ قِيَامَ زَيْدٍ.

مواردی از وجوب کسر همزه اَنَّ: با توجه به این که گفتیم اَنَّ با اسم و خبر خود کلامی تام است پس اگر اَنَّ در جایگاهی قرار گیرد که در آن جایگاه باید کلام تام قرار گیرد لازم است همزه اَنَّ را مکسور بخوانیم، مانند موارد زیر:

۱. در ابتدای کلام، مثل: اَنَّ زَيْدًا قَائِمًا

۲. بعد از موصول، مثل: جَاءَ الَّذِي اِنَّ اَبَاهُ عَالِمٌ

۳. بعد از ماده قول مثل (قَالَ اِنَّهُ يَقُولُ اِنَّهَا بَقْرَةٌ)

[شماره صفحه واقعی: ۸۷]

۴. بعد از قسم، مثل (وَ الْعَصْرِ إِنَّ الْإِنْسَانَ لَفِي خُسْرٍ)

۵. بعد از نداء مثل: (يَا لُوطُ إِنَّا رُسُلُ رَبِّكَ)

مواردی از وجوب فتح همزه آن:

اگر آن با اسم و خبر در جایی قرار گرفت که در آن جایگاه طبق قاعده باید اسم مفرد قرار بگیرد همزه آن را مفتوح می خوانیم مانده موارد زیر:

۱. اگر آن با اسم و خبر در محل رفع گیرد، مثل: بَلَعْنِي أَنْ زَيْدًا عَالِمٌ و مثل: عِنْدِي أَنْتَكَ عَالِمٌ

۲. اگر آن با اسم و خبر در محل نصب قرار گیرد، مثل: كَرِهْتُ أَنْتَكَ قَائِمٌ.

۳. اگر آن با اسم و خبر در محل جرّ قرار گیرد، مثل: أَعْجَبَنِي اشْتِهَارُ أَنْتَكَ فَاضِلٌ و مثل: عَجِبْتُ مِنْ أَنْتَكَ قَائِمٌ.

* لَكِنَّ

برای استدراک است.

استدراک به آن معناست که به ما بعد آن، حکمی مخالف ما قبل نسبت داده می شود. به همین جهت لکنّ بین دو کلام که از جهت نفی و اثبات با یکدیگر مغایرت دارند واقع می شوند.

[شماره صفحه واقعی: ۸۸]

ص: ۱۳۰۵

مثال ۱: ما جاءَ زيدٌ لكنَّ عمرًا جاءَ.

مثال ۲: جاءَ زيدٌ لكنَّ عمرًا لمَّ يَجِئْ.

* لَيْتَ

برای تمنی است و تمنی اظهار محبت شیئی غیر ممکن یا ممکن غیر متوقع است.

مثال ۱: لَيْتَ الشَّبَابَ يَعودُ.

مثال ۲: لَيْتَ زيداَ عالمًا.

* لَعَلَّ: برای ترجی است و آن طلب امر محبوبی است که حصول آن نزدیک شمرده شده است.

مثل: (لَعَلَّ السَّاعَةَ قَریبٌ)

* كَأَنَّ: برای تشبیه چیزی به چیزی بکار می رود مثل: كَأَنَّ زيداَ الأسدُ.

[شماره صفحه واقعی: ۸۹]

ص: ۱۳۰۶

الف: به پرسشهای زیر پاسخ دهید.

۱. حروف مشبیه بالفعل را نام ببرید و عمل آنها را توضیح دهید.

۲. چرا این حروف را مشبیه بالفعل نامیده اند؟

۳. معانی حروف مشبیه بالفعل چیست؟

۴. فرق إن و أن را بیان کنید

۵. مواردی که باید همزه ان مکسور باشد را بیان کنید

۶. در چه مواردی باید همزه ان مفتوح باشد؟

۷. فرق بین لیت و لعل چیست؟

ب: ترکیب کنید.

۱. وَقُلْ جَاءَ الْحَقُّ وَزَهَقَ الْبَاطِلُ إِنَّ الْبَاطِلَ كَانَ زَهُوقًا (الاسراء/۸۱)

۲. إِنَّ اللَّهَ اصْطَفَى آدَمَ وَنُوحًا وَآلَ إِبْرَاهِيمَ وَآلَ عِمْرَانَ عَلَى الْعَالَمِينَ (آل عمران/۳۳)

۳. إِنَّا أَنْزَلْنَاهُ فِي لَيْلَةِ الْقَدْرِ (القدر/۱)

۴. وَأَطِيعُوا اللَّهَ وَالرَّسُولَ لَعَلَّكُمْ تُرْحَمُونَ (آل عمران/۱۳۲)

۵. إِنَّ اللَّهَ لَا يَغْفِرُ أَنْ يُشْرَكَ بِهِ (النساء/۴۸)

۶. كَانَهُنَّ الْيَاقُوتُ وَالْمَرْجَانُ (الرحمن/۵۸)

۷. وَاللَّهُ الْعِزَّةُ وَلِرَسُولِهِ وَلِلْمُؤْمِنِينَ وَلَكِنَّ الْمُنَافِقِينَ لَا يَعْلَمُونَ (المنافقون/۸)

۸. يَقُولُونَ يَا لَيْتَنَا أَطَعْنَا اللَّهَ وَأَطَعْنَا الرَّسُولَ (الاحزاب/۶۶)

[شماره صفحه واقعی : ۹۰]

ص: ۱۳۰۷

حروف شبیه به لیس

حروف شبیه به لیس دو حرف ((ما)) و ((لا)) که دارای معنای نفی می باشند بر مبتدا و خبر داخل شده و مانند لیس رفع به اسم و نصب به خبر می دهند به همین جهت این دو حرف را حروف شبیه به لیس نامیده اند.

مثال: ما رجل حاضرا.

ترکیب: ما: نافی شبیه به لیس رجل: اسم ما حاضرا: خبر ما.

تفاوتهای "ما" و "لا":

۱. "ما" برای نفی حال ولی "لا" برای مطلق نفی است

۲. اسم "ما" هم می تواند معرفه باشد هم نکره به خلاف "لا" که فقط بر نکره داخل می شود

۳. باء زائده در خبر "ما" داخل می شود ولی در خبر "لا" داخل نمی شود مثل: ما زید بقائم.

[شماره صفحه واقعی : ۹۱]

ص: ۱۳۰۸

لای نفی جنس یکی از حروف نفی است که بر مبتدا و خبر داخل شده مبتدا را منصوب و خبر را مرفوع می کند در این صورت مبتدا به عنوان اسم برای ((لا)) و خبر به عنوان خبر برای ((لا)) می باشد.

اسم ((لا)) در صورتی که مضاف باشد منصوب و در غیر این صورت مبنی بر علامت نصب آن است.

مثال ۱: (لا إِكْرَاهَ فِي الدِّينِ).

ترکیب: لا: نفی جنس اکراه: اسم لا مبنی بر فتح فی الدین: جار و مجرور متعلق به عامل مقدر خبر لا.

مثال ۲: لا غُلَامَ رَجُلٍ فِي الدَّارِ.

ترکیب: لا نفی جنس غلام: اسم لا منصوب و مضاف رجل: مضاف الیه فی الدار: جار و مجرور متعلق به عامل مقدر خبر.

"لا"ی نفی جنس در صورتی عمل می کند که اسم آن نکره بوده و به آن متصل باشد.

[شماره صفحه واقعی : ۹۲]

الف: به پرسشهای زیر پاسخ دهید.

۱. حروف شبیه به لیس کدامند؟

۲. فرق بین ((ما)) و ((لا)) چیست؟

۳. "لا" ی نفی جنس کدام است و عمل آن چیست؟

۴. اسم ((لا)) ی نفی جنس در چه صورتی معرب و در چه صورتی مبنی است؟

ب: ترکیب کنید.

۱. قَالُوا لَا عِلْمَ لَنَا (المائدة / ۱۰۹)

۲. مَا هُنَّ أُمَّهَاتِهِمْ (المجادله / ۲)

۳. مَا هَذَا بَشَرًا (یوسف / ۳۱)

۴. لَا عِبَادَةَ مِثْلَ التَّفَكُّرِ (نهج الفصاحه / ح ۲۵۰۵)

۵. لَا عَقْلَ كَالْتَدْبِيرِ وَلَا وَرَعَ كَالْكَفِّ وَلَا حَسَبَ كَحُسْنِ الْخُلُقِ (نهج الفصاحه / ح ۲۵۰۴)

[شماره صفحه واقعی: ۹۳]

ص: ۱۳۱۰

حروف عطف

حروفی هستند که مابعد خود را در حکم ماقبل قرار می دهند

[شماره صفحه واقعی : ۹۴]

ص: ۱۳۱۱

مانند: واو - ثم - فاء - او - بل - لا.

واو: برای جمع بین ماقبل و مابعد در حکم بدون فایده دادن ترتیب است مثل: جاء زید وعمرو

ثم: برای جمع بین ماقبل و مابعد در حکم به همراه ترتیب و انفصال است.

فاء: برای جمع بین ماقبل و مابعد در حکم به همراه ترتیب و اتصال است.

أو: برای ثبوت حکم برای یکی از دو امر بدون تعیین آن می آید.

بل: برای اعراض از ماقبل و روی آوردن به مابعد است مثل: جاء زید بل عمرو.

لا: آنچه برای ماقبل ثابت شده است از ما بعد نفی می کند مثل: جاء زید لا عمرو.

حروف استفهام

حروفی هستند که برای پرسیدن از چیزی بکار برده می شوند و عبارتند از: همزه و هل

مثال ۱: أزيْدُ قائم؟

ترکیب: أ: حرف استفهام زید: مبتدا قائم: خبر

مثال ۲: هَلْ يَضْرِبُ زَيْدٌ بَكَرًا؟

ترکیب: هل: حرف استفهام يضرب: فعل زید: فاعل بکرا: مفعول به

[شماره صفحه واقعی: ۹۵]

ص: ۱۳۱۲

حروف نفی

حروفی هستند که بری منفی کردن کلام می آیند مانند: ما و لا.

مثال: ما اَرْتَابَ مُخْلِصًا وَلَا شَكَّ مُوقِنًا.

حروف جواب

حروفی هستند که در جواب پرسش یا کلام متکلم یا طلب او واقع می شوند مانند: نعم- بلی -لا.

نعم: برای تقریر کلام سابق می آید.

مثال ۱: أجاؤ زید = نعم (یعنی زید آمد)

مثال ۲: أَلَمْ یَقْمِ زید = نعم (یعنی زید قیام نکرد)

بلی: نفی بعد از استفهام یا خبر را به صورت اثبات جواب می دهد.

مثال ۱: (أَلَسْتُ بِرَبِّكُمْ قَالُوا بَلَى) (یعنی: آیا من پروردگار شما نیستم؟ گفتند آری تو پروردگار ما هستی)

مثال ۲: لَمْ یَقْمِ زید = بلی (یعنی زید ایستاد)

لا: برای نفی کلام سابق می آید.

[شماره صفحه واقعی : ۹۶]

ص: ۱۳۱۳

مثال ۱: أ جاء زيد = لا (یعنی زید نیامد)

مثال ۲: جاء زيد = لا (یعنی زید نیامد)

پرسش و تمرین

الف: به پرسشهای زیر پاسخ صحیح دهید.

۱. حروف غیر عامل را نام ببرید.
  ۲. حروف عطف کدامند و ویژگی هر کدام چیست؟
  ۳. حروف نفی کدامند؟
  ۴. حروف جواب را نام ببرید و ویژگی هر کدام را ذکر کنید.
- ب: ترکیب کنید.

۱. هَلْ يَسْتَوِي الَّذِينَ يَعْلَمُونَ وَالَّذِينَ لَا يَعْلَمُونَ (الزمر/۹)

۲. إِنَّهَا بَقْرَةٌ لَا فَارِضٌ وَلَا بَكْرٌ (البقره/۶۸)

۳. أَتَدْعُونَ بَعْلًا وَتَذَرُونَ أَحْسَنَ الْخَالِقِينَ (الصافات/۱۲۵)

۴. أَتَسْتَبْدِلُونَ الَّذِي هُوَ أَدْنَىٰ بِالَّذِي هُوَ خَيْرٌ (البقره/۶۱)

۵. إِنَّ الَّذِينَ كَفَرُوا وَصَدَّوْا عَنْ سَبِيلِ اللَّهِ ثُمَّ مَاتُوا وَهُمْ كُفَّارٌ فَلَنْ يَغْفِرَ اللَّهُ لَهُمْ (محمد/۳۴)

۶. زَعَمَ الَّذِينَ كَفَرُوا أَنْ لَنْ يُبْعَثُوا قُلْ بَلَىٰ وَرَبِّي (التغابن/۷)

۷. فَلَا صَدَقَ وَلَا صَلَّى (القيامة/۳۲)

[شماره صفحه واقعی : ۹۷]

ص: ۱۳۱۴

حرف تحقیق و تقلیل

حرف ((قد)) وقتی قبل از فعل ماضی بیاید حرف تحقیق و هنگامی که پیش از فعل مضارع قرار گیرد حرف تقلیل است.

مثال ۱: (قَدْ أَفْلَحَ مَنْ تَزَكَّى) ترکیب: قد: حرف تحقیق افلح: فعل من: اسم موصول فاعل تزکی: فعل و فاعل (صله)

مثال ۲: قَدْ يَغْلِبُ الْمَغْلُوبُ.

حرف تعریف

"ال" هنگامی که بر سر اسم نکره (نامعین) در آید و آن را معرفه (معین = شناخته شده) کند "ال تعریف" نامیده می شود.

مثال: (أَرْسَلْنَا إِلَى فِرْعَوْنَ رَسُولًا فَعَصَى فِرْعَوْنَ الرَّسُولَ) ترکیب: ارسلنا: فعل و فاعل الی فرعون: جار و مجرور متعلق به ارسلنا رسولاً: مفعول به فاء: حرف عطف عصی: فعل فرعون: فاعل الرسول: مفعول به.

حروف تنبیه

حروفی هستند که برای هوشیار کردن مخاطب می آیند مثل: ألا و أما

[شماره صفحه واقعی: ۹۸]

ص: ۱۳۱۵

مثال: (أَلَا يَذْكُرُ اللَّهُ تَطْمِئِنُّ الْقُلُوبُ)

ترکیب: الا: حرف تنبيه باء: حرف جز متعلق به تطمئن ذکر: مجرور به باء و مضاف الله: مضاف اليه تطمئن: فعل القلوب: فاعل.

حروف مصدر

حروفی هستند که مابعد خود را از جهت معنی همانند مصدر می کنند و می توان به جای آنها و ما بعد شان مصدر قرار داد و آنها عبارتند از: أن- ما- أن- لو کی.

ذکر این نکته لازم است که از میان حروف مصدریه تنها ((ما)) و ((لو)) غیر عامل می باشند.

مثال ۱: (أَنْ تَصُومُوا خَيْرٌ لَكُمْ) ترکیب: ان: ناصبه مصدریه تصوموا: فعل و فاعل ان تصوموا: به تقدیر صومکم (مبتدا) خیر: خبر لکم: جار و مجرور متعلق به خیر.

مثال ۲: (وَضَاقَتْ عَلَيْكُمُ الْأَرْضُ بِمَا رَحَبَتْ) ترکیب: واو: به حسب ماقبل ضاقت: فعل علیکم: جار و مجرور متعلق به ضاقت الارض: فاعل باء: حرف جر ما: مصدریه رحبت: فعل و فاعل.

تقدیر آن چنین است: ضَاقَتْ عَلَيْكُمُ الْأَرْضُ بِرُحْبِهَا، مصدر در محل

[شماره صفحه واقعی : ۹۹]

ص: ۱۳۱۶

جر و جار و مجرور متعلق به ضاقت می باشد.

حرف ربط

"فاء" حرفی است که بین دو جمله شرط و جواب می آید و بین آنها ربط ایجاد می کند.

مثال: (إِنْ تُعَذِّبُهُمْ فَإِنَّهُمْ عِبَادُكَ...).

ترکیب: ان: حرف شرط تعذب: فعل شرط مجزوم به ان ضمیر مستتر انت فاعلش هم: مفعول به فاء حرف ربط ان: حرف مشبیه بالفعل هم: اسم ان در محل نصب عباد: خبر ان و مضان ك: مضاف الیه جمله ((انهم عبادك)) جواب شرط و در محل جزم.

نون وقایه

نونی است که در بعضی موارد به آخر اسم فعل یا حرف متصل می شود مثل: "اکرمنی" و "اننی قائم"

پرسش و تمرین

۱. ویژگیهای ((قد)) کدامند؟

[شماره صفحه واقعی : ۱۰۰]

ص: ۱۳۱۷

۲. حرف تعریف چیست؟

۳. حروف تنبیه را نام ببرید.

۴. منظور از حروف مصدر چیست؟

۵. نون وقایه را تعریف کنید.

ب: ترکیب کنید.

۱. قَدْ أَفْلَحَ الْمُؤْمِنُونَ (المؤمنون/۱)

۲. لِكَيْلَا يُكُونَ عَلَى الْمُؤْمِنِينَ حَرَجٌ (الاحزاب/۳۷)

۳. أَوْ لَمْ يَكْفِهِمْ أَنَا أَنْزَلْنَا عَلَيْكَ الْكِتَابَ (العنكبوت/۵۱)

۴. قُلْ لِلَّذِينَ كَفَرُوا إِنَّ يَنْتَهُوا يُغْفَرُ لَهُمْ مَا قَدْ سَلَفَ وَإِنْ يَعُودُوا فَقَدْ مَضَتْ سُنَّةُ الْأُولِينَ (الانفال/۳۸)

۵. أَلَا إِنَّ حِزْبَ اللَّهِ هُمُ الْمُفْلِحُونَ (المجادله/۲۲)

۶. قَالَ الصَّادِقُ عَلَيْهِ السَّلَامُ: يَتَمَنَّى فِي زَمَانِهِ الصَّغِيرُ أَنْ يَكُونَ كَبِيرًا وَ الْكَبِيرُ أَنْ يَكُونَ صَغِيرًا. (يوم الخلاص /ص ۳۱۱)

۷. قَالَ الْبَاقِرُ عَلَيْهِ السَّلَامُ: وَاللَّهِ لَتَمَيِّزُنَّ وَاللَّهِ لَتَمَحْضُنَّ وَاللَّهِ لَتَغْرُبُلَنَّ كَمَا يُغْرِبُ الزُّوَانُ مِنَ الْقَمَحِ. (يوم الخلاص /ص ۱۹۹)

[شماره صفحه واقعی : ۱۰۱]

ص: ۱۳۱۸

اسمی است که بر حدث (معنای قائم به غیر) و فاعل آن بر وجه حدوث (عدم ثبوت) دلالت می کند.

اسم فاعل هر فعلی همانند فعل خود عمل می کند یعنی اگر فعل آن

[شماره صفحه واقعی : ۱۰۲]

ص: ۱۳۱۹

لازم بود اسم فاعل آن نیز لازم است و اگر فعل متعدی بود اسم فاعل آن نیز متعدی است.

مثال ۱: زیدٌ قائمٌ أبوهُ

ترکیب: زید: مبتدا قائم: خبر اب: فاعل قائم و مضاف ه: مضاف الیه.

مثال ۲: زیدٌ ضاربٌ أبوهُ بکرًا

ترکیب: زید: مبتدا ضارب: خبر اب فاعل ضارب و مضاف ه: مضاف الیه بکرًا: مفعول به.

مثال ۳: زیدٌ مُعْطِيٌّ عَمْرًا درهماً.

ترکیب: زید: مبتدا معطی: خبر (هو فاعلش) عمرا: مفعول اول درهما: مفعول دوم.

تذکر:

گاهی اسم فاعل به مفعول خود اضافه می شود.

مثال: زیدٌ ضاربٌ بکرٍ ترکیب: زید: مبتدا ضارب: خبر و مضاف (ضمیر هو فاعل ضارب است) بکر: مضاف الیه (در اصل مفعول ضارب بوده است)

اسم مفعول

اسم مفعول کلمه ای است که بر حدث و مفعول آن دلالت می کند.

[شماره صفحه واقعی: ۱۰۳]

ص: ۱۳۲۰

اسم مفعول هر فعلی مانند فعل مجهول خود عمل می کند یعنی نائب فاعل می گیرد.

مثال ۱: زیدٌ مَضْرُوبٌ ترکیب: زید: مبتدا مضروب: خبر (هو نائب فاعلش).

مثال ۲: زیدٌ مُعْطَى غلامُهُ درهماً.

ترکیب: زید مبتدا معطی: خبر غلام: نائب فاعل و مضاف ه: مضاف الیه درهما: مفعول دوم.

مصدر

مصدر اسمی است که بر حدث دلالت می کند و فعل از آن گرفته می شود.

مصدر هر فعلی همانند فعل خود عمل می کند در صورتی که فعل آن لازم باشد به فاعل خود اضافه می شود و اگر فعل آن متعدی باشد به فاعل اضافه شده و مفعول آن منصوب ذکر می شود.

مثال: عَجِبْتُ مِنْ ضَرْبِ زَيْدٍ عَمْرًا

ترکیب: عجبیت: فعل و فاعل من: حرف جر ضرب: مجرور و مضاف جار و مجرور متعلق به عجبیت زید: فاعل ضرب و مضاف الیه عمرا: مفعول به.

اسم تفضیل

اسم تفضیل اسمی است که بر موصوف و زیادی وصف آن بر موصوف دیگر دلالت می کند.

[شماره صفحه واقعی: ۱۰۴]

ص: ۱۳۲۱

اسم تفضیل مانند فعل عمل می کند و فاعل آن غالباً ضمیر مستتر است.

مثال ۱: تَرَكَ الذَّنْبَ أَهْوَنُ مِنْ طَلَبِ التَّوْبَةِ.

ترکیب: ترک: مبتدا و مضاف الذنب: مضاف الیه اهو: خبر (فاعلش هو) من: حرف جر طلب: مجرور و مضاف جارو مجرور متعلق به اهو التوبه: مضاف الیه.

مثال ۲: قَالَ رَبِّي أَعْلَمُ بِمَا تَعْمَلُونَ

ترکیب: قال: فعل و فاعل رب: مبتدا و مضاف یاء: مضاف الیه اعلم: خبر فاعلش هو باء: حرف جر ما: اسم موصول در محل جر جارو مجرور متعلق به اعلم تعلمون: فعل و فاعل (صله) جمله (ربی اعلم بما تعلمون) در محل نصب و مفعول به برای "قال"

پرسش و تمرین

الف: به پرسشهای زیر پاسخ دهید.

۱. اسم فاعل و اسم مفعول را تعریف کرده و عمل هر کدام را شرح دهید.

۲. مصدر و اسم تفضیل را تعریف کرده و عمل هر یک را توضیح دهید.

ب: ترکیب کنید.

۱. أَلَيْسَ اللَّهُ بِكَافٍ عَبْدَهُ (الزمر/ ۳۶)

[شماره صفحه واقعی: ۱۰۵]

ص: ۱۳۲۲

۲. قَالَ أَرَأَيْتَ أَنْتَ عَنْ ءَالِهَتِي يَا إِبْرَاهِيمَ (مریم/۴۶)
۳. كُلُّ نَفْسٍ ذَائِقَةُ الْمَوْتِ ثُمَّ إِلَيْنَا تُرْجَعُونَ (العنكبوت/۵۷)
۴. إِنَّ يَنْصُرُكُمْ اللَّهُ فَلَا غَالِبَ لَكُمْ (آل عمران / ۱۶۰)
۵. فَقَالُوا ابْنُوا عَلَيْهِمْ بُيُوتًا رَبُّهُمْ أَعْلَمُ بِهِمْ (الكهف/۲۱)
۶. الْعِلْمُ خَيْرٌ مِنَ الْمَالِ الْعِلْمُ يَخْرُسُكَ وَ أَنْتَ تَخْرُسُ الْمَالَ. (غرر الحکم /ح ۱۹۲۳)
۷. نَوْمَ الْعَالِمِ أَفْضَلُ مِنْ عِبَادَةِ الْعَابِدِ (نهج الفصاحه /ح ۳۱۳۸)
۸. أَسْأَلُكَ خَوْفَ الْعَابِدِينَ لَكَ وَ عِبَادَةَ الْخَاشِعِينَ لَكَ وَ يَقِينَ الْمُتَوَكِّلِينَ عَلَيْكَ وَ تَوَكُّلَ الْمُؤْمِنِينَ عَلَيْكَ. (الصحيحه السجديه / ۳۹۰)

اسم مبالغه، صفت مشبهه، اسم شرط، تمييز، اضافه و اسم فعل

اسم مبالغه

اسم مبالغه اسمی است که بر کثرت حدث همراه با فاعل آن دلالت می کند. اسم مبالغه نیز همانند فعل خود عمل می کند و اگر فعل آن لازم بود به فاعل اکتفا کرده و اگر فعل آن متعدی بود به مفعول به نیازمند است.

مثال: زَيْدٌ رَحِيمٌ أَبُوهُ عَمْرًا.

ترکیب: زید: مبتدا رحیم: خبر اب: فاعل و مضاف ه: مضاف الیه عمرا: مفعول به.

اسم مبالغه گاهی به مفعول خود اضافه می شود.

[شماره صفحه واقعی : ۱۰۶]

ص: ۱۳۲۳

مثال: (وَأَنَّ اللَّهَ عَلَّامُ الْغُيُوبِ) ترکیب: واو: به حسب ما قبل ان: مشبیه بالفعل الله: اسم ان علام: خبر و مضاف فاعلش هو الغیوب: مفعول به و مضاف الیه.

صفت مشبیه

صفت مشبیه اسمی است که بر حدث و صاحب آن و ثبوت حدث بری او دلالت می کند.

صفت مشبیه از فعل لازم گرفته می شود و مانند فعل لازم عمل می کند.

مثال ۱: زیدٌ طاهرٌ قلبُهُ.

ترکیب: زید: مبتدا طاهر: خبر قلب: فاعل و مضاف ه: مضاف الیه.

مثال ۲: زیدٌ حسنٌ وجهُهُ.

ترکیب: زید: مبتدا حسن: خبر وجه: فاعل و مضاف ه: مضاف الیه.

مثال ۳: و اللهُ عَلِيمٌ بِالظَّالِمِينَ

ترکیب: واو: به حسب ما قبل الله: مبتدا علیم: خبر (فاعلش هو) بالظالمین: جار و مجرور متعلق به علیم.

اسم شرط

اسم شرط کلمه ای است که بر سر دو جمله می آید یکی را شرط

[شماره صفحه واقعی: ۱۰۷]

ص: ۱۳۲۴

و دیگری را جزا قرار می دهد.

بعضی از اسماء شرط عمل جزم انجام می دهند که اگر جمله شرط و جزاء فعلیه و مضارع باشند لفظا مجزوم می شوند و اگر ماضی باشند و نیز اگر جزا جمله اسمیه باشد محلا مجزوم می شوند.

اسماء شرط جازم عبارتند از: من - ما - مهما - آی - حیثما - اینما - آئی - متی مثال: مَنْ بَرَّ وَالِدَيْهِ بَرَّهْ وَوَلَدُهُ.

ترکیب: من اسم شرط محلا مرفوع مبتدا بر: فعل و فاعل (ضمیر هو که به من بر می گردد فاعل آن است) و فعل شرط در محل جزم است والدی: مفعول به و مضاف (در اصل والین بوده که نون آن به سبب اضابه حذف شده است) ه: مضاف الیه بر: فعل (جواب شر و در محل جزم) ه مفعول به ولد: فاعل و مضاف ه: مضاف الیه و مجموع دو جمله شر و جواب در محل رفع و خبر برای مبتدا می باشد.

عامل در تمییز

در بحث تمییز گفتیم که عالم در تمییز رافع ابهام از ذات همان ذاتی است که به وسیله تمییز ابهام آن برطرف شده است.

[شماره صفحه واقعی: ۱۰۸]

ص: ۱۳۲۵

همانگونه که قبلاً اشاره شد یکی از ترکیبات غیر تام که در کلام عرب کاربرد بسیاری دارد ترکیب اضافی است در این ترکیب جزء اول را ((مضاف)) و جزء دوم را ((مضاف الیه)) می گویند.

مضاف عامل در مضاف الیه است و آن را جر می دهد.

مثال: هَذَا يَوْمُ الْفَضْلِ

ترکیب: هذا: مبتدا یوم: خبر و مضاف الفصل: مضاف الیه.

توجه: در ترکیب اضافی تنوین و نون عوض تنوین از مضاف حذف می شود مانند: غلام زید غلاما زید ضاریو زید

* اقسام اضافه

اضافه بر دو قسم است: لفظی و معنوی.

۱. اضافه لفظی: اضافه ای که در آن صفتی به معمول خود اضافه شده باشد اضافه لفظیه نام دارد.

[شماره صفحه واقعی: ۱۰۹]

ص: ۱۳۲۶

مثال: زیدٌ ضاربٌ بکبرٍ ترکیب: زید: مبتدا ضارب: خبر و مضاف بکبر: مضاف الیه

۲. اضافه معنوی: اضافه ای که در آن مضاف صفتی نباشد که به معمول خود اضافه شده باشد اضافه معنوی نامیده می شود.

مثل: غلام زید

* فوائد اضافه

در اضافه معنویه اگر مضاف الیه معرفه باشد مضاف نکره از آن کسب تعریف می کند مثل غلام زید و اگر مضاف الیه نکره باشد مضاف نکره کسب تخصیص می کند مثل غلام رجل ولی فایده اضافه لفظیه فقط تخفیف است که از حذف تنوین یا نون عوض تنوین در مضاف حاصل می شود.

جمله مضاف الیه: گاهی جمله مضاف الیه واقع می شود که در این صورت محلا مجرور خواهد بود مانند: (هَذَا يَوْمٌ لَا يَنْطِقُونَ) ترکیب: هذا: مبتدا محلا مرفوع يوم: خبر و مضاف لا: نافیة ينطقون: فعل فاعل جمله ((لا ينطقون)) مضاف الیه و در حل جر.

اسم فعل

اسمی است که دارای معنی فعل بوده و همانند فعل عمل می کند ولی

[شماره صفحه واقعی: ۱۱۰]

ص: ۱۳۲۷

سایر ویژگیهای فعل را دارا نیست.

اسم فعل بر سه قسم است:

- ۱- اسم فعل ماضی مثل هیئات (دور شو) شتآن (جدا شد) سرعان (سرعت گرفت)
- ۲- اسم فعل مضارع مثل اوه (بی زارم)
- ۳- اسم فعل امر مثل روید (مهلت بده) بله (رها کن) دونک (بگیر) ها (بگیر) حیهل (بیاور) علیک (لازم بدار- ملازم باش) هلم (بیاور)

پرسش و تمرین

الف: به پرسشهای زیر پاسخ دهید.

- ۱- اسم مبالغه را تعریف کرده و عمل آن را ذکر کنید.
- ۲- صفت مشبیه چیست و عملش کدام است؟
- ۳- ویژگیهای اسماء شرط را توضیح دهید.
- ۴- تمیز چیست و عامل در آن کدام است؟
- ۵- اقسام اضافه را نام ببرید و ویژگیهای هر کدام را بیان کنید.

ب: ترکیب کنید.

۱- وَمَنْ أَضْدَقُ مِنَ اللَّهِ حَدِيثًا (النساء/ ۷۸)

۲- كُلُّ نَفْسٍ بِمَا كَسَبَتْ رَهِينَةٌ (المدثر/ ۳۸)

۳- قُلْ هَلْ لَكُمْ شُهَدَاءُ كُمْ (الانعام/ ۱۵۰)

[شماره صفحه واقعی : ۱۱۱]

ص: ۱۳۲۸

٤- أَيْنَمَا تَكُونُوا يُدْرِكْ كُكُمُ الْمَوْتُ (النساء/٧٨)

٥- إِنَّ اللَّهَ عَدُوٌّ لِلْكَافِرِينَ (البقره/٩٣)

٦- مَنْ يَعْمَلْ سُوءًا أَوْ يَظْلِمْ نَفْسَهُ ثُمَّ يَسْتَغْفِرِ اللَّهَ يَجِدِ اللَّهَ غَفُورًا رَحِيمًا (النساء/١١٠)

٧- وَادْكُرُوا إِذْ كُنْتُمْ قَلِيلًا (الاعراف/٨٦)

٨- مَنْ لَا يَرْحَمِ النَّاسَ لَا يَرْحَمُهُ اللَّهُ. (نهج الفصاحه /ح ٢٨٩٩)

٩- قَالَ الْإِمَامُ الْحَسَنُ عَلَيْهِ السَّلَامُ: مَنْ مَاتَ وَ لَمْ يَعْرِفْ إِمَامَ زَمَانِهِ مَاتَ مِثَّةً جَاهِلِيَّةً (يوم الخلاص /ص ٤٤)

برای مطالعه

اسم الفاعل: ما دلّ على حَدَّثٍ و فاعله على معنى الحدوث.

اسم المفعول: ما دلّ على حَدَّثٍ و مفعوله.

المصدر: اسم للحدث الذي اشتق منه الفعل.

اسم التفضيل: ما دلّ على موصوفٍ بزياده على غيره.

الصفة المشبهة: ما دلّ على حَدَّثٍ و فاعله على معنى الثبوت.

(الصمدية)

[شماره صفحه واقعی : ١١٢]

ص: ١٣٢٩

توابع: لماتی هستند که اعراب آنها به تبعیت از ماقبلشان (متبوعشان) می باشد و عامل به طور مستقیم بر سر آنها نمی آید.

توابع به پنج قسم تقسیم می شود:

۱ صفت

تابعی است که بر معنایی در متبوع یا متعلق متبوع خود دلالت می کند.

مثال ۱: (فَبَشِّرْهُمْ بِعَذَابٍ أَلِيمٍ) ترکیب: فاء: به حسب ما قبل بشر: فعل و فاعل هم: مفعول به بعذاب: جار و مجرور متعلق به بشر الیم: صفت.

مثال ۲: مررتُ برجلٍ عالمٍ أبوه.

[شماره صفحه واقعی: ۱۱۳]

ترکیب: مررت: فعل و فاعل برجل: جار و مجرور متعل به مررت عالم: صفت اب: فاعل عالم و مضاف ه: مضاف الیه.

توجه: گاهی جمله، صفت واقع می شود در این صورت اعراب محلی آن به تبعیت از موصوف است.

مثال: جاء رجلٌ نصرَ بكرةً.

در یان مثال جمله ((نصر بکرا)) صفت بری ((رجل)) و محلاً مرفوع است.

۲ تاکید

تابعی است که برای تقویت و اثبات متبوع خود یا شمول حکم بر افراد آن ذکر می شود.

تاکید گاهی با تکرار لفظ محقق می شود که آن را ((تاکید لفظی)) می نامند.

و گاهی با الفاظی مثل ((کل)) ((نفس)) ((اجمع)) و غیره همراه است که آن را تاکید معنوی می گویند.

مثال ۱: جاء زيدٌ زيدٌ.

ترکیب: جاء: فعل زید: فاعل زید: تاکید لفظی

مثال ۲: (سَجَدَ الْمَلَائِكَةُ كُلُّهُمْ أَجْمَعُونَ إِلَّا ابْلِيسَ)

ترکیب: سجد: فعل الملائكة: فاعل کل: تاکید معنوی برای الملائكة و مضاف هم: مضاف الیه اجمعون: تاکید معنوی دیگر برای الملائكة الا: حرف استثناء

[شماره صفحه واقعی: ۱۱۴]

ص: ۱۳۳۱

۳ بدل

تابعی است که در واقع مقصود به حکمی است که به متبوع نسبت داده شده است.

مثال ۱: رایت زیدا راسه

ترکیب: رایت: فعل و فاعل زیدا: مفعول به راس: بدل و مضاف ه: مضاف الیه.

مثال ۲: (يَسْأَلُونَكَ عَنِ الشَّهْرِ الْحَرَامِ قِتَالٍ فِيهِ).

ترکیب: يسألون فعل و فاعل ك: مفعول به عن الشهر: جار و مجرور متعلق به يسألون الحرام: صفت برای الشهر قتال: بدل از الشهر الحرام فيه: جار و مجرور متعلق به قتال.

۴ عطف بیان

تابعی است غیر صفت که مانند صفت برای توضیح متبوع خود می آید مثل اینکه کسی دارای دو اسم یا دو عنوان باشد و دومی مشهور تر از اولی باشد

مثال ۱: جاء زيدٌ عبداً لله.

ترکیب: جاء: فعل زید: فاعل عبد: عطف بیان و مضاف الله: مضاف الیه.

مثال ۲: جاء زيدٌ أخوكم.

ترکیب: جاء: فعل زید: فاعل اخ: عطف بیان و مضاف ك: مضاف الیه.

[شماره صفحه واقعی: ۱۱۵]

۵ عطف به حروف

تابعی است که به واسطه یکی از حروف عطف حکم متبوع به آن سرایت می کند.

مثال: جاءَ زيدٌ و عمروٌ

ترکیب: جاء: فعل زید: فاعل واو: عاطفه عمرو: عطف بر زید.

پرسش و تمرین

الف: به پرسشهای زیر پاسخ دهید.

۱- منظور از تابع چیست و توابع کدامند؟

۲- صفت را تعریف کنید.

۳- عطف بیان و بدل را شرح دهید.

۴- تاکید را تعریف کرده و اقسام آن را توضیح دهید.

ب: ترکیب کنید.

۱- زُيِّنَ لِلَّذِينَ كَفَرُوا الْحَيَاةُ الدُّنْيَا (البقره ۲۱۲)

۲- وَقَالَ الَّذِينَ كَفَرُوا لَنْ نُؤْمِنَ بِهَذَا الْقُرْآنِ (السبا/۳۱)

[شماره صفحه واقعی : ۱۱۶]

ص: ۱۳۳۳

٣- وَعَلَّمَ آدَمَ الْأَسْمَاءَ كُلَّهَا ثُمَّ عَرَضَهُمْ عَلَى الْمَلَائِكَةِ فَقَالَ أَنْبِئُونِي بِأَسْمَاءِ هَؤُلَاءِ (البقره /٣١)

٤- قُلْ إِنْ صَلَاتِي وَنُسُكِي وَمَحْيَايَ وَمَمَاتِي لِلَّهِ رَبِّ الْعَالَمِينَ (الانعام /١٦٢)

٥- قال الصادق عليه السلام: النَّاسُ ثَلَاثَةٌ: عَالِمٌ وَمُتَعَلِّمٌ وَعَثَاءٌ (اصول الكافي: ج ١/ص ٤١ ح ٢)

٦- قال رسول الله صلى الله عليه وآله: يَخْرُجُ نَاسٌ مِنَ الْمَشْرِقِ يُوْطِنُونَ لِلْمَهْدِيِّ (يوم الخلاص /ص ٥٤٩)

٧- عن ابى حمزه الثمالى عن على بن الحسين عليهما السلام انه كان اذا طعم قال: الحمد لله الذى أطعمنا و سقمنا و كفانا و أيدنا و آوانا و أنعم علينا و أفضل الحمد لله الذى يُطعمم و لا يُطعمم (الصحيحه السجديه /٦٠١)

٨- أَعُوذُ بِكَ مِنْ نَفْسٍ لَا تَقْنَعُ وَ بَطْنٍ لَا يَشْبَعُ وَ قَلْبٍ لَا يَخْشَعُ وَ دُعَاءٍ لَا يُسْمَعُ وَ عَمَلٍ لَا يَنْفَعُ وَ صَلَاةٍ لَا تُرْفَعُ (الصحيحه السجديه /٢٣٣)

٩- يَا مَنْ يَقْبَلُ الْبُسيرَ وَ يَغْفُو عَنِ الْكثيرِ إقْبِلْ مِنِّي الْبُسيرَ وَ اغْفُ عَنِّي الْكثيرَ إِنَّكَ أَنْتَ الرَّحِيمُ الْغَفُورُ (الصحيحه السجديه /٢٣٤)

[شماره صفحه واقعي : ١١٧]

ص: ١٣٣٤

برای مطالعه

التَّوَابِعُ: كُلُّ فَرْعٍ أُعْرِبَ بِإِعْرَابِ سَابِقِهِ. (الصمديه)

التَّعْتُ: تَابِعٌ يَدُلُّ عَلَى مَعْنَى فِي مَتْبُوعِهِ أَوْ فِي مَتَعَلِّقِ مَتْبُوعِهِ. (الهدايه)

التَّكْيِدُ: تَابِعٌ يُفِيدُ تَقْرِيرَ مَتْبُوعِهِ أَوْ شُمُولَ الْحُكْمِ لِأَفْرَادِهِ. (الصمديه)

الْبَدَلُ: هُوَ التَّابِعُ الْمَقْصُودُ أَصَالَهُ بِمَا تُسَبِّإِلَى مَتْبُوعِهِ. (الصمديه)

عَطْفُ الْبَيَانِ: تَابِعٌ غَيْرُ صِفِهِ يُوضِحُ مَتْبُوعَهُ وَهُوَ أَشْهَرُ اسْمَى شَيْءٍ. (الهدايه)

العطف بالحروف: هو التابع المتوسط بينه وبين متبوعه أحد حروف العطف. (شرح قطر الندى)

***

اللَّهُمَّ صَلِّ عَلَى مُحَمَّدٍ وَآلِ مُحَمَّدٍ

[شماره صفحه واقعی : ۱۱۸]

ص: ۱۳۳۵

عنوان و نام پدیدآور: شرح العوامل فی النحو / ملا نظرعلی بن محسن گیلانی

مشخصات نشر: دیجیتالی، مرکز تحقیقات رایانه ای قائمیه (عجل الله تعالی فرجه الشریف) اصفهان، ۱۳۹۸.

زبان: عربی.

مشخصات ظاهری: ۳۵ صفحه.

موضوع: زبان عربی -- نحو

توضیح: کتاب «شرح العوامل فی النحو» (یا شرح عوامل)، اثر ملا نظرعلی گیلانی، شرحی است بر کتاب «عوامل جرجانی». در این اثر، شارح، کتاب «عوامل» را به گونه مزجی شرح داده است. وی برای تبیین مطالب، مثال‌هایی متنوع از آیات و اشعار و... ذکر کرده است و در بخش حروف جر، معانی تک تک آن‌ها را همراه با مثال آورده است.

این کتاب در ضمن مجموعه «جامع المقدمات» می باشد.

ص: ۱

مقدمه

بسم الله الرحمن الرحيم

الحمد لله رب العالمين والصلاه والسلام على سيدنا محمد وآله أجمعين.

أما بعد: فإنَّ العوامل في النحو على ما ألفه الشيخ الفاضل عبد القاهر بن عبد الرحمن الجرجاني، مائه عامل، وهي تنقسم الى قسمين: لفظية، ومعنوية.

العوامل اللفظية

اشاره

فاللفظية منها تنقسم الى قسمين: سماعية، وقياسية، والسماعية منها: أخذ وتسعون عاملاً، والقياسية منها: سبعة عوامل،

والمعنوية منها: عددان، فالجملة: مائه عامل، والسماعية منها تنوع على ثلاثة عشر نوعاً:

بيان انواع العوامل السماعية

النوع الأول: حروف تجر الاسم فقط

وهي سبعة عشر حرفاً: الأول الباء: ولها معانٍ: الأول: للإصاق إما حقيقه نحو: بَرِّدِ داء، وإما مجازاً، نحو: مررت بزيد، أي: التصق مروري بموضع يقرب منه زيد.

الثاني: للاستعانه، نحو: كتبت بالقلم، أي: باستعانه.

[شماره صفحه واقعی: ۱]

ص: ۱۳۳۶

الثالث : للمصاحبه ، نحو : خَرَجَ زَيْدٌ بِعَشِيرَتِهِ أَيْ : بصحبه عشيرته ، وقد يجيء بمعنى من ، نحو : «عَيْنًا يَشْرَبُ بِهَا عِبَادُ اللَّهِ» (١) ، أَيْ : منها وبمعنى عَنْ ، نحو : فَاسْأَلْ بِهِ خَبِيرًا (٢) أَيْ : عنه.

الرابع : للمقابلة ، نحو : بَعُثْتُ هَذَا بِهَذَا ، أَيْ : بَعُثْتُ هَذَا الشَّيْءَ بِمُقَابِلِهِ هَذَا الشَّيْءِ .

الخامس : للتعديه ، نحو : ذَهَبْتُ بِرَيْدٍ .

السادس : للسببيه ، نحو : ضَرَبْتُهُ بِشَوْءٍ أُدْبِيهِ .

السابع : للظرفيه ، نحو : جَلَسْتُ بِالْمَسْجِدِ .

الثامن : للزياده ، قياساً فى النفى والاستفهام ، نحو : ما زَيْدٌ بِقَائِمٍ ، وهل زَيْدٌ بِقَائِمٍ ، وسماعاً فى المرفوع ، نحو : «وَكَفَى بِاللَّهِ شَهِيدًا» (٣) ، وفى المنصوب نحو : «وَلَمَّا تَلَقَّوْا بِأَيْدِيكُمْ إِلَى التَّهْلُكَةِ» (٤) ، ويُعرف بِأَنَّهَا لو أسقطت لم يخل بالمعنى .

التاسع : للتفديه ، نحو : أبى وأمى وتدخّل على المظهر كما مرّ وعلى المضمّر نحو : به داءٌ وبك شفاء .

الثانى مِنْ : ولها معان : أحدها : لابتداء الغايه فى المكان ، نحو : سِرْتُ مِنْ الْبُضْرَةِ إِلَى الْكُوفَةِ ، وقد يكون للزمان ، نحو : «لِلَّهِ الْأَمْرُ مِنْ قَبْلُ وَمِنْ بَعْدُ» (٥) ويعرف بصحّه وضع زمان فى موضعه .

[شماره صفحه واقعى : ٢]

ص : ١٣٣٧

١- الإنسان : ٦ .

٢- الفرقان : ٥٩ .

٣- نساء : ٧٩ .

٤- بقره : ١٩٥ .

٥- روم : ٤ .

الثانى : لتبيين الجنس ، نحو : «فَاجْتَبُوا الرَّجْسَ مِنَ الْأَوْثَانِ» (١) أى : الذى هو الأوثان ، ويعرف بصحّه وضع (الذى هو) أو (التي هي) مكانه.

الثالث : للتيعيض ، نحو : أَخَذْتُ مِنَ الدَّرَاهِمِ ، أى : بعض الدراهم.

الرابع : بمعنى فى ، نحو : «إِذَا نُودِيَ لِلصَّلَاةِ مِنْ يَوْمِ الْجُمُعَةِ» (٢) ، أى : فى يوم الجمعة.

الخامس : زائده فى الكلام المنفئى ، نحو : ما جئنا من أحد. وتدخل على المظهر كما مرّ وعلى المضمّر ، نحو : منه عطاء ومِنك ثناءً.

الثالث إلى : ولها معنيان : أحدهما : لانتهاؤ الغايه فى المكان ، نحو : سِرْتُ من البُصرَه إِلَى الكُوفه ، وقد تستعمل فى الزمان ، نحو : شَرَعُ مُحَمَّدٌ صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَآلِهِ مُشْتَمِرٌ إِلَى يَوْمِ الْقِيَامَةِ.

وثانيهما : بمعنى مع وهو قليل ، نحو : «وَلَا تَأْكُلُوا أَمْوَالَهُمْ إِلَى أَمْوَالِكُمْ» (٣) ، أى : مع أموالكم ، وما أشبه ذلك ، نحو : «فَاغْسِلُوا وُجُوهَكُمْ وَأَيْدِيَكُمْ إِلَى الْمَرَافِقِ» (٤) ، أى : مع المرافق ، وتدخل على المظهر كما مرّ وعلى المضمّر ، نحو : «إِلَيْهِ يُرَدُّ عِلْمُ السَّاعَةِ» (٥).

[شماره صفحه واقعى : ٣]

ص: ١٣٣٨

١- الحج : ٣٠.

٢- الجمعة : ٩.

٣- النساء : ٢.

٤- المائدة : ٦.

٥- فصلت : ٤٧.

الرَّابِعُ فِي : ولها معنيان : أحدهما : لِلظَّرْفِيَّةِ ، وهو حلول شيء في غيره إما حقيقه ، نحو : زيد في الدار ، أو مجازاً ، نحو : النجاه في الصّدق كما أن الهلاك في الكذب.

الثاني : بمعنى على وهو قليل أيضاً ، نحو : «وَلَأَصِيْبَنَّكُمْ فِي جُدُوعِ النَّخْلِ» (١). وقد يجيء بمعنى مَعَ ، نحو : «لَوْ خَرَجُوا فِيكُمْ» (٢) أى : مَعَكُمْ ، وتدخل على المظهر كما مرّ وعلى المضمر ، نحو : فيكم وفيهم.

الخامس اللام : ولها معان : أحدها : للاختصاص وهو على ضربين : إما للاختصاص الملكي ، نحو : المال لزيد ، أو للاختصاص الإضافي ، نحو : الجَلّ للفرس.

الثاني : للتعليل ، نحو : ضَرَبْتُ زيداَ لِلتَّأْدِيبِ.

الثالث : للقسم ، نحو : لِلَّهِ لَا يُؤَخَّرُ الْأَجَلَ ، أى : والله.

الرابع : زائده للتأكيد ، نحو : «رَدِفَ كُمْ» (٣) أى رَدَفَكُمْ ، وتدخل على المظهر كما مرّ وعلى المضمر ، نحو : «لَهُ مُعَقِّبَاتٌ» (٤) لكن تفتح يالحاق الضمير.

الخامس : بمعنى عن إذا استعمل مع القول ، نحو قوله تعالى : «قَالَ الَّذِينَ كَفَرُوا لِلَّذِينَ آمَنُوا لَوْ كَانَ خَيْرًا مَا سَبَقُونَا إِلَيْهِ» (٥) ، وليس معنى

[شماره صفحه واقعي : ٤]

ص : ١٣٣٩

١- طه : ٧١.

٢- التوبه : ٤٧.

٣- النمل : ٧٢.

٤- الرعد : ١١.

٥- الاحقاف : ١١.

الآیه أَنَّ الْكَافِرِينَ خَاطَبُوا الْمُؤْمِنِينَ ، لِأَنَّهُ لَوْ كَانَ كَذَلِكَ لَوَجِبَ أَنْ يُقَالَ : مَا سَبَقْتُمُونَا إِلَيْهِ ، فَعَلِمَ أَنَّ مَعْنَاهُ : قَالَ الَّذِينَ كَفَرُوا عَنِ الَّذِينَ آمَنُوا .

السادسُ رَبُّ : وهى للتقليل ، ولها صِدْرُ الكلام ، وتختصُّ باسم نكره موصوفه على الأصح ، نحو : رَبُّ رَجُلٍ كَرِيمٍ لَقِيْتُهُ ، وقد تدخل على مضمر مُبْهِم مُبَيَّن بنكره مُنْصُوبه نحو : رَبُّهُ رَجُلًا ، وقد تستعمل للتكثير ، نحو : رَبُّ تَالِ الْقُرْآنِ وَالْقُرْآنُ يَلْعَنُهُ ، و واو رَبُّ : نحو قول الشاعر : وَبَلَدِهِ لَيْسَ لَهَا أَنْيْسُ إِلَّا الْيَعْفِيرُ وَإِلَّا الْعَيْسُ (١) السابِعُ عَلَى : وهى للاستعلاء ، إمّا حقيقه ، نحو : زيدٌ على السطح ، أو مجازاً ، نحو : عليه دَيْنٌ ، وقد يجيء بمعنى فى ، نحو : «إِذْ وَقَفُوا عَلَى النَّارِ» (٢) ، أى : فى النار ، وتدخل على المظهر والمضمر كما مرّ .

الثامنُ عَنِ : وهى للمجاوزه ، إمّا حقيقه ، نحو : رَمَيْتُ السَّهْمَ عَنِ الْقَوْسِ ، أى : تجاوزت عن القوسِ ، وإمّا مجازاً ، نحو : بَلَّغْنِي عَنِ زَيْدٍ حَدِيثًا ، ومعناه تجاوزت عنه حديث . وتدخل على المظهر كما ذكر وعلى المضمر ، نحو : «وَرَضُوا عَنْهُ» (٣)

[شماره صفحه واقعى : ٥]

ص : ١٣٤٠

١- يعنى : بسيار شهرى است كه نيست او را انيسى ، مگر گوساله هاى وحشى وشترهاى سفيد مايل به سرخى .

٢- الانعام : ٢٧ .

٣- البينه : ٨ .

التاسع الكاف : ولها معنيان : أحدهما : للتشبيه في الذات أو الصفات ، نحو : زيدٌ كأخيه ، وزيدٌ كالأسد.

الثاني : زائده ، نحو : «لَيْسَ كَمِثْلِهِ شَيْءٌ» (١) ، ولا تدخل على المضمرة إلّا على سبيل الحكاية [نحو :] هُوَ.

العاشر مُذ ومُنذ : وهما لابتداء الغايه في الزمان الماضي ، نحو : ما رَأَيْتَهُ مَذ [أو مُنْذُ] يوم الجمعة ، أَى : أَوَّل انْتِفَاءِ رُؤْيَتِي يَوْمَ الْجُمُعَةِ ، أو لِلظَّرْفِيَةِ فِي الزَّمَانِ الْحَاضِرِ ، نحو : ما رَأَيْتَهُ [مُذْ أو] مِنْذِ يَوْمِنَا ، أَى : عَدَمِ رُؤْيَتِي فِي جَمِيعِ يَوْمِنَا.

الحادي عشر حَتَّى : ولها معنيان : أحدهما لانتهاه الغايه ، مثل الى إلّا أنّ ما بعد حَتَّى داخل في حكم ما قبلها ، نحو : أَكَلْتُ السَّمَكَةَ حَتَّى رَأَيْتُهَا ، بخلاف إلى ، نحو : «ثُمَّ أَتَيْتُمَا الصَّيَّامَ إِلَى اللَّيْلِ» (٢).

الثاني ، بمعنى مَعَ وهو كثير ، نحو : جاءني الحاج حَتَّى المُشَاهِ ، وتدخل على المظهر خاصه خلافاً للمبّرّد ، فإنّه جَوّز الدخول على المضمرة أيضاً ، مستدلّاً بقول الشاعر :

فلا والله لا يَبْقَى أَناسٌ *** فَتَى حَتَّاكَ يَا بَنِي زِيَادٍ (٣)

[شماره صفحه واقعي : ٦]

ص : ١٣٤١

١- الشورى : ١١.

٢- البقره : ١٨٧.

٣- پس سوگند به خدا که مردمان جوان باقی نمی مانند ، حَتَّى تو ای پسر ابی زیاد ، شاهد در دخول حَتَّى بر ضمیر مخاطب است ، جامع الشواهد.

الثاني عشر باء القَسَم : نحو : بالله لأفعلنَ كذا ، وهي تستعمل مع الفعل ، نحو : أقسم بالله لأفعلنَ كذا ، وبدونه كما عرفت ، وتدخل على المظهر كما مرّ وعلى المضمّر ، نحو : بك لأفعلنَ كذا .

الثالث عشر واو القسم : نحو : والله لأفعلنَ كذا ، وتستعمل بدون الفعل كما مرّ ، ولا تدخل على المضمّر فلا يقال : وَكَ لأفعلنَ كذا .

الرابع عشر تاء القسم : نحو : تالله لأفعلنَ كذا ، وهي تدخل على لفظه الله فقط ، فلا يقال : تَرَبُّ الكعبه بخلاف أخوئيه .

الخامس عشر حاشا : للتنزيه ، نحو : ساء القومُ حاشا زَيْدٍ ، وقد تستعمل للاستثناء ، نحو : جاءني القوم حاشا زيدا .

واثنتان بقيتان وهما :

[السادس عشر والسابع عشر] حَلا وَعَدا : للاستثناء ، ومعنى الاستثناء إخراج الشيء عما دخل فيه هو وغيره ، نحو : جاءني القوم عدا زيدا ، وأكرمت القوم خلا زيدا ، واعلم : أنّ الحروف الثلاثه الأخيره قد يعملن عمل النصب على أنّها أفعال ، واعلم : أنّه قد تُحذف هذه الحروف من الاسم ويقال : إنّهُ منصوب بنزع الخافض ، نحو : «وَاخْتَارَ مُوسَى قَوْمَهُ سَبْعِينَ رَجُلًا» (١) أي من قومه .

[شماره صفحه واقعي : ٧]

ص : ١٣٤٢

١- الاعراف : ١٥٥ .

النوع الثاني : حروف تنصب الاسم وترفع الخبر

وهي ستة أحرف وتسمى الحروف المشبهه بالفعل لكونها على ثلاثة أحرف ، فصاعداً كالفعل ، وفتح آخرها كالماضي ، ووجود معنى الفعل فيها ، وكما أنَّ الفعل يرفع وينصب فكذلك هي ترفع وتنصب وهي ، إِنَّ وَأَنَّ ، بمعنى حَقَّقْتُ ، وكأَنَّ بمعنى شَبَّهْتُ ، ولكنَّ ، بمعنى استدركت ، وليت ، بمعنى تَمَنَّيت ، وَلَعَلَّ ، بمعنى تَرَجَّيْتُ ، نحو : إِنَّ زَيْدًا قَائِمٌ ، وَيَلْغَنِي أَنَّ زَيْدًا ذَاهِبٌ ، والفرق بينهما أَنَّ إِنَّ المكسوره مع اسمها وخبرها كلام تام بخلاف أَنَّ المفتوحه فَإِنَّهَا مع اسمها وخبرها في حكم المفرد ولا تفيد حتَّى يكون قبلها فعل كما مرَّ ، أو اسم ، نحو : حَقُّ أَنَّ زَيْدًا قَائِمٌ ، أو ظرف ، نحو : عِنْدِي أَنَّكَ قَائِمٌ .

وتلحقهما ما الكافه ، فلغيان عن العمل ، وحينئذٍ تدخلان على الجملتين ، نحو : «إِنَّمَا وَرِثُكُمُ اللَّهُ وَرَسُولُهُ» (١) و «إِنَّمَا يَعْمُرُ مَسَاجِدَ اللَّهِ مَنْ آمَنَ بِاللَّهِ» (٢).

واعلم : أنه تكسر (انَّ) في أحد عشر موضعاً : الأول : عند الابتداء ، نحو : «إِنَّ الَّذِينَ آمَنُوا» (٣).

الثاني : بعد الموصول نحو : جاءني الذي إنَّ أباه عالم.

الثالث : بعد القول ، نحو : «قَالَ إِنَّهُ يَقُولُ إِنَّهَا بَقْرَةٌ» (٤).

الرابع : بعد القسم ، نحو : «وَالْعَصْرِ * إِنَّ الْإِنْسَانَ لَفِي خُسْرٍ» (٥).

[شماره صفحه واقعی : ٨]

ص : ١٣٤٣

١- المائده : ٥٥.

٢- التوبه : ١٨.

٣- البروج : ١١.

٤- البقره : ٦٨.

٥- العصر : ١ و ٢.

الخامس : ما يكون في خبرها اللام ، نحو : «قَالُوا نَشْهَدُ إِنَّكَ لَرَسُولُ اللَّهِ» (١) ، ونحو : «وَاللَّهُ يَعْلَمُ إِنَّكَ لَرَسُولُهُ» (٢). لأن اللام للتأكيد.

السادس : بعد ثم ، نحو : «ثُمَّ إِنَّ عَلَيْنَا بَيِّنَاتَهُ» (٣).

السابع : بعد كلاً ، نحو : «كَلَّا إِنَّهُمْ عَنْ رَبِّهِمْ» (٤).

الثامن : بعد الأمر ، نحو : «ذُقْ إِنَّكَ أَنْتَ الْعَزِيزُ الْكَرِيمُ» (٥).

التاسع : بعد النهي ، نحو : «لَا تَحْزَنْ إِنَّ اللَّهَ مَعَنَا» (٦).

العاشر : بعد الدعاء ، نحو : «رَبَّنَا إِنِّي أَسْكَنْتُ مِنْ ذُرِّيَّتِي بِوَادٍ غَيْرِ ذِي زَرْعٍ» (٧).

الحادي عشر : بعد النداء ، نحو : «يَا لُوطُ إِنَّا رُسُلُ رَبِّكَ» (٨).

ومنها كَانَ : للتشبيه ، نحو : كَانَ زَيْدًا الْأَسَدُ ، وقد تخفّف فتلنى عن العمل ، نحو : قول الشاعر :

وَنَخِرُ مُشْرِقِ اللَّوْنِ كَانَ نَدِيَاهُ حُقَانًا**وَمَغْشُوقٍ بِدَى شَادٍ كَانَ عَيْنَاهُ طَفِيانٍ (٩)

[شماره صفحه واقعی : ٩]

ص : ١٣٤٤

١- المنافقون : ١.

٢- المنافقون : ١.

٣- القيامة : ١٩.

٤- المطففين : ١٥.

٥- الدخان : ٤٩.

٦- التوبة : ٤٠.

٧- ابراهيم : ٣٧.

٨- هود : ٨١.

٩- بسا بالای سینه و گودی زیر گلوبی که رنگ آن درخشنده است که گویا دو پستان آن سینه مانند دو حقه است در گردی و کوچکی و محبوبی که خواننده است که گویا چشمانش چشمهای آهوان است ، شاهد در كَانَ مخفّف است که عمل نکرده است ، جامع الشواهد.

ولكنّ: للاستدراك ، وهو أن يتوسّط بين الكلامين المتغايرين بالنفي والإثبات ، معنى سواء كان تغايراً لفظياً ، أو لم يكن فيستدرك بها النفي بالإيجاب ، نحو : ما جاءني زَيْدٌ لكنّ عمراً جاء ، وفارقني زَيْدٌ لكنّ بكرّاً حاضر.

ويستدرك بها الإيجاب بالنفي ، نحو : جاءني زَيْدٌ لكنّ عمراً لم يجيء ، وجاءني زَيْدٌ لكنّ عمراً غائبٌ ، وقد تخفّف لكنّ فتلغى حينئذٍ عن العمل كأخواتها ، ويجوز معها ذكر الواو كقوله تعالى : (وَلَكِنَّ الشَّيَاطِينَ كَفَرُوا) (١) ، بتخفيف لكنّ ورفع الشياطين فرقاً بينها وبين لكنّ الذي هو حرف عطف ، نحو : ما جاءني زَيْدٌ لكنّ بكرّاً جاء.

وليت : للتمنّى ، ومعناه طلب حصول الشيء سواء كان ممكناً أو ممتنعاً. فالممكن ، نحو : ليت زيدا قاعداً. والممتنع ، نحو : ليت زيدا طائر ، وقول الشاعر :

فَيَا لَيْتَ الشَّبَابَ يَعُودُ يَوْمًا**فَأُخْبِرُهُ بِمَا فَعَلَ الْمَشِيبُ

وأجاز الفراء والكسائي لَيْتَ زَيْدًا قائماً بنصب الجزءين ، لكنّ الفراء أجرى له مجرى أتمنّى ، والكسائي بتقدير كان ، أي : ليت زيدا كان قائماً ، فقائماً في المثال المذكور حال عند الفراء ، وخبر كان عند الكسائي.

وَلَعَلَّ : للترجّى ، وتستعمل في الممكن فقط ، نحو : «لَعَلَّ السَّاعَةَ قَرِيبٌ» (٢) فيه ترجّح للعباد. وشدّ الجرّ بها ، نحو : لَعَلَّ أَبِي الْمِعْوَارِ مِنْكَ قَرِيب.

[شماره صفحه واقعي : ١٠]

ص: ١٣٤٥

١- البقره : ١٠٢.

٢- الشورى : ١٧.

النوع الثالث : حرفان يرفعان الاسم وينصبان الخبر

وهما : ما ، ولا-، المُشبهتان بليس من حيث المعنى والعمل ، نحو : ما زَيْدٌ قائماً ، ولا رَجُلٌ أَفْضَلُ مِنْكَ ، والفرق بينهما أنَّ (ما) لنفى الحال بخلاف (لا) فَإِنَّه للنفي مطلقاً ، وقيل لنفي الاستقبال. ويدخل (ما) على المعرفة والنكره بخلاف (لا) ، فَإِنَّه يدخل على النكره فقط ، ويختص دخول الباء على خير (ما) دون (لا) نحو : ما زيدٌ بقائم.

النوع الرابع : حروف تنصب الاسم فقط

وهي سبعة أحرف.

الواو بمعنى مع ، نحو : جِئْتُ وَزَيْدًا ، وإن أُكِّدَتْ بضمير منفصل جاز الرفع والنصب ، نحو : جِئْتُ أَنَا وَزَيْدٌ وَزَيْدًا ، وإلَّا تَعَيَّنَ النَّصْبُ كما مرَّ.

ومنها : إلما ، للاستثناء في كلام موجب ، نحو : جاءني القوم إلَّا زيداً ، وإن كان في كلام غير موجب جاز الرفع والنصب ، لكن البدل أفصح ، نحو : «مَا فَعَلُوهُ إِلَّا قَلِيلٌ» (١).

ومنها : يا ، نحو : يا عبد الله. وأيا ، نحو : أيا عبد الله. وهيا ، نحو : هيا عَبْدَ اللَّهِ. وأئى ، نحو : أئى عبد الله ، والهمزه المفتوحة نحو : أَعْبَدَ اللَّهُ.

وهذه الخمسة للنداء وينصبين إذا كان المنادى مضافاً كما عرفت ، أو مضارعاً له ، نحو : يا خيراً مِنْ زَيْدٍ. أو غير مُعَيَّن كقول الأعمى ، يا رَجُلًا خُذْ بِيَدِي

[شماره صفحه واقعي : ١١]

ص: ١٣٤٦

١- النساء : ٦٦.

والفرق بينها أن (يا) أعم للمنادى ، البعيد والمتوسط والقريب ، دون أخواتها و (أيا وهيا) وضعنا لنداء البعيد ، و (أى) وضعت لنداء المتوسط و (الهمزه) للقريب.

النوع الخامس : حروف تنصب الفعل المضارع

وهي أربعة أحرف.

أَنْ : وتسمى أن الناصبه وتجعل المستقبل فى تأويل المصدر ويختص بزمان الاستقبال ، نحو : أريد أن تقوم ، أى : قيامك.

وَلَنْ : ومعناها نفى المستقبل مع التأكيد ، نحو : لن يضرب زيد ، وقالت المعتزله للتأييد ، لأن الله تعالى نفى رؤيته بقوله : «لن ترانى» (١) ، وهو لا يرى فى الدنيا والآخرة لأنه ليس فى مكان ولا فى جهه ، فرؤيته ليس ممكناً فيكون لن للنفي الأبدى.

وَكَيْ : للتعليل ، ومعناه أن يكون ما قبله سبباً لما بعده ، نحو : أشلقت كى أدخل الجنة ، فيكون الإسلام سبباً لدخول الجنة.

وَإِذَنْ : للجواب والجزاء ، كما إذا قيل لك : أنا آتيك ، فتقول : إذن أكرمك.

وإذا وقعت بعد الفاء أو الواو ، فوجهان ، كقولك مجيباً لمن قال : أنا آتيك ، فإذا أكرمك ، جاز الرفع لاعتماد ما بعدها على ما قبلها ، وجاز النصب لأن الفعل مع الفاعل لما كان مفيداً مستقلاً من غير النظر إلى حرف العطف فكأنه غير معتمد على ما قبلها.

وينصب الفعل المضارع بإضمار أن بعد خمسه أحرف وهى : حتى ، واللام ، وأو بمعنى إلى أن ، وواو الجمع ، والفاء فى جواب الأشياء

[شماره صفحه واقعى : ١٢]

ص : ١٣٤٧

١- الاعراف : ١٤٣.

السَّهْ ، وهى : الأمر ، والنهى والنفى ، والاستفهام ، والتمنى ، والعرض ، مثاله : سَيَرْتُ حَتَّى أَدخُلَ الْبَلَدَ ، وَجِئْتُكَ لِتُكْرِمَنِي ، وَأَلْزَمْتُكَ أَوْ تُعْطِينِي حَقِّي ، وَلَا تَأْكُلِ السَّمَكِ وَتَشْرَبِ اللَّبَنَ ، أَى : لَا تَجْمَعُ بَيْنَهُمَا ، وَزُرْنِي فَأُكْرِمَكَ ، «وَلَا تَطْعُوا فِيهِ فَيَحِلَّ عَلَيْكُمْ غَضَبِي» (١١) ، وَمَا تَأْتِينَا فَتُحَدِّثْنَا ، ومعناه نفى الجملتين ، يعنى ما تأتينا فكيف تحدثنا على معنى أن انتفاء الجملة الأولى سبب لانتفاء الجملة الثانية ، أَى : امتنع الحديث لامتناع الإتيان ، وَهَلْ أَشَأَلُكَ فَتُجِيبَنِي ، وَكَيْتَنِي عِنْدَكَ فَأَفُوزَ ، وَأَلَا تُنْزِلُ بِنَا فَتُصِيبَ خَيْراً مِنَّا ، أَى ليكن منك نزول فإصابه الخير منا.

النوع السادس : حروف تجزم الفعل المضارع

وهى خمسة أحرف : لَمْ : لقلب المضارع ماضياً ونفيه فيه ، نحو : لَمْ يَضْرِبْ زَيْدٌ أَمْسِ .

وَلَمَّا : مثلها فى قلب المضارع إلى الماضى ، ونفيه فيه لكن يختصّ لَمَّا باستمرار نفى الفعل فى الزمان الماضى إلى زمان الحال ، فَلَمَّ لِنَفْيِ فَعَلٍ ، وَلَمَّا لِنَفْيِ قَدْ فَعَلٍ . تقول : نَدِمَ زَيْدٌ وَلَمَّ يَنْفَعُهُ النَّدَمُ ، أَى عَقِبَ النَّدَمِ . ولم لا يلزم استمرار عدم النفع من الماضى إلى وقت الإخبار ، وتقول : نَدِمَ زَيْدٌ وَلَمَّا يَنْفَعُهُ النَّدَمُ ، ولزم لَمَّا استمرار عدم النفع من الماضى إلى وقت الإخبار ، لأنَّ زياده معناها بزياده ما .

وتختصّ أيضاً لَمَّا بجواز حذف فعله ، نحو : نَدِمَ زَيْدٌ ، وَلَمَّا ، أَى لَمَّا يَنْفَعُهُ النَّدَمُ لأنَّ أصله لَمْ فزيدت عليه ما فنابت مناب الفعل ، وأيضاً فيه معنى التوقُّع لحصول الفعل المنفى بخلاف لَمْ ، نحو : «لَمَّا يَدْخُلُ

[شماره صفحه واقعى : ١٣]

ص : ١٣٤٨

١- طه : ٨١

الْإِيمَانُ فِي قُلُوبِكُمْ» (١) وَلَمَّا يَزُكِبِ الْأَمِيرُ.

ومنها : لام الأمر التي يطلب بها الفعل ، نحو : لِيُنْصِرْ ، وهي تدخل على الفعل المضارع المجهول مطلقاً أي سواء كان غائباً ، أو مخاطباً ، أو متكلماً ، نحو : لِيُنْصِرْ وَلِيُنْصِرْ
وَلِيُنْصِرْ ، وإن كان معلوماً تدخل على الغائب والمتكلم ، نحو : لِيُنْصِرْ وَلِيُنْصِرْ.

ومنها : لاء النهي المطلوب بها الترك ، نحو : لا يَنْصُرْ ، وهي تدخل على جميع أنواع المضارع المبني للفاعل أو المفعول غائباً ، أو مخاطباً ، أو متكلماً ، ولا يخفى عليك
أن لام الأمر ولواء النهي تجعلان الخبر إنشأء. إذا عرفت ذلك ، فاعلم أن جوازم المضارع قسمان : قسم يجزم الفعل الواحد وهو : لَمْ وَلَمَّا ولأم الأمر ولواء النهي ، وقسم يجزم
الفعالين وهو : إن الشرطيّه وكلم المجازاه.

فإن : تجزم الفعلين المضارعين على أنهما شرط وجزاء ، نحو : إِنْ تَضْرِبْنِي أَضْرِبُكَ ، وقد تدخل على الماضيين ، وتقلب الماضي إلى معنى المستقبل ، ولا يعمل في لفظ ،
نحو : إِنْ ضَرَبْتَ ضَرَبْتُ ، وإن كان الشرط مضارعاً والجزاء ماضياً يجزم الشرط دون الجزاء ، نحو : إِنْ تَضْرِبْ ضَرَبْتُ ، وإن انعكس الحال جاز في الجزاء الجزم وعدمه ، نحو
: إِنْ ضَرَبْتَنِي أَضْرِبُكَ وَأَضْرِبُكَ ، وكلم المجازاه ستذكر إن شاء الله تعالى.

وَأَعْلَمُ : أن الجزم إما بحذف الحركة في غير الناقص ، وإما بحذف النون في التثنيه والجمع المذكر والواحد المخاطبه ، وإما بحذف الواو والألف والياء في الناقص ، كما علم
في التصريف.

[شماره صفحه واقعی : ١٤]

ص : ١٣٤٩

١- الحجرات : ١٤.

ويجزم المضارع بأن مقدّره في جواب الأشياء السّته التي تجاب بالفاء إلاّ النفي ، نحو : ايتني أكرمك ، ولا تكفرُ تدخلِ الجَنه ، وامتنع : لا تكفر تدخل النار خلافاً للكسائي ، لأنّ التقدير إن تكفر تدخل النار ، ونحو : أين بيتك أزرّك ، وهل أسألك تُجيبني ، وليتني عندك أفرّ ، وألا تنزل بنا تُصبّ خيراً منا ، والمعنى في الجميع إن وقع الأول ، وقع الثاني.

النوع السابع : أسماء نجرم الفعلين على معنى إن للشرط والجزاء

وهي تسعه أسماء : الأول من : ويستعمل لأولى العقل غالباً ، نحو : من يُكرمني أكرمه ، وقد يكون لغير أولى العقل ، نحو : «فمنهم من يمشي على بطنه» (١).

وما : تستعمل لغير أولى العقل غالباً ، نحو : «وما تقدّموا لأنفسكم من خيرٍ تجدوه عند الله» (٢) ، وقد تكون للعاقل كقوله تعالى : «والسّماء وما بناها» (٣).

وأى : نحو : أيهم يأتي أكرمه.

ومتى : للزمان نحو : متى تخرج أخرج.

وإذا ما : أيضاً للزمان ، نحو : إذا ما تنصرتني أنصرك.

ومهما : نحو : مهما تصنع أصنع.

وأين : للمكان ، نحو : أين تجلس أجلس.

[شماره صفحه واقعی : ١٥]

ص : ١٣٥٠

١- النور : ٤٥.

٢- المزمّل : ٢٠.

٣- الشمس : ٥.

وَأَنْتَى : أَيْضاً لِلْمَكَانِ ، نَحْوُ : أَنْتَى تَقُمْ أَقْمُ .

وَحَيْثَمَا : أَيْضاً لِلْمَكَانِ ، نَحْوُ : حَيْثَمَا تَقْعُدُ أَقْعُدُ .

وَأَمَّا الْجَزْمُ بِكَيْفَمَا وَإِذَا ، فَشَادَّ لِاسْتِحَالَةِ الْمَعْنَى فِي كَيْفَمَا لِأَنَّهُ مِنَ الْمُسْتَحِيلِ ، أَنْ يَكُونَ الْمَتَكَلِّمُ عَلَى أَيْ حَالٍ يَكُونُ الْمَخَاطَبُ عَلَيْهَا ، نَحْوُ : كَيْفَمَا تَكُنُّ أَكُنُّ . فَيَحْتَمَلُ أَنْ يَكُونَ الْمَخَاطَبُ مَرِيضاً وَلَا- يَكُونُ الْمَتَكَلِّمُ كَذَلِكَ ، وَالْمَنَافَاهُ بَيْنَ إِذَا وَإِنْ الشَّرْطِيَّةِ لِأَنَّ إِذَا لِلتَّخْصِيصِ وَإِنْ الشَّرْطِيَّةِ لِلْعُمُومِ ، نَحْوُ : أَنَا آتِيكَ إِذَا احْمَرَّ البُشَيْرُ ، وَإِنْ تَأْتِنِي أَكْرِمُكَ .

وَكَلِمَةُ الْمَجَازَاهِ عَلَى ضَرْبَيْنِ : ظَرْفٍ ، وَغَيْرِ ظَرْفٍ . وَالظَرْفُ إِيمَاءٌ أَنْ لَا- يَسْتَعْمَلُ إِلَّا مَعَ مَا ، وَهُوَ حَيْثَمَا لِلْمَكَانِ وَإِذَا مَا لِلزَّمَانِ ، وَإِنَّمَا أَنْ يَسْتَعْمَلُ مَعَ مَا وَمَجْزُوداً عَنْهَا ، وَهُوَ أَيْنَ لِلْمَكَانِ ، وَمَتَى فِي الزَّمَانِ ، وَإِنَّمَا أَنْ لَا يَسْتَعْمَلُ مَعَ مَا وَهُوَ أَيْنَ لِلْمَكَانِ .

وَغَيْرِ الظَرْفِ ، مَنْ وَمَا وَأَيٌّ وَمَهُمَا وَأَمْتَلَتْهَا ظَاهِرُهُ مِمَّا سَبَقَ . وَاعْلَمْ أَنَّ إِذَا الشَّرْطِيَّةِ وَكَلِمَةَ الْمَجَازَاهِ تَجْعَلَانِ الْخَبَرَ إِِنْشَاءً .

النوع الثامن : أسماء تنصب الأسماء التكرار على التمييز

وَهِيَ أَرْبَعَةُ أَسْمَاءَ : أَوَّلُهَا : عَشْرُهُ إِذَا رَكِبَتْ مَعَ أَحَدٍ وَاثْنَيْنِ إِلَى تِسْعَةٍ وَتِسْعِينَ ، نَحْوُ : «رَأَيْتُ أَحَدَ عَشَرَ كَوْكَبًا» (١) ، وَ «لَهُ تِسْعٌ وَتِسْعُونَ نَعَجَةً» (٢) ، وَتَقُولُ : فِي الْمَذْكُورِ وَاحِدٍ وَاثْنَانِ ، وَفِي الْمُؤَنَّثِ وَاحِدَةٍ وَاثْنَانِ أَوْ ثِنْتَانِ جَارٍ عَلَى الْقِيَاسِ الْمَشْهُورِ ، وَتَقُولُ : فِي الْمَذْكُورِ ثَلَاثَةٌ إِلَى عَشْرَةٍ مَعَ التَّاءِ وَفِي الْمُؤَنَّثِ ثَلَاثٌ إِلَى عَشْرِ بِلَا تَاءٍ غَيْرِ جَارٍ عَلَى الْقِيَاسِ كَقَوْلِهِ تَعَالَى :

[شماره صفحه واقعی : ١٦]

ص : ١٣٥١

١- يوسف : ٤ .

٢- ص : ٢٣ .

«سَيَحْرَهَا عَلَيْهِمْ سَبْعَ لَيَالٍ وَتَمَانِيَةَ أَيَّامٍ» (١٦). وإذا كان المعدود مؤنثاً، واللفظ مذكراً أو بالعكس، فوجهان، نحو: جاءني ثلاثة أشخاص من النساء بالنظر إلى اللفظ، وثلاث أشخاص من النساء بالنظر إلى المعدود، وجاءني ثلاث أنفُس من الرجال بالنظر إلى اللفظ، وثلاثة أنفُس من الرجال بالنظر إلى المعدود.

وتركيب المذكر أحد عشر رجلاً، واثنا عشر رجلاً على القياس المشهور، والمؤنث إحدى عشره امرأة، واثنتا عشره امرأة على القياس المشهور، وتقول في المذكر ثلاثة عشر إلى تسعة عشر بتأنيث الجزء الأول، وتذكير الجزء الثاني، وفي المؤنث ثلاث عشره إلى تسع عشره، بعكس المذكر. ويسكن الشين، أهل الحجاز ويكسرهما بنو تميم، لئلا يجتمع توالي أربع فتحات في كلمة واحده.

وتقول في المذكر والمؤنث عشرون وأخواتها إلى تسعين، وفي المذكر، أحد وعشرون رجلاً، واثنتان وعشرون رجلاً، وفي المؤنث، إحدى وعشرون امرأة، واثنتان وعشرون امرأة بتذكير المعطوف عليه في الأول وعكسه في الثاني، وفي المذكر ثلاثة وعشرون رجلاً إلى تسعة وتسعين بتأنيث المعطوف عليه، وفي المؤنث ثلاث وعشرون امرأة إلى تسع وتسعين بتذكير المعطوف عليه على غير القياس، وتقول في مائه وألف ومائتين وألفين، نحو: مائه رجل، ومائتا رجل، وألف رجل، وألفا رجل، ومائه امرأة، ومائتا امرأة، وألفا امرأة، وإذا جاوزت مائه يستعمل ما زاد عليها على ما عرفت من واحد إلى تسعة وتسعين، وتعطفه على مائه فتقول: مائه وخمسة رجال ومائه وخمسة نسوة، وفي

[شماره صفحه واقعي : ١٧]

ص: ١٣٥٢

١- الحاقه : ٧.

ثمانى عشره فتح الياء ، وجاز إسكانها ، وقيل : حذفها مع كسر النون لدلاله الكسره على الياء ، وقد شدَّ فتح النون.

ومميّز الثلاثه إلى العشره مجرور ومجموع لفظاً ، نحو : ثلاثه رجال ، أو معنأً ، نحو : ثلاثه رَهْطٍ إِلَّا فى نحو : ثلاثمائه إلى تسعمائه ، لأنَّ قياسها مئات إن أُريد غير المذكّر العاقل ، أو مآين يا مئين إن أُريد المذكّر العاقل.

ومميّز أحد عشر إلى تسعه وتسعين منصوب مفرد كما مرّ.

ومميّز مائه وألف ، وتثنيتهما وجمعه مخفوض مفرد ، نحو : مائه رجل وألف رجل ومائتا رجل وألفا رجل وآلاف رجل ولا يميّز الواحد والاثنان استغناء بلفظ معدودهما عنهما فإنَّ رجلاً يدلُّ على الواحد ، ورجلين يدلُّ على الاثنين بخلاف الجمع فإنه لا يدلُّ على المعدود المعين.

واعلم : انَّ مميّز العشره فما دونها حقه أن يكون جمع قله ، نحو : ثلاثه أثواب وعشره أفلسٍ إِلَّا إذا أعورَ ، نحو : ثلاثه شسوع.

وثانيها : كم : الاستفهاميه ، ومميزها منصوب مفرد ، نحو : كمَّ رجلاً- عندك ، وإذا كانت خبريه فمميّزها مجرور مفرد ، أو مجموع ، نحو : كم رجلٍ عندى ، أو كم رجالٍ عندى ، وتدخل من في مميّز (كم) الاستفهاميه والخبريه ، نحو : كمَّ من رجُلٍ ضَرَبَتْ «وَكَمْ مِنْ قَرْيَةٍ أَهْلَكْنَاهَا» (١). ولهما صدر الكلام.

وثالثها : كآين الخبريه ، نحو : كآين رجلاً عندى ، وقد تدخل من في مميّز كآين ، نحو : «وَكآينَ مِنْ نَبِيٍّ قَاتَلَ مَعَهُ رِبِّيُونَ كَثِيرٌ» (٢).

[شماره صفحه واقعي : ١٨]

ص: ١٣٥٣

١- الاعراف : ٤.

٢- آل عمران : ١٤٦.

ورابعها : كذا : وهى كناية عن العدد المبهم. نحو : عندى كذا درهماً.

التّوع التاسع : كلمات تسمّى أسماء الأفعال بعضها تنصب وهو ما كان بمعنى الأمر وبعضها ترفع وهو ما كان بمعنى الماضى وهو تسع كلمات. الناصبه منها ستّ كلمات : الأول رُوَيْدٌ ، نحو : رُوَيْدٌ زَيْدًا أَى : أمْهَلُهُ.

وبَلَةٌ ، نحو : بَلَةٌ زَيْدًا ، أَى : دَعُهُ ، ويستوى فيهما لفظ الواحد والجمع والمذكر والمؤنث ، نحو : يا رَجُلٌ رُوَيْدٌ زَيْدًا أو بَلَةٌ زَيْدًا ، ويا امرأه رُوَيْدٌ زَيْدًا أو بَلَةٌ زَيْدًا.

ودُونُكَ ، نحو : دونك زيدا أَى : خذه.

وعَلَيْكَ ، نحو : عليك زيدا أَى : الزمه.

وها ، نحو : ها درهماً ، أَى : خذه وذلك للواحد والاثنين والجمع ، نحو : «هاؤُمُ اقْرَءُوا كِتَابِيَهٗ» (١) ، ويقال : هاء يا امرأه ، وهاؤُنَّ يا نِسْوَهٗ ، والهمزه فيها بمنزله كاف الخطاب ، وقد يحذف الهمزه ، ويلحق الكاف فيقال : هاك هاكُما إلى هاكُنَّ.

ومنها حَيْهَلٌ ، نحو : حَيْهَلٌ الثريد ، أَى إيته.

والرافعه منها ثلاث كلمات : هَيْهَاتَ ، نحو : هَيْهَاتَ زَيْدٌ ، أَى بَعُدْ ، وهَيْهَاتَ أَبْلَغُ فى الإبعاد من فعله.

وشَتَانٌ ، نحو : شَتَانٌ زَيْدٌ وَعَمْرُوٌ ، أَى افترقا.

[شماره صفحه واقعى : ١٩]

ص: ١٣٥٤

١- الحاقه : ١٩.

وسرعان ، نحو : سرعان زيد ، أى سُرِعَ ، إلا أن سرعان أبلغ في التأكيد منه.

النوع العاشر : الأفعال ناقصة

وهي ثلاثة عشر فعلاً ، ترفع الاسم وتنصب الخبر وإنما سميت هذه الأفعال ناقصة ، لأنه لا يتم الكلام بالفاعل ، بل يحتاج إلى خبر منصوب ، وهي : كَانَ وصَارَ وأَصْبَحَ وأَمْسَى وأَضْحَى وَظَلَّ وِبَاتَ وما زال وما بَرِحَ وما انفكَّ وما فَتِيَ وما دام وَلَيْسَ . وألحق بعضهم خمسة أفعال بها ، وهي : آصَّ وعَادَ وَعَدَا وَوَقَّعَ وِرَاحَ .

ويكون لكان معان : أحدها : ناقصة ، نحو : كَانَ زَيْدٌ قَائِماً ، وقد تجيء للماضى ، نحو : «وَكَانَ فِي الْمَدِينَةِ تَشْرِيحُهُ رَهْطٌ» (١) ، وقد تجيء للمستقبل ، نحو : «وَكَانَ يَوْمًا عَلَى الْكَافِرِينَ عَسِيرًا» (٢) . وقد تجيء للحال ، نحو : «كَيْفَ نُكَلِّمُ مَنْ كَانَ فِي الْمَهْدِ صَبِيًّا» (٣) ، وقد تجيء جامعاً لذلك ، نحو : «وَكَانَ اللَّهُ عَلِيمًا حَكِيمًا» (٤) ، أى : لم يزل عليماً حكيماً فى الزمان الماضى والحال والاستقبال ، وقد تكون تامه أى لا تحتاج إلى الخبر إذا كانت بمعنى وَقَّعَ ، نحو : كَانَ الْأَمْرُ ، أى : وقع الأمر ، وقد تكون زائده إذا وقعت بين ما التعجب و فعل التعجب ، نحو : ما كان أَحْسَنَ زَيْدًا ، وتكون بمعنى صَارَ ، نحو : «وَكَانَ مِنَ الْكَافِرِينَ» (٥) ، وقد تكون فيها ضمير الشأن ، وحينئذ تقع بعدها جملة تفسر ذلك الضمير ، نحو : كَانَ ٤ .

[شماره صفحه واقعى : ٢٠]

ص : ١٣٥٥

١- النمل : ٤٨ .

٢- الفرقان : ٢٦ .

٣- مريم : ٢٩ .

٤- الفتح : ٤ .

٥- ص : ٧٤ .

زَيْدٌ قَائِمٌ ، أَيْ : كَانَ الشَّانُ زَيْدٌ قَائِمًا.

وَصَارَ : لِلانْتِقَالِ مِنْ حَالٍ إِلَى حَالٍ ، إِذَا بَاعْتَبَارَ الْعَوَارِضَ ، نَحْوُ : صَارَ الْبَشْرُ أَمِيرًا ، وَإِنَّمَا بَاعْتَبَارَ الْحَقَائِقَ ، نَحْوُ : صَارَ الْمَاءُ هَوَاءً ، وَقَدْ تَكُونُ تَامَّةً إِذَا كَانَتْ بِمَعْنَى ذَهَبَ نَحْوُ : صَارَ زَيْدٌ إِلَى عَمْرٍو ، أَيْ : ذَهَبَ إِلَيْهِ.

وَأَصْبَحَ ، نَحْوُ : أَصْبَحَ زَيْدٌ غَيْثًا ، وَقَدْ تَكُونُ تَامَّةً ، نَحْوُ : أَصْبَحَ زَيْدٌ ، أَيْ : دَخَلَ فِي وَقْتِ الصَّبَاحِ ، وَقَدْ تَكُونُ بِمَعْنَى صَارَ ، نَحْوُ : أَصْبَحَ زَيْدٌ فَقِيرًا.

وَأَمْسَى ، نَحْوُ : أَمْسَى زَيْدٌ عَابِدًا.

وَأَضْحَى ، نَحْوُ : أَضْحَى زَيْدٌ رَاكِبًا.

وَأَعْلَمُ : إِنَّ هَذِهِ الْأَفْعَالَ الثَّلَاثَةَ الْأَخِيرَةَ تَجِيءُ عَلَى ثَلَاثَةِ مَعَانٍ : أَحَدُهَا : اقْتِرَانُ مَضْمُونِ الْجُمْلَةِ بِأَوْقَاتِهَا الْخَاصَّةِ الَّتِي هِيَ الصَّبَاحُ وَالْمَسَاءُ وَالضُّحَى ، كَمَا قَرْنَتْ غَنَى زَيْدٍ بِالصَّبَاحِ ، وَعِبَادَهُ زَيْدٌ بِالْمَسَاءِ وَرُكُوبَهُ بِالضُّحَى. وَاثْنَانِ بِقَيْتَانِ ذَكَرْتَا فِي بَيَانِ أَصْبَحَ.

وَوَضَّعَ : لِلانْتِقَالِ فِي النَّهَارِ ، نَحْوُ : وَضَّعَ زَيْدٌ عَابِدًا.

وَوَبَّاتٌ : لِلانْتِقَالِ فِي اللَّيْلِ ، نَحْوُ : وَبَّاتَ زَيْدٌ مُصَلِّيًا ، وَقَدْ تَكُونُ بِمَعْنَى صَارَ ، نَحْوُ : «وَضَّعَ وَجْهَهُ مُشَوِّدًا» (١) ، فَإِنَّهُ لَا يَخْتَصُّ زَمَانًا دُونَ زَمَانٍ ، وَبَاتَ زَيْدٌ فَقِيرًا ، أَيْ : صَارَ.

وَمَا زَالَ ، نَحْوُ : مَا زَالَ زَيْدٌ أَمِيرًا.

وَمَا فَتَى ، نَحْوُ : مَا فَتَى زَيْدٌ عَالِمًا.

وَمَا بَرَّخَ ، نَحْوُ : مَا بَرَّخَ زَيْدٌ عَاقِلًا.

[شماره صفحه واقعی : ٢١]

ص: ١٣٥٦

١- النحل : ٥٨ ، والزخرف : ١٧.

وما انفك ، نحو : ما انفك زيد عالماً .

واعلم : ان هذه الأفعال الأربعة للدلالة على استمرار خبرها لاسمها مُيِّدٌ كان قَبْلَهُ ، أى فى زمان يمكن قبول الخبر فى المعتاد ، مثل : ما زال زيدُ أميراً ، أى : مذ كان قابلاً للإمارة ، لا فى حال كونه طفلاً فيلزِمها النفى ليدلّ على استمرار خبرها لفاعليها ، فيكون هذه الأفعال حينئذٍ بمنزلة كان ، لكون هذه الأفعال للنفى ودخول حرف النفى على النفى مستلزم للإثبات ، لأنّ حرف النفى إذا دخلت على النفى أفادت الإثبات ولهذا لم يجوز أن يقال : ما زال زيدٌ إلّا قائماً ، كما لم يجوز أن يقال : كان زيدٌ إلّا عالماً .

وما دام : لتوقيت أمر بمدّه ثبوت خبرها لاسمها ، نحو : اجلس ما دام زيد جالساً ، ومن ثمّ احتاجت إلى كلام فيما قبلها لأنها ظرف والظرف يحتاج إلى كلام لأنّه فضله والفضله لا تجيء إلّا بعد المسند والمسند إليه .

وليس : لنفى مضمون الجملة حالاً عند أكثرهم لاستعمال العرب كذلك ، نحو : ليسَ زيدٌ قائماً ، الآن ، ولا تقول : غداً ، وقيل مطلقاً أى : حالاً كان ، أو غيره كما قال الله تعالى : «أَلَا يَوْمَ يَأْتِيهِمْ لَيْسَ مَصْرُوفًا عَنْهُمْ» (١) ، أى : العذاب فهذه لنفى المستقبل لكون العذاب غير مصروف عنهم يوم القيامة .

واعلم : أنّه يجوز تقديم أخبارها كلّها على اسمها نحو : كان قائماً زيدٌ ، لكونها أفعالاً ، وجواز تقديم المنصوب على المرفوع لقوتها ، وفى تقديم الأخبار على الأفعال ثلاثه أقسام : قسم يجوز وهو من كان إلى

[شماره صفحه واقعى : ٢٢]

ص : ١٣٥٧

١- هود : ٨

بات ، نحو : قائماً كانَ زيد ، وقسم لا يجوز وهو ما أوله (ما) فإنه لا يتقدّم عليه معموله ولكن يتقدّم على اسمه فَحَسِبُ ، خلافاً لابن كيسان وأتباعه ، فإنه يُجَوِّزُ تقديم أخبار هذا القسم على نفسه غير ما دام ، وقسم مختلف فيه وهو لَيْسَ .

النوع الحادى عشر : أفعال المُقَارَبَةِ

وإنما سَمَّيت هذه الأفعال ، أفعال المقاربه لأنها وضعت لدنو الخبر إلى فاعلها رجاءً أو حصولاً أو أخذاً فيه وهى أربعة أفعال : الأول : عسى ، والثانى : كادَ ، والثالث : كَرَبَ ، والرابع : أوْشَكَ .

وعملها كَعَمَلِ كانَ لأنها من أخوات كان ، لكونها أيضاً لتقرير الفاعل على صفة بسبيل المقاربه رجاءً أو حصولاً أو أخذاً فيه ، إلا أنه أفردا بالذكر لاختصاص خبرها بالفعل المضارع ، وامتناع تقديم خبرها عليها ، وجواز تقديم خبر كان عليها .

أمّا عسى ، فهى غير متصرفه وخبرها فعل المضارع مع أن ، نحو : عسى زَيْدٌ أن يَخْرُجَ ، وقد تحذف أن ، تشبيهاً بكاد ، نحو : عسى زيد يَخْرُجُ ، وقد تقع أن مَعَ الفعل المضارع فاعلاً لها ، ويقتصر عليه وحينئذٍ تكون تامه ، نحو : عسى أن يخرج زيد .

وكاد ، نحو : كاد زَيْدٌ يخرجُ ، وخبر كاد الفعل المضارع بغير أن ، وقد تدخل أن على خبر كاد تشبيهاً بعسى ، نحو : كاد زيد أن يخرج .

وأوْشَكَ ، نحو : أوْشَكَ زَيْدٌ يَخْرُجُ ، ويستعمل استعمال عسى وكادَ ، نحو : أوْشَكَ زيدٌ أن يَخْرُجَ ، وأوْشَكَ زيدٌ يَخْرُجُ .

وكَرَبَ يستعمل استعمال كاد ، نحو : كَرَبَ زيدٌ يَخْرُجُ .

ثم اعلم : أن معنى عسى مقاربه الأمر على سبيل الرجاء والطمع ،

[شماره صفحه واقعى : ٢٣]

تقول : عسى الله أن يشفى المريض ، تريد أن تُقرب شفائه مرجو من عند الله.

ومعنى كاد مقاربه الأمر على سبيل الحصول ، نحو : كادت الشمس تُعزب ، تريد أن قربها من الغروب قد حَصَلَ. وأما أوشك ، فمعناه معنى كاد في إثبات قرب الحصول وليس معناه معنى عسى ، لأنه ليس فيه معنى الرجاء والطمع وإنما استعمال أوشك في اللفظ استعمال عسى وكاد لمشاركته لهما في أصل باب المقاربه ، وكان القياس أن يستعمل استعمال كاد لموافقته بكاد في المعنى ، وهو إثبات قرب الحصول.

وأما كَرَبَ فمعناه دنو الخبر على معنى الأخذ والشروع في الخبر ، فكَرَبَ مخالف لعسى لانتفاء معنى الرجاء والطمع فيه ، ومخالف لكاد أيضاً لحصول الشروع في خبر كَرَبَ بخلاف كاد فلم يستعمل كَرَبَ إلا بالفعل المضارع ، مجرداً عن أن لأن أن للاستقبال ، وخبر كَرَبَ محقق في الحال فتحقق خبر كَرَبَ في الحال أكثر من تحقق خبر كاد في الحال ، لأن الخبر في كاد يصح تقديره مستقبلاً على وجه يصح دخول أن لذلك ، وهاهنا لا وجه لتقديره مستقبلاً لكونه مشروعاً فيه ، فقد تحقق فيه معنى الحال ، فلم يكن لدخول أن في خبرها وجه لأن أن للاستقبال.

وقيل أفعال المقاربه سبعة ، فالحق بها جعل ، وطَفِقَ ، وأَخَذَ ، وهي مثل كاد ، لقرب معناها من معنى كاد ، تقول : طَفِقَ زَيْدٌ يَفْعَلُ ، وجَعَلَ زَيْدٌ يقول وأخذ بكر ينصُرُ.

وإذا دخل النفي على كاد فهو كالأفعال على الأصح فكما أن الأفعال المثبتة إذا دخل عليها النفي كانت للنفي ، فكذلك تكون كاد ، وقيل : تكون للثبات ماضياً كان أو مستقبلاً ، وقيل : تكون في

[شماره صفحه واقعی : ٢٤]

ص: ١٣٥٩

الماضى للإثبات وفي المضارع كالأفعال متمسكاً بقوله تعالى : «فَدَبَّحُوا بِهَا وَمَا كَادُوا يَفْعَلُونَ» (١) ، وقد ذبحوا فالذبح يدلّ على الفعل ، فيكون ، وما كادوا للإثبات ، ويقول ذى الرّمه :

إِذَا غَيَّرَ الْهَجْرُ الْمُحِبِّينَ لَمْ يَكْدُ**رَسِيْسُ الْهُوَى مِنْ حُبِّ مَيِّهِ يَبْرُحُ (٢)

النوع الثاني عشر : أفعال المدح والذم

وهي ما وضع لإنشاء مدح أو ذم وهي أربعة أفعال ، فمنها نغم وبسّ ، يدخلان على اسمين مرفوعين. أحدهما ، يسمّى الفاعل ، والثاني المخصوص بالمدح والذم ، نحو : نغم الرّجُل زيدٌ ، وبسّ الرّجُل بكرٌ وشرطهما أن يكون معرفاً باللام كما مرّ أو مضافاً إلى المعرّف بها ، نحو نغم غلام الرجل زيدٌ ، أو مضمراً مميّزاً بنكره منصوبه ، نحو : نغم رجلاً- زيدٌ ، أو مميّزاً بما ، نحو : «فَنِعِمَّا هِيَ» (٣) ، فما هنا نكره بمعنى شيء موضعها النصب على التمييز ، وهو مميّز لفاعل نغم ، أي فَنِعِمَّ شيئاً هي ، وهي ضمير الصدقات وهي المخصوصه بالمدح ، وبعد ذكر الفاعل على أيّ وجه يذكر المخصوص ، لأنّ ذكر الشيء مبهماً ثمّ مفسّراً أوقع في النفوس.

والمخصوص مبتدأ ، ما قبله خبره ، أو خبر مبتدأ محذوف ، فعلى الأوّل جمله واحده ، وعلى الثاني جملتان ، وشرط المخصوص أن يكون مطابقاً للفاعل في الجنس ، والإفراد والتثنيه والجمع والتذكير والتأنيث ،

[شماره صفحه واقعي : ٢٥]

ص : ١٣٦٠

١- البقره : ٧١.

٢- هرگاه تغيير دهد دورى ، دوستى دوستان را چنين نيست كه رشته ثابت هوى و عشق ميته با دورى زابل شود ، شاهد در دخول حرف نفى است بر مضارع كاد و مفيد نفى است ، جامع الشواهد.

٣- البقره : ٢٧١.

تقول : نِعْمَ الرَّجُلُ زَيْدٌ ، وَنِعْمَ الرَّجُلَانِ الزَّيْدَانِ ، وَنِعْمَ الْمَرْأَةُ هِنْدٌ ، وَنِعْمَتِ الْمَرْأَتَانِ الْهِنْدَانِ ، وَنِعْمَتِ النِّسَاءِ الْهِنْدَاتِ ، وقد يحذف المخصوص ، إذا عَلِمَ ، نحو : «نِعْمَ الْعَبْدُ» (١) و «نِعْمَ الْمَاهِدُونَ» (٢).

وساء : يجرى مجرى بُسَسَ ، نحو : ساءَ الرَّجُلُ زَيْدٌ ، وساءَ رَجُلًا بُكَرٌ. وقد يستعمل فى الإخبار أيضاً ، نحو : ساءنى هذا الأمر ، وهو نقيض سِرَرْنى وساءت المرأة هِنْدٌ ، كما تقول : بُسَسَتِ الْمَرْأَةُ هِنْدٌ.

ومنها حَبَّدَا : وهو مركب من حبَّ وذا ، وفاعله ذا ، ويراد به المشار إليه فى الذهن ، كما يراد بالرجل فى نِعْمَ الرَّجُلُ زَيْدٌ ، ولا يتغير لفظه سواء كان المخصوص مفرداً أو مثنى أو مجموعاً أو مُبْدَكراً أو مؤنثاً ، نحو : حَبَّدَا زَيْدٌ وَالزَّيْدَانِ وَالزَّيْدُونَ ، وَحَبَّدَا هِنْدٌ وَالْهِنْدَانِ وَالْهِنْدَاتِ ، وبعده المخصوص بالمدح وإعرابه كإعراب مخصص نِعْمَ ، فى جواز كون المخصوص مبتدأ وما قبله خبره ، أو خبر مبتدأ محذوف.

النوع الثالث عشر : أفعال القلوب

وهى سبعة : ظَنَنْتُ ، وَحَسِبْتُ ، وَخَلْتُ ، وَزَعَمْتُ ، وَعَلِمْتُ ، وَرَأَيْتُ ، وَوَجَدْتُ.

وإنما سميت أفعال القلوب لأنها لا تحتاج فى صدورها إلى الجوارح والأعضاء الظاهرة ، بل يكفى فيها القوَّة العقلية.

وتدخل الجميع على المبتدأ والخبر فننصبهما على المفعوليه ، نحو : ظَنَنْتُ زَيْدًا قَائِمًا ، وَحَسِبْتُ زَيْدًا عَالِمًا ، وَخَلْتُ زَيْدًا كَرِيمًا ، وَزَعَمْتُ بُكَرًا فَاضِحًا ، وَعَلِمْتُ عَمْرًا بَخِيلًا ، وَرَأَيْتُ عَمْرًا فَاسِقًا ، وَوَجَدْتُ عَمْرًا

[شماره صفحه واقعى : ٢٦]

ص : ١٣٦١

١- ص : ٤٤.

٢- الذاريات : ٤٨.

لثيمًا ، والثلاثة الأول للظن وتسمى أفعال الشك والثلاثة الأخيره للعلم ، وتسمى أفعال اليقين ، وزعمت للدعوى والاعتقاد فتكون للعلم والظن .

واعلم : إنَّ حَسَبِيَّتُ وَخَلْتُ لِإِزْمَانٍ لِدُخُولِهِمَا عَلَى الْمَبْتَدَأِ وَالْخَبَرِ ، دُونَ الْخَمْسَةِ الْبَاقِيَةِ فَإِنَّ لِكُلِّ وَاحِدٍ مِنْهُمَا مَعْنَى آخَرَ ، لَا يَقْتَضِي إِلاَّ مَفْعُولًا وَاحِدًا إِذَا كَانَ بِذَلِكَ الْمَعْنَى ، فَإِنَّكَ تَقُولُ : ظَنَنْتُهُ أَي : أَنْهَمْتُهُ ، وَزَعَمْتُهُ أَي : قَلْتَهُ ، وَعَلِمْتُهُ أَي : عَرَفْتُهُ ، وَرَأَيْتَهُ أَي : أَبْصَرْتُهُ ، وَوَجَدْتُهُ الضَّالَّةُ أَي : صَادَفْتَهَا .

ومن خصائصها ، جواز إلغاء العمل وهو إبطال العمل لفظاً ومعنى متوسطه أو متأخره لاستقلال الجزئين كلاماً بخلاف باب أعطيت ، نحو : زَيْدٌ ظَنَنْتُ قَائِمًا ، وَزَيْدٌ عَالِمٌ ظَنَنْتُ .

ومنها : إذا ذكر أحدهما ذكر الآخر بخلاف باب أعطيت أيضاً فلا يجوز أن يقتصر على أحد مفعوليهما ، وإن جاز أن لا يذكر معاً كقوله تعالى : «وَيَوْمَ يَقُولُ نَادُوا شُرَكَائِيَ الَّذِينَ زَعَمْتُمْ» (١) أَي زَعَمْتُمُوهُمْ مِثْلِي ، لكون هذه الأفعال داخله على المبتدأ والخبر فكما أنه لا بد للمبتدأ من الخبر وبالعكس لا بد لأحد المفعولين من الآخر .

ومنها : التعليق ، وهو وجوب إبطال العمل لفظاً دون معنى ، قبل لام الابتداء والنفي والاستفهام ، نحو : عَلِمْتُ لَزَيْدٍ عَالِمًا ، وَعَلِمْتُ مَا زَيْدٌ فِي الدَّارِ ، وَعَلِمْتُ أَزَيْدٍ عِنْدَكَ ، أَمْ عَمْرُو ، لِاقْتِضَاءِ كُلِّ وَاحِدٍ مِنْ هَذِهِ الثَّلَاثَةِ صَدْرَ الْكَلَامِ ، فَلَوْ عَمِلْتَ لَمْ يَكُنْ هَذِهِ الْأَشْيَاءُ فِي صَدْرِ الْكَلَامِ .

ومنها : أنه يجوز أن يكون فاعلها ومفعولها ضميرين لشيء واحد ، نحو : عَلِمْتَنِي مُنْطَلِقًا ، وَعَلِمْتَكَ مُنْطَلِقًا ، أَي عَلِمْتَ نَفْسِي مُنْطَلِقًا وَعَلِمْتَ

[شماره صفحه واقعی : ٢٧]

ص : ١٣٤٢

١- الكهف : ٥٢ .

نَفْسَكَ منطلقاً ، ولم يجر في سائر الأفعال فلا يقال : ضَرَبْتَنِي وَلَا ضَرَبْتِكَ لِأَنَّ الغالب في سائر الأفعال تعلق فعل الفاعل بغيره ،

وهذه السماعية أحد وتسعون عاملاً.

بيان أنواع العوامل القياسية

إشارة

والقياسية منها سبعة عوامل :

النوع الأول : الفعل

على الإطلاق أى سواء كان متعدياً أو غير متعدٍ فإنه يرفع فاعله ، نحو : ضَرَبَ زَيْدٌ ، وَذَهَبَ عَمْرٌو .

والمتعدى : ما كان له مفعول به ، ويتعدى إلى مفعول واحد ، نحو : ضَرَبْتُ زَيْدًا ، أو إلى اثنين ، نحو : أَعْطَيْتُ زَيْدًا دَرَهْمًا ، وَعَلِمْتُ زَيْدًا عَالِمًا ، وإلى ثلاثة ، نحو : أَعْلَمْتُ زَيْدًا عَمْرًا جَاهِلًا .

والأفعال المتعدية إلى ثلاثة مفاعيل حكم مفعولها الأول ، كمفعولى باب أعطيت ، بمعنى أنه يجوز أن تذكره منفرداً من غير ذكر المفعولين الآخرين ، كما أنه يجوز أن تذكر المفعول الأول لأعطيت منفرداً عن الثانى ، ومفعولها الثانى والثالث كمفعولى علمت ، بمعنى أنه يجوز ترك مفعولها الثانى والثالث معاً ولا يقتصر على أحدهما كما لا يقتصر على أحد مفعولى علمت .

وغير المتعدى : ما يختص بالفاعل ، نحو : حَسَنَ زَيْدٌ ، ولتعديته ثلاثة أسباب : الهمزة ، وتثقيب الحشو ، وحرف الجر ، نحو : أَذْهَبْتُهُ وَقَرَّحْتُهُ وَخَرَجْتُ بِهِ .

والفعل المجهول يرفع المفعول القائم مقام الفاعل ، نحو : نُصِرَ زَيْدٌ ، وإنما حذف فاعله للتعظيم ، نحو : «خُلِقَ الْإِنْسَانُ» (١) ، أو للتحقير ،

[شماره صفحه واقعى : ٢٨]

ص : ١٣٦٣

١- النساء : ٢٨ .

نحو: شَتِمَ الأَمِيرُ ، أو للجهل ، نحو: سُرِقَ المَالُ ، أو للإبهام ، نحو: قُتِلَ زَيْدٌ ، أو غيرها.

ويسند المبتدئ للمفعول إلى مفعول به ، إنما إذا كان الثاني من باب علمت ، والثالث من باب أعلمت فإنهما لا يقعان مقام الفاعل ولا يقال : عَلِمَ قائمٌ زَيْدًا لأنَّ المفعول الثاني منه ، مسند إلى المفعول الأوَّل دائماً لكونهما مبتدأ وخبراً في الاصل ، فلو وقع مقام الفاعل لكان مسنداً ومسنداً إليه في حاله واحده وهو غير جائز ، وكذا لا يقال : أَعْلِمَ فاضِلٌ زَيْدًا عمراً ، بأن يقع الثالث مقام الفاعل . والأوَّل من باب أُعْطِيْتُ ، أولى من الثاني لأنَّ مناسبة المفعول الأوَّل للفاعل أكثر من مناسبة المفعول الثاني ، لأنَّ الأوَّل آخذ والثاني مأخوذ فالأولى أن يقال : أُعْطِيَ زَيْدٌ درهماً وإن جاز أُعْطِيَ درهماً زَيْدًا.

النوع الثاني : المَصْدَرُ

وهو الاسم الذي اشتق منه الفعل ، ويعمل عمل فعله لازماً ، نحو : أَعْجَبَنِي ذهابُ زَيْدٍ ، ومتعدياً ، نحو : عَجِبْتُ من ضَرْبِ زَيْدٍ عمراً ، كما تقول : أَعْجَبَنِي أن ذَهَبَ زَيْدٌ ، وَعَجِبْتُ من أن ضَرَبَ زَيْدٌ عمراً ، ويجوز إضافته إلى الفاعل ، فيبقى المفعول منصوباً ، نحو : عَجِبْتُ من ضَرْبِ زَيْدٍ عمراً . وقد يضاف إلى المفعول فيبقى الفاعل مرفوعاً ، نحو : عَجِبْتُ من ضَرْبِ عمرو زَيْدٌ ، ولا يتقدَّم عليه معموله ، فلا يقال في مثل أَعْجَبَنِي ضَرْبُ زيدٍ عمراً ، أَعْجَبَنِي عمراً ضَرْبُ زيدٍ ، لأنَّ المصدر في تقدير أن مع الفعل ، ولا يتقدَّم معمول أن عليها وإعماله باللام قليل ، كقول الشاعر :

ضَعِيفُ النِّكَايَةِ أَغْدَاءُهُ***يَخَالُ الفُرَارَ يُرَاخِي الأَجَلَ (١)

[شماره صفحه واقعی : ٢٩]

ص : ١٣٦٤

١- یعنی آن که ناتوان است از جنگ کردن و کشتن دشمنان خود گمان می کند که فرار از جنگ، اجل و مرگ او را به تأخیر می اندازد ، شاهد در عمل مصدر با الف ولام است . (النیکایه اغدائه) جامع الشواهد.

وهو ما اشتق من فعل لمن قام به الفعل بمعنى الحدوث ، ويعمل عَمَلٌ يَفْعَلُ مِنْ فِعْلِهِ ، سواء كان لازماً ، أو متعدياً ، بشرط معنى الحال والاستقبال ، نحو : زيد ذاهب أخوه الآن ، أو غداً ، وزَيْدٌ ضَارِبٌ غَلامُهُ عمراً ، الآن ، وغداً. ولو قلت فيهما أَمْسٍ لم يجر خلافاً للكسائي فإنه قال : يعمل اسم الفاعل مطلقاً ، سواء كان بمعنى الماضي ، أو الحال ، أو الاستقبال ، بل يجب أن يضاف إذا كان بمعنى الماضي ، نحو : غَلامٌ زَيْدٌ ضَارِبٌ عَمْرُو أَمْسٍ ، إلّا إذا أُريدَ به حكاية حالٍ ماضيه ، نحو : «وَكَلْبُهُمْ بَاسِطٌ ذِرَاعَيْهِ بِالْوَصِيدِ» (١) ، فإنه عمل ولم يضاف.

وإن كان لاسم الفاعل الذي بمعنى الماضي معمول آخر ، غير الذي أضيف إليه نُصِبَ بفعلٍ مقدّر دلّ عليه اسم الفاعل ، نحو : زَيْدٌ مُعْطَى عَمْرُو دِرْهَمًا أَمْسٍ.

ويشترط أيضاً أن يعتمد اسم الفاعل على المبتدأ ، أو ذى الحال ، أو الموصوف ، أو الموصول ، أو الهمزة ، أو ما ، نحو : زَيْدٌ قائمٌ أبوه ، وجاءَ زَيْدٌ عادياً فَرَسَهُ ، ومَرَزْتُ بِرَجُلٍ قائمٌ غَلامُهُ ، وجاءَ زَيْدٌ الضاربُ أبوه عَمراً ، وأقائمُ الزَيْدانِ ، وما قائمُ الزَيْدانِ.

واعلم : أنه إذا دخلت اللام على اسم الفاعل استوى الجميع من الماضي والحال والاستقبال ، تقول : مَرَزْتُ بالضاربِ أبوه زَيْداً الآن ، أو غداً ، أو أمس.

[شماره صفحه واقعى : ٣٠]

ص : ١٣٦٥

١- الكهف : ١٨.

وما وضع منه للمبالغة ، نحو : ضَرَبْتُ ، وَضَرَبْتُ ، وَصَدِيقٌ ، وَعَلِيمٌ ، وَحَدِيدٌ ، مثل ما ليس للمبالغة فى العَمَل والشرايط المذكوره ، تقول : زَيْدٌ ضَرَبْتُ أَبُوهُ عَمراً الآنَ ، أو عَدَاً ، وَزَيْدٌ الضَّرَابُ أَبُوهُ عَمراً الآنَ ، أو عَدَاً أو أَمْسِ .

وَحُكْمُ المَثْنِ والمجموع منه ، مثل مفرده فى العمل والشرايط المذكوره ، تقول : الزيدان ضاربان عمرواً ، وَالزَيْدُونَ ضَارِبُونَ عَمْرَواً الآنَ ، أو غداً ، وتقول الزيدان هما الضاربانِ عَمراً ، وَالزَيْدُونَ هُمُ الضَارِبُونَ عَمراً ، الآنَ ، أو عَدَاً ، أو أَمْسِ . ويجوز حذف نونى تثنيه اسم الفاعل وجمعه السالم المعرفين بلام التعريف مع العَمَل ، أى مَعَ نصب ما بعدهما تخفيفاً ، أو استطاله بالصله لكون اللام ، بمعنى الموصول ، نحو : قوله تعالى : «وَالْمُقِيمِي الصَّلَاةِ» (١).

النوع الرابع : اسم المفعول

وهو ما اشتق من فعل لمن وقع عليه الفعل ويعمل عمل يُفَعَلُ من فعله متعدياً الى مفعول واحد أو أكثر ، نحو : زَيْدٌ مَضْرُوبٌ غَلَامُهُ .

ويشترط فى عمله ما اشترط فى عمل اسم الفاعل من كونه بمعنى الحال ، أو الاستقبال ، لا-بمعنى الماضى بل يجب أن يضاف اسم المفعول الى ما بعده إذا كان بمعنى الماضى إلا إذا كان مع الألف واللام فإنه يعمل مطلقاً ، نحو : زَيْدٌ الْمَضْرُوبُ غَلَامُهُ الآنَ ، أو غداً ، أو أَمْسِ .

ويشترط أيضاً أن يعتمد على ما اعتمد عليه اسم الفاعل من المبتدأ

[شماره صفحه واقعى : ٣١]

ص : ١٣٦٦

وغيره ، نحو : زَيْدٌ مُعْطَى غُلَامُهُ دِرْهَمًا.

النوع الخامس : الصفة المشبهة

وهو ما اشتق من فعل لازم ، لمن قام به الفعل بمعنى الثبوت وصيغتها مخالفه لصيغه اسم الفاعل على حسب السماع ، نحو : حَسَنٌ وَكَرِيمٌ وَصَعْبٌ وَشَدِيدٌ ، وتعمل عمل فعلها مطلقاً ، أى من غير اشتراط الزمان ، لعدم اعتبار الزمان فى مدلولها لأن المراد من قولنا ، زَيْدٌ حَسَنٌ وَجْهُهُ ، استمرار ثبوت الحُسن له ، لا حدوثه ، لكن يشترط اعتمادها على ما اعتمد عليه اسم الفاعل واسم المفعول ، كما ذكرناه فى اسم الفاعل وإنما سميت مشبته ، لأنها تشبه اسم الفاعل فى الإفراد ، والتثنية والجمع والتذكير والتأنيث ، نحو : حَسَنٌ حَسَنَانِ حَسَنُونَ حَسَنَهُ حَسَنَتَانِ حَسَنَاتٌ ، نحو : زَيْدٌ كَرِيمٌ حَسْبُهُ ، وزيد حَسَنٌ وَجْهُهُ ، وهِنْدٌ حَسَنٌ وَجْهَهَا.

النوع السادس : كُلُّ اسْمٍ أُضِيفَ إِلَى اسْمٍ آخَرَ

نحو : غلامٌ زيدٌ ، ويسمى الأول مضافاً ، والثانى مضافاً إليه ، وعمل المضاف أن يجر المضاف إليه.

والإضافة على ضربين : معنويّه ولفظيّه.

والمعنويّه : أن يكون المضاف غير صفة مضافه إلى معمولها ، والمراد ، بالصفة اسم الفاعل والمفعول والصفة المشبته وذلك بأن لا يكون المضاف صفة ، نحو : غلامٌ زيدٌ ، أو يكون صفة مضافه إلى غير معمولها ، نحو : مصارعٌ مَضِيرٌ ، فَإِنَّ مصارع صفة لكن غير مضافه الى معمولها ، لأنَّ مصر ليس بمعمول المصارع ، وإنما معمولها أهل مصر ، وتفيد تعريفاً مع المعرفة ، نحو : غلامٌ زيدٌ ، وتخصيصاً مع النكرة ، نحو :

[شماره صفحه واقعى : ٣٢]

عُلامٌ رَجُلٍ.

واللفظية: أن يكون المضاف صفة مضافه إلى معمولها، نحو: ضاربٌ زَيْدٍ، وحَسَنُ الوجه، ولا تفيد إلا تخفيفاً في اللفظ، ومن تَمَّ جاز: مَرَزْتُ بِرَجُلٍ حَسَنِ الوَجْهِ، لأنه لو أفادت هذه الإضافة تعريفاً لكانَ حَسَنِ الوَجْهِ معرفة فلم يجوز جعله صفة لرجل، لامتناع وقوع المعرفة لصفة للنكرة، وامتنع: مَرَزْتُ بِرَيْدٍ حَسَنِ الوَجْهِ، لأنَّ زيدا معرفة وحسن الوجه نكرة، وامتنع وقوع النكرة صفة للمعرفة، وجاز: الضاربا زيدا، والضاربوا زيدا، لإفادته التخفيف وهو حذف النون، وامتنع: الضاربُ زَيْدٍ، لعدم وجود التخفيف خلافاً للفراء، فإنه جوزته بناء على أنَّ الإضافة سابقة على الألف واللام.

النوع السابع: كُلُّ اسْمٍ تَمَّ

فينصب اسماً على التمييز لرفع الإبهام. وتام الاسم إما بالتونين، نحو: عندى رَطْلٌ زَيْناً، أو بنون التثنية، نحو: مَنَوَانِ سَيْمناً، أو بنون شبه الجمع، نحو: عشرون درهماً، أو بالإضافة، نحو: عندى مِلْؤُهُ عَسَيْلاً. وما تم بالتونين، أو بنون التثنية جاز إضافته، نحو: رَطْلٌ زَيْتٍ وَمَنَوَانِ سَيْمَنِ، وكذا إذا تم بنون الجمع، نحو: أَكْرَمِينَ أَفْعَالاً، وأكْرَمِي أَفْعَالٍ.

العوامل المعنوية

إشاره

وأما المعنوية: فعددان

الأول: العَامِلُ فِي الْمُبْتَدَأِ وَالْخَبَرِ

أعنى تجزدهما عن العوامل اللفظية لأجل الإسناد وهذا يرفع المبتدأ والخبر.

والمبتدأ: هو الاسم المجزّد عن العوامل اللفظية المذكوره مسنداً إليه، أو الصّفة الواقعة بعد حرف النفي، أو ألف الاستفهام رافعه

[شماره صفحه واقعي: ۳۳]

ص: ۱۳۶۸

لظاهر ، نحو : زَيْدٌ قائمٌ ، وما قائمٌ الزيدانِ وأقائمُ الزيدانِ.

وإنما قلنا رافعه لظاهر احترازاً به عن الصفة الواقعة بعدهما رافعه لمُضَمَّرٍ ، نحو : أقائمَانِ الزيدانِ ، وما قائمُونَ الزيدُونَ ، فإنَّها لا تكون مبتدأ ، بل خبر مبتدأ ، والزيدانِ ، والزيدون ، مبتدأ لأنها لو كانت مبتدأ والزيدانِ والزيدون فاعلاً لها ساداً مَسِيدَ الْخَيْرِ ، لم تثنَ ولم تجمع ، لأنَّ الفعل وشبهه إذا أسند إلى الظاهر لم يُثَنَّ ولم يجمع كما هو المقرر من قاعدتهم ، فإن طبقت الصفة مفرداً ، جاز أن تكون الصفة مبتدأ والاسم المفرد الواقع بعدها خبره ، وأن تكون الصفة خبراً ، والاسم الواقع بعدها مبتدأ ، نحو : أقائمٌ زَيْدٌ ، وما قائمٌ زَيْدٌ.

والخير ، هو المجزء عن العوامل اللفظية مُسند به مغاير للصفة المذكورة والخبر قد يكون مفرداً ، وقد يكون جملة. والثاني ، على أربعة أضرب : جملة اسميه ، نحو : زَيْدٌ أبوه قائمٌ.

وجمله فعلية ، نحو : زَيْدٌ قامَ أبوه.

وجمله شرطية ، نحو : زَيْدٌ إنْ تُكْرِمَهُ يُكْرِمَكَ.

وَجُمْلُهُ ظرفية ، نحو : زيدٌ أمامك. وقد يتقدّم الخبر على المبتدأ ، نحو : قائمٌ زيدٌ.

الثاني : العَامِلُ فِي الْفِعْلِ الْمُضَارِعِ

وهو ما أشبه الاسم بأحد الحروف الزوائد في أوله لوقوعه مشتركاً بين الحال والاستقبال ، وتخصيصه بالسين وسوف ، كما أنَّ رجلاً مشترك بين سائر رجال بني آدم وتخصيصه باللام ، نحو : الرجل. ولا يعرب من الفعل غيره ، إذا لم يتصل به نون التأكيد ، ولا نون جمع المؤنث.

[شماره صفحه واقعي : ٣٤]

ص: ١٣٦٩

والمختار عند الكوفيين فى عامل رفع المضارع أن العامل تجرده عن الجوازم والنواصب ، وعند البصريين وقوعه موقع الاسم ، نحو : زَيْدٌ يَضْرِبُ ، فى موقع زَيْدٌ ضَارِبٌ مع خلوّه عن الجازم ، والناسب فإنّ هذا المعنى يرفع المضارع.

واعلم : أنّ العوامل المعنويّة ثلاثه عند الأخفش ، فاثنتان ما ذكر فى الكتاب.

وأما الثالث : فهو ما يوجب إعراب الصفه ، نحو : جاءنى رَجُلٌ كَرِيمٌ ، رَأَيْتُ رَجُلًا كَرِيمًا ، وَمَرَزْتُ بِرَجُلٍ كَرِيمٍ ، وعنده أن الصفه تُرفع لكونها صفه لمرفوع ، وتُنصب لكونها صفه لمنصوب ، وتُجرّ لكونها صفه لمجرور ، وهذا المعنى ليس بلفظ.

فتكون العوامل على هذا القول مائه وواحد ، لكن الجمهور اتفقوا على أنّ العوامل مائه لا أزيد ، لأنّ الصفه من التوابع ، والتابع مُعرب بإعراب المتبوع فما يكون عاملاً فى المتبوع ، فهو عامل فى التابع البتّه ، فهذه مائه ، ولا يستغنى الكبير والصغير ، والرفيع والوضيع عن معرفتها ، ومن حفظها يحصل له بصيره فى النحو.

[شماره صفحه واقعى : ٣٥]

ص : ١٣٧٠

عنوان و نام پدیدآور: العوامل لملاً محسن / محسن بن محمدطاهر قزوینی

مشخصات نشر: دیجیتالی، مرکز تحقیقات رایانه ای قائمیه (عجل الله تعالی فرجه الشریف) اصفهان، ۱۳۹۸.

زبان: عربی.

مشخصات ظاهری: ۳۳ صفحه.

موضوع: زبان عربی -- نحو

توضیح: کتاب «العوامل لملاً محسن» (یا عوامل ملا محسن)، اثر عربی ملا محسن قزوینی، کتابی است پیرامون عوامل اعراب در زبان عربی.

مؤلف عوامل را بیست نوع دانسته است؛ که سیزده تای آن سماعی و بقیه قیاسی است و در تبیین مطالب، علاوه بر استفاده از شواهد قرآنی، روایی، اشعار فارسی و عربی، در لابه لای مباحث با عنوان «تنبیه»، ابهامات را روشن کرده است.

شیوه تنظیم این رساله، همان شیوه کتاب عوامل جرجانی است؛ با این تفاوت که مطالب آن، گسترده و جامع تر بوده و شواهدی که مؤلف بکار برده، در بسیاری از موارد، با آن، متمایز است.

این کتاب در ضمن مجموعه «جامع المقدمات» می باشد.

ص: ۱

مقدمه

بسم الله الرحمن الرحيم أحمدك يا من يرفع إليه صالح العمل ، وأصلى على نبيك محمد وآله المبنين لهم كرامه المحلّ.

تعريف النحو

أمّا بعد : النحو علم بأصول تعرف بها أحوال أواخر الكلمه إعراباً وبناءً ، والكلمه : اسم ، وفعل ، وحرف ، وهى إما : تُعْمَل وتُعْمَل ، أو تَعْمَلُ ولا تُعْمَل ، أو لا تَعْمَل ولا تُعْمَل .

العوامل و انواعها

اشاره

والعوامل منها ، تتنوع على عشرين نوعاً ، سماعيه وقياسيه ، فالسماعيه منها : ثلاثه عشر نوعاً ، والقياسيه منها : سبعة أنواع ، ونحن نذكر العوامل ونشير إلى أصناف معمولاتها بعون الله تعالى ، وحسن توفيقه ومشيئته.

العوامل اللفظيه

النوع الأول: العوامل السماعيه

النوع الاول : حروف الجر

النوع الأول : من العوامل السماعيه ، حروف تجرّ الاسم فقط ، وهى على المشهور سبعة عشر حرفاً. نظمتها بالفارسيه :

با وتا وكاف ولام وواو ومُنْد ومُنْدَ خَلا ***رُبّ حاشا مِن عَدا فى عَنّ عَلَي حَتّى إلى

وهى الظرف (١) حكماً فلا بد لها من متعلق مثله ، فعلاً كان ، أو شبهه ، أو معناه. فإن كان عاماً مقدراً فمستقر وإلا فلغو.

فَمِنْ : لابتداء الغايه مكاناً ، نحو سِرْتُ مِنَ الْبَصْرَةِ إِلَى الْكُوفَةِ ، أو زماناً ، نحو : صُرْتُ مِنْ يَوْمِ الْجُمُعَةِ ، أو غيرهما ، نحو : قرأتُ من آية كذا. وللتبيين ، نحو : قوله تعالى «فَاجْتَبُوا الرَّجْسَ مِنَ الْأَوْثَانِ» (٢) وَعِنْدِي عَشْرُونَ مِنَ الدَّرَاهِمِ. وللتبويض ، نحو : أخذت من الدراهم. وللبدل ، نحو : قوله تعالى «وَلَوْ نَشَاءُ لَجَعَلْنَا مِنْكُمْ مَلَائِكَةً» (٣). وللتعليل ، كقول الشاعر :

يُغْضَى حَيَاءً وَيُغْضَى مِنْ مَهَابَتِهِ**فَلَا يُكَلِّمُ إِلَّا حِينَ يَبْتَسِمُ

وللظرفيه ، كقوله تعالى : «مَاذَا خَلَقُوا مِنَ الْأَرْضِ» (٤). وتكون زائده ، فى غير الموجب أى المنفى ، نحو : «مَا مِنْ إِلَهٍ إِلَّا اللَّهُ» (٥) و «هَيْلٌ مِنْ خَالِقٍ غَيْرِ اللَّهِ» (٦) وَلَا تُؤْذِ مِنْ أَحَدٍ.

وإلى : لانتهاه الغايه ، مكاناً ، نحو : سرتُ مِنَ الْبَصْرَةِ إِلَى الْكُوفَةِ ، أو زماناً ، نحو : «اتُّمُوا الصِّيَامَ إِلَى اللَّيْلِ» (٧) ، أو غيرهما ، نحو : قلبى

[شماره صفحه واقعى : ٢]

ص: ١٣٧٢

١- واعلم أنّ متعلق الظرف والجارّ والمجرور على أربعة أقسام : لانه إمّا أن يكون من الأفعال الخاصه أو من الأفعال العامه ، وعلى كلّ تقدير إمّا أن يكون مذكوراً ، أو محذوفاً ، فإذا كان من الأفعال العامه وكان محذوفاً ، فالظرف مُستقرّ لاستقرار ضمير الفعل فيه (ظرف) للربط ، وإلا فلغو ، لخلق الظرف من هذا الضمير ، والتوضيح مع الاستاذ ، والأفعال العامه أو العموم ، هى : كان ، ثبت ، حصل ، استقرّ ، ووُجِدَ مجهولاً ... ، والشبيه بالفعل فى حكم الفعل.

٢- الحجج : ٣٠.

٣- الزخرف : ٦٠.

٤- فاطر : ٤٠.

٥- آل عمران : ٦٢.

٦- فاطر : ٣.

٧- بقره ، ١٨٧.

إليكم ، وتكون بمعنى مع ، قليلاً ، نحو : «وَلَا تَأْكُلُوا أَمْوَالَهُمْ إِلَىٰ أَمْوَالِكُمْ» (١).

والباء : للاستعانة ، نحو : بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ ، وللمصاحبه ، نحو : دَخَلْتُ عَلَيْهِ بِيَابِ السَّفَرِ ، ومنه ، سُبْحَانَ رَبِّيَ الْعَظِيمِ وَبِحَمْدِهِ. وللإلصاق ، إمَّا حقيقه ، نحو : بِهِ دَاءٌ ، أو مجازاً ، نحو : مَرَزْتُ بَرِيْدٍ ، أي قَرَبَ مَرورِي منه. وللمقابله ، نحو : بَعْتُ هَذَا بِهَذَا. وللتعديه ، نحو : ذَهَبْتُ بِرِيْدٍ أَيْ صَيَّرْتَهُ ذَاهِبًا. وللقسم ، نحو : يَا لَللَّهِ لَأَفْعَلَنَّ كَذَا. وللسببيه ، نحو : ضَرَبْتُ بِسُوءِ أَدَبِهِ. وللبدل ، نحو :

فَلَيْتَ لِي بِهِمْ قَوْمًا إِذَا رَكِبُوا**شَتَا الْإِغَارَةَ فُزَسَانًا وَرُكْبَانًا (٢)

وللتفديه ، نحو : بِأَبِي أَنْتَ وَأُمِّي. وبمعنى عن ، نحو : «سَأَلَ سَائِلٌ بِعَذَابٍ وَاقِعٍ» (٣). وبمعنى في ، نحو : «بِيَدِكَ الْخَيْرُ» (٤) ، وبمعنى اللام ، نحو : «وَإِذْ فَرَقْنَا بِكُمُ الْبَحْرَ» (٥). وبمعنى من ، نحو : «عَيْنًا يَشْرَبُ بِهَا عِبَادُ اللَّهِ» (٦). وتكون زائدة قياساً في ثلاثه أخبار : الأول : خبر ليس ، نحو : ليس زيد بقائم. والثاني : خبر ما النافيه ، نحو : ما زيد بقائم. والثالث : خبر مبتدأ مقرون بهل ، نحو : هل زيد بقائم.

وسماعاً إمَّا في غير الخبر ، نحو : بِحَشْبِكَ زَيْدٌ ، «وَكَفَىٰ بِاللَّهِ

[شماره صفحه واقعی : ٣]

ص: ١٣٧٣

١- النساء : ٢.

٢- ای کاش بدل از آن قوم ، برای من قومی ، بود که هرگاه سوار می شدند ، متفرق می ساختند غارتگران را ، در حالی که اسب سوار و شترسوار بودند ، شاهد در بآء بهم است که برای بدل است ، جامع الشواهد.

٣- المعارج : ١.

٤- آل عمران : ٢٦.

٥- البقره : ٥٠.

٦- الانسان : ٦.

شَهِيدًا» (١)، وألقى يديه ، وإما في الخبر غير ما ذكر ، نحو : حَشَبَكَ بِرَيْدٍ.

وفى : للظرفيه ، حقيقه ، نحو : الماء في الكوز ، ومجازاً ، نحو : النجاه في الصدق ، كما أنّ الهلاك في الكذب . وبمعنى على قليلاً ، نحو : «وَلَأَصِيْبَنَّكُمْ فِي جُدُوعِ النَّخْلِ» (٢).
وبمعنى اللام ، نحو : إنّ امرأه دَخَلتِ النارَ في هَرَّةٍ حَبَسْتَهَا . وتكون فعلاً ، نحو : فَيِ بَعْدِكَ.

وعلى : للاستعلاء ، إِمَّا حَسّاً وَهُوَ مَا يُشَاهِدُ ، نحو : زُرَيْدٌ عَلَى السَّطْحِ ، أو حكماً وهو ما لا يُشَاهِدُ ، نحو : عليه دُيْنٌ . وبمعنى فى ، نحو : دَخَلَ الْمَدِينَةَ عَلَى حِينِ غَفْلَةٍ مِنْ أَهْلِهَا
(٣). وتكون اسماً . ويلزمها مِن ، لا غير ، نحو : رَكِبْتُ مِنْ عَلِيٍّ ، أى من فوقه وقد تكون فعلاً ، نحو : «إِنَّ فِرْعَوْنَ عَلَا فِي الْأَرْضِ» (٤).

واللام : للاختصاص الملكى ، نحو : المال لزيد . ولغير الملكى ، نحو : «الْحَفْدُ لِلَّهِ» (٥). وللتعليل ، نحو : ضَرَبْتُهُ لِلتَّأْدِيبِ . وللقسم ، فى التعجب كقول الشاعر :

لِلَّهِ يَبْقَى عَلَى الْأَيَّامِ ذُوْحِدٍ *** بِمَشْحَرٍّ بِهِ الظَّيَّانُ وَالْأَسْ (٦)

[شماره صفحه واقعى : ٤]

ص : ١٣٧٤

١- النساء : ٧٩ .

٢- طه : ٧١ .

٣- القصص : ١٥ .

٤- القصص : ٤ .

٥- الفاتحه : ١ .

٦- والباء فى به بمعنى فى والظيان بالطاء المعجمه والياء المشدده والنون كشداد ، الياسمين الصحرائى والأس بالمد والسين المهمله ، شجر معروف . يعنى قسم بخداوند
وتعجب مى كنم كه باقى نمى مانند در روزگار صاحب شاخى كه در شاخ او گرهبائى بوده باشد در كوه بلندى كه در آن كوه است ياسمن صحرائى و درخت مُورد ، و
اين كنايه از اين است كه همه چيز فانى مى شود حتى گوسفند كوهى كه عمر آن طولانى است . شاهد در بودن لام جازه است در الله از براى قسم و تعجب با هم و داخل
نمى شود چنين لام بر اسمى مگر بر لفظ الله . جامع الشواهد.

وللتوقيت ، نحو : «أَقِمِ الصَّلَاةَ لِتُدْلِكَ الشَّمْسُ إِلَى غَسَقِ اللَّيْلِ» (١). وبمعنى عَن مع القول ، نحو : «قَالَ الَّذِينَ كَفَرُوا لِلَّذِينَ آمَنُوا» (٢). وبمعنى إِلَى ، نحو : «سُقْتَاهُ لِبَلَدٍ مَّيِّتٍ» (٣) ، وتكون زائده ، نحو قوله [تعالى] : «رَدِفَ لَكُمْ» (٤) أى رَدَفُكُمْ. وتكون فعلا ، نحو : لَ زيدا. وفيها معنى النفع كما أَنَّ فى على ، معنى الضرر ، نحو : دَعَا لى ودعا عَلَيْهِ. ويفتح فى الاستغاثه والتعجب والتهديد ، نحو : يا لَزِيدِ ويا لِلْمَاءِ ، ويا لَعَمْرُو لِأَقْتُلَنَّكَ. وفى كَلِّ مضمر إِلاَّ الباء ويكسر فى غيرها.

وَعَن : للمجاوزه ، نحو : رَمَيْتُ السَّهْمَ عَنِ الْقَوْسِ ، وللبدل ، نحو : «لَا تَجْزِي نَفْسٌ عَنْ نَفْسٍ شَيْئًا» (٥). وبمعنى بَعْد ، نحو : «لَتَرْكَبُنَّ طَبَقًا عَن طَبَقٍ» (٦) ، أى حالا بعد حال. وبمعنى على ، نحو :

لاهُ (٧) ابْنُ عَمِّكَ لَا أَفْضَلْتَ فى حَسَبٍ عَنى ولا أَنْتَ دَبَانِي فَتَخْزُونِي (٨)

[شماره صفحه واقعى : ٥]

ص: ١٣٧٥

١- الإسراء : ٧٨.

٢- الإحقاف : ١١.

٣- الاعراف : ٥٧.

٤- النمل : ٧٢.

٥- البقره : ١٢٣.

٦- الانشقاق : ١٩.

٧- بكسر الهاء ، اصله لله ، حذف منه اللامين شذوذاً. جامع الشواهد.

٨- شاهد در آمدن عن در عنى است بمعنى على ، اى لا افضلت فى حسب على. جامع الشواهد.

ولاه مُخَفَّفٌ لِلَّهِ. وتكون اسماً مع مِنْ لا غير ، نحو : جَلَسْتُ مِنْ عَن يَمِينِكَ.

وحتى : للاتهاء ، ومدخولها إمراً جزء ما قبلها ، نحو : أَكَلْتُ السَّمَكَةَ حَتَّى رَأَيْتَهَا ، أو مَتَّصِلٌ بِهِ ، نحو : نُفِثَ الْبَارِحَةَ حَتَّى الصَّبَاحِ. وتفيد لمدخولها قَوْه ، نحو : مات الناس حَتَّى الأَبْيَاءِ ، أو ضعفاً ، نحو : قَدِيمَ الْحَاجِّ حَتَّى المشَاهِ ، وتكون للاستئناف فما بعده مبتدأ ولِلْعَطْفِ ، فكالمعطوف عليه وأول الأمتله يحتمل هذين أيضاً وشذ دخولها على الضمير ، نحو :

فَلَا وَاللَّهِ لَا يَبْقَى أَنَا نَسٌ *** فِتَى حَتَّاكَ يَا بَنَ أَبِي زِيَادٍ (١)

وَرُبٌّ : للتقليل ، نحو : رُبُّ رَجُلٍ كَرِيمٍ لَقِيْتُهُ ، وَرُبُّ رَجُلٍ صَالِحٍ عِنْدِي. وتكون للتكثير ، نحو : رُبُّ رَجُلٍ فَقِيرٍ أُغْنِيْتُهُ. ولها صدر الكلام ، وتختص بنكره موصوفه وفعالها ماضٍ محذوف غالباً ، نحو : رُبُّ عَصَا كَسِرْتُهُ ، وتدخل على مضمر مبهم مُمَيِّز بنكره منصوبه على طبق ما قصد أفراداً وتثنيه وجمعاً ، وتذكيراً وتأنيثاً. والمضمر مفرد مذكر لا غير ، نحو : رُبُّ رَجُلَانٍ وَرَجُلَانٍ وَرَجَالاً- وَأَمْرَاهُ وَأَمْرَاتِي وَنِسَاءً ، وتلحقها ما فتكفها عن العمل غالباً وتدخل على قبيلتين ، نحو : رَبِّمَا قَامَ زَيْدٌ ، وَرَبِّمَا زَيْدٌ قَائِمٌ ، وقد تخفف ، نحو قوله تعالى : «رَبِّمَا يَوَدُّ الَّذِينَ كَفَرُوا لَوْ كَانُوا مُسْلِمِينَ» (٢)

[شماره صفحه واقعی : ٦]

ص: ١٣٧٦

١- لم يسم قائله. كلمه لا- زائده قبل القسم. توطئه نفى جواب القسم. قوله : يبقى مضارع من البقاء ضد الفناء وروى مكانه يلقى بالفاء وهو مجهول بمعنى يوجد. يعنى پس قسم بخدا كه باقى نمى مانند مردمان جوان حتى تو اى پسر ابى زياد. شاهد در دخول حتى است بر ضمير مخاطب شذوذاً و مجرور بودن آن ضمير به حتى ، مختصر جامع الشواهد.

٢- الحجر : ٢.

والواو : تكون بمعنی ربّ ، فتدخل علی النکره الموصوفه و فعلها کفعلها ، نحو :

وَبَلَدُهُ لَيْسَ لَهَا أَنْيْسٌ *** إِلَّا الْيَعْفِيرُ وَإِلَّا الْعَيْسُ (١)

وللقسم ، نحو : وَاللّٰهِ مَا فَعَلْتُ كَذَا ، ويختصّ بالظاهر و يحذف فعله و يجاب بغير الطلب فلا يقال : وَكَ ، وَلَا أَقْسِمُ بِاللّٰهِ ، وَلَا وَاللّٰهِ أَخْبِرْنِي ، أَوْ لَا تَخْبِرْنِي .

والتاء : للقسم و يختصّ بلفظ الله و يحذف فعله و شدّ مع السؤال ، نحو :

تَاللّٰهِ يَا ظَنِّيَاتِ الْقَاعِ قُلْنَ لَنَا *** لَيْلَايَ مِنْكُمْ أَمْ لَيْلَى مِنَ الْبَشَرِ (٢)

وباء القسم ، أعمّ منهما نحو : «لَا أَقْسِمُ بِبَيْتِ الْقِيَامَةِ» (٣) وَبِكَ أَخْبِرْنِي ، وَلَا بَدَ لِجَوَابِ الْقَسَمِ فِي غَيْرِ السُّؤَالِ ، مِنْ إِحْدَى الْأَرْبَعَةِ : اللَّامُ وَإِنْ وَمَا وَلَا ، وَلَوْ تَقْدِيرًا ، نَحْوُ : «تَاللّٰهِ تَقْتُلُنَّ تَذْكَرُ يُوسُفَ» (٤) أَى لَا تَقْتُلُو . و يحذف الجواب إذا توسّط القسم بين أجزاء ما يدلّ عليه أو تأخر عنها ،

[شماره صفحه واقعی : ٧]

ص: ١٣٧٧

١- يعافير جمع يعفور و به معنای گوساله وحشی است ، و عيس جمع عيساء و به معنای شتر سفید مایل به سرخی است ، ترجمه شعر : چه بسا و چه بسیار شهری که برای آن انیس و ساکنی باقی نمانده مگر گوساله های وحشی و شترهای سفید مایل به سرخی ، و شاهد در واو و بلده است که به جای رُبّ بکار رفته و بلده را جز داده است ، جامع الشواهد.

٢- وبعض النسخ بالله بالموحده مکان المثناء وهو متعلق بمحذوف ، ای انشد کن بالله. ای اسئلکن بالله. یعنی می پرسم یا قسم می دهم شما را به خداوند ، ای آهوان بیابان هموار و صاف که بگویند به ما که لیلای من از جنس شما آهوهاست یا اینکه لیلی از جنس آدمیان است ، جامع الشواهد.

٣- القيامة : ١ .

٤- يوسف : ٨٥ .

نحو: زید والله قائم وزید قائم والله.

والکاف: للتشبيه، نحو: زید كالأسد. وللتعلیل، نحو: قوله تعالى: «وَأَذْكُرُوهُ كَمَا هَدَاكُمْ» (١)، وتلحقها ما الكافه، نحو:

أخ ماجد لم يُخزني يومَ مشهدي** كما سيفُ عمرو لم تخنه مضاربه (٢)

والمصدرية، نحو:

فلما أصبح الشر وأمسى وهو غريان** فلم يبق سوى العدوان دناهم كما دان (٣)

والزائده، نحو: زيد أخى كما أن عمراً أخوك. وقد تكون زائده، نحو قوله تعالى: «لَيْسَ كَمِثْلِهِ شَيْءٌ» (٤). وتدخل الضمير على قله، نحو: ما أنت إلا كآنا.

[شماره صفحه واقعی: ٨]

ص: ١٣٧٨

١- البقره: ١٩٨.

٢- هو من قصيده لنهشل بن حرس النهشلى يرثى بها اخاه مالكا وقد قتل بصفيين بحضرت علي بن ابي طالب عليه الصلاه والسلام. يعنى آن مالک برادری است که این صفت دارد که بزرگوار است و این صفت دارد که دلیل و رسوا نکرد مرا در روز جنگ صفین در نزد امیر المؤمنین علیه الصلوه والسلام، بلکه کشته شد در حضور آن حضرت، همچنانکه شمشیر عمرو بن معدی کرب خیانت و کندی نکرد تیزهای دم او در وقتی که زد به کمر شتر و او را دو حصه کرد با بار او. شاهد در کاف کما سیف است که به اعتبار ملحق شدن ماء کافه به او ملغی شده است از عمل جر. اما این بنا بر روایت رفع سیف است بنا بر آنکه بوده باشد ولم تخنه خبر او، و لکن سیف، به جر هم روایت شده است، فتأمل. مختصر جامع الشواهد.

٣- سپس چونکه ظاهر شد سر و بدی از جانب قبیله بنی دهل، و یا در صبح و شام به کمال وضوح و ظهور رسید، و جز دشمنی چیزی باقی نماند، جزا دادیم آنان را همانگونه که آنان جزا دادند، یعنی جزیناهم کجرائهم، جامع الشواهد.

٤- الشوری: ١١.

وَمُدُّ وَمُنْدٌ : لابتداء الغايه فى الماضى ، نحو : ما رَأَيْتَهُ مُدًّا وَمُنْدًّا يَوْمَ الْجُمُعَةِ . وللظرفيه ، فى الحاضر ، نحو : مُدُّ يَوْمِنَا وَمُنْدٌ شَهْرِنَا . ويختص بالظاهر ويكونان اسمين بمعنى أول المدّه فيليهما المفرد ، نحو : ما رَأَيْتَهُ مُدًّا يَوْمَ الْجُمُعَةِ أو جميعها فيليهما ما قصد ، نحو : ما رَأَيْتَهُ مُدًّا يَوْمَانٍ أو أيام فهما مبتدئان وما بعدهما الخبر .

وحاشا وَعَدَا وَخَلَا : للاستثناء أى إخراج الشىء عن حكم ما قبلها ، نحو : سَاءَ الْقَوْمُ حَاشَا وَعَدَا وَخَلَا زَيْدٍ . وتكون فعلاً فتنصب ما بعدها على المفعوليه ، والفاعل يستتر فيها وجوباً والجمله منصوب المحلّ على الحاليه ، نحو : جاءنى القوم حاشا زيدا أى حال كونهم خالياً مجيئهم من زيد وتدخل على الأخيرتين ما المصدريه فالجمله فى تأويل المصدر منصوب على الظرفيه بتقدير الوقت ، نحو : جاءنى القوم ما عدا زيدا أو ما خلا عمراً أى وقت عُدُوهم عن زيد ووقت خلُوهم عن عمرو .

وَمَنْ جَزَّ الْأَسْمَاءُ بِهِمَا جَعَلَهَا زَائِدَةً وَلَا بَدَّ لِحُرُوفِ الْجَزِّ مِنْ مَتَعَلِّقٍ إِلَّا الْحُرُوفَ الزَائِدَةَ ، نحو : « كَفَى بِاللَّهِ شَهِيدًا » (١) وكذا رَبُّ وَالْكَافُ وَحَاشَا وَعَدَا وَخَلَا .

النوع الثانى : حروف مشبهه بالأفعال

وهى ستّه أحرف : إِنَّ وَأَنَّ وَكَأَنَّ وَلِكِنَّ وَلَيْتَ وَلَعَلَّ ، وتدخل على المبتدأ والخبر فتنصب الأول اسماً ، وترفع الثانى خبراً ولما سوى أَنَّ المفتوحه صدر الكلام ، ولها التوسيط (٢) .

[شماره صفحه واقعى : ٩]

ص : ١٣٧٩

١- النساء : ٧٩ .

٢- قوله : ولها التوسط أى لأنّ المفتوحه ان تقع وسط الكلام وذلك لانها مع صلتها تؤوّل بالمصدر فلا يتمّ بها الكلام فيحتاج الى جزء آخر حتى يتمّ الكلام قال ابن هشام : الاصح أنّها موصول حرفى مؤوّل مع معموليه بالمصدر فتقدير بلغنى انك منطلق أو انك تنطلق بلغنى انطلاقك ولنعم ما قال الشاعر الفارسى : اگر خواهى بدانى اى برادر***كه چون آن رود تاويل مصدر بدقت سوى اخبارش نظر كن***پس آنكه حذف أنّ با خبر كن ز جنس آن خبر مصدر بياور***اضافه كن سوى اسمش سراسر

[إِنَّ وَاَنَّ] فالأولان : لتأكيد مضمون الجملة ، لكنّ المكسوره لا تغيرها والمفتوحه مع جملتها فى حكم المفرد ، نحو : إِنَّ زَيْدًا قَائِمٌ ، وَبَلَغَنِي أَنَّ زَيْدًا رَاكِبٌ ، وقد تخفّفان ، فإنّ المكسوره قد تعمل ، نحو : «وَأِنَّ كُلًّا لَمَّا لَيُوقِفِيَهُمْ رَبُّكَ أَعْمَالَهُمْ» (١) ، وقد تلغى فيلزمها اللام ، نحو : إِنَّ زَيْدَ لِقَائِمٍ ، فرقاً بينها وبين إن النافية. والمفتوحه تعمل وجوباً فى ضمير الشأن مقدراً ، نحو : «أَنَّ الْحَمِيدُ لِلَّهِ رَبِّ الْعَالَمِينَ» (٢) ، ويلزمها مع الفعل المتصرف ، السين ، أو سَوْفَ ، أو قد ، أو حرف النفى لئلا يلبس بالمصدرية أو ليكون كالعوض ، نحو : عَلِمْتُ أَنَّ سَيَقُومُ ، أو سَوْفَ يَقُومُ ، أو قَدْ قُمْتُ ، أو لا يَقُومُ. وأما مع غير المتصرف فلا ، نحو : بَلَغَنِي أَنَّ لَيْسَ زَيْدٌ قَائِمًا ، «وَأَنَّ لَيْسَ لِلْإِنْسَانِ إِلَّا مَا سَعَى» (٣) ، وتكونان فعليين ، نحو : أَنَّ زَيْدٌ وَإِنَّ يَزِيدٌ وتكون المكسوره اسماً ، نحو : سَمِعْتُ أَنَّ زَيْدٌ ، وتكون حرف إيجاب ، نحو : «إِنَّ هَذَا لَسَاحِرَانِ» (٤).

وَكَأَنَّ : للتشبيه ، نحو : كَانَ زَيْدًا الْأَسَدُ ، وقد تخفّف فتلغى عن العمل ، نحو قول الشاعر :

وَنَحْرٍ مُّشْرِقِ اللَّوْنِ**كَانَ ثُدْيَاهُ حُقَّانِ (٥)

[شماره صفحه واقعى : ١٠]

ص : ١٣٨٠

١- هود : ١١١.

٢- يونس : ١٠.

٣- النجم : ٣٩.

٤- طه : ٦٣.

٥- لم يسمّ قائله الواو بمعنى ربّ والنحر بالنون والحاء والراء المهملتين كفلس موضع القلاده من الصدر والمشرق اسم فاعل من اشرق بمعنى اضاء وثدياه تشبيه ثدى وهى بالمثلثه والبدال المهمله والياء معروفه وحقّان تشبيه حقّه وهى بضمّ الحاء المهمله وتشديد القاف والهاء معروفه أى مثلها فى الاستداره والصغر. يعنى : بسا بالاي سينه و گودى زير گلوبى كه اين صفت دارد كه درخشنده رنگ بُود كه گویا دو پستان آن سينه مثل دو حُقّه بُود در گردى و کوچكى. شاهد در كَأَنَّ است كه چون مخفّف شده است ملغى شده است از عمل و اگر عمل کرده بودى بایست «ثديّه» به نصب بگويد و بعضى قائل شده اند به اعمال او و گفته اند كه اسم او ضمير شأن مستتر است ، جامع الشواهد.

ولكنَّ: للاستدراك، ويقع بين الكلامين المتغايرين، نحو: جاءني زيد لكنَّ عمراً لمَّ يجيء. وتخفَّف فتلغى عن العمل، ويجوز معها مطلقاً الواو للعطف، أو الاعتراض على خلاف فيها، نحو: «وَمَا كَفَرَ سُلَيْمَانُ وَلَكِنَّ الشَّيَاطِينَ كَفَرُوا» (١).

وليتَّ: للتمنَّى، ويعمُّ للممكن والمحال، نحو: ليتَّ زَيْداً فاضِلاً، ونحو:

فَيَالَيْتَ الشَّبَابَ لَنَا يَعُودُ**فَأَخْبِرَهُ بِمَا فَعَلَ الْمَشِيبُ (٢)

ولعلَّ: للترجى، ويختصُّ بالممكن، نحو: لعلَّ زيدا فاضِلاً، وقوله تعالى: «فَلَعَلَّكَ تَارِكٌ بَعْضَ مَا يُوحَىٰ إِلَيْكَ» (٣)، وفيها لغات كثيرة منها عَلَّ، ومنه قول الشاعر:

لَا تُهَيِّنَ الْفَقِيرَ عِلَّكَ أَنْ تَرَكَ**يَوْمًا وَالذَّهْرُ قَدْ رَفَعَهُ (٤)

[شماره صفحه واقعی: ۱۱]

ص: ۱۳۸۱

۱- البقره: ۱۰۲.

۲- پس ای کاش جوانی ما بر می گشت و در آن صورت خیر می دادم آن را از آنچه که پیری بر سر ما آورده است، جامع الشواهد.

۳- هود: ۱۲.

۴- هو من ابیات للأضبط بن قریع السعدی. قوله: تُهَيِّنُ بضم المضارعه من الالهانه بمعنی لإذلال. یعنی خواری مرسان و پست مشمار البته فقیر را، شاید که تو پست شوی بحسب رتبه و قدر، در روزی و حال آنکه روزگار بتحقیق که بلند سازد او را. شاهد در حذف نون خفیفه است از تهین که در اصل لا تهینن بوده است، به جهت رفع التقای ساکنین که نون خفیفه و لام الفقیر بوده باشد بعد از اسقاط همزه وصل قبل از لام در الف و لام او، جامع الشواهد.

ويلحق الكل ما ، فتكفها عن العمل على الأوضح ، نحو : إِنَّمَا قَامَ زَيْدٌ ، وَإِنَّمَا زَيْدٌ قَائِمٌ.

تَنْبِيهُ : وجه مشابهه تلك الحروف بالأفعال أنها مثلها لفظاً ومعنى ، أما لفظاً فلكونها ثلاثيه ورباعيه وخماسيه ومبتيه على الفتح وموازنه لها مدغمه ، وأما معنى فلكونها بمعنى حَقَّقْتُ وَسَيَّهْتُ وَاسْتَدْرَكْتُ وَتَمَنَّيْتُ وَتَرَجَّيْتُ.

النوع الثالث : ما ولا المُشَبَّهتان بليس

فى النفى والدخول على المبتدأ والخبر ، [ترفعان] الاسم و [تنصبان] الخبر مثله ، وما ، أشبه بليس من لا ، لكونها لنى الحال بخلاف لا ومن ثم يعمل ما مطلقاً ولا ، يختص بالنكرات ، نحو : ما زَيْدٌ قائماً ، وما أَحَدٌ خيراً مِنْكَ ، وَلَا رَجُلٌ أَفْضَلُ مِنْكَ ، وَقَدْ تَرَادَ التَاءُ مَعَ لَا فِى الْأَحْيَانِ لِلتَّأْنِيثِ ، أَوِ الْمَبَالِغَةِ فَيَجِبُ حَذْفُ أَحَدٍ مَعْمُولِيهَا وَالْأَشْهُرُ الْأَسْمُ ، قَالَ اللَّهُ تَعَالَى : «وَلَا تَجِيَنَّ مَنَاصِ» (١) وكقول الشاعر :

نَدِمَ الْبُغَاهُ وَلَا تِ سَاعَهُ مَنُودٌ**وَالْبَغْيُ مَرْعٌ مُّبْتَغِيهِ وَحِيمٌ (٢)

أى ولات الساعه ساعه مندم.

[شماره صفحه واقعى : ١٢]

ص : ١٣٨٢

١- ص : ٣.

٢- ستمگران پشیمان شدند و هنگام ، هنگام پشیمانی نیست ، و ستمگری چرا گاهی است سنگین و بد عاقبت ، جامع الشواهد.

وإن ، تعمل قليلاً كقول الشاعر :

إِنْ هُوَ مُسْتَوِيًّا عَلَى أَحَدٍ *** إِيَّا عَلَى أَضْعَفِ الْمَجَانِينِ (١)

وإذا انتقض النفي بإلّا ، أو تقدّم الخبر أو زيدَ إنْ ، بطل العمل ، نحو : ما زيدٌ إلّا قائمٌ ، وما قائمٌ زيدٌ وما إنْ زيدٌ قائمٌ ، وقد يكون لا ، لاستغراق النفي للجنس فينعكس العمل إنْ تليها نكرة مضافه أو مشبّهه بها ، نحو : لا-غلامَ رجلٍ أفضلَ منك ، ولا عشرينَ دُرهماً لكَ. ومَعَ الإفراد ، البناء على ما ينصب به ، نحو : لا مُسْلِمٌ أو لا مُسْلِمَتَيْنِ أو لا مُسْلِمَاتٍ فيها. وفي التعريف أو الفصل بينه وبين لا ، وجب الرفع والتكرير ، نحو لا زَيْدٌ في الدار ولا عمروٌ ، ولا في الدارِ رجلٌ ولا امرأةٌ ، وكثيراً ما يحذف أَحَدَ معموليها ويبقى الآخر ، نحو : لا عَلَيْكَ ، أَى لا بِأَسْ عَلَيْكَ ، ومنه : «لَا إِلَهَ إِلَّا اللَّهُ».

النوع الرابع : حروف تنصب اسماً واحداً

وهي سبعة أحرف ، يا وأيا وهيا وأئى والهمزة المفتوحة والواو وإلّا.

فالخمسة الأُول ، حروف النداء ومدخولها المنادى وهو ينصب بها إن كان نكرة كقول الأعمى ، يا رَجُلًا خُذْ يدي ، أو مضافاً ، نحو : يا عبدَ اللهِ ، أو مضارعاً له ، نحو : يا طالِعاً جَبَلًا إذ الأُول عامل في الثانى ، والثانى مخصّص للأُول كالأُول ، ويبنى على ما يرفع به إن كان مفرداً معرفه ، نحو : يا زيدُ ويا زَيْدَانِ ويا زَيْدُونَ ، ويفتح بالالف الاستغائه ، نحو : يا زيدا ، ويخفض بلامها ، ولأسمى التعجب والتهديد ،

[شماره صفحه واقعى : ١٣]

ص : ١٣٨٣

١- أو جُز بر ضعيف ترين ديوانگان بر هيچ كسى تسلط و قدرت ندارد ، و شاهد در إن نافية است كه هُو اسم آن و مستولياً خبر آن است ، جامع الشواهد.

نحو : يَا لِلْمَظْلُومِ ، وَيَا لِلْمَاءِ وَيَا لَعَمْرٍو لِأَقْتُلَنَّكَ .

وأما موارد استعمالها ، فالهمزة للقريب ، وأيا ، وهيا للبعيد ، وأى للمتوسط ، ويا أعمّ ويتعين في اسم الله تعالى والاستغاثه والندبه ، نحو : يَا وَيْلَتَا ، وقد يحذف حرف النداء ، نحو : اللَّهُمَّ ، فَإِنَّ أَصْلَهُ يَا اللَّهُ ، فحذفت (يا) وعوّضت عنها الميم .

فائدتان : الأولى : لا يدخل حرف النداء على الألف واللام ، إلّا في يا الله فلا يقال ، يا الرجل بل يتوسّط إمّا بآئى ، نحو يا أيها الرجل ، فأى منادى مفرد معرفه ، والرجل صفه له مرفوع حملاً على لفظه ، أو باسم الإشاره ، نحو : يا هذا الرجل ، كالأول أو باجتماعهما نحو : يا أئى هذا الرجل ، فهذا مرفوع محلاً صفه لأئى ، والرجل مرفوع على أنه صفه لهذا ، أو بدل عنه ، أو عطف بيان له .

الثانيه : قد يضاف المنادى الى الياء ، نحو : يا غلامى ، فيجوز قلبها ألفاً ، نحو : يا غلاماً ، أو تاء مع الألف ، نحو : يا أبنا ، أو بدونه ، نحو : يا أَبَتَّ فتحاً وكسراً ، ويجوز الحاق هاء السكت وقفاً ، نحو : يا غلاماه ويا أبناه .

تنبيه : قد اختلف فى نصب المنادى ففيل بتلك الحروف وهو ما اخترناه ، وقيل بفعل محذوف من نحو : اذْعُوْ أو اَطْلُبُ .

والواو ، بمعنى مَع ، نحو : اسْتَوَى الْمَاءُ وَالخَشْبَةُ ، وكفأك وَزَيْدًا دِرْهَمًا ، وَيُسْمَى منصوبها مفعولاً معه .

وإلّا للاستثناء ، ومنصوبها المستثنى وما اعتبر مغايرته له فى الحكم ، المستثنى منه ، وشرط نصبه أن يكون المستثنى فى كلام تام أى ما ذكر فيه المستثنى منه موجب ، نحو : جاءنى القَوْمُ إِلَّا زَيْدًا ، أو مقدماً

[شماره صفحه واقعى : ١٤]

على المستثنى منه ، نحو : ما جاءني إلا زيداً أحد ، أو منقطعاً ، أى غير داخل في المستثنى منه قصداً ، نحو : ما جاءني إلا حماراً ، ويجوز النصب ، ويختار البدل إذا كان الكلام تاماً غير موجب ، نحو : «مَا فَعَلُوهُ إِلَّا قَلِيلٌ» (١) وإلا قليلاً ، ويعرب بحسب العوامل إذا كان مفرغاً أى لم يذكر معه المستثنى منه ، نحو : ما ضَرَبَنِي إِلَّا زَيْدٌ ، وَلَسْتُ إِلَّا قَانِئاً ، وما مَرَزْتُ إِلَّا زَيْدِ.

تنبيه : قيل انتصاب المستثنى ليس يالاً بل بفعل مقدر ، أى أَسْتَثْنِي ، وقيل بالمذكور لكن بتوسطها.

تميم : قد يستثنى بغير وسوى وسواء ، والمستثنى بها مجرور بالإضافة ، وغير ، أعرب كالمستثنى يالاً على التفصيل ، وسوى وسواء ينصب على الظرفية. وبحاشا وعدا وخلا وما عدا وما خلا ، على ما مضى وبليس ولا يكون ، نحو : سيجىء أهلك ليس زيداً ولا يكون بشراً ، والمستثنى بهما نصب على الخبرية ، والاسم مستتر فيهما وجوباً ، والجمله منصوب المحل على الحائيه.

وبلا سيمًا : نحو : أكرم القوم لا سيمًا زيداً وسيمًا زيداً ، بتقدير لا وفيما بعدها ثلاثة أوجه ، الرفع على الخبرية لمبتدأ محذوف وما فيها موصوله أو موصوفه أى لا سى الذى ، أو شيء هو زيد موجود. والجز على إضافة سى إليه وما زانده ، أى لا سى زيد موجود والجمله حال فى الحالين. والنصب على الاستثناء فيكون لا سيمًا منقوله من أحد الأولين مبقاه على ما كانت عليه وكخصوصاً إعراباً ومعنى.

[شماره صفحه واقعى : ١٥]

ص : ١٣٨٥

النوع الخامس : حروف تنصب الفعل المضارع

وهي أربعة أحرف : أن ولئن وكئى وإذن.

فَأَنْ : نحو : «أَنْ تَصُومُوا خَيْرٌ لَكُمْ» (١). ويجيء على وجوه أخر غيرها كالمخففة عن المثقلة ، نحو : «عَلِمَ أَنْ سَيَكُونُ مِنْكُمْ مَرْضَى» (٢). والزائده ، نحو : «فَلَمَّا أَنْ جَاءَ الْبَشِيرُ» (٣). والمفسره لما هو بمعنى القول لا صريحه ، نحو : «وَنَادَيْتَاهُ أَنْ يَا إِبرَاهِيمُ» (٤). والتي بعد العلم هي المخففة لا الناصبه وفيما بعد الظن وجهان ، نحو : «طَنَنْتُ أَنْ لَا يَقُومَ».

وَلَنْ : لنفى الاستقبال وتنصب مطلقاً ، نحو : «فَلَنْ أَبْرَحَ الْأَرْضَ حَتَّى يَأْذَنَ لِي» (٥).

وَكَيْ : تفيد نوعاً من التعليل وتنصب إذا كان ما قبلها سبباً لما بعدها ، نحو : «أَسَلَمْتُ كَيْ أَدْخُلَ الْجَنَّةَ».

وإِذَنْ : جواب وجزاء وتنصب مستقبلاً إذا لم يعتمد على ما قبلها كقولك : إِذَنْ تَدْخُلُ الْجَنَّةَ ، لِمَنْ قَالَ أَسَلَمْتُ ، وأما مَعَ الحال أو الاعتماد فلا ، كقولك لِمَنْ يَحْدِثُكَ : إِذَا أَظْنُكَ كاذِباً ، أو إِنْ أَتَيْتَنِي إِذَنْ أَكْرِمُكَ ، وَمَعَ العطف وجهان ، نحو : آتَيْكَ إِذَنْ أَكْرِمُكَ.

النوع السادس : حروف تجزم الفعل المضارع

وهي خمسة أحرف : لَمْ ولَمَّا ولام الأمر ولاء النهى وإن الشرطيه.

فَلَمَّ ولَمَّا : لقلب المضارع ماضياً ونفيه ، نحو : لَمْ يَضْرِبْ وَلَمَّا ٠.

[شماره صفحه واقعي : ١٦]

ص : ١٣٨٦

١- البقره : ١٨٤.

٢- المزمّل : ٢٠.

٣- يوسف : ٩٦.

٤- الصافات : ١٠٤.

٥- يوسف : ٦٠.

يَضْرِبُ ، ويختصّ لم بمصاحبه حرف الشرط ، نحو : إِنْ لَمْ تَفْعَلْ أَفْعَلْ ، وجواز انقطاع منفيها ، نحو : لَمْ يَضْرِبْ ثُمَّ صَرَبَ ، وَلَمَّا بجواز حذف فعلها كَشَارَفَتِ الْمَدِينَةَ فَلَمَّا ، أى لَمَّا أدخلها ، ويتوقّع ثبوته ، نحو : «لَمَّا يَذُوقُوا عَذَابِ» (١) وهى مَعَ المضارع جازمه ، وَمَعَ الماضى ظرف ، نحو : لَمَّا قُمْتَ قُمْتُ وَلَمَّا لَمْ تَقُمْ قُمْتُ وَمَعَ غيرهما بمعنى إِلَّا ، نحو : «إِنْ كُلُّ لَمَّا جَمِيعٌ لَدَيْنَا مُخَضَّرُونَ» (٢).

ولام الأمر : لطلب الفعل ، نحو : لِيَضْرِبْ زَيْدٌ ، ويدخل على الغائب والمتكلم دون المخاطب إِلَّا أَنْ يكون مجهولاً.

ولاء النهى : لطلب الترك وتدخّل على الصيغ مطلقاً ، نحو : لَا يَضْرِبْ وَلَا تَضْرِبْ وَلَا نَضْرِبْ.

وإنّ : يدخل على فعلين يسمّى الأول شرطاً ، والثانى جزء فيجزم ما كان مضارعاً ، وفيما قبله ماضٍ وجهان ، نحو : إِنْ تَقَمَّ أَقَمَّ ، وَإِنْ قُمْتَ أَقَمَّ أَوْ أَقَوْمٌ.

فوائد : الأولى : فيما عطف على الجزء المجزوم الجزم بالعطف والنصب بإضمار أنّ والرفع على الاستئناف ، نحو : إِنْ تَأْتِنِي آيَتِي فَأُحَدِّثُكَ ، وفيما عطف على الشرط المجزوم الأولان.

الثانية : يجوز حذف شرطها مَعَ لا ، نحو : قُمْ وَإِلَّا أَقَمَّ.

الثالثة : كثيراً ما يعطف جملتها على ما يحذف كلو الشرطيه ، نحو : تصدّق وإن كان درهماً ، أى إِنْ كَانَ زَائِداً وَإِنْ كَانَ دَرَهَمًا ، وَاكْرَمِ الضَّيْفَ وَلَوْ كَانَ كَافِرًا ، أى لو كان مؤمناً ولو كان كافراً.

[شماره صفحه واقعى : ١٧]

ص : ١٣٨٧

١- ص : ٨

٢- يس : ٣٢.

الرابعة: الجزاء إن امتنع جعله شرطاً يجب فيه الفاء كالجمله الاسميّه والطلبية، والفعل الجامد كعسى والمقرون بقَد، أو السين، أو سَوْفَ، أو لَنْ، أو ما، أو لا، وإن لم يمتنع فإن كان ماضياً لفظاً أو معنى بغير قد، فيمتنع وإلّا فوجهان، نحو: **إِنْ صَرَبْتَنِي فَأُضْرِبُكَ** أو **أُضْرِبُكَ**.

النوع السابع: أفعال تسمى الأفعال الناقصة

تدخل على المبتدأ والخبر فترفع الأول اسماً لها، وتنصب الثاني خبراً لها، وهي كثيره منها: **كَانَ** و**صَارَ** و**أَضْرَبَ** و**أَمْسَى** و**أَضْحَى** و**ظَلَّ** و**بَاتَ** و**مَا أَتَفَكَ** و**مَا زَالَ** و**مَا فَتَى** و**مَا بَرَحَ** و**مَا دَامَ** و**وَلَيْسَ**.

فكان، لثبوت الخبر للاسم، نحو: **كَانَ زَيْدٌ قَائِماً**، وبمعنى **صَارَ**، نحو:

بَيْتِهَا قَفْرٌ وَالْمَطِيُّ كَأَنَّهَا*****قَطَا الْحَزْنُ قَدْ كَانَتْ فِرَاحاً يَبُوضُهَا (١)**

ويكون فيها ضمير الشأن، نحو:

إِذَا مِتُّ كَانَ النَّاسُ صِنْفَانِ شَامِتٌ*****وَأَخْرَجْتُ مِنَ الْبَلَدِ كُنْتُ أَصْنَعُ (٢)**

[شماره صفحه واقعی: ١٨]

ص: ١٣٨٨

١- در بیابان سرگردان و بی آب و گیاه و شتر را هوار گویا آن شتر کبوترانی هستند در زمین سخت که تخمهای آنها جوجه گردیده باشد، و شاهد در کانت است که به جای صارت بکار رفته است، جامع الشواهد.

٢- هو من ابیات لعجیر بن عبد الله بن همام السلولی. قوله: «مِتُّ» متکلم من الموت خلاف الحیاه، و صنفان، تنیة صنف وهو بالكسر، القسم من الشیء، والشامت بالشین المعجمه والمثناه، فاعل من الشماته، وهو فرح العدو ببلیه الشخص، ومثن بالمثلثة والنون، اسم فاعل من اثناه، أى وصفه بمدح واصنع، متکلم من الصنع بمعنی العمل. یعنی هرگاه بمیرم، می باشند مردم بر دو قسم نسبت به من: بعضی از ایشان شماتت کننده اند و خوشحال می شوند از مردن من و بعضی دیگر ستایش کننده اند مرا بخوبی، بسبب آنچه آنان نیکی که بودم که می کردم در حق ایشان. شاهد در بودن اسم کان است، ضمیر شأن مستتر بعد از او، و جمله الناس صنفان، مبتدأ و خبر در محل نصب، بنا بر آنکه خبر بوده باشد از برای کان، و مفسر بوده باشد مر ضمیر شأن مستتر را. جامع الشواهد.

وتأمه بمعنى تَبَّتْ وَوَقَّعَ ، نحو : «كُنْ فَيَكُونُ» (١). وكانت الكائنه.

وزائده ، نحو : «كَيْفَ نُكَلِّمُ مَنْ كَانَ فِي الْمَهْدِ صَبِيًّا» (٢). وقد تحذف إِمَّا وَحدها ، نحو : أَمَا أَنْتَ مُنْطَلِقًا انْطَلَقْتُ ، أى لِأَنَّ كُنْتَ مُنْطَلِقًا ، أو مع أحد معموليها ، نحو : إن خيرًا فَخَيْرًا ، منصوبين ، أو مرفوعين ، أو مختلفين ، أو معهما ، نحو : أفعل هذا ، إِمَّا لا ، أى : إن كنت لا تفعل غيره ، زيد ما عوضاً عن المحذوف ، وقد يحذف النون من مضارعها المجزوم إذا لم يتصل به ضمير بارز ولم يسكن ما بعده ، نحو : «لَمْ أَكُ بَعِيًّا» (٣).

وصارَ ، للانتقال ، نحو : صار زيدٌ غَتِيًّا ، وتكون تأمه ، نحو : صار زيدٌ الى عمرو أى انتقل إليه.

وأضِيحَ وأمسى وأضحى لاقتران مضمون الجملة بأوقاتها ، وهى الصباح والمسي والضُحى ، نحو : أضِيحَ ، وأمسى ، وأضحى زيدٌ أميراً ، أى اقترن إمارته بتلك الأوقات. وتكون بمعنى صار ، نحو : أضِيحَ ، أو أمسى ، أو أضحى زيدٌ غَتِيًّا ، وتأمه بمعنى الدخول فى تلك الأوقات ، نحو : أضِيحَ ، أو أمسى ، أو أضحى زيدٌ أى دخل فيها.

وظلَّ وباتَ ، لاقتران مضمون الجملة بوقتتهما ، نحو : ظلَّ أو باتَ زيدٌ قائماً ، أى قام فى جميع نهاره أو ليله ، ويجينان بمعنى صار ، نحو : ظلَّ أو

[شماره صفحه واقعى : ١٩]

ص: ١٣٨٩

١- يس : ٨٢

٢- مريم : ٢٩.

٣- مريم : ٢٠.

بات زيد قائماً ، أى صار قائماً ، وتامتين على قلبه ، نحو : ظَلْتُ أو بَيْتُ بمكانٍ كذا ، أى كنت بها نهاراً أو ليلاً .

وما زالَ وما برحَ وما فتئَ وما انفكَّ ، لاستمرار ثبوت الخبر للاسم ، نحو : ما زال زيدٌ كريماً ، أى استمرَّ كرمه ، وكذا أخواته ويلزمها النفي ولو تقديرًا ، نحو : «تَاللَّهِ تَفُتًا تَذُكُرُ يُوسُفَ» (١) .

وما دام للتوقيت ، وما فيها مصدرية وما زال قبله كلام ، نحو : اجلس ما دام زيدٌ جالساً .

وليسَ ، لنفي مضمون الجملة حالاً ، نحو : لَيْسَ زَيْدٌ بخيلاً ، ويجوز تقديم أخبارها كلها على أسمائها ، نحو : كان قائماً زيدٌ ، وأما عليها فيمتنع فى ما دام ، واختلِف فى ليس وما يلزمه النفي ويجوز فى البواقى .

تنبيهٌ : غير الماضى منها يعمل عمله وليس فى ليس تصرّف .

فائده : تسمى تلك الأفعال ناقصة لأنها لا تتم بالمرفوع كسائر الأفعال .

النوع التامين : أفعال تسمى أفعال المقاربه

وهى كالأفعال الناقصة إلا أنه التزم فى خبرها المضارع إلا ما شذَّ وهى عسى وخرى واخلولق وكاد وكرب وأوشك وأنشأ وطفق وجعل وأخذ وعلق ، وهى لدنو الخبر للاسم رجاءً أو حصولاً أو أخذاً فيه .

والأول : عسى وخرى واخلولق وخبرها مع أن ، نحو : عسى زيد أن يقوم ، ويجوز حذف أن فى خبرها ، نحو : عسى زيد يخرج ، أى عسى زيد خارجاً

[شماره صفحه واقعى : ٢٠]

ص : ١٣٩٠

١- يوسف : ٨٥

وإذا قَدِمَ الفعل ، نحو : عَسَى أَنْ يَقُومَ زَيْدٌ فَيَحْتَمِلَ التَّامَّ وَالنَّقْصَ ، نحو : حَرَى زَيْدٌ أَنْ يَقُومَ ، وَاخْلَوْلَقَ السَّمَاءَ أَنْ تَمَطَّرَ .

الثاني : كَادَ وَكَزَبَ وَأَوْشَكَ ، نحو : أَوْشَكَ زَيْدٌ أَنْ يَقُومَ وَكَثُرَ أَنْ فِي أَوْشَكَ وَقَلَّتْ فِي أَحْوِيهِ .

الثالث : البواقى ، نحو : «وَطَلَفًا يَخْصِفَانِ عَلَيْهِمَا مِنْ وَرَقِ الْجَنَّةِ» (١). وَأَنْشَأَ أَوْ جَعَلَ أَوْ أَحَدًا أَوْ عَلَقَ السَّائِقُ يَحْدُو ، أى شرع فيه ، وليس معها أَنْ ، لأنها للحال وأن للاستقبال ، ولم يستعمل غير الماضى من تلك الأفعال إلَّا يَكَادُ وَيُوشِكُ وَمُوشِكُ اسم فاعل .

التَّوَعُّسُ : أفعال تسمى أفعال المدح والذم

ويكون بعدها اسمان مرفوعان ، أحدهما الفاعل والآخر المخصوص بأحدهما ، وهى أربعة : نَعَمَ وَحَبَّدَا للمدح ، وَبِئْسَ وَسَاءَ للذم ، وفاعلها إمَّا معرّف باللام ، نحو : نَعَمَ الرَّجُلُ زَيْدٌ ، أو مضاف إليه ، نحو : نَعَمَ غلامُ الرجلِ زيدٌ ، أو مضمَرٌ مُبْهَمٌ مميّزٌ بنكره منصوبه ، نحو نَعَمَ رَجُلًا زَيْدٌ ، أو بما ، نحو : «فِنِعْمًا هِيَ» (٢). ومخصوصها إمَّا مبتدأ وما قبله الخبر ، أو خير لمبتدأ محذوف وهو ، هُوَ أو هِيَ . وإبهام الضمير إنّما هو على الثانى دون الأول ، وساءٌ وبئسٌ مثلها ، وقد يحذف المخصوص ، نحو : «نَعَمَ الْعَبْدُ» (٣) ، أى أيُّوب (عليه السلام) . وَحَبَّدَا ، نحو : حَبَّدَا الرَّجُلُ زَيْدٌ ، فَحَبَّ فعل ماضٍ وذا فاعله والرجل صفة للفاعل ، وقد يحذف الصفة ويأتى بتمييز أو حال . قبل المخصوص أو بعده مطابقاً له فى الافراد والتذكير ، وغيرهما ، نحو : حَبَّدَا رَجُلًا أَوْ رَاكِبًا زَيْدٌ ،

[شماره صفحه واقعى : ٢١]

ص : ١٣٩١

١- طه : ١٢١ .

٢- البقره : ٢٧١ .

٣- ص : ٤٤ .

وَحَبَدًا زَيْدٌ رَجُلًا أَوْ رَاكِبًا ، وَحَبَدًا رَجُلَيْنِ أَوْ رَاكِبَيْنِ الزَّيْدَانِ ، وَحَبَدًا الزَّيْدَانَ رَجُلَيْنِ أَوْ رَاكِبَيْنِ ، وَهَكَذَا فِي الْبَوَاقِي .

النُّوعُ الْعَاشِرُ : أفعال تسمى أفعال القلوب

و [تسمى أيضاً] أفعال الشك واليقين ، تدخل على المبتدأ والخبر وتنصبهما على المفعوليه ، وهي عَلِمْتُ وَرَأَيْتُ وَوَجَدْتُ لليقين ، وَحَسِبْتُ وَخَلْتُ وَطَلَنْتُ ، للشك ، وَزَعَمْتُ ، لهذا تاره ولذاك أخرى ، نحو : عَلِمْتُ زَيْدًا فَاضْتَلًّا ، وَحَسِبْتُ بَكْرًا كَرِيمًا ، وَزَعَمْتُ بَشْرًا أَخَاكَ ، وهكذا سائر تصاريفها ، ولا يجوز الاختصار على أحد معموليها ، ويجوز حذفهما معاً ، نحو : مَنْ يَسْمَعُ يَخْلُ ، أَيْ يَخْلُ مَسْمُوعَهُ صَادِقًا .

تنبه : وألحق بها أفعال أخر كأعطي ، وكسى ، وسدّى ، نحو : أَعْطَيْتُ زَيْدًا دَرَهْمًا ، وَكَسَيْتُهُ جُبَّةً ، وَسَدَّيْتُ خَلِيلًا ، وَأفعال التصيير ، كَصَيَّرَ وَجَعَلَ وَرَدَّ وَتَرَكَ وَاتَّخَذَ وَمَا يَتَصَرَّفُ مِنْهَا ، نحو : «وَاتَّخَذَ اللَّهُ إِبْرَاهِيمَ خَلِيلًا» (١) ، وكذا أحوال البواقى .

النُّوعُ الْحَادِي عَشَرَ : أسماء تسمى أسماء الأفعال

وهى أنواع : منها ما يرفع على الفاعليه فقط ، ومنها ما ينصب على المفعوليه أيضاً ، ومنها ما يستعمل على الوجهين .

أما الأول : فعلى ضربين ، أحدهما : ما يعمل فى الضمير ومنه آمين ، بمعنى اسْتَجِبْ . وَهَيْتَ ، بمعنى أشيرع ، وفى التنزيل «هَيْتَ لَكَ» (٢) . وقط ، بمعنى انته ، مثل : أعطيته درهماً فقط ، وفاؤه جزائيه والشرط محذوف أى إذاً

[شماره صفحه واقعى : ٢٢]

ص : ١٣٩٢

١- النساء : ١٢٥ .

٢- يوسف : ٢٣ .

أعطيته درهماً فقط. وأُفُّ ، بمعنى أتضجر ، نحو : «فَلَا تَقُلْ لَهُمَا أُفٍّ» (١). وَوَيْى وِوَاهَا وَاَهَا ، بمعنى أتعجب ، نحو : «وَيَكَاَنَّهُ لَا يُفْلِحُ الْكَافِرُونَ» (٢). وَوَاهَا لَكَ تُمَّ آهًا. وثانيتها : ما يعمل في المظهر.

ومنه هَيْهَاتَ ، نحو : هَيْهَاتَ الْأَمْرُ أَي بَعُدَ.

وَشَتَانٌ ، نحو : شَتَانٌ زَيْدٌ وَعَمْرُوٌ ، أى افترقا ، تقول : شَتَانٌ مَا بَيْنَ زَيْدٍ وَعَمْرٍو ، وشَتَانٌ مَا بَيْنَهُمَا.

وَسَرَعَانَ ، نحو : سَرَعَانَ زَيْدٌ أَي سَرَعَ ، وفي المثل سَرَعَانَ ذَا إِهَالِهِ.

وأما الثاني : فكلمات ، منها رُوِيْدٌ ، نحو : رُوِيْدٌ زَيْدًا أَي أَفْهَلُهُ ، ورُوِيْدًا فِي «أَمَّهْلُهُمْ رُوِيْدًا» (٣) ، مصدر ، وفي قولهم : ساروا رُوِيْدًا ، إمَّا حال ، أى ساروا مُرُوْدِينَ ، أو نعت لمصدر تقديرًا كما في ساروا سِيرًا رُوِيْدًا لَفْظًا.

وعَلَيْكَ نحو : عَلَيْكَ زَيْدًا أَي الزمه ، وفي الحديث : عَلَيْكَ بِصَلَاةِ اللَّيْلِ.

وَبَلَّةٌ ، نحو : بَلَّةٌ زَيْدًا أَي دَعَّه ، وفي قولهم : بَلَّةٌ زَيْدٍ مصدر مضاف.

وَدُونَكَ ، نحو : دُونَكَ زَيْدًا أَي خذهُ.

وَأَمَانِكَ ، نحو : أَمَانِكَ زَيْدًا أَي تَقَدَّمَهُ.

وَحَيَّهْلٌ ، نحو : حَيَّهْلٌ الثَّرِيْدُ أَي ابْتَه.

وها ، نحو : ها زَيْدًا أَي خذهُ ، وفي التنزيل : «هَآؤُمْ أَقْرَأُوا كِتَابِيَهٗ» (٤).

وأما الثالث : فنحو : هَلُمَّ جَزًّا أَي تعال تجزَّ جَزًّا ، و «هَلُمَّ شُهَدَاءَ كُمْ» (٥) أى هاتوهم ، ومنها فعالٍ كتنزال بمعنى انزل ، وتراكب الأمر أى اتركه. وهذه الأسماء إمَّا لازم التعريف كتنزال وبه وآمين ، أو التذكير ، نحو : آهًا وواهاً ،

[شماره صفحه واقعی : ٢٣]

ص : ١٣٩٣

١- الاسراء : ٢٣.

٢- القصص : ٨٢.

٣- الطارق : ١٧.

٤- الحاقه : ١٩.

٥- الانعام : ١٥٠.

أو جازز الأمرين كضبه وضه ومه ومه وأف وأف فما نون نكره وما عرى معرفه.

النوع الثاني عشر : أسماء تجزم الفعل المضارع على معنى إن الشرط

وتسمى كلم المجازات ، وهى : متى وإذ ما وحيثما وأينما وأنى ومهما وما ومن وأى وكيفما وإذا. ولا جزم فى إذ وحيث ، إلا مع ما.

فمتى وإذ ما للزمان ، نحو : متى تُقَمُّ أقم ، وإذ ما تقم أقم.

وأينما وحيثما للمكان ، نحو : أينما تكُنْ أكن ، وحيثما تخرج أخرج.

وأنى كأيما ومتى ، نحو : أنى تُقعدُ أقد ، وأنى تصم أضم.

ومهما كمتى ، نحو : مهما تُسافرُ أسافر ، قيل : هى بسيطه ، وقيل : مركبه أما من ما الشرطيه ، والزائده ، فقلبت الألف الأولى هاءً تحزراً عن التكرار ، أو من مه وما الشرطيه كأنه قيل لك أنت لا تفعل ما أفعل فقلت مهما تفعل أفعل.

ومن لدوى العقول ، نحو : من تُكرم أكرم وما لغيرهم ، نحو : ما تصنع أصنع ، ومنه : «مَا تَفْعَلُوا مِنْ خَيْرٍ يَعْلَمُهُ اللَّهُ» (١).

وأى أعم ، نحو : أياً تضرب أضرب ، وأياً ما تصنع أصنع. ولهذه الكلمات معان أخر لا تجزم بها.

فمتى للاستفهام ، نحو : متى تقوم ، ومتى القتال فيعم القبيلتين.

وأين كذلك ، نحو : أين تكون وأين زيد ؟ وأنى للاستفهام فى المكان والحال ، نحو : أنى زيد ؟ بمعنى أين هو ؟ وكيف هو ؟ وبمعنى متى الاستفهاميه ، نحو : أنى القتال ؟

[شماره صفحه واقعى : ٢٤]

ص : ١٣٩٤

١- البقره : ١٩٧.

وَمَنْ لِلِاسْتِفْهَامِ ، نَحْوُ : مَنْ أَنْتَ ؟ وَمَهْمَا لَاسْتِفْهَامِ الزَّمَانِ ، نَحْوُ :

مَهْمَا لِي اللَّيْلَةِ مَهْمَا لِيهِ *** أَوْ دِي بِنَعْلَيْ وَسِرْبَالِيهِ (١)

وبمعنى ما ، نحو : مهما نذره من الهيئه المشروعه انعقد. وما للاستفهام ، نحو : ما هذا ؟ وموصوفه ، نحو : مررتُ بما مُعْجِبٌ لَكَ ، وصفه ، نحو : اضْرِبْهُ ضَرْبًا مَّا ، وموصوله ، نحو : فيه ما فيه ، وتائه ، نحو : ما أَحْسَنَ زَيْدًا ، وأى مثل ما إلّا فى التام. وَمَنْ مِثْلُ أَيْ إِلَّا فِى الصِّفَةِ ، وَمِنْ وَمَا قَدْ يَتَعَاطِيانِ الْمَعْنَى فَتَكُونُ مَا لِدَوَى الْعُقُولِ ، نَحْوُ : «وَالسَّمَاءِ وَمَا بَنَاهَا» (٢) ، وَمَنْ لَغَيْرِ ذَوَى الْعُقُولِ ، نَحْوُ : «وَمِنْهُمْ مَنْ يَمْشِي عَلَى أَرْبَعٍ» (٣) وَأَمَّا الْجَزْمُ بِكَيْفِهَا وَإِذَا فَشَادَ.

تنبهان :

الأول : كيف لاستفهام الحال ويقع حالاً وخبراً ومصدرًا ، نحو : كيف سِرّت رَاكِبًا أَمْ رَاكِجًا ؟ وكيف أَنْتَ ؟ وكيفَ قَرَأْتَ سِرًّا أَمْ جَهْرًا ؟

الثانى : إذا للمُضَى ، نحو : «وَإِذَا رَأَوْا تِجَارَةً أَوْ لَهْوًا انْفَضُّوا إِلَيْهَا» (٤) ، وعاملها الجزاء ويكون للحال بعد القسم ، نحو : «وَاللَّيْلِ إِذَا يَغْشَى» (٥) وهى مما يضاف إلى الجمله ويكون للمفاجاه فيقع بعدها المبتدأ والخبر ، نحو : خَرَجْتُ فَإِذَا السَّبُعُ بِالْبَابِ. فليل زمان ، وقيل

[شماره صفحه واقعى : ٢٥]

ص: ١٣٩٥

١- چه شبى است اين شب من ! چه شبى است امشب من ! كه ناپديد شده كفشها و پيراهن من ، شاهد در واقع شدن مهما براى استفهام زمانى است ، جامع الشواهد.

٢- الشمس : ٥.

٣- النور : ٤٥.

٤- الجمعه : ١١.

٥- الليل : ١.

مكان ، وناصبها معنى فاجأت المفهوم من الفحوى والتقدير خرجت ففاجأت مكان وقوف السبع أو زمانه.

النوع الثالث عشر : أسماء تنصب أسماء النكرات على التمييز

وهي أربعة : كَمْ وكَأَيْنٌ وكذا بمعنى العَدَد ، وبعض العدد.

فَكَمْ ، تكون استفهامية وخبرية ، والاستفهامية : تنصب بلا فصل ومعه ، نحو : كم رَجُلًا في الدار ؟ وكم في الدار رَجُلًا ؟ ومع حرف الجرّ تنصب وتجرّ ، نحو : بكم دَرَهَمًا أو دَرَهَمٍ اشتريت ؟ وأما الخبرية : وهي للتكثير فمع الفصل ، بالجمله تنصب وجوباً ، نحو : كم نالني مِنْهُمْ فَضْلًا ، وبالظرف وشبهه على المختار ، نحو : كم عندك أو في الدار رجلاً ، وبدونه تجرّ حملاً على رَبِّ حمل النقيض على النقيض ، أو النظير على النظير ، نحو : كم رَجُلٍ كَرِيمٍ لقيته ، وتميم ينصبون بها ومميّز الاستفهامية يفرد ، والخبرية يفرد ويجمع ، وقد يجزّ بمن فيهما ، نحو : كم مِنْ رَجُلٍ ضربته ، «وَكَمْ مِنْ قَرْيَةٍ أَهْلَكْنَاهَا» (١) ، وقد يحذف ، نحو : كم مالك وكم ضربت.

وكَأَيْنٍ ، ككم الخبرية في التكثير ودخول من على مميّزها ، ويتصدّر وينصب غالباً ، نحو : كأين رجلاً عندي ، «فَكَأَيْنٍ مِنْ قَرْيَةٍ أَهْلَكْنَاهَا» (٢) ، وفيها خمس لغات كأين كأى بالكاف ، وكأى كزأى ، وكاء كجاء ، كى كشىء ، وكأيد.

وكذا : لمطلق العدد وتنصب غالباً ، نحو : عندي كذا درهماً ، وقد يجزّ

[شماره صفحه واقعی : ٢٦]

ص : ١٣٩٦

١- الاعراف : ٤.

٢- الحج : ٤٥.

الاسم بالإضافه ، نحو : عندى كذا درهم ، وقد يرفع ما بعده على البدل ، نحو : عندى كذا درهم ، وقد تكون كناية عن غير العدد ، نحو : خرجتُ يومَ كذا فهو مضاف إليه .

وأما بعض العَدَد ، فهو من أحد عشر إلى تسعه وتسعين ، نحو : «رَأَيْتُ أَحَدَ عَشَرَ كَوْكَبًا» (١) و «لَهُ تِسْعٌ وَتِسْعُونَ نَجْعَةً» (٢).

تنبيه : إذا أردت التنصيص على كميته شيء فتقول رجل ورجلان مثلاً ، ثم تأتي بالعدد وما يميزه على ما نظمت :

ثَمَانًا بَعْدَ مَا جَاوَزْتَ الْإِثْنَيْنِ *** بِمَجْمُوعٍ وَمَجْرُورٍ فَمَيِّزُ

عَدَا مَا كَانَ مِنْهَا قَدْ أُضِيفَتْ *** إِلَى مَائِهِ بِفَرْدٍ فَهُوَ مَيِّزُ

وَفِيهَا بَعْدَ عَشْرِ فَرْدًا أَنْصَبْتُ *** إِلَى تِسْعٍ وَتِسْعِينَ الْمُمَيِّزُ

وَلَمَّا جَاوَزَ مِنْ تِسْعٍ وَتِسْعِينَ *** فَجَرَّ عِنْدَ ذَا فَرْدًا تُمَيِّزُ

وأما كيفية تذكير الأعداد وتأنيثه فعلى ما نظمت أيضاً تسهيلاً للضبط :

فِي ثَلَاثٍ وَسَبْعَةٍ بَعْدَهُ *** ذَكَرْتُ أَنْتَ بِعَكْسٍ مَا اشْتَهَرَا

وَفِي الْإِثْنَيْنِ قَبْلَهَا وَكَذَا *** بَعْدَهَا مَا هُوَ الْقِيَاسُ جَرَى

كُلُّ تِلْكَ الثَّمَانِ فِي التَّرْكِيبِ *** مَا خَلَا الْعَشْرَ فِيهِ مَا اسْتَطَرَا

وَأَذْرِي فِي الْعَشْرِ عَكْسَ مَا مَعَهُ *** فِي سِوَى كُلِّهَا السَّوَاءُ تَرَى

وإذا سمعت العوامل السماعية فاستمع السبع القياسية .

***

[شماره صفحه واقعی : ٢٧]

ص : ١٣٩٧

١- يوسف : ٤ .

٢- ص : ٢٣ .

اشاره

السج القياسيه :

الأول : الفعل

الأول منها الفعل : غير ما ذكر وهو معلوم ومجهول ، والمعلوم لازم ومتعد ، فالمتعدى يرفع اسم من قام به على الفاعليه وينصب اسم من وقع عليه على المفعوليه ، نحو : ضَرَبَ زَيْدٌ عمراً ، واللازم مثله في الأول دون الثاني إذ هو ما قام ولم يقع ، نحو : قامَ عمروٌ .

والفاعل ، إما ظاهر وقد ظهر ، أو مضمرة بارز أو مستتر ، والاستتار يجب في نحو : أَنتَ تَضْرِبُ ، وَأَنَا أَضْرِبُ ، وَنَحْنُ نَضْرِبُ ، وَأَنْتَ اضْرِبْ ، وما أَحْسَنَ زَيْدًا ، وفي عدا وخلا وليس ولا يُكون ، وأسماء الأفعال ما كانَ لغير الماضي ، ويجوز فيما عداها ، نحو : هُوَ ضَرَبَ وَيَضْرِبُ وَهِيَ ضَرَبَتْ وَتَضْرِبُ .

والمفعول ، أيضاً يكون ظاهراً ، نحو : ضَرَبْتُ زَيْدًا ، أو مضمراً بارزاً لا غير ، نحو : ضَرَبْتَهُ .

والفعل قد يتعدى ، إلى واحد وهو كثير ، وإلى اثنين ثانيهما عين الأول أو غيره وقد مرّ ، وإلى الثلاث ، وهي أَعْلَمَ وأرى وتَبَأَ وأتَبَأَ وَخَبَّرَ وأخْبَرَ وَحَدَّثَ ، نحو : أَعْلَمْتُ زَيْدًا عَمراً فاضِلاً و«أَزَاكَهُمْ كَثِيرًا» (١) . وقد يحذف الأول ويذكر الأخيران معاً أو بالعكس كمفعولى باب أعطيت ، فالأخيران متلازمان كمفعولى باب علمت ، وله معمولات آخر غيرهما منصوبات .

منها : ما هو بمعناه ويسمى مصدرراً ومفعولاً مطلقاً ، نحو : ضربت ضرباً ، وقعدت جلوساً ، وقمتُ مثل قيامك ، ومنها ما هو واقع فيه من

[شماره صفحه واقعي : ٢٨]

ص : ١٣٩٨

زمان أو مكان ويسمى ظرفاً ومفعولاً فيه ، نحو : صُئِمْتُ يوم الجمعة ، وصَلَّيْتُ أمامَكَ .

ومنها : ما فُعِلَ فِعْلٌ لِأَجْلِهِ ويسمى مفعولاً له ، نحو : ضربته تَأْدِيباً وَقَعَدْتُ عن الحرب جُيُنًا .

ومنها : ما هو فاعل له معنى ويرفع الإبهام عن ذات مقدّره ، نحو : «وَأَشْتَعَلَ الرَّأْسُ شَيْبًا» (١) ، وطاب زَيْدٌ نَفْسًا وَأَبًا وَأُبُوَّةً وداراً وَعِلْمًا ، وأما ما يرفع الإبهام عن ذات المذكور فهو معمُولٌ لقسم آخر من القياسيات سيجيء إن شاء الله تعالى .

وكلاهما يسمى تمييزاً وهو لا يكون إلا نكرة .

ومنها ما يبين هيئة الفاعل عند صدوره عنه ، والمفعول عند وقوعه عليه ويسمى حالاً ، نحو : جِئْتُ رَاكِبًا وَرَأَيْتُهَا رَاكِبَةً وَرَأَيْتُهُمْ رَاكِبِينَ ، وقد يحذف عاملها وجوباً ، نحو : زَيْدٌ أُبُوكَ عَطُوفًا ، أى أَحَقَّهُ عَطُوفًا ، وَبِعْهُ بِدِرْهِمٍ فَصَاعِدًا ، أى فَازْهَبْ صَاعِدًا ، وتلزم لها النكارة .

ومنها المنصوب بنزع الخافض ، نحو : جاءني وَتَعَسَّفَنَ رَمَلًا أى جاءَ إِلَيَّ ، وصارت البِغَاةُ فِي الرَّثْلِ .

وأما المفعول معه ، والمستثنى فليسا من معمولاته بل عاملهما سماعى كما قدّمناه .

وأما المجهول ، فبيني من المعلوم بتغيير الصبغة ، ويحذف الفاعل ويقام معمُولٌ آخر مقامه ويرتفع به ويسمى مفعول ما لم يسم فاعله ، ولا يصلح لذلك الثانى من باب عَلِمْتُ ، ولا المفعول له والمفعول فيه والحال والتمييز كذلك ، وأما غيرها فان وُجِدَ المفعول به تعين له ،

[شماره صفحه واقعى : ٢٩]

ص : ١٣٩٩

١- مريم : ٤ .

والأول من باب أعطيت ، أولى من الثانى ، وإلا فالجميع سواء ، نحو : ضَرَبَ زَيْدٌ يَوْمَ الْجُمُعَةِ أَمَامَ الْأَمِيرِ ضَرْباً شَدِيداً فِي دَارِهِ .

تنبيهٌ : قد يحذف الفعل إمّا جوازاً كقولك : زيد ، لمن قال : من قام ؟ وإمّا وجوباً كما فى باب التحذير ، نحو : إِيَّاكَ وَالْأَسِيدَ ، أى بَعْدَ نَفْسِكَ عَنِ الْأَسِيدِ ، وَالْأَسِيدَ مِنْ نَفْسِكَ ، وَإِيَّاكَ مِنَ الْأَسَدِ ، وَإِيَّاكَ أَنْ تَحْدُفَ بِتَقْدِيرِ مَنْ أَيْ بَعْدَ نَفْسِكَ مِنْ حَذْفِ الْأَرْنَبِ ، وَالطَّرِيقَ الطَّرِيقَ أَيْ اتَّقِ .

وباب ما أضمر عامله ، وهو مفعول حذف فعله مع التفسير ، نحو : زَيْدًا ضَرَبْتُهُ ، أَيْ ضَرَبْتُ زَيْدًا فَحَذَفَ فَعْلَهُ وَفَسَّرَ بِضَرْبَتِهِ .

وباب الاختصاص ، نحو : نحن العرب أشخى الناس للضيف ، أى نخصُّ العرب .

وباب المدح والذم والترحم ، نحو : الحمد لله أهل الحمد ، ومَرَزَتْ بَزِيدَ الْفَاسِقِ وَالْمَسْكِينِ ، أَيْ أَعْنَى أَهْلَ الْحَمْدِ وَأَعْنَى الْفَاسِقِ وَالْمَسْكِينِ ، وَبَابُ الْإِغْرَاءِ ، نَحْوُ : الْغَزَالَ الْغَزَالَ أَيْ أَرَمَهُ .

الثانى : المصدر

وهو يعمل عمل فعله لازماً أو متعدياً ، معلوماً أو مجهولاً ، فالمعلوم ، نحو : بلغنى قيامُ زَيْدٍ ، وَأَعْجَبَنِي ضَرْبُ زَيْدٍ عَمراً يَوْمَ الْجُمُعَةِ أَمَامَ الْأَمِيرِ ضَرْباً شَدِيداً تَأْدِيئاً لَهُ ، وَلِلَّهِ دَرُّهُ فَارِساً ، وَالْمَجْهُولُ ، نَحْوُ : «وَهُمْ مِّنْ بَعْدِ عَلَيْهِمْ سَيِّئَاتِيَوْمٍ» (١) ، أَيْ مِنْ بَعْدِ أَنْ غَلَبُوا ، وَإِعْمَالُهُ بِاللَّامِ ضَعِيفٌ ، وَقَدْ يُضَافُ إِلَى الْفَاعِلِ وَالْمَفْعُولِ عَلَى إِعْرَابِهِ ،

[شماره صفحه واقعى : ٣٠]

ص : ١٤٠٠

١- الروم : ٣ .

نحو : أَعْجَبَنِي ضَرْبُ زَيْدٍ عَمْرًا ، وبالعكس ، نحو : أَعْجَبَنِي ضَرْبُ عَمْرٍو زَيْدًا ، وقد يحذف أحدهما والآخر على إعرابه أو مجروراً بالإضافة ، ولا يتقدّم معمّوله عليه ولا يضمّر فيه ، وتابعهما في الجزّ يتبع اللفظ والمحلّ ، نحو : عَجِبْتُ مِنْ ضَرْبِ زَيْدِ الظَّرِيفِ ، والظَّرِيفُ ، ومن أَكَلِ الخَبزِ واللَّحْمِ واللَّحْمَ ، وفي الرَّفْعِ والنصب اللفظ.

هدايه : اسم الحدث وهو إن كان علماً كَفَجَارٍ للفَجْره ، أو بميم كالمَحْمده ، أو على زنه مصادر الثلاثي وهو لغيره ، نحو : أَعْتَسِلَ غَشِيلاً ، وَأَتَوَضَّأُ وَضُوءً ، فاسم مصدر وإلّا فمصدر كالضرب والإكرام.

الثالث : اسم الفاعل

وهو يعمل عمل فعله المعلوم بشرط الحال والاستقبال والاعتماد على المخبر عنه ، أو اللام الموصولة أو الموصوف ، أو كان حالاً أو بالهمزه أو بحرف النفي أو النداء ، نحو : يا طالعاً جبلاً ، وما قائمٌ زيدٌ ، وأضاربٌ زيدٌ أخاه ، وجاءني زيدٌ راكباً فرسه ، وجاء زَجُلٌ ضاربٌ أبوه بكرًا ، وزيدٌ ضاربٌ غلامه عمراً يوم الجمعة ، وإن كان باللام فيعمل مطلقاً ، والتثنيه والجمع كالمفرد. وهكذا صيغ المبالغه في جميع ما ذكر ، نحو : جاء رجلٌ ضرابٌ غلامه ، ويضاف إلى فاعله ومفعوله ، وتابعه كتابع المصدر ، نحو : زيدٌ ضاربٌ عمروٌ وبكرًا.

الرابع : اسم المفعول

وهو يعمل عمل فعله المجهُول بشرائط اسم الفاعل ، نحو : أمْضَرُوبٌ زيدٌ يومَ الجمعةِ أمامَ الأميرِ ضرباً شديداً في داره وَالْحَوْضُ مَمْلُوءٌ ماءً ؟ ويضاف إلى فاعله ، نحو : زَيْدٌ مَضْرُوبٌ أبيه ،

[شماره صفحه واقعي : ٣١]

ص: ١٤٠١

وإن شئت تنصبه تشبيهاً بالمفعول والفاعل مستتر فيه ، ففيه ثلاثة أوجه وكذا اسم الفاعل اللازم.

الخامس : الصفه المشبهه

وهي مشتقه من فعل لازم لمن قام به على معنى الثبوت لا الحدوث ويعمل عمله ، نحو : زيدٌ حَسَنٌ وجهُهُ ، وزيدٌ طَيِّبٌ أبوه .
ومن العوامل القياسيه : اسم التفضيل ، نحو : ما رأيت رجلاً أحسنَ في عَينِهِ الكُحْلُ منهُ في عَينِ زَيدٍ ، وهذا بُسراً طَيِّبٌ منه رُطباً .

السادس : المضاف

وهو كل اسم نسب إلى شيء وجره بتقدير اللام أو مِن أو في ويسمى المجرور مضافاً إليه ، نحو : هذا غُلامٌ زَيدٍ وخاتَمُ فَضِهِ ، وَضَرْبُ اليَوْمِ ، وقد يقع الفصل بينهما ، نحو : في بئر لا حورٍ وهذا غلام والله زَيدٍ .

السابع : كل اسم مبهم قد تم بأحد الاشياء الأربعة

التونين ونون التنبيه وشبه الجمع والاضافه ، وهي تنصب اسماً منكرأ ويسمى المنصوب مميّزأ ، نحو : عندى رِطْلٌ زَيتاً وَمَنوانِ سَمناً ، وعشرون دِرْهماً ، وملؤهُ عَسلاً ، وقد عدّ الثالث من السماعيه .

العاملُ : إمّا لفظي وقد بانَ ، وإمّا معنوي

العوامل المعنويه

وهو معنيان ، معنى يرفع غير المبتدأ والخبر وهو تجرّده عن النواصب والجوازم ، نحو : تَضَرَّبَ تَضَرِّبانِ . ومعنى يرفع المبتدأ والخبر وهو تجرّده عن العوامل اللفظيه للإسناد ، نحو : زَيدٌ قائمٌ ، فزيد مبتدأ وعامله تجرّده عن العوامل اللفظيه للإسناد القيام إليه ، وقائم خبره ، وعامله التجرّد عنها لإسناده الى زيد ،

[شماره صفحه واقعي : ٣٢]

ص : ١٤٠٢

ونحو : ما قائم الزيدان ، وأقائم الزيدان ؟ فقائم في المثالين مبتدأ وعامله التجرد لإسناده إلى زيد. ونعنى بالعوامل اللفظية هنا ما لا يكون زائده فدخل نحو : هذا بحشيك وبحشيك هذا.

والحمد لله ، وهذا خلاصه ما أوردناه وهو جزء مما يدخرون ليوم لا ينفع فيه مال ولا بنون و «لِمِثْلِ هَذَا فَلْيَعْمَلِ الْعَامِلُونَ» (١)

[شماره صفحه واقعي : ٣٣]

ص : ١٤٠٣

١- الصافات : ٦١.

عنوان و نام پدیدآور: الهدایه فی النحو / ابو حیان اندلسی

مشخصات نشر: دیجیتالی، مرکز تحقیقات رایانه ای قائمیه (عجل الله تعالى فرجه الشريف) اصفهان، ۱۳۹۸.

زبان: عربی.

مشخصات ظاهری: ۶۹ صفحه.

موضوع: زبان عربی -- نحو

توضیح: کتاب «الهدایه فی النحو» (یا هدایه) کتابی است در علم نحو که در آن مسائل مهم نحوی بر ترتیب کتاب «الکافی» (نوشته ابن حاجب) نگارش یافته است. در مورد نویسنده آن اختلاف نظر وجود دارد، برخی او را ابو حیان اندلسی، بعضی زبیر بصری، بعضی ابن درستویه و برخی، دختر ابن حاجب دانسته اند. نویسنده، مسایل علم نحو را بدون بیان ادله آن مطرح کرده تا ذهن خواننده مبتدی مشوش نشود.

این کتاب در ضمن مجموعه «جامع المقدمات» می باشد.

ص: ۱

خطبه المؤلف

بسم الله الرحمن الرحيم

الحمد لله رب العالمين، والعاقبه للمتقين، والصلاه والسلام على خير خلقه سيدنا محمد وآله أجمعين.

أما بعد: فهذا مختصر مضبوط في علم النحو جمعت فيه مهمات النحو على ترتيب الكافي، موبّأ ومفصّلاً بعبارة واضحة مع إيراد الأمثلة في جميع مسائلها من غير تعرض للأدلة والعلل، لئلا يشوش ذهن المبتدئ عن فهم المسائل. وسميته بالهداية رجاء إلى أن يهدي الله تعالى به الطالبين، ورتبته على مقدمه وثلاث مقالات وخاتمه بتوفيق الملك العزيز العلام.

أما المقدمه: ففي المبادئ التي يجب تقديمها، لتوقف المسائل عليها ففيها ثلاثه فصول.

المقدمه

الفصل الأول: تعريف النحو

النحو علم بأصول تعرف بها أحوال أواخر الكلم الثلاث من حيث الإعراب والبناء، وكيفيته تركيب بعضها مع بعض. والغرض منه صيانته اللسان عن الخطأ اللفظي في كلام العرب. وموضوعه الكلمه والكلام.

[شماره صفحه واقعی: ۱]

ص: ۱۴۰۴

الكلمة لفظ وضع لمعنى مفرد وهى منحصره فى ثلاثه أقسام : اسم ، وفعل ، وحرف ، لأنها إما أن لا تدلّ على معنى فى نفسها وهو الحرف ، أو تدلّ على معنى فى نفسها واقترن معناها بأحد الأزمنه الثلاثه وهو الفعل ، أو على معنى فى نفسها ولم يقترن معناها بأحد الأزمنه وهو الاسم .

ثم حدّ الاسم : إنه كلمه تدلّ على معنى فى نفسه غير مقترنه بأحد الأزمنه الثلاثه ، أعنى الماضى والحال والاستقبال ، ك : رَجُلٌ ، وَعَلِمَ . وعلامته أن يصحّ الإخبار عنه وبه ك : زَيْدٌ قَائِمٌ ، والإضافه ك : عَلَامٌ زَيْدٌ ، ودخول لام التعريف ك : الرَّجُلُ ، والجزء والتنوين والتثنيه والجمع والنعته والتصغير والنداء . فإنّ كلّ هذه من خواصّ الاسم . ومعنى الإخبار عنه أن يكون محكوماً عليه ، فاعلاً أو مفعولاً ، أو مبتدأ . ويُسمّى اسماً لِشُمُوهِ على قَسِيمِيّه ، لا لكونه وُشْمًا على المعنى .

وحدّ الفعل : إنه كلمه تدلّ على معنى فى نفسه ، ومقترنه بأحد الأزمنه الثلاثه ك : ضَرَبَ ، يَضْرِبُ ، اضْرَبْ . وعلامته أن يصحّ الإخبار به لا عنه ، ودخول : «قد» و «السين» و «سوف» ، و «الجزم» نحو : قَدْ ضَرَبَ وَسَيَضْرِبُ ، وَسَوْفَ يَضْرِبُ ، وَلَمْ يَضْرِبْ ، والتصريف إلى الماضى والمضارع ، وكونه أمراً ونهياً ، واتصال الضمائر البارزه المرفوعه نحو : ضَرَبْتُ ، وتاء التانيث الساكنه نحو : ضَرَبْتُ ، ونون التأكيد نحو : اضْرِبْ . فإنّ كلّ هذا من خواصّ الفعل . ومعنى الإخبار به أن يكون محكوماً به كالخير . ويسمى فعلاً باسم أصله وهو المصدر ، لأنّ المصدر هو فعل للفاعل حقيقه .

وحدّ الحرف : إنه كلمه لا تدلّ على معنى فى نفسها بل فى غيرها نحو :

[شماره صفحه واقعى : ٢]

مِنْ ، فَإِنَّ معناه الابتداء وهى لا تدلّ عليه إلّا بعد ذكر ما يفهم منه الابتداء كالبصره والكوفه كما تقول : سِرْتُ مِنْ الْبَصْرَةِ إِلَى الْكُوفَةِ .

وعلامته أن لا يصحّ الإخبار عنه ولا به ، وأن لا يقبل علامات الأسماء ولا علامات الأفعال .

وللحرف فى كلام العرب فوائد كثيره ، كالزبط بين الاسمين نحو : زَيْدٌ فى الدار ، أو فعلين نحو : زيدٌ إن تَضَرَّبْتُ أَضْرِبُ ، أو اسم وفعل كضَرَبْتُ بِالْحَشِيِّ ، أو جملتين نحو : إن جاءنى زَيْدٌ فَأُكْرِمُهُ ، وغير ذلك من الفوائد التى سيأتى تعريفها فى القسم الثالث إن شاء الله تعالى .

ويسمى حرفاً لوقوعه فى الكلام حرفاً ، أى طرفاً ، لأنه ليس بمقصود بالذات مثل المسند والمسند إليه .

الفصل الثالث : الكلام وما يتألف منه

الكلام لفظ تضمّن الكلمتين بالإسناد . والإسناد نسبه إحدى الكلمتين إلى الأخرى بحيث تفيد المخاطب فائده تامه يصحّ السكوت عليها نحو : قامَ زَيْدٌ .

فعلم أنّ الكلام لا يحصل إلّا من اسمين نحو : زَيْدٌ قائمٌ ، ويسمى جمله اسميه ، أو فعل واسم نحو : قامَ زَيْدٌ ، ويسمى جمله فعليته . إذ لا يوجد المسند والمسند إليه معاً فى غيرهما ، فلا بدّ للكلام منهما .

فإن قيل : هذا ينتقض بالنداء نحو : يا زَيْدُ ، قلنا حرف النداء قائم مقام أَدْعُوْ وأَطْلُبُ ، وهو الفعل ، فلا ينتقض بالنداء . فإذا فرغنا من المقدّمه فلنشرع فى الأقسام الثلاثه والله الموقّق المعين .

القسم الأوّل : فى الاسم

إشاره

وقد مرّ تعريفه وهو ينقسم على قسمين معرب ومبتنى ، فلنذكر أحكامه

[شماره صفحه واقعى : ٣]

ص : ١٤٠٦

فى باين.

الباب الأول : فى الاسم المعرب

اشاره

وفيه مقدمه وثلاث مقاصد وخاتمه.

المقدمه

اشاره

أما المقدمه ففيها ثلاثه فصول.

الفصل الأول : فى تعريف الاسم المعرب

وهو كل اسم زُكِّبَ مع غيره ولا يشبه مبنى الأصل ، أعنى الحرف والفعل الماضى وأمر الحاضر نحو : زَيْدٌ ، فى قامَ زَيْدٌ ، لا زُيِّدٌ وحده لعدم التركيب ، ولا هُوَلاءِ فى : قام هُوَلاءِ ، لوجود الشبه.

ويسمى متمكناً وحكمه أن يختلف آخره باختلاف العوامل ، اختلافاً لفظياً نحو : جاءنى زَيْدٌ ، رَأَيْتُ زَيْدًا ، مَرَزْتُ بِزَيْدٍ ، أو تقديرياً نحو : جاءنى موسى ، ورَأَيْتُ مُوسَى ، ومَرَزْتُ بِمُوسَى .

والإعراب ما به يختلف آخر المعرب كالضَّمّه والفتحه والكسره والواو والياء والألف.

وإعراب الاسم ثلاثه أنواع : رفع ونصب وجزء . والعامل ما يحصل به رفع ونصب وجزء . ومحلّ الإعراب من الاسم هو الحرف الآخر ، مثال الكلّ نحو : قامَ زَيْدٌ ، ف- «قام» عامل ، و «زَيْدٌ» معرب ، و «الضَّمّه» إعراب ، «والدَّالُّ» محلّ الإعراب.

اعلم أنّه لا معرب فى كلام العرب إلّا الاسم المتمكّن والفعل المضارع ، وسيجىء حكمه فى القسم الثانى ، إن شاء الله تعالى.

الفصل الثانى : فى أصناف إعراب الاسم

وهى تسعه أصناف الأول : أن يكون الرفع بالضَّمّه ، والنصب بالفتحه ، والجزء بالكسره.

[شماره صفحه واقعى : ٤]

ص: ١٤٠٧

ويختص بالاسم المفرد المنصرف الصحيح وهو عند النحاه ما لا يكون آخره حرف العله كزيد ، وبالجارى مجرى الصحيح وهو ما يكون آخره واو او ياء ما قبلها ساكن ك :
دلو وظبي ، وبالجمع المكسر المنصرف ك : رجال ، تقول : جاءنى زيدٌ ودلُّ وظبئى ورجالٌ ، ورأيتُ زيداً ودلواً وظبئاً ورجالاً ، ومَرَرْتُ بِزَيْدٍ ودلُّ وظبئى ورجالٍ .

الثانى : أن يكون الرفع بالضمه والنصب والجر بالكسره ويختص بالجمع المؤنث السالم ك : مُسَلِمَات ، تقول : جاءنى مُسَلِمَاتٌ ، ورأيتُ مُسَلِمَاتٍ ، ومَرَرْتُ بِمُسَلِمَاتٍ .

الثالث : أن يكون الرفع بالضمه والنصب والجر بالفتحه ، ويختص بغير المنصرف ك : عُمَر ، تقول : جاءنى عُمَرُ ، رأيتُ عُمَرَ ، مَرَرْتُ بِعُمَرَ .

الرابع : أن يكون الرفع بالواو والنصب بالألف والجر بالياء . ويختص بالأسماء الستة مكبره موخره مضافه إلى غير ياء المتكلم . وهى : أُوخُوكَ وَأَبُوكَ وَحُمُوكَ وَهَنُوكَ
وَفُوكَ ودُو مالٍ . تقول : جاءنى أُوخُوكَ ، ورأيتُ أُوخَاكَ ، ومَرَرْتُ بِأُوخِيكَ ، وكذا البواقي .

الخامس : أن يكون الرفع بالألف والنصب والجر بالياء المفتوح ما قبلها . ويختص بالمتنى وكلا- وكلتنا مضافين إلى ضمير ، واثنين واثنين تقول : جاءنى الرَّجُلَانِ كِلَاهُمَا
واثْنَانِ . ورأيتُ الرَّجُلَيْنِ كِلَيْهِمَا واثْنَيْنِ ، ومَرَرْتُ بِالرَّجُلَيْنِ كِلَيْهِمَا واثْنَيْنِ .

السادس : أن يكون الرفع بالواو المضموم ما قبلها والنصب والجر بالياء المكسور ما قبلها . ويختص بالجمع المذكور السالم ، وأولى وعشرين مع أخواتها تقول : جاءنى مُسَلِمُونَ
وعِشْرُونَ رَجُلًا وأولُو مالٍ ، ورأيتُ مُسَلِمِينَ وعِشْرِينَ رَجُلًا وأولَى مالٍ ، ومَرَرْتُ بِمُسَلِمِينَ وعِشْرِينَ رَجُلًا وأولَى مالٍ .

واعلم أن نون التثنيه مكسوره أبدأ ونون الجمع مفتوحه أبدأ . وهما

[شماره صفحه واقعى : ٥]

ص : ١٤٠٨

يسقطان عند الإضافة نحو : جاءني غلاماً زَيْدٌ ، ومُسْلِمٌ مِصْرٌ .

السابع : أن يكون الرفع بتقدير الضمّه والنصب بتقدير الفتحه والجرّ بتقدير الكسره. ويختصّ بالمقصور ، وهو ما آخره ألف مقصوره ك : عصا ، وبالمضاف إلى ياء المتكلم غير التنبيه والجمع المذكّر السالم ك : غُلامِي ، تقول : جاءني العَصا وَغُلامِي ، ورَأَيْتُ العَصا وَغُلامِي ، ومَرَرْتُ بِالعَصا وَغُلامِي .

الثامن : أن يكون الرفع بتقدير الضمّه والنصب بالفتحه لفظاً والجرّ بتقدير الكسره ، ويختصّ بالمنقوص وهو ما آخره ياء مكسور ما قبلها كالفقاضي ، تقول : جاءني الفَاضِي ، ورَأَيْتُ الفَاضِي ، ومَرَرْتُ بِالفَاضِي .

التاسع : أن يكون الرفع بتقدير الواو والنصب والجرّ بالياء لفظاً. ويختصّ بالجمع المذكّر السالم مضافاً إلى ياء المتكلم. تقول : جاءني مُسْلِمِي ، أصله مُسْلِمُوِي اجتمعت الواو والياء في كلمه واحده والأولى منهما ساكنه فقلبت الواو ياء وأدغمت الياء في الياء ، وأبدلت الضمّه بالكسره مناسبه للياء فصار : مُسْلِمِي ، ورَأَيْتُ مُسْلِمِي ومَرَرْتُ بِمُسْلِمِي .

الفصل الثالث : الاسم المنصرف وغيره

الاسم المعرب على نوعين منصرف ، وهو ما ليس فيه سببان من الأسباب التسعه كزَيْدٌ ، ويسمى متمكناً ، وحكمه أن تدخله الحركات الثلاث مع التنوين مثل أن تقول : جاءني زَيْدٌ ، رَأَيْتُ زَيْدًا ، ومَرَرْتُ بِزَيْدٍ .

وغير منصرف ، وهو ما فيه سببان من الأسباب التسعه ، أو واحده منها تقوم مقامها.

والأسباب التسعه هي : العدل ، والوصف ، والتأنيث ، والمعرفه ،

[شماره صفحه واقعي : ٦]

ص : ١٤٠٩

والعُجمه ، والجمع ، والتركيب ، ووزن الفعل ، والألف والنون الزائدتان. وحكمه أن لا تدخله الكسره والتنوين ، ويكون في موضع الجز مفتوحاً كما مرّ.

أما العدل : فهو تغيير اللفظ من صيغته الأصليه إلى صيغه أخرى ، وهو على قسمين : تحقيقاً وتقديراً ، فلا يجتمع مع وزن الفعل أصلاً ، ويجتمع مع العَلَمِيّه كعَمَرٍ وُرُقَرٍ. ويجتمع مع الوصف ثلث ومثَلث وأخر وُجَمِعَ.

أما الوصف : فلا يجتمع مع العَلَمِيّه أصلاً ، وشرطه أن يكون وصفاً في أصل الوضع ، فأشود وأزقم غير منصرف ، وإن صارا اسمين للحيه لأصالتهما في الوصفيه. وأزبع في قولك : مَرَزْتُ بِنَسْوِهِ أَرَبِعٍ ، منصرف مع أن فيه وصفيه ووزن الفعل لعدم الأصليه في الوصف.

أما التأنيث بالتاء : فشرطه أن يكون علماً كطلّحه ، وكذا المعنوي كزئب. ثم المؤنث المعنوي إن كان ثلاثياً ، ساكن الوسط ، غير أعجمي يجوز صرفه مع وجود السببين كهئند ، لأجل الخفّه ، وإلا يجب منعه كزئب ، وسقر ، وماه ، وجور.

والتأنيث بالألف المقصوره كحُبلى ، والممدوده كحمراء ممتنع صرفه البتّه ، لأن الألف ، قائم مقام السببين ، التأنيث ولزومه.

وأما المعرفه : فلا يعتبر في منع الصرف بها إلا العلميه ، وتجتمع مع غير الوصف.

وأما العُجمه : فشرطها أن تكون علماً في العجميه وزائده على ثلاثه أحرف ك : إبراهيم وإسماعيل ، أو ثلاثياً متحرك الوسط ك : سقر ، فلجام منصرف ، لعدم العَلَمِيّه في العجميه ، ونوح ولوط منصرف ، لسكون الأوسط.

أما الجمع : فشرطه أن يكون على صيغه منتهى الجموع ، وهو أن يكون

[شماره صفحه واقعي : ٧]

بعد ألف الجمع حرفان متحرّكان كمساجد ودوابّ ، أو ثلاثة أحرف أوسطها ساكن غير قابل للتاء كمصاييح. فضيّاقله وفرازنه منصرفان لقبولهما التاء. وهو أيضاً قائم مقام السببين ، الجمعيه وامتناعه أن يجمع مرّه أخرى جمع التكسير ، فكأنّه جمع مرّتين.

أما التركيب : فشرطه أن يكون علماً بلا إضافه ولا إسناد كعلبك ، فعبد الله منصرف للإضافه ، وشابّ قرّناها ، مبنّى للإسناد.

أما الألف والنون الزائدتان : فشرطهما إن كانتا في اسم أن يكون علماً كعمران وعثمان ، فسعدان - اسم نبت - منصرف ، وإن كانتا في الصفه فشرطهما أن لا يكون مؤنثها فغلانّه كسكران وعطشان ، فتدّمان منصرف لوجود تدّمائه.

أما وزن الفعل : فشرطه أن يختصّ بالفعل نحو : ضمرّب وشمّر. وإن لم يختصّ به فيجب أن يكون في أوّله إحدى حروف المضارع ، ولا يدخله الهاء كأحمد ويشكر وتغلب ونرجس ، فيعمل منصرف لقبوله التاء كقولهم ، نأقه يعمله.

واعلم أنّ كلّ ما يشترط فيه العلميه وهو التانيث بالتاء والمعنوي والعجمه والتركيب والاسم الّذي فيه الألف والنون الزائدتان ، وما لم يشترط فيه ذلك لكن اجتمع مع سبب آخر فقط وهو العدل ووزن الفعل ، إذا نكرته انصرف.

أما في القسم الأوّل فلبقاء الاسم بلا سبب ، وأما في القسم الثاني فلبقائه على سبب واحد. تقول : جاء طلّحه وطلّحه آخر ، وقام عمّر وعمّر آخر ، وقام أحمد وأحمد آخر.

وكلّ ما لا ينصرف إذا أضيف أو دخله اللام ، دخله الكسره في حاله الجرّ كمزّرت بأحمدكم وبالأحمر. تمت المقدّمه.

[شماره صفحه واقعي : ٨]

ص: ١٤١١

اشاره

الأسماء المرفوعه وهى ثمانيه أقسام : الفاعل ، والمفعول الّذى لم يُسمَّ فاعله ، والمبتدأ ، والخبر ، وخبر «إنّ» وأخواتها ، واسم «كان» وأخواتها ، واسم «ما» و «لا» المشبهتين بليس ، وخبر «لا» الّتى لنفى الجنس .

القسم الأوّل : الفاعل

وهو كلّ اسم قبله فعل أو شبهه أسند إليه على معنى أنّه قائم به لا واقع عليه نحو : قامَ زَيْدٌ ، وزَيْدٌ ضاربٌ أبوهُ ، وما ضَرَبَ زَيْدٌ عَمراً .

وكّل فعل لا بُدَّ له من فاعل مرفوع ، مظهراً كان ك : ذَهَبَ زَيْدٌ ، أو مضمراً ك : زَيْدٌ ذَهَبَ . وإن كان متعدّياً كان له مفعول به أيضاً منصوب نحو : زيدٌ ضَرَبَ عَمراً .

فإن كان الفاعل مظهراً وُحِّدَ الفعل أبداً نحو : ضَرَبَ زَيْدٌ وضَرَبَ الزُّيْدانِ ، وضَرَبَ الزُّيْدونَ ، وإن كان الفاعل مضمراً وُحِّدَ الفعل للفاعل الواحد نحو : زَيْدٌ ضَرَبَ ، ويشى للمثنى نحو : الزُّيْدانِ ضَرَبَا ، ويجمع للجمع نحو : الزُّيْدونَ ضَرَبُوا .

وإن كان الفاعل مؤنثاً حقيقياً - وهو ما يوجد بأزائه ذكر من الحيوانات - أنثُ الفعل أبداً ، إن لم تفصل بين الفعل والفاعل ، نحو : قامَتِ هِنْدٌ ، فإن فصّلت فلك الخيار فى التذكير والتأنيث نحو : ضَرَبَ اليَوْمَ هِنْدٌ ، وإن شئت تقول ضَرَبَتِ اليَوْمَ هِنْدٌ .

وكذلك فى المؤنث الغير الحقيقى نحو : طَلَعَتِ الشَّمْسُ ، وإن شئت قلت : طَلَعَ الشَّمْسُ . هذا إذا كان الفعل مقدماً على الفاعل ، وأمّا إذا كان متأخراً أنثُ الفعل نحو : الشَّمْسُ طَلَعَتْ .

[شماره صفحه واقعى : ٩]

وجمع التكسير كالمؤنث الغير الحقيقي تقول : قامَ الرِّجالُ ، قامَتِ الرِّجالُ . ويجب تقديم الفاعل على المفعول إذا كانا مقصورين وخفت اللبس نحو : ضَرَبَ موسى عيسى .

ويجوز تقديم المفعول على الفاعل إذا كان قرينه مع كونهما مقصورين ، أو غير مقصورين إن لم تخف اللبس نحو : أَكَلَ الكُثْمَرِيُّ يَحْيَى ، وَضَرَبَ عَمراً زَيْدٌ .

ويجوز حذف الفعل حيث كانت قرينه نحو : زَيْدٌ ، فى جواب من قال : مَنْ ضَرَبَ ؟ وكذا حذف الفاعل والفعل معاً كَنَعَمَ فى جواب من قال : أَقامَ زَيْدٌ ؟ وقد يحذف الفاعل ويقام المفعول مقامه إذا كان الفعل مجهولاً وهو القسم الثانى من المرفوعات .

القسم الثانى : مفعول ما لم يسم فاعله

وهو كل مفعول حذف فاعله وأقيم المفعول مقامه نحو : ضَرَبَ زَيْدٌ ، وحكمه فى توحيد فعله وتثنيته وجمعه ، وتذكيره وتأنيثه ، على قياس ما عرفت فى الفاعل .

القسم الثالث والرابع : المبتدأ والخبر

وهما اسمان مجردان عن العوامل اللفظية ، أحدهما : مسند إليه ويسمى المبتدأ ، والثانى : مسند به ويسمى الخبر نحو : زَيْدٌ قائمٌ .

والعامل فيهما معنوى هو الابتداء .

وأصل المبتدأ أن يكون معرفه ، وأصل الخبر أن يكون نكرة . والنكرة إذا وصفت جاز أن تقع مبتدأ نحو قوله تعالى : (وَلَعَبْدٌ مُؤْمِنٌ خَيْرٌ مِّنْ

[شماره صفحه واقعى : ١٠]

ص : ١٤١٣

مُشْرِكٍ (١١) وكذا إذا تخصصت بوجه آخر نحو: أَرَجُلٌ فِي الدَّارِ أُمُّ امْرَأَةٍ ، وما أَحَدٌ خَيْرًا مِنْكَ ، وَسُرٌّ أَهْرَ ذَا نَابٍ ، وفي الدَّارِ رَجُلٌ ، وَسَلَامٌ عَلَيْكَ .

وإن كان أحد الاسمين معرفه والآخر نكرة ، فاجعل المبتدأ معرفه والخبر نكرة البتة كما مر .

وإن كانا معرفتين فاجعل أيهما شئت مبتدأ والآخر خبراً نحو : اللهُ إِلَهُنَا ، وَآدَمُ (عَلَيْهِ السَّلَامُ) أَبُونَا ، وَمُحَمَّدٌ (صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَآلِهِ وَسَلَّمَ) نَبِينَا .

وقد يكون الخبر جملة اسميه نحو : زَيْدٌ أَبُوهُ قَائِمٌ ، أو فعلية نحو : زَيْدٌ قَامَ أَبُوهُ ، أو شرطية نحو : زَيْدٌ إِنْ جَاءَنِي فَأَكْرَمُهُ ، أو ظرفية نحو : زَيْدٌ خَلْفَكَ ، وَعَمْرُوٌّ فِي الدَّارِ ، وَالظَّرْفُ مَتَعَلِّقٌ بِجَمَلِهِ عِنْدَ الْأَكْثَرِ وَهِيَ اسْتَقَرَّ ، لِأَنَّ الْمَقْدَرَّ عَامِلٌ فِي الظرف والأصل في العمل الفعل ، فقولك : زَيْدٌ فِي الدَّارِ ، تقديره : اسْتَقَرَّ فِي الدَّارِ .

ولا بد من ضمير في الجملة ليعود إلى المبتدأ ، كالهاء فيما مر ، ويجوز حذفه عند وجود قرينه نحو : السَّمْنُ مَنَوَانٌ بِدَرَاهِمٍ ، وَالْبُرُّ الْكُرُّ بِسِتِينَ دِرْهَمًا أَى مِنْهُ .

وقد يتقدم الخبر على المبتدأ إن كان ظرفاً نحو : فِي الدَّارِ زَيْدٌ . ويجوز للمبتدأ الواحد أخبار كثيرة نحو : زَيْدٌ فَاضِلٌ عَالِمٌ عَاقِلٌ .

واعلم أن لهم قسماً آخر من المبتدأ ليس بمسند إليه ، وهو صفة وقعت بعد حرف النفي نحو : مَا قَائِمٌ زَيْدٌ ، أو بعد حرف الاستفهام نحو : أَقَائِمٌ زَيْدٌ ؟ وَهَلْ قَائِمٌ زَيْدٌ ؟ بشرط أن ترفع تلك الصفة اسماً ظاهراً بعدها نحو : مَا قَائِمٌ الزُّيْدَانِ ، وَأَقَائِمُ الزُّيْدَانِ ؟ بخلاف أَقَائِمَانَ الزُّيْدَانِ ؟

[شماره صفحه واقعی : ١١]

ص: ١٤١٤

١- سورة البقره : ٢٢١ .

القسم الخامس : خبر إن وأخواتها

وهي : «أَنَّ ، وَكَأَنَّ ، وَلَكِنَّ ، وَلَيْتَ ، وَلَعَلَّ» ، وهذه الحروف تدخل على المبتدأ والخبر ، تنصب المبتدأ ويسمى اسم إن ، وترفع الخبر ويسمى خبر إن ، فخبر إن هو المسند بعد دخولها نحو : إن زَيْدًا قائمٌ .

وحكمه في كونه مفرداً أو جملة معرفه أو نكرة كحكم خبر المبتدأ . ولا يجوز تقديمه على اسمها إلا إذا كان ظرفاً نحو : إن في الدارِ زَيْدًا ، لمجال التوسّع في الظروف .

القسم السادس : اسم كان وأخواتها

وهي : «صَارَ ، وَأَصْبَحَ ، وَأَمْسَى ، وَأَضْحَى ، وَظَلَّ ، وَبَاتَ ، وَأَصَّ ، وَعَادَ ، وَعَدَا ، وَرَاحَ ، وَمَا زَالَ ، وَمَا فَتَى ، وَمَا انْفَكَّ ، وَمَا دَامَ ، وَلَيْسَ ، وَمَا بَرَحَ» .

وهذه الأفعال الناقصة تدخل أيضاً على المبتدأ والخبر ، ترفع المبتدأ ويسمى اسم كان ، وتنصب الخبر ويسمى خبر كان . واسم كان هو المسند إليه بعد دخولها نحو : كان زَيْدٌ قائماً .

ويجوز في الكلّ تقديم أخبارها على [أسمائها] نحو : كان قائماً زَيْدٌ . ويجوز تقديم أخبارها على نفس الأفعال أيضاً من كان إلى راح نحو : قائماً كان زَيْدٌ ، ولا يجوز ذلك فيما أوله «ما» ، فلا يقال : قائماً ما زال زَيْدٌ ، وفي لَيْسَ خلاف . وباقي الكلام في هذه الأفعال يجيء في القسم الثاني إن شاء الله تعالى .

***

[شماره صفحه واقعی : ١٢]

ص : ١٤١٥

القسم السابع : اسم «ما» و «لا» المشبهتين بليس

هو المسند إليه بعد دخولهما نحو : ما زَيْدٌ قائماً ، ولا رَجُلٌ أَفْضَلُ مِنْكَ . ويدخل «ما» على المعرفة والنكرة . ويختص «لا» بالنكرات خاصة .

القسم الثامن : خبر «لا» التي لنفى الجنس .

هو المسند بعد دخولها نحو : لا رَجُلٌ قائمٌ .

المقصد الثاني : فى الأسماء المنصوبات

إشاره

وهى اثنا عشر قسمًا : المفعول المطلق ، والمفعول به وفيه وله ومع ، والحال والتمييز ، والمستثنى ، وخبر كان وأخواتها ، واسم إن وأخواتها ، والمنصوب بلا التي لنفى الجنس ، وخبر «ما» و «لا» المشبهتين بليس .

القسم الأول : المفعول المطلق

وهو مصدر بمعنى فعل مذكور قبله . ويذكر للتأكيد ك : ضَرَبْتُ ضَرْبًا ، وليبان النوع نحو : جَلَسْتُ جَلْسَةً عَارِيًا ، وليبان العدد ك : جَلَسْتُ جَلْسَةً أو جَلَسْتَيْنِ أو جَلَسَات . وقد يكون من غير لفظ الفعل نحو : قَعَدْتُ جُلُوسًا .

وقد يحذف فعله لقيام قرينه جوازاً كقولك للقادم : خَيْرٌ مَقْدَمٍ ، أى قَدِمْتُ قُدُومًا ، فخبر اسم تفضيل ومصدريته باعتبار الموصوف أو المضاف إليه وهو مَقْدَمٌ أو قُدُومًا ، ووجوباً سماعاً نحو : شُكْرًا وَسَقِيًّا .

القسم الثاني : المفعول به

وهو اسم ما وقع عليه فعل الفاعل نحو : ضَرَبْتُ زَيْدًا . وقد يتقدم على

[شماره صفحه واقعى : ۱۳]

ص : ۱۴۱۶

الفاعل ك: ضَرَبَ عَمراً زَيْدًا. وقد يحذف فعله لقيام قرينه جوازاً نحو: زَيْدًا، في جواب من قال: مَنْ أَضْرَبُ؟، أو وجوباً في أربعة مواضع: الأول: سماعي نحو: امرأ ونَفْسُهُ، أي دَعَهُ وَنَفْسَهُ، و «انْتَهَوْا خَيْرًا لَكُمْ» (١) أي انتهوا عن التثليث واقصدوا خيراً لكم؛ وأَهْلًا وَسَهْلًا، أي أتيت مكاناً أهلاً وأتيت مكاناً سهلاً، والبواقي قياسيه.

الثاني: التحذير، وهو معمول بتقدير أتق، تحذيراً مما بعده، نحو: إِيَّاكَ وَالْأَسَدَ، أصله أتق نفسك من الأسد، أو ذكر المحذّر منه مكرراً نحو: الطَّرِيقَ الطَّرِيقَ.

الثالث: ما أضمر عامله على شريطه التفسير، وهو كل اسم بعده فعل أو شبه فعل يشتغل ذلك الفعل عن ذلك الاسم بضميره، بحيث لو سلط عليه هو، أو مناسبة لنصبه نحو: زَيْدًا ضَرَبْتُهُ، فَإِنَّ زَيْدًا منصوب بفعل محذوف وهو: ضربت، ويفسره الفعل المذكور بعده وهو: ضربته. ولهذا الباب فروع كثيرة.

الرابع: المنادى، وهو اسم مدعو بحرف النداء وهي: «يا» و «أيا» و «هيا» و «أي» والهمزة المفتوحة لفظاً، نحو: يا عَجِبَ اللهُ، أي أَدْعُو عبد الله، وحرف النداء قائم مقام أَدْعُو وأَطْلُبُ.

وقد يحذف حرف النداء لفظاً نحو قوله تعالى: «يُوسُفُ أَعْرِضْ عَنْ هـ-ذَا» (٢).

واعلم أنّ المنادى أقسام، فإن كان مفرداً معرفه يبنى على علامه الرفع كالضمه نحو: يا زَيْدُ، والألف نحو: يا زَيْدَانِ، والواو نحو: يا زَيْدُونِ، ويخفض بلام الاستغاثه نحو: يا كَرِيمِ، ويفتح بالحق ألفها نحو يا زَيْدَاهِ.

[شماره صفحه واقعي: ١٤]

ص: ١٤١٧

١- النساء: ١٧١.

٢- يوسف: ٢٩.

وينصب إن كان مضافاً نحو : يا عَبْدَ اللَّهِ ، أو مشابهاً للمضاف نحو : يا طَالِعاً جَبَلًا ، أو نكره غير معينه نحو قول الأعمى : يا رَجُلًا خُدَّ يَدِي .

وإن كان معرفاً باللام قيل : يا أَيُّهَا الرَّجُلُ ، ويا أَيُّهَا الْمَرْأَةُ .

ويجوز ترخيم المنادى ، وهو حذف في آخره للتخفيف كما تقول في يا مَالِكُ : يا مَالٍ ، وفي يا مُنْصُورُ : يا مُنْصُ ، وفي يا عُثْمَانُ : يا عُثْمُ .

ويجوز في آخر المرخّم الضمّه والحركه الأصليه كما تقول في يا حَارِثُ : يا حَارِ .

واعلم أنّ «يا» من حروف النداء وقد تستعمل في المندوب أيضاً ، وهو المتفجع عليه ب- : «يا» أو «وا» يقال : يا زَيْداه ، ووازَيْداه . «فوا» يختصّ بالمندوب ، و «يا» مشترك بين النداء والمندوب .

القسم الثالث : المفعول فيه

وهو اسم ما وقع الفعل فيه من الزمان والمكان ، ويسمى ظرفاً . وظرف الزمان على قسمين : مبهم : وهو ما لا يكون له حدّ معين ك : دَهْرٌ وحين .

ومحدود : وهو ما يكون له حدّ معين ك : يَوْمٌ وَلَيْلَةٌ وَسَهْرٌ وَسَنَةٌ .

وكُلُّهَا منصوب بتقدير «في» ، تقول : صُمتُ دَهْرًا ، وسافَرْتُ شَهْرًا ، أي في دهر وفي شهر .

وظروف المكان كذلك : مبهم وهو منصوب أيضاً نحو : جَلَسْتُ خَلْفَكَ وأمامَكَ ، ومحدود وهو ما لا يكون منصوباً بتقدير «في» بل لا بدّ من ذكر «في» (1) نحو : جَلَسْتُ في الدارِ . وفي السُّوقِ وفي المَسْجِدِ .

[شماره صفحه واقعی : ۱۵]

ص : ۱۴۱۸

۱- قوله : بل لا بد من ذكر في وقد أُشير إلى ذلك في قول الشاعر بالفارسي : ظرف زمان مبهم ومحدودى***قابل نصبند بتقدير في ليك مكان آنچه معين بود***چاره در او نیست بجز ذکر في

القسم الرابع : المفعول له

وهو اسم ما لأجله يقع الفعل المذكور قبله ، ينصب بتقدير اللام نحو : ضَرَبْتُهُ تَأْدِيبًا ، أى للتأديب ، وَقَعِدْتُ عَنْ الْحَرْبِ جُبْنًا ، أى للجبن. وعند الزجاج هو مصدر تقديره : أدبته تأديبًا.

القسم الخامس : المفعول معه

وهو ما يذكر بعد الواو بمعنى «مَعَ» لمصاحبه معمول فعل نحو : جاءَ الْبُرْدُ وَالْجِلْبَابُ ، وَجِئْتُ أَنَا وَزَيْدًا ، أى مع الْجِلْبَابِ ، ومع زيد.

فإن كان الفعل لفظاً وجاز العطف يجوز فيه الوجهان نحو : جِئْتُ أَنَا وَزَيْدًا ، وَزَيْدًا ، وإن لم يجر العطف تعين النصب نحو : جِئْتُ وَزَيْدًا ، وإن كان الفعل معنًى وجاز العطف تعين العطف نحو : ما لزيدٍ وعمرو ، وإن لم يجر العطف تعين النصب نحو : ما لكُ وَزَيْدًا ، وَمَا شَأْنُكَ وَعَمْرًا ، لأنَّ المعنى : ما تصنع؟

القسم السادس : الحال

وهى لفظ تدلّ على بيان هيئته الفاعل أو المفعول به ، أو كليهما نحو : جاءني زَيْدٌ رَاكِبًا ، وَضَرَبْتُ زَيْدًا مَشْدُودًا ، وَلَقِيتُ عَمْرًا رَاكِبَيْنِ .

وقد يكون فعل الفاعل معنويًا نحو : زَيْدٌ فِي الدَّارِ قَائِمًا ، لأنَّ معناه زيدٌ اسْتَقَرَّ فِي الدَّارِ قَائِمًا ، وكذلك المفعول به نحو : هذا زيدٌ قَائِمًا ، فَإِنَّ معناه أُتِيَ وَأَشِيرَ إِلَيْهِ قَائِمًا .
والعامل في الحال فعل ، لفظاً نحو : ضَرَبْتُ زَيْدًا رَاكِبًا ، أو معنًى نحو : زَيْدٌ فِي الدَّارِ قَائِمًا .

والحال نكرة أبداً وذو الحال معرفه غالباً كما رأيت في الأمثلة ، فإن

[شماره صفحه واقعی : ١٦]

ص : ١٤١٩

كان ذو الحال نكره يجب تقديم الحال عليه نحو : جاءني راكباً رَجُلٌ ، لئلا يلتبس بالصفة في حالة النصب في قولك : رأيتُ رجلاً راكباً.

وقد يكون الحال جملة خبرية نحو : جاءني زَيْدٌ وَعَلَامُهُ رَاكِبٌ ، أو يَزَكِبُ عَلَامُهُ. ومثال ما كان عامله معنى الفعل نحو : هذا زَيْدٌ قَائِماً ، فَإِنَّ معناه أَتَيْتُهُ وَأَشِيرُ إليه حال كونه زَيْدٌ قَائِماً. وقد يحذف العامل لقرينه كما تقول للمسافر : سالماً غانماً ، أى ترجع سالماً غانماً.

القسم السابع : التمييز

وهو اسم نكره تذكر بعد مقدار أو عدد أو كيل أو وزن أو مساحة أو غير ذلك مما فيه إبهام ، ليرفع ذلك الإبهام نحو : عِنْدِي عَشْرُونَ رَجُلًا ، وَقَفِيزَانِ بُرًّا وَمَنَوَانِ سِدْمَانًا ، وَجَرِيْبَانِ قُطْنًا ، وَمَا فِي السَّمَاءِ قَدْرَ رَاِحِهِ سَحَابًا ، وَعَلَى التَّمْرَةِ مِثْلَهَا زَيْدًا.

وقد يكون من غير مقدار نحو : عِنْدِي سِوَاكُ ذَهَبًا ، وَهَذَا خَاتَمٌ حَدِيدًا ، وَفِيهِ الْخَفْضُ أَكْثَرَ نَحْوِ : خَاتَمٌ حَدِيدٌ ، وَقَدْ يَقَعُ التَّمْيِيزُ بَعْدَ الْجُمْلَةِ لِيُرْفَعَ الْإِبْهَامُ عَنِ نَسْبَتِهَا نَحْوِ : طَابَ زَيْدٌ عَلِمًا أَوْ أَبًا أَوْ خُلُقًا.

القسم الثامن : المستثنى

وهو لفظ يذكر بعد إلاً وأخواتها ليعلم أنه لا ينسب إليه ما ينسب إلى ما قبلها. وهو على قسمين : متّصل وهو ما أخرج عن المتعدّد بإلاً وأخواتها نحو : جاءني القَوْمُ إِلَّا زَيْدًا ، أو منقطع وهو المذكور بعد إلاً غير مخرج عن متعدّد لعدم دخوله في المستثنى منه نحو : جاءني القَوْمُ إِلَّا جِمَارًا.

واعلم أنّ إعراب المستثنى على أقسام : فإن كان بعد إلاً في كلام تامّ

[شماره صفحه واقعی : ١٧]

ص : ١٤٢٠

موجب وهو كَلِّ كَلَام لا يكون فى أوله نفى ولا نهى ولا استفهام نحو : جاءنى القومُ إلَّا زِيداً ، أو منقطعاً كما مرّ ، أو متقدماً على المستثنى منه نحو : ما جاءنى إلَّا أخاك أخذٌ ، أو كان بعد عدا ، وخلا عند الأكثر ، أو كان بعد ما خلا ، وما عدا ، وليس ولا يَكُون نحو : جاءنى القومُ ما خلا زِيداً كان منصوباً.

وإن كان بعد إلَّا فى كلام غير موجب ، والمستثنى منه مذكوراً يجوز فيه الوجهان : النصب ، والبدل عمّا قبلها نحو : ما جاءنى أحدٌ إلَّا زِيداً ، وإلَّا زِيدٌ.

وإن كان مفزغاً بأن يكون بعد إلَّا فى كلام غير موجب ، والمستثنى منه غير مذكور كان إعرابه بحسب العوامل تقول : ما جاءنى إلَّا زِيدٌ ، وما رأيتُ إلَّا زِيداً ، وما مررتُ إلَّا بزِيدٍ.

وإن كان بعد غير ، وسوى ، وحاشا عند الأكثر كان مجروراً نحو : جاءنى القومُ غيرَ زِيدٍ ، وسوى زِيدٍ ، وحاشا زِيدٍ.

واعلم أنّ إعراب «غير» كإعراب المستثنى بإلَّا تقول : جاءنى القومُ غيرَ زِيدٍ ، وغيرَ جمارٍ ، وما جاءنى أحدٌ غيرَ زِيدٍ ، وما رأيتُ غيرَ زِيدٍ ، وما مررتُ بغيرِ زِيدٍ.

واعلم أنّ لفظ «غير» موضوع للصفة ، وقد يستعمل للاستثناء . كما أنّ لفظ «إلَّا» موضوعه للاستثناء وقد تستعمل للصفة كما فى قوله تعالى : «لَوْ كَانَ فِيهِمَا آلِهَةٌ إِلَّا اللّٰهُ لَفَسَدَتَا» (١) أى غير الله ، وكذا قولك : «لَا إِلَهَ إِلَّا اللّٰهُ».

***

[شماره صفحه واقعى : ١٨]

ص: ١٤٢١

١- سورة الأنبياء : ٢٢.

القسم التاسع : خبر كان وأخواتها

وهو المسند بعد دخولها نحو : كَانَ زَيْدٌ مُنْطَلِقًا. وحكمه كحكم خبر المبتدأ إلا أنه يجوز تقديمه على اسمها مع كونه معرفه بخلاف ثم نحو : كَانَ الْقَائِمُ زَيْدًا.

القسم العاشر : اسم إن وأخواتها

هو المسند إليه بعد دخولها نحو : إِنَّ زَيْدًا قَائِمٌ.

القسم الحادي عشر : المنصوب بلا التي لنفى الجنس

هو المسند إليه بعد دخولها وتليها نكره مضافه نحو : لَا غُلَامٌ رَجُلٌ فِي الدَّارِ. ومثابهاً به نحو : لَا عَشْرِينَ دِرْهَمًا فِي الْكَيْسِ. وإن كان من بعد «لا» نكره مفردة يبنى على الفتح نحو : لَا رَجُلٌ فِي الدَّارِ. وإن كان مفرداً معرفه أو نكره مفصلاً بينه وبين «لا» كان مرفوعاً ، ويجب حينئذٍ تكرير «لا» مع الاسم الآخر ، تقول : لَا زَيْدٌ فِي الدَّارِ وَلَا عَمْرُوٌ ، وَلَا فِيهَا رَجُلٌ وَلَا امْرَأَةٌ.

واعلم أنه يجوز في مثل : لَا حَوْلَ وَلَا قُوَّةَ إِلَّا بِاللَّهِ ، خمسه أوجه ، فتحهما ورفعهما ، وفتح الأول ونصب الثاني ، وفتح الأول ورفع الثاني ، ورفع الأول وفتح الثاني.

وقد يحذف اسم «لا» للقرينه نحو : لَا عَلَيْكَ ، أَيْ لَا بَأْسَ عَلَيْكَ.

القسم الثاني عشر : خبر «ما» و «لا» المشبهتين بليس

هو المسند بعد دخولهما نحو : مَا زَيْدٌ قَائِمًا ، وَلَا رَجُلٌ حَاضِرًا. وإن وقع

[شماره صفحه واقعي : ١٩]

ص: ١٤٢٢

الخبر بعد إلاً نحو : ما زَيْدٌ إلاً قَائِمٌ ، أو تقدّم الخبر نحو : ما قَائِمٌ زَيْدٌ ، أو زِيدت «إن» بعد ما نحو : ما إن زَيْدٌ إلاً قَائِمٌ ، بطل العمل كما رأيت هاهنا هذا لغة الحجازية ، ودليلهم نحو : «مَا - ذَا بَشْرًا» (١).

وأما بنو تميم فلا يُعْمَلونها أصلاً كقول الشاعر من بنى تميم :

وَمُهْمَهْفٍ كَالْبَدْرِ قُلْتُ لَهُ ائْتَسِبْ**فَأَجَابَ مَاقْتُلَ الْمُحِبِّ عَلَى الْمُحِبِّ حَرَامٌ (٢)

برفع حرام.

المقصد الثالث : في المجرورات

الأسماء المجرورات قسم واحد وهو المضاف إليه فقط ، وهو : كل اسم نسب إليه شيء بواسطة حرف الجر لفظاً نحو : مَرَزْتُ بِزَيْدٍ ، ويعبر عن هذا التركيب في الاصطلاح بأنه جازٌ ومجرور ، أو تقديرأ نحو : غُلامٌ زَيْدٍ ، تقديره : غلامٌ لزيدٍ ، ويعبر عنه في الاصطلاح بأنه مضاف ومضاف إليه.

ويجب تجريد المضاف عن التثوين وما يقوم مقامه نحو : غُلامٌ زَيْدٍ ، وُغلاماً عَمْرٍو ، وُمُسْلِمُو مِصْرٍ.

واعلم أنّ الإضافة على قسمين : معنوية ، ولفظية.

[شماره صفحه واقعی : ٢٠]

ص: ١٤٢٣

١- يوسف : آية ٣١.

٢- یعنی : و بسا پسر کوچک شکمی و باریک میانی که مثل ماه شب چهارده بود گفتیم به او که بالا بر نسب خود را تا بینم از کدام قبیله هستی و نسبت بده خود را به قبیله ای پس جواب گفت این فقره را که ما قتل المحب حرام یعنی نیست کشتن دوست حرام بر معشوقه. شاهد در دلالت نمودن آن پسر تمیمی است در این بیت بر اینکه بنی تمیم عمل نمی دهند ما و لا- را باعتبار اینکه شاعر سؤال کرده است از نسب او و او تغییر داده است حراماً منصوب را در قول عرب (ما قتل المحب حراماً) و برفع خوانده آن حرام را تا اینکه بدانند شاعر باین واسطه که او از قبیله بنی تمیم است (جامع الشواهد).

أَمَّا المَعْنَوِيَّةُ : فَهِيَ أَنْ يَكُونَ المِضَافُ غَيْرَ صِفَةٍ مِضَافَةٍ إِلَى مَعْمُولِهَا نَحْوُ : «عَلَامٌ زَيْدٌ» ، وَهِيَ إِذَا بَمَعْنَى «اللام» نَحْوُ : «عَلَامٌ زَيْدٌ» ، أَوْ بَمَعْنَى «مِنْ» كَمَا تَمَّ فَصِّحَهُ ، أَوْ بَمَعْنَى «فِي» نَحْوُ : «صَلَاةُ اللَّيْلِ» .

وفائده هذه الإضافة : تعريف المضاف إن أضيف إلى معرفة كما مرّ ، وتخصيصه إن أضيف إلى نكرة نحو : «عَلَامٌ رَجُلٌ» .

وأما اللفظية : فهي أن يكون المضاف صفة مضافه إلى معمولها ، وهي في تقدير الانفصال في اللفظ نحو : «ضاربٌ زَيْدٌ» ، وفائدتها تخفيف في اللفظ .

واعلم أنك إذا أضفت الاسم الصحيح أو الجارى مجرى الصحيح إلى ياء المتكلم كسرت آخره وأسكنت الياء أو فتحت ، كغلامى ، ودلوى ، وطيبى . وإن كان آخر الاسم ياء مكسوراً ما قبلها أدغمت الياء فى الياء وفتحت الياء الثانية ، لئلا يلتقى الساكنان ، كما تقول فى القاضى : قاضيتى ، وفى الرامى : رامى ، وإن كان فى آخره واو مضموم ما قبلها قلبها ياء ، وعملت كما عملت الآن كما تقول : جاءنى مُشَلِمى ، وفى الأسماء الستة كما تقول : أختى ، وأبى ، وخبى ، وهبى ، وفى عند قوم ، و «ذو» لا يضاف إلى مضمراً أصلاً .

وقول الشاعر :

[أَهْنَأُ المَعْرُوفَ مَا لَمْ تُبْتَدَلْ فِيهِ الوُجُوهُ]***إِنَّمَا يَعْرِفُ ذَا الفَضْلِ مِنَ النّاسِ ذَووهُ (١) شاذ .

وإذا قطعت عن الإضافة قلت : أخت ، وأب ، وخبم ، وهن ، وفم

[شماره صفحه واقعى : ٢١]

ص : ١٤٢٤

١- يعنى : درست مى نمايم و عطا مى كنم بخشش و مال خود را به مردمان مادامى كه مبتدل نشده است در طلب آن رويهاى ساانلان و همانا مى شناسد صاحب بخشش و احسان از مردم را صاحب بخشش و كرم ، شاهد در اضافه ذو به ضمير است ، (جامع الشواهد).

ويجوز الحركات الثلاث ، وذو لا يقطع عن الإضافه البتّه أصلاً. هذا كلّ مجرور بتقدير حرف الجرّ ، أمّا ما يذكر فيه حرف الجرّ لفظاً فسيأتيك في القسم الثالث إن شاء الله تعالى.

الخاتمه : في التّوابع

اشاره

اعلم أنّ التي مرّت ذكرها من الأسماء المعربه كان إعرابها بالأصالة بأن دخلها العوامل من المرفوعات والمنصوبات والمجرورات. وقد يكون الاسم إعرابه بتبعيه ما قبله ، ويسمى التّابع ، لأنّه يتبع ما قبله في الإعراب ، وهو كلّ ثان ، معرب بإعراب سابقه من جهه واحده.

والتّوابع خمسه أقسام : التّعت ، والعطف بالحروف ، والتّأكيد ، وعطف البيان ، والبدل.

القسم الأوّل : التّعت

وهو تابع يدلّ على معنى في متبوعه نحو : جاءني رَجُلٌ عالمٌ ، أو في متعلّق متبوعه نحو : جاءني رَجُلٌ عالمٌ أبوه ، ويسمى الصفه أيضاً.

والقسم الأوّل : إنّما يتبع متبوعه في أربعة من عشره أشياء ، في الإعراب الثلاث : الرفع والنصب والجرّ ، والتعريف والتنكير ، والإفراد والتثنيه والجمع ، والتذكير والتأنيث ؛ نحو : جاءني رَجُلٌ عالمٌ ، وامرأةٌ عالمَةٌ ، ورَجُلانِ عالِمانِ ، وامرأتانِ عالِمَتانِ ، ورجالٌ علماءٌ ، ونساءٌ عالماتٌ ، وزَيِّدٌ العالمُ ، والزَيِّدانِ العالمانِ ، والزَيِّدونَ العالمونَ ، ورَأَيْتُ رَجُلًا عالِمًا ، وكذا البواقي.

والثاني : إنّما يتبع متبوعه في الخمسه الأوّل فقط ، أعني الإعراب

[شماره صفحه واقعي : ٢٢]

ص : ١٤٢٥

والتعريف والتذكير ، نحو قوله تعالى : «مِنْ هَذِهِ الْقَرْيَةِ الظَّالِمِ أَهْلُهَا» (١).

وفائده النعت تخصيص المنعوت إن كانا نكرتين نحو : جاءني رَجُلٌ عالمٌ ، وتوضيح منعوته إن كانا معرفتين نحو : جاءني زَيْدُ الْفَاضِلِ ، وقد يكون للثناء والمدح نحو : «بِسْمِ اللّٰهِ الرَّحْمٰنِ الرَّحِیْمِ» . وقد يكون للذم نحو : أَعُوذُ بِاللّٰهِ مِنَ الشَّيْطَانِ الرَّجِیْمِ ، وقد يكون للتأكيد نحو قوله تعالى : «نُفِّخَتْ وَاحِدَةً» (٢).

واعلم أنّ النكرة توصف بالجملة الخبرية نحو : مَرَزْتُ بِرَجُلٍ أَبُوهُ قَائِمٌ ، أو قام أبوه. والضمير لا يوصف ولا يوصف به.

القسم الثاني : العطف بالحروف

وهو تابع ينسب إليه ما نسب إلى متبوعه وكلاهما مقصودان بتلك النسبه ، ويسمى عطف النسق أيضاً.

وشروطه أن يتوسط بينه وبين متبوعه أحد حروف العطف وسيأتي ذكرها في القسم الثالث نحو : قامَ زَيْدٌ وَعَمْرُوٌّ.

وإذا عطف على ضمير مرفوع متصل يجب تأكيده بضمير منفصل نحو : صَدَرْتُ أَنَا وَزَيْدٌ ، إلّا إذا فصل نحو : صَدَرْتُ الْيَوْمَ وَزَيْدٌ ، وإذا عطف على الضمير المجرور المتصل تجب إعادته حرف الجرّ في المعطوف نحو : مَرَزْتُ بِكَ وَبِزَيْدٍ.

واعلم أنّ المعطوف في حكم المعطوف عليه ، أعني : إذا كان الأوّل صفة أو خبراً ، أو صلة ، أو حالاً فالثاني كذلك. والصّابطة فيه أنّه إن كان يجوز أن يقام المعطوف مقام المعطوف عليه جاز العطف ، وحيث لا فلا.

[شماره صفحه واقعی : ٢٣]

ص: ١٤٢٦

١- النساء : ٧٥.

٢- الحاقه : ١٤.

والعطف على معمولي عاملين مختلفين جائز إذا كان عاملين مختلفين جائز إذا كان المعطوف عليه مجروراً ومقدماً على المرفوع ، والمعطوف كذلك أى مجرور نحو : فى الدارِ زَيْدٌ ، وَالْحَجْرَةَ عَمْرُوٌ. وفى هنا مذهبان آخران وهما الجواز مطلقاً عند الفراء ، وعدمه مطلقاً عند سيبويه.

القسم الثالث : التأكيد

وهو تابع يدل على تقرير المتبوع فيما نسب إليه نحو : جاءنى زَيْدٌ نَفْسُهُ. أو يدل على شمول الحكم لكل أفراد المتبوع مثل : «فَسَجَدَ الْمَلَائِكَةُ كُلُّهُمْ أَجْمَعُونَ» (١).

والتأكيد على قسمين : لفظي : وهو تكرير اللفظ الأول بعينه نحو : جاءنى زَيْدٌ زَيْدٌ ، وقامَ زَيْدٌ زَيْدٌ ، جاءنى جاءنى زَيْدٌ ، قامَ قامَ زَيْدٌ ، ويجوز فى الحروف أيضاً نحو : إنَّ إنَّ زَيْدًا قائمٌ.

ومعنوي : وهو بالفاظ معدوده هى : [نفس وعين] للواحد والمثنى والمجموع باختلاف الصيغه والضمير نحو : جاءنى زَيْدٌ نَفْسُهُ ، والرَّيْدَانِ أَنْفُسُهُمَا أو نَفْسَاهُمَا ، والرَّيْدُونَ أَنْفُسُهُمْ ، وكذلك عَيْنُهُ وَأَعْيُنُهُمَا أو عَيْنَاهُمَا وَأَعْيُنُهُمْ.

وللمؤنث نحو : جاءتنى هِنْدٌ نَفْسُهَا ، وَالْهِنْدَانِ أَنْفُسُهُمَا أو نَفْسَاهُمَا وَالْهِنْدَاتُ أَنْفُسُهُنَّ ، وكذا عَيْنُهَا وَأَعْيُنُهُمَا أو عَيْنَاهُمَا ، وَأَعْيُنُهُنَّ.

وكلا وكِلْتَا للمثنى خاصه نحو : قامَ الرَّجُلَانِ كِلَاهُمَا ، وقامتِ المرأتانِ كِلْتَاهُمَا.

وكُلٌّ ، وأَجْمَعٌ ، وأَكْتَعٌ ، وأَبْصَعٌ ، لغير المثنى باختلاف

[شماره صفحه واقعى : ٢٤]

ص: ١٤٢٧

١- الحجر : ٣٠.

الضمير فى كل تقول : اشترى العبد كله ، وجاءنى القوم كلهم ، واشترى الجارية كلها ، وجاءت النساء كلهن .

وباختلاف الصيغه فى البواقي وهى : أجمع وأخواتها تقول : اشترى العبد كله أجمع أتبع أتبع أتبع ، وجاءنى القوم كلهم أجمعون أتبعون أتبعون ، واشترى الجارية كلها جمعاء كتعاء بتعاء بضعاء ، وقامت النساء كلهن جمع كتع بتع بضع .

وإذا أردت تأكيد الضمير المتصل بالنفس والعين يجب تأكيده بضمير مرفوع منفصل تقول : ضربت أنت نفسك .

ولا يؤكد بكل وأجمع إلا ماله أجزاء وأبعض يصح افتراقها حساً كالقوم ، أو حكماً كما تقول : اشترى العبد كله ، ولا تقول : أكرمت العبد كله .

واعلم أن أكتع وأخواتها أتباع لأجمع إذ ليس لها معنى دونها ، ولا يجوز تقديمها على أجمع ولا يجوز ذكرها دونه .

القسم الرابع : البدل

وهو تابع ينسب إليه ما نسب إلى متبوعه وهو المقصود بالنسبه دون متبوعه وأقسام البدل أربعة : الأول : بدل الكل من الكل ، وهو ما كان مدلوله مدلول المتبوع نحو : جاءنى زيد أخوك .

والثانى : بدل البعض من الكل ، وهو كل ما كان مدلوله جزء المتبوع نحو : ضربت زيدا رأسه .

والثالث : بدل الاشتمال ، وهو ما كان مدلوله متعلق المتبوع نحو : سلب زيد ثوبه ، وأعجبنى عمرو علمه .

[شماره صفحه واقعى : ٢٥]

والرابع : بدل الغلط ، وهو ما يذكر بعد الغلط نحو : جاءني زَيْدٌ جَفَقَرٌ ، ورَأَيْتُ رَجُلًا حِمَارًا.

والبدل إن كان نكرة عن معرفه يجب نعته كقوله تعالى : «بِالنَّاصِيَةِ نَاصِيَةٍ كَاذِبَةٍ» (١). ولا يجب ذلك في عكسه ولا في المتجانسين.

القسم الخامس : عطف البيان

وهو تابع غير صفه يوضح متبوعه وهو أشهر اسمى شىء نحو : قامَ أبو حفصِ عُمَرُ ، وقامَ أبو عبدُ اللهِ عُمَرُ ، وقد يلتبس بالبدل لفظاً مثل قول الشاعر :

أنا ابنُ التاركِ البكرىِ بشرٍ *** عَلَيْهِ الطيرُ تَرَقَّبَهُ وَقُوعاً (٢)

الباب الثاني : فى الاسم المبنى

اشاره

وهو ما وقع غير مركب مع غيره مثل : أَلِفٌ ، با ، تا ، ثا ... الخ ، ومثل : أَحَدٌ واثْنانٌ وثلاثه مثلاً ، وكلفظ زَيْدٌ وحده ، فَإِنَّهُ مَبْنِيٌّ بِالْفِعْلِ

[شماره صفحه واقعى : ٢٦]

ص : ١٤٢٩

١- العلق : ١٥ و ١٦.

٢- يعنى منم پسر آنچنان كسى كه واگذارنده است مرد منسوب به قبيله بكر بن وائل را كه اسم آن مرد (بشر) است ، در حالتى كه انتظار مى كشند مرغان ، مردن او را به جهت آنكه واقع شوند بر او و بخورند گوشت او را يا آنكه مرغان انتظار مى كشند مردن او را در حالتى كه ايستاده اند بر بالای سر او. شاهد در بشر است كه عطف بيان است از (البكرى) و مشتبه نمى شود به بدل باعتبار آنكه اگر بدل بوده باشد بايد مبدل منه در حكم سقوط باشد و صحيح باشد گفتن (التارك بشر) و حال آنكه جايز نيست به اعتبار آنكه لانزم مى آيد اضافه اسم محلى به لام كه (التارك) بوده باشد بسوى اسم خالى از الف و لام كه (بشر) است و اين جايز نيست در نزد نحويين . (جامع الشواهد).

على السكون ومعرب بالقوه ، وما يشابه مبنئ الأصل بأن يكون فى الدلاله على معناه محتاجاً إلى قرينه كأسماء الإشاره نحو : مَنْ هُوَ لاءٍ ؟ أو يكون على أقل من ثلاثه أحرف ، أو تضمّن معنى الحروف وذلك نحو : هذا ، ومن أحد عشر إلى تسعه عشر ، ومثل هذا القسم لا يصير معرباً أصلاً ، وحكمه أن لا يختلف آخره باختلاف العوامل . وحركاته تسمى ضمّاً وفتحاً وكسراً ، وسكونه وقفاً . وهو على ثمانية أنواع : المضمّرات ، وأسماء الإشارات ، والموصولات ، وأسماء الأفعال والأصوات ، والمركّبات ، والكنائيات وبعض الظروف .

النوع الأول : المضمّرات

وهى اسم ما وضع ليدلّ على متكلّم أو مخاطب أو غائب ، تقدّم ذكره لفظاً أو معنئاً أو حكماً . وهو على قسمين : متّصل : وهو ما لا يستعمل وحده ، إمّا مرفوع نحو : ضَرَبْتُ إلى ضَرَبْتَن ، أو منصوب نحو : ضَرَبْتَنِي إلى ضَرَبْتَهُنَّ ، أو مجرور نحو : غُلَامِي ولى إلى غُلَامِيهِنَّ وَلَهُنَّ .

أو منفصل : وهو ما يستعمل وحده ، وهو أيضاً إمّا مرفوع وهو : أَنَا إلى هُنَّ ، وإمّا منصوب نحو : إِيَّاي إلى إِيَّاهُنَّ . فذلك سبعون ضميراً .

واعلم أنّ المرفوع المتّصل يكون مستتراً ، أى مستكناً فى الماضى المغائب والمغائبه ك : ضَرَبَ هُوَ ، وَضَرَبْتُ هِيَ ، وفى المضارع المتكلّم مطلقاً نحو : أَضْرِبُ ، نَضْرِبُ ، والمخاطب ك : تَضْرِبُ ، والغائب والغائبه ك : يَضْرِبُ وَتَضْرِبُ ، وفى الصفه أعنى اسم الفاعل والمفعول مطلقاً . ولا يجوز استعمال المنفصل إلّا عند تعدّد المتّصل ك : «إِيَّاكَ نَعْبُدُ» (١) وما

[شماره صفحه واقعى : ٢٧]

ص : ١٤٣٠

صَرَبَكَ إِلَّا أَنَا.

واعلم أنّ لهم ضميراً غائباً يقع قبل جملة يفسيّره الجملة المذكوره بعده ويسمى ضمير الشأن فى المذكر وضمير القصه فى المؤنث نحو: «قُلْ هُوَ اللّٰهُ أَحَدٌ» (١)، وهى هند مليحه، وإِنهَا زَيْنَبُ قَائِمَةٌ.

وقد يدخل بين المبتدأ والخبر ضمير مرفوع منفصل مطابق للمبتدأ إذا كان الخبر معرفه، أو أفعل من كذا، ويسمى فصلاً لأنه يفصل بين المبتدأ والخبر نحو: زَيْدٌ هُوَ الْقَائِمُ، وكان زَيْدٌ هُوَ الْقَائِمُ، وزَيْدٌ هُوَ أَفْضَلُ مِنْ عَمْرٍو، وقال الله تعالى: «كُنْتَ أَنْتَ الرَّقِيبُ» (٢).

النوع الثانى : أسماء الإشارات

ما وضع ليدل على مشار إليه وهى خمسه ألفاظ لسته معانٍ: «ذا» للمذكر، ولمثناه «ذان» و «ذَيْنِ»، وللمؤنث: «تا وتى وذى وته وذه وتهى وذهى»، ولمثناها «تان» و «تَيْنِ» ولجمعهما «أولاء» بالمد والقصر. وقد تدخل بأوائلها هاء التنبيه، «كهذا» و «هؤلاء».

ويتصل بأواخرها حرف الخطاب، وهى خمسه ألفاظ: كَ، كُما، كُمْ كِ، كُنَّ. فذلك خمسه وعشرون، الحاصل من ضرب خمسه فى خمسه، وهى ذاك إلى ذاكُنَّ، وذانِك إلى ذانِكُنَّ، وكذا البواقي.

واعلم أنّ «ذا» للقريب، و «ذلك» للبعيد، و «ذاك» للمتوسّط.

النوع الثالث : الموصولات

الموصول : اسم لا يصلح أن يكون جزءاً تاماً من جملة إلا يصله بعده

[شماره صفحه واقعى : ٢٨]

ص: ١٤٣١

١- سورة الاخلاص : ١.

٢- المائده : ١١٧.

وهي جملة خبرية ولا- يُد له من عائد فيها يعود إلى الموصول ، مثاله «الذى» في قولنا : جاءني الذي أبوه فاضلٌ ، أو قام أبوه. «الذی» للمذكر و «التي» للمؤنث ، و «الذان» ، والذین واللّتان واللّتين» لمتأهما ، بالألف في حالة الرفع وبالياء في حالتی النصب والجر ، «والألی والذین» لجمع المذكر ، «واللّاتی واللّواتی واللّانی واللّوائی» لجمع المؤنث و «ما» و «من» و «أى» و «أيه» و «ذو» بمعنى الذى فى لغه بنى طى كقوله :

فَإِنَّ الْمَاءَ مَاءَ أَبِي وَجَدَى**وَبَثْرَى ذُو حَفْرَتٍ وَذُو طَوَيْتٍ (١)

أى الذى حفرت والذى طويت.

«والألف واللّام» بمعنى الذى وصلته اسم الفاعل أو المفعول نحو : الضاربُ زيدٌ ، أى الذى ضربَ زيدٌ ، والمضروبُ عمروٌ ، أى الذى ضربَ عمروٌ.

[شماره صفحه واقعی : ٢٩]

ص : ١٤٣٢

١- هو من آيات لسنام بن الفحل وهو أحد من بنى أم الكهف من طى وقد نازع قومه فى ماء لبنى أم الكهف وأكثر النزاع ورادم فى الدماء فقالوا له : أمجنون أنت أم سكران فانشد الآيات وقبلة : وقالوا قد جنت فقلت كلاً**وربى لا جنت ولا انتشبت ولكنى ظلمت فكنت أبكى**من الظلم المبين أو بكيثُ الفاء فى فإنّ للتعليل واللام فى الماء للعهد ، أى الماء الذى فيه النزاع ، ماء أبى وجدى أى : ورثتها إياه. وقوله : وبثرى أى : البثر المتنازع فيها بثرى التى حفرتها وطويتها. يقال حفرت الشيء أى نقبته كما تحفر الأرض بالحديد ، وطويت البئر بالطاء المهملة والواو والياء إذا بنيتها بالحجاره. يعنى: پس به علت آنکه به درستی که آن آبی که در آن نزاع است آب پدر من است که به میراث به من رسیده است ، وآن چاهی که در آن نزاع است چاه من است آن چنان چاهی که کندم آن را وآن چنان چاهی که سنگ چیدم دور آن را. شاهد در وقوع لفظ (ذو) است در دو موضع بمعنی (التى) بنابر لغت طى باعتبار بودن او صفت از برای مؤنث که بثر بوده باشد. وحفرت وطويت صله آن (ذو) است وعاید آن محذوف است ای التى حفرتها والتى طويتها. (جامع الشواهد).

ويجوز حذف العائد من اللفظ إن كان مفعولاً نحو: قام الذي ضربتُ ، أى الذى ضَرَبْتُهُ.

واعلم أنّ «أَيَا وَأَيْه» معربه إلّا إذا حذف صدر صلتها كقوله تعالى: «ثُمَّ لَنْزِعَنَّ مِنْ كُلِّ شِيعَةٍ أَيُّهُمْ أَشَدُّ عَلَى الرَّحْمَنِ عِتِيًّا» (١) ، أى هو أشدُّ.

النوع الرابع : أسماء الأفعال

كل اسم بمعنى الأمر والماضى ك: زُوِيْدَ زيداً ، أى أُمِهْلُهُ ، وَهَيْهَاتَ زَيْدٌ ، أى بَعُدْ ، وإن كان على وزن فَعَالٍ بمعنى الأمر ، وهو من الثلاثى فهو قياسى كتنزال بمعنى انزل وتَرَكَ بمعنى اترك. وقد يلحق به فَعَالٌ مصدرأ معرفة ، كَفَجَّارٍ بمعنى الفجور ، أو صفة للمؤنث نحو : يا فَسَاقٍ بمعنى فاسقه ، ويا لِكَاعٍ بمعنى لأكعه ، أو عَلَمًا للأعيان المؤنثه كَقَطَامٍ وَغَلَابٍ وَحَضَارٍ. وهذه الثلاثه الأخيره ليست من أسماء الأفعال وإنما ذكرت هاهنا للمناسبة.

النوع الخامس : الأصوات

وهو كل اسم حُكِي به صوت ، ك: قاق لصوت الغراب ، أو لصوت يَصَوْت به للبهائم ك: زَبْحٌ لِإِنَاخِهِ البعير ، وطاقٌ حكاياه الضرب ، وطَقٌ حكاياه وَقَع الحجاره بعضها ببعض.

النوع السادس : المركبات

وهو كل اسم رَكِب من الكلمتين ليس بينهما نسبة ، أى ليس بينهما

[شماره صفحه واقعى : ٣٠]

ص: ١٤٣٣

١- مريم : ٦٩.

نسبه إضافيه وإسناده ، فإن تَصَمَّنَ الثاني حرفاً فيجب بناؤه على الفتح كأخَذَ عَشْرَ ، إلى تَشَعَّه عَشْرَ ، إلا اثنا عشرَ فإنها معربه كالمثنى .
وإن لم يتصمَّن الثاني حرفاً ففيها ثلاث لغات أفصحها بناء الأول على الفتح وإعراب الثاني إعراب غير المنصرف ك : بَعْلَبِكَ وَمَعْدَى كَرَبَ .

النوع السابع : الكنايات

وهي أسماء وضعت لتدل على عدد مبهم وهي : كَمٌ وكَذَا ، أو حديث مبهم وهو : كَيْتٌ وذَيْتٌ .

واعلم أن كَم على قسمين : استفهامية وهي ما بعدها مفرد منصوب على التمييز نحو : كَمَ رَجُلًا-عِنْدَكَ ؟ وخبرية وهي ما بعدها مجرور ومفرد نحو : كَمَ مَالٍ أَنْفَقْتُهُ ، أو مجموع نحو : كَمَ رِجَالٍ لَقِيْتُهُمْ ؛ ومعناه الكثير .

وقد تدخل «مِنْ» فيهما تقول : كَمَ مِنْ رَجُلٍ لَقِيْتُهُ ؟ وَكَمَ مِنْ مَالٍ أَنْفَقْتُهُ ؟ وقد يحذف مميزها لقيام قرينه ، نحو : كَمَ مَالِكٌ ؟ أَى كَمَ دِينَاراً مَالِكٌ ؟ وَكَمَ ضَرَبْتِ ؟ أَى كَمَ رَجُلًا ضَرَبْتِ ؟ واعلم أن كَم في الوجهين يقع منصوباً إذا كان بعده فعل غير مشتغل عنه بضميره نحو : كَمَ رَجُلًا ضَرَبْتِ ؟ وَكَمَ غُلامٌ مَلَكْتُ ، كان مفعولاً به ، أو مصدرأ نحو : كَمَ ضَرْبَهُ ضَرَبْتِ ؟ أو مفعولاً فيه نحو : كَمَ يَوْمًا سَرَبْتِ ؟ وَكَمَ يَوْمًا صِيْمْتُ ؟ ويقع مجروراً إذا كان ما قبلها حرف جز أو مضافاً نحو : بِكُمْ رَجُلٍ مَرَرْتُ ؟ وَعَلَى كَمَ رَجُلٍ حَكَمْتُ ؟ وَغُلامٌ كَمَ رَجُلٍ ضَرَبْتِ ؟ ومالٌ كَمَ رَجُلٍ سَلَبْتِ ؟ ومرفوعاً إذا لم يكن شيء من الأمرين ، مبتدأ إذا لم يكن تمييزه

[شماره صفحه واقعی : ۳۱]

ص : ۱۴۳۴

ظرفاً نحو: كَمْ رَجُلًا أَخُوكَ ؟ أو كَمْ رَجُلٍ ضَرَبْتَهُ. وخبراً إن كان ظرفاً نحو: كَمْ يَوْمًا سَفَرُكَ ؟ وَكَمْ شَهْرًا صُومِي.

النوع الثامن: الظروف المبنيه

على أقسام: منها ما قطع عن الإضافه بأن حذف المضاف إليه ك: «قَبْلُ»، «وَبَعْدُ»، «وَفَوْقُ»، «وَتَحْتَ»، قال الله تعالى: «لَلْأَمْرِ مِنْ قَبْلُ وَمِنْ بَعْدِ» (١)، أى من قبل كل شىء ومن بعده، ويسمى الغايات. هذا إذا كان المحذوف منوياً للمتكلم. وإلا كانت معربه. وعلى هذا قرئ: «الله الأمر من قبل ومن بعد».

ومنها: «حيثُ» وإنما بنيت تشبيهاً بالغايات لملازمتها الإضافه، وشرطها أن تضاف إلى الجملة ك: اجلس حيث زيد جالس، قال الله تعالى: «سَنَسِيئَتُكُمْ مِنْ حَيْثُ لَا يَعْلَمُونَ» (٢) وقد تضاف إلى المفرد كقول الشاعر: أما ترى حيث سهيل طالعا نجم يضيء كالشهاب ساطعاً أى مكان سهيل. «فحيث» بمعنى «مكان» هنا.

ومنها: «إذا» وهى للمستقبل، وإذا دخلت على الماضى صار مستقبلاً نحو قوله تعالى: «إِذَا جَاءَ نَصْرُ اللَّهِ» (٣) وفيها معنى الشرط غالباً. ويجوز أن يقع بعدها الجملة الاسميّه نحو: أتيتك إذا الشمس طالعة، والمختار الفعلية نحو: أتيتك إذا طلعت الشمس، وقد يكون للمفاجأه فيختار بعدها المبتدأ نحو: خرجت فإذا السبع واقف.

[شماره صفحه واقعى : ٣٢]

ص: ١٤٣٥

١- الروم : ٤.

٢- الاعراف : ١٨٢ والقلم : ٤٤.

٣- النصر : ١.

ومنها: «إِذْ» وهي للماضى نحو: حِثُّكَ إِذْ طَلَعَتِ الشَّمْسُ ، وَإِذِ الشَّمْسُ طَالِعَةٌ.

ومنها: «أَيْنَ» و «أَى» للمكان بمعنى الاستفهام نحو: أَيْنَ تَمْشَى؟ وَأَى تَقْعُدُ؟ وبمعنى الشرط نحو: أَيْنَ تَجْلِسُ أَجْلِسُ ، وَأَى تَقُومُ أَقُمْ.

ومنها: «مَتَى» للزمان شرطاً واستفهاماً نحو: مَتَى تُسَافِرُ أُسَافِرُ ، وَمَتَى تَقْعُدُ أَقْعُدُ؟ ومنها: «كَيْفَ» للاستفهام حالاً نحو: كَيْفَ أَنْتَ؟ أَى فى أَى حال.

ومنها: «أَيَّانَ» للزمان استفهاماً نحو: «أَيَّانَ يَوْمُ الدِّينِ» (١).

ومنها: «مِيدٌ» و «مُتِيدٌ» بمعنى أول المدّة جواباً لمتى نحو: ما رأيتُ زَيْدًا مُيداً يَوْمَ الجُمُعَةِ ، فى جواب من قال: متى ما رأيتُ؟ ، أَى أول مدّه انقطع رؤيتى إياه يوم الجمعة. وبمعنى جميع المدّة إن صلح جواباً لكم نحو: ما رأيتُهُ مُدٌّ يَوْمَانِ ، فى جواب من قال كم مدّه ما رأيتُ زَيْدًا؟ أَى جميع مدّه ما رأيتّه فيها يومان.

ومنها: «لَدَى» و «لَدُنْ» بمعنى «عند» نحو: المَالُ لَدَيْكَ ، والفرق بينهما أنّ «عِنْدَ» للمكان ولا يشترط فيه الحضور ، ويشترط ذلك فى لَدَى وَلَدُنْ ، وجاء فيه لغات: لَدُنْ ، لَدُنُّ ، لَدُنُّ ، لَدُ ، لُدُّ ، لِدُّ.

ومنها: «قَطٌّ» للماضى المنفَى نحو: ما رَأَيْتُهُ قَطُّ.

ومنها: «عَوْضٌ» للمستقبل المنفَى نحو: لا أَضْرِبُهُ عَوْضٌ.

واعلم أنّه إذا اضيف الظروف إلى جملة ، جاز بناؤها على الفتح نحو قوله تعالى: «يَوْمٌ يَنْفَعُ الصَّادِقِينَ صِدْقُهُمْ» (٢) وَيَوْمَ تَذُوبُ سَآءٍ مِثْلٍ ، وَعَثِيرٌ ، مع ما ، وَأَنْ وَأَنَّ تقول: صَرَبْتُ مِثْلَ ما صَرَبَ زَيْدٌ ،

[شماره صفحه واقعى: ٣٣]

ص: ١٤٣٦

١- الذاريات: ١٢.

٢- المائدة: ١١٩.

وَصَرَّبْتُهُ غَيْرَ أَنْ صَرَبَ زَيْدٌ، وقيامى مِثْلُ أَنْكَ تَقُومُ.

الخاتمة فى سائر أحكام الاسم و لواحقه غير الإعراب والبناء

إشاره

وفيه فصول :

فصل : الاسم المعرفه و النكره

اعلم أنّ الاسم على قسمين : معرفه ، ونكره.

المعرفه اسم وضع لشيء معين ، فهى سته أقسام : المضمورات ، والأعلام ، والمبهمات – أعنى أسماء الإشارات والموصولات – والمعرف باللام ، والمضاف إلى أحدها إضافة معنويه ، والمعرف بالنداء.

فصل : العَلَم

ما وضع لشيء معين بحيث لا- يتناول غيره بوضع واحد. وأعرف المعارف المضمرة المتكلم نحو : أَنَا وَنَحْنُ ، ثم المخاطب نحو : أَنْتَ ، ثم الغائب نحو : هُوَ ، ثم العَلَم نحو : زَيْد ، ثم المبهمات ، ثم المعرف باللام ، ثم المعرف بالنداء ، ثم المضاف إلى أحدها ، والمضاف فى قوه المضاف إليه.

والنكره ما وضع لشيء غير معين ك : رَجُلٌ ، وَفَرَسٌ.

فصل : أسماء الأعداد

ما وضع ليدل على كميته آحاد الأشياء وأصول العدد اثنتا عشره كلمه ، واحد إلى عَشْرَ ، ومائه ، وألف. واستعماله من واحد واثنَيْنِ على القياس ، أعنى يكون المذكر بدون التاء ، والمؤنث بالتاء تقول فى رجل : واحِدٌ ، وفى رجلين : اثْنَيْنِ ، وفى امرأه : واحِدَه ، وفى امرأتين : اثْنَيْنِ. ومن ثلاثه إلى عَشْرَه على خلاف القياس ، أعنى للمذكر بالتاء تقول : ثلاثه رجال إلى عَشْرِهِ رجال ، وللمؤنث بدونها تقول : ثلاثُ نِسْوَةٍ إلى عَشْرَ نِسْوَةٍ. وبعد العشر تقول : أَحَدَ عَشْرَ رَجُلًا ، واثنَا عَشْرَ

[شماره صفحه واقعى : ٣٤]

ص : ١٤٣٧

رَجُلًا ، وإحدى عَشْرَةَ امرأة ، واثنتا عَشْرَةَ امرأة ، وثلاثه عَشْرَ رَجُلًا ، وثلاث عَشْرَةَ امرأة ، إلى تسعه عشر رجلاً ، وإلى تسع عشره امرأة. وبعد ذلك تقول : عِشْرُونَ رَجُلًا وَعِشْرُونَ امرأة بلا فرق إلى تِسْعِينَ رَجُلًا وامرأة ، وأحد وَعِشْرُونَ رَجُلًا وإحدى وَعِشْرُونَ امرأة إلى تِسْعَةٍ وَتِسْعِينَ رَجُلًا وإلى تِسْعٍ وَتِسْعِينَ امرأة. ثم تقول : مائة رَجُلٍ ومائة امرأة ، وألف رَجُلٍ وألف امرأة ، ومائتا رَجُلٍ ، ومائتا امرأة ، وألفا رَجُلٍ ، وألفا امرأة بلا فرق بين المذكر والمؤنث. فإذا زاد على الألف والمائة يستعمل على قياس ما عرفت ، وتقدم الألف على المائة والآحاد على العشرات تقول : عِنْدِي أَلْفٌ ومائة وأحد وَعِشْرُونَ رَجُلًا ، وألفانِ وَثَلَاثُمِائَةٍ وَاثْنانِ وَعِشْرُونَ رَجُلًا ، وأربعمائة وَسَبْعُمِائَةٍ وخمسه وَأَرْبَعُونَ رَجُلًا ، وعلى ذلك القياس.

واعلم أنَّ الواحد والاثنين لا مميّز لهما ، لأنَّ لفظ المميّز مستغن عن ذكر العدد فيهما كما تقول : عِنْدِي رَجُلٌ وَرَجُلَانِ.

وأما سائر الأعداد فلا- بدّ لها من مميّز فتقول في مميّز الثلاثة إلى عشره مخفوضاً ومجموعاً تقول : ثلاثه رجالٍ وَثَلَاثُ نِسْوَةٍ ، إلّا إذا كان المميّز لفظ المائة فحينئذ يكون مخفوضاً مفرداً تقول : ثلاثمائه ، والقياس ثلاث مئاة أو مئتين.

ومميّز أحد عَشْرَ إلى تِسْعٍ وَتِسْعِينَ منصوب مفرد تقول : أَحَدٌ عَشْرَ رَجُلًا ، وإحدى عَشْرَةَ امرأة ، وَتِسْعَةٌ وَتِسْعُونَ رَجُلًا ، وَتِسْعٌ وَتِسْعُونَ امرأة. ومميّز مائة وألف وتثنيتهما وجمع الألف مخفوض مفرد تقول : مائة رَجُلٍ ، ومائتا رَجُلٍ ، ومائة امرأة ، ومائتا امرأة ، وألف رَجُلٍ ، وألفا رَجُلٍ ، وألفا امرأة ، وثلاثُ آلافٍ رَجُلٍ ، وَثَلَاثُ آلافٍ امرأة ، وقس على هذا.

[شماره صفحه واقعی : ۳۵]

فصل : الاسم المذكر و المؤنث

الاسم إما مذكر وإما مؤنث ، والمؤنث ما فيه علامه التأنيث لفظاً أو تقديرأ والمذكر هو ما بخلافه.

وعلامه التأنيث ثلاثه : التاء كطَلَّحَه ، والألف المقصوره كحُبَلِي ، والممدوده كخَمْرَاء وَصِفْرَاء. والمقدر إنما هو التاء فقط كأرض ودار ، بدليل اِرْيَضَه ودُوَيْرَه ، ثم المؤنث على قسمين : [اقسام المونث] حقيقى : وهو ما بازائه حيوان مذكر كامراه وناقه.

ولفظى : وهو مجازى بخلافه كظلمه وعين. وقد عرفت أحكام الفعل إذا أسند إلى المؤنث فلا نعيدها.

فصل : اسم المثنى

المثنى اسم ما ألحق بآخره ألف أو ياء مفتوح ما قبلها ونون مكسوره ليدل على أن معه آخر مثله نحو : رَجُلَانِ رَفْعاً ، وَرَجُلَيْنِ نَصْباً وَجَزْراً ، هذا فى الصحيح.

أما فى المقصور : فإن كان الألف منقلبه عن الواو وكان ثلاثياً رد إلى أصله ك : عَصَوَانِ فى عصا.

وإن كانت عن ياء ، أو عن واو ، وكانت أكثر من الثلاثى ، أو ليس منقلبه عن شىء تقلب ياء ك : رَحِيَانِ وَمَلْهَيَانِ وَحُبَارِيَانِ.

وأما الممدوده : فإن كانت همزته أصليته كقُرَاء تثبت ك : قُرَاءَانِ ، وإن كانت للتأنيث تقلب واواً كخَمْرَاوَانِ ، وإن كانت بدلاً من واو أو ياء من الأصل جاز فيه الوجهان ك : كَسَاوَانِ وَكَسَاءَانِ ، وَرَدَاوَانِ وَرَدَاءَانِ.

ويجب حذف نونه عند الإضافه تقول : جاء غلاماً زَيْدِ.

ويحذف تاء التأنيث فى الخصيه والإليه خاصه تقول : حُصْيَانِ وَإِلْيَانِ لَأَنَّهُمَا متلازمان فكأنهما تنبيه شىء واحد لا زوج.

واعلم أنه إذا أريد إضافه المثنى إلى المثنى يعبر عن الأول بلفظ الجمع

[شماره صفحه واقعى : ٣٦]

ص : ١٤٣٩

كقوله تعالى: «وَالسَّارِقُ وَالسَّارِقَةُ فَاقْطَعُوا أَيْدِيَهُمَا» (١). وذلك لكرهية اجتماع الشئيتين فيما يكون اتصالهما لفظاً ومعنى.

فصل : اسم المجموع

المجموع اسم ما دلّ على آحاد ، وتلك الآحاد مقصوده بحروف مفردة بتغيير ما ، لفظي كرجال ، جمع رجل ، أو تقديري كفلّك على وزن أشد ، فإن مفردة أيضاً فلّك لكنّه على وزن قُفّل .

فالقوم ونحوه وإن دلّ على آحاد ليس بجمع إذ لا مفرد له [من لفظه] . ثمّ الجمع على قسمين : مصحح : وهو ما لم يتغير بناء مفردة كمشيّمون ، ومكسّر : وهو ما يتغير بناء واحده وذلك نحو : رجال .

والمصحح على قسمين : مذكر : وهو ما لحق آخره واو مضموم ما قبلها ونون مفتوحة ك : مشيّمون ، أو ياء مكسور ما قبلها ونون كذلك ، ليدلّ على أنّ معه أكثر منه نحو : مشيّمين . هذا في الصحيح ، أما المنقوص فتحذف ياؤه نحو : قاضون وداعون ، والمقصوره يحذف ألفه ويبقى ما قبلها مفتوحاً ليدلّ على الألف المحذوف مثل مضطّفون ، وشرطه إن كان اسماً أن يكون مذكراً علماً لا يعقل ويختص بأولى العلم .

وأما قولهم سنون وأرضون وثبون وقلون بالواو والتون فشاذّ .

ويجب أن لا يكون أفعال مؤنّته فعلاء كأخمر مؤنّته حمراء ، ولا فعلان مؤنّته فعلى كسيران مؤنّته سيرى ، ولا فعيل بمعنى مفعول كجريح بمعنى مجروح ، ولا فَعُول بمعنى فاعل كصبور بمعنى صابر . ويجب حذف نون بالإضافة نحو : مشيّمو مضر .

ومؤنّث : وهو ما ألحق بآخره ألف وتاء . وشرطه إن كان صفة وله

[شماره صفحه واقعی : ٣٧]

ص : ١٤٤٠

مذكَرٌ فَأَنْ يَكُونَ مَذكَرُهُ قَدْ جَمَعَ بِالْوَاوِ وَالنُّونِ كُمُشْرِمَاتٍ ، وَإِنْ لَمْ يَكُنْ لَهُ مَذكَرٌ فَشَرْطُهُ أَنْ لَا يَكُونَ مُؤَنَّثًا مُجَزَّأً مِنَ التَّاءِ - كَالْحَائِضِ وَالْحَامِلِ - وَإِنْ كَانَ اسْمًا يَجْمَعُ بِالْأَلْفِ وَالتَّاءِ بِلَا شَرْطٍ كَهِنْدَاتٍ.

والمكسر: صيغته في الثلاثي كثيره غير مضبوطة تعرف بالسمع ك: أَرْجُلٌ وَأَصْرَاسٌ وَقُلُوبٌ.

وفي غير الثلاثي على وزن فَعَالِلٍ كَجَعَاغِرٍ وَجَدَاوِلٍ ، جَمَعَ جَعْفَرٌ ، وَجَدَوَلٌ قِيَاسًا كَمَا عَرَفْتَ فِي التَّصْرِيفِ.

واعلم أَنَّ الْجَمْعَ أَيْضًا عَلَى قَسْمَيْنِ : جَمْعُ قَلَةٍ : وَهُوَ مَا يُطْلَقُ عَلَى الْعَشْرَةِ فَمَا دُونَهَا ، وَأَبْنِيهِ جَمْعُ الْقَلَةِ : أَفْعَلٌ وَأَفْعَالٌ وَفِعْلَةٌ وَأَفْعَلَةٌ.

وَجَمْعُ كَثْرَةٍ : وَهُوَ مَا يُطْلَقُ عَلَى مَا فَوْقَ الْعَشْرَةِ وَأَبْنِيَّتُهُ مَا عدا [هَذِهِ الْأَرْبَعَةُ] .

وَيَسْتَعْمَلُ كُلُّ مَنَّهُمَا فِي مَوْضِعِ الْآخَرِ عَلَى سَبِيلِ الِاسْتِعَارَةِ نَحْوَ قَوْلِهِ تَعَالَى : «ثَلَاثَةٌ قُرُوءٍ» (١) مَعَ وَجُودِ أَقْرَاءِ.

فصل : المصدر

اسم يدل على الحدث فقط. ويشق منه الأفعال كالضرب والنصر مثلاً، وأبنيته من الثلاثي المجزء غير مضبوط تعرف بالسمع، ومن غير الثلاثي قياسيه ك: الإفعال والأنفعال والاشتغال مثلاً.

والمصدر إن لم يكن مفعولاً مطلقاً يعمل عمله أعمى: يرفع فاعلاً إن كان لازماً ك: أَعْجَبَنِي قِيَامُ زَيْدٍ ، وَيَنْصَبُ مَفْعُولًا بِهِ أَيْضًا إِنْ كَانَ مَتَعَدِّيًا نَحْوَ : ضَرَبْتُ زَيْدًا عَمْرًا.

[شماره صفحه واقعي : ٣٨]

ص: ١٤٤١

١- البقره : ٢٢٨.

ولا يجوز تقديم معمول المصدر عليه فلا يقال : أَعْجَبَنِي زَيْدًا ضَرْبًا.

وإن كان مفعولاً مطلقاً فالعمل للفعل الذى قبله نحو : ضَرَبْتُ ضَرْبًا عَمْرًا ، فعمراً منصوب بضَرَبْتُ لا بضَرْبًا.

فصل : اسم الفاعل

اسم يشتق من يُفَعِّلُ ليدل على ما قام به الفعل بمعنى الحدوث وصيغته من مجرد الثلاثى على وزن : الفاعل ، كضاربٍ وناصرٍ ، ومن غيره على وزن صيغه المضارع من ذلك الفعل بميم مضمومه مكان حرف المضارعه وكسر ما قبل الآخر ك : مُدْخِلٌ ومُسْتَخْرِجٌ.

ويعمل عمل الفعل المعروف إن كان فيه معنى الحال والاستقبال ومعتمداً على المبتدأ. نحو : زَيْدٌ قَائِمٌ أَبُوهُ ، أو ذى الحال نحو : جاءنى زَيْدٌ ضارباً أَبُوهُ عَمْرًا ، أو همزه الاستفهام نحو : قَائِمٌ زَيْدٌ ؟ أو حرف النفي نحو : ما قَائِمٌ زَيْدٌ الآنَ أوْ غَدًا ، أو موصوف نحو : عِنْدَى رَجُلٌ ضاربٌ أَبُوهُ عَمْرًا.

فإن كان فيه معنى الماضى وجبت الإضافة نحو : زَيْدٌ ضاربٌ عَمْرٍو أُمْسٍ. هذا إذا كان منكرًا ، أما إذا كان معرفًا باللام يستوى فيه جميع الأزمنه نحو : زَيْدٌ الضاربُ أَبُوهُ عَمْرًا الآنَ أوْ غَدًا أوْ أُمْسٍ.

فصل : اسم المفعول

مشتق من يُفَعِّلُ بالمجهول متعدياً ليدل على من وقع عليه الفعل وصيغته من الثلاثى المجرد على المَفْعُول لفظاً كَمَضْرُوبٍ ، أو تقديرًا كَمَقُولٍ وَمَرْمِيٍّ ، ومن غيره كاسم الفاعل منه بفتح ما قبل الآخر كَمُدْخَلٍ ومُسْتَخْرِجٍ ويعمل عمل فعله المجهول بالشرائط المذكوره فى اسم الفاعل نحو : زَيْدٌ مَضْرُوبٌ غُلَامُهُ الآنَ أوْ غَدًا.

[شماره صفحه واقعى : ۳۹]

ص : ۱۴۴۲

اسم مشتق من فعل لازم ليدل على من قام به الفعل بمعنى الثبوت. وصيغتها على خلاف صيغه اسم الفاعل والمفعول ، وإنما يعرف بالسمع ك : حَسَنٍ وَصِيْعٍ وَشُجَاعٍ وَشَرِيْفٍ وَذُلُوْلٍ.

وهي تعمل عمل فعلها مطلقاً بشرط الاعتماد المذكور ، ومثالها ثَمَانِيَةَ عَشَرَ ، لأن الصفة إما باللام أو مجردة عنها ومعمولها إما مضاف أو باللام أو مجردة عنهما ، فهذه ستة ، ومعمول كل واحد منهما إما مرفوع أو منصوب أو مجرور فلذلك كانت ثمانية عشر.

وتفصيلها نحو : جاءني زَيْدٌ الْحَسَنُ وَجَهٌ ثَلَاثَةٌ ، كذلك الْحَسَنُ الْوَجْهُ ، وَالْحَسَنُ وَجْهُ ، وَحَسَنٌ وَجْهُ ثَلَاثَةٌ وكذلك ، حَسَنُ الْوَجْهِ ، وَحَسَنٌ وَجْهُ وهي خمسة أقسام : الأول ممتنع الْحَسَنُ وَجْهِ ، وَالْحَسَنُ وَجْهِ ، ومختلف فيه حَسَنٌ وَجْهِ ، والبواقي أحسن إن كان فيه ضمير واحد ، وحسن إن كان فيه ضميران ، وقبيح إن لم يكن فيه ضمير.

ومتى رفعت بها معمولها فلا ضمير في الصفة ومتى نصبت أو جررت ففيها ضمير الموصوف.

فصل : اسم التفضيل

اسم اشتق من فعل ليدل على الموصوف بزياده على غيره ، وصيغته أَفْعَلٌ غَالِبًا ، ولا يبنى إلا من ثلاثي مجرد ليس بلون ولا عيب نحو : زَيْدٌ أَفْضَلُ النَّاسِ ، فإن كان زائداً على الثلاثة ، أو كان لونا أو عيباً يجب أن يبنى من الثلاثي المجرد ما يدل على المبالغة أو الشدة أو الكثرة ثم تذكر بعده مصدر ذلك الفعل منصوباً على التمييز كما تقول : هُوَ أَشَدُّ اسْتِخْرَاجًا ، وَأَقْوَى حُمْرَةً ، وَأَقْبَحُ عَرَجًا ، وَأَكْثَرُ اضْطِرَابًا مِنْ زَيْدٍ.

وقياسه أن يكون للفاعل كما مر ، وقد جاء للمفعول نحو : أَنْدَرُ وَأَشْغَلُ وَأَشْهَرُ. واستعماله على ثلاثة أوجه :

[شماره صفحه واقعي : ٤٠]

مضافاً ك : زَيْدٌ أَفْضَلُ الْقَوْمِ ، أو معزفاً باللام نحو : زَيْدٌ الْأَفْضَلُ ، أو بِمِنْ نحو : زَيْدٌ أَفْضَلُ مِنْ عَمْرٍو .

ويجوز في الأول الأفراد ومطابقه اسم التفضيل للموصوف نحو : زَيْدٌ أَفْضَلُ الْقَوْمِ ، وَالزَّيْدَانِ أَفْضَلَا الْقَوْمِ ، وَالزَّيْدُونَ أَفْضَلُوا الْقَوْمَ وَأَفْضَلُ الْقَوْمِ ، وَالْهَيْدُ وَالْهَيْدَانِ فَضْلَى الْقَوْمِ وَفُضْلِيَا الْقَوْمِ ، وَالْهَيْدَاتُ فَضْلِيَاتُ الْقَوْمِ .

وفي الثاني يجب المطابقة نحو : زَيْدٌ الْأَفْضَلُ ، وَالزَّيْدَانِ الْأَفْضَلَانِ ، وَالزَّيْدُونَ الْأَفْضَلُونَ وَهَذَا الْفَضْلَى وَالْهَيْدَانِ الْفَضْلِيَانِ وَالْهَيْدَاتُ الْفَضْلِيَاتُ .

وفي الثالث يجب كونه مفرداً مذكراً أبداً نحو : زَيْدٌ أَفْضَلُ مِنْ عَمْرٍو ، وَالزَّيْدَانِ أَفْضَلُ مِنْ عَمْرٍو ، وَالزَّيْدُونَ أَفْضَلُ مِنْ عَمْرٍو ، وَالْهَيْدُ وَالْهَيْدَانِ وَالْهَيْدَاتُ أَفْضَلُ مِنْ عَمْرٍو .

وعلى الأوجه الثلاثة يضم فيه الفاعل وهو يعمل في ذلك المضمر ، ولا يعمل في مظهر أصلاً إلا في مثل قولهم : مَا رَأَيْتُ رَجُلًا أَحْسَنَ فِي عَيْنِهِ الْكُحْلُ مِنْهُ فِي عَيْنِ زَيْدٍ ، فَإِنَّ الْكُحْلَ فَاعِلٌ لِأَحْسَنَ وَهَاهُنَا بَحْثُ .

القسم الثاني : في الفعل

إشاره

وقد سبق تعريفه ، وأقسامه ثلاثة : ماضٍ ، ومضارع ، وأمر .

القسم الأول : الماضي

وهو فعل دلّ على زمان قبل زمان الخبرية ، وهو مبني على الفتح إن لم يكن معه ضمير مرفوع متحرك ، فهو مبني على السكون كضربتُ ، وعلى الضم مع الواو كضربوا .

[شماره صفحه واقعي : ٤١]

ص : ١٤٤٤

اشاره

وهو فعل يشبه الاسم بأحد حروف «أَتَيْنَ» في أوله لفظاً في اتفاق حركاتهما وسكناتهما ك: يَضْرِبُ وَيَشْتَرِيْهُ فَهُوَ كضارب ومُشْتَرِيْهِ ، وفي دخول لام التأكيد في أولهما تقول : إِنَّ زَيْدًا لَيَقُومُ ، كما تقول : إِنَّ زَيْدًا لَقَائِمٌ ، وتساويهما في عدد الحروف ، ومعنى في أنه مشترك بين الحال والاستقبال كاسم الفاعل ولذلك سَمَّوه مضارعاً ، والسين وسوف يَخْصُصُه بالاستقبال نحو : سَيَضْرِبُ ، واللام المفتوحه بالحال نحو : لَيَضْرِبُ.

وحروف المضارعه مضمومه في الرباعي كَيَدْخُرْجُ ، أى فيما كان ماضيه على أربعة أحرف ، ومفتوحه فيما عداه كَيَضْرِبُ وَيَشْتَرِيْهِ.

وإعرابه مع أنّ الأصل في الفعل البناء لمضارعه ، أى لمشابهته الاسم ، والأصل في الاسم الإعراب ، وذلك إذا لم يتصل به نون التأكيد ، ولا نون الجمع المؤنث ، وأنواع الإعراب فيه ثلاثه أيضاً ، رفع ، ونصب ، وجزم نحو : يَضْرِبُ وَأَنْ يَضْرِبَ وَلَمْ يَضْرِبْ.

فصل : في أصناف الإعراب للفعل

وهو أربعة أصناف : الأول : أن يكون الرفع بالضمه والنصب بالفتحه والجزم بالسكون. ويختصّ بالمفرد الصحيح الغير المخاطبه نحو : يَضْرِبُ وَأَنْ يَضْرِبَ وَلَمْ يَضْرِبْ.

الثاني : أن يكون الرفع بثبوت النون والنصب والجزم بحذفها ويختصّ بالثنيه والجمع المذكر والمفرده المخاطبه صحيحاً أو غيره ، تقول : هُمَا يَفْعَلَانِ ، وَهُم يَفْعَلُونَ ، وَأَنْتِ تَفْعَلِينَ ، وَلَنْ تَفْعَلَا ، وَلَنْ تَفْعَلُوا ، وَلَنْ

[شماره صفحه واقعي : ٤٢]

تَفَعَّلِي ، وَلَمْ تَفْعَلَا ، وَلَمْ تَفْعَلُوا ، وَلَمْ تَفْعَلِي .

الثالث : أن يكون الرفع بتقدير الضمّه ، والنصب بالفتحه ، والجزم بحذف اللام ، ويختصّ بالناقص اليائى الواوى غير التثنيه ، والجمع ، والمخاطبه تقول : هُوَ يَرْمِي وَيُعْزُو ، وَلَنْ يَعْزُو وَلَنْ يَرْمِيَ ، وَلَمْ يَرْمِ وَلَمْ يَعْزُ .

الرابع : أن يكون الرفع بتقدير الضمّه ، والنصب بتقدير الفتحة ، والجزم بحذف اللام ، ويختصّ بالناقص الألفى فى غير التثنيه ، والجمع ، والمخاطبه نحو : هُوَ يَشْعِي ، وَلَنْ يَشْعِي ، وَلَمْ يَشْع .

فصل : عامل الفعل المضارع المرفوع

المضارع المرفوع عامله معنوى وهو تجريده عن الناصب والجازم نحو : هُوَ يَضْرِبُ ، وَهُوَ يَعْزُو ، وَهُوَ يَرْمِي ، وَهُوَ يَشْعِي .

فصل : عامل الفعل المضارع المنصوب

المضارع المنصوب عامله خمس حروف : «أَنْ ، وَلَنْ ، وَكَيْ ، وَإِذَنْ ، وَأَنْ الْمَقْدَرَهُ» ، نحو : أُرِيدُ أَنْ تُحْسِنَ إِلَيَّ ، وَأَنَا لَنْ أَضْرِبَكَ ، وَأَسْلَمْتُ كَيْ أَدْخُلَ الْجَنَّةَ ، وَإِذَنْ يَغْفِرَ اللَّهُ لَكَ .

وبتقدير أَنْ فى سبعة عشر موضعاً : بعد حَتَّى نحو : أَسْلَمْتُ حَتَّى أَدْخُلَ الْجَنَّةَ .

ولام كَيْ نحو : قَامَ زَيْدٌ لِيَضْرِبَ ، ولام الجحود نحو قوله تعالى : «وَمَا كَانَ اللَّهُ لِيُعَذِّبَهُمْ» (١) .

والفاء الواقعة فى جواب الأمر والنهى والاستفهام والنفى والتمنى والعرض نحو : أَسْلِمْتُ فَتَسَلِّمَ ، وَلَا تَعْصِ فَتَعَذِّبْ ، وَهَلْ تَعْلَمُ فَتَنْجُو ، وَمَا تَزُورُنَا فَتُكْرِمَكَ ، وَآلَيْتَ لِي مَالاً فَآئِنِقَهُ وَأَلَا تَنْزِلُ بِنَا فَتُصِيبَ خَيْراً .

[شماره صفحه واقعى : ٤٣]

ص : ١٤٤٦

وبعد الواو الواقعة كذلك فى جواب هذه الأشياء نحو : أَشْلِمَ وَتَسْلِمَ إِلَى آخِرِ الْأَمْتَلِ.

وبعد أو بمعنى إلى نحو : جِئْتُكَ أَوْ تُعْطِينِي حَقِّي.

وبعد واو العطف إذا كان المعطوف عليه اسماً صريحاً نحو : أَعْجَبَنِي قِيَامُكَ وَتَخْرُجُ.

ويجوز إظهار أن مع لام كئى نحو : أَسَلَمْتُ لِأَنَّ أَدْخَلَ الْجَنَّةَ ، ومع واو العطف نحو : أَعْجَبَنِي قِيَامُكَ وَأَنْ تَخْرُجَ.

ويجب إظهارها مع لا ولام كى نحو : لِنَلَّا يَغْلَمَ.

واعلم أن الواقعة بعد العلم ليست هى الناصبه للمضارع بل إنما هى المخففة من المثقلة نحو قوله تعالى : «عَلِمَ أَنْ سَيَكُونُ مِنْكُمْ مَرْضَى» (١) ، فالواقعه بعد الظنّ جاز فيه الوجهان : أن تنصب بها ، وأن تجعلها كالواقعه بعد العلم.

فصل : عامل الفعل المضارع المجزوم

[المضارع] المجزوم عامله : «لَمْ ، وَلَمَّا ، وَلاَمِ الْأَمْرِ ، وَلاَمِ النَّهْيِ ، وَكَلِمَةُ الْمَجَازَاهِ وَهِيَ : إِنْ ، وَمَهْمَا ، وَإِذَا مَا وَمَتَى ، وَأَيْنَ ، وَحَيْثُمَا ، وَمَنْ وَمَا ، وَأَيَّ ، وَأَيُّ ، وَإِنْ الْمَقْدَرَهُ نَحْوُ : لَمْ يَضْرِبْ ، وَلَمَّا يَضْرِبْ ، وَلِيَضْرِبْ ، وَلا يَضْرِبْ ، وَإِنْ تَضْرِبْ أَضْرِبْ ، إِلَى آخِرِهَا.

واعلم أن «لَمْ» تقلب المضارع ماضياً منفياً ، و«لَمَّا» كذلك إلا أن فيها توقّعاً بعده ودواماً قبله ، وأيضاً يجوز حذف الفعل بعد لَمَّا تقول : نَدِمَ زَيْدٌ وَلَمَّا ، أى لَمَّا يَنْفَعُهُ النَّدَمُ ، وَلا تقول : نَدِمَ زَيْدٌ وَلَمْ.

وأما كلمه المجازاه حرفاً كانت أو اسماً فهى تدخل على الجملتين لتدلّ

[شماره صفحه واقعى : ٤٤]

ص : ١٤٤٧

على أن الأولى سبب للثانية ، وتسمى الأولى شرطاً ، والثانية جزاء ، ثم إن كان الشرط والجزاء مضارعين يجب الجزم فيهما نحو : **إِنْ تُكْرِمْنِي أُكْرِمَكَ** ، وإن كانا ماضيين لم يعمل فيهما لفظاً نحو : **إِنْ ضَرَبْتَ ضَرْبْتُ** ، وإن كان الجزاء وحده ماضياً يجب الجزم في الشرط نحو : **إِنْ تَضْرِبْنِي ضَرْبْتُكَ** ، وإن كان الشرط وحده ماضياً جاز فيه الوجهان نحو : **إِنْ جِئْتَنِي أُكْرِمَكَ** ، وإن أُكْرِمْتَنِي أُكْرِمَكَ.

واعلم أنه إذا كان الجزاء ماضياً بغير قد لم يجر الفاء فيه نحو : **إِنْ أَكْرَمْتَنِي أَكْرَمْتُكَ** ، قال الله تعالى : **«وَمَنْ دَخَلَهُ كَانَ آمِنًا» (١)**.

وإن كان مضارعاً مثبتاً أو منفياً جاز الوجهان نحو : **إِنْ تَضْرِبْنِي أَضْرِبُكَ** أو **فَأَضْرِبُكَ** ، وإن تَشِئْمَنِي لا أَضْرِبُكَ أو **فَلا أَضْرِبُكَ**.

وإن لم يكن الجزاء أحد القسمين المذكورين يجب الفاء ، وذلك في أربع صور : إحداها : أن يكون الجزاء ماضياً مع «قد» كقوله تعالى : **«إِنْ يَسْرِقْ فَقَدْ سَرَقَ أَخٌ لَّهُ» (٢)**.

الثانية : أن يكون الجزاء مضارعاً منفياً بغير لا نحو قوله تعالى : **«وَمَنْ يَتَّبِعْ غَيْرَ الْإِسْلَامِ دِينًا فَلَنْ يُقْبَلَ مِنْهُ» (٣)**.

الثالثة : أن يكون جملة اسمية كقوله تعالى : **«مَنْ جَاءَ بِالْحَسَنَةِ فَلَهُ عَشْرُ أَمْثَالِهَا» (٤)**.

الرابعة : أن يكون جملة انشائية إمراً كقوله تعالى : **«قُلْ إِنْ كُنْتُمْ تُحِبُّونَ اللَّهَ فَاتَّبِعُونِي» (٥)** ، وإمراً نهياً كقوله تعالى : **«فَإِنْ عَلِمْتُمُوهُنَّ مُؤْمِنَاتٍ فَلَا تَرْجِعُوهُنَّ إِلَى الْكُفَّارِ» (٦)** ، أو استفهاماً كقولك : **إِنْ تَرَكْتَنَا**

[شماره صفحه واقعی : ٤٥]

ص : ١٤٤٨

١- آل عمران : ٩٧.

٢- يوسف : ٧٧.

٣- آل عمران : ٨٥.

٤- الانعام : ١٦٠.

٥- آل عمران : ٣١.

٦- الممتحنه : ١٠.

فَمَنْ يَرْحَمْنَا ، أَوْ دَعَاءَ كَقَوْلِكَ : إِنَّ أَكْرَمَنَا فَيْرَحِمَكَ اللَّهُ.

وقد يقع «إذا» مع الجملة الاسميّة موضع الفاء كقوله تعالى : «وَإِنْ تُصِيبُهُمْ سَيِّئَةٌ بِمَا قَدَّمْتُمْ أَيْدِيَهُمْ إِذَا هُمْ يَقْنَطُونَ» (١).

وإنما يقدر «إن» بعد الأفعال الخمسة التي هي : الأمر نحو : تَعَلَّمْ تَنْجِحْ ، والنهي نحو : لا- تَكْذِبْ يَكُنْ خَيْرًا ، والاستفهام نحو : هَلْ تَزُورُنَا نُكْرِمُكَ ، والتمنى نحو : لَيْتَكَ عِنْدِي أَخْذِمُكَ ، والعرض نحو : أَلَا تَنْزِلُ بِنَا تُصِيبُ خَيْرًا.

كلّ ذلك إذا قصد أنّ الأول سبب للثاني كما رأيت في الأمثلة ، فإنّ معنى قولك : تَعَلَّمْ تَنْجِحْ ، هو إنّ تتعلّم تنجح ، وكذلك البواقي ، فلذلك امتنع قولك : لا تكفروا تدخل النار لامتناع السببية إذ لا يصحّ أن يقال : إنّ لا تكفروا تدخل النار.

القسم الثالث : الأمر

وهو فعل يطلب به الفعل من الفاعل المخاطب ك : اضرب ، واغز ، واژم ، بأن تحذف من المضارع حرف المضارعة ثم تنظر فإن كان ما بعد حرف المضارعة ساكنًا زدت همزة الوصل مضمومه إن انضمت ثالثة نحو : انضو ، ومكسوره إن انفتحت ثالثة ك : اعلم ، أو انكسر ثالثة كاضرب واشتخرج ، وإن كان متحركًا فلا حاجة إلى الهمزة نحو : عد ، وحاسب ، وباب الإفعال من القسم الثاني. وهو مبني على علامه الجزم كما في المضارعة نحو : اضرب ، واغز ، واژم ، واشع ، واضربا ، واضربوا ، ودخرج.

[شماره صفحه واقعی : ٤٦]

ص : ١٤٤٩

١- الروم : ٣٠.

فصل : فعل ما لم يسم فاعله

هو فعل حذف فاعله وأقيم المفعول به مقامه ويختص بالمتعدى.

وعلامته في الماضي أن يكون لفظ الأَوَّل مضموماً فقط ، وما قبل آخره مكسوراً ، وذلك في الأبواب التي ليس في أوائلها همزة وصل ، ولا تاء زائده نحو : ضَرَبَ وَدُخِرَجَ ، وأن يكون أوَّلُه مضموماً وما قبل آخره مكسوراً وذلك فيما أوَّلُه تاء زائده نحو : تُفْضَلُ وَتُقَوِّرِي ، أو يكون أوَّل حرف متحرِّك منه مضموماً وما قبل آخره مكسوراً فيما أوَّلُه همزة وصل نحو : أُسْتَخْرِجَ وَاقْتَدِرَ ، والهمزة تتبع المضموم إن لم تدرج.

وفي المضارع أن يكون حرف المضارع مضموماً وما قبل آخره مفتوحاً نحو : يُضْرَبُ وَيُسْتَخْرَجُ ، إلَّا في باب الإفعال والتفعيل والمفاعله والفعلة وملحقاتها ، فإنَّ العلامة فيها فتح ما قبل الآخر نحو : يُحَاسَبُ وَيُدْخَرُجُ.

وفي الأجوف ماضيه مكسوره الفاء نحو : بَيْعَ وَقَيْلَ ، والإشمام نحو : قَيْلَ وَيُبَيْعَ ، وبالواو نحو : قَوْلَ وَبُوعَ.

وكذلك باب أُخْتِيَرِ وَأُقَيْدَ ، دون أُسْتَخِيرَ وَأَقِيمَ لفقدان «فِعْلَ» فيهما. ومضارعه تَقْلِبُ العَيْنَ أَلْفَاً نحو : يُقَالُ وَيُبَاعُ كما مرَّت في التصريف مستقصى.

فصل : الفعل المتعدى واللازم

الفعل إما متعدِّ وهو ما يتوقَّف فهم معناه على متعلِّق غير الفاعل ك : ضَرَبَ زَيْدٌ عَمْرًا ، وإما لازم وهو ما بخلافه ك : قَعَدَ زَيْدٌ.

والمتعدى يكون إلى مفعول واحد ك : ضَرَبَ زَيْدٌ عَمْرًا ، وإلى مفعولين ك : أُعْطِيَ زَيْدٌ عَمْرًا دِرْهَمًا ، ويجوز فيه الاختصار على أحد

[شماره صفحه واقعي : ٤٧]

مفعوليه ك: أَعْطَيْتُ زَيْدًا ، وَأَعْطَيْتُ دِرْهَمًا ، بخلاف باب عَلِمْتُ ؛ وإلى ثلاثه مفاعيل نحو : أَعْلَمَ اللهُ زَيْدًا عَمْرًا فَاضِلًا ، ومنه أرى ، وَأُنْبَأُ وَنَبَأُ ، وَأُخْبِرُ ، وَخَبِرَ ، وَخَيَّرَ ، وَخَيَّرْتُ . وهذه الأفعال السبعة مفعولها الأول مع الأخيرين كمفعولى أَعْطَيْتُ فى جواز الاقتصار على أحدهما نحو : أَعْلَمَ اللهُ زَيْدًا ، والثانى مع الثالث كمفعولى عَلِمْتُ فى عدم جواز الاقتصار على أحدهما فلا يقال : أَعْلَمْتُ زَيْدًا خَيْرَ النَّاسِ ، بل يقال : أَعْلَمْتُ زَيْدًا عَمْرًا خَيْرَ النَّاسِ .

فصل : افعال القلوب

وهى سبعة : «عَلِمْتُ ، وَظَنَنْتُ ، وَخَسِبْتُ ، وَخَلْتُ ، وَرَأَيْتُ ، وَزَعَمْتُ ، وَوَجَدْتُ» ، وهى تدخل على المبتدأ والخبر فتنصبهما على المفعوليه نحو : عَلِمْتُ زَيْدًا فَاضِلًا ، وَظَنَنْتُ عَمْرًا عَالِمًا .

واعلم أنّ لهذه الأفعال خواص ، منها : أن لا يقتصر على أحد مفعوليهما بخلاف باب أَعْطَيْتُ ، فلا تقول : عَلِمْتُ زَيْدًا ، ومنها : جواز إلغائها إذا توسّطت نحو : زَيْدٌ ظَنَنْتُ عَالِمٌ ، أو تأخرت نحو : زَيْدٌ قَائِمٌ ظَنَنْتُ ، ومنها : إنها تُعَلَّقُ إذا وقعت قبل الاستفهام نحو : عَلِمْتُ أَرَيْدُ عِنْدَكَ أَمْ عَمْرٌ ، وقبل النفى نحو : عَلِمْتُ مَا زَيْدٌ فِى الدَّارِ ، وقبل لام الابتداء نحو : عَلِمْتُ لَزَيْدٌ مُنْطَلِقٌ ، فهى فى هذه المواضع لا تعمل ، لفظاً وتعمل معنى ولذلك سُمى تعليقاً .

ومنها : إنه يجوز أن يكون فاعلها ومفعولها ضميرين متصليين من الشىء الواحد نحو : عَلِمْتُنِي مُنْطَلِقًا ، وَظَنَنْتَكَ فَاضِلًا .

واعلم أنه قد يكون ظَنَنْتُ بمعنى اتَّهَمْتُ ، وَعَلِمْتُ بمعنى عَرَفْتُ ، وَرَأَيْتُ بمعنى أَبْصَرْتُ ، وَوَجَدْتُ بمعنى أَصَبْتُ الضَّالَّةَ ، فتنصب مفعولاً

[شماره صفحه واقعى : ٤٨]

واحداً فقط فلا تكون حينئذٍ من أفعال القلوب.

فصل : الأفعال الناقصة

أفعال وضعت لتقرير الفاعل على صفة غير صفه مصدرها وهي : «كَانَ ، وصَارَ ، وأُضِيحَ ، وأُمْسِيَ» الى آخره ، وتدخّل على الجملة الاسميّة لإفادته نسبتها حكم معناها ، ترفع الأول وتنصب الثاني فتقول : كَانَ زَيْدٌ قَائِماً.

و «كان» تكون على ثلاثة أقسام : ناقصة : وهي تدلّ على ثبوت خبرها لفاعلها في الماضي إمّا دائماً نحو : «كَانَ اللَّـهُ عَلِيّاً حَكِيماً» (١) أو منقطعاً نحو : كَانَ زَيْدٌ شَابِئاً.

وتأمّنه : وهي بمعنى ثَبَّتَ وَحَصَلَ نحو : كَانَ الْقِتَالُ ، أى حصل القتال.

وزائده : وهي لا يتغير به المعنى كقول الشاعر :

جِيَادُ بَنِي أَبِي بَكْرٍ تَسَامِيٌّ**عَلَى كَانِ الْمُسَوِّمَةِ الْعِرَابِ (٢)

أى على المسوّمه.

و «صار» للانتقال نحو : صَارَ زَيْدٌ غَيْباً.

و «أصبح» و «أمسى» و «أضحى» تدلّ على اقتران معنى الجملة بتلك الأوقات نحو : أَصْبَحَ زَيْدٌ ذَاكِرًا ، أى كان ذاكرًا في وقت الصبح ، وبمعنى دخل في الصباح.

وكذلك «ظَلَّ» و «بات» يدلّان على اقتران معنى الجملة بوقتها ، وبمعنى صار.

[شماره صفحه واقعی : ٤٩]

ص : ١٤٥٢

١- فتح : ٤.

٢- یعنی : اسبهای نجیب پسران اَبی بکر بلندی دارند بر اسبهای داغدار عربی ، شاهد در وقوع «كان» است زایده در میان جار ومجرور كه «على المسوّمه» باشد بر سیل ندرت. (جامع الشواهد).

و «ما زال» و «ما برح» و «ما فتى» و «ما انفك» تدلّ على ثبوت خبرها لفاعلها نحو : ما زال زَيْدٌ أميراً ، ويلزمها حرف النفي .

و «ما دام» تدلّ على توقيت أمر بمدّه ثبوت خبرها لفاعلها نحو : أقوم ما دام الأميرُ جالساً ، و «ليس» تدلّ على نفي معنى الجملة حالاً ، وقيل مطلقاً نحو : ليس زَيْدٌ قائماً . وقد عرفت بقيه أحكامها فى القسم الأول فلا نعيدها .

فصل : أفعال المقاربه

أفعال وضعت للدلاله على دنو الخبر لفاعلها . وهى على ثلاثه أقسام : الأول : للرجاء وهو : «عسى» ، فعل جامد ولا يستعمل منه غير الماضى وهو فى العمل مثل كان نحو : عسى زَيْدٌ أن يَقُومَ ، إلّا أنّ خبره فعل المضارع مع «أن» نحو : عسى زَيْدٌ أن يَخْرُجَ ، ويجوز تقديمه نحو : عسى أن يَخْرُجَ زَيْدٌ ، وقد يحذف أن نحو : عسى زَيْدٌ يَقُومَ .

والثانى : للحصول وهو : «كاد» ، وخبره مضارع دون «أن» نحو : كاد زَيْدٌ يَقُومَ . وقد تدخل «أن» نحو : كاد زَيْدٌ أن يَخْرُجَ .

والثالث : للأخذ والشروع فى الفعل وهو : «طَفِقَ» و «جَعَلَ» و «كَرَبَ» و «أَخَذَ» ، واستعمالها مثل كاد نحو : طَفِقَ زَيْدٌ يَكْتُبُ ، إلى آخره . و «أَوْشَكَ» ، واستعماله نحو عسى وكاد .

فصل : فعل التعجب

وهو ما وضع لإنشاء التعجب وله صيغتان : «ما أفعله» ، نحو : ما أحسنَ زَيْدًا أى أى شىء أحسنَ زيدا ؟ وفى أحسنَ ضمير وهو فاعله .

«وأفعل به» نحو : أحسنَ بزَيْدٍ .

[شماره صفحه واقعى : ٥٠]

ولا بينان إلا مما بينى منه أفعال التفضيل ، ويتوصل في الممتنع بمثل ما أشد كما عرفت.

ولا يجوز التصريف فيه ولا التقديم ولا التأخير ولا الفصل. والمازني أجاز الفصل بالظرف نحو : ما أحسنَ التَّوَمَّ زَيْدًا.

فصل : أفعال المدح والذم

ما وضع لإنشاء مدح أو ذم. أما المدح فله فعلان : «نِعَمَ» ، وفاعله اسم معرّف باللام نحو : نِعَمَ الرَّجُلُ زَيْدٌ ، أو مضاف إلى المعرّف باللام نحو : نِعَمَ غُلامُ الرَّجُلِ زَيْدٌ ، وقد يكون فاعله مضمراً يجب تمييزه بنكره منصوبه نحو : نِعَمَ رَجُلًا زَيْدٌ ، أو بما نحو قوله تعالى : «فَنِعَمًا هِيَ» (١) ، أى نِعَمَ ما هى ، وزيد يسمى المخصوص بالمدح.

ومنها : «حَبَّذا» ، نحو : حَبَّذا رَجُلًا زَيْدٌ ، فَحَبَّ فعل المدح وفاعله «ذا» والمخصوص زيدٌ ، ورجلاً تمييز ، ويجوز أن يقع قبل مخصص حَبَّذا أو بعده تمييز نحو : حَبَّذا رَجُلًا زَيْدٌ ، وحَبَّذا زَيْدٌ رَجُلًا ، أو حال نحو : حَبَّذا رَاكِبًا زَيْدٌ ، وحَبَّذا زَيْدٌ رَاكِبًا.

أما الذم فله فعلان أيضاً وهو : «بِئْسَ» ، نحو : بِئْسَ الرَّجُلُ زَيْدٌ ، وَبِئْسَ غُلامُ الرَّجُلِ زَيْدٌ ، وَبِئْسَ رَجُلًا زَيْدٌ. «ساء» نحو : ساءَ الرَّجُلُ زَيْدٌ ، وساءَ غُلامُ الرَّجُلِ زَيْدٌ ، وساءَ رَجُلًا زَيْدٌ ، وساءَ مثل بِئْسَ.

القسم الثالث : فى الحرف

إشاره

وقد مضى تعريفه ، وأقسامه سبعة عشر :

[شماره صفحه واقعى : ٥١]

ص : ١٤٥٤

«حروف الجزّ، والحروف المشبّهة بالفعل، وحروف العطف، وحروف التنبية، وحروف النداء، وحروف الإيجاب، وحروف الزيادة، وحرفا التفسير، وحروف المصدر، وحروف التحضيض، وحرف التوقيع، وحرفا الاستفهام، وحروف الشرط، وحرف الردع، وتاء التأنيث، والتنوين، ونون التأكيد».

فصل : حروف الجزّ

[وهذه الحروف] وضعت لإفشاء فعل أو شبهه أو معنى فعل إلى ما يليه نحو: مَرَزْتُ بَرَيْدًا، وأنا مَارٌّ بَرَيْدًا، وهذا في الدارِ أَبُوكَ، أي الذي أُشير إليه فيها، وهي تسعة عشر حرفاً: مِن: وهي لابتداء الغاية وعلامته أن يَصْحَ في مقابله «إلى» لانتهاء الغاية. نحو: سِرْتُ مِنَ الْبَصْرَةِ إِلَى الْكُوفَةِ.

وللتبيين، وعلامته أن يَصْحَ وضع «الذي» مكانه كقوله تعالى: «فَاَجْتَبَيْتُمُ الرَّجْسَ مِنَ الْأَوْثَانِ» (١)، أي الرجس الذي هو الأوثان.

وللتبعض، وعلامته أن يَصْحَ وضع «البعض» مكانه نحو: أَخَذْتُ مِنَ الدَّرَاهِمِ.

وزائده، وعلامته أن لا يَخْتَلَّ المعنى بانتفائه نحو: ما جاءني مِن أَحَدٍ، ولا تزداد في الكلام الموجب خلافاً للكوفيين، وأما قولهم: قَدْ كَانَ مِنْ مَطَرٍ، وشبهه فمتأول.

وإلى: وهي لانتهاء الغاية كما مرّ. وبمعنى «مع» قليلاً كقوله تعالى: «فَاغْسِلُوا وُجُوهَكُمْ وَأَيْدِيَكُمْ إِلَى الْمَرَافِقِ» (٢)، أي مع المرافق.

[شماره صفحه واقعی : ٥٢]

ص: ١٤٥٥

١- الحجج : ٣٠.

٢- المائدة : ٦.

وحتى : وهى مثل «إلى» نحو : نُمْتُ الْبَارِحَةَ حَتَّى الصَّبَاحِ. وبمعنى «مع» كثيراً نحو : قَدِمَ الْخِرَاجُ حَتَّى الْمُشَاهِ. ولا تدخل على غير الظاهر فلا يقال : حَتَاهُ ، خلافاً للمبَرَّد. وأما قول الشاعر :

فلا والله لا يبقى أناسٌ *** فتى حَتَاكَ يابنُ أبى زيادٍ (١) فشاذاً.

وفى : للظرفية نحو : زَيْدٌ فى الدارِ ، والماءُ فى الكوزِ. وبمعنى «على» قليلاً كقوله تعالى : «وَلَا صَلَّيْنَكُمْ فى جُدُوعِ النَّخْلِ» (٢).

والباء : وهى للإلصاق حقيقته نحو : بهِ داءٌ ، أو مجازاً نحو : مَرَزْتُ بِزَيْدٍ ، أى التصق مرورى بمكان يقرب منه زيد.

وللاستعانة نحو : كَتَبْتُ بِالْقَلَمِ.

وللتعديده ك : ذَهَبَ بِزَيْدٍ.

وللظرفية ك : جَلَسْتُ بِالْمَسْجِدِ.

وللمصاحبه نحو : اشْتَرَيْتُ الْفَرَسَ بِسَرْجِهِ.

وللمقابله نحو : بَعْتُ هَذَا بِهَذَا.

وزائده قياساً فى الخبر المنفى نحو : ما زَيْدٌ بِقَائِمٍ ، وفى الاستفهام نحو : هَيْلُ زَيْدٍ بِقَائِمٍ ؟ وسماعاً فى المرفوع نحو : بِحَسْبِكَ دِرْهَمٌ ، «وَكَفَى بِاللَّهِ شَهِيدًا» (٣). وفى المنصوب نحو : ألقى بيده.

واللام : للاختصاص نحو : الْجُلُ لِلْفَرَسِ ، والمالُ لَزَيْدٍ ، وللتعليل

[شماره صفحه واقعى : ٥٣]

ص : ١٤٥٦

١- يعنى : پس قسم بخدا كه باقى نمى ماند مردمان جوان حتى تو اى پسر ابي زياد. يا آنكه يافت نمى شوند مردمان صاحب سخاوت سواى تو اى پسر ابي زياد. شاهد در دخول حتى است بر ضمير مخاطب شذوذاً و مجرور بودن آن ضمير به حتى. جامع الشواهد.

٢- طه : ٧١.

٣- النساء : ٧٩.

كَصَّرَبْتُهُ لِلتَّأْدِيبِ ، وزائده كقوله تعالى : «رَدَفَ لَكُمْ» (١) أى ردفكم. وبمعنى عن إذا استعمل مع القول ، كقوله تعالى : «قَالَ الَّذِينَ كَفَرُوا لَلَّذِينَ آمَنُوا لَوْ كَانَ خَيْرًا مَّا سَبَقُونَا إِلَيْهِ» (٢) وفيه نظر .

وبمعنى الواو فى القسم للتعجب نحو : لَلَّهِ لَا يُؤَخَّرُ الْأَجَلَ .

وَرُبَّ : للتقليل كما أَنَّ كَمْ الخبرية للتكثير ، ويستحق صدر الكلام ، ولا تدخل إلَّا على النكرة نحو : رُبَّ رَجُلٍ لَقِيْتُهُ ، أو مضمرة مبهم مفرد مذكر مميز بنكرة منصوبه نحو : رُبُّهُ رَجُلًا ، وَرُبُّهُ رَجُلَيْنِ ، وَرُبُّهُ امْرَأَةٌ وَرُبُّهُ امْرَأَتَيْنِ ، وعند الكوفيين يجب المطابقة نحو : رُبُّهُمَا رَجُلَيْنِ ، وَرُبُّهُمَا امْرَأَتَيْنِ ، وقد يلحقها ما الكافه فتدخل على الجملة نحو : رُبُّمَا قَامَ زَيْدٌ ، وَرُبُّمَا زَيْدٌ قَائِمٌ. ولا بد لها من فعل ماضٍ لأن التقليل يتحقق فيه. ويحذف ذلك الفعل غالباً كقوله : رُبَّ رَجُلٍ أَكْرَمَنِى ، فى جواب من قال : هَلْ رَأَيْتَ مَنْ أَكْرَمَكَ ؟ أى رُبَّ رَجُلٍ أَكْرَمَنِى لَقِيْتُهُ ، فَأَكْرَمَنِى صفة لرجل ، ولقيت فعلها وهو محذوف .

وواو رُبَّ ، وهى الواو التى يتبدأ بها فى أول الكلام كقول الشاعر :

وَبَلَدِهِ لَيْسَ لَهَا أَنْيْسٌ**وَالْأَيْعَافِيرُ وَالْأَلْيَسُ (٣)

[شماره صفحه واقعى : ٥٤]

ص : ١٤٥٧

١- النمل : ٧٢.

٢- الاحقاف : ١١.

٣- قوله وبلده ليس لها انيس «الخ» الواو بمعنى رب وبلده مجرور به والجملة صفة له. والباء فى بها بمعنى فى ، أى فيها ، والانىس بالنون والسين المهملة فعيل بمعنى الفاعل من الانس وهو كقفل خلاف الوحشه. واليعافير جمع يعفور وهو بالياء والعين والراء المهملتين بينهما فاء و واو كمنصور ولد البقر الوحشيه. والعىس بالكسر جمع عيساء وهى بالعين والسين المهملتين بينهما ياء كحمراء الابل البيض يخلط بياضها شقره. يعنى : بسا شهرى كه اين صفت دارد كه نيست در آن شهر ، انس گيرنده مگر گوساله گاو وحشى و مگر شتران سفيد مايل به سرخى. شاهد در مجرور بودن بلده است به واو رب يا بودن او نكره موصوف به جمله كه «ليس لها انيس» بوده باشد. جامع الشواهد.

واو القسم : وهى مختصه بالظاهر فلا يقال : وَكَ .

وتاء القسم : وهى مختصه بالله وحده ، فلا يقال : تا الرَّحْمَنِ ، وقولهم تَرَبَّ الْكَعْبِيَّةِ ، شاذٌ .

وباؤه : وهى تدخل على الظاهر والمضمر نحو : بِاللَّهِ وَبِالرَّحْمَنِ وَبِكَ . ولا بدّ للقسم من جواب أو جزء ، وهى جمله تسمى مقسماً عليها ، فإن كانت موجبه يجب دخول اللام فى الاسميه والفعليه نحو : وَاللَّهِ لَزَيْدٌ قَائِمٌ ، وَاللَّهِ لَأَفْعَلٌ كَذَا ، ويلزم كونها مع اللام فى الاسميه نحو : وَاللَّهِ إِنَّ زَيْدًا لَقَائِمٌ ، وإن كانت منفيه يجب دخول «ما» أو «لا» نحو : وَاللَّهِ مَا زَيْدٌ قَائِمٌ ، وَاللَّهِ لَا يَقُومُ . وقد يحذف حرف النفى لوجود القرينه كقوله تعالى : «تَاللَّهِ - وَتَفْتَأُ تَذْكُرُ يُوسُفَ» (١) ، أى لا تفتؤ .

واعلم أنه قد يحذف جواب القسم إن تقدّم ما يدلّ عليه نحو : زيدٌ قائمٌ والله ، أو توسط بينه نحو : زيدٌ والله قائمٌ .

وعنّ : للمجاوزه ك- : زَمَيْتُ السَّهْمَ عَنِ الْقَوْسِ .

وعلى : للاستعلاء نحو : زيدٌ على السطح ، وقد يكون عنّ وعلى اسمين إذا دخل عليهما «من» فيكون عن بمعنى الجانب . تقول : جَلَسْتُ مِنْ عَنِّ يَمِينِهِ . ويكون على بمعنى فوق نحو : نَزَلْتُ مِنْ عَلَى الْفَرَسِ .

والكاف : للتشبيه نحو : زيدٌ كعمرو ، وزائده كقوله تعالى : «لَيْسَ كَمِثْلِهِ شَيْءٌ» (٢) وقد يكون اسماً كقول الشاعر :

يَضْحَكُنْ عَنِّ كَالْبَرْدِ الْمُتَنَهَّمِ *** تَحْتَ غَرَاضِيفِ الْأَنْوَفِ الشَّمِّ (٣)

ومُنْدٌ ومُنْدٌ : لابتداء الزمان فى الماضى كما تقول فى شعبان : ما رَأَيْتُهُ مُنْدٌ رَجَبٍ . وللظرفيه فى الحاضر نحو : ما رَأَيْتُهُ مُنْدٌ شَهْرِنَا ، ومُنْدٌ يَوْمِنَا ، أى فى

[شماره صفحه واقعى : ٥٥]

ص : ١٤٥٨

١- يوسف : ٨٥ .

٢- الشورى : ١١ .

٣- أوله : بِيضٌ ثَلَاثُ .

وحاشا وعدا وخلا: للاستثناء نحو: جاءني القَوْمُ خلا زَيْدٍ، وحاشا عَمْرٍو، وعدا بَكْرٍ.

فصل: الحروف المشبهه بالفعل

[وهي] سته: «إِنَّ، وَأَنَّ، وَكَأَنَّ، وَلَيَّتْ، وَلَكِنَّ، وَلَعَلَّ». وهذه الحروف تدخل على الجملة الاسميّه فتنصب الاسم وترفع الخبر كما عرفت.

وقد يلحقها «ما الكافه» فتكفها عن العمل وحينئذٍ تدخل على الأفعال تقول: إِنَّمَا قامَ زَيْدٌ.

واعلم أن «إِنَّ» المكسوره لا تغير معنى الجملة بل تؤكدها، و«أَنَّ» المفتوحه مع الاسم والخبر في حكم المفرد، ولذلك يجب الكسر إذا كان في ابتداء الكلام نحو: إِنَّ زَيْدًا قائمٌ، وبعد القول كقوله تعالى: «يَقُولُ إِنَّهَا بَقْرَةٌ» (١)، وبعد الموصول نحو: رَأَيْتُ الَّذِي إِنَّ أَبَاهُ الْمُاجِدُ، وإذا كان في خبرها اللام نحو: إِنَّ زَيْدًا لَقَائِمٌ.

ويجب الفتح حيث تقع فاعلاً نحو: بَلَغَنِي أَنَّ زَيْدًا عَالِمٌ، وحيث تقع مفعولاً نحو: كَرِهْتُ أَنَّكَ قائمٌ، وحيث تقع مضافاً إليه نحو: «أَعْجَبَنِي اشْتِهَارُ أَنَّكَ فاضِلٌ، وحيث تقع مبتدأً نحو: عِنْدِي أَنَّكَ قائمٌ، وحيث تقع مجروراً نحو: عَجِبْتُ مِنْ أَنَّ زَيْدًا قائمٌ، وبعد لَوْ نحو: لَوْ أَنَّكَ عِنْدَنَا لأُخْدِمُكَ، وبعد لَوْ لا نحو: لَوْ لا أَنَّهُ حاضِرٌ.

ويجوز العطف على اسم إِنَّ المكسوره بالرفع والنصب باعتبار المحل واللفظ نحو: إِنَّ زَيْدًا قائمٌ، وَعَمْرٍو وَعَمْرٍو.

[شماره صفحه واقعي: ٥٦]

ص: ١٤٥٩

واعلم أنّ «إنّ» المكسوره قد تخفّف ويلزمها اللام فرقاً بينها وبين «إن» النافيه كقوله تعالى: «وَإِنَّ كُلاًّ لَّمَّا لِيُؤْفَقِيَهُمْ» (١)، وحينئذٍ يجوز إلغاؤها كقوله تعالى: «وَإِنْ كُلاًّ لَّمَّا» جميعاً لَدَيْنَا مُخَضَّرُونَ» (٢)، وتدخل على الأفعال نحو قوله تعالى: «وَإِنْ كُنْتُمْ مِنْ قَبْلِهِ لَمَنِ الْغَافِلِينَ» (٣)، «وَإِنْ نَطُنُّكَ لَمَنِ الْكَاذِبِينَ» (٤).

وكذا المفتوحه قد تخفّف ويجب إعمالها في ضمير شأن مقدّر فتدخل على الجملة، اسميه كانت نحو: بَلَغَنِي أَنْ زَيْدٌ قَائِمٌ، أو فعليه ويجب دخول السين، أو سوف، أو قد، أو حرف النفي على الفعل كقوله تعالى: «عَلِمَ أَنْ سَيَكُونُ مِنْكُمْ مَرْضَى» (٥)، فالضمير المستتر اسم أن والجملة خبرها.

و «كَانَ»: للتشبيه نحو: كَانَ زَيْدًا أَسَدًا، قيل وهي مركبه من كاف التشبيه وإنّ المكسوره وإنّما فتحت لتقديم الكاف عليها تقديرها: إِنَّ زَيْدًا كَالْأَسَدِ. وقد تخفّف فتلغى عن العمل نحو: كَانَ زَيْدًا أَسَدًا.

و «لَكِنَّ»: للاستدراك، ويتوسط بين كلامين متغايرين في اللفظ والمعنى نحو: ما جاءني زَيْدٌ لَكِنَّ عَمْرًا جَاءَ، وغَابَ زَيْدٌ لَكِنَّ بَكْرًا حَاضِرًا. ويجوز معها الواو نحو: قَامَ زَيْدٌ وَلَكِنَّ عَمْرًا قَاعِدًا. وتخفّف فتلغى نحو: ذَهَبَ زَيْدٌ لَكِنَّ عَمْرًا عِنْدَنَا.

و «لَيْتَ»: للتمنى نحو: لَيْتَ زَيْدًا قَائِمًا، بمعنى أتمنى.

و «لَعَلَّ»: للترجى نحو قول الشاعر:

أَحِبُّ الصَّالِحِينَ وَلَسْتُ مِنْهُمْ *** لَعَلَّ اللَّهُ يَرْزُقُنِي صَلَاحًا (٦)

[شماره صفحه واقعي: ٥٧]

ص: ١٤٦٠

١- هود: ١١١.

٢- يس: ٣٢.

٣- يوسف: ٣.

٤- الشعراء: ١٨٦.

٥- المزمل: ٢٠.

٦- یعنی: دوست میدارم جماعت صالحان را و حال آنکه نیستم از ایشان امید است که خداوند روزی کند مرا صلاح را. شاهد در لعل است که از برای ترجی است و نصب داده است الله را بنابر اینکه اسم باشد از برای او و جمله یرزقنی صلاحاً در محل رفع است و خبر است از برای او. (جامع الشواهد).

وشدَّ الجزَّ بها نحو: لَعَلَّ زَيْدٌ قَائِمٌ ، وفي لَعَلَّ لغات: عَلٌّ ، وَعَعْنٌ ، وَأَنَّ ، وَلَأَنَّ ، وَلَعَنَّ . وعند المبرد أصله عَلٌّ زيد فيه اللام والبواقي فروع.

فصل : حروف العطف

وهي عشرة : «الواو ، والفاء ، وتُثم ، وحتَّى ، وأو ، وإما ، وأم ، ولا ، وبَل ، ولكن» . فالأربعة الأول للجمع .

فالواو : للجمع مطلقاً نحو : جاءَ زَيْدٌ وَعَمْرُو ، سواء كان زيدٌ مقدماً في المجيء أم عمرو .

والفاء : للترتيب بلا مهله نحو : قامَ زَيْدٌ فَعَمْرُو ، إذا كان زيدٌ مقدماً بلا مهله .

وتُثم : للترتيب بمهله نحو : دَخَلَ زَيْدٌ ثُمَّ خَالِدٌ ، إذا كان زيدٌ مقدماً بالدخول وبينهما مهله .

وحتَّى : كُنْتم في الترتيب والمهله إلا أن مهلتها أقل من مهله تُثم ، ويشترط أن يكون معطوفها داخلاً في المعطوف عليه ، وهي تفيد قوّه نحو : ماتَ الناسُ حَتَّى الأنبياء ، أو ضعفاً فيه نحو : قَدِمَ الحاجُّ حَتَّى المشاه .

و «أو» و «إما» و «أم» ، هذه الثلاثة لثبوت الحكم لأحد الأمرين لا بعينه نحو : مَرَزْتُ بَرَجِلٍ أَوْ امْرَأَةٍ .

و «إما» : إنما يكون حرف العطف إذا كان تقدّم عليها «إما» أخرى نحو : العَدْدُ إما زَوْجٌ وإما فَرْدٌ . ويجوز أن يتقدّم إما على أو نحو : زَيْدٌ إما كاتِبٌ أو لَيْسَ بكاتِبٍ .

[شماره صفحه واقعی : ۵۸]

ص: ۱۴۶۱

و «أم» على قسمين : متّصله وهى ما يسأل بها عن تعيين أحد الأمرين والسائل عالم بثبوت أحدهما مبهماً ، بخلاف أو وإما فإنّ السائل بهما لا يعلم بثبوت أحدهما أصلاً . ويستعمل بثلاثه شرائط : الأول أن يقع قبلها همزه نحو : أزيّد عندك أم عمرو؟ والثانى : أن يليها لفظ مثل ما يلي الهمزه . أعنى إن كان بعد الهمزه اسم فكذلك بعد أم كما مرّ ، وإن كان فعل فكذلك نحو : أقام زبيد أم قعيد عمرو ، فلا يقال : أزيّت زبيد أم عمرو؟ الثالث : أن يكون ثبوت أحد الأمرين المتقاربان محققاً ، وإنما يكون الاستفهام عن التعيين فلذلك وجب أن يكون جواب أم بتعيين دون نعم أو لا ، فإذا قيل أزيّد عندك أم عمرو؟ فجوابه بتعيين أحدهما . أمّا إذا سئل بأو وإما فجوابه نعم أو لا .

ومنقطعه : وهى ما يكون بمعنى «بل» مع الهمزه كما لو رأيت شبحاً من بعيد وقلت إنّها لبل على سبيل القطع ، ثم حصل الشكّ إنّها شاه فقلت أم هى شاه ، وتقصد الإعراض عن الإخبار الأوّل واستئناف سؤال آخر معناه بل أهى شاه .

واعلم أنّ «أم» المنقطعه لا تستعمل إلّا فى الخبر كما مرّ وفى الاستفهام نحو : أعندك زبيد أم عندك عمرو؟ و «لا» و «بل» و «لكن» جميعاً لثبوت الحكم لأحد الأمرين معيّناً .

أمّا «لا» فتنفى ما وجب للأوّل عن الثانى نحو : جاءنى زبيد لا عمرو .

و «بل» للإضراب عن الأوّل نحو : جاءنى زبيد بل عمرو ، ومعناه بل جاء عمرو . و «لكن» للاستدراك نحو : قام بكرّ لكنّ خالد لم يقم .

***

[شماره صفحه واقعى : ٥٩]

ص : ١٤٦٢

فصل : حروف التنبيه

[وهي] ثلاثة : «ألا ، وأما وها» ، وضعت لتنبيه المخاطب لثلاً يفوته شيء من الحكم.

«فألا وأما» لا تدخلان إلا على الجملة ، اسميه كانت نحو قوله تعالى : «أَلَا إِنَّهُمْ هُمُ الْمُفْسِدُونَ» (١) ، وكقوله :

أما والذي أبكى وأضحك والذي**أمات وأحيى والذي أمره الأمر (٢)

أو فعليه نحو : ألا لا تفعل ، وأما لا تضرب.

الثالث : ها ، تدخل على الجملة نحو : ها زيد قائم ، والمفرد نحو : هذا وهؤلاء.

فصل : حروف النداء

حروف النداء خمسة : «يا ، وأيا ، وهيا ، وأي ، والهَمْزَةُ المفتوحة للقريب» ، وأيا وهيا للبعيد ، ويا لهما وللمتوسط ، وقد مر أحكامها.

فصل : حروف الإيجاب

[وهي] ستة : «نعم ، ويل ، وإي ، وأجل ، وجير ، وإن».

[شماره صفحه واقعی : ٦٠]

ص : ١٤٦٣

١- البقره : ١٢.

٢- یعنی : آگاه باش قسم به آنچنان کسی که گریانیده است و خندانیده است خلاق را و قسم به آنچنان کسی که میرانیده و زنده گردانیده است خلاق را و قسم به آنچنان کسی که حکم او ثابت و محقق است و لا محاله جاری خواهد شد. شاهد در اما استفاحتیه است که بمعنی الا است و از برای تنبیه است و واقع شده است پیش از او قسم و داخل شده است بر جمله اسمیه. (جامع الشواهد).

أما «نعم» : فلتقرير كلام سابق مثبتاً كان أو منفيّاً.

و «بلى» : تختص بإيجاب نفى بعد الاستفهام كقوله تعالى : «أَلَسْتُ بِرَبِّكُمْ قَالُوا بَلَىٰ» (١)، وخبراً كما يقال : لَمْ يَقُمْ زَيْدٌ ، قلت : بلى ، أى قد قام.

و «إي» : للإثبات بعد الاستفهام ويلزمها «هل» كما اذا قيل لك : هَلْ كَانَ كَذَا ؟ قلت : إي وَاللّهِ.

و «أجل» ، وجيز وإنّ» : لتصديق الخبر فإذا قيل : جاءَ زَيْدٌ ، قلت : أَجَلٌ وَجِيزٌ وَإِنَّ ، أى أُصَدِّقُكَ فى هذا الخبر.

فصل : حروف الزيادة

[و هي] سبعة : «إن ، وأن ، وما ، ولا ، ومين ، والباء ، واللام».

«فإن» : تزداد مع ما النافية نحو : ما إن زيد قائمٌ ، ومع ما المصدرية نحو : انتظر ما إن يجلس الأميرُ ، ومع لَمَّا نحو : لَمَّا إن جلستَ جلستُ.

و «أن» : تزداد مع لَمَّا نحو قوله تعالى : «فَلَمَّا أَن جَاءَ الْبَشِيرُ» (٢) ، وبين واو القسم ولو نحو : وَاللّهِ أَن لَوْ قُمْتُ قُمْتُ.

و «ما» : تزداد مع إذ ، ومَتَى ، وأَيَّنْ ، وإن الشرطية كما تقول : إذ ما صُممت صُممتُ ، وكذلك البواقى ، وبعد بعض حروف الجزّ نحو قوله تعالى : «فَبِمَا رَحَمَةٍ مِنَ اللّهِ» (٣).

و «لا» : قليلة وتزداد مع الواو بعد النفى نحو : ما جاءَ زَيْدٌ ولا عَمْرُو ، وبعد أن المصدرية نحو قوله تعالى : «مَا مَنَعَكَ أَلَّا تَسْجُدَ إِذْ أَمَرْتُكَ» (٤).

[شماره صفحه واقعى : ٦١]

ص : ١٤٦٤

١- الأعراف : ١٧٢.

٢- يوسف : ٩٦.

٣- آل عمران : ١٥٩.

٤- الأعراف : ١٢.

وقبل القسم كقوله تعالى: «لَا أُقْسِمُ» (١) بمعنى أقسم.

وأما «مِنْ ، والباء ، واللام» فقد تقدّم ذكرها في حرف الجرّ فلا نعيدها.

فصل : حروف المصدرية

[وهي] ثلاثة: «ما ، وأن ، وأن». فالأوليان للجمله الفعلية كقوله تعالى: «وَصَافَتْ عَلَيْهِمُ الْأَرْضُ بِمَا رَحُبَتْ» (٢)، أي برحبها ، وكقول الشاعر:

يَسْرُ الْمَرْءُ مَا ذَهَبَ اللَّيَالِيُ**وَكَانَ ذَهَابُهُنَّ لَهُ ذِهَابًا (٣)

و «أن»: نحو قوله تعالى: «فَمَا كَانَ جَوَابَ قَوْمِهِ إِلَّا أَنْ قَالُوا» (٤).

و «أن»: للجمله الاسمية نحو: عَلِمْتُ أَنَّكَ قَائِمٌ ، أي علمت قيامك.

فصل : حرفا التفسير

«أى ، وأن».

«أى» كما قال الله تعالى: «وَأَسْأَلُ الْقَرْيَةَ الْبَنِيَّ» (٥) أي أهل القرية ، كأنك قلت تفسيره أهل القرية.

و «أن» إنما يفسر به فعل بمعنى القول كقوله تعالى: «وَنَادَيْنَاهُ أَنْ يَا إِبْرَاهِيمُ» (٦) ، فلا يقال قلناه أن ، إذ هو لفظ القول لا معناه.

[شماره صفحه واقعی : ٦٢]

ص: ١٤٦٥

١- القيامة : ١.

٢- التوبه : ١١٨.

٣- معنى : خوشحال میکند مرد را رفتن روزگاراها و حال آنکه رفتن روزگاراها از برای آن مرد رفتنی و منقصتی است از عمر. شاهد در وقوع ما ، است مصدریه نه موصوله. بنابر توهم بعضی به دلیل آنکه فاعل واقع شده است با مابعد خود از برای یسر. ای یسر المرء ذهاب الليالی. (جامع الشواهد : ج ٣ ص ٣٦٣).

٤- النمل : ٥٦.

٥- يوسف : ٨٢.

٦- الصافات : ١٠٤.

فصل : حروف التحضيض

[وهي] اربعة : «هَلَّا ، وَأَلَّا ، وَلَوْلَا ، وَلَوْمًا».

ولها صدر الكلام ومعناها حثّ على الفعل إذا دخل على المضارع نحو : هَلَّا تَأْكُلُ ، وَلَوْمٌ وَتَعْبِيرٌ إِنْ دَخَلَ عَلَى الْمَاضِي نَحْوُ : هَلَّا ضَرَبْتَ زَيْدًا ، وَحِينَئِذٍ لَا يَكُونُ تَحْضِيضًا إِلَّا بِاعْتِبَارِ مَا فَاتَ .

ولا تدخل إلَّا على الفعل كما مرّ. وإن وقع بعدها اسم فيأضمار فعل كما تقول لمن ضرب قوماً : هَلَّا زَيْدًا ، أَيْ هَلَّا ضَرَبْتَ زَيْدًا.

وجميعها مركّبة جزؤها الثاني حرف النفي ، والجزء الأول حرف الشرط ، أو حرف المصدر ، أو حرف الاستفهام.

«لَوْلَا وَلَوْمًا» لهما معنى آخر وهو امتناع الجملة الثانيه لوجود الجملة الأولى نحو : لَوْلَا عَلِيُّ لَهَلَكَ عُمَرُ ، وَحِينَئِذٍ يَحْتَاجُ إِلَى الْجُمْلَتَيْنِ أُولَئِكَ اسْمَيْهِمَا أَبَدًا.

فصل : حرف التوقيع

«قَدْ».

وهي في الماضي لتقريب الماضي إلى الحال نحو : قَدْ رَكِبَ الْأَمِيرُ ، أَيْ قَبْلَ هَذَا. ولأجل ذلك سمّيت حرف التقريب أيضاً ، ولهذا تلزم الماضي ليصلح أن يقع حالاً.

وقد يجيء للتأكيد إذا كان جواباً لمن يسأل : هَلْ قَامَ زَيْدٌ ؟ فتقول : قَدْ قَامَ زَيْدٌ.

وفي المضارع للتقليل نحو : إِنَّ الْكُذُوبَ قَدْ يَضُدُّ ، وَإِنَّ الْجَوَادَ قَدْ يَفْتُرُّ.

[شماره صفحه واقعي : ٦٣]

ص : ١٤٦٦

وقد يجيء للتحقيق كقوله تعالى: «فَدَّ يَغْلَمُ اللَّـهُ الْمُعَوِّقِينَ» (١)، ويجوز الفصل بينه وبين الفعل بالقسم نحو: فَدَّ وَاللَّهِ أَحْسَنَتْ، و يحذف الفعل بعده عند وجود القرينه نحو قول الشاعر:

أَفَدَّ التَّرْحُلُ غَيْرَ أَنَّ رِكَابَنَا**كَمَا تَزَلُّ بِرِحَالِنَا وَكَأَنَّ قَدَّ (٢) أَى وَكَانَ قَدْ زَالَتْ.

فصل : حروف الاستفهام

«الهمزة ، وهل».

ولهما صدر الكلام ، وتدخلان على الجملة الاسميّه والفعلية نحو : أَزِيدُ قَائِمٌ ؟ وَهَلْ قَامَ زَيْدٌ ؟ ودخولهما على الفعلية أكثر لأن الاستفهام بالفعل أولى.

وقد تدخل «الهمزة» فى مواضع لا يجوز دخول «هل» فيها نحو : أَزِيداً ضَرَبْتُ ؟ وَأَتَضَرَّبُ زَيْدًا وَهُوَ أُخُوكَ ؟ وَأَزِيدٌ عِنْدَكَ أَمْ عَمْرُو ؟ وَأَوْمَنُ كَانَ وَأَقْمَنُ كَانَ ، ولا تستعمل هل فى هذه المواضع وهاهنا بحث.

فصل : حروف الشرط

[و هي] ثلاثه : «إِنْ ، وَلَوْ ، وَأَمَّا». ولها صدر الكلام ويدخل كل واحد منها على الجملتين اسميتين كانتا أو فعليتين أو مختلفتين.

[شماره صفحه واقعى : ٦٤]

ص : ١٤٦٧

١- الأحزاب : ١٨ (٢) يعنى : نزدیک کرد کوچ کردن و بار بستن بر شتران جز آنکه شتران سواری ما هنوز برطرف نشده اند و برخواستند اند از خوابگاه خود و منزلگاه ما و گویا که بتحقیق که برخواستند اند به جهت آنکه اسباب سفر مهیاست. شاهد در این جا حذف فعل قد است بعد از او ، ای و كان قد زالت. (جامع الشواهد : ج ١ ص ١٣٥ - ١٣٦).

٢- يعنى : نزدیک کرد کوچ کردن و بار بستن بر شتران جز آنکه شتران سواری ما هنوز برطرف نشده اند و برخواستند اند از خوابگاه خود و منزلگاه ما و گویا که بتحقیق که برخواستند اند به جهت آنکه اسباب سفر مهیاست. شاهد در این جا حذف فعل قد است بعد از او ، ای و كان قد زالت. (جامع الشواهد : ج ١ ص ١٣٥ - ١٣٦).

ف- «إِنْ» للاستقبال وإن دخلت على الفعل الماضى نحو : إِنْ زُرْتَنِي فَأَكْرَمْتُكَ.

و «لَوْ» : للماضى وإن دخل على المضارع نحو : لَوْ تَزُرُنِي أَكْرَمْتُكَ ويلزمها الفعل لفظاً كما مرّ أو تقديرأ نحو : إِنْ أَنْتَ زَائِرِي فَأَكْرَمْتُكَ.

واعلم أنّ «إِنْ» لا تستعمل إلّا فى الأمور المشكوك فيها مثل : إِنْ قُمْتُ قُمْتُ ، فلا يقال آتَيْكَ إِنْ طَلَعَتِ الشَّمْسُ ، وإنما يقال آتَيْكَ إِذَا طَلَعَتِ الشَّمْسُ.

و«لَوْ» : تدلّ على نفى الجملة الثانية بسبب نفي الجملة الأولى كقوله تعالى : «لَوْ كَانَ فِيهِمَا آلِهَةٌ إِلَّا اللَّهُ لَفَسَدَتَا» (١).

وإذا وقع القسم فى أوّل الكلام وتقدّم على الشرط يجب أن يكون الفعل الذى يدخل عليه حرف الشرط ماضياً لفظاً نحو : وَاللّهِ إِنْ أَتَيْتَنِي لَأَكْرَمْتُكَ ، أو معنئى نحو : وَاللّهِ إِنْ لَمْ تَأْتِنِي لَأَهْجُرَنَّكَ ، وحينئذ يكون الجملة الثانية فى اللفظ جواباً للقسم لا جزء للشرط فلذلك وجب فيها ما يجب فى جواب القسم من اللام ونحوها كما رأيت فى المثالين أما إِنْ وقع القسم فى وَسَطِ الكلام جاز أن يعتبر القسم بأن يكون الجواب باللام له نحو : إِنْ تَأْتِنِي وَاللّهِ لَأَتِيَنَّكَ ، وجاز أن يلغى نحو : إِنْ تَأْتِنِي وَاللّهِ أَتَيْتَنَّكَ.

و «أَمَّا» : لتفصيل ما ذكر مجملأ نحو : «فَمِنْهُمْ شَقِيٌّ وَسَعِيدٌ» «أَمَّا الَّذِينَ سَعِدُوا فَفِي الْجَنَّةِ» و «فَأَمَّا الَّذِينَ شَقُوا فَفِي النَّارِ» (٢).

وتجب فى جوابه الفاء ، وأن يكون الأوّل سبباً للثانى ، وأن يحذف فعلها مع أنّ الشرط لا بدّ له من فعل ليكون تنبيهاً على أنّ المقصود بها حكم الاسم الواقع بعدها نحو : أَمَّا زَيْدٌ فَمُطَلَّقٌ ، تقديره : مهما يكن من

[شماره صفحه واقعى : ٦٥]

ص : ١٤٦٨

١- الانبياء : ٢٢.

٢- هود : ١٠٨ ، ١٠٦.

شيء فزيدٌ منطلق ، فحذف الفعل والجار والمجرور حتى بقي : أما فزيدٌ منطلق ، ولما لم يناسب دخول الشرط على فاء الجزاء نقل الفاء إلى الجزء الثاني ، ووضعوا الجزء الأول بين أمراً والفاء عوضاً عن الفعل المحذوف ، ثم ذلك الجزء إن كان صالحاً للابتداء فهو مبتدأ كما مر ، وإلّا فعامله ما بعد الفاء نحو : أما يومُ الجُمُعَةِ فزيدٌ مُنطَلِقٌ ، فمنطلقٌ عامل في يوم الجمعة على الظرفية.

فصل : حرف الردع

«كَلَّا».

وضعت لزجر المتكلم وردعه عما تكلم به كقوله تعالى : «رَبِّي أَهَانِنِ كَلَّا» (١). أي لا تتكلم بهذا فإنه ليس كذلك. هذا في الخبر ، وقد يجيء بعد الأمر أيضاً كما إذا قيل لك : اضرب زَيْدًا ، فقلت : كَلَّا ، أي لا أفعل هذا قطّ.

وقد جاء بمعنى حقاً كقوله تعالى : «كَلَّا سَوْفَ تَعْلَمُونَ» (٢) ، وحينئذٍ يكون اسماً بينى لكونه مشابهاً لكَلَّا حرفاً ، وقيل يكون حرفاً أيضاً بمعنى إن لكونه لتحقيق معنى الجملة.

فصل : التاء الساكنة

وهي تلحق الماضي لتدلّ على تأنيث ما أسند إليه الفعل نحو : ضَرَبَتْ هُنْدٌ ، وعرفت مواضع وجوب إلحاقها. وإذا لقيها ساكن بعدها وجب تحريكها بالكسر لأنّ الساكن إذا حرّك حرّك بالكسر نحو : قَدَّ

[شماره صفحه واقعی : ٦٦]

ص : ١٤٦٩

١- الفجر : ١٦ - ١٧.

٢- التكاثر : ٤.

قامت الصلاة وحركتها لا يوجب ردّ ما حذف لأجل سكونها فلا يقال: زَمَتِ المرأه ، لأنّ حركتها عارضيه لدفع التقاء الساكنين وقولهم: المرأتان زَماتا ضعيف.

وأما إلحاق علامه التنبيه وجمع المذكر وجمع المؤنث فضعيف فلا يقال: قاما الزيدان ، وقاموا الزيدون ، وقُمْنَ النساء. وبتقدير الإلحاق لا تكون ضمائراً لتأنيلاً يلزم الإضمار قبل الذكر بل علامات دالّة على أحوال الفاعل كتاء التأنيث.

فصل : التنوين

[وهي] نون ساكنه تتبع حركه آخر الكلمه ولا تدخل الفعل وهي خمسه أقسام : الأول : للتمكّن : وهي ما تدلّ على أنّ الاسم متمكّن في مقتضى الاسميه يعنى أنّه منصرف قابل للحركات الإعرابيه نحو زَيْدٌ.

والثاني : للتنكير : وهي ما تدلّ على أنّ الاسم نكرة نحو : صَهٍ ، أى اسكت سكوتاً ما.

والثالث : للعوض : وهو ما يكون عوضاً عن المضاف إليه نحو : حينئذٍ ويؤمئذٍ ، أى حين إذ كان ، ويوم إذ كان ، وساعتئذٍ ، أى ساعه إذ كان كذا.

الرابع : للمقابله : وهو التنوين الذى فى جمع المؤنث السالم نحو : مُسَلِماتٍ ، ليقابل نون جمع المذكر السالم كمسلمين. وهذه الأربعه تختصّ بالاسم.

الخامس : الترتم : وهو الذى يلحق فى آخر الأبيات وأنصاف المصراع كقول الشاعر :

[شماره صفحه واقعى : ٦٧]

ص: ١٤٧٠

أَقْلَى اللّوْمِ عَاذِلٌ وَالْعَتَابَا* * * وَقَوْلِي إِنْ أَصَبْتُ لَقَدْ أَصَابَا (۱)

و كقوله :

تَقُولُ بِنْتِي قَدْ أَنِي إِنْكَأ* * * يَا أَبْنَا عَلَّكَ أَوْ عَسَاكَ (۲)

وقد يحذف التنوين من العَلَمِ إذا كان موصوفاً بآبن مضافاً إلى عَلمٍ آخر نحو : جاءني زَيْدٌ بِنُ عَمْرٍو.

فصل : نون التأكيد

وهي نون وضعت لتأكيد الأمر والمضارع إذا كان فيه طلب ، بآء «قد» لتأكيد الماضي وهي على ضربين : خفيفة ، أي ساكنة.

وثقله أي مشدده. وهي مفتوحة إن لم يكن قبلها ألف نحو : اضْرِبَنَّ واضْرُبَنَّ واضْرِبَنَّ ، وإلّا فمكسورة نحو : اضْرِبَانَّ واضْرِبَانَّ.

وتدخل على الأمر والنهي والاستفهام والتمنى والعرض جوازاً لأنّ في كلّ منها طلباً نحو : اضْرِبَنَّ ، ولا تَضْرِبَنَّ ، وهل تَضْرِبَنَّ ، وليتَّ

[شماره صفحه واقعی : ۶۸]

ص : ۱۴۷۱

۱- یعنی : کم کن ملامت وعتاب را ای عاذله و فکر بکن در سخن من درباره تو پس اگر راست گفته ام ورسیده ام بسخن پس ملامت مکن و بگو که راست گفته است و خوب فهمیده است. شاهد در دخول تنوین ترنم است در آخر فعل که اصاباً بوده باشد. (جامع الشواهد : ج ۱ ص ۱۴۵).

۲- یعنی : می گوید دختر من که به تحقیق رسیده است وقت سفر کردن به جهت طلب روزی نیکویی ای پدر من. شاید تو بیابی روزی را یا امید است که تو غنیمت ببری از این سفر ، پس استخاره بکن و طلب خیر بکن از خدا در قصد کردن در سفر و واگذار قول خودت را که شاید بهره مند نشوم بخیری هر گاه سفر کنم و حاصل نشود از برای من غیر تعب و مشقت. شاهد در دخول تنوین ترنم است در «اناکأ» و «عساکأ». (جامع الشواهد).

تَضْرِبَنَّ وَأَلَا تَضْرِبَنَّ.

وقد يدخل النون على القسم وجوباً لوقوع القسم على ما يكون مطلوباً للمتكلّم غالباً فأراد أن لا يكون آخر القسم خالياً عن معنى التأكيد كما لا يخلو أوله منه نحو : وَاللّٰهِ لَأَفْعَلَنَّ كَذَا.

واعلم أنّه يجب ضمّ ما قبلها في الجمع المذكور نحو : اضْرِبَنَّ ، لتدلّ على واو الجمع المحذوف وكسر ما قبلها في الواحد المؤنث المخاطبه نحو : اضْرِبَنَّ ، لتدلّ على الياء المحذوفه ، والفتح فيما عداها.

أمّا في المفرد فلاّنه لو انضمّ لالتبس بالجمع المذكور ولو كسر لالتبس بالمخاطبه ، وأمّا في المثني وجمع المؤنث فلاّن ما قبلها ألف نحو : اضْرِبَانَّ و اضْرِبْتَانَّ ، وزيدت الألف في الجمع المؤنث قبل نون التأكيد لكراهه اجتماع ثلاث نونات ، نون المضممر ، و نون التأكيد.

ونون الخفيفه لا تدخل على التنبيه أصلاً ولا في الجمع المؤنث لأنّه لو حرّك النون لم يبق على الأصل فلم يكن خفيفه ، وإن ابقوها ساكنه فيلزم التقاء الساكنين على غير حدّه وهو غير حسن.

والحمد لله ربّ العالمين وصلّى الله على خاتم النبيين وسيد الوصيين.

[شماره صفحه واقعي : ٦٩]

ص: ١٤٧٢

اشاره

عنوان و نام پدیدآور: الهدایه فی النحو تحقیق حسین شیرافکن / ابوحیان اندلسی

مشخصات نشر: دیجیتالی، مرکز تحقیقات رایانه ای قائمیه (عجل الله تعالی فرجه الشریف) اصفهان، ۱۳۹۸.

زبان: عربی.

مشخصات ظاهری: ۳۲۸ صفحه.

موضوع: زبان عربی -- نحو

شناسه افزوده: شیرافکن، حسین، ۱۳۴۳

توضیح: کتاب حاضر متن کتاب «الهدایه فی النحو» (یا هدایه) همراه با تحقیق و تصحیح جناب حسین شیرافکن می باشد. مصحح سعی کرده است تا هر یک از مباحث مستقل را در یک درس تنظیم نماید، مگر مباحثی که از حجم زیادی برخوردار بوده و به ناچار، در بیش از یک درس و تحت عناوین جدید، گنجانده شده است. وی در تنظیم این اثر، از بیش از ۱۰۰۰ آیه شریفه و نزدیک به ۱۰۰ حدیث، از مصادر روایی مختلف، مخصوصاً «نهج البلاغه» و اخبار معصومین علیهم السلام بهره برده است.

در پایان هر درس نیز، سؤالات و تمرین هایی برای سهولت در یادگیری و فهم بهتر مطالب، گنجانده شده است.

از آنجا که برخی از مراکز علمیه برای تدریس علم نحو، به این کتاب اکتفاء نموده اند، مصحح اقدام به افزودن مباحث جدیدی همانند مبحث «إغراء» و «اختصاص» به آن کرده است.

ص: ۱

اشاره

[شماره صفحه واقعی: ۱]

ص: ۱۴۷۳

لا شك ان وضع مناهج دراسيه ذات فاعليه و مرونه لا يتيسر إلا اذا كانت بمستوى تطلعات الحياه الحديته و التطورات الهائله التي شهدها العلم فى فروع المعرفه لا سيما فى حقل المعلومات و الثوره المعلوماتيه و التي بدأت تجتاح كافة مناحى الحياه و تلخ على ضروره وضع مناهج دراسيه عصريه و اعداد متخصصين.

و فى الاطار ذاته فقد ادى ذبوع الثقافه السلطويه فى العالم و العولمه الثقافيه من قبل وسائل الاعلام المرئيه و غير المرئيه الى ظهور مستجدات و شبهات حاده و عالقه لا يمكن اجهاضها الا- من خلال انشاء مراكز تعليميه تأخذ على عاتقها وضع مناهج دراسيه عصريه و تجنيد الطاقات العلميه فى سبيل نشر افكار ايجاييه بناءه و قيم متعاليه باسلوب حديث بغيه تحصين عقائد المسلمين من الانهيار امام تلك الشبهات.

إن انتعاش هذه المراكز رهن نظام تعليمى دقيق و ثابت و مجزّب، و تشكّل البرامج التعليميه و المناهج الدراسيه و الأساتذه، عموده الفقرى.

إن فاعليه البرامج التعليميه تكمن فى تجاوبها مع متطلبات العصر، و توافر الإمكانيات، و مؤهلات الطلاب. كما أن تقويم المناهج الدراسيه يعتمد الى حدّ كبير على طرحها لآخر المنجزات العلميه بأحدث الأساليب المتبعه فى الترييه و التعليم.

هذه المراكز بحاجه الى تقويم دائم، و إعاده نظر فى مناهجها الدراسيه، و تجديدها بأرقى الأساليب و وفق آخر ما وصلت إليه التقنيات العلميه، بغيه الحفاظ على مستوى نشاطها العلمى.

إنّ حوزات العلوم الدينيه التي تقع على عاتقها مهمه إعداد علماء الدين و نشر المبادئ الإسلاميه، غير مستثناه من هذه القاعده باعتبارها من مؤسسات التعليم الدينى.

[شماره صفحه واقعى : ٥]

ص: ١٤٧٧

و من حسن الحظ، فإنَّ الحوزات العلميه-و بركة الثوره الإسلاميه- أخذت منذ سنوات عدّه تفكّر جدّيا في إصلاح نظامها التعليمي، و تجديد النظر في مناهجها الدراسيه.

و انطلاقا من الشعور بالمسؤوليه، قام المركز العالمى للدراسات الإسلاميه-الذى يمثّل جزءا من هذه المجموعه، و يضطلع بمهمه تعليم الطّلاب غير الإيرانيين-قبل غيره من سائر المؤسّسات التابعه للحوزه بإنشاء «مكتب التخطيط و تدوين المناهج الدراسيه» .

هذا المكتب مع تمنينه للجهود المضمنيه التى بذلها العلماء فى سبيل التجاوب مع هذه الحاجه و اقتطافه ثمار نتاجاتهم العلميه، سعى الى تنظيم المناهج الدراسيه وفق برامج جديده مستوحاه من الأساليب التعليميه المعتمده على آخر المنجزات العلميه.

و قد أنجزت حتى الآن-بفضل همّه و إرادته الباحثين و فضلاء الحوزه- الخطوات الأولى لهذا المشروع من خلال تأليف ما يربو على خمسه و خمسين كتابا دراسيا فى مجالات العلوم الدينيه-الإنسانيه المختلفه.

و الكتاب الذى بين يديك الهدايه فى النحو يمثّل أحد النماذج المختاره من هذه الكتب، و هو يعنى بعرض مباحث النحو و الصرف بأسلوب حديث و الخروج عن إطاره التقليدى.

و يعدّ هذا الكتاب خطوه راسخه على هذا الطريق، و جهدا يستحق التقدير بذلته لجنه التحقيق و فى مقدمتهم العالم المتضلع حجه الإسلام و المسلمین حسين شيرافكن، فشكرا متواصله و لجميع الذين ساهموا فى إنجاز هذا العمل.

و فى الختام لا بدّ من القول: إن أى عمل لا يكاد يخلو فى بداياته من زلّات و هفوات و لذا فاننا نتطلّع الى أصحاب العلم و الفضيله الذين نأمل أن لا يضيّنوا علينا بآرائهم الصائبه، فهذا التطلع هو مهماز شروعا فى العمل، و مبعث أملنا بمستقبل زاهر.

مكتب التخطيط و تدوين المناهج الدراسيه المركز العالمى للدراسات الإسلاميه ١٤٢٧ ق/ ١٣٨٥ ش

[شماره صفحه واقعى : ٦]

ص: ١٤٧٨

الدرس الأول: تعريف علم النحو. . . الكلمه و أقسامها	١٦
الدرس الثاني: حد الاسم و الفعل و علامتهما	١٨
الدرس الثالث: حد الحرف و علاماته و فوائده	٢٢
الدرس الرابع: تعريف الكلام و أقسامه	٢٤
الدرس الخامس: تعريف الاسم المعرب و حكمه	٢٨
الدرس السادس: أصناف إعراب الإسم	٣١ ١
الدرس السابع: أصناف إعراب الإسم	٣٤ ٢
الدرس الثامن: غير المنصرف	٣٧ ١
الدرس التاسع: غير المنصرف	٤٠ ٢
الدرس العاشر: غير المنصرف	٤٣ ٣
الدرس الحادي عشر: الفاعل	٤٨ ١
الدرس الثاني عشر: الفاعل ٢ و نائب الفاعل	٥١
الدرس الثالث عشر: التنازع	٥٥
الدرس الرابع عشر: المبتدأ و الخبر	٥٩ ١
الدرس الخامس عشر: المبتدأ و الخبر	٦٣ ٢
الدرس السادس عشر: اسم النواسخ و خبرها	٦٦
الدرس السابع عشر: المفعول المطلق	٧٢
الدرس الثامن عشر: المفعول به	٧٦ ١
الدرس التاسع عشر: المفعول به	٨٠ ٢
الدرس العشرون: المفعول به ٣ و المفعول فيه	٨٤
الدرس الحادي و العشرون: المفعول له و المفعول معه	٨٩
الدرس الثاني و العشرون: الحال	٩٤ ١
الدرس الثالث و العشرون: الحال ٢ و التمييز	٩٨
الدرس الرابع و العشرون: المستثنى	١٠٢
الدرس الخامس و العشرون: اسم النواسخ و خبرها	١٠٦ ١
الدرس السادس و العشرون: اسم النواسخ و خبرها	١١٠ ٢

الدّرس السابع والعشرون: المضاف إليه ١١٦١

الدّرس الثامن والعشرون: المضاف إليه ١٢٠٢

الدّرس التاسع والعشرون: النعت ١٢٦

الدّرس الثلاثون: العطف بالحروف ١٣١

الدّرس الحادي والثلاثون: التأكيد ١٣٤

الدّرس الثاني والثلاثون: البدل و عطف البيان ١٣٨

الدّرس الثالث والثلاثون: المضمرة ١٤٥١

الدّرس الرابع والثلاثون: المضمرة ١٤٩٢

الدّرس الخامس والثلاثون: أسماء الاشارات و الموصولات ١٥٤

[شماره صفحه واقعى : ٧]

ص: ١٤٧٩

١٥٩ الدرس السادس و الثلاثون: أسماء الافعال و الاصوات و المركبات

١٦٤ الدرس السابع و الثلاثون: الكنايات

١٦٨ الدرس الثامن و الثلاثون: الظروف المبنيه ١

١٧٢ الدرس التاسع و الثلاثون: الظروف المبنيه ٢

١٧٧ الدرس الأربعون: التعريف و التنكير و أسماء العدد ١

١٨١ الدرس الحادى و الأربعون: أسماء العدد ٢ و المذكر و المؤنث

١٨٦ الدرس الثانى و الأربعون: التثنيه

١٨٩ الدرس الثالث و الأربعون: الجمع المصحح

١٩٣ الدرس الرابع و الأربعون: الجمع المكسر و المصدر

١٩٨ الدرس الخامس و الأربعون: اسما الفاعل و المفعول

٢٠٢ الدرس السادس و الأربعون: الصفه المشبّهه

٢٠٧ الدرس السابع و الأربعون: اسم التفضيل

٢١٢ الدرس الثامن و الأربعون: الماضى و المضارع المبني

٢١٦ الدرس التاسع و الأربعون: أصناف اعراب الفعل المضارع و عامل المضارع المرفوع

٢٢٠ الدرس الخمسون: عوامل المضارع المنصوب

٢٢٥ الدرس الحادى و الخمسون: عوامل المضارع المجزوم ١

٢٢٩ الدرس الثانى و الخمسون: عوامل المضارع المجزوم ٢

٢٣٣ الدرس الثالث و الخمسون: الامر و الفعل المجهول ١

٢٣٧ الدرس الرابع و الخمسون: الفعل المجهول ٢ و اللازم و المتعدى

٢٤٢ الدرس الخامس و الخمسون: أفعال القلوب

٢٤٦ الدرس السادس و الخمسون: الافعال الناقصه ١

٢٥٠ الدرس السابع و الخمسون: الأفعال الناقصه ٢ و افعال المقاربه

٢٥٤ الدرس الثامن و الخمسون: فعل التعجب و افعال المدح و الذم

٢٦٠ الدرس التاسع و الخمسون: حروف الجر ١

٢٦٤ الدرس السّتون: حروف الجرّ ٢

٢٦٨ الدرس الحادى و السّتون: حروف الجرّ ٣

٢٧٢ الدرس الثانى و السّتون: حروف الجرّ ٤

٢٧٨ الدرس الثالث و السّتون: الحروف المشبهه بالفعل ١

٢٨٣ الدرس الرابع و السّتون: الحروف المشبهه بالفعل ٢

٢٨٧ الدرس الخامس و السّتون: حروف العطف ١

٢٩٠ الدرس السادس و السّتون: حروف العطف ٢

٢٩٤ الدرس السابع و السّتون: حروف العطف ٣ و التنبيه و النداء و الايجاب

٣٠٠ الدرس الثامن و السّتون: حروف الزيادة و الحروف المصدريه

٣٠٦ الدرس التاسع و السّتون: حرفا التفسير و حروف التحضيض

٣٠٩ الدرس السبعون: حرف التوقع و حرفا الاستفهام

٣١٣ الدرس الحادى و السبعون: حروف الشرط ١

٣١٦ الدرس الثانى و السبعون: حروف الشرط ٢ و حرف الزدع

٣٢٠ الدرس الثالث و السبعون: تاء التانيث و التنوين

٣٢٥ الدرس الرابع و السبعون: نون التأكيد

٣٢٩ فهرس مصادر التحقيق

[شماره صفحه واقعى : ٨]

ص: ١٤٨٠

الحمد لله الذى شرع الاسلام فسَهّل شرائعه لمن ورده، و أعزّ أركانه على من غالبه، و الصلاه السّلام على سيدنا محمد عبده و رسوله خير نبي اصطفاه و أرسله، و على آله مصاييح الهدى و أعلام السرى.

لا شك ان التقدم العلمى و التقنى الذى ساد العالم قد ترك تأثيرا بالغا على مختلف اصعده الحياه.

و كان من نتائج ذلك ان ظهرت ميول و نزعات الى ضروره اعاده النظر فى المناهج الدراسيه المتبعه و صياغتها بنحو يتلائم مع روح العصر.

و انطلاقا من ذلك، أوكل الينا مكتب مطالعه و تدوين المناهج الدراسيه مهمه تحقيق كتاب «الهدايه فى النحو» بأسلوب حديث ينسجم مع مستوى الدارسين و تطلعاتهم فجاء الكتاب المائل بين يديك الذى بذلت أقصى الجهود فى تحقيقه و تقويمه و تصحيحه و مقابلته بنسخ خطيه أخرى.

و ينبغى هنا تسجيل عده ملاحظات حول هذا الاثر تفرض نفسها بالحاح، و هى:

١-نظم الكتاب فى ٧٤ درسا، و حرص فيه على استعراض مباحث مستقله فى كل درس، الا- ان بعض المباحث المطروحه-لاجل كبر حجمها-ادرجناها فى اكثر من درس تحت عناوين جديده كما فى الدرس ٢٢ و ٢٣.

٢-اقتصر بعض المراكز العلميه تدریس النحو على هذا الكتاب، فدعت الحاجه الى

[شماره صفحه واقعى : ٩]

ص: ١٤٨١

اضافه مباحث جديده كمبحث الإغراء و الاختصاص الى كتاب الهدايه مع اختصارها.

٣-زود الكتاب ب ١٠٠٠ آيه و ما يقرب من ١٠٠ حديث استلّت من مصادر روائيه مختلفه، لا سيما نهج البلاغه؛ بغيه ايقاف الطالب على آيات القرآن و اخبار المعصومين عليهم السّلام كيفيه تطبيق القواعد النحويه عليها.

يذكر انه قد تمّ تكرار بعض الآيات في موارد مختلفه لاهداف خاصه.

٤-تمت الاستعانه بآيات القرآن الكريم في تمارين معظم مباحث الكتاب الا في موارد لم يظفر فيها بآيات تناسب محل الشاهد كمبحث «لكن» و «بل» العاطفتين في الدرس ٦٧.

٥-غضّ النظر عن كثير من التمارين التي رافقت الطبعة الاولى، لأجل إتاحة الفرصه للأساتذه الكرام كي ينهوا تدريس الكتاب في موعده المقرر.

٦-رافقت متن الكتاب عبارات توضيحيه ادرجت داخل معقوفتين تساعد الطالب على فهم بعض العبارات الغامضه، و قد احتريزنا عن الاتيان بالمعقوفتين في بعض الموارد للحيلولة دون تشويش ذهن الطالب.

و قد ارتأى مكتب التخطيط و تدوين المناهج الدراسيه طبع هذا الكتاب بعد ان امضى دورات تطبيقيه من التدريس، و بعد اضافته ما اتحفنا به الاساتذه من نظرات سديده حياله.

و في الختام لا يسعنا إلا ان نتقدّم بخالص الشكر الى الاخوه الذين تجاوبوا معي و شاركوا في مهمتي، خاصّه فضيله الشيخ محمد تقى اليوسفى و فضيله الشيخ اصغر الرستمى، لما قاموا به من عمل دؤوب في إنجاز هذا السفر الجليل و تقويم نصه.

كما نرجو من القراء الاعزاء لا سيّما الأساتذه الكرام ان يبصرونا بما فيه من خلل و عيوب و سنكون لهم من الشاكرين.

حسين شيرافكن رجب المرجب عام ١٤٢٢ ق

[شماره صفحه واقعى : ١٠]

ص: ١٤٨٢

الفهرس الإجمالى: *المقّدمه *باب الاسم *باب الفعل *باب الحرف

[شماره صفحه واقعى : ١١]

ص: ١٤٨٣

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ الْحَمْدُ لِلَّهِ رَبِّ الْعَالَمِينَ وَالْعَاقِبَةُ لِلْمُتَّقِينَ وَالصَّلَاةُ وَالسَّلَامُ عَلَى خَيْرِ خَلْقِهِ سَيِّدِنَا مُحَمَّدٍ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ وَآلِهِ أَجْمَعِينَ.

أما بعد فهذا مختصر مضبوط في علم النحو جمعت فيه مهمات النحو على ترتيب الكافية ميّوبا ومفضلا بعبارة واضحة مع إيراد الأمثلة في جميع مسائلها من غير تعرّض للأدلة والعلل لئلا يشوش ذهن المبتدى عن فهم المسائل.

وسمّيته بـ «الهداية» (١) رجا أن يهدى الله به الطالبين ورتبته على مقدمه وثلاث مقالات وخاتمه (٢) بتوفيق الملك العزيز العلام.

[شماره صفحه واقعی : ١٣]

ص: ١٤٨٥

١-١) قال صاحب الذريعة: «نقل في «معجم المطبوعات» ص ٣٠٨ و ٢٠٢٤ عن أحمد أبو علي أمين مكتبته الاسكندريه أنّها تأليف أبي حيان الأندلسي محمد بن يوسف نزيل القاهره (٦٥٤-٧٤٥) و مؤلف «منطق الخرس في لسان الفرس». و قال مشار: قد تنسب إلى الزبير البصري ابن أحمد الشافعي أو إلى عبد الجليل بن فيروز الغزنوي أو إلى ابن درستويه عبد الله بن جعفر كما في كشف الظنون». «الذريعة: ج ٢٥، ص ١٦٥ و ١٦٦». و نقل عن الاستاذ المدرّس الافغانى رحمه الله أنّها تأليف بنت ابن حاجب. ٢-٢) و الظاهر أنّه سهو من الناسخ لأنّ خاتمه الكتاب لم توجد في آخره. «تعليقه الاستاذ المدرّس الافغانى رحمه الله على جامع المقدمات، ج ٢، ص ٦٣».

أشاره

*تعريف علم النحو و. . .

*الكلمه و اقسامها

*حدّ الاسم و علاماته

*حدّ الفعل و علاماته

*حدّ الحرف و علاماته و فوائده

*تعريف الكلام و اقسامه

[شماره صفحه واقعي : ١٥]

ص: ١٤٨٧

اشاره

أما المقدّمه: ففي المبادئ التي يجب تقديمها لتوقّف المسائل عليها؛ ففيها ثلاثه فصول:

الفصل الأول: في تعريف علم النحو والغرض منه وموضوعه

تعريف علم النحو: و هو علم بأصول تعرف بها أحوال أواخر الكلم الثلاث من حيث الأعراب و البناء و كَيْفِيَّتِهِ (1) تركيب بعضها مع بعض.

الغرض منه: و هي صيانته اللسان عن الخطأ اللفظي في كلام العرب.

موضوعه: و هي الكلمه و الكلام.

الفصل الثاني: في الكلمه و أقسامها

تعريف الكلمه: [هي] لفظ وضع لمعنى مفرد.

[شماره صفحه واقعي : ١٦]

ص: ١٤٨٨

١- عطف على «أحوال» أي تعرف بها كَيْفِيَّتِهِ تركيب بعضها مع بعض.

أقسامها: و هي منحصره في الثلاثه: اسم و فعل و حرف.

وجه الانحصار: إنها (١) إما أن لا تدلّ على معنى في نفسها فهو «الحرف» أو تدلّ على معنى في نفسها و اقترن معناها بأحد الأزمنه الثلاثه فهو «الفعل» أو على معنى في نفسها و لم يقترن معناها بأحدها فهو «الاسم» .

الأسئله

١- ما هو تعريف علم النحو؟

٢- ما هو موضوع علم النحو؟

٣- لماذا نحتاج إلى تعلّم علم النحو؟

٤- عرّف الكلمه و عدّد أقسامها.

٥- ما هو وجه انحصار الكلمه في الأقسام الثلاثه؟

[شماره صفحه واقعي : ١٧]

ص: ١٤٨٩

١- هذا حصر عقليّ.

حدّ الاسم:

إشاره

إنّه كلمه تدل [بالوضع] على معنى فى نفسها غير مقترن بأحد الأزمنه الثلاثه-أعنى الماضى و الحال و الاستقبال-نحو: «رجل» و «علم» .

علاماته: [و هى عشر:]

- ١- أن يصحّ الإخبار عنه، [نحو و قوله عليه السّلام: «البخل عار» (١)]:
- ٢-الإضافه، [نحو قوله عليه السّلام: «صدر العاقل صندوق سرّه» (٢)]:
- ٣-دخول لام التعريف، [نحو قوله عليه السّلام: «قدر الرّجل على قدر همّته» (٣)]:
- ٤-الجزء، [نحو قوله عليه السّلام: «الظّففر بالحزم» (٤) و «أفضل الرّهد إخفاء الرّهد» (٥)]:
- ٥-التنوين، [نحو قوله عليه السّلام: «العلم وراثه كريمه» (٦)]:
- ٦-التثنيه، [نحو قوله عليه السّلام: «هلك فى رجلاّن؛ محب غال و مبغض قال» (٧)]:

[شماره صفحه واقعى : ١٨]

ص: ١٤٩٠

- ١-١ نهج البلاغه، قصار الحكم:٣.
- ٢-٢ نهج البلاغه، قصار الحكم:٦.
- ٣-٣ نهج البلاغه، قصار الحكم:٤٧.
- ٤-٤ نهج البلاغه، قصار الحكم:٤٨.
- ٥-٥ نهج البلاغه، قصار الحكم:٢٨.
- ٦-٦ نهج البلاغه، قصار الحكم:٥.
- ٧-٧ نهج البلاغه، قصار الحكم:٤٦٩.

٧-الجمع، [نحو قوله عليه السّلام: «الآداب حلل مجدّده» (١) و «من اشتاق إلى الجنّه سلاعن الشّهوات» (٢)؛

٨-النعته، [نحو قوله عليه السّلام: «الفكر مرآه صافيه» (٣) و قوله تعالى: قُرْآنٌ مَجِيدٌ (٤)؛

٩-التصغير، [نحو ما ورد في الدعاء: «فأغث يا غياث المستغيثين عبيدك المبتلى» (٥)؛

١٠-النداء، نحو: «يا الله» .

فإنّ كلّ هذه من خواصّ الإسم.

تنبيهان:

١-معنى الإخبار عنه أن يكون محكوما عليه؛ فاعلا أو مفعول ما لم يسمّ فاعله أو مبتدأ.

٢-و يسمّى [الإسم] اسما لسموّه على قسيميه، لا لكونه وسما على المعنى.

حدّ الفعل:

اشاره

إنّه كلمه تدلّ على معنى فى نفسها مقترن بأحد الأزمنه الثلاثه، نحو: «ضرب، يضرب، اضرِب» .

علاماته: [و هي عشر أيضا:]

١-أن يصح الإخبار به لا عنه، [نحو قوله عليه السّلام: «الإعجاب يمنع الإزدياد» (٦)؛

٢-دخول «قد»، نحو قوله تعالى: قَدْ أَفْلَحَ مَنْ زَكَّاهَا (٧)؛

[شماره صفحه واقعى : ١٩]

ص: ١٤٩١

١-١ نهج البلاغه، قصار الحكم:٥.

٢-٢ نهج البلاغه، قصار الحكم:٣١-٢.

٣-٣ نهج البلاغه، قصار الحكم:٥.

٤-٤ البروج/٢١.

٥-٥ مفاتيح الجنان، دعاء الندبه.

٦-٦ نهج البلاغه، قصار الحكم:١٦٧.

٧-٧ الشمس/٩.

٣- [دخول] «السين» ، [نحو قوله تعالى: سُنُقِرُكَ فَلَا تَنْسِي] (١)؛

٤- [دخول] «سوف» ، [نحو قوله تعالى: كَلَّا سَوْفَ تَعْلَمُونَ] (٢)؛

٥- الجزم، نحو قوله تعالى: لَمْ يَلِدْ وَ لَمْ يُؤَلَدْ (٣)؛

٦- التصريف إلى الماضى و المضارع؛

٧- كونه أمرا و نهيا؛

٨- اتصال الضمائر البارزه المرفوعه، [نحو قوله تعالى: قَالُوا أَلَا نَحْنُ بِالْحَقِّ (٤) وَقَالُوا يَا مَرْيَمُ لَقَدْ جِئْتِ شَيْئًا فَرِيًّا (٥) قَالَ إِنِّي دَعَوْتُ قَوْمِي لَيْلًا وَ نَهَارًا (٦)

٩- [اتصال] تاء التأنيث الساكنه، [نحو قوله تعالى: بَجَبْتُ يَدًا أَبِي لَهَبٍ (٧)؛

١٠- [اتصال] نونى التأكيد، [نحو: «إضربن» و قوله تعالى: لَتَرَوُنَّ الْجَحِيمَ (٨)]. فَإِنَّ كُلَّ هَذِهِ مِنْ خَوَاصِّ الْفِعْلِ.

تنبيهان:

١- معنى الإخبار به أن يكون محكوما به، [نحو قوله عليه السلام: «انطلق على تقوى الله وحده» (٩) و قوله عليه السلام: «الحسود لا يسود» (١٠)؛

٢- يسمى [الفعل] فعلا باسم أصله و هو المصدر؛ لأنَّ المصدر هو فعل للفاعل حقيقه.

[شماره صفحه واقعى : ٢٠]

ص: ١٤٩٢

١- الأعلى/٦.

٢- التكاثر/٣.

٣- الإخلاص/٣.

٤- البقره/٧١.

٥- مريم/٢٧.

٦- نوح/٥.

٧- المسد/١.

٨- التكاثر/٦.

٩- نهج البلاغه، الكتاب: ٢٥-١.

١٠- ميزان الحكمه: ٢/٤٢٥، ح ٣٩٢٩.

١- عرف الإسم مع ذكر أمثله له.

٢- ما هو تعريف الفعل؟

التمارين

١- عين علامات الأسماء فى الآيتين التاليتين: أ) وَ إِضْرِبْ لَهُمْ مَثَلًا رَجُلَيْنِ جَعَلْنَا لِأَحَدِهِمَا جَنَّتَيْنِ مِنْ أَعْتَابِ الْكُهْفِ/٣٢.

ب) وَ السَّابِقُونَ السَّابِقُونَ أُولَئِكَ مِنْ أَلْمُهَاجِرِينَ وَ الْأَنْصَارِ ... أَعَدَّ لَهُمْ جَنَّاتٍ تَجْرِي تَحْتِهَا الْأَنْهَارُ خَالِدِينَ فِيهَا أَبَدًا التوبه/١٠٠.

٢- إستخرج الأفعال من الآيات الشريفه الآتية و اذكر علاماتها: أ) فَإِنْ أَرْضَعْنَ لَكُمْ فَآتُوهُنَّ أُجُورَهُنَّ الطلاق/٦.

ب) فَذَكَرْ إِذْ نَفَعْتَ الذُّكْرَى * سَيِّدًا كَرِيمًا يَخْشَى الْأَعْلَى/٩-١٠.

ج) وَ لَسَوْفَ يُعْطِيكَ رَبُّكَ فَتَرْضَى الصّحى/٥.

د) ثُمَّ لَتَرَوْهَا وَعَيْنَ الْيَقِينِ التكاثر/٧.

[شماره صفحه واقعى : ٢١]

حدّ الحرف:

إنّها كلمه لا- تدلّ على معنى فى نفسها بل فى غيرها، نحو: «من» [و «إلى»] فإنّ معناهما «الابتداء» [و «الانتهاء»] أو هما لا تدلانّ عليهما إلاّ بعد ذكر ما يفهم منه «الابتداء» و «الانتهاء» كالبصره و الكوفه كما تقول: «سرت من البصره إلى الكوفه» .

علاماته

علاماته (١):

[و هى أربع (٢):]

١- أن لا يصحّ الإخبار عنه؛

٢- [أن لا يصحّ الإخبار] به؛

٣- أن لا يقبل علامات الأسماء؛

٤- [أن لا يقبل] علامات الأفعال.

فوائد الحرف

للحرف فى كلام العرب فوائد كثيره كالربط بين اسمين، [نحو قول الإمام علىّ

[شماره صفحه واقعى : ٢٢]

ص: ١٤٩٤

١- فى تسميتها بالعلامه تسامح و الحقّ ما ذكر فى «الفوائد الصمدية»: «و يعرف بعدم قبول شىء من خواصّ أخويه». تعليقه الاستاذ المدرّس الافغانى رحمه الله على جامع المقدمات: ٢/٤٣٨.

٢- (٢) يمكن إرجاعها إلى أمر واحد و هو: «عدم قبوله علامات الأسماء و الأفعال» .

بن الحسين عليه السلام: «الشرف في التواضع» (١٦) أو اسم وفعل، نحو: «ضربت بالخشب» أو جملتين، [نحو قوله تعالى: إِنَّ تَنْصُرُوا اللَّهَ يَنْصُرْكُمْ (٢٢)] أو غير ذلك من الفوائد التي سيأتي تعرفها في القسم الثالث إن شاء الله تعالى.

تنبيه:

يسمى [الحرف] حرفا لوقوعه في الكلام أي طرفا؛ لأنه ليس بمقصود بالذات مثل المسند والمُسند إليه.

الأسئلة

١- يبين تعريف الحرف مع ذكر الأمثلة.

التمارين

١- استخراج الأسماء والأفعال والحروف من الجمل الآتية: أ) بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ * أَلَمْ تَرَ كَيْفَ فَعَلَ رَبُّكَ بِأَصْحَابِ الْفِيلِ * أَلَمْ يَجْعَلْ كَيْدَهُمْ فِي تَضَلُّلٍ * وَأَرْسَلَ عَلَيْهِمْ طَيْرًا أَبَابِيلَ * تَزْمِيهِمْ بِحِجَارِهِ مِنْ سِجِّيلٍ * فَجَعَلَهُمْ كَعَصْفٍ مَأْكُولٍ الفيل/١-٥.

ب) «إنَّ الجهاد باب من أبواب الجنَّة فتحه الله لخاصه أوليائه وهو لباس التقوى ودرع الله الحصينه و جنَّته الوثيقه فمن تركه رغبه عنه ألبسه الله ثوب الدلّ» نهج البلاغه، الخطبه: ٢٧.

[شماره صفحه واقعی : ٢٣]

ص: ١٤٩٥

١- أعلام الدين: ص ٢٩٩.

٢- محمّد/٧.

الفصل الثالث: في تعريف الكلام و أقسامه

تعريف الكلام: إنّه لفظ تضمّن كلمتين بالإسناد.

فأئده: الإسناد نسبة إحدى الكلمتين إلى الأخرى بحيث تفيد المخاطب فأئده تامّه يصحّ السكوت عليها، نحو: «قام زيد» .

أقسام الكلام: علم أنّ الكلام لا يحصل إلّا من «إسمين» ، [نحو قوله عليه السّلام: «الورع جنّه» (١)] و يسمّى «جملة اسميّة» أو «فعل و اسم» ، [نحو قوله تعالى: جَاءَ الْحَقُّ وَ زَهَقَ الْبَاطِلُ] (٢) أو يسمّى «جملة فعليّة» ، إذ لا يوجد المسند و المسند إليه معا في غيرهما فلا بدّ للكلام منهما.

فإن قيل: هذا ينتقض بالنداء، [نحو قوله تعالى: يَا أَيُّهَا هَيْم] (٣).

قلنا: حرف النداء قائم مقام «أدعو» أو «أطلب» و هو الفعل، فلا ينتقض بالنداء.

[شماره صفحه واقعي : ٢٤]

ص: ١٤٩٦

١-١ نهج البلاغه، قصار الحكم: ٤.

٢-٢ الإسراء/ ٨١.

٣-٣ هود/ ٧٦.

١- أذكر تعريف الكلام و بين ذلك بمثال. ٢- بين أقسام الكلام و مثل لها.

التمارين

١- إستخرج الجمل الفعلية و الاسميّة من الجمل التاليه: أ) قُلْ هُوَ اللَّهُ أَحَدٌ*اللَّهُ الصَّمَدُ*لَمْ يَلِدْ وَ لَمْ يُولَدْ*وَ لَمْ يَكُنْ لَهُ كُفُوًا أَحَدٌ الإخلاص/١-٤.

ب) لَقَدْ خَلَقْنَا الْإِنْسَانَ فِي كَبَدٍ البلد/٤.

ج) يُعْرِفُ الْمُجْرِمُونَ بِسِيمَاهُمْ الرحمن/٤١.

د) فَضِّلْ لِرَبِّكَ وَ إِنْحَرْ الْكَوْثَرَ/٢.

هـ) «إدفعوا أمواج البلاء بالدعاء» نهج البلاغه، قصار الحكم: ١٤٦.

و) «صحه الجسد من قلبه الحسد» نهج البلاغه، قصار الحكم: ٢٥٦.

ز) «الأمل ينسى الأجل» غرر الحكم: ص ٣٠، الفصل ١، ح ٩٢٤.

ح) «العجز آفة و الصبر شجاعه» نهج البلاغه، قصار الحكم: ٤.

ط) «التجاه مع الإيمان» غرر الحكم: ص ٣١، الفصل ١، ح ٩٤١.

[شماره صفحه واقعي : ٢٥]

ص: ١٤٩٧

باب الاسم

اشاره

*المعربات

*المبنيات

*الخاتمه

[شماره صفحه واقعی : ۲۶]

ص: ۱۴۹۸

*تعريف الاسم المعرب *اصناف إعراب الاسم *غير المنصرف *المرفوعات *المنصوبات *المجرورات *التوابع

[شماره صفحه واقعى : ٢٧]

ص: ١٤٩٩

إشاره

إذا فرغنا من المقدمه فلنشرع فى الأقسام الثلاثه و الله الموفق المعين.

القسم الاول فى الإسم: و قد مرّ تعريفه.

أقسام الإسم [من حيث الإعراب و البناء]

إنه ينقسم على قسمين: معرب و مبنى، فلنذكر أحكامه فى باين:

الباب الأول: فى الإسم المعرب، و فيه مقدمه و ثلاثه مقاصد و خاتمه.

أما المقدمه: ففيها ثلاثه فصول:

الفصل الأول: فى تعريف الإسم المعرب و حكمه

تعريف الإسم المعرب: و هو كل اسم ركب مع غيره و لا يشبه مبنى الأصل-أعنى الحرف و الفعل الماضى و أمر الحاضر-نحو: «زيد» فى «قام زيد»، لا «زيد» وحده لعدم التركيب، و لا «هؤلاء» فى «قام هؤلاء» لوجود الشبه و يسمّى متمكنا.

حكمه: و هو أن يختلف آخره باختلاف العوامل اختلافا لفظيا، نحو: «جائنى زيد، رأيت زيدا، مررت بزيدا» أو تقديريا، نحو: «جائنى موسى، رأيت موسى، مررت بموسى» .

[شماره صفحه واقعى : ٢٨]

ص: ١٥٠٠

بقيت هنا أمور:

- ١-حدّ الإعراب: [و هو]أما به يختلف آخر المعرب ك «الضمّه و الفتحة و الكسره و الواو و الياء و الألف» .
  - ٢-محل الإعراب: محلّه من الإسم هو الحرف الآخر.
  - ٣-أنواع إعراب الإسم: [و هي ثلاثه:]«رفع و نصب و جرّ» .
  - ٤-تعريف العامل: [هو]أما يحصل به رفع و نصب و جرّ.
- مثال الكلّ؛ نحو: «قام زيد» ف «قام» عامل و «زيد» معرب و «الضمّه» إعراب و «الدال» محل الإعراب.
- ٥-المعرب فى كلام العرب: إعلم أنّه لا معرب فى كلام العرب إلّا الإسم المتمكّن و الفعل المضارع. و سيجىء حكمه فى القسم الثانى إن شاء الله تعالى.

[شماره صفحه واقعى : ٢٩]

ص: ١٥٠١

الأسئلة

١-عرّف المعرب و مثل له.

٢-ما هو حكم المعرب؟

٣-عرّف الإعراب و العامل.

التمارين

١-عين «المعرب» و «العامل» و «الإعراب» و «محلّه» فيما يلي من الجمل: أ) قُلْ أَعُوذُ بِرَبِّ النَّاسِ/١.

ب) إِذَا زُلْزِلَتِ الْأَرْضُ زِلْزَالَهَا الزلزله/١.

ج) فَاتَّقُوا اللَّهَ وَ أَصْلِحُوا ذَاتَ بَيْنِكُمْ الأنفال/١.

[شماره صفحه واقعی : ٣٠]

ص: ١٥٠٢

الفصل الثّاني في أصناف إعراب الإسم و هي تسعة:

الأول: أن يكون الرفع بالضّمّه و النّصب بالفتحه و الجرّ بالكسره و يختصّ بالاقسام التاليه:

أ: بالإسم المفرد المنصرف الصحيح و هو عند النّحاه: ما لا يكون آخره حرف العله، نحو: «زيد» ؛

ب: بالجارى مجرى الصحيح و هو: ما يكون آخره «واو» أو «ياء» ما قبلها ساكن، نحو: «دلو» و «ظبي» ؛

ج: بالجمع المكشّر المنصرف، نحو: «رجال» ؛

تقول: «جائنى زيد و ظبى و رجال» و «هى دلو» و «رأيت زيدا و دلوا و ظبيا و رجالا» و «مررت بزيد و دلو و ظبى و رجال» .

الثّاني: أن يكون الرفع بالضّمّه و النصب و الجرّ بالكسره و يختصّ بما يلى:

أ: بجمع المؤنّث السالم، نحو: «مسلمات» ؛

[شماره صفحه واقعى : ٣١]

ص: ١٥٠٣

ب: بالملحق به، نحو: «أولات» و «أذرع» ؛

تقول: «جائتى مسلمات» و «رأيت مسلمات» و «مررت بمسلمات» .

الثالث: أن يكون الرفع بالضمة و النصب و الجرّ بالفتحة و يختصّ بغير المنصرف، نحو: «عمر»، تقول: «جائتى عمر» و «رأيت عمر» و «مررت بعمر» .

الرابع: أن يكون الرفع بالواو و النصب بالألف و الجرّ بالياء و يختصّ بالأسماء السنيّة، مكثّره، موحّده، مضافه إلى غير ياء المتكلم. و هى «أخوك» و «أبوك» و «حموك» و «هنوك» و «فوك» و «ذو مال» ؛ تقول: «جائتى أخوك» و «رأيت أخاك» و «مررت بأخيك» و كذا البواقي.

الأسئلة

١- أذكر تعريف الاسم الصحيح و الجارى مجراه مع ذكر الأمثلة.

٢- ما هو إعراب الأسماء غير المنصرفه؟ إضرب مثالا له.

[شماره صفحه واقعى : ٣٢]

ص: ١٥٠٤

١- إستخرج الأسماء المعربه مع ذكر نوع إعرابها مما يلي من الجمل: أ) لَا تَأْكُلُوا أَمْوَالَكُمْ بَيْنَكُمْ بِالْبَاطِلِ البقره/١٨٨.

ب) فَاسْتَبِقُوا الْخَيْرَاتِ البقره/١٤٨.

ج) وَجَاؤُ آبَاهُمْ عِشَاءً يَبْكُونَ يوسف/١٤.

د) وَ يَبْقَى وَجْهُ رَبِّكَ ذُو الْجَلَالِ وَالْإِكْرَامِ الرحمن/٢٧.

هـ) إِذْهَبَ أَنْتَ وَأَخُوكَ بِآيَاتِي طه/٤٢.

و) قَالَ أَبُوهُمْ إِنَّي لَأَجِدُ رِيحَ يُوسُفَ يوسف/٩٤.

ز) «ألا وقد أمرني الله بقتال أهل البغي» نهج البلاغه، الخطبه: ١٩٢.

ح) «و عذبها (الدنيا) أجاج و حلوها صبر» نهج البلاغه، الخطبه: ١١١.

٢- ضع كلمه مناسبه فى المكان الخالى من الجمل الآتيه: (أبواك-أبويك-ذومال-أخاك-حموك-ذى مال-فاه-فيه)

أ) «إرحم... و ادع لهما» .

ب) «جالس... و اسمع نصحه» .

ج) «... من أقربائك فأكرمه» .

د) «أعرض عن كل... متكبر» .

هـ) «قلب الأحمق فى... و لسان العاقل فى قلبه» نهج البلاغه، قصار الحكم: ٤.

[شماره صفحه واقعى : ٣٣]

أشاره

الخامس: أن يكون الرفع بالألف و التّصّب و الجزّ بالياء المفتوح ما قبلها و يختصّ بما يأتي:

أ: بالمتّنى، [نحو: «رجلان»]؛

ب: [بالملحق به و هو] «كلا» و «كلتا» مضافين إلى ضمير و «اثنان» و «اثنتان»؛

تقول: «جائتي الرجلان، كلاهما و اثنان» و «رأيت الرجلين، كليهما و اثنين» و «مررت بالرجلين، كليهما و اثنين» .

السادس: أن يكون الرفع بالواو المضموم ما قبلها و التّصّب و الجزّ بالياء المكسور ما قبلها و يختصّ [بما يلي]:

أ: بجمع المذكّر السالم، [نحو: «مسلمون»]؛

ب: [بالملحق به، نحو: «أولوا و عشرون مع أخواتها»]

تقول: «جائتي مسلمون و عشرون رجلا و أولوا مال» و «رأيت مسلمين و عشرين رجلا و أولى مال» و «مررت بمسلمين و عشرين رجلا و أولى مال» .

[شماره صفحه واقعی : ٣٤]

و اعلم أن نون التثنيه مكسوره أبدا و نون الجمع مفتوحه أبدا و هما يسقطان عند الإضافه، نحو: «جائنى غلاما زيد و مسلمو مصر» .

السابع: أن يكون الرفع بتقدير الضمه و النصب بتقدير الفتحه و الجز بتقدير الكسره و يختص بالإسمين التالين:

أ: بالمقصور و هو ما آخره الف مقصوره [لازمه]، نحو: «عصا» [كما ورد فى الذّكر الحكيم قالَ هِيَ عَصَاي (١) و أَلْقَى عَصَاكَ (٢) و فَقُلْنَا اضْرِبْ بِعَصَاكَ الْحَجَرَ (٣)]؛

ب: بالمضاف إلى ياء المتكلم غير التثنيه و جمع المذكر السالم، نحو: «غلامى» ؛ تقول: «جائنى غلامى» و «رأيت غلامى» و «مررت بغلامى» .

الثامن: أن يكون الرفع بتقدير الضمه و النصب بالفتح لفظا و الجز بتقدير الكسره و يختص بالمنقوص و هو ما آخره ياء [لازمه] مكسور ما قبلها، نحو: «القاضى» ؛ تقول: «جائنى القاضى» و «رأيت القاضى» و «مررت بالقاضى» .

التاسع: أن يكون الرفع بتقدير الواو و النصب و الجز بالياء لفظا و يختص بجمع المذكر السالم مضافا إلى ياء المتكلم؛ تقول: «جائنى مسلمى» أصله «مسلموى» اجتمعت «الواو» و «الياء» فى كلمه واحده و الأولى منهما ساكنه فقلبت «الواو» ياء و أدغمت «الياء» فى «الياء» و أبدلت الضمه بالكسره لمناسبه الياء فصار «مسلمى» ؛ تقول: «جائنى مسلمى» و «رأيت مسلمى» و «مررت بمسلمى» .

[شماره صفحه واقعى : ٣٥]

ص: ١٥٠٧

١- طه/١٨.

٢- النمل/١٠.

٣- البقره/٦٠.

١- ما الفرق بين علامتى التثنيه و جمع المذكر السالم؟ ٢- ما هو الاسم المقصور؟ مثل له مثالا. ٣- عرّف المنقوص و مثل له. ٤- فى أى المواضع يقدر الإعراب؟ أذكرها مع المثال.

التمارين

٥- إستخرج الأسماء المعربه مع ذكر نوع إعرابها مما يلى من الجمل: (أ) وَ آتَيْنَا عِيسَى ابْنَ مَرْيَمَ الْبَيْتَاتِ الْبَقْرَه/٨٧.

(ب) يَا قَوْمَنَا أَجِيبُوا دَاعِيَ اللَّهِ وَ آمِنُوا بِهِ الْاحْقَاف/٣١.

(ج) يَا صَاحِبِي السُّجْنِ أَرْبَابٌ مُتَفَرِّقُونَ خَيْرٌ أَمْ اللَّهُ الْوَاحِدُ الْقَهَّارُ يوسف/٣٩.

(د) مَا أَنَا بِمُصْرِخِكُمْ وَ مَا أَنتُمْ بِمُصْرِخِي إِبْرَاهِيمَ/٢٢.

(هـ) قُلْ إِنَّ صَلَاتِي وَ نُسُكِي وَ مَحْيَايَ وَ مَمَاتِي لِلَّهِ رَبِّ الْعَالَمِينَ الْأَنْعَام/١٦٢.

(و) أَلَمْ نَجْعَلْ لَهُ عَيْنَيْنِ وَ لِسَانًا وَ شَفَتَيْنِ وَ هَدَيْنَاهُ النَّجْدَيْنِ الْبَلَد/٨-١٠.

(ز) «من لم يأس على الماضى و لم يفرح بالآتى فقد أخذ الزهد بطرفيه» نهج البلاغه، قصار الحكم: ٤٣٩.

(ح) «الزاضى بفعل قوم كالدّاخل فيه معهم» نهج البلاغه، قصار الحكم: ١٥٤.

(ط) «أشرف الغنى ترك المنى» نهج البلاغه، قصار الحكم: ٣٤.

[شماره صفحه واقعى : ٣٦]

الفصل الثالث في الإسم المنصرف و غير المنصرف

أشاره

أقسام المعرب: الإسم المعرب على نوعين:

أ: منصرف: و هو ما ليس فيه سببان من الأسباب التسعه او واحد منها يقوم مقامهما، نحو: «زيد» و يسمّى الأمكن و حكمه أن تدخله الحركات الثلاث مع التنوين، مثل أن تقول: «جائني زيد، رأيت زيدا، مررت بزيد» .

ب: غير منصرف: و هو ما فيه سببان من الأسباب التسعه أو واحد منها يقوم مقامهما و حكمه أن لا تدخله الكسره و التنوين و يكون في موضع الجرّ مفتوحا كما مرّ.

الأسباب المانعه من الصرف

أشاره

إجمال: الأسباب التسعه هي «العدل» و «الوصف» و «التأنيث» و «المعرفه» و «العجمه» و «الجمع» و «التركيب» و «الألف و النون الزائدتان» و «وزن الفعل» .

[شماره صفحه واقعي : ٣٧]

ص: ١٥٠٩

١- العدل

تعريفه: و هو تغيير اللفظ من صيغته الأصليته إلى صيغته أخرى.

أقسامه: و هو على قسمين:

أ: تحقيقي (١)، نحو: «ثلاث» و «مثلث» و «آخر» و «جمع» [فالأولان معدولتان عن «ثلاثه ثلاثه» و الثالث عن «الآخر» أو «آخر من» و الرابع عن «جمع» أو «جماعى» أو «جمعاوات»؛]

ب: تقديرى (٢)، نحو: «عمر» و «زفر» [قدّر أنّهما معدولتان عن «عمر» و «زافر»].

و اعلم أنّ العدل التحقيقى يجتمع مع الوصف و التقديرى مع العلميه، و لا يجتمعان مع وزن الفعل أصلا.

٢- الوصف

و شرطه أن يكون وصفا فى أصل الوضع؛ ف «أسود» و «أرقم» غير منصرف و إن صار اسمين للحيه، لأصالتهما فى الوصفيه؛ و «أربع» فى قولك «مررت بنسوه أربع» منصرف، مع أنّ فيه وصفيه و وزن الفعل، لعدم الأصليته فى الوصف.

[ثم إنّ الوصف لا يجتمع مع العلميه أصلا.

[شماره صفحه واقعى : ٣٨]

ص: ١٥١٠

١- و هو الإسم الذى يعدل عن أصلها.

٢- ٢) و هو الإسم الذى سمع أنه غير منصرف و ليس فيه سوى العلميه، فحينئذ يفرض له أصل عدل عنه.

- ١- عرّف الإسم المتمكّن و بين حكمه مع ذكر أمثله. ٢- عرّف غير المنصرف و بين حكمه و مثل له. ٣- عدّد الأسباب التسعة المانعه عن صرف الإسم. ٤- اذكر تعريف العدل و أقسامه مع الأمثله. ٥- لماذا يمتنع صرف «أسود» و «أرقم» ؟

التمارين

- ٦- إستخرج الأسماء غير المنصرفه مع ذكر سببها من الآيتين الشريفتين التاليتين: أ) لَجَاعِلِ الْمَلَائِكَةِ رُسُلًا أُولَىٰ أَجْنِحَةٍ مِّثْنِي وَ ثَلَاثَ وَ رُبَاعَ فَاظِر/١.
ب) فَمَنْ كَانَ مِنْكُمْ مَّرِيضًا أَوْ عَلَىٰ سَفَرٍ فَعِدَّةٌ مِنْ أَيَّامٍ أُخَرَ البقره/١٨٤.

[شماره صفحه واقعى : ٣٩]

ص: ١٥١١

٣-التأنيث

[و هو إمّا لفظي أو معنوي. و اللفظي إمّا ب «التياء» أو ب «الألف المقصورة» أو «الممدودة»[أُمّا التّأنيث ب «التاء» فشرطه أن يكون علما، نحو: «طلحه» و «خديجه» و كذا المعنوي، نحو: «زينب» [و أمّا]التأنيث بالألف المقصورة، نحو: «حبلي» و الممدودة، نحو: «حمرآء» [ف]ممتنع صرفه لان الالف قائم مقام السببين للتأنيث و لزومه. تبصره: [إنّ]المؤنث المعنوي إن كان ثلاثيا، ساكن الوسط، غير أعجمي يجوز صرفه مع وجود السببين، نحو: «هند» لأجل الخفّه و إلّا يجب منعه، نحو: «زينب» و «سقر» و «ماه» و «جور» (١).

٤-المعرفه

ولا يعتبر في منع الصّرف بها إلا العلميه و تجتمع مع غير الوصف.

[شماره صفحه واقعي : ٤٠]

ص: ١٥١٢

١-١ قال الزمخشري: «ماه» و «جور» إسمتا بلديتين بأرض فارس، معجم البلدان: ٥/٨ رقم ١٠٧٩١.

٥- العجمه

و شرطها أن تكون علما فى العجميه و زائده على ثلاثه أحرف، نحو: «إبراهيم» و «إسماعيل» أو ثلاثيا متحرّك الوسط، نحو: «شتر» (١)، ف «لجام» منصرف لعدم العلميه فى العجميه و «نوح» و «لوط» منصرفان لسكون الأوسط.

٦- الجمع

و شرطه أن يكون على صيغه منتهى الجموع و هو أن يكون بعد ألف الجمع حرفان متحرّكان، نحو: «مساجد» و «دوابّ» أو ثلاثه أحرف أو سطها ساكن، غير قابله للتاء، نحو: «مصاييح» ، ف «صياقله» و «فرازنه» منصرفان لقبولهما التاء.

[ثم إنّ الجمع] أيضا قائم مقام السببين؛ للجمعيه و امتناع أن يجمع مرّه أخرى جمع التكسير، فكأنّه جمع مرّتين.

[شماره صفحه واقعى : ٤١]

ص: ١٥١٣

١- قلعه من أعمال أزان بين بردعه و كنجه، «معجم البلدان: ٣/٣٦٨، رقم ٧٠٠٣» .

١- ما هو شرط منع الصِّدْر في المؤنث المعنوي؟ ٢- لم لا- يعتبر في منع الصرف بالمعرفة إلاّ العلميه؟ ٣- أذكر شرائط منع صرف العجمه مع ذكر الأمثله. ٤- ما هي منتهى الجموع؟

التَّمارين

١- إستخرج الأسماء غير المنصرفه مع ذكر سببها من الجمل الآتيه: أ) وَلَهُمْ مَقَامٌ مِّنْ حَدِيدٍ الحج/٢١.

ب) وَ لَقَدْ زَيَّنَّا السَّمَاءَ الدُّنْيَا بِمَصَابِيحَ الملك/٥.

ج) وَإِذْ قُلْنَا لِلْمَلَائِكَةِ اسْجُدُوا لِآدَمَ فَسَجَدُوا إِلَّا إِبْلِيسَ البقره/٣٤.

د) وَ لِي فِيهَا مَأْرَبٌ أُخْرَى طه/١٨.

ه) فَإِنَّ لَهُ جَهَنَّمَ طه/٧٤.

و) فَلَبِثَتْ سِنِينَ فِي أَهْلِ مَدْيَنَ طه/٤٠.

ز) وَ أَوْحَيْنَا إِلَىٰ إِبْرَاهِيمَ وَ إِسْمَاعِيلَ وَ إِسْحَاقَ وَ يَعْقُوبَ وَ الْأَسْبَاطِ وَ عِيسَىٰ وَ أَيُّوبَ وَ يُونُسَ وَ هَارُونَ وَ سُلَيْمَانَ وَ آتَيْنَا دَاوُدَ زُبوراً النساء/١٦٣.

[شماره صفحه واقعي : ٤٢]

٧- التركيب

و شرطه أن يكون علما بلا إضافة و لا إسناد، نحو: «بعلبك» ف «عبد الله» منصرف للإضافة و «شاب قرناها» مبنى للإسناد.

٨- الألف و التّون الزائدتان

ان كانت الالف و التّون الزائدتان في اسم فشرطهما أن يكون علما، نحو: «عمران» و «عثمان» ، ف «سعدان» منصرف [لأنه ليس بعلم بل] اسم نبت. و إن كانتا في صفة فشرطهما أن لا يكون مؤنثها «فعالته» ، نحو: «سكران» و «عطشان» لأنّ مؤنثهما «سكرى» و «عطشى» ، فعليه «ندمان» (١) منصرف لوجود «ندمانه» .

٩- وزن الفعل

و شرطه أن يختصّ بالفعل، نحو: «ضرب» و «شمر» و إن لم يختصّ به فيجب أن

[شماره صفحه واقعي : ٤٣]

ص: ١٥١٥

١- بمعنى النديم و المعاشر، لا التّادم، لأنّ مؤنث «ندمان» بمعنى النادم «ندمي» ، لا «ندمانه» ، فيكون غير منصرف.

يكون فى أوّله احد حروف المضارعه و لا يدخله الهاء، نحو: «أحمد» و «يشكر» و «تغلب» و «نرجس»، ف «أرمل» (1) منصرف لقبوله التاء، نحو قولهم: «امراه ارمله» .

تنبيه:

اعلم أنّ كل ما يشترط فيه العلميه-و هو التأنيث بالتاء و المعنوى و العجمه و التركيب و الإسم الذى فيه الألف و التّون الزائدتان-و ما لم يشترط فيه ذلك لكن اجتمع مع سبب آخر فقط-و هو العدل و وزن الفعل-إذا نكرته انصرف؛ أما فى القسم الأول فلبقاء الإسم بلا سبب و أما فى القسم الثانى فلبقائه على سبب واحد؛ تقول: «جاء طلحه و طلحه آخر» و «قام عمر و عمر آخر» و «قام أحمد و أحمد آخر» .

تبصره

كلّ ما لا ينصرف إذا أضيف أو دخله اللّام، دخلته الكسره فى حاله الجز، نحو: «مررت بأحمد كم و بالاحمر» .

[شماره صفحه واقعى : 44]

ص: 1516

1- بمعنى الفقير. «المصباح المنير، لغه الزمّل» .

١- بين شرائط منع صرف المركب و مثل له. ٢- ما هو شرط منع صرف الاسم المختوم ب «الالف و النون» المزيديتين؟

التمارين

١- إستخرج الأسماء غير المنصرفه مع ذكر سببها من الجمل الآتيه: أ) فَرَجَعَ مُوسَىٰ إِلَىٰ قَوْمِهِ غَضْبَانَ أَسِفًا طه/٨٦.

ب) نَحْنُ أَعْلَمُ بِمَا يَقُولُونَ طه/١٠٤.

ج) إِنَّ اللَّهَ اصْطَفَىٰ آدَمَ وَ نُوحًا وَ آلَ إِبْرَاهِيمَ وَ آلَ عِمْرَانَ عَلَى الْعَالَمِينَ آل عمران/٣٣.

٢- لماذا جرت بالكسره الأسماء غير المنصرفه فى الجمل التاليه: أ) فَلَا أُفْسِمُ بِرَبِّ الْمَشَارِقِ وَالْمَغَارِبِ المعارج/٤٠.

ب) إِذَا قِيلَ لَكُمْ تَفَسَّحُوا فِي الْمَجَالِسِ فَافْسَحُوا يَفْسَحِ اللَّهُ لَكُمْ المجادله/١١.

ج) «ما أحسن تواضع الأغنياء للفقراء طلبا لما عند الله» نهج البلاغه، قصار الحكم: ٤٠٦.

د) «و اشفع لى أوائل منتك بأواخرها و قديم فوائدك بحوادثها»

الصّحيفه السّجاديّه، الدعاء: ٤٧-١٢٢.

ه) «من أعظم الفجائع إضاعه الصّنائع» غرر الحكم: ص ٧٢٨، الفصل ٧٨، ح ٦٠.

[شماره صفحه واقعى : ٤٥]

ص: ١٥١٧

٣- عین الأسماء الممنوعه من الصرّف و اذکر سبب منعها فیما یلی من الکلمات: شعیب\ بیضاء\ عشار\ سامراء

مریم\ آسیه\ أنصام\ نساء

مروان\ مخمس\ معد\ کرب\ مواعظ

أفصح\ ظمئان\ زکریاء\ أرجل

قواریر\ رواسی\ هود\ حضر موت

[شماره صفحه واقعی : ٤٦]

ص: ١٥١٨

إشاره

و هى ثمانيه أقسام: ١-الفاعل. ٢-المفعول الذى لم يسم فاعله. ٣-المبتدأ. ٤-الخبر. ٥-خبر «إنّ» و أخواتها. ٦-اسم «كان» و أخواتها. ٧-اسم الحروف المشبهات ب «ليس» . ٨-خبر «لا» التى لطفى الجنس.

[شماره صفحه واقعى : ٤٧]

ص: ١٥١٩

اشاره

القسم الأول من المرفوعات: الفاعل (١) [و فيه خمس مباحث]:

١-تعريف الفاعل:

و هو اسم قبله فعل أو شبهه أسند إليه على وجه قيامه به، لا وقوعه عليه، نحو: «قام زيد» و «زيد ضارب أبوه» و «ما ضرب زيد عمرا» .

٢-حاجه الفعل إليه:

اشاره

[ثم إنّ كلّ فعل لا بدّ له من فاعل مرفوع مظهرا كان، نحو: «ذهب زيد» أو مضمرا [مستترا]، نحو: «زيد ذهب» [أو بارزا، نحو: «الزيدان ذهبا»].

و إن كان متعديا كان له مفعول به أيضا منصوب، نحو: «زيد ضرب عمرا» .

تنبيه:

[لا يخفى أنّ الفاعل يكون اسما صريحا كما مرّ أو مؤولا به، نحو قوله تعالى: أَو لَمْ يَكْفِهِمْ أَنَّا أَنْزَلْنَا (١)أى: إنزلنا و أَلَمْ يَأْنِ لِلَّذِينَ آمَنُوا أَنْ تَخْشَعَ قُلُوبُهُمْ لِذِكْرِ اللَّهِ (٢)أى: خشوع قلوبهم لذكر الله.]

[شماره صفحه واقعى : ٤٨]

ص: ١٥٢٠

١- العنكبوت/٥١.

٢- الحديد/١٦.

أ) من حيث الإفراد والتثنية والجمع

الفاعل إن كان مظهرا ويخيد الفعل أبدا، نحو: «ضرب زيد» و «ضرب الزيدان» و «ضرب الزيدون»، و إن كان مضمرا ويحد الفعل للفاعل الواحد، نحو: «زيد ضرب» و يشئ للمثني، نحو: «الزيدان ضربا» و يجمع للجمع، نحو: «الزيدون ضربوا» .

ب) من حيث التذكير والتأنيث

إن كان الفاعل مؤنثا حقيقيا-و هو ما يوجد بإزائه مذكر من الحيوانات-أنت الفعل أبدا إن لم تفصل بين الفعل و الفاعل، نحو: «قامت هند» فإن فصلت فلك الخيار في التذكير و التأنيث، نحو: «ضرب أو ضربت اليوم هند» و كذلك في المؤنث غير الحقيقي، نحو: «طلعت أو طلع الشمس» هذا اذا كان الفاعل ظاهرا و اما اذا كان مضمرا فيؤنث الفعل البته، نحو: «الشمس طلعت» .

تتمه: [إعلم أن] جمع التكسير كالمؤنث غير الحقيقي؛ نقول: «قام أو قامت الرجال» .

[شماره صفحه واقعى : ٤٩]

ص: ١٥٢١

١- عدد الأسماء المرفوعة. ٢- عرف الفاعل و اذكر أنواعه. ٣- متى يثنى و يجمع الفعل؟ ٤- ما هو حكم الفعل إذا أسند إلى جمع التكسير؟

التمارين

١- استخرج الفاعل من الجمل الآتية: أ) قَدْ أَفْلَحَ الْمُؤْمِنُونَ المؤمنون/١.

ب) فَادْخُلِي فِي عِبَادِي * وَادْخُلِي جَنَّتِي الفجر/٢٩-٣٠.

ج) إِنِّي لِيَحْزُنُنِي أَنْ تَذْهَبُوا بِهِ يوسف/١٣.

د) أَأَنْتُمْ تَخْلُقُونَهُ أَمْ نَحْنُ الْخَالِقُونَ الواقعة/٥٩.

٢- عين المواضع التي تجب أو تجوز فيها التاء مع الفعل ذاكرا للسبب: أ) إِذْ قَالَتِ امْرَأَتُ عِمْرَانَ رَبِّ إِنِّي نَذَرْتُ لَكَ مَا فِي بَطْنِي مُحَرَّرًا آل عمران/٣٥.

ب) لَا تُدْرِكُهُ الْأَبْصَارُ وَهُوَ يُدْرِكُ الْأَبْصَارَ الأنعام/١٠٣.

ج) لَئِنْ لَجَاءَتْهُمْ آيَةٌ لَيُؤْمِنُنَّ بِهَا الأنعام/١٠٩.

د) وَ تَمَّتْ كَلِمَةُ رَبِّكَ صِدْقًا وَ عَدْلًا الأنعام/١١٥.

هـ) قَالَتِ الْأَعْرَابُ آمَنَّا بالحجرات/١٤.

و) إِذَا السَّمَاءُ انشَقَّتْ وَ أَدْنَتْ لِرَبِّهَا وَ حُفَّتْ الإنشقاق/١-٢.

ز) عَلِمَتْ نَفْسٌ مَا قَدَّمَتْ وَ أَخْرَجَتْ الإنفطار/٥.

[شماره صفحه واقعی : ٥٠]

٤- الترتيب بين الفاعل و المفعول:

يجب تقديم الفاعل على المفعول [في ثلاثه مواضع:

أ) إذا انتفى الإعراب سواء أ[كانا مقصورين [أم اسمى إشاره أم مضافين إلى الياء] أو خيف اللبس، نحو: «ضرب موسى يحيى [أو هذا ذاك أو أبي غلامى]» و يجوز تقديم المفعول على الفاعل إذا كانت قرينه موجه لعدم اللبس مقصورين كانا أو لا، نحو: «أكل الكمثرى يحيى» و «ضرب عمرا زيد» .

[ب) إذا كان الفاعل ضميرا متصلا و المفعول متأخرا عن الفعل، نحو «ضربت زيدا» .

[ج) إذا كان المفعول محصورا فيه ب «إلا» او معناها، نحو: «ما ضرب زيد إلا عمرا» و «إنما ضرب زيد عمرا» .

٥- حذف الفعل و الفاعل:

و يجوز حذف الفعل حيث كانت قرينه، نحو: «زيد» في جواب من قال: «من ضرب؟» و كذا حذف الفعل و الفاعل معا، نحو: «نعم» في جواب من قال: «أقام زيد؟» .

[شماره صفحه واقعى : ٥١]

ص: ١٥٢٣

وقد يحذف الفاعل و يقام المفعول مقامه و ذلك إذا كان الفعل مجهولا، نحو: «ضرب زيد» و هو القسم الثاني من المرفوعات.

*** القسم الثاني من المرفوعات: مفعول ما لم يسم فاعله و هو كلّ مفعول حذف فاعله و أقيم المفعول مقامه [و يسمّى نائب الفاعل]، نحو: «ضرب زيد»، و حكمه فى توحيد فعله و تثنيته و جمعه و تكبيره و تأنيته على قياس ما عرفت فى الفاعل.

[ثم اعلم أنه قد تقع الجملة نائب فاعل و هو مختصّ باب القول، نحو: قِيلَ أُذْخِلِ الْجَنَّةَ (١)].

تتمه: إذا لم يكن فى الكلام مفعول به، ناب عن الفاعل أحد الأشياء الثلاثة:

الأول: «المصدر» إذا كان مختصّا بالوصف، نحو: «ضرب ضرب شديد» أو ببيان نوع، نحو: «ضرب ضرب الأمير» أو بتحديد عدد، نحو: «ضربت ضربتان» .

الثانى: «الظرف» إذا كان مختصّا بالوصف، نحو: «سهرت ليله كامله» أو بالإضافه، نحو: «جلس أمام الأستاذ» أو بالعلمية، نحو: «صيم رمضان» .

الثالث: «المجرور بالحرف» بشرط أن لا يكون مجرورا بحرف التعليل، نحو: «مزّ بالحديقه الجميله» فعليه يكون نائب الفاعل فى قولك: «وقف لك» ضميرا مستترا عائدا إلى المصدر أى: وقف الوقوف لك].

[شماره صفحه واقعى : ٥٢]

ص: ١٥٢٤

١- يس/٢٤.

١- متى يجب تقديم الفاعل على المفعول؟ ٢- هل يحذف الفعل أو الفعل و الفاعل معا؟ ٣- عرف نائب الفاعل و مثل له.

التمارين

١- هل يجوز تقديم المفعول على الفاعل فيما يلي من الأمثلة؟ أ) «ساعد عيسى يحيى» .

ب) «كلم يحيى فتاه» .

ج) «أتعبت الحمى سعدى» .

د) «أكرم صديقي أخي» .

هـ) «أكرمت سعدى يحيى» .

٢- استخراج الفاعل و نائبه من الجمل الآتية: أ) إِنَّمَا الْمُؤْمِنُونَ الَّذِينَ إِذَا ذُكِرَ اللَّهُ وَجِلَتْ قُلُوبُهُمُ الْأَنْفَال/٢.

ب) يَوْمَ يُنْفَخُ فِي الصُّورِ فَتَأْتُونَ أَفْوَاجًا* وَفُتِحَتِ السَّمَاءُ فَكَانَتْ أَبْوَابًا* وَ سُيِّرَتِ الْجِبَالُ فَكَانَتْ سَرَابًا النِّبَا/١٨-٢٠.

ج) وَقِيلَ يَا أَرْضُ ائْبَعِي مَاءَ كِي وَ يَا سَمَاءُ ائْبَعِي وَ غِيضَ الْمَاءِ وَ قُضِيَ الْأَمْرُ هُود/٤٤.

د) وَ جِيءَ يَوْمَئِذٍ بِجَهَنَّمَ الْفَجْرِ/٢٣.

[شماره صفحه واقعی : ٥٣]

ص: ١٥٢٥

هـ) فَإِذَا نُفِخَ فِي الصُّورِ نَفْحَهُ لِوَاحِدَةٍ * وَحَمَلَتِ الْأَرْضُ وَالْجِبَالُ فَدُكَّتَا دَكَّةً لِّوَاحِدَةٍ * فَيَوْمَئِذٍ وَقَعَتِ الْوَاقِعَةُ الْحَاقَّةُ/١٣-١٥.

٣- إحدف الفاعل و اجعل المفعول نائبا عنه: أ) «تعلّم الصبى حرفه» .

ب) «باع أخى لحم الغنم بسعر رخيص» .

ج) «أشار المعلم إلى التلميذ» .

د) «إغسل يديك جيدا» .

هـ) «سار زيد سير الصالحين» .

[شماره صفحه واقعى : ٥٤]

ص: ١٥٢٦

الدّرس الثالث عشر التنازع (١).

فصل: اذا تنازع الفعلان [المتصرفان او الإسمان المشتقان] فى اسم ظاهر بعدهما، اى أراد كل واحد من العاملين أن يعمل فى ذلك الإسم، فهذا أتما يكون على اربعة اقسام:

الأول: أن يتنازعا فى الفاعليه فقط، نحو: «ضربنى و اكرمنى زيد» ؛

الثانى: أن يتنازعا فى المفعوليه فقط، نحو: «ضربت و اكرمت زيدا» ؛

الثالث: أن يتنازعا فى الفاعليه و المفعوليه و يقتضى الاول الفاعل و الثانى المفعول، نحو: «ضربنى و اكرمت زيدا» ؛

الرابع: عكس الثالث، نحو: «ضربت و اكرمنى زيد» .

و اعلم أنّ جميع هذه الاقسام يجوز فيها إعمال العامل الاول و إعمال العامل الثانى، اما البصريون يختارون إعمال العامل الثانى اعتبارا للقرب و الجوار و الكوفيون إعمال العامل الاول مراعاة للتقدّم و الإستحقاق.

[شماره صفحه واقعى : ٥٥]

ص: ١٥٢٧

١-*) لا يوجد باب التنازع فى نسخ «الهدايه» المتداوله و لكن وجدناه فى المخطوطات بعد مبحث الفاعل تفصيلا، ثم اختصرناه و جئنا به هنا مزيدا للفائده.

فإن أعملت العامل الثانى-كما هو مذهب البصريين-فانظر إن كان العامل الاوّل يقتضى الفاعل أضمرته فى العامل الاوّل كما تقول فى المتوافقين: «ضربنى و اكرمنى زيد» و «ضربانى و اكرمنى الزيدان» و «ضربونى و اكرمنى الزيدون»، و فى المتخالفين: «ضربنى و اكرمت زيدا» و «ضربانى و اكرمت الزيدين» و «ضربونى و اكرمت الزيدين». و ان كان العامل الاوّل يقتضى المفعول حذف المفعول من العامل الاوّل كما تقول فى المتوافقين: «ضربت و اكرمت زيدا» و «ضربت و اكرمت الزيدين» و «ضربت و اكرمت الزيدين»، و فى المتخالفين: «ضربت و اكرمنى زيد» و «ضربت و اكرمنى الزيدان» و «ضربت و اكرمنى الزيدون».

و اما ان أعملت العامل الاوّل-كما هو مذهب الكوفيين-فانظر ان كان العامل الثانى يقتضى الفاعل أضمرته فى العامل الثانى كما تقول فى المتوافقين: «ضربنى و اكرمنى زيد» و «ضربنى و اكرمانى الزيدان» و «ضربنى و اكرمونى الزيدون»، و فى المتخالفين: «ضربت و اكرمنى زيدا» و «ضربت و اكرمانى الزيدين» و «ضربت و اكرمونى الزيدين». و ان كان العامل الثانى يقتضى المفعول جاز فيه الوجهان: حذف المفعول و الإضمار، و الثانى هو المختار ليكون الملفوظ مطابقا للمراد.

اما الحذف فكما تقول فى المتوافقين: «ضربت و اكرمت زيدا» و «ضربت و اكرمت الزيدين» و «ضربت و اكرمت الزيدين»، و فى المتخالفين: «ضربنى و اكرمت زيد» و «ضربنى و اكرمت الزيدان» و «ضربنى و اكرمت الزيدون».

و اما الإضمار فكما تقول فى المتوافقين: «ضربت و اكرمت زيدا» و «ضربت و اكرمتها الزيدين» و «ضربت و اكرمتهم الزيدين»، و فى المتخالفين: «ضربنى و اكرمته زيد» و «ضربنى و اكرمتها الزيدان» و «ضربنى و اكرمتهم الزيدون».

[شماره صفحه واقعى : ٥٦]

تنبيهات:

١- قد يقع التنازع في العوامل المتعدده، نحو: «يجلس و يسمع و يكتب المتعلم» .

٢- قد يقع التنازع في ظرف او مجرور أيضا، نحو: «يكتب و يقرأ و يحفظ زيد النصوص الأديبه كل أسبوع في المدرسه» .

٣- لا يقع التنازع بين حرفين بل يعمل الحرف الاول فقط، نحو: «إن لم تزني أغضب» ف «تزر» مجزوم ب «إن» الشرطيه فقط و «لم» ليست بحرف جزم و قلب، بل حرف نفى فقط.

الأسئله

١- عرف التنازع و مثل له. ٢- اذكر اقسام التنازع؟ ٣- ما هو مذهب البصريين و الكوفيين في الإعمال و ما هو دليلهم؟ ٤- ما هو مختار المصنّف فيما إذا كان العامل الثانى طالبا للمفعول؟

[شماره صفحه واقعى : ٥٧]

ص: ١٥٢٩

١- لماذا ليست الجملة الآتية من باب التنازع؟ أ) «اشتريت الكتاب و قرأت»

ب) «أى الزجال قابلت و صافحت؟»

ج) «ضربنى الزّيدان و اكرمتهما»

د) «غزّد و زأر العصفور و الأسد»

٢- أعمل العامل حسب مذهب البصريين و الكوفيين فيما يلى من الجمل: أ) «جاء و ذهب الزّائرون»

ب) «سألنى فاجبت (الزّجلان-الزّجلين)»

ج) «إجتهد فاکرمت (اخواك-اخويك)»

د) «رأينا و خاطبنا صديقين»

هـ) «المؤمن مساعد و ناصر الفقير»

و) «نازعت و نازعوا التلاميذ»

ز) «اکرمت و مدحنى (المعلّمون-المعلّمين)»

ح) «أحسن و يسيئنى (إبناك-إبنيك)»

[شماره صفحه واقعى : ٥٨]

ص: ١٥٣٠

أشاره

القسم الثالث و الزّابع من المرفوعات: المبتدأ والخبر [ففيهما مباحث]

تعريف المبتدأ: هو اسم [مرفوع] مجرد عن العوامل اللفظية [غير الزائده] مسند إليه.

تعريف الخبر: هو ما أسند إلى المبتدأ متممًا معناه، نحو قوله عليه السّلام: «الزّهد ثروه» (١) و «هل من عالم في الدار». و لا يخفى أنّ عامل الرفع فيهما معنويّ و هو الإبتداء.

الأصل فيهما من حيث التعريف و التنكير: أصل المبتدأ أن يكون معرفه و أصل الخبر أن يكون نكره فإن كانا معرفتين فاجعل أيهما شئت مبتدأ و الآخر خيرا، نحو: «اللّه - تعالى - إلهنا» و «آدم - عليه السّلام - أبونا» و «محمّد - صلى الله عليه و آله - نبينا» .

تبصره

و اعلم أنّ النكره إذا خصّصت جاز أن تقع مبتدأ [و التخصيص بوجه:

١- بالوصف؛ مذكورا كان أو مقدّرا،] نحو قوله تعالى: وَ لَعَبْدٌ مُّؤْمِنٌ خَيْرٌ مِنْ

[شماره صفحه واقعي : ٥٩]

ص: ١٥٣١

و «شَرَّ أَهْرَ ذَانَابٍ» ؛

٢- بوقوعها بعد الإستفهام]، نحو قوله تعالى: أَلَيْسَ مَعَ اللَّهِ (٢)؛

٣- بوقوعها بعد التَّنْفِي، نحو: «ما صديق لنا» ؛

٤- بتقديم الخبر عليها إذا كان ظرفاً مختصاً]، نحو قوله تعالى: وَ لَدَيْنَا مَزِيدٌ (٣) وَ فِي قُلُوبِهِمْ مَرَضٌ (٤)؛

٥- بكونها دعاء]، نحو قوله تعالى: سَلَامٌ عَلَيْكَ (٥) وَ يُؤَلِّ لِلْمُطَفِّفِينَ (٦)؛

٦- بالإضافة، نحو: «عمل برّ يزيرن صاحبه» ؛

٧- بعموميته المبتدأ، نحو قوله تعالى: كُلُّ إِنَّا رَاجِعُونَ (٧)؛

٨- بالتصغير، نحو: «رجيل عندنا» .

نكات

١- قد يتقدم الخبر على المبتدأ إن كان ظرفاً، نحو قوله تعالى: لِلَّهِ الْمَشْرِقُ وَالْمَغْرِبُ (٨) وَ عِنْدَهُ مَفَاتِحُ الْغَيْبِ (٩).

٢- يجوز للمبتدأ الواحد أخبار كثيرة، نحو قوله تعالى: وَ اللَّهُ سَمِيعٌ عَلِيمٌ (١٠).

٣- يكون المبتدأ اسماً صريحاً كما مرّ أو مؤولاً به، نحو قوله تعالى: أَنْ تَصْبِرُوا خَيْرٌ لَكُمْ (١١) أى: صبركم خير لكم.

[شماره صفحه واقعی : ٦٠]

ص: ١٥٣٢

١- البقره/٢٢١.

٢- النمل/٦٢.

٣- ق/٣٥.

٤- البقره/١٠.

٥- مريم/٤٧.

٦- المطففين/١.

٧- الأنبياء/٩٣.

٨- البقره/١١٥.

٩- الأنعام/٥٩.

١٠- البقره/٢٥٦.

١١- النساء/٢٥.

١- عرّف المبتدأ والخبر ومثّل لهما. ٢- ما هو العامل في المبتدأ والخبر؟ ٣- أذكر أربعاً من مسوغات الإبتداء بالنكرة مع ذكر الأمثلة. ٤- بيّن أقسام المبتدأ بالمثال.

التمارين

١- عين المبتدأ والخبر في الجمل التاليه: أ) قُلِ اللَّهُ خَالِقُ كُلِّ شَيْءٍ وَهُوَ الْوَاحِدُ الْقَهَّارُ الزَّعَد/١٦.

ب) اللَّهُ نُورٌ السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضِ النُّور/٣٥.

ج) أَنْ تَصُومُوا خَيْرٌ لَكُمْ الْبَقْرَه/١٨٤.

د) مَا مِنْ إِلَهٍ إِلَّا اللَّهُ آل عمران/٦٢.

هـ) قُلْتُمْ أَنَّى هَذَا قُلْ هُوَ مِنْ عِنْدِ أَنْفُسِكُمْ آل عمران/١٦٥.

و) وَهُوَ الْغَفُورُ الْوَدُودُ* ذُو الْعَرْشِ الْمَجِيدُ* فَعَالٌ لَمَّا يُرِيدُ الْبُرُوج/١٤-١٦.

٢- ما هو المسوغ للإبتداء بالنكرة في الجمل الآتيه: أ) كُلُّ نَفْسٍ ذَائِقَةُ الْمَوْتِ آل عمران/١٨٥.

ب) أَفِي اللَّهِ شَكٌّ إِبْرَاهِيم/١٠.

[شماره صفحه واقعی : ٦١]

ج) فِيهَا كُتِبَ قِيَمَةُ الْبَيْنَةِ/٣.

د) مَا لِلظَّالِمِينَ مِنْ أَنْصَارٍ الْبَقْرَةَ/٢٧٠.

هـ) سَلَامٌ عَلَىٰ إِبْرَاهِيمَ الصَّافَاتِ/١٠٩.

و) وَ أَعْرِفْنَا آلَ فِرْعَوْنَ كُلِّ كَانُوا ظَالِمِينَ الْأَنْفَالَ/٥٤.

ز) «وَيْلٌ لِمَنْ غَلَبَتْ عَلَيْهِ الْغَفْلَةُ فَتَنَسَى الرَّحْلَةَ وَ لَمْ يَسْتَعِدَّ»

غُررُ الْحِكْمِ: ص ٧٨٢، الْفَصْلُ ٨٣ ح ٢٩.

ح) «حَزَنَ عَمَّ الْأُمَّةِ بِرَحْلَةِ الْإِمَامِ الْخَمِينِيِّ «قَدَّسَ سَرَّهُ الشَّرِيفِ».

[شماره صفحه واقعی : ٦٢]

ص: ١٥٣٤

إشاره

أقسام الخبر: [و اعلم أنّ] الخبر قد يكون [مفردا و هو ما كان غير جمله و إن كان مثنى أو مجموعا، و الخبر المفرد إما جامدا، نحو: «هذا جدار» و «زيد أسد» أى شجاع و إما مشتق، نحو: «زيد قائم» أو [جمله] و هى أربعة:

١-الإسميّه، نحو: «زيد أبوه قائم» ؛

٢-الفعليّه، نحو: «زيد قام أبوه» ؛

٣-الشّرطيّه، نحو: «زيد إن جئني فأكرمه» ؛

٤-الظّرفيّه، نحو: «زيد خلفك» و «عمرو في الدّار» .

[و لا يخفى أنّ] الظرف يتعلّق بفعل عند الأكثر و هو «استقرّ» لأنّ المقدّر عامل في الظرف و الأصل في العمل الفعل؛ فقولك: «زيد في الدّار» تقديره: زيد استقرّ في الدّار.

تنبيه: لا بدّ من ضمير في الجملة ليعود إلى المبتدأ كـ «الهاء» فيما مرّ و يجوز حذفه عند وجود قرينه نحو: «السّمّن منوان بدرهم» و «البزّ الكزّ بستين درهما» أى: منه.

[شماره صفحه واقعي : ٦٣]

ص: ١٥٣٥

انواع المبتدأ: اعلم [أنَّ المبتدأ على قسمين:

١-الإسمي كما مرّ.

٢-الوصفيّ و هو الذي ليس بمسند إليه بل صفه وقعت بعد النفي، نحو: «ما قائم زيد» و «غير قائم الزيدان»[أو بعد الإستفهام، نحو: «أ قائم زيد؟» و «كيف مضروب العمران؟»]يشترط أن ترفع تلك الصفه اسما ظاهرا [أو ضميرا منفصلا] بعدها، نحو: «ما قائم الزيدان» و «أ قائم الزيدون؟» و «أجالس أنت؟» بخلاف «أ قائمان الزيدان؟» .

[إعلم أنَّ الإسم المرفوع بعد المبتدأ الوصفيّ يعرب نائب فاعل إذا كان الوصف اسم المفعول أو فاعلا إذا كان غيره.]

الأسئلة

١-عدّد أقسام الخبر مع ذكر مثال لكل واحد منها.

٢-ما هو متعلّق الظرف؟ بينه بمثال.

٣-ما هو المبتدأ الوصفيّ و ما هو شرطه؟

[شماره صفحه واقعي : ٦٤]

ص: ١٥٣٦

١-عين أقسام المبتدأ والخبر في الجمل التاليه و اذكر العائد من الجمل الخيريّه:

أ) اللَّهُ يُحْيِي وَيُمِيتُ آل عمران/١٥٦.

ب) قُلْ كُلُّ مُتَرَبِّصٍ فَتَرَبَّصُوا طه/١٣٥.

ج) وَاللَّهُ عِنْدَهُ حُسْنُ الْمآبِ آل عمران/١٤.

د) قُلْ كُلُّ يَعْمَلُ عَالِي شَاكِلَتِهِ الإسراء/٨٤.

هـ) أَرَأَيْتَ أَنْتَ عَنْ آلِهَتِي يَا إِبْرَاهِيمُ مريم/٤٦.

و) لِلَّهِ الْعِزَّةُ وَلِرَسُولِهِ وَلِلْمُؤْمِنِينَ المنافقون/٨.

ز) وَاللَّهُ بَصِيرٌ بِمَا تَعْمَلُونَ الحجرات/١٨.

ح) الْمُؤْمِنُونَ وَالْمُؤْمِنَاتُ بَعْضُهُمْ أَوْلِيَاءُ بَعْضٍ التوبه/٧١.

ط) هَلْ مِنْ خَالِقٍ غَيْرُ اللَّهِ فَاظِرٌ ٣.

ي) «العلم يحرسك و أنت تحرس المال» نهج البلاغه، قصار الحكم:١٤٧.

ك) «الحق معكم و فيكم و منكم و إليكم و أنتم أهله و معدنه»

مفاتيح الجنان، الزيارة الجامعه الكبيره.

٢-أعرب مايلي: أ- «المؤمن بشره في وجهه و حزنه في قلبه» نهج البلاغه، قصار الحكم:١٣٣.

ب- «الإسلام يعلو و لا يعلو عليه» ميزان الحكمه: ج ٤، ص ٥١٨، ح ٨٧٦٢.

[شماره صفحه واقعي : ٦٥]

ص: ١٥٣٧

القسم الخامس من المرفوعات: خبر إنّ و أخواها

و هي «أنّ» و «كأنّ» و «لكنّ» و «ليت» و «لعلّ» .

و هذه الحروف تدخل على المبتدأ و الخبر فتنصب المبتدأ و يسمّى اسما لها و ترفع الخبر و يسمّى خبرا لها؛ فالخبر هو المسند بعد دخولها، نحو قوله تعالى: **إِنَّ اللَّهَ وَاسِعٌ عَلِيمٌ** (١) و حكمه في كونه مفردا أو جملة، معرفه أو نكرة، كحكم خبر المبتدأ.

ثم اعلم أنّه لا يجوز تقديمه على اسمها إلا إذا كان ظرفا، نحو قوله تعالى: **إِنَّ مَعَ الْعُسْرِ يُسْرًا (٢) وَإِنَّ إِلَيْنَا إِيَابُهُمْ * ثُمَّ إِنَّ عَلَيْنَا حِسَابَهُمْ (٣)** لمجال التوسّع في الظروف.

القسم السادس من المرفوعات: اسم «كان» و أخواها

إشارة

و هي «صار» و «أصبح» و «أمسى» و «أضحى» و «ظلّ» و «بات» و «آض» و «عاد» و «غدا» و «راح» و «ما زال» و «ما فتى» و «ما انفكّ» و «ما برح» و «ما دام» و «ليس» .

عملها: و هذه الأفعال تدخل على المبتدأ و الخبر فترفع المبتدأ و يسمّى اسما لها

[شماره صفحه واقعى : ٦٦]

ص: ١٥٣٨

١- البقره/١١٥.

٢- الشرح/٦.

٣- الغاشيه/٢٥-٢٦.

و تنصب الخبر و يسمّى خبرا لها. فاسمها هو المسند إليه بعد دخولها، نحو قوله تعالى: **كَانَ رَبُّكَ بَصِيرًا (١)**.

تقديم الخبر:

أ) يجوز في الكل تقديم أخبارها على أسمائها، نحو: «كان قائما زيد» .

ب) يجوز تقديم أخبارها على نفس الأفعال أيضا من «كان» إلى «راح» ، نحو:

«قائما كان زيد» و لا يجوز ذلك فيما أوله «ما» فلا يقال: «قائما ما زال زيد» ، و في «ليس» خلاف. و باقى الكلام فى هذه الأفعال يجىء فى القسم الثانى إن شاء الله تعالى.

القسم السابع من المرفوعات: اسم الحروف المشبهة ب «ليس»

[و هى: «إن» ، «ما» ، «لا» و «لات» .]

و [هو]المسند إليه بعد دخولها، نحو: «إن الفقر عيبا» و «ما زيد قائما» و «لا رجل أفضل منك» و «لات وقت الندامة» . و يدخل «ما» على المعرفة و النكره و يختص «لا» بالنكرات خاصه.

[و لهذه الحروف شروط فى العمل، ستأتى فى القسم الثانى عشر من المنصوبات.]

القسم الثامن من المرفوعات: خبر «لا» التى لئفى الجنس

و هو المسند بعد دخولها، نحو: «لا رجل قائم» .

[شماره صفحه واقعى : ٦٧]

ص: ١٥٣٩

- ١- ما الفرق بين عمل الحروف المشبَّهه بالفعل و الأفعال الناقصه؟
- ٢- ما هو حكم خبرها من حيث «الإفراد و الجملة» و «التعريف و التنكير»؟
- ٣- متى يجوز تقديم خبر الحروف المشبَّهه بالفعل على اسمها؟ و لم ذلك؟
- ٤- هل يتقدّم خبر «كان» و أخواتها على اسمها؟ وضح ذلك بأمثله.
- ٥- هل يجوز تقديم أخبار هذه الأفعال على نفسها؟ إشرح ذلك بأمثله.
- ٦- ما الفرق بين «ما» و «لا» المشبَّهتين ب «ليس»؟
- ٧- ما هو عمل «لا» النافية للجنس؟ أذكره مع المثال.

التمارين

- ١- إستخرج التواسخ و معموليها فيما يلي من الجمل و عيّن أقسام خبرها:
  - (أ) أَلَمْ تَرَ أَنَّ اللَّهَ أَنْزَلَ مِنَ السَّمَاءِ مَاءً فَتَصْبِحُ الْأَرْضُ مُخْضَرَّةً الْحجج/٦٣.
  - (ب) يَقُولُ يَا لَيْتَنِي لَمْ أُشْرِكْ بِرَبِّي أَخَذَا الْكهف/٤٢.
  - (ج) أَوْصَانِي بِالصَّلَاةِ وَ الزُّكَاةِ مَا دُمْتُ حَيًّا مريم/٣١.
  - (د) أَلَيْسَ فِي جَهَنَّمَ مَثْوًى لِّلْمُتَكَبِّرِينَ الزمر/٦٠.
  - (هـ) وَ لَا خَوْفٌ عَلَيْهِمْ وَ لَا هُمْ يَحْزَنُونَ البقره/٦٢.
  - (و) مَا هُنَّ أُمَّهَاتِهِمْ الْمُجَادله/٢.
  - (ز) يَبْتَغُونَ لِرَبِّهِمْ سَجْدًا وَ فِيهَا الْفِرْقَانُ/٦٤.

[شماره صفحه واقعي : ٦٨]

ح) قَالُوا لَنْ نَبْرَحَ عَلَيْهِ لَعَاكِفِينَ حَتَّى يَرْجِعَ إِلَيْنَا مُوسَى طه/٩١.

ط) وَلَا يَزَالُونَ يُقَاتِلُونَكُمْ حَتَّى يَزُدَّوَكُمْ عَنْ دِينِكُمْ إِنَّ اسْتِطَاعُوا الْبِقْرَه/٢١٧.

ي) فَقَاتِلُوا أَيْمَةَ الْكُفْرِ إِنَّهُمْ لَا أَيْمَانَ لَهُمْ لَعَلَّهُمْ يَنْتَهُونَ التوبه/١٢.

ك) إِنَّ اللَّهَ يُحِبُّ الَّذِينَ يُقَاتِلُونَ فِي سَبِيلِهِ صَفًا كَانَتْهُمْ بُيَانٌ مَرُوضٌ الصّف/٤.

ل) فَظَلَّتْ أَعْنَاقُهُمْ لَهَا خَاضِعِينَ الشعراء/٤.

م) «فو الله ما زلت مدفوعا عن حقي» نهج البلاغه، الخطبه:٦.

ن) «فصارت الدنيا أملك بكم من الآخرة» نهج البلاغه، الخطبه:١١٣.

٢-مميز الصحيح و الخطأ من الجمل التاليه: أ: «حقا كان وعد ربي» .

ب: «ليست بالثروه العزه» .

ج: «مصليا بات حسن» .

د: «ما فتىء كريما عمرو» .

ه: «واقفا ما زال خليل» .

و: «ممطرا أصبح الجوز» .

ز: «ما زالت ممدوحه العداله» .

٣-أعرب مايلي: إِنَّ السَّاعَةَ لَأْتِيَةٌ لَا رَيْبَ فِيهَا وَ لَكِنَّ أَكْثَرَ النَّاسِ لَا يُؤْمِنُونَ غافر/٥٩.

[شماره صفحه واقعي : ٦٩]

ص: ١٥٤١

تمارين عامه استخراج الأسماء المرفوعه من الجمل الآتيه و أعرها:

أ) وَإِنْ عَاقَبْتُمْ فَعَاثِبُوا بِمِثْلِ مَا عُوِقْتُمْ بِهِ النَّحْلَ/١٢٦.

ب) فَإِنْ كَذَّبُوكَ فَقُلْ رَبُّكُمْ ذُو رَحْمَةٍ وَسِعَتْهَا وَلَا يُرَدُّ بَأْسُهُ عَنِ الْقَوْمِ الْمُجْرِمِينَ الْأَنْعَامَ/١٤٧.

ج) إِنَّ اللَّهَ سَرِيعُ الْحِسَابِ آلِ عِمْرَانَ/١٩٩.

د) فَاصْدَعْ بِمَا تُؤْمَرُ وَأَعْرِضْ عَنِ الْمُشْرِكِينَ الْحَجَرَ/٩٤.

هـ) كُلُّ حِزْبٍ بِمَا لَدَيْهِمْ فَرِحُونَ الزُّمَرَ/٣٢.

و) أذِنَ لِلَّذِينَ يُقَاتِلُونَ بِأَنَّهُمْ ظَلَمُوا وَإِنَّ اللَّهَ عَلِيمٌ لِّغَيْبَاتِ الْقُلُوبِ الْحَجَّ/٣٩.

ز) ثُمَّ لَمْ يَكُنْ فَتَنُّهُمْ إِلَّا أَنْ قَالُوا وَاللَّهِ رَبَّنَا مَا كُنَّا مُشْرِكِينَ الْأَنْعَامَ/٢٣.

ح) أَلَيْسَ اللَّهُ بِأَعْلَمَ بِالشَّاكِرِينَ الْأَنْعَامَ/٥٣.

ط) وَمَا كَفَرَ سُلَيْمَانُ وَ لَكِنَّ الشَّيَاطِينَ كَفَرُوا الْبَقَرَةَ/١٠٢.

ي) «لا فقر أشد من الجهل» بحار الأنوار: ج ١، ص ٨٨ ح ١٣، ب ١.

[شماره صفحه واقعی : ٧٠]

اشاره

و هى إثنا عشر قسما:

١-المفعول المطلق

٢-المفعول به

٣-المفعول فيه

٤-المفعول له

٥-المفعول معه

٦-الحال

٧-التمييز

٨-المستثنى

٩-خير «كان» و أخواتها

١٠-إسم «إنّ» و أخواتها

١١-المنصوب ب «لا» التى لى الجنس

١٢-خير الحروف المشبهه ب «ليس»

[شماره صفحه واقعى : ٧١]

ص: ١٥٤٣

أشاره

المقصد الثاني: في الأسماء المنصوبات و هي إثنا عشر قسما:

القسم الأول من المنصوبات: المفعول المطلق

تعريفه: و هو مصدر بمعنى فعل مذكور قبله.

أقسامه: و هو ثلاثة:

أ) المؤكّد: [و هو ما يذكر للتأكيد، نحو: «ضربت ضربا» .

ب) المبيّن للنوع: [و هو ما يذكر للبيان النوع، نحو: «جلست جلسه عاريا» و قوله عليه السلام: «الفرصة تمرّ مرّ السحاب» (١).

ج) المبيّن للعدد: [و هو ما يذكر للبيان العدد، نحو: «جلست جلسه، أو جلستين، أو جلسات» .

[النائب عنه: ينوب عن المفعول المطلق المؤكّد ثلاثة أشياء:

أ) ما كان مرادف المصدر، نحو: «قعدت جلوسا» ؛

ب) ما كان ملاقيا له في الإشتقاق، نحو قوله تعالى: وَ تَبَتَّلْ إِلَيْهِ تَبْتِيلًا (٢)؛

[شماره صفحه واقعي : ٧٢]

ص: ١٥٤٤

١- نهج البلاغه، قصار الحكم: ٢١.

٢- المرّمّل ٨/.

ج) ما كان اسم المصدر، نحو: «توضّأت وضوءاً» .

و ينوب عن غير المؤكّد أمور منها:

أ) «كل» ، نحو: فَلَا تَمِيلُوا كُلَّ الْمَيْلِ (١)؛

ب) «بعض» ، نحو: «نمت بعض التّوم» ؛

ج) «أى» ، نحو: «جددت أىّ جدّ» ؛

د) الصّفة، نحو: «سرت أحسن السّير» و «أكرمتنا الضيوف كثيراً» و الأصل: «سرت سيرا أحسن السّير» و «أكرمتنا الضيوف إكراما كثيراً» ؛

ه) اسم الإشارة، نحو: «قلت ذلك القول» ؛

و) العدد، نحو: «جلد المجرم عشر جلدات» .

العامل فيه: عامل المفعول المطلق إمّا فعل، نحو قوله تعالى: وَ كَلَّمَ اللَّهُ مُوسَى تَكْلِيمًا (٢) أو مصدر، نحو قوله تعالى: فَإِنَّ جَهَنَّمَ جَزَاؤُكُمْ جَزَاءً مَوْفُورًا (٣) أو وصف أعنى اسم الفاعل و المفعول وصيغه المبالغة، نحو قوله تعالى: وَالصّافَاتِ صَفًّا (٤).

و قد يحذف عامله لقيام قرينه:

أ) جوازا، نحو قولك للقادم: «خير مقدم» .

ف «خير» اسم تفضيل و مصدريته إمّا باعتبار الموصوف [المحذوف] و هو «قدوما» [و التقدير: قدمت قدوما خير مقدم] أو المضاف إليه و هو «مقدم» [و التقدير: قدمت خير مقدم].

ب) وجوبا سماعا، نحو: «شكرا» و «سقيا» [أى: شكرت شكرا و سقاك الله سقيا].

[شماره صفحه واقعي : ٧٣]

ص: ١٥٤٥

١- النساء/١٢٩.

٢- النساء/١٦٤.

٣- الإسراء/٦٣.

٤- الصّافات/١.

١- عرّف المفعول المطلق مع المثال.

٢- عدد أقسام المفعول المطلق مع ذكر الأمثلة.

٣- ما هو النائب عن المفعول المطلق المؤكد؟

٤- متى يحذف عامل المفعول المطلق؟

التمارين

١- استخرج المفعول المطلق من الجمل التالية و اذكر نوعه و بين عامله: أ) إِنَّهُمْ يَكِيدُونَ كَيْدًا* وَ أَكِيدُ كَيْدًا الطارق/١٥-١٦.

ب) فَأَخَذْنَاهُ أَخْذًا وَبِيلاً المزمّل/١٦.

ج) فَيَعَذِّبُهُ اللَّهُ الْعَذَابَ الْأَكْبَرَ الغاشية/٢٤.

د) وَ حَمَلَتِ الْأَرْضُ وَالْجِبَالُ فَدُكَّتَا دَكَّةً وَاحِدَةً الحاقة/١٤.

هـ) يَا أَيُّهَا الْإِنْسَانُ إِنَّكَ كَادِحٌ إِلَىٰ رَبِّكَ كَدْحًا فَمُلَاقِيهِ الإنشاق/٦.

و) يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا اذْكُرُوا اللَّهَ ذِكْرًا كَثِيرًا الأحزاب/٤١.

ز) «اللَّهُمَّ لَكَ الْحَمْدُ حمد الشاكرين» مفاتيح الجنان، الزيارة عاشوراء.

٢- عين النائب عن المفعول المطلق في الجمل الآتية: أ) فَلْيَضْحَكُوا قَلِيلًا وَ لْيَبْكُوا كَثِيرًا التوبة/٨٢.

ب) وَ سَيَعْلَمُ الَّذِينَ ظَلَمُوا أَيَّ مُنْقَلَبٍ يَنْقَلِبُونَ الشعراء/٢٢٧.

[شماره صفحه واقعی : ٧٤]

ج) وَ اللَّهُ أَنْبَتَكُمْ مِنَ الْأَرْضِ بِآتَانَا نُوحٍ/١٧.

د) لَا تَبْسُطُهَا كُلَّ الْبَسْطِ الْإِسْرَاءِ/٢٩.

هـ) فَيَوْمَئِذٍ لَا يُعَذِّبُ عَذَابُهُ أَحَدًا * وَلَا يُوثِقُ وَثَاقَهُ أَحَدًا الْفَجْرِ/٢٥-٢٦.

و) فَاجْلِدُوهُمْ ثَمَانِينَ جَلْدَةً النَّورِ/٤.

ز) فَمَهْلِكُ الْكَافِرِينَ أَهْلَهُمْ رُوَيْدًا الطَّارِقِ/١٧.

ح) «إتق الله بعض التقى و إن قل» نهج البلاغه، قصار الحكم: ٢٤٢.

٣- عتین العامل المحذوف فی المفعول المطلق فیما یلی: أ) صَبَّغَهُ اللَّهُ وَ مَنْ أَحْسَنُ مِنَ اللَّهِ صَبَّغَهُ الْبَقْرَةَ/١٣٨.

ب) وَ عَدَّ اللَّهُ حَقًّا النِّسَاءَ/١٢٢.

ج) قَالَ مَعَادَ اللَّهِ إِنَّهُ رَبِّي أَحْسَنَ مَثْوَايَ يُونُسَ/٢٣.

د) مَتَاعَ الْحَيَاةِ الدُّنْيَا يُونُسَ/٢٣.

هـ) سُبْحَانَ اللَّهِ وَ تَعَالَى عَمَّا يُشْرِكُونَ يُونُسَ/١٨.

٤- أعرب ما یلی: أ- فَلَا تُطِيعُ الْكَافِرِينَ وَ جَاهِدْهُمْ بِهِ جِهَادًا كَبِيرًا الْفِرْقَانِ/٥٢.

ب- ثُمَّ إِنِّي دَعَوْتُهُمْ جِهَارًا * ثُمَّ إِنِّي أَعْلَنْتُ لَهُمْ وَ أَسْرَرْتُ لَهُمْ إِسْرَارًا * فَقُلْتُ اسْتَغْفِرُوا رَبَّكُمْ إِنَّهُ كَانَ غَفَّارًا نُوحٍ/٨-١٠.

[شماره صفحه واقعی : ٧٥]

ص: ١٥٤٧

القسم الثاني من المنصوبات: المفعول به

تعريفه: و هو إسم ما وقع عليه فعل الفاعل، نحو: «ضربت زيدا» .

تقديمه: اعلم أنّ الأصل تقديم الفاعل على المفعول و قد يمتنع، و ذلك في ثلاثه مواضع:

أ) إذا اتّصل بالفاعل ضمير يعود إلى المفعول به، نحو: «ضرب زيدا غلامه» ؛

ب) إذا كان المفعول به ضميرا متّصلا بالفعل، و الفاعل اسما ظاهرا، نحو: «ضربك زيد» ؛

ج) إذا كان الفاعل محصورا فيه [ب «الّا» او معناها]، نحو: «ما ضرب عمرا إلاّ زيد» و «إنّما ضرب عمرا زيدا» .

حذف عامله: قد يحذف عامله لقرينه:

أ) جوازا، نحو: «زيدا» في جواب من قال: «من أضرب» ؛

ب) وجوبا في سنّه مواضع أولها سماعي و البواقى قياسيه؛

الأول: في نحو: «امرء و نفسه» أي: دعه و نفسه و قوله تعالى: «إِنْتَهُوا خَيْراً

[شماره صفحه واقعي : ٧٦]

أى: إنتهوا عن التثليث و اقصدوا خيرا لكم و «أهلا و سهلا» أى: أتيت مكانا أهلا و أتيت مكانا سهلا.

الثانى: [فى باب]التحذير (٢) [و لا يجب حذف العامل فى هذا الباب الآ فى ثلاثه مواضع:]

(أ) فيما إذا كان التحذير ب «إيا» و هو معمول بتقدير «إتق [أو إحذر أو باعد أو تجنب] أو نحوها [تحذيرا مما بعده، نحو: «إياك و الأسد» أصله: ق نفسك من الأسد.

(ب) فيما إذا كان [المحذّر منه مكررا، نحو: «الطريق الطريق»، أصله: إتق الطريق الطريق.

(ج) فيما إذا كان [المحذّر منه معطوفا عليه، نحو: «الكذب و الخداع»، أصله: إتق الكذب و احذر الخداع.

الثالث: فى باب الإغراء (٣) و الإسم المنصوب معمول بتقدير «إلزم» أو «أطلب» أو «إفعل» أو نحوها تشويقا إلى ما بعده. و حذف العامل فى هذا الباب واجب فى الموضعين الأخيرين المذكورين، نحو: «الأدب الأدب»، أصله: إلزم الأدب الأدب و «الجدّ و العزم» أصله: إلزم الجدّ و العزم.

الرابع: فى باب الإختصاص و الإسم المنصوب معمول بتقدير «أخصّ» أو «أعنى» و هو واقع بعد ضمير لبيان المراد منه، نحو: «نحن الطلاب شعارنا الجدّ» أصله: نحن نخصّ الطلاب شعارنا الجدّ.

[شماره صفحه واقعى : ٧٧]

ص: ١٥٤٩

١- النساء/١٧١.

٢- هو تنبيه المخاطب على امر مكروه ليجتنبه؛ «معجم القواعد العربيه، التحذير» .

٣- هو تنبيه المخاطب على أمر محمود ليفعله؛ «معجم القواعد العربيه، الإغراء» .

- ١- عرّف المفعول به و مثل له.
- ٢- عدّد مواضع وجوب تقديم المفعول على الفاعل.
- ٣- متى يحذف عامل المفعول به؟
- ٤- أذكر مواضع حذف العامل في باب التحذير.
- ٥- ما هو العامل المحذوف في باب الإغراء؟
- ٦- ما هو شرط الإسم المنصوب في باب الإختصاص؟

التمارين

- ١- إستخرج المفعول به من الجمل التاليه مع ذكر العامل فيه: أ) وَهُوَ الَّذِي هُوَ فَوْقَ عِبَادِهِ وَيُرْسِلُ عَلَيْكُمْ حَفَظَةً حَتَّىٰ إِذَا جَاءَ أَحَدَكُمْ الْمَوْتُ تَوَفَّتْهُ رُسُلُنَا وَهُمْ لَا يُفْرُطُونَ
الأنعام/٦١.
- ب) فَيَوْمَئِذٍ لَا يُنْفَعُ الَّذِينَ ظَلَمُوا مَعذِرَتُهُمْ الروم/٥٧.
- ج) فَأَيَّ آيَاتِ اللَّهِ تُنْكِرُونَ غافر/٨١.
- د) وَقِيلَ لِلَّذِينَ اتَّقَوْا مَاذَا أَنْزَلَ رَبُّكُمْ قَالُوا خَيْرًا التحل/٣٠.
- هـ) أَمْ آمَنُوا مَكَرَ اللَّهِ فَلَا يَأْمَنُ مَكَرَ اللَّهِ إِلَّا الْقَوْمُ الْخَاسِرُونَ الأعراف/٩٩.
- و) وَإِذِ ابْتَلَىٰ إِبْرَاهِيمَ رَبُّهُ بِكَلِمَاتٍ فَأَتَمَّهُنَّ البقره/١٢٤.

[شماره صفحه واقعی : ٧٨]

ز) إِنَّمَا يُرِيدُ اللَّهُ لِيُذْهِبَ عَنْكُمُ الرِّجْسَ أَهْلَ الْبَيْتِ وَيُطَهِّرَكُمْ تَطْهِيراً الأحزاب/٣٣.

ح) فَأَقِمْ وَجْهَكَ لِلدِّينِ حَنِيفاً فِطْرَتَ اللَّهِ الَّتِي فَطَرَ النَّاسَ عَلَيْهَا الزوم/٣٠.

ط) «إِنَّا كَرِهْنَا لَكَ الْبَغْيَ فَاصْبِرْ إِنَّكَ مِنَ الصَّابِرِينَ» نهج البلاغه، الكتاب: ٧٦.

ي) «اللَّهُ اللَّهُ فِي الْقُرْآنِ لَا يَسْبِقُكُمْ بِالْعَمَلِ بِهِ غَيْرُكُمْ» نهج البلاغه، الكتاب: ٤٧.

٢- أعرب ما يلي: فَرِيقًا هَدَىٰ وَفَرِيقًا حَقَّ عَلَيْهِمُ الضَّلَالَةُ إِنَّهُمْ اتَّخَذُوا الشَّيَاطِينَ أَوْلِيَاءَ مِنْ دُونِ اللَّهِ وَيَحْسَبُونَ أَنََّّهُمْ مُهْتَدُونَ الأعراف/٣٠.

[شماره صفحه واقعی : ٧٩]

ص: ١٥٥١

أشاره

الخامس: [في باب الاشتغال و هو] اسم أضمّر عامله بشرط تفسيره بفعل أو شبهه يذكر بعده، يشتغل ذلك الفعل عن ذلك الإسم بضميره او متعلقه بحيث لو سلّط عليه هو أو مناسبه لنصبه، نحو: «زيدا ضربته» [و «زيدا مررت به» و «زيدا ضربت غلامه»] فإنّ «زيدا» منصوب بفعل محذوف و هو «ضربت» [و «جاوزت» و «أهنت»] أو يفسره الفعل المذكور بعده و هو «ضربته» [و «مررت»] أو لهذا الباب فروع كثيره.

السادس: المنادى و هو اسم مدعوّ ب[احد] حروف النداء و هي «يا» و «أيا» و «هيا» و «أى» و «الهمزه المفتوحه»، نحو: «يا عبد الله» أى: أدعو عبد الله. و حرف النداء قائم مقام «أدعو» أو «أطلب» .

وقد يحذف حرف النداء لفظا، نحو قوله تعالى: يُوسُفُ أَعْرِضْ عَنْ هَذَا (١).

أقسامه: و اعلم أنّ المنادى على خمسة أقسام:

١-المفرد المعرفه؛ [و هو الإسم المعرفه اللّذى ليس مضافا و لا شبيها به].

[شماره صفحه واقعى : ٨٠]

ص: ١٥٥٢

١- يوسف/٢٩.

٢- التَّنْكَرُ المقصوده؛ [و هي التي أريد بها معين و لم تكن أيضا مضافه و لا شبيهه بالمضاف].

٣- المضاف [و هو ما أضيف إلى ما بعده].

٤- شبه المضاف [و هو الذي أتصل به شيء من تمام معناه، و ما بعده إما أن يكون معمولاً او يكون معطوفاً].

٥- التَّنْكَرُ غير المقصوده [و هو اسم الجنس الذي لا يراد به فرد معين].

فالمنادى إن كان مفرداً معرفه أو نكره مقصوده يبني على علامه الرفع كـ «الضَّمَّة» ، نحو: «يا زيد» [و «يا رجل» و «يا رجال» و «يا مسلمات»] و «الألف» ، نحو: «يا زيدان» و «الواو» ، نحو: «يا زيدون» ، و إلا ينصب، نحو: «يا عبد الله» [و «يا ضاحكا وجهه» و «يا محمودا فعله»] و «يا طالعا جبلا» [و «يا ناصرا لدين الله» و «يا مسافرا اليوم» و «يا ثلاثه و ثلاثين رجلا»] و قول الأعمى: «يا رجلا خذ بيدي» .

تتمه: إنَّ المستغاث يخفض ب «لام» الاستغاثه، نحو: «يا لزيد» و يفتح لإلحاق ألفها [بدون هاء السكت و صلا أو معها وقفا]، نحو: «يا زيدا» و «يا زياده» .

ثمَّ إنَّ ما يراد نداؤه إن كان معرفاً باللام قيل: «يا أيها الرجل» و «يا أيها المرأة» . [و يستثنى من ذلك لفظ «الله» فيقال فيه: «يا الله» و قد يحذف فيه حرف النداء و يعوّض عنها في آخره «ميم» مشدده فيقال: «اللهم» .]

[شماره صفحه واقعي : ٨١]

ص: ١٥٥٣

- ١- ما هو شرط الإسم المقدم في باب «الإشتغال» ؟
- ٢- عرف المنادى مع ذكر المثال.
- ٣- اذكر المنادى المعرب و مثل له.
- ٤- كيف يستعمل المستغاث؟

التمارين

- ١- إستخرج الأسماء المنصوبه من باب الإشتغال مع ذكر العامل فيها: (أ) وَ قُوَانَا فَرَقْنَا لِتَفْرَأَهُ عَلَى النَّاسِ عَلَى مُكْثٍ وَ نَزَّلْنَاهُ تَنْزِيلًا الإسراء/١٠٦.
- (ب) وَ الْأَرْضَ وَضَعَهَا لِلْأَنَامِ الرحمن/١٠.
- (ج) وَ كُلِّ إِنْسَانٍ أَلْزَمْنَاهُ طَائِرَهُ فِي عُنُقِهِ وَ نُخْرِجُ لَهُ يَوْمَ الْقِيَامَةِ كِتَابًا يَلْقَاهُ مَشْهُورًا الإسراء/١٣.
- (د) وَ كُلُّ شَيْءٍ أَحْصَيْنَاهُ كِتَابًا النبأ/٢٩.
- (هـ) خُذُوهُ فَغُلُّوهُ * ثُمَّ الْجَحِيمَ صَلُّوهُ الحاقه/٣٠-٣١.
- ٢- إستخرج المنادى من الجمل التاليه و بين نوعه و إعرابه: (أ) يَا زَكَرِيَّا إِنَّا نُبَشِّرُكَ بِغُلَامٍ إِسْمُهُ يُحْيَىٰ مريم/٧.
- (ب) قَالُوا يَا وَيْلَنَا مَنْ بَعَثَنَا مِنْ مَرْقَدِنَا يس/٥٢.
- (ج) قِيلَ يَا أَرْضُ ابْلَعِي مَاءَكِ وَ يَا سَمَاؤُا بْلَعِي هود/٤٤.

[شماره صفحه واقعی : ٨٢]

د) يَا أَيُّهَا الْإِنْسَانُ مَا عَزَّكَ بِرَبِّكَ الْكَرِيمِ الْإِنْفِطَارِ/٦.

ه) يَا حَسْرَةَ عَلَى الْعِبَادِ مَا يَأْتِيهِمْ مِنْ رَسُولٍ إِلَّا كَانُوا بِهِ يَسْتَهْزِئُونَ يس/٣٠.

و) قَالَ يَا قَوْمِ اعْبُدُوا اللَّهَ مَا لَكُمْ مِنْ إِلَهٍ غَيْرُهُ الْأَعْرَافِ/٥٩.

ز) يَا مَرْيَمُ أَنْتِ لَكِ هَذَا آلِ عِمْرَانَ/٣٧.

ح) يَا أَهْلَ الْكِتَابِ لَا تَغْلُوا فِي دِينِكُمْ النَّسَاءِ/١٧١.

ط) «موالئ لا أحصى ثنائكم ولا أبلغ من المدح كنهكم ومن الوصف قدركم» مفاتيح الجنان: الزياره الجامعه الكبيره.

ي) «اللهم ارزقني شفاعه الحسين عليه السلام يوم الورود» مفاتيح الجنان: الزياره عاشوراء.

٣-أعرب ما يلي: أ- يَا بَنِي آدَمَ خُذُوا زِينَتَكُمْ عِنْدَ كُلِّ مَسْجِدٍ وَكُلُوا وَاشْرَبُوا وَلَا تُسْرِفُوا إِنَّهُ لَا يُحِبُّ الْمُسْرِفِينَ الْأَعْرَافِ/٣١.

ب- يَا مَرْيَمُ إِنَّ اللَّهَ اصْطَفَاكِ وَطَهَّرَكِ وَاصْطَفَاكِ عَلَى نِسَاءِ الْعَالَمِينَ آلِ عِمْرَانَ/٤٢.

[شماره صفحه واقعی : ٨٣]

ص: ١٥٥٥

أشاره

ترخيم المنادى: يجوز ترخيم المنادى و هو حذف فى آخره للتخفيف (١) كما تقول فى «يا مالك»، «يا مال» و فى «يا منصور» «يا منص» و فى «يا عثمان»، «يا عثم» و [فى «يا فاطمه»، «يا فاطم». و يجوز فى آخر المرخّم الضّمّه و الحركه الأصليه، كما تقول فى «يا حارث»، «يا حار و يا حار» .

المندوب:

و اعلم أنّ «يا» من حروف التّداء و قد تستعمل فى المندوب أيضا و هو المتفجّع عليه ب «يا» أو «وا» ، يقال: «يا زيدا» و «وازيداه» ف «وا» مختصّ بالمندوب و «يا» مشترك بين التّداء و المندوب.

[و المندوب يستعمل على ثلاثة أوجه: «وازيد» و «وازيدا» و صلا و «وازيداه» و قفا.]

[شماره صفحه واقعى : ٨٤]

ص: ١٥٥٦

١- و المنادى إن كان مؤنثا بالتاء فيرخّم بلا شرط و إلا فيرخّم بشرط أن يكون علما غير مركّب بالإضافه و الإسناد زائدا على ثلاثة أحرف فلا يجوز ترخيم «عالم» و «عبد الله» و «تأبط شرا» و «حسن» .

القسم الثالث من المنصوبات: المفعول فيه تعريفه: و هو اسم ما وقع الفعل فيه من الزّمان و المكان و يسمّى «ظرفاً» .

أقسامه: [و هو على قسمين: ١-ظرف الزّمان ٢-ظرف المكان]

و ظرف الزّمان [أيضاً] على قسمين:

١-مبهم و هو ما لا يكون له حدّ معيّن، نحو: «دهر» و «حين»؛

٢-محدود و هو ما يكون له حدّ معيّن، نحو: «يوم» و «ليلة» و «شهر» و «سنه» . و كلاهما منصوب بتقدير «فى» تقول: «صمت دهرًا» و «سافرت شهرًا» أى: فى دهر و فى شهر.

و ظرف المكان- كذلك- مبهم (١) كالجهاات السّت و أسماء المقادير المكانية[و هو منصوب أيضا، نحو: «جلست خلفك» و «سرت فرسخًا»؛ و محدود (٢) و هو لا يكون منصوبًا بتقدير «فى» بل لا بدّ من ذكر «فى» ، نحو: «جلست فى الدّار» و «فى السوق» و «فى المسجد» .

النائب عنه: ينوب عن الظرف خمسة أشياء و هى تنصب على أنّها مفعول فيه:

أ) المضاف إلى الظرف، نحو: «مشيت كلّ النّهار او بعض النّهار»؛

[شماره صفحه واقعى : ٨٥]

ص: ١٥٥٧

١-١) و هو ما دلّ على مكان غير معيّن (أى ليس له صورة تدرك بالحسّ الظاهر و لا حدود للصورة) . «جامع الدروس العربيّه، الجزء الثالث، المفعول فيه» .

٢-٢) و هو ما دلّ على مكان معيّن (أى له صورة محدوده محصوره) . «المصدر نفسه» .

ب) صفه الظرف، نحو: «نمت طويلاً» أى: نمت زمناً طويلاً؛

ج) اسم الإشارة، نحو: «سرت تلك الليلة» ؛

د) العدد المميز بالظرف أو المضاف إلى الظرف، نحو: «قرأت القرآن ثلاثين دقيقة» و «استرحت ثلاثة أيام» ؛

ه) المصدر المتضمن معنى الظرف، نحو: «جئتك قدوم الحاج» .

الأسئلة

١- كيف يكون آخر المنادى المرتخم؟

٢- كم وجهاً للمندوب؟

٣- عرف المفعول فيه؟

٤- أى ظرف لا يسمى بمفعول فيه؟

٥- ماذا ينوب عن الظرف؟

[شماره صفحه واقعى : ٨٦]

ص: ١٥٥٨

١- رَحِّمِ الْمُنَادِيَ الَّذِي يَجُوزُ فِيهِ التَّرْخِيمُ: «يا زينب»، «يا صاحب الزّمان»، «يا جعفر»، «يا ضارب»، «يا شافع»، «يا خديجه»، «يا نوح»، «يا طالعا جبلا»، «يا أبا الحسن»، «يا سيويه»، «يا امرأه»، «يا طلحه»، «يا هود» .

٢- ميّز المستغاث عن المندوب من الجمل التاليه: (أ) «يا كبدا»

(ب) «يا للمرضى للشّيعه»

(ج) «يا للأقوياء للضعفاء»

(د) «وا حسينا»

(ه) «يا لمحمّد و يا لعليّ لليتامى»

٣- إستخرج المفعول فيه من الجمل الآتيه و بين نوعه: (أ) وَ أذْكَرِ إِسْمَ رَبِّكَ بُكْرَةً وَ أَصِيلاً الْإِنْسَانَ/٢٥.

(ب) وَ لَا تَحْسَبَنَّ الَّذِينَ قُتِلُوا فِي سَبِيلِ اللَّهِ أَمْواتاً بَلْ أَحْيَاءٌ عِنْدَ رَبِّهِمْ يُرْزَقُونَ آل عمران/١٦٩.

(ج) فَلَبِثْتَ سِنِينَ فِي أَهْلِ مَدْيَنَ . . . طه/٤٠.

[شماره صفحه واقعي : ٨٧]

ص: ١٥٥٩

د) قَالَ رَبِّ إِنِّي دَعَوْتُ قَوْمِي لَيْلًا وَ نَهَارًا نوح/٥.

ه) وَ سَيِّحُ بِحَمْدِ رَبِّكَ قَبْلَ طُلُوعِ الشَّمْسِ وَ قَبْلَ الْعُرُوبِ ق/٣٩.

و) وَ خُذُوهُمْ وَ أَحْضِرُوهُمْ وَ أَقْعُدُوا لَهُمْ كُلَّ مَوْصِدٍ النُّبُوءِ/٥.

ز) أَمْ أَمِنتُمْ أَنْ يُخْسِفَ بَيْنَكُمْ الْبَرَّ أَوْ يُرْسِلَ عَلَيْكُمْ حَاصِبًا الإسراء/٦٨.

ح) لِكُلِّ أُمَّةٍ أَجَلٌ فَإِذَا جَاءَ أَجْلُهُمْ لَا يَسْتَأْخِرُونَ سَاعَةً الأعراف/٣٤.

ط) أَلَيْسَ لَكُمْ دِينُكُمْ وَ أَنْتُمْ عَلَىٰ كَيْفٍ نَعْمَى المائدة/٣.

ي) تُؤْتَىٰ أَكْثَرَهَا كُلِّ حِينٍ يَا ذُنَّ رَبُّهَا إبراهيم/٢٥.

٤-أعرب اسم الزمان و المكان الذى ليس بالمفعول فيه من الآيات التالية: أ- وَ اتَّقُوا يَوْمًا تُرْجَعُونَ فِيهِ إِلَى اللَّهِ البقره/٢٨١.

ب- وَ أذْكُرُوا إِذْ كُنْتُمْ قَلِيلًا فَكَثَّرَكُمْ الأعراف/٨٦.

ج- إِنَّ يَوْمَ الْفُضْلِ كَانَ مِيقَاتُ النَّبَا/١٧.

د- لَيْلَةُ الْقَدْرِ خَيْرٌ مِنْ أَلْفِ شَهْرِ الْقَدْرِ/٣.

ه- فَطَالَ عَلَيْهِمُ الْأَمَدُ فَقَسَتْ قُلُوبُهُم الحديد/١٦.

٥-أعرب ما يلى: سَخَّرَهَا عَلَيْهِمْ سَبْعَ لَيَالٍ وَ تَمَائِنَةَ أَيَّامٍ الحاقه/٧.

[شماره صفحه واقعى : ٨٨]

اشاره

القسم الرابع من المنصوبات: المفعول له: و هو ما وقع لأجله الفعل المذكور قبله، ينصب بتقدير اللام، نحو: «ضربته تأديبا» أى: للتأديب و «فعدت عن الحرب جئنا» أى: للجنب (١).

و عند الزّجاج هو مصدر (٢) تقديره: أذبتة تأديبا و جئت جينا.

القسم الخامس من المنصوبات: المفعول معه تعريفه: و هو ما يذكر بعد الواو بمعنى «مع» لمصاحبه معمول فعل، نحو: «جاء البرد و الجلباب» و «جئت أنا و زيدا» أى: مع الجلباب و مع زيد.

حكمه: [ثم] إن كان الفعل لفظا و جاز العطف يجوز فيه الوجهان، نحو: «جئت أنا و زيد و زيدا» و إن لم يجز العطف تعين النّصب، نحو: «جئت و زيدا» و إن كان الفعل معنى و جاز العطف تعين العطف، نحو: «ما لزيد و عمرو» و إن لم يجز العطف تعين النّصب، نحو: «مالك و زيدا» و «ما شأنك و عمرا» لأنّ المعنى ما تصنع.

[شماره صفحه واقعى : ٨٩]

ص: ١٥٦١

١- المفعول له إمّا تحصيلي و هو الذى يكون وجوده بعد الفعل كالمثال الأوّل، أو حصولي و هو الذى يكون وجوده قبل الفعل كالمثال الثّانى.
٢- ٢) أى: مفعول مطلق.

[عامله: العامل فيه إما فعل، نحو: «سرت و الليل» أو شبه فعل و هو إما لفظي، نحو: «أنا مسافر و خالدا»، و إما معنوي و ذلك بعد «ما» و «كيف» الإستفهاميتين، نحو: «ما أنت و زيدا» و «مالك و زيدا» و «كيف أنت و السفر» و التقدير: ما تكون و زيدا و ما حاصل لك و زيدا و كيف تكون و السفر.]

الأسئلة

١- عرّف المفعول له و اذكر أنواعه؟

٢- اذكر تعريف المفعول معه و مثل له.

٣- متى يجوز الوجهان في المفعول معه؟

٤- متى يتعين النصب في المفعول معه؟

التمارين

١- استخراج المفعول له و المفعول معه مما يلي: أ) وَ جَاوَزْنَا بَنِي إِسْرَائِيلَ الْبَحْرَ فَأَتْبَعَهُمْ فِرْعَوْنُ وَ جُنُودُهُ بَغِيًّا وَ عَدُوًّا يُونُسَ/٩٠.

ب) وَ مِنَ النَّاسِ مَنْ يَشْرِي نَفْسَهُ إِتِّغَاءَ مَرْضَاتِ اللَّهِ الْبقره/٢٠٧.

ج) يَجْعَلُونَ أَصَابِعَهُمْ فِي آذَانِهِمْ مِنَ الصَّوَاعِقِ حَذَرَ الْمَوْتِ الْبقره/١٩.

د) قُلْ لَوْ أَنَّكُمْ تَمْلِكُونَ خَزَائِنَ رَحْمَةِ رَبِّي إِذًا لَأَمْسَكْتُمْ خَشْيَةَ الْإِنْفَاقِ الْإسراء/١٠٠.

ه) فَأَجْمِعُوا أَمْرَكُمْ وَ شُرَكَاءَ كُمْ يُونُسَ/٧١.

[شماره صفحه واقعی : ٩٠]

ص: ١٥٦٢

و) فَمَنْ لَمْ يَجِدْ فَصِيَامُ شَهْرَيْنِ مُتَتَابِعَيْنِ تَوْبَةً مِّنَ اللَّهِ النَّسَاء/٩٢.

ز) وَذَكَرَ كَثِيرٌ مِّنْ أَهْلِ الْكِتَابِ لَوْ يَرُّوْكُمْ مِنْ بَعْدِ إِيمَانِكُمْ كُفَّارًا حَسَدًا مِّنْ عِنْدِ أَنْفُسِهِمُ الْبَقْره/١٠٩.

ح) لَا يَسْئَلُونَ النَّاسَ إِلَّا حَافًا الْبَقْره/٢٧٣.

ط) لَا تَبْطُلُوا صِدْقَاتِكُمْ بِالْمَنِّ وَالْأَذَى كَالَّذِي يُنْفِقُ مَالَهُ رِئَاءَ النَّاسِ

الْبَقْره/٢٦٤.

ي) فَذَرُّهُمْ وَمَا يَفْتَرُونَ الْأَنْعَام/١١٢.

٢- إملا الفراغات التاليه بما يناسبها من الكلمات الآتيه: «خشيه الله، إصلاحا، إحتراما، خوفا، رغبه، حبا، إكراما» .

أ) «أمسكت زيدا. . . من فراره» .

ب) «وقف الناس. . . للعالم» .

ج) «جئت. . . للعلم» .

د) «إغتريت. . . فى العلم» .

ه) «أدبت عمرا. . . له» .

و) «زيتت المدينه. . . للقادم» .

ز) «تركت المنكر. . .» .

٣- ميّز الواو التي تعين للمعنى فيما يلى: أ) «جننا و قوما» . ب) «أتيت أنت و زيد» .

ج) «ما لبكر و خالد» . د) «مالى و زيدا» .

ه) «إذهب و بكرا» . و) «مشيت و النهار» .

ز) «ما أنت و عمرا» . ح) «سافرت و الليل» .

[شماره صفحه واقعى : ٩١]

ص: ١٥٦٣

٤- أعرب ما يلي: وَلَا تَقْتُلُوا أَوْلَادَكُمْ خَشْيَةَ إِمْلَاقٍ نَحْنُ نَرْزُقُهُمْ وَإِنَّا كَافِرُونَ إِنَّ قَتْلَهُمْ كَانَ خِطَاً كَبِيراً الإسراء/٣١.

تمارين عامه

١- إستخرج المفاعيل الخمسه من الجمل الآتية مع ذكر نوعها: أ) وَ سَلَامٌ عَلَيْهِ يَوْمَ وُلِدَ وَ يَوْمَ يَمُوتُ وَ يَوْمَ يُبْعَثُ حَيَّا مريم/١٥.

ب) الزَّانِيَةُ وَالزَّانِي فَاجْلِدُوا كُلَّ وَاحِدٍ مِّنْهُمَا مِائَةَ جَلْدَةٍ النور/٢.

ج) وَقَالَ إِنَّمَا اتَّخَذْتُم مِّن دُونِ اللَّهِ أَوْثَانًا مَّوَدَّةَ بَيْنِكُمْ فِي الْحَيَاةِ الدُّنْيَا العنكبوت/٢٥.

د) يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا اتَّقُوا اللَّهَ حَقَّ تَقَاتِهِ آل عمران/١٠٢.

هـ) مَا وَدَّعَكَ رَبُّكَ وَمَا قَلَى الضحى/٣.

و) وَالصَّافَاتِ صَفَاً فَالزَّاجِرَاتِ زَجْرًا فَالتَّالِيَاتِ ذِكْرًا إِنَّ إِلَهُكُمْ لَوَاحِدٌ الصافات/١-٤.

ز) وَالَّذِينَ تَبَوَّأُوا الدَّارَ وَالْإِيمَانَ مِن قَبْلِهِمْ الحشر/٩.

ح) ثُمَّ شَقَقْنَا الْأَرْضَ شَقًّا فَأَنْبَتْنَا فِيهَا حَبًّا عبس/٢٦-٢٧.

ط) وَ أقمِ الصَّلَاةَ طَرْفِي النَّهَارِ وَ زُلْفًا مِنَ اللَّيْلِ هود/١١٤.

ي) قَالُوا أَعْجِبِينَ مِن أَمْرِ اللَّهِ رَحِمْتُ اللَّهُ وَ بَرَكَاتُهُ عَلَيْكُمْ أَهْلَ الْبَيْتِ هود/٧٣.

[شماره صفحه واقعی : ٩٢]

ك) وَ الْأَنْعَامَ خَلَقَهَا النَّحْلَ/٥.

ل) «اللَّهُ اللَّهُ فِي الصَّلَاةِ فَإِنَّهَا عَمُودُ دِينِكُمْ» نهج البلاغه، الكتاب:٤٧.

م) «إِيَّاكُمْ وَ التَّدَابِرَ وَ التَّقَاتِعَ» نهج البلاغه، الكتاب:٤٧.

٢- إملأ الفراغات التالية بما يناسبها من الكلمات الآتية: «وراء، خالدا، قربه، مجلس، مشيا، ثلاثين، إِيَّاكَ، أبتاه، إحتراما» .

أ) «جلست... أهل الفضل» .

ب) «مشيت هذا اليوم... متعبا» .

ج) «سرت... يوما» .

د) «ذهب التلميذ... الأستاذ» .

هـ) «واكرباه لكربك يا...» .

و) «قمت... للأستاذ» .

ز) «دخلت و...» .

ح) «صمت و صلّيت... إلى الله» .

ط) «... و الرذيله» .

[شماره صفحه واقعی : ٩٣]

ص: ١٥٦٥

أشاره

القسم السادس من المنصوبات: الحال تعريفه: و هو لفظ يدلّ على بيان هيئه الفاعل أو المفعول به أو كليهما، نحو: «جائى زيد راكباً» و «ضربت زيدا مشدوداً» و «لقيت عمرا راكبين» .

ثمّ إنّ الفاعل أو المفعول به الذى وقع الحال عنه على قسمين:

الأول: لفظي، و هو ملفوظ إمّا حقيقه كما مرّ أو حكما، نحو: «زيد فى الدّار قائما» لأنّ التقدير: زيد استقرّ فى الدّار قائما؛

الثانى: معنوي، نحو: «هذا زيد قائما» فإنّ معناه «أشير إليه قائما» .

[إعلم أنّه لا تأتي الحال عن المضاف إليه إلاّ فى ثلاثه مواضع:

أ) إذا كان المضاف جزءاً من المضاف إليه، نحو: «أعجبنى وجه هند راكبه» ؛

ب) إذا كان المضاف كجزء منه، نحو: «أفادنى كلام الواعظ زاجراً» ؛

ج) إذا كان المضاف عاملاً فى الحال، نحو: «أعجبنى مجيئى زيد راكباً» .]

عامله: إعلم أنّ العامل فيه ثلاثه: ١- الفعل و هو إمّا لفظي، نحو: «ضربت زيدا راكباً» أو تقديرى، نحو: «سعيد فى المسجد مصلياً» ؛

[شماره صفحه واقعى : ٩٤]

ص: ١٥٦٦

٢-شبه الفعل، نحو: «زيد آكل قاعدا» ؛

٣-معنى الفعل كأسماء الإشارة، نحو: «هذا جعفر ضاحكا» [و أسماء الأفعال، نحو: «نزال مسرعا» و أدوات التشبيه، نحو: «كأنّ عليا مقبلا أسد» و التمتي، نحو: «ليت السرور دائما عندنا» و الترجي، نحو: «لعلّيك مدّعا على الحقّ» و الإستفهام، نحو: «ما شأنك واقفا» و حروف التنبيه، نحو: «ها أنت ذا البدر طالعا» و التّداء، نحو: «يا أيّها الرجل جالسا قم فصلّ» .]

و قد يحذف العامل لقرينه كما تقول للمسافر: «سالما غانما» أي: ترجع سالما غانما.

[شماره صفحه واقعي : ٩٥]

ص: ١٥٦٧

١- ما هو تعريف الحال؟ اذكره مع المثال.

٢- متى تأتي الحال عن المضاف إليه؟

٣- أذكر أنواع العامل في الحال مع المثال.

التمارين

١- إستخرج الحال و صاحبها مما يلي من الجمل و بين العامل فيها: (أ) يَوْمَ يُنْفَخُ فِي الصُّورِ فَتَأْتُونَ أَفْوَاجًا النَّبَأُ/١٨.

(ب) اذْخُلُوهَا بِسَلَامٍ آمِينَ الحجر/٤٦.

(ج) أَيْحَسِبُ الَّذِينَ كَفَرُوا أَن نَجْمَعُ عِظَامَهُمْ *بَلَىٰ قَادِرِينَ عَلَىٰ أَنْ نَسُوِّي بَنَاتَهُ الْقِيَامَةَ/٣-٤.

(د) فَخَرَجَ مِنْهَا خَائِفًا يَتَرَقَّبُ القصص/٢١.

(هـ) الْيَوْمَ أَكْمَلْتُ لَكُمْ دِينَكُمْ وَ أَتَمَمْتُ عَلَيْكُمْ نِعْمَتِي وَ رَضِيْتُ لَكُمُ الْإِسْلَامَ دِينًا الْمائدة/٣.

(و) وَ سَخَّرَ لَكُمُ الشَّمْسَ وَ الْقَمَرَ ذَاتَيْنِ إبراهيم/٣٣.

(ز) فَرَجَعَ مُوسَىٰ إِلَىٰ قَوْمِهِ غَضْبَانَ أَسِفًا طه/٨٦.

[شماره صفحه واقعی : ٩٦]

٢- بين أن الحال-فيما يلي-هل هو لبيان هيئته الفاعل أو نائبه أو المفعول به أو المضاف إليه: أ) وَخُلِقَ الْإِنْسَانُ ضَعِيفًا النساء/٢٨.

ب) فَاتَّبِعُوا مِلَّةَ إِبْرَاهِيمَ حَنِيفًا آل عمران/٩٥.

ج) وَلَا تَمْسَسِ فِي الْأَرْضِ مَرَحًا الإسراء/٣٧.

د) إِلَى اللَّهِ مَرْجِعُكُمْ جَمِيعًا المائدة/٤٨.

هـ) قَالَتْ يَا وَيْلَتَى أَأَلِدُ وَأَنَا عَجُوزٌ وَهَذَا بَعْلِي شَيْخًا هود/٧٢.

و) أَيْجِبُ أَحَدُكُمْ أَنْ يَأْكُلَ لَحْمَ أَخِيهِ مَيْتًا فَكَرِهْتُمُوهُ الحجرات/١٢.

ز) وَمَا خَلَقْنَا السَّمَاءَ وَالْأَرْضَ وَمَا بَيْنَهُمَا لَاعِبِينَ الأنبياء/١٦.

ح) وَنَزَعْنَا مَا فِي صُدُورِهِمْ مِنْ غَلٍّ إِخْوَانًا الحجر/٤٧.

ط) فَتِلْكَ بُيُوتُهُمْ خَاوِيَةً بِمَا ظَلَمُوا النمل/٥٢.

٦- أعرب الآيه المباركه الآتيه: سِيرُوا فِيهَا لِيَالِي وَ أَيَّامًا آمِنِينَ سبأ/١٨.

[شماره صفحه واقعی : ٩٧]

ص: ١٥٦٩

أحكام الحال

أ-الحال نكره أبداً و ذو الحال معرفه غالباً كما رأيت في الأمثله.

ب-يجب تقديم الحال على ذى الحال في موضعين:

١. إذا كان ذو الحال نكره،[نحو: «جائتى راكبا رجل» لئلا يلتبس بالصفه في حال النصب في قولك «رأيت رجلا راكبا» .

٢. إذا كان ذو الحال محصورا فيه ب «إلا» او معناها، نحو: «ما جاء راكبا إلا زيد» .

أقسامه

[الحال قد يكون مفردا كما مرّ و[قد يكون جمله [خبريه، إسميه كانت]، نحو: «جائتى زيد و غلامه راكب» [أو فعليه، نحو: «جائتى زيد يركب غلامه» .

القسم السابع من المنصوبات: التمييز تعريفه: و هو اسم نكره يرفع الإبهام عن ذات أو نسبه؛

فالأول، عن مقدار: من عدد [صريحا كان]، نحو: «عندى عشرون رجلا» [أو

[شماره صفحه واقعى : ٩٨]

ص: ١٥٧٠

مبهما، نحو: «كم كتابا عندك؟»، أو كيل، نحو: «ففيضان بڑا»، أو وزن، نحو: «منوان سمنا»، أو مساحه، نحو: «جريان قطنا»، أو غير ذلك [مما يشبه المقدار]، نحو: «ما في السماء قدر راحه سحابا» و «على التمره مثلها زبدا»؛ و عن غير مقدار، نحو: «عندى سوار ذهباً» و «هذا خاتم حديدا» .

فالثاني عن نسبه في جمله، او ماشايها نحو: «طاب زيد نفسا او علما او خلقا» و «زيد طيب نفسا» .

[و من تمييز النسبه الاسم الواقع بعد ما يفيد التعجب، نحو: «ما أحسنه وجهها» و «لله درّه فارسا» و بعد اسم التفضيل، نحو: «زيد أحسن وجهها» .

حكم تمييز الذات و النسبه

يجوز في تمييز الذات النصب و الجرّ ب «من» الزائده أو بالإضافه، فيصحّ أن يقال: «عندى رطل زيتا أو من زيت أو رطل زيت» و «عندى ساعه ذهباً أو من ذهب أو ساعه ذهب» إلا أنّ النصب في المقدار و الجرّ في غير المقدار أكثر.

و يجوز في تمييز النسبه النصب و الجرّ ب «من» الزائده، فيصحّ أن يقال: «خير الأعمال أكثرها فائده أو من فائده» و سيأتي حكم تمييز العدد الصريح و المبهم.

عامله: إنّ العامل للنصب في تمييز الذات هو الذات المبهمه و في تمييز الجمله هو المسند فيها من فعل أو شبهه. ف «عشرون» عامل للنصب في «عندى عشرون درهما» و «طاب» في «طاب زيد علما» و «طيب» في «زيد طيب نفسا» .

[شماره صفحه واقعي : ٩٩]

ص: ١٥٧١

١- متى يجب تقديم الحال على صاحبها؟

٢- بين أقسام الحال مع المثال.

٣- عرّف التمييز و مثل له.

٤- ما هو حكم تمييز النسبه؟

٥- ما هو عامل التمييز؟

التّمارين

١- إستخرج الجملة الحاليه مما يلي من الجمل: (أ) يَا قَوْمِ لِمَ تُؤذُونَنِي وَقَدْ تَعَلَّمُونَ أَنِّي رَسُولُ اللَّهِ إِلَيْكُمْ الصّف/٥.

(ب) لَا تَقْرُبُوا الصَّلَاةَ وَ أَنْتُمْ سُكَارَى النّساء/٤٣.

(ج) هَذِهِ بَضَاعَتُنَا رَدَّتْ إِلَيْنَا يوسف/٦٥.

(د) وَ جَاؤُ آبَاهُمْ عِشَاءً يَبْكُونَ يوسف/١٦.

(هـ) وَ قُلْنَا اهْبِطُوا بَعْضُكُمْ لِبَعْضٍ عَدُوٌّ البقره/٣٦.

(و) أَلَمْ تَرَ إِلَى الَّذِينَ خَرَجُوا مِنْ دِيَارِهِمْ وَ هُمْ أُلُوفٌ حَذَرَ الْمَوْتِ البقره/٢٤٣.

٢- إستخرج التمييز مما يلي من الجمل و اذكر نوعه و عامله: (أ) فَسَيَعْلَمُونَ مَنْ هُوَ شَرٌّ مَكَانًا وَ أضعفُ جُنْدًا مريم/٧٥.

(ب) وَ اشْتَعَلَ الرَّأْسُ شَيْبًا مريم/٤.

(ج) إِنَّ عِدَّةَ الشُّهُورِ عِنْدَ اللَّهِ اثْنَا عَشَرَ شَهْرًا فِي كِتَابِ اللَّهِ التوبه/٣٦.

[شماره صفحه واقعی : ١٠٠]

د) فَمَنْ يَعْمَلْ مِثْقَالَ ذَرَّةٍ خَيْرًا يَرَهُ الزَّلْزَالِ/٧.

ه) رَبَّنَا وَسِعْتَ كُلَّ شَيْءٍ رَحْمَةً وَعِلْمًا غَافِرٌ/٧.

و) وَاللَّخِزَّةُ أَكْبَرُ دَرَجَاتٍ وَأَكْبَرُ تَفْضِيلًا الإسراء/٢١.

ز) فَلَنْ يُقْبَلَ مِنْ أَحَدِهِمْ مِلْءُ الْأَرْضِ ذَهَبًا آل عمران/٩١.

ح) وَفَجَوْنَا الْأَرْضَ عُيُونًا القمر/١٢.

ط) وَكَفَى بِاللَّهِ نَصِيرًا النساء/٤٥.

ي) فَلَبِثَ فِيهِمْ أَلْفَ سَنَةٍ إِلَّا خَمْسِينَ عَامًا العنكبوت/١٤.

٣- إملأ الفراغات التالية بما يناسبها من الكلمات الآتية: «أحد عشر، من صوف، عقلا، سرورا، منزلا، رجل، إمام، كيلوا، علما، أدبا»

أ) «ما أحسن خالدا...» .

ب) «ملأ الله قلبك...» .

ج) «خليل أوفر... وأكبر...» .

د) «لى... قلما» .

ه) «أنت أعلى...» .

و) «عندى ثوبك...» .

ز) «عندى... عسل» .

ح) «لله ذره من...» .

ط) «كم من... كريم لقيت» .

٤- أعرّب ما يلي: أ- إقْتَرَبَ لِلنَّاسِ حِسَابُهُمْ وَهُمْ فِي غَفْلَةٍ مُعْرِضُونَ الأنبياء/١.

ب- وَاللَّهُ أَشَدُّ بَأْسًا وَأَشَدُّ تَنْكِيلًا النساء/٨٤.

[شماره صفحه واقعی : ١٠١]

ص: ١٥٧٣

أشاره

القسم الثامن من المنصوبات: المستثنى تعريفه: و هو لفظ يذكر بعد إلاً و أخواتها ليعلم أنه لا ينسب إليه ما ينسب إلى ما قبلها.

أقسامه: و هو على قسمين:

١. متّصل: و هو ما أخرج عن المتعدّد ب «إلاً» و أخواتها، نحو: «جائنى القوم إلاً زيدا» .

٢. منقطع: و هو المذكور بعد «إلاً» و أخواتها غير مخرج عن متعدّد لعدم دخوله فى المستثنى منه، نحو: «جائنى القوم إلاً حماراً» .

إعرابه: أعلم أنّ اعراب المستثنى على أقسام:

[١-ال نصب: و هو فيما إذا] كان المستثنى بعد «إلاً» فى كلام تامّ موجب و هو كلّ كلام لا يكون نفيًا أو نهيا أو استفهامًا، نحو: «جائنى القوم إلاً زيدا» أو منقطعًا كما مرّ أو متقدّمًا على المستثنى منه، نحو: «ما جائنى إلاً أخاك أحد» أو بعد «عدا» و «خلا» فى أكثر الاستعمالات أو بعد «ما خلا» و «ما عدا» و «ليس» و «لا يكون» ، نحو: «جائنى القوم ما خلا زيدا» الى آخره.

[شماره صفحه واقعى : ١٠٢]

ص: ١٥٧٤

[٢-جواز النصب و البدل عمّا قبلها: و هو فيما إذا كان بعد «إلا» فى كلام غير موجب و المستثنى منه مذكور، نحو: «ما جائئى أحد إلا زيدا و إلا زيدا» .

[٣-الإعراب بحسب العوامل: و هو فيما إذا كان مفترغا بأن يكون بعد «إلا» فى كلام غير موجب و المستثنى منه غير مذكور، نحو: «ما جائئى إلا زيدا» و «ما رأيت إلا زيدا» و «ما مررت إلا بزيدا» .

[٤-الجزء: و هو فيما إذا كان بعد «غير» و «سوى» و «حاشا» عند الأكثر، نحو: «جائئى القوم غير زيد» و «سوى زيد» و «حاشا زيد» .

ثم اعلم أنّ إعراب «غير» كإعراب المستثنى ب «إلا» تقول: «جائئى القوم غير زيد و غير حمار» [و «ما جائئى غير زيد أحد»] أو «ما جائئى غير زيد» [و «ما جائئى غير زيد»] أو «ما رأيت غير زيد» و «ما مررت بغير زيد» .

تبصره: إعلم أنّ لفظ «غير» موضوع للضيفه و قد يستعمل للإستثناء كما أنّ لفظ «إلا» موضوعه للإستثناء و قد تستعمل للضيفه كما فى قوله تعالى: لَوْ كَانَ فِيهِمَا آلِهَةٌ إِلَّا اللَّهُ لَفَسَدَتَا (١) أى: غير الله.

[شماره صفحه واقعى : ١٠٣]

ص: ١٥٧٥

١- الأنبياء/٢٢.

١- عرّف المستثنى و بين أقسامه مع ذكر المثال.

٢- متى يجب نصب المستثنى؟

٣- أذكر تعريف المستثنى المفزع و إعرابه.

٤- ما هو إعراب كلمه «غير» إذا استعمل للاستثناء؟

التّمارين

١- استخرج المستثنى فيما يلى من الجمل و بين نوعه: (أ) فَشَرِبُوا مِنْهُ إِلَّا قَلِيلًا مِنْهُمْ البقره/٢٤٩.

(ب) ثُمَّ قُلْنَا لِلْمَلَائِكَةِ اسْجُدُوا لِآدَمَ فَسَجَدُوا إِلَّا إِبْلِيسَ الأعراف/١١.

(ج) وَمَا مُحَمَّدٌ إِلَّا رَسُولٌ قَدْ خَلَتْ مِنْ قَبْلِهِ الرُّسُلُ آل عمران/١٤٤.

(د) ثُمَّ تَوَلَّيْتُمْ إِلَّا قَلِيلًا مِنْكُمْ وَأَنْتُمْ مُعْرِضُونَ البقره/٨٣.

(هـ) وَمَنْ يَنْقُطْ مِنْ رَحْمَةِ رَبِّهِ إِلَّا الضَّالُّونَ الحجر/٥٦.

(و) لَا يَسْمَعُونَ فِيهَا لَغْوًا إِلَّا سَلَامًا سوره/٦٢.

(ز) فَهَلْ يُهْلِكُ إِلَّا الْقَوْمَ الْفَاسِقُونَ الأحقاف/٣٥.

(ح) مَا فَعَلُوهُ إِلَّا قَلِيلًا مِنْهُمْ النساء/٦٦.

(ط) مَا عَلَى الرَّسُولِ إِلَّا الْبَلَاغُ المائده/٩٩.

[شماره صفحه واقعى : ١٠٤]

ى) وَلَا يَلْتَفِتْ مِنْكُمْ أَحَدٌ إِلَّا أَمْرًا تَكْ هود/٨١.

ك) مَا لَهُمْ بِهِ مِنْ عِلْمٍ إِلَّا لِجَاغِ الظَّنِّ النساء/١٥٧.

ل) «كَلَّ معط منتقص سواه و كَلَّ مانع مذموم ما خلاه» نهج البلاغه، الخطبه: ٩١.

٢-ضع خطأ تحت ما تجده صحيحا من الكلمات التاليه: أ) «لا يكتنم الناس السر إلا... ذى شرف» (كَلَّ، كَلَّ، كَلَّ)

ب) «ما جاء القوم... أتقالهم» (غير، غير، غير)

ج) «رجع الحجاج سوى...» (مشتاهم، مشتاهم، مشتاهم)

د) «لا اعاشر أحدا... أهل الفضل» (غير، غير، غير)

ه) «العالم لا يتيقن ما عدا...» (العلم، العلم، العلم)

و) «ليس العمل إلا... الشريف» (سلاح، سلاح، سلاح)

ز) «وينجح التلاميذ إلا...» (الكسول، الكسول، الكسول)

٣-أعرب ما يلي: أ-لبث فيهم ألف سنة إلا خمسين عاماً العنكبوت/١٤.

ب- «حق الوالد على الولد أن يطيعه فى كل شىء إلا فى معصية الله سبحانه»

نهج البلاغه، قصار الحكم: ٣٩٩.

[شماره صفحه واقعى : ١٠٥]

ص: ١٥٧٧

اشاره

القسم التاسع من المنصوبات: خبر «كان» و أخواتها و هو المسند بعد دخولها، نحو: «كان زيد منطلقاً». و حكمه كحكم خبر المبتدأ إلا أنه يجوز تقديمه على اسمها مع كونه معرفه بخلاف خبر المبتدأ، نحو: «كان القائم زيد» .

القسم العاشر من المنصوبات: إسم «إنّ» و أخواتها و هو المسند إليه بعد دخولها، نحو: «إنّ زيدا قائم» .

القسم الحادى عشر من المنصوبات: المنصوب ب «لا» التى لطفى الجنس (١) و هو المسند إليه بعد دخولها، نحو قوله تعالى: **لَا إِلَهَ إِلَّا اللَّهُ** فى الدّين (١).

أقسام اسم «لا»

[إعلم أنّ لاسم «لا» ثلاث حالات:]

أ- أن تليها نكره مفرده، نحو: «لا رجل فى الدّار» ؛

ب- أن تليها نكره مضافه، نحو: «لا غلام فى الدّار» ؛

[شماره صفحه واقعى : ١٠٦]

ص: ١٥٧٨

ج- أن يليها شبيهه بالمضاف، نحو: «لا راكبا فرسا في الطريق» و «لا عشرين درهما في الكيس» .

حكمه

و هو إن كان نكرة مفردة يبنى على علامته النصب ك «الفتحة» كما مرّ أو «الكسرة» ، نحو: «لا جاهلات محترمات» أو «الياء» ، نحو: «لا رجلين حاضران» و «لا مجتهدين محرومون» .

و إن كان نكرة مضافه أو شبيهه بالمضاف ينصب دائما كما مرّ.

شرائط عمل «لا»

أ- أن لا تقترن بحرف الجزّ؛

ب- أن يكون اسمها و خبرها نكرتين؛

ج- أن لا يفصل بين «لا» و اسمها.

و عليه إن فقد الشرط الأول بطل عملها و خفض النكرة، فتقول: «جئت بلا زاد» ، و إن فقد أحد الشرطين الأخيرين بطل عملها و لزم تكرار «لا» مع اسم اخر، فتقول: «لا زيد في الدار و لا عمرو» و «لا فيها رجل و لا امرأة» .

[شماره صفحه واقعی : ۱۰۷]

ص : ۱۵۷۹

١- ما الفرق بين خبر الأفعال الناقصة و خبر المبتدأ؟

٢- متى يجب نصب اسم «لا» التي لنفي الجنس؟ مثل لذلك.

٣- ما هي شرائط عمل «لا» التي لنفي الجنس؟

٤- ما هو إعراب اسم «لا» التانيه للجنس إذا كان نكرة مفصوله؟

التمارين

١- استخرج التواسخ و معموليها مما يلي من الجمل: (أ) وَ اذْكُرُوا نِعْمَتَ اللَّهِ عَلَيْكُمْ إِذْ كُنْتُمْ اَعْدَاءً فَالَّفَ بَيْنَ قُلُوبِكُمْ فَأَصْبَحْتُمْ بِنِعْمَتِهِ اِخْوَانًا آل عمران/١٠٣.

(ب) كَانَ فِي اُذُنَيْهِ وَقَرَأَ لِقَمَانٍ/٧.

(ج) قَالُوا لَا ضَيْرَ اِنَّا اِلَى رَبِّنَا مُنْقَلِبُونَ الشعراء/٥٠.

(د) وَ اِنَّ رَبَّكَ لَذُو فَضْلٍ عَلَى النَّاسِ وَ لَكِنَّ اَكْثَرَهُمْ لَا يَشْكُرُونَ التمل/٧٣.

(هـ) وَ اِذَا بُشِّرَ اَحَدُهُمْ بِالْاُنْثَى ظَلَّ وَجْهُهُ مُسْوَدًّا وَ هُوَ كَظِيمٌ النحل/٥٨.

(و) اِنَّ لِلْمُتَّقِينَ عِنْدَ رَبِّهِمْ جَنَّاتٍ النَّعِيمِ القلم/٣٤.

(ز) وَ مَا يُدْرِيكَ لَعَلَّ السَّاعَةَ تَكُونُ قَرِيْبًا الْاَحزاب/٦٣.

(ح) اَلَيْسَ اَللَّهُ بِاَحْكَمِ الْحَاكِمِيْنَ التين/٨.

[شماره صفحه واقعي : ١٠٨]

ط) يَقُولُ لِلْيَتِيمِ قَدَّمْتُ لِحَبَاتِي الفجر/٢٤.

ي) وَكَانَ حَقًّا عَلَيْنَا نَصْرُ الْمُؤْمِنِينَ الروم/٤٧.

ك) «لا قربه بالتوافل إذا أضرت بالفرائض» نهج البلاغه، قصار الحكم: ٣٩.

ل) «لا وحده أوحش من العجب» نهج البلاغه، قصار الحكم: ١١٣.

٢-ضع خطأ تحت ما تجده صحيحاً: أ) «لا يزالون...» (مختلفون، مختلفين، مختلفين)

ب) «لا... قانطون» (مؤمنون، مؤمنين)

ج) «ليت لي... دينار» (ألف، ألف، ألف)

د) «لا... لدين الله...» (ناصر، ناصر، ناصر) (مغبون، مغبونا، مغبون)

هـ) «نحترم الرجل مادام... خلق كريمه» (ذو، ذا، ذى)

و) «لا... كريم ولا...» (الرجل، الرجل، الرجل) (ابنه، ابنه)

ز) «زيد... ولكنه...» (شجاع، شجاعا، شجاع) (بخيل، بخيلا، بخيل)

[شماره صفحه واقعی : ١٠٩]

ص: ١٥٨١

المنصوب ب «لا» التي لنفى الجنس (٢)

تبصره: إعلم أنه يجوز في مثل «لا حول ولا قوه إلا بالله» خمس أوجه:

الأول: فتحهما.

الثاني: رفعهما.

الثالث: فتح الأول و نصب الثاني.

الرابع: فتح الأول و رفع الثاني.

الخامس: رفع الأول و فتح الثاني.

تتمّه: وقد يحذف اسم «لا» للقرينه، نحو: «لا عليك» أى: لا بأس عليك.

القسم الثاني عشر من المنصوبات: خبر حروف المشبهه ب «ليس» و هو المسند بعد دخولها، نحو: «إن الجاهل محترما» و «ما زيد قائما» و «لا رجل حاضرا» و «لات ساعه فرار»

شرائط عملها

إن وقع الخبر بعد «إلا»، نحو: «إن سعيك إلا مشكور» و «ما زيد إلا قائم» و «لا

[شماره صفحه واقعى : ١١٠]

ص: ١٥٨٢

تلميذ في المدرسه إلا مجتهد» ؛

أو تقدّم الخبر على الإسم، نحو: «إن واسعه المدينه» و «ما قائم زيد» و «لا في المدرسه رجل» ؛

أو زيدت «إن» بعد «ما» ، نحو: «ما إن زيد قائم» ؛

أو وقع اسم «لا» معرفه، نحو: «لا زيد جاهل» بطل العمل كما رأيت ههنا.

[أما شرائط عمل «لات» فهو أن يكون اسمها و خبرها اسمى زمان و أن يحذف أحدهما كما مرّ.]

هذه لغه اهل الحجاز، و أما بنو تميم فلا يعملونها أصلا و قال الشاعر من لسان بنى تميم:

«و مهفّف كالبدر قلت له انتسب

فأجاب ما قتل المحبّ على المحبّ حرام» (١)

برفع «حرام» .

[تتمّه: أعلم أنّه كثيرا ما تقع الباء الزائده على خبر «ما» فحينئذ يكون الخبر في محل النصب، نحو قوله تعالى: وَمَا اللَّهُ بِغَافِلٍ عَمَّا تَعْمَلُونَ (٢).

و يقع أيضا بعد «ما» النافيه المهمله «من» الزائده على المبتدأ فهو في محل الرفع، نحو قوله تعالى: وَمَا لِلظَّالِمِينَ مِنْ أَنْصَارٍ (٣).

[شماره صفحه واقعي : ١١١]

ص: ١٥٨٣

١- جامع الشواهد: ٣/٢٦٧.

٢- البقره/٧٤.

٣- آل عمران/١٩٢.

١- اذكر الوجوه الجائزه فى نحو «لا ضرر ولا ضرار فى الإسلام» .

٢- ما الفرق بين شروط عمل «إن» و «ما» و «لا» ؟

التمارين

١- إستخرج الحروف النافيه غير العامله و بين سبب الإهمال ممّا يلى من الآيات الشريفه: أ) وَمَا أَمْرُنَا إِلَّا وَاحِدَةٌ الْقَمَرِ/٥٠.

ب) إِنَّ أَوْلِيَاءَهُ إِلَّا الْمُتَّقُونَ الْأَنْفَالِ/٣٤.

ج) إِنَّ عَلَيْكَ إِلَّا الْبَلَاغُ الشُّورَى/٤٨.

د) إِنَّ الْكَافِرُونَ إِلَّا فِي غُرُورٍ الْمَلِكِ/٢٠.

هـ) مَا أَنْتُمْ إِلَّا بَشَرٌ مِثْلُنَا يَسَ/١٥.

و) وَمَا لَهُمْ مِنْ نَاصِرِينَ النَّحْلِ/٣٧.

ز) وَقَالُوا إِنَّ هِيَ إِلَّا حَيَاتُنَا الدُّنْيَا وَمَا نَحْنُ بِمَبْعُوثِينَ الْأَنْعَامِ/٢٩.

ح) وَمَا لَكُمْ مِنْ دُونِ اللَّهِ مِنْ أَوْلِيَاءَ هُودِ/١١٣.

[شماره صفحه واقعى : ١١٢]

٢- ضع خطاً تحت ما تجده صحيحاً: أ) «لا عذر لك. . .» (مقبول، مقبولاً، مقبول)

ب) «ندم البغاه ولات. . . مندم» (ساعه، ساعه، ساعه)

ج) «ما نافع. . . على ما فات» (البكاء، البكاء، البكاء)

د) «إن أنت. . .» (سخي، سخيا، سخى)

ه) «ما إن الحزاس. . .» (نائمون، نائمين)

و) «ما الضفوف إلا. . .» (مستقيمه، مستقيمه، مستقيمه)

٣- أعرب ما يلي: أ- فَقَالَ يَا قَوْمِ اعْبُدُوا اللَّهَ مَا لَكُمْ مِنْ إِلَهٍ غَيْرُهُ الأعراف/٥٩.

ب- يَا عِبَادِ لَا خَوْفٌ عَلَيْكُمُ الْيَوْمَ وَلَا أَنْتُمْ تَخَزُنُونَ الزخرف/٦٨.

تمارين عامه

إستخرج المنصوبات من الجمل التاليه و أعربها: أ) وَالسَّلَامُ عَلَيَّ يَوْمَ وُلِدْتُ وَ يَوْمَ أُمُوتُ وَ يَوْمَ أُبْعِثُ حَيًّا مريم/٣٣.

ب) أَنَا أَكْثَرُ مِنْكَ مَالًا وَ أَعَزُّ نَفَرًا الكهف/٣٤.

ج) يَوْمَ يَقُومُ الرُّوحُ وَ الْمَلَائِكَةُ صَفًّا لَا يَتَكَلَّمُونَ إِلَّا مَنْ أُذِنَ لَهُ الرِّحْمَنُ وَ قَالَ صَوَابًا النَّبَأُ/٣٨.

د) وَ أذْكُرُوا اللَّهَ كَثِيرًا لَعَلَّكُمْ تُفْلِحُونَ الأنفال/٤٥.

ه) وَ نَبَلُّوكُمُ بِالشَّرِّ وَ الْخَيْرِ فِتْنَةً الأنبياء/٣٥.

[شماره صفحه واقعی : ١١٣]

ص : ١٥٨٥

و) وَكُلَّ شَيْءٍ أَحْصَيْنَاهُ فِي إِمَامٍ مُبِينٍ يس/١٢.

ز) وَيَا قَوْمِ لَا أَسْأَلُكُمْ عَلَيْهِ مَالًا إِنْ أَجْرِيَ إِلَّا عَلَى اللَّهِ وَمَا أَنَا بِطَارِدِ الَّذِينَ آمَنُوا هود/٢٩.

ح) أَفَغَيْرَ اللَّهِ أَبْتَغِي حَكَمًا الْأَنْعَامِ/١١٤.

ط) وَمَنْ يَتَّبِعْ غَيْرَ الْإِسْلَامِ دِينًا فَلَنْ يُقْبَلَ مِنْهُ آل عمران/٨٥.

ي) «سلمان منا أهل البيت» بحار الأنوار: ج ١٠، ص ١٢٣، ح ٢، ب ٨.

ك) «عباد الله الله في أعزّ الأنفس عليكم وأحبها إليكم»

نهج البلاغه، الخطبه: ١٥٧.

ل) فَإِنِّي سَمِعْتُ رَسُولَ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَآلِهِ وَسَلَّمَ يَقُولُ: «إِيَّاكُمْ وَالْمِثْلَهُ وَلَوْ بِالْكَلْبِ الْعَقُورِ»

نهج البلاغه، الكتاب: ٤٧.

م) «جعل صلواتنا عليكم و ما خصنا به من ولايتكم طيبا لخلقنا و طهاره لأنفسنا و تزكيه لنا و كفاره لذنوبنا» مفاتيح الجنان، الزياره الجامعه الكبيره.

[شماره صفحه واقعي : ١١٤]

ص: ١٥٨٦

اشاره

و هي قسم واحد و هو المضاف إليه فقط.

[شماره صفحه واقعي : ١١٥]

ص: ١٥٨٧

أشاره

تعريف المضاف إليه: وهو كلّ اسم نسب إليه شىء بواسطة حرف الجرّ لفظاً، نحو: «مررت بزيد» ويعتبر عن هذا التركيب فى الإصطلاح بأنّه «جار و مجرور» أو تقديرًا، نحو: «غلام زيد» تقديره: غلام لزيد، ويعتبر عنه فى الإصطلاح بأنّه «مضاف و مضاف إليه» .

قاعده: يجب تجريد المضاف عن التنوين و ما يقوم مقامه، نحو: «غلام زيد» و «غلاما عمرو» و «مسلمو مصر» .

أقسام الإضافة: إعلم أنّ الإضافة على قسمين:

١-معنويّة: [و تسمى أيضا حقيقيّة و محضه]

تعريفها: و هى أن يكون المضاف غير صفه مضافه إلى معمولها، نحو: «غلام زيد» .

أنواعها: و هى ثلاثه:

أ-اللاميّة: و هى ما كانت على تقدير «اللام» ، نحو: «غلام زيد» و «لجام الفرس» ؛

[شماره صفحه واقعى : ١١٦]

ص: ١٥٨٨

ب-البيانيه: و هي على تقدير «من» ، نحو: «خاتم فضّه» ؛

ج-الظرفيه: و هي على تقدير «في» ، نحو: «صلوه اللّيل» و «ماء الكوز» .

فائدتها: [و هو]تعريف المضاف إن أضيفت إلى معرفه كما مرّ، و تخصيصه إن أضيفت إلى نكره، نحو: «غلام رجل» .

٢-لفظيه: [و تسمى أيضا مجازيه و غير محضه]

تعريفها: و هي أن يكون المضاف صفه مضافه إلى معمولها و هي في تقدير الإنفصال في اللفظ، نحو: «ضارب زيد» و «شرب العسل» و «مسروق المال» و «حسن الوجه» بخلاف «كاتب القاضى» و «رفيق المدرسه» .

فائدتها: [و هو]تخفيف في اللفظ فقط.

[شماره صفحه واقعى : ١١٧]

ص: ١٥٨٩

- ١- عرّف المضاف إليه مع ذكر المثال.
- ٢- أذكر أقسام الإضافة مع ذكر المثال.
- ٣- عرّف الإضافة المعنوية و اذكر أنواعها مع المثال.
- ٤- ما هي فائدة الإضافة؟

التمارين

- ١- ميّز بين الإضافة اللفظية و المعنوية و بين نوع الإضافة المعنوية و اذكر فائدة الإضافة ممّا يلي من الجمل: (أ) قَالَ إِنَّي جَاعِلُكَ لِلنَّاسِ إِمَامًا قَالَ وَ مِنْ ذُرِّيَّتِي قَالَ لَا يَنَالُ عَهْدِي الظَّالِمِينَ البقره/١٢٤.
- ب) إِنَّ اللَّهَ فَالِقُ الْحَبِّ وَالنَّوَى... وَ مُخْرِجُ الْمَيِّتِ مِنَ الْحَيِّ الْأَنْعَامِ/٩٥.
- ج) قَالَ مُتَرَفُّوْهَا إِنَّا بِمَا أُرْسِلْتُمْ بِهِ كَافِرُونَ سبأ/٣٤.
- د) ذَلِكَ لِمَنْ لَمْ يَكُنْ أَهْلُهُ حَاضِرِي الْمَسْجِدِ الْحَرَامِ البقره/١٩٦.
- هـ) وَ اعْلَمُوا أَنَّكُمْ مُلَاقُوهُ الْبقره/٢٢٣.
- و) إِنَّ عَذَابَ رَبِّهِمْ غَيْرُ مَأْمُونٍ المعارج/٢٨.
- ز) كُلُّ نَفْسٍ ذَائِقَةُ الْمَوْتِ آل عمران/١٨٥.
- ح) وَ لَتَجِدَنَّهُمْ أَحْرَصَ النَّاسِ عَلَى حَيَاتِهِ الْبقره/٩٦.

[شماره صفحه واقعی : ١١٨]

ط) الَّذِينَ إِذَا ذُكِرَ اللَّهُ وَجِلَّتْ قُلُوبُهُمْ . . . وَالْمُقِيمِي الصَّلَاةِ الْحِجَّ/٣٥.

ي) يُرِيدُونَ لِيُطْفِئُوا نُورَ اللَّهِ بِأَفْوَاهِهِمْ وَاللَّهُ مُنِيرُ نُورِهِ الصَّف/٨

٢-أعرب ما يلي: أ- «لسان العاقل وراء قلبه و قلب الأحمق وراء لسانه»

نهج البلاغه، قصار الحكم: ٤٠.

ب- «المؤمن دائم الذكر كثير الفكر، على التعماء شاكر و فى البلاء صابر»

غرر الحكم: ص ٨٣.

[شماره صفحه واقعى : ١١٩]

ص: ١٥٩١

أشاره

إعلم أنّ للمضاف الى «ياء» المتكلم حكّمين:

الأول: أن يكسر آخر المضاف و تسكن الياء أو تفتح و ذلك في أربعة مواضع:

أ- إذا كان المضاف اسما صحيحا، نحو: «غلامي» .

ب- جاريا مجراه، نحو: «دلوى» و «ظبيي» .

ج- جمعا مكسرا، نحو: «كتبي» .

د- جمعا بالألف و التاء، نحو: «مسلماتي» .

الثاني: أن يسكن آخر المضاف و تفتح الياء و ذلك في ستّة مواضع:

أ- إذا كان آخر المضاف ألفا مقصوره أو للتثنيه، نحو: «عصاي» و «غلامي» ؛

ب- إذا كان آخر المضاف ياء مكسورا ما قبلها فتدغم الياء في الياء و تفتح الياء الثانيه لئلا يلتقى ساكنان، كما تقول في قاض: «قاضى» ؛

ج- إذا كان المضاف مثنى في حالتي النصب و الجزّ تحذف النون بالإضافه فتعمل كما عملت الآن، فتقول في غلامين: «غلامي» ؛

د- إذا كان المضاف جمع المذكر السالم في حالتي النصب و الجزّ تعمل كما

[شماره صفحه واقعي : ١٢٠]

عملت، فتقول في مسلمين: «مسلميّ»؛

ه- إذا كان المضاف جمع المذكر السالم في حالة الرفع تقلب الواو ياء و ابدلت الضمّه بالكسره لمناسبه الياء و ادغمت الياء في الياء، فتقول في مسلمون: «مسلميّ» و في مصطفىون: «مصطفيّ»؛

و- إذا كان المضاف من الأسماء السّنة تقول: «أخيّ» و «أبيّ» و «حميّ» و «هنّي» و «فيّ» عند الاكثر و «فمّي» عند قوم و «ذوّ» لا يضاف إلى مضمّر أصلا، و قول الشاعر:

«أهنا المعروف ما لم يبتذل فيه الوجوه

إنّما يعرف ذا الفضل من الناس ذوهه» (١)

شاذّ.

إعلم أنّ الأسماء السّنة إذا قطعت عن الاضافه أعربت بالحركات الثلاث، تقول: «أخ» و «أب» و «حم» و «هن» و «فم»، إلّا «ذوّ» فإنّه لا تقطع عن الاضافه البتّه.

هذا كلّه مجرور بتقدير حرف الجرّ، أمّا ما يذكر فيه حرف الجرّ لفظا، فسيأتيك في القسم الثالث إن شاء الله تعالى.

[شماره صفحه واقعي : ١٢١]

ص: ١٥٩٣

١- جامع الشواهد: ١/٢٧٩.

١- ما هو حكم الإسم الجارى مجرى الصحيح و الإسم المنقوص المضافين إلى «ياء» المتكلم؟ ٢- ما هو إعراب التثنيه و الجمع المكشّر إذا أضيفا إلى «ياء» المتكلم؟ ٣- ما هو إعراب الأسماء السّته إذا قطعت عن الإضافة؟ ٤- لم لا يعرب «ذو» بالحركات أصلا؟

التّمارين

١- إستخرج الأسماء المضافه إلى «ياء» المتكلم ممّا يلى من الجمل و أعرابها: أ) رَبَّنَا اغْفِرْ لِي وَ لِوَالِدَيَّ وَ لِلْمُؤْمِنِينَ يَوْمَ يَقُومُ الْحِسَابُ إبراهيم/٤١.

ب) فَمَنْ تَبِعَ هُدَايَ فَلَا خَوْفٌ عَلَيْهِمْ وَ لَا هُمْ يَحْزَنُونَ البقره/٣٨.

ج) قُلْ إِنَّ صَلَاتِي وَ نُسُكِي وَ مَحْيَايَ وَ مَمَاتِي لِلَّهِ رَبِّ الْعَالَمِينَ الأنعام/١٦٢.

د) وَ مَا أَنْتُمْ بِمُصْرِحِينَ إبراهيم/٢٢.

ه) قَالَ هِيَ عَصَايَ أَتَوَكَّأُ عَلَيْهَا وَ أَهْشُ بِهَا عَلَىٰ غَنَمِي طه/١٨.

و) فَيَقُولُ يَا لَيْتَنِي لَمْ أُوتَ كِتَابِيَهٗ *وَ لَمْ آدُرْ مَا حِسَابِيَهٗ الحاقه/٢٥ و ٢٦.

ز) قُلْ يَا عِبَادِيَ الَّذِينَ أَسْرَفُوا عَلَىٰ أَنْفُسِهِمْ لَا تَقْنَطُوا مِنْ رَحْمَةِ اللَّهِ الزمر/٥٣.

[شماره صفحه واقعى : ١٢٢]

ح) فَيَقُولُ أَيُّنَ شُرَكَائِي الَّذِينَ كُنْتُمْ تَزْعُمُونَ القصص/ ٧٤.

ط) فَبَشِّرْ عِبَادِ الَّذِينَ يَسْتَمِعُونَ الْقَوْلَ فَيَتَّبِعُونَ أَحْسَنَهُ الزمر/ ١٧-١٨.

ي) وَاتَّخِذُوا آيَاتِي وَرُسُلِي هُزُوعًا الْكهف/ ١٠٦.

ك) قَالَ يَا إِبْلِيسُ مَا مَنَعَكَ أَنْ تَسْجُدَ لِمَا خَلَقْتُ بِإِيْدِي ص/ ٧٥.

تمارين عامه

أ) أعرب الأسماء المرفوعة و المنصوبه و المجروره فيما يلي من الجمل: أ) مَا كَانَ إِِبْرَاهِيمُ يَهُودِيًّا وَلَا نَصْرَانِيًّا وَلَكِنْ كَانَ حَنِيفًا مُسْلِمًا وَمَا كَانَ مِنَ الْمُشْرِكِينَ آل عمران/ ٦٧.

ب) إِذْ قَالَ يُوسُفُ لِأَبِيهِ يَا أَبَتِ إِنِّي رَأَيْتُ أَحَدَ عَشَرَ كَوْكَبًا وَالشَّمْسَ وَالْقَمَرَ رَأَيْتُهُمْ لِي سَاجِدِينَ يوسف/ ٤.

ج) رَبَّنَا مَا خَلَقْتَ هَذَا بَاطِلًا سُحُبًا نَكَ فَفِنَّا عَذَابَ النَّارِ آل عمران/ ١٩١.

د) يَا لَيْتَ قَوْمِي يَعْلَمُونَ بِمَا غَفَرَ لِي رَبِّي * وَجَعَلَنِي مِنَ الْمُكْرَمِينَ يس/ ٢٦-٢٧.

ه) وَكَانُوا أَشَدَّ مِنْكُمْ قُوَّةً وَ أَكْثَرَ أَمْوَالًا وَ أَوْلَادًا التوبه/ ٦٩.

و) إِنَّ الَّذِينَ يَأْكُلُونَ أَمْوَالَ الْيَتَامَى ظُلْمًا إِنَّمَا يَأْكُلُونَ فِي بُطُونِهِمْ نَارًا وَ سَيَصْلُونَ سَعِيرًا النساء/ ١٠.

[شماره صفحه واقعي : ١٢٣]

ص: ١٥٩٥

ز) أَعْيَرَ اللَّهُ أُنْبِيَّ رَبِّ الْأَنْعَامِ/١٦٤.

ح) وَأَعْطَشَ لَيْلَهَا وَأَخْرَجَ ضُحَاهَا* وَالْأَرْضَ بَعْدَ ذَلِكَ دَحَاهَا النازعات/٢٩-٣٠.

ط) «لا يرجون أحد منكم إلا ربه» نهج البلاغه، قصار الحكم: ٨٢.

ي) «يا بنى إياك و مصادقه الأحمق، فإنه يريد أن ينفعك فيضرك»

نهج البلاغه، قصار الحكم: ٣٨.

ك) «حمدت و حامدا حمدا حميدا رعايه شكره دهرا مديدا» .

[شماره صفحه واقعي : ١٢٤]

ص: ١٥٩٦

*النتع *العطف بالحروف *التأكيد *البدل *عطف البيان

[شماره صفحه واقعى : ١٢٥]

ص: ١٥٩٧

خاتمته: في التّوابع

إعلم أنّ التي مرّ ذكرها من الأسماء المعربه كان إعرابها بالأصالة بأن دخلها العوامل من المرفوعات و المنصوبات و المجرورات و قد يكون إعراب الإسم بتبعيته ما قبله و يسمّى بالتابع، لأنّه يتبع ما قبله في الإعراب.

تعريف التّابع: و هو كلّ ثان اعرب بإعراب سابقه من جهه واحده.

أقسام التّوابع: [و هي]خمسه:

١-النعت ٢-العطف بالحروف ٣-التأكيد ٤-البدل ٥-عطف البيان

القسم الأوّل من التّوابع: النعت تعريفه: و هو تابع يدلّ على معنى في متبوعه، نحو: «جائنى رجل عالم» أو فى متعلّق متبوعه، نحو: «جائنى رجل عالم أبوه» و يسمّى «الصّيغه» أيضا.

أما القسم الأوّل [الذى يسمّى بالنعت الحقيقى]فإنّما يتبع متبوعه فى أربعة من عشره أشياء:

أفى الإعراب الثلاثة: «الرفع» و «النصب» و «الجزء» ؛

[شماره صفحه واقعى : ١٢٦]

ص: ١٥٩٨

ب-فى «التعريف» و «التنكير» ؛

ج-فى «الإفراد» و «التثنيه» و «الجمع» ؛

د-فى «التذكير» و «التأنيث» ،

نحو: «جائنى رجل عالم» و «امرأه عالمه» و «رجلان عالمان» و «امرأتان عالمتان» و «رجال علماء» و «نساء عالِمات» و «زيد العالم» و «الزَيدان العالمان» و «الزَيدون العالمون» و «رأيت رجلا عالما» و كذا البواقي.

[و أمّا القسم الثانى الذى يسمّى بالنعته السبى فعلى قسمين:

أ-أن لا-يحتمل النعت ضمير المنعوت فحينئذ يتبع متبوعه فى اثنين من الخمسة الأول فقط، أعنى واحدا من الإعراب الثلاثة و واحدا من التعريف و التنكير؛ و يكون مفردا دائما و يراعى ما بعده فى التأنيث و التذكير، نحو: «جاء الرجل الفاضل أبوه» و «الرجلان الفاضل أبوهما» و «الرجال الفاضل أبوهم» و «الرجل الفاضل أمه» و «الرجلان الفاضله أمهما» و «الرجال الفاضله أمهم» . و «جاءت المرأة الفاضل أبوها» و «المرأتان الفاضل أبوهما» و «النساء الفاضل أبوهن» و «المرأة الفاضله أمها» و «المرأتان الفاضله أمهما» و «النساء الفاضله أمهن» .

ب-أن يحتمل ضميرا يعود إلى المنعوت فحينئذ كالنعت الحقيقى، نحو: «جاء الرجل الكريم الأب» و «الرجلان الكريما الأب» و «الرجال الكرام الأب» و «المرأة الكريمة الأب» و «المرأتان الكريمتا الأب» و «النساء الكريمتا الأب» .]

فائده النعت: [و له فائدتان:]

أ-تخصيص المنعوت إن كانا نكرتين، نحو: «جائنى رجل عالم» ؛

ب-توضيح المنعوت إن كانا معرفتين، نحو: «جائنى زيد الفاضل» .

و قد يكون [النعت] للثناء و المدح، نحو: «بسم الله الرحمن الرحيم» ،

[شماره صفحه واقعى : ١٢٧]

ص: ١٥٩٩

و للذم، نحو: «أعوذ بالله من الشيطان الرجيم»،

و للتأكيد، نحو قوله تعالى: فَإِذَا نُفِخَ فِي الصُّورِ نَفُخَهُ وَاجِدَةً (١).

تنبيهان

١- إنَّ النكرة توصف بالجملة الخبرية، نحو: «مررت برجل أبوه قائم» أو «قام أبوه». [و لا تقع الجملة صفة للمعرفة و إن وقعت بعد المعرفة فهي في محل نصب على الحال كما مر، نحو: «مررت بزيد أبوه عالم»].

٢- الضمير لا يوصف و لا يوصف به.

الأسئلة

١- عزف التابع و اذكر أقسامه.

٢- أذكر تعريف النعت و بين أقسامه.

٣- فيم يتبع النعت الحقيقي منوعته؟

٤- متى يكون النعت السببي كالنعت الحقيقي في التبعيه؟

٥- ما هي فوائد النعت؟ اشرح ذلك بأمثلة مفيدة.

٦- ما المراد من قوله: «الضمير لا يوصف و لا يوصف به»؟

[شماره صفحه واقعي : ١٢٨]

ص: ١٦٠٠

١- الحاقه/١٤.

١-مميز بين النعت الحقيقي والسببي مما يلي من الجمل و بين أن النعت في أى شيء يطابق المنعوت: أ) وَ يَبْقَى وَجْهَ رَبِّكَ ذُو الْجَلَالِ وَالْإِكْرَامِ الرَّحْمَنِ/٢٧.

ب) قَالَ عِيسَى ابْنُ مَرْيَمَ اللَّهُمَّ رَبَّنَا أَنْزِلْ عَلَيْنَا مَائِدَةً مِنَ السَّمَاءِ

المائدة/١١٤.

ج) رَبَّنَا أَخْرِجْنَا مِنْ هَذِهِ الْقَرْيَةِ الظَّالِمِ أَوْلَادُهَا النساء/٧٥.

د) هُوَ اللَّهُ الْخَالِقُ الْبَارِئُ الْمُصَوِّرُ لَهُ الْأَسْمَاءُ الْحُسْنَى الحشر/٢٤.

هـ) وَ أَمَّا عَادٌ فَأُهْلِكُوا بِرِيحِ صَرْصَرٍ عَاتِيَةٍ الحاقه/٦.

و) قَالَ إِنَّهُ يَقُولُ إِنَّهَا بَقَرَةٌ صَفْرَاءٌ فَاقِعٌ لَوْنُهَا تَسُرُّ النَّاظِرِينَ البقره/٦٩.

ز) يَخْرُجُ مِنْ بَطُونِهَا شَرَابٌ مُخْتَلِفٌ أَلْوَانُهُ.. النحل/٦٩.

ح) «لعن الله الأميين بالمعروف التاركين له و التاهين عن المنكر العالمين به» نهج البلاغه، الخطبه:١٢٩.

٨-مميز الجملة الحاليه و الوصفية مما يلي من الجمل: أ) قَوْلٌ مَعْرُوفٌ وَ مَغْفِرَةٌ خَيْرٌ مِنْ صَدَقَةٍ يَتْبَعُهَا أَذَى البقره/٢٦٣.

ب) وَ اتَّقُوا يَوْمًا تُزْجَعُونَ فِيهِ إِلَى اللَّهِ البقره/٢٨١.

ج) تِلْكَ آيَاتُ اللَّهِ نَتْلُوهَا عَلَيْكَ بِالْحَقِّ البقره/٢٥٢.

[شماره صفحه واقعی : ١٢٩]

ص: ١٦٠١

د) مَثَلٌ لِّمَا يُنْفِقُونَ فِي هَذِهِ الْحَيَاةِ الدُّنْيَا كَمَثَلِ رِيحٍ فِيهَا صِرٌّ أَصَابَتْ حَرْثَ قَوْمٍ ظَلَمُوا أَنفُسَهُمْ فَأَهْلَكَتَهُ آل عمران/١١٧.

ه) وَتُنَكِّتُ مِنْكُمْ أُمَّهُ يَدْعُونَ إِلَى الْخَيْرِ آل عمران/١٠٤.

و) هُوَ الَّذِي أَنْزَلَ عَلَيْكَ الْكِتَابَ مِنْهُ آيَاتٌ مُحْكَمَاتٌ... آل عمران/٧.

ز) فَسَوْفَ يَأْتِي اللَّهُ بِقَوْمٍ يُحِبُّهُمْ وَيُحِبُّونَهُ الْمَائِدَة/٥٤.

٩-ضع خطأ تحت ما تجده صحيحاً: أ) «هذه كتب تضمنت فوائد (كثيره، كثيره، الكثيره)» .

ب) «نزور المشاهد (المشرفة، مشرفة، المشرفة) في العراق» .

ج) «رأيت الشبان الفاضله (أمه، أمه، أمهن)» .

د) «هذان تلميذان (حسن، حسنان، حسنين) خطهما» .

ه) «أكرم امرأتين (المؤدبين، مؤدبين، مؤدبا) ولدهما» .

و) «جالس الرجلين (المهذبين، المهذب، مهذبا) الخلق» .

ز) «سلموا على الرجلين (معلم، المعلم، المعلمين) أبواهما» .

١٠-أعرب ما يلي: لَيْسُوا سِوَاءَ مَنْ أَهْلِ الْكِتَابِ أُمَّهُ قَانِمَةٌ يَتْلُونَ آيَاتِ اللَّهِ أَنَاءَ اللَّيْلِ وَهُمْ يَسْجُدُونَ آل عمران/١١٣.

[شماره صفحه واقعی : ١٣٠]

ص: ١٦٠٢

أشاره

القسم الثانی من التّوابع: العطف بالحروف

تعريفه:

و هو تابع ينسب إليه ما نسب إلى متبوعه و كلاهما مقصودان بتلك النسبه و يسمّى عطف التّسق أيضا.
شرطه: [و هو] أن يتوسط بينه و بين متبوعه أحد حروف العطف-و سيأتي ذكرها في القسم الثالث-نحو: «قام زيد و عمرو» .
و اعلم أنّ المعطوف في حكم المعطوف عليه، أعنى إذا كان الأوّل صفه أو خبرا أو صلّه أو حالا فالثاني كذلك.
و الضابطه فيه أنّه إن كان يجوز أن يقام المعطوف مقام المعطوف عليه جاز العطف و حيث لا فلا.

أحكامه

- ١-إذا عطف على ضمير مرفوع متّصل يجب تأكيده بضمير منفصل، نحو: «ضربت أنا و زيد» إلا إذا فصل، نحو: «ضربت اليوم و زيد» .
- ٢-إذا عطف على الضمير المجرور تجب إعادته حرف الجرّ في المعطوف، نحو: «مررت بك و بزيد» .

[شماره صفحه واقعي : ١٣١]

ص: ١٦٠٣

٣- العطف على معمولي عاملين مختلفين جائز إذا كان المعطوف عليه مجرورا مقدّما على المرفوع او المنصوب و المعطوف كذلك، نحو: «في الدار زيد و الحجره عمرو». و في هذه المسأله مذهبان آخران و هما الجواز مطلقا عند الفراء، و عدمه مطلقا عند سيبويه.

الأسئله

١- عرّف «عطف النسق» و مثّل له.

٢- متى يجوز العطف على ضميرى المرفوع و المجرور المتصلين؟

٣- أذكر الأقوال فى العطف على معمولي عاملين مختلفين.

التمارين

١- إستخرج المعطوف و المعطوف عليه من الجمل التاليه و أعرّب المعطوف عليه: أ) وَ قُلْنَا يَا آدَمُ اسْكُنْ أَنْتَ وَ زَوْجُكَ الْجَنَّةَ وَ كُلَا مِنْهَا رَغَدًا بقره/٣٥.

ب) إِنَّا هَدَيْنَاهُ السَّبِيلَ إِمَّا شَاكِرًا وَ إِمَّا كَفُورًا الإنسان/٣.

ج) سَيَقُولُ الَّذِينَ أَشْرَكُوا لَوْ شَاءَ اللَّهُ مَا أَشْرَكْنَا وَ لَا آبَاؤُنَا الْأَنْعَامَ/١٤٨.

د) قَالَ قَائِلٌ مِنْهُمْ كَمْ لَبِثْنَا قَالُوا لَبِثْنَا يَوْمًا أَوْ بَعْضَ يَوْمِ الْكَهْفِ/١٩.

[شماره صفحه واقعى : ١٣٢]

ص: ١٦٠٤

هـ) وَعَلَّمْتُمْ لِمَا لَمْ تَعْلَمُوا أَنْتُمْ وَلَا آبَاؤُكُمْ الْأَنْعَامَ/٩١.

و) أَأَنْتُمْ أَشَدُّ خَلْقًا أَمْ السَّمَاءُ النَّازِعَاتُ/٢٧.

ز) جَنَّاتٌ عَدْنٍ يَدْخُلُونَهَا وَمَنْ صَلَحَ... الزَّعْدُ/٢٣.

ح) فَادْهَبْ أَنْتَ وَرَبُّكَ فَقَاتِلَا إِنَّا هَاهُنَا قَاعِدُونَ المائدة/٢٤.

ط) ثُمَّ إِنَّكُمْ أَيْهَا الضَّالُّونَ الْمَكْذِبُونَ * لَا تَكِلُونَ مِنْ شَجَرٍ مِنْ زُقُومٍ * فَحَالُونَ مِنْهَا الْبُطُونَ * فَشَارِبُونَ عَلَيْهِ مِنَ الْحَمِيمِ الواقعة/٥١-٥٤.

ي) وَإِنْ أَدْرَى أَقْرَبَ أَمْ بَعِيدَ مَا تُوعَدُونَ الأنبياء/١٠٩.

ك) رَبِّ اغْفِرْ لِي وَلِوَالِدَيَّ وَلِمَنْ دَخَلَ بَيْتِي مُؤْمِنًا وَلِلْمُؤْمِنِينَ وَالْمُؤْمِنَاتِ نوح/٢٨.

٢-أعرب ما يلي: أ- فَاضْبِرْ لِحُكْمِ رَبِّكَ وَلَا تَطْعَمْ مِنْهُمْ آثِمًا أَوْ كَفُورًا * وَادْكُرْ إِسْمَ رَبِّكَ بُكْرَةً وَأَصِيلًا الإنسان/٢٤ و ٢٥.

ب- هُوَ الْأَوَّلُ وَالْآخِرُ وَالظَّاهِرُ وَالْبَاطِنُ وَهُوَ بِكُلِّ شَيْءٍ عَلِيمٌ الحديد/٣.

[شماره صفحه واقعی : ١٣٣]

ص: ١٦٠٥

اشاره

القسم الثالث من التوايع: التأكيد تعريفه: و هو تابع يدلّ على تقرير المتبوع فيما نسب إليه، نحو: «جائنى زيد نفسه» أو يدلّ على شمول الحكم لكلّ أفراد المتبوع، نحو قوله تعالى: فَسَجَدَ الْمَلَائِكَةُ كُلُّهُمْ أَجْمَعُونَ (١).

أقسامه: التأكيد على قسمين:

١-لفظى: و هو تكرير اللفظ الأوّل بعينه، نحو: «جاء جاء زيد» و «قام زيد زيد» .

٢-معنوى: و هو بألفاظ معدوده و هى:

أ- «النفس» و «العين» للواحد و المثنى و الجمع باختلاف الصيغه و الضمير، تقول للمذكّر: «جائنى زيد نفسه» و «الزّيدان أنفسهما أو نفساهما» و «الزّيدون أنفسهم» . و كذلك عينه و أعينهما أو عيناها و أعينهم.

و للمؤنث، نحو: «جائتنى هند نفسها» و «الهندان أنفسهما أو نفساهما» و «الهندات

[شماره صفحه واقعى : ١٣٤]

ص: ١٦٠٦

١-الحجر/٣٠.

أنفسهنّ. و كذا عينها و أعينهما أو عيناها و أعينهنّ (١).

ب- «كلا» و «كلتا» للمثنى خاصه، نحو: «قام الرجلان كلاهما» و «قامت المرأتان كلاهما» .

ج- «كلّ» [و «جميع» و «عامه»] لغير المثنى باختلاف الضمير، نحو: «اشتريت العبد كلّه أو جميعه أو عامته» و «جائنى القوم كلّهم أو جميعهم أو عامتهم» و «اشتريت الجاربه كلّها أو جميعها أو عامتها» و «جائت النساء كلّهنّ أو جميعهنّ أو عامتهنّ» .

[تنبيه: إعلم أنّه يجب أن يتّصل بهذه الألفاظ ضمير مطابق للمؤكّد كما رأيت.]

د- «أجمع» و «أكتع» و «أبتع» و «أبضع» لغير المثنى باختلاف الصيغه، نحو: «اشتريت العبد كلّه أجمع، أكتع، أبتع، أبضع» و «جائنى القوم كلّهم أجمعون، أكتعون، أبتعون، أبضعون» و «اشتريت الجاربه كلّها جمعاء، كتعاء، بتعاء، بصعاء» و «قامت النساء كلّهنّ جمع، كتع، بتع، بصع» .

أحكام التأكيد المعنوى

١- إذا أردت تأكيد الضمير [المرفوع] المتّصل [أو المستتر] بـ «النفس» و «العين» يجب تأكيده بضمير مرفوع منفصل، نحو: «ضربت أنت نفسك» [و «إضرب انت نفسك» بخلاف «القوم جاءوا كلّهم» و «أكرمتك نفسك» و «مررت بك و نفسك» فإنّه لا يجب التأكيد فيها.]

٢- و لا يؤكّد بـ «كلّ» و «أجمع» إلا ما له أجزاء يصحّ افتراقها حسّا كـ «القوم»

[شماره صفحه واقعى : ١٣٥]

ص: ١٦٠٧

١- ممّا ذكر يظهر أنّ المؤكّد بالنفس و العين إن كان مثنى فالأحسن أن تجمعهما و قد يجوز أن يثبّتا تبعا للفظ المؤكّد.

أو حكما كما تقول: «اشتريت العبد كله» و لا تقول: «أكرمت العبد كله» .

٣- إنَّ «أكثع و أبتع و أبصع» أتباع ل «أجمع» إذ ليس لها معنى بدونها، و لا يجوز تقديمها على «أجمع» و لا يجوز ذكرها بدونها.

[٤-قد يجزّ «النفس» و «العين» ب «الباء» الزائدة، نحو: «زارنا الأمير بنفسه أو بعينه»، و هما حينئذ يكونان مجرورين لفظا و معربين بإعراب المتبوع محلاً.]

الأسئلة

١- عزّف التأكيد و مثل له.

٢- عزّف التأكيد اللفظي مع ذكر المثال.

٣- ما الفرق بين ألفاظ التأكيد المعنوي؟ إشرح ذلك بالأمثله.

٤- كيف تؤكّد الضمير المتّصل المرفوع ب «النفس» و «العين»؟ مثل لذلك.

٥- ما هو شرط المؤكّد ب «كلّ» و «أجمع»؟

٦- هل يجوز ذكر «أجمع» وحده بدون ذكر أخواتها؟

التمارين

١- ميّز بين التأكيد اللفظي و المعنوي فيما يلي من الجمل و أعرّب المؤكّد: أ) لَمَنْ تَبِعَكَ مِنْهُمْ لَأَمْلَأَنَّ جَهَنَّمَ مِنْكُمْ أَجْمَعِينَ الأعراف/١٨.

ب) ... وَ هُمْ بِالْآخِرَةِ هُمْ يُوقِنُونَ التّمل/٣.

[شماره صفحه واقعي : ١٣٦]

ص: ١٦٠٨

ج) وَ عَلَّمَ آدَمَ الْأَسْمَاءَ كُلَّهَا الْبقره/٣١.

د) وَالسَّابِقُونَ السَّابِقُونَ * أُولَئِكَ الْمُقَرَّبُونَ الْواقعه/١٠-١١.

ه) قُو رَبِّكَ لَسْنَا لَهُمْ أَجْمَعِينَ الْحجر/٩٢.

و) يَا آدَمُ اسْكُنْ أَنْتَ وَ زَوْجُكَ الْجَنَّةَ الْبقره/٣٥.

ز) كَذَّبُوا بِآيَاتِنَا كُلِّهَا الْقمر/٤٢.

ح) كَلَّا إِذَا دُكَّتِ الْأَرْضُ دَكًّا دَكًا * وَ جَاءَ رَبُّكَ وَ الْمَلَكُ صَفًّا صَفًّا

الفجر/٢١-٢٢.

ط) وَ لَوْ شَاءَ رَبُّكَ لَأَمَنَّ مَنْ فِي الْأَرْضِ كُلَّهُمْ جَمِيعًا يُونس/٩٩.

ي) إِنَّا نَحْنُ نَزَّلْنَا عَلَيْكَ الْقُرْآنَ تَنْزِيلًا الْإنسان/٢٣.

٢-ضع خطأ تحت ما تجده صحيحا: أ) ذهب (أنا نفسي-أنت نفسك-أنا نفسك).

ب) كان الروميون (كلهم-كلهم-كلهم أجمعون) مولعين بالحروب و الفتوحات.

ج) اشفق على أختيك (كلتاها-كلتيهما-كليهما).

د) أمر القاضي بإحضار المدعى و المدعى عليه (كلاهما-كلهما-كليهما).

ه) الناس (جميع-جميعهم-أكتعون) خلقوا أحرارا.

و) رأيتك (نفسك-إياك نفسك-بنفسك).

ز) ذهب زيد (كله-نفسه-زيد).

٣-أعرب ما يلي: وَ اللَّهُ لَا يَهْدِي الْقَوْمَ الظَّالِمِينَ * أُولَئِكَ جَزَاءُ هُمْ أَنَّ عَلَيْهِمْ لَعْنَةُ اللَّهِ وَ الْمَلَائِكَةِ وَ النَّاسِ أَجْمَعِينَ * خَالِدِينَ فِيهَا آل عمران/٨٦-٨٨.

[شماره صفحه واقعی : ١٣٧]

ص: ١٦٠٩

أشاره

القسم الزّابع من التّوابع: البدل تعريفه: و هو تابع ينسب إليه ما نسب إلى متبوعه و هو المقصود بالنسبه دون متبوعه.

أقسامه: و هي أربعه:

الأول: بدل الكلّ من الكلّ و هو ما كان مدلوله مدلول المتبوع، نحو: «جائتي زيد أخوك» .

الثاني: بدل البعض من الكلّ و هو ما كان مدلوله جزء مدلول المتبوع، نحو: «ضربت زيدا رأسه» .

الثالث: بدل الاشتمال و هو ما كان مدلوله متعلّق المتبوع، نحو: «سلب زيد ثوبه» و «أعجبتني عمرو علمه» .

[الرابع: البدل المباين و هو ما كان مدلوله مخالف المتبوع و هو على ثلاثه أقسام:]

أ- بدل الغلط: و هو ما يذكر بعد الغلط، [بأن لم يكن المبدل منه مقصودا و أنّما سبق اللسان إليه،]نحو: «جائتي زيد جعفر» و «رأيت رجلا حمارا» ؛

[شماره صفحه واقعي : ١٣٨]

ص: ١٦١٠

[ب-بدل النسيان: و هو ما اذا قصد المبدل منه فتبين بعد ذكره فساد قصده (1)، نحو: «ذهب زيد إلى المدرسه السوق» ؛

ج-بدل الإضراب: و هو ما اذا قصد كل واحد من المبدل منه و البدل صحيحا و يسمّى أيضا بدل البداء، نحو: «حبيبي قمر شمس» .

تنبيه: يلحق ببدل الكلّ من الكلّ بدل التفصيل و هو الذى فصل ما قبله، نحو: «الإسم على قسمين منصرف و غير منصرف» و يجوز فيه الإتيان على الأصل، و الرفع على تقدير المبتدأ أى: هما منصرف و غير منصرف و النصب على المفعوليه بتقدير «أعنى» أى: أعنى منصرفا و غير منصرف.

تمّه: البدل إن كان نكره عن معرفه يجب نعته، نحو قوله تعالى: لَنْسِفَعًا بِالنَّاصِيَةِ * نَاصِيَةٍ كَاذِبَةٍ خَاطِئَةٍ (2) و لا يجب ذلك فى عكسه، نحو: «رأيت رجلا عمرا» و لا فى المتجانسين، نحو: «رأيت رجلا غلاما» و «رأيت زيدا أخاك» .

القسم الخامس من التوابع: عطف البيان و هو تابع غير صفة (3) يوضح متبوعه و هو أشهر اسميه، نحو: «قام أبو حفص عمر» و «قام أبو عبد الله عمر» . [و يجب أن يطابق متبوعه فى أربعة من عشره أشياء، كالتعت الحقيقى.

ثم اعلم أنه كلّ ما صلح أن يكون عطف البيان صلح أن يكون بدل الكلّ من الكلّ أو قد يلتبس بالبدل لفظا، مثل: [«رأيت القاتل الرجل جعفر» ف «جعفر»

[شماره صفحه واقعى : ۱۳۹]

ص: ۱۶۱۱

۱- بدل الغلط يتعلّق باللسان و بدل النسيان يتعلّق بالجنان. «جامع الدروس العربيه، أقسام البدل»

۲- العلق/ ۱۵-۱۶.

۳- أى غير مشتق.

عطف بيان لـ «الرجل» لا يبدل لأنَّ البدل في تيه إحلاله محلَّ المبدل منه و هو هنا ممتنع فلا يجوز «رأيت القاتل جعفر» لعدم جواز إضافه المعرّف باللام إلى الخالى منها. و هكذا أقول الشاعر:

«أنا ابن التارك البكرى بشر

عليه الطير ترقبه وقوعا» (١)

[تنبيه: إذا وقع الإسم المعرّف باللام بعد «أى» الندائيه يعرب عطف بيان أو بدل الكلّ من الكلّ إن كان جامدا، نحو: «يا أيها الناس» و نعنا إن كان مشتقا، نحو: «يا أيها الكريم»].

الأسئلة

١-عرّف البدل و مثّل له.

٢-ما الفرق بين بدل البعض و الإشتمال؟

٣-ما الفرق بين بدل الغلط و النسيان؟

٤-هل يجوز بدل النكره عن المعرفه؟

٥-لم لا يجوز أن يكون «زيد» فى نحو: «جاء الضّارب الرجل زيد» بدلا عن «الرجل»؟

[شماره صفحه واقعى : ١٤٠]

ص: ١٦١٢

١- جامع الشواهد: ١/٢٢٠.

١- إستخرج البدل عما يأتي من الجمل و اذكر نوعها و أعرب المبدل منه: أ) وَ إِنَّكَ لَتَهْدِي إِلَى صِرَاطٍ مُسْتَقِيمٍ * صِرَاطِ اللَّهِ الشُّورَى/٥٢-٥٣.

ب) ثُمَّ عَمُوا وَ صَمُوا كَثِيرٌ مِنْهُمْ المائدة/٧١.

ج) يَسْئَلُونَكَ عَنِ الشَّهْرِ الْحَرَامِ قُتِلَ فِيهِ الْبَقْرَه/٢١٧.

د) قَالُوا نَعْبُدُ إِلَهَكَ وَ إِلَهَ آبَائِكَ إِبْرَاهِيمَ وَ إِسْمَاعِيلَ وَ إِسْحَاقَ إِلَهُاً وَاحِداً الْبَقْرَه/١٣٣.

هـ) وَ لَوْلَا دَفَعُ اللَّهُ النَّاسَ بَعْضَهُمْ بِبَعْضٍ لَفَسَدَتِ الْأَرْضُ الْبَقْرَه/٢٥١.

و) وَ قَالَ مُوسَى لِأَخِيهِ هَارُونَ أَخْلِفْنِي فِي قَوْمِي الْأَعْرَافِ/١٤٢.

ز) قُتِلَ أَصْحَابُ الْأُخْدُودِ * النَّارِ ذَاتِ الْوُقُودِ الْبُرُوجِ/٤-٥.

ح) فِيهِ آيَاتٌ بَيِّنَاتٌ مَقَامُ إِبْرَاهِيمَ . . . وَ لِلَّهِ عَلَى النَّاسِ حِجُّ الْبَيْتِ مَنِ اسْتَطَاعَ إِلَيْهِ سَبِيلاً آل عمران/٩٧.

ط) إِنَّ لِلْمُتَّقِينَ مَفَازاً * حَدَائِقَ وَ أَعْنَاباً الْنبَأِ/٣١-٣٢.

٢- إستخرج عطف البيان مما يلي من الجمل و أعرب المبتين؟ أ) إِنَّ لِلْمُتَّقِينَ لِحُسْنَ مَآبٍ * جَنَّاتٍ عَدْنٍ مَفْتَحَهُ ص/٤٩-٥٠.

ب) فَاخْلَعْ نَعْلَيْكَ إِنَّكَ بِالْوَادِ الْمُقَدَّسِ طُوًى طه/١٢.

ج) ذِكْرٌ رَحْمَتِ رَبِّكَ عَبْدَهُ زَكَرِيَّا مريم/٢.

[شماره صفحه واقعي : ١٤١]

د) يَحْكَمْ بِهِ ذُلًّا عَدَلٍ مِنْكُمْ هَدْيًا لِلْبَالِغِ الْكَعْبَةِ أَوْ كَفَّارَةً طَعَامٍ مَسَاكِينَ الْمَائِدَةِ/٩٥.

ه) قال أمير المؤمنين علي عليه السلام: «الطَّمَعُ رِقٌّ مُؤَبَّدٌ نَهَجُ الْبَلَاغَةِ، قَصَارُ الْحَكْمِ-١٨٠».

٣-أعرب ما يلي: قَالَ عَيْسَى ابْنُ مَرْيَمَ اللَّهُمَّ رَبَّنَا أَنْزِلْ عَلَيْنَا مَائِدَةً مِنَ السَّمَاءِ تَكُونُ لَنَا عِيدًا لِأَوَّلِنَا وَآخِرِنَا الْمَائِدَةِ/١١٤.

تمارين عامة

إستخرج التوابع مما يلي من الآيات الشريفة و أعرب متبوعها: أ) يَا أَيُّهَا الْمَرْمُلُ *فَمِ اللَّيْلِ إِلَّا قَلِيلًا* نَضْفَهُ أَوْ انْقُصْ مِنْهُ قَلِيلًا* أَوْ زِدْ عَلَيْهِ الْمَرْمَلُ/١-٤.

ب) إهْدِنَا الصِّرَاطَ الْمُسْتَقِيمَ *صِرَاطَ الَّذِينَ أَنْعَمْتَ عَلَيْهِمْ الْحَمْدُ/٦-٧.

ج) إِنَّ يَوْمَ الْفُضْلِ مِيقَاتُهُمْ أَجْمَعِينَ *يَوْمٌ لَا يُغْنِي مَوْلَى عَنْ مَوْلَى شَيْئًا الدُّخَانُ/٤٠-٤١.

د) فَذَلِكُمْ اللَّهُ رَبُّكُمُ الْحَقُّ يونس/٣٢.

ه) لَقَدْ جَاءَكُمْ رَسُولٌ مِنْ أَنْفُسِكُمْ عَزِيزٌ عَلَيْهِ مَا عَنِتُّمْ حَرِيصٌ عَلَيْكُمْ بِالْمُؤْمِنِينَ رَؤُوفٌ رَحِيمٌ التوبة/١٢٨.

[شماره صفحه واقعی : ١٤٢]

ص: ١٦١٤

و) جَعَلَ اللَّهُ الْكَعْبَةَ الْغُرَبَاءَ أَلْيَتَ الْحَرَامِ يَا مَعْ لِّلنَّاسِ الْمَانِدَهُ/٩٧.

ز) إِيَّيْنَا أَنَا رَبُّكَ طه/١٢.

ح) أَلَمْ تَرَ كَيْفَ ضَرَبَ اللَّهُ مَثَلًا كَلِمَةً طَيِّبَةً كَشَجَرَةٍ طَيِّبَةٍ أَضَلُّهَا ثَابِتٌ وَفَوَعَهَا فِي السَّمَاءِ إِبْرَاهِيمَ/٢٤.

ط) يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا إِذَا عَزَّكَ رَبُّكَ الْكَرِيمِ الْإِنْفِطَارِ/٦.

ي) يَا أَيُّهَا النَّبِيُّ جَاهِدِ الْكُفَّارَ وَالْمُنَافِقِينَ وَاغْلُظْ عَلَيْهِمُ التَّحْرِيمِ/٩.

[شماره صفحه واقعی : ١٤٣]

ص: ١٦١٥

*المضمرات *اسماء الإشارات *الموصلات *اسماء الأفعال *اسماء الأصوات *المركبات *الكنايات *الظروف المبته

[شماره صفحه واقعی : ۱۴۴]

ص: ۱۶۱۶

إشاره

الباب الثاني: فى الإسم المبنى [و هو على قسمين]: الأول: ما وقع غير مركب مع غيره، مثل: «ألف، با، تا، ثا. . .» و نحو: «أحد اثنان ثلاثه. . .» مثلا و كلفظ «زيد» وحده. فإنّه مبنى بالفعل على السكون و معرب بالقوّه.

الثاني: ما شابه مبنى الأصل، [و المشابهه بوجه]:

١- أن يكون [الإسم] فى الدلاله على معناه محتاجا إلى قرينه ك «أسماء الإشاره»، نحو: «هؤلاء» .

٢- أن يكون على أقلّ من ثلاثه أحرف، نحو: «ذا» و «من» .

٣- أن تضمّن معنى الحرف، نحو: «أحد عشر» إلى «تسعه عشر» .

و هذا القسم لا يصير معربا أصلا. و حكمه أن لا يختلف آخره باختلاف العوامل. و حركاته تسمى ضمّا و فتحا و كسرا و السكون وفقا (1).

[شماره صفحه واقعى : ١٤٥]

ص: ١٦١٧

١- و الصحيح أن يقال: «و غير الحركه يسمى سكونا» .

أنواع المبنى (١): و هي ثمانية:

- ١-المضمرات ٢-أسماء الاشارات ٣-الموصلات ٤-أسماء الأفعال
- ٥-أسماء الأصوات ٦-المركبات ٧-الكنايات ٨-بعض الظروف.

النوع الأول من المبنيات: المضمرات

تعريف المضمّر: و هو اسم ما وضع ليدلّ على متكلّم أو مخاطب أو غائب تقدّم ذكره؛ لفظاً [، نحو قوله تعالى: إِنَّ اللَّهَ هُوَ الْوَزِيرُ] أو معنى [، نحو قوله تعالى: اِغْدُوا هُوَ أَقْرَبُ لِلتَّقْوَى] أو حكماً [، نحو قوله تعالى: وَ لِأَبَوَيْهِ لِكُلِّ وَاحِدٍ مِّنْهُمَا الشُّدُسُ (٤)].

أقسام المضمّر: و هو على قسمين:

الأول: متّصل؛ و هو ما لا يستعمل وحده [و يأتي على ثلاثة أقسام]:

أ-مرفوع، نحو: «ضربت» إلى «ضربن»؛

ب-منصوب، نحو: «ضربني» إلى «ضربهن»؛

ج-مجرور، نحو: «غلامي» إلى «غلامهن» و «لي» إلى «لهن» .

الثاني: منفصل؛ و هو ما يستعمل وحده [و يأتي على قسمين]:

١-مرفوع؛ و هو «أنا» إلى «هن»؛

٢-منصوب، و هو «إياي» إلى «إياهن» .

فذلك سبعون ضميراً.

[شماره صفحه واقعی : ١٤٦]

ص: ١٦١٨

١- و المراد القسم الثاني من أقسام المبنى.

٢- الذاريات/٥٨.

٣- المائدة/٨.

٤- النساء/١١.

١-عرّف المبتنى بقسميه و مثل لهما.

٢-عدّد المبتنيات.

٣-عرّف المضمّر و مثل له.

٤-أذكر أنحاء تقدّم مرجع الضمير الغائب بأمثله مفيدة.

٥-عرّف ضميرى المتّصل و المنفصل و اذكر أقسامهما.

التمارين

١-ميز بين الضمائر المتّصلة و المنفصلة من الآيات المباركة التالية و بين نوعها ذاكرا للسبب: أ) رَبَّنَا إِنَّا سَمِعْنَا آلَ عِمْرَانَ/١٩٣.

ب) مَا وَدَّعَكَ رَبُّكَ وَ مَا قَلَى الضَّحَى/٣.

ج) قَالَ لَهُ صَاحِبُهُ وَ هُوَ يُحَاوِرُهُ الْكَهْفَ/٣٧.

د) مِنْهَا خَلَقْنَاكُمْ وَ فِيهَا نُعِيدُكُمْ طه/٥٥.

ه) يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا قُوا أَنْفُسَكُمْ وَ أَهْلِيكُمْ نَارًا وَقُودُهَا النَّاسُ وَ الْجِبَارُ التَّحْرِيمِ/٦.

[شماره صفحه واقعی : ١٤٧]

ص: ١٦١٩

و) إِيَّاكَ نَعْبُدُ وَإِيَّاكَ نَسْتَعِينُ الحمد/٥.

ز) يَا لَيْتَنِي كُنْتُ مَعَهُمْ فَأَفُوزَ فَوْزاً عَظِيماً النساء/٧٣.

ح) قَالُوا سُبْحَانَ رَبِّنَا إِنْ كُنَّا ظَالِمِينَ القلم/٢٩.

ط) إِنْ هُوَ إِلَّا ذِكْرٌ لِلْعَالَمِينَ الأنعام/٩٠.

ي) فَمَنْ يُرِدِ اللَّهُ أَنْ يَهْدِيَهُ يَشْرَحْ صَدْرَهُ لِلْإِسْلَامِ الأنعام/١٢٥.

٢- أعرب ما يلي: أ- فَسَيَكْفِيكَهُمْ اللَّهُ وَهُوَ السَّمِيعُ الْعَلِيمُ البقره/١٣٧.

ب- أَنْزَلْنَاهَا وَأَنْتُمْ عَلَيْهَا كَارِهُونَ هود/٢٨.

[شماره صفحه واقعی : ١٤٨]

ص: ١٦٢٠

أشاره

مواضع استتار الضمير: إعلم أنّ المرفوع المتّصل خاصّه قد يكون مستتراً أى مستكناً و هو على قسمين: واجب و جائز.

و الاستتار الواجب فى سبعة مواضع:

أ- فى المضارع المخاطب كـ «أنت» فى نحو: «تضرب» ؛

ب- فى المضارع المتكلم مطلقاً كـ «أنا» و «نحن» فى نحو: «أضرب» و «نضرب» ؛

ج- فى امر المخاطب كـ «أنت» فى نحو: «إضرب» ؛

د- فى أفعال الإستثناء مثل «خلاً، عداً، حاشاً، ليس و لا يكون» كـ «هو» فى نحو: «جاء القوم خلا زيدا» ؛

ه- فى أفعال التعجب كـ «هو» فى نحو: «ما أحسن زيدا» ؛

و- فى أفعال التفضيل كـ «هو» فى نحو: «زيد أحسن وجهاً» ؛

ز- فى اسم الفعل غير الماضى كـ «أنت» فى نحو: «صه» بمعنى اسكت و «أنا» فى نحو: «أفّ» بمعنى أتضجّر.

و الاستتار الجائز فى أربعة مواضع:

أ- فى الماضى للغائب و الغائبه كـ «هو» و «هى» فى نحو: «زيد ضرب» و «هند

[شماره صفحه واقعى : ١٤٩]

ص: ١٦٢١

ضربت» .

ب-فى المضارع للغائب و الغائبه ك «هو» و «هى» فى نحو: «زيد يضرب» و «هند تضرب» ؛

ج-فى الصّفه أعنى اسم الفاعل و المفعول و غيرهما ك «هو» و «هى» فى نحو: «زيد ضارب» و «هند ضاربه» ؛

د-فى اسم الفعل الماضى ك «هو» فى نحو: «هيهات» بمعنى بعد.

تبصره: لا يجوز استعمال المنفصل إلا عند تعدّر المتّصل، نحو قوله تعالى: **إِيَّاكَ نَعْبُدُ (١)** و **وَقَضَىٰ رَبُّكَ أَلَّا تَعْبُدُوا إِلَّا إِيَّاهُ (٢)**

ضمير الشأن و القصّه: إعلم أنّ لهم ضميراً غائباً [مفرداً] قبل جملة تفسّره و يسمّى ضمير الشأن فى المذكّر، نحو قوله تعالى: **قُلْ هُوَ اللَّهُ أَحَدٌ (٣)** و «إنّه زيد راكب» و ضمير القصّه فى المؤنث، نحو: «هى هند مليحه» و «إنّها زينب قائمه» .

أحكامه

[أ-لا يعرب ضمير الشأن و القصّه إلا مبتدأ أو اسم احد النواسخ كما رأيت. ٢-قد يستتر، نحو: «كان زيد عالم» .]

ضمير الفصل: قد يدخل بين المبتدأ و الخبر ضمير مرفوع منفصل مطابق للمبتدأ إذا كان الخبر معرفه أو «أفعل من كذا» و يسمّى فصلاً للفصل بين الخبر و الصّفه، نحو: «زيد هو القائم» و «كان زيد هو القائم» و «زيد هو أفضل من عمرو» و قوله تعالى:

[شماره صفحه واقعى : ١٥٠]

ص: ١٦٢٢

١- الحمد/٥.

٢- الإسراء/٢٣.

٣- الإخلاص/١.

[تنبيه: هذا الضمير يفيد التأكيد و الحصر و لا محلّ له من الإعراب و يسمّى عمادا أيضا.]

الأسئلة

١- اذكر مواضع استتار الضمير وجوبا مع أمثله مفيدة.

٢- ما هو إعراب ضمير الشأن و القصة؟ مثل لهما.

٣- ما هي فائدة ضمير الفصل؟ بينها بمثال.

[شماره صفحه واقعى : ١٥١]

ص: ١٦٢٣

١-ميز بين الضمائر المستتره وجوبا وجوازا من الآيات المباركه: أ) فَسَبِّحْ بِحَمْدِ رَبِّكَ وَاسْتَغْفِرْهُ إِنَّهُ كَانَ تَوَّابًا النصر/٣.

ب) وَمَا أَنَا بِطَارِدِ الَّذِينَ آمَنُوا إِنَّهُمْ مُلَاقُوا رَبِّهِمْ وَلَكِنِّي أَرَاكُمْ قَوْمًا تَجْهَلُونَ هود/٢٩.

ج) فَأَمَّا مَنْ أُوتِيَ كِتَابَهُ بِيَمِينِهِ فَيَقُولُ هَؤُلَاءِ مِمَّنْ آتَيْنَاهُ الْحَقَّ ١٩.

د) إِنَّ اللَّهَ يُحِبُّ الْمُتَوَكِّلِينَ آل عمران/١٥٩.

هـ) أَلَمْ نَشْرَحْ لَكَ صَدْرَكَ الشرح/١.

و) إِنَّ اللَّهَ فَالِقُ الْحَبِّ وَالنَّوَى يُخْرِجُ الْحَيَّ مِنَ الْمَيِّتِ وَمُخْرِجُ الْمَيِّتِ مِنَ الْحَيِّ الإنعام/٩٥.

ز) قَتَلَ الْإِنْسَانَ مَا أَكْفَرَهُ عيس/١٧.

ح) فَلَا تَقُلْ لَهُمَا أَفْ وَلَا تَنْهَرْهُمَا وَقُلْ لَهُمَا قَوْلًا كَرِيمًا الإسراء/٢٣.

ط) وَمَنْ أَضْدَقُ مِنَ اللَّهِ حَدِيثًا النَّساء/٨٧.

٢-إستخرج ضمائر الشأن والقضه و الفصل من الجمل التاليه و بين اعرابها: أ) إِنَّهُ لَا يَيْئَسُ مِنْ رَوْحِ اللَّهِ إِلَّا الْقَوْمُ الْكَافِرُونَ يوسف/٨٧.

ب) ذَلِكَ بِأَنَّ اللَّهَ هُوَ الْحَقُّ وَأَنْ مَا يَدْعُونَ مِنْ دُونِهِ هُوَ الْبَاطِلُ الحج/٦٢.

ج) إِنَّ شَانِكَ هُوَ الْأَبْتَرُ الكوثر/٣.

[شماره صفحه واقعي : ١٥٢]

ص: ١٦٢٤

د) فَإِنَّهَا لَا تَعْمَى الْأَبْصَارُ وَلَكِنْ تَعْمَى الْقُلُوبَ الَّتِي فِي الصُّدُورِ الْحَج/٤٦.

ه) إِنَّ رَبَّكَ هُوَ أَعْلَمُ مَنْ يَضِلُّ عَنْ سَبِيلِهِ وَهُوَ أَعْلَمُ بِالْمُهْتَدِينَ الْأَنْعَام/١١٧.

و) لَوْ لَا أَنْ مَنْ اللَّهُ عَلَيْنَا لَحَسَفْنَا بِنَا وَيَكَاثُهُ لَا يُغْلِحُ الْكَافِرُونَ الْقَصص/٨٢.

ز) وَاقْتَرَبَ الْوَعْدُ الْحَقُّ فَإِذَا هِيَ شَاخِصَةٌ أَبْصَارُ الَّذِينَ كَفَرُوا الْأَنْبِيَاء/٩٧.

ح) وَإِنْ يَأْتُوكُمْ أُسَارَى تَفَادَوْهُمْ وَهُوَ مُحَرَّمٌ عَلَيْكُمْ إِخْرَاجُهُمْ الْبَقَره/٨٥.

ط) كُنَّا نَحْنُ الْوَارِثِينَ الْقَصص/٥٨.

ي) «إِتَّقُوا مَعَاصِيَ اللَّهِ فِي الْخَلُواتِ فَإِنَّ الشَّاهِدَ هُوَ الْحَاكِمُ» نَهج البلاغه، قصار الحكم: ٣٢٤.

٣-أعرب ما يلي: أ- وَ لَمَّا كُنَّا مُهْلِكِي الْقُرَى إِلَّا وَ أَهْلُهَا ظَالِمُونَ الْقَصص/٥٩.

ب- فَاللَّهُ هُوَ الْوَلِيُّ وَ هُوَ يُخِي الْمُؤْتِنِي وَ هُوَ عَلِي كُلِّ شَيْءٍ قَدِيرٌ الشورى/٩.

[شماره صفحه واقعی: ١٥٣]

ص: ١٦٢٥

النوع الثاني من المبتيات: أسماء الإشارات

تعريف اسم الإشارة: [و هو] ما وضع ليدلّ على مشار إليه.

ألفاظه: و هي خمسة ألفاظ لستّه معان:

١- «ذا» للمذكّر؛

٢- «ذان» و «ذين» لمثناه؛

٣- [«ذى، ذه، ذه، ذهى،]، تى، ته، ته، تهى، تا» للمؤنث؛

٤- «تان» و «تين» لمثناه؛

٥- «أولاء» بالمدّ و [«أولى»] بالقصر لجمعهما.

[ثمّ إنّه] قد تدخل بأوائلها هاء التنييه، نحو: «هذا» و «هذان» و «هاتا» و «هاتان» و «هؤلاء». و يتّصل بأواخرها حرف الخطاب [ليدلّ على جنس المخاطب و عدده] و هي أيضا خمسة ألفاظ لستّه معان «ك، كما، كم، ك، كما، كنّ» فذلك خمسة و عشرون حاصله من ضرب خمسة فى خمسة. و هي «ذاك» الى «ذاكنّ» و «ذانك» الى «ذانكنّ» و كذلك البواقي.

[و قد يزداد قبل حرف الخطاب لام البعد ليدلّ على بعد المشار إليه.] و عليه ف «ذا» للقريب و «ذلك» للبعيد و «ذاك» للمتوسّط.

[شماره صفحه واقعى : ١٥٤]

ص: ١٦٢٦

[تتمه: بعض أسماء الإشارات يفيد الإشارة إلى المكان القريب، مثل: «هنا و هاهنا» و المتوسط، مثل: «هناك و هاهناك» و البعيد، مثل: «هناك و ثم» .

و لا تعرب هذه الأسماء إلا مفعولا فيه، نحو: «قف هنا» .]

النوع الثالث من المبيئات: الموصولات

تعريف الموصول:

[و هو] اسم لا يصلح أن يكون جزءا تاما من جملة إلا بصله بعده و هي جملة خبريه [أو ظرف أو جار و مجرور متعلقان ب «استقر» المحذوف]. و لا بد له من عائد فيها يعود إلى الموصول، نحو: «الذي» في قولنا: «جائني الذي أبوه فاضل أو قام أبوه [أو عندك أو في المدرسه»].

أقسام الموصول:

[١-مختص و هو] «الذي» للمذكر و «التي» للمؤنث و «الذنان» و «اللذان» و «اللذنين» و «اللذنين» لمشاهاهما بالألف في حاله الرفع و بالياء في حالتي النصب و الجز، و «اللي» و «الذنين» لجمع المذكر و «اللآتي» و «اللواتي» و «اللآتي» و «اللواتي» لجمع المؤنث مطلقا.

[٢-مشارك و هو ما يستعمل للمذكر و المؤنث مطلقا و هو] «ما» و «من» و «أى» [و قد تستعمل بالثناء للمؤنث] و «ذو» في لغة بني طي، نحو قول الشاعر:

«فإن الماء ماء أبي و جدى

و بثرى ذو حفرت و ذو طويت» (١)

أى: التي حفرتها و التي طويتها و «الألف و اللام» و صلته اسم الفاعل أو المفعول، نحو: «الضارب زيد» أى: الذي ضرب، زيد و «المضروب عمرو» أى:

[شماره صفحه واقعى : ١٥٥]

ص: ١٦٢٧

١- جامع الشواهد: ٢/١٥٠.

الذی ضرب، عمرو، [و «ذا» الواقعه بعد «من» أو «ما» الإستفهاميتين، نحو، «من ذا رأيتَه؟» أى: من الذى رأيتَه؟ و «ماذا صنعتَه؟» أى: ما الذى صنعتَه؟].

تنبيهان:

١- يجوز حذف العائد من اللفظ إن كان مفعولا، نحو: «قام الذى ضربت» أى: قام الذى ضربته.

٢- إعلم أنّ «أيا» و «أيه» معربه إلا إذا حذف صدر صلتها، نحو قوله تعالى: **تَمَّ كُنْتَرَعَنَّ مِنْ كُلِّ شَيْعَةٍ أَيْبَهُمْ أَشَدُّ عَلَى الرَّحْمَنِ عَيْبًا (١)** أى: هو أشد.

الأسئلة

١- عرف اسم الإشارة و مثل له.

٢- علام تدلّ كاف الخطاب الملحقه بأسماء الإشارات؟

٣- ما هو إعراب أسماء الإشارات المكانيه؟

٤- من كم جزء تركب «ذلك» و «هنالك»؟ بينها.

٥- ما هو الإسم الموصول؟

٦- ما الفرق بين الموصول المختص و المشترك؟

٧- عدّد ألفاظ الموصول المشترك.

٨- ما هو شرط صله «الألف و اللام»؟

٩- متى يجوز حذف العائد من الصله؟

١٠- متى تبني «أى» الموصوله؟

[شماره صفحه واقعي : ١٥٦]

ص: ١٦٢٨

١- مريم/٦٩.

١- إستخرج أسماء الإشارات و عين نوعها و بين إعرابها مما يلي: أ) هَذَا خَضَمَانٍ إِيَّاهُ فِي رِبِّهِمْ الْحَجِّ/١٩.

ب) فَذَانِكَ بُرْهَانَانِ مِنْ رَبِّكَ إِلَى فِرْعَوْنَ وَ مَلَائِهِ الْقِصَصِ/٣٢.

ج) وَ لَا تَقْرَبُوا هَذِهِ الشَّجَرَةَ فَتَكُونُوا مِنَ الظَّالِمِينَ الْبَقَرَةَ/٣٥.

د) ذَلِكَ الْيَوْمُ الْحَقُّ النَّبَأُ/٣٩.

هـ) وَ مَنْ يَفْعَلْ ذَلِكَ فَأُولَئِكَ هُمُ الْخَاسِرُونَ الْمُنَاقِقُونَ/٩.

و) هَذَا لَكَ تَبَلُّوا كُلُّ نَفْسٍ مَا أَشَلَفَتْ يُونُسَ/٣٠.

ز) قَالَ إِنِّي أُرِيدُ أَنْ أَنْكِحَكَ إِحْدَى ابْنَتَيَّ هَاتَيْنِ الْقِصَصِ/٢٧.

ح) إِنَّا هَاهُنَا قَاعِدُونَ الْمَائِدَةَ/٢٤.

ط) فَلَا يَقْرَبُوا الْمَسْجِدَ الْحَرَامَ بَعْدَ عَامِهِمْ هَذَا التَّوْبَةَ/٢٨.

ي) فَمَا لَهُمْ لَوْ لَأَنَّ الْقَوْمَ لَا يَكَادُونَ يَفْقَهُونَ حَدِيثًا النِّسَاءِ/٧٨.

٢- إستخرج «الأسماء الموصولة» و «الصلة» و «العائد» من الجمل التالية و أعرابها: أ) اذْكُرُوا نِعْمَتِيَ الَّتِي أَنْعَمْتُ عَلَيْكُمْ الْبَقَرَةَ/٤٠.

ب) يَا أَيُّهَا النَّبِيُّ إِنَّا أَحْلَلْنَا لَكَ أَزْوَاجَكَ اللَّائِي آتَيْتَ أُجُورَهُنَّ الْأَحْزَابِ/٥٠.

[شماره صفحه واقعی : ١٥٧]

ص: ١٦٢٩

ج) وَهُوَ الَّذِي فِي السَّمَاءِ إِلَهُ وَفِي الْأَرْضِ إِلَهُ الرَّحْمَنُ / ٨٤

د) فَاقْضِ مَا أَنْتَ قَاضٍ طه / ٧٢.

ه) قُلِ اللَّهُمَّ مَالِكُ الْمُلْكِ تُؤْتِي الْمُلْكَ مَنْ تَشَاءُ آل عمران / ٢٦.

و) وَالسَّابِقَاتِ سَبْحًا فَالسَّابِقَاتِ سَبْقًا فَالْمُدَبِّرَاتِ أَمْرًا النازعات / ٣-٥.

ز) إِذْ قَالَ لِأَبِيهِ وَقَوْمِهِ مَاذَا تَعْبُدُونَ الصافات / ٨٥.

ح) أَلَا إِنَّ لِلَّهِ مَنْ فِي السَّمَاوَاتِ وَمَنْ فِي الْأَرْضِ يونس / ٦٦.

ط) قَالَ الَّذِي عِنْدَهُ عِلْمٌ مِنَ الْكِتَابِ... النمل / ٤٠.

ي) وَهَذَا كِتَابٌ أَنْزَلْنَاهُ مُبَارَكٌ مُصَدِّقُ الَّذِي بَيْنَ يَدَيْهِ الأنعام / ٩٢.

٣-أعرب ما يلي: أ- هَذَا كِتَابٌ أَنْزَلْنَاهُ مُبَارَكٌ مُصَدِّقُ الَّذِي بَيْنَ يَدَيْهِ الأنعام / ٩٢.

ب- إِنَّ اللَّهَ وَمَلَائِكَتَهُ يُصَلُّونَ عَلَى النَّبِيِّ يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا صَلُّوا عَلَيْهِ وَسَلِّمُوا تَسْلِيمًا الأحزاب / ٥٦.

[شماره صفحه واقعی : ١٥٨]

ص: ١٦٣٠

النوع الرابع من المبتدآت: أسماء الأفعال

تعريف اسم الفعل: [و هو] كل اسم بمعنى الأمر و الماضى [و المضارع]، نحو: «رويد زيدا» أى: أمهله و «هيهات زيد» أى: بعد [و «أوه» أى: أتوجع.

و له وزن أقياسيّ و هو «فعال» بمعنى الأمر، من التلاثى (1)، نحو: «نزال» بمعنى إنزل و «تراك» بمعنى أترك.

و يلحق ب «فعال» بمعنى الأمر [ثلاثة أشياء فتبنى لمشابتها له]:

أ- «فعال» مصدرًا معرفه، نحو: «فجار» بمعنى الفجور؛

ب- صفة للمؤنث، نحو: «يا فاسق» بمعنى فاسقه و «يا لكاع» بمعنى لأكعه؛

ج- علما للأعيان المؤنثه، نحو: «قطام» و «غلاب» (2) و «حضار» (3). و هذه الثلاثه الأخيره ليست من أسماء الأفعال و إنّما ذكرت ههنا للمناسبه.

[شماره صفحه واقعي: 159]

ص: 1631

1- و ما عدا ذلك فالمعول فيه السّماع، نحو: صه (أسكت)، أفّ (أتضجّر)، وى، واه، وا (أعجب)، حى، حيهل (أقبل)، هيت، هيتا (أسرع)، إيه (إمض فى حديثك)، إيها (كفّ)، ورائتك (تأخّر) أمامك (تقدّم)، دونك، هاك، هاء، عندك، لديك (خذ)، مه (إنكفّف)، بله (دع)، مكانك (أثبت) شتّان (بعد و افترق)، عليك (إلزم)، إليك (تنجّ)، و غير ذلك ممّا ورد فى المطولات.

2- و هما علما لمرأتين. «لسان العرب: 6/306؛ 1/653» .

3- و هى علم لكوكب يشبه السّهيل. «لسان العرب: 4/200» .

النوع الخامس من المبتنيات: أسماء الأصوات

تعريف اسم الصوت: و هو كل اسم حكى به صوت [صادر من الحيوان أو الجمادات]، نحو: «غاق» لصوت الغراب، و «طاق» لحكاية الضرب و «طق» لحكاية وقع الحجارة بعضها ببعض، أو خوطب به البهائم [و الطفل سواء أكان الخطاب للزجر و المنع، نحو: «هلا» لزجر الفرس و «عدس» للبلغل أو للحث و الدعوة]، نحو: «نخ» لإناخه البعير [و «دج» لدعوه الدجاج إلى الطعام و الشراب].

النوع السادس من المبتنيات: المركبات

تعريف المركب: و كل اسم ركب من الكلمتين ليس بينهما نسبة أى ليس بينهما نسبة إضافية و لا إسنادية.

أقسامه: و هو على قسمين:

أ- ما تضمن الثاني منه حرفا فيجب بناءهما على الفتح، نحو: «أحد عشر» إلى «تسعه عشر» إلا «إثنى عشر» فإن الجزء الأول منه معرب كالمثنى [و الجزء الثاني مبنى على الفتح].

ب- ما لم يتضمن الثاني حرفا فهو على قسمين:

١. ألا يكون الجزء الثاني مبتيا قبل التركيب ففيها ثلاث لغات أفصحها بناء الأول على الفتح و إعراب الثاني إعراب غير المنصرف (١)، نحو: «بعلبك»

[شماره صفحه واقعى : ١٦٠]

ص: ١٦٣٢

١- و فيه لغتان أخريان «إحديهما إعراب الجزئين معا و إضافه الأول إلى الثاني و منع صرف المضاف إليه. و أخريهما إعراب الجزئين و إضافه الأول إلى الثاني و صرف الثاني.» (شرح جامى: ص ٢٦٢).

و «معديكرب» .

[٢. أن يكون الجزء الثاني مبتدأ قبل التركيب فحينئذ يبنى الجزء الأول على الفتح و الثاني على الكسر، نحو: «سيويه» و «بابويه» .]

الأسئلة

- ١- عرّف اسم الفعل و مثّل له.
- ٢- ما هو وزن القياسى لاسم الفعل؟ مثّل لذلك.
- ٣- ماذا يلحق بوزن «فعال»؟
- ٤- كم قسما لاسم الصوت؟ مثّل لذلك.
- ٥- ما هو الإسم المركّب؟
- ٦- أذكر أقسام الإسم المركّب.
- ٧- ما هو إعراب الجزء الثاني من المركّب غير المشتمل على حرف؟

[شماره صفحه واقعى : ١٦١]

ص: ١٦٣٣

- ١- استخراج أسماء الأفعال و المركبات من الجمل التاليه و عين فاعل أسماء الأفعال و أعرب المركبات: أ) وَ بَعَثْنَا مِنْهُمُ اثْنَيْ عَشَرَ نَقِيبًا الْمائدة/١٢.
- ب) فَلَا تَقُلْ لَهُمَا أَفَّ الْإِسراء/٢٣.
- ج) وَيَكَاَنَ اللَّهُ يَبْسُطُ الرِّزْقَ لِمَن يَشَاءُ مِنْ عِبَادِهِ وَ يَقْدِرُ الْقصص/٨٢.
- د) يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا عَلَيْكُمْ أَنْفُسُكُمْ الْمائدة/١٠٥.
- هـ) فَأَمَّا مَنْ أُوتِيَ كِتَابَهُ بِيَمِينِهِ فَيَقُولُ هَؤُلَاءِ مِمَّا كَتَبْتُ بِالْغَابِ الْمائدة/١٩.
- و) فَأَنْبَجَسَتْ مِنْهُ اثْنَتَا عَشْرَةَ عَيْنًا الْأعراف/١٦٠.
- ز) هَيْهَاتَ هَيْهَاتَ لِمَا تُوعَدُونَ الْمُؤمنون/٣٦.
- ح) إِنَّ عِدَّةَ الشُّهُورِ عِنْدَ اللَّهِ اثْنَا عَشَرَ شَهْرًا التوبه/٣٦.
- ط) يَا أَبَتِ إِنِّي رَأَيْتُ أَحَدَ عَشَرَ كَوْكَبًا يوسف/٤.
- ي) قَالَتْ هَيْتَ لَكَ يوسف/٢٣.

ك) «شأن ما بين عمليين عمل تذهب لذته و تبقى تبعته و عمل تذهب مؤونته و يبقى أجره» نهج البلاغه، قصار الحكم: ١٢١.

ل) «هيهات منا الذله» اللهوف على قتلى الطفوف: ص ٩٧.

م) «يا دنيا يا دنيا إليك عنى» نهج البلاغه، قصار الحكم: ٧٧.

[شماره صفحه واقعی : ١٦٢]

٢- إملأ الفراغات التالية بما يناسبها من الكلمات الآتية: «أكال، إيهما، بدار، دونك، حيهل، أوّه، بله»

أ) «... الثريد» .

ب) «... الكتاب» .

ج) «... التواني إنه آفه الفلاح» .

د) «... أيها الطلاب» .

هـ) «... الطعام» .

و) «... من تساهلك» .

ز) «... عنا» .

٣- أعرب ما يلي: أُفُّ لَكُمْ وَلِمَا تَعْبُدُونَ مِنْ دُونِ اللَّهِ أَفَلَا تَعْقِلُونَ الأنبياء/٦٧.

[شماره صفحه واقعى : ١٦٣]

ص: ١٦٣٥

النوع السابع من المبنيات: الكنايات

تعريفها: و هي أسماء وضعت لتدلّ على عدد مبهم و هي «كم» و «كذا» [و «كأين»] أو حديث مبهم و هو «كيت» و «ذيت» .

أقسام «كم»: و هي على قسمين:

١-إستفهاميّة: [بمعنى «أى عدد»]و ما بعده مفرد منصوب على التمييز، نحو: «كم رجلا عندك؟» .

٢-خبريّة: و ما بعده مجرور مفرد، نحو: «كم مال أنفقت» أو مجموع، نحو: «كم رجال لقيتهم» و معناه التّكثير.

و قد تأتي «من» [الزائده]بعدهما، نحو: «كم من رجل لقيته؟» و «كم من مال أنفقت» و قد يحذف مميز هما لقيام قرينه، نحو: «كم مالك؟» أى: كم دينار مالك؟ و «كم ضربت؟» أى: كم رجلا ضربت؟ ، و نحو: «كم أنفقت» أى: كم مال أنفقت.

إعرابها: إعلم أنّ ل «كم» فى الوجهين ثلاثة إعرابات:

١-النصب: و هو إذا كان بعده فعل غير مشغول عنه بضميره، فتقع «كم» مفعولا به، نحو: «كم رجلا ضربت؟» و «كم غلام ملكت» أو مفعولا مطلقا إن كان مصدرا،

[شماره صفحه واقعى : ١٦٤]

ص: ١٦٣٦

نحو: «كم ضربه ضربت؟» أو مفعولا فيه [إن كان ظرفا]، نحو: «كم يوما سرت؟» و «كم يوم صمت» .

٢-الجرّ: و هو إذا كان ما قبله حرف جرّ، نحو: «بكم رجلا مررت؟» و «على كم رجل حكمت» ، أو مضافا، نحو: «غلام كم رجلا ضربت؟» و «مال كم رجل سلبت» .

٣-الرفع: [و هو] إذا لم يكن شيء من الأمرين؛ فيكون مبتدأ إذا لم يكن تمييزه ظرفا، نحو: «كم رجلا- أخوك؟» و «كم رجل ضربته» ، و خبرا إن كان ظرفا، نحو: «كم يوما سفرتك؟» و «كم شهر صومي» .

[كذا: يكتنى بها عن العدد القليل و الكثير و يجب فى تمييزها النصب، نحو: «جاء كذا معلما» و «قبضت كذا و كذا درهما» .

كأين: و هى تفيد التكثر ك «كم» الخبرية و مميّزها مجرور ب «من» الزائده غالبا و تعرب مبتدأ، نحو: «كأين من رجل رأيت» إلا إذا أتى بعدها فعل متعدّد لم يستوف مفعوله، نحو: «كأين من مسكين أكرمت» .

كيت و ذيت: لا تستعملان إلا مكزرتين، بالعطف أو بدونه، نحو: «قلت كيت و كيت» ، «فعل زيد ذيت ذيت» .

[شماره صفحه واقعى : ١٦٥]

ص: ١٦٣٧

- ١- عرّف الكنايه و مثل لها.
- ٢- ما الفرق بين «كم» الخبريه و الإستفهاميه؟
- ٣- متى تنصب «كم»؟
- ٤- متى ترفع «كم»؟
- ٥- هل يجوز زياده «من» على تمييز «كذا»؟
- ٦- ما هو إعراب «كأين» محلا؟

التّمارين

- ١- إستخرج الكنايات و تمييزها من الجمل التاليه و أعرّبها: أ) كَمْ مِنْ فَتَاهِ قَلِيلَهُ غَلَبَتْ فَتَاهُ كَثِيرَهُ بِإِذْنِ اللَّهِ الْبقره/٢٤٩. □
- ب) قال كَمْ لَبِثْتُمْ فِي الْأَرْضِ عَدَدَ سِنِينَ الْمُؤمنون/١١٢. □
- ج) وَ كَأَيُّنْ مِنْ نَبِيِّ قَاتَلَ مَعَهُ رَبِّيُونَ كَثِيرٌ آل عمران/١٤٦. □
- د) سَلِّ بِنِي إِسْرَائِيلَ كَمْ آتَيْنَاهُمْ مِنْ آيَةٍ بَيِّنَةٍ الْبقره/٢١١. □
- هـ) كَمْ مِنْ قَوْمٍ أَهْلَكْنَا فَبَدَّلْنَا آيَاتِنَا أَنْبَاءً لِيَأْتِيَهُمْ الْآيَاتُ الْاَعْراف/٤. □
- و) وَ كَأَيُّنْ مِنْ آيَةٍ فِي السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضِ يَمُرُّونَ عَلَيْهَا يوسف/١٠٥. □
- ز) أَلَمْ يَرَوْا كَمْ أَهْلَكْنَا قَبْلَهُمْ مِنَ الْقُرُونِ أَنَّهُمْ إِلَيْهِمْ لَا يَرْجِعُونَ يس/٣١. □

[شماره صفحه واقعي : ١٦٦]

ح) «و لا تقطعوا نهاركم ب «كيت و كيت» و فعلنا كذا و كذا فإن معكم حفظه يحفظون عليكم» تحف العقول: ص ١٠٣.

٢-ضع خطأ تحت ما تجده صحيحاً: أ) «بكم (دينار، دينار، دينار) اشترت عبائك؟»

ب) «كم (مصاعبا، مصيبه، مصاعب) إقتحمتها.»

ج) «كم (شجره، شجره، شجرات) ستغرس.»

د) «كم (رجال، رجلا، رجالا) فى الدار؛ عشرون بل ثلاثون.»

ه) «كم (أيام، يوم، يوماً) لبثت ب «قم» المقدسه.»

و) «رأيت (كذا و كذا، كيت و زيت، كيت و كيت) عماره فى الشارع.»

ز) «سمعت من رجل (كيت و زيت، كم، كأتين) و قلت له (كأتين، كم، كيت و كيت).»

ح) «(كذا، كأتين، كيت و كيت) من طالب لا يعرف قيمة العلم.»

٣-أعرب ما يلى: أ- وَ كَمْ أَهْلَكْنَا مِنْ قَرْيَةٍ بَطَرَتْ مَعِيشَتَهَا فَتَلَّكَ مَسَاكِينُهُمْ لَمْ تُشْكَنْ مِنْ بَعْدِهِمْ إِلَّا قَلِيلًا وَ كُنَّا نَحْنُ الْوَارِثِينَ القصص/٥٨.

ب- «كم من أكله منعت أكالات» نهج البلاغه، قصار الحكم: ١٧١.

[شماره صفحه واقعى : ١٦٧]

ص: ١٦٣٩

النوع الثامن من المبيّات: الظروف المبيّنه

و هي ما يلي:

١-الغايات: و هي ما قطع عن الإضافه بأن حذف المضاف إليه، نحو: «قبل» و «بعد» و «فوق» و «تحت». قال الله تعالى: [□]لِلَّهِ الْأَمْرُ مِنْ قَبْلُ وَ مِنْ بَعْدُ (١)أى: من قبل كلّ شيء و من بعده.

هذا إذا كان المحذوف منويًا للمتكلّم و إلا كانت معربه و لهذا قرء: «لله الأمر من قبل و من بعد».

٢-حيث: و إنّما بنيت تشبيها بالغايات لملازمتها الإضافه.

و شرطها أن يضاف إلى الجملة [اسميه كانت]نحو: «إجلس حيث زيد جالس» [أو فعلية]نحو قوله تعالى: سَنَسْتَدْرِجُهُمْ مِنْ حَيْثُ لَا يَعْلَمُونَ (٢).

و قد يضاف إلى المفرد، كقول الشاعر:

«أما ترى حيث سهيل طالعا

نجم يضيء كالشّهاب ساطعا» (٣).

ف «حيث» هنا بمعنى «مكان».

[شماره صفحه واقعي : ١٦٨]

ص: ١٦٤٠

١- الزوم/٤.

٢- الأعراف/١٨٢.

٣- جامع الشواهد: ١/٢١٠.

٣-إذا: و هي للمستقبل و إن دخلت على الماضى صار مستقبلا، نحو قوله تعالى: إِذَا لَجَأَ نَصْرُ اللَّهِ وَالْفَتْحُ (١) و فيها معنى الشرط غالبا. و يجوز أن تقع بعدها الجملة الإسمية، نحو: «أيتك إذا الشمس طالعه» و المختار الفعلية، نحو: «أيتك إذا طلعت الشمس» .

و قد تكون للمفاجاه فيلزم بعدها المبتدأ، نحو: «خرجت فإذا السبع واقف» .

٤-إذ: و هي للماضى، نحو: «جئتك إذ طلعت الشمس» و «إذ الشمس طالعه» .

[و قد تكون للمفاجاه و شرطها أن تقع بعد «بيننا» أو «بينما» ، نحو: «بينما نحن نتكلم إذ دخل زيد» .]

[شماره صفحه واقعى : ١٦٩]

ص: ١٦٤١

١-النصر/١.

الأسئلة

- ١- متى تبنى الغايات؟
- ٢- لماذا بنيت «حيث»؟
- ٣- إلى م تضيف «حيث»؟
- ٤- لأيّ زمان تستعمل «إذا» و «إذ»؟
- ٥- أى جملة تقع بعد «إذا» الفجائية؟
- ٦- ما هو شرط «إذ» الفجائية؟

التمارين

- ١- إستخرج الظروف من الجمل التاليه: (أ) بَلْ يُرِيدُ الْإِنْسَانُ لِيَفْجُرَ أَمَامَهُ الْقِيَامَهُ/٥.
- (ب) فَأَلْقَاهَا فَإِذَا هِيَ حَيَّةٌ تَسْعَى طه/٢٠.
- (ج) لَقَدْ رَضِيَ اللَّهُ عَنِ الْمُؤْمِنِينَ إِذْ يُبَايِعُونَكَ تَحْتَ الشَّجَرَةِ الْفَتْحِ/١٨.
- (د) وَإِنْ مِنْ أَهْلِ الْكِتَابِ إِلَّا لِيُؤْمِنَنَّ بِهِ قَبْلَ مَوْتِهِ النِّسَاءِ/١٥٩.
- (هـ) فَإِذَا انْسَلَخَ الْأَشْهُرُ الْحُرْمُ فَاقْتُلُوا الْمُشْرِكِينَ حَيْثُ وَجَدْتُمُوهُمْ التَّوْبَةَ/٥.
- (و) فَأَنْجَيْنَاهُ وَمَنْ مَعَهُ فِي الْفَلَكَ الْمَشْحُونِ * ثُمَّ أَعْرَفْنَا بَعْدَ الْبَاقِينَ الشعراء/١١٩-١٢٠.

[شماره صفحه واقعی : ١٧٠]

ص: ١٦٤٢

ز) لَهُ مَا بَيْنَ أَيْدِينَا وَمَا خَلْفَنَا وَمَا بَيْنَ ذَلِكَ مريم/٦٤.

ح) وَهُوَ الْقَاهِرُ فَوْقَ عِبَادِهِ وَهُوَ الْحَكِيمُ الْخَبِيرُ الأنعام/١٨.

ط) وَإِذَا أَدَقْنَا النَّاسَ رَحْمَةً فَرِحُوا بِهَا وَإِن تُصِيبُهُمْ سَيِّئَةٌ بِمَا قَدَّمَتْ أَيْدِيهِمْ إِذَا هُمْ يَقْتِنُونَ الزوم/٣٦.

ي) «وإن أهل الدنيا كركب بينا هم حلوا إذ صاح بهم سائقهم فارتحلوا» نهج البلاغه، قصار الحكم: ٤١٥.

٢- أعرب ما يلي: أ- وَإِذَا ذُكِرَ اللَّهُ وَخِدَهُ إِشْمَازَتْ قُلُوبُ الَّذِينَ لَا يُؤْمِنُونَ بِالْآخِرَةِ وَإِذَا ذُكِرَ الَّذِينَ مِنْ دُونِهِ إِذَا هُمْ يَسْتَبْشِرُونَ الزمر/٤٥.

ب- وَلَا تَتَّبِعُوا أَهْوَاءَ قَوْمٍ قَدْ ضَلُّوا مِنْ قَبْلُ وَأَضَلُّوا كَثِيرًا الْمائدة/٧٧.

[شماره صفحه واقعی : ١٧١]

ص: ١٦٤٣

اشاره

٥- أين و أئى: للمكان، بمعنى الإستفهام، نحو: «أين تمشى؟» و «أئى تقعد؟» و بمعنى الشرط، نحو: «أين تجلس أجلس» و «أئى تقم أقم» .

٦- متى: للزّمان، شرطا، نحو: «متى تسافر أسافر» و استفهاما، نحو: «متى تسافر؟» .

٧- كيف: للإستفهام حالا-، نحو: «كيف جاء زيد» [أو خبرا، نحو: «كيف أنت» أو «كيف كنت»] أى: فى أى حال [أو مفعولا ثانيا، نحو: «كيف ظننت زيدا، أو مفعولا مطلقا، نحو: «كيف فعل الله بهم» أى: أى فعل].

٨- أئان: للزّمان استفهاما، نحو: أئان يؤمّ الكذّين (١)، و شرطا، نحو: «أئان تسألنى أجبك» .

٩- مذ و منذ: بمعنى «أول المدّه» ان صلح جوابا ل «متى» ، نحو: «ما رأيت زيدا مذ يوم الجمعة» فى جواب من قال: «متى ما رأيت زيدا؟» أى: أول مدّه انقطعت رؤيتى إياه يوم الجمعة، و بمعنى «جميع المدّه» إن صلح جوابا ل «كم» ، نحو: «ما رأيت مذ يومان» فى جواب من قال: «كم مدّه ما رأيت زيدا؟» أى: جميع مدّه ما رأيت فيها يومان.

[شماره صفحه واقعى : ١٧٢]

ص: ١٦٤٤

١- الدّاريات/١٢.

١٠-لدى و لذن: بمعنى «عند» ، نحو: «المال لديك» ، و الفرق بينهما أنّ «عند» للمكان و لا يشترط فيه الحضور، و يشترط ذلك في «لدى» و «لذن» . و جاء فيه لغات اخر: «لذن، لذن، لذن، لذن، لذن، لذن» .

١١-قَطّ: للماضى المنفى، نحو: «ما رأيته قَطّ» .

١٢-عوض: للمستقبل المنفى، نحو: «لا أضربه عوض» .

[لا يخفى أنّ «عوض» إذا أضيف أعرب، نحو: «لا أدعك عوض الدهر» .]

تممه: أعلم أنّه إذا أضيف الظروف إلى جملة أو «إذ» جاز بنائها على الفتح، نحو قوله تعالى: **يَوْمُ يَنْفَعُ الصّٰدِقِينَ صِدْقُهُمْ** (١) و «يومئذ» و «حينئذ» و كذلك «مثل» و «غير» مع «ما» و «أن» و «أَنَّ» ، نحو: «ضربته مثل ما ضرب زيد» ، و «ضربته غير أن ضرب زيد» و «قيامى مثل أنك تقوم» .

الأسئلة

١-ما معنى «أين» و «أتى» ؟

٢-لأى معنى تستعمل «متى» و «كيف» و «أيان» ؟ مثل لها.

٣-ما معنى «مذ» و «منذ» ؟

٤-ما الفرق بين «لدى، لذن» و «عند» ؟

٥-ما الفرق بين «قَطّ» و «عوض» ؟

٦-متى يجوز بناء الظروف على الفتح؟

٧-ما حكم «مثل» و «غير» مع «ما، أن، أنّ» ؟ وضح ذلك بأمثله.

[شماره صفحه واقعى : ١٧٣]

ص: ١٦٤٥

١- المائده/١١٩، على قراءه نافع وحده. «مجمع البيان: ٣/٤٦١»

١- إستخرج الظروف من الجمل التاليه و بين نوعها: أ) يَقُولُ الْأَنْبِيَاءُ يَوْمَئِذٍ أَيَّنَ الْمَقَرُّ الْقِيَامَهُ/١٠.

ب) قَالَ أَنَّى يُحْيِي هَذِهِ اللَّهُ بَعْدَ مَوْتِهَا الْبَقْرَهُ/٢٥٩.

ج) وَ يَقُولُونَ مَتَى هَذَا الْوَعْدُ إِن كُنْتُمْ صَادِقِينَ الْمَلِكِ/٢٥.

د) يَسْئَلُ أَيَّانَ يَوْمُ الْقِيَامَةِ الْقِيَامَهُ/٦.

ه) وَ زُلْزِلُوا حَتَّى يَقُولَ الرَّسُولُ وَالَّذِينَ آمَنُوا مَعَهُ مَتَى نَصُرُ اللَّهُ الْبَقْرَهُ/٢١٤.

و) مَا يَلْفِظُ مِنْ قَوْلٍ إِلَّا لَدَيْهِ رَقِيبٌ عَتِيدٌ ق/١٨.

ز) ... قَالَ يَا مَرْيَمُ أَنَّى لَكِ هَذَا قَالَتْ هُوَ مِنْ عِنْدِ اللَّهِ... آل عمران/٣٧.

ح) أَيُّنَّمَا تَكُونُوا يُدْرِكُكُمُ الْمَوْتُ وَلَوْ كُنْتُمْ فِي بُرُوجٍ مُسَيَّدَةٍ... النساء/٧٨.

ط) وَ مَا يَشْعُرُونَ أَيَّانَ يُبْعَثُونَ النَّمل/٦٥.

ي) «فو الله ما زلت مدفوعا عن حقي و مستأثرا على منذ قبض الله نبيته صلى الله عليه و آله» نهج البلاغه، الخطبه:٦.

ك) «إني لم أرد على الله و لا على رسوله ساعه قط» نهج البلاغه، الخطبه:١٩٧.

ل) «و الله ما شككت في الحق مذ أريته» نهج البلاغه، قصار الحكم:١٨٤.

م) «ما أفحش كريم قط» غرر الحكم: ص ٧٣٧، الفصل ٧٩، ح ٢٦ و ميزان الحكمة:١٥٣٨٧،٧/٤٠٩.

[شماره صفحه واقعی : ١٧٤]

٢- إِمْلَا الْفَرَاقَاتِ التَّالِيَةَ بِمَا يَنْسَبُهَا مِنَ الْكَلِمَاتِ الْآتِيَةِ: أ) «... تَجْتَهِدُ تَجِدُ نَجَاحًا» (كيف، منذ، أيان).

ب) «... تَتَقَنُ عَمَلَكَ، تَبْلُغُ أَمْلَكَ» (متى، كيف، عوض).

ج) «ما فعلت هذا...» (عوض، مذ، قط).

د) «... تفعل هذا وقد نهيت عنه» (إذ، أنى، وراء).

ه) «... ظننت الأمر؟» (إذ، إذا، كيف).

و) «... جئتنى أكرمتك» (إذا، لدى، إذ).

ز) «إرجع من... أتيت، إلى... كنت» (حيث. حيث)، (حيث. بعد)، (قبل. بعد).

٣- أعرب ما يلي: أ- رَبَّنَا لَا تَرْغُ قُلُوبَنَا بَعْدَ إِذْ هَدَيْتَنَا وَهَبْ لَنَا مِنْ لَدُنْكَ رَحْمَةً إِنَّكَ أَنْتَ الْوَهَّابُ آل عمران/٨

ب- وَ لَدَيْنَا كِتَابٌ يَنْطِقُ بِالْحَقِّ وَ هُمْ لَا يُظْلَمُونَ المومنون/٦٢.

ج- كِتَابٌ أُحْكِمَتْ آيَاتُهُ ثُمَّ فُصِّلَتْ مِنْ لَدُنْ حَكِيمٍ خَبِيرٍ هود/١.

[شماره صفحه واقعی : ١٧٥]

ص: ١٦٤٧

*التعريف و التنكير *اسماء الاعداد *المذكر و المؤنث *التثنيه *الجمع المصحح *الجمع المكسر *المصدر *اسم الفاعل *اسم المفعول *الصفه المشبهه *اسم التفضيل

[شماره صفحه واقعى : ١٧٦]

ص: ١٦٤٨

أشاره

خاتمه: فى سائر أحكام الإسم و لواحقه (غير الإعراب و البناء) و فيها فصول:

الفصل الأوّل: فى التعريف و التنكير

إعلم أنّ الإسم على قسمين:

١- معرفه: تعريفها: [و هو] اسم وضع لشيء معيّن.

أقسامها: و هى ستّه:

١- المضمّرات.

٢- الأعلام.

٣- المبهمات: أعنى أسماء الإشارات و الموصولات.

٤- المعرّف ب «اللام» .

٥- المضاف إلى أحدها إضافة معنويه.

٦- المعرّف ب «التداء» .

الترتيب بين المعارف: أعرف المعارف المضمّر المتكلم، نحو: «أنا» و «نحن» ثمّ المخاطب، نحو: «أنت» ثمّ الغائب، نحو «هو» ثمّ العلم: و هو ما وضع لشيء معيّن لا يتناول غيره بوضع واحد، نحو «زيد» ثمّ المبهمات، ثمّ المعرّف ب «اللام» ثمّ المعرّف

[شماره صفحه واقعى : ١٧٧]

ص: ١٦٤٩

ب «التداء» ، و المضاف في قوه المضاف إليه .

٢-نكره: [و هو] ما وضع لشيء غير معين، نحو: «رجل» و «فرس» .

الفصل الثاني: في أسماء العدد (١)

تعريف اسم العدد:

[و هو] ما وضع ليدل على كميته آحاد الأشياء .

أصول العدد اثنا عشره كلمه: «واحد» إلى «عشر» و «مأه» و «ألف» .

كيفيته استعماله

[و هو] في «واحد» و «اثنين» على القياس؛ أعني للمذكر بدون «التاء» و للمؤنث ب «التاء» تقول في رجل: «واحد» و في رجلين: «اثنان» و في امرأه: «واحدة» و في امرأتين: «اثنتان» .

و من «ثلاثه» إلى «عشره» على خلاف القياس؛ أعني للمذكر بالتاء، تقول: «ثلاثه رجال إلى عشره رجال» و للمؤنث بدونها، تقول: «ثلاث نسوه إلى عشر نسوه»

و بعد العشره تقول: «أحد عشر رجلا» و «اثنا عشر رجلا» و «إحدى عشره امرأه» و «اثنتا عشره امرأه» و «ثلاثه عشر رجلا» إلى «تسعه عشر رجلا» و «ثلاث عشره امرأه» إلى «تسع عشره امرأه» .

و بعد ذلك تقول: «عشرون رجلا و عشرون امرأه» بلا فرق بين المذكر و المؤنث، إلى «تسعين رجلا و امرأه» و «أحد و عشرون رجلا» و «إحدى و عشرون امرأه» و «اثنان و عشرون رجلا» و «اثنان و عشرون امرأه» و «ثلاثه و عشرون رجلا» و «ثلاث و عشرون امرأه» إلى «تسعه و تسعين رجلا» و «تسع و تسعين امرأه» ثم تقول: «مأه رجل» و «مأه امرأه» و «ألف رجل» و «ألف امرأه» و «مأتا رجل»

[شماره صفحه واقعي : ١٧٨]

ص: ١٦٥٠

و «مأتا امرأه» و «ألفا رجل» و «ألفا امرأه» بلا فرق بين المذكر و المؤنث.

فإذا زاد على الألف و المأة يستعمل على قياس ما عرفت، و تقدّم «الألف» على «المأة» و «الأحاد» على «العشرات» تقول: «عندى ألف و مأة و احد و عشرون رجلا» و «ألفان و ثلثمأة و اثنان و عشرون رجلا» و «أربعة آلاف و سبعمأة و خمس و أربعون امرأه» و على هذا القياس.

الأسئلة

١- عرّف المعرفه و النكره مع ذكر المثال.

٢- عدّد المعارف و مثل لها.

٣- ما هو حدّ العلم؟

٤- ما هو اسم العدد؟ و ما هي أصوله؟

٥- كيف يستعمل العدد من (١١-١٩) ؟

٦- بين كيفيه استعمال الأعداد من «الثلاثة» إلى «العشره» . اذكرها مع أمثله مفيده.

٧- أذكر كيفيه استعمال عددي «المأة» و «الألف» .

التمارين

١- إستخرج المعارف من الجمل التاليه و أعربها: أ) وَ أَدُكُرُ فِي الْكِتَابِ مَرْيَمَ إِذِ انْتَبَدَتْ مِنْ أَهْلِهَا مَكَانًا شَرْقِيًّا مَرِيَمَ/١٦.

ب) وَ اللَّهُ يَعْلَمُ وَ أَنْتُمْ لَا تَعْلَمُونَ البقره/٢١٦.

[شماره صفحه واقعي : ١٧٩]

ص: ١٦٥١

ج) لِهذِهِ النَّارِ الَّتِي كُنْتُمْ بِهَا تُكَذِّبُونَ الطُّور/١٤.

د) يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا اتَّقُوا اللَّهَ الْبَقْره/٢٧٨.

ه) يَا زَكَرِيَّا إِنَّا نُبَشِّرُكَ بِغُلَامٍ إِسْمُهُ يُحْيَىٰ مريم/٧.

و) قَالَتْ فَذَلِكُنَّ الَّذِينَ لُمْتُنَنِي فِيهِ يوسف/٣٢.

ز) يُسَبِّحُ لِلَّهِ مَا فِي السَّمَاوَاتِ وَمَا فِي الْأَرْضِ الْجُمعه/١.

٢-بَدِّلِ الْأَرْقَامَ التَّالِيَةَ فِي الْجُمْلِ، بِالْحُرُوفِ: أ) «الكذب و الخيانه و الغيبه و التهمه (٤) رذائل مهلكه» .

ب) «قرأت (٢٥) حكاية مفيده» .

ج) «ذهبت إلى محطه القطار لشراء (١٧) بطاقه» .

د) «شاهدت (١٢) كوكبا منيرا و (١١) نجمه مضيه» .

ه) «من أخلص لله (٤٠) يوما نور الله قلبه» .

و) «سعر هذه المحفظه (٤٥٥٠) تومان» .

ز) «كان عمر الحسين عليه السلام حين استشهاده (٥٧) سنه» .

ح) «ارتحل الإمام الخميني «قدس سره» ما يقارب من (١١) عاما بعد قيام الثورة الإسلاميه في ايران» .

٣-أعرب ما يلي: إِنَّ رَبُّكُمْ اللَّهُ الَّذِي خَلَقَ السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضَ فِي سِتَّةِ أَيَّامٍ ثُمَّ اسْتَوَىٰ عَلَى الْعَرْشِ يُغْشِي اللَّيْلَ النَّهَارَ يَطْلُبُهُ حَثِيثًا وَالشَّمْسَ وَالْقَمَرَ وَالنُّجُومَ مُسَجِّرَاتٍ بِأَمْرِهِ الْأَعْرَافِ/٥٤.

[شماره صفحه واقعي : ١٨٠]

ص: ١٦٥٢

اشاره

مميزها: إعلم أنّ «الواحد» و «الاثنين» لا مميز لهما، لأنّ لفظ المميز مستغن عن ذكر العدد فيهما كما تقول: «عندى رجل ورجلان» .

و أما سائر الأعداد فلا بد لها من مميز، فمميز «ثلاثة» إلى «عشره» مخفوض مجموع، تقول: «ثلاثة رجال» و «ثلاث نسوة» إلا إذا كان المميز لفظ المأه فحينئذ يكون محفوظا مفردا، تقول: «ثلاثمأه» و القياس «ثلاثمآت» أو «ثلاثمئين» .

و مميز «أحد عشر» إلى «تسعه و تسعين» منصوب مفرد تقول: «أحد عشر رجلا» و «إحدى عشره امرأه» و «تسعه و تسعون رجلا» و «تسع و تسعون امرأه» .

و مميز «مأه» و «ألف» و «تثنيتهما» و «جمع الألف» مخفوض مفرد؛

تقول: «مأه رجل» و «مأتا رجل» و «مأه امرأه» و «مأتا امرأه» و «ألف رجل» و «ألفا رجل» و «ألف امرأه» و «ألفا امرأه» و «ثلاثة آلاف رجل» و «ثلاثة آلاف امرأه» . و قس على هذا.

الفصل الثالث: في المذكر و المؤنث

اشاره

الإسم إما مذكر و إما مؤنث.

[شماره صفحه واقعى : ١٨١]

ص: ١٦٥٣

تعريفهما: المؤنث ما فيه علامه التأنيث لفظا أو تقديرا و المذكر بخلافه.

علامات التأنيث: [و هي] ثلاثة:

١- التاء، نحو: «طلحه» ؛

٢- الألف المقصورة، نحو: «جبلى» ؛

٣- [الألف] الممدوده، نحو: «حمراء» .

و المقدره إنما هي التاء فقط، نحو: «أرض» و «دار» بدليل «أريضه» و «دويره» . و التصغير يرد الأشياء الى أصولها.

أقسام المؤنث: [و هو] على قسمين:

١- حقيقى: و هو ما بازائه ذكر من الحيوان، نحو: «امراه» و «مريم» و «ناقه» .

٢- مجازى: و هو بخلافه، نحو: «ظلمه» و «عين» .

و قد عرفت أحكام الفعل إذا أسند إلى المؤنث فلا نعيدها.

[شماره صفحه واقعى : ١٨٢]

ص: ١٦٥٤

الأسئلة

١- لماذا لا يحتاج «الواحد» و «الاثنتان» إلى المميز؟

٢- متى ينصب و يفرد تمييز العدد؟

٣- ما هو حكم الاسم الواقع بعد الأعداد (٣-١٠) ؟

٤- عزف المذكر و المؤنث و مثل لهما.

٥- ما هي علامات التأنيث؟ و أيها يقدر؟

٦- أذكر أقسام المؤنث مع المثال.

٧- اكتب الأرقام التالية بالحروف و ألقها بأسماء مذكرة و مؤنثة:

١٢٥٠٧٠١٢٠١٩٧٢٠١٦٠٥٠٠٧٨٠٣١٠١٠١١٣٠٤٥٢٠١٣٤٢٠٩٩٩٩

التمارين

١- استخراج العدد و مميزه في الجمل التاليه و عتب إعرابهما: أ) وَاَعَدْنَا مُوسَىٰ ثَلَاثِينَ لَيْلَةً وَ اتَّمَمْنَا بِهَا بِعَشْرِ فِتْمٍ مِيقَاتٍ رَبِّهِ أَرْبَعِينَ لَيْلَةً. . . الأعراف/١٤٢.

ب) إِنَّ هَذَا أَخِي لَهُ تِسْعٌ وَ تِسْعُونَ نَجْجَةً وَ لِي نَجْجَةٌ وَاحِدَةٌ. . . ص/٢٣.

ج) وَ قَطَّعْنَاهُمْ إِنْتَىٰ عَشْرَةَ أَسْبَاطًا أُمَمًا. . . الأعراف/١٦٠.

د) فَمَنْ لَمْ يَجِدْ فَصِيَامُ ثَلَاثَةِ أَيَّامٍ فِي الْحَجِّ وَ سَبْعَةٍ إِذَا رَجَعْتُمْ. . . البقره/١٩٦.

[شماره صفحه واقعی : ١٨٣]

ص: ١٦٥٥

هـ) وَكَانَ فِي الْمَدِينَةِ تَشَعُّهُ رَهْطٌ يُفْسِدُونَ فِي الْأَرْضِ وَلَا يُصْلِحُونَ التَّمَلُّ ٤٨.

و) أَمْ يَقُولُونَ افْتِرَاءٌ قُلْ فَأْتُوا بِعَشْرِ سُورٍ مِثْلِهِ مُفْتَرِيَاتٍ . . . هود/١٣.

ز) وَ لَقَدْ أَرْسَلْنَا نُوحًا إِلَىٰ قَوْمِهِ فَلَبِثَ فِيهِمْ أَلْفَ سَنَةٍ إِلَّا خَمْسِينَ عَامًا . . . العنكبوت/١٤.

ح) الزَّانِيَةُ وَالزَّانِي فَاجْلِدُوا كُلَّ وَاحِدٍ مِّنْهُمَا مِائَةَ جَلْدَةٍ . . . التَّوْر/٢.

٢-ميزر المؤنث الحقيقي عن المجازي فيما يلي من الأسماء: شاه، بنت، أرنب، حوزة، رجعي، صحراء، دواه، ضأن، ريح، يد، رجل، صفيته، عطية، سعدى، تمره، معز، جهنم، زينب.

٣-إستخرج الأسماء المؤنثة مما يلي من الآيات: أ) وَمَا أَذْرَاكَ مَا الْحَطَمَةُ * نَارُ اللَّهِ الْمُوقَدَةُ * الَّتِي تَطَّلِعُ عَلَى الْأَفْنِدَةِ * إِنَّهَا عَلَيْهِمْ مُّصَدَةٌ * فِي عَمَدٍ مُمَدَّدَةٍ الهمزة/٥-٩.

ب) إِنَّ الْأَبْرَارَ يَشْرَبُونَ مِنْ كَأْسٍ كَانَ مِزَاجُهَا كَافُورًا * عَنِينًا يَشْرَبُ بِهَا عِبَادُ اللَّهِ الْإِنْسَانِ/٥-٦.

ج) أَفَلَا يَنْظُرُونَ إِلَى الْآبِلِ كَيْفَ خُلِقَتْ * وَإِلَى السَّمَاءِ كَيْفَ رُفِعَتْ الْغَاشِيَةُ/١٧-١٨.

د) هَذِهِ جَهَنَّمُ الَّتِي كُنْتُمْ تُوعَدُونَ يس/٦٣.

[شماره صفحه واقعی : ١٨٤]

ص: ١٦٥٦

هـ) فَإِنَّمَا مِنَّا بَعْدُ وَإِنَّمَا فِدَاءٌ حَتَّى تَصْعَ الْخَرُوبُ أُوزَارَهَا. . . محمد/٤.

و) إِنَّ زَلْزَلَةَ السَّاعَةِ شَيْءٌ عَظِيمٌ * يَوْمَ تَرُوبُهَا تُدْهَلُ كُلُّ مُرْضِعَةٍ عَمَّا أَرْضَعَتْ. . . الحج/١-٢.

ز) لَا أُقْسِمُ بِيَوْمِ الْقِيَامَةِ * وَلَا أُقْسِمُ بِالنَّفْسِ اللَّوَّامَةِ الْقِيَامَةِ/١-٢.

٤-أعرب ما يلي: أ- إِنَّ عِدَّةَ الشُّهُورِ عِنْدَ اللَّهِ اثْنَا عَشَرَ شَهْرًا فِي كِتَابِ اللَّهِ يَوْمَ خَلَقَ السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضَ مِنْهَا أَرْبَعَةٌ حُرْمٌ ذَلِكَ الْدِينُ الْقَيِّمُ التوبة/٣٦.

ب- يَا أَيُّهَا النَّفْسُ الْمُطْمَئِنَّةُ * ارْجِعِي إِلَىٰ رَبِّكِ رَاضِيَةً مَرْضِيَّةً * فَادْخُلِي فِي عِبَادِي * وَأَدْخُلِي جَنَّتِي الفجر/٢٧-٣٠.

[شماره صفحه واقعی : ١٨٥]

ص: ١٦٥٧

تعريف المثني: [و هو] اسم ألحق بآخره «ألف» أو «ياء» مفتوح ما قبلها و «نون» مكسوره ليدلّ على أنّ معه آخر مثله، نحو: «رجلان» [و «دلوان»]رفعاً و «رجلين» [و «دلوين»]نصباً و جزاً، هذا في الصّحيح [و الجارى مجراه].

تشبيه المقصور: [إذا ثنى المقصور]فإن كانت الألف منقلبه عن «الواو» و كان ثلاثياً ردّ إلى أصله، نحو: «عصوان» [و «هديان» في تشبيه «عصا» و «هدى»]. و إن كانت عن «ياء» أو عن «واو» و هو أكثر من الثلاثي، أو ليست منقلبه عن شيء، تقلب «ياء»، نحو: «رحيان» و «ملهيان» و «جباريان» [في تشبيه «رحى» و «ملهى» و «جبارى»].

تشبيه الممدود: [إذا ثنى الممدود]فإن كانت همزته أصليّه، نحو: «قراء» تثبت، نحو: «قراءان» ، و إن كانت للتأنيث، [نحو: «حمراء»]تقلب واوا، نحو: «حمراوان» ، و إن كانت بدلا من «واو» أو «ياء» جاز فيه الوجهان، نحو: «كساوان و كساتان» و «رداوان و ردائان» في تشبيه «كساء» و «رداء» .

[شماره صفحه واقعي : ١٨٦]

ص: ١٦٥٨

تنبيهات:

- ١- يجب حذف نونه عند الإضافة، تقول: «جاء غلاما زيد» .
- ٢- تحذف تاء التأنيث في «الخصيه» و «الإليه» خاصه، تقول: «خصيان» و «إليان» لأنهما متلازمان فكأنهما شيء واحد.
- ٣- إذا أريد إضافة المثنى إلى المثنى يعبر عن الأول بلفظ الجمع، نحو قوله تعالى: **وَالسَّارِقُ وَالسَّارِقَةُ فَاقْطَعُوا أَيْدِيَهُمَا** (١) وذلك لكرهية اجتماع الشئتين فيما تأكد الإتصال لفظا و معنى.

الأسئلة

- ١- ما هو حدّ المثنى؟ أذكره مع المثال.
- ٢- كيف يثنى المقصور؟ بينها مع المثال.
- ٣- هل يجوز إضافة المثنى إلى مثله؟ وضح ذلك بمثال.

التمارين

- ١- ميّز المثنى من غيره فيما يلي من الكلمات: جولان، ساعيان، جبان، حنين، ظليان، قفوان، غضبان، كرمان، صفراوان، وضّاءان، عمران، دعاوان، قنوان، غلمان.
- [شماره صفحه واقعى : ١٨٧]

ص: ١٦٥٩

٢- ثنّ الكلمات التاليه: عظمى، منجى، عرجاء، داع، رضا، زهراء، محطّ، نداء، خضراء، صحراء، الشاقى، مشاء، سماء.

٣- إستخرج المثنى مما يلى من الجمل و عين مفرده و أعربه: (أ) وَ دَخَلَ مَعَهُ السَّجْنَ فَيَّانِ . . . يوسف/٣٦.

(ب) وَإِذَا تُتْلَىٰ عَلَيْهِ آيَاتُنَا وَلَىٰ مُسْتَكْبِرًا كَانَ لَمْ يَسْمَعْهَا كَأَنَّ فِي أُذُنَيْهِ وَقْرًا . . . لقمان/٧.

(ج) وَقَالَ اللَّهُ لَا تَتَّخِذُوا إِلَهَيْنِ اثْنَيْنِ إِنَّمَا هُوَ إِلَهٌ وَاحِدٌ . . . النحل/٥١.

(د) وَ أَمَّا الْغُلَامُ فَكَانَ أَبَوَاهُ مُؤْمِنَيْنِ . . . الكهف/٨٠.

(هـ) مَرَجَ الْبَحْرَيْنِ يَلْتَقِيَانِ الرَّحْمَنِ/١٩.

(و) أَمَّا الْجِدَارُ فَكَانَ لِغُلَامَيْنِ يَتِيمَيْنِ فِي الْمَدِينَةِ الْكَهْفِ/٨٢.

(ز) إِذْ يَتَلَقَّى الْمُتَلَقِيَانِ عَنِ الْيَمِينِ وَعَنِ الشِّمَالِ قَعِيدٌ ق/١٧.

٤- أعرّب ما يلى: أ- وَالْوَالِدَاتُ يُرْضِعْنَ أَوْلَادَهُنَّ حَوْلَيْنِ كَامِلَيْنِ لِمَنْ أَرَادَ أَنْ يُنَّمَّ الرِّضَاعَةَ الْبَقْرَةَ/٢٣٣.

ب- أَلَمْ نَجْعَلْ لَهُ عَيْنَيْنِ * وَ لِسَانًا وَ سَفَتَيْنِ * وَ هَدَيْنَاهُ النَّجْدَيْنِ الْبَلَدِ/٨-١٠.

[شماره صفحه واقعى : ١٨٨]

ص: ١٦٦٠

تعريف المجموع: [و هو] اسم ما دلّ على آحاد، و تلك الآحاد مقصوده بحروف مفردة بتغيير ما، [و هو إما] لفظي، نحو: «رجال» جمع «رجل» أو تقديري، نحو: «فلك» على وزن «أسد» فإن مفردة أيضا «فلك» لكنّه على وزن «فعل» و عليه ف «قوم» و نحوه و إن دلّ على آحاد ليس بجمع إذ لا مفرد له.

أقسام الجمع:

و هو على قسمين:

١- مصّح: و هو ما لم يتغيّر بناء مفردة، نحو: «مسلمون» .

٢- مكسّر: و هو ما يتغيّر بناء مفردة، نحو: «رجال» .

و المصّح على قسمين:

١- مدكّر: و هو ما لحق بآخره «واو» مضموم ما قبلها و «نون» مفتوحة، نحو: «مسلمون» أو «ياء» مكسور ما قبلها و «نون» كذلك، نحو: «مسلمين» ليدلّ على أنّ معه أكثر منه. هذا في الصّحيح.

جمع المنقوص: [إذا جمع المنقوص هذا الجمع] تحذف يائه، نحو: «قاضون» و «قاضين» و «داعون» و «داعين» .

[شماره صفحه واقعي : ١٨٩]

ص: ١٦٦١

جمع المقصور: [إن أريد جمع المقصور] يحذف ألفه و يبقى ما قبلها مفتوحا ليدلّ على الألف المحذوفه، مثل: «مصطفون» .

جمع الممدود: [إعلم أنّ جمع الممدود كثنيتها، نحو: «قراؤون» و «قرائين» .]

شرط جمع المذكر السالم: [المفرد] إن كان اسما فشرطه أن يكون مذكرا علما يعقل، [و خاليا من التاء و التركيب، نحو: «محمّيدون» بخلاف مريم، رجل، كلب، حمزه و بعلبك أو أما قولهم «سنون» و «أرضون» و «ثيون» و «قلون» ب «الواو» و «التون» فشاذ.

[و إن كان صفة فشرطه أن يكون مذكرا عاقلا- خاليا من التاء] أو لا يكون «أفعل» الذى مؤنثه «فعلاء»، و لا «فعلان» الذى مؤنثه «فعلى»، و لا «فعليل» بمعنى «مفعول»، و لا «فعلولا» بمعنى «فاعل» [، نحو: «عالمون» بخلاف مريض، سابق (1)، علامه، أحمر، سكران، جريح و صبور].

تنبيه: يجب حذف نونه بالإضافة، نحو: «مسلمو مصر» .

٢- مؤنث: و هو ما ألحق بآخره «الف» و «تاء» .

شرط جمع المؤنث السالم: [المفرد] إن كان صفة و له مذكر فشرطه أن يكون مذكرا قد جمع ب «الواو» و «التون»، نحو: «مسلمات» فإن لم يكن له مذكر فشرطه أن لا يكون مؤنثا مجردا من التاء، نحو: «الحائض» و «الحامل» .

و إن كان اسما يجمع ب «الألف» و «التاء» بلا شرط، نحو «هندات» .

[شماره صفحه واقعى : ١٩٠]

ص: ١٦٦٢

١- صفة لفرس «جامع الدروس العربيه: ٢/١٨» .

الأسئلة

- ١-عرّف الجمع و اذكر أقسامه، مع المثال.
- ٢-ما هو الجمع المصحح؟ و كم قسما له؟
- ٣-أذكر تعريف جمع المذكر السالم.
- ٤-كيف يجمع المنقوص بهذا الجمع؟ أذكره مع المثال.
- ٥-كيف يبنى جمع المذكر السالم، من المقصور؟
- ٦-ما هو شرط جمع المذكر السالم إذا كان اسما و ما هو شرطه إذا كان صفة؟
- ٧-كيف يجمع جمع المؤنث السالم و ما هو شرطه إذا كان صفة؟

التمارين

- ١-بين لأي سبب لا تجمع الكلمات التالية جمعا مذكرا سالما: كتاب، غيور، هند، عطشان، قتيل، أسود، أعرج، أسد، بتول، أعمى، أيسر، يقظان، قنوع، نسابه.
- ٢-إجمع الكلمات التابعة جمعا مذكرا سالما: هاد، أحقر، رضا، مفتى، يحيى، سعد، طيب، وضاء، ناصر، الداعي، فطن، أعلى، بناء.
- ٣-إجمع الكلمات التالية جمعا مؤنثا سالما: حجره، نافعه، عاديه، إنطلاق، فضلى، جملة، قطعه، سماء، بدره،

[شماره صفحه واقعى : ١٩١]

ص: ١٦٦٣

٤- إستخرج الجمع السالم من الجمل التاليه و اذكر مفردها و أعربه: (أ) . . . كَذَلِكَ يُرِيهِمُ اللَّهُ أَعْمَالَهُمْ حَسَرَاتٍ عَلَيْهِمْ وَمَا هُمْ بِخَارِجِينَ مِنَ النَّارِ البقره/١٦٧.

ب) فَوَيْلٌ لِلْمُصَلِّينَ * الَّذِينَ هُمْ عَنْ صَلَاتِهِمْ سَاهُونَ * الَّذِينَ هُمْ يُرَاؤُونَ * وَيَمْتَعُونَ الْمَاعُونَ الماعون/٤-٧.

ج) وَإِنْ مِنْ قَرْيَةٍ إِلَّا نَحْنُ مُهْلِكُوهَا قَبْلَ يَوْمِ الْقِيَامَةِ أَوْ مُعَذِّبُوهَا عَذَابًا شَدِيدًا. . . الإسراء/٥٨.

د) وَإِنَّهُمْ عِنْدَنَا لَمِنَ الْمُضْطَفِّينَ الْأَخْيَارِ ص/٤٧.

ه) «أذكروا انقطاع اللذات و بقاء التبعات» نهج البلاغه، قصار الحكم: ٤٣٣.

و) «أنا حجيج المارقين و خصيم الناكثين المرتابين» نهج البلاغه، الخطبه: ٧٥،٢.

٥- أعرّب ما يلى: أ- «إِنَّ أَعْظَمَ الْحَسَرَاتِ يَوْمَ الْقِيَامَةِ حَسْرَةُ رَجُلٍ كَسَبَ مَا لَا فِي غَيْرِ طَاعَةِ اللَّهِ» نهج البلاغه، قصار الحكم: ٤٢٩.

ب- وَلَا تَتَّبِعُوا خُطُوَاتِ الشَّيْطَانِ إِنَّهُ لَكُمْ عَدُوٌّ مُبِينٌ البقره/١٦٨.

[شماره صفحه واقعى : ١٩٢]

أشاره

الجمع المكسر: [قد عرفت تعريفه] أو صيغته في الثلاثي كثيره غير مضبوطة تعرف بالسّماع، نحو: «رجال» و«أفراس» و«قلوب»، و في غير الثلاثي على وزن «فعال» قياساً، نحو: «جعافر» و«جداول» جمعي «جعفر» و«جدول»، كما عرفت في التّصريف.

أقسام الجمع المكسر:

إعلم أنّه أيضاً على قسمين:

١- جمع قلّه: و هو ما يطلق على العشره فما دونها، و أبنيته «أفعل» و «أفعال» و «فعله» و «أفعله»، نحو: «أنفس» و «أثواب» و «علمه» و «أطعمه».

٢- جمع كثره: و هو ما يطلق على ما فوق العشره، و أبنيته ما عدا هذا الأربع.

و يستعمل كلّ منها في موضع الآخر على سبيل الإستعاره (١)، نحو قوله تعالى: **ثَلَاثَةٌ قُرُوءٍ** (٢) مع وجود «أقراء».

الفصل السادس: في المصدر

تعريفه: [و هو] اسم يدلّ على الحدث فقط. و يشتقّ منه الأفعال نحو: «الضرب» و «النّصر» مثلاً.

[شماره صفحه واقعي: ١٩٣]

ص: ١٦٦٥

١- أي مع القرينه.

٢- البقره/٢٢٨.

أبنيته: [و هي] من الثلاثي المجزّد غير مضبوطة تعرف بالسمع، و من غيره قياسيه، نحو: «الإفعال» و «الإنفعال» و «الإستفعال» و «الفعلة» و «التفعل» مثلا.

عمله: المصدر إن لم يكن مفعولا- مطلقا يعمل عمل فعله، أعنى يرفع فاعلا إن كان لازما، نحو: «أعجبنى قيام زيد»، و ينصب مفعولا به أيضا إن كان متعديا، نحو: «اعجبنى ضرب زيد عمرا» [و «إعطاء زيد عمرا درهما» و «إعلامك عمرا زيدا جاهلا»].

و إن كان مفعولا مطلقا فالعمل للفعل الذى قبله، نحو: «ضربت ضربا عمرا، ف «عمرا» منصوب ب «ضربت» لا ب «ضربا» [إلا إذا كان المفعول المطلق بدلا عن الفعل، نحو: «سقى زيدا» ففيه قولان:

أحدها: أن يكون العامل الفعل المحذوف أعنى «إسق» ؛

الثانى: أن يكون العامل المصدر المذكور أعنى «سقى» .]

تنبيهان:

١- لا يجوز تقديم معمول المصدر عليه فلا يقال: «أعجبنى زيدا ضرب» .

٢- يجوز اضافته الى الفاعل، نحو: «كرهت ضرب زيد عمرا» و الى المفعول، نحو: «كرهت ضرب عمرو زيد» .

[شماره صفحه واقعى : ١٩٤]

ص: ١٦٦٦

١- عرّف الجمع المكسّر مع ذكر المثال.

٢- ما هو جمع القلّة؟ أذكر أوزانه.

٣- متى يستعمل جمع الكثرة موضع القلّة؟ وضح ذلك بمثال.

٤- ما هو المصدر؟ مثل له.

٥- متى يعمل المصدر عمل فعله؟

٦- هل يصح إطلاق «اللازم» أو «المتعدّي» على المصدر أو لا؟ إشرح ذلك بأمثله.

٧- هل يجوز تقديم معمول المصدر عليه أو لا؟ وضح ذلك بمثال.

التمارين

١- إستخرج الجمع المكسّر من الآيات التالية و عيّن نوعه و اذكر مفردة و أعرابه: أ) الْحَمْدُ لِلَّهِ فَاطِرِ السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضِ جَاعِلِ الْمَلَائِكَةِ رُسُلًا أُولَىٰ أَجْنِحَةٍ مَّثْنَىٰ وَثُلَاثَ وَرُبَاعًا... فاطر/١.

ب) ... وَ تَرَى الْفُلُوكَ مَوَاجِرَ فِيهِ... التحل/١٤.

ج) لَهُ مَقَالِيدُ السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضِ... الزمر/٦٣.

د) حَتَّىٰ إِذَا جَاؤَهَا وَفُتِحَتْ أَبْوَابُهَا وَقَالَ لَهُمْ خَزَنَتُهَا سَلَامٌ عَلَيْكُمْ... الزمر/٧٣.

[شماره صفحه واقعی : ١٩٥]

ص: ١٦٦٧

ه) إِنَّا جَعَلْنَا فِي أَعْنَاقِهِمْ أَغْلَالًا فَهِيَ إِلَى الْأَذْقَانِ فَهُمْ مُقْمَحُونَ يس/٨

و) مُحَمَّدٌ رَسُولُ اللَّهِ وَالَّذِينَ مَعَهُ أَشِدَّاءُ عَلَى الْكُفَّارِ رُحَمَاءُ بَيْنَهُمْ تَرَاهُمْ رُكَّعًا سُجَّدًا يَبْتَغُونَ فَضْلًا مِنَ اللَّهِ وَرِضْوَانًا سِيمَاهُمْ فِي وُجُوهِهِمْ مِنْ أَثَرِ السُّجُودِ الفتح/٢٩

ز) وَمِنَ النَّاسِ وَالدَّوَابِّ وَأَلْبَعَابِ الْمُخْتَلِفِ أَلْوَانُهُ كَذَلِكَ إِنَّمَا يَخْشَى اللَّهَ مِنْ عِبَادِهِ الْعُلَمَاءُ إِنَّ اللَّهَ عَزِيزٌ غَفُورٌ فاطر/٢٨

ح) قُلْ يَا عِبَادِيَ الَّذِينَ أَسْرَفُوا عَلَىٰ أَنفُسِهِمْ لَا تَقْنَطُوا مِنْ رَحْمَةِ اللَّهِ إِنَّ اللَّهَ يَغْفِرُ الذُّنُوبَ جَمِيعًا الزمر/٥٣

٢- إجمع الكلمات التالية جمعا مكشرا: «أحمر، سوداء، صعب، بطل، كبرى، صاهل، قتيل، قاض، صديق، جواد، جبان، جاهل» .

٣- إستخرج المصادر و معموليها ممتا يلي من الجمل و اذكر نوعها: أ) وَ جَعَلْنَاهُمْ أَئِمَّةً يَهْدُونَ بِأَمْرِنَا وَأَوْحَيْنَا إِلَيْهِمْ فِعْلَ الْخَيْرَاتِ وَإِقَامَ الصَّلَاةِ وَإِيتَاءَ الزَّكَاةِ وَكَانُوا لَنَا عَابِدِينَ الأنبياء/٧٣

ب) وَ لَوْ لَا دَفْعُ اللَّهِ النَّاسَ بَعْضَهُمْ بِبَعْضٍ لَفَسَدَتِ الْأَرْضُ... البقره/٢٥١

ج) وَ مَا كَانَ اسْتِغْفَارُ إِبْرَاهِيمَ لِأَبِيهِ إِلَّا عَنْ مَوْعِدَةٍ وَعَدَّهَا إِتَاءً... التوبه/١١٤

[شماره صفحه واقعی : ١٩٦]

ص: ١٦٦٨

د) ... يَا قَوْمِ إِنَّكُمْ ظَلَمْتُمْ أَنْفُسَكُمْ بِاتِّخَاذِكُمُ الْعِجْلَ فَتُوبُوا إِلَىٰ بَارِئِكُمْ... البقره/٥٤.

ه) وَمِنَ النَّاسِ مَنْ يَشْرِي نَفْسَهُ ابْتِغَاءَ مَرْضَاتِ اللَّهِ وَاللَّهُ رَؤُفٌ بِالْعِبَادِ البقره/٢٠٧.

و) أَوْ إِطْعَامٌ فِي يَوْمٍ ذِي مَسْخَبٍ * يَتِيمًا ذَا مَقْرَبٍ * أَوْ إِسْقَاتِ الْبَلَدِ الْكَلْبِ ١٤-١٦.

ز) لِيَا بِلَافِ قُرَيْشٍ * إِيْلَافِهِمْ رِحْلَةَ الشِّتَاءِ وَالصَّيْفِ قريش/١-٢.

ح) فَلَا تَحْسَبَنَّ اللَّهَ مُخْلِفًا وَعْدِهِ رُسُلَهُ إبراهيم/٤٧.

٤-أعرب ما يلي: أ- ذِكْرُ رَحْمَتِ رَبِّكَ عَبْدَهُ زَكَرِيَّا * إِذْ نَادَىٰ رَبَّهُ يَدَّاءِ خَفِيًّا * قَالَ رَبِّ إِنِّي وَهَنَ الْعَظْمُ مِنِّي وَاشْتَعَلَ الرَّأْسُ شَيْبًا وَلَمْ أَكُنْ بِدُعَائِكَ رَبِّ شَقِيًّا مريم/٢-٤.

ب- «أبلغ العظات النظر إلى مصارع الأموات والإعتبار بمصائر الآباء والأمهات» غرر الحكم: ص ٢١٣، الفصل ٨ ح ٥٣٦.

[شماره صفحه واقعی : ١٩٧]

ص: ١٦٦٩

الفصل السابع: في اسم الفاعل

تعريفه: [و هو] اسم يشتق من «يفعل» ليدلّ على من قام به الفعل بمعنى الحدوث.

صيغته: [و هي] من المجرّد الثّلاثي على وزن «فاعل» نحو: «ضارب و ناصر» ، و من غيره على وزن صيغه المضارع من ذلك الفعل ب «ميم» مضمومه مكان حرف المضارعه و كسر ما قبل الآخر، نحو: «مدخل و مستخرج» .

عمله: و يعمل عمل فعله إن كان فيه معنى الحال و الإستقبال و معتمدا على المبتدأ، نحو: «زيد قائم أبوه» أو ذى حال، نحو: «جائتي زيد ضاربا أبوه عمرا» ، أو همزه الإستفهام، نحو: «أقائم زيد» ، أو حرف النّفي، نحو: «ما قائم زيد» ، أو موصوف، نحو: «عندى رجل ضارب أبوه عمرا الآن أو غدا» ، أو موصول، نحو: «عندى الضارب ابوه عمرا» فإن كان فيه معنى الماضي و جبت الإضافة معنى، نحو: «زيد ضارب عمرو أمس» .

هذا إذا كان منكرًا أما إذا كان معرفًا ب «اللام» فيستوى فيه جميع الأزمنه و لا يشترط فيه الإعتقاد، نحو: «زيد الضارب أبوه عمرا الآن أو غدا أو أمس» [و «جاء المكرم أخاك الآن أو غدا أو أمس» ، و تجوز الإضافة إن كان فيه معنى الماضي، نحو: «جاء زيد المكرم الأخ أو الأخ» .]

[شماره صفحه واقعى : ١٩٨]

ص: ١٦٧٠

الفصل الثامن: فى اسم المفعول

تعريفه: [و هو] مشتق من «يفعل» بالمجهول متعدياً ليدل على من وقع عليه الفعل.

صيغته: [و هى] من الثلاثى المجرد على وزن «مفعول» لفظاً، نحو: «مضروب» أو تقديراً، نحو: «مقول و مرمى»، و من غيره ك «اسم الفاعل» منه بفتح ما قبل الآخر، نحو: «مدخل و مستخرج» .

عمله: و يعمل عمل فعله المجهول بالشرائط المذكوره فى اسم الفاعل، نحو: «زيد مضروب غلامه الآن أو غدا» [و «جاء زيد المكرم أخوه أو الأخ»].

الأسئلة

١- ما هو اسم الفاعل؟ و ما هو وزنه من الثلاثى المجرد؟

٢- كيف يصاغ اسم الفاعل من غير الثلاثى المجرد؟ أذكر أمثله لذلك.

٣- متى يعمل اسم الفاعل عمل فعله؟ مثل لذلك.

٤- متى يعمل اسم الفاعل بلا شرط؟

٥- متى تجوز إضافة اسم الفاعل الذى فيه معنى الماضى؟

٦- عرف اسم المفعول و اذكر كيفيته اشتقاقه مع أمثله مفيدة.

٧- ما هى شروط عمل اسم المفعول؟

[شماره صفحه واقعى : ١٩٩]

ص: ١٦٧١

١- إستخرج اسمى الفاعل و المفعول مما يلي من الجمل و اذكر المعتمد عليه و أعربهما: (أ) إِنَّ الْمُتَّقِينَ فِي جَنَّاتٍ وَعُيُونٍ * آخِذِينَ مَا آتَاهُمْ رَبُّهُمْ. . . الذَّارِبَاتِ/١٥-١٦.

(ب) وَمَا كُنْتُ مَتَّخِذَ الْمُضِلِّينَ عَصَدًا الْكَهْفِ/٥١.

(ج) إِنَّ أَرَادَنِيَ اللَّهُ بِضُرٍّ هَلْ هُنَّ كَاشِفَاتُ ضُرِّهِ أَوْ أَرَادَنِيَ بِرَحْمَةٍ هَلْ هُنَّ مُمْسِكَاتُ رَحْمَتِهِ. . . الزَّمْرِ/٣٨.

(د) قَالَ إِنَّهُ يَقُولُ إِنَّهَا بَقَرَةٌ صَفْرَاءٌ فَاقِعٌ لَوُثٌهَا تَسُرُّ النَّاسَ الَّذِينَ الْبَقَرَةَ/٦٩.

(هـ) الَّذِينَ يَطُنُّونَ أَنَّهُمْ مُلَاقُوا رَبِّهِمْ وَأَنَّهُمْ إِلَيْهِ رَاجِعُونَ الْبَقَرَةَ/٤٦.

(و) وَمَا أَرْسَلْنَا فِي قَرْيَةٍ مِنْ نَذِيرٍ إِلَّا قَالَ مُتْرَفُوهَا إِنَّا بِمَا أُرْسِلْتُمْ بِهِ كَافِرُونَ سَبَأَ/٣٤.

(ز) إِذْ قَالَ اللَّهُ يَا عِيسَى ابْنُ مَرْيَمَ إِنِّي فَتَوَفِّيكَ وَرَافِعُكَ إِلَيَّ وَمُطَهِّرُكَ مِنَ الَّذِينَ كَفَرُوا وَجَاعِلُ الَّذِينَ اتَّبَعُوكَ فَوْقَ الَّذِينَ كَفَرُوا إِلَى يَوْمِ الْقِيَامَةِ آلِ عِمْرَانَ/٥٥.

(ح) فَلَعَلَّكَ تَارِكٌ بَعْضَ مَا يُوحَىٰ إِلَيْكَ وَضَائِقٌ بِهِ صَدْرُكَ هُودَ/١٢.

(ط) وَمَا أَنْتَ بِتَابِعٍ قِبَلَتِهِمْ وَمَا بَعْضُهُمْ بِتَابِعٍ قِبَلَةِ بَعْضِ الْبَقَرَةَ/١٤٥.

(ي) «تراه (المتقى) قريبا أمله، قليلا زلله، خاشعا قلبه، قانعه نفسه،

[شماره صفحه واقعی : ٢٠٠]

ص: ١٦٧٢

منزورا أكله، سهلا أمره، . . . مكظوما غيظه. . . غائبا منكزه، حاضرا معروفه. . . نهج البلاغه، الخطبه: ١٩٣.

ك) «المرء مخبوء تحت لسانه» نهج البلاغه، قصار الحكم: ١٤٨.

ل) «الدنيا) مخوف وعيدها» نهج البلاغه، الخطبه: ١٩٠.

٢- صغ اسمى الفاعل و المفعول من الأفعال التابعة: «أقام، إحلولي، استعلى، لقي، زين، قابل، خشى، إرتد، أصمى، إتقى» .

٣- ضع فى الفراغات التاليه ما يناسبها من الكلمات الآتيه: «المعطى، محمودا، مذكوره، مدرّس، معين، المسفوكه، مكرما، عارف» .

١. «هذا. . . النحو و البيان» .

٢. «أنت. . . العاجز المسكين» .

٣. «جاء. . . المساكين أمس أو الآن أو غدا» .

٤. «هل. . . أخوك قدر الإنصاف» .

٥. «عزّ من كان. . . جاره. . . جواره» .

٦. «ما أعظم سعادته الشهداء. . . دماؤهم» .

٧. «هذا البطل. . . سيرته فى قصص مشاهير العالم» .

٤- أعرب ما يلى: أ- وَ سَارِعُوا إِلَىٰ مَغْفِرَةٍ مِّن رَّبِّكُمْ وَ جَنَّةٍ عَرْضُهَا السَّمَاوَاتُ وَ الْأَرْضُ أُعِدَّتْ لِلْمُتَّقِينَ * الَّذِينَ يُنْفِقُونَ فِي السَّرَّاءِ وَ الضَّرَّاءِ وَ الْكَاظِمِينَ الْغَيْظَ وَ الْعَافِينَ عَنِ النَّاسِ وَ اللَّهُ يُحِبُّ الْمُحْسِنِينَ آل عمران/١٣٣-١٣٤.

ب- «إني تارك فيكم الثقلين كتاب الله و عترتي» بحار الأنوار: ٢٣/١٠٩، ح ١٣، ب ٧.

[شماره صفحه واقعى : ٢٠١]

ص: ١٦٧٣

الفصل التاسع: في الصفه المشبهه

تعريفها: [و هو] اسم مشتق من فعل لازم ليدل على من قام به الفعل بمعنى الثبوت.

صيغتها: [و هي] -على خلاف صيغه اسم الفاعل و المفعول- تعرف بالسّماع نحو: «حسن» و «صعب» و «شجاع» و «شريف» و «ذلول» [و «جبان» و «خشن»].

عملها: و هي تعمل عمل فعلها مطلقا بشرط الإعتدال المذكور.

و لها ثمانية عشر صوره لأنّ الصّرفه إمّا ب «اللام» أو مجرّده عنها، و معمولها إمّا مضاف أو ب «اللام» أو مجرّده عنها، فهذه ستّ و معمول كلّ واحد منها إمّا مرفوع أو منصوب أو مجرور فلذلك كانت ثمانية عشر.

و تفصيلها، نحو: «الحسن وجهه» ثلاثه، و كذلك «الحسن الوجه» و «الحسن وجه» و «حسن وجهه» «حسن الوجه» و «حسن وجه» .

و هي خمسه أقسام:

الأول: ممتنع، [و هو] «الحسن وجهه» و «الحسن وجه» ؛

الثاني: مختلف فيه، [و هو] «حسن وجهه» ؛

[شماره صفحه واقعي : ٢٠٢]

ص: ١٦٧٤

الثالث: أحسن، إن كان فيه ضمير واحد، [و هو تسع صور: «الحسن الوجه و الحسن الوجه و حسن الوجه و الحسن وجهها و حسن وجهها و حسن وجهه و الحسن وجهه و حسن وجهه»؛]

الرابع: حسن، إن كان فيه ضميران، [و هو قسمان: «حسن وجهه و الحسن وجهه»؛]

الخامس: قبيح، إن لم يكن فيه ضمير، [و هو أربع صور: «الحسن الوجه و حسن الوجه و حسن وجهه و الحسن وجهه».]

و الضابطه فيه أنك متى رفعت بها معمولها فلا ضمير فى الصفه و متى نصبت أو جررت ففيها ضمير الموصوف.

[شماره صفحه واقعى : ٢٠٣]

ص: ١٦٧٥

١- عرّف الصّفة المشبّهة و مثل لها.

٢- متى تعمل الصّفة المشبّهة عمل فعلها؟

٣- متى تحتمل الصفة ضميراً؟ إشرح ذلك بأمثلة.

التمارين

١- إستخرج الصّفة المشبّهة ممّا يلي من الجمل و اذكر معمولها و أعربها: أ) إِذْ قَالُوا لِنَبِيِّ لَهُمْ إِنَّا كُنَّا نَقَاتِلُ فِي سَبِيلِ اللَّهِ... فَلَمَّا كُتِبَ عَلَيْهِمُ الْقِتَالُ تَوَلَّوْا إِلَّا قَلِيلًا مِنْهُمْ البقره/٢٤٤.

ب) ... صُمُّ بَكْمٌ عُمَى فَهُمْ لَا يَغْقُلُونَ البقره/١٧١.

ج) مَنْ ذَا الَّذِي يُقرِضُ اللَّهَ قَرْضًا حَسَنًا فَيضَاعِفَهُ لَهُ أَضْعَافًا كَثِيرَةً البقره/٢٤٥.

د) إِنَّ اللَّهَ سَرِيعُ الْحِسَابِ آل عمران/١٩٩.

هـ) هُوَ الْعَلِيُّ الْعَظِيمُ البقره/٢٥٥.

و) وَإِنِّي أُعِيدُهَا بَكَ وَدُرَيْتِهَا مِنَ الشَّيْطَانِ الرَّجِيمِ آل عمران/٣٦.

ز) «و لينظر امرؤ في قصير أيامه و قليل مقامه» نهج البلاغه، الخطبه:٢١٤.

ح) «تراه (المتقى) قريبا أمله، قليلا زلته... حريزا دينه». نهج البلاغه، الخطبه:١٩٣.

[شماره صفحه واقعي : ٢٠٤]

ط) «نعم الطيب المسك؛ خفيف محمله عطر ريحه» نهج البلاغه، قصار الحكم: ٣٩٧.

ى) «المؤمن (طويل غمّه، بعيد همّه، كثير صمته، مشغول وقته. . . نهج البلاغه، قصار الحكم: ٣٢٣.

ك) «المؤمن دعب لعب و المنافق قطب قضب» تحف العقول: ص ٤٩.

٢- عين «الممتنع» و «القيح» و «الحسن» و «الأحسن» من الجمل الآتية: أ) «أحمد طاهر نفساً»

ب) «جعفر الفصيح كلام»

ج) «حسين قوى الإرادة»

د) «جواد عال همته»

ه) «بكر الصحيح فكر»

و) «علیّ جید خلق»

ز) «تقیّ سعید عاقبته»

ح) «محمد الجميل وجهه» .

٣- ضع الكلمات التاليه فى الفراغات المناسبه لها: «يقظ، شديده، قرير، حلو، كريمه، كريم»

أ) «زارنى رجل. . . . حسبا و نسبا» .

ب) «العرب. . . . نخوتهم. . . . ضيافتهم» .

ج) «هذا الخطيب. . . . الألفاظ» .

د) «ما زال سجاد. . . . العين ناعم البال» .

[شماره صفحه واقعى : ٢٠٥]

ص: ١٦٧٧

هـ «لقيت اليوم رجلاً.. الفؤاد» .

٤-أعرب ما يلي: أ- فَنَادَتْهُ الْمَلَائِكَةُ وَهُوَ قَائِمٌ يُصَلِّي فِي الْمِحْرَابِ أَنَّ اللَّهَ يُبَشِّرُكَ بِيحْيَى مُصَدِّقًا بِكَلِمَةٍ مِنَ اللَّهِ وَ سَيِّدًا وَ حَصُورًا وَ نَبِيًّا مِنَ الصَّالِحِينَ آل عمران/٣٩.

ب- «فإن الدنيا رنق مشربها، ردغ مشرعها، يونق منظرها و يوبق مخبرها، غرور حائل و ضوء آفل و ظل زائل...» نهج البلاغه، الخطبه:٨٣.

[شماره صفحه واقعی : ٢٠٦]

ص: ١٦٧٨

إشارة

تعريفه: [و هو] اسم اشتقّ من فعل ليدلّ على موصوف بزيادة على غيره.

صيغته: [و هو للمذكر] «أفعل» غالبا [نحو: «أفضل» و قد تحذف همزته، نحو: «خير، شرّ، حبّ» و للمؤنث «فعلى»، نحو: «فضلى»].

شروط صوغه: و لا- يبنى إلّا- من [فعل] ثلاثي، مجرد، معلوم، متصرف، تامّ، قابل للتفضيل، ليس بلون و لا عيب، و لا حليه، نحو: «زيد أفضل الناس»، فلا يبنى من دحرج، استخراج، نصر، بشس، كان، مات، حمر، عرج و كحل.

فإن لم يكن جامعا للشروط يجب أن يبنى من الثلاثي المجرد ما يدلّ على المبالغه أو الشّده أو الكثرة ثمّ يذكر بعده مصدر ذلك الفعل منصوبا على التمييز كما تقول: «هو أشدّ استخراجا» و «أقوى حمرة» و «أقبح عرجا» و «أوفر كحلا» و «أكثر اضطرابا من زيد».

وجوه استعماله:

و [هو] على ثلاثه أوجه:

١- أن يكون [مضافا، نحو: «زيد أفضل القوم»] ؛

٢- أن يكون [معرفا ب «اللام»، نحو: «زيد الأفضل»] ؛

٣- أن تأتي بعده [«من» [التفضيليّه]، نحو: «زيد أفضل من عمرو»].

[شماره صفحه واقعي : ٢٠٧]

ص: ١٦٧٩

و يجوز فى الأول الإفراد و التذكير و مطابقه اسم التفضيل للموصوف، نحو: «زيد أفضل القوم» و «الزيدان أفضل القوم و أفضل القوم» و «الزيدون أفضل القوم» و «الهندات فضليات القوم و أفضل القوم» .
و فى الثانى يجب المطابقه، نحو: «زيد الأفضل» و «الزيدان الأفضلان» و «الزيدون الأفضلون» .
و فى الثالث يجب كونه مفردا مذكرا أبدا، نحو: «زيد و الزيدان و الزيدون و هند و الهندان و الهندات أفضل من عمرو» .

تنبيهان

[١-قد تحذف «من» ، نحو: «الله أكبر» .

٢-لا تجتمع «من» مع اللام أصلا، فلا يقال: «زيد الأفضل من عمرو» .

عمله: [ثم إن اسم التفضيل على الأوجه الثلاثه يضم فيه الفاعل و هو يعمل فى ذلك المضمرة و لا يعمل فى المظهر أصلا إلا فى مثل قولهم: «ما رأيت رجلا أحسن فى عينه الكحل منه فى عين زيد» فإن الكحل فاعل ل «أحسن» و ههنا بحث.

الأسئلة

١-عرف اسم التفضيل و اذكر صيغتيه.

٢-ما هى شروط صوغ اسم التفضيل؟

٣-كيف تبنى صيغه اسم التفضيل إن لم يكن الفعل جامعا للشروط اللازمه؟

٤-أذكر أوجه استعمالات اسم التفضيل مع أمثله.

[شماره صفحه واقعى : ٢٠٨]

ص: ١٦٨٠

١- إستخرج اسم التفضيل مما يلي من الجمل و أعربه: أ) إِنَّ أَكْرَمَكُمْ عِنْدَ اللَّهِ أَتْقَاكُمْ الحجرات/١٣.

ب) إِنَّ رَبَّكَ يَعْلَمُ أَنَّكَ تَقُومُ أَدْنَىٰ مِنْ ثُلُثِي اللَّيْلِ... المرامل/٢٠.

ج) وَمَنْ أَظْلَمُ مِمَّنْ مَنَعَ مَسَاجِدَ اللَّهِ أَنْ يُذَكَّرَ فِيهَا بِاسْمِهِ الْبِقَره/١١٤.

د) إِنَّ شَانِئَكَ هُوَ الْأَبْتَرُ الكوثر/٣.

هـ) سَيَذَكِّرُ مَنْ يَخْشَىٰ * وَ يَجْجِبُهَا الْأَشْقَىٰ * الَّذِي يَصْلَىٰ النَّارَ الْكُبْرَىٰ * .. بَلْ تُؤْثِرُونَ الْحَيَاةَ الدُّنْيَا * وَالْآخِرَةُ خَيْرٌ وَأَبْقَىٰ الأعلى/١٠-١٧.

و) لَقَدْ خَلَقْنَا الْإِنْسَانَ فِي أَحْسَنِ تَقْوِيمٍ * ثُمَّ رَدَدْنَاهُ أَسْفَلَ سَافِلِينَ التين/٤-٥.

ز) وَلَا تَهْنُوا وَلَا تَحْزَنُوا وَ أَنْتُمْ الْأَعْلَوْنَ إِنْ كُنْتُمْ مُؤْمِنِينَ آل عمران/١٣٩.

ح) ... فَاللَّهُ خَيْرٌ حَافِظًا وَ هُوَ أَرْحَمُ الرَّاحِمِينَ يوسف/٦٤.

ط) أَأَنْتُمْ أَشَدُّ خَلْقًا أَمْ السَّمَاءُ بَنَاهَا النَّازِعَات/٢٧.

ي) «إِنَّ أَحْسَنَ الْحَسَنِ الْخَلْقِ الْحَسَنُ» وسائل الشيعة: كتاب الحج، باب ١٠٤ من أبواب أحكام العشرة، ح ٢٦.

٢- صغ من الكلمات التابعة اسم التفضيل: «غفل، إخضر، حسن، أكرم، تزلزل، ساد، قل، عور، إحرنجم، شجع»

[شماره صفحه واقعي : ٢٠٩]

٣- ضع خطأ تحت ما تجده صحيحاً: أ) «أولوا الأبواب (أرغب، الأربغ، أرغبون) إلى العلم من الجهال» .

ب) «هذان الغتيان (أحرصان، الأحرصان، أحرص) على المال من الفقراء» .

ج) «هؤلاء (الأعطو، أعطيا، أعطى) الناس للدرهم» .

د) «سعيد و أبوه (الأعلم، أعلما، علما من) أهل القرية» .

هـ) «المجاهدون (هم الأفضلون، الأفضل، أفضل من القاعدين)» .

٤- أصلح الأغلط الواقعة في الجمل التابعه: أ) «رأيت أخويك الأكبر» .

ب) «هذه كبرى من هند» .

ج) «نحن الأفصح» .

د) «إننا أعرفون بمواقع الأمور منكم» .

هـ) «الزيدان أجل الناس قدرا و أكثرهم مالا» .

و) «هما الأشرف» .

ز) «إنهما أعزاكم و أقرءاكم للضيوف» .

٥- أعرب ما يلي: أ- إِنَّ الَّذِينَ كَفَرُوا مِنْ أَهْلِ الْكِتَابِ وَ الْمُشْرِكِينَ فِي نَارِ جَهَنَّمَ خَالِدِينَ فِيهَا أُولَئِكَ هُمْ شَرُّ الْبَرِيَّةِ الْبَيْنَةِ/٦.

ب- «إنَّ أخوف ما أخاف عليكم خصلتان: أتباع الهوى و طول الأمل» بحار الأنوار: ٢/١٠٦، ح ٢، ب ١٥.

[شماره صفحه واقعى : ٢١٠]

ص: ١٦٨٢

اشاره

*الماضى

*المضارع المبنى

*اصناف اعراب الفعل المضارع

*عامل المضارع المرفوع

*عوامل المضارع المنصوب

*عوامل المضارع المجزوم

*الامر

*الفعل المجهول

*اللازم و المتعدى

*افعال القلوب

*الافعال الناقصه

*افعال المقاربه

*فعل التعجب

*افعال المدح و الذم

[شماره صفحه واقعى : ٢١١]

ص: ١٦٨٣

إشاره

القسم الثّاني: في الفعل و قد مرّ تعريفه.

أقسام الفعل:

إشاره

و هي ثلاثه: ماض و مضارع و أمر.

الأول: الماضي

تعريفه:

و هو فعل دلّ على زمان قبل زمان الخيره.

بنائه:

و هو مبني على الفتح [اللفظي]، نحو: «ضرب» [أو التقديري، نحو: «رمى» إلا إذا كان معه ضمير مرفوع متحرك فهو مبني على السكون، نحو: «ضربت» أو «واو» فهو مبني على الضمّ [اللفظي]، نحو: «ضربوا» [أو التقديري، نحو: «رموا»].

الثاني: المضارع

تعريفه:

و هو فعل يشبه الاسم بأحد حروف «أتين» في أوله.

أ-لفظاً:

١. في اتفاق حركاتهما و سكناتهما، نحو: «يضرب» و «يستخرج» فهو «ضارب» و «مستخرج» .

٢. في دخول لام التأكيد في أولهما، تقول: «إنّ زيدا ليقوم» كما تقول: «إنّ زيدا لقائم» .

[شماره صفحه واقعي : ٢١٢]

ص: ١٦٨٤

٣. فى تساويهما فى عدد الحروف.

ب-معنى: فى أنه مشترك بين الحال والاستقبال، كاسم الفاعل، و «السّين» و «سوف» يخصّيه بالإستقبال، نحو: «سيضرب» و «اللام» المفتوحه بالحال، نحو: «ليضرب». و لذلك سمّوه مضارعاً.

[إعلم أنّ]حروف المضارعه مضمومه فى الزّباعى [أى فيما كان ماضيه على أربعة أحرف]، نحو: «يدحرج» و «يخرج» لأنّ اصله هى بأخرج كما عرفت فى التصريف و مفتوحه فيما عداه، نحو: «يضرب» و «يستخرج».

إعرابه و بنائه

إنّما أعربوه مع أنّ الأصل فى الفعل البناء لمضارعه أى لمشابهته الاسم، و الأصل فى الإسم الاعراب، و ذلك إذا لم يتصل به إحدى نونى التأكيد [مباشره فهو مبنى على الفتح، نحو: «ينصرنّ، تنصرنّ، أنصرنّ، ننصرنّ»] أو لا «نون» جمع المؤنث [فهو مبنى على السكون، نحو: «ينصرن و تنصرن»].

و أنواع إعرابه فيه ثلاثه أيضاً: رفع و نصب و جزم، نحو: «يضرب» و «أن يضرب» و «لم يضرب».

[شماره صفحه واقعى : ٢١٣]

ص: ١٦٨٥

١- ما هو الفعل الماضى و علام يبنى؟

٢- عرّف المضارع و مثل له؟

٣- لماذا سُمى الفعل المضارع مضارعاً؟

٤- متى يبنى الفعل المضارع؟ وضح ذلك بأمثله.

التمارين

١- إستخرج الماضى و المضارع المبنى من الجمل التّاليه و اذكر علامه البناء: أ) إِنَّ الَّذِينَ ارْتَدُّوا عَلَيَّ أَدْبَارِهِمْ مِنْ بَعْدِ مَا تَبَيَّنَ لَهُمُ الْهُدَى الشَّيْطَانُ سَوَّلَ لَهُمْ وَأَمَلَى لَهُمْ مُحَمَّد/٢٥.

ب) فَلَمَّا أَنْ جَاءَ الْبَشِيرُ أَلْقَاهُ عَلَيَّ وَجْهَهُ فَازْتَدَّ بِصِيرًا يوسف/٩٦.

ج) تَكَادُ السَّمَاوَاتُ يَتَفَطَّرُونَ مِنْهُ وَ تَشْقُقُ الْأَرْضُ وَ تَخِرُّ الْجِبَالُ هَدًا مريم/٩٠.

د) الْيَوْمَ أَكْمَلْتُ لَكُمْ دِينَكُمْ وَ أَتَمَمْتُ عَلَيْكُمْ نِعْمَتِي وَ رَضِيْتُ لَكُمُ الْإِسْلَامَ دِينًا. . . المائدة/٣.

هـ) قَالَ آمَنْتُمْ لَهُ قَبْلَ أَنْ آذَنَ لَكُمْ إِنَّهُ لَكَبِيرُكُمُ الَّذِي عَلَّمَكُمُ السِّحْرَ فَلَسَوْفَ تَعْلَمُونَ لَأَقْطَعَنَّ أَيْدِيَكُمْ وَ أَرْجُلَكُمْ مِنْ خِلَافٍ وَ لَأَصْلَبَنَكُمْ الشَّعْرَاءَ/٤٩.

[شماره صفحه واقعى : ٢١٤]

ص: ١٦٨٦

و) إِنَّا عَرَضْنَا الْأَمَانَةَ عَلَى السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضِ وَالْجِبَالِ فَأَبَيْنَ أَنْ يَحْمِلْنَهَا وَأَشْفَقْنَ مِنْهَا وَحَمَلَهَا الْإِنْسَانُ إِنَّهُ كَانَ ظَلُومًا جَهُولًا الأحزاب/٧٢.

ز) كَذَّبَتْ قَبْلَهُمْ قَوْمُ نُوحٍ فَكَذَّبُوا عَبْدَنَا وَقَالُوا مَجْنُونٌ وَازْدَجَرَ الْقَمَرُ/٩.

ح) وَمَا رَمَيْتَ إِذْ رَمَيْتَ وَلَكِنَّ اللَّهَ رَمَى الْأَنْفَالِ/١٧.

٢-أعرب ما يلي: أ- إِنَّ اللَّهَ يَأْمُرُ بِالْعَدْلِ وَالْإِحْسَانِ وَإِيتَاءِ ذِي الْقُرْبَىٰ وَيَنْهَىٰ عَنِ الْفَحْشَاءِ وَالْمُنْكَرِ وَالْبَغْيِ يَعِظُكُمْ لَعَلَّكُمْ تَذَكَّرُونَ النحل/٩٠.

ب- فَأَلْقَىٰ مُوسَىٰ عَصَاهُ فَإِذَا هِيَ تَلْقَفُ مَا يَأْفِكُونَ *فَأَلْقَى السَّحَرَةُ سَاجِدِينَ قَالُوا آمَنَّا بِرَبِّ الْعَالَمِينَ رَبِّ مُوسَىٰ وَهَارُونَ الشعراء/٤٥-٤٦.

[شماره صفحه واقعی : ٢١٥]

ص: ١٦٨٧

اشاره

هيهنا فصول:

الفصل الأوّل: فى أصناف إعراب الفعل المضارع

و هى أربعه:

الأوّل: أن يكون الرفع ب «الضمه» و النصب ب «الفتحه» و الجزم ب «الشكون» . و يختصّ بالمفرد الصحيح غير المخاطبه، نحو: «يضرب» و «أن يضرب» و «لم يضرب» .
الثانى: أن يكون الرفع بثبوت «التون» و النصب و الجزم بحذفها. و يختصّ بالثنيه و الجمع المذكّر و المفرده المخاطبه صحيحا كان أو غيره، تقول: «هما يفعلان» و «هم يفعلون» و «أنت تفعلين» و «لن تفعلوا» و «لن تفعلوا» و «لن تفعلوا» و «لم تفعلوا» و «لم تفعلوا» .

الثالث: أن يكون الرفع بتقدير «الضمه» و النصب ب «الفتحه» لفظا و الجزم بحذف «اللام» . و يختصّ بالناقص اليائى و الواوى فى غير الثنيه و الجمع و المخاطبه، تقول:
«هو يرمى» و «يغزو» و «لن يرمى» و «لن يغزو» و «لم يرم» و «لم يغز» .

الرابع: أن يكون الرفع بتقدير «الضمه» و النصب بتقدير «الفتحه» و الجزم بحذف

[شماره صفحه واقعى : ٢١٦]

ص: ١٦٨٨

«اللّام». و يختصّ بالتناقص الألفى فى غير التثنيه و الجمع و المخاطبه، نحو: «هو يسعى» و «لن يسعى» و «لم يسع» .

الفصل الثّانى: فى المضارع المرفوع و عامله

المضارع المرفوع عامله معنوىّ و هو تجريده عن النّاصب و الجازم، نحو: «هو يضرب» و «هو يغزو» و «هو يرمى» و «هو يسعى» .

الأسئله

١- ما هى إعراب المضارع المفرد الصحيح؟ وضح ذلك بأمثله.

٢- أى صيغ من المضارع تنصب و تجزم بحذف «التون»؟

٣- ما هى إعراب الناقص اليائى و الواوئى فى حالتى الرفع و الجزم؟

٤- أى نوع من المضارع يرفع بتقدير «الضمه» و ينصب بتقدير «الفتحه» و تجزم بحذف «اللّام»؟

٥- ما هو العامل فى المضارع المرفوع؟

[شماره صفحه واقعى : ٢١٧]

ص: ١٦٨٩

- ١- إستخرج المضارع مما يلي من الجمل و اذكر علامه إعرابه: (أ) وَالَّذِينَ يَصِلُونَ مَا أَمَرَ اللَّهُ بِهِ أَنْ يُوصَلَ وَيَخْشَوْنَ رَبَّهُمْ وَيَخَافُونَ سُوءَ الْحِسَابِ الرَّعْدَ/٢١.
- (ب) قَالُوا إِنَّا تَطَيَّرْنَا بِكُمْ لَئِن لَّمْ تَنْتَهُوا لَنَرْجُمَنَّكُمْ وَ لَيْمَسَّنَّكُمْ مِنَّا عَذَابٌ أَلِيمٌ يس/١٨.
- (ج) قَالَ لَنْ نُبْرَأِي وَ لَكِنِ نُنْظَرُ إِلَى الْجَبَلِ فَإِنِ اسْتَقَرَّ مَكَانَهُ فَسَوْفَ نُبْرَأِي الْأَعْرَافَ/١٤٣.
- (د) وَأَقَامَ الصَّلَاةَ وَ آتَى الزَّكَاةَ وَ لَمْ يَحْشَ إِلَّا اللَّهَ التَّوْبَةَ/١٨.
- (هـ) وَ الَّذِينَ يَشْعُونَ فِي آيَاتِنَا مُعَاجِزِينَ أُولَئِكَ فِي الْعَذَابِ مُخَضَّرُونَ سبأ/٣٨.
- (و) وَ لَا يَحِلُّ لَكُمْ أَنْ تَأْخُذُوا مِمَّا آتَيْتُمُوهُنَّ شَيْئًا إِلَّا أَنْ يَخَافَا أَنْ لَا يَقِيمَ حُدُودَ اللَّهِ... البقره/٢٢٩.
- (ز) وَ سَيَجْزِيهَا الْأَثَقَى * الَّذِي يُؤْتِي مَالَهُ يَتَزَكَّى اللَّيْلَ/١٧-١٨.
- (ح) وَ أَرْسَلَ عَلَيْهِمْ طَيْرًا أَبَابِيلَ * تَزْمِيهِمْ بِحِجَارِهِ مِنْ سَجِيلِ الْفِيلِ/٣-٤.

٢- ضع كلمه مناسبه من الكلمات التاليه فى الفراغات الآتيه: «ينجح، يسمو، يرتقى، تترك، يتكلم، يسعى»

(أ) «العالم يسمو و...»

(ب) «المجد... للفوز».

[شماره صفحه واقعى : ٢١٨]

ص : ١٦٩٠

ج) «لن... الكسول و لن يرتقى» .

د) «مریم لم... كتبها على الرف» .

ه) «الطالب يسعى كي... في الإمتحان» .

و) «الطالب المجتهد لن... أثناء الدرس» .

٣- أعرب ما يلي: أ- وَلَا تَبْخَسُوا النَّاسَ أَشْيَاءَهُمْ وَلَا تَتَّخِذُوا فِي الْأَرْضِ مُفْسِدِينَ الشعراء/١٨٣.

ب- «أهل الدنيا كركب يسار بهم و هم نيام» نهج البلاغه، قصار الحكم:٦٤.

[شماره صفحه واقعی : ٢١٩]

ص: ١٦٩١

الفصل الثالث: فى المضارع المنصوب و عامله

اشاره

المضارع المنصوب عامله خمسّه:

١- «أن» ، نحو: «أريد أن تحسن إلى» .

٢- «لن» ، نحو: «أنا لن أضربك» .

٣- «كى» ، نحو: «أسلمت كى أدخل الجنّه» .

٤- «إذن» ، نحو: «إذن يغفر الله لك» [جوابا لمن قال: «سأستغفر الله»].

٥- «أن» المقدّره، نحو قوله تعالى: $\text{مَا كَانَ اللَّهُ لِيُظْلِمَهُمْ (١)}$.

مواضع تقدير «أن» :

تقدير «أن» على قسمين: واجب و جائز؛ أمّا التقدير الواجب فبعد خمسّه أحرف:

١- بعد «حتى» ، نحو: «أسلمت حتى أدخل الجنّه» .

٢- بعد «لام» الجحود، نحو قوله تعالى: $\text{مَا كَانَ اللَّهُ لِيُظْلِمَكُمْ عَلَى الْغَيْبِ (٢)}$.

[شماره صفحه واقعى : ٢٢٠]

ص: ١٦٩٢

١- العنكبوت/٤٠.

٢- آل عمران/١٧٩.

٣-بعد «فاء» السببیه الواقعه فی جواب شیئین:

أ-النفی، نحو: «ما تزورنا فنكرمک» ؛

ب-الطلب و المراد منه الأمر، نحو: «أسلم فتسلم» و «لیرحم زید فیرحم» و التهی، نحو: «لا- تعص فتعذب» و الاستفهام، نحو: «هل تعلم فتتجو» و التمی، نحو: «لیت لی مالا فأنفقه» و الترجی، نحو: «لعل الصدیق یزورنا فنستأنس به» و العرض، نحو: «ألا تنزل بنا فتصیب خیرا» و التحضیض، نحو: «هالا تدرس فتحفظ» .

٤-بعد «واو» المعینه الواقعه كذلك فی جواب هذین الشیئین، نحو: «أسلم و تسلم» إلى آخر الأمثله.

٥-بعد «أو» بمعنی «إلی» او «الأ» ، نحو: «لاجیئک أو تعطینی حقی» .

أما التقدير الجائز فبعد خمسہ أحرف أيضا:

١-بعد «لام کی» ، نحو: «قام زید لیضرب» .

٢ إلى ٥-بعد «الواو و الفاء و ثم و أو» العاطفات إذا كان المعطوف علیه اسما صریحا، نحو: «اعجبنی قیامک و تخرج» .

تنبیه: یجب إظهار «أن» مع «لا» و «لام کی» [إذا اجتمعتا]، نحو قوله تعالى: لَيْلًا يَكُونُ لِلنَّاسِ عَلَى اللَّهِ حُجُبٌ بَعْدَ الرُّسُلِ (١) وَلَيْلًا يَعْلَمُ أَهْلُ الْكِتَابِ (٢).

قاعده: إعلم أنّ «أن» الواقعه بعد «العلم» لیست هی الناصبه للمضارع بل إنما هی المخففة من المثقله، نحو قوله تعالى: عَلِمَ أَنَّ سَيَكُونُ مِنْكُمْ مَوْضِي (٣).

أما الواقعه بعد «الظن» فيجوز فيه الوجهان:

أ-أن تنصب بها.

[شماره صفحه واقعی : ٢٢١]

ص: ١٦٩٣

١- النساء/١٦٥.

٢- الحديد/٢٩.

٣- المزمل/٢٠.

ب- أن تجعلها كالواقعه بعد «العلم» ، نحو قوله تعالى: وَ حَسِبُوا أَلَّا تَكُونَ فِتْنَةً (١) بنصب «تكون» و برفعه (٢).

الأسئلة

١- أذكر نواصب المضارع مع المثال.

٢- عدّد مواضع جواز تقدير «أن» .

٣- لماذا جيء بالمثاليين في قوله «تنبيه. . .» ؟

٤- ما هي «أن» الواقعه بعد «الظن» ؟

[شماره صفحه واقعي : ٢٢٢]

ص: ١٦٩٤

١- المائده/٧١.

٢- الرفع على قراءه أبو عمرو و الكسائي و حمزه؛ و النصب على قراءه آخرين. «مجمع البيان: ٣/٣٨٦» .

- ١- إستخرج المضارع المنصوب مما يلي من الجمل و بين السبب الذى من أجله نصب: أ) قُلْ إِنَّ هُدَى اللَّهِ هُوَ الْهُدَىٰ وَ أُمْرًا يُسْلِمَ لِرَبِّ الْعَالَمِينَ الأنعام/٧١.
- ب) وَلَا يَزَالُونَ يَقَاتِلُونَكُمْ حَتَّىٰ يَزُدُّوكُمْ عَنْ دِينِكُمْ إِنِ اسْتَطَاعُوا... البقره/٢١٧.
- ج) لَمْ يَكُنِ اللَّهُ لِيُغْفِرْ لَهُمْ وَلَا لِيُهْدِيَهُمْ سَبِيلًا النساء/١٣٧.
- د) وَمَا كَانَ لِنَبِيٍّ أَنْ يَكْلِمَهُ اللَّهُ إِلَّا وَحْيًا أَوْ مِنْ وَرَاءِ حِجَابٍ أَوْ يُرْسِلَ رَسُولًا... الشورى/٥١.
- هـ) وَلَنْ تَجِدَ لِسُنَّتِ اللَّهِ تَبْدِيلًا فاطر/٤٣.
- و) يَا لَيْتَنِي كُنْتُ مَعَهُمْ فَأَفُوزَ فَوْزًا عَظِيمًا النساء/٧٣.
- ز) وَلَا تَأْكُلُوا أَمْوَالَكُم بَيْنَكُم بِالْبَاطِلِ وَ تَدُلُّوا بِهَا إِلَى الْحُكَّامِ لِيَأْكُلُوا فَرِيقًا مِنْ أَمْوَالِ النَّاسِ بِالْإِثْمِ البقره/١٨٨.
- ح) فَهَلْ لَنَا مِنْ شُفَعَاءٍ فَيَشْفَعُوا لَنَا... الأعراف/٥٣.
- ط) وَالَّذِينَ كَفَرُوا لَهُمْ نَارُ جَهَنَّمَ لَا يُقْضَىٰ عَلَيْهِمْ فَيَمُوتُوا وَلَا يُخَفَّفَ عَنْهُمْ مِنْ عَذَابِهَا فاطر/٣٦.

[شماره صفحه واقعى : ٢٢٣]

ى) أَمْ حَسِبْتُمْ أَنْ تَدْخُلُوا الْجَنَّةَ وَلَمَّا يَغْلَمِ اللَّهُ الَّذِينَ لَجَّاهِدُوا مِنْكُمْ وَيَعْلَمَ الصَّابِرِينَ آل عمران/١٤٢.

ك) كُلُوا مِنْ طَيِّبَاتِ مَا رَزَقْنَاكُمْ وَلَا تَطْغَوْا فِيهِ فَيَحِلَّ عَلَيْكُمْ غَضَبِي... طه/٨١.

ل) لَعَلَّهُ يَتْرِكِي * أَوْ يَذَّكَّرُ فَتَنْفَعَهُ الذِّكْرَى عبس/٣-٤.

م) لَوْ لَا أَخْرَجْتَنِي إِلَىٰ أَجَلٍ قَرِيبٍ فَأَصَّدَقَ الْمَنَافِقُونَ/١٠.

ن) فَرَجَعْنَاكَ إِلَىٰ أُمَمِكَ كَيْ تَفَرَّ عَيْنُهَا وَلَا تَحْزَنَ طه/٤٠.

٢-أعرب ما يلي: أ- يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا لَا تَدْخُلُوا بُيُوتًا غَيْرَ بُيُوتِكُمْ حَتَّىٰ تَسْتَأْذِنُوا وَتُسَلِّمُوا عَلَىٰ أَهْلِهَا ذَلِكُمْ خَيْرٌ لَّكُمْ لَعَلَّكُمْ تَذَكَّرُونَ النور/٢٧.

ب- سُبْحَانَ الَّذِي أَسْرَىٰ بِعَبْدِهِ لَيْلًا مِنَ الْمَسْجِدِ الْحَرَامِ إِلَى الْمَسْجِدِ الْأَقْصَى الَّذِي بَارَكْنَا حَوْلَهُ لِنُرِيَهُ مِنْ آيَاتِنَا إِنَّهُ هُوَ السَّمِيعُ الْبَصِيرُ الإسراء/١.

[شماره صفحه واقعی : ٢٢٤]

ص: ١٦٩٦

الفصل السابع: في المضارع المجزوم و عامله

اشاره

المجزوم عامله:

١-لم، نحو: «لم يضرب» .

٢-لَمَّا، نحو: «لَمَّا يضرب» .

٣-«لام» الأمر، نحو: «ليضرب» .

٤-«لا» التّهي، نحو: «لا يضرب» .

٥-كلم المجازاه و هي: «إن، مهما، إذما، أين، حيثما، من، [ما، كيفما، متى، أيان،] أي، أتى و إن المقدره» ، نحو: «إن تضرب أضرب» إلى آخرها.

و اعلم أنّ «لم» تقلب المضارع ماضيا منفيا و «لَمَّا» كذلك إلا أنّ فيها توقّعا لما بعده و دواما لما قبله، و أيضا يجوز حذف الفعل بعد «لَمَّا» تقول: «ندم زيد و لَمَّا» أي: لَمَّا ينفعه التّندم و لا تقول: «ندم زيد و لم» .

و أمّا كلم المجازاه-حرفا كانت أو اسما-فهى تدخل على جملتين لتدلّ على أنّ الأولى سبب للتّانيه و تسمّى الأولى شرطا و التّانيه جزاء.

ثمّ إن كان الشرط و الجزاء مضارعين يجب الجزم فيهما لفظا، نحو: «إن تكرمنى

[شماره صفحه واقعى : ٢٢٥]

ص: ١٦٩٧

أكرمك» ، و إن كانا ماضيين لم يعمل فيهما لفظاً، نحو: «إن ضربت ضربت» ، و إن كان الجزاء وحده ماضياً يجب الجزم في الشرط، نحو: «إن تضربني ضربتك» . و إن كان الشرط وحده ماضياً جاز في الجزاء الوجهان، نحو: «إن جئتني أكرمك و أكرمك» .

مواضع امتناع ربط الجزاء ب «الفاء» و جوازه:

إعلم أنه لم يجز الفاء [الرابطه] في الجزاء في صورتين:

أ- إذا كان الجزاء ماضياً متصرفاً بغير «قد» نحو: «إن أكرمتني أكرمك» ، قال الله تعالى: وَ مَنْ ذَخَلَهُ كَانَ آمِنًا (١).

[ب- إذا كان الجزاء مضارعاً منفيّاً ب «لم» ، نحو: «من جهد لم يندم» .]

و إن كان مضارعاً مثبتاً أو منفيّاً ب «لا» جاز الوجهان، نحو:

«إن تضربني أضربك» أو «فأضربك» .

و «إن تشمتني لا أضربك» أو «فلا أضربك» .

[تنبيه: إذا اقترن المضارع ب «الفاء» وجب رفعه على تقدير ضمير على الابتدائية و الجملة المؤلفة من المضارع و فاعله خبر عنه؛ فالتقدير: إن تضربني فأنا أضربك و إن تشمتني فأنا لا أضربك.

أمّا مواضع وجوب الربط ب «الفاء» فسيأتي حكمه.]

[شماره صفحه واقعى : ٢٢٦]

ص: ١٦٩٨

١- آل عمران/٩٧.

١- عدد جوازم المضارع مع أمثله.

٢- ما الفرق بين «لم» و «لما» ؟

٣- علام تدخل كالم مجازاه و على ما ذا تدل بعد دخولها؟ وضح ذلك بأمثله.

٤- متى يجوز الرفع و الجزم فى الجزاء؟

٥- متى يمتنع ربط الجزاء بالفاء و متى يجوز؟

التمارين

١- استخراج المضارع المجزوم من الجمل التاليه و اذكر عامله: أ) لَمْ يَلِدْ وَ لَمْ يُؤَلِّدْ* وَ لَمْ يَكُنْ لَهُ كُفُوًا أَحَدٌ الإخلاص/٣-٤.

ب) رَبَّنَا لَا تُؤَاخِذْنَا إِنْ نَسِينَا أَوْ أَخْطَأْنَا رَبَّنَا وَ لَا تَحْمِلْ عَلَيْنَا إَصْرًا كَمَا حَمَلْتَهُ عَلَى الَّذِينَ مِنْ قَبْلِنَا رَبَّنَا وَ لَا تُحَمِّلْنَا مَا لَا طَاقَةَ لَنَا بِهِ... البقره/٢٨٦.

ج) ثُمَّ لِيَقْضُوا تَفَثَهُمْ وَ لِيُوفُوا نُدُورَهُمْ وَ لِيُطَوُّوا بِالْبَيْتِ الْعَتِيقِ الحج/٢٩.

د) قَالَتِ الْأَعْرَابُ آمَنَّا قُلْ لَمْ تُؤْمِنُوا وَ لَكِنْ قُولُوا أَسْلَمْنَا وَ لَمَّا يَدْخُلِ الْإِيمَانُ فِي قُلُوبِكُمْ... الحجرات/١٤.

[شماره صفحه واقعى : ٢٢٧]

ص: ١٦٩٩

٢- إستخرج جملة الشرط و الجزاء من الآيات التالية: أ) وَ تَلِكْ حُدُودَ اللَّهِ وَ مَنْ يَتَعَدَّ حُدُودَ اللَّهِ فَقَدْ ظَلَمَ نَفْسَهُ. . . الطلاق/١.

ب) وَ مَا تَفْعَلُوا مِنْ خَيْرٍ يَعْلَمْهُ اللَّهُ. . . البقره/١٩٧.

ج) وَ إِنْ تَبَدُّوا مَا فِي أَنْفُسِكُمْ أَوْ تُخَفُّوهُ بِحَاسِبِكُمْ بِهِ اللَّهُ. . . البقره/٢٨٤.

د) أَيْمَانًا تَكُونُوا يُدْرِكُكُمُ الْمَوْتُ وَ لَوْ كُنْتُمْ فِي بُرُوجٍ مُشْتَدِهٍ وَ إِنْ تُصِصْ بِهِمْ حَسْبَنَهُ يَقُولُوا هَدَاهِ مِنْ عِنْدِ اللَّهِ وَ إِنْ تُصِصْ بِهِمْ سَيِّئُهُ يَقُولُوا هَدَاهِ مِنْ عِنْدِكَ قُلْ كُلٌّ مِنْ عِنْدِ اللَّهِ. . . النساء/٧٨.

ه) فَإِنْ لَمْ تَفْعَلُوا وَ لَنْ تَفْعَلُوا فَاتَّقُوا النَّارَ الَّتِي وَقُودُهَا النَّاسُ وَ الْحِجَارَةُ البقره/٢٤.

و) عَسَىٰ رَبُّكُمْ أَنْ يَرْحَمَكُم وَ إِنْ عُدْتُمْ عُدْنَا. . . الإسراء/٨.

ز) مَنْ كَانَ يُرِيدُ حَرْثَ الْآخِرَةِ نَزِدْ لَهُ فِي حَرْثِهِ وَ مَنْ كَانَ يُرِيدُ حَرْثَ الدُّنْيَا نُؤْتِهِ مِنْهَا وَ مَا لَهُ فِي الْآخِرَةِ مِنْ نَصِيبٍ الشورى/٢٠.

ح) إِلَّا تَصْرَفْ عَنِّي كَيْدَهُنَّ أَصْبُ إِلَيْهِنَّ وَ أَكُنَّ مِنَ الْجَاهِلِينَ يوسف/٣٣.

٣- أعرب ما يلي: أ- وَ مَنْ يَهَاجِرْ فِي سَبِيلِ اللَّهِ يَجِدْ فِي الْأَرْضِ مُرَاعِمًا كَثِيرًا وَ سَعَةً النساء/١٠٠.

ب- إِلَّا تَنْفَرُوا يُعَذِّبْكُمْ عَذَابًا أَلِيمًا وَ يَسْتَبْدِلْ قَوْمًا غَيْرَكُمْ وَ لَا تَصُورُهُ سَيِّئًا وَ اللَّهُ عَلِيمٌ كُلُّ شَيْءٍ قَدِيرٌ التوبه/٣٩.

ج- عَفَا اللَّهُ عَمَّا سَلَفَ وَ مَنْ عَادَ فَيَنْتَقِمُ اللَّهُ مِنْهُ المائده/٩٥.

[شماره صفحه واقعی : ٢٢٨]

ص: ١٧٠٠

مواضع وجوب ربط الجزاء ب «الفاء» : يجب الفاء في سبع صور:

إحداها: أن يكون الجزاء ماضيا مع «قد» ، نحو قوله تعالى: إِنْ يَشْرِقْ فَقَدْ سَرَقَ أَخٌ لَهُ (١).

الثّانيه: أن يكون مضارعا منفيًا بغير «لا» ، نحو قوله تعالى: وَمَنْ يَبْتَغِ غَيْرَ الْإِسْلَامِ دِينًا فَلَنْ يُقْبَلَ مِنْهُ (٢).

الثالثه: أن يكون جملة إسميّه، نحو قوله تعالى: مَنْ جَاءَ بِالْحَسَنَةِ فَلَهُ عَشْرٌ أَمْثَلِهَا (٣).

الرّابعه: أن يكون جملة إنشائيّه؛ إمّا أمرا، نحو قوله تعالى: قُلْ إِنْ كُنْتُمْ تُحِبُّونَ اللَّهَ فَاتَّبِعُونِي (٤) وإمّا نهيا، نحو قوله تعالى: فَإِنْ عَلِمْتُمُوهُنَّ مُؤْمِنَاتٍ فَلَا تَرْجِعُوهُنَّ إِلَى الْكُفَّارِ (٥) أو استفهاما، نحو قولك: «إِنْ تَرَكْتَنَا فَمَنْ يَرْحَمُنَا» أو دعاء، نحو قولك: «إِنْ أَكْرَمْتَنَا فَيَرْحَمَكِ اللَّهُ» .

[الخامسه: أن يكون مقترنا ب «ما» ، نحو قوله تعالى: فَإِنْ تَوَلَّيْتُمْ فَمَا سَأَلْتُكُمْ مِنْ أَجْرِ (٦).

السادسه: أن يكون فعلا جامدا، نحو قوله تعالى: إِنْ تَرَنِ أَنَا أَقَلُّ مِنْكَ مَالًا

[شماره صفحه واقعي : ٢٢٩]

ص: ١٧٠١

١- يوسف/٧٧.

٢- آل عمران/٨٥.

٣- الأنعام/١٦٠.

٤- آل عمران/٣١.

٥- الممتحنه/١٠.

٦- يونس/٧٢.

السابعة: أن يكون مقترنا! بحرف التنفيس، نحو قوله تعالى: وَمَنْ يَسْتَنْكِفْ عَنْ عِبَادَتِهِ وَيَسْتَكْبِرْ فَسَيَحْشُرُهُمْ إِلَيْهِ جَمِيعًا (٢) وَإِنْ خِفْتُمْ عَيْلَةً فَسَوْفَ يُغْنِيكُمُ اللَّهُ مِنْ فَضْلِهِ (٣)

تتمه

وقد يقع «إذا» [الفجائية] مع الجملة الإسمية موضع «الفاء»، نحو قوله تعالى: وَإِنْ تُصِيبُهُمْ سَيِّئَةٌ بِمَا قَدَّمَتْ أَيْدِيهِمْ إِذَا هُمْ يَقْتُلُونَ (٤).

مواضع تقدير «إن»

إنما يجزم المضارع ب «إن» المقدره إذا وقع في جواب الطلب و هو:

الأمر، نحو: «تعلّم تنجح» و «ليتعلّم زيد يفز» و النهي، نحو: «لا تكذب يكن خيرا» و الإستفهام، نحو: «هل تزورنا نكرمك» و التمني، نحو: «ليتك عندي أخدمك» و الترجي، نحو: «لعلك تطيع الله تفز بالسعادة» و العرض، نحو «ألا تنزل بنا تصب خيرا منا» و التحضيض، نحو: «هلا تجتهد تمل خيرا» .

[إعلم أنه يشترط في تقدير «إن» أن لا- يكون المضارع مقترنا ب «فاء» السببية أو «واو» المعية] أو أن يكون الأَوّل سببا للثاني كما رأيت في الأمثلة، فإنّ معنى قولك: «تعلّم تنجح» هو «إن تتعلّم تنجح» و كذلك البواقي. فلذلك امتنع قولك: «لا تكفر تدخل النار» لامتناع السببية إذ لا يصح أن يقال: «إن لا تكفر تدخل النار» .

[شماره صفحه واقعي : ٢٣٠]

ص: ١٧٠٢

١- الكهف/٣٩-٤٠.

٢- النساء/١٧٢.

٣- التوبه/٢٨.

٤- الزوم/٣٦.

١- عدد مواضع لزوم ربط الجزاء ب «الفاء» الرابطه.

٢- ماذا تخلف «الفاء» الرابطه؟

٣- متى تقدر «إن» وما هو شرطه؟

التمارين

١- إستخرج الجزاء مما يلي من الجمل و بين أن دخول «الفاء» الرابطه عليه واجب أو جائز أو ممتنع، ذكرا للسبب: (أ) إِلَّا تَنْصُرُوهُ فَقَدْ نَصَرَهُ اللَّهُ. . . التوبه/٤٠.

(ب) أَيُّمَا مَا تَدْعُوا فَلَهُ الْأَسْمَاءُ الْحُسْنَىٰ الإسراء/١١٠.

(ج) وَإِنْ تَعُدُّوا نِعْمَةَ اللَّهِ لَا تُحْصُوهَا. . . النحل/١٨.

(د) وَحَيْثُ مَا كُنْتُمْ فَوَلُّوا وُجُوهَكُمْ شَطْرَهُ البقره/١٥٠.

(هـ) فَمَنْ يُؤْمِنُ بِرَبِّهِ فَلَا يَخَافُ بَخْسًا وَلَا رَهَقًا الجن/١٣.

(و) وَمَنْ يُضِلِلِ اللَّهُ فَمَا لَهُ مِنْ هَادٍ الرعد/٣٣.

(ز) إِنْ أَحْسَنْتُمْ أَحْسَنْتُمْ لِأَنْفُسِكُمْ وَإِنْ أَسَأْتُمْ فَلَهَا. . . الإسراء/٧.

(ح) أَتَيْنَ مَا تَكُونُوا يَأْتِ بِكُمْ اللَّهُ جَمِيعًا البقره/١٤٨.

(ط) مَنْ يُضِلِلِ اللَّهُ فَمَا لَهُ هَادٍ لَّهُ الْأَعْرَافُ/١٨٦.

(ي) وَمَا تَفْعَلُوا مِنْ خَيْرٍ فَإِنَّ اللَّهَ بِهِ عَلِيمٌ البقره/٢١٥.

[شماره صفحه واقعي : ٢٣١]

ك) قَالُوا مَهْمَا تَأْتِنَا بِهِ مِنْ آيَةٍ لِنَسْخَرَنَّا بِهَا فَمَا نَخُنْ لَكَ بِمُؤْمِنِينَ الْأَعْرَافِ/١٣٢.

ل) قال علي بن موسى الرضا عليهما السلام: «من لم يقدر على ما يكفر به ذنوبه فليكثر من الصيلاه على محمد وآله فإنها تهدم الذنوب هدما» بحار الأنوار: ٩١/٤٧، ح ٢، ب ٢٩.

م) «إن ذكر الخير كنتم أوله و أصله و فرعه و معدنه و مأواه» مفاتيح الجنان، الزياره الجامعه الكبيره.

ن) «من كنت مولاه فعلى مولاه» نهج الحياه: ص ٤١، ح ١٧.

٢- ما هو سبب جزم المضارع فى ما يلى من الجمل: أ) ... فَقُلْ تَعَالَوْا نَدْعُ أَبْنَاءَنَا وَ أَبْنَاءَكُمْ وَ نِسَاءَنَا وَ نِسَاءَكُمْ وَ أَنْفُسَنَا وَ أَنْفُسَكُمْ... آل عمران/٦١.

ب) يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا هَلْ أَدُلُّكُمْ عَلَىٰ بِيْعَارِهِ تَنْجِيكُمْ مِنْ عَذَابِ أَلِيمٍ... يَغْفِرُ لَكُمْ ذُنُوبَكُمْ الصَّف/١٠-١٢.

ج) فَلْيَلْقِهِ الْيَوْمَ بِالسَّاحِلِ يَأْخُذْهُ عَدُوٌّ لِي وَ عَدُوٌّ لَهُ طه/٣٩.

د) وَ أَوْفُوا بِعَهْدِي أُوفِ بِعَهْدِكُمْ الْبقره/٤٠.

٣- أعرب ما يلى: أ- وَ مَنْ يُخْرِجْ مِنْ بَيْتِهِ مُهَاجِرًا إِلَى اللَّهِ وَ رَسُولِهِ ثُمَّ يُدْرِكْهُ الْمَوْتُ فَقَدْ وَقَعَ أَجْرُهُ عَلَى اللَّهِ وَ كَانَ اللَّهُ غَفُورًا رَحِيمًا النساء/١٠٠.

ب- وَ مَنْ يُطِيعِ اللَّهَ وَ رَسُولَهُ وَ يَخْشِ اللَّهَ وَ يَتَّقْهُ فَأُولَئِكَ هُمُ الْفَائِزُونَ التور/٥٢.

[شماره صفحه واقعى : ٢٣٢]

ص: ١٧٠٤

الثالث: الأمر

تعريفه: و هو فعل يطلب به الفعل من الفاعل المخاطب، نحو: «إضرب» و «أغز» و «إرم» و «إسع» .

كيفية صوغه: [و هي] أن تحذف من المضارع حرف المضارعه ثم ينظر؛

فإن كان ما بعد حرف المضارعه ساكنا زيدت همزه الوصل مضمومه إن انضمّ ثلثه، نحو: «أنصر» و مكسوره إن انفتح ثلثه، نحو: «إعلم» أو انكسر، نحو: «إضرب» و «إستخرج» ؛

و إن كان متحرّكا فلا حاجة إلى الهمزة، نحو: «عد» و «حاسب» . و باب الأفعال من القسم الثّاني.

بنائه: و هو مبني على ما انجزم به المضارعه، نحو: «إضرب» و «أغز» و «إرم» و «إسع» و «إضربا» و «إضربوا» و «دحرج» .

بقيت هنا فصول:

الفصل الأول: في فعل ما لم يسمّ فاعله

تعريفه: و هو فعل حذف فاعله و أقيم المفعول به مقامه و يختصّ بالمتعدّي.

[شماره صفحه واقعی : ۲۳۳]

ص: ۱۷۰۵

علامته فى الماضى: و هى أن يكون أوله مضموما و ما قبل آخره مكسورا و ذلك فى الأبواب التى ليست فى أولها «همزة» وصل و لا «تاء» زائده، نحو: «ضرب» و «دحرج» و «أكرم» .

و أن يكون أوله و ثانيه مضموما و ما قبل آخره مكسورا فيما أوله «تاء» زائده، نحو: «تفضل» و «تقرب» .

أو يكون ثالثه مضموما و ما قبل آخره مكسورا و ذلك فيما أوله «همزة» وصل، نحو: «أستخرج» و «أقتدر» و الهمزة تتبع المضموم إن لم تدرج.

الأسئلة

١-عرّف الأمر و مثل له.

٢-كيف يصاغ فعل الأمر؟

٣-علام بينى فعل الأمر؟ وضح ذلك بأمثله.

٤-عرّف الفعل المجهول و مثل له.

٥-كيف بينى الماضى المجهول فى الأبواب التى أولها «همزة» وصل أو «تاء» زائده؟

[شماره صفحه واقعى : ٢٣٤]

ص: ١٧٠٦

١- إستخرج فعل الأمر ممّا يلي من الجمل و اذكر أصله المشتق منه: (أ) قُلْ سِيرُوا فِي الْأَرْضِ فَانظُرُوا كَيْفَ كَانَ عَاقِبَةُ الَّذِينَ مِنْ قَبْلُ... الزوم/٤٢.

(ب) يَا بَنِي آدَمَ اصَلُّوا وَ أَمُرُ بِالْمَعْرُوفِ وَ إِنه عَنِ الْمُنْكَرِ وَ اصْبِرْ عَلَيَّ مَا أَصَابَكَ... لقمان/١٧.

(ج) خُذُوهُ فَغُلُّوهُ * ثُمَّ الْجَحِيمِ صَلُّوهُ * ثُمَّ فِي سِلْسِلَةٍ ذَرْعُهَا سَبْعُونَ ذِرَاعًا فَاسْلُكُوهُ الحاقه/٣٢/٣٠.

(د) وَ آتِ ذَا الْقُرْبَى حَقَّهُ... الإسراء/٢٦.

(ه) يَا مَرْيَمُ اقْنُتِي لِرَبِّكِ وَ اسْجُدِي وَ ارْكَعِي مَعَ الرَّاكِعِينَ آل عمران/٤٣.

(و) فَاسْتَفْتِهِمْ أَلِرَبِّكَ الْبَنَاتُ وَ لَهُمُ الْبُنُونَ الصافات/١٤٩.

(ز) يَا أَيُّهَا الْمُدَّثِّرُ * قُمْ فَأَنْذِرْ * وَ رَبِّكَ فَكْبُرُ المذثر/١-٣.

(ح) وَ قِهِمُ السَّيِّئَاتِ... غافر/٩.

٢- إبن من الأفعال التالية الأمر: «عَضَّ، ضَاعَفَ، وَعَى، نَالَ، أَوْرَثَ، تَضَعَضَ، اسْتَكْتَرَتْ، تَابَ، عَدَبَ»

٣- إستخرج المجهول ممّا يلي من الجمل و عيّن نائب الفاعل فيها: (أ) وَ اتَّبِعُوا الْحَجَّ وَ الْعُمْرَةَ لِلَّهِ فَإِنْ أُحْصِرْتُمْ فَمَا اسْتَيْسَرَ مِنَ الْهَدْيِ البقره/١٩٦.

(ب) ... وَ لَوْ رُدُّوا لَعَادُوا لِمَا نُهُوا عَنْهُ الأنعام/٢٨.

[شماره صفحه واقعی : ٢٣٥]

ج) قُلْ أَوْحَىٰ إِلَيَّ أَنَّهُ اسْتَمَعَ نَفَرٌ مِّنَ الْجِنِّ فَقَالُوا إِنَّا سَمِعْنَا قَوْلَ آتِنَا عَبَابًا الْجَنِّ ۙ/١.

د) وَإِنْ عَاقَبْتُمْ فَعَابُوا بِمِثْلِ مَا عَلَّمْتُمْ بِهِ... النحل/١٢٦.

هـ) يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا إِذَا نُودِيَ لِلصَّلَاةِ مِنْ يَوْمِ الْجُمُعَةِ فَاسْعَوْا إِلَىٰ ذِكْرِ اللَّهِ وَذَرُوا الْبَيْعَ... الجمعة/٩.

و) قَالُوا يَا أَبَانَا مَا نَبغِي هَذِهِ بِضَاعَتْنَا رُذَّتْ إِلَيْنَا... يوسف/٦٥.

ز) أَفَلَا يَعْلَمُ إِذَا بُعْثِرَ مَا فِي الْقُبُورِ* وَحُصِّلَ مَا فِي الصُّدُورِ الْعَادِيَاتِ ٩-١٠.

ح) وَلَمَّا سَقَطَ فِي أَيْدِيهِمْ وَرَأَوْا أَنَّهُمْ قَدْ ضَلُّوا قَالُوا... الأعراف/١٤٩.

٤- ابن الأفعال التابعه للمجهول: «إعتاد، تجاهل، إستعجل، أذبح، أرى، تل، نادى، فدى، تصدى، إصطفى»

٥- أعرب ما يلي: أ- فَاضْدَعْ بِمَا تُؤْمَرُ وَاعْرِضْ عَنِ الْمُشْرِكِينَ إِنَّا كَفَيْنَاكَ الْمُسْتَهْزِئِينَ الَّذِينَ يَجْعَلُونَ مَعَ اللَّهِ إِلَهًا آخَرَ الْحَجَرِ/٩٤-٩٦.

ب- وَأَدْخِلَ الَّذِينَ آمَنُوا وَعَمِلُوا الصَّالِحَاتِ جَنَّاتٍ تَجْرِي مِنْ تَحْتِهَا الْأَنْهَارُ خَالِدِينَ فِيهَا بِإِذْنِ رَبِّهِمْ تَحِيَّتُهُمْ فِيهَا سَلَامٌ إِبْرَاهِيمَ/٢٣.

[شماره صفحه واقعی : ٢٣٦]

ص: ١٧٠٨

علامه «فعل ما لم يسم فاعله» فى المضارع

[و هى أن يكون حرف المضارعه مضموما و ما قبل آخره مفتوحا، نحو: «يضرب» و «يستخرج» إلّا- فى باب «المفاعله» و «الإفعال» و «التفعيل» و «الفعلة» و ملحقاتها، فإنّ العلامه فيها فتح ما قبل الآخر، نحو: «يحاسب» و «يدحرج» .

تبصره: و علامته فى الأجوف [أن يكون إفاء الفعل من ماضيه مكسورا] و هو الأفضح [و جاء] الإشمام [و هو فصيح]، نحو: «قيل» و «بيع» و [جاء] الواو [على ضعف] نحو: «قول» و «بوع» .

و كذلك باب «أختير» و «أنقيد» دون «أستخير» و «أقيم» لفقدان «فعل» فيهما.

و تقلب العين فى مضارعه ألفا، نحو: «يقال» و «يباع» كما مرّ فى التصريف مستقصى.

الفصل الثّانى: فى اللازم و المتعدى

تعريفهما: الفعل إمّا «متعدّ» و هو ما يتوقّف فهم معناه على متعلّق غير الفاعل، نحو: «ضرب زيد عمرا» و إمّا «لازم» و هو بخلافه، نحو: «قعد زيد» .

أقسام المتعدى: [و هو ثلاثه]:

[شماره صفحه واقعى : ٢٣٧]

ص: ١٧٠٩

١-المتعدى إلى مفعول واحد، نحو: «ضرب زيد عمرا» .

٢-[المتعدى إلى مفعولين: نحو: «أعطى زيد عمرا درهما» و يجوز فيه الإقتصار على أحد مفعوليه، نحو: «أعطيت زيدا» أو «أعطيت درهما» ، بخلاف باب «علمت» .

٣-[المتعدى إلى ثلاثة مفاعيل، نحو: «أعلم الله زيدا عمرا فاضلا» و منه «أرى و أنبأ و نبأ و أخبر و خبر و حدّث» .

و هذه الأفعال الستة مفعولها الأول مع الأخيرين كمفعولى «أعطيت» فى جواز الإقتصار على أحدهما، نحو: «أعلم الله زيدا» و «أعلم الله عمرا فاضلا» و الثانى مع الثالث كمفعولى «علمت» فى عدم جواز الإقتصار على أحدهما، فلا يقال: «أعلمت زيدا خير الناس» أو «أعلمت زيدا عمرا» بل يقال: «أعلمت زيدا عمرا خير الناس» .

[شماره صفحه واقعى : ٢٣٨]

ص: ١٧١٠

- ١- ما هي ملحقات «فعله» ؟
- ٢- كيف يبني المضارع المجهول من الأجوف؟
- ٣- أذكر الأوجه الجائزه في الماضي المجهول من الأجوف.
- ٤- عرّف الفعل اللّازم و مثل له.
- ٥- عدّد أقسام المتعدّي و مثل له.
- ٦- أى من المفاعيل الثلاثه يجوز حذفه؟

التمارين

- ١- إستخرج الفعل المجهول من الجمل التاليه و عيّن نائب الفاعل فيها: (أ) فِي بُيُوتِ الَّذِينَ اللَّهُ أَنْ تُزْفَعُ وَيُذَكَّرُ فِيهَا إِسْمُهُ. . . النور/٣٦.
- (ب) قُلْ إِنَّ الْهُدَىٰ هُدَىٰ اللَّهِ أَنْ يُؤْتِيَا أَحَدٌ مِّثْلَ مَا أُوتِيْتُمْ. . . آل عمران/٧٣.
- (ج) فَلَمَّا جَاءَهَا نُودِيَ أَنْ بُورِكَ مَنْ فِي النَّارِ وَمَنْ حَوْلَهَا. . . النمل/٨.
- (د) فَلَمَّا رَأَوْهُ زُلْفَةً سَيِّئَتْ وُجُوهُ الَّذِينَ كَفَرُوا وَقِيلَ هَذَا الَّذِي كُنْتُمْ بِهِ تَدْعُونَ الملك/٢٧.
- (هـ) أُولَئِكَ يُجْرَوْنَ الْغُرْفَةَ بِمَا صَبَرُوا وَيُلَقَّوْنَ فِيهَا تَحِيَّةً وَسَلَامًا الفرقان/٧٥.
- (و) إِنَّمَا جَزَاءُ الَّذِينَ يُحَارِبُونَ اللَّهَ وَرَسُولَهُ وَيَسْعَوْنَ فِي الْأَرْضِ فَسَادًا

[شماره صفحه واقعی : ٢٣٩]

ص: ١٧١١

أَنْ يُقْتَلُوا أَوْ يُصَلَّبُوا أَوْ تُقَطَّعَ أَيْدِيهِمْ وَأَرْجُلُهُمْ مِنْ خِلَافٍ أَوْ يُنْفَوْا مِنَ الْأَرْضِ... المائدة/٣٣.

٢- مِيزَ اللَّازِمِ مِنَ الْمُتَعَدَّى وَ عَيْنِ أَقْسَامِ الْمُتَعَدَّى فِي الْجُمْلَةِ التَّالِيَةِ: (أ) إِنْ أَعْطَيْنَاكَ الْكَوْثَرَ الْكَوْثَرَ/١.

(ب) إِنْ سَمِعْتَهَا مَرْزَمَ وَإِنِّي أُعِيدُهَا بِكَ وَ ذُرِّيَّتَهَا مِنَ الشَّيْطَانِ الرَّجِيمِ آل عمران/٣٦.

(ج) يَا أَيُّهَا النَّاسُ إِنَّا خَلَقْنَاكُمْ مِنْ ذَكَرٍ وَأُنْثَى وَ جَعَلْنَاكُمْ شُعُوبًا وَقَبَائِلَ لِتَعَارَفُوا إِنَّ أَكْرَمَكُمْ عِنْدَ اللَّهِ أَتْقَاكُمْ... الحجرات/١٣.

(د) وَإِذَا سَأَلَكَ عِبَادِي عَنِّي فَإِنِّي قَرِيبٌ أُجِيبُ دَعْوَةَ الدَّاعِ إِذَا دَعَانِ فَلْيَسْتَجِيبُوا لِي وَلْيُؤْمِنُوا بِي لَعَلَّهُمْ يَرْشُدُونَ البقره/١٨٦.

(هـ) فَإِذَا فَرَغْتَ فَانصَبْ * وَإِلَىٰ رَبِّكَ فَارْجِعْ الشرح/٧-٨.

(و) إِلَّا مَنْ تَابَ وَ آمَنَ وَ عَمِلَ عَمَلًا صَالِحًا فَأُولَئِكَ يُبَدِّلُ اللَّهُ سَيِّئَاتِهِمْ حَسَنَاتٍ... الفرقان/٧٠.

(ز) هُوَ الَّذِي يُرِيكُم آيَاتِهِ وَ يُنَزِّلُ لَكُمْ مِنَ السَّمَاءِ رِزْقًا... غافر/١٣.

(ح) إِنَّ الَّذِينَ كَفَرُوا بِآيَاتِنَا سَوْفَ نُصَلِّيهِمْ نَارًا كَلَّمًا نَصَجَتْ جُلُودُهُمْ بَدَنَهُمْ جُلُودًا غَيْرَهَا لِيَذُوقُوا الْعَذَابَ النَّساء/٥٦.

[شماره صفحه واقعی : ٢٤٠]

ص: ١٧١٢

٣- أعرّب ما يلي: أ- إِذْ يُرِيكُهُمُ اللَّهُ فِي مَتَابِعِكَ قَلِيلًا وَ لَوْ أَرَاكَهُمْ كَثِيرًا لَفَشِلْتُمْ وَ لَتَنَازَعْتُمْ فِي الْأَمْرِ وَ لَكِنَّ اللَّهَ سَلَّمَ إِنَّهُ عَلِيمٌ بِذَاتِ الصُّدُورِ الأنفال/٤٣.

ب- وَ لَقَدْ كُذِّبَتْ رُسُلٌ مِنْ قَبْلِكَ فَصَبَرُوا عَلَىٰ مَا كُذِّبُوا وَ أُوذُوا حَتَّىٰ أَتَاهُمْ نَصْرُنَا الْأَنْعَامِ/٣٤.

[شماره صفحه واقعی : ٢٤١]

ص: ١٧١٣

الفصل الثالث: في أفعال القلوب

و هي تسعه: «علمت» و «ظننت» و «حسبت» و «خلت» و «رأيت» و «زعمت» و «وجدت» و «ألفيت» و «جعلت».

عملها: و هي تدخل على المبتدأ و الخبر فتنصبهما على المفعوليه، نحو: «علمت زيدا فاضلا» و «ظننت عمرا عالما» (١).

خواصها: إعلم أنّ لهذه الأفعال خواصّ [فمنها]:

١- أن لا يقتصر على أحد مفعوليهما بخلاف باب «أعطيت» فلا تقول: «علمت زيدا» .

٢- جواز إلغائها [و هو إبطال عملها لفظا و محلا] إذا توسّطت، نحو: «زيد ظننت عالم» أو تأخرت، نحو: «زيد قائم ظننت» .

٣- وجوب تعليقها [و هو إبطال عملها لفظا فقط] إذا وقعت قبل الإستفهام، نحو: «علمت أزيد عندك أم عمرو» و «علمت متى السفر» ؛ أو قبل [«ما و إن و لا»] النافيات، نحو: «علمت ما زيد في الدار» و «علمت إن هند إلاّ عالمه» و «علمت لا

[شماره صفحه واقعی : ٢٤٢]

ص: ١٧١٤

١- ١) قد تسدّ مسدّ المفعولين، «أنّ» و صلتها، نحو: وَ ظَنَّ أَنَّهُ الْفِرَاقُ (القيامة/٢٨) . أو «أن» و صلتها، نحو: أَيْحَسِبُ الْإِنْسَانُ أَنْ يُتْرَكَ سُدىً (القيامة/٣٦).

زيد عالم ولا عمرو؛ أو قبل «لام» الإبتداء، نحو: «علمت لزيد منطلق»؛ أو قبل «لام» القسم، نحو: «علمت ليأتين زيد». فهي في هذه المواضع لا تعمل لفظا بل تعمل معنى و لذلك سمى تعليقا.

٤- أنه يجوز أن يكون فاعلها و مفعولها ضميرين لشيء الواحد، نحو: «علمتني منطلقا» و «ظننتك فاضلا» .

فأئده: إعلم أنه قد يكون «ظننت» بمعنى «أنهت» و «علمت» بمعنى «عرفت» و «رأيت» بمعنى «أبصرت» و «وجدت» بمعنى «أصبت الضالّه» [و «جعلت» بمعنى «خلقت»] فتنصب مفعولا واحدا فقط فلا تكون حينئذ من أفعال القلوب.

[شماره صفحه واقعي : ٢٤٣]

ص: ١٧١٥

- ١- علام تدخل أفعال القلوب و ما هو عملها؟
- ٢- هل يجوز أن يقتصر على أحد مفعولى أفعال القلوب أو لا؟
- ٣- ما الفرق بين الإلغاء و التعليق؟
- ٤- ما هي معلقات أفعال القلوب؟ إشرح ذلك بأمثله.
- ٥- متى يتعدى «ظننت» و «علمت» و «رأيت» و «وجدت» و «جعلت» إلى مفعول واحد فقط؟

التمارين

- ١- إستخرج أفعال القلوب من الجمل التاليه و عيّن مفعولها أو ماسد مسدّهما: أ) ... فَإِنْ عَلِمْتُمُوهُنَّ مُؤْمِنَاتٍ فَلَا تَرْجِعُوهُنَّ إِلَى الْكُفَّارِ... الممتحنه/١٠.
- ب) وَلَا تَحْسَبَنَّ الَّذِينَ قُتِلُوا فِي سَبِيلِ اللَّهِ أَمْواتًا... آل عمران/١٦٩.
- ج) أَلَمْ يَجِدْكَ يَتِيمًا فَآوَى* وَ وَجَدَكَ ضَالًّا فَهَدَى الضحى/٦-٧.
- د) إِنَّهُمْ يَرُؤْنَهُ بَعِيدًا* وَ تَرَاهُ قَرِيبًا المعارج/٦-٧.
- هـ) إِنَّهُمْ أَلْفَوْا آبَاءَهُمْ ضَالِّينَ الصافات/٦٩.
- و) وَ جَعَلُوا الْمَلَائِكَةَ الَّذِينَ هُمْ جِبَادُ الرَّحْمَنِ إِنانًا الزخرف/١٩.
- ز) وَإِنْ وَجَدْنَا أَكْثَرَهُمْ لَفَاسِقِينَ الأعراف/١٠٢.
- ح) مَنْ كَانَ يَظُنُّ أَنْ لَنْ يَنْصُرَهُ اللَّهُ فِي الدُّنْيَا وَ الآخِرَةِ فَلْيَمْدُدْ بِسَبَبٍ إِلَى السَّمَاءِ... الحج/١٥.

[شماره صفحه واقعى : ٢٤٤]

ط) قَالَ لَقَدْ عَلِمْتَمَا أَنْزَلَ هَؤُلَاءِ إِلَّا رَبُّ السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضِ بَصَائِرٌ وَإِنِّي لَأَظُنُّكَ يَا فِرْعَوْنُ مَثْبُورًا الإسراء/١٠٢.

ي) وَ تَرَى الْمُجْرِمِينَ يَوْمَئِذٍ مُقَرَّنِينَ فِي الْأَصْفَادِ إبراهيم/٤٩.

ك) زَعَمَ الَّذِينَ كَفَرُوا أَنْ لَنْ يُبْعَثُوا التغابن/٧.

ل) يَحْسَبُهُمُ الْجَاهِلُ أَغْيَاءً مِنَ التَّعَفُّفِ . . . البقره/٢٧٣.

م) «إعلموا أن كمال الدين طلب العلم والعمل به» تحف العقول: ص ١٩٩.

٢- لماذا تعلقت أفعال القلوب عن العمل في الجمل التاليه: أ) ثُمَّ نَكُسُوهُ عَلَى رؤُسِهِمْ لَقَدْ عَلِمْتَمَا هَؤُلَاءِ يَنْطِقُونَ الإنبياء/٦٥.

ب) ثُمَّ بَعَثْنَاهُمْ لِنَعْلَمَ أَيُّ الْحِزْبَيْنِ أَحْصَىٰ لِمَا لَبِثُوا أَمَدًا الكهف/١٢.

ج) وَ تَظُنُّونَ إِن لَبِثْتُمْ إِلَّا قَلِيلًا الإسراء/٥٢.

د) وَ لَقَدْ عَلِمُوا لَمَنِ اشْتَرَاهُ مَا لَهُ فِي الْآخِرَةِ مِنْ خَلَاقٍ البقره/١٠٢.

ه) . . . وَإِن أَدْرَىٰ أَقْرَبَ أَمْ يُعِيدُ مَا تُوْعَدُونَ الأنبياء/١٠٩.

و) . . . وَ سَيَعْلَمُ الَّذِينَ ظَلَمُوا أَيُّ مُنْقَلَبٍ يَنْقَلِبُونَ الشعراء/٢٢٧.

٣- أعرب ما يلي: أ- وَ تَرَى الْجِبَالَ تَحْسَبُهَا جَامِدَةً وَ هِيَ تَمُرُّ مَرَّ السَّحَابِ . . . التمل/٨٨.

ب- أ حَسِبَ النَّاسُ أَنْ يُتْرَكُوا أَنْ يَقُولُوا آمَنَّا وَ هُمْ لَا يُفْتَنُونَ العنكبوت/٢.

ج- إِن رَّبَّكَ يَعْلَمُ أَنَّكَ تَقُومُ أَدْنَىٰ مِنْ ثُلُثِي اللَّيْلِ وَ نِصْفَهُ وَ ثُلُثَهُ وَ طَائِفَةٌ مِنَ الَّذِينَ مَعَكَ المزمّل/٢٠.

[شماره صفحه واقعی : ٢٤٥]

الفصل السابع: في الأفعال الناقصة

تعريفها: [و هي] أفعال وضعت لتقرير الفاعل على صفة غير صفة مصدرها و هي «كان، صار، أصبح، أمسى» إلى آخرها.

عملها: و تدخل على الجملة الإسمية لإفاده نسبتها حكم معناها فترفع الأول و تنصب الثاني فتقول: «كان زيد قائماً» .

أقسام «كان» : و هي على ثلاثة أقسام:

١- ناقصة؛ و هي تدلّ على ثبوت خبرها لفاعلها في الماضي إما دائماً، نحو: كَانَ اللَّهُ عَلِيمًا حَكِيمًا (١) أو منقطعاً، نحو: «كان زيد شاباً» . [و قد تكون بمعنى «صار»، نحو قوله تعالى: وَفُتِحَتِ السَّمَاءُ فَكَانَتْ أَبْوَابًا (٢)]

٢- تامّة؛ و هي بمعنى «ثبت» أو «حصل» [و تكتفى بفاعل فقط]، نحو: «كان القتال» أي: حصل.

٣- زائده؛ و هي لا يتغيّر به المعنى، كقول الشاعر:

«جواد بنى أبي بكر تسامى

على كان المسوّمه العراب» (٣)

[شماره صفحه واقعي : ٢٤٦]

ص: ١٧١٨

١- (١) النساء/١٧.

٢- (٢) النبأ/١٩.

٣- (٣) جامع الشواهد: ١/٣٨٧.

أى: على المسومه.

و «صار» على قسمين:

١- ناقصه؛ و هى تدل على الانتقال من صفه الى صفه، نحو: «صار زيد غنيا» أو من حقيقه الى حقيقه، نحو: «صار الطين خزفا».

[٢- تامه؛ و هى بمعنى «إنتقل»، نحو: «صار الأمر إليك».]

و «أصبح و أمسى و أضحى» أيضا على قسمين:

١- ناقصه؛ و هى تدل على اقتران معنى الجمله بتلك الأوقات، نحو: «أصبح زيد ذاكرا» أى: كان ذاكرا فى وقت الصباح؛

[و قد تكون بمعنى «صار»، نحو قوله تعالى: فَأَصْبَحْتُمْ بِنِعْمَتِهِ إِخْوَانًا (١).]

٢- تامه؛ و هى بمعنى «دخل فى الصباح و المساء و الضحى»، نحو قوله تعالى: فَسُبْحَانَ اللَّهِ حِينَ تُمْسُونَ وَ حِينَ تُصْبِحُونَ (٢).]

و كذلك «ظلّ و بات» على قسمين:

١- ناقصه؛ و هما تدلان على اقتران معنى الجمله بوقت النهار و الليل، نحو: «ظلّ زيد سائرا» و «بات عمرو نائما».

و قد تكونان بمعنى «صار»، نحو قوله تعالى: ظَلَّ وَجْهُهُ مُسْوَدًّا (٣).

٢- تامه؛ و حينئذ تكون «ظلّ» بمعنى «استمرّ»، نحو: «ظلّ اليوم» أى: استمرّ ظلّه و «بات» بمعنى «نزل ليلا»، نحو: «بات زيد بالقوم» أى: نزل بالقوم ليلا.]

[شماره صفحه واقعى : ٢٤٧]

ص: ١٧١٩

١- آل عمران/١٠٣.

٢- الروم/١٧.

٣- النحل/٥٨.

١- عرف الأفعال الناقصة و اذكر عملها.

٢- ما هي أقسام «كان» ؟ أذكرها مع إيراد المثال.

٣- ما معنى «ظلّ» و «بات» ؟

التمارين

١- إستخرج الأفعال الناقصة و التامة و معمولها معاً يلي من الجمل و اذكر معانيها: أ) وَ كَانَ حَقًّا عَلَيْنَا نَصْرُ الْمُؤْمِنِينَ الزوم/٤٧.

ب) وَ لَوْ فَتَحْنَا عَلَيْهِمْ بَابًا مِّنَ السَّمَاءِ فَظَلُّوا فِيهِ يَعْرُجُونَ الحجر/١٤.

ج) وَ إِن كَانَ ذُو عُسْرَةٍ فَنَظِرَةٌ إِلَىٰ مَيْسَرَةٍ البقره/٢٨٠.

د) كَلَّمَ أَنْزَلْنَاهُ مِنَ السَّمَاءِ فَاخْتَلَطَ بِهِ نَبَاتُ الْأَرْضِ فَأَصْبَحَ هَشِيمًا الكهف/٤٥.

هـ) وَ الَّذِينَ يَبْتَغُونَ لِرَبِّهِمْ سُجْدًا وَ قِيَامًا الفرقان/٦٤.

و) فَظَلَّتْ أَعْنَاقُهُمْ لَهَا خَاضِعِينَ الشعراء/٤.

ز) وَ حَالٌ بَيْنَهُمَا مَوْجٌ فَكَانَ مِنَ الْمُغْرَقِينَ هود/٤٣.

ح) وَ مَا كَانَ صَلَاتُهُمْ عِنْدَ الْبَيْتِ إِلَّا مُكَاءً وَ تَصْدِيهًا الأنفال/٣٥.

[شماره صفحه واقعی : ٢٤٨]

ص : ١٧٢٠

ط) إِنَّ كَيْدَ الشَّيْطَانِ كَانَ ضَعِيفًا النساء/٧٦.

ى) فَأَخَذَتْهُمُ الرَّجْفَةُ فَأَصْبَحُوا فِي دَارِهِمْ جِثِيمِينَ الأعراف/٩١.

ك) إِذَا أَمْرُهُ إِذَا أَرَادَ شَيْئًا أَنْ يَقُولَ لَهُ كُنْ فَيَكُونُ يس/٨٢.

ل) «أنت تكون ماجد نبيل إذا تهب شمال بليل» جامع الشواهد: ١/٢٩٩.

٢-أعرب ما يلي: أ- وَ كَذَلِكَ جَعَلْنَاكُمْ أُمَّةً وَسَطًا لِتَكُونُوا شُهَدَاءَ عَلَى النَّاسِ وَ يَكُونَ الرَّسُولُ عَلَيْكُمْ شَهِيدًا. . . البقره/١٤٣.

ب- يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا إِن لَّجَاءَكُمْ فَاسِقٌ بَنِيًا فَتَبَيَّنُوا أَن تُصِيبُوا قَوْمًا بِجَهَالَةٍ فَتُصِيبُوا عَلَيَّ مَا فَعَلْتُمْ نَادِمِينَ الحجرات/٦.

[شماره صفحه واقعی : ٢٤٩]

ص: ١٧٢١

اشاره

و «ما زال» و «ما برح» و «ما فتىء» و «ما انفكّ» تدلّ على استمرار ثبوت خبرها لفاعلها، نحو: «ما زال زيد أميراً» و يلزمها حرف النّفى [و قد تأتي «برح» و «انفكّ» تامتين بمعنى «إنفصل» و «ذهب»، نحو: «ما انفكّ الخاتم» أى: لم ينفصل و «لا أبرح إلى المدرسه» أى: لا أذهب.]

و «ما دام» تدلّ على توقيت أمر بمدّه ثبوت خبرها لفاعلها، نحو: «أقوم ما دام الأمير جالسا» [و قد تستعمل تامّه بمعنى «بقى»، نحو قوله تعالى: خَالِدِينَ فِيهَا مَا دَامَتِ السَّمَاوَاتُ وَ الْأَرْضُ (١)أى: بقيت السموات و الأرض].

و «ليس» تدلّ على نفى معنى الجملة حالا، و قيل: مطلقا، نحو: «ليس زيد قائما». و قد عرفت بقيه أحكامها فى القسم الأوّل فلا نعيدها.

الفصل الخامس: فى أفعال المقاربه

تعريفها: [و هى]أفعال وضعت للدلاله على دنوّ الخبر لفاعلها.

[شماره صفحه واقعى : ٢٥٠]

ص: ١٧٢٢

أقسامها: و هي على ثلاثة أقسام:

الأول: ما يدل على رجاء وقوع الخبر و هو «عسى» ، نحو: «عسى زيد أن يخرج» و «إخلولق» ، نحو: «إخلولق الشجر أن يثمر» و «حري» ، نحو: «حري عمرو أن يتعلم» ؛

الثاني: ما يدل على قرب حصول الخبر و هو «كاد» ، نحو: «كادت الشمس تغرب» و «كرب» ، نحو: «كرب الصبح ينبلج» و «أوشك» ، نحو: «أوشكت السماء أن تمطر» ؛

الثالث: ما يدل على الأخذ و الشروع في الفعل و هي كثيره، منها: «طفق و جعل و أخذ و أنشأ و علق» ، نحو: «طفق زيد يكتب» .

عملها: و هي في العمل مثل «كان» إلا أن خبرها فعل مضارع مسند إلى ضمير يعود إلى اسمها سواء أكان مقترنا ب «أن» أم مجزدا منها كما مرّ.

[إعلم أنّ أفعال المقاربه من حيث اقتران خبرها ب «أن» أو عدمه على أربعة أقسام:

أ- ما يجب اقتران خبره بها و هو «حري و إخلولق» ؛

ب- ما يجب تجزده منها و هي أفعال الشروع؛

ج- ما يغلب اقترانه بها و هو «عسى و أوشك» ؛

د- ما يغلب تجزده منها و هو «كاد و كرب» .

تمه: أفعال المقاربه كلّها جامده و لا يستعمل منها غير الماضي إلا «كاد و أوشك» ، نحو قوله تعالى: [□]يَكَادُ الْبَرْقُ يَخْطَفُ أَبْصَارَهُمْ [□](١) و قوله عليه السلام: «من يزرع خيرا يوشك أن يحصد خيرا» (٢). [

[شماره صفحه واقعی : ٢٥١]

ص: ١٧٢٣

١- البقره/٢٠.

٢- بحار الأنوار: ٧٤/٧٤، ح ٣، ب ٤.

١- عدد الأفعال الناقصة التي كان في أولها «ما» و اذكر معانيها مع إيراد أمثله.

٢- ما معنى «ليس» ؟ أذكره مع المثال.

٣- عرّف أفعال المقاربه و مثل لها.

٤- أذكر أقسام أفعال المقاربه و اضرب لكل قسم مثالا مفيدا.

٥- ما الفرق بين خبر الأفعال الناقصة و أفعال المقاربه؟

٦- أي فعل من أفعال المقاربه لا يستعمل مع «أن» ؟

التمارين

١- إستخرج الأفعال الناقصة و معموليها من الجمل التاليه: (أ) فَمَا زَالَتْ تِلْكَ دَعْوَاهُمْ حَتَّى جَعَلْنَاهُمْ حَصِيدًا خَامِدِينَ الْأَنْبِيَاءِ/١٥.

(ب) قَالُوا لَنْ نَبْرَحَ عَلَيْهِ عَاكِفِينَ حَتَّى يَرْجِعَ إِلَيْنَا مُوسَى طه/٩١.

(ج) ... فَلَا تَسْئَلْنِ مَا لَيْسَ لَكَ بِهِ عِلْمٌ... هود/٤٦.

(د) وَ كُنْتُ عَلَيْهِمْ شَهِيدًا مَا دُمْتُ فِيهِمْ الْمَائِدَه/١١٧.

(ه) قَالُوا تَاللَّهِ تَفْتُنَا تَذَكُرُ يُوسُفَ حَتَّى تَكُونَ حَرَضًا أَوْ تَكُونَ مِنَ الْهَالِكِينَ يوسف/٨٥.

(و) وَ حَرَّمَ عَلَيْكُمْ صَيْدُ الْبَرِّ مَا دُمْتُمْ حُرَمًا الْمَائِدَه/٩٦.

(ز) لَيْسَ الْبِرُّ أَنْ تُولُوا وُجُوهَكُمْ قِبَلَ الْمَشْرِقِ وَ الْمَغْرِبِ الْبقره/١٧٧.

[شماره صفحه واقعى : ٢٥٢]

ص: ١٧٢٤

ح) ... فَمَا زِلْتُمْ فِي شَكِّ مِمَّا لَجَأَ كُمْ بِهِ... غافر/٣٤.

ط) ... وَلَا يَزَالُونَ مُخْتَلِفِينَ إِلَّا مَنْ رَحِمَ رَبُّكَ هود/١١٨-١١٩.

٢- إستخرج أفعال المقاربه و معموليها مما يلي من الجمل و اذكر نوعها: أ) قَالَ إِنَّ أُمَّ إِنَّ الْقَوْمَ اسْتَضَعُّونِي وَ كَادُوا يَقْتُلُونِي... الأعراف/١٥٠.

ب) قَالَ عَسَىٰ رَبُّكُمْ أَن يُهْلِكَ عَدُوَّكُمْ... الأعراف/١٢٩.

ج) فَلَمَّا ذَاكَ الشَّجَرَةَ بَدَتْ لَهُمَا سَوْآتُهُمَا وَ طَفِقَا يَخْصِفَانِ عَلَيْهِمَا مِنْ وَرَقِ الْجَنَّةِ... الأعراف/٢٢.

د) يَكَادُ رَبُّهَا يُضِيءُ... التور/٣٥.

ه) فَأُولَئِكَ عَسَىٰ اللَّهُ أَن يَعْفُوَ عَنْهُمْ النِّسَاء/٩٩.

و) ... لَا يَكَادُونَ يَفْقَهُونَ قَوْلًا الْكهف/٩٣.

ز) قال رسول الله صلى الله عليه و آله و سلم: «دع ما يريبك إلى ما لا يريبك فمن رعى حول الحمى يوشك أن يقع فيه» مجموعه ورام:١/٥٢.

٣- أعرب ما يلي: أ- يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا تَوْبُوا إِلَى اللَّهِ تَوْبَةً نَّصُوحًا عَسَىٰ رَبُّكُمْ أَن يُكَفِّرَ عَنْكُمْ سَيِّئَاتِكُمْ وَ يُدْخِلَكُم جَنَّاتٍ تَجْرِي مِنْ تَحْتِهَا الْأَنْهَارُ يَوْمَ لَا يُخْزِي اللَّهُ النَّبِيَّ وَ الَّذِينَ آمَنُوا مَعَهُ... التحريم/٨.

ب- تَكَادُ السَّمَاوَاتُ يَنْفَطَرْنَ مِنْ فَوْقِهِنَّ وَ الْمَلَائِكَةُ يُسَبِّحُونَ بِحَمْدِ رَبِّهِمْ وَ يَسْتَغْفِرُونَ لِمَنْ فِي الْأَرْضِ... الشورى/٥.

ج- وَ إِذْ قَالَ مُوسَىٰ لِفَتَاهُ لَا أُبْرِحُ حَتَّىٰ أَتْلُعَ مَجْمَعَ الْبَحْرَيْنِ أَوْ أَمْضِيَ حُقُبًا الْكهف/٦٠.

[شماره صفحه واقعی : ٢٥٣]

الفصل السادس: في فعل التعجب

تعريفه: و هو ما وضع لإنشاء التعجب.

و له صيغتان:

١- «ما أفعله»، نحو: «ما أحسن زيدا» أى أى شىء أحسن زيدا و فى «أحسن» ضمير هو فاعله، [و «زيدا» مفعوله و الجملة خبر ل «ما» الإستفهامية].

٢- «أفعل به»، نحو: «أحسن بزيد» [و الباء زائده و «زيد» فاعل ل «أحسن» فى محلّ الرفع].

شروط صوغهما: و لا يبنيان إلّا ممّا يبنى منه «أفعل» التّفضيل، و يتوصّل فى الممتنع بمثل «ما أشدّ» كما عرفت فى اسم التّفضيل، [نحو: «ما أشدّ إيمانه» و «ما أقلّ سواد عينيه» و «أوفر بكحله» و «أكثر باجتهاده»].

أحكامهما: و لا يجوز التّصريف فيهما و لا التّقديم و لا التأخير و لا الفصل. و «المازنى» أجاز الفصل بالظرف، نحو: «ما أحسن اليوم زيدا» .

الفصل السابع: في أفعال المدح و الذم

تعريفها: [و هى] ما وضع لإنشاء مدح أو ذمّ.

[شماره صفحه واقعى : ٢٥٤]

ص: ١٧٢٤

أفعال المدح: و للمدح فعلان:

١- «نعم» ، و فاعله اسم معرّف ب «اللام» ، نحو: «نعم الرجل زيد» ، أو مضاف إلى المعرّف ب «اللام» ، نحو: «نعم غلام الزجل زيد» .

و قد يكون فاعله مضمرا فيجب تمييزه بنكره منصوبه، نحو: «نعم رجلا زيد» أي: نعم هو رجلا زيد. أو ب «ما» [النكرة التي بمعنى «شيء» ، نحو: «نعمًا زيد» أي: نعم هو شيئًا زيد. أو «زيد» يسمّى المخصوص بالمدح.

[و فى إعراب المخصوص وجهان مشهوران:

أ- أن يكون مبتدأ و الجملة التي قبله خبره، فأصله «زيد نعم الرجل» ؛

ب- أن يكون خبرا لمبتدأ محذوف وجوبا، فأصله «نعم الرجل، هو زيد» .

تنبيه: قد يحذف المخصوص إذا علم، نحو قوله تعالى فى مدح أيوب عليه السلام: **إِنَّا وَجَدْنَاهُ صَابِرًا نَعْمَ الْعَبْدُ (١)أى: نعم العبد أيوب.**

٢- «حَبْدًا» ، نحو: «حَبْدًا رجلا زيد» .

ف «حَبْ» فعل المدح [و «ذا» اسم إشاره فاعله] أو «رجلا» تمييزه و المخصوص «زيد» .

و يجوز أن يقع قبل مخصص «حَبْدًا» أو بعده تمييز، نحو: «حَبْدًا رجلا زيد» و «حَبْدًا زيد رجلا» أو حال، نحو: «حَبْدًا راكبا زيد» و «حَبْدًا زيد راكبا» .

أفعال الذمّ: و للذمّ فعلان أيضا:

١- «بئس» ؛ نحو: «بئس الزجل زيد» و «بئس غلام الرجل زيد» و «بئس رجلا زيد» .

٢- «ساء» ، نحو: «ساء الرجل زيد» و «ساء غلام الرجل زيد» و «ساء رجلا زيد» .

[شماره صفحه واقعى : ٢٥٥]

ص: ١٧٢٧

١- ص/٤٤.

١- كم صيغه للتعجب؟ أذكرها و مثل لها.

٢- من أين تبنى صيغتا التعجب؟

٣- هل يجوز الفصل بين صيغتي التعجب و معمولهما؟

٤- عدّد فعلى المدح مع مثال لكل واحد منهما.

٥- ماذا يكون فاعل أفعال المدح و الذم؟

٦- ما هو إعراب المخصوص؟

٧- هل يجوز حذف المخصوص؟ بيّنه بمثال.

التمارين

١- عين أفعال التعجب و معمولها فى الجمل التابعه: أ) قُتِلَ الْأَنْبِيَاءُ مَا أَكْفَرَهُ عِيسَى/١٧.

ب) لَهُ عَيْبٌ السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضِ أَبْصِرْ بِهِ وَأَسْمِعْ. . . الكهف/٢٦.

ج) فَلَمَّا أَصْبَرَهُمْ عَلَى النَّارِ البقره/١٧٥.

د) «فما أحلى أسمائكم و أكرم أنفسكم و أعظم شأنكم و أجلّ خطركم و أوفى عهدكم و أصدق وعدكم» مفاتيح الجنان-الزيارة الجامعة الكبيره.

ه) «يا طالب الجنّه ما أطول نومك و أكلّ مطيتك و أوهى همّتك» . تحف العقول: ص ٢٩١.

[شماره صفحه واقعى : ٢٥٦]

ص: ١٧٢٨

و) «ما أبعد الخير ممن همته بطنه و فرجه» غرر الحكم: ٧٤٨، الفصل ٧٩، ح ١٩٠.

ز) «ما أكثر العبر و أقل الإعتبار» نهج البلاغه، قصار الحكم: ٢٩٧.

ح) «ما أكثر الإخوان عند الجفان و أقلهم عند حادثات الزمان» تحف العقول: ٥٨٤، انتشارات العلميه الإسلاميه.

٢- توصل إلى التعجب من الأفعال التاليه مستأنسا بالمثال: إسود وجه الخائن - أ- ما أشد إسوداد وجه الخائن.

ب- أشدد ياسوداد وجه الخائن.

١. تدحرج الحجر.

٢. عانقت أخي.

٣. عرج الصبي.

٤. قرع الرأس.

٥. آمن جواد بالله و رسوله.

٣- استخراج أفعال المدح و الذم مما يلي من الجمل و عین فاعلها: أ) وَ وَهَبْنَا لِداوُدَ سُلَيْمَانَ نَعَمَ الْعَبْدُ إِنَّهُ أَوَّابٌ ص/٣٠.

ب) وَ مَا وَاهُمُ النَّارُ وَ بئسَ مَثْوًى الظَّالِمِينَ آل عمران/١٥١.

ج) إِنْ تُبْدُوا الصَّدَقَاتِ فَنِعِمَّا هِيَ الْبقره/٢٧١.

د) وَ أَفْطَرْنَا عَلَيْهِمْ مَطَرًا فَسَاءَ مَطَرُ الْمُنْذِرِينَ الشعراء/١٧٣.

هـ) ... يَا لَيْتَ بَنِي وَ بَيْتِكَ بُعِدَ الْمَشْرِقَيْنِ فَيَسَّ الْقَرِينُ الزخرف/٣٨.

[شماره صفحه واقعی : ٢٥٧]

ص: ١٧٢٩

(و) قُلْ يٰٓسَمَآءُ يٰٓأَمْرِكُمْ بِهِ إِيمَٰنُكُمْ إِن كُنتُمْ مُّؤْمِنِينَ البقره/٩٣.

(ز) . . . فَأَعْلَمُوا أَنَّ اللَّهَ مَوْلَاكُمْ نِعَمَ الْمَوْلَىٰ وَ نِعَمَ النَّصِيرِ الأنفال/٤٠.

(ح) «نعم العون على تقوى الله الغنى» تحف العقول: ٤٩.

(ط) «بئس السعى التفرقه بين الأليفين» غرر الحكم: ٣٤٢، الفصل ٢٠، ح ٢٩.

٤- أعرب ما يلي: أ- «ما أحسن تواضع الأغنياء للفقراء طلبا لما عند الله! و أحسن منه تيه الفقراء على الأغنياء اتكالا على الله» نهج البلاغه، قصار الحكم: ٤٠٦.

ب- قال رسول الله صلى الله عليه وآله وسلم: «نعم الشيء الهدية تذهب الصغائن من الصدور» بحار الأنوار: ٧٢/٤٥، ح ٤، ب ٣٨.

[شماره صفحه واقعى : ٢٥٨]

ص: ١٧٣٠

*حروف الجرّ

*الحروف المشبّهه بالفعل

*حروف العطف

*حروف التنبيه

*حروف النداء

*حروف الايجاب

*حروف الزّيادة

*الحروف المصدريه

*حرفا التفسير

*حروف التحضيض

*حرف التّوقّع

*حرفا الإستفهام

*حروف الشرط

*حرف الزّرع

*تاء التّأنيث

*التنوين

*نون التّأكيد

[شماره صفحه واقعي : ٢٥٩]

ص: ١٧٣١

إشاره

القسم الثالث فى الحرف: و قد مرّ تعريفه

أقسام الحرف: و هى سبعة عشر [سنشرحها فى سبعة عشر فصلا]

الفصل الأوّل: فى حروف الجرّ

[و هى حروف] أوضعت لإفضاء فعل أو شبهه أو معناه إلى ما يليه، نحو: «مررت بزيد» و «أنا ما ز بزيد» و «هذا فى الدّار أبوك» أى: أشير إليه فيها.

و هى تسعة عشر حرفا [كما يلى]:

١- «من»: [و لها ستّة معان]:

١. إبتداء الغايه، و علامته أن يصحّ فى مقابلته «إلى» لإنتهاء الغايه، نحو: «سرت من البصره إلى الكوفه» .

٢. التّبيين، و علامته أن يصحّ وضع «الذى هو» مكانه، نحو قوله تعالى: فَاجْتَنِبُوا الرِّجْسَ مِنَ الْأَوْثَانِ (١) أى: الرّجس الذى هو الأوثان؛

٣. التّبعض، و علامته أن يصحّ وضع «بعض» مكانه، نحو: «أخذت من الدّراهم»؛

[شماره صفحه واقعى : ٢٦٠]

ص: ١٧٣٢

١- الحج/٣٠.

٤. التعليل، نحو قوله تعالى: **مِمَّا خَطَبْتَهُمْ أُغْرِقُوا (١)**؛

٥. الظرفية، نحو قوله تعالى: **مَاذَا خَلَقُوا مِنَ الْأَرْضِ (٢)**؛ أى: فى الأرض؛

٦. التأكيد، وهى الزائدة و علامته أن لا يختل المعنى باسقاطه، نحو: «ما جئنى من أحد» أو لزيادتها ثلاثة شروط:

أ- أن يكون مجرورها نكرة

ب- أن يكون مجرورها فاعلا أو مفعولا أو مبتدأ

ج- أن يتقدم نفى أو نهى أو استفهام ب «هل» فلا تزداد فى الكلام الموجب خلافا للكوفيين و أما قولهم: «قد كان من مطر» و شبهه فمتأول.

٢- «إلى»: [و لها معنيان:]

١. إنتهاء الغايه، كما مرّ

٢. معنى «مع» قليلا، نحو قوله تعالى: **فَاغْسِلُوا وُجُوهَكُمْ وَ أَيْدِيَكُمْ إِلَى الْمَرَافِقِ (٣)**؛ أى: مع المرافق.

[شماره صفحه واقعى : ٢٦١]

ص: ١٧٣٣

١- نوح/٢٥.

٢- فاطر/٤٠.

٣- المائدة/٦.

١- عرّف حروف الجرّ و مثل لها.

٢- عدّد معاني «من» .

٣- لأتى المعانى تستعمل «إلى» ؟ وضح ذلك بأمثله.

التمارين

١- إستخرج حرفى «من» و «إلى» من الجمل التالى و اذكر نوعها: أ) شَبَّحَانَ الَّذِى أَسْرَى بِعَبْدِهِ لَيْلًا مِنَ الْمَسْجِدِ الْحَرَامِ إِلَى الْمَسْجِدِ الْأَقْصَى... الإسراء/١.

ب) اذْكُرُوا نِعْمَتَ اللَّهِ عَلَيْكُمْ هَلْ مِنْ خَالِقٍ غَيْرِ اللَّهِ... فاطر/٣.

ج) تِلْكَ الرُّسُلُ فَضَّلْنَا بَعْضَهُمْ عَلَى بَعْضٍ مِنْهُمْ مَنْ كَلَّمَ اللَّهُ... البقره/٢٥٣.

د) ... وَ لَا تَأْكُلُوا أَمْوَالَهُمْ إِلَى أَمْوَالِكُمْ... النساء/٢.

هـ) ... مَا جَاءَنَا مِنْ بَشِيرٍ وَ لَا نَذِيرٍ... المائده/١٩.

و) مَا تَنْسَخْ مِنْ آيَةٍ أَوْ نُنسِخْهَا نَأْتِ بَخَيْرٍ... البقره/١٠٦.

ز) إِذَا نُودِيَ لِلصَّلَاةِ مِنْ يَوْمِ الْجُمُعَةِ فَاسْعَوْا إِلَى ذِكْرِ اللَّهِ الْجُمُعَةِ... الجمعة/٩.

ح) ... ثُمَّ أَتَمُوا الصِّيَامَ إِلَى اللَّيْلِ... البقره/١٨٧.

ط) فَلَمَّا أَحَسَّ عِيسَى مِنْهُمْ الْكُفْرَ قَالَ مَنْ أَنْصَارِى إِلَى اللَّهِ... آل عمران/٥٢.

[شماره صفحه واقعى : ٢٦٢]

ى) لَمَا تَرَى فِي خَلْقِ الرَّحْمَنِ مِنْ تَفَاوُتٍ فَارْجِعِ الْبَصَرَ هَلْ تَرَى مِنْ فُطُورِ الْمَلِكِ/٣.

ك) قال الفرزدق في مدح الإمام زين العابدين عليه السلام:

«يغضى حياء و يغضى من مهابته

فلا يكلم إلا حين يبتسم»

جامع الشواهد: ٣/٣٦٨.

٢-أعرب ما يلي: أ- لَنْ تَتَلَوْا أَلْبُرَّ حَتَّى تُنْفِقُوا مِمَّا تُحِبُّونَ وَ مَا تُنْفِقُوا مِنْ شَيْءٍ فَإِنَّ اللَّهَ بِهِ عَلِيمٌ آل عمران/٩٢.

ب- مَا يَفْتَحِ اللَّهُ لِلنَّاسِ مِنْ رَحْمَةٍ فَلَا مُمْسِكَ لَهَا وَ مَا يُمْسِكُ فَلَا مُرْسِلَ لَهُ مِنْ بَعْدِهِ وَ هُوَ الْعَزِيزُ الْحَكِيمُ فاطر/٢.

[شماره صفحه واقعی : ٢٦٣]

ص: ١٧٣٥

٣- «حتّى»: [و لها معنيان]:

١. [انتهاء الغايه]، مثل «إلى»، نحو: «نمت البارحه حتّى الصّباح» .

٢. معنى «مع»، كثيرا، نحو: «قدم الحاجّ حتّى المشاه» .

و لا تدخل على غير الظاهر، فلا يقال: «حتّاه» خلافا للمبرّد، و أمّا قول الشاعر:

«فلا والله لا يبقى أناس

فتى حتّاك يابن أبى زياد» (١)

فشاذّ.

٤- «فى»: [و لها معنيان]:

١. الطّرفيه؛ [حقيقته كانت]، نحو: «زيد فى الدّار» و [«سرت فى التّهار» أو مجازيه، نحو قوله تعالى: وَ لَكُمْ فى الْقِصَاصِ حَيَاةٌ (٢)].

٢. معنى «على» قليلا، نحو: قوله تعالى: وَ لَأَصْلَبَنَّكُمْ فى مُجْدُوعِ النَّخْلِ (٣)

٥- «الباء»: [و لها سبعة معان]:

١. الإلصاق حقيقيا كان، نحو: «به داء» أو مجازيا، نحو: «مررت بزيد» أى: إلصق

[شماره صفحه واقعى : ٢٦٤]

ص: ١٧٣٦

١- جامع الشواهد: ٢/٢٠٩.

٢- البقره/١٧٩.

٣- طه/٧١.

مروری بمكان یقرب منه زید.

۲. الإستعانه، نحو: «کتبت بالقلم» .

[۳. السبیه، نحو: «ضربت زیدا بسوء أدبه» .]

۴. التعدیه، نحو: «ذهبت بزید» .

۵. الظرفیه، نحو: «جلست بالمسجد» .

۶. المصاحبه، نحو: «اشتریت الفرس بسرجه» .

۷. المقابله، نحو: «بعث هذا بهذا» .

۸. [التأکید، و هی] الزائده، قیاسا [فی فاعل «أفعل به» ، نحو: «أحسن بزید» و] فی الخبر المنفی، نحو: «ما زید بقائم» و «لیس زید بجاهل» و فی الإستفهام، نحو: «هل زید بقائم» و سماعا فی المرفوع، نحو: «بحسبک درهم» ای: حسبک درهم و کَفَى بِاللَّهِ شَهِيداً (۱) ای: کفی الله، و فی المنصوب، نحو: «ألقي بيده» ای: ألقي يده.

[شماره صفحه واقعی : ۲۶۵]

ص: ۱۷۳۷

۱- الفتح/۲۸.

١- ما هي معاني «حتى» و «فى» ؟

٢- أذكر ثلاثة معانٍ من معاني «الباء» و مثل لها.

٣- متى تزداد «الباء» ؟

التمارين

١- إستخرج «حتى» و «فى» و «الباء» من الآيات الشريفة التالية و عين معانيها: أ) غُلِبَتِ الرُّومُ «فى أذنى الأرضِ وَ هُمْ مِنْ بَعْدِ غَلَبِهِمْ سَيَغْلِبُونَ الرُّومَ/٢-٣.

ب) سَلَامٌ هِيَ حَتَّى مَطَلَعِ الْفَجْرِ القدر/٥.

ج) وَلَا تُلْقُوا بِأَيْدِيكُمْ إِلَى التَّهْلُكَةِ. . . البقره/١٩٥.

د) . . . وَ كَفَى بِاللَّهِ وَبِئَاءَ وَ كَفَى بِاللَّهِ نَصِيرًا النساء/٤٥.

هـ) ذَهَبَ اللَّهُ بُنُورَهُمُ البقره/١٧.

و) لَقَدْ كَانَ لَكُمْ فِي رَسُولِ اللَّهِ أُسْوَةٌ حَسَنَةٌ الأحزاب/٢١.

ز) أَلَيْسَ الصُّبْحُ بِقَرِيبٍ هود/٨١.

[شماره صفحه واقعى : ٢٦٦]

ح) أَوْلَيْكَ الَّذِينَ اسْتَرَوْا الصَّلَاةَ بِالْهَدْيِ... البقره/١٦.

ط) وَمَا صَاحِبِكُمْ بِمَجْنُونٍ التكوير/٢٢.

ى) ... وَكُلُوا وَاشْرَبُوا حَتَّى يَسْبَغَ لَكُمْ الْخَيْطُ الْأَبْيَضُ مِنَ الْخَيْطِ الْأَسْوَدِ مِنَ الْفَجْرِ... البقره/١٨٧.

ك) فَكُلَّا أَخَذْنَا بِذَنبِهِ الْعَنْكَبُوتَ/٤٠.

ل) وَلَقَدْ نَصَرَكُمُ اللَّهُ بِبَدْرٍ وَأَنْتُمْ أَذِلَّةٌ آل عمران/١٢٣.

م) أَسْمِعْ بِهِمْ وَأَبْصِرْ يَوْمَ يَأْتُونَنَا مريم/٣٨.

ن) قِيلَ يَا نُوحُ اهْبِطْ بِسَلَامٍ مِنَّا وَبَرَكَاتٍ عَلَيْكَ... هود/٤٨.

س) نَجَّيْنَاهُمْ بِسَحْرِ الْقَمَرِ/٣٤.

٢- أعرب ما يلي: أ- إِنَّ الْمُتَّقِينَ فِي جَنَّاتٍ وَعُيُونٍ *أَدْخُلُوها بِسَلَامٍ آمِنِينَ الحجر/٤٥-٤٦.

ب- وَمِنَ النَّاسِ مَنْ يَقُولُ آمَنَّا بِاللَّهِ وَبِالْيَوْمِ الْآخِرِ وَمَا هُمْ بِمُؤْمِنِينَ البقره/٨.

[شماره صفحه واقعی : ٢٦٧]

ص: ١٧٣٩

٦- «اللام»: [و لها ثمانية معان]

١. الإختصاص، نحو: «الجلّ للفرس» و «المال لزيد» .

٢. [التملك، نحو: «وهبت لعمرو ديناراً»].

٣. التعليل، نحو: «ضربته للتأديب» .

٤. [الجحد، نحو: «ما كنت لأنقض العهد»

٥. التأكيد، و هي [الزائده، نحو قوله تعالى: رَدَفَ لَكُمْ (١)أى: ردفكم.

٦. معنى «عن» إذا استعمل مع القول، نحو قوله تعالى: قَالَ الَّذِينَ كَفَرُوا لِلَّذِينَ آمَنُوا لَوْ كَانَ خَيْرًا مَا سَبَقُونَا إِلَيْهِ (٢)أى: عن الذين.

٧. معنى «الواو» فى القسم للتعجب، نحو: «لله لا يؤخر الأجل» .

٨. [التبليغ، إذا وقعت اللام على سامع القول و شبهه، نحو: «قلت لزيد» و «أذنت لعمرو» .

[شماره صفحه واقعى : ٢٦٨]

ص: ١٧٤٠

١- النمل/٧٢.

٢- الأحقاف/١١.

أحكامها

١- لا تدخل «رَبَّ» إلا على التكره الموصوفه، نحو: «رَبَّ رجل كريم لقيته» أو مضمّر مبهم مفرد مدكّر ممّيز بنكره منصوبه، نحو: «رَبَّ رجلا» و «رَبَّ رجلين» و «رَبَّ رجالا» و «رَبَّ امرأه» و «رَبَّ امرأتين» و «رَبَّ نساء» .

و عند الكوفيين، تجب المطابقه، نحو: «رَبَّهما رجلين» و «رَبَّهما امرأتين» و «رَبَّهم رجالا» .

٢- قد تلحقها «ما» الكافه فتدخل على الجملة، نحو: «رَبَّما قام زيد» و «رَبَّما زيد قائم» .

٣- لا بد لها من فعل ماض لأدّن «رَبَّ» للتقليل المحقق و هو لا- يتحقّق الآ- به و يحذف ذلك الفعل غالبا، كقولك: «رَبَّ رجل كريم» في جواب من قال: «هل رأيت من أكرمك؟» أى: رَّبَّ رجل كريم لقيته ف «كريم» صفه لرجل و «لقيت» فعلها و هو محذوف.

٨- «واو» رَّبَّ: و هي الواو التي يتبدأ بها في أول الكلام، كقول الشاعر:

«و بلده ليس لها أنيس

إلا البعافير و إلا العيس» (١)

[شماره صفحه واقعي : ٢٦٩]

ص: ١٧٤١

١- أذكر ثلاثة معانٍ من معاني «اللام» و مثل لها.

٢- ما معنى «رب» و ما هو مدخولها؟

٣- أى فعل يقع بعد «رب» و لماذا؟

٤- ما هي «واو» رب؟

التمارين

١- إستخرج «اللام» و «رب» من الجمل التاليه و اذكر معانيهما: أ) ... لَهُ الْمَلِكُ وَ لَهُ الْحَمْدُ وَ هُوَ عَلَى كُلِّ شَيْءٍ قَدِيرٌ التغبان/١.

ب) قُلْ اللَّهُ أَذِنَ لَكُمْ أَمْ عَلَى اللَّهِ تَفْتَرُونَ يونس/٥٩.

ج) رَبِّمَا يَوَدُّ الَّذِينَ كَفَرُوا لَوْ كَانُوا مُسْلِمِينَ الحجر/٢.

د) وَ وَهَبْنَا لَهُمْ مِنْ رَحْمَتِنَا مريم/٥٠.

هـ) ... وَ أَنْزَلَ مَعَهُمُ الْكِتَابَ بِالْحَقِّ لِيُحْكَمَ بَيْنَ النَّاسِ فِيمَا اِخْتَلَفُوا فِيهِ. . . البقره/٢١٣.

و) وَ مَا كَانَ اللَّهُ لِيُظْلِمَهُمْ وَ لَكِنْ كَانُوا أَنْفُسَهُمْ يَظْلِمُونَ العنكبوت/٤٠.

ز) وَ إِذْ قَالَ رَبُّكَ لِلْمَلَائِكَةِ إِنِّي جَاعِلٌ فِي الْأَرْضِ خَلِيفَةً البقره/٣٠.

[شماره صفحه واقعی : ٢٧٠]

ص: ١٧٤٢

ح) «رَبِّ قَوْلِ أَنْفَذَ مِنْ صَوْلٍ» نَهْجُ الْبَلَاغَةِ، قِصَارُ الْحِكْمِ: ٣٩٤.

٢- أَعْرَبْ مَا يَلِي: أ- قُلْ إِنَّ صَلَاتِي وَنُسُكِي وَمَحْيَايَ وَمَمَاتِي لِلَّهِ رَبِّ الْعَالَمِينَ * لَا شَرِيكَ لَهُ وَبِذَلِكَ أُمِرْتُ وَأَنَا أَوَّلُ الْمُسْلِمِينَ الْأَنْعَامِ/١٦٢-١٦٣.

ب- لَا تُحَرِّكْ بِهِ لِسَانَكَ لِتُجْعَلَ بِهِ * إِنَّ عَلَيْنَا جَمْعَهُ وَقُرْآنَهُ الْقِيَامَةِ/١٦-١٧.

ج- «رَبِّ عَالَمٍ قَدْ قَتَلَهُ جَهْلُهُ وَعِلْمُهُ مَعَهُ لَا يَنْفَعُهُ» نَهْجُ الْبَلَاغَةِ، قِصَارُ الْحِكْمِ: ١٠٧.

[شماره صفحه واقعی : ٢٧١]

ص: ١٧٤٣

٩- «واو» القسم: و هي مختصّه بالظاهر، [نحو قوله تعالى: وَ الْعَصْرِ ﴿١﴾ إِنَّ الْإِنْسَانَ لَفِي خُسْرٍ. (١)] فلا يقال: «وك» .

١٠- «تاء» القسم: و هي مختصّه باللّه وحده، فلا يقال: «تالرحمن» و قولهم: «تربّ الكعبه» شاذّ.

١١- «باء» القسم: و هي تدخل على الظّاهر و المضمّر، نحو: «باللّه» و «بالرحمن» و «بك» .

تنبیه: و لا بدّ للقسم من جواب و هي جمله تسمّى «مقسما عليها» .

فإن كانت موجه اسمیه يجب دخول اللام عليها سواء أكانت مع «إنّ» ، نحو: «و اللّه إنّ زيدا لقائم» أم بدونها، نحو: «و اللّه لزيد قائم» .

و إن كانت موجه فعلیه يجب أيضا دخول اللام؛ [مع «قد» إن كان فعلها ماضيا، نحو: «و اللّه لقد نصرت زيدا» . أو مع نون التأكيد إن كان فعلها مضارعا، نحو: «و اللّه لأفعلنّ كذا» .]

[شماره صفحه واقعی : ٢٧٢]

ص: ١٧٤٤

وإن كانت منفيته يجب دخول «ما» أو «لا»، نحو: «وَاللّٰهُ مَا زَيْدٌ قَائِمًا» و«وَاللّٰهُ لَا يَقُومُ زَيْدٌ» .

وقد يحذف حرف النفي لوجود القرينه، نحو قوله تعالى: تَاللّٰهِ تَفْتُوًا تَذَكَّرُ يُوسُفَ (١)أى: لا تفتؤ. □

واعلم أنه قد يحذف جواب القسم إن تقدّم ما يدلّ عليه، نحو: «زيد قائم و اللّٰه» أو توسط القسم بينه، نحو: «زيد و اللّٰه قائم» .

١٢- «عن»: [و هي للمجاوزه، نحو: «رميت السهم عن القوس» .

١٣- «على»: [و لها ثلاثه معان]

١. الاستعلاء، [حسبًا كان]، نحو: «زيد على السطح» [أو معنويًا، نحو: «على ألف درهم» .

٢. المصاحبه، نحو قوله تعالى: وَ آتَى الْمَالَ عَلَىٰ حُبِّهِ (٢)أى: مع حبه.

٣. التعليل، نحو: «زرتك على أنك كريم» أى: لأنك.

وقد يكون «عن» و «على» إسمين إذا دخل عليهما «من»، فيكون «عن» بمعنى «الجانب»، تقول: «جلست من عن يمينه» و يكون «على» بمعنى «فوق» نحو: «نزلت من على الفرس» .

١٤- «الكاف»: [و لها معنيان:]

١. التشبيه، نحو: «زيد كعمرو» .

٢. التأكيد، و هي [الزائده، نحو قوله تعالى: لَيْسَ كَمِثْلِهِ شَيْءٌ (٣) .

وقد يكون اسما بمعنى «مثل» كقول الشاعر:

[شماره صفحه واقعي: ٢٧٣]

ص: ١٧٤٥

١- يوسف/٨٥

٢- البقره/١٧٧.

٣- الشورى/١١.

«أُتْهَوْنَ لَنْ يَنْهَى ذُوِي شَطَطٍ»

كَالطَّعْنِ يَذْهَبُ فِيهِ الزَّيْتُ وَالْفَتْلُ» (١)

١٥-١٦- «مذ» و «منذ»: [وَلَهُمَا مَعْنِيَانِ:]

١. ابتداء الزّمان في الماضي، كما تقول في شعبان: «ما رأيتَه مذ رجب» .

٢. الظرفية في الحاضر، نحو: «ما رأيتَه مذ شهرنا» و «منذ يومنا» أي: في شهرنا و في يومنا.

١٩-١٨-١٧- «خلا» و «حاشا» و «عدا»: [و هي للإستثناء، نحو: «جائني القوم خلا زيد» و «حاشا عمرو» و «عدا بكر» .

[شماره صفحه واقعي : ٢٧٤]

ص: ١٧٤٦

١- جامع الشواهد: ١/٣٨.

١- بماذا تختص «واو» القسم و «تاء» ه؟ مثل لذلك.

٢- علام تدخل «باء» القسم؟ مثل له.

٣- متى يجب دخول «اللام» على جواب القسم؟ اشرح ذلك بالمثل.

٤- هل يجب دخول «إِنَّ» على جواب القسم؟

٥- متى تدخل «ما» أو «لا» على الجملة المقسم عليها؟

٦- متى يحذف جواب القسم؟ بين ذلك بأمثله.

٧- ما معنى «عن» و «على»؟ مثل لهما.

٨- متى تكون «عن» و «على» اسمين؟ بين ذلك بأمثله.

٩- لأي معنى تستعمل «الكاف»؟

١٠- بين معنيي «مذ» و «منذ» بالمثل.

١١- ما هي الحروف الجازة التي تستعمل للإستثناء؟

التمارين

١- إستخرج «الواو» و «التاء» و «على» و «الكاف» من الجمل التالية و اذكر معانيها. أ) وَ الطُّورِ* وَ كِتَابِ مَشْطُورِ* فِي رَقٍّ مَشْهُورِ الطور/١-٣.

ب) وَ لِنَكْبِرُوا اللَّهَ عَلَىٰ مَا هَدَاكُمْ البقره/١٨٥.

ج) وَ تَاللَّهِ لَأَكِيدَنَّ أَصْنَامَكُمْ... الأنبياء/٥٧.

د) وَ عَلَيْهَا وَ عَلَى الْفُلُكِ تُحْمَلُونَ المؤمنون/٢٢.

[شماره صفحه واقعي : ٢٧٥]

ص : ١٧٤٧

هـ) قَالُوا تَاللَّهِ لَقَدْ آتَرَكَ اللَّهُ عَلَيْنَا وَإِنْ كُنَّا لَخَاطِئِينَ يوسف/٩١.

و) لَّهُمْ عَلَيَّ ذَنْبٌ فَأَخَافُ أَنْ يَقْتُلُونِ الشعراء/١٤.

ز) مَثَلُهُمْ كَمَثَلِ الَّذِي اسْتَوْفَدَ نَارًا. . . البقره/١٧.

ح) فَلَوْ لَا فَضْلُ اللَّهِ عَلَيْكُمْ وَرَحْمَتُهُ لَكُنْتُمْ مِنَ الْخَاسِرِينَ البقره/٦٤.

ط) إِنَّ رَبَّكَ لَدُوٌّ مَغْفِرٌ لِلنَّاسِ عَلَيَّ ظَلَمِهِمُ الرعد/٦.

ي) «فأنزل نفسك من الدنيا كمثل منزل نزلته ساعه ثم ارتحلت منها» تحف العقول: ٢٨٧.

٢- عتبت جواب القسم فيما يلي من الجمل و اذكر نوعها: أ) «و الله إن المؤمن لفي نعيم».

ب) «و الله لا يهلك المؤمن الفاضل» .

ج) «و الله إن صبرتم لهو خير لكم» .

د) «و الله لقد فرّ الجاني من السجن» .

هـ) «و الله ما ظنك بكاذب» .

و) «و الله لا زيد شاعر و لا عمرو» .

ز) «و الله ما كذب ظنك» .

ح) «و الله لأنصرتك» .

٣- أعرب ما يلي: أ- إِنَّ أَوَّلَ بَيْتٍ وُضِعَ لِلنَّاسِ لَلَّذِي بِبِكَهٖ مَبَارَكًا وَ هُدًى لِّلْعَالَمِينَ آل عمران/٩٦.

ب- وَ التَّيْنِ وَ الزَّيْتُونِ * وَ طُورِ سِينِينَ * وَ هَٰذَا الْبَلَدِ الْأَمِينِ * لَقَدْ خَلَقْنَا الْإِنسَانَ فِي أَحْسَنِ تَقْوِيمٍ التين/١-٤.

[شماره صفحه واقعی : ٢٧٦]

ص: ١٧٤٨

- عين معانى الحروف الجاره التى تحتها خط: أ) فَمِنْهُمْ مَنْ أَرْسَلْنَا عَلَيْهِ حَاصِبًا وَمِنْهُمْ مَنْ أَخَذَتْهُ الصَّيْحَةُ الْعَنْكَبُوتِ/٤٠.
- ب) أُوذِنَ لِلَّذِينَ يُقَاتِلُونَ بِأَنَّهُمْ ظَلَمُوا وَإِنَّ اللَّهَ عَلَىٰ نَصْرِهِمْ لَقَدِيرٌ الْحَجِّ/٣٩.
- ج) وَمَا كُنْتَ بِجَانِبِ الْعُرَيْبِ إِذْ فَضَيْتَنَا إِلَىٰ مُوسَىٰ الْأَمْرِ الْقَصَصِ/٤٤.
- د) مَهْمَا تَأْتِنَا بِهِ مِنْ آيَةٍ لِنَشْحَرَنَّا بِهَا فَمَا نَحْنُ لَكَ بِمُؤْمِنِينَ الْأَعْرَافِ/١٣٢.
- هـ) لِمَنِ الْمُلْكُ الْيَوْمَ لِلَّهِ الْوَاحِدِ الْقَهَّارِ غَافِرٍ/١٦.
- و) إِنَّكُمْ لَتَمُرُّونَ عَلَيْهِمْ مُصْبِحِينَ وَ بِاللَّيْلِ الصَّافَاتِ/١٣٧-١٣٨.
- ز) أَلَيْسَ اللَّهُ بِأَحْكَمِ الْحَاكِمِينَ التِّينِ/٨.
- ح) لَمَسْجِدٍ أُسِّسَ عَلَى التَّقْوَىٰ مِنْ أَوَّلِ يَوْمٍ أَحَقُّ أَنْ تَقُومَ فِيهِ التَّوْبَةِ/١٠٨.
- ط) وَمَا كَانَ اللَّهُ لِيُعَذِّبَهُمْ وَأَنْتَ فِيهِمُ الْأَنْفَالِ/٣٣.
- ي) وَمَا هُوَ عَلَى الْغَيْبِ بِضَنِينٍ التَّكْوِيرِ/٢٤.

[شماره صفحه واقعى : ٢٧٧]

ص: ١٧٤٩

الفصل الثّاني: في الحروف المشبهه بالفعل

اشاره

و هي سته: «إِنَّ، أَنْ، كَأَنَّ، لَيْتَ، لَكِنَّ، لَعَلَّ» .

عملها: و هذه الحروف تدخل على الجملة الاسميّه فت نصب الاسم و ترفع الخبر كما عرفت.

و قد يلحقها «ما» الكافه فتكفها عن العمل [إلا «لَيْتَ» فيجوز فيها الإعمال، نحو قوله تعالى: **أَتَمَّا إِلَهُكُمْ إِلَهٌ وَاحِدٌ (١)** و «كَأَنَّمَا الْعِلْمُ نُورٌ» و «لَعَلَّمَا اللَّهُ يَرْحَمُنَا» و «لَيْتَمَا الشَّبَابُ يَعُودُ» .

إعلم أنّه إذا لحقتها «ما» الكافه يزول اختصاصها بالأسماء فيجوز أن تدخل على الأفعال، تقول: «إِنَّمَا زَيْدٌ قَائِمٌ» و «إِنَّمَا قَامَ زَيْدٌ» .

«إِنَّ» المكسوره و «أَنَّ» المفتوحه

إعلم أنّ «إِنَّ» المكسوره لا- تغير معنى الجملة بل تؤكدها و «أَنَّ» المفتوحه مع ما بعدها من الإسم و الخبر في حكم المفرد و لذلك يجب الكسر [في مواضع و الفتح في مواضع آخر].

[شماره صفحه واقعي : ٢٧٨]

ص: ١٧٥٠

مواضع وجوب كسر همزه «إن»

يجب كسر همزه «إن» إذا كانت:

أ-فى ابتداء الكلام [حقيقه، نحو قوله تعالى: **إِنَّا** أَعْطَيْنَاكَ الْكَوْثَرَ (١) أو حكماً، نحو قوله تعالى: **أَلَا** إِنَّ نَظِيرَ اللَّهِ قَرِيبٌ (٢) و **كَلَّا** إِنَّهَا تَذْكِرَةٌ (٣) و **ثُمَّ** إِنَّكُمْ بَعْدَ ذَلِكَ لَمَيِّتُونَ (٤)؛

ب-بعد القول، نحو قوله تعالى: قَالَ **إِنِّي** عِنْدَ اللَّهِ (٥)؛

ج-بعد الموصول، نحو قوله تعالى: **مَا** إِنَّ مَفَاتِحَهُ لَتَنُوءُ بِالْعُصْبَةِ (٦)؛

د-فى خبرها اللام، نحو قوله تعالى: **إِنَّ** الْأَبْرَارَ لَفِي نَعِيمٍ (٧)؛

ه-بعد القسم، نحو قوله تعالى: **وَ** الْعَصْرِ **إِنَّ** الْإِنْسَانَ لَفِي خُسْرٍ (٨)؛

و-بعد الأمر، نحو قوله تعالى: فَاصْبِرْ **إِنَّ** وَعْدَ اللَّهِ حَقٌّ (٩)؛

ز-بعد النهى، نحو قوله تعالى: **لَا** تَحْزَنْ **إِنَّ** اللَّهَ مَعَنَا (١٠)؛

ح-بعد النداء، نحو قوله تعالى: يَا زَكَرِيَّا **إِنَّا** نُبَشِّرُكَ بِغُلَامٍ **إِسْمُهُ** يَحْيَى (١١)؛

مواضع وجوب فتح همزه «أن»

يجب فتح همزه «أن» إذا وقعت:

أ-فاعلاً، نحو: «بلغنى أن زيدا عالم» ؛

ب-نائب فاعل، نحو: «سمع أن العسكر منصور» ؛

[شماره صفحه واقعى : ٢٧٩]

ص: ١٧٥١

١- الكوثر/١.

٢- البقره/٢١٤.

٣- عبس/١١.

٤- المؤمنون/١٥.

٥- مريم/٣٠.

٦- القصص/٧٦.

٧- الانفطار/١٣.

٨- العصر/٢-١.

٩- غافر/٧٧.

١٠- التوبه/٤٠.

١١- مريم/٧.

ج-مفعولا، نحو: «كرهت أنك قائم» ؛

د-مضافا إليه، نحو: «أعجبنى اشتهاار أنك فاضل» ؛

ه-مبتدأ، نحو: «عندى أنك قائم» ؛

و-مجروره، نحو: «عجبت من أن زيدا قائم» ؛

ز-بعد «لو» ، نحو: «لو أنك عندنا لأخدمك» ؛

ح-بعد «لولا» ، نحو: «لولا أنه حاضر لأكرمتك» .

العطف على أسماء هذه الحروف

يجوز العطف على اسم «إنَّ أو أنَّ و لكنَّ» بعد مجيء الخبر[بالرفع و النَّصب باعتبار المحلِّ و اللَّفظ، نحو: «إنَّ زيدا قائم و عمرو و عمرا» .

[و أمَّا فى البواقى فلا يجوز إلا النَّصب باعتبار اللفظ، نحو: «كأنَّ زيدا أسد و عمرا» .

[شماره صفحه واقعى : ٢٨٠]

ص: ١٧٥٢

- ١- كم هي الحروف المشبهه بالفعل و ما هو عملها؟
- ٢- هل يجب دخول الحروف المشبهه بالفعل على الجملة الإسميه بعد إلحاق «ما» الكافه؟
- ٣- أذكر مواضع وجوب كسر همزه «إن» و مثل لذلك.
- ٤- عدّد مواضع وجوب فتح همزه «أن» .
- ٥- ما هو إعراب المعطوف على اسم «إن» ؟

التمارين

- ١- ميّز الاسم من الخبر و اذكر سبب كسر «إن» أو فتحها ممّا يلي من الجمل: أ) كَلَّا إِنَّهَا لَأَطْفَىٰ * نَزَاعَهُ لِّلشَّوٰى المعارج/١٥-١٦.
- ب) قُلْ أَوْحَىٰ إِلَيَّ أَنَّهُ اسْتَمَعَ نَفَرٌ مِّنَ الْجِنِّ فَقَالُوا إِنَّا سَمِعْنَا قُرْآنًا عَجَبًا الجن/١.
- ج) قَوْ رَبِّ السَّمٰوٰتِ وَ الْأَرْضِ إِنَّهُ لَحَقُّ الْذٰرِيٰتِ/٢٣.
- د) وَ الْقُرْآنِ الْحَكِيمِ * إِنَّكَ لَمِنَ الْمُرْسَلِينَ يس/٢-٣.
- هـ) قُلُوْا لَا أَنَّهُ كَانَ مِنَ الْمُسَبِّحِيْنَ * لَلْبَيْتِ فِي بَطْنِهِ إِلَيَّ يَوْمَ يُبْعَثُونَ الصّٰفٰتِ/١٤٣-١٤٤.
- و) ذٰلِكَ بِأَنَّ اللَّهَ هُوَ الْحَقُّ وَ أَنَّ مَا يَدْعُونَ مِنْ دُونِهِ هُوَ الْبَاطِلُ وَ أَنَّ اللَّهَ

[شماره صفحه واقعي : ٢٨١]

ص: ١٧٥٣

هُوَ الْعَلِيُّ الْكَبِيرُ الْحَجَّ/٦٢.

ز) أَوْ لَمْ يَكْفِهِمْ أَنَا أَنْزَلْنَا عَلَيْكَ الْكِتَابَ الْعَنْكَبُوتَ/٥١.

ح) إِنَّا أَنْزَلْنَاهُ فِي لَيْلَةِ الْقَدْرِ الْقَدْرِ/١.

ط) ثُمَّ إِنَّكُمْ يَوْمَ الْقِيَامَةِ تُبْعَثُونَ الْمُؤْمِنُونَ/١٦.

ي) وَلَوْ أَنَّهُمْ آمَنُوا وَاتَّقَوْا لَمَثُوبَةٌ مِنْ عِنْدِ اللَّهِ خَيْرٌ بِالْقُرْآنِ/١٠٣.

ك) أَلَا إِنَّ أَوْلِيَاءَ اللَّهِ لَا خَوْفٌ عَلَيْهِمْ وَلَا هُمْ يَحْزَنُونَ يُونُسَ/٦٢.

ل) . . . وَلَا تَخَافُونَ أَنَّكُمْ أَشْرَكْتُمْ بِاللَّهِ مَا لَمْ يُنَزَّلْ بِهِ عَلَيْكُمْ سُلْطَانًا الْأَنْعَامَ/٨١.

م) فَاخْرُجْ إِنَّكَ مِنَ الصَّاغِرِينَ الْأَعْرَافَ/١٣.

ن) لَا تَتَّبِعُوا خُطُوَاتِ الشَّيْطَانِ إِنَّهُ لَكُمْ عَدُوٌّ مُبِينٌ الْأَنْعَامَ/١٤٢.

٢-أعرب ما يلي: أ- وَ أَذَانٌ مِنَ اللَّهِ وَ رَسُولُهُ إِلَى النَّاسِ يَوْمَ الْحَجِّ الْأَكْبَرِ أَنَّ اللَّهَ بَرِيءٌ مِنَ الْمُشْرِكِينَ وَ رَسُولُهُ. . . التوبة/٣.

ب- اذْعُوا رَبِّكُمْ تَضَرُّعًا وَ خُفْيَةً إِنَّهُ لَا يُحِبُّ الْمُعْتَدِينَ الْأَعْرَافَ/٥٥.

[شماره صفحه واقعی : ٢٨٢]

ص: ١٧٥٤

تخفيف «إنّ»: إعلم أنّ «إنّ» المكسوره قد تخفّف و يلزمها «اللّام» فرقا بينها و بين «إن» النافيه (١)، نحو قوله تعالى: وَ إِنَّ كُلاًّ لَّمَّا لَيُؤْفِقُنَّهُمْ (٢). و حينئذ يجوز إلغائها، نحو قوله تعالى: وَ إِنَّ كُلاًّ لَّمَّا جَمِيعٌ لَدَيْنَا مُخَضَّرُونَ (٣).

و تدخل على الأفعال [الناسخه غالباً]، نحو قوله تعالى: وَ إِنَّ كُنْتَ مِنْ قَبْلِهِ لَمِنَ الْغَافِلِينَ (٤) وَ إِنَّ نَظُنُّكَ لَمِنَ الْكَاذِبِينَ (٥).

تخفيف «أنّ»: قد تخفف «أنّ» المفتوحه و يجب إعمالها فى ضمير شأن مقدر فتدخل على الجمله إسميه كانت نحو قوله تعالى: وَ آخِرُ دَعْوَاهُمْ أَنِ الْحَمْدُ لِلَّهِ رَبِّ الْعَالَمِينَ (٦) أو فعليه و يجب دخول «سين» أو «سوف» أو «قد» أو «حرف النفي» على الفعل [إن كان فعلها متصرفاً]، نحو قوله تعالى: عَلِمَ أَنَّ سَيَكُونُ مِنْكُمْ مَرْضًى (٧) فالضمير المقدر اسم «أن» و الجمله خبرها.

[شماره صفحه واقعى : ٢٨٣]

ص: ١٧٥٥

١- و لذلك تسمى اللّام ب «اللّام الفارقه» .

٢- هود/١١١، على قرائه نافع و ابن كثير. «مجمع البيان: ٥/٣٣٧» .

٣- يس/٣٢، على قرائه غير عاصم و حمزه و ابن عامر «مجمع البيان: ٨/٢٧١» .

٤- يوسف/٣.

٥- الشعراء/١٨٦.

٦- يونس/١٠.

٧- المزمل/٢٠.

«كَأَنَّ»: و هي للتشبيه، نحو: «كَأَنَّ زيدا الأسد» .

وقيل: هي مركبة من كاف التشبيه و «إِنَّ» المكسورة و إنما فتحت لتقديم الكاف عليها، تقديرها: «إِنَّ زيدا كالأسد» .

و قد تخفّف فتلغى عن العمل، نحو: «كَأَنَّ زيد الأسد» [فان دخلت على الجملة الإسميه لم يحتج الى فاصل و إن دخلت على الجملة الفعلية و جب فصلها ب «قد» أو «لم» ، نحو قوله تعالى: فَجَعَلْنَاهَا حَصِيداً كَأَنَّ لَمْ تَكُنْ بِالْأَمْسِ (١).]

«لَكَنَّ»: [و هي للإستدراك و تتوسّط بين كلامين متغايرين فى اللفظ أو المعنى، نحو: «ما جائتى زيد لكنّ عمرا جاء» و «غاب زيد لكنّ بكرا حاضر» . و يجوز معها الواو، نحو: «قام زيد و لكنّ عمرا قاعد» .

و تخفّف فتلغى، نحو: «ذهب زيد لكن عمرو عندنا» و «سافر زيد لكن جاء عمرو» .

«ليت»: [و هي للتمنّى، نحو: «ليت زيدا قائم» بمعنى «أتمنّى» .

«لعلّ»: [و هي للترجّى، نحو قول الشاعر:

«أحبّ الصّالحين و لست منهم

لعلّ الله يرزقنى صلاحا» (٢).

و شدّ الجزّ بها، نحو: «لعلّ زيد قائم» .

و فى «لعلّ» لغات: «علّ، عنّ، أنّ، لأنّ، لعنّ» . و عند المبرد أصله «علّ» زيدت فيه «اللام» و البواقي فروع.

[شماره صفحه واقعى : ٢٨٤]

ص: ١٧٥٦

١- يونس/٢٤.

٢- جامع الشواهد: ١/٤٥.

١- ماذا يلزم في «إنّ» المكسورة إن خففت و لماذا؟

٢- هل تعمل «إنّ» المكسورة بعد التخفيف أو لا؟ مثل لذلك.

٣- ما هو اسم «أنّ» المفتوحة بعد التخفيف؟ مثل له.

٤- ما يفضّل بين «أن» المخففة و الفعل المتصرّف وجوبا؟

٥- أذكر معني «كأنّ» و «لكنّ» و حكمهما إذا خففتا؟

٦- ما هي معاني «ليت» و «لعلّ»؟ مثل لهما.

التمارين

١- إستخرج الحروف المشبهة بالفعل فيما يلي من الآيات الشريفة و اذكر معانيها و عتین معموليها: أ) كَاتِمًا يَسْأَفُونَ إِلَى الْمَوْتِ الْأَنْفَالِ/٦.

ب) ... وَ يَقُولُ الْكَافِرُ يَا لَيْتَنِي كُنْتُ تُرَابًا نَبَأُ/٤٠.

د) فَمَا لَهُمْ عَنِ التَّذْكَرِ مُعْرِضِينَ * كَانَهُمْ حُمُرٌ مُسْتَنْفِرَةٌ الْمَدَنُورُ/٤٩-٥٠.

هـ) ... وَ لِلَّهِ خَزَائِنُ السَّمَاوَاتِ وَ الْأَرْضِ وَ لَكِنَّ الْمُنَافِقِينَ لَا يَقْهَوْنَ الْمَنَافِقُونَ/٧.

و) وَ مَا يُدْرِيكَ لَعَلَّ السَّاعَةَ قَرِيبٌ الشُّورَى/١٧.

[شماره صفحه واقعی : ٢٨٥]

ص: ١٧٥٧

٢- إستخرج الحروف المشبهه بالفعل المخففه مما يلي من الجمل و عين معموليها إن عملت: أ) وَإِنْ كَانَتْ لَكَبِيرَةً إِلَّا عَلَى الَّذِينَ هَدَى اللَّهُ... البقره/١٤٣.

ب) وَظَنُوا أَنْ لَا مَلْجَأَ مِنَ اللَّهِ إِلَّا إِلَيْهِ التوبه/١١٨.

ج) وَ أَنْ عَسَى أَنْ يَكُونَ قَدِ اقْتَرَبَ أَجْلُهُمُ الأعراف/١٨٥.

د) قَالَ تَاللَّهِ إِنْ كَذَبَتْ لَتُؤَدِّينَ الصَّافَات/٥٦.

هـ) فَأَصْبَحُوا فِي دِيَارِهِمْ جَاثِمِينَ كَأَنْ لَمْ يَغْتُوا فِيهَا هود/٦٧-٦٨.

٣- أعرب ما يلي: أ- أَيْحَسِبُ الْإِنْسَانُ أَنْ نَجْمَعُ عِظَامَهُ الْقِيَامَهُ/٣.

ب- وَإِذَا تَتْلَى عَلَيْهِ آيَاتُنَا وَلَى مُسْتَكْبِرًا كَأَنْ لَمْ يَسْمَعْهَا كَأَنَّ فِي أُذُنَيْهِ وَقْرًا لِقَمَان/٧.

ج- وَإِنْ يَكَادُ الَّذِينَ كَفَرُوا لَيُزْلِقُونَكَ بِأَبْصَارِهِمْ الْقَلَم/٥١.

[شماره صفحه واقعی : ٢٨٦]

ص : ١٧٥٨

الفصل الثالث: فى حروف العطف

و هى عشرة: «الواو، الفاء، ثمّ، حتّى، أو، أمّا، أم، لا، بل و لكن» .

فالأربعة الأولى للجمع:

ف «الواو» للجمع مطلقا، نحو: «جاء زيد و عمرو» سواء كان «زيد» مقدّما فى المجرى أم «عمرو» .

و «الفاء» للترتيب بلا مهله، نحو: «قام زيد فعمر» إذا كان «زيد» مقدّما بلا مهله.

و «ثمّ» للترتيب بمهله، نحو: «دخل زيد ثمّ خالد» إذا كان «زيد» مقدّما بالدّخول و بينهما مهله.

و «حتّى» ك «ثمّ» فى الترتيب و المهله إلا أنّ مهلتها أقلّ من مهله «ثمّ» و يشترط أن يكون معطوفها داخلا فى المعطوف عليه [و بعضا منه] و هى تفيد قوه فى المعطوف، نحو: «مات النّاس حتّى الأنبياء» أو ضعفا فيه، نحو: «قدم الحاجّ حتّى المشاه» .

و «أو» و «أمّا» و «أم» لثبوت الحكم لأحد الأمرين لا بعينه، نحو: «مررت برجل أو امرأه» .

و «إمّا» إمّا تكون حرف العطف إذا تقدّم عليها «إمّا» أخرى نحو: «العدد إمّا زوج و إمّا فرد» .

و يجوز أن تتقدّم «إمّا» على «أو» ، نحو: «زيد إمّا كاتب أو ليس بكاتب» .

[شماره صفحه واقعى : ٢٨٧]

١- ما الفرق بين معانى «الواو» و «الفاء» و «ثم» ؟ إشرح ذلك بأمثله.

٢- ما الفرق بين معنى «ثم» و «حتى» ؟

٣- ماذا يشترط للعطف ب «حتى» و ما ذا تفيد؟

٤- لأى معنى تستعمل «أو» و «إما» و «أم» ؟ اذكرها مع المثال.

التمارين

١- عين «العطف» و «المعطوف» و «المعطوف عليه» و اذكر معانيه فى الجمل التالى: أ) لَأَكْلُونَ مِنْ شَجَرٍ مِنْ رَقُومٍ ﴿فَمَا لَوْ أَنَّ مِنْهَا الْبُطُونَ﴾ ﴿فَسَارِبُونَ عَلَيْهِ مِنَ الْحَمِيمِ الْوَاقِعِ/٥٢-٥٤.

ب) الَّذِينَ يُؤْمِنُونَ بِالْغَيْبِ وَيُقِيمُونَ الصَّلَاةَ وَمِمَّا رَزَقْنَاهُمْ يُنْفِقُونَ الْبقره/٣.

ج) وَجَعَلْنَا مِنْ بَيْنِ أَيْدِيهِمْ سَدًّا وَمِنْ خَلْفِهِمْ سَدًّا فَأَغْشَيْنَاهُمْ فَهُمْ لَا يُبْصِرُونَ يس/٩.

د) ثُمَّ السَّبِيلَ يَسَّرَهُ ﴿ثُمَّ أَمَاتَهُ فَأَقْبَرَهُ﴾ ﴿ثُمَّ إِذَا شَاءَ أَنشَرَهُ عَبَسْ/٢٠-٢٢.

هـ) إِنَّا هَدَيْنَاهُ السَّبِيلَ إِمَّا شَاكِرًا وَإِمَّا كَفُورًا الْإنسان/٣.

[شماره صفحه واقعى : ٢٨٨]

ص: ١٧٦٠

و) وَ آخِرُونَ مُرْجُونَ لِأَمْرِ اللَّهِ إِمَّا يُعَذِّبُهُمْ وَإِمَّا يَتُوبُ عَلَيْهِمْ التوبه/١٠٦.

ز) وَ كَم مِّن قَوْمٍ أَهْلَكْنَا مَا فَجَاءَهُمْ فَأَسْنَا لِيَتَأْتُوا هُمْ قَائِلُونَ الأعراف/٤.

ح) «إِنَّ اللَّهَ تَعَالَى وَ مَلَائِكَتَهُ وَ أَهْلَ الْأَرْضِ حَتَّى التَّمَلُّهُ فِي جِجْرِهَا وَ حَتَّى الْحَوْتَ فِي الْبَحْرِ لِيَصَلُّوا عَلَيَّ عَلَيَّ النَّاسِ الْخَيْرِ» .

بحار الأنوار: ٤١/٢٤٥، ح ٢، ب ١٠.

٢- أعرب ما يلي: أ- فَاصْبِرْ لِحُكْمِ رَبِّكَ وَ لَا تُطِعْ مِنْهُمْ آثِمًا أَوْ كَفُورًا الْإِنْسَانَ/٢٤.

ب- قُلْ مَنْ يَزُوقُكُمْ مِنَ السَّمَاءِ وَ الْأَرْضِ قُلِ اللَّهُ وَ إِنَّا أَوْ إِيَّاكُمْ لَعَلَى هُدًى أَوْ فِي ضَلَالٍ مُّبِينٍ سبأ/٢٤.

[شماره صفحه واقعی : ٢٨٩]

ص: ١٧٤١

أشاره

أقسام «أم»: و هي على قسمين:

١-متصله: و هي ما يستل بها عن تعيين أحد الأمرين و السائل بها عالم بثبوت أحدهما مبهما، بخلاف «أو» و «إمّا» فإنّ السائل بهما لا يعلم بثبوت أحدهما أصلا.

و تستعمل بثلاثه شرائط:

الأول: أن يقع قبلها همزه، نحو: «أزيد عندك أم عمرو» .

الثاني: أن يليها لفظ مثل ما يلي الهمزه؛ أعنى إن كان بعد الهمزه اسم فكذلك بعد «أم» كما مرّ و إن كان فعل فكذلك، نحو: «أقام زيد أم قعد» . فلا يقال: «أ رأيت زيدا أم عمرا» .

الثالث: أن يكون ثبوت أحد الأمرين المتساويين محققا، و إنّما يكون الإستفهام من التعيين فلذلك وجب أن يكون جواب «أم» بالتعيين دون «نعم» أو «لا» ، فإذا قيل: «أزيد عندك أم عمرو» فجوابه بتعيين أحدهما أمّا إذا سئل ب «أو» و «إمّا» فجوابه «نعم» أو «لا» .

[شماره صفحه واقعى : ٢٩٠]

ص: ١٧٦٢

٢-منقطعه: و هو ما يكون بمعنى «بل» مع الهمزه، [نحو: «إنها لا بل أم هي شاه»] فيما لو رأيت شبحا من بعيد و قلت: «إنها لا بل» على سبيل القطع ثم حصل لك شك في أنها شاه فقلت «أم هي شاه» بقصد الإعراض عن الإخبار الأول و استئناف سؤال آخر، معناه: «بل أم هي شاه» .
و اعلم أنّ «أم» المنقطعه لا تستعمل إلا في الخبر كما مرّ، أو في الإستفهام، نحو: «أعندك زيد أم عندك عمرو» .

الأسئلة

١- ما معنى «أم» و ما الفرق بينها و بين «أو» و «إمّا» ؟

٢- أذكر شرائط استعمال «أم» المتصلة.

٣- ما هو معنى «أم» المنقطعه؟

٤- في كم موضعا تستعمل «أم» المنقطعه؟

[شماره صفحه واقعی : ٢٩١]

ص: ١٧٦٣

١-ميز «أم» المتصلة عن المنقطعه فيما يلي من الجمل: (أ) إِنَّ الَّذِينَ كَفَرُوا سَوَاءٌ عَلَيْهِمْ أَأَنْذَرْتَهُمْ أَمْ لَمْ تُنذِرْهُمْ لَا يُؤْمِنُونَ البقره/٦.

(ب) أَلَهُمْ أَرْجُلٌ يَمْشُونَ بِهَا أَمْ لَهُمْ أَيْدٍ يَبْطِشُونَ بِهَا أَمْ لَهُمْ أَعْيُنٌ يُبْصِرُونَ بِهَا أَمْ لَهُمْ آذَانٌ يَسْمَعُونَ بِهَا... الأعراف/١٩٥.

(ج) وَإِنْ أَذْرَى أَقْرَبَ أَمْ بَعِيدًا مَا تُوعَدُونَ الأنبياء/١٠٩.

(د) ... قُلْ هَلْ يَسْتَوِي الْأَعْمَى وَالْبَصِيرُ أَمْ هَلْ تَسْتَوِي الظُّلُمَاتُ وَالنُّورُ أَمْ جَعَلُوا لِلَّهِ شُرَكَاءَ... الزعد/١٦.

(هـ) أَأَنْتُمْ أَشَدُّ خَلْقًا أَمْ السَّمَاءُ النَّازِعَاتُ/٢٧.

(و) أَفِي قُلُوبِهِمْ مَرَضٌ أَمْ إِرْتَابُوا أَمْ يَخَافُونَ... التور/٥٠.

(ز) فَقَالَ مَا لِيَ لَا أَرَى الْهُدْهَدَ أَمْ كَانَ مِنَ الْغَائِبِينَ النمل/٢٠.

(ح) أَأَنْتُمْ أَنْزَلْتُمُوهُ مِنَ الْمُزْنِ أَمْ نَحْنُ الْمُنزِلُونَ الواقعة/٦٩.

٢-صحح ما تجده خطأ: ١. «أفي الدار أحي أم ابني».

٢. «سواء علي أبشرا كلمت أم عمرا».

٣. «أسعيدا لقيت أم ضربت».

[شماره صفحه واقعي : ٢٩٢]

٤. «قال رجل: أزيد عادل أم فاسق؟ فقال الآخر: نعم» .

٥. «ما أدري أتقى ثم أم نقى» .

٣-أعرب ما يلي: أ- أَنْتُمْ أَنْشَأْتُمْ شَجَرَتَهَا أَمْ نَحْنُ الْمُسْئُونَ الواقعة/٧٢.

ب- سَوَاءٌ عَلَيْهِمْ أَسْتَغْفَرْتَ لَهُمْ أَمْ لَمْ تَسْتَغْفِرْ لَهُمْ لَنْ يَغْفِرَ اللَّهُ لَهُمْ إِنَّ اللَّهَ لَا يَهْدِي الْقَوْمَ الْفَاسِقِينَ المنافقون/٦.

[شماره صفحه واقعی : ٢٩٣]

ص: ١٧٦٥

«لا» و «بل» و «لكن» جميعا لثبوت الحكم لأحد الأمرين معينا.

أمّا «لا» فتنفى ما وجب للأول عن الثانى [و شرط معطوفها أن يكون مفردا و يقع بعد الإيجاب أو الأمر]، نحو: «جائنى زيد لا عمرو» و «خذ الكتاب لا القلم» .

و أمّا «بل» فهى للإضراب و العدول عن الأول [و معناها بعد الإيجاب و الأمر سلب الحكم عَمَّا قبلها و نقله لما بعدها]، نحو: «جائنى زيد بل عمرو» و معناه «بل جاء عمرو» ، [و معناها بعد النفى أو النهى تقرير الحكم لما قبلها و جعل ضده لما بعدها، نحو: «ما قام زيد بل عمرو» و معناه «بل قام عمرو» .]

و أمّا «لكن» فهى للإستدراك [و تكون حرف عطف بثلاثه شروط:

أ- أن يكون معطوفها مفردا.

ب- أن تقع بعد النفى أو النهى.

ج- ألا تقترن بالواو، نحو: «ما جاء زيد لكن عمرو» و «لا يقيم زيد لكن عمرو» .]

[شماره صفحه واقعى : ٢٩٤]

الفصل الرابع: فى حروف التنبيه:

[وهى]ثلاثة: «ألا، أما، ها». [وهى حروف]وضعت لتنبيه المخاطب لثلاً يفوته شىء من الحكم.

ف «ألا» و «أما» لا تدخلان إلا على الجملة، إسميته كانت، نحو قوله تعالى: **أَلَا إِنَّهُمْ هُمُ الْمُفْسِدُونَ** (١) وقول الشاعر:

«أما و الذى أبكى و أضحك و الذى

أمات و أحيى و الذى أمره الأمر» (٢).

أو فعلية نحو قوله تعالى: **أَلَا يَوْمَ يَأْتِيهِمْ لَيْسَ مَصْرُوفًا عَنْهُمْ** (٣) و «أما لا تضرب زيدا».

[و «ها» تدخل على ثلاثة أشياء:

أ-على أسماء الإشارة لغير البعيد، نحو قوله تعالى: **هَذَا بَيَانٌ لِلنَّاسِ** (٤).

ب-على الضمير المرفوع الذى يخبر عنه باسم الإشارة، نحو قوله تعالى: **هَا أَنْتُمْ هَؤُلَاءِ** (٥).

ج-على ما بعد «أى» الندائية، نحو قوله تعالى: **يَا أَيُّهَا الرَّسُولُ** (٦).

الفصل الخامس: فى حروف النداء:

[وهى]خمسة: «الهمزة» المفتوحة و «أى» للقريب، «أيا» و «ها» للبعيد، «يا» و هى لهما و للمتوسط و قد مرّت أحكامها.

[شماره صفحه واقعى : ٢٩٥]

ص: ١٧٤٧

١- البقره/١٢.

٢- جامع الشواهد: ١/٢١١.

٣- هود/٨.

٤- آل عمران/١٣٨.

٥- آل عمران/٦٦.

٦- المائده/٦٧.

[و هي]سّته: «نعم، بلى، إى، أجل، جير، إنّ» .

أما «نعم» فلتقرير كلام سابق، مثبتا كان أو منفيًا.

و «بلى» ، تختص بإيجاب نفى بعد الاستفهام، نحو قوله تعالى: أَلَسْتُ بِرَبِّكُمْ قَالُوا بَلَىٰ (١) أو بعد الخبر، كما يقال: «لم يقم زيد» قلت: «بلى» أى: قد قام.

و «إى» للإثبات بعد الاستفهام و يلزمها القسم كما إذا قيل لك: «هل كان كذا؟» قلت: «إى و الله» .

و «أجل» و «جير» و «إنّ» لتصديق الخبر، فإذا قيل: «جاء زيد» قلت: «أجل» و «جير» و «إنّ» أى: أصدّقك فى هذا الخبر.

[شماره صفحه واقعى : ٢٩٦]

ص: ١٧٦٨

- ١- ما هو شرط «لا» العاطفه؟
- ٢- ما هو معنى «بل» العاطفه بعد النفي؟
- ٣- ما هي شروط «لكن» العاطفه؟
- ٤- لأي معنى وضعت حروف التنبيه؟ مثل لها.
- ٥- ما هو مدخول «ها» التنبيه؟
- ٦- أي حرف من حروف النداء تستعمل مطلقاً؟
- ٧- ما الفرق بين «نعم» و«بلى» و«إي»؟
- ٨- لأي معنى تستعمل «أجل» و«جير» و«إن»؟

التمارين

- ١- إستخرج حروف التنبيه و النداء و الإيجاب مما يلي من الجمل: (أ) أَلَا إِنَّ أَوْلِيَاءَ اللَّهِ لَا خَوْفٌ عَلَيْهِمْ وَلَا هُمْ يَحْزَنُونَ يونس/٦٢.
- (ب) يَا أَيُّهَا الْإِنْسَانُ مَا غَرَّكَ بِرَبِّكَ الْكَرِيمِ الانفطار/٦.
- (ج) ... فَهَلْ وَجَدْتُمْ مَا وَعَدَ رَبُّكُمْ حَقًّا قَالُوا نَعَمْ الأعراف/٤٤.
- (د) فَلَمَّا جَاءَتْ قِيلَ أَ هَكَذَا عَزَّيْتُمْ قَالَتْ كَأَنَّهُ هُوَ... التمل/٤٢.
- (هـ) هَا أَنْتُمْ أَوْلَاءُ تُجِبُونَهُمْ وَلَا يُجِيبُونَكُمْ... آل عمران/١١٩.
- (و) وَإِذْ قَالَ إِبْرَاهِيمُ رَبِّ أَرِنِي كَيْفَ تُحْيِي الْمَوْتَى قَالْ أَوْ لَمْ تُؤْمِنْ قَالْ بَلَىٰ

[شماره صفحه واقعی : ٢٩٧]

وَلَكِنْ لِيَطْمَئِنَّ قَلْبِي... البقره/٢٦٠.

(ز) وَيَسْتَنْبِئُونَكَ أَحَقُّ هُوَ قُلُّ إِي وَ رَبِّي إِنَّهُ لَحَقُّ يونس/٥٣.

(ح) أَفِيهِذَا الْحَدِيثِ أَنْتُمْ مُدْهِنُونَ الواقعة/٨١.

(ط) وَ لَجَاءَ السَّحَرَةُ فِرْعَوْنَ قَالُوا إِنَّ لَنَا لَأَجْرًا إِنْ كُنَّا نَحْنُ الْغَالِبِينَ * قَالَ نَعَمْ وَ إِنُّكُمْ لِمِنَ الْمُقَرَّبِينَ الأعراف/١١٣-١١٤.

(ي) زَعَمَ الَّذِينَ كَفَرُوا أَنْ لَنْ يُبْعَثُوا قُلْ بَلَى وَ رَبِّي لَيُبْعَثَنَّ التَّغَابُن/٧.

(ك) أَلَا يَذْكُرُ اللَّهُ تَطْمِئِنُّ الْقُلُوبُ الزُّعْد/٢٨.

(ل) «فإني أوصيك بتقوى الله-أى بنى- لزوم أمره و عماره قلبك بذكره و الإعتصام بحبله» نهج البلاغه، الكتاب:٣١.

(م) «أما و الذى فلق الحبه و برأ التسمه لو لا حضور الحاضر... لألقت حبلها على غاربها...» نهج البلاغه، الخطبه:٣.

(ن) «أيا جدنا قومي من القبر و انظرى حبيبك متلول الجبين مرمل» الكبريت الأحمر، ص ١١٨ و ١١٩ و ٣٧٦.

٢-ضع حرفا مناسبا من الحروف التابعة فى الفراغات الآتية: «لا، بل، لكن»

(أ) «إشترت الكتاب بألف درهم... أكثر».

(ب) «ما مررت برجل فاسق... عادل».

(ج) «ألبس القميص الأبيض... الأسود».

[شماره صفحه واقعى : ٢٩٨]

ص: ١٧٧٠

د) «ما أكلت لحما.. ثريدا» .

ه) «جالس رجلا صالحا.. طالحا» .

و) «لا يقيم خليل.. قاسم» .

٣- إملا الفراغات الآتية بإحدى حروف الإيجاب المناسبة لها: أ) قال سعيد لى: «أ ليس لى عليك ألف درهم؟» قلت له: «.. لك على ألف درهم» .

ب) قال عمرو: «هل قدم الحجاج من السفر؟ قلت: «...» .

ج) قلت: «لم أصل صلوه الظهر» قال زيد: «... قد صليت» .

د) قلت لصديقى: «هل تشرفت إلى زيارة قبر الحسين عليه السلام؟» قال: «... والله» .

٤- أعرب ما بلى: قال رسول الله صلى الله عليه وآله وسلم: «ألا أتبئكم بشرار الناس؟ قالوا: بلى يا رسول الله. قال: من نزل وحده و منع رفته و جلد عبده؛ ألا أتبئكم بشر من ذلك؟ قالوا: بلى يا رسول الله. قال: من لا يقبل عثره و لا يقبل معذره..» تحف العقول: ٢٧.

[شماره صفحه واقعى : ٢٩٩]

ص: ١٧٧١

الفصل السابع: في حروف الزيادة:

اشاره

[و هي [سبعه؛ «إن، أن، ما، لا، من، الباء، اللّام»

مواضع زياده «إن» : و هي تزداد في ثلاثه مواضع:

١. مع «ما» النافيه، نحو: «ما إن زيد قائم» .

٢. مع «ما» المصدريه، نحو: «إنظر ما إن يجلس الأمير» .

٣. مع «لما» ، نحو: «لما إن جلست جلست» .

مواضع زياده «أن» : [و هي تزداد في موضعين:]

١. مع «لما» نحو قوله تعالى: فَلَمَّا أَنْ جَاءَ الْبَشِيرُ (١).

٢. بين «واو» القسم و «لو» ، نحو: «و الله أن لو قمت قمت» .

مواضع زياده «ما» :

«ما» الزائده على قسمين:

الأول: «الكافه» و هي تتصل بأمر:

أ- بالحروف المشبهه بالفعل.

[شماره صفحه واقعي : ٣٠٠]

ص: ١٧٧٢

ب-بعض حروف الجرّ كـ «ربّ» كما مرّ.

ج-بعض الظروف كـ «بين» ، نحو: «بينما نحن نأكل إذ ذهب عمرو» .

الثاني: «غير الكافه» و هي تلحق بأشياء:

أ-بعض حروف الجرّ كـ «الباء» ، نحو قوله تعالى: فَبِمَا رَحْمَةٍ مِنَ اللَّهِ (١) و «من» نحو قوله تعالى: مِمَّا خَطَبْتَهُمْ أُعْرُقُوا (٢).

ب-بعض أدوات الشرط، جازمه كانت، كـ «إن، إذ، متى، حيث، أتى، أين، أزيان و أئى» ، نحو قوله تعالى: إِمَّا يَنْزَغَنَّكَ مِنَ الشَّيْطَانِ نَزْغٌ فَاسْتَعِذْ بِاللَّهِ (٣) أو غير جازمه كـ «إذا» ، نحو قوله تعالى: فَأَمَّا الْإِنْسَانُ إِذَا مَا ابْتَلَاهُ رَبُّهُ . . . (٤).

مواضع زياده «لا» :

و هي تتراد [فى ثلاثه مواضع]:

١-مع «الواو» بعد النفى، نحو قوله تعالى: وَ مَا تَشْقُطُ مِنْ وَرَقِهِ إِلَّا يَعْلَمُهَا وَ لَا حَبِّهِ فِي ظُلُمَاتٍ الْأَرْضِ وَ لَا رَطْبٍ وَ لَا يَابِسٍ إِلَّا فِي كِتَابٍ مُبِينٍ (٥).

٢-بعد «أن» المصدرية، نحو قوله تعالى: مَا مَنَعَكَ إِلَّا تَسْجُدَ إِذْ أَمَرْتُكَ (٦).

٣-قبل «اقسم» ، نحو قوله تعالى: لَا أَقْسِمُ بِبَوْمِ الْقِيَامَةِ (٧).

و أمّا «من» و «الباء» و «اللام» فقد تقدّم ذكرها فى حروف الجرّ فلا نعيدّها.

الفصل الثامن: فى الحروف المصدرية:

[و هي]خمسه: «ما، أن، أنّ، كى، لو» .

[شماره صفحه واقعى : ٣٠١]

ص: ١٧٧٣

١- آل عمران/١٥٩.

٢- نوح/٢٥.

٣- الأعراف/٢٠٠.

٤- الفجر/١٥.

٥- الأنعام/٥٩.

٦- الأعراف/١٢.

٧- القيامة/١.

ف «ما» و «أن» للجملة الفعلية، نحو قوله تعالى: ضَاقَتْ عَلَيْهِمُ الْأَرْضُ بِمَا رَحُبَتْ (١) أى: برحبها و كقول الشاعر:

يسرّ المرء ما ذهب الليالى

و كان ذهابهنّ له ذهابا» (٢)

[أى: يسرّ المرء ذهاب الليالى].

و نحو قوله تعالى: فَتَعَاكَانَ جَوَابَ قَوْمِهِ إِلَّا أَنْ قَالُوا (٣) و أَنْ تَصُومُوا خَيْرٌ لَكُمْ (٤).

و «أنّ» للجملة الإسميّة، نحو: «علمت أنّك قائم» أى: علمت قيامك.

و «كى» للفعل المضارع فقط، نحو: لِكَيْ لَا يَكُونَ عَلَى الْمُؤْمِنِينَ حَرَجٌ (٥) أى: لعدم كون حرج على المؤمنين.

و «لو» تقع غالبا بعد فعل ماض و مضارع يفيد التمنى ك «ودّ و حبّ»، نحو قوله تعالى: يَوَدُّ أَحَدُهُمْ لَوْ يُعَمَّرُ أَلْفَ سَنَةٍ (٦) أى: يودّ تعميم ألف سنه.

[شماره صفحه واقعى : ٣٠٢]

ص: ١٧٧٤

١- التوبه/١١٨.

٢- جامع الشواهد: ٣/٣٦٢.

٣- التمل/٥٦.

٤- البقره/١٨٤.

٥- الأحزاب/٣٧.

٦- البقره/٩٦.

- ١- عدد مواضع زياده «إن» .
- ٢- متى تزداد «أن» ؟ مثل لذلك.
- ٣- ما الفرق بين «ما» الكافه و غير الكافه؟
- ٤- أذكر مواضع زياده «لا» .
- ٥- أذكر صله الحروف المصدريه.
- ٦- هل يوجد فرق بين الحروف المصدريه و الموصولات الحرفيه؟

التمارين

- ١- إستخرج حروف الزيادة من الآيات الشريفه التاليه: (أ) فَذَكَرْ فَمَا أَنْتَ بِنِعْمِهِ رَبِّكَ بِكَاهِنٍ وَلَا مَجْنُونٍ الطور/٢٩.
- (ب) فَلَا أُقْسِمُ بِالشَّفَقِ * . . * لَتُرَكَّبَنَّ طَبَقًا عَنْ طَبَقِ الإِنْشِقَاقِ/١٦-١٩.
- (ج) مَا مَنَعَكَ إِذْ رَأَيْتَهُمْ ضَلُّوا * أَلَّا تَتَّبِعِنَا طه/٩٢-٩٣.
- (د) يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا لَا تَحُلُوا شَعَائِرَ اللَّهِ وَلَا الشَّهْرَ الْحَرَامَ وَلَا الْهَدْيَ وَلَا الْقَلَائِدَ وَلَا آمِينَ النَّبِيِّ الْحَرَامِ . . . المائده/٢.
- (هـ) إِمَّا يَبْلُغَنَّ عِنْدَكَ الْكِبَرَ أَحَدُهُمَا أَوْ كِلَاهُمَا فَلَا تَقُلْ لَهُمَا أُفَّ الإسراء/٢٣.

[شماره صفحه واقعي : ٣٠٣]

ص: ١٧٧٥

و) فَمَا لَهُ مِنْ قُوَّةٍ وَلَا نَاصِرٍ الطارق/١٠.

ز) أَيَّنَ مَا تَكُونُوا يَأْتِ بِكُمْ اللَّهُ جَمِيعًا البقره/١٤٨.

ح) قَالَ أَلَيْسَ هَذَا بِالْحَقِّ الْأَنْعَامِ/٣٠.

ط) أَيَّا مَا تَدْعُوا فَلَهُ الْأَسْمَاءُ الْحُسْنَى الإسراء/١١٠.

ي) فَبِمَا نَفْسِهِمْ مِيثَاقُهُمْ لَعَنَاهُمْ وَجَعَلْنَا قُلُوبَهُمْ قَاسِيَةً. . . المائدہ/١٣.

ك) إِنَّمَا الْمُؤْمِنُونَ إِخْوَةٌ الْحَجَرَاتِ/١٠.

ل) أَأَنْتُمْ إِذَا مَا وَقَعَ آمَنْتُمْ بِهِ يونس/٥١.

ن) وَ لَمَّا أَنْ جَاءَتْ رُسُلُنَا لُوطًا سِيءَ بِهِمْ. . . العنكبوت/٣٣.

س) . . . غَيْرِ الْمَعْصُوبِ عَلَيْهِمْ وَلَا الضَّالِّينَ الحمد/٧.

٢- إستخرج الحروف المصدرية مما يلي من الآيات: أ) بَشِّرِ الْمُنَافِقِينَ بِأَنَّ لَهُمْ عَذَابًا أَلِيمًا النساء/١٣٨.

ب) لِكَيْلَا تَأْسَوْا عَلَىٰ مَا فَاتَكُمْ وَلَا تَفْرَحُوا بِمَا آتَاكُمْ الحديد/٢٣.

ج) وَ أَنْ تَصَدَّقُوا خَيْرٌ لَكُمْ إِنْ كُنْتُمْ تَعْلَمُونَ البقره/٢٨٠.

د) وَ اللَّهُ خَلَقَكُمْ وَمَا تَعْمَلُونَ الصافات/٩٦.

ه) وَ دُوا لَوْ تَكْفُرُونَ كَمَا كَفَرُوا فَتَكُونُونَ سَوَاءً النساء/٨٩.

و) . . . وَ كُنْتُ عَلَيْهِمْ شَهِيدًا مِمَّا دُمْتُ فِيهِمْ. . . المائدہ/١١٧.

[شماره صفحه واقعی : ٣٠٤]

ص: ١٧٧٦

ز) أَفَحَسِبْتُمْ أَنَّمَا خَلَقْنَاكُمْ عَبَثًا وَأَنَّكُمْ إِلَيْنَا لَا تُرْجَعُونَ المؤمنون/١١٥.

ح) لَهُمْ عَذَابٌ شَدِيدٌ بِمَا نَسُوا يَوْمَ الْحِسَابِ ص/٢٦.

٣-أعرب ما يلي: أ-... قَالَ يَا بَنِيَّ إِنِّي آرَى فِي الْمَنَامِ أَنِّي أَذْبُحُكَ فَانظُرْ مَاذَا تَرَى قَالَ يَا أَبَتِ افْعَلْ مَا تُؤْمَرُ سَتَجِدُنِي إِنْ شَاءَ اللَّهُ مِنَ الصَّابِرِينَ الصافات/١٠٢.

ب- فَإِنَّمَا يَأْتِيَنَّكُمْ مِنِّي هُدًى فَمَنْ تَبِعَ هُدَايَ فَلَا خَوْفٌ عَلَيْهِمْ وَلَا هُمْ يَحْزَنُونَ البقره/٣٨.

[شماره صفحه واقعی : ٣٠٥]

ص: ١٧٧

الفصل التاسع: في حرفي التفسير

و هما «أى» و «أن» .

ف «أى» ، نحو قولك: «قال الله تعالى: وَ سَتَلِ الْقَرْيَةَ الَّتِي... (١)أى: أهل القرية كأنك قلت: «تفسيره أهل القرية» .

و «أن» إنّما يفسر بها فعل بمعنى القول [دون حروفه و يكون بعدها جمله]، نحو قوله تعالى: وَ نَادَيْنَاهُ أَنْ يَا إِبْرَاهِيمُ (٢)فلا يقال: «قلناه أن يا ابراهيم» إذ هو لفظ القول لا معناه.

الفصل العاشر: في حروف التحضيض

[و هي]: «هلاً، ألا، لولا، لوما، ألا» و لها صدر الكلام.

و معناها الحثّ على الفعل اذا دخلت على المضارع، نحو: «هلاً تأكل» و لوم و تعبير اذا دخلت على الماضى، نحو: «هلاً أكرمت زيدا»، و حينئذ لا يكون تحضيضاً إلا باعتبار ما فات.

و لا تدخل إلا على الفعل كما مرّ، و إن وقع بعدها اسم فيأضمار فعل كما تقول لمن ضرب قوما: «هلاً زيدا» أى: هلاً ضربت زيدا.

[شماره صفحه واقعى : ٣٠٦]

ص: ١٧٧٨

١- يوسف/٨٢.

٢- الصّافات/١٠٤.

و جميعها مركّبة؛ جزئها الثاني حرف النفي، و الجزء الأول حرف الشرط و حرف المصدر و حرف الإستفهام.

ول «لولا» معنى آخر و هو امتناع الجملة الثانيه لوجود الجملة الأولى نحو: «لولا على لهلك عمر» و حينئذ يحتاج إلى الجملتين أوليهما إسميه أبدا و الثانيه فعليه.

الأسئلة

١- عدّد حرفي التفسير و مثّل لهما.

٢- ما هي شرائط «أن» المفسّره؟

٣- عدّد حروف التحضيض و بين معناها.

٤- ما هو مدخول حروف التحضيض؟

٥- ما معنى «لولا» و «لوما» الشرطيتان؟ وضح ذلك بالمثال.

التمارين

١- استخرج حروف التفسير و التحضيض و الشرطيه من الآيات المباركه التاليه: أ) وَ تَادِي أَضْيَابُ الْجَنَّةِ أَصْحَابِ النَّارِ أَنْ قَدْ وَجَدْنَا مَا وَعَدْنَا رَبَّنَا حَقًّا فَهَلْ وَجَدْتُمْ مَا وَعَدَ رَبُّكُمْ حَقًّا قَالُوا نَعَمْ فَأَذَّنَ مُؤَذِّنٌ بَيْنَهُمْ أَنْ لَعْنَةُ اللَّهِ عَلَى الظَّالِمِينَ الأعراف/٤٤.

[شماره صفحه واقعي : ٣٠٧]

ص: ١٧٧٩

ب) ... يَقُولُ الَّذِينَ اسْتَضَعُوا لِلَّذِينَ اسْتَكْبَرُوا لَوْ لَا أَنْتُمْ لَكُنَّا مُؤْمِنِينَ سبأ/٣١.

ج) وَقَالَ الَّذِينَ لَا يَرْجُونَ لِقَاءَنَا لَوْ لَا أَنْزَلْنَا عَلَيْكَ الْمَلَائِكَةَ الْفَرَاقَانَ/٢١.

د) لَوْ مَا تَأْتِينَا بِالْمَلَائِكَةِ إِنْ كُنْتِ مِنَ الصَّادِقِينَ الحجر/٧.

هـ) وَ لَوْ لَا دَفَعُ اللَّهُ النَّاسَ بَعْضَهُمْ بِبَعْضٍ لَفَسَدَتِ الْأَرْضُ الْبقره/٢٥١.

و) فَلَوْ لَا نَصَرَهُمُ الَّذِينَ اتَّخَذُوا مِنْ دُونِ اللَّهِ قُوتًا آلِهَةً الْأحقاف/٢٨.

ز) فَأَوْحَيْنَا إِلَيْهِ أَنْ اصْنَعْ الْفُلْكَ بِأَعْيُنِنَا وَوَحَيْنَا... المؤمنون/٢٧.

ح) أَلَا تَقَاتِلُونَ قَوْمًا نَكَثُوا أَيْمَانَهُمْ وَهَمُّوا بِإِخْرَاجِ الرَّسُولِ... التوبه/١٣.

ط) ... فَلَوْ لَا نَفَرْنَا مِنْ كُلِّ قَوْمٍ مِنْهُمْ طَائِفَةٌ لِيَتَفَقَّهُوا فِي الدِّينِ... التوبه/١٢٢.

ي) مَا قُلْتُ لَهُمْ إِلَّا مَا أَمَرْتَنِي بِهِ أَنْ أَعْبُدُوا اللَّهَ رَبِّي وَرَبَّكُمْ... المائده/١١٧.

٢-أعرب ما يلي: أ) قَالَ يَا قَوْمِ لِمَ تَسْتَعْجِلُونَ بِالسَّيِّئَةِ قَبْلَ الْحَسَنَةِ لَوْ لَا تَسْتَغْفِرُونَ اللَّهَ لَعَلَّكُمْ تُرْحَمُونَ التمل/٤٦.

ب- فَلَوْ لَا فَضَّلَ اللَّهُ عَلَيْكُمْ وَرَحْمَتُهُ لَكُنْتُمْ مِنَ الْخَاسِرِينَ الْبقره/٦٤.

[شماره صفحه واقعی : ٣٠٨]

ص: ١٧٨٠

الفصل الحادى عشر: فى حرف التّوقّع

اشاره

و هو «قد» [و له خمسّه معان:]

١- التّوقّع، نحو: «قد يجىء المسافر اليوم» ؛

٢- تقريب الماضى إلى الحال، نحو: «قد ركب الأمير» أى: قبيل هذا ولأجل ذلك سميت حرف التقريب أيضا و لهذا تلزم الماضى ليصلح أن يقع حالا، نحو: «سافر زيد و قد طلع الفجر» ؛

٣- التقليل، و تختصّ بالمضارع، نحو: «إنّ الكذوب قد يصدق» و «إنّ الجواد قد يفتّر» ؛

٤- التحقيق و التأكيد، و تختصّ بالماضى، نحو: «قد قام زيد» فى جواب من سأل: «هل قام زيد؟» و نحو قوله تعالى: قَدْ أَفْلَحَ الْمُؤْمِنُونَ (١).

و قد تدخل «قد» التحقيقه على المضارع إذا كانت هناك قرينه، نحو قوله تعالى: قَدْ يَعْلَمُ اللَّهُ الْمُعَوِّقِينَ مِنْكُمْ (٢).

[إعلم أنّه قد اجتمع فى «قد قامت الصلوه» معنى التحقيق و التقريب و التوقّع معا.

٥- التّكثير، نحو قوله تعالى: قَدْ نَرَى تَقَلُّبَ وَجْهِكَ فِي السَّمَاءِ (٣).

[شماره صفحه واقعى : ٣٠٩]

ص: ١٧٨١

١- المؤمنین/١.

٢- الأحزاب/١٨.

٣- البقره/١٤٤.

أ- يجوز الفصل بينها وبين الفعل بالقسم، نحو: «قد والله أحسنت» .

ب- ويحذف الفعل بعدها عند وجود قرينه كقول الشاعر:

«أفد الترحل غير أن ركابنا

لما تزل برحالنا و كأن قد» (١)

أى: و كأن قد زالت.

الفصل الثاني عشر: في حرفي الاستفهام:

وهما «الهمزة» و «هل» ولهما صدر الكلام و تدخلان على الجملة الإسمية، نحو: «أزيد قائم» و الفعلية، نحو: «هل قام زيد» . و دخولهما على الفعلية أكثر لأن الاستفهام بالفعل أولى.

وقد تدخل «الهمزة» في مواضع لا يجوز دخول «هل» فيها، [و هي أربعة:

١- أن تدخل «الهمزة» على الإسم مع وجود الفعل،[نحو: «أزيدا ضربت» .

٢- أن تكون «الهمزة» للتوبيخ، نحو: [«أتضرب زيدا و هو أخوك» .

٣- أن تستعمل «الهمزة» مع «أم» المتصلة، نحو: [«أزيد عندك أم عمرو» .

٤- أن تدخل «الهمزة» على حروف العطف، نحو: [«أو من كان» و «أفمن كان» و لا تستعمل «هل» في هذه المواضع. و هي هنا بحث.

[شماره صفحه واقعى : ٣١٠]

ص: ١٧٨٢

١- عدد معاني «قد» إشرح ذلك باختصار.

٢- بماذا يفصل بين «قد» و الفعل؟

٣- علام يدخل حرفا الاستفهام؟

٤- ما هي المواضع التي يجوز استعمال «الهمزة» فيها دون «هل»؟

التمارين

١- إستخرج حرف التوقع مما يلي من الآيات الشريفة و عین معناه: أ) أَلَا إِنَّ لِلَّهِ مَا فِي السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضِ قَدْ يَعْلَمُ مَا أَنْتُمْ عَلَيْهِ . . . النور/٦٤.

ب) وَ مَنْ يَعْصِمِ بِاللَّهِ فَقَدْ هُدِيَ إِلَى صِرَاطٍ مُسْتَقِيمٍ آل عمران/١٠١.

ج) قَدْ أَفْلَحَ مَنْ زَكَّاهَا* وَقَدْ خَابَ مَنْ دَسَّاهَا الشمس/٩-١٠.

د) أَنَّى يَكُونُ لِي غُلَامٌ وَقَدْ بَلَغَنِيَ الْكِبَرُ آل عمران/٤٠.

هـ) قَدْ نَعَلِمَ إِنَّهُ لَيَخْزُنُكَ الَّذِي يَقُولُونَ . . . الأنعام/٣٣.

و) وَمَنْ يَتَّبِدِ الْكُفْرَ بِالْإِيمَانِ فَقَدْ ضَلَّ سَوَاءَ السَّبِيلِ البقره/١٠٨.

ز) لَقَدْ خَلَقْنَا الْإِنْسَانَ فِي كَبَدٍ البلد/٤.

٢- هل يجوز وضع «هل» مكان «الهمزة» في الجمل التابعه أو لا؟ ١. «أ عندك زيد أم في المدينه؟»

٢. «أ زيد قام؟»

[شماره صفحه واقعی : ٣١١]

ص: ١٧٨٣

٣. «ألم يذهب سعيد؟»

٤. «ما أدرى أ بسيف قتلته أم بسكين؟»

٥. «أ جعفر عادل؟»

٦. «أ غير الله تعبدون؟»

٣-أعرب ما يلي: أ- قُلْ أَتَعْبُدُونَ مِن دُونِ اللَّهِ مَا لَا يَفْلِكُ لَكُمْ ضَرًّا وَلَا نَفْعًا وَاللَّهُ هُوَ السَّمِيعُ الْعَلِيمُ المائدة/٧٦.

ب- ... وَمَنْ يَتَّقِ اللَّهَ يَجْعَلْ لَهُ مَخْرَجًا وَيَرْزُقْهُ مِنْ حَيْثُ لَا يَحْتَسِبُ وَمَنْ يَتَوَكَّلْ عَلَى اللَّهِ فَهُوَ حَسْبُهُ إِنَّ اللَّهَ بَالِغُ أَمْرِهِ قَدْ جَعَلَ لِكُلِّ شَيْءٍ قَدْرًا الطلاق/٢-٣.

[شماره صفحه واقعی : ٣١٢]

ص: ١٧٨٤

الفصل الثالث عشر: في حروف الشرط:

اشاره

[وهي]ثلاثه، «إن، لو، أما». و لها صدر الكلام و «أما» تدخل على الجملتين؛ إسميتين كانتا أو فعليتين أو مختلفتين [بخلاف «إن» و «لو» فإنهما لا تدخلان إلا على الفعلية].

ف «إن» للاستقبال و إن دخلت على الفعل الماضي نحو: «إن زرتني فأكرمك» .

و اعلم أنّ «إن» لا تستعمل إلا في الأمور المشكوك فيها، نحو: «إن قمت قمت» فلا يقال: «آتيك إن طلعت الشمس» و إنما يقال: «آتيك إذا طلعت الشمس» .

و «لو» للماضي و إن دخلت على المضارع، نحو: «لو تزورني أكرمك» و تدلّ على نفى الجملة الثانيه بسبب نفى الجملة الأولى، نحو قوله تعالى: لَوْ كَانَ فِيهِمَا آلِهَةٌ إِلَّا اللَّهُ لَفَسَدَتَا (١)

و يلزمهما الفعل لفظا كما مرّ أو تقديرا، نحو: «إن أنت زائري فأنا أكرمك» [لأنّ التقدير: إن كنت زائري فأنا أكرمك].

[شماره صفحه واقعي : ٣١٣]

ص: ١٧٨٥

١- الأنبياء/٢٢.

[إعلم أنه] إذا وقع القسم في أول الكلام و تقدّم على الشرط يجب أن يكون الفعل الذي يدخل عليه حرف الشرط ماضيا لفظا، نحو: «و الله إن أتيتني لأكرمتك» أو معنى، نحو: «و الله إن لم تأتني لأهجرنك» و حيثئذ تكون الجملة الثانيه في اللفظ جوابا للقسم لا جزء للشرط و لذلك وجب فيها ما يجب في جواب القسم من اللام و نحوها كما رأيت في المثالين.

و إذا وقع القسم في وسط الكلام جاز أن يعتبر القسم بأن يكون الجواب ب «اللام» له، نحو: «إن تأتني و الله لأتيتك» و جاز أن يلغى و يكون الجواب للشرط، نحو: «ان تأتني و الله أتيتك» .

الأسئلة

١- عدد حروف الشرط و بين أنها علام تدخل؟

٢- ما الفرق بين «إن» و «لو» ؟

٣- لماذا لم يصح أن يقال: «اتيك إن طلعت الشمس» ؟

٤- علام تدلّ «لو» ؟ وضح ذلك بمثال.

١- إذا تقدّم القسم على الشرط:

أ- فما هو الفعل الذي يدخل عليه حرف الشرط؟

ب- فجواب أيهما محذوف؟

ج- ماذا يجب في الجملة المجاب بها؟

[شماره صفحه واقعى : ٣١٤]

ص: ١٧٨٤

١- إستخرج حروف الشرط ممّا يلي من الآيات و عين جملتى الشرط و الجزاء: أ) قُلْ إِنْ كُنْتُمْ تُحِبُّونَ اللَّهَ فَاتَّبِعُونِي يُحْبِبْكُمُ اللَّهُ وَيَغْفِرْ لَكُمْ ذُنُوبَكُمْ آل عمران/٣١.
 ب) ... وَ لَوْ شَاءَ اللَّهُ لَجَعَلَكُمْ أُمَّةً وَاحِدَةً... المائدة/٤٨.

ج) قُلْ لِلَّذِينَ كَفَرُوا إِنْ يَنْتَهُوا يُغْفَرْ لَهُمْ مَا قَدْ سَلَفَ وَإِنْ يَعُودُوا فَقَدْ مَضَتْ سُنَّتُ الْأَوَّلِينَ الأنفال/٣٨.

د) إِنْ يَمْسَسْكَ اللَّهُ بِضُرٍّ فَلَا كَاشِفَ لَهُ الْأَنْعَامِ/١٧.

هـ) لَوْ نَشَاءُ لَجَعَلْنَاهُ حُطَامًا فَظَلْتُمْ تَفَكَّهُونَ الواقعة/٦٥.

و) لَوْ نَشَاءُ لَجَعَلْنَاهُ أَجَاجًا فَلَوْ لَا تَشْكُرُونَ الواقعة/٧٠.

ز) ... وَإِنْ خِفْتُمْ عَيْلَةً فَسَوْفَ يُغْنِيكُمُ اللَّهُ مِنْ فَضْلِهِ... التوبة/٢٨.

٢- أعرب ما يلي: أ- إِنْ تَجْتَنِبُوا كُفْرًا مَا تُتَّهَوْنَ عَنْهُ نَكَمُوا عَنْكُمْ سَيِّئَاتِكُمْ وَ نُدْخِلْكُمْ مُدْخَلًا كَرِيمًا النساء/٣١.

ب- لَوْ أَنْزَلْنَا هَذَا الْقُرْآنَ عَلَى جَبَلٍ لَرَأَيْنَاهُ هَاشِعًا مُتَصَدِّعًا مِنْ خَشْيَةِ اللَّهِ وَ تِلْكَ الْأَمْثَالُ نَضْرِبُهَا لِلنَّاسِ لَعَلَّهُمْ يَتَفَكَّرُونَ الحشر/٢١.

[شماره صفحه واقعی : ٣١٥]

إشاره

و «أما» لتفصيل ما ذكر مجملا، نحو:

«النّاس شقّى و سعيد أما الّذين سعدوا ففي الجنّه و أما الّذين شقوا ففي النّار» و يجب في جوابه «الفاء» و أن يكون الأوّل سببا للثّاني و أن يحذف فعلها-مع أنّ الشرط لا بدّ له من فعل-ليكون تنبيها على أنّ المقصود بها حكم الاسم الواقع بعدها، نحو: «أما زيد فمنطلق»، تقديره: «مهما يكن من شيء فزيد منطلق» فحذف الفعل و الجار و المجرور حتّى بقي: «أما فزيد منطلق» و لما لم يناسب دخول الشرط على «فاء» الجزاء، نقلت «الفاء» إلى الجزء الثّاني و وضع الجزء الأوّل بين «أما» و «الفاء» عوضا عن الفعل المحذوف ثمّ ذلك الجزء إن كان صالحا للإبتداء فهو مبتدأ كما مرّ و إلّا فعامله ما بعد الفاء، نحو: «أما يوم الجمعة فزيد منطلق» ف «منطلق» عامل في «يوم الجمعة» على الطّرفيه.

الفصل الزّابع عشر: في حرف الزّرع:

[و هي] «كلا»، و وضعت لزجر المتكلّم و ردعه عمّا تكلمّ به، نحو قوله تعالى: فَيَقُولُ رَبِّي أَهَانَنِ * كَلَّا... (١٧) أي: لا تتكلّم بهذا فإنّه ليس كذلك. هذا في الخبر.

[شماره صفحه واقعي: ٣١٦]

ص: ١٧٨٨

وقد يجيء بعد الأمر أيضا كما إذا قيل لك: «إضرب زيدا» فقلت: «كلّا» أي: لا أفعل هذا قطّ.

وقد تجيء بمعنى حقّا [أو المقصود منه تحقيق مضمون الجملة]، نحو قوله تعالى: **كَلَّا سَوْفَ تَعْلَمُونَ** (١) وحينئذ تكون اسما مبنيّه لكونها مشابهه لـ «كلّا» حرفا وقيل تكون حرفا أيضا بمعنى «إنّ» لكونها لتحقيق معنى الجملة.

الأسئلة

١- لأيّ معنى تستعمل «أما» الشرطيّه؟ مثل له.

٢- ماذا يجب في جواب «أما»؟ وضّح ذلك بالمثال.

٣- لماذا تحذف جملة الشرط في «أما»؟

٤- ما هو حكم الجزء الواقع بعد «أما»؟

٥- لماذا وضعت «كلّا»؟

٦- ما هي علّه بناء «كلّا» بمعنى «حقّا»؟

[شماره صفحه واقعي : ٣١٧]

ص: ١٧٨٩

١- التكاثر/٣.

١- إستخرج «كلاً» من الآيات التالية و اذكر معناها: أ) رَبِّ اِرْجِعُونِ لَعَلِّيْ اَعْمَلُ صَالِحًا فِيمَا تَرَكْتُ * كَلَّا إِنَّهَا كَلِمَةٌ هُوَ قَائِلُهَا الْمُؤْمِنُونَ/٩٩-١٠٠.

ب) وَ مَا هِيَ إِلَّا ذِكْرٌ لِلْبَشْرِ * كَلَّا وَالْقَمَرِ الْمَدْتَرِ/٣١-٣٢.

ج) وَ اتَّخَذُوا مِنْ دُونِ اللَّهِ آلِهَةً لِّيَكُونُوا لَهُمْ عِزًّا * كَلَّا سَيَكْفُرُونَ بِبِلَادِهِمْ مَرِيَمَ/٨١-٨٢.

د) كَانُوا يَكْسِبُونَ * كَلَّا إِنَّهُمْ عَنْ رَبِّهِمْ يَوْمَئِذٍ لَمَحْجُوبُونَ * ثُمَّ إِنَّهُمْ لَصَالُوا الْجَحِيمِ * ثُمَّ يُقَالُ هَذَا الَّذِي كُنْتُمْ بِهِ تَكذِّبُونَ * كَلَّا إِنَّ كِتَابَ الْأَنْبِيَاءِ لَفِي عِلِّيِّينَ الْمُطَفِّفِينَ/١٣-١٨.

٢- إستخرج «أما» الشرطية مما يلي من الآيات و عيّن ما هو إعراب الجزء الذى قدّم على الفاء و كذلك اعراب الكلمة التى تحتها خط: أ) أَمَّا الَّذِينَ آمَنُوا وَعَمِلُوا الصَّالِحَاتِ فَلَهُمْ جَنَّاتُ الْمَأْوَىٰ نُزُلًا بِمَا كَانُوا يَعْمَلُونَ * وَ أَمَّا الَّذِينَ فَسَقُوا فَمَأْوَاهُمُ النَّارُ السَّجْدَةُ/١٩-٢٠.

ب) يَا صَاحِبِي السَّجْنِ أَمَا أَحَدُكُمَا فَيَسْقَى رَبَّهُ خَمْرًا وَ أَمَّا الْآخَرَ فَيُصَلِّبُ فَتَأْكُلُ الطَّيْرُ مِنْ رَأْسِهِ يَوْسُفَ/٤١.

ج) فَأَمَّا مَنْ طَغَى * وَ آثَرَ الْحَيَاءِ الَّذِي * فَإِنَّ الْجَحِيمَ هِيَ الْمَأْوَى *.

[شماره صفحه واقعى : ٣١٨]

وَأَمَّا مَنْ خَافَ مَقَامَ رَبِّهِ وَنَهَى النَّفْسَ عَنِ الْهَوَىٰ ۗ فَإِنَّ الْجَنَّةَ هِيَ الْمَأْوَىٰ ۝۳۷-۴۱.

(د) فَأَمَّا مَنْ أُوتِيَ كِتَابَهُ بِيَمِينِهِ فَسَوْفَ يُحَاسَبُ حِسَابًا يَسِيرًا . . . وَأَمَّا مَنْ أُوتِيَ كِتَابَهُ وَرَاءَ ظَهْرِهِ فَسَوْفَ يَدْعُوا ثُبُورًا ۝۷-۱۰.

۳-أعرب ما يلي: أَلَمْ يَجِدْكَ يَتِيمًا فَآوَىٰ ۖ وَوَجَدَكَ ضَالًّا فَهَدَىٰ ۖ وَوَجَدَكَ عَائِلًا فَأَغْنَىٰ ۖ فَأَمَّا الْيَتِيمَ فَلَا تَقْهَرْ ۖ وَأَمَّا السَّائِلَ فَلَا تَنْهَرْ ۖ وَأَمَّا بِنِعْمَةِ رَبِّكَ فَحَدِّثْ ۝۶-۶-

.۱۱

[شماره صفحه واقعی : ۳۱۹]

ص: ۱۷۹۱

الفصل الخامس عشر: في ناء التّأنيث الساكنه

و هي تلحق الماضي لتدلّ على تأنيث ما أسند إليه الفعل، نحو: «ضربت هند» .

وقد عرفت مواضع وجوب إلحاقها.

و إذا لقيها ساكن بعدها، وجب تحريكها بالكسر، لأنّ الساكن إذا حرّك حرّك بالكسر، نحو: «قد قامت الصّلوّه» .

و حرّكتها لا توجب ردّ ما حذف لأجل سكونها فلا يقال [في: «رمت»] «رمت المرأة» لأنّ حرّكتها عارضيه لدفع التقاء الساكنين، و قولهم: «المرأتان رماتا» ضعيف.

و أمّا إلحاق علامه التثنيه و جمع المذكر و جمع المؤنث فضعيف، فلا يقال: «قاما الزّيدان» و «قاموا الزّيدون» و «قمن النّساء»، و بتقدير الإلحاق لا تكون ضمائر لنّلا يلزم الإضمار قبل الذّكر بل هي علامات دالّه على أحوال الفاعل ك «تاء» التّأنيث.

الفصل السادس عشر: في التنوين

[و هي] أنون ساكنه تتبع حرّكه آخر الكلمه و لا تدخل الفعل.

أقسام التنوين: و هي خمس:

[شماره صفحه واقعي : ٣٢٠]

ص: ١٧٩٢

الأول: تنوين التمكن: وهو ما يدل على أن الإسم امكن فى مقتضى الإسميه اى أنه منصرف قابل للحركات الإعرابيه، نحو: «زيد» .

الثانى: تنوين التذكير: وهو ما يدل على أن الإسم نكره، نحو: «صه» اى أسكت سكوتا ما فى وقت ما و أما «صه» بالسكون فمعناه اسكت الان.

الثالث: تنوين العوض: [و هى على ثلاثة أقسام:

أ-عوض عن حرف و هو ما يلحق الأسماء المنقوصه غير المنصرفه فى حالتى الرفع و الجزء، ك «جوار» و «معان» ؛

ب-عوض عن مفرد و هو ما يلحق الكلمات المعدوده ك «كل و بعض و أى» ، نحو: «كل يموت» اى «كل إنسان يموت» ؛

ج-و هو ما يلحق «إذ» ك «يومئذ و حينئذ و ساعتئذ» ، نحو: $\square$ فَإِذَا تُقْرَأُ فِي النَّاقُورِ $\square$ فَذَلِكَ يَوْمٌ عَسِيرٌ $\square$ (١) اى «فذلك يوم إذ نقر فى الناقور يوم عسير» .

الرابع: تنوين المقابله: و هو التنوين الذى فى جمع المؤنث السالم، نحو: «مسلمات» ليقابل «نون» جمع المذكر السالم، ك «مسلمين» .

و هذه الأربعة تختص بالإسم.

الخامس: تنوين الترثم: و هو الذى يلحق آخر الأبيات و المصارع، كقول الشاعر:

«أقلَى اللُّومِ عاذلٌ و العتابا

و قولى إن أصبت لقد أصابا» (٢)

و كقوله:

«تقول بنتى قد أنى إناكا

يا أبتا علك أو عساكا» (٣)

و يحذف التنوين من العلم إذا كان موصوفا ب «ابن» مضافا إلى علم آخر، نحو: «جائنى زيد بن عمرو» .

[شماره صفحه واقعى : ٣٢١]

ص: ١٧٩٣

١- المدثر/٨-٩.

٢- جامع الشواهد:١/١٤٥.

٣- جامع الشواهد:١/٣٥٥.

- ١- علام تدلّ «تاء» التانيث الساكنه؟ مثل لها.
- ٢- متى وجب تحريك تاء التانيث و بم و لم؟
- ٣- عزّف التّونين و مثل له.
- ٤- عدّد أقسام التّونين.
- ٥- ما هو تّونين التّمكّن؟ مثل له.
- ٦- بأيّ اسم يلحق تّونين التّنكير؟
- ٧- أذكر أقسام تّونين العوض.
- ٨- لماذا سمّي تّونين المقابله مقابله؟ إشرح ذلك بالمثال.
- ٩- ما هو التّونين الّذي لا يختصّ بالإسم؟
- ١٠- متى يحذف التّونين من العلم؟

التّمارين

- ١- إستخرج تاء التّانيث السّاكنه و التّونين من الجمل التاليه و عّين نوع التّونين: (أ) فَأَنْبَجَسْتُ مِنْهُ إِثْنَا عَشْرَةَ عَيْنًا الْأَعْرَافِ/١٦٠.
- (ب) وَيَلُّ يَوْمَئِذٍ لِلْمُكَذِّبِينَ الْمُرْسَلَاتِ/١٥.
- (ج) تِلْكَ الرُّسُلُ فَضَّلْنَا بَعْضَهُمْ عَلَى بَعْضٍ مِنْهُمْ مَنْ كَلَّمَ اللَّهُ وَ رَفَعَ بَعْضَهُمْ دَرَجَاتٍ... الْبَقْرَه/٢٥٣.
- (د) وَإِذَا الْأَرْضُ مُدَّتْ * وَأَلْقَتْ مَا فِيهَا وَ تَخَلَّتْ * وَأَذْنَتْ لِرَبِّهَا وَ حُقَّتْ الْإِنْشِقَاقِ/٣-٥.

[شماره صفحه واقعي : ٣٢٢]

ص: ١٧٩٤

هـ) إِذَا رُجِّتِ الْأَرْضُ رَجًّا* وَ بُسَّتِ الْجِبَالُ بَسًّا* فَكَانَتْ هَبَاءً مُبْبِنًا الواقعة ٤/٦-٤.

و) ... وَ كَلَّا وَعَدَّ اللَّهُ الْحُسْنَى وَ فَضَّلَ اللَّهُ الْمُجَاهِدِينَ عَلَى الْقَاعِدِينَ أَجْرًا عَظِيمًا النساء/٩٥.

ز) عَسَىٰ رَبُّهُ إِنْ طَلَّقَكُنَّ أَنْ يُبَدِّلَهُ أَزْوَاجًا خَيْرًا مِنْكُنَّ مُسْلِمَاتٍ مُؤْمِنَاتٍ قَانِتَاتٍ تَائِبَاتٍ عَابِدَاتٍ سَائِحَاتٍ ثَيِّبَاتٍ وَ أَبْكَارًا التحريم/٥.

ح) فَلَوْلَا إِذَا بَلَغَتِ الْحُلُقُومَ* وَ أَنْتُمْ حِينِيذٍ تَنْظُرُونَ الواقعة ٨٣/٨٤.

ط) قُلْ ادْعُوا اللَّهَ أَوْ ادْعُوا الرَّحْمَنَ أَيًّا مَا تَدْعُوا فَلَهُ الْأَسْمَاءُ الْحُسْنَى الإسراء/١١٠.

ي) فَإِنْ بَعَثَ إِحْدَاهُمَا عَلَى الْأُخْرَى فَقَاتِلُوا الَّتِي تَبْغِي حَتَّى تَفِيءَ إِلَىٰ أَمْرِ اللَّهِ الْحَجَرَاتِ/٩.

٢- أعرب ما يلي: أ- وَ كَأَيِّنْ مِنْ قَوْمٍ عَتَتْ عَنْ أَمْرِ رَبِّهَا وَ رُسُلِهِ فَحَاسِبْنَاهَا حِسَابًا شَدِيدًا وَ عَذَّبْنَاهَا عَذَابًا نُكَرًا* فَذَاقَتْ وَبَالَ أَمْرِهَا وَ كَانَ عَاقِبَةُ أَمْرِهَا خُسْرًا الطلاق/٨-٩.

ب- فَإِذَا نُفِخَ فِي الصُّورِ نَفْحَهُ وَاحِدَةً* وَ حُمِلَتِ الْأَرْضُ وَ الْجِبَالُ فَدُكَّتَا دَكَّةً وَاحِدَةً* فَيَوْمَئِذٍ وَقَعَتِ الْوَاقِعَةُ الحاقة/١٣-١٥.

[شماره صفحه واقعی : ٣٢٣]

ص: ١٧٩٥

اشاره

و هى نون وضعت لتأكيد الأمر و المضارع إذا كان فيه طلب، بإزاء «قد» لتأكيد الماضى.

أقسامها: و هى على ضربين:

١-خفيفه، أى ساكنه ابدا؛

٢-ثقله، أى مشدده، و هى مفتوحه إن لم يكن قبلها «ألف» ، نحو: «إضربن» و «إضربن» و «إضربن» . و إلا فمكسوره، نحو: «إضربان» و «إضربان» .

مواضع إلحاقها

و هى تدخل جوازا على الأمر، نحو: «إضربن» و التهنى، نحو: «لا تضربن» و الإستفهام، نحو: «هل تضربن» و التمنى، نحو: «ليتك تضربن» و العرض، نحو: «ألا تنزلن» . لأنّ فى كلّ منهما طلبا [و الطلب يناسب التأكيد].

و تدخل وجوبا على [جواب]القسم لوقوع القسم على ما يكون مطلوبيا للمتكلّم غالبا فأراد أن لا يكون آخر القسم خاليا عن معنى التأكيد كما لا يخلو أوّله منه، نحو: «و الله لأفعلنّ كذا» .

تبيين:

١-إعلم أنّه يجب ضمّ ما قبلها فى الجمع المذكّر، نحو: «إضربن» لتدلّ على «واو» الجمع المحذوفه، و كسر ما قبلها فى المخاطبه، نحو: «إضربن» لتدلّ على «الياء» المحذوفه، و الفتح

[شماره صفحه واقعى : ٣٢٤]

ص: ١٧٩٦

فيما عداهما: أمّا في المفرد فلائنه لو انضمّ لالتبس بالجمع المذكّر و لو كسر لالتبس بالمخاطبه؛ و أمّا في المثني و جمع المؤنث، فلائنّ ما قبلها ألف، نحو: «إضربان» و «إضربانن» .

و زيدت الألف في الجمع المؤنث قبل نون التأكيد لكراهه اجتماع ثلاث نونات؛ نون المضمّر و نوني التأكيد.

٢-نون الخفيفه لا- تدخل على التثنيه و لا- في الجمع المؤنث أصلاً لأنه لو حرّك «النون» لم تبق على الأصل فلم تكن خفيفه، و إن بقت ساكنه فيلزم التقاء الساكنين على غير حدّه و هو غير حسن.

و الله اعلم بالصواب تم الكتاب بعون الله الملك الوهاب.

«و الحمد لله رب العالمين و صلى الله على سيدنا محمد و آله اجمعين»

الأسئلة

١- ما هي «نون» التأكيد؟

٢- متى تفتح «نون» التأكيد الثقيله و متى تكسر؟

٣- ما هي مواضع إلحاق «نون» التأكيد جوازا؟

٤- متى يجب إلحاق «نون» التأكيد؟ و لماذا؟

٥- متى يجب ضمّ ما قبل «نون» التأكيد؟ و متى يجب كسره؟

٦- لماذا يفتح ما قبل «نون» التأكيد في المثني و جمع المؤنث؟

٧- علام لا تدخل «نون» الخفيفه و لماذا؟

[شماره صفحه واقعي : ٣٢٥]

ص: ١٧٩٧

- ١- إستخرج الأفعال المؤكّده بالثون من الجمل التاليه و ردّها إلى أصلها قبل التأكيد: أ) وَ لَئِنْ لَمْ يَفْعَلْ مَا أَمَرُهُ لَيَسْجَنَنَّ وَ لَيَكُونَا مِنَ الصَّاغِرِينَ يوسف/٣٢.
 ب) وَ اتَّقُوا فِتْنَهُ لَا تُصِيبَنَّ الَّذِينَ ظَلَمُوا مِنْكُمْ خَاصَّةً... الأنفال/٢٥.
 ج) فَكُلِي وَ اشْرَبِي وَ قَرِي عَيْنًا فَإِمَّا تَرِينِ مِنَ النَّبَشِ أَحَدًا فَقُولِي... مريم/٢٦.
 د) وَ لَأُضِلَّنَّهُمْ وَ لَأَمْسِيَنَّهُمْ وَ لَأَمُرَّنَّهُمْ فَلَيَكُنَّ أَذَانَ الْأَنْعَامِ وَ لَأَمُرَّنَّهُمْ فَلَيَكْفُرُنَّ بِحَنَنِ اللَّهِ... النساء/١١٩.
 هـ) قَالَ قَدْ أُجِيبَتْ دَعْوَتُكُمَا فَاسْتَقِيمَا وَ لَا تَتَّبِعَانَّ سَبِيلَ الَّذِينَ لَا يَعْلَمُونَ يونس/٨٩.
 و) «و الذي بعثه بالحقّ لتبليّل بلبله و لتغربلنّ غربله و لتساطرنّ سوط القدر...» نهج البلاغه، الخطبه: ١٦-٣.
- ٢- أدخل نونى التأكيد على الأفعال الآتيه: «إحرصا، إذخروا، لا تهملن، تنجزين، لا تهملن، أتكلّم، إبدلى، إتق، ع، عظ»
- ٣- أعرب ما يلي: أ- الْحَمْدُ لِلَّهِ الَّذِي هَدَانَا لِهَذَا وَ مَا كُنَّا لِنَهْتَدِيَ لَوْ لَا أَنْ هَدَانَا اللَّهُ الْأَعْرَافَ/٤٣.
 ب- «فلأندبّتك صباحا و مساء و لأبكيّن لك بدل الدّموع دما» بحار الأنوار، ٩٨، ٣٢٠، ح ٨، ب ٢٤.
 ج- سئل أبو عبد الله عليه السلام: هل ولد القائم عليه السلام؟ قال: «لا و لو أدركته لخدمته أيام حياتي» بحار الأنوار، ٥١/١٤٨، ح ٢٢، ب ٦.

[شماره صفحه واقعي : ٣٢٦]

ص: ١٧٩٨

نهج البلاغه من المعجم المفهرس، سید محمد كاظم المحمدی و محمد الدشتی، الطبعة الثانية، ایران-قم، نشر الإمام على علیه السلام.

١. إعراب القرآن الكرم، الدریش، لبنان-بیروت، دار ابن كثیر.
٢. أعلام الدین، حسن بن محمد الدیلمی، ایران-قم، مؤسسه آل البيت عليهم السلام لإحياء التراث، ١٣٦٦.
٣. إملاء ما من به الرحمن، أبو البقاء العكبري، الطبعة الثانية، ایران-طهران، منشورات مكتبة الصادق.
٤. بحار الأنوار، محمد باقر المجلسي، الطبعة الثالثة، لبنان-بیروت، دار إحياء التراث العربي.
٥. البهجة المرضية، جلال الدين السيوطي، بتعليقه مصطفى الحسيني الدشتي، ایران-قم، مكتبة المفيد و الفيروزآبادي.
٦. البيان، ابو البركات ابن الأنباري، ایران-قم، انتشارات الهجره.
٧. تحف العقول، حسين ابن شعبه الحرّاني، الطبعة الثانية، ایران-قم، مؤسسه النشر الإسلامي.
٨. تنبيه الخواطر و نزاهة الظواهر المعروف ب مجموعه ورام، أبو الحسين ورام بن أبي فراس.
٩. جامع الدروس العربية، مصطفى غلاييني، الطبعة السادسة و العشرون، لبنان-بیروت، المكتبة العصرية.
١٠. جامع الشواهد، محمد باقر الشريف، ایران-قم، مكتبة الفيروزآبادي.
١١. جامع المقدمات مع التصحيح و التعليق، الشيخ محمد على المدرّس الأفغاني، ایران، قم، مؤسسه الهجره.
١٢. الجدول في إعراب القرآن، محمود صافي، الطبعة الأولى، لبنان-بیروت، دار الرشيد.
١٣. جلوه ای از قرآن، منصور نصیری، الطبعة الأولى، ایران-قم، انتشارات نهاوندي.
١٤. شرح جامي، ملا جامي، ایران-تهران، انتشارات الوفا.
١٥. الصحيفه السّجادية.
١٦. غرر الحكم و درر الكلم، عبد الواحد آمدی، ایران-تهران.
١٧. فروغی از قرآن، على افراسيابي، الطبعة الأولى، ایران-قم، انتشارات سینا.
١٨. لسان العرب، جمال الدين محمد ابن منظور، ایران-قم، نشر أدب الحوزه.
١٩. لمعات الحسين، محمد حسين الحسيني الطهراني، ایران-طهران، مؤسسه صدرا.

[شماره صفحه واقعي : ٣٢٧]

٢٠. اللّهُوف على قتلى الطّفوف، السيد ابن طاووس.

٢١. مبادئ العربيّه، رشيد الشرتوني، تنقيح و إعداد: حميد المحمدي، الطبعه العاشره، ايران-قم، مؤسسه دار الذكّر.

٢٢. مجمع البيان، ابو علي الطبرسي، الطبعه الأولى، بيروت، مؤسسه الأعلمي.

٢٣. المصباح المنير، أحمد الفيومي، الطبعه الأولى، ايران-قم، مكتبه دار الهجره.

٢٤. معجم الأدوات و الضمائر لألفاظ القرآن الكريم، إسماعيل أحمد معاديره و عبد الحميد مصطفى السيد، ايران-قم، دار الفكر.

٢٥. معجم إعراب ألفاظ القرآن الكريم، الطبعه الأولى، لبنان-بيروت، مكتبه لبنان ناشرون.

٢٦. معجم البلدان، شهاب الدين ياقوت بن عبد الله الحموي، الطبعه الأولى، لبنان-بيروت، دار الكتب العلميه.

٢٧. معجم القواعد العربيّه، عبد الغني الدّقر، الطبعه الأولى، ايران-قم، منشورات الحميد.

٢٨. المعجم المفهرس لألفاظ القرآن الكريم، محمد فؤاد عبد الباقي، الطبعه السادسه، ايران-قم، انتشارات إسماعيليان.

٢٩. مغني اللبيب عن كتب الأعراب، عبد الله بن يوسف (ابن هشام)، ايران-قم، مكتبه سيد الشهداء عليه السلام.

٣٠. مفاتيح الجنان، الشيخ عباس القمي.

٣١. المنجد في اللغه، لويس معلوف، نشر البلاغه.

٣٢. ميزان الحكمه، المحمدي الري شهري، مطابع مركز النشر، مكتب الإعلام الإسلامي.

٣٣. النحو القرآني، جميل أحمد ظفر، الطبعه الثانيه، المملكه العربيّه السعوديه-مكه المكرمه.

٣٤. النحو الواضح في قواعد اللّغه العربيّه، جارم علي و مصطفى أميني.

٣٥. النحو الوافي، عباس حسن، ايران-تهران.

٣٦. نهج الحياه، جماعه من محققى مؤسسه أمير المؤمنين للتحقيق، الطبعه الأولى، ايران-قم.

٣٧. الوحيد في النحو و الإعراب.

٣٨. وسائل الشيعه، محمد الحرّ العاملي، لبنان-بيروت، دار إحياء التراث العربي.

و استفدنا ايضاً من بعض الكتب الدراسيه الدارجه في المدارس و الحوزات و الجوامع و بعض شروح الهدايه.

[شماره صفحه واقعي : ٣٢٨]

ص : ١٨٠٠

عنوان و نام پدیدآور: شرح الأنموذج / جمال الدين محمد بن عبد الغنى اردبیلی

مشخصات نشر: دیجیتالی، مرکز تحقیقات رایانه ای قائمیه (عجل الله تعالى فرجه الشريف) اصفهان، ۱۳۹۸.

زبان: عربی.

مشخصات ظاهری: ۱۲۷ صفحه.

موضوع: زبان عربی -- نحو

توضیح: کتاب «شرح الأنموذج» (یا شرح انموذج)، اثر جمال الدين محمد بن عبد الغنى اردبیلی، شرح و متن کتاب «الأنموذج» ابوالقاسم زمخشری است، که جملات متن با «قال» و جملات شارح، با «اقول» آغاز می شود. کتاب «الأنموذج»، کتابی است مختصر و مفید در نحو، به زبان عربی و به قلم ابوالقاسم محمود زمخشری. این کتاب، تلخیص اثر دیگر زمخشری به نام «المفصل فی صنعه الإعراب» است. نویسنده در «الأنموذج» در نهایت ایجاز، تقریباً تمام مسائل نحو و اندکی از صرف را گفته است.

این کتاب در ضمن مجموعه «جامع المقدمات» می باشد.

ص: ۱

مقدمه

بسم الله الرحمن الرحيم

الحمد لله الذي جعل العربية مفتاح البيان وصيرها آله يحترز بها عن الخطأ في اللسان، وقوم بسببها المنطق الذي هو مميز الانسان، وهيتها سئلما يرتقى بها إلى ذروه حقائق القرآن.

والصلاه على خير الأنام محمد الفرقان وعلى آله وأصحابه رؤساء أهل الإيمان.

أما بعد: فيقول الإمام العالم العابد الفاضل الكامل أفضل الفاضلين أشرف المحققين المولى المعظم الإمام الأعظم الجامع بين المعقول والمنقول الحاوي بين الأصول والفروع مبيّن الحلال والحرام المصون بعنايه رب العالمين ملك القضاء والحكام جمال المله والدين محمّد بن عبد الغنى الأردبیلی متّع الله المسلمين بطول بقائه وأدام دولته بحق خالقه: لما رأيت مختصر الإمام الهمام علامه العالم أستاذ أئمه بنى آدم جارالله قدس الله روحه، ونور ضريحه أعنى أنموذجه فى النحو قليل اللفظ كثير المعنى صغير الحجم غريز الفحوى مرغوباً للمبتدئين وغيرهم مطلوباً للسالك سبيل خيره ولم يكن له شرح يليق قاصده ويلقى إليه مقاصده وقد كنت أريد تلميذه للمبتدئين من أصحابنا المنخرطين فى

[شماره صفحه واقعى: ۱]

ص: ۱۸۰۱

سلك أحبنا لا سيما قره عيني الزمده ، وسرور نفسى الكمتد علاء المله والدين أحمد بن الصدر الإمام رئيس الأنام أفضى القضاء والحكام مظهر الحق في الأحكام عماد المله والدين مفضل الكاشى بلغهما الله آمالهما وضاعف في العالمين إقبالهما أردت أن أشرحه شرحاً يفيد طالبه ويفيض إليه مطالبه بحيث لا أتخطى من تحليل لفظه خطأً كثيره ولا- أتجاوز عن تنقيح معناه إلما مسافه يسيره ، والترمت أن أكتب ألقاظ المتن بتمامها من أول كتبه الشرح إلى تمامها حتى يكون كالزيادة للمتعلّمين على التعريف ويغنيهم عن النسخ التي لعبت بها أيدي الجهله بالتحريف وأرجو من الله تعالى أن يعيننى على الإتمام ويجعله قاندى إلى دار السلام فإنه المستعان وعليه التكلان.

تبيين الكلمه و الكلام

قال المصنّف : الكلمه مفرد

أقول : قبل الشروع فى المقصود لا بد من تقديم مقدّمه وهى هذه : اعلم أنّ طالب كلّ شىء ينبغى أن يتصوّر أولاً ذلك الشىء بوجهٍ ما لأنّ المجهول من جميع الوجوه لا يمكن طلبه وينبغى أيضاً أن يتصوّر الغرض من مطلوبه لأنّه إن لم يتصوّره يكون سعيه عبثاً ، فطالب النحو بتعلّمه ينبغى أن يتصوّره أولاً ويتصوّر الغرض منه قبل تعلّمه حتى يكون فى طلبه على بصيره.

فنعول : النحو فى اللغه القصد ، وفى عرف النحاه علم بأصول تعرف بها أحوال أواخر الكلم إعراباً وبناءً ، والغرض منه معرفه الإعراب ، والإعراب لا يوجد إلّا فيما يقع فى التركيب الإسنادى الّذى لا يوجد إلّا فى الكلام ، والكلام إنّما يتركّب من كلمتين فلذلك جرت عادتهم فى ترتيب الكتب النحويه بتقديم الكلمه والكلام على سائر الأشياء وتقديم

[شماره صفحه واقعى : ٢]

ص: ١٨٠٢

الكلمه على الكلام لأنها جزؤه كما عرفت ، والشئ إنما يعرف بعد معرفه أجزائه.

فقوله : «الكلمه مفرد» تقديره الكلمه لفظ موضوع مفرد فيخرج باللفظ غيره كالخط والعقد والنصب والإشاره وبالموضوع المهمل ، كديز وبيز ، وبالمفرد المركب كخمسه عشر ، وإنما قلنا أن المهمل يخرج بقيد الموضوع لأن الموضوع لا يكون إلا لمعنى والمهمل لا معنى له وإنما حذف قولنا لفظ موضوع لدلاله قوله مفرد عليه لأن المفرد لا يوصف به فى اصطلاح النحويين إلا اللفظ الموضوع.

قال : وهى إما «اسم» كرجل ، وإما «فعل» كضرب وإما «حرف» كقد.

أقول : يعنى أن أقسام الكلمه منحصره فى هذه الثلاثه لأنها إن دلت بنفسها على معنى غير مقترن بأحد الأزمنه الثلاثه أعنى الماضى والحال والاستقبال فهى الاسم كرجل ، فإنه يدل بنفسه على ذات غير مقترن بأحد الأزمنه الثلاثه وإن دلت بنفسها على معنى مقترن به فهى الفعل مثل : ضرب فإنه يدل بنفسه على ضرب مقترن بزمان الماضى وإن لم تدل بنفسها على معنى فهى الحرف كقد ، فإنه لا يدل على معنى بنفسه بل بواسطه غيره نحو : قد قام.

قال : الكلام مؤلف إما من اسمين أسند أحدهما إلى الآخر نحو : زيد قائم ، وإما من فعل واسم نحو : ضرب زيد ، ويسمى كلاماً وجمله.

أقول : لما بين الكلمه أراد أن يبين الكلام فقوله : «مؤلف» احتراز عن

[شماره صفحه واقعى : ٣]

ص: ١٨٠٣

المفرد نحو : زيد.

وقوله : «إِذَا من اسمين وإِذَا من فعل واسم» احتراز عن المؤلف من فعلين نحو : ضَرَبَ ضَرَبَ أو من فعل وحرف نحو : قَدْ ضَرَبَ ، أو من حرفين نحو : قَدْ قَدْ ، أو من حرف واسم نحو : ما زيد.

وقوله : «أُسند أحدهما إلى الآخر» احتراز عن المؤلف من اسمين لم يسند أحدهما إلى الآخر نحو : غلامُ زيدٍ ، وخمسه عشر ، فَإِنَّ كَلَّ ذلك لا يكون كلاماً.

وقوله : «إِذَا من فعل واسم» تقديره وإِذَا من فعل واسم أُسند ذلك الفعل إلى ذلك الاسم وإِنَّمَا لم يذكره صريحاً لأنَّ قوله أُسند أحدهما إلى الآخر يدلُّ على وجوب الإسناد بينهما والإسناد نسبة أحد الجزئين إلى الآخر ليفيد المخاطب فإِذَا تَأَمَّه يَصِحُّ السكوت عليها.

وقوله : بُعِّدَ هذا ، الاسم هو ما صحَّ الحديث عنه يدلُّ على أَنَّ الإسناد إِنَّمَا يكون من الفعل إلى الاسم فقوله : زيد قائم مؤلَّف من اسمين أُسند أحدهما وهو قائم إلى الآخر وهو زيد ، وقوله : ضَرَبَ زيد ، مؤلَّف من فعل واسم أُسند الفعل إلى الاسم وكلَّ واحد منهما يسمَّى كلاماً وجمله.

باب الاسم و أضافه

١-إشاره

قال : باب الاسم ، هو ما صحَّ الحديث عنه ، ودخله حرف الجرِّ ، وأضيف ، وعزف ، ونون.

أقول : لَمَّا فرغ من تقسيم الكلمه شرع في مباحث أقسامها وقدم الاسم على الفعل والحرف لأنَّه أصل وهما فرعان إذ هو لا يحتاج إليهما في تأليف الكلام وهما يحتاجان إليه.

وقوله : «باب الاسم» تقديره ، هذا باب الاسم ، والاسم في اللغه

[شماره صفحه واقعي : ٤]

ص : ١٨٠٤

ظاهر ، وفي الاصطلاح هو ما صحَّ الحديث عنه يعني يجوز أن يخبر عنه نحو : خَرَجَ موسى ، فَإِنَّ موسى اسم قد أُخبر عنه بالخروج . «ودخله حرف الجرّ» يعني يجوز أن يدخله حرف الجرّ نحو : مررت بعيسى فَإِنَّ عيسى اسم قد دخله الباء وهو حرف الجرّ . «وأضيف» يعني يجوز أن يضاف إلى غيره نحو : غلامك ، فلأَنَّ الغلام اسم أُضيف إلى الكاف . «وعزّف» يعني يجوز أن يدخله الألف واللام نحو : الرجل . «وَتَوَّن» يعني يجوز أن يدخله التنوين نحو : زيدٌ . فجميع هذه من خواصّ الاسم لا يوجد شيء منها في الفعل ولا في الحرف .

أما الإخبار عنه فلأَنَّ الفعل خبر دائماً ، فلا يخبر عنه ، والحرف لا يكون خبراً ولا مخبراً عنه .

وأما حرف الجرّ فلأَنَّ الجرّ علامه المخبر عنه ، وقد قلنا إنَّ الفعل والحرف لا يخبر عنهما .

وأما الإضافة فلأَنَّ الغرض منها إما التعريف أو التخصيص أو التخفيف كما سيجيء والفعل والحرف لا يصلحان شيئاً من ذلك .

وأما الألف واللام فلأَنَّ الغرض من دخولهما تعريف المخبر عنه وقد ذكرنا أنّهما لا يخبر عنهما .

وأما التنوين فلأَنَّها علامه تمام مدخولها والفعل والحرف لا يتّمان إلّا بالغير أمّا الفعل فبالفاعل وأمّا الحرف فبمتعلّقه .

قال : وأصنافه : «اسم الجنس ، والعلم ، والمعرب وتوابعه ، والمبنيّ ، والمثنّى ، والمجموع ، والمعرفه ، والنكره ، والمذكّر ، والمؤنث ، والمصنّف ، والمنسوب ، وأسماء العدد ، والأسماء المتّصلة بالأفعال» .

أقول : الأصناف بمعنى الأقسام ، يعني أنّ أقسام الاسم المذكوره في هذا

[شماره صفحه واقعى : ٥]

ص : ١٨٠٥

الكتاب منحصره فى خمسة عشر قسماً : الأول : اسم الجنس ، وهو ما يدل على شىء غير معين وما أشبهه كرجل .

والثانى : العلم ، وهو ما يدل على شىء معين ولا يتناول غيره بوضع واحد كزيد .

والثالث : المعرب ، وهو ما اختلف آخره باختلاف العوامل لفظاً كزيد أو تقديراً كسعدى .

والرابع : توابع المعرب ، وهى كل اسم ثان معرب بإعراب سابقه من جهه واحده كالعالم فى زيد العالم قائم .

والخامس : المبنى ، وهو الذى سكون آخره وحر كته لا يعامل كمن ، وأين ، وحيث ، وهؤلاء .

والسادس : المثنى ، وهو ما زيد فى آخره ألف أو ياء مفتوح ما قبلها ونون مكسوره عوضاً عن الحركه والتنوين نحو : جاءنى مُسَلِّمَانِ ، ورأيت مُسَلِّمَيْنِ ، ومررت بمسلمين .

والسابع : المجموع ، وهو ما دل على آحاد يدل على أحدها واحده كزُيدين ورجال وهندات .

والثامن : المعرفه ، وهى ما دل على شىء معين نحو : أنا وأنت .

والتاسع : النكره ، وهى ما يدل على شىء غير معين كغلام .

والعاشر : المذكر ، وهو ما خلا آخره من تاء التأنيث وألفى المقصوره والممدوده كرجل .

والحادى عشر : المؤنث ، وهو ما فى آخره احديهن كمرأه وحبلى وحمراء .

والثانى عشر : المصغر ، وهو ما ضم أوله وفتح ثانيه وزيد قبل ثالثه ياء

[شماره صفحه واقعى : ٦]

ص : ١٨٠٦

ساكنه كزجیل.

والثالث عشر: المنسوب، وهو ما لحق آخره ياء مشددة تدل على نسبه شىء إليه كبغدادى.

والرابع عشر: أسماء العدد، وهى أسماء تعد بها الأشياء كواحد واثنين وثلاثة.

والخامس عشر: الأسماء المتصلة بالأفعال، وهى أسماء فيها معنى الفعل كعلم وعلم وعالم ومعلوم واعلم.

فهذه الخمسة عشر أصناف الاسم التى يذكر كل واحد من هذه المذكورة مع ما يتعلّق به فى هذا الكتاب بالترتيب فى موضعه.

٢- اسم الجنس

قال: اسم الجنس، وهو على ضربين: اسم عين كرجل وراكب، واسم معنى كعلم ومفهوم.

أقول: لما فرغ من تعداد أصناف الاسم مجمله شرع فى تعدادها مفضّله ورعى فى التفصيل ترتيبه كما رعى فى الإجمال، فلا جرم ابتدأ ها هنا بما ابتدأ به هناك، أعنى اسم الجنس الذى هو أول الأصناف الخمسة عشر وقسمه على قسمين: اسم عين: كرجل وهو ما يقوم بنفسه، واسم معنى: كعلم وهو ما يقوم بغيره، ثم مثل لكل قسم بمثالين مشتق وغير مشتق، فحصل لك أربعة أقسام: الأول: اسم عين غير مشتق كرجل.

والثانى: اسم عين مشتق كراكب.

والثالث: اسم معنى غير مشتق كعلم.

والرابع: اسم معنى مشتق كمفهوم.

***

[شماره صفحه واقعى: ٧]

ص: ١٨٠٧

قال: العَلَم، الغالب عليه أن ينقل عن اسم جنس كجعفر، وقد ينقل عن فعل كيزيد، وقد يرتجل كغطفان.

أقول: لما فرغ من الصنف الأول شرع في الصنف الثاني أعنى العَلَم فقال: «الغالب على العلم ان ينقل عن اسم جنس كجعفر» فإنه وضع أولاً للنهر الصغير ثم نقل منه وجعل عَلماً لرجل. «وقد ينقل العلم عن فعل كيزيد» فإنه في الأصل مضارع زاد فنقل منه وجعل علماً لرجل. «وقد يرتجل العلم» أى يجعل فى أوّل وضعه علماً من غير أن ينقل عن شىء كغطفان فإنه وضع أولاً علماً لقبيله.

فالعلم إما منقول كجعفر ويزيد، وإما مرتجل كغطفان.

والمثقول إمّا من مفرد أو من مركّب، والمفرد إمّا من اسم جنس وهو الغالب كجعفر، وإمّا من فعل ماض كشمر فإنه فى الأصل بمعنى جدّ ثم جعل علماً لفرس أو من مضارع كيزيد أو من أمر كاضربت بكسر الهمزة فإنه فى الأصل أمر من تَضَيَّرْتُ على وزن تَضَيَّرُ بمعنى تسكت فجعل علماً للبريه، فإنّ أحداً سمع صوتاً فقال لصاحبه فيها: اضمت فغير ضمته إلى الكسره كما غير بناؤه إلى الإعراب.

والمركّب إمّا إسنادى كتاباً شراً فإنّ معناه فى الأصل أخذ تحت إبطه شراً فجعل علماً لرجل أخذ تحت إبطه حية أو سيفاً.

أو إضافى كعبد الله أو غيرهما كجبلبك فإنّ بعلاً اسم لصنم والبك مصدر بمعنى الدقّ فجعل علماً لبلده.

وللعلم قسمه أخرى وهى أنه إن كان فيه مدح أو ذمّ فهو اللقب كمحمود وبطّه، وإلّا فإن كان أوله أبا أو أمّا فهو الكنيه كأبى عمرو وأمّ كلثوم، وإلّا فهو الاسم كجعفر.

[شماره صفحه واقعى : ٨]

قال : المعرب ، وهو ضربين : منصرف ، وهو ما يدخله الرفع والنصب والجر والتنوين كزيد.

وغير منصرف ، وهو الذى منع منه الجر والتنوين ويفتح فى موضع الجر نحو : مررت بأحمدِ إلّا إذا أُضيف أو عزّف باللام نحو مررت بأحمدِكم وبالأحمرِ.

أقول : لما فرغ من الصّفّ الثانى شرع فى الصّفّ الثالث أعنى المعرب فنوّعه على نوعين : منصرف ، وغير منصرف.

والمنصرف : ما يدخله الرفع والنصب والجر والتنوين كزيد فى قولنا : جاءنى زيدٌ ، ورأيت زيدا ، ومررت بزيدٍ.

وغير المنصرف : وهو الذى منع منه الجر والتنوين ، ويفتح فى موضع الجر لأنّ الجرّ والفتح أخوان كأحمد فى قوله : مررت بأحمدَ بفتح الدال ، وإنما يمنع من الجرّ والتنوين لما سيجىء من بعد وهو أنّ غير المنصرف ما فيه سببان أو سبب واحد مكرّر من الأسباب التسعة الآتية ، وكلّ واحد من تلك الأسباب فرع لأصل كما سيثبّق إن شاء الله تعالى. فيكون فى كلّ غير منصرف فرعتان ، ويشبه الفعل من حيث أنّ فيه أيضاً فرعتين إحداهما : احتياجه فى تأليف الكلام إلى الاسم كما عرفت ، والثانية : إنّه مشتقّ من الاسم والمشتقّ فرع المشتقّ منه فلمّا شابه الفعل من هاتين الجهتين ناسب أن يمنع منه أقوى خواصّ الاسم وهو الجرّ والتنوين إلّا إذا أُضيف غير المنصرف إلى شىء أو عزّف باللام فإنّ الجرّ لا يمنع منه حينئذٍ لأنّ الإضافة واللام من خواصّ الاسم فيقوى بسببهما الاسميه فيه وتضعف بهما مشابهه الفعل فيه فيدخله ما منع منه بسبب قوّه تلك المشابهه نحو : مررت بأحمدِكم ، فإنّ الأحمد لما أُضيف إلى «كم» كُبير داله ، ونحو : مررت بالأحمرِ ، فإنّ الأحمر لما دخله اللام كُبير راؤه.

[شماره صفحه واقعى : ٩]

قال : والإعراب هو اختلاف آخر الكلمة باختلاف العوامل لفظاً أو تقديراً ، واختلاف آخر الكلمة إما بالحركات نحو : جاءني زيد ، ورأيت زيدا ، ومررت بزيد ، وإما بالحروف وذلك في الأسماء الستة مضافه إلى غير ياء المتكلم وهي : «أبوه وأخوه وهنوه وحموها وفوه وذو مال» ، تقول : جاءني أبوه ، ورأيت أباه ، ومررت بأبيه ، وكذلك البواقي.

أقول : لَمَّا بَيَّنَّ المعرب أراد أن يبين ما بسببه يصير المعرب معرباً أعني الإعراب ، وهو اختلاف آخر الكلمة - اسماً كانت أو فعلاً - باختلاف العوامل في أولها ، فاحترز بالآخر عن الأول والوسط فإنَّ اختلافهما لا يسمَّى إعراباً كرجل ورَجُلٍ ورجال وباختلاف العوامل احترز عن اختلاف آخر لا بالعامل نحو : مَنْ ضَرَبَ ، وَمَنْ الضَّارِبَ ، وَمَنْ ابْنُكَ.

وإنما اختصَّ الإعراب باختلاف آخر الكلمة لأنَّ اختلاف الأول والوسط دليل على وزن الكلمة ، فلا يصير دليلاً لشيء آخر ، واختلاف آخر الكلمة إما بالحركات كاختلاف زيد في نحو : جاءني زيد ، ورأيت زيدا ، ومررت بزيد ، وأما بالحروف وذلك في أربعة مواضع : الموضع الأول : في ستة أسماء سَمَّتها العرب بالأسماء الستة إذا كانت مضافه إلى غير ياء المتكلم ، وتلك الأسماء : «أبوه وأخوه وهنوه وحموها وفوه وذو مال» فتقول في بيان اختلافها بالحروف نحو : جاءني أبوه ، ورأيت أباه ، ومررت بأبيه فأخر الأيب يختلف لكن لا بالحركات بل بالحروف أعني الواو في الرفع ، والألف في النصب ، والياء في الجز ، وكذلك تقول في البواقي نحو : أخوه أخاه أخيه ، وحموها حماها حميها ، وهنوه هناه هنيه ، وفوه فاه فيه ، وذو مال ذا مال ذي مال وإنما أعربت هذه الأسماء بالحروف لأنها ثقيله بسبب تعدد يقتضيه تحقُّق معانيها إذ الأب - مثلاً - إنما يتصوَّر بعد تصوَّر من له الإبن مَعَ أن أواخرها حروف تصلح أن تكون

[شماره صفحه واقعی : ١٠]

ص : ١٨١٠

علامة الإعراب فلم يزدوا عليها الحركة لئلا يزداد الثقل على الثقل.

وإنما قال مضافه لأنها إن كانت غير مضافه يكون إعرابها بالحركات لفظاً نحو: جاءني أبٌ، ورأيت أباً ومررت بأبٍ.

وإنما قال إلى غير ياء المتكلم لأنها إذا أضيفت إلى ياء المتكلم يكون إعرابها بالحركات تقديراً نحو: جاءني أبي، ورأيت أبي، ومررت بأبي، وفيها قيدان آخران: الأول: أن تكون مكبّره لأنها إن كانت مصغّره يكون إعرابها بالحركات لفظاً نحو: جاءني أبيّه، ورأيت أبيّه، ومررت بأبيّه.

والثاني: أن تكون مفرده لأنها إن كانت تشبه يكون إعرابها بالحروف لكن لا- بجمعها بل ببعضها نحو: جاءني أبوان، ورأيت أبوين، ومررت بأبوين، وإذا كانت جمعاً يكون إعرابها إما ببعض الحروف وذلك إذا كانت جمع المصحّح نحو: جاءني أبون، ورأيت أبين، ومررت بأبين وإما بتمام الحركات وذلك إذا كانت جمع مكشّر نحو: جاءني آباء، ورأيت آباءً ومررت بآباءٍ.

قال: وفي «كلا» مضافاً إلى مضمّر نحو جاءني كلاهما، ورأيت كليهما، ومررت بكليهما.

أقول: لَمَّا ذكر الموضوع الأوّل من المواضع الأربعة التي يكون فيها الإعراب بالحروف أراد أن يذكر الموضوع الثاني وهو كلا للمذكّر وكذلك كلتا للمؤنث فإنهما إذا كانا مضافين إلى مضمّر يكون إعرابهما ببعض الحروف أعنى بالألف في حاله الرفع، وبالياء في حالتي النصب والجرّ نحو: جاءني الرجلان كلاهما والمرأتان كلتاها، ورأيت الرجلين كليهما والمرأتين كليهما، ومررت بالرجلين كليهما وبالمرأتين كليهما.

[شماره صفحه واقعي: ١١]

ص: ١٨١١

وإنما أعرب كلا- وكتنا بالحروف لأنهما يشابهان التثنيه من حيث المعنى واللفظ ، أما المعنى فظاهر ، وأما اللفظ فكما أن في آخر التثنيه ألفا ونونا في حاله الرفع ، وياء ونوناً في حالتى النصب والجر فكذلك كلا وكتنا إلا أنّهما لما كانا دائمي الإضافه لم يظهر قطّ نونهما.

وإنما قال مضافاً إلى مضمّر لأنّهما إذا أُضيفا إلى المظهر يكون إعرابهما بالحركات تقديراً نحو : جاءنى كلا الرجلين وكتنا المرأتين ورأيت كلا الرجلين وكتنا المرأتين ومررت بكلا الرجلين وبكتنا المرأتين.

قال : وفى التثنيه والجمع المصحح نحو : جاءنى مسلمان ومسلمون ، ورأيت مسلمين ومسلمين ، ومررت بمسلمين ومسلمين.

أقول : لئلا بين الموضوع الثانى من المواضع الأربعة شرع فى بيان الموضوع الثالث والرابع وهما التثنيه ، والجمع المصحح ، فإن إعرابهما أيضاً بالحروف ، ولكن ببعضها أعنى بالألف فى رفع التثنيه ، وبالواو فى رفع الجمع ، وبالياء فى نصبهما وجرهما نحو : جاءنى مسلمان ومسلمون ، ورأيت مسلمين ومسلمين ، ومررت بمسلمين ومسلمين.

وإنما أعرب التثنيه والجمع المصحح بالحروف لأنّهما فرعان للمفرد والإعراب بالحروف فرع الإعراب بالحركات وقد أعرب بعض المفردات بالحروف كالأسماء الستة فلو لم يعربا بها للزم للفرع مزيه على الأصل.

وإنما جعل إعرابهما ببعض الحروف لأنّ حروف الإعراب ثلاثه الألف ، والواو ، والياء ، ومواضعها فى التثنيه والجمع ستّه رفعهما ونصبهما وجرهما فيلزم التوزيع بالضروره وإنّما اختصّ الألف برفع التثنيه ، والواو برفع الجمع لأنّ الألف فى تثنیه الأفعال والواو فى جمعها علامتان للمرفوع أعنى الفاعل نحو : ضَرَبَا ويضربان واضربا وضربوا ويضربون واضربوا

[شماره صفحه واقعى : ١٢]

ص: ١٨١٢

فجعلتا في تثنيه الأسماء وجمعها علامتين للرفع أيضاً كما في الأفعال ليناسب الأسماء الأفعال وجعل الجزّ بالياء فيهما لأنهما أختان ، وحمل النصب على الجزّ لأنهما أخوان ، ثم فتح ما قبل الياء وكسر النون في التثنيه ، وعكس في الجمع للفرق بينهما.

وإنما قيد الجمع بالمصحح احترازاً عن الجمع المكسر فإنّ إعرابه لا يكون بالحروف وسنبيّن معنى المصحح والمكسر وقت بيانهما إن شاء الله تعالى.

قال : وما لا يظهر الإعراب في لفظه قدّر في محله كعصاً وسُعدى والقاضى في حالتى الرفع والجزّ.

أقول : المعرب قسمان : قسم يظهر الإعراب في اللفظ ، وقسم لا يظهر.

والمصنّف لما ذكر القسم الأول أراد أن يذكر الثانى ، فقال : وما لا يظهر الإعراب في لفظه ، إلى آخره أى المعرب الّذى لا يظهر الإعراب في لفظه قدّر في محله أى يحكم بأنّ فيه إعراباً مقدّراً سواء كان آخره ألفاً منقلبه عن لام الفعل كعصاً فإنّ أصله عَصَوُ قلبت الواو ألفاً فصار عصا ، أو ألف التانيث كسُعدى ، أو ياء ما قبلها مكسور كالقاضى فتقول : هذه عصاً (بالتثوين) وسُعدى والقاضى بالسكون ، ورأيت عصاً وسُعدى والقاضى (بالفتح) ، ومررت بعصاً وسعدى والقاضى بسكون الياء فلا يظهر الإعراب في لفظ عصاً وسُعدى في حاله النصب والرفع والجزّ لأنّ آخرهما ألف وهى لا تقبل الحركة ، وأمّا القاضى فلا يظهر إعرابه لفظاً في الرفع والجزّ لثقل الضمّه والكسره على الياء ، وأمّا النصب فيظهر لخصّته ولذلك قال في حالتى الرفع والجزّ.

والحاصل أنّ المعرب إمّا أن يدخله الحركات الثلاث لفظاً كزيد أو تقديراً كعصا ، وإمّا أن يدخله بعض الحركات الثلاث لفظاً كأحمد أو

[شماره صفحه واقعى : ١٣]

ص: ١٨١٣

تقديرًا كسُعدى ، وإما أن يدخله الحركات الثلاث بعضها لفظاً وبعضها تقديرًا كالقاضى ، وإما أن يدخله الحروف الثلاثة لفظاً كالأسماء الستة أو تقديرًا وهو غير موجود.

وأما أن يدخله بعض الحروف الثلاثة لفظاً كالتثنيه والجمع المصحح وكلا أو تقديرًا وهو غير موجود أيضاً.

وإما أن يدخله بعض الحروف الثلاثة بعضها لفظاً وبعضها تقديرًا كالجمع المصحح المضاف إلى ياء المتكلم نحو : مُسَلِّمِي فَإِنَّ أَصْلَهُ مُسَلِّمُونَ ثُمَّ أُضِيفَ إِلَى يَاءِ الْمُتَكَلِّمِ واجتمع الواو والياء وأدغمت الواو فى الياء وكسر ما قبل الباء فصار مسلّمِي فهذه عشرة أقسام قسّمان منها منتفیان فى كلام العرب والباقيہ قد عرفت أمثلتها.

قال : وأسباب منع الصرف تسعه : العلمیة ، والتأنيث ، ووزن الفعل ، والوصف ، والعدل ، والجمع ، والتركيب ، والعجمه ، والألف والنون المضارعتان لألفى التأنيث.

أقول : الأصل فى الأسماء أن تكون منصرفة معربه بتمام الحركات اللفظية حتى يدل كل حركة منها على ما هى دليل عليه ، أعنى الرفع على الفاعلية والنصب على المفعولية والجر على الإضافة.

والمصنّف لما ذكر ما يقتضى العدول عن الإعراب بالحركات اللفظية إلى الإعراب بالحركات التقديرية أو بالحروف وذلك فى الأسماء الستة وكلا والتثنيه والجمع المصحح أراد أن يذكر ما يقتضى العدول عن الانصراف إلى عدم الانصراف ، أعنى أسباب منع الصرف.

أسباب منع الصرف

وهى تسعه : العلمیة كزینب ، والتأنيث كطلحه ، ووزن الفعل كأحمد ، والوصف

[شماره صفحه واقعی : ١٤]

ص: ١٨١٤

كأحمر، والعدل كعمر، والجمع كمساجد، والتركيب كعلبك، والعجمه كإبراهيم، والالف والنون المضارعتان أى المشبّهتان لألفى التأنيث، أعنى المقصّوره والممدوده نحو: حُبلى وحمراء كعقران.

قال: متى اجتمع فى الاسم سببان منها أو تكرر واحد لم ينصرف إلّا ما كان على ثلاثة أحرف ساكن الوَسَط كنوح ولوط، فإنّ فيه أى فى ذلك الاسم الذى كان على ثلاثة أحرف ساكن الوسط مذهيين، الصرف لخفّته، وعدم الصرف لحصول السببين فيه.

أقول: لَمّا عدّ أسباب منع الصرف أراد أن يذكر شرائطها فقال متى اجتمع فى الاسم سببان منها أى من الأسباب التسعه أو تكرر واحد كالجمع وألفى التأنيث فإنّ كلّ واحد منها مكرر بالحقيقه لم ينصرف ذلك الاسم أى يكون غير منصرف فيمنع من الجزّ والتنوين إلّا ما كان على ثلاثة أحرف ساكن الوَسَط كنوح ولوط، فإنّ فى ذلك الاسم مذهيين.

أحدهما: الصرف لخفّته لأنّ الاسم إنّما يصير غير منصرف بسبب الثقل الحاصل من السببين والثلاثى الساكن الوسط فى غايه الخفّته فلا يؤثّر فيه ثقل السببين.

والمذهب الثانى: عدم الصرف لحصول السببين فيه وإنّما صارت الأسباب التسعه مانعه من الصرف لأنّ الاسم بسببها يشبه الفعل فى الفرعيه كما ذكرنا فإنّ كلا من هذه الأسباب فرع للأصل، (العلميه فرع للتذكير) و (التأنيث للتذكير) و (وزن الفعل لوزن الاسم) و (الوصف للموصوف) و (العدل للمعدول عنه) و (الجمع للواحد) و (التركيب للمفرد) و (العجمه للعرييه) و (الألف والنون لمدخولهما) وإنّما احتيج فى منع الصرف إلى السببين أو تكرر واحد منها لتلّا يلزم منع الصرف

[شماره صفحه واقعى: ١٥]

ص: ١٨١٥

المخالف للأصل في أكثر الأسماء فإن أكثر الأسماء مشابهه للفعل في سبب واحد من تلك الأسباب ، وإتّما مثل للثلاثى الّمدى فيه مذهبان بنوح ولوط احترازاً من الثلاثى الساكن الوّسط الّذى يكون فيه ثلاثه من الأسباب فإنّه لا ينصرف البتّه ك (ماه) و (جُور) إذ هما علما لبلدتين وفيهما العجمه والتأنيث المعنوى.

قاعده

قال : وكلّ علم لا ينصرف ينصرف عند التنكير فى الغالب.

أقول : لمّا فرغ من ذكر الأسباب الّتى تمنع الصرف وما يتعلّق بها أراد أن يشير إلى قاعده تفيدك فائده تامّه وهى أنّ غير العلميه من الأسباب التسعه لا يزول عن الاسم بالكلّيه ألبته ، وأمّا العلميه فقد تزول بقصد التنكير ، أعنى العموم فى ذلك الاسم نحو : ربّ أحمد كريم لقيته ، وحينئذ ينظر فيه فإن لم يكن العلميه فى ذلك الاسم سبباً لمنع الصرف لا يصير منصرفاً بزوالها كمساجد إذا جعل علماً ثم نكر وإن كانت العلميه سبباً لمنع الصرف ينصرف ذلك الاسم بالتنكير فى الغالب نحو : أحمد ، لأنّ الاسم كما أنّه لا ينصرف بعروض العلميه ينصرف بزوالها ، وإتّما قال فى الغالب احترازاً عن نحو : أحمر فإنّه غير منصرف لوزن الفعل والوصف فإن جعل علماً لا ينصرف أيضاً لوزن الفعل والعلميه ، وحينئذ لا- تعتبر وصفيته لأنّها تضادّ العلميه فإذا نكر لا يصير منصرفاً بل يبقى غير منصرف لأنّ الوصفيه الزائله بالعلميه قد تعود بزوالها وهذا عند سيبويه وعند الأخصش ينصرف لأنّ الزائل لا يعود.

المرفوعات

اشاره

قال : المرفوعات على ضربين : أصل ، وملحقّ به.

الفاعل

فالأصل هو الفاعل وهو على نوعين مظهر كضرب زيد ، ومضمر نحو

[شماره صفحه واقعى : ١٦]

ص: ١٨١٦

ضربت زيداً وزيداً ضَرَبَ.

أقول : لَمَّا كان الصنف الثالث من أصناف الاسم وهو المعرب على ثلاثه أقسام ، أعنى مرفوعاً ومنصوباً ومجروراً ، وكان لكل قسم منها أفراد متعدده أراد المصنّف أن يذكر تلك الأفراد على وجه يقتضيه الوضع ، فقدّم المرفوعات على المنصوبات والمجرورات لأنّ المرفوعات أصل وهما فرعان إذ الكلام إنّما يتمّ بالمرفوع وحده دون المنصوب والمجرور ، فيقال : قام زيدٌ ، وزيدٌ قائمٌ ، ولا يقال : زيداً ، أو بزيدٍ ، أو غلامٌ زيدٍ .

والمرفوعات على ضربين : أصل ، وملحق به .

والأصل هو الفاعل لأنّ عامله فعل حقيقى غالباً وعامل باقى المرفوعات ليس كذلك ، والفعل الحقيقى أصل فى العمل فمعموله أيضاً يكون أصلاً بالقياس إلى معمول غيره ، وإنّما جعل الفاعل مرفوعاً والمفعول منصوباً والمضاف إليه مجروراً لأنّ الرفع أعنى الضم أثقل الحركات والفاعل أقلّ المعمولات فأعطى الثقيل القليل ، والنصب أعنى الفتحة أخفّ الحركات والمفعول أكثر المعمولات فأعطى الخفيف الكثير ، فبقى الجزّ أعنى الكسره للمضاف إليه ، أو تقول الكسره لَمَّا لم تبلغ مرتبه الضمّه فى الثقل ، ولا مرتبه الفتحة فى الخفّه والمضاف إليه لا يبلغ أيضاً مرتبه الفاعل فى القلّه ولا مرتبه المفعول فى الكثره فتناسبا فأعطى الكسره إياه ، والفاعل عند المصنّف اسم أسند إليه ما تقدّمه من فعل أو شبهه وهو على نوعين : مظهر ، كضَرَبَ زيد ، فإنّ زيدا اسم أسند إليه فعل مقدّم عليه وهو ضَرَبَ .

ومضمّر ، وهو على نوعين : بارز كضربتُ زيدا ، فإنّ التاء ضمير بارز أسند إليه ضَرَبَ ، ومستتر كزيد ضَرَبَ ، فإنّ فى ضَرَبَ ضميراً مستتراً أسند إليه ضرب .

[شماره صفحه واقعى : ١٧]

ص : ١٨١٧

والمراد بشبه الفعل الأسماء المتصلة بالأفعال ، أعنى المصدر واسم الفاعل والمفعول والصفة المشبهة وأفعال التفضيل نحو : زيد ضارب غلامه عمراً ، فإنَّ غلاماً اسم أُسند إليه شبه الفعل وهو ضارب مقدّم عليه وسيجيء مباحث كلِّ ذلك من قريب.

المبتدأ وخبره وأحكامهما

قال : والملحق به خمسة أضرب : المبتدأ وخبره

أقول : لَمَّا ذكر الأصل فى المرفوعات أراد أن يذكر الملحق بالأصل وما يتعلّق به.

والمُلحق بالأصل خمسة أضرب : الأوّل : المبتدأ وخبره ، وهما عند المصنّف اسمان مجزّدان عن العوامل اللفظية للإسناد كزيد قائم ، فإنَّهما اسمان مجزّدان عن العوامل اللفظية وأُسند أحدهما وهو قائم إلى الآخر وهو زيد ، والمسند إليه أعنى زيدا يسَمى مبتدأ ، والمسند أعنى قائماً يسَمى خبراً.

قال : وحقّ المبتدأ أن يكون معرفه وقد يجيىء نكره نحو : شَرُّ أَهْرَ ذَا نَابٍ.

أقول : وحقّ المبتدأ أن يكون معرفه لأنّه محكوم عليه والشىء لا يحكم عليه إلّا بعد معرفته ، وقد يجيىء المبتدأ نكره قريبه من المعرفه نحو : شَرُّ أَهْرَ ذَا نَابٍ ، فإنَّ شَرّاً نكره قريبه من المعرفه لأنّه فى المعنى ما أَهْرَ ذَا نَابٍ إلّا شَرٌّ ، فالشَرُّ فى الحقيقه فاعل والفاعل النكره يقرب من المعرفه بتقديم الفعل عليه.

قال : وحقّ الخبر أن يكون نكره وقد يجيىءان معرفتين نحو : الله إلهنا ومحمّد نبينا.

[شماره صفحه واقعى : ١٨]

ص: ١٨١٨

أقول : وحقّ الخبر أن يكون نكرة لأنه محكوم به ، والمحكوم به ينبغي أن يكون نكرة لأنه إن كان معرفه كان معلوماً للمخاطب فلا يكون في الحكم فائده ، وقد يجيئان يعنى المبتدأ وخبره معرفتين نحو : الله إلهنا ومحمد نبينا ، فالمقّدم من الاسمين في المثالين يكون مبتدأ والمؤخر خبراً .

قال : والخبر على نوعين : مفرد نحو : زيد غلامك ، وجمله وهي على أربعة أضرب : فعلية نحو : زيد ذهب أبوه ، واسميه نحو : عمرو أخوه ذاهب ، وشرطيّه نحو : زيد إن تكرمه يكرمك ، وظرفيه نحو : خالد أمامك وبشر من الكرام .

أقول : الخبر على نوعين : الأوّل : مفرد أى غير جمله سواء كان مشتقاً غير مضاف نحو : زيد ضارب ، أو مشتقاً مضافاً نحو : زيد ضاربك ، أو كان جامداً غير مضاف نحو : زيد غلام ، أو كان جامداً مضافاً نحو : زيد غلامك .

والثانى جمله ، والجمله على أربعة أضرب : فعلية أى يكون جزؤها الأوّل فعلاً نحو : زيد ذهب أبوه ، فإنّ ذهب أبوه جمله فعلية خبر لزيد .

واسميه أى يكون جزؤها الأوّل اسماً نحو : عمرو أخوه ذاهب ، فإنّ أخوه ذاهب جمله اسميه خبر لعمرو .

وشرطيّه أى يكون أولها حرف شرط نحو : زيد إن تكرمه يكرمك ، فإنّ إن تكرمه يكرمك جمله شرطيّه خبر لزيد .

وظرفيه أى يكون أولها ظرفاً أو بمنزله الظرف لفعل مقدّر نحو : خالد أمامك ، فإنّ أمامك ظرف لفعل مقدّر وهو حصل ، والجمله خبر لخالد على سبيل الحقيقه وظرف على سبيل المجاز ، ونحو : بشر من الكرام ، فإنّ

[شماره صفحه واقعى : ١٩]

ص : ١٨١٩

من الكرام بمنزله الطرف لفعل مقدر وهو حصّل أيضاً والجمله خبر لبشر.

قال : ولا بدّ في الجملة من ضمير يرجع إلى المبتدأ إلا إذا كان معلوماً نحو : البرّ الكثر بستين درهماً.

أقول : ولا بدّ في الجملة الواقعة خبراً للمبتدأ من ضمير يرجع إلى المبتدأ كما مرّ في الأمثلة المذكوره لأنّ الجملة مستقله بنفسها فلو لم يكن فيها ضمير يربطها إلى المبتدأ لكانت أجنبيّه عنه إلا إذا كان هذا الضمير معلوماً من سياق الكلام فإنّه حينئذٍ يحذف من اللفظ ويقدر في التيه نحو : البرّ الكثر بستين درهماً ، فإنّ الكثر بستين درهماً جملته من المبتدأ والخبر وهي خبر للبرّ والضمير محذوف والتقدير البرّ الكثر منه بستين درهماً ، وإنما حذف منه لدلاله سوق الكلام عليه فإنّ تقديم البرّ على الكثر يدلّ على أنّ الكثر يكون من البرّ فيستغنى عن ذكره والكثر نوع من المكّيال.

قال : وقد يقدّم الخبر على المبتدأ نحو : منطلقٌ زيدٌ.

أقول : حقّ المبتدأ أن يكون مقدّماً على الخبر لأنّه محكوم عليه ، وحقّ المحكوم عليه التقديم ، لكن قد يقدّم الخبر على المبتدأ نحو : منطلقٌ زيدٌ ، فإنّ زيداً مبتدأ. ومنطلق خبره مقدّم عليه ، وإنّما جاز ذلك للتوسّع في الكلام فإنّه ربّما يحتاج في الوزن والقافيه والسجع إلى تقديم بعض أجزاء الكلام على بعض.

قال : ويجوز حذف أحدهما عند الدلاله قال الله تعالى : «فَصَبِّرْ جَمِيلٌ» (١)

[شماره صفحه واقعي : ٢٠]

ص: ١٨٢٠

١- يوسف : ٨٣.

أقول : الأصل في المبتدأ والخبر هو الثبوت لأن الحذف خلاف الأصل لكن يجوز حذف أحدهما عند الدلالة أي إذا وجدت قرينه تدلّ على ذلك المحذوف كما قال الله تعالى : «فَصَبْرٌ جَمِيلٌ» فإنه إما خبر لمبتدأ محذوف والتقدير أمرى صبر جميل ، أو مبتدأ لخبر محذوف والتقدير فصبرٌ جميلٌ أجمل ، والقرينه هاهنا وجود فصبر جميل لأنه يصلح أن يكون أحد جزئي الكلام فيدلّ على أن الجزء الآخر محذوف يناسبه.

الاسم في باب كان

قال : والاسم في باب كان نحو : كان زيدٌ منطلقاً.

أقول : لما فرغ من الصنف الأول من ضروب الملحق بالأصل شرع في الضرب الثاني وهو الاسم في باب كان أي المرفوع بالأفعال الناقصة ، والأفعال الناقصة أفعال تذكر في باب الفعل وسميت ناقصة لأن فيها نقصاناً ، وذلك لأنها أفعال لا تتم بفاعلها بل تحتاج إلى اسم آخر تنصبه كما سيجيء ويسمى المرفوع اسمها ، والمنصوب خبرها ، فالاسم بمنزلة الفاعل والخبر بمنزلة المفعول نحو : كان زيدٌ منطلقاً.

الخبر في باب أن

قال : والخبر في باب أن نحو إن زيداً منطلقاً.

أقول : الضرب الثالث من ضروب الملحق بالفاعل هو الخبر في باب أن أي المرفوع بالحروف المشبهة بالفعل ، وهي سته أحرف - تذكر في باب الحرف إن شاء الله تعالى - تدخل على المبتدأ والخبر فتصب المبتدأ ويسمى اسمها وترفع الخبر ويسمى خبرها.

قال : وحكمه كحكم خبر المبتدأ إلا في تقديمه إلا إذا كان ظرفاً نحو : إن زيداً منطلق ، ولا تقول : إن منطلق زيداً ، ولكن تقول : إن في الدار زيداً.

[شماره صفحه واقعی : ٢١]

ص : ١٨٢١

أقول : وحكم خبر الحروف المشبَّهه بالفعل مثل حكم خبر المبتدأ في كونه مفرداً مشتقاً أو غير مشتق مضافاً أو غير مضاف نحو : إنَّ زيداً ضاربٌ ، وإنَّ زيداً ضاربٌك ، وإنَّ زيداً غلامٌ ، وإنَّ زيداً غلامٌك ، وفي كونه جملة فعلية نحو : إنَّ زيداً ذهب أبوه ، واسميتي نحو : إنَّ عمراً أخوه ذاهب ، وشرطيته نحو : إنَّ زيداً إن تكرمه يكرمك ، وظرفيته حقيقته نحو : إنَّ خالداً أمانك ، أو مجازيته نحو إنَّ بشراً من الكرام.

وفي كونه مستحقاً للضمير إذا كان جملة كما مرَّ في الأمثلة ، وفي كونه مستغنياً عن ذكر ذلك الضمير إذا كان معلوماً نحو : إنَّ البرَّ الكثر بستين درهماً ، ومن كونه جائز الحذف عند الدلالة نحو : إنَّ مالا وإنَّ ولدأى إنَّ لهم مالا ، وإنَّ لهم ولدأى إلأ في تقديم خبر باب أن على اسمه فإنه غير جائز وتقديم خبر المبتدأ على المبتدأ جائز لأنَّ الحروف إنما تعمل لمشابتها الفعل كما سيجيء فيكون عملها فرعاً لعمل الفعل ومرفوع الفعل مقدّم على منصوبه فلو قدّم مرفوع هذه الحروف أيضاً لم يبق الفرق بين عمل الأصل والفرع إلما إذا كان الخبر ظرفاً فإنه حينئذٍ يجوز تقديمه على الاسم لأنَّ رفع الظرف لا يظهر في اللفظ أو لأنَّ في الظروف اتساعاً لكثرة وقوعها في كلامهم ليس في غيرها ، فتقول في مثال ذلك : إنَّ زيداً منطلقٌ ولا تقول : إنَّ منطلق زيداً بتقديم الخبر الغير الظرف ، ولكن تقول : إنَّ في الدار زيداً بتقديم الخبر الظرف.

خبر لا التي لنفي الجنس

قال : وخبر لا التي لنفي الجنس نحو : لا رَجُلٌ أَفْضَلُ مِنْكَ وقد يحذف الخبر كقولهم : لا بأس أي لا بأس عليك.

أقول : الضرب الرابع من ضروب الملحق بالفاعل خبر لا التي لنفي الجنس أي المرفوع بها وإنما قيد لا بالتي لنفي الجنس احترازاً عن لا التي بمعنى ليس

[شماره صفحه واقعي : ٢٢]

ص : ١٨٢٢

فإن خبرها منصوب ، وقد يحذف خبر لا التي لنفى الجنس إذا دل عليه قرينه كقول العرب : لا بأس أى لا بأس عليك.

اسم ما ولا المشبهتين بليس

قال : واسم ما ولا المشبهتين بليس نحو : ما زيدٌ منطلقاً ، وما رجلٌ خيراً منك ، ولا أحدٌ أفضل منك.

أقول : الضرب الخامس من ضروب الملحق بالفاعل اسم ما ولا المشبهتين بليس أى المرفوع بهما نحو : زيدٌ فى ما زيدٌ منطلقاً ورجلٌ فى ما رجلٌ خيراً منك وأحدٌ فى لا أحد أفضل منك ، وإنما مثل فى «ما» بمثالين لأنها تعمل فى المعرفه والنكره بخلاف «لا» فإنها لا تعمل إلا فى النكره وذلك لأنهما إنما تعلمان لمشابهتهما بليس وشبه «ما» أكثر من شبه «لا» لأن «ما» لنفى الحال والاستقبال مثل ليس بخلاف «لا» لأنه لنفى الاستقبال.

المنصوبات

إشاره

قال : المنصوبات على ضربين : أصل ، وملحق به ، فالأصل هو المفعول ، وهو على خمسة أضرب : المفعول المطلق : وهو المصدر ، نحو : ضربت ضرباً وضربته وضربتين وقعدت جلوساً.

أقول : لثبوت فرغ من القسم الأول من أقسام المعرب وهو المرفوعات شرع فى القسم الثانى أعنى المنصوبات وإنما قدمها على المجرورات لأن المنصوبات فى الكلام أكثر من المجرورات فيكون المنصوبات أصلاً بالقياس إلى المجرورات أو لأن عامل المنصوبات إنما يكون فعلاً غالباً وعامل المجرورات لا يكون إلا غير فعل أبداً ، وقد قلنا إن أصل فى العمل فمعموله أيضاً يكون أصلاً والمنصوبات على ضربين كالمرفوعات أصل وملحق بالأصل ، فالأصل هو المفاعيل لأن عواملها أفعال حقيقته بخلاف باقى المنصوبات فإن عواملها إما حروف أو أفعال غير حقيقته والمفاعيل على خمسة أضرب :

[شماره صفحه واقعى : ٢٣]

ص: ١٨٢٣

الأول : المفعول المطلق

وهو المصدر غالباً نحو : ضربت ضرباً وهو للتأكيد أى معناه معنى الفعل بلا زياده ، وضربتُ ضربهً وضربتين ، وهذا للعدد أى معناهما معنى الفعل مع زياده وهى إفاده العدد. وقد يكون المفعول المطلق للنوع نحو : جَلَسْتُ جِلْسَةً (بكسر الجيم) أى نوعاً من الجلوس وإنما لم يذكره لقلته وإنما ذكر قوله قعدت جلوساً ليعلم أن شرط المفعول المطلق موافقه الفعل فى المعنى وإن لم يوافق فى اللفظ وإنما سُمى مفعولاً مطلقاً لأنه غير مقيد بشىء كفيد المفعول به بالباء والمفعول فيه بفى والمفعول له باللام والمفعول معه بمع.

الثانى : المفعول به و فيه أحكام المنادى

قال : والمفعول به نحو : ضربت زيداً.

أقول : الضرب الثانى من ضروب المفاعيل المفعول به ، ويسمى مفعولاً به لوقوع فعل الفاعل عليه نحو : ضربت زيداً.

قال : وينصب بمضمر كقولك : للحاج مكة ، وللرامى القرطاس.

أقول : وينصب المفعول به بفعل مضمر أى مقدر كقولك : للحاج مكة وللرامى القرطاس فإن مكة والقرطاس منصوبان بفعل مضمر والتقدير تريد مكة وتصيب القرطاس وإنما حذف لدلاله الحال عليه.

قال : ومنه المنادى المضاف نحو : يا عبد الله ، والمضارع له نحو : يا خيراً من زيد ، والنكرة نحو : يا ركباً.

أقول : إضمار فعل المفعول به إيماء على طريق الجواز نحو ما مر فى المثالين ، وإيماء على طريق الوجوب وذلك فى المنادى المضاف فلذلك قال : ومنه أى من المنصوب بالفعل المضمر المنادى المضاف نحو : يا عبد الله ، والمضارع له

[شماره صفحه واقعى : ٢٤]

ص: ١٨٢٤

أى المشابه للمضاف نحو : يا خيراً من زيد ، فإنّ خيراً لا يتمّ إلا بمن زيد كما أنّ المضاف لا يتمّ إلا بالمضاف إليه ، والنكرة أى غير المعين نحو : يا راكباً ، فكُلّ من هذه الثلاثة منصوب بفعل مضمر لا يجوز إظهاره لأنّ حرف النداء أعنى «يا» بدل منه ، ولا يجوز الجمع بين البدل والمبدل منه والتقدير أدعو عبد الله وأدعو خيراً من زيد وأدعو راكباً فحذف أدعو وأبدل منه يا .

قال : وأما المفرد المعرفة فمضموم فى اللفظ ومنصوب فى المعنى نحو : يا زَيْدُ ، ويا رَجُلُ .

أقول : المنادى إمّا مفرد معرفه ، أو غير مفرد معرفه منصوب فى اللفظ كما مرّ ، وأما المفرد المعرفة فمضموم فى اللفظ ومنصوب فى المعنى نحو : يا زيد فإنّ تقديره أدعو زيداً إمّا لفظه فمبنى على الضمّ وإنما بنى هذا لأنّه يشبه كاف الخطاب فى أدعوك من حيث الأفراد والتعريف وكاف أدعوك يشبه كاف ذاك من هاتين الجهتين وكاف ذاك حرف مبنى الأصل فمشابهه يكون مبيّناً أيضاً ومشابه المشابه لذلك الشئ فىكون مبيّناً أيضاً وإنما بنى على الحركة فرقاً بين البناء اللازم والعارض وإنما بُنى على الضمّ ليخالف حركة بنائه حركة إعرابه فإنّ المنادى المعرب إمّا منصوب كما عرفت أو مجرور وذلك إذا دخل عليه لام الجرّ نحو : يا لزيد ، ويسمى هذه اللام لام الاستغاثه وهذا المنادى المنادى المستغاث .

وإنما أعرب المنادى المضاف والمضارع له والنكرة لانتهاء وجه الشبه أعنى الأفراد فى الأولين والتعريف فى الثالث ، وإنما أعرب المنادى المستغاث لأنّ إلغاء عمل حرف الجرّ غير واقع فى كلام العرب .

***

[شماره صفحه واقعى : ٢٥]

ص : ١٨٢٥

قال : وفي الصفة المفردة الرفع والنصب نحو : يا زيد الظريفُ ، والظريفُ ، وفي الصفة المضافة النصب لا غير نحو : يا زيدُ صاحبَ عمروٍ .

أقول : صفة المنادى المفرد المعرفه إذا كانت مفردة أى غير مضافه يجوز فيها الرفع والنصب نحو : يا زيد الظريفُ والظريفُ لأنَّ المنادى المفرد المعرفه مبنى يشبه المعرب أمّا بناءه فظاهر وأمّا شبهه بالمعرب فلعرض حركته كحركة المعرب فاعتبار بنائه يجوز في صفته النصب لأنَّ صفة المبنى إنّما تتبعه في المحلِّ ومحلّه النصب كما ذكرنا وباعتبار شبهه بالمعرب يجوز في الصفة الرفع لأنَّ صفة المعرب إنّما تتبعه في اللفظ ، وأمّا في الصفة المضافة فإنّما يجوز النصب لا غير نحو : يا زيدُ صاحبَ عمروٍ ، لأنَّ المنادى المضاف مع قرينه من حرف النداء لا يجوز فيه غير النصب فصفته المضافة تكون كذلك بل هي بطريق أولى لبعدها منه .

قال : واذا وصف المنادى بابن نظر فيه فإن وقع بين العلمين فتح المنادى نحو : يا زيدَ بن عمروٍ ، وإلّا فضمّ نحو : يا زيدُ ابن أخى ، ويا رجلُ ابن زيدٍ .

أقول : إذا وصف المنادى بلفظ «ابن» نظر فيه فإن وقع الابن بين العلمين بأن يكون قبله وبعده علم فتح المنادى أى بنى المنادى على الفتح اختياراً مع جواز الضمّ فيه كقولك : يا زيدُ بن عمروٍ .

وان لم يقع بين العلمين فضمّ المنادى أى بينى على الضمّ وجوباً وذلك بأن لا يكون بعده علم نحو : يا زَيْدُ ابْنِ أخى ، أو لا يكون قبله علم نحو : يا رجلُ ابن زيدٍ ، أو لا يكون قبله ولا بعده علم نحو : يا رجلُ ابن أخى ، وإنما لم يذكره المصنّف لأنّه يعلم ممّا ذكره لأنّ انتفاء العلميّة في أحد الطرفين إذا كان موجباً للضمّ ففى كلا الطرفين بالطريق الأولى ، وإنّما

[شماره صفحه واقعى : ٢٦]

ص : ١٨٢٦

فعلوه كذلك لأنَّ وصف المنادى بابن بين العلمين كثير في كلام العرب ، والفتحة خفيفه والكثرة تستدعى الخفَّة فلذلك قيد الوصف بابن بين العلمين فإنَّ الوصف بغير ابن أو ابن غير واقع بين العلمين غير كثير في كلامهم وحكم ابنه كحكم ابن في ذلك نحو : يا هِنْدُ ابْنه زيد ، ويا هِنْدُ ابْنه أختي ، ويا امرأه ابْنه زيد ، ويا امرأه ابْنه أختي .
قال : وليس في يا أيها الرجل إلَّا الرفع .

أقول : لمَّا ذكر جواز الرفع والنصب في صفة المنادى المفرد المعرفه إذا كانت مفردة أراد أن يذكر أنَّ أيًا إذا وقع منادى يكون بخلاف ذلك فإنَّ صفته وإن كانت مفردة لا يجوز فيها إلَّا الرفع فلذلك قال : وليس في يا أيها الرجل إلَّا الرفع يعني في الرجل وذلك لأنَّ المقصود بالنداء هاهنا هو الرجل إلَّا أنَّهم لمَّا كرهوا الجمع بين حرفي التعريف أعنى اللام وحرف النداء فأتوا بلفظه أي لتفصل بينهما وجعلوها منادى ثمَّ حملوا الرجل عليها والتموا رفعه ليدلَّ على أنَّه هو المقصود بالنداء .

قال : وقد يحذف حرف النداء عن العلم المضموم والمضاد كقوله تعالى : «يُوسُفُ أَعْرِضْ عَنْ -ذَا» (١) و «فَاطِرِ السَّمَاوَاتِ» (٢) .

أقول : لمَّا ذكر المنادى أراد أن يشير إلى جواز حذف حرف النداء ثمَّ مثَّلَ بمثالين ، المثال الأول قوله تعالى : «يُوسُفُ أَعْرِضْ عَنْ -ذَا» والمثال الثاني قوله تعالى : «فَاطِرِ السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضِ» فإنَّ تقديرهما يا يوسف ويا فاطر السماوات وإنَّما جاز الحذف منهما لأنَّ العلم المضموم كثير

[شماره صفحه واقعي : ٢٧]

ص : ١٨٢٧

١- يوسف : ٢٩ .

٢- الفاطر : ١ .

الاستعمال والمضاد قد طال بالإضافه فيناسبهما التخفيف ، وقد يحذف أيضاً من أئى ومن. كقول الخطيب : أئها الناس ، وقول العباد : من لا يزال مُحسناً أُحسِنُ إئى ، والتقدير يا أئها الناس ، ويا من لا يزال والمراد بمن ، هو الله تعالى.

قال : ومن خصائص المنادى ، الترخيم إذا كان علماً غير مضاف وزائداً على ثلاثة أحرف نحو : يا حارِ ويا اسمَ ويا عثمَ ويا مُنصُ.

أقول : لئياً فرغ من ذكر المنادى أراد أن يذكر بعض خصائصه وقال : ومنها الترخيم ، وهو حذف فى آخر المنادى للتخفيف ، والمنادى إنَّما يرخم إذا كان علماً لأنه لو لم يكن علماً لم يعلم أنه حذف شئ منه أم لا ، ويشترط أن يكون غير مضاف لأنه لو كان مضافاً فإما أن يحذف فيه من آخر المضاف أو من آخر المضاف إليه والأول باطل لأنَّ تمام المضاف بالمضاف إليه فهو كالوسط ، والثانى كذلك لأنه ليس بآخر المنادى ويشترط أيضاً أن يكون زائداً على ثلاثة أحرف لأنَّ الثلاثى لو رخم بقى على حرفين وذلك غير جائز ومثاله يا حار فى يا حارث ، ويا أسم فى يا أسماء ويا عثم فى يا عثمان ويا مُنص فى يا منصور.

واعلم أن العلميه والزياده على ثلاثة أحرف إنَّما يشترطان فى المنادى الذى لا يكون فيه تاء التانيث وأما إذا كان فيه تاء التانيث فيجوز ترخيمه وإن لم يكن علماً ولا زائداً على ثلاثة أحرف نحو : يا عاذل ويا تُب فى يا عاذله ويا تُبه ، وإنَّما مُثل بمثالين أحدهما غير علم إلَّا أنه زائد على ثلاثة أحرف ، والآخر غير علم وغير زائد على ثلاثة أحرف ، فإنَّ التبه فى اللغة : الجماعه فيقال : يا تُبه أقبل باعتبار القوم ، وأقبلى باعتبار الجماعه ، ويعلم من قوله : غير مضاف أن المركب الغير الإضافى قد يرخم ويقال :

[شماره صفحه واقعى : ٢٨]

ص : ١٨٢٨

يا بَعْلُ في بعلبك، ولا يَرخَمُ المستغاث لأنَّ تطويل الصوت فيه مطلوب والحذف ينافيه.

الثالث : المفعول فيه

قال : والمفعول فيه وهو ظرفان : ظرف الزمان ، وظرف المكان . وكلّ واحد منهما مبهم ومعين . فالزمان ينصب كلّهُ نحو : أتيتهُ اليومَ وبكرةٍ وذاتَ ليلهِ ، والمكان لا ينصب منه إلّا المبهم نحو : قمتُ أمامَكَ ، ولا بدّ [لظرف المكان] المحدود من «في» نحو : صَلَّيْتُ في المسجد .

أقول : الضرب الثالث من ضروب المفاعيل المفعول فيه وهو ظرفان يعنى ظرف الزمان والمكان ، ويسمى الظرف مفعولاً فيه لوقوع فعل الفاعل فيه .

وظرف الزمان ينصب كلّهُ أى محدوده يعنى معيّنه نحو : أتيتهُ اليومَ ، وغير محدوده أى غير معيّنه نحو : أتيتهُ بكرةٍ وذاتَ ليلهِ ، وذاتَ زائده أى فى ليله ، ويجوز أن تكون بمعنى صاحبه أى فى ساعه هى صاحبه هذا اللفظ وهو ليله .

وظرف المكان لا ينصب منه إلّا المبهم نحو : قمتُ أمامَكَ ، ولا بدّ لظرف المكان المحدود من «في» نحو : صَلَّيْتُ في المسجد ، فلا يقال صَلَّيْتُ المسجد ، وإنما ينصب الفعل المعين من الزمان دون المكان لأنه يدلّ على الزمان المعين كضربٍ فإنّه يدلّ على الزمان الماضى ولا يدلّ على المكان المعين ، والمكان المبهم هو الجهات الستّ ، وهى : فوق وتحت ويمين وشمال وأمام وخلف ، والمكان المعين نحو : المسجد ، والدار ، والسوق .

قال : والمفعول معه نحو : ما صنعتُ وأباك ؟ وما شأنك وزيداً ؟ ولا بدّ له من فعل أو معناه .

الرابع : المفعول معه

أقول : الضربُ الرابع من ضروب المفاعيل المفعول معه وهو ما وقع بعد واو

[شماره صفحه واقعى : ٢٩]

ص : ١٨٢٩

بمعنى مَع ولذلك يسمّى بالمفعول مَعَه نحو : ما صنعت وأباك ؟ أى مع أيبك ، وما شأنك وزيداً ؟ أى مع زيد ، ولا بدّ للمفعول معه من عامل يعمل فيه وهو إما فعل كالمثال الأول أو معنى الفعل كالمثال الثانى فإنّ معنى ما شأنك وزيداً ؟ أى ما تصنع مع زيد ؟ فلذلك مثّل بمثالين .

الخامس : المفعول له

قال : والمفعول له نحو : ضربته تأديباً له ، وكذلك كلّ ما كان علّه للفعل .

أقول : الضرب الخامس من ضروب المفاعيل المفعول له وهو ما فعل الفاعل فعله لاجله ولذلك سمى المفعول له نحو : ضربته تأديباً له ، أى لتأديبه وكذا كلّ شيء كان علّه للفعل فإنّه يكون مفعولاً له نحو : السمن فى قولك جئتكَ للسمن .

الملحق بالأصل فى المنصوبات

الحال

قال : والملحق به سبعة أضرب : الحال ، وهى بيان هيئه الفاعل أو المفعول به نحو : صرَبْتُ زيداً قائماً .

أقول : لما فرغ من الأصل فى المنصوبات أعنى المفاعيل شرع فى الملحق بالأصل وهى سبعة أضرب : الضرب الأول منها : الحال ، وهى بيان هيئه الفاعل أو المفعول به نحو : ضربت زيداً قائماً ، فإنّ قائماً حال إمّا من التاء فى ضربت والمعنى ضربت حال كونى على هيئه القيام زيداً ، وإمّا من زيد والمعنى ضربت زيداً حال كونه على هيئه القيام ، وإمّا من الفاعل والمفعول به معاً نحو : ضربت زيداً قائمى ، وإمّا ألحق الحال بالمفاعيل لأنها زائده فى الكلام كالمفعول .

قال : وحقّها التنكير وحقّ ذى الحال التعريف فإنّ تقدّم الحال عليه جاز تنكيره نحو : جاءنى راكباً رجلاً .

[شماره صفحه واقعى : ٣٠]

ص : ١٨٣٠

أقول : حقّ الحال أن تكون نكرة لأنها لو كانت معرفة لالتبسَتْ بالصفة في مثل : ضربت زيداُ الراكب ، وحقّ ذى الحال أن يكون معرفة لأنه لو كانت نكرة لالتبسَتْ بها أيضاً في مثل : ضربت رجلاً ركباً.

وإن تقدّم الحال على ذى الحال جاز تنكير ذى الحال نحو : جاءني ركباً رجل لعدم الالتباس حينئذٍ فإنّ الصفة لا تتقدّم على الموصوف.

واعلم أنّه لا بدّ للحال من عامل وهو إمّا فعل كما مرّ أو شبه فعل نحو : زيد ضارب عمراً قائماً ، أو معنى فعل نحو : هذا عمرو قائماً ، فإنّ معناه أشير عمراً قائماً. وقد يحذف العامل إذا دلّ عليه قرينه كقولك للمرتحل : راشداً مهدياً أي اذهب راشداً مهدياً.

التمييز

قال : والتمييز وهو رفع الإبهام إمّا عن الجملة في قولك : طاب زيد نفساً أو عن المفرد في قولك : عندي راقود خلّاً ، ومنوان سمناً ، وعشرون درهماً ، وملؤه عسلاً.

أقول : الضرب الثاني من ضروب الملحق بالمفاعيل التمييز وإمّا ألحق بها لما مرّ في الحال. والتمييز رفع الإبهام إمّا عن الجملة نحو قولك : طاب زيد نفساً ، فإنّ طاب زيد كلام تامّ لا إبهام في أحد طرفيه إمّا أنّ نسبه الطيب إلى زيد مبهمه فإنّها تحتمل أن تكون إلى زيد أو إلى ما يتعلّق به من النفس والقلب وغير ذلك ونفساً ترفع ذلك الإبهام وتميّز ما هو المنسوب في الحقيقة عن غيره فالمعنى طاب نفس زيد وإمّا عدل عن تلك العبارة إلى هذه للتأكيد والمبالغة ، فإنّ ذكر الشيء مبهماً ثمّ مفسراً أوقع في النفوس من أن يفسّر أولاً-فالتمييز فعل المتكلم في الحقيقة لكن سمى الاسم الذي يرفع الإبهام به تمييزاً مجازاً وأمّا عن المفرد ، والمراد بالمفرد كلّ اسم تمّ بالتثوين نحو : عندي راقود خلّاً أي دَنّ طويل الأسفل مقيّر الداخل ، أو بنون التثنية

[شماره صفحه واقعی : ۳۱]

ص : ۱۸۳۱

نحو : عندى منوان سمناً ، أو بنون شبه الجمع نحو : عندى عشرون درهماً ، أو بالإضافه نحو : عندى ملؤه عَسَلًا أى ملء الإناء عَسَلًا ، فإن راقود ومنوين وعشرين وملؤه مبهمه
تحتمل أشياء مختلفه وخلصاً وعسلاً ودرهماً وسمناً يرفع ذلك الإبهام ويميز المقصود عن غيره ولا بد للتمييز من عامل يعمل فيه وهو إما فعل نحو : طاب ، وإما اسم نحو :
عشرون.

والتمييز لا- يتقدم على عامله الاسم بالاتفاق لضعف الاسم فى العمل فلا يقال : درهماً عشرون ، وفى تقديمه على عامله الفعل خلاف فبعضهم جوزوه لقوه الفعل فى العمل
متمسكاً بقول الشاعر :

أتهجر ليلى بالفراق حبيبها***وما كاد نفساً بالفراق تطيب (١)

فإن نفساً قد تقدم على تطيب والمختار عدم الجواز لأن الفعل وإن كان قوياً فى العمل لكن المانع من التقديم عليه موجود وهو أن التمييز فى الحقيقه فاعل كما ذكرناه
والفاعل لا يتقدم على الفعل والجواب عن البيت أن الروايه الفصيحه وما كاد نفسى على أن نفسى اسم كاد وتطيب خبره.

المستثنى بإلأ

قال : والمستثنى بإلأ بعد كلام موجب نحو : جاءنى القوم إلأ زيداً ، وبعد كلام غير موجب نحو : ما جاءنى أحد إلأ زيداً ، وإن كان الفصيح هو البدل.

أقول : الضرب الثالث من ضروب الملحق بالمفعول ، المستثنى ، وإنما ألحق به لأنه إما فضله فى الكلام أو مفعول فى الحقيقه كما سيتحقق بعبء هذا.

والمستثنى إما «بالأ» أو بغير إلأ ، والثانى هو المستثنى إما «بما عدا» أو

[شماره صفحه واقعى : ٣٢]

ص : ١٨٣٢

١- الهجر ضد الوصل أى اتهجر ليلى عاشقها فى الفراق وما كاد الشان تطيب ليلى نفساً بالفراق الهمزه للاستفهام فاعل اتهجر ليلى وحبيبها مفعول له وقوله بالفراق المحل
النصب على الظرفيه متعلق بتهجر والواو حالتيه وما نافية واسم كاد ضمير الشأن وخبرها تطيب وبالفراق متعلق بتطيب مقدم عليه وفيها ضمير مستتر راجع الى ليلى ونفساً تمييز
عن تطيب تقدم عليه وهو الاستشهاد حلى.

«بما خلا» أو «ليس» أو «لا يكون» نحو: جاءنى القوم ما عدا زيداً ، أو ما خلا زيداً ، أو ليس زيداً ، أو لا يكون زيداً ، وذلك واجب النصب لأن هذه الكلمات أفعال أضمِر فواعلها والتقدير ما عدا أو ما خلا أو ليس أو لا يكون بعضهم زيداً ، وإما «بغير» و «سوى» و «سواء» نحو: جاءنى القوم غير زيدٍ ، وسوى زيدٍ ، وسواء زيدٍ ، وذلك واجب الجزّ لأنه مضاف إليه ، وإما «بحاشا» و «خلا» و «عدا» و «لا سيّما» نحو: جاءنى القوم حاشا زيداً ، وخلا زيداً ، وعدا زيداً ، ولا سيّما زيداً ، وهذا يجوز فيه أنواع الإعراب ، أمّا فى حاشا وعدا وخلا فالرفع على الفاعليّة بناء على أنّها أفعال لازمه وما بعدها فواعلها ، والنصب على المفعوليّة بناء على أنّها قد استعملت متعدّيه يقال حاشاك وعداك وخلاك أى تجاوزك والجزّ بناء على أنّها حروف الجزّ.

وأما فى لا سيّما فالرفع على أنّه مركّب من لا وسىّ وما. والسىّ بمعنى المثل وأصله سؤى بسكون الواو فقلبت الواو ياء وادغمت فيه فيكون «ما» بمعنى شيء وأضيف إليه سىّ ويكون زيد مرفوعاً على أنّه خبر مبتدأ محذوف والتقدير جاءنى القوم لا مثل شيء هو زيد ، والنصب على أنّ لا سيّما كلمه واحده بمعنى إلّا فما بعدها مستثنى ، والجزّ على أنّ ما زائده وسىّ مضاف إلى زيد ، والأوّل أعنى المستثنى يالّا إمّا متّصل وهو المخرج من المتعدّد يالّا وإمّا منقطع وهو المذكور بعد إلّا غير مخرج من المتعدّد ، والمتّصل إمّا مقدّم على المستثنى منه أعنى ذلك المتعدّد أو مؤخّر عنه ، والمؤخّر إمّا بعد كلام موجب أى غير منفىّ أو بعد كلام غير موجب أى منفىّ فهذه أربعة أقسام : المستثنى المتّصل المؤخّر بعد كلام موجب ، والمستثنى المؤخّر بعد كلام منفىّ ، والمستثنى المتّصل المقدم بعد المنفىّ ، والمستثنى المنقطع ، ثلاثة منها واجب النصب وواحد منها مختار رفعه فقوله والمستثنى عطف على قوله والتمييز والتقدير الملحق به سبعة أضرب : الحال والتمييز والمستثنى والمعنى أنّ المستثنى المتّصل المؤخّر بعد كلام موجب نحو : جاءنى القوم إلّا زيداً يجب نصب

[شماره صفحه واقعي : ٣٣]

ص: ١٨٣٣

فقوله بإلّا احتراز عن المستثنى بحاشا وغيرها مما يجوز فيه غير النصب ، وقوله بعد كلام موجب احتراز عن القسم الثانى الذى أشار إليه بقوله أو بعد كلام غير موجب نحو : ما جاءنى أحد إلّا زيدا ، ويجوز فيه الرفع والنصب وتبه بقوله وإن كان الفصيح هو البدل على جواز النصب فيه مع أنّ الفصيح هو الرفع على البدليه من أحد.

وإنما قلنا إنّ المعنى المستثنى المتصل المؤخر بعد كلام موجب يجب نصبه لدلاله قوله بعد هذا والمستثنى المقدم والمستثنى المنقطع على ذلك ، وإنما لم يجر الرفع فى الأول على البدليه لأنّ المبدل منه فى حكم السقوط كما سيحىء فلو رفع الأول على البدليه لصار تقديره جاءنى إلّا زيد فيلزم مجيء العالم سوى زيد وذلك محال بخلاف الثانى فإنه يستقيم ذلك فيه إذ تقديره ما جاءنى إلّا زيد والمعنى ما جاءنى من العالم سوى زيد وذلك ممكن.

قال : والمستثنى المقدم نحو : ما جاءنى إلّا زيدا أحد ، والمستثنى المنقطع نحو : ما جاءنى أحد إلّا حمارا.

أقول : هذا هو القسم الثالث والرابع ، ولا يجوز فيهما البدل أما فى الأول فلعدم جواز تقدّم البدل على المبدل منه وأما فى الثانى فلعدم الجنسيه بين أحد وحمار ، وإنما أتى بمثالين فى النفى ليعلم أنّ امتناع البدل فى موجهما بالطريق الأولى لأنه إذا كان تقدّم المستثنى وانقطاعه مانعين من البدليه مع النفى الذى هو شرطها فمع الإيجاب يكون بطريق أولى.

قال : وحكم غير كحكم الاسم الواقع بعد إلّا تقول : جاءنى القوم غير زيد وما جاءنى أحد غير زيد وغير زيد.

أقول : قد عرفت أنّ المستثنى بغير واجب الجزّ وأما نفس غير فحكمه حكم الاسم

[شماره صفحه واقعى : ٣٤]

ص : ١٨٣٤

الواقع بعد إلما ففى كلّ موضع كان المستثنى يالاً واجب النصب يكون غير واجب النصب أيضاً وحيثما كان جائز النصب يكون غير كذلك فتقول : جاءنى القوم غير زيد (بالنصب) كما قلت : جاءنى القوم إلأ زيداً ، وتقول : ما جاءنى أحد غير زيد وغيرُ زيد (بالنصب والرفع) كما قلت : ما جاءنى أحد إلأ زيداً وإلأ زيدٌ ، وتقول : ما جاءنى غير زيد أحد (بالنصب) كما قلت : ما جاءنى إلأ زيداً أحد ، وتقول : ما جاءنى أحد غير حمار (بالنصب) أيضاً كما قلت : ما جاءنى أحد إلأ حماراً .

الخبر فى باب كان

قال : والخبر فى باب كان نحو : كان زيدٌ منطلقاً .

أقول : الضرب الرابع من ضروب الملحق بالمفعول الخبر فى باب كان أى المنصوب بكان وأخواتها أعنى الأفعال الناقصة نحو : منطلق فى كان زيدٌ منطلقاً وإنما ألحق بالمفعول لمجيئه بعد الفعل والفاعل كالمفعول .

الاسم فى باب إن

قال : والاسم فى باب إن نحو : إن زيداً قائمٌ .

أقول : الضرب الخامس من ضروب الملحق بالمفعول الاسم فى باب إن أى المنصوب بالحروف المشبهه بالفعل نحو : زيد فى إن زيداً قائمٌ ، وإنما ألحق بالمفعول لأن كلاً من هذه الحروف متضمّنه معنى الفعل كما سيجىء فى باب الحرف فأسمائها مفاعيل فى الحقيقه .

اسم لا لئفى الجنس اذا كان مضافاً

قال : واسم لا لئفى الجنس اذا كان مضافاً نحو : لا غلام رجل عندك ، أو مضارعاً له نحو لا خيراً منك عندنا .

أقول : الضرب السادس من ضروب الملحق بالمفعول اسم لا لئفى الجنس إذا كان مضافاً نحو : غلام فى لا غلام رجل عندك ، أو مضافاً له أى مشابهاً

[شماره صفحه واقعى : ٣٥]

ص : ١٨٣٥

للمضاف نحو : خير في لا خيراً منك عندنا ، وإنما ألحق بالمفعول لأن لا بمعنى أنفى فما بعدها في معنى المفعول.

قال : وأما المفرد فمفتوح نحو : لا غلام لك عندنا.

أقول : اسم لا لنفى الجنس إنما يكون منصوباً إذا كان مضافاً أو مضارعاً له كما مرّ ، وأما المفرد أعنى غير المضاف والمضارع له فمفتوح أى يجب أن يبنى على الفتح نحو : لا غلام لك. أما البناء فلائنه جواب عن سؤال مقدّر كأنّ سائلاً قال : هل من غلام لى عندك ؟ ففيل فى جوابه : لا غلام لك عندنا ، وكان من الواجب أن يقال : لا من غلام لك عندنا ، بزياده من ليطابق السؤال الجواب لكنهم حذفوها من الواجب بقريته السؤال فتضمّنها الجواب واحتاج إليها وأشبه بذلك الحرف وأما البناء على الحركة فللفرق بين البناء اللازم والعارض ، وأما البناء على الفتح فلخفه الفتحه ، وقد يحذف اسم لا إذا كان معلوماً نحو : لا عَلَيْكَ أى لا بأس عليك.

خير ما ولا بمعنى ليس

قال : وخير ما ولا بمعنى ليس وهى اللغة الحجازيه ، والتميميه رفعهما على الابتداء.

أقول : الضرب السابع من ضروب الملحق بالمفعول خير ما ولا بمعنى ليس أى المنصوب بهما نحو : ما زيدٌ منطلقاً ، ولا رجلٌ أفضلٌ منك ، وهى أى هذه اللغة أعنى النصب (بما ولا) لغه الحجازيه ولغه التميميه رفعهما على الابتداء أى رفع الاسمين الواقعين بعد (ما ولا) على أنّ الأوّل مبتدأ والثانى خبره ودليل الحجازيه قوله تعالى : «مَا هَـذَا بَشَرًا» (١) و «مَا هُنَّ أُمَّهَاتِهِمْ» (٢) ودليل التميميه دخولهما على القيلتين أعنى الأسماء والأفعال فإنّ العوامل يجب أن تختصّ بأحدهما.

[شماره صفحه واقعى : ٣٦]

ص : ١٨٣٦

١- يوسف : ٣١.

٢- المجادلّه : ٢.

قال : وإذا تقدّم الخبر أو انتقض النفي يالّا فالرفع لازم نحو : ما منطلقٌ زيدٌ ، وما زيدٌ إلّا منطلقٌ .

أقول : إذا تقدّم خبر (ما ولا -) على اسمهما أو انتقض نفيهما يالّا - بأن يقع خبرهما بعد إلّا - بطل عملهما فالرفع لازم نحو : ما منطلقٌ زيدٌ ، وما زيدٌ إلّا منطلقٌ ، ولا يجوز نصب منطلق لأنّ (ما ولا) إنّما عملتا لمشابهتهما بليس من جهة النفي فيبطل عملهما بتقديم الخبر على الاسم لضعفهما في العمل وكذا بانتقاض نفيهما يالّا لانتفاء وجه الشبه بينهما وبين ليس حينئذٍ وكذلك يبطل عمل «ما» بزياده «إن» معها نحو : ما إن زيد منطلق لضعفها في العمل بالفاصله .

المجرورات

أشاره

قال : المجرورات على ضربين : مجرور بالإضافة ، ومجرور بحرف الجزّ ، كقولك : غلامٌ زيدٌ ، وسرتٌ من البصره .

أقول : لَمّا فرغ من القسم الثاني من أقسام المعرب وهو المنصوبات شرع في القسم الثالث أعنى المجرورات ، فقال ما قال ، وقوله : مجرور بالإضافة مجمل أى مبهم لا يعلم منه أنّ العامل في المضاف إليه هو المضاف أو حرف الجزّ المقدّر أو كلاهما ولكلّ منهما قائل .

أقسام الإضافة وأحكامها

قال : والاضافه على ضربين : معنويّه وهى التى بمعنى اللام ، أو بمعنى منْ كقولك : غلامٌ زيدٌ ، وخاتمٌ فضّه .

أقول : الإضافة بمعنى «اللام» إنّما تكون إذا لم يكن المضاف إليه جنس المضاف ولا ظرفه نحو : غلامٌ زيدٌ أى غلامٌ لزيدٍ وبمعنى «منْ» إنّما تكون إذا كان المضاف إليه من جنس المضاف نحو : خاتمٌ فضّه أى خاتم من

[شماره صفحه واقعى : ٣٧]

ص : ١٨٣٧

فَضَّهُ ، وَثُوبٌ قَطَنِ أَي ثُوبٌ مِنْ قَطَنِ وَقَدْ تَكُونُ بِمَعْنَى «فِي» وَذَلِكَ إِذَا كَانَ الْمُضَافُ إِلَيْهِ ظَرْفُ الْمُضَافِ نَحْوُ : ضَرَبَ الْيَوْمَ أَي ضَرَبَ فِي الْيَوْمِ ، وَكَقَوْلِهِ تَعَالَى : «بَلَّ مَكْرُ اللَّيْلِ وَالنَّهَارِ» (١) أَي مَكَرَ فِي اللَّيْلِ وَالنَّهَارِ ، وَلَمْ يَتَعَرَّضْ لَهَا لِقَلَّتْهَا.

قال : ولفظيّه وهى إضافة اسم الفاعل إلى معموله نحو : ضارب زيد ، أو الصفه المشبّهه إلى فاعلها ، كقولك : حَسَنَ الْوَجْهَ.

أقول : يعنى بالمعمول المفعول الذى لو لم يكن مجروراً بالإضافه لكان منصوباً على المفعوليه وذلك إنما يكون إذا كان اسم الفاعل عاملاً- بأن يكون بمعنى الحال أو الاستقبال نحو : زيد ضارب عمرو الآن أو غداً ، فإنَّ عمراً هاهنا لو لم يكن مجروراً بالإضافه لكان منصوباً على المفعوليه ، وأما إذا لم يكن عاملاً بأن كان بمعنى الماضى نحو : زيد ضارب عمرو أمس فلا يكون الإضافه حينئذٍ لفظيّه بل معنويّه لأنَّ اسم الفاعل لا يعمل النصب إذا كان بمعنى الماضى كما سيجىء ، ومن الإضافه اللفظيّه اضافه اسم المفعول إلى معموله نحو : زيد معمور الدار ، ذكره المصنّف فى المفضّل.

قال : ولا بدّ فى المعنويّه من تجريد المضاف عن التعريف.

أقول : ولا- بدّ من أن يكون المضاف فى الإضافه المعنويّه نكره لأنَّ الغرض منها إمّا تعريف المضاف وذلك إذا كان المضاف إليه نكره ، فالمضاف إذا كان معرفه فأما يضاف إلى معرفه أو إلى نكره فالأول يستلزم اجتماع التعريفين : التعريف الذاتى

[شماره صفحه واقعى : ٣٨]

ص : ١٨٣٨

١- سبأ : ٣٣.

والمكتسب من المضاف إليه ، والثاني يستلزم تخصيص الأخص بالأعم وهو محال فلا يقال : الغلام زيد ، ولا الغلام رجل ، ولا الخاتم فضّه ، ولا الضرب اليوم .

والكوفيتون جؤزوا ذلك في أسماء العدد نحو : الثلاثة الأنواب ، والخمسة الدراهم ، وهو ضعيف لخروجه عن القياس واستعمال الفصحاء .

قال : وتقول في اللفظية الضاربا زيد ، والضاربو زيد ، والضارب الرجل ، ولا يجوز الضارب زيد .

أقول : لما شرط تجريد المضاف عن التعريف في الإضافة المعنوية أراد أن يذكر أنه لا يشترط في اللفظية لأن الغرض منها التخفيف وهو يحصل مع تعريف المضاف وتنكيره ، فتقول : الضاربا زيد ، والضاربو زيد ، لحصول التخفيف فيهما بحذف النون وتقول أيضاً : الضارب الرجل ، لأنه يشبه قولنا : الحسن الوجه من حيث أن المضاف في صورتين صفة معرفه باللام والمضاف إليه أيضاً معرفه باللام ، ولا يجوز أن يقال : الضارب زيد لانتفاء هذه المشابهة مع عدم التخفيف ، وإنما يجوز الحسن الوجه لأن أصله الحسن وجهه فحذف الضمير وجيء باللام ففيه نوع خفّه لأن الضمير اسم والألف واللام حرف ولا شك أن الحرف أخف من الاسم .

قال : والمعنوية تعرف كل مضاف إلى معرفه إلاً نحو : «غير» و «مثل» و «شبه» تقول : مررت برجل غيرك ومثلك وشبهك .

أقول : الإضافة المعنوية تجعل كل مضاف إلى المعرفه معرفه نحو : غلام زيد ، فإن الغلام قبل الإضافة نكره عامه وبعدها يصير معرفه خاصه إلاً نحو : غير ومثل وشبه من الأسماء التي توغلت في الإبهام فإنها لا تصير معرفه

[شماره صفحه واقعي : ٣٩]

ص : ١٨٣٩

بالإضافة إلى المعرفة لأنها لا تختصّ بسببها فإنك تقول : جاءني رجل غير زيد ، ولم يعلم أن من هو غير زيد أى رجل من الرجال والدليل على أن هذه الأسماء لا تصير معرفة بالإضافة إلى المعرفة أنها تقع صفة للنكرة مع وجود هذه الإضافة فإنك تقول : مررت برجل غيرك ومثلك وشبهك.

قال : وقد يحذف المضاف ويقام المضاف إليه مقامه كما في قوله تعالى : «وَإِسْأَلِ الْقَرْيَةَ» (١).

أقول : يجوز أن يحذف المضاف ويقام المضاف إليه مقامه أى يعرب بإعرابه إذا دلّ عليه قرينه كما في الآية فإنّ قوله تعالى : «وَإِسْأَلِ الْقَرْيَةَ» يدلّ على أنّ المضاف محذوف والتقدير وإسأل أهل القرية لأنّ السؤال من القرية غير معقول وأما إذا لم يدلّ عليه قرينه فلا يجوز حذفه فلا يقال : رأيت هنداً ، إذا كان المراد غلام هند.

توابع المعرب

الأول : التأكيد

قال : والتوابع كلّ اسم ثان معرب بإعراب سابقه من جهة واحدة وهي خمسة : التأكيد نحو : جاءني زيدٌ نفسه ، والرّجلان كلاهما ، والقوم كلّهم أجمعون ، ولا يؤكّد بها النكرات.

أقول : لما فرغ من مباحث المعرب شرع في توابعه وهي خمسة أقسام : الأول التأكيد وهو على ضربين : لفظي ومعنوي.

واللفظي تكرير اللفظ الأول به أو بمرادفه ويجرى ذلك في الاسم نحو : جاءني زيد زيد ، وفي الفعل نحو : ضَرَبَ ضَرَبَ زيد ، وفي الحرف نحو : إنَّ إنَّ زيداً قائم ، وفي الجملة نحو : قامَ زيدٌ قامَ زيدٌ ، وفي الضمير نحو : ما

[شماره صفحه واقعی : ٤٠]

ص : ١٨٤٠

صَرَبْنِي إِلَّا أَنْتَ أَنْتَ ، ومررت بك أنت.

والمعنوي إنما يكون بألفاظ مخصوصه وهي : النفس ، والعين ، وكلا ، وكلتا ، وكل ، وأجمع ، وأكنع ، وأبتع ، وأبصع . فالأولان أعنى النفس والعين إنما يؤكد بهما المفرد والمثنى والمجموع من المذكر والمؤنث ويميز بين نوع ونوع آخر باختلاف صيغتهما وضميرهما نحو : جاءني زيد نفسه وعينه ، وهند نفسها وعينها ، والزيدان أنفسهما وأعينهما ، والهندان أنفسهما وأعينهما ، والزيدون أنفسهم وأعينهم ، والهندات أنفسهن وأعينهن .

وإنما جمعت الصيغه في المثنى لأنها مضافه إلى ضمير التثنيه والمثنى إذا أضيف إلى مثله يجوز أن يجمع للأمن عن اللبس كقوله تعالى : «فَقَدْ صَعَتْ قُلُوبُكُمْ» (١).

والثالث والرابع أعنى كلا وكلتا ، لا يؤكد بهما إلا المثنى فيقال : جاءني الرجلان كلاهما والمرأتان كلاهما.

والبواقي إنما يؤكد بها غير المثنى أعنى المفرد والمجموع من المذكر والمؤنث ، ويميز في كل باختلاف الضمير نحو : اشتريت العبد كله والجاربه كلها ، وجاءني القوم كلهم والنسوه كلهن ، وفي البواقي باختلاف الصيغه نحو : اشتريت العبد أجمع أكنع أبتع أبصع ، والجاربه جمعاء كتعاء بتعاء بصعاء ، وجاءني القوم أجمعون أكتعون أبتعون أبصعون ، والنسوه جُمع كُنع بُنع بُصع ، وإنما لم يذكر المصنّف التأكيد اللفظي لأنّ التأكيد الحقيقي هو المعنوي ، وإنما ذكر من الفاظ المعنوي بعضها للاختصار واكتفى بالنفس عن العين لاشتراكهما في جميع الأحكام وبكلا عن كلتا لاشتراكهما في تأكيد التثنيه وذكر كلاً للاختصاصه باختلاف الضمير من بين أخواته

[شماره صفحه واقعي : ٤١]

ص : ١٨٤١

١- التحريم : ٤.

واكتفى بأجمعين عن بقيه الألفاظ لاشتراكهما في جميع الأحكام وقوله : لا يؤكّد به النكرات ، يعنى بالتأكيد المعنوي لأنّ البحث فيه وسببه أنّ هذه الألفاظ معرفه فلو وقعت تأكيداً للنكره لتناقض الكلام إذ المؤكّد حينئذٍ يقتضى العموم والمؤكّد الخصوص .

واعلم أنّ أكتع وأبتع وأبضع كلّها بمعنى أجمع ، وأنّها لا تذكر بدون أجمع إلّا على ضعف ، ولا تقدّم عليه وفائده التأكيد أمن المتكلّم عن فوات مقصوده ، أمّا في اللفظي فلائنه إذا قال : جاءني زيدٌ مثلاً فربّما لا يسمعه المخاطب أوّل مرّه فيفوت مقصوده فإذا أكّد أمن عن ذلك ، وأمّا في المعنوي فلائنه إذا قال : مررت بزيد مثلاً فربّما بتوهم السامع أنّه إنّما مرّ بمنزله ، وقال مررت بزيد مجازاً ، فإذا أكّده بنفسه يعلم أنّه أراد الحقيقه لا المجاز ويحصل المقصود به .

الثاني : الصفه

قال : والصفه نحو : جاءني رجل ضارب ومضروب وكريم وهاشمي وعدل وذو مال .

أقول : الثاني من التوابع الصفه ، ويقال له الوصف والنعته ، وهو إمّا مشتقّ أو في معناه والمشتقّ إمّا اسم فاعل نحو : جاءني رجل ضارب أو اسم مفعول نحو : جاءني رجل مضروب ، أو صفه مشبّهه نحو : جاءني رجل كريم . وما في معنى المشتقّ إمّا مفرد أو مركّب ، والمركّب إمّا إضافي أو غيره ، فالمركّب الغير الإضافي نحو : رجل هاشمي أي منسوب إلى هاشم ، والمفرد نحو : رجل عدل أي عادل ، والمركّب الإضافي نحو : رجل ذو مال أي متمول . وفائده الصفه في المعارف « التوضيح » نحو : جاءني زيدٌ الظريف ، وفي النكرات « التخصيص » نحو : جاءني رجلٌ عالم .

[شماره صفحه واقعي : ٤٢]

ص : ١٨٤٢

قال : وتوصيف النكرات بالجمل نحو : مررت برجل وجهه حسنٌ ، ورأيت رجلاً أعجبنى كرمه.

أقول : يجوز وصف النكرة بالجمله الاسميه نحو : مررت برجلٍ وجهه حسنٌ فإنَّ وجهه حسنٌ مبتدأ وخبر صفة لرجل ، أو الفعلية نحو : رأيت رجلاً أعجبنى كرمه ، فإنَّ أعجبنى كرمه فعل وفاعل ومفعول صفة لرجل ، أو الشرطيه نحو : أو الشرطيه نحو : مررت برجل إن قام أبوه قمتُ ، أو الظرفيه نحو : مررت برجل في الدار أبوه ، ويشترط أن يكون الجمله خبريه أى محتمله للصدق والكذب لأنَّ الصفة في الحقيقه خبر عن الموصوف وإنما لم يتعرّض المصنّف لذلك اعتماداً على المثال ولا يجوز وصف المعارف بالجمل لأنَّ الجمله نكرة والصفة يجب أن تكون موافقه للموصوف في التعريف والتنكير ولا بدّ في الجمله الواقعه صفة من ضمير يرجع إلى الموصوف كهاء وجهه وكرمه.

قال : والصفة توافق الموصوف في إعرابه وإفراده وتثنيته وجمعه وتعريفه وتنكيره وتذكيره وتأنيثه.

أقول : الصفة إما فعل الموصوف أو فعل مسببه ، والثاني سيجىء ، والأوّل يجب أن يوافق الموصوف في عشره أشياء وهي التي ذكرت في الكتاب أى إذا وجد شيء منها في الموصوف يجب أن يوجد في الصفة أيضاً ، وهذه العشره بعضها ممكن الاجتماع وبعضها غير ممكن الاجتماع أما الثاني فكالإعراب الثلاثه فإنه لا يمكن أن يجتمع بعضه مع البعض الآخر ، وكالإفراد والتثنيه والجمع فإنه لا يمكن أيضاً أن يجتمع بعض هذه الثلاثه مع البعض الآخر ، وكالتعريف والتنكير والتذكير والتأنيث فإنه لا يمكن أيضاً أن يوجد إلّا واحد من المتقابلين. وأما الأوّل أعنى ممكن الاجتماع

[شماره صفحه واقعى : ٤٣]

ص: ١٨٤٣

فإنتهى إلى أربعة ، واحد من الإعراب الثلاثة وواحد من الأفراد والتثنيه والجمع ، وواحد من التعريف والتنكير ، وواحد من التذكير والتأنيث نحو : جاءني رجلٌ عالمٌ فإنَّ الصفه والموصوف متوافقان في أربعة أشياء من العشره : الإعراب والتنكير والإفراد والتذكير ، وإذا قيل : رأيت رجلاً ، أو مررت برجل ، فالواجب عالماً أو عالم ، وإذا قيل : رجلاًن أو رجالٍ فالواجب عالمان أو عالمون ، وإذا قيل : الرجل فالواجب العالم ، وإذا قيل : امرأه فالواجب عالمه وعلى هذا القياس .

قال : ويوصف الشيء بفعل ما هو من مسيبه نحو : مررت برجل منيع جاره ورحب فناؤه ومؤدب خدامه .

أقول : هذا هو القسم الثاني من قسمي الصفه أعني صفه الشيء بفعل مسيبه أي يوصف الشيء بفعل شيء آخر يكون ذلك الشيء أعني الشيء الثاني حاصلًا بسبب الشيء الأول نحو : مررت برجل منيع جاره أي مانع جاره ، ورحب أي واسع فناؤه ، ومؤدب خدامه فإنَّ المنع والوسعه والتأديب ليس شيء منها فعلاً لرجل وإنما هي أفعال جاره وفناؤه وخدامه إلما أنَّ الجار والفناء والخدام لما كانت متعلقه به مضافه إلى ضميره صار كل من الثلاثه مسيَّباً له لأنه إذا تعلق شيء بشيء فالتعلق به يكون سبباً للمتعلق ولذلك لا- يقال : مررت برجل منيع جارك لانتفاء التعلق الحاصل بالإضافه فلما كان كذلك نزل فعل المتعلق بمنزله فعل المتعلق به ويجعل وصفاً له فهو في اللفظ صفه المتعلق به وفي المعنى صفه للمتعلق ولذلك وجب أن يوافق الموصوف اللفظي وهو المتعلق به في الأحكام اللفظيه أعني الخمسه الأول من العشره وهي : الرفع والنصب والجز والتنكير والتعريف دون الأحكام المعنويه أعني الخمسه الباقية وهي :

[شماره صفحه واقعي : ٤٤]

ص : ١٨٤٤

الإفراد والتثنيه والجمع والتذكير والتأنيث فإنه توافق فيها الموصوف المعنوي وهو المتعلق فيقال : جاءني رجل حسن غلامه ، ورأيت رجلاً حسناً غلامه ، ومررت برجل حسن غلامه ، وجاءني الرجل الحسن غلامه ، ومررت بالرجل الحسن غلامه ، فيوافق الوصف أعني حسناً والحسن الموصوف اللفظي أعني رجلاً والرجل في الإعراب الثلاثة والتعريف والتذكير ، ولا يوافق في الأفراد والتثنيه والجمع والتذكير والتأنيث بل يعتبر حكمه في ذلك بالقياس إلى ما بعده فيكون حكمه كحكم الفعل مع فاعله لأن ما بعده فاعله فإن كان ما بعده مقتضياً للأفراد أو التثنيه أو الجمع أو التذكير أو التأنيث فعل به ذلك نحو : مررت برجل حسنه جاريتيه ، ونحو : مررت برجلين حسنه جاريتيهما ، ومررت برجال حسنه جاريتهم مثلاً كما سيتحقق إن شاء الله تعالى.

الثالث : البدل

قال : والبدل على أربعة أضرب : بدل الكل من الكل نحو : رأيت زيداً أخاك . وبدل البعض من الكل نحو : ضربت زيداً رأسه . وبدل الاشتمال نحو : سلب زيداً ثوبه . وبدل الغلط نحو : مررت برجل حمار .

أقول : الثالث من التوابع البدل ، وهو على أربعة أضرب لأنه إن كان البدل كل المبدل منه فبدل الكل من الكل نحو : رأيت زيداً أخاك ، فإن الأخ كل زيد ، وإلا فإن كان بعضه فبدل البعض من الكل نحو : ضربت زيداً رأسه ، فإن الرأس بعض زيد وإلا فإن كان مشتملاً عليه فبدل الاشتمال نحو : سلب زيداً ثوبه فإن ثوب مشتملاً على زيد ، وإلا فبدل الغلط نحو : مررت برجل حمار ، ويسمى بدل الغلط لوقوع الغلط في مبدله فإن القائل إنما أراد أن يقول : مررت بحمار فغلط فقال : برجل ، ثم استدرك فقال : بحمار ، فهو بدل مما فيه غلط .

[شماره صفحه واقعي : ٤٥]

ص : ١٨٤٥

وفائده البديل رفع اللبس فإنك إذا قلت : ضربت زيدا مثلاً يحتمل أنك ضربت رأسه أو غير رأسه ، وإذا ذكرت رأسه رفعت اللبس ، وتحقيقه أن يذكر اسم أولاً ثم يذكر اسم آخر ويجعل الأول في حكم الساقط ليحصل البيان الذي لا يحصل بدون ذلك ، ويجب أن يكون في بدل البعض والاشتغال ضمير يرجع إلى المبدل منه ليرتبطاً معاً كما عرفت في المثال.

قال : وتبدل النكرة من المعرفة وعلى العكس ويشترط في النكرة المبدله من المعرفة أن تكون موصوفه.

أقول : يجوز أن يبدل النكرة من المعرفة والمعرفة من النكرة فالبديل والمبدل منه إذاً يكونان على أربعة أقسام لأنهما إما أن يكونا معرفتين نحو : رأيت زيدا أخاك أو نكرتين نحو : رأيت رجلاً أخاك أو يكون البديل معرفة والمبدل منه نكرة نحو : رأيت رجلاً أخاك أو على العكس نحو قوله تعالى : «بِالنَّاصِيَةِ نَاصِيَةٍ كَاذِبَةٍ» (١) ويشترط في هذا القسم أعني في النكرة المبدله من المعرفة أن تكون موصوفه مثل ناصيه فإنها وصفت بكاذبه وذلك لأن الأصل في الكلام هو البديل فلو كان نكرة غير موصوفه والمبدل منه معرفة لكان للفرع مزيه على الأصل. ويبدل أيضاً الظاهر من الضمير وعلى العكس فيحصل بحسب ذلك أربعة أقسام أخر وأنا أذكر أمثله بدل الكل من الكل كما في أقسام المعرفة والنكرة فعليك باستخراج أمثله سائر الأبدال فالظاهر من الظاهر قد عرفت والضمير من الضمير نحو : زيد ضربته إياه ، والظاهر من الضمير نحو : زيد ضربته أخاك ، وعكسه نحو : ضربت زيدا إياه.

[شماره صفحه واقعي : ٤٦]

ص : ١٨٤٦

١- العلق : ١٦.

الرابع : عطف البيان

قال : وعطف البيان وهو أن تُتبع المذكور باشهر اسميه نحو : جاءني أخوك زيد وأبو عبد الله زيد.

أقول : الرابع من التوابع عطف البيان وهو أن تتبع المذكور باشهر اسميه أى تجعل اشهر اسميه تابعاً له بأن تذكره بعده نحو : جاءني أخوك زيد وأبو عبد الله زيد ، فإنّ الجائى هذا كما يقال له الأخ وأبو عبد الله يقال له أيضاً زيد فإذا كان زيد أشهر اسميه عند الناس من الأخ وأبى عبد الله يذكر ثانياً بياناً للأول ، وإن كان بالعكس فبالعكس نحو : جاءني زيد أخوك وأبو عبد الله ، وهذا مذهب المصنّف والآخرون لا يفرّقون بين أن يذكر الأشهر أولاً أو آخراً ، وفائدته عطف البيان إيضاح المتبوع.

الخامس : العطف بالحروف

قال : والعطف بالحروف نحو : جاءني زيد وعمرو. وحروف العطف تذكر في باب الحرف إن شاء الله تعالى.

أقول : الخامس من التوابع العطف بالحروف ويقال له النسق نحو : جاءني زيد وعمرو ، فعمرو معطوف وزيد معطوف عليه. وحروف العطف تذكر في باب الحرف إن شاء الله تعالى.

٥-المبنى وأنواعه

قال : المبنى هو الذى سکون آخره وحركته لا يعامل نحو : « كم ، وأين ، وحيث ، وأمس ، وهؤلاء ». وسكونه يسمّى وقفاً وحركاته فتحاً وضمّاً وكسراً.

أقول : لما فرغ من توابع المعرب شرع فى المبنى ، فقال : المبنى هو الذى سکون آخره وحركته لا بسبب عامل نحو : سکون كم وحركات أين ، وحيث ، وأمس ، وهؤلاء فإنّ كلّ ذلك ممّا ليس بسبب عامل وسکون آخر المبنى يسمّى وقفاً ، وحركاته فتحاً وضمّاً وكسراً ، ومعنى المبنى فى

[شماره صفحه واقعى : ٤٧]

ص : ١٨٤٧

اللغة المثبت ، ويسمى المبنى المصطلح مبتأً لثباته على حاله واحده مع اختلاف عامله.

قال : وسبب بناءه مناسبة غير المتمكن .

أقول : سبب بناء المبنى مناسبة لغير المتمكن أعنى الحرف والماضى والأمر بالصيغة نحو : «صه ، وأف ، وزؤيد» فإن صه يناسب الحرف كقَدْ من حيث الصيغه ، وأف يناسب الماضى من حيث المعنى لأن معناه تضجرت ، ورويد يناسب الأمر من جهه المعنى أيضاً لأنه بمعنى أمهل .

قال : فمنه المضمرات وهى على ضربين : متصل نحو : أخوك ، وضربك ، ومَرَّ بِكَ وداره ، وثوبى ، وثوبنا ، وضربنا ، وضربنا ، وكذلك المستكن فى زيد ضَرَبَ ، وأفعل ، ونفعل ، وتفعل ، ويفعل . ومنفصل نحو : هو ، وهى ، وأنا ، وأنت ، ونحن ، وإيتاك .

أقول : بعض المبنى المضمرات ، وبنيت لمناسبه بعضها الحرف فى الصيغه فحمل الباقي عليه ، والمضمرات على ضربين : ضرب متصل ، أعنى الذى لا يمكن أن يتلفظ به وحده ، وهو إمياً مجرور بالإضافة مخاطب نحو : أخوك ، أخوكما ، أخوكم ، أخوك ، أخوكما ، أخوكن . وإما منصوب مخاطب نحو : ضَرَبَكَ ، وضَرَبَكُما ، ضَرَبَكُكُمْ ، ضَرَبَكِ ، ضَرَبِكُما ، ضَرَبِكُكُنَّ . أو غائب نحو : ضَرَبَهُ ، ضَرَبَهُما ، ضَرَبَهُمْ ، ضَرَبَهَا ، ضَرَبَهُما ، ضَرَبَهُنَّ . أو متكلم نحو : ضَرَبْتَنِي ، ضَرَبْنَا . وإما مجرور بحرف الجر مخاطب نحو : مَرَّ بِكَ ، مَرَّ بِكُما ، مَرَّ بِكُكُمْ ، مَرَّ بِكِ ، مَرَّ بِكُما ، مَرَّ بِكُنَّ . أو غائب نحو : بِهِ ، بِهِما ، بِهِم ، بهما ، بِهِنَّ . أو متكلم نحو : بى بنا .

[شماره صفحه واقعى : ٤٨]

ص : ١٨٤٨

وإما مجرور بالإضافه غائب نحو : دارُهُ ، دارهُما ، دارهم ، دارها ، دارهما ، دارهنَّ. وإما مجرور بالإضافه متكلم نحو : ثوبى ، ثوبنا. وإما مرفوع بارز متّصل نحو : ضَرَبَا ، ضَرَبُوا ، ضَرَبْنَا ، ضَرَبْتَا ، ضَرَبْتَنِي ، ضَرَبْتُمْ ، ضَرَبْتِ ، ضَرَبْتُمَا ، ضَرَبْتُنَّ ، ضَرَبْتُ ، ضَرَبْتُنَا.

وكذلك المستكن أى المستتر فإنّه أيضاً متّصل كهو فى زيد ضَرَبَ ، وأنا فى أفعل ، ونحن فى نفعل ، وأنت فى تفعل إذا كان مخاطباً ، وهى فيه إذا كان غائبه ، وهو فى يفعل.

وضرب منفصل أعنى الذى يمكن أن يتلفظ به وحده نحو : هُوَ ، هُما ، هُم ، هِى ، هُما ، هُنَّ ، أنت ، أنتما ، أنتم ، أنتِ ، أنتما ، أنتنَّ ، أنا ، نحن ، إياك ، إياكما ، إياكم ، إياكِ ، إياكما ، إياكُنَّ ، إياى ، إيانا ، إياهُ ، إياهما ، إياهما ، إياهم ، إياها ، إياهما ، إياهُنَّ.

قال : ومنه أسماء الإشاره نحو : ذا ، وتا ، وتى ، وته ، وذى ، وذهى ، وزه ، وأولاء.

أقول : وبعض المبنى أسماء الإشاره نحو : ذا للمفرد المذكّر العاقل وغيره ، وذان وذين لمثّاه فى الرفع وغيره ، وتا وتى وته وذى وذهى وزه للمفرد المؤنث العاقله وغيرها ، وتان وتين لمثّاهما فى الرفع وغيره ، ولا- يثنى غير ذا وتا. وأولاء بالمدّ والقصر لجمعهما ، وإتما بنيت أسماء الإشاره لمناسبتها بالحروف إما من جهه الاحتياج إلى مشار إليه وذلك فى الجميع وإما من جهه أنّ وضع بعضها وضع الحروف فحمل الباقي عليه.

قال : ويلحق بأوائلها حرف التنبيه نحو : هذا ، وهاتا ، وهذه ، وهؤلاء. ويتّصل بأواخرها كاف الخطاب نحو : ذاك ، وتاك ، وأولئك.

[شماره صفحه واقعى : ٤٩]

ص: ١٨٤٩

أقول : ويلحق بأوائل أسماء الإشارة حرف التنبيه أعنى هاء التنبيه لتنبية المخاطب لئلا يفوت غرض المتكلم نحو : هذا ، وهذان ، وهذين ، وهاتا ، وهاتان ، وهاتين ، وهاتى ، وهاته ، وهذى ، وهذه ، وهؤلاء. ويتصل بأواخر أسماء الإشارة كاف الخطاب ليعلم أنّ المخاطب أى جنس من المذكر والمؤنث والمفرد وغيره نحو : ذاك ، ذاكما ، ذاكم ، ذاكِ ، ذاكما ، ذاكِنَ ، وكذلك ذانك ، وذينك ، وتاك ، تاكما ، تاكم ، تاكِ ، تاكما ، تاكِنَ ، وتانك ، وتينك ، وأولئك ، وإذا قيل ذاك فيكون الإشارة والخطاب كلاهما إلى المفرد المذكّر ، وإذا قيل ذانك تصير الإشارة إلى تثنيه المذكّر والخطاب بحاله إلى مفرد مذكّر ، وإذا قيل ذاكما ينعكس ، وإذا قيل تاك تكون الإشارة إلى المفرد المؤنث والخطاب إلى المفرد المذكّر ، وإذا قيل ذاكِ (يكسر الكاف) ينعكس ، وإذا عرفت ذلك فقس الباقي عليه ، ويقال ذا للقريب ، وذاك للمتوسّط ، وذلك للبعيد.

قال : ومنه الموصولات نحو : الّذى ، والّذان ، والّذَيْنِ ، والّذين ، والّتى ، والّتان ، والّتَيْنِ ، والّلاتى ، والّلات ، والّلائى ، والّلاء ، والّلاى ، والّلواتى ، ومن ، وما ، وأى ، وأيه.

أقول : وبعض المبنى الموصولات نحو : الّذى للمفرد المذكّر عاقلاً وغيره ، وتثنيته اللذان فى الرفع واللذين فى النصب والجزّ ، وجمعه الّذين فى الأحوال الثلاثة ، والّتى للمفرد المؤنث عاقله أو غيرها وتثنيته اللتان والّتَيْنِ ، وجمعها اللاتى بالياء الساكنه بعد التاء ، والّلاتِ بالتاء المكسوره ، والّلائى بالياء الساكنه بعد الهمزه المكسوره ، والّلاءِ بالهمزه المكسوره ، والّلاى بالياء المكسوره ، والّلواتى بالواو المفتوحه والألف الساكنه والتاء المكسوره

[شماره صفحه واقعى : ٥٠]

ص : ١٨٥٠

وبعدها ياء ساكنه ، و «ما» بمعنى الّذى أو الّتى غير عاقل غالباً ، و «من» بمعنى الّذى أو الّتى أو الّذين أو اللاتى عاقلاً غالباً ، و «أى» للمفرد المذكر ، و «أيه» للمفرد المؤنث.

وإنّما بنيت الموصولات لاحتياجها إلى الصلّه كما سيّجىء ، ومن الموصولات «ذو» بمعنى الّذى أو الّتى فى لغه طى كقولهم : جاءنى ذو قام وقامت ، و «ذا» بعد ما الاستفهاميه بمعنى الّذى أو الّتى نحو : ماذا صيّعت ؟ أى شىء الّذى صيّعت ؟ أو أى شىء الّتى صيّعت ؟ ومنها الألف واللام فى اسم الفاعل والمفعول نحو : «الرّائيه والرّانى» (١) أى الّتى زنت ، والّذى زنى ، والمصنّف لم يذكر هذه الثلاثه اقتصاراً على ما هو أكثر استعمالاً.

قال : والموصول ما لا بدّ له من جمله تقع صلّه له ومن ضمير يعود إليه نحو : جاءنى الّذى أبوه منطلق ، أو ذهب أخوه ومن عرفته وما طلبته.

أقول : الموصول اسم لا بدّ له من جمله تقع تلك الجمله صلّه لذلك الاسم وتلك الجمله إما اسميه كأبوه منطلق فى نحو : جاءنى الّذى أبوه منطلق. وإما فعلية كذهب أخوه فى نحو : جاءنى الّذى ذهب أخوه ، وكعرفته فى من عرفته ، وكطلبته فى ما طلبته. وإنّما احتاجت الموصولات إلى الصلّه لأنّها مبهمه فى أصل وضعها ولذلك سميت مبهمات فلا بدّ لها من جمله توضّحها وسميت تلك الجمله صلّه لاتصالها بالموصولات.

وسميت الموصولات موصولات لاتصال الصلّه بها وصله الألف واللام لا تكون إلّا اسم الفاعل أو اسم المفعول كما مرّ ، ولا بدّ فى الصلّه من

[شماره صفحه واقعى : ٥١]

ص: ١٨٥١

١- النور : ٢.

ضمير يعود إلى الموصول ليربط الصلة بالموصول ويسمى عائداً كما عرفت ، وقد يحذف إذا كان معلوماً كقوله تعالى : «اللَّـهُ يَبْسُطُ الرِّزْقَ لِمَن يَشَاءُ» (١) أى يشاءه.

قال : ومنه أسماء الأفعال ، كزُوَيْدَ زيداً ، و «هَلُمَّ شُهَدَاءَ كُمْ» (٢) وَحَيَّهَلْ الثريد ، وهيئات ذاك ، وشتان ما بينهما ، وَأَفْ ، وَصَهْ ، وَمَهْ ، ودونك ، وعليك.

أقول : وبعض المبنى أسماء الأفعال أى أسماء بمعنى الأفعال وهى كثيرة والمصنّف لم يذكر إلّا المشهوره منها وذلك إمّا بمعنى الأمر أو الماضى أو المضارع. والذى بمعنى الأمر إمّا متعدّ أو لازم. والمتعدّى إمّا مفرد أو مركب. والمركب إمّا آخره كاف الخطاب أو غيرها. والذى آخره كاف الخطاب إمّا أوله اسم أو حرف. والذى آخره غير كاف الخطاب إمّا حذف منه شيء بالتركيب أو لا. واللازم إمّا اشتقّ منه فعل أو لا. والذى بمعنى الماضى إمّا جُوزَ فى آخره غير الفتح أو لا. والذى بمعنى المضارع لفظه واحده فهذه عشره أقسام : الأول : المتعدّى المفرد الذى بمعنى الأمر كزُوَيْدَ زيداً أى أمهله.

الثانى : المتعدّى المركب الذى حذف منه شيء بمعنى الأمر وآخره غير كاف الخطاب كَهَلُمَّ شُهَدَاءَ كُمْ أى قربوهم فإنّه مركب من هاء التنبيه بعد حذف ألفها مع لُهم.

الثالث : المتعدّى المركب بلا حذف شيء منه الذى بمعنى الأمر وآخره غير كاف الخطاب كَحَيَّهَلْ الثريد أى إنته فإنّه مركب من حى وهل.

[شماره صفحه واقعى : ٥٢]

ص : ١٨٥٢

١- الزعد : ٢٦.

٢- الانعام : ١٥٠.

الرابع : الذى بمعنى الماضى مع جواز غير الفتح فى آخره كهيهات ذاك أى بُعد فإنه يجوز فى تائه الحركات الثلاث.

الخامس : الذى بمعنى الماضى بلا جواز غير الفتح فى آخره كشتان ما بينهما أى افتراقاً فإنه لا يجوز فى نونه غير الفتح.

السادس : الذى بمعنى المضارع كأف أى أتصجر.

السابع : اللازم الذى بمعنى الأمر مع اشتقاق الفعل منه كمه أى اكفف فإنه يقال مَهْمَهْتُ به أى زجرته.

الثامن : اللازم الذى بمعنى الأمر بلا اشتقاق الفعل منه كصه أى اسكت.

التاسع : المتعدى بمعنى الأمر المركب الذى آخره الكاف وأوله اسم كدونك زيداً أى خذه.

العاشر : المتعدى بمعنى الأمر المركب الذى آخره الكاف وأوله حرف كعليك زيداً أى الزمه ، وإنما بنيت أسماء الأفعال لأنّ وضع بعضها وضع الحرف فحمل الباقي عليه.

قال : ومنه بعض الظروف نحو : إذ ، وإذا ، ومتى ، وإيان ، وقبل ، وبعد.

أقول : وبعض المبنيّ بعض الظروف ، وإنما قيّد بالبعض لأنّ أكثر الظروف معربه فمن المبني ما ذكره المصنّف وذلك نحو : «إذ» وهى للزمان الماضى ويقع بعدها الجملتان نحو : اجلس إذ جلس زيد ، وإذ زيد جالس ، وإنما بنيت لأنّ وضعها وضع الحروف.

و «إذا» وهى للمستقبل ولا يقع بعدها إلّا الجملة الفعلية على مذهب

[شماره صفحه واقعى : ٥٣]

ص : ١٨٥٣

المصنّف كقوله تعالى: «وَاللَّيْلُ إِذَا يَغْشَىٰ» (١) وبنيت لاحتياجها إلى الجملة التي تضاف إليها.

و «متى» وهي إما للاستفهام نحو: متى القتال؟ أو للشرط نحو: متى تأتيني أكرمك. وبنيت لتضمّنها معنى همزه الاستفهام أو إن الشرطيّه.

و «أَيَّان» وهي للاستفهام نحو قوله تعالى: «أَيَّانَ يَوْمُ الدِّينِ» (٢) وبنيت لتضمّنها معنى همزه الاستفهام والجهات الستّ أعنى قبل، وبعد، وفوق، وتحت، ويمين، ويسار، وما في معناها من نحو: قدام، وخلف، ووراء، وأعلى، وأسفل، وأمام، وهي لا- تخلو من أن تكون مضافه أو مقطوعه عن الإضافة فإن كانت مضافه كانت معربه إما منصوبه نحو: جنتك قبل زيد، أو مجروره نحو: جنتك من قبل زيد. وإن كانت مقطوعه عن الإضافة فلا تخلو من أن يكون المضاف إليه منوياً أو منسياً فإن كان منسياً كانت معربه أيضاً كقول الشاعر:

فَسَاغَ لِي الشَّرَابُ وَكُنْتُ قَبْلًا *** أَكَادُ أُغْصُ بِالْمَاءِ الْفِرَاتِ (٣)

وإن كان منوياً كانت مبيته على الضمّ كقوله تعالى: «لِلَّهِ الْأَمْرُ مِنْ قَبْلُ وَمِنْ بَعْدِ» (٤) أي من قبل غلبه الفارس على الروم، ومن بعد غلبه الروم على الفارس. فأما البناء فاحتياجها إلى المضاف إليه المنوي، وأمّا الحركة فللفرق بين البناء اللازم والعارض، وأمّا الضمّ فليخالف حركتها البنائيه حركتها الإعرابيه، ومنه ما لم يذكره المصنّف وذلك نحو: الآن،

[شماره صفحه واقعي: ٥٤]

ص: ١٨٥٤

١- الليل: ١.

٢- الذاريات: ١٢.

٣- يعنى: پس گوارا شد از برای من آب و حال آنکه بدم پیش از این که نزدیک بود که گلوگیر شوم به آب خوش گوار، شاهد در قبل است که چون قطع شده از اضافه و در تیت گرفته نشده مضاف إليه آن، منصوب واقع شده است، جامع الشواهد.

٤- الروم: ٤.

وحيث ، ولما ، وأمس ، وقط ، وعوض ، ومنذ ، ومد ، وكيف ، وأنى ، وأين ، ولدى ، وكَمْ ، وعند.

قال : ومنه المركبات نحو : عندي خمسة عشر ، وآتيك صباح ومساءً ، وهو جارى يئْت يئْت ، ووقعوا في حَيْص يئص .

أقول : وبعض المبنى المركبات ، وهي كل اسم مُركَّب من كلمتين ليس بينهما نسبة ، والمركبات كثيرة لكن المصنّف لم يذكر إلا أربعة أمثله ، وهي : خمسة عشر ، وصباح ومساءً ، ويئْت يئْت ، وحَيْص يئص ، والأصل فيها خمسة وعشر ، وكلّ صباح ومساءً ، وبيت إلى بيت أى ملاحظاً ، ووقعوا في حَيْص ويئص أى فتنه شديده فحذف منها ما حذف ثم بنى الجزاءن من الجميع أمّا الأول : فلكونه بمنزله أول الكلمة ، وأمّا الثاني : فلتضمّنه معنى الحرف المحذوف ، وإنما بنى على الحركة لما مرّ من الفرق بين البناء اللازم والعارض وبنا على الفتح للخفّه.

واعلم أن الأعداد المركّبه أعنى أحد عشر إلى تسعه عشر كلّها كخمسه عشر فى بناء الجزأين إلا اثنى عشر فإنه أوله معرب لشبهه بالمضاف فى حذف النون.

قال : ومنه الكنايات نحو : كم مالك ؟ وعندى كذا درهماً ، وكان من الأمر كَيْت كَيْت .

أقول : وبعض المبنى الكنايات وهي هنا ألفاظ مُبهمه يعتر بها عن أشياء مفسره «فكم» لا يكون من الكنايات على هذا الوجه لأنها ليست كذلك لكن لما كانت مثل «كذا» فى العدد أجريت مجراها وإنما بنيت كم لأنّ وضعها وضع الحروف ، وبنيت كذا لأنّ أصلها ذا فزيدت الكاف عليه

[شماره صفحه واقعى : ٥٥]

ص : ١٨٥٥

فصار كذا ، وبنيت كيت لأنها كناية عن الجملة المبثية.

واعلم أنّ كم إما استفهامية أو خبرية وعلى كلا التقديرين لا بدّ لها من مميّز فمميّز الاستفهامية منصوب مفرد نحو : كم درهماً مالِك ؟ ومميّز الخبرية مجرور مفرد أو مجموع نحو : كم رجلٍ أو رجالٍ ضَرَبْتُ. وقد يحذف المميّز إذا كان معلوماً كما مرّ في الكتاب. وأصل كيت كيت بتشديد الياء فخففت ثم حذف وكذلك ذيت ذيت ومعناها بالفارسية جنين جنين ولا يستعملان إلّا مكررتين ويجوز في تائهما الحركات الثلاث.

٦- المثنى

قال : المثنى وهو ما لحقت آخره ألف أو ياء مفتوح ما قبلها بمعنى التثنية ونون مكسوره عوضاً عن الحركة والتنوين.

أقول : لمّا فرغ من الصنف الخامس شرع فى الصنف السادس أعنى المثنى وهو اسم لحقت بآخره ألف أو ياء مفتوح ما قبل تلك الياء بمعنى التثنية ولحقت بعد الألف والياء نون مكسوره حال كونها عوضاً عن الحركة والتنوين اللتين فى المفرد نحو : رجلاَن ورجلِين فإنّ الألف والياء فيها إنّما لحقتا لتدلّ على معنى التثنية والنون إنّما لحقت لتكون عوضاً عن حركة رَجُلٍ وتثنيه فقوله ما شامل لجميع الأسماء وقوله لحقت آخره ألف أو ياء يخرج ما لا يكون كذلك لكنّه شامل لمثل عثمان وحُسَيْن وقوله بمعنى التثنية يخرج ذلك.

قال : وتسقط النون عند الإضافة نحو : غلاما زيد ، والألف إذا لاقاها ساكن نحو : غلاما الحَسَن وثوبا ابنك.

أقول : أمّا سقوط النون فلكونها بدلاً ممّا يسقط عند الإضافة أعنى التنوين وأمّا سقوط الألف فلالتقاء الساكنين.

[شماره صفحه واقعى : ٥٦]

ص : ١٨٥٦

قال : وما فى آخره ألف مقصوره إن كان ثلاثياً يردّ إلى أصله نحو : عَصَوَانِ وَرَحِيَانِ.

أقول : الاسم الذى فى آخره ألف مقصوره إن كان ثلاثياً يجب أن يردّ عند التنبيه إلى أصله بقلب ألفه واوياً أو ياءً إن كان يائياً وذلك لأنه يجتمع عند التنبيه ألفان ولا يمكن حذف إحداهما لأنه حينئذٍ يلتبس المثنى بالمفرد عند الإضافة نحو : عصا زيد ، فيجب أن يتحرّك إحداهما والتحرّك إنّما يمكن بعد القلب بحرف يقبل الحركة فإذا كان المقلوب ذا أصل يكون القلب به أولى.

قال : وليس فيما يجاوز الثلاثى إلّا الباء نحو : أعشيانٍ وحُبليانٍ وحُباريانٍ مُصْطَفَيَانِ.

أقول : ليس فى كلّ اسم مقصور يزيد على الثلاثى إذا أريد أن يثنى إلّا الباء أى يجب أن يقلب ألفه ياءً لأنّها أخفّ من الواو ومزيد الثلاثى ثقيل سواءً كانت ألفه فى الأصل واوياً أو ياءً نحو : أعشيان فى أعشى ، - وهو الذى لا يبصر بالليل ويبصر بالنهار - ومُصْطَفَيَانِ فى مصطفى وهو اسم مفعول من الاصطفاء أو للتأنيث نحو : حُبليانٍ فى حُبلى - وهى الحامله - أو لتكثير الكلمه نحو : حُباريانٍ فى حُبارى وهو طائر يقال له بالفارسيه جرد.

قال : وإن كان فى آخر الممدود ألف التأنيث كحمراء قلّت حمراوان.

أقول : أمّا القلب فلنلما يكون علامه التأنيث فى وسط الكلمه وأما الواو فلنلما يجتمع ياءان ما قبلهما ألف فى النصب والجرّ نحو : رأيتُ حَمرايين ، ومررت بحمرايين ، والحمراء تأنيث الأحمر.

***

[شماره صفحه واقعى : ٥٧]

ص : ١٨٥٧

قال : وتقول فى كساء وقراء وجرباء كساءان وقراءان وجرباءان.

أقول : إذا كانت همزه الممدوده بدلاً من حرف أصلي أو أصليه أو للإلحاق تكون ثابتة عند التثنيه فتقول فى كساء : كساءان ، وكذلك البواقي . وأصل كساء كساواً أبدلت الواو بالهمزة فصار كساء وهو بالفارسيه كليم ، والقراء جمع القارئ وهمزته أصليه والجرباء دويبه تدور مع الشمس ، وهمزته للإلحاق بحملاق وهو باطن الجفن .

٧-المجموع

قال : المجموع وهو على ضربين : مصحح وهو ما لحق آخره او مضموم ما قبلها أو ياء مكسور ما قبلها بمعنى الجمع ونون مفتوحه عوضاً عن الحزكه والتنوين فى المفرد كمسلمون ومسلمين .

أقول : لما فرغ من الصنف السادس شرع فى الصنف السابع أعنى المجموع وهو على ضربين : لأن بناء الواحد إن كان سالماً فيه فمصحح ، وإلا فمكسر .

والمصحح اسم لحقت آخره او مضموم ما قبلها أو ياء مكسور ما قبلها للدلاله على معنى الجمع ولحقت بعد الواو والياء نون مفتوحه حال كونها عوضاً عن الحركه والتنوين فى المفرد وذلك فى المذكر كمسلمون ومسلمين فإنهما جمعاً مذكر والواو والياء تدلان على معنى الجمع والنون عوض عن حركه مسلم وتنوينه فقله ما شامل لجميع الأسماء وقوله لحقت آخره او مضموم ما قبلها أو ياء مكسور ما قبلها يخرج ما لا يكون كذلك لكنه شامل لمثل معجون ومسكين وقوله بمعنى الجمع يخرج ذلك .

قال : ويختص ذلك لمن يعلم .

أقول : يختص جمع المذكر السالم بذوى العلم لأنه أشرف الجموع لصحة بناء الواحد فيه ، وذو العلم أشرف من غيره فاختص الأشراف بالأشرف .

[شماره صفحه واقعى : ٥٨]

ص : ١٨٥٨

واعلم أنّ اللفظ الذي يراد أن يجمع جمع المذكر السالم إما أن يكون اسماً أو صفة فإن كان اسماً فشرطه أن يكون مذكراً عالماً فلا يقال : هندون لانتفاء التذكير ، ولا رجلون لانتفاء العلميه ، ولا أعوجون في أعوج ، وهو علم فرس لانتفاء العالميه ، وإن كان صفة فشرطه أن يكون مذكراً عالماً فلا يقال : مسلمون في مسلمه لانتفاء الذكوريه ولا كميتون في كميت لانتفاء العالميه .

قال : أو ألف وتاء في المؤنث وتكون مضمومه في الرفع ومكسوره في النصب والجز كمسلمات وهنات .

أقول : لما ذكر المصحح من الجمع المذكر أراد أن يذكره من الجمع المؤنث فقال : أو ألف وتاء أي المصحح اسم لحقت آخره ألف وتاء في جمع المؤنث وتكون تلك التاء مضمومه في الرفع ومكسوره في النصب والجز كمسلمات في الصفة وهنات في الاسم ، وإنما كانت التاء مكسوره في النصب والجز لأن جمع المؤنث فرع لجمع المذكر ، وقد عرفت أنّ النصب في الجمع المذكر محمول على الجز فلو لم يحمل في الجمع المؤنث للزم للفرع مزيه على الأصل .

قال : ومكسر وهو ما يتكسر فيه بناء الواحد كرجال وأفراس ويعم ذوى العلم وغيرهم .

أقول : لما بين الجمع المصحح شرع في المكسر فقوله : ومكسر ، عطف على قوله : مصحح ، أي المجموع إما مصحح كما مرّ أو مكسر وهو الذي يتكسر أي يتغير فيه بناء الواحد فيه كرجال في رجل وأفراس في فرس ، فإنّ بناء رجل وفرس قد تغير في الجمع ويعم جمع المكسر ذوى العلم وغير ذوى العلم ولذلك مثل بمثالين .

[شماره صفحه واقعي : ٥٩]

ص : ١٨٥٩

قال : والمذكر والمؤنث من المصحح يسوى فيهما بين لفظي الجز والنصب ، تقول : رأيت المسلمين والمسلمات ، ومررت بالمسلمين والمسلمات.

أقول : يسوى مبنى للمفعول من التسويه ، والقائم مقامه فاعله فيهما وبين ظرف له والمعنى يجعل في المذكر والمؤنث لفظ النصب مساوياً للجز ، وهذا الكلام تكرر لأن التسويه في المذكر قد علمت في أول الكتاب وفي المؤنث قبيل هذا.

قال : والجمع المصحح مذكوره ومؤنثه للقله ، وما كان من المكسر على وزن أفعل وأفعال وأفعله وفعله فهو جمع قله وما عدا ذلك جمع كثره.

أقول : الجمع إمّا جمع قله أو جمع كثره. وجمع القله ما يطلق على العشره فما دونها من غير قرينه ويطلق على ما فوق العشره مع القرينه. وجمع الكثره بخلاف ذلك. والجمع المصحح مذكوره ومؤنثه للقله ، وما يكون من الجمع المكسر على وزن أفعل كأفلس وأفعال كأفراس وأفعله كاغلمه وفعله كغلمه جمع قله أيضاً ، وما عدا المذكور من الجموع جمع الكثره فيقال في جمع القله : عندي أفلس من غير قرينه إذا كان المراد عشره فما دونها ، وعندي اثنا عشر أفلس مع قرينه وهي اثنا عشر مثلاً إذا كان المراد ما فوق العشره ويقال في جمع الكثره على خلاف ذلك نحو : عندي رجال من غير قرينه إذا كان المراد ما فوق العشره ، وعندي ثلاثه رجال مثلاً إذا كان المراد ما دونها.

قال : وما جُمع بالألف والتاء عن فعله صحيحه العين فالاسم منه متحرك العين نحو : تمرات والصفه مبهقات العين على سكونها نحو : ضخمات ، وأما معتلها فعلى السكون كبيضات وجوزات.

أقول : اللفظ الذي يجمع بالألف والتاء ممّا هو على وزن فعله مع صحه عين

[شماره صفحه واقعي : ٦٠]

ص: ١٨٦٠

الفعل فالاسم منه متحرّك العين أى يتحرّك عين فعله فى الجمع نحو : تمرات (بفتح الميم) فى تمره ، والصفه مبقّات العين أى يبقى عين فعلها على السكون نحو : ضخّمات (بسكون الخاء) فى ضخّمه وهى الغليظه وذلك للفرق بين الاسم والصفه ولم يفعل بالعكس لأنّ الصفه ثقيله لكثرة الاستعمال وهى بالسكون أولى وأما معتلّ العين من فعله فعلى السكون أى يبقى عين فعله على السكون فى وقت الجمع وإن كان اسماً واوياً كان أو يائماً كبيضات فى بيضه ، وجوزات فى جوزه وذلك للفرق بين المصحّح والمعتلّ ولم يفعل بالعكس لأنّ الخفّه بالمعتلّ أولى.

قال : وفواعل يجمع عليه فاعل اسماً نحو : كواهل أو صفه إذا كان بمعنى فاعله نحو : حوائض وطوالق ، وفاعله اسماً أو صفه نحو : كواثب وضوارب وقد شدّ نحو : فوارس.

أقول : وزن فواعل إنّما يجمع عليه كلّ كلمه تكون على وزن فاعل إذا كان اسماً نحو : كواهل فى كاهل - وهو ما بين الكتفين - أو صفه إذا كان ذلك الفاعل بمعنى فاعله نحو : حوائض وطوالق فى حائضه وطالقه. ويجمع أيضاً على وزن الفواعل كلّ كلمه تكون على وزن فاعله سواء كانت اسماً نحو : كواثب فى كاثبه - وهى ما يقع عليه يد الفارس من عنق الفرس - أو صفه نحو : ضوارب فى ضاربه ، وقد شدّ نحو : فوارس فى جمع فارس لأنّ فاعل الصفه إذا لم يكن بمعنى فاعله فالقياس أن يجمع على وزن فُعَل أو فُعَال أو فَعَلَه كَجَهَلٍ وَجَهَالٍ وَجَهَلَه ، وإنّما قال : نحو فوارس لأنّه قد جاء غير هذا اللفظ مثل هوالك فى هالك ونواكس فى ناكس وهو الذى يخفض رأسه.

***

[شماره صفحه واقعى : ٦١]

ص : ١٨٦١

قال : ويجمع الجمع نحو : أكالب وأساور وأناعيم ورجالات وجمالات.

أقول : قد يجمع الجمع للمبالغه والتكثير نحو : أكالب فى أكلب جمع الكلب وأساور فى أسوره جمع سوار وهو ما تضع المرأه فى يدها من الحلّى ، وأناعيم فى أنعام جمع نعم وهو ما يرعى من الحيوان ورجالات فى رجال جمع رجل وجمالات فى جمال جمع جمل وهو المذكّر من الإبل.

واعلم أنّ الفرق بين الجمع وجمع الجمع أنّ الجمع إنّما يدلّ على آحاد كلّ واحد منها يكون فرداً من ذلك الجنس وجمع الجمع يدلّ على جموع كلّ واحد منها يشتمل على أفراد من ذلك الجنس فالجموع فى جمع الجمع بمنزله الآحاد فى الجمع فإذا قيل : أكلب فالمراد أفراد الكلب فإذا قيل : أكالب فالمراد جموع من الكلب ولذلك قيل أنّ جمع الجمع لا يطلق على أقلّ من تسعه من أفراده كما أنّ الجمع لا يطلق على أقلّ من ثلاثه.

٩٠٨-المعرفه والنكره

قال : المعرفه والنكره.

فالمعرفه ما دلّ على شىء بعينه وهو على خمسه أضرب : العلم والمضمر ، والمُتَّبِعُ وهو شَيْئَانِ : (أسماء الإشاره والموصولات) ، والمعزّف باللام ، والمضاف إلى أحدها إضافة حقيقّته.

والنكره ما شاع فى أُمته نحو : جاءنى رجل ، وركبت فرساً.

أقول : لما فرغ من الصنف السابع شرع فى الصنف الثامن والتاسع ، أعنى المعرفه والنكره ، فقال : المعرفه ما دلّ على شىء بعينه ، وقد عرفته فى أوّل الكتاب ، والمعرفه على خمسه أضرب : العلم ، والمضمر ، والمبهم ، والمضاف إلى أحدها - وقد ذكرت - والمعزّف باللام سيجىء ، وقيد المضاف بقوله : إلى أحدها أى إلى أحد المذكورات لأنّ الإضافه إلى غير المعارف لا توجب التعريف بل توجب

[شماره صفحه واقعى : ٦٢]

ص: ١٨٦٢

التخصيص مثل : غلام رجل. وقيد بقوله : إضافه حقيقته أى معنويته لأن الإضافه اللفظيه لا تفيد التعريف بل توجب التخفيف كما مرّت.

وقال : النكره ما شاع فى أمته نحو : جاءنى رجل ، وركبت فرساً ، وقد عرفت معناها أيضاً ، وشاع أى انتشر فى أمته أى فى أفراده ، فإنّ رجلاً وفرساً منتشر شامل لكلّ واحد من أفراد الرجال والأفراس على البدييه وإنّما مثل بمثاليين لأنّ أحدهما من ذوى العلم والثانى من غيره.

١١٠-المذكّر والمؤنث

قال : المذكّر والمؤنث

المذكّر : ما ليس فيه تاء التانيث والألف المقصوره والألف الممدوده ، والمؤنث : ما فيه إحداهنّ كغرفه وحبلى وحمراء.

أقول : لمّا فرغ من الصنف الثامن والتاسع شرع فى الصنف العاشر والحادى عشر أعنى المذكّر والمؤنث ، فعرف المذكّر بأنه اسم ليس فيه تاء التانيث والألف المقصوره والممدوده كرجل ، والمؤنث بأنه اسم فيه إحداهنّ أى التاء كغرفه ، أو الألف المقصوره كحبلى أو الممدوده كحمراء.

قال : التانيث على ضربين : حقيقى : كتانيث المرأه والحبلى والناقه ، وغير حقيقى : كتانيث الظلمه والبشرى.

أقول : التانيث على ضربين : حقيقى ، وغير حقيقى لأنّ المؤنث لا يخلو من أن يكون لها مذكّر من الحيوان بإزائه أو لا فإن كان فهو الحقيقى كتانيث المرأه والحبلى والناقه فإنّ لها الرجل والجمل وإن لم يكن لها مذكّر من الحيوان فهو غير حقيقى كتانيث الظلمه والبشرى وهى البشاره.

قال : والحقيقى أقوى ولذلك امتنع جاء هند ، وجاز طلع الشمس ، فإن فصل جاز نحو : جاء اليوم هند ، وحسن طلع اليوم الشمس.

[شماره صفحه واقعى : ٦٣]

ص : ١٨٦٣

أقول : التأنيث الحقيقي أقوى من التأنيث الغير الحقيقي لوجود معنى التأنيث فيه بخلاف الغير الحقيقي فإنه إنما يقال له التأنيث لوجود علامه التأنيث في لفظه ولأجل أن الحقيقي أقوى امتنع أن يقال : جاء هند بتذكير الفعل المسند إلى هند التي هي المؤنث الحقيقي لأن المطابقه بين الفعل والفاعل المؤنث الحقيقي في التأنيث واجب ، وجاز في غير الحقيقي نحو : طلع الشمس لضعف تأنيثه.

فإن فصل بين الفعل والفاعل المؤنث بشيء جاز ترك التاء في الحقيقي نحو : جاء اليوم هند لضعفه بالفاصله مع أن عدم الترك أولى ، وحسن الترك في غير الحقيقي نحو : طلع اليوم الشمس لزياده ضعفه مع أن عدم الترك جائز.

قال : هذا إذا أسند الفعل إلى ظاهر الاسم المؤنث أما إذا أسند إلى ضميره تعين إلحاق علامه نحو : الشمس طلعت.

أقول : جواز ترك التاء في الفعل المسند إلى المؤنث إنما هو إذا أسند ذلك الفعل إلى ظاهر ذلك الاسم المؤنث. وأما إذا أسند الفعل إلى ضمير الاسم المؤنث تعين إلحاق علامه - أى التاء - بفعله سواء كان مؤنثاً حقيقياً أو غير حقيقى ، وذلك لأنه لو لم يلحق التاء لتوهم أن الفاعل مذكر يجيء من بعد نحو : الشمس طلعت ، فلا يجوز الشمس طلع كما مر. وإذا لم يجر في غير الحقيقي ففي الحقيقي أولى ولذلك اقتصر في المثال على غير الحقيقي.

قال : والتاء تقدر في بعض الأسماء نحو : أرض ونعل بدليل أريضه ونُعيله.

أقول : تاء التأنيث قد تكون مقدره في بعض الأسماء المؤنثه نحو : أرض ونعل ، فإن التاء فيهما مقدره بدليل تصغيرهما على أريضه ونُعيله فإن التاء

[شماره صفحه واقعى : ٦٤]

ص: ١٨٤٤

التي تظهر في المصغّر تدلّ على أنّ المكبر مؤنّث وهذا الدليل إنّما يكون في الثلاثي لا- في الرباعي ، ومن الدلائل المشتركة بينه وبين غيره تأنيث الفعل كقوله تعالى : «وَأَخْرَجَتِ الْأَرْضُ أَثْقَالَهَا» (١) و «وَيَرْزَقُ الْجَحِيمُ» (٢) والصفه كقوله تعالى : «فِيهَا عَيْنٌ جَارِيَةٌ» (٣) و «وَالسَّمَاءِ ذَاتِ الْبُرُوجِ» (٤) والإشارة كقوله تعالى : «هَذِهِ النَّارُ الَّتِي» (٥) و «قُلْ هَذِهِ سَبِيلِي» (٦) والإضمار كقوله تعالى : «وَالْأَرْضُ فَرَشْنَاهَا» (٧) و «وَالسَّمَاءِ بَنِينَاهَا» (٨) والخبر كقوله تعالى : «يَدُ اللَّهِ مَغْلُوبَةٌ» (٩) و «إِذَا السَّمَاءُ انشَقَّتْ» (١٠) والحال كقوله تعالى : «وَلِسُلَيْمَانَ الرِّيحَ عَاصِفَةً» (١١) وقولنا : سقتنا السماء ممطره.

قال : ومما يستوى فيه المذكّر والمؤنّث فعول وفعيل بمعنى مفعول نحو : حلوب وقتيل وبغى وجريح.

أقول : من الأسماء التي يستوى فيه المذكّر والمؤنّث فعول كحلوب وبغى فإنه يقال رجل حلوب وبغى أى حالب وباغ بمعنى زانٍ وامرأه حلوب وبغى أى حالبه وباغيه بمعنى زانيه. وأصل بغى بغوى قلبت الواو ياءً وأدغمت الياء في الياء وكسر ما قبلها. وفعيل بمعنى مفعول كقتيل وجريح فإنه يقال رجل قتيل وجريح أى مقتول ومجروح ، وامرأه قتيل وجريح أى مقتوله ومجروحه ، وإنما قال في الفعيل بمعنى المفعول لأنه إذا كان بمعنى الفاعل يجب إلحاق التاء في المؤنّث نحو : امرأه قتيله وجريحه أى قاتله وجارحه ،

[شماره صفحه واقعي : ٦٥]

ص: ١٨٦٥

١- الزلزله : ٢.

٢- النازعات : ٣٦.

٣- الغاشيه : ١٢.

٤- البروج : ١.

٥- الطور : ١٤.

٦- يوسف : ١٠٨.

٧- الذاريات : ٤٨.

٨- الذاريات : ٤٧.

٩- المائده : ٦٤.

١٠- الانشقاق : ١.

١١- الأنبياء : ٨١.

وإنما قلنا أنّ قوله بمعنى المفعول قيد فى الفعل لا قيد فى الفعل لأنّ مذهب المصنّف أنّ فعولاً لا يكون إلّا بمعنى الفاعل وهو الحقّ.

قال : وتأنيث الجموع غير حقيقىّ ولذلك قيل : فعل الرجال ، وجاء المسلمات ومضى الأيام.

أقول : النحويّون اصطلاحوا أنّ كلّ جمع مؤنّث إلما جمع المذكر السالم أمّا تأنيث غيره فلائنه فى معنى الجماعه فإنّ قولنا : الرجال والمسلمات والأيام بمعنى جماعه الرجال ، وجماعه المسلمات ، وجماعه الأيام ، وأمّا تذكيره فلسلامه بناء المفرد فيه فقال : تأنيث الجموع غير حقيقىّ لأنّ الجماعه ليست ممّا فى إزائها مذكّر من الحيوان ولأجل أنّ تأنيث الجموع غير حقيقىّ قيل : فعل الرجال ، وجاء المسلمات ، ومضى الأيام بترك التاء فى الأفعال المسنده إلى هذه الجموع. وإنما مثل بثلاثه أمثله ليعلم أنّ تأنيث الجموع غير حقيقىّ سواء كان مفرداً مؤنّثاً حقيقياً أو مذكراً حقيقياً أو غير حقيقىّ.

قال : وتقول فى الضمير : الرجال فعلوا وفعلت ، والمسلمات جننّ وجاءت والأيام مضمين ومضتّ.

أقول : لمّا بين حكم الفعل المسند إلى ظاهر الجموع أراد أن يبين حكم الأفعال المسنده إلى ضميرها فقال : وتقول إلى آخره يعنى الضمير إذا كان لجمع المذكر العاقل يجوز أن يؤتى به جمعاً مذكراً على الأصل نحو : الرجال فعلوا أو مفرداً مؤنّثاً لكونه فى معنى الجماعه نحو : الرجال فعلت ، وإذا كان لجمع المؤنّث العاقل يجوز أن يؤتى به جمعاً مؤنّثاً على الأصل نحو : المسلمات جننّ أو مفرداً مؤنّثاً لكونها بمعنى الجماعه نحو : المسلمات

[شماره صفحه واقعى : ٦٦]

جاءت ، وكذلك إذا كان لجمع المذكر الغير العاقل نحو : الأيام مضين ومضت.

قال : ونحو : النخل والتمر مما يفرق بينه وبين واحده بالتاء يذكر ويؤنث.

أقول : أسماء الأجناس إذا أطلقت وأريد بها الجنس فلا يدخلها التاء وإذا أطلقت وأريد بها واحد من ذلك الجنس يدخلها التاء فأراد أن يشير إلى حكم ذلك الجنس في التذكير والتأنيث فقال : ونحو النخل والتمر من أسماء الأجناس التي يفرق بين جنسها وبين الواحد من جنسها بالتاء يذكر ويؤنث فإنَّ النخل والتمر إنما يقال للجنس والنخلة والتمره للواحد منه ويجوز في الصفه التي للجنس التذكير والتأنيث أما التذكير فلأنَّ اللفظ مذكر وأما التأنيث فلأنَّهما بمعنى جماعه النخل وجماعه التمر وقد ورد في القرآن والأمثله قال الله تعالى : «كَأَنَّهُمْ أُعْجَازُ نَخْلٍ خَاوِيَةٍ» (١) و «أُعْجَازُ نَخْلٍ مُنْقَعِرٍ» (٢) ويقال : تمر طيب وتمر طيبه.

١٢-المصغّر

قال : المصغّر وهو ما ضمّ أوله وفتح ثانيه وزيد قبل ثالثه ياء ساكنه.

أقول : لما فرغ من الصنف العاشر والحادي عشر شرع في الصنف الثاني عشر أعنى المصغّر ، فعرفه بما عرفه وهذا التعريف إنما هو للمتمكّن من الأسماء المصغّره وإنما قال ضمّ أوله لأنّه فرع للمكبر كالمبني للمفعول فرع للمبني للفاعل فكما أنّ أول ذلك مضموم ضمّ أول هذا وإنما فتح ثانيه لأنّه ربّما لا يحصل الفرق بين المصغّر والمكبر بضمّ أوله نحو : قفل وإنما زيدت الياء لأنّه قد لا يحصل الفرق أيضاً بدونها كما في صرد بضمّ الصاد

[شماره صفحه واقعى : ٦٧]

ص : ١٨٦٧

١- الحاقه : ٧.

٢- القمر : ٢٠.

وفتح الراء اسم لطائر وإنما خَصَّت الزيادة بحرف اللين لكونها أخف من غيره وبالياء لكونها أخف من الواو ، وإنما لم يزد الألف مع أنها أخف من الياء لأنها زيدت في الجمع المكسّر الأذى بينه وبين المصغّر مؤاخاه بحيث يتغيّر بناء الواحد فيهما كرجال ورجل فإنّ التكسير والتصغير متناسبان في التغيير ، وإنما لم يفعل بالعكس لأنّ الألف أخف وجمع التكسير أثقل ، وإنما زيدت الياء ثالثة لأنها إن كانت في الأول يلتبس بالمضارع وبين الأول وبين الثاني يلزم تحريكها وفي الآخره يلتبس بياء الإضافة فلما تعينت في الثلاثى حمل الباقي عليه ، وإنما كانت ساكنه لئلا تنقلب ألفاً.

قال : وأمثله فَعِيلٌ كَفُلَيْسٍ وَفَعِيلٌ كَدُرَيْهِمْ وَفَعِيلٌ كَدُنَيْبِ.

أقول : أمثله المصغّر فعيل في الثلاثى المجرد كَفُلَيْسٍ في فلس ، وَفَعِيلٌ في الرباعي بلا مَدَّ كَدُرَيْهِمْ في درهم ، وَفَعِيلٌ في الخماسى مع مَدَّ كَدُنَيْبِ في دينار فإنّ أصله دُنَيْبٌ بنونين قلبت الأولى ياء فردّ في التصغير إلى أصله وقلبت ألفه ياء لكسره ما قبلها.

قال : وقالوا : أُجَيْمَالٌ وَحُمَيْرَاءُ وَسُكْرِيانٌ وَحُبَيْلَى للمحافظة على الألفات.

أقول : كأنه جواب عن سؤال مقدّر وتقديره أن يقال لِمَ لَمْ يكسر ما بعد ياء التصغير في الأمثلة المذكوره حتى ينقلب ألفتها ياء لكسره ما قبلها كما في دينار جوابه أنّهم قالوا : أُجَيْمَالٌ إلى آخره على خلاف القياس محافظة لألفاتها فإنها لو انقلبت ياء انتفت معانيها المقصوده أعنى الجمعيّه في أُجَيْمَالٌ ، والتأنيث في حميراء وَحُبَيْلَى والتذكير في سُكْرِيان.

قال : وتقول في ميزان وباب وناب وعصاً موزين وبُؤَيْبٌ وَبُؤَيْبٌ وَنُبَيْبٌ وَعُصْبَةٌ ،

[شماره صفحه واقعى : ٦٨]

ص : ١٨٦٨

وفى عده وُعِيد ، وفى يد يُدَيِّه ، وفى سَه سَتَيْهَه ترجع إلى الأصل .

أقول : كل اسم غير من أصله بالقلب أو الحذف يجب أن يرجع إلى الأصل عند التصغير إن لم يبق ما يقتضى تغييره ، أما القلب فتقول فى تصغير ميزان مُؤَيِّزِينَ برَدِّ يائه إلى الواو ، وفى تصغير باب وناب بُؤَيْبٌ وَنَيْبٌ برَدِّ أَلْفِهِمَا إلى الواو والياء ، وفى تصغير عصاً عَصَيْهَ برَدِّ أَلْفِهَا إلى الواو ثم قلبها ياء وإدغامها فى ياء التصغير لأنَّ أصل ميزان مؤزان من الوزن قلبت واوه ياء لسكونها وانكسار ما قبلها ، وأصل باب وناب وعصاً يَوَّبٌ وَنَيْبٌ وَعَصَوُ قَلِبَتِ الواو والياء أَلْفًا لِتَحَرُّكِهِمَا وانفتاح ما قبلهما فلَمَّا زال فى التصغير ما يقتضى هذه التغييرات وجب أن يرجع كل واحد من المغيَّرات إلى أصله ، والناَبُ سَنَّ من الأسنان .

وأما الحذف فتقول فى تصغير عده وَعَيْدًا برَدِّ واوه الَّتِي حذفت وَعَوَّضت عنها التاء ، وفى تصغير يد يُدَيِّه برَدِّ لامه المحذوفه وإدغامها فى ياء التصغير ، وفى تصغير سه سَتَيْهَه برَدِّ عينه المحذوفه لأنَّ أصل عَدِه وَعَيْدٌ فنقلت كسره فائه إلى العين وحذفت الفاء للتخفيف ثم عَوَّضت التاء عنها . وأصل يد يُدَيِّ على وزن فَعَلَ حذفت لامه على خلاف القياس ، وأصل سَه سَتَيْه وهو الْإِسْتِ حذفت عَيْنُه على خلاف القياس فلَمَّا زال مقتضى الحذف وجب رَدُّ المحذوف إلى أصله ، وَإِنَّمَا مَثَلٌ بِثَلَاثِه أَمَثَلُه ليعلم أنَّ رَدَّ المحذوف واجب سواء كان فاءً أو عيناً أو لاماً ، وَإِنَّمَا حذفت تاء عده فى التصغير لئلا يجتمع العوض والمعوض عنه فَإِنَّهَا عوض من الواو كما مرَّ ، وَإِنَّمَا أَتَى بالتاء فى عَصَيْه وَيُدَيِّه وَسَتَيْهَه لِأَنَّهَا مَقْدَرُه فيها فيجب أن تظهر فى التصغير كما سيجىء بُعِيدٌ هَذَا .

قال : وتاء التانيث المقدَّره فى الثلاثي تثبت فى التصغير إلَّا ما شُدَّ من نحو :

[شماره صفحه واقعى : ٦٩]

ص : ١٨٦٩

عَرَبٌ وَعُرَيْسٌ ، وَلَا تَثْبُتُ فِي الرَّبَاعِيِّ كَقَوْلِكَ : عَقْرِبُ إِلَّا مَا شَدَّ مِنْ نَحْوِ : قُدَيْدِيمُهُ وَوَرَيْتُهُ .

أقول : لا فرق في ذلك بين المؤنث الحقيقي وغيره فتقول : هُنَيْدُهُ فِي هِنْدٍ ، وَالشَّمْسِيَّةُ فِي الشَّمْسِ ، وَذَلِكَ لِأَنَّ التَّصْغِيرَ كَالصَّفَةِ فَكَمَا أَنَّهُ يَجِبُ تَأْنِيثُ صَفَةِ الْمُؤنَّثِ نَحْوِ : هِنْدُ الْمَلِيحَةِ ، وَالشَّمْسُ الْمَضِيئَةُ فَكَذَا يَجِبُ تَأْنِيثُ مَصْغَرِهِ ، وَالْعَرَبِيُّ تَصْغِيرُ الْعَرَبِ ، وَالْعُرَيْسُ تَصْغِيرُ الْعُرْسِ بِكَسْرِ الْعَيْنِ وَهِيَ امْرَأَةُ الرَّجُلِ وَكَانَ قِيَاسُهُمَا عَرَبِيَّةً وَعُرَيْسَةً . وَإِنَّمَا لَا تَثْبُتُ فِي الرَّبَاعِيِّ لِطَوْلِهِ سِوَاكَ كَانَ حَقِيقِيًّا كَرَبِيئَةٍ فِي زَيْبٍ أَوْ غَيْرِهِ كَعُقْرِبٍ فِي عَقْرَبٍ ، وَالْقُدَيْدِيمَةُ تَصْغِيرُ قَدَامٍ وَالْوَرَيْتَةُ تَصْغِيرُ وِرَاءٍ .

قال : وَجَمَعَ الْقَلَّةَ يَحْقَرُ عَلَى بَنَائِهِ نَحْوِ : أَكْلِبٌ وَأَجِيمَالٌ ، وَجَمَعَ الْكَثْرَةَ يُرَدُّ إِلَى وَاحِدِهِ ثُمَّ يُصَغَّرُ ثُمَّ يَجْمَعُ جَمْعَ السَّلَامَةِ نَحْوِ : شَوَاعِرُونَ وَمُسَيِّجِدَاتٌ فِي شَعْرَاءٍ وَمَسَاجِدٍ أَوْ إِلَى جَمْعِ قَلْتِهِ إِنْ وَجَدَ نَحْوِ : غَلِيمَةٌ فِي غَلِمَانٍ وَإِنْ شَتَّتْ قَلَّتْ غَلِيمُونَ .

أقول : لَمَّا تَنَاسَبَ التَّصْغِيرُ وَالْقَلَّةُ جَازَ أَنْ يَحْقَرَ أَيْ يَصَغَّرَ جَمْعَ الْقَلَّةِ عَلَى بَنَائِهِ نَحْوِ : أَكْلِبٌ وَأَجِيمَالٌ فِي أَجْمَالٍ وَأَغْلِيمَةٌ فِي أَغْلِمَةٍ وَغَلِيمَةٌ فِي غَلْمَةٍ ، وَلَمَّا لَمْ يَكُنِ الْكَثْرَةُ وَالتَّصْغِيرُ مُتَنَاسِبِينَ وَجَبَ أَنْ يَرُدَّ جَمْعُ الْكَثْرَةِ فِي التَّحْقِيرِ إِذَا لَمْ يَجِدْ لَهُ جَمْعَ قَلَّةٍ وَيَجِبُ أَنْ يَجْمَعَ بَعْدَ التَّصْغِيرِ بِالْوَاوِ وَالنُّونِ أَوْ بِالْأَلْفِ وَالتَّاءِ عَلَى مَا يَقْتَضِيهِ الْقِيَاسُ لِيَصِيرَ جَمْعُ السَّلَامَةِ كَالْعَوَاضِ مِنْ جَمْعِ الْكَثْرَةِ نَحْوِ : شَوَاعِرُونَ فِي شَعْرَاءٍ فَإِنَّهُ رَدٌّ إِلَى شَاعِرٍ ثُمَّ صَغَّرَ عَلَى شَوَاعِرٍ ثُمَّ جَمَعَ ، وَنَحْوِ : مَسِيَّجِدَاتٌ فِي مَسَاجِدٍ فَإِنَّهُ رَدٌّ إِلَى مَسْجِدٍ ثُمَّ صَغَّرَ ثُمَّ جَمَعَ . وَإِنَّمَا إِلَى جَمْعِ قَلَّةٍ إِنْ وَجَدَ لَهُ جَمْعَ قَلَّةٍ نَحْوِ : غَلِيمَةٌ فِي غَلِمَانٍ فَإِنَّهُ رَدٌّ إِلَى غَلْمَةٍ ثُمَّ صَغَّرَ وَيَجُوزُ أَنْ يَرُدَّ هَذَا أَيْضًا إِلَى

[شماره صفحه واقعی : ۷۰]

ص : ۱۸۷۰

واحد كالأبدي ليس له جمع قلّه وأشار إلى ذلك بقوله : وإن شئت قلت غلّيمون ، أى وإن شئت قلت غلّيمون فى غلمان برده إلى غلام وتصغيره ثم جمعه جمع السلامه والحاصل أنّ جمع الكثره إن لم يوجد له جمع قلّه يجب رده إلى الواحد ثم جمعه جمع السلامه وإن وجد يجوز الردّ إلى جمع القلّه من غير تغيير آخر أو إلى الواحد ثم جمعه جمع السلامه.

قال : وتحقير الترخيم وهو أن يحذف منه زوائد الاسم نحو : زهير وحُرَيْث فى أزهر وحارث.

أقول : ومن التحقير نوع يسمّى تحقير الترخيم وهو أن يحذف زوائد الاسم ثم يصغّر نحو : زهير فى أزهر بحذف الهمزة ، وحريث فى حارث بحذف الألف.

قال : وتقول فى ذا وتا ذَيَا وتَيَا ، وفى الذى والْتى اللَّذَيَا واللَّتَيَا.

أقول : لما خالفت الأسماء الغير المتمكّنه الأسماء المتمكّنه ناسب أن تصغّر على خلاف تصغيرها فيبقى أوائلها على الفتح ويزاد قبل آخرها ياء وبعده ألف وتقلب ألفاتها ياء وتدغم وذلك فى المفرد فتقول فى ذاوتَا ذَيَا وتَيَا بتشديد الياء لأنه إذا زيدت قبل الآخر ياء وبعده ألف يجتمع ألفان فتقلب الأولى ياء وتدغم ، وتقول فى الذى والْتى اللَّذَيَا واللَّتَيَا بتشديد الياء أيضاً لأنه إذا زيدت قبل الآخر ياء وبعده ألف يجتمع ياءان فتدغم.

١٣- المنسوب

قال : المنسوب وهو الملحق بآخره ياء مشدّده للنسبه إليه.

أقول : لما فرغ من الصنف الثانى عشر شرع فى الصنف الثالث عشر أعنى المنسوب فعرفه بما عرفه وإنما احتاجت النسبه إلى زياده حرف لأنها معنى

[شماره صفحه واقعى : ٧١]

ص : ١٨٧١

حادث كالتثنيه والجمع فلا بد لها من علامه تدلّ عليها وإنما تعيّنت الياء لأنها من حروف اللين ، وإنما لم يزد الواو لأنّ الياء أخفّ من الواو ، وإنما لم يزد الألف مع أنّها أخفّ من الياء لأنّ النسبه فى معنى الإضافه فإنّ قولنا : رجل بغدادىّ فى معنى رجل مضاف إلى بغداد والياء قد تقع مضافاً إليها نحو : غلامى ، وإنما شدّدت الياء لئلا يلتبس بياء الإضافه وإنما خصّوا بالآخر قياساً على ياء الإضافه ، والألف واللام فى الملحق بمعنى الّذى وهو عباره عن الاسم فيكون بمنزله الجنس أى الاسم الّذى ألحق بآخره ياء ، ويقوله ألحق بآخره ياء يخرج ما لم يلحق بآخره شىء أو ألحق غير الياء كرجل ورجلان ، ويقوله مشدّده يخرج نحو : غلامى ، ويقوله للنسبه إليه يخرج نحو : كرسى وفائده النسبه فائده الصفه .

قال : وحقّه أن يحذف منه تاء التأنيث ونون التثنيه والجمع كبصرى وزيدى وقنصرى .

أقول : وحقّ المنسوب أن يحذف من المنسوب إليه تاء التأنيث إن كانت فيه نحو : بصرى فى بصره لئلا يقع علامه التأنيث فى الوُسط ، وأن يحذف زياده التثنيه والجمع نحو : زيدى فى زيدان وزيدى وزيدون لئلا يلزم إعرابان فى اسم واحد أحدهما الإعراب بالحروف والآخر بالحركه ، وكذا قنصرى بتشديد النون فى قنصرين لأنّ نونه مشابه لنون الجمع اسم بلده بالشام .

قال : وأن يقال فى نحو : نمر ودنل نمرى ودنلى .

أقول : وحقّ المنسوب أن يقال فى نحو : نمر ودنل بكسر العين اسم لقبيلتين نمرى ودنلى بفتح العين لئلا يجتمع كسرتان مع الياءين .

[شماره صفحه واقعى : ٧٢]

ص : ١٨٧٢

قال : وفي حنيفه حنفى .

أقول : وحقّ المنسوب أن يقال فى نحو : حنيفه ممّا هو على وزن فعيله مَعَ صحّحه العين واللام وعدم التضعيف حنفى أى يحذف تاؤه كما مرّ ثمّ يحذف ياؤه للفرق بينه وبين فعيل نحو : كريمى فى كريم ولم يعكس لأنّ المؤنث لثقله أولى بالحذف وحينئذٍ يصير على وزن نَمِر فيفتح ثانيه ولا يحذف من المعتلّ العين نحو : طويلتى فى طويله ، ولا من المضاعف نحو : شديدى فى شديده ، وأمّا معتلّ اللام فيجىء عقيب هذا .

قال : وفي نحو : غتبه وضرته وأميه ، غنوى وضروى وأموى .

أقول : وحقّ المنسوب أن يقال فى فعيله بفتح الفاء نحو : غتبه وضرته اسم قريه ، وفعيله بضمّها نحو : أميه اسم قبيله من المعتلّ اللام غنوى وضروى وأموى أى يحذف تاؤه ثمّ ياؤه الأولى ثمّ تقلب الياء الأخيره واواً لئلاّ يجتمع ثلاث ياءات ثمّ يفتح ثانيه إن لم يكن مفتوحاً ويكسر الواو مناسبه للياء .

قال : وفيما آخره ألف ثالثه أو رابعه منقلبه عن واو كعصاً وأعشى عَصَوَى وأَعَشَوَى .

أقول : وحقّ المنسوب فى اسم آخره ألف ثالثه أو رابعه منقلبه عن واو كعصا وأعشى ، أو ياء كرحى وأعمى ، عَصَوَى وأَعَشَوَى ورحوى وأعموى تقلب الألف واواً لالتقاء الساكنين ولا تقلب ياء لئلاّ يجتمع الياءات .

قال : وفي الزائده الرابعه القلب والحذف كحبلتى وحبلوى فى حُبلتى .

أقول : وحقّ المنسوب فى الألف الزائده الرابعه القلب والحذف مثل حبلتى ،

[شماره صفحه واقعى : ٧٣]

ص : ١٨٧٣

أما الحذف فقياساً على تاء التانيث كجلبى ، وأما القلب فقياساً على أعشى كجلبوى.

قال : وفي الخامسة الحذف لا غير كجبارى فى جبارى.

أقول : وحقّ المنسوب فى الألف الخامسة الحذف لا- غير يعنى لا- يجوز القلب للاستئقال كجبارى فى جبارى ويعلم من ذلك أولويّه وجوب الحذف فى السادسة نحو : قبعثرى فى قبعثرى وهو الإبل القوىّ.

قال : وفيما آخره ياء ثالثة كعم عموىّ وفى الرابعه كقاضى وقاضوىّ ، والحذف أفصح ، وفى الخامسة الحذف لا غير كمشترىّ فى مشترىّ.

أقول : وحقّ المنسوب فى الاسم الذى آخره ياء ثالثة كعم بمعنى جاهل واصله عمى أعلّ إعلال قاض عموىّ أى القلب بالواو لاجتماع الياءات وفى الرابعه كقاضى قاضىّ أى الحذف وقاضوىّ أى القلب ، والحذف أفصح لثقل الرباعى ، وفى الياء الخامسة مشترىّ فى مشترىّ أى الحذف لا غير لزياده الثقل ويعلم من ذلك أولويّه وجوب الحذف فى السادسة كمستقىّ فى مستقىّ.

قال : وفى المنصرف من الممدود كسائىّ وحرابئىّ وفى غير المنصرف من الممدود حمرأوىّ وزكريأوىّ.

أقول : وحقّ المنسوب فى الممدود المنصرف أى الذى همزته بدل من الأصل نحو : كساء أو للإلحاق نحو : حرباء كسائىّ وحرابئىّ أى بإثبات الهمزه ويعلم منه أنّ إثبات الهمزه الأصليّه بالطريق الأولى نحو : قرأئىّ فى قرأء

[شماره صفحه واقعى : ٧٤]

ص : ١٨٧٤

وَحَقَّ الْمُنْسُوبُ فِي الْمَمْدُودِ الْغَيْرِ الْمُنْصَرَفِ أَيْ الَّذِي هَمَزَتْهُ لِلتَّأْنِيثِ نَحْوُ : حَمْرَاءُ وَزَكَرِيَاءُ حَمْرَاوِيٍّ وَزَكَرِيَاوِيٍّ أَيْ الْقَلْبُ بِالْوَاوِ ، أَمَّا الْقَلْبُ فَلَأَنَّ الْحَذْفَ يَخْلُ مَعَ التَّأْنِيثِ وَالْإِثْبَاتِ يَسْتَلْزِمُ كَوْنَ عِلْمِهِ التَّأْنِيثَ فِي الْوَسْطِ وَأَمَّا الْوَاوُ فَلِنَلَّا يَجْتَمِعُ الْيَاءُاتُ وَزَكَرِيَاءُ وَإِنْ كَانَ أَعْجَمِيًّا لَكِنَّهُ أُجْرِيَ مَجْرَى الْعَرَبِيِّ .

قال : وإذا نسب إلى الجمع ردّ إلى واحده كفرضيّ وصحفيّ في الفرائض والصحائف .

أقول : الفرضيّ الماهر في الفرائض والصحفيّ كثير النظر في الصحف وهما منسوبان إلى فرائض و صحائف بعد أن يرَدّ الي فريضه وصحيفه وفُعل بهما ما فعل بحنيفه .

١٤- أسماء العدد

قال : أسماء العدد وتقول ثلاثه إلى عشره في المذكَر وفي المؤنث ثلاث إلى عشر .

أقول : لمّا فرغ من الصنف الثالث عشر شرع في الصنف الرابع عشر ، اعنى أسماء العدد ، وقد عرفت معناها في أول الكتاب والغرض هنا بيان كيفيته استعمالها ، وإنما لم يذكر واحداً أو اثنين لأنهما لا يستعملان إلا على القياس ففي المذكَر تقول : واحد واثنان بالتذكير وفي المؤنث واحده واثنان أو ثنتان بالتأنيث ، وبعد ذلك يكون بخلاف القياس أى يؤنث في المذكَر ويذكَر في المؤنث فتقول : ثلاثه رجال وأربعه رجال إلى عشره رجال بتاء التأنيث ، وثلاث نسوه وأربع نسوه إلى عشر نسوه من غير التاء وذلك لأنّ الثلاثه فما فوقها بمعنى الجماعه فهى في المعنى مؤنث فينبغى أن يزداد علامه التأنيث ، أعنى التاء في اللفظ ليطابق المعنى والمذكَر لكونه

[شماره صفحه واقعى : ٧٥]

ص : ١٨٧٥

أصلاً هو أولى برعايه هذه المطابقه وإذا روعيت فيه ففي المؤنث لا يمكن وإلا لم يبق فرق بينهما.

قال : والمميّز مجرور ومنصوب ، فالمجرور مفرد وهو مميّز المائة والألف ، ومجموع وهو مميّز الثلاثه إلى العشره نحو : مائه درهم وألف دينار وثلاثه أثواب وعشره علمه وقد شدّ نحو : ثلاثائه وأربعمائه.

أقول : العدد لابهامه لا بدّ له من مميّز يمتاز به المعدود من غيره وتقسيمه مع الأمثله ظاهر ، وإنما يجوز الجزّ لإضافه العدد إليه وإنما يكون في المائة وتثنيها والألف وتثنيته وجمعه مفرداً لاستغنائه عن الجمع ، وإنما يكون في الثلاثه إلى العشره مجموعاً ليطابق العدد المعدود ، وأما الشذوذ في ثلاثائه وأربعمائه إلى تسعمائه فلأنّ مائه مفرد وقد وقعت مميّز الثلاثه إلى تسعه وقد قلنا أنّ مميّز ذلك يجب أن يكون جمعاً فالقياس أن يقال ثلاث مئآت أو مئتين إلى تسع مئآت أو مئتين.

قال : والمنصوب مميّز أحد عشر إلى تسعه وتسعين ولا يكون إلا مفرداً.

أقول : أما النصب فلامتناع إضافه المركّب لأنه يمتنع أن يصير ثلاثه أشياء كشيء واحد ، وأما الأفراد فلاستغنائه عن الجمع ومثاله : عندى أحد عشر درهماً وعشرون ديناراً وتسعه وتسعون ثوباً.

قال : ومميّز العشره فما دونها حقّه أن يكون جمع قلّه نحو : عشره أقلّس ، إلا إذا أعوز نحو : ثلاثه شُسوع.

أقول : معناه ظاهر وسببه أنّ العدد لما كان من مرتبه الآحاد التي هي أقلّ مراتب العدد جعل مميّزه ما يطابقه في القلّه إلا إذا أعوز أى : فُقِد جمع

[شماره صفحه واقعي : ٧٦]

ص: ١٨٧٦

القله بأن لا يكون من ذلك المميز مسموعاً من العرب فيؤتى بجمع الكثره نحو : ثلاثه شُسوع فإنه لم يسمع عن العرب جمع القله من الشسع وهو زمام النعل.

قال : وتقول في تأنيث الأعداد المركبه : إحدى عشره ، واثننا عشره وثلاث عشره إلى تسع عشره يؤنث الأول.

أقول : يعنى بالأعداد المركبه ما يتركب من الآحاد والعشره أعنى إحدى عشره إلى تسع عشره فتقول في تأنيثها : إحدى عشره واثننا عشره وثلاث عشره إلى تسع عشره امرأه أما تأنيث إحدى واثننا فقياساً على حاله الأفراد ، وأما تأنيث ثلاث إلى تسع فكذلك أيضاً ، وأما إدخال التاء في عشره مع ثلاث إلى تسع فلائذ إسقاطها حاله الأفراد إنما كان للبس بالمذكر ولا- لبس حاله التركيب لحصول الفرق بالجزء الأول ، وأما إدخالها فيها مع إحدى واثننا فلإجراء الباب على نهج واحد فقوله : يؤنث الأول ، معناه أن الجزء الأول من إحدى عشره واثننا عشره وثلاث عشره إلى تسع عشره يؤتى به على ما هو القياس فى المؤنث أى بإدخال الألف والتاء فى إحدى واثننا وبإسقاط التاء فى ثلاث إلى تسع فى المؤنث إذ الإسقاط فيه دليل التأنيث.

قال : وتسكن الشين من عشره أو تكسرهما.

أقول : الإسكان حجازيه وذلك لئلا يلزم توالى أربع حركات والكسره تميميه وذلك لئلا يتولى أكثر من ثلاث فتحات فى كلمه واحده.

١٥- الأسماء المتصله بالأفعال

إشاره

قال : الأسماء المتصله بالأفعال

المصدر

فالمصدر هو الاسم الذى يشتق منه الفعل

[شماره صفحه واقعى : ٧٧]

ص: ١٨٧٧

ويعمل عمل فعله نحو : عجبت من ضرب زيد عمرواً ، ومن ضرب عمرواً زيداً.

أقول : لما فرغ من الصنف الرابع عشر شرع في الصنف الخامس عشر الذي هو آخر أقسام الاسم أعنى الأسماء المتصلة بالأفعال. فمنها المصدر وهو الاسم الذي يشتق منه الفعل ، فقوله : الاسم ، شامل لجميع الأسماء ، ويقوله : يشتق منه الفعل ، يخرج غيره ، ويعمل المصدر عمل فعله الذي يشتق منه سواء كان بمعنى الماضي أو الحال أو الاستقبال نحو : عجبت من ضرب زيد عمرواً أمس أو الآن أو غداً برفع زيد على الفاعليه وينصب عمرواً على المفعوليه ، كما في عجبت من أن ضرب أو يضرب الآن أو غداً زيداً عمرواً ، وإن شئت قدمت المفعول على الفاعل نحو : عجبت من ضرب عمرواً زيداً.

قال : ويضاف إلى الفاعل فيبقى المفعول منصوباً نحو : عجبت من ضرب زيد عمرواً ، وإلى المفعول فيبقى الفاعل مرفوعاً نحو : عجبت من ضرب عمرو زيداً.

أقول : إنما جوزت الإضافة للتخفيف وهذه إضافه معنويه بمعنى اللام بدليل قولهم : عجبت من قيامك الحسن فإن الحسن صفه للقيام مع أنه معرفه.

قال : ولا يتقدم عليه معموله.

أقول : المراد بالمعمول المفعول وسببه أن المصدر مقدر بأن مع الفعل فكما لا يتقدم معمول ما بعد أن عليها فكذلك لا يتقدم ما بعد المصدر عليه فلا يقال : زيداً ضربك خير له ، كما لا يقال : زيداً أن تضرب خير له.

***

[شماره صفحه واقعي : ٧٨]

ص : ١٨٧٨

قال : واسم الفاعل يعمل عمل يفعل من فعله إذا كان بمعنى الحال أو الاستقبال نحو : زيد ضارب غلامه عمراً اليوم أو غداً ، ولو قلت : أمس لم يجز إلا إذا أُريد به حكاية حال ماضيه.

أقول : من الأسماء المتصلة بالأفعال اسم الفاعل ، وهو اسم مشتق من يفعل لمن قام به الفعل على معنى الحدوث ، ويعمل عمل يفعل من فعله أى عمل المضارع المبنى للفاعل المشتق من مَصدره بشرط أن يكون اسم الفاعل بمعنى الحال أو الاستقبال نحو : زيد ضارب غلامه عمراً اليوم أو غداً ، وإنما اختص بعمل المضارع واشترط فيه الحال والاستقبال لأنه إنما يعمل لمشابهة الفعل ، وهو فى اللفظ مشابه للمضارع من حيث الحروف والحركات والسكنات فإن ضارباً مثل يضرب فى الحروف والحركة والسكون ، فإذا كان بمعنى الحال أو الاستقبال كان مشابهاً له فى المعنى أيضاً فيقوى مشابته بالفعل لفظاً ومعنى بخلاف المصدر فإنه إنما يعمل عمل فعله لأنه أصل الفعل ومشمول على معناه ، ولذلك قال : ويعمل عمل فعله ، أى سواء كان ماضياً أو غيره وإذا كان كذلك فلو قلت : زيد ضارب غلامه عمراً أمس لم يجز لفقدان المشابهة المعنوية حينئذٍ إلا إذا أُريد بذلك الماضى حكاية حال ماضيه فحينئذٍ يجوز أن يعمل كقوله تعالى : «وَكَلَّبَهُمْ بِأَسْطُ ذُرَاعِيهِ بِالْوَصِيدِ» (١) فإن ذُرَاعِيهِ منصوب بباسط مع أنّ هذا البسط فى قضيته أصحاب الكهف وهى ماضيه لكن لما وردت فى مورد الحكاية صارت كالموجود فى الحال.

قال : واسم المفعول يعمل عمل يُفعل من فعله نحو : زيد مضروب غلامه.

[شماره صفحه واقعى : ٧٩]

ص : ١٨٧٩

أقول : ومن الأسماء المتصلة بالأفعال اسم المفعول وهو المشتق من يفعل لمن وقع عليه الفعل ، ويعمل عمل يُفعل من فعله أى عمل المضارع المبني للمفعول المشتق من مصدره نحو : زيد مضروب غلامه ، وسبب ذلك كما مر في اسم الفاعل ويشترط هاهنا ما يشترط هنالك.

الصفة المشبهة

قال : والصفة المشبهة نحو : كريمٌ وحسنٌ عملها كعمل فعلها نحو : زيدٌ كريمٌ وحسنٌ وجهُهُ.

أقول : ومن الأسماء المتصلة بالأفعال الصفة المشبهة وهي ما اشتق من فعل لانزم لمن قام به الفعل على معنى الثبوت نحو : زيد كريم وحسن فإنهما مشتقان من الكرامة والحسن لذاتين متصفتين بهما وعمل الصفة المشبهة كعمل فعلها الذي اشتق من مصدرها نحو : زيد كريم حسبه ، وحسن وجهه ، فيرفع حسبه بكريم ووجهه بحسن كما في زيد كرم حديده وحسن وجهه وسميت صفة مشبهة لشيها باسم الفاعل في الأفراد التثنية والجمع والتذكير والتأنيث فإنه يقال : حسنٌ حسنان حسنون حسنة حسنتان حسنات ، كما يقال : ضاربٌ ضاربان ضاربون ضاربةٌ ضاربتان ضارباتٌ مع اشتراكهما في قيام الفعل بهما ولذلك لم يشبه باسم المفعول وإنما لم يشترط في عملها أن يكون بمعنى الحال أو الاستقبال لأنها بمعنى الثبوت والحال والاستقبال من خواص الحدوث.

أفعال التفضيل

قال : وأفعال التفضيل لا يعمل في الظاهر فلا يقال : مررت برجل أفضل منه أبوه.

أقول : ومن الأسماء المتصلة بالأفعال أفعال التفضيل ، وهو المشتق من الفعل الموصوف بالزيادة على غيره نحو : الأفضل ، فإنه مشتق من الفضل

[شماره صفحه واقعی : ٨٠]

ص : ١٨٨٠

لذات موصوفه بزياده الفضل على غيرها ولا يعمل أفعال التفضيل فى ظاهر الاسم لضعف عمله فإنه لا فعل بمعناه بخلاف باقى المشتقات فلا يقال : مررت برجل أفضل منه أبوه (بفتح أفضل) حتى يكون مجروراً صفة لرجل وأبوه فاعله ، بل يرفعه حتى يكون أبوه مبتدأ وأفضل خبره ومنه متعلقاً به والجمله صفة لرجل .

قال : ويلزمه التنكير مع «مِنْ» فإذا فارقتة فالتعريف باللام أو الإضافه نحو : زيد الأفضل ، وأفضل الرجال .

أقول : يلزم أفعال التفضيل التنكير مع «مِنْ» أى إذا استعمل مع «مِنْ» لا يجوز أن يكون مضافاً أو معرفاً باللام فإذا فارقت «مِنْ» عن أفعال التفضيل فيلزمه التعريف إما باللام أو الإضافه نحو : زيد الأفضل ، وزيد أفضل الرجال ، والحاصل أن أفعال التفضيل يجب أن يكون مستعملاً مع أحد الأمور الثلاثة أعنى «مِنْ واللام والإضافه» لأنه لا بد له من مفضل عليه وذكر المفضل عليه لا يمكن إلا بأحد هذه الطرق فلا يجوز الجمع بين اثنين منها نحو : زيد الأفضل من عمرو ، ولا ترك الجميع نحو : زيد أفضل ، إلا إذا علم كقول المكبر : الله أكبر أى من كل شىء ، وفى كلامه نظر لأنه يوهم أن أفعال التفضيل إذا لم يكن مع «مِنْ» يلزم أن يكون مضافاً إلى المعرفه أو معرفاً باللام وليس كذلك إذ يجوز أن يكون مضافاً إلى نكره نحو : مررت بأفضل رجال ويمكن أن يجاب عنه بأن إضافه أفضل إلى رجال تفيد التخصيص وهو نوع من التعريف .

قال : وما دام منكرأ استوى فيه الذكور والإناث والمفرد والاثنتان والجمع .

أقول : وما دام أفعال التفضيل منكرأ أى مستعملاً مع «مِنْ» استوى فيه

[شماره صفحه واقعى : ٨١]

الذكور والإناث والمفرد والاثان والجمع نحو: زيد أفضل من عمرو، والزيدان أفضل من عمرو، والزيدون أفضل من عمرو، وهند أجمل من دَعِيدٍ، والهندان أجمل من دَعِيدٍ، والهندات أجمل من دَعِيدٍ، وذلك لأنَّ أفعال التفضيل يشبه أفعال التعجب في اللفظ والمعنى أعتى المبالغه، ولذلك لا يبنى إلَّا ممَّا يبنى منه أفعال التعجب أعتى ثلاثياً مجرداً ليس بلون ولا عيب وأفعال التعجب لا يثنى ولا يجمع ولا يؤنث لأنه فعل فكذلك ما يشبهه.

قال: فإذا عرّف باللام أنث وثنى وجمع.

أقول: إذا عرّف أفعال التفضيل باللام أنث وثنى وجمع نحو: زيد الأفضل، والزيدان الأفضلان، والزيدون الأفضلون، وهند الفضلى، والهندان الفضليان والهندات الفضليات، وذلك لأنه يخرج بسبب اللام عن شبه الفعل لأنها من خواصّ الأسماء فلا جرم يدخله علامه التثنيه والجمع والتأنيث.

قال: وإذا أضيف ساغ فيه الأمران.

أقول: إذا أضيف أفعال التفضيل جاز فيه الأمران أى التسويه بين المذكر والمؤنث والمفرد وغيره، وعدم التسويه، ويعبر عن الأمرين بالمطابقه وعدم المطابقه نحو: زيد أفضل الناس، والزيدان أفضل الناس وأفضلا الناس، والزيدون أفضل الناس وأفضلوا الناس، وهند أفضل النساء وفضلى النساء، والهندان أفضل النساء وفضليا النساء، والهندات أفضل النساء وفضليات النساء، أما المطابقه فلضعف شبيهه بالفعل لدخول الإضافة، وأما عدمها فلشبهه بالذى مع «من» فى ذكر المفضّل عليه صريحاً.

[شماره صفحه واقعى : ٨٢]

ص: ١٨٨٢

قال : باب الفعل : وهو ما صحَّ أن يدخله قد ، وحرف الاستقبال ، والجوازم ، وأتصل به ضمير المرفوع ، وتاء التانيث الساكنه نحو : قَدْ ضَرَبَ ، وَسَيَضْرِبُ ، وَسَوْفَ يَضْرِبُ ، وَلَمْ يَضْرِبْ ، وَضَرَبْتُ ، وَضَرَبْتُ.

أقول : لما فرغ عن القسم الأول من أقسام الكلمه أعنى الاسم شرع فى القسم الثانى وهو الفعل فعرفه ببعض خواصه المشهوره ، وإنما قدمه على الحرف لأصالته بوقوعه أحد جزئى الكلام أعنى المسند. وسبب الاختصاص فى «قد» أنها لتقريب الماضى إلى الحال أو لتقليل الفعل المستقبل وهما لا يوجدان إلا فى الفعل ، وفى حرفى الاستقبال والجوازم أن الاستقبال والجزم لا يوجدان أيضاً إلا فى الفعل وفى الضمائر المرفوعه أعنى الألف والواو والياء والتاء والنون فى نحو : ضَرَبَا وَضَرَبُوا واضربى وتضربين وضربتِ وَضَرَبْتُ وَضَرَبْنَا أنها فواعل والفاعل لا يكون بالأصالة إلا للفعل وفى تاء التانيث الساكنه أنها دليل تانيث الفاعل ، وقد قلنا أن الفاعل إنما يكون بالأصالة للفعل وإنما قيد التاء بالساكنه لأن المتحركه من خواص الاسم كطلحه.

قال : وأصنافه الماضى والمضارع والأمر والمتعدى وغير المتعدى والمبنى للمفعول وأفعال القلوب والأفعال الناقصه والأفعال المقاربه وأفعال المدح والذم وفاعلا التعجب.

أقول : كما أن الاسم كان ذا أصناف كذلك الفعل له أصناف ، وقد عرفت معنى الصنف وأصناف الفعل المذكوره فى هذا الكتاب أحد عشر

[شماره صفحه واقعى : ٨٣]

ص: ١٨٨٣

صنفاً وستعرف كل واحد في موضعه.

١- الماضي

قال: الماضي هو الذي يدل على حدث في زمان قبل زمانك نحو: ضَرَبَ.

أقول: لما ذكر أصناف الفعل على طريق الإجمال شرع في ذكرها على طريق التفصيل مع رعايه ترتيب السابق في اللاحق فابتدأ بالماضي الذي هو أول الأصناف وعرفه بأنه الفعل الذي يدل على حدث أي على معنى واقع في زمان قبل زمانك نحو: ضَرَبَ فَإِنَّهُ يدل على حدث واقع في الزمان الماضي.

قال: وهو مبنى على الفتح إلا إذا عرض عليه ما يوجب سكونه أو ضمّه.

أقول: الماضي مبنى على الفتح أما البناء فلعدم احتياجه إلى الإعراب وأما الحركة فلوقوعه موقع الاسم نحو: زيد ضَرَبَ ، فَإِنَّهُ في معنى زيد ضاربٌ ، وأما الفتح فلخفته إلا إذا عرض عليه شيء يوجب ذلك الشيء سكون الماضي كالضمير المرفوع المتحرك نحو: ضَرَبْتُ ، أو يوجب ضمّه كالواو في نحو: ضَرَبُوا فَإِنَّهُ حينئذٍ يبنى على السكون أو الضم ، أما السكون فلكرهية توالي الحركات الأربع فيما هو كالكلمة الواحدة فَإِنَّ الفاعل كالجزء من الفعل بخلاف المفعول فَإِنَّهُ كالمنفصل ولذلك لم يغير ما قبله نحو: ضَرَبَكَ ، وأما الضم فلمجانسه الواو.

٢- المضارع

قال: المضارع هو ما اعتقب في صدره إحدى الزوائد الأربع نحو: يفعل وتفعل وأفعل ونفعل.

أقول: لما فرغ من الصنف الأول من أصناف الفعل شرع في الصنف الثاني أعنى المضارع ، وهو الفعل الذي وجدت في أوله إحدى الزوائد

[شماره صفحه واقعی : ٨٤]

ص: ١٨٨٤

الأربع من الياء نحو : يفعل ، أو التاء نحو : تفعل ، أو الهمزة نحو : أفعل ، أو النون نحو : نفعل ، ويسمى هذه الحروف حروف المضارعه أى المشابهه لأنّ الفعل بسببها يشبه الاسم كما سيجيء ولذلك سُمى مضارعاً. وإنما اختصّت الزيادة بهذه الحروف لأنّ بعضها من حروف اللين وهو الياء ، وبعضها قريب المخرج منها وهى الهمزة فإنّها قريب المخرج من الألف ، وبعضها تبدل منها وهى التاء لأنّها تبدل من الواو نحو : تراث فى وراث بمعنى الميراث ، وبعضها يشبهها فى سهوله التلقظ وهى النون فإنّ عنتها تشبه حرف اللين.

واعلم أنّ الاعتقَاب والتعاقب بين الشئيين أى يجىء أحدهما عقب الآخر فمعناهما فى الحروف أن لا يجوز خلوّ الكلمه عن جميعها ، ولا يوجد أكثر من واحد فيها والزوائد الأربع كذلك فإنّ المضارع لا يجوز أن يخلو عنها ولا أن يجتمع فيه أكثر من واحد منها.

قال : ويشترك فيه الحاضر والمستقبل إلّا إذا دخله اللام أو سوف.

أقول : يشترك فى المضارع الحاضر والمستقبل أى يصلح كليهما نحو : يفعل زيد ، فإنّه يحتمل أن يفعل الآن أو غداً إلّا إذا دخل المضارع لام الابتداء فإنّه حينئذٍ يختصّ بالحاضر نحو : زيد ليُقومُ أى الآن ، أو دخله سوف فإنّه حينئذٍ يختصّ بالمستقبل نحو : زيد سوف يقوم ، أى غداً ، ونحوه ، وكذا إذا دخله السين نحو : زيد سَيقوم ، وإنما لم يذكرها استغناءً بأختها عنها ، وهذا المعنى أعنى العموم والخصوص هو الذى يضارع به المضارع أى يشبه الاسم فإنّ الاسم أيضاً يحتمل العموم والخصوص كرجل والرجل.

قال : ويعرب بالرفع والنصب والجزم.

[شماره صفحه واقعى : ٨٥]

ص: ١٨٨٥

أقول : إنما أعرب المضارع لأنه مشابه الاسم كما مرّ ، وإنما دخل فيه الجزم ليكون عوضاً عن الجزّ في الأسماء .

قال : وارتفاعه بمعنى وهو وقوعه موقع الاسم نحو : زيد يضرب .

أقول : ارتفاع المضارع بأمر معنويّ وهو وقوع المضارع في موقع الاسم نحو : زيد يضرب ، فإنه في معنى زيد ضارب ، فوقع يضرب في موقع ضارب عامل فيه وهو أمر معنويّ .

قال : وانتصابه بأربعة أحرف نحو : أَنْ يُخْرَجَ ، وَلَنْ يُضْرَبَ ، وَكَئِ يُكْرَمَ ، وَإِذَنْ يَذْهَبَ .

أقول : انتصاب المضارع بأربعة أحرف :

الأوّل : «أَنْ» وهي لا- تخلو من أن يكون قبلها فعل علم أو ظنّ أو غيرهما فإن كان غيرهما يكون ناصبه نحو : أُريدُ أَنْ يُخْرَجَ زيد ، وإن كان فعل العلم فليست بناصبه بل مخفّفه من المثقله نحو : عَلِمْتُ أَنْ سَيَقُومُ زَيْدٌ برفع يقوم وزياده السين للفرق بينه وبين أن الناصبه ، وإن كان فعل الظنّ جاز الوجهان نحو : ظننتُ أَنْ يَقُومَ (بالنصب) وأن سَيَقُومُ (بالرفع) .

والثاني : «لَنْ» نحو : لَنْ يُضْرَبَ زَيْدٌ ، ومعنى لَنْ نفي الاستقبال ولهذا لا يستعمل إلّا مع الفعل المستقبل .

والثالث : «كَيْ» نحو : جِئْتُ كَيْ يُكْرَمَنِي زيد .

والرابع : «إِذَنْ» وهي إنما تنصب بشرطين : الأوّل : أن لا يكون ما بعدها معتمداً على ما قبلها أى لا يكون بينهما تعلق ، والثاني : أن يكون مدخولها مستقبلاً نحو : إِذَنْ يَذْهَبَ ، فإن فقد الشرطان أو أحدهما لا تنصب ، أما انتفاء الأوّل فنحو قولك لمن قال : آتيتك أَنَا إِذَنْ أُكْرِمُكَ ، فَإِنَّ أُكْرِمُكَ

[شماره صفحه واقعی : ۸۶]

ص : ۱۸۸۶

متعلق بما قبله لأنه خبره. وأما انتفاء الثاني فنحو قولك لِمَنْ حَدَّثَكَ : إِذْنُ أَطْنَكَ كاذباً ، فإنه للحال. وأما انتفاؤهما فنحو قولك له : أنا إِذْنُ أَطْنَكَ كاذباً.

قال : وينصب يا ضمير «أن» بعد خمسة أحرف وهي : حتى ، واللام ، وأو بمعنى إلى أن ، وواو الجمع ، والفاء في جواب الأشياء الستة : الأمر والنهي والنفى والاستفهام والتمنى والعرض ، نحو : سِرْتُ حَتَّى أَدْخَلَهَا ، وَجِئْتُكَ لِتُكْرِمَنِي ، وَلَا لِمَنْنَكَ أَوْ تُعْطِينِي حَقِّي ، وَلَا- تَأْكُلِ السَّمِيكَ وَتَشْرَبِ اللَّيْنَ ، وَائْتَنِي فَأُكْرِمِكَ ، «وَلَا- تَطْعُوا فِيهِ فَيَحِلَّ عَلَيْكُمْ غَضَبِي» (١) ، وَمَا تَأْتِينَا فَتُحَدِّثْنَا ، وَهَلْ أَسْأَلُكَ فَتُجِيبَنِي وَلَيْتَنِي عِنْدَكَ فَأَفُوزَ ، وَأَلَا تَنْزِلُ بِنَا فَتُصِيبُ خَيْراً مِنَّا.

أقول : وينصب المضارع يا ضمير «أن» بعد الحروف المذكوره أما بعد حتى واللام فلائهما حرفا جز فيجب أن يضم أن بعدهما حتى يصير ما بعدهما في تأويل الاسم فإن حرف الجز لا يدخل على الأفعال ، وأما بعد أو فلائها بمعنى حرف الجز أيضاً أعني إلى ، والتقدير سِرْتُ حَتَّى أَنْ أَدْخَلَهَا وَإِنْ تُكْرِمَنِي وَإِلَى أَنْ تُعْطِينِي حَقِّي أَيْ سِرْتُ حَتَّى دَخُولِي إِيَّاهَا ، وَلَا كِرَامِكَ إِيَّايَ ، وَإِلَى إِعْطَائِكَ حَقِّي.

وأما بعد الواو والفاء فلائ ما قبلهما في غير النفي إنشاء وما بعدهما إخبار وعطف الإخبار على الإنشاء غير مناسب فيجب أن يؤول ما قبلهما بما هو في معناه وحينئذ يصير المعطوف عليه بالضرورة اسماً كما سيتحقق عند بيان معنى الأمثله فيلزم أن يجعل المعطوف أعني المضارع أيضاً في تأويل

[شماره صفحه واقعی : ٨٧]

ص : ١٨٨٧

١- طه : ٨١

الاسم وذلك لا يمكن إلا باضمار أن ، وأما في النفي فليحمله على النهي لأنهما أخوان من حيث إنهما يدلان على ترك الفعل فالتقدير وأن تشرب اللبن ، فإن أكرمك ، فإن يحل ، فإن تحدثنا ، فإن تجيبي ، فإن أفوز ، فإن تصيب ، والمعنى لا يكن منك أكل السمك وشرب اللبن ، وليكن إتيان منك فإكرام مني ، ولا يكن طغيان منكم فحلول غضب مني ، ولم يكن منك إتيان فحديث مني أي لو تأتينا فتحدثنا ولما لم تأتينا فكيف تحدثنا ، وهل يكون سؤال مني فإجابه منك ، وليت لي عندك حصولاً ففوزاً ، وألا نزول لك بنا فإصابه خير منا .

واعلم أن النصب ياضمار «أن» بعد الواو والفاء مشروط بشرطين : أحدهما مشترك ، والآخر مختص . أما المشترك فهو أن يكون قبل الواو والفاء أحد الأمور الستة المذكوره في الكتاب . وأما المختص بالواو فالجمعيه بين ما قبلها وما بعدها .

وأما المختص بالفاء فسببها ما قبلها لما بعدها والمصنف خلط أمثله الواو والفاء اعتماداً على فهم المتعلم فإن كل مثال للواو يجوز أن يقرأ بالفاء وبالعكس .

واعلم أن هذه المواضع تستدعي زياده تحقيق لكن هذا المختصر لا يسع ذلك .

قال : وانجزامه بخمسه أحرف نحو : لم يخرج ، ولما يخضرو ، ولئضرب ، ولا تفعل ، وإن تكرمني أكرمك . وبتسعه أسماء متضمنه معنى «إن» وهي : من وما وأي وأين وأنى ومنى وحيثما وإذ ما ومهما نحو : من يكرمني أكرمه وعليه فقس .

أقول : انجزام المضارع إما بالحروف أو بالأسماء .

[شماره صفحه واقعي : ٨٨]

ص : ١٨٨٨

والحروف الجازمه خمسه ، أربعه منها تجزم فعلاً واحداً وهى : لم ولما ولام الأمر ولاء الناهيه ، وواحده تجزم فعلين وهى إن الشرطيه.

والأسماء الجازمه هى التسعه المذكوره ، وهى إنما تجزم فعلين لأنها متضمنه معنى إن ، فإن قولنا : مَنْ يَكْرِمْنِي أَكْرِمُهُ فى معنى إن يَكْرِمْنِي هو أَكْرِمُهُ أنا فتجزم فعلين كما تجزم إن ، والمذكوره من الأمثله ظاهره والبواقي : ما تَصَيِّغُ أَصْنَعُ وأَيًّا تَضْرِبُ أَضْرِبُ ، وَأَيْنَ تَكُنْ أَكُنْ ، وَأَتَى تَجْلِسُ أَجْلِسُ ، وَمَتَى تَقْعُدُ أَقْعُدُ ، وَحَيْثُمَا تَذْهَبُ أَذْهَبُ ، وَإِذْ ما تَفْعَلُ أَفْعَلُ ، وَمَهْمَا تَضْحَكُ أَضْحَكُ ، وَأَصْلُ مَهْمَا «ما» زيدت عليه ما للتأكيد فصار «ماما» ثم أبدلت الألف هاءً لتحسين اللفظ.

قال : وينجزم بإن مضمرة فى جواب الأشياء الستة التى تجاب بالفاء إلا النفى نحو : اثنتى أَكْرِمُكَ ، وعليه فقس.

أقول : وينجزم المضارع أيضاً بإن الشرطيه حال كونها مضمرة فى جواب الأشياء الستة التى يجيء فى جوابها الفاء أعنى الأمر والنهى والنفى والاستفهام والتمنى والعرض إلا النفى منها فإن إن لا تضم بعدة والأمثله نحو : اثنتى أَكْرِمُكَ أى اثنتى فَإِنَّكَ إن تأتتى أَكْرِمُكَ ، ولا تكفر تدخل الجئه أى لا تكفر فَإِنَّكَ إن لا تكفر تدخل الجئه ، وأينَ بَيْتِكَ أَزْرَكَ أى أين بيتك فَإِنِّي إن أعرف بيتك أَزْرَكَ ، وليتَ لى مَالاً أَنْفَقَهُ أى ليت لى مَالاً فَإِنِّي إن يَحْضُلْ لى مال أَنْفَقَهُ ، وألا تنزل بنا تُصِبْ خيراً أى ألا تنزل فَإِنَّكَ إن تنزل بنا تُصِبْ خيراً. وإنما أضمرت «إن» بعد المذكورات لأن كلاً منها يدل على أن الجزء الثانى مشروط بالجزء الأول فيدل على أن هنا شرطاً مقدراً بخلاف النفى فإن مدخوله قطعى فلا يدل على تعليق ما بعده بشىء فلا يصير دليلاً على تقدير الشرط.

[شماره صفحه واقعى : ٨٩]

ص : ١٨٨٩

قال : ويلحقه بعد ألف الضمير وواوه ويائه نون عوضاً عن الرفع في المفرد نحو : يضربان ويضربون وتضربين ، وذلك في الرفع دون النصب والجزم .

أقول : يلحق المضارع بعد ألف الضمير وواوه ويائه نون عوضاً عن الحركة في المفرد وتكون مكسوره في التنبيه ، ومفتوحه في الجمع قياساً على تشبيه الأسماء وجمعها ، ولحوق النون إنما يكون في الرفع ويحذف في النصب والجزم أما في الجزم فلكونها عوضاً عما يحذف فيه أعني الحركة ، وأما في النصب فللحمل على الجزم فإن الجزم في الأفعال بمنزله الجزم في الأسماء فكما أنّ النصب محمول على الجزم في الأسماء كذلك حمل على ما هو بدل الجزم في الأفعال .

٣- الأمر

قال : الأمر هو ما يؤمر به الفاعل المخاطب على مثال : افعل ، نحو : ضَع ، وضاربٌ ودَحْرَج ، وغيره باللام نحو : لِيُضْرَبْ زيد ، ولتُضْرَبْ أنت ، ولأُضْرَبْ أنا ، وليُضْرَبْ زيد ولأُضْرَبْ أنا .

أقول : لما فرغ من الصنف الثاني شرع في الصنف الثالث أعني الأمر وهو الفعل الذي يؤمر به الفاعل المخاطب حال كونها على مثال افعال نحو : ضَع من تَضَع ، وضاربٌ من تُضاربُ ، ودَحْرَج من تُدَحْرَج ، أو يؤمر به غير الفاعل المخاطب باللام سواء كان المأمور غير الفاعل نحو : لِيُضْرَبْ زيد ، ولتُضْرَبْ أنت ، ولأُضْرَبْ أنا على البناء المجهول في الكلّ أو فاعلاً نحو : لِيُضْرَبْ زيد ، ولأُضْرَبْ أنا على البناء المعلوم فيهما ، والأول يسمّى أمر المخاطب ، والثاني أمر الغائب ومعنى قوله : على مثال افعال ، أن يحذف حرف المضارعه ويجعل الباقي كالمجزوم على وجه يمكن التلّفظ به بأن يكون ما بعد حرف المضارعه متحرّكاً ، أو يزداد في أوّله همزة مفتوحة إن كان من باب الإفعال ، أو مكسوره إن كان من غيره إلّا إذا كان عين فعله مضموماً

[شماره صفحه واقعي : ٩٠]

ص : ١٨٩٠

فإنَّ الهمزة حينئذٍ تضمُّ كما عرفت ، كلَّ ذلك في التصريف ويكون متضمناً معنى أفعل نحو : ضَع فإنَّ معناه افعلُّ الوضع ، وضارب أى افعلُّ المضاربه ، ودحرج أى افعلُّ الدحرجه ، واضرب أى افعلُّ الضرب ، ولذلك خصَّ المثال بأفعل.

٥٢- المتعدى وغير المتعدى

قال : المتعدى وغير المتعدى. فالمتعدى ما كان له مفعول به ويتعدى إلى واحد كضربتُ زيداً أو إلى اثنين نحو : كَسَوْتُهُ جُبَّةً وَعَلَّمْتُهُ فَاضِلاً ، أو إلى ثلاثة نحو : عَلَّمْتُ زَيْدًا عَمراً خَيْرَ النَّاسِ. وغير المتعدى ما يختصُّ بالفاعل كَذَهَبَ زَيْدٌ.

أقول : لَمَّا فرغ من الصنف الثالث شرع في الصنف الرابع والخامس أعنى المتعدى وغير المتعدى ولفظ الكتاب واضح وإِنَّمَا مَثَلُ فِي المتعدى إلى اثنين بمثاليْن لأنَّ المتعدى إلى المفعولين قسمان : قسم يدخل على المبتدأ والخير ويُعَبَّرُ عَنْهُ بِأَنَّ مَفْعُولَهُ الثَّانِي عِبَارَةً عَنِ الْأَوَّلِ نحو : عَلَّمْتُ زَيْدًا فَاضِلاً فَإِنَّ الْأَصْلَ زَيْدٌ فَاضِلاً وَالْفَاضِلُ نَفْسُ زَيْدٍ. وقسم ليس كذلك نحو : كَسَوْتُ زَيْدًا جُبَّةً فَإِنَّ زَيْدًا وَجُبَّةً لَيْسَا بِمَبْتَدَأٍ وَخَيْرٌ لِأَنَّ الْجِبَّةَ غَيْرُ زَيْدٍ فَآتَى لِكُلِّ قِسْمٍ بِمِثَالٍ.

قال : وللتعديهِ ثلاثة أسباب الهمزة ، وتثقيل الحشو ، وحرف الجزر ، نحو : أَذْهَبْتُهُ وَفَرَّخْتُهُ وَخَرَجْتُ بِهِ.

أقول : التعديهِ جعل الشيء متعدياً وذلك الشيء قد يكون لازماً فيجعل متعدياً إلى مفعول واحد كالأمتله المذكوره فإنَّ كَلَّماً مِنْ ذَهَبٍ وَفَرَّخَ وَخَرَجَ لَازِمٌ ، وقد صار بالهمزة والتشديد والباء متعدياً إلى مفعول واحد ، وقد يكون متعدياً في الأصل إلى واحد فيجعل متعدياً إلى اثنين نحو : عَلَّمْتُهُ

[شماره صفحه واقعى : ٩١]

الْقُرْآنَ ، فَإِنَّ عِلْمَ بِمَعْنَى عَزَفَ مُتَعَدِّ إِلَى مَفْعُولٍ وَاحِدٍ وَبِالتَّشْدِيدِ صَارَ مُتَعَدِّاً إِلَى اثْنَيْنِ ، وَقَدْ يَكُونُ مُتَعَدِّاً إِلَى اثْنَيْنِ فَيَجْعَلُ مُتَعَدِّاً إِلَى ثَلَاثِهِ نَحْوُ : أَعْلَمْتُ زَيْدًا عَمْرًا فَاضِلًا ، فَإِنَّ عِلْمَ الْمُتَعَدِّى إِلَى مَفْعُولَيْنِ قَدْ صَارَ بِالْهَمْزِ مُتَعَدِّاً إِلَى ثَلَاثِهِ .

٦-المبنى للمفعول

قال : المبنى للمفعول هو فعل ما لم يسم فاعله . ويسند الى مفعول به إلا إذا كان الثانى فى باب علمت والثالث فى باب أعلمت ، وإلى المصدر والظرفين نحو : ضُربَ زيدٌ ، ومُرَّ بعَمْرٍو وسيرَ سَيِّراً شديداً ، وسيرَ يوماً كذاً ، وسيرَ فرسخان.

أقول : لَمَّا فَرِغَ مِنَ الصَّنْفِ الرَّابِعِ وَالْخَامِسِ شَرَعَ فِي الصَّنْفِ السَّادِسِ أَعْنَى الْمَبْنِيِّ لِلْمَفْعُولِ ، وَهُوَ فَعَلَ لِلْمَفْعُولِ أَى فَعَلَ أُسْنَدَ إِلَى مَفْعُولٍ بِهِ لَمْ يَسْمَ فَاعِلَ ذَلِكَ الْمَفْعُولِ وَتَرَكَ التَّسْمِيَةَ قَدْ يَكُونُ لِلْجَهْلِ بِالْفَاعِلِ أَوْ لِتَعْظِيمِهِ أَوْ لِتَحْقِيقِهِ مَعَ قَصْدِ الْإِخْتِصَارِ . وَشَرْطُهُ فِي الْمَاضِي أَنْ يَكْسُرَ مَا قَبْلَ آخِرِهِ وَيَضْمَ أَوَّلَهُ فَقَطْ إِنْ لَمْ يَكُنْ فِيهِ هَمْزٌ وَلَا تَاءٌ ، وَمَعَ الثَّلَاثِ إِنْ كَانَ فِيهِ هَمْزٌ ، وَمَعَ الثَّانِي إِنْ كَانَ فِيهِ تَاءٌ ، وَفِي الْمَضَارِعِ أَنْ يَضْمَ أَوَّلَهُ وَيَفْتَحَ مَا قَبْلَ الْآخِرِ لِنَاءً يَلْتَبِسُ بِنَاوِهِ بغيره فَإِنَّهُ لَوْ لَمْ يَضْمَ الْأَوَّلَ فِي الْمَاضِي لَمْ يَحْصُلِ الْفَرْقُ فِي بَابِ عِلْمٍ وَلَوْ لَمْ يَكْسُرْ مَا قَبْلَ الْآخِرِ لَمْ يَحْصُلِ الْفَرْقُ فِي بَابِ أَكْرَمَ إِذْ يَلْتَبِسُ بِالْمَتَكَلِّمِ الْمَبْنِيِّ لِلْمَفْعُولِ مِنْ مَضَارِعِهِ فَإِنَّهُ لَا اعْتِمَادَ عَلَى حَرْكِهِ الْآخِرِ لِأَنَّهَا تَزُولُ فِي الْوَقْفِ وَلَوْ لَمْ يَضْمَ الثَّلَاثَ فِيمَا أَوَّلَهُ الْهَمْزُ نَحْوُ : اسْتَخْرَجَ لِالتَّبَسُّ بِالْأَمْرِ عِنْدَ الْوَصْلِ وَالْوَقْفِ نَحْوُ : وَاسْتَخْرَجَ ، وَلَوْ لَمْ يَضْمَ الثَّانِي فِيمَا أَوَّلَهُ التَّاءَ نَحْوُ : تَعَلَّمَ ، وَتُعْوَهْدَ لِالتَّبَسُّ بِمَضَارِعِ بَابِ التَّفْعِيلِ وَالْمَفَاعِلِ ، وَلَوْ لَمْ يَضْمَ الْأَوَّلَ فِي الْمَضَارِعِ لَمْ يَحْصُلِ الْفَرْقُ فِي بَابِ يَعْلَمُ ، وَلَوْ لَمْ يَفْتَحَ مَا قَبْلَ الْآخِرِ لَمْ يَحْصُلِ الْفَرْقُ فِي بَابِ

[شماره صفحه واقعی : ٩٢]

ص : ١٨٩٢

يكرم ، ويسند فعل ما لم يسم فاعله إلى المفعول به سواء كان بلا واسطه نحو : ضرب زيد ، أو مع واسطه نحو : مرَّ بعمرٍ ، إلّا إذا كان ذلك المفعول به المفعول الثانى فى باب علمت أى فى أفعال القلوب فإنه لا يسند إليه فلا يقال فى علمت زيداً فاضلاً ، علم فاضل زيداً ، لأنّ المفعول الثانى فى أفعال القلوب مسند إلى الأول فلو أقيم مقام الفاعل لصار مسنداً إليه والشىء الواحد لا يكون مسنداً ومسنداً إليه فى حاله واحده. ويعلم من ذلك أنه لا يجوز أيضاً إسناده إلى المفعول الثالث فى باب علمت لأنه فى الحقيقة هو الثانى فى باب علمت وإنما قيّد بالثانى لأنه يجوز أن يسند إلى الأول فى باب علمت وإليه وإلى الثانى فى باب علمت لأنّ الأول فى باب علمت والثانى فى باب علمت مسنداً إليهما.

وإذا أقيما مقام الفاعل يكونان مسنداً إليهما أيضاً والأول فى علمت ليس بمسند ولا مسند إليه وإذا أقيم مقام الفاعل يصير مسنداً إليه ولا امتناع فى شىء من ذلك وإنما قيّد الثانى بباب علمت احترازاً من الثانى فى غيره ممّا لا يكون مفعوله الثانى عبارته عن الأول نحو : أعطيت زيداً درهماً ، فإنه يجوز أن يقال : أعطى درهم زيداً وأعطى زيد درهماً لأنّ مفعولى أعطيت ليسا بمبتدأ وخبر فلا يكون ثانيهما مسنداً إلى الأول فلا يلزم محذور لكن المفعول الأول أولى من الثانى لأنّ الأول آخذ أعنى زيداً والثانى مأخوذ أعنى درهماً. ويسند أيضاً إلى المصدر نحو : سيرَ سيرٌ شديداً ، وإنما وصف المصدر ليعلم أنه لا يجوز إقامه المصدر التأكيدى مقام الفاعل من غير وصف إذ لا فائده فى ذلك لأنّ الفعل يدلّ وحده على ما يدلّ عليه المصدر التأكيدى وحذف الفاعل وإقامه المفعول مقامه ينبغى أن يفيد فائده متجدده ويسند أيضاً إلى الطرفين أعنى ظرف الزمان نحو : سيرَ يوم كذا ، وظرف المكان نحو : سير فرسخان.

[شماره صفحه واقعى : ٩٣]

ص: ١٨٩٣

واعلم أنه لا يجوز إقامه المفعول له والمفعول معه مقام الفاعل وأنه إذا وجد المفعول به في الكلام لا يجوز أيضاً أن يقام غيره مقام الفاعل.

٧- أفعال القلوب

قال : أفعال القلوب وهي : ظننت ، وحسبت ، وخلت ، وزعمت ، وعلمت ، ورأيت ، ووجدت. تدخل على المبتدأ والخبر فتنصبهما على المفعوليه نحو : ظننت زيدا منطلقاً.

أقول : لما فرغ من الصنف السادس شرع في الصنف السابع أعنى أفعال القلوب وهي سبعة أفعال تدل على شك أو يقين ، ثلاثه منها للشك وهي : ظننت ، وحسبت ، وخلت. وثلاثه منها لليقين نحو : علمت ، ووجدت ، ورأيت. وواحد منها يشترك أي يستعمل تاره للشك وأخرى لليقين وهو زعمت. وإنما سميت أفعال القلوب لكونها عبارة عن الإدراك المتعلق بالقلب والباقي ظاهر.

قال : وحسبت ، وخلت لا- زمان لذلك دون الباقيه فإنك تقول : ظننته أي أتهمته ، وعلمته أي عرفته ، وزعمت ذلك أي قلته ، ورأيته أي أبصرته ، ووجدت الضالّه أي صادفتها.

أقول : وحسبت وخلت لا زمان للدخول على المبتدأ والخبر ، ونصبهما على المفعوليه دون الخمسه الباقيه فإن كلاً منها قد يستعمل بمعنى فعل متعد إلى مفعول واحد إذ ظننت قد يكون من الظنّه (بكسر الظاء) بمعنى التهمه. وهي لا- تستدعي إلماً مفعولاً واحداً ، وكذا العلم بمعنى المعرفة ، والزعم بمعنى القول ، والرؤيه بمعنى الإبصار ، والوجدان بمعنى المصادفه ، والأمثله ظاهره.

قال : ومن شأنها جواز الإلغاء متوسطه أو متأخره نحو : زيد ظننت مقيم ،

[شماره صفحه واقعي : ٩٤]

ص: ١٨٩٤

وزيد مقيم ظننت. والتعليق نحو: علمت لزيد منطلق، وأزيد عندك أم عمرو؟ وأيهم في الدار؟ وما زيد بمنطلق.

أقول: ومن شأن أفعال القلوب أي ومن خصائصها جواز الإلغاء وهو إبطال علاقته المفعوليّة لفظاً ومعنىّ بينها وبين مفعولها حال كون تلك الأفعال متوسّطه بين المفعولين نحو: زيد ظننت مقيم، أو متأخّره عنهما نحو: زيد مقيم ظننت، وذلك لأنّ هذه الأفعال بتقدّم أحد مفعولها أو كليهما عليها يضعف عملها مع أنّ مفعولها كلام تامّ بدون عملها فيهما وبذلك يحصل ما هو الغرض منها فيجوز الإلغاء لذلك والإعمال لكونها أفعالاً والأفعال لقوّه عملها لا يمنع من العمل بتقدّم مفعولها عليها ومن شأنها أيضاً التعليق وهو إبطال علاقته المفعوليّة بينها وبين مفعولها لفظاً لا معنىً وذلك إذا وقعت قبل لام الابتداء نحو: علمت لزيد منطلق أو قبل حرف الاستفهام نحو: علمت أزيد عندك أم عمرو، أو قبل اسم الاستفهام نحو: علمت أيهم في الدار، أو قبل حرف النفي نحو: علمت ما زيد بمنطلق، وإنّما يبطل التعليق اللفظي قبل هذه الكلمات لأنّها تستحقّ صدر الكلام فلو عملت هذه الأفعال فيما بعدها لبطلت صدارتها ولم يبطل التعليق المعنوي لأنّ هذه الأفعال واقعه على ما بعد هذه الكلمات في المعنى.

٨- الأفعال الناقصة

قال: الأفعال الناقصة وهي: كان، وصار، وأصبح، وأمسى، وأضحى، وظلّ، وبات، وما زال، وما برح، وما فتى، وما نفكك، وما دام، وليس. ترفع الاسم وتنصب الخبر نحو: كان زيداً منطلقاً.

أقول: لما فرغ من الصنف السابع شرع في الصنف الثامن أعنى الأفعال الناقصة وهي أفعال وضعت لتقرير الفاعل على صفه والمذكوره منها في الكتاب ثلاثة عشر وهي تدخل على المبتدأ والخبر كأفعال القلوب إلّا أنّها

[شماره صفحه واقعي: ٩٥]

ص: ١٨٩٥

ترفع المبتدأ ويسمى اسمها وتنصب الخبر ويسمى خبرها كما تقدم ، وإنما سميت الأفعال الناقصة ناقصة لنقصانها عن سائر الأفعال فإنها لا تتم كلاماً مع فاعلها بل تحتاج إلى الخبر نحو : كان زيداً قائماً ، فإن كان تدلّ على تقرير الفاعل أعنى زيداً على صفة وهي القيام .

قال : وكان تكون ناقصة وتامة نحو : كان الأمر أى وقع ، وزائده نحو : ما كان أحسن زيداً ، ومضمراً فيها ضمير الشأن نحو : كان زيداً منطلقاً أى الشأن .

أقول : لما عدّ الأفعال الناقصة شرع فى بيان معانيها ولم يبين غير معنى كان لأنه أصل الباب ولهذا سمى المرفوع فى هذا الباب اسم كان والمنصوب خبر كان .

وكان على أربعة أضرب : لأنها تكون ناقصة أى تدلّ على ثبوت خبرها لاسمها فى الزمان الماضى إما دائماً نحو : كان الله قادراً ، وإما منقطعاً نحو : كان الفقير ذا مالٍ .

وتامة أى غير محتاجة إلى الخبر : كان الأمر .

وزائده أى غير محتاج إليها نحو : ما كان أحسن زيداً ، ومضمراً فيها ضمير الشأن نحو : كان زيداً منطلقاً ، فإن اسم كان هذه ضمير يعود إلى الشأن وزيد مبتدأ ومنطلق خبره والجملة خبر كان والتقدير كان الشأن زيد منطلق ، وهذا القسم من أقسام الناقصة أيضاً إلا أنّها مختصة بكون اسمها ضمير الشأن وخبرها جملة .

وصار للانتقال من حال إلى حال إما بحسب العوارض نحو : صار زيداً غنياً أو بحسب الذات نحو : صار الطين حُرْفًا .

وأصبح وأضحى وظلّ وبات وأمسى للدلالة على اقتران مضمون الجملة

[شماره صفحه واقعى : ٩٦]

ص : ١٨٩٦

بأوقاتها الخاصه أعنى الصباح والمساء والضحي والظلول والبيتوته نحو : أصبح زيدٌ مكرراً ، المعنى اقتران تكرير زيد بالصباح وكذا الباقي.

وما زال وما برحَ وما فتئ وما انفكَّ للدلاله على استمرار ثبوت خبرها لفاعلها من زمان صلح الفاعل لقبول ذلك الخبر نحو : ما زال زيدٌ أميراً ، بمعنى ثبوت امارته من زمان صلح الفاعل لقبولها إلى حين هذا القول.

وما دام لتوقيت أمر بمدّه ثبوت خبرها لاسمها نحو : اجلس ما دام زيدٌ جالساً ، فإنّ جلوس المخاطب مؤقّت بمدّه ثبوت جلوس زيد.

وليس لنفى الحال.

قال : ويجوز تقديم خبرها على اسمها وعليها إلّا ما فى أوله «ما» فإنّه لا يتقدّم عليه معموله ولكن يتقدّم على اسمه فقط.

أقول : يجوز تقديم خبر الأفعال الناقصه على اسمها نحو : كان منطلقاً زيدٌ ، وعلى أنفسها نحو : منطلقاً كان زيدٌ ، وذلك لقوّه عملها لأنها أفعال إلّا ما فى أوله «ما» من هذه الأفعال فإنّه لا يتقدّم عليه معموله ولكن يتقدّم على اسمه فحسب فلا يقال : أميراً ما زال زيدٌ ، بل إنّما يقال : ما زال أميراً زيدٌ ، وذلك لأنّ «ما» يقتضى صدر الكلام فلو قدّم الخبر عليها لبطلت صدارتها.

٩-أفعال المقاربه

قال : أفعال المقاربه وهى : عسى ، وكادَ ، وأوشك ، وكربَ ، عملها كعمل كان إلّا أنّ خبر عسى «أنّ» مع الفعل المضارع نحو : عسى زيدٌ أنّ يخرجَ ، وقد يقع أنّ مع الفعل المضارع فاعلاً لها ويقتصر عليه نحو : عسى أنّ يخرجَ زيدٌ.

أقول : لما فرغ من الصنف الثامن شرع فى الصنف التاسع أعنى أفعال

[شماره صفحه واقعى : ٩٧]

ص : ١٨٩٧

المقاربه ، وهى أفعال وضعت لدنو الخبر رجاءً أو حصولاً أو أخذاً فيه وهذه هى الأربعة المذكوره فى الكتاب ، وألحِقَ بها أَخَذَ ، وَجَعَلَ ، وَطَفِقَ. عملها كعمل كان أى ترفع الاسم وتنصب الخبر لكن خبر عسى يجب أن يكون فعلاً مضارعاً دخل عليه «أن» لأنَّ عسى لمقاربه الاستقبال ، وأنَّ ممَّا يختصُّ به المضارع المشترك بين الاستقبال والحال بالاستقبال ، ويكون عسى حينئذٍ بمعنى قارب والخبر فى تأويل المصدر نحو : عسى زَيْدٌ أَنْ يَخْرُجَ أى قارب زيد الخروج وقد يقع «أن» مع الفعل المضارع فاعلاً لعسى ويقتصر حينئذٍ عليه فلا يذكر لها خبر إذ لا يحتاج إلى الخبر بل يكون بمعنى قرب نحو : عسى أَنْ يَخْرُجَ زَيْدٌ أى قَرَبَ خروجه.

قال : وخبر اليواقى الفعل المضارع بغير أن نحو : كاد زيدٌ يَخْرُجُ.

أقول : هذا ظاهر وهنا زياده فى بعض النسخ ونسخه الأصل ما كتبناه ولا مزيد عليها ، وحاصل تلك الزيادة أنه يجوز تشبيه كاد بعسى فى دخول أن على خبرها نحو : كاد زيدٌ أَنْ يَخْرُجَ ، وفى وقوع أن مع الفعل المضارع فاعلاً لها نحو : كادَ أَنْ يَخْرُجَ زيدٌ. ويجوز أيضاً تشبيه عسى بكاد فى جواز حذف أن من خبرها نحو : عسى زيدٌ يَخْرُجُ. وإنَّ كَرَبَ على وزن نَصَرَ ، وأَوْشَكَ مثل كاد فى الاستعمال نحو : كَرَبَ زيدٌ يفعل ، وأوشك زيدٌ يقول.

واعلم أنَّ أَخَذَ ، وَجَعَلَ ، وَطَفِقَ مثل كاد فى الاستعمال فيقال : أَخَذَ وَجَعَلَ وَطَفِقَ زيدٌ يَقُولُ.

١٠- فعلا المدح والذم

قال : فعلا المدح والذم وهما : نعم ، وبئس ، يدخلان على اسمين مرفوعين أولهما يسمى الفاعل والثانى المخصوص بالمدح أو الذم نحو : نعم الرجلُ

[شماره صفحه واقعى : ٩٨]

ص : ١٨٩٨

زيدٌ ، وبئستِ المرأةُ دَعْدُ.

أقول : لما فرغ من الصنف التاسع شرع فى الصنف العاشر أعنى فعلى المدح والذمّ. وفعل المدح والذمّ ما وضع لإنشاء مدح أو ذمّ والأصل فيه نعم وبئس ، والدليل على فعليتهما لحوق تاء التأنيث الساكنة بهما نحو : زعمتُ وبئستُ والباقي واضح.

قال : وحقّ الأوّل التعريف بلام الجنس وقد يضمّر ويفسّر بنكره منصوبه نحو : نعم رجلاً زيدٌ.

أقول : وحقّ فاعل فعلى المدح والذمّ إذا كان مظهراً أن يكون معرّفاً بلام الجنس لكونهما موضوعين للمدح والذمّ العائين ولام الجنس يفيد العموم ، وقد يضمّر فاعلهما ويفسّر بنكره منصوبه ، وإنما يجب التفسير لئلا يبقى مبهماً ، وإنما يفسّر بالنكره لأنّ الغرض يحصل بها فلو عزّفت لبقى التعريف ضائعاً.

واعلم أنّ المضاف إلى المعرّف بلام الجنس كالمعرّف نحو : نعم صاحبُ المالِ زيدٌ.

قال : وقد يحذف المخصوص نحو قوله تعالى : «فَنِعْمَ الْمَاهِدُونَ».

أقول : الحذف إنّما يجوز إذا دلّ عليه قرينه كما فى الآية فإنه لما قال : «وَالأَرْضَ فَرَشْنَاها فَنِعْمَ الْمَاهِدُونَ» (١) علم أنّ التقدير فنعم الماهدون نحنُ.

قال : وحبذا يجرى مجرى نعم ، فيقال : حبذا الرجل زيد ، وحبذا رجلاً

[شماره صفحه واقعى : ٩٩]

ص : ١٨٩٩

١- الذاريات : ٤٨.

زيدٌ ، وساءٌ يجرى مجرى بئس.

أقول : حَبَّ أصله حَبَّبَ بضمِّ العين فادغم ثم ركب مع فاعله وهو ذا للتخفيف فصارا كالكلمة الواحدة ومعناه صار محبوباً جداً وإنما لم يجعله من أفعال المدح بل جعله جارياً مجرى نعم لامتيازها بأمور : منها : أنَّ فاعله لا يكون إلَّا ذا لأنَّ الغرض أعنى الإبهام فى المدح يحصل به فإنَّه من المبهمات.

ومنها : أنَّه لا يشئى ولا يجمع ولا يؤنث لأنَّه كالمثل والأمثال لا تتغير.

ومنها : أنَّه لا يجب ذكر التفسير بعد إضمار فاعله بل يجوز أن يقال : حببنا رجلاً زيدٌ ، وحببنا زيدٌ بخلاف نَعَمَ فإنَّه يجب ذلك التفسير فيه لأنَّ الفاعل فى حببنا مذكور وفى نَعَمَ مستتر فجعل ذكر التمييز فى نَعَمَ كالبدل عنه وهذا الاستعمال أعنى حببنا الرجل زيدٌ إنما هو عند من لم يجعل «ذا» فاعلاً له بناء على أنَّه صار كالجاء منه بالتركيب فخرج عن الفاعليته ، وأما من يجعل «ذا» فاعلاً له فلا يأتى بعده فاعلاً بلفظ الرجل لأنَّ الفاعل لا يكون إلَّا واحداً.

وساءٌ يجرى مجرى بئس نحو : ساءَ الرجل زيدٌ ، وساءَ مثلاً القوم ، وإنما لم يجعله من أفعال الذمِّ لأنَّه ربَّما يستعمل من غير استعمال بئس فيقال فى الخير : ساءنى فلان بمعنى نقيض سزنى بخلاف بئس فإنَّه لا يستعمل إلَّا فى الإنشاء.

١١- فعلا التعجب

قال : فعلا التعجب وهما : «ما أفعل زيدا» و «أفعل به». ولا يبينان إلَّا من الثلاثى المجزء ليس بمعنى أفعل و افعال.

أقول : لَمَّا فرغ من الصنف العاشر شرع فى الصنف الحادى عشر أعنى فعلى

[شماره صفحه واقعى : ١٠٠]

ص: ١٩٠٠

التعجب وهما : فعلان موضوعان لإنشاء التعجب أحدهما على مثال «ما أفعله» نحو : ما أَحْسَنَ زيداً ، والثاني على مثال «أفعل به» نحو : أَحْسِنَ بزيد ، ومعناهما أن زيداً أَحْسَرُنُ جداً. وإنما لا- يبينان إلّا من الثلاثي المجزّد لأنّ هذين البنائين لا- يمكن من غيره وإنما يجب أن لا يكون بمعنى افعلّ وافعالّ أى لا يكون من الألوان والعيوب لأنّ أفعلّ التعجب يشبه أفعلّ التفضيل في المبالغه وقد عرفت أنّ أفعلّ التفضيل لا يبنى من الألوان والعيوب.

قال : ويتوصّل إلى التعجب فيما وراء ذلك بأشدّ ونحو ذلك فيقال : ما أَشَدَّ دَحْرَجَتُهُ ، وما أكثر استخراجه ، وما أبلغ سواده ، وما أَقْبَحَ عَوْرَهُ.

أقول : إذا أريد بناء التعجب فيما وراء ذلك أى الثلاثي المجزّد الّذى ليس بمعنى افعلّ وافعالّ أى فى الثلاثي المزيد أو فى غير الثلاثي أو فى الثلاثي المجزّد اللوني والعيبيّ يتوصّل «بأشدّ» ونحوه ، أى يجعل ذلك وسيله إليه بأن يبنى التعجب منه ويجعل ذلك المزيد أو اللون أو غيرهما مفعولاً له فإنّه يفيد حينئذٍ ما كان يفيدته التعجب المبنى من نفس ذلك المزيد أو اللونيّ أو غيرهما فيقال فى غير الثلاثي : ما أَشَدَّ دَحْرَجَتُهُ ، وفى اللونيّ : ما أبلغ سَوَادَهُ ، وفى العيبيّ : ما أقبح عَوْرَهُ ، وفى المزيد : ما أكثر استخراجه ، وإن شئت قلت : أشدّد بدحرجته ، وأبلغ بسواده ، وأقبح بعوره ، وأكثر باستخراجه ، والمعنى على ما كان فى ما أَحْسَنَ زيداً ونحو : أشدّ ، أبلغ وأقبح وأنتم وأكثر وأكمل.

قال : و «ما» فى ما أفعلّ زيداً مبتدأ وأفعلّ خبره.

أقول : هذا مذهب سيويه وعند الأخفش «ما» مبتدأ بمعنى الذى وأفعلّ

[شماره صفحه واقعى : ١٠١]

ص: ١٩٠١

صله والخبر محذوف والتقدير الذي أحسنَ زيداً شىء ، وأما أحسنَ بزيد فعند سيوييه أصله أحسن زيد أى صار ذا حُسنٍ ، فأحسَنَ فعل ماضٍ ، وزيد فاعله نقل عن صيغته الإخبار إلى الإنشاء وزيدت الباء في فاعله كما في «كَفَى بِاللَّهِ» (١) وعند الأخفش أمر وفاعله مستتر والمأمور كل واحد بأن يجعل زيد أحسنَ والباء زائده في المفعول كما في قوله تعالى : «وَلَا تُلْقُوا بِأَيْدِيكُمْ إِلَى التَّهْلُكَةِ» (٢).

باب الحرف و أصنافه

إشاره

قال : باب الحرف وهو ما دلّ على معنى في غيره وأصنافه : حروف الإضافه ، الحروف المشبّهه بالفعل ، حروف العطف ، حروف النفي ، حروف التنبيه ، حروف النداء ، حروف التصديق ، حروف الاستثناء ، حرف الخطاب ، حروف الصله ، حرف التفسير ، الحرفان المصدريان ، حروف التحضيض ، حرف التقريب ، حروف الاستقبال ، حرف الاستفهام ، حرف الشرط ، حرف التعليل ، حرف الردع ، اللامات ، تاء التأنيث الساكنه ، النون المؤكّده ، هاء السكت.

أقول : لمّا فرغ من القسم الثاني من أقسام الكلمه - وهو الفعل - شرع في القسم الثالث أعنى الحرف ، وهو ما دلّ على معنى في غيره أى كلمه تدلّ على معناها بواسطه الغير كما سيحىء بعد هذا ، ولمّا كان هذا القسم أيضاً ذا أصناف أراد أن يبيّن أصنافه كما بيّن أصناف أخويه فعدها مجمله ثم ابتدأ في بحث كل واحد منها مفضّله بالترتيب ، وأصناف الحروف

[شماره صفحه واقعى : ١٠٢]

ص: ١٩٠٢

١- الزّعد : ٤٣.

٢- البقره : ١٩٥.

المذكوره فى هذا الكتاب ثلاثه وعشرون وستعرف كل واحد فى موضعه.

١-حروف الإضافه

قال : حروف الإضافه وهى : الحروف الجازه ، فمنّ للابتداء ، وإلى وحتّى للانتهاه ، وفى للوعاء ، والباء للإلصاق ، واللام للاختصاص ، وربّ للتقليل ويختصّ بالنكرات ، ووأو القسم وباؤه وتاؤه وعلى للاستعلاء ، وعن للمجاوزه ، والكاف للتشبيه ، ومدّ ومنذ للابتداء فى الزمان ، وحاشا وعدا وخلا للاستثناء.

أقول : سمّيت هذه الحروف حروف الإضافه والجاهزه لأنها تضيف أى تنسب معنى الفعل أو شبهه وتجرّه إلى مدخولها نحو : مررت بزید ، فإنّ الباء تنسب معنى المرور وتجرّه إلى مدخولها وهى سبعة عشر حرفاً : الأول : مِنْ وهى فى الأصل لابتداء الغايه أى تفيد معنى الابتداء ويعرف باستقامه تقدير «إلى» فيما بعدها نحو : سِرْتُ مِنَ البصره ، يعنى ابتداء سيرى من البصره.

وقد تستعمل للتبيين أى يجوز أن يجعل مكانها الذى هو كقوله تعالى : «فَأَجْتَبَيْتُهَا الرَّجْسَ مِنَ الْأَوْثَانِ» (١) يعنى الذى هو الوثن.

وقد تكون للتبعيض أى يجوز أن يجعل مكانها بعض نحو : أخذت من الدراهم ، يعنى بعض الدراهم.

وقد تكون زائده أى يجوز حذفها نحو : ما جاءنى من أحد يعنى أحد.

والثانى ، والثالث : إلى وحتّى وهما للانتهاه أى تفيدان معناه والفرق بينهما أنّ ما بعد إلى لا يجب أن يدخل فى حكم ما قبلها بخلاف حتّى فإنه يجب ذلك فيها فإذا قلت : أكلت السمكه إلى رأسها ، يكون المعنى

[شماره صفحه واقعى : ١٠٣]

ص: ١٩٠٣

١- الحجج : ٣٠.

انتهاء أكلى عند الرأس ، ولا يجب أن يكون الرأس مأكولاً أيضاً بخلاف ما إذا قلت : أَكَلْتُ السَّمَكَةَ حَتَّى رَأْسِهَا ، فالمعنى يكون انتهاء أكلى بالرأس فيجب أن يكون الرأس مأكولاً أيضاً.

والرابع : فى و هى للوعاء أى للظرفيه نحو أَلْمَالُ فى الكيس .

والخامس : الباء و هى للإصاق فى الأصل نحو : مررت بزيد أى التصق مرورى بمكان قريب من مكان زيد . وباء القسم فى نحو أَقْسَمْتُ بِاللَّهِ من هذا القبيل إذ المعنى التصق قَسَمِي بلفظ الله .

وقد تستعمل للاستعانه نحو : كَتَبْتُ بِالْقَلَمِ أى باستعانه القلم .

وللمصاحبه أى بمعنى مع نحو : اشْتَرَيْتُ الْفَرَسَ بسرجه ولجامه أى معهما .

وللتعديه نحو : ذَهَبْتُ بِزَيْدٍ أى أَذْهَبْتُهُ .

وللظرفيه نحو : جَلَسْتُ بالمسجد أى فى المسجد .

وقد تكون زائده نحو : « كَفَى بِاللَّهِ شَهِيدًا » (١) أى كفى الله .

والسادس : اللام وهى للاختصاص نحو : الجَلَّ لِلْفَرَسِ أى مختص به .

وقد تكون للتعليل أى بمعنى « كى » نحو : جئتك لتكرمنى يعنى كى تكرمنى .

وقد تكون زائده كما فى قوله تعالى : « رَدِفَ لَكُمْ » (٢) أى ردفكم .

والسابع : رَبٌّ وهى للتقليل أى تدل على تقليل نوع من جنس نحو : رَبُّ رجلٍ كريمٍ لقيته ، المعنى أن الرجال الكرام الذين لقيتهم وإن كانوا كثيرين لكنهم بالقياس إلى الذين ما لقيتهم قليلون .

ويختص رَبٌّ بالنكرات أى لا تدخل على المعارف لأن ما هو الغرض

[شماره صفحه واقعى : ١٠٤]

ص : ١٩٠٤

١- الزعد : ٤٣ .

٢- النمل : ٧٢ .

منها أعتى الدلالة على تقليل نوع من جنس يحصل بدون التعريف فلو عرّف مدخولها لكان التعريف ضائعاً ، ويجب أن تكون النكرة التي دخلت عليها ربّ موصوفه كما ذكرناه ليجعل الوصف ذلك الجنس النكرة نوعاً فيحصل الغرض ، وقد تلحق «ما» برّب فتمنعها عن العمل وتسمّى ما الكافّة وحينئذٍ يجوز أن يدخل على الأفعال نحو : ربّما قام زيد.

والثامن ، والتاسع : واو القسم وتأؤه نحو : وَاللّٰهِ وَتَاللّٰهِ لَأَفْعَلَنَّ كَذَا.

واعلم أنّ الأصل في القَسَمِ الباء والواو تبدل منها عند حذف الفعل فقولنا : والله في معنى أقسمت بالله والتاء تبدل من الواو في تالله خاصه فالباء لأصالتها تدخل على المظهر والمضمر نحو : بالله وبك لأفعلنّ ، والواو لا تدخل إلّا على المظهر لنقصانها عن الباء فلا يقال : وَكَأَنَّ لَأَفْعَلَنَّ كَذَا ، والتاء لا تدخل على المظهر إلّا على لفظ الله لنقصانها عن الواو.

والعاشر : على وهي للاستعلاء نحو : زيد على السطح أي مُسْتَعْلٍ عليه.

والحادى عشر : عن وهي للمجازة نحو : رميت السهم عن القوس أي جعلته مجاوزاً عنه.

والثاني عشر : الكاف وهي للتشبيه نحو : الذي كزيد أخوك أي الذي شبّه بزيد أخوك.

وقد تكون زائده كقوله تعالى : «لَيْسَ كَمِثْلِهِ شَيْءٌ» (١) أي ليس شيء مثله.

والثالث عشر ، والرابع عشر : مُدٌّ ومُنْدٌ وهما للابتداء في الزمان ، وقد عرفت معنى الابتداء نحو : ما رأيتُهُ مُدٌّ يوم الجمعة أي ابتداء زمان انتفاء رؤيتي يوم الجمعة.

[شماره صفحه واقعی : ١٠٥]

ص: ١٩٠٥

١- الشورى : ١١.

والخامس عشر ، والسادس عشر ، والسابع عشر : حاشا وعدا وخلا ، وهي للاستثناء أى بمعنى إلا نحو : جاءنى القوم حاشا زيد أى إلا زيدا . وقد مرّ ذلك فى المستثنى .

واعلم أنّ حروف الجزّ قد تحذف وينصب مدخولها ويقال إنّهُ منصوب على نزع الخافض أو على المفعوليه كقوله تعالى : «وَإِخْتَارَ مُوسَى قَوْمَهُ» (١) أى من قومه .

٢- الحروف المشبّهه بالفعل

قال : الحروف المشبّهه بالفعل إنّ وأنّ للتحقيق ، ولكنّ للاستدراك ، وكأنّ للتشبيه وليتّ للتمنى ولعلّ للترجى .

أقول : لما فرغ من الصنف الأوّل من أصناف الحروف شرع فى الصنف الثانى أعنى الحروف المشبّهه بالفعل ، ووجه شبّهها بالفعل : لفظى ومعنوى .

أما اللفظى فلكونها ثلاثيه ورباعيه مفتوح الآخر كالماضى .

وأما المعنوى فلكون كلّ واحد منها بمعنى الفعل فإنّ معنى إنّ وأنّ حَقَّقْتُ ، ومعنى لكنّ استدركتُ ، ومعنى كأنّ شبّهتُ ، ومعنى ليتّ تمنيتُ ، ومعنى لعلّ ترجيتُ ، وقد تقدّم كيفيه عمل هذه الحروف والغرض ها هنا بيان أحوالها كما سيجىء بعين هذا .

قال : وإنّ المكسوره مع ما بعدها جمله ، وأنّ المفتوحه مع ما بعدها مفرده فاكسر فى مضافّ الجمل وافتح فى مضافّ المفرد نحو : إنّ زيدا مُطَلِّقٌ ، وعَلِمْتُ أنّك خارجٌ .

[شماره صفحه واقعى : ١٠٦]

ص : ١٩٠٦

١- الأعراف : ١٥٥ .

أقول : إنَّ المكسوره وأنَّ المفتوحه كلاهما تدخلان على الجملة الاسميَّه أعنى المبتدأ والخبر ، والفرق بينهما أنَّ مدخول المكسوره باق كما كان جمله قبل دخولها ، ومدخول المفتوحه يصير بدخولها فى تأويل المفرد ، فاكسر الهمزه فى مظانَّ الجمل يعنى فى كلِّ موضع يكون مظنَّه للجمل أى يظنُّ أن يقع فيه الجملة نحو : إنَّ زيداً منطلقٌ ، فإنَّه كلامٌ ابتدائيٌّ فيكون زيدٌ منطلقٌ فى موضع الجملة ، وافتحها فى مظانَّ المفرد نحو : علمت أنَّك خارج ، فإنَّ أنك خارج فى تأويل المفرد لأنَّه مفعول علمت وموضع المفعول موضع المفرد وهنا بحث ذكره يورث التطويل.

واعلم أنَّ المظانَّ جمع المظنَّه ومظنَّه الشئء الموضع الذى يظنُّ كونه فيه.

قال : وإذا عطفت على اسم إنَّ المكسوره بعد ذكر الخبر جاز فى المعطوف الرفع والنصب نحو : إنَّ زيداً منطلقٌ وبشراً أو بشرٌ على اللفظ أو المحلِّ وكذلك لكن إذا عطفت دون غيرهما.

أقول : وإنَّما جاز الحمل على المحلِّ لأنَّ إنَّ المكسوره لا يغيّر معنى الجملة عمّا كان عليه كما عرفت فالاسم فيها مرفوع المحلِّ على الابتدائيَّه كما كان قبل دخولها بخلاف المفتوحه فإنَّها تغيّر معنى الجملة ولذلك قيّد العطف بالمكسوره ، وإنَّما اشترط بعد ذكر الخبر لأنَّه لا يجوز أن يقال : إنَّ زيداً وبشراً منطلقان ، لأنَّه يلزم منه توارد العاملين أعنى إنَّ والتجزّد على معمول واحد وهو منطلقان ، لأنَّه من حيث كونه خبراً لاينَّ يكون العامل فيه إنَّ ومن حيث كونه خبراً لبشرٍ يكون العامل فيه التجزّد ولكنَّ مثل إنَّ فى العطف دون غيرها لأنَّها لا تغيّر معنى الجملة كأنَّ بخلاف سائر أخواتها.

قال : ويبطل عملها الكفّ والتخفيف ويُهَيِّئها للدخول على القبيلتين نحو :

[شماره صفحه واقعى : ١٠٧]

ص : ١٩٠٧

إِنَّمَا زَيْدٌ مُنْطَلِقٌ ، وَإِنَّمَا ذَهَبٌ عَمْرُو ، وَإِنْ زَيْدٌ لَكَرِيمٌ ، وَإِنْ كَانَ زَيْدٌ لَكَرِيمًا ، وَبَلْغَنِي أَنَّمَا زَيْدٌ مُنْطَلِقٌ ، وَإِنَّمَا ذَهَبٌ عَمْرُو ، وَبَلْغَنِي أَنَّ زَيْدًا أُخْوَك ، وَبَلْغَنِي أَنَّ قَدْ ضَرَبَ زَيْدٌ ، وَلَكِنْ أُخْوَك قَائِمٌ ، وَلَكِنْ خَرَجَ بَكَرٌ ، وَكَأَنَّ تَدْيَاهُ حُقَّانٍ ، وَكَأَنَّ قَدْ كَانَ كَذَا.

أقول : يبطل عمل الحروف المشبَّهه الكفَّ أى اتصال ما الكافه بها ، وذلك عامٌّ فى الجميع وكذلك يبطل عملها التخفيف وذلك فيما يخفف منها أعمى الأربعة التى فى أواخرها النون ويهيئ الكفَّ والتخفيف هذه الحروف للدخول على القبيلتين أى الأسماء والأفعال لأنَّ اختصاصها بالأسماء إِنَّمَا كَانَ لِأَجْلِ الْعَمَلِ فَإِنَّ الْعَامِلَ يَجِبُ أَنْ يَكُونَ مَخْتَصًّا بِقَبِيلِهِ مَا يَعْمَلُ فِيهِ وَالْأَمْثَلُهُ ظَاهِرُهُ وَقَوْلُهُ كَأَنَّ تَدْيَاهُ حُقَّانٍ ، أَوْلَهُ :

وَنَخْرٍ مُشْرِقٍ اللَّوْنِ***كَانَ تَدْيَاهُ حُقَّانٍ (١)

قال : والفعل الذى يدخل عليه إن المخففه يجب أن يكون ممَّا يدخل على المبتدأ والخبر نحو : إن كان زيدٌ لكريمًا ، وإن ظننته لقائمًا ، واللام لازمه لخبرها.

أقول : إِنَّمَا وَجِبَ أَنْ يَكُونَ ذَلِكَ الْفِعْلُ مِنْ دَوَاخِلِ الْمَبْتَدَأِ وَالْخَبْرِ كَالْأَفْعَالِ النَّاقِصَةِ وَأَفْعَالِ الْقُلُوبِ لِأَنَّ أَصْلَ هَذِهِ الْحُرُوفِ أَنْ تَدْخُلَ عَلَى الْمَبْتَدَأِ وَالْخَبْرِ فَلَمَّا عَرِضَ لَهَا «مَا» أزال اختصاصها بالأسماء وهيئها للدخول على الأفعال وجب أن يكون ذلك الفعل من دواخل المبتدأ والخبر ليوفى عليها مقتضاها ولنلّا يلزم العدول عن الأصل من كل وجه وإِنَّمَا لَزِمَتِ اللَّامُ فِي

[شماره صفحه واقعى : ١٠٨]

ص: ١٩٠٨

١- يعنى زير گلوبى که دارای رنگی درخشنده است که گویا دو پستان آن مانند دو حقه است در گردی و کوچکی ، شاهد در عمل نکردن کأن است که مخفف شده است ، جامع الشواهد.

خبرها للفرق بينها وبين إن النافية.

قال : ولا بدّ لأنّ المخفّفه من أحد الحروف الأربعة وهى : قد ، وسوف ، والسين ، وحرف النفى نحو : عَلِمْتُ أنّ قد خَرَجَ زيد ، وأنّ سَوَفَ يخرج ، وأنّ سَيَخْرُجُ ، وأنّ لَمْ يَخْرُجَ زيد.

أقول : إنّما لا بدّ للمخفّفه من أحد الحروف الأربعة إذا كانت داخله على الأفعال وذلك للفرق بينها وبين أنّ الناصبه ولم يعكس لأنّ الزيادة بالمحذوف أولى.

٣- حروف العطف

قال : حروف العطف الواو للجمع بلا ترتيب ، والفاء ، وثمّ له مع الترتيب ، وفى ثمّ تراخ دون الفاء ، وحتّى بمعنى الغايه.

أقول : هذه الحروف ثلثه أصناف الحرف وهى عشره أحرف : أولها : الواو وهى للجمع بلا ترتيب أى يدلّ على ثبوت الحكم للمعطوف والمعطوف عليه مطلقاً لا مع الإشعار بالترتيب أو عدمه نحو : جاءنى زيد وعمرو أى اجتماعاً فى المجرىء مطلقاً.

وثانيها ، وثالثها : الفاء وثمّ ، وهما للجمع أيضاً لكنهما مع الترتيب نحو : جاءنى زيد فعمرو أو ثمّ عمرو أى اجتماعاً فى المجرىء ولكن كان مجرىء عمرو بعد مجرىء زيد ، والفرق بينهما أنّ فى ثمّ تراخيا دون الفاء.

ورابعها : حتّى وهى أيضاً للجمع مع معنى الغايه أى يجب أن يكون معطوفها جزء من المعطوف عليه نحو : أكلت السمكه حتّى رأسها وذلك ليفيد قوّه نحو : مات الناس حتّى الأنبياء ، فإنّ الأنبياء أقوى من غيرهم ، أو ضعفاً نحو : قدم الحاجّ حتّى المشاه فإنّ المشاه أضعف من غيرهم فلا يجوز أن يقال : جاءنى زيد حتّى عمرو ، أو جاءنى القوم حتّى

[شماره صفحه واقعى : ١٠٩]

ص: ١٩٠٩

قال : وأو وإما لأحد الشئيين أو الأشياء وهما تقعان فى الخبر والأمر والاستفهام.

أقول : خامس حروف العطف وسادسها : أو وإما وهما للدلالة على ثبوت الحكم لواحد من الشئيين إذا كان المعطوف متحداً نحو : جاءنى زيد أو عمرو وجاءنى إما زيد وإما عمرو أى جاء أحدهما أو لواحد من الأشياء إذا كان متكثراً نحو : جاءنى زيد أو عمرو أو بكر أو خالد ، وجاءنى إما زيد وإما عمرو وإما بكر أى جاء أحدهم.

ويقع أو وإما فى الخبر كما مرّ وفى الأمر نحو : جالس الحسن أو ابن سيرين ، وأخذ إما درهماً وإما ديناراً ، وفى الاستفهام نحو : ألقىت عبد الله أو أخاه ؟ وأضربت إما عبد الله وإما أخاه ؟ قال : وأم نحوهما غير أنها لا تقع إلّا فى الاستفهام متصله وتقع فيه وفى الخبر منقطعه نحو : أزيد عندك أم عمرو ؟ وإنما لإبل أم شاه.

أقول : سابع حروف العطف : أم وهى مثل أو وإما فى الدلالة على ثبوت الحكم لأحد الشئيين أو الأشياء لكنها لا تقع إلّا فى الاستفهام حال كونها متصله وتقع فيه وفى الخبر حال كونها منقطعه يعنى أنّ أم على ضربين : متصله ، ومنقطعه.

والمتصله : هى التى تقع بعد استفهام يليه مثل ما يلى أم من المفرد نحو : أزيد عندك أم عمرو ؟ أو الجملة نحو : أضربت زيدا أم ضربت عمراً ؟ والمُنقطعه : هى التى تقع إما بعد غير الاستفهام نحو : إنها لإبل أم

[شماره صفحه واقعى : ١١٠]

شاه ، أو بعد استفهام لا يليه مثل ما يلي أم نحو : أَرَأَيْتَ زَيْدًا أَمْ عَمْرًا ؟ وهي في معنى بل والهمزة ، فَإِنَّ قولنا : أم شاه وأم عمرو ومعناه بل أهي شاه ؟ وبل أ رأيت عمراً . والهاء في إنها للجته كَانَ القائل رأى جته وظنّها إبلاً فأخبر على ما ظنّه ثُمَّ تَيَقَّنَ أَنَّهَا ليست يابل وتردّد في أَنَّهَا شاه أم لا فاشْتَبَهَتْ سُؤلاً فقال أم شاه أي بل أهي شاه . والفرق بين أم وأو أَنَّ السُّؤال بأو إنما يكون إذا لم يتحقّق ثبوت الحكم لواحد من المعطوف والمعطوف عليه نحو : أزيد عندك أو عمرو ؟ فإنه إنما يصحّ إذا لم يعلم كون ثبوت أحدهما عند المخاطب معلوماً وأما أم فإنَّ السُّؤال بها إنما يكون إذا كان ثبوت الحكم معلوماً لأحدهما عند المخاطب ويكون الغرض عن السُّؤال التعيين نحو : أزيد عندك أم عمرو ؟ فإنه إنما يصحّ إذا كان كون أحدهما عند المخاطب معلوماً لا بعينه ، ويكون الغرض من السُّؤال التعيين ، ولذلك يكون جواب أو «بلا أو بنعم» لحصول الغرض بذلك ، ولا يكون جواب أم إلّا بالتعيين ، والفرق بينهما وبين إما أنّ إما يجب أن يتقدّمها إمّا أخرى نحو : جاءني إمّا زيد وإمّا عمرو بخلافهما .

قال : ولا لنفي ما وجب للأوّل عن الثاني نحو : جاءني زيد لا عمرو . وبَلّ للإضراب عن الأوّل منفياً كان أو موجباً نحو : جاءني زيد بل عمرو ، وما جاءني بكر بل خالد . ولكن للاستدراك وهي في عطف الجمل نظيره بل ، وفي عطف المفردات نقيضه لا .

أقول : ثامن حروف العطف وتاسعها وعاشرها : لا- ، وبَلّ ، ولكِنْ ، وهذه الثلاثة مشتركة في الدلالة على ثبوت الحكم لواحد من المعطوف والمعطوف عليه على التعيين ، ويفترق كلّ واحد من الآخرين بخاصّه .

فلا تدلّ على نفي ما وجب للأوّل عن الثاني نحو : جاءني زيد

[شماره صفحه واقعی : ۱۱۱]

ص : ۱۹۱۱

لا عمرو ، فقد نفيت المجرىء الثابت لزيد عن عمرو.

وبل للإضراب أى للإعراض عن الكلام الأول منفياً كان ذلك الكلام أو موجباً أمّا الموجب نحو : جاءنى زيد بل عمرو ، والمعنى بل جاءنى عمرو وما جاءنى زيد فأعرضت عن الكلام الأول لكونه غلطاً. وأمّا المنفى نحو : ما جاءنى بكر بل خالد وهذا يحتمل الوجهين : الأول : أن يكون المعنى بل ما جاءنى خالد وجاءنى بكر ، وحينئذ يكون الإضراب عن الفعل مع حرف النفى.

والثانى : أن يكون معنى بل جاءنى خالد وما جاءنى بكر ، وحينئذ يكون الإضراب عن الفعل دون الحرف النفى فقول المصنّف : وبل للإضراب يكون صحيحاً.

ولكنّ للاستدراك ، والاستدراك دفع توهم نشأ من كلام تقدّم على لكن وهى فى عطف الجمل نظيره بل فى الاستدراك فقط فإنّ بِلْ مع أنّها تفيد الإضراب تفيد الاستدراك أيضاً نحو : ما جاءنى زيد لكن عمرو جاء ، وجاءنى زيد لكن عمرو لم يجيء ، وفى عطف المفردات نقيضه لا ، يعنى لا يعطف بها مفرد على مفرد إلا إذا كان قبلها نفى فحينئذ تكون نقيضه لا نحو : ما جاءنى زيد لكن بكر أى لكن بكر جاءنى فقد أثبتّ للثانى ما نفيتّ عن الأول على عكس لا وإنما لا يعطف بها المفرد على المفرد إلا فيما كان قبلها نفى ليعلم المغايره بين ما قبلها وما بعدها فإنّها يجب أن تقع بين الكلامين المتغايرين.

٤-حروف النفى

قال : حروف النفى : ما لنفى الحال والماضى القريب منها نحو : ما يفعل الآن ، وما فعل ، وإنّ نظيرتها فى نفى الحال.

أقول : من أصناف الحروف حروف النفى وهى ستّ ما لنفى الحال فى

[شماره صفحه واقعى : ١١٢]

ص : ١٩١٢

المضارع نحو : ما يفعل الآن أو الجملة الاسميّة نحو : ما زيد منطلقاً ، أو لنفى الماضى القريب من الحال نحو : ما فعل زيدٌ. وإنّ (بكسر الهمزة وسكون النون) نظيره ما فى نفى الحال فقط وتدخل فى الماضى والمضارع والجملة الاسميّة نحو : إنّ قام زيدٌ ، وإنّ يقوم زيدٌ ، وإنّ زيدٌ منطلقٌ.

قال : ولا لنفى المستقبل والماضى بشرط التكرير ونفى الأمر والدعاء نحو : لا يفعل زيد ، وقوله تعالى : «فَلَا صَدَقَ وَلَا صَيَلَىٰ» (١) وقد لا- يتكرر نحو : لا فَعَلَ ، ولا تَفْعَلْ ، ويسمى النهى ، ولا رعاك الله ويسمى الدعاء.

أقول : قوله : ويسمى النهى ، معناه أنّ المثال المذكور أعنى لا تفعل يسمى نهياً إذ نفى الأمر نهى ، وقوله : لا فَعَلَ ، مثال لنفى الماضى بلا تكرير ، وقد جاء فى الشعر أيضاً نحو : أئى أمر سَيِّئٍ لا فَعَلَهُ ، والباقي ظاهر.

قال : ولا لنفى العامّ نحو : لا رَجُلٌ فى الدار ولا امرأه ولاغير العامّ نحو : لا رجلٌ فيها ولا امرأه ، ولا زيد فيها ولا عمرو.

أقول : وقد يجيء لا لنفى العامّ أى لتدلّ على نفي جنس مدخولها وهى التى تسمى لا لنفى الجنس ولا تدخل إلّا على النكرة ، وقد يجيء لا لنفى غير العامّ أى لتدلّ على نفي فرد من أفراد جنس مدخولها ، وقد تدخل على المعرفه والنكرة والأمثلة ظاهره.

قال : ولمّ ولما لنفى المضارع ، وقلب معناه إلى معنى الماضى ، وفى لمّا توقع وانتظار.

[شماره صفحه واقعى : ١١٣]

ص: ١٩١٣

١- القيامة : ٣١.

أقول : إذا قلت لَمْ يَضْرِبْ زَيْدٌ ، ولَمَّا يَضْرِبْ زَيْدٌ كان معناهما : ما ضَرَبَ زَيْدٌ ، والفرق بينهما أنَّ في لَمَّا توقُّعا وانتظاراً أى أنَّها إنّما تنفى فعلاً يتوقَّع وقوعه ويتنظر بخلاف لم . قال : ولئن نظيره لا في نفي المستقبل ولكن على التأكيد .

أقول : إذا أردت نفي المستقبل مطلقاً قلت لا أضرب مثلاً ، وإذا أردت نفيه مع التأكيد قلت : لئن أضرب مثلاً ، وفي بعض النسخ التأييد بدل قوله والتأكيد . واعلم أنَّ مذهب الخليل أنَّ أصل لَنْ لا أنَّ فَخَفَّت بحذف الهمزة والألف ، ومذهب الفراء أنَّ نونها مبدله من الألف وأصلها عنده لا فأبدلت الألف نوناً فصارت لَنْ ، ومذهب سيبويه وهو الأصحَّ أنَّها حرف برأسها .

٥- حروف التنبيه

قال : حروف التنبيه : ها نحو : ها إنَّ عمراً بالبَاب . وأكثر دخولها على أسماء الإشارة والضمائر نحو : هذا ، هاتا ، وها أنا ، وها أنت ، وأما وألا مخفَّفين نحو : أما أنك خارج ، وألا أنَّ زيدا قائم .

أقول : سُمِّي هذه الحروف حروف التنبيه لأنَّ الغرض من الإتيان بها أوَّل الكلام تنبيه المخاطب على الإصغاء إلى ما قاله المتكلم لئلا يفوت غرضه ، وإنَّما كثر دخولها على أسماء الإشارة والضمائر لضعف دلالتها على مدلولها .

٦- حروف النداء

قال : حروف النداء : يا ، وأيا ، وهيا للبعيد ، وأى والهمزة للقريب ، ووا للمندوب .

أقول : المراد بالبعيد هو البعيد حقيقه أو المنزل بمنزلته كالنائم والساهى .

[شماره صفحه واقعى : ١١٤]

ص : ١٩١٤

وإنما اختصت الثلاث بالبعيد لأن المنادى البعيد والمنزّل بمنزله يحتاج إلى تصويت أبلغ ممّا يحتاج إليه القريب والتصويت في هذه الثلاث أبلغ منه في الأخيرتين. وخصيت أى والهمزة للقريب كمن بين يديك لأن رفع الصوت في ندائه لا يكون مطلوباً وهما خاليتان عن رفع الصوت. وبعض يثلث القسمه فيقول: يا أعمّ الحروف ويستعمل للبعيد والمتوسط والقريب، وأيا وهيا للبعيد، وأى والهمزة للقريب، ووا للمندوب خاصه وقد تقدّم معنى المندوب، وإنما ذكر المصنّف وافي حروف النداء لاشتراكهما في افاده التخصيص، ولهذا ذكر المندوب في باب المنادى.

٧- حروف التصديق

قال: حروف التصديق: نعم لتصديق الكلام المثبت والمنفى في الخبر والاستفهام كقولك لمن قال: قام زيد أو لم يقم زيد، نعم، وكذلك إذا قال: أقام زيد؟ أو ألم يقم؟ نعم.

أقول: سميت هذه الحروف حروف التصديق لأن المتكلم بها يصدّق المخبر فيما أخبره وتسمى حروف الإيجاب أيضاً.

قال: وتبلى تختص بالمنفى خبراً أو استفهاماً.

أقول: مثاله أن يقال: ما قام زيد، أو لم يقم، فيقال: بلى أى قام زيد، ومثال الاستفهام قوله تعالى: «أَلَسْتُ بِرَبِّكُمْ قَالُوا بَلَىٰ» (١) أى بلى أنت ربنا. وهاهنا لو قيل: نعم لكان كفراً إذ كان معناه لست برّبنا.

قال: وأجل وجير تختصان بالخبر نفيّاً أو إثباتاً.

[شماره صفحه واقعى: ١١٥]

ص: ١٩١٥

أقول : مثاله أن يقال : ما قام زيدٌ ، أو قام زيدٌ ، فيقال : أجل أو جبر .

قال : وإى مختصّه بالقسم فيقال : إى والله .

أقول : معناه أنّ إى لا تستعمل إلّا مع القسم مثل أن يقال : أقام زيد ؟ فيقال : إى والله .

٨-حروف الاستثناء

قال : حروف الاستثناء : إلّا ، وحاشا ، وخلا ، وعدا .

أقول : قد تقدّم بيان ذلك فإن قلت : كيف جعل هذه الحروف مرّه من حروف الإضافة وأخرى صنفاً برأسها ؟ قلت : ذلك لتعدّد الاعتبارين فيها .

٩-حرفا الخطاب

قال : حرفا الخطاب : الكاف ، والتاء فى ذاك وأنت ، ويلحقهما التثنيه والجمع والتذكير والتأنيث كما يلحق الضمائر .

أقول : قد عرفت ذلك فى أسماء الإشاره والمضمرات .

١٠-حروف الصله

قال : حروف الصله : إنّ فى ما إنّ رأيت زيدا ، وأنّ فى لما أنّ جاء البشير ، وما فى حيثما ، ومهما ، وأينما ، و «فِيمَا رَحِمَهُ» (١) ولا فى «لَيْلًا يَعْلَمُ» (٢) و «لَا أُقْسِمُ» (٣) ، ومِنْ فى ما جئنى من أحد ، والباء فى ما زيد بقائم .

أقول : هذه الحروف حروف الزيادة ويعرف زيادتها بأنّ إسقاطها لا يخلّ بالمعنى الأصلى وتسمى حروف الصله لأنّه ربّما يتوصل بها إلى استقامه الوزن أو القافيه أو المقابله فى النظم والسجع وفائدتها تأكيد معنى المقصود

[شماره صفحه واقعى : ١١٦]

ص : ١٩١٦

١- آل عمران : ١٥٩ .

٢- الحديد : ٢٩ .

٣- البلد : ١ .

من الكلام الداخلة هي عليه.

١١- حرفا التفسير

قال : حرفا التفسير : أى ، نحو : رَقِيَ أى صَعِدَ ، وأن فى نحو : نادَيْتَهُ أَنْ قُمْ. ولا يجيء أن إلا بعد فعل فى معنى القول.

أقول : سَمَّيْتَا حرفى التفسير لأنَّهُما وسيلتان إلى تفسير مبهم سبقهما كما فسّر بواسطة أى رَقِيَ بصعد وبواسطة أن ناديتَ بقم. والمراد من الفعل الذى فى المعنى القول مثل المناداه.

١٢- الحرفان المصدريتان

قال : الحرفان المصدريتان : أن وما ، كقولك : أعجبنى أن حَرَجَ زَيْدٌ ، وأريد أن تخرج ، أى خروجه وخروجك ، وما فى قوله تعالى : «صَاقَتْ عَلَيْهِمُ الْأَرْضُ بِمَا رَحُبَتْ» (١) أى برحبها.

أقول : سَمَّيْتَا مصدريتين لأنَّهُما تجعلان ما بعدهما فى تأويل المصدر كما فى الكتاب. وإنَّ أن المفتوحة المثقله من الحروف المصدرية أيضاً لأنها تجعل ما بعدها فى تأويل المصدر كغيرها. وقد أهمل المصنّف ذكرها فكأنها نظر إلى أنها مختصه بالجمله الاسميّه ، والمصدرية فى الفعل أظهر.

١٣- حروف التحضيض

قال : حروف التحضيض لولا ، ولوما ، وهلّا ، وألّا. تدخل على الماضى والمستقبل نحو : هلّا فعلتَ وألّا تفعل.

أقول : هذه الحروف إذا دخلت على الماضى تكون للوم على تركه فإذا قلت هلّا أكرهتَ زيداً ؟ فقد أردت اللوم والتوبيخ للمخاطب على ترك إكرام زيد. وإذا دخلت على المستقبل يكون للتحضيض أى الحثّ عليه ، فإذا

[شماره صفحه واقعى : ١١٧]

ص : ١٩١٧

١- التوبه : ١١٨.

قلت هلأ نقرأ القرآن ؟ يكون المراد حتّ المخاطب على القراء ، وسبب التسميه بحروف التحضيض ظاهرٌ.

قال : ولولا ولو ما تكونان أيضاً لامتناع الشيء لوجود غيره فتختصان بالاسم نحو : لولا عَلِيٌّ لَهَلَكَ عُمَرُ.

أقول : معناه لكن ما هلك عمر لأنّ عَلِيّاً (عليه الصلاة والسلام) كان موجوداً فلولا هنا لامتناع هلاك عمر لوجود عليّ (عليه السلام).

قيل : سبب هذا القول أنّ عمر أمر برجم الحامل فقال له عليّ (عليه السلام) : إن كانت الأمّ أُذُنْتُبْتُ فما ذنب الجنين ؟ فقال عمر هذا ، وقيل : إنّ سائلاً دخل على النبي (صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَآلِهِ وَسَلَّمَ) وأُنشِدَ بَيْتاً فقال النبي (صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَآلِهِ وَسَلَّمَ) لعمر : أقطع لسانه فأذهبه عمر ليقطع لسانه فلقية عليّ (عليه السلام) فقال له : ما تريد بهذا الرجل ؟ فقال : أقطع لسانه ، فقال عليّ (عليه السلام) : أَحْسِنُ إِلَيْهِ فَإِنَّ الْإِحْسَانَ يَقْطَعُ اللِّسَانَ ، فرجعا إلى النبي (صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَآلِهِ وَسَلَّمَ) فقالا له : أئى شيء تعنى بالقطع يا رسول الله ؟ فقال : الإحسان ، فقال عمر ذلك.

١٤-حروف التقريب

قال : حروف التقريب : قد لتقريب الماضى من الحال نحو : قد قامت الصلاة وتقليل المضارع نحو : إنّ الكذوب قد يصدق ، وفيها توقع وانتظار.

أقول : معنى قد يصدق ، أنّ صدقه قليل ، وقوله : فيها توقع وانتظار ، معناه أنّها إنّما تدخل فى خبر من يخبر المنتظر بخبره ويتوقّعه ، فإنّ القائل قد قامت الصلاة إنّما يخبر به المنتظرين للصلاه والمتوقّعين إخباره بذلك.

١٥-حروف الاستقبال

قال : حروف الاستقبال : سوف ، والسين ، وأنّ ، ولئن .

[شماره صفحه واقعى : ١١٨]

ص: ١٩١٨

أقول : سميت حروف الاستقبال لأنها تخص المضارع المشترك بين الحال والاستقبال ، بالاستقبال.

١٦- حرفا الاستفهام

قال : حرفا الاستفهام : الهمزة وهل ، والهمزة أعم تصرفاً منه ، وتحذف عند الدلالة نحو : زَيْدٌ عندك أم عمرو ؟ وللاستفهام صدر الكلام.

أقول : الهمزة أعم من جهة التصرف من هل ، إذ كل موضع يقع فيه هل يقع فيه الهمزة من غير عكس ، فإن الهمزة تستعمل مع أم المتصلة نحو : أزيدٌ عندك أم عمرو؟ دون هل.

وتدخل على اسم منصوب بفعل مضمر نحو : أزيداً ضَرَبْتُهُ ؟ دون هل.

وعلى المضارع إذا كان بمعنى اللوم والتوبيخ نحو : أتضرب زيدا وهو أخوك ؟ دون هل.

وعلى الواو العاطفه وفائها وثم ، كقوله تعالى : «أَوْ كَلَّمَا عَاهَدُوا عَهْدًا» (١) «أَقَمَنَ كَانَ مُؤْمِنًا كَمَنَ كَانَ فَاسِقًا» (٢) «أَنْتُمْ إِذَا مَا وَقَعَ آمَنْتُمْ بِهِ آلآنَ» (٣) دون هل والدليل في زيد عندك أم عمرو على حذف الهمزة وجود أم ، فإن أم المتصلة لا تستعمل إلا مع الهمزة وإنما يكون للاستفهام صدر الكلام لأنه يدل على نوع من أنواع الكلام وكل ما كان كذلك يكون له صدر الكلام.

١٧- حرفا الشرط

قال : حرفا الشرط : إن للاستقبال وإن دخلت على الماضي. ولو للماضى وإن دخلت على المستقبل.

أقول : مثال إن نحو : إن ذَهَبَ زيدٌ ذَهَبْتُ مَعَهُ ، فإن المعنى إن يَذْهَبَ هو

[شماره صفحه واقعی : ١١٩]

ص: ١٩١٩

١- البقره : ١٠٠.

٢- السجده : ١٨.

٣- يونس : ٥١.

أَذْهَبُ أَنَا مَعَهُ. ومثال لو نحو: لَوْ خَرَجَ زَيْدٌ أَخْرَجَ مَعَهُ، فَإِنَّ الْمَعْنَى لَوْ خَرَجَ هُوَ خَرَجْتُ أَنَا مَعَهُ.

قال: ويجيء فعلا الشرط والجزاء مضارعين أو ماضيين أو أحدهما ماضياً والآخر مضارعاً فإن كان الأول ماضياً والآخر مضارعاً جاز رفعه وجزمه نحو: إِنْ ضَرَبْتَنِي أَضْرِبُكَ.

أقول: للشرط والجزاء أربعة أحوال لأنهما إما أن يكونا مضارعين نحو: إِنْ تَضَرَّبْتُ أَضْرِبُكَ فالجزم واجب فيهما.

وإما أن يكونا ماضيين نحو: إِنْ ضَرَبْتَ ضَرَبْتُ ولا جزم فيهما.

وإما أن يكون الجزاء ماضياً والشرط مضارعاً نحو: إِنْ تَضَرَّبْتُ ضَرَبْتُ وحينئذٍ يجب الجزم في الشرط ويمتنع في الجزاء.

وإما أن يكونا بالعكس نحو: إِنْ ضَرَبْتَنِي أَضْرِبُكَ ويمتنع حينئذٍ الجزم في الشرط ويجوز في الجزاء الجزم على القياس والرفع لأن حرف الشرط لما لم يعمل في الشرط مع قربه منه ففي الجزاء مع البعد بالطريق الأولى.

قال: وتدخل الفاء في الجزاء إذا لم يكن مستقبلاً أو ماضياً في معناه نحو: إِنْ جِئْتَنِي فَآتَتْ مُكْرَمٌ، وإِنْ تُكْرِمْنِي الْيَوْمَ فَقَدْ أَكْرَمْتُكَ أَمْسٍ.

أقول: قوله: وتدخل الفاء في الجزاء معناه أنه يجب أن تدخل الفاء في الجزاء بشرطين، وذلك مثل الجملة الاسمية والماضي الصريح، وكذا حكم الأمر والنهي نحو: إِنْ أَتَاكَ زَيْدٌ فَأَكْرِمْهُ، وإِنْ ضَرَبَكَ عَمَرُو فَلَا تَكْرِمْهُ، وإنما يجب دخول الفاء في هذه المواضع لامتناع تأثير حرف الشرط في الجزاء إذا كان واحداً من هذه الأربعة فيجب دخول الفاء ليربطه بالشرط وإنما قال: إذا لم يكن مستقبلاً أو ماضياً في معناه، لأنه

[شماره صفحه واقعی: ۱۲۰]

ص: ۱۹۲۰

إذا كان مستقبلاً بأن يكون مضارعاً مثبتاً أو منفيّاً ب- (لا) يجوز الوجهان.

وإذا كان ماضياً فى معناه يمتنع دخول الفاء ، وإتما قيدنا جواز الوجهين فى المضارع المنفى بكونه منفيّاً بلا لأنه إذا كان منفيّاً بلئ مثلاً يجب الفاء كقوله تعالى : «وَمَنْ يَبْتَغِ غَيْرَ الْإِسْلَامِ دِينًا فَلَنْ يُقْبَلَ مِنْهُ» (١).

واعلم أنه قد يقام «إذا» مقام الفاء كقوله تعالى : «وَإِنْ تُصِيبُهُمْ سَيِّئَةٌ بِمَا قَدَّمَتْ أَيْدِيهِمْ إِذَا هُمْ يَقْنَطُونَ» (٢) أى فهم يقنطون ، وتحقيق ذلك أن إذا هذه للمفاجأه فهى فى معنى فاجأت فإلجزاء حينئذ فى الحقيقه فعل ماضٍ وإذا كان كذلك لم يحتج إلى الربط والتقدير فإن تُصِيبُهُمْ سَيِّئَةٌ فاجأت زمان قنوطهم.

قال : وتزاد عليها ما للتأكيد ولها صدر الكلام ولا تدخل إلّا على الفعل.

أقول : مثال ذلك قوله تعالى : «فَإِمَّا يَأْتِيَنَّكُمْ مِنِّي هُدًى» (٣). وسبب صدارتها ما ذكرنا فى الاستفهام. ولا تدخل إلّا على الفعل لأن الشرط يجب أن يكون فعلاً فإن كان ملفوظاً فذاك وإلّا فيجب أن يقدر كقوله تعالى : «وَإِنْ أَحَدٌ مِنَ الْمُشْرِكِينَ اسْتَجَارَكَ فَأَجِرْهُ» (٤) و «قُلْ لَوْ أَنْتُمْ تَمْلِكُونَ» (٥) فإن التقدير وإن استجارك أحد قُلْ لَوْ تَمْلِكُونَ أَنْتُمْ.

قال : وإذن جواب وجزاء ، وعملها فى فعل مستقبل غير معتمد على ما قبلها وتلغياها إذا كان الفعل حالاً كقولك لمن يحدثك : إذن أظنك كاذباً ، أو معتمداً على ما قبلها نحو أنا إذن أكرمك.

[شماره صفحه واقعى : ١٢١]

ص: ١٩٢١

١- آل عمران : ٨٥

٢- الروم : ٣٦

٣- البقره : ٣٨

٤- التوبه : ٦

٥- الإسراء : ١٠٠

أقول : من نواصب الفعل المضارع إذن وهي جواب وجزاء أى تقع فى كلام من يجيب متكلماً ويخبره بجزائه على فعله الذى دلّ عليه كلامه كقولك لمن قال : أنا آتيك ، إذنْ أكرميكَ ، فإنْ قولك : إذنْ أكرمك جواب لقائل أنا آتيك. ودليل على جزاء فعله أعنى إكرامك إياه ، وباقي الكلام على إذنْ قد قررنا عند تقرير نواصب الفعل المضارع لما كان أليق هناك.

١٨- حرف التعليل

قال : حرف التعليل : كى نحو : جئتكَ كئى تكرمنى.

أقول : قد ذكر فى بعض النسخ لام التعليل هنا أيضاً وشرحها بعض الشارحين وذلك توهم لأنّ لام التعليل إنّما هى اللام الجازة إذا استعملت بمعنى كى فلا يكون مستقله بنفسها فى التعليل ولذلك لم يذكرها المصنّف فى المفصل وفى النموذج أدرجها المحرّفون.

١٩- حرف الردع

قال : حرف الردع كلّما تقول لمن قال : فلان يبغضك ، كلّما ، أى ارتدع.

أقول : الردع الزجر والمنع ، وارتدع أى امتنع.

٢٠- اللامات

قال : اللامات : لام التعريف نحو : المرء بأصغريه ، وفعل الرجل كذا ، الأولى للجنس والثانى للمهد.

أقول : اللامات ثلاثه أقسام ، ساكنه ، ومفتوحه ، ومكسوره.

والساكنه واحده ، والمفتوحه أربعة ، والمكسوره واحده أيضاً.

فلام التعريف إمّا للجنس نحو : المرء بأصغريه ، أى حقيقه المرء أعنى تبيّن معانيه وتقومها إنّما يتحقّق بالأصغرين ، وهما القلب واللسان لأنّ

[شماره صفحه واقعى : ١٢٢]

ص: ١٩٢٢

أحدهما منشأ المعاني والآخر مظهرها.

وإِذَا لِلْعَهْدِ نَحْوُ: فَعَلَ الرَّجُلُ كَذَا، أَيْ الرَّجُلُ الْمَعْهُودُ.

والهمزة قبلها عند سبويه للوصل ولذلك تسقط في الدرج، وقال الخليل: إِنَّ الهمزة واللام تفيدان معاً التعريف، فالهمزة قطعياً، والسقوط للدرج إنما هو للخفة فإنها كثيرة الاستعمال.

قال: ولام القسم: نحو: وَاللَّهِ لِأَفْعَلَنْ كَذَا، وَالْمَوْطَنُ لَهُ فِي نَحْوِ: وَاللَّهِ لَنْ أَكْرَمْتَنِي لِأَكْرَمْتِكَ.

أقول: لام القسم هي التي تدخل على جوابه واللام الموطئة له هي التي تدخل على حرف شرط تقدمه قسم لفظاً كما في الكتاب، أو تقديرًا كما في قوله تعالى: «لَنْ أَكْرَمْتَنِي لَأَخْرُجُوا لَأَخْرُجُونَ مَعَهُمْ» (١). فَإِنَّ التَّقْدِيرَ وَاللَّهِ لَنْ أَخْرَجُوا. وَسَمِيَتِ الْمَوْطَنُ لَهُ أَيْ الْمَهِيئَةُ مِنْ قَوْلِهِمْ: وَطَأْتَهُ أَيْ هَيَّئَتْ لَتَهْيِئَتِهَا الْجَوَابَ لِلْقِسْمِ فِي دَلَالَتِهَا عَلَى أَنَّهُ لَهُ لَا لِلشَّرْطِ.

قال: ولام جواب لو ولولا: ويجوز حذفها.

أقول: مثاله قوله تعالى: «لَوْ كَانَتْ فِيهِمَا آلِهَةٌ إِلَّا اللَّهُ لَفَسَدَتَا» (٢) و«فَلَوْلَا فَضْلُ اللَّهِ عَلَيْكُمْ وَرَحْمَتُهُ لَكُنْتُمْ مِنَ الْخَاسِرِينَ» (٣) وهي بمنزلة الفاء في جواب إن ليربط بالشرط. ويجوز حذفها إذا علمت كقوله تعالى: «لَوْ نَشَاءُ جَعَلْنَاهُ أُجَاجًا» (٤) أي لجعلناه.

قال: ولام الأمر تسكن عند واو العطف وفائه.

[شماره صفحه واقعی: ١٢٣]

ص: ١٩٢٣

١- الحشر: ١٢.

٢- الأنبياء: ٢٢.

٣- البقره: ٦٤.

٤- الواقعة: ٧٠.

أقول : مثاله قوله تعالى : «فَلْيَسْتَجِيبُوا لِي وَلْيُؤْمِنُوا بِي» (١).

قال : ولام الابتداء في نحو : لَزَيْدٌ قَائِمٌ ، وإنَّه لَيَذْهَبُ.

أقول : فائدتها تأكيد مضمون الجملة التي دخلت عليها وتلك الجملة إما اسمية نحو : لَزَيْدٌ قَائِمٌ ، وإما فعلية وفعلها مضارع نحو : إنه لَيَذْهَبُ.

٢١- تاء التأنيث الساكنه

قال : تاء التأنيث الساكنه : وهي التي لحقت بأواخر الأفعال الماضية نحو : ضَرَبْتُ. للإثنان من أول الأمر بأنَّ الفاعل مؤنث ، وتتحرك بالكسر عند ملاقاته الساكن نحو : قد قامت الصلاة.

أقول : إنما أسكنت لأنها مبتدئه والأصل في البناء السكون.

٢٢- النون المؤكده

قال : النون المؤكده : ولا يؤكد بها إلا المستقبل الذي فيه معنى الطلب.

أقول : إنما اشترط الطلب في مدخولها لأن التأكيد إنما يناسب كلاماً يتوصل به إلى تحصيل مطلوب وإنما اشترط الاستقبال لأن الطلب لا يكون إلا فيه فلا يؤكد بها الماضي والحال بل يؤكد المستقبل والأمر والنهي والاستفهام والتمنى والعرض نحو : والله لأفعلن كذا ، واضربن ، ولا يخرجن ، وهل يذهبن ، وألا تنزلن ، ولتتكن تزجغن.

قال : والخفيفه تقع حيث تقع الثقيله إلا في فعل الاثنين وجماعه المؤنث لاجتماع الساكنين على غير حده.

أقول : هذه النون إما خفيفه ساكنه أو ثقيله مشدده مفتوحه وتمام مباحثها

[شماره صفحه واقعي : ١٢٤]

ص: ١٩٢٤

٢٣-هاء السكت

قال : هاء السكت : تزداد في كل متحرك حركته غير اعرابه للوقف خاصه نحو : نَمُّهُ ، وَحَيْهَلُهُ ، وَمَالِيَهُ ، وَسُلْطَانِيَهُ ، وَلَا يَكُونُ إِلَّا سَاكِنَهُ وَتَحْرِيكُهَا لِحْنٍ .

أقول : إنما خصت هذه الهاء بالمبنى لأنَّ الحاجه إلى بيان حركه المبنى أشدَّ منها إلى بيان حركه المعرب ، لأنَّ الإعراب يدلُّ عليه ما قبله بخلاف البناء وإنما اختصت بحاله الوقف لأنَّ انتفاء الحركه إنما هو فيها .

تنبيه : اعلم أنَّ المصنّف لم يذكر بعض أصناف الحروف كالتنوين ، وألفى التأنيث ، والتاء المتحرّكه ، وشين الوقف وسينه ، وحروف الإنكار ، وحروف التذكير فكأنه اقتصر في التنوين على ما ذكره عند ذكر خواصّ الاسم ، وفي ألفى التأنيث وتائه على ما ذكره في المؤنث ، وترك البواقي لِقَلْبِهِ فائدتها ومع ذلك فلا بأس بأن نشير إليها بما يليق كتابنا من البيان .

فأقول : التنوين على خمسة أقسام : تنوين التمكن : وهو الذي يدلُّ على تمكّن مدخوله في الاسميه كزيد .

وتنوين التنكير : وهو الذي يفترق بين المعرفه والنكره كصه ومه .

وتنوين المقابله : وهو الذي يقابل نون الجمع المذكر السالم كمُسْلِمَاتٍ .

وتنوين العوض : وهو الذي يعوّض عن المضاف إليه كيومئذٍ فإنَّ أصله يوم إذ كان فأسقطت الجملة بأسرها وعوّض عنها التنوين .

وتنوين الترمم : وهو الذي يجعل مكانه حرف المد في القوافي كما في قول الشاعر :

[شماره صفحه واقعي : ١٢٥]

أَقْلَى اللُّوْمِ عَاذِلٌ وَالْعِتَابَا*فَقُولِي إِنَّ أَصَابْتُ لَقَدْ أَصَابَا (١)

والمعنى يا عاذله ألقى لومي وعتابي وصويبي فيما أفعل.

وشين الوقف وسينها : شين معجمه عند بنى تميم وسين مهمله عند بكر تلحق كاف المؤنث فى الوقف نحو : أكرمْتُكِش ، ومَرَرْتُ بِكِس معجمه أو مهمله ويسمى شين الكشكشه أو سينها .

وعن معاويه - مسكنها هاويه - أنه قال يوماً : من أفصح الناس ؟ فقام رجل من الفصحاء وقال : قوم تبعادوا عن فرائيه العراق ، وتيامنوا عن كشكشه بنى تميم ، وتياسروا عن كسكسه بكر ، ليست فيهم غمغمه قُضاعه ، ولا طمطماتيهِ حمير ، فقال معاويه : من هم ؟ قال : قومك ، فالكشكشه والكسكسه إلحاق الشين أو السين بكاف المؤنث ، وبكر وقضاعه بالقاف المضمومه ، وحمير ثلاث قبائل والفرائيه بضم الفاء وتشديد الياء لغير أهل العراق ، والغمغمه على وزن زلزله عدم تبيين الكلام ، والطمطماتيهِ بضم الطاء ين ، وتشديد الياء تشبيه الكلام بكلام العجم .

وحروف الإنكار زياده تلحق آخر الكلمه فى الاستفهام كقولك لمن قال : قَدِمَ زيدٌ ، أَرَيْدُنيهِ ، بضم الدال وكسر النون وسكون الياء والهاء منكرًا لقدمه إذا كان قليل السفر ، وبخلاف قدمه إذا كان كثير السفر . وكقولك لمن قال : غلبنى الأمير ، الأميرؤه . بمدّ الهمزه وضمّ الراء وسكون الهاء مستهزئًا به ، ومنكرًا لتعجبه من أن يغلبه الأمير .

وحروف التذكير مدّه تراد على آخر كلّ كلمه يقف المتكلم عليها ليتذكّر ما يتكلم به بعدها مثل أن يقول الرجل فى قال ويقول ، ومن العام

[شماره صفحه واقعى : ١٢٦]

ص: ١٩٢٦

١- (١) يعنى كم كن ملامت و عتاب را اى عاذله و فكر كن در سخن من درباره تو پس اگر راست گفته ام و رسیده ام به سخن پس ملامت مكن و بگو كه راست گفته است ، شاهد در دخول تنوين ترثم است در آخر فعل است كه أصاباً بوده باشد ، جامع الشواهد .

قالا ويقولوا ، ومن العامى إذا تذكّر ولم يرد أن يقطع كلامه.

والآن حان أن يقطع كلامنا على ثالث الأبواب إذ وفّقنا الله تعالى لإنجاز ما وَعَدْنَا صدر الكتاب والمؤمل ممّن يعثر على خلل فيه أن يصلحه بكرمه ويعصمنا عن لومه فيه فإنّى بأرض ، التأليف فيها كما إيجاد الممتنع بالذات والتصنيف لا يوجد إلّا طيف منه فى السنات وذلك لأنّه شان أسدس على الاستعداد وأتى يتيسر الترقى فيه إلّا (١) لمن ابتلى بشرّ صحبه الأضداد عَصَمَنَا اللهُ تعالى من شرورهم وردّ الله إليهم بلطفه كيد نحورهم.

[شماره صفحه واقعى : ١٢٧]

ص: ١٩٢٧

١- لفظ إلّا زايد است.

عنوان و نام پدیدآور: الصمدیه / محمد بن حسین، شیخ بهائی عاملی

مشخصات نشر: دیجیتالی، مرکز تحقیقات رایانه ای قائمیه (عجل الله تعالی فرجه الشریف) اصفهان، ۱۳۹۸.

زبان: عربی.

مشخصات ظاهری: ۴۰ صفحه.

موضوع: زبان عربی -- نحو

توضیح: کتاب «الفوائد الصمدیه» یا «الفوائد الصمدیه فی علم العربیه» (صمدیه)، اثر شیخ بهایی رحمه الله علیه، یکی از مهم ترین و دقیق ترین کتاب های مختصر و موجز در علم نحو است که در سال ۱۰۳۰ ق، تألیف شده است. این کتاب، بسیار فشرده، ولی دارای مطالب با ارزش و سودمندی است که در یک مقدمه و پنج حدیقه تنظیم شده است. مؤلف، این کتاب را به برادر کوچکش، عبدالصمد دیکته کرده و سپس در اختیار اهل فضل قرار داده است.

این کتاب در ضمن مجموعه «جامع المقدمات» می باشد.

ص: ۱

خطبه المؤلف رحمه الله

بسم الله الرحمن الرحيم

أحسن كلمه يبتدأ بها الكلام، وخيرُ خَبرٍ يُختتم به المرام، حمدك اللهم على جزيل الإنعام، والصلاه والسلام على سيد الأنام محمد وآله البرره الكرام، سيما ابن عمه علي (عليه السلام)، الذي نَصَبَهُ عَلَماً للإسلام، ورفع له كسر الأضنام، جازم أعناق النواصب للنام، وواضع علم النحو، لحفظ الكلام.

وبعد: فهذه الفوائد الصمدیه، في علم العربيه. حوت من هذا الفن ما نفعه أعم، ومعرفته للمبتدئين أهم، وتضمنت فوائد جليله في قوانين الإعراب، وفرائد لم يطلع عليها إلا أولو الألباب. ووضعتها للأخ الأعز عبد الصمد؛ جعله الله من العلماء العاملين، ونفعه بها وجميع المؤمنين. وتشتمل على خمس حدائق:

الحدیقه الأولى: فيما أردت تقديمه

غزوه:

النحو: علم بقوانين ألفاظ العرب، من حيث الإعراب والبناء،

وفائدته: حفظ اللسان عن الخطأ في المقال،

وموضوعه: الكلمه والكلام.

تعريف الكلمه و الكلام

فالكلمه: لفظ موضوع مفرد، وهي اسم، وفعل، وحرف.

[شماره صفحه واقعی: ۱]

ص: ۱۹۲۸

والكلام : لفظ مفيد بالإسناد ، ولا يأتي إلّا فى اسمين ، أو فعل واسم.

حدّ الاسم و الفعل و الحرف

إيضاح :

الاسم : كلمه معناها مستقلّ ، غير مقترن بأحد الأزمنه الثلاثه ، ويختصّ ب-الجرّ والنداء ، واللام ، والتنوين ، والتثنيه ، والجمع.

والفعل : كلمه معناها مستقلّ ، مقترن بأحدها ، ويختصّ بقد ، ولم ، وتاء التأنيث ، ونون التأكيد.

والحرف : كلمه معناها غير مستقلّ ، ولا مقترن بأحدها ، ويعرف بعدم قبول شيء من خواصّ أخويه.

أقسام الاسم بحسب الوضع

تقسيم :

الاسم : إن وضع لذات ، فاسم عين ، كزيد. أو لحدث : فاسم معنى ، كضرب. أو لمنسوب إليه حدث فمشتق ، كضارب.

أيضاً : إن وضع لشيء بعينه ، فمعرفة كزيد ، والرجل ، وذا ، والذى ، وهو ، والمضاف إلى أحدها معنى ، والمعزف بالنداء ، وإلّا فنكره.

أيضاً : إن وُجد فيه علامه التأنيث ، ولو تقديراً ، كناقه وناز ، فمؤنث. وإلّا فمذكّر. والمؤنث إن كان له فرج فحقيقى ، وإلّا فلفظى.

أقسام الفعل بحسب الوضع

تقسيم آخر : الفعل إن اقترن بزمان سابق وضعاً فماضٍ. ويختصّ بلحوق إحدى التاءات الأربع ، أو بزمان مستقبل ، أو حال وضعاً فمضارع. ويختصّ بالسین ، وسوف ، ولم ، وإحدى زوائد أنيئت ، أو بالحال فقط وضعاً ، فأمر. ويعرف بفهم الأمر منه مع قبوله نونى التأكيد.

[شماره صفحه واقعى : ٢]

ص: ١٩٢٩

تبصره :

الماضى مبنى على الفتح ، إلا إذا كان آخره ألفاً أو اتصل به ضمير رفع متحرك أو واو.

والمضارع إن اتصل به نون انثا كـيُضْرَبْنَ ، بنى على السكون ، أو نون التأكيـد مباشره كـيُضْرَبْنَ ، فعلى الفتح ، وإلا فمرفوع إن تجرد عن ناصب وجازم ، وإلا فمنصوب أو مجزوم.

وفعل الأمر يبنى على ما يجزم به مضارعه.

الإعراب و البناء و أنواعهما

إشاره

فأنده :

الإعراب : أثر يجلبه العامل فى آخر الكلمه لفظاً أو تقديراً.

وأنواعه : رفع ، ونصب ، وجر ، وجزم ، فالأولان : يوجدان فى الاسم والفعل ، والثالث : يختص بالاسم ، والرابع : بالفعل.

والبناء : كيفيه فى آخر الكلمه ، لا يجلبها عامل.

وأنواعه : ضم ، وكسر ، وفتح ، وسكون ، فالأولان : يوجدان فى الاسم والحرف ، نحو : حيثُ ، وأمّسِ ، ومنذُ ، ولام الجز ، والأخيران : يوجدان فى الكلم الثلاث : نحو : أينَ ، وقامَ ، وسوفَ ، وكمَ ، وقمَ ، وهَلْ.

علائم الرفع

توضيح :

علائم الرفع أربع : الضمه ، والألف ، والواو ، والنون.

فالضمه : فى الاسم المفرد ، والجمع المكسر ، والجمع المؤنث السالم ، والمضارع.

والألف : فى المشئى ، وهو ما دلّ على اثنين ، وأغنى عن متعاطفين وملحقاته ، وهى : كلا ، وكلتا مضافين إلى مضمّر ، واثنان وفرعاه.

والواو : فى الجمع المذكّر السالم وملحقاته ، وهى : أولوا ، وعشرون وبابه ، والأسماء الستة ، وهى : أبوه ، وأخوه ، وحموها ، وفوه ، وهنوه ،

[شماره صفحه واقعى : ٣]

ص : ١٩٣٠

وذو مال ، مفردة مكبّره ، مضافه إلى غير الياء .

والنون : فى المضارع المتّصل به ضمير رفع لمثّى ، أو جمع ، أو مخاطبه ، نحو : يفعلان وتفعلان ويفعلون وتفعلون وتفعلين .

علائم النصب

إكمال :

علائم النصب خمس : الفتحه ، والألف ، والياء ، والكسره ، وحذف النون .

فالفتحه : فى الاسم المفرد والجمع المكسّر والمضارع .

والألف : فى الأسماء السّته .

والياء : فى المثّى والجمع وملحقتهما .

والكسره : فى الجمع المؤنّث السالم .

وحذف النون : فى الأفعال الخمسه .

علائم الجز

توضيح :

علائم الجزّ ثلاث : الكسره ، والياء ، والفتح .

فالكسره : فى الاسم المفرد ، والجمع المكسّر المنصرفين ، والجمع المؤنّث السالم .

والياء : فى الأسماء السّته ، والمثّى ، والجمع .

والفتح : فى غير المنصرف .

علامتا الجزم

وعلامتا الجزم : السكون ، والحذف .

فالسكون : فى المضارع صحيحاً ، والحذف فيه معتلاً ، وفى الأفعال الخمسه .

مواضع تقدير الإعراب

فأئده : يُقدّر الإعراب فى خمس مواضع كما هو المشهور .

فمطلقاً فى الاسم المقصور ، كموسى ، والمضاف إلى الياء ، كغلامى .

[شماره صفحه واقعى : ٤]

ص : ١٩٣١

والمضارع المتّصل به نون التأكيد غير مباشره كيضربانّ.

ورفعاً وجرّاً في المنقوص ، كقاضٍ.

ورفعاً ونصباً في المضارع المعتلّ بالألف ، كيجيى.

ورفعاً في المضارع المعتلّ بالواو والياء ، ك: يدعو ويرمى ، والجمع المذكّر السالم المضاف إلى ياء المتكلم كمشليى.

الحديقه الثانيه : فيما يتعلّق بالأسماء

اشاره

الاسم : إنّ أشبه الحرف فمبنيّ ، وإلّا فمعربّ.

أنواع المعربات

اشاره

والمعربات أنواع :

النوع الأوّل : ما يرد مرفوعاً لا غير

اشاره

وهو أربعة :

الأوّل : الفاعل

اشاره

وهو ما أسند إليه العامل فيه قائماً به ، وهو ظاهر ومضمر ، فالظاهر : ظاهر ، والمضمر : بارز أو مستتر.

والاستتار يجب في الفعل في سته مواضع : فعل الأمر للواحد المذكّر ، والمضارع المبدوء بتاء الخطاب ، للواحد أو بالهمزه أو بالنون ، وفعل الاستثناء ، وفعل التعجب ، وألحق بذلك : زيد قام أو يقوم ، وما يظهر في بعض هذه المواضع ، كأقومُ أنا ، فتأكيد للفاعل كقمتُ أنا.

تبصره :

وتلازم الفعل علامه التانيث إنّ كان فاعله ظاهراً حقيقى التانيث ، كقامت هندٌ ، أو ضميراً متّصلاً مطلقاً ، كهندٌ قامت ، والشمس طلعت. ولك الخيار مع الظاهر اللفظى ، كطلعت أو طلع الشمس ، ويتّرجح ذكرها مع الفصل بغير إلّا نحو : دخلت أو دخل الدار هند ، وتركها مع الفصل بها نحو : ما قام إلّا امرأه ، وكذا في باب نغم وبسّ ، نحو : نغم المرأه هند.

[شماره صفحه واقعى : ٥]

ص: ١٩٣٢

مسأله: والأصل في الفاعل تقدّمه على المفعول ، ويجب ذلك إذا خيف اللبس ، أو كان ضميراً متّصلاً ، والمفعول متأخراً عن الفعل ، ويمتنع إذا اتّصل به ضمير المفعول ، أو اتّصل ضمير المفعول بالفعل وهو غير متّصل ، وما وقع منهما بعد إلّا أو معناها وجب تأخيره.

الثاني : نائب الفاعل

وهو المفعول القائم مقامه ، وصيغته فعلة : فُعِلَ أو يُفَعَلُ ، ولا- يقع ثاني باب علمت ، ولا- ثالث باب أعلمت ، ولا مفعول له ولا معه ، ويتعيّن المفعول به له ، فإن لم يكن فالجميع سواء.

الثالث والرابع : المبتدأ والخبر

إشارة

فالمبتدأ : هو المجزّد عن العوامل اللفظية ، مسنداً إليه ، أو الصفه الواقعه بعد نفى أو استفهام رافعه لظاهر أو حكمه ، فإن طبقت مفرداً فوجهان ، نحو : زيدٌ قائمٌ ، وأقائمٌ وما قائم الزيدان ، أو زيدٌ وقد يذكر المبتدأ بدون الخبر ، نحو : كُتِبَ رجلٌ وضيعته ، وضربى زيداً قائماً ، وأكثرُ شربى السويقَ مَلُوتاً ، ولَوْلَا عَلِيٌّ (عليه السلام) لَهَلَكَ عُمَرُ ، وَلَعَمْرُكَ لأَقْوَمَنَّ ، ولا يكون نكرة إلّا مع الفائده.

والخبر : هو المجزّد المسند به ، وهو مشتق ، وجامد.

فالمشتق الغير الرافع لظاهر متحمّل لضميره فيطابقه دائماً بخلاف غيره ، نحو : الكلمه لفظٌ ، وهندٌ قائمٌ أبوها.

قاعده :

المجهول ثبوته لشيء عند السامع في اعتقاد المتكلم يجعل خبيراً ، ويؤخّر ، وذلك الشيء المعلوم يجعل مبتدأ ، ويقدم ، ولا يُعَدَّلُ عن ذلك في الغالب. فيقال لمن عرف زيداً باسمه وشخصه ولم يعرف أنّه أخوه : زيدٌ

[شماره صفحه واقعي : ٦]

ص: ١٩٣٣

أخوك ، ولمن عرف أن له أخاً ولم يعرف اسمه : أخوك زيدٌ ، فالمبتدأ هو المقدم في الصورتين.

النواسخ للمبتدأ والخبر

إشاره

فصل : تدخل على المبتدأ والخبر أفعال وحروف ، فتجعل المبتدأ اسماً لها والخبر خبراً لها ، وتسمى النواسخ ، وهي [سته] أنواع :

الأول : الأفعال الناقصة

والمشهور منها : كانَ ، وصارَ ، وأضحى ، وأمسى ، وظلَّ ، وباتَ ، وليسَ ، وما زالَ ، وما برحَ ، وما انفكَّ ، وما فتىَ ، وما دامَ.

وحكمها رفع الاسم ونصب الخبر ، ويجوز في الكلِّ توسيط الخبر ، وفيما سوى الخمسة الأواخر تقدّمه عليها ، وفيما عدا فتىَ وليسَ وزالَ أن تكون تامّة ، وما تصرف منها يعمل عملها.

مسألان : يختصَّ كان بجواز حذف نون مضارعها المجزوم بالسكون ، نحو : «وَلَمْ أَكُ بَعِيًّا» (١) بشرط عدم اتصاله بضمير نصب ولا ساكن ، ومن ثم لم يجز ، في نحو : لَمْ يَكُنْهُ ، و «لَمْ يَكُنِ اللَّـهُ لِيُغْفِرْ لَهُمْ» (٢) ، وكذلك في نحو : (النَّاسُ مَجْرِيُونَ بِأَعْمَالِهِمْ ، إِنَّ خَيْرًا فَخَيْرٌ ، وَإِنَّ شَرًّا فَشَرٌّ) أربعة أوجه : نصب الأول ورفع الثاني ، ورفعها ، ونصبها ، وعكس الأول ، فالأول أقوى والأخير أضعف ، والمتوسطان متوسطان.

الثاني : الأحرف المشبهه بالفعل

وهي : إنَّ ، وأنَّ ، وكأنَّ ، وليتَّ ،

[شماره صفحه واقعي : ٧]

ص: ١٩٣٤

١- مريم : ٢٠.

٢- النساء : ١٣٧ ، ١٦٨.

ولَكِنَّ، وَلَعَلَّ، وَعَمَلُهَا عَكْسُ عَمَلِ كَانٍ، وَلَا يَتَقَدَّمُ أَحَدٌ مَعْمُولِهَا عَلَيْهَا مَطْلَقًا، وَلَا خَبَرُهَا عَلَى اسْمِهَا، إِلَّا إِذَا كَانَ ظَرْفًا أَوْ جَارًا وَمَجْرُورًا، نَحْوُ: «إِنَّ فِي ذَلِكَ لَعِبْرَةً» (١). وتلحقها ما فتكفها عن العمل، نحو: إِنَّمَا زَيْدٌ قَائِمٌ، وَالْمَصْدَرُ إِنْ حَلَّ مَحَلَّ إِنَّ، فَتَحَتْ هَمْزَتَهَا، وَإِلَّا كَسَرَتْ، وَإِنْ جاز الأَمْرانِ، جاز الأَمْرانِ. نحو: «أَوَلَمْ يَكْفِهِمْ أَنَّا أَنْزَلْنَا» (٢)، و«قَالَ إِنِّي عَبْدُ اللَّهِ -هـ-» (٣)، وَأَوَّلُ قَوْلِي إِنِّي أَحْمَدُ اللَّهِ. والمعطوف على أسماء هذه الحروف منصوب، ويختصَّ إِنَّ وَأَنَّ وَلَكِنَّ بجواز رفعه بشرط مَضَى الخبر.

الثالث: ما ولا المشبهتان بليس

وتعملان عملها، بشرط بقاء النفي وتأخر الخبر، ويشترط في «ما»، عدم زياده إن معها، وفي «لا» تنكير معموليها. فإن لحقتها التاء اختصت بالأحيان، وكثر حذف اسمها، نحو: «وَلَأَتَّ جِئْنَ مَنَاصٍ» (٤).

الرابع: لا النافية للجنس

وتعمل عمل إِنَّ، بشرط عدم دخول جاز عليها، واسمها إن كان مضافاً أو شبيهاً به، نصب، وإلَّا بُنِيَ عَلَى مَا يَنْصَبُ بِهِ، نَحْوُ: لَا رَجُلٌ، وَلَا رَجُلَيْنِ فِي الدَّارِ، وَيَشْتَرِطُ تَنْكِيرَهُ وَمَبَاشَرَتَهُ لَهَا، فَإِنْ عُرِفَ أَوْ فَضِّلَ أَهْمَلَتْ وَكَزُرَتْ، نَحْوُ: لَا زَيْدٌ فِي الدَّارِ وَلَا عَمْرٌو، وَلَا فِي الدَّارِ رَجُلٌ وَلَا امْرَأَةٌ.

تبصره: ولك في نحو: لَا حَوْلَ وَلَا قُوَّةَ إِلَّا بِاللَّهِ، خمسة أوجه:

[شماره صفحه واقعی: ٨]

ص: ١٩٣٥

١- النازعات: ٢٦.

٢- العنكبوت: ٥١.

٣- مريم: ٣٠.

٤- ص: ٣.

الأول : فتحهما على الأصل.

الثاني : رفعهما على الابتداء ، أو على الإعمال ، كليس.

الثالث : فتح الأول ورفع الثاني بالعطف على المحلّ ، أو بإعمال الثانيه ، كليس.

الرابع : عكس الثالث على إعمال الأولى ، كليس ، أو إغائها.

الخامس : فتح الأول ونصب الثاني بالعطف على لفظه ، لمشابهه الفتح النصب.

الخامس : الأفعال المقاربه

وهي : كاد ، وكرب ، وأوشك (لُدُنُو الخبر) ، وعسى (لرجائه) ، وأنشأ وطَفِقَ (للمشروع فيه).

وتعمل عمل كان ، وأخبارها جمل مبدوءه بمضارع ، ويغلب في الأولين تجرّده عن أن ، نحو : «وَمَا كَادُوا يَفْعَلُونَ» (١) ، وفي الأوسطين اقترانه بها ، نحو : «عَسَى رَبُّكُمْ أَنْ يَرْحَمَكُمْ» (٢) ، وهي في الأخيرتين مُمتنعه ، نحو : طَفِقَ زَيْدٌ يَكْتُبُ.

وعسى وأنشأ وكرب ملازمه للمضى ، وجاء يكاؤ ويوشك ويطفق.

تتمه :

يختصّ عسى وأوشك باستغنائهما عن الخبر ، في نحو : عسى أن يقوم زيد ، وإذا قلت : زيد عسى أن يقوم ؛ فلك وجهان : إعمالها في ضمير زيد فما بعدها خبرها. وتفريقها عنه فما بعدها اسم مغن عن الخبر ، ويظهر أثر ذلك في التانيث والتثنيه والجمع ، فعلى الأول تقول : هند عست أن تقوم ، والزيدان عسيا أن يقوما ، والزيدون عسوا أن يقوموا وعلى الثاني : عسى في الجميع.

[شماره صفحه واقعي : ٩]

ص : ١٩٣٦

١- البقره : ٧١.

٢- الإسراء : ٨.

اشاره

وهو ثمانيه :

الأول : المفعول به

وهو الفضله الواقع عليه الفعل ، والأصل فيه تأخره عنه ، وقد يتقدم جوازاً لإفاده الحصر ، نحو : زيداً ضَرَبْتُ ، وجوباً للزومه الصدر ، نحو : مَنْ رَأَيْتَ ؟

الثاني : المفعول المطلق

وهو مصدر يؤكّد عامله أو يبيّن نوعه أو عدده ، نحو : ضَرَبْتُ ضَرْباً ، أو ضَرَبَ الأمير ، أو ضَرَبْتِين . والمؤكّد مفرد دائماً ، وفي النوع خلاف . ويجب حذف عامله سماعاً ، في نحو : سَقِيّاً ، ورعيّاً ، وقياساً ، في نحو : «فَشُدُّوا الوُثَاقَ فَإِذَا مَنَّا بَعِيدٌ وَإِمَامٌ فِدَاءٌ» (١) ، وَلَهُ عَلَيَّ أَلْفُ دِرْهَمٍ اعْتِرَافاً ، وَزَيْدٌ قَائِمٌ حَقّاً ، وَمَا أَنْتَ إِلَّا سَيِّئٌ ، وَإِنَّمَا أَنْتَ سَيِّئٌ ، وَزَيْدٌ سَيِّئٌ سَيِّئاً ، وَمَرَزْتُ بِهِ فَإِذَا لَهُ صَوْتُ صَوْتِ حِمَارٍ ، وَلَيْتِكَ وَسَعْدَيْكَ .

الثالث : المفعول له

وهو المنصوب بفعل فُعِلَ لتحصيله أو حصوله ، نحو : ضربه تأديباً ، وَقَعَدْتُ عَنِ الحَزْبِ جُبْنًا . ويشترط كونه مصدرًا متَّحدًا بعامله وقتاً وفاعلاً ، ومن ثمّ جيء باللام ، في نحو : «وَالْأَرْضَ وَصَعَهَا لِلْأَنَامِ» (٢) ، وَتَهَيَّأْتُ لِلشَّفَرِ ، وَجِئْتُكَ لِمَجِيئِكَ إِثَابِي .

الرابع : المفعول معه

وهو المذكور بعد واو المعية لمصاحبه معمول عامله ، ولا يتقدم على عامله ، نحو : سِرْتُ زَيْدًا ، وَمَالَكَ زَيْدًا ، وَجِئْتُ أَنَا زَيْدًا وَالعطف في الأولين قبيح ، وفي الأخير سائغ ، وفي نحو : ضَرَبْتُ

[شماره صفحه واقعي : ١٠]

ص : ١٩٣٧

١- محمّد : ٤ .

٢- الرحمن : ١٠ .

زيداً وعمراً واجب.

الخامس : المفعول فيه

وهو اسم زمان أو مكان مبهم ، أو بمنزله أحدهما منصوب بفعل فُعلٍ فيه ، نحو : جئت يومَ الجمعة ، وصَلَّيتُ خَلْفَ زَيْدٍ ، وسِرْتُ عَشْرِينَ يَوْمًا ، وعَشْرِينَ فَرَسًا ، وأما نحو : دخلت الدارَ ، فمفعول به على الأصح.

السادس : المنصوب بنزع الخافض

وهو الاسم الصريح أو المؤول المنصوب بفعل لازم ، بتقدير حرف الجزر. وهو قياسي مع أن وأن ، نحو : «أَوْ عَجِبْتُمْ أَنْ جَاءَكُمْ ذِكْرٌ مِنْ رَبِّكُمْ» (١) ، وَعَجِبْتُ أَنَّ زَيْدًا قَائِمٌ وسماعى فى غير ذلك ، نحو : ذَهَبْتُ الشَّامَ.

السابع : الحال

وهى الصفة المبيته للهينه ، غير نعت ، ويشترط تنكيرها ، والأغلب كونها منتقلة مشتقة مقارنة لعاملها.

وقد تكون ثابتة وجامده ، ومقدّره.

والأصل تأخرها عن صاحبها ، ويجب إن كان مجروراً ، ويمتنع إن كانت نكرة محضة ، وهو قليل. ويجب تقدّمها على العامل إن كان لها الصدر ، نحو : كيف جاء زيدٌ ؟ ولا تجيء عن المضاف إليه إلا إذا صحّ قيامه مقام المضاف ، نحو : «بَلْ مَلَأَ إِبْرَاهِيمَ خَيْفًا» (٢). أو كان المضاف بعضه ، نحو : أعجبنى وَجْهُ هِنْدٍ رَاكِبَةً ، أو كان عاملاً فى الحال ، نحو : أعجبنى ذهابك مُسْرَعًا.

[شماره صفحه واقعى : ١١]

ص: ١٩٣٨

١- الأعراف : ٦٣ / ٦٩.

٢- البقره : ١٣٥.

النامن : التمييز

وهو النكره الرافعه للإبهام ، المستقرّ عن ذات أو نسبه ، ويفترق عن الحال بأغلبه جموده ، وعدم مجيئه جمله ، وعدم جواز تقدّمه على عامله على الأصحّ ، فَإِنْ كَانَ مَشْتَقًّا
احتمل الحال.

فالأوّل : عن مقدار غالباً والخفض قليل ، وعن غيره قليلاً ، والخفض كثير .

والثاني : عن نسبه في جمله أو نحوها ، أو إضافه ، نحو : رطلٌ زيتاً ، وخاتمٌ فضّه ، «وَأَشْتَعَلَ الرَّأْسُ شَيْبًا» (١) والله ذرّة فارساً ، والناصب لمبيّن الذات هي ، ولمبيّن النسبه هو
المُسند من فعل أو شبهه .

النوع الثالث : ما يرد مجروراً لا غير

اشاره

وهو اثنان :

الأوّل : المضاف إليه

وهو ما نسب إليه شيء بواسطة حرف جرّ مقدّر مراداً ، وتمتّع بإضافه المضمّرات ، وأسماء الإشاره ، وأسماء الاستفهام ، وأسماء الشرط ، والموصولات ، سوى «أى» في الثلاثه
وبعض الأسماء يجب إضافتها : إمّا إلى الجمل ، وهو : إذ ، وحيث ، وإذا . أو إلى المفرد ظاهراً أو مضمراً ، وهو : كلا وكلتا ، وعند ، ولدى ، وسوى . أو ظاهراً فقط ، وهو :
أولوا ، وذو ، وفروعهما . أو مضمراً فقط ، وهو : وَحَدَه وَلَيْبِك وَأَخَوَاتِه .

تكميل : يجب تجرّد المضاف عن التنوين ، ونونى المشى ، والجمع ، وملحقتهما ، فإن كانت إضافه صفه إلى معمولها فلفظيه ، ولا تفيد إلّا تخفيفاً ، وإلّا فمعنويه وتفيد تعريفاً
مع المعرفه ، وتخصيصاً مع النكره .

والمضاف إليه فيها إن كان جنساً للمضاف فهى بمعنى «من» أو ظرفاً

[شماره صفحه واقعى : ١٢]

ص : ١٩٣٩

١- مريم : ٤ .

له فبمعنی «فی» او غیرهما فبمعنی ال- «لام»، وقد یکنسب المضاف المذکر من المضاف إليه المؤنث تانیته وبالعکس، بشرط جواز الاستغناء عنه بالمضاف إليه، کقوله:

[وتشرقُ بالقول الذي قد أذعته]***كما سرقَتْ صدرُ القناه من الدّم (۱)

وقوله:

إنارة العقل مكسوف بطوع هوى***وعقل عاصي الهوى يزداد تنويراً [

ومن ثم امتنع: قامت غلام هند.

الثاني: المجرور بالحرف

وهو ما نسب إليه شيء بواسطة حرف جرّ ملفوظ، والمشهور من حروف الجرّ أربعة عشر: سبعة منها تجرّ الظاهر والمضمر، وهي: مِنْ، وإلى، وعن، وعلى، وفي والباء، واللام.

وسبعة منها تجرّ الظاهر فقط وهي: مُنذُ، ومُدُّ وتختصان بالزمان، ورُبُّ تختص بالنكره، والتاء تختص باسم الله تعالى، وحَتَّى والكاف والواو لا تختص بالظاهر المعين.

النوع الرابع: ما يرد منصوباً وغير منصوب

إشارة

وهو أربعة.

الأول: المستثنى

وهو المذكور بعد إلاً وأخواته، للدلالة على عَدَمِ اتّصافه بما نسب إلى

[شماره صفحه واقعی: ۱۳]

ص: ۱۹۴۰

۱- یعنی: ونگاه می داری در زبان، سخن آنچنانی ای را که همانا فاش کرده ای آن را، مانند نگاه داشتن سینه نیزه خون را، شاهد در لفظ صدر است که مذکر است واز قنات کسب تانیث کرده به دلیل شرف، جامع الشواهد.

سابقه ولو حكماً.

فإن كان مخرجاً فمتصل ، وإلّا فمتقطع.

فالمستثنى بإلّا إن لم يذكر معه المستثنى منه أعرب بحسب العوامل ، وسمى مفترغاً. والكلام معه غير موجب غالباً.

وإن ذكر ، فإن كان الكلام مُوجِباً نصب ، وإلّا فإن كان متصلاً فالأحسن إتباعه على اللفظ ، نحو : «مَا فَعَلُوهُ إِلَّا قَلِيلٌ» (١) ، وإن تعدّر فعلى المحلّ ، نحو : «لَا إِلَهَ إِلَّا اللَّهُ». وإن كان منقطعاً ، فالحجازيون يوجبون النصب ، والتميميون يجوزون الإتيان ، نحو : ما جاءني القومُ إلّا حماراً ، أو حماراً.

تتمه : المستثنى بخلا و عدا و حاشا

والمستثنى بخلا و عدا و حاشا ينصب مع فعليتها ، ويجز مع حرفيتها ، وبليس ولا يكون منصوب على الخبرية ، واسمهما مستتر وجوباً وبما خلا وبما عدا منصوب ، وبغير ، وسوى مجرور بالإضافة ، ويعرب غير بما يستحقّه المستثنى بإلّا ، وسوى كغير عند قوم ، وظرف عند آخرين.

الثاني : المشتغل عنه العامل

إذا اشتغل عامل عن اسم مقدّم بنصب ضميره أو متعلّقه كان لذلك الاسم خمس حالات.

١- فيجب نصبه بعامل مقدّر ، يفسره المشتغل إذا تلى ما لا يتلوه إلّا فعل ، كأداه التحضيض ، نحو : هَلْأَ زَيْدًا أَكْرَمْتَهُ ، وكأداه الشرط ، نحو : إذا زيداً لقيته فأكرمه.

٢- ورفعه بالابتداء ، إذا تلى ما لا يتلوه إلّا اسم : كإذا الفجائية ، نحو :

[شماره صفحه واقعي : ١٤]

ص: ١٩٤١

خرجتُ فإذا زيد يضربُهُ عمروٌ، أو فصل بينه وبين المشتغل ماله الصدر ، نحو : زيدٌ هل رأيتُهُ.

٣-و يترجّح نصبه إذا تلى مطلقاً الفعل ، نحو : أزيداً ضربتُهُ ، أو حصل بنصبه تناسب الجملتين في العطف ، نحو : قام زيدٌ ، وعمراً أكرمتهُ ، أو كان المشتغل فعل طلب ، نحو : زيداً اضربه.

٤-و يتساوى الأمران إذا لم تفت المناسبة في العطف على التقديرين ، نحو : زيد قام وعمراً أكرمتهُ. فإن رفعت فالعطف على الاسميه ، أو نصبت فعلى الفعلية.

٥-و يترجّح الرفع فيما عدا ذلك لأولويته عدم التقدير ، نحو : زيدٌ ضربتُهُ.

الثالث : المنادى

إشاره

وهو المدعوّ بأيا ، أو هيا ، أو أئى ، أو وا مع البعد ، وبالهمزه مع القرب ، وبيا مطلقاً ، ويشترط كونه مظهراً ، ويا أنتّ ضعيف ، وخلوه عن اللام إلّا فى لفظه الجلاله ، ويا التى شاذ.

وقد يحذف حرف النداء إلّا مع اسم الجنس ، والمندوب ، والمستغاث ، واسم الإشاره ، ولفظ الجلاله ، مع عدم الميم فى الأغلب ، فإن وجدت لزم الحذف.

تفصيل : إعراب المنادى

المفرد المعرفه ، والنكره المقصوده ، بينان على ما يرفعان به ، نحو : يا زيدٌ ، ويا رجلاً ، والمضاف وشبهه ، وغير المقصوده ، ينصب ، مثل : يا عبد الله ، ويا طالعاً جبلاً ، ويا رجلاً. والمستغاث يخفض بلامها ، ويفتح لألفها ولا لام فيه ، نحو يا لزيدٍ ، ويا زيده. والعلم المفرد الموصوف بابن أو ابنه ، مضافاً الى علم آخر ، يختار فتحه ، نحو يا زيد بن عمرو.

والمنون ضروره ؛ يجوز ضمّه ونصبه ، نحو :

[شماره صفحه واقعى : ١٥]

ص : ١٩٤٢

سَلَامُ اللَّهِ يَا مَطَرٌ عَلَيْهَا**وَلَيْسَ عَلَيْكَ يَا مَطَرُ السَّلَامُ (١)

والمكسر المضاف يجوز ضمّه ونصبه ، كَتَيْمِ الْأَوَّلِ ، في نحو :

يَا تَيْمُ تَيْمٍ عَدِيٌّ [لَا أَبَا لَكُمْ**وَلَا يُلْقِيَنَّكُمْ فِي سَوْءِ عُمَرِ] (٢)

تبصره : إعراب تواع المنادى

وتواعه المضافه تنصب مطلقاً ، أمّا المفردة ، فتواع المعرب ، تعرب بإعرابه ، وتواع المبنى ، على ما يرفع به من التأكيد. والصفه وعطف البيان ، ترفع حملاً على لفظه ، وتنصب على محلّه. والبدل ، كالمستقلّ مطلقاً.

أمّا المعطوف ، فإن كان مَعَ أُلْ ، فالخليل يختار رفعه ، ويونس نصبه ، والمبرد ، إن كَانَ كَالْخَلِيلِ فَكَالْخَلِيلِ ، وإلّا فَكَالْيَدِ ، وتواع ما يقدر ضمّه كالمعتلّ والمبنى قبل النداء ، كتواع المضموم لفظاً ، فترفع للبناء المقدر على اللفظ ، وتنصب للمقدّر على المحلّ.

الرابع : مميّز أسماء العدد

اشاره

فَمميّز الثلاثة إلى العشره ، مجرور ومجموع ، ومميّز

[شماره صفحه واقعي : ١٦]

ص: ١٩٤٣

١- قال في جامع الشواهد بالفارسي: شاهد در دخول تنوين است در منادی مفرد معرفه كه يا مطر اول بوده باشد بجهه ضرورت و بودن او مضموم با تنوين. وانما نقلنا كلام جامع الشواهد بتمامه لتعرف ان نصب مطر الاول كما في بعض النسخ من سقطات القلم ان لم يكن من زلات القدم.

٢- يعنى : اى قبيله تيم كه از تيم عدى هستيد مباد پدرى از براى شما ، نيفكند شما را در زشتگويى و هجو من عمر بن اشعث ، و گرنه من به واسطه او شما را هجو خواهم كرد ، جامع الشواهد.

ما بين العشرة والمائة منصوب مفرد ، ومميز المائه والألف ومثاهما وجمعه ، مجرور مفرد ، ورفضوا جمع المائه.

وأصول العدد اثنتا عشرة كلمه : واحد إلى عشره ومائه وألف ، فالواحد والاثنان يذكّران مع المذكر ويؤنثان مع المؤنث ، ولا يجامعهما المعدود ، بل يقال : رجل ورجلان. والثلاثه إلى العشره بالعكس ، نحو قوله تعالى : «سَخَّرَهَا عَلَيْهِمْ سَبْعَ لَيَالٍ وَتَمَایِیةَ أَيَّامٍ» (١).

تتميم : في ذكر أمثله

وتقول : أحد عشر رجلاً ، واثنان عشر رجلاً في المذكر ، إحدى عشره امرأة ، واثنان عشره امرأة ، في المؤنث ، وثلاثة عشر رجلاً إلى تسعة عشر رجلاً في المذكر ، وثلاث عشره امرأة إلى تسع عشره امرأة في المؤنث ، ويستويان في عشرين وأخواتها ، ثم تعطفه فتقول : أحد وعشرون رجلاً ، وإحدى وعشرون امرأة ، واثنان وعشرون رجلاً ، واثنان وعشرون امرأة ، وثلاثة وعشرون رجلاً ، وثلاث وعشرون امرأة.

أنواع المبنيات

١- الضمير

اشاره

منها : المضمير. وهو ما وُضِعَ لمتكلم أو مخاطب ، أو غائب سبق ذكره ولو حكماً ، فإن استقلَّ فمفصل وإلا فمتصل. والمتصل مرفوع ومنصوب ومجرور ، والمنفصل غير مجرور ، فهذه خمسه. ولا يسوغ المنفصل إلا لتعذر المتصل ، وأنت في هاء سَلْنِيه وشبهه بالخيار.

مسأله : ضمير الشأن والقصه

وقد يتقدّم على الجملة ضمير غائب مفسر بها ، يسمّى : ضمير

[شماره صفحه واقعي : ١٧]

ص: ١٩٤٤

١- الحاقه : ٧.

الشأن والقصه ، ويحسن تأنيته إن كان المؤنث فيها عمده ، وقد يستتر ولا يعمل فيه إلا الابتداء أو نواسخه ، ولا يثنى ولا يجمع ، ولا يفسر بمفرد ، ولا يتبع ، نحو : هو الأمير ركب ، وهي هند كريمة ، وإنه الأمير ركب ، وكان الناس صنفان .

فأده : عود الضمير على المتأخر لفظاً ورتبه

ذكر بعض المحققين عود الضمير على المتأخر لفظاً ورتبه في خمسة مواضع :

١- إذا كان مرفوعاً بأول المتنازعين وأعملنا الثاني ، نحو : أكرمانى وأكرمت الزيدى .

٢- أو فاعلاً فى باب نعم مفسراً بتميز ، نحو : نعم رجلاً زيد .

٣- أو مبدلاً منه ظاهر ، نحو : ضربته زيداً .

٤- أو مجروراً برب على ضعف ، نحو : ربه رجلاً .

٥- أو كان للشأن أو القصه ، كما مر .

٢- أسماء الإشاره

ومنها : أسماء الإشاره . وهى ما وضع للمشار إليه المحسوس ، فللمفرد المذكور «ذا» ولمثناه «ذان» مرفوع المحل ، و «ذين» منصوبه ومجروره ، و «إنّ ة-ذان لساجران» (١) ، متأول .

والمؤنث «تا» و «ذى» و «ذه» و «تى» و «ته» . ولمثناه «تان» رفعا و «تين» نصبا جزا ، ولجمعهما «أولاء» مدأ وقصراً .

وتدخله «هاء» التبيهه وتلحقها «كاف» الخطاب بلا لام للمتوسط ، ومعها للبعيد ، إلا فى المثنى والجمع عند من مدّه ، وفيما دخله حرف التبيهه .

[شماره صفحه واقعى : ١٨]

ص : ١٩٤٥

١- طه : ٦٣ .

ومنها : الموصول. وهو حرفي ، أو اسمي .

فالحرفي : كل حرف أوّل مع صلته بالمصدر ، والمشهور خمسة : «أنّ» و «أنّ» و «ما» و «كَيْ» و «لو» ، نحو : «أَوَلَمْ يَكْفِهِمْ أَنَّا أَنْزَلْنَا» (١) ، «وَأَنْ تَصُومُوا خَيْرٌ لَكُمْ» (٢) «بِمَا نَسُوا يَوْمَ الْحِسَابِ» (٣) ، «لَكَيْنَ لَا يَكُونُ عَلَى الْمُؤْمِنِينَ حَرْجٌ» (٤) ، «يَوَدُّ أَحَدُهُمْ لَوْ يُعَمَّرَ أَلْفَ سَنَةٍ» (٥).

تكميل : والموصول الاسمي ما افتقر إلى صله وعائد ، وهو «الذّي» للمذكّر ، «والتي» للمؤنث ، و «الذّان» و «اللّتان» لمتّاهما ، ب- (الألف) إن كانا مرفوعي المحلّ وب- (الياء) إن كانا منصوبيه أو مجروريه ، و «الأولى» و «الذّين» مطلقاً لجمع المذكّر ، و «اللّائي» و «اللّاتي» و «اللّواتي» لجمع المؤنث ، و «مَنْ» و «ما» و «ألّ» و «أَيّ» و «ذو» و «ذا» بعد (ما أو من الاستفهاميتين) للمؤنث والمذكّر.

مسأله : إذا قلت : ماذا صَيَّنَغَتْ ؟ وَمَنْ ذَا رَأَيْتَ ؟ فذا موصوله ، وَمَنْ وما مبتدءان ، والجواب رفع ، ولك إلغاؤها فهما مفعولان ، وتركيبها معهما ، بمعنى أيّ شيء أو أيّ شخص فالكلّ مفعول ، والجواب على التقديرين نصب ، وقس عليه ، نحو : ماذا عَرَضَ ؟ وَمَنْ ذَا قَامَ ؟ إلّا أنّ الجواب رفع مطلقاً.

٤- المركّب

ومنها : المركّب. وهو ما ركّب من لفظين ليس بينهما نسبة ، فإن تضمّن

[شماره صفحه واقعي : ١٩]

ص : ١٩٤٦

١- العنكيوت : ٥١.

٢- البقره : ١٨٤.

٣- ص : ٢٦.

٤- الأحزاب : ٣٧.

٥- البقره : ٩٦.

الثاني حرفاً ، بنيا ، كخمسة عشر ، وحادي عشر وأخواتهما ، إلا اثنا عشر وفرعيه ، إذ الأول منها معرب على المختار ، وإلا أعرب الثاني كجعلبك ، إن لم يكن قبل التركيب مبيّناً ، كسيويه .

التوابع

إشاره

كل فرع أعرب بإعراب سابقه ؛ وهي خمسة :

الأول : النعت

وهو ما دلّ على معنى في متبوعه مطلقاً ، والأغلب اشتقاقه ، وهو : إما بحال موصوفه ويتبعه إعراباً ، وتعريفياً وتنكيراً ، وإفراداً وتننيه وجمعاً ، وتذكيراً وتأنياً . أو بحال متعلقه ويتبعه في الثلاثه الأول .

وأما في البواقي : فإن رفع ضمير الموصوف فموافق أيضاً ، نحو : جاءني امرأه كريمه الأب ، ورجلان كريما الأب ، ورجال كرام الأب ، وإلا فكالفعل ، نحو : جاءني رجلٌ حسنهُ جاريتُهُ ، أو عاليه ، أو عال دارُهُ ، ولقيتُ امرأتين حسناً عبداهُما ، أو قائماً ، أو قائمه في الدار جاريتُهُما .

الثاني : المعطوف بالحرف

وهو تابع بواسطه الواو والفاء ، أو ثم أو حتى أو أم أو إما ، أو أو أو بل أو لا أو لكن ، نحو : جاءني زيدٌ وعمرو ، «جَمَعْنَاكُمْ وَالْأُولَئِينَ» (١) . وقد يعطف الفعل على اسم مشابه له وبالعكس ، ولا- يحسن العطف على المرفوع المتصل ، بارزاً أو مستتراً ، إنما مع الفصل بالمنفصل ، أو فاصل ما ، أو توسط «لا» بين العاطف والمعطوف ، نحو : جئتُ أنا وزيد ، و «يَدْخُلُونَهَا وَمَنْ صَلَحَ» (٢) ، و «مَا أَشْرَكْنَا وَلَا آبَاؤُنَا» (٣) .

[شماره صفحه واقعی : ٢٠]

ص : ١٩٤٧

١- المرسلات : ٣٨ .

٢- الرعد : ٢٣ .

٣- الانعام : ١٤٨ .

ويعاد الخافض على المعطوف على ضمير مجرور ، نحو : مَزَرْتُ بك وبزيدٍ ، ولا يعطف على معمولي عاملين مختلفين ، على المشهور ، إلّا في نحو : في الدارِ زيدٌ والحجرِ عمروٌ.

الثالث : التأكيد

وهو تابع يفيد تقرير متبوعه ، أو شمول الحكم لأفراده ، وهو : إمّا لفظي ، وهو اللفظ المكرر ، أو معنوي ، وألفاظه : «النفس» و «العين» ، ويطابقان المؤكّد في غير التثنيه ، وهما فيها كالجمع ، تقول : جاءني زيدٌ نفسه ، والزيدان أنفُسُهُما ، والزيدون أنفُسُهُم . و «كلا» و «كلتا» للمثنى ، و «كلّ» و «جميع» و «عامه» : لغيره من ذى أجزاء يصحّ افتراقها ، ولو حكماً ، نحو : اشتريتُ العبدَ كُلَّهُ ، ويتصل بضمير مطابق للمؤكّد ، وقد يتبع «كلّ» بأجمع وأخواته .

مسألان : لا يؤكّد النكرة إلّا مع الفائدة ومن ثم امتنع : رأيتُ رجلاً نفسه ، وجاز : اشتريت عبداً كلّه ، وإذا أكّد المرفوع المتّصل بارزاً أو مستتراً بالنفس والعين فبعد المنفصل ، نحو : قوموا أنتم أنفُسُكم ، وقم أنت نفسُك .

الرابع : البدل

وهو التابع المقصود ، أصله بما نسب إلى متبوعه ، وهو بدل الكلّ من الكلّ ، والبعض من الكلّ .

والاشتمال : وهو الذي اشتمل عليه المبدل منه ، بحيث يتشوّق السامع إلى ذكره ، نحو : «يَسْأَلُونَكَ عَنِ الشَّهْرِ الْحَرَامِ قِتَالٍ فِيهِ» (١).

[شماره صفحه واقعی : ٢١]

ص : ١٩٤٨

والبديل المبين : وهو إن ذكر للمبالغه ، سَمِيَ بدل البداءِ ، كقولك : حبيبي قَمَرٌ شَمْسٌ ، ويقع من الفصحاءِ ، أو لتدارك الغلط ، فبدل الغلط نحو : جاءني زَيْدُ الفرسِ ، ولا يقع من فصيح .

هدايه : لا يبدل الظاهر عن المضمّر في بدل الكلِّ إلّا من الغائب ، نحو : ضَرَبْتُهُ زيداً .

وقال بعض المحقّقين : لا يبدل المضمّر من مثله ، ولا من الظاهر و ما مثل به لذلك مصوغ على العرب ، ونحو : قُمْتُ أَنَا ، وَلَقِيْتُ زَيْدًا إِيَّاهُ ، تأكيد لفظي .

الخامس : عطف البيان

وهو تابع يشبه الصفه في توضيح متبوعه ، نحو : جاء زيدٌ أخوك ، ويتبعه في أربه من عشره ، كالنعت ، ويفترق عن البدل في نحو : هندٌ قام أبوها زيدٌ ، لأنّ المبدل منه مستغنى عنه ، وهنا لا بُدُّ منه . وفي نحو : يا زيدُ الحارثُ ، وجاء الضاربُ الرجلِ زيدٍ لأنّ البدل في نيه تكرار العامل ، ويا الحارثُ والضاربُ زيدٍ ، ممتنعان .

الأسماء العامله المشبهه بالأفعال

اشاره

وهي خمسه أيضاً :

الأول : المصدر

وهو اسم للحدث الذي اشتق منه الفعل ، ويعمل عمل فعله مطلقاً ، إلّا إذا كان مفعولاً مطلقاً ، إلّا إذا كان بدلاً عن الفعل فوجهان ، والأكثر أن يضاف إلى فاعله ، ولا يتقدّم معموله عليه ، وإعماله مع اللام ضعيف ، كقوله :

[شماره صفحه واقعي : ٢٢]

ص : ١٩٤٩

الثاني والثالث : اسم الفاعل والمفعول

فاسم الفاعل ما دَلَّ على حدث وفاعله على معنى الحدوث ، فإن كان صله لأل عمل مطلقاً ، وإلا فيشترط كونه للحال والاستقبال ، واعتماده بنفى أو استفهام أو مخبر عنه أو موصوف أو ذى حال ، ولا يعمل بمعنى الماضى خلافاً للكسائى ، «وَكَلَّبَهُمْ بِأَسِطٍ ذِرَاعِيهِ بِالْوَصِيدِ» (٢) حكاية حال ماضيه. واسم المفعول : ما دَلَّ على حدث ومفعوله ، وهو فى العمل والشرط ؛ كأخيه.

الرابع : الصفة المشبهة

وهى ما دَلَّ على حدث ، وفاعله على معنى الثبوت ، وتفترق عن اسم الفاعل بصوغها عن اللزوم دون المتعدى كحسنٍ وصعبٍ. وبدم جواز كونها صله لأل ، ويعملها من غير شرط زمان ، وبمخالفة فعلها فى العمل ، وبدم جريانها على المضارع.

تبصره : ولمعملها ثلاث حالات : الرفع بالفاعليه. والنصب على التشبيه بالمفعول ، إن كان معرفه ، والتمييز إن كان نكره. والجرّ بالإضافه. وهى مَعَ كُلِّ من هذه الثلاثه : إِمَّا باللام ، أو لا ، والمعمول مع كُلِّ من هذه السنّه إمّا مضاف أو باللام أو مجرّد ، صارت ثمانيه عشر ، فالممتنع : الحَسَنُ وجهه ، والحَسَنُ وجهه ، واختلف فى : حَسَنُ وجهه.

[شماره صفحه واقعى : ٢٣]

ص: ١٩٥٠

١- يعنى : او كه ناتوان است از كشتن دشمن ، گمان مى كند كه فرار از مرگ اجل او را تأخير مى اندازد ، شاهد در نكايه است كه با وجود الف و لام مفعول به را نصب داده است (أعدائه) جامع الشواهد.

٢- الكهف : ١٨.

أما البواقي : فالأحسن ذو الضمير (١) الواحد ، وهو تسعه. والحسن ذو الضميرين وهو اثنان. والقبيح الخالي من الضمير ، وهو أربعة.

الخامس : اسم التفضيل

وهو ما دلّ على موصوف بزياده على غيره ، وهو : أفعل للمذكّر ، وفُعْلى للمؤنث. ولا يبنى إلا من ثلاثيّ تامّ متصرّف ، قابل للتفاضل ، غير مصوغ منه أفعل لغير التفضيل ، فلا يبنى من نحو : دَخَرَجَ ، وَنَعَمَ ، وَصَارَ ، وَمَاتَ ، وَلَا مِنْ : عَوَرَ ، وَخَصِرَ ، وَحَمَقَ ، لَمَجَىءَ ، أَعْوَرَ ، وَأَخْضَرَ ، وَأَحْمَقَ لغيره ، فَإِنْ فَقَدَ الشَّرْطَ تَوَصَّلَ بِأَشَدِّ وَنَحْوَهُ ، وَ «أَحْمَقُ مِنْ هَبْنَقِهِ» شَادٌّ ، وَ «أَبْيَضُ مِنَ اللَّبَنِ» نَادِرٌ .

تتّمه : ويستعمل إمّا بيمين ، أو بآل ، أو مضافاً .

فالأوّل : مفرد مذكر دائماً ، نحو : هندٌ والزيدان أفضلٌ من عمرو ، وقد يحذف مِنْ ، نحو : اللهُ أكبر .

والثاني : يطابق موصوفه ولا يجمع مع مِنْ ، نحو : هندٌ الفضلى ، والزيدان الأفضلان .

[شماره صفحه واقعی : ٢٤]

ص : ١٩٥١

١- جاءني زيد/بالرفع/والنصب/والجزء الحسن وجهه/الحسن/الحسن/ممتنع الحسن الوجه/قبيح/الحسن/الحسن وجهه/الحسن/الحسن/ممتنع حسن وجهه/الحسن/الحسن/مختلف فيه حسن الوجه/قبيح/الحسن/الحسن حسن وجهه/قبيح/الحسن/الحسن

والثالث : إن قصد تفضيله على من أضيف إليه ، وجب كونه منهم ، وجازت المطابقه وعدمها ، نحو : الزيدان أعلما الناس ، أو أعلمهم ، وعلى هذا يمتنع يُوسُفُ أحسنُ إخوته ، وإن قصد تفضيله مطلقاً ، فمفرد مذكّر مطلقاً ، نحو : يُوسُفُ أحسنُ أخواته. والزيدان أحسن إخوتهما ، أى : أحسن الناس من بينهم.

تبصره : ويرفع الضمير المستتر اتفاقاً ، ولا ينصب المفعول به إجماعاً ، ورفع له للظاهر قليل ، نحو : رأيتُ رجلاً أحسنَ منه أبوه ، ويكثر ذلك فى نحو : ما رأيتُ رجلاً أحسنَ فى عَيْنِهِ الكُحْلُ منه فى عين زيدٍ ، لأنَّهُ بمعنى الفعل.

خاتمه : موانع صرف الاسم

موانع صرفِ الاسمِ تَسْعُ : فَعَجْمُهُ *** وجمعٌ ، وتَأْنِيثٌ ، وعدلٌ ، ومعرفة

وزائدتا فعلان ، ثُمَّ تَرْكَبُ *** كذلك وزن الفعل ، والتاسعُ الصفه

بشئينِ مِنْهَا يُنْتَعِ الصَّرْفُ *** هكذا بواجده نابت فقالوا مُضَعَّفَهُ

والعجمه تمنع صرف العلم العجمي العلميه ، بشرط زيادته على الثلاثه كإبراهيم ، ولا أثر لتحرك الأوسط عند الأكثر.

والجمع يمنع صرف وزن مفاعل ومفاعيل ، كدراهم ودنانير ، بالنيابه عن علتين ، وألحق به حضاجر للأصل ، وسراويل للشبه.

والتأنيث إن كان بألفى حُبلى وحمراء ، ناب عن علتين ، وإلا منع صرف العلم حتماً ، إن كان بالناء كطلحه ، أو زائداً على الثلاثه ، كزئيب ، أو متحرك الأوسط كمتيقر ، أو أعجمياً ، كجور ، فلا يتحتم منع صرف هند، خلافاً للزجاج.

والعدل يمنع صرف الصفه المعدوله عن أصلها ، كرباع ومزج وكأخر ،

[شماره صفحه واقعى : ٢٥]

ص : ١٩٥٢

فى : مَرَزْتُ بنسوه أُر. إذ القياس بنسوه آُر ، لِأَنَّ اسم التفضيل المجزء عن اللام ، والإضافه مفرد مذكّر دائماً ، ويقدر العدل فيما شَمِعَ غير منصرف ، وليس فيه سوى العَلَمِيَه ؛ كَرُحِلَ وعُمر، بتقدير زاحل وعامر.

والتعريف شرط تأثيره فى منع الصرف العَلَمِيَه.

والألف والنون يمنع صرف العلم كجمران ، والوصف الغير القابل للتاء كسكران ، فعيان منصرف ، ورحمان ممتنع.

والتركيب المزجى يمنع صرف العلم كعلبك.

ووزن الفعل شرطه الاختصاص بالفعل ، أو تصديره بزائد من زوائده.

ويمنع صرف العلم : كشمّر ، والوصف الغير القابل للتاء كأحمر ، فيعمل منصرف لوجود عمله.

والصفه تمنع صرف الموازن للفعل ، بشرط كونها الأصل فيه ، وعدم قبوله التاء ، فأربع ، فى مررت بنسوه أربع ، منصرف لوجهين. وجميع الباب يكسر مع اللام والإضافه والضروره.

الحديثه الثالثه : فيما يتعلّق بالأفعال

اشاره

يختص المضارع بالإعراب فيرتفع بالتجرء عن الناصب والجازم.

نواصب المضارع

وينصب بأربعة أحرف : «لن» : وهى لتأكيد نفى المستقبل.

و «كى» : ومعناها السببيه.

و «أن» : وهى حرف مصدرى ، وأتى بعد العلم غير ناصبه ، وفى «أن» التى بعد الظنّ وجهان.

[شماره صفحه واقعى : ٢٦]

ص : ١٩٥٣

و «إِذَنْ» : وهى للجواب والجزاء ، وتنصبه مصدره مباشرة مقصوداً به للاستقبال ، نحو : إِذَنْ أَكْرَمَكَ ، لمن قال : أزوْرُك. ويجوز الفصل بالقسم ، وبعد التاليه للواو والفاء ، وجهان.

تكميلٌ : وينصب بأن مضمرة جوازاً بعد الحروف العاطفه له على اسم صريح ، نحو : لَبِسْتُ عَبَائِهِ وَتَقَرَّرَ عَيْنِي ، وبعد لام كى إذا لم يقترن بلا ، نحو : أَسَلِمْتُ لِأَدْخَلَ الْجَنَّةَ. ووجوباً بعد خمسه أحرف : «لام الجحود» : وهى المسبوقة بكون منفي ، نحو : «وَمَا كَانَ اللَّهُ لِيُعَذِّبَهُمْ» (١) و «أو» بمعنى إلى أو إلما ، نحو : لِأَلْزَمْتِكَ أَوْ تَعْطِينِي حَقِّي ، و «فاء السبييه وواو المعيه» ، المسبوقة بنفى أو طلب ، نحو : زُرْنِي فَأَكْرَمَكَ ، ولا تأكل السمك وتشرّب اللبن ، و «حتى» بمعنى إلى أو كى ، إذا أريد به الاستقبال ، نحو : أَسِيرُ حَتَّى تَعْرُبَ الشَّمْسُ ، وأسلمتُ حتى أدخل الجنة. فإن أردت الحال كانت حرف ابتداء.

فصل : و الجوازم نوعان

فالأول : ما يجزم فعلاً واحداً. وهو أربعة أحرف : «اللام» و «لا» الطليبتان ، نحو : ليقم زيدٌ ، ولا تُشرك بالله ، و «لم» و «لما» يشتركان فى النفى والقلب إلى الماضى ، ويختص «لم» بمصاحبه أداءه الشرط ، نحو : إِنْ لَمْ تَقْمِ أَقْمِ ، ويجواز انقطاع نفيها ، نحو : لم يكن ثم كان ، ويختص «لما» بجواز حذف مجزومها ، نحو : فَارَبُّ الْمَدِينَةِ وَلَمَّا. ويكونه متوقعاً غالباً ، كقولك : لَمَّا يركب الأمير ، للمتوقع ركوبه.

الثانى : ما يجزم فعلين وهو : «إِنْ» و «إِذَا» و «مَنْ» و «مَا» و «متى»

[شماره صفحه واقعى : ٢٧]

ص: ١٩٥٤

و «أى» و «أيان» و «أين» و «أتى» و «حيثما» و «مهما»: فالأولان حرفان ، والبواقى أسماء على الأشهر ، وكل واحد منها يقتضى شرطاً وجزاءً ماضيين أو مضارعين ، أو مختلفين ، فإن كانا مضارعين أو الأول ، فالجزم ، وإن كان الثانى وحده ، فوجهان ، وكلّ جزء يمتنع جعله شرطاً ، «الفاء» لازمه له ، كأن يكون جملة اسميه أو إنشائيه أو فعلاً جامداً أو ماضياً مقروناً بقَد ، نحو : إن تقم فأنا أقوم أو فأكرمنى ، أو فعسى أن أقوم ، أو فقد قمتُ.

مسأله : وينجزم بعد الطلب «يان» مقدّره مع قصد السببيه ، نحو : زُرْنى أكرمك ولا تكفرْ تدخل الجته. ومن ثمّ امتنع لا تكفرْ تدخل النار. - بالجزم - ، لفساد المعنى.

فصل : فى أفعال المدح والذمّ

أفعال وضعت لإنشاء مدح أو ذم ، فمنها : «نعم» و «بئس» و «ساء» ، وكلّ منها يرفع فاعلاً معرّفاً باللام ، أو مضافاً إلى معرّف بها ، أو ضميراً مستتراً مفسّراً بتمييز ، ثم يذكر المخصوص مطابقاً للفاعل ، ويجعل مبتدأ مقدّم الخبر ، أو خبراً محذوف المبتدأ نحو : نعم المرأة هندٌ ، وبئس نساء الرجل الهنداتُ ، وساء رجلاً زيدٌ ، ومنها : «حبّ» و «لا حبّ» وهما كنعم وبئس ، والفاعل «ذا» مطلقاً ، وبعده المخصوص ، ولك أن تأتى قبل أو بعده بتمييز أو حال على وفقه ، نحو : حبّذا الزيدان ، وحبّذا زيدٌ راكباً ، وحبّذا امرأةً هندٌ.

فصل : فعلا التعجب

فعلان وضعا لإنشاء التعجب ، وهما : ما أفعله ، وأفعل به ، ولا بينان إلّا ممّا بينى منه اسم التفضيل ، ويتوصّل إلى الفاقد بأشدّ وأشدد به ، ولا يتصرّف فيهما ، وما مبتدأ اتّفاقاً ، وهل هى بمعنى شىء ، وما

[شماره صفحه واقعى : ٢٨]

ص: ١٩٥٥

بعدها خبرها ، أو موصولة ، وما بعدهما صلتهما ، والخبر محذوف ؟ خلاف. وما بعد الباءِ فاعل عند سبويه ، وهي زائده ، ومفعول عند الأخفش ؛ وهي للتعدية أو زائده.

فصل : أفعال القلوب

أفعال تدخل على الاسميه لبيان ما نشأت منه من ظنّ أو يقين ، وتنصب المبتدأ والخبر ، مفعولين ، ولا يجوز حذف أحدهما وحده وهي : «وَجَدَ» و «أَلْفَى» لتيقن الخبر ، نحو : «إِنَّهُمْ أَلْفَوْا آبَاءَهُمْ ضَالِّينَ» (١) ، و «جَعَلَ» و «زَعَمَ» لظنه ، نحو : «زَعَمَ الَّذِينَ كَفَرُوا أَنْ لَنْ يُبْعَثُوا» (٢) ، و «عَلِمَ» و «رَأَى» للأمرين ، والغالب لليقين ، نحو : «إِنَّهُمْ يَرَوْنَهُ بَعِيدًا وَنَرَاهُ قَرِيبًا» (٣) ، و «ظَنَّ» و «خَالَ» و «حَسِبَ» لهما ، والغالب فيها الظنّ ، نحو : حسبتُ زيداً قائماً.

مسأله : وإذا توسّطت بين المبتدأ والخبر ، أو تأخرت ، جاز إبطال عملها لفظاً ومحللاً ، ويسمى «الإلغاء» ، نحو : زيدٌ عليمٌ قائمٌ ، وزيدٌ قائمٌ عليمٌ ، وإذا دخلت على الاستفهام أو النفي أو اللام أو القسم ، وجب إبطال عملها لفظاً فقط ، ويسمى «التعليق» ، نحو : «لَتَعْلَمَنَّ أُمَّ الْحَزْبَيْنِ أَحْصَى» (٤) ، وَعَلِمْتُ لَزَيْدٌ قائمٌ.

خاتمه : التنازع في العمل

إذا تنازع عاملان ظاهراً بعدهما ، فلك إعمال أيهما شئت ، إلّا أنّ

[شماره صفحه واقعي : ٢٩]

ص : ١٩٥٦

١- الصافات : ٦٩.

٢- التغابن : ٧.

٣- المعارج : ٦ - ٧.

٤- الكهف : ١٢.

البصريين يختارون الثاني لقربه ، وعدم استلزام إعماله الفصل بالأجنبي ، والعطف على الجملة قبل تمامها ، والكوفيين الأول لسبقه وعدم استلزامه الإضمار قبل الذكر وأيهما أعملت أضمرت الفاعل في المهمل موافقاً للظاهر.

أما المفعول فالمهمل إن كان الأول حذف ، أو الثاني أضمر ، إلا أن يمنع مانع وليس منه ، نحو : حَسِبْتَنِي وَحَسِبْتُهُمَا مُنْطَلِقَيْنِ الزيدان مُنْطَلِقًا ، كما قاله بعض المحققين.

الحديثه الرابعه : فى الجمل و ما يتبعها

إشاره

الجملة : قول تضمن كلمتين بإسناد ، فهى أعم من الكلام عند الأكثر ، فإن بدأت : باسم ، فاسميه . نحو : زيد قائم ، «وَأَنْ تَصُومُوا خَيْرٌ لَّكُمْ» (١). وإن زيدا قائم ، إذ لا عبره بالحرف.

أو بفعل ، ففعلية : كقام زيد ، وهل قام زيد ؟ وَهَلَّا زَيْدًا ضَرَبْتَهُ ؟ وَيَا عَبْدَ اللَّهِ ، «وَأِنْ أَحَدٌ مِنَ الْمُشْرِكِينَ اسْتَجَارَكَ» (٢) لأنَّ المقدر كالمذكور.

ثم إن وقعت خبراً فصغرى ، أو كان خبر المبتدأ فيها جملة فكبرى ، نحو : زيد قام أبوه ، فقام أبوه صغرى ، والجميع كبرى . وقد تكون صغرى وكبرى باعتبارين نحو : زيد أبوه غلامه منطلق ، وقد لا تكون صغرى ولا كبرى كقام زيد .

إجمال :

الجملة التى لها محل سبع : الخبرية ، والحالية ، والمفعول بها ،

[شماره صفحه واقعى : ٣٠]

ص : ١٩٥٧

١- البقره : ١٨٤ .

٢- التوبه : ٦ .

والمضاف إليها ، والواقعه جواباً لشرط جازم ، والتابعه لمفرد ، والتابعه لجمله لها محلّ. والتي لا محلّ لها سبع أيضاً : المستأنفه ، والمعترضه ، والتفسيرية ، والصله والمجانب بها القسم ، والمجانب بها شرط غير جازم ، والتابعه لما لا محلّ له.

تفصيل : الجمل التي لها محلّ

الأولى : ممّا له محلّ الخبرية

وهي الواقعه خبراً لمبتدأ ، أو لأحد النواسخ ، ومحلّها الرفع أو النصب ، ولا بُدّ فيها من ضمير مطابق له ، مذكور أو مقدّر ، إلّا إذا اشتملت على المبتدأ ، أو على جنس شامل له ، أو إشارة إليه ، أو كانت نفس المبتدأ.

الثانية : الحالیه

وشرطها أن تكون خبرية ، غير مصدره بحرف الاستقبال ، ولا بدّ من رابط ؛ فالاسميّه ، بالواو والضمير أو أحدهما ، والفعلية إن كانت مبدوءه بمضارع مثبت بدون قد ، فبالضمير وحده ، نحو : جاءني زيد يشرع ، أو معها فمع الواو ، نحو : «لِمَ تُؤْذُونَنِي وَقَدْ تَعَلَّمُونَ أَبِي رَسُولُ اللَّهِ -ص-» (١) ، وإلّا فكالاسميّه ، ولا بُدّ مع الماضي المثبت من قد ولو تقديراً.

الثالثة : الواقعه مفعولاً بها

وتقع محكيه بالقول ، نحو : «قَالَ إِنِّي عَزِيدُ اللَّهِ -ص-» (٢) ، ومفعولاً ثانياً لباب ظنّ ، وثالثاً لباب اعلم ومعلّقاً عنها العامل ، نحو : «لَتَعْلَمَنَّ أُمَّ الْجُرَيْبِينَ أَحْصِي» (٣) ، وقد تنوب عن الفاعل ،

[شماره صفحه واقعي : ٣١]

ص: ١٩٥٨

١- الصف : ٥.

٢- مريم : ٣٠.

٣- الكهف : ١٢.

ويختص ذلك بباب القول ، نحو : يقال زيد عالم.

الرابعه : المضاف إليها

وتقع بعد ظروف الزمان ، نحو : «وَالسَّلَامُ عَلَيَّ يَوْمَ وُلِدْتُ» (١) ، «وَأَذْكُرُوا إِذْ أَنْتُمْ قَلِيلٌ» (٢) ، وبعد حيث ، ولا يضاف إلى الجمل من ظروف المكان سواها ، والأكثر إضافتها إلى الفعلية.

الخامسه : الواقعه جواباً لشرط جازم

مقرونه بالفاء أو إذا الفجائية ، ومحلها الجزم ، نحو : «مَنْ يُضِلِّ اللّٰهُ فَلَا هَادِيَ لَهُ» (٣) و «إِنْ تُصِيبْهُمْ سَيِّئَةٌ بِمَا قَدَّمَتْ أَيْدِيهِمْ إِذَا هُمْ يَقْنَطُونَ» (٤) وأما نحو : إنْ تَقَمَّ أَقَمَّ ، وَإِنْ قَمَّتْ قَمَّتْ ، فالجزم فيه للفعل وحده.

السادسه : التابعه لمفرد

ومحلها بحسبه ، نحو : «وَأَتَقُوا يَوْمًا تُرْجَعُونَ فِيهِ إِلَى اللّٰهِ» (٥) . ونحو : «أَوَلَمْ يَرَوْا إِلَى الطَّيْرِ فَوْقَهُمْ صَافَّاتٍ وَيَقْبِضْنَ» (٦).

السابعه : التابعه لجمله لها محلّ

ومحلها بحسبها ، نحو : زَيْدٌ قَامَ وَقَعَدَ أَبُوهُ ، بالعطف على الصغرى ، وتقع بدلاً بشرط كونها أوفى بتأديه المراد ، نحو : أَقُولُ لَهُ ارْحَلْ لِتُقِيمَنَّ عِنْدَنَا وَإِلَّا فَكُنْ فِي السَّرِّ وَالْجَهْرِ مُسْلِمًا

تفصيل آخر : الجمل التي لا محلّ لها

الأولى : ممّا لا محلّ له المستأنفه

وهي المفتوح بها الكلام

[شماره صفحه واقعى : ٣٢]

ص : ١٩٥٩

١- مريم : ٣٣.

٢- الانفال : ٢٦.

٣- الأعراف : ١٨٦.

٤- الزوم : ٣٦.

٥- البقره : ٢٨١.

٦- الملك : ١٩.

أو المنقطعه عما قبلها ، نحو : «وَلَا يَحْزُنُكَ قَوْلُهُمْ إِنَّ الْعِزَّةَ لِلَّهِ جَمِيعًا» (١) ، وكذلك جملة العامل الملقى لتأخره ، أما الملقى لتوسطه فجملة معترضه.

الثانيه : المعترضه

وهي المتوسطة بين شيئين ، من شأنهما عدم توسط أجنبي بينهما ، وتقع غالباً بين الفعل ومعموله ، والمبتدأ وخبره ، والموصول وصلته ، والقسم وجوابه ، والموصوف وصفته.

الثالثه : المفسره

وهي الفضله الكاشفه لما تليه ، نحو : «إِنَّ مَثَلَ عِيسَىٰ عِنْدَ اللَّهِ أَنَّهُ كَمَثَلِ آدَمَ خَلَقَهُ مِنْ تُرَابٍ» (٢). والأصح أنه لا محل لها ، وقيل : هي بحسب ما تفسره.

الرابعه : صله الموصول

ويشترط كونها خبرية معلومه للمخاطب ، مشتمله على ضمير مطابق للموصول.

الخامسه : المجاب بها القسم

نحو : «يس*وَالْقُرْآنِ الْحَكِيمِ إِنَّكَ لَمِنَ الْمُؤْمِنِينَ» (٣) ، ومتى اجتمع شرط وقسم اكتفى بجواب المتقدم منهما ، إلّا إذا تقدّمها ما يفتقر إلى خبر ، فيكتفى بجواب الشرط مطلقاً.

السادسه : المجاب بها شرط غير جازم

نحو : إذا جئني اكرمتك وفي حكمها المجاب بها شرط جازم و لم يقترن بالفاء ولا بإذا الفجائية ، نحو : إن تقم أقم.

[شماره صفحه واقعي : ٣٣]

ص : ١٩٦٠

١- يونس : ٦٥.

٢- آل عمران : ٥٩.

٣- يس : ١ و ٢.

نحو : جاءني زيد فأكرمته ، جاءني الذي زارني و أكرمته ، إذا لم يجعل الواو للحال بتقدير «قد».

خاتمه : في أحكام الجاز و المجرور و الظرف

إذا وَقَّع أحدهما بعد المعرفة المحضه فحال ، أو النكره المحضه فصفه ، أو غير المحضه فمحمل لهما ، ولا بُدُّ من تعلقهما بالفعل أو بما فيه رائحته ، ويجب حذف المتعلق إذا كان أحدهما صفه أو صلته أو خبراً أو حالاً ، وإذا كان كذلك أو اعتمد على نفي أو استفهام جاز أن يَزْفَعَ الفاعل ، نحو : جاء الذي في الدار أبوه ، وما عندي أحد ، و «أفي الل-ه شُكُّك» (١).

الحديثه الخامسه : في المفردات

الهمزه

حرف ترد لنداء القريب والمتوسط ، وللمضارعه وللتسويه ، وهي الداخلة على جمله في محل المصدر ، نحو : «سَوَاءٌ عَلَيْهِمْ أُنذِرْتَهُمْ أَمْ لَمْ تُنذِرْتَهُمْ لَا يُؤْمِنُونَ» (٢) وللاستفهام ، فيطلب بها التصور والتصديق ، نحو : أزيد في الدار أم عمرو ؟ وأفي الدار زيد أم في السوق ؟ بخلاف «هل» لاختصاصها بالتصديق.

أن

بالفتح والتخفيف ، ترد اسميه وحرفيه.

فالاسميه : هي ضمير المخاطب ، كَأَنْتِ ، وَأَنْتُمْ ، إذ ما بعدها حرف الخطاب اتِّفَاقاً.

والحرفيه : ترد ناصبه للمضارع ، ومخففه من المثقله ، ومفسره ، وشرطها

[شماره صفحه واقعي : ٣٤]

ص: ١٩٦١

١- إبراهيم : ١٠.

٢- البقره : ٦.

التوسط بين جملتين ، أولهما بمعنى القول وعدم دخول جازَ عليها ، وزائده ، وتقع غالباً بعد لتما وبين القسم ولو.

وإن

بالكسر والتخفيف ، ترد شرطيه ونافيه ، نحو : «إِنَّ الْكَافِرُونَ إِلَّا فِي غُرُورٍ» (١) ومخفّفه من المثقله ، نحو : «وَإِنْ كُنَّا لَمَّا جَمِيعٌ لَدَيْنَا مُحْضَرُونَ» (٢) ، فى قراءة التخفيف. ومَتَى اجتمعت «إِنَّ» و«مَا» فالمتأخره منهما زائده.

أن

(بالفتح والتشديد) ، حرف تأكيد ، وتأول مع معموليها بمصدر ، من لفظ خبرها إن كَانَ مُشْتَقًّا ، وبالكون إن كَانَ جامداً نحو : بَلَعْنِي أَنْكَ مُنْطَلِقٌ ، وَأَنْ هَذَا زَيْدٌ.

إن

(بالكسر والتشديد) ، ترد حرف تأكيد ، تنصب الاسم وترفع الخبر ، ونصبيهما لغه ، وَقَدْ تَنْصَبُ ضَمِيرَ شَأْنٍ مَقْدَرًا فَالْجَمْلَةُ خَيْرُهَا. وحرف جواب ، كنعم ، وَعَدَّ الْمَبْرَدُ مِنْ ذَلِكَ قَوْلَهُ تَعَالَى «إِنَّ هَـذَانِ لَسَاحِرَانِ» (٣). وَرَدَّ بِامْتِنَاعِ اللَّامِ فِي خَبَرِ الْمَبْتَدَأِ.

إذ

ترد ظرفاً للماضى ، فتدخل على الجملتين وقد يضاف إليها اسم زمان ، نحو : حِينَئِذٍ وَيَوْمَئِذٍ. وللمفاجأه بعد بينما أو بينما ، وهل هى حِينَئِذٍ حرف أو ظرف ؟ خلاف.

[شماره صفحه واقعى : ٣٥]

ص : ١٩٦٢

١- الملك : ٢٠.

٢- يس : ٣٢.

٣- طه : ٦٣ البتّه در آيه إنْ مَخْفَفٌ است.

ترد ظرفاً للمستقبل ، فتضاف إلى شرطها وتنصب بجوابها. وتختص بالفعليه ، ونحو : «إِذَا السَّمَاءُ انشَقَّتْ» (١) مثل : «وَإِنْ أَحَدٌ مِنَ الْمُشْرِكِينَ اسْتَجَارَكَ» (٢). وللمفاجاه ، فتختص بالاسميه ، نحو : خَرَجْتُ فَإِذَا السَّبُعُ وَقَفْتُ ، والخلاف فيها كاختها.

ترد للعطف متصلة ومنقطعه. فالمتصلة : المرتبط ما بعدها بما قبلها ، وتقع بعد همزه التسويه والاستفهام. والمنقطعه : كبل ، وحرف تعريف ، وهي لغه حَمِيْرٍ.

(بالفتح والتشديد) ، حرف تفصيل غالباً ، وفيها معنى الشرط للزوم الفاء ، والترم حذف شرطها ، وعوض بينهما عن فعلها جزء مما في حيزها ، وفيه أقوال. وقد تفارق التفصيل ، كالواقعه في أوائل الكتب.

(بالكسر والتشديد) ، حرف عطف على المشهور ، وترد للتفصيل ، نحو : «إِنَّمَا سَأَكْرًا وَإِنَّمَا كَفُورًا» (٣). وللإيهام والشك والتخيير والإباحه ، وإِنَّمَا لازمه قبل المعطوف عليه بها ، ولا تنفك عن الواو غالباً.

(بالفتح والتشديد) ، ترد اسم شرط نحو : «أَيُّ مَا تَدْعُوا فَلَهُ الْأَسْمَاءُ الْحُسْنَى» (٤). واسم استفهام ، نحو : أَيُّ الرَّجُلَيْنِ قَامَ ؟ ودالّه على معنى الكمال ، نحو : مررت برجلٍ أَيُّ رجلٍ. ووصله لنداء ذى

[شماره صفحه واقعي : ٣٦]

ص : ١٩٦٣

١- الانشقاق : ١ .

٢- التوبه : ٦ .

٣- الدهر : ٣ .

٤- الاسراء : ١١٠ .

اللام ؛ نحو : يا أيها الرجل. وموْضوله ، ولا يغرب من الموصولات سواها ، نحو : أكرم أيا أكرمك.

بَلْ

حرف عطف ، وتفيد بعد الإنبات ، صرف الحكم عن المعطوف عليه إلى المعطوف ، وبعد النهى والنفى ، تقرير حكم الأول وإنبات ضده للثاني ، أو نقل حكمه إليه عند بعض.

حاشا

ترد للاستثناء حرفاً جزأً ، أو فعلاً جامداً ، وفاعلها مستتر عائد إلى مصدر مصاغٍ مما قبلها ، أو اسم فاعل ، أو بعض مفهوم ضمناً منه. وللتنزيه ، نحو : حاشا لله. وهل هي اسم بمعنى براءه ، أو فعل بمعنى برأت ، أو اسم فعل بمعنى أبرئ ؟ خلاف.

حتى

ترد عاطفه بجزء أقوى أو أضعف ، بمهله ذهتيه ، وتختص بالظاهر عند بعض. وحرف ابتداءً فتدخل على الجمل ، وترد جازه ، فتختص بالظاهر ، خلافاً للمبرّد ، وقد ينصب بعدها المضارع بأن مضمرة لا بها ، خلافاً للكوفيين.

الفاء

ترد رابطة للجواب الممتنع جعله شرطاً ، وحُصر في سته مواضع.

ولربط شبه الجواب ، نحو : الذي يأتيني قلّه ذرهم.

وعاطفه ، فتفيد التعقيب والترتيب بنوعيه ، فالحقيقي ، نحو : قام زيدٌ فعمروٌ. والذكري ، نحو : «وَنَادَى نُوحٌ وَبُهُ فَقَالَ» (١).

[شماره صفحه واقعي : ٣٧]

ص: ١٩٦٤

١- هود : ٤٥.

وقد تفيد ترتب لا حرفها على سابقها ، فتسمى فاء السببية ، نحو : «فَتَصْبِحُ الْأَرْضُ مُخْضَرَّةً» (١). وقد تختص حينئذ باسم النتيجة والتفريع.

وقد تنبئ عن محذوف ، فتسمى فصيحة ، عند بعض ، نحو : «أَضْرِبْ بَعْضَكَ الْحَجَرَ فَاَنْفَجَرَتْ» (٢).

قَد

ترد اسماً بمعنى يكفى أو حسب ، نحو : قَدْنِي ، وقدى درهم.

وحرف تقليل مع المضارع ، وتحقيق مع الماضى غالباً ، قيل : وَقَدْ تَقَرَّبَهُ مِنَ الْحَالِ ؛ وَمَنْ تَمَّ التَّزَمْتُ فِي الْحَالِيَةِ الْمَصْدَرِهِ بِهِ ، وفيه بحث مشهور.

قَطُّ

ترد اسم فعل بمعنى ائنه ، وكثيراً ما تحلى بالفاء ، نحو : قَامَ زَيْدٌ قَطُّ . وظرفاً لاستغراق الماضى منفياً ، وفيه خمس لغات ، ولا تجماع مستقبلاً.

كَمْ

ترد خبرية واستفهامية ، وتشارك في البناء والافتقار إلى التمييز ولزوم الصدر ، وتختص الخبرية بجزر التمييز مفرداً أو مجموعاً ، والاستفهامية بنصبه ولزوم إفراده.

كيف

ترد شرطية : فتجزم الفعلين عند الكوفيين ، واستفهامية : فتقع خبراً ، في نحو كَيْفَ زَيْدٌ ؟ وكيف أَنْتَ ؟ ومفعولاً ، في نحو : كيف ظننت زيداً ؟ وحالاً ، في نحو : كيف جاء زَيْدٌ ؟

[شماره صفحه واقعي : ٣٨]

ص: ١٩٦٥

١- الحجج : ٦٣.

٢- البقره : ٦٠.

ترد شرطيه ، فتقتضى امتناع شرطها واستلزامه لِجوابها ، وتختص بالماضى ولو مؤولاً ، وبمعنى إن الشرطيه وَلَيْسَتْ جازمه ، خلافاً لبعضهم. وبمعنى ليت ، نحو : «لَوْ أَنَّ لَنَا كَرَّةً» (١). ومصدرية ، وقد مضت.

حرف ترد لربط امتناع جوابه بوجود شرطه ، وتختص بالاسميه ، ويغلب معها حذف الخبر إن كَانَ كوناً مطلقاً. وللتويخ ، وتختص بالماضى. وللتحضيض والعرض ؛ فتختص بالمضارع ولو تأويلاً.

ترد لربط مضمون جمله بوجود مضمون أخرى ، نحو : لَمَا قَمَتَ قَمْتُ. وهل هي حرف أو ظرف ؟ خلاف. وحرف استثناء ، نحو : «إِن كَلُّ نَفْسٍ لَّمَّا عَلَيَّهَا حَافِظٌ» (٢). وجازمه للمضارع ك «لم» وتفتقران في خمسة أمور.

ترد اسميه وحرفيه ، فالاسميه ترد موصولة ونكره موصوفه ، نحو : مَرَرْتُ بِمَا مُعْجِبٌ لِمَكَ ، وصفه لنكره ، نحو : إِتَمَّرَ مَا يَدْعُ قَصِيرٌ أَنْفَهُ ، وشرطيه زمانيه وغير زمانيه ، واستفهاميه. والحرفيه ؛ ترد مشبهه بليس ومصدرية زمانيه وغير زمانيه ، وصله وكافه.

حرف استفهام. وتفتقر عن الهمزة بطلب التصديق وحده ، وعدم الدخول على العاطف والشرط ، واسم بعده فعل ، والاختصاص بالإيجاب ، ولا يقال هَلْ لَمْ يَقُمْ ؟ بخلاف الهمزة ، نحو : «أَلَمْ نَشْرَحْ لَكَ

[شماره صفحه واقعي : ٣٩]

ص : ١٩٦٦

١- البقره : ١٦٧.

٢- طارق : ٤.

صَدْرَكَ» (١).

اللَّهُمَّ اشْرَحْ صَدُورَنَا بِأَنْوَارِ الْمَعَارِفِ ، وَنُورِ قُلُوبَنَا بِحَقَائِقِ اللَّطَائِفِ ، وَاجْعَلْ مَا أوردناه في هذه الورقات خالصاً لوجهك الكريم ، وَتَقَبَّلْ مِنَّا إِنَّكَ أَنْتَ السَّمِيعُ الْعَلِيمُ. فَإِنَّا نَتَوَسَّلُ إِلَيْكَ بِحَبِيبِكَ مُحَمَّدٍ سَيِّدِ الْمُرْسَلِينَ ، وَآلِهِ الْأَنْمَةِ الْمُعْصُومِينَ ، صَلَوَاتِ اللَّهِ وَسَلَامَهُ عَلَيْهِمْ أَجْمَعِينَ.

[شماره صفحه واقعی : ٤٠]

ص: ١٩٦٧

١- الانشراح : ١.

عنوان و نام پدیدآور: کتاب کبری در منطق / میر سید شریف علی جرجانی

مشخصات نشر: دیجیتالی، مرکز تحقیقات رایانه ای قائمیه (عجل الله تعالی فرجه الشریف) اصفهان، ۱۳۹۸.

زبان: فارسی.

مشخصات ظاهری: ۲۳ صفحه.

موضوع: منطق

توضیح: کتاب «الکبری فی المنطق» یا «کبری در منطق»، نوشته ابوالحسن فخرالدین علی بن محمد حسینی جرجانی شیرازی، مشهور به میر سید شریف، به زبان فارسی در علم منطق می باشد. این کتاب متن منقح و مختصری به زبان فارسی در علم منطق است که با نثر قدیمی نگاشته شده است.

گفتنی است که این اثر به جهت ایجاز و اهمیت آن، مورد توجه طلاب علوم دینی قرار گرفته و سال ها به عنوان متن درسی در حوزه های علمیه و مدارس سنتی تدریس می شده است و بر آن شروح و تعلیقاتی متعددی نوشته شده است.

این کتاب در ضمن مجموعه «جامع المقدمات» می باشد.

ص: ۱

تعریف معقول و محسوس

بسم الله الرحمن الرحيم

بدان که آدمی را قوه ای است دراکه که منقش گردد در وی صور اشیاء چنانچه در آئینه، لکن در آئینه حاصل نمی شود مگر صور محسوسات و در قوه مدرکه انسانی حاصل شود صور محسوسات و معقولات.

و محسوس آن است که به یکی از حواس پنجگانه که آن باصره و سامعه و شامه و ذائقه و لامسه است، مدرک شود.

و معقول آن است که به یکی از اینها مدرک نشود.

فصل: تصور و تصدیق

هر صورت که در قوه مدرکه انسانی که آنرا ذهن گویند حاصل شود یا تصور باشد یا تصدیق، زیرا که آن صورت حاصله اگر صورت نسبت چیزی است به چیزی به ایجاب، چنانچه گویی «زید کاتب است» یا به سلب، چنانچه گویی «زید کاتب نیست» آن صورت حاصله را تصدیق خوانند. و اگر آن صورت حاصله غیر صورت نسبت مذکوره است آن را تصور خوانند. پس علم که عبارت از ادراک است، منحصر شد در تصور و تصدیق.

[شماره صفحه واقعی: ۱]

ص: ۱۹۶۸

فصل :

بعد از این معلوم می شود که نسبت چیزی به چیزی خواه به ایجاب و خواه به سلب بر سه وجه باشد :

یکی حملی چنانکه معلوم شد در مثال مذکور.

دوم اتصالی چنانکه گویی «اگر آفتاب برآمده باشد ، روز موجود باشد» یا گویی «نیست چنین که اگر آفتاب برآمده باشد ، شب موجود باشد».

سیم انفصالی چنانکه گویی «این عدد یا زوج است یا فرد» یا گویی «نیست چنین که این شخص یا انسان باشد یا حیوان».

پس ادراک نسبت حملی و اتصالی و انفصالی ، به ایجاب و سلب تصدیق باشد و او را حکم نیز خوانند و ادراک ماورای اینها تصور باشد.

فصل :

چون تصدیق، ادراک نسبت چیزی به چیزی است به ایجاب یا به سلب ناچار باشد او را از سه تصور :

اول تصور منسوب الیه که آن را محکوم علیه خوانند.

دوم تصور منسوب به که آن را محکوم به خوانند.

سیم تصور نسبت بین بین که آن را نسبت حکمیّه خوانند ، مثلاً در تصدیق به آنکه «زید قائم است ، ناچار باشد او را از سه تصور : یکی تصور زید که محکوم علیه است ، دوم تصور قائم که محکوم به است ، سیم تصور نسبت میان زید و قائم که نسبت حکمیّه است تا بعد از آن ادراک ، آن نسبت بر وجه ایجاب یا سلب حاصل شود. پس هر تصدیق موقوف باشد بر تصور محکوم علیه ، و تصور محکوم به ، و تصور نسبت حکمیّه ، لیکن هیچکدام از این تصورات ثلاثه در نزد اهل تحقیق جزء

[شماره صفحه واقعی : ۲]

ص: ۱۹۶۹

تصدیق نیست بلکه شرط تصدیق است.

فصل : تصور و تصدیق ضروری و نظری

بدان که تصور بر دو قسم است : یکی آن که در حصول وی احتیاج نباشد به نظر و فکر چون تصور حرارت و پروت و سیاهی و سفیدی و مانند آن و این قسم را تصور ضروری و بدیهی خوانند.

دوم آن که در حصول وی احتیاج باشد به نظر و فکر چون تصور روح و ملک و جن و امثال آن و این قسم را تصور نظری و کسبی خوانند.

و بر همین قیاس تصدیق نیز بر دو قسم است ، یکی ضروری که در حصول وی احتیاج به فکر و نظر نباشد چون تصدیق به آن که آفتاب روشن است و آتش گرم است و نظایر آن.

دوم تصدیق نظری که محتاج باشد به نظر و فکر چون تصدیق به آن که صانع موجود است و عالم حادث است و غیر آن.

فصل :

بدان که تصور نظری را از تصور ضروری و همچنین تصدیق نظری را از تصدیق ضروری حاصل می توان کرد به طریق فکر و نظر و آن عبارت است از ترتیب تصورات یا تصدیقات حاصله بر وجهی که مؤدی شود به حصول تصویری یا تصدیقی که حاصل نبوده باشد چنانکه تصور حیوان را با تصور ناطق جمع کنی و گویی حیوان ناطق ، از اینجا تصور انسان که حاصل نبوده باشد حاصل می شود. و چنانکه تصدیق به آن که عالم متغیر است با تصدیق به آن که هر چه متغیر است حادث است جمع کنی و گویی «العالم متغیر و کلّ متغیر حادث» از این جا

[شماره صفحه واقعی : ۳]

ص : ۱۹۷۰

تصدیق به آن که عالم حادث است حاصل می شود.

فصل :

بدان که امتیاز آدمی از سایر حیوانات به آن است که وی مجهولات را از معلومات به نظر و فکر حاصل می تواند کرد به خلاف سایر حیوانات پس بر همه کس لازم است که طریق فکر و نظر و صحت و فساد آن را بشناسد که تا چون خواهد مجهولات تصویری یا تصدیقی را از معلومات تصویری یا تصدیقی بر وجه صواب حاصل کند تواند کرد ، مگر آن کسانی که مؤید باشند من عند الله بنفوس قدسیه که ایشان را در دانستن چیزها احتیاج به نظر و فکر نباشد.

فصل : تصورات

فصل : معرّف و حجّت

بدان که در عرف علمای این فنّ آن تصورات مرتبه که موصل می شوند به تصوّر دیگر آن را معرّف و قول شارح خوانند ، و آن تصدیقات مرتبه که موصل شوند به تصدیق دیگر آن را حجّت و دلیل خوانند. پس مقصود در این فنّ دانستن معرّف و حجّت بود ، و شکی نیست که معرّف و حجّت فی الحقیقه معانی اند نه الفاظ ، مثلاً معرّف انسان ، معنی حیوان ناطق است نه لفظ آن ، و حجّت و دلیل حدوث عالم ، معانی قضایای مذکوره است نه الفاظ آنها ، پس صاحب این فنّ را بالذات احتیاج به الفاظ نیست لیکن چون تفهیم و تفهّم معانی موقوف به الفاظ و عبارات است از این جهت واجب شد بر وی که نظر کند به حال الفاظ به اعتبار دلالت آنها بر معانی.

***

[شماره صفحه واقعی : ۴]

ص: ۱۹۷۱

بدان که دلالت ، بودن شیء است به حیثیتی که از علم به وی لازم آید علم به شیء دیگر پس آن شیء اول را دالّ گویند و ثانی را مدلول. و وضع ، تخصیص شیء است به شیء دیگر بر وجهی که از علم به شیء اول حاصل شود علم به شیء ثانی. پس علم به وضع ، سببی است از اسباب دلالت. و اقسام دلالت به حکم استقراء سه است :

اول دلالت وضعیه که وضع را در وی مدخل است و این در الفاظ باشد ؛ چون دلالت لفظ زید بر ذات وی ، و در غیر الفاظ نیز باشد ، چون دلالت خطوط و عقود و اشارات و نصب بر معانی که از آنها مفهوم گردد.

دوم دلالت عقلیه که به مقتضای عقل است ، و این نیز در الفاظ می باشد چون دلالت لفظ دیز مسموع از وراء جدار بر وجود لافظ. و در غیر الفاظ باشد چون دلالت مصنوع بر وجود صانع.

سیم دلالت طبعیه که به مقتضای طبع باشد و این نیز در الفاظ یافته شود ؛ چون دلالت اح اح بر درد سینه. و در غیر الفاظ باشد ، چون دلالت حمره بر خجل ، و صفرت بر وجل ، و حرکت نبض بر صحت و فساد بدن.

فصل :

بدان که آنچه از دلالات معتبر است ، دلالت لفظیه وضعیه است ، زیرا که افاده و استفاده معانی در معتاد به این طریق است ، و این دلالت منحصر است در مطابقت و تضمن و التزام.

مطابقت دلالت لفظ است بر تمام معنی موضوع له خود از این جهت که تمام معنی ، موضوع له اوست ، چون دلالت لفظ انسان بر

[شماره صفحه واقعی : ۵]

ص : ۱۹۷۲

معنای حیوان ناطق.

وتضمن ، دلالت لفظ است بر جزء معنای موضوع له خود از این جهت که جزء معنی ، موضوع له اوست ، چون دلالت لفظ انسان بر معنای حیوان تنها یا ناطق تنها.

والتزام دلالت لفظ است بر معنای خارج لازم موضوع له خود از این جهت که آن خارج لازم معنی ، موضوع له اوست ، چون دلالت لفظ انسان بر معنای قابل علم ، وصنعت کتابت.

فصل :

مخفی نماند که لفظ بر تمام معنای موضوع له خود به مجرد وضع دلالت کند و بر جزء معنای موضوع له خود نیز دلالت کند بواسطه آن که فهم کلّ بی فهم جزء ممکن نیست لکن دلالت لفظ بر خارج لازم معنای موضوع له خود محتاج است به لزوم آن خارج موضوع له را در ذهن به این معنی که آن خارج به حیثیتی باشد که هرگاه موضوع له در ذهن حاصل شود آن خارج نیز حاصل شود و اگر چنین نباشد آن لفظ را بر وی دلالت کلیّ دائمی نباشد.

و پیش اصحاب این فنّ ، دلالت کلیّ دائمی معتبر است و اما پیش علمای اصول و بیان ، دلالت فی الجملة کافی است. پس لزوم عقلی نزد ایشان شرط نباشد بلکه لزوم فی الجملة بس است.

فصل :

هرگاه موضوع له لفظ بسیط باشد و او را لازم ذهنی نباشد آن جا دلالت مطابقت باشد بی تضمن والتزام لکن دلالت تضمن والتزام

[شماره صفحه واقعی : ۶]

ص: ۱۹۷۳

بی مطابقت صورت نپذیرد زیرا که ایشان تابع وضعند و هر جا که وضع هست دلالت مطابقت نیز هست و اگر موضوع له لفظ بسیط بود او را لازم ذهنی بود آن جا دلالت مطابقت و التزام بود بی تضمّن و اگر موضوع له لفظ مرکّب باشد او را لازم ذهنی نباشد آن جا دلالت مطابقت و تضمّن باشد بی التزام.

فصل : حقیقت و مجاز

لفظ را چون در تمام موضوع له خود استعمال کنند آن را حقیقت خوانند و چون در جزء موضوع له یا در خارج موضوع له استعمال کنند آن را مجاز خوانند و در آن جا احتیاج به قرینه باشد.

فصل : لفظ مفرد و مشترک

لفظ را چون یک موضوع له باشد آن را مفرد گویند و اگر زیاده باشد مشترک خوانند. و در هر معنی احتیاج به قرینه باشد چون لفظ عین و اگر دو لفظ از برای یک معنی ، موضوع باشد آنرا مترادفان گویند ، چون انسان و بشر و اگر هر یکی را موضوع له علی حده باشد آن را متباینان خوانند ، چون انسان و فرس.

فصل : لفظ مفرد و مرکّب

لفظ دالّ بر معنی مطابقت بر دو قسم است : مفرد و مرکّب ، مرکّب آن باشد که جزء لفظ وی دلالت نماید بر جزء معنی مقصود وی و آن دلالت نیز مقصود باشد چون «رامی الحجاره» و مفرد آن است که چنین نباشد و این چهار قسم است :

[شماره صفحه واقعی : ۷]

ص: ۱۹۷۴

اول آنکه لفظ جزء ندارد ، چون همزه استفهام.

دوم آنکه جزء دارد ولکن آن جزء دلالت ندارد اصلا ، چون زید.

سیم آنکه جزء دارد وآن جزء دلالت دارد لکن بر جزء معنی مقصود دلالت ندارد ، چون عبد الله علما.

چهارم آنکه جزء دارد وآن جزء دلالت دارد بر معنی مقصود لکن دلالتش مراد نباشد ، چون حیوان ناطق ، که علم شخص انسانی باشد.

فصل :

لفظ مفرد بر سه قسم است : اسم و کلمه و ادات ، زیرا که اگر معنای لفظ مفرد ناتمام است (یعنی صلاحیت ندارد که محکوم علیه یا محکوم به شود) آن را در این فنّ ادات خوانند و در نحو ، حرف گویند. و اگر معنای وی تمام است پس خالی از این نیست که صلاحیت دارد که محکوم علیه شود یا نه اگر ندارد در این فنّ آن را کلمه گویند و در نحو ، فعل خوانند. و اگر صلاحیت دارد آن را اسم گویند.

فصل :

لفظ مرکب بر دو قسم است : تامّ و غیر تامّ. تامّ آن است که بر وی سکوت صحیح باشد یعنی چون متکلم آن جا سکوت نماید مخاطب را انتظاری نباشد آنچنان انتظاری که با محکوم علیه باشد بی محکوم به و با محکوم به باشد بی محکوم علیه. و مرکب تامّ اگر فی نفسه محتمل صدق و کذب باشد آنرا خبر و قضیه خوانند (و این عمده است در باب تصدیقات) و اگر محتمل صدق و کذب نباشد آن را انشاء خوانند. خواه دلالت کند بالذات بر طلب چون امر و نهی و استفهام و خواه

[شماره صفحه واقعی : ۸]

ص : ۱۹۷۵

دلالت نکند بالذات ، چون تمّنی و ترجّی و تعجّب و نداء و مانند آن و این قسم از معنای انشاء ، در محاورات معتبر است.

و غیر تامّ آن است که بر وی سکوت صحیح نباشد و این قسم منقسم می شود به ترکیب تقییدی که جزء ثانی در وی قید جزء اوّل باشد ، خواه به اضافه چون «غلام زید» و خواه به وصف چون «حیوان ناطق» (و این عمده است در باب تصوّرات) و ترکیب غیر تقییدی آن است که در وی جزء دوّم قید اوّل نباشد ، چون فی الدار و خمسه عشر.

فصل :

ادراک معانی الفاظ مفرده و ادراک معانی مرکّبات غیر تامّه و ادراک معانی مرکّبات تامّه انشائیه مجموع تصوّر باشد. و ادراک معانی خبر و قضیه تصدیق باشد.

این است مباحث الفاظ چنانکه مناسب این مقام است. و چون تصدیق موقوف بود بر دانستن تصوّرات از این جهت بیان احوال تصوّرات را مقدّم داشتیم بر تصدیقات.

فصل : جزئی و کلی

هرچه در ذهن متصوّر شود ، اگر نفس تصوّر وی مانع باشد از وقوع شرکت بین کثیرین ، آن را جزئی حقیقی خوانند چون زید. و اگر نفس تصوّر وی مانع نباشد از وقوع شرکت بین کثیرین ، آن را کلی خوانند چون مفهوم انسان. و هر یک از این کثیرین را فرد آن کلی خوانند و جزئی اضافی وی نیز خوانند. و جزئی اضافی شاید که جزئی حقیقی باشد چون «زید» قیاس به انسان ، و شاید که کلی باشد فی نفسه و

[شماره صفحه واقعی : ۹]

ص: ۱۹۷۶

لکن جزئی اضافی کلی دیگر باشد ، چون «انسان» قیاس به حیوان.

فصل :

چون کلی را قیاس کنیم با حقیقت افراد ، یا تمام حقیقت افراد خود است یا جزء حقیقت افراد خود یا خارج حقیقت افراد خود ، اگر تمام حقیقت افراد خود باشد آن را نوع حقیقی خوانند ؛ چون انسان که تمام حقیقت زید و عمرو و بکر است که ایشان را از یکدیگر امتیازی نیست إلا به عوارض مشخصه معینه که در ماهیت و حقیقت ایشان مدخل ندارد و چون نوع حقیقی ، تمام ماهیت افراد است پس افراد وی متفق الحقیقه باشند که هر گاه از فرد وی یا از افراد وی بما هو سؤال کنند آن نوع در جواب مقول می شود پس نوع کلی باشد که مقول شود به امور متفق الحقیقه در جواب ما هو ، مثلا هر گاه گویند ما زید و عمرو و بکر جواب ، انسان باشد.

و آن کلی که جزء حقیقت افراد خود باشد آنرا ذاتی گویند ، و این منحصر است در جنس و فصل ، زیرا که آن جزء حقیقت افراد ، اگر تمام مشترک باشد میان آن حقیقت و حقیقت دیگر ، آن را جنس خوانند و مراد به تمام مشترک آن است که میان آن دو حقیقت ، هیچ جزء مشترک ، خارج از آن نباشد ، چون حیوان که تمام مشترک است میان حقیقت انسان و حقیقت فرس زیرا که انسان و فرس با یکدیگر مشترکند در ذاتیات بسیار ، چون جوهر و قابل ابعاد ثلاثه و نامی و حساس و متحرک بالاراده ، و حیوان عبارت از این مجموع است ، و چون جنس ، تمام مشترک باشد میان امور مختلفه الحقایق پس هر گاه از این مختلفه الحقایق بما هو سؤال کنند ، جنس در جواب مقول شود

[شماره صفحه واقعی : ۱۰]

ص : ۱۹۷۷

مثلا هرگاه از انسان و فرس بما هو سؤال کنند جواب ، حیوان باشد ، زیرا که سؤال در این جا از تمام حقیقت مشترکه است و آن حیوان است و اگر از انسان تنها بما هو سؤال کنند سؤال از تمام حقیقت مختصه او باشد و حیوان در جواب نشاید بلکه جواب ، حیوان ناطق باشد و از این جا معلوم شد که : جنس کلی ای است که مقول می شود بر امور مختلفه الحقایق در جواب ما هو و شاید که یک حقیقت را اجناس متعدده باشد بعضی فوق بعضی چون حیوان که جنس انسان است و فوق او جسم نامی است و فوق جسم نامی جسم مطلق است و فوق جسم مطلق جوهر است و در این هنگام آن جنس که جواب از جمیع مشارکات در آن جنس واقع شود آن را جنس قریب خوانند چون حیوان که هرچه با انسان در حیوانیت مشارکت دارد چون آنها را با انسان در سؤال جمع کنی جواب حیوان باشد و آن جنس که جواب از جمیع مشارکات واقع نشود آنرا جنس بعید خوانند چون جسم نامی که مشترک است میان انسان و نباتات و حیوانات لکن در جواب سؤال از انسان با نباتات جسم نامی مقول می شود و در جواب سؤال از انسان با حیوانات جسم نامی مقول نمی شود و هر جنس که جواب از جمیع مشارکات در وی دو باشد بعید یک مرتبه باشد چون جسم نامی و اگر جواب سه باشد بعید به دو مرتبه باشد چون جسم مطلق و علی هذا القیاس.

و ابعاد اجناس را جنس عالی خوانند چون جوهر در مثال مذکور و اقرب اجناس را جنس سافل خوانند چون حیوان در این مثال مذکور و آنچه میان جنس عالی و سافل باشد آن را جنس متوسط خوانند چون جسم نامی و جسم مطلق در این مثال مذکور.

این است بیان آن جزء که تمام مشترک است و اگر جزء حقیقت

[شماره صفحه واقعی : ۱۱]

ص : ۱۹۷۸

افراد ، تمام مشترک نباشد آن را فصل خوانند ، زیرا که آن حقیقت را تمیز می کند از غیر ، تمیز جوهری ، خواه آن جزء ، مشترک نباشد اصلا ، چون ناطق که مخصوص است به حقیقت افراد انسان. پس این حقیقت را از همه ماهیات تمیز کند و این را فصل قریب خوانند و خواه مشترک باشد. اما تمام مشترک نباشد که وی نیز ممیز حقیقت شود از بعضی ماهیات ، چون حساس که مشترک است میان انسان و فرس ، و این را فصل بعید خوانند ، وبالجمله فصل : ممیزی است جوهری پس او کلی ای باشد که در جواب ای شیء هو فی جوهره مقول شود.

فصل :

بدان که نوع را معنی دیگر هست که آنرا نوع اضافی خوانند و آن ماهیتی است که جنس مقول می شود بر وی و بر ماهیت دیگر در جواب ما هو ، چون انسان که مقول می شود بر وی و بر فرس ، حیوان ، در جواب ما هو و نوع اضافی شاید که نوع حقیقی باشد چنانکه گفتیم و شاید که نباشد چون حیوان که نوع اضافی جسم نامی است و جسم نامی که نوع اضافی جسم مطلق است و جسم مطلق که نوع اضافی جوهر است.

و اما آن کلی که از حقیقت افراد خود خارج است ، اگر مخصوص به یک حقیقت باشد آن را خاصه خوانند و او حقیقت را تمیز کند از غیر ، تمیز عرضی پس او کلی ای باشد که مقول شود در جواب ای شیء هو فی عرضه ، چون ضاحک ، نسبت به انسان و اگر مشترک باشد میان دو حقیقت یا بیشتر آن را عرض عام گویند چنانکه «ماشی» که مشترک است میان انسان و حیوان. پس کلیات ، منحصر شد در پنج قسم : نوع و جنس و فصل و عرض خاصه و عرض عامه.

[شماره صفحه واقعی : ۱۲]

ص: ۱۹۷۹

معرف بر چهار قسم است :

اول حدّ تامّ ، و آن مرکب باشد از جنس قریب و فصل قریب ، چون حیوان ناطق در تعریف انسان.

دوم : حدّ ناقص و آن مرکب باشد از جنس بعید و فصل قریب ، چون جسم نامی ناطق یا جسم ناطق یا جوهر ناطق در تعریف انسان.

سیم : رسم تامّ و آن مرکب باشد از جنس قریب و خاصّه ، چون حیوان ضاحک در تعریف انسان.

چهارم : رسم ناقص و آن مرکب باشد از جنس بعید و خاصّه ، چون جسم نامی ضاحک یا جسم ضاحک یا جوهر ضاحک در تعریف انسان ، و شاید که رسم ناقص مرکب باشد از عرض عامّ و خاصّه ، چون «ماشی ضاحک» در تعریف انسان. و نزد اهل اصول و عربیه ، معرف را با جمیع اقسام ، حدّ خوانند.

فصل :

استعمال الفاظ مجازیّه و مشترکه در تعریفات جایز نیست إلّا وقتی که قرینه واضحه باشد چون «عین جاریه».

فصل :

بدان که دانستن حقایق اشیاء موجوده در خارج چون انسان و فرس و مانند آن و تمیز کردن میان اجناس و فصول آنها و میان اعراض عامّه و خاصّه آنها در غایت اشکال است و اما دانستن حقایق مفهومات اصطلاحیه و تمیز کردن میان اجناس و اعراض عامّه و میان فصول و

[شماره صفحه واقعی : ۱۳]

ص: ۱۹۸۰

خواص آنها آسان است ، چون مفهوم کلمه واسم و فعل و حرف و معرب و مبنی و مانند آن.

فصل : تصدیقات

اشاره

چون فارغ شدیم از مباحث تصوّرات پس شروع کردیم در مباحث تصدیقات.

همچنانکه در تحصیل تصوّرات نظریّه محتاج بودیم به دو چیز : یکی بیان موصل به تصوّر که آن معرّف و قول شارح است به اقسام اربعه خود و دیگری ، بیان کلیّات خمس که قول شارح از آن مرکّب است ؛ همچنین در تحصیل تصدیقات نظریّه نیز محتاجیم به دو چیز : یکی بیان موصل به تصدیق که آن حجّت است به اقسام خود و دیگری بیان قضایا که حجّت از آن مرکّب می شود بنابراین ناچار است که مباحث قضایا مقدم باشد بر مباحث حجّت.

پس می گوئیم قضیه ، قولی است که صحیح باشد تصدیق و تکذیب قائل وی. و قضیه به حسب معنی مرکّب است از چهار چیز محکوم علیه و محکوم به و نسبت حکمیّه و حکم به ایجاب یا به سلب و فرق میان نسبت حکمیّه و حکم در صورت شکّ ظاهر شود که آن جا نسبت حکمیّه هست و حکم نیست زیرا که شکّ در وی است و حکم در او نیست.

فصل : قضایای حملیه و شرطیه

قضیه بر سه قسم است : حملیه و شرطیه متّصله و شرطیه منفصله ، زیرا که محکوم علیه و محکوم به در قضیه یا مفرد بود یا در حکم مفرد ، آن قضیه را حملیه خوانند ؛ خواه موجه باشد چون «زید قائم است» و خواه سلییه چون «زید قائم نیست» و اگر نه مفرد و نه در حکم مفرد

[شماره صفحه واقعی : ۱۴]

ص: ۱۹۸۱

باشد، آن را قضیه شرطیه خوانند.

پس اگر حکم به اتصال است، آن را قضیه شرطیه متصله خوانند خواه موجه باشد چنانکه گویی: «اگر آفتاب برآمده باشد روز موجود باشد». خواه سالبه چنانکه گویی: «نیست چنین که اگر آفتاب طالع باشد شب موجود باشد». و اگر حکم به انفصال است آن قضیه را شرطیه منفصله خوانند خواه موجه چنانکه گویی این عدد یا زوج است یا فرد خواه سالبه چنانکه گویی: «نیست چنین که این عدد یا زوج باشد یا مرکب از واحد».

فصل:

اطلاق حملیه و متصله و منفصله بر موجبات ظاهر است و بر سوابق بواسطه مناسبت با موجبات است در اطراف.

فصل:

محکوم علیه را در قضیه حملیه موضوع خوانند و محکوم به را محمول و آن نسبت که میان موضوع و محمول است نسبت حکمیّه خوانند و آن لفظ که دلالت کند بر حکم و بر نسبت حکمیّه معاً آن را رابطه خوانند چون لفظ (هو) در «زید هو قائم» و لفظ (است) در «زید قائم است» و حرکت (کسره) در «زید چنین و در زید دبیر».

و بالجمله هرچه دلالت کند بر ربط میان محمول و موضوع، آن را رابطه گویند و در قضیه شرطیه محکوم علیه را مقدم و محکوم به را تالی خوانند.

فصل:

موضوع در قضیه حملیه اگر جزئی حقیقی باشد آن قضیه را شخصیّه

[شماره صفحه واقعی: ۱۵]

ص: ۱۹۸۲

خوانند ، چون «زید نویسنده است وزید نویسنده نیست» و اگر کلی باشد پس اگر بیان کمیت افراد نکرده باشد آن قضیه را مهمله خوانند ، چون «انسان نویسنده است و انسان نویسنده نیست» و اگر بیان کمیت افراد کرده باشد «آن قضیه را محصوره خوانند ، و این بر چهار قسم بود : موجه کلیه و سالبه کلیه و موجه جزئیه و سالبه جزئیه.

فصل :

قضایای شخصی در علوم معتبر نیست ، و قضیه مهمله در قوه جزئیه است ، پس قضایای معتبره در علوم ، محصورات اربعه است.

فصل :

حرف سلب ، چون در قضیه حملیه ، جزء محمول شود ، آن را قضیه معدوله المحمول خوانند ، و اگر جزء موضوع شود آن را معدوله الموضوع گویند ، و اگر جزء هر دو شود ، معدوله الطرفين خوانند ، و اگر جزء نشود ، آن را محصله خوانند.

فصل : قضایای ضروریّه و ممکنه

نسبت محمول با موضوع خواه به ایجاب و خواه به سلب شاید که ضروری باشد یعنی «مستحیل الانفکاک» باشد آن را قضیه ضروریّه خوانند ، چون «کلّ انسان حیوان بالضروره ولا شیء من الانسان بحجر بالضروره» و شاید که بسلب ضرورت باشد از هر دو طرف آن را ممکنه خاصه گویند ، چون «کلّ انسان کاتب بالامکان الخاصّ ولا شیء من الانسان بکاتب بالامکان الخاصّ». موجه و سالبه را معنی یکی است

[شماره صفحه واقعی : ۱۶]

ص: ۱۹۸۳

در ممکنه خاصه یعنی ثبوت کتابت و سلب کتابت هیچکدام انسان را ضروری نیست ، و یا به سلب ضرورت باشد از یک طرف که آن طرف مخالف حکم است آن را ممکنه عامه گویند ، چون «کَلَّ انسان کاتب بالامکان العام» یعنی سلب کتابت از انسان ضروری نیست ، و لا شیء من الانسان بکاتب بالامکان العام ، یعنی ثبوت کتابت انسان را ضروری نیست ، و شاید که نسبت محمول به موضوع به دوام باشد یعنی همیشگی ، بی اعتبار ضرورت ، آن را دائمه مطلقه خوانند ، مثل «کَلَّ فلک متحرک دائما و لا شیء من الفلک بساکن دائما» و شاید که مشروط بشرط باشد ، مثل «کل کاتب متحرک الأصابع بالضروره مادام کاتبا» و آن را مشروطه عامه خوانند ، و شاید که نسبت بالفعل باشد یعنی فی الجملة و آن را مطلقه عامه خوانند چون «کَلَّ انسان کاتب بالفعل».

فصل : عکس قضایا

عکس قضیه حملیه آن باشد که موضوع را محمول سازی و محمول را موضوع بر وجهی که ایجاب و سلب و صدق و کذب اصلی ، محفوظ باشد ، پس موجه کلیه به موجه جزئیه منعکس می شود ، مثلا هر گاه «کَلَّ انسان حیوان» صادق باشد «بعض الحیوان انسان» نیز صادق باشد ، و همچنین موجه جزئیه به موجه جزئیه منعکس شود ، مثلا چون «بعض الحیوان انسان» صادق آید «بعض الانسان حیوان» هم صادق آید زیرا که موضوع و محمول با هم متلاقی شده اند در ذات موضوع ، و شاید که محمول اعم باشد پس در قضیه موجه ، عکس کلی صادق نباشد ، و سالبه کلیه کنفسها منعکس شود چون ضروریه باشد ، مثلا هر گاه «لا شیء من الانسان بحجر» صادق باشد «لا شیء

[شماره صفحه واقعی : ۱۷]

ص: ۱۹۸۴

من الحجر بانسان» صادق شود و سالبه جزئیه عکس ندارد زیرا که «لیس بعض الحیوان بانسان» صادق است و در عکس وی «لیس بعض الانسان بحیوان» صادق نیست.

فصل : نقیض قضایا

نقیض قضیه ، قضیه دیگر باشد که با وی در ایجاب و سلب مخالف باشد به حیثیتی که صدق هر یک لذاته مستلزم کذب دیگری باشد و کذب هر یک لذاته مستلزم صدق دیگری باشد ؛ پس نقیض موجب کلیه سالبه جزئیه باشد و نقیض سالبه کلیه موجب جزئیه باشد.

فصل : قضیه لزومیّه و اتفایه

قضیه متصله ، لزومیّه باشد اگر اتصال یا سلب اتصال ضروری باشد - چنانکه گذشت - و اتفایه باشد اگر اتصال و سلب اتصال ضروری نباشد ، و قضیه منفصله یا حقیقیّه باشد اگر انفصال در وجود و عدم باشد چنانکه گویی این عدد یا زوج باشد یا فرد ، یعنی هر دو مجتمع نشود و هر دو مرتفع نشود و یا مانع الجمع باشد اگر انفصال در وجود باشد چنانکه گویی : «این چیز یا شجر است یا حجر» یعنی هر دو مجتمع نشوند و لکن ارتفاع را شاید ، یعنی آن چیز می تواند که نه شجر باشد و نه حجر. و یا مانع الخلو باشد اگر انفصال در عدم باشد چنانکه گویی «زید در دریا است یا غرق نمی شود» یعنی هر دو مرتفع نشوند و لکن اجتماع را شاید.

* * *

[شماره صفحه واقعی : ۱۸]

ص: ۱۹۸۵

فصل :

تناقض (۱) و عکس در شرایطات بر قیاس حملیات معلوم می شود.

فصل : اقسام حجّت

حجّت بر سه قسم است :

یکی قیاس که آن استدلال است از حال کلی بر حال جزئی چنانکه گویی : «کلّ انسان حیوان ، و کلّ حیوان جسم ، فکلّ انسان جسم.

پس استدلال کردی از حال حیوان که کلی است بر حال جزئی که انسان است.

دوم استقراء که آن استدلال است از حال جزئیات بر حال کلی چنانکه گویی : هر یک از انسان و طیور و بهائم فکّ اسفل را می جنبانند در حال مضغ ، پس جمیع حیوانات چنین باشند ، پس استدلال کردی از حال جزئیات که انسان و طیور و بهائم است بر حال حیوان که کلی ایشان است.

سیم تمثیل و آن استدلال است از حال جزئی بر حال جزئی دیگر چنانکه گویی نییذ حرام است بنابراین که خمر حرام است و هر دو جزئی مسکرنند.

فصل :

استقراء و تمثیل مفید ظنّ باشند و قیاس مفید یقین. پس عمده در آن

[شماره صفحه واقعی : ۱۹]

ص : ۱۹۸۶

۱- در تناقض هشت وحدت شرط دان***وحدت شرط اضافه جزء و کلّ وحدت موضوع و محمول و مکان***قوه فعل است در آخر زمان

باب تحصیل تصدیقات ، قیاس است ، و آن عبارت است از :

قول مؤلف از قضایا که لازم آید از وی لذاته قول دیگر ، چنانکه گویی «عالم متغیر است ، و هر متغیری حادث است ، پس عالم حادث است».

قیاس اقرانی و استثنائی

وقیاس بر دو قسم است :

اول اقرانی که در وی نتیجه یا نقیض نتیجه بالفعل مذکور نباشد چنانکه مذکور شد.

دوم استثنائی که در وی نتیجه یا نقیض نتیجه بالفعل مذکور باشد چنانکه گویی اگر این شخص آدمی باشد حیوان باشد لکن آدمی است پس حیوان است لکن حیوان نیست پس آدمی نیست.

فصل :

قیاس اقرانی یا حملی باشد ، یعنی مرکب از حملیات صرف باشد ، و یا غیر حملی باشد ، و قسم اول ظاهر تر است.

پس بر وی اقتضار کنیم و آن چهار نوع است ، زیرا که نسبت میان موضوع و محمول چون مجهول باشد ، احتیاج باشد به متوسطی که او را با هر دو طرف نسبت بود ، تا بواسطه وی نسبت میان موضوع و محمول معلوم شود ، و آن را حدّ وسط خوانند چنانکه موضوع مطلوب را اصغر خوانند و محمول وی را اکبر خوانند ، و حدّ وسط اگر محمول شود اصغر را و موضوع شود اکبر را آن را شکل اول خوانند ، و اگر عکس این باشد آن را شکل رابع خوانند ، و اگر محمول شود هر دو را شکل ثانی خوانند ، و اگر موضوع شود هر دو را ، شکل ثالث خوانند (۱).

[شماره صفحه واقعی : ۲۰]

ص: ۱۹۸۷

۱- اوسط اگر حمل یافت در بر صغری و باز***حمل به هر دو دوم وضع بهر دو سیم وضع به کبری گرفت شکل نخستین شمار***رابع اشکال را عکس نخستین شمار

شکل اول را شرط آن است که صغرای وی یعنی قضیه مشتمله بر اصغر موجه باشد تا اصغر در اوسط مندرج شود و کبرای وی (یعنی قضیه مشتمله بر اکبر) کلیه باشد تا حکم از اوسط به اصغر متعدی شود به یقین پس صغرای شکل اول موجه جزئی باشد و کبرای وی کلیه و ضروب منتجه وی منحصر در چهار است :

اول موجبتین کلیتین نتیجه موجه کلیه باشد.

دوم موجه جزئی صغری با موجه کلیه کبری ، نتیجه موجه جزئی باشد.

سیم موجه کلیه صغری با سالبه کلیه کبری نتیجه سالبه کلیه باشد.

چهارم موجه جزئی صغری با سالبه کلیه کبری نتیجه سالبه جزئی باشد پس شکل اول ، منتج محصولات اربع است.

و شرط شکل ثانی آن است که مقدمتین وی مختلف باشند به ایجاب و سلب ، یعنی یکی موجه و دیگری سالبه و کبرای وی کلیه باشد و ضروب منتج این شکل ، نیز چهار است :

اول موجه کلیه صغری با سالبه کلیه کبری ، نتیجه سالبه کلیه باشد ، چنانکه گویی : همه «ج» «ب» است و هیچ از «ا» «ب» نیست پس هیچ از «ج» «ا» نیست.

دوم عکس آن ، چنانکه گویی : هیچ از «ج» «ب» نیست و همه «ا» «ب» است پس هیچ از «ج» «ا» نیست.

سیم موجه جزئی صغری با سالبه کلیه کبری نتیجه سالبه جزئی باشد ، چنانکه گویی : بعض «ج» «ب» است و هیچ از «ا» «ب» نیست پس بعض «ج» «ا» نیست.

[شماره صفحه واقعی : ۲۱]

ص: ۱۹۸۸

چهارم سالبه جزئیه صغری با موجه کلیه کبری نتیجه سالبه جزئیه می باشد چنانکه گویی: بعض «ج» «ب» نیست وهمه «ا» «ب» است، پس بعض «ج» «ا» نیست پس نتیجه شکل ثانی نیست الا سالبه اما جزئیه واما کلیه.

وشرط شکل ثالث آن است که صغرای وی موجه باشد و یکی از مقدمتین وی کلیه و ضرور منتج وی شش است، سه منتج ایجاب جزئی است و سه منتج سلب جزئی است.

اما آن سه که منتج ایجاب جزئی است:

اول موجبین کلیتین چنانکه گویی همه «ب» «ج» وهمه «ب» «ا» است.

دوم صغری موجه جزئیه و کبری موجه کلیه چنانکه گویی بعض «ب» «ج» است وهمه «ب» «ا» است.

سیم صغری موجه کلیه و کبری موجه جزئیه چنانکه گویی همه «ب» «ج» است و بعض «ب» «ا» است نتیجه این هر سه ضرب، این است که بعض «ج» «ا» است.

وآن سه که منتج سلب جزئی است:

اول موجه کلیه صغری و سالبه کلیه کبری چنانکه گویی همه «ب» «ج» است و هیچ از «ب» «ا» نیست.

دوم موجه جزئیه صغری و سالبه کلیه کبری چنانکه گویی بعض «ب» «ج» است و هیچ از «ب» «ا» نیست.

سیم موجه کلیه صغری و سالبه جزئیه کبری چنانکه گویی همه «ب» «ج» است و بعض «ب» «ا» نیست نتیجه این هر سه ضرب این است که بعض «ج» «ا» نیست، و شکل رابع چون بعید است از

[شماره صفحه واقعی: ۲۲]

ص: ۱۹۸۹

طبع پس او را بیان نکردیم.

و اما قیاس استثنائی بر دو قسم است : یکی اتّصالی دوّم انفصالی.

اتّصالی آن است که مرکّب باشد از متّصله لزومیّه با وضع مقدّم و آن را نتیجه وضع تالی باشد چنانکه گویی اگر این جسم انسان باشد حیوان باشد لکن او انسان است پس حیوان است و یا مرکّب باشد از متّصله لزومیّه با رفع تالی و آن را نتیجه رفع مقدّم باشد چنانکه در مثال مذکور لکن او حیوان نیست پس او انسان نیست.

و اما انفصالی آن است که مرکّب باشد از منفصله حقیقیّه با وضع احد جزئین ، پس او را نتیجه رفع آن دیگر باشد یا با رفع احد جزئین ، پس او را نتیجه وضع جزء دیگر باشد پس او را چهار نتیجه باشد چنانکه گویی این عدد یا زوج است یا فرد ، لکن فرد است پس زوج نیست ، لکن زوج است پس فرد نیست ، لکن فرد نیست پس زوج است ، لکن زوج نیست پس فرد است.

و یا مرکّب باشد از منفصله مانعه الجمع با وضع احد جزئین او را نتیجه رفع جزء دیگر باشد ، پس او را نتیجه دو است چنانکه گویی این جسم یا شجر است یا حجر ، لکن شجر است پس حجر نیست ، لکن حجر است پس شجر نیست.

و یا مرکّب باشد از منفصله مانعه الخلو با رفع احد جزئین و او را نتیجه وضع جزء دیگر باشد پس نتیجه او نیز دو است چنانکه گویی : زید یا در دریا است یا غرق نمی شود و لکن در دریا نیست پس غرق نمی شود لکن غرق شده پس در دریا است. و مثال دیگر نیز چنانکه گویی : این جسم یا لا شجر است یا لا حجر ، لکن شجر است پس لا حجر باشد لکن حجر است پس لا شجر باشد.

[شماره صفحه واقعی : ۲۳]

ص: ۱۹۹۰

منطق ۱ (منتظری مقدم)

مشخصات کتاب

عنوان و نام پدیدآور: منطق (۱) / منتظری مقدم، محمود، ۱۳۴۵-؛ [تهیه] دفتر برنامه ریزی و تدوین متون درسی.

مشخصات نشر: قم: حوزه علمیه قم، مرکز مدیریت، ۱۳۸۵.

مشخصات ظاهری: ۱۹۴ص.

موضوع: منطق

رده بندی کنگره: ۱۳۸۵ ۸م۸۳م/BC۵۰

رده بندی دیویی: ۱۶۰

شماره کتابشناسی ملی: م ۸۵-۲۴۶۷۵

ص: ۱

اشاره

[شماره صفحه واقعی: ۱]

ص: ۱۹۹۱

اهداف کلی

اهداف کلی درس اول این است که دانش پژوه:

- ۱- سرّ احتیاج انسان به علم منطق را بشناسد؛
- ۲- تعریف و موضوع علم منطق را فرا بگیرد؛
- ۳- با واژه ها، مفاهیم و مصطلحات این درس آشنا شود.

اهداف رفتاری

دانش پژوه محترم، انتظار می رود پس از فراگیری این درس، بتوانید:

- ۱- راز احتیاج انسان به علم منطق را بیان کنید؛
- ۲- چند نمونه از خطاهای فکر را بنویسید؛
- ۳- منطق را تعریف کنید؛
- ۴- نکات اخذ شده در تعریف منطق را توضیح دهید؛
- ۵- علت وقوع خطا در اندیشه برخی منطقیون را بیان کنید؛
- ۶- بیان کنید موضوع علم منطق چیست و چرا موضوع منطق، چنان چیزی است؟

[شماره صفحه واقعی : ۲]

ص: ۱۹۹۲

انسان ذاتاً موجودی متفکر است که به ندرت از اندیشه درباره جهان هستی و راه رسیدن به سعادت فارغ می شود. یافتن پاسخ سؤال هایی نظیر چگونگی تفسیر گوناگونی و دگرگونی مشهود در جهان؛ داستان آغاز و انجام هستی؛ زنده و با شعور بودن عالم، یا مرده و بی شعور بودن آن؛ تعریف سعادت و طریق نیل به آن و ...؛ از جمله خرد ورزی هایی است که به لحاظ تاریخی همزاد آدمی است.

هر جا که سخن از تفکر و اندیشه است دیدگاه ها و نظرهای مختلف نیز هست. انسان ها به تناسب توانایی های فکری و پیش فرض های قبلی، هر یک پاسخی متفاوت و درخور خویش - هر چند برای زمانی کوتاه - برای پرسش هایی از این دست فراهم کرده اند و در این راه، چه بسا دگرگونی دیدگاه های خویش در مسائل مختلف را نیز دیده اند.

اختلاف در دیدگاه، نشان این است که ذهن در جریان تلاش اندیشه ای خود برای کشف واقعیت، راه های متعددی را برمی گزیند که برخی درست و برخی نادرست اند. به عنوان نمونه به مثال های زیر، که حاصل بعضی از تفکرات بشری است، دقت کنید:

- خدا نور است. هر نوری محسوس است. بنابراین، خدا محسوس است؛

- سقراط انسان است. هر انسانی ستمگر است. بنابراین، سقراط ستمگر است؛

- ارسطو انسان است. بعضی انسان ها زن هستند. بنابراین، ارسطو زن است؛

- این کلمه «دستمال» است. دستمال در جیب جا می گیرد. بنابراین، این کلمه در جیب جا می گیرد؛

- شراب آب انگور است. آب انگور حلال است. بنابراین، شراب حلال است؛

- مهندسان راه و ساختمان برای مردم نقشه می کشند. هر کسی برای مردم نقشه می کشد غیر قابل اعتماد است. بنابراین، مهندسان راه و ساختمان غیر قابل اعتمادند.

با اندک تأملی در مثال های مذکور، سؤالی اساسی و دغدغه ای جدی در جان آدمی شکل می گیرد: راستی آیا می توان جریان اندیشه را شناخت؛ یعنی راه های صحیح تفکر را از بیراهه هایی که به خطا می انجامد تشخیص داد؟ این پرسش موجب شد تا اندیشوران و در

[شماره صفحه واقعی : ۳]

رأس آنها حکیم ارسطاطالیس سخت به تکاپو بیفتند و چارچوب ها و قالب های خاصی برای مصون ماندن اندیشه بشر از خطا بیابند.

پس از مدتی این چارچوب ها به شکل ضوابط کلی و قواعد عام اندیشه ورزی تدوین شد و به این ترتیب در خانواده معرفت های بشری، دانش جدیدی پا به عرصه وجود نهاد که آن را «منطق» نامیدند؛ علمی به منظور ارائه روش صحیح تفکر و خطاسنجی اندیشه. بنابراین، می توان گفت: قواعد منطقی، ذهن را از افتادن در بیراهه و خطای در اندیشه باز می دارد. دست یابی کامل به این فایده مهم، در گذر از دو مرتبه حاصل می شود:

۱- آموختن معرفت منطق (دانستن قواعد منطق)؛

۲- کسب مهارت در کاربرد قواعد منطق.

تعریف منطق

منطق علمی آلی است، در بر دارنده مجموعه قواعد کلی که به کار بردن درست و دقیق آنها ذهن را از خطای در اندیشه باز می دارد. این تعریف، نکات متعددی را درباره چیستی منطق در بر دارد:

۱- منطق هویتی ابزاری (آلی) دارد؛ یعنی علمی است در خدمت علوم دیگر؛ به عبارت دیگر، دانش های بشری را به ملاک های مختلف تقسیم و دسته بندی می کنند. یکی از این تقسیمات، تقسیم علوم به آلی (مقدمی) و استقلال (اصالی) است: علوم آلی در اصل برای کاربرد در علوم دیگری تدوین شده اند و در علوم اصلی، غرض مدوّن علم، به خود آنها تعلق گرفته است و جنبه مقدمیت برای علم دیگر ندارند و ممکن است در دانش های دیگر نیز مورد استفاده قرار گیرند؛ اما چنین نیست که در اصل پیدایش، فرع وجود علم دیگری باشند؛ مثلاً اگر دو علم جبر و حساب را در نظر بگیریم خواهیم دید که علم جبر برای علم حساب، جنبه ابزاری و مقدمی دارد؛ زیرا غرض از تدوین قواعد و معادلات جبری، امکان محاسبات ریاضی است و اگر علم حساب در کار نبود جایی برای پیدایش علم جبر نبود.

با توجه به آنچه ذکر شد روشن می شود منطق از جمله علوم آلی است؛ زیرا اگر علوم استدلالی دیگری چون فلسفه، ریاضی، هندسه و... نبود جایی برای فراگیری منطق نزد

[شماره صفحه واقعی : ۴]

ص: ۱۹۹۴

دانش پژوهان آن علوم نیز نبود. (۱) بنابراین، منطق از علوم ابزاری است و همه علوم، که قواعد منطقی در آنها به کار گرفته می شود، نسبت به آن از دانش های اصلی محسوب می شوند.

۲- منطق مانند بسیاری از دانش های دیگر بیانگر قوانین کلی است؛ یعنی معرفتی است مبین قواعد عام اندیشه. بنابراین، منطق مانند بسیاری از علوم بشری، حکم جزئیات تحت پوشش خود را مشخص می کند؛ همان گونه که قانون نحوی «هر فاعلی مرفوع است» بیان می دارد: هر گاه اسمی فاعل جمله واقع شود مرفوع خواهد بود؛ بر همین منوال، این قانون منطق، که «تعریف باید نزد مخاطب مفهومی روشن تر و شناخته شده تر از معرّف داشته باشد» نیز بیانگر قانونی کلی و عام است که هر گاه در مقام تبیین یک صورت مجهول برآمده باید تعریف، وضوح و روشنی بیشتری داشته باشد تا مخاطب از آن سود برد و آگاهی جدیدی به دست آورد. پس، چنان که در تعریف ذکر شد، قوانین منطق علاوه بر این که ابزار تلقی می شوند، کلیت و شمول نیز دارند. و از آن رو که بیانگر قانونی عقلی اند هیچ گاه قابل استثنا نیستند.

۳- تنها به کار بردن صحیح و دقیق قواعد منطق، ذهن را در درست اندیشیدن یاری می دهد؛ یعنی ذهن در مقام تفکر صحیح هنگامی کامیاب خواهد بود که از قانون منطق تبعیت کند و گرنه صرف دانستن قواعد و برف انبار کردن قوانین آن، موجب مصونیت از خطا در تفکر نخواهد شد. پس، پاسخ این شبهه معروف: «اگر منطق اندیشه را از خطا باز می دارد، پس چرا منطقیون خود از خطای در اندیشه مصون نیستند؟» نیز روشن می شود؛ زیرا برای منطقی اندیشیدن، صرف دانستن منطق کافی نیست، بلکه به کار بستن آن نیز لازم است.

موضوع منطق

براساس آنچه بیان شد، موضوع دانش منطق معلوم می شود. منطق از اندیشه بشر سخن می گوید؛ یعنی به بررسی جریان تفکر می پردازد. جریان تفکر به دو منظور تحقق می یابد:

۱- سامان بخشیدن به معلومات پیشین به گونه ای که «تعریف» جدیدی را نتیجه دهد؛

[شماره صفحه واقعی : ۵]

ص: ۱۹۹۵

۱- انسان متفکر هر چند، دانش پژوه علوم استدلالی نیز نباشد برای مصون ماندن از خطای در تفکر، به روشی برای درست اندیشیدن نیازمند است. بنابر این بیان فوق تنها برای توضیح هویت ابزاری این علم است.

۲- تنظیم و ترتیب بخشیدن معلومات پیشین به گونه ای که «استدلال های» جدید در ذهن شکل گیرد.

حال اگر انسان در جریان اندیشه، گاه به بیراهه و خطا می رود لاجرم این کز روی فکری در یکی از دو زمینه فوق (تعریف و استدلال) خواهد بود و چون منطق، رسالت خطاستجی فکر را به عهده دارد بنابراین، باید راه و روش مصون ماندن اندیشه را از خطا در دو عرصه «تعریف» و «استدلال» بیان کند. پس می توان گفت موضوع منطق عبارت است از:

الف) تعریف و یا به عبارت دقیق تر، روش تعریف؛

ب) استدلال و یا به عبارت دقیق تر، روش استدلال. (۱)

[شماره صفحه واقعی : ۶]

ص: ۱۹۹۶

۱- در کتب متداول منطقی از تعریف به معرّف و از استدلال به حجّت تعبیر کرده اند . مراد از معرّف، مجموعه معلوماتی است که ما را به تعریفی جدید می رساند؛ مانند انسان حیوان ناطق است. مراد از حجّت، مجموعه معلوماتی است که از طریق استدلال ما را به اعتقادی جدید می رساند؛ مانند علی انسان است . هر انسانی متفکر است . بنابراین، علی متفکر است .

- ۱- انسان ذاتاً موجودی متفکر است.
- ۲- انسان در جریان تلاش اندیشه ای خود، گاه دچار خطا می شود.
- ۳- راز احتیاج انسان به منطق، یافتن روشی برای جلوگیری از خطا در اندیشه است.
- ۴- منطق علمی آلی است در بردارنده مجموعه قواعد کلی که به کار بردن دقیق و درست آنها، ذهن را از خطای در اندیشه باز می دارد.
- ۵- دانش های بشری به ابزاری (مقدمی) و استقلاللی (اصالی) تقسیم می شوند.
- ۶- برای منطقی اندیشیدن، دانستن علم منطق کافی نیست، بلکه به کار بستن قوانین آن و ممارست نیز لازم است.
- ۷- موضوع منطق عبارت است از:

الف) تعریف و یا به تعبیر دقیق تر، روش تعریف؛

ب) استدلال و یا به تعبیر دقیق تر، روش استدلال.

[شماره صفحه واقعی : ۷]

ص: ۱۹۹۷

- ۱- دلیل احتیاج انسان به علم منطق چیست؟
- ۲- چند نمونه از خطای فکر، غیر از مثال های ذکر شده در درس را بنویسید.
- ۳- علم منطق را تعریف کنید.
- ۴- نکات برجسته در تعریف علم منطق کدام است؟
- ۵- مراد از علوم آلی و اصالی چیست؟
- ۶- چرا گاهی منطقیون خود در جریان تفکر، مرتکب خطا می شوند؟
- ۷- موضوع علم منطق چیست؟ چرا؟

خودآزمایی

- ۱- منطق علمی است که،
الف) شیوه صحیح سخن گفتن را به ما می آموزد. ب) شیوه صحیح اندیشیدن را به ما می آموزد.
ج) بدون آن نمی توان فکر کرد. د) هر کس بخواند درست فکر می کند.
- ۲- قواعد و قوانین منطق،
الف) قراردادی اند. ب) اعتباری اند. ج) قابل استثناءند. د) غیرقابل استثناءند.
- ۳- برای مصون ماندن اندیشه از خطا باید،
الف) قواعد منطقی را آموخت. ب) قواعد منطقی را در نظر داشت.
ج) بر قواعد منطق معرفت و مهارت یافت. د) دقت در تفکر داشت.
- ۴- منطق از جمله علوم ... ..
الف) آلی است. ب) اصالی است. ج) استقلاللی است. د) عالی است.
- ۵- درباره علم منطق کدام گزینه غلط است؟
الف) منطق بیانگر قوانین کلی است. ب) منطق از علوم ابزاری است.
ج) دانستن قواعد منطقی سبب مصونیت فکر از خطاست. د) موضوع منطق روش تعریف و روش استدلال است.
- ۶- علم جبر و علم حساب به ترتیب کدامند؟
الف) اصالی - اصالی. ب) آلی - آلی. ج) اصالی - اصالی. د) آلی - اصالی.
- ۷- بهترین گزینه درباره موضوع منطق کدام است؟
الف) موضوع منطق روش تعریف و استدلال است. ب) تعریف و استدلال است.

ج) دانش های پیشین بشری است. د) معلومات مفید بشری است.

۸- معلومات ما از آن جهت که منجر به کشف چیستی مجهولی می شود چه نام دارد؟

الف) معرّف. ب) حجّت. ج) استدلال. د) اعتقاد.

۹- معلومات ما از آن جهت که منجر به ایجاد اعتقاد از طریق استدلال می شود، چه نام دارد؟

الف) حجّت. ب) معرّف. ج) تعریف. د) ابزار.

[شماره صفحه واقعی : ۸]

ص: ۱۹۹۸

۱۰- علوم آصالی،

الف) در اصل پیدایش، فرع وجود علم دیگری هستند. ب) در علوم دیگر از آنها استفاده نمی شود.

ج) برای کاربرد در دانش دیگر تدوین شده اند. د) در اصل پیدایش، فرع وجود علم دیگری نیستند.

۱۱- موضوع مورد بحث منطق عبارت است از:

الف) صحبت کردن. ب) جریان اندیشه. ج) گفتگو کردن. د) علوم مختلف.

۱۲- وجه مهم تمایز منطق با علوم دیگر عبارت است از:

الف) ابزار خطاسنجی در تفکر است. ب) منطق به شناخت اجمالی ذهن می پردازد.

ج) منطق کشف واقعیت می کند. د) منطق اندیشه شناسی است.

۱۳- منطق علمی ... است که بیانگر قوانین ... است.

الف) آلی - تعریف. ب) آلی - تعریف و استدلال. ج) ابزاری - استدلال. د) آصالی - تعریف و استدلال.

۱۴- برای منطقی اندیشیدن ...

الف) دانستن قواعد علم منطق کافی است. ب) به کار بستن قواعد منطق کافی است.

ج) دانستن قواعد منطق و مهارت در آنها کافی است. د) دانستن قواعد منطق، به کاربرستن و مهارت در آنها لازم است.

۱۵- اگر علوم استدلالی مانند فلسفه، ریاضی و هندسه نبود، آیا نیازی به دانش منطق باقی می ماند؟

الف) خیر. ب) بلی.

ج) نیاز به روش درست تعریف باقی می ماند. د) نیاز به روش درست استدلالی باقی می ماند.

۱۶- درباره علوم آلی کدام گزینه غلط است؟

الف) در اصل برای کاربرد در علوم دیگر تدوین شده اند. ب) غرض متون این علوم، به خود آن ها تعلق گرفته است.

ج) نسبت به علوم دیگر، جنبه مقدمیت دارند. د) در اصل پیدایش، فرع وجود علم دیگری هستند.

۱۷- تلاش ذهنی انسان ...

الف) همواره به نتیجه می رسد. ب) هیچ گاه به نتیجه نمی رسد.

ج) گاه به نتیجه می رسد. د) همواره به نتیجه غلط می رسد.

۱۸- معلومات بشر جملگی ... است.

الف) حجت. ب) معرف.

ج) معرف یا حجت. د) اگر بتواند مجهولی را به معلوم تبدیل کند معرف یا حجت.

۱۹- در کدام بحث از مباحث دانش منطق روش درست تعریف تبیین می شود؟

الف) حجت. ب) استدلال. ج) معرف. د) مباحث کلی.

۲۰- در کدام بحث از مباحث منطق روش درست استدلال تبیین می شود؟

الف) تعریف. ب) معرّف. ج) حجّت. د) مباحث کلی.

برای تفکر بیشتر

۱- تفکر چیست؟ ساختمان و نحوه عملکرد آن چگونه است؟

۲- آیا تفکر از ویژگی ها و امتیازات انسان است؟

۳- آیا نظر دیگری - غیر از آنچه در درس ذکر شد - درباره موضوع علم منطق وجود دارد؟

۴- آیا هر معلومی صلاحیت عنوان معرّف و یا حجّت را دارد

[شماره صفحه واقعی : ۹]

ص: ۱۹۹۹

اهداف کلی

اهداف کلی درس دوم این است که دانش پژوه:

- ۱- وجه تسمیه علم منطق را فرا بگیرد؛
- ۲- علت تقسیم منطق به صوری و مادی را بشناسد؛
- ۳- با مباحث منطق صوری آشنا شود؛
- ۴- واژه ها، مفاهیم و اصطلاحات این درس را فرا بگیرد.

اهداف رفتاری

دانش پژوه محترم، انتظار می رود پس از فراگیری این درس بتواند:

- ۱- نطق ظاهری و باطنی و منطق صوری و مادی را تعریف کند؛
- ۲- وجه تقسیم منطق به صوری و مادی را توضیح دهید؛
- ۳- علت تقسیم مباحث منطق صوری به دو بخش تصورات و تصدیقات را بیان کنید.

[شماره صفحه واقعی : ۱۰]

ص: ۲۰۰۰

سمت در لغت، به علامتی گفته می‌شود که در نتیجه داغ نهادن بر پوست حیوان پدید می‌آید؛ ولی امروزه به مطلق علامت، اعم از این که بر حیوان باشد یا غیر آن، با داغ باشد یا غیرداغ، سمت گفته می‌شود.

اما در معنای اصطلاحی آن اختلاف است: برخی می‌گویند مراد از آن عنوان و نام علم است و برخی مراد از آن را وجه تسمیه علم می‌دانند. بدون تردید، صرف ذکر نام یک علم، موجب فزونی بصیرت در فراگیری آن دانش نخواهد بود. آنچه در بردارنده چنین فایده‌ای است بیان وجه تسمیه علم است.

منطق از ماده «نطق» اشتقاق یافته است؛ نطقی که حقیقتاً به معنای تکلم است و مجازاً بر منشأ آن، یعنی تفکر و تعقل اطلاق می‌شود و اتفاقاً مراد از نطق در این علم، همین معنای مجازی، یعنی اندیشه و نطق باطنی است.

منطق به لحاظ ادبی، یا مصدر میمی به معنای سخن گفتن و یا اسم مکان به معنای محل سخن گفتن است. این که این علم را منطق نامیده‌اند یا از باب مبالغه است - در صورتی که آن را مصدر میمی بدانیم - بدان معنا که این دانش به اندازه‌ای در رشد نطق و تفکر انسان نقش دارد که گویا خود آن است. و یا بدین جهت است که علم منطق جایگاه ظهور و بروز نطق و اندیشه انسان است - البته در صورتی که آن را اسم مکان تلقی کنیم.

منطق صورت و ماده

در درس گذشته گفته شد: انسان ذاتاً موجودی متفکر است و اکنون باید بدانیم برای کشف مجهول از طریق فکر حداقل دو شرط اساسی وجود دارد:

۱- انتخاب معلومات مناسب و صحیح؛

۲- تنظیم و صورت بندی درست آنها.

[شماره صفحه واقعی: ۱۱]

ص: ۲۰۰۱

۱- پیش تر سنت مؤلفان بر این بوده است که قبل از ورود به مباحث یک علم، هشت مطلب را به عنوان "رئوس ثمانیه" ذکر می‌کرده‌اند که دانستن آن‌ها موجب زیادت و بیش دانش پژوه در فراگیری آن علم می‌شد. این رئوس هشت گانه عبارت است از: سِمَت، مؤلف، غرض، منفعت، مرتبه، جنس، قسمت و روش های تعلیم علم.

فقدان هر یک از این شروط، مانع رسیدن به حقیقت خواهد بود. بنابراین، ذهن آن گاه که فکر می کند ممکن است صحیح عمل کند و ممکن است دچار خطا شود. منشأ خطای اندیشه، نبود یکی از دو شرط فوق است؛ زیرا تفکر در عالم ذهن مانند یک ساختمان است؛ یک ساختمان آن گاه کامل است که هم مصالح و مواد تشکیل دهنده آن بی عیب باشد و هم معماری آن براساس اصول صحیح ساختمانی باشد. با نبود یکی از این دو نمی توان بدان ساختمان اعتماد و اطمینان کرد؛ مثلاً اگر گفتیم: «سقراط انسان است. هر انسانی ستمگر است. بنابراین، سقراط ستمگر است.» این استدلال اگر چه از نظر شکل و صورت صحیح است، اما از نظر ماده و مصالح فاسد است؛ زیرا آن جا که می گوییم: «هر انسانی ستمگر است» درست نیست. حال اگر بگوییم: «همه مردان انسان هستند. همه زنان انسان هستند. بنابراین، همه مردان زن هستند.» ماده و مصالح استدلال صحیح است؛ ولی صورت و نظام آن نادرست است و همین امر، موجب غلط بودن نتیجه خواهد بود. این که چرا صورت و شکل استدلال نادرست است در درس چهاردهم در باب قیاس روشن خواهد شد.

حال اگر پذیرفتیم منطق عهده دار خطاسنجی اندیشه است باید قواعد عام اندیشه در هر دو نوع از خطا را هم بیان کند. آن بخشی از منطق که متکفل خطاسنجی در قلمرو صورت فکر، چه در عرصه تعریف و چه در محدوده استدلال است، منطق صوری و آن بخشی از منطق، که عهده دار سنجش خطا در ماده فکر است، منطق مادی نامیده می شود.

منطق صوری به نام های منطق نظری، منطق کلاسیک، منطق عمومی، منطق ارسطویی و منطق قدیم نیز نامیده شده است.

منطق مادی نیز امروزه به نام های منطق عملی (اعمالی)، منطق اختصاصی، متدلوژی علوم (شناخت روش های علوم)، فلسفه علمی خوانده می شود.

مباحث منطق

آن چنان که گذشت، علم منطق به صوری و مادی تقسیم می شود. حال باید دانست مباحث منطق صوری و مادی را می توان به دو بخش تقسیم کرد:

الف) تصورات؛

ب) تصدیقات.

در بخش تصورات - منطق صوری پس از طرح مطالب مقدماتی، از تعریف، اقسام و شرایط آن و در بخش تصدیقات از استدلال، اقسام و

[شماره صفحه واقعی : ۱۲]

ص: ۲۰۰۲

برای روشن شدن تقسیم بندی فوق پاسخ دو سؤال ضروری است: اولاً، تصور و تصدیق چیست؟ ثانیاً، چرا مباحث منطق به این دو بخش تقسیم می شود؟

تصور و تصدیق

انسان در درون خود واقعیاتی چون درد، شادی و غم را احساس می کند. پس از مدتی که آن رخ داد درونی از بین رفت صورتی از آن در ذهن او باقی می ماند. تحقق این امور در درون انسان و نیز صورت های آن، صفت و حالتی را برای او ایجاد می کند که به آن «علم»، «ادراک» و یا «آگاهی» گفته می شود. بنابراین، انسان گاه به صورت اشیا علم دارد و گاه به حضور وجود آنها در درون خود. در صورت نخست، علم را «حصولی» و در صورت دیگر «حضوری» می نامند. علم حصولی به نوبه خود به دو نوع تقسیم می شود: تصور و تصدیق.

تصدیق عبارت است از: ادراک مطابقت و یا عدم مطابقت یک نسبت (جمله خبری) با واقع؛ مانند زمین کروی است. جیوه جامد نیست. البته چنین ادراکی مقتضی حکم و اذعان نیز است.

تصور عبارت است از: صورت (۲) پدید آمده اشیا در ذهن، به نحوی که اقتضای حکم و اعتقادی را نداشته باشد؛ مانند علی، خورشید و ماه، آسمان زیبا، آیا حسن عالم است؟

پس از تقسیم علم حصولی به تصور و تصدیق، مؤلفان منطق در دوره های متأخر این تقسیم را مبنا قرار داده، ابواب منطق را به دو بخش تصورات و تصدیقات تقسیم کردند. وجه چنین تقسیمی این است که، جریان اندیشه در ذهن، گاه از طریق سامان بخشی چند تصور برای رسیدن به تصویری جدید و گاه از طریق تنظیم و ترتیب دادن چند تصدیق برای رسیدن به تصدیقی جدید صورت می گیرد. از این رو، منطق صوری به عنوان ابزار و روشی برای خطاسنجی جریان تفکر، باید در دو بخش تصورات و تصدیقات، نقشی اساسی داشته باشد.

[شماره صفحه واقعی: ۱۳]

ص: ۲۰۰۳

۱- مباحث مقولات عشر (قاطیغوریاس) به مواد تعریف، و مباحث صناعات خمس به مواد استدلال می پردازد. این دو مبحث هر دو به منطق مادی مربوط می شود. از آن جا که دانش فلسفه به نحوه هستی اشیا می پردازد و بحث از جوهر و عرض (مقولات عشر) و نیز اقسام آن در حقیقت به طور هستی این دو مربوط می شود، غالب منطق دانان متأخر و نیز فلاسفه ترجیح می دهند مطلب مقولات عشر (منطق مادی در حوزه تعریف) در کتاب های فلسفی تفریح و تبیین شود.

۲- مراد صرفاً صورت محسوس یا شکل هندسی اشیا نیست، بلکه منظور شناخت حقیقت و صورت معقول آنها نیز هست. این نکته در مبحث تعریف روشن تر خواهد شد.

- ۱- مراد از سِمَت در لغت، علامت و در اصطلاح وجه تسمیه یک علم است.
- ۲- منطوق یا مصدر میمی به معنای سخن گفتن و یا اسم مکان به معنای مکان نطق است.
- ۳- برای کشف مجهول از طریق فکر، حداقل دو شرط اساسی وجود دارد:
الف) انتخاب معلومات مناسب و صحیح؛
ب) تنظیم و صورت بندی درست آنها.
- ۴- منشأ خطای اندیشه، فقدان یکی از دو شرط است.
- ۵- منطق مادی، عهده دار سنجش خطا در ماده فکر است.
- ۶- منطق صوری، متکفل خطاسنجی در قلمرو صورت فکر است.

[شماره صفحه واقعی : ۱۴]

ص: ۲۰۰۴

- ۱- سمت را در لغت و اصطلاح تعریف و سمت منطق را بیان کنید.
- ۲- مراد از نطق ظاهری و باطنی و منظور از ماده «نطق» در منطق چیست؟
- ۳- مراد از منطق صوری و مادی چیست؟
- ۴- چرا منطق به صوری و مادی تقسیم می شود؟
- ۵- برای کشف مجهول از طریق فکر چه شروطی لازم است؟
- ۶- تصور و تصدیق را با ذکر مثال تعریف کنید.
- ۷- چرا مباحث منطق به دو بخش تصورات و تصدیقات تقسیم می شود؟

خودآزمایی

- ۱- منظور از سمت یک علم،
الف) وجه تسمیه آن است. ب) عنوان آن است.
ج) جایگاه آن است. د) مرتبه آن است.
- ۲- استعمال ماده «نطق» به معنای اندیشه ...
الف) حقیقت است. ب) مجاز است به علاقه محل.
ج) مجاز است به علاقه سببیت. د) استعمال در موضوع له است.
- ۳- نطق درونی یعنی،
الف) علم. ب) تفکر. ج) صورت های ذهنی. د) تصدیق.
- ۴- منطق به لحاظ ادبی،
الف) مصدر میمی است. ب) اسم مکان است.
ج) اسم مکان و آلت است. د) مصدر میمی و اسم مکان است.
- ۵- وقوع خطا در فکر،
الف) فقط در ماده است. ب) فقط در صورت است.
ج) محال است. د) در ماده و صورت است.
- ۶- نام های دیگر منطق صوری ...
الف) منطق عمومی و منطق عملی. ب) منطق نظری و منطق اعمالی.
ج) منطق قدیم و منطق اختصاصی. د) منطق نظری و منطق کلاسیک.

۷- سنجش خطا در ماده فکر به عهده ... .. است.

الف) منطق نظری. ب) منطق عمومی. ج) منطق کلاسیک. د) منطق عملی.

۸- برای کشف مجهول از طریق فکر، حداقل ... .. لازم است.

الف) انتخاب معلومات مناسب. ب) تنظیم و صورت بندی درست معلومات.

ج) انتخاب معلومات مناسب و صحیح و تنظیم درست آنها. د) انتخاب معلومات صحیح.

[شماره صفحه واقعی : ۱۵]

ص: ۲۰۰۵

۹- صورت ذهنی اشیا چه نام دارد؟

الف) فکر. ب) علم حصولی. ج) علم حضوری. د) تصدیق.

۱۰- کدام گزینه درباره اصطلاح تصدیق درست است؟

الف) تصدیق همان ادعان است. ب) تصدیق همان اعتقاد است.

ج) تصدیق ادراک واقع است به نحوی که دنبال آن حکم می آید. د) تصدیق همان حکم است.

۱۱- درباره آیه های زیر کدام گزینه مناسب است؟

«ألم أعهد إليكم يا بني آدم ألا تعبدوا الشيطان»؛ «أقم الصلوه».

الف) تصور. ب) تصدیق. ج) فکر. د) علم حضوری.

۱۲- درباره آیه های زیر کدام گزینه مناسب است؟

«ولا يفتب بعضكم بعضاً»؛ «يا بني لا تُشرك بالله».

الف) تصدیق. ب) تصور. ج) فکر. د) منطق.

۱۳- کدام گزینه برای آیه های زیر درست است؟

«فلو أن لنا كزّة فنكون من المؤمنين»؛ «مالي لا أزي الهدهد».

الف) تصور. ب) تصدیق. ج) علم حضوری. د) فکر.

۱۴- هنگامی که شخص احساس درد می کند و هنگامی که درد او از بین می رود وی ابتدا علم ... .. و بعد علم ... .. دارد.

الف) حضوری - حصولی. ب) حصولی - حضوری.

ج) درونی - حضوری. د) حضوری - درونی.

۱۵- اگر علم عبارت باشد از: «صورت ذهنی اشیا»، منظور از صورت کدام گزینه است؟

الف) صورت های محسوس و معقول. ب) تصورات بدیهی و غیربدیهی.

ج) تصدیقات بدیهی و غیر بدیهی. د) صورت های محسوس و شکل هندسی اشیا.

۱۶- عبارات «آیا باران می بارد؟» و «اگر باران بیارد» به ترتیب کدامند؟

الف) تصدیق - تصور. ب) تصوّر - تصدیق.

ج) تصوّر - تصوّر. د) تصدیق - تصدیق.

۱۷- عبارات «آب کم جو تشنگی آور بدست» و «دانش انوار است در جان رجال» به ترتیب کدامند؟

الف) تصدیق - تصور. ب) تصوّر - تصدیق.

ج) تصوّر - تصوّر. د) تصدیق - تصدیق.

۱۸- اگر پس از نگاه کردن به یک شیء، چشمان خود را ببندید تصویری از آن شیء در لحظه ای کوتاه پیش رویتان نقش می بندد. به چنین پدیده ای اصطلاحاً ... ..

... می گوئیم.

الف) علم حضوری. ب) فکر. ج) تصوّر. د) تصدیق.

۱۹- آن بخش از منطق که عهده دار خطاسنجی در ماده فکر است ... .. نامیده می شود.

الف) منطق عملی. ب) منطق اختصاصی.

ج) منطق صوری. د) گزینه الف و ب.

۲۰- احساس درد، شادی و غم عبارت است از:

الف) تصور. ب) تصدیق. ج) علم حضوری. د) علم حصولی.

[شماره صفحه واقعی : ۱۶]

ص: ۲۰۰۶

- ۱- رؤوس ثمانیه را به تفصیل بیان کنید.
- ۲- آیا علم منطق از عهده جلوگیری خطا در ناحیه ماده فکر برمی آید؟
- ۳- کدام بخش منطق متکفل بحث از منطق عملی است؟
- ۴- آیا علم و آگاهی اختصاص به انسان دارد یا در حیوانات و موجودات مجرد نیز یافت می شود؟ علم در مورد غیر انسان به چه معناست؟

[شماره صفحه واقعی : ۱۷]

ص: ۲۰۰۷

اهداف کلی

اهداف کلی درس سوم این است که دانش پژوه؛

۱- تاریخچه علم منطق را بداند؛

۲- مؤلف علم منطق را بشناسد؛

۳- با طبقه بندی آموزشی کتاب های منطقی آشنا شود.

اهداف رفتاری

دانش پژوه محترم، انتظار می رود پس از فراگیری این درس بتواند:

۱- منطق تدوینی و تکوینی را تعریف و تاریخ تولد آنها را بیان کنید؛

۲- بستر تاریخی و فضای فکری تدوین منطق را بگویید؛

۳- نقش دانشمندان مسلمان در منطق ارسطویی را توضیح دهید؛

۴- آثار منطقی ابوعلی سینا، خواجه طوسی، و دیگر بزرگان را نام ببرید؛

۵- جایگاه منطق ارسطویی نزد اروپاییان را قبل و بعد از دوران تجدید توضیح دهید؛

۶- مؤلف علم منطق و منطق جدید را به اختصار معرفی کنید؛

۷- طبقه بندی آموزشی کتاب های منطقی را توضیح دهید.

[شماره صفحه واقعی : ۱۸]

ص: ۲۰۰۸

منظور از تاریخ علم منطق، زمان تولد و چگونگی شکوفایی و رشد این دانش به عنوان مجموعه ای مدوّن است و گرنه، هم چنان که در درس نخست بیان شد، ذهن انسان به طور تکوینی و براساس خلقت به گونه ای آفریده شده است که در جریان تفکر به شیوه ای خاص عمل می کند و از این جهت، هرگز تابع دستور و یا قانون جعلی کسی نیست؛ به عبارت دیگر، تاریخ تولد «منطق تکوینی» مقارن تاریخ تولد انسان است، اما منطق به عنوان دانشی مستقل و مجموعه ای از قواعد مدوّن اندیشه، سال ها پس از خلقت انسان، تألیف و تدوین شد.

اگرچه دقیقاً نمی توان مشخص کرد انسان از چه زمانی به وجود قوانین و قالب هایی در اندیشه خود، که چارچوب اندیشیدن صحیح وی را تشکیل می داده پی برده است؛ ولی شواهدی در دست است که نشان می دهد آثاری از تفکر منظم انسان در مراکز تمدن قدیم، مانند ایران، چین و هندوستان وجود داشته است.

بدون تردید بستر تاریخی و فضای فکری پیدایش علم منطق در سرزمین یونان با اندیشورانی که به زبان یونانی «سوفیست» یعنی حکیم و دانشور نامیده می شده اند ارتباطی مستقیم داشته است. ایشان معلمانی حرفه ای بودند که فن خطابه و مناظره را تعلیم می دادند و وکلای مدافع، که در آن روزگار بازار گرمی داشتند، برای دادگاه ها می پروراندند. این حرفه اقتضا می کرد شخص وکیل بتواند هر ادعای حق یا باطلی را اثبات و در مقابل، هر ادعای مخالفی را رد کند. نتیجه طبیعی استمرار این گونه آموزش های نادرست، کم کم این فکر را در ایشان و عده ای دیگر به وجود آورد که اساساً حقیقتی ورای اندیشه انسان به عنوان واقعیتی ثابت، وجود ندارد.

در چنین فضای اندیشه ای و آشوب فکری، دانشمندانی چون سقراط، افلاطون و ارسطو در صدد برآمدند در مقابل سوفیست ها روشی را برای جریان اندیشه صحیح تدوین کنند تا با آن، بتوان درستی و یا نادرستی استدلال را تشخیص داد. بدین صورت، علم منطق در سرزمین یونان و در حدود چهار قرن قبل از میلاد به عنوان دانشی مستقل و مدوّن پا به عرصه وجود گذاشت.

پس از آن که علوم یونانی از طریق حوزه اسکندریه به عالم اسلام راه یافت، در زمان

[شماره صفحه واقعی : ۱۹]

ص: ۲۰۰۹

مأمون، خلیفه عباسی (در سال ۲۲۷ ه. ق) مرکزی به نام «بیت الحکمه» در بغداد بنیان نهاده شد که در آن برخی از دانش‌های یونانی از جمله منطق نیز تدریس می‌شد.

کتاب‌های منطقی ارسطو، که مجموعه آنها بعدها و در قرن ششم میلادی «ارغنون» نام گرفت و جمعاً هشت رساله بود، همگی در این زمان به عربی ترجمه شد. هم‌چنین مقدمه معروف فرفور یوس بر منطق ارسطو به نام «ایسا غوجی» نیز با عنوان «مدخل» به عربی ترجمه شد و در ردیف کتب هشت‌گانه ارسطو قرار گرفت.

پس از ورود منطق در حوزه فرهنگ اسلامی، این علم به سرعت در میان مسلمین نفوذ و گسترش یافت. دانشمندان مسلمان پس از فراگیری صحیح و دقیق این دانش در دسته بندی و تنقیح مباحث، شرح و تفصیل آن و افزودن بحث‌های دقیق به پیشبرد منطق همت گماشتند.

دانشوران مسائل منطقی

از بین دانشوران و فرهیختگان بزرگ مسلمان، که به اِمعان نظر و موشکافی در مسائل منطقی پرداختند و در تکمیل و تنظیم علم منطق نقشی مهم و به سزا داشتند می‌توان به این افراد اشاره کرد:

۱- ابونصر محمد بن طرخان فارابی ملقب به معلم ثانی (۳۳۸ - ۲۵۷ ه. ق). وی پدر منطق اسلامی شناخته شده و بر آثار منطقی ارسطو شرح‌های متعددی نوشته است. فارابی نخست از شاگردان «بیت الحکمه» بود و سپس از استادان برجسته آن جا شد. مهم‌ترین اثر منطقی او اوسط کبیر و مجموعه ای است که با عنوان منطقیات فارابی به چاپ رسیده است.

۲- ابوعلی حسین بن عبدالله بن سینا ملقب به شیخ الرئیس (۴۲۸ - ۳۷۰ ه. ق). وی بزرگ‌ترین منطق‌دان مسلمان است. ابوعلی در منطق دارای تألیفات بسیاری، چون منطق شفا، نجات، دانشنامه علانی و منطق اشارات است. تدوین منطق در دو بخش تعریف و استدلال، به جای نه بخش، که با سلیقه ارسطو سازگار بوده است، به ابتکار این سینا در فرهنگ اسلامی تأسیس شده است.

۳- زین الدین عمر بن سهلان ساوی (م ۴۵۰ ه. ق). وی از مردم ساوه است. مهم‌ترین کتاب منطقی ساوی، که امروز یکی از متون درسی دانشگاه الازهر در مصر است، البصائر النصیریة نام دارد. او هم‌چنین دارای آثاری در منطق به زبان فارسی است که با عنوان تبصره و دو رساله دیگر در «منطق» به چاپ رسیده است.

[شماره صفحه واقعی : ۲۰]

ص: ۲۰۱۰

- ۴- ابو ولید محمد بن احمد بن رشد (۵۹۵ - ۵۲۰ ه. ق). وی بسیاری از کتب منطق ارسطو را شرح کرد. کتاب های او در منطق عبارت است از: الضروری فی المنطق، شرح کتاب مقیاس، شرح کتاب برهان، تلخیص برهان و تلخیص سفسطه.
- ۵- ابوالفتح شهاب الدین یحیی بن حبش امیرک سهروردی ملقب به شیخ اشراق (۵۸۷ - ۵۴۹ ه. ق). وی مؤسس «مکتب اشراق» است. شیخ اشراق در برخی از مباحث منطقی آرای خاصی دارد که در آثار منطقی او طرح شده است. کتب منطقی وی عبارتند از: مطارحات و مشارعات، تلویحات و حکمه‌الاشراق (بخش اول).
- ۶- محمد بن محمد بن حسن طوسی ملقب به خواجه نصیرالدین (۶۷۲ - ۵۹۷ ه. ق). وی بهترین شرح بر اشارات و نیز مهم ترین کتاب منطقی به زبان فارسی یعنی اساس الاقتباس را نوشت. کتاب معروف دیگر خواجه در دانش منطق، التجرید فی علم المنطق است.
- ۷- محمود بن مسعود ملقب به قطب الدین شیرازی (۷۱۰ - ۶۳۴ ه. ق). وی یکی از شاگردان ممتاز و نامی خواجه طوسی است. کتب منطقی او عبارتند از: درّه التاج (بخش اول و دوم آن) و نیز شرح حکمه الاشراق، که بخش اول آن منطق است.
- ۸- ابو منصور حسن بن یوسف بن علی بن مطهر حلّی ملقب به علامه حلّی (م ۷۲۶ ه. ق). وی از شاگردان خواجه نصیر و شارح بعضی آثار منطقی و کلامی اوست. معروف ترین کتاب منطقی علامه الجوهر النضید فی شرح کتاب التجرید است. علاوه بر آن بخشی از کتاب الأسرار الخفیّه او به علم منطق اختصاص دارد.
- ۹- محمود بن محمد بن رازی ملقب به قطب الدین رازی (۷۶۶ - ۶۹۴ ه. ق). وی بر کتب مهم منطق، مانند رساله شمسیه (نوشته کاتبی قزوینی)، مطالع الانوار (نوشته اُرموی) و نیز شرح اشارات خواجه، شرح نوشته است. شرح شمسیه و شرح مطالع او از کتب متداول حوزه های علمیه قدیم بوده است.
- ۱۰- صدرالدین محمد بن ابراهیم شیرازی ملقب به صدرالمتألهین (۱۰۵۰ - ۹۸۰ ه. ق). وی مؤسس «حکمت متعالیه» است. کتب منطقی او عبارت است از: رساله فی التصور و التصدیق، حواشی بر منطق حکمه‌الاشراق، اللمعات المشرقیه فی الفنون المنطقیه، که با عنوان منطق نوین به فارسی ترجمه شده است.
- ۱۱- حاج ملا هادی سبزواری (۱۲۸۹ - ۱۲۱۲ ه. ق). وی برجسته ترین شاگرد مکتب

[شماره صفحه واقعی : ۲۱]

ص: ۲۰۱۱

صدرالمآلهین است. مهم ترین تألیف او در منطق، منظومه اللالی المنتظمه و شرح آن است. که هم اکنون نیز از کتب درسی حوزه های علمیه به شمار می رود.

براساس نقل بعضی از محققان، پس از حمله مغول به بلاد اسلامی، تعداد منطق دانان معروف به شدت رو به کاهش نهاد، به طوری که شمار آنها در تمام دوران پس از مغول حتی از تعداد انگشتان دست نیز تجاوز نمی کند. آثار منطقی این دوره بیشتر به شکل تحشیه و تعلیقه بر آثار گذشتگان است.

منطق ارسطو در حوزه های علمی مسیحیت به ویژه در قرون وسطی و نزد متکلمان مسیحی رونقی عجیب داشت؛ ولی با ظهور دوران تجدد و نوزایی (رنسانس) در اروپا، بعضی از صاحب نظران مانند فرانسیس بیکن انگلیسی و رنه دکارت فرانسوی به طرد منطق ارسطویی پرداختند و در برابر آن موضع گرفتند.

اما دو - سه قرن نگذشت که تدریجاً «تحقیق» در منطق ارسطو رونق خود را باز یافت به گونه ای که با الهام و استفاده تام از آن به صورت دانشی نو و با نام «منطق جدید» به دست گوتلوب فرگه فیلسوف و منطق دان معروف آلمانی به طور جامع و کامل تدوین گردید. پس از وی بزرگ ترین قدم در پیشبرد منطق جدید با انتشار سه جلد کتاب به نام اصول ریاضیات با تلاش دو فیلسوف و ریاضی دان انگلیسی، برتراند راسل و وایتهد برداشته شد. این کتاب موجب ایجاد تحولی بزرگ در منطق ریاضی شد.

امروزه علاوه بر «منطق جدید» یا «منطق ریاضی»، از دستگاه های منطقی دیگری چون «منطق دیالکتیک»، «منطق پراگماتیسم» و «منطق فازی» نیز می توان نام برد که در دوره های بعدی منطق، به معرفی آنها می پردازیم.

مؤلف منطق

مشهور صاحب نظران، مدوّن علم منطق را حکیم یونانی «ارسطاطالیس» می دانند. البته به نظر ایشان، کشف و تدوین یک علم لزوماً به معنای خلق و ابداع آن نیست؛ چه این که خداوند قوانین و قواعدی را به صورت تکوینی در دستگاه اندیشه انسان نهاده است و ارسطو نخستین کسی است که این قوانین را کشف و قواعد منطقی تفکر را به عنوان مجموعه ای مدوّن گردآوری و تألیف کرده است.

[شماره صفحه واقعی : ۲۲]

ص: ۲۰۱۲

قول غیرمشهوری نیز در باب مؤلف منطق وجود دارد که براساس آن مدوّن منطق ارسطو نبوده، بلکه پیش از تولد این دانش در یونان، قواعد صحیح اندیشه به دست دانشمندان مشرق زمین به خصوص دانشیان ایرانی صورت گرفته و پس از فتنه اسکندر به یونان انتقال یافته و ارسطو، تنها به جمع آوری و تنظیم آنها پرداخته است. بی تردید درستی یا نادرستی این سخن مبتنی بر بررسی اسناد تاریخی است.

طبقه بندی آموزشی کتاب های منطقی

همان طور که بیان شد، دانشمندان مسلمان کتاب های منطقی بسیاری نگاشته اند. این رساله ها به لحاظ حجم و نیز عمق مطالب همگی در یک سطح نیستند: برخی به انگیزه گزارشی مختصر از این علم و بعضی به منظور شرح و بسط مسائل منطقی و برخی دیگر نیز به جهت توسعه و نکته سنجی های دقیق منطقی نگاشته شده است.

در فراگیری یک دانش، اطلاع از طبقه بندی آموزشی کتاب های تألیف شده در آن علم برای دانش پژوهان و علاقه مندان از اهمیت ویژه ای برخوردار است. هنگامی می توان از یک نوشته علمی، بهره کافی برد که عمق مطالب آن و میزان قدرت علمی شخص با یکدیگر تناسب داشته باشد. هرگونه عدم هماهنگی میان این دو، امکان استفاده درست و مطلوب از وقت و توان آموزش را در فرایند یادگیری، سلب خواهد کرد.

در مقایسه رساله های منطقی کمتر می توان کتاب یا کتاب هایی را سراغ کرد که دربر دارنده همه نکات مثبت کتاب دیگر، چه به لحاظ اسلوب ارائه مطالب و چه به لحاظ محتوا و نحوه تبیین، باشد؛ چه این که کتاب های نگاشته شده در این علم هر یک دارای شایستگی های مخصوص به خود است. از این رو داوری قطعی در باب طبقه بندی آموزش و سیر مطالعاتی در این علم به آسانی ممکن نیست. با این حال، شاید بتوان کتاب های منطقی را در سه ردیف طبقه بندی کرد:

۱- منطق ابتدایی، که مهم ترین آنها عبارتند از:

میر سید شریف جرجانی، الکبری فی المنطق؛ عبدالله بن شهاب الدین یزدی، الحاشیه علی تهذیب المنطق للتفتازانی؛ ملا هادی سبزواری، اللآلی المنتظمه؛ محمد رضا مظفر، المنطق؛ محمود شهابی، رهبر خرد؛ محمد خوانساری، منطق صوری.

[شماره صفحه واقعی: ۲۳]

ص: ۲۰۱۳

۲- منطق متوسط، که مهم ترین آنها عبارتند از:

زین الدین عمر بن سهلان ساوی، البصائر النصیریة؛ قطب الدین رازی، شرح الشمسیه؛ ابن سینا، نجات، دانشنامه علائی؛ قطب الدین شیرازی، درّه التاج؛ علامه حلّی، الأسرار الخفیة؛ صدر المتألهین، اللمعات المشرقیة فی الفنون المنطقیة - منطق نوین، رساله فی التصور والتصدیق.

۳- منطق عالی، که مهم ترین آنها عبارتند از:

ابن سینا، منطق شفاء، منطق اشارات؛ فخرالدین رازی، شرح منطق اشارات؛ خواجه نصیرالدین طوسی، تعدیل المعیار فی نقد تنزیل الأفكار، اساس الاقتباس، شرح منطق اشارات؛ قطب الدین محمد بن رازی، شرح المطالع؛ شیخ شهاب الدین سهروردی، بخش منطق کتاب های حکمه الإشراق و التلویحات و المشارع و المطارحات؛ خونجی، کشف الاسرار عن غوامض الأفكار؛ علامه حلّی، الجوهر النضید فی شرح کتاب التجرید؛ ارسطو، ارغنون.

[شماره صفحه واقعی : ۲۴]

ص: ۲۰۱۴

۱- تاریخ تولد «منطق تکوینی» مقارن تاریخ تولد انسان عاقل است.

۲- «منطق تدوینی» چهار قرن قبل از میلاد و در سرزمین یونان تولد یافت.

۳- مدون علم منطق ارسطوست.

۴- بستر تاریخی و فضای فکری پیدایش علم منطق در یونان، با متفکرانی که سوفیست نامیده می شده اند ارتباطی مستقیم دارد.

۵- منطق پس از به حوزه فرهنگ اسلامی، به سرعت در میان مسلمین گسترش یافت.

۶- دانشمندان مسلمان با دسته بندی ها، تنقیح مباحث و نیز شرح و تفصیل و افزودن بحث های دقیق، به پیشبرد منطق همت گماشتند.

۷- پس از حمله مغول، تعداد منطق دانان معروف به شدت رو به کاهش نهاد.

۸- منطق ارسطو در حوزه های مسیحیت به ویژه در قرون وسطی و نزد متکلمان رواج داشت؛ ولی با ظهور تجدد در اروپا، دو - سه قرن مورد بی مهری دانشمندان غربی واقع شد؛ اما به تدریج رونق مجدد یافت به گونه ای که سرمایه اصلی برای تدوین «منطق جدید» شد.

۹- «منطق جدید» را اولین بار «گوتلوب فرگه» به طور جامع و کامل بنیان نهاد.

۱۰- از یک نگاه می توان کتاب های منطقی را به لحاظ آموزشی به سه دسته تقسیم کرد.

[شماره صفحه واقعی : ۲۵]

ص: ۲۰۱۵

- ۱- منطق تدوینی و تکوینی را تعریف کنید.
- ۲- تاریخ تدوین منطق و مؤلف آن را بنویسید.
- ۳- سوفیست ها چه نقشی در تدوین علم منطق داشته اند؟
- ۴- سهم دانشمندان مسلمان در دانش منطق چقدر است؟
- ۵- آثار منطقی دانشمندان زیر را نام ببرید: فارابی، ابوعلی سینا، ابن رشد، ساوی، شیخ اشراق، خواجه طوسی، علامه حلی، قطب الدین رازی، قطب الدین شیرازی، ملاصدرا و حاجی سبزواری.
- ۶- وضعیت منطق در مغرب زمین (در قرون وسطی و بعد از آن) را به اختصار بنویسید.
- ۷- غیر از منطق ارسطویی، نام چند منطق دیگر را نیز ذکر کنید.
- ۸- بنیانگذار منطق جدید کیست؟

خودآزمایی

- ۱- تاریخ تولد منطق تکوینی ... .. است.
- الف) قرن چهارم قبل از میلاد. ب) قرن ششم قبل از میلاد.
- ج) مقارن با تولد انسان. د) مقارن تمدن ایران، چین و هند.
- ۲- یکی از عوامل مهم فکری و تاریخی تدوین منطق ... .. بوده است.
- الف) وجود متفکرانی به نام سوفیست. ب) کنجکاوی بشر درباره نحوه کارکرد ذهن.
- ج) ایجاد انگیزه برای تفکر انسان. د) ایجاد اندیشه در بشر.
- ۳- «بیت الحکمه» در کجا و در چه زمانی بنیان نهاده شد؟
- الف) در بغداد و در زمان خلیفه اول عباسی. ب) در یونان و در زمان خلیفه اول عباسی.
- ج) در بغداد و در زمان مأمون عباسی. د) در بغداد و در قرن اول هجری.
- ۴- مقدمه معروف بر منطق ارسطو که به نام «ایسا غوجی» در ردیف رساله های هشت گانه ارسطو قرار گرفت را کدام حکیم نگاشت؟
- الف) فرفورئوس. ب) ابونصر فارابی.
- ج) ابوعلی سینا. د) ابن رشد.
- ۵- کدام دانشمند به عنوان معلم ثانی و پدر علم منطق اسلامی شناخته می شود؟
- الف) ابوعلی سینا. ب) ابن رشد.
- ج) ابونصر فارابی. د) خواجه نصیر.
- ۶- مؤلف کدام یک از کتاب های زیر خواجه نصیرالدین طوسی است؟

الف) اساس الاقتباس. ب) اللمعات المشرقيه.

ج) شرح مطالع. د) البصائر التصيريه.

۷- نخستين واضح و مؤلف منطق نظري کدام يك از فلاسفه زير است؟

[شماره صفحه واقعي : ۲۶]

ص: ۲۰۱۶

الف) افلاطون. ب) سقراط. ج) ارسطو. د) ابوعلی سینا.

۸- درباره کتاب منطق و مؤلف آن کدام گزینه صحیح است؟

الف) اللمعات المشرقیه - ملاهادی سبزواری. ب) شرح شمسیه - ابوعلی سینا.

ج) شرح شمسیه - کاتبی. د) دره التاج - قطب الدین شیرازی.

۹- مؤلف کتاب های الجوهر النضید، تلویحات و البصائر التصیریة به ترتیب عبارتند از:

الف) شیخ اشراق، خواجه نصیرالدین طوسی، ابوعلی سینا. ب) ابن رشد، قطب الدین رازی، شیخ اشراق.

ج) ساوی، ارسطو، علامه حلّی. د) علامه حلّی، شیخ اشراق، ساوی.

۱۰- بانی «منطق جدید» کیست؟

الف) فرگه. ب) راسل. ج) وایتهد. د) کانت.

۱۱- کتاب های زیر از کتبی است که در سطح عالی فراگیری منطق ارزیابی می شوند:

الف) شرح اشارات و شرح مطالع. ب) درّه التاج و شرح شمسیه.

ج) شرح اشارات و حاشیه. د) شرح مطالع و نجات.

۱۲- کتاب های زیر از کتبی است که در سطح متوسط فراگیری علم منطق ارزیابی می شوند.

الف) منطق نوین و شرح شمسیه. ب) منطق شفا و تلویحات.

ج) شرح حکمه الاشراق. د) الکبری فی المنطق.

۱۳- کتاب های زیر از جمله کتبی است که در سطح ابتدایی فراگیری منطق ارزیابی می شود.

الف) حاشیه و المنطق. ب) اساس الاقتباس و دره التاج.

ج) بصائر نصیریة و دانشنامه علائی. د) تلویحات و کشف الاسرار.

۱۴- در قرون وسطی روتق منطق ارسطویی در میان کدام گروه از دانشمندان بیش از سایر گروه ها بود؟

الف) دانشمندان علوم تجربی. ب) فلاسفه.

ج) متکلمان. د) ریاضی دانان.

۱۵- چه کسانی حقیقت را دست نیافتنی می پنداشتند؟

الف) سوفسطاییان. ب) ارسطوییان.

ج) سقراطیان. د) فیثاغوریان.

۱۶- در یونان قدیم، آموزش فن جدل و خطابه به جوانان در مقابل گرفتن اجرت، کار چه کسانی بود؟

الف) ارسطوییان. ب) فیثاغوریان. ج) سوفسطاییان. د) هراکلیتوس.

۱۷- منطق منظومه اثر کیست؟

الف) فارابی. ب) ابوعلی سینا.

ج) ملاصدرا. د) حاج ملاهادی سبزواری.

۱۸- آثار منطقی ارسطو از چه قرنی با ترجمه به زبان عربی وارد حوزه مسلمانان شد؟

الف) قرن اول هجری. ب) قرن دوم هجری. ج) قرن سوم هجری. د) قرن چهارم هجری.

۱۹- مجموعه آثار منطقی ارسطو بعدها چه نام گرفت؟

الف) ارغنون. ب) اساس الاقتباس. ج) رساله جمهوری. د) ایساغوجی.

۲۰- اثر منطقی صدر المتألهین چه نام دارد؟

الف) منطق شفا. ب) شرح شمسیه.

ج) اللمعات المشرقیه. د) اسفار اربعه.

[شماره صفحه واقعی : ۲۷]

ص: ۲۰۱۷

- ۱- آیا ارسطو مبدع علم منطق است؟ چرا؟
- ۲- از تاریخ تولد، محل تولد و آموزه های سوفسطاییان چه می دانید؟
- ۳- آیا همه دانشمندان به دانش منطق روی کردی مثبت داشته اند؟ چرا؟
- ۴- آیا می توانید منطق جدید، منطق کاربردی، منطق دیالکتیک و منطق پراگماتیسم را به اختصار توضیح دهید؟
- ۵- چرا منطق ارسطویی با ظهور دوران تجدد و نوزایی در اروپا دو - سه قرن مورد بی مهری و انتقاد دانشمندان غربی قرار گرفت؟

[شماره صفحه واقعی : ۲۸]

ص: ۲۰۱۸

اهداف کلی

اهداف کلی درس چهارم این است که دانش پژوه:

۱- با جایگاه مبحث الفاظ در دانش منطق آشنا شود؛

۲- اقسام لفظ را فرا بگیرد؛

۳- از دلالت و اقسام آن آگاه شود.

اهداف رفتاری

دانش پژوه محترم، انتظار می رود پس از فراگیری این درس بتوانید:

۱- علت طرح بحث الفاظ را در علم منطق بیان کنید؛

۲- تفاوت بحث های منطقی و ادبی را درباره الفاظ توضیح دهید؛

۳- اقسام لفظ را به عبارات مختلف نام برده، با ذکر مثال آنها را تعریف کنید؛

۴- علت طرح اقسام مختلف را در علم منطق شرح دهید؛

۵- دلالت را تعریف کرده اقسام آن را با ذکر مثال نام ببرید؛

۶- علت طرح بحث دلالت و اقسام آن را در دانش منطق توضیح دهید.

[شماره صفحه واقعی : ۲۹]

ص: ۲۰۱۹

چنان که گذشت، دانش منطق «روش صحیح جریان اندیشه» را بررسی می کند؛ به انسان می آموزد معانی و مفاهیم ذهنی خود را به چه روشی ترتیب بخشد که به تعریف و یا استدلالی درست دست یابد. اما معانی و مفاهیم ذهنی به صورت عریان و بدون واسطه، نه خود سامان می یابند و نه قابل انتقال به دیگران هستند. با کمی دقت معلوم می شود که اساساً جریان تفکر - به معنای تلاش ذهن برای عبور از معلوم به سوی مجهول - چه برای رسیدن به تعریف و چه به منظور دست یابی به استدلال، نیازمند به قالب و ظرفی است که چنین امکانی را برای انسان فراهم کند.

بشر در طول تاریخ تکاملی حیات خویش و در راستای رفع چنین نیازی، لفظ و بعد زبان را اختراع کرد. زبان در حقیقت مجموعه منسجمی از الفاظ حامل معانی است و هر لفظی نماینده یک یا چند معنای ذهنی است. بین لفظ و معنا ارتباط و پیوندی عمیق وجود دارد که گاه ابهام های لفظی و کژتابی های زبانی، منشأ انحراف فکری می شود. برای نمونه به مثال های زیر دقت کنید:

- در باز است. باز پرواز می کند. بنابراین، در پرواز می کند.

- شیر حیوان است. حیوان پنج حرف دارد. بنابراین، شیر پنج حرف دارد.

- این کتاب مختار من است. هر مختاری اراده دارد. بنابراین، این کتاب اراده دارد.

- مرگ غایت زندگی است. غایت زندگی سعادت است. بنابراین، مرگ سعادت است.

همان طور که ملاحظه کردید حالات الفاظ گاهی معانی را نیز تحت تأثیر قرار می دهند و باعث انحراف فکری می شوند. از این رو، منطق به عنوان روش صحیح اندیشه وظیفه دارد جلو این گونه خطاها را نیز سد کند و بدین منظور ناچار بحث از «احکام لفظ»، در دستور کار منطقی قرار می گیرد. احکام لفظ بر دو قسم است:

۱- احکام خاص که در زبان های مختلف گوناگون است؛ مانند احکام لغوی، صرفی و نحوی الفاظ؛

۲- احکام عام که در تمامی زبان های دنیا جاری است؛ مانند حقیقت و مجاز.

[شماره صفحه واقعی : ۳۰]

ص: ۲۰۲۰

دلالت و اقسام آن

اولین مسأله ای که در مبحث الفاظ طرح می شود خاصیت حکایتگری و دلالت الفاظ است. دلالت عبارت است از: حالت یک شیء به گونه ای که وقتی ذهن به آن علم پیدا کرد، بلافاصله به امر دیگری نیز منتقل شود. به شیء نخست «دال» (راهنمایی کننده) و به شیء دوم «مدلول» (راهنمایی شده) می گویند.

دلالت گاه حقیقی است و گاه وضعی. دلالت حقیقی نوعی از حکایتگری است که در متن واقع وجود دارد و ایجاد آن مبتنی بر قرارداد بشری نیست؛ مانند دلالت دود بر وجود آتش. چنین دلالتی یا عقلی است که منشأ آن عقل است و یا دلالت طبیعی است که عامل آن حالت طبیعی و روانی انسان است؛ مانند دلالت تب بر وجود عفونت.

دلالت وضعی دلالتی است که رابطه حکایتگری در آن مبتنی بر قرارداد و اعتبار بشری است. این دلالت یا لفظی است؛ مانند دلالت لفظ آب بر معنای آن و یا غیر لفظی است؛ مانند دلالت علائم مخابرات بر معانی مخصوص. دلالت وضعی لفظی خود به یکی از سه صورت زیر است:

۱- مطابقی (قصد). به معنای دلالت لفظ بر تمام معنای خود است؛ مانند دلالت «خانه» بر مجموعه محیط، اتاق و سایر قسمت های آن؛

۲- تضمینی (حیطه). به معنای دلالت لفظ بر جزء معنای خود هنگام دلالت آن بر تمام معنا است؛ مانند دلالت لفظ «کتاب» بر خصوص جلد آن؛

۳- التزامی (تظفل). به معنای دلالت لفظ بر لازم معنای خود هنگام دلالت مطابقی آن بر معنای ملزوم است؛ مانند دلالت لفظ «بارندگی زیاد» بر «فراوانی نعمت». چنین دلالتی در صورتی وجود دارد که معنای مورد نظر عقلاً یا عرفاً به طور روشن و آشکار لازمه معنای اصلی و لغوی آن لفظ باشد به نحوی که نتوان آن دو را از یکدیگر جدا ساخت. (۲)

[شماره صفحه واقعی : ۳۱]

ص: ۲۰۲۱

۱- امروزه نزد منطقیون جدید احکام عام زبانی موضوع کاوش های خاص و شاخه های متعدد معرفت شناسی (زبان شناسی، ذهن شناسی و...) است، اما در منطق محض از آن رو که زبان طبیعی، جای خود را به زبان نمادی داده است، نیازی به طرح مبحث الفاظ نیست.

۲- بدین ترتیب با ملاحظه دقیق روشن می شود که دلالت های تضمینی و التزامی باید از گونه های دلالت عقلی به شمار آیند و علت آن که این دو دلالت را از اقسام دلالت وضعی دانسته اند دخالت لفظ به عنوان منشأ انتقال در دلالت تضمینی و التزامی است.

گونه های مختلف دلالت را در نمودار زیر می توان نشان داد:

دلالیت

حقیقی وضعی

عقلی طبیعی لفظی غیر لفظی

مطابقی تضمینی التزامی

در هر یک از اقسام سه گانه دلالت: عقلی، طبیعی، وضعی، عقل مدخلیت دارد؛ یعنی انسان بدون دخالت عقل از هیچ دالی به مدلولی منتقل نمی شود. ولی در دلالت وضعی و طبیعی، علاوه بر عقل، عامل دیگری به نام وضع یا طبع نیز دخالت دارد، در صورتی که در دلالت عقلی، عقل به تنهایی منشأ انتقال ذهنی است.

نظر به این که علت توجه منطقی به بحث الفاظ، جلوگیری از خطاهایی است که گاه از این ناحیه در جریان اندیشه راه می یابد، بنابراین از میان اقسام مختلف دلالت، تنها دلالت وضعی لفظی محل بحث اوست.

منطقی پس از طرح گونه های مختلف دلالت لفظی به منظور توصیه روش درست استفاده از آن، به دو نتیجه مهم دست می یابد:

اولاً، به کارگیری دلالت مطابقی و تضمینی در گفت و شنودها و رساله های علمی به جهت ارائه تعریف و یا استدلال درست است.

ثانیاً، استفاده از دلالت التزامی اگرچه در محاورات و کاربردهای ادبی درست است، اما به کارگیری آن در علوم برای تعریف و یا استدلال درست مورد تردید و مناقشه است.

[شماره صفحه واقعی : ۳۲]

ص: ۲۰۲۲

منطقیون لفظ را به سه اعتبار تقسیم کرده اند:

الف) تقسیم لفظ به اعتبار مقایسه با معنای خودش. هنگامی که یک لفظ را با معنای آن در نظر می گیریم، یکی از صورت های پنج گانه را خواهد داشت: ۱. مختص؛ ۲. مشترک؛ ۳. منقول؛ ۴. مرتجل؛ ۵. حقیقت و مجاز.

این اقسام را به صورت نمودار زیر می توان توضیح داد:

لفظ واحد دارای معنای واحد است (مختص)؛ مانند لفظ الله دارای معانی متعدد است

تمام معانی به وضع واضح نیست (حقیقت و مجاز)؛ مانند لفظ «ماه» (برای کره قمر و انسان خوش سیما)

تمام معانی به وضع واضح است

وضعی بر وضع دیگر سبقت گرفته

وضعی بر وضع دیگر سبقت نگرفته است (مشترک)؛ مانند لفظ «شیر» (به معنای حیوان درنده و مایع نوشیدنی).

معنای لاحق با ملاحظه تناسب با معنای سابق وضع شده است (منقول)؛ مانند لفظ «صلوه» که ابتدا برای نیایش وضع شده و سپس در معنای نماز، که با نیایش متناسب است، به کار رفته است.

معنای لاحق با ملاحظه تناسب با معنای سابق وضع نشده است (مرتجل)؛ مانند اکثر اسامی اشخاص و اماکن.

هدف منطقی از ذکر اقسام فوق این است که توصیه کند: در تعریف و استدلال باید از استفاده لفظ مشترک و مجاز اجتناب کرد، مگر با کمک قرینه. منقول و مرتجل نیز مادامی که

[شماره صفحه واقعی: ۳۳]

ص: ۲۰۲۳

ارتباط آنها با معنای اولیه کاملاً قطع نشده است، نباید در استدلال و تعریف به کار گرفته شوند. در اسلوب های علمی و مطالب استدلالی به جاست همواره از الفاظی استفاده کرد که معنای واحدی دارند. (۱)

ب) تقسیم لفظ در مقایسه با لفظ دیگر. وقتی دو یا چند لفظ با یکدیگر مقایسه شوند یکی از دو صورت را خواهند داشت:

۱- ترادف: در صورتی که همه الفاظ دارای یک معنا باشند؛ مانند انسان و بشر.

۲- تباین: در صورتی که همه الفاظ دارای معنای جداگانه ای باشند؛ مانند انسان و سنگ. (۲)

هدف منطقی از ذکر چنین تقسیمی این است که توصیه کند:

استفاده از الفاظ مترادف در تعریف و استدلال نادرست است؛ مثلاً کسی در مقام استدلال بگوید: چون هر بشری انسان است، هر انسانی متفکر است؛ بنابراین، هر بشری متفکر است، و یا در مقام تعریف بگوید: انسان همان بشر است. (۳)

ج) تقسیم لفظ با قطع نظر از این که واحد باشد یا متعدد به مفرد و مرکب.

این اقسام نیز به نوبه خود به قسمت های دیگری تقسیم می شود. از آن رو که بیان و توضیح اقسام مفرد و مرکب به طور مستقیم به قلمرو تصدیقات مربوط می شود در درس دهم و در بخش تصدیقات به آن خواهیم پرداخت.

[شماره صفحه واقعی : ۳۴]

ص: ۲۰۲۴

۱- توضیح بیشتر این نکته در درس سیزدهم خواهد آمد.

۲- برخی از منطقیون الفاظ متباین را به سه قسم: مثلان، متخالفان و متقابلان و تقابل را نیز به چهار قسم: تضاد، تناقض، تضایف، عدم و ملکه، تقسیم کرده اند. چون پرداختن به این تقسیمات به طور مستقیم از قلمرو رسالت منطقی و روش صحیح تفکر بیرون است، از ذکر آنها پرهیز کردیم.

۳- توضیح بیشتر این نکته در درس هشتم خواهد آمد.

۱- لفظ، قالبی برای اندیشه و ابزاری برای انتقال مفاهیم و معانی ذهنی به دیگران است.

۲- بین لفظ و معنا پیوندی عمیق وجود دارد که گاه سبب خطا در فکر می شود.

۳- احکام لفظ بر دو قسم است:

الف) احکام خاص؛

ب) احکام عام (که این احکام مورد بحث منطقی است).

۴- دلالت، عبارت است از: حالت یک شیء به گونه ای که وقتی ذهن به آن علم پیدا کرد بلافاصله به امر دیگری نیز منتقل شود. به شیء نخست «دالّ» و به شیء دوم «مدلول» می گویند.

۵- دلالت یا حقیقی است یا وضعی که حقیقی بر دو قسم عقلی و طبعی، و ...

دلالت

حقیقی وضعی

عقلی طبعی لفظی غیر لفظی

مطابقی تضمّنی التزامی

۶- لفظ به یک اعتبار به مختص، مشترک، منقول، مرتجل، حقیقت و مجاز و به اعتباری دیگر به مترادف و متباین و به اعتباری به مفرد و مرکب تقسیم می شود.

۷- هدف منطقی از بیان اقسام دلالت و لفظ، ارائه توصیه هایی درباره روش درست تعریف و استدلال است.

[شماره صفحه واقعی : ۳۵]

ص: ۲۰۲۵

- ۱- چرا منطقی بحث احکام لفظ را طرح می کند؟
- ۲- تفاوت منطقی و ادیب در نحوه بحث از الفاظ چیست؟
- ۳- لفظ به اعتبار معنا به چند قسم تقسیم می شود؟ توصیه منطقی در این زمینه چیست؟
- ۴- لفظ به اعتبار مقایسه با الفاظ دیگر به چند قسم تقسیم می شود؟ توصیه منطقی در این زمینه چیست؟
- ۵- دلالت را تعریف و اقسام آن را با ذکر مثال بیان کنید.
- ۶- کدام قسم از دلالت مورد نظر منطقی است؟ چرا؟
- ۷- توصیه علم منطق درباره گونه های مختلف دلالت وضعی لفظی چیست؟

خودآزمایی

- ۱- در مثال «با شنیدن صدای زنگ در از بودن کسی در پشت در آگاه می شویم»، آگاه شدن از کسی، در اصطلاح منطقی چه نامیده می شود؟
(الف) دال. (ب) مدلول. (ج) علم. (د) دلالت.
- ۲- رابطه ای که بین «چراغ قرمز» و «ممنوعیت عبور» برقرار است، در اصطلاح منطقیون چه نامیده می شود؟
(الف) دلالت وضعی. (ب) دلالت حقیقی. (ج) دلالت عقلی. (د) دلالت طبعی.
- ۳- کدام یک از موارد زیر «دلالت حقیقی» را بهتر بیان می کند؟
(الف) دلالت حاتم بر بخشش. (ب) دیوار بر خانه. (ج) علامت «؟» بر پرسش. (د) دود بر آتش.
- ۴- در این بیت چه نوع دلالتی هست؟
بلی در طبع هر داننده ای هست
که بر گردنده گرداننده ای هست
(الف) التزامی. (ب) طبعی. (ج) عقلی. (د) وضعی.
- ۵- دلالت ناله بر احساس درد چه نوع دلالتی است؟
(الف) تضمینی. (ب) طبعی. (ج) عقلی. (د) وضعی.
- ۶- دلالت برف بر سرما چه نوع دلالتی است؟
(الف) عقلی. (ب) وضعی. (ج) طبعی. (د) مطابقی.
- ۷- در کدام یک از مثال های زیر دلالت وضعی است؟
(الف) پریدگی رنگ بر ترس. (ب) دود بر آتش.
(ج) لفظ بر معنا. (د) وجود معلول بر وجود علت.

۸- عبارت «کتاب پاره شد»- مراد چند صفحه آن است - چه نوع دلالتی است؟

الف) مطابقی (قصد) ب) تضمنی (تطفل). ج) التزامی (حیطه). د) تضمنی (حیطه).

۹- کدام عامل سبب می شود ذهن انسان از دال به مدلول منتقل شود؟

الف) علم به ملازمه دال و مدلول. ب) ذهن.

ج) فکر. د) وجدان.

[شماره صفحه واقعی : ۳۶]

ص: ۲۰۲۶

۱۰- کدام قسم از دلالت برای همه انسان ها یکسان است؟ مثال آن چیست؟

الف) عقلی - جای پا و رونده. ب) وضعی - الفاظ بر معانی.

ج) طبیعی - سرخی چهره بر تب. د) مطابقی - خانه بر کل خانه.

۱۱- دلالت عدد «۱» بر مفهوم یک و دلالت خانه در جمله «دزد خانه ام را برد» به ترتیب چگونه دلالت هایی است؟

الف) عقلی - تضمن. ب) وضعی - التزام. ج) عقلی - وضعی. د) وضعی - عقلی.

۱۲- این که «چیزی ذهن ما را به چیز دیگر رهنمون شود» اشاره به کدام یک دارد؟

الف) دال. ب) دلالت. ج) حجت. د) مدلول.

۱۳- این مصرع: «ترسم که اشک در غم ما پرده در شود» چه نوع دلالتی است؟

الف) ذاتی. ب) وضعی. ج) عقلی. د) طبیعی.

۱۴- دلالت علایم ریاضی بر معانی مخصوص و دلالت الفاظ بر معانی چگونه است؟

الف) ذاتی. ب) طبیعی. ج) عقلی. د) وضعی.

۱۵- دلالت پرچم سیاه بر عزا و ماتم چه نوع دلالتی است؟

الف) ذاتی. ب) طبیعی. ج) عقلی. د) وضعی.

۱۶- دلالت قلم بر دوات چه نوع دلالتی است؟

الف) التزامی. ب) تضمنی. ج) طبیعی. د) مطابقی.

۱۷- این مصرع: «رنگ رخساره خبر می دهد از سر ضمیر» گویای چه نوع دلالتی است؟

الف) دلالت طبیعی. ب) دلالت عقلی. ج) دلالت وضعی. د) دلالت وضعی غیر لفظی.

۱۸- در آیه شریفه «السَّارِقُ وَالسَّارِقَةُ فَاقْطَعُوا أَيْدِيَهُمَا» با توجه به معنای قطع ید چه نوع دلالتی هست؟

الف) طبیعی. ب) مطابقی. ج) تضمنی. د) التزامی.

۱۹- در عبارت «دوستم کتاب مرا به امانت گرفت»، لفظ کتاب به چه دلالتی اشاره می کند؟

الف) دلالت التزامی. ب) دلالت مطابقی. ج) دلالت تضمنی. د) دلالت طبیعی.

۲۰- کدام یک از گزینه های زیر صحیح است؟

الف) استفاده از لفظ مشترک و مجاز در تعریف و استدلال درست است.

ب) استفاده از منقول و مرتجل همواره در تعریف و استدلال درست است.

ج) تمام اقسام دلالت مورد بحث منطقی است.

د) استفاده از دلالت التزامی در رساله های علمی مورد مناقشه و تردید است.

۱- آیا تنها راه «اندیشیدن» و انتقال مفاهیم و معانی ذهنی، لفظ است؟

۲- چرا و چگونه بین لفظ و معنا پیوندی عمیق وجود دارد؟

۳- آیا مشخص کردن مصداق‌های گونه‌های مختلف دلالت، به عهده منطقی است؟

۴- آیا مشخص کردن عنوان‌های اقسام مختلف الفاظ به عهده منطقی است؟

۵- محل طرح بحث احکام الفاظ در مباحث علم منطق کجاست؟

[شماره صفحه واقعی : ۳۷]

ص: ۲۰۲۷

اهداف کلی

اهداف کلی درس پنجم این است که دانش پژوه:

- ۱- با مفهوم و مصداق، کلی و جزئی و جایگاه آنها در منطق آشنا شود؛
- ۲- نسبت های چهارگانه بین دو مفهوم کلی را بشناسد؛
- ۳- واژه ها، مفاهیم و اصطلاحات این درس را فرا بگیرد.

اهداف رفتاری

دانش پژوه محترم، انتظار می رود پس از فراگیری این درس بتواند:

- ۱- مفهوم و مصداق را تعریف کرده، علت بحث منطقی از مفهوم را توضیح دهید؛
- ۲- کلی و جزئی را بر اساس نظر مشهور، تعریف کنید؛
- ۳- جزئی حقیقی و جزئی اضافی را با ذکر مثال بیان کنید؛
- ۴- مفاهیم مورد بحث را در منطق معرفی کنید، علت آن را توضیح دهید؛
- ۵- نسبت های چهارگانه بین دو مفهوم کلی را با ذکر مثال نام ببرید.

[شماره صفحه واقعی : ۳۸]

پیش از این بیان کردیم که یکی از رسالت‌های خطیر منطقی ارائه روش درست تعریف است. همچنین گفتیم بدین منظور باید از بحث لفظ و احکام آن گذر کرد؛ زیرا برای تعریف و شناختن مجهول، باید از مفاهیم بهره جست و چنین بهره‌ای نیازمند قالب و ظرفی به نام لفظ است.

حال اگر لفظ قالبی برای معنا و مفهوم است خود معنا و مفهوم چیست؟ چگونه می‌توان از مفهومی که در قالب لفظ است برای ارائه تعریف، درست استفاده کرد؟

مفهوم به لحاظ ادبی اسم مفعول است و مراد از آن، هر صورتی است که در ذهن وجود دارد؛ صورتی که چون آینه نشان دهنده حقیقتی است. خواه این صورت به سبب لفظ در ذهن تحقق یابد، یا با مشاهده وجود خارجی شیء و یا به هر گونه دیگر. هنگامی که در ذهن ما صورتی از شکوفه، باران، خورشید، ماه، آب و ... ، چه به واسطه الفاظ آنها و چه توسط مشاهده وجود خارجی آنها، نقش می‌بندد، در واقع ادراکی در ذهن شکل می‌گیرد که به آن مفهوم گفته می‌شود.

مصادق

مصادق عبارت است از: آنچه مفهوم بر آن صدق می‌کند؛ مثلاً محمد و علی مصادق مفهوم انسان هستند؛ به عبارت دیگر، لفظ حاکی از مفهوم و مفهوم حاکی از مصادق است.

باید دانست مصادق یک مفهوم، گاه حقیقتی خارج از ذهن است؛ مثلاً مفهوم انسان که مصادیق آن، مانند محمد و علی در خارج ذهن و گاه افراد آن، مانند مفهوم کلی، تصور، تصدیق در ظرف ذهن تحقق دارند و هیچ‌گونه وجودی در خارج ندارند، مانند مفهوم شریک باری، دریای جیوه.

مفهوم کلی و مفهوم جزئی

به نظر مشهور مفهوم یا تصور بر دو قسم است:

۱- مفهوم جزئی: مفهومی است که تنها بر یک مصادق قابل صدق است؛ مانند: کعبه، قرآن، علی، ایران و مشهد؛

۲- مفهوم کلی: مفهومی است که بر بیش از یک مصادق قابل صدق است؛ مانند: انسان،

[شماره صفحه واقعی: ۳۹]

ص: ۲۰۲۹

بنابر این، بر اساس نظر ایشان می توان گفت: اولاً ملاک کلی و جزئی بودن یک مفهوم به ترتیب قابلیت صدق و عدم قابلیت صدق بر مصادیق متعدّد است. بنابراین، تحقق و یا عدم تحقق مصداق خارجی، محدود و یا بی شمار بودن آن، دخلی در کلیت و جزئیت مفهوم ندارد.

با توجه به تقسیم مفهوم به کلی و جزئی، می توان لفظی را که دال بر معنای جزئی است لفظ جزئی و لفظی را که دال بر معنای کلی است لفظ کلی نامید. در این صورت، تقسیم الفاظ به جزئی و کلی از قبیل نامگذاری دالّ به اسم مدلول خواهد بود.

ثانیاً باید توجه داشت که مفهوم افعالی مانند: توبه می کند، انقلاب خواهد کرد، نیز از مفاهیم کلی است؛ زیرا این مفاهیم نیز قابل صدق بر مصادیق متعدّد است. پس ویژگی کلی بودن هم در مدلول برخی از اسما یافت می شود و هم در مدلول افعال.

روشن است که در منطق تنها از مفاهیم کلی بحث می شود؛ چرا که تلاش های فکری دانشمندان علوم، جملگی برای دست یافتن به قوانین کلی است؛ مثلاً موضوع علم شیمی، یک مصداق از عنصری که به طور مشخص و معین در آزمایشگاه وجود دارد نیست؛ بلکه موضوع آن خواص یک عنصر به نحو کلی است. پس منطق به عنوان روشی که نقش خادم علوم را ایفا می کند باید به چند و چون مفاهیم کلی و چگونگی مصون ماندن اندیشه از خطا در جریان کشف مجهولات و قوانین کلی، بپردازد.

جزئی حقیقی و جزئی اضافی

جزئی در اصطلاح اکثر منطق دانان به دو معنا به کار می رود:

الف) جزئی حقیقی. مفهومی است که بر بیش از یک فرد قابل انطباق نیست؛ مانند: مکه؛

ب) جزئی اضافی. مفهومی است که در مقایسه با مفهوم دیگر، به لحاظ تعداد افراد قابل صدق بر آن، محدودتر است، چه این مفهوم فقط بر یک فرد قابل انطباق باشد و چه بر بیش از یک فرد؛ مثلاً اگر دو مفهوم کلی انسان و حیوان را در نظر بگیریم، می بینیم مفهوم حیوان شامل افرادی بیش از مصادیق انسان می شود. پس مفهوم انسان در مقایسه با مفهوم حیوان، جزئی اضافی است.

[شماره صفحه واقعی : ۴۰]

اگر دو مفهوم کلی را از جهت مصادیق و افراد با یکدیگر بسنجیم، یکی از چهار صورت زیر را خواهند داشت:

۱- تساوی. اگر دو کلی در همه مصادیق مشترک باشند به گونه ای که تمام افراد یک کلی، مصادیقی برای کلی دیگر و بالعکس باشد، نسبت بین آن دو مفهوم تساوی است؛ مانند انسان و ناطق؛

انسان و ناطق

۲- تباین. اگر دو کلی در هیچ مصادیقی مشترک نباشند، بین آن دو مفهوم نسبت تباین برقرار است؛ مانند: زوج و فرد؛

فرد

زوج

۳- عموم و خصوص مطلق. اگر تمام افراد یک کلی مصادیقی برای کلی دیگر باشند؛ ولی افراد مفهوم کلی دیگر فراتر باشند، نسبت بین این دو مفهوم کلی، عموم و خصوص مطلق است؛ مانند: آهن و فلز؛

فلز

آهن

۴- عموم و خصوص من وجه. اگر دو کلی در افرادی مشترک و در مصادیقی غیرمشترک باشند، نسبت بین آنها عموم و خصوص من وجه است؛ مانند لباس و سفید.

سفید

لباس

بین دو مفهوم کلی تنها یکی از چهار نسبت فوق وجود دارد و فرض نسبت پنجم بین آن دو ممکن نیست؛ مثل این که یک کلی، شامل هیچ یک از افراد دیگری نباشد، ولی کلی دیگر شامل تمام یا بعضی از افراد آن باشد.

[شماره صفحه واقعی : ۴۱]

ص: ۲۰۳۱

- ۱- برای تعریف و شناختن یک مجهول باید از مفاهیم موجود در ذهن بهره جست.
- ۲- به صورت های موجود در ذهن، مفهوم می گویند.
- ۳- مصداق عبارت است از: آنچه مفهوم بر آن صدق می کند.
- ۴- مصداق یک مفهوم، گاه در خارج و گاه در ذهن یافت می شود.
- ۵- مشهور منطقیون بر این باورند که مفهوم بر دو قسم است:
الف) جزئی. مفهومی است غیرقابل صدق بر مصادیق متعدّد؛
ب) کلی. مفهومی است قابل صدق بر مصادیق متعدّد.
- ۶- آنچه در منطق بحث می شود، مفهوم کلی است.
- ۷- جزئی در اصطلاح اکثر منطق دانان به دو معنا به کار می رود:
الف) جزئی حقیقی. مفهومی که قابل انطباق بر افراد متعدد نباشد؛
ب) جزئی اضافی. مفهومی که در مقایسه با مفهوم دیگر، به لحاظ تعداد افراد قابل صدق بر آن، محدودتر باشد.
- ۸- اگر دو مفهوم کلی را به لحاظ مصادیق با یکدیگر بسنجیم، یکی از صورت های زیر را خواهد داشت:
تساوی، تباین، عموم و خصوص مطلق، عموم و خصوص من وجه.

[شماره صفحه واقعی : ۴۲]

ص: ۲۰۳۲

- ۱- مفهوم و مصداق را با ذکر مثال توضیح دهید.
- ۲- مفهوم جزئی و کلی را با ذکر مثال تعریف کنید.
- ۳- چرا منطقی از مفاهیم کلی بحث می کند؟
- ۴- نسبت های چهارگانه بین دو مفهوم کلی را با ذکر مثال نام ببرید.

خودآزمایی

- ۱- کدام گزینه درباره مفهوم درست تر است؟
  - الف) مفهوم، یعنی آنچه از لفظ فهمیده می شود. ب) مفهوم، یعنی آنچه از اشیا خارجی فهمیده می شود.
  - ج) مفهوم، یعنی صورتی که در ذهن یافت می شود. د) مفهوم، یعنی آنچه با مشاهده فهمیده می شود.
- ۲- کدام گزینه درباره مصداق درست است؟
  - الف) مصداق، یعنی آنچه مفهوم بر آن صدق می کند. ب) مصداق، یعنی آنچه بر وجود خارجی صدق می کند.
  - ج) مصداق، یعنی آنچه بر وجود ذهنی صدق می کند. د) مصداق، یعنی آنچه لفظ از آن حکایت می کند.
- ۳- بر اساس نظر مشهور مهم ترین فرق بین مفهوم جزئی و مفهوم کلی عبارت است از:
  - الف) انطباق بر مصادیق متعدّد. ب) منشأ حصول علم دیگر بودن.
  - ج) قابلیت و عدم قابلیت صدق بر افراد متعدّد. د) واحد یا متعدد بودن مصادیق.
- ۴- گزینه غلط را معین کنید.
  - الف) تحقق و یا عدم تحقق مصداق خارجی دخلی در کلیت و جزئیت مفهوم ندارد.
  - ب) محدود و یا بی شمار بودن مصادیق خارجی دخلی در کلیت و جزئیت مفهوم ندارد.
  - ج) شرط کلی بودن مفهوم، تحقق مصادیق آن در خارج است.
  - د) شرط کلی بودن مفهوم، قابلیت صدق بر بیش از یک فرد است.
- ۵- بر اساس نظر مشهور درباره دو مفهوم «دریای جیوه - آن کوه طلا» به ترتیب کدام گزینه درست است؟
  - الف) جزئی - جزئی. ب) جزئی - کلی. ج) کلی - جزئی. د) کلی - کلی.
- ۶- بر اساس نظر مشهور کدام مفهوم، جزئی حقیقی است؟
  - الف) پیامبر خدا. ب) حوزه علمیه. ج) نماز صبح. د) مکه.
- ۷- کدام گزینه، بیانگر نسبت عموم و خصوص من وجه است؟
  - الف) مثلث و دایره. ب) مثلث و شکل.

ج) مثلث متساوی الاضلاع و مثلث قائم الزاویه. د) مثلث متساوی الساقین و مثلث قائم الزاویه.

۸- بین اروپایی و مسیحی چه نسبتی برقرار است؟

الف) تساوی. ب) تباین.

ج) عموم و خصوص من وجه. د) عموم و خصوص مطلق.

۹- میان دو مفهوم کلی «خداپرست» و «مسلمان شیعی» چه نسبتی برقرار است؟

الف) تساوی. ب) تباین. ج) عموم و خصوص من وجه. د) عموم و خصوص مطلق.

[شماره صفحه واقعی : ۴۳]

ص: ۲۰۳۳

۱۰- بین دو مفهوم «مقتول» و «شهید» چه نسبتی برقرار است؟

الف) تباین. ب) تساوی. ج) عموم و خصوص من وجه. د) عموم و خصوص مطلق.

۱۱- بین دو مفهوم کلی «انسان» و «ناطق» چه نسبتی برقرار است؟

الف) تساوی. ب) تباین. ج) عموم و خصوص من وجه. د) عموم و خصوص مطلق.

۱۲- رابطه کدام یک از دو کلی زیر با دو دایره متداخل نشان داده می شود؟

الف) تساوی. ب) تباین. ج) عموم و خصوص من وجه. د) عموم و خصوص مطلق.

۱۳- هر یک از افرادی که کلی بر آن صدق می کند، ... .. آن کلی نامیده می شود.

الف) تصور. ب) مفهوم. ج) مصداق. د) تصدیق.

۱۴- اگر هر کلی نسبت به کلی دیگر از جهتی اعم و از جهتی اخص باشد، چه رابطه ای با یکدیگر خواهند داشت؟

الف) تساوی. ب) تباین. ج) عموم و خصوص من وجه. د) عموم و خصوص مطلق.

۱۵- آنچه منطقی از آن بحث می کند، مفاهیم ... .. است.

الف) وجود. ب) مفهوم. ج) مفهوم جزئی. د) آثار شیء.

۱۶- بر اساس نظر مشهور آنچه با قید «این» و یا «آن» مشخص شود، ... .. است.

الف) جزئی. ب) کلی. ج) فکر. د) تعریف.

۱۷- مفهوم «مولود کعبه»، که فقط یک مصداق خارجی دارد، چه نوع مفهومی است؟

الف) جزئی. ب) کلی.

ج) جزئی حقیقی. د) غیر قابل صدق بر افراد متعدد.

۱۸- در چه صورتی رابطه دو کلی تساوی است؟

الف) یکی از دو کلی از دیگری عام تر باشد. ب) مفهوم آنها یکسان باشد.

ج) دایره شمول مصداق آنها یکسان باشد. د) هر یک از دو کلی از جهتی عام و از جهتی خاص باشد.

۱۹- میان «واجب و نماز»، «موحد و مشرک» به ترتیب چه نسبتی برقرار است؟

الف) عموم و خصوص من وجه - تباین. ب) عموم و خصوص مطلق - تباین.

ج) تساوی - تباین. د) عموم و خصوص من وجه - عموم و خصوص مطلق.

۲۰- کدام گزینه اهمیت مفهوم کلی را بیان می کند؟

الف) سر و کار علوم با مفاهیم کلی است. ب) هدف ها، نقشه ها و تفکر نیازمند به کارگیری مفاهیم کلی است.

ج) مفاهیم کلی افراد متعددی دارند. د) سر و کار علوم و اهداف انسان ها با مفاهیم کلی است.

۱- بین نقیض دو مفهوم کلی چه نسبتی برقرار است؟

۲- کلی متواطی و مشکک را با ذکر مثال تعریف کنید.

۳- مفهوم کلی به اعتبار مصادیق خارجی، به چند صورت ممکن است باشد؟

۴- دو اصطلاح «تباین کلی» و «تباین جزئی» را با ذکر مثال تعریف کنید.

[شماره صفحه واقعی : ۴۴]

ص: ۲۰۳۴

اهداف کلی

اهداف کلی درس ششم این است که دانش پژوه:

- ۱- کلیات را بشناسد و با اقسام آن آشنا شود؛
- ۲- با فراگیری واژه ها، مفاهیم و اصطلاحات این درس، برای ورود به بحث «روش تعریف» آماده شود.

اهداف رفتاری

دانش پژوه محترم، از شما انتظار می رود پس از فراگیری این درس بتوانید:

۱- درباره کلیات خمسه:

الف) هر یک از کلیات خمسه را با ذکر مثال تعریف کنید؛

ب) به صورت کاربردی و با ذکر مثال، نوع، جنس، فصل، عرضی عام و عرضی خاص را توضیح دهید؛

۲- علت انحصار مفاهیم کلی در کلیات پنج گانه را بیان کنید.

[شماره صفحه واقعی : ۴۵]

ص: ۲۰۳۵

در درس نخست بیان شد که موضوع منطق عبارت است از: روش تعریف و روش استدلال. در درس پنجم نیز گفته شد که برای تعریف و شناختن یک مفهوم، باید از مفاهیم کلی موجود در ذهن بهره جست.

هر مفهوم کلی در مقام تعریف یک تصور مجهول به منظور تبدیل آن به یک تصور معلوم، هنگامی که نسبت به افراد و مصادیق آن ملاحظه می شود یا وصفی است بیرون از حقیقت فرد و یا بیرون از حقیقت آن فرد نیست به گونه ای که تمام حقیقت افراد خود و یا جزء حقیقت آنهاست. در صورت نخست، کلی عرضی و در صورت دوم، کلی ذاتی است.

کلی ذاتی و کلی عرضی

کلی ذاتی، مفهومی است که از «حقیقت» افراد و مصادیق خود باشد. کلی عرضی مفهومی است که خارج از «حقیقت» افراد و مصادیق خود باشد.

همان طور که ملاحظه می کنید، در تعریف فوق، اصطلاح «حقیقت» به کار رفته، است که آشنایی با آن در فهم ذاتی و عرضی حایز اهمیت است.

وقتی سؤال شود: «آیا در این باغ میوه هست؟» سؤال از وجود و هستی شده است؛ اما اگر پرسند: «میوه این باغ چیست؟» سؤال از چیستی شده است؛ مثلاً اگر در جواب گفته شود: سیب یا پرتغال...، چیستی، حقیقت و یا ماهیت میوه باغ را بیان کرده اند. پس حقیقت و ماهیت عبارت است از: مفهومی که در جواب «چیستی؟» یا «ما هو؟» می آید.

با توجه به توضیحی که گذشت، روشن می شود در کلی ذاتی، همواره ماهیت افراد بدان قائم و وابسته است؛ مانند کلی انسان، حیوان و ناطق، نسبت به علی که مصداق و فرد آن است؛ اما در کلی عرضی، ماهیت افراد بدان قائم و وابسته نیست؛ مانند کلی راه رونده و شاعر نسبت به علی که مصداق و فرد آن است.

[شماره صفحه واقعی : ۴۶]

ص: ۲۰۳۶

۱- این بحث چند قرن پس از ارسطو توسط فرفوروس تألیف شد. وی این بحث را مقدمه باب مقولات قرار داد و به همین جهت نام ایساغوجی را، که در زبان یونانی به معنای مقدمه و مدخل است، برای آن انتخاب کرد. البته پس از فرفوروس، این بحث نیز همانند بسیاری دیگر از مباحث منطقی توسط منطق دانان بعدی تنقیح و تهذیب شد.

تمیز کلی ذاتی از کلی عرضی در شناخت کلیات خمسه و روش درست تعریف، ضروری است؛ زیرا دانشمندان می‌کوشند امور را حتی المقدور به ذاتیات آنها تعریف کنند نه به عرضیات.

اقسام کلی ذاتی و کلی عرضی

مفهوم کلی در مقابل حقیقت افراد خود، یا خارج از حقیقت آنهاست (کلی عرضی) و یا خارج از حقیقت آنها نیست (کلی ذاتی). آنچه خارج از حقیقت شیء است یا متعلق و منحصر به یک حقیقت است (عرضی خاص یا خاصه) و یا متعلق و منحصر به یک حقیقت نیست (عرضی عام). اما آنچه خارج از حقیقت شیء نیست یا تمام حقیقت آن است (نوع) و یا جزء حقیقت آن است که در این صورت یا بین تمام افرادی که حقیقت یکسانی ندارند مشترک است (جنس) و یا به افرادی که حقیقت یکسانی دارند مختص است (فصل).

بنابر آنچه گذشت، اقسام مفهوم کلی پنج قسم است که به صورت زیر تعریف می‌شود:

۱- نوع. مفهومی است کلی، که بیانگر تمام ذات یا حقیقت شیء است. برای مثال وقتی می‌گوییم: «این شیء طلاست» یا «آن حیوان اسب است»، طلا تمام حقیقت شیء نخست و اسب تمام حقیقت شیء دوم را بیان می‌کند. پس هر یک از این دو کلی، نوع خواهند بود.

تعریف کاربردی: نوع، مفهومی است کلی که در پاسخ به سؤال از چیستی افراد «متحد الحقیقه» ذکر می‌شود؛ براساس این تعریف، هرگاه از چیستی (ماهیت) افرادی که حقیقت آنها یکی است پرسیده شود، پاسخ آن نوع خواهد بود؛ مثلاً اگر سؤال شود: «علی، حسن و حسین چه هستند؟» باید گفت: «انسان». بنابراین، کلی انسان، نوع شمرده می‌شود.

۲- جنس. مفهومی است کلی که بیانگر بخشی از حقیقت شیء و اعم از آن است؛ مانند مفهوم کلی حیوان نسبت به انسان و شتر.

تعریف کاربردی: جنس، مفهومی است کلی که در پاسخ از چیستی افراد مختلف الحقیقه ذکر می‌شود، مثلاً اگر از چیستی (ماهیت) مجموعه‌ای که شامل یک چوپان، یک گله گوسفند و یک سگ است سؤال شود، چون افراد مورد سؤال دارای حقایق مختلف و متفاوتند پاسخ واحدی که بیان‌کننده حقیقت کامل همه این افراد باشد وجود نخواهد داشت. پس پاسخ متناسب به ناچار پاسخی است که فقط بخشی از چیستی، یعنی حقیقت مشترک آنها را بیان

[شماره صفحه واقعی: ۴۷]

ص: ۲۰۳۷

می‌کند. در پاسخ به این سؤال باید کلی «حیوان» را، که جنس و بیان‌کننده حقیقت مشترک آنهاست، ذکر کرد.

۳- فصل. کلی ذاتی است که یک نوع را از سایر انواع داخل در یک جنس متمایز می‌کند؛ مانند ناطق که در جنس حیوان موجب تمیز انسان از سایر انواع حیوان است.

تعریف کاربردی: فصل، مفهومی است کلی که ممیز ذاتی شیء و مساوی با آن است. اگر چه خود به تنهایی در پاسخ از چیستی واقع نمی‌شود؛ اما هنگامی که شخص علم به جنس دارد و به دنبال جزء مختص به ماهیت می‌گردد، در طریق پاسخ آن واقع می‌شود؛ مانند «ناطق» که در طریق سؤال از چیستی انسان و در کنار جنس می‌آید: حیوان ناطق.

۴- عرضی خاص (خاصه). مفهومی است کلی که خارج از حقیقت شیء و در عین حال مختص به آن است؛ مانند ضاحک نسبت به انسان.

تعریف کاربردی: مفهومی است کلی که اختصاص به نوع یا جنس دارد و نسبت به آن، یا مساوی و یا اخص است؛ مانند ضاحک و شاعر نسبت به انسان. بنابراین، اگر درباره امتیازی از امتیازات عرضی انسان پرسیده شود، در پاسخ آن از اعراض خاصه استفاده می‌شود. چنین پرسشی غالباً هنگامی است که سؤال‌کننده نوعی آشنایی کلی و قبلی در مورد انسان دارد؛ مثلاً می‌داند «انسان حیوان است»؛ اما چون دست او از شناخت فصل آن کوتاه است و علاوه بر دانستن جنس می‌خواهد بداند انسان در بین حیوانات دیگر چه صفت عرضی مخصوص به خود دارد؟ در پاسخ پرسش‌هایی از این دست گفته می‌شود: ضاحک، شاعر و ...

۵- عرضی عام. مفهومی است کلی که خارج از حقیقت شیء و در عین حال مختص به افراد آن نیست؛ مانند راه رونده نسبت به انسان.

تعریف کاربردی: هر گاه از عوارض مشترک چند فرد و یا چند نوع که دارای حقایق مختلف و متفاوتند سؤال شود؛ مثلاً پرسیده شود: «صفت عرضی مشترک بین انسان و اسب چیست؟» در پاسخ آن «راه رونده»، که عرضی عام است، می‌آید.

[شماره صفحه واقعی: ۴۸]

۱- کلی عرضی مفهومی است که خارج از حقیقت افراد و مصادیق خود باشد، و کلی ذاتی مفهومی است که خارج از حقیقت افراد و مصادیق خود نباشد.

۲- حقیقت و ماهیت عبارت است از: مفهومی که در جواب از «چیست؟» یا «ماهو؟» می آید.

۳- هر مفهوم کلی نسبت به افراد و مصادیق خود یا ذاتی است و یا غیر ذاتی (عرضی). در صورت اول یا بیانگر تمام ذاتیات است (نوع) و یا بیانگر جزء ذات است که در این صورت از دو حال خارج نیست: یا حاکی از جزء اعم است و یا حاکی از جزء مساوی. در صورت اول (جنس) و در صورت دوم (فصل) نامیده می شود. اگر مفهوم کلی نسبت به مصادیق خود عرضی باشد از دو حال خارج نیست: یا این امر عرضی اختصاص به نوع واحدی دارد یا در حقایق متعددی یافت می شود. در صورت اول عرضی خاص و در صورت دوم عرضی عام نامیده می شود.

[شماره صفحه واقعی : ۴۹]

ص: ۲۰۳۹

- ۱- کلی ذاتی و کلی عرضی را با ذکر مثال تعریف کنید.
- ۲- کلیات خمسہ را با ذکر مثال تعریف کنید.
- ۳- هر یک از کلیات خمسہ در پاسخ چه سؤالی می تواند واقع شود؟

خودآزمایی

- ۱- بحث کلیات خمسہ را چه کسی به عنوان یکی از مباحث منطقی تدوین کرد؟
الف) فرفوربوس. ب) ارسطو. ج) اسکندر افرودیسی. د) فارابی.
- ۲- اگر با «چیست؟» از امری سؤال کنیم چه چیزی در جواب ذکر می شود؟
الف) عرضی. ب) ماهیت. ج) وجود. د) هستی.
- ۳- هرگاه سؤال «ماهو؟» در مورد امری جزئی باشد کدام گزینه در جواب آن می آید؟
الف) جنس. ب) عرضی. ج) فصل. د) نوع.
- ۴- مقوم ماهیت را چه می نامند؟
الف) عرضی. ب) ذاتی. ج) عرضی عام. د) عرضی خاص.
- ۵- با نبود کدام گزینه ماهیت از بین می رود؟
الف) عرضی. ب) ذاتی. ج) عرضی عام. د) عرضی خاص.
- ۶- ما به الامتیاز عرضی ماهیت های مختلف چه نام دارد؟
الف) عرضی عام. ب) عرضی خاص. ج) فصل. د) نوع.
- ۷- کدام گزینه تعریف عرضی است؟
الف) آنچه خارج از ماهیت است. ب) آنچه داخل ماهیت است.
ج) مقوم ماهیت. د) مقوم حقیقت.
- ۸- کلی ذاتی که بر افراد متفق الحقیقه صدق می کند، تعریف چیست؟
الف) فصل. ب) نوع. ج) جنس. د) عرضی عام.
- ۹- کلی ذاتی که موجب امتیاز یک نوع از انواع دیگر می شود، تعریف چیست؟
الف) فصل. ب) نوع. ج) جنس. د) عرضی خاص.
- ۱۰- کلی عرضی که فقط اختصاص به یک نوع دارد، عبارت است از:
الف) فصل. ب) نوع. ج) عرضی عام. د) عرضی خاص.

۱۱- کلی عرضی که اختصاص به یک ماهیت ندارد، تعریف چیست؟

الف) فصل. ب) نوع. ج) عرضی عام. د) عرضی خاص.

۱۲- تفاوت افراد و مصادیق یک نوع در چیست؟

الف) امور ذاتی. ب) امور عرضی. ج) امور ذاتی و عرضی. د) فقط اعراض خاصه.

۱۳- چه چیزی بیانگر خصوصیات ذاتی مشترک میان افراد مختلف الحقیقه است؟

الف) عرضی عام. ب) جنس. ج) عرضی خاص. د) فصل.

[شماره صفحه واقعی : ۵۰]

ص: ۲۰۴۰

۱۴- ما به الامتیاز ذاتی ماهیات مختلف الحقیقه چیست؟

الف) جنس. ب) فصل. ج) نوع. د) عرضی خاص.

۱۵- اختلاف ذاتی افراد یک جنس در چیست؟

الف) فصل. ب) نوع. ج) عرضی عام. د) عرضی خاص.

۱۶- کدام گزینه در مورد افراد یک جنس صادق است؟

الف) وحدت جنسی و نوعی دارند. ب) اختلاف جنسی و نوعی دارند.

ج) وحدت نوعی و اختلاف جنسی دارند. د) وحدت جنسی و اختلاف نوعی دارند.

۱۷- کدام گزینه بیانگر کلیات ذاتی است؟

الف) نوع، جنس، عرضی. ب) جنس، فصل، عرضی خاص.

ج) عرضی خاص، عرضی عام، نوع. د) نوع، جنس، فصل.

۱۸- درباره نسبت فصل یک ماهیت با خاصه های آن کدام گزینه درست است؟

الف) نسبت فصل با هر یک از خاصه ها تساوی است.

ب) نسبت فصل با هر یک از خاصه ها عموم و خصوص مطلق است. (فصل اعم از خاصه)

ج) نسبت فصل با برخی خاصه ها تساوی و با برخی دیگر عموم و خصوص مطلق است. (فصل اعم از خاصه)

د) نسبت فصل با هر یک از خاصه ها تباین است.

۱۹- کدام گزینه افراد متفق الحقیقه را شامل می شود؟

الف) جنس، نوع و فصل. ب) جنس، نوع و عرضی خاصی.

ج) نوع، فصل و عرضی خاص. د) نوع، فصل، عرضی عام و عرضی خاص.

۲۰- کدام یک از موارد ذیل صحیح است؟

الف) افراد جنس از هر جهت با هم تفاوت دارند. ب) اختلاف افراد جنس در امور ذاتی است.

ج) اختلاف افراد جنس تنها در فصل است. د) افراد جنس از هیچ جهتی با هم تفاوت ندارند.

برای تفکر بیشتر

۱- آیا مفهومی می تواند هم عرضی باشد و هم ذاتی؟

۲- آیا یک مفهوم می تواند هم عرضی عام و هم عرضی خاص باشد؟

۳- بین فصل، جنس و نوع چه نسبتی از نسبت های چهارگانه برقرار است؟

[شماره صفحه واقعی : ۵۱]

اهداف کلی

اهداف کلی درس هفتم این است که دانش پژوه:

۱- با ترتب کلیات و نسبت آنها با یکدیگر آشنا شود؛

۲- واژه ها، مفاهیم و اصطلاحات این درس را فرا بگیرد.

اهداف رفتاری

دانش پژوه محترم، انتظار می رود پس از فراگیری این درس بتواند:

۱- سلسله اجناس را توضیح دهید؛

۲- سلسله انواع را بیان کنید؛

۳- جنس عالی، جنس سافل، جنس متوسط، جنس قریب و جنس بعید را با ذکر مثال تعریف کنید؛

۴- نوع عالی، نوع سافل، نوع متوسط، نوع اضافی و صنف را با ذکر مثال بیان کنید؛

۵- نسبت فصل با جنس و نوع را توضیح دهید.

[شماره صفحه واقعی: ۵۲]

ص: ۲۰۴۲

پیش تر دانستیم بحث های مربوط به مفهوم کلی، مجموعه مطالبی است که در مقدمه بحث تعریف، طرح می شود. در این درس با مراتب و اقسامی که هر یک از کلیات پنج گانه دارند آشنا می شویم تا در مباحث مربوط به تعریف و توصیه های منطقی در روش های درست آن، دچار اشکال نشویم.

وقتی چند مفهوم کلی را با یکدیگر مقایسه می کنیم، ملاحظه می شود به اعتبار شمول افراد، میزان شمول آنها تفاوت می کند. بعضی از آنها نسبت به بعض دیگر از وسعت و شمول بیشتری برخوردارند؛ مثلاً حیوان از انسان، جسم از جسم نامی و جوهر از جسم وسیع تر است.

بنابراین، کلیات را می توان به اعتبار میزان شمول آنها به گونه ای مرتب ساخت که هر کلی نسبت به کلی قبلی، از شمول مصادیق بیشتری برخوردار باشد؛ مثلاً به مجموعه کلیات زیر توجه کنید:

جوهر، جسم، جسم نامی، حیوان، انسان

سلسله مفاهیم فوق را به دو صورت می توان لحاظ کرد: یکی سیر صعودی، که از محدودترین کلی شروع شود و به عام ترین آنها خاتمه یابد و دیگری سیر نزولی، که از عام ترین کلی آغاز شود و به محدودترین آن بینجامد. ترتیب نخست، سلسله اجناس و ترتیب دوم، سلسله انواع را به وجود خواهد آورد.

سلسله مراتب اجناس

اگر مجموعه ای از کلیات را براساس جنس آنها مرتب کنیم به نحوی که سلسله ای را تشکیل دهند که از شمول کمتر به سوی وسعت بیشتری پیش رود، در این سلسله که بدان «سلسله اجناس» گفته می شود به وسیع ترین جنس، که در پایان سلسله تصاعدی قرار می گیرد و تحت جنسی دیگر مندرج نیست، «جنس الاجناس» یا «جنس عالی» و به محدودترین جنس که در آغاز مجموعه واقع شده است «جنس سافل» می گویند. اجناسی که بین جنس عالی و جنس سافل قرار دارند «جنس متوسط» نامیده می شوند.

[شماره صفحه واقعی : ۵۳]

بنابر این، در مجموعه مفاهیم «انسان م حیوان م جسم نامی م جسم م جوهر» حیوان جنس سافل، جوهر جنس الاجناس، یا جنس عالی، جسم و جسم نامی، جنس متوسط خواهند بود.

منطقی جنس را به اعتباری به قریب و بعید تقسیم می کند؛ چرا که برای هر یک از انواع سلسله، دو قسم جنس می توان تصور کرد: نخست جنسی که بلافاصله بعد از یک کلی مفروض قرار دارد و به آن «جنس قریب» گفته می شود؛ مانند حیوان، که بلافاصله در فوق کلی انسان قرار دارد و دوم، جنسی که با یک یا چند واسطه در فوق کلی دیگر واقع شده است و به آن «جنس بعید» گفته می شود؛ مانند جسم نامی نسبت به انسان. با توجه به آنچه بیان شد می توان نتیجه گرفت که جوهر برای جسم، جنس قریب و در همان حال برای جسم نامی، جنس بعید است.

سلسله مراتب انواع

قبل از بیان سلسله انواع، ابتدا باید دانست که نوع در منطق به دو معنا به کار می رود:

الف) نوع حقیقی. که مراد همان معنایی است که در تعریف کلیات خمسه گذشت؛

ب) نوع اضافی. که مراد از آن هر کلی ذاتی است که تحت جنسی مندرج باشد.

پس در این سلسله «انسان ض حیوان ض جسم نامی ض جسم ض جوهر» مفاهیم انسان، حیوان، جسم نامی و جسم «نوع اضافی» نامیده می شود.

با توجه به تعریف فوق، دو نکته به دست می آید:

۱- نوع حقیقی نیز می تواند در مقایسه با جنس بالاتر نوع اضافی خوانده شود؛

۲- وسیع ترین مفهوم در یک سلسله هرگز متصف به نوع اضافی نخواهد شد.

اگر مجموعه مفاهیم کلی را در یک سلسله قرار دهیم به نحوی که عام ترین آن در صدر و خاص ترین آن در ذیل سلسله قرار گیرد به محدودترین نوع، «نوع الانواع» یا «نوع سافل»، به عام ترین نوع، «نوع عالی» و به انواعی که بین این دو قرار می گیرند «نوع متوسط» می گویند. بنابراین در سلسله مفاهیمی که ذکر شد، جسم، نوع عالی و انسان، نوع سافل یا نوع الانواع و جسم نامی و حیوان، نوع متوسط خوانده می شود.

[شماره صفحه واقعی : ۵۴]

ص: ۲۰۴۴

جوهر

جسم

جسم نامی

حیوان

انسان

نمودار سلسله اجناس و انواع

نکته شایان دقت این است که هر چند پایین تر از نوع حقیقی یا نوع سافل یا نوع الانواع نوع دیگری وجود ندارد؛ اما ممکن است پایین تر از آن، مفاهیمی کلی قرار بگیرد که اصطلاحاً به آن «صنف» می گویند؛ مثلاً «دانش پژوه» مفهومی کلی است که تحت نوع حقیقی «انسان» قرار گرفته و به آن صنف گفته می شود. بنابراین، هر کلی عرضی اخص یا هر ذاتی مقید به عرضی اخص، چه آن ذاتی، نوع باشد یا جنس، صنف نامیده می شود؛ مانند ایرانی، مسلمان، خیاط، حیوان خزنده و جسم جامد.

اقسام فصل

چنان که قبلاً ملاحظه کردیم، فصل از اقسام کلی ذاتی است که یک نوع را از سایر انواع جدا می کند. این ممیز ذاتی بر دو گونه است:

الف) فصل قریب. که موجب امتیاز نوع از انواع مشارک در جنس قریب می شود؛ مانند ناطق نسبت به انسان؛

ب) فصل بعید. که نوع را از انواع مشارک در جنس بعید جدا می کند؛ مانند حساس نسبت به انسان.

توضیح این که، جسم نامی (رشد کننده) برای انسان جنس بعید است. در این جنس، انواع دیگری از قبیل اسب و درخت با انسان شرکت دارند. حساس موجب امتیاز انسان از درخت

[شماره صفحه واقعی : ۵۵]

ص: ۲۰۴۵

و سایر اجسام غیر حسّاس می شود. پس حسّاس برای انسان فصل بعید است.

نسبت فصل با جنس و نوع

فصل نسبتی با جنس و نسبتی با نوع دارد. منطقیون برای بیان این نسبت عبارت مشهوری دارند: «فصل مقوم نوع و مقسیم جنس است». در توضیح این جمله باید گفت: از آن جا که جنس و فصل تشکیل دهنده نوعند، بدیهی است که اگر فصل وجود نداشته باشد نوع هم نمی تواند تحقق پیدا کند. از این رو، می گویند فصل مقوم نوع است؛ یعنی چون کلی فصل به کلی جنس افزوده شود کلی نوع قوام پیدا می کند. از طرفی دیگر، فصل موجب می شود که یک جنس به چند نوع تقسیم شود؛ مثلاً ناطق، حیوان را به «حیوان ناطق» و «حیوان غیر ناطق» تقسیم می کند. پس فصل مقسیم جنس است.

[شماره صفحه واقعی : ۵۶]

ص: ۲۰۴۶

۱- مفاهیم کلی را به دو صورت می توان لحاظ کرد: یکی سیر صعودی که از محدودترین کلی شروع شود و به عام ترین آنها خاتمه یابد و دیگری سیر نزولی که از عام ترین کلی آغاز شود و به محدودترین آن بینجامد. ترتیب نخست سلسله اجناس و ترتیب دوم سلسله انواع نام دارد.

۲- به بالاترین جنس، که تحت جنس دیگر مندرج نیست «جنس الاجناس» و به محدودترین جنس که در آغاز سلسله اجناس واقع شده است «جنس سافل» و به اجناس بین آن دو «جنس متوسط» گفته می شود.

۳- جنسی که بلافاصله بعد از یک کلی مفروض قرار دارد، «جنس قریب» و جنسی که با یک یا چند واسطه در فوق کلی دیگر قرار می گیرد، «جنس بعید» نام دارد.

۴- نوع در منطق به دو معنا به کار می رود:

الف) نوع حقیقی؛

ب) نوع اضافی که مراد از آن هر کلی ذاتی است که تحت جنسی مندرج باشد.

۵- محدودترین نوع در سلسله انواع، نوع سافل یا نوع الانواع، عام ترین نوع، نوع عالی و انواع بین این دو، نوع متوسط نامیده می شوند.

۶- هر کلی عرضی اخص یا هر ذاتی مقید به عرضی اخص «صنف» نامیده می شود.

۷- فصل بر دو گونه است:

الف) فصل قریب: که موجب امتیاز نوع از انواع مشارک در جنس قریب می شود؛

ب) فصل بعید: که نوع را از انواع مشارک در جنس بعید جدا می کند.

۸- فصل مقوم نوع و مقسم جنس است.

[شماره صفحه واقعی : ۵۷]

ص: ۲۰۴۷

- ۱- در سلسله اجناس و انواع، ترتیب کلیات به چه اعتبار است؟
- ۲- جنس عالی، سافل و متوسط را با توجه به سلسله مراتب اجناس تعریف کنید.
- ۳- نوع عالی، سافل، متوسط، اضافی و صنف را با توجه به سلسله مراتب انواع تعریف کنید.
- ۴- مقصود منطقی از جنس قریب و بعید و نیز فصل قریب و بعید چیست؟
- ۵- این جمله را: «فصل مقوم نوع و مقسیم جنس است» با ذکر مثال توضیح دهید.

خودآزمایی

- ۱- در این سلسله، نوع متوسط و جنس متوسط به ترتیب کدامند؟ جوهر - جسم - مایع - آب
الف) جسم - جسم. ب) مایع - مایع. ج) جسم - مایع. د) مایع - جسم.
- ۲- با توجه به سلسله مراتب اجناس و انواع، جنس قریب انسان و جنس قریب حیوان به ترتیب عبارت است از:
الف) جوهر - جسم نامی. ب) حیوان - جسم. ج) جسم - جسم نامی. د) حیوان - جسم نامی.
- ۳- کدام یک بیانگر نام دیگر نوع الانواع است؟
الف) نوع سافل. ب) نوع اضافی. ج) نوع عالی. د) نوع متوسط.
- ۴- آن کلی که بلافاصله تحت جنس الاجناس است چه نامیده می شود؟
الف) نوع متوسط. ب) جنس قریب. ج) نوع عالی. د) نوع الانواع.
- ۵- آن کلی که بلافاصله بالای نوع می آید چه نامیده می شود؟
الف) جنس بعید. ب) جنس عالی. ج) نوع عالی. د) جنس قریب.
- ۶- کدام یک در سلسله مراتب انواع نسبت به انسان نوع متوسط است؟
الف) جسم نامی. ب) حساس. ج) جوهر. د) جسم.
- ۷- کدام یک در سلسله مراتب انواع نسبت به انسان نوع عالی است؟
الف) جسم نامی. ب) جوهر. ج) جسم. د) حیوان.
- ۸- با توجه به سلسله مراتب اجناس و انواع برای انسان، جوهر نسبت به انسان چیست؟
الف) جنس متوسط. ب) جنس عالی.
ج) نوع عالی. د) نوع الانواع.
- ۹- جنس قریب جسم نامی چیست؟
الف) جوهر. ب) جسم. ج) حساس. د) حیوان.
- ۱۰- کدام گزینه نوع حقیقی و اضافی است؟

الف) انسان. ب) جسم. ج) جسم نامی. د) حیوان.

۱۱- بر هر یک از کلیات جسم، جسم نامی و حیوان نسبت به جنس که در بالای آن قرار گرفته است چه عنوانی صادق است؟

الف) فصل. ب) نوع حقیقی. ج) نوع اضافی. د) نوع متوسط.

[شماره صفحه واقعی : ۵۸]

ص: ۲۰۴۸

۱۲- جنس بعید حیوان کدام است؟

الف) انسان. ب) جسم. ج) جسم نامی. د) گیاه.

۱۳- کلی ذاتی مقید به خاصه اخص چه نامیده می شود؟

الف) نوع. ب) جنس. ج) صنف. د) فصل.

۱۴- دانشجو و طلبه نسبت به انسان ... .. است.

الف) نوع. ب) جنس. ج) فصل. د) صنف.

۱۵- اگر مجموعه ای از کلیات به نحوی مرتب شوند که هر کلی نسبت به کلی قبلی از شمول افراد بیشتری برخوردار باشد، سیر صعودی و نزولی این سلسله ... .. را تشکیل می دهد.

الف) سلسله اجناس و انواع. ب) سلسله انواع و اجناس.

ج) سلسله اجناس. د) سلسله انواع.

۱۶- جنس قریب آهو کدام است؟

الف) جسم. ب) جسم نامی. ج) جوهر. د) حیوان.

۱۷- در سلسله مراتب انواع پس از نوع الانواع ... .. قرار دارد.

الف) صنف. ب) نوع سافل. ج) نوع حقیقی. د) نوع اضافی.

۱۸- همواره در پایان سلسله تصاعدی اجناس ... .. قرار دارد.

الف) جنس الاجناس. ب) نوع الانواع. ج) جنس سافل. د) جوهر.

۱۹- جنس قریب نوع کدام است؟

الف) ماهیت. ب) فصل. ج) جنس. د) ذاتی.

۲۰- در این سلسله، نوع الانواع و جنس الاجناس به ترتیب کدامند؟ «جوهر - جسم - مایع - آب»

الف) جسم - مایع. ب) جوهر - آب. ج) آب - جوهر. د) جسم - جوهر.

برای تفکر بیشتر

۱- چرا و چگونه بحث «کلیات خمسه» به عنوان «مدخل» مبحث تعریف شناخته می شود؟

۲- شناخت سلسله اجناس و سلسله انواع در مباحث منطقی چه فایده ای دارد؟

[شماره صفحه واقعی : ۵۹]

ص: ۲۰۴۹

اهداف کلی

اهداف کلی درس هشتم این است که دانش پژوه:

۱- از رسالت منطقی در بحث تعریف آگاه شود؛

۲- با هدف تعریف آشنا شود؛

۳- قواعد و ضوابط منطقی تعریف را فرا بگیرد.

اهداف رفتاری

دانش پژوه محترم، انتظار می رود پس از فراگیری این درس بتواند:

۱- رسالت منطقی در بحث تعریف را بیان کند؛

۲- طبقه بندی منطقیون در زمینه اقسام پرسش را بنویسد؛

۳- غرض از تعریف را توضیح دهد؛

۴- قواعد و ضوابط منطقی تعریف را با ذکر مثال بنویسد؛

۵- مثال هایی را ذکر کند که در هر کدام یک قاعده از ضوابط منطقی تعریف رعایت نشده باشد؛

۶- برخی از خطاهای رایج در تعریف را بیان کند.

[شماره صفحه واقعی : ۶۰]

ص: ۲۰۵۰

در آغاز کتاب گفتیم انسان ذاتاً موجودی متفکر است. طبیعی ترین عکس العمل چنین موجودی در برخورد با جهان اطراف، کنجکاوی و طرح سؤال است. منطقیون مهم ترین پرسش های انسان را در سه قسم اساسی طبقه بندی کرده اند:

۱- پرسش از «چیستی» اشیا، که با کلمه استفهامی «چیست؟» (ما) طرح می شود؛

۲- پرسش از «هستی» اشیا، که با کلمه استفهامی «آیا؟» (هل) بیان می شود؛

۳- پرسش از «چرایی» و علت اشیا، که با کلمه استفهامی «چرا؟» (لم) طرح می شود.

همان طور که ملاحظه می شود، پرسش های مذکور یا به منظور یافتن تصویری جدید، یا به جهت به دست آوردن تصدیقی نو طرح می شود. علم منطقی به عنوان «دانش روش صحیح تفکر» برای گذر درست و انتقال کامیاب انسان از مجموعه معلومات به مجهولات، موظف به ارائه توصیه هایی در زمینه پرسش های یاد شده است.

در بخش تصوّرات و در بحث تعریف، منطقی تنها تبیین روش صحیح جستجوی پاسخ پرسش چیستی (ما) را برعهده دارد. (۱)

قبل از بیان توصیه های منطقی درباره روش درست تعریف، باید توجه کرد که علم منطقی هیچ گاه خود عهده دار تعریف امور مختلف نمی شود؛ چرا که رسالت آن تنها ارائه روش درست تبدیل مجهولات به معلومات است. تعریف و تبیین چیستی اشیا اساساً با موضوع و هدف منطقی بیگانه است.

معنای تعریف

تعریف به معنای یافتن تصویری مشخص از چیستی مجهول و یا به عبارت دیگر، روشن کردن تصور مجهول و تبیین مفهومی به وسیله تصورها و مفاهیم پیشین است. تصویری را که می خواهیم تعریف کنیم «معرف» (به فتح راء) می نامند. تصویری را که موجب شناساندن و تعریف یک شیء می شود «معرف» (به کسر راء) یا «قول شارح» می خوانند؛ مثلاً وقتی تعریف «انسان» مورد نظر است و آن را به «حیوان ناطق» تعریف می کنیم، انسان را معرف و

[شماره صفحه واقعی : ۶۱]

ص: ۲۰۵۱

۱- ضوابط و قوانین منطقی برای جستجو از آیا و چرایی در بخش تصدیقات بیان می شود.

حیوان ناطق را معرّف یا قول شارح می نامند.

شایان توجه است که انسان در مواجهه با یک لفظ دو حالت دارد؛ به این معنا که یا با مفهوم لفظ آشناست و یا مفهوم آن را نمی داند. حال اگر معنای لفظ را در ذهن داشته باشد. در این صورت یا به وضع لفظ برای آن معنا(ارتباط لفظ با معنا) آگاهی دارد، یا این که به وضع لفظ برای معنا واقف نیست.

بنابراین، ذهن آدمی در برخورد با یک لفظ یکی از حالات سه گانه زیر را خواهد داشت: حالت نخست این است که علاوه بر معنای لفظ، وضع لفظ برای آن معنا را نیز می داند. بدیهی است در این صورت، سؤالی برای انسان وجود نخواهد داشت؛ چرا که مجهولی در بین نیست.

حالت دوم آن است که اصل معنا را می شناسد، ولی از وضع یک لفظ خاص برای آن بی اطلاع است؛ مثلاً اگر شخص حقیقت حیوانی، که نام آن شیر است، را می شناسد، اما نمی داند که لفظ غضنفر برای آن معنا وضع شده است. در این صورت اسد می تواند پاسخ سؤال او که «غضنفر چیست؟» باشد. منطقی این تعریف را تعریف لفظی شرح الاسم یا تعریف اسمی می خوانند.

چنین تعریفی به لحاظ منطقی هیچ گاه نمی تواند نقش معرّف را ایفا کند؛ زیرا نمی توان با آن از معلومی تصویری به معلوم تصویری جدیدی رسید و اساساً کتاب های فرهنگ لغت چنین مسؤولیتی به عهده دارند.

حالت سوم این است که شخص، معنای لفظ را نمی داند و در طلب تصور ماهیت معنا برمی آید. در این صورت، سؤال از حقیقت شیء می شود. در جواب چنین سؤال، تبیین چستی شیء (از طریق بیان ذاتیات، خواص و یا آثار آن) ضروری است. منطقی به این پاسخ تعریف حقیقی می گوید و علم منطق عهده دار تبیین روش درست رسیدن به شرایط، اقسام، و احکام چنین تعریفی است. بنابراین، اطلاق واژه تعریف بر تعریف لفظی مجاز است (۱).

باید توجه داشت تعریف حقیقی به دو معنای اعم و اخص به کار می رود: معنای اعم آن در مقابل تعریف لفظی قرار می گیرد و معنای اخص آن هنگامی است که از چستی یک شیء بعد از علم به هستی آن سؤال می شود. این پرسش را به وسیله «مای حقیقیه» می پرسند و پاسخ آن

[شماره صفحه واقعی : ۶۲]

ص: ۲۰۵۲

۱- بنا بر آنچه ذکر شد، نه تنها تعریف حقیقی متأخر از تعریف لفظی نیست، بلکه اساساً تقدم تعریف لفظی بر تعریف حقیقی معقول نخواهد بود.

را نیز تعریف حقیقی به معنای اخص می خوانند.

غرض از تعریف

مقصود اصلی از تعریف، دو هدف اساسی است:

۱- ارائه تصویری واضح و صحیح از معرّف؛

۲- جدا کردن معرّف از غیر آن به صورت تام و کامل.

تعریف صحیح باید این دو هدف و یا حداقل هدف دوم را تأمین کند، و بدین جهت رعایت ضوابط و قواعد زیر الزامی است. این قوانین، که جملگی در مقام بیان شیوه درست تعریف است، صرفاً جنبه صوری و قالبی دارند.

قواعد و ضوابط منطقی تعریف

منطقیون برای تعریف مفید، شرایطی را ذکر کرده اند که رعایت آنها برای تأمین هدف تعریف ضروری است:

۱- تعریف باید جامع و مانع باشد؛ یعنی به گونه ای باشد که همه افراد معرّف را شامل شود (جامع بودن) و هیچ فرد بیگانه با معرّف را نیز شامل نشود (مانع بودن).

برای این که تعریف از جامعیت و مانعیت برخوردار باشد، باید نسبت دو مفهوم معرّف و معرّف به لحاظ مصداق، تساوی باشد؛ یعنی هر چه که مصداق معرّف است مصداق معرّف هم باشد و برعکس.

بر اساس ضابطه مذکور تعاریف زیر نادرستند:

الف) تعریف به اعم. اگر مفهوم معرّف اعم از معرّف باشد؛ مثل این که در تعریف «انسان» گفته شود: «حیوان دو پا». در این صورت، تعریف جامع افراد انسان خواهد بود؛ اما مانع اغیار نیست.

ب) تعریف به اخص. اگر معرّف، اخص از معرّف باشد؛ مثل این که در تعریف «انسان» بگوییم: «حیوان دانشمند». در این صورت، تعریف مانع اغیار خواهد بود؛ اما جامع همه افراد انسان نیست.

ج) تعریف به مابین. اگر مفهوم معرّف مابین معرّف باشد؛ مثل این که در تعریف «انسان» بگوییم: «سنگ سفید». در این صورت تعریف نه جامع است و نه مانع؛ زیرا چنان که می دانیم

[شماره صفحه واقعی: ۶۳]

ص: ۲۰۵۳

دو مفهوم متباین، هیچ گونه دلالتی بر افراد یکدیگر ندارند.

(د) تعریف به عام و خاص من وجه. اگر نسبت معرّف و معرّف عموم و خصوص من وجه باشد، در این صورت تعریف نه جامع است و نه مانع؛ مثل این که در تعریف «انسان» بگوییم: «موجودی است سیاه چهره».

۲- تعریف باید از جهت مفهوم نزد مخاطب روشن تر از معرّف باشد. از مهم ترین لغزشگاه های اندیشه در مقام تعریف، ارائه تعریف های گنگ و مبهم است.

برخی از عوامل ابهام در یک تعریف عبارتند از:

الف) تعریف به مفهومی که از نظر وضوح و روشنی مساوی معرّف است؛ مثلاً اگر در تعریف مفهوم «فرزند» بگوییم: «آن که از مادر متولد می شود»؛ تعریف درستی ارائه نکرده ایم؛ چرا که مفهوم مادر برای کسی که معنای فرزند را نمی داند، یا همان قدر گنگ است که مفهوم فرزند مبهم است و یا اگر شخص معنای مادر را می داند حتماً مفهوم فرزند را نیز می داند و اساساً محتاج تعریف نیست.

ب) تعریف با مفهومی مبهم تر از معرّف؛ مثل این که در تعریف آتش بگوییم: «جوهری است شبیه به نفس». این تعریف به اخفی خواهد بود؛ زیرا معنای نفس که در تعریف مذکور به کار رفته، نزد شنونده از معنای آتش ناشناخته تر است.

ج) به کار بردن مفاهیم غیر دقیق که قابلیت تفسیرهای متعدد دارد؛ مانند تعریف غزل به شعری کوتاه؛ چرا که کوتاه امری نسبی است و منطقاً نمی تواند در تعریف یک امر غیر نسبی ذکر شود.

د) به کار بردن الفاظ مهمل که معنای محصلی ندارد.

ه) استفاده از الفاظ مشترک (مشترک لفظی، استعاره، مجاز، کنایه) بدون قرینه وافی در مورد معنای مورد نظر.

و) به کارگیری الفاظ پیچیده و مهجور، مانند تعریف جسم به اُسْطَقْسَی دارای ابعاد سه گانه.

۳- تعریف باید با معرّف مغایرت مفهومی داشته باشد. در تعریف نباید اختلاف معرّف و معرّف تنها تفاوت لفظی باشد و از نظر مفهوم عین یکدیگر باشند؛ مثلاً اگر در تعریف «انسان» بگوییم: «بشر است»، این تعریف حقیقی منطقی نیست، بلکه صرفاً تعریفی لفظی و لغوی بوده که مربوط به «علم لغت» است.

[شماره صفحه واقعی : ۶۴]

ص: ۲۰۵۴

۴- تعریف باید دوری نباشد. تعریف دوری عبارت است از: تعریفی که در آن اولاً معرّف خود، احتیاج به تعریف دارد و ثانیاً در تعریف معرّف از معرّف استفاده می شود. دور به دو صورت قابل تصویر است: به صورت صریح و بدون واسطه (دور مصرّح)، غیر صریح و با واسطه (دور مضمّر)؛ دور مصرّح مانند این که در تعریف «جسم» گفته شود: «جوهری که دارای ابعاد سه گانه است» و ابعاد سه گانه را به امتداد جوهر جسمانی تعریف کنند. یعنی فهم حقیقت جسم بر فهم حقیقت ابعاد سه گانه و فهم ابعاد سه گانه بر فهم معنا و حقیقت جسم توقف داشته باشد. لازمه چنین تعریفی آن است که مفهوم جسم قبل از این که معلوم باشد، معلوم باشد و البته این امری نادرست است. دور مضمّر مثل این که در تعریف «روز» گفته شود: «زمانی که شب نیست» و در تعریف «شب» گفته شود: «زمانی که خورشید نمی تابد» و در تعریف «خورشید» گفته شود: «ستاره ای که در روز می تابد»!

خطاهای رایج در تعریف

فقدان هر یک از ضوابط منطقی در باب تعریف، موجب لغزش و خطای در تعریف خواهد بود.

برخی از خطاهای رایج در تعریف عبارتند از:

۱- خطای «این از آن، پس این همان». این خطا در جایی رخ می دهد که در تعریف، شیئی را که از مبدأ یا ماده ای به وجود آمده است، بدون در نظر گرفتن هویت فعلی آن عین مبدأ یا ماده اش معرفی کنند. مثلاً اگر کسی بر اساس فرضیه داروین بگوید: «انسان همان میمون بی مو است» دچار مغالطه «این از آن، پس این همان» شده است، زیرا اگر فرضیه داروین درست باشد انسان عین میمون نیست.

۲- خطای «کنه و وجه». این اشتباه هنگامی رخ می دهد که هویت حقیقی یک شیء در بعدی از ابعاد آن خلاصه شود و چهره ای از شیء با همه آن شیء معاوضه شود؛ مانند این که در تعریف تاریخ گفته شود: «تاریخ چیزی نیست جز جولان گاه تحولات اقتصادی یا تنازعات طبقاتی».

۳- خطای «هستی به جای چستی». اگر در تعریف که اساساً متکفل بیان چستی شیء است، هستی آن ذکر شود، چنین خطایی رخ داده است؛ مثلاً در تعریف ماده گفته شود: «ماده واقعیت عینی است که خارج از ذهن تحقق دارد».

[شماره صفحه واقعی : ۶۵]

ص: ۲۰۵۵

۱- منطقیون مهم ترین پرسش های انسان را در سه قسم اساسی طبقه بندی کرده اند: پرسش از چیستی، هستی، و چرایی اشیا.

۲- در بحث تعریف، رسالت منطقی تنها تبیین روش صحیح جستجوی پاسخ پرسش چیستی است.

۳- مقصود اصلی در تعریف، دو هدف اساسی است:

الف) ارائه تصویری واضح و صحیح از معرّف؛

ب) جدا کردن معرّف از غیر آن به صورت تام و کامل.

۴- ضوابط منطقی تعریف عبارت است از:

الف) جامع و مانع بودن تعریف؛

ب) روشن تر بودن مفهوم معرّف از معرّف نزد مخاطب؛

ج) لزوم مغایرت مفهومی معرّف با معرّف؛

د) دوری نبودن تعریف

[شماره صفحه واقعی : ۶۶]

ص: ۲۰۵۶

- ۱- رسالت منطقی در تعریف تصورات مجهول چیست؟
- ۲- غرض از تعریف چیست؟
- ۳- با توجه به طبقه بندی سؤال های اساسی انسان در باره مجهولات، بیان کنید روش پاسخ به کدام پرسش در بحث تعریف داده می شود؟
- ۴- مقصود از این جمله: «قواعد منطقی صرفاً جنبه صوری دارند» چیست؟
- ۵- چرا باید نسبت معرّف و معرّف مساوی باشد؟
- ۶- چرا باید تعریف دوری نباشد؟
- ۷- برخی از عوامل ابهام در یک تعریف را توضیح دهید.
- ۸- برخی از خطاهای رایج در تعریف را بنویسید.
- ۹- چرا باید معرّف، مغایرت مفهومی با معرّف داشته باشد؟

خودآزمایی

- ۱- مای «شارحه اللفظ» به معنای ... .. است.
الف) پرسش از چیستی. ب) تعریف اسمی.
ج) بیان معنای لغوی. د) تعریف اسمی و معنای لغوی.
- ۲- «شارحه الاسم» به معنای ... .. است.
الف) تعریف. ب) تعریف حقیقی. ج) تحلیل مفهومی. د) بیان معنای لغوی.
- ۳- دقیق ترین تعبیر در بیان شرایط منطقی تعریف کدام یک از موارد ذیل است؟
الف) معرّف باید جامع افراد باشد. ب) معرّف باید مساوی معرّف باشد.
ج) معرّف باید مانع اغیار باشد. د) معرّف نباید مباین معرّف باشد.
- ۴- تعریف پرنده به «حیوان تخم گذار» تعریف به ... ..
الف) اعم است. ب) اخص است. ج) مانع نیست. د) جامع و مانع نیست.
- ۵- «ما»ی استفهامیه را، که سؤال از حقیقت شیء قبل از علم به هستی می کند، چه می نامند؟
الف) «ما»ی شرح اللفظ. ب) «ما»ی حقیقیه.
ج) «ما»ی شرح الاسم. د) «ما»ی شرح اللفظ و شرح الاسم.
- ۶- در تعریف جهت «بالا» به «جهتی که پایین نیست» کدامیک از شرایط تعریف رعایت نشده است؟
الف) تعریف دوری است. ب) تعریف مغایرت مفهومی با معرّف ندارد.

ج) تعریف از نظر وضوح مساوی معرّف است. د) تعریف فوق کاملاً صحیح است.

۷- تعریف شیعه به «مسلمانی که قائل به امامت بلافصل امام علی علیه السلام بعد از پیامبر باشد» دارای چه اشکالی است؟

الف) دوری است. ب) اخص است. ج) اعم است. د) اخفی است.

[شماره صفحه واقعی : ۶۷]

ص: ۲۰۵۷

۸- تعریف به اعم ... ..

الف) مانع نیست. ب) جامع نیست.

ج) شامل هیچ فردی از افراد معرّف نمی شود. د) اخفی است.

۹- تعریف به اخص ... ..

الف) مانع نیست. ب) جامع نیست.

ج) اظهر نیست. د) هیچ فردی از افراد معرّف را در بر نمی گیرد.

۱۰- بین معرّف و معرّف چه نسبتی از نسب اربع باید برقرار باشد؟

الف) تباین. ب) تساوی.

ج) عموم و خصوص من وجه. د) عموم و خصوص مطلق.

۱۱- این که در لغت نامه ها هر واژه ای را به لفظی مأنوس تر از آن معنا کنند، نشان دهنده رعایت کدام شرط از شرایط تعریف است؟

الف) تعریف نباید به اعم باشد. ب) تعریف نباید به اخص باشد.

ج) تعریف نباید به اخفی باشد. د) تعریف نباید دوری باشد.

۱۲- به نظر منطقی «عرض خاص کلی است که اختصاص به یک موضوع دارد»، چگونه تعریفی است؟

الف) تعریف به اخص. ب) مانع. ج) تعریف به اعم. د) نه جامع و نه مانع.

۱۳- تعریف حقیقی آن است که ... ..

الف) شامل دور و شرح الاسم نباشد. ب) کنه امور و چگونگی تحولات را بشناسد.

ج) ماهیت و حقیقت چیزی را بیان کند. د) مرکب از جنس و فصل باشد.

۱۴- تعریف به مابین تعریفی است:

الف) مانع. ب) جامع و مانع. ج) نه جامع و نه مانع. د) جامع.

۱۵- «ما»ی حقیقیه سؤال از چیست؟

الف) وجود شیء. ب) ماهیت شیء. ج) اوصاف شیء. د) علت شیء.

۱۶- کدام گزینه در تعریف نوع تعریف به اعم است؟

الف) کلی ذاتی که شامل افراد متّفق الحقیقه می شود.

ب) کلی عرضی که شامل افراد متّفق الحقیقه می شود.

ج) کلی ذاتی که شامل افراد متّفق الحقیقه می شود و در جواب چیستی می آید.

د) کلی عرضی که شامل افراد متّفق الحقیقه می شود و در جواب چیستی می آید.

۱۷- اگر در تعریف دوزنقه بگویم: «شکل چهار ضلعی که فقط دو ضلع آن با هم موازی باشند» چگونه تعریفی است؟

الف) تعریف به اعم. ب) تعریف به اخص. ج) تعریف به مابین. د) تعریف به مساوی.

۱۸- هر تعریفی مرکب از چیست؟

الف) تصدیقات. ب) تصورات.

ج) تصورات معلوم. د) تصورات و تصدیقات معلوم.

۱۹- تصویری که مجهول بوده و با تصورات معلوم شناخته می شود، چه نام دارد؟

الف) معرّف. ب) معرّف. ج) نتیجه. د) بدیهی.

۲۰- تعریف آتش به: «عنصری است شبیه نفس انسان»، چگونه تعریفی است؟

الف) تعریف به اعم. ب) تعریف به اخص. ج) تعریف به دور. د) تعریف به اخفی.

[شماره صفحه واقعی : ۶۸]

ص: ۲۰۵۸

- ۱- آیا همواره تعریف برای شناساندن معرّف و کشف مجهول به کار می رود؟
- ۲- به لحاظ ساختاری معرّف به صورت مرکب تام بیان می شود یا به صورت مرکب ناقص؟
- ۳- چرا بحث تعریف و روش درست آن دارای اهمیت ویژه ای است؟
- ۴- اقسام دور کدام است؟ ملاک استحاله دور چیست؟
- ۵- آیا غیر از قواعد و ضوابط منطقی تعریف، حکیمان مسلمان، اصول منطقی و فلسفی تعریف را به صورت قانون ها و قواعدی کلی بیان کرده اند؟ توضیح دهید.
- ۶- آیا می توان به طور مشخص، مغالطاتی را در باب تعریف شناسایی کرد و نشان داد؟

[شماره صفحه واقعی : ۶۹]

ص: ۲۰۵۹

اهداف کلی

اهداف کلی درس نهم این است که دانش پژوه:

- ۱- با اقسام تعریف آشنا شود؛
- ۲- گونه های مختلف حدّ و رسم را فرا بگیرد؛
- ۳- از تقسیم و ضوابط منطقی آن آگاه شود.

اهداف رفتاری

دانش پژوه محترم، انتظار می رود پس از فراگیری این درس بتواند:

- ۱- اقسام تعریف را با ذکر مثال توضیح دهید؛
- ۲- استنتاج های منطقی درباره حدّ تام و ناقص را بیان کنید؛
- ۳- استنتاج های منطقی درباره رسم تام و ناقص را بنویسید؛
- ۴- گونه های مختلف رسم ناقص را توضیح دهید؛
- ۵- ارتباط بحث تعریف و تقسیم را بیان کنید؛
- ۶- ضوابط منطقی تقسیم را با ذکر مثال بنویسید؛
- ۷- انواع تقسیم و روش های آن را توضیح دهید.

[شماره صفحه واقعی : ۷۰]

ص: ۲۰۶۰

یک حقیقت را می توان به صورت های مختلف تعریف کرد؛ چراکه گاهی غرض از تعریف علاوه بر جدا کردن (متمایز نمودن شیء از سایر اشیا) بیان ذاتیات شیء است و گاهی هدف از آن تنها جدا کردن و متمایز نمودن شیء از سایر اشیاست. از آن جا که تعریف باید جامع و مانع باشد، لازم است که همواره در تعریف، فصل یا خاصیه شامله به کار رود. حال اگر در تعریف، فصل به کار رود «حد» (۱) و اگر خاصه به کار رود «رسم» (۲) نامیده می شود.

تعریف به حد، اساسی ترین نوع تعریف است و غرض از آن بیان حقیقت شیء است. در تعریف به رسم، غرض اصلی امتیاز شیء از سایر اشیاست.

حد و رسم به لحاظ کمال تصوّر و نحوه شناختی که معرّف در ذهن ایجاد می کند، هریک به تام و ناقص تقسیم می شوند. بنابراین، اقسام تعریف عبارت است از:

۱- حد تام؛ ۲. حد ناقص؛ ۳. رسم تام؛ ۴. رسم ناقص.

حد تام و حد ناقص

به تعریفی که در آن تمام اجزای ذاتی معرّف بیان شده است «حد تام» و به تعریفی که در آن برخی از اجزای ذاتی معرّف بیان شده است «حد ناقص» می گویند.

به نظر منطقی، حد تام را به دو طریق می توان ارائه کرد:

الف) جنس قریب و فصل قریب، مانند تعریف انسان به «حیوان ناطق»؛

ب) مجموعه سلسله اجناس (حد تام جنس قریب) و فصل قریب، مانند تعریف انسان به «جسم نامی حساس متحرک بالاراده ناطق».

البته باید توجه داشت که ذکر جنس قریب ما را از اجناس بعید و فصل های بعید بی نیاز می کند و بیان تفصیلی حد تام در جایی مطلوب است که بدان نیازی باشد.

[شماره صفحه واقعی : ۷۱]

ص: ۲۰۶۱

۱- از آن جا که تعریف به ذاتیات حد و مرز ذات شیء را تعیین می کند، آن را حد می نامند .

۲- رسم (ترسیم کردن) به معنای علامت و نشان است و چون رسم، معرّف را به نشان ها و اوصاف عرضی می شناساند، بدین سبب رسم نامیده شده است .

حد ناقص را نیز به دو طریق می توان بیان کرد:

الف) فصل قریب، مانند تعریف انسان به «ناطق»؛

ب) جنس بعید و فصل قریب، مانند تعریف انسان به «جسم ناطق».

همان طور که ملاحظه می شود در هر دو بیان مذکور، تنها به بخشی از ذاتیات انسان اشاره شده است و به همین جهت «حد ناقص» خوانده می شود.

از آنچه درباره حد تام و ناقص بیان شد می توان نتیجه گرفت که،

۱- به طور کلی، حد چه تام و چه ناقص، باید مشتمل بر فصل قریب باشد.

۲- «حد تام» و «حد ناقص» در مقایسه با محدود (معرف) به لحاظ مصداق مساوی اند.

۳- «حد تام» و «حد ناقص» هر دو در این جهت که محدود را از سایر اشیا ممتاز می کنند، مشترکند.

۴- «حد تام» به لحاظ مفهومی، مساوی با محدود است؛ ولی «حد ناقص» تساوی مفهومی با محدود ندارد.

۵- «حد تام» به دلیل این که اولاً، دال بر تمام حقیقت شیء است و ثانیاً، ممیز ذاتی شیء را بیان می کند کامل ترین تعریف است و به همین جهت «حد تام» نامیده می شود.

رسم تام و رسم ناقص

تعریفی که علاوه بر «عرضی خاص» مشتمل بر «جنس قریب» نیز باشد «رسم تام» و تعریفی که مشتمل بر «جنس قریب» نبوده و بیانگر «عرضی خاص» باشد «رسم ناقص» نامیده می شود. رسم ناقص به دو صورت فراهم می شود:

الف) خاصه، مانند «ضاحک» در تعریف انسان؛

ب) جنس بعید و خاصه، مانند «جسم ضاحک» در تعریف انسان.

با توجه به آنچه درباره رسم تام و ناقص بیان شد می توان نتیجه گرفت که،

۱- تعریف رسمی، چه تام باشد و چه ناقص، موجب تمایز عرضی شیء از غیر آن می شود.

۲- رسم، چه تام و چه ناقص، اگرچه با معرف خود تساوی مفهومی ندارد؛ ولی از جهت مصداق با محدود نسبت تساوی دارد.

[شماره صفحه واقعی: ۷۲]

ص: ۲۰۶۲

توجه به این نکته شایان اهمیت است که همه اقسام تعریف در متمایز ساختن معرّف از غیر خود مشترکند.

گونه هایی از رسم ناقص

همان طور که بیان شد تعریف رسمی در واقع شناسایی شیء است از طریق اوصاف عرضی، به نحوی که موجب تمایز شیء تعریف شده از امور دیگر شود و به همین جهت مشتمل بر عرضی خاص است، و نیز معلوم شد که رسم ناقص به دو صورت فراهم می شود:

یکی از طریق ذکر جنس بعید و خاصه و دیگری از راه بیان تنها خاصه.

منطقیون گفته اند می توان گونه هایی از رسم ناقص را یافت که در آنها به ذکر خاصه اکتفا شده است. موارد زیر از مهم ترین آنهاست:

۱- تعریف به مثال. گاهی تعریف صرفاً به منظور ارائه تصویری از شیء است، هر چند موجب تمایز دقیق ذاتی یا عرضی شیء از اغیار نشود. این تعریف از نظر منطقی اهمیتی ندارد؛ ولی از جهت تعلیمی برای تقریب مطلب به ذهن متعلم مبتدی حائز اهمیت است؛ چون ذهن انسان می تواند به سهولت از ذکر نمونه و مثال به شیء مورد نظر منتقل شود؛ مانند این که گفته شود: «جنس مثل حیوان و نوع مانند انسان است». گاهی در این نوع تعریف از طریق «ذکر مصادیق»، ذهن متوجه معرّف می شود؛ مثلاً در تعریف حیوان گفته شود: مثل انسان، اسب، شتر و ...

۲- تعریف به اشباه و نظایر. که در آن از طریق «تشابه»، ذهن از شبیه به شبیه منتقل می شود؛ مانند این که گفته شود: «علم مثل نور و جهل مانند ظلمت است».

از آن جا که در تعریف به مثال و اشباه، مصداق ها و وجوه تشابه مذکور، در نسبت با معرّف اموری عرضی اند به منزله خاصه آن خواهند بود. از همین رو گونه ای از رسم ناقص به شمار می آیند.

۳- تعریف به متقابل. که در آن به وسیله امر مغایر با شیء انتقال ذهنی صورت می پذیرد؛ مثلاً گفته شود: «موجود مجرد، مخالف و متفاوت با موجود مادی است».

۴- تعریف به خاصه مرکبه. اگر در تعریفی چند کلی عرضی که مجموع آنها اختصاص به معرّف دارند به کار رود، تعریف به خاصه مرکبه است. بنابراین، خاصه مرکبه آن است که به

[شماره صفحه واقعی: ۷۳]

ص: ۲۰۶۳

وسیله ترکیب، خاصه، محقق می شود.

این تعریف می تواند از ترکیب عرضی عام و عرضی خاص شیء تشکیل شود؛ مانند تعریف انسان به «راست قامت ضاحک». و یا از ترکیب چند عرضی عام شیء فراهم شود، مشروط بر آن که مفهومی که از ترکیب مفاهیم این اعراض به وجود می آید به لحاظ مصداق با معرّف مساوی باشد؛ مانند تعریف خفّاش به «پرنده زاینده»؛ که هر یک از دو مفهوم «پرنده» و «زاینده» به تنهایی اختصاصی به خفّاش ندارد. اما پرنده زاینده تنها به خفّاش اختصاص دارد. فایده این تعریف مانند تعریف به رسم، تمایز شیء از سایر اشیاست و در علوم تجربی کاربرد بسیار دارد.

۵- تعریف به تقسیم. گاهی برای تعریف و تمییز معرّف به جای استفاده از جنس و فصل و ... تنها به ذکر تمام یا برخی از اقسام و اجزای آن بسنده می شود؛ مثلاً در تعریف آب به جای آن که بگوییم: «جوهری است جسمانی و مایع که حیات موجود زنده به آن بستگی دارد» گفته می شود: «ماده ای است که از یک اتم دو عنصر اکسیژن و دو اتم هیدروژن ترکیب یافته است». به چنین تعریفی اصطلاحاً «تعریف به تقسیم» می گویند.

از آن جا که اقسام ذکر شده روی هم رفته، عارض معرّف می شود و به آن اختصاص دارد، نسبت به محدود خاصه است و از همین رو «تعریف به تقسیم» گونه ای از «رسم ناقص» به حساب می آید، البته مشروط به این که تقسیم از ضوابط و قواعد درست منطقی برخوردار باشد.

تقسیم

دانستیم که تقسیم گونه ای از رسم ناقص است و می تواند در تعریف یک شیء، نقش داشته باشد. با تقسیم و تحلیل یک تصوّر مجهول به چند تصوّر معلوم و ذکر تمام یا برخی از اقسام و اجزای معرّف، می توان به نحوه ای از تعریف دست یافت که حاصل آن تمایز شیء از سایر اشیاست، مشروط بر این که شرایط و قواعد منطقی تقسیم در آن رعایت شده باشد.

قواعد تقسیم

۱- فایده داشتن تقسیم. در هر تقسیمی باید ثمره ای در جهت غرض مقسم وجود داشته

[شماره صفحه واقعی: ۷۴]

ص: ۲۰۶۴

باشد. در غیر این صورت، تقسیم لغو و بیهوده خواهد بود؛ مثلاً اگر در منطق اسم را به معرب و مبنی تقسیم کنند، کاری لغو صورت گرفته است؛ چراکه این تقسیم برای تأمین هدف منطقی بی فایده است.

۲- تباین داشتن اقسام. در هر تقسیمی باید اقسام از حیث مصداق با یکدیگر مابین باشند و هیچ یک در دیگری تداخل نداشته باشند؛ مثلاً اگر حیوان به انسان و اسب و شاعر تقسیم شود نادرست است؛ چون شاعر خود یکی از اقسام انسان به شمار می رود و از حیث مصداق با آن تباین ندارد.

۳- ملاک داشتن تقسیم. هر تقسیمی باید دارای ملاکی ثابت برای تقسیم و جداسازی اقسام داشته باشد؛ مثلاً اگر کتاب تقسیم شود به فقه، فلسفه، کهنه، نو، خطی، چاپی و ... این تقسیم نادرست است؛ چراکه در این تقسیم، ملاک واحدی در نظر گرفته نشده است.

۴- جامع و مانع بودن تقسیم. تقسیم باید جامع همه اقسام و مانع غیر اقسام باشد. بنابراین، اگر کلمه به اسم، حرف، تام و ناقص تقسیم شود، نادرست خواهد بود؛ چراکه از سویی فعل ذکر نشده و از سوی دیگر تام و ناقص که از اقسام کلامند ذکر شده اند. از این رو، تقسیم مذکور نه جامع است و نه مانع.

در اصطلاح منطقی به آنچه تقسیم می شود «مقسّم» و هر قسم را در مقایسه با قسم دیگر «قسیم» می گویند؛ مثلاً در تقسیم کلمه به اسم و فعل و حرف، کلمه را «مقسم» اسم و فعل و حرف را «اقسام» و هر یک از آنها را در مقایسه با دیگری «قسیم» می گویند.

انواع تقسیم

تقسیم به دو معنا به کار می رود:

۱- تجزیه یا تقسیم کل به اجزا (تقسیم طبیعی)؛ مانند تقسیم آب به دو عنصر اکسیژن و هیدروژن.

۲- تقسیم کلی به جزئیات (تقسیم منطقی)؛ مانند تقسیم کلمه به اسم و فعل و حرف. برای تمییز کل از کلی و جزء از جزئی ملاک های متعددی بیان شده است که ما در این جا به ذکر یکی از آنها بسنده می کنیم: کل و جزء قابل اطلاق بر یکدیگر نیستند؛ ولی کلی و جزئی بر یکدیگر اطلاق می شوند؛ مثلاً نمی توان گفت: «آب اکسیژن و یا اکسیژن آب است»؛ ولی

[شماره صفحه واقعی : ۷۵]

می توان گفت: «اسم کلمه است و برخی از کلمه ها اسم است».

روش های تقسیم

برای تقسیم دو شیوه وجود دارد:

۱- روش تفصیلی. در این روش در یک مرحله تمام اقسام ذکر می شوند؛ مانند تقسیم کلمه به اسم و فعل و حرف.

۲- روش ثنایی (عقلی). در این روش، تقسیم می تواند دارای مراحل متعدد باشد و در هر مرحله دو قسم بیشتر ذکر نمی شود؛ چراکه این دو قسم همواره نقیض یکدیگرند؛ مانند تقسیم کلمه به صورت زیر:

دارای معنای مستقل است در بر دارنده زمان است (فعل)

کلمه در بر دارنده زمان نیست (اسم)

دارای معنای مستقل نیست (حرف)

[شماره صفحه واقعی : ۷۶]

ص: ۲۰۶۶

- ۱- گاهی غرض از تعریف، تفکیک (متمایز نمودن شیء از سایر اشیا) و علاوه بر آن، گاهی بیان ذاتیات شیء است.
- ۲- از آن جا که تعریف باید جامع و مانع باشد، لازم است که همواره در تعریف فصل یا خاصه شامله به کار رود. حال اگر در تعریف فصل به کار رود «حد» و اگر خاصیه به کار رود «رسم» نامیده می شود.
- ۳- اقسام تعریف عبارت است از: «حد تام، حد ناقص، رسم تام و رسم ناقص».
- ۴- «تعریف به مثال»، «تعریف به اشباه و نظایر»، «تعریف به تقابل»، «تعریف به خاصه مرکبه» و «تعریف به تقسیم» گونه های مختلفی از رسم ناقصند.
- ۵- قواعد تقسیم عبارت است از: «فایده داشتن تقسیم»، «تباین داشتن اقسام»، «ملاک داشتن تقسیم» و «جامع و مانع بودن تقسیم».
- ۶- تقسیم به دو معنا به کار می رود: تقسیم کلّ به اجزا (تقسیم طبیعی)، تقسیم کلیّ به جزئیات (تقسیم منطقی).
- ۷- برای تقسیم دو شیوه وجود دارد: روش تفصیلی، روش ثنائی (عقلی).

[شماره صفحه واقعی : ۷۷]

ص: ۲۰۶۷

- ۱- اقسام تعریف را با ذکر مثال بیان کنید.
- ۲- از آنچه درباره حدّ تام و حدّ ناقص گفته شد چه نتایجی به دست می آید؟
- ۳- از آنچه درباره رسم تام و رسم ناقص گفته شد چه نتایجی به دست می آید؟
- ۴- گونه های رسم ناقص را با ذکر مثال بیان کنید.
- ۵- چگونه می توان در تعریف از تقسیم استفاده کرد؟
- ۶- قواعد منطقی تقسیم را با ذکر مثال نام ببرید.
- ۷- حدّ تام را به چند طریق می توان ارائه کرد؟
- ۸- حدّ ناقص را به چند صورت می توان بیان کرد؟
- ۹- انواع تقسیم و روش های آن را با ذکر مثال توضیح دهید.

خودآزمایی

- ۱- تعریفی که از انضمام جنس بعید با عرضی خاص حاصل می شود، چه نام دارد و مثال آن کدام است؟
الف) رسم تام - «جسم ناطق» در تعریف انسان. ب) رسم تام - «جسم نامی کاتب» در تعریف انسان.
ج) رسم ناقص - «جسم ضاحک» در تعریف انسان. د) رسم ناقص - «جسم حسّاس» در تعریف حیوان.
- ۲- رسم تام تعریفی است که از انضمام ... .. حاصل می شود.
الف) جنس بعید با عرضی خاص. ب) جنس بعید با فصل قریب.
ج) جنس قریب با عرضی خاص. د) جنس قریب با فصل قریب.
- ۳- حدّ ناقص از کدام موارد فراهم می آید و مثال آن در تعریف حیوان کدام است؟
الف) جنس بعید و فصل قریب - جسم نامی حسّاس. ب) جنس بعید و فصل قریب - جسم حسّاس.
ج) جنس قریب و فصل بعید - جوهر ماشی. د) جنس قریب و فصل بعید - جوهر ماشی حسّاس.
- ۴- حدّ تام و رسم تام در کدام جزء مشترکند؟
الف) جنس بعید. ب) جنس قریب.
ج) فصل قریب. د) عرضی خاص.
- ۵- وجه اشتراک حدّ ناقص و رسم ناقص کدام است؟
الف) جنس بعید. ب) فصل قریب.
ج) جنس قریب. د) عرضی خاص.

۶- تعریف انسان به «جسم نامی کاتب» بیانگر کدام یک از اقسام تعریف است؟

الف) رسم ناقص. ب) رسم تام. ج) حد ناقص. د) حد تام.

۷- کدام یک از تعاریف، ماهیت و حقیقت معرّف را به نحو کامل بیان می کند؟

الف) حد تام. ب) رسم تام.

ج) تعریف به اعم. د) تعریف به مصداق مساوی.

[شماره صفحه واقعی : ۷۸]

ص: ۲۰۶۸

۸- اگر تعریفی مرکب از دو جزء «جنس بعید و فصل بعید» باشد، چگونه تعریفی است؟

الف) حد ناقص. ب) تعریف به اخص.

ج) تعریف به اعم. د) تعریف به مابین.

۹- کدام یک حد ناقص انسان است؟

الف) جوهر ناطق. ب) جوهر ضاحک. ج) حیوان ناطق. د) حیوان ضاحک.

۱۰- حد تام متشکل از کدام اجزا و مثال آن در تعریف حیوان کدام است؟

الف) جنس قریب و فصل قریب - جسم حساس. ب) جنس قریب و فصل قریب - جسم نامی حساس.

ج) جنس قریب و فصل متوسط - جسم حساس. د) جنس متوسط و فصل قریب - جسم نامی حساس.

۱۱- فصل قریب جزء مشترک کدام گزینه است؟

الف) حد تام و حد ناقص. ب) رسم تام و حد ناقص.

ج) رسم ناقص و حد ناقص. د) رسم ناقص و رسم تام.

۱۲- وجه اشتراک رسم تام و رسم ناقص کدام است؟

الف) جنس بعید. ب) جنس قریب.

ج) عرضی خاص. د) فصل قریب.

۱۳- در تعریف، ذکر کدام مورد ما را از ذکر اجناس و فصول بعید مستغنی می کند؟

الف) نوع سافل. ب) جنس قریب.

ج) نوع عالی. د) فصل قریب.

۱۴- تعریف به اشباه و نظایر، چه نوع تعریفی است؟

الف) حد تام. ب) حد ناقص. ج) رسم تام. د) رسم ناقص.

۱۵- تعریف به مثال و تقسیم چه نوعی از تعریف است؟

الف) حد تام. ب) حد ناقص. ج) رسم تام. د) رسم ناقص.

۱۶- تقسیم ماشین به بدنه و موتور چه نوع تقسیمی است؟

الف) تقسیم طبیعی. ب) تقسیم منطقی.

ج) تقسیم ثنائی. د) تقسیم کلی به جزئیات.

۱۷- اگر کلمه را به اسم، حرف، تام و ناقص تقسیم کنیم آن گاه تقسیم،

الف) جامع نخواهد بود. ب) مانع نخواهد بود.

ج) جامع و مانع نخواهد بود. د) مفید فایده نخواهد بود.

۱۸- تقسیم به چند معنا به کار می رود؟

الف) تفصیلی و ثنایی. ب) طبیعی و منطقی.

ج) استقرایی و عقلی. د) تفصیلی و منطقی.

۱۹- روش های تقسیم عبارت است از:

الف) تفصیلی و منطقی. ب) ثنایی و طبیعی.

ج) تفصیلی و ثنایی. د) منطقی و تفصیلی.

۲۰- در تقسیم هر یک از اقسام نسبت به یکدیگر چه نامیده می شوند؟

الف) مقسم. ب) اقسام.

ج) قسیم. د) اجزا

[شماره صفحه واقعی : ۷۹]

ص: ۲۰۶۹

- ۱- آیا جنس عالی یا جنس الاجناس را می توان تعریف کرد؟ چگونه؟
- ۲- فرق های کلّ با کَلّی و جزء با جزئی چیست؟
- ۳- چگونه می توان به وسیله تقسیم، یک شیء را تعریف کرد؟
- ۴- برای تعریف حقایق مادّی، کدام قسم از اقسام تعریف مفید است؟
- ۵- تقسیم به روش عقلی به چند طریق قابل تبیین است؟
- ۶- اقسام تقسیم منطقی و طبیعی کدام است؟
- ۷- راه تحصیل حدود و رسوم اشیا چیست؟

[شماره صفحه واقعی : ۸۰]

ص: ۲۰۷۰

اهداف کلی

اهداف کلی درس دهم این است که دانش پژوه:

۱- قضیه را بشناسد؛

۲- با ساختار صوری قضایای حملی و شرطی آشنا شود؛

۳- از اقسام قضیه حملی آگاهی حاصل کند.

اهداف رفتاری

دانش پژوه محترم، انتظار می رود پس از فراگیری این درس بتواند:

۱- قضیه را تعریف کنید؛

۲- ساختار منطقی قضیه حملی و اقسام قضایای حملی را به لحاظ موضوع بیان کنید؛

۳- یکی از راه های تمیز قضیه مهمله از طبیعه را بنویسید؛

۴- انواع قضایای محصوره را با ذکر مثال و صورت های قضیه حملی از جهت تحصیل و عدول را با در نظر گرفتن سلب و ایجاب بنویسید؛

۵- جهت و ماده را تعریف کنید؛

۶- وجه جایگاه والای قضیه محصوره را در بین سایر قضایا توضیح دهید.

[شماره صفحه واقعی : ۸۱]

ص: ۲۰۷۱

از نظر منطقی، هرگونه استنتاجی مبتنی بر صورت منطقی قضیه یا قضایایی است که در آن استنتاج به عنوان مقدمه به کار می رود. از این رو، پیش از بیان اقسام استنتاج و قواعد مربوط به آن، لازم است نخست با تعریف قضیه و اقسام مختلف آن آشنا شویم تا بر این اساس، به تبیین صورت های گوناگون استنتاج بپردازیم.

در درس دوم دانستیم تصدیق عبارت است از: ادراک مطابقت و یا عدم مطابقت یک نسبت با واقع، که البته چنین ادراکی نیز مقتضی حکم و اذعان است. حال باید دانست که «قضیه، تعبیر و بیان تصدیق در قالب الفاظ است» و به عبارت دقیق تر، «قضیه، مرکب نامی است که ذاتاً بتواند مَنصِف به صدق و یا کذب شود»؛ مانند «الف ب است».

این تعریف نکات متعددی را دربر دارد:

۱- قضیه مرکب تام است. منطقیون الفاظ را در مقایسه با مفاهیم آنها به دو دسته کلی تقسیم می کنند: مفرد و مرکب.

مفرد لفظی است که یا جزء ندارد؛ مانند حرف «آ» از حروف الفبا و یا اگر دارای جزء است، جزء لفظ بر جزء معنا دلالت نمی کند؛ مانند «عبداللّه» به عنوان اسم شخص. منطقی لفظ مفرد را به اسم، کلمه (فعل) و ادات (حرف) تقسیم می کند.

مرکب لفظی است که اولاً، دارای جزء است؛ ثانیاً، جزء لفظ بر جزء معنا دلالت می کند؛ مانند «گل زیبا». لفظ مرکب بر دو قسم است: تام و ناقص.

مرکب تام، عبارت است از: جمله ای که معنای آن کامل است و متکلم می تواند سکوت کند و مخاطب نیز در حالت انتظار باقی نمی ماند؛ مانند «علی عادل است». مرکب ناقص، عبارت است از: مرکبی که معنای آن ناقص است و متکلم نمی تواند به آن اکتفا کند و شنونده را در حالت انتظار رها سازد؛ مانند «آسمان آبی».

۲- قضیه، مَنصِف به صدق یا کذب می شود؛ یعنی مرکب نامی است که هویت آن خبری است؛ به عبارت دیگر، قضیه، مرکب تام خبری است و باید دانست که مرکب تام به دو قسم خبری و انشایی تقسیم می شود:

مرکب تام خبری، مرکبی است که از واقعیتی یا وصفی و یا حالتی حکایت می کند؛ مانند

[شماره صفحه واقعی : ۸۲]

مرکب تامّ انشایی، مرکبی است که از واقعیتی گزارش نمی دهد؛ بلکه خود پدیدآورنده معنایی و یا دربر دارنده پرسش، در خواست و آرزویی است؛ مانند «بنویس!»، «آیا او خواهد آمد؟»، «خدا کند که بیایی!».

مرکب تامّ خبری، چون از واقعیتی حکایت می کند، (۱) متّصف به صدق و کذب می شود؛ یعنی می توان گفت: «راست است» یا «دروغ است» به خلاف جملات انشایی. منظور از صدق قضیه، مطابقت مفاد آن با واقع و مراد از کذب آن، مخالفت آن با واقع است.

با توجه به آنچه ذکر شد، روشن می شود که هر مرکب تامّ خبری یک جمله است؛ ولی هر جمله ای لزوماً یک مرکب تامّ خبری نخواهد بود؛ چراکه ممکن است جمله ای مرکب تامّ انشایی باشد.

۳- قضیه ذاتاً به صدق یا کذب متّصف می شود؛ یعنی بدون هیچ تفسیر و واسطه ای چنین اتّصافی را می پذیرد. برخی جملات انشایی نیز متّصف به صدق و کذب می شوند؛ اما از نظر منطقی قضیه نامیده نمی شوند؛ زیرا اتّصاف آنها به صدق و کذب، ذاتی نیست، بلکه به گونه دلالت التزامی و در پرتو تحلیل به یک جمله خبری، چنین اتّصافی را می پذیرد؛ آنچه حقیقتاً مورد تصدیق یا تکذیب واقع می شود همان جمله خبری است که مرکب تامّ انشایی به آن تحلیل می شود؛ مانند تکذیب کردن انسان ثروتمند در جمله «به من بیچاره کمک کنید» که متّصف به کذب می شود.

حال آن که آنچه حقیقتاً چنین وصفی را می پذیرد جمله خبری «من دارایی ندارم» است. بنابر این، ذکر قید «ذاتاً» در تعریف قضیه، ضروری است.

صورت قضیه، مادّه قضیه

در منطوق صورت، قضیه تنها به لحاظ «صورت» مورد توجه قرار می گیرد. بنابراین، پیش از پرداختن به اقسام قضیه مناسب است مادّه و صورت قضیه از یکدیگر ممتاز شوند.

صورت قضیه عبارت است از: ساختار و نحوه کنار هم قرار گرفتن اجزای قضیه، مانند

[شماره صفحه واقعی: ۸۳]

ص: ۲۰۷۳

«هر الف ب است» «هیچ الف ب نیست» «اگر الف ب باشد آن گاه ج د خواهد بود».

ماده قضیه عبارت است از: محتوا و مفاد آن، مانند «بدن انسان از اندام مختلف تشکیل شده است»، «هر انسانی قابل تربیت است» که قضیه نخست مربوط به «علم زیست شناسی» و قضیه دوم مربوط به «علوم تربیتی» است.

اقسام قضیه

قضیه در تقسیم نخست به دو قسم اصلی تقسیم می شود:

۱- قضیه حملی. قضیه ای است که در آن به ثبوت چیزی برای چیزی و یا نفی چیزی از چیزی حکم شده باشد؛ مانند «علی عادل است»، «ظلم زیبا نیست». مفاد قضیه حملی همواره «این همانی» و یا «عدم این همانی» است. ساختار منطقی قضیه حملی را می توان به صورت «الف ب است» و یا «الف ب نیست» نشان داد. همان طور که ملاحظه می شود، هر قضیه حملی دارای دو طرف و یک نسبت است که هر یک با نامی خاص خوانده می شود. طرف اول «موضوع» یا «محکوم علیه»، طرف دوم «محمول» یا «محکوم به» و لفظی که دال بر نسبت است «رابطه» نامیده می شود. بنابراین، در این مثال نمادی «الف ب است»، «الف» موضوع قضیه و «ب» محمول قضیه و «است» رابطه یا نسبت حکمیّه قضیه است. برای بازشناختن موضوع از محمول در قضایای حملی باید به معنای اسناد، توجه کامل داشت. جزئی که وصف عرضی یا حقیقت ذاتی بدان اسناد داده شده موضوع است و آنچه به موضوع اسناد داده شده (همان وصف عرضی یا حقیقت ذاتی) محمول است.

شایان توجه است هر یک از موضوع و محمول می تواند مفرد یا مرکب باشد و در قضیه مقدم یا مؤخر ذکر شود؛ مانند «برف (موضوع) سفید (محمول) است»، «این که گویی این کنم یا آن کنم (موضوع) / خود دلیل اختیار است ای صنم (محمول)»، «آمد (محمول) نو بهاران (موضوع)».

۲- قضیه شرطی. قضیه ای است که در آن به وجود یا عدم نسبی بین دو یا چند قضیه حکم شده باشد؛ مانند «اگر باران به کوهستان نیارد / به سالی دجله گردد خشک رود»، «چنین نیست که اگر انسان عالم باشد، حتماً سعادت مند می شود».

هر قضیه شرطی در اصل از چند قضیه حملی یا شرطی دیگر فراهم آمده است که به قضیه

[شماره صفحه واقعی : ۸۴]

ص: ۲۰۷۴

اول «مقدم» و به قضیه دوم «تالی» و به الفاظی که دال بر نسبت بین این دو قضیه است «رابطه» می گویند.

تقسیم قضایا به موجب و سالبه

قضیه حملی و قضیه شرطی به لحاظ اثبات یا نفی نسبت بین طرفین به موجب و سالبه تقسیم می شود؛ زیرا در یک قضیه یا از اثبات رابطه و یا از سلب رابطه گزارش می شود. در صورت نخست، قضیه موجب و در صورت دوم قضیه سالبه خواهد بود.

قضیه موجب، مانند «عدالت زیباست»، «انسان یا بنده است یا آزاد»، «اگر خورشید مغرب طلوع کند، جهان از فروغ عدالت سرشار خواهد شد».

قضیه سالبه، مانند «ظلم پایدار نیست»، «چنین نیست که دانش پژوه یا عالم باشد یا پرهیزگار»، «چنین نیست که اگر انسان غنی باشد، حتماً مناعت طبع داشته باشد». به عنصر ایجاب یا سلب در یک قضیه، اصطلاحاً «کیف» گفته می شود.

هر یک از قضایای حملی و شرطی، تقسیماتی مختص به خود دارند که مشترک بین آن دو نیست. آنچه در پی می آید تقسیماتی است که به قضیه حملی اختصاص دارد.

تقسیمات قضیه حملی

قضیه حملی به ملاک های گوناگون تقسیم می شود:

۱- شخصیته، طبیعی، مهمله و محصوره

این تقسیم در ابتدا به اعتبار کلی یا جزئی بودن موضوع است و در مراحل بعدی بر اساس ملاک های زیر صورت می پذیرد:

گاهی موضوع در قضیه حملیه جزئی حقیقی است؛ مانند «کعبه قبله گاه مسلمین است». به قضایایی از این دست، اصطلاحاً «شخصیه» یا «مخصوصه» می گویند.

گاهی موضوع، مفهومی کلی است؛ یعنی محمول قضیه مربوط به مفهوم کلی موضوع است و ارتباطی به مصادیق آن ندارد؛ مانند «انسان نوع است». چنین قضایایی «طبیعیته» نام دارد.

گاهی موضوع، مفهوم کلی است و محمول به مصادیق موضوع تعلق دارد. در این

[شماره صفحه واقعی : ۸۵]

ص: ۲۰۷۵

صورت یا تعداد افرادی که محمول را پذیرفته اند مشخص شده است؛ مانند «هر انسانی متفکر است». و یا تعداد افراد و مصادیق موضوع مشخص نشده است؛ مانند «انسان شاعر است». در صورت نخست قضیه «محصوره» یا «مسوره» است و در صورت دوم «مهمله».

در مورد اقسام مذکور، توجه به چند نکته حائز اهمیت است:

الف) به کار بردن قضیه مهمله در زبان علمی و استدلال های فلسفی جایز نیست؛ چراکه دقیق بودن، یکی از ویژگی های زبان علمی است.

ب) گاهی برای نوآموزان منطقی، قضیه مهمله به لحاظ ساختار ظاهری با قضیه طبیعیته مشتبیه می شود. برای تمایز این دو قضیه از یکدیگر می توان از ملاک زیر مدد جست:

در قضیه طبیعیته، می توان به موضوع، کلمه «مفهوم» را افزود؛ در حالی که اگر در قضیه مهمله چنین کلمه ای به موضوع اضافه شود، قضیه بی معنا خواهد شد؛ مثلاً در قضیه «انسان نوع است» می توان گفت: «مفهوم انسان، نوع است»؛ ولی در قضیه «آب مایع است» نمی توان گفت: «مفهوم آب مایع است».

ج) قضیه محصوره به نوبه خود به دو قسم «کلیه» و «جزئی» تقسیم می شود؛ مانند «هر انسانی متفکر است»، «بعضی انسان ها شاعرند»، «هیچ انسانی سنگ نیست»، «بعضی انسان ها فقیه نیستند». به کلیت و جزئیت در قضایای محصوره اصطلاحاً «کم» قضیه گفته می شود و به الفاظی که دلالت بر کلیت و یا جزئیت می کنند «سور» قضیه می گویند؛ مانند «هر»، «همه»، «بعضی»، «هیچ یک».

د) از میان اقسام مذکور، تنها قضایای محصوره در علوم و فنون کاربرد اساسی دارند. از این رو، مباحث منطقی در باب قضایا بیشتر ناظر بر محصورات است. علت چنین جایگاه والایی برای قضایای محصوره این است که، قضایای شخصی از آن جهت که تنها درباره یک جزئی حقیقی حکم می کنند برای دانشمندی که به دنبال یافتن قوانین و قضایای کلی اند ارزش چندانی ندارند. قضایای طبیعیته نیز در حکم قضایای شخصیته اند؛ چرا که این گونه قضایا از آن جهت که موضوعشان مفهومی کلی است و ارتباطی به مصادیق آن ندارند هیچ قانون قابل تطبیقی بر مصادیق خود ارائه نمی دهند و از این رو در حکم قضایای شخصیته اند. قضایای مهمله نیز از آن جهت که انحلال به قدر متیقن (جزئی بودن) پیدا می کنند، همگی در حکم قضیه جزئی اند.

[شماره صفحه واقعی : ۸۶]

ص: ۲۰۷۶

گاهی در قضیه، ادات سلب به صورت جزئی از موضوع یا جزئی از محمول و یا جزئی از هر دو به کار می رود. موضوع یا محمولی که بدین گونه از صورت اصلی خود عدول می کند یک «حدّ سلبی» خوانده می شود و قضیه را در این صورت «معدوله» می گویند؛ مانند «نابینا نیازمند یاری است». در برابر قضیه معدوله، «قضیه محصله» قرار دارد. منظور از محصله، قضیه ای است که موضوع یا محمول و یا طرفین آن از الفاظ ایجابی تشکیل شده باشند؛ مانند «علی عادل است»، «آسمان ابری نیست».

بنابراین، تحصیل و عدول مربوط به موضوع و محمول قضیه است؛ ولی سلب و ایجاب بیان کننده کیفیت نسبت در قضیه است. از این رو، هر یک از اقسام محصله و معدوله ممکن است موجه و یا سالبه باشد.

مجموعه حالات صورت های قضیه حملی از جهت تحصیل و عدول و با در نظر گرفتن سلب و ایجاب به شرح زیر است:

۱- موجه محصله الموضوع: «علی نابینا است». نام دیگر این قضیه «موجه معدوله المحمول» است.

۲- موجه محصله المحمول: «نابینا نیازمند یاری است». نام دیگر این قضیه «موجه معدوله الموضوع» است.

۳- موجه محصله الطرفین: «تهران شهری بزرگ است».

۴- موجه معدوله الطرفین: «نامسلمان بی سعادت است».

۵- سالبه معدوله الموضوع: «نابینا مستحق سرزنش نیست».

۶- سالبه معدوله المحمول: «انسان ناسپاس نیست».

۷- سالبه معدوله الطرفین: «نابینا ناشنوا نیست».

۸- سالبه محصله الطرفین: «ظلم پایدار نیست».

۳- موجه و مطلقه

قبل از تبیین این تقسیم، ناگزیر باید دو اصطلاح «ماده» و «جهت» را توضیح دهیم تا

[شماره صفحه واقعی: ۸۷]

ص: ۲۰۷۷

براساس آن تقسیم مذکور روشن شود:

ماده: در هر قضیه ارتباطی بین موضوع و محمول وجود دارد. به نحوه ارتباط موضوع و محمول در متن واقع که عبارت است از: ۱. وجوب (ضرورت ثبوت محمول برای موضوع مانند: خداوند موجود است)؛ ۲. امتناع (ضرورت عدم ثبوت محمول برای موضوع مانند: شریک خداوند موجود است)؛ ۳. امکان (ضرورت نداشتن ثبوت و یا عدم ثبوت محمول برای موضوع مانند: انسان شاعر است)، «ماده قضیه» می گویند.

جهت: لفظ حاکی از ماده، «جهت قضیه» نامیده می شود. هیچ قضیه ای بدون ماده نخواهد بود؛ چراکه رابطه موضوع و محمول در متن واقع، ضرورتاً یکی از سه حالت وجوب، امتناع و امکان خواهد بود؛ در حالی که قضیه می تواند فاقد جهت و لفظ حاکی از ماده باشد.

قضیه ای که در آن جهت ذکر شده باشد «موجه» یا «رباعیه» است؛ مانند «انسان ضرورتاً حیوان است» و قضیه ای که فاقد جهت باشد «مطلقه» نام دارد؛ مانند «انسان حیوان است».

۴- تقسیم قضیه حملی موجه به ذهنیه، خارجی و حقیقه.

منطقیون قضیه حملی موجه را - که الزاماً موضوع آن باید موجود باشد - به اعتبار ظرف تحقق موضوع، به سه قسم ذهنیه، خارجی و حقیقه تقسیم کرده اند:

ذهنیه، مانند «سیمرغ حیوانی افسانه ای است»، خارجی، مانند «آتش گرم است»، حقیقه، مانند «مجموع زوایای داخلی مثلث برابر دو زاویه قائمه است».

همان طور که ملاحظه می کنید موضوع در مثال نخست تنها در ظرف ذهن محقق است و در مثال دوم فقط در ظرف خارج و در مثال سوم اعم از ذهن و خارج.

هدف منطقی از تقسیم مذکور این است که تبیین کند اگر قضیه موجه ای بخواهد مقدمه استدلال قرار گیرد می تواند موضوع آن ذهنی و فرضی نیز باشد. همان گونه که در درس های آینده روشن خواهد شد، اگر نحوه وجود موضوع در مقدمات استدلال با یکدیگر تفاوت داشته باشد موجب اشتباه و خطای در تفکر خواهد شد.

[شماره صفحه واقعی: ۸۸]

ص: ۲۰۷۸

۱- «قضیه» عبارت است از: مرکب تائمی که ذاتاً بتواند متّصف به صدق و یا کذب شود.

۲- «صورت قضیه» عبارت است از: ساختار و نحوه کنار هم قرار گرفتن اجزای قضیه، و «ماده قضیه» عبارت است از: محتوا و مفاد آن.

۳- قضیه در تقسیم نخست به «حملی» و «شرطی» تقسیم می شود: قضیه حملی قضیه ای است که در آن به ثبوت چیزی برای چیزی و یا نفی چیزی از چیزی حکم شده باشد و قضیه شرطی قضیه ای است که در آن به وجود یا عدم نسبتی بین دو یا چند قضیه حکم شده باشد.

۴- قضیه حملی به اعتبار موضوع به شخصیه، طبیعیه، مهمله و محصوره تقسیم می شود.

۵- به لفظ حاکی از تعداد افراد موضوع، در قضیه محصوره «سور» قضیه و به عنصر ایجاب یا سلب در قضیه، در اصطلاح، «کیف» گفته می شود.

۶- اگر در قضیه ادات سلب به صورت جزئی از موضوع یا جزئی از محمول و یا جزئی از هر دو به کار رود، «معدوله» است و در غیر این صورت «محصله».

۷- به نحوه ارتباط موضوع و محمول در متن واقع، ماده «قضیه» و به لفظ حاکی از آن «جهت» می گویند.

۸- قضیه ای که در آن جهت ذکر شده باشد «موجه» است و قضیه ای که فاقد جهت باشد «مطلقه» نام دارد.

۹- قضیه حملی موجه به اعتبار ظرف تحقق موضوع به ذهنیه، خارجیه و حقیقیه تقسیم می شود.

[شماره صفحه واقعی : ۸۹]

ص: ۲۰۷۹

- ۱- قضیه را تعریف کنید و نکات آن را توضیح دهید.
- ۲- اقسام قضایای حملی را به لحاظ موضوع بیان کنید.
- ۳- انواع قضایای محصوره را با ذکر مثال بیان کنید.
- ۴- صورت های قضیه حملی از جهت تحصیل و عدول را با در نظر گرفتن سلب و ایجاب بنویسید.
- ۵- برای هر یک از قضایای خارجی، ذهنیه، و حقیقه یک مثال ذکر کنید.
- ۶- جهت و ماده را تعریف کنید.
- ۷- چرا تنها قضایای محصوره در علوم و فنون کاربرد اساسی دارند؟
- ۸- منظور از صورت و ماده قضیه چیست؟

خودآزمایی

- ۱- در قضیه «ابن سینا فیلسوف است» کلمه فیلسوف چیست؟
الف) نسبت حکمیه. ب) محکوم علیه. ج) محکوم به. د) حکم.
- ۲- قضیه به لحاظ موضوع به چه اقسامی تقسیم می شود؟
الف) شخصیته، مهمله، موجه، سالبه. ب) شخصیته، طبیعیه، مهمله، محصوره.
ج) موجه، سالبه، جزئی، کلیه. د) موجه کلیه، موجه جزئی، سالبه کلیه، سالبه جزئی.
- ۳- قضیه ای که در آن به کمیت افراد موضوع تصریح نشده است چه نام دارد؟
الف) شخصیته. ب) طبیعیه. ج) محصوره. د) مهمله.
- ۴- قضیه «نماز گزاران این مسجد هزار نفرند» به لحاظ موضوع چه نوع قضیه ای است؟
الف) شخصیته. ب) طبیعیه. ج) محصوره. د) مهمله.
- ۵- قضیه «حیا جزء دین است» به لحاظ موضوع چه نوع قضیه ای است؟
الف) شخصیته. ب) طبیعیه. ج) محصوره. د) مهمله.
- ۶- قضیه «انسان به محض این که مستغنی شود طغیان می کند» چه نوع قضیه ای است؟
الف) شخصیته. ب) طبیعیه. ج) محصوره. د) مهمله.
- ۷- چرا مرکب تام خبری در منطق، قضیه نامیده می شود؟
الف) چون از چند لفظ ترکیب یافته که کامل است. ب) چون دارای جمله های مُشعر به استفهام است.
ج) چون قضاوت و حکمی را می فهماند. د) چون شنونده را منتظر نمی گذارد.

۸- در یک قضیه حمله آنچه به جزء دیگر اسناد داده می شود چه نامیده می شود؟

الف) محکوم به. ب) مسند الیه. ج) محکوم علیه. د) موضوع.

۹- قضیه ای که در آن به کمیّت افراد موضوع تصریح شده است، چه نام دارد؟

الف) شخصیّه. ب) طبیعیّه. ج) محصوره. د) مهمله.

۱۰- قضیه «گاهی بعضی از مردم، آنچه را می توانند به دست آورند، باور ندارند» چه نوع قضیه ای است؟

الف) شخصیّه. ب) طبیعیّه. ج) مهمله. د) محصوره.

[شماره صفحه واقعی : ۹۰]

ص: ۲۰۸۰

۱۱- «الحمد لله» چه مرکبی است؟

الف) تامّ خبری - محصوره. ب) تامّ انشایی - محصوره. ج) ناقص خبری - طبیعیّه. د) ناقص انشایی - مهمله.

۱۲- آیه «والنجم والشجر يسجدان» کدام یک از گزینه های زیر را نشان می دهد؟

الف) موجه کلیه. ب) سالبه کلیه. ج) موجه جزئیه. د) سالبه جزئیه.

۱۳- در قضیه «مَنْ عَرَفَ نَفْسَهُ فَقَدْ عَرَفَ رَبَّهُ»، فَقَدْ عَرَفَ رَبَّهُ چیست؟

الف) محمول. ب) مسند الیه. ج) تالی. د) نسبت حکمیّه.

۱۴- کدام یک از موارد زیر کیف قضیه محسوب می شود؟

الف) سالبه. ب) کلیه. ج) صدق. د) سور.

۱۵- قضیه «عرب بر ره شعر دارد سواری» به لحاظ موضوع چه نوع قضیه ای است؟

الف) شخصیّه. ب) طبیعیّه. ج) مهمله. د) محصوره.

۱۶- این بیت «هر که ناموخت از گذشت روزگار / هیچ ناموزد ز هیچ آموزگار» از لحاظ معنا عبارت است از:

الف) حملی. ب) شرطی. ج) مرکب تامّ انشایی. د) قضیه مرکب.

۱۷- قضایای «او غیر هنرمند است» و «نامسلمان بی سعادت است» به لحاظ کیف به ترتیب ... .. و ... .. هستند.

الف) موجه - سالبه. ب) سالبه - موجه. ج) موجه - موجه. د) سالبه - سالبه.

۱۸- «وجوب» و «ضرورت» به ترتیب عبارت است از:

الف) مادّه - جهت. ب) جهت - مادّه. ج) مادّه - کیف. د) کیف - جهت.

۱۹- قضایای «انسان ضرورتاً ناطق است»، و «شریک خدا موجود نیست» به ترتیب کدامند؟

الف) موجهه - موجهه. ب) مطلقه - مطلقه. ج) موجهه - مطلقه. د) مطلقه - موجهه.

۲۰- برای این بیت «دوست دارم شمع باشم، در دل شب ها بسوزم / روشنی بخشم به جمعی و خودم تنها بسوزم» کدام گزینه صادق است؟

الف) مرکب تامّ خبری. ب) مرکب تامّ انشایی. ج) قضیه حملی. د) قضیه شرطی.

برای تفکر بیشتر

۱- چرا موادّ قضایا، منحصر در وجوب، امتناع و امکان هستند؟

۲- ملاک صدق و کذب قضایای موجهه چیست؟

۳- چرا تقسیم قضیه حملی به ذهنیه، خارجیه و حقیقیّه به قضایای موجه اختصاص دارد؟

۴- فرق قضایای خارجیه و حقیقیّه چیست؟

۵- آیا طبقه بندی قدما از قضایای حقیقیّه و خارجیه بر طبقه بندی متأخران از قضایای موجهه به حقیقیّه، خارجیه و ذهنیه منطبق است؟ چرا؟

۶- تقسیم قضیه به خارجیّه و حقیقیّه در منطق ارسطویی یافت می شود یا از نوآوری حکیمان مسلمان است؟

[شماره صفحه واقعی : ۹۱]

ص: ۲۰۸۱

اهداف کلی

اهداف کلی درس یازدهم این است که دانش پژوه:

- ۱- با قضایای شرطی و اقسام آن آشنا شود؛
- ۲- ملاک صدق و کذب قضایای شرطی را فرا گیرد.

اهداف رفتاری

دانش پژوه محترم، انتظار می رود پس از فراگیری این درس بتواند:

- ۱- قضایای شرطی متصل و منفصل را تعریف کنید؛
- ۲- اقسام قضایای شرطی متصل و منفصل را به تفصیل بیان کنید؛
- ۳- ملاک صدق و کذب قضایای شرطی را توضیح دهید؛
- ۴- چند نمونه از قضایای محرف را بیان کنید.

[شماره صفحه واقعی : ۹۲]

ص: ۲۰۸۲

اشاره

در درس گذشته بیان کردیم که در تقسیم نخست، قضیه به دو قسم حمله و شرطی تقسیم می شود و نیز در تعریف قضیه شرطی گفتیم: قضیه ای است که در آن به وقوع یا عدم وقوع نسبت بین دو قضیه حکم شده باشد. در این درس به بیان تقسیمات مختلف قضیه شرطی می پردازیم.

۱. قضیه شرطی متصل و منفصل

قضیه شرطی بر اساس چگونگی رابطه ای که بین دو طرف آن (مقدم و تالی) وجود دارد به متصل و منفصل تقسیم می شود؛ زیرا رابطه مقدم و تالی یا از نوع پیوستگی و تلازم است و یا از نوع گسستگی و تعاند.

الف) شرطی متصل. قضیه شرطی متصل، قضیه ای است که در آن به اتصال بین دو نسبت، یعنی به ثبوت نسبتی بر فرض ثبوت نسبت دیگر، و یا عدم اتصال آن دو، حکم می شود؛ به عبارت دیگر، قضیه شرطی متصل، قضیه ای است که در آن به پیوستگی و وابستگی یک قضیه (تالی) به قضیه دیگر (مقدم) یا عدم آن حکم شود؛ مانند «اگر خورشید برآید، ستارگان ناپدید می شوند»؛ «چنین نیست که اگر بهار بیاید درختان خشک می شوند».

ساختار قضیه شرطی متصل به زبان نمادی چنین است: «اگر الف، ب است. آن گاه ج، د است».

قضیه شرطی متصل دارای دو جزء است:

۱- «الف ب است»، که «مقدم» نامیده می شود؛

۲- «ج، د است» که «تالی» نامیده می شود.

اگر مقدم و تالی به نحو مستقل لحاظ شوند، هر کدام یک قضیه حمله یا شرطی کامل خواهند بود که آن قضیه حمله می تواند شخصیته، طبیعیه، مسوره، کلی، جزئی و یا ...؛ و قضیه شرطی نیز می تواند متصل یا منفصل باشد. چنان که می تواند در هر صورت موجب یا سالبه باشد. قضیه شرطی متصل نیز مانند قضیه حمله به موجب و سالبه تقسیم می شود. مراد از ایجاب، اذعان به اتصال دو قضیه است؛ مانند «اگر این عدد زوج باشد آن گاه بر دو قابل قسمت است». منظور از سلب، حکم به رفع رابطه اتصال بین دو قضیه است؛ مانند «چنین

[شماره صفحه واقعی: ۹۳]

نیست که اگر این عدد فرد باشد آن گاه بر دو قابل قسمت باشد». بنابراین، ایجاب و سلب در قضیه شرطی متصل به سالبه و موجه بودن مقدم و یا تالی و یا هر دو وابسته نیست. به عنوان مثال: قضایای زیر، همه موجه اند، اگر چه مقدم یا تالی و یا هر دو آنها سالبه است:

«اگر باران به کوهستان نبارد / به سالی دجله گردد خشک رودی»، «اگر باران رحمت ببارد، جنگل خشک نخواهد شد»، «اگر دوستم گرفتار نبود، حال من نیز چنین درهم نبود».

ب) شرطی منفصل. قضیه شرطی منفصل قضیه ای است که در آن به عناد و تنافی دو یا چند نسبت خبری یا به عدم جدایی و گسستگی آنها حکم می شود؛ به عبارت دیگر، قضیه شرطی منفصل قضیه ای است که در آن به تنافی و ناسازگاری دو نسبت و یا عدم آن حکم می شود؛ مانند «یا عدد زوج است یا عدد فرد است». اجزای قضیه منفصل بر خلاف متصل نسبت به یکدیگر هیچ اولییتی ندارند و نامگذاری اجزای آن به مقدم و تالی تنها به جهت تقدم لفظی در قضیه است. ساختار قضیه شرطی منفصل به زبان نمادی چنین است: «یا الف ب است و یا الف د است»؛ اگر در قضیه شرطی منفصل حکم به وجود انفصال و جدایی دو یا چند قضیه شده باشد موجه است؛ مانند «یا شیء موجود است یا شیء معدوم است» و اگر اذعان به رفع عناد و گسستگی شده باشد، سالبه خواهد بود؛ مانند «چنین نیست که یا انسان عالم باشد یا روستایی».

۲. شخصیه، مهمله و محصوره

قضایای شرطی متصل و منفصل به اعتبار ویژگی ها، شرایط و زمان های وقوع اتصال و یا انفصال بین مقدم و تالی به این اقسام تقسیم می شوند:

الف) شخصیه. اگر حکم به اتصال و یا انفصال فقط در یک زمان و یا حالت معین و مشخص باشد، قضیه «شخصیه» خواهد بود. شخصیه متصل، مانند «اگر امروز هوا آفتابی باشد به صحرا خواهیم رفت».

شخصیه منفصل، مانند «یا امروز شنبه است یا یکشنبه».

ب) مهمله. اگر در قضیه شرطی صریحاً به عام و یا خاص بودن زمان اتصال و یا انفصال قضایا اشاره ای نشده باشد، قضیه «مهمله» خواهد بود.

مهمله متصل، مانند «اگر باران ببارد، هوا لطیف می شود»؛

مهمله منفصل، مانند «عدد یا زوج است یا فرد».

[شماره صفحه واقعی: ۹۴]

ج) محصوره. اگر در قضیه شرطی، کمیت و مقدار حالت ها و زمان های اتصال و یا انفصال قضایا بیان شده باشد، قضیه «محصوره» نامیده می شود. در این صورت قضیه شرطی به نوبه خود به دو قسم کلی و جزئی تقسیم می شود. باید دانست که جزئی و کلی بودن قضیه شرطی تنها مربوط به کلیت و جزئیت حکم به اتصال و یا انفصال است، نه کلیت مقدم یا تالی آنها. بنابراین، قضیه «همواره اگر این شبح انسان باشد، حیوان است» کلی است، اگر چه مقدم آن قضیه ای شخصی است.

کلیه متصل، مانند «همواره وقتی خورشید طلوع می کند، روز آغاز می شود»؛

کلیه منفصل، مانند «دائماً عدد یا زوج است یا فرد»؛

جزئی متصل، مانند «بعضی اوقات وقتی خورشید در آسمان است، ماه دیده می شود»؛

جزئی منفصل، مانند «بعضی اوقات یا باید جهاد کرد و یا هجرت».

۳. تقسیم قضیه شرطی متصل به لزومی و اتفاقی

الف) شرطی متصل لزومی. قضیه ای است که اتصال و پیوند مقدم و تالی در آن ضروری است؛ مانند این که مقدم علت تالی باشد، یا به عکس و یا این که هر دو معلول یک علت باشند: «اگر خورشید طلوع کند، روز آغاز می شود»، «اگر انسان بیمار شود، در بدن او خللی ایجاد شده است»، «اگر روز آغاز شود، جهان روشن خواهد شد».

ب) شرطی متصل اتفاقی. قضیه ای است که مصاحبت و همراهی بین دو نسبت خبری صرفاً براساس تقارنی اتفاقی باشد؛ مانند «اگر قارون مال اندوخت، لقمان حکمت آموخت». اطلاق قضیه شرطی بر این نوع قضایا مجاز است؛ چراکه ارتباط مقدم و تالی تنها نوعی معیت و تقارن است و رابطه شرط و جزای حقیقی بین آنها برقرار نیست.

۴. تقسیم قضیه شرطی منفصل به حقیقی، مانعه الجمع و مانعه الخلو

الف) قضیه منفصل حقیقی. قضیه ای است که در آن به عناد و گسستگی بین دو نسبت خبری به گونه ای حکم شده که نه می تواند هر دو نسبت صادق باشد و نه هر دو نسبت کاذب باشد؛ یعنی اجتماع و ارتفاع آن دو با هم محال است؛ مانند «یا عدد زوج است یا عدد فرد است».

ب) قضیه منفصل مانعه الجمع. قضیه ای است که در آن به عناد و انفصال بین دو نسبت

[شماره صفحه واقعی: ۹۵]

ص: ۲۰۸۵

خبری به گونه ای حکم شده است که هر دو نسبت نمی توانند صادق باشند، هر چند هر دو نسبت می توانند کاذب باشند؛ یعنی اجتماع آن دو محال است، ولی ارتفاع آنها محال نیست؛ مانند «یا هر کاغذی سفید است یا سیاه».

ج) قضیه منفصل مانعه الخلو. قضیه ای است که در آن به تنافی و ستیز دو نسبت خبری به گونه ای حکم شده است که نمی تواند هر دو نسبت کاذب باشد هر چند می تواند هر دو نسبت صادق باشند؛ یعنی ارتفاع آن دو محال است، ولی اجتماع آنها محال نیست؛ مانند «یا مکافات عمل در دنیا است یا در آخرت».

منظور از اظهار قضیه مانعه الخلو بیان این امر است که دست کم یکی از دو جزء قضیه صادق است.

۵. تقسیم قضیه شرطی منفصل به اتفافی و عنادی

قضیه منفصل را می توان به اتفافی و عنادی تقسیم کرد. در قضیه عنادی، انفصال و جدایی مقدم و تالی برخاسته از طبیعت طرفین است و به همین جهت ضروری و غیر قابل تخلف است؛ اما در قضیه اتفافی، تنافی و جدایی مقدم و تالی از یکدیگر امری اتفافی و غیر ضروری است. عنادی، مانند «یا عدد زوج است یا فرد»؛ اتفافی، مانند «قبل از ظهر یا حسن به مدرسه می رود یا حسین».

اقسام قضایای شرطی را به صورت نمودار زیر می توان نشان داد:

قضیه شرطی

متصل منفصل

شخصیه مهمله محصوره شخصیه مهمله محصوره

لزومی اتفافی لزومی اتفافی لزومی اتفافی حقیقی مانعه الجمع مانعه الخلو

عنادی اتفافی عنادی اتفافی عنادی اتفافی

[شماره صفحه واقعی : ۹۶]

ص: ۲۰۸۶

در درس اول بیان کردیم، انسان ذاتاً موجودی متفکر است و با این ویژگی ذاتی از دیگر انواع حیوان ممتاز می شود. اکنون باید دانست که آدمی در این خصیصه دارای قدرت و توانایی شایانی است و یک حکم را می تواند به صورت های مختلف بیان کند؛ مثلاً قضیه حملی «انسان حیوان است» را می تواند در قالب قضیه شرطی متصل «اگر موجودی انسان باشد حیوان است» بیان کند و نیز قضیه شرطی متصل «اگر نور شدت یابد مردمک چشم تنگ می شود» را به قضیه حملی «شدت نور موجب تنگی مردمک چشم می شود» تبدیل کند. تحویل قضیه حملی و شرطی به یکدیگر در همه قضایای شرطی و حملی امکان پذیر است و اختصاص به نوع خاصی از آن دو ندارد.

قضایای محرف

قضیه حملی و شرطی هر یک دارای ساختاری منطقی است. گاهی این ساختار منطقی به دلیل جابه جایی اجزای قضیه؛ ابهام در گفتار، کژتابی زبان و اختصار مخل، دچار پیچیدگی و تحریف می شود به نحوی که تشخیص و شناخت ساختار منطقی قضیه خالی از دشواری نیست. چنین قضیه ای را، قضیه «محرف» یا «مُنْحَرِفٌ» می نامند.

در موارد زیر تعدادی از این قضایا و چگونگی تأویل آنها به ساختار منطقی بیان شده است:

۱- «انسان بعضی از حیوان هاست». این قضیه در اصل چنین بوده است: «بعضی از انسان ها حیوانند».

۲- «مال انباشته نمی شود مگر از طریق بخل و یا از راه حرام». این قضیه می تواند به یکی از صورت های زیر تأویل شود:

الف) شرطی متصل: «اگر مال انباشته شود، یا از راه بخل است و یا از طریق حرام».

ب) شرطی منفصل: «یا مال از راه بخل انباشته می شود و یا از راه حرام».

۳- «نیست برای انسان جز آنچه برای آن کوشیده است». این قضیه مرکب می تواند با انحلال به دو قضیه حملی زیر به ساختار منطقی خود بازگشت کند:

الف) حملی سلبی: «آنچه را انسان برای آن نکوشیده است، مال او نیست».

ب) حملی ایجابی: «آنچه را انسان برای آن کوشیده است، مال اوست».

[شماره صفحه واقعی : ۹۷]

۴- «فقط انسان، دانشمند است». این قضیه در واقع قضیه ای مرکب است که به دو قضیه حملی زیر انحلال می یابد:

الف) «انسان، دانشمند است».

ب) «غیر انسان دانشمند نیست».

۵- «هشت بر دو قابل قسمت نیست، مگر این که زوج باشد». این قضیه در واقع قضیه شرطی متصل است، به این صورت: «اگر هشت زوج باشد، بر دو قابل قسمت است» و «اگر هشت زوج نباشد بر دو قابل قسمت نیست».

۶- «تنها اگر این موجود حیوان است، انسان است». این قضیه به صورت قضیه شرطی متصل تأویل می شود: «اگر این موجود حیوان است، آن گاه انسان است» و «اگر این موجود حیوان نیست، آن گاه انسان نیست».

۷- «نه هر که چهره برافروخت دلبری داند». این مصراع به یکی از صورت های منطقی زیر باز می گردد:

الف) قضیه حملی سلبی: «چنین نیست که هر چهره برافروزنده ای، دلبری بداند».

ب) قضیه شرطی سلبی: «چنین نیست که اگر کسی چهره برافروخت، آن گاه او دلبری بداند».

۸- «به خدا اگر من رفته باشم!» این قضیه به صورت قضیه حملی زیر تأویل می شود: «من نرفته ام».

۹- «اگر فردا هوا مناسب باشد، ولی امشب کارهایم را انجام ندهم، فردا به صحرا نخواهم رفت». این قضیه از نظر منطقی به قضیه شرطی متصل، که تالی آن نیز خود قضیه شرطی متصل دیگری است، بازگشت می کند: «اگر فردا هوا مناسب باشد، آن گاه اگر امشب کارهایم را انجام ندهم، به صحرا نخواهم رفت».

ملاک صدق و کذب قضیه شرطی

صدق و کذب در قضیه شرطی، تابع صادق یا کاذب بودن هر یک از مقدم و تالی، به تنهایی نیست. گاهی قضیه شرطی متصل صادق، از دو قضیه کاذب فراهم می آید؛ مانند «اگر انسان اسب باشد، آن گاه صاهل است». و گاهی نیز قضیه شرطی متصل لزومی کاذب، از دو قضیه صادق فراهم می آید؛ مانند «اگر آفتاب طلوع کند، آن گاه سعدی شاعر است».

بنابر این، مراد از صدق در قضایای شرطی مطابقت و عدم مطابقت نسبت اتصال و عناد با واقع است.

[شماره صفحه واقعی: ۹۸]

ص: ۲۰۸۸

- ۱- قضیه شرطی به متصل و منفصل تقسیم می شود و هر یک از این دو نیز به لزومی و اتفاقی، عنادی و اتفاقی تقسیم می شوند.
- ۲- قضیه شرطی منفصل به حقیقی، مانعه الجمع و مانعه الخلو تقسیم می شود. در منفصل حقیقی، اجتماع و ارتفاع مقدم و تالی محال است؛ در مانعه الجمع، اجتماع مقدم و تالی محال، ولی ارتفاع آن دو ممکن است؛ در مانعه الخلو، ارتفاع مقدم و تالی محال، ولی اجتماع آن دو ممکن است.
- ۳- قضیه شرطی متصل و منفصل به اعتبار ویژگی ها، شرایط و زمان های وقوع اتصال و یا انفصال بین مقدم و تالی به شخصیته، مهمله و محصوره تقسیم می شود.
- ۴- هر یک از قضایای حملی و شرطی به لحاظ صوری به یکدیگر تبدیل می شوند.
- ۵- ساختار منطقی قضایای حملی و شرطی به دلیل جابه جایی اجزای قضیه، اختصار محلّ و ... دچار پیچیدگی و تحریف می شود؛ به چنین قضایایی در اصطلاح «محزوف» می گویند.
- ۶- صدق و کذب در قضیه شرطی تابع صادق یا کاذب بودن هر یک از مقدم و تالی به تنهایی نیست. بلکه به درستی و یا نادرستی نسبت اتصال یا انفصال در قضیه است.

[شماره صفحه واقعی : ۹۹]

ص: ۲۰۸۹

۱- قضیه شرطی متصل لزومی و اتفافی را با ذکر مثال توضیح دهید.

۲- قضیه شرطی منفصل حقیقی، مانع الجمع و مانع الخلو را با ذکر مثال بیان کنید.

۳- قضیه شرطیه شخصیه، مهمله و محصوره را تعریف کنید.

۴- قضیه محزف را با ذکر مثال توضیح دهید.

۵- ملاك صدق و كذب قضیه شرطی چیست؟

۶- قضیه شرطی منفصل عنادی و اتفافی را با ذکر مثال تعریف کنید.

خودآزمایی

۱- اقسام قضیه منفصل عبارت است از:

الف) اتفافی و لزوم. ب) مانع الجمع و مانع الخلو.

ج) مانع الخلو، حقیقی و مانع الجمع. د) مانع الجمع، حقیقی و عنادی.

۲- کدام مورد درباره قضیه منفصل حقیقی درست است؟

الف) اجتماع مقدم و تالی در آن محال، ولی ارتفاع آنها جایز است. ب) اجتماع و ارتفاع مقدم و تالی در آن محال است.

ج) اجتماع و ارتفاع مقدم و تالی در آن محال نیست. د) ارتفاع مقدم و تالی محال، ولی اجتماع آنها جایز است.

۳- «هر عددی یا زوج است یا فرد» چه نوع قضیه ای است؟

الف) شخصیه. ب) منفصل حقیقی. ج) شرطی متصل. د) منفصل مانع الجمع.

۴- قضیه «گر به صورت آدمی انسان بُدی / احمد و بوجهل هم یکسان بُدی» چه نوع قضیه ای است؟

الف) حملی. ب) شرطی متصل. ج) منفصل حقیقی. د) منفصل مانع الجمع.

۵- در کدام قضیه اجتماع مقدم و تالی محال، ولی ارتفاع آنها جایز است؟

الف) منفصل مانع الجمع. ب) منفصل حقیقی. ج) منفصل مانع الخلو. د) شرطی متصل.

۶- «لفظ مفرد یا اسم است یا کلمه» کدام نوع از اقسام قضایای زیر است؟

الف) منفصل حقیقی. ب) منفصل مانع الجمع. ج) منفصل مانع الخلو. د) منفصل اتفافی.

۷- در قضیه «اگر هوا ابری باشد باران می بارد» تالی کدام است؟

الف) اگر هوا ابری باشد. ب) باران می بارد. ج) ابری بودن هوا. د) باران.

۸- کدام یک از گزینه های زیر قضیه شرطی منفصل حقیقی است؟

الف) دلالت یا طبعی است یا وضعی. ب) قضیه یا موجهه است یا سالبه.

ج) جوهر یا جسم است یا حیوان. د) لفظ یا مرکب خبری است یا انشایی.

۹- درباره قضایای شرطی کدام گزینه غلط است؟

الف) صدق و کذب در قضیه شرطی الزاماً تابع صادق یا کاذب بودن هر یک از مقدم و تالی، به تنهایی نیست.

ب) قضیه شرطی (متصل و منفصل) به سه قسم شخصیته، مهمله و محصوره تقسیم می شود.

ج) تحویل قضیه شرطی و حملی به یکدیگر در بیشتر موارد امکان پذیر است.

د) قضیه شرطی منفصل به دو قسم عنادی و اتفاقی تقسیم می شود.

[شماره صفحه واقعی : ۱۰۰]

ص: ۲۰۹۰

۱۰- قضیه «هرگاه خورشید برآید روز آغاز می شود» چه نوع قضیه ای است؟

الف) حملی. ب) شرطی متصل. ج) منفصل حقیقی. د) منفصل مانعه الخلو.

۱۱- قضیه «شکل یا دایره است یا مربع» چه نوع قضیه ای است؟

الف) منفصل حقیقی. ب) حملیه. ج) منفصل مانعه الخلو. د) منفصل مانعه الجمع.

۱۲- قضیه «این شخص یا سیاه پوست است یا سفید پوست» چه نوع قضیه ای است؟

الف) حملی. ب) شرطی متصل. ج) شرطی منفصل حقیقی. د) شرطی منفصل مانعه الجمع.

۱۳- قضیه محزف «فقط انسان، متفکر است» با انحلال به کدام قضیه به ساختار منطقی خود بازگشت می کند؟

الف) انسان متفکر است. ب) غیر انسان متفکر نیست. ج) الف و ب. د) قضیه فوق محزف نیست.

۱۴- قضیه شرطی «یا عدد زوج است یا فرد»، الف) شخصیته است. ب) مهمله است. ج) محصوره جزئیه است. د) محصوره کلیه است.

۱۵- قضیه «یا جزای گناه در دنیا است یا در آخرت» چه نوع قضیه ای است؟

الف) منفصل حقیقی. ب) متصل حقیقی.

ج) منفصل مانعه الجمع. د) منفصل مانعه الخلو.

۱۶- قضیه «یا سعید غرق نمی شود یا در آب است» چه نوع قضیه ای است؟

الف) منفصل حقیقی. ب) متصل حقیقی. ج) منفصل مانعه الجمع. د) منفصل مانعه الخلو.

۱۷- درباره قضایای شرطی متصل و منفصل کدام گزینه نادرست است؟

الف) در قضیه شرطی منفصل به تنافی دو نسبت یا عدم آن حکم می شود.

ب) اجزای قضیه شرطی منفصل نسبت به هم هیچ اولییتی ندارند و نامگذاری آن ها به مقدم و تالی به جهت تقدم لفظی در قضیه است.

ج) در قضیه شرطی متصل به اتصال بین دو نسبت یا عدم آن حکم می شود.

د) شرط کلی بودن قضیه شرطی متصل و منفصل کلی بودن مقدم و تالی آن هاست.

۱۸- قضایای «اگر باران نبارد، باغ پر بار نخواهد بود» و «چنین نیست که اگر این کاغذ سیاه نباشد، آن گاه سفید است.» به ترتیب کدامند؟

الف) موجه - موجه. ب) سالبه - سالبه. ج) موجه - سالبه. د) سالبه - موجه.

۱۹- ساختار منطقی قضیه «ما خابَ مَنْ تَمَسَّكَ بِكَ» در اصل چیست؟

الف) حملی. ب) شرطی متصل. ج) شرطی منفصل حقیقی. د) شرطی متصل اتفاقی.

۲۰- ساختار منطقی این مصرع «نه هر که چهره برافروخت دلبری داند» در اصل چیست؟

الف) حملی. ب) شرطی منفصل حقیقی.

ج) شرطی متصل اتفاقی. د) شرطی منفصل مانعه الخلو.

۱- آیا بحث از «ملاک صدق و کذب قضایا» بحثی منطقی است یا به علوم دیگر مربوط می شود؟

۲- آیا می توان برای جمع آوری قضایای محرف منابع و مأخذی یافت؟

۳- آیا قضیه شرطی مانعه الخلوّ موجب با قضیه شرطی مانعه الجمع سالبه تفاوتی دارد؟ چرا؟

[شماره صفحه واقعی : ۱۰۱]

ص: ۲۰۹۱

اهداف کلی

اهداف کلی درس دوازدهم این است که دانش پژوه:

- ۱- با استدلال مباشر و اقسام آن آشنا شود؛
- ۲- قانونمندی استنتاج منطقی در استدلال مباشر را فراگیرد؛
- ۳- برخی از خطاهای رایج در استدلال مباشر را بشناسد.

اهداف رفتاری

دانش پژوه محترم، انتظار می رود پس از فراگیری این درس بتواند:

- ۱- استدلال مباشر را با ذکر مثال تعریف کند؛
- ۲- تناقض را تعریف کند و جهات وحدت و اختلاف آن را توضیح دهد؛
- ۳- تضاد را تعریف و حکم آن را به لحاظ صدق و کذب بیان کند؛
- ۴- رابطه تداخل و دخول تحت تضاد را بین دو قضیه توضیح دهد؛
- ۵- عکس مستوی و عکس نقیض را تعریف کند؛
- ۶- عکس مستوی و عکس نقیض قضایای محصوره را بیان کند؛
- ۷- نحوه ساختن نقض موضوع، محمول و طرفین یک قضیه را توضیح دهد؛
- ۸- احکام نقض و چند نمونه از مهم ترین خطاهای رایج در استدلال مباشر را ذکر کند.

[شماره صفحه واقعی: ۱۰۲]

اشاره

یکی از مهم ترین فعالیت های انسان در جریان اندیشه، استدلال و استنتاج است. استدلال، تلاش ذهن برای به دست آوردن تصدیقی جدید است. رسیدن به تصدیق نو، گاه از طریق قضیه ای واحد حاصل می شود و گاه از طریق کنار هم قرار دادن چند قضیه. اگر استنتاج و اکتساب یک تصدیق تنها از یک قضیه دیگر باشد «استدلال مباشر» نامیده می شود و اگر از طریق چند قضیه باشد «استدلال غیر مباشر» نامیده می شود که به لحاظ صورت دارای سه قسم است: قیاس، استقرا و تمثیل. و به لحاظ ماده دارای پنج قسم است: برهان، جدل، مغالطه، شعر و خطابه.

استدلال مباشر یا رهنمون شدن ذهن از قضیه ای به قضیه دیگر در یک تقسیم کلی به سه قسم تقسیم می شود: تقابل، عکس و نقض.

الف) تقابل

این قسم از استنتاج، مجموعه ای است مرکب از چهار قسم: تناقض، تضاد، دخول تحت تضاد و تداخل، که در همه آنها قضیه اصل و نتیجه، از حیث موضوع و محمول یکسان هستند؛ ولی به لحاظ کمیت یا کیفیت و یا هر دو با یکدیگر تفاوت دارند.

۱- تناقض. هرگاه دو قضیه از نظر موضوع و محمول یکسان، ولی از نظر کمیت و کیفیت متفاوت باشند، آنها را «متناقضین» یا «دو قضیه متناقض» می خوانند. از دو قضیه متناقض همواره یکی صادق و دیگری کاذب است. بنابراین، هرگاه نسبت دو قضیه «تناقض» باشد از علم به صدق هر یک، می توان کذب قضیه دیگر و از علم به کذب هر یک، می توان صدق قضیه دیگر را نتیجه گرفت.

دو قضیه متناقض باید در نه امر اتحاد و در سه مورد اختلاف داشته باشند. موارد اختلاف عبارت است از: کم، کیف و جهت. بنابراین، از میان محصورات چهارگانه، همواره بین موجه کلیه و سالبه جزئی و بین سالبه کلیه و موجه جزئی با حفظ وحدت های زیر، رابطه تناقض برقرار است.

وحدت های معتبر در تناقض عبارتند از: (۱)

[شماره صفحه واقعی: ۱۰۳]

ص: ۲۰۹۳

۱- از روزگاران قدیم برای سهولت یادسپاری وحدت های لازم در تناقض این دو بیت معروف را برای دانش پژوهان منطق ذکر می کرده اند: در تناقض هشت وحدت شرط دان وحدت موضوع و محمول و مکان وحدت شرط و اضافه، جزء و کل قوه و فعل است در آخر زمان

یک. وحدت موضوع، مثل «گل زیباست»، «گل زیبا نیست». بنابراین، دو قضیه «آسمان آبی است» و «گل آبی نیست» متناقض نیستند؛ زیرا در آنها وحدت موضوع نیست.

دو. وحدت محمول، مثل «جنگل سبز است»، «جنگل سبز نیست». بنابراین، دو قضیه «امروز هوا آفتابی است» و «امروز هوا ابری نیست» متناقض نیستند؛ زیرا در آنها وحدت محمول نیست.

سه. وحدت شرط، مثل «انسان به شرط کوشش موفق است»، «انسان به شرط کوشش موفق نیست». بنابراین، دو قضیه «انسان رشد می کند اگر از استعداد خود استفاده کند» و «انسان رشد نمی کند اگر از استعداد خود استفاده نکند» متناقض نیستند؛ زیرا در آنها وحدت در شرط نیست.

چهار. وحدت اضافه، مثل «گل کوچک است نسبت به درخت» و «گل کوچک نیست نسبت به درخت». بنابراین، دو قضیه «قلم سبک است نسبت به کتاب» و «قلم سبک نیست نسبت به تار مو» متناقض نیستند؛ زیرا در آنها وحدت در اضافه (نسبت) نیست.

پنج. وحدت جزء و کل، مثل «تمام صحرا سرسبز است» و «تمام صحرا سرسبز نیست». بنابراین، دو قضیه «قسمتی از جنگل سبز است» و «تمام جنگل سبز نیست» متناقض نیستند؛ زیرا در آنها وحدت در جزء و کل نیست.

شش. وحدت قوه و فعل، مثل «علی پزشک است بالفعل» و «علی پزشک نیست بالفعل». بنابراین، دو قضیه «شکوفه میوه است بالقوه» و «شکوفه میوه نیست بالفعل» متناقض نیستند؛ زیرا در آنها وحدت در قوه و فعل نیست.

هفت. وحدت مکان، مثل «مؤمن زندانی است در دنیا» و «مؤمن زندانی نیست در دنیا». بنابراین، دو قضیه «پرنده زیباست در آسمان» و «پرنده زیبا نیست در قفس» متناقض نیستند؛ زیرا در آنها وحدت در مکان نیست.

هشت. وحدت زمان، مثل «امروز هوا گرم است» و «امروز هوا گرم نیست». بنابراین، دو قضیه «درخت سبز است در بهار» و «درخت سبز نیست در خزان» متناقض نیستند؛ زیرا در آنها وحدت در زمان نیست. (۱)

۲- تضاد. هرگاه دو قضیه کلی از نظر موضوع و محمول یکسان، ولی یکی موجب و

[شماره صفحه واقعی: ۱۰۴]

ص: ۲۰۹۴

۱- در دوره های بعد، افزون بر وحدت های هشتگانه مذکور، وحدت در حمل نیز خواهد آمد.

دیگری سالبه باشد، آنها را «دو قضیه متضاد» یا «متضادین» می خوانند؛ مانند «هر انسانی حیوان است» و «هیچ انسانی حیوان نیست». ممکن نیست که دو قضیه متضاد هر دو صادق باشند. بنابراین، در صورت علم به صدق هر یک از آن دو، کذب قضیه دیگر را می توان نتیجه گرفت، هر چند از کذب یکی نمی توان صدق دیگری را نتیجه گرفت. به تعبیر دیگر، دو قضیه متضاد نمی توانند هر دو با هم صادق باشند؛ اما ممکن است هر دو کاذب باشند.

۳- دخول تحت تضاد. هر گاه دو قضیه جزئی از نظر موضوع و محمول یکسان، ولی یکی موجه و دیگری سالبه باشد، آنها را «داخلتان تحت تضاد» می خوانند؛ مانند «بعضی از پرندگان مهاجرند» و «بعضی از پرندگان مهاجر نیستند». هر گاه چنین نسبتی بین دو قضیه وجود داشت اگر یکی کاذب بود حتماً دیگری صادق خواهد بود؛ اما از صدق یکی نمی توان همواره کذب دیگری را نتیجه گرفت؛ چراکه ممکن است هر دو صادق باشند.

۴- تداخل. هر گاه دو قضیه از نظر موضوع و محمول و کیفیت یکسان، ولی یکی کلی و دیگری جزئی باشد آنها را «متداخل» می خوانند؛ مانند «بعضی انسان ها آزاده اند» و «همه انسان ها آزاده اند». در این نسبت همواره می توان از صدق کلیه، صدق جزئی و از کذب جزئی، کذب کلیه را نتیجه گرفت؛ ولی از کذب کلیه، کذب جزئی و یا از صدق جزئی، صدق کلیه را نمی توان نتیجه گرفت. معمولاً اقسام تقابل را در جدولی که به نام «مربع تقابل» خوانده می شود نمایش می دهند:

تضاد

موجه کلیه سالبه کلیه

تداخل تناقض تداخل

موجه جزئی سالبه جزئی

دخول تحت تضاد

(ب) عکس

یکی از اقسام استدلال مباشر، عکس است. عکس به معنای جابه جا کردن دو طرف یک قضیه است به نحوی که اگر قضیه نخست صادق باشد قضیه عکس نیز صادق

[شماره صفحه واقعی: ۱۰۵]

ص: ۲۰۹۵

باشد. در جریان عکس کردن یک قضیه، گاهی تغییرات دیگری نیز به عمل می آید که در جای خود توضیح داده خواهد شد.

همان طور که بیان شد از نظر منطقی، اگر قضیه ای صادق باشد، عکس آن نیز صادق خواهد بود و اگر قضیه عکس کاذب باشد لاجرم اصل نیز کاذب خواهد بود. استدلال مباشر عکس دارای دو قسم است: ۱. مستوی، ۲. نقیض.

۱- عکس مستوی. این روش از عکس، به معنای جابه جا کردن دو طرف یک قضیه بدون تغییر در کیفیت آن است؛ به گونه ای که همواره اگر قضیه نخست (اصل) صادق باشد، قضیه دوم (عکس) نیز صادق است. لازمه حفظ صدق قضیه عکس، ایجاد تغییر کمی در بعضی از قضایای محصوره است. بنابراین، عکس مستوی در هر یک از قضایای محصوره به صورت زیر خواهد بود:

- عکس موجه کلی به گونه ای که همواره و در همه مثال ها صادق باشد، موجه جزئی خواهد بود؛ مانند «هر انسانی حیوان است» و «بعضی از حیوانات انسانند».

- عکس موجه جزئی نیز همواره به صورت موجه جزئی صادق خواهد بود؛ مانند «بعضی از انسان ها سفیدند» و «بعضی از سفیدها انسانند».

- عکس سالبه کلی، سالبه کلی است؛ مانند «هیچ انسانی سنگ نیست» و «هیچ سنگی انسان نیست».

- سالبه جزئی عکس مستوی معتبر ندارد؛ زیرا هر چند در بعضی از موارد عکس آن صادق است؛ ولی همواره عکس آن صادق نخواهد بود؛ مثلاً از قضیه «بعضی از حیوانات پرنده نیستند» نمی توان نتیجه گرفت که «بعضی از پرندهگان حیوان نیستند».

۲- عکس نقیض. در این نوع از عکس دو روش وجود دارد که از نظر منطقی هر دو اسلوب صحیح و معتبر است.

الف) روش عکس نقیض موافق (روش قدما). در این روش ابتدا موضوع و محمول به نقیض خود تبدیل شده و سپس با یکدیگر جابه جا می شوند به نحوی که کیفیت و صدق قضیه اصل تغییر نکند. عکس نقیض موافق، به لحاظ کمیّت، درست برخلاف عکس مستوی است. بنابراین، در قضایای محصوره، عکس نقیض موافق به صورت زیر خواهد بود:

- عکس نقیض موجه کلی، موجه کلی است؛ مانند «هر انسانی حیوان است» و «هر غیر

[شماره صفحه واقعی: ۱۰۶]

ص: ۲۰۹۶

حیوانی غیر انسان است.»

- عکس نقیض سالبه کلی، همواره به صورت سالبه جزئی صادق خواهد بود؛ مانند «هیچ انسانی درخت نیست» و «بعضی غیر درخت ها غیر انسان نیستند».

- عکس نقیض سالبه جزئی، همواره به صورت سالبه جزئی صادق خواهد بود؛ مانند «بعضی انسان ها سفید نیستند» و «بعضی غیر سفیدها غیر انسان نیستند».

- موجه جزئی عکس نقیض معتبر ندارد؛ زیرا هر چند در بعضی از موارد عکس نقیض آن صادق است؛ ولی همواره عکس نقیض آن صادق نخواهد بود؛ مثلاً از قضیه «بعضی غیر انسان ها حیوانند» نمی توان نتیجه گرفت که «بعضی غیر حیوان ها انسانند» یا «همه غیر حیوان ها انسانند».

ب) روش عکس نقیض مخالف (روش متأخران). این روش عبارت است از: قرار دادن نقیض محمول به جای موضوع و قرار دادن خود موضوع به جای محمول با تغییر کیف و بقای صدق قضیه. از جهت کمیت، عکس نقیض مخالف، همان حکم عکس نقیض موافق را دارد. بنابراین، در قضایای محصوره عکس نقیض مخالف به صورت زیر خواهد بود:

- عکس نقیض موجه کلی، سالبه کلی است؛ مانند «هر انسانی حیوان است» و «هیچ غیر حیوانی انسان نیست».

- عکس نقیض سالبه کلی، موجه جزئی است؛ مانند «هیچ انسانی درخت نیست» و «بعضی غیر درخت ها انسانند».

- عکس نقیض سالبه جزئی، موجه جزئی است؛ مانند «بعضی انسان ها سفید نیستند» و «بعضی غیر سفیدها انسانند».

- موجه جزئی، عکس نقیض مخالف معتبر ندارد؛ مثلاً از قضیه «بعضی غیر انسان ها حیوانند» نمی توان نتیجه گرفت که «بعضی غیر حیوان ها غیر انسان نیستند» و یا «هیچ غیر حیوانی غیر انسان نیست».

ج) نقض

این قسم از استدلال مباشر در حقیقت از توابع عکس است. نقض عبارت است از: تبدیل قضیه ای به قضیه دیگر به گونه ای که اگر قضیه نخست (اصل) صادق باشد قضیه دوم (نقض) نیز صادق باشد. در استدلال مباشر «نقض» طرفین قضیه در جای خود باقی می ماند.

[شماره صفحه واقعی: ۱۰۷]

ص: ۲۰۹۷

نقض بر سه قسم است: نقض موضوع، نقض محمول و نقض طرفین.

۱- نقض موضوع. نقض موضوع عبارت است از: تبدیل موضوع به نقیض آن، عدم تغییر محمول و تغییر در کم و کیف قضیه. بنابراین، در قضایای محصوره، نقض موضوع به صورت زیر خواهد بود:

- نقض موضوع موجه کلی، سالبه جزئی خواهد بود؛ مانند «هر انسانی میراست» و «برخی از غیر انسان ها میرا نیستند».

- نقض موضوع سالبه کلی، موجه جزئی خواهد بود؛ مانند «هیچ آهنی طلا نیست» و «بعضی غیر آهن ها طلا هستند».

- موجه جزئی و سالبه جزئی، نقض موضوع معتبر ندارد.

۲- نقض محمول. نقض محمول عبارت است از: تبدیل محمول به نقیض آن، عدم تغییر در موضوع و در کم قضیه و تغییر در کیف آن، به گونه ای که اگر قضیه نخست (اصل) صادق باشد، نقض محمول آن نیز صادق است. بنابراین، در قضایای محصوره، نقض محمول به صورت زیر صادق خواهد بود.

- نقض محمول موجه کلی، سالبه کلی خواهد بود؛ مانند «هر فلزی، هادی الکتریسته است» و «هیچ فلزی، غیر هادی جریان الکتریسته نیست».

- نقض محمول سالبه کلی، موجه کلی است؛ مانند «هیچ آبی جامد نیست» و «هر آبی غیر جامد است».

- نقض محمول موجه جزئی، سالبه جزئی است؛ مانند «بعضی از حیوانات انسانند» و «بعضی از حیوانات غیر انسان نیستند».

- نقض محمول سالبه جزئی، موجه جزئی است؛ مانند «بعضی از معدن ها طلا نیستند» و «بعضی از معدن ها غیر طلا هستند».

۳- نقض طرفین. نقض طرفین عبارت است از: تبدیل موضوع و محمول به نقیض آنها، تغییر در کم و بقای کیف، به گونه ای که صدق قضیه هم چنان باقی بماند. بنابراین، در قضایای محصوره، نقض طرفین به صورت زیر خواهد بود:

- نقض طرفین موجه کلی، موجه جزئی است؛ مانند «هر فلزی هادی جریان الکتریسته است» و «بعضی غیر فلزها عایق (غیر هادی) اند».

[شماره صفحه واقعی: ۱۰۸]

- نقض طرفین سالبه کلی، سالبه جزئی است؛ مانند «هیچ آهنی طلا نیست» و «بعضی غیر آهن ها غیر طلا نیستند».

- موجه جزئی و سالبه جزئی، نقض طرفین معتبر ندارند.

خطاهای رایج در استدلال مباشر

استدلال های مباشر اگر چه روشن و بدیهی اند؛ ولی انسان در تلاش فکری خود گاه در این نوع استنتاج دچار خطا و لغزش می شود. برخی از غلطهای رایج در استدلال مباشر عبارتند از:

۱- استدلال به وسیله قضیه محزوف بدون تأویل آن به ساختار منطقی درست؛ مثلاً نمی توان از قضیه «هر انسانی شاعر نیست» به طریق استدلال مباشر، عکس مستوی استنتاج کرد: «هیچ یک از شاعران انسان نیستند». چه این که ساختار منطقی این قضیه در حقیقت سالبه جزئی است؛ یعنی «بعضی انسان ها شاعر نیستند»؛ و همان طور که قبلاً بیان شد قضیه سالبه جزئی اساساً عکس مستوی معتبر ندارد.

۲- از قضیه موجه کلی به طریق استدلال مباشر، عکس مستوی قضیه موجه کلی استنتاج شود؛ حال آن که عکس مستوی آن موجه جزئی است؛ مثلاً از قضیه «عسل زرد و سیال است» استنتاج شود: «هر زرد و سیالی عسل است».

۳- عدم دقت در جابه جایی موضوع و محمول به طور کامل هنگام استفاده از استدلال مباشر عکس؛ مثلاً از قضیه «بعضی از انسان ها غیر فیلسوفند» استنتاج شود: «بعضی از فیلسوفان غیر انسانند».

۴- توجه نکردن به قاعده مشهوری که مفاد آن این است: اثبات محمولی برای موضوعی به معنای نفی آن محمول از دیگر موضوعات نیست.

رعایت نکردن این توصیه منطقی گاه موجب لغزش اندیشه می شود؛ مثلاً نمی توان از قضیه «حسن فقیه است» استنتاج کرد: «غیر حسن فقیه نیست».

[شماره صفحه واقعی: ۱۰۹]

ص: ۲۰۹۹

۱- استدلال مباشر به معنای رهنمون شدن ذهن از یک قضیه به قضیه دیگر است و به سه قسم تقابل، عکس و نقض تقسیم می شود.

۲- استدلال مباشر تقابل، مرگب از چهار قسم است: تناقض، تضاد، دخول تحت تضاد و تداخل.

۳- در تقابل تناقض از صدق قضیه به کذب نقیض آن و بالعکس منتقل می شویم.

در تقابل تضاد از صدق قضیه ای به کذب دیگری می توان منتقل شد؛ ولی از کذب یکی به صدق دیگری نمی توان انتقال یافت. در تقابل تداخل از صدق کلی به صدق جزئی و از کذب جزئی به کذب کلی پی می بریم و در نهایت، در تقابل دخول تحت تضاد، از کذب قضیه ای به صدق دیگری می توان منتقل شد؛ ولی از صدق یکی به کذب دیگری نمی توان.

۴- اگر قضیه ای صادق باشد می توان دو عکس صادق از آن استنتاج کرد.

۵- از هر قضیه صادق کلی، سه نقض (نقض موضوع، محمول، طرفین) صادق می توان استخراج کرد و از هر قضیه صادق جزئی، فقط نقض محمول استخراج می شود.

۶- استدلال های مباشر اگر چه بدیهی اند؛ ولی گاه موجب خطای فکر می شوند.

[شماره صفحه واقعی : ۱۱۰]

ص: ۲۱۰۰

- ۱- استدلال مباشر را با ذکر مثال تعریف کنید.
- ۲- تقابل تناقض را با ذکر مثال تعریف کنید.
- ۳- جهات وحدت و اختلاف در «تناقض» چیست؟
- ۴- تقابل تضاد را تعریف کرده، حکم آن را به لحاظ صدق و کذب بنویسید؟
- ۵- تقابل تداخل چیست؟ حکم آن را بیان کنید.
- ۶- تقابل دخول تحت تضاد را توضیح دهید و حکم آن را بنویسید.
- ۷- عکس مستوی قضایای محصوره چیست؟
- ۸- عکس نقیض (موافق و مخالف) قضایای محصوره چیست؟
- ۹- ساختار منطقی نقض موضوع، نقض محمول و نقض طرفین یک قضیه صادق چگونه است؟
- ۱۰- احکام نقض چیست؟
- ۱۱- آیا می‌توانید چند نمونه از غلطهای رایج در استدلال مباشر را ذکر کنید؟

خودآزمایی

- ۱- کدام گزینه در مورد متضادین صادق است؟
الف) اجتماع و ارتفاعشان جایز است. ب) اجتماعشان محال است، ولی ارتفاعشان جایز.
ج) اجتماع و ارتفاعشان محال است. د) اجتماعشان جایز است، ولی ارتفاعشان محال.
- ۲- در عکس مستوی جای موضوع و محمول عوض می‌شود:
الف) با اختلاف در صدق. ب) با اختلاف در کیف.
ج) با بقای صدق و کیف. د) با بقای کم و کیف.
- ۳- عکس مستوی «هر بدیهی معلوم است» کدام است؟
الف) بعضی از معلوم‌ها بدیهی نیستند. ب) بعضی از معلوم‌ها بدیهی‌اند.
ج) هر معلومی بدیهی است. د) هر معلومی بدیهی نیست.
- ۴- عکس مستوی موجه جزئی کدام است؟
الف) موجه کلیه. ب) سالبه کلیه.
ج) موجه جزئی. د) سالبه جزئی.
- ۵- کدام گزینه در مورد دو قضیه متناقض درست است؟

الف) هر دو کاذبند. ب) هر دو صادقند.

ج) در کم و کیف اختلاف دارند. د) در موضوع و محمول اختلاف دارند.

۶- در این قضایا: «روزه واجب است در ماه رمضان»، «روزه واجب نیست در ماه شوال» چه وحدتی رعایت نشده است؟

الف) زمان. ب) نسبت. ج) شرط. د) اضافه.

[شماره صفحه واقعی : ۱۱۱]

ص: ۲۱۰۱

۷- نقیض «همه صهیونیست ها بالقوه تجاوزگرند» کدام است؟

الف) همه تجاوزگران بالقوه صهیونیست اند. (ب) همه تجاوزگران بالفعل صهیونیست نیستند.

ج) بعضی صهیونیست ها بالفعل تجاوزگرند. (د) بعضی صهیونیست ها بالقوه تجاوزگر نیستند.

۸- نقیض سالبه جزئی کدام است؟

الف) سالبه جزئی. (ب) سالبه کلی. (ج) موجه جزئی. (د) موجه کلی.

۹- کدام مورد درباره دو قضیه متضاد درست است؟

الف) اختلاف در کم. (ب) اختلاف در کیف.

ج) اختلاف در موضوع. (د) اختلاف در محمول.

۱۰- اگر دو قضیه هم در کم و هم در کیف اختلاف داشته باشند، چه رابطه ای با یکدیگر دارند؟

الف) تضاد. (ب) تناقض. (ج) تداخل. (د) دخول تحت تضاد.

۱۱- کدام یک از قضایای زیر نمی توانند قضیه متضاد داشته باشند؟

الف) هیچ مثلثی قائم الزاویه نیست. (ب) لا إله إلا الله.

ج) سعدی نویسنده گلستان است. (د) هر مثلثی سه ضلعی است.

۱۲- نقیض و ضد قضیه ای کاذب به ترتیب کدام است؟

الف) صادق - صادق. (ب) صادق - کاذب.

ج) صادق - صادق یا کاذب. (د) کاذب - صادق.

۱۳- عکس نقیض مخالف «هر گلی زیباست» کدام است؟

الف) هیچ غیر زیبایی گل نیست. (ب) هر غیر زیبایی گل است.

ج) بعضی غیر زیباها گل نیستند. (د) بعضی غیر زیباها گل اند.

۱۴- عکس نقیض موافق «هر بیدادگری سنگ دل است» کدام است؟

الف) هر غیر سنگ دلی بیدادگر است. (ب) هر غیر سنگ دلی غیر بیدادگر است.

ج) بعضی غیر سنگ دل ها بیدادگر اند. (د) بعضی غیر سنگ دل ها غیر بیدادگر اند.

۱۵- نقض موضوع «هر انسانی میراست» کدام گزینه است؟

الف) برخی غیر انسان ها میرایند. (ب) برخی از غیر انسان ها میرا نیستند.

ج) همه غیر انسان ها میرایند. (د) هیچ غیر انسانی میرا نیست.

۱۶- نقض محمول «هر فلزی هادی است» کدام گزینه است؟

الف) هیچ فلزی غیر هادی نیست. (ب) بعضی فلزها غیر هادی اند.

ج) بعضی فلزها غیر هادی نیستند. د) همه فلزها غیر هادی اند.

۱۷- نقض طرفین «هیچ انسانی سنگ نیست» کدام گزینه است؟

الف) بعضی از غیر انسان ها غیر سنگند. ب) بعضی از غیر انسان ها غیر سنگ نیستند.

ج) همه غیر انسان ها غیر سنگند. د) هیچ غیر انسانی غیر سنگ نیست.

۱۸- عکس مستوی «هیچ زمینی در درخت نیست» کدام گزینه است؟

الف) هیچ درختی در زمین نیست. ب) هر آنچه در درخت است زمین نیست.

ج) همه درختان در زمینند. د) بعضی از درختان در زمین نیستند.

۱۹- عکس مستوی «هر پیری جوان بوده است» کدام گزینه است؟

الف) بعضی از جوانان پیر بوده اند. ب) بعضی از جوانان پیر نبوده اند.

[شماره صفحه واقعی : ۱۱۲]

ص: ۲۱۰۲

ج) بعضی از آنها که جوان بوده اند پیر اند. د) همه جوانان پیر بوده اند

۲۰- احکام نقض مانند احکام ... ..

الف) عکس است. ب) تضاد است. ج) تناقض است. د) تداخل است.

برای تفکر بیشتر

۱- چرا موجه جزئی و سالبه جزئی، نقض موضوع و نقض طرفین معتبر ندارند؟

۲- آیا می توان در استدلال مباشر خطاهایی غیر از آنچه در درس گفته شد بیان کرد؟

۳- آیا استدلال مباشر تقابل، عکس و نقض در قضایای شرطی نیز طرح می شود؟ چگونه؟

۴- نهمین وحدت در شرایط تناقض چیست؟ و به چه معناست؟

[شماره صفحه واقعی: ۱۱۳]

ص: ۲۱۰۳

اهداف کلی

اهداف کلی درس سیزدهم این است که دانش پژوه:

۱- استدلال غیر مباشر و اقسام آن را بشناسد؛

۲- با اقسام قیاس آشنا شود؛

۳- با اجزا و اشکال قیاس اقترانی آشنا شود؛

۴- قانون استنتاج را فرا گیرد.

اهداف رفتاری

دانش پژوه محترم، انتظار می رود پس از فراگیری این درس بتواند:

۱- استقرا، تمثیل و قیاس را تعریف کند؛

۲- اقسام قیاس را توضیح دهد؛

۳- اجزا، اقسام و اشکال قیاس اقترانی را بیان کند؛

۴- ضوابط منطقی استنتاج را توضیح دهد.

[شماره صفحه واقعی: ۱۱۴]

ص: ۲۱۰۴

اشاره

انسان موجودی متفکر است. تلاش وی برای تبدیل مجهول به معلوم «فکر» نامیده می شود. از آن جا که جهل بر دو قسم است: جهل به یک تصور و یا جهل به یک تصدیق، قلمرو فکر آدمی نیز در دو ناحیه است:

۱- تعریف یا ترتیب تصوّرات پیشین در جهت نیل به تصویری جدید؛

۲- استدلال یا تلاش ذهن برای به دست آوردن تصدیقی نو.

تلاش ذهن برای فراهم آوردن یک استدلال، جریانی است روشمند که به دو صورت مباشر و غیر مباشر انجام می شود: در استدلال مباشر ذهن تنها از یک قضیه به قضیه ای دیگر رهنمون می شود؛ اما در استدلال غیر مباشر برای استنتاج یک تصدیق جدید باید از چند قضیه «مناسب» با «رعایت ضوابط و قوانین منطقی» استفاده کرد. استدلال غیر مباشر به لحاظ صورت به سه قسم تقسیم می شود: قیاس، استقرا و تمثیل.

۱. استقرا

استقرا در لغت به معنای تتبع و جستجو است و در اصطلاح منطق حجتی است که در آن ذهن از قضایای جزئی نتیجه ای کلی استنتاج می کند؛ مثلاً در دهه ۱۹۶۰ گسترش جنگ در سطح جهان باعث افزایش بیکاری شد و در دهه ۱۹۷۰ نیز همین طور، از دهه ۱۹۸۰ به این سو نیز شاهد تکرار این اتفاق بوده ایم. از مجموع این مطالب نتیجه می گیریم که گسترش میدان های جنگ همواره باعث افزایش بیکاری می شود. این استدلال به لحاظ ساختار صوری، استدلالی استقرایی است. استقرا دو گونه است:

الف) استقرای تام

عبارت است از: بررسی و مطالعه همه افراد یک مجموعه و عرضه حکم کلی؛ مثلاً اگر بتوانیم همه افراد یک مدرسه را مورد مطالعه قرار داده و ببینیم در همه آنها هوش و استعداد قابل توجهی وجود دارد و آن گاه حکم کنیم که همه دانش آموزان آن مدرسه استعداد و هوش قابل توجه دارند، چنین تصدیقی برگرفته از استقرای تام است. بنابراین، استقرای تام تنها در

[شماره صفحه واقعی : ۱۱۵]

ص: ۲۱۰۵

مجموعه های محصور و معدود که همه افراد آن قابل مطالعه و بررسی هستند صورت می گیرد. قابل توجه است که نتیجه در استقرای تام، یقینی است (۱).

(ب) استقرای ناقص

عبارت است از: بررسی موارد معدود و آوردن حکمی کلی که شامل افراد بررسی نشده نیز می شود؛ مانند این که چند تن از اهالی شهری را دارای صفت خاصی ببینیم و سپس حکم کنیم که همه اهالی آن شهر بدون استثنا متصف بدان صفت هستند.

استقرای ناقص هر چند در علوم تجربی و بسیاری از دانش های بشری نقش اساسی دارد، ولی از جهت یقینی بودن نتیجه اعتباری ندارد؛ چراکه از مشاهده موارد معدود نمی توان به نتیجه ای قطعی دست یافت، از این رو در منطق گفته می شود که نتیجه استقرای ناقص، ظنی و احتمالی است.

۲. تمثیل

تمثیل یا استدلال تمثیلی حجتی است که در آن حکم را از یک موضوع به موضوع دیگر از طریق مشابهت بین آن دو سرایت دهند؛ بنابراین، آنچه سبب سرایت دادن حکم موضوعی به موضوع دیگر می شود وجود نوعی مشابهت بین آن دو است؛ مانند «اگر نظام سیاسی به بخشی از احساسات و اعتراض های انسانی آزادی ندهد، جامعه با انفجار رو به رو خواهد شد؛ زیرا یک نظام سیاسی مانند دیگ بخار است که اگر همه منافذ آن بسته باشد سرانجام منفجر خواهد شد».

در تمثیل فوق، حکم یک دیگ بخار به نظام سیاسی - به جهت وجود نوعی مشابهت بین آن دو - سرایت داده شده است.

هر استدلال تمثیلی بر چهار رکن استوار است: اصل، فرع، جامع و حکم.

در این مثال، دیگ بخار اصل، نظام سیاسی فرع، ظرفیت محدود داشتن جامع و انفجار حکم است.

در میان انواع سه گانه استدلال، تمثیل ضعیف ترین و کم ارزش ترین نوع استدلال است.

[شماره صفحه واقعی: ۱۱۶]

ص: ۲۱۰۶

۱- این قسم از استقرا را قیاس مقسم نیز می خوانند .

این بدان دلیل است که در این نوع استدلال به هیچ وجه، مشخص نیست که وجه شبه در قضیه اصل واقعاً علت ثبوت محمول برای موضوع باشد. از این رو، می توان گفت: استقرای تام و قیاس - چنان که در ادامه این درس می آید - مفید یقین، استقرای ناقص موجب ظن و تمثیل سبب احتمال یا ظنی ضعیف است. سرّ ظنی بودن نتیجه در استقرا و احتمالی بودن حکم در تمثیل این است که در استقرا، عنصر تکرار وجود دارد و این خود موجب اجتماع احتمالات یعنی ظن است؛ اما تمثیل اساساً بر تکرار استوار نیست و از این رو افزون بر احتمال یا ظنی ضعیف نتیجه ای به دست نمی دهد.

۳. قیاس

اساسی ترین و معتبرترین شکل استنتاج در منطق ارسطویی استدلال قیاسی است؛ چراکه نتیجه قیاس همواره یقینی است، اما نتیجه استقرا و تمثیل - به جز در موارد و شرایط خاص - ظنی است. در استدلال قیاسی، اغلب (۲۱) از معرفتی کلی به معرفتی جزئی منتقل می شویم.

قیاس قولی مرکب از چند قضیه است به گونه ای که در صورت پذیرش آنها، ذهن انسان از خود آن قضایا و ادار به پذیرش قول دیگری به عنوان نتیجه می شود.

در تعریف مذکور نکات چندی وجود دارد که نیازمند به توضیح است:

الف) قیاس از سنخ قول، یعنی مرکب تامّ خبری است. بنابراین، جملات مرکب از جملات امری یا استفهامی قیاس خوانده نمی شوند.

ب) قیاس همواره از چند قضیه ترکیب شده است. در این جا منظور از «چند قضیه» در واقع «دو قضیه یا بیشتر» است؛ زیرا چنان که ملاحظه خواهیم کرد، قیاس های بسیط از دو قضیه و قیاس های مرکب از سه قضیه یا بیشتر تشکیل می شود. بنابراین، استنتاج های مبتنی بر یک مقدمه، مانند عکس، تقابل و نقض از تعریف قیاس خارج می شوند.

ج) قیاس، مجموع قضایایی است که هرگاه آنها را قبول کنیم ناچار باید نتیجه آنها را نیز قبول کنیم. بنابراین، صادق بودن مقدمات در قیاس شرط نیست؛ مثلاً - همان گونه که در درس های بعدی روشن خواهد شد - در قیاس «جدلی» و «خلف» از مقدمات کاذب نیز

[شماره صفحه واقعی : ۱۱۷]

ص: ۲۱۰۷

د) قید «از خود آن قضایا» قضایای مرگبی را که پذیرش آن ها مستلزم قول دیگری است اما نه «از خود قضایا»، بلکه به واسطه قضیه ای بیرون از قیاس، خارج می کند؛ مثلاً برای استدلالی چنین: «الف مساوی ب است» و «ب مساوی ج است»، پس «الف مساوی ج است» به مقدمه دیگری نیاز است که بدون افزودن آن، نتیجه مذکور به دست نمی آید. آن مقدمه عبارت است از این که، «هرگاه دو شیء با یکدیگر مساوی باشند و شیء سوم با یکی از آنها مساوی باشد لاجرم آن شیء سوم با دیگری نیز مساوی است».

ه) با پذیرش مقدمات یک قیاس، ذهن وادار به پذیرش قول دیگر (نتیجه) می شود؛ یعنی بین قضایای ترکیب یافته و نتیجه، رابطه «استلزام» وجود دارد. یک یا چند قضیه در صورتی مستلزم قضیه دیگر است که اگر آن یک یا چند قضیه صادق باشد قضیه دیگر نمی تواند کاذب باشد. بنابراین، نمی توان وضعیتی را تصور کرد که مقدمات قیاس (به لحاظ صورت و ماده) در آن صادق باشد، اما نتیجه کاذب باشد.

اقسام حجّت

حجّت را به دو لحاظ می توان تقسیم کرد: نخست به لحاظ صورت و دوم به لحاظ ماده. تقسیم حجّت به لحاظ ماده با عنوان «صناعات خمس» و در بخش منطق ماده خواهد آمد. آنچه در این بخش از کتاب (منطق صورت) بحث می شود اقسام حجّت به لحاظ صورت های مختلف آن است.

همان طور که در آغاز درس بیان شد حجّت به اعتبار صورت به سه قسم استقراء، تمثیل و قیاس تقسیم می شود؛ قیاس نیز به نوبه خود به همین اعتبار به استثنایی و اقترائی تقسیم می شود:

الف) قیاس استثنایی

قیاسی است که در آن نتیجه و یا نقیض آن به طور کامل در یک مقدمه قرار دارد؛ مانند: «اگر باران ببارد هوا لطیف می شود. لیکن باران باریده است. پس هوا لطیف شده است». مثال دیگر: «اگر این شخص عادل باشد ظلم نمی کند. لیکن ظلم می کند. پس این شخص عادل نیست».

[شماره صفحه واقعی : ۱۱۸]

در مثال نخست، خود نتیجه و در مثال دوم، نقیض نتیجه در مقدمه اول استدلال ذکر شده است. این قیاس را از آن رو «استثنایی» می خوانند که نتیجه از استثنای مقدمه دوم به کمک الفاظی از قبیل «ولی»، «اما» و «لکن» حاصل می شود.

ب) قیاس اقترانی

قیاسی است که در آن اجزای نتیجه در مقدمات منتشر بوده و نتیجه به طور کامل در یک مقدمه ذکر نشده است؛ مانند «حسن انسان است. هر انسانی فانی است. پس حسن فانی است». در این مثال، «حسن» و «فانی» که اجزای نتیجه اند هر یک به تنهایی در مقدمه ای قرار دارند.

این قیاس را بدان جهت اقترانی می خوانند که هر یک از اجزای نتیجه قرین و همراه مقدمه ای از استدلال است.

اجزای قیاس اقترانی: قیاس اقترانی حداقل از دو قضیه تشکیل می شود که آنها را «مقدمتین» می خوانند. نتیجه به نوبه خود از دو جزء اصلی ترکیب شده است: موضوع یا مقدم و محمول یا تالی. موضوع یا مقدم را در نتیجه «اصغر» یا «حد اصغر» و محمول یا تالی آن را «اکبر» یا «حد اکبر» می نامند. مقدمه ای که حد اصغر در آن مستقر است «صغری» و قضیه ای که «حد اکبر» در آن ذکر شده است «کبری» نام دارد. به لفظ یا عبارتی که در هر دو مقدمه تکرار می شود نیز «وسط» یا «حد اوسط» می گویند.

بنابراین، در مثال «رنگین کمان زیباست» و «هر زیبایی ستودنی است»، پس «رنگین کمان ستودنی است»، «رنگین کمان حد اصغر»، «ستودنی حد اکبر» و «زیبا حد اوسط»، مقدمه نخست «صغری» و مقدمه دوم «کبری» است.

اقسام قیاس اقترانی: قیاس اقترانی به اعتبار ساختار مقدمات آن دو قسم است: حملی و شرطی.

۱- قیاس اقترانی حملی، قیاسی است که هر دو مقدمه آن به لحاظ صورت منطقی، قضیه حملی باشد؛ مانند مثال های گذشته.

۲- قیاس اقترانی شرطی، قیاسی است که هر دو مقدمه یا یکی از آن دو به اعتبار ساختار صوری، قضیه شرطی باشد؛ مانند «هر گاه انسان کامل شود اندیشه اش بارور می شود. هر گاه

[شماره صفحه واقعی: ۱۱۹]

ص: ۲۱۰۹

اندیشه انسان بارور شود پیشرفت خواهد کرد. پس هرگاه انسان کامل شود پیشرفت خواهد کرد». در این مثال، هر دو مقدمه به صورت قضیه شرطی است و جمله «اندیشه انسان بارور می شود» به عنوان حدّ اوسط تکرار شده است. به مثالی دیگر توجه کنید: «اگر انسانی مسلمان باشد، متعهد خواهد بود. شخص متعهد مسؤول است. پس اگر انسانی مسلمان باشد مسؤول است». در این قیاس مقدمه اول قضیه شرطی و مقدمه دوم قضیه حملی است.

اشکال قیاس اقترانی: قیاس اقترانی به لحاظ جایگاه قرار گرفتن «حدّ اوسط» در صغری و کبری به حصر عقلی از چهار حالت بیرون نیست: یا در هر دو مقدمه موضوع و یا در هر دو مقدمه محمول و یا در یکی از مقدمات موضوع و در دیگری محمول واقع می شود. بر مبنای این چهار جایگاه، قیاس اقترانی نیز، چهار شکل (1) پیدا می کند:

شکل اول: قیاسی است که «حدّ اوسط» در صغری محمول و در کبری موضوع باشد؛ مانند «علی دانشمند است. هر دانشمندی فرهیخته است. پس علی فرهیخته است».

شکل نخستین، روشن ترین شکل قیاس اقترانی است و هر یک از اشکال سه گانه دیگر به جهت سهولت استنتاج به ترتیب در رتبه های بعدی قرار دارند.

سرّ بداهت شکل اول این است که جریان طبیعی فکر اقتضا می کند که موضوع و محمول در هر یک از مقدمات همان نقش را در نتیجه ایفا کند، به خلاف سایر شکل ها که یا حدّ اکبر یا حدّ اصغر و یا هر دو، همان نقشی را که در نتیجه داشتند در صغری و کبری ایفا نمی کنند.

شکل دوم: قیاسی است که در آن حدّ اوسط هم در صغری و هم در کبری محمول واقع شود؛ مانند «بعضی انسان ها فیلسوفند. هیچ جاهلی فیلسوف نیست. پس بعضی انسان ها جاهل نیستند».

شکل سوم: قیاسی است که در آن حدّ اوسط هم در صغری و هم در کبری موضوع واقع می شود؛ مانند «هر انسانی حیوان است. هر انسانی متفکر است. پس بعضی حیوانات متفکرند».

شکل چهارم: قیاسی است که حدّ اوسط در صغری موضوع و در کبری محمول واقع شود؛

[شماره صفحه واقعی: ۱۲۰]

ص: ۲۱۱۰

۱- اوسط اگر حمل یافت در بر صغری و باز وضع به کبری گرفت شکل نخستین شمار حمل به هر دو دوم، وضع به هر دو سوم رابع اشکال را عکس نخستین شمار

مانند «هر انسانی جسم است. هر متفکری انسان است. پس بعضی جسم ها متفکرند».

ضرب های شانزده گانه هریک از اشکال

هریک از شکل های چهار گانه قیاس اقترانی دارای شانزده حالت (ضرب) است؛ زیرا هر یک از دو مقدمه صغری و کبری ممکن است یکی از چهار قضیه زیر باشد: ۱. موجه کلی؛ ۲. سالبه کلی؛ ۳. موجه جزئی؛ ۴. سالبه جزئی؛ هریک از این حالت های چهار گانه در یک مقدمه، صلاحیت همراهی با یکی از حالت های چهار گانه مقدمه دیگر را دارد و بدین صورت شانزده حالت (ضرب) در قیاس اقترانی پدید می آید.

حال از این ضروب شانزده گانه برخی منتجد و برخی عقیم. برای انتاج هر شکلی شرایطی است که در ضرب واجد آن شرایط منتج است و هر ضربی که فاقد یکی از آن شرایط باشد عقیم است.

قانون استنتاج

در هر استدلالی برای این که بدانیم آیا نتیجه ای از آن به دست می آید یا نه، و در صورت انتاج، نتیجه آن چیست، باید نخست به موقعیت حد وسط در دو مقدمه توجه کنیم تا معلوم شود قیاس به لحاظ ساختار منطقی دارای چه شکلی است. پس از این که شکل قیاس معلوم شد باید شرایط انتاج را در آن جستجو کرد. اگر شرایط انتاج شکل مربوط در آن تحقق داشت، برای نتیجه گیری، حد اوسط را حذف کرده و با باقی مانده مقدمات، قضیه ای تشکیل می دهیم که همان نتیجه است. باید توجه داشت که به لحاظ کم و کیف، نتیجه، تابع «احس مقدمتین» است.

خست و پستی یک مقدمه به جزئی بودن و سالبه بودن آن است. بنابراین، اگر یکی از دو مقدمه جزئی باشد، نتیجه حتماً جزئی است و اگر یکی از دو مقدمه سالبه باشد، نتیجه نیز سالبه خواهد بود.

[شماره صفحه واقعی : ۱۲۱]

ص: ۲۱۱۱

۱- قلمرو فکر آدمی در دو ناحیه است: الف) معرّف یا تعریف؛ ب) حجّت یا استدلال.

۲- استدلال غیر مباشر عبارت است از: استنتاج یک تصدیق جدید از «چند قضیه مناسب» با «رعایت ضوابط و قوانین منطقی».

۳- استدلال غیر مباشر از جهت صورت به سه قسم قیاس، استقرا و تمثیل تقسیم می شود.

۴- استقرا در لغت به معنای تتبع و جستجو است و در اصطلاح منطقی حجتی است که در آن ذهن از قضایای جزئی نتیجه کلی استنتاج می کند و دو گونه است: الف. تام، ب. ناقص.

۵- تمثیل عبارت است از سرایت دادن حکم یک جزئی به جزئی دیگر به دلیل وجود نوعی مشابهت بین آن دو که بر چهار رکن استوار است: اصل، فرع، جامع و حکم.

۶- قیاس، قولی مرکب از چند قضیه است به گونه ای که در صورت پذیرش آن ها، ذهن انسان از خود آن قضایا وادار به پذیرش قول دیگری به عنوان نتیجه می شود.

۷- تعریف قیاس دارای چند نکته است:

الف) قیاس از سنخ مرکب تام خبری است.

ب) منظور از چند قضیه در تعریف دو قضیه (در قیاس بسیط) و بیشتر از دو قضیه (در قیاس مرکب) است.

ج) صادق بودن مقدمات در قیاس شرط نیست.

د) قید «از خود آن قضایا»، استلزام با واسطه را خارج می کند.

ه) بین پذیرش نتیجه با پذیرش مقدمات، رابطه استلزامی است.

۸- حجّت از جهت ماده و صورت، قابل تقسیم است که براساس ماده به صناعات خمس و بر اساس صورت به قیاس، استقرا و تمثیل، و قیاس نیز به اقترازی و استثنازی تقسیم می شود.

[شماره صفحه واقعی : ۱۲۲]

ص: ۲۱۱۲

۹- «قیاس استثنایی» قیاسی است که نتیجه یا نقیض آن به طور کامل در یکی از مقدمات قرار دارد و «قیاس اقترانی» قیاسی است که اجزای نتیجه در مقدمات پراکنده است.

۱۰- مفاهیم به کار رفته در قیاس اقترانی عبارت است از: حدّ اصغر، حدّ اکبر، حدّ اوسط (وسط)، صغری، کبری و نتیجه. حدّ اصغر، همان موضوع نتیجه است؛ حدّ اکبر، همان محمول نتیجه است؛ حدّ اوسط (وسط) جزئی است که در مقدمات تکرار می شود؛ صغری مقدمه ای است که حدّ اصغر در آن است؛ کبری مقدمه ای است که حدّ اکبر در آن واقع است و نتیجه که محصول مقدمات است از حدّ اصغر و حدّ اکبر ترکیب یافته است.

۱۱- قیاس اقترانی دو گونه است: قیاس اقترانی حملی؛ قیاس اقترانی شرطی.

۱۲- اشکال قیاس اقترانی عبارت است از:

شکل اول: که حدّ اوسط آن در صغری محمول و در کبری موضوع است.

شکل دوم: که حدّ اوسط در صغری و کبری محمول است.

شکل سوم: که حدّ اوسط در صغری و کبری موضوع است.

شکل چهارم: که حدّ اوسط در صغری موضوع و در کبری محمول است.

۱۳- شکل اول روشن ترین شکل قیاس اقترانی است.

۱۴- صغری و کبری چهار گونه اند:

الف) موجه کلی؛ ب) موجه جزئی؛ ج) سالبه کلی؛ د) سالبه جزئی.

۱۵- نتیجه از جهت کم و کیف تابع «احسّ مقدماتین» است. خست عبارت است از: جزئی بودن و سالبه بودن.

[شماره صفحه واقعی: ۱۲۳]

ص: ۲۱۱۳

- ۱- استدلال غیر مباشر را تعریف کنید و برای آن مثالی بزنید.
- ۲- استقرا و گونه های مختلف آن را با ذکر مثال تعریف کنید.
- ۳- تمثیل را تعریف کرده، ارکان آن را با ذکر مثال توضیح دهید.
- ۴- قیاس را با ذکر مثالی تعریف و بیان کنید چه نکاتی در تعریف، در نظر گرفته شده است.
- ۵- حجّت بر چه اساسی قابل تقسیم است و نتایج آن تقسیمات را ذکر کنید.
- ۶- قیاس استثنایی را با ذکر مثالی تعریف کنید.
- ۷- قیاس اقترانی چیست و اجزای آن کدام است؟
- ۸- اقسام قیاس اقترانی را با ذکر مثال بیان نمایید.
- ۹- قیاس اقترانی دارای چند شکل است؟ آنها را در ضمن مثال ذکر کنید.
- ۱۰- معتبرترین شکل قیاس اقترانی کدام است؟ چرا؟
- ۱۱- هر یک از اشکال قیاس اقترانی دارای چند حالت است؟
- ۱۲- این سخن «نتیجه تابع آخسّ مقدمتین است» به چه معناست؟ بیان کنید.

خودآزمایی

- ۱- وقتی ذهن از کلی به جزئی سیر می کند ...
الف) تمثیل است. ب) قیاس است.
ج) استقرای تام است. د) استقرای ناقص است.
- ۲- هرگاه در یک مدرسه تک تک افراد را آزمایش و سپس حکم کنند که همه افراد آن مدرسه مبتلا به ضعف بینایی هستند نتیجه به دست آمده براساس کدام حجت است؟
الف) استقرای ناقص. ب) استقرای تام. ج) تمثیل. د) قیاس.
- ۳- شکل اول قیاس وقتی است که ... باشد.
- الف) حدّ اوسط صغری، محمول و در کبری، موضوع. ب) حدّ اوسط هر دو مقدمه، محمول.
ج) حدّ اوسط هر دو مقدمه، موضوع. د) حدّ اوسط در صغری، موضوع و در کبری، محمول.
- ۴- حدّ اوسط کدام شکل، هم در صغری محمول است و هم در کبری؟
الف) چهارم. ب) سوم. ج) اول. د) دوم.
- ۵- اساسی ترین و معتبرترین شکل استدلال در منطق ارسطویی کدام است؟
الف) استقرای تام. ب) استقرای ناقص.

ج) تمثیل. د) قیاس.

۶- استنتاج جزئی از کلی چه نوع حجت منطقی است؟

الف) استقرای تام. ب) استقرای ناقص. ج) قیاس. د) تمثیل.

[شماره صفحه واقعی : ۱۲۴]

ص: ۲۱۱۴

۷- این استدلال: «حسن انسان است. هر انسانی فانی است. پس حسن فانی است» کدام یک از گزینه های زیر است؟

الف) قیاس استثنایی. ب) قیاس اقترانی حملی.

ج) قیاس اقترانی شرطی. د) استقرا.

۸- معتبرترین شکل قیاس اقترانی کدام شکل است؟

الف) اول. ب) دوم. ج) سوم. د) چهارم.

۹- در کدام شکل موضوع نتیجه، موضوع صغری و محمول نتیجه، محمول کبری است؟

الف) اول. ب) دوم. ج) سوم. د) چهارم.

۱۰- میوه فروشانی که یک هندوانه رسیده و شیرین را در معرض نمایش و دید مشتریان می گذارند و از این رهگذر مرغوب بودن هندوانه های دیگر را استنتاج می کنند در واقع استدلالی از نوع ... را به کار می گیرند.

الف) استقرای ناقص. ب) تمثیل.

ج) قیاس اقترانی. د) قیاس استثنایی.

۱۱- در استدلال قیاسی سیر تفکر ... .. است.

الف) از جزئی به کلی. ب) همواره از کلی به جزئی.

ج) از جزئی به جزئی. د) از کلی به جزئی و یا از کلی به کلی.

۱۲- کدام یک از حدود زیر در یک قیاس بعد از ایفای نقش خود در نتیجه حضور ندارند؟

الف) اصغر. ب) اکبر. ج) وسط. د) اصغر و وسط.

۱۳- قیاس: «این جسم مایع است. هر مایعی بخار می شود. پس این جسم بخار می شود» چگونه قیاسی است؟

الف) متصل. ب) اقترانی. ج) مرکب. د) استثنایی.

۱۴- «بعضی از درستکاران متهمند. هیچ درستکاری گناهکار نیست. پس بعضی از متهمان گناهکار نیستند» چه شکلی از اشکال اربعه است؟

الف) دوم. ب) چهارم. ج) اول. د) سوم.

۱۵- موقعیت حد اوسط در شکل سوم قیاس اقترانی چیست؟

الف) در صغری محمول و در کبری موضوع. ب) در صغری موضوع و در کبری محمول.

ج) در صغری و کبری موضوع. د) در صغری و کبری محمول.

۱۶- اندراج مصداقی در کدام شکل بسیار روشن و واضح است؟

الف) اول. ب) دوم. ج) سوم. د) چهارم.

۱۷- در یک قیاس، موضوع قضیه مطلوب که پس از معلوم شدن، نتیجه نام دارد چه نامیده می شود؟

الف) اصغر. ب) اکبر. ج) وسط. د) صغری.

۱۸- مقصود از «حدین» یا «طرفین» نتیجه چیست؟

الف) اصغر - وسط. ب) اصغر - اکبر.

ج) اکبر - وسط. د) صغری - وسط.

۱۹- این استدلال «علی باهوش است زیرا برادر او حسین باهوش است» به لحاظ صورت چه نوع استدلالی است؟

الف) تمثیل. ب) استقرای ناقص. ج) قیاس اقترانی. د) قیاس استثنایی.

[شماره صفحه واقعی: ۱۲۵]

ص: ۲۱۱۵

۲۰- در این بیت از چه نوع استدلالی استفاده شده است؟ «پای استدلالیان چوبین بود - پای چوبین سخت بی تمکین بود».

الف) قیاس استثنایی. ب) قیاس اقترانی. ج) استقرای تام. د) تمثیل.

برای تفکر بیشتر

۱- آیا دست یابی به نتیجه یقینی در استقرای ناقص ممکن است؟

۲- آیا می توان تمثیلی یافت که مفید نتیجه ای یقینی باشد؟

[شماره صفحه واقعی : ۱۲۶]

ص: ۲۱۱۶

اهداف کلی

اهداف کلی درس چهاردهم این است که دانش پژوه:

- ۱- با اشکال قیاس اقترانی و شرایط انتاج آن آشنا شود؛
- ۲- ضروب منتج اشکال چهارگانه را بشناسد؛
- ۳- شرایط عمومی و اختصاصی اشکال قیاس اقترانی را فرا بگیرد.

اهداف رفتاری

دانش پژوه محترم، انتظار می رود پس از فراگیری این درس بتواند:

- ۱- شرایط اختصاصی انتاج شکل اول را بیان کند؛
- ۲- شرایط اختصاصی انتاج شکل دوم را بیان کند؛
- ۳- شرایط اختصاصی انتاج شکل سوم را بنویسد؛
- ۴- شرایط اختصاصی انتاج شکل چهارم را توضیح دهد؛
- ۵- شرایط عمومی قیاس اقترانی را بیان کند؛
- ۶- قیاس اقترانی شرطی را با ذکر مثال تعریف کند

[شماره صفحه واقعی: ۱۲۷]

ص: ۲۱۱۷

اشاره

قیاس اقترانی در هر حالتی منتج نیست. انتاج هر یک از شکل های آن بستگی به شرایط و ضوابط منطقی خاصی دارد. این شرایط را به دو قسم می توان دسته بندی کرد: شرایط عمومی قیاس، شرایط اختصاصی هر یک از شکل ها. باید دانست فقدان هر یک از این ضوابط موجب «عقیم» و «ابتر» بودن قیاس می شود.

شرایط اختصاصی اشکال قیاس اقترانی

هر یک از شکل های قیاس اقترانی برای انتاج دارای ضوابط منطقی خاصی است که مجموع شرایط هر شکلی تنها به همان شکل اختصاص دارد. (۱)

شکل اول

روشن ترین شکل قیاس اقترانی، شکل نخست است که حد اوسط در صغری محمول و در کبری موضوع است، این شکل دارای دو شرط است:

۱- موجه بودن صغری؛ ۲. کلیت کبری.

بنابراین، در شکل اول از میان ضرب های شانزده گانه تنها چهار حالت منتج است و باقی ضرب ها عقیم و ابتر است:

یک. صغری و کبری هر دو موجه کلی باشد؛ مانند «هر انسانی حیوان است. هر حیوانی حساس است. پس هر انسانی حساس است». ساختار منطقی این ضرب عبارت است از: «هر الف ب است. هر ب ج است. پس هر الف ج است».

دو. صغری موجه کلی و کبری سالبه کلی باشد؛ مانند «هر انسانی متفکر است، هیچ متفکری گل نیست. پس هیچ انسانی گل نیست». ساختار منطقی این ضرب عبارت است از: «هر الف ب است. هیچ ب ج نیست. پس هیچ الف ج نیست».

سه. صغری موجه جزئی و کبری موجه کلی باشد؛ مانند «بیشتر ایرانیان مسلمانند. هر

[شماره صفحه واقعی: ۱۲۸]

ص: ۲۱۱۸

۱- از دیرباز در کتاب های منطقی برای سهولت یادگیری دانش پژوهان بیت معروفی را ذکر می کرده اند که همه شرایط انتاج اشکال چهار گانه را به صورت علامت رمز بیان کرده است: مُغْ كُبْ اَوَّلْ خَیْنِ كُبْ ثَانِیْ وَ مُغْ كَایْنِ سَوْمِ دَرْ چَهَارَمِ مَیْنِ كُغْ یَا خَیْنِ كَایْنِ شَرْطِ دَانِ عَلاَیْمِ رَمَزِیْ بَهْ اَیْنِ شَرْحِ اسْتِ: م: موجه بودن، غ: صغری، ك: کلیت، ب: کبری، خ: اختلاف مقدماتین در ایجاب و سلب، ین: مقدماتین، این: إحدى المقدماتین (یکی از دو مقدمه).

مسلمانی معاد باور است. پس بیشتر ایرانیان معاد باورند. «ساختار منطقی این ضرب عبارت است از: «برخی از الف ها ب اند. هر ب ج است. پس برخی از الف ها ج اند».

چهار. صغری موجه جزئی و کبری سالبه کلی باشد؛ مانند «برخی از کواکب ستاره اند. هیچ ستاره ای فاقد نور نیست. پس برخی از کواکب فاقد نور نیستند». ساختار منطقی این ضرب عبارت است از: «برخی از الف ها ب اند. هیچ ب ج نیست. پس برخی از الف ها ج نیستند».

از آن جا که از شکل اول، تمام قضایای محصوره را می توان استنتاج کرد. به این شکل از قیاس اقترانی، «شکل کامل» و «شکل فاضل» نیز می گویند.

شکل دوم

در این شکل از قیاس اقترانی حدّ اوسط در هر دو مقدمه، محمول واقع شده است. انتاج این شکل بر خلاف شکل اول بدیهی نیست و نیازمند اثبات است. ضروب منتج شکل دوم را باید با استفاده از شکل اول - که انتاج در آن بدیهی است - اثبات کرد. قیاس اقترانی شکل دوم دارای دو شرط است: ۱. اختلاف دو مقدمه در کیف (سلب و ایجاب)؛ ۲. کلیت کبری.

بنابراین، بر اساس ضوابط عمومی قیاس و شرایط اختصاصی مذکور از میان ضرب های شانزده گانه، حالت های منتج این شکل عبارت است از:

یک. صغری موجه کلی و کبری سالبه کلی باشد؛ مانند «هر کاتولیکی مسیحی است. هیچ مسلمانی مسیحی نیست. پس هیچ کاتولیکی مسلمان نیست». ساختار صوری این ضرب عبارت است از: «هر الف ب است. هیچ ج ب نیست. پس هیچ الف ج نیست».

دو. صغری موجه جزئی و کبری سالبه کلی باشد؛ مانند «بعضی از انسان ها عادلند. هیچ ظالمی عادل نیست. پس برخی از انسان ها ظالم نیستند». ساختار منطقی این ضرب عبارت است از: «برخی از الف ها ب اند. هیچ ج ب نیست. پس برخی از الف ها ج نیستند».

سه. صغری سالبه کلی و کبری موجه کلی باشد؛ مانند «هیچ انسانی خونخوار نیست. هر گرگی خونخوار است. پس هیچ انسانی گرگ نیست». ساختار صوری این ضرب عبارت است از: «هیچ الف ب نیست. هر ج ب است. پس هیچ الف ج نیست».

چهار. صغری سالبه جزئی و کبری موجه کلی باشد؛ مانند «برخی از حیوانات زیبا نیستند. هر آهوئی زیبا است. پس برخی از حیوانات آهو نیستند». ساختار منطقی این ضرب

[شماره صفحه واقعی : ۱۲۹]

ص: ۲۱۱۹

عبارت است از: «برخی از الف ها ب نیستند. هر ج ب است. پس برخی از الف ها ج نیستند».

شکل سوم

در قیاس اقترانی شکل سوم، حدّ اوسط در هر دو مقدمه، موضوع واقع شده است. در این شکل، دو شرط وجود دارد: ۱. موجه بودن صغری؛ ۲. کلیت یکی از مقدمه ها.

باید توجه داشت که در این شکل، نتیجه قیاس همواره جزئی است و انتاج در آن نیز مانند شکل دوم بدیهی نیست و نیازمند اثبات است. ضروب منتج این شکل را باید با استفاده از شکل اول اثبات کرد. براساس ضوابط عمومی قیاس و شرایط خاصّ شکل سوم از میان ضروب شانزده گانه، ضرب های منتج این شکل عبارتند از:

یک. صغری موجه کلی و کبری موجه کلی باشد؛ مانند «هر انسانی حیوان است. هر انسانی متفکر است. پس برخی از حیوانات متفکرند». ساختار منطقی این ضرب عبارت است از: «هر الف ب است. هر الف ج است. پس برخی از ب ها ج اند».

دو. صغری موجه کلی و کبری موجه جزئی باشد؛ مانند «هر گلی زیباست. برخی از گل ها سرخ اند. پس برخی زیباها سرخند». ساختار منطقی این ضرب عبارت است از: «هر الف ب است. برخی از الف ها ج اند. پس برخی از ب ها ج اند».

سه. صغری موجه کلی و کبری سالبه کلی باشد؛ مانند «هر انسانی حیوان است. هیچ انسانی اسب نیست. پس برخی حیوانات اسب نیستند». ساختار صوری این ضرب عبارت است از: «هر الف ب است. هیچ الفی ج نیست. پس برخی ب ها ج نیستند».

چهار: صغری موجه کلی و کبری سالبه جزئی باشد؛ مانند «هر دانشمندی انسان است. برخی از دانشمندان متعهد نیستند. پس برخی از انسان ها متعهد نیستند». صورت منطقی این ضرب عبارت است از: «هر الف ب است. برخی الف ها ج نیستند. پس برخی ب ها ج نیستند».

پنج. صغری موجه جزئی و کبری موجه کلی باشد؛ مانند «برخی از انسان ها شاعرند. هر انسانی حساس است. پس برخی از شاعران حساسند». ساختار صوری این ضرب عبارت است از: «برخی الف ها ب اند. هر الف ج است. پس برخی ب ها ج اند».

شش. صغری موجه جزئی و کبری سالبه کلی باشد؛ مانند «بعضی انسان ها تیزهوشند. هیچ انسانی ستاره نیست. پس بعضی تیزهوش ها ستاره نیستند». ساختار منطقی این ضرب

[شماره صفحه واقعی: ۱۳۰]

ص: ۲۱۲۰

عبارت است از: «برخی الف ها ب اند. هیچ الف ج نیست. پس برخی ب ها ج نیستند».

شکل چهارم

در شکل چهارم قیاس اقرانی، حدّ اوسط در صغری موضوع و در کبری محمول واقع شده است (درست بر خلاف جایگاهی که در شکل اول دارد). بعیدترین شکل به لحاظ وضوح و روشنی انتاج این شکل است. انتقال ذهنی از مقدمات به نتیجه بسیار دشوار و به طور کامل، با منطق تکوینی و فطری انسان مخالف است. به همین دلیل، برخی از منطقیون (۱) در آثار خود سخن از شکل چهارم به میان نیاورده اند.

برخی از کسانی که شکل چهارم را مورد بحث قرار داده اند، درباره شرایط اختصاصی انتاج آن گفته اند یا مقدمات اختلاف در کیفیت داشته و یکی از آنها کلی باشد و یا هر دو مقدمه، موجه و صغری کلی باشد.

بر این اساس ضرب های منتج شکل چهارم عبارت است از:

یک. هر دو مقدمه موجه کلی باشد؛ مانند «هر انسانی حیوان است. هر ناطقی انسان است. پس برخی حیوان ها ناطقند». ساختار صوری این ضرب عبارت است از: «هر الف ب است. هر ج الف است. پس برخی ب ها ج اند».

دو. صغری موجه کلی و کبری موجه جزئی باشد؛ مانند «هر انسانی متفکر است. برخی حیوان ها انسانند. پس برخی از متفکرها حیوانند». ساختار منطقی این ضرب عبارت است از: «هر الف ب است. برخی ج ها الف هستند. پس برخی ب ها ج اند».

سه. صغری موجه کلی و کبری سالبه کلی باشد؛ مانند «هر انسانی حیوان است. هیچ اسبی انسان نیست. پس برخی حیوانات اسب نیستند». ساختار صوری این ضرب عبارت است از: «هر الف ب است. هیچ ج الف نیست. پس برخی ب ها ج نیستند».

چهار. صغری سالبه کلی و کبری موجه کلی باشد؛ مانند «هیچ انسانی پرنده نیست. هر متفکری انسان است. پس هیچ پرنده ای متفکر نیست». ساختار منطقی این ضرب عبارت است از: «هیچ الف ب نیست. هر ج الف است. پس هیچ ب ج نیست».

پنج. صغری موجه جزئی و کبری سالبه کلی باشد؛ مانند «بعضی حیوان ها سیاهند. هیچ سنگی حیوان نیست. پس برخی سیاه ها سنگ نیستند». ساختار منطقی این ضرب عبارت است از: «برخی الف ها ب اند، هیچ ج الف نیست. پس برخی ب ها ج نیستند».

[شماره صفحه واقعی: ۱۳۱]

ص: ۲۱۲۱

منظور از شرایط عمومی قیاس اقترانی ضوابط منطقی است که در تمام ضرب های منتج شکل های چهارگانه یافت می شود. شرایط عمومی قیاس عبارت است از:

۱- کلیت یکی از دو مقدمه. یعنی هر دو مقدمه جزئی و شخصی نباشد؛ زیرا در این صورت انتاج قیاس همیشگی و دائمی نخواهد بود؛ مانند «بعضی از کبوتران سفیدند. بعضی از سفیدها برفند. پس بعضی از کبوتران برفند». در این مثال اگرچه هر یک از مقدمات به تنهایی صادقند ولی نتیجه کاذب است. علت این نادرستی، جزئی بودن صغری و کبری است.

۲- موجه بودن یکی از دو مقدمه. یعنی هر دو مقدمه سالبه نباشد؛ مانند «هیچ انسانی سنگ نیست. هیچ سنگی متفکر نیست. پس هیچ انسانی متفکر نیست». نتیجه این قیاس نادرست است؛ زیرا چه بسا یک شیء با دو چیز متباین باشد؛ در حالی که آن دو چیز خود با یکدیگر هیچ گونه تباینی نداشته باشند.

۳- اگر صغری سالبه باشد، کبری جزئی نباشد؛ زیرا در این صورت انتاج قیاس همیشگی و دائمی نخواهد بود؛ مانند «هیچ کلاغی انسان نیست. برخی از انسان ها سیاه اند. پس بعضی از کلاغ ها سیاه نیستند».

قیاس اقترانی شرطی

آنچه تاکنون درباره قیاس اقترانی بیان کردیم، مربوط به قیاس های اقترانی حملی بود؛ اما اگر یکی از مقدمات قیاس اقترانی و یا هر دو مقدمه آن قضیه شرطی (متصل یا منفصل) باشد، آن گاه «قیاس اقترانی شرطی» خوانده می شود. ساختار منطقی چنین قیاس هایی و بیان حالت های منتج آن بسیار متنوع و گاه مشکل آفرین است. کافی است به اعتبارهای زیر، قیاس اقترانی شرطی را ملاحظه کنیم. این قیاس از جهت نوع مقدمات دارای پنج صورت است:

۱- مرکب از دو مقدمه منفصل؛ ۲. مرکب از دو مقدمه متصل؛ ۳. مرکب از یک مقدمه متصل و یک مقدمه منفصل؛ ۴. مرکب از یک مقدمه حملی و یک مقدمه متصل؛ ۵. مرکب از

[شماره صفحه واقعی: ۱۳۲]

ص: ۲۱۲۲

یک مقدمه حملی و یک مقدمه منفصل.

از جهت این که حدّ اوسط نقش تمام جزء مقدمه و یا قسمتی از جزء مقدمه را ایفا می کند، دارای سه صورت است: یا حدّ اوسط، جزء تام در هر دو مقدمه است، یا جزء غیر تام در هر دو مقدمه است، یا جزء تام در یک مقدمه و جزء غیر تام در مقدمه دیگر است (مراد از جزء مقدمه، در حملی موضوع و محمول و در شرطی مقدم و تالی است. بنابراین، هر گاه موضوع یا محمول یا مقدم و یا تالی به طور کامل حدّ اوسط قرار گیرد، در این صورت حدّ اوسط تمام جزء مقدمه به حساب می آید). حاصل این دو تقسیم بندی پانزده قسم قیاس اقترانی شرطی است که با توجه به شکل های چهارگانه به شصت قسم بالغ می شود. حال همین اقسام با ملاحظه حالت های شانزده گانه هر شکل نهصد و شصت ضرب خواهد داشت!

صورت بندی همه این اقسام و ذکر شرایط منطقی آنها با ملاحظه جهت قضیه، نوع قضیه شرطی (اتفاقی، عنادی، لزومی، مانعه الجمع، مانعه الخلو، حقیقی، شخصی، مهمله و محصوره) و اعتباراتی دیگر، به اقسامی بیش از آنچه ذکر شد بالغ می شود و به مجالی بیش از این درس نیاز دارد.

[شماره صفحه واقعی : ۱۳۳]

ص: ۲۱۲۳

۱- شرایط قیاس اقترانی دو دسته است: الف) شرایط عمومی قیاس؛ ب) شرایط اختصاصی هر یک از اشکال اربعه.

۲- بهترین شکل قیاس اقترانی شکل اول است که انتاج در آن، منوط به دو شرط است: الف) «موجه بودن صغری»؛ ب) «کلی بودن کبری». بنابراین، شکل اول چهار ضرب منتج خواهد داشت.

۳- شکل دوم دارای دو شرط اختصاصی است: الف) «اختلاف دو مقدمه در کیف (سلب و ایجاب)»؛ ب) «کلی بودن کبری». بنابراین دو شرط، ضرب های منتج شکل دوم چهار ضرب خواهد بود.

۴- شرایط شکل سوم برای انتاج عبارت است از: «موجه بودن صغری» و «کلی بودن یکی از مقدمات».

۵- نتیجه قیاس در شکل سوم همواره جزئی است و انتاج آن نیز مانند شکل دوم بدیهی نیست، بلکه در اثبات خود نیازمند ارجاع به شکل اول است.

۶- برخی از کسانی که شکل چهارم را مورد بحث قرار داده اند، درباره شرایط اختصاصی انتاج آن گفته اند: یا مقدمات اختلاف در کیف داشته و یکی از آن ها کلی باشد و یا هر دو مقدمه، موجه و صغری کلی باشد.

۷- بر اساس این نظریه، شکل چهارم پنج ضرب منتج خواهد داشت.

۸- هر گاه یکی از مقدمات قیاس اقترانی یا هر دو مقدمه آن، قضیه شرطیه (متصل یا منفصل) باشد، «قیاس اقترانی شرطی» خوانده می شود.

۹- روند استنتاج:

الف) توجه به جایگاه حد اوسط در مقدمه ها و تشخیص شکل قیاس؛

ب) بررسی قیاس از جهت واجد بودن شرایط عمومی و اختصاصی انتاج در آن؛

ج) حذف حد اوسط و ساختن قضیه ای جدید با باقی مانده مقدمات، که به آن «نتیجه» گفته می شود.

۱۰- شرایط عمومی قیاس اقترانی عبارت است از: الف) کلیت یکی از دو مقدمه؛ ب) موجه بودن یکی از دو مقدمه؛ ج) در صورت سالبه بودن صغری، کبری جزئی نباشد.

[شماره صفحه واقعی : ۱۳۴]

ص: ۲۱۲۴

- ۱- شرایط اختصاصی شکل اول چیست؟ در ضمن مثالی بیان کنید.
- ۲- با توجه به شرایط اختصاصی، شکل اول در چند ضرب (حالت) منتج است؟
- ۳- شرایط شکل دوم و ضرب های منتج این شکل را بیان کنید.
- ۴- شرایط شکل سوم و ضرب های منتج این شکل را بیان کنید.
- ۵- شرایط شکل چهارم و ضرب های منتج این شکل را بیان کنید.
- ۶- قیاس اقترانی شرطی را تعریف کنید.
- ۷- قیاس اقترانی شرطی از جهت نوع مقدمات، چند صورت دارد؟
- ۸- صورت های قیاس اقترانی شرطی را از جهت حد اوسط بیان کنید.
- ۹- ضوابط عمومی قیاس اقترانی چیست؟

خودآزمایی

- ۱- برای این که شکل اول قیاس منتج باشد کدام شرط لازم است؟
الف) کبری کلی باشد. ب) کبری جزئی باشد. ج) صغری جزئی باشد. د) کبری سالبه باشد.
- ۲- عبارت «در شکل اول قیاس با ... صغری، حکمی که در کبری درباره وسط می شود به اصغر سرایت نمی کند» با کدام گزینه کامل می شود؟
الف) جزئی بودن. ب) سالبه بودن. ج) کلیه بودن. د) موجبه بودن.
- ۳- در شکل اول، شرط این که اصغر از مصادیق وسط باشد چیست؟
الف) صغری سالبه باشد. ب) کبری جزئی باشد. ج) کبری کلیه باشد. د) صغری موجبه باشد.
- ۴- شرط انتاج شکل دوم قیاس عبارت است از ...
الف) سالبه بودن کبری و جزئی بودن صغری. ب) موجبه بودن هر دو مقدمه و کلی بودن یکی از آنها.
ج) موجبه بودن صغری و کلی بودن حد اوسط. د) اختلاف دو مقدمه در ایجاب و سلب و کلی بودن کبری.
- ۵- کدام یک، از شرایط انتاج شکل سوم است؟
الف) موجبه بودن کبری. ب) موجبه بودن صغری. ج) کلی بودن کبری. د) کلی بودن صغری.
- ۶- شکل اول و شکل سوم، در کدام یک از شرایط انتاج مشترکند؟
الف) کلیه بودن صغری. ب) موجبه بودن صغری. ج) سالبه بودن صغری. د) جزئی بودن صغری.
- ۷- نتیجه بعضی فلزات جیوه اند. هیچ جیوه ای چکش خوار نیست» کدام است؟
الف) بعضی چکش خوارها جیوه نیستند. ب) بعضی چکش خوارها فلزند.

ج) بعضی فلزات چکش خوارند. د) بعضی فلزات چکش خوار نیستند.

۸- قیاس «هر الفی ب است، هر الفی ج است» شکل چندم و نتیجه آن کدام است؟

الف) دوم - بعض ب ج است. ب) دوم - هر ب ج است.

ج) سوم - بعض ب ج است. د) سوم - هر ب ج است.

[شماره صفحه واقعی : ۱۳۵]

ص: ۲۱۲۵

- ۹- قیاس «الف از ب است و ب متعلق به ج است» کدام شکل و نتیجه آن کدام است؟
 الف) اول - عقیم. ب) اول - موجه جزئی. ج) سوم - عقیم. د) سوم - موجه جزئی.
- ۱۰- کدام یک درباره این قیاس «برخی مردم متکبرند. هر متکبری احمق است» صحیح است؟
 الف) شکل اول - منتج. ب) شکل اول - عقیم. ج) شکل دوم - منتج. د) شکل دوم - عقیم.
- ۱۱- صورت استدلال «هر ج د است. هر ج ذ است» شکل چندم و نتیجه آن کدام است؟
 الف) دوم - هر د ذ است. ب) دوم - بعضی د ذ است. ج) سوم - بعضی د ذ است. د) سوم - هر د ذ است.
- ۱۲- «حسین پزشک نیست. هر پزشکی انسان است. پس حسین انسان نیست». این قیاس منتج نیست؛ زیرا ...
 الف) کبری جزئی است. ب) کبری موجه است. ج) صغری سالبه نیست. د) صغری موجه نیست.
- ۱۳- این قیاس: «هر خفاشی پستاندار است. بعضی پستانداران علف خوار نیستند» عقیم است؛ چون ...
 الف) صغری کلیه است. ب) کبری موجه نیست. ج) صغری موجه است. د) کبری کلیه نیست.
- ۱۴- به دلیل فقدان کدام شرط قیاس، «هیچ کبوتری خزنده نیست. هر خزنده ای خون سرد است» منتج نیست؟
 الف) جزئی بودن کبری. ب) جزئی بودن صغری. ج) موجه بودن صغری. د) سالبه بودن صغری.
- ۱۵- اگر در شکل سوم قیاس، هر دو مقدمه کلی باشند، نتیجه آن کدام است؟
 الف) جزئی. ب) سالبه. ج) کلی. د) موجه.
- ۱۶- عیب استدلال «هیچ گربه ای پرنده نیست. هر پرنده ای مهره دار است. پس هیچ گربه ای مهره دار نیست» از کدام ناحیه است؟
 الف) سالبه بودن صغری. ب) عدم تکرار حدّ اوسط.
 ج) نبودن معنای واحد در حدّ وسط. د) کلی بودن صغری.
- ۱۷- چرا قیاس «آب از اکسیژن و هیدروژن است. اکسیژن و هیدروژن قابل احتراقند» منتج نیست؛ زیرا ...
 الف) صغری کلی است. ب) حدّ وسط تکرار نشده است. ج) صغری جزئی است. د) کبری جزئی است.
- ۱۸- نتیجه کدام یک از اشکال، دو سالبه کلیه و دو سالبه جزئی است؟
 الف) شکل اول. ب) شکل دوم. ج) شکل سوم. د) شکل چهارم.
- ۱۹- نتیجه کدام قیاس، موجه جزئی است؟
 الف) بعضی حیوانات سیاهند. هیچ حیوانی جماد نیست. ب) هر حیوانی حساس است. هیچ جمادی حساس نیست.
 ج) هر فلزی معدنی است. هر معدنی جسم است. د) هر انسانی جسم است. هر انسانی ناطق است.
- ۲۰- کدام قیاس منتج است؟
 الف) بعضی شکل ها مربعند. بعضی شکل ها دایره اند. ب) هر جیوه ای فلز است. هر آهنی فلز است.
 ج) هر جیوه ای فلز است. هر نقره ای فلز است. د) هیچ دیوانه ای کنجکاو نیست. هر طالب علمی کنجکاو است.

- ۱- کدام یک از اشکال قیاس اقترانی بدیهی الانتاج است؟ چرا؟
- ۲- انتاج ضرب های منتج در شکل های غیر بدیهی الانتاج چگونه قابل اثبات است؟
- ۳- اقسام قیاس اقترانی شرطی را به صورت نمودار رسم کنید.
- ۴- از خطاهای رایج در شرایط عمومی قیاس چه می دانید؟

[شماره صفحه واقعی : ۱۳۶]

ص: ۲۱۲۶

اهداف کلی

اهداف کلی درس پانزدهم این است که دانش پژوه:

- ۱- با قیاس استثنایی و شرایط آن آشنا شود؛
- ۲- اقسام قیاس استثنایی را بشناسد؛
- ۳- چگونگی استنتاج در قیاس استثنایی اتصالی و انفصالی را فرا بگیرد.

اهداف رفتاری

دانش پژوه محترم، انتظار می رود پس از فراگیری این درس بتواند:

- ۱- قیاس استثنایی را تعریف کنید؛
- ۲- قیاس استثنایی اتصالی را با ذکر مثال تعریف کنید؛
- ۳- قیاس استثنایی اتصالی مرخم را بیان کنید؛
- ۴- چگونگی استنتاج در قیاس استثنایی اتصالی را توضیح دهید؛
- ۵- شرایط اختصاصی قیاس استثنایی اتصالی را بیان کنید؛
- ۶- در قیاس استثنایی انفصالی چند شکل محتمل است؟
- ۷- روش استنتاج در قیاس استثنایی انفصالی چگونه است؟

[شماره صفحه واقعی: ۱۳۷]

ص: ۲۱۲۷

قیاس استثنایی قیاسی است که در آن نتیجه و یا نقیض آن به طور کامل در یک مقدمه حضور دارد؛ مانند «اگر خورشید طلوع کند ستارگان در آسمان ناپدید می شوند. لیکن آفتاب طلوع کرده است. بنابراین، ستارگان در آسمان ناپدید شده اند». مثال دیگر: «اگر این شخص عادل باشد ظلم نمی کند. لیکن وی ظلم می کند. پس این شخص عادل نیست».

در مثال نخست، خود نتیجه و در مثال دوم، نقیض نتیجه در مقدمه اول استدلال ذکر شده است.

شرایط عمومی قیاس استثنایی

قیاس استثنایی از حیث انتاج دارای چند شرط اساسی است:

۱- کلی بودن یکی از دو مقدمه؛

۲- مقدمه شرطی به نحو اتفاقی نباشد؛

۳- موجه بودن مقدمه شرطی.

اقسام قیاس استثنایی

قیاس استثنایی به لحاظ ساختار صوری دارای دو مقدمه است: یکی از دو مقدمه، لزوماً قضیه شرطی و مقدمه دیگر (قضیه استثنایی)، یا قضیه حملی است مانند: «اگر انسان پرواز کند هر آینه پرنده است. لیکن انسان پرنده نیست پس انسان پرواز نمی کند» و یا قضیه شرطی است، مانند: «هر گاه چنین باشد که اگر خورشید طلوع کند روز است هر آینه اگر شب باشد خورشید طلوع نکرده است». لیکن اگر خورشید طلوع کند روز است. پس اگر شب باشد خورشید طلوع نکرده است. از آن جا که در این قیاس، نتیجه یا نقیض آن در یکی از مقدمات وجود دارد باید همواره یکی از مقدمات آن، قضیه شرطی - که دست کم از دو قضیه فراهم آمده است - باشد، تا بتواند یکی از آن دو، عین یا نقیض نتیجه باشد.

در قیاس استثنایی، قضیه استثنایی حکم حدّ اوسط را دارد.

قیاس استثنایی با توجه به اتصالی یا انفصالی بودن قضیه شرطی موجود در آن، به قیاس

[شماره صفحه واقعی : ۱۳۸]

ص: ۲۱۲۸

استثنای اتصالی و انفصالی تقسیم می شود:

استثنای اتصالی، مانند «اگر آفریدگار عالم یکتا نباشد، جهان منظم نخواهد بود. لیکن جهان منظم است. پس آفریدگار عالم یکتاست».

استثنای انفصالی، مانند «یا شریک خداوند موجود است و یا خداوند یکتاست. لیکن شریک باری موجود نیست. پس خداوند یکتاست».

استنتاج در قیاس استثنایی اتصالی

در این نوع قیاس، قضیه استثنایی دارای چهار حالت است، که به همین اعتبار قیاس استثنایی اتصالی دارای چهار صورت خواهد بود که دو حالت آن منتج و دو صورت آن عقیم است.

صورت اول. قضیه استثنایی عین مقدم شرطی باشد (وضع مقدم). در این صورت نتیجه عین تالی خواهد بود؛ مانند «اگر آفتاب برآید هوا روشن می شود. لیکن آفتاب برآمده است. پس هوا روشن شده است». ساختار صوری آن چنین است: «اگر الف ب باشد، آن گاه ج د است. لیکن الف ب است. پس ج د است».

صورت دوم. قضیه استثنایی نقیض مقدم شرطی باشد (رفع مقدم)؛ مانند «اگر بخاری روشن شود اتاق گرم می شود. لیکن بخاری روشن نشده است». از آن جا که در این شکل نمی توان همواره نتیجه صادق استنتاج کرد. بنابراین، از نظر منطقی غیر معتبر و عقیم است.

صورت سوم. قضیه استثنایی عین تالی قضیه شرطی باشد (وضع تالی)؛ مانند «اگر باران بیارد هوا لطیف می شود. لیکن هوا لطیف است». این شکل از نظر منطقی عقیم است؛ زیرا استنتاج آن همواره صادق نخواهد بود.

صورت چهارم. قضیه استثنایی نقیض تالی قضیه شرطی باشد (رفع تالی) در این صورت نتیجه نقیض مقدم خواهد بود؛ مانند «اگر در جامعه ای فرهنگ توسعه یابد، اندیشه مردم بارور می شود. لیکن اندیشه مردم بارور نشده است. پس در جامعه فرهنگ توسعه نیافته است». ساختار صوری این شکل عبارت است از: «اگر الف ب باشد آن گاه ج د است. لیکن ج د نیست. پس الف ب نیست». این شکل به لحاظ منطقی همواره منتج و معتبر است.

[شماره صفحه واقعی : ۱۳۹]

ص: ۲۱۲۹

با توجه به شکل های منتج در قیاس استثنایی اتصالی می توان گفت در این نوع قیاس های استثنایی علاوه بر شرایط عمومی، که برای قیاس استثنایی ذکر شد، رعایت شرط دیگری نیز ضروری است و آن این که، مقدمه استثنایی، یا باید عین مقدم شرطی متصل و یا باید نقیض تالی شرطی متصل باشد. بنابراین، قیاس استثنایی اتصالی مرکب از یک مقدمه شرطی متصل و یک قضیه استثنایی که عین تالی قضیه شرطی است لزوماً منتج نیست؛ مثلاً در قیاس زیر اگر چه مقدمات آن صادق است، ولی نتیجه آن کاذب است: «اگر حافظ تهرانی باشد، آن گاه ایرانی است. لیکن حافظ ایرانی است. پس حافظ تهرانی است».

هم چنین قیاس استثنایی مرکب از یک قضیه شرطی اتصالی و یک حملی، که نقیض مقدم است، لزوماً منتج نیست؛ مانند «اگر این ظرف قوری باشد دارای دسته است. لیکن این ظرف قوری نیست». از این دو مقدمه نمی توان لزوماً نتیجه گرفت: «پس این ظرف دارای دسته نیست».

قیاس استثنایی اتصالی مرخم

گاهی مقدمه حملی در قیاس استثنایی اتصالی حذف می شود. به چنین قیاسی، «قیاس استثنایی مرخم» یا «مضمّر» گفته می شود. حذف مقدمه استثنایی معمولاً به یکی از دو دلیل زیر انجام می شود:

یک. وضوح و روشنی بسیار مقدمه استثنایی. مثلاً در مقابل کسی که معتقد است: «دین برای تنظیم مناسبات اقتصادی و اجتماعی جامعه برنامه ای ندارد»، گفته شود: «اگر چنین بود پیامبر اکرم صلی الله علیه وآله وسلم حکومت اسلامی تشکیل نمی داد».

دو. معلوم نشدن کذب مقدمه استثنایی. مثلاً برای اثبات عدالت شخصی چنین گفته می شود: «اگر این شخص منصف باشد عدالت را رعایت خواهد کرد». و دیگر مقدمه استثنایی که «این شخص منصف است» ذکر نمی شود؛ چون همه می دانند که آن شخص منصف نیست.

[شماره صفحه واقعی : ۱۴۰]

اگر قضیه شرطی در قیاس استثنایی، انفصالی باشد، قیاس، استثنایی انفصالی خوانده می شود. قیاس استثنایی انفصالی نیز به اعتبار مقدمه استثنایی آن چهار صورت محتمل دارد:

صورت اول. قضیه استثنایی عین مقدم باشد (وضع مقدم)؛ مانند «یا الف ب است یا ج د است. لیکن الف ب است».

صورت دوم. قضیه استثنایی عین تالی باشد (وضع تالی)؛ مانند «یا الف ب است یا ج د است. لیکن ج د است».

صورت سوم. قضیه استثنایی نقیض مقدم باشد (رفع مقدم)؛ مانند «یا الف ب است یا ج د است. لیکن الف ب نیست».

صورت چهارم. قضیه استثنایی نقیض تالی باشد (رفع تالی)؛ مانند «یا الف ب است یا ج د است. لیکن ج د نیست».

استنتاج در قیاس استثنایی انفصالی

این نوع قیاس از نظر منتج یا عقیم بودن مانند قیاس استثنایی اتصالی نیست؛ بلکه استنتاج در هر یک از اقسام آن، دارای ضوابط و قوانین خاصی است:

قیاس استثنایی انفصالی حقیقی

در این قسم از قیاس استثنایی انفصالی چهار روش برای استنتاج وجود دارد:

یک. اثبات مقدم برای استنتاج رفع تالی؛ مانند «یا عدد زوج است یا عدد فرد است. لیکن این عدد زوج است. پس این عدد فرد نیست».

دو. اثبات تالی برای استنتاج رفع مقدم؛ مانند «یا عدد زوج است یا عدد فرد است. لیکن این عدد فرد است. پس این عدد زوج نیست».

سه. رفع مقدم برای استنتاج اثبات (وضع) تالی؛ مانند «یا عدد زوج است یا عدد فرد است. لیکن این عدد زوج نیست. پس این عدد فرد است».

چهار. رفع تالی برای استنتاج اثبات (وضع) مقدم؛ مانند «یا عدد زوج است یا عدد فرد است. لیکن این عدد فرد نیست. پس این عدد زوج است».

[شماره صفحه واقعی: ۱۴۱]

ص: ۲۱۳۱

در قیاس استثنایی که یکی از مقدمه های آن قضیه شرطی انفصالی مانعه الجمع است تنها دو راه برای استنتاج وجود دارد:

یک. وضع مقدم برای استنتاج رفع تالی؛ مانند «یا قلم سبز است یا قلم سیاه است. لیکن این قلم سبز است. پس این قلم سیاه نیست».

دو. وضع تالی برای استنتاج رفع مقدم؛ مانند «یا دیوار سفید است یا دیوار سیاه است. لیکن این دیوار سیاه است. پس این دیوار سفید نیست».

قیاس استثنایی انفصالی مانعه الخلو

در قیاس استثنایی انفصالی که یکی از مقدمه های آن شرطی انفصالی مانعه الخلو است، تنها دو راه برای استنتاج وجود دارد:

یک. رفع مقدم برای استنتاج وضع تالی؛ مانند «یا مکافات عمل در دنیا است و یا مکافات عمل در آخرت است. لیکن مکافات این عمل در دنیا نیست. پس مکافات این عمل در آخرت است».

دو. رفع تالی برای استنتاج وضع مقدم؛ مانند «یا برای ایجاد شب و روز زمین حرکت می کند یا برای ایجاد شب و روز خورشید حرکت می کند. لیکن خورشید حرکت نمی کند. پس زمین حرکت می کند».

[شماره صفحه واقعی : ۱۴۲]

۱- قیاس استثنایی قیاسی است که نتیجه یا نقیض آن در یک مقدمه حضور دارد.

۲- انتاج قیاس استثنایی، منوط به سه شرط است: الف) کلی بودن یکی از دو مقدمه؛ ب) مقدمه شرطی اتفاقی نباشد؛ ج) مقدمه شرطی موجه باشد.

۳- قیاس استثنایی بر اساس اتصالی یا انفصالی بودن قضیه شرطی موجود در آن، به قیاس استثنایی اتصالی و انفصالی تقسیم می شود.

۴- قیاس استثنایی بر اساس قضیه استثنایی موجود در آن چهار حالت خواهد داشت که در صورت «وضع مقدم»، «عین تالی» و در حالت «رفع تالی»، «نقیض مقدم» قابل استنتاج است؛ اما در دو صورت «رفع مقدم» و «وضع تالی» قیاس نتیجه بخش نیست.

۵- شرط انتاج در قیاس استثنایی اتصالی این است که، «مقدمه استثنایی» آن باید یا «عین مقدم شرطی متصل» و یا «نقیض تالی شرطی متصل» باشد.

۶- گاه در قیاس استثنایی اتصالی مقدمه استثنایی به جهت «وضوح بسیار» و یا «معلوم نبودن کذب آن» حذف می شود. نام این قیاس «استثنایی اتصالی مرخم» است.

۷- قیاس استثنایی انفصالی نیز به اعتبار مقدمه استثنایی خود چهار حالت دارد: وضع مقدم، رفع مقدم، وضع تالی و رفع تالی. بر این اساس، اگر مقدمه شرطی، انفصالی حقیقی باشد وضع هر یک از مقدم و تالی رفع دیگری و رفع هر یک وضع دیگری را نتیجه خواهد داد؛ اما اگر قضیه شرطی، انفصالی مانعه الجمع باشد تنها در دو صورت «وضع مقدم» و «وضع تالی» قیاس، به ترتیب، منتج «رفع تالی» و «رفع مقدم» خواهد بود و اگر قضیه شرطی انفصالی مانعه الخلو باشد تنها، می توان از «رفع مقدم»، «وضع تالی» و از «رفع تالی»، «وضع مقدم» را نتیجه گرفت.

[شماره صفحه واقعی: ۱۴۳]

- ۱- قیاس استثنایی را با ذکر مثالی تعریف کنید.
- ۲- شرایط عمومی در قیاس استثنایی را بیان نمایید.
- ۳- قیاس استثنایی اتصالی را تعریف کرده، برای آن مثالی ذکر کنید.
- ۴- صورت های نتیجه بخش در قیاس استثنایی اتصالی کدامند؟ آنها را با مثال بیان نمایید.
- ۵- قیاس استثنایی اتصالی برای انتاج، منوط به چه شرایطی است؟
- ۶- قیاس استثنایی مرتّم را تعریف کنید و بیان نمایید که حذف در آن، به چه دلیلی صورت می گیرد؟
- ۷- قیاس استثنایی انفصالی چگونه قیاسی است و چند شکل محتمل دارد؟
- ۸- اقسام قیاس استثنایی انفصالی را با ذکر مثال بیان کنید.
- ۹- روش استنتاج در هر یک از اقسام قیاس استثنایی انفصالی چگونه است؟

خودآزمایی

- ۱- «قیاس استثنایی قیاسی است که در آن نتیجه یا ... .. آن به طور کامل در یک مقدمه حضور داشته باشد». با توجه به جای خالی، عبارت کدام گزینه صحیح است؟
  - الف) نتیجه. ب) مشابه. ج) نقیض. د) مقدمه.
- ۲- قضیه استثنایی در قیاس استثنایی همواره ... است؟
  - الف) قضیه کلی. ب) قضیه شرطی.
  - ج) قضیه حملی. د) قضیه حملی یا شرطی.
- ۳- در این قیاس: «اگر خورشید طلوع کند ستارگان در آسمان ناپدید می شوند، لیکن آفتاب طلوع کرده است» نتیجه، کدام گزینه است؟
  - الف) پس ستارگان در آسمان ناپدید شده اند. ب) پس ستارگان در آسمان ناپدید نشده اند.
  - ج) پس خورشید طلوع کرده است. د) پس خورشید طلوع کننده است.
- ۴- «اگر این شخص عادل باشد ظلم نمی کند، لیکن وی ظلم می کند» نتیجه این قیاس کدام است؟
  - الف) این شخص ظالم نیست. ب) این شخص ظالم است.
  - ج) این شخص عادل نیست. د) این شخص عادل است.
- ۵- این قیاس: «اگر آفریدگار عالم یکتا نباشد جهان منظم نخواهد بود، لیکن جهان منظم است. پس آفریدگار عالم یکتاست» چه نوع قیاسی است؟
  - الف) اقترانی حملی. ب) اقترانی شرطی.
  - ج) استثنایی انفصالی. د) استثنایی اتصالی.
- ۶- در این قیاس «اگر الف ب باشد آن گاه ج د است، لیکن الف ب است» نتیجه، کدام است؟

الف) الف ج است. ب) الف د است.

ج) ج د است. د) ج د نیست.

[شماره صفحه واقعی : ۱۴۴]

ص: ۲۱۳۴

. با توجه به قیاس استثنایی اتصالی در صورت وضع مقدم، نتیجه کدام خواهد بود؟

الف) عین مقدم. ب) عین تالی. ج) نقیض مقدم. د) نقیض تالی.

۸- در این قیاس «اگر بخاری روشن شود اتاق گرم می شود، لیکن بخاری روشن نشده است» نتیجه کدام است؟

الف) عین تالی است. ب) رفع تالی است. ج) عقیم است. د) نقیض مقدم است.

۹- «اگر الف ب باشد آن گاه ج د است، لیکن ج د نیست» نتیجه کدام است؟

الف) الف ب است. ب) الف ب نیست. ج) ج د است. د) الف د نیست.

۱۰- گاهی مقدمه حملی در قیاس استثنایی اتصالی حذف می شود، چنین قیاسی چه نامیده می شود؟

الف) قیاس استثنایی سالبه. ب) قیاس استثنایی مرتخم.

ج) قیاس استثنایی حذفی. د) قیاس استثنایی حملی.

۱۱- اگر مقدم و تالی در قیاس استثنایی انفصالی نه قابل جمع و نه قابل رفع باشند، چه نامیده می شود؟

الف) انفصالی حقیقه. ب) انفصالی مانع الجمع.

ج) انفصالی مانع الخلو. د) انفصالی شرطی.

۱۲- این قیاس: «یا عدد زوج است یا عدد فرد است، لیکن این عدد زوج است. پس فرد نیست» کدام یک از گزینه هاست؟

الف) استثنایی انفصالی حقیقی. ب) استثنایی انفصالی مانع الجمع.

ج) استثنایی انفصالی مانع الخلو. د) استثنایی اتصالی مرتخم.

۱۳- قیاس «یا قلم سبز است یا قلم سیاه است، لیکن این قلم سبز است. پس سیاه نیست» کدام است؟

الف) اقترانی حملی. ب) استثنایی انفصالی مانع الجمع.

ج) استثنایی انفصالی حقیقی. د) استثنایی اتصالی.

۱۴- نتیجه قیاس «یا برای ایجاد شب و روز زمین حرکت می کند یا برای ایجاد شب و روز خورشید حرکت می کند، لیکن خورشید حرکت نمی کند» کدام است؟

الف) پس زمین حرکت نمی کند. ب) پس زمین حرکت می کند.

ج) شب و روز با حرکت زمین ایجاد می شوند. د) شب و روز با حرکت زمین ایجاد نمی شوند.

۱۵- «یا در این تصادف اتوبوس مقصر است یا در این تصادف کامیون مقصر است، لیکن کامیون مقصر بوده است» نوع و نتیجه این قیاس کدام است؟

الف) استثنایی انفصالی مانع الجمع - منتج. ب) استثنایی انفصالی حقیقی - عقیم.

ج) استثنایی انفصالی مانع الخلو - منتج. د) استثنایی انفصالی مانع الخلو - عقیم.

۱۶- «اگر کسی در خانه بود در را باز می کرد، لیکن کسی در را باز نکرد» نوع و نتیجه این قیاس، کدام گزینه است؟

الف) اقترانی شرطی - منتج. ب) اقترانی شرطی - عقیم.

ج) استثنایی - منتج. د) استثنایی - عقیم.

۱۷- اگر چند خدا وجود داشت جهان نابود می شد. لیکن جهان نابود نشد «نوع و نتیجه این قیاس کدام است؟

الف) استثنایی اتصالی - منتج. ب) استثنایی اتصالی - عقیم.

ج) استثنایی انفصالی - منتج. د) استثنایی انفصالی - عقیم.

[شماره صفحه واقعی : ۱۴۵]

ص: ۲۱۳۵

۱۸- «این شیء یا سیاه است یا این شیء آبی است، لیکن این شیء آبی نیست» نوع و نتیجه این قیاس کدام است؟

الف) استثنای اتصالی - منتج. ب) استثنای اتصالی - عقیم.

ج) استثنای انفصالی - منتج. د) استثنای انفصالی - عقیم.

۱۹- در این آیه «لو كان فيهما آلهة الا الله لفسدتا» به چه روشی می توان استنتاج کرد؟

الف) وضع مقدم. ب) وضع تالی. ج) رفع مقدم. د) رفع تالی.

۲۰- «کلمه یا معرب است یا مبنی، لیکن معرب است بنا بر این مبنی نیست» چه نوع استدلالی است؟

الف) استثنای اتصالی. ب) استثنای انفصالی مانع الجمع.

ج) استثنای انفصالی مانع الخلو. د) استثنای انفصالی حقیقی.

برای تفکر بیشتر

۱- آیا در قرآن کریم می توان قیاسی استثنایی یافت؟ نوع آن را مشخص کنید.

۲- در قیاس استثنایی منفصل مانع الجمع که از مؤلفه های متعدد تألیف شده است (مانند این کلمه یا اسم است یا فعل است یا حرف، لیکن فعل نیست) از طریق وضع یک مؤلفه چه نتیجه ای به دست می آید؟

۳- آیا می توان قضیه شرطی انفصالی را به اتصالی و نیز یک قضیه شرطی اتصالی را به انفصالی تبدیل کرد؟ چگونه؟

۴- با توجه به این که در قیاس استثنایی خود نتیجه و یا نقیض آن در یکی از مقدمات وجود دارد، آیا در چنین استدلالی معلوم جدیدی به دست می آید؟ چرا؟

[شماره صفحه واقعی : ۱۴۶]

ص: ۲۱۳۶

اهداف کلی

اهداف کلی درس شانزدهم این است که دانش پژوه:

۱- جایگاه صناعات خمس را در منطق بشناسد؛

۲- با مواد و مقدمات استدلال آشنا شود.

اهداف رفتاری

دانش پژوه محترم، انتظار می رود پس از فراگیری این درس بتواند:

۱- ضرورت صناعات خمس را توضیح دهید؛

۲- قضایای یقینی و انواع آن را تعریف کنید؛

۳- مضمونات را با ذکر مثال بیان کنید؛

۴- دو معنا برای مشهورات ذکر کنید. منظور از مشهورات در صناعات کدام است؟

۵- وهمیات را با ذکر مثال بیان کنید؛

۶- مسلمات را تعریف و برای اقسام آن مثالی ذکر کنید؛

۷- مقبولات را با ذکر مثال تعریف کنید؛

۸- مشبهات را بیان کنید و علت رواج آنها را در اندیشه ها توضیح دهید؛

۹- مخیلات را با ذکر مثال تعریف کنید.

[شماره صفحه واقعی : ۱۴۷]

ص: ۲۱۳۷

دانستیم که برای کشف مجهول از طریق فکر، دست کم دو شرط اساسی وجود دارد: ۱. انتخاب معلومات مناسب و صحیح؛ ۲. تنظیم و صورت بندی درست آنها.

فقدان هر یک از این دو شرط، مانع رسیدن به حقیقت خواهد بود. اگر ذهن در جریان تفکر دچار خطا شود، منشأ آن دست کم نبود یکی از دو شرط مذکور است. بنا بر این، اگر منطق معیار سنجش خطای اندیشه است، باید قواعد عام اندیشه را در هر دو نوع خطا بیان کند. با این وصف، درستی یک استدلال بر دو رکن استوار است: ماده و صورت.

در بخش گذشته، کم و بیش با ساختار صوری استدلال، اقسام آن و اعتبار منطقی هر قسم آشنا شدیم و اینک در مقام بررسی مواد استدلال هستیم. (۱) بنابراین، موضوع صناعات خمس، بررسی استدلال به جهت مواد آن است و مراد از ماده استدلال، نوع قضایی است که نتیجه استدلال بر آنها مبتنی است.

مبادی و مقدمات استدلال

مواد به کار رفته در استدلال بر اساس استقرا هشت قسم است: یقینیات، مظنونات، مشهورات، وهمیات، مسلمات، مقبولات، مشبهات و مخیلات.

شایان توجه است که مواد به کار رفته در استدلال از دو حال خارج نیست: یا نیاز به اثبات دارد و یا نیازی به آن ندارد. حال اگر ماده ای در هر یک از هشت دسته فوق محتاج اثبات و بیان نباشد، «مبدأ» و اگر نیازمند استدلال باشد، فقط «ماده» نامیده می شود. روشن است که تمام دانش های بشری ناگزیر باید به مبادی منتهی شود؛ زیرا در غیر این صورت، دستیابی به

[شماره صفحه واقعی : ۱۴۸]

ص: ۲۱۳۸

۱- مباحث منطقی به اعتباری به دو بخش منطق صورت و منطق ماده تقسیم می شود. در منطق کلاسیک (منطق ارسطویی) این بخش هم در قلمرو تعریف و هم در عرصه استدلال طرح شده است. مباحث مقولات عشر (قاطیغوریاس) به مواد تعریف، و مباحث صناعات خمس به مواد استدلال می پردازد. از آن جا که دانش فلسفه به نحوه هستی اشیاء می پردازد و بحث از جوهر و عرض و نیز اقسام آن در حقیقت به طور هستی این دو مربوط می شود، غالب منطق دانان متأخر و نیز فلاسفه ترجیح می دهند مطلب مقولات عشر در مباحث و کتاب های فلسفی تنقیح و تبیین شود.

۱. یقینیات

اشاره

یقین نزد منطقیون در دو معنا به کار می رود:

الف) تصدیقِ جازم، اعم از این که مطابق واقع باشد یا نباشد، بر اساس تحقیق باشد یا تقلید باشد یا نباشد (یقین به معنای اعم)؛

ب) تصدیقِ جازم مطابق واقع که بر اساس تحقیق باشد (یقین به معنای اخص).

تصدیقاتِ یقینی خود به اعتباری بر دو قسمند: ضروری و نظری.

تصدیقِ یقینی بدیهی (ضروری)، تصدیقی است که بدون هر گونه تلاش فکری به دست آمده و تصدیقِ یقینی نظری، تصدیقی است که از راه فکر و با استفاده از تصدیقاتِ بدیهی حاصل آمده است. تصدیقاتِ یقینی ضروری در منطق «اصول یقینیات» خوانده می شوند و مبنای همه دانش های یقینی بشوند.

اصول یقینیات بر اساس استقرا شش قسمند:

الف) اولیات

قضایایی که در آنها صرفِ تصوّر طرفین - موضوع، محمول و یا مقدّم و تالی - و نسبت بین آن دو برای تصدیق کافی است و نیازمند اثبات نیستند، اولیات خوانده می شوند؛ مانند «اجتماع نقیضین محال است»، «کل بزرگ تر از جزء خود است». اگر قضیه ای اولی باشد، اما تصدیق نشده باشد از آن روست که طرفین آن به درستی تصوّر نشده است.

ب) مشاهدات (محسوسات)

قضایایی هستند که صرف تصور طرفین و نسبت بین آن برای تصدیق کفایت نمی کند بلکه انسان علاوه بر این، از حسّ بیرونی (حواس ظاهری) و یا از حسّ درونی در تصدیق به این قضایا کمک می گیرد؛ مانند «آسمان آبی است»، «اکنون بسیار خرسندم». به قضایایی که با حسّ ظاهر ادراک می شوند «حسیات» و به قضایایی که با حسّ باطن درک می شوند «وجدانیات» نیز می گویند.

[شماره صفحه واقعی : ۱۴۹]

ص: ۲۱۳۹

۱- به جز یقینیات، باقی مقدمات استدلال گرچه بدیهی نیستند، ولی در صناعات به کار رفته و در فن مختص به خود به عنوان مبدأ پذیرفته شده اند.

ج) مجربات

قضایایی هستند که علاوه بر تصور طرفین و نسبت بین آن محتاج به تکرار مشاهده و تشکیل قیاس خفی هستند. مثلاً هر گاه به طور مکرر ملاحظه شود که فلزات مختلف بر اثر حرارت منبسط می شوند و این رخداد (انبساط) با این مقدمه: «هر گاه امری به گونه ای واحد تکرار شود مستند به سببی معین است» و نیز این مقدمه که «هر گاه علت موجود باشد، معلول نیز موجود است» مقرون شود، نتیجه خواهیم گرفت که «فلزات بر اثر حرارت منبسط می شوند» (۱).

د) حدسیات

گاه انسان از راه قوه حدس بر قضیه ای وقوف یافته و آن را تصدیق می کند. چنین قضیه ای «حدسیه» نام دارد؛ مانند تصدیق به این که «نور ماه از آفتاب است». ذهن در این مورد با ملاحظه این که متناسب با تغییر محل ماه و آفتاب و دوری و نزدیکی آن ها، قسمت روشن ماه تغییر می یابد و نیز پس از ملاحظه خسوف، ناگهان متوجه می شود که نور ماه مستفاد از خورشید است.

در میان صاحب نظران در باره تعریف و ماهیت حدس اختلاف نظر وجود دارد: برخی آن را «فکر سریع» و بعضی دیگر آن را «درجه ای از الهام غیبی» دانسته اند.

ه) متواترات

وقتی به سبب گزارش افراد بسیاری که تبانی آنها بر دروغ و اتفاق آنها در فهم غلط واقعه عادتاً امکان پذیر نباشد، قضیه ای تصدیق شود آن قضیه را «متواتر» می نامند؛ مانند «گلستان از سعدی است»، «اقیانوس منجمد شمالی در قطب شمال است».

و) فطریات

فطریات قضایایی اند که تصدیق آنها علاوه بر تصور طرفین و نسبت بین آن، به امر دیگری نیز نیازمند است. در فطریات هیچ گاه استدلال هنگام تصور طرفین از ذهن جدا نیست؛ مانند «عدد چهار زوج است». روشن است که صرف تصور «عدد» و «زوج»

[شماره صفحه واقعی : ۱۵۰]

ص: ۲۱۴۰

۱- مجربات در صورتی قطعی و یقینی تلقی می شوند که همه شرایطی که تجربه در آن تحقق یافته است. هر چند به طور اجمال، در حکم اخذ شود؛ مثلاً بگوییم: اگر همه شرایطی که در موارد تجربه شده وجود دارد در هر جای دیگر تحقق داشته باشد، حکم به دست آمده در سایر موارد نیز صادق خواهد بود.

موجب چنین تصدیقی نمی شود بلکه این تصدیق نیازمند استدلالی است که در ذهن حضور دارد؛ مثل «عدد چهار بر دو قسمت مساوی قابل تقسیم است. هر عددی که بر دو قسمت مساوی قابل تقسیم باشد زوج است. پس عدد چهار زوج است». بنابراین، می توان گفت: «فطریات قضایایی اند که قیاس آنها با خودشان همراه است».

۲. مظلونات

مظلونات، یعنی قضایایی که ذهن آنها را می پذیرد، اما نه با تصدیق ثابت جازم، بلکه همواره امکان نقیض آن نیز به ذهن می آید، ولی ذهن آن را بر نقیضش رجحان می دهد؛ مانند «هر کس شبانه در کوی آمد و شد دارد، قصدی سوء دارد».

ظن معانی متعددی دارد که عبارتند از: الف) باور غیر جازم؛ ب) آنچه یکی از سه خصلت یقین معتبر (۱) در باب برهان را نداشته باشد؛ مثل ظن صرف، قول جازم غیر مطابق، قول جازم مطابق غیر ثابت؛ ج) تصدیق مطابق غیر ثابت.

مراد از ظن در صناعات خمس، باور غیر جازم است؛ یعنی تصدیقی که خلاف آن محال نیست.

۳. مشهورات

مشهورات در دو معنا به کار می رود:

۱- مشهورات به معنای اعم. مراد از آن قضایایی است که مورد قبول و اعتقاد همه یا بیشتر مردم یا اعتقاد بسیاری از دانشمندان یک علم است، هر چند سبب چنین قبولی یقینی بودن آن باشد. مانند «تسلسل محال است»، «کل از جزء خود بزرگ تر است». مشهورات به معنای اعم، یقینات شش گانه را نیز شامل می شود.

۲- مشهورات به معنای اخص (مشهورات صرف) عبارت است از: باورهایی که عموم مردم به دلیل گرایش های روانی، عواطف درونی و اموری از این قبیل آن را قبول دارند. رواج چنین عقیده ای از آن جهت که این قضایا حاکی از حقیقتی در عالم واقع باشد نیست. در صناعات خمس، منظور از مشهورات قضایایی است که تصدیق آنها جز از طریق شهرت

[شماره صفحه واقعی : ۱۵۱]

ص: ۲۱۴۱

۱- اعتقاد جازم مطابق با واقع ثابت به دست آمده از تحقیق .

حاصل نمی شود.) مشهورات صرف)

نکته مهم: قضیه مشهور لزوماً صادق نیست. چه بسا قضیه ای باطل بین قوم و یا طایفه ای شهرت پیدا کند.

۴. وهمیات

وهمیات عبارتند از: قضایای کاذبی که «قوه وهم» برخلاف عقل آنها را صادق و بدیهی می شمارد و موجب اعتقاد به آنها می شود؛ مثل «مرد ترس آور است»، «هر موجودی مکان دارد».

قوه وهم دو نوع حکم دارد:

الف) حکم در امور حسی؛ مثل «یک جسم ممکن نیست در دو مکان باشد».

ب) حکم در امور عقلی؛ مثل «هر چه قابل اشاره نباشد موجود نیست».

چنین احکامی همواره نادرست است، امّا به دلیل غلبه وهم پذیرفته می شود. بنابراین، وقتی احکام عقل مبتنی بر محسوسات و موافق آن باشد، وهم آن را می پذیرد؛ و حکم صادر از سوی آن نیز صادق خواهد بود. مثل «یک جسم ممکن نیست در دو مکان باشد». اما وقتی که عقل به حقیقتی خلاف حس می رسد، وهم از قبول آن سر باز می زند و به قضیه ای کاذب حکم می کند. مثل «هر چه قابل اشاره نباشد موجود نیست». به این ترتیب، روشن می شود که منظور از وهمیات در صناعات خمس، دسته دوم (حکم وهم در امور عقلی) است.

۵. مسلمات

مسلمات عبارتند از: قضایایی که مورد قبول مخاطبند و در جریان بحث به منظور ملزم کردن مخاطب به قبول نتیجه مورد نظر به کار می روند.

قضایای مسلم بر سه قسمند:

الف) مسلم نزد همگان؛ مثل یقینیات؛

ب) مسلم نزد گروهی خاص؛ مثل «تسلسل محال است» (نزد فیلسوفان و متکلمان)؛

ج) مسلم نزد فردی خاص.

گاهی مسلمات به قضایایی گفته می شود که مبتدی در ابتدای آموختن به جهت سهولت

[شماره صفحه واقعی: ۱۵۲]

ص: ۲۱۴۲

یادگیری یک علم باید مسلم بشمارد تا پس از آن و در جای مناسب خود، درستی آن برای وی اثبات گردد. مسلمات به این معنا از قلمرو صناعات خمس بیرون است.

۶. مقبولات

مقبولات عبارتند از: قضایایی که افراد مورد وثوق اجتماع، مانند رهبران دینی و فکری بیان داشته اند و به همین جهت مردم بدون هر گونه استدلالی آن را می پذیرند. کلمات قصار و مثل ها از جمله مقبولاتند؛ مثل «حسود سیادت نمی یابد»، «از محبت خاها گل می شود».

۷. مشبهات

مشبهات عبارتند از: قضایای کاذب صادق نما که بر دو قسمند:

الف) قضایای کاذب شبیه به یقینات و بدیهیات؛ مثل «انسان شیر می خورد» در حالی که مراد از شیر، حیوان درنده باشد؛

ب) قضایای کاذب شبیه به مشهورات؛ مثل «خداوند نور است» در حالی که مقصود از نور، نور محسوس باشد.

بنابر آنچه ذکر شد، می توان نتیجه گرفت که اگر چه در مشبهات اشتباهی وجود دارد اما به وجهی حق و به وجهی باطل است و همین دو گانگی باعث رواج آنها نزد عقول و اندیشه ها می شود.

۸. مخیلات

مخیلات عبارتند از قضایایی که قوه خیال را تحریک کرده و موجب انقباض و انبساط روحی در انسان ها می شوند. تشبیهات بدیع، مبالغه های لطیف و اغراق های ظریف همه از این دسته اند؛ مثل «صبح انعکاس لبخند توست»، «حنجره ها روزه سکوت گرفتند».

در خاتمه بحث مبادی استدلال توجه به این نکته حایز اهمیت است که گاه یک قضیه صلاحیت دارد به اعتبارات مختلف عناوین متعددی را بپذیرد، مانند قضیه «کل از جزء خود بزرگ تر است» که از یقینات - اولیات - است به اعتباری از «مشهورات» و به جهتی دیگر حتی می تواند از «مسلمات» به شمار آید.

[شماره صفحه واقعی : ۱۵۳]

ص: ۲۱۴۳

- ۱- موضوع صناعات خمس بررسی استدلال از جهت مواد آن است. منظور از ماده استدلال نوع قضایایی است که نتیجه استدلال بر آنها مبتنی است.
- ۲- مواد به کار رفته در استدلال هشت قسم است: یقینیات، مظنونات، مشهورات، وهمیات، مسلمات، مقبولات، مشبهات و مخیلات.
- ۳- اگر ماده استدلال نیازمند اثبات نباشد «مبدأ» و در صورت نیازمندی تنها «ماده» نامیده می شود.
- ۴- قضایای یقینی اگر مسبوق به اثبات از راه فکر با قضایای یقینی پیشین باشند «نظری» و اگر به قضیه ای پیشین مبتنی نباشند «ضروری» (بدیهی) هستند.
- ۵- قضایای یقینی عبارتند از: اولیات، مشاهدات (محسوسات)، مجزبات، حدسیات، متواترات و فطریات.
- ۶- مقصود از مظنون در باب صناعات خمس، باور غیر جازم است.
- ۷- مشهور در دو معنای «اعم» و «اخص» به کار می رود و مراد از مشهور در این بحث، مشهور به معنای اخص است که «مشهورات صرف» نیز نامیده شده اند.
- ۸- قضیه مشهور لزوماً صادق نیست و چه بسا در عین شهرت باطل نیز هست.
- ۹- قوه وهم دو نوع حکم دارد: حکم در امور حسی و حکم در امور عقلی. منظور از وهمیات در صناعات خمس حکم وهم در امور عقلی است.
- ۱۰- مسلمات سه دسته اند که عبارتند از: «مسلمات نزد همگان»، «مسلمات نزد گروهی خاص»، و «مسلمات نزد فرد خاص».
- ۱۱- کلمات قصار و ضرب المثل ها از جمله مقبولاتند.
- ۱۲- قضایای مشبهه دو گونه اند: الف) قضایای کاذبی که شبیه به یقینیات و بدیهیات اند؛ ب) قضایای کاذبی که شبیه به مشهوراتند.
- ۱۳- «تشبیهات بدیع»، «مبالغه های لطیف» و «اغراق های ظریف» از جمله مخیلاتند.

[شماره صفحه واقعی : ۱۵۴]

- ۱- موضوع صناعات خمس چیست؟ مواد به کار رفته در استدلال چند قسمند؟
- ۲- قضایای یقینی را با ذکر مثال تعریف کنید.
- ۳- مضمونات را با ذکر مثال بیان کنید.
- ۴- مشهورات را تعریف کنید و اقسام آن را نام ببرید.
- ۵- قوه وهم چند نوع حکم دارد؟ منظور از وهمیات در صناعات خمس، حکم وهم در چه اموری است؟
- ۶- مقبولات را با ذکر مثال تعریف کنید.
- ۷- قضایای مشبّهه را توضیح دهید.
- ۸- مختیلات چه قضایایی هستند؟
- ۹- بین مبدأ و مادّه چه نسبتی از نسب اربع برقرار است؟
- ۱۰- مسلمات را با ذکر مثال تعریف کنید.

خودآزمایی

- ۱- قضایایی که به وجهی حق است و به وجهی باطل، چه نامیده می شوند؟
(الف) اولیات. (ب) مجزبات. (ج) مشبّهات. (د) متواترات.
- ۲- مشاهده بیرونی و حسی چه نوع رابطه ای با یکدیگر دارند؟
(الف) عموم و خصوص مطلق. (ب) تباین.
(ج) تساوی. (د) عموم و خصوص من وجه.
- ۳- قضایایی که فرد یا جماعتی بدان ملتزم شده اند و ما همان را برای ابطال عقیده آنان به کار می بریم چه نامیده می شوند؟
(الف) مسلمات. (ب) مشهورات. (ج) مقبولات. (د) متواترات.
- ۴- مشبّهات قضایایی هستند شبیه ... ..
(الف) مختیلات یا مجزبات. (ب) متواترات یا مسلمات. (ج) مشهورات یا یقینیات. (د) مضمونات یا وهمیات.
- ۵- کدام یک از مواد زیر مقارن با قیاس خفی است؟
(الف) محسوسات. (ب) مشاهدات. (ج) اولیات. (د) مجزبات.
- ۶- قضایایی که ذهن آنها را با تصدیق ثابت جازم نمی پذیرد چه نام دارند؟
(الف) وهمیات. (ب) مضمونات. (ج) مشبّهات. (د) مختیلات.
- ۷- قضیه «حسود سیادت نمی یابد» جزء کدام دسته از مواد قیاس است؟

الف) مسلّمات. ب) مطنونات. ج) مقبولات. د) مشهورات.

۸- قضیه «هر موجودی دارای جهت است» جزء کدام یک از مواد قیاس است؟

الف) مقبولات. ب) مشبهات. ج) وهمیات. د) مشهورات.

۹- قضیه «کره زمین در مسیر مدار بیضی به دور خورشید می گردد» برای توده مردم، کدام قسم

[شماره صفحه واقعی : ۱۵۵]

ص: ۲۱۴۵

از مواد قیاس است؟

الف) مجزیات. ب) متواترات. ج) مشهورات. د) مقبولات.

۱۰- بین وجدانیات و محسوسات چه نسبتی از نسب اربع برقرار است؟

الف) تساوی. ب) تباین. ج) عموم و خصوص من وجه. د) عموم و خصوص مطلق.

۱۱- قضیه «عسل شیرین است» از جهت ماده در کدام قسم از قضایا می گنجد؟

الف) مجزیات. ب) محسوسات. ج) مشهورات. د) مقبولات.

۱۲- کدام یک از قضایای زیر یقینی نیستند؟

الف) مسلّمات. ب) متواترات. ج) تجربیات. د) مشاهدات.

۱۳- قضایایی که به سبب شهادت و روایت افراد بسیاری که احتمال تبانی بین آنها نمی رود، ایجاد یقین می کند چه نام دارد؟

الف) مسلّمات. ب) متواترات. ج) مقبولات. د) مشهورات.

۱۴- قضیه «اتیوپی کشور فقیری است» چه نام دارد؟

الف) مشهورات. ب) مقبولات. ج) متواترات. د) محسوسات.

۱۵- کدام یک از قضایاست که چون از پیشوایان دینی و بزرگان مورد وثوق نقل شده، مورد قبول واقع می شود بدون آن که با برهان اثبات شده باشد؟

الف) مشهورات. ب) وهمیات. ج) مقبولات. د) متواترات.

۱۶- قضیه «مرده ترس آور است» از نظر ماده چه قضیه ای است؟

الف) مظنونات. ب) وهمیات. ج) مقبولات. د) مشهورات.

۱۷- «هر کسی با دشمن نجوا کند دشمن است» از حیث ماده چه قضیه ای است؟

الف) مشهورات. ب) مظنونات. ج) اولیات. د) مشبهات.

۱۸- قضیه «برهنه بودن آدمی در برابر دیگران ناپسند است» به لحاظ ماده چه قضیه ای است؟

الف) متواترات. ب) مقبولات. ج) مشهورات. د) مسلّمات.

۱۹- اگر کسی بگوید: «خدا نور است» و مقصودش نور محسوس باشد از نظر ماده چه قضیه ای گفته است؟

الف) وهمیات. ب) مظنونات. ج) مشبهات. د) مشهورات.

۲۰- قضیه «هر چه قابل اشاره نباشد موجود نیست» از نظر ماده چه قضیه ای است؟

الف) وهمیات. ب) مقبولات. ج) مخیلات. د) متواترات.

برای تفکر بیشتر

۱- آیا تقسیم منطقی به مادی و صوری و اختصاص دادن منطقی مادی به مباحث صناعات خمس، درست است؟

۲- آیا جهل مرکب از خانواده یقینیات است؟ چرا؟

۳- فرق حدسیات با مجربات چیست؟

۴- آیا چند عنوان می تواند بر قضیه ای واحد صدق کند؛ مثلاً قضیه ای هم از اولیات باشد هم از مشهورات و هم از مسلمات؟

[شماره صفحه واقعی : ۱۵۶]

ص: ۲۱۴۶

اهداف کلی

اهداف کلی درس هفدهم این است که دانش پژوه:

- ۱- با طرح کلی صناعات خمس آشنا شود؛
- ۲- تعریف، اقسام، اهمیت و فایده صناعت برهان را بیاموزد.

اهداف رفتاری

دانش پژوه محترم، انتظار می رود پس از فراگیری این درس بتواند:

- ۱- صناعات خمس را به حصر عقلی بیان کنید؛
- ۲- توضیح دهید برای کسب مهارت منطقی در صناعت برهان چه اموری لازم است؛
- ۳- برهان را تعریف کنید؛
- ۴- اقسام برهان را توضیح دهید؛
- ۵- اهمیت و فایده برهان را شرح دهید.

[شماره صفحه واقعی: ۱۵۷]

ص: ۲۱۴۷

استدلال یا حجت بر اساس مواد و مقدمات به کار رفته در آن، به پنج صنعت (صناعات خمس) تقسیم می شود. این صناعات عبارتند از: ۱. برهان، ۲. جدل، ۳. مغالطه، ۴. خطابه، ۵. شعر. تقسیم فوق بر اساس حصر عقلی به صورت زیر قابل تبیین است:

استدلال یا مفید تصدیق نیست (شعر) و یا مفید آن است. در این صورت یا افاده تصدیق جازم نمی کند (خطابه) و یا افاده تصدیق جازم می کند. در این حالت یا در آن اعتبار حق نشده است (جدل) و یا اعتبار حق شده است. در این فرض یا واقعاً منطبق بر حقیقت است (برهان) و یا در واقع منطبق بر آن نیست (مغالطه). (۱)

تعریف برهان

برهان استدلال معتبری است که فقط از مقدمه یا مقدمات یقینی - به معنای اخص - تصدیق جازم مطابق واقع که بر اساس تحقیق باشد - تشکیل می شود و ضرورتاً نتیجه ای یقینی به دست می دهد. بنابراین برهان علاوه بر ماده به لحاظ صورت نیز باید در نهایت استواری و اتقان باشد. با این حساب، نمی توان از استقراء ناقص و تمثیل در برهان استفاده کرد. از نظر منطقی ترین روش اندیشه است و برای کسب مهارت در این فن علاوه بر شناخت قواعد صوری استدلال و آشنایی با قضایای یقینی، ممارست مستمر نیز لازم است.

اقسام برهان

برهان بر دو قسم است: «برهان لئی» و «برهان ائی».

۱- برهان لئی

برهان لئی برهانی است که در آن از وجود علت به وجود معلول پی می برند؛ مثل «این فلز حرارت دیده است. هر فلز حرارت دیده ای منبسط است. پس این فلز منبسط است.»

[شماره صفحه واقعی: ۱۵۸]

ص: ۲۱۴۸

۱- در درس های آینده روشن خواهد شد که مغالطه علاوه بر برهان، در صناعات دیگر نیز می تواند رخ دهد.

هر گاه زمین بین ماه و خورشید فاصله شود نور ماه گرفته می شود، لیکن زمین بین ماه و خورشید فاصله شده است. بنابراین نور ماه گرفته شده است.» (۱)

با کمی دقت درمی یابیم که در این گونه برهان ها، جریان اندیشه چنین است که از وجود علت (گرم بودن فلز، فاصله شدن زمین بین ماه و خورشید) بر وجود معلول (انبساط، ماه گرفتگی) استدلال می کنیم. شایان توجه است که در برهان لمی حد اوسط نه تنها موجب «اثبات» حد اکبر (محمول در نتیجه) برای حد اصغر (موضوع در نتیجه) است، بلکه در متن واقع نیز سبب «ثبوت و تحقق» اکبر برای اصغر است؛ زیرا انبساط فلز و ماه گرفتگی در خارج به علت حد اوسط در دو استدلال (گرم بودن فلز، فاصله شدن زمین بین ماه و خورشید) است.

۲- برهان ائی

برهان ائی برهانی است که در آن انتقال ذهن از وجود علت به وجود معلول نیست. چنین برهانی می تواند به دو صورت محقق شود:

الف) انتقال از وجود معلول به وجود علت؛ مثل «این بیمار دارای چنین علایمی است، هر کس دارای چنین علایمی است مبتلا به فلان بیماری است. پس این بیمار مبتلا به فلان بیماری است».

در این استدلال، ذهن در جریان اندیشه، نخست به وجود معلول (علایم بیماری) علم پیدا کرده است و از این رهگذر به وجود علت (فلان بیماری) پی برده است.

ب) انتقال از وجود معلول به وجود معلولی دیگر که در علت با یکدیگر مشترکند؛ مثل «هر گاه لامپ الف روشن باشد لامپ ب نیز روشن خواهد بود»؛ چرا که علت روشنایی هر دو، وجود یک جریان الکتریسیته است. در این استدلال حد وسط تنها باعث «اثبات» حد اکبر برای حد اصغر است و در متن واقع حد وسط هیچ گونه سببیتی برای ثبوت اکبر در اصغر ندارد.

ارزش و اهمیت برهان

پیش از این دانستیم که انسان ذاتاً موجودی متفکر است. طبیعی ترین عکس العمل

[شماره صفحه واقعی : ۱۵۹]

ص: ۲۱۴۹

۱- استدلال در هر دو مثال قیاسی است، ولی در اولی به شکل اقتراعی و در دومی به صورت استثنایی است.

موجود متفکر در برخورد با جهان اطراف، کنجکاوی و طرح سؤال است. طرح سؤال های بی شمار و تلاش برای یافتن پاسخ مناسب برای انسان جویای حقیقت، جز با رسیدن به یقین پایان نخواهد یافت.

عامل دیگر اهمیت کیمیای یقین میل فطری انسان برای رسیدن به سعادت حقیقی است. انسان برای رسیدن به سعادت حقیقی، هنگامی تمام سرمایه های مادی و معنوی خود را به کار می گیرد که در مورد تأمین سعادت خویش برای اقدام و انجام دادن عملی، به یقین برسد.

دستیابی به علوم کلی و حقیقی (۱) (فلسفه، ریاضیات و...) هیچ گاه بر اساس تقلید یا شبهه و تردید میسور نخواهد بود و تنها در سایه یقین تحقق خواهد یافت و یقین واقعی در مسائل نظری نیز خود تنها از طریق برهان تحقق می یابد. بنابراین، قیاس برهانی به دلیل وجود بدیهیات، پاسخ یقینی به نیاز فطری انسان برای رسیدن به آرامش درونی است.

فایده برهان

مهم ترین فایده برهان رسیدن به نتایج یقینی و کشف حقیقت است. انسان ها در سایه استدلال برهانی، علاوه بر تعلیم و ارشاد دیگران، خود نیز می توانند از آن بهره مند شوند. بنابراین، تنها راه یقینی برای اثبات درستی و بطلان مطالب، بهره گیری از برهان است؛ به عبارتی دیگر، برهان مطمئن ترین راه برای تمیز حق از باطل و دستیابی به عقاید و آرای درست است.

[شماره صفحه واقعی : ۱۶۰]

ص: ۲۱۵۰

۱- دو قید کلی و حقیقی به این منظور است که با آنها دانش های جزئی، مانند تاریخ و جغرافی و دانش های قرار دادی و اعتباری، مانند ادبیات و حقوق از شمول بحث خارج شوند.

- ۱- صناعات خمس به حصر عقلی عبارتند از: برهان، مغالطه، جدل، خطابه و شعر.
- ۲- برهان استدلالی است که فقط از مقدمه یا مقدمات یقینی تشکیل می شود و ضرورتاً نتیجه ای یقینی به دست می دهد.
- ۳- برهان به دو دسته تقسیم می شود: اُنّی و لَمّی.
- ۴- در برهان لَمّی، سیر ذهن از عِلّت به معلول است و در برهان اُنّی از عِلّت به معلول نیست.
- ۵- حسن کنجکاوی و حقیقت طلبی انسان و نیاز به دسترسی به سعادت حقیقی، استفاده از برهان را برای رسیدن به معرفت واقعی و یقینی ضروری می کند.

[شماره صفحه واقعی : ۱۶۱]

ص: ۲۱۵۱

- ۱- صناعات خمس را به حصر عقلی بیان کنید.
- ۲- برهان را تعریف کنید.
- ۳- برهان لَمّی و اَنّی را با ذکر مثال بیان کنید.
- ۴- آیا نتیجه به دست آمده در برهان لَمّی و اَنّی، به یک میزان مفید یقین است؟
- ۵- فایده و ارزش برهان را شرح دهید.

خودآزمایی

- ۱- کدام یک از مقدمات برهان است؟
الف) مسلّمات. ب) مقبولات. ج) متواترات. د) مظنونات.
- ۲- اولیات، مقدمه کدام یک از قیاس های زیر است؟
الف) خطابه. ب) برهان. ج) مغالطه. د) شعر.
- ۳- استدلال به بدیهیات چه نامیده می شود؟
الف) برهان. ب) جدل. ج) خطابه. د) سفسطه.
- ۴- برهان لَمّی عبارت است از: پی بردن از:
الف) علت به معلول. ب) معلول به علت.
ج) مصنوع به صانع د) ممکن الوجود به واجب الوجود.
- ۵- کدام یک از صناعات زیر در افاده تصدیق غیر جازم مفید واقع می شود؟
الف) شعر. ب) خطابه. ج) برهان. د) جدل.
- ۶- کدام یک از صناعات زیر اساساً مفید تصدیق نیست؟
الف) جدل. ب) برهان. ج) خطابه. د) شعر.
- ۷- کدام یک از صناعات زیر مفید تصدیق جازم مطابق با واقع است؟
الف) جدل. ب) برهان. ج) خطابه. د) شعر.
- ۸- برهان اَنّی عبارت است از: پی بردن از:
الف) علّت به معلول. ب) معلول به علّت.
ج) جزئی به جزئی دیگر. د) جزئی به کلی.
- ۹- اگر با آزمایش خون یک بیمار و پیدا کردن عامل بیماری، آن را تشخیص دهیم، چه استدلالی صورت گرفته است؟

الف) جدل. ب) برهان اَنّی. ج) برهان لَمّی. د) خطابه.

۱۰- اگر با توجه به تب و سردرد، نوع بیماری یک فرد را تشخیص دهیم، چه استدلالی صورت گرفته است؟

الف) برهان اَنّی. ب) برهان لَمّی. ج) جدل. د) سفسطه.

۱۱- در کدام استدلال، حد وسط هم واسطه در ثبوت و هم واسطه در اثبات است؟

الف) برهان اَنّی. ب) برهان لَمّی. ج) جدل. د) مغالطه.

[شماره صفحه واقعی : ۱۶۲]

ص: ۲۱۵۲

۱۲- اگر از گرم بودن یک فلز به انبساط آن پی ببریم از ... .. استفاده کرده ایم.

الف) برهان اُنّی. ب) برهان لَمّی. ج) جدل. د) خطابه.

۱۳- مقسم صناعات خمس عبارت است از:

الف) قیاس. ب) استقرا. ج) تمثیل. د) استدلال.

۱۴- انتقال از وجود معلول به وجود معلولی دیگر که در علت با یکدیگر مشترکند عبارت است از:

الف) برهان اُنّی. ب) برهان لَمّی. ج) جدل. د) استقرای تام.

۱۵- در کدام یک از استدلال های زیر حدّ اوسط علاوه بر واسطه در اثبات، واسطه در ثبوت نیز است؟

الف) برهان لَمّی. ب) برهان اُنّی. ج) قیاس. د) استقرای تام.

۱۶- تنها راه یقینی برای اثبات درستی و بطلان مطالب بهره گیری از:

الف) استدلال است. ب) برهان است.

ج) برهان و جدل است. د) استدلال و حجّت است.

۱۷- در صناعت برهان کدام یک از صورتهای استدلال قابل استفاده است؟

الف) تمثیل. ب) قیاس. ج) استقرای ناقص. د) استقرای تام.

۱۸- کدام یک از مقدمات برهان است؟

الف) یقینیات. ب) مقبولات. ج) مسلّمات. د) مضمونانات.

۱۹- در برهان اُنّی انتقال ذهن ... ..

الف) همواره از معلول به علت است. ب) از علت به معلول نیست.

ج) همواره از معلولی به معلول دیگر است. د) از حدّ اوسطی است که واسطه در ثبوت و اثبات می باشد.

۲۰- کدام یک از استدلال های زیر در نهایت اتقان و در کمال ارزش منطقی است؟

الف) تمثیل. ب) قیاس. ج) استقرای تام. د) برهان.

برای تفکر بیشتر

۱- آیا برهان اُنّی دارای اقسامی است؟

۲- آیا برهان لَمّی اقسامی دارد؟

۳- چرا سیر از علت به معلول، برهان لَمّی و سیر از معلول به علت، برهان اُنّی نامیده می شود؟

۴- آیا می توان برهان اُنّ را به لَمّ تبدیل کرد؟

اهداف کلی

اهداف کلی درس هجدهم این است که دانش پژوه:

- ۱- با فن جدل، خطابه و شعر آشنا شود؛
- ۲- جایگاه جدل، خطابه و شعر را در منطق بشناسد؛
- ۳- با کاربرد جدل، خطابه و شعر آشنا شود.

اهداف رفتاری

دانش پژوه محترم، از شما انتظار می رود پس از فراگیری این درس بتوانید:

- ۱- صنعت جدل، خطابه و شعر را تعریف کنید؛
- ۲- خطابه و جدل و برهان را با یکدیگر مقایسه کنید؛
- ۳- آداب و ابزار مؤثر در خطابه و جدل را بیان کنید؛
- ۴- کاربرد جدل، خطابه و شعر را توضیح دهید؛
- ۵- اصطلاحات صنعت جدل و خطابه را تعریف کنید؛
- ۶- بگویید بحث از شعر متعلق به کدام علم است؟

[شماره صفحه واقعی: ۱۶۴]

ص: ۲۱۵۴

ضرورت فراگیری جدل

اشاره

علل و اسبابی چند موجب می شوند که انسان گاهی در مقام مناظره، جانب برهان را فرو گذارد و به جدل روی آورد. برخی از این عوامل عبارتند از:

۱- درست نبودن مدعای شخص و در نتیجه عدم امکان اقامه برهان بر آن؛

۲- دشوار بودن فهم برهان برای توده مردم؛

۳- عجز و ناتوانی مستدلل برای اقامه برهان و یا درک صحیح آن؛

۴- تناسب نداشتن فهم برهان با نوآموزان یک رشته علمی.

بنابراین، فراگیری این فن برای هر انسانی که دارای عقاید و آرای دینی، سیاسی و اجتماعی است و در زندگی اجتماعی خود، خواه ناخواه، درگیر مباحثه و مناظره می شود امری ضروری است.

تعریف جدل

جدل در لغت به معنای ستیزه جویی و لجاجت ورزیدن در خصومت های گفتاری است که غالباً با کید و نیرنگ همراه است و در پاره ای موارد از حدود عدل و انصاف خارج می شود؛ اما در اصطلاح عبارت است از: «صناعتی (۲) که آدمی با آن می تواند از مقدمات مسلم و مورد قبول طرف مقابل و یا از مقدمات مشهور استفاده کرده و مطلب مورد نظر خویش را اثبات یا رد کند».

[شماره صفحه واقعی: ۱۶۵]

ص: ۲۱۵۵

۱- صنعت جدل فنی مهم است که در استدلال و حجت سهمی به سزا دارد، طرح عمیق و علمی مباحث این صنعت به دست متخصصان فن موجب شده است تا امروزه این صنعت در قالب دانشی مستقل سامان یابد. بنابراین، بحث و بررسی صنعت جدل نه تنها نیازمند تألیف رساله های متعدد است، بلکه در حد تأسیس دوره های آموزشی ویژه به صورت تخصصی است. آنچه در این درس درباره صنعت جدل می آید تنها گزارش بسیار فشرده ای از مهم ترین مسائل طرح شده در این زمینه است که در کتاب های منطقی متداول به تفصیل آمده است. از این رو به دانش پژوهان و علاقه مندان توصیه می شود که این صنعت را در زمانی مناسب در قالب علمی مستقل پی گیری کنند.

۲- منظور منطقی از صنعت، استدلال است. به عبارت دیگر، صنعت و استدلال در این بخش از منطق با یکدیگر تساوق دارند.

تفاوت های «جدل» و «برهان» چنین است:

۱- مقدمات برهان باید یقینی و مطابق با واقع باشند؛ اما مقدمات جدل باید مسلم و مقبول طرف مقابل باشند و مطابقت با واقع در آنها شرط نیست.

۲- جدل همواره به دو شخص متخصص قائم است، ولی اقامه برهان، گاه برای خود شخص صورت می گیرد؛ زیرا هر انسانی، با قطع نظر از این که بخواهد برای دیگری حقی را اثبات یا ناصوابی را ابطال کند، خود به برهان و مقدمات یقینی برای درک واقعیت نیاز دارد.

۳- برهان تنها به صورت قیاسی تألیف می شود، برخلاف جدل که به شکل استقرا و تمثیل نیز می آید.

اصطلاحات جدل

سائل و مجیب

در هر بحث و مناظره ای، دست کم دو طرف حضور دارند: یکی شخصی که مطلبی را قبول دارد و از آن دفاع می کند و در مقابل، کسی که در صدد رد آن مطلب است. از آن جا که این حمله و دفاع همواره در قالب سؤال و جواب رخ می دهد به مهاجم و کسی که با پرسش های خود می کوشد رأی طرف مقابل را در هم بریزد «سائل» و به کسی که حملات مهاجم را دفع و از نظر خود محافظت می کند «مجیب» می گویند.

وضع

به رأی و مدعای مجیب «وضع» گفته می شود. رأی و مدعای مجیب دو صورت دارد: یا او واقعاً بدان اعتقاد دارد و یا در حقیقت مورد اعتقاد قلبی وی نیست، اما در مقام بحث و جدل ظاهراً بدان ملتزم است. آن چه موجب می شود یک رأی عنوان وضع را به خود بگیرد همان التزام جدلی است که می تواند به آن اعتقاد داشته و یا نداشته باشد.

بنابراین، وضع در اصطلاح عبارت است از: «رای ملتزم به».

موضع

قواعد و اصولی کلی در جدل وجود دارد که از آنها قضایای مشهور فراوانی می توان

[شماره صفحه واقعی : ۱۶۶]

ص: ۲۱۵۶

استخراج کرد. به این قواعد و اصول کلی، «موضع» گفته می شود.

نکته مهم این که موضع، ممکن است خود از قضایای مشهور نباشد اما ریشه و منشأ بسیاری از قضایای مشهور باشد؛ مثلاً به این قاعده توجه کنید: «اگر یکی از دو ضد در موردی صادق باشد ضد دیگر در ضد آن مورد صادق خواهد بود». بر اساس این قاعده، قضایایی مشهور، مانند قضایای زیر به دست می آید:

- «اگر نیکی با دوستان پسندیده است، پس بدی با دشمنان نیز پسندیده است»؛

- «اگر آمد و شد با جاهلان ناشایست است، پس ترک نشست و برخاست با عالمان نیز شایسته نیست»؛

- «هر گاه حق وارد شود باطل رخت بر می بندد»؛

- «اگر ثروتمندان فراوان شوند، مستمندان کم می شوند»؛

- «اگر گرما موجب انبساط است پس سرما سبب انقباض است».

مبادی جدل

مبادی اولیه جدل، مشهورات و مسلّمات است.

ادوات جدل

دستیابی به ملکه صنعت جدل، منوط به تسلط و مجهز شدن به ابزار زیر است:

۱- آگاهی از انواع مشهورات، اعم از اجتماعی، سیاسی، اقتصادی، اخلاقی و ...، به خصوص مشهورات مربوط به موضوع مورد بحث و نیز دسته بندی آنها.

۲- شناخت الفاظ و واژه های مختلف علوم و آشنایی با احکام و حالات الفاظ؛ مثل اشتراک، تباین و ترادف.

۳- توانایی و قدرت بر تشخیص مشترکات بین امور متفاوت و جهات افتراق آنها.

آداب جدل

در منطق برای هر یک از سائل و مجیب تعلیمات خاصی بیان شده است. علاوه بر این، آداب مشترکی نیز وجود دارد که جدلی (سائل یا مجیب) باید به آنها توجه کند. اهم این

[شماره صفحه واقعی: ۱۶۷]

ص: ۲۱۵۷

- ۱- دوری از استعمال الفاظ رکبک و سخیف و استفاده از عبارات زیبا و جذاب؛
- ۲- پرهیز از هرگونه تمسخر، دشنام و ناسزا گویی؛
- ۳- رعایت کمال تواضع و فروتنی در هنگام سخن؛
- ۴- دوری از بحث با افراد ریاست طلب، بد اخلاق و معاند. در صورت ضرورت باید مواظب ضربه های احتمالی بود و آنها را به بهترین وجه به خود ایشان باز گرداند؛
- ۵- التزام به جایگاه برتر «حق» و این که حقیقت بالاتر از هر چیز است. در صورت روشن شدن حقیقت، باید آن را بدون چون و چرا پذیرفت؛
- ۶- توجه به اهمیت «گیرایی بیان، گویایی زبان و رسا بودن کلام» در مناظره کننده؛
- ۷- ندادن فرصت بیش از حد به طرف مقابل برای تفکر و جولان در گفتار؛
- ۸- قاطعیت در بیان مطالب مورد نظر؛
- ۹- استفاده به جا از آیات، روایات، مثل ها، اشعار و داستان های مناسب.

خطابه

اشاره

(۱) نیاز به صناعت خطابه

کسی که می خواهد در جامعه تأثیر گذار، و در رسیدن به اهداف اجتماعی خود موفق باشد، ناگزیر است اراده مردم را با خود همراه ساخته و رضایت آنان را در مورد مطالب مورد نظر خویش جلب کند. متقاعد کردن توده مردم به مطلب مورد نظر از طریق برهان و استدلال های جدلی همواره ثمربخش نیست؛ زیرا بیشتر انسان ها تحت تأثیر عواطف، احساسات و ظواهرند. از این رو، بهترین راه برای «اقناع» ایشان استفاده از «صناعت خطابه» است.

بر اساس آنچه بیان شد، آگاهی از آداب و فنون خطابی برای رهبران سیاسی و سخنگویان

[شماره صفحه واقعی : ۱۶۸]

ص: ۲۱۵۸

۱- فلسفه و علوم عقلی کمتر جای استدلال های خطابی و شعری است به خلاف برهان ، جدل و مغالطه که هر سه در معقولات و علوم حقیقی ، مانند فلسفه و ریاضیات راه دارند . از این رو، برخی از منطقدانان این دو صناعت (خطابه و شعر) را خارج از قلمرو منطق دانسته و چندان که باید و شاید بدانها نپرداخته اند . امروزه درباره این دو صناعت نه تنها کتاب های بسیار نگارش یافته ، بلکه متخصصان فن آن دو را در قالب دانشی مستقل و با قواعد و ضوابطی معین در اختیار علاقه مندان گذاشته اند .

تعریف خطابه

خطابه صنعتی علمی است که تنها نتیجه آن اقناع توده مردم در مورد مطلب مورد نظر است، بدون آن که در آنها جزم و یقین واقعی ایجاد کند.

بنابراین، خطابه تنها اختصاص به کلام شفاهی ندارد، بلکه هر اثر اقناعی اعم از گفتاری یا نوشتاری را نیز در برمی گیرد.

اجزای خطابه

خطابه شامل دو جزء اساسی است:

۱- عمود. مراد از عمود، قضایایی است که در خطابه به عنوان مقدمه به کار می رود و موجب نتیجه ای اقناعی می شود. این قضایا عمدتاً عبارتند از: مقبولات و مشهورات.

اگر در صنعت خطابه مبادی دیگری از استدلال نیز که موجب اقناع مخاطب می شود به کار رود هر چند آن مقدمه از «مخیلات» یا «مسلمات» باشد به لحاظ منطقی درست است.

۲- اعوان. مقصود از اعوان خطابه، اقوال، افعال و هیأت های بیرون از عمود است که برای اقناع و آماده ساختن شنوندگان جهت قبول مطالب مؤثر است. اعوان یا به صنعت و حيله است و یا به غیر آن:

قسم نخست را «استدراجات» می نامند که خود بر سه دسته است: الف) استدراجات مربوط به «گوینده»؛ مثل شهرت، نوع لباس و حرکات بدنی؛ ب) استدراجات بر حسب «سخن»؛ مثل نحوه ادای سخن؛ آهنگ القای الفاظ و رسایی بیان و گویایی زبان؛ ج) استدراجات مبتنی بر «شنونده»؛ مثل استفاده از عواطف و احساسات شنوندگان؛ فراهم کردن بستر مناسب روحی، روانی و تهییج آنها.

قسم دوم اعوان که به غیر صنعت و حيله است، «نصرت» و «شهادت» نامیده می شود. این قسم از اعوان، خود شامل دو دسته است: الف) «شهادت قولی» که یا از طریق «گفتار

[شماره صفحه واقعی: ۱۶۹]

کسانی که مردم علم یا ظنّ به صدق و درستی آنها دارند «یا تأییدات حضار» و یا «سند‌های معتبر» حاصل می‌شود. ب) «شهادت حالی» این شهادت یا به جهت شخص گوینده است؛ مثل آن که فضایل خطیب زبانه‌زبان همگان است و مقام و موقعیت ویژه‌ای نزد مردم دارد و یا بر حسب سخن است؛ مثل قسم خوردن و یا تحدی کردن.

آداب خطابه

خطیب هنگامی در هدف خویش (اقناع مخاطبان) موفق خواهد بود که به امور بسیاری از جمله نکات زیر توجه و دقت کافی داشته و توانایی خود را در این زمینه هر چه بیشتر تقویت کند:

- ۱- موضوع خطابه خویش را متناسب با نیاز مخاطبان برگزیند و مطالب خود را به مقتضای حال ایشان بیان کند؛
- ۲- قواعد و آداب زبان را به درستی بداند و از الفاظ جذّاب، استعارات، کنایات، مجازات و تشبیهات زیبا استفاده کند؛
- ۳- دو رکن اساسی خطابه، یعنی «مدعا» و «دلیل» را به خوبی از یکدیگر تفکیک و تبیین کند. برای این منظور باید سه مرحله اساسی مقدمه (تصویر)، ذی المقدمه (اقتصاص) و نتیجه (خاتمه) را طی کند؛
- ۴- بر اشعار، حکایات و مثل‌ها تسلط کامل داشته باشد و از آنها به جا و به موقع استفاده کند؛
- ۵- خصوصیات اجتماعی، فرهنگی، آداب و رسوم و روحیات مخاطبان خود را به خوبی بشناسد و از آنها در هدف خویش، که اقناع ایشان است، استفاده کند؛
- ۶- خطیب باید قواعد کلی مربوط به موضوع خطابه را بداند و در مجموع دارای اطلاعات عمومی خوبی باشد.

صورت تألیف خطابه

در خطابه غالباً از استدلال قیاسی و تمثیلی استفاده می‌شود و در موارد اندکی استقرا به کار می‌رود. شایان توجه است که استدلال به کار رفته در خطابه به لحاظ صوری لازم نیست

[شماره صفحه واقعی : ۱۷۰]

ص: ۲۱۶۰

دارای تمامی شرایط انتاج باشد، بلکه اگر در ظاهر منتج به نظر برسد می توان از آن استفاده کرد. (۱)

مقایسه خطابه با جدل

با توجه به تعریف خطابه تفاوت های زیر را می توان بین خطابه و جدل بیان کرد:

۱- اگر چه قلمرو خطابه همچون جدل عام است و به شاخه ای خاص محدود نیست، اما مطالبی که در آنها دستیابی به یقین مراد است، برخلاف جدل، از موضوع خطابه بیرون است.

۲- هر چند هدف خطابه مانند جدل غلبه است، اما غایت خطابه، پیروزی همراه با اقناع است، در حالی که در جدل لزوماً چنین نیست.

۳- هر چند مشهورات هم در خطابه و هم در جدل به کار می روند، اما در خطابه بر خلاف جدل، از مشهورات ظاهری (۲) نیز می توان استفاده کرد.

شعر

اشاره

(۳) تعریف شعر

ارسطو معتقد است: شعر کلامی خیال انگیز است. عروضیان (۴) معتقدند: شعر کلامی موزون، مقفاً و متساوی الارکان است. برخی از ادیبان و شاعران معاصر در تعریف شعر می گویند: کلامی خیال انگیز و آهنگین است. بر اساس این تعریف، شعر نو نیمایی نیز مانند پاره ای از شعرهای کلاسیک و عروضی شعر خواهد بود.

[شماره صفحه واقعی : ۱۷۱]

ص: ۲۱۶۱

۱- خطابه با توجه به چگونگی تألیف صور آن ، اصطلاحاتی دارد مانند تثبیت ، ضمیر ، تنکیر ، اعتبار ، برهان و موضع ؛ که می توانید در کتاب های مفصل با آنها آشنا شوید .

۲- مشهورات ظاهری عبارتند از : قضایایی که در نظر بدوی مشهورند ؛ اما شهرت آنها پس از تأمل از بین می رود ؛ مانند برادر خود را حمایت کن ، خواه ظالم باشد و خواه مظلوم . این قضیه در برابر این مشهور حقیقی قرار دارد که ، ظالم را حمایت نکن اگر چه برادرت باشد .

۳- شعرشناسی در یونان باستان قدمت زیادی دارد . کسانی چون افلاطون در رساله های متعددی چون فدراس ، ایوان و جمهوریت به تحلیل و شناخت شعر پرداخته اند. ارسطو، مدون منطق، رساله خاصی به صورت تک نگاره در فن شعر نگاشته است . امروزه در زبان فارسی چندین ترجمه از این رساله در دست است که یکی از آنها با نام ارسطو و فن شعر چاپ شده است .

۴- علم عروض ، دانشی ادبی است که به اوزان و قالب های مختلف شعری می پردازد .

بنابر آنچه بیان شد، بین شعر به معنای ارسطویی، عروضی و نو آن نسبت عموم و خصوص من وجه است؛ چرا که بر اساس دیدگاه ارسطویی، نثرهای خیال پردازانه نیز به لحاظ منطقی کلام شعری است. هم چنان که منظومه های صرفی، نحوی، فلسفی، منطقی و ... به جهت مقفأ، موزون و مساوی بودن ایات و مصراع ها از نظر عروضیان شعر است و همچنین شعر نو نیمایی که آهنگین و خیال انگیز است و موجب قبض و بسط روح و روان انسان می شود، اگر چه عنصر قافیه و تساوی اوزان در آن موجود نباشد. البته اگر کلامی هم موزون و مقفأ و دارای تساوی مصرعی و بیتی باشد و هم خیال انگیز، شعر به تمام معانی تحقق یافته است.

به نظر می رسد بهترین و کامل ترین نوع شعر عبارت است از: کلامی خیال انگیز که از اقوال موزون، مساوی و هم قافیه تألیف شده است؛ زیرا چنین تعریفی هم به عنصر «لفظ» و هم به عنصر «معنا» به طور کامل وفادار است.

آنچه حائز اهمیت است این که شعر هنگامی که به عنوان یک صنعت استدلالی به کار می رود لاجرم باید از صورت مناسب آن نیز بهره مند باشد. مانند: «صبح انعکاس لبخند توست. انعکاس لبخند تو اجازه زندگی است. بنابر این، صبح اجازه زندگی است.»

با عنایت به آنچه بیان شد، روشن می شود مبدأ این صنعت مخیلات است.

جایگاه شعر در منطق

شعر حقیقتی است که به لحاظ ابعاد متعدد آن صلاحیت طرح و بررسی در علوم مختلف را دارد. شعر از آن جهت که از وزن و قافیه و آرایش های ادبی برخوردار است، صنعتی ادبی به شمار می آید که به لحاظ وزن و قافیه در علم عروض و به دلیل بهره گیری از ظرافت ها و نکته های زیبا شناختی در علم بدیع قابل طرح و بررسی است. اما فراتر از لفظ و امور مربوط به آن، شعر دارای بعد و حقیقتی است که از معنا نشأت می گیرد و چون روح در کالبد شعر ساری و جاری است. این جنبه از شعر، امری است که به تحلیل منطقی - فلسفی محتاج است.

منطقیون در فن شعر به تحلیل ساختار معنایی شعر می پردازند و به انسان متفکر می آموزند که در مقام استدلال هیچ گاه شعر را به عنوان عاملی برای دستیابی به تصدیق

[شماره صفحه واقعی : ۱۷۲]

انتخاب نکند؛ زیرا استدلال شعری اساساً مفید تصدیق نیست.

فواید شعر

شعر به علت تأثیر شگرف و عمیق آن در جان انسان ها می تواند در قلمروهای مختلف و متنوع حیات فردی و اجتماعی منشأ اثر و فایده باشد.

برخی از اهم آثار و فواید شعر عبارتند از:

- ۱- برانگیختن روح حماسی در رزمندگان جبهه های نبرد؛
- ۲- تحریک عواطف و احساسات مردم در امور دینی، سیاسی و ... برای ایجاد انواع تحولات سیاسی - اجتماعی؛
- ۳- تعظیم و تحقیر، مدح و قدح، مذمت و تحسین افراد؛
- ۴- ایجاد قبض و بسط، حزن و فرح روحانی در انسان ها؛
- ۵- بر حذر داشتن از افعال ناپسند و ترغیب بر نیک نهادی و عمل صالح.

[شماره صفحه واقعی : ۱۷۳]

ص: ۲۱۶۳

- ۱- فراگیری فن جدل برای هر انسانی که دارای عقاید و آرای دینی، سیاسی و اجتماعی است، و در زندگی اجتماعی خود خواه ناخواه درگیر مباحثه و مناظره می شود، امری لازم است.
- ۲- جدل عبارت است از: صناعتی که آدمی با آن می تواند از مقدمات مسلم و مورد قبول طرف مقابل استفاده، و مطلب مورد نظر خویش را اثبات یا رد کند.
- ۳- تفاوت های میان جدل و برهان را می توان چنین بیان کرد:
  - الف) مقدمات برهان باید یقینی و مطابق با واقع باشند؛ اما مقدمات جدل باید مسلم و مقبول طرفین باشند و مطابقت با واقع در آنها شرط نیست؛
  - ب) جدل همواره قائم به دو شخص است؛ در حالی که اقامه برهان گاه برای خود شخص صورت می گیرد؛
  - ج) برهان تنها به صورت قیاس تألیف می شود؛ برخلاف جدل که به شکل استقرا و تمثیل نیز می آید.
- ۴- در هر مناظره ای دو طرف وجود دارد: مجیب و سائل، شخصی را که مدافع رأیی است مجیب و دیگری را که به آن رأی حمله می برد سائل می نامند.
- ۵- به رأی «معتقد به» یا «ملتزم به»، «وضع» می گویند.
- ۶- به قواعد و اصول کلی که از آنها قضایای مشهور فراوانی منشعب می شود، موضع می گویند.
- ۷- مبادی اولیه جدل، مشهورات و مسلمات است.
- ۸- خطابه صناعتی علمی است که تنها نتیجه آن، اقناع توده مردم در مورد مطلب مورد نظر است، بدون آن که در آنها جزم و یقین واقعی ایجاد کند.
- ۹- خطابه شامل دو جزء اساسی است:

الف) عمود، که عمدتاً عبارت است از: مقبولات، مظنونات و مشهورات؛

[شماره صفحه واقعی: ۱۷۴]

ب) اعوان، که عبارت است از: افعال و امور خارجی دیگری که در کنار عمود، در اقناع خوانندگان یا شنوندگان مؤثر است.

۱۰- در خطابه بیشتر از قیاس و تمثیل و در موارد اندکی از استقرا استفاده می شود لازم نیست که این سه، در موارد کاربرد از نظر صورت دارای تمام شرایط انتاج باشند.

۱۱- بین خطابه و جدل تفاوت های زیر وجود دارد:

الف) مطالبی که در آنها دستیابی به یقین مراد است از موضوع خطابه بیرون است، برخلاف جدل؛

ب) هدف خطابه پیروزی با اقناع است، به خلاف جدل که غایت آن تنها پیروزی است؛

ج) در خطابه از مشهورات ظاهری می توان استفاده کرد، بر خلاف جدل.

۱۲- شعر به معنای ارسطویی عبارت از هر کلامی است که از مخیلات تألیف، و باعث انقباض و یا انبساطی در نفس شود، خواه موزون و مقفأ باشد خواه نباشد.

۱۳- نسبت شعر به معنای ارسطویی، عروضی و ادبی آن با یکدیگر عموم و خصوص من وجه است.

۱۴- در صناعت شعر، منطقی به انسان می آموزد که در مقام استدلال هیچ گاه شعر را به عنوان عاملی برای دستیابی به تصدیق انتخاب نکند.

۱۵- علت تأثیر عمیق شعر در انسان ها، انبساط و لذت افراد از امور خیالی و تصویرهای خیال پردازانه است.

[شماره صفحه واقعی : ۱۷۵]

ص: ۲۱۶۵

- ۱- صناعت جدل را تعریف کنید.
- ۲- سائل، مجیب، وضع و موضع را با ذکر مثال توضیح دهید.
- ۳- جدل و برهان را با یکدیگر مقایسه کنید.
- ۴- مبادی جدل را نام ببرید.
- ۵- ادوات جدل را بیان کنید.
- ۶- پنج ادب از آداب جدل را ذکر کنید.
- ۷- صناعت خطابه و شعر را تعریف کنید.
- ۸- اجزای اساسی خطابه را توضیح دهید.
- ۹- آیا می‌توانید خطابه و جدل را با یکدیگر مقایسه کنید؟
- ۱۰- فواید شعر را بیان کنید.

خودآزمایی

- ۱- قیاسی که مقدمات آن از مقبولات و مطنونات باشد چه نام دارد؟
(الف) خطابه. (ب) برهان. (ج) جدل. (د) سفسطه.
- ۲- ماده‌ای که در جدل به کار می‌رود کدام است؟
(الف) متواترات. (ب) مسلّمات. (ج) مخیلات. (د) مجزّبات.
- ۳- کدام قضیه در خطابه به کار می‌رود و از کدام نوع قضایا است؟
(الف) حسود سیادت نمی‌یابد - مقبولات. (ب) هر چه قابل اشاره نباشد، موجود نیست - وهمیات.
(ج) عدل نیکو و ظلم زشت است - مشهورات. (د) هر موجودی دارای جهت است - مسلّمات.
- ۴- قضایایی که هدف از آنها ایجاد رغبت یا نفرت در شنونده است چه نامیده می‌شوند؟
(الف) اولیات. (ب) مجزّبات. (ج) مخیلات. (د) محسوسات.
- ۵- کدام فن آیین و روش توفیق در اقناع را می‌آموزد؟
(الف) برهان. (ب) جدل. (ج) خطابه. (د) سفسطه.
- ۶- مقدمات کدام یک از صناعات زیر از نظر ماده می‌تواند یکی باشد؟
(الف) برهان و جدل. (ب) جدل و سفسطه. (ج) سفسطه و برهان. (د) جدل و شعر.
- ۷- مقبولات و متواترات به ترتیب در کدام صناعت به کار می‌روند؟

الف) جدل - خطابه. ب) خطابه - برهان. ج) خطابه - جدل. د) برهان - خطابه.

۸- قضیه «شراب مانند خون پلید است» کدام قسم از قضایاست و در کدام صنعت به کار می رود؟

الف) مظلونات - مغالطه. ب) وهمیات - مغالطه. ج) مسلّمات - جدل. د) مخیلات - شعر.

۹- قضایایی که فرد یا جماعتی بدان ملتزم شده اند و ما همان را برای ابطال عقیده آنان به کار می بریم «چه نامیده می شوند؟ و در چه صنعتی به کار می روند؟

الف) مسلّمات - جدل. ب) مشهورات - خطابه. ج) مقبولات - شعر. د) متواترات - برهان.

[شماره صفحه واقعی: ۱۷۶]

ص: ۲۱۶۶

۱۰- کدام یک از موارد زیر بر اساس تعریف منطقیون شعر محسوب نمی شود؟

الف) مثنوی مولوی. ب) بوستان. ج) الفیه ابن مالک. د) دیوان شمس.

۱۱- ماده قیاس شعری چیست؟

الف) مطنونات. ب) مشهورات. ج) مخیلات. د) متواترات.

۱۲- نسبت شعر در علم عروض با شعر به معنای منطقی آن کدام یک از گزینه های زیر است؟

الف) تساوی. ب) تباین. ج) عموم و خصوص من وجه. د) عموم و خصوص مطلق.

۱۳- کدام صناعت به استدلال قیاسی منحصر نیست؟

الف) برهان. ب) جدل. ج) استقرا. د) تمثیل.

۱۴- استفاده کدام یک از مبادی زیر به سائل اختصاص دارد؟

الف) مسلمات. ب) مقبولات. ج) مشهورات. د) متواترات.

۱۵- اعوانی که به غیر صناعت و حیل است چه نامیده می شود؟

الف) نصرت. ب) استدرجات. ج) شهادت. د) نصرت و شهادت.

۱۶- اعوانی که به صناعت حیل است چه نامیده می شود؟

الف) نصرت. ب) استدرجات. ج) شهادت حالی. د) شهادت قولی.

۱۷- هدف از خطابه عبارت است از:

الف) غلبه. ب) غلبه همراه با اقناع. ج) ایجاد تصدیق جازم. د) ایجاد قبض و بسط روحی.

۱۸- در کدام یک از استدلال های زیر از مشهورات ظاهری می توان استفاده کرد؟

الف) جدل. ب) خطابه. ج) برهان. د) قیاس.

۱۹- در خطابه غالباً از چه نوع استدلالی استفاده می شود؟

الف) قیاس و تمثیل. ب) قیاس و استقرا. ج) استقرا و تمثیل. د) تمثیل و تجربه.

۲۰- مطالبی که در آنها دست یابی به یقین مراد است از کدام صناعت بیرون است؟

الف) خطابه. ب) جدل. ج) برهان. د) مغالطه.

برای تفکر بیشتر

۱- توصیه های منطقی به هر یک از سائل و مجیب به طور اختصاصی چیست؟

۲- آیا غیر از تلاش نظری و ممارست عملی، عامل دیگری در حصول ملکه صناعات خطابه، شعر و جدل دخالت دارد؟

۳- آیا مواضع مفید در فن جدل قابل دسته بندی است؟ چند نمونه از آنها را بیان کنید.

۴- برای نفوذ و تأثیر هر چه بیشتر خطابه و شعر، تقویت چه اموری لازم است؟

۵- آیا اساساً شعر به معنای حقیقی آن دارای تعریف ثابتی است؟

۶- آیا الفاظ و ساختار به کار رفته در شعر، در خیال انگیزی و شورآفرینی روح تأثیر دارد؟ چرا؟

[شماره صفحه واقعی : ۱۷۷]

ص: ۲۱۶۷

اهداف کلی

اهداف کلی درس نوزدهم این است که دانش پژوه:

۱- با فن مغالطه آشنا شود؛

۲- جایگاه مغالطه را در منطق بشناسد؛

۳- از اغراض و اجزای این فن آگاه شود.

اهداف رفتاری

دانش پژوه محترم، انتظار می رود پس از فراگیری این درس بتواند:

۱- مغالطه را تعریف کنید؛

۲- اغراض مغالطه را توضیح دهید؛

۳- فایده مغالطه را بیان کنید؛

۴- اجزای مغالطه را بیان کنید؛

۵- چند مورد از اجزای بیرونی مغالطه را توضیح دهید؛

۶- موضوع و مواد صناعت مغالطه را شرح دهید

[شماره صفحه واقعی : ۱۷۸]

ص: ۲۱۶۸

دانستیم که انسان ذاتاً موجودی متفکر است و خرد ورزی به لحاظ تاریخی همزاد آدمی است. ذهن در جریان تلاش فکری خود برای کشف واقعیت، راه های متعددی را بر می گزیند که برخی درست و برخی نادرست است. به عنوان نمونه به مثال های زیر که حاصل بعضی از تفکرات بشری است دقت کنید:

- «علوم بشری در حال تغییر و تکامل است. هر چه در حال تغییر و تکامل است نسبی است. پس علوم بشری نسبی است».

- «عدالت واقعی جز از طریق قانون ممکن نیست. این جامعه قانونمند است. پس عدالت در آن حاکم است».

- «این یک قضیه بدیهی است و هر کودکی آن را درک می کند».

- «وقتی جامعه ای با تورم شدید روبه روست، دولت باید آزادی بیشتری به مردم و مطبوعات بدهد».

- «مقاله او دقیق و عالمانه است؛ زیرا تاکنون حتی یک نقد و اعتراض به آن نشده است».

- «برای حلّ این مشکل اجتماعی چهار راه حل پیشنهاد شده است که اولی هزینه زیادی می خواهد (مقرون به صرفه نیست)؛ دومی زمان بسیاری می طلبد؛ راه حل سوم نیز ضمانت اجرایی ندارد. بنابراین، چاره ای جز انتخاب راه حلّ چهارم، که من می گویم، نیست».

- «سند های قطعی وجود دارد که نشان می دهد افرادی که برای بی گناهی این فرد شهادت داده اند هیچ کدام در محل وقوع جرم حضور نداشته اند. بنابراین، مجرم واقعی همین فرد است».

- «کتاب ارزان کمیاب است. هر چیز کمیاب، گران است. پس کتاب ارزان گران است».

- «اسب حیوان است. حیوان پنج حرف دارد. پس اسب پنج حرف دارد».

- «بعضی از کتاب فروشان ثروتمند نیستند. بعضی از ثروتمندان با سواد نیستند. پس بعضی از کتاب فروشان با سواد نیستند».

- «هیچ نابینایی دروازه بان فوتبال نیست. هر دروازه بان فوتبالی ورزشکار است. پس هیچ نابینایی ورزشکار نیست».

[شماره صفحه واقعی : ۱۷۹]

- «بعضی از معصومان پیامبر نیستند. پس بعضی از پیامبران معصوم نیستند».

- «شما که با حرف من مخالفت می کنید، آیا می دانید که این حرف مطابق با جدیدترین نظریه ها و تحلیل های جامعه شناختی است؟».

- «میلیون ها نفر زندگی و سکونت در آپارتمان را پذیرفته اند، شما چطور می گویند آپارتمان نشینی درست نیست؟».

- «او حتماً طرفدار جناح تندروها است، زیرا با محافظه کاران میانه خوبی ندارد».

- «واژه انتخابی» یارانه «معادل خوبی برای واژه غربی «سوبسید» است؛ چرا که از هر جهت برابر این واژه است.».

- «امروز نوجوانی که از مدرسه اخراج شده بود به جرم سرقت دستگیر شد. همه نوجوانانی که نتوانند در مدرسه درس بخوانند به فساد و جنایت کشیده می شوند».

- «مردم کشورهای فقیر زیاد عمر نمی کنند. بنابراین فرهنگ و تمدن این کشورها در تاریخ نباید سابقه طولانی داشته باشد».

- «او در مؤسسه ای بسیار مهم و معتبر کار می کند. بنابراین، باید شخص مهمی باشد».

- «قوانین جزایی اسلام ۱۴۰۰ سال پیش آمده است. بنابراین، نباید انتظار داشت که این قوانین بتوانند به مشکلات حقوقی جوامع امروزی پاسخ دهند».

آنچه ذکر شد و موارد بسیار دیگری از این دست، استدلال هایی هستند که ذهن در جریان اندیشه ترتیب می دهد و در بسیاری از آنها خواسته یا ناخواسته دچار غلط و خطا می شود. این واقعیت (خطاپذیری ذهن) به لحاظ تاریخی، انگیزه اصلی برای تدوین دانشی به نام منطق بوده است. در نتیجه، مبارزه با این آفتِ ذهنی یکی از رسالت های اصلی علم منطق به شمار می رود. در میان همه مباحث این علم، صنعت مغالطه بیش از هر بحث دیگری عهده دار چنین مسؤلیتی است.

تعریف مغالطه

مغالطه در لغت به معنای سوق دادن شخص دیگر به غلط و نیز اشتباه کاری (خود فرد) است و در اصطلاح منطق، استدلالی است که واجد ارکان و شرایط استدلال به لحاظ ماده یا صورت و یا هر دو نباشد؛ مثلاً از ارکان قیاس - که نوعی استدلال است - تکرار حد اوسط

[شماره صفحه واقعی : ۱۸۰]

ص: ۲۱۷۰

به طور کامل و به معنای دقیق کلمه است، حال در موضعی که حد اوسط در واقع تکرار نشده ولی چنین پنداشته شود که تکرار شده، مغالطه صورت گرفته است؛ مثل: انگور شیرین است. شیرین اسطوره داستانی است. پس انگور اسطوره داستانی است.

اغراض مغالطه

مغالطه به معنای تعمّد در به غلط اندازی دیگری با دو انگیزه می تواند تحقق یابد:

۱- انگیزه حق. گاه ممکن است شخص مغالط به غرضی صحیح، دیگری را به اشتباه سوق دهد، به قصد امتحان مخاطب و یا به منظور تنبیه طرف مقابل برای اصرار نکردن او بر نظر اشتباه خود. در صورت اول به قیاس مغالطی «امتحان» و در صورت دوم به آن «عناد» می گویند.

۲- انگیزه باطل. گاهی مغالط با اهدافی نادرست، مانند ریا، برتری و تفوق بر دیگران دست به مغالطه می زند. اساس شکل گرفتن چنین انگیزه ای این است که مغالط بخواهد قبل از آراسته شدن به حکمت و مقتضای عقل، خود را در جامه عالمان ظاهر کند. چنین افرادی چاره ای جز تمسک به انواع مغالطه ندارند. تنها راه مقبولیت کلام ایشان در میان ظاهر بینان، استفاده از مغالطه و شهرت دروغین به علم و فرزانیگی است.

فایده مغالطه

فراگیری این صنعت برای انسان از چند جهت می تواند مفید باشد:

۱- در مقام استدلال با دانستن مواضع غلط، خود را از وقوع در آن حفظ می کند؛

۲- خود را از تأثیرپذیری مغالطه در امان نگه می دارد؛

۳- از سقوط انسان های دیگر در دام مغالطه جلوگیری می کند؛

۴- در موارد ضروری که مغالط لجاج جز با مغالطه تسلیم نمی شود، می تواند با مغالطه وی را مغلوب سازد.

اجزای مغالطه

این فن دارای دو جزء است:

۱- اجزای درونی (اصلی). منظور از آن اجزای تشکیل دهنده استدلال مغالطی است، اعم

[شماره صفحه واقعی: ۱۸۱]

ص: ۲۱۷۱

از قضایایی که ماده استدلال را تشکیل می دهند و یا صورتی که شکل استدلال را تعیین می کند.

۲- اجزای بیرونی (عَرَضی). مراد از آن، اموری خارج از استدلال مغالطی است که اگرچه بیرون از متن استدلال قرار دارند؛ اما در عین حال موجب قبول نتیجه استدلال نادرست می شوند. (۱) برخی از اجزای بیرونی مغالطه عبارتند از:

الف) تحقیر مخاطب و برانگیختن خشم او، مثلاً از طریق ذکر عیب های جسمانی و یا طرح نواقص و کمبودهای علمی طرف مقابل) مغالطه ایجاد خشم، مغالطه انگیزه و انگیزه، مغالطه توهین مغالطه هر بچه مدرسه ای می داند؛

ب) فریاد و هیاهو و حرکتی که هیجان کاذبی در مخاطب ایجاد کند تا او را مغلوب و خود را پیروز نشان دهد، (مغالطه هیاهو، مغالطه پارازیت، مغالطه تکرار)؛

ج) به کار بردن الفاظ و اصطلاحات مهجور و نامأنوس، به طوری که مخاطب به دلیل نشناختن اصطلاحات مذکور از پاسخ دادن مناسب عاجز بماند (مغالطه فضل فروشی)؛

د) مطرح کردن مطالب بی ربط و زاید، به طوری که ذهن مخاطب پراکنده شود و نتواند رشته استدلال را پی گیری کند و در تشخیص نتیجه و پاسخ دادن مناسب ناتوان بماند (مغالطه نکته انحرافی، شوخی بی ربط)؛

ه) تفسیر و تأویل سخن مخاطب، به گونه ای که شبیه به امری غیر واقع و خلاف مشهور شود، یا با افزودن لواحق به سخن مخاطب یا کاستن از آنچه او بیان کرده، نتایجی خلاف واقع یا مشهور اخذ کند و به آن شخص نسبت دهد. (مغالطه تحریف، مغالطه تفسیر نادرست).

شایان توجه است که ترفندهای مغالطه به عنوان اجزای بیرونی در تحقق سفسطه تأثیر بسیار دارد و از آن رو که روش های زمینه ساز برای مغالطه بسیار متنوع است، استقصای کامل این امور و قانونمند کردن آنها به طور کامل میسر نیست. (۲)

[شماره صفحه واقعی : ۱۸۲]

ص: ۲۱۷۲

۱- از آن جا که مَقَسَم صناعات خمس، استدلال است و اجزای بیرونی مغالطه اموری خارجی از استدلال هستند، نامیدن این قسم به اجزای مغالطه، تعبیری مسامحی است.

۲- برخی دیگر از مغالطه های بیرونی عبارتند از: تهمت، سؤال مرکب، مطالب بی ربط، بار برهان را به گردن طرف مقابل انداختن یا طلب برهان از مخالفان، تغییر موضع دادن، هر بچه مدرسه ای می داند، بستن راه استدلال، مسموم کردن چاه، تله گذاری، واژه های گرانبار یا بار ارزشی کلمات، توسل به احساسات (تهدید، تطمیع، جلب ترخم اندیشی، عوام فریبی)، حرف شما مبهم است، این که چیزی نیست، تکذیب، این که مغالطه است، منشأ (ژنتیک)، مناقشه در مثال، تخصیص، بهانه، توسل به معنای تحت اللفظ (هرس مصداقی)، استثنای قابل چشم پوشی، خودت هم یا تو نیز همین طور، غایت خامی یا تبعیض طلبی یا حمایت خاص، رها نکردن پیش فرض، البته اما.

موضوعاتی که مغالطه در آنها رخ می دهد، منحصر به مسأله ای خاص نیست. در هر زمینه ای، اعم از مسائل عقلی، غیر عقلی، فرهنگی، سیاسی، اجتماعی و ... ممکن است مغالطه رخ دهد.

مواد و مبادی صناعت مغالطه

قضایایی که در مغالطه به کار می روند وهمیات و مشبهاتند. منظور از وهمیات به کار رفته در صناعت مغالطه، آن دسته از قضایایی است که قوه وهم بر خلاف عقل آن ها را صادق و بدیهی می شمارد، مانند حکم وهم در امور عقلی، مثل «هر چه قابل اشاره نباشد موجود نیست».

مراد از مشبهات نیز قضایای کاذب شبیه به یقینیات و بدیهیات مثل «انسان شیر می خورد» در حالی که مراد از شیر، حیوان درنده باشد؛ و همچنین قضایای کاذب شبیه به مشهورات است. مثل «خداوند نور است» در حالی که مقصود از نور، نور محسوس باشد.

چنانچه مغالطه شبیه به برهان بوده و از قضایای کاذب شبیه به یقینیات تشکیل شده باشد «سفسطه» نامیده می شود و اگر شبیه به جدل بوده و از قضایای کاذب شبیه به مشهورات فراهم آمده باشد «مشاغبه» نامیده می شود.

[شماره صفحه واقعی : ۱۸۳]

ص: ۲۱۷۳

۱- آدمی برای کشف واقعیت راه های متعددی را بر می گزیند که برخی درست و برخی نادرست است؛ به عبارتی دیگر انسان در بسیاری از استدلال ها خواسته یا ناخواسته دچار غلط و خطا می شود.

۲- خطاپذیری ذهن، انگیزه اصلی برای تدوین منطق بوده است و مغالطه در این دانش بیش از هر بحث دیگری عهده دار مبارزه با آفت خطاپذیری ذهن است.

۳- مغالطه استدلالی است که واجد ارکان و شرایط لازم به لحاظ ماده یا صورت و یا هر دو نباشد.

۴- مغالطه علاوه بر ساختار منطقی و یا مواد مشابه باید برای نقض و ابطال ادعای مخالف اقامه شود.

۵- مغالطه می تواند بر اساس انگیزه صحیح یا باطل اقامه شود.

۶- فایده مغالطه عبارت است از:

الف) حفظ اندیشه از وقوع در خطا؛

ب) ایمنی از تأثیرپذیری؛

ج) حفظ دیگران از سقوط در دام مغالطه؛

د) غلبه بر مغالطه لجوج و تسلیم او.

۷- اجزای مغالطه دو دسته اند:

الف) اجزای درونی (اصلی) که عبارتند از صورت و مواد تشکیل دهنده مغالطه؛

ب) اجزای بیرونی (عَرَضی) که عبارتند از اموری که خارج از متن مغالطه قرار دارند و به طور غیرمستقیم ذهن را به خطا انداخته، موجب قبول نتیجه استدلال مغالطی می شوند؛ مانند تحقیر مخاطب، طرح مطالب بی ربط و به کار بردن اصطلاحات نامأنوس، تأویل سخن مخاطب به امور غیر واقع و خلاف مشهور و ...

۸- موضوع مغالطه به مسأله خاصی محدود نیست.

[شماره صفحه واقعی : ۱۸۴]

ص: ۲۱۷۴

- ۱- چه صنعتی بیش از بقیه مباحث منطق عهده دار مبارزه با خطاپذیری ذهن است؟
- ۲- مغالطه را تعریف کنید.
- ۳- سفسطه و مشاغبه را تعریف، و بیان کنید که به کار برنده آنها چه نام دارد؟
- ۴- چگونه مغالطه با انگیزه صحیح به کار می رود؟
- ۵- توضیح دهید که انگیزه باطل در کاربرد مغالطه کدام است؟
- ۶- فواید مغالطه چیست؟
- ۷- اجزای مغالطه را نام ببرید و توضیح دهید.
- ۸- موارد اجزای بیرونی را بیان کنید.
- ۹- موضوع صنعت مغالطه کدام است؟ (توضیح دهید).

خودآزمایی

- ۱- اگر فردی در جایی که نتیجه قیاس جزیی است، نتیجه ای کلی استنتاج کند، کدام یک از صناعات خمس را به کار برده است؟
(الف) شعر. (ب) خطابه. (ج) مغالطه. (د) برهان و جدل.
- ۲- خوارج نهروان با طرح شعار «لا حکم الا لله» و نفی حکمیت، به کدام صنعت منطقی تمسک می جستند؟
(الف) جدل استنتاج باطل از حق. (ب) جدل تعمیم ناروا.
(ج) سفسطه استقرای ناقص. (د) مغالطه استنتاج باطل از حق.
- ۳- اجزای مغالطه کدام است؟
(الف) درونی - بیرونی. (ب) درونی - اصلی.
(ج) بیرونی - عرضی. (د) درونی - لفظی.
- ۴- مغالطه به انگیزه تنبیه طرف مقابل برای اصرار نکردن او بر نظر اشتباه خود چه نام دارد؟
(الف) عناد. (ب) امتحان. (ج) سفسطه. (د) تبکیت.
- ۵- مغالطه صنعتی است که به ... .. واقع می شود؟
(الف) انگیزه حق. (ب) انگیزه باطل. (ج) انگیزه حق یا باطل. (د) انگیزه اثبات حق.
- ۶- تحقیر مخاطب و استفاده از الفاظ و اصطلاحات مهجور در کدام دسته از اجزای مغالطه قرار دارد؟
(الف) بیرونی. (ب) درونی. (ج) معنوی. (د) لفظی.
- ۷- از میان صناعات خمس کدام یک بیش از صناعات دیگر عهده دار مبارزه با آفت خطاپذیری ذهن است؟

الف) مغالطه. ب) جدل. ج) برهان. د) خطابه.

۸- اموری که به طور غیر مستقیم ذهن را به خطا می اندازند چه نامیده می شوند؟

الف) اجزای اصلی. ب) اجزای عرضی. ج) امور لفظی. د) امور معنوی.

[شماره صفحه واقعی : ۱۸۵]

ص: ۲۱۷۵

۹- مغالطه مفید تصدیق جازم است و در آن اعتبار شده است که،

الف) حق باشد. ب) حق نباشد.

ج) مسلم باشد. د) مطابق واقع باشد.

۱۰- وهمیات قضایایی کاذب اند که ... حکم می کنند.

الف) مقابل عقل. ب) مطابق عقل.

ج) مطابق احساس آدمی. د) مقابل احساس آدمی.

۱۱- موضوع صناعت مغالطه عبارت است از:

الف) مسائل غیر عقلی. ب) هر مسأله ای که برهان در آن راه ندارد.

ج) مسائل عقلی و غیر عقلی. د) هر مسأله ای که جدل و برهان در آن راه ندارد.

۱۲- اگر کسی به جای نقد ادعای طرف مقابل، چنین بگوید: «ادعای شما اساساً ارزش و اعتباری ندارد زیرا معتقدان به آن افرادی فاسد و هرزه اند که چندین بار به جرم دزدی دستگیر شده اند.» از ... .. است.

الف) مغالطه استفاده نکرده. ب) مغالطه بیرونی توهین استفاده کرده.

ج) مغالطه بیرونی هیاهو استفاده کرده. د) مغالطه بیرونی هیاهو استفاده کرده.

۱۳- «تظاهر به این که من باسواد و دارای فضل و کمال هستم پس سختم را بپذیرید» در واقع ... .. است.

الف) مغالطه بیرونی تکرار مدعا. ب) مغالطه بیرونی فضل فروشی.

ج) مغالطه بیرونی تحریف. د) مغالطه بیرونی شوخی بی ربط.

۱۴- اگر مستدل به جای اقامه استدلال بر مدعای خود چنین بگوید: «این یک قضیه بدیهی است و هر کودکی آن را درک می کند» از ... .. استفاده کرده است.

الف) مغالطه بیرونی هر بچه مدرسه ای می داند. ب) مغالطه بیرونی شوخی بی ربط.

ج) مغالطه بیرونی تحریف. د) مغالطه بیرونی تفسیر نادرست.

۱۵- مغالطه به انگیزه آزمایش طرف مقابل چه نام دارد؟

الف) عناد. ب) امتحان. ج) سفسطه. د) تبکیت.

۱۶- مواد به کار رفته در صناعت مغالطه عبارت است از:

الف) وهمیات (احکام وهم در امور حسی). ب) وهمیات (احکام وهم در امور عقلی).

ج) وهمیات و مطنونات. د) وهمیات (احکام وهم در امور عقلی) و مشبّهات.

۱۷- در صناعت مغالطه ... .. استدلال مطابق با حق باشد.

الف) شرط شده است. ب) شرط نشده است.

ج) ترجیح دارد. د) می تواند.

۱۸- استدلال مغالطی مفید ... ..

الف) تصدیق جازم است. ب) تصدیق جازم نیست. ج) تصدیق نیست. د) فایده ای نیست.

۱۹- مشبّهات به کار رفته در صناعت مغالطه همواره قضایای ... .. است.

الف) شبیه به یقینیات. ب) شبیه به بدیهیات.

ج) شبیه به مشهورات. د) شبیه به یقینیات و مشهورات.

۲۰- این استدلال «خداوند نور است. هر نوری محسوس است. بنابر این خداوند محسوس است.» چه نام دارد؟

الف) مشاغبه. ب) سفسطه. ج) شعر. د) خطابه.

[شماره صفحه واقعی : ۱۸۶]

ص: ۲۱۷۶

- ۱- آیا در تبیین اجزای مغالطه بین منطقیون قدیم و جدید تفاوتی وجود دارد؟
- ۲- با توجه به این که مواد صناعت مغالطه مشبهات و وهمیات است آیا تعریف عرضه شده از مغالطه جامع و مانع است؟
- ۳- آیا می توانید برای انواع مغالطه بیرونی، که در پانوشت بیان شد، مثالی ذکر کنید؟
- ۴- آیا فراگیری مغالطه برای کسی که در غیر اجتماع انسانی می زید، لازم است؟

[شماره صفحه واقعی : ۱۸۷]

ص: ۲۱۷۷

اهداف کلی

اهداف کلی درس بیستم این است که دانش پژوه:

۱- جایگاه مغالطه منطقی را بشناسد؛

۲- با انواع مغالطه آشنا شود.

اهداف رفتاری

دانش پژوه محترم، انتظار می رود پس از فراگیری این درس بتواند:

۱- استدلال مباشر مغالطی را توضیح دهید؛

۲- قیاس مغالطی را توضیح دهید؛

۳- ارکان و شرایط قیاس را که فقدان هر یک منشأ مغالطه می شود، بیان کنید؛

۴- استقرا و تمثیل مغالطی را توضیح دهید.

[شماره صفحه واقعی : ۱۸۸]

ص: ۲۱۷۸

اشاره

از بحث های گذشته دانستیم که اگر استدلال واجد ارکان یا شرایط لازم به لحاظ ماده یا صورت و یا هر دو نباشد، استدلالی مغالطی است. بنابر این، انواع مغالطه به تعداد ارکان و شرایط انواع استدلال - به لحاظ ماده و صورت - است.

از آن جا که استدلال به دو گونه مباشر و غیر مباشر تقسیم می شود و هر یک نیز دارای انواعی است، باید در هر نوع ارکان و شرایط مخصوص به آن - به لحاظ ماده و صورت - بررسی شود، تا خطا در هر گونه استدلال به درستی شناخته شود.

الف) استدلال مباشر

دانسته شد که اگر استنتاج و اکتساب یک تصدیق تنها از یک قضیه دیگر باشد، استدلال مباشر نامیده می شود. با انواع استدلال مباشر در بحث های گذشته آشنا شدید. حال اگر در هر نوع رعایت ارکان و شرایط آن نشود، (۱) مغالطه صورت گرفته است؛ (۲) مثلاً نقیض موجب کلیه، سالبه کلیه دانسته شود؛ آن گاه از کذب قضیه «هر حیوانی انسان است» صدق قضیه «هیچ حیوانی انسان نیست» نتیجه گرفته شود و یا مثلاً از صدق قضیه موجب کلیه، صدق عکس آن به همان صورت (موجب کلیه) توهم شود؛ مانند این که وقتی می گویند «هر شیء مادی موجود است» توهم شود که «هر موجودی شیء مادی است». و یا مثلاً از قضیه «بعضی معصومین پیامبر نیستند» توهم شود که «بعضی پیامبران معصوم نیستند» زیرا گفته شد که سالبه جزئی عکس مستوی ندارد.

ب) استدلال غیر مباشر**قیاس****اشاره**

قیاس به لحاظ ماده و صورت دارای ارکان و شرایطی است که فقدان هر یک منشأ مغالطه می شود.

برخی از ارکان و شرایط قیاس

[شماره صفحه واقعی : ۱۸۹]

ص: ۲۱۷۹

۱- از آن جا که ارکان و شرایط انواع استدلال مباشر به تفصیل و یکجا بیان شد، از ذکر مجدد آن خودداری می کنیم.

۲- اگر این نوع مغالطه در عکوس باشد، آن را مغالطه ایهام انعکاس گویند .

۱- تشکیل قیاس از دو مقدمه جدا از هم، که هر کدام در حقیقت یک قضیه باشد. (۱)

بنابر این، در مثال «فقط انسان شاعر است. هر شاعری حیوان است. پس فقط انسان حیوان است» مغالطه صورت گرفته، چرا که در این استدلال، قضیه اول ترکیبی از دو قضیه است: «انسان شاعر است» و «غیر انسان شاعر نیست». (۲)

۲- تکرار حد اوسط

قیاس باید مشتمل بر حد اوسطی باشد که به طور کامل و به معنای دقیق کلمه تکرار شود. حال در مواضعی که حد اوسط در واقع تکرار نشده ولی چنین پنداشته شود که تکرار شده، مغالطه صورت گرفته است. منشأ این پندار آن است که یک لفظ دارای معانی متعدد است و این لفظ در یک مقدمه به یک معنا و در مقدمه دیگر به معنای دیگر به کار گرفته شده است.

آنچه درباره این مغالطه باید در نظر داشت، این است که منشأ تعدد معنای یک لفظ گاهی جوهر لفظ است و گاهی هیأت آن و گاهی ترکیب آن با الفاظ دیگر. برای اهمیت این نوع مغالطه به بررسی بیشتر درباره منشأ تعدد معنای لفظ می پردازیم.

الف) جوهر لفظ: این در جایی است که دلالت لفظ بر معانی متعدد به سبب ماده لفظ باشد و هیأت لفظ و ترکیب آن با الفاظ دیگر نقشی در این تعدد نداشته باشد؛ مثل انگور شیرین است. شیرین اسطوره داستانی است. پس انگور اسطوره داستانی است. (۳)

تعدد معنای لفظ واحد اعم است از این که به علت اشتراک لفظی باشد و یا نقل، مجاز، استعاره، تشبیه، اطلاق و تقيید و ...

ب) هیأت لفظ: این در جایی است که منشأ تعدد معنای لفظ، هیأت باشد. حال چه هیأت ذاتی (صرفی)؛ مانند: «خداوند مختار است. هر مختاری معلول است. پس خداوند معلول است». (۴) و چه هیأت عرضی (اعراب و إعجام)؛ مانند: خداوند موجب است. هر موجبی معلول است. پس خداوند معلول است. (۵)

ج) ترکیب: منشأ تعدد، ترکیب است؛ یعنی لفظ از حیث ماده و هیأت بر معانی متعدد

[شماره صفحه واقعی: ۱۹۰]

ص: ۲۱۸۰

۱- قیاس مرکب که بیش از دو مقدمه دارد، در حقیقت بیش از یک قیاس است.

۲- این مغالطه را، مغالطه جمع مسائل در یک مسأله گویند.

۳- این مغالطه را، مغالطه اشتراک اسم گویند.

۴- این مغالطه را، مغالطه اشتراک هیأت گویند.

۵- این مغالطه را، مغالطه اعراب و إعجام گویند.

دلالت نمی کند ولی از آن جا که با الفاظ دیگر ترکیب شده، دلالت بر معانی متعدد می کند. این قسم نیز به گونه های متعددی است:

- گاهی نفس ترکیب اقتضای تعدد می کند؛ مانند «اگر کسی در حق امام علی علیه السلام چیزی بگوید او شایسته آن است. لیکن کسی در حق امام علی علیه السلام چیزی گفته است. پس او شایسته آن است». (۱)

- گاهی توهم وجود ترکیب اقتضای تعدد می کند: مثل «عدد پنج زوج و فرد است. هر عددی که زوج و فرد باشد زوج است. پس عدد پنج زوج است». (۲)

- گاهی توهم عدم وجود ترکیب اقتضای تعدد می کند؛ مثل «آب ئیدروژن و اکسیژن است. ئیدروژن و اکسیژن قابل احتراق اند. پس آب قابل احتراق است». (۳)

۳- اگر قیاس، اقترانی است، شرایط مخصوص به هر شکل و اگر استثنایی است، شرایط عمومی و مخصوص به انفصالی و اتصالی در آن رعایت شود؛ مثلاً در شکل اول گفته شد که صغری باید موجه باشد. بنابر این، در مثال «حسین پزشک نیست. هر پزشکی عالم است. پس حسین عالم نیست» مغالطه صورت گرفته است و یا مثلاً در قیاس استثنایی اتصالی گفته شد که از وضع تالی نمی توان وضع مقدم را نتیجه گرفت. بنابر این، در مثال «اگر باران باریده باشد زمین خیس است. لیکن زمین خیس است. پس باران باریده است.» مغالطه صورت گرفته است.

۴- شرایط مخصوص ماده قیاس در آن رعایت شود.

قیاس به لحاظ ماده - بدون در نظر گرفتن مغالطه که محل بحث است - به چهار نوع تقسیم می شود. با انواع آن تعریف و شرایط هر یک در بحث های گذشته آشنا شدید؛ مثلاً در برهان گفته شد که مقدمات باید یقینی باشد. (۴) حد اوسط علت علم به ثبوت اکبر برای اصغر باشد و ... حال هر کدام از این شرایط رعایت نشود، مغالطه صورت می گیرد؛ مثل این که «وزیری

[شماره صفحه واقعی : ۱۹۱]

ص: ۲۱۸۱

۱- این مغالطه را، مغالطه ممارات گویند.

۲- این مغالطه را، مغالطه ترکیب مفصل گویند.

۳- این مغالطه را، مغالطه تفصیل مرکب گویند.

۴- گاهی اوقات مواد استدلال، شبیه به یقینی (در برهان) و یا شبیه به مشهور و ... است. اگر منشأ این امر، آن باشد که جزء اصلی حذف شود و بدلش جایگزین آن گردد. مغالطه را اخذ ما بالعرض مکان بالذات گویند و اگر منشأ آن این باشد که جزء اصلی به نحو صحیح ذکر نشده باشد آن را مغالطه سوء اعتبار حمل گویند.

دلیل عدم موفقیت خود را نازک شدن لایه ازن در جو بدانند «این استدلال، مغالطی است؛ چرا که رابطه علیت بین لایه ازن و عدم موفقیت وزیر وجود ندارد. (۱)

۶- شرایط مخصوص به نتیجه رعایت شود.

نتیجه به لحاظ کم و کیف دارای قواعدی است که باید رعایت شود؛ مثلاً در شکل سوم همواره نتیجه جزئی خواهد بود هر چند صغری و کبری هر دو موجه کلیه باشد. بنابر این، در مثال «هر شاعری حیوان است. هر شاعری انسان است. پس هر حیوانی انسان است» مغالطه صورت گرفته است.

ممکن است، این سؤال به ذهن برسد که بحث ما درباره استدلال مغالطی بود، حال آن که در این قسم مغالطه در نتیجه واقع شده است. در پاسخ می‌گوییم: از آن جا که قبل از تشکیل استدلال، مطلوبی داریم که به وسیله استدلال می‌خواهیم آن را اثبات کنیم، می‌توان گفت که در حقیقت استدلال ما، استدلالی مغالطی است. چرا که برای اثبات مطلوبی چیده شده که به وسیله این استدلال ثابت نمی‌شود؛ بنابر این، استدلال ما برای اثبات این مطلوب، استدلالی نادرست است.

استقرا و تمثیل

در بحث‌های گذشته با ارکان و شرایط استقرا و تمثیل آشنا شدید. حال می‌گوییم: فقدان هر یک از این امور سبب مغالطه می‌شود. مثلاً در استقرای ناقص اگر بدون تکرار مشاهده و یا مشاهده مواردی بسیار اندک که برای حکم کلی کافی نباشد، حکمی کلی آورده شود، مغالطه صورت گرفته است؛ مثل این که با مشاهده یک یا تعداد محدودی ایرانی قد کوتاه، حکم شود: که همه ایرانی‌ها قد کوتاه هستند و یا در تمثیل مثلاً اگر بدون وجود جامع حکمی از موضوعی به موضوع دیگر سرایت داده شود، مغالطه صورت پذیرفته است.

[شماره صفحه واقعی: ۱۹۲]

ص: ۲۱۸۲

۱- برای قیاس استثنایی نیز شرایطی است که به دلیل وضوح و تطویل کلام از ذکر آن خودداری می‌کنیم.

۱- اگر استدلال واجد ارکان یا شرایط لازم به لحاظ ماده یا صورت و یا هر دو نباشد، استدلالی مغالطی است.

۲- انواع مغالطه به تعداد ارکان و شرایط انواع استدلال به لحاظ ماده و صورت است.

۳- اگر در هر نوع از استدلال مباشر، رعایت ارکان و شرایط آن نشود، مغالطه صورت گرفته است.

۴- قیاس از حیث ماده و صورت دارای ارکان و شرایطی است که فقدان هر یک منشأ مغالطه می شود.

ارکان و شرایط قیاس عبارتند از:

الف) تشکیل قیاس از دو مقدمه جدا از هم که هر کدام در حقیقت یک قضیه باشد؛

ب) تکرار حد اوسط؛

ج) سه حد قیاس متغایر باشند؛

د) اگر قیاس اقترازی است، شرایط مخصوص به هر شکل و اگر استثنایی است، شرایط عمومی و مخصوص به انفصالی و اتصالی در آن رعایت شود؛

ه) (شرایط مخصوص به ماده قیاس در آن رعایت شود؛

و) (شرایط مخصوص به نتیجه رعایت شود؛

ز) (استقرا و تمثیل ارکان و شرایطی دارند که فقدان هر یک منشأ مغالطه است:

[شماره صفحه واقعی: ۱۹۳]

- ۱- استدلال مباشر مغالطی را با ذکر مثال توضیح دهید.
- ۲- قیاس مغالطی را همراه مثال توضیح دهید.
- ۳- ارکان و شرایط قیاس را که فقدان هر یک منشأ مغالطه می شود، بیان کنید.
- ۴- استقرا و تمثیل مغالطی را همراه مثال توضیح دهید.
- ۵- بیان کنید که چرا اگر شرایط مخصوص به نتیجه رعایت نشود استدلال مغالطی است؟

خودآزمایی

- ۱- استدلال «فقط امور مادی قابل رؤیت هستند. هر چیزی که قابل رؤیت باشد موجود است. پس فقط امور مادی موجود هستند» مغالطی است؛ زیرا الف) حد اوسط ندارد. ب) حدود متغایر نیستند. ج) از بیش از دو مقدمه تشکیل شده است. د) شرایط مخصوص به نتیجه در آن رعایت نشده است.
- ۲- استدلال «هر انسانی حیوان است. هر ناطقی انسان است. پس همه حیوان ها ناطق هستند» مغالطی است؛ چرا که الف) شرایط مخصوص به شکل چهارم در آن رعایت نشده است. ب) شرایط مخصوص به ماده در آن رعایت نشده است. ج) شرایط مخصوص به نتیجه در آن رعایت نشده است. د) حدود متغایر ندارد.
- ۳- استدلال «مهندسان راه و ساختمان برای مردم نقشه می کشند. هر کسی برای مردم نقشه بکشد قابل اعتماد نیست. بنابراین، مهندسان راه و ساختمان غیر قابل اعتمادند» مغالطی است؛ زیرا الف) حد اوسط ندارد. ب) شرایط مخصوص به نتیجه در آن رعایت نشده است. ج) از بیش از دو مقدمه تشکیل شده است. د) شرایط مخصوص به شکل اول در آن رعایت نشده است.
- ۴- اگر از صدق قضیه «بعضی حیوان ها انسان نیستند»، صدق «بعضی غیر حیوان ها غیر انسان نیستند» توهم شود، مغالطه صورت گرفته است؛ زیرا الف) سالبه جزئیه، نقض موضوع معتبر ندارد. ب) سالبه جزئیه نقض طرفین معتبر ندارد. ج) عکس نقیض مخالف سالبه جزئیه موجه جزئیه است. د) این استدلال در واقع مغالطی نیست.
- ۵- استدلال «اگر کشور آمریکا خواهان روابط صادقانه با ایران باشد، به ارتباطات فرهنگی و ورزشی توجه خاصی خواهد کرد.» شواهد قطعی نشان می دهد که - آنان به ارتباطات فرهنگی توجه خاصی کرده اند. پس کشور آمریکا خواهان روابط صادقانه با ایران است. الف) شرایط مخصوص به نتیجه در آن رعایت نشده است. ب) شرایط مخصوص به قیاس استثنایی اتصالی در آن رعایت نشده است. ج) از دو مقدمه جدا از هم تشکیل نشده است.

(د) این قیاس، مغالطی نیست.

[شماره صفحه واقعی : ۱۹۴]

ص: ۲۱۸۴

۶- استدلال «هر پدری فرزنددار است. هر فرزند داری ازدواج کرده است. پس هر پدری ازدواج کرده است» مغالطه است؛ چرا که

الف) حد اوسط تکرار نشده است. ب) از دو مقدمه جدا از هم تشکیل نشده است.

ج) سه حد متغایر ندارد. د) این استدلال، اساساً مغالطی نیست.

۷- استدلال «خانه گنج، آهن و آجر است. گنج، آهن و آجر کیلویی به فروش می رسد. پس خانه کیلویی به فروش می رسد» مغالطی است؛ زیرا

الف) شرایط مخصوص به نتیجه در آن رعایت نشده. ب) حد اوسط تکرار نشده است.

ج) حدود آن متغایر نیست. د) از بیش از دو مقدمه تشکیل شده است.

۸- اگر از صدق «هیچ انسانی درخت نیست» صدق «همه غیر درختها انسان هستند»، توهم شود، مغالطه صورت گرفته است؛ چرا که

الف) عکس نقیض مخالف سالبه کلی، موجه جزئی است. ب) عکس نقیض مخالف سالبه کلی، سالبه جزئی است.

ج) نقض طرفین سالبه کلی، موجه جزئی است. د) این استدلال اساساً مغالطی نیست.

۹- استدلال «خداوند موجود است. هر موجودی مادی است. پس خداوند مادی است» مغالطی است؛ زیرا

الف) حد اوسط ندارد. ب) شرایط مخصوص به شکل اول در آن رعایت نشده.

ج) شرایط مخصوص به نتیجه در آن رعایت نشده. د) شرایط مخصوص به ماده در آن رعایت نشده.

۱۰- استدلال «هر انسانی حیوان است. هیچ اسبی انسان نیست. پس هیچ حیوانی اسب نیست.» مغالطی است؛ زیرا

الف) شرایط مخصوص به شکل چهارم در آن رعایت نشده. ب) شرایط مخصوص به ماده در آن رعایت نشده.

ج) حد اوسط ندارد. د) شرایط مخصوص به نتیجه در آن رعایت نشده.

۱۱- استدلال «اگر کسی پرخوری کند، در معرض انواع بیماری ها قرار خواهد گرفت. لیکن احمد پرخوری نمی کند. پس در معرض هیچ نوع بیماری نیست.» مغالطی

است؛ چرا که

الف) شرایط مخصوص به نتیجه در آن رعایت نشده.

ب) شرایط مخصوص به قیاس استثنایی اتصالی در آن رعایت نشده.

ج) شرایط مخصوص به ماده در آن رعایت نشده. د) قضیه شرطی ندارد.

۱۲- استدلال «هر چارپایی خونگرم است. هر میمونی خونگرم است. پس هر چارپایی میمون است» مغالطی است؛ چرا که

الف) حد اوسط تکرار نشده. ب) مقدمات اختلاف در کیف ندارند.

ج) شرایط مخصوص به نتیجه در آن رعایت نشده. د) شرایط مخصوص به ماده در آن رعایت نشده.

۱۳- استدلال «حافظ شاعر است. شاعر کلی است. پس حافظ کلی است» مغالطی است؛ زیرا

الف) صغری موجه است. ب) حد اوسط ندارد.

ج) مقدمات اختلاف در کیف ندارند. د) شرایط مخصوص به نتیجه در آن رعایت نشده است.

۱۴- استدلال «فقط مردان مشغول به قضا هستند. هر کس مشغول به قضا است عادل است. بنابر این فقط مردان عادل اند» مغالطی است؛ زیرا

الف) شرایط مخصوص به نتیجه در آن رعایت نشده. ب) شرایط مخصوص به شکل اول در آن رعایت نشده.

ج) حدود متغایر ندارند. د) از بیش از دو مقدمه تشکیل شده است.

۱۵- استدلال «اگر همسران تحصیلات دانشگاهی داشته باشد، در مشکلات زندگی می تواند به شما کمک کند. اما - متأسفانه - همسران تحصیلات دانشگاهی ندارد. بنابراین در مشکلات زندگی

[شماره صفحه واقعی : ۱۹۵]

ص: ۲۱۸۵

نمی تواند به شما کمک کند «مغالطی است؛ زیرا

الف) قضیه شرطی ندارد. ب) شرایط قیاس استثنایی اتصالی در آن رعایت نشده.

ج) شرایط مخصوص به نتیجه در آن رعایت نشده. د) این استدلال، در واقع مغالطی نیست.

۱۶- در استدلال «هر عسلی زرد و سیال است. پس هر زرد و سیالی عسل است.» چه مغالطه ای شده است؟

الف) ایهام انعکاس. ب) عدم تکرار حدّ اوسط.

ج) شرایط مخصوص به ماده در آن رعایت نشده است. د) شرایط تمثیل در آن رعایت نشده است.

۱۷- اگر کسی گمان کند «ماست مانند دروازه است زیرا هر دو را می بندند» دچار چه مغالطه ای شده است؟

الف) عدم تکرار حدّ وسط. ب) مغالطه در تمثیل.

ج) مغالطه در استقرای ناقص. د) مغالطه در قیاس.

۱۸- در استدلال «هوا تار است. تار یکی از آلات موسیقی است. بنابر این هوا یکی از آلات موسیقی است.» چه مغالطه ای رخ داده است؟

الف) عدم تکرار حدّ وسط. ب) شرایط مخصوص به نتیجه در آن رعایت نشده است.

ج) از بیش از دو مقدمه تشکیل شده است.

د) شرایط اختصاصی شکل اول قیاس اقترانی رعایت نشده است.

۱۹- در استدلال «هیچ درختی انسان نیست. هر درختی رشد می کند. بنابر این بعضی انسان ها رشد نمی کنند.» چه مغالطه ای رخ داده است؟

الف) شرایط اختصاصی شکل سوم رعایت نشده است. ب) شرایط عمومی قیاس اقترانی رعایت نشده است.

ج) موجب بودن کبری. د) کلیه بودن کبری.

۲۰- در استدلال «هیچ دست فروشی نانو نیست. هیچ نانوایی ماهیگیر نیست. بنابر این هیچ دست فروشی ماهیگیر نیست.» ... .. رعایت نشده است.

الف) شرایط عمومی قیاس اقترانی. ب) سالبه بودن کبری.

ج) جزئیه بودن صغری. د) جزئیه بودن کبری.

[شماره صفحه واقعی : ۱۹۶]

- ۱- موارد سیزده گانه مغالطه را آن گونه که در کتاب های رایج منطقی بیان شده است تعیین کنید.
- ۲- آیا می توان تمام یا بیشتر مغالطه هایی که را منطق دانان جدید مغرب زمین بیان کرده اند در انواع سیزده گانه مغالطه جای داد؟
- ۳- آیا می توان «مغالطه ژورنالیستی» یا «مغالطه روزنامه ای» را نوع خاصی از مغالطه دانست؟ توضیح دهید

[شماره صفحه واقعی : ۱۹۷]

ص: ۲۱۸۷

عنوان و نام پدیدآور: آشنایی با علوم اسلامی / مرتضی مطهری، ۱۲۹۸ - ۱۳۵۸.

مشخصات نشر: قم: صدرا، ۱۳۷۱ - ۱۳۷۶.

مشخصات ظاهری: ۱۹۷ ص.

موضوع: منطق

موضوع: فلسفه

رده بندی کنگره: ۱۴BBR/م ۵۲۶ ۱۳۷۱

رده بندی دیویی: ۱۸۹/۱

شماره کتابشناسی ملی: م ۷۱-۱۳۶۰

توضیح: «آشنایی با علوم اسلامی» عنوان مجموعه تقریرات درس های استاد شهید مطهری در زمینه اتهامات علوم اسلامی می باشد که این بخش به آشنایی با علم منطق اختصاص دارد.

ویژگی مهم این سلسله مباحث این است که چون در اصل تقریرات درسهای استاد شهید برای دانشجویان سالهای اول دانشکده الهیات و معارف اسلامی دانشگاه تهران بوده، با بیانی روان و شیوا و قابل فهم برای مبتدیان نگارش یافته و برای افرادی که با اصطلاحات پیچیده علوم اسلامی آشنایی ندارند، درک و فهم آنها از طریق دسته بندی مطالب و شرح اصطلاحات، بسیار آسان گردیده است.

ص: ۱

اشاره

[شماره صفحه واقعی: ۱]

ص: ۲۱۸۸

بسم الله الرحمن الرحيم

از جمله مسائل جامعه، دوری نسل جوان از معارف اسلامی است و آن که این مشکل را بهتر از همه حس کرده و بی تابانه در پی رفع آن است همین نسل جوان است. تنها کسانی می توانند به این نیاز جامعه و به درستی پاسخ گویند که از یک سو خود فرهنگ اسلامی را از سر چشمه های اصیل آن فرا گرفته باشند و از سوی دیگر به زبان زمان خویش سخن بگویند و حال و هوای روزگار نسل جوان را درک کنند.

استاد شهید مرتضی مطهری در شمار معدود کسانی بود که از شرایط لازم برای آشنا ساختن نسل امروز با اسلام بر خوردار بود. او نماینده راستین حوزه های علمیه در دانشگاه های امروز بود، چون زبان نسل جوان را می دانست و می فهمید، پیام این نسل را می شنید و به حوزه های علمیه می برد. وی مشکل دوری نسل جوان را از فرهنگ اسلامی به خوبی و به هنگام شناخته و راه حل آن را نیز دریافته بود و بسیاری از آثار خود را دقیقاً در جهت رفع این مشکل تألیف کرد.

[شماره صفحه واقعی: ۷]

ص: ۲۱۹۴

مجموعه " کلیات علوم اسلامی " که پس از شهادت آن استاد به چاپ می رسد از قبیل همین آثار است . این مجموعه را استاد برای جوانانی نوشت که نخستین گام را در راه آشنایی با معارف اسلامی برداشته اند و سعی او همه این بود که در این سلسه ، سادگی و اختصار - را در عین صحت - اساس قرار دهد و راه را برای ورود آنان به فضای روح پرور فرهنگ اسلامی باز کند .

این سلسه دروس ، در اصل ، تقریرات درسهای آن استاد برای دانشجویان سالهای اول و دوم دانشکده " الهیات و معارف اسلامی " در زمان حیات استاد و با اجازه ایشان ، به دفعات متعدد در دانشگاه صنعتی شریف تدریس می شده است . استاد شهید قصد داشت این سلسه دروس را قبل از انتشار مورد بازبینی قرار دهد و در آن جرح و تعدیل و نظم و ترتیب تازه ای اعمال کند . دریغ که این فرصت به دست نیامد و شمع روشن زندگانی او توسط منافقان خاموش گشت . شاگردان آن شهید با آنکه از قصد و نیت او برای تجدید نظر در این نوشته ها آگاه بودند ، پس از شهادت استاد ، بهتر آن دانستند که این مجموعه را بی هیچ تغییر و تبدیل و تقریباً به همان صورت که بود ، منتشر سازند .

اینک نخستین دفتر این مجموعه که " آشنایی با منطق و فلسفه اسلامی " است در دسترس جوانانی قرار می گیرد که در پی شهادت او ، جنازه اش را با فریاد " معلم " شهیدم راهت ادامه دارد " بدرقه کردند . رحمت خدا بر روان پاکش باد .

" کلیات فلسفه اسلامی " را می توان به طور کلی به سه بخش تقسیم کرد . در بخش اول که شامل درسهای اول و دوم است استاد به

[شماره صفحه واقعی : ۸]

ص: ۲۱۹۵

توضیحاتی کلی درباره فلسفه و فلسفه اسلامی پرداخته اند. در این بخش معنای فلسفه در فرهنگ اسلامی و فرهنگ غربی و تفاوت علم و فلسفه مورد بحث قرار گرفته و به شبهات مربوط به معنی متافیزیک و جدا شدن علوم از فلسفه اشاره شده است. بخش دوم - از درس سوم تا ششم - گذاری است تحلیلی به تاریخ فلسفه و به طور کلی تفکر در فرهنگ اسلام. در این بخش، استاد نخست به اختصار روشهای چهارگانه فلسفه مشاء و اشراق و نیز کلام و عرفان و تفاوت آنها را با یکدیگر شرح داده و سپس سیر طبیعی این چهار بینش و نزدیکی آنها را با یکدیگر و تبلور آنها را در حکمت متعالیه ترسیم کرده اند و آنگاه با تفصیل و توجه بیشتری معنی و اهمیت حکمت متعالیه ملاصدرا و کتاب گرانقدر "اسفار اربعه" را بیان کرده اند.

بخش سوم که از درس ششم آغاز می گردد، با تقسیم بندی مسائل فلسفه شروع می شود و به دنبال آن روشی اتخاذ می شود که تا پایان جزوه ادامه می یابد. مطابق این روش، استاد بدون آن که بخواهند وارد مباحث دقیق و استدلالی فلسفی شوند، صرفاً مفاهیم و اصطلاحات مهم فلسفه اسلامی را توضیح داده اند. در این بخش مفاهیمی از قبیل "وجود و ماهیت"، "عینی و ذهنی"، "حدوث و قدم"، "ثابت و متغیر"، "علت و معلول" و "جوب و امکان و امتناع" مورد بحث قرار گرفته است. در هر قسمت، استاد - چنانکه شیوه همیشگی ایشان بود - اشارات تاریخی را فروگذار نکرده و بدون اقامه براهین، نحوه برخورد فلاسفه مسلمان را با مفاهیم مورد نظر بیان کرده اند.

این جزوه، چنان که استاد نیز توجه داشتند، محتاج تجدید نظر و

[شماره صفحه واقعی: ۹]

ص: ۲۱۹۶

تکمیل بود. شرح و بحثی که درباره مفاهیم آمده، همه جا یکسان و یک اندازه نیست. در بعضی موارد، نظیر بحث پیرامون تضاد و حرکت، پس از نخستین تقریر، مطالبی افزوده اند که با اختصار سایر موارد هماهنگ نیست. مهم این است که این جزوه با همه فراز و فرودی که در آن است مانند بسیاری از آثار بزرگواز، ابتکاری و راهگشاست.

اهمیت آنان در این است که برای نخستین بار، خواننده ای که از فلسفه اسلامی هیچ نمی داند می تواند بدون فرو افتادن در دشواریهای فنی و بحثهای استدلالی طولانی، طعم این فلسفه را بچشد و با آن آشنا شود. شاید این نخستین بار باشد که یکی از استادان مسلم فلسفه اسلامی به طرح بحثهایی کلی و تاریخی و مقایسه ای درباره فلسفه اسلامی می پردازد. مستشرقان و استادان غربی فلسفه اسلامی در این باب آثاری تألیف کرده اند اما آنان فلسفه اسلامی را از مسیر و مجرای اصیل آن دریافت نکرده اند. این گونه توضیحات در میان استادان قدیم ما نیز معمول نبوده است.

هر چند این جزوه، جزوه کوچکی است از اندیشه هایی که مطهری از این دست در سینه داشت، با این همه، در ضمن آن نکات بدیع و تقسیم بندیهای تازه ای دیده می شود که خاص وی و حاصل تجربه طولانی او در تحصیل و تدریس فلسفه اسلامی است. امید است این نوشته بتواند مقدمه و مدخلی باشد برای هموار ساختن راه ورود به مباحث اصلی و آشنایی با اصول فلسفه اسلامی.

۱۲ اردیبهشت ۱۳۵۹

شورای نظارت بر نشر آثار شهید مرتضی مطهری

[شماره صفحه واقعی: ۱۰]

ص: ۲۱۹۷

لازم به ذکر است که این کتاب برای چاپ جدید بازبینی شد و از آنجا که متن دستخط استاد شهید در دست نبود، در موارد اندکی که نسبت به چاپ گزشته اصلاحاتی لازم آمد، این اصلاحات جهت حفظ امانت، داخل (کروشه) قرار داده شد.

[شماره صفحه واقعی: ۱۱]

ص: ۲۱۹۸

درس ۱ : مقصود از علوم اسلامی چیست؟

در این درس لازم است که بعنوان مقدمه درباره کلمه «علوم اسلامی» اندکی بحث کنیم و تعریف روشنی از آن بدهیم تا معلوم گردد مقصود از علوم اسلامی چه علمی است و کلیاتی که در این درسها می خواهیم بیاموزیم درباره چیست؟

علوم اسلامی را که اکنون موضوع بحث است چند گونه می توان تعریف کرد و بنا به هر تعریف، موضوع فرق می کند.

۱- علمی که موضوع و مسائل آن علوم اصول یا فروع اسلام است و یا چیزهایی است که اصول و فروع اسلام به استناد آنها اثبات می شود، یعنی قرآن و سنت، مانند علم قرائت، علم تفسیر، علم حدیث، علم کلام

[شماره صفحه واقعی : ۱۳]

ص: ۲۲۰۰

نقلی (۱)، علم فقه، علم اخلاق نقلی (۲).

۲- علوم مذکور در فوق به علاوه علمی که مقدمه آن علوم است، علوم مقدمه مانند: ادبیات عرب از صرف و نحو و لغت و معانی و بیان و بدیع و غیره و مانده کلام عقلی، و اخلاق عقلی، و حکمت الهی، و منطق، و اصول فقه، و رجال و درایه.

۳- علمی که به نحوی جزء واجبات اسلامی است، یعنی علمی که تحصیل آن علوم و لو به نحو واجب کفائی بر مسلمین واجب است و مشمول حدیث نبوی معروف می گردد: طلب العلم فریضه علی کل مسلم یعنی دانش طلبی بر هر مسلمانی واجب است. می دانیم علمی که موضوع و مسائل آنها اصول و یا فروع اسلامی است و یا چیزهایی است که به استناد آنها آن اصول و فروع اثبات می شود، واجب است تحصیل و تحقیق شود، زیرا دانستن و شناختن اصول دین اسلام برای هر مسلمانی واجب عینی است و شناختن فروع آن واجب کفائی است.

شناختن قرآن و سنت هم واجب است، زیرا بدون شناخت قرآن و سنت، شناخت اصول و فروع اسلام غیر میسر است. و هم چنین علمی که مقدمه تحصیل و تحقیق این علوم است نیز از باب مقدمه واجب واجب است، یعنی در حوزه اسلام لازم است لااقل بقدر کفایت همواره افرادی مجهز به این علوم وجود داشته باشند، بلکه لازم است

[شماره صفحه واقعی: ۱۴]

ص: ۲۲۰۱

۱- بعدا گفته خواهد شد که کلام دو قسم است: عقلی و نقلی و فرق این دو خواهد آمد.

۲- اخلاق نیز مانند علم کلام دو گونه است: عقلی و نقلی و بعدا در این باره نیز بحث خواهد شد.

همواره افرادی وجود داشته باشند که دایره تحقیقات خود را در علوم متن و در علوم مقدماتی توسعه دهند و بر این دانشها بیافزایند.

علماء اسلامی در همه این چهارده قرن همواره کوشش کرده اند که دامنه علوم فوق را توسعه دهند و در این جهت موفقیت‌های شایانی بدست آورده اند و شما دانشجویان عزیز تدریجا به نشو و نمو و تحول و تکامل این علوم آشنا خواهید شد.

اکنون می‌گوئیم که علوم «فریضه» که بر مسلمانان تحصیل و تحقیق در آنها واجب است منحصر به علوم فوق نیست. بلکه هر علمی که بر آوردن نیازهای لازم جامعه اسلامی موقوف به دانستن آن علم و تخصص و اجتهاد در آن علم باشد بر مسلمین تحصیل آن علم از باب به اصطلاح «مقدمه تهبیوئی» واجب و لازم است.

توضیح اینکه اسلام دینی جامع و همه‌جانبه است، دینی است که تنها به یک سلسله پندها و اندرزهای اخلاقی و فردی و شخصی اکتفا نکرده است، دینی است که جامعه ساز، آنچه را که یک جامعه بدان نیازمند است، اسلام آن را به عنوان یک واجب کفائی فرض کرده است. مثلا جامعه نیازمند به پزشک است، از این رو علم پزشکی واجب کفائی است، یعنی واجب است بقدر کفایت پزشک وجود داشته باشد و اگر به قدر کفایت پزشک وجود نداشته باشد بر همه افراد واجب است که وسیله ای فراهم سازند که افرادی پزشک شوند و این مهم انجام گیرد.

و چون پزشکی موقوف است به تحصیل علم پزشکی، قهرا علم پزشکی از واجبات کفائی است. همچنین است فن معلمی، فن سیاست، فن تجارت، انواع فنون و صنایع. و در مواردی که حفظ جامعه اسلامی و کیان آن موقوف به این است که علوم و صنایع را در عالیترین حد ممکن تحصیل کنند آن علوم در همان سطح واجب می‌گردد. این است که همه

[شماره صفحه واقعی: ۱۵]

ص: ۲۲۰۲

علمی که برای جامعه اسلامی لازم و ضروری است جزء علوم مفروضه اسلامی قرار می گیرد. و جامعه اسلامی همواره این علوم را فرائض تلقی کرده است علی هذا علوم اسلامی بر حسب تعریف سوم شامل بسیاری از علوم طبیعی و ریاضی - که مورد احتیاج جامعه اسلامی است - نیز می شود.

۴- علمی که در حوزه های فرهنگی اسلامی رشد و نما یافته است اعم از آنکه از نظر اسلام، آن علوم واجب و لازم بوده، و یا نه و اعم از آنکه آن علوم از نظر اسلام ممنوع بوده است یا نه، ولی بهر حال در جامعه اسلامی و در میان مسلمانان راه خود را طی کرده است، مانند نجوم احکامی (نه نجوم ریاضی) و بعضی علوم دیگر.

می دانیم که علم نجوم تا آنجا که به محاسبات ریاضی مربوط است و مکانیسم آسمان را بیان می کند و یک سلسله پیشگویی های ریاضی از قبیل خسوف و کسوف دارد، جزء علوم مباح اسلامی است، و اما آنجا که از حدود محاسبات ریاضی خارج می شود و مربوط می شود به بیان روابط مرموز میان حوادث آسمانی و جریانات زمینی و به یک سلسله غیب گوئی ها درباره حوادث زمینی منتهی می شود، از نظر اسلام حرام است. ولی در دامن فرهنگ و تمدن اسلامی هر دو نجوم وجود داشته است

(۱)

اکنون که تعاریف مختلفی از کلمه «علوم اسلامی» بدست داریم و معلوم شد که این کلمه در موارد مختلف در معانی مختلف استعمال می شود که بعضی از آن معانی از بعضی دیگر وسیعتر و یا محدودتر است،

[شماره صفحه واقعی : ۱۶]

ص: ۲۲۰۳

۱- برای آشنائی با علمی که در حوزه فرهنگ اسلامی پیدا شد یا راه یافت و رشد کرد رجوع شود به کتاب «کارنامه اسلام» تألیف آقای دکتر عبدالحسین زرین کوب.

باید بگوئیم که مقصود از علوم اسلامی که بنا است کلیاتی از آن گفته شود، همان است که در شماره ۳ تعریف کردیم، یعنی علمی که به نوعی از نظر اسلام «فریضه» محسوب می شود و در فرهنگ و تمدن اسلامی سابقه طولانی دارد و مسلمانان آن علوم را از آن جهت که به رفع یک نیاز کمک می کرده و وسیله انجام یک فریضه بوده محترم و مقدس می شمرده اند.

در این درس که اولین درس ما است لازم است دانشجویان عزیز از هم اکنون یک نکته را بدانند و در پی جستجو و تحقیق بیشتر بر آیند و خویشتن را کاملاً مجهز سازند و آن اینکه فرهنگ اسلامی خود یک فرهنگ ویژه و خاصی است در میان فرهنگهای جهان، با یک روح خاص و یک سلسله مشخصات مخصوص به خود. برای اینکه یک فرهنگ را بشناسیم که آیا اصالت و شخصیت مستقل دارد و از روح و حیات ویژه ای برخوردار است، و یا صرفاً التقاطی است از فرهنگهای دیگر و احیاناً ادامه و استمرار فرهنگهای پیشین است، لازم است انگیزه های حاکم بر آن فرهنگ، جهت و حرکت، آهنگ رشد، و همچنین عناصر برجسته آن را زیر نظر بگیریم، اگر فرهنگی از انگیزه های ویژه برخوردار باشد، جهت و حرکت مخصوص به خود داشته باشد، آهنگ حرکتش با آهنگ حرکت سایر فرهنگهای متفاوت باشد، عناصر ویژه ای وارد کند و آن عناصر برجستگی خاصی داشته باشد، دلیل بر این است که آن فرهنگ اصالت و شخصیت دارد.

بدیهی است که برای اثبات اصالت یک فرهنگ و یک تمدن ضرورتی ندارد که آن فرهنگ از فرهنگها و تمدنهای دیگر بهره نکرده باشد، بلکه چنین چیزی ممکن نیست. هیچ فرهنگی در جهان نداریم که از فرهنگها و تمدنهای دیگر بهره نکرده باشد، ولی سخن در کیفیت

[شماره صفحه واقعی : ۱۷]

ص: ۲۲۰۴

بهره گیری و استفاده است.

یک نوع بهره گیری آن است که فرهنگ و تمدن دیگر را بدون هیچ تصرفی در قلمرو خودش قرار دهد. اما نوع دیگر این است که از فرهنگ و تمدن دیگر تغذیه کند؛ یعنی مانند یک موجود زنده آنها را در خود جذب و هضم کند و موجودی تازه بوجود آورد.

فرهنگ اسلامی از نوع دوم است، مانند یک سلول زنده رشد کرد و فرهنگهای دیگر را از یونانی و هندی و ایرانی و غیره در خود جذب کرد و بصورت موجودی جدید با چهره و سیمائی مخصوص بخود ظهور و بروز کرد و به اعتراف محققان تاریخ فرهنگ و تمدن، تمدن اسلامی در ردیف بزرگترین فرهنگها و تمدنهای بشری است.

این سلول حیاتی فرهنگی در چه محلی و بدست چه کسی و از چه نقطه ای آغاز کرد؟

این سلول مانند هر سلول دیگر که در آغاز کوچک و نامحسوس است، در شهر مدینه، بوسیله شخص پیامبر گرامی پایه گذاری شد، و از علوم اسلامی نوع اول آغاز بکار کرد. برای آگاهی بیشتر باید به کتب مربوطه مراجعه کنید(۱).

ضمناً لازم است یادآوری شود که کلیات علوم اسلامی به دو بخش تقسیم می شود.

علوم عقلی و علوم نقلی.

اکنون ما از منطق که جزء علوم عقلی است آغاز می کنیم.

[شماره صفحه واقعی : ۱۸]

ص: ۲۲۰۵

۱- رجوع کنید به کارنامه اسلام، تالیف دکتر زرین کوب و تاریخ تمدن اسلامی جرجی زیدان - جلد سوم، و خدمات متقابل اسلام و ایران - مرتضی مطهری - بخش سوم.

علم منطق

یکی از علومی که از جهان خارج وارد حوزه فرهنگ اسلامی شد و پذیرش عمومی یافت، و حتی به عنوان مقدمه ای بر علوم دینی جزء علوم دینی قرار گرفت، علم منطق است.

علم منطق از متون یونانی ترجمه شد، واضع و مدون این علم ارسطاطالیس یونانی است. این علم در میان مسلمین نفوذ و گسترش فوق العاده یافت، اضافاتی بر آن شد و به سر حد کمال رسید. بزرگترین منطقهای ارسطوئی که در میان مسلمین تدوین شد منطق الشفای بوعلی سینا است، منطق الشفاء چندین برابر منطق خود ارسطو است. متن یونانی، ترجمه عربی، و هم ترجمه های دیگر منطق ارسطو به زبانهای دیگر اکنون در دست است. منطق ارسطو را حنین بن اسحاق ترجمه کرد و اکنون عین ترجمه موجود است. محققانی که به زبان یونانی آشنا هستند و ترجمه

[شماره صفحه واقعی : ۲۱]

ص: ۲۲۰۸

حنین ابن اسحاق را با سایر ترجمه های مقایسه کرده اند مدعی شده اند که ترجمه حنین از دقیقترین ترجمه هاست.

در قرون جدید، به وسیله فرنیسیس بیکن انگلیسی و دکارت فرانسوی منطق ارسطویی سخت مورد هجوم و ایراد قرار گرفت گاهی آن را باطل خواندند و گاهی بی فایده اش دانستند، سالها و بلکه دو سه قرن گذشت در حالی که جهان اروپا ایمان خود را به منطق ارسطویی به کلی از دست داده بود، ولی تدریجا از شدت حمله و هجوم به آن کاسته شده است. برای ما لازم است، مانند عده ای، چشم بسته منطق ارسطویی را نپذیریم و همچنین مانند عده ای دیگر چشم بسته آن را محکوم نکنیم. بلکه تحقیق کنیم و ببینیم ارزشی که منطق ارسطویی برای خود قائل است چه ارزشی است. ناچار باید اول آن را تعریف کنیم و سپس غرض و فایده آن را بیان نماییم تا ارزش آن روشن گردد. ما بعدا در باب قیاس، ایراده هائی که به منطق ارسطویی گرفته شده است نقل و انتقاد خواهیم کرد و قضاوت نهائی خود را در آن خواهیم نمود.

تعریف منطق

منطق «قانون صحیح فکر کردن است». یعنی قواعد و قوانین منطقی به منزله یک مقیاس و معیار و آلت سنجش است که هرگاه بخواهیم درباره برخی از موضوعات علمی یا فلسفی تفکر و استدلال کنیم باید استدلال خود را با آن مقیاسها و معیارها بسنجیم و ارزیابی کنیم که بطور غلط نتیجه گیری نکنیم، منطق برای یک عالم و فیلسوف که از آن استفاده

[شماره صفحه واقعی : ۲۲]

ص: ۲۲۰۹

می کند نظیر شاقول یا طراز است که بنا از وجود آنها برای ساختمان استفاده می کند و می سنجد که آیا دیواری که بالا برده است عمودی است یا نه؟ و یا آیا سطحی که چیده است افقی است یا نه؟

لهذا در تعریف منطق می گویند: آله قانونیه تعصم مراعاتها الذهن عن الخطا فی الفکر. یعنی منطق ابزاری است از نوع قاعده و قانون که مراعات کردن و بکار بردن آن ذهن را از خطای در تفکر نگه می دارد.

فائده منطق

از تعریفی که برای منطق ذکر کردیم فایده منطق نیز روشن می شود معلوم شد فایده منطق جلوگیری ذهن است از خطای در تفکر؛ ولی از تعریف نامبرده روشن نشد که منطق چگونه جلوی خطای در تفکر را می گیرد. توضیح کامل این مطلب موقوف به این است که ما قبلا ولو اجمالا با مسائل منطقی آشنا شده باشیم. ولی ما به طور اجمال در اینجا این مطلب را بیان می کنیم.

در اینجا لازم است فکر را تعریف کنیم، زیرا تا تعریف فکر، به مفهومی که منطق در نظر دارد روشن نشود، ابزار بودن منطق برای فکر و به عبارت دیگر «خطا سنج» بودن علم منطق برای فکر، روشن نمی شود.

تفکر عبارت است از مربوط کردن چند معلوم به یکدیگر برای بدست آوردن معلوم جدید و تبدیل کردن یک مجهول به معلوم. در حقیقت تفکر عبارت است از سیر و حرکت ذهن از یک مطلب مجهول به سوی یک سلسله مقدمات معلوم و سپس حرکت از آن مقدمات معلوم به سوی آن مطلوب برای تبدیل آن به معلوم.

لهذا در تعریف فکر گاهی گفته شده است:

«ترتیب امور معلوم لتحصیل امر مجهول» .

گاهی گفته شده است:

«ملاحظه المعقول لتحصیل المجہول» .

و گاهی گفته شده

[شماره صفحه واقعی: ۲۳]

ص: ۲۲۱۰

است:

الفکر حرکه الی المبادی***و من المبادی الی المراد

ذهن آنگاه که فکر می کند و می خواهد از ترکیب و مزدوج کردن معلومات خویش مجهولی را تبدیل به معلوم کند، باید به آن معلومات شکل و نظم و صورت خاص بدهد.

یعنی معلومات قبلی ذهن تنها در صورتی مولد و منتج می شوند که شکل و صورت خاصی به آنها داده شود منطق قواعد و قوانین این نظم و شکل را بیان می کند.

یعنی منطق به ما توضیح می دهد که معلومات ذهنی قبلی تنها در صورتی زاینده خواهند بود که بر اساس مقررات منطقی شکل و صورت گرفته باشد.

اساساً عمل فکر کردن، چیزی جز نظم دادن به معلومات و پایه قرار دادن آنها برای کشف یک امر جدید نیست، پس وقتی که می گوئیم منطق قانون صحیح فکر کردن است، و از طرف دیگر می گوئیم فکر عبارت است از حرکت و سیر ذهن از مقدمات به نتایج، معنی این می شود که منطق کارش این است که «قوانین درست حرکت کردن ذهن را نشان می دهد» درست حرکت کردن ذهن چیزی جز درست ترتیب دادن و درست شکل و صورت دادن به معلومات نیست.

پس کار منطق این است که حرکت ذهن را در حین تفکر تحت کنترل خود قرار می دهد.

خطای ذهن:

ذهن آنگاه که تفکر می کند و اموری را مقدمه برای امری دیگر قرار می دهد ممکن است صحیح عمل کند و ممکن است دچار خطا گردد. منشا خطای یکی از دو امر ذیل ممکن است بوده باشد:

۱- آن مقدماتی که آنها را پایه قرار داده و معلوم فرض کرده خطا و

[شماره صفحه واقعی : ۲۴]

ص: ۲۲۱۱

اشتباه باشد. یعنی مقدماتی که مصالح استدلال ما را تشکیل می دهد فاسد باشد.

۲- نظم و شکل و صورتی که به مقدمات داده شده غلط باشد یعنی هر چند مصالح استدلال ما صحیح و درست است ولی شکل استدلال ما غلط است.

یک استدلال در عالم ذهن مانند یک ساختمان است. یک ساختمان آنگاه کامل است که هم مصالحش بی عیب باشد و هم شکل ساختمان روی اصول صحیح ساختمانی باشد، هر کدام از اینها اگر نباشد آن ساختمان قابل اعتماد نیست. مثلا اگر گفتیم «سقراط انسان است و هر انسانی ستمگر است پس سقراط ستمگر است» این استدلال ما از نظر شکل و صورت صحیح است اما از نظر ماده و مصالح فاسد است زیرا آنجا که می گوئیم هر انسانی ستمگر است درست نیست، اما اگر بگوئیم «سقراط انسان است، سقراط عالم است، پس انسان عالم است.» ماده و مصالح استدلال ما صحیح است و شکل و نظام آن منطقی نیست لهذا نتیجه غلط است، این که چرا شکل و نظام منطقی نیست، بعدا در باب قیاس روشن خواهد شد.

خطا سنجی منطق ارسطویی منحصرمربوط است به شکل و صورت استدلال، اما سنجش خطای ماده استدلال از عهده منطق ارسطویی خارج است، لهذا منطق ارسطویی را منطق صورت می نامند اما آیا منطقی در جهان به وجود آمده که خطا سنج ماده و مصالح استدلال باشد یا نه مطالبی است که بعدا در باب قیاس در این باره بحث خواهیم کرد.

از مجموع آنچه گفته شد معلوم گشت که ارزش منطق ارسطویی این است که خطا سنج عمل فکر کردن است، یعنی خطا سنج صورت و شکل استدلالهای انسانی است. اما اینکه منطق چه قوانینی برای درست

[شماره صفحه واقعی : ۲۵]

ص: ۲۲۱۲

استدلال کردن عرضه می دارد مطلبی است که از مطالعه تفصیلی منطق روشن می شود.

[شماره صفحه واقعی : ۲۶]

ص: ۲۲۱۳

موضوع منطق چیست؟

اولاً ببینیم معنی موضوع چیست؟

ثانیاً ببینیم آیا لازم است هر علمی موضوع داشته باشد؟ ثالثاً ببینیم موضوع علم منطق چیست؟

موضوع علم عبارت است از آن چیزی که آن علم در اطراف آن بحث می کند و هر یک از مسائل آن علم را در نظر بگیریم خواهیم دید بیانی است از یکی از احوال و خواص و آثار آن. عبارتی که منطقیین و فلاسفه در تعریف موضوع علم بکار برده اند این است:

موضوع کل علم هو ما یبحث فیه عن عوارضه الذاتیه

یعنی موضوع هر علم آن چیزی است که آن علم درباره عوارض ذاتی آن بحث می کند.

[شماره صفحه واقعی : ۲۷]

ص: ۲۲۱۴

این دانشمندان به جای اینکه بگویند موضوع هر علمی عبارت است از آن چیزی که آن علم از احوال و خواص و آثار او بحث می کند به جای احوال و آثار کلمه قلمبه «عوارض ذاتیه» را به کار برده اند، چرا؟ بی جهت؟ نه، بی جهت نیست آنها دیده اند که احوال و آثاری که به یک چیز نسبت داده می شود بر دو قسم است گاهی واقعا مربوط به خود او است و گاهی مربوط به خود او نیست بلکه مربوط به چیزی است که با او یگانگی دارد.

مثلا- می خواهیم در احوال انسان بحث کنیم خواه نا خواه از آن جهت که انسان حیوان هم هست و با حیوان یگانگی دارد، خواص حیوان هم در او جمع است، از این رو کلمه عرض ذاتی را بکار برده اند و آن کلمه را با تعریفی مخصوص مشخص کرده اند که این اشتباه از بین برود و به اصطلاح عوارض غریبه خارج شود.

اما اینکه تعریف عرض ذاتی چیست؟ از حدود این درسها خارج است.

اکنون ببینیم آیا لازم است که هر علمی موضوع معینی داشته باشد یا نه؟

چیزی که قطعی و مسلم است این است که مسائل علوم از لحاظ ارتباط با یکدیگر همه یک جور نیستند. هر عده ای از مسائل مثل این است که یک خانواده مخصوص می باشند، و باز یک عده دیگر، خانواده دیگر، همچنانکه مجموعی خانواده ها احیانا در حکم یک فامیل اند و مجموعی دیگر از خانواده ها در حکم فامیل دیگر.

مثلا- یک سلسله مسائلی که مسائل حساب نامیده می شوند رابطه شان با یکدیگر آن قدر نزدیک است که در حکم افراد یک خانواده اند و یک عده مسائل دیگر که هندسه نامیده می شوند افراد یک

[شماره صفحه واقعی : ۲۸]

ص: ۲۲۱۵

خانواده دیگر بشمار می روند. خانواده حساب و خانواده هندسه با یکدیگر قرابت دارند و جزء یک فامیل بشمار می روند که آنها را ریاضیات می نامیم.

پس قدر مسلم این است که میان مسائل علمی پیوندهائی وجود دارد اکنون می خواهیم ببینیم ریشه این پیوندها در کجا است؟ چگونه است که مسائل حساب با هم این اندازه قرابت دارند که یک خانواده بشمار می روند و روی همه آنها یک نام گذاشته شده و علم جداگانه و مستقلی قلمداد شده اند؟

در اینجا دو نظریه است:

۱- علت این امر این است که مسائل هر علمی بالاخره در اطراف یک حقیقت معینی بحث می کند. مثلاً علت هم خانواده بودن مسائل حساب این است که همه آنها در اطراف عدد و خواص و آثار اعداد است و علت هم خانوادگی و قرابت مسائل هندسی این است که همه آنها در اطراف مقدار می باشند. پس آن چیزی که مسائل علوم را به یکدیگر پیوند می دهد همان چیزی است که مسائل آن علم در اطراف آن بحث می کند یعنی موضوع آن علم. و اگر چنین چیزی در کار نبود قرابت ها و پیوندها در میان مسائل علوم نبود یک مسئله حساب با یک مسئله دیگر از حساب همان رابطه را داشت که با یک مسئله پزشکی یا فیزیکی دارد. از این رو هر علمی نیازمند به موضوع است و تمایز علوم از یکدیگر نیز ناشی از تمایز موضوعات آن علوم است.

۲- نظریه دوم این است که پیوند مسائل علوم با یکدیگر ناشی از آثار و فوایدی است که بر آنها مرتب می شود. فرضاً یک عده مسائل در اطراف یک موضوع معین نباشد، هر مسئله ای مربوط به موضوع جداگانه ای باشد، اگر آن مسائل از لحاظ اثر و فایده و غرض که به دانستن آنها تعلق می گیرد وحدت و اشتراک داشته باشند کافی است که قرابت و هم خانوادگی

[شماره صفحه واقعی : ۲۹]

ص: ۲۲۱۶

میان آنها برقرار گردد و ضمناً آنها را از مسائل دیگری که علم دیگر بشمار می رود متمایز کند.

ولی این نظریه صحیح نیست این که یک عده مسائل از لحاظ اثر و فایده و غرضی که به دانستن آنها تعلق می گیرد وحدت و سنخیت پیدا می کنند ناشی از شباهت ذاتی آن مسائل به یکدیگر است، و شباهت ذاتی آن مسائل به یکدیگر ناشی از این است که همه آن مسائل از حالات و عوارض موضوع واحدی می باشند.

اکنون ببینیم موضوع علم منطبق چیست و علم منطبق در اطراف چه موضوعی بحث می کند؟

موضوع علم منطبق عبارت است از «معرف و حجت»، یعنی مسائل منطبق یا درباره معرف ها یعنی تعریفات بحث می کند یا درباره حجت یعنی درباره استدلال ها. عجالتاً کافی است بدانیم که در همه علوم مجموعاً دو کار صورت می گیرد یکی اینکه یک سلسله امور تعریف می شوند و دیگر اینکه برای اثبات یک سلسله احکام استدلال می شود و دلیل آورده می شود در همه علوم این دو کار صورت می گیرد.

علم منطبق می خواهد به ما راه صحیح تعریف کردن و صحیح استدلال کردن را بیاموزاند. در درسهای آینده معرف و حجت را که موضوع علم منطبق می باشند بهتر خواهیم شناخت.

[شماره صفحه واقعی : ۳۰]

ص: ۲۲۱۷

تصور و تصدیق

منطقیین اسلامی بحث خود را در منطق از تعریف «علم» و «ادراک» آغاز می کنند و سپس آن را به دو قسم تصور و تصدیق تقسیم می نمایند و منطق را مجموعاً دو بخش می کنند: بخش تصورات و بخش تصدیقات هر یک از تصور و تصدیق از نظر منطقیین منقسم می شود به دو قسم:

۱- ضروری یا بدیهی ۲- نظری یا اکتسابی

تفکر و استدلال - که منطق ارسطویی مدعی است که قوانین صحت آن را بیان می کند - به این است که ذهن از تصورات ضروری و بدیهی به تصورات نظری و اکتسابی دست می یابد و احیاناً آن تصورات اکتسابی را سرمایه تحصیل و دست یابی به یک سلسله تصورات نظری و اکتسابی دیگر قرار می دهد. و هم چنین تصدیقات ضروری و بدیهی را وسیله کشف

[شماره صفحه واقعی : ۳۱]

ص: ۲۲۱۸

یک عده تصدیقات نظری و اکتسابی قرار می دهد و آنها را نیز به نوبه خود وسیله تحصیل و دست یابی یک سلسله تصدیقات دیگر می سازد.

از این رو لازم است، ما قبل از هر بحث دیگر، علم و ادراک و سپس تصور و تصدیق و ضروری و بدیهی را تعریف کنیم.

علم و ادراک

انسان در خود حالتی می یابد که نام آن حالت را علم یا ادراک یا دانائی یا آگاهی و امثال اینها می گذارد، نقطه مقابل علم و ادراک، جهل و نا آگاهی است.

ما وقتی که شخصی را که تاکنون ندیده بودیم می بینیم، یا شهری را که تاکنون نرفته بودیم، مشاهده می کنیم، احساس می کنیم که اکنون در خود و همراه خود چیزی داریم که قبلاً نداشتیم و آن عبارت است از تصویری از آن شخص و تصویر یا تصویری از آن شهر.

حالت اول ما را که این تصویرات را نداشتیم و منفی بود، جهل می نامند، و حالت دوم ما که اثباتی است و تصویری از آنها داریم و این تصویرات ما را با آن اشیاء که واقعیات خارجی می باشند مربوط می کنند، علم یا ادراک نامیده می شود.

پس معلوم می شود ذهن ما حالتی شبیه نقش پذیری و صورت پذیری اجسام را دارد، با این تفاوت که نقش های اجسام، آن اجسام را با اشیاء خارجی مربوط نمی کند یعنی آنها را نسبت به آن اشیاء آگاه نمی سازد، اما صورتها و نقشهای ذهن، ما را با اشیاء خارجی مربوط می کند و نسبت به آنها آگاه می سازد. چرا؟ چه تفاوتی در کار است؟

جواب این چرا و این تفاوت را فلسفه می دهد نه منطق.

پس علم صورتی از معلوم است در ذهن، لهذا در تعریف علم و

[شماره صفحه واقعی : ۳۲]

ص: ۲۲۱۹

العلم هو الصورة الحاصله من الشيء عند العقل. یعنی ادراک عبارت است از صورتی که از یک شیء در ذهن پدید می آید.

انقسام علم به تصور و تصدیق از این جهت است که علم ما به اشیاء گاهی به این شکل است که ذهن ما حکم می کند به وجود یا عدم نسبتی میان اشیاء یعنی علم ما به شکل قضاوت میان دو چیز است و حالت قضائی دارد، و گاهی به این شکل نیست. اول مثل علم ما به اینکه هوا گرم است یا هوا گرم نیست، راستی خوب است، دروغ خوب نیست. تصدیق عبارت است از قضاوت ذهن میان دو شیء، این حالت قضائی ذهن را تصدیق می نامند.

اما ذهن همیشه در ارتباط علمی خود با اشیاء، حالت قضائی به خود نمی گیرد گاهی آنها را از نظر می گذرانند بدون آنکه حکمی در باره آنها بکنند، در صورتی هم که حالت قضائی به خود می گیرد و میان دو شیء حکم می کند، حکم و قضاوت یک چیز است که تصدیق نامیده می شود و صورتهائی که از محکوم علیه و محکوم به - یعنی دو چیزی که ذهن میان آنها حکم می کند کرده است - چیز دیگر است. صورتهائی که ذهن میان آنها حکم می کند تصور است.

پس وقتی که در ذهن خود حکم می کنیم به اینکه هوا گرم است آن حکم تصدیق است، و اما صورت ذهنی هو او صورت ذهنی گرمی تصور است.

تقسیم علم به تصور و تصدیق اولین بار بوسیله حکیم عالیقدر

[شماره صفحه واقعی : ۳۳]

اسلامی ابو نصر محمد بن طرخان فارابی ابداع و عنوان شد و مورد قبول حکما و منطقیین بعد قرار گرفت، منطقیین اسلامی در دوره های متاخر این تقسیم را پایه قرار داده، ابواب منطقی را به دو قسم منقسم کردند قسم تصورات و قسم تصدیقات.

در صورتی که قبلا ابواب منطقی به این ترتیب از هم جدا نشده بودند.

ضروری و نظری

همچنانکه گفتیم از جمله اصطلاحاتی که در منطق و فلسفه زیاد به چشم می خورد اصطلاح ضروری (بدیهی) و نظری است. لازم است در این باره نیز توضیحی بدهیم.

هر یک از تصور و تصدیق بر دو قسم می باشند یا بدیهی هستند و یا نظری.

بدیهی عبارت است از ادراکی که نیاز به نظر یعنی فکر نداشته باشد و اما نظری عبارت است از ادراکی که نیاز به نظر و فکر داشته باشد.

به عبارت دیگر: بدیهی آن است که خود به خود معلوم است و نظری آن است که خود به خود معلوم نیست، بلکه باید وسیله شیئی با اشیاء دیگر معلوم شود.

به تعبیر دیگر بدیهی آن است که معلوم شدنش نیازمند به فکر نیست و اما نظری آن است که معلوم شدنش نیازمند به فکر است.

می گویند مثلا تصور حرارت و برودت احتیاجی به فکر ندارد پس بدیهی می باشند اما تصور ملک و جن نیازمند به فکر است پس این تصورات نظری می باشند.

اما حقیقت این است که فرقی میان تصور حرارت و برودت و تصور

[شماره صفحه واقعی : ۳۴]

ص: ۲۲۲۱

جن و ملک از این لحاظ نیست حرارت و برودت همان اندازه احتیاج به فکر و تعریف دارند که جن و ملک دارند. تفاوتی که میان حرارت و برودت و میان جن و ملک هست در ناحیه تصدیق بوجود آنها است، تصدیق به وجود حرارت و برودت نیازی به فکر ندارد اما تصدیق به وجود جن و ملک نیازمند به فکر است.

تصورات بدیهی عبارت است از تصورات روشن و واضحی که هیچ گونه ابهام در آنها وجود نداشته باشد بر خلاف تصورات نظر که احتیاج به تشریح و توضیح دارند (۱).

اما تصدیقات: ذهن در قضاوت و حکم میان دو چیز گاهی نیازمند به دلیل است و گاهی بی نیاز از دلیل است، یعنی گاهی تصور دو طرف نسبت، کافی است که ذهن جزم و یقین بوجود یا عدم نسبت کند و گاهی کافی نیست، باید دلیلی در کار باشد تا ذهن میان دو طرف نسبت حکم کند.

مثلاً: اینکه «پنج از چهار بزرگتر است» نیازی به فکر و استدلال ندارد و اما اینکه $۲۲۵ = ۱۵ \times ۱۵$ نیازمند به فکر و استدلال است، همچنین اینکه جمع میان نقیضین ممتنع است از تصدیقات بدیهی است، و اما اینکه ابعاد جهان آیا متناهی یا نامتناهی است، نظری است.

[شماره صفحه واقعی : ۳۵]

ص: ۲۲۲۲

۱- ما در پاورقی های جلد دوم اصول فلسفه این مطلب را بحث کرده ایم که چگونه است که بعضی تصورات خالی از ابهام و پیچیدگی می باشند و بعضی دیگر دارای نوعی ابهام هستند، در آنجا ثابت کرده ایم که علت این امر، بساطت و ترکیب است. عناصر ذهنی بسیط، روشن و بدیهی هستند، عناصر ذهنی مرکب نظر و نیازمند به تعریف می باشند، تصورات بدیهی مثل تصور وجود و عدم وجوب و امکان و امتناع، اما تصورات نظری مانند تصور انسان و حیوان و حرارت و برودت و مانند تصور مثلث و مربع و غیره.

کلی و جزئی

یکی دیگر از بحث‌های مقدماتی منطق بحث کلی و جزئی است. این بحث اولاً- و بالذات مربوط به تصورات است و ثانياً و بالعرض مربوط به تصدیقات است. یعنی تصدیقات - چنانکه بعداً خواهد آمد - بتبع تصورات متصف به کلیت و جزئیت می‌گردند.

تصوراتی که از اشیاء داریم و به لغات و الفاظ خود، آنها را بیان می‌کنیم دو گونه است: تصورات جزئی و تصورات کلی.

تصورات جزئی یک سلسله صورتها است که جز بر شخص واحد قابل انطباق نیست، در مورد مصداق این تصورات کلماتی از قبیل «چندتا» «کدامیک» معنی ندارد. مانند تصور ما از افراد و اشخاص معین انسانها مانند حسن، احمد، محمود. این صور ذهن ما فقط بر فرد خاص صدق می‌کند نه بیشتر، نامهایی که روی اینگونه افراد گذاشته می‌شود مثل

[شماره صفحه واقعی: ۳۶]

ص: ۲۲۳

حسن، احمد، اسم خاص نامیده می شود همچنین ما تصویری از شهر تهران و تصویری از کشور ایران و تصویری از کوه دماوند و تصویری از مسجد شاه اصفهان داریم همه این تصورات جزئی می باشند.

ذهن ما، علاوه بر این تصورات، یک سلسله تصورات دیگر هم دارد و یک سلسله نامهای دیگر برای نشان دادن آن معانی و تصورات وجود دارد مانند تصویری که از انسان و از آتش و از شهر و کوه و امثال اینها داریم و برای فهماندن این معانی و تصورات نامهای مزبور را به کار می بریم که اسم عام خوانده می شوند، این سلسله معانی و مفاهیم و تصورات را کلی می نامیم زیرا قابل انطباق بر افراد فراوانی می باشند حتی قابلیت انطباق بر افراد غیر متناهی دارند.

معمولا در کارهای عادی خود سر و کار ما با جزئیات است، می گوئیم حسن آمد، حسن رفت، شهر تهران شلوغ است، کوه دماوند مرتفع ترین کوههای ایران است. اما آنجا که وارد مسائل علمی می شویم سر و کارمان با کلیات است. می گوئیم مثلث چنین است، دایره چنان است. انسان دارای فلان غریزه است، کوه چه نقشی دارد، شهر باید چنین و چنان باشد.

ادراک کلی، علامت رشد و تکامل انسان در میان جانداران است. راز موفقیت انسان - بر خلاف حیوانات - به درک قوانین جهان و استخدام آن قوانین و ایجاد صنایع و تشکیل فرهنگ و تمدن، همه در ادراک کلیات نهفته است. منطبق که ابزار صحیح فکر کردن است هم با جزئی سر و کار دارد هم با کلی، ولی بیشتر سر و کارش با کلیات است.

نسب اربعه

از جمله مسائلی که لازم است دانسته شود، انواع رابطه و نسبتی است که

[شماره صفحه واقعی : ۳۷]

ص: ۲۲۲۴

دو کلی با یکدیگر ممکن است داشته باشند. هر کلی را نظر به اینکه شامل افراد بسیاری است، اگر آن را با یک کلی دیگر که آن نیز شامل یک سلسله افراد است مقایسه کنیم یکی از چهار نسبت ذیل را با یکدیگر خواهند داشت:

تباين

تساوی

عمومی و خصوص مطلق

عموم و خصوص من وجه

زیرا یا این است که هیچ یک از این دو کلی بر هیچ یک از افراد آن کلی دیگر صدق نمی کند و قلمرو هر کدام از اینها از قلمرو دیگری کاملاً جدا است، در این صورت نسبت میان این دو کلی نسبت تباين است و آن دو کلی را «متباينين» می خوانند.

و یا هر یک از این دو بر تمام افراد دیگر صدق می کند، یعنی قلمرو هر دو کلی یکی است، در این صورت نسبت میان او دو کلی نسبت «تساوی» است و آن دو کلی را «متساويين» می خوانند.

و یا این است که یکی بر تمام افراد دیگری صدق می کند و تمام قلمرو آن را در بر می گیرد اما دیگری تمام قلمرو اولی را در بر نمی گیرد بلکه بعضی از آن را در بر می گیرد، در این صورت نسبت میان آن دو کلی، نسبت «عموم و خصوص مطلق» است و آن دو کلی را «عام و خاص مطلق» می خوانند.

و یا این است که هر کدام از آنها بر بعضی از افراد دیگری صدق می کند و در بعضی از قلمروهای خود با یکدیگر اشتراك دارند و اما هر کدام بر افرادی صدق می کند که دیگری صدق نمی کند یعنی هر کدام قلمرو جداگانه نیز دارند، در این صورت نسبت میان آن دو کلی «عموم و خصوص

[شماره صفحه واقعی : ۳۸]

ص: ۲۲۲۵

من وجه» است و آن دو کلی را «عام و خاص من وجه» می خوانند.

اول: مثل انسان و درخت که هیچ انسان درخت نیست و هیچ درخت انسان نیست، نه انسان شامل افراد درخت می شود و نه درخت شامل افراد انسان می شود. نه انسان چیزی از قلمرو درخت را در بر می گیرد و نه درخت چیزی از قلمرو انسان را.

دوم: مثل انسان و تعجب کننده که هر انسانی تعجب کننده است و هر تعجب کننده انسان است، قلمرو انسان همان قلمرو تعجب کننده است و قلمرو تعجب کننده همان قلمرو انسان است.

سوم: مانند انسان و حیوان که هر انسانی حیوان است اما هر حیوانی انسان نیست، مانند اسب که حیوان است ولی انسان نیست. بلکه بعضی حیوانها انسان اند مثل افراد انسان که هم انسانند و هم حیوان.

چهارم: مانند انسان و سفید که بعضی انسانها سفیدند و بعضی سفیدها انسان اند (انسانهای سفید پوست) اما بعضی انسانها سفید نیستند (انسانهای سیاه و زرد) بعضی سفیدها انسان نیستند (مانند برف که سفید هست ولی انسان نیست).

در حقیقت دو کلی متباین مانند دو دایره ای هستند که از یکدیگر جدا هستند و از داخل یکدیگر نمی گذارند، دو کلی متساوی مانند دو دایره ای هستند که بر روی یکدیگر قرار گرفته اند و کاملاً بر یکدیگر منطبقند. و دو کلی عام و خاص مطلق مانند دو دایره ای هستند که یکی کوچکتر از دیگری است و دایره کوچکتری در داخل دایره بزرگتر قرار گرفته است. دو کلی عام و خاص من وجه مانند دو دایره ای هستند که متقاطعند و با دو قوس یکدیگر را قطع کرده اند.

در میان کلیات فقط همین چهار نوع نسبت ممکن است بر قرار باشد.

[شماره صفحه واقعی : ۳۹]

ص: ۲۲۲۶

نسبت پنجم محال است، مثل اینکه فرض کنیم یک کلی شامل هیچ یک از افراد دیگری نباشد ولی دیگری شامل تمام یا بعضی افراد آن بوده باشد.

کلیات خمس

از جمله مباحث مقدماتی که منطقیین معمولاً آن را ذکر می کنند، مبحث کلیات خمس است. بحث کلیات خمس مربوط است به فلسفه نه منطقی، فلاسفه در مباحث ماهیت به تفصیل در این مورد بحث می کنند ولی نظر به اینکه بحث درباره «حدود» و «تعریفات» متوقف به آشنائی با کلیات خمس است منطقیین این بحث را مقدمه برای باب «حدود» می آوردند و به آن نام «مدخل» یا «مقدمه» می دهند.

می گویند هر کلی را که نسبت به افراد خود آن کلی در نظر بگیریم و رابطه اش را با افراد خودش بسنجیم از یکی از پنج قسم ذیل خارج نیست:

۱- نوع.

۲- جنس.

۳- فصل.

۴- عرض عام.

۵- عرض خاص.

زیرا یا آن کلی عین ذات و ماهیت افراد خود است یا اعم است از ذات و یا مساوی است با ذات، و همچنین اگر خارج از ذات باشد یا اعم از ذات است یا مساوی با ذات، آن کلی که تمام ذات و تمام ماهیت افراد است نوع است، و آن کلی که

[شماره صفحه واقعی : ۴۰]

ص: ۲۲۲۷

جزء ذات افراد خود است ولی جزء اعم است جنس است، و آن کلی که جزء ذات افراد است ولی جزء مساوی است فصل است، و آن کلی که خارج از ذات افراد است ولی اعم از ذات افراد است عرض عام است، و آن کلی که خارج از ذات افراد است ولی مساوی با ذات است عرض خاص است.

اول: مانند انسان، که معنی انسانیت بیان کننده تمام ذات و ماهیت افراد خود است. یعنی چیزی در ذات و ماهیت افراد نیست که مفهوم انسان شامل آن نباشد، همچنین مفهوم و معنی خط که بیان کننده تمام ذات و ماهیت افراد خود است.

دوم: مانند حیوان که بیان کننده جزئی از ذات افراد خود است، زیرا افراد حیوان از قبیل زید و عمرو و اسب و گوسفند و غیره حیوانند و چیز دیگر، یعنی ماهیت و ذات آنها را حیوان تشکیل می دهد به علاوه یک چیز دیگر، مثلا ناطق در انسانها، و مانند «کم» که جزء ذات افراد خود از قبیل خط و سطح و حجم است، همه آنها کمند به علاوه چیز دیگر. یعنی کمیت جزء ذات آنها است نه تمام ذات آنها و نه چیز خارج از ذات آنها.

سوم: مانند ناطق که جزء دیگر ماهیت انسان است و «متصل یک بعدی» که جزء دیگر ماهیت خط است.

چهارم مانند راهرونده (ماشینی) که خارج از ماهیت افراد خود است، یعنی راه رفتن جزء ذات یا تمام ذات رونندگان نیست ولی در عین حال بصورت یک حالت و یا عارض در آنها بوجود دارد، اما این امر عارض، اختصاص به افراد یک نوع ندارد بلکه در انواعی از حیوان وجود دارد و بر هر فردی که صدق می کند از ذات و ماهیت آن فرد اعم است.

پنجم: مانند تعجب کننده که خارج از ماهیت افراد خود (همان افراد انسان) است و به صورت یک حالت و یک عرض در آنها وجود دارد و این

[شماره صفحه واقعی : ۴۱]

ص: ۲۲۲۸

۱- گفتیم کلی اگر جزء ذات باشد یا اعم از ذات است یا مساوی با آن، یعنی کلی اگر جزء ذات باشد حتما از نسبت های اربعه که قبلا توضیح داده شد یکی از دو نسبت را می تواند داشته باشد: اعم مطلق و تساوی. اینجا جای این پرسش هست که آن دو نسبت دیگر چطور؟ آیا ممکن است که کلی جزء ذات باشد و در عین حال متباین با ذات یا اعم من وجه از ذات باشد؟ پاسخ این است که خیر - چرا؟ جواب این چرا را فلسفه باید بدهد و از لحاظ فلسفی جوابش روشن است و ما فعلا از ورود به آن صرف نظر می کنیم. این هم لازم به یادآوری است که نسبت عموم و خصوص مطلق میان جزء ذات همواره به این نحو است که جزء ذات اعم از ذات است. و ذات اخص از جزء ذات است اما عکس آن ممکن نیست. یعنی ممکن نیست که ذات اعم از جزء ذات باشد. توضیح این مطلب نیز با فلسفه است.

حدود و تعریفات

مبحث کلی که ذکر شد مقدمه ای است برای حدود و تعریفات، یعنی آنچه وظیفه منطقی است این است که بیان کند طرز تعریف کردن یک معنی چگونه است و یا بیان کند که طرز صحیح اقامه برهان برای اثبات یک مطلب به چه صورت است؟ و چنانکه می دانیم قسم اول مربوط می شود به تصورات یعنی به معلوم کردن یک مجهول تصوری از روی معلومات تصوری، و قسم دوم مربوط می شود به تصدیقات یعنی معلوم کردن یک مجهول تصدیقی از روی معلومات تصدیقی.

بطور کلی تعریف اشیاء پاسخگویی به «چیستی» آنها است. یعنی وقتی که این سؤال برای ما مطرح می شود که فلان شیء چیست؟ در مقام تعریف آن بر می آئیم. بدیهی است که هر سؤالی در مورد یک مجهول است. ما هنگامی از چیستی یک شیء سؤال می کنیم که ماهیت و حقیقت

[شماره صفحه واقعی: ۴۳]

ص: ۲۲۳۰

آن شیء و لا اقل مرز مفهوم آن شیء که کجا است و شامل چه حرکاتی می شود و شامل چه حرکاتی نمی شود بر ما مجهول باشد.

اینکه حقیقت و ماهیت یک شیء بر ما مجهول باشد به معنی این است که ما تصور صحیحی از آن نداریم. پس اگر بپرسیم خط چیست؟ سطح چیست؟ ماده چیست؟ قوه چیست؟ حیات چیست؟ حرکت چیست؟ همه اینها به معنی این است که ما یک تصور کامل و جامعی از حقیقت این امور نداریم و می خواهیم تصور صحیحی از آن داشته باشیم و حد کامل یک مفهوم از نظر مرز بر ما مجهول است، یعنی به طوری است که در مورد بعضی افراد تردید می کنیم که آیا داخل در این مفهوم هست یا نیست، می خواهیم آن طور روشن شود که به اصطلاح جامع افراد و مانع اغیار باشد. و چنانکه می دانیم در همه علوم قبل از هر چیزی نیاز به یک سلسله تعاریفات برای موضوعات که در آن علم طرح می گردد پیدا می شود و البته تعاریفات در هر علمی غیر از مسائل آن علم است یعنی خارج از علم است، و اضطرارا آورده می شود. کار منطقی در بخش تصورات این است که راه صحیح تعاریفات را به ما ارائه دهد.

سؤالات

اینجا مناسب است که به یک مطلب اشاره شود، و آن این که سؤالاتی که بشر در مورد مجهولات خود می کند یک جور نیست، انواع متعدد است، و هر سؤالی فقط در مورد خودش درست است، و به همین جهت الفاظی که در لغات جهان برای سؤال وضع شده است متعدد است، یعنی در هر زبانی چندین لغت سؤالی وجود دارد، تنوع و تعدد لغت‌های سؤالی علامت تنوع سؤالات است، و تنوع سؤالات علامت تنوع مجهولات انسان است، و پاسخی که به هر سؤال داده می شود غیر از پاسخی است که به سؤال دیگر باید داده

[شماره صفحه واقعی : ۴۴]

ص: ۲۲۳۱

شود. اینک انواع سؤالها:

۱- سؤال از چیستی «چیست»؟ ما هو؟

۲- سؤال از هستی «آیا هست»؟ هل؟

۳- سؤال از چگونگی «چگونه»؟ کیف؟

۴- سؤال از چندی «چقدر است؟» «چند تا است؟» کم؟

۵- سؤال از کجائی «کجا است»؟ این؟

۶- سؤال از کی «چه زمانی»؟ متی؟

۷- سؤال از کیستی «چه شخصیتی»؟ من هو؟

۸- سؤال از کدامی «کدامیک»؟ ای؟

۹- سؤال از چرائی «علت چیست»؟ یا فائده چیست؟ و یا به چه دلیل؟

پس معلوم می شود وقتی که درباره یک شیء مجهولی سؤال داریم. مجهول ما به چند گونه می تواند باشد و قهرا پرسش ما چند گونه می تواند باشد؛ گاهی می پرسیم که مثلا الف چیست؟ گاهی می پرسیم که آیا الف هست؟ و گاهی می پرسیم چگونه است؟ و گاه چه مقدار است و یا چند عدد است؟ و گاه کجا است؟ و گاه: در چه زمانی؟ و گاه: کیست و چه شخصی است؟ و گاه: کدام فرد است و گاه: چرا و به چه علتی و یا برای چه فائده ای و یا به چه دلیلی؟

منطق عهده دار پاسخ به هیچ یک از سئولات که درباره اشیاء خارجی می شود نیست، آنکه عهده دار پاسخ به این سئولات است فلسفه و علوم است، در عین حال منطق با پاسخ همه اینها که فلسفه یا علوم می دهند سر و کار دارد. یعنی خود به این پرسشها پاسخ نمی گوید، اما طرز پاسخگوئی صحیح را ارائه می دهد در حقیقت منطق نیز به یکی از چگونگی ها پاسخ می دهد و آن چگونگی تفکر صحیح است اما این

[شماره صفحه واقعی: ۴۵]

ص: ۲۲۳۲

چگونگی از نوع «چگونه باید باشد» است نه از نوع «چگونه هست» (۱).

نظر به اینکه به استثنای سؤال اول و سؤال هشتم همه سؤالات دیگر را با کلمه «آیا» در فارسی و یا «هل» در عربی می توان طرح کرد معمولا می گویند همه سؤالات در سه سؤال عمده خلاصه می شود.

چیست؟ ما؟

آیا؟ هل؟

چرا؟ لم؟

حاجی سبزواری در منظومه منطقی می گوید:

مطلب «ما» مطلب «هل» مطلب «لم» اس المطالب ثلاثه علم

از مجموع آنچه گفته شد معلوم گشت که اگر چه تعریف کردن یک شیء بر عهده منطقی نیست، (بلکه از وظائف فلسفه است) اما منطقی می خواهد راه درست تعریف کردن را بیاموزد. در حقیقت این راه را به حکمت الهی می آموزد.

حد و رسم

در مقام تعریف یک شیء اگر بتوانیم به کنه ذات او پی ببریم یعنی اجزاء

[شماره صفحه واقعی : ۴۶]

ص: ۲۲۳۳

۱- اگر برسید که پاسخ به این سؤالات بر عهده چه علمی است؟ جواب این است که در فلسفه الهی ثابت شده است که پاسخگوئی به سؤال اول و دوم یعنی چیستی و هستی بر عهده فلسفه الهی است. پاسخگوئی به سؤال نهم یعنی چرایی که سؤال از علت است اگر از علل اولیه یعنی علت‌های اصلی که خود آن علت‌ها علت ندارند سؤال شود پاسخ آن با فلسفه الهی است، اما اگر از علل نزدیک و جزئی سؤال شود پاسخ آن بر عهده علوم است. اما پاسخ به سایر سؤالات که بسیار فراوان است یعنی سؤال از چگونگی ها و چندی ها و کجائی ها و کی ها همه بر عهده علوم است و به عدد موضوعاتی که درباره چگونگی آن موضوعات تحقیق می شود علوم تنوع پیدا می کند.

ماهیت آن را که عبارت است از اجناس و فصول آن تشخیص بدهیم و بیان کنیم، به کاملترین تعریفات دست یافته ایم و چنین تعریفی را «حد تام» می گویند.

اما اگر به بعضی از اجزاء ماهیت شیء مورد نظر دست یابیم نه به همه آنها، چنین تعریفی را «حد ناقص» می خوانند. اگر به اجزاء ذات و ماهیت شیء دست نیابیم، بلکه صرفاً به احکام و عوارض آن دست یابیم و یا اصلاً هدف ما صرفاً این است که مرز یک مفهوم را مشخص سازیم که شامل چه چیزهایی هست و شامل چه چیزهایی نیست، در این صورت اگر دسترسی ما به احکام و عوارض در حدی باشد که آن شیء را کاملاً متمایز سازد و از غیر خودش آن را مشخص کند چنین تعریفی را «رسم تام» می نامند. اما اگر کاملاً مشخص نسازد آن را «رسم ناقص» می خوانند.

مثلاً در تعریف انسان اگر بگوئیم: «جوهری است جسمانی (یعنی دارای ابعاد) نمو کننده، حیوان. ناطق» حد تمام آن را بیان کرده ایم، اما اگر بگوئیم: «جوهری است جسمانی، نمود کننده حیوان» «حد ناقص» است. اگر در تعریفش بگوئیم: «موجودی است راهرونده مستقیم القامه. پهن ناخن». «رسم تام» است و اگر بگوئیم «موجودی است راهرونده» «رسم ناقص» است.

در میان تعریفات، تعریف کامل «حد تام» است، ولی متاسفانه فلاسفه اعتراف دارند که بدست آوردن «حد تام» اشیاء چون مستلزم کشف ذاتیات اشیاء است و به عبارت دیگر مستلزم نفوذ عقل در کنه اشیاء است، کار آسانی نیست. آنچه به نام حد تام در تعریف انسان و غیره می گوئیم خالی از نوعی مسامحه نیست. (۱)

و چون فلسفه که تعریف بدست دادن وظیفه آن است از انجام آن

[شماره صفحه واقعی : ۴۷]

ص: ۲۲۳۴

۱- رجوع شود به تعلیقات صدر المتألهین بر شرح حکمه الاشراق قسمت منطوق.

اظهار عجز می کند، طبعاً قوانین منطق در مورد حد تام نیز ارزش خود را از دست می دهد لہذا ما بحث خود را در باب حدود و تعریفات به همین جا خاتمه می دهیم.

[شماره صفحه واقعی : ۴۸]

ص: ۲۲۳۵

درس هفتم: بخش تصدیقات - قضایا

از اینجا بحث «تصدیقات» آغاز می شود. اول باید قضیه را تعریف کنیم و سپس به تقسیم قضایا پردازیم و آنگاه احکام قضایا را ذکر کنیم. پس در سه مرحله باید کار کنیم:

تعریف. تقسیم. احکام

برای اینکه قضیه را تعریف کنیم مقدمه ای باید ذکر کنیم که مربوط به الفاظ است.

گرچه منطق سر و کارش با معانی و ادراکات ذهنیه است و مستقیماً کاری با الفاظ ندارد (بر خلاف نحو و صرف که سر و کارشان مستقیماً با الفاظ است) و هر گونه تعریف یا تقسیم یا بیان حکمی که می کند مربوط به معانی و ادراکات است، در عین حال گاهی منطق ناچار است به پاره ای تعریف و تقسیمها درباره الفاظ پردازد.

و البته تعریف و تقسیم هائی هم که منطق در الفاظ بکار می برد به

[شماره صفحه واقعی : ۴۹]

ص: ۲۲۳۶

اعتبار معانی آن الفاظ است، یعنی آن الفاظ به اعتبار معانی خودشان بگونه ای تعریف می شوند و تقسیم هائی بر آنها وارد می شود.

در قدیم معمول بود که به نو آموزان منطق این بیت فارسی را می آموختند:

لیک بحث لفظ او را عارضی است در اصطلاح منطقیین هر لفظی که برای یک معنی وضع منطقی در بند بحث لفظ نیست شده باشد و مفید معنی باشد «قول» خوانده می شود.

علیهذا اتمام الفاضی که ما در محاورات خود بکار می بریم و مقاصد خود را به یکدیگر تفهیم می کنیم «اقوال» می باشد و اگر لفظی فاقد معنی باشد آن را مهمل می گویند و قول خوانده نمی شود. مثلاً لفظ «اسب» در فارسی، قول است زیرا نام یک حیوان خاص است، اما لفظ «ساب» قول نیست زیرا مفید معنی نمی باشد.

قول بر دو قسم است یا مفرد است یا مرکب. اگر دارای دو جزء باشد و هر جزء آن بر جزء معنی دلالت کند آن را مرکب خوانده و اگر نه، مفرد.

علیهذا لفظ «آب» مفرد است اما لفظ «آب هندوانه» مرکب است. یا مثلاً «اندام» مفرد است اما لفظ «درشت اندام» مرکب است.

مرکب بر دو قسم است یا تام است یا ناقص. مرکب تام آن است که یک جمله تمام باشد، یعنی بیان کننده یک مقصود کامل باشد بطوری که اگر به دیگری گفته شود، او مطلبی را درک کند و به اصطلاح صحت سکوت داشته باشد و حالت انتظار باقی نماند. مثل آنکه می گوئیم: زید رفت عمرو آمد یا می گوئیم برو، بیا، آیا با من می آئی؟ همه اینها جمله های تام اند و مرکب تام نامیده می شوند. اما مرکب ناقص بر خلاف این است، کلامی نیمه تمام است، مخاطب از آن معنی و مقصودی درک نمی کند. مثلاً اگر کسی به کسی بگوید: «آب هندوانه» و

[شماره صفحه واقعی : ۵۰]

ص: ۲۲۳۷

دیگر چیزی نگوید، طرف از این دو کلمه چیزی نمی فهمند و انتظارش باقی است، خواهد پرسید: آب هندوانه چی چی؟

گاهی ممکن است به اندازه یک سطر و بلکه یک صفحه کلمات پشت سر یکدیگر واقع شوند و در عین حال یک جمله تمام و یک قضیه کامل نباشد. مثلا اگر کسی بگوید: «من امروز ساعت ۸ صبح، در حالی که شلوار پوشیده بودم، و کت پوشیده بودم، و به پشت بام خانه خودمان رفته بودم، و به ساعت خود نگاه می کردم، و آقای الف که رفیق من است نیز همراه من بود ...» با همه این طول و تفصیلات یک جمله ناقص است. زیرا مبتدائی ذکر کرده بدون خبر. ولی اگر بگوید «هوا سرد است» با اینکه سه کلمه بیشتر نیست، یک جمله تمام و یک قضیه کامل است.

مرکب تام نیز به نوبه خود بر دو قسم است یا خبر است و یا انشاء. مرکب تام خبری آن است که از واقعیتی حکایت می کند. یعنی از امری که واقع شده است یا واقع خواهد شد یا در حال واقع شدن است و یا همواره بوده و هست خواهد بود خبر می دهد.

مثل آنکه می گوئیم: من سال گذشته به مکه رفتم. من سال آینده در فوق لیسانس شرکت می کنم. من اکنون مریضم. آهن در اثر حرارت انبساط می یابد.

اما مرکز انشائی عبارت است از جمله ای که از چیزی خبر نمی دهد بلکه خود به خود آورنده یک معنی است. مثل اینکه می گوئیم: برو، بیان، حرف زن، آیا با من می آئی؟ ما با این جمله ها فرمان یعنی امر و نهی و سؤال انشاء می کنیم و بوجود می آوریم بدون این که از چیزی خبر داده باشیم.

مرکب تام خبری چون از چیزی حکایت می کند و خبر می دهد ممکن است با آنچه از آن خبر می دهد مطابقت داشته باشد و ممکن است مطابقت نداشته باشد. مثلا وقتی می گوئیم من سال گذشته به مکه

[شماره صفحه واقعی : ۵۱]

ص: ۲۲۳۸

رفتیم، ممکن است واقعا چنین باشد و من سال گذشته به مکه رفته باشم، در این صورت این جمله خبریه صادق است، و ممکن است نرفته باشم و در این صورت این جمله کاذب است.

اما مرکب انشائی چون از چیزی حکایت نمی کند و خبر نمی دهد بلکه خود به وجود آورنده یک معنی است، چیزی در خارج ندارد که با آن مطابقت داشته باشد یا مطابقت نداشته باشد، از این رو در مرکب انشائی صادق بودن یا کاذب بودن بی معنی است.

قضیه در اصطلاح منطقیین همان «قول مرکب تام خبری» است. لهذا در تعریف قضیه می گویند: «قول یحتمل الصدق و الکذب» قولی است که احتمال صدق و کذب در آن راه دارد، سر این که می گوئیم احتمال صدق و کذب در آن راه دارد یعنی اولاً قولی است مرکب نه مفرد، ثانياً مرکب تام است نه غیر تام، ثالثاً مرکب تام خبری است نه انشائی، زیرا در قول مفرد، و همچنین قول مرکب غیر تام، و همچنین قول مرکب تام انشائی احتمال صدق و کذب راه ندارد.

گفتیم که منطقی اولاً و بالذات سر و کارش با معانی است و ثانياً و بالتبع سر و کارش با الفاظ است.

اگر چه آنچه تاکنون گفتیم درباره قول و لفظ بود، اما منظور اصلی، معانی است. هر قضیه لفظیه برابر است با یک قضیه ذهنیه و معقوله، یعنی همانطوری که ما به لفظ «زید ایستاده است» قضیه اطلاق می کنیم، به معنی این جمله نیز که در ذهن ما وجود دارد، قضیه می گوئیم. الفاظ این جمله را قضیه لفظیه و معانی آنها را قضیه معقوله می خوانند.

تا اینجا بحث ما همه مربوط بود به تعریف قضیه اکنون می پردازیم به تقسیم قضایا.

[شماره صفحه واقعی : ۵۲]

ص: ۲۲۳۹

تقسیمات فضایا

برای قضایا انواعی تقسیم وجود دارد که عبارتند از: تقسیم به حسب نسبت حکمیه (رابطه).

تقسیم به حسب موضوع.

تقسیم به حسب محمول.

تقسیم به حسب سور.

تقسیم به حسب جهت.

حمله و شرطیه

قضیه به حسب رابطه و نسبت حکمیه بر دو قسم است: حمله - شرطیه.

قضیه حمله قضیه ای است که مرکب شده باشد از: موضوع، محمول، نسبت حکمیه.

[شماره صفحه واقعی : ۵۳]

ص: ۲۲۴۰

ما آنگاه که قضیه ای را در ذهن خود تصور می کنیم و سپس آن را مورد تصدیق قرار می دهیم گاهی به این نحو است که یک چیز را موضوع قرار می دهیم یعنی آن را در عالم ذهن خود «می نهیم» و چیز دیگر را محمول قرار می دهیم یعنی آن را بر موضوع حمل می کنیم و به عبارت دیگر آن را بر موضوع بار می کنیم. و به تعبیر دیگر: در قضیه حملیه حکم می کنیم به ثبوت چیزی برای چیزی. در اثر نهادن یک موضوع و بار کردن چیزی بر آن، نسبت میان آنها برقرار می شود و به این صورت قضیه درست می شود.

مثلا می گوئیم: زید ایستاده است. و یا می گوئیم: عمرو نشسته است، کلمه «زید» موضوع را بیان می کند و کلمه «ایستاده» محمول را و کلمه «است» نسبت حکمیه را، در حقیقت ما زید را در عالم ذهن خود نهاده ایم و ایستادن را بر او بار کرده ایم و میان زید و ایستاده رابطه و نسبت برقرار کرده ایم و با این ترتیب قضیه بوجود آورده ایم.

موضوع و محمول در قضیه حملیه دو طرف نسبت می باشند، این دو طرف همواره باید مفرد باشند و یا مرکب غیر تمام، اگر بگوئیم آب هندوانه مفید است، موضوع قضیه یک مرکب ناقص است ولی هرگز ممکن نیست که یک طرف یا هر دو طرف قضیه حملیه مرکب تام باشد.

نوع رابطه در قضایای حملیه رابطه اتحادی است که با کلمه «است» در زبان فارسی بیان می شود. مثلا اگر می گوئیم زید ایستاده است در واقع حکم کرده ایم که زید و ایستاده و در خارج یک چیز را تشکیل می دهند و با یکدیگر متحد شده اند.

ولی گاهی که قضیه را در ذهن خود تصور می کنیم و سپس آن را مورد تصدیق قرار می دهیم، به نحو بالا نیست، یعنی در آن چیزی بر چیزی بار نشده است، و به عبارت دیگر در آن حکم به ثبوت چیزی برای چیزی

[شماره صفحه واقعی : ۵۴]

ص: ۲۲۴۱

نشده است بلکه حکم شده است به مشروط بودن مفاد یک قضیه به مفاد قضیه دیگر، به عبارت دیگر حکم شد است به «معلق» بودن مفاد یک قضیه به مفاد قضیه دیگر. مثل اینکه می گوئیم: «اگر زید ایستاده است عمرو نشسته است» و یا می گوئیم: «یا زید ایستاده است، یا عمرو نشسته است» که در حقیقت، معنی این است اگر زید ایستاده است عمرو نشسته است و اگر عمرو نشسته است زید ایستاده است. اینگونه قضایا را «قضیه شرطیه» می نامند.

قضیه شرطیه نیز مانند قضیه حملیه دو طرف دارد و یک نسبت، ولی بر خلاف حملیه، هر یک از دو طرف شرطیه یک مرکب تام خبری است، یعنی یک قضیه است، و میان دو قضیه رابطه و نسبت برقرار شده است. یعنی از دو قضیه و یک نسبت، یک قضیه بزرگتر به وجود آمده است.

قضیه شرطیه به نوبه خود بر دو قسم است، یا متصله است و یا منفصله، زیرا رابطه ای که در قضیه شرطیه دو طرف را به یکدیگر پیوند می دهد، یا از نوع پیوستگی و تلازم است و یا از نوع گسستگی و تعاند.

تلازم یا پیوستگی یعنی یک طرف مستلزم دیگر است، هر جا که این طرف هست آن طرف هم هست. مثل اینکه می گوئیم: هر وقت ابرها رعد می زنند پس صدای رعد شنیده می شود، یا می گوئیم: زید ایستاده است عمرو نشسته است، یعنی جهیدن برق ملازم است با پیدایش صدا، و نشست عمرو ملازم است با ایستادن زید، رابطه تعاند بر عکس است، یعنی می خواهیم بگوئیم میان دو طرف نوعی عدم وفاق وجود دارد، اگر این طرف باشد آن طرف نخواهد بود و اگر آن طرف باشد این طرف نخواهد بود، مثل آنکه می گوئیم: عدد یا جفت است یا طاق، یعنی امکان ندارد یک عدد خاص هم جفت باشد و هم طاق. و مثل آنکه می گوئیم یا زید ایستاده است و یا عمرو نشسته است. یعنی عملاً

[شماره صفحه واقعی: ۵۵]

ص: ۲۲۴۲

ممکن نیست که هم زید ایستاده باشد و هم عمرو نشسته.

در قضایای شرطیه متصله که رابطه میان دو طرف تلازم است واضح است که یک نوع تعلیق و اشتراط در کار است. مثل این که می گوئیم: اگر برق در ابر بجهد آواز رعد شنیده می شود، یعنی شنیدن آواز رعد مشروط و معلق است به جهیدن برق، پس شرطیه نامیدن قضایا متصله روشن است. ولی در قضایای منفصله که رابطه از نوع تعاند است مثل: عدد یا جفت است و یا طاق، تعلیق و اشتراط در ظاهر لفظ نیست ولی در حقیقت مثل این است که هر کدام مشروط و معلق اند به عدم دیگری، یعنی اگر جفت است طاق نیست و اگر طاق است جفت نیست، و اگر جفت نیست طاق است و اگر طاق نیست جفت است.

پس معلوم شد که قضیه در تقسیم اولی منقسم است به: حملیه و شرطیه، و قضیه شرطیه منقسم است به متصله و منفصله.

و هم معلوم شد که قضیه حملیه کوچکترین واحد قضیه است. زیرا قضایای حملیه از ترکیب مفردها یا مرکبهای ناقص بوجود می آید اما قضایای شرطیه از ترکیب چند قضیه حملیه و یا از ترکیب چند شرطیه کوچکتر بوجود می آیند که آن شرطیه های کوچکتری در نهایت امر از حملیه هائی ترکیب شده اند.

در قضایای شرطیه دو طرف را مقدم و تالی می خوانند یعنی جزء اول «مقدم» و جزء دوم «تالی» خوانده می شود. بر خلاف حملیه که جزء اول را موضوع و جزء دوم را محمول می خوانند.

قضیه شرطیه متصله همواره در زبان فارسی با الفاظی از قبیل «اگر» «چنانچه» «هر زمان» و امثال اینها و در عربی با الفاظی از قبیل «ان» «اذا» «بینما» «کلما» توام است و قضیه شرطیه منفصله در زبان فارسی با لفظ «یا» و در زبان عربی با الفاظی از قبیل «او» «اما» و امثال اینها

[شماره صفحه واقعی : ۵۶]

ص: ۲۲۴۳

توام است.

موجبه و سالبه

تقسیم قضیه به حملیه و شرطیه، چنانکه دیدیم تقسیمی بود به حسب رابطه و نسبت حکمیه اگر رابطه اتحادی باشد قضیه حملیه است و اگر رابطه از نوع تلازم یا تعاند باشد شرطیه است.

تقسیم قضیه به حسب رابطه به گونه دیگر هم هست و آن این که در هر قضیه یا این است که رابطه (اعم از اتحادی یا تلازمی یا تعاندی) اثبات می شود و یا رابطه نفی می شود. اولی را قضیه موجبه و دومی را قضیه سالبه می خوانند. مثلاً اگر بگوئیم «زید ایستاده است» قضیه حملیه موجبه است و اگر بگوئیم «چنین نیست که زید ایستاده است» قضیه حملیه سالبه است. اگر بگوئیم: اگر «بارندگی زیاد باشد محصول فراوان است» قضیه شرطیه متصله موجبه است و اگر بگوئیم: اگر باران به کوهستان نبارد به سالی دجله گردد خشک رودی شرطیه متصله سالبه است.

اگر بگوئیم «عدد یا جفت است یا طاق» قضیه شرطیه منفصله موجبه است و اگر بگوئیم «نه چنین است که عدد یا جفت است یا عددی دیگر» قضیه شرطیه منفصله است.

قضیه محصوره و غیر محصوره

قضایای حملیه به حسب موضوع نیز تقسیم می پذیرند. زیرا موضوع قضیه حملیه یا جزئی حقیقی است یعنی یک فرد و یک شخص است و یا یک معنی کلی است.

[شماره صفحه واقعی : ۵۷]

ص: ۲۲۴۴

اگر موضوع قضیه یک شخص باشد آن قضیه را «قضیه شخصی» می خوانند مانند «زید ایستاده است» «من به مکه رفتم». «قضایای شخصی» در محاورات زیاد به کار می روند ولی در علوم به کار نمی روند، یعنی مسائل علوم از نوع قضایای کلیه است.

و اگر موضوع قضیه یک معنی کلی باشد، این نیز به نوبه خود بر دو قسم است: یا این است که آن کلی خودش از آن جهت که یک کلی است و در ذهن است موضوع قرار داده شده است و یا این است که آئینه قرار داده شده برای افراد.

به عبارت دیگر: کلی در ذهن دو گونه است گاهی «مافیه بنظر» است یعنی خودش منظور ذهن است و گاهی «ما به بنظر» یعنی خودش منظور ذهن نیست، افرادش منظور ذهن می باشند و مفهوم کلی وسیله ای برای بیان حکم افراد کلی. از لحاظ اول مانند آینه ای است که خود آینه را می بینیم و تماشا می کنیم و از لحاظ دوم مانند آینه ای است که در آن صورتها را می نگریم.

مثلا گاهی می گوئیم: انسان نوع است، حیوان جنس است. بدیهی است که مقصود این است که طبیعت انسان از آن نظر که در ذهن است و کلی است نوع است و طبیعی حیوان از آن نظر که در ذهن است و کلی است جنس است و بدیهی است که مقصود این نیست که افراد انسان و افراد حیوان نوع یا جنس اند.

اما گاهی می گوئیم: انسان تعجب می کند، انسان می خندد. در اینجا مقصود افراد انسانند یعنی افراد انسان تعجب می کنند و بدیهی است که در اینجا مقصود این نیست که طبیعت کلی انسان که در ذهن است تعجب کننده است.

قضایای قسم اول، یعنی قضایایی که موضوع آن قضا یا طبیعت کلی

[شماره صفحه واقعی : ۵۸]

ص: ۲۲۴۵

است و طبیعت کلی از آن جهت که یک کلی است و در ذهن است موضوع قرار داده شده باشد، قضایای طبیعی نامیده می شود. مثل انسان کلی است، انسان نوع است، انسان اخص از حیوان است، انسان اعم از زید است و امثال اینها.

قضایای طبیعی، صرفاً در فلسفه الهی که درباره ماهیات تحقیق می شود مورد استعمال دارد، ولی در علوم دیگر هیچ گاه بکار نمی آیند.

آنجا که طبیعت کلی وسیله ای برای ارائه افراد باشد به نوبه خود بر دو قسم است مثل اینکه بگوئیم: انسان عجول است، همه انسانها با فطرت توحید زاده می شوند، بعضی انسانها سفید پوستند، و امثال اینها، یا بیان کمیت افراد شده که همه افراد یا بعضی، یا نشده است، اگر نشده باشد قضیه ما «قضیه مهمله» نامیده می شود. قضایای مهمله نه در علوم و نه در فلسفه اعتبار مستقل ندارند، آن ها را باید در ردیف قضایای جزئیة محصوره حساب کرد مثل آن که بگوئیم: انسان عجول است ولی روشن نکنیم که همه انسانها یا بعضی انسانها عجول اند.

اما اگر بیان کمیت افراد شده باشد که همه افراد یا بعضی افراد است «محصوره» نامیده می شود، اگر بیان شده باشد که همه افراد چنینند محصوره کلیه نامیده می شود و اگر بیان شده باشد که بعضی افراد چنینند محصوره جزئیة نامیده می شود.

پس محصوره بر دو قسم است کلیه و جزئیة، و از آن نظر که هر قضیه ای ممکن است موجه باشد و ممکن است سالبه باشد پس قضایای محصوره مجموعاً چهار نوع است:

موجه کلیه. مثل کل انسان حیوان، یعنی هر انسانی حیوان است.

سالبه کلیه. مثل لا شیء من الانسان بحجر، یعنی هیچ انسانی

[شماره صفحه واقعی : ۵۹]

ص: ۲۲۴۶

سنگ نیست.

موجه جزئیه. مثل بعض الحيوان انسان یعنی حیوانها انسانند.

سالبه جزئیه. مثل بعض الحيوان ليس بانسان - یعنی حیوانها انسان نیستند.

این چهار نوع قضیه بنام «محصورات اربعه» معروفند و آنچه در علوم به کار می رود همین محصورات چهار گانه است. نه شخصیه و نه طبیعیه و نه مهمله از این رو منطق بیشتر به محصورات چهار گانه می پردازد.

در قضایای محصوره، آن چیزی که دلالت می کند بر این که همه افراد یا بعضی افراد، مورد نظر است «سور» قضیه نامیده می شود. مثلا آنجا که می گوئیم: هر انسانی حیوان است، کلمه «هر» سور قضیه است، و آنجا که می گوئیم برخی حیوانها انسانند، کلمه «برخی» سور قضیه است. و این که می گوئیم «هیچ گیاهی در شوره زار نمی روید» کلمه «هیچ» سور است و این که می گوئیم «بعضی درختان در گرمسیر رشد نمی کنند» کلمه «بعضی ... نه» سور است. در عربی کلمات «کل» «لا شیء» «بعض» «ليس بعض» سور به شمار می روند.

قضایای یک سلسله تقسیمات دیگر نیز دارند مانند تقسیم قضیه به: محصله و معدوله و یا تقسیم قضیه به خارجی و ذهنیه و حقیقیه، توضیح آنها را از کتب منطق باید جستجو کرد. ما که اکنون کلیاتی از منطق را مورد بحث قرار می دهیم نمی توانیم وارد بحث آنها شویم. همچنانکه تقسیم دیگری نیز قضیه دارد به: مطلقه و موجه و قضایای موجه نیز به نوبه خود تقسیم می شوند به ضروریه و دائمه و ممکنه و غیره که بحث در آنها از

[شماره صفحه واقعی : ۶۰]

ص: ۲۲۴۷

عهده درس ما خارج است. همین قدر توضیح می دهیم که رابطه و نسبت میان دو چیز در آنجا که مثلا می گوئیم هر الف ب است گاهی به نحوی است که باید باشد و محال است که نباشد، در اینجا می گوئیم هر الف ب است بالضروره، و گاهی به نحوی است که ممکن است نباشد، در اینجا می گوئیم هر الف ب است بالامکان. ضرورت به نوبه خود اقسامی دارد که وارد بحث آن نمی شویم و به هر حال ضرورت و امکان را جهت قضایا می نامند و قضیه ای که در آن ذکر جهت شده باشد «قضیه موجهه» خوانده می شود. و اگر ذکر جهت نشده باشد «قضیه مطلقه» نامیده می شود.

قضیه شرطیه متصله نیز به نوبه خود تقسیم می شود به حقیقیه و مانعه الجمع و مانعه الخلو. چنانکه در منطق با مثالهایش مسطور است. و ما برای اختصار از ذکر آنها خودداری می کنیم.

[شماره صفحه واقعی : ۶۱]

ص: ۲۲۴۸

تا اینجا قضیه را تعریف و سپس تقسیم کرده ایم، معلوم شد که قضیه یک تقسیم ندارد، بلکه به اعتبارات مختلف تقسیماتی دارد.

اما احکام قضایا: قضایا نیز مانند مفردات، احکامی دارند، ما در باب مفردات گفتیم که کلیات با یکدیگر مناسبات خاص دارند که بنام «نسب اربعه» معروف است. دو کلی را که با هم مقایسه می کنیم، یا متباین اند و یا مساوی و یا عام و خاص مطلق و یا عام و خاص من وجه. دو قضیه را نیز هنگامی که با یکدیگر مقایسه کنیم مناسبات مختلفی ممکن است داشته باشند. میان دو قضیه نیز یکی از چهار نسبت بر قرار است و آنها عبارتند از تناقض، تضاد، دخول تحت التضاد، تداخل (۱).

[شماره صفحه واقعی : ۶۲]

ص: ۲۲۴۹

۱- اگر دو قضیه را با یکدیگر مقایسه کنیم یا این است که در موضوع یا محمول یا هر دو با یکدیگر شرکت دارند و یا شرکت ندارند. اگر اصلاً شرکت نداشته باشند مانند قضیه: «انسان حیوانی است تعجب کننده» و قضیه «آهن فلزی است که در حرارت منبسط می شود» که هیچ وجه مشترک میان این دو قضیه نیست، نسبتشان از قبیل تباین است، و اگر در موضوع فقط شرکت داشته باشند مانند «انسان تعجب کننده است» و «انسان صنعتگر است» نسبت میان آنها «تساوی» است و می توانیم آنها را «متماثلین» اصطلاح کنیم. همچنان که اگر فقط در محمول شرکت داشته باشند، مانند «انسان حیوانی است پستاندار» و «اسب حیوانی است پستاندار» واسطه میان آنها «تشابه» است و می توانیم آنها را به نام «متشابهین» بخوانیم. ولی منطقیین در مناسبات قضایا توجهی به این موارد که دو قضیه در یک جزء اشتراک دارند یا در هیچ جزء اشتراک ندارند ننموده اند. توجه منطقیین در مناسبات قضایا تنها به اینجاست که دو قضیه هم در موضوع اشتراک دارند و هم در محمول و اختلافشان یا در «کم» است یعنی کلیت و جزئیت، و یا در «کیفیت» یعنی ایجاب و سلب، و یا در هر دو، اینگونه قضایا را متقابلین می خوانند، متقابلین به نوبه خود بر چند گونه اند. یا متناقضین اند، یا متضادین، و یا متداخلین و یا داخلین تحت التضاد.

اگر دو قضیه در موضوع و محمول و سایر جهات به استثنای کم و کیف با هم وحدت داشته باشند و از نظر کم و کیف هم در کم اختلاف داشته باشند و هم در کیف، یعنی هم در کلیت و جزئیت اختلاف داشته باشند و هم در ایجاب و سلب، این دو قضیه متناقضین می باشند. مانند «هر انسانی تعجب کننده است» و «بعض انسانها تعجب کنند نیستند».

و اگر در کیفی اختلاف داشته باشند، یعنی یکی موجه است و دیگر سالبه و در کم یعنی کلیت و جزئیت وحدت داشته باشند. این دو بر دو قسم است یا هر دو کلی هستند و یا هر دو جزئی.

اگر هر دو کلی هستند، این دو قضیه «متضادین» خوانده می شوند مانند «هر انسانی تعجب کننده است» و «هیچ انسانی تعجب کننده نیست».

و اگر در دو جزئی می باشند این دو قضیه را داخلین تحت التضاد، می خوانند مانند «بعض انسانها تعجب کننده هستند» و «بعض انسانها

[شماره صفحه واقعی : ۶۳]

ص: ۲۲۵۰

تعجب کننده نیستند» .

و اگر دو قضیه در کم اختلاف داشته باشند یعنی یکی کلیه است و دیگری جزئیه ولی در کیف وحدت داشته باشند یعنی هر دو موجه یا هر دو سالبه باشند اینها را متداخلین می خوانند مانند «هر انسانی تعجب کننده است» و «بعضی انسانها تعجب کننده اند» و مانند «هیچ انسانی منقار ندارد» و «بعضی انسانها منقار ندارند» .

البته معلوم است که شق پنجم، یعنی اینکه نه در کیف اختلاف داشته باشد و نه در کم فرض ندارد، زیرا فرض این است که درباره دو قضیه ای بحث می کنیم که از نظر موضوع و محمول و سایر جهات مثلا (زمان و مکان) وحدت دارند، چنین دو قضیه اگر از نظر کم و کیف هم وحدت داشته باشند یک قضیه اند، نه دو قضیه.

حکم قسم اول که نسبت میان دو قضیه تناقض است این است که اگر یکی از آنها صادق باشد دیگری قطعا کاذب است و اگر یکی کاذب باشد دیگری صادق است. یعنی محال است که هر دو صادق باشند و یا هر دو کاذب باشند. صدق چنین دو قضیه ای (که البته محال است) «اجتماع نقیضین» خوانده می شود. همچنانکه کذب هر دو (که آن نیز البته محال است) ارتفاع نقیضین نامیده می شود. این همان اصل معروفی است که به نام «اصل تناقض» نامیده شده و امروز زیاد مورد بحث است.

هگل در بعضی سخنان خود مدعی است که منطق خویش را (منطق دیالکتیک) بر اساس انکار اصل «امتناع جمع نقیضین و امتناع ارتفاع نقیضین» بنا نهاده است و ما بعدا در درس های کلیات فلسفه درباره این مطلب بحث خواهیم کرد.

اما قسم دوم: حکمش این است که صدق هر یک مستلزم کذب دیگری است، اما کذب هیچ کدام مستلزم صدق دیگری نیست. یعنی

[شماره صفحه واقعی : ۶۴]

ص: ۲۲۵۱

محال است که هر دو صادق باشد ولی محال نیست که هر دو کاذب باشند مثلا اگر بگوئیم: «هر الف ب است» و باز بگوئیم «هیچ الفی ب نیست» محال است که هر دو قضیه صادق باشند یعنی هم هر الف، ب باشد و هم هیچ الفی ب نباشد. اما محال نیست که هر دو کاذب باشد یعنی نه هر الف ب باشد و نه هیچ الف ب نباشد بلکه بعضی الف ها ب باشند و بعضی الف ها ب نباشند.

اما قسم سوم: حکمش این است که کذب هر یک مستلزم صدق دیگری است اما صدق هیچ کدام مستلزم کذب دیگری نیست، یعنی محال است که هر دو کاذب باشند اما محال نیست که هر دو صادق باشند. مثلا اگر بگوئیم: بعضی از الف ها ب هستند و بعضی از الف ها ب نیستند. مانعی ندارد که هر دو صادق باشند. اما محال است که هر دو کاذب باشند. زیرا اگر هر دو کاذب باشند. کذب جمله «بعضی الف ها ب هستند» این است که هیچ الفی ب نباشد کذب «بعضی الف ها ب هستند» این است که هیچ الفی ب باشد، و ما قبلا در قسم دوم گفتیم که محال است دو قضیه متحد الموضوع و المحمول که هر دو کلی باشند و یکی موجب و دیگر سالبه باشد هر دو صادق باشند.

اما قسم چهارم: در این قسم که هر دو قضیه موجب و یا هر دو سالبه است، ولی یکی کلیه است و دیگری جزئی، توجه به یک نکته لازم است و وضع را روشن می کند و آن اینکه در قضایا - بر عکس مفردات - همواره جزئی اعم از کلیه است. در مفردات همواره کلی اعم از جزئی است، مثلا- انسان اعم از زید است. ولی در قضایا، قضیه بعضی الف ها ب هستند اعم است از قضیه هر الف ب است زیرا اگر هر الف ب باشد قطعاً بعضی الف ها ب هستند ولی اگر بعضی الف ها ب باشند لازم نیست که همه الف ها ب باشند. صدق قضیه اعم مستلزم صدق اخص نیست اما صدق

[شماره صفحه واقعی : ۶۵]

ص: ۲۲۵۲

اخص مستلزم صدق قضیه اعم هست و کذب قضیه اخص مستلزم کذب قضیه اعم نیست اما کذب قضیه اعم مستلزم کذب قضیه اخص هست. پس اینها «متداخلین» می باشند اما به این نحو که همواره موارد قضیه کلیه داخل در موارد قضیه جزئیه است. یعنی هر جا که کلیه صادق باشد جزئیه هم صادق است، ولی ممکن است قضیه جزئیه در یک مورد صادق باشد و قضیه کلیه صادق نباشد.

با تامل در قضیه: هر الف ب است و قضیه بعضی الف ها ب هستند و همچنین با تامل در قضیه: هیچ الفی ب نیست، و قضیه بعضی الف ها ب نیستند مطلب روشن می شود.

[شماره صفحه واقعی : ۶۶]

ص: ۲۲۵۳

تناقض - عکس

در میان احکام قضایا، آن که از همه مهمتر است و در همه جا به کار می آید اصل تناقض است. ما قبلاً گفتیم که اگر دو قضیه از لحاظ موضوع و محمول وحدت داشته باشند، اما از لحاظ کم و کیف یعنی از لحاظ کلیت و جزئیت و ایجاب و سلب با یکدیگر اختلاف داشته باشند. رابطه این دو قضیه رابطه تناقض است و این دو قضیه را متناقضین می نامند.

و هم گفتیم که حکم متناقضین این است که از صدق هر یک کذب دیگری لازم می آید و از کذب هر یک صدق دیگری لازم می آید. به عبارت دیگر: هم اجتماع نقیضین و هم ارتفاع نقیضین محال است.

بنابر بیان فوق: موجه کلیه و سالبه جزئیه نقیض یکدیگرند و سالبه کلیه و موجه جزئیه نیز نقیض یکدیگرند.

در تناقض علاوه بر وحدت موضوع و محمول، چند وحدت دیگر هم

[شماره صفحه واقعی : ۶۷]

ص: ۲۲۵۴

شرط است:

وحدت در زمان، وحدت در مکان، وحدت در شرط، وحدت در اضافه، وحدت در جزء و کل، وحدت در قوه و فعل، که مجموعاً هشت وحدت می شود و در این دو بیت بیان شده اند.

در تناقض هشت وحدت شرط دادن وحدت موضوع و محمول و مکان وحدت شرط و اضافه، جزء و کل قوه و فعل است، در آخر زمان

پس اگر بگوئیم: انسان، خندان است، اسب خندان نیست تناقض نیست زیرا موضوعها وحدت ندارند و اگر بگوئیم انسان خندان است، انسان چهارپا نیست تناقض نیست، زیرا محمولها وحدت ندارند. اگر بگوئیم اگر کسوف رخ داده نماز آیات واجب است و اگر رخ نداده نماز آیات واجب نیست تناقض نیست زیرا شرطها مختلفند. اگر بگوئیم انسان در روز نمی ترسد، انسان در شب می ترسد، تناقض نیست، زیرا زمان ها مختلفند. اگر بگوئیم وزن یک لیتر آب در روی زمین یک کیلو گرم است و در فضای بالا مثلاً نیم کیلو گرم است تناقضی نیست زیرا مکانها مختلفند، علم انسان متغیر است، علم خدا متغیر نیست تناقض نیست زیرا اضافه ها، یعنی مضاف الیه های دو موضوع مختلفند اگر بگوئیم: کل مساحت تهران ۱۶۰۰ کیلومتر مربع است و بخشی از مساحت تهران (مثلاً شرق تهران) ۱۶۰۰ کیلومتر مربع نیست، تناقض نیست زیرا از لحاظ جزء و کل مختلفند. اگر بگوئیم هر نوزاد انسان بالقوه مجتهد است، و بعضی از نوزادهای انسان بالفعل مجتهد نیستند، تناقض نیست زیرا از لحاظ قوه و فعلیت اختلاف است.

عین این شرائط در متضادین و داخلین تحت التضاد و متداخلین نیز هست، یعنی دو قضیه آنگاه متضادند و یا داخل تحت التضادند و یا متداخلند که وحدتهای مزبور را داشته باشند.

[شماره صفحه واقعی : ۶۸]

ص: ۲۲۵۵

از نظر قدما، اصل تناقض «ام القضايا» است یعنی نه تنها مسائل منطقی، بلکه قضایای تمام علوم، و تمام قضایایی که انسان آنها را استعمال می کند، ولو در عرفیات، مبنی بر این اصل است. این اصل زیر بنای همه اندیشه های انسان است. اگر خراب شود، همه اندیشه ها ویران می گردد، و اگر اصل امتناع نقیضین و امتناع ارتفاع نقیضین صحیح نباشد منطق ارسطویی بکلی بی اعتبار است.

اکنون بنیم نظر قدما چیست؟ آیا می شود در این اصل تردید کرد یا نه؟ مقدمات باید بگوئیم که آنچه منطق اصطلاحاً آن را نقیض می خواند که می گوید: نقیض موجه کلیه سالبه جزئیه است و نقیض سالبه کلیه موجه جزئیه است به این معنی است که اینها «قائم مقام» نقیض می باشند و در حکم نقیض می باشند. نقیض واقعی هر چیز، رفع آن چیز است، یعنی دو چیزی که مفاد یکی عیناً رفع دیگری باشد نقیض یکدیگرند. علیهذا نقیض «کل انسان حیوان» که موجه کلیه است، «لیس کل حیوان انسان» است، و اگر می گوئیم «بعض الحیوان لیس بانسان» نقیض او است مقصود این است که در حکم نقیض است.

و همچنین نقیض «لا شیء من الانسان بحجر» که سالبه کلیه است «لیس لا شیء، من الانسان بحجر» است، و اگر می گوئیم «بعض الانسان حجر» نقیض آن است به معنی این است که در حکم نقیض است.

حالا که نقیض واقعی هر قضیه را به دست آوردیم، می گوئیم که اندک توجه روشن می کند که محال است در آن واحد یک قضیه و نقیض آن هر دو صادق و یا هر دو کاذب باشند و این یک امر بدیهی است، آیا کسی که مثلاً مدعی است: اصل تناقض محال نیست، قبول می کند که خود این قضیه با نقیضش هر دو صادق و یا هر دو کاذب باشند. یعنی هم اصل

[شماره صفحه واقعی : ۶۹]

تناقض محال باشد و هم محال نباشد و یا نه اصل تناقض محال باشد و نه محال نباشد. بهتر است ما بیان قدما را درباره ام القضا یا بودن اصل امتناع اجتماع و ارتفاع نقیضین نقل کنیم تا مطلب بهتر روشن شود.

ما وقتی که درباره یک قضیه می اندیشیم، مثلاً هنگامی که درباره تناهی ابعاد عالم می اندیشیم یکی از سه حالت در ما پدید می آید

۱- شک می کنیم که آیا عالم متناهی است یا نه. یعنی دو قضیه در جلو ذهن ما خود نمائی می کند.

الف - عالم متناهی است. ب - عالم متناهی نیست.

این دو قضیه مانند دو کفه ترازو، متعادل در برابر هم در ذهن ما قرار می گیرند. نه قضیه اول می چربد و نه قضیه دوم، یعنی دو احتمال متساوی در مورد این دو قضیه داریم و نام این حالت ما شک است.

۲- گمان پیدا می کنیم به یکی از دو طرف، یعنی احتمال یک طرف می چربد مثلاً احتمال اینکه عالم متناهی باشد می چربد، و یا بر عکس، در آن صورت آن حالت رجحان ذهن خود را ظن یا گمان می نامیم.

۳- اینکه از دو طرف یک طرف به کلی منفی شود و به هیچ وجه احتمال داده نشود، و ذهن تنها به یک طرف تمایل قاطع داشته باشد نام این حالت را یقین می گذاریم.

ما در ابتدا که درباره مسائل نظری در مقابل مسائل بدیهی می اندیشیم شک می کنیم ولی وقتی که دلیل محکم پیدا کردیم یقین پیدا می کنیم، لا اقل برای ما گمان پیدا می شود.

مثلاً در ابتداء اگر از یک دانش آموز پرسید آیا آهن، این فلز محکم اگر حرارت ببیند انبساط پیدا می کند یا نه؟ جوابی ندارد که بدهد، می گوید نمی دانم. مطلب برایش مشکوک است، اما بعد که دلایل تجربی برایش

[شماره صفحه واقعی : ۷۰]

ص: ۲۲۵۷

گفته شد یقین پیدا می کند که آهن در اثر حرارت انبساط پیدا می کند. همچنین است حالت یک دانش آموز در مسایل ریاضی. پس یقین به یک قضیه مستلزم نفی احتمال طرف مخالف است.

هرگز یقین به یک قضیه با احتمال مخالف سازگار نیست، همچنانکه ظن و گمان به یک قضیه مستلزم نفی احتمال مساوی طرف مخالف است و با احتمال مساوی ناسازگار است ولی البته با احتمال غیر مساوی سازگار نیست.

اکنون می گوئیم قطعی شدن و علمی شدن و حتی راجح شدن و مظنون شدن یک مطلب موقوف به این است که ذهن ما قبلا اصل امتناع تناقض را پذیرفته باشد.

اگر این اصل را نپذیرفته باشد، هیچ گاه ذهن ما از حالت شک خارج نمی شود.

یعنی در آن وقت هیچ مانعی نخواهد بود که آهن در اثر حرارت انبساط یابد و در همان حال آهن در اثر حرارت انبساط نیابد، زیرا جمع میان این دو علی الفرض محال نیست پس دو طرف قضیه برای ذهن ما علی السویه است پس یقین به هیچ وجه برای ذهن ما حاصل نمی شود. زیرا یقین آن وقت پیدا می شود که ذهن به یک طرف تمایل قاطع داشته باشد و طرف دیگر را بکلی نفی کند.

حقیقت این است که اصل امتناع جمع نقیضین و رفع نقیضین چیزی نیست که قابل مناقشه باشد، انسان وقتی که در سخن منکرین تأمل می کند، می بیند آنان چیز دیگری را به این نام خوانده اند، و آن را انکار کرده اند.

عکس

یکی دیگر از احکام قضایا عکس است. هر قضیه ای از قضایا اگر صادق باشد، دو عکس هم از آن صادق است: یکی عکس مستوی و دیگر عکس

[شماره صفحه واقعی : ۷۱]

ص: ۲۲۵۸

عکس مستوی این است که موضوع را به جای محمول، و محمول را به جای موضوع قرار دهیم، مثلاً آنجا که می‌گوئیم: انسان حیوان است عکس کرده و بگوئیم: حیوان انسان است، ولی عکس نقیض طور دیگر است و آن به دو نحو است: یکی این که هم موضوع و هم محمول را تبدیل به نقیضشان کنیم و آنگاه جایشان را عوض نمائیم مثلاً در قضیه انسان حیوان است بگوئیم لا حیوان لا انسان است.

نوع دیگر این است که نقیض محمول به جای موضوع، و خود موضوع به جای محمول قرار گیرد اما به شرط اختلاف در کیف، یعنی به شرط اختلاف در ایجاب و سلب. علیهذا عکس نقیض قضیه انسان حیوان این است که: لا حیوان انسان نیست.

مثالهایی که ما برای عکس مستوی و عکس نقیض ذکر کردیم هیچ کدام از قضایای محصوره نبوده زیرا قضیه محصور، چنانکه گفتیم باید مقرون باشد به بیان کمیت افراد پس باید کلماتی از قبیل «هر» یا «همه» یا «بعض» یا «پاره‌ای» که قبلاً گفتیم «سور» نامیده می‌شوند بر سر موضوع قضیه آمده باشد، مانند: هر انسانی حیوان است یا بعضی از حیوانها انسان هستند. و از طرف دیگر قضایای معتبر در علوم همان قضایای محصوره است پس لازم است اکنون با توجه به قضایای محصوره شرایط عکس مستوی و عکس نقیض را بیان کنیم:

عکس مستوی موجه کلیه، موجه جزئیه است و همچنین عکس مستوی موجه جزئیه موجه جزئیه است.

مثلاً عکس مستوی هر گردویی گرد است این است که بعضی از گردوها گرد هستند و عکس مستوی بعضی از گردوها گردویند، این است که بعضی از گردوها گردند.

[شماره صفحه واقعی : ۷۲]

عکس مستوی سالبه کلیه، سالبه کلیه است، مثلا عکس مستوی «هیچ عاقلی بر حرف نیست» این است که «هیچ بر حرفی عاقل نیست» اما سالبه جزئیه عکس ندارد.

ولی عکس نقیض بنا بر تعریف اول از لحاظ ایجاب و سلب مانند عکس مستوی است، اما از جهت کلیت و جزئیت به خلاف عکس مستوی است. یعنی موجبات اینجا در حکم سوالب آنجا است و سوالب اینجا در حکم موجبات آنجا است. در آنجا عکس موجهه کلیه و موجهه جزئیه، موجهه جزئیه است، در اینجا عکس سالبه کلیه و سالبه جزئیه، سالبه جزئیه است. در آنجا گفتیم که عکس سالبه کلیه سالبه کلیه است، در اینجا عکس موجهه کلیه، موجهه کلیه است. در آنجا گفتیم که سالبه جزئیه عکس ندارد، در اینجا موجهه جزئیه عکس ندارد.

اما بنا بر تعریف دوم از لحاظ اصل و عکس از نظر ایجاب و سلب نیز با هم اختلاف دارند، یعنی عکس موجهه کلیه سالبه کلیه است، و عکس سالبه کلیه موجهه جزئیه است و عکس سالبه جزئیه سالبه جزئیه است و موجهه جزئیه عکس ندارد. برای احتراز از تطویل به ذکر مثال نمی پردازیم (۱).

[شماره صفحه واقعی : ۷۳]

ص: ۲۲۶۰

۱- آنچه تاکنون درباره تقسیمات و احکام قضایا گفتیم هم در قضایای حملیه جاری است و هم در قضایای شرطیه. علیهذا اینکه ما مثالها را از قضایای حملیه انتخاب کردیم نباید منشا جمود ذهن گردد. ولی قضایای شرطیه، اعم از متصله و منفصله، یک سلسله احکام خاص دارند که به «لوازم متصلات و منفصلات» معروف است و ما برای پرهیز از اطاله از ذکر آنها خودداری می کنیم.

مباحث قضایا مقدمه ای است برای مبحث «قیاس»، همچنانکه مباحث کلیات خمس مقدمه ای بود برای مبحث «معرف»

ما در درس دوم گفتیم که موضوع منطق «معرف» و «حجت» است بعدا خواهیم گفت که عمده ترین حجتها قیاس است. پس همه مباحث منطق در اطراف این معرف و قیاس دور می زند.

در یکی از درسها گفتیم که مساله تعریفات بطوری که بتوان اشیاء را تعریف تام و تمام کرد و به اصطلاح «حد تام» اشیاء را کشف کرد، از نظر فلاسفه امری دشوار و در برخی موارد ناممکن است، و لهذا منطقیین چندان توجهی به باب «معرف»، ندارند. علیهذا با توجه به اینکه موضوع منطق «معرف» و «حجت» است و با توجه به اینکه مباحث «معرف» کوتاه و ناچیز است و با توجه به اینکه عمده حجتها «قیاس» است معلوم می شود

[شماره صفحه واقعی : ۷۴]

ص: ۲۲۶۱

قیاس چیست؟

در تعریف قیاس گفته اند: قول مؤلف من قضایا بحیث یلزم عنه لذاته قول آخر، یعنی قیاس مجموعه ای فراهم آمده از چند قضیه است که بصورت یک واحد در آمده و به نحوی است که لازمه قبول آنها، قبول یک قضیه دیگر است.

بعدا که درباره ارزش قیاس بحث می کنیم، فکر را به تفصیل تعریف خواهیم کرد، اینجا ناچاریم اشاره کنیم که فکر عبارت است از نوعی عمل ذهن روی معلومات و اندوخته های قبلی برای دست یابی به یک نتیجه و تبدیل یک مجهول به یک معلوم. بنا بر این از تعریفی که برای قیاس کردیم معلوم شد که قیاس خود نوعی فکر است.

فکر اعم است از اینکه در مورد تصورات باشد و یا در مورد تصدیقات، و در مورد تصدیقات هم فکر به سه نحو می تواند صورت گیرد که یکی از آن سه صورت قیاس است پس فکر اعم از قیاس است. به علاوه «فکر» به عمل ذهن از آن جهت که نوعی کار و فعالیت است اطلاق می شود. اما قیاس به محتوای فکر که عبارت است از چند قضیه با نظم و ارتباط خاص اطلاع می گردد.

اقسام حجت: حجت به نوبه خود بر سه قسم است، یعنی آنجا که می خواهیم از قضیه یا قضایائی معلومه، به قضیه ای مجهول دست بیابیم سیر ذهن ما به سه گونه ممکن است:

۱- از جزئی به جزئی و به عبارت بهتر از متباین به متباین. در اینحال سیر ذهن ما افقی خواهد بود. یعنی از نقطه ای به نقطه هم سطح آن عبور می کند.

[شماره صفحه واقعی : ۷۵]

۲- از جزئی به کلی، و به عبارت بهتر از خاص به عام، در این حال سیر ذهن ما صعودی است یعنی از کوچکتر و محدودتر به بزرگتر و عالی تر سیر می کند و بعبارت دیگر از «مشمول» به «شامل» عبور می کند.

۳- از کلی به جزئی و به عبارت بهتر از عام به خاص، در این حال سیر ذهن ما «نزولی» است یعنی از بزرگتر و عالی تر به کوچکتر و محدودتر سیر می کند و به عبارت دیگر «از شامل» و در بر گیرنده به «مشمول» و در بر گرفته شده منتقل می شود.

منطقیین سیر از جزئی به جزئی و از متباین به متباین را «تمثیل» می نامند و فقها و اصولیین آن را قیاس می خوانند. (اینکه معروف است ابو حنیفه در فقه «قیاس» را بکار می برد، مقصود تمثیل منطقی است) سیر از جزئی به کلی را منطقیین «استقراء» می خوانند و سیر از کلی به جزئی در اصطلاح منطقیین و فلاسفه به نام «قیاس» خوانده می شود(۱) از مجموع آنچه تاکنون گفته شد چند چیز معلوم شد:

۱- اکتساب معلومات یا از طریق مشاهده مستقیم است که ذهن

[شماره صفحه واقعی : ۷۶]

ص: ۲۶۳

۱- اینجا جای یک پرسش است و آن این که قسم چهارمی هم فرض می شود، و آن سیر از کلی به کلی است، پس اگر ذهن از کلی به کلی سیر کرد چه نامی باید به او داد و اعتبارش چیست؟ پاسخ این است که دو کلی یا متباینند و یا متساوی و یا عام و خاص مطلق و یا عام و خاص من وجه. از این چهار قسم، قسم اول داخل در تمثیل است زیرا همانطوری که اشاره کردیم تمثیل اختصاص به جزئی ندارد، انتقال از جزئی به جزئی از آن جهت تمثیل خوانده می شود که انتقال از متباین به متباین است علیهذا اگر دو کلی عام و خاص مطلقند اگر سیر ذهن از خاص به عام باشد داخل استقراء است و اگر از عام به خاص باشد داخل در قیاس است. پس باقی می ماند آنجا که دو کلی متساوی باشند یا عام و خاص من وجه اکنون می گوئیم اگر دو کلی مساوی باشند داخل در باب قیاسند و اگر عام و خاص من وجه باشند داخل در تمثیلند.

عملی انجام نمی دهد صرفاً فرآورده های حواس را تحویل می گیرد و یا از طریق تفکر بر روی مکتسبات قبلی است که ذهن بنوعی عمل و فعالیت می کند. منطق به قسم اول کاری ندارد، کار منطق این است که قوانین درست عمل کردن ذهن را در حین تفکر بدست دهد.

۲- ذهن تنها در صورتی قادر به تفکر است (اعم از تفکر صحیح یا تفکر غلط) که چند معلوم در اختیار داشته باشد، یعنی ذهن با داشتن یک معلوم قادر به عمل تفکر (ولو تفکر غلط) نیست، ذهن حتی در مورد «تمثیل» نیز بیش از یک معلوم را دخالت می دهد.

۳- معلومات قبلی آنگاه زمینه را برای تفکر و سیر ذهن (ولو تفکر غلط) فراهم می کند که با یکدیگر بیگانه محض نبوده باشند.

اگر هزارها معلومات در ذهن ما اندوخته شود که میان آنها «جامع» یا «حد مشترک» در کار نباشد محال است که از آنها اندیشه جدیدی زاده شود.

اکنون می گوئیم لزوم تعدد معلومات و همچنین لزوم وجود جامع و حد مشترک میان معلومات، زمینه را برای عمل تفکر فراهم می کند و اگر هر یک از این دو شرط نباشد ذهن قادر به حرکت و انتقال نیست ولو به صورت غلط.

اما یک سلسله شرایط دیگر هست که آن شرایط «شرایط صحیح حرکت کردن فکر» است یعنی بدون این شرایط هم ممکن است ذهن حرکت فکری انجام دهد، ولی غلط انجام می دهد و غلط نتیجه گیری می کند. منطق این شرایط را بیان می کند که ذهن در حین حرکت فکری به غلط و اشتباه نیفتد (۱).

[شماره صفحه واقعی : ۷۷]

ص: ۲۲۶۴

۱- اینجا، جای یک پرسش هست و آن این است که بنا بر آنچه گذشت کسب معلومات ما از طریق مشاهده مستقیم است یا از طریق تفکر، و تفکر ما از نوع قیاس است و یا تمثیل و یا استقراء، پس تکلیف تجربه چه می شود؟ تجربه داخل در کدام یک از اینها است؟ پاسخ این است که تجربه از نوع تفکر قیاسی است به کمک مشاهده. ولی قیاسی که آنجا تشکیل می شود همانطوری که اکابر منطقیین گفته اند قیاسی خفی است که اذهان خود بخود انجام می دهند و ما در فرصتی دیگر درباره آن بحث خواهیم کرد. کسانی از نویسندگان جدید که پنداشته اند تجربه از نوع استقراء است اشتباه کرده اند.

قیاس در یک تقسیم اساسی، منقسم می گردد به دو قسم: اقترانی و استثنائی.

قبلا گفتیم که هر قیاسی مشتمل بر لا اقل دو قضیه است، یعنی از یک قضیه قیاس تشکیل نمی شود و به عبارت دیگر یک قضیه هیچ گاه مولد نیست. و نیز گفتیم دو قضیه آنگاه قیاس تشکیل می دهند و مولد می گردند که با نتیجه مورد نظر بیگانه نبوده باشند همانطوری که فرزند وارث پدر و مادر است و هسته اصلی او از آنها بیرون آمده است همین طور است نتیجه نسبت به مقدمتین. چیزی که هست نتیجه گاهی به صورت پراکنده در مقدمتین موجود است یعنی هر جزء (موضوع و یا محمول در حمله و مقدم یا تالی در شرطیه) در یک مقدمه قرار گرفته است، و گاهی یک جا در مقدمتین قرار گرفته است. اگر بصورت پراکنده در مقدمتین قرار

[شماره صفحه واقعی: ۷۹]

ص: ۲۲۶۶

گیرد «قیاس اقترانی» نامیده می شود و اگر یکجا در مقدمتین قرار گیرد «قیاس استثنائی» نامیده می شود. اگر بگوئیم:

آهن فلز است (صغرا)

هر فلزی در حرارت منبسط می شود. (کبرا)

پس آهن در حرارت منبسط می شود (نتیجه).

در اینجا سه قضیه داریم: قضیه اول و دوم را «مقدمتین» و قضیه سوم را «نتیجه» می خوانیم. نتیجه به نوبه خود از دو جزء اصلی ترکیب شده است: موضوع و محمول.

موضوع نتیجه را اصطلاحاً «اصغر» می نامند و محمول آن را «اکبر» می خوانند و چنانکه می بینیم اصغر در یک مقدمه قیاس سابق الذکر قرار دارد و اکبر در مقدمه دیگر آن.

مقدمه ای که مشتمل بر اصغر است، اصطلاحاً «صغری» قیاس نامیده می شود و مقدمه ای که مشتمل بر اکبر است، اصطلاحاً «کبری» قیاس نامیده می شود.

ولی اگر قیاس به نحوی باشد که «نتیجه» یک جا در متقدمتین قرار گیرد، با این تفاوت که با کلمه ای از قبیل «اگر» «هر زمان» و یا «لیکن» یا «اما» توأم است مثلاً ممکن است چنین بگوئیم:

اگر آهن فلز باشد در حرارت منبسط می شود.

لکن آهن فلز است.

پس در حرارت منبسط می گردد.

قضیه سوم که نتیجه است یک جا در مقدمه اول قرار دارد و به اصطلاح مقدمه اول، یک قضیه شرطیه است و نتیجه قیاس، «مقدم» آن شرطیه است.

[شماره صفحه واقعی : ۸۰]

ص: ۲۲۶۷

بحث خود را از قیاس استثنائی شروع می کنیم: مقدمه اول قیاس استثنائی همواره یک قضیه شرطیه است، خواه متصله و خواه منفصله و مقدمه دوم یک استثناء است. استثناء بطور کلی به چهار نحو ممکن است صورت گیرد، زیرا ممکن است مقدم استثناء شود و ممکن است تالی استثناء شود. و در هر صورت یا این است که به صورت مثبت استثناء می شود و یا به صورت منفی مجموعاً چهار صورت می شود:

۱- وضع (اثبات) مقدم

۲- رفع (نفی) مقدم.

۳- وضع تالی.

۴- رفع تالی. (۱)

قیاس اقترانی

اشاره

چنانکه دانستیم در قیاس اقترانی، نتیجه در مقدمتین پراکنده است، مقدمه ای که مشتمل بر اصغر است، صغرا نامیده می شود و مقدمه ای که مشتمل بر اکبر است کبرا خوانده می شود و البته همانطوری که قبلاً اشاره شد، خود مقدمتین که مولد نتیجه هستند نمی توانند نسبت به یکدیگر بیگانه باشند، وجود یک «رابط» یا «حد مشترک» ضرورت دارد. و نقش اساسی به عهده «حد مشترک» است یعنی حد مشترک است که

[شماره صفحه واقعی : ۸۱]

ص: ۲۲۶۸

۱- اکنون ببینیم اگر پرسش شود که آیا قیاس در همه صور، یعنی خواه مقدمه اولش متصله باشد و خواه منفصله، و خواه استثناء متوجه مقدم باشد و یا متوجه تالی، و خواه اثبات کند مقدم و یا تالی را و خواه نفی، آیا در همه این صور منتج است؟ و یا تنها در برخی از این صور منتج است. پاسخ این است که فقط در برخی از صور منتج است به تفصیلی که اینجا گنجایش ذکر ندارد.

اصغر و اکبر را به یکدیگر پیوند می دهد. این رابط و حد مشترک، اصطلاحاً «حد وسط» نامیده می شود. مثلاً در قیاس ذیل:

آهن فلز است.

فلز در حرارت منبسط می شود.

پس آهن در حرارت منبسط می شود.

«فلز» نقش رابط و حد وسط و یا حد مشترک را دارد. حد وسط یا حد مشترک ضرورتاً باید در صغرا و کبرا تکرار شود، یعنی هم باید در صغرا وجود داشته باشد و هم در کبرا. و چنانکه می بینیم مجموعاً صغرا و کبرا از سه رکن تشکیل می شوند که اینها را «حدود قیاس» می نامند.

۱- حد اصغر.

۲- حد اکبر.

۳- حد وسط یا حد مشترک.

حد وسط؛ رابطه و پیوند اکبر به اصغر است، و هم او است که در هر دو مقدمه وجود دارد و سبب می شد که مقدماتین با یکدیگر بیگانه نباشند.

اکنون می گوئیم قیاس اقترانی به اعتبار نحوه قرار گرفتن حد وسط در صغرا و کبرا چهار صورت و شکل مختلف پیدا می کند که به شکلهای چهار گانه معروف است.

شکل اول

اگر حد وسط محمول در صغرا و موضوع در کبرا قرار گیرد شکل اول است.

مثلاً اگر بگوئیم: «هر مسلمانی معتقد به قرآن است و هر معتقد به قرآن اصل تساوی نژادها را که قرآن تایید کرده است قبول دارد؛ پس هر

[شماره صفحه واقعی : ۸۲]

ص: ۲۲۶۹

مسلمانی اصل تساوی نژادها را قبول دارد» شکل اول است، زیرا حد وسط (معتقد به قرآن) محمول در صغرا و موضوع در کبرا است، و این طبیعی ترین شکل‌های قیاس اقترانی است. شکل اول بدیهی الانتاج است، یعنی اگر دو مقدمه صادق باشند و شکل آنها نیز شکل اول باشد، صادق بودن نتیجه بدیهی است. و به عبارت دیگر: اگر ما علم به مقدمتین داشته باشیم و شکل مقدمتین از نشر منطقی شکل اول باشد، علم به نتیجه قهری و قطعی است. علیهذا نیازی نیست که برای منتج بودن شکل اول اقامه برهان بشود. بر خلاف سه شکل دیگر که منتج بودن آنها به حکم برهان اثبات شده است.

شرایط شکل اول:

شکل اول به نوبه خود شرایطی دارد. اینکه گفتیم شکل اول بدیهی الانتاج است به معنی این است که با فرض رعایت شرایط، بدیهی الانتاج است. شرایط شکل اول دو تا است:

الف - موجه بودن صغرا - پس اگر صغرا سالبه باشد قیاس ما منتج نیست.

ب - کلی بودن کبرا - پس اگر کبرا جزئیه باش قیاس ما منتج نیست.

علیهذا اگر گفته شود، انسان فلز نیست و هر فلزی در حرارت منبسط می شود، قیاس عقیم است و مولد نیست. زیرا قیاس ما شکل اول است و صغرای قیاس سالبه است در حالی که باید موجه باشد. همچنین اگر بگوئیم: انسان حیوان است، بعضی حیوانات نشخوار کننده اند باز هم قیاس ما عقیم است، زیرا شکل اول است و کبرا جزئیه است و حال آنکه کبرای شکل اول باید کلیه باشد.

[شماره صفحه واقعی : ۸۳]

ص: ۲۲۷۰

اگر حد وسط در هر دو مقدمه محمول واقع شود شکل دوم است.

اگر بگوئیم «هر مسلمانی معتقد به قرآن است؛ هر کس آتش را تقدیس کند معتقد به قرآن نیست پس هیچ مسلمانی آتش را تقدیس نمی کند شکل دوم است.

شکل دوم بدیهی نیست، به حکم برهان اثبات شده که با رعایت شرایطی که ذیلا ذکر می کنیم منتج است. از ذکر برهان مزبور صرف نظر می کنیم و به شرایط آن می پردازیم.

شرایط شکل دوم:

شرایط شکل دوم دو چیز است.

الف - اختلاف مقدمتین (صغرا و کبرا) در کیفیت، یعنی «ایجاب و سلب»

ب - کلیت کبرا:

علیهذا اگر دو مقدمه موجهه یا سالبه باشد و یا اگر کبرا جزئیه باشد قیاس ما منتج نیست مثلا:

هر انسانی حیوان است؛ و هر اسبی حیوان است. منتج نیست زیرا هر دو مقدمه موجهه است و باید یکی موجهه و دیگر سالبه باشد و همچنین، هیچ انسانی علفخوار نیست، و هیچ کبوتری علفخوار نیست منتج نیست، زیرا هر دو مقدمه سالبه است، و همچنین: هر انسانی حیوان است؛ و بعضی از اجسام حیوان نیست: عقیم است زیرا کبری قیاس جزئیه است و باید کلیه باشد.

[شماره صفحه واقعی : ۸۴]

ص: ۲۲۷۱

شکل سوم و شرایط آن:

اگر حد وسط موضوع در هر دو مقدمه باشد شکل سوم است (۱) شرایط شکل سوم عبارت است از:

الف - موجبه بودن صغرا.

ب - کلیت یکی از دو مقدمه.

علیهذا قیاس ذیل، هیچ انسانی نشخوار کننده نیست، هر انسانی نویسنده است، عقیم است، زیرا صغرا سالبه است. و همچنین بعضی از انسانها عالمند و بعضی از انسانها عادلند عقیم است، زیرا هر دو مقدمه جزئیه است و لازم است یکی از دو مقدمه کلی باشد.

شکل چهارم و شرایط آن:

شکل چهارم آن است که حد وسط موضوع در صغرا و محمول در کبرا باشد، و این دورترین اشکال از ذهن است. ارسطو که مدون منطق است این شکل را (شاید به علت دوری آن از ذهن) در منطق خویش نیاورده است، بعدها منطقیین اضافه کرده اند. شرایط این شکل یکنواخت نیست، یعنی به دو صورت می تواند باشد به این نحو که:

۱- هر دو مقدمه موجبه باشد.

۲- صغرا کلیه باشد.

و یا به این نحو که:

۱- مقدمتین در ایجاب و سلب اختلاف داشته باشند.

[شماره صفحه واقعی : ۸۵]

ص: ۲۲۷۲

۱- مثل اینکه بگوئیم هر انسانی فطرتا علم دوست است، هر انسانی فطرتا عدالتخواه است، پس بعضی علم دوستان عدالت خواه اند.

۲- یکی از دو مقدمه کلیه باشد.

برای احتراز از تطویل از ذکر مثالهای منتج و عقیم خودداری می کنیم زیرا هدف ما بیان اصول و کلیات منطق است، نه درس منطق. در اینجا خوب است دو بیت معروفی را که چهار شکل را تعریف کرده، برای بهتر به خاطر ماندن آنها ذکر کنیم.

اوسط اگر حمل یافت در بر صغرا و باز وضع به کبرا گرفت شکل نخستین شمار حمل به هر دو دوم، وضع بهر دو سوم رابع اشکال را عکس نخستین شمار

هم خوب است بیت معروف دیگری که شرایط اشکال چهار گانه را با علائم رمز، یعنی با حروف بیان کرده است برای ضبط نقل کنیم:

مغکب اول خین کب ثانی و مغ کاین سوم

در چهارم مین کغ، یاخین کاین شرط دادن

علائم رمزی باین شرح است:

م موجب بودن

غ صغرا

ک کلیت

ب کبرا

خ اختلاف مقدمتین در ایجاب و سلب

ین مقدمتین

این احدی المقدمتین (یکی از دو مقدمه)

[شماره صفحه واقعی : ۸۶]

ص: ۲۲۷۳

ارزش قیاس (۱)

از جمله مسائلی که لازم است ضمن کلیات منطق بیان شود ارزش منطق است و چون غالب تردید و انکارها در مورد ارزش منطق درباره ارزش قیاس بوده است ما آن را تحت عنوان ارزش قیاس بحث می‌کنیم و به همین دلیل این بحث را که مربوط به فائده منطق است و طبق معمول باید در اول کار بدان توجه شود ما پس از بحث قیاس قرار دادیم.

[شماره صفحه واقعی: ۸۷]

ص: ۲۲۷۴

۱- قیاس چیزی است که در بسیاری از علوم به کار می‌رود، علوم تجربی نیز خالی از قیاس نیستند، بلکه بنا بر تحقیق دقیق منطقیون نظیر بو علی و خواجه نصیر الدین طوسی و غیرهم، در هر تجربه ای یک قیاس نهفته است. و ما در پاورقی های جلد دوم اصول فلسفه در این باره بحث کرده ایم، و از این رو اگر قیاس فاقد ارزش و اعتبار باشد همه علوم، و نه تنها علمی که قیاس را به صورت آشکار در استدلالات خود بکار می‌برند. بی اعتبار خواهند بود. البته آنچه در درجه اول بی اعتبار خواهد بود فلسفه است، زیرا فلسفه از هر علم و فن دیگر قیاسی تر است. منطق نیز بی اعتبار خواهد بود، از دو جهت: یکی اینکه منطق نیز در استدلالات خود از قیاس استفاده می‌کند دیگر اینکه بیشتر قواعد منطق بطور مستقیم و یا غیر مستقیم مربوط است به «چگونه بایدی قیاس» و اگر قیاس فاقد ارزش و اعتبار باشد اکثر قواعد منطق بلا موضوع است.

قیاس چنانکه قبلاً دانستیم، نوعی عمل است اما عمل ذهن، قیاس نوعی خاص تفکر و سیر ذهن از معلوم به مجهول برای تبدیل آن به معلوم است. بدیهی است که قیاس خود جزء منطقی نیست، همچنان که جزء هیچ علم دیگر نیست، زیرا «عمل» است نه «علم» (اما عمل ذهن) داخل در موضوع منطقی است، زیرا قیاس یکی از انواع حجت است و حجت یکی از دو موضوع منطقی است. آنچه جزء منطقی است و بنام باب قیاس خوانده می شود قواعد مربوط به قیاس است که قیاس باید چنین و چنان و دارای فلان شرایط باشد.

همچنان که بدن انسان است جزء هیچ علمی نیست، بلکه مسائل علمی مربوط به بدن انسان است که جزء علم فیزیولوژی یا پزشکی است.

دو نوع ارزش

ارزش منطقی از دو نظر مورد بحث صاحب نظران قرار گرفته است:

۱- از نظر صحت ۲- از نظر افاده:

برخی اساساً قواعد منطقی را پوچ و غلط و نادرست دانسته اند. برخی دیگر گفته اند غلط نیست اما مفید فایده ای هم نیست، دانستن و ندانستن آنها علی السویه است، آن فائده ای که برای منطقی ذکر شده یعنی، «آلت» بودن و «ابزار علوم» بودن و بالاخره نگهداری ذهن از غلط بر آن مترتب

[شماره صفحه واقعی : ۸۸]

ص: ۲۲۷۵

نمی شود پس صرف وقت در آن بیهوده است.

هم در جهان اسلام و هم در جهان اروپا، بسیار کسان ارزش منطق را یا از نظر صحت و یا از نظر مفید بودن نفی کرده اند.

در جهان اسلام در میان عرفا، متکلمین، محدثین از این کسان می بینیم از آن میان از ابو سعید ابو الخیر، سیرافی، ابن تیمیه جلال الدین سیوطی، امین استرآبادی باید نام برد. عرفا بطور کلی «پای استدلالیان را چوبین می دانند» آنچه از ابو سعید ابو الخیر معروف است ایراد «دور» است که بر شکل او وارد کرده و بو علی به آن جواب داده است (ما بعدا آن را نقد و تحلیل خواهیم کرد) سیرافی هر چند شهرت بیشترش به علم نحو است اما متکلم هم هست. ابو حیان توحیدی در کتاب «الامتناع و المؤمنه» مباحثه عالمانه او را با متی ابن یونس فیلسوف مسیحی در مجلس دیو ابن الفرات درباره ارزش منطق نقل کرده است و محمد ابو زهره در کتاب «ابن تیمیه» آن را باز گو نموده است. خود ابن تیمیه که از فقها و محدثین بزرگ اهل تسنن و پیشوای اصلی وهابیه به شمار می رود کتابی دارد به نام «الرد علی المنطق» که چاپ شده است.

جلال الدین سیوطی نیز کتابی دارد به نام «صون المنطق و الکلام عن المنطق و الکلام» که در رد علم منطق و علم کلام نوشته است. امین استرآبادی که از علمای بزرگ شیعه و راس اخباریین شیعه و معاصر با اوایل صفویه است، کتابی دارد به نام «فوائد المدینه» در فصل یازدهم و دوازدهم آن کتاب بحثی دارد درباره بی فائده بودن منطق.

در جهان اروپا نیز گروه زیادی بر منطق ارسطو هجوم برده اند، از نظر بعضی این منطق آنچنان منسوخ است که هیئت بطلمیوسی، اما صاحب نظران می دانند که منطق ارسطو بر خلاف هیئت بطلمیوسی مقاومت کرده و نه تنها هنوز هم طرفدارانی دارد، مخالفان نیز اعتراف

[شماره صفحه واقعی : ۸۹]

ص: ۲۲۷۶

دارند که لا اقل قسمتی از آن درست است. منطق ریاضی جدید علیرغم ادعای بعضی از طرفداران آن متمم و مکمل منطق ارسطویی و امتداد آن است نه فسخ کننده آن، ایرادهائی که منطقیون ریاضی بر منطق ارسطویی گرفته اند فرضاً از طرف خود ارسطو به آن ایرادها توجهی نشده باشد، سالها قبل از این منطقیون، از طرف شارحان و مکملان اصیل منطق ارسطویی مانند ابن سینا بدانها توجه شده و رفع نقص شده است.

در جهان اروپا افرادی که در مبارزه با منطق ارسطویی شاخص شمرده می شوند زیادند و از آنها: فرنسیس بیکن، دکارت، پوانکاره، استوارت مین و در عصر ما برتراند راسل را باید نام برد.

ما در اینجا ناچاریم قبل از آنکه به طرح ایرادها و اشکالها و جواب آنها پردازیم، بحثی را که معمولاً در ابتدا طرح می کنند و ما عمداً تاخیر انداختیم طرح نمائیم، و آن تعریف فکر است. از آن جهت لازم است تعریف و ماهیت فکر روشن شود که قیاس خود نوعی تفکر است، و گفتیم که عمدتاً بحثهای طرفداران یا مخالفان منطق ارسطویی درباره ارزش قیاس است و در واقع درباره ارزش این نوع تفکر است. مخالفان برای این نوع تفکر صحیح ارزشی قائل نیستند، و طرفداران مدعی هستند که نه تنها تفکر قیاسی با ارزش است، بلکه هر نوع تفکر دیگر، ولو به صورت پنهان و نا آگاه مبتنی بر تفکر قیاسی است.

[شماره صفحه واقعی : ۹۰]

ص: ۲۲۷۷

فکر یکی از اعمال ذهنی بشر و شگفت‌انگیزترین آنها است. ذهن، اعمال چندی انجام می‌دهد. ما در اینجا فهرست وار آنها را بیان می‌کنیم تا عمل فکر کردن روشن شود و تعریف فکر مفهوم مشخصی در ذهن ما بیاید.

۱- اول عمل ذهن تصویر پذیری از دنیای خارج است. ذهن از راه حواس با اشیاء خارجی ارتباط پیدا می‌کند و صورت‌هایی از آنها نزد خود گرد می‌آورد. حالت ذهن از لحاظ این عمل حالت یک دوربین عکاسی است که صورتها را بر روی یک فیلم منعکس می‌کند. فرض کنید ما تاکنون به اصفهان نرفته بودیم و برای اولین بار رفتیم و بناهای تاریخی آنجا را مشاهده کردیم، از مشاهده آنها یک سلسله تصویرها در ذهن ما نقش می‌بندد. ذهن ما در این کار خود صرفاً «منفعل» است یعنی عمل ذهن از این نظر صرفاً «قبول» و «پذیرش» است.

۲- پس از آنکه از راه حواس، صورت‌هایی در حافظ خود گرد آوردیم، ذهن ما بیکار نمی‌نشیند، یعنی کارش صرفاً انبار کردن صورتها نیست، بلکه صورت‌های نگهداری شده را به مناسبت‌هایی از قرارگاه پنهان ذهن به صفحه آشکار خود ظاهر می‌نماید نام این عمل یادآوری است، یادآوری بی حساب نیست، گوئی خاطرات ذهن ما مانند حلقه‌های زنجیر به یکدیگر بسته شده‌اند، یک حلقه که بیرون کشیده می‌شود پشت سرش حلقه دیگر، و پشت سر آن، حلقه دیگر ظاهر می‌شود و به اصطلاح علماء روانشناسی، معانی یکدیگر را «تداعی» می‌کند. شنیده اید که می‌گویند: الکلام بجر الکلام، سخن از سخن بشکافد، این همان تداعی معانی و تسلسل خواطر است.

پس ذهن ما علاوه بر صورت‌گیری و نقش‌پذیری که صرفاً «انفعال»

[شماره صفحه واقعی : ۹۱]

ص: ۲۲۷۸

است و علاوه بر حفظ و گرد آوری، از «فعالیت» هم برخوردار است، و آن این است که صور جمع شده را طبق یک سلسله قوانین معین که در روانشناسی بیان شده است به یاد می آورم. عمل «تداعی معانی» روی صورت های موجود جمع شده صورت می گیرد بدون آنکه دخل و تصرفی و کم و زیادی صورت گیرد.

۳- عمل سوم ذهن تجزیه و ترکیب است. ذهن علاوه بر دو عمل فوق یک کار دیگر هم انجام می دهد و آن اینکه یک صورت خاص را که از خارج گرفته تجزیه می کند، یعنی آن را به چند جزء تقسیم و تحلیل می کند، در صورتی که در خارج به هیچ وجه تجزیه ای وجود نداشته است. تجزیه های ذهن چند گونه است. گاهی یک صورت را به چند صورت تجزیه می کند، و گاهی یک صورت را به چند معنی تجزیه می کند. تجزیه یک صورت به چند صورت، مانند اینکه یک اندام که دارای مجموعی از اجزاء است، ذهن در ظرفیت خود آن اجزاء را از یکدیگر جدا می کند و احیاناً با چیز دیگر پیوند می زند. تجزیه یک صورت به چند معنی مثل آنجا که خط را می خواهد تعریف کند که به کمیت متصل دارای یک بعد، تعریف می کند یعنی اهمیت خط را به سه جزء تحلیل می کند: کمیت، اتصال، بعد واحد. و حال آنکه در خارج سه چیز وجود ندارد، و گاهی هم ترکیب می کند، آنهم انواعی دارد، یک نوع آن این که چند صورت را با یکدیگر پیوند می دهد مثل اینکه اسبی با چهره انسان تصویر می کند. سر و کار فیلسوف با تجزیه و تحلیل و ترکیب معانی است، سر و کار شاعر یا نقاش با تجزیه و ترکیب صورتها است.

۴- تجرید و تعمیم. عمل دیگر ذهن این است که صورتهای ذهنی جزئی را که بوسیله حواس دریافت کرده است، تجرید می کند یعنی چند چیز را که در خارج همیشه با هم اند، و ذهن هم آنها را با یکدیگر

[شماره صفحه واقعی : ۹۲]

ص: ۲۲۷۹

دریافت کرده، از یکدیگر تفکیک می‌کند. مثلا عدد را همواره در یک محدود و همراه یک شیء مادی دریافت می‌کند، ولی بعد آن را تجرید و تفکیک می‌کند. بطوری که اعداد را مجزا از محدود تصور می‌نماید. از عمل تجرید بالاتر عمل تعمیم است.

تعمیم یعنی اینکه ذهن صورتهای دریافت شده جزئی را در داخل خود بصورت مفاهیم کلی در می‌آورد مثلا از راه حواس، افرادی از قبیل زید و عمرو و احمد و حسن و محمود را می‌بیند ولی بعدا ذهن از اینها همه یک مفهوم کلی و عام می‌سازد به نام «انسان».

بدیهی است که ذهن هیچگاه انسان کلی را بوسیله یکی از حواس ادراک نمی‌کند بلکه پس از ادراک انسانهای جزئی یعنی حسن و محمود و احمد، یکی صورت عام و کلی از همه آنها بدست می‌دهد.

ذهن در عمل تجزیه و ترکیب، و همچنین در عمل تجرید و تعمیم روی فرآورده های حواس دخل و تصرف می‌کند، گاهی به صورت تجزیه و ترکیب و گاهی بصورت تجرید و تعمیم.

۵- عمل پنجم ذهن همان است که مقصود اصلی ما بیان آن است، یعنی تفکر و استدلال که عبارت است از مربوط کردن چند امر معلوم و دانسته برای کشف یک امر مجهول و ندانسته. در حقیقت فکر کردن نوعی ازدواج و تولد و تناسل در میان اندیشه ها است. به عبارت دیگر: تفکر نوعی سرمایه گذاری اندیشه است برای تحصیل سود و اضافه کردن بر سرمایه اصلی، عمل تفکر خود نوعی ترکیب است اما ترکیب زاینده و منتج بر خلاف ترکیب های شاعرانه و خیال بافانه که عقیم و نازا است.

این مسئله است که باید در باب ارزش قیاس مورد بحث قرار گیرد که آیا واقعا ذهن ما قادر است از طریق ترکیب و مزدوج ساختن معلومات خویش به معلوم جدیدی دست بیابد و مجهولی را از این راه تبدیل به

[شماره صفحه واقعی : ۹۳]

ص: ۲۲۸۰

معلوم کند یا خیر، بلکه یگانه راه کسب معلومات و تبدیل مجهول به معلوم آن است که از طریق ارتباط مستقیم با دنیای خارج بر سرمایه معلومات خویش بیفزاید، از طریق مربوط کردن معلومات را درون ذهن نمی توان به معلوم جدیدی دست یافت.

اختلاف نظر تجربیون و حسیون از یک طرف، و عقلیون و قیاسیون از طرف دیگر در همین نکته است. از نظر تجربیون راه منحصر برای کسب معلومات جدید تماس مستقیم با اشیاء از طریق حواس است. پس یگانه راه صحیح تحقیق در اشیاء «تجربه» است. ولی عقلیون و قیاسیون مدعی هستند که تجربه یکی از راههای است. از طریق مربوط کردن معلومات قبلی نیز می توان به یک سلسله معلومات جدید دست یافت، مربوط کردن معلومات برای دست یافتن به معلومات دیگر همان است که از آنها به «حد» و «قیاس» یا «برهان» تعبیر می شود.

منطق ارسطویی، ضمن اینکه تجربه را معتبر می داند و آن را یکی از مبادی و مقدمات شش گانه قیاس می شمارد، ضوابط و قواعد قیاس را که عبارت است از بکار بردن معلومات برای کشف مجهولات و تبدیل آنها به معلومات، بیان می کند. بدیهی است که اگر راه تحصیل معلومات منحصر باشد به تماس مستقیم با اشیاء مجهوله و هرگز معلومات نتواند وسیله کشف مجهولات قرار گیرد، منطق ارسطویی بلا موضوع و بی معنی خواهد بود.

ما در اینجا یک مثال ساده ای را که معمولا برای ذهن دانش آموزان به صورت یک «معما» می آورند از نظر منطقی تجزیه و تحلیل می کنیم تا معلوم گردد چگونه گاهی ذهن از طریق پله قرار دادن معلومات خود به مجهولی دست می یابد.

فرض کنید: پنج کلاه وجود دارد که سه تای آن سفید است و دو تا قرمز. سه نفر به ترتیب روی پله های نردبانی نشسته اند و

[شماره صفحه واقعی: ۹۴]

ص: ۲۲۸۱

طبعا آنکه بر پله سوم است دو نفر دیگر را می بیند و آنکه در پله دوم است تنها نفر پله اول را می بیند و نفر سوم هیچکدام از آن دو را نمی بیند و نفر اول و دوم مجاز نیستند که پشت سر خود نگاه کنند. در حالی که چشمهای آنها را می بندند بر سر هر یک از آنها یکی از آن کلاهها را می گذارند و دو کلاه دیگر را مخفی می کنند و آنگاه چشم آنها را باز می کنند و از هر یک از آنها می پرسند که کلاهی که بر سر تو است چه رنگ است نفر سوم که بر پله سوم است پس از نگاهی که به کلاههای دو نفر دیگر می کند فکر می کند و می گوید من نمی دانم. نفر پله دوم پس از نگاهی به کلاه نفر اول که در پله اول است کشف می کند که کلاه خودش چه رنگ است و می گوید که کلاه من سفید است. نفر اول که بر پله اول است فوراً می گوید: کلاه من قرمز است.

اکنون باید بگویم نفر اول و دوم با چه استدلال ذهنی - که جز از نوع قیاس نمی تواند باشد - بدون آنکه کلاه سر خود را مشاهده کند، رنگ کلاه خود را کشف کردند، و چرا نفر سوم نتوانست رنگ کلاه خود را کشف کند؟

علت اینکه نفر سوم نتوانست رنگ کلاه خود را کشف بکند این است که رنگ کلاههای نفر اول و دوم برای او دلیل هیچ چیز نبود، زیرا یکی سفید بود و دیگری قرمز پس غیر از آن دو کلاه سه کلاه دیگر وجود دارد که یکی از آنها قرمز است و دو تا سفید و کلاه او می تواند سفید باشد و می تواند قرمز باشد لهذا او گفت من نمی دانم. تنها در صورتی او می توانست رنگ کلاه خود را کشف کند که کلاههای دو نفر دیگر هر دو قرمز می بود، در این صورت او می توانست فوراً بگوید کلاه من سفید است زیرا اگر کلاه آن دو نفر را می دید که قرمز است، چون می دانست که دو کلاه قرمز بیشتر وجود ندارد، حکم می کرد که کلاه من سفید است ولی چون کلاه یکی از آن دو نفر قرمز بود و کلاه دیگری سفید بود، نتوانست رنگ کلاه خود را کشف

[شماره صفحه واقعی: ۹۵]

ص: ۲۲۸۲

کند. ولی نفر دوم همین که از نفر سوم شنید که گفت من نمی دانیم، دانست که کلاه خودش و کلاه نفر او هر دو تا قرمز نیست، و الا نفر سوم نمی گفت من نمی دانم. بلکه می دانست که رنگ کلاه خودش چیست، پس یا باید کلاه او و نفر اول هر دو سفید باشد و یا یکی سفید و یکی قرمز، و چون دید که کلاه نفر اول قرمز است، کشف کرد که کلاه خودش سفید است. یعنی از علم به اینکه هر دو کلاه قرمز نیست (این علم از گفته نفر سوم پیدا شد) و علم به اینکه کلاه نفر اول قرمز است، کشف کرد که کلاه خودش سفید است.

و علت اینکه نفر اول توانست کشف کند که رنگ کلاه خودش قرمز است این است که از گفته نفر سوم علم حاصل کرد که کلاه خودش و کلاه نفر دوم هر دو قرمز نیست و از گفته نفر دوم که گفت کلاه من سفید است علم حاصل کرد که کلاه خودش سفید نیست، زیرا اگر سفید می بود نفر دوم نمی توانست رنگ کلاه خودش را کشف کند، از این دو علم، برایش کشف شد که کلاه خودش قرمز است.

این مثال اگر چه یک معمای دانش آموزانه است، ولی مثال خوبی است برای اینکه ذهن در مواردی بدون دخالت مشاهده، صرفاً با عمل قیاس و تجزیه و تحلیل ذهنی به کشف مجهولی نائل می آید. در واقع در این موارد ذهن، قیاس تشکیل می دهد و به نتیجه می رسد. انسان اگر دقت کند می بیند در این موارد ذهن تنها یک قیاس تشکیل نمی دهد بلکه قیاسهای متعدد تشکیل می دهد، ولی آنچه آنچنان سریع تشکیل می دهد و نتیجه می گیرد که انسان کمتر متوجه می شود که ذهن چه اعمال زیادی انجام داده است. دانستن قواعد منطقی قیاس از همین جهت مفید است که راه صحیح قیاس به کار بردن را بدانند، و دچار اشتباه که زیاد هم رخ می دهد نشود.

[شماره صفحه واقعی : ۹۶]

ص: ۲۲۸۳

طرز قیاسهائی که نفر دوم تشکیل می دهد و رنگ کلاه خود را کشف می کند این است:

اگر رنگ کلاه من و کلاه نفر اول هر دو قرمز می بود نفر سوم نمی گفت نمی دانم، لکن او گفت من نمی دانم، پس رنگ کلاه من و کلاه نفر اول هر دو قرمز نیست. (قیاسی است استثنائی و نتیجه اش تا اینجا این است که کلاه نفر اول و دوم قرمز نیست).

حالا- که رنگ کلاه من و رنگ کلاه اول هر دو قرمز نیست، یا هر دو سفید است و یا یکی سفید است و دیگری قرمز، اما هر دو سفید نیست، زیرا می بینیم که کلاه نفر اول قرمز است، پس یکی سفید است و دیگری قرمز است.

از طرفی، یا کلاه من سفید است و کلاه نفر اول قرمز است و یا کلاه نفر اول سفید است و کلاه من قرمز است، لکن کلاه نفر اول قرمز است، پس کلاه من سفید است.

اما قیاسات ذهنی که نفر اول تشکیل می دهد: اگر کلاه من و کلاه نفر دوم هر دو قرمز بود نفر سوم نمی گفت نمی دانم، لکن گفت نمی دانم، پس کلاه من و کلاه نفر دوم هر دو قرمز نیست (قیاس استثنائی).

حالا که هر دو قرمز نیست یا هر دو سفید است و یا یکی سفید است و دیگری قرمز لکن هر دو سفید نیست. زیرا اگر هر دو سفید بود نفر دوم نمی توانست کشف کند که کلاه خودش سفید است، پس یکی قرمز است و یکی سفید (ایضا قیاس استثنائی).

حالا که یکی سفید است و یکی قرمز، یا کلاه من سفید است و کلاه نفر دوم قرمز، و یا کلاه نفر اول قرمز است و کلاه من سفید، لکن اگر کلاه من سفید می بود نفر دوم نمی توانست، کشف کند که کلاه خودش

[شماره صفحه واقعی : ۹۷]

ص: ۲۲۸۴

سفید است، پس کلاه من سفید نیست، پس کلاه من قرمز است.

در یکی از سه قیاسی که نفر دوم بکار برده است، مشاهده یکی از مقدمات است، ولی در هیچ یک از قیاسات نفر اول مشاهده دخالت ندارد.

[شماره صفحه واقعی : ۹۸]

ص: ۲۲۸۵

مفید یا غیر مفید بودن منطق

گفتیم کسانی که ارزش منطق ارسطویی را نفی کرده اند، یا فائده اش را نفی کرده اند و یا صحتش را. ما نخست به منشاء مفید بودن منطق می پردازیم ایرادهائی که از این راه وارد کرده اند عبارت است از:

۱- اگر منطق مفید بود می بایست علماء و فلاسفه ای که مجهز به این منطق بوده اند اشتباه نکنند و خودشان هم یکدیگر اختلاف نداشته باشند و حال آنکه می بینیم همه آنها اشتباهات فراوان کرده اند و به علاوه آراء متضاد و متناقضی داشته اند.

پاسخ این است که اولاً منطق عهده دار صحت صورت و شکل قیاس است نه بیشتر، منشا خطای بشر ممکن است مواد اولیه ای باشد که قضا یا از آنها تشکیل می شود و ممکن است آن مواد اولیه درست باشد و منشا

[شماره صفحه واقعی : ۹۹]

خطا نوعی مغالطه باشد که در شکل و نظم و ساختمان فکر به کنار رفته است.

منطق - همانطوری که از تعریفش که در درسهای اول گفتیم پیدا است - ضامن درستی فکر از نظر دوم است. اما از نظر اول هیچ قاعده و اصلی نیست که صحت فکر را تضمین کند. تنها ضامن، مراقبت و دقت شخص فکر کننده است. مثلا ممکن است از یک سلسله قضایای حسی یا تجربی قیاساتی تشکیل شود اما آن تجربه ها به عللی ناقص و غیر یقینی باشد و خلاف آنها ثابت بشود. این جهت بر عهده منطق ارسطویی که آن را به همین لحاظ منطق صورت می نامند نیست، آنچه بر عهده این منطق است این است که این قضایا را به صورت صحیحی ترتیب دهد که از نظر سوء ترتیب منشاء غلط و اشتباه نگردد.

ثانیا مجهز بودن به منطق کافی نیست که شخص، حتی از لحاظ صورت قیاس نیز، اشتباه نکند، آنچه ضامن حفظ از اشتباه است به کار بستن دقیق آن است. همچنان که مجهز بودن به علم پزشکی برای حفظ الصحه یا معالجه کافی نیست، به کار بردن آن لازم است. اشتباهات منطقی علمای مجهز به منطق به علت نوعی شتابزدگی و تسامح در بکار بستن اصول منطقی است.

۲- می گویند منطق ابزار علوم است. اما منطق ارسطویی به هیچ وجه ابزار خوبی نیست، یعنی مجهز بودن به این منطق به هیچ وجه بر معلومات انسان نمی افزاید. هرگز منطق ارسطویی نمی تواند مجهولانت طبیعت را بر ما معلوم سازد. ما اگر بخواهیم ابزاری داشته باشیم که واقعا ابزار باشد و ما را به کشفیات جدید نائل سازد آن ابزار «تجربه» و «استقراء» و مطالعه مستقیم طبیعت است نه منطق و قیاس. در دوره جدید که منطق ارسطو به عنوان یک ابزار طرد شد و به جای آن از ابزار

[شماره صفحه واقعی : ۱۰۰]

ص: ۲۲۸۷

استقراء و تجربه استفاده شد موفقیت‌های بی در پی و حیرت انگیز حاصل گردید.

کسانی که این ایراد را ذکر کرده اند و در واقع این مغالطه را آورده اند چند اشتباه کرده اند. گمان کرده - و یا چنین وانمود کرده اند - که معنی اینکه منطق ابزار علوم است این است که «ابزار تحصیل علوم» است یعنی کار علم منطق این است که برای ما اطلاعات و علومی فراهم می کند و به عبارت دیگر گمان کرده اند که منطق برای فکر بشر نظیر تیشه است برای هیزم شکن که مواد را جمع و تحصیل می کند و حال آنکه منطق صرفاً «آلت سنجش» است یعنی درست و نادرست را باز می نماید، آن هم آلت سنجش صورت و شکل فکر، نه ماده و مصالح فکر، لهذا آن را به شاقول و طراز بنا تشبیه کرده اند. بنا وقتی که دیواری را بالا می برد عمودی آن را با شاقول و افقی بودن را با طراز تشخیص می دهد. شاقول و طراز نه ابزار تحصیل آجر و خاک و آهک و سیمان و غیره می باشند و نه وسیله سنجش درستی و نادرستی این مصالح که فی المثل سالمند یا ناسالم و معیوب.

وسيله تحصیل مواد فکری همانها است که قبلاً گفتیم یعنی قیاس، استقراء، تمثیل، و چنانکه قبلاً اشاره کردیم اینها هیچ کدام جزء منطق نیستند. منطق قواعد اینها را بیان می کند و ارزش شان را تایید می نماید.

اینجا ممکن است گفته شود که کسانی که منکر منطق ارسطویی به عنوان ابزار تحصیل علم شده اند مقصودشان انکار ارزش قیاس است و همچنانکه قبلاً گفته شد اگر مسائل منطق، قواعد مربوط به قیاس است پس هر چند خود منطق ارسطویی ابزار سنجش است نه ابزار تحصیل، ولی ابزار سنجش قیاس است و قیاس را به عنوان یگانه ابزار تحصیل علوم می شناسد، اما قیاس به دلایل خاصی که بعداً خواهیم گفت هیچگونه

[شماره صفحه واقعی: ۱۰۱]

ص: ۲۲۸۸

کارآئی در تحصیل علم جدید ندارد، یگانه ابزار کسب و تحصیل علم تجربه و استقراء است.

این بیان بهترین توجیه سخن معترضین است ولی همچنان که قبلاً گفتیم منطق ارسطو قیاس را یگانه ابزار کسب تحصیل علوم نمی داند بلکه یکی از ابزارها می شناسد، همچنانکه در درس پیش گفتیم و در درسهای آینده نیز روشن تر خواهد شد. ابزار کسب و تحصیل بودن قیاس غیر قابل انکار است.

از نظر طرفداران قیاس ارزش قیاس ارزش تعیینی است، یعنی قیاس در حوزه خود نتیجه جدید بار می آورد آنهم به صورت تعیینی.

ارزش تمثیل ارزش ظنی است و ارزش استقراء اگر کامل باشد یقینی است و اگر ناقص باشد ظنی است. و اما تجربه که غالباً آن را با استقراء اشتباه می کنند ارزش یقینی دارد. هر تجربه متضمن قیاسی است. تجربه از مقدمات قیاسهای آشکار است و خود متضمن قیاسی پنهان است. تجربه همچنان که بوعلی در شفا تصریح کرده است (۱) آمیخته ای است از عمل حس و مشاهده مستقیم و عمل فکر که از نوع قیاس است نه از نوع استقراء و یا تمثیل، نوع چهارمی هم علیرغم ادعای منطقیون ریاضی وجود ندارد.

منطق ارسطویی ارزش تجربه را به هیچ وجه منکر نیست تجربه که متضمن نوعی قیاس است، مانند خود قیاس گرچه جزء منطق نیست ولی منطق ارسطویی بر اساس ارزش تجربه بنا شده است. همه منطقیین تصریح کرده اند که تجربه جزء مبادی یقینی است و یکی از مبادی

[شماره صفحه واقعی : ۱۰۲]

ص: ۲۲۸۹

موفقیت علماء جدید مولود طرز منطق ارسطویی نبود، مولود حسن انتخاب روش استقرائی به جای روش قیاسی و روش تجربی (که آمیخته ای است از روش حسی، استقرائی و روش قیاسی خالص) در شناخت طبیعت بوده، آنچه موجب رکود کار علمای پیشین شده است این بود که در شناخت طبیعت نیز مانند مسائل ماوراء الطبیعی از روش قیاسی خالص استفاده می کردند نه روش قدما، طرد روش استقرائی و تجربی به پیروی از منطق ارسطویی بود، نه روش متاخران طرد منطق ارسطویی است. زیرا منطق ارسطویی یگانه روش صحیح را در همه علوم، روشی قیاسی نمی داند تا رو آوردن به روش استقرائی و تجربی طرد منطق ارسطویی به شمار آید. (۲)

۳- در منطق ارسطویی ارزش عمده از آن قیاس است، و قیاس از دو مقدمه تشکیل می گردد، مثلا قیاس اقترانی از صغرا و کبرا تشکیل می شود. قیاس مفید فائده ای نیست، زیرا اگر مقدمتین قیاس معلوم باشد

[شماره صفحه واقعی : ۱۰۳]

ص: ۲۲۹۰

۱- رجوع شود به کتاب برهان از منطق صفحات ۹۵ - ۹۷ - ۲۲۳، ۳۳۱

۲- این نکته نیز ناگفته نماند که رو آوردن به روش تجربی و خارج شدن از انحصار قیاسی قرنهای قبل از دوره جدید به وسیله مسلمین آغاز گشت و به وسیله علماء اروپا تکمیل شده. پیشروان روش تجربی نظیر راجر بیکن که سه چهار قرن قبل از فرنسیس بیکن این راه را پیش گرفت به اعتراف خودش مدیون معلمان مسلمان اندلسی خودش است. نکته دیگر اینکه علماء جدید اولین بار که به روش تجربی رو کردند از افراط به تفریط گرائیدند. گمان کردند که جز استقراء و تجربه راهی برای کسب و تحصیل معلومات نیست یعنی راه قیاس را به کلی نفی کردند ولی بعد از دو سه قرن روشن شد که هر یک از قیاس و استقراء و تجربه (که به قول ابن سینا مخلوطی است از این دو) در جای خود مفید و لازم است و آنچه مهم است شناخت موارد استفاده از اینها است. اینجا است که علمی بسیار مفید به وجود آمد به نام «متودولوژی» یا «روش شناسی» که محل استفاده هر یک از این روشها را روشن می کند این علم هنوز مراحل اولیه خود را طی می کند.

نتیجه خود به خود معلوم است و اگر مقدمتین مجهول باشد نتیجه مجهول است پس فائده قیاس چیست؟ جواب این است که صرف معلوم بودن مقدمتین کافی نیست برای معلوم بودن نتیجه، نتیجه آنگاه معلوم می گردد که مقدمتین «اقتران» پیدا کنند اقتران که مولد نتیجه است نظیر آمیزش جنسی نر و ماده است که بدون آمیزش، فرزند پدید نمی آید. چیزی که هست اگر اقتران به طرز صحیحی صورت گیرد نتیجه درست است و اگر به طرز ناصحیحی صورت گیرد نتیجه غلط بدست می آید، کار منطق این است که اقتران صحیح را از اقتران ناصحیحی باز نماید.

۴- در قیاس اگر مقدمتین درست باشد نتیجه درست است، و اگر مقدمتین غلط باشد نتیجه خواه ناخواه غلط است، پس این منطق نمی تواند تاثیری در تصحیح خطاها داشته باشد زیرا درست و نادرست بودن نتیجه، صرفاً تابع درست و نادرست بودن مقدمتین است و نه چیز دیگر.

جواب این است که ممکن است مقدمتین صد در صد درست باشد اما نتیجه به واسطه غلط بودن شکل و نادرست بودن اقتران غلط باشد. منطق جلو اینگونه خطاها را نمی گیرد. این ایراد نیز مانند ایراد پیش از این، از عدم توجه به نقش صورت و شکل و ساختمان فکر در درست و نادرست بودن نتیجه پیدا شده است. ایراد سوم و چهارم همانها است که از کلمات دکارت فرانسوی استفاده می شود. (۱)

۵- حداکثر هنر منطق این است که جلو خطای ذهن را در صورت قیاس بگیرد. اما منطق ضابطه و قاعده ای برای جلوگیری از خطا در ماده

[شماره صفحه واقعی: ۱۰۴]

ص: ۲۲۹۱

۱- رجوع شود به سیر حکمت در اروپا جلد اول ص ۱۳۸ و ۱۶۳

قیاس ندارد. پس منطقی، فرضاً بتواند از نظر صورت قیاس به ما اطمینان بدهد، قادر نیست که از نظر ماده قیاس ما را مطمئن سازد، پس راه خطا باز است و منطقی بی فایده. درست مثل این است که در فصل زمستان خانه ای دو در داشته باشیم و ما فقط یک در را ببندیم. بدیهی است که با باز بودن در دیگر سرما همچنان خواهد آمد و بستن یک در به کلی بی فایده است.

این ایراد همان است که سیرافی نحوی متکلم به متی بن یونس گرفت و امین استرآبادی در فوائد المدینه آن را به خوبی تشریح کرده است.

جواب این است که جلوگیری از خطای در صورت قیاس، خود یک فایده نسبی است. جلوگیری از خطای در ماده قیاس هر چند با قواعد و ضوابط منطقی میسر نیست ولی با دقت و مراقبت زیاد می توان نسبت به آن مطمئن شد. پس با مراقبت کامل در مواد قیاسات و با رعایت قواعد منطق در صورت قیاسات، می توان از وقوع در خطا مطمئن گشت. تشبیه راه یافتن خطا از طریق صورت و ماده به راه یافتن سرما از دو در، به نوبه خود یک مغالطه است، زیرا هر یک از دو در به تنهایی می تواند به قدر دو در هوای اطاق را سرد کند یعنی هوای اطاق را تقریباً همسطح هوای فضای مجاور قرار دهد پس بستن یک در فایده ندارد، ولی محال است که خطاهای صورت از راه ماده راه یابند و یا خطاهای ماده از راه صورت وارد گردند. پس فرضاً ما به هیچ وجه قادر به جلوگیری از خطاهای ماده نباشیم، از راه جلوگیری خطاهای صورت، از یک فایده نسبی بهره مند می گردیم.

[شماره صفحه واقعی : ۱۰۵]

ص: ۲۲۹۲

در درس پیش ایرادهائی که بر مفید بودن منطق ارسطویی گرفته اند ذکر کردیم. اکنون ایرادهائی که بر درستی آن گرفته و آن را پوچ و باطل و غلط دانسته اند به ترتیب ذکر می کنیم. البته یاد آوری می کنیم که در اینجا هر چند لازم می دانیم اکثریت قریب به اتفاق آن ایرادها را، برای روشن شدن ذهن دانشجویان عزیز که از هم اکنون بدانند چه حملاتی به منطق ارسطویی شده است ذکر نمائیم، اما در اینجا فقط به پاسخ بعضی از آنها مبادرت می کنیم زیرا پاسخ بعضی دیگر نیازمند به دانستن فلسفه است ناچار در فلسفه باید به سراغ آنها برویم.

۱- ارزش منطق بسته به ارزش قیاس است، زیرا قواعد درست قیاس کردن را بیان می کند، عمده قیاسات قیاس اقترانی است، و در قیاسات اقترانی که به چهار شکل صورت می گیرد، عمده شکل اول است زیرا سه شکل دیگر

[شماره صفحه واقعی : ۱۰۶]

ص: ۲۲۹۳

متکی به این شکل می باشند، شکل اول که پایه اولی و رکن رکن منطق است دور است و باطل پس علم منطق از اساس باطل است.

بیان مطلب این است هنگامی که در شکل اول مثلا می گوئیم:

هر انسان حیوان است (صغری)

هر حیوان جسم است (کبری)

پس انسان جسم است (نتیجه)

قضیه «هر انسان جسم است» به حکم اینکه مولود و نتیجه دو قضیه دیگر است، زمانی معلوم ما خواهد شد که قبلا به هر دو مقدمه، از آن جمله کبری، علم پیدا کرده باشیم. به عبارت دیگر: علم به نتیجه موقوف است بر علم به کبری، از طرف دیگر: قضیه کبری به حکم اینکه یک قضیه کلیه است آنگاه معلوم ما خواهد شد که قبلا هر یک از جزئیات آن معلوم شده باشد، پس قضیه «هر حیوان جسم است» آنگاه برای ما معلوم و محقق خواهد شد که قبلا انواع حیوانات و از آن جمله انسان را شناخته و علم پیدا کرده باشیم که جسم است، پس علم به کبری (هر حیوان جسم است) موقوف است بر علم به نتیجه.

پس علم به نتیجه موقوف است بر علم به کبری و علم به کبری موقوف است بر علم به نتیجه، و این خود دور صریح است. این ایراد همان است که بنا به نقل نامه دانشوران (۱) ابو سعید ابو الخیر بر ابو علی سینا هنگام ملاقاتشان در نیشابور ایراد کرد و بو علی بدان پاسخ گفت: نظر به اینکه پاسخ بو علی مختصر و خلاصه است و ممکن است برای افرادی مفهوم نباشد ما با توضیح بیشتر و با اضافاتی پاسخ می دهیم سپس عین پاسخ بو علی را ذکر می کنیم. پاسخ ما این است:

اولا خود این استدلال قیاسی است به شکل اول. زیرا خلاصه اش این است:

[شماره صفحه واقعی: ۱۰۷]

ص: ۲۲۹۴

۱- رجوع شود به المنطق الصوری علی سامی النشار صفحات ۲۱ - ۲۲ و سیر حکمت در اروپا جلد سوم، ضمن شرح حال و فلسفه استوارت میل و منطق صوری دکتر محمد خوانساری جلد دوم، صفحه ۱۸۳.

شکل اول دور است.

و دور باطل است.

پس شکل اول باطل است.

از طرف دیگر چون شکل اول باطل است. به حکم یک قیاس که هر مبتنی بر باطلی باطل است. همه اشکال قیاسی دیگر هم که مبتنی بر شکل اول است باطل است.

چنانکه می بینیم استدلال ابو سعید بر بطلان شکل اول قیاسی است از نوع شکل اول.

اکنون می گوئیم اگر شکل اول باطل باشد استدلال خود ابو سعید هم که به شکل اول بر می گردد باطل است. ابو سعید خواسته با شکل اول شکل اول را باطل کند و این خلف است.

«ثانیا» این نظر که علم به کبرای کلی موقوف است به علم به جزئیات آن، باید شکافته شود که منظور این است که علم به کبری موقوف است به علم تفصیلی به جزئیات آن، یعنی باید اول یک یک جزئیات را استقراء کرد تا علم به کلی حاصل شود، اصل نظر درست نیست زیرا راه علم به یک کلی منحصر به استقراء جزئیات نیست بعضی کلیات را ما ابتداء و بدون سابقه تجربی و استقرائی علم داریم، مثل علم به اینکه دور محال است و بعضی کلیات را از راه تجربه افراد معدودی از جزئیات به دست می آوریم و هیچ ضرورتی ندارد که سایر موارد را تجربه کنیم مانند علم پزشک به خاصیت دوا و جریان حال بیمار. وقتی یک کلی از راه تجربه چند مورد معدود به دست آمد با یک قیاس به سایر موارد تعمیم داده می شود.

اما اگر منظور این است که علم به کبری علم اجمالی به همه جزئیات و از آن جمله نتیجه است و به اصطلاح علم به نتیجه در علم به کبری

[شماره صفحه واقعی : ۱۰۸]

ص: ۲۲۹۵

منطوی است، مطلب درستی است ولی آنچه در نتیجه مطلوب است و قیاس به خاطر آن تشکیل می شود علم تفصیلی به نتیجه است نه علم بسیط اجمالی و انطوائی، پس در واقع در هر قیاسی علم تفصیلی به نتیجه موقوف است به علم اجمالی و انطوائی به نتیجه در ضمن کبری، و این مانعی ندارد و دور نیست زیرا دو گونه علم است. پاسخی که بو علی به ابو سعید داد همین بود که علم به نتیجه در نتیجه تفصیلی است و علم به نتیجه در ضمن کبری اجمالی و انطوائی است و اینها دو گونه علمند.

۲- هر قیاس یا تکرار معلوم است و یا مصادره به مطلوب، زیرا آنگاه که قیاس تشکیل داده می گوئیم:

هر انسان حیوان است.

و هر حیوان جسم است.

پس هر انسان جسم است.

یا این است که در ضمن قضیه «هر حیوان جسم است» (کبری) می دانیم که انسان نیز که یکی از انواع حیوانات است جسم است، یا نمی دانیم؟ اگر می دانیم پس نتیجه قبلا- در کبری معلوم بود. و بار دیگر تکرار شده است پس نتیجه تکرار همان چیزی است که در کبری معلوم است و چیز جدیدی نیست، و اگر مجهول است پس ما خودش را که هنوز مجهول است دلیل بر خودش دانسته در ضمن کبری قرار داده ایم و این مصادره بر مطلوب است یعنی شک شیء مجهول خودش دلیل بر خودش واقع شده است.

این ایراد از استوارت میل فیلسوف معروف انگلیسی است که در قرن

[شماره صفحه واقعی: ۱۰۹]

ص: ۲۲۹۶

چنانکه می بینیم این استدلال حاوی مطلب تازه ای نیست، با ایراد ابو سعید ابو الخیر ریشه مشترک دارد و آن اینکه علم به کبری آنگاه حاصل است که قبلا علم به نتیجه (از راه استقراء) حاصل شده باشد.

پاسخش همان است که قبلا گفتیم. اینکه می گوید آیا نتیجه در ضمن کبری معلوم است یا مجهول؟ پاسخش همان است که بو علی به ابو سعید داد که نتیجه معلوم است اجمالا، و مجهول است تفصیلا، لهذا نه تکرار معلوم لازم می آید و نه مصادره به مطلوب.

۳- منطق ارسطویی منطق قیاسی است، و اساس قیاس بر این است که سیر فکری ذهن همواره «نزولی» و از بالا به پائین است، یعنی انتقال ذهن از کلی به جزئی است، در گذشته چنین تصور می شد که ذهن ابتداء کلیات را درک می کند و بوسیله کلیات به درک جزئیات نائل می شود.

اما تحقیقات اخیر نشان داده که کار، کاملاً بر عکس است. سیر ذهن همواره صعودی و از جزئی به کلی است. علیهذا روش قیاسی از نظر مطالعات دقیق علم النفسی جدید روی ذهن و فعالیت‌های ذهن، محکوم و مطرود است. به عبارت دیگر، تفکر قیاسی به اساس است و یگانه راه تفکر، استقراء است.

این اشکال بیان عالمانه مطلبی است که ضمن اشکالات گذشته گفته می شد. پاسخش این است که محصور ساختن حرکت ذهن به حرکت صعودی به هیچ وجه صحیح نیست. زیرا اولاً چنانکه مکرر گفته ایم خود تجربه و نتیجه گیری علمی از امور تجربی بهترین گواه است که ذهن هم

[شماره صفحه واقعی : ۱۱۰]

سیر صعودی دارد هم سیر نزولی. زیرا ذهن از آزمایش در چندین مورد یک قاعده کلی استنباط می کند و به این وسیله سیر صعودی می کند.

سپس در سایر موارد همین قاعده کلی را بصورت قیاسی تعمیم می دهد و سیر نزولی و قیاسی می نماید.

بعلاوه همه اصول قطعی ذهن انسان تجربی و حسی نیستند حکم ذهن به اینکه دور باطل است و یا یک جسم در آن واحد در دو مکان مختلف محال است وجود داشته باشد، و دهها امثال اینها که حکم مورد نظر امتناع یا ضرورت است. به هیچ وجه نمی تواند حسی، استقرائی یا تجربی بوده باشد.

عجبا خود این استدلال که می گوید قیاس انتقال از کلی به جزئی است و انتقال از کلی به جزئی، غلط و ناممکن است، یک استدلال قیاسی است و از نوع سیر نزولی است. چگونه استدلال کننده می خواهد با قیاس که علی الفرض در نظر او باطل است قیاس را ابطال کند؟! اگر قیاس باطل است این قیاس هم باطل است پس دلیلی بر بطلان قیاس وجود ندارد.

۴- منطق ارسطویی چنین فرض کرده که همواره رابطه دو چیز در یک قضیه بصورت «اندراج» است لهذا قیاس را منحصر کرده بر استثنائی و اقترانی و قیاس اقترانی را منحصر کرده به چهار شکل معروف و حال آنکه نوعی رابطه دیگری غیر از رابطه اندراج وجود دارد و آن رابطه «تساوی» یا «اکبریت» یا «اصغریت» است که در ریاضیات به کار برده می شود. مثل اینکه می گوئیم:

زاویه الف مساوی است با زاویه ب.

و زاویه ب مساوی است با زاویه ج.

پس زاویه الف مساوی است با زاویه ج.

[شماره صفحه واقعی : ۱۱۱]

ص: ۲۲۹۸

این قیاس با هیچ یک از شکل‌های چهار گانه منطبق منطبق نیست، زیرا حد وسط تکرار نشده است.

در قضیه اول محمول عبارت است از مفهوم «مساوی» و در قضیه دوم موضوع عبارت است از «زاویه» نه «مساوی» و در عین حال این قیاس منتج است.

این ایراد را منطقیون ریاضی جدید مانند برتراند راسل و غیره ذکر کرده اند.

پاسخ این است که منطقیین - لا- اصل منطقیین اسلامی - این قیاس را شناخته اند و آن را قیاس مساوات نام نهاده اند ولی آنها معتقدند که قیاس مساوات در واقع چند قیاس اقترانی است که رابطه ها همه «اندراجی» می شوند تفصیل مطلب را از کتب منطق مانند اشارات و غیره باید جستجو کرد.

۵- این منطق از نظر صورت نیز ناقص است، زیرا میان قضایای حملیه واقعی «هر انسان دارای قلب است» که در قوه این است که گفته شود «اگر چیزی وجود یابد و انسان باشد ضرورتاً باید قلب داشته باشد» فرق نگذاشته است و این فرق نگذاشتن منشاء اشتباهات عظیم در ماوراء الطبیعه شده است.

پاسخ این است که منطقیین اسلامی کاملاً به این نکته توجه داشته اند و فرق گذاشته اند و با توجه به آن فرق، شرایط قیاس را ذکر کرده اند و این بحث چون دامنه دراز دارد ما در اینجا از ذکر آن خودداری می کنیم.

۶- منطق ارسطویی بر اساس مفاهیم و کلیات ذهن نهاده شده است در صورتی که مفهوم کلی حقیقت ندارد. تمام تصورات ذهن جزئی است و کلی یک لفظ خالی بیش نیست.

[شماره صفحه واقعی : ۱۱۲]

ص: ۲۲۹۹

این ایراد نیز از استورات میل است. این نظریه بنام نومینالیسم معروف است.

پاسخ این نظریه در فلسفه بخوبی داده شده است.

۷- منطق ارسطویی بر اساس «هویت» است که می‌پندارد همواره هر چیز خودش است از این رو مفاهیم در این منطق ثابت و جامع و بی‌حرکتند. در صورتی که اصل حاکم بر واقعیتها و مفاهیمی، حرکت است که عین دگرگونی یعنی تبدیل شدن شیء به غیر خود است. لهذا این منطق با واقعیت تطبیق نمی‌کند.

یگانه منطق صحیح آن است که مفاهیم را تحرک ببخشد و از اصل هویت دوری جوید و آن منطق دیالکتیک است.

این ایراد را پیروان منطق هگل خصوصا پیروان مکتب ماتریالیسم دیالکتیک ذکر کرده اند و ما در جلد اول و دوم اصول فلسفه در این باره بحث کرده ایم.

تحقیق در آن نیز از عهده این درسها بیرون است.

۸- این منطق بر اصل امتناع تناقض بنا شده است، و حال آنکه اصل تناقض مهمترین اصل حاکم بر واقعیت و ذهن است.

پاسخ این ایراد نیز در جلد اول و دوم اصول فلسفه داده شده است در یکی از درسهای گذشته نیز درباره آن گفتگو خواهیم کرد.

[شماره صفحه واقعی: ۱۱۳]

ص: ۲۳۰۰

اشاره

در درسهای گذشته، مکرر درباره مواد قیاسها بحث کردیم مثلاً در قیاس:

سقراط انسان است.

هر انسانی فانی است.

پس سقراط فانی است.

دو قضیه صغری و کبری ماده قیاس را تشکیل می دهند، ولی این دو قضیه در اینجا شکل خاص دارند، و آن اینکه اولاً حد وسط تکرار شده، و ثانیاً حد وسط محمول در صغری و موضوع در کبری است و ثالثاً صغری موجه است و رابعاً کبری کلیه است این چگونگی ها به این دو قضیه شکل خاص داده است و اینها صورت قیاس را تشکیل می دهند.

قیاسات از نظر اثر و فائده پنج گونه مختلفند و این پنج گونه قیاسات مربوط است به ماده، نه به صور آنها. انسانها که قیاس می کنند و

[شماره صفحه واقعی: ۱۱۴]

ص: ۲۳۰۱

استدلال قیاسی می آورند هدف های مختلفی دارند، هدف انسانها از قیاسها یکی از آثار پنجگانه ای است که بر قیاسها مترتب است.

اثری که بر قیاس مترتب می شود و هدفی که از آن منظور است گاهی یقین است، یعنی منظور قیاس کننده این است که واقعا مجهولی را برای خود و یا برای مخاطب خود تبدیل به معلوم کند و حقیقتی را کشف کند. در فلسفه و علوم معمولا چنین هدفی منظور است و چنین نوع قیاساتی تشکیل می شود.

البته در این وقت حتما باید از موادی استفاده شود که یقین آور و غیر قابل تردید باشد.

ولی گاهی هدف قیاس کننده مغلوب کردن و به تسلیم وادار کردن طرف است. در این صورت ضرورتی ندارد که امور یقینی استفاده شود، و می توان از اموری استفاده کرد که خود طرف قبول دارد ولو یک امر یقینی نباشد.

و گاهی هدف اقناع ذهن مخاطب است برای اینکه به کاری وادار شود و یا از کاری باز داشته شود، در این صورت کافی است که از امور مظنون و غیر قطعی دلیل آورده شود، مثل اینکه می خواهیم شخصی را از کار زشتی باز داریم، مضرات احتمالی و مظنون آن را بیان می کنیم.

گاهی هدف استدلال کننده صرفا این است که چهره مطلوب را در آئینه خیال مخاطب زیبا یا زشت کند، در این صورت با پوشاندن مطلوب به جامه های زیبا یا زشت خیالی استدلال خویش را زینتی می دهد.

و گاهی هدف صرفا اشتباه کاری و گمراه کردن مخاطب است. در این صورت یک امر غیر یقینی را به جای یقینی و یا یک امر غیر مقبول را به جای مقبول و یا یک امر غیر ظنی را به جای یک امر ظنی به کار می برد و اشتباه کاری می نماید.

[شماره صفحه واقعی : ۱۱۵]

ص: ۲۳۰۲

پس هدف انسان از استدلالهای خود یا کشف حقیقت است، یا به زانو در آوردن طرف و بستن راه است بر فکر او، و یا اقناع ذهن اوست برای انجام یا ترک کاری، و یا صرفاً بازی کردن با خیال و احساسات طرف است، که نازیبائی را در خیال او زیبا و یا زیبا را نازیبا و یا زیبائی را زیباتر و یا نازیبائی را نازیباتر سازد، و یا هدف اشتباه کاری است.

به حکم استقراء قیاسات از نظر اهداف منحصر به همین پنج نوع است. و مواد قیاسات از نظر تامین این هدفها مختلفند.

برهان

۱- قیاسی را که بتواند حقیقتی را کشف کند «برهان» نامیده می شود.

ماده چنین قیاسی یا باید از محسوسات باشد مثل اینکه می گوئیم «خورشید یک جسم نور دهنده است» و یا باید از مجربات باشد مثل اینکه «پنی سلین کانون چرکی را در بدن از بین می برد» و یا از بدیهیات اولیه است مثل اینکه «دو شیء مساوی با شیء سوم، خودشان مساوی یکدیگرند» و غیر از این سه نوع نیز قضایای یقینی داریم و حاجت به ذکر نیست.

جدل

۲- قیاسی که بتواند طرف را وادار به تسلیم کند باید از موادی تشکیل شود که مقبول طرف است، اعم از آنکه یقینی باشد یا نباشد مقبول عموم باشد یا نباشد، این نوع قیاس را «جدل» می خوانند. مانند اینکه شخصی اقوال یک حکیم یا فقیه را قبول دارد، به استناد قول این حکیم یا فقیه که مورد قبول آن شخص است او را محکوم می کنیم در صورتی که خود ما ممکن است قول آن حکیم یا فقیه یا مطالب مورد اعتراف او را قبول نداشته باشیم. امثله فراوانی برای این مطالب می توان ذکر کرد، ما به ذکر یک داستان که مشتمل بر مثالی است می پردازیم.

در مجلس مباحثه ای که مامون برای علمای مذاهب و ادیان تشکیل داده بود و حضرت رضا علیه السلام نماینده مسلمانان بود. بین حضرت رضا و

[شماره صفحه واقعی: ۱۱۶]

ص: ۲۳۰۳

عالم مسیحی درباره الوهیت یا عبودیت عیسی علیه السلام بحث در گرفت عالم مسیحی برای عیسی مسیح مقام الوهیت و فوق بشری قائل بود. حضرت رضا علیه السلام فرمود: عیسی مسیح همه چیزش خوب بود جز یک چیز و آن اینکه بر خلاف سایر پیامبران به عبادت علاقه ای نداشت؟ عالم مسیحی گفت از تو این چنین سخن عجیب است، او از همه مردم عابدتر بود.

همین که حضرت رضا اعتراف عبادت عیسی را از عالم مسیحی گرفت، فرمود: عیسی چه کسی را عبادت می کرد؟ آیا عبادت دلیل عبودیت نیست، آیا عبودیت دلیل عدم الوهیت نیست.

به این ترتیب حضرت رضا با استفاده از امری که مقبول طرف بود البته مقبول خود امام هم بود او را محکوم کرد.

خطابه

۳- قیاسی که هدف از آن اقناع ذهن طرف و ایجاد یک تصدیق است ولو ظنی باشد و منظور اصلی وادار ساختن طرف بسوی کاری یا بازداشتن او از کاری باشد «خطابه» نامیده می شود. در خطابه باید از موادی استفاده شود که حداقل ایجاد ظن و گمان در طرف بنماید. مانند اینکه می گوئیم «دروغگو رسوای خلق است» «آدم ترسو محروم و ناموفق است».

شعر

۴- قیاسی که هدف آن صرفا جامه زیبای خیالی پوشاندن باشد «شعر» نامیده می شود. تشبیهات، استعارات، مجازات همه از این قبیل است. شعر مستقیما با خیال سر و کار دارد. و چون میان تصورات و احساسات رابطه است یعنی هر تصویری بدنبال خود احساس را بیدار می کند، شعر از این راه احساسات را در اختیار می گیرد. و احيانا انسان را به کارهای شگفت و امی دارد یا از آنها باز می دارد.

اشعار رودکی درباره شاه سامانی و تاثیر آنها در تشویق او برای رفتن به بخارا که معروف است بهترین مثال است:

[شماره صفحه واقعی: ۱۱۷]

ص: ۲۳۰۴

ای بخارا شاد باش و شاد زی

شاه زی تو میهمان آید همی

شاه سرو است و بخارا بوستان

سرو سوی بوستان آید همی

شاه ماه است و بخارا آسمان

ماه سوی آسمان آید همی

مغالطه یا سفسطه

۵- قیاسی که هدف اشتباه کاری است «مغالطه» یا «سفسطه» نامیده می شود.

دانستن فن مغالطه نظیر شناختن آفات و میکروب های مضره و سمومات است که از آن جهت لازم است تا انسان از آنها احتراز جوید، و یا اگر کسی خواست او را فریب داده و مسموم کند فریب نخورد، و یا اگر کسی مسموم شده باشد بتواند او را معالجه کند.

دانستن و شناختن انواع مغالطه ها برای این است که انسان شخصا احتراز جوید و آگاهی یابد تا دیگران او را از راه نفرینند و یا گرفتاران مغالطه را نجات دهند.

منطقیین سیزده نوع مغالطه ذکر کرده اند. ما در اینجا نمی توانیم بطور تفصیل همه آنها را ذکر کنیم منتها به بعضی از اقسام آن اشاره می کنیم.

مغالطه بطور کلی بر دو قسم است یا لفظی است و یا معنوی.

مغالطه لفظی آن است که منشا مغالطه لفظ باشد. مانند اینکه لفظ مشترکی که دارای دو معنی مختلف است حد وسط قیاس قرار دهند، در صغرای قیاس یک معنی را در نظر بگیرند و در کبری قیاس معنی دیگر را، و قهرا آنچه مکرر شده فقط لفظ است نه معنی، و نتیجه ای که گرفته می شود قهرا غلط است.

مثلا می دانیم که لفظ «شیر» در فارسی مشترک است میان «مايع» سفید و آشامیدنی که از پستان حیوانات دوشیده می شود، و میان حیوان درنده معروف جنگلی. حال اگر کسی بگوید:

[شماره صفحه واقعی : ۱۱۸]

ص: ۲۳۰۵

مایعی که در پستان حیوانها وجود دارد شیر است.

و شیر درنده و خونخوار است.

پس مایعی که در پستانها موجود است درنده و خونخوار است.

«مغالطه» است. یا اینکه از باب مجاز و استعاره به یک انسان قوی گفته می شود فلانی فیل است. حال اگر کسی قیاسی به این صورت تشکیل دهد.

زید فیل است.

هر فیلی عاج دارد.

پس زید عاج دارد.

این هم مغالطه است.

مغالطه معنوی آن است که به لفظ مربوط نیست، بلکه به معنی مربوط است. مثل آنچه قبلا در نفی ارزش قیاس از قول دکارت و غیره نقل کردیم که گفتند:

«در هر قیاس اگر مقدمات معلوم است نتیجه خودبخود معلوم است و نیازی به قیاس نیست، و اگر مقدمات مجهول است قیاس نمی تواند آنها را معلوم کند، پس بهر حال قیاس بی فایده است.»

مغالطه اینجاست که می گوید اگر مقدمات معلوم باشد نتیجه خواه ناخواه معلوم است.

در صورتی که معلوم بودن مقدمات موجب معلوم شدن قهری نتیجه نیست، معلوم بودن مقدمات بعلاوه اقتران آن معلومات با یکدیگر، سبب معلوم شدن نتیجه می گردد، آنهم نه هر اقترانی، بلکه اقتران به شکل خاص که منطبق عهده دار بیان آن است. پس این مغالطه از اینجا پیدا شد که یک مطلب نادرست با ماسک یک مطلب درست در قیاس بالا جای گرفته است.

شناختن انواع مغالطه ها، و تطبیق آنها به موارد که از چه نوع مغالطه ای است ضروری و لازم است. می توان گفت قیاس مغالطه بیشتر از

[شماره صفحه واقعی : ۱۱۹]

ص: ۲۳۰۶

قیاس صحیح در کلمات متفلسفان وجود دارد. از این رو شناختن انواع مغالطه ها و تطبیق آنها به موارد که از چه نوع مغالطه ای است ضروری و لازم است.

[شماره صفحه واقعی : ۱۲۰]

ص: ۲۳۰۷

سرشناسه: فلاح زاده، محمدحسین، ۱۳۳۸ -

عنوان و نام پدیدآور: آموزش فقه (۷۲ درس) احکام سطح عالی / محمدحسین فلاح زاده.

مشخصات نشر: قم: دفتر نشر الهادی، ۱۳۷۹.

مشخصات ظاهری: ۴۴۸ص.

موضوع: فتواهای شیعه -- قرن ۱۴

موضوع: فقه جعفری -- قرن ۱۴

موضوع: فقه جعفری -- رساله عملیه

رده بندی کنگره: BP۱۸۳/۵/ف ۸۲۸ ۱۳۷۹

رده بندی دیویی: ۲۹۷/۳۴۲

شماره کتابشناسی ملی: م ۷۹-۵۳۲۶

توضیح: این کتاب تقریباً دربردارنده همه احکام اصلی و مهم فقهی است و در ۷۲ درس تنظیم شده است.

شماره صفحات این نسخه از کتاب مطابق صفحات اصلی کتاب نمی باشد.

ص: ۱

پیشگفتار

اشاره

بسم الله الرحمن الرحيم

فلو لا نفر من كل فرقه منهم طائفة ليتفقهوا في الدين ولينذروا قومهم اذا رجعوا اليهم لعلهم يحذرون

(سوره توبه، آیه ۱۲۲)

در طول تاریخ، مصلحان و نیک اندیشان همواره در فکر پی ریزی و تشکیل جامعه ای بوده اند که در آن ارزشها حاکم گردد و زشتیها زدوده شود و برای رسیدن به این مقصود و تشکیل چنین جامعه ای - که از آن گاهی به مدینه فاضله تعبیر کرده اند - قوانین و مقرراتی نیز اندیشیده اند تا افراد جامعه در زندگی فردی و اجتماعی خود چگونگی استفاده از طبیعت و ارتباط با ممنوعان، راه درست را طی کنند و از کجروی و تجاوز به حقوق دیگران بپرهیزند. اسلام به عنوان آخرین مکتب تضمین کننده سعادت بشر، زیر بنای تشکیل چنین جامعه ای را اعتقاد صحیح می داند و برای سالم سازی اندیشه و اعتقاد انسانها، اصول خاصی مقرر کرده که پیروان آن، باید به آنها باور داشته باشند؛ اصولی که آغاز و پایان هستی را مشخص می کند و انسانها را از افکار پوچ و خیالهای بیهوده می رهاند و به زندگی هدفدار راهنمایی می کند. البته اسلام، تنها اعتقاد صحیح را کارساز نمی داند، بلکه مردم در مرحله عمل و رفتار نی باید راه راست را از نادرست بازشناسند و خوبیها را عمل کنند و از بدیها بپرهیزند(۱). آنچه عهده دار این بخش از برنامه های اسلام است فقه یا احکام نام دارد، که در حقیقت مجموعه قوانین عملی اسلام است و از وحی الهی سرچشمه گرفته و با بین معصومان (علیه السلام) تفسیر و تبیین شده است. قوانینی که تغییرناپذیر است و تمام موضوعات و مصادیق خارجی و حوادث واقعه (۲) و در بر می گیرد، بی آن که به اصول آن خدشه ای وارد شود(۳). یکی از درسهای زنده و اساسی مدارس علوم دینی، همواره در راستای شناخت این قوانین بوده است و می توان گفت: یکی از پایه های اصلی تشکیل مجامع علمی اسلامی، علم فقه است و فقیهان، از ارزشمندترین دانشمندان علوم اسلامی به شمار می روند و نام آنها همیشه بر تارک تاریخ حوزه های علمی

می درخشد و به گفته امام خمینی (قدس سره): صدها سال که روحانیت اسلام تکیه گاه محرومان بوده است، همیشه مستضعفان از کوثر زلال معرفت فقهای بزرگوار سیراب شده اند(۴).

حوزه های علمیه و فقهای بزرگوار اسلام، در طول تاریخ برای حفظ فقاقت اسلامی و دفاع از شریعت مقدس، تلخیصها و سختهیهای بسیار به جان خریدند. چه بسیار کتابها که در وضعیت تقیه و یا گوشه زندان نگاشته شده، (۵) و چه بسیار کتابخانه ها که حاصل صدها سال رنج و تلاش آنان بوده، به تاراج رفته یا در آتش خشم و کینه دشمنان سوخته است و بالاتر از همه چه بسیار بزرگانی که در راه آرمان و حفظ دین خدا سر و جان دادند و خون سرخشان، اوراق کتاب فقاقت را رنگین کرد و گاه اجسادشان را سوزاندند و خاکسترش را به باد دادند! (۶) اما آنان با همه این مشکلات و سختهیها، هرگز از پای ننشستند و دست از تلاش نکشیدند و مسائل فقهی را پس از استنباط از منابع آن، همچون گوهر گرانبهائی حفظ کردند و به نسلهای بعد از خود انتقال دادند. و همواره با تلاش فراوان و دقتهای بی نظیر، با کشف فروع مختلف فقهی و تبویب آنها و تطبیق بر عناوین و مصادیق آن همیشه رهگشای امت اسلامی بوده و هستند(۷). گفتنی است در صحنه نگارش آموزش در حوزه های علوم دینی، برای رشته های مختلف علمی از جمله فقه کتابهای ویژه ای برای سطوح مختلف آموزشی به رشته تحریر در آمد - است. آموزش فقه در حوزه علمیه به سه مرحله تقسیم می شود و در هر مرحله کتابهایی برای تدریس یا مطالعه نگاشته شده است:

فقه غیر استدلالی؛ مانند: رساله توضیح المسائل و العروه الوثقی(۸)

فقه نیمه استدلالی؛ مانند: الروضه البهیة (۹) و شرایع الاسلام(۱۰).

ص: ۲۳۰۸

- ۱- قال علی (علیه السلام): الايمان معرفة بالقلب و قول باللسان و عمل بالاركان. (شرح نهج البلاغه، ج ۱۹، ص ۵۱)
- ۲- اشاره به نوشته حضرت ولی عصر (عجل الله) است که راویان احادیث اهل بیت علیهم السلام را مرجع این گونه حوادث معرفی کرده اند. (وسائل الشیعه، ج ۱۸، ص ۱۰۱).
- ۳- عن الصادق (علیه السلام): ... حتی جاه محمد (صلی الله علیه و آله و سلم) فجاء بالقران و بشریته و منهاجه فحلاله حلال الی یوم القیامه و حرامه حرام الی یوم القیامه... (اصول کافی، ج ۲، ص ۱۷، حدیث ۲).
- ۴- صحیفه نور، ج ۲۱، ص ۸۹.
- ۵- مانند کتاب اللمعه المدمشقیة تالیف فقیه نامدار محمد بن مکللی العاملی معروف به شهید اول.
- ۶- همچون شهید اول.
- ۷- در پایان این مقدمه فهرست کوتاهی از نام و مشخصات و آثار فقهای شیعه از آغاز عصر غیبت امام زمان (عجل الله) تا زمان امام خمینی (قدس سره) آمده است.
- ۸- کتابی است در فقه که بخش عمده مسائل فقهی را در بردارد و در حد خود، از نظر برخورداری از فروع مسائل، کم نظیر است. تالیف فقیه بزرگوار سید محمد کاظم یزدی.
- ۹- کتابی در فقه، تالیف دانشمند گرانقدر، زین الدین علی بن احمد عاملی معروف به شهید ثانی. این کتاب شرحی است بر کتاب اللمعه المدمشقیة تالیف شمس الدین محمد بن مکی معروف به شهید اول.
- ۱۰- کتابی در فقه، تالیف علامه محقق، جعفر بن حسن بن یحیی بن سعید معروف به محقق حلی. نویسنده در این کتاب، تنظیم جدیدی برای مسائل فقه پدید آورده و سالها از متون درسی حوزه علمیه بوده است.

در عرصه ابلاغ احکام به افراد جامعه و ترویج احکام دینی، رساله‌هایی نگاشته‌اند و همواره به زبان غالب مقلدان منتشر شده است که آنچه امروزه به نام رساله توضیح المسائل از مراجع بزرگوار تقلید در دسترس مردم قرار می‌گیرد از همان نمونه‌هاست ولی از آنجا که رساله‌های عملیه موجود، برای مطالعه و مراجعه عموم مردم نگاشته شده و بیش از پنجاه سال از عمر آن می‌گذرد و در این مدت، تغییر چندانی در نثر و شیوه نگارش آن داده نشده و برخی از اصطلاحات مربوط به اهل فن و لغات مشکل و نامانوس - برای نسل جوان - و عبارتهای پیچیده در آن دیده می‌شود، از این رو نمی‌تواند متن آموزشی مناسب - به ویژه برای جوانان - باشد، گرچه به جای خود و برای هدفی که نگاشته شده که فراتر از نیاز یک قشر خاص می‌باشد، مفید و ارزشمند است و می‌توان گفت: مانند داروخانه‌ای است که تمام افراد جامعه باید از آن بهره‌مند شوند.

ولی در کنار آن باید برای اقشار مختلف جامعه، رساله‌هایی در خور فهم و نیاز آنها تدوین شود، تا بدون هیچگونه مشکلی، وظایف شرعی خود را فرا گیرند و به بهترین شیوه، بر دانش دینی خود بیفزایند. گرچه تا کنون در این خصوص، تلاشهای ارزشمندی شده و کتابهایی منتشر گردیده که هر یک در جای خود قابل استفاده است، ولی کتابهایی که بتواند با در نظر گرفتن مقاطع تحصیلی افراد و نیازهای صنفی آنها، احکام دین را آموزش دهد، نگاشته نشده و نیاز به تدوین آنها محسوس و روشن است. این نیاز ما را بر آن داشت تا با در نظر گرفتن مقاطع تحصیلی موجود در کشورمان، مسائل فقهی را بدون هیچگونه تغییری در فتاوی فقیهان و تنها تغییر در عبارتها و جایگزین کردن لغات و اصطلاحات مانوس و تنظیم مطالب و بیان برخی از مثالهای و نمونه‌های آنها بدین صورت تدوین کنیم. از آنجا که برخی از مسائل فقه، اختصاص به خواهران دارد و بخشی دیگر ویژه برادران است و گروه دیگر را نیازی به آنها نیست و یا کمتر نیاز پیدا می‌کنند، به تقسیم صنفی نیز توجه شده و کتابهای ویژه برادران و خواهران جدای از یکدیگر تهیه شده است. و نیز گفتنی است که در تدوین این نوشته‌ها، سطح غالب افراد در نظر گرفته شده است. کتابهای تهیه شده و یا در دست تهیه، بدین قرار است:

آموزش احکام - ویژه کودکان

آموزش احکام - سطح یک - مقطع راهنمایی (ویژه پسران - ویژه دختران)

آموزش احکام - سطح متوسط - مقطع دبیرستانی (ویژه پسران - ویژه دختران) آموزش فقه - سطح عالی - (ویژه برادران - ویژه دختران)

آموزش فقه - سطح عالی - (ویژه برادران - ویژه خواهران)

روش تدریس احکام - ویژه استادان محترم و طلاب علوم دینی.

یادآوری چند نکته:

۱- متن این کتاب مطابق با فتاوی بنیانگذار جمهوری اسلامی، حضرت آیه الله العظمی امام خمینی (قدس سره) می‌باشد.

۲- فتاوی مراجع بزرگ تقلید نیز به آن افزوده شده که به خواست خداوند در آینده نزدیک جداگانه چاپ خواهد شد.

۳- در متن این کتاب، مسائلی که تفاوت فتوایی در آنها به حدی است که مقلدان سایر مراجع نمی‌توانند به فتوای متن عمل کنند، با علامت مشخص شده است تا آن عزیزان برای شناخت نظر مرجع تقلید خود بتوانند به رساله وی یا به کتاب آموزش فقه که همراه با حواشی فقهاست مراجعه کنند و یا اساتید محترم در صورت صلاحدید، به موارد اختلاف اشاره نمایند. گفتنی است که همه اختلاف فتواها به گونه‌ای نیست که اگر مقلد به مسائل متن عمل کند، خلاف فتوای مرجع تقلیدش عمل کرده و یا واجبی را ترک کرده باشد؛ مثلاً اگر مساله‌ای که در متن آمده، فتوا باشد و مرجع تقلید کسی در همان مساله، احتیاط واجب داشته باشد، اگر مقلد به آن فتوا عمل کند، به همان احتیاط نیز عمل کرده است و مشکلی پیش نمی‌آید.

۴- کتاب حاضر جنبه آموزشی دارد و توسط استادان محترم تدریس می‌شود و شاگردان نزد معلم خود، آن را می‌آموزند، گرچه در شوه نگارش تلاش ما به این بوده که مطالعه آن هم مفید باشد و مسائل شرعی را به مطالعه کنندگان بیاموزد.

ص: ۲۳۰۹

۱- دائرة المعارف بزرگ فقه شیعه، تالیف فقیه سخت کوش، شیخ محمد حسن نجفی؛ این کتاب از ماخذ و منابع فقه شیعه است.

۲- تالیف محدث ارزشمند و فقیه گرانمایه، شیخ یوسف بحرانی، که یکی از کتابهای تفصیلی فقه شیعه می‌باشد.

۵- برای آنکه خوانندگان عزیز اگر خواستند جزئیات مسائل را بدانند و یا متن مسائل را از منابع آنها ببینند، آدرس مسائل در پایان هر صفحه آمده است. ۶- کتاب حاضر، قبل از چاپ، چند دوره تدریس شده و نواقص آن - در حد توان - برطرف گردیده است و افزون بر این، چند تن از دوستان فاضل حوزه، عنایت فرموده و بخش هایی از آن را مطالعه کرده و رهنمودهایی ارائه داده اند، که در اینجا از همه آن عزیزان تشکر می شود. ۷- جهت اختصار در آدرس مطالب، علائم زیر به کار رفته است:

ج جلد، ص صفحه، م مساله، س سوال

سخنی با استادان محترم

۱- محتوای هر درس - با استفاده از تجربه چندین ساله - برای یک ساعت تدریس، تنظیم شده، که همراه با توضیحات استاد، این مقدار از زمان را در برخواهد گرفت، ولی در چند درس از این کتاب، چون مطالب یک بحث ناقص می ماند، حجم بیشتری پیدا کرده و ممکن است وقت بیشتری بطلید؛ مانند درسهای ۶، ۹، ۱۵ که در صورت تمام نشدن مطالب در یک جلسه، باقیمانده آن در جلسه بعد تدریس خواهد شد و در چند درس دیگر؛ از آنجا که یک بخش از مسائل تمام شده و درس بعد، از ابتدای بحث جدید آغاز می شود، حجم کمتری دارد که باید فرصت باقیمانده را از درس بعد استفاده کرد؛ مانند درسهای ۵، ۷، ۵۵ و چند بحث نیز برای دو ساعت تدریس در نظر گرفته شده است، چون مطالب آنها تا اندازه ای مشکل و مرتبط به هم می باشد و جداسازی آنها نیز چندان مطلوب نبود مانند درسهای ۱۳ و ۱۴ یا ۳۱ و ۳۲.

۲- برای تدریس این کتاب، هرگز نباید تنها به مطالعه مطالب آن اکتفا شود، بلکه بجاست استادان محترم، قبل از تدریس، علاوه بر مطالعه دقیق هر بحث، جزئیات مسائل و پاسخ پرسشهایی که ممکن است از سوی شاگردان مطرح شود، مورد ملاحظه قرار داده و با آمادگی کامل در کلاس حاضر شوند.

۳- استادان محترم در اولین جلسات درس از شاگردان خود بخواهند که نام مرجع تقلید شان را نوشته و تحویل دهند تا بتوانند قبل از حضور در کلاس مسایلی را که با علامت مشخص شده با مراجعه به منابع فقهی، نظر مقلد شاگردان را به دست آورده و در ضمن درس یادآوری کنند، یا آنها را به رساله مرجعشان ارجاع دهند. ۴- در این نوشته سعی شده است بدون آن که حکم شرعی تغییر یابد، از لغات ساده و عبارتهایی روان و قابل فهم استفاده شود، گرچه از آشنا کردن دانش پژوهان با اصطلاحات فقهی هم غافل نبودیم، لذا استادان محترم اصل ساده گویی را فراموش نکرده، و از به کار گرفتن اصطلاحات و لغات دشواری که ضرورتی ندارد و فهم مطالب را دشوار می سازد بپرهیزند. ۵- یکی از اصول مهم تدریس احکام، بیان مثال و تطبیق حکم بر مصادیق آن است. آنچه مردم با آن سرو کار دارند نمونه های عینی و علمی مسائل شرعی است. بنابراین، اگر برای هر مساله، یک یا دو مثال آورده شود، شاگردان کاربردی بودن احکام شرعی را حس کرده و به فراگیری آن علاقه بیشتری نشان می دهند، در متن کتاب نیز برای بسیاری از مسائل، مثال آورده شده است و مثال، باید این شرایط را داشته باشد: متناسب با حکم. متناسب با فهم افراد. متناسب با شغل و موقعیت اجتماعی آنان.

مورد نیاز مخاطبین. خلاصه باشد و طولانی نشود؛ یعنی مثال به قدر نیاز.

زشت و مستهجن نباشد. تاثیر سوء نداشته باشد. ۶- اساتید محترم سعی کنند، خلاصه مطالب را بر تابلو بنویسند، این نیز در فراگیری افراد بسیار موثر خواهد بود.

۷- کسانی که توانایی نقاشی دارند، در آموزش برخی از مسائل احکام می توانند از این هنر بهره بگیرند.

۸- استاد، برخی از مسائل احکام را باید پس از توضیح، در عمل نمایش دهد تا شاگردان به خوبی آن را فرا گیرند؛ مانند وضو، وضوی جبیره، تیمم، نماز آیات و... و در این برنامه می توان از

ص: ۲۳۱۰

شاگردان نیز کمک گرفت. ۹- برای هر درس، چند پرسش نوشته شده که بیشتر آنها از مصادیق و نمونه های احکام است که استادان محترم جواب آنها را از شاگردان بخواهند و آنها را در یافتن پاسخها ویژه سوالهایی که شاگردان را به کتب مفصل فقهی ارجاع می دهد، یاری دهند. ۱۰- استادان محترم بخشی از وقت را به پاسخگویی پرسشهای حاضران اختصاص دهند. پاسخگویی به پرسشهای حاضران را می توان به دو شیوه شفاهی یا کتبی انجام داد و در فرض اول، می توان در ضمن درس به پرسشها پاسخ داد یا پایان هر درس، با یک بحث و در فرض دوم که سوالها نوشته می شود و جمع آوری می گردد، در پایان هر درس یا در جلسه بعد، به آنها پاسخ داده خواهد شد. ۱۱- در برخی از درسها، قسمتی از مطالب برای مطالعه می باشد، که اساتید محترم در صورت کمبود وقت برای تدریس، می توانند شاگردان را به مطالعه آنها راهنمایی کنند، و درسهای ۱۳ و ۱۴ چنانچه تدریس آنها را صلاح نمی دانند صرف نظر کنند. در پایان بار دیگر از تمامی برادرانی که با مطالعه این کتاب رهنموده هایی داده اند تشکر کرده و خدای را بر این توفیق سپاس می گوئیم و از نظریات و پیشنهادهای سازنده عزیزان استقبال می کنیم (۱). ربنا تقبل منا انک انت السميع العليم

حوزه علمیه قم - محمد حسین فلاح زاده ابرقویی

تابستان ۱۳۷۶، ه. ش. فهرست فقیهان معروف شیعه صفحه ۱۳ و ۱۴ و ۱۵ و ۱۶ و ۱۷ نیاز به اسکن دارد. یادآوری این نکته لازم است که دانشمندان علوم دینی و فقهای بزرگوار تشیع منحصر به این تعداد نیستند، بلکه در این مختصر، تنها به ذکر اسامی فقهای معروف شیعه اکتفا شده و در این چند دهه گذشته نیز چه بسیار از فقیهان نامدار و گرانقدری وجود داشتند که هر یک دارای خدمات ارزشمند بوده و تالیفات گرانسنگی از آنها به یادگار مانده است؛ از جمله آن بزرگواران، مراجع عالیقدری همچون حضرت آیه الله العظمی میلانی، حضرت آیه الله العظمی خوانساری، حضرت آیه الله العظمی نجفی مرعشی، حضرت آیه الله العظمی خوبی، حضرت آیه الله العظمی گلپایگانی و حضرت آیه الله العظمی اراکی را می توان نام برد. اکنون نیز در حوزه های علمیه، چهره های درخشانی از عالمان دین شناس و فقیهان آگاه وجود دارند که رسالت انبیایی حراست از مکتب را بر دوش گرفته و علوم اهل بیت را به نسل حاضر منتقل می کنند.

درس (۱) شناخت احکام

اشاره

... لکل جعلنا منکم شرعه و منهاجا

... برای هر یک از شما (امتها) شریعت و راه روشنی قرار دادیم. (سوره مائده، آیه ۴۸)

سعادت بشر در این جهان و جهان آخرت در گرو عمل به برنامه های اسلامی و تطبیق برنامه های روزمره زوایای آن - چه فردی و چه اجتماعی - بر قوانین نجات بخش اسلام می باشد. برنامه های اسلام به سه دسته تقسیم می شود:

الف: برنامه های اعتقادی (اصول دین).

ب: دستورهای عملی (فروع دین یا احکام).

ج: مسائل روانی (اخلاق). دسته اول، برنامه هایی است در رابطه با سالم سازی فکر و اعتقاد انسان و مکلف باید نسبت به آنها یقین کند و آنها را از روی دلیل بپذیرد و چون این بخش از برنامه های اسلام اعتقادی است و نیاز به یقین دارد، پیروی از دیگران (تقلید) در آنها راه ندارد گرچه می توان از راهنمایی دیگران برای تحصیل یقین بهره مند گردید. دسته دوم، که برنامه های عملی است، مشتمل بر بایدها و نبایدها می است که با انجام و ترک آنها (همراه با اعتقاد صحیح) اطاعت الهی تحقق می یابد؛ مانند خواندن نماز و پرداخت زکات و پرهیز از غیبت و سرقت.

دسته سوم، برنامه های در رابطه با پرورش روح و سلامت روان آدمی است که شیوه تقویت صفات پسندیده؛ مانند عدالت، سخاوت، شجاعت و عزت در نهاد انسانها و مبارزه با صفات ناپسند

ص: ۲۳۱۱

و زشت آن؛ مانند حسد، بخل، نفاق را بیان می کند. کتب فقهی که با تلاش شبانه روزی دانشمندان اسلامی به رسته تحریر در آمده در بردارنده دسته دوم از مسائل دینی است که احکام نام دارد.

شخص مکلف برای شناخت و پی بردن به آن امر و نهی ها، باید اجتهاد کند و از منابع مربوط، بدآنهادست یابد یا از کسی که با اجتهاد احکام را استنباط کرده تقلید کند و یا به احتیاط عمل نماید. بنابراین وظیفه مکلف نسبت به برنامه های عملی اسلام یکی از این سه امر است: اجتهاد تقلید احتیاط
پیش از بیان هر یک از این امور، به جاست که توضیحی پیرامون شرایط تکلیف و همچنین تقسیم احکام بیاوریم.

شرایط تکلیف

آدمی با گوهر گرانه های تفکر و تعقل و قوه انتخاب و اختیار از دیگر موجودات متمایز است و کرامت مسوولیت تکالیف الهی به او ارزانی شده، که با عمل به آنها به سعادت ابدی خواهد رسید.

افرادی که دارای شرایط ذیل باشند مکلف به آن تکالیف خواهند بود:

بلوغ (۱) عقل، قدرت (۲). بنابر این فرد عاقل و بالغ که قادر بر انجام وظایف شرعی باشد، در مقابل امرها و نهی های الهی مسوولیت دارد و در صورت سرپیچی از آنها، عذاب خواهد شد و به پاداش اطاعت از آن فرامین هم خواهد رسید. پس کودکان و افراد دیوانه و کسی که قدرت بر انجام واجبات ندارد، مکلف نبوده و عملی بر او واجب یا حرام نیست. از این روست که اگر دیوانه یا طفل دروغ بگوید، یا نماز نخواند عذاب نمی شود، گرچه - از فضل الهی - در موارد بسیاری، اعمال نیک آنها ثواب دارد؛ مثل این که اگر طفلی به طور صحیح نماز بخواند یا حج بجا آورد، پاداش دارد. اما مکلف بر انجام این اعمال نمی باشد و در صورت ترک آنها عذاب نخواهد شد. گفتمنی است ولی آنها و نظام اسلامی نسبت به بسیاری از اعمال ناپسند آنها مسئولند و به همین سبب بر ولی طفل است که او را از تجاوز به حقوق مردم باز دارد و بر حاکم است که جهت حفظ نظم عمومی و اجرای عدالت او را تنبیه کند.

تقسیم احکام

در یک تقسیم کلی، تمام احکام دینی را به دو دسته تقسیم کرده اند: تکلیفی

وضعی

دسته اول، احکامی است که وظیفه انسان را نسبت به اعمال و رفتار وی مشخص می کند، مانند واجب بودن نماز و حرام بودن ظلم. دسته دوم، احکامی است که وضعیت اشیاء را در ارتباط با اعمال انسان مشخص می کند، مثل حلال بودن گوشت کبوتر، حرام بودن مال غصبی، طهارت برخی اشیاء و نجاست برخی دیگر.

انقسام احکام تکلیفی

۱ - واجب: عملی است که انجامش لازم است و ترک آن عذاب دارد، مانند نماز.

۲ - حرام: عملی است که ترک آن لازم و انجامش عذاب دارد، مانند دروغ. ۳ - مستحب: عملی که انجامش مطلوب است و ثواب دارد ولی ترک آن عذاب ندارد، مانند نماز شب. ۴ - مکروه: عملی که ترک آن مطلوب است و ثواب دارد و انجامش عذاب ندارد، مانند پوشیدن لباس سیاه در نماز.

ص: ۲۳۱۲

۱- علائم بلوغ، در درس ۱۱ خواهد آمد.

۲- اسلام شرط تکلیف نیست؛ یعنی واجبات و محرمات مختص به مسلمان نیست، بلکه هر کس دارای شرایط ذکر شده باشد. مکلف است.

عملی که انجام و ترک آن مساوی است؛ نه عذابی دارد و نه ثوابی، مانند بسیاری از اعمال.

این پنج دسته از احکام را احکام تکلیفی می نامند، چون مربوط به تکلیف و وظیفه مکلفین می باشد، در مقابل آن احکام وضعی قرار دارد، که وضعیت و کیفیت چیزی را مشخص می کند، مانند: طهارت، نجاست، حلیت، حرمت، صحت، بطلان.

تقسیمی دیگر برای احکام:

الف: حکم واقعی و آن حکمی است که بر اساس مصالح و مفاسد واقعی بر موضوع خاصی وارد شده است، که بسیاری از احکام شرعی از این دسته است. ب: حکم ظاهری و آن حکمی است که بر موضوع خاصی به جهت جهل به حکم واقعی وارد شده است؛ مثل آبی که قبلاً کر بوده و الان معلوم نیست کر است یا قلیل، که حکم آب کر را دارد و چیزی که معلوم نیست پاک است یا نجس، حکم شیء پاک را دارد.

و کسی که نمی داند، چه تعداد نماز قضا بر عهده اوست، حداقل را اگر انجام دهد، کفایت می کند.

تقسیم سوم برای احکام:

الف: حکم اولی حکمی که بر چیزی بنا به مصلحت ذاتی آن وضع شده، بدون در نظر گرفتن حالتهای اضطراری و استثنایی مکلفین؛ مانند وجوب نماز و روزه و حرمت دروغ و غیبت و شرب خمر.

ب: حکم ثانوی حکم است که بنا به ضرورت، با توجه به شرایط خاصی که مکلف گرفتار آن است، وضع شده؛ مانند خوف و اکراه، حرج و مشقت و تقیه؛ مثلاً ترک روزه در صورتی که برای بدن ضرر داشته و جواز دروغگویی در جایی که جان در خطر باشد.

پوشش

۱ - تفاوت

اصول و فروع دین چیست؟

۲ - برای احکام تکلیفی و وضعی، بجز آنچه در درس آمده، هر کدام سه مثال بزنید. ۳ - برای حکم ظاهری سه مثال بزنید. ۴ - نماز صبح و روزه رمضان، مصداق کدامیک از اقسام واجب است؟ ۵ - تفاوت کودک و دیوانه در عمل به برخی از واجبات و مستحبات چیست؟

درس (۲) اقسام واجب، اجتهاد

اقسام واجب

کارهایی که به افراد مکلف واجب می باشد، دارای اقسام مختلفی است که شناخت آنها در چگونگی انجام وظیفه تاثیر دارد. ۱ - واجب عینی، آن است که از همه مکلفین خواسته شده و با انجام یک یا چند نفر، از دیگران ساقط نمی شود؛ مانند نماز و روزه.

واجب کفایی، آن است که اگر عده ای - به قدر کفایت - آن را انجام دهند، از دیگران ساقط می شود؛ مانند کفن و دفن و نماز بر میت، امر به معروف و نهی از منکر و جهاد. ۲ - واجب تعیینی، آن است که یک عمل مشخص از مکلفین خواسته شده است و بدل و جایگزین ندارد؛ مانند نماز مغرب و عشاء.

واجب تغییری، آن است که دو یا چند عمل از مکلف خواسته شده و او مخیر است هر کدام را بخواهد انجام دهد؛ مثل وجوب نماز جمعه و ظهر در روز جمعه.

نفسی، عملی است که خودش یک تکلیف واجب است، نه برای رسیدن به عمل دیگر؛ مانند نماز و روزه. واجب غیری، عملی است برای رسیدن و انجام عمل دیگر؛ مثل وضو و غسل برای انجام نماز. ۴- واجب تعبدی، عملی است که باید به نیت قربت و انجام فرمان خداوند انجام شود و بدون قصد قربت باطل است؛ مانند حج و زکات. واجب توصلی، عملی است که انجام خود عمل، کافی است هر چند به قصد قربت و بدون نیت باشد؛ مانند تطهیر بدن و لباس برای نماز. ۵- واجب مطلق، عملی که وجوب آن - بجز شرایط عمومی تکلیف (۱) - قید و شرطی ندارد؛ مانند جواب سلام. واجب مشروط؛ عملی که وجوب آن، علاوه بر شرایط عمومی تکلیف، قید و شرط دیگری دارد و تا آن قید با شرط محقق نشود، آن عمل واجب نیست، مانند وجوب حج که مشروط به استطاعت است.

اجتهاد

اجتهاد در لغت به معنای کوشش و تلاش کردن است. و در اصطلاح فقه عبارت است از استنباط و استخراج مسائل شرعی از منابع مربوط به آن. به شخصی که توانایی اجتهاد را داشته باشد مجتهد می گویند.

منابع فقه (احکام)

اشاره

۱- قرآن ۲- سنت - قول معصوم (علیه السلام) فعل معصوم (علیه السلام) تقریر معصوم (علیه السلام) ۳- عقل

۴- اجماع (اتفاق فقها بر حکمی از احکام شرعی)

قرآن

که مجموعه وحی الهی بر پیامبر اکرم اسلام (صلی الله علیه و آله و سلم) می باشد و به خواست خداوند بدون هیچگونه نقص و اضافه به دست ما رسیده اولین و بهترین ملاک عمل و منبع استنباط احکام می باشد.

قول معصوم

مجموعه گفتار امام معصوم (علیهم السلام) و دستورها و آموزشهای قولی آنان، که روش درست کرداری را به ما می آموزد، یکی از منابع معتبر فقهی است که در کتب روایی جمع آوری شده است.

فعل معصوم

از آنجا که ائمه معصوم (علیهم السلام) از هر خطا و اشتباهی در امان هستند، کردار آنان نیز مانند گفتارشان می تواند ملاک عمل برای ما باشد، که این دسته نیز در کتب تاریخی و روایی با عنوان سیره عملی معصومین آمده است.

تقریر معصوم

ص: ۲۳۱۴

چون نهی از منکر و بازداشتن افراد جامعه از کار خلاف و اشتباه (در غیر موارد تقیه) از وظایف پیشوایان معصوم (علیهم السلام) است، از این رو، در مواردی که فرد یا افرادی در حضور معصوم (علیه السلام) عملی را انجام داده باشند، در حالی که تقیه ای در کار نبوده، و معصوم (علیه السلام) آن عمل را تایید کرده و یا لاقبل از آن نهی نکرده باشد، به عنوان عملی مورد امضا و تقریر ایشان، می تواند ملاک دیگری برای عمل و منبعی برای استنباط فقه باشد.

عقل و اجماع

اگر برای حکمی از احکام، دلیلی از قرآن و سنت نیابیم، آنچه که عقل بشری بدان حکم کند و یا فقهای شیعه بر آن اتفاق نظر داشته باشند که حاکی از رضایت معصوم (علیه السلام) باشد، می توان مطابق آن فتوا داد و وظیفه مکلفین را مشخص کرد.

مقدمات اجتهاد

علمی که به عنوان مقدمات اجتهاد باید فرا گرفت عبارتند از: ۱- علوم عربی مشتمل بر

صرف - علم به تغییر کلمات جهت به دست آمدن معانی مختلف نحو - علم به ترکیب کلمه و ساختار جمله

معانی، بیان، بدیع - علم زیبا سازی نوشتار و گفتار و شناخت آن زیباییها

لغت - شناخت معانی کلمات

۲- منطوق: علم درست اندیشیدن. ۳- اصول فقه: شناخت کیفیت استنباط احکام. ۴- رجال: آشنایی با شخصیت‌های حدیث، (اسناد روایات).

۵- درایه: شناخت معانی و مفاهیم احادیث و فهمیدن درست از نادرست.

۶- علوم قرآن: تفسیر، شان نزول و... علاوه بر علمی که شمرديم، این موارد نیز لازم است:

۷- آشنایی به محاورات عرفی و زبان مردمی که مور خطاب قرآن و سنت بوده اند. ۸- آشنایی با گفته ها و نظریات پیشینیان، جهت عدم وقوع در خلاف شهرت و اجماع.

۹- بررسی فتاوا و اخبار اهل سنت، به خصوص در موارد تعارض اخبار.

۱۰- کوشش و تلاش در جهت استنباط احکام و تمرین در آن، به حدی که قوه و ملکه استنباط حاصل شود. با فرا گرفتن علمی که گفته شد و با وجود شرایط لازم، شخص مجتهد باید طبق آنچه استنباط کرده عمل نماید و چنانچه در استنباط خود اشتباه کرده باشد معذور است.

اقسام اجتهاد

۱- اجتهاد کامل: که صاحب آن را مجتهد مطلق می نامند و آن کسی است که قدرت استنباط تمام احکام شرعی (در همه ابواب فقه) را داراست.

۲- اجتهاد ناقص: که صاحب آن را متجزی گویند و آن کسی است که در محدوده خاصی از ابواب فقه قوه استنباط دارد.

دو مسأله:

۱- اجتهاد، واجب کفایی است و اگر افرادی (به قدر کفایت) بر این امر اقدام کردند، تکلیف از دیگران ساقط است. ۲- کسی که اهلیت فتوا دادن ندارد، فتوا دادن بر او حرام است.

ص: ۲۳۱۵

۱- در تعریف واجب عینی و تعیینی چه تفاوتی هست؟

۲- منابع فقه را نام ببرید. ۳- تقریر معصوم را توضیح دهید. ۴- در چه صورتی اجماع می تواند مدرک حکم شرعی باشد؟ ۵- علم رجال و درایه چه تفاوتی دارد؟

۶- اجتهاد کامل و ناقص را توضیح دهید.

درس (۳) اجتهاد و تقلید (۱)

اشاره

تقلید در اصطلاح فقه، عبارت است از عمل مستند به فتوای فقیه. ۱- بر هر مکلفی که به درجه اجتهاد نرسیده و طریقه احتیاط را نمی داند، واجب است در احکام از مجتهد تقلید کند (۱). ۲- تقلید در احکام، اختصاص به واجبات و محرمات ندارد، بلکه در مستحبات و مکروهات و مباحات هم جاری است (۲). ۳- به مجتهدی که دیگران از او تقلید می کنند مرجع تقلید گویند.

۴- مرجع تقلید باید دارای شرایط زیر باشد: اجتهاد

عقل

بلوغ

عدالت

مرد بودن

زنده بودن

حلال زادگی

شیعه دوازده امامی بودن

و بنا بر احتیاط واجب اعلم بوده و حریص به دنیا نباشد (۳).

۵- عادل به کسی گویند که دارای قوه عدالت باشد. و عدالت حالتی نفسانی است که انسان را به تقوا واداشته و از ارتکاب گناهان کبیره و اصرار بر گناهان صغیره باز می دارد (۴). ۶- اعلم کسی است که قواعد و مدارک مساله را بهتر بشناسد و بر نظایر آن مساله و اخبار اطلاع بیشتر داشته باشد و همچنین اخبار را بهتر بفهمد. خلاصه اعلم کسی است که در استنباط احکام، از دیگران استادتر باشد. ۷- تقلید ابتدایی از مجتهد مده جایز نیست؛ یعنی کسی که اکنون مکلف شده یا تاکنون تقلید نکرده، نمی تواند از مجتهدی که از دنیا رفته است تقلید کند. بلکه باید مقلد مجتهد زنده باشد؛ ولی چنانچه در زمان حیات مجتهدی به فتاواش یا بعضی از آنها عمل کرده باشد، می تواند بر تقلید او باقی بماند، حتی در مسائلی که در زمان حیات آن مجتهد به آنها عمل نکرده نیز می تواند از وی تقلید کند. البته بقای بر تقلید میت باید با اجازه مجتهد زنده باشد؛ یعنی چنانچه مجتهد زنده اجازه دهد می تواند بر تقلید میت باقی بماند (۵). ۸- کسی که بر تقلید میت باقی مانده است، در مسائلی که میت فتوا نداده و همچنین در مسائل جدید باید از مجتهد زنده تقلید کند (۶).

راههای تشخیص اجتهاد اعلمیت مرجع تقلید

الف: آزمودن و شناخت شخصی، در صورتی که خودش اهل علم باشد و بتواند مجتهد و اعلم را تشخیص دهد.

ب: شهرتی که مفید علم باشد؛ یعنی بین اهل خبره چنان به اجتهاد و اعلمیت مشهور باشد که موجب علم به اجتهاد یا اعلمیت آن فرد باشد.

ج: گواهی دو نفر عادل اهل خبره (۷)، (۸) به شرط آن که دو نفر عالم عادل دیگر با گفته آنان

- ۱- تحریر الوسيله، ج ۱، ص ۵.
- ۲- همان.
- ۳- توضیح المسائل، م ۲.
- ۴- تحریر الوسيله، ج ۱، فی فروع التقلید، ص ۱۰، م ۲۸.
- ۵- همان، ص ۷، م ۱۳.
- ۶- استفتات، ج ۱، ص ۱۲، س ۱۷.
- ۷- تحریر الوسيله، ج ۱، ص ۸، م ۱۹.
- ۸- افرادی که صلاحیت علمی تشخیص اجتهاد اعلمیت را دارا باشند.

۱- بر مکلف واجب است که جهت شناختن مجتهد اعلم جستجو و تفحص کند(۱).

۲- وظیفه مکلف، در صورتی که احتمال اعلیٰ منحصر در دو نفر است و یقین به آن ممکن نیست. اگر: الف: اگر عمل به احتیاط یا به احواط اقوال ممکن است، بنابر احتیاط واجب باید چنین کند. ب: اگر عمل به احتیاط ممکن نیست، به فتوای هر کدام که بخواهد می تواند عمل کند(۲). ۳- چنانچه دو مجتهد از نظر علمی با هم مساوی باشند، شخص مقلد، مخیر است به هر کدام از آن دو که بخواهد رجوع کند. همچنانکه می تواند بعضی از مسائل را از یکی و بعضی دیگر را از دیگری تقلید کند(۳). ۴- اگر دو مجتهد هر یک در بخشی از احکام اعلم باشند، مثلاً یکی در احکام عبادات اعلم است و دیگری در معاملات، مکلف باید بنابر احتیاط واجب در هر بخش از اعلم تقلید کند، همچنانکه اگر مثلاً در بخش معاملات یکی در قسمتی از احکام معاملات اعلم است و دیگری در قسمت دیگر، باید به احتیاط واجب در همان قسمت هم از اعلم تقلید کرد(۴). ۵- فرد مکلف در تقلید مستقل بوده و تابع دیگری نیست؛ مثلاً زن نمی تواند در این مساله تابع شوهر باشد، بلکه هر کس را که اعلم تشخیص داد از او تقلید می کند(۵).

راههای بدست آوردن فتوای مجتهد:

شنیدن از خود مجتهد.

شنیدن از دو یا یک نفر عادل. شنیدن از یک نفر مورد اطمینان. دین در رساله مجتهد که اشتباه نداشته باشد(۶).

عدول از مجتهدی به مجتهد دیگر

عدول از غیر اعلم به اعلم، بنابر احتیاط، واجب است. عدول از مجتهدی به مجتهد دیگر که از نظر علمی با هم مساوی هستند، جایز نیست، در صورتی که به فتوای آن مجتهد عمل کرده باشد. عدول از اعلم به غیر اعلم، جایز نیست. عدول از مجتهدی که مدتی از او تقلید می کرده و اکنون معلوم شده است که اهلیت فتوی نداشته، واجب است. عدول از مجتهدی که یکی از شرایط مرجعیت را از دست داده؛ مثلاً دیوانه شده یا فراموشی به او دست داده، به مجتهد جامع شرایط: واجب است.

عدول از مجتهدی که تاکنون از او تقلید می کرده و اکنون از دنیا رفته است به مجتهد زنده، جایز، بلکه احتیاط مستحب است. عدول از مجتهد زنده به مجتهد مرده: بنابر احتیاط واجب جایز نیست. هر چند قبلاً از او تقلید می کرده و پس از مرگ وی به مجتهد زنده رجوع کرده است(۷).

چند مساله:

۱- عدول از مجتهدی به مجتهد دیگر عبارت است از عمل کردن به فتوای آن دیگری، و احتیاج به اجازه مرجع تقلید سابق ندارد(۸).

۲- اگر مجتهد اعلم در مساله ای فتوا نداشته باشد، مقلد می تواند به مجتهد دیگری که در آن مساله فتوا دارد رجوع کند و بنابر احتیاط واجب باید آن مجتهد که به فتوایش رجوع می شود از دیگران اعلم باشد(۹).

۳- اگر فتوای مجتهد در مساله ای عوض شود، باید به فتوای جدید عمل کند و باقی ماندن بر فتوای گذشته جایز نیست(۱۰).

۴- اگر مقلد نسبت به تغییر فتوای مجتهد شک کند، می تواند طبق فتوای قبلی عمل نماید تا

ص: ۲۳۱۷

۱- تحریر الوسیله، ج ۱، فی فروع التقلید، ص ۶، م ۵.

۲- همان، م ۶.

۳- تحریر الوسیله، ج ۱، ص ۶، م ۸.

۴- العروه الوثقی، ج ۱، فی التقلید، ۱۶، م ۴۷.

۵- استفتات، ج ۱، ص ۱۳، س ۲۵.

۶- تحریر الوسیله، ج ۱، ص ۸، م ۲۱.

۷- تحریر الوسیله، ج ۱، ص ۶-۷-۸، م ۴، ۵، ۱۲، ۱۳، ۱۸؛ العروه الوثقی، ج ۱، ص ۱۲، ۱۳، ۳۳ و ۳۷.

۸- استفتات، ج ۱، ص ۱۱، س ۱۶.

- ٩- تحرير الوسيله، ج ١، ص ٧، م ١١.
- ١٠- العروه الوثقى، ج ١، ص ١٢، م ٣١.

مساله روشن شود(۱).

۵- فرا گرفتن مسائل شک و سهو و غیر اینها از مسائلی که غالباً مور احتیاج مکلف است، واجب می باشد، مگر در جایی که اطمینان دارد مساله ای برایش پیش نمی آید(۲).

پرسش

- ۱- در چه صورتی از میت صحیح است؟
- ۲- برای تشخیص مجتهد اعلم، اهل خبره کیانند و در چه صورتی می توان به گفته آنها اعتماد کرد؟
- ۳- در صورتی که از طرف اهل خبره، چند نفر به عنوان مراجع تقلید معرفی شوند ولی اعلم آنها مشخص نباشد. تکلیف چیست؟
- ۴- تبعیض در تقلید را توضیح داده و مور جواز آن را بیان فرمایید.
- ۵- در چه صورتی عدول از یک مجتهد به مجتهد دیگر واجب است؟

درس (۴) اجتهاد و تقلید (۲)

اشاره

وظیفه کسی که بدون تقلید عمل کرده یا تقلیدش صحیح نبوده

- ۱- کسی که مدتی اعمال خود را بدون تقلید انجام داده، در صورتی که بفهمد:
  - به وظیفه واقعی خود عمل کرده.
  - یا عمل او با فتوای مجتهدی که وظیفه اش تقلید از او بوده مطابق بوده است.
  - یا با فتوای مجتهدی که هم اکنون باید از او تقلید کند مطابق است.
  - یا اعمالش از فتوای آنان به احتیاط نزدیکتر می باشد.در تمام این صور اعمال گذشته اش صحیح است(۳).

۲- اگر مکلف زمانی از کسی تقلید کرده که جامع شرایط نبوده؛ مانند کسی است که بدون تقلید عمل کرده است(۴).

۳- اگر مکلف بفهمد مدتی از زمان را بدون تقلید عمل کرده و مقدار آن را نداند ولی کیفیت آن را می داند، با شرایطی که در مساله ۱ گذشت، اعمال قلی صحیح است وگرنه حداقل مقداری که یقین دارد باطل بوده باید قضا کند(۵).

۴- اگر در صحت تقلید گذشته خود شک کند، بنا را بر صحت می گذارد(۶).

۵- اگر بدون اجازه مجتهد زنده بر تقلید میت باقی مانده باشد مانند کسی است که بدون تقلید عمل می کند(۷).

احتیاط

احتیاط در اصطلاح فقه، عبارت است از عمل کردن به احکام به گونه ای که یقین داشته باشد به وظیفه اش عمل کرده است.

۱- عمل به احتیاط برای هر فردی (مجتهد یا غیر مجتهد) جایز است، ولی باید موارد احتیاط را بشناسد و کمتر افرادی این موارد را می شناسند، چون شناخت آنها کار دشواری است و مستلزم اطلاع کامل بر کیفیت آن است(۸).

۲- عمل به احتیاط، گاهی موجب تکرار عمل است و گاهی موجب تکرار نیست(۹). مثال اول: شخصی که نمی داند وظیفه اش نماز تمام است یا شکسته، اگر بخواهد به

احتیاط عمل کند باید نماز را هم تمام بجا آورد و هم شکسته.

مثال دوم: شخصی که نمی داند اذان و اقامه برای نماز واجب است یا مستحب، اگر بخواهد به احتیاط عمل کند باید آن را بجا آورد.

۳- اگر مکلف بداند عملی حرام نمی باشد، ولی نمی داند واجب است یا مستحب یا مکروه یا مباح، می تواند به امید ثواب (رجاءاً) آن عمل را انجام دهد، چون احتمال مطلوب بودن آن وجود دارد(۱۰).

ص: ۲۳۱۸

-
- ۱- تحریر الوسیله، ج ۱، فی فروع التقلید، ص ۸، م ۱۷.
  - ۲- همان، ص ۹، م ۲۳.
  - ۳- توضیح المسائل، م ۱۴.
  - ۴- العروه الوثقی، فی التقلید، ج ۱، ص ۱۰، م ۲۵.
  - ۵- همان، ص ۱۴، م ۴۰.
  - ۶- همان، ص ۱۴، م ۴۱.
  - ۷- همان، ص ۱۷، م ۵۲.
  - ۸- تحریر الوسیله، ج ۱، ص ۵ - العروه الوثقی، ج ۱، ص ۳، م ۲.
  - ۹- الفتاوی الواضحه، ج ۱، ص ۱۱۸، تحریر الوسیله، ج ۱، ص ۵، م ۱.
  - ۱۰- العروه الوثقی، ج ۱، ص ۱۱، م ۳۰.

۴- اگر مکلف بداند عملی واجب نیست ولی نمی داند حرام است یا مکروه یا مستحب یا مباح، می تواند آن عمل را ترک کند. چون احتمال مبعوض بودن آن وجود دارد(۱).

فرق بین احتیاط واجب و احتیاط مستحب

کلیه احتیاطهایی که در رساله ها آمده است، یا وجوبی است یا استجابی و تفاوت بین آنها از دو جهت است: یکی در مقام شناخت و تشخیص، که احتیاط از کدام قسم است و دیگری در مقام عمل، که وظیفه مکلف، نیست به هر یک از آنها چیست؟

تفاوت اول: احتیاط واجب: احتیاط بدون فتوا

احتیاط مستحب: احتیاط همراه با فتوا

اگر مجتهد در مساله ای فتوا داده و احتیاط نیز داشته باشد، این احتیاط مستحب است. و اگر مجتهد در مساله ای فتوا نداده و از ابتدا احتیاط کرده باشد، احتیاط واجب است که به آن احتیاط مطلق هم می گویند(۲). مثال احتیاط مستحب: در غسل ارتماسی اگر به نیت غسل ارتماسی به تدریج در آب فرو رود تا تمام بدن زیر آب زود غسل او صحیح است و احتیاط آن است که یک دفعه زیر آب رود(۳). مثال احتیاط واجب: اگر نذر کند که به فقیر معینی صدقه بدهد، نمی تواند آن را به فقیر دیگری بدهد و اگر آن فقیر بمیرد، بنابر احتیاط باید به ورثه او بدهد(۴). تفاوت دوم: در احتیاط مستحب، مقلد باید به همان احتیاط عمل کند یا به فتوای همراه آن و نمی تواند در آن مساله به مجتهد دیگر رجوع کند.

و در احتیاط واجب، مقلد می تواند به همان احتیاط عمل کند، یا به فتوای مجتهد دیگر مراجعه کند(۵).

فرق حکم و فتوا

ائمه معصوم (علیهم السلام) پس از پیامبر (صلی الله علیه و آله و سلم) و به هنگام حضور ظاهری، دو وظیفه مهم امامت را بر عهده داشته اند که طبق روایات و دیگر منابع فقهی در زمان غیبت آنها برعهده فقهای جامع الشرایط نهاده شده است: ۱- بیان فتوا و ابلاغ احکام الهی به مردم. ۲- رهبری و مدیریت جامعه انسانی و اجرای احکام دینی.

اختلاف در بیان فتوا و وجود مراجع فتوایی متعدد، مشکل زیادی در جامعه پدید نمی آورد، همچنانکه در ادوار مختلف تاریخ تشیع، پس از غیبت حضرت ولی عصر (علیه السلام) این امر وجود داشته است، ولی تشتت و دوگانگی در احکام اجرایی و دستورات حکومتی به خصوص اگر ارتباطات گسترده و آسان باشد، قطعاً سبب هرج و مرج و اختلاف و دو دستگی در جامعه خواهد شد، حال پرسش این است که فرق این دو چیست و قلمرو هر یک کدام است و در مورد تعارض فتوای مرجع تقلید با حکم حاکم (ولی فقیه) وظیفه مردم چیست؟

فتوا در اصطلاح فقها بیان حکم خداست به وسیله فقیه. و فقیه کسی است که نسبت به حکمی که از منابع فقهی استنباط کرده، اظهار نظر می کند. مثل این بیان که: - در رکعت سوم و چهارم نماز، تسبیحات را یک مرتبه خواندن کافی است.

- اگر روزه گرفتن برای بدن ضرر داشته باشد صحیح نیست.

- در صورتی که خریدار در معامله گول خورده باشد حق فسخ معامله را دارد و... حکم حاکم دستور به اجرای یک حکم شرعی و تعیین مصداق و یا موضوع و یا وقت و مکان اجرای حکم شرعی و نیز الزام بر انجام یا ترک کاری به خاطر مصلحت است؛ مانند: - دستور به این که: فلان روز اول ماه است. - حکم به دریافت زکات یا خمس، شرایطی ویژه (در زمان یا مکان و یا مورد خاص). - فروش اموال محکوم و قیمت گذاری آن، بدون اجازه از صاحبش.

- تعیین و تقسیم و مصرف انفال و اموال عمومی. - اقامه حدود و تعزیرات.

ص: ۲۳۱۹

۱- همان.

۲- العروه الوثقی، ج ۱، ص ۲۳، م ۶۴.

۳- توضیح المسائل، م ۳۶۷.

۴- توضیح المسائل، م ۲۶۵۹.

۵- بنابر احتیاط واجب آن مجتهد باید بعد از اواز سایرین اعلم باشد.

اختلاف فتوا با حکم

در صورتی که فتوای مرجع تقلید و حکم فقیه حاکم خلاف یکدیگر باشد، به یقین حکم ولی فقیه مقدم و مخالفت با آن حرام است؛ مثل آن که مجتهدی فتوا دهد احتکار در غیر طعام اشکال ندارد، ولی فقیه حاکم با توجه به مشکلات اقتصادی جامعه، حکم کند که احتکار هر گونه کالای مورد نیاز جامعه حرام است. در اینجا دستور ولی فقیه اجرا می شود و بر مقلدان آن مرجع نیز تبعیت لازم است (۱). نقص حکم حاکم جامع شرایط جایز نیست، حتی برای سایر مجتهدان، مگر در جایی که اشتباهش روشن باشد (۲).

پرسش

۱- اگر مقلد، پس از مدتی بفهمد مرجع تقلیدش جامع شرایط تقلید نیست، اعمال گذشته وی چه حکمی دارد؟

۲- تفاوت حکم و فتوا را با آوردن مثال توضیح دهید و وظیفه مکلفین در آن موارد چیست؟

۳- با مراجعه به رساله توضیح المسائل برای احتیاط واجب و مستحب دو مثال دیگر بیاورید.

۴- تفاوت عملی احتیاط واجب و مستحب چیست؟

درس (۵) اجتهاد و تقلید (۳)

وظیفه مساله گو

۱- اگر مساله گو در بیان فتوای مجتهد اشتباه کند (مساله ای را اشتباه بگوید) واجب است به آنها که از او یاد گرفته اند اطلاع داده و رفع اشتباه کند (۳).

۲- اگر شخصی فتوای مجتهد را برای دیگری بگوید، سپس فتوای مجتهد در آن مساله عوض شود، بر آن فرد واجب نیست به کسی که از او مساله شنیده است، تغییر فتوی را اطلاع دهد، گرچه احتیاط مستحب است (۴).

حکم اختلاف در دستیابی به فتوای مجتهد

دو نفر بر خلاف یکدیگر فتوای مجتهد را نقل کنند: گفته هیچکدام قبول نیست. مکلف از خود مجتهد مساله ای را به گونه ای شنیده و دیگری برخلاف آن بیان می کند: آنچه از مجتهد شنیده معتبر است. آنچه در رساله مجتهد است بر خلاف چیزی است که از او شنیده: آنچه از مجتهد شنیده معتبر است. آنچه در رساله مجتهد نوشته شده با آنچه که دیگری نقل می کند سازگار نیست: در صورتی که رساله اشتباه نداشته باشد، آنچه در رساله است معتبر می باشد. مگر آنکه مساله گو بگوید که مجتهد، از رای خود که در رساله است عدول کرده.

مساله ای در یکی از رساله های مجتهد به گونه ای است و در رساله ای دیگر، به گونه ای دیگر: رساله ای که تاریخ نوشتن آن (توسط مجتهد) متاخر است مقدم می باشد. (مانند موارد اختلاف تحریر الوسیله با رساله توضیح المسائل امام خمینی (قدس سره) که آنچه در تحریر الوسیله آمده مقدم است (۵)).

چند مساله

۱- اگر مجتهد در بیان فتوای خود اشتباه کند، واجب است اطلاع داده و رفع اشتباه کند (۶). ۲- اگر فتوای مجتهد عوض شود، چنانچه فتوای گذشته اش موافق احتیاط باشد اعلام فتوای

ص: ۲۳۲۰

۱- مرحوم شیخ محمد حسن نجفی (قدس سره) صاحب جواهر در بحث احتکار چنین می نویسد: اگر محتکر، خود مجتهد باشد، مجتهد حاکم می تواند او را به فروش کالای احتکار شده یا فروش به قیمت معینی وادار کند، هر چند حاکم نسبت به مجتهد محتکر از نظر علمی پایین تر باشد. (جواهر الکلام، ج ۲۲، ص ۴۸۷)

۲- العروه الوثقی، ج ۱، ص ۵۷.

۳- العروه الوثقی، ج ۱، کتاب فی التقلید، ص ۴۸، م ۱۶.

۴- العروه الوثقی، ج ۱، ص ۲۰، م ۵۸.

۵- استفتائات، ج ۱، ص ۱۸، س ۴۲ و العروه الوثقی، ج ۱، فی التقلید، ص ۲۰، م ۵۹.

جدید به مقلدان واجب نیست. ولی در صورتی که فتوای گذشته موافق احتیاط نباشد، واجب است فتوای جدید را اعلام کند(۱).

۳- گمان به این که فتوای مجتهد چنین و چنان است، برای عمل به آن (و نقل) کافی نیست (بلکه باید اطمینان به آن داشته باشد) مگر آن که این گمان از ظاهر گفته مجتهد یا گفته مساله گو و یا آنچه در رساله نوشته شده به دست آمده باشد و به طور خلاصه می توان گفت، گمان حجت نیست مگر از ظاهر گفته مجتهد یا ناقل فتوای او به دست آمده باشد(۲).

وظیفه مقلد در موارد اختلاف فتوای مجتهد سابق و جدید

اگر مرجع تقلید از دنیا برود یا به عللی دیگر مقلد از او عدول کند و فتاوی مجتهد قبلی با مجتهد کنونی اختلاف داشته باشد، در بعضی موارد طبق فتوای مجتهد فعلی عمل می شود و در بعضی موارد آنچه طبق فتوای مجتهد قبلی عمل شده، محکوم به صحت است که به نمونه هایی از موارد اختلاف و حکم آنها اشاره می کنیم: ۱- مجتهد سابق یک بار تسیحات خواندن در رکعت سوم و چهارم را کافی دانسته و مقلد هم چنین کرده ولی مجتهد کنونی کافی نمی داند: نمازهای خوانده شده محکوم به صحت است. ۲- مجتهد قلی تیمم را با یک بار زدن کف دست بر زمین کافی می دانسته، ولی مجتهد فعلی کافی نمی داند: گذشته ها صحیح است. ۳- عقد یا ایقاعی (۳) را مجتهد سابق به گونه ای صحیح می دانسته و مقلد هم به همان نحوه عمل کرده ولی مجتهد جدید نمی داند: می تواند بنا بر صحت بگذارد. ۴- مجتهد قبلی چیزی را پاک می دانسته و مقلد از آن اجتناب نمی کرده ولی مجتهد فعلی نجس می داند: اعمال گذشته محکوم به صحت است ولی اگر آن چیز هم اکنون باقی است محکوم به نجاست می باشد. ۵- مجتهد سابق چیزی را حلال یا حرام می دانسته و مجتهد کنونی برخلاف آن فتوا می دهد: آنچه گذشته است بلامانع می باشد، اما اگر آن چیز هم اکنون باقی است باید طبق فتوای مجتهد جدید عمل شود(۴). به عنوان مثال: مجتهد سابق ذبح حیوان را با غیر آهن هم جایز می دانسته، ولی مجتهد جدید جایز نمی داند. اگر حیوانی را که با غیر آهن کشته اند فروخته یا مصرف کرده اند، معامله صحیح و مصرف مباح بوده ولی اگر هم اکنون باقی است محکوم به حرمت است (حرام می باشد).

چند مساله:

- ۱- اگر در معامله ای، فروشنده مقلد مجتهدی باشد و خریدار مقلد مجتهد دیگر، و آن دو مجتهد بر انجام معامله به گونه ای خاص فتوا داده باشند، این معامله مطابق فتوای هر کدام از مجتهدان انجام پذیرد نسبت به مقلد همان فرد، صحیح، و نسبت به دیگری باطل است(۵).
- ۲- اگر شخصی از طرف دیگری وکالت یا وصایت در انجام عملی را داشته باشد؛ مثلاً در پرداخت خمس یا زکات یا کفاره یا اجرای عقد و مانند اینها، بر وی واجب است طبق فتوای مرجع تقلید کسی که به او وکالت یا وصایت داده عمل نماید. اما اگر از طرف او برای انجام کاری اجیر شده باشد؛ مثلاً برای انجام حج یا نماز، باید طبق فتوای مرجع تقلید خود عمل کند(۶).

پرسش

- ۱- اگر پس از بیان یک حکم شرعی برای عده ای از مردم، فتوای مجتهد عوض شود، وظیفه مساله گو در این مورد چیست؟
- ۲- اگر دو استفتای متفاوت از مرجع تقلید در دست باشد به کدامیک باید عمل کرد؟
- ۳- شخص مقلد مجتهدی بوده که خمس سرمایه را واجب نمی دانسته و بر اساس همین فتوا خمس آن را نپرداخته، اکنون به مجتهدی رجوع کرده که خمس آن را واجب می داند، آیا باید خمس آن سرمایه را بپردازد یا نه؟

ص: ۲۳۲۱

۱- همان، ص ۲۵، م ۶۹.

۲- همان، ص ۲۶، م ۷۲.

۳- قرار داد دو طرفه مثل نکاح را عقد و یکطرفه مثل طلاق را ایقاع گویند.

۴- العروه الوثقی، ج ۱، فی التقلید، ص ۱۷، م ۵۳.

۵- العروه الوثقی، ج ۱، فی التقلید، ص ۱۹، م ۵۵.

۶- تحریر الوسیله، ج ۱، فروع فی التقلید، ص ۱۰، م ۳۲ - العروه الوثقی، ج ۱، ص ۱۹، م ۵۴.

۴ - کسی که حج را به نیابت از دیگری انجام می دهد. باید مطابق فتوای مرجع تقلید خودش عمل کند یا مطابق فتوای مرجع تقلید منوب عنه؟

درس (۶) طهارت (۱)

اشاره

.. ما یرید الله لیجعل علیکم من حرج ولکن یرید لیطهرکم ولیمت نعمته علیکم، لعلکم تشکرون.

خداوند نمی خواهد برای شما زحمتی ایجاد کند، بلکه می خواهد شما را پاک و نعمتش را بر شما تمام گرداند، باشد که سپاس گوئید. (سوره مائده، آیه ۶) همانگونه که در درس اول گذشت، مجموعه برنامه های عملی اسلام احکام نامیده می شود و از جمله آنها؛ واجبات است و نماز یکی از مهمترین و اساسی ترین واجبات عملی است. مسائل مربوط به نماز را می توان به سه دسته تقسیم کرد:

۱ - مقدمات: نماز گزار باید قبل از نماز آنها را مراعات کند.

۲ - مقارنات: مسائلی که مربوط به متن نماز است، از تکبیره الاحرام تا سلام. ۳ - مبطلات: مسائلی که درباره چیزهایی است که نماز را باطل می کند.

مقدمات نماز

یکی از مقدمات نماز کسب طهارت است و طهارت لازم برای نماز، دو گونه است: طهارت باطنی، که نیاز به قصد قربت دارد و با انجام وضو، غسل یا تیمم به دست می آید ۲

طهارت ظاهری، که نیاز به قصد قربت ندارد و این همان پاکی بدن و لباس از نجاسات است

وضو

نماز گزار باید قبل از نماز وضو بگیرد و خود را برای انجام این عبادت بزرگ آماده کند. و نیز در برخی از موارد باید غسل کند؛ یعنی تمام بدن را بشوید و هر گاه نتواند وضو بگیرد یا غسل کند، باید به جای آن، عمل دیگری به نام تیمم انجام دهد که در این درس و درسهای آینده با احکام هر یک آشنا خواهید شد.

کارهای وضو

اشاره

(۱)

شستن صورت و دستها

۱ - مقدار واجب در شستن صورت و دستها، همان است که گذشت، ولی برای آن که یقین کند مقدار واجب را شسته، باید کمی از اطراف آن را هم بشوید (۲).

۲ - بنا بر احتیاط واجب، باید صورت و دستها را از بالا به پایین شست و اگر از پایین به بالا بشوید وضو باطل است (۳).

۳ - اگر صورت یا دست کسی کوچکتر از صورت و دست معمولی باشد، یا بر پیشانی او مو روییده و یا جلو سر او مو ندارد، باید همان مقداری که مردمان معمولی می شویند، بشوید (۴).

۴ - اگر صورت و دست کسی، هر دو بر خلاف معمول باشد ولی متناسب با هم است، لازم نیست ملاحظه معمول را بنماید بلکه باید همانگونه که در اعمال وضو بیان شد، وضو بگیرد (۵). ۵ - اگر پوست صورت از لای موها (ریش - ابرو) پیدا باشد، باید آب را به پوست برساند و اگر پیدا نباشد، شستن مو کافی است و رساندن آب به زیر مو لازم نیست (۶). ۶ - اگر شک کند، که پوست صورت از لای مو پیدا است یا نه؟ بنا بر احتیاط واجب باید مو را بشوید و آب را به پوست هم برساند (۷).

١- تحرير الوسيله - ج ١، فصل فى الوضوء، ص ٢١، ٢٣، م ١ و ٣ و ١٢.

٢- همان، م ١ و ٢.

٣- توضيح المسائل - م ٢٤٣.

٤- همان، م ٢٣٨.

٥- همان.

٦- همان، م ٢٤٠.

٧- توضيح المسائل، م ٢٤١.

داخل بینی و دهان و مقداری از لب و چشم که هنگام بستن دیده نمی شود، واجب نیست. ولی برای آن که یقین کند از جاهایی که باید شسته شود چیزی باقی نمانده، واجب است مقداری از آنها را هم بشوید (۱). ۸ - پوست یا گوشتی که از اعضای وضو بریده شده - اگر کاملاً قطع شده باشد، باید زیر آن (جای آن) شسته شود - و در صورتی که به عضو متصل است باید آنهم شسته شود و هر مقدار از جای آن که ظاهر شده بشوید (۲). ۹ - تاولهای که مثلاً بر اثر سوختگی بر پوست ظاهر شده تا زمانی که باقی است، شستن ظاهر (روی) آن کافی است، هر چند پوسته آن سوراخ شده باشد و چنانچه قسمتی از آن کنده شده، شستن همان مقداری که از پوست ظاهر شده کافی است و کندن مابقی، یا رساندن آب به زیر آن لازم نیست، ولی اگر به گونه ای است که پوست گاهی بر بدن می چسبد و گاه جدا می شود باید زیر آن هم شسته شود (۳). ۱۰ - پوسته ای که در حال بهبودی زخم روی آن بسته شده و مانند پوست بدن می باشد، کندن آن لازم نیست و شستن ظاهر آن کافی است. هر چند کندن آن راحت باشد، اما دوائی که بر زخم خشکیده است اگر برداشتن آن راحت است باید بردارد و اگر برداشتن آن ممکن نیست حکم جبیره را دارد که به تفصیل در احکام وضوی جبیره ای خواهد آمد (۴). ۱۱ - تکرار در شستن اعضای وضو: بار اول: واجب

بار دوم: جایز

بار سوم: بدعت و حرام

۱۲ - مقصود از شستن، آب و ریختن نیست، بلکه شستن کامل است؛ یعنی اگر یکبار بطور کامل به نیت وضو تمام صورت با دست را بشوید و بار دیگر هم بطور کامل بشوید، بار سوم آن حرام می باشد. بنابراین اگر چندین مرتبه هم آب بریزد ولی به تمام جاهای عضو نرسد یکبار محسوب نمی شود. و اگر با یکبار ریختن، یا یکبار فرو بردن در آب، تمام عضو را فرا گیرد. یک بار شستن به حساب می آید (۵).

۱۳ - سه بار شستن اعضای وضو (به نیت وضو) علاوه بر آنکه بدعت و حرام است، گاهی اوقات موجب بطلان وضو هم می شود و آن در صورتی است که آب مسح، از آب شستن سوم باشد، چون مسح باید با آب وضو انجام شود (۶).

مسح سر

۱ - جای مسح: یک قسمت از چهار سر که بالای پیشانی (جلوی سر). ۲ - مقدار واجب مسح: هر قدر باشد کافی است (به مقدار که اگر کسی ببیند بگوید مسح کرد). ۳ - احتیاط مستحب: به پهنای سه انگشت بسته و طول یک انگشت.

۴ - مسح با دست چپ: جایز است. ۵ - لازم نیست مسح بر پوست سر باشد، بلکه بر موی جلوی سر هم صحیح است، مگر موی سر انسان به قدری بلند باشد که هنگام شانه زدن، به صورتش بریزد، که باید پوست سر یا قسمت پایین (بیخ) مو را مسح نماید. ۶ - مسح بر موی جاهای دیگر سر صحیح نیست، هر چند بر محل مسح جمع شده باشد. ۷ - مسح سر لازم نیست از بالا به پایین باشد (۷).

مسح پا

۱ - جای مسح: روی پا است. ۲ - مقدار واجب مسح: طول؛ از سر انگشت تا بر آمدگی روی پا.

عرض؛ هر اندازه باشد کافی است هر چند به قدر یک انگشت باشد.

۳ - احتیاط مستحب آن: همه روی پا. ۴ - پای راست را باید قبل از پای چپ مسح کند، ولی لازم نیست پای راست را با دست راست و پای چپ را با دست چپ مسح کند (۸).

ص: ۲۳۲۳

۱- توضیح المسائل، م ۲۴۲.

۲- العروه الوثقی، ج ۱، فصل فی افعال الوضو، ص ۲۰۵، م ۱۴.

۳- العروه الوثقی، ج ۱، ص ۲۰۶، م ۱۶.

۴- همان، م ۱۷.

٥- استفتانات، ج ١، ص ٣٤، س ٣٥.

٦- توضيح المسائل، م ٢٤٨ واستفتات، ج ١، ص ٣٤ و ٣٥.

٧- توضيح المسائل، م ٢٤٩ و ٢٥٠ و ٢٥١ و تحرير الوسيله، ج ١، فصل فى الوضوء، ص ٢٣، م ١٢ و ١٣ و ١٤.

٨- الروه الوثقى، ج ١، فصل فى افعال الوضوء، ص ٢١٠.

۱- در مسح باید دست را بر سر و پاها بکشد و اگر دست را نگه دارد و سر یا پا را به آن بکشد وضو باطل است، ولی اگر موقعی که دست را می کشد سر یا پا مختصری حرکت کند اشکال ندارد(۱). ۲- اگر برای مسح رطوبتی در کف دست نمانده باشد، نمی تواند دست را با آب خارج، تر کند بلکه باید از اعضای دیگر وضو رطوبت بگیرد و با آن مسح کند(۲).

۳- رطوبت دست باید بقدری باشد که بر سر و پا اثر بگذارد(۳).

۴- اگر رطوبت کف دست به اندازه مسح سر باشد، می تواند سر را با همان رطوبت مسح کند و برای مسح پاها از اعضای دیگر وضو رطوبت بگیرد(۴).

۵- محل مسح (سر و روی پاها) باید خشک باشد، بنابراین اگر جای مسح تر باشد، باید آن را خشک کرد ولی اگر رطوبت آن بقدری کم باشد که مانع از تاثیر رطوبت دست، بر آن نباشد مانع ندارد(۵). ۶- بین دست و سر یا پاها باید چیزی مانند چادر و کلاه، یا جوراب و کفش فاصله نباشد. هر چند بسیار رقیق و نازک باشد و رطوبت به پوست برسد (مگر در حال ناچاری)(۶). ۷- محل مسح باید پاک باشد، پس اگر نجس است و نمی تواند آن را آب بکشد باید تیمم کند(۷).

پوشش

۱- تفاوت

طهارت باطنی و ظاهری چیست؟

۲- کسی که نمی داند پوست صورتش از زیر موهای صورت پیداست یا نه، آیا هنگام وضو باید آب را به پوست صورت برساند؟

۳- در چه صورتی مسح بر موهای قسمت جلوی سر کافی نیست.

۴- مقدار واجب و مستحب مسح سر و پاها چه اندازه است؟ ۵- اگر محل مسح، نجس باشد و تطهیر آن ممکن نباشد تکلیف چیست؟ ۶- چهار مساله از مسایلی که در مسح سر و پاها مشترک است بیان کنید.

درس (۷) وضوی ارتماسی

اشاره

۱- وضوی ارتماسی آن است که انسان صورت و دستها را به قصد وضو در آب فرو برد، یا آنها را در آب فرو برده و به قصد وضو بیرون آورد(۸).

۲- چون در وضوی ارتماسی نیز دست و صورت باید از بالا به پایین شسته شود، بنابر این، وضوی ارتماسی به گونه های زیر انجام می شود: به قصد وضو صورت را از پیشانی، یا دست را از آرنج در آب فرو برد و تا موقعی که آنها را از آب بیرون می آورد و ریزش آب تمام می شود به نیت وضو باشد. (چون آبی که بر دست می ماند و در مسح بکار می رود، باید آب وضو باشد).

بدون قصد وضو، صورت یا دست را در آب فرو برد و به قصد وضو بیرون آورد، که صورت را باید ابتدا از پیشانی بیرون آورد و دستها را از آرنج(۹).

۳- اگر بعضی از اعضای وضو را ارتماسی و بعضی را غیر ارتماسی انجام دهد اشکال ندارد. (۱۰) (مراعات ترتیب در وضوی ارتماسی نیز لازم است؛ یعنی نمی توان صورت و دستها را یکباره در آب برد، بلکه باید اول صورت و سپس دست راست و بعد از آن دست چپ شسته شود).

کیفیت وضوی افرادی که دست یا پایشان قطع شده

(۱۱)

شرایط وضو

(۱۲)

- ١- توضيح المسائل، م ٢٥٥.
- ٢- توضيح المسائل، م ٢٥٧.
- ٣- العروه الوثقى، ج ١، فصل فى افعال الوضوء، ص ٢١٢، م ٢٦.
- ٤- توضيح المسائل، م ٢٥٨.
- ٥- همان، م ٢٦.
- ٦- همان، م ٢٧.
- ٧- توضيح المسائل - م ٢٦٠.
- ٨- توضيح المسائل، م ٢٦١.
- ٩- توضيح المسائل، م ٢٦١ و ٢٦٢.
- ١٠- همان، م ٢٦٣.
- ١١- العروه الوثقى، ج ١، ص ٢٠٤ الثانى؛ استفتاءات، ج ١، ص ٢٩، ٣٠ و ٣١، س ٢٠ تا ٢٤ و ٢٦.
- ١٢- توضيح المسائل، شرايط صحيح بودن وضو.

با شرایطی که خواهد آمد وضو صحیح است و با از بین رفتن هر یک از آنها، وضو باطل است.

برخی از دعاهای وضو

مستحب است هنگام شستن صورت بگوید:

اللهم بیض وجهی يوم تسود فيه الوجوه ولا تسود وجهی يوم تبيض فيه الوجوه و در وقت شستن دست راست بخواند: اللهم اعطنی کتابی بيمينی و الخلد فی الجنان بیساری و حاسبنی حساباً یسیراً و موقع شستن دست چپ بگوید: اللهم لا تعطنی کتابی بشمالی ولا من وراء ظهری و لاتجعلها مغلوله الی عنقی و اعوذبک من مقطعات النیران و موقعی که سر را مسح می کند بگوید: الله غشنی برحمتک و برکاتک و عفوک و در وقت مسح پا بخواند: اللهم ثبتنی علی الصراط يوم تزل فیہ الاقدام واجعل سعیی فی ما یرضیک عنی یا ذا الجلال و الاکرام.

پرسش

۱ - تفاوت

وضوی ترتیبی و ارتماسی چیست؟

۲ - شخصی، یک دست و یک پایش به طور کامل قطع شده، چگونه باید وضو بگیرد؟

۳ - شرط مشترک آب و ظرف آب وضو کدام است؟

۴ - فرق ترتیب و موالات در وضو چیست؟

۵ - کسی که هر دو دستش به طور کامل قطع شده، چگونه باید وضو بگیرد؟

درس (۸) احکام شرایط وضو

شرایط آب وضو

۱ - وضو با آب نجس و مضاف باطل است، خواه بداند آن آب نجس یا مضاف است یا نداند، یا فراموش کرده باشد (۱). ۲ - آب وضو باید مباح باشد، بنابراین در موارد زیر وضو باطل است:

وضو گرفتن با آبی که صاحب آن راضی نیست (راضی نبودن او معلوم است).

آبی که معلوم نیست صاحب آن راضی است یا نه. آبی که وقف افراد خاصی است؛ مانند حوض برخی از مدارس و وضو خانه بعضی از هتلها و مسافر خانه ها و... (۲). ۳ - وضو گرفتن از نهرهای بزرگ، گرچه انسان نداند صاحبان آنها راضی هستند یا نه، اشکال ندارد، اما اگر صاحبان آن از وضو گرفتن جلوگیری کنند، احتیاط واجب آن است که وضو نگیرد (۳).

شرایط اعضای وضو

۱ - اعضای وضو در موقع شستن و مس باید پاک باشد (۴).

۲ - اگر در بین وضو، جایی را که شسته یا مسح کرده، نجس شود وضو صحیح است؛ مثلاً مشغول شستن دستها است، صورت وی نجس شود (۵).

۳ - اگر غیر اعضای وضو، جایی از بدن نجس باشد، وضو صحیح است ولی اگر مخرج بول یا غایط را تطهیر نکرده، بهتر آن است که اول آن را تطهیر کند، بعد وضو بگیرد (۶). ۴ - اگر زیر نان چرک باشد، وضو اشکال ندارد، ولی اگر ناخن بیشتر از معمول بلند باشد، باید چرک زیر آن مقدار را بر طرف کند (۷).

۵ - چرک بدن اگر مانع رسیدن آب به اعضای وضو نباشد وضو اشکال (۸) ندارد. ۶ - اگر پس از گچ کاری و مانند آن، چیز سفیدی که از رسیدن آب به پوست جلوگیری نمی کند بر

- ١- توضيح المسائل، م ٢٦٥.
- ٢- العروه الوثقى، ج ١، فصل فى شرايط الوضوء، ص ٢١٩ - ٢٢٥، م ٦ و ٧ و ٨ و توضيح المسائل، م ٢٦٥.
- ٣- توضيح المسائل، مساله ٢٧١.
- ٤- توضيح المسائل، شرايط وضوء، ص ٣٥، شرط ششم و مساله ٢٧٦ و ٢٧٧.
- ٥- همان.
- ٦- همان.
- ٧- توضيح المسائل، م ٢٩١.
- ٨- توضيح المسائل، م ٢٩٤.

دست بماند یا ظاهر شود، اشکالی ندارد ولی اگر مانع رسیدن آب می باشد، یا شک دارد که با بودن آنها، آب به پوست می رسد یا نه آنها را بر طرف کند(۱). ۷- اگر چیزی بر اعضای وضو باشد (اعضای شستن) که از رسیدن آب به آن جلوگیری کند، برای وضو باید برطرف شود ولی بر اعضای مسح، هر چند از رسیدن آب جلوگیری نکند، برای وضو باید برطرف شود(۲). ۸- خطوط قلم خودکار و لکه های رنگ و چربی و کرم در صورتی که رنگ بدون جرم باشد، مانع وضو نیست، ولی اگر جرم داشته باشد (روی پوست را گرفته) باید بر طرف شود(۳). ۹- خال کوبیهایی که زیر پوست قرار دارد (جوهر است) و مانع از رسیدن آب به پوست نمی باشد، برای وضو اشکال ندارد(۴). شرایط کیفیت وضو

ترتیب

(۵)

کارهای وضو باید بدین ترتیب انجام شود: شستن صورت

شستن دست راست

شستن دست چپ

مسح سر

مسح پای راست

مسح پای چپ

اگر ترتیب اعمال وضو به هم بخورد وضو باطل است، حتی اگر پای چپ و راست را همزمان مسح کند.

موالات

۱- موالات؛

یعنی پشت سر هم انجام دادن و فاصله نینداختن بین اعمال وضو. ۲- اگر بین کارهای وضو به قدری فاصله شود که وقتی می خواهد جایی را بشوید یا مسح کند رطوبت جاهایی که پیش از آن شسته یا مسح کرده، خشک شده باشد، وضو باطل است ولی اگر فقط رطوبت جایی که جلوتر از محلی است که می خواهد بشوید یا مسح کند خشک شده باشد، وضویش صحیح است(۶). ۳- راه رفتن بین وضو اشکال ندارد، پس اگر بعد از شستن صورت و دستها، چند قدم راه برود (به قدری که موالات به هم نخورد) و بعد سر و پا را مسح کند، وضوی او صحیح است(۷).

از دیگران کمک نگیرد

۱- کسی که می تواند اعمال وضو را انجام دهد، نباید از دیگری کمک بگیرد، پس اگر شخص دیگری صورت و دست او را بشوید یا مسح او را انجام دهد وضو باطل است، ولی اگر شخص دیگری آب را در دست وی بریزد و وضو گیرنده خودش آن را بر اعضای می ریزد و می شوید وضو باطل نیست ولی اینگونه کمک گرفتن مکروه است(۸). ۲- کسی که نمی تواند وضو بگیرد، باید نایب بگیرد که او را وضو دهد و چنانچه مزد هم بخوهد، در صورتی که بتواند باید بدهد، ولی خود او باید نیت وضو کند(۹). ۳- کسی که در وضو از دیگری کمک می گیرد، هر کدام از کارهای وضو را که می تواند به تنهایی انجام دهد، نباید در آن عمل کمک بگیرد(۱۰).

۴- کسی که دیگری را وضو می دهد، در مسح باید دست او را بر سر و پاهایش بکشد، مگر آن که ممکن نباشد، که در آن صورت باید از دست او رطوبت بگیرد و با دست خود، مسح او را انجام می دهد و چنانچه ممکن است بنا بر احتیاط واجب تیمم هم بنماید(۱۱).

شرایط وضو گیرنده

ص: ۲۳۲۶

۱- توضیح المسائل، م ۲۹۴.

۲- توضیح المسائل، شرایط وضو، شرط سیزدهم و مساله ۲۵۹.

٣- استفتات، ج ١ ص ٣٦ و ٣٧، س ٤٠ تا ٤٥.

٤- همان.

٥- تحرير الوسيله، ج ١، فصل به شرايط الوضوء، ص ٢٨.

٦- همان، ج ١ ص ٢٨، م ١٥ و توضيح المسائل - م ٢٨٣.

٧- توضيح المسائل، م ٢٨٥.

٨- العروه الوثقى، ج ١، فى شرايط الوضوء، التاسع، ص ٢٣٤.

٩- توضيح المسائل - م ٢٨٦.

١٠- توضيح المسائل، م ٢٨٧.

١١- همان، م ٢٨٦.

۱ - کسی که می داند اگر وضو بگیرد مریض می شود و یا می ترسد که مریض شود، باید تیمم کند و اگر وضو بگیرد باطل است، ولی اگر نداند که آب برای او ضرر دارد و وضو بگیرد و بعد بفهمد که ضرر داشته، وضویش صحیح است (۱). ۲ - وضو باید به قصد قربت انجام شود؛ یعنی برای انجام فرمان خداوند عالم وضو بگیرد (۲). ۳ - لازم نیست نیت را به زبان آورد، یا از قلب خود بگذراند، بلکه همین مقدار که می داند وضو می گیرد کافی است، به طوری که اگر از او پرسند چه می کنی؟ بگوید: وضو می گیرم (۳). ۴ - در وضو، قصد قربت کافی است و لازم نیست نیت وجوب یا استحباب کند؛ یعنی لازم نیست نیت کند وضوی واجب است یا مستحب (۴).

دو مسأله:

۱ - اگر وقت نماز به قدری تنگ است که وضو بگیرد، تمام نماز یا قسمتی از آن، بعد از وقت خوانده می شود، باید تیمم کند (۵). ۲ - کسی که در تنگی وقت نماز باید تیمم کند، اگر وضو بگیرد، صحیح است چه برای آن نماز وضو بگیرد یا برای کار دیگر (۶).

پوشش

۱ - وضو

گرفتن از نهرها و شیرهای آب کنار خیابان (جلوی مغازه ها) چه حکمی دارد؟ ۲ - وضو گرفتن از آب سرد کنی که مخصوص نوشیدن است چه حکمی دارد؟ ۳ - چگونه موالات وضو بهم می خورد، با ذکر مثال بیان فرمایید.

۴ - پرستاری، بیماری را که اصلاً قادر به انجام وضو نیست، کمک می دهد، نحوه کمک او را بیان کنید. ۵ - آیا چربی بدن مانع وضوست؟

۶ - اگر به قدری وقت تنگ است که اگر بخواهد وضو بگیرد یا تیمم کند، بخشی از نماز خارج وقت خوانده می شود. وظیفه اش نسبت به وضو یا تیمم چیست؟

درس (۹) وضوی جیره ای

اشاره

دوایی که بر زخم می زند و چیزی که با آن زخم یا عضو شکسته را می بندند، جیره نام دارد. ۱ - شخصی که بر اعضای وضویش زخم یا شکستگی است، اگر بتواند به طور معمول وضو بگیرد، باید چنین کند (۷)؛ مثلاً: - روی زخم باز است و آب برای آن ضرر ندارد. - روی زخم بسته است ولی باز کردن آن امکان دارد و آب ضرر ندارد.

۲ - چنانچه زخم بر صورت یا دستهاست و روی آن باز است و آب ریختن روی آن ضرر دارد، اگر اطراف آن را بشوید کافی است (۸). ۳ - اگر زخم یا شکستگی در جلوی سر یا روی پاها است (محل مسح) و روی آن باز است، چنانچه نتواند آن را مسح کند، باید پارچه پاکی روی آن بگذارد و روی پارچه را باتری آب وضو که در دست مانده، مسح کند و اگر گذاشتن پارچه ممکن نباشد، باید به جای وضو تیمم کند و بهتر است یک وضو بدون مسح هم بگیرد (۹).

زخم، دمل یا شکستگی صفحه ۶۰ نیاز به اسکن دارد.

چند مسأله:

۱ - کسی که نمی داند وظیفه اش وضوی جیره ای است یا تیمم بنا بر احتیاط واجب باید هر دو را انجام دهد (۱۰).

ص: ۲۳۲۷

۱- العروه الوثقی، ج ۱، فی شرایط الوضوء، السابع، ص ۲۳۲ - توضیح المسائل، م ۲۸۸ و ۶۷۲.

۲- توضیح المسائل، شرایط وضو، شرط هشتم.

۳- توضیح المسائل، م ۲۸۲.

۴- تحریر الوسیله، ج ۱، ص ۲۹، م ۲۰.

۵- توضیح المسائل، م ۲۸۰.

۶- همان، م ۲۸۱.

۷- توضیح المسائل، م ۳۲۴.

٨- همان، م ٣٢٥.

٩- همان، م ٣٢٦.

١٠- توضیح المسائل - م ٣٤٣.

۲- کسی که در کف دست و انگشتها جیره دارد و در موقع وضو، دست تر روی آن کشیده است، می تواند سر و پا را با همان رطوبت مسح کند، یا از جاهای دیگر وضو رطوبت بگیرد(۱).

۳- اگر در صورت و دستها چند جیره باشد، باید بین آنها را بشوید و اگر جیره ها در سر یا روی پاها باشد باید بین آنها را مسح کند و در جاهایی که جیره است باید به دستور جیره عمل کند(۲). ۴- مقدار جیره و وظیفه وضو گیرنده

۱- اگر جیره تمام اعضای وضو را گرفته باشد، باید تیمم کند.

۲- اگر جیره، بعضی از اعضای وضو را گرفته باشد، مثل تمام صورت یا تمام یک دست، باید وضوی جیره ای بگیرد. ۳- اگر جیره، بیشتر اعضای وضو را گرفته باشد، بنا بر احتیاط واجب باید وضوی جیره بگیرد و تیمم هم انجام دهد. ۴- اگر جیره بیش از حد معمول اطراف زخم را پوشانده باشد و برداشتن آن ممکن نباشد، باید وضوی جیره بگیرد و بنا بر احتیاط واجب، تیمم هم بنماید(۳).

شکایات وضو

(۴)

چند مسأله:

۱- پس از انجام وضو شك کند، چیزی که مانع رسیدن آب می باشد و بر اعضای وضو بوده یا نه - به شك اعتنا نمی شود و وضو صحیح است(۵). ۲- اگر می داند چیزی بر اعضای وضو چسبیده ولی شك دارد که از رسیدن آب جلوگیری می کند یا نه - باید آن را بر طرف کند یا آب را زیر آن برساند(۶).

۳- اگر پیش از وضو بداند که در بعضی از اعضای وضو مانعی از رسیدن آب هست، بعد از وضو شك کند آب را به آنجا رسانده یا نه. می داند موقع وضو ملتفت آن مانع بوده - وضو صحیح است.

نمی داند موقع وضو ملتفت آن مانع بوده یا نه - وضو صحیح است.

می داند موقع وضو ملتفت آن نبوده - باید دوباره وضو بگیرد(۷).

۴- اگر بر اعضای وضو مانعی باشد که گاهی آب به خودی خود زیر آن می رسد و گاهی نمی رسد و بعد از وضو شك کند آب زیر آن رسیده یا نه - حکم مسأله قبل را دارد(۸). ۵- اگر بعد از وضو چیزی که مانع رسیدن آب می باشد در اعضای وضو ببیند و نداند موقع وضو بوده یا بعد پیدا شده، وضو او صحیح است، ولی اگر بداند که در وقت وضو گرفتن ملتفت آن مانع نبوده - احتیاط واجب آن است که دوباره وضو بگیرد(۹).

۶- کسی که در کارهای وضو و شرایط آن، مثل پاک بودن آب و وجود داشتن مانعی بر اعضا، خیلی شك می کند - باید به شك خود اعتنا نکند(۱۰).

پرسش

۱- اگر یک دست را به طور کامل جیره پوشانده است و باز کردن جیره هم ممکن نیست، وظیفه وضو گیرنده در این صورت چیست؟

۲- اگر شست با دو انگشت دیگر پا را جیره پوشانده باشد، وظیفه وضو گیرنده برای مسح چیست؟

۳- اگر هر دو پا و پیشانی کسی باند پیچی شده باشد وظیفه و برای وضو چیست؟

۴- اگر چیزی بر اعضای وضوست که نمی داند مانع رسیدن آب به پوست بدن می باشد یا نه، تکلیف چیست؟

۵- پس از اینکه متوجه می شود، مانعی در اعضای وضوست، وضویش چه حکمی دارد؟

درس (۱۰) احکام وضو

اشاره

- ١- توضيح المسائل - م ٣٣٢.
- ٢- توضيح المسائل - م ٣٣٤.
- ٣- توضيح المسائل، م ٣٣٠ و ٣٣١ و ٣٣٥.
- ٤- توضيح المسائل، م ٢٩٨ و ٣٠١ تا ٣٠٥.
- ٥- توضيح المسائل، م ٢٦٨.
- ٦- همان، م ٢٩٠.
- ٧- همان، م ٢٩٥.
- ٨- همان، م ٢٩٦.
- ٩- همان، م ٢٩٧.
- ١٠- همان، م ٢٩٩.

برای چه کارهایی باید وضو گرفت (۱).

چند مسأله:

۱ - کسی که وضو ندارد نباید جایی از بدن خود را به این نوشته‌ها برساند: خط قرآن، ولی ترجمه آن اشکال ندارد. اسم خداوند به هر زبانی نوشته شده باشد، مانند: الله، خدا، God. نام پیامبر اکرم (صلی الله علیه و آله و سلم) امامان (علیهم السلام) و حضرت زهرا (علیها السلام) (بنابر احتیاط واجب) (۲). ۲ - در حرام بودن مس قرآن بدون طهارت بین این موارد فرقی نیست:

با دست باشد یا سایر اجزای بدن (بجز مو). ابتدای به مس باشد یا ادامه آن، بنابراین اگر دست او بر خط قرآن بود و متوجه شد ولی دست را برنداشت مرتکب حرام شده است. خطا: معمول و متعارف باشد و یا متعارف نباشد؛ مثل خط کوفی.

نوشته به قلم باشد یا چاپ یا گچ یا غیر آن. نوشته برجسته باشد یا گود؛ مانند سنگ قبر. حرفی است که خوانده می شود یا خوانده نمی شود مانند الف در قالوا.

نوشته قرآنی در قرآن باشد یا در غیر قرآن، مثلاً آیه ای یا کلمه ای از قرآن در کتابی نوشته شده باشد. و یا حتی مثلاً نصف کلمه را بریده باشند.

آنچه قرآن بر آن نوشته شده، فرقی نیست بین این که، کاغذ باشد یا چوب و سنگ یا لباس یا دیوار و مانند آن. بطور عادی نوشته شده یا برعکس؛ مثل یا ایها الذین حروف عربی باشد یا غیر آن؛ مثلاً ALIAH یا MOHAMMAD. کلمات قرآنی نیکو باشد؛ مانند مومن، صبر، یا کلمات ناپسند؛ مانند ابلیس، شیطان و کافر (۳). ۳ - مس در موارد زیر حرام نیست: مس خطوط قرآن با مو گرچه احتیاط مستحب ترک آن است.

مس از پشت شیشه یا پلاستیک، که در واقع مس خطوط نمی باشد.

مس مابین حروف و فضای خالی درون حروف؛ مانند فضای ح ن و...

مس ورق قرآن و حواشی و مابین سطور و جلد آن (گرچه مکروه است).

ترجمه قرآن به هر لغتی باشد. مگر اسم خداوند که بر هر لغتی باشد مس آن برای کسی که وضو ندارد حرام است؛ مانند خدا، God (۴).

۴ - کلماتی که مشترک بین لغات قرآن و غیر آن است، اگر قصد نویسنده، کلمه قرآنی بوده است، مس آن جایز نیست و اگر قصد او قرآن نبوده جایز است (۵).

۵ - مس آرم جمهوری اسلامی ایران بدون طهارت بنابر احتیاط واجب جایز نیست (۶).

برای این کارها وضو گرفتن مستحب است:

برای نماز میت.

رفتن به مسجد و حرم امامان

خواندن قرآن. همراه داشتن قرآن. خوابیدن. رساندن جایی از بدن به جلد یا حاشیه قرآن. زیارت اهل قبور (۷).

چگونه وضو باطل می شود؟

ص: ۲۳۲۹

۱- تحریر الوسیله، ج ۱، فصل فی غایات الوضو، ص ۳۱.

۲- توضیح المسائل، م ۳۱۷ و ۳۱۹.

۳- العروه الوثقی، ج ۱، فصل فی غایات الوضو، ص ۱۸۹ تا ۱۹۱ م، ۳ تا ۱۲ و استفتات، ج ۱، ص ۴۷، ۷۹، ۴۸، ۸۴.

۴- همان، ج ۱، ص ۱۸۹ تا ۱۹۲ م، ۱۱ تا ۱۷.

۵- همان، ج ۱، ص ۱۹۰ م، ۹.

۶- استفتات، ج ۱، ص ۴۷، س ۸۰.

۱ - خارج شدن ادرار یا مدفوع یا باد از انسان. ۲ - خارج شدن باد معده و روده از مخرج غائط. ۳ - خواب، چنانچه گوش نشنود و چشم نبیند. ۴ - چیزهایی که عقل را از بین می برد؛ مانند دیوانگی، مستی، بیهوشی.

۵ - استحاضه زنان. ۶ - آنچه سبب غسل شود؛ مانند جنابت و مس میت (۱). برای مطالعه

بعضی از مستحبات و مکروهات وضو

مستحبات وضو

۱ - مصرف آب بیش از یک مد نباشد (یک مد حدود ۷۵۰ گرم است). ۲ - مسواک کردن، هر چند با انگشت. ۳ - اگر از ظرف وضو می گیرد، آن را سمت راست خود قرار دهد.

۴ - شستن دستها قبل از شروع وضو. ۵ - مضمضه (آب در دهان گرداندن). ۶ - استنشاق (آب در بینی کردن و بیرون ریختن). ۷ - گفتن بسم الله هنگامی که دست را در آب می برد یا آب را بر آن می ریزد و بهتر است بگوید بسم الله و بالله اللهم اجعلنی من التوابین و اجعلنی من المتطهرین. ۸ - آب را در دست راست بریزد. هر چند برای شستن دست راست؛ بدین معنا که اول آب را در دست راست بریزد سپس در دست چپ و بعد بر دست راست بریزد.

۹ - خواندن دعاهای وارده، هنگام وضو و بعد از آن. ۱۰ - برای شستن بار اول دستها، مردان آب را بر قسمت بیرونی آرنج و زنان بر قسمت داخلی، جایی که دست خم می شود بریزند. ۱۱ - آب را بر قسمت بالای عضو بریزد. ۱۲ - آب را بر عضو بریزد نه عضو را در آب فرو برد. ۱۳ - برای شستن، دست بر اعضا بکشد، هر چند بدون کشیدن دست، شسته شود.

۱۴ - تمام اعمال وضو را با حضور قلب انجام دهد. ۱۵ - هنگام وضو سوره انا انزلنا بخواند. ۱۶ - پس از اتمام وضو آیه الکرسی بخواند. ۱۷ - هنگام شستن صورت، چشمها را باز بگذارد (۲).

مکروهات وضو

۱ - کمک

گرفتن از دیگران در مقدمات قریبه وضو؛ مثل ریختن آب در دست وضو گیرنده.

۲ - وضو گرفتن در محل استنجاء، مثلاً در توالت. ۳ - وضو گرفتن از ظرفی که طلا کوب یا نقره کوب است یا نقش صورت بر آن می باشد. ۴ - وضو گرفتن با این آبها: آبی که در آفتاب گرم شده. آبی که در انجام غسل واجب بکار رفته. آب متعفن. آب چاهی که حیوانی در آن افتاده قبل از کشیدن آب آن به مقداری که معین شده. آبی که در آن مار یا عقرب یا قورباغه مرده باشد.

آب نیم خورده زن حائض. آب نیم خورده موش، اس، قاطر، الاغ و حیوان نجاستخوار و مرداخوار، بلکه هر حیوان حرام گوشتی (۳).

مسائل متفرقه

ص: ۲۳۳۰

۱- توضیح المسائل - م ۳۲۳.

۲- العروه الوثقی، ج ۱، فصل فی بعض مستحبات الوضوء، ص ۱۹۸ تا ۲۰۰.

۳- العروه الوثقی، ج ۱، ص فصل فی مکروهات الوضوء، ص ۲۰۰ تا ۲۰۲.

گرفتن در دستشویی هایی که آب آن به چاه توالت می ریزد باطل نیست (۱).

۲ - اگر در حال وضو گرفتن به نامحرمی نگاه کند یا دروغ بگوید و یا غیبت کند، (گرچه کار حرامی مرتکب شده است) ولی این عمل، وضو را باطل نمی کند (۲).

۳ - اگر شخص برای غرضی؛ مثلاً خواندن قرآن، وضو بگیرد و پس از وضو از آن قصد برگردد وضو باطل نیست (۳). ۴ - وضو گرفتن بدین نیت که با وضو باشد صحیح است و با همان وضو می تواند نماز بخواند (۴). ۵ - با وضوی صحیح، خواه برای عمل واجب باشد یا عمل مستحب، هر گونه عمل واجب یا مستحبی که مشروط به طهارت است می توان انجام داد (۵). ۶ - وضو گرفتن قبل از وقت نماز به نیت مانع ندارد؛ مثلاً قبل از ظهر برای آن که با این وضو نماز بخواند وضو می گیرد (۶).

حکم کلی

تمام نمازها باید با طهارت انجام شود بجز نماز میت که بدون طهارت نیز صحیح است (۷).

استفتاء

س - از آنجا که در حال حاضر بیشتر روزنامه ها و مجلات کشور، مشتمل بر آیات قرآن است معمولاً افراد پس از مطالعه آنها را به جاهای هتک آمیز می اندازند، لذا تقاضا می کنیم دستور فرمایید که این نشریات از چاپ آیات قرآن و کلماتی که احترام آنها لازم است خودداری کنند و اگر بهتر است در هنگام ضرورت سعی کنند آیات قرآن را نقل به معنا کنند نه اینکه عیناً چاپ نمایند.

ج - چاپ و نشر ممنوع نیست، ولی از انداختن در جاهایی که موجب هتک می شود باید خودداری کنند (۸).

پوشش

۱ - چهار

نمونه از اعمالی که وضو برای آنها شرط کمال می باشد نام ببرید.

۲ - مس ترجمه قرآن و اسم خداوند بدون وضو چه حکمی دارد؟ ۳ - اگر وضو گیرنده هنگام مس پای چپ شک کند سر را مسح کرده یا نه، تکلیف چیست؟

۴ - اگر می داند وضو گرفته و حدثی هم از او زده است، ولی نمی داند کدامیک مقدم بوده وظیفه اش چیست؟

۵ - شخصی که به میتی دست زده، وظیفه اش برای نماز چیست (وضو یا غسل)؟

درس (۱۱) غسل

اشاره

گاهی اوقات باید برای نماز (و هر کاری که نیاز به طهارت دارد) غسل کرد؛ یعنی برای اطاعت فرمان خداوند تمام بدن را شست، اکنون به بیان موارد غسل و چگونگی آن می پردازیم: صفحه ۷۲ نیاز به اسکن دارد. پس از تعریف و تقسیم غسل به بیان مسائل هر یک از غسلهای واجب می پردازیم:

غسل جنابت

۱ - چگونه انسان جنب می شود؟

صفحه ۷۳ نیاز به اسکن دارد.

۲ - اگر منی از جای خود حرکت کند، ولی بیرون نیاید سبب جنابت نمی شود (۹). ۳ - کسی که می داند منی از او خارج شده یا می داند آنچه بیرون آمده منی می باشد، جنب

- ١- استفتانات، ج ١، ص ٤٥، س ٦٩، ٧٠.
- ٢- همان، س ٧١.
- ٣- استفتانات، ج ١، ص ٤٥، س ٧٣.
- ٤- همان، ص ٤٦، س ٧٤ و ٧٨.
- ٥- همان.
- ٦- همان، س ٧٦.
- ٧- تحرير الوسيله، ج ١، فصل غايات الوضوء، ص ٣١.
- ٨- استفتانات، ج ١، ص ١١٤، س ٣٠٨.
- ٩- همان.

است و باید غسل کند(۱).

۴ - نشانه های منی: با شهوت بیرون آید. با فشار و جستن بیرون آید. بعد از بیرون آمدن، بدن سست شود(۲). ۵ - کسی که آبی از او خارج شده و نمی داند منی است یا نه، در صورتی که تمام این نشانه ها را داشته باشد جنب است و گرنه نمی باشد، حتی اگر یکی از علامتها وجود نداشته باشد، بجز زن و مریض که وجود یک نشانه؛ یعنی بیرون آمدن از روی شهوت، کافی است(۳). ۶ - بیرون آمدن منی از انسان یکی از نشانه های بلوغ است و دو نشانه دیگر آن عبارت است از: ۱ - روییدن موی خشن بر عانه(۴). ۲ - کامل شدن ۱۵ سال قمری برای پسران و ۹ سال قمری برای دختران.

برای تحقق بلوغ، ظاهر شدن هر سه علامت ضرورت ندارد، بلکه با پدیدار شدن یکی از آنها، بلوغ حاصل می شود. پس اگر جوانی از خود منی ببیند، هر چند به سن بلوغ نرسیده باشد، بالغ است و باید به تکالیف شرعی عمل نماید(۵).

۷ - مستحب است انسان بعد از بیرون آمدن منی بول کند و اگر بول نکند و بعد از غسل رطوبتی از او خارج شود که نداند منی است یا رطوبت دیگر، حکم منی را دارد(۶). ۸ - زنان هم ممکن است مانند مردان در خواب محتمل شوند و در صورتی که یقین به خروج منی پیدا کردند غسل واجب می شود و در صورت شک چیزی بر آنها نیست(۷).

۹ - استمناء، عملی است حرام و در صورت بیرون آمدن منی، باید غسل کند(۸).

کارهایی که بر جنب حرام است

(۹)

رساندن جایی از بدن به خط قرآن، اسم خداوند و بنا بر احتیاط واجب، اسامی پیامبران و ائمه (علیهم السلام).

رفتن به مسجد الحرام و مسجد النبی (صلی الله علیه و آله و سلم) هر چند از یک در داخل شود و از در دیگر بیرون رود. توقف در مساجد. گذاشتن چیزی در مسجد، هر چند از بیرون مسجد باشد.

خواندن سوره هایی از قرآن که سجده واجب دارد حتی یک حرف از آن.

توقف در حرم امامان (علیهم السلام) (بنا بر احتیاط واجب).

دو مسأله:

۱ - اگر جنب از یک در مسجد وارد شود و از در دیگر خارج شود (عبور بدون توقف) مانع ندارد، بجز مسجد الحرام و مسجد النبی که عبور هم جایز نیست(۱۰). ۲ - مکانی را که در خانه برای نماز خواندن قرار می دهند و همچنین نماز خانه موسسات و ادارات حکم مسجد ندارد(۱۱).

سوره های سجده دار قرآن

(۱۲)

سوره ۳۲ سجده، آیه ۱۵.

سوره ۴۱ فصلت، آیه ۳۷.

سوره ۵۳ نجم، آیه آخر.

سوره ۹۶ علق، آیه آخر.

انجام غسل

ص: ۲۳۳۲

- ١- همان و العروه الوثقى - ج ١، فصل فى غسل الجنابه، ص ٢٧٨.
- ٢- همان و العروه الوثقى، ج ١، ص ٣٧٨.
- ٣- همان.
- ٤- بالاي عورت و پايين شكم.
- ٥- تحرير الوسيله، ج ٢، كتاب الحجر، القول فى الصغر، ص ١٣، م ٣ و استفتائات، ج ١، ص ١٢٦، س ١.
- ٦- توضيح المسائل م ٣٤٨.
- ٧- استفتائات، ج ١، ص ٥٠، س ٩٠ - ٩١.
- ٨- استفتائات، ج ١، ص ٥١، س ٩٤.
- ٩- تحرير الوسيله، ج ١، فصل فى الاغسال، القول فى احكام الجنب، ص ٣٨ - ٣٩.
- ١٠- همان، ص ٣٨ - ٣٩.
- ١١- العروه الوثقى - ج ١ ص ٢٨٨، م ٣.
- ١٢- تحرير الوسيله، ج ١، فصل فى غسل الجنابه، فيما يحرم على الجنب، ص ٣٨ - ٣٩.

در غسل باید تمام بدن و سر و گردن شسته شود، خواه غسل واجب باشد؛ مانند جنابت، و یا مستحب؛ مانند غسل جمعه، به عبارت دیگر تمام غسلها در انجام فرقی ندارند مگر در نیت. صفحه ۷۶ نیاز به اسکن دارد.

حکم کلی

تمام غسلها در چگونگی انجام با هم تفاوتی ندارد بجز در نیت.

پوشش

۱ - وجه

افتراق و اشتراک غسل ترتیبی و ارتماسی چیست؟

۲ - اگر پس از خواب چیزی بر لباس خود ببیند و نداند جنب شده یا نه، تکلیف چیست؟

۳ - در رابطه به قرآن چه کارهایی بر جنب حرام است؟ ۴ - رفتن جنب به حرم امامزادگان چه حکمی دارد؟

۵ - در غسل، آیا می توانیم سر و گردن را بشویم و سپس تمام بدن را به نیت غسل زیر آب ببریم.

درس (۱۲) احکام غسل

اشاره

۱ - تمام شرطهایی که برای صحیح بودن وضو گفته شد، در صحیح بودن غسل هم شرط است، بجز موالات و از بالا به پایین شستن بدن (۱). ۲ - کسی که چند غسل بر او واجب است، می تواند به نیت همه آنها یک غسل به جا آورد. ۳ - کسی که غسل جنابت کرده، نباید برای نماز وضو بگیرد، ولی با غسلهای دیگر نمی شود نماز خواند و باید وضو هم بگیرد (۲). ۴ - در غسل ارتماسی باید تمام بدن پاک باشد، ولی در غسل ترتیبی پاک بودن تمام بدن لازم نیست، و اگر هر قسمتی را پیش از غسل دادن همان قسمت تطهیر کند کافی است (۳). ۵ - غسل جبیره ای مثل وضوی جبیره ای است ولی بنا بر احتیاط واجب باید آن را ترتیبی بجا آورد (۴). ۶ - کسی که روزه واجب گرفته و شخص محرم نمی تواند در حال روزه غسل ارتماسی انجام دهد، ولی اگر از روی فراموشی غسل ارتماسی کند صحیح است (۵).

۷ - در غسل لازم نیست تمام بدن یا دست شسته شود و چنانچه با نیت غسل، آب به تمام بدن برسد کافی است (۶). ۸ - در این موارد غسل باطل است: قصد دارد پول حمامی را ندهد و در حمام غسل کند، هر چند بعد از غسل حمامی را راضی کند. بدون آن که بدانند صاحب حمام راضی است، بخواهد مبلغ آن را نسیه بگذارد، اگر چه بعد از غسل حمامی را راضی کند. بخواهد پول حرام یا پولی که خمس آن را نداده، به حمامی بدهد (۷).

۹ - اگر در بین غسل، حدث اصغر از او سرزند غسل باطل نمی شود ولی باید برای نماز وضو بگیرد، هر چند غسل جنابت باشد (۸). ۱۰ - وظیفه کسی که بعد از غسل بفهمد به قسمتی از بدن، آب نرسیده است:

الف: غسل ارتماسی بوده: باید دوباره غسل کند، چه جای آن را بدانند یا ندانند. ب: غسل ترتیبی بوده: ۱ - جای آن را نمی داند: باید دوباره غسل کند. ۲ - جای آن را می داند: در طرف چپ است: شستن همان مقداری که شسته نشده کافی است.

در طرف راست است: باید آن مقدار را شسته سپس طرف چپ را بشوید.

در سر و گردن است: باید آن مقدار را شسته و سپس طرف راست و چپ بدن را بشوید (۹). صفحه ۷۹ نیاز به اسکن دارد.

ص: ۲۳۳۳

۱- توضیح المسائل - م ۳۸۰.

۲- توضیح المسائل، م ۳۹۱.

۳- توضیح المسائل

۴- توضیح المسائل، م ۳۳۹.

- ٥- توضيح المسائل، م ٣٧١.
- ٦- استفتانات، ج ١، ص ٥٦، س ١١٧.
- ٧- توضيح المسائل، م ٣٨١ - ٣٨٢.
- ٨- توضيح المسائل، م ٣٨٦.
- ٩- توضيح المسائل، م ٣٦٩ و ٣٦٤ و ٣٦٥.

غسل مس میت

۱- اگر کسی جایی از بدن خود را به بدن انسان مرده ای که سرد شده و غسلش نداده اند برساند، باید غسل میت کند(۱). ۲- در این موارد مس بدن انسان مرده سبب غسل نمی باشد:

انسانی که در میدان نبرد به شهادت رسیده است، در صورتی که در میدان جان دهد. مرده ای که بدنش گرم است و هنوز سرد نشده است. مرده ای که غسلش داده اند(۲). ۳- غسل مس میت را باید مانند غسل جنابت انجام دهند، ولی کسی که غسل مس میت کرده، اگر بخواهد نماز بخواند، باید وضو هم بگیرد(۳). ۴- اگر چند میت را مس کند یا یک میت را چند بار مس نماید، یک غسل کافی است(۴). ۵- برای کسی - بعد از مس میت نکرده است، توقف در مسجد و خواندن سوره هایی که سجده واجب دارد مانعی ندارد ولی برای نماز و مانند آن باید غسل کند و وضو بگیرد(۵). برای مطالعه

غسلهای مستحب

غسلهای مستحب بسیار است، در اینجا به برخی از آنها اشاره می شود و گفته شد که غسلهای مستحب به سه دسته زمانی، مکانی و فعلی تقسیم می شود:

غسلهای زمانی

۱- غسل جمعه که از مستحبات موکد است و وقت آن از اذان صبح روز جمعه تا ظهر است و اگر تا ظهر انجام ندارد تا غروب روز جمعه و در روز شنبه تا ظهر به نیت قضا بجا آورد.

۲- غسلهایی که در شبهای ماه رمضان وارد شده است. ۳- غسل روز عید فطر و قربان. ۴- غسل روزهای هشتم و نهم ذی حجه. ۵- غسل روزهای اول، وسط و آخر ماه رجب. ۶- غسل روز عید غدیر. ۷- غسل روز مبعث. ۸- غسل روز نیمه شعبان. ۹- غسل روز میلاد پیامبر، ۱۷ ربیع الاول. ۱۰- غسل روز اول فروردین.

غسلهای مکانی

۱- غسل ورود به حرم مکه(۶). ۲- غسل ورود به شهر مکه. ۳- غسل رفتن به مسجد الحرام. ۴- غسل رفتن به مدینه منوره. ۵- غسل رفتن به مسجد النبی.

غسلهای فعلی

غسلهای فعلی دو قسم است:

الف: غسل برای کاری که می خواهد انجام دهد.

ب: غسل برای کاری که انجام داده است.

ص: ۲۳۳۴

۱- توضیح المسائل، م ۵۲۱.

۲- تحریر الوسیله، ج ۱، ص ۶۳ و توضیح المسائل، م ۵۲۲ و ۵۲۶ و استفتات ص ۱۷۹.

۳- توضیح المسائل، م ۵۳۰.

۴- توضیح المسائل، م ۵۳۱.

۵- توضیح المسائل، م ۵۳۲.

۶- شهر مکه و قسمتی از اطراف آن تا حدودی که مشخص شده، منطقه حرم می باشد که دارای احترام و احکام خاصی است.

و اما دسته اول مانند:

۱ - غسل احرام عمره یا حج. ۲ - غسل طواف. ۳ - غسل زیارت. ۴ - غسل وقوف و عرفات. ۵ - برای خواب دیدن یکی از ائمه (علیهم السلام). ۶ - غسل سفر، به خصوص برای زیارت ابا عبدالله الحسین (علیه السلام).

۷ - برای خواندن نماز استسقاء (طلب باران). و دسته دوم مانند: ۱ - برای کشتن قورباغه. ۲ - دین کسی که به دار آویخته اند. ۳ - کسی که برای خورشید گرفتگی و ماه گرفتگی نماز آیات را عمداً نخوانده، در صورتی که تمام آن گرفته باشد. ۴ - برای مس میت پس از غسل دادن آن (۱).

پرسش

۱ - غسل

جبیره ای چگونه انجام می شود؟

۲ - شرایط صحت غسل را بر شمارید؟

۳ - اگر در بین غسل جنابت ادرار کند. غسلش چه حکمی دارد و وظیفه اش نیست به نماز چیست؟

۴ - اگر پس از غسل متوجه شود. مقداری از طرف راست بدن خشک مانده، تکلیف چیست؟

۵ - اگر در بین غسل شک کند چیزی مانع رسیدن آب به بدن می شود، تکلیف چیست؟

۶ - آیا می دانید چرا روزه دارت و محرم نباید غسل ارتماسی انجام دهند؟

درس (۱۳) و (۱۴) غسلهای اختصاصی بانوان

اشاره

سه غسل از غسلهای واجب؛ یعنی غسل حیض، استحاضه و نفاس، تنها بر دخترها و بانوان واجب می شود و سبب این غسلها، خونی است که از رحم بیرون می آید و هر یک احکام خاصی دارد که در این درس به بیان آنها می پردازیم:

غسل حیض (قاعدگی)

زمانی که خونریزی قاعدگی قطع شود، زن باید برای نماز و سایر کارهایی - نیاز به طهارت دارد غسل کند (۲).

نشانه های خون حیض

قبل از بلوغ دیده نمی شود و اگر دختری قبل از بلوغ خونی ببیند حکم حیض ندارد (۳).

زنهای سیده پس از ۶۰ سالگی و زنهای غیر سیده پس از ۵۰ سالگی، خون حیض نمی بینند و چنانچه پس از آن سنین خونی ببینند حکم حیض ندارد.

دوره قاعدگی کمتر از سه روز نیست، پس اگر جریان خون قبل از سه روز قطع شود حکم حیض ندارد. دوره قاعدگی بیش از ده روز طول نمی کشد و چنانچه خونریزی بیش از ده روز طول بکشد، پس از ده روز حکم حیض ندارد.

خونریزی در سه روز اول به طور مستمر می باشد - هر چند در داخل، خون باشد و بیرون نیاید - پس اگر مثلاً دو روز خون ببیند سپس بطور کامل قطع شود و یک روز دیگر دوباره خون ببیند، از آغاز حیض نبوده است.

ص: ۲۳۳۵

۱- تحریر الوسیله، ج ۱، القول فی الاغسال المندوبه، ص ۹۷.

۲- توضیح المسائل، م ۴۶۶

۳- ممکن است دختری بالغ باشد ولی خونریزی قاعدگی نداشته باشد چون وراثت و تغذیه و آب و هوا هم در این مساله تاثیر دارد، چنانچه امروزه معمولاً- نخستین خونریزی دخترها در سنین ۱۲ یا ۱۳ سالگی می باشد.

فاصله دو حیض حداقل ده روز می باشد، پس اگر بعد از تمام شدن دوره قاعدگی قبل از آن که ده روز فاصله شود خون ببیند، خون دوم حکم حیض ندارد(۱). خون حیض معمولاً غلیظ و گرم و پررنگ است و با فشار و کمی سوزش می آید(۲).

احکام دوران قاعدگی

در مدت قاعدگی، این کارها بر بانوان حرام است: نماز و طواف کعبه. کارهایی که بر جنب حرام است؛ مانند توقف در مسجد. (در درس ۱۱ گذشت).

آمیزش با همسر، برای زن و مرد، هر دو حرام است(۳).

در ایام قاعدگی نماز و روزه بر زن واجب نیست، و نمازها قضا ندارد ولی قضای روزه های واجب را باید پس از ماه مبارک رمضان بجا آورد(۴).

استناء

س - خوردن قرص در ایام حج یا بعضی مواقع که زنها میل دارند عادت ماهیانه نداشته باشند اشکال دارد یا نه؟ ج - در صورت مضر نبودن اشکال ندارد(۵). صفحه ۸۵ نیاز به اسکن دارد.

وظیفه زن پس از قطع خونریزی

۱ - پس از پایان دوره قاعدگی و قطع خونریزی، زن باید غسل حیض به جا آورد و نماز و سایر عبادتهای خود را انجام دهد(۶). ۲ - غسل حیض با غسل جنابت بجز در نیت تفاوتی ندارد(۷).

۳ - با غسل حیض به تنهایی نمی توان نماز خواند، بلکه باید به علاوه غسل، وضو هم بگیرد، و اگر پیش از غسل وضو بگیرد بهتر است(۸). غسل استحاضه و نفاس

استحاضه

یکی دیگر از خونهایی که گاهی اوقات از رحم دختر یا زن بیرون می آید استحاضه است. خون استحاضه معمولاً زرد رنگ و سرد است و بدون فشار و سوزش بیرون می آید و غلیظ نیست ولی ممکن است گاهی، پررنگ و گرم و غلیظ باشد و با فشار بیرون آید(۹). به زنی که خونریزی استحاضه دارد، مستحاضه گویند.

اقسام استحاضه

اشاره

خون استحاضه بر اساس کمی و یا زیادی آن، به سه دسته تقسیم می شود: قلیله، متوسطه و کثیره. بر پایه این تقسیم، وظیفه زن نیز متفاوت است(۱۰).

وظیفه مستحاضه قلیله

اگر جریان خون تنها یک طرف پنبه بهداشتی را آلوده کرده باشد و به درون آن نفوذ کرده ولی از طرف دیگر ظاهر نشده، قلیله(۱۱) است و زن باید برای نماز بدن را تطهیر کرده و بنابر احتیاط واجب پنبه را عوض کند و وضو بگیرد. بنابراین استحاضه قلیله، غسل ندارد(۱۲).

ص: ۲۳۳۶

۱- مگر آن که ابتدا سه روز یا بیشتر خون ببیند و پاک شود و دوباره چند روزی خون ببیند و مجموع خونریزی اول و دوم و پاکی در وسط بیش از ده روز نباشد.

۲- العروه الوثقی، ج ۱، فصل فی الحیض، ص ۳۱۵ و ۳۱۶ و توضیح المسائل، م ۴۳۴ تا ۴۴۱.

۳- توضیح المسائل، م ۴۵۰.

۴- همان، م ۴۶۹.

۵- استفتائات، ج ۱، ص ۴۷۰، س ۱۱۱.

۶- توضیح المسائل، م ۴۶۶.

۷- همان.

۸- همان.

۹- توضیح المسائل، م ۳۹۲.

۱۰- توضیح المسائل، م ۳۹۳.

۱۱- برای آشنایی بیشتر با چگونگی شناخت نوع استحاضه به رساله توضیح المسائل، مساله ۴۰۴ مراجعه کنید.

۱۲- توضیح المسائل، م ۳۹۳ و ۳۹۴.

وظیفه مستحاضه متوسطه

اگر خونریزی به قدری است که به درون پنبه بهداشتی نفوذ کرده و از طرف دیگر آن ظاهر شده ولی لباس یا پارچه روی پنبه را آلوده نکرده باشد. استحاضه متوسطه است و زن باید برای نماز افزون بر وظایفی که برای قلیله گفته شد، برای آن نمازی که قبل از آن یا در بین آن مستحاضه شده است غسل کند و تا زمانی که خونریزی مستحاضه متوسطه ادامه دارد هر روز قبل از همان نماز غسل کند. بنابراین، در استحاضه متوسطه در هر شبانه روز یک غسل کافی است، اما پس از قطع خونریزی نیز باید غسل کند(۱).

وظیفه مستحاضه کثیره

اگر خونریزی به قدری است که به پنبه بهداشتی نفوذ کرده و از طرف دیگر آن ظاهر شده و لباس یا پارچه روی پنبه را آلوده کرده، استحاضه کثیره است زن باید برای هر نماز علاوه بر وظایفی که برای قلیله گفته شد، دستمال را عوض کند یا آب بکشد و غسلی هم انجام دهد ولی اگر نماز ظهر و عصر را با هم بخواند و فاصله نیندازد، یک غسل برای هر دو کافی است و همچنین برای نماز مغرب و عشا(۲).

چند مسأله:

۱ - مستحاضه

متوسطه و کثیره نیز باید پس از قطع خونریزی غسل کنند(۳). ۲ - غسل استحاضه با سایر غسلها تفاوتی ندارد مگر در نیت.

۳ - با غسل استحاضه نمی توان نماز خواند، بلکه باید به علاوه غسل وضو هم بگیرد(۴).

غسل نفاس

غسل نفاس مربوط به ولادت فرزند است و در زمان دیگری دیده نمی شود که زن پس از خونریزی زایمان باید آن را انجام دهد. ۱ - خونریزی نفاس ممکن است یک لحظه باشد و ممکن است چندین روز طول بکشد ولی از ده روز بیشتر نخواهد شد و چنانچه از ده روز بگذرد، زیاده بر آن، حکم نفاس ندارد(۵). ۲ - زن باید پس از قطع خونریزی زایمان غسل نفاس بجا آورد و نماز و سایر عبادتهای خود را انجام دهد، بنابراین آنچه در بعضی مناطق مرسوم است که پس از ۷ یا ۱۰ روز به حمام رفته و غسل می کنند و قبل از آن، هر چند خونریزی قطع شود، نماز و سایر عبادتها را انجام نمی دهند کار صحیحی نیست(۶). ۳ - آنچه در ایام قاعدگی بر زن حرام است، در حال نفاس نیز حرام است(۷).

۴ - غسل نفاس با سایر غسلها بجز در نیت تفاوتی ندارد و برای نماز کافی نیست، بلکه زن باید علاوه بر غسل، وضو نیز بگیرد(۸).

پوشش

۱ - خاتمی

مدت و زمان شروع خونریزی قاعدگی خود را فراموش کرده وظیفه اش چیست؟ ۲ - وظیفه زن نسبت به نماز و روزه و قضای آنها در ایام قاعدگی چیست؟ ۳ - در چه صورتی بر زن مستحاضه غسل واجب نیست؟

۴ - خاتمی که بعد از ظهر مستحاضه متوسطه شده وظیفه اش نسبت به نمازهای روزانه چیست؟

۵ - وظایف مشترک مستحاضه برای نماز در هر سه دسته چیست؟ ۶ - کارهایی که بر حیض حرام است ولی بر جنب حرام نمی باشد کدام است؟

ص: ۲۳۳۷

۱- همان، م ۳۹۳ و ۳۹۵.

۲- توضیح المسائل، م ۳۹۶.

۳- توضیح المسائل، م ۴۱۲.

۴- توضیح المسائل، م ۳۹۱.

٥- توضيح المسائل، م ٥١١.

٦- توضيح المسائل، م ٥١٥.

٧- توضيح المسائل، م ٥١٣.

٨- العروه الوثقى، ج ١، ص ٢١٠، سطر ٣ و توضيح المسائل، م ٣٩١.

اشاره

و ان کتیم مرضی او علی سفر او جاء احد منکم من الغائط او لامستم النساء فلم تجدوا ماء فتيمموا صعيدا طيبا فامسحوا بوجوهکم و ابدیکم منه... اگر بیمار یا در سفر باشید، یا یکی از شما از قضای حاجت آمد، یا با زنان نزدیکی کرده اید و آبی نیافتید، پس با خاک پاک تیمم کنید و از آن به صورت و دستهایتان بکشید... (سوره مائده، آیه ۶)

در این موارد باید به جای وضو و غسل تیمم کرد:

۱- آب نباشد و یا دسترسی به آن نداشته باشد. ۲- آب برای انسان ضرر داشته باشد (مثلاً؛ به سبب استفاده از آب، مرضی در او پیدا می شود). ۳- اگر آب را به مصرف وضو یا غسل برساند، بیم آن می رود که خود یا همسر یا فرزندان یا رفیق و یا کسانی که به انسان مربوطند، از تشنگی بمیرند یا مریض شوند یا به قدری تشنه شوند که تحمل آن مشقت دارد و همچنین کسی که حفظ جان او واجب است طوری تشنه باشد که اگر آب را به او ندهند تلف می شود. ۴- بدن یا لباس او نجس است و آب بیش از تطهیر آن ندارد، و لباس دیگری هم ندارد. ۵- وقت برای وضو گرفتن یا غسل کردن بطوری که اگر وضو بگیرد یا غسل کند، تمام نماز یا مقداری از آن بعد از وقت خوانده می شود(۱).

مقدار جستجو برای پیدا کردن آب:

الف: در آبادی: تا وقتی که از پیدا شدن آب ناامید شود. (با در بیابان: زمین آن پست و بلند است یا به واسطه درخت و مانند آن عبور در آن مشکل است، باید از هر طرف به اندازه پرتاب یک تیر کمان که تقریباً دویست گام است به دنبال آب برود. زمین آن پست نیست و عبور مشکل نمی باشد، باید در هر طرف به اندازه پرتاب دو تیر به دنبال آب برود(۲).

چند مسأله:

۱- در هر طرفی که یقین دارد آب نیست، در آن طرف جستجو لازم نیست(۳). ۲- برای تیمم لازم نیست یقین کند که آب برای او ضرر دارد، بلکه اگر احتمال ضرر بدهد، و احتمال او در نظر مردم بجا باشد، و از آن احتمال ترس برای او پیدا شود، باید تیمم کند(۴). ۳- کسی که مبتلا به درد چشم است و آب برای او ضرر داد، باید تیمم کند(۵). ۴- اگر تیمم کند و پیش از نماز بفهمد آب برایش ضرر ندارد، تیمم او باطل است، اگر بعد از نماز بفهمد نمازش صحیح است(۶). ۵- کسی که می داند آب برایش ضرر ندارد، چنانچه غسل کند یا وضو بگیرد و بعد بفهمد آب برای او ضرر داشته، وضو و غسل او صحیح است(۷). ۶- اگر عمداً نماز را به قدری تاخیر بیندازد که وقت وضو یا غسل نداشته باشد، معصیت کرده ولی نماز او با تیمم صحیح است، گرچه احتیاط مستحب است قضای آن نماز را بخواند(۸). ۷- کسی که شک دارد که اگر وضو بگیرد، یا غسل کند وقت باری نماز او می ماند یا نه، باید تیمم کند(۹). ۸- اگر انسان به قدری وقت دارد که می تواند وضو بگیرد یا غسل کند و نماز را بدون کارهای مستحبی آن؛ مثل اقامه و قنوت بخواند، باید غسل کند با وضو بگیرد و نماز را بدون کارهای مستحبی آن بجا آورد، بلکه اگر به اندازه سوره هم وقت ندارد باید غسل کند یا وضو بگیرد و نماز را بدون سوره بخواند(۱۰).

ص: ۲۳۳۸

- ۱- توضیح المسائل، تیمم.
- ۲- توضیح المسائل، م ۶۴۸.
- ۳- توضیح المسائل، م ۶۵۰.
- ۴- توضیح المسائل، م ۶۷۰.
- ۵- توضیح المسائل، م ۶۷۱.
- ۶- توضیح المسائل، م ۶۷۲.
- ۷- توضیح المسائل، م ۶۷۲.
- ۸- توضیح المسائل، م ۶۷۹.
- ۹- توضیح المسائل، م ۶۸۰.
- ۱۰- توضیح المسائل، م ۶۸۳.

س - اگر در جایی انسان؛ مانند منزل خود جنب شود و به عللی؛ مثل دور بودن حمام یا خجالت کشیدن یا... در حال جنابت بماند تکلیف چیست و همینطور در کوه و بیابان که به موقع دسترسی به آب ندارد؟ ج - عذرهای ذکر شده، مجوز تیمم نیست و باید غسل کند ولی اگر غسل کردن به واسطه نبودن آب یا دور بودن آب و دسترسی نداشتن به آن میسر نبود، باید برای نماز تیمم کند (۱). چگونه تیمم کنیم؟

اعمال تیمم

زدن کف دو دست با هم بر چیزی که تیمم بر آن صحیح است. کشیدن کف هر دو دست بر تمام پیشانی و دو طرف آن، از جایی که موی سر می روید تا ابروها و بالای بینی و بنابر احتیاط واجب باید دستها روی ابروها هم کشیده شود. کشیدن کف دست چپ بر تمام پشت دست راست. کشیدن کف دست راست بر تمام پشت دست چپ. تمام کارهای تیمم باید با قصد تیمم و برای اطاعت از دستور الهی انجام شود و همچنین باید معلوم کند که تیمم به جای وضو است یا غسل (۲).

چیزهایی که تیمم بر آنها صحیح است:

خاک

ریگ

اقسام سنگها؛ مانند سنگ سیاه، سنگ مرمر، سنگ گچ و سنگ آهک (قبل از پخته شدن) ولی تیمم بر جواهر، مانند عقیق و فیروزه باطل است. گل پخته؛ مانند اجر و کوزه (۳).

چند مسأله:

۱ - تیممی که به جای وضو است با تیممی که به جای غسل است، فرقی ندارد مگر در نیت (۴).

۲ - به هنگام نیت باید معین کند که تیمم او بدل از غسل است یا بدل از وضو و اگر به جای غسل است باید آن غسل را معین کند (۵). ۳ - کسی که به جای وضو تیمم کرده است؛ اگر یکی از چیزهایی که وضو را باطل می کند از او سر بزند تیممش باطل می شود (۶). ۴ - کسی که به جای غسل تیمم کرده است، هرگاه یکی از اسباب غسل، مثل جنابت یا مس میت پیش آید تیممش باطل می شود (۷). ۵ - تیمم در صورتی صحیح است که نتواند وضو بگیرد، یا غسل کند، بنابر این اگر بدون عذر تیمم کند صحیح نیست و اگر عذر داشته باشد و بر طرف شود؛ مثلاً آب نداشته و آب پیدا کند، تیمم او باطل می شود (۸). ۶ - اگر به جای غسل جنابت تیمم کند، لازم نیست برای نماز وضو بگیرد ولی اگر به جای غسلهای دیگر تیمم کند، با آن تیمم نمی تواند نماز بخواند و باید برای نماز وضو بگیرد و اگر نتواند وضو بگیرد، باید تیمم دیگری به جای وضو انجام دهد (۹).

شرایط صحت تیمم

ص: ۲۳۳۹

۱- استفتائات، ج ۱، ص ۹۲، س ۲۳۶.

۲- توضیح المسائل، م ۷۰۰.

۳- توضیح المسائل، م ۶۸۴ و ۶۸۵؛ و العروه الوثقی، ج ۱، فصل فی بیان ما یصح التیمم به، ص ۴۸۵.

۴- توضیح المسائل، م ۷۰۱.

۵- توضیح المسائل، م ۷۰۵.

۶- توضیح المسائل، م ۷۲۰.

۷- توضیح المسائل، م ۷۲۰.

۸- توضیح المسائل، م ۷۲۲.

۹- توضیح المسائل، م ۷۲۳.

اعضای تیمم پاک باشد؛ یعنی پیشانی و دستها. پیشانی و پشت دستها را از بالا به پایین مسح کند.

چیزی که برای آن تیمم می کند پاک و مباح باشد. ترتیب را رعایت کند. موالات را رعایت کند. چیزی بین دست و پیشانی و دست و پشت دست، به هنگام مسح، فاصله نباشد(۱).

احکام تیمم

۱- اگر خاک و ریگ و کلوخ و سنگ پیدا نشود، باید به گرد و غباری که روی فرش و لباس و مانند اینهاست تیمم کند(۲). ۲- اگر با خاک و ریگ چیز دیگری؛ مثلاً کاه، که تیمم بر آن باطل است، مخلوط باشد نمی تواند بر آن تیمم کند، ولی اگر آن چیز به قدری کم باشد که در خاک یا ریگ از بین رفته حساب شود، اشکال ندارد(۳). ۳- برای آن که یقین کند تمام پشت دست را مسح کرده، باید مقداری بالاتر از مچ را هم مسح کند، ولی مسح بین انگشتان لازم نیست(۴). ۴- پیشانی و پشت دستها را باید از بالا به پایین مسح کند و کارهای آن را نیز پشت سر هم انجام دهد و اگر بین آنها به قدری فاصله دهد، که نگویند تیمم می کند، باطل است(۵). ۵- انسان باید برای تیمم، انگشتر را از دست بیرون آورد و مانعی اگر بر پیشانی یا دستها باید بر طرف کند(۶). ۶- اگر پیشانی و پشت دستها، مو داشته باشد اشکال ندارد، ولی اگر موی سر، روی پیشانی آمده باشد، باید آن را عقب بزند(۷). ۷- کسی که وظیفه اش تیمم است، اگر بداند تا آخر وقت عذر او بر طرف می شود، باید صبر کند و با وضو یا غسل نماز بخواند، ولی اگر بداند که تا آخر وقت عذرش باقی می ماند، می تواند در وسعت وقت هم با تیمم نماز بخواند(۸). ۸- کسی که نمی تواند وضو بگیرد یا غسل کند، می تواند نمازهای قضای خود را با تیمم بخواند. هر چند احتمال بدهد بزودی عذر او بر طرف می شود، ولی در صورتی که بداند عذرش بر طرف می شود باید تا پیش از تنگ شدن وقت منتظر بماند(۹).

۹- کسی که نمی تواند وضو بگیرد یا غسل کند، جایز است آن دسته از نمازهای مستحبی که وقت معین دارد، مثل نافله های شبانه روز را با تیمم بخواند(۱۰).

احکام کلی

۱- تمام

کارهایی که با وضو صحیح است، با تیمم بدل از وضو هم صحیح است(۱۱).

۲- تمام کارهایی که باید با طهارت از حدث اکبر انجام شود، با تیمم بدل از غسل نیز صحیح است (تا زمانی که تیمم و عذر او باقی است)(۱۲).

۳- تمام مبطلات وضو، تیمم بدل از وضو را باطل می کند و تمام موجبات غسل تیمم بدل از غسل را باطل می کند(۱۳).

استفتاء

س - کسی که آب نداشته یا آب برای او ضرر داشته و تیمم بدل از غسل جنابت کرده، آیا می تواند نماز را با جماعت بخواند و می تواند به مسجد برود و حکم در خواندن قرآن چیست؟

ج - مانع ندارد و حکم کسی را دارد که غسل کرده است(۱۴).

پوشش

ص: ۲۳۴۰

۱- العروه الوثقی، ج ۱، فصل فی کیفیه التیمم، ص ۴۹۵ و توضیح المسائل، م ۶۹۲ - ۶۹۴، ۷۰۴ تا ۷۰۶.

۲- توضیح المسائل، م ۶۸۶.

۳- توضیح المسائل، م ۶۸۹.

۴- توضیح المسائل، م ۷۰۳.

۵- توضیح المسائل، م ۷۰۴.

۶- توضیح المسائل، م ۷۰۷.

۷- توضیح المسائل، م ۷۰۹.

۸- توضیح المسائل، م ۷۱۵.

- ٩- توضيح المسائل، م ٧١٦.
- ١٠- توضيح المسائل، م ٧١٧.
- ١١- توضيح المسائل، م ٧٢٦.
- ١٢- استفتانات، ج ١، ص ٩٧، م ٢٥١.
- ١٣- تحرير الوسيله، ج ١، ص ١١٢، م ٥.
- ١٤- استفتانات، ج ١، ص ٩٧، س ٢٥١.

۱- در چه صورتی در تنگی وقت باید بجای وضو یا غسل، تیمم کرد؟

۲- تیمم بر موزائیک، بتون، خشت، کاشی و کوزه چه حکمی دارد؟ ۳- در چه صورتی جستجو برای پیدا کردن آب واجب نیست؟ ۴- آیا می دانید کسی که یک دست او از آرنج قطع شده چگونه باید تیمم کند؟

۵- کدامیک از شرایط وضو، شرط صحت تیمم نیز هست؟

۶- آیا جنب می تواند با تیمم بدل از غسل به مسجد برود؟

درس (۱۶) طهارت (۲)

اشاره

از جمله مسائلی که دین اسلام به آن اهمیت فوق العاده ای داده و مقررات ویژه ای برای آن دارد، مساله طهارت و پاکیزگی بدن و محیط زندگی است. تا آنجا که یکی از شرایط قبولی برخی عبادات از جمله نماز و طواف پاکی بدن و لباس است، و بخش عمده ای از احکام شرعی نیز به این امر اختصاص یافته است. در درس ۶ گفته شد، افزون بر طهارت روح و باطن که با انجام وضو، غسل یا تیمم حاصل می شود، بدن و لباس نمازگزار باید از نجاسات (آلودگیها) پاک باشد.

لباس نمازگزار، علاوه بر طهارت، شرایط دیگری نیز دارد که در بحث لباس نمازگزار خواهد آمد. طهارت غیر از نظافت و نجاست غیر از کثافت است. ممکن است چیزی تمیز باشد ولی از نظر احکام اسلام پاک نباشد، خواسته اسلام، هم طهارت است و هم نظافت؛ یعنی انسان باید به فکر پاکی و تمیزی خود و محیط و زندگی اش باشد و اکنون سخن درباره طهارت است: برای پاکی از نجاسات، شناخت آنها و راه پاک کردن اشیاء نجس نیز لازم است (۱). صفحه ۹۷ نیاز به اسکن دارد. ۱- ادرار و مدفوع انسان و تمامی حیوانهای حرام گوشت که خون جهنده دارند نجس است مثل گربه و روباه. ۲- ادرار و مدفوع حیوانهای حلال گوشت، مانند گاو و گوسفند و حیوانهایی که خون جهنده ندارند، مانند: مار و ماهی پاک است (۲). ۳- بول و غایط حیوانهایی که گوشت آنها مکروه است پاک می باشد؛ مانند اسب و الاغ (۳). ۴- فضله پرندگان حرام گوشت؛ مانند کلاغ نجس است (۴).

احکام مردار

۱- انسان

مرده هر چند تازه مرده و بدنش سر نشده باشد (بجز اجزاء بی روح او؛ مانند ناخن و مو و دندان) تمام بدنش نجس است، مگر آن که (۵): الف: شهید معرکه باشد. ب: او را غسل داده باشند (سه غسلش تمام شده باشد).

۲- کسانی که در بمب گذاریها یا مترو دشمنان به شهادت می رسند یا افرادی که در جبهه نبرد مجروح می شوند و بیرون معرکه جان می دهند، مشمول این حکم نیستند (۶). ۳- معرکه، محدوده تیررس دشمن است تا آنجایی که درگیری بین نیروهای دو طرف جریان دارد و اختصاص به خط مقدم یا وقت حمله ندارد (۷). صفحه ۹۸ نیاز به اسکن دارد. ۵- اجزایی که در حال حیات (قبل از مردن) از بدن انسان یا حیوانی که خون جهنده دارد جدا می شود. در حکم طهارت و نجاست با اجزای مردار تفاوتی ندارد؛ یعنی اگر جزء بی روح باشد پاک است و اگر روح دار باشد نجس است (۸).

۶- اگر جزئی از بدن انسان زنده قطع شود ولی به وسیله پوست به بدن متصل باشد، هر چند آن پوست بسیار نازک باشد، تا وقتی که کاملاً جدا نشده، آن عضو پاک است و حکم مردار را ندارد (۹).

در موارد زیر حکم به طهارت می شود:

ص: ۲۳۴۱

۱- پاک بودن بدن و لباس اختصاص به نماز ندارد و در مواردی دیگر از جمله در حال احرام و طواف نیز لازم است و این بحث در ابواب دیگر فقهی نیز به تناسب مطرح خواهد شد.

۲- العروه الوثقی - ج ۱ ص ۵۵.

۳- العروه الوثقی - ج ۱ ص ۵۵.

۴- توضیح المسائل، م ۸۵.

- ٥- العروه الوثقى - ج ١، ص ٥٨. الرابع و ص ١٤١م، ١٢.
- ٦- استفتات، ج ١، ص ٨٣ س ٢٠٦.
- ٧- همان، ج ١، ص ٤، س ٤٢.
- ٨- العروه الوثقى، ج ١، ص ١٤٢م، ١٤.
- ٩- همان.

- ۱- بول و غائط حیوانی که انسان نمی داند حلال گوشت است یا حرام گوشت؛ مثلاً فضله پرنده ای که انسان نمی داند آن پرنده حلال گوشت است یا حرام گوشت(۱).
- ۲- فضله ای که انسان نمی داند از حیوانی است که خون جهنده دارد، یا از حیوانی است که خون جهنده ندارد؛ مثلاً در غذا فضله ای می بیند و نمی داند که فضله موش است یا سوسک(۲). ۳- استخوانی یافت شده که گوشت بر آن نیست و نمی دانیم از حیوان نجس العین (سگ و خوک) است یا غیر آن(۳). ۴- استخوان انسانی پیدا شده و گوشت بر آن نیست و نمی دانیم از کافر است یا از مسلمان(۴). ۵- پوستی که نمی دانیم از حیوان خون جهنده دار است یا از حیوانی که خون جهنده ندارد(۵).

حکم اشیاء چرمی

۱- اشیایی

که از اجزاء بی روح حیوان تهیه شده پاک است، هر چند ذبح شرعی نشده باشد، بنابر این لباسهای پشمی، کرکی، مویی، پاک است، هر چند غیر مسلمان آن را ساخته باشد و یا در بازار غیر مسلمین به فروش می رسد، ولی اگر از حیوان حرام گوشت باشد، نماز خواندن با آن لباس باطل است(۶). ۲- اشیایی که از اجزاء روحدار حیوان خون جهنده دار تهیه شده باشد نجس است، مانند چیزهایی که از چرم تهیه می شود؛ مانند کفش، کیف، کلاه، کمر بند، کاپشن، دستکش و بند ساعت(۷). ۳- چیزی که معلوم نیست چرم است یا نه محکوم به طهارت است(۸).

۴- چیزی که معلوم نیست از اجزاء حیوان خون جهنده دار است یا از حیوانی که خون جهنده ندارد محکوم به طهارت است؛ مانند کمربندی که معلوم نیست از پوست مار است یا غیر آن(۹). ۵- چیزی که از چرم حیوان خون جهنده دار تهیه شده، مانند کفشی که معلوم است از چرم گاو دوخته اند، اگر ذبح شرعی آن معلوم نیست؛ یعنی نمی دانیم به طریق شرعی ذبح شده یا نه، مساله اقسام مختلفی دارد، بدین شرح: از مسلمانان خریداری می شود و ساخت کشور اسلامی است: پاک است.

از مسلمان خریداری می شود ولی ساخت کشور غیر اسلامی است؛ مثلاً در بازار کویت کفشی می خرد که ساخت ایتالیا است: نجس است، مگر آن که معلوم شود ذبح شرعی شده و وارد کننده مسلمان، با احراز این که ذبح شرعی شده وارد کرده است.

از غیر مسلمان خریداری می شود ولی ساخت کشور اسلامی است؛ مثلاً در لندن کفشی می خرد که ساخت سوریه می باشد: پاک است. از غیر مسلمان خریداری می شود و ساخت کشور غیر اسلامی است: نجس است.

از مسلمان می خرد لیکن معلوم نیست از چه کشوری است: پاک است.

از غیر مسلمان می خرد ولی معلوم نیست از چه کشوری است: نجس است(۱۰).

فرآورده های لبنیاتی

فرآورده های لبنیاتی که از حیوان حلال گوشت زنده گرفته می شود؛ مانند شیر، ماست، پنیر، کشک، کره و خامه که از گاو و گوسفند می باشد، همگی پاک و خوردن آن حلال است، هر چند شخص کافر آن را تهیه کرده باشد و یا در بازار غیر مسلمان به فروش برسد و یا از کشورهای غیر اسلامی وارد کرده باشند، مگر آن که انسان یقین کند که با بدن کافر تماس پیدا کرده و نجس شده است و شک و احتمال کافی نیست و نیازی به تحقیق و جستجو ندارد(۱۱).

دو حکم کلی

ص: ۲۳۴۲

۱- العروه الوثقی، ج ۱، ص ۵۷، م ۳.

۲- همان.

۳- العروه الوثقی، ج ۱، ص ۶۲، م ۱۷ و ۱۸.

۴- همان.

۵- همان.

۶- العروه الوثقی، ج ۱، ص ۵۸.

۷- همان.

۸- العروه الوثقی، ج ۱، ص ۶۲.

۹- همان.

۱۰- العروه الوثقی، ج ۱، کتاب الصلاه، فی شرائط لباس المصلی، ص ۵۵۸، م ۹، ص ۵۵۹، م ۱۰ و فی النجاسات ص ۶۰، م ۶ و ۷.

۱۱- برای آشنایی بیشتر به درس ۶۰ مراجعه کنید.

۱ - همه چیز در عالم پاک است، مگر یازده چیز و هر آنچه با اینها برخوردی موثر داشته باشد(۱).

۲ - هر چیز نجس حرام است، ولی هر حرامی نجس نیست(۲).

پرسش

۱ - ادرار و مدفوع و خون چه حیواناتی نجس است؟

۲ - مردار این حیوانات چه حکمی دارد: مرغ، مرغابی، موش، میش، مار، ماهی، سوسک، مارمولک؟

۳ - کیف و کفش و کلاه که ساخت کشورهای غیر اسلامی است ولی در کشور اسلامی به فروش می رسد. پاک است یا نجس؟

۴ - خون این حیوانات چه حکمی دارد: گنجشک گوسفند، پشه، قورباغه؟ ۵ - آیا از پشم گوسفند مرده می توان استفاده کرد؟

۶ - اگر بدن انسان خراش بردارد و قسمتی از پوست آن کنده شود. آیا پوست جدا شده پاک است؟

درس (۱۷) نجاسات

احکام خون

۱ - خون

انسان و هر حیوانی که خون جهنده دارد نجس است؛ مانند: مرغ و گوسفند.

۲ - خون حیوانی که جهنده نیست، پاک است: مانند ماهی و پشه.

۳ - خونی که گاهی در تخم مرغ یافت می شود نجس نیست، ولی بنا بر احتیاط واجب باید از خوردن آن اجتناب کرد و اگر خون را با زرده تخم مرغ به هم بزنند که از بین برود، خوردن زرده هم مانعی ندارد. ۴ - خونی که از لای دندان (لثه) می آید، اگر با آب دهان مخلوط شده و از بین برود پاک است و در آن صورت فرو بردن آب دهان هم اشکال ندارد.

۵ - خونی که به واسطه کوبیده شدن زیر ناخن یا زیر پوست می میرد، اگر به گونه ای عوض شود که به آن خون نگویند (استحاله شده و) پاک است و اگر هنوز به آن خون گفته می شود، نجس است (تا زمانی که زیر ناخن یا پوست است و راهی به بیرون ندارد، بیرون آوردن لازم نمی باشد و برای وضو و غسل هم اشکال ندارد(۳).

در موارد زیر حکم به طهارت می شود

۱ - شیء قرمز رنگی که خون بودن آن معلوم نباشد(۴). ۲ - خونی که نمی داند از حیوان خون جهنده دار است یا نه؟ مثل اینکه خونی در لباس خود می بیند و نمی داند خون پشه است یا بدن خودش(۵).

۳ - خون حیوانی که نمی داند آن حیوان خون جهنده دار است یا نه(۶).

۴ - آنچه از دهانه زخم بیرون می آید و نمی داند خون است یا چرک (در صورتی که دهانه زخم پاک است. اما اگر نجس باشد چرک یا زردابه ای که بیرون می آید، با برخورد به محل نجس، نجس می شود(۷). ۵ - بر اثر خراش برداشتن بدن، رطوبتی از آن بیرون آید که معلوم نیست خون است یا نه؟

۶ - زردابه ای که در حال بهبودی زخم در اطراف آن پیدا می شود، اگر معلوم نباشد که با خون مخلوط است، پاک می باشد(۸).

شراب

ص: ۲۳۴۳

۱- تحریر الوسیله، ج ۱، ص ۱۱۴، م ۱ و ص ۱۲۱.

۲- تحریر الوسیله، ج ۲، ص ۱۶۳.

- ٣- توضيح المسائل - م ٩٦ و ٩٨ تا ١٠١.
- ٤- العروه الوثقى، ج ١، فى النجاسات، ص ٦٤. م ٧.
- ٥- همان.
- ٦- همان.
- ٧- همان، ص ٦٥، م ٨ و ٩.
- ٨- توضيح المسائل، م ١٠٤.

۱ - شراب و هر مایع مست کننده نجس است (۱). ۲ - مایع مست کننده (که در اصل مایع می باشد) گر چه به شکل جامد در آید نجس است (۲). ۳ - شیء جامد مست کننده؛ مانند بنگ و حشیش نجس نیست، هر چند آن را ساییده و با آب مخلوط کنند و به صورت مایع در آورند (۳). ۴ - آب انگور جوش آمده اگر مست کننده باشد، نجس است و اگر مست کننده نباشد، گر چه خوردن آن حرام است ولی نجس نیست (۴). ۵ - خرما و کشمش را اگر همراه غذا (مثل برنج) بپزند حرام نیست، هر چند به جوش آید (۵).

استفتاء

س - آیا الکل صنعتی که در انواع اودکلن و عطرها و برخی رنگها و داروها و امثال آن به کار می رود پاک است یا خیر؟ ج - الکل صنعتی پاک است، مگر آن که یقین به نجاست آن پیدا شود (۶).

کافر

این افراد کافر و نجس هستند:

منکر خدا (کسی که وجود خداوند را انکار کند). منکر توحید (کسی که برای خدا شریک قرار دهد). منکر پیامبری حضرت محمد (صلی الله علیه و آله و سلم)، (کسی که نبوت پیامبر اکرم را انکار کند). منکر ضروری دین؛ (۷) در صورتی که بداند آن چیز ضروری دین است و انکار آن به انکار رسالت یا تکذیب پیامبر (صلی الله علیه و آله و سلم) یا نقص دین برگردد. کسی که به ائمه اطهار دشنام دهد یا با آنها دشمنی ورزد، هر چند با یکی از آنها (۸).

چند مسأله:

۱ - تمام بدن کافی، حتی مو و ناخن و رطوبتهای او نجس است (۹). ۲ - طفلی که از زنا به دنیا آمده، اگر پدر یا مادر او یا هر دو مسلمان باشند پاک است (۱۰). ۳ - گروههای شیعی غیر دوازده امامی، اگر دشمن ائمه (علیهم السلام) نباشند و به آنها دشنام ندهند نجس نمی باشند (۱۱). ۴ - کسی که معلوم نیست مسلمان است یا نه، پاک می باشد ولی احکام سایر مسلمانان را ندارد، مثلاً نمی تواند زن مسلمان بگیرد و نباید در قبرستان مسلمانان دفن شود (۱۲).

چگونه چیز پاک نجس می شود؟

در درس پیش آمد که در عالم، همه چیز پاک است، مگر برخی از آنها، ولی چیزهای پاک هم ممکن است به وسیله برخورد با نجاسات، نجس شود، البته در صورتی که یکی از آن دو (چیز پاک یا نجس) طوری تر باشد که رطوبت یکی از آن دو به دیگری برسد (۱۳).

در موارد زیر حکم به پاکی می شود:

نداند پاک و نجس به هم برخورد کرده اند یا نه. نداند چیز پاک و نجس مرطوب بوده اند یا نه. نداند رطوبت یکی به دیگری سرایت کرده است یا نه (۱۴).

چند مسأله:

ص: ۲۳۴۴

۱- العروه الوثقی، ج ۱، فی النجاسات، ص ۶۹، التاسع - تحریر الوسیله، ج ۱، فصل فی النجاسات، م ۱۰.

۲- همان.

۳- همان.

۴- همان، ص ۶۹، م ۱.

۵- همان، ص ۷۰، م ۳.

۶- استفتائات، ج ۱، ص ۱۰۰، س ۲۶۱.

۷- ضروری دین، یعنی چیزی که مسلمانان جزء دین اسلام می دانند مانند نماز و روزه.

۸- تحریر الوسیله، ج ۱، ص ۱۱۸، العاشر.

۹- توضیح المسائل، م ۱۰۷.

۱۰- العروه الوثقی، ج ۱، ص ۶۸، م ۱.

- ١١- همان، ص ٦٩م؛ ٣؛ تحرير الوسيله، ج ١، فصل فى النجاسات، ص ١١٩م، ١٢.
- ١٢- توضيح المسائل، م ١٠٩.
- ١٣- توضيح المسائل - م ١٢٥.
- ١٤- توضيح المسائل - م ١٢٦؛ و العروه الوثقى، احكام النجاسات، ج ١، ص ٧٩م، ١.

۱- خوردن و آشامیدن و چیز نجس حرام است (۱). ۲- اگر انسان ببیند کسی چیز نجسی را می خورد یا با لباس نجس نماز می خواند، لازم نیست به او تذکر دهد (۲). ۳- چیز پاک را از انسان شک کند نجس شده یا نه، پاک است و جستجو و واری هم لازم نیست، هر چند بتواند نجس بودن یا پاک بودن آن را بفهمد، بنا بر این در نمونه مثالهایی که آورده می شود، حکم به طهارت می شد و نیاز به سوال کردن و تحقیق و پرهیز نیست (۳)، بنابراین: عطر و ادکلنی که غیر مسلمان ساخته است ولی معلوم نیست که با بدن وی تماس داشته است یا نه، پاک است. وسایل و لوازمی که در هتل ها یا منزلها - در کشورهای غیر اسلامی - وجود دارد، از جمله ظروف غذا، حوله، حمام، دستشویی، صابون، رختخواب، تخت، فرش و سایر چیزها اگر یقین به تماس با بدن کافر به گونه ای که رطوبت سرایت کرده باشد و یا یقین به نجس شدن آن از راه دیگر نمی باشد، پاک است. صندلی اتوبوس و تاکسی در کشورهای غیر اسلامی، در مواقعی که باران می بارد و بدن خیس است، ولی یقین به نجس شدن صندلی ماشین وجود ندارد، با نشستن بر آن، بدن نجس نمی شود. استفاده از قاشق، چنگال، بشقاب، لیوان و سایر امکانات در رستورانها، در صورتی که یقین به نجس شدن آنها نباشد، پاک است. نوشابه ها و سایر نوشیدنیهایی که اصل آنها پاک و حلال است و معلوم نیست که با بدن کافر تماس داشته است یا نه پاک است. (امروزه غالباً اینگونه چیزها را بیشتر با دستگاه می سازند و پر می کنند). خوراکی هایی که قبیل: قند، شکر، بیسکویت، شکلات، آدامس و غیره، اگر در ساخت آنها غیر مسلمان دست داشته باشد، ولی یقین به تماس با بدن وی نداریم و به گونه ای دیگر نجس نشده، پاک است. حیوانات و سبزیجات و میوه هایی که غیر مسلمان می فروشد و یقین به نجس شدن آنها نیست، پاک می باشد هر چند غیر مسلمان آن را کاشته و چیده و حمل کرده باشد. روغن؛ اعم از حیوانی و غیر آن، که یقین به نجس بودن یا نجس شدن آن نباشد پاک است. مایعات مورد نیاز وسایل نقلیه یا منزل؛ اعم از بنزین، گازوئیل، نفت سفید، روغن، گریس و غیره که استخراج و تصفیه و توزیع آن به دست غیر مسلمان است ولی یقین به نجس شدن آن نیست، پاک می باشد. وسایل که برای کار به غیر مسلمان داده شده؛ مانند پاچه برای دوخت لباس و ماشین برای تعمیر، اگر پس از تحویل گرفتن، یقین به نجس شدن آن نباشد، پاک است. لباسی که برای شستن یا اتو کردن به خشک شویی داده شده و غیر مسلمان کار آن را انجام داده است در صورتی که یقین به نجس شدن آن نباشد، پاک است.

نان و دیگر پختنیها، که غیر مسلمان طبخ آن را انجام داده و ماده اولیه آن پاک بوده است و ما یقین به نجس شدن آن نداریم، پاک می باشد.

اگر مسلمانی با کفار دست بدهد، در حالی که دست او رطوبت ندارد و یا رطوبت به حدی نیست که سرایت کند یا یقین به سرایت نباشد، دستش نجس نمی شود.

پوشش

۱- پنیر،

کره، نوشابه، روغن، قند و شکری که از کشورهای غیر اسلامی آورده می شود چه حکمی دارد؟

۲- فرق منکر خدا با منکر توحید در چیست؟

۳- این مساله را توضیح دهید و دو مثال ذکر کنید. کسی که معلوم نیست مسلمان است یا نه، پاک می باشد ولی احکام سایر مسلمانان را ندارد.

۴- اگر انسان ببیند کسی با لباس نجس نماز می خواند، آیا باید به او بگوید یا لازم نیست. چرا؟

۵- نان و دیگر پختنیها که غیر مسلمان آن را طبخ کرده، پاک است یا نجس؟

درس (۱۸) مطهرات (۱)

اشاره

ص: ۲۳۴۵

۱- توضیح المسائل - م ۱۴۱.

۲- توضیح المسائل - م ۱۴۳.

۳- توضیح المسائل، م ۱۲۳ - العروه الوثقی، ج ۱، احکام النجاسات، ص ۷۹، م ۱.

... و ينزل عليك من السماء ماء ليطهركم به و يذهب عنكم رجز الشيطان.... خداوند به شما آب را از آسمان فرو می فرستد، تا شما را پاک سازد و پلیدی شیطان را از شما ببرد. (سوره انفال، آیه ۱۱)

چگونه چیز نجس پاک می شود؟

همه اشیاء نجس پاک می شود و پاک کننده ها عبارتند از: ۱ - آب

۲ - زمین

۳ - آفتاب

۴ - استحاله

۵ - انتقال

۶ - اسلام

۷ - تبعیت

۸ - بر طرف شدن نجاست

۹ - استبراء حیوان نجاستخوار

۱۰ - غایب شدن مسلمان(۱)

آب

آب، بسیاری از چیزهای نجس را پاک می کند و اقسام مختلفی دارد که شناخت آنها ما را برای یاد گرفتن بهتر مسائل مربوط به آن کمک می کند. صفحه ۱۰۹ نیاز به اسکن دارد. آب مضاف: آبی است که از چیزی گرفته باشند؛ مانند آب سیب و هنداونه یا با چیزی مخلوط کرده باشند، به قدری که دیگر به آن آب نگویند؛ مانند شربت(۲).

آب مطلق: آبی است که مضاف نباشد.

احکام آب مضاف

۱ - آب مضاف چیز نجس را پاک نمی کند (از مطهرات نیست). ۲ - با برخورد به نجاست نجس می شود، هر چند نجاست کم باشد و بو یا رنگ یا مزه آب عوض نشود.

۳ - وضو و غسل با آب مضاف باطل است.(۳)

اقسام آب مطلق

آب یا از زمین می جوشد، یا از آسمان می بارد و یا نه می جوشد و نه می بارد.

به آبی که از آسمان بیارد باران گویند.

و آبی که از زمین می جوشد، اگر جریان داشته باشد آب جاری است و اگر بدون جریان باشد، به آن آب چاه گویند(۴).

آبی که از زمین نمی جوشد و از آسمان نمی بارد، آب راکد است.

آب راکد اگر مقدارش زیاد باشد، کر و اگر کم باشد قلیل است.

مقدار کر: حجم: ۸۷۵/۴۲ و جب. مقدار آبی را در ظرفی که درازا و پهنا و گودی آن هر یک حداقل ۵/۳ و جب باشد بریزند و آن ظرف پر شود، به مقدار کر است.

وزن: ۴۱۹/۳۷۷ کیلو گرم. مقدار آب قلیل: آبی که از کر کمتر باشد قلیل است.

ص: ۲۳۴۶

۱- توضیح المسائل، م ۱۴۸.

۲- همان، م ۱۵.

۳- توضیح المسائل، م ۴۷ و ۴۸.

۴- تحریر الوسيله، ج ۱، کتاب الطهارات، ص ۱۳، م ۸.

تنها آب مطلق، نجس را پاک می کند. گرچه ممکن است آب مضاف چیز کثیفی را تمیز کند ولی، همانگونه که پیشتر گفته شد، هرگز نجس را پاک نمی کند. احکام آبهای مطلق و چگونگی تطهیر با آنها آشنا در درس بعد خواهد آمد.

احکام آب قلیل

۱ - آب قلیل با برخورد به نجاست، نجس می شود (روی چیز نجس ریخته شود یا چیز نجس به آن برسد) (۱). ۲ - اگر آب قلیل از بالا- با فشار بر چیز نجس بریزد، مقداری که به شیء نجس می رسد، نجس است و هر چه بالاتر از آن است پاک می باشد؛ مثلاً با آفتابه، آب را بر شیء نجس بریزد (۲). ۳ - اگر آب قلیل از پایین با فشار به بالا رود؛ مانند فواره، اگر نجاست به قسمت بالای آن برسد، پایین نجاست به پایین برسد، بالا هم نجس می شود (۳). ۴ - آب قلیلی که برای برطرف کردن عین نجاست روی چیز نجس ریخته می شود و از آن جدا می گردد نجس است و باید از آبی که بعد از برطرف شدن عین نجاست برای تطهیر چیز نجس روی آن می ریزند و از آن جدا می شود اجتناب کنند (۴).

احکام آب کر، جاری و چاه

۱ - تمام

اقسام آبهای مطلق - بجز آب قلیل - تا زمانی که بو یا رنگ یا مزه نجاست نگرفته باشد پاک است و هر گاه بر اثر برخورد با نجاست، بو یا رنگ یا مزه نجاست بگیرد نجس می شود، بنابراین، آب جاری، چاه، کر و حتی باران در این حکم مشتملند (۵).

۲ - آب لوله های ساختمانها، که متصل به منبع کر می باشد، در حکم آب کر است (۶).

برخی از خصوصیات باران

اگر بر چیز نجسی که عین نجس در آن نیست یکبار ببارد پاک می شود. اگر بر فرش لباس نجس ببارد پاک می شود و فشار لازم ندارد.

اگر بر زمین نجس ببارد پاک می شود. هر گاه باران در جایی جمع شود، اگر چه کمتر از کر باشد، چنانچه تا موقعی که باران می بارد چیز نجسی را در آن بشویند، البته تا زمانی که بو یا رنگ یا مزه نجاست نگرفته است، پاک است (۷).

احکام شک در آب

۱ - مقدار

آبی که معلوم نیست کر است یا نه: با برخورد نجاست نجس نمی شود، اما سایر احکام آب کر را ندارد. ۲ - مقدار آبی که بیشتر کر بوده و معلوم نیست قلیل شده یا نه: حکم آب کر را دارد. ۳ - آبی که معلوم نیست، پاک است یا نجس: پاک می باشد.

۴ - آبی که پاک بوده و شک در آن است که نجس شده یا نه: حکم آب پاک را دارد. ۵ - آبی که نجس بوده ولی معلوم نیست پاک شده یا نه: حکم آب نجس را دارد.

۶ - آبی که مطلق بوده و معلوم نیست مضاف شده است یا نه: حکم آب مطلق را دارد (۸).

دو حکم کلی

۱ - مطهرات،

تمام چیزهای نجس را پاک می کند، یعنی تمام اشیاء نجس قابل پاک شدن است، هر چند با استحاله (۹). ۲ - هیچ کدام از آبهای مضاف پاک کننده نیست و با برخورد با نجاست، نجس می شود (۱۰).

ص: ۲۳۴۷

٢- همان، م ٢٦.

٣- همان.

٤- توضیح المسائل، م ٢٧.

٥- تحریر الوسيله، ج ١، ص ١٣، م ٤.

٦- توضیح المسائل، م ٣٥.

٧- توضیح المسائل، م ٣٧، ٤٠، ٤١، ٤٢.

٨- العروه الوثقی، ج ١ ص ٤٩؛ تحریر الوسيله، ج ١ ص ١٥، م ١٥.

٩- تحریر الوسيله، ج ١، ص ١١٤، م ١ و ص ١٢١.

١٠- تحریر الوسيله، ج ١، ص ١٢، م ١.

۱ - کدامیک

از مطهرات، تمام اشیاء نجس را پاک می کند؟

۲ - کدامیک از نجاست با با قابل تطهیر نیست؟

۳ - تفاوت آب چاه و جاری چیست؟

۴ - در چه صورتی ممکن است مقداری از آب قلیل نجس و مقداری پاک باشد؟ ۵ - ویژگی برتر باران از آب کر چیست؟

۶ - منبعی که بیش از کر، آب داشته ولی مقداری از آن مصرف شده آیا باز هم حکم آب کر را دارد؟

درس (۱۹) مطهرات (۲)

چگونگی تطهیر اشیاء نجس با آب

آب، مایه زندگی و از جمله مطهراتی است - همه روزه تمام افراد با آن سر و کار دارند و در تطهیر بسیاری از چیزهای نجس بکار می رود. صفحه ۱۱۳ نیاز به اسکن دارد. صفحه ۱۱۴ نیاز به اسکن دارد.

چند نکته:

الف: برای تطهیر اشیاء نجس، ابتدا باید عین نجس را بر طرف کرد سپس به همان تعداد که در نمودار آمده است آن را آب کشید. مثلاً: ظرف نجس را بعد از بر طرف کردن آلودگی، اگر یک مرتبه در آب کر بشویند کافی است. ب: فرش و لباس و چیزهایی مانند فرش و لباس که آب را به خود می گیرد و قابل فشردن است، چنانچه با آب قلیل تطهیر می کنند باید بعد از هر بار شستن، آن را بفشارند تا آبهای داخلی بیرون بیاید و یا به گونه ای دیگر آب آن گرفته شود در آب کر و جاری هم احتیاط واجب آن است که آب داخل آن گرفته شود. ج: آب جاری و چاه در احکامی که برای تطهیر اشیاء نجس بیان شد، مانند آب کر است.

مساله:

ظرف نجس را می توان این گونه آب کشید: با آب کر: یک بار در آب فرو برده، بیرون آورند.

با آب قلیل: آن را سه مرتبه پر از آب کرده، خالی کنند، یا سه مرتبه قدری آب در داخلش بریزند و هر مرتبه آب را به طوری در آن بگردانند که به جاهای نجس برسد و بیرون بریزند.

دو مساله:

۱ - خاکی که برای خاکمال استعمال می شود باید پاک باشد. ۲ - ظرفی که خوک لیسیده، به احتیاط واجب حکم ظرفی دارد که از آن چیز روان خورده (۱).

استفتاء

س ۱ - آیا لباس شستن با هر نوع ماشین لباسشویی خانگی، پاک کننده می باشد یا خیر؟

اگر پاک می کند شرایط آن به چه صورت است؟

ص: ۲۳۴۸

ج - اگر بعد از زوال عین نجاست یک مرتبه با آب لوله یا دو مرتبه با آب قلیل می شوید، پاک می کند(۱).

۲ - در رابطه با لباسشویی های عمومی، با توجه به اینکه در هر منطقه و محله افرادی که طهارت اسلامی را رعایت نمی کنند کم و بیش وجود دارند، (هر چند این امر یقینی نیست لیکن احتمال آن زیاد است) آیا لباسهایی که در این لباسشویی ها شسته می شوند پاکند یا خیر؟

ج - اگر لباس را پاک تحویل داده اند و شک داشته باشند که نجس شده، پاک است و همچنین اگر لباس نجس بوده و کسی - متصدی شستن است بگوید تطهیر نموده است محکوم به طهارت است(۲).

تطهیر آب نجس

۱ - برای

تطهیر آب قلیلی که نجس شده، باید به آب کر، یا جاری، یا چاه متصل گردد یا باران بر آن بیارد و با آن مخلوط شود، و اگر بو یا رنگ یا مزه نجاست گرفته، باید به قدری آب با آن مخلوط شود تا بو و رنگ و مزه اش از بین برود(۳). ۲ - برای تطهیر آب کر، یا جاری، یا چاه، باید به قدری آب کر یا جاری یا چاه بر آن افزوده شود، یا باران بر آن بیارد که بو و رنگ مزه نجاست از بین برود، بنابر این اگر با افزودن ماده ای شیمیایی، رنگ و بو و طعم آن عوض گردد، پاک نمی شود(۴).

تطهیر زمین نجس

صفحه ۱۱۶ نیاز به اسکن دارد.

هنگام تطهیر زمین، اگر آبها جاری شده و به داخل چاه می رود یا از آن محل بیرون می رود، تمام جاهایی که آب جاری شده، پاک می شود(۵).

آب کشیدن حبوبات

۱ - اگر ظاهر آن نجس شده: با فرو بردن در آب کر یا جاری و یا ریختن آب قلیل (جاری کردن) بر آن پاک می شود. ۲ - اگر باطن آن هم نجس شده: پاک نمی شود، نه با آب قلیل و نه با آب کر(۶). ۳ - در صورتی که نجس شدن باطن آن مورد شک است: تطهیر ظاهر آن کافی است(۷).

چند مسأله:

۱ - اگر موی سر و صورت را، که زیاد است، با آب قلیل آب بکشند، باید فشار دهند تا آبهای جمع شده بین موها جدا شود(۸). ۲ - گوشت و دنبه ای که نجس شده، مثل چیزهای دیگر آب کشیده می شود و همچنین اگر بدن یا لباس، چربی کمی داشته باشد که از رسیدن آب به آنها جلوگیری نکند(۹). ۳ - اگر چیزی با بول پسر بچه سیر خواری که غذا خور نشده و شیر خوک نخورده نجس شود، چنانچه یک مرتبه آب روی آن بریزند که به تمام جاهای نجس برسد پاک می شود و در فرش و لباس و مانند اینها هم فشار لازم ندارد(۱۰).

شرایط مطهر بودن آب

(۱۱)

۱ - مطلق باشد. ۲ - پاک باشد.

۳ - هنگام تطهیر شیء نجس، مضاف نشود.

ص: ۲۳۴۹

۱- استفتائات، ج ۱، ص ۱۱۹، س ۳۲۷.

۲- استفتائات، ج ۱، ص ۱۲۰، س ۳۲۹.

۳- العروه الوثقی، ج ۱، فصل المیاء، ص ۴۳، م ۲ و تحریر الوسیله، ج ۱، فصل فی المیاء، ص ۱۴، م ۱۱.

۴- همان و استفتائات، ج ۱، ص ۱۱۹، س ۳۲۴.

۵- همان، م ۱۸۰.

٦- تحرير الوسيله، ج ١، ص ١٢٨، م ٥ و ٦ - العروه الوثقى، ج ١، ص ١١٥، م ٢٠.

٧- توضيح المسائل، م ١٦٥.

٨- توضيح المسائل، م ١٧٣.

٩- توضيح المسائل، م ١٧٥.

١٠- توضيح المسائل، م ١٦١.

١١- توضيح المسائل، م ١٤٩.

تطهیر شیء نجس، بو یا رنگ یا مزه نجاست نگیرد. ۵ - پس از آب کشیدن چیز نجس، عین نجاست در آن نباشد.

استفتاء

س - اگر شخصی در عبادات یا طهارت و نجاست دچار وسواسی شده باشد و زیاد شك کند تکلیف شرعی او چیست؟ ج - نباید به شکهای خود اعتنا کند و اگر اعتنا کند کار حرامی کرده است و هر عمل را بیش از یک بار نباید انجام دهد و اگر انجام دهد حرام است و هرگاه شك در نجاست چیزی یا صحت عمل کرد، باید بنا بر طهارت و صحت بگذارد و اگر بر خلاف آن عمل کرد جایز نیست (۱).

پرسش

۱ - فرشی که به بول دختر بچه شیر خواری نجس شده، با آب قلیل یا کر چگونه باید تطهیر کرد؟ ۲ - اگر در ظرفی که مقداری برنج در آن خیسانده اند فضله موشی یافت شود، تکلیف چیست؟

۳ - در تطهیر اشیاء نجس با آب، چه چیزی را بیش از همه اشیاء باید شستشو داد؟

۴ - شرایط مطهر بودن آب را بر شمارید. ۵ - اگر گربه ای یا گوسفندی داخل چاهی بیفتد و بمیرد، آب چاه چه وقت پاک می شود؟

درس (۲۰) مطهرات (۳)

زمین

۱ - اگر کف پا یا کف کفش، هنگام راه رفتن، نجس شود، و به سبب تماس با زمین، آلودگی ها برطرف گردد، پاک می شود. پس زمین، فقط پاک کننده کف پا و کف کفش است، انهم با این شرایط:

زمین پاک باشد. زمین خشک باشد، (تر نباشد). زمینی پاک کننده است که خاک، شن و سنگ، آجر فرش و مانند اینها باشد (۲). ۲ - اگر بر اثر تماس ته کفش یا کف پا با زمین، نجاست بر طرف شود پاک می گردد، ولی بهتر است حداقل پانزده قدم راه برود (۳). ۳ - این اشیاء پاک کننده نیست: موزائیک آسفالت فرش زمینی که با چوب فرش شده است حصیر سبزه و گیاه، مگر به قدری کم باشد که چیزی به حساب نیاید و عرفاً بگویند بر زمین راه می رود (۴).

۴ - بنا بر احتیاط واجب زمین موارد زیر را پاک نمی کند:

دست و زانوی معلولانی که با دست یا زانو راه می روند.

نعل چهار پایان. نوک عصا. جوراب (مگر جورابی که کف آن از پوست باشد). ته پای مصنوعی. چرخ اتومبیل (۵).

چند مسأله:

۱ - بعد از آن که کف پا یا ته کفش پاک شد، مقداری از اطراف آن هم که معمولاً به گل آلوده می شود، اگر زمین یا خاک به آن اطراف برسد پاک می گردد (۶).

۲ - داخل کفش و مقداری از کف پا، که به زمین نمی رسد، با راه رفتن پاک نمی شود (۷).

ص: ۲۳۵۰

۱- استفتائات، ج ۱، ص ۱۱۱، س ۲۹۸.

۲- توضیح المسائل، مسأله ۱۸۳، ۱۹۲.

۳- العروه الوثقی، ج ۱، فصل فی المطهرات، ص ۱۲۴.

۴- همان، ص ۱۲۵.

۵- همان، ص ۱۲۶ و توضیح المسائل، م ۱۸۸.

٦- توضيح المسائل، م ١٨٧.

٧- توضيح المسائل، م ١٩٠.

نیست کف پا و ته کفش نجس تر باشد، بلکه اگر خشک هم باشد با راه رفتن پاک می شود(۱).

آفتاب

آفتاب هم با شرایطی که خواهد آمد، این موارد را پاک می کند: زمین. ساختمان و چیزهایی که در آن بکار رفته است؛ مانند در و پنجره.

درخت و گیاه(۲).

شرایط مطهر بودن آفتاب

چیز نجس تر باشد: به قدری که اگر چیزی به آن برسد تر شود. با تابش آفتاب خشک شود، اگر مرطوب بماند پاک نشده است.

چیزی مانند ابر یا پرده، مانع تابش آفتاب نباشد، مگر آن که رقیق و نازک باشد و از تابش آفتاب جلوگیری نکند. آفتاب به تنهایی آن را خشک کند؛ مثلاً با کمک باد خشک نشود.

هنگام تابش آفتاب عین نجاست(۳) در آن نباشد، پس اگر عین نجاست هست، پیش از تابش آفتاب بر طرف شود. قسمت بیرون و درون دیوار یا زمین را یکباره خشک کند، پس اگر روی آن امروز خشک شود و درون آن فردا، تنها روی آن پاک می شود.

دو مساله:

۱- اگر زمین و مانند آن نجس شود، ولی رطوبتی نداشته باشد، می توانیم مقداری آب یا چیز دیگری که سبب مرطوب شدن آن شود، بر آن بریزیم تا آفتاب بتابد و آن را پاک کند(۴).

۲- ریگ و خاک و گل و سنگ، تا زمانی - بر زمین است و جزء آن به حساب می آید، با آفتاب پاک می شود و اگر جدا شد با آفتاب پاک نمی شود و همچنین میخ و چوب و مانند آن تا وقتی که بر دیوار است و جزء آن به حساب می آید، حکم ساختمان را دارد اگر جدا شد این حکم را ندارد و آفتاب پاکش نمی کند(۵).

استحاله

۱- اگر جنس چیز نجسی به گونه ای عوض شود که به صورت چیز پاکتی در آید، پاک می شود، و گویند استحاله شده است؛ مانند این موارد: - مردار تبدیل به خاک شود. - دانه نجس تبدیل به گیاه گردد. - چوب نجس بسوزد و خاکستر شود. - مواد سوختی بسوزد و دود شود. - شراب سرکه شود(۶). ۲- اگر جنس چیز نجس عوض نشود و فقط تغییر شکل دهد، پاک نمی شود؛ مثل: اینکه: - گندم نجس را آرد کنند یا نان بپزند. - انگور نجس سرکه شود(۷). ۳- چیز نجسی که معلوم نیست استحاله شده یا نه، نجس است(۸).

انتقال

ص: ۲۳۵۱

۱- توضیح المسائل، م ۱۸۶.

۲- العروه الوثقی، ج ۱، ص ۱۳۹، و تحریر الوسیله، ج ۱، ص ۱۳۰.

۳- آنچه خود بخود نجس است مانند خون عین نجاست است.

۴- العروه الوثقی، ج ۱، ص ۱۲۹ تا ۱۳۱ و تحریر الوسیله، ج ۱، ص ۱۳۰.

۵- تحریر الوسیله، ج ۱، ص ۱۳۰، م ۱۰.

۶- تحریر الوسیله، ج ۱، ص ۱۳۱ و توضیح المسائل، م ۱۹۵.

۷- توضیح المسائل، م ۱۹۷.

۸- همان، م ۱۹۵ و ۱۹۹.

اگر خون بدن حیوانی که خون جهنده دارد، به بدن حیوانی که خون جهنده ندارد، منتقل شود و جزء بدن آن حیوان به حساب آید پاک می گردد و همچنین اگر جزئی از بدن انسان یا حیوان بدن بدن انسان دیگر یا حیوان زنده غیر نجس العین منتقل شود و جزء آن به حساب آید پاک می گردد؛ مثل اینکه:

- خون بدن انسان به بدن پشه یا مگس منتقل شود. - جزئی از بدن حیوانی (مانند چشم) را جدا کرده و به بدن انسان منتقل کنند. - مقداری از گوشت بدن را بریده و به جای دیگر بدن پیوند دهند(۱).

اسلام

۱- اگر کافر شهادتین بگوید، مسلمان می شود، و با اسلام، تمام بدن او (حتی عرق و آب دهانش) پاک می گردد؛ یعنی بگوید: اشهدان لا اله الا الله - اشهدان محمدا رسول الله(۲).

۲- اگر کافر شهادتین بگوید و انسان نداند که قلباً مسلمان شده یا نه، پاک است. ولی اگر بداند که قلباً مسلمان نشده، بنابر احتیاط واجب باید از او اجتناب کرد(۳). ۳- اگر بدن کافر با نجاست دیگری (عارضی) نجس شده باشد؛ مثلاً جایی از بدن او زخم شده و به خون آلوده است، آن نجاست با اسلام پاک نمی شود(۴).

۴- لباسهایی که قبل از اسلام با رطوبت بدن کافر نجس شده، با اسلام پاک نمی شود. بلکه لباسهایی هم که در هنگام اسلام آوردن به تن دارد و با رطوبت بدن نجس شده، بنابر احتیاط واجب باید از آنها اجتناب کرد(۵).

پوشش

۱- اگر کف کفش بر اثر راه رفتن بر زمین مرطوب نجس شود، با راه رفتن پاک می شود یا نه؟ ۲- آیا آفتاب، دری را که از چوب ساخته اند و گندمی که از کاه جدا کرده اند، پاک می کند، یا نه؟

۳- برای استحاله دو مثال دیگر بیاورید. ۴- برای انتقال دو مثال دیگر بیاورید. ۵- کسی که معلوم نیست مسلمان است یا نه، چه حکمی دارد؟

درس (۲۱) مطهرات (۴)

تبعیت

۱- تبعیت آن است که شیء نجسی به واسطه پاک شدن چیز دیگری پاک شود. ۲- در موارد زیر اشیاء نجس به تبعیت پاک می شود. شراب سرکه شود، ظرف آن هم پاک می شود؛ حتی جاهایی که هنگام جوش آمدن نجس شده. و حتی اگر پشت ظرف هم نجس شده باشد. پس از اتمام سه غسل میت، تختی که میت را بر آن خوابانده اند و دست غسل و پارچه ای که بر میت انداخته اند (لنگ) پاک می شود. کسی که چیزی را تطهیر می کند، اگر دست و آن چیز با هم آب کشیده شود، دست او هم پاک می شود و احتیاج به تطهیر مجدد ندارد(۶).

بر طرف شدن عین نجاست

در دو مورد اگر عین نجس بر طرف شود، چیز نجس پاک می شود و احتیاج به آب کشیدن ندارد:

۱- بدن حیوان: مثلاً منقار مرغی که نجاست خورده، هنگامی که نجس برطرف شود منقارش پاک است.

ص: ۲۳۵۲

۱- تحریر الوسیله، ج ۱، ص ۱۳۱، توضیح المسائل، م ۲۰۵.

۲- همان، م ۲۰۷.

۳- همان، م ۲۰۹.

۴- العروه الوثقی، ج ۱، فصل فی المطهرات، ص ۱۴۱ الثامن.

۵- توضیح المسائل، م ۲۰۸.

۶- تحریر الوسیله، ج ۱، ص ۱۳۱ و توضیح المسائل، م ۲۱۱ - ۲۱۵.

۲ - باطن بدن انسان: مانند داخل دهان و بینی و گوش؛ مثلاً اگر هنگام مسواک کردن از لثه ها خون بیاید و یا شخصی غذای نجس بخورد، زمانی که در دهان غذای نجس و خون نباشد و یا به قدری کم است که با آب دهان مخلوط شده و از بین برود پاک است و آب کشیدن داخل دهان لازم نیست (۱).

استفتاء

س - اگر دهان خونی شود و در دهان دندان مصنوعی طوری باشد که به دندان طبیعی چسبیده باشد و نشود آن را برای آب کشیدن به بیرون از دهان آورد، آیا نحوه تطهیرش مانند دندان طبیعی است؟ ج - بنابر احتیاط واجب، حکم دندان طبیعی را ندارد و باید تطهیر شود (۲).

استبراء حیوان نجاستخوار

۱ - بول و غایط حیوانی که به خوردن نجاست انسان عادت کرده، نجس است (هر چند حلال گوشت باشد).

۲ - اگر بخواهند بول و غایط، چنین حیوانی پاک شود باید آن را استبراء کنند، یعنی مدتی آن را از نجاست بازداشته و غذای پاک به آن بدهند.

۳ - برای استبراء حیوانات بنابر احتیاط واجب باید مدتهای زیر مراعات شود. شتر ۴۰ روز

گاو ۲۰ روز

گوسفند ۱۰ روز

مرغابی ۵ روز

مرغ خانگی ۳ روز (۳).

غایب شدن مسلمان

اگر بدن یا لباس مسلمان یا چیز دیگری که در اختیار اوست (مانند ظرف و فرش) نجس شود آن مسلمان غائب گردد. اگر انسان احتمال بدهد آن چیز را تطهیر کرده، محکوم به طهارت است و اجتناب از آن لازم نیست (۴).

احکام تخلی (توالت رفتن)

چون یکی از مسائل تخلی تطهیر مخرج بول و غایط است، احکام تخلی را در پایان مبحث مطهرات می آوریم:

واجب: پوشاندن عورت از دیگران حتی دیوانه و بچه ممیز (بجز همسر)

حرام: رو به قبله یا پشت به آن بودن.

مستحب: ۱ - جایی بنشیند که کسی او را نبیند.

۲ - هنگام وارد شدن به توالت با پای چپ داخل شود.

۳ - هنگام بیرون آمدن اول پای راست را بیرون بگذارد. ۴ - هنگام تخلی سر را بپوشاند.

۵ - سنگینی بدن را روی پای چپ بیندازد.

مکروه: ۱ - توقف زیاد.

۲ - روبروی خورشید یا ماه بودن.

۳ - روبروی باد.

۴ - حرف زدن، مگر در حال ضرورت و گفتن ذکر.

- ١- توضيح المسائل، م ٢١٦ - ٢١٧.
- ٢- استفتاءات، ج ١، ص ٩٩، س ٢٥٨.
- ٣- تحرير الوسيله، ج ١، ص ١٣٢.
- ٤- توضيح المسائل، م ٢٢١، تحرير الوسيله، ج ١، ص ١٣٢.

۵ - تطهیر با دست راست. خوردن و آشامیدن در حالی تخلی. ایستاده بول کردن(۱).

مکانهایی که تخلی در آنها حرام است:

۱ - در کوچه های بن بست که صاحبان آنها اجازه نداده باشند. ۲ - در ملک کسی که اجازه تخلی نداده است. ۳ - در جایی که برای افراد خاصی وقف شده است. ۴ - بر قبر مومنان، در صورتی که بی احترامی به آنان باشد(۲).

مکانهایی که تخلی در آنها مکروه است:

۱ - در جاده، خیابان، کوچه، درب خانه. ۲ - زیر درختی که میوه می دهد. ۳ - بر زمین سخت. ۴ - در لانه جانوران. ۵ - در آب(۳). احتیاط واجب آن است که بچه را به هنگام تخلی رو به قبله یا پشت به آن نشانند، ولی اگر خود بچه بنشیند، جلوگیری از او واجب نیست(۴).

تطهیر مخرج بول و غایط

۱ - مخرج بول با غیر آب (سنگ، کلوخ، پارچه و...) پاک نمی شود. ۲ - برای تطهیر مخرج بول، بعد از بر طرف شدن بول یک بار شستن آن کافی است. ۳ - پاک شدن مخرج غایط با غیر آب: محل تامل است (به احتیاط واجب پاک نمی شود) ولی می توان با آن حال (پس از بر طرف کردن نجاست و قبل از تطهیر با آب) نماز خواند(۵). ۴ - بر مردان مستحب است، بعد از بیرون آمدن بول، استبراء کنند و چنانچه انسان بعد از بول استبراء کند و بعد آبی از او خارج شد و شک کند بول است یا نه، حکم بول ندارد (کیفیت استبراء در رساله توضیح المسائل آمده است)(۶).

پوشش

۱ - در چه مواردی بر طرف شدن عین نجاست مطهر است؟

۲ - تبعیت را توضیح داده و دو مثال بزنید. ۳ - برای غایب شدن مسلمان که جزو مطهرات می باشد دو مثال بزنید.

۴ - اگر الاغی نجاستخوار شود، آیا قابل استبراء می باشد یا نه؟ ۵ - محرمت تخلی کدام است؟

درس (۲۲) وقت نماز

اشاره

واقم الصلوه طرفی النهار و زلفا من الیل... نماز را در دو طرف روز و ساعات نزدیک شب پیادار...

(سوره هود، آیه ۱۱۶)

برای آشنایی با مسائل و احکام نماز، ابتدا یادآور می شویم که نماز یا واجب است یا مستحب، نمازهای واجب هم دو دسته اند؛ بعضی از آنها تکلیف هر روزه می باشد و در هر شبانه روز، در زمانهای خاصی باید بجا آورده شود و برخی دیگر نمازهایی هستند که گاهی از اوقات به سببی

ص: ۲۳۵۴

۱- العروه الوثقی، ج ۱، فصل فی مستحبات التخلی و مکروهاته، ص ۱۷۸، ۱۷۹، ۱۸۰، ۱۸۱، ۱۸۲ و توضیح المسائل، م ۵۷ - ۵۹ و ۷۸، ۷۹، ۸۰.

۲- توضیح المسائل، م ۶۴.

۳- توضیح المسائل، م ۷۹ و ۸۰.

۴- توضیح المسائل، م ۶۳.

۵- توضیح المسائل، م ۶۶ و ۶۸.

۶- همان، ۷۲ و ۷۳.

خاص واجب می شود و برنامه همیشگی و هر روز نمی باشد. صفحه ۱۲۹ نیاز به اسکن دارد.

وقت نمازهای یومیه

برای نمازهای یومیه سه وقت است:

۱- وقت مخصوص

۲- وقت مشترک

۳- وقت فضیلت

وقت نماز صبح

از اذان صبح (طلوع فجر دوم) تا طلوع آفتاب، وقت مخصوص نماز صبح است و چون نماز دیگری در این وقت واجب نیست، وقت مشترکی ندارد(۱).

وقت مخصوص و مشترک نماز ظهر و عصر

۱- از اذان ظهر تا مغرب وقت خواندن نماز ظهر و عصر است که از اول آن به مقدار خواندن نماز ظهر وقت مخصوص نماز ظهر است و اگر نماز عصر در این وقت خوانده شود باطل است. و در آخر وقت، به مقدار خواندن نماز عصر به مغرب مانده وقت مخصوص نماز عصر است و فاصله بین این دو زمان، وقت مشترک بین ظهر و عصر است که هر دو نماز را می توان خواند ولی نماز ظهر باید قبل از نماز عصر خوانده شود(۲). ۲- اگر کسی تا وقت مخصوص عصر، نماز ظهر را نخوانده باشد، نماز ظهر او قضا شده و باید نماز عصر را بخواند(۳).

وقت مخصوص و مشترک نماز مغرب و عشا

۱- از اذان مغرب تا نصف شب وقت خواندن نماز مغرب و عشا است که از اول آن به مقدار خواندن یک نماز سه رکعتی، وقت مخصوص نماز مغرب است و در آخر وقت، به مقدار خواندن نماز عشا وقت مخصوص نماز عشا است و فاصله این زمان، وقت مشترک بین مغرب و عشا است که هر دو نماز را می توان خواند، ولی نماز عشا باید پس از نماز مغرب خوانده شود(۴).

۲- وقت مخصوص و مشترک برای مسافر، وقت مخصوص نمازهای چهار رکعتی به مقدار خواندن دو رکعت نماز است و برای کسی که مسافر نیست به اندازه خواندن چهار رکعت نماز است(۵). ۳- اگر عمداً یا به واسطه عذری مانند فراموشی یا خواب ماندن یا حائض بودن نماز مغرب یا عشا را تا نصف شب نخواند، بنا بر احتیاط واجب، باید تا قبل از اذان صبح بدون این که نیت ادا یا قضا کند بجا آورد(۶). ۴- وقت نماز جمعه که در روز جمعه به جای نماز ظهر خوانده می شود، اول ظهر است و احتیاط واجب آن است که از اوایل وقت تاخیر نیندازد(۷).

وقت فضیلت نمازهای یومیه

وقت فضیلت، زمانی است که اگر نماز در آن وقت خوانده شود، ثواب بیشتری دارد.

وقت فضیلت نماز ظهر: از اول ظهر است تا زمانی که سایه پدید آمده شاخص (۸) به اندازه طول شاخص افزوده گردد؛ مثلاً اگر طول شاخص یک متر باشد و هنگام ظهر ۲۰ سانتی متر سایه داشته باشد، پایان وقت فضیلت نماز ظهر وقتی است که سایه شاخصی به ۱۲۰ سانتی متر برسد.

ص: ۲۳۵۵

۱- همان، م ۷۴۱.

۲- همان، م ۷۳۱.

۳- توضیح المسائل، م ۷۳۱.

۴- توضیح المسائل، م ۷۳۶.

۵- توضیح المسائل، م ۷۳۷.

۶- توضیح المسائل، م ۷۴۰.

۷- توضیح المسائل، م ۷۳۴.

۸- شاخص، جسم میله مانندی را گویند که به طور قائم بر سطح افقی نصب شده باشد، مثلاً چوبی که عمود بر زمین باشد.

وقت فضیلت نماز عصر: پس از وقت مخصوص نماز ظهر است تا زمانی که سایه شاخص دو برابر طول آن اضافه شود.

وقت فضیلت نماز مغرب: از اول مغرب است تا زمانی که سرخی طرف مغرب از بین برود. وقت فضیلت نماز عشا: شروع آن از پایان وقت فضیلت نماز مغرب است و پایان آن ثلث شب؛ به عبارت دیگر از هنگام بر طرف شدن سرخی طرف مغرب تا گذشتن (یک بر روی سه) شب. وقت فضیلت نماز صبح: وقت فضیلت نماز صبح از اذان صبح است تا زمانی که هوا روشن شود(۱).

وقت اذان صبح

نزدیک اذان صبح، از طرف مشرق، سفیده ای رو به بالا حرکت می کند که آن را فجر اول گویند، هنگامی که آن سفیده پهن شد، فجر دوم و ابتدای وقت نماز صبح است(۲).

ظهر

اگر چوب یا چیزی مانند آن را عمود بر زمین قرار دهیم، وقتی که سایه آن به کمترین مقدار رسید و رو به افزایش گذاشت ظهر شرعی و ابتدای وقت نماز ظهر است(۳).

مغرب

مغرب موقعی است که سرخی طرف مشرق، که بعد از غروب آفتاب پیدا می شود از بین برود(۴).

نیمه شب

اگر فاصله بین غروب آفتاب و اذان صبح را دو نیم کنیم، وسط آن نیمه شب و آخر وقت نماز عشاء است(۵).

احکام وقت نماز

۱- نمازهای غیر روزانه و مقطعی، دارای وقت مشخصی نیست، بلکه وقت انجام آنها بستگی به زمانی دارد که به علتی آن نماز واجب شود؛ مثلاً نماز آیات بستگی به زلزله، کسوف، خسوف و یا حادثه ای دارد که پیش آمده است و نماز میت زمانی واجب می شود که مسلمانی از دنیا برود و تفصیل هر کدام در جای خود خواهد آمد.

۲- اگر تمام نماز قبل از وقت خوانده شود و یا عمداً نماز را قبل از وقت شروع کند، باطل است(۶).

اگر نماز در وقت خودش خوانده شود در اصطلاح احکام گویند: نماز اداء شده است. اگر نماز بعد از وقت خوانده شود، در اصطلاح احکام گویند: نماز قضاء شده است.

۳- مستحب است انسان نماز را اول وقت بخواند و هر چه به اول وقت نزدیکتر باشد بهتر است، مگر آن که تاخیر آن از جهتی بهتر باشد؛ مثلاً صبر کند که نماز را بر جماعت بخواند(۷).

۴- اگر وقت نماز تنگ باشد، که اگر مستحبات نماز را بجا آورد، بخشی از نماز بعد از وقت خوانده می شود باید مستحبات را بجا نیاورد؛ مثلاً اگر بخواند قنوت بخواند، وقت می گذرد، باید قنوت نخواند(۸).

۵- اگر انسان نماز ظهر و عصر را قبل از سفر، در اول وقت آن بخواند و سپس با هواپیما مسافرت را آغاز کند و زمانی به مقصد برسد که هنوز ظهر آن روز فرا نرسیده باشد، لازم نیست نماز ظهر و عصر را دوباره بخواند و همچنین اگر زمانی برسد که هنوز وقت نماز ظهر و عصر باقی است(۹).

۶- اگر پس از طلوع آفتاب، با این که نماز صبح آن روز را نخوانده است، سفر را آغاز کند و قبل از

ص: ۲۳۵۶

۱- تحریر الوسیله، ج ۱، ص ۱۳۷.

۲- توضیح المسائل، م ۷۴۱.

۳- توضیح المسائل، م ۷۲۹.

۴- همان، م ۷۳۵.

۵- احتیاط واجب آن است که برای نماز عشاء همانگونه که در متن آمده است و برای نماز شب بین غروب آفتاب و اذان صبح حساب شود (توضیح المسائل، م ۷۳۹).

٦- همان، م ٧٤٤.

٧- همان، م ٧٥١.

٨- توضیح المسائل، م ٧٤٧.

٩- همان، م ٣.

طلوع آفتاب به مقصد برسد، باید نماز صبح آن روز را به نیت ادا بخواند (۱). ۷- اگر نماز ظهر و عصر را نخوانده باشد و پس از مغرب (که نمازش قضا شده) با هواپیما مسافرت را آغاز کند و پس از اوج گرفتن هواپیما خورشید را ببیند، باید داخل هواپیما قبل از آنکه وقت بگذرد، نماز را به نیت ادا بخواند، حتی اگر به مقدار خواندن یک رکعت از نماز، وقت باقی باشد (۲). ۸- اگر هنگام حرکت هواپیما وقت نماز فرا نرسیده؛ مثلاً پرواز قبل از اذان صبح باشد و در هواپیما وقت نماز فرا رسیده و تمام می شود؛ یعنی قبل از طلوع آفتاب به مقصد نمی رسد، باید نماز را داخل هواپیما بخواند (۳).

استفتاء

س ۱- بیدار نمودن افراد خانواده برای نماز صبح با چه کیفیتی مجاز است؟

ج- اگر بیدار نکردن آنها موجب سهل انگاری و استخفاف به امر نماز باشد، باید آنها را بیدار نماید (۴). س ۲- هنگامی که میهمانی برای ما می آید و وقت نماز خواندن هم شده است ما باید کدامیک را از نظر اسلام در آن شرایط که مهمان آمده ارجحیت بیشتری بدان دهیم، آیا باید پس از کمی که پیش مهمان نشستیم از او عذر بخواهیم و به خواندن نماز مشغول شویم و یا اینکه هنگامی که مهمان رفت نمازمان را بخوانیم؟ ج- مستحب است نماز را اول وقت بخواند (۵).

پرسش

۱- تفاوت

وقت مخصوص با وقت فضیلت چیست؟

۲- وقت مخصوص و فضیلت نماز عشاء چه زمانی است؟

۳- محاسبه فرمایید، امشب، پایان وقت نماز عشاء چه ساعتی است؟ ۴- در چه صورتی نماز عصر را باید قبل از نماز ظهر خواند؟ ۵- در چه مواردی اگر نماز عشا قبل از نماز مغرب خوانده شود صحیح است؟ ۶- اگر انسان در بین نماز متوجه شود، اکنون وقت نماز داخل شد، نمازش چه حکمی دارد؟

درس (۲۳) قبله

اشاره

قد نری تقلب وجهک فی السماء فلنولينك قبله ترضيها فول وجهك شطر المسجد الحرام وحيث ما كنتم فولوا وجوهكم شطره...

توجه روی تو را به آسمان می بینیم، پس تو را به قبله ای که بدان خشنودی شوی برگردانیم پس روی خود را به جانب مسجد الحرام بگردان، و هر جا بودید روی خود را به سوی آن بگردانید... (سوره بقره، آیه ۱۴۴) ۱- خانه کعبه، قبله مسلمانان است و نماز گزار باید رو به آن نماز بخواند. دفن میت و ذبح حیوان نیز باید رو به قبله باشد. ۲- کسی که بیرون شهر مکه و دور از آن است، اگر طوری بایستد که بگویند رو به قبله نماز می خواند، کافی است (۶). ۳- کسی که نماز واجب را ایستاده می خواند، باید طوری بایستد که بگویند رو به قبله ایستاده و لازم نیست زانوهای او هم رو به قبله باشد (۷).

راههای تشخیص قبله

خود انسان یقین کند؛ یعنی جهت قبله را می داند. دو نفر عادل بگویند. کسی که از روی قاعده علمی قبله را می شناسد و مورد اطمینان است بگوید. گمانی که از محراب مساجد و قبور مسلمین حاصل شود (۸).

ص: ۲۳۵۷

۱- تحریر الوسیله، ج ۲، ص ۶۳۲، م ۴.

۲- همان.

۳- یاد آوری می شود که اگر هواپیما به قدری از شهر فاصله گرفته است که دیوارهای آن دیده نمی شود و در همین فاصله به طور معمول صدای اذان انجا شنیده نمی شود باید نماز را شکست بخواند.

۴- استفتائات، ج ۱، ص ۱۳۳، س ۲۵.

۵- همان، ص ۲۶.

٦- توضيح المسائل، م ٧٧٦.

٧- توضيح المسائل، م ٧٧٧.

٨- توضيح المسائل، م ٧٨٢.

تابش خورشید و تعیین قبله

در دو روز از سال؛ یعنی روزهای ۶ خرداد و ۲۴ تیر، هنگام ظهر، خورشید کاملاً عمود بر کعبه می‌تابد و در سایر مناطق جهان می‌توان به کمک خورشید جهت قبله را مشخص کرد؛ یعنی اگر هنگام ظهر شرعی (به وقت مکه) رو به خورشید بایستیم، به سمت قبله قرار می‌گیریم و دقیق‌تر آن‌که؛ اگر در آن دو روز، هنگام ظهر (به وقت مکه) در هر جای کرده زمین شاخصی نصب کنیم، سایه آن از نوک سایه به سمت پایه شاخص، جهت قبله خواهد بود(۱).

وظیفه کسی که جهت قبله را نمی‌داند

اگر انسان در موقعیتی قرار گرفته است که پس از تلاش برای پیدا کردن قبله، نتوانسته جهت آن را تشخیص دهد، به هر طرف که گمان دارد جهت قبله است نمازش را بخواند و اگر گمان هم پیدا نشد و به طور کلی قبله بر او نامعلوم باشد، چنانچه وقت دارد باید به چهار طرف نماز بخواند و اگر بدین مقدار وقت ندارد به سه طرف و با کمبود وقت به دو طرف و در کمتر از آن به طرف نماز بخواند. در صورتی که نماز گزار بعد از نماز متوجه شد رو به قبله نبوده، اگر:

انحراف از قبله به قدری نبوده که به سمت راست یا چپ قبله نماز خوانده باشد، نمازش صحیح است. و در صورتی که به سمت راست یا چپ قبله بوده: - اگر در وقت نماز متوجه شود، باید نماز را اعاده کند.

- اگر پس از وقت متوجه شود، نماز خوانده شده صحیح است ولی احتیاط مستحب است که قضای آن را بجا آورد(۲).

توضیح:

چنانچه به چهار طرف نماز بخواند، به یقین، یکی از آنها رو به قبله و یا با کمی انحراف از قبله خواهد بود.

و اگر به سه یا دو طرف نماز خوانده باشد و یکی از آنها رو به قبله و یا کمی با انحراف باشد، کافی است. در صورتی که نماز گزار در بین نماز متوجه شود رو به قبله نیست، اگر:

انحراف به حد سمت راست یا چپ قبله یا پشت به قبله نباشد، باید به سمت قبله بگردد و نماز را ادامه دهد و صحیح است. و در صورتی که انحراف به حد سمت راست یا چپ قبله با پشت به آن باشد، اگر: - وقت نماز وسعت دارد باید این نماز را بر هم زند و دوباره شروع کند.

- وقت نماز تنگ است باید به سمت قبله برگردد و نماز را ادامه دهد و احتیاط مستحب است قضای آن را نیز بجا آورد(۳).

حکم کلی

تمام نمازها باید رو به قبله انجام شود، مگر نماز مستحب که اگر رو به قبله هم نباشد صحیح است ولی اگر رو به قبله باشد، ثواب بیشتری دارد(۴).

لباس نماز گزار

یکی از مسائلی که قبل از شروع نماز توجه به آن لازم است، مساله پوشش است، و اکنون به بیان مقدار پوشش و شرایط آن می‌پردازیم:

ص: ۲۳۵۸

۱- مجله نور علم، ش ۸، ص ۹.

۲- تحریر الوسیله، ج ۱، ص ۱۴۱، م ۴.

۳- همان.

۴- تحریر الوسیله، ص ۱۱۳، م ۶.

باید عورت را بپوشانند و بهتر است از ناف تا زانو را بپوشانند(۱).

۲ - زنان؛ باید تمام بدن را بپوشانند بجز: دستها تا مچ. پاها تا مچ. صورت به مقداری که در وضو باید شسته شود(۲). ۳ - بر زنان پوشاندن دستها و پاها و صورت، به مقداری که در مساله پیش گفته شد، در نماز واجب نیست، گرچه پوشاندن آن هم مانع ندارد(۳).

۴ - لباس نماز گزار باید دارای این ویژگی ها باشد: پاک باشد (نجس نباشد). مباح باشد (غصبی نباشد). از اجزاء مردار نباشد؛ مثلاً از پوست حیوانی که مطابق دستور اسلام ذبح نشده، تهیه نگردیده باشد، حتی کمر بند و کلاه. از حیوان حرام گوشت نباشد؛ مثلاً از پوست پلنگ و یا خوک تهیه نشده باشد. اگر نماز گزار مرد است لباس او طلاباف یا ابریشم خالص نباشد(۴).

۵ - اگر لباس نماز گزار از اجزای حیوان حرام گوشت تهیه شده باشد هر چند اجزای بی روح آن، مانند پشم یا مو، نماز خواندن با آن باطل است(۵).

۶ - بجز لباس نماز گزار هیچ جزئی از حیوان حرام گوشت نباید همراه نماز گزار باشد بنابر این اگر بند ساعت یا کمر بند یا دکمه یا بند لباس از حیوان حرام گوشت باشد، نماز باطل است(۶). ۷ - لباسی که از پشم و کرک و موی حیوان حلال گوشت تهیه شده، نماز خواندن با آن صحیح است، چون نه نجس است و نه از اجزای روح دار مردار و نه حیوان حرام گوشت(۷). ۸ - در کشورهای غیر اسلامی لباسهایی که از اجزای روح دار حیوان تهیه شده است نماز خواندن با آن باطل است مگر آن که ذبح شرعی آن محرز شود.

۹ - اگر قسمتی از لباس و حتی جزء کوچکی از آن از مردار باشد، نماز با آن باطل است(۸). ۱۰ - چیزی که از اجزای روح دار مردار تهیه شده، هر چند لباس نباشد، بنابر احتیاط واجب نباید همراه نماز گزار باشد(۹). ۱۱ - اگر انسان شک داشته باشد، که لباس از حیوان حلال گوشت است یا حرام گوشت، چه در کشور اسلامی و چه غیر اسلامی تهیه شده باشد، نماز خواندن با آن مانعی ندارد(۱۰). ۱۲ - اگر سهواً با لباسی که از حیوان حرام گوشت است، نماز بخواند و بعد از آن متوجه شود، بنابر احتیاط واجب باید آن نماز را دوباره بخواند(۱۱).

استفتاء

س - اگر خانمی با لباس محفوظ؛ مثل مانتوی گشاد و شلوار و روسری یا مقنعه بزرگ نماز بخواند درست است یا خیر؟ ج - اشکال ندارد(۱۲).

در این موارد نماز خواندن با بدن یا لباس نجس، باطل است:

عمداً با بدن یا لباس نجس نماز بخواند. در یاد گرفتن احکام شرعی کوتاهی کرده و به جهت ندانستن مساله، با بدن یا لباس نجس نماز خوانده است(۱۳). نجس بودن بدن یا لباس را می دانسته، ولی هنگام نماز فراموش کرده و با آن نماز خوانده است(۱۴).

در این موارد، اگر با بدن یا لباس نجس نماز بخواند صحیح است:

ص: ۲۳۵۹

۱- توضیح المسائل، م ۷۸۸.

۲- همان، م ۷۸۹.

۳- توضیح المسائل، م ۷۸۹.

۴- همان، م ۷۹۸.

۵- توضیح المسائل، م ۸۲۴.

۶- همان.

۷- توضیح المسائل، م ۸۲۳.

۸- توضیح المسائل، م ۸۲۲.

۹- توضیح المسائل، م ۸۲۲.

- ١٠- توضيح المسائل، م ٨٢٧
- ١١- توضيح المسائل، م ٨٣٠
- ١٢- استفتاءات، ج ١، ص ١٣٧، س ٣٥.
- ١٣- توضيح المسائل، م ٨٠٠
- ١٤- توضيح المسائل، م ٨٠٣

نداند بدن یا لباسش نجس است و بعد از نماز متوجه شود(۱). به واسطه زخمی که در بدن اوست، بدن یا لباسش نجس شده و آب کشیدن یا عوض کردن آن هم دشوار است. لباس یا بدن نمازگزار به خون نجس شده است ولی مقدار آلودگی کمتر از درهم (۲) است. ناچار باشد که با بدن یا لباس نجس نماز بخواند؛ مثلاً آب برای تطهیر ندارد(۳).

چند مسأله:

۱- اگر

لباسهای کوچکی نمازگزار؛ مثل دستکش و جوراب، نجس باشد، یا دستمال کوچک نجسی در جیب داشته باشد، چنانچه از اجزاء مردار یا حرامگوشت نباشد اشکال ندارد(۴).

۲- پوشیدن عبا و لباس سفید و پاکیزه ترین لباسها و استعمال بوی خوش و دست کردن انگشتری عقیق در نماز، مستحب است(۵). ۳- پوشیدن لباس سیاه و چرک و تنگ و لباسی که نقش صورت دارد و باز بودن دکمه های لباس در نماز مکروه است(۶).

حکم کلی

طهارت بدن و لباس در تمام نمازها شرط است، بجز نماز میت(۷).

پوشش

۱- در چه روزهایی از سال، بوسیله جهت تابش خورشید می توان قبله را تشخیص داد، چگونه؟ ۲- اگر انسان پس از نماز متوجه شود که به سمت راست یا چپ قبله نماز خوانده، تکلیف چیست؟

۳- اگر تسبیح عاج همراه نمازگزار باشد، اشکال دارد یا نه چرا؟ ۴- اگر پس از نماز نجس بودن بدن را یادش بیاید، نماز خوانده شده چه حکمی دارد؟

۵- در چه مواردی، نماز با بدن یا لباس نجس صحیح است.

۶- اگر کیف یا کمر بندی که از پوست مار تهیه شده همراه نمازگزار باشد، نماز چه حکمی دارد، چرا؟

درس (۲۴) مکان نمازگزار

اشاره

مکانی که انسان بر آن نماز می خواند باید دارای شرایط زیر باشد: مباح باشد. بی حرکت باشد. تنگ و سقف آن کوتاه نباشد تا بتواند قیام و رکوع و سجود را به طور صحیح انجام دهد. جایی که پیشانی را می گذارد پاک باشد. مکان نمازگزار اگر نجس است طوری تر نباشد که به بدن یا لباس نمازگزار سرایت کند. جایی که پیشانی را می گذارد از جای زانوها و بنا بر احتیاط واجب از جای انگشتان پا، بیش از چهار انگشت بسته پست تر یا بلندتر نباشد(۸).

احکام مکان نمازگزار

۱- یکی از شرایط مکان نمازگزار مباح بودن آن است پس در این مکانها نماز باطل است: نماز در ملک دیگران بدون اجازه صاحبش.

نماز در ملکی که منفعت آن از دیگری است؛ مثلاً نماز خواندن در خانه ای که اجاره داده شده بدون اجازه مستاجر.

ص: ۲۳۶۰

۱- توضیح المسائل، م ۸۰۲.

۲- یک درهم، تقریباً به اندازه یک سکه دو ریالی است.

۳- توضیح المسائل، م ۸۴۸.

۴- توضیح المسائل، م ۸۶۱.

٥- توضیح المسائل، م ٨٦٤.

٦- توضیح المسائل، م ٨٦٥.

٧- تحریر الوسيله، ج ١، ص ١٤٣، م ٨.

٨- توضیح المسائل، مکان نماز گزار.

نماز خواندن در ملکی که شریک دارد و سهم او جدا نیست (ملک مشاع) بدون اجازه شریک. اگر با عین پولی که خمس و زکات آن را نداده، ملکی بخرد و در آن نماز بخواند. نماز خواندن در ملک میتی که خمس یا زکات بدهکار است.

نماز خواندن در ملک میتی که قرض ندارد ولی بعضی از ورثه او صغیر یا دیوانه باشند، یا غایب باشند بدون اجازه قیم. نماز خواندن بر تخت و فرش غضبی. کسی که در مسجد نشسته اگر دیگری جای او را غضب کند و در آنجا نماز بخواند، بنابر احتیاط واجب باید دوباره نمازش را در محل دیگری بخواند(۱).

۲- نماز خواندن در زمین بسیار وسیعی که از ده دور و چراگاه حیوانات است، اگر چه صاحبش راضی نباشد، نماز خواندن و نشستن و خوابیدن در آن اشکال ندارد و در زمینهای زراعتی هم که نزدیک ده است و دیوار ندارد، اگر چه صاحبان آن صغیر و دیوانه باشند نماز و عبور و تصرفات جزئی اشکال ندارد، ولی اگر یکی از صاحبان آن صغیر و دیوانه باشند نماز و عبور و تصرفات جزئی اشکال ندارد، ولی اگر یکی از صاحبان ناراضی باشند تصرف در آن حرام و نماز باطل است(۲). ۳- در جاهایی که نمی داند غضبی است یا نه، نماز خواندن اشکال ندارد(۳). ۴- اگر در جایی که نمی داند غضبی است نماز بخواند و بعد از نماز بفهمد غضبی بوده، نمازش صحیح است(۴). ۵- یکی از شرایط مکان نماز گزار بی حرکت بودن آن است، بنابراین نماز خواندن در هواپیما، کشتی، قطار و اتومبیل در حال حرکت صحیح نیست، ولی اگر انسان ناچار شود که در آن حال نماز بخواند، مثلاً اگر بخواهد صبر کند تا در هنگام توقف نماز بخواند وقت می گذرد و نماز قضا می شود، باید نماز را در آن حال بخواند ولی سایر شرایط نماز را در حد امکان مراعات کند؛ یعنی این گونه عمل کند:

برای نماز وضو بگیرد و اگر نتواند باید تیمم کند، و چنانچه تیمم هم ممکن نباشد، احتیاط مستحب است نماز را بخواند و بعد قضای آن را به جا آورد.

اگر می تواند باید نماز را ایستاده بخواند و اگر نه، در حال نشسته نماز بخواند. جهت قبله را مراعات کند، پس اگر آن وسیله نقلیه به طرف دیگر بگردد، نماز گزار نیز باید خود را با قبله تطبیق دهد. سجده بر کاغذ نیز صحیح است، چنانچه مهر یا خاک یا سنگ برای سجده ندارد بر آن سجده می کند. اگر برخی از شرایط نماز را نتواند مراعات کند، باید به هر نحو که می تواند نماز را بخواند(۵). ۶- در حال ناچاری نماز خواندن در مکان غضبی و در جایی که سقف آن کوتاه است و یا جایش تنگ است؛ مانند سنگر و در مکان ناهموار اشکال ندارد(۶).

۷- انسان باید رعایت ادب را بکند و جلوتر از قبر پیغمبر (صلی الله علیه و آله و سلم) و امام (علیه السلام) نماز نخواند(۷). ۸- بنابر احتیاط مستحب زن باید عقب تر از مرد باشد و جای سجده او از جای ایستادن مرد کمی عقب تر باشد. ۹- اگر زن برابر مرد یا جلوتر باشد و با هم وارد نماز شوند، بهتر آن است که نماز را دوباره بخوانند. ۱۰- اگر بین مرد و زن، دیوار یا پرده یا چیز دیگری باشد نمازشان صحیح است. ۱۱- بودن مرد و زن نامحرم در جای خلوت جایز نیست و احتیاط در نماز نخواندن در آن جاست، لیکن اگر خواند نمازش باطل نیست(۸). ۱۲- مستحب است، انسان نماز را در مسجد بخواند و در اسلام بر این مسأله سفارش بسیار شده است(۹).

استفتاء

س - نماز خواندن در بانکها و ادارات و امثال آن و مدارس که اغلب وضعیت ملکی آنها مشخص نیست چه صورتی دارد؟ ج - اگر علم به غضب بودن محل ندارند اشکال ندارد(۱۰).

احکام مسجد

ص: ۲۳۶۱

۱- توضیح المسائل، م ۸۶۶ تا ۸۷۷.

۲- توضیح المسائل، م ۸۷۹.

۳- توضیح المسائل، م ۸۶۹ و تحریر الوسیله، ج ۱، ص ۱۴۷، م ۱.

۴- توضیح المسائل، م ۸۷۰.

۵- تحریر الوسیله، ج ۱، ص ۱۵۱، م ۱۵.

۶- تحریر الوسیله، ج ۱، المقدمه فی المكان، م ۱، توضیح المسائل، م ۸۸۳.

۷- توضیح المسائل، م ۸۸۴.

۸- همان، م ۸۸۶ تا ۸۸۹.

۹- همان، م ۸۹۳.

۱۰- استفتائات، ج ۱، ص ۱۴۷، س ۶۹.

این کارها در رابطه با مسجد حرام است:

زینت کردن مسجد با طلا (بنابر احتیاط واجب) (۱). فروش مسجد، هر چند خراب شده باشد و حتی فروختن زمین (۲).

نجس کردن مسجد و چنانچه نجس شود باید فوراً تطهیر کنند (۳).

بردن خاک و ریگ از مسجد، مگر خاکهای زیادی (۴).

برای مطالعه

این کارها درباره مسجد مستحب است:

زودتر از همه به مسجد رفتن و دیرتر از همه از مسجد بیرون آمدن. چراغ مسجد را روشن کردن. تمیز کردن مسجد. هنگام وارد شدن، ابتدا پای راست را داخل مسجد گذاشتن.

هنگام بیرون آمدن از مسجد اول پای چپ را بیرون گذاشتن.

خواندن دو رکعت نماز مستحبی تحیت و احترام مسجد.

خوشبو کردن خود و پوشیدن بهترین لباسها برای رفتن به مسجد (۵).

این کارها درباره مسجد مکروه است:

گلدسته ها را بیش از پشت بام مسجد بالا بردن. عبور از مسجد، به عنوان محل عبور؛ بدون آن که در آنجا نماز بخواند.

انداختن آب دهان و بینی در مسجد. خوابیدن در مسجد، مگر در حال ناچاری. فریاد زدن در مسجد و صدا را بلند کردن، مگر برای اذان.

خرید و فروش در مسجد. سخن گفتن از امور دنیا. رفتن به مسجد، برای کسی که سیر یا پیاز خورده و بوی دهانش مردم را آزار می دهد (۶). همسایه مسجد اگر عذری نداشته باشد مکروه است در غیر مسجد نماز بخواند. مستحب است، انسان با کسی که در مسجد حاضر نمی شود، غذا نخورد، در کارها با او مشورت نکند، همسایه او نشود، از او زن نگیرد و به او نزن ندهد (۷).

ترتیب اولویت مساجد برای نماز خواندن، از نظر ثواب:

۱ - مسجد

الحرام. ۲ - مسجد النبی در مدینه منوره. ۳ - مسجد کوفه. ۴ - مسجد بیت المقدس. ۵ - مسجد جامع هر شهر. ۶ - مسجد محله. ۷ - مسجد بازار (۸). برای زنها نماز خواندن در خانه بهتر است، ولی اگر بتوانند کاملاً خود را از نامحرم حفظ کنند، بهتر است در مسجد نماز بخوانند (۹).

نماز در حرم امامان (علیهم السلام) مستحب، بلکه بهتر از مسجد است و نماز در حرم امیر المومنین (علیه السلام) برابر دویست هزار نماز است (۱۰).

جاهایی که نماز خواندن در آنها مکروه است:

ص: ۲۳۶۲

۱- همان، م ۹۰۸.

۲- همان، م ۹۰۹.

۳- همان، م ۹۰۰.

۴- العروه الوثقی، ج ۱. کتاب الصلاة، فصل ۱۵ فی بعض احکام المسجد، الرابع.

۵- توضیح المسائل، م ۹۱۲ و ۹۱۳.

۶- العروه الوثقی، ج ۱، کتاب الصلاة، فصل ۱۵ فی بعض احکام المسجد، ص ۶۰۰.

٧- توضیح المسائل، م ١٩٦ و ١٩٧.

٨- همان، م ١٩٣.

٩- همان، م ١٩٤.

١٠- همان، م ١٩٥.

حمام. زمین نمکزار. مقابل دری که باز است. در جاده و خیابان و کوچه، اگر برای کسانی که عبور می کنند زحمت نباشد و اگر زحمت باشد حرام است ولی نماز باطل نیست. مقابل آتش و چراغ. در آشپزخانه و هر جا که کوره آتش باشد. مقابل چاه و چاله ای که محل بول است. روبروی عکس و مجسمه انسان یا حیوان، مگر آن که روی آن پرده بکشند.

در جایی که عکس باشد هر چند روبروی نماز گزار نباشد.

در اطافی که شخص جنب در آن باشد. مقابل قبر و روی آن و بین دو قبر. در قبرستان(۱).

مسأله:

کسی که در محل عبور مردم نماز می خواند، یا کسی روبروی اوست، مستحب است جلوی خود چیزی بگذارد، و اگر چوب یا ریسمان یا تسیح هم باشد کافی است(۲).

پرسش

۱- اگر صاحب خانه بدون اجازه مستاجر در خانه خود نماز بخواند، نمازش چه حکمی دارد، چرا؟ ۲- نماز خواندن در خانه کسی که از دنیا رفته در چه مواردی باطل است؟ ۳- اگر انسان بداند، قبل از گذشتن وقت نماز، هواپیما فرود می آید، نماز خواندن داخل هواپیما چه حکمی دارد؟

۴- اگر در نماز جماعت زنان و مردان در یک صف - بدون پرده و مانع - بایستند، نمازشان چه حکمی دارد؟

۵- کیفیت معاشرت با کسی که در مسجد حاضر نمی شود چگونه است؟ ۶- آیا می دانید چرا نماز خواندن در مسجد بازار ثوابش از سایر مساجد کمتر است؟

درس (۲۵) اذان و اقامه، واجبات نماز

اشاره

۱- بر نماز گزار مستحب است قبل از نمازهای یومیه، ابتدا اذان بگوید و بعد از آن اقامه و سپس نماز را شروع کند(۳). ۲- اذان و اقامه باید در وقت نماز گفته شود و اگر قبل از وقت بگوید باطل است(۴). ۳- اقامه باید بعد از اذان گفته شود و اگر قبل از اذان بگوید، صحیح نیست(۵). ۴- بین جمله های اذان و اقامه باید زیاد فاصله نشود و اگر بین آنها بیشتر از معمول فاصله بیندازد، باید دوباره آن را از سر بگیرد(۶).

۵- اگر برای نماز جماعتی اذان و اقامه گفته باشند، کسی که با آن جماعت نماز می خواند، نباید برای نماز خود اذان و اقامه بگوید(۷). ۶- مستحب است کسی را که برای گفتن اذان معین می کنند، عادل، وقت شناس و صدایش بلند باشد(۸). ۷- مستحب است در روز اولی که بچه به دنیا می آید، در گوش راست او اذان و در گوش چپش اقامه بگویند(۹).

حکم کلی

هیچ یک از نمازهای مستحبی اذان و اقامه ندارد(۱۰).

ص: ۲۳۶۳

۱- توضیح المسائل، م ۸۹۸.

۲- توضیح المسائل، م ۸۹۹.

۳- توضیح المسائل، م ۹۱۸.

۴- همان، ۹۳۵.

۵- همان، م ۹۳۱.

۶- همان، م ۹۲۰.

۷- همان، م ۹۲۳.

۸- توضیح المسائل - م ۹۴۱.

۹- همان، م ۹۱۷.

۱- نماز با گفتن الله اکبر آغاز می شود و با سلام به پایان می رسد. ۲- آنچه در نماز انجام می شود یا واجب است یا مستحب.

۳- واجبات نماز، یازده چیز است که برخی رکن و برخی غیر رکن است.

صفحه ۱۵۱ نیاز به اسکن دارد.

فرق بین رکن و غیر رکن:

ارکان نماز، اجزاء اساسی آن به شمار می آید و چنانچه یکی از آنها بجا آورده نشود و یا اضافه شود، هر چند بر اثر فراموشی هم باشد، نماز باطل است. واجبات دیگر، گرچه انجام آنها لازم است ولی چنانچه از روی فراموشی کم یا زیاد شود نماز باطل نیست (۱). احکام واجبات نماز

نیت

۱- نماز

گزار از آغاز تا پایان نماز، باید بدانند چه نمازی می خوانند و آن را برای انجام فرمان خداوند عالم بجا آورد (۲). ۲- به زبان آوردن نیت لازم نیست، ولی چنانچه به زبان هم بگوید اشکال ندارد (۳). ۳- نماز باید از هر گونه ریا و خود نمایی بدور باشد؛ یعنی نماز را تنها برای انجام دستور خداوند بجا آورد و چنانچه تمام نماز یا قسمتی از آن برای غیر خدا باشد، باطل است (۴). ۴- اگر نماز گزار، غیر از اطاعت امر الهی، قصد دیگری هم در نماز خواندن داشته باشد، به سه شرط اشکال ندارد: قصد ریا و خودنمایی نداشته باشد. قصد قربت و اطاعت الهی اصل باشد و نیت دیگر فرع و ضمیمه.

ضمیمه هم امری مباح یا مطلوب باشد، بنابر این اگر برای اطاعت الهی نماز بخواند و در ضمن به دیگری هم نماز خواندن یاد دهد اشکال ندارد (۵).

عدول از نیت

۱- برگرداندن نیت از یک نماز به نماز دیگر در این موارد اشکال ندارد:

از نماز عصر به نماز ظهر، در صورتی که بین نماز عصر متوجه شود نماز ظهر را نخوانده یا باطل بوده، واجب است نیت را به نماز ظهر برگرداند.

از قضای عصر به قضای ظهر.

از عشاء به مغرب. از قضای عشاء به قضای مغرب.

از اداء به قضاء. از جماعت به فرادا. ۲- برگرداندن نیت در این موارد صحیح نمی باشد:

از نماز ظهر به نماز عصر.

از مغرب به عشاء. از قضاء به اداء. از فرادا به جماعت (بنابر احتیاط واجب).

از مستحبی به واجب. از مستحب به نماز مستحبی دیگر.

از واجب به مستحب، مگر در این دو موارد:

الف: در ظهر روز جمعه یک کسی که خواندن سوره جمعه را فراموش کرده و سوره دیگری شروع

ص: ۲۳۶۴

۱- توضیح المسائل، م ۹۴۲.

۲- توضیح المسائل، م ۹۴۳ و ۹۴۴.

۳- همان، م ۹۴۳.

٤- همان، م ٩٤٦ - ٩٤٧.

٥- تحرير الوسيله، ج ١، كتاب الصلاه، فصل في افعال الصلاه، ص ١٥٧، م ٣.

کرده و به نصف آن سوره رسیده یا از نصف گذشته است. ب: مشغول نماز واجب باشد و داخل در رکوع رکعت سوم نشده باشد و نماز جماعت برپا شود و خوف آن داشته باشد که از جماعت عقب بماند(۱).

تکبیره الاحرام

تکبیر اول نماز را تکبیره الاحرام می گویند. چون با همین تکبیر است که بسیار از کارها که قبل از نماز جایز بوده بر نماز گزار حرام می شود؛ مانند خوردن و آشامیدن، خندیدن و گریستن.

واجبات تکبیره الاحرام:

۱- به عربی صحیح گفته شود. ۲- هنگام گفتن الله اکبر بدن آرام باشد. ۳- تکبیره الاحرام را بطوری بگوید که اگر مانعی در کار نباشد خودش بشنود؛ یعنی بسیار آهسته نگوید. ۴- بنا بر احتیاط واجب آن را به چیزی که پیش از آن می خواند وصل نکند(۲). مستحب است موقع گفتن تکبیره الاحرام تکبیرهای بین نماز دستها را تا مقابل گوشها بالا ببرد(۳).

پوشش

- ۱- فرق اذان و اقامه چیست؟
- ۲- فرق رکن یا غیر رکن چیست؟
- ۳- برگرداندن نیت از نماز قضای به اداء و جماعت به فرادا و فرادا به جماعت و عصر به ظهر و مغرب به عشاء چه حکمی دارد؟
- ۴- در چه صورتی می توان نیت را از نماز واجب به مستحب برگرداند.
- ۵- نماز ظهر چند تکبیر واجب دارد؟

درس (۲۶) واجبات نماز (۲)

قیام

قیام یعنی ایستاده بودن، که در بعضی موارد، از ارکان نماز است و ترک آن، نماز را باطل می کند، ولی افرادی که نمی توانند ایستاده نماز بخوانند، وظیفه دارند که در مسائل آینده خواهد آمد.

اقسام قیام

- رکن: ۱- قیام هنگام تکبیره الاحرام
- ۲- قیام پیش از رکوع (متصل به رکوع) غیر رکن: ۱- قیام هنگام قرائت
- ۲- قیام بعد از رکوع(۴).

احکام قیام

ص: ۲۳۶۵

-
- ۱- تحریر الوسیله، ج ۱، ص ۱۵۹، م ۱۲ و ۱۳، فصل صلاه الجماعه، ص ۲۶۶، م ۶ و ۷.
  - ۲- توضیح المسائل، م ۹۴۸ و ۹۴۹ و ۹۵۱ و ۹۵۲.
  - ۳- توضیح المسائل، م ۹۵۵.
  - ۴- توضیح المسائل، م ۹۵۸.

۱- واجب است پیش از گفتن تکبیره الاحرام و بعد از آن، مقداری بایستد تا یقین کند که تکبیر را در حال قیام گفته است(۱). ۲- قیام متصل به رکوع بدان معنی است که در حالت ایستاده به رکوع برود، بنابراین اگر رکوع را فراموش کند و بعد از قرائت به سجده برود و قبل از وارد شدن به سجده یادش بیاید، باید کاملاً بایستد سپس به رکوع برود و پس از آن سجده ها را بجا آورد(۲). ۳- اموری که در حال قیام باید از آن پرهیز شود: بدن را حرکت دادن. به طرفی خم شدن. به جایی یا چیزی تکیه کردن. پاها را زیاد باز گذاشتن. پاها را از زمین بلند کردن(۳). ۴- نماز گزار باید هنگام ایستادن، هر دو پا را بر زمین بگذارد، ولی لازم نیست سنگینی بدن روی هر دو پا باشد و اگر روی یک پا هم باشد اشکال ندارد(۴).

۵- اگر انسان در نماز بخواهد کمی جلو یا عقب برود، یا کمی بدن را به طرف راست یا چپ حرکت دهد، باید به هنگام حرکت چیزی نگوید(۵). ۶- حرکت دادن دست و انگشتان در موقع خواندن حمد اشکال ندارد، گرچه احتیاط مستحب آن است که آنها را هم حرکت ندهد(۶). ۷- اگر هنگام خواندن حمد و سوره یا تسبیحات، بی اختیار به قدری حرکت کند که از حال آرام بودن خارج شود، احتیاط واجب آن است که بعد از آرام گرفتن بدن، آنچه را در حال حرکت خوانده دوباره بخواند(۷). ۸- کسی که به هیچ وجه نتواند ایستاده نماز بخواند، باید نشسته و رو به قبله نماز بخواند و اگر نشسته هم نتواند، باید خوابیده بخواند(۸).

۹- کسی که خوابیده نماز می خواند باید به پهلو راست، رو به قبله بخوابد و اگر نمی تواند، به پهلو چپ رو به قبله بخوابد و اگر آن هم نیست به پشت بخوابد، به طوری که کف پاهای او، رو به قبله باشد(۹). ۱۰- واجب است بعد از رکوع به طور کامل بایستد و سپس به سجده برود و چنانچه این قیام عمداً ترک شود نماز باطل است(۱۰).

استفتاء

س ۱- برای شخص مریض که نشسته نماز می خواند قیام متصل به رکوع چه وضعی دارد؟

ج- باید از حالت نشسته به رکوع رود(۱۱). س ۲- آیا تکانه های مختصر، هنگام خواندن اذکار نماز، چنانچه سهواً انجام شود و نماز گزار نتواند مانع آن شود، باعث اشکال در نماز می شود؟ ج- اشکال ندارد(۱۲).

قرائت

۱- در رکعت اول و دوم نمازهای واجب یومیه، انسان باید اول حمد و بعد از آن یک سوره تمام بخواند(۱۳). ۲- در رکعت سوم و چهارم نماز، باید سوره حمد، یا سه مرتبه تسبیحات اربعه خوانده شود و اگر یک مرتبه هم بخواند کافی است(۱۴). ۳- اگر نماز گزار در رکعت سوم و چهارم حمد بخواند، بنابر احتیاط واجب باید بسم الله الرحمن الرحیم آن را نیز آهسته بگوید(۱۵).

احکام قرائت

ص: ۲۳۶۶

- ۱- توضیح المسائل، م ۹۵۹.
- ۲- توضیح المسائل، م ۹۶۰.
- ۳- همان، م ۹۶۱ و ۹۶۳ و ۹۶۴.
- ۴- همان، م ۹۶۳.
- ۵- توضیح المسائل، م ۹۶۵.
- ۶- همان، م ۹۶۷.
- ۷- همان، م ۹۶۸.
- ۸- توضیح المسائل، م ۹۷۰ و ۹۷۱.
- ۹- توضیح المسائل، م ۹۷۱.
- ۱۰- تحریر الوسیله، ج ۱، ص ۱۶۲؛ و العروه الوثقی، ج ۱، ص ۶۶۵، الرابع.
- ۱۱- استفتائات، ج ۱، ص ۱۵۳، س ۹۲.
- ۱۲- همان، ص ۱۵۴، س ۹۳.
- ۱۳- توضیح المسائل، م ۹۷۸.
- ۱۴- توضیح المسائل، م ۱۰۰۵.

۱- در رکعت سوم و چهارم نماز حمد یا تسبیحات باید آهسته خوانده شود ولی حکم حمد و سوره در رکعت اول و دوم نماز به این شرح است(۱): صفحه ۱۵۸ نیاز به اسکن دارد. ۲- اگر در جایی که باید نماز را بخواند، عمداً آهسته بخواند یا در جایی که باید آهسته بخواند، عمداً بلند بخواند، نمازش باطل است، ولی اگر از روی فراموشی یا ندانستن مسأله باشد، صحیح است(۲). ۳- اگر در بین خواندن حمد و سوره بفهمد اشتباه کرده است، (مثلاً می بایست بلند بخواند ولی آهسته خوانده است) لازم نیست مقداری را که خوانده، دوباره بخواند(۳). ۴- انسان باید نماز را یاد بگیرد که غلط نخواند و کسی که اصلاً نمی تواند صحیح آن را یاد بگیرد، باید هر طور که می تواند بخواند و احتیاط مستحب است که نماز را به جماعت بجا آورد(۴). ۵- احتیاط مستحب آن است که در نماز، وقف به حرکت و وصل به سکون ننمایند(۵). ۶- اگر در نماز یکی از چهار سوره ای را که آیه سجده دارد عمداً بخواند، نمازش باطل است(۶). ۷- اگر بعد از حمد مشغول خواندن سوره قل هو الله احد یا سوره قل ایها الکافرون شود، نمی تواند آن را رها کند و سوره دیگری بخواند ولی در نماز جمعه و نماز ظهر روز جمعه اگر از روی فراموشی به جای سوره جمعه و منافقون یکی از این دو سوره را بخواند تا به نصف نرسیده می تواند آن را رها کند و سوره جمعه و منافقون را بخواند(۷). ۸- اگر در نماز، غیر سوره قل هو الله احد و قل یا ایها الکافرون سوره دیگری بخواند تا به نصف نرسیده می تواند رها کند و سوره دیگری بخواند(۸).

۹- اگر مقداری از سوره را فراموش کند، می تواند آن سوره را رها کند و سوره دیگری بخواند گر چه از نصف گذشته باشد یا سوره ای که می خواند قل هو الله احد یا قل یا ایها الکافرون باشد(۹). ۱۰- اگر انسان کلمه ای را صحیح بداند؛ مثلاً کلمه عبده را در تشهد عبده می دانسته و در نماز همانطور بخواند و بعد بفهمد غلط خوانده است، لازم نیست دوباره نماز را بخواند(۱۰). ۱۱- در این موارد نماز گزار نباید در رکعت اول و دوم، سوره بخواند و تنها به خواندن حمد اکتفا می کند: وقت نماز تنگ باشد. ناچار باشد که سوره نخواند؛ مثلاً بترسد که اگر سوره را بخواند دزد یادرنده یا چیزی دیگری به او صدمه می زند(۱۱). ۱۲- در تنگی وقت باید تسبیحات اربعه را یک مرتبه بگوید(۱۲).

۱۳- احتیاط واجب آن است که برای یاد دادن واجبات نماز مزد نگیرند، ولی برای مستحبات آن اشکال ندارد(۱۳).

استفتاء

س- با توجه به اینکه تلفظ حرف ض در تجوید چند قول است، بفرمایید شما به کدام قول عمل می کنید؟ یک قول می گوید: که برخورد نوک زبان با دندان آسیا و یک قول هم می گوید: که برخورد کناره بن زبان با دندان آسیا. ج- شناختن مخارج حروف طبق قول علماء تجوید واجب نیست، باید تلفظ هر حرف به نحوی باشد که در عرف عرب صدق کند آن حرف ادا شده(۱۴).

جابجایی حمد و تسبیحات

۱- در دو رکعت اول، به خیال این که در دو رکعت آخر است تسبیحات بگوید:

الف: اگر پیش از رکوع بفهمد، باید حمد و سوره را بخواند و نماز صحیح است. ب: اگر در رکوع یا پس از آن بفهمد، نماز را ادامه می دهد و صحیح است. ۲- در دو رکعت آخر:

به خیال اینکه رکعت اول است حمد بخواند، نمازش صحیح است.

می خواست حمد بخواند، تسبیحات به زبانش آمد، یا می خواست تسبیحات بخواند، حمد به

ص: ۲۳۶۷

۱- توضیح المسائل، م ۹۹۲ تا ۹۹۴ و ۱۰۰۷.

۲- توضیح المسائل، م ۹۹۵.

۳- همان.

۴- توضیح المسائل، م ۹۹۷.

۵- توضیح المسائل، م ۱۰۰۴.

۶- توضیح المسائل، م ۹۸۳.

۷- توضیح المسائل، م ۹۸۸.

۸- توضیح المسائل، م ۹۹۰.

۹- توضیح المسائل، م ۹۹۱.

- ١٠- توضيح المسائل، م ١٠٠١.
- ١١- توضيح المسائل، م ٩٧٩.
- ١٢- توضيح المسائل، م ١٠٠٦.
- ١٣- توضيح المسائل، م ٩٩٩.
- ١٤- استفتات، ج ١، ص ١٦٠، س ١١٩.

زبان‌ش آمد، باید رها کند و دوباره حمد یا تسبیحات بخواند ولی اگر عادتش خواندن چیزی بوده که به زبان‌ش آمده و در خزانه قلبش آن را قصد داشته، می‌تواند همان را تمام کند و نمازش صحیح است.

عادت دارد تسبیحات بخواند ولی بدون قصد مشغول خواندن حمد می‌شود، باید آن را رها کند و دوباره مشغول خواندن حمد یا تسبیحات شود(۱).

برای مطالعه

بعضی از مستحبات قرائت

(۲)

۱- در رکعت اول پیش از حمد بگوید: اعوذ بالله من الشیطان الرجیم. ۲- در رکعت اول و دوم نماز ظهر و عصر بسم الله الرحمن الرحیم را بلند بگوید. ۳- حمد و سوره را شمرده بخواند و در آخر هر آیه وقف کند؛ یعنی آن را به آیه بعد نچسباند. ۴- در حال خواندن حمد و سوره به معنای آن توجه داشته باشد.

۵- در تمام نمازها در رکعت اول، سوره انا انزلناه و در رکعت دوم سوره قل هو الله احد را بخواند. ۶- اگر نماز را به جماعت می‌خواند، بعد از تمام شدن حمد امام و اگر فرادا می‌خواند، بعد از تمام شدن حمد خودش، بگوید: الحمد لله رب العالمین.

۷- بعد از خواندن سوره قل هو الله احد، یک یا دو یا سه مرتبه بگوید: کذلک الله ربی یا سه مرتبه بگوید: کذلک الله ربنا.

پوشش

۱- قیامهای

واجب نماز کدام است؟

۲- اگر نمازگزار در حال قرائت کمی حرکت کند تکلیف چیست؟ ۳- دخترها در چه صورتی می‌توانند حمد و سوره نماز را بلند بخوانند؟ ۴- در چه مواردی نمازگزار می‌تواند سوره ای که شروع کرده رها کند و سوره دیگری بخواند؟

۵- اگر نمازگزار در رکعت چهارم حمد بخواند، تکلیف چیست؟

درس (۲۷) واجبات نماز (۳)

ذکر

یکی از واجبات رکوع و سجده ذکر است، یعنی گفتن سبحان الله یا الله اکبر و مانند آن، که تفصیل هر یک خواهد آمد.

رکوع

۱- در هر رکعت بعد از قرآن، نمازگزار باید به اندازه ای خم شود که بتواند دست را به زانو بگذارد و این عمل را رکوع می‌گویند(۳).

واجبات رکوع

۱- خم شدن به مقداری که بیان شد. ۲- ذکر. ۳- آرامش بدن در حال گفتن ذکر رکوع. ۴- ایستادن بعد از رکوع. ۵- آرامش بدن بعد از رکوع(۴).

ص: ۲۳۶۸

۱- توضیح المسائل، م ۱۰۱۱ تا ۱۰۱۳.

۲- توضیح المسائل، م ۱۰۱۷ و ۱۰۱۸.

۳- توضیح المسائل، م ۱۰۲۲.

۴- توضیح المسائل، م ۱۰۲۸.

ذکر رکوع

در رکوع، هر ذکر گفته شود کافی است، ولی احتیاط واجب آن است که به قدر سه مرتبه سبحان الله یا یک مرتبه سبحان ربی العظیم و بحمدہ کمتر نباشد(۱).

آرامش بدن در رکوع

۱- در رکوع باید به مقدار ذکر واجب، بدن آرام باشد(۲). ۲- اگر پیش از آن که به مقدار رکوع خم شود و بدن آرام گیرد. عمداً ذکر رکوع را بگوید، نماز باطل است(۳). ۳- اگر پیش از تمام شدن ذکر واجب، عمداً سر از رکوع بردارد نمازش باطل است(۴).

ایستادن و آرامش بعد از رکوع

بعد از تمام شدن ذکر رکوع، باید بایستد و بعد از آنکه بدن آرام گرفت به سجده برود و اگر عمداً پیش از ایستادن، یا پیش از آرام گرفتن بدن به سجده برود نمازش باطل است(۵).

وظیفه کسی که نمی تواند به طور معمول رکوع انجام دهد

- ۱- کسی که نمی تواند به مقدار رکوع خم شود، باید به هر اندازه که می تواند خم شود.
- ۲- کسی که در حالت ایستاده اصلاً نتواند خم شود، باید نشسته رکوع کند.
- ۳- کسی که نشسته رکوع می کند، باید به قدری خم شود که صورتش مقابل زانوهای برسد و بهتر است به قدری خم شود که صورت نزدیک سجده برسد.

فراموش کردن رکوع

- ۱- اگر رکوع را فراموش کند و پیش از آنکه به سجده برسد یادش بیاید، باید بایستد بعد به رکوع رود و چنانچه به حالت خمیدگی به رکوع برگردد نمازش باطل است(۶).
- ۲- اگر بعد از آن که پیشانی به زمین برسد، یادش بیاید که رکوع نکرده، بنابر احتیاط واجب باید بایستد و رکوع را بجا آورد و نماز را تمام کند و دوباره بخواند(۷). برای مطالعه

برخی از مستحبات رکوع:

ذکر رکوع را سه یا پنج یا هفت مرتبه بلکه بیشتر بگوید. پیش از رفتن به رکوع در حالی که راست ایستاده تکبیر بگوید.

در حال رکوع بین دو قدم (روی زمین) را نگاه کند.

پیش از ذکر رکوع یا بعد از آن صلوات بفرستد. بعد از رکوع، هنگامی که ایستاده و بدن آرام گرفت بگوید:

سمع الله لمن حمده(۸)

سجود

۱- نماز

گزار باید در هر رکعت از نمازهای واجب و مستحب، بعد از رکوع دو سجده بجا آورد(۹).

۲- سجده آن است که پیشانی و کف دو دست و سر زانوها و سر دو انگشت بزرگ پاها (شست) را بر زمین بگذارد.

ص: ۲۳۶۹

- ٢- توضيح المسائل، م ١٠٣٠.
- ٣- توضيح المسائل، م ١٠٣٢.
- ٤- توضيح المسائل، م ١٠٣٣.
- ٥- توضيح المسائل، م ١٠٤٠.
- ٦- توضيح المسائل، م ١٠٤١.
- ٧- توضيح المسائل، م ١٠٤٢.
- ٨- توضيح المسائل، م ١٠٢٩ و ١٠٤٣.
- ٩- توضيح المسائل، م ١٠٤٥.

واجبات سجده:

۱ - گذاشتن

هفت عضو از بدن بر زمین. ۲ - ذکر. ۳ - آرامش بدن در حال ذکر سجده. ۴ - سر برداشتن و نشستن و آرامش بین دو سجده. ۵ - بر زمین بودن هفت عضو در هنگام ذکر. ۶ - مساوی بودن جاهای سجده است (پست و بلند نبودن). ۷ - گذاشتن پیشانی بر چیزی که سجده بر آن صحیح است.

۸ - پاک بودن جایی که پیشانی را می گذارد. ۹ - موالات بین دو سجده. ۱۰ - مواظبت بر عربی بودن ذکر و حفظ ترتیب و موالات آن(۱).

ذکر:

در سجده هر ذکری بگوید کافی است ولی احتیاط واجب آن است که مقدار ذکر از سه مرتبه سبحان الله یا یک مرتبه سبحان ربی الاعلی و بحمدہ کمتر نباشد(۲).

آرامش:

۱ - در سجده باید به مقدار ذکر واجب، بدن آرام باشد و موقع گفتن ذکر مستحب نیز، اگر آن را به قصد ذکری که برای سجده دستور داده اند بگوید، آرام بودن بدن لازم است(۳).

۲ - اگر پیش از آن که پیشانی به زمین برسد و آرام گیرد، عمداً ذکر را بگوید، نماز باطل است و چنانچه از روی فراموشی باشد، باید دوباره در حال آرام بودن ذکر را بگوید(۴).

سر برداشتن از سجده:

۱ - بعد از تمام شدن ذکر سجده اول باید بنشینند تا بدن آرام گیرد و دوباره به سجده رود(۵).

۲ - اگر پیش از تمام شدن ذکر، عمداً سر از سجده بردارد، نماز باطل است(۶). ۳ - اگر پیشانی بی اختیار از جای سجده بلند شود، چنانچه ممکن باشد باید نگذارد دوباره به جای سجده برسد، و این یک سجده حساب می شود، چه ذکر سجده را گفته باشد یا نه و اگر نتواند سر را نگهدارد و بی اختیار دوباره به جای سجده برسد، با هم یک سجده حساب می شود و اگر ذکر نگفته باشد، باید بگوید(۷).

بر زمین بودن هفت عضو:

۱ - اگر

موقعی که ذکر سجده را می گوید، یکی از هفت عضو را عمداً از زمین بردارد، نماز باطل می شود، ولی موقعی که مشغول گفتن ذکر نیست اگر غیر از پیشانی، جاهای دیگر را از زمین بردارد و دوباره بگذارد، اشکال ندارد(۸). ۲ - اگر همواره با انگشتان شست پا، انگشتان دیگر هم به زمین باشد مانع ندارد(۹).

مساوی بودن مواضع سجده:

۱ - جای

پیشانی نماز گزار باید از جای زانوهایش پست تر و بلندتر از چهار انگشت بسته نباشد(۱۰). ۲ - احتیاط واجب آن است که جای پیشانی نماز گزار از جای انگشتان پایش هم پست تر و بلندتر از چهار انگشت بسته نباشد(۱۱).

ص: ۲۳۷۰

۱- العروه الوثقی، ج ۱، ص ۶۷۳.

۲- توضیح المسائل، م ۱۰۴۹.

۳- توضیح المسائل، م ۱۰۵۰.

۴- توضیح المسائل، م ۱۰۵۱ و ۱۰۵۲.

- ٥- توضيح المسائل، م ١٠٥٦.
- ٦- توضيح المسائل، م ١٠٥١.
- ٧- توضيح المسائل، م ١٠٧١.
- ٨- توضيح المسائل، م ١٠٥٤.
- ٩- تحرير الوسيله، ج ١، ص ١٧٣، م ٢ د والعروه الوثقى، ج ١، ص ٦٧٦، م ٧.
- ١٠- توضيح المسائل، م ١٠٥٧.
- ١١- توضيح المسائل، م ١٠٥٧.

- ۱- در سجده باید پیشانی را بر زمین و یا آنچه از زمین می روید ولی خوراکی و پوشاکی نیست قرار دهد (۱). ۲- نمونه هایی از چیزهایی که سجده بر آنها صحیح است: خاک، سنگ، گل پخته، گچ، چوب، چمن. ۳- جایی که انسان باید تقیه کند می تواند بر فرش و مانند آن سجده نماید و لازم نیست برای نماز به جای دیگر برود (۲).

استفتاء

- س - نماز خواندن بر مهر شکسته صحیح می باشد یا نه؟
ج - اشکال ندارد (۳).

پرسش

- ۱ - فرق رکوع و ذکر رکوع چیست؟
۲ - رکوع در حالت نشسته چگونه است؟
۳ - اگر برای سجده بر مهر بخورد و بی اختیار بلند شود، تکلیف چیست؟ ۴ - سجده بر آجر، چوب، سنگ مرمر، مقوا، موزائیک، پوست هنداونه چه حکمی دارد؟
۵ - آیا نماز گزار می تواند در حال سجده یکی از دستها را از زمین بردارد و دوباره به زمین بگذارد؟

درس (۲۸) واجبات نماز (۴)

احکام سجده

- ۱ - سجده بر چیزهای معدنی؛ مانند طلا و نقره و عقیق و فیروزه، صحیح نیست (۴):

- ۲ - سجده کردن برای غیر خداوند حرام است (۵). ۳ - سجده بر چیزهایی که از زمین می روید و خوراک حیوان است؛ مثل علف و کاه، صحیح است (۶). ۴ - سجده بر کاغذ، اگر چه از پنبه و مانند آن ساخته شده باشد صحیح است (۷). ۵ - برای سجده، بهتر از هر چیز تربت حضرت سید الشهداء (علیه السلام) می باشد و بعد از آن بدین ترتیب: خاک سنگ گیاه (۸). ۶ - اگر در سجده اول، مهر به پیشانی بچسبد و بدون اینکه مهر را بردارد دوباره به سجده رود نماز باطل است (۹).

وظیفه کسی که نمی تواند بطور معمول سجده کند

- ۱ - کسی که نمی تواند پیشانی را به زمین برساند، باید به قدری که می تواند خم شود و مهر را بر جای بلندی؛ مثل بالش بگذارد و پیشانی را طوری بر آن بگذارد که بگویند سجده کرده است، ولی باید کف دستها و زانوها و انگشتان پا را به طور معمول بر زمین بگذارد (۱۰).
۲ - اگر نمی تواند خم شود، باید برای سجده بنشیند و با سر اشاره کند، (۱۱) ولی احتیاط واجب آن است که مهر را بالا بیاورد و پیشانی را بر آن بگذارد.

کم یا زیاد کردن سجده

ص: ۲۳۷۱

- ۱- توضیح المسائل، م ۱۰۷۶.
۲- توضیح المسائل، م ۱۰۷۲.
۳- استفتاءات، ج ۱، ص ۱۶۵، س ۱۳۸.
۴- توضیح المسائل م ۱۰۷۶.
۵- توضیح المسائل، م ۱۰۹۰.
۶- توضیح المسائل، م ۱۰۷۸.
۷- توضیح المسائل، م ۱۰۸۲.

٨- توضيح المسائل، م ١٠٨٣.

٩- توضيح المسائل، م ١٠٨٦.

١٠- توضيح المسائل، م ١٠٦٨.

١١- توضيح المسائل، م ١٠٦٩.

بعضی از مستحبات سجده:

۱- در این موارد، مستحب است تکبیر بگوید: بعد از رکوع و قبل از سجده اول. بعد از سجده اول، در حالی که نشست و بدنش آرام گرفت.

قبل از سجده دوم، در حالی که نشسته است و بدنش آرام است.

بعد از سجده دوم. ۲- طول دادن سجده ها مستحب است. ۳- گفتن استغفرالله ربی و اتوب الیه بعد از سجده اول در حالی که بدنش آرام گرفت مستحب است. ۴- صلوات فرستادن در سجده ها مستحب است (۱).

سجده واجب قرآن

۱- در چهار سوره قرآن، آیه سجده وجود دارد که اگر انسان آن آیه را بخواند یا وقتی که دیگری آن را می خواند به آن گوش دهد، بعد از تمام شدن آن آیه باید فوراً سجده کند (۲).

۲- سوره هایی که آیه سجده دارد. ۱- سوره شماره ۳۲ سجده، آیه ۱۵. ۲- سوره شماره ۴۱ فصلت، آیه ۳۷. ۳- سوره شماره ۵۳ نجم، آیه آخر

۴- سوره شماره ۹۶ علق، آخرین آیه (۳) - چنانچه سجده را فراموش کند، هر وقت یادش آمد باید سجده کند (۴).

۴- اگر آیه سجده را از ضبط صوت بشنود، لازم نیست سجده کند (۵).

۵- اگر آیه سجده را از بلندگو یا رادیو یا تلویزیون بشنود، چنانچه صدای انسان را می رساند و از نوار استفاده نمی شود، یعنی همان وقت که صدا پخش می شود، شخصی در حال خواندن آن آیه است و این وسیله، صدای او را می رساند واجب است سجده کند (۶). ۶- هنگام سجده برای این آیه ها، باید پیشانی را بر چیزی که سجده بر آن صحیح است بگذارد ولی مراعات سایر شرایط سجده لازم نیست (۷). ۷- گفتن ذکر در این سجده واجب نیست، اما مستحب می باشد (۸).

تشهد

۱- در رکعت دوم و آخر نماز، نماز گزار باید بعد از سجده دوم بنشیند و در حال آرام بودن بدن، تشهد بخواند، یعنی بگوید: اشهدان لا اله الا الله وحده لا شریک له و اشهدان محمدا عبده و رسوله اللهم صل علی محمد و آل محمد (۹). ۲- اگر تشهد را فراموش کند و بایستد و پیش از رکوع یادش بیاید که تشهد را نخوانده، باید بنشیند و تشهد را بخواند و دوباره بایستد و آنچه باید در آن رکعت خوانده شود، بخواند و نماز را تمام کند و اگر در رکوع یا بعد از آن یادش بیاید، باید نماز را تمام کند و بعد از سلام نماز، تشهد را قضا کند و بنابر احتیاط واجب دو سجده سهو بجا آورد (۱۰).

سلام

۱- در رکعت آخر هر نماز پس از تشهد باید سلام دهد و نماز را به پایان برسد. ۲- مقدار واجب سلام یکی از این دو جمله است:

ص: ۲۳۷۲

۱- توضیح المسائل، م ۱۰۹۱.

۲- توضیح المسائل، م ۱۰۹۳.

۳- توضیح المسائل، م ۱۰۹۳.

۴- توضیح المسائل، م ۱۰۹۳.

۵- توضیح المسائل، م ۱۰۹۶.

۶- توضیح المسائل، م ۱۰۹۶.

۷- توضیح المسائل، م ۱۰۹۷.

٨- توضيح المسائل، م ١٠٩٩.

٩- توضيح المسائل، م ١١٠٠.

١٠- توضيح المسائل، م ١١٠٢.

السلام علينا و على عباد الله الصالحين. السلام عليكم و رحمه الله و برکاته(۱). ۳ - مستحب است قبل از این دو سلام بگوید: السلام عليك ايها النبي و رحمه الله و برکاته. و هر سه را نیز بگوید(۲).

ترتیب

۱ - نماز

باید بدین ترتیب خوانده شود: تکبیره الاحرام، قرائت، رکوع، سجود، و در رکعت دوم پس از سجود، تشهد بخواند و در رکعت آخر، پس از تشهد، سلام دهد. ۲ - اگر رکعی از نماز را فراموش کند و رکن بعد از آن را بجا آورد؛ مثلاً پیش از آن که رکوع کند، دو سجده نماید، نماز باطل است(۳).

۳ - اگر رکعی را فراموش کند و چیزی را که بعد از آن است و رکن نیست بجا آورد؛ مثلاً پیش از آن که دو سجده کند تشهد بخواند، باید رکن را به جا آورد و آنچه را که به اشتباه پیش از آن خوانده دوباره بخواند(۴). ۴ - اگر چیزی را که رکن نیست فراموش کند و رکن بعد از آن را بجا آورد؛ مثلاً حمد را فراموش کند و مشغول رکوع شود، نمازش صحیح است(۵).

موالات

۱ - موالات، یعنی پشت سر هم بودن اجزای نماز و فاصله نینداختن بین آنها. ۲ - اگر بقدری بین اجزای نماز فاصله بیندازد که نگویند نماز می خواند، نمازش باطل است(۶). ۳ - طول دادن رکوع و سجود و خواندن سوره های بزرگ، موالات را به هم نمی زند(۷).

قنوت

۱ - مستحب

است در رکعت دوم نماز، بعد از حمد و سوره و پیش از رکوع، قنوت بخواند.

- در نماز جمعه، در هر رکعت یک قنوت،

- در نماز آیات در هر رکعت پنج قنوت،

- در نماز عید فطر و قربان، در رکعت اول پنج قنوت و در رکعت دوم چهار قنوت. و در نماز وتر که یک رکعت است، خواندن قنوت پیش از رکوع مستحب است(۸).

۲ - در قنوت هر ذکر بگوید اگر چه یک سبحان الله باشد کافی است، و می تواند این دعا را بخواند. ربنا اتنا فی الدنيا حسنه و فی الاخره حسنه و قنا عذاب النار(۹).

۳ - اگر نماز گزار بخواهد قنوت بخواند، بنا بر احتیاط واجب باید دستها را بلند کند و مستحب است دستها را تا مقابل صورت بالا آورد و کف دستها رو به آسمان باشد(۱۰).

تعقیب نماز

تعقیب (در بحث نماز) یعنی مشغول شدن به ذکر و دعا و قرآن بعد از سلام نماز. ۱ - بهتر است در حال تعقیب رو به قبله باشد. ۲ - لازم نیست تعقیب به عربی باشد، ولی بهتر است چیزهایی را که در کتابهای دعا دستور داده اند بخواند. ۳ - گفتن تسبیح حضرت زهرا؛ یعنی: ۳۴ مرتبه الله اکبر و ۳۳ مرتبه الحمد لله و ۳۳ مرتبه سبحان الله مستحب است(۱۱).

استفتاء

ص: ۲۳۷۳

۱- توضیح المسائل، م ۱۱۰۵.

۲- توضیح المسائل، م ۱۱۰۵؟

۳- توضیح المسائل، م ۱۱۰۹.

- ٤- توضيح المسائل، م ١١١٠.
- ٥- توضيح المسائل، م ١١١١.
- ٦- توضيح المسائل، م ١١١٤.
- ٧- توضيح المسائل، م ١١١٦.
- ٨- توضيح المسائل، م ١١١٧.
- ٩- توضيح المسائل، م ١١١٩.
- ١٠- توضيح المسائل، م ١١١٨.
- ١١- توضيح المسائل، م ١١٢٢.

س - آیا بعد از نمازها شعارهای اسلامی بگوییم یا تسبیحات حضرت زهرا (علیها السلام) را؟ با توجه به تاکید فراوان روایات درباره تسبیحات حضرت زهرا بعد از نماز. ج - اختیار با نمازگزار است و جمع بین هر دو بهتر است (۱).

پرسش

۱ - کسی که نمی تواند برای سجده به طور کامل خم شود، اگر مهر را با دست بالا بیاورد و به پیشانی بگذارد چه حکمی دارد؟ چرا؟

۲ - اگر در حال تشهد یادش بیاید که یک سجده بجا آورده، تکلیف چیست؟ ۳ - مراعات کدام یک از شرایط و واجبات سجده نماز در سجده واجب قرآن نیز لازم است؟

۴ - اگر در رکعت سوم نماز متوجه شود، تشهد را فراموش کرده، تکلیف چیست؟ ۵ - کدام یک از اجزای نماز اگر فراموش شود، قضا دارد؟

درس (۲۹) مبطلات نماز

اشاره

آنگاه که نماز گزار، تکبیره الاحرام می گوید و نماز را شروع می کند، تا پایان آن، بعضی از کارها بر او حرام می شود که اگر در نماز، یکی از آنها را انجام دهد نمازش باطل است، مبطلات نماز عبارت است از: از بین رفتن یکی از شرطهای نماز. پیش آمدن چیزی که وضو یا غسل را باطل می کند. خوردن و آشامیدن. سخن گفتن. گریستن. روی از قبله برگرداندن. کم یا زیاد کردن ارکان نماز. بر هم زدن صورت نماز. دستها را بر هم گذاشتن. آمین گفتن بعد از حمد. پیش آمدن یکی از شکهایی که مبطل نماز است (۲). (۳)

احکام مبطلات نماز

۱ - اگر در بین نماز یکی از شرایط صحیح بودن آن از بین برود؛ مثلاً در بین نماز بفهمد مکانش غضبی است، نماز باطل است (۴). ۲ - اگر در بین نماز وضویش باطل شود یا یکی از موجبات غسل پیش آید، نماز باطل است (۵). ۳ - اگر در بین نماز خوابش ببرد نمازش باطل است (۶).

۴ - اگر در حال سجده از خواب بیدار شود و شک کند که در سجده آخر نماز است یا در سجده شکر، باید نماز را دوباره بخواند (۷).

سخن گفتن

۱ - اگر نماز گزار عمداً کلمه ای بگوید و بخواهد با آن معنایی را برساند، نمازش باطل است، اگر چه آن کلمه معنایی نداشته باشد و یک حرف هم باشد (۸).

۲ - سرفه کردن آروغ زدن و آه کشیدن نماز را باطل نمی کند ولی گفتن آخ و آه و مانند اینها که دو حرف است، اگر عمدی باشد نماز را باطل می کند (۹). ۳ - در نماز نباید به کسی سلام کرد، ولی اگر کسی به نماز گزار سلام کند واجب است جواب او را بدهد و باید سلام را مقدم بدارد؛ مثلاً بگوید: السلام علیک یا السلام علیکم و نباید علیکم السلام بگوید (۱۰).

ص: ۲۳۷۴

۱- استفتاات، ج ۱، ص ۱۶۷، ص ۱۴۸.

۲- توضیح المسائل، م ۱۱۲۶.

۳- شکهایی که نماز را باطل می کند به تفصیل خواهد آمد.

۴- توضیح المسائل، م ۱۱۲۶.

۵- همان.

۶- همان.

۷- توضیح المسائل، م ۱۱۲۹.

۸- توضیح المسائل، ص ۱۵۴.

۹- توضیح المسائل، م ۱۱۳۳.

۱۰- توضیح المسائل، م ۱۱۳۷.

۴- اگر کلمه ای را به قصد ذکر بگوید؛ مثلاً بگوید: الله اکبر و در موقع گفتن آن، صدا را بلند کند که چیزی را به دیگری بفهماند اشکال ندارد ولی اگر به قصد این که چیزی به کسی بفهماند بگوید، اگر چه قصد ذکر هم داشته باشد نماز باطل است، چون قصد غیر ذکر اصل است و قصد ذکر فرع بر آن (۱).

استفتاء

س- اگر کسی به نماز گزار سلام کند و فقط بگوید: سلام نماز گزار چگونه باید پاسخ دهد؟

ج- جواب واجب است و در جواب یا باید به لفظ سلام اکتفا کند و یا بگوید: سلام علیکم (۲).

خندیدن و گریستن

۱- اگر

نماز گزار عمداً با صدا بخندد، نمازش باطل است. ۲- لیخند زدن نماز را باطل نمی کند. ۳- اگر نماز گزار برای کار دنیا عمداً با صدا گریه کند نمازش باطل است.

۴- گریه بدون صدا و گریه از ترس خدا یا برای آخرت - هر چند با صدا باشد - نماز را باطل نمی کند (۳).

روی از قبله برگرداندن

۱- اگر

عمداً به مقداری روی خود را از قبله برگرداند، به طوری که نگویند رو به قبله است، نمازش باطل است. ۲- اگر سهواً تمام صورت را به طرف راست یا چپ قبله برگرداند، احتیاط واجب آن است که نماز را دوباره بخواند. ولی اگر به طرف راست یا چپ قبله نرسیده است، نماز صحیح است (۴).

بر هم زدن صورت نماز

۱- اگر در بین نماز کاری کند که صورت نماز را بر هم زند؛ مثل دست زدن، به هوا پریدن و مانند اینها، هر چند از روی فراموشی باشد، نماز باطل می شود (۵). ۲- اگر در بین نماز به قدری ساکت بماند که نگویند نماز می خواند، نمازش باطل می شود (۶). ۳- رها کردن نماز واجب (شکستن نماز) حرام است مگر در حال ناچاری؛ مانند این موارد: حفظ جان

حفظ مال

جلوگیری از ضرر مالی و بدنی

۴- شکستن نماز برای پرداخت بدهی مردم با این شرایط اشکال ندارد:

طلبکار، طلب خود را می خواهد. وقت نماز تنگ نیست؛ یعنی می تواند پس از پرداخت بدهی، نماز را در وقت آن بخواند. در بین نماز نمی تواند بدهی را بپردازد (۷). ۵- اگر در بین متوجه که مسجد نجس است و وقت نماز وسعت نداشته باشد و در بین نماز نتواند مسجد را تطهیر کند، باید نماز را رها کند و مسجد را تطهیر نماید و بعد نماز بخواند (۸). ۶- شکستن نماز برای مالی که اهمیت ندارد مکروه است (۹).

دستها را بر هم گذاشتن

اگر مثل بعضی افراد که شیعه نیستند در حال نماز دستها را روی هم بگذارد نماز باطل است (۱۰).

ص: ۲۳۷۵

۱- توضیح المسائل، م ۱۱۳۴.

۲- استفتائات، ج ۱، ص ۳۰۰، س ۵۶۰.

۳- توضیح المسائل، ص ۱۵۶ هفتم و هشتم از مبطلات نماز.

۴- توضیح المسائل، م ۱۱۳۱.

- ۵- توضیح المسائل، ص ۱۵۶، تهم از مبطلات نماز.
- ۶- توضیح المسائل، م ۱۱۵۲.
- ۷- توضیح المسائل، م ۱۱۵۹ تا ۱۱۶۱.
- ۸- توضیح المسائل، م ۱۱۶۲.
- ۹- توضیح المسائل، م ۱۱۶۰.
- ۱۰- توضیح المسائل، ص ۱۵۳، سوم از مبطلات نماز.

اگر بعد از حمد آمین بگوید نماز باطل است ولی اگر اشتبهاً یا از روی تقیه بگوید نمازش باطل نیست (۱).

چیزهایی که در نماز مکروه است:

- ۱- بر هم گذاشتن چشمها. ۲- بازی کردن با انگشتان و دستها. ۳- سکوت کردن هنگام خواندن حمد یا سوره یا ذکر، برای شنیدن حرف کسی.
- ۴- هر کاری که خضوع و خشوع را از بین ببرد. ۵- برگرداندن صورت به طرف راست یا چپ به مقدار کم (چون زیاد آن نماز را باطل می کند) (۲).

پرسش

- ۱- اگر نماز گزار سهواً کلمه ای بگوید که معنا داشته باشد، نمازش چه حکمی دارد؟ ۲- اگر کسی به نماز گزار بگوید: سلام آیا جواب آن واجب آیت و در صورت وجوب چگونه باید جواب دهد؟
- ۳- اگر در بین قرائت برای آنکه کسی را متوجه امری کند، الله اکبر بگوید، نماز چه حکمی دارد؟
- ۴- در چه صورتی می توان برای پرداخت بدهی مردم نماز را رها کرد؟ ۵- اگر مسافر در بین نماز متوجه شود قطار آماده حرکت است، آیا می تواند نمازش را رها کند؟
- ۶- دو کاری که اهل سنت در نماز انجام می دهند و شیعه از آن پرهیز می کند، بلکه مبطل نماز می داند کدام است؟

درس (۳۰) شکیات نماز (۱)

اقسام شک در نماز

(۳)

شک در اجزای نماز

(۴) اگر در انجام جزئی از اجزای نماز شک کند؛ یعنی نمی داند آن جزء را به جا آورده است یا نه، اگر جزء بعدی را شروع نکرده است؛ یعنی هنوز از محل آن جزء نگذشته است؛ باید آن را بجا آورد. ولی اگر بعد از داخل شدن در جزء بعدی شک پیش آمده است؛ یعنی از محل آن گذشته است؛ به چنین شکمی اعتنا نمی شود و نماز را ادامه می دهد و صحیح است؛ مثلاً اگر پس از سجده قبل از شروع کردن تشهد، شک کند یک سجده به جا آورده یا دو سجده، باید یک سجده دیگر بجا آورده ولی اگر تشهد را شروع کرده باشد، لازم نیست سجده دیگری انجام دهد و نماز را ادامه می دهد و صحیح است (۵). (۶) اگر در صحت جزئی از نماز شک کند؛ یعنی نمی داند جزئی که بجا آورده، صحیح انجام شده یا نه، بنا می گذارد بر صحیح بودن آن و نماز را ادامه می دهد و صحیح است؛ مثلاً در صحت کلمه یا آیه ای که خوانده است شک می کند، به شک خود اعتنا نمی کند و نماز را ادامه می دهد و صحیح است. شک در رکعات

ص: ۲۳۷۶

- ۱- توضیح المسائل، ص ۱۵۴، چهارم از مبطلات نماز.
- ۲- توضیح المسائل، م ۱۱۵۷.
- ۳- بحث شکیات بجز آنچه از توضیح المسائل می باشد از تحریر الوسیله، ج ۱، ص ۱۹۸ تا ۲۰۰ آورده شده است.
- ۴- قال علی (علیه السلام): الايمان معرفة بالقلب وقول باللسان وعمل بالاركان. (شرح نهج البلاغه، ج ۱۹، ص ۵۱)
- ۵- توضیح المسائل، م ۱۱۶۸.
- ۶- اشاره به نوشته حضرت ولی عصر (عجل الله) است که راویان احادیث اهل بیت علیهم السلام را مرجع این گونه حوادث معرفی کرده اند. (وسائل الشیعه، ج ۱۸، ص ۱۰۱).

(۳) شکهایی که نماز را باطل می کند:

شک در تعداد رکعات نمازهای دو رکعتی؛ مثل نماز صبح و نماز مسافر. شک در تعداد رکعات نماز مغرب. شک بین یک و بیشتر از یک. شک بین دو و بیشتر از آن، پیش از تمام شدن دو سجده.

نداند چند رکعت خوانده است. به علاوه شک بین ۲ و ۳-۴ و ۶-۶ و نیز نماز را باطل می کند (۱). مساله: اگر یکی از شکهای باطل کننده برای نماز گزار پیش آید، نمی تواند نماز را به هم بزند ولی اگر بقدری فکر کند که شک پابرجا شود، به هم زدن نماز مانعی ندارد (۲).

(۴) شکهایی که نماز را باطل نمی کند:

اگر در نماز چهار رکعتی یکی از این شکها برای نماز گزار پیش آمد باید طبق وظیفه ای که گفته می شود عمل کند و نمازش صحیح است. صفحه ۱۸۲ نیاز به اسکن دارد. بجز مواردی که در جدول آمده، موارد دیگری نیز هست که کمتر اتفاق می افتد و حکم آنها از آنچه بیان شده و قواعدی که خواهد آمد روشن می شود.

چند قانون کلی

۱- اگر یکی از شکهای صحیح پیش آید نباید نماز را بشکنند، بلکه باید مطابق وظیفه ای که گفته شد عمل کند و اگر نماز را بر هم بزند، معصیت کرده است (۳). ۲- اگر یکی از شکهای صحیح پیش آید، باید مقداری فکر کند، پس اگر یقین یا گمان به یک طرف شک پیدا کرد همان طرف را بگیرد و نماز را تمام کند و گرنه به دستورهایی که گفته شده عمل کند. ۳- در شکهای صحیح باید بنا را بر بیشتر گذاشت، مگر آنکه یکی از اطراف شک، از گذشته باشد. ۴- نماز احتیاط، برای رفع کمبود احتمالی نماز است، بنا بر این در شک بین ۳ و ۴، که احتمال کمبود، یک رکعت است، یک رکعت نماز احتیاط لازم است ولی در شک بین ۲ و ۴، دو رکعت نماز احتیاط لازم است. ۵- سجده سهو، در موارد احتمال زیادی سهوی است، پس در شک بین ۴ و ۵ بعد از سجده دوم و شک بین ۵ و ۶ در حالت ایستاده، سجده سهو لازم است.

۶- در مواردی که یک رکعت نماز احتیاط واجب است می توان به جای آن، دو رکعت نشست خواند. ۷- در مواردی که دو رکعت نماز احتیاط واجب است، نمی توان به جای آن چهار رکعت نشست خواند. ۸- اگر برای نماز گزار در حالت ایستاده، یکی از شکهای صحیح پیش آید، بجز شک ۳ و ۴، در بقیه موارد، باید بدون رکوع بنشیند و پس از نشستن، از هر طرف شک یک عدد کم می شود؛ مثلاً در شک بین ۴ و ۵ ایستاده، پس از نشستن، به شک ۳ و ۴ بر می گردد و همان وظیفه را باید انجام دهد (۴).

پرسش

۱- اگر نماز گزار در حال تشهد شک کند، یک سجده بجا آورده یا دو سجده، تکلیف چیست؟

۲- اگر پس از ادای حرفی از یک کلمه در صحت آن شک کند تکلیف چیست؟

۳- اگر مسافر در نماز ظهر شک بین ۲ و ۳ برایش پیش آید وظیفه اش چیست؟

۴- حکم شک بین ۴ و ۵ در حالت ایستاده چیست؟

ص: ۲۳۷

۱- توضیح المسائل، م ۱۱۶۵.

۲- توضیح المسائل، م ۱۱۶۶.

۳- توضیح المسائل، م ۲۰۰۰.

۴- توضیح المسائل، م ۱۱۹۹.

۵- حکم شک بین ۲ و ۳ در نماز چهار رکعتی در حال قیام پس از رکوع چیست؟

۶- در کدام یک از صورتهای شک، دو رکعت نماز احتیاط واجب می شود؟

درس (۳۱) و (۳۲) شکیات نماز (۲)

(۵) شکهایی که نباید به آنها اعتنا کرد

شک بعد از محل (توضیح آن در شک در اجزاء گذشت. شک پس از سلام. شک بعد از وقت نماز. شک کثیر الشک. شک امام و ماموم در نماز جماعت. شک در نماز مستحبی (۱). توضیح

شک بعد از اسلام

۱- اگر پس از سلام نماز شک کند که نمازش صحیح بوده یا نه؛ مثلاً شک کند در رکعت دوم یک سجده به جا آورده یا دو سجده، یا پس از سلام نماز چهار رکعتی شک کند چهار رکعت خوانده یا پنج رکعت، به شک خود اعتنا نمی کند و لازم نیست نماز را دوباره بخواند (۲).

۲- اگر پس از سلام شک کند و دو طرف شک باطل باشد؛ مثل آن که شک کند نماز چهار رکعتی که سه رکعت خوانده یا پنج رکعت، نمازش باطل است (۳).

شک بعد از وقت

۳- اگر بعد از گذشتن وقت نماز شک کند که نماز خوانده یا نه؛ مثلاً در شب شک کند نماز ظهر و عصر را خوانده یا نه، به شک خود اعتنا نمی کند. ۴- اگر بعد از گذشتن وقت شک کند نمازی که خوانده صحیح بوده یا نه، به شک خود اعتنا نمی کند (۴).

شک کثیر الشک

کثیر الشک کسی است که در یک نماز، سه مرتبه شک کند، یا در سه نماز پشت سر هم، مثلاً نماز صبح، ظهر و عصر شک کند (۵).

وظیفه کثیر الشک

۱- شک در رکعات نماز

۱- طرف بیشتر شک، نماز را باطل نمی کند؛ مثلاً در نماز چهار رکعتی شک بین سه و چهار برایش پیش می آید؛ بنا را بر بیشتر می گذارد. ۲- طرف بیشتر شک، نماز را باطل می کند؛ بنا را بر کمتر می گذارد؛ مثلاً در شک بین چهار و پنج، بنا را بر چهار می گذارد. ۲- شک در اجزای نماز

۱- انجام آن نماز را باطل نمی کند: باید بنا بگذارد که آن را بجا آورده؛ مثلاً شک کند یک سجده بجا آورده یا دو سجده: بنا می گذارد بر انجام دو سجده.

۲- انجام آن نماز را باطل می کند: باید بنا بگذارد که آن را انجام نداده؛ مثلاً شک کند یک رکوع به جا آورده یا دو تا: بنا می گذارد بر انجام یک سجده (۶).

ص: ۲۳۷۸

۱- توضیح المسائل، م ۱۱۶۷.

۲- توضیح المسائل، م ۱۱۷۹.

۳- همان.

۴- توضیح المسائل، م ۱۱۸۰ و ۱۱۸۱.

۵- همان، م ۱۱۸۴.

۶- تحریر الوسیله، ج ۱، کتاب الصلاه القول فی الشکوک التی لا اعتبار بها، ص ۲۰۷ و توضیح المسائل، م ۱۱۸۵.

شک امام و ماموم

در نماز جماعت اگر امام جماعت شک کند ولی ماموم شک نداشته باشد و مثلاً با گفتن الله اکبر امام را مطلع کند، امام جماعت به شک خود اعتنا نمی کند و همچنین اگر ماموم شک کند ولی امام جماعت شک نداشته باشد، همانگونه که امام جماعت، نماز را انجام می دهد او هم عمل می کند و صحیح است (۱).

شک در نماز مستحبی

(۲)

وظیفه نمازگزار ۱ - در رکعات نماز مستحبی شک کند: مانند وظیفه ای که برای کثیر الشک گفته شد عمل می کند. ۲ - در اجزاء نافله شک کند، خواه رکن باشد یا غیر رکن:

محل آن نگذشته: باید آن را بجا آورد. محل آن گذشته: به شک اعتنا نمی کند. شک در اصل نماز (۳)

(۶) شک در انجام نماز

قبل از گذشتن وقت - باید نماز را بخواند. پس از گذشتن وقت - لازم نیست آن نماز را بخواند.

(۷) شک در صحت نماز - اعتنا نمی شود.

مسأله: کسی که در انجام نماز کثیر الشک است حکم افراد عادی را دارد ولی وسواسی به شک خود اعتنا نمی کند، هر چند در وقت نماز شک کند (۴).

حکم گمان در نماز

در اصل نماز: حکم شک را دارد (۵).

در رکعات نماز: حکم یقین را دارد (۶). در اجزاء و افعال نماز: در مواردی که با وظیفه شک مخالف است، بنابر احتیاط واجب، باید احتیاط کند؛ مثلاً اگر در حال قیام قبل از رفتن به سجده گمان به انجام رکوع دارد ولی یقین ندارد، رکوع را بجا می آورد و نماز را هم اعاده می کند (۷).

نماز احتیاط

۱ - در

مواردی که نماز احتیاط واجب می شود؛ مثل شک بین ۳ و ۴، باید بعد از سلام نماز بدون آن که صورت نماز را بهم بزنند یا مبطلی از مبطلات نماز را انجام دهد، برخیزد و بدون اذان و اقامه تکبیر بگوید و نماز احتیاط را بخواند (۸).

فرق نماز احتیاط با نمازهای دیگر:

نیت آن را نباید به زبان آورد. سوره و قنوت ندارد (هر چند دور رکعتی باشد).

حمد را باید آهسته بخواند (بنابر احتیاط واجب).

ص: ۲۳۷۹

۱- همان.

۲- همان، م ۱۱۹۳ و ۱۱۹۵.

۳- تحریر الوسیله، ج ۱، کتاب الصلاه، القول فی الشک، ص ۱۹۸ - ۲۰۶.

۴- همان، ص ۲۰۰، م ۸.

۵- همان، ص ۱۹۸، م ۱.

٦- همان، ص ٢٠٩م، ١.

٧- همان.

٨- همان، القول فى ركعات الاحتياط، ص ٢١٠م، ١ و ٢.

۲- اگر یک رکعت نماز احتیاط واجب باشد، پس از سجده ها، تشهد می خواند و سلام می دهد و اگر دو رکعت واجب شده باشد، نباید در رکعت تشهد و سلام بخواند، بلکه باید یک رکعت دیگر هم (بدون تکبیره الاحرام) بخواند و در پایان رکعت دوم تشهد خوانده، سلام می دهد(۱).

۳- اگر پس از سلام نماز، نماز را عمدتاً یا سهواً نخواند، بنا بر احتیاط واجب باید نماز احتیاط را بخواند و نماز را هم اعاده کند(۲).

استفتاء

س - کسی که وظیفه اش خواندن نماز به طور خوابیده است، اگر شک بین ۳ و ۴ کند باید یک رکعت نماز احتیاط بخواند یا دو رکعت؟ یا بستگی به نیت دارد؟

ج - مخیر است بین یک رکعت خوابیده به جای یک رکعت ایستاده یا دو رکعت خوابیده به جای دو رکعت نشسته(۳).

سجده سهو

۱ - در

مواردی که سجده واجب می شود، باید بعد از سلام نماز، به سجده رود و بگوید: بسم الله و بالله اللهم صل علی محمد و آل محمد و بهتر است بگوید: بسم الله و بالله السلام علیک ایها النبی و رحمه الله و برکاته و بعد بنشیند و دوباره به سجده رود و یکی از ذکرهای بالا را بگوید سپس بنشیند و تشهد و سلام را بجا آورد(۴).

۲ - سجده سهو تکبیره الاحرام ندارد. ۳ - موارد سجده سهو: واجب: ۱ - در بین نماز سهواً حرف بزنند. ۲ - یک سجده را فراموش کند، پس از وارد شدن به رکوع رکعت بعد، یادش بیاید. ۳ - در نماز چهار رکعتی، شک بین ۴ و ۵ در حالت نشسته یا ۵ و ۶ در حالت ایستاده پیش آید (به تفصیلی که گذشت).

احتیاط واجب:

۱ - سلام بی جا (مثلاً در رکعت سوم نماز چهار رکعتی سهواً سلام بدهد). ۲ - تشهد را فراموش کند

احتیاط مستحب

مقداری از سلام واجب نماز بی جا گفته شود(۵).

۴ - اگر چیزی را که غلط خوانده دوباره صحیح بخواند، سجده سهو واجب نیست(۶).

۵ - اگر در نماز سهواً مدتی حرف بزنند و تمام آن یک مرتبه حساب شود، دو سجده سهو کافی است(۷).

اجزای فراموش شده نماز

۱ - هیچیک از اجزای فراموش شده نماز، قضا ندارد، بجز تشهد و یک سجده که سهواً ترک شده باشد ولی سایر اجزاء واجب نماز اگر عمدتاً ترک شود، نماز باطل است و اگر واجبات غیر رکنی سهواً ترک شود، نماز باطل نیست و قضا کردن آن لازم نیست(۸).

۲ - اگر نماز گزار، سجده یا تشهد را فراموش کند، بنا بر احتیاط واجب، پس از سلام نماز، بدون آن که صورت نماز را بر هم بزنند، باید قضای آن را بجا آورد و سپس سجده سهوی که لازم شده است بجا آورد(۹).

۳ - اگر بین نماز و قضای تشهد یا سجده کاری کند که عمدی و سهوی آن، نماز را باطل می کند؛

ص: ۲۳۸۰

۱- توضیح المسائل، م ۱۲۱۵ و ۱۲۱۶.

۲- تحریر الوسیله، ج ۱، ص ۲۱۰، م ۱.

۳- استفتائات، ج ۱، ص ۱۶۸، س ۱۵۵.

۴- توضیح المسائل، م ۱۲۵۰.

۵- توضیح المسائل، م ۱۲۳۶ و ۱۲۴۲.

٦- توضيح المسائل، م ١٢٣٩.

٧- توضيح المسائل، م ١٢٤٠.

٨- تحرير الوسيله، ج ١، ص ٣١٢، م ١.

٩- همان.

مثلاً پشت به قبله کند، باید قضای سجده را به جا آورد و نمازش صحیح است (۱). ۴ - کسی که باید سجده یا تشهد را قضا کند، اگر برای کار دیگری هم سجده سهو بر او واجب شده باشد، باید بعد از نماز، سجده یا تشهد را قضا کند، بعد سجده سهو را بجا آورد (۲).

پرسش

۱ - شك بعد از وقت با شك بعد از سلام چه نسبتی دارند و مورد اشتراك آنها چیست؟ ۲ - شخص كثير الشك، اگر در ركعت اول پس از سجده شك کند که يك سجده بجا آورده یا دو تا تکلیفش چیست؟

۳ - اگر در نماز مستحیی شك بین ۱ و ۲ پیش آید، وظیفه اش چیست؟ ۴ - اگر ساعت ۴ بعد از ظهر شك کند نماز عصر را خوانده یا نه تکلیف چیست؟

۵ - اگر پس از اتمام نماز، نماز احتیاط یا سجده سهو را سهواً انجام ندهد، تکلیف چیست؟

۶ - در چه صورتی ممکن است نماز احتیاط و سجده سهو، هر دو واجب شود، مثالی بزنید. ۷ - اگر ناز احتیاط و سجده سهو، هر دو واجب شود، کدام را باید مقدم بدارد، چرا؟

۸ - ظن در افعال نماز چه حکمی دارد. دو مثال بزنید.

درس (۳۳) نماز مسافر

اشاره

و اذا ضربتم فی الارض فلیس علیکم جناح ان تقصروا من الصلوه... هر گاه در زمین راه می پیمایید (به سفر می روید) بر شما باکی نیست که نماز را کوتاه کنید... (سوره نساء، آیه ۱۰۲) انسان باید در سفر، با شرایطی که خواهد آمد، نمازهای چهار رکعتی را دو رکعت (یعنی شکسته) به جا آورد: ۱ - سفر او کمتر از هشت فرسخ شرعی (۳) نباشد. ۲ - از اول مسافرت قصد پیمودن هشت فرسخ را داشته باشد.

۳ - به حد ترخص برسد. ۴ - در بین راه، پیش از رسیدن به چهار فرسخ از قصد خود بنگردد.

۵ - قصد ندارد پیش از رسیدن به هشت فرسخ از وطن خود بگذرد، یا ده روز یا بیشتر در جایی بماند. ۶ - برای کار حرام سفر نکند و خود سفر هم حرام نباشد.

۷ - بیابانگرد نباشد. ۸ - شغل او مسافرت نباشد (۴).

شرط اول

۱ - کسی که رفتن و برگشتن او هشت فرسخ است، اگر رفتن او کمتر از چهار فرسخ نباشد باید نماز را شکسته بخواند، ولی اگر رفتن کمتر از چهار فرسخ باشد، مثلاً سه فرسخ می رود و پنج فرسخ بر می گردد، باید نماز را تمام بخواند (۵). ۲ - اگر شك کند که سفرش هشت فرسخ است یا کمتر: اگر تحقیق کردن برایش مشقت ندارد: بنا بر احتیاط واجب باید تحقق کند.

اگر تحقیق کردن برایش مشقت دارد: باید نمازش را تمام بخواند (۶).

۳ - اگر بین دو محلی که فاصله آنها کمتر از چهار فرسخ است، چند مرتبه رفت و آمد کند، گرچه روی هم رفته هشت فرسخ شود، باید نماز را تمام بخواند (۷).

۴ - اگر شهر دیوار دارد، باید ابتدای هشت فرسخ را از دیوار شهر حساب کند و اگر دیوار ندارد باید از خانه های آخر شهر حساب کند (۸).

۵ - اگر به جایی می رود که دو راه دارد؛ یکی راه آن کمتر از هشت فرسخ است و راه دیگرش هشت فرسخ یا بیشتر، اگر از راهی که هشت فرسخ است برود، باید نماز را شکسته بخواند و اگر از راهی که هشت فرسخ نیست برود باید نماز را چهار رکعتی بخواند (۹).

ص: ۲۳۸۱

۱- توضیح المسائل، م ۱۲۵۵.

۲- توضیح المسائل، م ۱۲۶۱.

۳- هشت فرسخ شرعی تقریباً ۴۵ کیلومتر است.

۴- توضیح المسائل، نماز مسافر.

۵- توضیح المسائل، م ۱۲۷۲.

۶- توضیح المسائل، م ۱۲۷۴.

۷- توضیح المسائل، م ۱۲۷۸.

۸- توضیح المسائل، م ۱۲۸۰.

۹- توضیح المسائل، م ۱۲۷۹.

شرط دوم

۱- اگر از ابتدا قصد مسافرت هشت فرسخ نداشته باشد و به جایی مسافرت کند که کمتر از هشت فرسخ است و بعد از رسیدن به آن جا، تصمیم بگیرد که سفر را ادامه دهد، پس اگر بخواند:

هشت فرسخ دیگر برود یا چهار فرسخ برود و به وطنش یا جایی که می خواهد ده روز بماند برگردد، باید نماز را شکسته بخواند. به جایی برود که با مقدار راه آمده، هشت فرسخ می شود و خود به تنهایی هشت فرسخ نیست، چون از اول قصد هشت فرسخ را نداشته، نمازش تمام است (۱).

۲- کسی که در سفر به اختیار دیگری است، مانند فرزند که همراه پدر و مادر به سفر می رود یا سربازی که با فرمانده است، چنانچه بداند سفر او هشت فرسخ است، باید نماز را شکسته بخواند (۲).

شرط سوم

۱- کسی که به مسافرت می رود، وقتی که به حد ترخص رسید باید نماز را شکسته بخواند؛ یعنی حداقل به مقداری دور شود که دیوارهای آنجا را نبیند و اذان آنجا را هم نشنود و چنانچه کمتر از این مقدار دور شود باید تمام بخواند (۳). ۲- هرگاه شهر یا روستا در بلندی باشد که از دور دیده شود، یا به قدری گود باشد که اگر انسان کمی دور شود دیوار آن را نبیند، کسی که از آن شهر یا روستا مسافرت می کند، وقتی به اندازه ای دور شود که اگر آن شهر و زمین هموار بود، دیوارش از آنجا دیده نمی شد، باید نماز را شکسته بخواند و نیز اگر پستی و بلندی خانه ها بیشتر از معمول باشد، باید ملاحظه معمول را بنماید (۴). ۳- اگر از محلی مسافرت می کند که خانه و دیوار ندارد، وقتی به جایی برسد که اگر آن محل دیوار داشت، از آنجا دیده نمی شود، و اذان آنجا را نیز نمی شنود، باید نماز را شکسته بخواند (۵). ۴- کسی که به سفر می رود، اگر به جایی برسد که اذان را نشنود ولی دیوار شهر را ببیند، یا دیوارها را نبیند و صدای اذان را بشنود، چنانچه بخواند در آنجا نماز بخواند، بنابر احتیاط واجب باید هم شکسته و هم تمام بخواند (۶).

۵- مسافری که به وطنش بر می گردد، وقتی دیوار وطن خود را ببیند و صدای اذان آن را بشنود، باید نماز را تمام بخواند، ولی اگر به جایی می رود که می خواهد ده روز در آنجا بماند، بنابر احتیاط واجب، باید نماز را تاخیر بیندازد تا به منزل برسد، یا نماز را هم تمام و هم شکسته بخواند (۷).

شرط چهارم

اگر در بین راه از ادامه سفر منصرف شود: پیش از رسیدن به چهار فرسخ، باید نماز را تمام بخواند.

بعد از رسیدن به چهار فرسخ ۱- بخواند همانجا بماند و بعد از ده روز برگردد ۲- مردد شود که بماند یا برگردد ۳- بخواند برگردد، باید نماز را شکسته بخواند (۸).

شرط پنجم

۱- کسی که می خواهد، در بین راه، پیش از پیمودن هشت فرسخ، از وطن خود عبور کند، یا ده روز در محلی بماند، باید نماز را تمام بخواند، چون با رسیدن به وطن یا جایی که ده روز می ماند، سفر تمام می شود و این سفر کمتر از هشت فرسخ است (۹). ۲- اگر در سفر، پیش از رسیدن به هشت فرسخ از وطنش بگذرد یا جایی ده روز در محلی بماند، اگر باقیمانده سفر هشت فرسخ باشد، یا چهار فرسخ باشد و بخواند برود و برگردد، باید در باقیمانده سفر، نماز را شکسته بخواند (۱۰).

ص: ۲۳۸۲

۱- توضیح المسائل، نماز مسافر، شرط دوم.

۲- توضیح المسائل، م ۱۲۸۴.

۳- توضیح المسائل، نماز مسافر، شرط هشتم.

۴- توضیح المسائل، م ۱۳۲۰.

۵- توضیح المسائل، م ۱۳۲۱.

۶- توضیح المسائل، م ۱۳۱۸.

۷- توضیح المسائل، م ۱۳۱۹.

۸- توضیح المسائل، نماز مسافر، شرط سوم و مساله ۱۲۸۷ و ۱۲۸۸.

٩- توضیح المسائل، نماز مسافر، شرط چهارم.

١٠- توضیح المسائل، م ١٢٩٤.

شرط ششم

۱- اگر سفر، به خودی خود حرام باشد؛ مثل فرار از جبهه جهاد، یا برای کار حرام باشد؛ مانند سفر برای سرقت، در چنین سفری نماز تمام است (۱). ۲- کسی که سفر او حرام نیست و برای کار حرام هم سفر نمی کند، اگر چه معصیتی انجام دهد؛ مثلاً غیبت کند، باید نماز را شکسته بخواند (۲).

شرط هفتم

۱- صحرا

نشینانی که در بیابانها گردش می کنند و هر جا آب و خوراک برای خود و حیوانهایشان پیدا کنند می مانند و بعد از چندی به جای دیگر می روند، در این سفرها باید نماز را تمام بخوانند (۳). ۲- اگر صحرائشین برای زیارت یا حج یا تجارت و مانند اینها مسافرت کند، باید نماز را شکسته بخواند (۴).

شرط هشتم

۱- کسی که شغل او مسافرت است؛ مانند خلبان، ملوان و راننده، در سفرهایی که شغل اوست باید در غیر سفر اول نماز را تمام بخواند، ولی در سفر اول، هر چند طول بکشد، نمازش شکسته است (۵). ۲- کسی که شغلش مسافرت است، اگر برای کار دیگری؛ مثلاً برای زیارت یا حج مسافرت کند، باید نماز را شکسته بخواند ولی اگر مثلاً راننده مسافران را می برد و کرایه می گیرد و خودش نیز زیارت می کند، باید نمازش را تمام بخواند (۶).

۳- راننده و دوره گردی که در دو سه فرسخی شهر رفت و آمد می کند، شغل او مسافرت نیست و چنانچه اتفاقاً سر هشت فرسخی برود، باید نماز را شکسته بخواند (۷). ۴- کسی که شغلش مسافرت است، اگر ده روز یا بیشتر در وطن یا غیر وطن بماند و به مسافرت شغلی نرود باید در سفر اولی که بعد از ده روز می رود، نماز را شکسته بخواند (۸).

پوش

۱- معلمی

برای تدریس هر روز صبح از وطن خود به روستایی در شرق که فاصله آن ۲۰ کیلومتر است می رود و بعد از ظهر به روستایی در غرب که فاصله آن با روستای اول ۵۰ کیلومتر می باشد می رود و شب به وطن بر می گردد، نماز او در دو روستا و در بین راه تمام است یا شکسته؟

۲- مامور بررسی قطع سیم برق برای یافتن محل قطع از محل خود حرکت می کند و بدون قصد ۵۸ کیلومتر از شهر دور می شود، نماز او در این ماموریت، از آغاز تا پایان، تمام است یا شکسته؟

۳- همسر و فرزندان که همراه مرد خانواده مسافرت می روند نمازشان تمام است یا شکسته؟

۴- کشاورزی که هر روز از روستا به مزرعه خود که در فاصله ۱۲ فرسخی است می رود و بر می گردد، نمازش چه حکمی دارد؟

۵- شخصی پس از پیمودن پنج فرسخ از راه به علت پدید آمدن نقص فنی وسیله نقلیه خود، تصمیم به برگشت می گیرد، اگر همانجا یا در برگشت بخواهد نماز بخواند، نمازش تمام است یا شکسته؟

۶- آیا این افراد شغلشان مسافرت است؟

مامور خرید یک وزارتخانه که از شهرهای مختلف خرید می کند.

آموزگاری که هر روز برای تدریس به شهر دیگری می رود و بر می گردد.

راننده گریدر که جاده را تیغ می زند. راننده اتوبوسهای شرکت واحد. مهمانداران هواپیما، کشتی، قطار.

ص: ۲۳۸۳

- ٢- توضیح المسائل، م ١٢٩٦.
- ٣- توضیح المسائل، نماز مسافر، شرط ششم.
- ٤- توضیح المسائل، م ١٣٠٦.
- ٥- توضیح المسائل، نماز مسافر، شرط هفتم.
- ٦- توضیح المسائل، م ١٣٠٧.
- ٧- توضیح المسائل، م ١٣١١.
- ٨- توضیح المسائل، م ١٣١٢ و ١٣١٣.

در این مکانها نماز تمام است

۱ - در وطن.

۲ - در جایی که می داند ده روز می ماند، یا بنا دارد بماند.

۳ - در جایی که سی روز با تردید مانده؛ یعنی معلوم نبوده است که می ماند یا می رود و تا سی روز به همین حالت مانده، و از آنجا به جای هم نرفته است، در این صورت باید بعد از سی روز نماز را تمام بخواند (۱).

وطن کجاست؟

۱ - وطن،

جایی است که انسان برای اقامت و زندگی خود اختیار کرده است؛ مثلاً یک شهر یا روستا، خواه در آنجا به دنیا آمده و وطن پدر و مادرش باشد یا خودش آن جا را برای زندگی اختیار کرده است (۲). ۲ - تا انسان قصد ماندن همیشگی در غیر وطن اصلی خودش را نداشته باشد، آنجا وطن او حساب نمی شود (۳). ۳ - اگر قصد دارد در محلی که وطن اصلی او نیست مدتی بماند و بعد به جای دیگری برود، آنجا وطن او حساب نمی شود؛ مانند دانشجویی که مدتی برای تحصیل در شهری می ماند (۴). ۴ - کسی که در دو محل زندگی می کند؛ مثلاً شش ماه در شهری و شش ماه در شهر دیگری می ماند، هر دو وطن اوست. و اگر بیشتر از دو محل را برای زندگی خود اختیار کرده باشد اشکال دارد و باید احتیاط مراعات شود (۵). ۵ - اگر انسان بدون قصد ماندن همیشگی در جایی آن قدر بماند که مردم او را اهل آنجا بدانند، آن جا برای او حکم وطن را دارد (۶). ۶ - اگر به جایی برود که پیشتر وطن او بوده ولی هم اکنون از آنجا صرف نظر کرده است، نباید نماز را تمام بخواند، اگر چه وطن دیگری هم برای خود اختیار نکرده باشد (۷).

استفتاء

س - در مورد همسر و یا فرزندی که تکلیف شده و در منزل تابع شوهر و یا پدر خود می باشند، آیا در مساله ترك وطن تابع پدر و یا شوهر خود هستند و اگر پدر و یا شوهر ترك وطن نمود، آنها هم همان حکم را پیدا می کنند و یا باید مستقلاً تصمیم بگیرند؟

ج - زن و فرزندی که از حد تبعیت بالطبع بیرون آمده و صاحب اراده است، در اتخاذ وطن و اعراض از آن و قصد اقامه تابع نیست و میزان تصمیم خود او است (۸).

قصد ده روز

۱ - مسافری

که قصد کرده ده روز در محلی بماند، اگر بیش از ده روز در آنجا بماند، تا وقتی که مسافرت نکرده، باید نمازش را تمام بخواند و لازم نیست دوباره قصد ماندن ده روز کند (۹). ۲ - اگر مسافر از قصد ده روز برگردد: الف: قبل از خواندن نماز چهار رکعتی از قصد خود برگردد: باید نماز را شکسته بخواند. ب: بعد از خواندن یک نماز چهار رکعتی از قصد خود برگردد: تا وقتی که در آنجا هست باید نماز را تمام بخواند (۱۰).

استفتاء

ص: ۲۳۸۴

۱- توضیح المسائل، شرط چهارم و مسئله ۱۳۲۸ - ۱۳۳۵ - ۱۳۵۳.

۲- توضیح المسائل، م ۱۳۲۹.

۳- توضیح المسائل، م ۱۳۳۱.

۴- توضیح المسائل، م ۱۳۳۰.

۵- توضیح المسائل، م ۱۳۳۲.

۶- توضیح المسائل، م ۱۳۳۱.

٧- توضیح المسائل، م ١٣٣٤.

٨- استفتاءات، ج ١، ص ٢٦٤، س ٤٢٨.

٩- توضیح المسائل، م ١٣٤٧.

١٠- توضیح المسائل، م ١٣٤٢.

س - عده ای که سالهاست در منطقه ای ساکن عمارات و ساختمانهای دولتی بوده و خود نیز از کارکنان دولت هستند، اخیراً در بین آنان شایع شده که چون شما نمی دانید چند مدت در اینجا خواهید بود نماز و روزه شما قصر است و بعضی هم اکنون در خانه های مسکونی خود نمازهای خود را شکسته می خوانند، آیا در فتاوی امام امت، چنین موردی هست یا خیر؟

ج - اگر وطن اصلی آنها نیست و قصد ماندن همیشه در آنجا ندارند بدون قصد ماندن ده روز در آنجا، حکم مسافر دارند(۱).

مسافری که نمازش را تمام خوانده، اگر:

الف: نمی دانست که مسافر باید نماز را شکسته بخواند: نمازی که خوانده صحیح است(۲). با: حکم سفر را می دانست ولی بعضی از جزئیات را نمی دانست، یا نمی دانست که مسافر است: نمازی را که خوانده، باید دوباره بخواند(۳).

غیر مسافری که نمازش را شکسته خوانده است:

کسی که باید نماز را تمام بخواند، اگر شکسته به جا آورد، در هر صورت نمازش باطل است(۴).

اماکن تخییر

در این مکانها مسافر می تواند نماز را تمام یا شکسته بخواند: مسجد الحرام

مسجد النبی (صلی الله علیه و آله و سلم) در مدینه منوره مسجد کوفه

حرم امام حسین (علیه السلام) (۵).

نماز قضا

انسان باید نمازهای واجب را در وقت خود بخواند و چنانچه بدون عذر نمازی از او قضا شود، گناهکار است و باید توبه کرده، قضای آن را هم به جا آورد. ۱ - در دو مورد به جا آوردن قضای نماز واجب است:

نماز واجب را در وقت آن نخوانده باشد.

بعد از وقت متوجه شود نمازی که خوانده، باطل بوده است(۶).

۲ - کسی که نماز قضا دارد، نباید در خواندن آن کوتاهی کند، ولی واجب نیست فوراً آن را به جا آورد(۷).

۳ - حالتیهای مختلف انسان نسبت به نماز قضا:

می داند نماز قضا ندارد: چیزی واجب نیست.

شک دارد نماز دارد یا نه: چیزی واجب نیست.

احتمال می دهد نماز قضایی دارد یا نمازهایی را که خوانده صحیح نبوده: مستحب است احتیاطاً قضای آن را به جا آورد.

می داند نماز قضا دارد ولی شماره آنها را نمی داند؛ مثلاً نمی داند چهار تا بوده یا پنج تا: چنانچه کمتر را بخواند کافی است.

شماره آنها را فراموش کرده: اگر مقدار کمتر را بخواند کفایت می کند.

شماره آن را هم می داند: باید قضای آن را به جا آورد(۸).

۴ - قضای نمازهای یومیه لازم نیست به ترتیب خوانده شود؛ مثلاً کسی که یک روز نماز عصر و روز بعد نماز ظهر را نخوانده، لازم نیست اول نماز عصر و بعد از آن نماز ظهر را قضا کند. (۹) ولی در نمازهایی که ادای آنها باید به ترتیب خوانده شود؛ مثل نماز ظهر و عصر یک روز، باید قضای آن را نیز به ترتیب به جا آورد.

- ١- استفتاءات، ج ١، ص ٢٦٠، س ٤١٧.
- ٢- توضيح المسائل، م ١٣٥٩.
- ٣- توضيح المسائل، م ١٣٦٠ - ١٣٦١ - ١٣٦٢.
- ٤- توضيح المسائل، م ١٣٦٣.
- ٥- توضيح المسائل، م ١٣٥٦.
- ٦- توضيح المسائل، م ١٣٧٠ - ١٣٧١.
- ٧- توضيح المسائل، م ١٣٧٢.
- ٨- توضيح المسائل، م ١٣٧٤ و ١٣٨٣.
- ٩- توضيح المسائل، م ١٣٧٥.

۵- نماز قضا را با جماعت می توان خواند؛ چه نماز امام جماعت ادا باشد و چه قضا، و لازم نیست هر دو، یک نماز را بخوانند؛ مثلاً اگر نماز قضای صبح را با نماز ظهر یا عصر امام بخواند اشکال ندارد(۱). ۶- اگر مسافری که باید نماز را شکسته بخواند، نماز ظهر یا عصر یا عشاء از او قضا شود، باید آن را دو رکعتی به جا آورد، اگر چه در غیر سفر بخواهد قضای آن را به جا آورد(۲). ۷- در سفر نمی توان روزه گرفت، حتی روزه قضا، (۳) ولی نماز قضا می توان به جا آورد و تفصیل این مساله در بحث روزه مسافر خواهد آمد(۴).

۸- اگر در سفر بخواهد نمازهایی را که در غیر سفر قضا شده، به جا آورد، باید نمازهای ظهر و عصر و عشاء را چهار رکعتی قضا کند(۵). ۹- نماز قضا را در وقت می توان به جا آورد؛ یعنی قضای نماز صبح را می توان ظهر یا شب خواند(۶).

استفتاء

س - شخصی که مدت ۲ یا ۳ روز بی هوش بوده، آیا نمازهایی را که در این مدت نخوانده قضا لازم است یا خیر؟ ج - اگر تمام وقت بی هوش بوده و به دست خود بیهوش نشده قضا ندارد(۷).

نماز قضای پدر

۱- تا انسان زنده است اگر چه از خواندن نماز خود عاجز باشد، شخص دیگر نمی تواند نمازهای او را قضا کند(۸). ۲- پس از مرگ پدر، نمازها و روزه هایی را که به جا نیاورده، بر پسر بزرگتر او واجب آیت آن نمازها و روزه ها را قضا کند، و احتیاط مستحب است نماز و روزه هایی را که از مادرش قضا شده، به جا آورد(۹). ۳- حالت های مختلف پسر نسبت به نماز قضای پدر: الف: می داند پدر نماز قضا داشته است و: تعداد آن را هم می داند: باید آنها را قضا کند.

تعداد آن را نمی داند: اگر مقدار کمتر را به جا آورد کافی است.

شک دارد که خودش به جا آورده است یا نه: احتیاط واجب باید قضا کند(۱۰). ب: شک دارد که پدر، نماز قضا داشته است یا نه: چیزی بر او واجب نیست(۱۱). ۴- اگر پسر بخواهد نماز پدر یا مادر را بخواند، باید به تکلیف خود عمل کند؛ مثلاً نماز قضای صبح و مغرب و عشاء را باید بلند بخواند(۱۲).

۵- اگر پسر بزرگتر، پیش از آن که نماز و روزه پدر را قضا کند، از دنیا برود، بر پسر دوم چیزی واجب نیست(۱۳).

استفتاء

س - کسی که خودش نماز و روزه قضا دارد، آیا می تواند نماز و روزه استیجاری به عهده بگیرد و در صورت توانستن، آیا از دو نفر هم می تواند قبول کند؟

ج - مانع ندارد(۱۴).

پرسش

۱- کارمندانی که چندین سال در شهری کار می کنند، آیا آنجا وطن آنان محسوب می شود؟

۲- در چه صورتی ممکن است جایی که زادگاه انسان نیست و قصد ماندن همیشگی را نیز ندارند، حکم وطن داشته باشد؟

۳- شخصی برای انجام کاری به شهری مسافرت می کند و می داند که کار او بیش از ده روز

ص: ۲۳۸۶

۱- توضیح المسائل، م ۱۳۸۸.

۲- توضیح المسائل، م ۱۳۶۸.

۳- روزه گرفتن در سفر در چند مورد استثنا شده و صحیح است که از جمله آنها روزه نذری است به شرط آن که نذر کرده باشد در سفر بگیرد یا روزه معینی را نذر کرده روزه بگیرد و آن روزه مسافر است.

۴- تحریر الوسیله، ج ۱، ص ۲۲۴، م ۵ و العروه الوثقی، ج ۱، ص ۷۳۴، م ۱۰.

۵- توضیح المسائل، م ۱۳۶۸.

- ٦- تحرير الوسيله، ج ١، ص ٢٩٣، م ١. العروه الوثقى، ج ١، ص ٧٣٤، م ١٠.
- ٧- استفتاءات، ص ١٧٣، س ١٧٦.
- ٨- توضيح المسائل، م ١٣٨٧.
- ٩- توضيح المسائل، م ١٣٩٠.
- ١٠- توضيح المسائل، م ١٣٩٠ - ١٣٩٢.
- ١١- توضيح المسائل، م ١٣٩١.
- ١٢- توضيح المسائل، م ١٣٩٥.
- ١٣- توضيح المسائل، م ١٣٩٨.
- ١٤- استفتاءات، ج ١، س ٢٣٢.

طول می کشد، ولی پس از گذشت سه روز متوجه می شود که پنج روز دیگر، کارش به انجام می رسد و از آنجا خواهد رفت، تکلیف نمازهای خوانده شده وی در ایامی که گذشته و پنج روز آینده چیست؟ ۴- شخصی به گمان آن که سفرش کمتر از هشت فرسخ است، نماز را تمام خوانده و پس از تمام متوجه می شود که بیش از هشت فرسخ بوده، نمازهای خوانده شده چه حکمی دارد؟

۵- کسی که می داند یکی از نمازهای یومیه اش قضا شده ولی نمی داند کدام بوده تکلیفش چیست؟

۶- آیا در سفری که نماز شکسته است می توان فضای نماز چهار رکعتی خواند؟

۷- در حادثه ای پدر و پسر بزرگ از فوت می کنند، آیا نماز قضای پدر، بر پسر بعدی او واجب است؟

درس (۳۵) نماز جماعت (۱)

اشاره

قال رسول الله (صلى الله عليه و آله و سلم): صلاة الرجل في جماعة خير من صلاته في بيته اربعين سنة. قيل: يا رسول الله! صلاة يوم؟ قال (صلى الله عليه و آله و سلم): صلاة واحدة پیامبر اکرم فرمود: یک نماز با جماعت، بهتر از چهل سال نماز فرادا در خانه است. پرسیدند: آیا یک روز نماز؟ فرمود: بلکه یک نماز. (مسند درک الوسائل، ج ۶، ص ۴۶۶) وحدت امت اسلامی از مسائلی است که اسلام به آن اهمیت بسیار داده است و برای حفظ و ادامه آن، برنامه های ویژه ای دارد که یکی از آنها نماز جماعت است.

اهمیت نماز جماعت

گذشته از آن که در روایات برای نماز جماعت اجر و پاداش بسیاری وارد شده است، با دقت در برخی از مسائل فقهی، به اهمیت این عبادت پی بریم و در اینجا به برخی از آنها اشاره می کنیم:

۱- مستحب است نمازهای واجب، به خصوص نمازهای یومیه، را به جماعت بخوانند. ۲- شرکت در نماز جماعت برای هر کس مستحب است، به ویژه برای همسایه مسجد. ۳- مستحب است، انسان صبر کند که نماز را به جماعت بخواند.

۴- نماز جماعت، هر چند اول وقت خوانده نشود، از نماز فرادای اول وقت بهتر است. ۵- نماز جماعتی که مختصر خوانده می شود، از نماز فرادایی که طول بدهد بهتر است. ۶- سزاوار نیست انسان بدون عذر نماز جماعت را ترک کند.

۷- حاضر که جماعت از روی بی اعتنایی به آن، جایز نیست.

۸- وقتی که جماعت برپا می شود، مستحب است کسی که نمازش را فرادا خوانده دوباره به جماعت بخواند. ۹- امام یا ماموم می تواند نمازی را که به جماعت خوانده، دوباره به جماعت بخواند، در صورتی که جماعت دوم و اشخاص آن غیر از اول باشد (۱).

استفتاء

س- اگر کسی در نماز جماعت توجه کافی نداشته باشد ولی در منزل و به طور فرادا نمازش از توجه بیشتری برخوردار باشد می تواند در منزل نماز بخواند به جای جماعت؟

ج- مانع ندارد و جماعت بهتر است (۲).

شرایط نماز جماعت

هنگام برپایی نماز جماعت، شرایط زیر باید مراعات شود: ماموم از امام جلوتر نایستد و احتیاط واجب آن است که کمی عقب تر بایستد.

ص: ۲۳۸۷

جایگاه امام جماعت از جایگاه مامومین بالاتر نباشد. فاصله امام و ماموم و فاصله صف ها، زیاد نباشد.

بین امام و ماموم و همچنین بین صف ها چیزی مانند دیوار یا پرده مانع نباشد، ولی نصب پرده بین صف مردها و زنها اشکال ندارد(۱).

توضیح:

مامومین باید با امام جماعت مرتبط باشند و ارتباط آنها یا بدون واسطه است که بین امام و ماموم نباید بیش از یک گام فاصله باشد؛ یعنی از محل سجده ماموم تا محل ایستادن امام، یا با واسطه سایر مامومین که از جلو یا سمت راست یا چپ باید این ارتباط برقرار باشد، و این ارتباط دو شرط دارد: بین نماز گزار و صف جلو، یا کسی که طرف راست و چپ او قرار دارد، بیش از یک گام فاصله نباشد. اگر در صف اول ایستاده، نباید مقابل او مانعی باشد که نتواند امام جماعت را ببیند، پس اگر امام جماعت در محراب باشد، کسانی که دو طرف محراب پشت دیوار می ایستند و امام جماعت را نمی بینند، نمی توانند اقتدا کنند. ولی اگر مانعی در کار نباشد و به جهت طولانی بودن صف، امام جماعت را نبیند اشکال ندارد.

اگر در صفوف بعدی ایستاده است، باید مانعی از دیدن صف جلو وجود نداشته باشد، پس اگر صفوف جماعت تا در شبستان برسد، کسی که بیرون شبستان مقابل در ایستاده که صف جلو را می بیند و کسانی که پشت سر او ایستاده اند نمازشان صحیح است ولی کسانی که دو طرف پشت دیوار ایستاده اند و از صف جلو، کسی (حتی یک نفر) را نمی بینند، نمازشان باطل است(۲).

استفتاء

س - طبقه دوم مسجد مامومین زن یا مرد اقتدا می نمایند به لبه این طبقه یک دیوار نیم متری وجود دارد، آیا دیوار ضرری به جماعت آنها می زند یا خیر؟

ج - اشکال ندارد(۳).

شرایط امام جماعت

امام جماعت باید این شرایط را دارا باشد: بلوغ و عقل. عدالت. رجولیت (مرد بودن). نماز را بطور صحیح بخواند. مسلوس و مبطون (۴) نباشد. به واسطه عذری با لباس نجس نماز نخواند. بیماری خوره یا پیسی نداشته باشد(۵).

مسأله:

کسی که ایستاده نماز می خواند نمی تواند به کسی که نشسته یا خوابیده نماز می خواند اقتدا کند.

استفتاء

ص: ۲۳۸۸

۱- العروه الوثقی، ج ۱، ص ۷۷۷ و ۷۷۸، فصل ۴۶ و توضیح المسائل، م ۱۴۱۵، م ۱۴۳۲ و ۱۴۳۳.

۲- توضیح المسائل، م ۱۴۱۱ تا ۱۴۱۴ و ۱۴۳۵ و ۱۴۳۶.

۳- استفتائات، ج ۱، ص ۲۸۳، س ۴۹۸.

۴- مسلوس کسی است که کنترل ادرار ندارد و مبطون کسی است که مدفوع را نمی تواند کنترل کند.

۵- توضیح المسائل، م ۱۴۵۳، ۱۴۵۵، ۱۴۵۷، ۱۴۵۹.

س - آیا مامومی که قرائتش فصیحتر از امام جماعت است، می تواند برای نماز جماعت به این امام اقتدا کند؟ ج - اقتدا صحیح است (۱). س - آیا می شود به مامومی که در نماز چهار رکعتی دو رکعت آن را به جماعت خوانده و دو رکعت باقی مانده را فرادا می خواند اقتدا کرد؟ ج - مانع ندارد (۲).

نمازها و حالت‌های مختلفی که جماعت صحیح است:

صفحه ۲۰۹ نیاز به اسکن دارد.

مساله:

اگر امام جماعت نماز قضاء یومیه خود یا دیگری را می خواند، در صورتی که نماز قضای قطعی باشد اقتدای به او اشکال ندارد ولی در صورتی که احتیاطاً نماز را قضا می کند، نمی توان به او اقتدا کرد (۳).

نمازها و حالت‌های مختلفی که جماعت صحیح نیست:

۱ - نمازهای

مستحبی، به جز نماز طلب باران و نمازهای واجب که به جهتی مستحب شده است؛ مانند نماز عیدین در زمان غیبت، که به قصد رجاء به جماعت صحیح است. ۲ - هیچکدام از نمازهای یومیه را نمی توان به نازهای آیات، اموات، احتیاط اقتدا کرد و عکس آن نیز صحیح نیست (۴). ۳ - صحیح بودن نماز طواف نیز به جماعت محل اشکال است (۵).

۴ - اگر انسان نداند نمازی را که امام جماعت می خواند نماز واجب یومیه است یا نماز مستحب، نمی تواند به او اقتدا کند (۶).

استفتاء

س - آیا در غیر حج، شیعیان می توانند به امام جماعت اهل تسنن اقتدا نمایند یا خیر؟

ج - می توانند (۷).

پوشش

۱ - کدامیک

از نمازهای مستحبی را می توان به جماعت خواند؟

۲ - شرایط نماز جماعت از نظر جایگاه امام و ماموم چیست؟ ۳ - کسانی که در نماز جماعت حتی یک نفر از صف جلو را نمی بینند نمازشان چه حکمی دارد؟

۴ - کدامیک از نمازهای واجب را نمی توان به جماعت خواند؟ ۵ - با مراجعه به رساله توضیح المسائل بفرمایید، آیا کسی که با وضوی جبیره ای یا با تیمم نماز می خواند می تواند امام جماعت باشد؟

درس (۳۶) نماز جماعت (۲)

حالت‌های مختلف برای پیوستن به نماز جماعت (اقتدا کردن)

ص: ۲۳۸۹

۱- استفتائات، ج ۱، ص ۲۸۰، س ۴۸۹.

۲- همان، ص ۲۹۴، س ۵۳۷.

۳- توضیح المسائل، م ۱۴۰۹.

۴- العروه الوثقی، ج ۱، ص ۷۶۵ و ۷۶۶، کتاب الصلاه، فصل فی صلاه جماعه، م ۴ و ۶، تحریر الوسیله، ج ۱، کتاب الصلاه، فصل فی صلاه الجماعه، م ۱.

٥- تحرير الوسيله، ج ١، ص ٢٦٥، م ١.

٦- توضيح المسائل، م ١٤١٠.

٧- استفتاءات، ج ١، ص ٢٧٩، س ٤٨٤.

۱- در بین قرائت - ماموم حمد و سوره را نمی خواند و بقیه اعمال را با امام جماعت به جا می آورد. ۲- در رکوع - رکوع و بقیه اعمال را با امام جماعت به جا می آورد(۱).

رکعت دوم

۱- در بین قرائت - ماموم حمد و سوره را نمی خواند و با امام، قنوت و رکوع و سجده را به جا می آورد و آنگاه که امام جماعت تشهد می خواند، بنا بر احتیاط واجب باید به صورت نیم خیز، بنشیند و اگر نماز دو رکعتی است یک رکعت دیگر به تنهایی بخواند و نماز را تمام کند و اگر سه یا چهار رکعتی است، در رکعت دوم که امام جماعت در رکعت سوم می باشد، حمد و سوره بخواند (هر چند امام جماعت تسیحات بخواند) و آنگاه که امام جماعت رکعت سوم را تمام کرد و برای رکعت چهارم بر می خیزد، ماموم باید پس از دو سجده، تشهد بخواند، و برخیزد و قرائت رکعت سوم را به جا آورد و در رکعت آخر نماز که امام جماعت با تشهد و سلام، نماز را به پایان می برد یک رکعت دیگر می خواند(۲). ۲- در رکوع: - رکوع را با امام جماعت به جا می آورد و بقیه نماز را همانگونه که گفته شد، انجام می دهد. ۳- در قنوت: - قنوت را با امام جماعت می خواند و همانند آنچه برای اقتدای در بین قرائت گفته شد، عمل می کند.

رکعت سوم

۱- در بین حمد یا تسیحات - چنانچه می داند که اگر اقتدا کند بای خواندن حمد و سوره و یا حمد تنها وقت دارد، می تواند اقتدا کند و باید حمد و سوره یا حمد را بخواند، و اگر می داند فرصت ندارد، بنا بر احتیاط واجب باید صبر کند تا امام جماعت به رکوع رود، سپس به او اقتدا کند. ۲- در رکوع - چنانچه در رکوع اقتدا کند، رکوع را با امام به جا می آورد و حمد و سوره برای آن رکعت ساقط است، و بقیه نماز را همانگونه که قبلاً بیان شد به جا می آورد(۳).

رکعت چهارم

۱- در بین حمد یا تسیحات - حکم اقتدا در رکعت سوم را دارد، و آنگاه که امام جماعت در رکعت آخر نماز برای تشهد و سلام می نشیند، ماموم می تواند برخیزد و نمازش را به تنهایی ادامه دهد، و می تواند، به طور نیم خیز بنشیند تا تشهد و سلام امام جماعت تمام شود و سپس برخیزد. ۲- در رکوع - رکوع و سجده ها را با امام به جا می آورد، (اکنون رکعت چهارم امام و رکعت اول ماموم است) و بقیه نماز را همانگونه که گذشت انجام می دهد(۴).

وظیفه ماموم در نماز جماعت

۱- ماموم نباید تکبیره الاحرام را پیش از امام بگوید، بلکه احتیاط واجب آن است که تا تکبیر امام تمام نشده، تکبیر نگوید(۵). ۲- ماموم باید غیر از حمد و سوره، همه چیز نماز را خودش بخواند، ولی اگر رکعت اول یا دوم از، رکعت سوم یا چهارم امام باشد، باید حمد و سوره را بخواند(۶).

چگونگی پیروی ماموم، از امام جماعت:

در اقوال؛ مانند حمد، سوره، ذکر و تشهد، جلو افتادن از امام یا عقب افتادن از او اشکال ندارد، مگر در تکبیره الاحرام. در اعمال؛ مانند رکوع، سر برداشتن از رکوع و سجده، پیش افتادن جایز نیست، پس اگر عمداً قبل

ص: ۲۳۹۰

۱- توضیح المسائل، م ۱۴۲۷.

۲- توضیح المسائل، م ۱۴۳۹ - ۱۴۴۰.

۳- توضیح المسائل، م ۱۴۴۳ - ۱۴۴۲ و تحریر الوسیله، ج ۱، ص ۲۷۲۲۷۱، م ۵، ۶ - ۸.

۴- همان.

۵- توضیح المسائل، م ۱۴۶۷.

۶- توضیح المسائل، م ۱۴۶۱.

از امام به رکوع برود یا از رکوع برخیزد، یا به سجده برود معصیت کرده، گرچه نمازش صحیح است، ولی عقب افتادن اگر زیاد نباشد اشکال ندارد(۱).

مسأله:

اگر موقعی که امام جماعت در رکوع است اقتدا کند، ممکن است یکی از این حالت‌ها را داشته باشد: قبل از تمام شدن ذکر رکوع امام جماعت به رکوع می‌رسد - نمازش به جماعت صحیح است. وقتی به حد رکوع می‌رسد، ذکر رکوع امام جماعت تمام شده ولی هنوز امام در رکوع است - نمازش به جماعت صحیح است. به رکوع رود ولی به رکوع امام هم نرسد - نمازش به طور فرادا صحیح است(۲).

اگر ماموم، سهواً پیش از امام:

۱- به رکوع رود - واجب است برخیزد و با امام جماعت به رکوع برود. ۲- از رکوع برخیزد - چنانچه امام در رکوع باشد باید به رکوع برگردد و با امام سر از رکوع بردارد و در این صورت زیاد شدن رکوع که رکن است، نماز را باطل نمی‌کند(۳). ۳- به سجده رود - واجب است، سر از سجده بردارد و با امام به سجده رود(۴). ۴- سر از سجده بردارد - باید به سجده برگردد(۵).

احکام نماز جماعت

۱- اگر جای ماموم بلندتر از امام باشد، در صورتی که بلندی آن به مقدار متعارف باشد، اشکال ندارد؛ مثل آن که امام در صحن مسجد و ماموم در پشت بام به نماز ایستد، ولی اگر مثل ساختمانهای چند طبقه این زمان باشد، جماعت اشکال دارد(۶).

۲- اگر بین کسانی که در یک صف ایستاده‌اند، بجهه ممیز؛ یعنی بجهه ای که خوب و بد را می‌فهمد فاصله شود و: می‌دانند نماز او صحیح است - می‌توانند اقتدا کنند. می‌دانند نماز او باطل است - نمی‌توانند اقتدا کنند(۷).

نمی‌دانند نمازش صحیح است یا باطل - می‌توانند اقتدا کنند(۸).

۳- بعد از تکبیر امام جماعت، اگر صف جلو آماده نماز و تکبیر گفتن آنان نزدیک باشد، کسی که در صف بعد ایستاده، می‌تواند تکبیر بگوید(۹).

۴- اگر نماز همه کسانی که در صف جلو هستند تمام شود یا همه آنها نیست فرادا نمایند، اگر فاصله به اندازه یک قدم بزرگ نباشد، نماز صف بعد به طور جماعت صحیح است و اگر بیشتر از این مقدار باشد، فرادا می‌شود و صحیح است(۱۰).

۵- اگر امام ایستاده باشد و ماموم نداند که در کدام رکعت است، می‌تواند اقتدا کند، ولی باید حمد و سوره را به قصد قربت بخواند و اگر چه بعد بفهمد که امام در رکعت اول یا دوم بوده، نمازش صحیح است(۱۱).

استفتاء

س - در صف جماعت اگر در یک صف یا صفها بین مردان که در یک طرف قرار دارند و زنان که در طرف دیگرند، حجابی نباشد، آیا نماز آنها اشکال ندارد؟

ج - اشکال ندارد(۱۲).

برخی از مستحبات و مکروهات نماز جماعت:

ص: ۲۳۹۱

۱- توضیح المسائل، م ۱۴۶۷ - ۱۴۶۹ و ۱۴۷۰، العروه الوثقی، ج ۱، ص ۷۸۵، م ۷.

۲- توضیح المسائل، م ۱۴۲۷.

۳- توضیح المسائل، م ۱۴۷۱.

۴- همان، م ۱۴۷۸.

۵- العروه الوثقی، ج ۱، ص ۷۸۶، م ۱۲ و توضیح المسائل، م ۱۴۷۲.

۶- توضیح المسائل، م ۱۴۱۶.

۷- بودن يك كودك در حال نما، هر چند نمازش باطل باشد، اشكال ندارد.

۸- توضیح المسائل، م ۱۴۱۷.

۹- توضیح المسائل، م ۱۴۱۸.

۱۰- توضیح المسائل، م ۱۴۳۸.

۱۱- توضیح المسائل، م ۱۴۴۶.

۱۲- استفتاء، ج ۱ ص ۲۸۰، س ۴۹۰.

است امام در وسط صف بایستد و اهل علم و کمال و تقوا در صف اول بایستند.

۲ - مستحب است صفهای جماعت منظم باشد و بین کسانی که در یک صف ایستاده اند فاصله نباشد. ۳ - مستحب است بعد از گفتن قد قامت الصلوه مامومین برخیزند.

۴ - مستحب است امام جماعت حال مامومی را که از دیگران ضعیف تر است رعایت کند و عجله نکند، تا افراد ضعیف برسند و قنوت و رکوع و سجود را طول ندهد، مگر آن که بداند همه کسانی که به او اقتدا کرده اند به طولانی شدن مایلند.

۵ - اگر در صف های جماعت جا باشد، مکروه است انسان تنها بایستد.

۶ - مکروه است ماموم ذکرهای نماز را طوری بگوید که امام بشنود (۱).

پرسش

۱ - در رکعت سوم و چهارم نماز چه وقت می توان اقتدا کرد؟

۲ - تقدم و تاخر از امام جماعت در افعال نماز چه حکمی دارد؟ ۳ - اگر ماموم تکبیر بگوید و نماز را شروع کند و رد حال رفتن به رکوع، امام جماعت از رکوع برخیزد تکلیف چیست؟

۴ - اگر نمازگزاران صف جلو فرادا شود، نماز افراد صفهای بعد چه حکمی دارد؟

۵ - اگر انسان به نماز جماعت حاضر شود و نداند رکعت چندم است، آیا می تواند اقتدا کند؟

درس (۳۷) نماز جمعه

اشاره

یا ایها الذین ءامنوا اذا نودی للصلوه من یوم الجمعة فاسعوا الی ذکر الله وذروا البیع ذلکم خیر لکم ان کنتم تعلمون. ای کسانی - ایمان آورده اید، چون برای نماز جمعه ندا داده می شود، به سوی ذکر خدا بشتابید و داد و ستد را رها کنید، اگر بدانید این برای شما بهتر است. (سوره جمعه، آیه ۹) یکی از اجتماعات هفتگی مسلمانان نماز جمعه است و نمازگزاران در روز جمعه می توانند به جای نماز ظهر، نماز جمعه بخوانند (۲).

اهمیت نماز جمعه

امام خمینی (قدس سره) در اهمیت نماز جمعه چنین نگاه داشته اند: نماز جمعه و دو خطبه آن، مانند حج و نماز عید فطر و قربان، از مراسم بزرگ مسلمانان است، ولی متأسفانه، مسلمانان از وظایف مهم سیاسی این عبادت، غافل و ناآگاهند، در صورتی که انسانی، با اندک مطالعه و دقت در احکام کشوری، سیاسی، اجتماعی و اقتصادی اسلام در می یابد که اسلام دین سیاست است و کسی که دین را از سیاست جدا می داند، نادانی است که نه اسلام را می شناسد و نه سیاست را (۳).

چگونگی نماز جمعه

واجبات:

نماز جمعه دو رکعت است؛ مانند نماز صبح، ولی دو خطبه دارد که توسط امام جمعه، قبل از نماز ایراد می شود (۴).

مستحبات:

ص: ۲۳۹۲

۱- توضیح المسائل، ص ۱۹۷ - ۱۹۸.

۲- تحریر الوسیله، ص ۲۳۱، م ۱.

٣- تحرير الوسيله، ج ١، ص ٢٣٤، م ٩.

٤- همان، ج ١، كتاب الصلاه، فروع تلحق بصلاه الجمعه، فرع الخامس.

حمد و سوره با صدای بلند (توسط امام جمعه). ۲ - خواندن سوره جمعه بعد از حمد و در رکعت اول (توسط امام جمعه).

۳ - خواندن سوره منافقون پس از حمد، در رکعت دوم (توسط امام جمعه).

۴ - خواندن دو قنوت؛ یکی در رکعت اول پیش از رکوع، دیگری در رکعت دوم پس از رکوع (۱).

شرایط نماز جمعه

۱ - تمام

شرایطی که در نماز جماعت باید رعایت شود، در نماز جمعه هم معتبر است؛ مثل اتصال صفوف. ۲ - باید به جماعت برگزار شود فرادا صحیح نیست. ۳ - حداقل تعداد افراد برای برپایی نماز جمعه پنج نفر است؛ یک نفر امام و چهار نفر ماموم. ۴ - بین دو نماز جمعه، حداقل باید یک فرسخ فاصله باشد (۲).

وظیفه امام جمعه هنگام ایراد خطبه ها:

۱ - باید

ایستاده خطبه بخواند. ۲ - بنا بر احتیاط واجب، با صدای بلند خطبه بخواند؛ به طوری که همین مستمعین بشنوند و می تواند باز بلندگو استفاده کند. ۳ - باید بین دو خطبه کمی بنشیند. ۴ - و مستحب است: نظیف ترین لباسها را بپوشد و خود را معطر کند. در آغاز خطبه به مستمعین سلام کند. رو به مردم باشد. بر چوب یا عصا یا شمشیری تکیه کند. هنگام ایراد خطبه نیز با طهارت باشد (۳). محتوای خطبه ها

خطبه اول:

۱ - حمد و سپس ثنای الهی را به جا آورد. ۲ - صلوات بر پیامبر و آل او بفرستد (بنا بر احتیاط واجب).

۳ - مردم را به تقوا توصیه کند. ۴ - سوره کوتاهی از قرآن بخواند.

خطبه دوم:

۱ - حمد و سپاس الهی را به جا آورد.

۲ - بر پیامبر و آل او صلوات بفرستد.

۳ - مردم را به تقوا توصیه کند (بنا بر احتیاط واجب). ۴ - سوره کوتاهی از قرآن بخواند (بنا بر احتیاط واجب). ۵ - بر ائمه مسلمین (علیهم السلام) درود بفرستد و برای مردان و زنان مومن طلب آموزش کند (بنا بر احتیاط مستحب) (۴).

و سزاوار است این مطالب را نیز بگوید.

۱ - آنچه مسلمانان در زندگی دنیا و آخرت به آن نیاز دارند. ۲ - مردم را از آنچه در جهان می گذرد و به سود و زیان مسلمانان است، آگاه کند. ۳ - از مسائل سیاسی و اقتصادی که در استقلال و آزادی آنان دخالت دارد و چگونگی رفتار آنها با سایر ملت ها سخن بگوید.

ص: ۲۳۹۳

۱- تحریر الوسيله، ج ۱، ص ۲۳۲، الثانی.

۲- تحریر الوسيله، ج ۱، ص ۲۳۱.

۳- همان، م ۱۲ تا ۱۴.

۴- تحریر الوسيله، ج ۱، کتاب الصلاه، القول فی شرائط صلاه الجمعه، م ۷.

را از دخالت دولت های ستمگر و استعمار گر در امور سیاسی و اقتصادی که منجر به بهره کشی از آنان می شود، آگاه کند(۱).

ویژگیهای امام جمعه

سزاوار است که امام جمعه این ویژگیها را داشته باشد: خطیب بلیغ باشد و مقتضای حال را با عبارتهای فصیح خالی از پیچیدگی بیان کند. نسبت به آنچه در کشورهای اسلامی به ویژه کشور خودش می گذرد آشنا باشد. مصالح اسلام و مسلمین را بشناسد. شجاع باشد و سرزنش هیچکس او را از طریق الهی باز ندارد.

در اظهار حق و ابطال باطل صریح باشد. آنچه سبب تاثیر کلامش در نفوس می شود مراعات کند؛ از جمله:

در شکل و شمایل صالحان باشد. کردارش با موعظه هایش هماهنگ باشد. از آنچه سبب سرزنش کردن خودش یا مسخره کلامش می باشد، حتی زیاد حرف زدن و مزاح کردن پرهیزد. همه اینها را برای رضای خدا و به دور از حب دنیا و ریاست مراعات کند(۲).

استفتاء

س - آیا شرکت بانوان در نمازهای جماعت و نماز جمعه کراهت دارد یا خیر؟

ج - کراهت ندارد، بلکه در بعضی موارد مطلوب است(۳).

وظیفه نماز گزاران جمعه:

۱ - بنا بر

احتیاط واجب باید به خطبه ها گوش دهند. ۲ - احتیاط مستحب است از سخن گفتن پرهیزند و چنانچه سخن گفتن، سبب از بین رفتن فایده خطبه ها و یا گوش ندادن به آنها شود، ترک آن واجب است.

۳ - احتیاط مستحب است، شنوندگان هنگام ایراد خطبه ها، رو به امام جمعه بنشینند و بیش از مقداری که در نماز اجازه داده شده، به اطراف نگاه نکنند(۴).

پرسش

۱ - تفاوت

نماز جمعه با نماز ظهر چیست؟

۲ - شرایط نماز جمعه علاوه بر شرایط نماز جماعت چیست؟ ۳ - آنچه که در هر دو خطبه باید خوانده شود چیست؟

۴ - آگاهیهایی که امام جمعه سزاوار است داشته باشد چیست؟ ۵ - آنچه بر امام جمعه و نماز گزاران هنگام ایراد خطبه ها واجب می باشد چیست؟

۶ - اگر به رکعت دوم نماز جمعه برسیم، برای اقتدا تکلیف چیست؟ آیا خواندن نماز ظهر لازم است؟

درس (۳۸) نماز آیات، نمازهای مستحب

نماز آیات

یکی از نمازهای واجب نماز آیات است که به سبب برخی حوادث آسمانی یا زمینی واجب می شود؛ مانند:

ص: ۲۳۹۴

۱- تحریر الوسیله، ج ۱، ص ۲۳۳ و ۲۳۴، م ۷ - ۸ - ۹.

۲- تحریر الوسیله، ج ۱، کتاب الصلاه، القول فی شرایط صلاه الجمعه، م ۱۴.

٣- استفتاء، ج ١، ص ٢٧٢، س ٤٥٦.

٤- تحرير الوسيله، ج ١، ص ٢٣٥، م ١٤.

خسوف (ماه گرفتگی) کسوف (خورشید گرفتگی) هر چند کسی هم از آن نترسد. رعد و برق و بادهای زرد و سرخ و سیاه و مانند آن، اگر بیشتر مردم بترسند (۱).

چگونگی نماز آیات

۱- نماز

آیات دو رکعت است و در هر رکعت پنج رکوع دارد. ۲- در نماز آیات، قبل از هر رکوع، سوره حمد و سوره دیگری از قرآن خوانده می شود، که در این صورت، در دو رکعت، ده حمد و ده سوره خوانده می شود، ولی می توان یک سوره را پنج قسمت کرده و قبل از هر رکوع یک قسمت از آن را خواند، که در این صورت، در دو رکعت دو حمد و دو سوره خوانده می شود. در اینجا با تقسیم سوره اخلاص چگونگی نماز آیات را می آوریم.

رکعت اول

حمد و بسم الله الرحمن الرحيم - رکوع. قل هو الله احد - رکوع. الله الصمد - رکوع. لم یلد و لم یولد - رکوع. ولم یکن له کفوا احد - رکوع. و سپس سجده ها را به جا آورده، برای رکعت دوم بر می خیزد.

رکعت دوم

رکعت دوم را نیز مانند رکعت اول به جا می آورد و سپس با تشهد و سلام، نماز را به پایان می برد (۲).

احکام نماز آیات

۱- اگر یکی از سبب های نماز آیات در شهری اتفاق بیفتد، فقط مردم همان شهر باید نماز آیات بخوانند و بر مردم جاهای دیگر واجب نیست (۳). ۲- اگر در یک رکعت از نماز آیات، پنج مرتبه حمد و سوره بخواند و در رکعت دیگر یک حمد بخواند و سوره را تقسیم کند صحیح است (۴). ۳- مستحب است پس از رکوع دوم و چهارم و ششم و هشتم و دهم قنوت بخواند و اگر تنها یک قنوت پیش از رکوع دهم بخواند کافی است (۵). ۴- هر یک از رکوع های نماز آیات رکن است، که اگر عمداً یا سهواً کم یا زیاد شود، نماز باطل است (۶). ۵- نماز آیات را می توان به جماعت خواند، که در این صورت حمد و سوره ها را تنها امام جماعت می خواند (۷).

نمازهای مستحب

۱- نماز

مستحب را نافله گویند. ۲- نمازهای مستحب بسیار است و این نوشته گنجایش تمام آنها را ندارد، اما برخی از آنها را که اهمیت بیشتری دارد می آوریم (۸):

ص: ۲۳۹۵

۱- توضیح المسائل، م ۱۴۹۱ و تحریر الوسيله، کتاب الصلاه، القول فی صلاه الايات، م ۱.

۲- توضیح المسائل، م ۱۵۰۸.

۳- توضیح المسائل، م ۱۴۹۴.

۴- توضیح المسائل، م ۱۵۰۹.

۵- توضیح المسائل، م ۱۵۱۲.

۶- توضیح المسائل، م ۱۵۱۵.

۷- العروه الوثقی، ج ۱، ص ۷۳۰، م ۱۳.

۸- توضیح المسائل، م ۷۶۴.

نماز عید

در دو عید فطر و قربان خواندن نماز مخصوص عید مستحب است (۱).

وقت نماز عید

۱- وقت نماز عید از طلوع آفتاب تا ظهر است (۲). ۲- مستحب است نماز عید قربان را بعد از بلند شدن آفتاب بخوانند.

۳- مستحب است در عید فطر، بعد از بلند شدن آفتاب، افطار کنند و زکات فطره را هم بدهند، سپس نماز عید را بخوانند (۳).

چگونگی نماز عید

۱- نماز عید فطر و قربان دو رکعت است با نه قنوت و اینگونه خوانده می شود: در رکعت اول نماز پس از حمد و سوره باید تکبیر گفته شود، و بعد از هر تکبیر یک قنوت، و بعد از قنوت پنجم تکبیر دیگری و سپس رکوع و دو سجده.

در رکعت دوم پس از حمد و سوره چهار تکبیر گفته می شود و بعد از هر تکبیر یک قنوت و بعد از قنوت چهارم تکبیر دیگری و سپس رکوع و دو سجده و تشهد و سلام (۴). در قنوت های نماز عید هر دعا و ذکر بخواند کافی است، ولی بهتر است به امید ثواب این دعا را بخواند: اللهم اهل الکبرياء والعظمه و اهل الجود و الجبروت و اهل العفو و الرحمه و اهل التقوى و المغفره اسالک بحق هذا اليوم الذی جعلته للمسلمین عیداً و لمحمد صلی الله علیه و آله ذخراً و شرفاً و کرامه و مزیداً، ان تصلى علی محمد و آل محمد و ان تدخلنی فی کل خیر ادخلت فیہ محمداً و آل محمد وان تخرجنی من کل سوء اخرجت منه محمداً و آل محمد، صلواتک علیہ و علیهم اللهم انی اسالک خیر ما سالک به عبادک الصالحون و اعوذبک مما استعاذ منه عبادک المخلصون (۵).

احکام کلی

۱- تمام

نمازهای مستحبی، دو رکعت است، مگر نماز وتر و اعرابی. ۲- هیچ کدام از نمازهای مستحبی اذان و اقامه ندارد.

۳- در هیچکدام از نمازهای مستحبی خوانده سوره پس از حمد لازم نیست، مگر آن که خواندن سوره معینی در آن شرط شده باشد (۶).

پوشش

۱- آیا

باران شدید و جاری شدن سیل موجب نماز آیات است یا نه؟

۲- معمولاً بعد از یک زلزله شدید، پس از لرزه هایی نیز رخ می دهد، آیا برای هر کدام آنها به طور جداگانه نماز آیات واجب است؟

۳- برای کیفیت انجام نماز آیات چهار نمونه دیگر بیان کنید.

۴- نوافل نماز عصر و عشاء، چند رکعت است و چه وقت خوانده می شود؟ ۵- نماز عید چند قنوت و چند رکوع دارد؟

درس (۳۹) روزه

اشاره

یا ایها الذین ءامنوا کتب علیکم الصیام کما کتب علی الذین من قبلکم لعلکم تتقون.

ای مومنان، روزه بر شما واجب شده، چنانچه بر پیشینیان شما نیز واجب بود، تا پرهیزکار (با تقوا)

١- توضيح المسائل، م ١٥١٦.

٢- توضيح المسائل، م ١٥١٧.

٣- توضيح المسائل، م ١٥١٨.

٤- توضيح المسائل، م ١٥١٩.

٥- همان، م ١٥٢٠.

٦- العروه الوثقى، ج ١، ص ٥١٥، م ١ و تحرير الوسيله، ج ١، ص ١٦٥، م ٢.

اقسام روزه

(۱)

۱ - واجب.

۲ - حرام. ۳ - مستحب. ۴ - مکروه.

روزه های واجب

روزه ماه مبارک رمضان.

روزه قضا، روزه کفاره، روزه استیجاری (۲) روزه روز سوم ایام اعتکاف (۳) روزه بدل قربانی حج (۴) روزه ای که به سبب نذر واجب شود. روزه قضای پدر که بر پسر بزرگتر واجب است (۵).

روزه های حرام

(۶)

روزه عید فطر (روز اول ماه شوال).

روزه عید قربان (روز دهم ماه ذی حجه). روزه نذر معصیت. روزه ایام تشریق (۱۱، ۱۲ و ۱۳ ذی الحجه) برای کسی که در منا است.

روزه سکوت (۷). روزه وصال (۸). روزه آخر شعبان به نیت اول رمضان. روزه مستحبی فرزند که سبب اذیت و آزار پدر و مادر شود.

روزه مستحبی فرزند که پدر یا مادر او را از آن نهی کرده باشند (به احتیاط واجب). روزه مستحبی زن که شوهرش او را از آن نهی کرده باشد (به احتیاط واجب) (۹).

روزه های مستحب

روزه گرفتن در تمام ایام سال - بجز روزه های حرام و مکروه - مستحب است ولی نسبت به بعضی از روزه ها تاکید و سفارش بیشتری شده است، که برخی از آنها بدین شرح است:

هر پنجشنبه و جمعه. اولین چهارشنبه، بعد از دهه اول هر ماه.

روز مبعث (۲۷ ماه رجب). عید غدیر (۱۸ ذی حجه). روز میلاد پیامبر اکرم (صلی الله علیه و آله و سلم). (۱۷ ربیع الاول). روز اول تا نهم ذی الحجه.

روز عرفه چنانچه روزه گرفتن سبب بازماندن از دعاهاى آن روز نشود.

روز اول و سوم محرم. تمام ماه رجب و شعبان.

ص: ۲۳۹۸

۱- العروه الوثقی، ج ۲، کتاب الصوم، فصل ۱۵، ص ۲۴۰.

۲- روزه استیجاری: روزه هایی که شخص مزد می گیرد و به نیابت از میت انجام می دهد.

۳- بحث اعتکاف در درس ۴۲ خواهد آمد.

۴- اگر حاجی نتواند قربانی کند، باید به جای آن، سه روز در حج و هفت روز پس از مراجعت از حج روزه بگیرد.

۵- العروه الوثقی، ج ۲، ۲۴۰ و ۲۴۱ و توضیح المسائل، م ۱۳۹۰.

۶- العروه الوثقی، ج ۲، کتاب الصوم، فصل ۱۵، ص ۲۴۳ و ۲۴۴.

۷- روزه گرفتن با این نیت که با کسی سخن نگوید.

۸- روزه گرفتن دو روز پی در پی بدون آن که در بین آنها مبطلی انجام دهد، با قصد وصال نه به طور اتفاقی.

۹- توضیح المسائل، م ۱۷۳۹ تا ۱۷۴۲.

استفتاء

س - کسی که نماز مغربش را بخواند و نماز عشا را فراموش کند، فردای آن شب، روزه بر او واجب است یا نه؟ ج - واجب نیست، اگر چه موافق احتیاط است (۲).

روزه های مکروه

روزه مستحبی مهمان بدون اجازه میزبان. روزه مستحبی مهمان با نهي میزبان. روزه مستحبی فرزند بدون اجازه پدر. روزه عاشورا. روزه عرفه اگر سبب بازماندن از دعاهای آن روز بشود.

روزه روزی که نمی داند عرفه است یا عید قربان (۳).

نیت روزه

۱ - روزه از عبادات است و باید برای انجام فرمان خداوند به جا آورده شود (۴).

۲ - انسان می تواند در هر شب ماه رمضان برای روزه فردای آن، نیت کند و بهتر است که شب اول ماه هم روزه همه ماه را نیت کند (۵). ۳ - در روزه واجب، نیت روزه نباید بدون عذر از اذان صبح تاخیر بیفتد (۶). ۴ - در روزه واجب، اگر به واسطه عذری؛ مانند فراموشی یا سفر، نیت روزه نکرده، اگر کاری که روزه را باطل می کند انجام نداده باشد، تا ظهر می تواند نیت روزه کند (۷). ۵ - لازم نیست نیت روزه را به زبان بگوید همین قدر که برای انجام دستور خداوند عالم، از اذان صبح تا مغرب، کاری که روزه را باطل می کند انجام ندهد کافی است (۸). ۶ - وقت نیت روزه مستحبی، از اول شب است تا موقعی که به اندازه نیت کردن به مغرب مانده باشد که اگر تا این وقت، کاری که روزه را باطل می کند انجام نداده باشد و نیت روزه مستحبی کند، صحیح است (۹). ۷ - کسی که برای به جا آوردن روزه میتی اجیر شده، اگر مستحبی بگیرد اشکال ندارد، ولی کسی که روزه قضا یا روزه واجب دیگری دارد، نمی تواند روزه مستحبی بگیرد و چنانچه فراموش کرده باشد و قبل از ظهر یادش بیاید، می تواند نیت خود را به روزه واجب برگرداند و اگر بعد از ظهر یادش بیاید، روزه اش باطل است (۱۰).

۸ - اگر روزی را که شک دارد آخر شعبان است یا اول رمضان، به نیت روزه قضا و مانند آن روزه بگیرد و در بین روز بفهمد آن ماه رمضان است باید نیت روزه رمضان کند و اگر بعد معلوم شود رمضان بوده، از رمضان حساب می شود (۱۱).

استفتاء

س - آیا کسی که قضای روزه رمضان بدهکار است می تواند نذر کند و روزه نذر به جا آورد؟

ج - نمی تواند (۱۲).

مبطلات روزه

ص: ۲۳۹۹

۱- توضیح المسائل، م ۱۷۴۸ و العروه الوثقی، ج ۲، کتاب الصوم، فصل ۱۵، ص ۲۴۰.

۲- استفتائات، ج ۱، ص ۳۲۷، س ۷۰.

۳- توضیح المسائل، م ۱۷۴۷ و همان ص ۲۴۲.

۴- توضیح المسائل، م ۱۵۵۰.

۵- توضیح المسائل، م ۱۵۵۱.

۶- توضیح المسائل، م ۱۵۵۴ - ۱۵۶۱.

۷- توضیح المسائل، م ۱۵۵۴ - ۱۵۶۱.

۸- توضیح المسائل، م ۱۵۵۰.

٩- توضيح المسائل، م ١٥٥٣.

١٠- توضيح المسائل، م ١٥٦٣.

١١- توضيح المسائل، م ١٥٦٨ و ١٥٦٩.

١٢- استفتاء، ج ١، ص ٣٣٦، س ٩٧.

روزه دار باید از اذان صبح تا مغرب از برخی کارها پرهیزد و اگر پرهیز نکند، روزه اش باطل می شود، به مجموعه این کارها مبطلات روزه گفته می شود، که عبارتند از: خوردن و آشامیدن. دروغ بستن به خدا و پیغمبر (صلی الله علیه و آله و سلم) و جانشینان آن حضرت (علیهم السلام). رساندن غبار غلیظ به حلق. فرو بردن تمام سر در آب. قی کردن. آمیزش. استمناء. باقی ماندن بر جنابت و حیض و نفاس تا اذان صبح.

اماله کردن با چیزهای روان(۱).

پرسش

۱- در این ایام، روزه گرفتن چه حکمی دارد؟

۱۲ فروردین، ۱۲ ذی الحجه، ۱۰ محرم، ۹ ذی الحجه، اول فروردین و اول شوال

۲- اعتکاف فرزند بدون اجازه پدر چه حکمی دارد؟

۳- مسافری بعد از ظهر قصد می کند ده روز در جایی بماند و تا آن وقت کاری که روزه را باطل می کند انجام نداده، آیا می تواند نیت روزه کند.

۴- آیا کسی که روزه واجب بر عهده اوست می تواند، روزه مستحبی به جا آورد. ۵- در چه صورتی، باطل کردن روزه مستحب است.

درس (۴۰) مبطلات روزه

خوردن و آشامیدن

۱- اگر روزه دار عمداً چیزی بخورد یا بیاشامد، روزه اش باطل می شود هر چند خوردن و آشامیدن آن معمول نباشد؛ مانند خاک و نفت(۲). ۲- اگر کسی عمداً چیزی را که لای دندانش مانده است فرو برد، روزه اش باطل می شود(۳). ۳- فرو بردن آب دهان، روزه را باطل نمی کند، هر چند زیاد باشد(۴).

۴- اگر روزه دار به سبب فراموشی (نمی داند روزه است) چیزی بخورد یا بیاشامد، روزه اش باطل نمی شود(۵). ۵- انسان نمی تواند، بخاطر ضعف، روزه را بخورد ولی اگر ضعف او به قدری است که معمولاً نمی شود آن را تحمل کرد، خوردن روزه اشکال ندارد(۶).

۶- فرو بردن اخلاط سر و سینه، تا به فضای دهان نرسیده روزه را باطل نمی کند، ولی اگر داخل فضای دهان شود، احتیاط واجب آن است که آن را فرو نبرد(۷).

تزریق آمپول

آمپول اگر به جای غذا نباشد تزریق آن روزه را باطل نمی کند، هر چند عضو را بی حس کند ولی احتیاط واجب آن است از آمپولی که به جای غذا به کار می رود پرهیز کند(۸).

رساندن غبار غلیظ به حلق

۱- اگر روزه دار غبار غلیظی به حلق برساند، روزه اش باطل می شود؛ چه غبار خوراکیها باشد مانند آرد، یا غیر خوراکی مانند خاک.

ص: ۲۴۰۰

۱- توضیح المسائل، م ۱۵۷۲.

۲- توضیح المسائل، م ۱۵۷۳.

۳- توضیح المسائل، م ۱۵۷۷.

۴- توضیح المسائل م ۱۵۷۹.

۵- توضیح المسائل، م ۱۵۷۵.

۶- توضیح المسائل، م ۱۵۸۳.

۷- توضیح المسائل، م ۱۵۸۰.

۸- توضیح المسائل، م ۱۵۷۶.

۲- در این موارد، روزه باطل نمی شود: غبار غلیظ نباشد. به حلق نرسد. (فقط به داخل دهان برسد). بی اختیار به حلق برسد. نمی داند روزه است. شک کند غبار غلیظ به حلق رسیده است یا نه (۱)؟

دروغ بستن به خدا و پیغمبر

در تمام موارد زیر، دروغ بستن از روی عمد، به خدا، پیغمبر (صلی الله علیه و آله و سلم) یا امام (علیه السلام) روزه را باطل می کند. و بنا بر احتیاط واجب دروغ بستن به حضرت زهرا (علیها السلام) و سایر پیامبران (علیهم السلام) همین حکم را دارد: - در امور دنیوی باشد یا اخروی. - دروغ نسبت به اقوال آنان باشد یا افعال. - با گفتار باشد یا نوشتار یا اشاره یا انجام کاری که از آن، نسبت دروغ فهمیده شود. - به صراحت باشد یا کنایه. - دروغ را خودش ساخته باشد یا دیگری. - اخبار باشد یا پاسخ به سوال دیگری. - دروغی که قبلاً گفته، تصدیق کند؛ یعنی بگوید آنچه گفته ام راست است.

- راستی که قبلاً گفته است، تکذیب کند.

در این موارد روزه باطل نیست:

اگر قصد راستگویی باشد و دروغ در آید. اگر قصد دروغگویی داشته باشد و راست در آید. بازگویی دروغی که دیگری ساخته یا گفته، بر وجه نقل و قول یا حکایت اشکال ندارد؛ مثلاً در حالی که روزه است بگوید: یزید گفت: لعبت هاشم بالملک فلا خر جاء ولا وحی نزل (۲).

فرو بردن تمام سر در آب

۱- اگر روزه دار عمداً تمام سر را در آب مطلق فرو برد، روزه اش باطل می شود.

۲- احتیاط واجب آن است که سر را در گلاب فرو نبرد ولی در آبهای مضاف دیگر در چیزهایی که روان است اشکال ندارد. ۳- در این موارد روزه باطل نیست: سهواً سر را زیر آب ببرد. قسمتی از سر را زیر آب ببرد. نصف سر را یکبار و نصف دیگری را بار دیگر در آب فرو برد.

بی اختیار در آب بیفتد. شخص دیگری به زور سر او را در آب فرو برد. شک کند تمام سر زیر آب رفته است یا نه (۳)؟

قی کردن

۱- هر گاه روزه دار عمداً قی کند، هر چند به سبب بیماری باشد، روزه اش باطل می شود (۴).

۲- اگر روزه دار بی اختیار قی کند، روزه اش باطل نمی شود (۵).

استمناء

ص: ۲۴۰۱

۱- تحریر الوسیله، ج ۱، ص ۲۸۵ و ۲۸۶، النامن - توضیح المسائل، م ۱۶۰۳ تا ۱۶۰۷.

۲- تحریر الوسیله، ج ۱، ص ۲۸۴ و ۲۸۵، توضیح المسائل، م ۱۵۹۶ تا ۱۶۰۲.

۳- توضیح المسائل، م ۱۶۱۰ - ۱۹۱۳ - ۱۶۱۵ - العروه الوثقی، ج ۲، ص ۱۸۷، م ۳۶.

۴- توضیح المسائل، م ۱۶۴۶.

۵- توضیح المسائل، م ۱۶۴۶.

۱- اگر روزه دار استمناء کند؛ یعنی با خود کاری کند که منی از او بیرون آید، روزه اش باطل است(۱). ۲- اگر بی اختیار منی از او بیرون آید؛ مثلاً در خواب جنب شود، روزه اش باطل نیست(۲).

باقی ماندن بر جنابت تا اذان صبح

اگر شخص جنب، تا اذان صبح غسل نکند و یا اگر وظیفه او تیمم است، تیمم نکند، در برخی موارد روزه اش باطل می شود؛ اینک برخی از مسائل آن را می آوریم: ۱- اگر عمداً تا اذان صبح غسل نکند و یا اگر وظیفه اش تیمم است تیمم نکند: در روزه رمضان روزه اش باطل است. در قضای روزه روزه اش باطل است. در بقیه روزه ها - روزه اش صحیح است(۳). ۲- اگر جنب در روزه ماه رمضان غسل یا تیمم را فراموش کند و پس از یک یا چند روز یادش بیاید: - باید آن روزه ها را قضا کند(۴). ۳- اگر روزه دار، در روز جنب شود، واجب نیست فوراً غسل کند و روزه اش صحیح است(۵). ۴- اگر شخص جنب در شب ماه رمضان می داند برای غسل، قبل از اذان صبح بیدار نمی شود، نباید بخوابد و اگر بخوابد و بیدار نشود، روزه اش باطل است(۶).

باقی ماندن بر حیض و نفاس

۱- اگر زن قبل از اذان صبح از خون پاک شود: الف: عمداً تا اذان غسل نکند یا اگر وظیفه اش تیمم است تیمم نکند، روزه اش باطل است. ب: برای غسل وقت ندارد: در روزه رمضان و قضای آن، باید تیمم کند و روزه اش صحیح است.

در روزه واجب دیگر یا مستحب، گرچه روزه اش بدون تیمم صحیح است، ولی احتیاط مستحب است که تیمم هم بکند. ۲- اگر نزدیک اذان صبح پاک شود، و برای تیمم یا غسل وقت نداشته باشد، روزه اش صحیح است. ۳- اگر بعد از اذان بفهمد که قبل از اذان پاک شده روزه اش صحیح است.

۴- اگر بعد از اذان پاک شود، روزه اش باطل است. ۵- اگر در روز حیض یا نفاس ببیند، گرچه نزدیک مغرب باشد، روزه اش باطل است. اگر مستحاضه غسلهای خود را به تفصیلی که در احکام استحاضه گفته شده به جا آورد روزه اش صحیح است(۷).

حکم کلی

هیچکدام از مبطلات روزه اگر سهواً انجام شود روزه را باطل نمی کند.

کارهایی که بر روزه دار مکروه است

۱- انجام

دادن هر کاری که سبب ضعف شود؛ مانند خون دادن. ۲- بوییدن گیاهان معطر (عطر زدن مکروه نیست). ۳- خیس کردن لباسی که بر تن دارد. ۴- مسواک کردن با چوب تر. ۵- کشیدن دندان و هر کاری که به سبب آن از دهان خون بیاید(۸).

پوشش

ص: ۲۴۰۲

۱- توضیح المسائل، م ۱۵۸۸.

۲- توضیح المسائل، م ۱۵۸۹.

۳- توضیح المسائل، م ۱۶۱۹ تا ۱۶۳۱.

۴- توضیح المسائل، م ۱۶۲۲.

۵- توضیح المسائل، م ۱۶۳۲.

۶- توضیح المسائل، م ۱۶۲۵.

۷- توضیح المسائل، م ۱۶۴۳.

۸- توضیح المسائل، م ۱۶۵۷.

کردن در حال روزه چه حکمی دارد؟

۲ - اگر با لباس غواصی - محفظه ای که بر سر نچسبد - زیر آب برود روزه باطل می شود یا نه؟

۳ - آیا نقل مطالب غیر واقع، روزه را باطل می کند؟ ۴ - شنا کردن در حال روزه چه حکمی دارد؟

۵ - اگر شخص روزه دار غسل ارتماسی به جا آورد غسلش باطل است، یا روزه یا هر دو؟

۶ - خانمی ده دقیقه قبل از اذان صبح حائض می شود، روزه اش چه حکمی دارد؟ و وظیفه اش نسبت به قضا و کفاره چیست؟

۷ - شخصی پس از چند سال متوجه می شود که غسلش باطل بوده روزه هایش چه حکمی دارد؟

درس (۴۱) قضا و کفاره روزه

روزه قضا

اگر کسی روزه را در وقت آن نگیرد، باید روز دیگری، به جای آن روزه بگیرد، پس روزه ای که بعد از وقت آن، بجا آورده می شود، روزه قضا نام دارد.

کفاره روزه

کفاره، همان جریمه ای است که برای باطل کردن روزه معین شده است و عبارت است از: آزاد کردن یک برده

دو ماه روزه گرفتن که سی و یک روز آن باید پی در پی باشد سیر کردن شصت فقیر، یا دادن یک مد طعام به هر یک از آنها.

کسی که کفاره بر او واجب شود، باید یکی از این سه را انجام دهد و چون امروزه برده به معنای فقهی آن یافت نمی شود، مورد دوم و سوم را انجام می دهد، و اگر هیچ یک از اینها برایش مقدور نیست، هر مقدار که می تواند باید به فقیر طعام بدهد و اگر اصلاً نتواند طعام بدهد، باید استغفار کند(۱).

در این موارد به جا آوردن قضای روزه واجب است ولی کفاره ندارد:

۱ - عمداً قی کند. ۲ - در ماه رمضان غسل جنابت را فراموش کند به حال جنابت یک یا چند روز روزه بگیرد. ۳ - در ماه رمضان، بدون این که تحقیق کند صبح شده یا نه؟ کاری کند که روزه را باطل می کند؛ مثلاً آب بخورد، و بعداً معلوم شود صبح بوده است.

۴ - کسی بگوید صبح نشده و روزه دار به گفته او، کاری کند که روزه را باطل می کند، و بعداً معلوم شود صبح بوده است(۲). ۵ - روزه هایی که به واسطه سفر باطل شده است(۳). ۶ - روزه های ایام حیض و نفاس بانوان(۴). ۷ - بر اثر ندانستن مساله، مبطلی انجام داده ولی نمی توانسته مساله را یاد بگیرد، یا اصلاً ملتفت نبوده(۵). اگر عمداً روزه رمضان را نگیرد و یا عمداً آن را باطل کند، قضا و کفاره واجب می شود(۶).

مواردی که فقط باید برای هر یک روز یک مد طعام به فقیر داده شود:

۱ - به واسطه مرض نتواند روزه بگیرد و مرض او تا سال بعد طول بکشد و اگر چنانچه مرض او تا چندین سال طول بکشد قضای سال آخر را باید به جا آورد و سالهای گذشته را برای هر یک روز یک مد طعام به فقیر بدهد(۷).

ص: ۲۴۰۳

۱- توضیح المسائل، م ۱۶۶۰ - ۱۶۶۱.

۲- توضیح المسائل، م ۱۶۸۸.

۳- تحریر الوسیله، ج ۱، ص ۲۹۸، م ۴.

۴- العروه الوثقی، ج ۲، ص ۳۹۰، م ۳.

۵- همان، م ۱۶۵۹.

٦- همان، م ١٦٥٨ و ١٧١٠.

٧- توضیح المسائل، م ١٧٠٣ و ١٧٠٧.

۲ - کسی که به واسطه پیری، روزه گرفتن برایش مشقت داد و بعد از رمضان هم نمی تواند قضای آن را به جا آورد(۱). ۳ - مرضی دارد که زیاد تشنه می شود و روزه گرفتن برایش مشقت دارد و بعد از رمضان هم نمی تواند قضای آن را به جا آورد(۲).

مواردی که باید قضای روزه را به جا آورد و برای هر یک روزه یک مد طعام به فقیر بدهد:

۱ - به واسطه عذری روزه نگرفته و بعد از ماه رمضان عذر بر طرف شده و تا رمضان سال بعد عمداً قضای آن را به جا نیاورده است(۳). ۲ - به واسطه عذری روزه نگرفته و بعد از رمضان عذر او برطرف شده و تا چند سال قضای آن را تاخیر انداخته (قضا و یک کفاره ۱۰ سیری)، کفاره تکرار نمی شود(۴). ۳ - موقعی که عذر دارد، تصمیم او بر این است که بعد از برطرف شدن عذر، قضای روزه را به جا آورد و عذر بر طرف شد و پیش از آن که قضا که در تنگی وقت عذری برایش پیدا شود، قضای آن واجب و یک مد طعام احتیاط واجب است(۵).

۴ - در قضای روزه کوتاهی کند و وقت تنگ شود و در تنگی وقت عذری برایش پیش آید(۶). ۵ - مرضی دارد که زیاد تشنه می شود و روزه گرفتن برایش مشقت دارد؛ اضافه بر یک مد طعام، بنا بر احتیاط واجب قضای آن را هم به جا آورد(۷).

۶ - زنی که زائیدن او نزدیک است و روزه برای حملش ضرر دارد و نمی تواند روزه بگیرد(۸). ۷ - زنی که زائیدن او نزدیک است و روزه برای خودش ضرر دارد و نمی تواند روزه بگیرد قضای آن را باید به جا آورد و بنا بر احتیاط واجب برای هر یک روز، یک مد طعام بدهد(۹). ۸ - زنی که بچه شیر می دهد و شیر او کم است و روزه برای بچه ای که شیر می دهد ضرر دارد(۱۰). ۹ - زنی که بچه شیر می دهد و شیر او کم است و روزه برای خودش ضرر دارد، قضای روزه را باید به جای آورد و بنا بر احتیاط واجب برای هر روز یک مد طعام به فقیر بدهد(۱۱). ۱۰ -! واسطه عذری، غیر مرض مانند مسافرت، روزه رمضان را نگیرد و عذر او تا رمضان سال بعد طول بکشد، قضای آن را باید به جا آورد و احتیاط مستحب آنست که برای هر روز یک مد طعام به فقیر بدهد(۱۲).

احکام قضا و کفاره روزه

۱ - لازم

نیست قضای روزه را فوراً به جا آورد، ولی بنا بر احتیاط واجب باید تا رمضان سال بعد انجام دهد(۱۳). ۲ - اگر چند ماه رمضان روزه قضا دارد، هر کدام را اول بگیرد اشکال ندارد، ولی اگر وقت قضای روزه آخرین ماه رمضان تنگ است؛ مثلاً ده روزه از رمضان آخر، قضا دارد و ده روز به رمضان مانده است، باید اول قضای آن را بگیرد(۱۴).

۳ - انسان نباید در انجام کفاره کوتاهی کند، ولی لازم نیست، فوراً آن را انجام دهد(۱۵). ۴ - اگر کفاره بر انسان واجب شود، چند سال بر آن بگذرد و به جا نیاورد، چیزی بر آن اضافه نمی شود(۱۶). ۵ - اگر به سبب عذری مانند سفر، روزه نگرفته و پس از رمضان عذر او بر طرف شود و تا رمضان سال بعد، عمداً قضای آن را به جا نیاورد، باید علاوه بر قضا، برای هر روز یک مد طعام به فقیر بدهد(۱۷). ۶ - اگر روزه خود را با کار حرامی؛ مانند استمنا باطل کند، بنا بر احتیاط واجب کفاره جمع لازم می شود؛ یعنی باید یک برده آزاد کند و دو ماه روزه بگیرد و به شصت فقیر طعام بدهد؛ اگر هر سه برایش ممکن نیست، هر کدام از آنها را که می تواند باید انجام دهد(۱۸). ۷ - کسی که قضای روزه رمضان را گرفته، اگر بعد از ظهر عمداً آن را باطل کند باید به ده فقیر، هر کدام یک مد طعام بدهد. و اگر نمی تواند طعام بدهد، بنا بر احتیاط واجب باید سه روز پی در پی روزه بگیرد(۱۹).

ص: ۲۴۰۴

۱- توضیح المسائل، م ۱۷۲۶.

۲- توضیح المسائل، م ۱۷۲۷.

۳- توضیح المسائل، م ۱۷۰۵.

۴- توضیح المسائل، م ۱۷۰۹.

۵- توضیح المسائل، م ۱۷۰۶.

۶- توضیح المسائل، م ۱۷۰۶.

۷- توضیح المسائل، م ۱۷۲۷.

۸- توضیح المسائل، م ۱۷۲۸.

۹- توضیح المسائل، م ۱۷۲۸.

۱۰- توضیح المسائل، م ۱۷۲۹.

- ١١- توضيح المسائل، م ١٧٢٩.
- ١٢- توضيح المسائل، م ١٧٠٣.
- ١٣- العروه الوثقى، ج ٢، ص ٢٣٠، م ٧ و تحرير الوسيله، ج ١، ص ٢٩٨، م ٤.
- ١٤- توضيح المسائل، م ١٦٨٥.
- ١٥- توضيح المسائل، م ١٦٨٤.
- ١٦- توضيح المسائل، م ١٦٨٥.
- ١٧- توضيح المسائل، م ١٧٠٥.
- ١٨- توضيح المسائل، م ١٦٦٥.
- ١٩- توضيح المسائل، م ١٦٨٧.

س - کسانی که نماز و روزه شان شکسته است و همیشه سر کارند، به جز تعطیلات، پس باید روزه های قضا شده را چگونه و کی به جا آورند؟

ج - باید در طول سال قضا نمایند، علی الاحوط (۱).

س - زنی مدتهاست که یا حامله است و یا بچه شیر می دهد و در ماه رمضان نمی تواند روزه بگیرد، تکلیفش در موارد قضای روزه چگونه است؟ ج - وجوب قضا ساقط نیست (۲).

در این موارد نه قضا واجب است و نه کفاره:

۱ - روزه های ایام کفر برای تازه مسلمان؛ یعنی اگر کافری مسلمان شود قضای روزه های گذشته واجب نیست (۳). ۲ - کسی که به واسطه پیری نمی تواند روزه بگیرد و بعد از رمضان هم نمی تواند قضای آن را انجام دهد. ولی اگر روزه گرفتن برایش دشوار است، باید برای هر روز، یک مد طعام به فقیر بدهد (۴).

روزه قضای پدر و مادر

(۵)

پس از مرگ پدر، پسر بزرگ او باید نمازها و روزه های قضا شده او را به جا آورد و احتیاط مستحب است قضای نماز و روزه های مادر را هم به جا آورد (۶).

پوشش

۱ - روزه قضا با کفاره چه تفاوتی دارد؟

۲ - در چه صورتی کفاره جمع واجب می شود؟ دو مثال بزنید.

۳ - شخصی در انجام قضای روزه رمضان کوتاهی کرده و نزدیک ماه رمضان نیز بیمار شده و نتوانسته آنها را به جا آورد تکلیفش نسبت به قضا و کفاره چیست؟ ۴ - زنی که در ماه رمضان به واسطه حمل نتوانست روزه بگیرد و تا رمضان سال بعد نیز به واسطه شیر دادن بچه نتوانست قضای آن را به جا آورد، وظیفه اش نسبت به قضا و کفاره روزه آن سال چیست؟

۵ - باطل کردن قضای روزه ماه رمضان چه حکمی دارد؟

۶ - در چه مواردی قضای روزه فردی بر شخص دیگری واجب می شود؟

درس (۴۲) روزه مسافر، اعتکاف

روزه مسافر

مسافری که باید نمازهای چهار رکعتی را در سفر، دو رکعت بخواند، نباید در آن سفر روزه بگیرد ولی باید قضای آن را به جا آورد و مسافری که نمازش را تمام می خواند؛ مثل کسی که شغل او سفر است، باید در سفر روزه بگیرد (۷). صفحه ۲۴۷ نیاز به اسکن دارد. مساله: مسافرت در ماه رمضان اشکال ندارد، ولی اگر برای فرار از روزه باشد مکروه است (۸).

راههای ثابت شدن اول ماه

ص: ۲۴۰۵

۱- استفتائات، ج ۱، ص ۳۳۱، س ۸۴

۲- همان، ص ۳۳۲، س ۸۷

۳- توضیح المسائل، م ۱۶۹۵

۴- توضیح المسائل، م ۱۷۲۵ - ۱۷۲۶

- ۵- این بحث به تفصیل در درس ۳۴ گذشت.
- ۶- تحریر الوسيله، ج ۱، ص ۲۲۷ م ۱۶ - توضیح المسائل، م ۱۷۱۲ و ۱۳۹۰.
- ۷- توضیح المسائل، م ۱۷۱۴ - توضیح المسائل، م ۱۷۱۴.
- ۸- توضیح المسائل، م ۱۷۱۵.

انسان ماه را ببیند. ۲ - عده ای که از گفته آنان یقین پیدا می شود بگویند ماه را دیده ایم و همچنین است هر چیزی که بواسطه آن یقین پیدا شود. ۳ - دو مرد عادل بگویند که در شب ماه را دیده ایم. ۴ - سی روز از اول شعبان بگذرد، اول رمضان ثابت می شود و سی روز از اول رمضان بگذرد اول شوال ثابت می شود. ۵ - حاکم شرع حکم کند که اول ماه است (۱).

چند مسأله

۱ - اول ماه با پیشگویی منجمان ثابت نمی شود ولی اگر انسان از گفته آنان یقین پیدا کند باید به آن عمل نماید (۲). ۲ - بلند بودن ماه یا دیر غروب کردن آن، دلیل نمی شود که شب پیش، شب اول ماه بوده است (۳). ۳ - اگر در شهری، اول ماه ثابت شود، برای مردم شهر دیگر فایده ندارد؛ مگر آن دو شهر به هم نزدیک باشند یا انسان بداند که افق آنها یکی است (۴).

۴ - روزی را که انسان نمی داند آخر رمضان است یا اول شوال، باید روزه بگیرد، ولی اگر پیش از مغرب بفهمد که اول شوال است باید افطار کند (۵).

۵ - اگر حاکم شرع حکم کند که اول ماه است، کسی هم که از او تقلید نمی کند باید به حکم او عمل کند ولی کسی که می داند حاکم شرع اشتباه کرده است نمی تواند به حکم او عمل کند (۶).

اعتکاف

یکی از کارهای مستحب، اعتکاف است و اعتکاف عبارت است از ماندن در مسجد با شرایطی که خواهد آمد (۷).

شرایط اعتکاف

۱ - معتکف

عاقل باشد، پس اعتکاف از دیوانه صحیح نیست. ۲ - نیت، با قصد قربت و اخلاص در مسجد بماند. ۳ - روزه گرفتن، مدتی که در مسجد است باید روزه دار باشد، پس کسی که عمداً روزه نگیرد یا می تواند روزه بگیرد ولی روزه نگیرد اعتکاف او صحیح نیست.

۴ - از سه روز کمتر نباشد، حداقل اعتکاف سه روز است ولی در زیاده حدی ندارد. ۵ - در یکی از این مساجد معتکف شود: مسجد الحرام، مسجد النبی (صلی الله علیه و آله و سلم)، مسجد کوفه، مسجد بصره و در غیر این چهار مسجد، تنها در مسجد جامع هر شهر، به قصد رجاء مانع ندارد. و در سایر مساجد جایز نیست. ۶ - اجازه گرفتن از کسی که اجازه او لازم است، مثل اجازه زن از شوهر خویش در صورتی که اعتکاف موجب از بین رفتن حق او باشد (بنابر احتیاط واجب اجازه او لازم است) و اجازه فرزند از والدین، در صورتی که اعتکاف او موجب اذیت و آزار آنها باشد. ۷ - ماندن در مسجد و بیرون رفتن از آن در مدت اعتکاف (۸).

احکام اعتکاف

۱ - نیت اعتکاف باید از اذان صبح که آغاز روزه است باشد، بنابراین کسی که دیرتر از آن وقت به مسجد برسد، آن روز نمی تواند اعتکاف را شروع کند (۹).

۲ - روزه در اعتکاف لازم نیست برای اعتکاف باشد، بلکه می تواند روزه ماه رمضان، قضای آن، یا

ص: ۲۴۰۶

۱- توضیح المسائل، م ۱۷۳۰.

۲- توضیح المسائل، م ۱۷۳۲.

۳- توضیح المسائل، م ۱۷۳۳.

۴- توضیح المسائل، م ۱۷۳۵.

۵- توضیح المسائل، م ۱۷۳۷.

۶- توضیح المسائل، م ۱۷۳۱.

۷- تحریر الوسیله، ج ۱، کتاب صوم، خاتمه فی الاعتکاف، ص ۳۰۴.

٨- تحرير الوسيله، ج ١، ص ٣٠٤، القول فى شروطه.

٩- همان - الثانى.

روزه نذری باشد(۱).

۳- قطع و رها کردن اعتکاف مستحبی، در روزهای اول و دوم جایز است ولی پس از تمام شدن دو روز، ماندن روز سوم واجب می شود و قطع اعتکاف جایز نیست(۲).

۴- اگر عمداً و با اختیار از مسجد خارج شود، اعتکاف باطل می شود، هر چند جاهل به حکم باشد ولی از روی ضرورت چه ضرورت عقلی یا شرعی یا عرفی باشد خارج شدن از مسجد اشکال ندارد مانند این موارد: برای قضای حاجت (تخلی) انجام غسل جنابت

اقامه شهادت (شهادت دادن در دادگاه) عیادت مریض

تشییع جنازه

بدرقه مسافر

استقبال کسی که از سفر بر می گردد. اگر به خاطر ضرورت از مسجد بیرون رود، بنا بر احتیاط واجب باید نزدیکترین راه را انتخاب کند و بیش از مقدار نیاز بیرون مسجد نماند و نشیند و زیر سایه حرکت نکند و در صورت امکان نباید زیر سایه بنشیند(۳).

محرمات اعتکاف

انسان در حال اعتکاف از این کارها باید پرهیز کند: ۱- امور جنسی و شهوت آمیز؛ مانند بوسه، لمس، آمیزش ۲- استمنا (بنا بر احتیاط واجب) ۳- بوییدن چیزهای خوشبو و عطریات حتی گیاهان خوشبو، همراه با لذت.

۴- خرید و فروش

۵- سایر انواع تجارت؛ مثل صلح و اجاره و غیر اینها (بنا بر احتیاط واجب).

۶- جدال در امور دینی و دنیوی برای غلبه بر دیگری و اظهار فضل و برتری بر او(۴).

پوشش

۱- با

مارجعه به کتب مفصل فقهی دو مورد از مواردی که روزه در سفر صحیح است بیان فرمایید(۵). ۲- شخصی که از سفر به وطن بر می گردد و مطمئن است قبل از ظهر به وطن می رسد، آیا می تواند مبطلی انجام دهد؟

۳- آیا در حال اعتکاف برای شرکت در نماز جمعه می توان از مسجد خارج شد؟

۴- در چه صورتی می توان اعتکاف را قطع کرد؟

۵- کدامیک از محرمات اعتکاف، قبل از اعتکاف جایز است؟

درس (۴۳) زکات

اشاره

... و اقیموا الصلوه وءاتوا الزکوه و اقرضوا الله قرضاً حسناً وما تقدموا لانفسکم من خیر تجدوه عندالله هو خیرا و اعظم اجرا...

... و نماز را بر پا دارید و زکات را پردازید و قرض نیکو به خدا بدهید و هر کار خوبی برای خویش پیش فرستید، آن را نزد خداوند بهتر و با پاداشی بیشتر باز خواهید یافت. (سوره مزمل، آیه ۲۰)

یکی از وظایف مهم اقتصادی مسلمانان، پرداخت زکات است.

از اهمیت زکات همین بس که در قرآن مجید، پس از نماز آمده و نشانه ایمان و عامل رستگاری شمرده شده است(۶).

-
- ۱- تحریر الوسيله، ج ۱، ص ۳۰۵، الثالث.
  - ۲- تحریر الوسيله، ج ۱، ص ۳۰۶، م ۳.
  - ۳- تحریر الوسيله، ج ۱، ص ۳۰۶ السابع و ص ۳۰۷، م ۹.
  - ۴- تحریر الوسيله، ج ۱، ص ۳۰۹.
  - ۵- می توانید به کتاب العروه الوثقی، ج ۲ مراجعه کنید.
  - ۶- مانند آیات ۱۷۷ بقره، ۴ مومنون، ۱۱ توبه و ۷۸ حج و بسیاری دیگر.

زکات جلوگیری کند، از دین خارج است(۱). زکات موارد معینی دارد، یک قسم از آن مالیات بدن و حیات است که هر سال یک مرتبه در روز عید فطر پرداخت می شود و تنها بر کسانی که قدرت مالی پرداخت آن را دارند واجب است. قسم دیگر، زکات اموال است، که متعلقات معینی دارد و می توان آنها را به سه دسته تقسیم کرد: صفحه ۲۵۳ نیاز به اسکن دارد.

حد نصاب

زکات این اشیاء در صورتی واجب می شود که به مقدار مشخصی برسد، که به آن مقدار حد نصاب می گویند؛ یعنی اگر محصول به دست آمده و یا دست آمده و یا تعداد دام یا طلا و نقره موجود، از حد نصاب کمتر باشد، زکات ندارد.

نصاب غلات

(۲)

تمام غلات چهار گانه، یک نصاب دارد که حدود ۸۵۰ کیلو گرم است، بنابراین اگر محصول به دست آمده از این مقدار کمتر باشد، زکات ندارد(۳).

مقدار زکات غلات

چنانچه یکی از این محصول ها به حد نصاب برسد، باید مقداری از آن به عنوان زکات پرداخت شود ولی مقدار زکات غلات بستگی به چگونگی آبیاری آنها دارد، و از این نظر می توان آنها را به سه دسته تقسیم کرد:

مقدار زکات محصولی که با آب باران و رودخانه آبیاری می شود و یا دیمی باشد یک بر روی ده است. مقدار زکات محصولی که با دلو و یا موتور پمپ آبیاری می شود یک بر روی بیست است. محصولی که به هر دو طریق - هم از آب باران یا رودخانه و هم آب دستی آبیاری شده زکات نصف آن یک بر روی ده و نصف دیگر یک بر روی بیست می باشد(۴).

نصاب دامها و مقدار زکات آن

گوسفند

اولین نصاب گوسفند، چهار عدد است و زکات آن یک گوسفند می باشد و تعداد گوسفندان، تا به چهار نرسد، زکات ندارد و نصابهای بعدی آن بدین شرح است: صفحه ۲۵۴ نیاز به اسکن دارد. اگر تعداد گوسفندان از یک نصاب بگذرد ولی به نصاب بعدی نرسد، زکات نصاب پایین را باید پردازد؛ مصلی کسی که ۱۱۵ گوسفند داشته باشد، زکات آن که گوسفند است(۵).

گاو

اولین نصاب گاو سی راس است و زکات آن یک گوساله است که یک سال آن تمام شده و وارد سال دوم شده باشد، و نصاب بعدی آن چهار عدد است و زکات آن یک گوساله ماده ای است که وارد سال سوم شده باشد و در بیشتر از چهار باید با عدد سی یا چهار یا در دو حساب کرد ولی به طوری حساب شود که چیزی باقی نماند یا اگر چیزی باقی می ماند از نه تا بیشتر نباشد(۶).

شتر

ص: ۲۴۰۸

۱- وسائل الشیعه، ج ۶، ص ۱۸.

۲- نصاب غلات به طور دقیق ۲۰۷/۸۴۷ کیلو گرم است.

۳- توضیح المسائل، م ۱۸۶۴.

۴- توضیح المسائل، م ۱۸۷۵ تا ۱۸۷۹.

۵- توضیح المسائل، م ۱۹۱۳ و ۱۹۱۴.

۶- توضیح المسائل، م ۱۹۱۲.

شتر دوازده نصاب دارد بدین شرح:

صفحه ۲۵۵ نیاز به اسکن دارد.

نصاب طلا و نقره

نصاب طلا ۱۵ مثقال و نصاب نقره ۱۰۵ مثقال است، و زکات هر دو یک بر روی چهل می باشد(۱).

احکام زکات

۱ - مخارجی

را که برای گندم، جو و انگور کرده است؛ مانند قیمت بذر، مزد کارگر و مزد تراکتور و... می تواند از حاصل کسر کند، ولی مقدار نصاب، قبل از کم کردن این مخارج محاسبه می شود و اگر قبل از کسر مخارج به حد نصاب برسد، پرداخت زکات واجب شده است ولی زکات باقیمانده را می پردازد(۲). ۲ - زکات دام ها در صورتی واجب می شود که: یک سال مالک آنها باشد؛ بنابراین اگر مثلاً ۱۰۰ عدد گاو را خریداری کند و پس از ۹ ماه بفروشد؛ زکات واجب نیست(۳). حیوان در تمام سال بیکار باشد، بنابراین گاو یا شتری که در کار مزرعه یا حمل بار از آن استفاده می شود زکات ندارد(۴). حیوان در تمام سال از علف بیابان بچرد، پس اگر در تمام سال یا مقداری از آن، از علف چیده شده یا کاشته شده بخورد، زکات ندارد(۵).

۳ - زکات طلا و نقره در صورتی واجب است که به صورت سکه ای باشد که معامله با آن رواج دارد، بنابراین آنچه امروزه بانوان زیور استفاده می کنند، زکات ندارد اگر چه رواج باشد(۶).

پرسش

۱ - نصاب

خرما و گندم چه مقدار است؟

۲ - زکات ۲۴۳ راس گوسفند چقدر است؟

۳ - زکات گندمی که به وسیله موتور پمپ از رودخانه آبیاری شده است یک بر روی ده است یا یک بر روی بیست؟

۴ - شخصی ۸ سکه بهار آزادی و ۵ نیم بهار دارد. محاسبه فرمایید زکات آن چقدر است؟

۵ - آیا نصاب غلات، قبل از کسر مخارج محاسبه می شود یا پس از آن؟ ۶ - شخصی اول اردیبهشت ۲۵ رای گوسفند خریداری می کند و اول مهر ماه همان سال هم ۲۰ راس دیگر خریداری می کند، زمان پرداخت زکات این گوسفندان چه وقت است؟

درس (۴۴) مصرف زکات

اشاره

انما الصدقات للفقراء والمسکین العاملين علیها و المولفه قلوبهم وفي الرقاب الغارمین وفي سبیل الله وابن السبیل فریضه من الله و الله علیم حکیم. صدقات (زکات) تنها برای فقیران، مسکینان و متصدیان جمع آوری و توزیع و کسانی که دلشان به دست آورده می شود و برای آزادی بردگان و بدهی بدهکاران و در راه خدا و در راه ماندگان می باشد، این یک واجب الهی است و خدا دانای حکیم است. (سوره توبه، آیه ۶۰)

مصرف زکات در هفت جا است که می توان آن را در تمام یا برخی از این موارد مصرف کرد: ۱ - فقیران.

۲ - مسکینان، آنان که بکلی در مانده و بینوایند.

۳ - کسی که از طرف امام (علیه السلام) یا نایب او مامور جمع آوری و نگهداری و توزیع زکات است (عاملین).

- ١- توضيح المسائل، م ١٨٩٦ - ١٨٩٧.
- ٢- توضيح المسائل، م ١٨٨٠.
- ٣- توضيح المسائل، م ١٨٥٦.
- ٤- توضيح المسائل، م ١٩٠٨.
- ٥- همان.
- ٦- توضيح المسائل، م ١٨٩٩ و ١٩٠٠.

الفت دادن دلها به اسلام و مسلمانان؛ مانند غیر مسلمانان که اگر به آنها کمکی بشود، به دین اسلام می‌گروند یا در جنگ به مسلمانان کمک می‌کنند (مولفه قلوبهم).

۵ - خریداری بنده‌ها و آزاد کردن آنان (فی الرقاب). ۶ - در راه خدا؛ یعنی در کارهایی که نفع آن به عموم می‌رسد و مورد رضایت خداست؛ مانند ساختن جاده، پل، مسجد (فی سبیل الله). ۷ - در راه خدا؛ یعنی در کارهایی که نفع آن به عموم می‌رسد و مورد رضایت خداست؛ مانند ساختن جاده، پل، مسجد (فی سبیل الله). ۸ - مسافری که در سفر درمانده است و خرج برگشت به وطن را ندارد، هر چند در وطن خود فقیر نباشد (ابن السبیل) (۱).

احکام مصرف زکات

۱ - فقیری که زکات دریافت می‌کند باید دارای این شرایط باشد: شیعه دوازده امامی باشد. واجب النفقه زکات دهنده نباشد؛ مانند همسر و فرزند.

اگر زکات دهنده سید نیست، زکات گیرنده نیز سید نباشد.

زکات را در معصیت مصرف نکند. و بنا بر احتیاط واجب، آشکارا معصیت کبیره نکند (۲).

۲ - به کسی که بدهکار است و نمی‌تواند بدهی خود را بدهد، اگر چه مخارج او بر انسان واجب باشد، می‌توان زکات داد (۳). ۳ - اگر پسر به کتابهای علمی دینی احتیاج داشته باشد، پدر می‌تواند برای خریدن آن کتابها به او زکات بدهد (۴). ۴ - کسی که مشغول تحصیل علم است و اگر تحصیل نکند می‌تواند برای معاش خود کسب کند، چنانچه تحصیل آن علم، واجب یا مستحب باشد، می‌توان به او زکات داد و اگر تحصیل آن علم، واجب یا مستحب نباشد، زکات دادن به او اشکال دارد (۵).

۵ - پدر می‌تواند به پسرش زکات بدهد که برای خود زن بگیرد (۶).

۶ - به کسی که معلوم نیست سید است یا نه، می‌توان زکات داد (۷).

۷ - پرداخت زکات از عبادات است و باید به قصد قربت؛ یعنی برای اطاعت دستور خداوند بپردازد و در نیت معین کند که زکات مال است یا زکات فطره (۸).

۸ - وقت پرداخت زکات: - زکات طلا و نقره و دامها را پس از تمام شدن یک سال - زکات گندم و جو را موقعی که از گاه جدا می‌کنند - زکات خرما و انگور را موقع خشک شدن

باید به فقیر بدهد یا از مال خود جدا کند. پس از جدا کردن زکات، لازم نیست فوراً آن را به مستحق بدهد، ولی اگر به کسی که می‌شود زکات داد دسترسی دارد، احتیاط مستحب آن است که دادن زکات را تاخیر نیندازد (۹). ۹ - اگر زکات قبل از پرداخت تلف شود: الف: پرداخت آن ممکن نبوده - ضامن نیست و پرداختن عوض آن واجب نمی‌باشد. ب: پرداخت آن ممکن بوده

۱ - در پرداخت یا حفظ آن کوتاهی نکرده است - ضامن نیست.

۲ - در پرداخت یا حفظ آن کوتاهی کرده است - ضامن است (۱۰).

۱۰ - اگر زکات را از مال خود کنار بگذارد، می‌تواند در بقیه آن تصرف کند و اگر قیمت آن را کنار بگذارد (نه از خود آن)، می‌تواند در تمام آن مال تصرف کند (۱۱). ۱۱ - انسان نمی‌تواند زکاتی را که کنار گذاشته، برای خود بردارد و چیز دیگری به جای آن بگذارد (۱۲).

مستحبات پرداخت زکات

ص: ۲۴۱۰

۱- توضیح المسائل، م ۱۹۲۵.

۲- توضیح المسائل، م ۱۹۴۲ - ۱۹۴۶ تا ۱۹۴۸ و ۱۹۵۶.

۳- همان، م ۱۹۴۷.

۴- همان، م ۱۹۵۰.

۵- همان، م ۱۹۹۰.

- ٦- همان، م ١٩٥١.
- ٧- همان، م ١٩٥٦.
- ٨- همان، م ١٩٥٧.
- ٩- همان، م ١٩٦١ و ١٩٦٢.
- ١٠- تحرير الوسيله، ج ١، ص ٣٤٣، م ٧ و ٨.
- ١١- توضيح المسائل، م ١٩٦٥.
- ١٢- توضيح المسائل، م ١٩٦٦.

خود را بر دیگران. - و اهل علم و کمال را بر غیر آنان. - و کسانی را که گدایی نمی کنند بر گدایان مقدم دارد.

۲ - زکات دامها را به فقیرهایی آبرومند بدهد. ۳ - زکات را آشکارا و صدقه مستحی را پنهانی بپردازد(۱).

زکات فطره

پس از پایان یافتن ماه مبارک رمضان؛ یعنی در شب عید فطر، افرادی که دارای شرایط باشند، باید زکاتی بپردازند که مقدار و مواد مصرف آن خواهد آمد. این زکات بنام زکات فطره خوانده می شود.

افرادی که در شب عید فطر دارای این شرایط باشند زکات فطره بر آنها واجب است: ۱ - بالغ باشد. ۲ - عاقل باشد. ۳ - بنده کسی نباشد. ۴ - فقیر نباشد(۲). فردی که دارای شرایط فوق باشد باید زکات خود کسانی که در مغرب شب عید فطر نان خور او هستند را بپردازد، کوچک باشند یا بزرگ، مسلمان باشند یا کفر، خرج آنان بر او واجب باشد یا نه، در شهر خود او باشند یا در شهر دیگر (یعنی حتی اگر فرزند کوچک او که نان خور اوست به مسافرت رفته باشد باید زکات او را بدهد) و همچنین مهمانی که با رضایت او پیش از غروب شب عید فطر وارد خانه اش شده باشد، باید زکات او را بدهد(۳). مقدار زکات فطره: هر نفری یک صاع که تقریباً ۳ کیلو است(۴).

جنس زکات فطره: گندم یا جو یا خرما یا کشمش یا برنج یا ذرت و مانند اینها(۵). وقت وجوب زکات فطره: شب عید فطر(۶). وقت پرداخت زکات فطره: از شب عید تا ظهر روز فطر و بهتر آن است که در روز عید بدهد و اگر نماز عید می خواند بنا بر احتیاط واجب قبل از نماز عید بپردازد(۷). مصرف زکات فطره: همام مصرف زکات مال است، گرچه احتیاط مستحب آنست که فقط به فقیرای مومن و اطفال آنها و به مساکین بدهد(۸).

احکام زکات فطره

۱ - کسی که مخارج سال خود و اهل و عیالش را ندارد و کسی هم ندارد که بتواند مخارج سال خود و اهل و عیالش را بگذارند فقیر است و دادن زکات فطر بر او واجب نیست(۹). ۲ - فطره مهمانی که پیش از غروب شب عید فطر، بدون رضایت صاحبخانه وارد می شود در صورتی که نان خور او حساب شود، واجب است و همچنین است فطره کسی که انسان را مجبور کرده اند که خرجی او را بدهد(۱۰).

۳ - فطره مهمانی که بعد از غروب شب عید فطر وارد می شود، بر صاحبخانه واجب نیست، اگر چه پیش از غروب او را دعوت کرده باشد و در خانه او هم افطار کند(۱۱). ۴ - کسی که دیگری باید فطره او را بدهد واجب نیست فطره خود را بدهد(۱۲). ۵ - اگر فطره انسان بر کسی واجب باشد و او فطره را ندهد بر خودش واجب نمی شود(۱۳). ۶ - کسی که سید نیست نمی تواند به سید فطره بدهد، حتی اگر سیدی نان خور او باشد نمی تواند فطره او را به سید دیگر بدهد(۱۴).

۷ - فقیری که فطره به او می دهند لازم نیست عادل باشد ولی احتیاط واجب آن است که به شرابخوار و کسی که آشکارا معصیت کبیره می کند فطره ندهند(۱۵). ۸ - به کسی که فطره را در معصیت مصرف می کند نباید فطره بدهند(۱۶). ۹ - احتیاط واجب آن است که به یک فقیر بیش از مخارج سالش و کمتر از یک صاع فطره ندهند(۱۷).

۱۰ - اگر فطره را کنار بگذارد، نمی تواند آن را برای خودش بردارد و مالی دیگر را برای فطره بگذارد(۱۸).

ص: ۲۴۱۱

۱- توضیح المسائل، م ۱۹۷۳ و ۱۹۷۴.

۲- توضیح المسائل، م ۱۹۹۱.

۳- توضیح المسائل، م ۱۹۹۱ و ۱۹۹۵.

۴- توضیح المسائل، م ۱۹۹۱.

۵- همان.

۶- تحریر الوسیله، ج ۱، ص ۳۴۸.

۷- تحریر الوسیله، ج ۱، ص ۳۴۸؛ توضیح المسائل، م ۲۰۲۹.

۸- توضیح المسائل، م ۲۰۱۴.

۹- توضیح المسائل، م ۱۹۹۲.

- ١٠- توضيح المسائل، م ١٩٩٦.
- ١١- توضيح المسائل، م ١٩٩٧.
- ١٢- توضيح المسائل، م ٢٠٠٥.
- ١٣- توضيح المسائل، م ٢٠٠٦.
- ١٤- توضيح المسائل، م ٢٠٠٩.
- ١٥- توضيح المسائل، م ٢٠١٦.
- ١٦- توضيح المسائل، م ٢٠١٧.
- ١٧- توضيح المسائل، م ٢٠١٨.
- ١٨- توضيح المسائل، م ٢٠٣٢.

۱۱- اگر در محل خودش مستحق پیدا شود احتیاط واجب آنست که فطره را به جای دیگر نبرد اگر به جای دیگر ببرد و تلف شود باید عوض آن را بدهد(۱).

پرسش

۱- فرق فقیر و مسکین چیست؟

۲- چند سهم از زکات، صرف غیر مسلمانان می شود؟

۳- برای مصرف سبیل الله، ده مثال بزنید. ۴- در چه صورتی پدر می تواند به فرزند خودش زکات بدهد؟ ۵- زکات فطره یک خانواده پنج نفره چه مقدار است؟

۶- آیا زکات فطره یک شهر را می توان به شهر دیگر برد؟

درس (۴۵) خمس (۱)

اشاره

... و اعلموا انما غنمتم من شیء فان لله خمسہ و للرسول ولذی القربی و الیتیمی و المسکین و ابن السبیل... بدانید هر چیزی را که به دست آوردید پنج یک از برای خدا و رسول خدا و خویشان او و یتیمان و مسکینان و راه ماندگان است. (سوره انفال، آیه ۴۱) یکی دیگر از تکالیف اقتصادی مسلمانان، پرداختن خمس است، بدین معنا که در برخی موارد، باید ۵/۱ مال را برای مصارف مشخصی به حاکم اسلامی بپردازند.

در هفت چیز، خمس واجب است:

آنچه از خرج سال زیاد بیاید (منفعت کسب). معدن. گنج. غنائم جنگی. جواهری که به واسطه فرو رفتن در دریا به دست آید.

مال حلال مخلوط به حرام. زمینی که کافر ذمی(۲) از مسلمانی بخرد(۳). پرداخت خمس نیز مانند نماز و روزه از واجبات است و تمام افراد بالغ و عاقل که یکی از موارد هفتگانه را داشته باشند باید به آن عمل کنند.

خمس منفعت کسب

یکی از موارد هفتگانه خمس که بیشتر افراد جامعه را در بر می گیرد خمس چیزی است که از خرج سال انسان و خانواده اش زیاد بیاید. برای روشن شدن این مسأله باید به پاسخ دو سؤال پردازیم:

۱- مراد از خرج سال چیست؟

۲- آیا یک سال، با ماههای قمری محاسبه می شود یا شمسی و آغاز آن چه وقت است.

مخارج سال

اسلام به کسب و کار افراد احترام گذاشته و تامین نیاز خودشان را بر پرداخت خمس مقدم داشته است، بنابراین هر کس در طول سال می تواند تمام مخارج مورد نیاز خود را از در آمدش تامین کند و در پایان سال، اگر چیزی اضافه نیامد، پرداخت خمس واجب نیست، ولی پس از آن که به طور

ص: ۲۴۱۲

۱- توضیح المسائل، م ۲۰۳۵.

۲- ذمه عهد و پیمان، غیر مسلمانان که در ممالک اسلامی زندگی می کنند و با آنان پیمان بسته اند که مقررات اجتماعی مسلمانان را مراعات کنند و مالیات معینی هم بپردازند و در عوض جان و مال آنها در امان باشد، کفار ذمی هستند.

۳- توضیح المسائل، ۱۷۵۱.

متعارف و در حد نیاز خود زندگی را گذرانند، - نه در مصرف، زیاده روی کرد و نه در خود تنگ گرفت - اگر در پایان هم چیزی اضافه آمد، یک بر روی پنج آن را باید برای مصارف مشخصی پردازد و چهار بر روی پنج آن را برای خود پس انداز کند. پس، مراد از مخارج، تمام چیزهایی است که در زندگی خود و خانواده اش بدان نیاز دارد که به نمونه هایی از آن اشاره می کنیم: خوراک و پوشاک. اثاثیه منزل مانند ظرف، فرش و... وسیله نقلیه ای که تنها برای کسب و کار نیست. مخارج مهمانی. مخارج ازدواج. کتاب های مورد نیاز. آنچه در راه زیرت مصرف می کند. جوایز و هدایایی که به کسی می دهد. صدقه و نذر و یا کفاره ای که پرداخت می کند(۱).

سال خمسی

انسان از اولین روز بلوغ خود باید نماز بخواند و در اولین ماه رمضان روزه بگیرد و پس از گذشت یکسال از اولین در آمدی که به دست آورده است، خمس مازاد بر مخارج سال گذشته را پردازد، بنابراین در محاسبه خمس، ابتدای سال، اولین در آمد و پایان آن گذشتن یک سال شمسی از آن تاریخ است. پس؛ ابتدای سال برای: کشاورز - اولین محصولی است که برداشت می کند. و برای کارمند - اولین حقوقی است که دریافت می کند.

و برای کارگر - اولین مزدی که می گیرد. و برای مغازه دار - اولین معامله ای که انجام می دهد(۲).

مالی که از راههای زیر به دست بیاید، خمس ندارد:

۱ - مالی که از میت به انسان ارث برسد. ۲ - چیزی که به انسان بخشیده اند. ۳ - جایزه هایی که دریافت کرده است. ۴ - آنچه به عنوان عیدی به انسان داده اند. ۵ - مالی که به عنوان مس یا زکات یا صدقه دریافت کرده است.

۶ - مهریه ای که زن می گیرد(۳).

چند مساله:

۱ - اگر به واسطه قناعت کردن، چیزی از مخارج سالش زیاد بیاید، باید خمس آن را بدهد(۴). ۲ - اگر اثاثیه ای که برای منزل خریده، نیازش از آن برطرف شود، واجب است که خمس آن را بدهد، مثل آن که یخچال بزرگتری بخرد و به یخچال قبلی نیاز نداشته باشد(۵). ۳ - آذوقه ای که از درآمد سال برای مصرف سالش خریده؛ مانند برنج، روغن و چای، اگر در آخر سال زیاد بیاید، باید خمس آن را بدهد(۶). ۴ - اگر کودک غیر سرمايه ای داشته باشد و از آن سودی به دست آید، بنا بر احتیاط واجب باید پس از بلوغ، خمس آن را بدهد(۷).

۵ - جهیزیه ای که به طور متناوب تهیه می شود با دو شرط خمس ندارد: نتواند یکجا جهیزیه را تهیه کند.

ص: ۲۴۱۳

۱- العروه الوثقی، ج ۲، کتاب الخمس، فصل ۱، ص ۳۹۴.

۲- همان، م ۶۰.

۳- همان - ص ۳۸۹ - السابع ص ۳۹۰، م ۵۱، توضیح المسائل، م ۱۷۵۳ و ۱۷۵۴.

۴- توضیح المسائل، م ۱۷۵۶.

۵- توضیح المسائل، م ۱۷۸۱.

۶- توضیح المسائل، م ۱۷۸۰.

۷- توضیح المسائل، م ۱۷۹۴.

مجبور باشد که هر سال مقداری از آن را تهیه کند، یا در آن محل، معمولاً هر سال مقداری از جهیزه دختر را تهیه می کنند، به طوری که تهیه نکردن آن عیب است (۱).

استفتاء

س - میوه ها و زراعتهایی که سر سال خمسی، وقت چیدن آنها نرسیده است آیا باید خمسشان داده شود؟ ج - باید به همان قیمت سر سال، خمس آن را بدهد (۲).

س - زن و شوهری هر دو کار می کنند و در آمد دارند، آیا به پول زن هم خمس تعلق می گیرد؟

ج - در زاید بر آنچه در بین سال خرج زندگی کرده، خمس واجب است (۳).

خمس سرمایه

۱ - سرمایه

کسب و ابزار کار اگر از درآمد کسب و حقوق تهیه شده خمس دارد (۴).

۲ - اگر زمین موات را برای کشاورزی احیا کند، اصل زمین نیز خمس دارد (۵).

استفتاء

س - باغی را احداث کرده هم برای کسب و امرار معاش و هم استفاده شخصی از میوه های آن، آیا اصل درختهای میوه خمس دارد یا نه؟ و آیا جزء راس اکمال است یا نه؟

ج - خمس دارد (۶).

معادن

هر آنچه که در عرف مردم معدن نامیده شود، اگر محصول آن به حد نصاب برسد خمس دارد که از جمله معادن می توان: طلا، نقره، سرب، مس، نفت، ذغال سنگ، فیروزه، عقیق و نمک را نام برد (۷).

نصاب معدن

اگر قیمت آنچه از معدن به دست آمده پس از کسر مخارج به قیمت ۱۰۵ مثقال نقره یا ۱۵ مثقال طلا برسد، بنابر احتیاط واجب باید یک بر روی پنج آن به عنوان پرداخت شود (۸).

پوشش

۱ - کدامیک

از موارد خمس، اکثر افراد جامعه را شامل می شود؟

۲ - کدامیک از این موارد جزو مخارج زندگی به حساب می آید، کتاب، تلفن، اتومبیل، عینک، مغازه؟

۳ - حقوق بازنشستگی و عید کارمندان دولت خمس دارد یا نه؟ ۴ - پولی که برای ازدواج یا خرید منزل پس انداز شده خمس دارد یا نه؟ ۵ - رابطه خمس و نماز چیست؟

۶ - آیا معادن نفت و مس و منگنز که توسط دولت اسلامی ایران استخراج می شود خمس دارد؟

درس (۴۶) خمس (۲)

گنج

- ١- توضيح المسائل، م ١٧٧٧.
- ٢- استفتاءات، ج ١، ص ٣٤٨، م ٩.
- ٣- همان، ص ٣٨٦، س ١٢٨.
- ٤- استفتاءات، ص ٣٤٩، س ١٥.
- ٥- همان، ص ٣٤٧، س ٦.
- ٦- همان، ص ٣٤٧، س ٧.
- ٧- توضيح المسائل، م ١٧٩٨.
- ٨- توضيح المسائل، م ١٧٩٩.

گنج، مالی است که در زمین یا درخت یا کوه یا دیوار پنهان باشد و کسی آن را پیدا کند و طوری باشد که به آن گنج بگویند(۱).

نصاب گنج

اگر قیمت گنج یافت شده، پس از کسر مخارج به ۱۰۵ مثقال نقره یا ۱۵ مثقال طلا برسد خمس دارد(۲).

گنج و محل آن

۱- در ملک خودش یافت شود - مال خود اوست و باید خمس آن را بدهد. ۲- در جای که ملک کسی نیست؛ مثلاً در بیابان یا کوه یافت شود - مال خود اوست و باید خمس آن را بدهد. ۳- در ملک دیگران پیدا کند - متعلق به صاحب ملک است.

۴- در ملکی که از دیگران خریده پیدا شود: ۱- بدانند مال صاحبان قبلی آن ملک نیست، مال خود او می شود و باید خمس آن را بدهد. ۲- احتمال دهد، که مال یکی از آنان است، باید به او اطلاع دهد و اگر معلوم شود مال او نیست باید به مالکین قبلی اطلاع دهد و اگر معلوم شود مال هیچ یک از آنان نیست، مال خود او می شود و باید خمس آن را بدهد(۳).

مال حلال مخلوط به حرام

اگر اموال انسان با اموال دیگران مخلوط شود ممکن است یکی از این حالتها را داشته باشد: ۱- صاحب آن معلوم

مقدار آن معلوم - باید آن مقدار را به صاحبش برگرداند.

مقدار نامعلوم - باید یکدیگر را راضی کنند. ۲- صاحب آن نامعلوم

مقدار معلوم - باید آن مقدار را به نیت صاحبش صدقه بدهد و احتیاط واجب آن است که از حاکم شرع هم اجازه بگیرد. مقدار نامعلوم - باید خمس آن را پردازد، و بقیه حلال می شود(۴).

مسأله:

اگر خمس مال حلال مخلوط به حرام را بدهد و بعد بفهمد که مقدار حرام بیشتر از خمس بوده، چنانچه مقدار زیادی معلوم باشد، بنا بر احتیاط واجب مقداری را که یم داند از خمس بیشتر بوده، از طرف صاحب آن صدقه بدهد.

جوهری که با غواصی به دست آمده

اگر کسی با غواصی و فرو رفتن در دریا جوهری به دست آورد و پس از کسر مخارجی که برای بیرون آوردن آن شده، قیمتش به ۱۸ نخود طلا(۵) برسد، باید خمس آن را بدهد(۶).

غنیمت

اگر مسلمانان به امر امام معصوم (علیه السلام) با کفار جنگ کنند و چیزهایی در جنگ به دست آورند، غنیمت است، پس از کسر مخارجی که برای حمل و نقل آن کرده اند و نیز مقداری را که

ص: ۲۴۱۵

۱- توضیح المسائل، م ۱۸۰۶.

۲- توضیح المسائل، م ۱۸۰۸.

۳- توضیح المسائل، م ۱۸۰۷ و ۱۸۰۹.

۴- توضیح المسائل، م ۱۸۱۳ تا ۱۸۱۵.

۵- هیجده نخود طلا امروزه در حدود ۱۴۰۰۰ تومان ارزش دارد. (تابستان ۱۳۷۶ ش).

۶- توضیح المسائل، م ۱۸۱۹.

امام (علیه السلام) صلاح می داند به مصرفی برساند و کنار گذاشتن آنچه که سهم خاص امام معصوم (علیه السلام) است، بقیه آن خمس دارد(۱).

زمینی که کافر ذمی از مسلمانی خریداری کند

کافی ذمی، غیر مسلمانی است که تحت شرایطی در حکومت اسلامی زندگی می کند، چنین کسی اگر زمینی خریداری کند، باید یک بر روی پنج آن را به عنوان خمس تحویل دهد(۲).

پی آمدهای ندادن خمس

۱ - تا خمس مال را ندهد نمی تواند در آن تصرف کند؛ یعنی غذایی که در آن خمس باشد نمی تواند بخورد و با پولی که خمس آن را نداده، نمی تواند چیزی بخرد(۳).

۲ - اگر با پول خمس نداده، خرید و فروش کند (بدون اجازه حاکم شرع) یک بر روی پنج آن معامله باطل است(۴). ۳ - اگر بخواهد پول خمس نداده را به صاحب حمام بدهد و در حمام غسل کند، غسل او باطل است(۵). ۴ - اگر با پولی که خمس آن را نداده است، خانه بخرد، نماز خواندن در آن خانه باطل است(۶). ۵ - اگر چیزی را که خمس آن داده نشده، به کسی ببخشد، یک بر روی پنج آن چیز مال او نمی شود(۷).

استفتاء

س ۱ - اگر کسی در گذشته مقلد مرجعی بود که می گفت سرمایه و ابزار خمس ندارد و طبق این فتوای مرجع خود خمس نداد، حالا آن مرجع فوت کرده، مقلد حاضر تعالی است، می خواهد بداند حالا از همان سرمایه و ابزار که باقی است باید خمس بدهد یا نه؟

ج - باید خمس بدهد(۸). س ۲ - شخصی مقداری کتاب خریده و هنوز همه کتابها را مطالعه نکرده و به مرور زمان مطالعه می کند، اگر سر سال رسید، خمس به آن تعلق می گیرد؟ ج - اگر تهیه آن جزء احتیاجات او محسوب می شود و مورد حاجت است، خمس ندارد(۹). س ۳ - آیا به وجهی که برای زیارت مستحب به حساب مربوط واریز می شود، اگر در سالهای بعد مشرف شود، خمس تعلق می گیرد؟

ج - در فرض مذکور خمس دارد(۱۰).

مصرف خمس

خمس مال را باید دو قسمت کرد، نصف آن را، که سهم امام زمان (علیه السلام) است به مجتهد جامع شرایطی که از او تقلید می کند، یا نماینده او می پردازد. و نصف دیگر را باید، یا به مجتهد جامع شرایط بدهد و یا با اجازه او به سادات دارای شرایط پردازد(۱۱).

شرایط سیدی که می توان به او خمس داد:

فقیر باشد و یا در سفر مانده باشد، هر چند در شهر خود فقیر نباشد. شیعه دوازده امامی باشد. آشکارا معصیت نکند (بنابر احتیاط واجب) و دادن خمس، کمک بر گناه او نباشد. از افرادی که مخارج آنان بر عهده اوست؛ مانند همسر و فرزند نباشد (بنابر احتیاط واجب)(۱۲).

ص: ۲۴۱۶

۱- توضیح المسائل، م ۱۸۲۸.

۲- توضیح المسائل، م ۱۸۲۹.

۳- توضیح المسائل، م ۱۷۹۰.

۴- توضیح المسائل، م ۱۷۶۰.

۵- توضیح المسائل، م ۳۸۳.

۶- توضیح المسائل، م ۸۷۳.

۷- توضیح المسائل، م ۱۷۶۳.

۸- استفتائات، ج ۱، ص ۳۷۱، س ۷۸.

۹- همان، ص ۳۷۴، س ۹۱.

١٠- همان، ص ٣٨٠، س ١٠٨.

١١- توضیح المسائل، م ١٨٣٤.

١٢- توضیح المسائل، م ١٨٣٥ تا ١٨٤١.

س - دولت جمهوری اسلامی از حقوقی که به کارمندان خود می دهد مبلغی را به نام مالیات برداشت می نماید و تنها حقوق بگیران هستند که این مالیات را میدهند، آیا پرداخت مالیات از نظر شرعی جزء کدام وجوهات حساب می شود، خمس یا زکات؟

ج - مالیات، بابت وجوه شرعی محسوب نیست (۱).

انفال

انفال جمع نفل، به معنای زیاده و بخشش است و در اصطلاح فقه اموال عمومی است که در اختیار پیامبر (صلی الله علیه و آله و سلم) و جانشین وی قرار دارد تا در مصالح عمومی جامعه به کار گیرند و در زمان غیبت، این اموال در اختیار حاکم اسلامی خواهد بود. ۱ - فی، آنچه بدون لشکر کشی و جنگ به دست مسلمانان افتاده است، خواه زمین باشد یا غیر آن. ۲ - اراضی موات، که جز با احیا و آباد کردن قابل استفاده نیست.

۳ - شهرها و روستاهایی که اهالی از آنجا کوچ کرده اند. (آثار تابستانی).

۴ - سواحل دریاها و رودخانه ها، بلکه هر زمین بی صاحبی.

۵ - جنگلها، نزارها و قلل کوهها. ۶ - اموال پادشاهان. ۷ - غنایم برجسته و ارزشمند. ۸ - غنایم جنگی که بدون اجازه امام (علیه السلام) بدست آمده باشد.

۹ - ارث بدون وارث. ۱۰ - معادنی که در زمین شخصی کسی نیست یا کسی آن را احیا نکرده است (۲).

پرسش

۱ - نصاب

معادن و گنج چه مقدار است؟

۲ - در گمرک یکی از بنادر مقدار زیادی کالا که از سالها قبل مانده است با کالای دیگران مخلوط شده، تکلیف این کالاها چیست؟

۳ - آنچه امروزه در جنگ با دشمنان غنیمت گرفته می شود خمس دارد یا نه؟ ۴ - آیا سهم سادات را می توان به عمو، عمه، عمه زاده و فرزنده زاده داد؟

۵ - کدام دسته از غنایم جنگی جزو انفال است؟

۶ - چهار نمونه از معادنی که امروزه استخراج می شود و جزو انفال می باشد نام ببرید.

درس (۴۷) حج

... والله على الناس حج البيت من استطاع اليه سبيلا ومن كفر فان الله غني عن العالمين ... و برای خدا، حج آن خانه بر عهده مردم است. هر کس که بتواند به سوی آن راه یابد و هر کس کفر ورزد، یقیناً خداوند از جهانیان بی نیاز است.

(سوره آل عمران، آیه ۹۷) حج یکی از وظایف مهم مسلمانان و اعمال حج، از بزرگترین واجبات سیاسی - عبادی اسلام است. بر کسانی که شرایط وجوب آن را داشته باشند، در عمر یک بار واجب می شود.

شرایط وجوب حج

اشاره

ص: ۲۴۱۷

۱- همان، ص ۴۱۱، س ۱۹۹.

۲- تحریر الوسیله، ج ۲، کتاب الخمس، القول فی الانفال، ص ۳۶۸ و کتاب البیع، ج ۳، ص ۱۴.

بالغ و عاقل و آزاد باشد.

برای انجام حج مجبور نشود کار واجبی که اهمیتش از حج بیشتر است ترک کند، یا کار حرامی که ترک آن مهمتر از حج است مرتکب شود (۱). مستطیع باشد و استطاعت اقسامی به این شرح دارد:

- مالی (به تفصیل خواهد آمد). - بدنی (صحت و توانایی). - طریقی (باز بودن و امنیت راه). - زمانی (داشتن وقت کافی) (۲). میزان استطاعات مالی

۱ - داشتن مخارج رفت و برگشت به حج

۲ - داشتن ضروریات زندگی

۳ - داشتن شغل یا ملک یا راه کسب دیگری که پس از برگشت مجبور نشود به سختی زندگی کند.

اقسام حج

حج به تناسب موقعیت و محل زندگی مسلمان به سه دسته تقسیم می شود: ۱ - قرآن

۲ - افراد

۳ - تمتع

نوع اول و دوم، مخصوص اهالی مکه و اطراف آن، تا فاصله ۱۶ فرسخ می باشد که احکام و شرایط آن در کتب مفصل فقهی آمده است. ولی حجاج ایرانی و آنان که از بیرون مکه برای انجام حج می روند، باید نوع سوم را انجام دهند و قبل از اعمال حج باید عمره تمتع به جا آورند (۳).

اعمال عمره تمتع و سیر مکانی آن

۱ - به میقات (مثلاً مسجد شجره یا جحفه) می روند برای احرام. ۲ - سپس عازم مسجد الحرام می شوند، برای انجام طواف و نماز طواف.

۳ - بعد از آن در مسیر بین صفا و مروه برای انجام سعی.

۴ - و آنگاه تقصیر می کنند و اعمال عمره تمتع تمام می شود (تقصیر مکان معینی ندارد) (۴).

اعمال حج تمتع و سیر مکانی آن

۱ - در مکه محرم می شوند به احرام حج تمتع. ۲ - روزه عرفه (۹ ذی حجه) به عرفات می روند برای وقوف در عرفات.

۳ - شب عید قربان به مشعر الحرام می روند برای وقوف در مشعر.

۴ - فردای آن شب (روز عید قربان) به منا می روند برای رمی حمره عقبه و قربانی و حلق یا تقصیر. بعد از سه عمل روز عید، در منا می مانند برای بیتوته، یا به مکه می روند برای اعمال بعد از منا. ۵ - اگر حاجی به مکه رفت، به مسجد الحرام می رود برای طواف حج و نماز آن. ۶ - سپس به سعی می رود برای انجام سعی بین صفا و مروه.

۷ - باز به مسجد الحرام بر می گردد برای طواف نساء و نماز آن.

۸ - پس از اتمام این اعمال، به منا بر می گردد برای ماندن شبهای ۱۱ و ۱۲ در آنجا و رمی جمرات سه گانه در روزهای ۱۱ و ۱۲ ذی حجه. ۹ - بعد از ظهر روز دوازدهم حجاج از منا خارج می شوند و اعمال حج به پایان می رسد. کسانی که تاکنون، اعمال مکه (طواف حج، نماز طواف، سعی و طواف نساء) را انجام نداده اند، پس از برگشت به مکه آن اعمال را انجام می دهند (۵).

ص: ۲۴۱۸

٢- توضيح المسائل، م ٢٠٣٦.

٣- تحرير الوسيله، ج ١، ص ٤٠٣؛ كتاب الحج، القول فى اقسام الحج.

٤- تحرير الوسيله، ج ١، كتاب الحج، القول فى صورته الحج المتمتع اجمالاً.

٥- همان.

محرمات احرام

فرد زائر پس از پوشیدن لباس احرام و نیت و گفتن لبیک محرم می باشد و در مدت احرام باید از کارهایی که بر محرم حرام است پرهیز کند. مجموع کارهای حرام بیست و چهار تاست که چهار تای آن فقط بر مردان حرام است و دو تای آن بر بانوان حرام است و بقیه آنها، هم بر مرد محرم حرام است و هم بر زن محرم.

محرمات مشترک بین زن و مرد:

۱ - شکار

حیوان صحرائی. ۲ - آمیزش یا هر گونه استفاده شهوانی دیگر. ۳ - عقد کردن. ۴ - استمنا. ۵ - استعمال عطریات. ۶ - سر مه کشیدن. ۷ - نگاه کردن در آینه. ۸ - فسوق (دروغ گفتن و فحش دادن و فخر فروشی). ۹ - جدال (گفتن لا و الله و بلی و الله. ۱۰ - کشتن جانورانی که در بدن ساکن می شوند. ۱۱ - انگشتر به دست کردن برای زینت. ۱۲ - روغن مالیدن به بدن. ۱۳ - زدودن مو از بدن. ۱۴ - بیرون آوردن خون از بدن. ۱۵ - ناخن گرفتن. ۱۶ - کندن دندان. ۱۷ - کندن درخت یا گیاهی که در محدوده حرم (۱) روییده باشد.

۱۸ - سلاح همراه داشتن (۲).

آنچه فقط بر مردان حرام است:

۱ - پوشیدن

جامه دوخته. ۲ - پوشیدن چیزی که تمام روی پا را بگیرد. ۳ - پوشاندن سر. ۴ - سایه قرار دادن بالای سر (۳).

آنچه بر زنان محرم حرام است:

۱ - پوشیدن

زیور برای زینت. ۲ - پوشاندن روی خود با نقاب و روبند (۴).

اعمال عمره مفرده

در طول سال کسانی که به مکه مشرف می شوند و حج بر آنها واجب نیست و قصد انجام آن را ندارند یا وقت حج نیست، باید عمره مفرده را انجام دهند که اعمال آن عبارت است از:

۱ - احرام

۲ - طواف

۳ - نماز طواف

ص: ۲۴۱۹

۱- شهر مکه و قسمتی از اطراف آن که حدود معینی دارد حرم است که دارای احکام خاصی می باشد.

۲- تحریر الوسيله، ج ۱، کتاب الحج، القول فی تروك الاحرام.

۳- همان.

۴- همان.

۴ - سعی ۵ - تقصیر یا حلق

۶ - طواف نساء

۷ - نماز طواف نساء(۱).

پیش

۱ - تفاوت

اعمال عمره تمتع و عمره مفرده چیست؟

۲ - مکان اعمال عمره تمتع را به ترتیب بر شمارید. ۳ - اقسام استطاعت را نام برده، توضیح دهید. ۴ - اعمال حج تمتع را بر شمارید. ۵ - کدام یک از محرّمات احرام، قبل از احرام نیز حرام است؟ ۶ - کارهایی که فقط بر مردان محرم است چیست؟

درس (۴۸) و (۴۹) امر به معروف و نهی از منکر، دفاع

اشاره

ولتكن منكم امة يدعون الى الخير و يامرون بالمعروف و ينهون عن المنكر و اولئك هم المفلحون. با از شما گروهی باشند که مردم را به نیکی دعوت کنند و به معروف امر کنند و از منکر بازدارند و اینان رستگارانند. (سوره آل عمران، آیه ۱۰۴).

امر به معروف و نهی از منکر

هر انسانی نسبت به کارهای ناپسندی که در جامعه انجام می پذیرد و کارهای نیک و پسندیده ای که ترک می شود، مسوولیت دارد، بنابراین اگر کار واجبی ترک شود، یا حرامی اتفاق بیفتد، سکوت و بی تفاوتی در مقابل آن جایز نیست، و تمام افراد جامعه باید برای بر پایی واجب و جلوگیری از حرام اقدام کنند، که این عمل، امر به معروف و نهی از منکر است.

اهمیت امر به معروف و نهی از منکر

در برخی از سخنان امامان معصوم (علیهم السلام) چنین آمده است: امر به معروف نهی از منکر از مهمترین واجبات و شریفترین آنهاست(۲).

واجبات دینی به سبب امر به معروف و نهی از منکر استوار می گردد(۳).

اگر مردم امر به معروف و نهی از منکر را ترک کنند، برکت گرفته می شود و دعاها مستجاب نمی شود(۴).

تعریف معروف و منکر

در احکام دین، به تمام واجبات و مستحبات معروف و به تمام محرّمات و مکروهات منکر گفته می شود. بنابراین واداشتن افراد جامعه به انجام کارهای واجب و مستحب امر به معروف و بازداشتن آنها از کارهای حرام و مکروه نهی از منکر است. امر به معروف و نهی از منکر، واجب کفایی است که اگر به قدر کفایت به انجام آن اقدام کنند، از دیگران ساقط می شود و اگر همه کس آن را ترک کرده باشند، چنانچه شرایط آن موجود باشد، همه آنها ترک واجب کرده اند(۵).

شرایط امر ب معروف و نهی از منکر

ص: ۲۴۲۰

۱- تحریر الوسيله، ج ۱، القول فی صوره حج التمتع الجمالا، م ۹.

۲- کافی، ج ۴، ص ۵۵.

۳- وسائل الشیعه، ج ۱۱، ص ۳۹۴.

٤- نهج البلاغه، نامه ٤٧.

٥- تحرير الوسيله، ج ١، كتاب الامر بالمعروف و النهى عن المنكر، القول فى اقسامهما و كيفيت وجوبهما، م ٢.

امر به معروف و نهی از منکر با وجود برخی شرایط، واجب می باشد و در صورت نبود آن شرایط تکلیف ساقط است و آنها عبارتند از: ۱ - کسی که امر یا نهی می کند، بداند آنچه را که دیگری انجام می دهد حرام است و آنچه را ترک کرده، واجب است، پس هر کسی که نمی داند این عمل که او انجام می دهد حرام است یا نه؟ جلوگیری واجب نیست. ۲ - احتمال بدهد امر یا نهی او تاثیر دارد، بنابراین اگر می داند تاثیر ندارد یا شک دارد امر و نهی واجب نیست. ۳ - شخص گناهکار اصرار بر ادامه کار خود داشته باشد، پس اگر معلوم شود، یا گمان کند یا احتمال صحیح بدهد گناهکار بنای ترک عمل را دارد و دوباره تکرار نمی کند و یا موفق به تکرار نمی شود، امر و نهی واجب نیست. ۴ - امر و نهی، سبب ضرر جانی یا آبرویی یا ضرر مالی قابل توجه، به خودش یا نزدیکان و یاران و همراهان و یا سایر مومنان نباشد (۱).

مراتب امر به معروف و نهی از منکر

برای امر به معروف و نهی از منکر، مراتبی است که اگر با عمل به مرتبه پایین تر مقصود حاصل می شود، عمل به مرتبه بعدی جایز نیست و آن مراتب چنین است: اول: با معصیت کار طوری عمل شود که بفهمد به سبب انجام آن گناه با او اینگونه عمل می شود؛ مثل این که از او رو برگرداند یا با چهره عبوس با او برخورد کند و یا با او رفت و آمد نکند. دوم: امر و نهی با زبان؛ یعنی به کسی که واجبی را ترک کرده است دستور دهد که واجب را به جا آورد و به گناهکار دستور دهد که گناه را ترک کند.

سوم: استفاده از زور، برای جلوگیری از منکر و برپایی واجب؛ یعنی زدن گناهکار (۲).

احکام امر به معروف و نهی از منکر

۱ - فراگیری شرایط امر به معروف و نهی از منکر و موارد آن واجب است، تا در امر و نهی مرتکب خلاف نشود (۳). ۲ - اگر بداند امر و نهی، بدون تقاضا و نصیحت و موعظه اثر نمی کند، واجب است که امر و نهی را با نصیحت و موعظه و تقاضا همراه کند و اگر بداند که در خواست و موعظه به تنهایی (بدون امر و نهی) موثر است، واجب است به همین گونه عمل کند (۴). ۳ - اگر بداند یا احتمال دهد که امر و نهی اش با تکرار موثر است، واجب است تکرار کند (۵).

۴ - مراد از اصرار بر گناه، مداومت بر انجام کار نیست، بلکه ارتکاب آن عمل است، هر چند یکبار دیگر باشد، پس اگر یکبار نماز را ترک کرد و بار دیگر هم بنای ترک دارد، امر به معروف واجب است (۶).

۵ - در امر به معروف و نهی از منکر زخمی کردن و کشتن معصیت کار بدون اجازه حاکم شرع جایز نیست، مگر منکر از اموری است که در اسلام اهمیت بسیار زیادی دارد؛ مثل آن که شخصی بخواهد انسان بی گناهی را بکشد و جلوگیری از او بدون مجروح کردن وی ممکن نباشد (۷).

۶ - در امر به معروف و نهی از منکر قصد قربت شرط نیست، بلکه غرض از این واجب، انجام معروف و ترک منکر است، ولی اگر قصد قربت کند، دو پاداش دارد (۸). ۷ - در وجوب نهی از منکر فرقی بین گناه بزرگ (معصیت کبیره) و گناه کوچک (معصیت صغیره) نیست، پس اگر کسی مرتکب گناه صغیره هم بشود نهی او واجب است (۹). ۸ - اگر شخصی به قصد انجام کار حرام، مقدمات آن را شروع کند، پس اگر انسان: بداند به انجام آن موفق می شود - نهی او واجب است.

بداند به انجام آن موفق نمی شود - نهی او واجب نیست، مگر از آن باب که مقدمه حرام هم منکر است یا جرات کردن برانجام حرام هم معصیت است و باید جلوگیری شود. نمی داند به انجام آن موفق می شود یا نه - حکم فرض قبلی را دارد (۱۰). ۹ - اگر بداند یا احتمال دهد، که نهی او در حضور جمع موثر است (نه تنهایی)، اگر انجام دهنده آن عمل را به طور آشکار انجام می دهد، جایز بلکه واجب است او را در جمع نهی کند و اگر چنین نیست، بنابر احتیاط واجب جایز نیست (۱۱).

ص: ۲۴۲۱

۱- همان، القول فی شرائط وجوبهما.

۲- همان، القول فی مراتب امر بالمعروف، النهی عن المنکر و توضیح المسائل، م ۲۸۲۴.

۳- همان، القول فی شرائط وجوبهما، م ۸.

۴- همان، الشراط الثانی، م ۳.

۵- همان، م ۵.

۶- همان، الشرط الثالث، م ۴.

۷- همان، القول فی مراتب امر بالمعروف و النهی عن المنکر، المرتبه الثالثه، م ۱۱ و ۱۲.

۸- همان، القول فی اقسامهما و کیفیت وجوبهما، م ۱۳.

۹- همان، م ۱۴.

١٠- همان، م١٥.

١١- همان، القول في شرائط وجوبهما، الشرط الثاني، م٦.

بداند که امر شخص دیگری نسبت به گناهکار موثر است، واجب است به آن شخص امر کند تا او را بدان کار وادارد(۱). ۱۱ - اگر تاثیر امر و نهی متوقف بر ارتکاب حرام یا ترک واجب باشد، جایز نیست و وجوب ساقط است، مگر آن که از امور بسیار مهمی باشد که شارع مقدس راضی به تخلف از آن نباشد، ولی آنچه را برای جلوگیری از آن کار مرتکب می شود بدان اهمیت نباشد، مثل این که برای جلوگیری از قتل یک انسان بی گناه لازم باشد، بدون اجازه وارد خانه دیگران شود(۲).

آداب امر به معروف و نهی از منکر

سزاوار است، کسی که به معروف امر می کند و از منکر جلوگیری می کند: مانند طبیعی دلسوز و پدری مهربان باشد. قصد خود را خالص کند و تنها برای رضای خداوند اقدام کند و عمل خود را از هر گونه برتری جویی پاک گرداند. خود را پاک و منزّه نداند، چه بسا همان شخصی که اکنون خطایی از او سرزده است، دارای صفات پسندیده ای باشد که مورد محبت الهی است، هر چند این عمل او هم اکنون ناپسند و مورد محبت الهی است، هر چند این عمل او هم اکنون ناپسند و مورد غضب الهی باشد(۳).

جهاد و دفاع

تلاش برای پیشبرد اسلام و مبارزه با کسانی که از پذیرش آن سرباز زده اند جهاد نام دارد، جهاد دارای تاکتیک ها و شیوه های به خصوصی است که تنها به دست پیامبر اکرم (صلی الله علیه و آله و سلم) و جانشینان وی که از هر گونه لغزش و اشتباه در امان هستند، عملی می گردد و اختصاص به زمان حضور معصومین (علیهم السلام) دارد و در زمان ما که عصر غیبت امام معصوم است واجب نیست. ولی نوع دیگر مبارزه با دشمنان که دفاع نام دارد. حق مسلم همه مسلمانان است که در هر زمان و در هر جای عالم که مورد هجوم دشمنان قرار گرفتند و یا آیین مذهبشان در خطر بود، برای حفظ جان و نگهداری از آیین خود، با دشمنان بجنگند و آنان را از بین ببرند. در اینجا با اقسام و احکام این واجب الهی یعنی دفاع آشنا می شویم:

اقسام دفاع

اقسام دفاع - ۱ - دفاع از اسلام و کشورهای اسلامی

۲ - دفاع از جان و حقوق شخصی(۴).

دفاع از اسلام و کشورهای اسلامی

اگر دشمن بر کشورهای اسلامی هجوم آورد. یا نقشه تسلط بر منابع اقتصادی یا نظامی مسلمانان را کشیده باشد.

و یا نقشه تسلط سیاسی بر کشورهای اسلامی را داشته باشد.

بر همه مسلمانان واجب است هر گونه که بتوانند در مقابل هجوم دشمنان بایستند و با نقشه های آنان مخالفت کنند.

دفاع از جان و حقوق شخصی

۱ - جان و مال مسلمانان محترم است و چنانچه کسی بر انسان حمله آورد یا به افرادی که وابسته به وی هستند مانند؛ پسر، دختر، پدر، مادر و برادر هجوم آورد، دفاع و جلوگیری از او واجب است، هر چند منجر به قتل مهاجم شود(۵).

ص: ۲۴۲۲

۱- همان، م ۱۰.

۲- همان، م ۱۲.

۳- همان، فی مراتب امر بالمعروف و النهی عن المنکر، المرتبه الثالثه، م ۱۴.

۴- تحریر الوسیله، ج ۱، فصل فی الدفاع.

۵- همان، القول فی القسم الثانی، م ۳.

۲- اگر دزدی برای دزدیدن اموال انسان هجوم آورد، دفاع و جلوگیری از او واجب است(۱).

۳- اگر کسی برای دیدن نامحرم به خانه دیگران نگاه کند، جلوگیری او از آن کار واجب است، هر چند با زدن او باشد(۲).

آموزش فنون نظامی

در این زمان که مسائل نظامی پیشرفت بسیاری کرده و دشمنان اسلام به انواع سلاحهای پیشرفته مجهز شده اند، دفاع از اسلام و کشورهای اسلامی بدون فراگیری فنون نظامی ممکن نیست و از آنجا که دفاع، بدون آموزش نظامی امکان دارد، بر تمام افرادی که توانایی و قدرت یادگیری آن را دارند و احتمال می رود که به شرکت آنها در جبهه دفاع از اسلام و کشور اسلامی نیاز باشد، آموزش نظامی واجب است(۳).

خدمت سربازی

دفاع از کشورهای اسلامی و حفظ آنها از خطر هجوم دشمنان، اختصاص به زمان جنگ و درگیری ندارد، بلکه در هر حال، افراد زیادی باید با آمادگی کامل رزمی در مرزهای کشور برای جلوگیری از هجوم احتمالی دشمن، حاضر باشند و گروهی دیگر برای مبارزه با دشمن داخلی و تبهکاران اقدام کنند، بنابراین بر تمام افرادی که توانایی دارند، لازم است که در برهه ای از عمر خود این خدمت مقدس را انجام دهند.

استفتاء

س: نظر امام راجع به سربازی کسانی که مشمول قانون نظام وظیفه هستند و در این زمان حساس به سربازی نمی روند چیست؟ ج: باید به سربازی بروند و تخلف از مقررات جایز نیست(۴).

س: آیا رفتن به سربازی برای مشمولینی که مشکلاتی دارند، از نظر شرعی لازم است؟

ج: باید به سربازی بروند و یا مطابق مقررات معافی بگیرند و تخلف جایز نیست(۵).

اجازه پدر برای رفتن به سربازی

س: پدر من اجازه نمی دهد به خدمت اعزام شوم؛ یعنی به سربازی بروم وظیفه شرعی من چیست؟

ج: اگر مشمول نظام وظیفه هستند باید بروید و رضایت پدر در آن اعتبار ندارد(۶).

پوشش

۱- معروف و منکر را توضیح داده و برای هر یک چهار مثال بزنید.

۲- آیا نهی از منکر نسبت به گناهی است که انجام شده یا گناهی که در شرف انجام است؟

۳- اگر انسان ببیند کسی با لباس نجس نماز می خواند یا غذای نجس می خورد آیا واجب است به او بگوید، چرا؟

۴- اگر دیدیم که دو نفر شطرنج بازی می کنند، آیا واجب است آنها را از این کار نهی کنیم؟

۵- شخصی نماز غلط می خواند، راهنمایی او واجب است یا نه؟

۶- شخصی نماز غلط می خواند، راهنمایی او واجب است یا نه؟

۷- آیا امر به معروف و نهی از منکر از عبادات است؟ چرا؟

۸- خرید کالا از قاچاق فروش، محترک و دروغگو چه حکمی دارد؟

۹- تفاوت جهاد و دفاع چیست؟

۱- همان، م، ۵.

۲- همان، م، ۳۰.

۳- استفتاء.

۴- استفتائات، ج ۱، ص ۵۰۲.

۵- همان.

۶- همان.

۱۰ - در چه صورتی مبارزه با سارق و دزد واجب است؟

۱۱ - دلیل واجب بودن خدمت سربازی چیست؟

درس (۵۰) خرید و فروش (۱)

اشاره

یا ایها الذین امنوا لاتاکلوا اموالکم بینکم بالباطل الا ان تکن تجاره عن تراض منکم... ای کسانی که ایمان آورده اید در اموال یکدیگر تصرف ناروا نکنید، مگر آن که داد و ستدی از روی رضایت باشد... (سوره نساء، آیه ۲۹)

اقسام خرید و فروش

۱ - واجب ۲ - حرام

۳ - مستحب

۴ - مکروه

۵ - مباح

خرید و فروش واجب

در اسلام تلاش برای تحصیل مخارج زندگی واجب می باشد و کسانی که بجز از راه خرید و فروش نتوانند مخارج خود را تامین کنند؛ واجب است با خرید و فروش خرج زندگی خود را به دست آورند و محتاج به دیگران نشوند(۱).

خرید و فروش مستحب

خرید و فروش برای توسعه در مخارج اهل و عیال و نفع رساندن به مسلمانان مستحب است؛ مثلاً کشاورزی که با کاشتن محصول خرج خود را به دست می آورد، چنانچه در اوقات فراغت به خرید و فروش بپردازد تا از این راه بتواند به مستمندان کمک کند، ثواب دارد(۲).

خرید و فروش حرام

۱ - خرید و فروش نجاسات - بنا بر احتیاط واجب - مگر در مواردی که استثنا شده است.

۲ - خرید و فروش چیزهایی که منافع معمولی آنها حرام است؛ مانند ابزار قمار. ۳ - خرید و فروش چیزی که از راه قمار یا دزدی به دست آمده باشد.

۴ - خرید و فروش کتابهای گمراه کننده. ۵ - خرید و فروش با سکه های خارج از اعتبار. ۶ - فروش سلاح یا چیز دیگری به دشمنان اسلام که موجب تقویت دشمنان بر ضد مسلمانان باشد(۳). خرید و فروش حرام، موارد دیگری هم دارد که اکنون مورد ابتلا نیست.

استفتا

س - استفاده مرد از طلای زرد حرام است، خرید و فروش انگشتر طلای زرد برای مردان توسط طلافروشیها چه حکمی دارد؟ ج - جایز نیست(۴).

ص: ۲۴۲۴

۱- توضیح المسائل، مساله ۲۰۵۳.

۲- توضیح المسائل، م ۲۰۵۳.

۳- تحریر الوسیله، کتاب المکاسب و المتاجر، ص ۴۹۳، ۹، ۱۱ و ۱۵؛ توضیح المسائل، م ۲۰۵۵ و ۲۰۷۰.

۴- استفتائات، ج ۲، ص ۸، س ۱۴.

معامله با مردم پست.

خرید و فروش بین اذان صبح و طلوع آفتاب. برای خریدن کالایی که دیگری می خواهد بخرد وارد معامله او شدن (۱).

آداب خرید و فروش

مستحبات

بین مشتری ها در قیمت فرق نگذارد.

در قیمت جنس، سختگیری نکند. در صورتی که طرف مقابل از معامله پشیمان شد و تقاضای بر هم زدن معامله را کرد، از او بپذیرد و این در اصطلاح اقاله نام دارد (۲).

مکروهات

تعریف کردن از کالا.

بدگویی کردن به مشتری. قسم راست خوردن در معامله (قسم دورغ حرام است). قبل از همه برای معامله وارد بازار شدن و دیرتر از همه خارج شدن.

وزن کردن یا متر کردن کالا، در مواردی که وزن کردن و متر کردن را خوب نمی دانند. تقاضای کم کردن قیمت پس از انجام معامله (۳).

احکام خرید و فروش

۱ - فروختن و اجاره دادن خانه یا وسیله ای دیگر برای استفاده حرام، کار حرامی است و معامله هم باطل است (۴). ۲ - خرید و فروش، نگهداری، نوشتن، خواندن و درس دادن کتابهای گمراه کننده حرام است، مگر زمانی که برای هدفی صحیح باشد؛ مثلاً برای پاسخ دادن به اشکالهای آن (۵). ۳ - مخلوط کردن جنسی که می فروشد با چیزی که ارزش ندارد و یا ارزش آن کمتر است، حرام می باشد؛ مثل آن که برنج اعلا را با غیر اعلا مخلوط کند و به عنوان برنج خوب بفروشد و یا شیر را با آب مخلوط کند و بفروشد (۶).

۴ - جنس وقف شده را نمی توان فروخت، مگر در صورتی که خراب شده باشد و قابل استفاده نباشد؛ مانند فرش مسجد که قابل استفاده برای آن مسجد یا مسجد دیگری نباشد (۷). ۵ - خرید و فروش خانه یا چیز دیگری که به کسی اجاره داده، اشکال ندارد ولی استفاده آن در مدت اجاره برای کسی است که آن را اجاره کرده است (۸). ۶ - در معامله باید خصوصیات جنسی که خرید و فروش می کنند معلوم باشد، ولی گفتن خصوصیتی که گفتن و نگفتن آنها تاثیری در میل و رغبت مردم نسبت به آن کالا ندارد، لازم نیست (۹).

۷ - خرید و فروش دو کالایی همجنس که با وزن یا پیمانه می فروشند به زیادتر ربا و حرام است؛ مثلاً یک تن گندم بدهد و یک تن و ۲۰۰ کیلو گرم بگیرد (۱۰). ۸ - هنگام خرید و فروش، طرفین معامله؛ یعنی فروشنده و خریدار ممکن است مال و قیمت آن را نقد تحویل دهند یا به زمان دیگری موکول کنند. بنا بر این معامله از این جهت ممکن است یکی از چهار حالت زیر را داشته باشد: کالا نقد و قسمت آن هم نقد - یعنی فروشنده هم اکنون مال را می دهد و خریدار هم قیمت آن را تحویل می دهد که به آن معامله نقدی می گویند.

کالا نسیه و قیمت آن هم نسیه - یعنی صیغه معامله را اجرا می کنند و تحویل قیمت و کالا را به آینده موکول می کنند. چنین معامله ای را دین به دین می گویند.

ص: ۲۴۲۵

۱- توضیح المسائل، م ۲۰۵۴.

۲- تحریر الوسیله، کتاب المکاسب و المتاجر، م ۲۲.

۳- همان.

۴- همان م ۱۰.

۵- همان، م ۱۵.

۶- توضیح المسائل، م ۲۰۵۵.

٧- توضيح المسائل، م ٢٠٩٤.

٨- توضيح المسائل، م ٢٠٩٦.

٩- توضيح المسائل، م ٢٠٩٠.

١٠- توضيح المسائل، م ٢٠٧٢ و ٢٠٨٣، و تحرير الوسيله، ج ١، كتاب البيع، القول فى الريا.

کالا نقد و قیمت آن نسیه - یعنی فروشنده کالا را تحویل می دهد که قیمت آن را در آینده بگیرد. به آن معامله نسیه می گویند. کالا نسیه و قیمت نقد - یعنی خریدار قیمت کالا را می پردازد تا در آینده جنس را تحویل بگیرد. که معامله سلف نام دارد(۱).

احکام معامله نسیه

۱ - در

معامله نسیه باید مدت کاملاً معلوم باشد. پس اگر جنسی را بفروشد که سر خرمن قیمت آن را بگیرد چون مدت آن کاملاً مشخص نشده معامله باطل است(۲).

۲ - اگر جنسی را نسیه بفروشد بعد از تمام شدن مدتی که قار گذاشته اند می تواند پول آن را مطالبه نماید ولی اگر خریدار نتواند بپردازد باید او را مهلت دهد(۳). ۳ - اگر به کسی که قیمت جنسی را نمی داند مقداری نسیه دهد و قیمت آن را به او نگوید معامله باطل است، ولی اگر به کسی که قیمت نقدی جنس را می داند نسیه بدهد و گران تر حساب کند؛ مثلاً بگوید جنسی را که به تو نسیه می دهم تومانی یک ریال از قیمتی که نقد می فروشم گران تر حساب می کنم و او قبول کند اشکال ندارد(۴).

استفتاء

س - بایع در ضمن معامله نسیه شرط می کند که اگر مشتری زودتر از وقت معین وجه را بپردازد فلان مقدار از ثمن کم شود صحیح است یا خیر؟

ج - اشکال ندارد(۵).

پرسش

۱ - در چه صورتی خرید و فروش به عنوان یک شغل واجب خواهد بود؟

۲ - خرید و فروش کیف و کفش جرمی ساخت کشورهای غیر اسلامی چه حکمی دارد. چرا؟

۳ - خرید و فروش زیورآلات طلای مردانه چه حکمی دارد. چرا؟ ۴ - در چه زمانی خرید و فروش مکروه است؟

۵ - اقاله را توضیح دهید. ۶ - برای غش در معامله چهار مثال بزنید.

درس (۵۱) خرید و فروش (۲)

معامله سلف

معامله سلف در صورتی صحیح است که دارای این شرایط باشد: خصوصیتی که به وسیله آن قیمت جنس عوض می شود مشخص نمایند.

قبل از آن که خریدار و فروشنده از هم جدا شوند خریدار تمام قیمت را به فروشنده بده (یا به مقدار آن از فروشنده طلبکار باشد). مدت را کاملاً مشخص کنند. وقتی که برای تحویل جنس قرار می دهند زمانی نباشد که جنس در آن وقت نایاب باشد مثلاً بگوید در اسفند ماه ۱۰ من توت تازه به شما می دهم صحیح نیست، چون در اسفند ماه توت تازه نایاب است. بنا بر احتیاط واجب جای تحویل جنس را معین کنند.

در صورتی که جنس، وزنی یا پیمانه ای است، وزن یا پیمانه آن را مشخص کنند(۶).

احکام معامله سلف

ص: ۲۴۲۶

۱- توضیح المسائل، م ۲۱۰۴ و ۲۱۱۰، تحریر الوسیله، ج ۱، کتاب البیع، ص ۵۳۵ و ۵۳۹ و ۵۴۳.

۲- توضیح المسائل، م ۲۱۰۵.

۳- توضیح المسائل، م ۲۱۰۷.

۴- توضیح المسائل، م ۲۱۰۸.

۵- استفتاات، ج ۲، ص ۹۰، س ۵۲.

۱ - شخصی که جنسی را به سلف خریده، قبل از تمام شدن مدت مقرر نمی تواند جنس را به دیگری بفروشد، اما پس از تمام شدن مدت هر چند جنس را تحویل نگرفته باشد، فروش آن اشکال ندارد. ۲ - اگر سلف فروش، جنسی غیر از آنچه در قرار داد معین شده، یا جنس پست تر بیاورد، مشتری می تواند آن جنس را قبول نکند ولی اگر به همان راضی شود، اشکال ندارد. ۳ - جنسی که به سلف فروخته، اگر در موقعی که باید آن را تحویل دهد، نایاب شود و نتواند آن را تهیه کند، مشتری می تواند معامله را به هم بزند یا صبر کند تا تهیه نماید(۱).

معامله ربوی

انواع ربا

۱ - معاملی

۲ - قرضی(۲) شرایط ربای معاملی

۱ - عرفاً اجناس مورد معامله از یک شناخته شود. ۲ - اجناس مورد معامله از چیزهایی باشد که با وزن کردن یا پیمانه کردن خرید و فروش می شود(۳).

احکام معامله ربوی

۱ - اگر

مقداری از جنسی را که با وزن یا پیمانه می فروشند، زیاده از همان جنس بفروشد، مثلاً یک من گندم را به یک من و نیم گندم بفروشد ربا و حرام است. بلکه اگر یکی از دو جنس، سالم و دیگری معیوب، یا جنس یکی خوب و جنس دیگر بد باشد، یا با یکدیگر تفاوت قیمت داشته باشند چنانچه بیشتر از مقداری که می دهد بگیرد باز هم ربا و حرام است(۴).

معامله

معامله مس درست با - مس شکسته در صورتی که اضافه بگیرد ربا و حرام است(۵). معامله برنج صدری با - برنج گرده در صورتی که اضافه بگیرد ربا و حرام است. معامله طلای ساخته با - طلای نساخته در صورتی که اضافه بگیرد ربا و حرام است. معامله روغن حیوانی با - پنیر در صورتی که اضافه بگیرد ربا و حرام است. ۲ - اگر چیزی را که اضافه می گیرد غیر از جنسی باشد که می فروشد؛ مثلاً یک تن گندم را به یک تن و هزار تومان پول بفروشد باز هم ربا و حرام است، بلکه اگر چیزی زیاده تر نگردد ولی شرط کند که خریدار عملی برای او انجام دهد ربا و حرام می باشد(۶). ۳ - جنسی را که در بعضی از شهرها با وطن یا پیمانه می فروشند و در بعضی از شهرها با شماره معامله می کنند، اگر در شهری که آن را با وزن یا پیمانه می فروشند زیاده تر بگیرند ربا و حرام است و در شهر دیگر ربا نیست(۷).

۴ - در مثل اسکناس و دینار کاغذی و سایر پولهای کاغذی؛ مثل دلار و لیره ترکی ربای غیر قرضی تحقق پیدا نمی کند و جایز است معاوضه نقدی بعضی از آنها را با بعضی دیگر به زیاده و کم و اما ربای قرضی در تمام آنها تحقق پیدا می کند و جایز نیست قرض دادن ده دینار به دوازده دینار(۸). ۵ - اگر جنسی را که می فروشند و عوض می گیرند از یک چیز به عمل آمده باشد باید در معامله زیاده نگیرند. پس اگر یک من روغن بفروشد و در عوض آن یک من و نیم پنیر بگیرد ربا و حرام است و احتیاط واجب است که اگر میوه رسیده را با میوه نارس معامله کند زیاده نگیرد(۹).

خرید و فروش چک و سفته

ص: ۲۴۲۷

۱- توضیح المسائل، م ۲۱۱۳ و ۲۱۱۶ و ۲۱۱۷.

۲- بحث ربای قرضی در درس ۵۳ خواهد آمد.

۳- تحریر الوسیله، ج ۱، کتاب البیع، القول فی الربا.

۴- توضیح المسائل، م ۲۰۷۲.

۵- همان.

۶- توضیح المسائل، م ۲۰۷۲.

۷- توضیح المسائل، م ۲۰۷۶.

٨- توضیح المسائل، م ٢٨٤٥.

٩- توضیح المسائل، م ٢٠٧٨.

س - در رساله احکام از قول حضر تعالی نوشته شده که خرید و فروش سفته و چک تضمینی به کم یا زیاد اشکال ندارد، چند سوال برای من مطرح است. ۱ - آیا این مساله شامل چکهای بانکی کنونی که هم اکنون در دست مردم است می باشد یا نه؟

ج - فروش چک یا سفته به شخص ثالث به کمتر، ربا و حرام است.

۲ - آیا می شود چکهای بانکی برای مدت دو ماه آینده یا بیشتر را به قیمت کمتر، نقداً خرید یا نه؟

ج - حکم آن معلوم شد. ۳ - آیا می شود به طرفی که می خواهد چک حقوقی آینده را بفروشد، بگوییم: مثلاً فلان مقدار بنویس تا من آن را به این مقدار پول حاضر بخرم؟ ج - در حکم دو مساله قبل است (۱).

مسائل متفرقه خرید و فروش

۱ - اگر

فروشنده قیمت خرید جنس را به مشتری بگوید باید تمام خصوصیتی که به واسطه آنها قیمت جنس زیاد یا کم می شود بگوید و چه به همان قیمت یا به کمتر از آن بفروشد؛ مثلاً باید بگوید که نقد خریده است یا نسیه (۲). ۲ - معامله مسلمانان با یهود در صورتی که اطمینان داشته باشند که می توانند بدینوسیله دست آنها را از سلطه بر مسلمین کوتاه کنند، اشکال ندارد (۳).

۳ - اگر قصاب گوشت نر بفروشد و به جای آن گوشت ماده بدهد معصیت کرده است و اگر گوشت را معین کرده باشد، در صورت روشن شدن خلاف، مشتری می تواند معامله را بدهم بزند (۴).

استفتاء

س - ۱ - خرید و فروش حیوانات زنده به صورت کیلویی چه صورت دارد؟

ج - اگر معارف باشد مانع ندارد (۵). س ۲ - هر گاه ملک یا خانه یا مغازه ای را قولنامه بنمایند و مقداری از آن را پیش قسط بدهند و قرار داد کنند و بقیه آن را راس مدت معینی در محضر بردازند با این شرط که چنانچه راس موعده یکی از طرفین - فی المثل فروشنده - حاضر به معامله نشود یا خریدار وجه را حاضر نکند، مبلغی به عنوان وجه تخلف به دیگری بپردازد و راس موعده مقرر یکی از آنها حاضر نشود مثلاً - خریدار پول را حاضر نکند و یا فروشنده حاضر نشود، معامله به چه صورتی در خواهد آمد، آیا وجه تخلف قابل مطالبه و حلال می باشد یا خیر؟ لطفاً نظر آن حضرت را مرقوم فرمایید. ج - چنانچه شرط مزبور در ضمن معامله شده نافذ و لازم الوفاء است و اگر معامله تمام نشده نافذ نیست (۶).

پوش

۱ - فرق

معامله نسیه با سلف چیست؟

۲ - شرط اول از شرایط معامله سلف را توضیح داده و دو مثال بزنید.

۳ - در معامله سلف در چه صورتی، مشتری قبل از تحویل گرفتن کالا می تواند آن را بفروشد؟

۴ - آیا معامله کشک با پشم گوسفند به زیادت، رباست، چرا؟ ۵ - برای ربای معاملی، چهار مثال دیگر بیاورید.

درس (۵۲) خرید و فروش (۳)

اشاره

در برخی موارد خریدار یا فروشنده یا هر دو می توانند معامله انجام شده را بر هم بزنند. حق به هم زدن معامله را خیار یا اختیار فسخ گویند.

- ١- استفتاءات، ج ٢، ص ١٧٥، س ٢٢٥.
- ٢- توضيح المسائل، م ٢١٣٧.
- ٣- همان.
- ٤- توضيح المسائل، م ٢١٣٩.
- ٥- استفتاءات، ج ٢، ص ٧٥، ص ٢١.
- ٦- همان، ص ٨٨، ص ٤٨.

اختیارات معامله

۱ - خیار

مجلس

۲ - خیار غبن

۳ - خیار شرط

۴ - خیار تدلیس

۵ - خیار تخلف شرط

۶ - خیار عیب

۷ - خیار شرکت

۸ - خیار رویت

۹ - خیار تاخیر

۱۰ - خیار حیوان

۱۱ - خیار تعذر تسلیم (۱) ۱ - خیار مجلس: تا زمانی که دو طرف معامله از مجلس معامله متفرق نشده باشند می توانند معامله را به هم زنند. ۲ - خیار غبن: در صورتی که خریدار یا فروشنده گول خورده باشد می تواند معامله را بهم بزند. ۳ - خیار شرط: در صورتی که در معامله قرار داد کنند که تا مدت معینی هر دو یا یکی از آنها بتوانند معامله را بهم بزنند طبق قرار داد می توانند معامله را فسخ کنند. ۴ - خیار تدلیس: زمانی که خریدار یا فروشنده مال خود را بهتر از آنچه هست نشان دهد و طوری کند که قیمت مال در نظر مردم ارزشمندتر شود هر یک از آنها می توانند معامله را بهم زنند. ۵ - خیار تخلف شرط: اگر فروشنده یا خریدار شرط کند که کاری انجام دهد یا شرط کند مالی را که می دهد طور مخصوصی باشد و به آن شرط عمل نکند، طرف دیگر می تواند معامله را بهم زند. ۶ - خیار عیب: اگر در جنس یا عوض آن عیبی باشد می توانند معامله را بهم بزنند. در صورتی که عیب بعد از معامله معلوم شود. ۷ - خیار شرکت: اگر معلوم شود که مقداری از جنسی که فروخته اند، مال دیگری است؛ یعنی شریک دارد، اگر صاحب آن مقدار، به معامله راضی نشود خریدار می تواند معامله را بهم زند، یا پول آن مقدار را از فروشنده بگیرد، و همچنین نسبت به جنسی که مشتری داده است. ۸ - خیار رویت: اگر خریدار یا فروشنده خصوصیات جنس معینی را که طرف دیگر ندیده به او بگوید بعد معلوم شود که آنگونه که گفته، نبوده است، می تواند معامله را بهم بزند. ۹ - خیار تاخیر: در صورتی که مشتری پول جنسی را که نقد خریده تا سه روز ندهد و فروشنده هم جنس را تحویل ندهد در صورتی که تاخیر آن، شرط نشده باشد فروشنده می تواند معامله را بهم بزند ولی در اجناسی که اگر یک روز بماند فاسد می شود - مثل برخی میوه ها - تاخیر تا شب است. ۱۰ - خیار حیوان: اگر حیوانی را خریده است، خریدار تا ۳ روز می تواند معامله را بهم بزند. ۱۱ - خیار تعذر تسلیم: در صورتی که فروشنده نتواند جنسی را که فروخته تحویل دهد مثلاً اسبی را که فروخته فرار نماید، مشتری می تواند معامله را بهم بزند (۲).

احکام اختیارات

۱ - اگر خریدار قیمت جنس را نداند، یا در وقت معامله غفلت کند و جنس را گرانتر از قیمت معمولی آن بخرد، چنانچه به قدری گران خریده که مردم او را مغبون می دانند و به کمی و زیادی آن اهمیت می دهند، اختیار فسخ معامله را دارد و همچنین نسبت به فروشنده (۳). ۲ - اگر بعد از معامله عیب مال را بفهمد و فوراً معامله را فسخ نکند، دیگر حق به هم زدن معامله را نخواهد داشت (۴).

۳ - هر گاه بعد از خریدن جنس، عیب آن را بفهمد، اگر چه فروشنده حاضر نباشد، می تواند معامله را به هم بزند (۵).

۴ - در این موارد اگر خریدار بفهمد مال معیوب است حق فسخ ندارد: موقع خریدن، عیب مال را بداند.

- ١- توضيح المسائل، م٢١٢٤.
- ٢- توضيح المسائل، م٢١٢٤.
- ٣- توضيح المسائل، م٢١٢٥.
- ٤- توضيح المسائل، م٢١٣٢.
- ٥- توضيح المسائل، م٢١٣٣.

به عیب مال راضی شود.

وقت معامله بگوید: اگر مال عیبی داشت پس نمی دهم و تفاوت قیمت هم نمی گیرم. فروشنده در وقت معامله بگوید: این مال را با هر عیبی که دارد می فروشم (۱). ۵ - اگر فروشنده هنگام معامله عیب کالا را معین کند و بگوید آن را با این عیب می فروشم ولی پس از معامله معلوم شود عیب دیگری هم دارد، خریدار می تواند به خاطر عیبی که فروشنده معین نکرده کالا را پس دهد یا تفاوت قیمت بگیرد (۲).

۶ - در این موارد اگر خریدار بفهمد مال معیوب بوده فقط می تواند تفاوت قیمت بگیرد: بعد از معامله تغییری در کالا بدهد که مردم بگویند - طوری که خریداری و تحویل داده شده باقی نمانده است. پس از انجام معامله بفهمد کالا معیوب است و تنها حق برگرداندن آن را ساقط کند. بعد از تحویل گرفتن کالا، عیب دیگری در آن پیدا شود. بجز در حیوان که تا سه روز می تواند برگرداند (۳).

بیع شرط

۱ - اگر

فروشنده کالایی را بفروشد ولی شرط کند که اگر تا فلان مدت، قیمت کالا را بدهد، بتواند معامله را فسخ کند. در صورتی که خریدار و فروشنده قصد خرید و فروش داشته باشند معامله صحیح است، هر چند کالای خود را به کمتر از قیمت معمولی آن بفروشد؛ مثلاً شخصی به پول نیازمند است، خانه خود را به قیمت کمتر (با قصد) می فروشد، ولی شرط می کند که اگر تا سه ماه دیگر توانستم پول خانه را بیاورم، خانه برای خودم باشد (۴). ۲ - در معامله بیع شرط، هر چند فروشنده مطمئن باشد که اگر پول را ندهد، باز هم خریدار کالا را به او می دهد، معامله صحیح است ولی چنانچه سر مدت پول را ندهد، حق مطالبه کالا را ندارد و اگر خریدار بمیرد، نمی تواند از ورثه او مطالبه کند (۵).

شفعه

(۶)

اگر یکی از دو شریک سهم خود را بفروشد، با شرایطی که در کتب مفصل فقهی آمده است برای شریک دیگر این حق وجود دارد که سهم شریک را تملک کند و قیمتی را که مشتری پرداخته است به او بدهد. به این حق شفعه می گویند (۷). صفحه ۳۰۶ نیاز به اسکن دارد. ۱ - حق شفعه تنها در صورت فروش ملک است. بنابر این اگر یکی از دو شریک سهم خود را به دیگری ببخشد یا مصالحه کند یا مهریه همسرش قرار دهد، حق شفعه برای شریک دیگر وجود ندارد (۸). ۲ - حق شفعه تنها در ملکی که دو نفر شریک هستند وجود دارد نه بیشتر (۹).

پوشش

۱ - فرق خیار غبن با خیار عیب چیست؟

۲ - فرق خیار شرط با خیار تخلف شرط چیست؟

۳ - برای بیع شرط دو مثال دیگر بیاورید. ۴ - فرق اساس شفعه یا بیع چیست؟

۵ - آیا در ساختمانهای چند طبقه که هر طبقه را یک نفر مالک است، با فروش یک طبقه از آن برای دیگران حق شفعه وجود دارد، چرا؟

۶ - در چه مواردی فروشنده حق فسخ معامله را ندارد ولی می تواند تفاوت قیمت بگیرد؟

درس (۵۳) اجاره، جعاله، سرقفلی، قرض

تعریف اجاره

هر گاه شخصی منفعت چیزی را ملک دیگری کند و در مقابل آن عوض دریافت دارد، به این عمل اجاره می گویند.

- ۱- توضیح المسائل، م ۲۱۳۴.
- ۲- همان.
- ۳- توضیح المسائل، م ۲۱۳۵.
- ۴- توضیح المسائل، م ۲۱۲۶.
- ۵- توضیح المسائل، م ۲۱۲۷.
- ۶- بحث شفعه در رساله برخی از مراجع تقلید وجود ندارد.
- ۷- تحریر الوسيله ج ۱، ص ۵۵۵، م ۱، کتاب الشفعه.
- ۸- همان، ۵۵۶، م ۵.
- ۹- همان. م ۶.

اگر اجاره دهنده با مستاجر بگوید: ملک خود را به تو اجاره دادم و او بگوید: قبول کردم، صحیح است، و حتی اگر چیزی هم نگویند، بلکه صاحب مال به قصد اجاره دادن، آن را به مستاجر تحویل دهد و او هم به قصد اجاره کردن بگیرد، صحیح است؛ مثلاً کلید خانه را به او بدهد و او هم بگیرد(۱).

شرایط مالی که اجاره می دهند

چیزی که به اجاره داده می شود باید دارای شرایطی باشد که از جمله آنهاست: آن مال معین باشد، پس اگر بگوید یکی از اتاقهای این خانه را به تو اجاره می دهم، صحیح نیست. مستاجر باید آن را ببیند یا طوری خصوصیات آن را بگوید: که کاملاً معلوم باشد. از چیزهایی نباشد که با استفاده از آن، اصل مال از بین می رود، پس اجاره دادن نان و میوه و سایر خوراکی ها صحیح نیست(۲).

احکام اجاره

۱- در اجاره باید مدت استفاده از مال، معین شده باشد؛ مثلاً بگوید یک سال یا یک ماه(۳).

۲- اگر صاحب مال چیزی را که اجاره داده تحویل دهد، اگر چه مستاجر تحویل نگیرد یا تحویل بگیرد ولی تا آخر مدت اجاره از آن استفاده نکند، باید اجاره بها را پردازد(۴). ۳- اگر کسی کارگری بگیرد که در روز معینی کاری را انجام دهد؛ مثلاً آجرها را داخل ساختمان ببرد یا گچ بسازد و آن کارگر سرکار حاضر شود، هر چند کاری به او محول نکند؛ مثلاً آجر نباشد که داخل ساختمان ببرد، باید مزد او را بدهد(۵).

۴- هر گاه صنعتگر چیزی را که گرفته، ضایع کند، باید خسارت آن را پردازد، مثل آن که مکانیک خسارتی بر ماشین وارد کند(۶). ۵- اگر خانه یا دکان یا اتاقی را اجاره کند و صاحب آن شرط کند که فقط خودش از آن استفاده کند، مستاجر نمی تواند آن را به دیگری اجاره بدهد(۷).

۶- در اجاره منزل و مانند آن، پرداخت ودیعه برای کم کنند اجاره، اگر کم کردن اجاره به حساب ودیعه ای باشد که به موجر پرداخته حکم ربا را دارد(۸).

۷- کودکانی که شاگردی می کنند و مزدشان بیش از خرجشان است، بر پدر واجب است که مازاد بر مخارج را حفظ کرده و بعد از بلوغ به آنها بدهد(۹).

استثناءات

س - کارمند دولت جمهوری اسلامی گاهی از محل خدمت، بدون اجازه آن سازمان، برای تشییع جنازه یا مجلس ختم خارج می شود، آیا حقوقش چه صورت دارد؟

ج - اگر از وظیفه کوتاهی نموده به مقداری که کوتاهی کرده مدیون است(۱۰). س - آموزگاری پیمان بسته که در مقابل خدمت موظف ۲۴ ساعت در هفته حقوق دریافت نماید، حال اگر بعضی ساعتها کارهای شخصی انجام داده و دانش آموزان بدون معلم بوده اند - یا معلم دیگری جایش بوده - آیا حق استفاده از حقوق دارد و اگر بگیرد جایز است یا خیر؟ و اگر چنانچه مریض شود و آن ساعتی که می بایست کار موظف انجام دهد که در مقابلش حقوق بگیرد،

ص: ۲۴۳۱

۱- توضیح المسائل، م ۲۱۷۷.

۲- توضیح المسائل، م ۲۱۸۴.

۳- توضیح المسائل، م ۲۱۸۷.

۴- توضیح المسائل، م ۲۱۹۶.

۵- توضیح المسائل، م ۲۱۹۷.

۶- توضیح المسائل، م ۲۲۰۰.

۷- توضیح المسائل، م ۲۱۸۰.

۸- استفتائات، ج ۲، ص ۲۰۶، س ۲۶.

۹- توضیح المسائل (چاپ استان قدس رضوی - تصحیح شده) ص ۴۳۳، س ۹۲.

۱۰- استفتائات، ج ۲، ص ۵۰، س ۱۳۷.

گرفتن آن مقدار پولی که در برابرش هیچگونه کاری انجام نداده است جایز و قابل تصرف است یا خیر؟

ج - تابع مقررات استخدامی است و اگر بر خلاف نموده استحقاق اجرت ندارد(۱). س - کارهای غیر مستقلى را که فرزند در خانه و برای امرار معاش انجام می دهد (چه در زمان بلوغ، یا غیر بلوغ) حق ادعای اجرت از پدر دارد یا نه؟ ج - اگر به دستور پدر نیست یا به قصد مجان انجام می دهند، استحقاق اجرت ندارد(۲).

جعاله

جعاله آن است که انسان قرار بگذارد در مقابل کاری که برای او انجام می دهند، مال معینی بدهد؛ مثلاً بگوید هر کس گمشده مرا پیدا کرد هزار تومان به او می دهم. جاعل: کسی است که ملتزم می شود در مقابل انجام کاری چیزی بدهد.

عامل: کسی که آن کار را انجام می دهد(۳).

فرق بین اجاره و جعاله

۱ - اجاره،

قرار داد دو طرفه (عقد) است ولی جعاله قرار داد یک طرفه (ایقاع) است.

۲ - در اجاره پس از صیغه اجاره (قرار داد بستن)، اجیر مالک اجرت است و مستاجر هم عمل او را مالک است؛ مثلاً اگر مالک وسایل را برای او آماده نکرد، باید مزد او را بپردازد. ولی در جعاله، پس از انجام عمل، یکی صاحب کار و دیگری صاحب اجرت می شود(۴).

اقسام جعاله

۱ - عام: در جعاله عام، عامل معین نیست؛ مثلاً می گوید: هر کس کتاب مرا پیدا کرد ۱۰۰ تومان می دهم. ۲ - خاص: در جعاله خاص، عامل معین است؛ مثلاً به شخصی می گوید: اگر کتاب مرا پیدا کردی ۱۰۰ تومان می دهم(۵).

دو مساله:

۱ - اگر جاعل پس از شروع کار توسط عامل، دست از جعاله بردارد، باید مزد همان مقدار کار او را به اندازه ای که نزد مردم ارزش دارد بپردازد(۶). ۲ - عامل هر زمان که بخواهد می تواند از انجام عمل صرف نظر کند و مستحق اجرتی نیست، هر چند در اثنای آن باشد، ولی اگر کار را شروع کرده باشد و با ترک آن ضرری متوجه جاعل می شود، واجب است آن را به پایان برساند(۷).

سر قفلی

به پولی یا چیزی که کسی به شخص دیگری بدهد تا خانه یا دکانی را که در اجاره او است به وی واگذار کند، سرقفلی گفته می شود. ۱ - شخصی که مدت اجاره اش تمام شده، اگر چیزی به عنوان سرقفلی از صاحب محل دریافت کند حرام است(۸).

۲ - اگر محلی را از شخصی اجاره کرده و حق داشته باشد که در مدت اجاره مکان را به دیگری اجاره دهد و در این مدت اجاره محل ترقی کرده می تواند آن محل را به شخصی به همان قیمت که اجاره کرده اجاره دهد و مبلغی هم به عنوان سرقفلی دریافت کند(۹). ۳ - اگر شخصی محلی را اجاره کند و با صاحبش شرط کند که مثلاً تا ۲۰ سال اجاره محل را بالا نبرد و باز با او شرط کند که اگر محل را به دیگری اجاره دهد همین نحو عمل کند و اجاره را بالا

ص: ۲۴۳۲

۱- همان، ص ۲۱۷، س ۵۵.

۲- استفتاءات، ج ۲، ص ۲۱۳، س ۴۶.

۳- توضیح المسائل، م ۲۲۱۸.

۴- همان.

۵- تحریر الوسیله، ج ۱، کتاب الجعاله، ص ۵۸۶.

- ٦- توضيح المسائل، م٢٢٢٥.
- ٧- تحرير الوسيله، ج ١، ص ٥٨٦ و توضيح المسائل، م٢٢٢٦
- ٨- تحرير الوسيله، ج ٢، ص ٦١٥، م٣.
- ٩- توضيح المسائل، م٢٨٤٩.

نبرد. در این صورت مستاجر اولی می تواند محل را به دیگری اجاره دهد و مبلغی به عنوان سر قفلی از او بگیرد که محل را به او تحویل دهد و سر قفلی بدن نحو حلال است و دومی به سومی و سومی به چهارمی بر حسب قرار تحویل دهد و از او به این عنوان سر قفلی بگیرد(۱).

قرض

قرض دادن از کارهای مستحبی است که هم در قرآن و هم در روایات، راجع به آن سفارش فراوان شده است و قرض دهنده در روز قیامت پاداش خواهد داشت.

اقسام قرض

مدت دار: یعنی هنگام قرض دادن مشخص شده است که قرض گیرنده چه موقع بدهی را بپردازد. بدون مدت: قرضی که زمان پرداخت، در آن مشخص نشده است.

احکام قرض

۱- اگر قرض مدت دار باشد، طلبکار نمی تواند پیش از تمام شدن آن مدت، طلب خود را در خواست کند و اگر قرض مدت دار نباشد، طلبکار هر وقت بخواهد می تواند طلب خود را درخواست کند(۲). ۲- اگر طلبکار طلب خود را در خواست کند؛ چنانچه بدهکار بتواند بدهی خود را بدهد، باید فوراً بپردازد و اگر تاخیر بیندازد، گناهکار است(۳).

۳- اگر مقداری پول به کسی بدهد و شرط کند که پس از مدتی؛ مثلاً یکسال دیگر، زیاده تر بگیرد، ربا و حرام است؛ مثلاً یکصد هزار تومان بدهد و شرط کند که پس از یکسال یکصد و بیست هزار تومان بگیرد(۴). ۴- ربا دادن، مثل ربا گرفتن حرام است و کسی که قرض ربایی گرفته، اگر چه کار حرامی کرده ولی اصل قرض صحیح است و می تواند در آن تصرف کند(۵).

۵- اگر بدهکار بدون شرط قبلی چیزی اضافه به طلبکار بدهد، اشکال ندارد، بلکه مستحب است(۶). ۶- اگر بدهکار غیر از خانه ای که در آن نشسته و ائاثیه منزل و چیزهای دیگری که به آنها احتیاج دارد، چیزی نداشته باشد، طلبکار نمی تواند طلب خود را از او مطالبه کند، بلکه باید صبر کند تا بتواند بدهی خود را بدهد(۷).

دو استفتاء

س ۱- شخصی مبلغی به عنوان قرض از دیگری گرفته و بعد از آن، دیگر او را ندیده است و خیلی هم دنبالش گشته است و می خواهد بداند که آیا می تواند آن مبلغ پول را بدهد به حساب ۱۰۰ یا به حساب سهم امام یا به حساب جنگ زدهگان یا نه؟

ج- اگر مایوس از پیدا کردن صاحب پول باشد، از طرف او به فقرا صدقه بدهد(۸). س ۲- لطفاً در ارتباط با پرداخت حق الناس در صورت عدم حضور فرد طلبکار و بی اطلاعی از زنده بودن وی نظر امام چیست؟

ج- اگر طلبکار را می شناسد باید تحقیق کند تا حق او را به خودش یا به ورثه اش تسلیم نماید(۹).

پرسش

۱- اگر عین مستاجر به سرقت برود آیا مستاجر ضامن است یا نه؟

۲- آیا مستاجر می تواند ملکی را اجاره کرده به شخص دیگری اجاره دهد؟

ص: ۲۴۳۳

۱- توضیح المسائل، م ۲۸۵۰.

۲- توضیح المسائل، م ۲۳۰۶.

۳- توضیح المسائل، م ۲۲۷۶.

۴- توضیح المسائل، م ۲۲۸۸.

۵- توضیح المسائل، م ۲۲۸۴.

۶- تحریر الوسیله، ج ۱، کتاب الدین و القرض، ص ۶۵۴، س ۱۱.

٧- توضیح المسائل، م ٢٢٧٧.

٨- استفتاءات، ج ٢، ص ٢٨٥، س ١٥.

٩- همان، س ١٢.

که مستاجر می تواند در مقابل تحویل عین مستاجر سرقفلی بگیرد کدام است؟ ۴ - شخصی ۲۰۰ مثقال طلا را به طلا فروش به مبلغ هر ماه ۱۵۰۰۰ تومان اجاره می دهد، آیا این اجاره صحیح است. چرا؟

۵ - اگر شخصی اعلام کند هر کس یک میلیون تومان یک ساله به من قرض دهد، در پایان دوست هزار تومان به او اجرت می دهم، این جعاله صحیح است یا نه، چرا؟
۶ - شهرداری، ساخت یا بزرگراه را در بین شرکتهای راه سازی به مناقصه می گذارد، آیا این مناقصه کاری، جعاله است. چرا؟

درس (۵۴) رهن، حواله، ضمانت، کفالت

رهن

رهن آن است که بدهکار مقداری از مال خود را نزد طلبکار بگذارد تا اگر طلب او را نداد آن مال طلب خود را به دست آورد(۱). ۱ - استفاده چیزی که گرو (رهن) می گذارند، مال کسی است که آن را گرو گذاشتن است. بنابر این گرو گیرنده، بدون اجازه صاحب مال نمی تواند در آن تصرف کند(۲). ۲ - طلبکار (گرو دهنده) و بدهکار (گرو گیرنده) نمی توانند مالی را که در رهن است، بدون اجازه یکدیگر ملک کسی کنند؛ مثلاً بفروشند یا ببخشند. ولی اگر یکی از آنان، آن را بفروشد یا ببخشد و بعد دیگری بگوید: راضی هستم، اشکال ندارد(۳). ۳ - اگر مالی را که بدهکار گرو گذاشته، خانه و اثاثیه منزل هم باشد طلبکار می تواند بفروشد و طلب خود را بردارد(۴).

استفناء

س - شخصی مبلغ پنجاه هزار تومان به صاحبخانه ای داده که دو اتاق را رهن کند و دیگر اجاره نمی دهد، چه صورت دارد؟ ج - محکوم به ریاست و اگر در اتاق تصرف کند، اجرت المثل را ضامن است(۵).

حواله

حواله آن است که بدهکار بدهی خود را بر عهده دیگری بگذارد. ۱ - موقعی که انسان حواله می دهد، باید بدهکار باشد، پس اگر بخواهد از شخصی قرض کند، تا وقتی از او قرض نکرده نمی تواند او را به شخصی حواله کند که آنچه را بعداً قرض می دهد، از آن شخصی بگیرد(۶). ۲ - طلبکار می تواند حواله را نپذیرد، اگر چه فردی که به او حواله شده، فقیر نباشد و در پرداختن حواله هم کوتاهی نکند(۷). ۳ - بعد از آن که حواله دست شده، حواله دهنده و کسی که به او حواله شده نمی توانند حواله را به هم بزنند، مگر آن که یکی از آنان برای خود حق به هم زدن حواله را قرار دهند، که در این صورت مطابق قراری که گذشته اند می توانند حواله را به هم بزنند(۸).

ضمان

ضمان آن است که انسان متعهد شود بدهی کسی را بردارد(۹).

شرایط ضمان:

ص: ۲۴۳۴

۱- توضیح المسائل، م ۲۳۰۰.

۲- توضیح المسائل، م ۲۳۰۵.

۳- توضیح المسائل، م ۲۳۰۶.

۴- توضیح المسائل، م ۲۳۰۹.

۵- استفتائات، ج ۲، ص ۲۹۳، س ۳۲.

۶- توضیح المسائل، م ۲۲۹۲.

۷- توضیح المسائل، م ۲۲۹۵.

۸- توضیح المسائل، م ۲۲۹۷ و ۲۲۹۹.

ضامن و طلبکار بالغ، عاقل، رشید و مختار باشند. طلبکار به سبب ورشکستگی، از طرف حاکم شرع، از تصرف در اموالش منع نشده باشد. ضامن بنا بر احتیاط منجز باشد؛ یعنی برای ضمانت خود شرطی نگذارد.

بدهی بدهکار قطعی باشد، پس اگر بخواهد از کسی قرض کند، تا قرض نکرده ضامن صحیح نیست. طلبکار و بدهکار و جنس بدهی مشخص باشد؛ یعنی میهم و مردد نباشد(۱).

احکام ضمان

۱- اگر

طلبکار طلب خود را به ضامن ببخشد، ضامن نمی تواند از بدهکار چیزی بگیرد و اگر مقداری از آن را ببخشد، نمی تواند آن مقدار را مطالبه کند(۲).

۲- اگر انسان ضامن شود که بدهی کسی را بدهد، نمی تواند از ضامن شدن خود برگردد(۳). ۳- ضامن و طلبکار می توانند شرط کنند که هر وقت بخواهند، ضمانت ضامن را به هم بزنند(۴). ۴- اگر شخصی بدون اجازه بدهکار، ضامن شود که بدهی او را بدهد، نمی تواند چیزی از او بگیرد(۵).

کفالت

کفالت آن است که انسان متعهد و ملتزم شود که هر وقت طلبکار بدهکار را خواست، او را احضار کند(۶).

شرایط کفالت:

کفیل باید بالغ، عاقل و مختار باشد. کفیل باید توانایی احضار بدهکار را داشته باشد.

صیغه کفالت خوانده شود؛ یعنی به هر لفظی هر چند عربی نباشد، کفیل به طلبکار بگوید: من ضامنم هر وقت بدهکار خود را بخواهی او را تحویل دهم.

طلبکار کفالت را قبول کند(۷).

چیزهایی که کفالت را بر هم می زند:

کفیل بدهکار را به طلبکار تحویل دهد. طلب طلبکار داده شود. طلبکار از طلب خود بگذرد. بدهکار یا کفیل بمیرد. طلبکار کفیل را از کفالت آزاد کند. صاحب حق به وسیله حواله یا طور دیگری حق خود را به دیگری واگذار نماید(۸).

پرسش

۱- رهن مصطلح کنونی جامعه که در اجاره منزل یا مغازه مرسوم است چه اشکالی دارد؟

۲- فردی به شخصی بدهکار است و از دیگری طلبکار، اگر بدهی خود را به بدهکار حواله کند، آیا بر بدهکار واجب است، بدهی را به محتال بپردازد؟

۳- ضامن را توضیح داده و فرق آن را با حواله بیان فرمایید. ۴- در ضمانت وام بانکی، چک یا سفته ای که از ضامن دریافت می شود چه عنوان فقهی می تواند داشته باشد؟

ص: ۲۴۳۵

۱- همان، م ۱ و ۲.

۲- توضیح المسائل، م ۲۳۱۵.

۳- توضیح المسائل، م ۲۳۱۶.

۴- توضیح المسائل، م ۲۳۱۷.

۵- توضیح المسائل، م ۲۳۲۰.

۶- تحریر الوسیله، ج ۲، کتاب الحواله و الکفاله، القول فی الکفاله، ص ۳۴.

٧- همان، و توضیح المسائل، م ٢٣٢٣ و ٢٣٢٤.

٨- توضیح المسائل، م ٢٣٢٥.

۵ - کفالت با ضمان چه تفاوتی دارد؟

۶ - چهار نمونه از اموری که کفالت را بر هم می زند نام ببرید.

درس (۵۵) وکالت، حجر، ودیعه، عاریه

اشاره

وکالت آن است که انسان کاری را که یم تواند در آن دخالت کند، به دیگری واگذار نماید تا از طرف او انجام دهد؛ مثلاً کسی را وکیل کند که خانه او را بفروشد(۱).

شرایط وکالت:

اصل وکالت منجز باشد. (بنابر احتیاط واجب). متعلق وکالت مقدر وکیل باشد. متعلق وکالت معلوم باشد. وکیل و موکل، عاقل، بالغ و مختار باشند و قصد وکالت داشته باشند.

موکل ممنوع التصرف در متعلق وکالت نباشد و انجام آن برای خودش جایز باشد(۲).

احکام وکالت

۱ - در وکالت لازم نیست صیغه بخوانند و اگر انسان به دیگری بفماند که او را وکیل کرده و او هم بفهماند قبول کرده، صحیح است(۳). ۲ - کاری را که انسان نمی تواند انجام دهد، یا شرعاً نباید انجام دهد، نباید برای انجام آن از طرف دیگری وکیل شود؛ مثل کسی که در احرام حج است نمی تواند وکیل در اجرای صیغه عقد نکاح بشود(۴). ۳ - اگر انسان کسی را برای انجام کارهای خودش وکیل کند صحیح است ولی اگر برای یکی از کارهای خود وکیل کند و آن کار را معین نکند وکالت صحیح نیست(۵).

۴ - وکیل، لازم نیست مسلمان باشد، مگر در اموری که از غیر مسلمان صحیح نیست. بنابراین انسان می تواند برای فروش خانه خود به کافری وکالت بدهد(۶).

۵ - وکیل می تواند از وکالت کناره گیری کند و اگر موکل غایب هم باشد اشکال ندارد(۷). ۶ - وکیل نمی تواند برای انجام کاری که به او واگذار شده دیگری را وکیل کند ولی اگر موکل به او اجازه داده باشد که وکیل بگیرد، به هر طوری که به او دستور داده می تواند رفتار نماید، پس اگر گفته باشد برای من وکیل بگیر، باید از طرف او وکیل بگیرد و نمی تواند کسی را از طرف خودش وکیل کند(۸). ۷ - اگر انسان کسی را برای کاری وکیل کند و چیزی برای او قرار بگذارد بعد از انجام آن کار، چیزی را که قرار گذاشته باید به او بدهد(۹).

۸ - اگر وکیل یا موکل بمیرد یا دیوانه همیشگی شود وکالت باطل می شود و نیز اگر گاه گاهی دیوانه یا بیهوش شود، بنابر احتیاط واجب باید به معامله ای که انجام یم دهد ترتیب اثر ندهند و نیز اگر چیزی که برای تصرف در آن وکیل شده است، از بین برود؛ مثلاً گوسفندی که برای فروش آن وکیل شده بمیرد، وکالت باطل می شود(۱۰).

۹ - اگر مال نزد وکیل تلف شود: در نگهداری آن کوتاهی یا در تصرف زیاده روی کرده: باید عوض آن را بدهد. در نگهداری آن کوتاهی یا در تصرف زیاده روی نکرده: نباید عوض آن را بدهد(۱۱).

حجر

حجر به معنای منع است و در فقه، منع شرعی نسبت به تصرف در اموال می باشد(۱۲).

۱ - این افراد محجورند؛ یعنی نمی توانند در اموال خود تصرف کنند. کودک غیر بالغ

دیوانه

ص: ۲۴۳۶

- ٢- تحرير الوسيله، ج ٢، كتاب الوكالة، ص ٣٩، م ١ و ٢.
- ٣- توضيح المسائل، م ٢٢٥٧.
- ٤- همان، م ٢٢٦٠.
- ٥- همان، م ٢٢٦١.
- ٦- تحرير الوسيله، ج ٢، ص ٤٠.
- ٧- توضيح المسائل، م ٢٢٦٣.
- ٨- توضيح المسائل، م ٢٢٦٤.
- ٩- توضيح المسائل، م ٢٢٦٩.
- ١٠- توضيح المسائل، م ٢٢٦٨.
- ١١- توضيح المسائل، م ٢٢٧١.
- ١٢- تحرير الوسيله، ج ٢، ص ١٣، كتاب الحجر.

سفیه (کسی که مال خود را در کارهای بیهوده مصرف می کند) ورشکسته اقتصادی

۲- ولایت بر تصرف در اموال کودک غیر بالغ و دیوانه، با پدر و جد پدری اوست. - اگر پدر و جد پدری ندارد، قیمی که با وصیت آنان مشخص شده است، ولایت دارد. - اگر قیم هم ندارد، با حاکم شرع است. - و اگر حاکم شرع نباشد، با مومنین است و بنابر احتیاط واجب باید عادل باشند(۱). ۳- ولایت بر سفیه: - اگر از دوران کودکی سفیه بوده و با همان حال به حد بلوغ رسیده، شرعاً محجور است و ولایت بر او مانند دیوانه، با پدر یا جد پدری است و با نبود آنها با قیم است. - اگر قبلاً سفیه نبوده و پس از بلوغ سفیه شده، ولایت بر او با حاکم است و حاکم او را از تصرف در اموالش منع می کند(۲). ۴- ورشکسته اقتصادی را نیز حاکم شرع با شرایطی که در کتب مفصل فقهی آمده است او را از تصرف در اموالش منع می کند و ولایت در تصرف با حاکم است(۳).

ودیعه (امانت)

اگر انسان مال خود را به کس بدهد و بگوید نزد تو امانت باشد و او هم قبول کند، باید به احکم امانتداری عمل کند(۴).

احکام امانتداری

۱- کسی که نمی تواند از امانت نگهداری کند، بنابر احتیاط واجب نباید قبول کند(۵).

۲- کسی که چیزی را امانت می گذارد، هر وقت بخواهد می تواند آن را پس بگیرد و کسی که امانت را قبول می کند، هر وقت بخواهد می تواند آن را به صاحبش برگرداند(۶). ۳- اگر امانتدار برای امانت، جای مناسبی ندارد، باید جای مناسبی تهیه کند؛ مثلاً- اگر پول است و در خانه نمی تواند نگهداری کند، باید به بانک بسپارد(۷).

۴- امانتدار باید طوری از امانت نگهداری کند که مردم نگویند در امانت خیانت و یا در نگهداری آن کوتاهی کرده است(۸). ۵- در صورتی که امانت مردم از بین برود: اگر امانت در نگهداری آن کوتاهی کرده باشد: باید عوض آن را به صاحبش بدهد. اگر در نگهداری آن کوتاهی نکرده و به طور اتفاقی آن مال از بین رفته؛ مثلاً سیل برده است؛ امانتدار ضامن نمی باشد و لازم نیست عوض آن را بدهد(۹).

عاریه

۱- عاریه آن است که انسان مال خود را به دیگری بدهد که از آن استفاده کند و در عوض، چیزی از او نگیرد، مثلاً کتاب خود را به کسی می دهد تا مطالعه کند و برگرداند(۱۰).

۲- کسی که چیزی را عاریه گرفته باید بخوبی از آن نگهداری کند.

۳- چنانچه مالی را که عاریه کرده، از بین برود یا معیوب شود:

اگر در نگهداری آن کوتاهی، و یا در استفاده از آن زیاده روی نکرده، ضامن نیست. اگر در نگهداری آن کوتاهی کرده یا در استفاده از آن زیاده روی کرده باشد، باید خسارت آن را بپردازد(۱۱). ۴- اگر از پیش شرط کرده باشند که هرگونه خسارت بر آن مال وارد شود، عاریه کننده ضامن است، باید آن خسارت را بپردازد(۱۲).

پروش

ص: ۲۴۳۷

۱- تحریر الوسیله، ج ۲، ص ۱۳، ۵.

۲- تحریر الوسیله، ج ۲، ص ۱۵.

۳- برای آشنایی با شرایط جواز حجر می توانید به کتاب تحریر الوسیله، ج ۲، ص ۱۸ القول فی الفلس مراجعه کنید.

۴- توضیح المسائل، م ۲۳۲۷.

۵- توضیح المسائل، م ۲۳۳۰.

۶- توضیح المسائل، م ۲۳۳۲.

۷- توضیح المسائل، م ۲۳۳۴.

۸- همان.

٩- توضيح المسائل، م٢٣٣٥.

١٠- توضيح المسائل، م٢٣٤٤.

١١- همان، م٢٣٤٩.

١٢- همان.

شرط از شرایط وکالت را با ذکر مثال توضیح دهید. ۲ - در چه اموری وکیل باید مسلمان باشد؟ دو مثال نیز بیاورید:

۳ - در صورتی که متهم پرونده ای مسلمان باشد، آیا شاکی می تواند فرد غیر مسلمانی را وکیل خود قرار دهد، چرا؟

۴ - فرق سفیه و دیوانه چیست؟

۵ - فرق ودیعه و عاریه با قرض چیست؟

۶ - اگر امانت تلف شود، آیا امانتدار ضامن است یا نه؟ ۷ - برای ودیعه و عاریه هر کدام دو مثال بزنید.

درس (۵۶) شرکت، مضاربه

تعریف شرکت

شرکت را باید به دو نوع تقسیم کرد: ۱ - شرکت غیر عقدی ۲ - شرکت عقدی (قرار دادی). شرکت عقدی: به آن معنا است که دو نفر با هم قرار دادی ببندند که با مال مورد اشتراک خود معامله کنند. به این نوع شرکت شرکت اکتسابی هم می گویند.

شرکت غیر عقدی: عبارت است از بودن یک چیز برای دو یا چند نفر بدون قرار داد؛ مثل آن که مالی از کسی به چند نفر به ارث برسد یا شخصی فرد دیگری را در مال خود شریک کند (۱).

احکام شرکت

۱ - شرکت

عقدی، فقط در اموال صحیح است پس اگر دو نفر قرار داد ببندند که هر چه کارشان در آمد داشت با هم شریک باشند صحیح نیست، خواه عمل آنها یکنواخت باشد؛ مثلاً دو نفر خیاط با هم قرار بگذارند که هر چه در آمد داشتند با هم شریک باشند. یا عمل آنها متفاوت باشد؛ مانند خیاط و نساج، بلی اگر یکی از آنها نصف منفعت خود را به دیگری مصالحه کند به چیزی، و آن دیگری هم نصف منفعت خود را به همان چیز مصالحه کند اشکال ندارد (۲). ۲ - اگر در عقد شرکت شرط کنند که هر دو با هم خرید و فروش نمایند یا هر کدام به تنهایی معامله کند، یا فقط یکی از آنها معامله کند، باید به قرار داد عمل نمایند (۳). ۳ - اگر معین نکنند کدامیک از آنها با سرمایه خرید و فروش کند، هیچیک از آنان بدون اجازه دیگری نمی تواند با آن سرمایه معامله کند (۴).

۴ - هر وقت یکی از شرکا تقاضا کند که سرمایه شرکت را قسمت کنند، اگر چه شرکت مدت داشته باشد، باید دیگران قبول کنند (۵). ۵ - اگر یکی از شرکا بمیرد یا دیوانه شود، یا حاکم شرع او را از تصرف در اموالش منع کند، سایر شرکا نمی توانند در مال شرکت تصرف کنند (۶).

۶ - اگر شریک چیزی را نسیه برای خود بخرد، نفع و ضررش مال خود اوست ولی اگر برای شرکت بخرد و شریک دیگر به آن معامله راضی باشد، نفع و ضررش برای هر دوی آنهاست (۷). مضاربه

تعریف مضاربه

اگر دو نفر با هم قرار داد ببندند که یکی از آنها مالی را به دیگری بدهد تا به آن مال معامله کند و اگر سودی به دست آمد یا هم تقسیم کنند، به چنین قرار دادی مضاربه می گویند. به کسی که مال را تحویل گرفته تا با آن معامله کند عامل می گویند (۸).

شرایط مضاربه

صفحه ۳۲۷ نیاز به اسکن دارد.

ص: ۲۴۳۸

٢- تحرير الوسيله، ج ١، ص ٦٢٤، م ٥؛ توضيح المسائل، م ٢١٤٣.

٣- توضيح المسائل، م ٢١٤٩.

٤- توضيح المسائل، م ٢١٥٠.

٥- توضيح المسائل، م ٢١٥٦.

٦- توضيح المسائل، م ٢١٥٧.

٧- توضيح المسائل، م ٢١٥٨.

٨- تحرير الوسيله، ج ١، ص ٦٠٨، كتاب العضاربه.

۱- اگر شخصی توری یا دامی به دیگری بدهد که به وسیله آن ماهیگیری کند و هر چه ماهی گرفت با هم تقسیم کنند این قرار داد مضاربه نیست بلکه معامله ای باطل است (۱).

۲- صاحب مال می تواند مال خود را به دو نفر مضاربه بدهد و چه آن دو به مقدار مساوی سود ببرند یا یکی از آنها بیشتر از دیگری و فرقی نیست که در عمل با هم مساوی باشند یا یکی بیش از دیگری کار انجام بدهد (۲). ۳- اگر صاحب مال دو نفر یا بیشتر باشند و مال خود را به یک نفر مضاربه بدهند مانع ندارد (۳). ۴- در تجارت کارهایی که به طور معمول به دیگران می سپارند مانند وزن کردن بار و حمل آن و امثال اینها، می تواند به اهلش بسپارد و مزد آنها را از سرمایه بدهد و اگر خودش آن را انجام داد می تواند مزد خود را از سرمایه بردارد و اما برای کارهایی که به طور متعارف خود عامل باید انجام دهد نمی تواند مزد بردارد (۴). ۵- اگر عقد مضاربه مطلق باشد؛ یعنی شرطی در آن نباشد، عامل هر گونه صلاح بداند می تواند تجارت کند اما نمی تواند نسیه بدهد مگر این که بین تجار نسیه دادن مرسوم باشد، ولی اگر عقد مضاربه مشروط باشد. عامل باید به شرط عمل کند و اگر به شرط عمل نکرد و خسارتی به بار آمد ضامن است و اگر سودی به دست آمد صاحب سرمایه شریک است (۵). ۶- عامل نمی تواند مخارج خود یا مخارج دیگران را از سرمایه بردارد مگر با اجازه مالک و اگر مالک اجازه نباشد نباید در مخارج خود اسراف کند. و نیز نمی تواند از سرمایه کسی را مهمان کند یا سوغات بخرد مگر برای تجارت و به مصلحت تجارت باشد (۶).

ضامن عامل و عدم آن

بدون تقصیر عامل، مال تلف شود - عامل ضامن نیست. بدون تقصیر عامل، مال معیوب شود - عامل ضامن نیست.

با تقصیر عامل، مال تلف یا معیوب شود - عامل ضامن است.

تجارت سود نیاورد - عامل ضامن سود صاحب مال نیست.

تجارت ضرر بیاورد - عامل ضامن ضرر صاحب مال نیست.

شرط کرده بودند که خسارت بر عهده مالک باشد - عامل خسارت را ضامن نیست. شرط کرده بودند که خسارت بر عهده هر دو باشد - عامل خسارت را ضامن نیست. ولی در صورتی که شرط کرده باشد، اگر ضرری به مالک وارد شد عامل هم مثلاً یک بر روی دو یا یک بر روی سه از آن را بدهد اشکال ندارد - در صورت ضرر او هم ضامن است (۷). عامل نمی تواند بدون اجازه مالک مال را به شخص دیگری به مضاربه بدهد و اگر اجازه هم بدهد باید مضاربه اولی را فسخ کنند و مالک با شخص دوم عقد مضاربه ببندد، یا قرار داد مضاربه بین مالک و عامل و شخص دیگری به اشتراک بسته شود (۸).

پرسش

۱- شرکتهای

تعاونی مصرف از کدام قسم شرکت می باشد؟

۲- آیا ممکن است در معامله با مال مشترک ضرر متوجه یکی از شرکاء باشد؟ ۳- موارد اشتراک و افتراق شرایط مالک و عامل در مضاربه چیست؟ ۴- اگر مبلغی را به یک کارگاه تولیدی بدهد که مثلاً یک بر روی سه از سود تولیدات را به او بدهد صحیح است یا نه؟

۵- فرق شرکت با مضاربه چیست؟

۶- عامل چه نوع مخارجی را می تواند از سرمایه بردارد؟ ۷- اگر تجارت ضرر بیاورد، در چه صورتی عامل ضامن ضرر صاحب مال خواهد بود.

درس (۵۷) مزارعه، مساقات**اشاره**

ص: ۲۴۳۹

٢- همان.

٣- تحرير الوسيله، كتاب المضاربه، م ١٠.

٤- تحرير الوسيله، كتاب المضاربه، م ١٥.

٥- تحرير الوسيله، كتاب المضاربه، م ١٦ و ١٨.

٦- تحرير الوسيله، كتاب المضاربه، م ٢٠.

٧- تحرير الوسيله، ج ١، ص ١٤١١، م ١٤، كتاب المضاربه.

٨- همان، ص ٦١٥، م ٢٥.

یکی از قراردادهای اقتصادی در بخش کشاورزی مزارعه است. مزارعه آن است که صاحب زمین، با زارع قرار داد ببندند که زمین را در اختیار زارع بگذارد تا زراعت کند و مقداری از حاصل آن را به صاحب زمین بدهد(۱).

شرایط مزارعه

قرار داد مزارعه بسته شود؛ یعنی صاحب زمین به زارع بگوید، زمین را به تو واگذار کردم و او هم بگوید قبول کردم یا بدون این که حرفی بزنند، زمین را واگذار کند برای مزارعه و او هم تحویل بگیرد.

صاحب زمین، زمین مورد مزارعه را مشخص کند. زمین، قابل کاشت باشد، یا بتواند کاری کنند که زراعت ممکن شود؛ مثلاً با شخم زنی و کود دادن و تسطیح کردن. مدت مزارعه معین باشد. مدت مزارعه به قدری باشد که در آن مدت حاصل زمین به دست آید.

نوع زراعت معین باشد، مگر در محلی باشد که فقط یک نوع زراعت کاشت می شود که در این صورت نام بردن لازم نیست. خرجی را که هر کدام باید عهده دار شود مشخص کنند؛ مثلاً زمین و بذری از یکی و سایر مخارج از دیگری. همه حاصل زمین به یک نفر اختصاص داده نشود. سهم هر کدام از محصول به طور مشاع باشد؛ مثلاً یک بر روی دو، یک بر روی سه، یک بر روی چهار، پس اگر قرار بگذارند، مثلاً یک تن گندم بدهد، مزارعه صحیح نیست(۲).

احکام مزارعه

۱- اگر

زراعت در زمین ممکن نشود؛ مثلاً آب زمین قطع شود: - اگر مقداری از زراعت به دست آمده، حتی علفی که بتوان به حیوانات داد - همان مقدار، مطابق قرار داد از هر دوی آنها ست. - اصلاً زراعت بدست نیامده: زارع کوتاهی کرده - زارع سهم صاحب زمین را به قدر متعارف باید بپردازد. زارع کوتاهی نکرده - مزارعه باطل است و زارع ضامن نیست(۳).

۲- زارع نمی تواند بدون اجازه صاحب زمین، زمین را در اختیار شخص دیگری بگذارد(۴). ۳- شخصی که زمین را اجاره کرده اگر در عقد اجاره شرط نشده باشد که خود او باید از زمین استفاده کند، می تواند آن زمین را به مزارعه بدهد(۵).

۴- مالیات زمین و مال الاجاره آن (اگر زمین اجاره ای باشد) بر عهده زارع نیست، مگر آن که در عقد اجاره شرط شده باشد، اما کارهای دیگر مانند حفر جویهای آبرسانی، تهیه اسباب کشاورزی و امثال آن را باید در قرار داد مشخص کنند که بر عهده چه کسی است(۶). ۵- با مرگ صاحب زمین یا زارع، قرار داد مزارعه باطل نمی شود، بلکه به ورثه منتقل می شود، پس اگر صاحب زمین بمیرد، زمین به ورثه او منتقل می شود و سهم حاصل به آنها می رسد و اگر زارع بمیرد ورثه او باید زراعت کنند، یا کسی را اجیر کنند که زراعت کند(۷).

مساقات

مساقات قراردادی است اقتصادی میان صاحب باغ و باغبان که در مدت معینی به آبیاری و تربیت درختان بپردازد و مطابق قرار داد، سهمی از میوه ها به باغبان داده شود.

شرایط مساقات

ص: ۲۴۴۰

۱- توضیح المسائل، م ۲۲۲۸.

۲- توضیح المسائل، م ۲۲۲۹.

۳- توضیح المسائل، م ۲۲۳۲ و تحریر الوسیله، کتاب المزارعه، م ۶.

۴- تحریر الوسیله، کتاب المزارعه، م ۱۰.

۵- همان.

۶- همان، م ۱۵.

۷- همان، م ۱۲ توضیح المسائل، م ۲۲۲۴.

مورد مساقات باید معین باشد.

مورد مساقات، زمین بدون درخت نباشد. درختان نیز از نوع تنه دار باشد؛ مانند بوته خیار و هندوانه نباشد.

درخت میوه باشد؛ مانند درختان بید و صنوبر و کاج و سپیدار نباشد، مگر درختانی که از گل یا برگ آنها استفاده می کنند، مانند درخت سدر و کافور.

مدت مساقات معلوم ندهند. میوه را سهم یک نفر قرار ندهند. سهم هر کدام معین باشد. سهم آنها، به نوع مشاع باشد؛ مثلاً یک بر روی دو، یک بر روی سه، یک بر روی چهار بنابر این اگر قرار بگذارند که باغبان آبیاری کند و در پایان یک تن میوه بگیرد، این قرارداد مساقات نیست.

چند مساله

۱ - در قرار داد مساقات می توان مدت آن را تا پایان رسیدن میوه ها قرار داد، در صورتی که زمان شروع آن (ابتدای مساقات) مشخص باشد. ۲ - قرار داد مساقات به نهالهایی که تازه غرس شده و هنوز زمان میوه دادن آنها نرسیده، اشکال ندارد. به شرط آن که مدت مساقات به قدری باشد که نهال میوه دار شود. ۳ - درختی که از آب باران یا رطوبت زمین استفاده می کند و به آبیاری نیازی ندارد، اگر به کارهای دیگری؛ مانند بیل زدن و کود دادن نیازمند باشد، مساقات صحیح است (۱).

استفتاء

س - آیا مزارعه، مساقات و مضاربه که در زمان رسول اکرم (صلی الله علیه و آله و سلم) معمول بوده محدود به زمان معینی بوده یا اینکه همیشه به قوت خود باقی است؟

ج - مذکورات از معاملات مشروعه هستند و شرعیت آنها اختصاص به زمان خاصی ندارد (۲).

پوشش

۱ - در قرار داد مزارعه، بذر، کود، سم و مالیات دولتی بر عهده چه کسی است؟ ۲ - در مزارعه، کاه و علوفه به دست آمده سهم چه کسی است؟ ۳ - شخصی آب و زمین را به کشاورز واگذار کرده تا در آن کشت کند و پس از برداشت محصول مبلغ یکصد هزار تومان به صاحب زمین بدهد، این قرار داد چه نام دارد و حکم آن چیست؟

۴ - شخصی باغ خود را در اختیار باغبان می گذارد تا کارهای آن را انجام دهد و پس از برداشت محصول، یک تن میوه به او بدهد. نام این قرار داد چیست و چه حکمی دارد؟

۵ - مزارعه و مساقات چه تفاوتی دارند؟

درس (۵۸) نذر، قسم، صدقه، هبه، صلح

اشاره

یوفون بالنذر و یخافون یوماکان شره، مستطیرا

نیکان به نذر وفا می کنند و از روزی که گزند آن فراگیر است می ترسند. (سوره انسان، آیه ۷)

نذر

۱ - در نذر باید صیغه خوانده شود و لازم نیست انسان آن را به عربی بخواند، پس اگر بگوید: چنانچه مریض من خب شود برای خدا بر من است که هزار ریال به فقیر بدهم، نذر او صحیح است (۳).

ص: ۲۴۴۱

۱- تحریر الوسیله، ج ۱، کتاب الجعاله، ص ۶۴۲ و توضیح المسائل، م ۲۲۳۸ تا ۲۲۴۵.

۲- استفتائات، ج ۲، ص ۲۷۴، س ۱.

۳- توضیح المسائل، م ۲۶۴۱.

۲- نذر زن بدون اجازه شوهر باطل است (۱). ۳- انسان کاری را می تواند نذر کند که انجام آن برایش ممکن باشد، بنابراین کسی که مثلاً نمی تواند پیاده به کربلا برود، اگر نذر کند که پیاده برود، نذر او صحیح نیست (۲). ۴- اگر انسان نذر کند کاری را انجام دهد، باید همانطور که نذر کرده عمل کند، پس اگر نذر کند روز اول ماه روزه بگیرد، چنانچه روز قبل یا بعد از آن به جا آورد کفایت نمی کند (۳). ۵- اگر نذر کند که به فقیر معینی صدقه بدهد، نمی تواند آن را به فقیر دیگری بدهد (۴). ۶- اگر نذر کند که به زیارت یکی از امامان (علیهم السلام) برود، چنانچه به زیارت امام دیگر برود، کافی نیست و چنانچه به واسطه عذر نتواند آن امام را زیارت کند، چیزی بر او واجب نیست (۵). ۷- اگر برای حرم یکی از امامان (علیهم السلام) یا امامزادگان چیزی نذر کند، باید آن را به مصارف حرم برساند، از قبیل فرش، پرده و روشنایی (۶).

۸- اگر برای خود امام (علیه السلام) یا امامزاده چیزی نذر کند، چنانچه مصرف معینی را قصد کرده، باید به همان مصرف برساند و اگر مصرف معینی را قصد نکرده، باید به فقیران و زائران بدهد یا مسجد مانند آن بسازد و ثواب آن را به امام (علیه السلام) هدیه کند (۷).

استفتاء

س - کسی که نذر کرده که مبلغی در مورد نظیر اطعام و غیره صرف نماید، آیا می تواند، این مبلغ را به یکی از حسابهای ضروری تر، نظیر جبهه یا جنگ زندگان واریز نماید؟

ج - اگر نذر با صیغه معتبر شرعی بوده، باید بر طبق نذر عمل شود و اگر صیغه نداشته، اختیار به خود شماست (۸).

کفاره تخلف نذر

اگر انسان بدون عذر به نذر خود عمل نکند کفاره واجب می شود؛ یعنی باید: یک برده آزاد کند. یا به شصت فقیر طعام دهد. یا دو ماه پی در پی روزه بگیرد (۹).

قسم خوردن

۱- اگر کسی به یکی از اسامی خداوند عالم؛ مانند خدا و الله قسم بخورد که کاری را انجام دهد یا ترک کند؛ مثلاً سوگند بخورد که روزه بگیرد یا سیگار نکشد، واجب است به آن عمل کند (۱۰). ۲- اگر عمداً به سوگندی که خورده است عمل نکند، باید کفاره بدهد و کفاره آن یکی از این سه چیز است: آزاد کردن یک برده. سیر کردن ده فقیر. پوشاندن ده فقیر. و اگر هیچکدام از اینها را نتواند انجام دهد، باید سه روز روزه بگیرد (۱۱). ۳- کسی که قسم می خورد، اگر حرف او راست باشد، قسم خوردن او مکروه است و اگر دروغ باشد، حرام و از گناهان بزرگ است (۱۲).

صدقه

صدقه عملی است مستحب که در آیات قرآن و روایات معصومین (علیهم السلام) تاکید بسیاری نسبت به آن شده و ثواب بی شماری برای آن بیان گشته است تا آنجا که فرموده اند: صدقه؛ در

ص: ۲۴۴۲

۱- توضیح المسائل، م ۲۶۴۴.

۲- توضیح المسائل، م ۲۶۴۷.

۳- توضیح المسائل، م ۲۶۵۱.

۴- توضیح المسائل، م ۲۶۵۹.

۵- توضیح المسائل، م ۲۶۶۰.

۶- توضیح المسائل، م ۲۶۶۲.

۷- توضیح المسائل، م ۲۶۶۳.

۸- استفتائات، ج ۲، ص ۴۶۴، س ۲۰.

۹- توضیح المسائل، م ۲۶۵۴.

۱۰- توضیح المسائل، م ۲۶۷۰ و ۲۶۷۱.

۱۱- همان.

دنیا مانع پیشامدهای ناگوار و مرگهای ناگهانی است و در آخرت گناهان بزرگ را می‌زداید و حسابرسی قیامت را آسان می‌کند(۱).

احکام صدقه

۱ - انسان

باید در پرداخت صدقه قصد قربت داشته باشد؛ یعنی تنها برای رضای خدا بپردازد و از هر گونه ریا و خودنمایی بدور باشد(۲). ۲ - پس گرفتن صدقه جایز نیست(۳). ۳ - صدقه بر سید هم حلال است، گرچه زکات غیر سید بر آنها حرام است(۴). ۴ - صدقه دادن به کافری که در حال جنگ با مسلمانان نباشد و به پیامبر (صلی الله علیه و آله و سلم) یا امام (علیه السلام) دشنام نمی‌دهد، اشکال ندارد(۵). ۵ - صدقه را بهتر است پنهانی بدهد، مگر آن که بخواهد دیگران هم تشویق شوند، ولی زکات بهتر است آشکارا داده شود(۶). ۶ - گدایی کردن و رد کردن گدا (چیزی به او ندادن) هر دو مکروه است(۷).

هبه

هبه یا بخشش، عبارت است از خارج ساختن مالی از مالکیت خود، و بدون دریافت چیزی، به ملکیت دیگری در آوردن.

۱ - مواردی که نمی‌توان هبه را پس گرفت: هبه به ارحام؛ مانند پدر و مادر، فرزند در صورتی که تحویل آنان داده باشد. هبه به غیر ارحام؛ در صورتی که آن مال باقی نباشد و مصرف کرده باشد، امام اگر هنوز آن مال باقی است پس گرفتن آن اشکال ندارد.

هبه معوضه؛ بخششی که مشروط باشد به پرداخت چیزی یا انجام کاری در مقابل آن؛ مثلاً چیزی را به کسی می‌بخشد به شرط آن که او هم چیزی به او بدهد(۸).

پس از تحویل دادن چیزی که بخشیده، یکی از طرفین از دنیا بروند، ورثه بخشنده نمی‌توانند آن را پس بگیرند(۹). ۲ - زن و شوهر حکم ارحام را ندارند ولی احتیاط آن است که اگر یکی از آنها چیزی به دیگری بخشید پس نگیرد(۱۰).

صلح

انسان می‌تواند تمام یا مقداری از اموال یا منافع اموال خود را در مقابل چیز کمتری یا بدون عوض، به دیگری واگذار کند یا طلبی که دارد، نگیرد. به این واگذاری یا اسقاط دین صلح گفته می‌شود.

۱ - صلح، خود یک قرار داد مستقل است و احکام سایر قرار دادها در آن جاری نیست، پس خیار بیع و حق شفعه در آن ثابت نیست(۱۱). ۲ - در قرار داد صلح، صیغه خاصی شرط نیست بلکه با هر لفظی که بیانگر واگذاری مال یا اسقاط دین باشد صحیح است(۱۲). ۳ - صلح کننده باید عاقل، بالغ و مختار باشد و قصد صلح نیز داشته باشد و حاکم شرع او را از تصرف در اموالش منع نکرده باشد(۱۳). ۴ - اگر بخواهند دو چیزی را که از یک جنس می‌باشد به یکدیگر صلح کنند:

وزن آنها معلوم است

۱ - هر دو مساوی است: صلح صحیح است. ۲ - یکی بیشتر است: صلح صحیح نیست. وزن آنها معلوم نیست: صلح صحیح است، هر چند احتمال بدهند که وزن یکی بیشتر از دیگری است(۱۴). ۵ - اگر دو نفر چیزی را با هم صلح کنند، با رضایت یکدیگر می‌توانند صلح را به هم بزنند و همچنین اگر برای یکی از آنها حق فسخ قرار داده باشند(۱۵).

ص: ۲۴۴۳

۱- بحار الانوار، ج ۹۶، ص ۱۲۴، وسائل الشیعه، ج ۶، ص ۲۵۸.

۲- تحریر الوسیله، ج ۲، کتاب الوقف و اخواته (القول فی الصدقه) ص ۹۰، م ۱.

۳- همان، مساله ۲.

۴- تحریر الوسیله، ج ۲، ص ۹۱، م ۳.

۵- همان، م ۵.

۶- همان، م ۶.

۷- همان مدرک، ص ۹۲، م ۱۰ - ۹.

۸- تحریر الوسیله، ج ۲، ص ۵۸، م ۸ و ۱۱.

٨- همان، م ٨.

١٠- همان.

١١- تحرير الوسيله، ج ١، كتاب الصلح، ص ٥٦١، م ١.

١٢- همان، م ٣.

١٣- همان، ص ٥٦٣، م ٩.

١٤- توضيح المسائل، م ٢١٦٦.

١٥- توضيح المسائل، م ٢١٦٩.

- ۱ - نذر مطلق و مشروط را با ذکر مثال توضیح دهید. ۲ - كفاره تخلف نذر، همان كفاره..... است. ۳ - شخصی گفته است: خدا یا اگر در امتحان قبول شدم یک ماه روزه می گیرم آیا پس از قبولی، یک ماه روزه بر او واجب است، چرا؟
- ۴ - فرق صدقه با هبه چیست؟
- ۵ - در چه صورتی پس گرفتن هبه جایز است؟
- ۶ - مردی همسر خود را طلاق می دهد، آیا می تواند زیورآلاتی که برایش خریده از او پس بگیرد؟
- ۷ - اگر دو نفر دو کالای همجنس را که وزن یکی بیش از دیگری است به یکدیگر صلح کنند، چه حکمی دارد. چرا؟

درس (۵۹) كفارات، اشیاء پیدا شده

كفارات

كفاره، جریمه ای است که برای ارتکاب برخی از گناهان گذاشته شده است و این غیر از حد و دی و قصاص است، چون پرداخت كفاره به دست خود گنهکار انجام می شود و نیازی به حکم حاکم ندارد.

اقسام كفاره

- ۱ - مرتبه - كفاراتی که در صورت ناتوانی از اولی نوبت به بعدی می رسد. ۲ - مخیره - كفاراتی که مکلف در انتخاب یکی از آنها اختیار دارد.
  - ۳ - - مخیره و مرتبه - كفاراتی که هر دو قسم اول در آن وجود دارد.
  - ۴ - جمع - گنهکار تمام موارد كفاره را باید انجام دهد(۱).
- صفحه ۳۴۱ نیاز به اسکن دارد.

احکام كفارات

- ۱ - پرداخت
- كفاره باید به نیت كفاره و با قصد قربت باشد(۲). ۲ - روزه ها در تمام كفارات باید پی در پی باشد ولی در صورتی که دو ماه واجب باشد، اگر یک ماه و یک روز (۳۱ روز) پی در پی بگیرد کفایت می کند(۳).
- ۳ - مسکینی که می توان به او كفاره داد، همان فقیری است که مستحق زکات است(۴). ۴ - در اطعام مسکین، مخیره است بین سیر کردن یا دادن غذا به او، ولی اگر بخواهد غذا را به خودش تحویل دهد، حداقل باید یک مد باشد و احتیاط مستحب است دو مد بدهد(۵). ۵ - دادن پول به عنوان كفاره، کافی نیست، نه در اطعام، نه در لباس دادن، بلکه خود غذا یا لباس باید داده شود، مگر آنکه فقیر، مورد اطمینان باشد و به او پول بدهد و او را وکیل کند که با آن پول برای خودش طعام یا لباس تهیه کند(۶).
- ۶ - در مواردی که به ۱۰ یا ۶۰ مسکین باید طعام داده شود، باید طعام را به همین تعداد فقیر بدهد، پس نمی تواند به ۳۰ نفر هر کدام دو مد بدهد، مگر آنکه كفاره های متعدد باشد. ولی لازم نیست همه را یکجا اطعام کند، مثلاً اگر به ۱۰ فقیر امروز و ۲۰ نفر دیگر دو ماه دیگر و... طعام بدهد، اشکال ندارد(۷).

استفتاء

ص: ۲۴۴۴

- ۲- همان، ص ۱۲۷ م ۲.
- ۳- همان، ص ۱۲۸ م ۶ ص ۱۲۹ م ۹.
- ۴- همان، ص ۱۳۱ م ۱۸.
- ۵- همان، ص ۱۲۹ م ۱۱.
- ۶- همان، ص ۱۳۲ م ۲۰.
- ۷- همان، ص ۱۲۹ م ۱۱.

س ۱ - بر شخصی که کفاره جمع تعلق گرفته، آیا بنده آزاد کردن از او در این زمان ساقط است؟

ج - ساقط است (۱). س ۲ - آیا از گوشت گوسفندی که حاجی به عنوان کفاره می دهد خودش هم می تواند بخورد یا نه؟

ج - نمی تواند بخورد (۲).

اشیاء پیدا شده

۱ - برداشتن

چیزی که پیدا شده، مکروه است. ۲ - در صورتی که شخصی چیزی پیدا کند و بردارد وظیفه اوست که اگر:

صاحبش معلوم است، به صاحبش بدهد. صفحه ۳۴۳ نیاز به اسکن دارد.

چگونگی اعلان

اگر از روزی که آن را پیدا کرده تا یک هفته، هر روزی یک مرتبه و بعد از آن تا یک سال، هفته ای یک مرتبه در محل اجتماع مردم اعلان کند کافی است (۳).

چند مساله:

۱ - کسی که مالی را پیدا کرده، اگر عمداً به دستوری که گفته شد، اعلان نکند، گذشته از این که معصیت کرده، باز هم واجب است اعلان کند (۴). ۲ - اگر کودک نابالغ چیزی پیدا کند، ولی او باید اعلان نماید (۵).

۳ - اگر قیمت چیزی که پیدا کرده به ۶/۱۲ نخود نقره سکه دار برسد، چنانچه اعلان نکند و در مسجد یا جای دیگری که محل اجتماع مردم است بگذارد و آن چیز از بین برود، یا دیگری آن را بردارد، کسی که آن را پیدا کرده ضامن است (۶).

۴ - هر گاه چیزی پیدا کند که اگر بماند فاسد می شود باید تا مقداری که ممکن است آن را نگه دارد بعد قیمت کند و خودش بردارد یا بفروشد و پولش را نگه دارد و اعلان کند (۷).

گم شدن کفش

اگر کفش کسی را ببرند و کفش دیگری به جای آن بگذارند، با چند شرط می تواند آن را برای خود بردارد:

- بداند کفشی که مانده، مال کسی است که کفش او را برده.

- از پیدا کردن صاحبش مایوس شود یا برایش مشقت داشته باشد.

- ارزش آن مساوی با کفش خودش یا کمتر از آن باشد، ولی اگر قیمت آن از کفش خودش بیشتر باشد، باید هر وقت صاحب آن پیدا شد، زیادی قیمت را به او بدهد و چنانچه از پیدا شدن او ناامید شود، باید با اجازه حاکم شرع زیادی قیمت را از طرف صاحبش صدقه بدهد (۸).

پوشش

۱ - فرق کفاره تخلف نذر و تخلف قسم چیست؟

۲ - اگر فقیر به پول نیاز داشته باشد آیا می تواند پول کفاره را به او بدهد؟

۳ - آیا کفاره را می توان به موسساتی مثل کمیته امداد و بهزیستی داد؟

۴ - اگر شخصی یک اسکناس هزار تومانی پیدا کند تکلیف چیست؟

۵ - یک جعبه میوه در جاده از روی ماشینی افتاده و راننده دیگری آن را برداشته، وظیفه اش

- ١- استفتاءات، ج ٢، ص ٤٨٩، س ١٥.
- ٢- همان، ص ٤٨٧، س ٨.
- ٣- توضیح المسائل، م ٢٥٦٦.
- ٤- توضیح المسائل، م ٢٥٧٠.
- ٥- توضیح المسائل، م ٢٥٧١.
- ٦- توضیح المسائل، م ٢٥٧٨.
- ٧- توضیح المسائل، م ٢٥٧٩.
- ٨- توضیح المسائل، م ٢٥٨١.

نسبت به آن چیست.

۶- اگر کفش کسی را ببرند و کفش ارزشمندتری بجای آن مانده، تکلیف چیست؟

درس (۶۰) خوردن و آشامیدن

اشاره

یا ایها الذین آمنوا کلوا من طیبات ما رزقناکم و اشکروا لله ان کنتم ایاه تعبدون. ای کسانی که ایمان آورده اید، از نعمتهای پاکیزه ای که روزی شما کرده ایم بخورید و اگر تنها خدا را می پرستید او را شکر کنید. (سوره بقره، آیه ۱۷۲) برای حفظ جان انسانها و سلامتی جسم و روح آنها و بقای نسلها و احترام به حقوق دیگران، قوانین و مقرراتی در رابطه با خوراکیها و آشامیدنیها در فقه اسلامی وجود دارد که به بیان برخی از آنها می پردازیم: صفحه ۳۴۶ نیاز به اسکن دارد. احکام خوراکیها

غذاهای گیاهی

تمام میوه ها و سبزیجات حلال است، مگر آنچه برای بدن ضرر داشته باشد.

غذاهای حیوانی

صفحه ۳۴۷ نیاز به اسکن دارد.

چند مسأله:

۱- تمام

حیوانهای درنده حرام گوشت هستند، هر چند از نظر قدرت درندگی ضعیف باشند؛ مانند روباه. ۲- خوردن گوشت خرگوش حرام است. ۳- تمام انواع حشرات، حرام می باشند(۱).

پرندگان

این دسته از پرندگان حلال گوشت هستند: تمام اقسام کبوترها (قمری هم نوعی کبوتر است). تمام اقسام گنجشکها (بلبل هم نوعی گنجشک است). مرغ و خروس. این دسته از پرندگان حرام گوشت هستند: خفاش. طاووس. کلاغ (زاغ هم نوعی کلاغ است). تمام پرندگانی که چنگال دارند؛ مانند عقاب(۲).

چند مسأله:

۱- خوردن

گوشت پرستو و هدهد مکروه است(۳). ۲- تخم مرغ و سایر پرندگان حلال گوشت حلال و تخم پرندگان حرام گوشت حرام است(۴). ۳- ملخ از پرندگان است و حلال گوشت می باشد(۵).

ص: ۲۴۴۶

۱- همان.

۲- تحریر الوسیله، ج ۲، کتاب الاطعمه و الاشریه، ص ۱۵۶، م ۶ و ۷.

۳- توضیح المسائل، م ۲۶۲۴.

۴- تحریر الوسیله، ج ۲، کتاب الاطعمه و الاشریه، ص ۱۵۸، م ۱۲.

۵- توضیح المسائل، م ۲۶۲۲.

حیوانهای دریایی، ماهی پولک دار و برخی از پرندگان دریایی حلال گوشت است.

۲ - میگو که همان ملخ دریایی و از پرندگان است، حلال گوشت می باشد (۱).

اجزاء حرام حیوانهای حلال گوشت

(۲)

خون

فضله (ادرار و مدفوع) بچه دان

غده که آن را دشول می گویند

تخم که آن را دنبلان می گویند (بجز تخم پرندگان حلال گوشت)

چیزی که در مغز کله است و به شکل نخود می باشد مغز حرام که در میان تیره پشت است. پی که در دو طرف تیره پشت است

نری

فرج (شرمگاه) زهر دان

طحال (سپرز) مثانه (بول دان) حدقه چشم

چیزی که در میان سم حیوان است و به آن ذات الاشاجع می گویند (۳)

چند مساله

۱ - خوردن گل حرام است. (۴) ۲ - خوردن کمی از تربت سید الشهداء (علیه السلام) برای شفای یافتن از بیماری اشکال ندارد. (۵) ۳ - خوردن و آشامیدن چیز نجس حرام است و خوردن عین نجس به اطفال حرام است ولی خوراندن غذای متنجس به اطفال حرام نیست. (۶) ۴ - خوردن چیزی که برای انسان ضرر دارد حرام است، مثلاً خوردن غذای چرب برای مریضی که غذای چرب برایش ضرر دارد حرام است. (۷) ۵ - نوشیدن شراب و هر مایع مست کننده دیگر حرام است. (۸)

۶ - بر هر مسلمانی واجب است مسلمان دیگری را که نزدیک است از گرسنگی یا تشنگی ببرد، نان و آب داده و از مرگ نجات دهد. (۹) ۷ - غذاهای غیر گوشتی، که در کشورهای غیر اسلامی تولید شده است؛ اعم از سبزیجات، حبوبات، میوه ها و فرآورده های لبنی مانند: پنیر، ماست، کره، خامه، که از حیوان حلال گوشت گرفته می شود، تخم مرغ و سایر پرندگان حلال گوشت، نان، بیسکویت، شکلات، آدامس، شیرینی و سایر خوردنیهایی که از گوشت حیوان نیست، پاک و خوردن آنها حلال است، مگر آن که انسان یقین کند نجس شده است. بنابراین مساله چند صورت دارد:

می داند که با بدن کافر تماس نداشته و به نحو دیگری نیز نجس نشده است - پاک و حلال است. شک دارد نجس شده است یا نه - پاک و حلال است. احتمال می دهد نجس شده باشد ولی یقین ندارد - پاک و حلال است.

می داند بر اثر تماس با بدن کافر یا به گونه ای دیگر نجس شده است - نجس و حرام است. (۱۰)

دو حکم کلی

ص: ۲۴۴۷

- ۲- ابونصر فراهی در کتاب نصاب الصبیان برخی از آنها را این گونه به شعر آورده است: غدد ذات اشجاع حدق و فرج و قضیت - اثیان و دم و غلبا و نخاعست و طحال پس مئانه است و مرار است و مشیمه خرزه - یاد گیر این که تو را باز رهاند ز وبال (نقل از لغت نامه دهخدا، حرف ذ، کلمه ذات اشجاع).
- ۳- توضیح المسائل، م ۲۶۲۶
- ۴- تحریر الوسيله ج ۲ کتاب الاطمعه و اشربه، م ۷
- ۵- توضیح المسائل، م ۲۶۲۸
- ۶- توضیح المسائل، م ۱۴۱
- ۷- توضیح المسائل، م ۲۶۳۰
- ۸- توضیح المسائل، م ۱۱۱
- ۹- توضیح المسائل، م ۲۶۳۵
- ۱۰- استفتات، ج ۲، ص ۵۰۷ و ۵۰۸ و ۵۰۹

۱ - هر نجسی حرام است ولی هر حرامی نجس نیست. ۲ - خوردن هر نوع خاک و گل حرام است، مگر قدری از تربت امام حسین ۷ برای شفا یافتن از بیماری (۱).

پوش

۱ - کدام

دسته از غذاهای گیاهی حرامند؟

۲ - این حیوانات حلال گوشت هستند یا حرام گوشت؟

کلاغ و الاغ، مار و مورچه، گاو و گربه، موش و میش ۳ - کدام دسته از این پرندگان حرام گوشت نیستند؟

قمری، زاغ، بلبل، پرستو، هدهد، ملخ

۴ - کدام دسته از مایعات حرام می باشد؟

۵ - این مساله را با ذکر مثال توضیح دهید: هر نجسی حرام است ولی هر حرامی نجس نیست. ۶ - استفاده از نان، پنیر، شیر و تخم مرغ در رستورانهای کشورهای غیر اسلامی چه حکمی دارد؟

درس (۶۱) خوردن و آشامیدن (۲)

اشاره

۱ - خوردن

غذای دیگران بدون اذن و رضایت صاحبش حرام است هر چند کافری باشد که اموالش محترم است؛ مانند اهل ذمه (۲). ۲ - خوردن غذا در خانه این افراد بدون اجازه جایز است:

پدر و مادر

فرزندان

برادران و خواهران

همسر

وکیل در خانه موکل خود، در صورتی که حفظ اموال و کارهای خود را به او واگذار کرده باشد (۳). ۳ - افرادی که در مساله قبل گفته شده اگر بدانند، صاحبخانه رضایت ندارد نمی توانند از غذای خانه او استفاده کنند، ولی در صورت شک اشکال ندارد (۴).

۴ - احتیاط آن است که افراد فوق تنها به خوردن غذاهایی مانند نان، خرما و خورش و میوه های متعارف اکتفا کنند و از خوردن غذاهای گران قیمت که معمولاً برای میهمان و مواقع نیاز ذخیره می شود پرهیز کنند (۵). در موارد ذیل خوردن و آشامیدن چیزهای حرام اشکال ندارد:

حفظ جان متوقف بر حرام باشد؛ مثلاً در موقعیتی قرار گرفته است که به جز غذای حرام چیز دیگری نیست و اگر نخورد از گرسنگی می میرد.

مداوای مرضی که تحمل آن به طور معمول ممکن نیست، متوقف بر خوردن یا آشامیدن حرام باشد و به تشخیص پزشکان ماهر و مورد اطمینان معالجه آن منحصر در استفاده از همان دارو باشد. او را به خوردن یا آشامیدن حرام وادار کرده اند، به گونه ای که اگر نخورد جانش یا آبرویش یا مقدار قابل توجهی از اموالش در خطر است، و همچنین است اگر جان یا ابروی افراد محترمی در خطر باشد. در مقام تقیه که خوف از جان و مال و آبرو داشته باشد، همانگونه که در فرض قبل گذشت (۶).

مساله:

ص: ۲۴۴۸

- ١- تحرير الوسيله، ج ٢، ص ١٥٦، م ٥.
- ٢- تحرير الوسيله، ج ٢، كتاب الاطعمه و الاشربه.
- ٣- همان، م ٢٩.
- ٤- همان.
- ٥- همان.
- ٦- همان، م ٣٠ تا ٣٤.

در تمام مواردی که خوردن یا آشامیدن حرام، جایز می شود، باید به مقدار ضرورت اکتفا کند و زیاده بر آن جایز نیست(۱). برای مطالعه

آداب غذا خوردن

مستحبات

۱- دستها را قبل از غذا و پس از آن بشوید. ۲- در اول غذا بسم الله و در پایان الحمد لله بگویید.

۳- با دست راست غذا بخورد. ۴- لقمه را کوچک بردارد. ۵- غذا را خوب بجود. ۶- میوه را پیش از خوردن با آب بشوید. ۷- اگر چند نفر سر سفره نشسته اند هر کسی از غذای جلوی خودش بخورد.

۸- میزبان پیش از همه شروع به غذا خوردن کند و بعد از همه دست بکشد(۲).

مکروهات

۱- در حال سیری غذا خوردن. ۲- پرخوری (زیاد غذا خوردن). ۳- نگاه کردن به صورت دیگران هنگام غذا خوردن. ۴- خوردن غذای داغ. ۵- فوت کردن به غذایی که می خورد. ۶- پاره کردن نان با کارد. ۷- گذاشتن نان زیر ظرف غذا. ۸- دور انداختن میوه، پیش از آن که کاملاً آن را بخورد(۳).

آداب آب نوشیدن

مستحبات:

۱- در روز، ایستاده آب بخورد. ۲- پیش از آشامیدن آب بسم الله و بعد از آن الحمد لله بگوید.

۳- به سه نفس آب بیاشامد. ۴- پس از آشامیدن آب، حضرت امام حسین - علیه السلام - و خاندان و یاران او را یاد و قاتلان ایشان را لعن کند(۴).

مکروهات

۱- زیاد

آشامیدن. ۲- آشامیدن آب بعد از غذای چرب. ۳- با دست چپ آب نوشیدن. ۴- در شب، ایستاده آب نوشیدن(۵).

ذبح و شکار حیوانات

ص: ۲۴۴۹

۱- همان.

۲- توضیح المسائل، م ۲۶۳۶.

۳- توضیح المسائل، م ۲۶۳۷.

۴- توضیح المسائل، م ۲۶۳۸.

۵- توضیح المسائل، م ۲۶۳۹.

اگر حیوان حلال گوشت را به دستوری که بعداً گفته می شود سر ببرند، چه وحشی باشد چه اهلی، بعد از جان دادن گوشت آن حلال و بدنش پاک است (۱).

دستور ذبح حیوان

دستور سر بریدن حیوان (بجز شتر) آن است که چهار رگ بزرگ گردن آن را از پایین برآمدگی زیر گلو به طور کامل ببرند و اگر آنها را بشکافند کافی نیست (۲).

دستور کشتن شتر

برای کشتن شتر، باید کارد یا چیز دیگری را که از آهن برنده باشد، در گودی بین گردن و سینه اش فرو کنند. پس اگر مانند گوسفند آن را سر ببرند حرام و نجس است (۳).

شرایط سر بریدن حیوان و نحر شتر

کسی که سر حیوان را می برد، مسلمان باشد. با آهن سر حیوان را ببرد، ولی در حال ناچاری با چیز تیز دیگری مانند شیشه و سنگ تیز هم مانع ندارد. هنگام سر بریدن، قسمت جلوی بدن حیوان رو به قبله باشد.

وقتی که می خواهد سر حیوان را ببرد یا کارد به گلویش بگذارد، به نیت سر بریدن، نام خدا را ببرد و همین قدر که بگوید بسم الله کافی است.

حیوان بعد از سر بریدن حرکتی نکند که معلوم شود زنده بوده است (۴).

مسئله: سر بریدن حیوان با غیر فلز و حتی فلزی که آهن نیست یا آهن بودن آن مشکوک است صحیح

نمی باشد (۵).

شکار با اسلحه

اگر حیوان حلال گوشت وحشی را با سلاح شکار کنند، با پنج شرط حلال و بدنش پاک است: سلاح شکار، مانند کارد و شمشیر برنده باشد، یا مثل نیزه و تیر، تیز باشد که بدن حیوان را پاره کند. سلاح را برای شکار کردن به کار ببرد، پس اگر جایی را نشان کند و بطور اتفاقی حیوانی را بکشد، آن حیوان، پاک و حلال نیست. در وقت به کار بردن سلاح، نان خدا را ببرد. وقتی به حیوان برسد که مرده باشد، یا اگر زنده است، به مقدار سر بریدن آن وقت نباشد، ولی چنانچه به مقدار سر بریدن وقت باشد و سر حیوان را نبرد تا بمیرد، حرام است. کسی که شکار می کند باید مسلمان یا بچه مسلمان باشد که خوب و بد را بفهمد و اگر کافر با کسی که اظهار دشمنی با اهل بیت پیغمبر (صلی الله علیه و آله و سلم) می کند حیوانی را شکار نماید آن شکار حلال نیست (۶).

شکار با سگ شکاری

اگر سگ شکاری، حیوان وحشی حلال گوشتی را شکار کند، پاک بودن و حلال بودن آن حیوان شش شرط دارد:

ص: ۲۴۵۰

۱- توضیح المسائل، م ۲۵۸۳.

۲- توضیح المسائل، م ۲۵۹۱.

۳- توضیح المسائل، م ۲۵۹۵.

۴- توضیح المسائل، م ۲۵۹۴.

۵- استفتائات، ج ۲، ص ۴۹۷، س ۱۰ - مناسک حج، مسائل متفرقه هدی، س ۱۸.

۶- توضیح المسائل، م ۲۶۰۱.

آن سگ برای شکار تربیت شده باشد، به طوری که هر وقت آن را برای گرفتن شکار بفرستند برود و هر وقت از رفتن جلوگیری کنند، بایستد. صاحبش آن را برای شکار بفرستد و اگر از پیش خود حیوانی را شکار کند، خوردن آن حیوان حرام است. کسی که سگ را برای شکار می فرستد، مسلمان باشد.

وقت فرستادن، نام خدا را ببرد. شکار به واسطه خمی که از دندان سگ پیدا کرده بمیرد، پس اگر سگ شکار را خفه کند، یا شکار از دویدن یا ترس بمیرد، حلال نیست. کسی که سگ را فرستاده، وقتی برسد که حیوان مرده باشد، یا اگر زنده است به اندازه سر بریدن آن وقت نباشد، ولی اگر وقت باشد و حیوان را سر نبرد تا بمیرد، حلال نیست (۱).

صید ماهی

۱- اگر ماهی فلس دارد را زنده از آب بگیرند و بیرون آب جان دهد، پاک و خوردن آن حلال است اما اگر در آب بمیرد، چون خود جهنده ندارد، پاک است ولی خوردن آن حرام است (۲).

۲- کسی که ماهی را صید می کند لازم نیست مسلمان باشد و در موقع گرفتن، نام خدا را ببرد، ولی مسلمانی که از آن ماهی استفاده می کند، باید بداند که آن را زنده گرفته اند و در خارج آب مرده است (۳). ۳- خوردن ماهی زنده اشکال ندارد (۴).

پوشش

۱- در چه صورتی خوردن حرام برای معالجه بیماری جایز است؟

۲- سر بریدن حیوان با چاقوی استیل چه حکمی دارد؟

۳- موارد اتفاق شرایط ذبح حیوان و شکار با سلاح کدام است؟ ۴- ماهی هایی که در کشورهای غیر اسلامی صید می شود حلال است یا نه؟ ۵- خوردن ماهی زنده چه حکمی دارد؟

درس (۶۲) نگاه کردن

اشاره

و الله اخرجکم من بطون امهاتکم لا تعلمون شیئا و جعل لکم السمع و البصار و الافئده لعلکم تشکرون و خداوند شما را از شکم مادرانتان، در حالی که چیزی نمی دانستید، بیرون آورد، و برای شما گوش و چشمان و دلها قرار داد، باشد که سپاسگزاری کنید.

(سوره نحل، آیه ۷۸) یکی از نعمت های الهی، قدرت بینایی است، انسان باید از این نعمت بزرگ در راه کمال و ترقی خود و ممنوعان استفاده کند و آن را از نگاه به نامحرمان باز دارد، گرچه نگاه به طبیعت و زیبایی های آن، اگر تجاوز به حقوق دیگران نباشد، اشکال ندارد، ولی حفظ دیده از نگاه به دیگران و حفظ خود از نگاه نامحرمان، احکام خاصی دارد که در این بخش به برخی از آنها می پردازیم:

محرم و نامحرم

محرم کسی است که ازدواج با او حرام است و در نگاه به او محدودیتی که نسبت به سایر افراد هست نمی باشد.

اسباب محرمیت: ۱- نسبت - همزاد بودن

۲- سبب - ازدواج

۳- رضاع - شیر دادن

ص: ۲۴۵۱

۱- توضیح المسائل، م ۲۶۰۹.

۲- توضیح المسائل، م ۲۶۱۵.

٣- توضیح المسائل، م ٢٦١٧.

٤- توضیح المسائل، م ٢٦١٩.

هفت دسته از زنها و مردها به سبب خویشاوندی بر یکدیگر محرمند و نمی توانند با هم ازدواج کنند:

افرادی که بر پسرها و مردان محرمند:

- ۱ - مادر و مادر بزرگ.
  - ۲ - دختر و دختر فرزند.
  - ۳ - خواهر.
  - ۴ - خواهر زاده (دختر خواهر).
  - ۵ - برادر زاده (دختر برادر).
  - ۶ - عمه (عمه خودش و عمه پدر و مادرش).
  - ۷ - خاله (خاله خودش و خاله پدر و مادرش).
- عمه عمه و خاله خاله در صورتی که عمه و خاله پدر یا مادر نباشند، محرم نیستند؛ مثل این که عمه انسان با پدر وی، فقط از طریق مادر منسوب باشد که در این صورت عمه عمه، عمه پدر نمی باشد(۱).

افرادی که بر دخترهای و زنان محرمند:

- ۱ - پدر و پدر بزرگ.
- ۲ - پسر و پسر فرزند (نوه).
- ۳ - برادر.
- ۴ - خواهر زاده (پسر خواهر).
- ۵ - برادر زاده (پسر برادر).
- ۶ - عمو (عموی خودش و عموی پدر و مادرش).
- ۷ - دایی (دایی خودش و دایی پدر و مادرش)(۲).

- افرادی که به واسطه ازدواج بر پسرها و مردها محرم می شوند عبارتند از: ۱ - مادر زن و مادر بزرگ او. ۲ - دختر زن، هر چند دختر خودش نباشد. (در صورتی که با آن زن همبستر شده باشد). ۳ - زن پدر (نامادری). ۴ - زن پسر (عروس)(۳). افرادی که به واسطه ازدواج بر دخترها و زنها محرم می شوند عبارتند از: ۱ - شوهر. ۲ - پدر شوهر و پدر بزرگ او. ۳ - پسر شوهر، هر چند فرزند خودش نباشد و نوه او. ۴ - شوهر مادر (به شرط آن که با هم آمیزش کرده باشند). ۵ - شوهر دختر (داماد)(۴). به جز این افراد و برخی که به سبب شیر خوردن محرم می شوند، دیگر مدها نامحرمند، حتی شوهر خواهر و برادر شوهر(۵).

اگر کودکی با شرایطی که خواهد آمد، از زنی شیر بخورد، موجب محرمیت برخی افراد می شود.

ص: ۲۴۵۲

- ۱- تحریر الوسیله، ج ۲، کتاب النکاح، ص ۲۶۳ - ۲۶۴.
- ۲- تحریر الوسیله، ج ۲، ص ۲۶۳ - ۲۶۴ کتاب النکاح.
- ۳- تحریر الوسیله، ج ۲، ص ۲۷۷، م ۱.
- ۴- همان، ص ۲۷۷، م ۱.
- ۵- تحریر الوسیله، ج ۲، ص ۲۸۰، م ۱۵.

شرایط شیر دادن که سبب محرمیت می شود:

کودک، شیر زن زنده را بخورد (اگر از پستان زن مرده بنوشد فایده ندارد). شیر آن زن از حرام نباشد (شیر مادری که از زنا حامله شده فایده ندارد). کودک، شیر را از پستان بمکد (اگر بدوشند و به او بدهند فایده ندارد).

شیر خالص باشد (با چیزی مخلوط نکرده باشند). دو سال بچه تمام نشده باشد (یعنی ۲۴ ماه قمری). شیر از یک شوهر باشد (زنی که از شیر خود کودکی را شیر دهد، بعد شوهر دیگری اختیار کند و از آن شیر هم کودک دیگری را شیر دهد، آن دو کودک با یکدیگر محرم نمی شوند. کودک، به سبب بیماری شیر را قی نکند. حداقل یک شبانه روز شیر سیر بخورد و در بین آن، غذا یا شیر زن دیگری را نخورد، یا ۱۵ مرتبه شیر خورد و در بین ۱۵ مرتبه شیر زن دیگری را نخورد. یا مقداری شیر بخورد که باعث رویش گوشت و محکم شدن استخوان کودک شود(۱).

با شرایطی که گذشت اگر کودک از زنی شیر بخورد با این افراد محرم می شود:

۱ - زنی که به او شیر داده. ۲ - شوهر زنی که کودک را شیر داده و شیر از اوست. ۳ - پدر و مادر زنی که شیر داده و جد و جده او. ۴ - فرزندان زن شیردهنده. ۵ - نوه های آن زن. ۶ - خواهران و برادران آن زن. ۷ - عمو و عمه آن زن. ۸ - فرزندان شوهر آن زن که شیر از اوست. ۹ - دایی و خاله آن زن. ۱۰ - پدر و برادر شوهر آن زن. ۱۱ - خواهر و برادر شوهر آن زن. ۱۲ - عمو و عمه و دایی و خاله شوهر آن زن که شیر از اوست.

افرادی که گفته شد تنها به کودکی که شیر خورده است محرم می شوند، نه با خویشاوندان او، حتی به پدر و برادران وی هم محرم نمی شوند(۲).

حکم کلی

ازدواج با تمام افرادی که محرم انسان هستند - چه به نسب یا ازدواج یا شیر خوردن - حرام است(۳).

احکام نگاه کردن

۱ - زن و شوهر به تمام بدن یکدیگر می توانند نگاه کنند، هر چند برای لذت بردن باشد(۴). ۲ - بجز زن و شوهر، نگاه کردن هر فرد انسانی به فرد دیگر، اگر برای لذت بردن باشد حرام است، خواه همجنس باشد مانند نگاه مرد به مرد دیگر و یا غیر همجنس مانند نگاه مرد به زن، و خواه از محارم باشد و یا غیر محارم و به هر جای بدن باشد همین حکم را دارد(۵).

صفحه ۳۶۴ نیاز به اسکن دارد.

۳ - مرد برای معالجه زن نامحرم و زن برای معالجه مرد نامحرم، در صورتی که زنی نباشد و ناچار باشد او را نگاه کند و دست به بدن او بزند اشکال ندارد، ولی اگر با نگاه کردن بتواند معالجه کند نباید دست به بدن او بزند و اگر با دست زدن بتواند معالجه کند نباید او را نگاه کند(۶).

ص: ۲۴۵۳

۱- تحریر الوسيله، ج ۲، ص ۲۶۵ و توضیح المسائل، م ۲۴۷۴.

۲- تحریر الوسيله، ج ۲، ص ۲۶۸، م ۷.

۳- همان، فصل فی اسباب التحريم، ص ۲۶۲.

۴- تحریر الوسيله، ج ۲، ص ۲۴۳، م ۱۵ تا ۱۹.

۵- همان.

۶- همان، م ۲۲؛ توضیح المسائل، م ۲۴۴۱.

انسان بدون قصد لذت، به صورت و دستهای زنهای اهل کتب مثل زنهای یهود و نصارا نگاه کند، در صورتی که نترسد به حرام بیافتند، اشکال ندارد (۱). ۵ - مردی که تصمیم دارد با زنی ازدواج کند می تواند به او نگاه کند به شرط آن که: با قصد لذت نگاه نکند و هدف او ازدواج باشد. احتمال توافق ازدواج را بدهد. زنی باشد که اکنون بتواند با او ازدواج کند؛ مثلاً شوهر دار یا در عده نباشد. با نگاه کردن شناختش نسبت به وی افزوده شود. با شرایطی که گذشت، مرد می تواند به تمام بدن زن مورد خواستگاری (بجز عورت) نگاه کند، گرچه احتیاط مستحب آن است که به مو و نقاط زیبای زن نگاه نکند و همچنین مستحب است که پشت لباس نازک نگاه کند (۲).

حکم کلی

تمام مواردی که نگاه کردن حرام می باشد، لمس کردن آن نیز حرام است. پس زن و مرد نامحرم نمی توانند حتی صورت و دستهای یکدیگر را لمس کنند (۳). زن و مرد نامحرم نمی توانند به هم دست بدهند (مصافحه کنند) مگر از زیر لباس، که در آن صورت هم نباید دست یکدیگر را بفشردند (۴).

استفتاء

س - در حال نگاه کردن به فیلمهای تلویزیونی که گاهی زنهای بی حجاب نیز دارد و گوش دادن به صدای تازی که نواخته می شود، چه صورت دارد؟

ج - نظر به فیلم اجنبیه که صاحبش را نمی شناسد و ریبه و فساد در آن نیست اشکال ندارد و موسیقی مطرب، حرام است و صداهای مشکوک اشکال ندارد (۵).

پوشش

۱ - بر زن واجب است تمام بدن خود بجز صورت و دستها را از نامحرم بپوشاند (۶).

۲ - اگر زن بفهمد که زنی یا مرد محرمی (بجز همسر) با قصد لذت به او نگاه می کند، باید تمام بدن را از او بپوشاند (۷). ۳ - زن باید عورتین خود را از تمام افراد بجز همسر بپوشاند (۸).

۴ - بچه غیر ممیز از احکامی که در باب نگاه کردن و پوشش بیان شد، خارج است، ولی احتیاط واجب آن است که زن بدن و موی خود را از پسری که هم بالغ نشده ولی خوب و بد را می فهمد و به حدی رسیده که مورد نظر شهوانی است بپوشاند (۹).

پرسش

۱ - آیا امکان دارد دو نفر نسبتاً و سبباً با هم محرم باشند؟ چرا؟

۲ - تمام افرادی که ممکن است به یک پسر محرم باشند چه کسانی هستند؟

۳ - شخصی دو پسر و یک دختر شیرخوار دارد، دخترش از مادری که دارای دو دختر و یک پسر شیرخوار است شیر می خورد، آیا برادران آن دختر با خواهران آن پسر و همچنین مادر او محرم هستند یا نه؟

۴ - خانواده ای پسر بچه چهار ساله ای را از پرورشگاه تحویل گرفته اند، چگونه می تواند مادر خوانده اش محرم شود؟

۵ - این افراد محرمند یا نه؟

مادر بزرگ همسر، خواهر زن، خاله و عمه همسر، زن برادر، زن پدر، مادر زن پدر. ۶ - مراجعه زن به پزشک مرد چه حکمی دارد؟

ص: ۲۴۵۴

۱- توضیح المسائل، م ۲۴۳۴.

۲- تحریر الوسیله، ج ۲، ص ۲۴۵، م ۲۸.

۳- تحریر الوسیله، ج ۲، ص ۲۴۳، م ۲۰.

٤- همان.

٥- استفتائات، ج ٢، ص ١٧، س ٤٣.

٦- تحرير الوسيله، ج ٢، ص ٢٤٤، م ٢٣.

٧- همان، م ٢٤.

٨- همان، م ٢٥.

٩- همان، م ٢٦.

کردن دختران به سر و صورت استاد مرد چه حکمی دارد؟

۸ - آیا ممکن است زن پدر کسی، مادر زن او هم باشد؟

درس (۶۳) ازدواج

اشاره

و انكحوا الايامی منكم و الصالحین من عبادكم و امائكم ان یكونوا فقراء یغنهم الله من فضله و الله واسع علیم.

بی همسران خود و غلامان و کنیزان درستکاران را همسر دهید، اگر فقیرند، خداوند آنان را از فضل خودش بی نیاز خواهد کرد و خدا گشایشگر داناست.

(سوره نور، آیه ۳۲) کسی که به واسطه نداشتن همسر به حرام می افتد؛ مثلاً به نامحرم نگاه می کند، واجب است ازدواج کند (۱).

همسر شایسته

سزاوار است که انسان به صفات کسی که می خواهد با او ازدواج کند توجه داشته باشد و تنها به زیبایی و مال اکتفا نشود.

برخی از صفات همسر شایسته از نظر پیامبر اکرم (صلی الله علیه و آله و سلم) عبارتند از: با محبت باشد. عقیف و پاکدامن باشد. در میان خانواده خود عزیز باشد. نسبت به شوهرش متواضع باشد. تنها برای شوهر خود زینت و آرایش کند. از شوهر خود اطاعت کند (۲).

همسر ناشایسته

برخی از صفات همسر ناشایسته در روایت پیامبر (صلی الله علیه و آله و سلم) چنین آمده است: در میان خانواده خود خوار باشد. حسود و کینه توز. بی تقوا. برای دیگران آرایش کند. از شوهر اطاعت نکند (۳).

عقد ازدواج

۱ - در

ازدواج باید صیغه مخصوص آن خوانده شود (۴) و تنها رضی بودن دختر و پسر و علاقه داشتن کافی نیست، بنابراین، خواستگاری تا زمانی که صیغه ازدواج خوانده نشده، سبب محرم شدن نیست و با سایر زنان نامحرم تفاوتی ندارد (۵). ۲ - اگر عقد ازدواج، یک حرف آن غلط خوانده شود که معنای آن عوض شود، عقد باطل است (۶).

عقیقه

۱ - عقیقه، گوسفند یا حیوان دیگری است که روزهای نخست تولد نوزاد، برای او قربانی می کنند. ۲ - مستحب است برای نوزاد پسر، حیوان نر و برای نوزاد دختر، حیوان ماده عقیقه کنند.

ص: ۲۴۵۵

۱- توضیح المسائل، م ۲۴۴۳.

۲- تحریر الوسیله، ج ۲، ص ۲۳۷.

۳- همان.

۴- صیغه ازدواج در کتب مفصل فقهی آمده است.

۵- توضیح المسائل، م ۲۳۶۳.

۶- توضیح المسائل، م ۲۳۷۱.

است عقیقه را روز هفتم انجام دهند و اگر از روز هفتم تاخیر افتاده، همچنان مستحب است، حتی اگر فرزند بالغ شد، مستحب است که بای خودش عقیقه کند.

۴ - حیوانهای که می توان عقیقه کرد: گوسفند، گاو، شتر. همان حیوانهایی که می توان در حج قربانی کرد و همانها که از متعلقات زکات است. ۵ - صدقه دادن پول حیوان به جای عقیقه کافی نیست و جای آن را نمی گیرد.

۶ - مستحب است، پا و ران عقیقه را به ماما بدهند(۱).

۷ - در عقیقه مخیرند بین اینکه گوشت خام یا پخته شده را تقسیم کنند، یا بپزند و عده ای از مومنین - حداقل ده نفری - را دعوت کنند(۲).

طلاق

طلاق در لغت به معنای آزاد کردن و در اصطلاح فقهی به معنای جدایی زن و شوهر از یکدیگر، با شرایط آن می باشد.

اسلام برای ازدواج، برقراری بنیان خانواده و دوام آن اهمیت بسیار زیادی قایل شده است و برای آن که از طلاقهای بی مورد جلوگیری شود، سفارشهای بسیاری درباره دقت در انتخاب همسر در آغاز و خوشرفتاری زن و شوهر در طول زندگی کرده است. و بعد از آن مراحل، اگر بر اثر برخی موانع و مشکلات چاره ای جز اجرای طلاق نبود، شرایط سنگینی قرار داده است، تا حتی المقدور، طلاق کمتر واقع شود و کانون گرم خانواده، با اندک کدورت و ناراحتی به هم نخورد.

شرایط طلاق

۱ - مردی که زن خود را طلاق می دهد باید: عاقل و بنابر احتیاط واجب بالغ باشد. به اختیار خود طلاق دهد، او را بر طلاق مجبور نکرده باشند.

قصد طلاق داشته باشد، به شوخی صیغه طلاق را نگوید.

۲ - زن، در وقت طلاق باید: از حیض و نفاس پاک باشد(۳). شوهرش در مدتی که از خون پاک شده یا در مدت حیض یا نفاس که پیش از این پاک بود با او آمیزش نکرده باشد. همسر دائمی شوهرش باشد. در ازدواج موقت طلاق نیست و جدا شدن زن و شوهر به تمام شدن مدت عقد است یا این که مرد مدت را به او ببخشد، به این ترتیب که بگوید: مدت را به تو بخشیدم. و شاهد گرفتن و پاک بودن از حیض لازم نیست(۴). و اما صیغه طلاق: باید عربی صحیح خوانده شود. هنگام اجرای آن دو مرد عادل حاضر باشند و صیغه طلاق را بشنوند.

انقسام طلاق

طلاق بر دو نوع است: رجعی و بائن. طلاق رجعی، آن است که بعد از طلاق تا مدت معینی که زن در عده است مرد می تواند به او رجوع کند؛ یعنی بدون خواندن عقد مجدد او را به همسری قبول کند.

طلاق بائن، آن است که بعد از طلاق، مرد حق ندارد به زن خود رجوع کند. در شش صورت اگر زنی را طلاق دهند، بائن است:

۱ - زنی که نه سالش تمام نشده باشد.

ص: ۲۴۵۶

۱- تحریر الوسیله، ج ۲، کتاب النکاح، فی استجاب العقیقه، ص ۳۱۱، م ۹.

۲- همان، م ۱۰.

۳- طلاق در برخی موارد استثنایی صحیح می باشد که در کتابهای مفصل فقهی آمده است.

۴- توضیح المسائل، م ۲۴۹۸ و ۲۵۰۸؛ تحریر الوسیله، ج ۲، کتاب الطلاق، ص ۳۲۵، م ۱ و ص ۳۳۱، م ۱۰.

۲- زنی که یائسه باشد. ۳- زنی که شوهرش بعد از عقد با او نزدیکی نکرده باشد.

۴- زنی که او را سه مرتبه طلاق داده باشند. ۵- زنی که به ادامه زندگی با شوهر مایل نیست و با بخشیدن مهر خود یا مال دیگری به شوهرش از او تقاضای طلاق می کند که به این طلاق خلع گفته می شود.

۶- زنی که به سبب بی میلی هر دو به ادامه همسری طلاق داده می شود و زن مالی به مرد بدهد که او را طلاق بدهد، به این طلاق مبارات گفته می شود(۱).

عده طلاق

عده مدت زمانی است که زن، پس از جدایی از همسر خود، نمی تواند شوهر کند. زنی که طلاق داده شده اگر دارای شرایطی که خواهد آمد باشد، نگهداشتن عده بر او واجب است: نه سالش تمام شده باشد. یائسه نباشد. شوهرش با او آمیزش کرده باشد.

مدت عده

الف- اگر زن حامله است تا به دنیا آمدن یا سقط شدن کودک باید صبر کند، پس اگر یک ساعت پس از طلاق، بچه به دنیا بیاید، عده تمام می شود. بو- اگر حامله نیست ولی حیض می بیند تا ابتدای حیض سوم باید عده نگه دارد، یعنی پس از آن که دوبار حیض دید و پاک شد، همین که حیض سوم را ببیند، عده او تمام می شود. ج- و اگر حامله نیست و یائسه هم نیست ولی خون حیض نمی بیند، باید تا سه ماه صبر کند(۲).

عده وفات

چون عده طلاق به تناسب بحث مطرح شد، بجاست عده زنی که شوهرش از دنیا رفته نیز در اینجا آورده شود.

مدت عده وفات

آبستن نیست - چهار ماه و ده روز.

آبستن است - تا موقع زاییدن، ولی اگر وضع حمل، قبل از چهار ماه و ده روز اتفاق افتاد، باید تا چهارده روز پس از وفات شوهر صبر کند(۳).

چند مسأله:

۱- زنی که در عده وفات است این کارها بر او حرام است: ازدواج (چه دائم و چه موقت) پوشیدن لباسهای رنگارنگ

سرمه کشیدن و هر کاری که زینت حساب شود(۴). ۲- ابتدای عده وفات از موقعی است که زن از مرگ شوهر خود مطلع می شود(۵). ۳- زنی که شوهرش گم شده، اگر بخواهد به دیگری شوهر کند، باید نزد مجتهد عادل برود و به دستور او عمل کند(۶).

ص: ۲۴۵۷

۱- توضیح المسائل، م ۲۵۲۲ و ۲۵۲۸ و ۲۵۳۱.

۲- تحریر الوسیله، ج ۲، ص ۳۳۵، توضیح المسائل، م ۲۵۱۰ تا ۲۵۱۲ و ۲۵۱۴.

۳- توضیح المسائل، م ۲۵۱۷.

۴- توضیح المسائل، م ۲۵۱۸.

۵- توضیح المسائل، م ۲۵۴۰.

۶- توضیح المسائل، م ۲۵۲۰.

۱ - همسر

شایسته نسبت به شوهر خود چگونه است؟

۲ - در ازدواج غیر دائم، جدایی زن و شوهر و چگونه حاصل می شود؟ ۳ - فرق طلاق رجعی و بائن چیست؟

۴ - طلاق مبارات را توضیح دهید. ۵ - مدت عده طلاق نسبت به زنی که خون حیض نمی بیند چه مدت است؟ ۶ - مدت عده وفات چقدر است؟

درس (۶۴) وقف، وصیت

تعریف وقف

وقف، سلب کردن ملکیت خود از مال، و عمومی کردن منفعت آن است (۱).

اقسام وقف:

وقف به اعتبار کسانی که مال برای آنها وقف می شود بر دو نوع است: وقف عام، که استفاده کنندگان از آن مال، قشر یا گروه خاصی نیستند؛ مثل وقف زمین برای مسجد. وقف خاص، که استفاده کنندگان از آن مال، قشر یا گروه خاصی می باشند؛ مثل وقف چیزی برای امام جماعت مسجد، یا دانشجویان یک مدرسه (۲).

شرایط وقف

۱ - شرایط واقف

بلوغ

عقل

اختیار

ممنوع از تصرف در اموالش نباشد (۳).

۲ - شرایط مال موقوف

۱ - ملک وقف کننده باشد. ۲ - عین دارای منفعت حلال باشد. ۳ - با استفاده از منابع آن، اصل مال باقی و قابل تقسیم باشد (۴).

۳ - شرایط موقوف علیه (۱۱۵۳)

۱ - معین

۲ - اگر وقف خاص است در هنگام وقف موجود باشد. ۳ - اگر وقف عام است در هنگام وقف امکان موجود شدن آنها باشد (۵).

۴ - سایر شرایط:

ص: ۲۴۵۸

۱- تحریر الوسیله، ج ۲، کتاب الوقف و اخواته، ص ۶۲.

۲- همان، ص ۷۰، م ۳۴.

۳- همان، ص ۶۹، م ۲۹.

۴- همان، م ۳۱.

صیغه وقف باید با الفاضلی باشد که بیانگر اراده وقف باشد. وقف، دائمی باشد نه موقت. وقف، قطعی باشد و معلق و مشروط به شرطی نباشد. وقف، برای دیگران باشد نه برای خودش (۱).

احکام وقف

۱ - کسی که زمین یا ساختمانی را وقف مسجد، پل، راه و مانند آن بنماید و در اختیار مردم بگذارد. و مردم از آن استفاده کنند؛ مثلاً عده ای در آن مسجد نماز بخوانند یا از آن پل یا راه عبور کنند، کافی است و جزو اموال موقوف به حساب می آید (۲).

۲ - واقف باید مال وقف شده را به متولی وقف یا حاکم اسلامی تحویل دهد و اگر قبل از تحویل بمیرد، وقف باطل می شود و آن مال نیز به وارث می رسد (۳).

۳ - پس از آن که مالی را وقف کرد واقف نمی تواند عنوان آن را تغییر دهد؛ مثلاً وقف برای حسینیه را به وقف برای مسجد تغییر دهد (۴).

۴ - واقف می تواند، خود یا شخص دیگری را ضمن وقف نامی قرار دهد، یا حق برکناری متولی را برای خودش شرط کند (۵).

متولی وقف کیست؟

۱ - اگر واقف متولی مشخص کرده باشد، همان شخص متولی وقف است. ۲ - متولی مشخص نکرده و وقف عام است، حاکم اسلامی یا نماینده او متولی وقف می باشد و در وقف خاص نیز در اموری که به مصلحت وقف و مراعات حل نسلهای بعدی است؛ مثل تعمیر و حفظ اصل آن، اختیار با حاکم اسلامی است. ولی نسبت به بهره ور کردن و اصلاحات جزئی که بهره دهی آن متوقف بر آنهاست، مثل حفر جوی و لایروبی آن و درو کردن محصول، تصمیم با موقوف علیهم است (۶).

فروش مال وقفی

فروش مال وقفی که خاص باشد یا بر عناوین عمومی مانند فقرا وقف شده باشد جایز نیست مگر در این موارد:

به طوری خراب و غیر قابل استفاده شده و تعمیر آن ممکن نباشد.

بر اثر خرابی، استفاده چندانی از آن نشود با فروش آن بتوان مالی تهیه کرد که منافع قبلی آن مال را داشته باشد. واقف شرط کرده باشد که هنگام ضرورت و نیاز آن را بفروشد که در این صورت نیز فروش مال موقوف مجاز می باشد (۷).

استفتاء

س ۱ - زمینی در پیش از بیست سال قبل برای مسجد داده شده و با پول مردم مسجد ساخته شده، آیا صاحب قبلی زمین یا وارث آن می تواند بگوید من راضی نیستم کسی در این مسجد نماز بخواند یا خیر؟

ج - بعد از ساختن مسجد و تحویل به نمازگزاران نمی تواند رجوع کند و رضایت او معتبر نیست (۸). س ۲ - آیا جایز است لوازم مسجد از قبیل کولر، بلندگو و فرش جهت استفاده شخصی فاتحه و عروسی و یا استفاده پیش نماز مسجد از مسجد خارج شود؟

ج - تابع کیفیت وقف است اگر برای استفاده در مسجد وقف شده بیرون بردن از مسجد جایز نیست (۹). س ۳ - ساختن مهدیه و حسینیه در قبرستانی که قسمتی از آن به حالت تعطیل درآمده چه

ص: ۲۴۵۹

۱- همان، ص ۶۲ و ص ۶۴ و ص ۶۵ و ص ۶۷، م ۱ و ۱۵ و ۲۲ و ۲۴.

۲- همان، ص ۶۳، م ۳.

۳- همان، ص ۶۴، م ۸ و م ۱۴.

۴- تحریر الوسیله، ج ۲، ص ۷۴، م ۶۹.

۵- همان، ص ۸۲، م ۷۹.

۶- همان، ص ۸۴، م ۸۷.

۷- همان، ص ۷۹، م ۷۳.

۸- استفتات ج ۲، ص ۳۳۹، س ۱۲.

۹- همان، ص ۳۴۴، ص ۲۵.

صورتی دارد؟

ج - قبرستان، اگر برای دفن اموات باشد، جایز نیست (۱).

صفحه ۳۷۸ نیاز به اسکن دارد. وصیت

تعریف وصیت

وصیت آن است که انسان سفارش کند بعد از مرگش برای او کاری انجام دهند یا بگویند بعد از مرگش چیزی از اموال او برای کسی باشد، یا برای فرزندان خود قیم (سرپرست) مشخص کند (۲).

چگونگی وصیت

با گفتار؛ یعنی وصیت خود را بگوید.

با نوشته ای که مقصود وصیت کننده را برساند. با اشاره ای که مقصود را بفهماند (۳). کسی که انسان به او وصیت می کند وصی نام دارد. وصی باید مسلمان، عاقل، بالغ و مورد اطمینان باشد، بنابراین انسان نمی تواند فرزند غیر بالغ خود و یا کسی را که به او اطمینان ندارد، وصی خود قرار دهد (۴).

متن وصیتنامه

آنچه باید بر آنها وصیت کرد بدین شرح است: ۱ - نماز و روزه های قضا شده (در صورتی که خودش نتواند آنها را به جا آورد) و چنانچه پسر بزرگ داد که پس از مرگ بر وی واجب می شود، باید به او اطلاع دهد. ۲ - خمس و زکات و سایر بدهکاریها (در صورتی که نمی تواند بپردازد) چنانچه از خودش مال دارد و یا احتمال می دهد که کسی آنها را پرداخت می کند.

۳ - اگر حج بر او واجب شده و نتواند آن را به جا آورد.

۴ - اگر فرزندان نیاز به سرپرست دارند که بدون سرپرست، اموالشان از بین می رود یا خودشان ضایع می شوند، باید برای آنها قیم امینی قرار دهد (۵).

وصیت مالی

وصیتی که انسان نسبت به اموالش دارد؛ یعنی مصرفی را برای آن مشخص کرده و یا گفته است که به کسی بدهند، چنانچه بیش از یک بر روی سه کل اموالش نباشد باید مطابق وصیت عمل کند و اگر بیش از یک بر روی سه اموال وی باشد، وصیت او در بیش از ثلث در صورتی صحیح است که ورثه او، حرفی بزنند یا کاری کنند که معلوم شود عملی شدن وصیت را اجازه داده اند و تنها ارضی بودن آنها کافی نیست. و اگر بعد از مردن او هم اجازه بدهند صحیح است (۶).

پرسش

۱ - وقف میوه های باغ صحیح است یا نه، چرا؟

۲ - برای دو قسم وقف، هر کدام سه مثال بزنید.

۳ - شخصی باغی را برای پس از مرگ خود وقف می کند، آیا صحیح است، چرا؟

۴ - در وقف عام متولی آن چه کسی است؟

۵ - در بازسازی یک مسجد، جای حیاط با شبستان تغییر می کند، این مساله چه حکمی دارد؟

۶ - اگر چیزی را وقف امام رضا (علیه السلام) کند، چگونه باید صرف شود؟

١- همان، ص ٣٥٨، س ٥٩.

٢- توضیح المسائل، م ٢٦٩٤.

٣- توضیح المسائل، م ٢٦٩٥ و ٢٦٩٦.

٤- توضیح المسائل، م ٢٧٠٤.

٥- توضیح المسائل، م ٢٧٠٠ تا ٢٧٠٣.

٦- توضیح المسائل، م ٢٧٢١.

که هنوز ازدواج نکرده و چیزی جز مقداری کتاب ندارد، در وصیتنامه او آمده است کتابهایم را به کتابخانه دانشگاه بدهید، حال پس از مرگ او تکلیف چیست؟

درس (۶۵) احکام اموات

احکام محتضر

(۱)

محتضر کسی است که در حال جان دادن می باشد.

وظیفه دیگران نسبت به محتضر:

واجب است: او را به پشت طوری بخوابانند که کف پاهای او به طرف قبله باشد.

مستحبات:

شهادتین و اقرار به دوازده امام (علیهم السلام) و سایر عقاید حقه را بر او بخوانند به طوری که بفهمد.

تکرار آنچه که گفته شد تا وقت مرگ. کسی که سخت جان می دهد، اگر ناراحت نمی شود او را به جایی که نماز می خوانده ببرند. برای راحت شدن وی، بر بالین او سوره یس، صافات، احزاب، آیه الکرسی، آیه ۵۴ سوره اعراف ان ربکم الله... و سه آیه آخر سوره بقره و هر چه از قرآن ممکن است بخوانند. دعاهایی که وارد شده است بر او بخوانند.

مکروهات:

تنها گذاشتن او گذاشتن چیز سنگین بر شکم او

بودن جنب و زن حیض نزد او

زیاد حرف زدن نزد او

گریه کردن نزد او

تنها گذاشتن زنهای نزد او (۲).

مستحبات پس از مرگ

دهان و چشمان میت را بر هم بگذارند که باز نماند. چانه او را ببندند. دست و پای او را دراز کنند. پارچه ای روی او بیندازند. اگر در شب فوت کرده، در محل فوت او چراغ روشن کنند.

برای تشییع جنازه او مومنین را خبر کنند. در دفن او عجله کنند، ولی اگر یقین به مردن او ندارند، باید صبر کنند تا معلوم شود و نیز اگر میت حامله باشد و بچه در شکم او زنده باشد، باید به قدری دفن را تاخیر اندازند که پهلوی چپ را بشکافند و طفل را بیرون آورند و پهلوی او را بدوزند (۳).

واجبات پس از مرگ

ص: ۲۴۶۱

۱- بیشتر مطالب این درس و درس آینده برای مطالعه می باشد.

۲- توضیح المسائل، م ۵۳۳ تا ۵۴۰.

غسل میت

۱ - هرگاه

مومنی از دنیا برود، بر همه مکلفین واجب است که او از غسل داده و کفن کنند و بر او نماز بخوانند و سپس دفن کنند، و اگر بعضی انجام دهند، از دیگران ساقط می شود(۲).

۲ - واجب است میت را سه غسل بدهند: اول: با آبی که به صدر مخلوط باشد. دوم: با آبی که با کافور مخلوط باشد. سوم: با آب خالص(۳). ۳ - کیفیت غسل میت با سایر غسلها تفاوتی - به جز در نیت - ندارد، و احتیاط واجب آن است که تا غسل ترتیبی ممکن است، میت را غسل ارتماسی ندهند(۴).

۴ - سدر و کافور باید به اندازه ای زیاد نباشد که آب را مضاف کند و به اندازه ای هم کم نباشد که نگویند سدر و کافور با آب مخلوط شده است(۵).

۵ - اگر سدر و کافور یا یکی از اینها پیدا نشود، باید به جای هر کدام که ممکن نیست میت را با آب خالص غسل بدهند(۶). ۶ - این افراد را باید غسل داد: زن یا مرد مسلمان دوازده امامی. بچه مسلمان، هر چند از زنا به دنیا آمده باشد. کسی که از کودکی دیوانه بوده و به حال دیوانگی بالغ شده، در صورتی که پدر و مادر او یا یکی از آنها مسلمان باشد. کودک سقط شده مسلمان، گرچه چهار ماه یا بیشتر دارد(۷).

۷ - غسل و کفن و دفن کافر و اولاد او جایز نیست(۸).

۸ - برای غسل و کفن و نماز و دفن میت، باید از ولی او اجازه گرفت(۹).

۹ - ولی زن که در غسل و کفن و دفن او دخالت می کند شوهر اوست و بعد از او مردهایی که از میت ارث می برند مقدم بر زنهای ایشانند و هر کدام که در ارث بردن مقدم هستند در این امر نیز مقدمند(۱۰). ۱۰ - شرایط کسی که میت را غسل می دهد: مسلمان دوازده امامی باشد. مسائل غسل را بداند. عاقل باشد. بنابر احتیاط واجب بالغ باشد. اگر میت مرد است، مرد او را غسل دهد و اگر زن است، زن او را غسل دهد(۱۱). ۱۱ - زن می تواند شوهر خود را غسل دهد و شوهر هم می تواند زن خود را غسل دهد، گرچه احتیاط مستحب آن است که زن و شوهر خود و شوهر زن خود را غسل ندهد(۱۲).

۱۲ - مرد می توان دختر بچه ای را که سن او از سه سال بیشتر نیست غسل دهد، زن هم یم تواند پسر بچه ای را که سه سال بیشتر ندارد غسل دهد(۱۳).

۱۳ - نگاه کردن به عورت میت حرام است و کسی که میت را غسل می دهد، اگر نگاه کند معصیت کرده ولی غسل باطل نمی شود(۱۴). ۱۴ - جایز نیست برای غسل دادن میت مزد بگیرند، ولی مزد گرفتن برای کارهای مقدماتی غسل، حرام نیست(۱۵). ۱۵ - اگر آب نباشد، یا استعمال آن مانعی داشته باشد، باید عوض هر غسل، میت را یک تیمم بدهند(۱۶).

حنوط

ص: ۲۴۶۲

۱- توضیح المسائل، م ۵۴۲ - ۵۸۵.

۲- توضیح المسائل، م ۵۴۲.

۳- توضیح المسائل، م ۵۵۰.

۴- توضیح المسائل، م ۵۶۵.

۵- توضیح المسائل، م ۵۵۱.

۶- توضیح المسائل، م ۵۵۴.

۷- توضیح المسائل، م ۵۴۲، ۵۵۷، ۵۵۸.

۸- توضیح المسائل، م ۵۵۷.

۹- توضیح المسائل، م ۵۴۲.

۱۰- توضیح المسائل، م ۵۴۷.

۱۱- توضیح المسائل، م ۵۴۲، ۵۵۷، ۵۵۸.

١٢- توضيح المسائل، م٥٥٩.

١٣- توضيح المسائل، م٥٦٠.

١٤- توضيح المسائل، م٥٦٣.

١٥- توضيح المسائل، م٥٦٧.

١٦- توضيح المسائل، م٥٦٨.

۱ - بعد از غسل، واجب است میت را حنوط کنند؛ یعنی به پیشانی و کف دستها و سر زانوها و سر دو انگشت بزرگ پاهای او کافور بمالند. ۲ - مستحب است سر بینی میت هم کافور بمالند. ۳ - کافور باید ساییده و تازه باشد و اگر بواسطه کهنه بودن عطر آن از بین رفته باشد کافی نیست (۱). ۴ - بهتر آن است که میت را پیش از کفن کردن حنوط نمایند، اگر چه در بین کفن کردن و بعد از آن هم مانعی ندارد (۲). کفن میت

مقدار لازم در کفن میت:

۱ - لنگک، که باید از ناف تا زانو، اطراف بدن را بپوشاند و بهتر آن است که از سینه تا روی پا برسد. ۲ - پیراهن، بنابر احتیاط واجب باید از سر شانه تا نصف ساق پا، تمام بدن را بپوشاند. ۳ - سر تا سری، باید درازی به قدری باشد که بستن دو سر آن - از طرف سر و پای میت - ممکن باشد و پهنای آن باید به اندازه ای باشد که یک طرف آن روی طرف دیگر بیاید (۳).

شرایط کفن میت

بنابر احتیاط واجب به قدری نازک نباشد که بدن میت از زیر آن پیدا باشد. مباح باشد، حتی اگر چیز مباحی هم پیدا نشود، کفن کردن میت با چیز غضبی جایز نیست. پاک باشد. از پوست مردار نباشد. از اجزای حیوان حرام گوشت نباشد. پارچه ابریشمی خالص نباشد. بنابر احتیاط واجب پارچه طلا باف نیز نباشد (۴).

تمام شرایطی که گفته شد - جز مباح بودن کفن، مربوط به حال اختیار است و در حال ناچاری اشکال ندارد، مگر کفن غضبی که در حال اضطرار نیز جایز نمی باشد (۵).

نماز میت

پس از غسل و حنوط کردن میت، باید بر او نماز بخوانند و سپس او را دفن کنند. بعد از نیت و گفتن تکبیر اول بگویند: اشهدان لا اله الا الله وان محمدا رسول الله. و بعد از تکبیر دوم بگویند: اللهم صل علی محمد و آل محمد.

و بعد از تکبیر سوم بگویند: اللهم اغفر للمؤمنین و المؤمنات.

و بعد از تکبیر چهارم اگر میت مرد است بگویند: الله اغفر لهذا المیت و اگر زن است بگویند: اللهم اغفر لهذه المیت و بعد تکبیر پنجم را بگویند.

بهتر است نماز میت را به تفصیلی که در رساله های توضیح المسائل آمده است بخوانند، گرچه این مقدار نیز کفایت می کند.

شرایط نماز میت

قصد قربت و اخلاص.

تعیین میت به طوری که ابهام برطرف شود؛ مثلاً نیت کند نماز می خوانم بر میت حاضر، قرینه الی الله. رو به قبله بودن نماز گزار.

ایستاده خواندن (نشسته صحیح نیست) مگر آن که کسی که بتواند ایستاده بخواند نباشد. میت را مقابل نماز گزار به پشت بخوابانند به طوری که سر او به طرف راست نماز گزار و پای او به طرف چپ باشد.

ص: ۲۴۶۳

۱- توضیح المسائل، م ۵۸۵.

۲- توضیح المسائل، م ۵۸۶.

۳- توضیح المسائل، م ۵۷۰ - ۵۷۱.

۴- تحریر الوسیله، ج ۱، القول تکفین المیت، ص ۷۳، م ۱، توضیح المسائل، م ۵۷۸ تا ۵۸۱.

۵- تحریر الوسیله، ج ۱، ص ۷۳، م ۲.

بین میت و نماز گزار، پرده و دیوار یا چیزی مانند اینها فاصله نشود، ولی اگر میت در تابوت و مانند آن باشد اشکال ندارد. نماز گزار میت دور نباشد، اگر نماز یمت به جماعت خوانده می شود و صفها متصل است دور بودن ماموم اشکال ندارد. مکان نماز گزار از جای میت، بلندتر یا پایین تر نباشد ولی پستی و بلندی مختصر اشکال ندارد. نماز پس از غسل و کف و کفن باشد، مگر نماز بر شهید معرکه که این امور نسبت به او ساقط است. عورت میت پوشیده باشد(۱).

احکام و آداب نماز میت

۱- در نماز میت، باید تکبیرها و دعاها را طوری پشت سر هم بخوانند که نماز از سورت خود خارج نشود(۲). ۲- نماز میت به جماعت نیز صحیح است ولی امام و ماموم هر دو باید تکبیرها و دعاها را بخوانند(۳). ۳- کسی که نماز بر میت می خواند، لازم نیست با وضو یا غسل یا تیمم باشد و بدن و لباسش پاک و مباح باشد، گرچه احتیاط مستحب آن است که تمام چیزهایی را که در نمازهای دیگر لازم است، رعایت کند(۴). ۴- اگر میت وصیت کرده باشد که شخص معینی بر او نماز بخواند، احتیاط واجب آن است که آن شخص از ولی میت اجازه بگیرد و بنا بر احتیاط واجب بر ولی هم واجب است که اجازه بدهد(۵). ۵- اگر بخواهند بر چند میت نماز بخوانند بهتر آن است که جدا جدا خوانده شود، هر چند خواندن یک نماز بر چند جنازه نیز مانع ندارد(۶).

مستحبات نماز میت

۱- کسی که نماز بر میت می خواند با طهارت باشد. ۲- اگر میت مرد است، امام جماعت یا کسی که فرادا بر او نماز می خواند، مقابل وسط قامت او بایستند اگر میت زن است، مقابل سینه اش بایستد.

۳- پابرنه نماز بخواند. ۴- برای هر تکبیر دستها را بلند کند. ۵- فاصله او با میت به قدری کم باشد که اگر باد لباسش را حرکت دهد به جنازه برسد. ۶- نماز را به جماعت بخواند. ۷- امام جماعت، تکبیر و دعاها را بلند و مامومین آهسته بخوانند.

۸- ماموم پشت سر امام بایستد نه در ردیف امام جماعت، هر چند ماموم یک نفر باشد. ۹- نماز گزار برای میت و مومنان زیاد دعا کند. ۱۰- پیش از نماز سه مرتبه بگوید الصلاه. ۱۱- نماز را در جایی بخواند که مردم برای نماز میت بیشتر به آنجا می روند. ۱۲- زن حایض اگر در نماز جماعت میت شرکت کرده، در صفی تنها بایستد(۷).

خواندن نماز میت در مساجد مکروه است، بجز مسجد الحرام(۸).

پرسش

۱- نسبت به محتضر و میت چه کارهایی واجب است؟

۲- غسل دادن میت چه کسانی واجب نیست و چه کسانی حرام است؟

۳- با مراجعه به کتب مفصل فقهی بفرمایید، اگر عضوی از بدن انسان قطع شود، آیا غسل و کفن و نماز و دفن آن واجب است؟

۴- چه کسی را باید یک بار با آب سدر و دوبار با آب خالص غسل داد؟

ص: ۲۴۶۴

۱- تحریر الوسیله، ج ۱، ص ۸۳ القول فی شرایط صلاه المیت، توضیح المسائل، م ۵۹۷ تا ۶۰۴.

۲- توضیح المسائل، م ۶۰۹.

۳- توضیح المسائل، م ۶۱۰.

۴- توضیح المسائل، م ۵۹۶.

۵- توضیح المسائل، م ۶۰۵.

۶- تحریر الوسیله، ج ۱، القول فی شرایط صلاه المیت، ص ۸۶، ۹.

۷- توضیح المسائل، م ۶۱۱.

۸- توضیح المسائل، م ۶۱۲.

۵- در چه مواردی مرد می تواند زنی را غسل دهد؟

۶- چه کسانی را نباید حنوط کرد؟

۷- آیا می توان بر یک میت، چند نماز و بر چند میت یک نماز خواند؟

درس (۶۶) احکام اموات (۲)

کیفیت دفن میت

۱- میت را طوری دفن کنند که بوی او بیرون نیاید، درندگان هم نتوانند بدنش را بیرون آورند.

۲- میت را باید در قبر به پهلو راست، رو به قبله بخوابانند.

۳- اگر دفن میت، در زمین ممکن نباشد، می توانند به جای دفن، او را در بنا یا تابوت بگذارند. ۴- اگر کسی در کشتی بمیرد، چنانچه جسد او فاسد نمی شود و بودن او در کشتی مانعی ندارد، باید صبر کنند تا به خشکی برسند و او را در زمین دفن کنند، و گرنه باید در کشتی غسلش دهند و حنوط و کفن کنند و پس از نماز بر او، چیز سنگینی به پایش ببندند و او را به دریا بیندازند، یا او را در خمره بگذارند درش را ببندند و به دریا بیندازند و اگر ممکن است باید او را در جایی رها کنند که فوراً طعمه حیوانات نشود. ۵- اگر کسی در چاه بمیرد و بیرون آوردنش ممکن نباشد، باید در چاه را ببندند و همان چاه را قبر او قرار دهند. و اگر چاه از خود او نیست، صاحب چاه را راضی کنند (۱).

مکانهایی که دفن میت جایز نیست:

دفن مسلمان در قبرستان کفار و دفن کافر در قبرستان مسلمان. دفن مسلمان در جایی که بی احترامی به او باشد؛ مثلاً در محل زباله و خاکروبه. در مکان غصبی. در مسجد و مکانی که برای غیر دفن وقف شده است. در قبر مرده دیگری که سبب نبش قبر شود (۲).

آداب دفن

آنچه در حفر و بنای قبر و محل آن مستحب است: ۱- قبر را به اندازه قد انسان متوسط گود کنند. ۲- در زمینهای سخت برای قبر لحد در آورند؛ یعنی حفره ای به اندازه جسد در دیوار قبر، در سمت قبله در آورند. ۳- قبر را مربع یا مربع مستطیل بسازند. ۴- به اندازه چهار انگشت، قبر را از زمین بالا آورند.

۵- قبر را محکم بسازند که زود خراب نشود. ۶- نشانه ای روی قبر بگذارند که اشتباه نشود. ۷- اسم میت را بر سنگی یا لوحی بنویسند و بالای سر او روی قبر بگذارند.

۸- میت را در نزدیکترین قبرستان دفن کنند، مگر آن که قبرستان دورتر از جهتی بهتر باشد؛ مثل آن که مردمان خوب در آنجا دفن شده باشد، یا مردم برای فاتحه اهل قیور، بیشتر به آنجا بروند. ۹- اقوام و خویشان را نزدیک هم دفن کنند (۳).

آنچه در کیفیت دفن مستحب است:

۱- جنازه را در چند قدمی بر زمین بگذارند و تا سه مرتبه کم کم ببرند و در هر مرتبه زمین بگذارند و بردارند و در نوبت چهارم وارد قبر کنند.

۲- اگر میت مرد است در دفعه سوم طوری زمین بگذارند که سر او طرف پایین قبر باشد و در

ص: ۲۴۶۵

۱- توضیح المسائل، م ۶۱۳ تا ۶۱۶ و ۶۲۵.

۲- توضیح المسائل، م ۶۲۰ تا ۶۲۳.

۳- تحریر الوسیله، ج ۱، القول فی مستحبات الدفن و مکروهاته، ص ۸۹؛ العروه الوثقی، ج ۱، فصل فی المستحبات قبل الدفن و حینه و بعده، ص ۴۳۹ و ۴۴۰.

دفعه چهارم از طرف سر وارد قبر نمایند و اگر زن است در دفعه سوم طرف قبله قبر بگذارند و به پهنا وارد قبر کنند و در موقع وارد کردن جنازه پارچه ای روی قبر بگیرند. ۳ - جنازه را به آرامی از تابوت بگیرند و وارد قبر کنند.

۴ - بعد از آن که میت را در لحد گذاشتند، گره های کفن را باز کنند و صورت میت را روی خاک بگذارند و بالشی از خاک زیر سر او بسازند و پشت میت خشت خام یا کلوخی بگذارند که میت به پشت بر نگرند. ۵ - غیر از خویشان میت، کسانی که حاضرند با پشت دست خاک بر قبر بریزند و بگویند: انا الله و انا الیه راجعون. ۶ - دو چوب تر همراه میت در قبر بگذارند و بهتر آن است که از چوب نخل باشد و یکی را در سمت راست و دیگری را سمت چپ وی بگذارند. ۷ - دعاهایی که برای دفن میت وارد شده است بخوانند و عقاید حقه را نیز به وی تلقین کنند (۱).

احکام شهید

(۲)

۱ - کسی که به امر معصوم (علیه السلام) یا نایب او به جبهه جهاد برود و در میان نبرد کشته شود شهید است و غسل و حنوط و کفن از او ساقط است، بلکه با لباس خودش دفن می شود (۳).

۲ - این حکم اختصاص به شهیدی دارد که در معرکه جان داده باشد، ولی اگر در میدان نبرد مجروح شود و پشت جبهه به شهادت برسد، غسل و حنوط و کفن از او ساقط نیست (۴). ۳ - اگر شهید، لباس بر تن نداشته باشد، باید او را کفن کنند (۵).

وظایف صاحب عزا

۱ - مستحب

است انسان در مرگ خویشان؛ به خصوص در مرگ فرزند صبر کند. ۲ - مستحب است در تشییع جنازه، پابرهنه باشد و ردا را بردارد یا به گونه ای دیگر که مناسب مصیبت دیده باشد، تا بین دیگران شناخته شود.

۳ - مستحب است هر وقت به یاد میت می افتد، بگوید: انا لله و انا الیه راجعون. ۴ - مستحب است برای میت قرآن بخواند و سر قبر پدر و مادر از خداوند حاجت بخواهند. ۵ - پس از رفتن کسانی که تشییع جنازه کرده اند، مستحب آیت ولی میت یا کسی که از طرف ولی اجازه دارد، دعاهایی که دستور داده شده به میت تلقین کند.

۶ - احتیاط واجب آن است که در گریه بر میت صدا را خیلی بلند نکنند.

۷ - پاره کردن یقه در مرگ غیر پدر و مادر جایز نیست.

۸ - اگر مرد در مرگ زن یا فرزند یقه یا لباس خود را پاره کند، یا زن در عزای میت صورت خود را بخراشد، به طوری که خون بیاید یا موی خود را بکند، باید یک بنده آزاد کند یا به ده فقیر طعام بدهد، یا آنها را بیوشاند، و اگر نتواند، باید سه روز روزه بگیرد، بلکه اگر خون هم نیاید، بنابر احتیاط واجب باید به این دستور عمل کند (۶).

دو مسأله:

۱ - بعد از دفن مستحب است صاحبان عزا را سر سلامتی دهند، ولی اگر مدتی گذشته است که به واسطه سر سلامتی دادن، مصیبت یادشان می آید، ترک آن بهتر است. ۲ - مستحب است پس از دفن تا سه روز برای اهل خانه میت غذا بفرستند و غذا خوردن نزد آنان و در منزلشان مکروه است (۷).

بر کسی که میت را در قبر می گذارد، چند چیز مستحب است:

ص: ۲۴۶۶

- ۱- تحریر الوسیله، همان، ص ۷۹، توضیح المسائل، م ۶۲۸ و ۶۲۹.
- ۲- برخی از احکام شهید در درس ۱۶ گذشت.
- ۳- تحریر الوسیله، ج ۱، فی غسل المیت، ص ۶۶؛ استفتاات، ج ۱، ص ۷۹ تا ۸۳.
- ۴- همان.

٥- همان.

٦- تحرير الوسيله، ج ١، القول فى تشييع الجنازه، ص ٧٨؛ توضيح المسائل، م ٦٣١، ٦٣٥، ٦٣٦.

٧- توضيح المسائل، م ٦٣٢.

با طهارت، سر برهنه و پا برهنه باشد. از طرف پای میت از قبر بیرون بیاید. اگر میت زن است، شوهرش یا یکی از افرادی که با او محرماند او را در قبر بگذارد و بند کفنش را باز کند(۱).

تشییع جنازه و آداب آن

فضیلت و ثواب تشییع جنازه بسیار زیاد است. در روایت آمده است، کسی که در تشییع جنازه شرکت می کند تا وقتی که بر می گردد، برای هر قدمی بر می دارد یک میلیون (هزار هزار) حسنه نوشته می شود و یک میلیون گناه بخشیده می شود و یک میلیون درجه بر درجات او افزوده می گردد برای تشییع جنازه آدابی است که از جمله آنهاست:

مستحبات:

۱- هنگام

حمل جنازه بگویند: بسم الله و بالله و صلی الله علی محمد و آل محمد اللهم اغفر للمؤمنین و المؤمنات. ۲- جنازه را بر شانه خود حمل کنند، نه بر حیوان و ماشین و امثال آن، مگر آن که عذری مانند دوری مسافت وجود داشته باشد. ۳- با خشوع و تفکر باشند. ۴- پیاده بروند، و سواره رفتن مکروه است، مگر با عذر. ولی در برگشت مکروه نیست. ۵- دو طرف جنازه یا پشت سر آن حرکت کنند و پشت سر جنازه افضل است.

مکروهات:

۱- خندیدن و بازی کردن و سخن بیهوده گفتن: ۲- تند رفتن، به خصوص دویدن، بلکه بهتر حد وسط در حرکت است.

۳- و بهتر آن است که زنان جوان در تشییع جنازه شرکت نکنند(۲).

مخارج کفن و دفن

۱- اگر میت نسبت به این مخارج وصیتی داشته باشد، با در نظر گرفتن شرایط وصیت، مطابق آن عمل می شود.

و اگر مبتی وصیتی ندارد:

میت، زنی است که شوهر دارد: کفن و سایر مخارج تجهیز او بر عهده شوهر است. هر چند آن زن از خودش مالی داشته است.

میت غیر زوجه است: کفن و سدر و کافور و قیمت زمین برای دفن (اگر برای زمین دفن هم پول گرفته می شود) و مزد حمال و قبر کن و سایر مخارج تجهیز میت از اصل ترکه خارج می شود، و کفن میت حتی بر دیون و وصایا و حق ورثه نیز مقدم است(۳). ۲- آنچه بر مسلمانان واجب می باشد کفن کردن میت است، نه کفن دادن، گرچه آنهم مستحب است(۴).

نیش قبر

۱- نیش قبر مسلمان؛ یعنی شکافتن قبر او اگر چه طفل یا دیوانه باشد حرام است، مگر در این موارد:

ص: ۲۴۶۷

۱- تحریر الوسیله، ج ۱، القول فی مستحبات الدفن و مکروهاته، ص ۹۰.

۲- تحریر الوسیله، ج ۱، القول فی تشییع الجنازه، ص ۷۷.

۳- تحریر الوسیله، ج ۱، ص ۷۴، م ۴ و ۵.

۴- همان.

میت در زمین غصبی دفن شده باشد و مالک زمین راضی نشود. کفن یا چیز دیگری که با میت دفن شده غصبی باشد و صاحب آن راضی نشود که در قبر بماند. چیزی از مال خود میت که به ورثه رسیده با او دفن شده و ورثه راضی نشوند که در قبر بماند، مگر آن که چیز مختصری باشد که ماندن آن در قبر اجحاف به ورثه نباشد که در این صورت احتیاط واجب آن است که قبر را نبش نکنند.

میت بدون غسل دفن شده باشد یا غسلش باطل بوده. میت بدون کفن دفن شده باشد یا به غیر دستور شرع کفن شده باشد.

او را رو به قبله نگذاشته باشند. برای ثابت شدن حقی، بخواهند بدن میت را ببینند.

میت را در جایی که بی احترامی به اوست؛ مثل قبرستان کفار یا جایی که خاکروبه می ریزند دفن کرده باشند. برای یک مطلب شرعی که اهمیت آن از شکافتن قبر بیشتر است، قبر را نبش کنند؛ مثلاً بخواهند بچه زنده ای را از شکم زن حامله که دفن کرده اند بیرون آورند. بترسند که دشمن یا درنده ای او را بیرون آورد یا سیل او را ببرد.

قسمتی از بدن میت که با او دفن نشده بخواهند دفن کنند، ولی احتیاط واجب آن است که آن قسمت را طوری در قبر بگذارند که بدن میت دیده نشود.

بدن میت از بین رفته و خاک شده باشد (۱). ۲- نبش قبر امامزاده ها و شهدا و علما و صلحا، اگر چه سالها بر آن گذشته باشد، در صورتی که زیارتگاه باشد حرام است، بلکه اگر زیارتگاه هم نباشد، بنا بر احتیاط واجب نباید آن را نبش کرد (۲).

پوشش

۱- نماز بر میت و دفن وی در مسجد چه حکمی دارد؟

۲- آداب هندسی و معماری قبر چیست؟

۳- محرمات عزاداری کدام است؟

۴- مردی از دنیا رفته و نسبت به مخارج کفن و دفن خود وصیتی ندارد، مخارج آن از کجا تامین می شود؟

۶- آیا قبرستانهای ویران و متروک را می توان تبدیل به مدرسه یا فضای آموزشی کرد؟

درس (۶۷) ارث

اشاره

... للرجال

نصیب مما ترک الوالدان والاقربون وللنساء نصیب مما ترک الوالدان والاقربون مما قل منه او کثر نصیباً مفروضاً. برای مردان از آنچه پدر و مدار و خویشاوندان بر جای گذاشته اند سهمی است و برای زنان نیز از آنچه پدر و مادر و خویشان بر جای گذاشته اند سهمی خواهد بود، کم باشد یا زیاد، سهم هر کس مشخص شده است. (سوره نساء، آیه ۷). با مرگ انسان ملکیت او نیز زایل می شود و اموال وی به اقوام و خویشانش می رسد. اسلام با در نظر گرفتن مصالح فرد و اجتماع، سهم هر یک از بازماندگان میت را مشخص کرده و به تمام نزاعها و مشکلاتی که بر تقسیم اموال میت وجود داشته، خاتمه داده است.

مصارف ترکه (اموال) میت

ترکه میت در مصارف زیر به ترتیب مصرف می شود: ۱- پرداخت بدهی هایی که متعلق به عین ترکه است؛ مانند خمس و زکاتی که در مال وجود دارد؛ یعنی اموالی که هم اکنون موجود است. متعلق خمس می باشد ولی پرداخت نشده است.

ص: ۲۴۶۸

۱- توضیح المسائل، م ۶۴۱ و ۶۴۳.

۲- توضیح المسائل، م ۶۴۲.

میت، به مقدار متعارف و در شان میت؛ مانند کفن، دفن، خرید سدر و کافور، خرید زمین قبر و آنچه مربوط به دفن است. ۳ - دیونی که بر ذمه میت است؛ مانند خمس و زکاتی که بدهکار است، هر چند اموال موجود متعلق خمس نباشد و همچنین بدهکاری به افراد. ۴ - وصیت میت بر ثلث؛ مثلاً میت وصیت کرده ثلث مال یا بخشی از آن را به مصرفی برسانند، اما وصیت زیادتز از ثلث با اجازه ورثه قابل عمل است (۱).

۵ - آنچه پس بزرگتر، از پدر ارث می برد (قرآن، انگشتر، لباس).

۶ - بقیه اموال میت مطابق قانون ارث به ورثه او می رسد (۲).

طبقات ارث

کسانی که به واسطه خویشاوندی نسبی، از میت ارث می برند، به سه گروه (طبقه) تقسیم می شوند: گروه اول: ۱ - پدر و مادر

۲ - فرزندان

گروه دوم: ۱ - جد و جده

۲ - برادر و خواهر

گروه سوم: ۱ - عمو و عمه

۲ - دایی و خاله

با وجود گروه اول، گروه دوم و سوم ارث نمی برند، حتی اگر یک نفر از آنها زنده باشد، و با وجود گروه دوم چیزی به گروه سوم نمی رسد (۳).

زن و شوهر با وجود گروههای سه گانه از یکدیگر ارث می برند و وجود هیچ یک از این طبقات، مانع ارث بردن آن دو از یکدیگر نیست (۴).

سهام ورثه

سهام جمع سهم و سهم مقدار مالی است که وارث از میت ارث می برد.

انواع سهم

۱ - بالفرض:

مقدار سهمی است که در قرآن به صراحت بیان شده است. ۲ - بالقراه: سهمی که در قرآن به صراحت بیان نشده و ادله دیگر آن را بیان می کند (۵). سهم مفروض در سوره نساء آمده است و آیات آن بدین شرح است:

یک بر روی دو - آیه ۱۰ و ۱۲ و ۱۷۵. یک بر روی سه - آیه ۱۱ و ۱۲. یک بر روی چهار - آیه ۱۲. یک بر روی شش - آیه ۱۱ و ۱۲. یک بر روی هشت - آیه ۱۲. دو بر روی سه - آیه ۱۱ و ۱۷۵.

اقسام وارث

ورثه میت از نظر سهمی که از ترکه میت دارند به پنج دسته تقسیم می شوند:

۱ - کسی که بجز سهم بالفرض خود سهم دیگری از ترکه ندارد، که زوجه میت می باشد. ۲ - کسانی که همیشه سهم بالفرض را دارند و گاهی چیزی هم اضافه می برند مانند، مادر و

- ۱- بحث وصیت مالی در درس ۶۴ گذشت.
- ۲- رساله ارث، امام خمینی، ص ۳۲، ۳۵، ۳۴، ۳۹، ۴۱.
- ۳- تحریر الوسیله، ج ۳، کتاب الارث، ص ۳۷۸.
- ۴- همان، ص ۳۹۶، م ۱، توضیح المسائل، م ۲۷۳۰.
- ۵- تحریر الوسیله، ج ۲، ص ۳۷۳ و ۳۷۴.

شوهر. ۳- کسانی که گاهی سهم بالفرض خود را می برند و گاهی بالقرا به؛ مثل پدر که اگر میت فرزند داشته باشد سهم بالفرض دارد و اگر فرزند نداشته باشد بالقرا به.

۴- کسانی که سهم بالفرض ندارند و تنها بالقرا به ارث می برند؛ مانند فرزند، جد، عمو و عمه. ۵- کسانی که نه سهم بالفرض دارند و نه بالقرا به، بلکه در صورت نبود وارث ترکه میت به آنها می رسد، مانند حاکم شرع. چون بیان تمام سهام ارث و صاحبان آنها از گنجایش کتاب بیرون است، تنها به بیان سهام بالفرض و صاحبان آنها اکتفا می کنیم و عزیزان در وقت نیاز می توانند به رساله توضیح المسائل یا سایر کتب فقهی مراجعه فرمایند.

سهام مفروض و صاحبان آنها

یک بر روی دو ۱- شوهر، در صورتی که میت فرزند یا فرزندزاده نداشته باشد.

۲- یک دختر، در صورتیکه میت فرزند دیگری که از او ارث ببرد نداشته باشد. ۳- یک خواهر پدر و مادری یا پدري، در صورتی که میت برادر پدر و مادری یا پدري نداشته باشد. یک بر روی سه

۱- مادر، هرگاه میت فرزند یا برادرانی نداشته باشد، یک برادر مانع نیست. ۲- برادران و خواهران مادری میت، در صورتی که متعدد باشند.

یک بر روی چهار

۱- شوهر در صورتی که میت، فرزند یا فرزند زاده داشته باشد.

۲- زن در صورتی که میت، فرزند یا فرزند زاده نداشته باشد.

یک بر روی شش

۱- پدر، در صورتی که میت فرزند دارد. ۲- مادر، هرگاه میت دو برادر یا چهار خواهر پدر و مادری داشته باشد یا میت فرزند دارد. ۳- برادر یا خواهر مادری اگر متعدد نباشد. یک بر روی هشت

زوجه در صورتی که میت (شوهر او) فرزند یا فرزندزاده داشته باشد.

دو بر روی سه

۱- دو دختر میت یا بیشتر در صورتی که میت پسر نداشته باشد.

۲- دو خواهر پدري و مادری یا بیشتر از دو نفر، در صورتی که برادر پدر و مادری نداشته باشند. ۳- دو خواهر پدري در صورتی که برادر پدري نداشته باشد.

توارث همسران

۱- زن و شوهر در صورتی از یکدیگر ارث می برند که عقد آنها دائمی باشد(۱).

۲- اگر زن بمیرد، شوهر او از تمام اموال وی ارث می برد (چه منقول و چه غیر منقول) ولی اگر شوهر بمیرد، همسر وی از زمین ارث نمی برد و از ساختمان و درخت و کشتزار نیز فقط از قیمت آن ارث می برد و از اصل آن ارث نمی برد(۲).

اگر شوهر بمیرد

۱- میت فرزند ندارد: یک بر روی چهار به همسر و سه بر روی چهار به سایر ورثه می رسد. ۲- میت فرزند دارد: یک بر روی هشت به همسر و هفت بر روی هشت به سایر ورثه می رسد. اگر زن بمیرد

۱- میت فرزند ندارد: یک بر روی دو به شوهر و یک بر روی دو به سایر ورثه می رسد. ۲- میت فرزند دارد: یک بر روی چهار به شوهر و سه بر روی چهار به سایر ورثه می رسد(۳). ۳- سهم مفروض مادر میت چقدر است؟

۴- فرزند میت مانع سهم بری کامل چه کسانی است؟

۵- تفاوت ارث بری زن و شوهر از یکدیگر در چیست؟

ص: ۲۴۷۰

۱- تحریر الوسیله، ج ۲، ص ۳۹۶، م ۲.

۲- تحریر الوسیله، ج ۲، ص ۳۹۷، م ۵.

۳- توضیح المسائل، م ۲۷۷۱ و ۲۷۷۰.

اشاره

ان الله يامرکم ان تودوا الامانات الی اهلها و اذا حکمتم بین الناس ان تحکموا بالعدل. خداوند به شما فرمان می دهد که امانتها را به اهل آن بدهید و چون میان مردم قضاوت و داوری کنید، از روی عدل حکم دهید. (سوره نساء، آیه ۵۸)

قضاوت

(۱)

برقراری قسط و عدل در جامعه، بدون قوانین مدون و مجریان درستکار امکان پذیر نیست. از آنجا که فقه، تئوری واقعی و کامل اداره انسان و اجتماع، از گهواره تا گور است (۲). برای رفع خصومتها و پایان بخشیدن به نزاعها و بررسی دعوی رساندن حقوق از دست رفته حقداران به آنها، قوانینی دقیق و قابل اجرا دارد و برای پیاده کردن آن قوانین نیز مجریان عادل و دارای شرایط مشخص کرده است که در این بحث به شرایط قاضی و برخی از مسائل قضاوت می پردازیم:

شرایط قاضی:

عقل و بلوغ

ایمان و عدالت

اجتهاد مطلق

مرد بودن

حلال زاده بودن

داناترین فرد شهر و حومه آن باشد (بنابر احتیاط واجب)

دارای قدرت حافظه باشد و فراموشکار نباشد (بنابر احتیاط واجب)(۳).

۱ - کسی که شرایط قضاوت را ندارد، قضاوت کردن بر او حرام است(۴).

۲ - کسی که شرایط قضاوت را دارد، اگر هیچکس نباشد که به این کار پردازد، بر او واجب عینی است(۵). ۳ - کسی که به خود اطمینان دارد که می تواند تکالیف قضاوت را بخوبی انجام دهد، عهده دار شدن امر قضاوت برای او مستحب است، ولی اگر به قدر کفایت باشند، بهتر آن است که ترک کند به خاطر خطرها و تهمتهایی که دارد(۶).

وظایف قاضی

۱ - رعایت

مساوات بین طرفین دعوا در سلام کردن، جواب سلام، نشستن، نگاه کردن به آنها، گفتار با آنها، خوشرویی و مراعات انصاف با آنها و عدالت در حکم. ۲ - سوال کردن از کسی که اول وارد دادگاه شده است. مگر آن که اولی رضایت دهد که از دیگری سوال شود. ۳ - در صورتی که قاضی از کسی سوال نکند، هر کدام شروع به ادعا کرد به سخنانش توجه می شود و اگر هر دو با هم شروع کردند، ابتدا به سخنان کسی که سمت راست طرف دعوا نشسته گوش داده می شود. ۴ - اگر مدعی علیه کلام مدعی (۷) را قطع کند، به گفتار مدعی علیه توجه نمی شود، تا این که جواب مدعی را بدهد و بین آنها حکم شود.

۵ - قاضی نباید چیزی به یکی از طرفین دعوا تلقین کند که بتواند به وسیله آن برطرف دعوا غالب شود(۸). ادعایی در دادگاه ترتیب اثر داده می شود و به آن می پردازند که شرایط لازم را داشته باشد و آن شرایط به این شرح است:

۱- بحث قضاوت در رساله های برخی از مراجع تقلید نیامده است.

۲- صحیفه نور، ج ۲۱، ص ۹۸.

۳- تحریر الوسيله، ج ۲، کتاب القضاء، ص ۴۰۷، م ۱.

۴- همان، ص ۴۰۵، م ۱.

۵- همان.

۶- همان، م ۳.

۷- مدعی، کسی است که امری را علیه دیگری ادعا می کند. مدعی علیه، کسی است که امری علیه او از طرف مدعی ادعا می شود و مدعی به، چیزی است که مدعی در مقام اثبات آن است.

۸- تحریر الوسيله، ج ۲، ص ۴۰۹، القول فی وظائف القاضی.

شرایط مدعی:

۱ - بالغ و عاقل باشد. ۲ - اگر ادعای او مستلزم تصرف در مال است، به جهت سفاقت از تصرف در اموالش ممنوع نشده باشد. ۳ - ادعا مربوط به خودش باشد یا کسی که بر او ولایت، یا از او وکالت دارد. ۴ - یقین به ادعای خود داشته باشد، با گمان و شک و احتمال ادعا نکند.

شرایط مدعی علیه:

۱ - موجود

باشد، پس نمی تواند چیزی را ادعا کند، بدون این که طرف نزاعی وجود داشته باشد.

۲ - معین باشد، معلوم باشد که ادعا علیه چه کسی است.

دعوا موثر باشد؛ پس اگر کسی ادعا کند که زمین متحرک است و دیگری انکار کند، قابل پی گیری نیست. مدعی به معلوم باشد؛ مثلاً نمی تواند بگوید: یک چیزی از من نزد فلانی است(۱).

راههای ثبوت حق یا جرم:

۱ - بینه

(شاهد). ۲ - اقرار مدعی علیه. ۳ - قسم خوردن. ۴ - علی قاضی.

شرایط شهادت:

شهادت صریح باشد.

تعداد شهود متناسب با مورد شهادت باشد(۲). در صورت تعدد شهود، همگی حاضر شوند و با هم شهادت دهند.

شرایط شهود:

بلوغ

عقل

ایمان

عدالت

حلال زادگی

غیر متهم (شاهد مورد اتهام نباشد)(۳).

شرایط اقرار:

۱ - اقرار از روی اختیار باشد. ۲ - در حالی مستی، خواب و بیهوشی نباشد. ۳ - صریح باشد. ۴ - تکرار آن متناسب با مورد اقرار باشد(۴).

شرایط مقرر:

ص: ۲۴۷۲

٢- تحرير الوسيله، ج ٢، كتاب الحدود، فيما ثبت به الزنا.

٣- همان، كتاب الشهادات، فيما يعتبر فى الشهود.

٤- همان، كتاب القول فى الجواب بالاقرار.

بلوغ

عقل

حریت (برده نباشد) اختیار (به اجبار اقرار نکرده باشد) قصد (بدون قصد اقرار نکرده باشد) (۱).

شرایط قسم:

با لفظ الله یا اسماء و صفات خداوند باشد؛ مانند رحمان و خالق. خود شخص قسم بخورد، برای قسم خوردن وکیل نگیرد و نایب معین نکند.

قسم در مجلس قضاوت باشد (۲). قسم نسبت به جرائمی نافذ است که حدود الهی برای آن مقرر نشده باشد، و نسبت به آن گونه جرائم نیاز به اقرار یا بیینه است (۳).

پرسش

۱ - موارد

مشترک شرایط قاضی و مرجع تقلید کدام است؟

۲ - پرداختن به امر قضاوت بر چه کسانی واجب و بر چه کسانی حرام است؟ ۳ - نحوه برخورد قاضی با طرفین دعوا چگونه باید باشد؟ ۴ - مواردی که به ادعای مدعی ترتیب اثر داده نمی شود کدام است؟ ۵ - با مراجعه به کتب مفصل فقهی، جرایمی که تنها با شهادت دو مرد عادل ثابت می شود نام ببرید. ۶ - موارد مشترک شرایط شاهد با مقرر چیست؟

۷ برای جرائمی که با قسم ثابت می شود چهار مثال بزنید.

درس (۶۹) حدود و تعزیرات

اشاره

قال رسول الله (صلی الله علیه و آله و سلم): اقامه حد خیر من مطر اربعین صباحا

پیامبر اکرم (صلی الله علیه و آله و سلم) فرمود:

اجرای یکی از حدود از چهل شبانه روز باران باریدن بهتر است.

(وسائل الشیعه، ج ۱۸، کتاب الحدود، ص ۳۰۸)

تعریف حد

حد کیفری است که از سوی خداوند برای برخی از جرائم مقرر شده است که توسط حاکم شرع اجرا می شود.

در روایات بسیاری از پیامبر (صلی الله علیه و آله و سلم) و امامان معصوم (علیهم السلام) نسبت به اجرای حدود الهی تاکید شده و آثار اجتماعی زیادی نیز برای آن بیان گشته که با اندک دقتی اهمیت بسیار زیاد آن بدست می آید.

صفحه ۴۱۰ و ۴۱۱ نیاز به اسکن دارد. تعزیرات

تعریف تعزیر

ص: ۲۴۷۳

۱- همان.

۲- همان، القول فی احکام الحلف، ص ۳۸۵ و ۳۸۶.

تعزیر در لغت به معنای تادیب است و در اصطلاح فقه، مجازاتی است که از سوی حاکم شرع برای گناه مشخص و اجرا می شود. این مجازات از حد کمتر است و در مورد گناهیانی است که در حد ندارد.

فرق حد و تعزیر

۱- حد مقدار معین دارد ولی تعزیر مقدار معینی ندارد، مگر در چند مورد. ۲- تعزیر تابع مفسده است، اگر چه کار او معصیت نباشد؛ مانند تعزیر طفل یا دیوانه، اما حد مجازاتی است که برای خود گناه است. ۳- در گناهی که موجب تعزیر است توبه پذیرفته می شود، اما در برخی از حدود توبه پذیرفته نمی شود. ۴- حد، حق الله است، اما تعزیر منحصر به حق الله نیست.

۵- در تعزیر بنده و آزاده مساوی هستند ولی در حد چنین نیست.

هر گناهی ممکن است موجب تعزیر باشد، ولی تعیین آن و مشخص کردن مقدار آن - در مواردی که مقدار مشخص ندارد - با حاکم شرع است و مقدار آن طبق مصالحی که حاکم تشخیص بدهد تغییر می کند.

پرسش

۱- فرق حد و تعزیر چیست؟

۲- بالاترین حد و پایین ترین آن چیست و برای چه گناهی است؟ ۳- اگر دختری که در یک خانواده مسلمان بزرگ شده، مرتد شود، مجازاتش چیست؟

۴- با مراجعه به کتب مفصل فقهی، دو مورد از گناهی که مقدار تعزیر برای آن مشخص شده نام ببرید. ۵- مواردی که حدی که برای مرد مشخص شده شدیدتر از زن می باشد کدام است؟

درس (۷۰) قصاص و دیات

تعریف قصاص

(۱)

قصاص مجازاتی است که توسط کسی که مورد جنایت واقع شده، یا ورثه او، با اجازه حاکم شرع، نسبت به مجرم اعمال می شود.

انواع قصاص

قصاص قتل

۱- قتل عمد: قصاص دارد. ۲- قتل شبه عمد: قصاص ندارد. ۳- قتل خطا: قصاص ندارد. قصاص عضو (خسارتی که به عضوی از اعضای بدن وارد می شود) (۲).

شرایط قصاص قتل

۱- تساوی در دین و مذهب، هر دو پیرو یک مذهب باشند.

۲- تساوی در حریت و بندگی، هر دو حر یا هر دو برده باشند، یا قاتل برده باشد. ۳- قاتل، پدر مقتول نباشد.

۴- قاتل و مقتول عاقل باشند.

ص: ۲۴۷۴

۱- بحث قصاص در رساله های برخی از مراجع تقلید وجود ندارد.

۲- تحریر الوسیله، ج ۲، کتاب القصاص، ص ۵۰۸.

بالغ باشد. ۶ - مهدور الدم نباشد؛ یعنی از طرف حاکم شرع محکوم به اعدام نشده باشد.

۷ قاتل زن حامله نباشد (در زمان حاملگی قصاص نمی شود) (۱).

چگونگی قصاص قتل

وقتی که نزد حاکم، قاتل بودن شخصی ثابت شد، از ورثه مقتول خواسته می شود که او را عفو یا در خواست قصاص کنند. اگر راضی به عفو نشوند می توانند قاتل را بکشند، ولی اگر مقتول زن و قاتل مرد باشد، در صورت قصاص باید ورثه مقتول نصف دیه مرد را به ورثه او بپردازد، چون دیه مرد دو برابر دیه زن است، و اگر قاتلان متعدد باشند و بخواهند همه را قصاص کنند، باید دیه افراد اضافه بر مقتول را به ورثه قاتلین بپردازند (۲).

شرایط قصاص عضو

۱ - تساوی در دین و مذهب. ۲ - تساوی در حریت و بندگی. ۳ - تساوی در سلامت، عضو سالم در مقابل عضو معیوب قصاص نمی شود، ولی عضو معیوب در مقابل عضو سالم قصاص می شود. ۴ - تساوی در طول و عرض و عمق در جراحات، باید قصاص از نظر طول و عرض و عمق با جنایت مساوی باشد. ۵ - تساوی اعضا در محل (دست راست برای دست راست و دست چپ برای دست چپ).

۶ - تساوی در ابزار جنایت (وسیله ای که با آن جنایت کرده است).

۷ - تساوی در عقل (هر دو عاقل باشند). ۸ - جنایتکار بالغ باشد. ۹ - جانی پدر مجنی علیه نباشد. ۱۰ - محکوم به قصاص، زن حامله نباشد. ۱۱ - گرمی و سردی هوا موجب سزایت زخم یا موجب آزاری اضافه بر قصاص نشود (۳).

مساله:

در قصاص اعضا، زن و مرد با هم مساوی می باشند، لیکن اگر جانی مرد باشد و عضوی که قصاص می کنند از اعضای باشد که دیه آن از ثلث دیه کشتن بیشتر باشد، تفاوت دیه را باید بپردازند، چون در دیه اعضا، زن و مرد تا یک سوم دیه کشتن مساوی هستند و از آن بالاتر، دیه زن نصف دیه مرد است (۴).

دیات

تعریف دیه

دیه خونهای جنایت است که جانی باید به ورثه مقتول یا به مجنی علیه بپردازد.

موجبات دیه

اعمالی که سبب پرداخت دیه می شود:

قتل

نقص عضو

جراحات

ص: ۲۴۷۵

۱- همان، القول فی الشرائط المعتره فی القصاص، ص ۵۱۹.

۲- همان، القول فی کیفیه الاستیفاء، ص ۵۳۳.

۳- همان، فی قصاص مادون النفس، ص ۵۴۰.

۴- همان، ص ۳.

دیه قتل

۱- در قتل عمد، ورثه مقتول با شرایطی که گذشت می توانند عفو یا قصاص کنند، یا دیه بگیرند ولی در دو قسم دیگر حق قصاص ندارند، بلکه می توانند عفو کنند یا دیه بگیرند(۱).

دیه قتل

۱۰۰ شتر، ۲۰۰ گاو، ۱۰۰۰ گوسفند، ۲۰۰ حله، ۱۰۰۰ دینار، ۱۰۰۰۰۰ درهم (۲) جانی در انتخاب و پرداخت یکی از اینها مخیر است. ۲- خونبهای زن نصف موارد ذکر شده است؛ یعنی نصف دیه مرد(۳).

۳- در قتل شبه عمد و خطا بر قاتل كفاره هم واجب می شود که بحث آن در درس ۵۹ گذشت(۴).

دیه سقط جنین

اگر کسی کاری کند که زن جنین خود را سقط کند، دیه آن بدین شرح است: نطفه ۲۰ مثقال شرعی طلای سکه دار

علقه (خون بسته) ۴۰ مثقال شرعی طلای سکه دار

مضغه (پاره گوشت) ۶۰ مثقال شرعی طلای سکه دار

استخوان ۸۰ مثقال شرعی طلای سکه دار

استخوان گوشت دار بدون روح ۱۰۰ مثقال شرعی طلای سکه دار روح دمیده باشد: ۱ - پسر ۱۰۰۰

۲ - دختر ۵۰۰

اگر زن خودش کاری کند که بچه اش سقط شود، مطابق آنچه گفته شده باید دیه آن را به وارث طفل بدهد(۵).

دیه اعضاء

هر یک از اعضاء بدن؛ مانند دست و پا و منافع آن و مانند حواس پنجگانه نیز دیه خاصی دارد که در کتابهای مفصل فقهی آمده است و در اینجا تنها به بیان اعضایی که دیه آنها، مثل دیه کشتن است، اکتفا می کنیم.

اعضایی که دیه آنها مثل دیه قتل است:

کور کردن هر دو چشم.

بریدن هر دو بینی یا از کار انداختن آنها.

بریدن هر دو گوش یا از کار انداختن آنها.

بریدن هر دو لب. قطع زبان سالم. از بین بردن تمام دندانها.

شکستن گردن به طوری که خم شود و قد او کوتاه شود (بنا بر احتیاط واجب). کند آرواره ها (دو استخوان فک).

از بین بردن هر دو دست. از بین بردن انگشتان هر دو دست یا انگشتان هر دو پا.

شکستن پشت. قطع نخاع. بریدن دو پستان زن. بریدن آلت مردانگی یا زنانگی.

قطع یا کوبیدن بیضه ها.

- ١- تحرير الوسيله، ج ٢، كتاب الديات، ص ٥٥٤.
- ٢- همان، كتاب الديات، ص ٥٥٤، م ١، ١٣، ١٨.
- ٣- همان، ص ٥٥٨.
- ٤- همان، كتاب الكفارات، ص ١٢٥.
- ٥- تحرير الوسيله، ج ٢، كتاب الديات، القول في اللواحق، ص ٥٩٧.

بریدن رانها. قطع پاها. شکستن ترقوه (دو استخوان بالای سینه، زیر گردن) (۱).

حکم کلی

تمام اعضای اصلی بدن انسان که جفت باشد، هر دوی آنها دیه کامل دارد و یکی از آنها نصف دیه کامل، به جز بیضتین که در مقدار دیه آن اختلاف است.

پرسش

۱ - تفاوت

قتل شبه عمد با خطا چیست، برای هر کدام مثالی بزنید. ۲ - اگر دو مرد در قتل یک زن مشارکت داشته باشد و ورثه مقتول در خواست قصاص داشته باشد تکلیف چیست؟

۳ - اگر دیوانه ای دو نفر را بکشد یا عاقلی دو نفر دیوانه را بکشند. و ورثه مقتول درخواست قصاص کنند تکلیف چیست؟

۴ - لزوم تساوی اعضا برای قصاص در چه چیزهایی است؟ ۵ - اگر شخصی در تصادم وسائل نقلیه کشته شود، دیه او چه مقدار است؟ ۶ - با مراجعه به کتب مفصل فقهی دیه این موارد را بیان فرمایید زدن در حد کبود شدن قطع یک انگشت، کور کردن یک چشم؟

۷ دیه کدام یک از اعضای طاق (غیر جفت) بدن مثل دیه قتل است؟

درس (۷۱) احکام برخی از گناهان (۱)

غصب

غصب آن است که انسان به ناحق و از روی ظلم و ستم، بر اموال دیگران یا حقوق آنان مسلط شود. غصب از گناهان بزرگ است و انجام دهنده آن در قیامت به عذاب سخت گرفتار می شود.

اقسام غصب

اموال شخصی؛ مانند سرقت از منزل یا مغازه کسی. عمومی؛ مانند برداشتن لوازم اداره، پرداختن خمس و زکات.

حقوق شخصی؛ مانند نماز خواندن در محلی که دیگری در مسجد برای خود گرفته است. عمومی؛ مانند جلوگیری از استفاده مردم از مسجد یا پل و خیابان و سد معبر (۲).

احکام غصب

۱ - تمام اقسام غصب حرام است و از گناهان بزرگ به شمار می رود (۳).

۲ - اگر انسان چیزی را غصب کند، علاوه بر آن که کار حرامی کرده است، باید آن را به صاحبش برگرداند و اگر آن چیز از بین برود، باید عوض آن را به او بدهد (۴).

۳ - اگر چیزی را که غصب کرده، خراب کند، باید آن را با مزد ساختنش به صاحب آن بدهد و اگر پس از ساخت مجدد قیمتش از اولش کمتر شود، باید تفاوت قیمت آن را هم بدهد (۵). ۴ - اگر چیزی را که غصب کرده، تغییری در آن داده که از اولش بهتر شده باشد؛ مثل این که

ص: ۲۴۷۷

۱- تحریر الوسيله، ج ۲، کتاب الدیات، القول فی الجنایه علی الاطرف، ص ۵۷۰.

۲- تحریر الوسيله، ج ۲، کتاب الغصب، ص ۱۷۲، م ۱.

۳- همان.

۴- همان، م ۳.

۵- توضیح المسائل، م ۲۵۵۳.

دو چرخه را تعمیر کرده، اگر صاحب مال بگوید، آن را به همین صورت بدهد، باید به او بدهد، و نمی تواند برای زحمتی که کشیده مزد بگیرد، و حق ندارد آن را تغییر دهد که مثل اولش بشود (۱).

دروغ

۱ - دروغ گفتن از کارهای حرام و از گناهان بزرگ است (۲). ۲ - اگر امر بسیار مهمی در پیش باشد، مثل کشته شدن یک فرد و یا بهم خوردن نظام خانواده، گفتن دروغی که از آن جلوگیری کند، اشکال ندارد (۳).

غیبت

اگر صفتی ناروا در شخصی باشد، یا کاری انجام داده باشد، که خلاف است و دیگران از آن بی اطلاعند و دوست ندارد کسی آن را برای دیگران بازگو کند، بازگو کردن آن پشت سر او پیش دیگران، غیبت است (۴).

۱ - غیبت، هم برای گوینده و هم برای شنونده حرام است (۵).

۲ - اگر کسی، از شخصی غیبت کرده، باید از آن گناه توبه کند، و لازم نیست به او بگوید (۶). ۳ - اگر شخصی نماز نمی خواند ولی این گناه خود را آشکار نمی کند، غیبت او جایز نیست (گرچه باید او را امر به معروف کرد) (۷).

غنا

غنا تنها زیبا کردن صدا نیست، بلکه کشیدن صدا و بالا و پایین کردن آن است با کیفیت خاصی که مطرب و شادی آور باشد و با مجالس لهو و محافل طرب و ابزار لهو و ادوات موسیقی تناسب داشته باشد (۸).

احکام غنا

۱ - اشتغال به کار غنا و شنیدن و کسب از این راه حرام است (۹). ۲ - غنای زنهای آوازه خوان در عروسی ها استثنا شده است و این بعید نیست، و احتیاط واجب آن است که به هنگام شب زفاف و مجلسی که قبل از آن تدارک شده اکتفا شود، نه هر مجلسی، بلکه احتیاط این است که مطلقاً و بطور کلی اجتناب شود (۱۰). ۳ - یادگیری و یادادن غنا حرام است (۱۱). ۴ - گوش دادن به صداهای مشکوک - اعم از آهنگ یا آواز - که غنا بودن آن معلوم نیست، اشکال ندارد (۱۲).

استفتاء

س ۱ - بعضی از سرودهایی که از صدا و سیمای جمهوری اسلامی پخش می شود، آهنگهای تندی دارد که حتی انسان را از حالت طبیعی خارج می کند، شنیدن این نوع سرودها چه حکمی دارد؟ و آیا شنیدن کلیه آهنگهایی که از رادیو پخش می شود موافق شرع است؟ و دیگر این که نواختن آهنگ برای نوازنده چه حکمی دارد؛ مثلاً شخصی که آهنگهای سرود شهید مطهری را می نوازد و این غم انگیز است (برای) او چه حکمی دارد؟

ج موسیقی مطرب حرام است و صداهای مشکوک مانع ندارد (۱۳).

س ۲ - موزیک نظامی و سرودهایی که از رادیو و تلویزیون پخش می شود و همچنین سرودهایی که به وسیله خانمها در حضور مردها اجرا می شود، شرعاً جایز هستند یا خیر؟

ج - اشکال ندارد مگر محرز شود که موسیقی مطرب است (۱۴).

س ۳ - آیا آواز خواندن زوجه برای زوج خود در صورتی که منجر به غنا شود جایز است یا خیر؟

ص: ۲۴۷۸

۱- توضیح المسائل، م ۲۵۵۴.

۲- استفتاءات، ج ۲، ص ۶۱۶، س ۴ و ۲.

۳- همان، سوال ۱.

- ٤- استفتاءات، ج ٢، ص ٤١٨، س ٩.
- ٥- همان.
- ٦- همان، ص ٤٢٠، س ١٥ و ١٦.
- ٧- همان مدرک، س ١٨.
- ٨- تحرير الوسيله، ج ١، في المكاسب المحرمه، ص ٤٩٧، م ١٣.
- ٩- همان.
- ١٠- همان.
- ١١- استفتاءات، ج ٢، ص ١٢، س ٢٦.
- ١٢- همان، س ٢٥، ٢٧، ٢٨، ٢٩.
- ١٣- همان، ص ١٧، س ٤٠.
- ١٤- همان، ص ١٨، س ٤٤.

ج - حرام است (۱).

س ۴ - آیا مطالعه در کتابخانه ای که صدای موسیقی به گوش می رسد جایز است؟

ج - مطالعه جایز است و مجرد رسیدن صدا، بدون استماع (گوش دادن) حرام نیست (۲).

حکم کلی

آهنگ یا آواز ۱ - مطرب بودن آن معلوم است - حرام. ۲ - مطرب نبودن آن معلوم است - جایز. ۳ - مطرب بودن آن معلوم نیست - جایز.

رقص

رقص چون مظنه تحریک غریزه جنسی را دارد بنا بر احتیاط واجب حرام است، مگر رقص همسر برای همسر (۳).

استفتاء

س - آیا زن می تواند برای همسر خود برقصد و همینطور مرد؟

ج - مانع ندارد (۴). حال که سخن از غنا و رقص به میان آمد، بجاست حکم کف زدن هم آورده شود. س - ما مسوول برنامه صبح جمعه صدای جمهوری اسلامی هستیم و در مدت یک ساعت از برنامه یک مسابقه تفریحی داریم که طی آن دو برادر و دو خواهر شرکت کننده داریم و از آنها سوالاتی شده، آنها نیز پاسخ می دهند و هر یک امتیاز بیشتری بیاورند، برنده مسابقه هستند و شاید اکثر سوالات ما عقیدتی یا علمی و سازنده است و ما بر آنیم برای تشویق شرکت کنندگان از ناظرین بخواهیم کف بزنند، آیا این کف زدن از نظر شرعی ایرادی دارد یا نه؟

ج - اشکال ندارد (۵). س - چه نوع دست زدنی حرام و چه نوع جایز است؟

ج - جایز است مگر مفسده ای بر آن مترتب باشد (۶).

ستم و کمک به ستمکاران

۱ - ظلم به دیگران و یاری ظالمان در ستمی که به دیگران روا می دارد، بلکه در هر کار حرامی که مرتکب می شود، حرام است. و در این خصوص روایات زیادی از پیامبر (صلی الله علیه و آله و سلم) و ائمه (علیهم السلام) وارد شده است (۷). ۲ - کمک به ستمگران در غیر کار حرام تا وقتی که جزو اعوان و اطرافیان و منسوبان آنها به حساب آنها به حساب نیاید، و اسمش در دفتر و دیوان آنها ثبت نشود و کمک او سبب زیادی قدرت و شوکت آنان نباشد، جایز است (۸).

رشوه

۱ - گرفتن و دادن رشوه برای صدور حکم باطل، قطعاً حرام است ولی چنانچه کسی برای رسیدن به حقش چاره ای جز پرداخت رشوه نداشته باشد، برای رشوه دهنده جایز ولی برای گیرنده حرام است (۹). ۲ - تغییر عنوان رشوه سبب حلال شدن آن نمی شود؛ مثلاً به عنوان، هدیه، بخشش، شیرینی یا هر عنوانی دیگر (۱۰). ۳ - کسی که رشوه گرفته، واجب است به صاحبش برگرداند (۱۱).

ص: ۲۴۷۹

۱- همان، ص ۱۵، س ۳۴.

۲- همان، ص ۲۱، س ۵۵.

۳- استفتاء از دفتر امام خمینی.

۴- استفتائات، ج ۲، ص ۱۵، س ۳۵.

۵- همان، ص ۳۲.

۶- استفتاء از دفتر امام خمینی.

۷- تحریر الوسیله، ج ۱، فی المکاسب المحرمه، ص ۴۹۷، ۱۴.

٨- همان.

٩- همان، ج ٢، كتاب القضاء، ص ٣٦٥، م ٦.

١٠- همان.

١١- همان.

۱ - ساختن

مجسمه بر دو گونه است: مجسمه جانداران؛ مانند انسان و حیوان، اگر به صورت مجسمه کامل باشد، حرام است. مجسمه غیر جانداران؛ مانند درختان و گلها، هر چند به صورت مجسمه کامل باشد، اشکال ندارد(۱). ۲ - کسب از راه مجسمه سازی و مزد گرفتن برای ساخت آن حرام است(۲).

۳ - خرید و فروش و نگهداری و استفاده از مجسمه اشکال ندارد(۳).

۴ - نقاشی کردن جانداران؛ مانند انسان و حیوان، اشکال ندارد هر چند احتیاط مستحب ترک آن است(۴).

پوشش

۱ - مراعات

نکردن نوبت، غضب است یا نه؟ کدام نوع آن؟

۲ - اگر شخصی قبل از بلوغ چیزی را غضب کرده و اکنون صاحب آن چیز فوت کرده و قیمت آن را هم نمی داند، تکلیف چیست؟

۳ - با مراجعه به کتب مفصل فقهی موارد استثناء غیبت را بر شمارید.

۴ - فرق سماع و استماع غنا چیست (با ذکر مثال بیان کنید) و کدامیک حرام است؟

۵ - شخصی به نوار موسیقی گوش می کند، آیا نهی از آن واجب است؟ ۶ - اگر چند نفر به طور مشترک یک مجسمه بسازند چه حکمی دارد؟ ۷ - ساختن مجسمه ای که بدنش به شکل یک حیوان و سر و دست آن به شکل حیوان دیگر است چه حکمی دارد؟

درس (۷۲) احکام برخی از گناهان (۲)

سحر، شعبده، هیپنوتیزم

سحر (جادو) آن است که با نوشتن، سخن گفتن یا نقاشی کردن یا دمیدن، گره زدن یا دود کردن چیزی یا کار دیگری در جسم یا دل یا عقل کسی تاثیر بگذارد؛ مثلاً در احضار یا خواب یا بیهوش کردن یا دوستی و دشمنی کردن او اثر می کند(۵). ۱ - جادویی کردن، یاد گرفتن، یاد دادن و کاسی کردن با آن حرام است(۶). ۲ - تسخیر جن یا فرشته و احضار روح یا جن و این قبیل کارها ملحق به جادوگری و حرام است(۷). ۳ - شعبده بازی که یا به سحر ملحق است یا از سحر است، حرام می باشد و آن عملی است که به سبب حرکت سریع غیر واقع نشان دهد(۸).

استفتاء

س ۱ - کسی که سحر ساحر را باطل می کند و شخصی را نجات می دهد، آیا این کار حرام است و گناه دارد یا خیر؟ ج - اگر سحر می کند جایز نیست و اگر حفظ نفس یا واجب دیگری بر آن موقوف باشد، با ملاحظه اهمیت واجب دیگر مانع ندارد(۹).

قمار

هر نوع بازی، که در آن شرط کنند شخص برنده از کسی که بازی را باخته پول یا چیز دیگری بگیرد، قمار و حرام است، به جز در مسابقات اسب دوانی (سبق) و تیر اندازی (رمایه)(۱۰).

ص: ۲۴۸۰

۱- تحریر الوسیله، ج ۲، فی المکاسب المحرمه، ص ۴۹۶، م ۱۲.

۲- همان.

۳- همان.

۴- همان.

۵- همان، ص ۴۹۸، م ۱۶.

۶- همان.

۷- همان.

۸- همان.

۹- استفتائات، ج ۲، ص ۲۱، س ۵۴.

۱۰- استفتائات، ج ۲، ص ۹ و ۱۰.

انجام مسابقه - ورزشی یا غیر آن - اگر همراه با حرام نباشد، از نظر اسلام بی اشکال و گاهی مطلوب و پسندیده است. آنچه موجب حرمت مسابقات می شود، معمولاً دو امر است: ۱ - به کار گرفتن ابزار قمار در مسابقات. ۲ - شرط برد و باخت و گرفتن چیزی از طرف مقابل(۱).

بنابراین، احکام مسابقات و بازیها را می توان اینگونه خلاصه کرد:

بازی

۱ - با ابزار قمار - حرام، چه بدون برد و باخت و چه با آن. ۲ - بدون ابزار قمار

۱ - بدون برد و باخت - جایز. ۲ - با برد و باخت - حرام(۲).

استفناء

س ۱ - بازی های سرگرم کننده ولی بدون شرط بندی؛ مانند شطرنج و تخته نرد و غیره، چگونه است؟

ج - بازی با آلات قمار، مطلقاً حرام است. ۲ - اگر شطرنج، آلت قمار بودن خود را به کلی از دست داده باشد و چون امروزه، تنها به عنوان یک ورزش فکری از آن استفاده گردد، بازی با آن چه صورتی دارد؟

ج - بر فرض مذکور اگر برد و باختی در بین نباشد اشکال ندارد(۳).

ریش تراشی

س ۱ - آیا تراشیدن ریش با ماشین برقی از نظر شرع مقدس اسلام حرام است یا نه؟

ج - ریش تراشیدن خواه با تیغ باشد یا با ماشین، حرام است علی الاحوط(۴). س ۲ - کوتاه کردن ریش با ماشینهای معمولی دستی تا حدود یک میلی متر چگونه است؟

ج - بنابر احتیاط باید طوری باشد که صدق ریش کند(۵).

س ۳ - کسانی هستند که ریش را تمام نمی گذارند، به قول غربیها پروفیسوری است، آیا مقدار تراشیده شده، فعل حرام است یا خیر؟

ج - تراشیدن بعض ریش حکم تراشیدن تمام آن را دارد(۶).

عقیم سازی

جلوگیری از بارداری با شرایط ذیل اشکال ندارد: با رضایت شوهر باشد. برای بن مضر نباشد و عضوی از بین نرود. موجب عقیم شدن زن نشود. موجب لمس و نگاه حرام نباشد؛ یعنی اگر برای جلوگیری لازم باشد پزشکی - زن یا مرد - عورت او را ببیند یا مرد نامحرم جایی از بدن او را ببیند یا لمس کند، جایز نیست (مگر در حال ناچاری)(۷).

تخلف از مقررات دولت اسلامی

۱ - مراعات

مقررات دولت اسلامی لازم و تخلف از آن جایز نیست(۸). ۲ - اجناسی که از سوی دولت اسلامی قاچاق اعلام شده، خرید و فروش آنها باید مطابق مقررات اعلام شده باشد(۹).

ص: ۲۴۸۱

۱ - مقصود از برد و باخت آن است که برنده از بازنده چیزی بگیرد، بنابراین اگر تنها برنده و بازنده اعلام می شود و گرفتن چیزی در بین نیست، یا موسسه و سازمانی به برنده جایزه ای می دهد، اشکال ندارد.

۲ - استفتائات، ج ۲، ص ۹ و ۱۰ و ۱۱.

- ۳- همان، ص ۱۰، س ۲۱.
- ۴- استفتاءات، ج ۲، ص ۳۰، س ۷۹.
- ۵- همان، ص ۳۱، س ۸۱.
- ۶- همان، ص ۳۲، س ۸۴.
- ۷- استفتاء از دفتر امام خمینی (قدس سره).
- ۸- استفتاءات، ج ۱، ص ۷۴، س ۱۷۷.
- ۹- همان، ص ۴۷، س ۱۳۲.

س ۱ - الف: کارمندان دولت در مواردی از مزایایی برخوردار هستند؛ مانند داشتن دفترچه تعاونی و دفترچه درمانی و استفاده از بلیط هواپیما، آیا می توانند حق خود را به دوستان یا نزدیکترین ارحام خود واگذار نمایند؟

بو: اگر شخصی نیاز به اجناس جیره بندی شده ندارد، آیا می تواند حق خود را به دیگری واگذار نماید؟

ج - هر عملی که برخلاف مقررات دولت اسلامی باشد، جایز نیست (۱).

س ۲ - سهم قند و شکر که به قنادیها و... می دهند، اگر بفروشند، سود آن حلال است؟

ج - باید مقررات دولت اسلامی را مراعات نمایند (۲).

س ۳ - شخصی از انشعاب آب خانه یا مغازه اش علاوه بر مصرف خودش بدون اجازه سازمان آب به دیگران هم آب می دهد و پول آن را می گیرد، این کار برای صاحب انشعاب و برای کسانی که با دادن پول آب و هزینه انشعاب فرعی از آن آب استفاده می کند چه حکمی دارد؟

ج - تصرف در آب مزبور بدو مقررات دولت اسلامی جایز نیست (۳).

س ۴ - عده ای می گویند، اجناس قاچاق که معاملات آن غیر مجاز اعلام شده، منحصر به اسلحه، مواد مخدر و از این قبیل اجناس می باشد و معاملات سایر اجناس قاچاق از قبیل قماش، خرازی و غیره را مجاز می دانند خواهشمند است نظر خود را در این زمینه اعلام فرمایید. ج - فروش اجناس قاچاق باید با مقررات دولت اسلامی باشد و چنانچه دولت مزاحمتی ندارد و در بازار فروخته می شود، مانع ندارد (۴).

مسائل متفرقه

س ۱ - اطلاعت از پدر و مادر تا چه حد بر فرزند لازم است و آیا اجداد و جدات هم حکم پدر و مادر را دارند؟

ج - در اموری که انجام آن موجب ناراحتی آنها است از حیث شفقت پدر و مادری اطاعت شود و فرقی بین پدر و مادر و اجداد نیست (۵).

س ۲ - همسایه ما روی منزل خود دو طبقه دیگر ساخته است، اما به بهانه این که یک متر حیاط خلوت به طرف حیاط ما دارد، در هر دو طبقه پنجره گرفته است و شیشه های پنجره را ساده انداخته که کاملاً بر حیاط ما اشراف دارد و آرامش ما را سلب کرده، آیا این همسایه چنین حقی را دارد یا نه؟

ج - ساختمان در ملک خودش اشکال ندارد، ولی چنانچه ساده بودن شیشه ها موجب مزاحمت همسایه است باید طوری عمل کند که مزاحمت مرتفع شود (۶).

س ۳ - چیدن میوه از باغ کشاورزی برای خوردن در همان محل بدون اجازه از صاحب باغ، آیا حلال است یا خیر، و اینکه می گویند به اندازه خوردن حلال است و برای بردن حلال نیست چگونه است؟

ج - اگر درخت میوه در سر راه رهگذر قرار داشته باشد، می تواند در حال عبور از خیابان از میوه آن درخت برای خوردن در همانجا استفاده کند، به شرط آنکه از حد سیری و احتیاج تجاوز نکند (۷).

س ۴ - آیا انسان می تواند از نظر شرعی با خویشاوندانی که بی تقوا و بی نماز و ضد انقلابند؛ از قبیل پدر، مادر، خواهر و غیره قطع رحم نماید؟

ج - قطع رحم جایز نیست، ولی باید آنها را با مراعات موازین، امر به معروف و نهی از منکر نمایند (۸). س ۵ - معمول است بعد از نمازها، اول به حضرت ابا عبدالله (علیه السلام) بعد از حضرت رضا و سپس به حضرت ولی عصر - ارواحنا له الفدا - سلام می کنند، آیا به این کیفیت دستوری رسیده یا نه، و به نظر شریف شما رجحانی دارد، اگر دستوری نرسیده باشد؟

ج - سلام به ائمه هدی (علیهم السلام) مستحب است و کیفیت مزبوره به قصد رجاء مانع ندارد (۹). س ۶ - آیا استخاره درست است و وقتی یک عمل خیری پیش آمد و ما استخاره کردیم بد آمد استخاره ملاک عمل است و باید به آن اعتقاد داشت؟

- ١- همان، ص ٥٤، س ١٤٨.
- ٢- همان، ص ٥٣، س ١٤٤.
- ٣- همان، ص ٥٠، س ١٣٥.
- ٤- استفتات، ج ٢، ص ٤٧، س ١٣٢.
- ٥- توضیح المسائل، ص ٤٣٢، س ٨٥.
- ٦- استفتات، ج ٢، ص ٥٨٢، س ٣٢.
- ٧- استفتات، ج ٢، ص ٥١٠، س ١٩.
- ٨- استفتات، ج ١، ص ٤٨٨، س ١٨.
- ٩- همان، س ٨٨.

ج - از اصول اعتقادی نیست که اعتقاد به آن لازم باشد و در مورد تحیر به قصد رجاء اشکال ندارد(۱).

س ۷ - عده ای با خواندن زیارت و دعا و شرکت در مجالس عزاداری مخالفت می کنند و می گویند قرآن خواندن، در صورت نفهمیدن معانی آیات، فایده ای ندارد و با خواندن قرآن در مجالس ترحیم نیز مخالفت می نمایند، نظر امام چیست؟ ج - خواندن زیارات و ادعیه ماثوره و عزاداری برای سید مظلومان و صلوات بر پیغمبر و آل، از افضل قربات و آدم ساز است و قرائت قرآن از مستحبات و اهدای ثواب آن به اموات موجب ماثوب است(۲).

پرسش

۱ - چه اعمالی ملحق به سحر و حرام می باشد؟

۲ - باطل کردن سحر دیگران چه حکمی دارد؟

۳ - شخصی مسوول خرید یک وزارتخانه می باشد، برخی از شرکتهای و فروشندگان، برای جذب مشتری هدیه ای به این شخص می دهند، که گاهی بسیار ارزشمند می باشد، حکم آن را بیان کنید. ۴ - چهار نمونه از بازیهای امروز جهان که حکم قمار دارد نام ببرید. ۵ - کدام یک از مسائل این درس درباره حق الماره می باشد.

الحمد لله اولاً و آخراً

ص: ۲۴۸۳

۱- استفتائات، ج ۲، ص ۲۸، س ۷۴.

۲- همان، ص ۳۰، س ۷۸.

سرشناسه: نصیرالدین طوسی، محمدبن محمد، ۵۹۷-۶۷۲ق.

عنوان و نام پدیدآور: انیس الطالبین [ترجمه آداب المتعلمین]/ ترجمه آداب المتعلمین خواجه نصیرالدین طوسی؛ بقلم محمدجواد ذهنی تهرانی.

مشخصات نشر: قم: حاذق، ۱۳۷۰.

مشخصات ظاهری: ۵۶ ص.

موضوع: اخلاق اسلامی

رده بندی کنگره: ۴/۲۵۴/۴BP/ن ۴۰۴۱۲۶ ۱۳۷۰

رده بندی دیویی: ۲۹۷/۶۵۳

شماره کتابشناسی ملی: م ۷۱-۲۰۴۲

توضیح: کتاب «آداب المتعلمین»، منسوب به خواجه نصیرالدین طوسی (۶۷۲ - ۵۷۹ق) است که درباره آداب تعلیم و تربیت اسلامی، رسم علم آموختن و دانستنی های طالب علم و مراتب اخلاقی است.

این کتاب در تمامی نسخ خطی و چاپ شده به خواجه نصیرالدین طوسی منسوب شده است و از آنجا که متن آن در اکثر عبارات مهم و تعداد فصل های کتاب، مطابق با کتاب «تعلیم المتعلم» نوشته برهان الدین زرנוجی حنفی (متوفی بعد از بعد ۵۹۳ق) می باشد در صحت انتساب آن به خواجه نصیرالدین طوسی تشکیک شده است.

ص: ۱

اشاره

[شماره صفحه واقعی: ۱]

ص: ۲۴۸۴

بسم الله الرحمن الرحيم

کتاب آداب المتعلمین

أحمد الله على آلائه و نـشكره على نعمائه و الصلوه و السلام على سيد انبيائه و خير اوصيائه. و بعد: فكثير من طلاب العلم لا يتيسر لهم التحصيل و ان اجتهدوا و لا ينتفعوا عن ثمراته و ان اشتغلوا، لأنهم اخطأوا طريقه و تركوا شرائطه و كل من اخطأ الطريق ضلّ، فلا ينال المقصود اردت ان ابين طريق التعلّم على سبيل الاختصار على ما رايت في الكتاب و سمعت من اساتيدي اولى العلم و الله الموفقّ و المعين، فابين المقصود في فصول شتى.

حق تعالی را در مقابل نعمت هایش می ستایم، و بر عطایایش شکر مینمایم، و درود قلبی و تحیت زبانی بر سرور پیامبران و بهترین جانشینان. و بعد از گذاردن شکر و ستایش حضرت سبحان و اداء احترام به ساحت قدس نبوی صلی الله علیه و آله و سلم و سرور اوصیاء یعنی وجود مقدّس حضرت علوی سلام الله القدسی علیه چنین نگاشته

[شماره صفحه واقعی : ۵]

ص: ۲۴۸۸

می شود: بسیاری از طالبین و مایلین به دانش اگرچه کوشش نموده ولی تحصیل علم برایشان میسر نشده و از منافع و آثار آن بهره ای نبرده اگرچه خود را بآن سرگرم و مشغول مینمایند و جهتش آنستکه راه آنرا بخطاء و اشتباه رفته و شرائطش را واگذارده اند و معلوم است هرکس راه را اشتباه برود گم خواهد شد و در نتیجه بمقصود نخواهد رسید.

ازاینرو تصمیم گرفتم در این رساله و جزیه بطور اختصار راه تعلم و فراگرفتن دانش را بآن نحو که در کتاب دیده و از اساتید صاحبان علمم شنیده ام بیان کنم و از خداوند متعال توفیق و کمک میخواهم. مقصود و مطلوب را در چند فصل بیان مینمائیم.

[شماره صفحه واقعی : ۶]

ص: ۲۴۸۹

الفصل الاول في ماهية العلم و فضله

اعلم انه قال رسول الله صلى الله عليه و آله: طلب العلم فريضة على كل مسلم و مسلمه. و المراد من العلم هنا علم الحال اى العلم المحتاج اليه في الحال الموصول الى النفع في المال كما يقال: افضل العلم علم الحال و افضل العمل حفظ المال، فيفرض على الطالب ما يصلح حاله. و شرف العلم لا يخفى على احد، اذ العلم هو مختص بالانسان، لان جميع الخصال سوى العلم يشترك فيها الانسان و ساير الحيوانات كالشجاعه و القوه و الشفقه و غير ذلك و به اظهر الله فضل آدم على الملائكه و امرهم بالسجود له.

فصل اول: حقيقت و فضيلت علم پيامبر اكرم صلى الله عليه و آله و سلم فرمودند:

[شماره صفحه واقعى : ۷]

ص: ۲۴۹۰

خواستن و بدنبال دانش رفتن بر هر مرد و زن مسلمانی وظیفه و تکلیف است. مقصود از علم در این حدیث شریف علم حال یعنی علمی که راجع به حال و چگونگی است که شخص را در مال و منال نفع برساند چنانچه گفته اند: برترین دانش ها علم حال بوده و بالاترین عملها حفاظت مال و دارائی است، پس بر طالب لازم است چیزی را داشته باشد که حالش را اصلاح نماید.

و شرافت و فضیلت دانش بر کسی مخفی نیست زیرا علم اختصاص بانسان دارد بخلاف صفات و فضائل دیگر چه آنکه تمام خصلت ها بااستثنای علم انسان و جمیع حیوانات در آن با هم مشترک میباشد نظیر: شجاعت، نیرو، شفقّت و دیگر خصال حمیده. خداوند متعال بواسطه علم فضل و برتری آدم بر ملائکه را آشکار و اظهار نمود و ایشان را بسجده بوی مأمور ساخت.

متن

و ایضا هو وسیله الی السّعادة الابدیة ان وقع العمل علی مقتضاه، فالعلم الذی یفرض علی المکلف بعینه یجب تحصیله و یجبر علیه ان لم یحصل و الذی یکون الاحتیاج به فی الاحیان فرض علی سبیل الکفایه و اذا قام به البعض سقط عن الباقی و ان لم یکن فی البلد من یقوم به اشترکوا جمیعا فی تحصیله بالوجوب.

ترجمه

و نیز علم و دانش وسیله است برای سعادت و رستگاری همیشگی مشروط باینکه بر طبق و اقتضایش عمل گردد،

[شماره صفحه واقعی : ۸]

ص: ۲۴۹۱

پس علمی که بر مکلف فرض و تکلیف قرار داده شده و از جمله واجبات عینیّه شمرده شده تحصیلش لازم و واجب بوده و در صورتیکه وی به تحصیل آن همت نگمارد بر آن اجبار و الزامش میکنند و علمی که احیاناً بآن احتیاج و نیاز پیدا میشود بنحو لزوم کفائی در حقّ مکلفین جعل شده بطوریکه اگر برخی از ایشان بآن قیام کنند از دیگران ساقط میگردد و اگر در شهر کسیکه بآن قیام کند وجود نداشته باشد تمام بتحصیل و فراگرفتنش موظّفند.

کلام برخی در خاصیت بعضی از علوم

متن

وقیل: بانّ علم ما ینفع علی نفسه فی جمیع الاحوال بمنزله الطّعام لا- بدّ لکلّ احد من ذلك و علم ما ینفع فی الاحنین بمنزله الدّواء یحتاج الیه فی بعض الاوقات و علم النّجوم بمنزله المرض فتعلّمه حرام لانه یضّرّ و لا ینفع الا قدر ما یعرف به القبلة و اوقات الصّلوه و غیر ذلك، فانه لیس بحرام.

ترجمه

کلام برخی در خاصیت بعضی از علوم برخی از ارباب دانش فرموده اند:

علمی که در تمام احوال و ازمان نافع است همچون طعام بوده که احدی بی نیاز از آن نمیباشد و دانشی که نفعش در برخی از اوقات است مانند دواء بوده که در پاره ای از احیان مورد احتیاج میباشد و علم نجوم و اخترشناسی بمنزله درد و مرض است ازاینرو فراگرفتنش حرام میباشد چه آنکه مضرّ بوده و نافع نیست مگر مقداری که

[شماره صفحه واقعی : ۹]

ص: ۲۴۹۲

بواسطه اش قبله نماز را بتوان معین نمود و اوقات صلوه را تشخیص داد و غیر ایندو از احکام دیگر همچون تعیین آجال و اوقات که پاره ای از امور همچون انقضاء عدّه زنان و تعیین اجل دیون بآن موقوف میباشد که اینمقدار از تعلّم حرام نیست.

تفسیر علم

متن

فاما تفسیر العلم؛ فانه صفة ینجلی بها لمن قامت هی به المذكور فینبغی للطالب ان لا یغفل عن نفسه و ما ینفعها و ما یضرّها فی اولها و آخرها فیستجلب بما ینفعها و یتجنّب عمّا یضرّها لئلا یکون عقله و علمه حجّه علیه فیزداد عقوبه.

ترجمه

تفسیر علم و اما تفسیر علم پس آن صفتی است که بواسطه اش برای کسیکه این صفت بوی قائم است آنچه ذکر شد کشف و ظاهر میشود لذا برای طالب دانش شایسته است که از نفس خویش و آنچه بنفع یا احیانا مضرّ بحالش است چه در بدو امر و چه در انتها و مراحل آخر از آن غفلت نرزد پس سعی و همتش بر آن باشد آنچه بنفع نفس و روحش میباشد جلب نموده و از کلیّه اموری که برای نفسش مضرّ است اجتناب و دوری کند تا عقل و علمش بر او حجّت نبوده و بدین وسیله عقاب و عذابش زیاد گردد.

[شماره صفحه واقعی : ۱۰]

ص: ۲۴۹۳

الفصل الثانی فی النّیّة

لا بدّ لطالب العلم من النّیّة فی تعلّم العلم، اذ النّیّة هو الاصل فی جمیع الاحوال لقوله تعالى: انّما الاعمال بالنّیّات.

و لقوله صلّى الله علیه و آله: لكلّ امرئ ما نوى.

فینبغی ان ینوی المتعلّم بطلب العلم رضاء الله تعالى و ازاله الجهل عن نفسه و عن سائر الجهّال و ابقاء الاسلام و احياء الدّین بالامر بالمعروف و النهی عن المنکر من نفسه و من متعلقاته و من الغير بقدر الامکان فینبغی لطالب العلم ان یصیر فی المشاقّ و یجتهد بقدر الوسع، فلا یصرف عمره فی الدّنيا الحقیرة الفانیة و لا یدلّ نفسه بالطّمع و یجتنب عن الحقد و یحترز عن التّکبر.

ترجمه

فصل دوّم: در بیان نیت قطعاً و مسلماً طالب علم در مقام تعلّم می باید دارای نیت

[شماره صفحه واقعی : ۱۱]

ص: ۲۴۹۴

باشد زیرا نیت اصل در تمام احوال و حالات میباشد بدلیل فرموده حقتعالی که فرموده: *أَمَا الْأَعْمَالُ بِالنِّيَّاتِ*.

(صرفاً اعمال بواسطه نیت تحقق می پذیرند).

و کلام درربار حضرت نبوی صلی الله علیه و آله و سلم که چنین نقل شده: *لِكُلِّ امْرئٍ ما نوى*. (برای شخص است آنچه را که نیت میکند).

پس شایسته است که طالب دانش و خواهان علم در طئی تحصیلش خشنودی حقتعالی را در نظر داشته و همتش برطرف کردن جهل و نادانی از خود و دیگر نادانان بوده و قصدش ابقاء اسلام و احیاء دین بواسطه وادار کردن خود و وابستگان و دیگران را باعمال حسنه و بازداشتن از افعال قبیحه و زشت بوده و تا حد امکان در این راه بکوشد. بنابراین شایسته است طالب علم خود را در مشاق و زحمات طاقت فرسا قرار داده و بمقداری که قدرت دارد در این زمینه پای فشرده و استقامت نماید، عمر گرانبمایه را در تحصیل دنیای پست و زودگذر صرف نکرده و ابداً نفس خویش را بواسطه طمع و چشم داشت به حطام و سرمایہ دنیوی ذلیل نکند، از کینه ورزی و تکبر خودداری و اجتناب کند.

[شماره صفحه واقعی : ۱۲]

ص: ۲۴۹۵

متن

الفصل الثالث في اختيار العلم و الاستاد و الشريك و الثبات

ينبغي لطالب العلم ان يختار من كل علم احسنه و مايحتاج اليه في الامور الدنيته في الحال ثم مايحتاج اليه بالمال و يقدم علم التوحيد و معرفه الله تعالى بالدليل و يختار العتيق دون المحدثات.

قالوا: عليكم بالعتيق دون المحدثات. و يختار المتون كما قيل: عليكم بالمتون لا بالحواشي.

ترجمه

فصل سوم: در برگزیدن علم و انتخاب استاد و اختیار هم بحث سزاوار و شایسته است که طالب علم از هردانشی احسن و نیکوترش را برگزیده و آنچه در حال نسبت بامور دینی مورد نیازش است انتخاب کرده و پس از آن علمی را که نیازمندیهای مالی او را جوابگو باشد اختیار کند جای دارد که طالب دانش، علم توحید و

[شماره صفحه واقعی: ۱۳]

ص: ۲۴۹۶

خداشناسی را با احاطه بر دلیل بر تمام علوم مقدّم کند و نیز علوم قدیمه را بر جدیده ترجیح داده و بفراگرفتن آنها کمتر همت ببندد چه آنکه بزرگان گفته اند: بر شما باد به علوم قدیمه نه جدیده.

و حتّی الامکان به متون پرداخته و از حواشی بپرهیزد چنانچه گفته شده: بر شما باد بمتون علوم نه حواشی آنها.

در بیان انتخاب استاد

متن

و اما الاستاد: فینبغی ان یختار الا علم و الا ورع و الا سنّ. و ینبغی ان یشاور فی طلب العلم ای علم یراد فی المشی الی تحصیلیه، فاذا دخل المتعلّم الی بلد یرید ان یتعلّم فیهِ فلیکن ان لا یعجل فی الاختلاف مع العلماء و ان یصبر شهرین حتّی کان اختیاره للاستاد و لم یؤدّ الی ترکه و الرجوع الی الآخر، فلا یبارک له فینبغی ان یثبت و یصبر علی استاد و کتاب حتّی لا یترکه ابتر و علی فنّ لا یشغل بفنّ آخر قبل ان یصیر ماهرا فیهِ و علی بلد حتّی لا ینقل الی بلد آخر من غیر ضروره، فانّ ذلك کله یفرّق الامور المقربه الی التحصیل و یشغل القلب و یضیع الاوقات.

ترجمه

در بیان انتخاب استاد بر طالب علم سزاوار است استادی را که از دیگران علم و تقوی و سنّش بیشتر است اختیار کند. و نیز در طلب و اختیار آن که چه علمی را تحصیل نماید با

[شماره صفحه واقعی : ۱۴]

ص: ۲۴۹۷

اهل مشورت صلاح دید نماید. و وقتی متعلّم به شهری که قصد آموختن و فراگرفتن علم را دارد وارد شد وظیفه اش اینستکه در حشر و نشر با علماء و مراوده با ایشان عجله نکرده بلکه بمدّت دو ماه صبر کند تا استاد مطلوب و جامع شرائط را پیدا نموده و تعجیلش منجر به ترک چنین استادی و رجوع بدیگری نگردد چه آنکه اگر در انتخاب معلّم طریق شتاب را طی کند و باندک زمانی که نزد شخص حاضر شد وی را رها کرده و بسراغ دیگری رود این امر برایش میمون و مبارک نبوده و اثر سوئی بدنبال دارد ازاینرو می باید نزد استادی که حاضر شد خدمتش صبر نموده و کتابی را که در محضرش قرائت مینماید به پایان رسانده تا ناقص نماند و وقتی به فراگرفتن فنی اشتغال ورزید پیش از آنکه در آن ماهر شود خود را سرگرم به صنعت و فنّ دیگر ننماید و زمانی که به شهری وارد شد و رحل اقامت در آن افکند بدون اینکه ضرورت و نیازی پیش بیاید از آنجا به شهر دیگر کوچ نکند چه آنکه ارتکاب این خلاف ها اموری را که سبب تسهیل امر تحصیل و مقرب آن میباشند پراکنده نموده و دل و قلب را به غیر دانش و تحصیل آن مشغول نموده و سبب تضییع اوقات میگردد.

در بیان اختیار هم بحث

متن

و اما اختیار الشریک:

فینبغی ان یختار المجدّ و الا ورع و صاحب الطبع المستقیم و یحترز من الکسلان و المعطلّ و مکثار الکلام و المفسد و الفتان. قيل فی الحکمه الفارسیه:

[شماره صفحه واقعی : ۱۵]

ص: ۲۴۹۸

نظم

تا توانی می گریز از یار بد***یار بد بدتر بود از مار بد

مار بد تنها تو را بر جان زند***یار بد بر جان و هم ایمان زند

وقیل:

فاعتبر الارض باسمائها***و اعتبر الصّاحب بالصّاحب

ترجمه

بر طالب علم سزاوار است در بحث کسی را شریک خود قرار دهد که ساعی در تحصیل علم بوده و از دیگران باتقوی تر و دارای طبع و سلیقه ای مستقیم باشد، از اشخاص کسل و تنبل و کثیر الکلام و اهل فتنه و فساد پرهیزد چنانچه در حکمت فارسی آمده است:

شعر

تا توانی میگریز از یار بد***یار بد بدتر بود از مار بد

مار بد تنها تو را بر جان زند***یار بد بر جان و هم ایمان زند

یعنی: تا میتوانی از رفیق نامناسب و بد اجتناب کن زیرا چنین رفیقی از مار زنده بدتر است زیرا مار فقط بر بدن انسان زده و او را هلاک میکند ولی رفیق بد هم شخص را هلاک کرده و هم ایمان را می برد.

و در همین باره گفته شده:

فاعتبر الارض باسمائها***و اعتبر الصّاحب بالصّاحب

[شماره صفحه واقعی : ۱۶]

ص: ۲۴۹۹

یعنی: زمین را بواسطه نشانه ها و علائمش از قبیل کوهها و تپه ها و آب ها بشناس و شخص را نیز بوسیله صاحب و رفیقش اعتبار نما.

پاره ای از وظائف طالب علم

متن

و ینبغی ان تعظم العلم و اهله بالقلب غایه التعظیم.

قيل: الحرمة خير من الطاعة. حتى لم يؤخذ الكتاب و لم يطالع و لم يقرأ الدرس إلا مع الطهارة. و ینبغی ان یجود کتابه الكتاب و لا یقرمط و یترک الحاشیه الأ عند الضروره، لانه ان عاش ندم و ان مات شتم. و ینبغی ان یستمع العلم بالتعظیم و الحرمة لا بالاستهزاء و لا یختار نوع العلم بنفسه بل یفوض امره الى استاده لأن الاستاد قد حصل له التجارب فی ذلك عند التحصیل و قد عرف ما ینبغی لكل احد و ما یلیق بطبیعته و ینبغی لطالب العلم ان لا یجلس قریبا من الاستاد عند السربق بغير الضروره بل ینبغی ان یكون بینه و بین الاستاد قدر قوس لانه اقرب الى التعظیم. و ینبغی لطالب العلم ان یحترز عن الاخلاق الذمیه، فانها کلاب معنویة. قال رسول الله صلی الله علیه و آله و سلم: لا یدخل الملئکه بیتا فیہ کلب او صوره کلب.

ترجمه

بر طالب علم سزاوار است که علم و اهل آن را قلبا احترام و کمال تعظیم را در حفاشان رعایت کند.

[شماره صفحه واقعی: ۱۷]

ص: ۲۵۰۰

در این باره گفته شده: احترام از اطاعت و بردن فرمان بهتر میباشد. حتی هیچگاه برداشتن کتاب و مطالعه آن و خواندن درس را بدون طهارت انجام ندهد. نوشته ای را که می نگارد سعی کند که زیبا بوده و سطور و کلمات را زیاد نزدیک بهم ننویسد از حاشیه نویسی حذر کند مگر در وقت ضرورت و احتیاج زیرا اگر بماند و در آینده بآنها نظر کند پشیمان شده و اگر فوت شود دیگران بوی ناسزا گویند زیرا بسا حواشی اشتباه بوده یا بسیار سطحی و قابل درج کردن نمیشد. سزاوار است علم با تعظیم و احترام شنیده شود نه با استهزاء و سخریه و نیز شایسته است خود نوع علم را اختیار نکرده بلکه در انتخاب آن بااستاد مراجعه کند زیرا استاد در این باره تجاربی را در وقت تحصیل بدست آورده و علمی را که سزاوار هرکس باشد احراز نموده و دانشی را که لایق به طبیعت اشخاص باشد میداند چیست و شایسته است طالب علم نزدیک استاد ننشیند مگر حاجت و ضرورتی اقتضاء آنرا بنماید بلکه جا دارد بین وی و استاد بمقدار یک کمان فاصله شود چه آنکه این امر به تعظیم استاد اقرب و نزدیکتر است. بر طالب علم سزاوار است از اخلاق زشت و ناپسند احتراز کند چه آنکه اخلاق بد در معنا سگهائی هستند که شخص با آنها محشور است. پیامبر بزرگ اسلام صلی الله علیه و آله و سلم فرمودند: در خانه ای که سگ یا صورت آن نصب شده باشد ملائک داخل نمیشوند.

[شماره صفحه واقعی : ۱۸]

ص: ۲۵۰۱

الفصل الرابع: في الجدّ و المواظبه و الملازمه

ثمّ لا بدّ لطالب العلم من الجدّ و المواظبه و الملازمه. قيل: من طلب شيئاً و جدّ وجد و من قرع باباً و لجّ ولج. و قيل: بقدر ما يسعى ينال ما يتمنى. قيل: يحتاج في التعلّم الى جدّ الثّلاثه: المتعلّم و الاستاد و الاب ان كان في الحيوه.

و لا بدّ لطالب العلم من المواظبه على الدّرس و التّكرار في اول اللّيل و آخره و ما بين العشاءين و وقت السّحر و وقت مبارك.

قيل: من اسهر نفسه باللّيل فقد فرح قلبه بالنّهار و يغتنم ايام الحدائث و عنفوان الشّباب و لا يجتهد نفسه جهدا يضعف النّفس و

[شماره صفحه واقعي : ۱۹]

ص: ۲۵۰۲

ينقطع عن العمل، بل يستعمل الزفق في ذلك. و الزفق في ذلك اصل عظيم في جميع الاشياء.

ترجمه

فصل چهارم: در كوشش و مواظبت و ملازمت طالب علم نسبت به تحصيل آن

بر طالب علم لازمست در راه تحصيل علم سعي و كوشش كرده و بر بدست آوردنش مواظبت جميل نموده و با هرچه سبب رسيدن بآن است ملازم و همراه باشد لذا در اين باره چنين گفته شده: كسيكه چيزي را طلب كند و براي تحصيلش جد و جهد نمايد آنرا مي يابد و كسيكه دربي را بكوبد و از خود اصرار نشان دهد بالاخره درب باز شده و وي بدرون داخل ميشود.

و نيز گفته شده: بمقداري كه شخص سعي و كوشش كند باارزو و آنچه تمنا دارد ميرسد.

و همچنين گفته شده: در تعلم و فراگرفتن علم به سعي و كوشش سه نفر نياز است: ۱- طالب علم و فراگيرنده آن. ۲- استاد. ۳- پدر در صورتيكه در حيات باشد.

طالب علم بايد بر درس و تكرر آن در ابتداء و انتهاي شب و بين مغرب و عشاء و وقت سحر و زمانيكه مبارك است مواظبت داشته

[شماره صفحه واقعي : ۲۰]

ص: ۲۵۰۳

باشد. در این باره گفته شده: کسیکه در شب بیداری بکشد در روز قلبش شاد می‌باشد، طالب علم باید ایام نوجوانی و شباب را غنیمت شمارد، خود را بمشقتی که نفسش را ضعیف و از انجام اعمال وی را بازدارد نیندازد بلکه در این راه طریقی مرافقت را به پیماید چه آنکه مدارا و مرافقت اصل عظیمی است در جمیع اشیاء.

[لزوم همت در طلب علم]

متن

ولا بد لطالب العلم من الهمة العالیة فی العلم، فان المرء یطیر بهمة کالطیر یطیر بجناحیه، فلا بد ان یکون همة علی حفظ جمیع الکتب حتی یحصل البعض. فاما اذا کان له همة عالیة و لم یکن له جدّ او کان له جدّ و لم یکن له همة عالیة لا یحصل له الا قليلا من العلم و ینبغی ان یتعب نفسه علی الجّد و التحصیل و المواظبه بالتأمل فی فضائل العلوم و دقایقها، فان العلم ببقی و غیره یفنی، فانه حیوه ابدیه.

ترجمه

طالب علم شایسته است که در تحصیل علم همتی عالی و بلند داشته باشد چه آنکه شخص همچون پرنده ای که با دو بالش پرواز میکند با همت خود میتواند طیران نماید، از اینرو می باید همتش بر حفظ تمام کتب بوده تا بر بعض آن نائل آید. و اما وقتی همتی عالی داشت ولی جدّ و جهد نمود یا جدّ و جهد داشت و فاقد همتی عالی بود از علم قلیلی را تحصیل میکند و از دانش نفع کثیری نمی برد. سزاوار است نفس خود را در سعی و تحصیل و مواظبت بر آن بواسطه دقت در فضائل علوم و نکات برجسته و باریک آنها به مشقت و تعب بیاندازد و این رنج و مشقت بجا و ارزشمند است چه آنکه علم

[شماره صفحه واقعی : ۲۱]

ص: ۲۵۰۴

باقی مانده و غیر آن فانی میشود زیرا علم زندگانی جاودانی است.

متن

قیل: العالمون احياء و ان ماتوا. و كفى بلذة العلم داعيا الى التحصيل للعاقل و قد يتولد الكسل من كثرة البلغم و الرطوبات. و طريق تقيله، تقليل الطعام و ذلك، لأن النسيان من كثرة البلغم و كثرة البلغم من كثرة شرب الماء و كثرة شرب الماء من كثرة الاكل و الخبز اليابس يقطع البلغم و الرطوبة و كذا اكل الزبيب. و لا يكثر الاكل منه حتى لا يحتاج الى شرب الماء، فيزيد البلغم.

ترجمه

گفته شده: دانشمندان زنده اند اگرچه بحسب ظاهر از دنیا رخت بر بسته باشند. و لذت علم و دانش خود کافی است که عاقل را بتحصيل آن دعوت نماید. و گاه باشد که کسالت و خمودگی از کثرت بلغم و ازدیاد رطوبات متولد شود و راه کاهش دادن آن کم خوردن است زیرا فراموشی از بلغم زیادی پدید آمده و زیادی بلغم از کثرت شرب آب بوجود می آید و زیاد نوشیدن آب از پرخوری حاصل میشود و نان خشک بلغم و رطوبت را از بدن قطع و ریشه کن مینماید چنانچه خوردن کشمش نیز واجد همین خصوصیت است. لازم بتذکر است خوردن زیاد کشمش را نیز ترک کند تا احتیاج به نوشیدن آب زیاد نشده و در نتیجه بلغم زیاد گردد.

[شماره صفحه واقعی : ۲۲]

ص: ۲۵۰۵

متن

و السواک یقلل البلغم و یزید فی الحفظ و الفصاحه. و کذا القی یقلل البلغم و الرطوبات و طریق تقلیل الاکل التأمل فی منافع قلّه الاکل و هی الصیحه و العقه و غیرهما و التأمل فی مضار کثره الاکل و هی الامراض و کلاله الطبع. و قیل: البطنه تذهب الفطنه. و ینبغی ان لا یأکل الاطعمه الدسمه و یقدم فی الاکل اللطف و الاشهی و ان لا یسعی فی الاکل و النوم الا لغرض الطاعات کالصلوه و الصوم و غیرهما.

ترجمه

و مسواک نمودن موجب کم شدن بلغم و زیادی حافظه و پیدا شدن فصاحت میگردد و نیز قی کردن و استفراغ نمودن بلغم و رطوبات بدن را کم میکند. و طریق کاهش دادن خوردن اینستکه شخص در منافع آن از قبیل صحت و تندرستی و عفت نفس بیاندیشد و از طرفی در مضار و مفسد پرخوری که امراض و بیماریهای ناشی از آن و وامانده گی طبع و غیر متعادل شدن آن است تأمل نماید. گفته اند: پرخوری و شکم پرستی زیرکی و فطانت را از بین میبرد. شایسته است اغذیه چرب نخورند، در وقت تناول ابتداء غذاهای نرم و لذیذ را بخورند به خوردن غذا و خوابیدن روی نیاورده مگر بمنظور پیدا شدن قوه و نشاط جهت طاعات همچون نماز و روزه و غیر ایندو.

[شماره صفحه واقعی : ۲۳]

متن

الفصل الخامس في بدايه السبق و قدره و ترتيبه

ينبغي ان يكون بدايه السبق يوم الاربعاء كما قال رسول الله صلى الله عليه و آله: ما من شيء بدء يوم الاربعاء الا و قد تم و كل عمل من اعمال الخير لا بد ان يوقع يوم الاربعاء و ذلك لان يوم الاربعاء يوم خلق الله فيه التور و هو يوم نحس في حق الكفار، فيكون مباركاً.

ترجمه

فصل پنجم: در ابتداء شروع بدرس و مقدار و ترتیب آن

شایسته است که ابتداء شروع به درس را روز چهارشنبه قرار دهند چنانچه حضرت رسول اکرم صلی الله علیه و آله و سلم فرمودند: هیچ چیزی در روز چهارشنبه شروع نشده مگر آنکه باتمام میرسد و هر عملی از اعمال خیر لازم است در روز چهارشنبه واقع شود زیرا در این روز حق تعالی نور را بیافرید و این روزی است که در حق کفار نحس بوده بنابراین برای مؤمنین روز میمون و مبارکی است.

مقدار ابتداء شروع به درس

متن

و اما قدر السبق في الابتداء: فينبغي ان يكون قدر السبق للمبتدء بقدر ما يمكن بالاعاده مرتين بالرفق و التدريج. فاما اذا طال السبق في الابتداء و احتاج الى الاعاده عشر مرات فهو في الانتهاء ايضا كذلك لانه يعتاده كذلك و لا يترك تلك الاعاده بجهد كثير. و قد قيل: الدرس حرف و التكرار الف.

[شماره صفحه واقعی : ۲۴]

ص: ۲۵۰۷

مقدار ابتداء شروع به درس و اما مقدار شروع به درس در روز اول سزاوار است باندازه ای باشد که شخص بتواند به تأنی و آرامی آنرا دو بار اعاده کند یعنی به دو مرتبه مطالعه درس را بخوبی یاد گیرد. و اما اگر بقدری درس طولانی باشد که با دو مرتبه مطالعه و یکبار تکرار نتواند آنرا یاد گرفته بلکه به ده بار نیازمند باشد پس در پایان نیز چنین بوده و هر مطلبی را می باید ده بار تکرار کند تا بیادش بماند چون وقتی در ابتداء شروع اینطور نمود عادتش بر آن مستقر میگردد. شایسته نیست که شخص طالب علم تکرار و اعاده درس را واگذارد بلکه در این راه سزاوار است رنج و مشقت بسیار متحمل گردد و دروس خود را تکرار کند چه آنکه گفته شده: درس یک حرف بوده و تکرارش هزار حرف میباشد.

[شماره صفحه واقعی : ۲۵]

ص: ۲۵۰۸

متن

و ينبغي ان يبتدى بشيى يكون اقرب الى فهمه و الاساتيد كانوا يختارون للمبتدى صغارات المتون اقرب الى الفهم و الصُّبْط، فينبغى ان يعيد السُّبْق بعد الصُّبْط و الاعاده كثيرا و لا يكتب المتعلّم شيئا لا يفهمه، فأنه يورث كلاله الطُّبع و تذهب الفطنه و يضيع الاوقات. و ينبغي ان يجتهد فى الفهم من الاستاد بالتأمّل و التّفكّر و كثره التكرار فأنه اذا قلَّ السُّبْق و كثر التكرار و التأمّل يدرك و يفهم. و قيل: حفظ حرفين خير من سماع ورقين. فاذا تهاون فى الفهم و لم يجتهد مرّه او مرّتين يعتاد ذلك فى الفهم، فلا يفهم الكلام اليسير فينبغى ان لا يتهاون فى الفهم بل يجتهد و يدعو الله تعالى و يتضرّع اليه، فأنه يجيب من دعاه و لا يخيب من رجاه.

ترجمه

ترتیب قرائت دروس شایسته است طالب علم ابتداء به درسی شروع کند که بفهمش نزدیکتر باشد و اساتید نیز برای مبتدی متون کوتاه و کم را که بفهم متعلمین اقرب و نزدیک تر است برگزینند. سزاوار است بعد از اینکه درس را ضبط و حفظ نمود آنرا اعاده نماید و این امر را بحدّ کثرت و وفور برساند چیزی را که نفهمیده ننویسد چون موجب خستگی طبع بوده و فطانت و زیرکی را از بین میبرد و اوقات را ضایع و تباه میسازد. شایسته است در فهمیدن درس از استاد جهد و کوشش کرده

[شماره صفحه واقعی : ۲۶]

و در این راه از تأمل و تفکر غفلت نوزد آنرا زیاد تکرار نماید چه آنکه درس وقت کم بود و تکرارش زیاد و تأمل در آن فراوان قطعاً درس درک شده و فهمیده میشود. گفته شده: حفظ نمودن دو حرف از شنیدن دو ورق مطالب بهتر است. بنابراین وقتی در فهم مطالب سستی از خود نشان داد و سعی در تکرار آن به یک یا دو بار نمود و این معنا در فهم و ادراکش عادت شده و در نتیجه کلام و سخن کوتاه و کم را نمی فهمد لذا شایسته است از هرگونه سستی در فهم مطالب و مسائل احتراز کرده و در قبال آن اجتهاد و سعی در فراگرفتن آنها بکند و همراه سعی و کوشش از خداوند متعال قوه فهم و ادراک نیز خواسته و بدرگاهش تضرع و زاری نماید چه آنکه حضرتش جل و علا کسی را که او را بخواند اجابت کرده و امیدش را قطع نمیکند.

[لزوم مباحثه]

متن

ولا- بدّ لطالب العلم من المطارحه و المناظره، فینبغی ان یکون بالانصاف و التّأنی و التّأمیل فیحترز عن الشّغب و الغضب، فانّ المناظره و المذاکره مشاوره، انما یکون لاستخراج الصّواب و ذلك انما یحصل بالتّأمیل و الانصاف و لا یحصل بالغضب و الشّغب. و فایده المطارحه و المناظره اقوی من فایده مجرّد التّکرار، لانّ فیه تکراراً مع زیاده. قیل: مطارحه ساعه خیر من تکرار شهر لکن اذا کان منصفاً سلیم الطّبع.

[شماره صفحه واقعی : ۲۷]

ص: ۲۵۱۰

و اِتِّبَاكُ و المناظره مع غير مستقيم الطَّبع، فَإِنَّ الطَّبيعَه مستترَفَه و الاخلاق متعدَّيه و المجاوره مؤثَّره. و ينبغي لطالب العلم ان يكون متأملاً في جميع الاوقات في دقائق العلوم و يعتاد ذلك، فإِنَّمَا يدرِك الدَّقَاتِقَ بالتَّأَمُّلِ و لهذا قيل: تأمّل، تدرِك.

ترجمه

بر طالب علم لازم است که مجلس مباحثه و مناظره داشته باشد و شایسته است در این مجلس از طریق انصاف و آرامش و تأمل خارج نشود، از خصومت و اعمال غضب دوری نماید چه آنکه مناظره و مذاکره خود نوعی مشاورت و تبادل افکار بوده که جهت استخراج مطالب حَقّه و رسیدن به صواب صورت میگیرد و بدون تردید این غرض با تأمل و اعمال انصاف حاصل شده و ابتدا از طریق غضب و طرح منازعه و خصومت بدست نمی آید. باید دانست که فایده و نفع مباحثه و مناظره از فایده صرف تکرار شدیدتر و قوی تر است چه آنکه در آن هم تکرار درس بوده و هم امری زائد بر آن. در این باره گفته شده: یک ساعت مباحثه داشتن از تکرار یک ماه بهتر است مشروط باینکه شخص منصف و دارای طبعی سالم باشد. الحذر از مباحثه با کسیکه سلیقه و طبعی غیر مستقیم دارد چه آنکه طبیعت بشری رقیق و لطیف بوده و قابلیتش برای اثر و پذیرش خصلت ها در حدّ کمال است و از طرفی دیگر اخلاق متعدّی و مسری بوده و مجاورت با اشخاص کاملاً مؤثّر است.

[شماره صفحه واقعی : ۲۸]

ص: ۲۵۱۱

شایسته است که طالب علم در تمام اوقات خود را به تأمل و دقت در دقایق علوم و مطالب باریک و ظریف علمی وادار کند و نفس خویش را بآن عادت دهد چه آنکه دقایق علوم به تأمل نمودن و امعان نظر درک میشود و از اینرو است که گفته اند: دقت نما تا درک کنی.

[تأمل پیش از سخن]

متن

ولا بد من التأمل قبل الكلام حتى يكون صوابا، فإن الكلام كالسهم، فلا بد من تقديمه بالتأمل قبل الكلام حتى يكون ذكره مصيبا في اصول الفقه. وهذا اصل كبير و هو ان يكون كلام الفقيه المناظر بالتأمل. و يكون مستفيدا في جميع الاحوال و الاوقات و عن جميع الاشخاص. قال رسول الله صلى الله عليه و آله و سلم: الحكمة ضالة المؤمن اينما وجدها اخذها. و قيل: خذ ما صفى ودع ما كدر. و ليس لصحيح البدن و العقل عذر في ترك العلم.

ترجمه

لازمست پیش از سخن گفتن تأمل و فکر نموده تا کلامش صواب باشد چه آنکه سخن همچون تیر است پس چاره ای نیست از تقدیم تأمل و فکر پیش از آن تا ذکرش در اصول فقه بصواب برسد و این قاعده و اصل بزرگی میباشد که عبارتست از اینکه کلام فقیه برای شخص ناظر از روی تأمل و فکر باشد. و شایسته است که طالب علم در جمیع احوال و تمام اوقات

[شماره صفحه واقعی : ۲۹]

ص: ۲۵۱۲

مستفید بوده و از تمام اشخاص بهره ببرد. پیامبر اکرم صلی الله علیه و آله و سلم فرمودند: حکمت گمشده مؤمن بوده هر کجا که آنرا بیابد بر میدارد. و گفته شده: آنچه صاف و از آلوده گیها منزّه است بگیر و آنچه کدر و تیره است واگذار. و کسیکه دارای بدن و عقل سالمی است در ترک علم و دانش معذور نمیشد.

[نزوم شکرگذاری]

متن

و للمتعلّم ان يشتغل بالشكر باللسان و الاركان بان يرى الفهم و العلم من الله تعالى و يراعى الفقراء بالمال و غيره و يطلب من الله تعالى التوفيق و الهدايه، فانّ الله تعالى هاد لمن استهداه به. و من يتوكّل على الله فهو حسبه انّ الله بالغ امره قد جعل الله لكلّ شيء قدرا.

و ينبغي لطالب العلم ان يكون ذا همّه عاليه لا- يطمع في اموال الناس. قال رسول الله صلي الله عليه و آله: اياك و الطمع، فانّه فقر حاضر، فلا ينجل بما عنده من المال، بل ينفق على نفسه و على غيره. قال رسول الله صلي الله عليه و آله: الناس كلّهم في الفقر مخافه للفقر. و كان في الزمان الاوّل يتعلّمون الحرفه، ثمّ يتعلّمون العلم حتّى لا يطمعون في اموال الناس.

[شماره صفحه واقعی : ۳۰]

ص: ۲۵۱۳

و فی الحکمه: من استغنی بمال الناس افتقر و العالم اذا کان طامعا لا یبقی له حرفه العلم و لا یقول بالحقّ.

ترجمه

بر متعلّم و فراگیرنده دانش است که زبان و اعضاء و جوارحش را به شکرگذاری حقّ تعالی مشغول نماید و مقصود از شکر اینست که فهم و دانش را از جانب حقّ تعالی دیده و نیازمندان را با مال و غیر آن مورد ملاحظت و رعایت خویش قرار دهد و پیوسته از حضرتش فراهم آمدن اسباب و هدایت را بخواهد چه آنکه باری تعالی هرکسی را که از وی طلب هدایت کند رهنمائی فرماید. چنانچه خود در قرآن عزیز میفرماید: کسیکه بر خدا توکل کند پس او کفایتش کند او است که امرش بر تمام ماسوی نافذ میباشد، برای هرچیز اندازه و مقداری مقرّر فرموده است. سزاوار است که طالب علم دارای همّتی بلند بوده و هرگز در اموال و ثروت مردم طمع و چشم داشتی نداشته باشد. حضرت رسول اکرم صلی الله علیه و آله و سلّم فرمودند: الحذر از طمع، چه آنکه آن فقری است فعلی، پس طالب علم بخل نکرده و آنچه نزدش از مال است بر خود و دیگران انفاق کند.

پیامبر اکرم صلی الله علیه و آله و سلّم فرمودند: تمام مردم بجهت ترس از فقر در نداری و بی چیزی زندگی میکنند. در زمانهای پیش ابتداء حرفه و صنعتی را می آموخته پس از

[شماره صفحه واقعی : ۳۱]

ص: ۲۵۱۴

آن به یاد گرفتن علم میپرداختند تا بدینوسیله در اندوخته های مردم چشم داشتی نداشته باشند. و در کلام حکمت آمیز آمده: کسیکه به مال مردم غناء بطلبد فقیر میگردد و عالم وقتی طمع در مال دیگران داشت برایش علمی باقی نمیماند و هرگز بحق تکلم نمیکند.

[تکرار دروس و مقدار آن]

متن

و ینبغی لطالب العلم ان یعدّ نفسه و یقدّر تقدیرا فی التکرار، فانّه لا یستقرّ قلبه حتّی لا یبلغ ذلک المبلغ. و ینبغی ان یکزر سبق الامس خمس مرّات و سبق الیوم الذی قبل الامس اربع مرّات و سبق الذی قبله ثلاثا و الذی قبله اثنان و الذی قبله واحدا فهذا ادعی و اقرب الی الحفظ و التکرار. فینبغی ان لا یعتاد المخافه فی التکرار، لانّ الدرس و التکرار لا بدّ ان یکون بقوّه و نشاط و لا یجتهد جهدا یجهد نفسه لئلا ینقطع عن التکرار، فخیر الامور اوسطها و لا بدّ له من المداومه فی العلم من اول التحصیل الی آخره.

ترجمه

سزاوار است طالب علم خود را آماده و مهیا نموده و در تکرار مقداری را معین و تقدیر نماید چه آنکه قلب او آرام نخواهد گرفت مگر آنکه بآن مبلغ و مقدار برسد. و شایسته است درس روز قبل را پنج بار و درس روزی که پیش از آنست چهار مرتبه و درس قبل از آنرا سه و آنچه پیش از آنست دو و درس جلوتر از آنرا یک بار مرور و تکرار نماید چه آنکه این امر به

[شماره صفحه واقعی : ۳۲]

ص: ۲۵۱۵

حفظ مطلب نزدیکتر و اثرش در آن بیشتر است. سزاوار است در مقام تکرار خفت و سستی را شعاع خود نکنند چه آنکه درس و تکرارش هردو می باید با نیرو و نشاط باشد، سعی کند که خود را خسته و کوفته نسازد تا از تکرار بازماند چه آنکه بهترین امور حد وسط آنها میباشد. لازمست طالب علم از ابتداء تحصیل تا پایانش مداومت در علم و دانش داشته باشد.

[شماره صفحه واقعی : ۳۳]

ص: ۲۵۱۶

الفصل السادس في التوكل

لا- بدّ لطالب العلم من التوكل ولا يهيم لامر الرزق ولا يشغل قلبه بذلك و يصبر، لأن طلب العلم امر عظيم و في طلب تحصيله اجر جليل و هو افضل من القرائه عند اكثر العلماء فمن صبر على ذلك فقد وجد لده تفوق ساير لذات الدنيا و لهذا كان محمد بن الحسن الطوسي رحمه الله اذا اسهر الليالي و حل له مشكلات يقول: اين ابناء الملوک من هذه اللده. و ينبغي ان لا يشغل بشيء و لا يعرض عن الفقه و الحديث و التفسير و القرآن.

فصل ششم: در بیان توکل

برای طالب علم لازمست که خود را بصفت حسنه توکل آراسته و همتش را برای امر رزق و روزی صرف نکرده و دلش را برای

[شماره صفحه واقعی : ۳۴]

ص: ۲۵۱۷

این امر مشغول نکرده بلکه در این رابطه صابر و شکیبیا باشد چه آنکه طلب دانش امر بزرگی است و در طلب آن اجر فراوانی میباشد و از نظر اکثر ارباب علم طلب دانش افضل و برتر است از قرائت و خواندن آن لذا کسی که در تحصیل آن صابر باشد پس لذتی می یابد فوق تمام لذات دنیا از اینرو بود که مرحوم شیخ اجل محمد بن حسن طوسی معروف به شیخ طائفه امامیه قدس سزه وقتی شبها را بی خوابی میکشید و در حل مشکلات علوم صبر بخرج میداد تا برایش گره گشاده میگشت میفرمود: فرزندان سلاطین کجا هستند تا لذت علم را که من می چشم بچشند. شایسته است طالب علم خود را بشیء مشغول و سرگرم نکند و از فقه و حدیث و تفسیر و قرآن اعراض ننماید.

[شماره صفحه واقعی : ۳۵]

ص: ۲۵۱۸

الفصل السابع في وقت التحصيل

قيل: وقت التعلّم من المهد الى اللحد. و افضل اوقاته شرع الشّباب و وقت السّحر و ما بين العشائين. و ينبغي ان يستغرق جميع اوقاته، فاذا ملّ من علم يشتغل بعلم آخر. و كان محمّد بن الحسن لا ينام اللّيل و كان يضع عنده دفاتر اذا ملّ من نوع ينظر الى نوع آخر و كان يضع عنده الماء و يزيل نومه بالماء و كان يقول: التّوم من الحراره.

فصل هفتم: در بیان وقت تحصیل چنین گفته شده: وقت تعلّم و فراگیری دانش از گهواره تا گور میباشد.

[شماره صفحه واقعی: ۳۶]

و برترین اوقاتش ایام جوانی و هنگام سحر و بین عشائین (زمان بین مغرب و عشاء) میباشد. و شایسته است که طالب علم تمام وقتش را مستغرق در تحصیل علم نماید، پس وقتی از علمی ملول و دلتنگ گردید به دانش دیگر خود را سرگرم کند. در احوالات مرحوم شیخ الطائفه محمّد بن حسن طوسی آمده که ایشان شب را نخوابیده و نزدشان دفاتر و کتبی می نهادند و وقتی از یک نوع دانش خسته و دلتنگ می شدند به نوع دیگرش نظر می افکندند و پیوسته در کنارش آبی بود که خواب را با آب از خود دور میساخت و میفرمود: خواب از حرارت ناشی میشود.

[شماره صفحه واقعی : ۳۷]

ص: ۲۵۲۰

الفصل الثامن فی الشَّفَقَة و النَّصِيحَة

ينبغي ان يكون صاحب العلم مشفقاً، ناصحاً، فالحسد يضرّ ولا ينفع، بل يشغله نيه تحصيل الكمال و ينبغي ان يكون همّه المعلم ان يصير المتعلم في قرنه عالماً و يشفق على تلامذته بحيث فاق على علماء العالم. و ينبغي لطالب العلم ان لا ينازع احداً و لا يخاصمه، لأنه يضيع الاوقات، فالمحسن سيجزى باحسانه و المسمى سيكفيه مساويه. قيل: عليك ان تشتغل بمصالح نفسك لا بقهر عدوك، فاذا اقامت بمصالح نفسك تضمن ذلك قهر عدوك اياك و المعادات فانها تفضحك و تضيع اوقاتك و عليك بالتأمل لا سيما من السفهاء و اياك ان تظنّ بالمؤمن سوء، فأنه منشاء العداوه و لا يحلّ ذلك لقوله عليه السلام: ظنوا بالمؤمنين خيراً. و انما ينشاء ذلك من حيث النفس.

[شماره صفحه واقعی : ۳۸]

ص: ۲۵۲۱

فصل هشتم: در بیان مهربانی و نصیحت

شایسته و سزاوار است صاحب علم مهربان، ناصح و پنددهنده بوده و از حسد و رشک بردن برحذر باشد چه آنکه حسد مضرّ بوده و نفعی ندارد بلکه وجود چنین صفت ذمیمه ای صاحب دانش و طالب علم را از نیت تحصیل کمال باز میدارد. و سزاوار است اینکه همت استاد و معلّم این باشد که متعلّم و شاگرد را در بین اقران و امثالش عالم برجسته و دانشمندی فرزانه گرداند. و نیز از وظایف معلّم اینستکه بر شاگردان خود دلسوز و مهربان باشد بطوریکه ایشان را بنوع و نحوی تربیت کند که بر دانشمندان عالم برتر گردند. و شایسته و سزاوار است که اهل علم و طالب دانش با احدی در مقام منازعه و مخاصمه برنیاید زیرا این امر اوقات شریف را تباه و تضییع میکند و در قبال آن محسن بزودی بواسطه احسانش مأجور واقع شده و مسی و بدرفتار عنقریب گرفتار زشتی اعمال و رفتارش خواهد شد. چنین گفته شده: بر تو است که در راه اصلاح نفس خود کوشا بوده و از قهر و غلبه بر دشمنت اجتناب و دوری نمائی چه آنکه وقتی به تربیت نفس و اصلاح آن قیام نمودی بر دشمنت نیز قاهر و غالب خواهی آمد. الحذر از اعمال دشمنی چه آنکه آن تو را مفتضح و رسوا کرده

[شماره صفحه واقعی : ۳۹]

ص: ۲۵۲۲

و اوقات گرانبهایت را تباه میسازد و بر تو است که تأمل و حالت احتیاط داشته باشی مخصوصاً از اشخاص نادان و سفیه و الحذر از سوء ظنّ بردن به اهل ایمان چه آنکه این امر منشاء و سبب عداوت ها و دشمنی ها می باشد و از حیث شرع نیز حلال و جایز نیست چه آنکه معصوم علیه السلام فرمودند: بمؤمنین گمان نیک برید. و این حالت بدبینی و سوء ظنّ صرفاً از جانب نفس و ناشی از آن می باشد.

[شماره صفحه واقعی : ۴۰]

ص: ۲۵۲۳

الفصل التاسع فی الاستفادہ

ينبغي لطالب العلم ان يكون مستفيدا في كل وقت حتى يحصل له الفضل. و طريق الاستفادہ ان يكون معه في كل وقت محبره حتى يكتب ما يسمع من الفوائد. قيل: ما حفظ
فَرَّ و ما كتب قَرَّ. قيل: العلم ما يؤخذ من افواه الرجال لأنهم يحفظون احسن ما يسمعون و يقولون احسن ما يحفظون. و وصى شخص لابنه بان يحفظ كل يوم شقصا من العلم،
فأنه يسير و عن قريب يصير كثيرا. فالعلم كثير و العمر قصير، فينبغي ان لا يضيع الطالب له الاوقات و الساعات و يغتنم الليالي و الخلوات.

[شماره صفحه واقعی : ۴۱]

ص: ۲۵۲۴

قیل: اللیل طویل، فلا تقصره بمنامک و النهار مضي، فلا تکدره بآثامک.

ترجمه

فصل نهم: در بیان استفاده

سزاوار است طالب علم در تمام اوقات در مقام استفاده باشد تا برایش فضل و کمال حاصل شود. و طریق و راه استفاده اینستکه پیوسته با وی دواتی بوده تا آنچه از فوائد و مطالب ارزنده را می شنود بنویسد. گفته شده: آنچه حفظ میشود فراموش شده و آنچه نوشته میگردد ثابت و مستقر میماند. و نیز گفته اند: دانش آنستکه از دهان بزرگان گرفته شود چه آنکه ایشان بهترین کلماتی را که می شنوند حفظ کرده و نیکوترین محفوظات خود را بازگو میکنند. گفته اند شخصی فرزندش را چنین سفارش نمود که هرروز باره و قسمتی از علم را فرا بگیر، چه آنکه آن کم و ناچیز است ولی بزودی این اندک بسیار و فراوان میگردد. دانش و علم بسیار و فراوان است و در مقابلش عمر و وقت کوتاه، پس شایسته است طالب علم وقت و ساعات خود را تباه نکرده

[شماره صفحه واقعی : ۴۲]

ص: ۲۵۲۵

و شبها را مغتم شمرده و از خلوات استفاده و بهره بردارد. گفته اند: شب طولانی است پس با خوابیدن آنرا کوتاهش مکن و روز نورانی بوده پس با نافرمانی ها و گناهانت مکدر و تیره اش منما.

[لزوم بهره مندی از اساتید و بزرگان علم]

متن

و ینبغی لطالب العلم ان یغتم السیوخ و یتفید منهم و لا یتحسر لکل مافات، بل یغتم ما حصل له فی الحال و الاستقبال من تحمیل المشاق و المذله فی طلب العلم و التملق مذموم الا فی طلب العلم، فانه لا بد له من التملق للاستاد و الشراکاء و غیرهم للاستفاده. و قیل: العلم عز لا ذلّ فیه و لا یدرک الا بذلّ لا عزّ فیه.

ترجمه

و برای طالب علم شایسته و سزاوار است که اساتید و بزرگان علم را در نظر داشته و وجودشان را مغتم شمرده و از ایشان بهره ببرد و بر اوقات از دست رفته حسرت نخورده بلکه برای آنچه از زمان حال و آینده باقیمانده ارزش قائل شده و سعی کند آنها از دستش بیهوده نروند لذا خود را به تحمیل مشاق و ادار نموده و در راه طلب علم هرذلت و خواری را بر خود هموار نماید. چاپلوسی و تملق در همه امور مذموم و ناپسند است مگر در راه تحصیل علم چه آنکه طالب علم می باید از استاد و شرکاء در بحث و دیگران بمنظور استفاده از آنها تملق نموده و چاپلوسی کند. گفته شده: علم عزیز و شریف بوده ذلت و خواری در آن نیست ولی درک نمیشود مگر به خواری که عزت در آن نمیباشد.

[شماره صفحه واقعی : ۴۳]

ص: ۲۵۲۶

متن

الفصل العاشر فی الورع فی التعلّم

روی حدیث فی هذا الباب عن رسول الله صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَآلِهِ أَنَّهُ قَالَ: مَنْ لَمْ يَتَوَرَّعْ فِي تَعَلُّمِهِ ابْتِلَاهُ اللهُ بِأَحَدٍ مِنْ ثَلَاثَةِ أَشْيَاءَ: أَمَّا أَنْ يَمِيتَهُ فِي شِبَابِهِ أَوْ يُوَقِعَ فِي الرِّسَالَةِ أَوْ يَبْتَلِيَهُ بِخِدْمَةِ الشَّيْطَانِ فَمَهْمَا كَانَ طَالِبَ الْعِلْمِ أَوْ رَعِيًّا كَانَ عِلْمُهُ أَنْفَعًا وَالتَّعْلِيمُ لَهُ أَيْسَرُ وَفَوَائِدُهُ أَكْثَرُ. وَمَنْ الْوَرَعَ أَنْ يَحْتَرِزَ عَنِ الشُّبُهَاتِ وَكَثْرَةِ الْكَلَامِ فِيمَا لَا يَنْتَفِعُ وَأَنْ يَحْتَرِزَ عَنِ أَكْلِ طَعَامِ السُّوقِ إِنْ امْكَنَ لِأَنَّ طَعَامَ السُّوقِ أَقْرَبُ إِلَى النَّجَاسَةِ وَالْخَبَائِثِ وَابْعَدَ عَنِ ذِكْرِ اللَّهِ تَعَالَى وَأَقْرَبُ إِلَى الْغَفْلَةِ، لِأَنَّ أَبْصَارَ الْفُقَرَاءِ تَقَعُ عَلَيْهِ وَلَا يَقْدِرُونَ عَلَى الشِّرَاءِ فَيَتَأَذَّوْنَ بِذَلِكَ، فَيَذْهَبُ بَرَكَتُهُ.

ترجمه

فصل دهم: در بیان تقوی در مقام تعلم

حدیث و روایتی در این باب از وجود مبارک حضرت رسول

[شماره صفحه واقعی : ۴۴]

ص: ۲۵۲۷

اکرم صلی الله علیه و آله و سلم نقل شده و آن اینستکه فرمودند: کسیکه در فراگرفتن علمش ورع و تقوی نداشته باشد حقتعالی وی را به یکی از سه چیز مبتلاء میفرماید: یا او را جوانمرگ میکند یا در ده قرارش داده و عالم اهل ده میگردد و یا بخدمت سلطان مبتلایش میکند.

پس طالب علم هرچه تقوایش بیشتر بوده دانشش پربارتر و تعلیم برایش سهل تر و فوائد آن بیشتر است. و از تقوی و ورع است اینکه از سیر کردن شکم و تکلم زیاد در اموری که نفعی ندارد اجتناب کرده و از تناول غذای بازار حتی الامکان پرهیزد چه آنکه طعام بازار به نجاست نزدیکتر و خبائثش بیشتر بوده و انسان را از یاد خدا دور و به غفلت نزدیک مینماید زیرا چشمان فقراء بآن دوخته شده و قادر بر خریدنش نبوده و ازاینرو در اذیت قرار گرفته اند و در نتیجه برکت از آن رفته است.

[لزوم اجتناب از غیبت و همنشینی با شخص برحرف]

متن

و ینبغی لطالب العلم ان یحترز عن الغیبه و عن مجالسه مکثار الکلام، فانّ من یكثر الکلام یسرق عمرک و یضییع اوقاتک. و من الورع ان یجتنب من اهل الفساد و التّعطیل، فانّ المجالسه مؤثره لا محاله و ان یجلس مستقبل القبله فی حال التکرار و المطالعه و یكون مستنّا بسنّه النبی صلی الله علیه و آله. و یغتنم دعوه اهل الخیر عن دعوه الظّوم و یطلب الهّمّه و استدعی من الصّالحین.

ترجمه

سزاوار است طالب دانش از غیبت و پشت سرگویی دیگران اجتناب کرده و از هم نشینی با کسیکه سخن بسیار میگوید

[شماره صفحه واقعی : ۴۵]

ص: ۲۵۲۸

پرهیز نماید چه آنکه شخص پرسخن عمر تو را به یغما برده و اوقات را تباه میکند. و از تقوی است اینکه از اهل فساد و کساد اجتناب نماید چه آنکه مجالست و هم نشینی مؤثر بوده و قطعاً حالات و صفات هم نشین در شخص اثر میگذارد. سزاوار است در حال بحث و مطالعه رو بقبله بنشیند، پیوسته مؤدب بآداب نبوی صلی الله علیه و آله و سلم باشد. دعوت اهل خیر را مغتنم شمرده و اجابت کرده و از دعوت ظالم و ستمکار حذر نماید، طالب همت بوده و از صالحین استدعای دعاء داشته باشد.

[اهتمام در رعایت آداب اخلاق و سنت ها]

متن

و ینبغی لطالب العلم ان لا- یهاون برعایه الآداب و السنین، فان من تهاون بالآداب حرم السنین و من تهاون بالسنین حرم الفرائض و من تهاون بالفرائض حرم الآخرة. و قال بعضهم: هذا حدیث من رسول الله صلی الله علیه و آله و سلم. و ینبغی ان یکثر الصلوه و یصلی صلوه الخاشعین، فان ذلك عون من التحصیل و التعلّم. و ینبغی ان یتصحب دفتر علی کلّ حال یتطالع. قیل: من لم یکن الدفتر فی کمه لم یثبت الحکمه فی قلبه. و ینبغی ان یكون فی الدفتر بیاض و یتصحب المجبره لیکتب ما یسمعه کما قال النبی صلی الله علیه و آله و سلم لهلال بن یسار حین

[شماره صفحه واقعی : ۴۶]

ص: ۲۵۲۹

ترجمه

برای طالب علم سزاوار است که در رعایت آداب اخلاق و سنن سستی نوزد چه آنکه کسیکه به آداب سستی نشان دهد از سنن و مستحبات محروم شده و آنکس که در انجام مستحبات سهل انگار باشد از انجام واجبات بازمانده و شخصی که بفرائض و واجبات اهمال و سستی نشان دهد از آخرت و عوائد آن محروم است. بعضی از بزرگان فرموده اند: عبارتی که نقل شد حدیثی است منقول از حضرت رسول اکرم صلی الله علیه و آله و سلم: سزاوار است طالب علم نماز بسیار بخواند، نمازش، نماز خاشعین بوده و در آن بجز خدا فکر ننماید و خود را در پیشگاه مقدّسش ذلیل و خرد بداند چه آنکه این امر خود برای تحصیل و فراگرفتن علم کمک و یاور می باشد.

بسیار بجا است که طالب دانش همراهش همیشه دفتری بوده که آنرا مطالعه نماید. گفته اند: کسیکه در آستینش دفتری نباشد هرگز حکمت در دلش قرار نمیگیرد. سزاوار است در دفتر قسمتی سفید گذارده و همراه خود قلمی بردارد تا آنچه را که می شنود در آنجا بنویسد چنانچه پیغمبر اکرم صلی الله علیه و آله و سلم وقتی برای هلال بن یسار علم و حکمت را تقریر مینمودند فرمودند: آیا با تو قلمی می باشد؟

[شماره صفحه واقعی : ۴۷]

ص: ۲۵۳۰

الفصل الحادی عشر فی ما یورث الحفظ و النسیان

واقوی اسباب الحفظ الجّد و المواظبه و تقلیل الغذاء و صلوه اللیل بالخضوع و الخشوع و قراءه القرآن من اسباب الحفظ. قیل: لیس شیئی ازید فی الحفظ من قراءه القرآن لا سیما آیه الکرسی و قراءه القرآن نظرا افضل لقوله صلی الله علیه و آله و سلم: افضل اعمال امرتی قراءه القرآن نظرا. و بکثره الصیلمواه علی النبی صلی الله علیه و آله و المسواک و شرب العسل و اکل الکندر مع السكر و اکل احدی و عشرين زبیه حمراء فی کلّ یوم. و کلّ ذلك یورث الحفظ و یشفی من کثره الامراض و الاسقام. و کلّ ما یقلل البلغم و الرطوبات یزید فی الحفظ.

[شماره صفحه واقعی : ۴۸]

ص: ۲۵۳۱

فصل یازدهم: در آنچه موجب حفظ و فراموشی میباشد

مؤثرترین اسباب و موجبات حفظ سعی نمودن و مواظبت داشتن و مراقب بودن میباشد. کم تناول کردن غذا و بجای آوردن نماز شب با حالت خضوع و خشوع و خواندن قرآن مجید نیز از موجبات حفظ و ماندن مطالب میباشد. گفته شده: چیزی مؤثرتر در حفظ مسائل و مطالب از قرائت قرآن نبوده مخصوصاً خواندن آیه الکرسی.

البته افضل و بهتر آنستکه قرآن را از رو خوانده و در وقت تلاوت بخطوطش نظر نمایند چه آنکه پیامبر اکرم صلی الله علیه و آله و سلم فرمودند: بالاترین و والاترین اعمال امت من اینستکه قرآن را با نظر نمودن بآن بخوانند. و نیز از اسباب حفظ اینستکه بسیار بر پیامبر اکرم صلی الله علیه و آله و سلم صلوات بفرستند. و از جمله اسباب حفظ زدن مسواک و خوردن عسل و تناول نمودن کندر با شکر و خوردن بیست و یکدانه کشمش قرمز در هرروز میباشد. و آنچه تا اینجا ذکر شد موجب پیدایش قوه حفظ و شفاء از امراض و کثرت اسقام میباشد و هرچه باعث کاهش بلغم و رطوبات گردد حفظ را می افزاید.

[شماره صفحه واقعی : ۴۹]

ص: ۲۵۳۲

متن

و ممّا یورث النسیان: کثره المعاصی و کثره الهموم و الاحزان فی امور الدنیا و کثره الاشتغال و العالیق و قد ذکرنا، لانه لا ینبغی للعاقل ان یهتم لامور الدنیا لانه یضرّ و لا ینفع و هموم الدنیا لا یخلو عن الظلمه فی القلب و هموم الآخره لا یخلو من النور فی القلب و تحصیل العلوم ینفی الهمّ و الحزن و اکل الکرزیه و التفاح الحامض و نظر المصلوب و قراءه لوح القبور و العبور بین اقطار الجمل و القاء القمل الحیّ علی الارض و الحجامه علی نقره الفقار کلّ ذلك یورث النسیان.

ترجمه

اسباب پیدایش نسیان و فراموشی از اموری که باعث فراموشی میشود: کثرت گناه و ازدیاد اندوه و فراوانی حزن در امور دنیا و سرگرمی زیاد و دلبستگی به آنرا میتوان برشمرد چنانچه قبلاً بآن اشاره گردید. شخص عاقل و فهمیده نمی باید برای امور و جهات دنیوی مهموم و غمناک گردد چه آنکه علائق و امتعه دنیوی مضرّ بوده و نافع نیستند، هموم دنیا از ایجاد ظلمت و تیره گی در دل خالی نبوده و در مقابلش اندوه و حزن برای آخرت از اضائه نور در قلب میجزد نمیباشد. تحصیل علوم و فراگرفتن دانش حزن و غم را می زداید. خوردن خیار چنبر و سیب ترش و دیدن دار آویخته و خواندن سنگ قبرها و گذشتن از بین قطار شتران و انداختن شپش زنده بر زمین و حجامت بر گودی ستون فقرات جملگی از اسباب پیدایش فراموشی میباشند.

[شماره صفحه واقعی : ۵۰]

ص: ۲۵۳۳

الفصل الثانی عشر فیما یجلب الرزق و یریده و ما یرید العمر و ینقص

ثم لا بد لطالب العلم من القوه و الصیحه لیکون فارغ البال فی طلب العلم و فی کل ذک صنفوا کتابا فاوردت البعض هیهنا علی الاختصار. قال رسول الله صلی الله علیه و آله: لا یرید فی الرزق و لا یرد القدر الا الدعاء و لا یرید العمر الا البر. فیثبت بهذا الحدیث ان ارتکاب الذنب یریب حرمان الرزق خصوصا الکذب یورث الفقر. و قد ورد حدیث خاص بذلك و کذا الصبحه جنبا یمنع الرزق و کذا کثره التوم ثم التوم عریانا و البول عریانا و الاکل جنبا و التهاون بسقاط المائده و حرق قشر البصل و التوم و کنس البیت فی اللیل و ترک القمامه فی البیت و المشی قدام المشایخ و نداء الابوین

[شماره صفحه واقعی : ۵۱]

ص: ۲۵۳۴

باسمهما و الخلال بكل خشبه و غسل اليدين بالتراب و الطين و الجلوس على العتبه و الاتكاء على احد زوجى الباب و التوضوء فى المبرز و خياطه الثوب على البدن و تجفيف الوجه بالثوب و ترك بيت العنكبوت فى البيت و التهاون بالصيلوه و اسراع الخروج من المسجد و الابتكار فى الذهاب الى السوق و الابطاء فى الرجوع منع و شراء كسرات الخبز من الفقراء السائلين و رعاء الشر على الوالدين و ترك تطهير الاوانى و اطفاء السراج بالنفس. كل ذلك يورث الفقر، عرف ذلك بالآثار.

ترجمه

فصل دوازدهم: در بیان آنچه موجب جلب روزی و زیادی آن و آنچه باعث زیادی عمر و کوتاهی آن می شود

شایسته و سزاوار است که طالب علم دارای قوت و صحت مزاج بوده تا در طلب علم فارغ البال بوده و با آرامش خاطر در مقام تحصیل برآید و در هریک از این امور حضرات کتابی تصنیف و تألیف فرموده اند. و من در اینجا قصدم اینستکه برخی از آنچه در این امور نوشته شده بطور اختصار بیاورم: پیغمبر اکرم صلی الله علیه و آله و سلم فرمودند: رزق و روزی را زیاد نکرده و بمقدارش نمی افزاید مگر دعاء

[شماره صفحه واقعی : ۵۲]

ص: ۲۵۳۵

و موجب زیادی و طولانی عمر نمیشود مگر احسان نمودن. پس باین حدیث شریف ثابت میشود که ارتکاب گناه موجب محروم ماندن از روزی میشود مخصوصا دروغ که باعث فقر و تنگدستی میشود. و حدیث خاصی در این زمینه وارد شده است. و نیز مصاحبت با جنب مانع از رزق میشود و همچنین امور ذیل جملگی سبب تنگدستی و فقر میباشند: خواب زیادی، لخت و عریان خوابیدن، عریان بول نمودن، در حال جنابت غذا خوردن، سهل انگاری نمودن درباره ته مانده سفره، آتش زدن پوست پیاز و سیر، جاروب زدن اتاق در شب، واگذار کردن کثافت و زباله در خانه، جلو پیران راه رفتن، پدر و مادر را با اسمشان خواندن، با هرچوبی خلال نمودن دندانها، شستن دستها با خاک و گل، نشستن بر دربگاه و آستانه، تکیه دادن بر یکی از دو لنگه درب، وضوء گرفتن در بیت الخلاء، دوختن جامه در حالیکه به تن میباشد، خشک کردن صورت با جامه، واگذار کردن لانه عنکبوت در خانه، سهل انگاری نمودن در امر نماز، بسرعت از مسجد خارج شدن، زود به بازار رفتن و دیر مراجعت کردن از آن، خریدن خورده نان از فقرائیکه اهل سؤال هستند، بدی نمودن به پدر و مادر، آلوده گذاردن ظروف و نشستن آنها، دمیدن در چراغ و خاموش کردنش با آن. چنانچه گفته شد تمام این امور مورث فقر و تنگدستی است که از طریق آثار و اخبار بآن اطلاع حاصل شده است.

[ذکر برخی از فضائل و ردائل اخلاقی]

متن

و كذا الكتابه بقلم معقود و الامشاط بمشط مكسور و ترك الدعاء للوالدين و التعمم قاعدا و التسرول قائما و البخل و التقدير

[شماره صفحه واقعی : ۵۳]

ص: ۲۵۳۶

و الاسراف و الكسل و التواني و التهاون في الامور. قال رسول الله صَلَّى الله عليه و آله: استتزلوا الرزق بالصَّيدقه و البكور مبارك يزيد في جميع النعم خصوصا في الرزق و حسن الخط من مفاتيح الرزق و طيب الكلام يزيد في الرزق.

ترجمه

و همچنين نوشتن با قلم بسته شده بجائی و نیز شانه زدن با شانه شکسته و دعاء در حق پدر و مادر نمودن، گذاردن عمامه بر سر در حال نشستن، پوشیدن شلوار در حال ایستاده، بخل ورزیدن، خودداری کردن از صرف مال، و اسراف نمودن و کسل بودن و سستی نشان دادن در امور موجب فقر و مانع از روزی میباشند. پیغمبر اکرم صَلَّى الله عليه و آله و سلم فرمودند: با دادن صدقه روزی را جلب کنید و بامدادان برخاستن بابرکت بوده و تمام نعمت ها خصوصا رزق و روزی را زیاد میکند و نیکو نوشتن یکی از کلیدهای روزی بوده و خوش کلام بودن نیز روزی را زیاد مینماید.

متن

و عن حسين بن علي عليهما الصَّلوة و السَّلَام: ترك الزَّناء و كنس الفنا و غسل الاناء مجلبه للغناء. و اقوى الاسباب الجالبه للرزق الصَّلوة بالتعظيم و الخشوع و قراءه سوره الواقعه خصوصا بالليل و وقت العشاء و سوره يس و تبارك الذى بيده الملك وقت الصَّبح و حضور المسجد قبل الاذان و المداومه على الطَّهاره و اداء سنَّه الفجر و الوتر فى البيت و ان لا يتكلَّم بكلام اللُّغو.

[شماره صفحه واقعی : ۵۴]

ص: ۲۵۳۷

ترجمه

و از مولانا حسین بن علی علیهما الصلوه و السلام منقول است که فرمودند: ترک عمل فحشاء و روفتن اطراف درب خانه و شستن ظروف غناء و ثروت را جلب میکند. و قوی ترین اسباب جالب روزی گذاردن نماز با حالت تعظیم و خشوع و خواندن سوره واقعه مخصوصا در شب و زمان عشاء و قرائت سوره یس و تبارک الذی بیده الملك در وقت صبح و حاضر شدن بمسجد پیش از اذان و دائم با طهارت بودن و انجام نافله صبح و خواندن نماز وتر در خانه و ترک کلام لغو و بیهوده میباشد.

متن

قیل: من اشتغل بما لا يعنيه يفوته ما يعنيه. قال على عليه الصلوه و السلام: اذا تم العقل نقص الكلام. و مما يزيد في العمر ترك الاذى و توقيف الشيوخ و صله الرحم و يحترز عن قطع الاشجار الزطبه الا عند الضروره و اسباغ الوضوء و حفظ الصّحه. و لا بد لطالب العلم ان يتعلم شيئا من الطّب و يتبع بالآثار الواردة في الطّب الذی جمعه الشيخ الامام ابو العباس المستغفرى في الكتاب المسّمى بطبّ النّبى صلى الله عليه و آله و سلم و الحمد لله رب العالمين.

ترجمه

گفته شده: کسیکه خود را به آنچه بیهوده و بی معنا است مشغول و

[شماره صفحه واقعی : ۵۵]

ص: ۲۵۳۸

سرگرم کند آنچه مورد قصد و واجد معنا است از وی فوت میشود. حضرت امیر المؤمنین علی علیه السلام فرمودند: وقتی عقل کامل شود سخن و کلام کم میگردد. و از اشیائیکه باعث طولانی شدن عمر میگردد ادبیت نکردن، احترام نمودن به بزرگان، صله رحم بجای آوردن و پرهیز از بریدن درختان تازه مگر در وقت ضرورت و شاداب وضوء گرفتن و رعایت سلامتی و حفظ الصیحه کردن میباشد. و می باید طالب علم مقداری از علم طب را آموخته و بدنبالش آثار و اخبار وارده از حضرات معصومین علیهم السلام را که در طب ایراد شده اند ملاحظه نماید. این روایات و اخبار را شیخ ابو العباس مستغفری در کتابی بنام «طب النبی» صلی الله علیه و آله و سلم جمع آوری فرموده است.

تمام شد کتاب «انیس الطالبین» ترجمه «آداب المتعلمین» در روز پنجشنبه یازدهم ماه صفر المظفر سنه ۱۴۰۷ بدست ناتوان بنده ضعیف سید محمد جواد ذهنی تهرانی نزیل قم المشرفه از قارئین مستدعی است که در وقت قرائت این کتاب حقیر را از دعاء خیر فراموش نفرمایند و از خداوند متعال توفیق تمام طالبین علم و دانش را خواستارم بحق محمد و آله الطیبین الطاهرین.

[شماره صفحه واقعی : ۵۶]

ص: ۲۵۳۹

کتاب آداب المتعلمین ۵

فصل اول: حقیقت و فضیلت علم ۷

کلام برخی در خاصیت بعضی از علوم ۹

تفسیر علم ۱۰

فصل دوم: در بیان نیت ۱۱

فصل سوم: در برگزیدن علم و انتخاب استاد و اختیار هم بحث ۱۳

در بیان انتخاب استاد ۱۴

نظم ۱۶

در بیان اختیار هم بحث ۱۶

پاره ای از وظائف طالب علم ۱۷

فصل چهارم: در کوشش و مواظبت و ملازمت طالب علم نسبت به تحصیل آن ۲۰

فصل پنجم: در ابتداء شروع بدرس و مقدار و ترتیب آن ۲۴

مقدار ابتداء شروع به درس ۲۵

ترتیب قرائت دروس ۲۶

فصل ششم: در بیان توکل ۳۴

فصل هفتم: در بیان وقت تحصیل ۳۶

فصل هشتم: در بیان مهربانی و نصیحت ۳۹

فصل نهم: در بیان استفاده ۴۲

فصل دهم: در بیان تقوی در مقام تعلم ۴۴

فصل یازدهم: در آنچه موجب حفظ و فراموشی میباشد ۴۹

اسباب پیدایش نسیان و فراموشی ۵۰

فصل دوازدهم: در بیان آنچه موجب جلب روزی و زیادی آن و آنچه باعث زیادی عمر و کوتاهی آن می شود ۵۲

[شماره صفحه واقعی : ۵۷]

سرشناسه: آیتی محمدابراهیم ۱۳۴۳ - ۱۲۹۴

عنوان و نام پدیدآور: چکیده تاریخ پیامبر اسلام صلی الله علیه و آله و سلم / تالیف محمدابراهیم آیتی به کوشش ابوالقاسم گرجی تلخیص جعفر شریعتمداری مشخصات نشر: تهران سازمان مطالعه و تدوین کتب علوم انسانی دانشگاهها (سمت).

مشخصات ظاهری: ۲۴۴ ص

رده بندی کنگره: ۸/۹/۲۲/۹۲/۲۲/۹

رده بندی دیوبی: ۲۹۷/۹۳

شماره کتابشناسی ملی: م ۷۸-۲۳۴۴۰

توضیح: این اثر تالیف دکتر محمد ابراهیم آیتی خلاصه و برگزیده ای از کتاب تاریخ زندگانی پیامبر اسلام صلی الله علیه و آله است که از منابع و مآخذ مهم و معتبر جمع آوری شده و ارزش علمی و تاریخی آن مورد تایید اساتید بزرگ و علمای معاصر است.

مؤلف پس از مقدمه ای کوتاه درباره موقعیت عربستان، اجداد رسول الله صلی الله علیه و آله و دوران کودکی وی، نحوه به رسالت رسیدن پیامبر صلی الله علیه و آله و اولین اسلام آوردگان را شرح داده است. در مراحل بعدی وقایع و حوادث مهم تاریخ زندگی پیامبر صلی الله علیه و آله طی نه فصل (براساس سال های پس از هجرت) عرضه شده است.

دکتر ابوالقاسم گرجی نیز، این کتاب را مورد تجدید نظر قرار داده و مطالبی بدان افزوده است. ایشان علاوه بر تجدید نظر کلی و دقیق سرتاسر کتاب و تغییر بسیاری از کلمات، تعبیرات، نام ها و جمله ها به ترجمه بسیاری از اشعار و عبارات عربی، ضبط اعلام، شکل و اعراب کلمات و غیره پرداخته است.

ص: ۱

اشاره

[شماره صفحه واقعی: ۱]

ص: ۲۵۴۱

[شماره صفحه واقعی : ۲]

ص: ۲۵۴۲

[شماره صفحه واقعی : ۳]

ص: ۲۵۴۳

[شماره صفحه واقعی : ۶]

ص: ۲۵۴۶

کتابی که در دست دارید خلاصه و برگزیده ای است از تاریخ پیامبر اسلام که از منابع و مآخذ مهم و معتبر جمع آوری شده است .

ارزش علمی و تاریخی کتاب تاریخ پیامبر اسلام تالیف استاد مرحوم (دکتر محمد ابراهیم آیتی) مورد تائید اساتید بزرگ و علمای معاصر است ، بویژه کوشش استاد (دکتر ابوالقاسم گرجی) در تجدید نظر و تکمیل این اثر مهم و بجا ماندنی ، بر آهل تحقیق پوشیده نیست ؛ بنابراین میتوان گفت با این که تاکنون درباره سیره نبوی کتب بسیاری تالیف و انتشار یافته ، لیکن این کتاب با ویژگیهایی که به خود اختصاص داده ما را نسبت به سایر کتب مشابه که در این زمینه به چاپ رسیده تا حدی بی نیاز ساخته است و چون متأسفانه دسترسی به این اثر گرانقدر برای عموم باسانی فراهم نیست و اگر هم دستیابی به آن آسان باشد به سبب حجم زیاد و تفصیل در کلام ، مطالعات مفصل و طولانی ، بخصوص در عصر ما که عصر شتاب و کم حوصلگی است ، برای همگان میسر نمی باشد، لذا بر حسب پیشنهاد دانشمند محترم جناب حجه الاسلام والمسلمین آقای (علی اکبر الهی خراسانی) مدیر عامل بنیاد پژوهشهای اسلامی آستان قدس رضوی ، بنده بر آن شدم تا خلاصه ای از تاریخ پیامبر گرامی اسلام صلی الله علیه و آله را به پیروی از نثر و شیوه نگارش مؤلف محترم ، به منظور استفاده عموم و علاقه مندان و صاحبان خرد، فراهم آورم . ارشاد و راهنماییهای ایشان ، مرا یاری داد تا به لطف حضرت باری در انجام این مهم توفیق یابم .

این اثریست مختصر، اما شعاعی است از انوار نبوی بر صفحه گیتی ...

جعفر شریعتمداری

[شماره صفحه واقعی : ۱۹]

ص: ۲۵۵۹

از رسول خدا صلی الله علیه و آله روایت شده است که فرمود: (اذا بلغ نسبی الی عدنان فامسکوا.) (هرگاه نسب من به عدنان رسید از ذکر اجداد جلوتر خودداری کنید^(۱)). به این جهت، شرح حال اجداد پیامبر اسلام صلی الله علیه و آله را از جد بیستم، (عدنان) شروع می کنیم.

۲۰- عدنان: پدر عرب عدنانی است که در تهامه، نجد و حجاز تا شارف الشاءم و عراق مسکن داشته اند و آنان را عرب معدی، عرب نزاری، عرب مضری، عرب اسماعیلی، عرب شمالی، عرب متعربه و مستعربه، بنی اسماعیل، بنی مشرق، بنی قیدار می گویند و نسبشان به اسماعیل بن ابراهیم علیه السلام می رسد.^(۲)

عدنان دو پسر داشت: (معدّ) و (عکّ) که (بنی غافق) از (عکّ) پدید آمده بودند.

۱۹- معدّ بن عدنان: (عدنان) با فرزندان خویش به سوی یمن رفت و همان جا بود تا وفات یافت. او را چند پسر بود که معدّ بر همه آنها سروری داشت. مادر معدّ از قبیله (جرهم) بود و ده فرزند داشت و کنیه معدّ (ابوقضاعه) بود.^(۳)

[شماره صفحه واقعی: ۲۱]

ص: ۲۵۶۱

۱- بحارالانوار، ج ۱۵/۱۰۵.

۲- تورات، سفر پیدایش، باب ۲۵، آیه ۱۸ و باب ۳۷، آیه ۲۵.

۳- تاریخ الامم و الملوک، ج ۲/۲۷؛ الکامل، ج ۲/۲۱؛ ترجمه تاریخ یعقوبی، ج ۱/۲۷۸.

به قول ابن اسحاق: معدّبن عدنان چهار پسر به نامهای، (نزار)، (قضاعه)، (قنص) و (ایاد) داشت.

۱۸- نزار بن معد: سرور و بزرگ فرزندان پدرش بود و در مکه جای داشت و او را چهار پسر به نامهای: (مضر)، (ریعه)، (انمار) و (ایاد) بود. دو قبیله (خشعم) و (بجیله) از انمار به وجود آمده اند و دو قبیله بزرگ ریعه و مضر از نزار پدیدار گشته اند.

۱۷- مضر بن نزار: دو پسر داشت: (الیاس) (۱) و (عیلان) و مادرشان از قبیله (جرهم) بود. از رسول اکرم صلی الله علیه و آله روایت شده است که فرمود: (مضر و ریعه را دشنام ندهید، چه آن دو مسلمان بوده اند. (۲)) (مضر) سرور فرزندان پدرش و مردی بخشنده و دانا بود و فرزندانش را ره صلاح و پرهیزگاری نصیحت می کرد.

۱۶- الیاس بن مضر: پس از پدر در میان قبایل بزرگی یافت و او را (سیدالعشیره) لقب دادند، سه پسر به نامهای: (مدرکه)، (طابخه) و (قمعه) داشت (نامشان به ترتیب: عامر،

عمرو و عمیر است) و مادرشان (خندف) و نام اصلی وی (لیلی) بود و قبایلی را که نسبشان به الیاس می رسد (بنی خندف) گویند.

قبیله های (بنی تمیم)، (بنی ضبه)، (مزینه)، (رباب)، (خزاعه) (اسلم)، از الیاس بن مضر منفصل می شوند.

۱۵- مدرکه بن الیاس: نامش (عامر) (۳) و کنیه اش (ابوالهدیل) و (ابوخزیمه) بود. (مدرکه) چهار فرزند داشت: (خزیمه) و (هدیل)، (حارثه) و (غالب). (۴)

نسب قبیله (هدیل) و (عبدالله بن مسعود) صحابی معروف به (مدرکه بن الیاس) می رسد.

[شماره صفحه واقعی: ۲۲]

ص: ۲۵۶۲

۱- در بعضی از منابع کلمه الیاس به کسر همزه، مانند الیاس پیامبر ضبط شده، ولی ظاهراً این اشتباه است و چنان که از کتاب تاج العروس {ماده الس و یاءس} به دست می آید، کلمه الیاس در الیاس بن مضر از ماده یاءس است و الف و لام آن مانند الف و لام الفضل است.

۲- ترجمه تاریخ یعقوبی، ج ۱/۲۸۵.

۳- به قول ابن اسحاق، اما به قول طبری نام وی {عمرو} بود.

۴- ترجمه تاریخ یعقوبی، ج ۱/۲۸۹.

۱۴- خزیمه بن مدرکه : مادرش (سلمی) دختر (اسد بن ربیعہ بن نزار) و به قول ابن اسحاق زنی از (بنی قضاعه) بود، بعد از پدر حکومت قبایل عرب را داشت و او را چهار پسر به نامهای : (کنانه)، (اسد)، (اسده)، (هون) بود.

۱۳- کنانه بن خزیمه : کنیه اش (ابومضرب) و مادرش (عوانه) دختر (سعد بن قیس بن عیلان بن مضرب) بود. از (کنانه) فضایل بی شماری آشکار گشت و عرب او را بزرگ می داشت . فرزندانش عبارت بودند از: (نضر)، (مالک)، (عبدمناه)، (ملکان) و (حدال). قبایل (بنی لیث) و (بنی عامر) از کنانه بن خزیمه پدید آمده اند.

۱۲- نضر بن کنانه : مادرش به قول یعقوبی (هاله) دختر (سوید بن غطریف) و به قول ابن اسحاق و طبری و دیگران (بزه) دختر (مزین اذبن طابخه) بود و فرزندان وی : (مالک)، (یخلد) و (صلت) و کنیه اش (ابوالصلت) بوده است .

یعقوبی می گوید: نضر بن کنانه ، اول کسی است که (قریش) نامیده شد و به این ترتیب کسی که از فرزندان نضر بن کنانه نباشد (قرشی) نیست .

۱۱- مالک بن نضر: مادر وی (عاتکه) دختر (عدوان بن عمرو بن قیس بن عیلان) و فرزند وی (فهر بن مالک) بود.

۱۰- فهر بن مالک : مادر وی (جندله) دختر (حارث بن مضاض بن عمرو جرهمی) بود و فرزندان وی : (غالب)، (محارب)، (حارث)، (اسد) و دختری به نام (جندله) می باشند.

۹- غالب بن فهر: مادر وی (لیلی) دختر (سعد بن هذیل) بود و فرزندان وی : (لؤی) و (تیم الادرم) و فرزندانش تیم بن غالب، (بنو اددرم بن غالب) معروف شده اند.

۸- لؤی بن غالب : مادرم وی (سلمی) دختر (کعب بن عمرو خزاعی) بود و فرزندانش عبارت بودند از: (کعب)، (عامر)، (سامه)، (عوف) و (خزیمه).

۷- کعب بن لؤی : مادر وی (ماویه) دختر (کعب بن قین بن جسر) بود و فرزندانش عبارت بودند از (مره)، (عدی) و (هصیص) و کنیه اش (ابوهصیص) بود.

کعب بن لؤی از همه فرزندان پدرش بزرگوارتر و ارجمندتر بود، وی اولین کسی

[شماره صفحه واقعی : ۲۳]

ص: ۲۵۶۳

است که در خطبه اش (اما بعد) گفت و روز جمعه را (جمعه) نامید، زیرا پیش از آن، عرب آن را (عروبه) می نامید.

۶- مره بن کعب : مادر وی : (وحشیه) دختر (شیبان بن محارب بن فهر بن مالک بن نصر) است و فرزندان وی : (کلاب)، (تیم)، (یقظه)، و کنیه اش (ابویقظه) می باشد.

۵- کلاب بن مره : مادرش (هند) دختر (سریر بن ثعلبه بن حارث بن فهر بن مالک (بن نصر) بن کنانه بن خزیمه) است و فرزندان او : (قصین کلاب) و (زهره بن کلاب) و یک دختر، و کنیه اش (ابوزهره) و نامش (حکیم) است .

رسول اکرم صلی الله علیه و آله درباره دو فرزند (کلاب بن مره) یعنی : (قصی) و (زهره) گفت : (دو بطن خالص قریش دو پسر کلاب اند).

۴- قصی بن کلاب : مادرش : (فاطمه) دختر (سعد بن سیل) است و فرزندان او : (عبدمناف)، (عبدالدار)، (عبدالعزی) و (عبدقصی) و دو دختر و کنیه اش (ابوالمغیره) (۱) بود.

قصی بزرگ و بزرگوار شد. در این موقع دربانی و کلیدداری خانه کعبه با قبیله (خزاعه) بود که پس از (جرهمیان) بر مکه غالب شده بودند و اجازه حج با قبیله (صوفه) بود.

(قصی) زیر بار (صوفه) نرفت و پس از جنگی سخت بر آنان پیروز گشت و دست آنان را از اجازه حج کوتاه ساخت، (خزاعه) نیز حساب کار خویش کردند و از قصی کناره

گرفتند و سرانجام (قصی) امور کعبه و مکه را به داوری (یعمر بن عوف بن کعب کنانی) در دست گرفت و از آن روز (شداخ) نامیده شد.

(قصی) مناصب را در میان فرزندان خویش تقسیم کرد، آب دادن و سروری را به (عبدمناف)، (دارالندوه) را به (عبدالدار)، پذیرایی حاجیان را به (عبدالعزی) و دو کنار وادی را به (عبدقصی) وا گذاشت. (۲)

[شماره صفحه واقعی : ۲۴]

ص: ۲۵۶۴

۱- چه نام عبدمناف {مغیره} بود.

۲- تاریخ یعقوبی، ج ۱/۲۴۱، چاپ بیروت .

قریش از نظر بزرگوارى (قصی بن کلاب) مرگ وی را مبداء تاریخ خود قرار دادند.

۳- عبد مناف بن قصی : مادرش : (حبی) دختر (حلیل خزاعی) است و فرزندانش : (هاشم)، (عبدشمس)، (مطلب)، (نوفل)، (ابوعمر) و شش دختر. کنیه اش (ابوعبد شمس) و نامش (مغیره) و او را (قمرالبطحاء) می گفتند.

۲- هاشم بن عبد مناف : مادرش : (عاتکه) دختر (مره بن هلال بن فالج) است و فرزندانش : (عبدالمطلب)، (اسد)، (ابوصیفی)، (فضله) و پنج دختر، و کنیه اش : (ابونضله) و نامش : (عمر) و معروف به (عمروالعلی) بود.

نسب (بنی هاشم) عموماً به (هاشم بن عبد مناف) می رسد و مادر امیرالمؤمنین علیه السلام (فاطمه) دختر (اسد بن هاشم) است .

۱- عبدالمطلب بن هاشم : مادرش : (سلمی) دختر (عمر بن زید بن لید (بن حرام) بن خداهش بن عامر بن غنم بن عدی بن نجار، تیم اللات بن ثعلبه بن عمرو بن خزرج) بود و فرزندانش (عباس)، (حمزه)، (عبدالله)، (ابوطالب) (عبدمناف)، (زبیر)، (حارث)، (حجیل) (غیداق)، (مقوم) (عبدالکعبه)، (ضرارابولهب) (عبدالعزی) (قشم) و شش دختر.

کنیه عبدالمطلب (ابوالحارث) و نامش (شبهه الحمد) و نام اولش (عامر) بوده است .

عبدالمطلب ، سرور قریش بود و رقیبی نداشت . وی پس از آن که داستان اصحاب فیل به انجام رسید، اشعاری گفت که یعقوبی آن را نقل کرده است .(۱)

وفات عبدالمطلب ، در دهم ماه ربیع الاول (هشت سالگی رسول اکرم) سال ششم عام الفیل اتفاق افتاد و صد و بیست سال عمر کرد.(۲) قبر او در (حجون) واقع شده که به قبرستان ابوطالب معروف است .

پدر رسول خدا صلی الله علیه و آله

[شماره صفحه واقعی : ۲۵]

ص : ۲۵۶۵

۱- ترجمه تاریخ یعقوبی ، ج ۱/۳۳۰.

۲- بحار، ج ۱۵/۵۵۳؛ الکامل ج ۲/۹.

عبدالله بن عبدالمطلب ، مادرش : (فاطمه) دختر (عمرو بن عائذ بن عمران بن محزوم) است . عبدالله پدر رسول خدا صلی الله علیه و آله در بیست و پنج سالگی وفات کرد. به قول مشهور وفات وی پیش از میلاد رسول خدا روی داد، اما یعقوبی ، این قول را خلاف

اجماع گفته و به موجب روایتی از (جعفر بن محمد) وفات او را دو ماه پس از ولادت رسول خدا دانسته است .(۱)

به قول واقدی : از (عبدالله) کنیزی به نام (ام ایمن) و پنج شتر و یک گله گوسفند و به قول ابن اثیر: شمشیری کهن و پولی نیز به جای ماند که رسول خدا آنها را ارث برد.(۲)

مادر رسول خدا صلی الله علیه و آله

(آمنه) دختر (وهب بن عبدمناف بن زهره بن کلاب) که ده سال و به قولی ده سال و اندی پس از واقعه حفر زمزم و یک سال پس از آن که (عبدالمطلب) برای آزادی (عبدالله) از کشته شدن صد شتر فدیة داد، به ازدواج (عبدالله) در آمد و شش سال و سه ماه پس از ولادت رسول خدا(۳) در سفری که فرزند خویش را به مدینه برده بود تا خویشاوندان مادری وی او را ببینند هنگام بازگشت به مکه در سی سالگی در (ابواء) وفات کرد.

رسول خدا صلی الله علیه و آله

محمد بن عبدالله بن عبدالمطلب (شیهه الحمد، عامر) بن هاشم (عمروالعلی) بن عبد مناف (مغیره بن قصی (زید) بن کلاب (حکیم) بن مره بن کعب بن لؤی بن غالب بن فهر (قریش) بن مالک بن نضر (قیس) بن کنانه بن خزیمه بن مدرکه (عمرو) بن الیاءس بن

[شماره صفحه واقعی : ۲۶]

ص: ۲۵۶۶

۱- کلینی نیز همین قول را اختیار کرده است {رک : اصول کافی ، ج ۱/۴۳۹}.

۲- بحار، ج ۱۵/۱۲۵، اسدالغابه ، ج ۱/۱۴.

۳- و به قول کلینی ، چهار سال {رک ، اصول کافی ، ج ۱/۴۳۹}.

نزار (خلدان) بن معد بن عدنان علیهم السلام .

میلاذ رسول خدا صلی الله علیه و آله

در تاریخ ولادت رسول خدا صلی الله علیه و آله اختلاف است : مشهور شیعه هفدهم (ربیع الاول ، ۵۳ سال قبل از هجرت) و مشهور اهل سنت دوازدهم ربیع الاول است و اقوال مختلف دیگر نیز بیان شده .

کلینی دوازدهم ربیع الاول عام الفیل (۱) (هنگام زوال یا بامداد) و مسعودی : هشتم ربیع الاول عام الفیل پنجاه روز پس از آمدن اصحاب فیل به مکه دانسته اند. (۲)

کلینی می نویسد: مادر رسول خدا صلی الله علیه و آله در ایام تشریق (یازدهم و دوازدهم و سیزدهم ماه ذی الحجه) نزد جمره وسطی که در خانه عبدالله بن عبدالمطلب واقع بود باردار شد (۳) و رسول خدا در شعب ابی طالب در خانه محمد بن یوسف در زاویه بالا به هنگام ورود به خانه در دست چپ واقع می شود از وی تولد یافت .

ابن اسحاق روایت می کند: (آمنه) دختر (وهب) مادر رسول خدا می گفت که : چون به رسول خدا باردار شدم به من گفته شد: همانا تو به سرور این امت باردار شده ای ، هر گاه تولد یافت ، بگو: (اعیذه بالواحد من شر حاسد.) (او را از شر هر حسد برنده ای به خدای یکتا پناه میدهم) سپس او را (محمد) بنام ، چون رسول خدا تولد یافت ، آمنه برای عبدالمطلب پیام فرستاد تا او را ببیند، عبدالمطلب آمد و او را در بر گرفت و به درون کعبه برد و برای وی دست به دعا برداشت آنگاه او را مادرش سپرد و برای او در جستجوی دایه برآمد. (۴)

[شماره صفحه واقعی : ۲۷]

ص: ۲۵۶۷

۱- اصول کافی ، ج ۱/۴۳۹ .

۲- مروج الذهب ، ج ۲/۲۸۰ .

۳- این سخن با ولادت رسول اکرم {ص} در ماه ربیع الاول سازگار نیست .

۴- سیره النبی ، ج ۱/۱۷۲ {به اختصار} .

رسول خدا صلی الله علیه و آله هفت روز از مادر خود (آمنه) شیر خورد (۱) و روز هفتم ولادت، عبدالمطلب، قوچی برای وی عقیقه کرد و او را (محمد) نامید. سپس کنیز ابولهب (ثویبه) که پیش از این، حمزه بن عبدالمطلب را شیر داده بود، چند روزی رسول خدا را شیر داد. به گفته یعقوبی: (ثویبه) جعفر بن ابی طالب را نیز شیر داده است (۲) آنگاه سعادت شیر دادن رسول خدا نصیب زنی از قبیله (بنی سعد بن بکر بن هوازن) به نام (حلیمه) دختر (ابوذؤیب: عبدالله بن حارث) شد.

حلیمه، دو سال تمام رسول خدا را شیر داد و در دو سالگی او را از شیر بازگرفت و حضرت در حدود چهار سال نزد حلیمه در میان قبیله بنی سعد اقامت داشت و قضیه (شق صدر) در همان جا روی داد (۳) و در سال پنجم ولادت، حلیمه او را به مادرش بازگرداند. (۴)

سفر رسول خدا به مدینه در شش سالگی

از عمر رسول خدا شش سال تمام می گذشت که مادرش (آمنه) وی را برای دیدن دایه‌هایش به مدینه برد و هنگام بازگشت به مکه در (ابواء) در گذشت و همان جا به خاک سپرده شد. از آن (ام ایمن) رسول خدا را با همان دو شتری که از مکه آورده بودند به مکه بازگرداند.

رسول خدا که در سال حدیبیه بر (ابواء) می گذشت، قبر مادر خود را زیارت کرد و

[شماره صفحه واقعی: ۲۸]

ص: ۲۵۶۸

۱- امتاع الاسماع، ص ۵.

۲- ترجمه تاریخ یعقوبی، ص ۳۶۲.

۳- رک: سیره النبی، ج ۱/۱۷۷-۱۷۸؛ امتاع الاسماع، ص ۶؛ بحار الانوار، ج ۱۵/۳۵۲ و...

۴- مروج الذهب، ج ۲/۲۷۵ و ۲۸۵ {چاپ بیروت}.

سفر اول شام

رسول خدا صلی الله علیه و آله نه ساله یا دوازده ساله و به قول مسعودی سیزده ساله بود (۲) که همراه عموی خود ابوطالب که با کاروان قریش برای تجارت به شام می رفت، رهسپار شام شد. این سفر در دهم ربیع الاول سال سیزدهم واقعه فیل اتفاق افتاد (۳) و چون کاروان به (بصری) رسید، راهی به نام (بحیری) که از دانایان کیش مسیحی بود، از روی آثار و علائم، رسول خدا را شناخت و از نبوت آینده وی خبر داد.

حوادث مهم در دوران جوانی، قبل از بعثت

اشاره

در ترتیب وقوع این حوادث کم و بیش اختلاف است و مسعودی ترتیب و فاصله تاریخی آنها را چنین گفته است: میان میلاد رسول خدا که در عام الفیل بوده است و (عام الفجار) بیست سال فاصله شد.

چهار سال و سه ماه و شش روز بعد از (فجار چهارم)، رسول خدا برای (خدیجه) رهسپار سفر بازرگانی شام شد. دو ماه و بیست و چهار روز بعد با خدیجه ازدواج کرد.

فجار

در جوانی رسول خدا صلی الله علیه و آله جنگ فجار، میان قریش و بنی کنانه و بنی اسد بن خزیمه از طرفی، و بنی قیس بن عیلان از طرف دیگر روی داد. (نعمان بن منذر) پادشاه حیره کاروانی با بار پارچه و مشک به بازار (عکاظ) فرستاد، در این هنگام (براض بن قیس) از بنی کنانه به منظور کشتن وی رهسپار شد و بر او تاخت و او را کشت و چون این قتل در

[شماره صفحه واقعی: ۲۹]

ص: ۲۵۶۹

۱- طبقات ابن سعد، ج ۱/۱۱۶ {چاپ بیروت}.

۲- مروج الذهب، ج ۲/۲۷۵.

۳- امتاع الاسماع، ص ۸.

ماه حرام بود (فجار) نامیده شد. (۱)

یعقوبی می گوید: در ماه رجب که نزد آنان ماه حرام بود و در آن خونریزی نمی کردند، جنگیدند، به این جهت (فجار) نامیده شده است، چرا که در ماه حرام، فجوری (گناهی بزرگ) مرتکب شدند. (۲)

رسول خدا بیست ساله بود که در (فجار) شرکت کرد (۳) و جز (یوم نخله) در باقی روزها حاضر بود (۴) و جنگ فجار در ماه شوال به پایان رسید.

حلف الفضول

ابن اثیر از ابن اسحاق نقل می کند که: مردانی از (جرهم) و (قطوراء) که نامهایشان همه از ماده (فضل) مشتق بوده است فراهم شده و پیمانی بسته بودند که در داخل مکه ستمگری را مجال اقامت ندهند و پس از آن که این پیمان کهنه شد و جز نامی از آن در میان قریش باقی نبود، دیگر بار به وسیله قبایل قریش تجدید شد و قریش آن را (حلف الفضول) نامید. (۵)

اول کسی که در این کار پیشقدم شد (زبیر بن عبدالمطلب) بود که طوایف قریش را در دارالندوه فراهم ساخت و از آن جا به خانه (عبدالله بن جدعان تیمی) رفتند و در آن جا پیمان بستند. (۶)

[شماره صفحه واقعی: ۳۰]

ص: ۲۵۷۰

۱- مروج الذهب، ج ۲/۲۷۷-۲۷۸؛ التنبيه والاشراف، ص ۱۷۹ - ایام فجار چهارم که جنگهایی در آن روی داد عبارت است از: یوم نخله، یوم شمله، یوم عبلاء، یوم عکاظ و یوم الحریره {رک: ایام العرب فی الجاهلیه، ص ۳۲۲-۳۴۱}.

۲- ترجمه تاریخ یعقوبی، ج ۱/۳۷۰.

۳- الطبقات الکبری، ج ۱/۱۲۸؛ التنبيه والاشراف، ص ۱۷۸.

۴- امتاع الاسماع، ص ۹؛ اما ابن اثیر می گوید که: همراه عموهای خویش در جنگ فجار {یوم نخله} که از بزرگترین جنگهای فجار بود، حضور یافت و به آنها تیر میداد و اثاثشان را نگه می داشت.

۵- الکامل، ج ۲/۲۵ - ۲۶.

۶- مروج الذهب، ج ۲/۲۷۷.

۱- (خدیجه): دختر (خوئیلد) (ابن اسد بن العزری بن قصی) که پانزده سال پیش از واقعه فیل تولد یافت (۱)، زنی تجارت پیشه و شرافتمند و ثروتمند بود، مردان را برای بازرگانی اجیر می کرد و سرمایه ای برای تجارت در اختیارشان می گذاشت و حتی برایشان قرار می داد و چون از راستگویی و امانتداری رسول خدا خبر یافت، نزد وی فرستاد و به او پیشنهاد کرد که همراه غلام وی (میسره) برای تجارت از مکه رهسپار شام شود، رسول خدا پذیرفت و به شام رفت. (۲) این سفر چهار سال و نه ماه و شش روز پس از (فجار) چهارم روی داد. رسول خدا در این هنگام بیست و پنج ساله بود و چون به (بصری) رسید (نسطور) راهب وی را دید و (میسره) را به پیامبری او مزده داد و میسره در این سفر از رسول خدا کراماتی مشاهده کرد که او را خیره ساخت، چون به مکه بازگشت، از آنچه از نسطور راهب شنیده و خود دیده بود، خدیجه را آگاه ساخت و خدیجه هم در ازدواج با رسول خدا رغبت کرد (۳) و علاقه مندی خود را به ازدواج با وی اظهار داشت. رسول خدا نیز با عموی خود حمزه بن عبدالمطلب نزد پدر خدیجه رفت و خدیجه را خواستگاری کرد. (۴)

برخی گفته اند که (خوئیلد) پدر خدیجه پیش از (فجار) مرده بود و عموی خدیجه (عمرو بن اسد) وی را به رسول خدا تزویج کرد. (۵) تاریخ ازدواج دو ماه و بیست و پنج روز پس از بازگشت رسول خدا از سفر شام بود. (۶)

رسول خدا بیست شتر جوان مهر داد و خطبه عقد را ابوطالب ایراد کرد، پس از انجام خطبه عقد، (عمرو بن اسد) عموی خدیجه گفت: (محمد بن عبدالله بن عبدالمطلب

[شماره صفحه واقعی: ۳۱]

ص: ۲۵۷۱

۱- مادرش {فاطمه} دختر {زائده بن اصم} بود.

۲- سیره النبی، ج ۱/۲۰۳.

۳- امتاع الاسماع، ص ۹؛ التنبیه و الاشراف، ص ۱۹۷.

۴- سیره النبی، ج ۱/۲۰۵.

۵- الکامل، ج ۱/۲۵؛ ترجمه تاریخ یعقوبی، ج ۱/۳۷۵.

۶- امتاع الاسماع، ص ۹.

یخطب خدیجه بنت خویلد، هذا الفحل لا یقده انفه .) یعنی : (محمد پسر عبدالله بن عبدالمطلب از خدیجه دختر خویلد خواستگاری میکند، این خواستگار بزرگوار را نمی توان رد کرد).

ام المؤمنین خدیجه در چهل سالگی به ازدواج رسول خدا در آمد و همه فرزندان رسول خدا جز (ابراهیم) از وی تولد یافتند.

خدیجه قبل از ازدواج با رسول خدا، نخست به ازدواج (ابوهاله تمیمی) و بعد به ازدواج (عتیق (۱) بن عائذ (۲) بن عبدالله بن عمر بن مخزوم) درآمده بود. وی حدود بیست و پنج سال با رسول خدا زندگی کرد و در شصت و پنج سالگی (سال دهم بعثت) وفات کرد. (۳)

۲- (سوده): دختر (زمعه بن قیس) بود که رسول خدا او را پس از وفات خدیجه و پیش از (عایشه) به عقد خویش درآورد. (سوده) نخست به ازدواج پسر عموی خویش (سکران بن عمرو) در آمد و با سکران که مسلمان شده بوده به حبشه هجرت کرد و پس از چند ماه به مکه بازگشتند. سکران پیش از هجرت رسول خدا در مکه وفات یافت و (سوده) به ازدواج رسول خدا در آمد. (۴) وی در آخر خلافت (عمر) و یا در سال ۵۴ هجری وفات کرد. (۵)

۳- (عایشه): دختر (ابوبکر (عبدالله) بن ابی قحافه (عثمان)) از (بنی تیم بن مره) که در مکه و در هفت سالگی به عقد رسول خدا در آمد و در سال ۵۷ یا ۵۸ هجری وفات کرد. (۶)

۴- (حفصه): دختر (عمر بن خطاب) ابتدا به ازدواج (خنیس بن حذافه سهمی)

[شماره صفحه واقعی : ۳۲]

ص: ۲۵۷۲

۱- بعضی {عتیق} را مقدم بر ابوهاله ذکر کرده اند {اصابه، ج ۴/۲۸۱}.

۲- عابد و عائذ هر دو روایت شده است {اصابه: ماءخذ پیشین}.

۳- التنبیه و الاشراف، ص ۲۰۰.

۴- سیره النبی، ج ۱/۳۵۲، ۳۹۱؛ ۴/۳۲۲.

۵- الاصابه، ج ۴/۳۳۹.

۶- اسدالغابه، ج ۵/۵۰۴.

درآمد، (خنیس) پیش از آن که رسول خدا به خانه (ارقم) درآید اسلام آورد و در بدر و احد شرکت کرد و در احد زخمی برداشت که بر اثر آن وفات یافت .

(حفصه) بعد از عایشه، در سال سوم هجرت با ازدواج رسول خدا در آمد و در سال ۴۱ یا ۴۵ و به قولی سال ۲۷ هجرت وفات یافت. (۱).

۵- (زینب): دختر (خزیمه بن حارث) از (بنی هلال) بود او را (ام المساکین) می گفتند، شوهرش (عبدالله بن جحش اسدی) (۲) در جنگ احد به شهادت رسید، بعد از حفصه به ازدواج رسول خدا درآمد و پس از دو یا سه ماه در حیات رسول خدا وفات یافت .

۶- (ام حبیبه): رمله: دختر (ابوسفیان) از (بنی امیه) بود که با شوهر مسلمان خود (عبدالله بن جحش) به حبشه هجرت کرد، عبدالله در حبشه نصرانی شد و سپس از دنیا رفت . ام حبیبه به توسط نجاشی پادشاه حبشه در همان جا به عقد رسول خدا در آمد و آنگاه به مدینه فرستاده شد. گویند نجاشی از طرف رسول خدا چهارصد دینار کابین به وی داد و آن که ام حبیبه را به ازدواج رسول خدا درآورد (خالد بن سعید بن عاص) بود. (۳).

۷- (ام سلمه): هند: دختر (ابوامیه مخزومی) و شوهرش (ابوسلمه: عبدالله بن عبدالاسد مخزومی) پسر عمه رسول خدا بود. (ابوسلمه) بر اثر زخمی که در جنگ احد برداشته بود به شهادت رسید، آنگاه (ام سلمه) به ازدواج رسول خدا در آمد و بین سالهای ۶۰ تا ۶۲ بعد از همه زنان رسول خدا وفات کرد.

۸- (زینب): دختر (جحش) از (بنی اسد) دختر عمه رسول خدا بود که به دستور آن حضرت به عقد (زید بن حارثه) در آمد و آنگاه که زید او را طلاق داد پس از ام سلمه به همسری رسول خدا سرافراز گشت . وفات زینب در سال بیستم هجری بوده است. (۴).

[شماره صفحه واقعی: ۳۳]

ص: ۲۵۷۳

۱- ماءخذ پیشین، ص ۴۲۶.

۲- به قول ابن هشام و ابن حزم، شوهر زینب پیش از رسول خدا {عبیده بن حارث} شهید بدر بوده است. {سیره النبی، ۱/۲۹۷؛ جوامع السیره، ص ۳۳}.

۳- سیره النبی، ج ۱/۲۴۳.

۴- اسدالغابه، ج ۵/۴۶۵.

۹- (جویریة): دختر (حارث بن ابی ضرار) از قبیله (بنی المصطلق خزاعه) بود که در سال پنجم یا ششم هجرت در غزوه بنی المصطلق اسیر شد، رسول خدا قیمت او را داد و او را آزاد کرد و به اختیار خودش به ازدواج رسول خدا درآمد. وی در سال ۵۰ یا ۵۶ هجری از دنیا رفت .

۱۰- (صفیة): دختر (حیی بن اخطب) از یهودیان (بنی النضیر)، ابتدا همسر (سَلَام بن مشکم) و سپس (کنانه بن اءبی الحقیق) بود. (کنانه) در جنگ خیبر (صفر سال هفتم هجرت) کشته شد و صفیة به اسارت درآمد و رسول خدا او را آزاد کرد و به زنی گرفت و در سال پنجاهم هجرت در خلافت (معاویه) در گذشت .

۱۱- (میمونه): دختر (حارث بن حزن) از (بنی هلال) بود که ابتدا به ازدواج (ابورهم بن عبدالعزی) درآمد، سپس در ذی القعدة سال هفتم هجری در سفر (عمره القضاء) به وسیله (عباس بن عبدالمطلب) در سرف به عقد رسول خدا درآمد. وی در سال ۵۱ یا ۶۳ یا ۶۶ هجری در همان (سرف) در گذشت .

از این یازده زن: دو نفر (خدیجه و زینب دختر خزیمه) در حیات رسول خدا و نه نفر دیگر پس از وفات رسول خدا وفات یافته اند.

فرزندان رسول خدا صلی الله علیه و آله

رسول خدا را سه پسر و چهار دختر بود که عبارتند از:

۱- قاسم: نخستین فرزند رسول خداست و پیش از بعثت در مکه تولد یافت و رسول خدا به نام وی (ابوالقاسم) کنیه گرفت. او به هنگام وفات دو ساله بود.

۲- زینب: دختر بزرگ رسول خدا بود که بعد از قاسم در سی سالگی رسول خدا تولد یافت و پیش از اسلام به ازدواج پسر خاله خود (ابوالعاص بن ربیع) درآمد و در سال هشتم هجرت در مدینه وفات یافت .

۳- رقیه: پیش از اسلام و بعد از زینب؛ در مکه تولد یافت و پیش از اسلام به عقد (عتبه بن ابی لهب) درآمد، پیش از عروسی به دستور ابولهب از وی جدا گشت و سپس به

[شماره صفحه واقعی: ۳۴]

ص: ۲۵۷۴

عقد (عثمان بن عفان) در آمد. وی در سال دوم هجرت در مدینه وفات یافت .

۴- ام‌کلثوم : در مکه تولد یافت و پیش از اسلام به عقد (عتبه بن ابی لهب) در آمد و مانند خواهرش پیش از عروسی از عتبه جدا گشت و به ازدواج (عثمان بن عفان) در آمد و در سال نهم هجرت وفات کرد.

۵- فاطمه علیهاالسلام : ظاهراً در حدود پنج سال پیش از بعثت در مکه تولد یافت و در مدینه به ازدواج (امیر مؤمنان علی علیه السلام) در آمد و پس از وفات رسول خدا به فاصله ای در حدود چهل روز تا هشت ماه وفات یافت و نسل رسول خدا صلی الله علیه و آله تنها از وی باقی ماند.

۶- عبدالله : پس از بعثت در مکه متولد شد و در همان مکه وفات یافت .

۷- ابراهیم : از (ماریه قبطیه) (۱) در سال هشتم هجرت در مدینه تولد یافت و در سال دهم ، سه ماه پیش از وفات رسول خدا در مدینه وفات کرد.

ولادت فاطمه علیهاالسلام دختر پیامبر صلی الله علیه و آله

ولادت فاطمه علیهاالسلام را پنج سال پیش از بعثت رسول خدا، در سال تجدید بنای کعبه نوشته اند، کلینی در کتاب اصول کافی می گوید: ولادت فاطمه علیهاالسلام پنج سال بعد از بعثت روی داد. (۲)

درباره سن فاطمه علیهاالسلام به هنگام وفات اختلاف است ، بعضی بیست و هفت سال و بعضی بیست و هشت سال دانسته اند و برخی گفته اند: در سی و سه سالگی وفات یافته است . یعقوبی در تاریخ می نویسد: که سن فاطمه در هنگام وفات بیست و سه سال بود، بنابراین باید ولادت او در سال بعثت رسول خدا بوده باشد (۳) و این قول مطابق فرموده

[شماره صفحه واقعی : ۳۵]

ص: ۲۵۷۵

۱- {ماریه قبطیه} یکی از کنیزان رسول خدا {ص} بوده که {مقوقس} {پادشاه اسکندریه} او را به حضرت اهدا کرد و او در سال شانزدهم هجری در زمان خلافت عمر وفات سافت . مجموع کنیزان آن حضرت از این قرار بوده اند: ۱- سلمی اترافع ۲- برکه امایمن ۳- ماریه ۴- ریحانه ۵- میمونه {بنت سعد} ۶- خضره ۷- رضوی . {اسدالغابه} ، ج ۵/۵۴۳، الوافی بالوفیات ، ج ۱/۸۷ و تنقیح المقال ، ج ۳/باب فصل النساء، ص ۸۲

۲- اصول کافی ، ج ۱/۴۵۷-۴۵۸

۳- ترجمه تاریخ یعقوبی ، ج ۱/۵۱۲.

شیخ طوسی است که: سنّ فاطمه علیهاالسلام در موقع ازدواج با امیرمؤمنان علیه السلام، (پنج ماه بعد از هجرت) سیزده سال بود. (۱)

تجدید بنای کعبه و تدبیر رسول خدا در نصب حجرالاسود

رسول خدا سی و پنج ساله بود که قریش برای تجدید بنای کعبه فراهم گشتند، زیرا کعبه فقط چهار دیوار سنگی بی ملاط داشت و ارتفاع آن، حدود یک قامت بود. طوایف قریش کار ساختمان را میان خود قسمت کردند تا دیوارها را بلندتر کنند و سقفی نیز برای آن بسازند، تا به جایی رسید که می بایست (حجرالاسود) به جای خود نهاده شود، در این جا میان طوایف قریش نزاعی سخت در گرفت و هر طایفه می خواست افتخار نصب (حجرالاسود) نصیب وی شود و برای این کار تا پای مرگ ایستادگی کردند، تا آنجا که طایفه (بنی عبدالدار) طشتی پر از خون آوردند و با طایفه (بنی عدی بن کعب) هم پیمان شدند و دست در آن خون فرو بردند و به (لعه الدم) یعنی (خون لیسها) معروف شدند، تا آن که (ابوامیه) پدر (ام سلمه) و (عبدالله) که در آن روز از همه رجال قریش پیرتر بود، پیشنهاد کرد که تا قریش هر که را نخست از در مسجد در آید میان خود حکم قرار دهند و هر چه را فرمود بپذیرند. این پیشنهاد پذیرفته شد و نخستین کسی که از در، درآمد رسول خدا بود، همه گفتند: (هذا الامین، رضینا، هذا محمد.) (این امین است، به حکم وی تن می دهیم، این محمد است). رسول خدا فرمود تا جامه ای نزد وی آوردند، آن گاه سنگ را گرفت و در میان جامه نهاد و سپس گفت تا هر طایفه ای گوشه جامه را گرفتند و سنگ را به پای کار رسانیدند. آنگاه رسول خدا آن را با دست خویش در جای خودش نهاد. (۲)

[شماره صفحه واقعی: ۳۶]

ص: ۲۵۷۶

۱- مصباح المتعجد، ص ۵۶۱.

۲- سیره النبی، ج ۱/۲۰۹-۲۱۴؛ به روایت مسعودی و ابن سعد به چهار نفر از بزرگان قریش بفرمود تا، چهار گوشه آن جامه را گرفته بلندش کنند {مروج الذهب، ج ۲/۲۷۹؛ الطبقات الکبری، ج ۱/۱۴۶}.

قریش به قحطی و خشکسالی سختی گرفتار شدند و (ابوطالب) هم مردی عیالوار بود، رسول خدا به عمویش (عباس) که از ثروتمندان بنی هاشم بود، گفت: بیا تا نزد برادرت (ابوطالب) برویم و از فرزندان او گرفته آنها را کفالت کنیم. آنها نزد ابوطالب پیشنهاد خود مطرح کردند. ابوطالب گفت: (عقیل) را برای من بگذارید و دیگر اختیار با شماست. رسول خدا (علی) را برگرفت و عباس (جعفر) را به همراه برد. علی پیوسته با رسول خدا بود تا خدایش به نبوت برانگیخت. در این هنگام او را پیروی گرد و به وی ایمان آورد. (۱)

رسول خدا در کوه حراء

رسول خدا هر سال مدتی را کوه (حراء) به عزلت و تنهایی می گذراند و این به گفته (ابن اسحاق) در هر سال یک ماه و بر حسب بعضی از روایات، ماه رمضان بود و چون اعتکافش به پایان می رسید، به مکه باز می گشت و پیش از آن که به خانه اش بازگردد هفت بار یا هر چه می خواست گرد کعبه طواف می کرد و آنگاه به خانه اش می رفت. (۲)

بعثت رسول خدا صلی الله علیه و آله

در تاریخ بعثت رسول خدا صلی الله علیه و آله قول مشهور شیعه امامیه بیست و هفتم ماه رجب و قول مشهور فرق دیگر مسلمین ماه رمضان است و او در زمان بعثت چهل سال تمام داشت.

مسعودی می نویسد: بعثت رسول خدا صلی الله علیه و آله در سال بیستم پادشاهی خسرو پرویز بوده است (۳) و از ابی جعفر (باقر علیه السلام) روایت شده است که در روز دوشنبه هفدهم ماه رمضان

[شماره صفحه واقعی: ۳۷]

ص: ۲۵۷۷

۱- سیره النبی، ج ۱/۲۶۴؛ الکامل، ج ۲/۳۷.

۲- سیره النبی، ج ۱/۲۵۲-۲۵۴.

۳- مروج الذهب، ج ۲/۲۸۲.

در کوه حراء، فرشته ای بر رسول خدا که در آن روز چهل ساله بود، نازل شد و فرشته ای که وحی بر وی آورد جبرئیل بود.^(۱)

آغاز دعوت

برخی گفته اند که: جبرئیل در روز دوم بعثت رسول خدا برای تعلیم وضو و نماز، نازل شد.^(۲) یعقوبی می نویسد: نخستین نمازی که بر وی واجب گشت نماز ظهر بود، جبرئیل فرود آمد و وضو گرفتن را به او نشان داد و چنان که جبرئیل وضو گرفت، رسول خدا هم وضو گرفت، سپس نماز خواند تا به او نشان دهد که چگونه نماز بخواند. آنگاه خدیجه رسید و رسول خدا او را خبر داد، پس وضو گرفت و نماز خواند، آنگاه علی ابن ابی طالب رسول خدا را دید و آنچه را دید انجام می دهد، انجام داد.^(۳)

ابن اسحاق می نویسد: نماز ابتدا دو رکعتی بود، سپس خدای متعال آن را در حضر چهار رکعت تمام قرار داد و در سفر بر همان صورتی که اول واجب شده بود باقی گذاشت.

از (عمر بن عبسه) روایت شده است می گفت: در آغاز بعثت نزد رسول خدا شرفیاب شدم و گفتم: آیا کسی در امر رسالت، تو را پیروی کرده است؟ گفت: آری، زنی و کودکی و غلامی، و مقصودش خدیجه و علی ابن ابی طالب و زید بن حارثه بود.^(۴)

ابن اسحاق می گوید: پس از زید بن حارثه (ابوبکر: عتیق بن ابی قحافه) و بر اثر دعوت وی: (عثمان بن عفان بن ابی العاص)، (زبیر بن عوام)، (عبدالرحمان بن عوف زهری)، (سعد بن ابی وقاص) و (طلحه بن عبیدالله) اسلام آوردند و نماز گزار شدند. این افراد در پذیرفتن اسلام (بعد از خدیجه و علی و زید بن حارثه) بر همگی سبقت جسته اند.^(۵) سپس

[شماره صفحه واقعی: ۳۸]

ص: ۲۵۷۸

۱- الطبقات الکبری، ج ۱/۱۹۳-۱۹۴.

۲- امتاع الاسماع، ص ۱۵.

۳- ترجمه تاریخ یعقوبی، ج ۱/۳۷۸.

۴- ماءخذ پیشین، ص ۳۷۹.

۵- پیش از همه خدیجه، سپس به ترتیب علی، زید بن حارثه، ابوبکر، ابوذر {ماءخذ قبل، ص ۳۷۹}.

اسلام جعفر بن ابی طالب

ابن اثیر می نویسد که: (جعفر بن ابی طالب) اندکی بعد از برادرش (علی) علیه السلام اسلام آورد و روایت شده است که ابوطالب، رسول خدا صلی الله علیه و آله و علی علیه

السلام را دید که نماز می خواند و علی پهلوی راست رسول خدا صلی الله علیه و آله ایستاده است، پس به (جعفر) گفت: (تو هم بال دیگر پسر عمویت باش و در پهلوی چپ وی نماز گزار (۲)) و جعفر همین کار را کرد (۳) و اسلام جعفر پیش از آن بود که رسول خدا صلی الله علیه و آله به خانه (اءرقم) درآید و در آن جا به دعوت مشغول شود.

اسلام حمزه بن عبدالمطلب

داستان اسلام آوردن (حمزه بن عبدالمطلب) را ابن اسحاق به تفصیل آورده، لکن تاریخ آن را تعیین نکرده است، (۴) اما دیگران تصریح کرده اند که (حمزه) در سال دوم بعثت (۵) و برخی دیگر اسلام حمزه را در سال ششم بعثت و بعد از رفتن رسول خدا صلی الله علیه و آله به خانه اءرقم می نویسند. (۶)

[شماره صفحه واقعی: ۳۹]

ص: ۲۵۷۹

۱- سیره النبی، ج ۱/۲۶۹-۲۷۴.

۲- اسدالغابه، ج ۱/۲۷۸.

۳- بحارالانوار، ج ۱۸/۱۸۴.

۴- اسدالغابه، ج ۲/۴۶.

۵- اسدالغابه، ج ۲/۴۶.

۶- الاستیعاب، ذیل اصابه، ج ۱/۲۷۱.

تا موقعی که دعوت آشکار نگشته بود، اصحاب رسول خدا صلی الله علیه و آله نماز خود را پنهان از قریش در دره های مکه می خواندند. روزی (سعد بن ابی وقاص) با چند نفر

از اصحاب رسول خدا نماز می گزارد که چند نفر از مشرکین با آنها به ستیز برخاستند و جنگ در میان آنان در گرفت. سعد، مردی از مشرکان را با استخوان فک شتری زخمی کرد و این نخستین خونی بود که در اسلام ریخته شد. (۱) پس از این واقعه بود که رسول خدا و یارانش در خانه (ارقم) پنهان شدند تا این که خدای متعال فرمود تا رسول خدا دعوت خویش را آشکار سازد.

علنی شدن دعوت

سه سال بعد از بعثت، برای علنی شدن دعوت، دو دستور آسمانی رسید، بعضی گفته اند این دو دستور نزدیک به هم بوده، اما با توجه به ترتیب نزول سوره های قرآن، یقین است که مدتی میان این دو دستور فاصله بوده است. (۲)

انذار عشیره اءقرین

یعقوبی می نویسد: خدای عزوجل رسول خدا صلی الله علیه و آله را فرمان داد که خویشان نزدیکتر خود را بیم دهد، پس بر کوه (مروه) (۳) ایستاد و با صدای بلند قبایل مختلف را فراهم آورد و همه طوایف قریش نزد وی گرد آمدند، آنگاه در یکی از خانه های بنی هاشم آنان را

[شماره صفحه واقعی: ۴۰]

ص: ۲۵۸۰

-
- ۱- سیره النبی، ج ۱/۲۷۵.
  - ۲- سوره شعراء {۲۶} که آیات انذار عشیره در آن است، بعد از سوره طه نازل شده است و سپس به ترتیب سوره های نمل، قصص، بنی اسرائیل، هود، یوسف و آنگاه سوره حجر که دستور علنی کردن دعوت و مقاومت و مخالفت مشرکین در آن واقع است، نازل گشته است. {رک: ترجمه تاریخ یعقوبی، ج ۲/۳۹۰؛ مجمع البیان، ج ۲/۴۶۷؛ الاتقان، ج ۱/۲۶}.
  - ۳- در کتاب تاریخ الامم آمده است، بر کوه {صفا} برآمد.

مجتمع ساخت و سپس به استناد آیه شریفه: (وانذر عشیرتک الاقربین) (۱)، آنان را بیم داد و به آنان اعلام کرد که: خدا آنان را برتری داده و برگزیده و پیامبر خود را در میانشان مبعوث کرده و او را فرموده است که بیمشان دهد، اما پیش از آن که رسول خدا صلی الله علیه و آله سخن بگوید، ابولهب او را به ساحری نسبت داد و جمعیت متفرق شدند. (۲)

روز دیگر رسول خدا صلی الله علیه و آله به علی علیه السلام گفت: این مرد با سخنانی که گفت و شنیدی جمعیت را متفرق ساخت و نشد که با آنان سخن بگویم، بار دیگر آنان را نزد من فراهم ساز. (علی) علیه السلام با فراهم کردن مقداری خوراکی آنان را جمع کرد همگی خوردند و آشامیدند، آنگاه رسول خدا به سخن آمد و گفت: ای فرزندان عبدالمطلب، به خدا قسم هیچ جوان عربی را نمی شناسم که بهتر از آنچه من برای شما آورده ام، برای قوم خود آورده باشد، براستی که من خیر دنیا و آخرت را برای شما آورده ام و خدای مرا فرموده است که شما را به جانب او دعوت کنم. ای بنی عبدالمطلب! خدا مرا به همه مردم عموماً و بر شما بالخصوص مبعوث کرده و گفته است: (وانذر عشیرتک الاقربین)، و من شما را به دو کلمه ای که بر زبان، سبک و در میزان سنگین است دعوت می کنم، به وسیله این دو کلمه عرب و عجم را مالک می شوید و امتها رام شما می شوند و با این دو کلمه وارد بهشت می شوید و با همین دو کلمه از دوزخ نجات می یابید: لا اله الا الله و گواهی بر پیامبری من

آخرین دستور

با نزول آیه های: (فاصدع بما تؤمر و اعرض عن المشرکین انا کفیناک المستهزئین). (پس تو به صدای بلند آنچه ماء موری به خلق برسان و از مشرکان روی بگردان، همانا تو را از شر تمسخر و استهزاء کنندگان مشرک (که چند نفر از اشراف قریش بودند) محفوظ می داریم) در سوره حجر (آیات ۹۴ و ۹۵)، رسول خدا صلی الله علیه و آله دستور یافت تا یکباره دعوت خویش را علنی و عمومی سازد و از آزار مشرکان نهراسد و کارشان را به خدا

[شماره صفحه واقعی: ۴۱]

ص: ۲۵۸۱

۱- شعراء / ۲۱۴.

۲- تاریخ الامم و الملوک، ج ۲/۶۲-۶۳.

رسول خدا صلی الله علیه و آله به فرمان پروردگار دعوت خود را آشکار و علنی ساخت . و در (اءبطح) به پا ایستاد و گفت : (منم رسول خدا، شما را به عبادت خدای یکتا و ترک عبادت بتهایی که نه سود می دهند و نه زیان می رسانند و نه می آفرینند و نه روزی می دهند و نه زنده می کنند و نه می میرانند دعوت می کنم). بعضی روایت کرده اند که رسول خدا صلی الله علیه و آله در بازار (عکاظ) به پاخواست و گفت : (ای مردم ! بگویید: لا اله الا الله تا رستگار و پیروز شوید. ناگهان مردی به دنبال او دیده شد که می گفت : ای مردم ! این جوان برادرزاده من و بسیار دروغگوست ، پس از او برحذر باشید. پرسیدند این مرد کیست ؟ گفتند: این مرد (ابولهب بن عبدالمطلب) عموی اوست .(۱) ولی رسول خدا بی پرده و بی آنکه از مانعی بهراسد، امر خویش را آشکار ساخت .

سرسخت ترین دشمنان پیامبر اسلام

الف : از بنی عبدالمطلب .

۱- ابولهب ، ۲ - ابوسفیان بن حارث .

ب : از بنی عبدشمس بن عبد مناف .

۱- عتبه بن ربیعہ ، ۲ - شیبہ بن ربیعہ (برادر عتبه) ، ۳ - عقبه بن ابی معیط ، ۴ - ابوسفیان بن حرب ، ۵ - حکم بن ابی العاص ، ۶ - معاویه بن مغیره .

ج : از بنی عبدالدار بن قصی .

- نصر بن حارث بن علقمه .

د : از بنی عبدالعزی بن قصی .

۱- اسود بن مطلب ، ۲ - زمعه بن اسود ، ۳ - ابوالبختری .

[شماره صفحه واقعی : ۴۲]

ص : ۲۵۸۲

ه: از بنی زهره بن کلاب .

۱- اسود بن عبد یغوث (پسر خالوی رسول خدا(ص)).

و: از بنی مخزوم بن یقطه بن مژه .

۱- ابوجهل ، ۲- عاص بن هشام (برادر ابوجهل) ، ۳- ولید بن مغیره بن عبدالله ، ۴- ابوقیس بن ولید ، ۵- ابوقیس بن فاکه بن مغیره ، ۶- زهیر بن ابی امیه (پسر عمه رسول خدا) ، ۷- اسود بن عبدالاسد ، ۸- صیفی بن سائب .(۲)

ز: از بنی سهم بن حصیص بن کعب بن لؤی .

۱- عاص بن وائل ، ۲- حارث بن عدی (۳) ، ۳- مبه بن حجاج ، ۴- نیه (برادر حجاج) .

ح : از بنی جمح بن حصیص .

۱- امیه بن خلف ، ۲- ابی بن خلف (برادر امیه) ، انیس بن معیر ، حارث بن طلاطله کعدی بن حمراء ابن اصدی هذلی طعیمه بن عدی حارث بن عامر زکانه بن عبد هبیره بن ابی وهب اخنس بن شریق ثقفی .

پیشنادهای قریش به رسول خدا صلی الله علیه و آله

روزی عتبه بن ربیعہ بن عبد شمس که یکی از اشراف مکه بود، رسول خدا را دید که در مسجدالحرام نشسته است پس به قریش گفت میخواهم نزد محمد بروم و پیشنهادهایی بروی عرضه کنم که قسمتی از آنها را بپذیرد. گفتند: ای ابو ولید! برخیز و با وی سخن بگوی . (عتبه) نزد رسول خدا رفت و گفت : برادر زاده ام ! تو با امری عظیم که آورده ای جماعت قوم خود را پراکنده ساختی و خدایان و دینشان را نکوهش کردی و پدران مرده ایشان را کافر نامیدی اکنون پند مرا بشنو و آنها را نیک بنگر باشد

[شماره صفحه واقعی : ۴۳]

ص: ۲۵۸۳

۱- سیره النبی ، ج ۲/۱۷ .

۲- طبقات ، ج ۱/۲۰۱ {سائب بن صیفی بن عابد}

۳- ماءخذ پیشین ، ص ۲۰۰ {حارث بن قیس بن عدی }

که قسمتی از آنها را پذیری. رسول خدا گفت: ای ابو ولید! بگو تا بشنوم. گفت: اگر منظورت از آنچه می‌گویی مال است، آن همه مال به تو می‌دهم تا از همه مالدارتر شوی (۱) و اگر به منظور سروری قیام کرده‌ای، تو را بر خود سروری می‌دهیم و هیچ کاری را بی‌اذن تو به انجام نمی‌رسانیم و اگر پادشاهی بخواهی تو را بر خویش پادشاهی دهیم و اگر چنان که پیش می‌آید یکی از پریان بر تو چیره گشته و نمی‌توانی او را از خویشتن دورسازی پس تو را درمان می‌کنیم و مالهای خویش بر سر این کار می‌نهیم.

رسول خدا گفت: اکنون تو بشنو، گفت: می‌شنوم. رسول خدا آیاتی از قرآن مجید (۲) بر وی خواند و عتبه با شیفتگی گوش میداد تا رسول خدا به آیه سجده رسید و سجده کرد و سپس گفت: ای ابو ولید! اکنون که پاسخ خود را شنیدی هر جا که خواهی برو. عتبه برخاست و با قیافه‌ای جز آنچه آمده بود نزد رفقای خویش بازگشت و گفت: به خدا قسم گفتاری شنیدم که هرگز مانند آن نشنیده بودم. ای گروه قریش! از من بشنوید و دست از (محمد) بازدارید، زیرا گفتار وی داستانی عظیم در پیش دارد و اگر پیروز شود، سربلندی او سربلندی شماست و شما به وسیله او از همه مردم خوشبخت‌تر خواهید بود. گفتند: ای ابو ولید، به خدا قسم که تو را هم با زبان خویش سحر کرده‌است، گفت: نظر من همین است که گفتم.

قریش به رسول خدا گفتند ای محمد! اکنون که از پیشنهادهای ما چیزی را نمی‌پذیری، با توجه به کمی زمین و کم آبی، از پروردگارت بخواه تا این کوهها را از ما دور کند و سرزمینهای ما را هموار سازد و رودخانه‌ای پدید آورد و پدران مرده ما را زنده کند تا از آنها بپرسیم که آیا آنچه می‌گویی حق است یا باطل؟ (۳) و اگر آنها تو را تصدیق کردند به تو ایمان می‌آوریم. رسول خدا گفت: رسول خدا گفت: (برای این کارها بر

شما مبعوث نشده‌ام و آنچه را بدان مبعوث گشته‌ام از طرف خدا برای شما آورده‌ام و رسالتی را که بر عهده داشتم به

[شماره صفحه واقعی: ۴۴]

ص: ۲۵۸۴

۱- در پاسخ این پیشنهاد، آیه ۴۷ از سوره سباء نازل شد.

۲- فصلت ۱/۲۷.

۳- رعد ۳۱/۳۱.

شما رساندم، اکنون اگر آن را بپذیرید در دنیا و آخرت بهره مند خواهید شد اگر هم آن را رد کنید، برای امر خدا شکیبایی می کنم تا میان من و شما داوری کند).

به این تریب قریش از رسول خدا تقاضاهای دیگری کردند از قبیل نزول فرشته و باغ و زر و سیم و نزول عذابهای آسمانی و امثال آن، و گفتند تا چنین نکنی ما به تو ایمان نمی آوریم. رسول خدا گفت (این کارها با خداست، اگر بخواهد خواهد کرد).

رسول خدا افسرده خاطر برخاست و از نزد ایشان رفت و ابوجهل بعد از سخنرانی کوتاه تصمیم خود را برای کشتن رسول خدا اعلام داشت و قریش هم آمادگی خود را برای پشتیبانی وی اظهار داشتند. فردا که رسول خدا به عادت همیشه میان (رکن یمانی) و (حجرالاسود) رو به بیت المقدس به نماز ایستاده و کعبه را نیز میان خود و شام قرار داده بود، ابوجهل در حالی که سنگی به دست داشت با تصمیم قاطع رسید و هنگامی که رسول خدا به سجده رفت، فرصت را غنیمت شمرده، پیش تاخت، اما خدا نقشه وی را نقش بر آب ساخت و با رنگ پریده، به نتیجه نرسیده بازگشت. (۱)

نضر بن حارث و عقبه از طرف قریش به مدینه رفتند و از دانایان یهود راهنمایی خواستند. دانایان یهود گفتند: سه مسأله از وی بپرسید تا صدق و کذب وی معلوم شود: از اصحاب کهف، از ذوالقرنین و روح.

نضر و عقبه به مکه بازگشتند و هر سه موضوع را از رسول خدا پرسش کردند و رسول خدا هر سه پرسش را پاسخ گفت (۲)، اما در عین حال ایمان نیاوردند.

شکنجه های طاقت فرسا

شکنجه و آزار قریش نسبت به مسلمانان بی پناه و بردگان شدت یافت و آنان را به حبس کردن و زدن و گرسنگی شکنجه می دادند، از جمله: عمار بن یاسر عنسی که مادر او (سمیه) نخستین کسی است که در راه اسلام با نیزه (ابوجهل) به شهادت رسید

[شماره صفحه واقعی: ۴۵]

ص: ۲۵۸۵

۱- آیات ۹ - ۱۹ از سوره اقرآء در این باب نازل شده است.

۲- سیره النبی، ج ۱/۳۱۹ - ۳۳۰.

و همچنین برادرش (عبدالله) و نیز پدرش (یاسر) در مکه زیر شکنجه قریش به شهادت رسیدند.

بلال بن رباح را (امیه بن خلف) گرفت و او را در گرمای شدید نیمروز (در بطحای مکه) به پشت خواباند و سنگی بزرگ را سینه اش نهاد تا به (محمد) کافر شود ولی همچنان در زیر شکنجه (اءحد اءحد) می گفت .

دیگر کسانی که با وسایل و عناوین مختلف مورد شکنجه های شدید قرار گرفتند به نامهای زیرند:

۱- عامر بن فهیره ، ۲- خباب بن اءرت، ۳- صهیب بن سنان رومی ، ۴- ابو فکیهه ، ۵- امّ عبیس (یا امعنیس) ، ۶- زئیره (کنیز رومی) ، ۷- نهدیّه و دخترش ، ۸- لیبه .
فشار طاقت فرسای قریش به جایی رسید که پنج نفر از اسلام برگشتند و بت پرستی را از سر گرفتند، آنان عبارتند از: ۱- حارث بن زمعه ، ۲- ابوقیس بن فاکه ، ۳- ابوقیس بن ولید، ۴- علی بن امیه ، ۵- عاص بن مته ، که اینان در بدر کشته شدند و خدای متعال درباره ایشان آیه ای نازل کرد.(۱)

چون رسول خدا صلی الله علیه و آله دید که اصحاب بی پناهش سخت گرفتار و در فشارند و نمی تواند از ایشان حمایت کند به آنان گفت : (کاش به کشور حبشه می رفتید، چه در آن جا پادشاهی است که نزد وی بر کسی ستم نمی رود، باشد که از این گرفتاری برای شما فرجی قرار دهد)، پس جمعی از مسلمانان رهسپار حبشه گشتند و این نخستین هجرتی بود که در اسلام روی داد.

نخستین مهاجران حبشه

در ماه رجب سال پنجم بعثت جمعا ۱۵ نفر مسلمان (۱۱ مرد و ۴ زن) به سرپرستی (عثمان بن مظعون) پنهانی از مکه رهسپار کشور مسیحی حبشه شدند(۲)، آنها عبارت بودند از:

[شماره صفحه واقعی : ۴۶]

ص: ۲۵۸۶

۱- نساء / ۹۷ {رک : سیره النبی ، ج ۲/۲۸۳؛ ترجمه تاریخ یعقوبی ، ج ۲/۳۸۵؛ امتاع الاسماع ، ص ۲۰}.

۲- سیره النبی ، ج ۱/۳۴۵.

۱- ابوسلمه بن عبدالاسد، ۲- ام سلمه دختر ابی امیه، ۳- ابوحنیفه، ۴- سهله دختر سهیل بن عمرو، ۵- ابوسبره بن ابی رهم، ۶- عثمان بن عفان، ۷- رقیه، دختر رسول خدا، همسر عثمان، ۸- زبیر بن عوام، ۹- مصعب بن عمیر، ۱۰- عبدالرحمن بن عوف، ۱۱- عثمان بن مظعون جمحی، ۱۲- عامر بن ربیع، ۱۳- لیلی دختر ابوحثمه، ۱۴- ابوحاطب، ۱۵- سهیل بن بیضاء.

اینان ماه شعبان و رمضان را در حبشه ماندند و چون شنیدند که قریش اسلام آورده اند در ماه شوال به مکه بازگشتند، ولی نزدیک مکه خبر یافتند که اسلام اهل مکه دروغ بوده است، ناچار هر کدام به طور پنهانی در پنهانی در پناه کسی وارد مکه شدند^(۱) و بیش از پیش به آزار و شکنجه عشیره خویش گرفتار آمدند و رسول خدا دیگر بار آنان را اذن داد تا به حبشه هجرت کنند.

مهاجران حبشه در نوبت دوم

مهاجران حبشه در این نوبت که به گفته بعضی: پیش از گرفتار شدن بنی هاشم در (شعب ابی طالب) و به قول دیگران: پس از آن به سرپرستی (جعفر بن ابی طالب) رهسپار کشور حبشه گشته اند، هشتاد و سه مرد بودند و هجده زن^(۲).

کسانی که عمار بن یاسر را جزء مهاجران ندانسته اند هشتاد و دو مرد گفته اند، پانزده نفر مهاجران اولین که دوباره نیز هجرت کردند، ظاهراً در این نوبت هم پیش از دیگران رهسپار کشور حبشه شدند و هشتاد و شش نفر دیگر که (جعفر بن ابی طالب) سرپرست آنان بود بتدریج بعد از آنان به حبشه رفتند.

[شماره صفحه واقعی: ۴۷]

ص: ۲۵۸۷

۱- مصباح الاسرار، ص ۲۸؛ بحار الانوار، ج ۱۸/۴۲۲، الطبقات الکبری، ج ۱/۲۰۶؛ تاریخ الامم، ج ۲/۶۹ - ۷۰.

۲- طبقات، ج ۱/۲۰.

چون قریش از رفاه و آسودگی مهاجران در حبشه خیر یافتند بر آنان شدند که دو مرد نیرومند و شکیبا از قریش نزد نجاشی فرستند تا مسلمانان مهاجر را از کشور حبشه برانند و به مکه بازگردانند تا دست قریش در شکنجه و آزار آنان باز شود. بدین منظور (عبدالله بن ابی ربیع) و (عمرو بن عاص بن وائل) را با هدیه هایی برای نجاشی و وزرای او فرستادند.

(ابوطالب) با خبر یافتن از کار قریش اشعاری برای نجاشی فرستاد و او را بر نگهداری و پذیرایی و حمایت از مهاجران ترغیب کرد. (۱)

عبدالله و عمرو به حبشه آمدند و دستور قریش را اجرا کردند و هدایای نجاشی را تقدیم داشتند و به وی گفتند: پادشاه! جوانانی بی خرد از ما که کیش قوم خود را رها کرده و به کیش تو هم در نیامده و دینی نو ساخته آورده اند که نه ما می شناسیم و نه تو، به کشورت پناه آورده اند که اکنون بزرگان قوم یعنی پدران و عموها و اشراف طایفه شان ما را نزد تو فرستاده اند، تا اینان را به سوی آنان بازگردانی، چه آنان خود به کار اینان بینا تر و به کیش نکوهیده شان آشنا ترند. نجاشی گفت: نه به خدا قسم، آنان را تسلیم نمی کنم تا اکنون که به من پناه آورده و در کشور من آمده و مرا بر دیگران برگزیده اند، آنان را فراخوانم تا از گفتارتان پرسش کنم. نجاشی اصحاب رسول خدا را فراخواند

و کشیشها را نیز فراهم آورد، رو به مهاجران مسلمان کرد و گفت: این دینی که جدا از قوم خود آورده اید و نه کیش من است و نه کیش دیگر ملل جهان، چیست؟

جعفر بن ابی طالب سخن خود آغاز کرد و گفت: (پادشاه! مخالفت دینی ما با ایشان به خاطر پیغمبری است که خدا در میان ما مبعوث کرده است و او ما را به رها کردن بتها و ترک بخت آزمایی دستور داده و به نماز و زکات امر فرموده و ستم و بیداد و خونریزی بی جا و زنا و ربا و مردار و خون را بر ما حرام فرموده، و عدل و نیکی با خویشاوندان را واجب ساخته و کارهای زشت و ناپسند و زورگویی را منع کرده است).

[شماره صفحه واقعی: ۴۸]

ص: ۲۵۸۸

نجاشی گفت: خدا عیسی بن مریم را هم به همین امور برانگیخته است، سپس جعفر بن ابی طالب به درخواست نجاشی به تلاوت سوره مریم مشغول شد و چون به این آیه رسید: (و هزى اليك بجذع النخلة تساقط عليك رطبا جتىا فكلى و اشربى و قزى عينا...) (ای مریم! شاخ درخت را حرکت ده تا از آن برای تو رطب تازه فروریزد (و روزی خود تناول کنی) پس، از این رطب تناول کن و از این چشمه آب یاشام... (۱)) نجاشی گریست و کشیشهای او نیز گریستند، آنگاه نجاشی رو به (عمرو) و (عبدالله) کرده گفت: این سخن و آنچه عیسی آورده است هر دو از یک جا فرود آمده است، بروید که به خدا قسم: اینان را به شما تسلیم نمی‌کنم و هدایای آنان را پس فرستاد و به مسلمانان گفت: بروید که شما در امانید. (۲)

نگرانی شدید قریش

موجبات نگرانی و برآشفتگی قریش از چند جهت فراهم گشته بود، از یک سو مهاجران حبشه در کشوری دور از شکنجه و آزار قریش آسوده خاطر و شاد و آزاد زندگی می‌کردند و فرستادگان قریش هم از نزد نجاشی افسرده و سرشکسته بازگشته بودند، از سوی دیگر اسلام در میان قبایل، انتشار می‌یافت و روز بروز بر شماره مسلمانان افزوده می‌گشت و هر روز شنیده می‌شد که یکی از دشمنان سرسخت رسول خدا به دین مبین اسلام درآمده است. خواندن قرآن علنی گشت و عبدالله بن مسعود نخستین کسی بود که پیشنهاد اصحاب رسول را برای آشکار خواندن قرآن در انجمن قریش پذیرفت و در مسجدالحرام نزد مقام ایستاد و به صدای بلند تلاوت سوره (الزحمن) را شروع کرد و چون قریش بر سر او ریختند و او را می‌زدند، همچنان تلاوت خویش را دنبال می‌کرد. (۳)

پیمان بی‌مهری و بیدادگری

[شماره صفحه واقعی: ۴۹]

ص: ۲۵۸۹

۱- مریم / ۲۴ و ۲۵.

۲- بدگویان شما زیان کارانند {سه بار چنین گفت}.

۳- سیره النبی، ج ۱/۳۳۶ - ۳۳۷.

بعد از بازگشتن (عمرو بن عاص) و (عبدالله بن ابی ربیع) از کشور حبشه، رجال قریش فراهم آمدند و بر آن شدند که عهدنامه ای علیه (بنی هاشم) و (بنی مطلب) بنویسند که از آنان زن نگیرند، به آنان زن ندهند، چیزی به آنها نروشد و چیزی از آنها نخرند.

عهدنامه رانوشتنده آن (منصور بن عکرمه) (و به قولی: نصر بن حارث) بود که دست او فلج شد، آنگاه عهدنامه را در میان کعبه آویختند.

کار (بنی هاشم) و (بنی مطلب) که در (شعب ابی طالب) محصور شده بودند به سختی و محنت می گذشت، زیرا قریش خواریار را هم از ایشان قطع کرده بود و جز موسم حج (ماه ذی الحجه) و عمره (ماه رجب) نمی توانستند از (شعب) بیرون آیند. رسول خدا در موسم حج و عمره بیرون می آمد و قبایل را به حمایت خویش دعوت می کرد، اما (ابولهب) پیوسته می گفت: گول برادرزاده ام را نخورید که ساحر و دروغگوست.

در این هنگام قریش نزد (ابوطالب) که پیوسته حامی رسول خدا بود، پیام فرستادند که محمد را برای کشتن تسلیم کن تا تو را بر خویش پادشاهی دهیم. ابوطالب در پاسخ قریش قصیده لامیه خود را گفت و اعلام داشت که (بنی هاشم) در حمایت رسول خدا تا پای جان ایستادگی دارند. (۱)

کشایش خدایی

رسول خدا صلی الله علیه و آله با همه بنی هاشم و بنی مطلب سه سال در (شعب) ماندند تا آن که رسول خدا و ابوطالب و خدیجه، تمام دارایی خود را از دست دادند و به سختی و ناداری گرفتار آمدند، سپس جبرئیل بر رسول خدا فرود آمد و گفت: خدا موریانه را بر عهدنامه قریش گماشته تا هر چه بی مهری و ستمگری در آن بود بجز نام خدا، همه را

[شماره صفحه واقعی: ۵۰]

ص: ۲۵۹۰

خورده است. رسول خدا ابوطالب را از این آگاه ساخت و ابوطالب همراه رسول خدا و کسان خود بیرون آمد تا به کعبه رسید و در کنار آن نشست و قریش هم آمدند و گفتند:

ای ابوطالب! هنگام آن رسیده که از سرسختی درباره برادرزاده ات دست برداری.

ابوطالب گفت: اکنون عهدنامه خود را بیاورید، شاید گشایشی و راهی به صله رحم و رها کردن بی مهری پیدا کنیم، عهدنامه را بیاوردند و همچنان مهرها بر آن باقی بود.

ابوطالب گفت: آیا این همان عهدنامه ای است که درباره هم پیمانی خود نوشته اید؟

گفتند: آری و به خدا قسم هیچ دستی به آن نزده ایم. ابوطالب گفت: محمد از طرف پروردگار خویش چنین میگوید که: خدا موریانه را بر آن گماشته و هر چه جز نام خدا بر آن بوده، خورده است. (۱)

جماعتی از قریش از در انصاف درآمدند و خود را بر آنچه در این سه سال انجام داده بودند، نکوهش کردند و سران قوم با یکدیگر به مشورت پرداختند و قرار گذاشتند که فردا بامداد در نقض صحیفه قریش اقدام کنند و ابتدا (زهیر) سخن بگوید. زهیر پس از انجام طواف رو به قریش کرد و آنان را بر این بی مهری و ستمگری نکوهش کرد و گفت: به خدا قسم از پای ننشینیم تا این عهدنامه شکسته شود، زهیر مسلحانه به چند نفر دیگر، نزد بنی هاشم رفت و گفت از (شعب) درآید و به خانه های خود بازگردید. این پیشامد در نیمه رجب (۲) سال دهم اتفاق افتاد. (۳)

ابوطالب در مدح کسانی که برای این کار دست به کار شده بودند قصیده ای گفت که ابن اسحاق آن را ذکر کرده است. (۴)

اسلام طفیل بن عمرو دوسی

[شماره صفحه واقعی: ۵۱]

ص: ۲۵۹۱

۱- ترجمه تاریخ یعقوبی، ص ۳۸۹ - ۳۹۰؛ الطبقات الکبری، ج ۱/۲۰۸ - ۲۱۰؛ سیره النبی، ج ۱/۳۹۹ - ۴۰۰؛ الکامل، ج ۲/۶۱؛ امتاع الاسماع، ص ۲۶ و...

۲- مصباح المتهجد، ص ۵۶۰.

۳- سیره النبی، ج ۱/۳۹۷ - ۳۹۹؛ الطبقات الکبری، ج ۱/۲۱۰ و...

۴- سیره النبی، ج ۱/۴۰۰ - ۴۰۴.

طفیل گوید: هنوز رسول خدا در مکه بود که وارد مکه شدم و مردانی از قریش به من گفتند: این مرد که در شهر ماست (رسول خدا) کار ما را دشوار و جمعیت ما را پراکنده ساخته است، گفتار وی سحرآمیز است و میان خویشان و بستگان جدایی افکنده و ما بر تو و قوم تو از آنچه بر سر ما آمده بیم داریم و به من گفتند که گوش به گفتار وی ندهم و با او سخن نگویم تا آنجا که از بیم شنیدن گفتار وی در موقع رفتن به مسجد گوشهای خود را پنبه گذاشتم، چون وارد مسجد شدم، رسول خدا را نزد کعبه ایستاده به نماز دیدم و نزدیک وی ایستادم، از آنجا که خدا می خواست، سخنی دلپذیر به گوشم رسید و با خود گفتم: خدای مرگم دهد چه مانعی دارد که گفتار دلپذیر این مرد را بشنوم تا اگر نیک باشد بپذیرم و اگر زشت باشد رها کنم. چون رسول خدا به خانه خویش بازگشت، از پی او رفتم تا به خانه وی در آمدم و گفتم: ای محمد! قریش با من چنین و چنان گفته و مرا بر آن داشتند تا سخت را نشنوم، اما خدا خواست تا سخت را شنیدم و آن را دلپذیر یافتم، پس امر خویش را بر من عرضه دار.

رسول خدا اسلام بر من عرضه داشت و قرآن بر من تلاوت کرد، اسلام آوردم و شهادت بر زبان راندم و چون به پدرم و نیز همسر رسیدم اسلام را بر آنها عرضه داشتم و آنها پذیرفتند، سپس قبیله (دوس) را به اسلام دعوت کردم و به دعای رسول خدا به این کار توفیق یافتم. پس از فتح مکه گفتم: یا رسول الله، مرا بر سر بت (ذوالکفین) بفرست تا آن را آتش زنم. طفیل رفت و آن را آتش زد و نزد رسول خدا برگشت و در مدینه ماند تا رسول خدا وفات یافت.

داستان اءعشی

ابوبصیر: اءعشی، معروف به (ءعشی قیس) و (ءعشای کبیر) که قصیده لامیه اش از (معلقات عشر) است، قصیده ای نیز در مدح رسول خدا صلی الله علیه و آله گفت و رهسپار مکه شد تا شرفیاب شود، اما در مکه یا نزدیک مکه کسی از مشرکان قریش با وی ملاقات کرد و به

[شماره صفحه واقعی: ۵۲]

ص: ۲۵۹۲

او گفت: محمد زنا را حرام می داند. گفت: با زنا سری ندارم. گفت میگساری را هم حرام می داند. (اعشى) گفت: به خدا قسم، به این کار هنوز علاقه مندم، اکنون باز می گردم و سال آینده دوباره می آیم و اسلام می آورم. وی بازگشت و همان سال مرد و توفیق اسلام آوردن نیافت.

نمایندگان نصاری

رسول خدا صلی الله علیه و آله هنوز در مکه بود که در حدود بیست مرد از نصاری که خبر بعثت وی را شنیده بودند، از مردم حبشه و به قولی از مردم نجران به مکه آمدند و در مسجدالحرام رسول خدا را دیدند و با او سخن گفتند و پرسش کردند و چون رسول خدا آنان را به اسلام دعوت کرد و قرآن برایشان تلاوت کرد، گریستند و دعوت وی را اجابت کردند و به وی ایمان آوردند و چون از نزد رسول خدا برخاستند، ابوجهل بن هشام با گروهی از قریش به آنها گفتند: چه مردان بی خردی هستید. مردم حبشه شما را برای رسیدگی و تحقیق امری فرستادند، اما شما بی درنگ دین خود را رها کردید و دعوت وی را تصدیق کردید! نمایندگان در پاسخ قریش گفتند: ما را با شما بحث و جدالی نیست، ما به کیش خود و شما به کیش خود، ما از این سعادت نمی گذریم. درباره ایشان آیاتی از قرآن مجید نازل گشت. (۱)

نزول سوره کوثر

(عاص بن وائل سهمی) هر گاه نام رسول خدا صلی الله علیه و آله برده می شد، می گفت: دست بردارید، مردی است بی نسل و هرگاه بمیرد نام وی از میان می رود و آسوده می شوید.

پس خدای متعال سوره کوثر را فرستاد. (۲)

[شماره صفحه واقعی: ۵۳]

ص: ۲۵۹۳

۱- مائده ۸۲-۸۳؛ قصص ۵۲-۵۵ {سیره النبی، ج ۱/۴۱۸ - ۴۱۹}.

۲- کوثر ۱/ ۳.

وفات ابوطالب و خدیجه

در حدود دو ماه پس از خروج بنی هاشم از (شعب) و سه سال پیش از هجرت، وفات ابوطالب و سپس به فاصله سه روز وفات خدیجه در ماه رمضان سال دهم بعثت روی داد. خدیجه در این تاریخ ۶۵ ساله و ابوطالب هشتاد و چند ساله بود و از عمر رسول خدا صلی الله علیه و آله ۴۹ سال و هشت ماه و یازده روز می گذشت. ابوطالب و خدیجه در (حجون) مکه دفن شدند. وفات این دو بزرگوار برای رسول خدا مصیبتی بزرگ بود و خودش فرمود: (تا روزی که ابوطالب وفات یافت دست قریش از آزار من کوتاه بود(۱)).

ازدواج رسول خدا با سوده و عایشه

رسول خدا صلی الله علیه و آله چند روز بعد از وفات خدیجه (سوده) دختر (زمعه بن قیس) را در ماه رمضان و سپس در ماه شوال همان سال (عایشه) دختر (ابی بکر) را به عقد خویش در آورد.(۲)

سفر رسول خدا به طائف

پس از وفات ابوطالب، گستاخی قریش در آزار رسول خدا صلی الله علیه و آله به نهایت رسید تا آنجا که چند روز به آخر شوال سال دهم ناچار با (زید بن حارثه (۳)) به (طائف) رفت تا از قبیله (ثقیف) کمک بخواهد و آنان را به دین مبین اسلام دعوت کند.

رسول خدا با سران قبیله تماس گرفت و از آنان کمک و یاری خواست، ولی آنان استهزاء کردند و دعوت او را نپذیرفتند و برخلاف خواسته رسول خدا سفیهان و بردگان خود را وادار کردند که آن حضرت را دشنام دهند و سنگباران کنند و در نتیجه پاهای

[شماره صفحه واقعی : ۵۴]

ص: ۲۵۹۴

۱- امتاع الاسماع، ص ۲۷؛ اسدالغابه، ج ۵/۴۳۹؛ الکامل، ج ۲/۶۳ و...

۲- انسان العیون، ج ۱/۳۸۶؛ اسدالغابه، ج ۵/۴۸۴ - ۴۸۵.

۳- شرحش بعد از این خواهد آمد.

رسول خدا و چند جای سر (زید بن حارثه) که وی را حمایت می کرد مجروح شد.

رسول خدا که به این بیچارگی گرفتار آمده بود به سوی پروردگار دست به دعا برداشت و به او پناه برد، چون (عتبه) و (شیبه) پسران (ریبعه) رسول خدا را در آن حال دیدند با غلام مسیحی خود (عدّاس) که از مردم نینوا بود مقداری انگور برای وی فرستادند،

(عدّاس) از آنچه از رسول خدا دیده و شنیده بود، چنان فریفته شد که بیفتاد و حضرت را بوسه زد.

رسول خدا پس از ده روز توقف در (طائب) و ناامیدی از حمایت قبیله (بنی ثقیف) راه مکه در پیش گرفت و از چند نفر امان خواست که فقط در میان آنها (مطعم بن عدی) او را امان داد. (۱)

زید بن حارثه

(حکیم بن حزام) برادرزاده (خدایچه) از سفر شام بردگانی آورد، از جمله پسری نابالغ به نام (زید بن حارثه) بود، (حکیم) به عمه اش (خدایچه) که در آن تاریخ همسر رسول خدا بود، گفت: ای عمّه هر کدام از این غلامان را می خواهی انتخاب کن، (خدایچه)، (زید) را برگزید و او را با خویش برد. رسول خدا از خدایچه خواست تا او را به وی ببخشد، خدایچه نیز او را به رسول خدا بخشید و رسول خدا آزادش کرد و پسر خوانده خویش ساخت و هنوز بر وی وحی نیامده بود. (۲)

رسول خدا (امایمن) را به زید بن حارثه تزویج کرد و (اسامه بن زید) از وی تولد یافت، سپس دختر عمه خود (زینب) را نیز به وی تزویج کرد.

واقعه اسراء

صریح قرآن مجید است که خدای متعال بنده خود (محمد) صلی الله علیه و آله را شبانه از

[شماره صفحه واقعی: ۵۵]

ص: ۲۵۹۵

۱- تاریخ الامم و الملوک، ج ۲/۸۲.

۲- سیره النبی، ج ۱/۲۶۶.

مسجدالحرام به مسجدالاقصى (بیت المقدس) برد تا برخی از آیات خود را به وی نشان دهد. (۱).

بر حسب روایات صاحب طبقات، اسراء در شب هفدهم ربیع الاول، یک سال پیش از هجرت و (شعب ابی طالب) و آن نیز از خانه (امّهانی) دختر (ابوطالب) بوده است (۲).

واقعه معراج

واقعه معراج و رفتن رسول خدا صلی الله علیه و آله به آسمانها در شب هفدهم ماه رمضان، هجده ماه پیش از هجرت روی داد و بسیاری از مورخان، واقعه اسراء و معراج را در یک شب دانسته اند. (۳)

فخر رازی و علامه مجلسی می نویسند: اهل تحقیق برآنند که به مقتضای دلالت قرآن و اخبار متواتر خاصه و عامه، خدای متعال روح و جسد محمد صلی الله علیه و آله را از مکه به مسجدالاقصى و سپس از آن جا به آسمانها برد و انکار این، مطلب، یا تاءویل آن به عروج روحانی، یا به وقوع آن در خواب، ناشی از کمی تتبع یا سستی دین و ضعف یقین است. (۴)

واقعه شق القمر

تاریخ این واقعه که ظاهر قرآن مجید بر آن گواهی می دهد نیز به درستی معلوم نیست. فخر رازی در ذیل آیه اول سوره (قمر) می نویسد: همه مفسران برآنند که مراد به آیه آن است که (ماه شکافته شد) و اخبار هم بر واقعه شق القمر دلالت می کند و حدیث آن در صحیح مشهور و جمعی از صحابه آن را روایت کرده اند. (۵)

[شماره صفحه واقعی: ۵۶]

ص: ۲۵۹۶

۱- اسراء ۱/.

۲- الطبقات الكبرى، ج ۱/۲۱۳ - ۲۱۶؛ سیره النبی، ج ۲/۲ - ۷.

۳- سیره النبی، ج ۲/۲ - ۷؛ امتاع الاسماع، ص ۲۸ - ۳۰.

۴- مفاتیح الغیب، ج ۵/۵۴۰ - ۵۴۶؛ بحارالنوار، ج ۱۸/۲۸۲ - ۴۱۰.

۵- مفاتیح الغیب، ج ۷/۷۷۹.

دسول خدا صلی الله علیه و آله پس از آن که در سال چهارم بعثت دعوت خویش را آشکار ساخت، ده سال متوالی در موسم حج با قبایل مختلف عرب تماس می گرفت و بر یکایک قبایل می گذشت و به آنان می گفت: ای مردم! بگویید: (لااله الا الله) تا رستگار گردید و عرب را مالک شوید و عجم رام شما گردد و بر اثر ایمان پادشاهان بهشت باشید اما چنان که سابقا گفتیم، عمویش (ابولهب) می گفت: مبادا سخن وی را بشنوید، چه از دین برگشته و دروغگوست. در نتیجه هیچ یک از قبایل دعوت وی را نپذیرفتند^(۱) و پاسخ زشت می دادند و به گفته ابن اسحاق بیش از همه قبیله (بنی حنیفه) در پاسخ وی بی ادبی و گستاخی کردند.

مقدمات هجرت و آشنایی با اهل یثرب

توضیح

دو قبیله بت پرست به نام (اوس) و (خزرج) از عرب قحطانی در یثرب سکونت داشتند و پیوسته جنگهایی میان این دو قبیله روی می داد، تا آنجا که به ستوه آمدند و دانستند که نابود می شوند و نیز بنی نضیر و بنی قریظه و دیگر یهودیان یثرب بر آنان گستاخ

شدند، جمعی از ایشان به مکه رفتند تا از قریش یاری بخواهند، اما قریش شرایطی پیشنهاد کرد که برای ایشان قابل پذیرش نبود، ناچار آنها به طائف رفتند و از قبیله (ثقیف) کمک خواستند و از آنها نیز مایوس شدند و بی نتیجه بازگشتند.^(۲)

(سوید بن صامت اءوسی) برای حج یا عمره از یثرب به مکه آمد و رسول خدا را ملاقات کرد، رسول خدا او را به اسلام دعوت و قرآن بر وی تلاوت کرد، آنگاه به یثرب بازگشت و اندکی بعد، پیش از جنگ بعاث به دست خزرجیان کشته شد.^(۳)

[شماره صفحه واقعی: ۵۷]

ص: ۲۵۹۷

۱- الطبقات الكبرى، ج ۱/۲۱۶ - ۲۱۷؛ امتاع الاسماع، ص ۳۰ - ۳۱.

۲- ترجمه تاریخ یعقوبی، ج ۲/۳۹۵ - ۳۹۶.

۳- سیره النبی، ج ۲/۳۴ - ۳۶؛ تاریخ الامم و الملوک، ص ۲/۸۴ و...

(ابولحیصر) با عده ای از جمله (ایاس بن معاذ) به منظور پیمان بستن با قریش، علیه خزرجیان از یثرب به مکه آمدند (ایاس) اظهار تمایل به اسلام کرد و اسلام آورد، سپس به یثرب بازگشت و جنگ بعاث میان اءوس و خزرج روی داد و اندکی بعد (ایاس بن معاذ) در حالی که تهلیل و تکبیر و تحمید و تسبیح پروردگار می گفت از دنیا رفت. (۱)

نخستین مسلمانان انصار

در سال یازدهم بعثت رسول خدا در موسم حج با گروهی از مردم یثرب ملاقات کرد و با آنها به گفتگو پرداخت و نیز اسلام را بر آنان عرضه داشت و قرآن را بر ایشان تلاوت کرد اهل یثرب دعوت رسول خدا را اجابت کردند و اسلام آوردند و گفتند اکنون به

یثرب باز می گردیم و قوم خود را به اسلام دعوت می کنیم، باشد که خدا به این دین هدایتشان کند.

ابن اسحاق گوید: اینان شش نفر از قبیله خزرج بودند که به یثرب بازگشتند و امر رسول خدا را با مردم در میان گذاشتند و آنان را به دین اسلام دعوت کردند و چیزی نگذشت که اسلام در یثرب شیوع یافت و نخستین مسلمانان انصار (اسعد بن زراره) و (ذکوان بن عبد قیس) بودند و (ابوالهثم) نیز در حالی که رسول خدا را ندیده بود اسلام آورد و او را به پیغمبری شناخت.

نخستین مسجدی که در مدینه در آن قرآن خوانده شد، مسجد (بنی زریق) بود. در سال دوازدهم بعثت، ۱۲ نفر از انصار در موسم حج، در عقبه (منی) با رسول خدا بیعت کردند، آنها عبارت بودند: ۱- اسعد بن زراره، ۲- عوف بن حارث؛ ۳- رافع

[شماره صفحه واقعی: ۵۸]

ص: ۲۵۹۸

بن مالک؛ ۴ - قطبه بن عامر، ۵ - عقبه بن عامر، ۶ - معاذ بن حارث (برادر عوف بن حارث)، ۷ - ذکوان بن عبد قیس، ۸ - عباد بن صامت، ۹ - ابو عبدالرحمان، ۱۰ - عباس بن عباد، ۱۱ - ابوالهثیم، ۱۲ - عویم بن ساعده .

این دوازده نفر پس از انجام بیعت به مدینه بازگشتند و رسول خدا (مصعب بن عمیر) را همراهشان فرستاد تا به هر کس که مسلمان شد قرآن بیاموزد، (مصعب) بر (اسعد بن زراره) وارد شد و برای مسلمانان مدینه پیشنهادی می کرد و او را در مدینه (مقری) می گفتند.

اسلام آوردن سعد بن معاذ و اسید بن حضیر

(اسعد بن زراره) همراه (مصعب بن عمیر) به محله (بنی عبدالاشهل) و (بنی ظفر) رفتند تا (سعد بن معاذ) و (اسید بن حضیر) را که هر دو مشرک و از اشراف قوم خود بودند با اسلام دعوت کنند. (اسید) حربه خود را برداشت و به سوی آن دو رهسپار شد، به آنان دشنام و ناسزاگویی آغاز کرد، ولی (مصعب) به او گفت چه مانعی دارد که بنشیننی تا با تو سخن گویم. (اسید) نشست و با شنیدن دعوت (مصعب) و آیاتی از قرآن مجید، گفت: برای مسلمان شدن چه باید کرد؟ آنگاه به دستور (مصعب) برخاست و غسل کرد و جامه پاکیزه ساخت و شهادت حق بر زبان راند و سپس به آن دو گفت، اگر (سعد بن معاذ) هم به اسلام درآید، دیگر کسی از (بنی عبدالاشهل) نامسلمان نخواهد ماند هم اکنون او را نزد شما میفرستم .

(سعد) هم به همان ترتیب، پس از شنیدن دعوت اسلام و آیاتی از قرآن مجید، تطهیر کرد و شهادت حق بر زبان جاری ساخت. گفته اند: که در آن شب، یک مرد یا زن نامسلمان در میان (بنی عبدالاشهل) باقی نماند به این ترتیب کار انتشار اسلام در مدینه به جایی رسید که در هر محله از محله های انصار مردان و زنانی مسلمان بودند.

[شماره صفحه واقعی: ۵۹]

ص: ۲۵۹۹

(مصعب بن عمیر بن هاشم) به مکه بازگشت و اسلام اهل مدینه را به عرض رسول خدا صلی الله علیه و آله رسانید و آن حضرت شادمان گشت، سپس جمعی از انصار در موسم حج به مکه رفتند و (بیعت دوم عقبه) به انجام رسید. بیعت دوم عقبه در ذی حجه سال سیزدهم بعثت اتفاق افتاد.

جریان بیعت

پس از فراهم آمدن ۷۷ نفر (۷۵ مرد و زن انصار و رسول خدا و عباس بن عبدالمطلب) نخستین کسی که سخن گفت، عباس بود، ضمن حمایت از رسول خدا گروه خزرج را مخاطب قرار داد و آنچه لازمه بیعت و یاری و وفاداری نسبت به رسول خدا بود برایشان بیان داشت و حجت را بر آنان تمام کرد.

(براء بن معرور) گفت: آنچه گفتی شنیدیم، ما برآنیم که از روی وفا و راستی خونهای خود را در راه رسول خدا صلی الله علیه و آله فدا کنیم.

(عباس بن عباد) گفت: ای گروه خزرج! دست از دامن وی بردارید، اگر چه اشراف شما کشته شوند به خدا قسم خیر دنیا و آخرت در همین است پس همگی همدستان در پاسخ او (آری) گفتند و با فدا کردن جان و مال و کشته شدن اشراف خویش تن به این بیعت دادند.

عباس بن عبدالمطلب (عموی پیامبر) از آنان عهد و پیمان گرفت که به این پیمان وفادار بمانند، آنان نیز پذیرفتند و گفتند: چنان که از ناموس و زنان خویش دفاع می کنیم از رسول خدا دفاع خواهیم کرد.

نخستین کسی که با رسول خدا صلی الله علیه و آله بیعت کرد (براء بن معرور) و به قولی (ابوالهیشم) و به قولی (اسعد بن زراره) بود سپس بقیه دست به دست رسول خدا دادند و بیعت

[شماره صفحه واقعی: ۶۰]

ص: ۲۶۰۰

زنانی که در این بیعت شرکت داشتند عبارت بودند از:

۱- ام عماره : نسیبه ، دختر (کعب بن عمرو بن عوف) از (بنی مازن بن نجار).

۲- ام منیع : اءسماء، دختر (عمرو بن عدی بن نابی) از (بنی کعب بن سلمه).

دوازده نفر نقیب انصار

چون بیعت این ۷۵ نفر به انجام رسید، رسول خدا صلی الله علیه و آله گفت : (دوازده نفر نقیب از میان خود برگزینید تا مسؤ ول و مراقب آنچه در میان قومشان می گذرد باشند). (۲)

به هر صورت ، دوازده نفر نقیب به شرح ذیل برگزیده شدند:

۱- اءبو امامه : اءسعد بن زراره ، ۲- سعد بن ربیع ، ۳- عبدالله بن رواحه ، ۴- رافع بن مالک ، ۵- براء بن معرور، ۶- عبدالله بن عمرو (پدر جابر انصاری) ، ۷- عباده بن صامت ، ۸- سعد بن عباده ، ۹- منذر بن عمرو (این نه نفر از قبیله خزرج بودند)، ۱۰- اسید بن حضیر، ۱۱- سعد بن خثیمه ، ۱۲- رفاعه بن عبدالمنذر (۳) (این ۳ نفر از قبیله اءوس بودند).

رسول خدا به دوازده نفر نقیب انتخاب شده گفت : (چنان که حواریون برای عیسی ضامن قوم خود بودند، شما هم عهده دار هر پیشامدی هستید که در میان قوم شما روی می دهد و من خود کفیل مسلمانانم). (۴)

[شماره صفحه واقعی : ۶۱]

ص: ۲۶۰۱

۱- اسامی شرکت کنندگان در بیعت دوم عقبه در صفحه ۱۹۱ کتاب {تاریخ پیامبر اسلام} مشروحا آمده است .

۲- اءخرجوا الی منکم اثنی عشر نقیباً لیکونوا علی قومهم بما فیهم .

۳- بعضی به جای رفاعه {ابوالهیشم بن تیهان} را می شمارند، چرا که {کعب بن مالک} در اشعار خود مشتمل بر اسامی دوازده نفر، از جمله ابوالهیشم را بدون ذکر رفاعه آورده است {رک : سیره النبی ، ج ۲/۵۱ - ۵۲}.

۴- اءنتم علی قومکم بما فیهم ککفاله الحواریین لعیسی بن مریم و اءنا کفیل علی قومی یعنی المسلمین .

پس از بازگشتن ۷۵ نفر اصحاب (بیعت دوم عقبه) به مدینه و آگاه شدن از دعوت و بیعتی که (اوس) و (خزرج) با رسول خدا انجام داده بودند سختگیری قریش نسبت به طاقت فرسا گشت تا آن که از رسول خدا اذن هجرت خواستند (۱) و رسول خدا آنان را فرمود تا رهسپار مدینه شوند و نزد برادران انصار خود روند. (۲)

مسلمانان دسته دسته رهسپار مدینه شدند و رسول خدا به انتظار اذن پروردگارش در هجرت از مکه و رفتن به مدینه باقی ماند. هجرت مسلمانان به مدینه از ذی الحجه سال سیزدهم بعثت آغاز شد. نخستین کسی که از اصحاب رسول خدا به مدینه وارد شد پسر عمه رسول خدا (ابوسلمه: عبدالله بن عبدالاسد بن هلال بن عبدالله بن عمر بن مخزوم) بود که از حبشه بازگشت و به مکه آمد چون قریش به آزار او پرداختند و خبر یافت که مردمی در مدینه به دین اسلام در آمده اند، یک سال پیش از (بیعت دوم عقبه) به مدینه هجرت کرد.

ابن اسحاق گوید: عمر بن خطاب و برادرش زید بن خطاب با چند نفر دیگر، بر (رفاعه بن عبدالمندر) وارد شدند. طلحه بن عبیدالله و صهیب بن سنان، در خانه (حیب بن اساف) (و به قولی یساف) و یا بعضی گفته اند در خانه (اسعد بن زراره) منزل گزیدند.

سایر میزبانان که دسته دسته مهاجران بر آنان وارد می شدند، عبارت بودند از (عبدالله بن سلمه) (در محله قبا)، (سعد بن ربیع)، (منذر بن محمد)؛ (سعد بن معاذ)؛ (اوس بن ثابت) و نیز (سعد بن خیشمه) که چون مجرد بود، مهاجران مجرد بر او فرود آمدند.

کار هجرت به آن جا کشید که مرد مسلمانی جز رسول خدا و علی بن ابی طالب و

[شماره صفحه واقعی: ۶۲]

ص: ۲۶۰۲

۱- الطبقات الکبری، ج ۱/۲۲۶.

۲- سیره النبی، ج ۲/۷۶.

سوره های مکی قرآن

در میزان و نیز در شماره سوره های مکی و مدنی و نیز در ترتیب نزول سوره ها اختلاف است، ما در این جا فقط روایت یعقوبی را ذکر می کنیم و شماره هر سوره را در ترتیب فعلی قرآن می نگاریم.

به روایت محمد بن حفص ... از ابن عباس، ۸۲ سوره از قرآن در مکه نازل شد. (۱) نخستین سوره ای که بر رسول خدا فرود آمد (اقراء باسم الذی خلق) {۹۶} بود و سپس به ترتیب شماره سوره از این قرار است:

{۶۸}، {۹۳}، {۷۳}، {۷۴}، {۱}، {۱۱۱}، {۸۱}، {۸۷}، {۹۲}، {۸۹}، {۹۴}، {۵۵}، {۱۰۳}، {۱۰۸}، {۱۰۲}، {۱۰۷}، {۱۰۵}، {۵۳}، {۸۰}، {۹۷}، {۹۱}، {۸۵}، {۹۵}، {۱۰۶}، {۱۰۱}، {۷۵}، {۱۰۴}، {۷۷}، {۵۰}، {۹۰}، {۸۶}، {۵۴}، {۳۸}، {۷}، {۸۲}، {۳۶}، {۲۵}، {۳۵}، {۱۹}، {۲۰}، {۲۶}، {۲۷}، {۲۸}، {۱۷}، {۱۰}، {۱۱}، {۱۲}، {۱۵}، {۶}، {۳۷}، {۳۱}، {۴۰}، {۲}، {۴۱}، {۴۲}، {۴۳}، {۳۴}، {۳۹}، {۴۴}، {۴۵}، {۴۶}، {۵۱}، {۸۸}، {۱۸}، {۱۶}، {۷۱}، {۱۴}، {۲۱}، {۲۳}، {۱۳}، {۵۲}، {۶۷}، {۶۹}، {۷۰}، {۷۸}، {۷۹}، {۸۲}، {۳۰}، {۲۹}.

در غیر روایت ابن عباس، مردم در این ترتیب اختلاف دارند لیکن اختلافشان اندک است و نیز از ابن عباس روایت شده که قرآن جدا جدا نازل می شد، نه اینکه سوره سوره نازل شود، پس هر چه آغازش مکه نازل شده بود، آنرا مکی می گفتیم، اگر چه بقیه اش در مدینه نازل شود و همچنین آنچه در مدینه نازل شد. (۳)

[شماره صفحه واقعی: ۶۳]

ص: ۲۶۰۳

۱- در این جدول ۷۹ سوره نام برده شده و اگر سوره های {۸۴} {۱۰۹} و {۱۱۲} را که مکی است به آن اضافه کنیم جمعا ۸۲ سوره می شود و بعضی گفته اند که سوره های مکی ۸۶ سوره است.

۲- سوره {۴۰} در جدول سوره های مدنی آمده و مدنی است {در آینده خواهد آمد} و سوره {۱۱۲} که مکی است در این جا ذکر نشده است.

۳- ترجمه تاریخ یعقوبی، ج ۲/۳۹۰ - ۳۹۱.

(دارالندوه) همان بنای (مجلس شورای مکه) بود که جد چهارم رسول خدا (قصی بن کلاب) آن را ساخت، بعد معاویه آن را خرید و دارالاماره قرار داد، سپس جزء مسجدالحرام شد. (۱)

پس از انجام بیعت دوم عقبه و هجرت اصحاب رسول خدا به مدینه، رجال قریش دانستند که یثرب به صورت پایگاه و پناهگاهی در آمده و مردم آن برای جنگیدن با دشمنان رسول خدا آماده اند، چند نفر از اشراف قریش برای جلوگیری از هجرت رسول خدا از مکه به مدینه، در (دارالندوه) فراهم گشتند و به مشورت پرداختند. (آخر صفر سال ۱۴ بعثت) بعضی شماره شرکت کنندگان در این مجلس را از ۱۵ نفر تا ۱۰۰ نفر نوشته اند. (۲)

هر یک در این مجلس در مورد، حبس، شکنجه، حتی کشتن رسول خدا صلی الله علیه و آله طرحهایی ارائه دادند، سرانجام با پیشنهاد (ابوجهل بن هشام) تصمیم به کشتن رسول خدا گرفتند و با همین تصمیم پراکنده گشتند.

ابن اسحاق می گوید: درباره همین انجمن و تصمیم قریش آیه ۳۰ از سوره انفال نازل گشت، آنجا که می گوید: (و هنگامی که کافران از روی مکر و نیرنگ درباره تو نظر می دادند تا تو را در بند کنند یا تو را بکشند یا تو را بیرون کنند، آنان مکر می کنند و خدا هم مکر می کند و خدا بهترین مکرکنندگان است).

دستور هجرت

رجال قریش بر تصمیم قاطع خود مبنی بر کشتن رسول خدا باقی بودند و از طرفی

[شماره صفحه واقعی: ۶۴]

ص: ۲۶۰۴

۱- مرادالاطلاع، ج ۲/۵۰۸.

۲- امتاع الاسماع، ص ۳۸.

جبرئیل فرود آمد و گفت: امشب را در بستری که شبهای گذشته می خوابیدی مخواب، قریش پیرامون خانه رسول خدا را در اول شب (اول ربیع الاول سال ۱۴ بعثت) محاصره کردند که به موقع حمله برند. رسول خدا بر حسب وحی پروردگار و دستوری که برای هجرت رسیده بود، علی را فرمود تا در بستر وی بخوابد و روپوش وی را بر خویش بپوشاند و سپس برای ادای امانات مردم که نزد رسول خدا بود در مکه بماند. (۱)

در این موقع رسول خدا مشتبی از خاک برگرفت و بر سر آنان پاشید و در حالی که آیاتی از سوره یس {۹-۱} می خواند (تا: (فاغشیناهم فهم لا یصرون) بدون آن که او را ببینند از میان ایشان گذشت، ولی مشرکان خاک بر سر هنوز دنبال رسول خدا می گشتند که علی علیه السلام از بستر رسول خدا برخاست و دانستند که نقشه آنان نقش بر آب شده است. (۲)

لیله المیت

در شب پنجشنبه اول ماه ربیع (سال ۱۴ بعثت) رسول خدا صلی الله علیه و آله از مکه بیرون رفت و در همان شب علی علیه السلام در بستر رسول خدا بیتوته کرد (۳) و دوباره فداکاری امیرمؤمنان آیه ۲۰۷ سوره بقره نازل گشت. در همین شب بود که رسول خدا، علی را به کعبه برد و علی پا بر شانه رسول خدا نهاد و بتها را واژگون ساخت. (۴)

نخستین منزل هجرت یا غار ثور

رسول خدا در همان شب اول ربیع رهسپار غار (ثور) شد و ابوبکر بن ابی قحافه با وی همراه گشت و پس از سه روز که در غار ثور ماندند در شب چهارم ربیع الاول راه مدینه را در پیش گرفتند.

قریش در جستجوی وی سخت در تکاپو افتادند و تا غار (ثور) رفتند و بر در غار ایستادند و چون دیدند کیبوتری بر آن آشیانه نهاده و تار عنکبوت نیز بر در غار تنیده شده

[شماره صفحه واقعی: ۶۵]

ص: ۲۶۰۵

۱- سیره النبی، ج ۲/۹۵ - ۹۸.

۲- سیره النبی، ج ۲/۹۵ - ۹۸.

۳- مصباح المتعجد، ص ۵۵۳.

۴- دلائل الصدق، ج ۲/۲۹۴، از مستدرک حاکم، ج ۳/۵. {با تصریح به این که شب هجرت بوده است}.

است گفتند کسی در این غار نیست و باز گشتند. (۱)

آنگاه رسول خدا در شب چهارم ربیع با راهنمایی مردی مشرک به نام (عبدالله بن ارقط (یا اریقط) دلیلی) که دو شتر با خود آورده بود، به اتفاق ابوبکر و عامر بن فهیره راه مدینه را در پیش گرفت .

جایزه قریش برای دستگیری رسول خدا صلی الله علیه و آله

چون رسول خدا از مکه رهسپار مدینه شد، قریش برای هر کس که رسول خدا را دستگیر کند صد شتر جایزه اعلام داشتند.

رسول خدا شب دوشنبه چهارم ربیع الاول از غار ثور به سوی مدینه بیرون آمد و روز سه شنبه در (قدیر) بر خیمه (ام معبد خزاعی) که زنی دلیر و بخشنده بود منزل کرد، ولی او بر اثر خشکسالی از پذیرایی میهمانان عذر خواست رسول خدا چشمش بر گوسفندی که در کنار خیمه بود افتاد، به او فرمود: این چه گوسفندی است؟ گفت: این گوسفند از گرسنگی و ناتوانی از رمه مانده است و شیر نیز ندارد. رسول خدا نام خدا را بر زبان جاری ساخت و با اذن آن زن گوسفند را دوشید و شیر گوسفند فراوان گشت و ریزش گرفت و همه از آن آشامیدند و بار دیگر ظرف را از شیر پر کرد و نزد وی گذاشت سپس به طرف مدینه رهسپار شدند. (۲)

(سراقه بن مالک) برای دریافت جایزه از قریش، وی را تعقیب می کرد. (۳) یعقوبی می نویسد هنگامی که رسول خدا به آبگاه (بنی مدلج) رسید (سراقه بن جعشم مدلجی (۴)) از پی وی تاخت و چون به او رسید رسول خدا گفت: (الهم اکفنا سراقه (۵)). (خدایا شر سراقه را از سر ما کوتاه کن)، سپس دست و پای اسب او به زمین فرو رفت و فریاد زد: ای پسر (ابوقحافه) به همسفرت بگو تا از خدا بخواهد که اسبم رها شود، به خدا قسم: اگر از

[شماره صفحه واقعی: ۶۶]

ص: ۲۶۰۶

۱- ترجمه تاریخ یعقوبی، ج ۲/۳۹۸.

۲- الطبقات الکبری، ج ۱/۲۳۰ - ۲۳۲.

۳- الطبقات الکبری، ج ۱/۲۳۰ - ۲۳۲.

۴- سراقه بن مالک از بنی مدلج بود که در قدیر منزل داشت {اسد الغابه، ج ۲/۲۶۴}.

۵- روضه کافی ص ۲۶۳: اللهم اکفنی شر سراقه بما شئت .

من خیری به او نرسد، بدی به او نخواهد رسید.

سراقه چون به مکه بازگشت، قصه خود را به قریش گفت و بیش از همه ابوجهل را تکذیب کرد. سراقه گفت: ای ابو حکم! به خدا قسم: اگر هنگامی که دست و پای اسب من فرو رفت تو هم تماشا می کردی، دانسته بودی و شک نداشتی که محمد فرستاده خداست و معجزه او را نمی توان پوشیده داشت. (۱)

بریده بن حبیب اءسلمی (از قبیله بنی اسلم)

چون رسول خدا در طریق هجرت به (غمیم (۲) رسید (بریده) با هشتاد خانواده از خویشاوندانش نزد وی رسیدند و همگی به دین اسلام در آمدند آنگاه (بریده) در غزواتی که بعد از احد روی داد، حضور داشت. (۳)

[شماره صفحه واقعی: ۶۷]

ص: ۲۶۰۷

۱- ترجمه تاریخ یعقوبی، ج ۲/۳۹۹ - ۴۰۰، اسدالغابه، ج ۲/۲۶۶.

۲- جایی است نزدیک مدینه میان رایغ و جحفه {مراصدالاطلاع}.

۳- اسدالغابه، ج ۱/۱۷۵.

ورود رسول خدا به مدینه

رسول خدا روز دوشنبه دوازدهم ربیع الاول نزدیک ظهر وارد محله (قبا)ی مدینه شد و بر (کلثوم بن هدم) یکی از مردان (بنی عمرو بن عوف) وارد گشت و برای ملاقات با

مردم در خانه (سعد بن خثیمه) که زن و فرزندى نداشت و مهاجران مجرد در خانه وی منزل کرده بودند و می نشست و نخستین دستوری که داد آن بود که بتها درهم شکسته شوند. علی علیه السلام سه شبانه روز در مکه ماند و امانتهای مردم را که نزد رسول خدا بود به صاحبانش رسانید و سپس به مدینه هجرت کرد و همراه رسول خدا در خانه (کلثوم بن هدم) منزل گزید.

ابن اسحاق می گوید: رسول خدا روزهای دوشنبه و سه شنبه و چهارشنبه و پنج شنبه را در (قبا) در میان قبیله (بنی عمرو بن عوف) اقامت داشت و مسمجد (قبا) را تاءسیس کرد، سپس روز جمعه از میانشان بیرون رفت و اولین نماز جمعه را در میان قبیله (بنی سالم بن عوف) در مدینه به جای آورد و صد نفر مسلمان در آن شرکت کردند. (۱)

رجال قبایل اصرار می ورزیدند که رسول خدا در میانشان فرود آید، رسول خدا به آنان می گفت: (راه شترم را رها کنید که خودش دستور دارد) تا این که سرانجام به محله (بنی مالک بن نجار) در زمینی که متعلق به دو کودک یتیم بود، رسید و شتر زانو به زمین زد و رسول خدا فرود آمد و (ابو ایوب انصاری: خالد بن زید خزرجی) بار سفر رسول خدا را

[شماره صفحه واقعی: ۶۹]

ص: ۲۶۰۹

به خانه برد.

بنای مسجد مدینه

رسول خدا آن زمین را به ده دینار خرید، آنگاه فرمود تا در آن جا مسجدی ساخته شود، خود نیز در ساختن مسجد با مسلمانان همکاری می کرد و مسلمانان هم در موقع ساختن مسجد سرود می خواندند و رسول خدا چنین می گفت :

(لا عیش الا عیش الاخره

اللهم ارحم المهاجرین و الانصار)

(زندگی جز زندگی آخرت نیست ، خدایا مهاجران و انصار را رحمت کن)

رسول خدا مسجد را با خشت بنا نهاد و چند ستون از چوب خرما برافراشت و سقف آن را به چوب خرما پوشانید، پس از ساخته شدن مسجد اذان اسلامی به وسیله وحی مقرر گشت .

بقیه مهاجران

مهاجران از پی رسول خدا می رسیدند و دیگر کسی از مسلمانان بجز آنان که گرفتار و محبوس بودند در مکه باقی نماند، چند خانواده بودند که دسته جمعی مهاجرت کردند و در خانه هایشان بسته شد، ابوسفیان خانه هایشان را تصرف کرد و فروخت .

رسول خدا زید بن حارث و ابورافع را با دو شتر و پانصد درهم پول به مکه فرستاد تا دختران رسول خدا (فاطمه) و (ام کلثوم) و نیز (سوده) همسر رسول خدا را به مدینه آوردند (رقیه) دختر رسول خدا پیش از این با شوهر خود (عثمان) هجرت کرده بود اما (زینب) دختر بزرگ رسول خدا را شوهرش (ابوالعاص) که هنوز کافر بود، نزد خویش نگاه داشت و اجازه هجرت نداد خانواده ابوبکر، از جمله : (عایشه) به مدینه آمدند، همچنین (طلحه بن عبیدالله) با عده ای رهسپار مدینه گشت .(۱)

[شماره صفحه واقعی : ۷۰]

ص: ۲۶۱۰

پس از اقامت رسول خدا در مدینه و ساختن مسجد و خانه هایش، انصار همگی به دین اسلام در آمدند بجز طوایف: خطمه، واقف، وائل و امیه (طایفه ای از قبیله اوس) که بر شرک خود باقی ماندند، ولی بعد از واقعه بدر و احد و خندق همه به دین اسلام در آمدند.

سوره های مدنی قرآن مجید

چنان که سابقاً گفتیم در شماره و نیز در مکی و مدنی بودن بعضی از سوره های قرآن اختلاف است در این جا هم بر حسب روایت یعقوبی شماره هر سوره را در ترتیب فعلی می نگاریم: سی و دو سوره از قرآن در مدینه بر رسول خدا نازل شد: نخست، (ویل للمطففین) {۸۳} (۱) و سپس به ترتیب سوره های: {۲}، {۸}، {۳}، {۵۹}، {۳۳}، {۲۴}، {۶۰}، {۴۸}، {۴}، {۲۲}، {۵۷}، {۴۷}، {۷۶}، {۶۵}، {۹۸}، {۶۲}، {۳۲}، {۴۰} (۲)، {۶۳}، {۵۸}، {۴۹}، {۶۶}، {۶۴}، {۶۱}، {۵}، {۹}، {۱۱۰}، {۵۶}، {۱۰۰}، {۱۱۳}، {۱۱۴}.

ابن عباس گوید: که هرگاه جبرئیل بر رسول خدا وحی فرود می آورد، به او می گفت: این آیه را در فلان جای فلان سوره بگذار و چون: (واتقوا یوما ترجعون فیه الی الله (۳)) نازل شد گفت: آن را در سوره بقره بگذار. به قولی این آیه در آخر همه نازل شده است. (۴).

[شماره صفحه واقعی: ۷۱]

ص: ۲۶۱۱

۱- بعضیها سوره های: {۸۳}، {۳۲}، {۵۶}، {۱۰۰}، {۱۱۳} و {۱۱۴} را مکی دانسته اند.

۲- سوره شماره {۴۰} در جدول سوره های مکی (پیش از این) نام برده شده، در حالی که مدنی بوده است ضمناً در این جا باید سوره {۹۹/زلزال} که مدنی است و در هر هیچ یک از دو جدول نیامده است افزوده شود.

۳- بقره / ۲۸۱.

۴- ترجمه تاریخ یعقوبی، ج ۲/۴۰۲ - ۴۰۳.

قرارداد مسالمت آمیز میان یهودیان

رسول خدا عهدنامه ای میان مهاجران و انصار از یک طرف و یهودیان مدینه از طرف دیگر نوشت و یهودیان را در دین و دارایی خویش آزاد گذاشت و شرایط دیگر بر آن افزود، از جمله این که مسلمانان و یهودیان مانند یک ملت در مدینه زندگی کنند و در انجام مراسم دینی خود آزاد باشند و به هنگام وقوع جنگ علیه دشمن به یکدیگر کمک کنند و شهر مدینه را محترم بدانند و به هنگام بروز اختلاف و رفع آن، شخص رسول خدا را به داوری بپذیرند.

قرارداد برادری میان مهاجر و انصار

هشت ماه بعد از هجرت بود که رسول خدا میان مهاجر و انصار قرار برادری نهاد که در راه حق یکدیگر را یاری دهند و پس از مرگ از یکدیگر ارث برند. (۱) رسول خدا به آنان گفت در راه خدا دو نفر به با هم برادری کنید، سپس دست علی علیه السلام را گرفت و گفت: هذا اخی. (این است برادر من).

دشمنی یهود و منافقان با رسول خدا و مسلمانان

دانشمندان یهود از روی حسد و کینه ورزی به دشمنی با رسول خدا برخاستند و منافقان اءوس و خزرج که از روی ناچاری مصلحت اظهار اسلام کرده بودند، راه آنان را در پیش گرفتند. اینان به مسجد رسول خدا می آمدند و مسلمانان و دینشان را مسخره می کردند. ابن اسحاق می گوید: همین دانشمندان یهود و منافقان اءوس و خزرج بودند که در حدود صد آیه از اول سوره بقره درباره ایشان نزول یافت، سپس درباره یهود و منافقان و آیاتی که درباره ایشان نازل شده است به تفصیل سخن می گوید. (۲)

[شماره صفحه واقعی: ۷۲]

ص: ۲۶۱۲

۱- انفال / ۷۵.

۲- سیره النبی، ج ۲/۱۷۷ - ۲۲۰.

تغییر قبله و وجوب زکات و روزه

هفده ماه پس از ورود رسول خدا به مدینه بود که روز دوشنبه نیمه ماه رجب، در مسجد (بنی سالم بن عوف) که نخستین نماز جمعه در آن خوانده شد، قبله از (بیت المقدس) به که گشت و رسول خدا دو از نماز ظهر را به سوی بیت المقدس و دو رکعت را به سوی کعبه گزارد(۱) چه نمازهای چهار رکعتی که در مکه دو رکعتی بود، یک ماه پس از هجرت چهار رکعت شده بود. وجوب زکات مال و زکات عطره و روزه ماه رمضان و مقرّر شده نماز عید فطر عید قربان و دستور قربانی را نیز در سال دوم هجرت نوشته اند.

دستور جهاد و آغاز غزوه ها و سریه ها

دستور جهاد و آغاز غزوه ها و سریه ها(۲)

ابن اسحاق می گوید: رسول خدا صلی الله علیه و آله در سال ۵۳ سالگی، سیزده سال بعد از بعثت، روز دوشنبه دوازدهم ربیع الاول نزدیک ظهر وارد مدینه شد و بقیه ماه ربیع الاول، ربیع الاخر، دو جمادی، رجب، شعبان، رمضان، شوال، ذی القعدة، ذی الحججه و محرم را همچنان بدون پیشامد جنگی در مدینه گذراند و در ماه صفر سال دوم، دوازده ماه پس از ورود به

[شماره صفحه واقعی: ۷۳]

ص: ۲۶۱۳

۱- اعلام الوری، ص ۸۱-۸۲؛ الطبقات الکبری، ج ۱/۲۴۱-۲۴۴.

۲- سریه: به غزوه ای گفته شده که رسول خدا شخصا در آن شرکت نداشتند و یکی از اصحاب به سرکردگی سپاه تعیین می شده است.

شماره غزوه های رسول خدا صلی الله علیه و آله

مسعودی می نویسد: غزوه هایی که رسول خدا صلی الله علیه و آله خود همراه سپاه اسلام بود غزوه است و برخی آن را ۲۷ غزوه نوشته اند، جهت اختلاف آن است که دسته اول بازگشت رسول خدا را از (خیبر) به (وادی القری) با غزوه خیبر یکی دانسته اند.

شماره سریه های رسول خدا صلی الله علیه و آله

ابن اسحاق می گوید: سریه های رسول خدا ۳۸ سریه بود. مسعودی از (جمعی) ۳۵ سریه و از (طبری) ۴۸ و از بعضی دیگر ۶۶ سریه نقل می کند. طبری در اعلام الوری ۳۶ سریه می نویسد. (۲)

مسعودی می نویسد: سرایه های رسول خدا از ۳ تا ۵۰۰ نفر است که در شب بیرون روند. سوارب: دسته هایی است که روز بیرون روند و مناسر: بیش از ۵۰۰ نفر و کمتر از ۸۰۰ نفر. جیش: سپاهی است که شماره اش به ۸۰۰ نفر برسد. خشخاش: بیش از ۸۰۰ و کمتر از ۱۰۰۰ نفر. جیش ازلم: سپاهی است که به ۱۰۰۰ نفر برسد. جیش جحفل: سپاهی است که به ۴۰۰۰ نفر برسد. جیش جزار: سپاهی است که به ۱۲۰۰۰ نفر برسد. کتیبه: سپاهی است که فراهم گشته و پراکنده نشود و، حضیره: از ۱۰ نفر به پایین را گویند که به جنگ فرستاده شوند و، نفیضه: آنان را که سپاهی بسیار نیستند و، اءرعن: سپاه بزرگ بی مانند را، و خمیس: سپاه عظیم را گویند.

[شماره صفحه واقعی: ۷۴]

ص: ۲۶۱۴

۱- سیره النبی، ج ۲/۲۲۳.

۲- برای اطلاع نام و تربیت تاریخی سریه های رسول خدا، رک: تاریخ پیامبر اسلام، تاءلیف دکتر محمد ابراهیم آیتی، ص ۲۴۰.

غزوه ودان یا غزوه ابواء

تاریخ غزوه : صفر سال دوم هجرت

جانشین رسول خدا: سعد بن عباده

مقصد: قریش و بنی ضمیره بن بکر

نتیجه: قرار صلحی با (بنی ضمیره) به امضای (مخشی بن عمرو ضمیری): سرور (بنی ضمیره) در آن تاریخ.

سریه (عبیده بن حارث بن مطلب)

تاریخ سریه : شوال سال اول .

عده سپاهیان : ۶۰ یا ۸۰ نفر فقط از مهاجران .

مقصد: دسته ای از قریش که ممکن بود به اطراف مدینه تجاوز کنند.

نتیجه: (عبیده) در محل آبگاهی با گروه انبوهی از قریش که (عکرمه بن ابی جهل) فرماندهشان بود، روبرو شد، اما جنگی پیش نیامد، فقط (سعد بن ابی وقاص) تیری انداخت و نخستین تیری بود که در تاریخ اسلام از کمان رها شد.

سریه (حمزه بن عبدالمطلب)

تاریخ سریه : رمضان سال اول .

عده سپاهیان : ۳۰ نفر از مهاجران .

نتیجه: (حمزه) تا ساحل دریا در ناحیه (عیص) پیش رفت و آن جا با ۳۰۰ سوار از مشرکان مکه که (ابوجهل بن هشام) فرماندهشان بود، روبرو شد، اما (مجدی بن عمرو جهنی) که با هر دو دسته قرار صلح و متارکه داشت، در میان افتاد و بی آن که جنگی روی دهد، هر دو سپاه بازگشتند.

[شماره صفحه واقعی : ۷۵]

ص: ۲۶۱۵

غزوه (بواط)

تاریخ غزوه: ربیع الاول سال دوم هجرت. جانشین رسول خدا در مدینه (سائب بن عثمان بن مظعون) یا (سعد بن معاذ) بود.

عده سپاهیان: ۲۰۰ نفر.

مقصد: کاروانی از قریش (شامل ۱۰۰ مرد) بودند که مدینه در خطر تجاوز ایشان قرار داشت و ۲۵۰۰ شتر داشتند.

نتیجه: رسول خدا تا (بواط) پیش رفت و چون با دشمنی برخورد نکرد به مدینه بازگشت.

غزوه (عشیره)

تاریخ غزوه: جمادی الاولی، سال دوم هجرت. جانشین رسول خدا در مدینه (ابوسلامه بن عبدالاسد) بود.

عده سپاهیان اسلام: ۱۵۰ یا ۲۰۰ نفر.

مقصد: کاروان قریش که رهسپار شام بود.

نتیجه: رسول خدا با سپاهیان اسلامی تا (عشیره) پیش رفت، ماه جمادی الاولی و چند روزی از جمادی الاخره آن جا ماند و با قبیله (بنی مدجل) و هم پیمانانشان از (بنی ضمیره) قرار صلحی منعقد ساخت و سپس بی آن که جنگی روی دهد به مدینه بازگشت.

سریه (سعد بن ابی وقاص)

تاریخ سریه: ذوالقعدة سال اول.

عده سپاهیان: ۸ نفر فقط از مهاجران.

مقصد: احتیاط و جلوگیری از حمله دشمن.

[شماره صفحه واقعی: ۷۶]

ص: ۲۶۱۶

نتیجه: (سعد بن ابی وقاص) تا سرزمین (خرار) پیش تاخت و بی آن که به دشمنی برخورد کند، بازگشت.

غزوه (سفوان)، غزوه (بدر اولی)

تاریخ غزوه جمادی الاخره (۱) یا ربیع الاول سال دوم (۲). جانشین رسول خدا در مدینه (زید بن حارثه) بود

مقصد: از بازگشت رسول خدا صلی الله علیه و آله از غزوه (عشیره) ده روز نمی گذشت که (کرز بن جابر فهری) ربه مدینه را غارت کرد. رسول خدا در تعقیب وی تا وادی (سفوان) از ناحیه بدر شتافت و بر وی دست نیافت و به مدینه بازگشت.

سریه (عبدالله بن جحش)

تاریخ سریه: رجب سال دوم هجرت.

عده سپاهیان: ۸ نفر (یا ۱۱ نفر) از مهاجران.

مقصد: رسول خدا صلی الله علیه و آله عمه زاده خود (عبدالله بن جحش) را با ۸ نفر از مهاجران مأمور کرد تا در (نخله) میان مکه و طائف فرود آید و در کمین قریش باشد و اخبارشان را جستجو کند. عبدالله به همراهان خود گفت: هر کدام از شما که با میل و رغبت در آرزوی شهادت است با من رهسپار شود و هر کس که نمی خواهد بازگردد. از همراهان هیچ یک بجز (سعد بن ابی وقاص) و (عتبه بن غزوان) تخلف نوزید. عبدالله با همراهان در نخله فرود آمد و همان جا ماند تا کاروانی از قریش که کالای تجارت

داشت در رسید. آن روز آخر رجب بود (واقده بن عبدالله تمیمی) به طرف (عمرو بن حضرمی) تیراندازی کرد و او را کشت و در نفر اسیر نیز از ایشان گرفتند. (عبدالله بن جحش) کالای تجارتی را با دو

[شماره صفحه واقعی: ۷۷]

ص: ۲۶۱۷

۱- سیره ابن هشام، ج ۲/۲۵۱.

۲- طبقات ابن سعد، ج ۲/۹.

اسیر به مدینه آورد و خمس آن را به رسول خدا داد و بقیه را بر اصحاب خود تقسیم کرد. رسول خدا گفت: (من شما را به جنگ کردن در ماه حرام فرمان نداده بودم) و به همین جهت از مال غنیمت و اسیران چیزی تصرف نکرد و اسیران را آزاد فرمود. یکی از آنان (حکم بن کیسان) بود که اسلام آورد و در سریه (بثرمعونه) به شهادت رسید و دیگری (عثمان بن عبدالله بن مغیره) بود که به مکه بازگشت و کافر از دنیا رفت

غنیمت این سریه نخستین غنیمتی بود که به دست مسلمانان رسید و (عمرو بن حزمی) نخستین کافری بود که به دست مسلمانان کشته شد و (عثمان) و (حکم) نخستین اسیرانی بودند که به دست مسلمانان اسیر شدند.

غزوه بدر کبریا

تاریخ غزوه: رمضان سال دوم هجرت. جانشین رسول خدا در نماز (عبدالله بن ام مکتوم) و جانشین آن حضرت در مدینه (ابولبابه) بودند.

عده سپاهیان: ۳۱۳ نفر (مهاجری اوس و خزرجی).

سپاه دشمن: ۹۵۰ مرد جنگی که ۶۰۰ نفر زره پوش و ۱۰۰ اسب داشتند.

مقصد: رسول خدا خیر یافت که (ابوسفیان) همراه ۳۰ یا ۴۰ نفر از قریش با کاوان تجارت، از شام به مکه برمی گردند به اصحاب خویش چنین فرمود: (این کاروان قریش و حامل اموال ایشان است، به سوی آن رهسپار شوید، باشد که خدا آن را نصیب شما گرداند).

ابوسفیان چون از چنین تصمیمی آگاه شد، (ضمضم بن عمرو غفاری) را برای دادرسی به مکه فرستاد، قریش همداستان آماده دفاع از مال خویش شدند و از اشراف قریش کسی جز (ابولهب) باقی نماند که برای جنگ بیرون نرود.

رسول خدا چون از حرکت قریش اطلاع یافت با اصحاب خود مشورت کرد تا این که (مقداد بن عمرو) به پا خاست و گفت: به خدا قسم اگر ما را تا نواحی یمن ببری تا آن جا راه تو را از دشمن هموار خواهیم ساخت و رسول خدا درباره وی دعای خیر کرد روز

[شماره صفحه واقعی: ۷۸]

ص: ۲۶۱۸

دوشنبه هشتم ماه رمضان بود که رسول خدا از مدینه بیرون رفت و علی بن ابی طالب پرچمدار سپاه بود. (سعد بن معاذ) در حالی که رسول خدا را از صمیم قلب همراهی می کرد، گفت: اکنون به نام خدا ما را رهسپار ساز، اگر ما را امر کنی که به این دریا بریزیم به دریا خواهیم ریخت. رسول خدا شادمان شد و فرمود (هم اکنون گویی به کشتارگاه مردان قریش می نگرم).

رسول خدا ابتدا در محل (ذفران) و بعد از چند منزل دیگر نزدیک بدر فرود آمد و در همان شب اول، دو غلام از قریش به دست مسلمانان افتاد و آنها اطلاعاتی از دشمن در اختیار گذاردند.

ابوسفیان با بیم و هراس در آبگامی نزدیک بدر فرود آمد و چون از آثار دو سوار اطلاع یافت راه کاروان تجارت را تغییر داد و هنگامی که کاروان تجارت را از خطر گذراند، به قریش پیام داد که: منظور شما از این حرکت، حمایت از کاروان و حفظ اموالتان بود، اکنون که کاروان از خطر گذشته، بهتر همان که به مکه بازگردید.

(بنی زهره) که در (جحفه) بودند همگی از (جحفه) بازگشتند و حتی یک نفر از ایشان در بدر شرکت نداشت، از (بنی عدی) هم کسی همراه قریش بیرون نیامده بود، (طالب بن ابی طالب) هم که همراه قریش بیرون آمده بود با گفتگویی که میان او و قریش در گرفت، به او گفتند: به خدا قسم، ما می دانیم که شما بنی هاشم، هر چند که با ما همراه باشید، هواخواه (محمد) هستید پس (طالب) با کسانی که برمی گشتند به مکه بازگشت.

فرود آمدن قریش در مقابل مسلمین

قریش با تجهیزات کامل همچنان به طرف بدر پیش می رفتند تا در (عدوه قصوا) که دورتر از مدینه بود در پشت تپه ای به نام (عقنقل) فرود آمدند و چاههای بدر در (عدوه دنیا) که نزدیکتر به مدینه بود، قرار داشت. در همان شب بارانی رسید که زمین شترزار را زیر پای قریش غیر قابل عبور ساخت، رسول خدا پیشدستی کرد و در کنار نزدیکترین چاه بدر فرود آمد، (حباب بن منذر) گفت: ای رسول خدا! آیا خدا فرموده است که این جا منزل کنیم؟ رسول خدا گفت: نه امری در کار نیست، باید طبق تدبیر و سیاست جنگ

[شماره صفحه واقعی: ۷۹]

ص: ۲۶۱۹

رفتار کند، سپس بنا به پیشنهاد (حباب) سپاه اسلام در کنار نزدیکترین چاه به دشمن فرود آمد. (سعد بن معاذ) نیز با اجازه رسول خدا سایبانی برای آن حضرت بساخت.

روز جنگ و آمادگی قریش

بامداد روز جنگ، مردان قریش از پشت تپه (عقنقل) برآمدند و در مقابل مسلمین آماده جنگ شدند که رسول خدا گفت: (خدایا! این قبیله قریش است که با ناز و تبختر خویش روی آورده است و با تو دشمنی می کند و پیغمبرت را دروغگو می شمارد. خدایا! خواستار نصرتی هستم که خود وعده کرده ای، خدایا! در همین صبح امروز نابودشان ساز).

صف آرای رسول خدا صلی الله علیه و آله

رسول خدا خود چوبی به دست داشت و صفهای سپاهیان اسلام را منظم می ساخت در این هنگام (سواد بن غزیه) را از صف جلوتر دید و چوب را به شکم وی زد که در جای خود راست بایستد. (سواد) گفت: ای رسول خدا! مرا به درد آوردی با آن که خدا تو را به حق و عدالت فرستاده است، پس مرا اذن قصاص ده. رسول خدا شکم خود را برهنه ساخت و گفت: بیا قصاص کن. (سواد) شکم رسول خدا را بوسید و رسول خدا درباره وی دعای خیر کرد.

رسول خدا پس از منظم ساختن صفوف خطبه ای ایراد کرد که متن آن را مورخان نقل کرده اند (۱) سپس به سوی سایبان خود رفت و به دعا و انابه پرداخت.

صلح جویان قریش و آتش افروزان جنگ

قریش، (عمیر بن وهب) را برای بازدید لشکر اسلام فرستاد خبر آورد که ۳۰۰ مرد، اندکی بیش یا کم اند و خطاب به قریش، گفت: ای گروه قریش! شترانی دیدم که بارشان

[شماره صفحه واقعی: ۸۰]

ص: ۲۶۲۰

مرگ است سپاهی دیدم که جز شمشیرهای خود وسیله دفاعی و پناهی ندارند به خدا قسم تصور نمی کنم مردی از ایشان بی آن که مردی از شما را بکشد کشته شود اکنون ببینید نظر شما چیست ؟

(حکیم بن حزام) نیز نزد (عتبه) آمد و گفت تو سرور و بزرگ قریشی ، حرف تو را می شنوند، اگر می خواهی نام نیکت تا آخر روزگار در میان قریش بماند، امر دیه (عمرو بن حضرمی) را بر عهده بگیر، تا آتش جنگ خاموش شود. (عتبه) گفت : پذیرفتم .

(عتبه بن ربیعہ) پس از پیشنهاد (حکیم بن حزام) برخاست و سخنرانی کرد و گفت : ای گروه قریش ! شما از جنگ با (محمد) و یارانش طرفی نمی بندید، پس بیاید و باز گردید و (محمد) را با سایر عرب واگذارد.

(ابوجهل) پس از شنیدن پیام (عتبه) گفت : به خدا قسم باز نمی گردیم تا خدا میان ما و محمد حکم کند، (عتبه) هم نظرش غیر از آن است که اظهار می دارد، او دیده است که پسرش با محمد و یارانش همراه است ، از کشته شدن وی بیم دارد. در این هنگام (عامر بن حضرمی) به اغوای ابوجهل در میان سپاه قریش برخاست و داد زد و آنان را جنگ برانگیخت .

آغاز خونریزی و جنگ تن به تن

(اسود بن عبدالاسد مخزومی) نخستین مردی بدخو و گستاخ بود که پیش تاخت و (حمزه بن عبدالمطلب) در مقابل وی بیرون شد و با شمشیر خود پای او را از نصف ساق

ببنداخت و او همچنان می خزید تا به درون حوض بیافتاد و حمزه در همان حوض او را کشت .

(عتبه بن ربیعہ) و برادرش (شبیبه) و پسرش (ولید) از لشکر قریش پیش تاختند، سه تن از جوانان انصار: (عوف) و (معوذ) (پسران حارث) و نیز (عبدالله بن رواحه) در برابرشان به نبرد بیرون شدند، اما همین که خود را معرفی کردند، جنگجویان قریش گفتند: ما با شما نمی جنگیم ، رسول خدا (عبدالله بن حارث) و (حمزه) و (علی) علیه السلام را در مقابل آن سه نفر فرستاد و ایشان آنان را از پای درآوردند.

[شماره صفحه واقعی : ۸۱]

ص: ۲۶۲۱

پس از نبردی تن به تن، دو سپاه به جان هم افتادند، در این گیرودار (مهجع) نخستین شهید بدر و سپس (حارث بن سراقه) با تیر دشمن به شهادت رسیدند. رسول خدا از زیر سایبان بیرون آمد و مسلمین را به جهاد تشویق کرد، آنگاه (عمیر بن حمام) و (عوف بن حارث) شمشیرهای خود را گرفتند و جنگیدند تا به شهادت رسیدند. رسول خدا مثنی ریگ برداشت و گفت: خدایا! دلهاشان را بترسان و پاهایشان را بلرزان و آنگاه ریگها را به سوی قریش پاشاند و یاران خود را فرمود تا سخت حمله کنند، در این موقع شکست دشمن آشکار گشت و گردنگشان قریش کشته و یا اسیر شدند.

وضع رسول خدا در جنگ بدر

ابن اسحاق و واقدی می نویسند: رسول خدا در زیر سایبان به سر می برد و (سعد بن معاذ) با چند نفر از انصار، بر در سایبان نگهبانی می دادند، اما روایتی که مسند احمد (۱) و طبقات (۲) از علی علیه السلام نقل شده بر خلاف این است.

علی علیه السلام می گوید: چون روز بدر فرارسید، رسول خدا پیشاپیش ما قرار داشت و او از ما به دشمن نزدیکتر بود و از همه بیشتر تلاش می کرد. (۳) در نهج البلاغه آمده است: (هرگاه کار جنگ به سختی می کشید، ما به رسول خدا پناه می بردیم و هیچ کس از ما به دشمن نزدیکتر از او نبود. (۴))

آیات مربوط به غزوه (بدر کبرا)

۱- سوره آل عمران / ۱۲ - ۱۳ و ۱۲۳.

۲- سوره نساء / ۷۷ - ۷۸.

[شماره صفحه واقعی: ۸۲]

ص: ۲۶۲۲

۱- ماءخذ پیشین، ج ۱/۱۲۶.

۲- ماءخذ پیشین، ج ۲/۲۳.

۳- امتاع الاسماع، ص ۸۴.

۴- شرح نهج البلاغه، ج ۴/۳۸۵.

۴- حج / ۱۹. آیات ۱۲۴ - ۱۲۷ سوره آل عمران و در نزول فرشتگان برای نصرت مؤمنان و آیات ۹ - ۱۲ سوره انفال نیز در نزول فرشتگان و کشته شدن کافران به دست ایشان است. (۱)

دستور خاص

روز بدر رسول خدا صلی الله علیه و آله به اصحاب خود فرمود: می دانم که مردانی از (بنی هاشم) و دیگران را بدون آن که به جنگ با ما علاقه مند باشند به اکراه بیرون آورده اند، بنابراین هر کسی از شما با یکی از (بنی هاشم) برخورد کند او را نکشد و هر کس (ابوالبختری بن هشام) را ببیند او را نکشد و هر کس (عباس) (عموی رسول خدا) را ببیند او را نکشد، اما به تفصیلی که در کتب تاریخ نوشته اند، ابوالبختری بر اثر طرفداری از همسفر خود (جناده) به دست (مجدّر) کشته شد.

معاذ بن عمرو و ابوجهل

(معاذ بن عمرو) می گوید: در حالی که پیرامون (ابوجهل) را سخت گرفته بودند، شنیدم که می گفتند: کسی نمی تواند امروز بر (ابوالحکم) دست یابد، پس همت خود را بر آن داشتم که بر وی حمله کنم، بر او تاختم و ضربتی بر وی نواختم که پایش از نصف ساق از زیر شمشیر من پرید، در همین حال پسرش (عکرمه) شمشیری بر بازوی من نواخت و دست مرا پراند، چنان که با پوستی به پهلوی من آویخته شد، اما همچنان تا آخر روز جنگ می کردم و آن را پشت سر خود می کشیدم و آخر کار که مرا آزار می داد پای روی آن نهاده و خود را کشیدم تا پاره شد و افتاد.

(ابوجهل) همچنان افتاده بود که (معوذ بن عفراء) رسید و با ضربتی کار او را ساخت و سپس خود جنگید تا به شهادت رسید، آنگاه که کار جنگ پایان گرفت رسول خدا

[شماره صفحه واقعی: ۸۳]

ص: ۲۶۲۳

فرمود تا (ابوجهل) رادر میان کشته ها جستجو کنند.

(عبدالله بن مسعود) می گوید: من در جستجوی ابوجهل بر آمدم، او را یافتم و شناختم و پا روی گردن وی نهادم و به او گفتم: ای دشمن خدا! آیا خدا تو را خوار ساخت؟ گفت چه شده است که خوار باشم؟ از این مردی که می کشید بزرگتر کیست؟ و به روایتی (ابوجهل) گفت: ای مردک گوسفندچران! مقامی بس بلند و ارجمند را اشغال کردی.

(عبدالله) می گوید: سر او را بردم و نزد رسول خدا آوردم و آن حضرت خدا را ستایش کرد.

ابن اسحاق می نویسد: (عکاشه) که شمشیرش در روز بدر در هم شکست نزد رسول خدا آمد و رسول خدا چوب خشکی به او داد و گفت: با همین جنگ کن، پس آن را گرفت و تکانی داد و به صورت شمشیری بلند و محکم درآمد و تا پایان جنگ که مسلمانان فاتح گشتند با همان شمشیر می جنگید و آن را (عون) می گفتند. وی در جنگی با مرتدان به دست (طلحه بن خویلد اءسدی) به شهادت رسید. (۱)

کشتگان قریش در چاه بدر

به دستور خدا کشته های دشمن را در چاه بدر افکندند مگر (امیه بن خلف) که او را زیر خاک و سنگ کردند.

رسول خدا بر سر چاه بدر ایستاد و گفت: ای به چاه افتادگان (یک یک را نام برد) بد خویشانی برای پیامبر خود بودید مردم مرا راستگو دانستند و شما دروغگو مردم مرا پناه دادند و شما مرا بیرون کردید، مردم مرا یاری کردند و شما به جنگ من برخاستید، سپس گفت: آیا آنچه پروردگار به شما وعده داده بود، حق یافتید؟ من آنچه پروردگارم به من وعده داده بود، حق یافتم. کسانی از صحابه گفتند: ای رسول خدا! آیا بالاشه های مردگان سخن می گویی؟ فرمود: شما گفتار مرا از ایشان شنواتر نیستید، لیکن

[شماره صفحه واقعی: ۸۴]

ص: ۲۶۲۴

ایشان نمی توانند پاسخ دهند.

مسلمانان دوزخی

جوانانی از قریش هنگامی که رسول خدا در مکه بود به دین اسلام در آمدند، اما بر اثر حبس و شکنجه پدران و خویشان خود توفیق هجرت نیافتند و از دین اسلام بازگشتند و همراه قریش به جنگ بدر آمدند و روز بدر کشته شدند و درباره ایشان آیه ای نازل کشد که مضمون آن این است: (کسانی که در حال ستمکاری بر خویش، فرشتگان جانشان را گرفتند، بدانها گفتند: شما را چه می شود؟ گفتند: ما در سرزمین (مکه) زبون و بیچاره بودیم. فرشتگان گفتند: مگر زمین خدا وسعت نداشت تا در آن هجرت کنید؟ اینان جایشان دوزخ است و چه بد سرانجامی است.) (۱)

غنیمت‌های بدر

پس از آن که غنیمت‌های جنگ بدر به دستور رسول خدا جمع آوری شد در کیفیت تقسیم آن اختلاف پیش آمد و هر کس مدعی خدمتی بود و حق تقدم را با خود می پنداشت. رسول خدا (عبدالله بن کعب مازنی) را بر غنیمت‌ها گماشت تا آنها را طبق دستور میان همه سپاهیان تقسیم کند. برای هر مرد یک سهم و برای هر اسب از دو اسبی که داشتند دو سهم و برای هر یک از هشت نفری که به عذر موجه در جنگ حاضر نبودند سهمی از غنیمت قرار داد. اسامی آن هشت نفر از این قرار است: ۱ - عثمان بن عفان، ۲ - طلحه بن عبیدالله، ۳ - سعید بن زید، ۴ - حارث بن صمه، ۵ - خوات بن جبیر، ۶ - حارث بن حاطب انصاری، ۷ - عاصم بن عدی انصاری، ۸ - ابولبابه.

مژده فتح در مدینه

رسول خدا صلی الله علیه و آله (عبدالله بن رواحه) و (زید بن حارثه) را با مژده فتح نزد مردم مدینه فرستاد. (اسامه) فرزند زید می گوید: خبر رسیدن پدرم (زید) هنگامی به ما رسید که از

[شماره صفحه واقعی: ۸۵]

ص: ۲۶۲۵

دفن (رقیه) دختر رسول خدا فارغ شده بودیم. نزد وی آمدم، دیدم که مردم پیرامون او را گرفته اند و او کشتگان قریش را یکایک نام می برد.

اسیران قریش در مدینه

رسول خدا صلی الله علیه و آله اسیران قریش را در میان اصحاب خود پراکنده ساخت فرمود: با اسیران به نیکی رفتار کنید.

مکه در عزای جگرگوشه های خود

نخستین کسی که خبر شکست قریش را به مکه آورد، (حیسمان بن عبدالله خزاعی) بود و چون اشراف کشته شده قریش را یکایک نام می برد (صفوان بن امیه) گفت: شما را به خدا قسم، اگر عقل دارد از او درباره من سؤال کنید. از او پرسیدند: صفوان بن امیه چطور شد؟ گفت خودش همین است که در حجر نشسته، اما - به خدا قسم - پدر و برادرش را دیدم که کشته شدند.

اندوه ابولهب و هلاکت او

ابورافع آزاد شده رسول خدا می گوید چون مژده فتح بدر به ما رسید، شادمان گشتیم و در خود نیرو یافتیم و ابولهب، دشمن خدا رسوا گشت. من در حجره زمزم با ام الفضل نشسته بودم ناگاه ابولهب با تکبر رسید و پشت به پشت من نشست در هنگام (ابوسفیان بن حارث) وارد شد و ابولهب که خود در جنگ بدر حضور نداشت. اخبار صحیح را از ابوسفیان خواست و به او گفت کار مردم به کجا کشید؟ پاسخ داد آنها هر کس را از ما خواستند کشتند و هر کس را خواستند اسیر گرفتند، مردانی سفید بر اسبان سیاه و سفید دیدم که در میان زمین و آسمانند، چیزی را باقی نمی گذاشتند و کسی نمی توانست در مقابلشان ایستادگی کند. ابورافع می گوید: من به آنها گفتم: به خدا قسم آنها فرشتگان خدا بوده اند، پس ابولهب دست خویش را بلند کرد و سخت به روی من نواخت و مرا بر زمین کوبید، در این میان (ام الفضل) ستونی از ستونهای خیمه را بر گرفت

[شماره صفحه واقعی: ۸۶]

ص: ۲۶۲۶

و چنان بر سر ابولهب نواخت که شکافی بزرگ در سر وی پدید آمد، او جز هفت شب دیگر زنده نبود و خدا او را به آبله ای طاعون مانند به هلاکت رساند.

دو دستور سیاسی

بزرگان قریش دستور دادند تا، اولاً- اهل مکه بر کشته های خویش اشک نریزند و سوگواری نکنند و از این راه خود را به شماتت مسلمین گرفتار نسازند و ثانياً در بازخرید اسیران خود شتاب نورزند تا مبادا مسلمانان در بهای آنان سختگیری کنند. (اسود بن مطلب) که سه فرزند خود را از دست داده بود، وقتی که شنید، زنی به خاطر گم شدن شترش شیون می کند، اشعاری بدین مضمون گفت: (شگفتا که زنی حق دارد بر شتر گمشده خویش گریه کند اما من حق ندارم بر پسران دلیر خود اشک بریزم).

اقدام قریش در خرید اسیران

نخستین کسی که در خرید وی اقدام شد (ابوداعه) بود که پسرش (مطلب) شبانه از مکه بیرون آمد و به مدینه آمد و به مدینه رفت و پدرش را به چهار هزار درهم بازخرید و با خود به مکه برد.

(سهیل بن عمرو) از اسیرانی بود که (مکرز بن حفص) مقدار فدیة او را با مسلمانان قرار گذاشت و سپس خود به جای وی تن به اسیری داد تا (سهیل بن عمرو) برود و بهای خود را بفرستد.

(عمرو بن ابی سفیان) از اسیرانی بود که پدرش ابوسفیان حاضر نشد برای آزادی او فدیة دهد. در این میان (سعد بن نعمان) برای عمره رهسپار مکه شد، ابوسفیان وی را گرفت و به جای پسر خود (عمرو) زندانی کرد. رسول خدا به تقاضای اصحاب (عمرو بن ابی سفیان) را آزاد فرمود و (ابوسفیان) هم (سعد) را رها کرد.

به همین ترتیب، بیشتر اسیران بدر و به گفته یعقوبی ۶۸ نفرشان سربها دادند و آزاد شدند سربهای اسیران بدر به تناسب وضع مالی آنها از هزار درهم تا چهار هزار درهم بود اما کسانی بودند که نمی توانستند حتی حداقل سربها را که هزار درهم بود بپردازند و

[شماره صفحه واقعی: ۸۷]

ص: ۲۶۲۷

در عین حال چون با سواد بودند رسول خدا فرمود تا هر کدام از ایشان ده پسر از پسران انصار را از خواندگان و نوشتن نیک بیاموزد و سپس آزاد گردد. (زید بن ثابت) از همین راه باسواد شده بود. (۱)

داستان عمیر بن وهب

(عمیر بن وهب جمحی) که از شیاطین قریش بود، روزی پس از واقعه بدر با (صفوان بن امیه) در حجر نشسته بود و از مصیبت (اصحاب قلیب) (۲) سخن می گفت. (صفوان)

(گفت: راستی که پس از ایشان در زندگی خیری ندیدیم، (عمیر) گفت: به خدا قسم: اگر فرض های بی محل و بیچاره شدن خانواده ام نبود بر سر محمد می رفتم و او را می کشتم. (صفوان) گفتار او را غنیمت شمرد و گفت: تمام اینها را بر عهده می گیرم و خانواده ات را تا زنده باشند همراهی می کنم. (عمیر) پذیرفت و گفت پس این مطلب را پوشیده دار سپس دستور داد شمشیرش را تیز و زهر آگین کردند و آنگاه رهسپار مدینه شد و به حضور رسول خدا رسید. رسول خدا پرسید: به چه کار آمده ای؟ گفت: تا درباره این اسیر که گرفتار شماست، محبت کنید. رسول خدا فرمود: چرا شمشیر به گردن آویخته ای؟ گفت: خدا این شمشیر را لعنت کند که هیچ به درد ما نمی خورد. رسول خدا دوباره سبب آمدن او را سؤال کرد، او گفت جز این منظوری ندارم. فرمود: این طور نیست تو و (صفوان) در حجر نشسته و بر اصحاب قلیب تاءسف خوردید و چنین و چنان گفتگو کردید و اکنون برای کشتن من آمدی اما خدا تو را مجال نمی دهد. عمیر گفت: گواهی می دهم که تو پیامبر خدایی زیرا جز من و صفوان کسی از این راز اطلاع نداشت اکنون یقین کردم که این خبر را جز از طرف خدا به دست نیاورده ای آنگاه شهادتین بر زبان راند.

[شماره صفحه واقعی: ۸۸]

ص: ۲۶۲۸

۱- الطبقات الکبری، ج ۲/۲۲؛ امتاع الاسماع، ص ۱۰۱.

۲- یعنی: کشته هایی که در چاه بدر افکنده شدند.

ابن هشام از ابن اسحاق روایت می کند که تمام سوره انفال یکجا پس از واقعه بدر کبرا نزول یافت .

فهرست سپاهیان اسلامی و شهدای بدر

طبق فهرست جامعی که در کتاب (تاریخ پیامبر اسلام) آمده است ، عده سپاهیان اسلامی در بدر، جمعا از تمام قبایل ۳۱۴ نفر و عده شهدای مسلمانان نیز ۱۴ نفر بوده است . (۱)

کشته های قریش در بدر

روز بدر ۷۰ نفر از مردان قریش به دست مسلمانان و فرشتگان کشته شدند که ابن اسحاق فقط ۵۰ نفر آنها را نام برده و ابن هشام ۲۰ نفر دیگر را هم ذکر کرده است . (۲)
شیخ مفید در ارشاد ۳۶ نفر از کشته های بدر را نام می برد و می گوید: راویان عمامه و خاصه به اتفاق نوشته اند که : این ۳۶ نفر را علی بن ابی طالب علیه السلام کشته است .

اسیران قریش در بدر

روز بدر ۷۰ نفر از مردان قریش به دست مسلمانان اسیر شدند که ابن اسحاق فقط ۴۳ نفر ایشان را نام برده و ابن هشام ۱۷ نفر دیگر بر وی استدراک کرده است و (عباس بن عبدالمطلب هاشمی) را جزء اسیران مشرک بدر نشمرده اند.
شعراى مسلمین و قریش درباره بدر اشعاری گفته اند که در تاریخ ثبت شده است .

[شماره صفحه واقعی : ۸۹]

ص: ۲۶۲۹

۱- تاریخ پیامبر اسلام ، ص ۲۸۴ - ۲۹۰ .

۲- فهرست اسامی کشته شدگان و اسیران قریش در کتاب {تاریخ پیامبر اسلام} نوشته مرحوم دکتر محمد ابراهیم آیتی در صفحه ۲۹۱ ذکر شده است .

غزوه بنی سلیم در (کدر)

ابن اسحاق می گوید: رسول خدا صلی الله علیه و آله در بازگشت از بدر، پس از هفت شب اقامت در مدینه برای (غزوه بنی سلیم) از مدینه بیرون رفت تا به آبگاهی از بنی سلیم که به آن (کدر) می گفتند، رسید در آن جا سه شب اقامت گزید و سپس بی آن که جنگی روی دهد به مدینه بازگشت .

ابن سعد می نویسد: این غزوه بدان جهت روی داد که رسول خدا صلی الله علیه و آله شنید که جمعی از بنی سلیم و غطفان بر ضد مسلمانان فراهم آمده اند، اما با کسی برخورد نکرد، ولی ۵۰۰ شتر در این غزوه به دست مسلمانان افتاد که پس از اخراج خمس به هر مردی از اصحاب که جمعا ۲۰۰ نفر بودند دو شتر سهم رسید، مدت این غزوه پانزده روز بود. (۱)

سریه (عمیر بن عدی)

(عصماء) دختر (مروان) زنی بود شاعر و زبان آور که در هجو اسلام و مسلمانان شعر می گفت و دشمنان اسلام را تحریک می کرد. رسول خدا روزی گفت : کسی نیست داد مرا از دختر مروان بگیر؟ (عمیر) که مردی نابینا بود شبانه بر آن زن تاخت و او را کشت و بامداد نزد رسول خدا آمد و گفت : من (عصماء) را کشتم . رسول خدا گفت : خدا و رسولش را یاری کردی . رسول خدا (عمیر) را پس از این واقعه (عمیر بصیر) نامید (۲).

سریه (سالم بن عمیر)

(ابوعفک) که مردی یهودی و ۱۲۰ ساله بود، پس از آن که رسول خدا (حارث بن سوید) را کشت ، نفاقش آشکار شد و در اشعار خود شیوه ناسزاگویی به مسلمانان و تحریک دشمنان اسلام را در پیش گرفت . رسول خدا روزی گفت : کیست کار

[شماره صفحه واقعی : ۹۰]

ص : ۲۶۳۰

۱- ابن سعد تاریخ این غزوه را نیمه محرم سال سوم هجرت نوشته است .

۲- این سریه پنج روز مانده از رمضان { ۱۹ ماه پس از هجرت } اتفاق افتاد. {الطبقات الکبری ، ج ۲/۲۷}

این پلیس را بسازد؟ (سالم بن عمیر) نذر کرد یا ابوعفک را بکشد و یا خود نیز در این راه کشته شود، در یک شب تابستانی که ابوعفک بیرون خوابیده بود، سالم بر وی درآمد و او را کشت. این سربه در ماه شوال سال دوم (بیست ماه پس از هجرت) واقع شد. (۱)

غزوه (بنی قینقاع)

یهود (بنی قینقاع) از همه یهودیان شجاعتر بودند، شغلشان زرگری بود و با رسول خدا پیمان سازش و عدم تعرض داشتند، اما پس از واقعه بدر، از راه نافرمانی و حسد درآمدند و پیمان خود را نقض کردند. رسول خدا آنها را فراهم ساخت و به آنان گفت: ای گروه یهود! از آنچه بر سر قریش آمد بترسید و اسلام آورید...

بزرگان طایفه در جواب رسول خدا گفتند: ای محمّد! چنان گمان می بری که ما همچون قریش خواهیم بود، به خدا قسم: اگر ما با تو جنگ کردیم، خواهی فهمید که مرد میدان ماییم نه دیگران. (۲)

رسول خدا بعد از پاسخ درشتی که از سران این طایفه شنید، (ابولبابه) را در مدینه به جانشینی خود گماشت و با سپاه اسلام، آنان را محاصره کرد تا به تنگ آمدند و تسلیم شدند، ولی از کشتن آنان در گذشت، فرمود تا از مدینه بیرونشان کنند و اموالشان پس از اخراج خمس بر مسلمانان قسمت شد.

غزوه سویق

ذی حجه سال دوم: (ابوسفیان) در بازگشت از بدر به مکه، نذر کرد که تا با محمّد جنگ نکند و انتقام بدر را نگیرد، با زنان آمیزش نکند، پس با ۲۰۰ سوار از قریش بیرون آمد و راه (نجدیه) را در پیش گرفت تا در یک منزلی مدینه فرود آمد، آنگاه به سوی

[شماره صفحه واقعی: ۹۱]

ص: ۲۶۳۱

۱- سیره النبی، ج ۴/۳۱۲؛ الطبقات الکبری، ج ۲/۲۸.

۲- شوال سال دوم، بیست ماه پس از هجرت.

مدینه تاختند و در ناحیه ای به نام (عریض) چند خانه را آتش زدند و مردی از انصار را با هم پیمانش در کشتزار کشتند و سپس به مکه بازگشتند.

رسول خدا با ۲۰۰ نفر از مهاجر و انصار، ابوسفیان و همراهانش را تا (قرقه الکدر) تعقیب کرد، اما بر دشمن دست نیافت و پس از پنج روز به مدینه بازگشت و چون ابوسفیان و همراهان در حال گریختن، به منظور سبکباری قسمتی از بار و بینه خود را ریخته بودند و از جمله مقدار زیادی (سویق) (آرد جو یا گندم) به دست مسلمانان افتاد، این غزوه را (غزوه سویق) گفتند. (۱) (ذی حجه سال دوم، ۲۲ ماه بعد از هجرت).

دیگر حوادث سال دوم هجرت

۱- وجوب روزه ماه رمضان در شعبان این سال، ۲- برگشتن قبله از بیت المقدس به کعبه در رکوع رکعت دوم نماز ظهر روز سه شنبه نیمه شعبان، ۳- مقرر شدن اذان اسلامی، ۴- مرگ ابولهب در روز خبر فتح بدر به مکه، ۵- دستور پرداختن زکات فطره، ۶- عروسی امیر مؤمنان و فاطمه در ذی حجه این سال، ۷- دستور قربانی در عید

اضحی و قربانی کردن رسول خدا، ۸- جنگ میان قبیله بکر بن وائل و سپاه خسرو پرویز و شکست سپاه ایران.

سال سوم هجرت

غزوه ذی امّ

[شماره صفحه واقعی: ۹۲]

ص: ۲۶۳۲

رسول خدا خبر یافت که جمعی از (بنی ثعلبه) و (محارب) به رهبری مردی به نام (دعثور بن حارث) در محلّ (ذی اءمز) فراهم گشته اند تا در پیرامون مدینه دست به چپاول زنند.

رسول خدا با ۴۵۰ نفر از مسلمین در ۱۲ ربیع الاوّل سال سوم بیرون رفت و تا (ذی اءمز) در ناحیه (نخیل) پیش رفت. مسلمانان در آن ناحیه مردی از بنی ثعلبه را دستگیر کرده نزد رسول خدا آورده اند و او اسلام آورد، در این موقع (دعثور بن حارث) رسید و با شمشیری که در دست داشت، بر سر رسول خدا ایستاد و گفت: که می تواند امروز تو را از دست من نجات دهد؟ رسول خدا گفت: خدا. آنگاه نیرویی معنوی (دعثور) را بر خود بلرزاند و شمشیر از دستش بیفتاد. رسول خدا آن را برگرفت و گفت: اکنون چه کسی تو را از دست من نجات می دهد؟ گفت: هیچ کس، و سپس شهادتین بر زبان راند و نزد قوم خویش بازگشت و آنان را به دین اسلام دعوت کرد. آیه ۱۱ سوره مائده درباره همین غزوه و همین داستان نزول یافته است. (۱).

غزوه بحران

غزوه بحران (۲)

رسول خدا خبر یافت که گروه بسیاری از (بنی سلیم) در ناحیه (بحران) فراهم گشته اند، پس با ۳۰۰ مرد از اصحاب خویش تا بحران پیش رفت، اما برخوردی روی نداد و دشمن متفرق شده بود، رسول خدا پس از ده روز به مدینه بازگشت. این غزوه در ششم جمادی الاولی، ۲۷ ماه پس از هجرت واقع شد. (۳)

[شماره صفحه واقعی: ۹۳]

ص: ۲۶۳۳

۱- الطبقات الکبری، ۲/۳۴؛ سیره النبی، ج ۲/۴۲۵.

۲- بحران: نام سرزمینی است در ناحیه فرع، بین فرع و مدینه ۸ برید است.

۳- الطبقات الکبری، ج ۲/۳۵؛ سیره النبی، ج ۲/۴۲۵.

پس از واقعه بدر (کعب بن اشرف) که مردی شاعر و زبان آور بود در اشعار خود رسول خدا را بد می گفت و دشمنان را بر ضد مسلمین تحریک می کرد. حسان بن ثابت و زنی از مسلمانان به نام (میمونه) در پاسخ کعب و رد او اشعاری گفتند، ولی کعب نام زنان مسلمان را در اشعار خود با بی احترامی می برد و مسلمانان را آزار می داد. در این موقع رسول خدا گفت: کیست که مرا از دست پسر اشرف آسوده کند؟ (محمد بن مسلمه) گفت: من خود این مهم او را کفایت می کنم و او را می کشم. (محمد بن مسلمه) این کار را با کمک چند نفر از جمله (سلکان بن سلامه) (برادر رضاعی کعب) انجام داد و سپس سر کعب را آوردند و پیش پای رسول خدا انداختند و چون بامداد شد، یهودیان را بیم و هراس گرفته بود و نزد رسول خدا آمدند و گفتند: سرور ما را ناگهان کشتند. رسول خدا کارهای ناپسند و اشعار و آزار کعب را یادآوری کرد و با آنان قرار صلح گذاشت. (۱)

سریه (زید بن حارثه) یا سریه قرده

رسول خدا در جمادی الاخره سال سوم (۲۸ ماه پس از هجرت)، (زید بن حارثه) را برای جلوگیری از کاروان قریش فرستاد. راهنمای این کاروان (فرات بن حیان عجللی) بود که کاروان را از راه عراق و ناحیه (ذات عرق) می برد. زید با صد سوار تا (قرده) که در ناحیه (ذات عرق) واقع است پیش تاخت و بر کاروان دست یافت، اما مردان کاروان گریختند، تنها (فرات بن حیان) اسیر شد و پس از مسلمان شدن آزاد گشت. رسول خدا خمس غنیمت را که بیست هزار درهم بود برداشت و باقیمانده را به مردان سریه قسمت کرد. (۲)

[شماره صفحه واقعی: ۹۴]

ص: ۲۶۳۴

۱- سیره النبی، ج ۲/۴۳۰؛ الطبقات الکبری، ج ۲/۳۱.

۲- امتاع الاسماع، ص ۱۱۲؛ الطبقات الکبری، ج ۲/۳۶.

ابن اسحاق بعد از کشته شدن (کعب بن اشرف) می نویسد: رسول خدا گفت: بر هر که از مردان یهود ظفر یافتید او را بکشید، پس (محیصه بن مسعود) یکی از بازرگانان یهود را که (ابن سنیه) (۱) نام داشت، کشت. برادر بزرگترش (حویصه) که هنوز مسلمان نبود او را زد و گفت چرا این مرد را کشتی؟ (محیصه) در پاسخ گفت: اگر محمد مرا می فرمود که گردنت را بزنم، بیدرنگ تو را گردن می زدم، (حویصه) گفت: راستی دینی که این همه در تو اثر گذاشته است عجیب است و سپس خود به دین اسلام در آمد.

غزوه احد

تاریخ: شنبه هفتم شوال سال سوم هجرت، ۳۲ ماه بعد از هجرت.

عده سپاهیان اسلام: در اول ۱۰۰۰ نفر و در میدان جنگ ۷۰۰ نفر.

عده دشمن: سه هزار مرد جنگی (۷۰۰ زره پوش، ۲۰۰ اسب و سه هزار شتر).

مقصد: ایستادگی در مقابل قریش که برای تلافی جنگ بدر آمده بودند.

جانشین رسول خدا برای نماز خواندن: عبدالله بن ام مکتوم.

نتیجه: کشته شدن بیش از ۷۰ نفر از بزرگان مسلمین و نزول ۶۰ آیه از سوره آل عمران.

شرح مختصر: پس از واقعه بدر، (ابوسفیان) کاروان تجارت را به مکه رسانید، (عبدالله بن ابی ربیع) و (عکرمه بن ابی جهل) و (صفوان بن امیه) با مردانی از قریش که پدران و پسران و برادرانشان در بدر کشته شده بودند با ابوسفیان و دیگر کسان وارد صحبت شدند و گفتند: ای گروه قریش! وقت آن رسیده که به انتقام خون کشتگانمان، لشکری را به جنگ محمد گسیل دارید. ابوسفیان گفت: من نخستین کسی هستم که این پیشنهاد را می پذیرم و سود مال التجاره را به هزینه جنگ اختصاص داد (انفال/۳۶)؛

[شماره صفحه واقعی: ۹۵]

ص: ۲۶۳۵

۱- همان ابن هشام است.

سپس طوایف قریش بر جنگ با رسول خدا همداستان شدند.

(ابو عزه) که شاعری زبان آور بود و رسول خدا در بدر بدون هیچ گونه فدیة ای آزادش کرده بود به تحریک (صفوان بن امیه) به راه افتاد و با اشعار، خود قبایل (بنی کنانه) را به جنگ با مسلمین دعوت می کرد.

برخی از بزرگان قریش، به منظور آن که سپاهیان از میدان جنگ نگریزند و بیشتر در کارزار پایداری کنند همسران خود را نیز همراه بردند، از جمله ابوسفیان که فرمانده سپاه بود همسر خود (هند) دختر (عتبه) را با خود برد.

قریش با این ترتیب به سوی مدینه رهسپار شدند و در پای کوه (عینین) در مقابل مدینه فرود آمدند.

عباس بن عبدالمطلب رسول خدا را از تصمیم قریش با خبر ساخت و منافقان و یهود نیز در مدینه به تحریک و تشویق مردم پرداختند و بدینسان خبر قریش در مدینه انتشار یافت.

رسول خدا ابتدا دو نفر از اصحاب (انس و مؤنس) را در شب پنجشنبه پنجم ماه شوال به منظور تحقیق و بررسی وضع دشمن بیرون فرستاد سپس (حباب بن مندر) را فرستاد که اطلاعاتی به دست آورند.

جمعه ششم سوال

اصحاب رسول خدا در این شب مدینه را پاسبانی کردند و (سعد بن معاذ) و (اسید بن حضیر) و (سعد بن عباد) با عده ای مسلح تا بامداد به پاسبانی ایستادند، در همین شب رسول خدا خوابی دید که بر اثر آن خوش نداشت از مدینه بیرون رود و در این باب با اصحاب خود مشورت کرد. بزرگان مهاجر و انصار با ماندن در مدینه موافقت کردند

ولی جوانانی که در بدر شرکت نداشتند از شوق شهادت با این رای مخالفت کردند و اصرار داشتند که بر سر دشمن بروند.

در نتیجه اصرار جوانان، رسول خدا تصمیم به حرکت گرفت و در همان روز جمعه اصحاب خود را به شکیبایی سفارش فرمود و با هزار نفر از مدینه بیرون آمد و خود بر

[شماره صفحه واقعی: ۹۶]

ص: ۲۶۳۶

اسبی سوار بود و نیزه ای به دست داشت و پرچم مهاجرین بر دست علی بن ابی طالب بود.

بازگشتن منافقان

در محل (شوط) در میان مدینه و احد (عبدالله بن ابی) با یک سوم مردم به مدینه بازگشت و گفت: حرف جوانان را شنید و گفتار ما را ناشنیده گرفت. ای مردم! ما نمی دانیم که باید برای چه خود را به کشتن دهیم؟ و چون با منافقان قوم خود باز می گشت، (عبدالله بن عمرو) در پی ایشان شتافت که آنها را از رفتن بازدارد، ولی نتیجه نگرفت و ناامید برگشت.

دو قبیله (بنی حارثه) و (بنی سلمه) نیز سست شدند و خواستند برگردند که خداوند استوارشان ساخت (آل عمران/۱۲۲).

رسول خدا در شیخان

در این منزل بود که رسول خدا در بازید سپاهیان، پسران کمتر از ۱۵ سال همچون (اسامه بن زید) و ... را به مدینه بازگرداند و در (خندق) که ۱۵ ساله شده بودند آنها را اجازه شرکت در جنگ داد.

روز احد

رسول خدا شب را در (شیخان) به سر برد، سحرگاهان از شیخان حرکت کرد و نماز صبح را در احد به جای آورد سپس به صف آرای سپاه پرداخت و کوه (عینین) در طرف چپ مسلمانان قرار گرفت و (عبدالله بن جبیر) را با ۵۰ نفر تیرانداز بر شکاف آن گماشت و سفارش کرد که در همان جا بمانند و سواران دشمن را با تیراندازی دفع کنند که از پشت سر هجوم نیاورند و فرمود: (اگر کشته شدیم ما را یاری ندهید و اگر غنیمت بردیم با ما شرکت نکنید).

[شماره صفحه واقعی: ۹۷]

ص: ۲۶۳۷

صف آرابی قریش

سه هزار مرد جنگی به صف ایستادند، فرماندهی میمنه را (خالد بن ولید) و فرماندهی میسره را (عکرمه بن ابی جهل) برعهده گرفت و پرچم قریش را (طلحه بن ابی طلحه عبدری) به دست داشت.

خطبه رسول خدا صلی الله علیه و آله

رسول خدا در روز احد پس از آن که سپاه خود را منظم ساخت و صفها را آراست پیش روی سپاه ایستاد و خطبه ای ایراد کرد که در متون تاریخ اسلام ذکر شده است (۱).

نقش زنان قریش در جنگ

هنگامی که دو لشکر به روی هم ایستادند و جنگ در گرفت، زنان قریش به رهبری (هند) همسر ابوسفیان، نقش دف زدن و تصنیف خواندن پشت سر مردان سپاهی را به عهده گرفتند و از این راه آنان را بر جنگ دلیر می ساختند و کشتگان بدر را به یادشان می آوردند (۲).

ابتدا پرچمداران قریش یکی پس از دیگری به دست سپاهیان اسلام کشته شدند و با کشته شدن ۱۱ نفر از پرچمداران قریش، ساعت بیچارگی قریش فرا رسید، مردان جنگی و زنان، همگی رو به گریز نهادند و اگر دختر (علقمه) پرچم را به دست نگرفته بود و تیراندازان مسلمین شکاف کوه را رها نمی کردند، پیروزی مسلمانان قطعی به نظر می رسید.

نتیجه معصیت و نافرمانی

پس از گریختن سپاه قریش، بعضی از تیراندازان مسلمین گفتند: دیگر چرا این جا بمانیم؟، اینک برادران شما به جمع آوری غنیمت پرداخته اند، ما هم با آنها شرکت کنیم و

[شماره صفحه واقعی: ۹۸]

ص: ۲۶۳۸

۱- امتاع الاسماع، ص ۱۲۱ - ۱۲۲؛ بحار الانوار، ج ۶/۵۱۲؛ شرح نهج البلاغه، ج ۳/۳۶۵، از واقدی.

۲- ابن اسحاق از هند، دو تصنیف روایت کرده است.

سخن رسول خدا را که فرموده بود: (همان جا بمانید، اگر کشته شدیم ما را یاری ندهید و اگر غنیمت بردیم با ما شرکت نکنید) فراموش کردند و بیشتر ۵۰ نفر به میدان جمع غنیمت سرازیر شدند و جز (عبدالله بن جبیر) با کمتر از ۱۰ نفر باقی نماندند که آنها بر اثر حمله (خالد بن ولید) و (عکرمه بن ابی جهل) به شهادت رسیدند. گریزندگان قریش دیگر بار به جنگ پرداختند، در این میان فریادی برآمد که محمد کشته شد و (عبدالله بن قمنه) گفت: من محمد را کشتم و کار مسلمانان به پریشانی و دشواری کشید و دشمن به رسول خدا راه یافت و (عتبه بن ابی وقاص) دندان پیشین رسول خدا را شکست و روی او را مجروح ساخت و لبش را شکافت و رسول خدا در یکی از گودالهایی که

ابوعامر برای مسلمانان کنده بود افتاد. پس علی بن ابی طالب دست رسول خدا را گرفت و مالک بن سنان خون روی رسول خدا را مکید و فرو برد.

چهار نفر از قریش که بر کشتن رسول خدا همدستان شدند عبارتند از: عبدالله بن شهاب زهری؛ عتبه بن ابی وقاص زهری؛ عبدالله بن قمنه؛ ابی بن خلف.

رسول خدا در پناه کوه

نخستین کس از اصحاب که بعد از هزیمت مسلمانان و شهرت یافتن شهادت رسول خدا صلی الله علیه و آله، رسول خدا را شناخت، (کعب بن مالک) بود، او به چند نفری که باقی مانده بودند گفت: ای مسلمانان! شما را مژده باد که رسول خدا این جاست. آنگاه گروهی از مسلمانان، رسول خدا را طرف دره کوه بردند و علی بن ابی طالب سپر خود را از (مهراص (۱)) پر آب کرد و نزد رسول خدا آورد و رسول خدا سر و روی را با آن شستشو داد. ابن اسحاق می نویسد که: رسول خدا نماز ظهر روز احد را به علت زخمهایی که برداشته بود نشسته خواند و مسلمانان هم نشسته به وی اقتدا کردند.

[شماره صفحه واقعی: ۹۹]

ص: ۲۶۳۹

۱- آبی است در احد و به همین مناسبت روز احد را {یوم المهراس} گفته اند.

پس از آن که جنگ پایان یافت ، (ابوسفیان) نزدیک کوه آمد و با صدای بلند گفت : جنگ و پیروزی نوبت است ، روزی به جای روز بدر، ای (هبل) سرافراز دار. رسول خدا گفت تا وی را پاسخ دهند و بگویند: خدا برتر و بزرگوارتر است ؛ ما و شما یکسان نیستیم ، کشته های ما در بهشت اند و کشته های شما در دوزخ .

باز (ابوسفیان) گفت : ما (عزی) دارم و شما ندارید. به امر رسول خدا در پاسخ وی گفتند: خدا مولای ماست و شما مولا ندارید. آنگاه (ابوسفیان) فریاد زد و گفت : وعده ما و شما در سال آینده در بدر. رسول خدا گفت تا به وی پاسخ دادند: آری و عده میان ما و شما همین باشد.

ماءوریت علی بن ابی طالب

رسول خدا صلی الله علیه و آله پس از بازگشتن ابوسفیان ، علی بن ابی طالب علیه السلام را فرستاد و به وی فرمود: در پی اینان برو و بین چه می کنند. اگر شتران خود را سوار شدند و اسبها را یدک کشیدند، آهنگ مکه دارند و اگر بر اسبها سوار شدند و شترها را پیش راندند آهنگ مدینه کرده اند، اما به خدا قسم که : در این صورت در همان مدینه با ایشان خواهم جنگید.

علی علیه السلام رفت و بازگشت و گزارش داد که شترها را سوار شدند و اسبها را یدک ساختند و راه مکه را در پیش گرفتند.

شهدای احد

ابن اسحاق شهیدان احد را ۶۵ نفر شمرده است .(۱) ابن هشام ۵ نفر دیگر را به عنوان استدراک افزوده است .(۲)

[شماره صفحه واقعی : ۱۰۰]

ص: ۲۶۴۰

۱- سیره النبی ، ج ۳/۷۵-۸۰.

۲- سیره النبی ، ص ۸۰-۸۱.

ابن قتیبه می گوید: روز احد ۴ نفر از مهاجران و ۷۰ نفر از انصار به شهادت رسیدند.^(۱)

ابن ابی الحدید می گوید، واقدی از قول (سعید بن مسیب) و (ابو سعید خدری) گفته است که: تنها از انصار در احد ۷۱ نفر به شهادت رسیدند، آنگاه ۴ نفر شهدای قریش را نام می برد و ۶ نفر هم از قول ابن و آن می افزاید و می گوید: بنابراین شهدای مسلمین در احد ۸۱ نفر بوده اند.^(۲)

شهادت حمزه بن عبدالمطلب

حمزه (سیدالشهداء) از مهاجران، پس از کشتن چند تن از کفار قریش، خود به دست (وحشی) غلام (جیبیر بن مطعم) به شهادت رسید و چون وحشی به مکه برگشت به پادشاه این عمل آزاد شد و در روز فتح مکه به طائف گریخت، اما به او بشارت دادند که هرگاه کسی شهادت حق بر زبان راند، هر که باشد محمد او را نمی کشد، پس نزد رسول خدا رفت و بیدرنگ شهادت حق بر زبان راند و خود را معرفی کرد. رسول خدا به او فرمود: (روی خود را از من پنهان دار که دیگر تو را نبینم) و او هم تا رسول خدا زنده بود خود را از نظر آن بزرگوار دور می داشت.

هند و حمزه

هند و زنانی که همراه وی بودند، شهدای اسلام را مثله کردند و هند خلخال و گردنبنند و گوشواره هر چه داشت همه را به (وحشی) غلام (جیبیر) داد و جگر حمزه را درآورد و جوید اما نتوانست فرو برد و بیرونش انداخت.

ابن اسحاق، اشعاری از هند نقل می کند که در آنها به شکافتن شکم و در آوردن جگر حمزه افتخار می کند.

[شماره صفحه واقعی: ۱۰۱]

ص: ۲۶۴۱

۱- معارف، ص ۷۰.

۲- الطبقات الکبری، ج ۲/۴۲ - ۴۳؛ شرح نهج البلاغه، ۳/۴۰۰.

ابوسفیان و حمزه

ابوسفیان، نیزه خود را به کنار دهان (حمزه بن عبدالمطلب) می زد و سخنی جسارت آمیز می گفت، که (حلیس بن زبان) بر وی گذر کرد و کار ناپسند او را دید و گفت: این مرد سرور قریش است که با پیکر بیجان او چنین رفتار می کنی! ابوسفیان گفت: این کار را از من نهفته دار که لغزشی بود.

رسول خدا و حمزه

رسول خدا صلی الله علیه و آله چندین بار پرسید که: (عموی من حمزه چه کرد؟)، علی علیه السلام رفت و حمزه را کشته یافت و رسول خدا را خبر داد. رسول خدا رفت و بر کشته حمزه ایستاد و گفت: هرگز به مصیبت کسی مانند تو گرفتار نخواهم شد و هرگز در هیچ مقامی سخت تر از این بر من نگذشته است؛ سپس فرمود: (جبرئیل نزد من آمد و مرا خبر داد که حمزه در میان هفت آسمان نوشته شده: (حمزه بن عبدالمطلب اسدالله و اسد رسوله)).

صفیه و حمزه

(صفیه) چون با اجازه رسول خدا بر سر کشته برادرش (حمزه) حاضر شد و برادر را با آن وضع دید، بر او درود فرستاد و گفت: ((انا لله و انا الیه راجعون)) و برای وی استغفار کرد.

به خاک سپردن حمزه

رسول خدا فرمود: تا حمزه را با خواهر زاده اش (عبدالله بن جحش) که او را نیز گوش و بینی بریده بودند، در یک قبر به خاک سپردند.

حمنه و حمزه

(حمنه) دختر (جحش بن رئاب) (خواهر عبدالله) چون خبر شهادت برادرش عبدالله را شنید کلمه استرجاع را بر زبان راند و برای او طلب آمرزش کرد و چون از

[شماره صفحه واقعی: ۱۰۲]

ص: ۲۶۴۲

شهادت خالوی خود (حمزه) با خبر شد نیز کلمه استرجاع را بر زبان راند و برای وی طلب آموزش کرد، اما هنگامی که از شهادت شوهرش (مصعب بن عمیر) باخبر گشت فریاد و شیون کشید. رسول خدا گفت: (همسر زن را نزد وی حسابی جداست.)

زنان انصار و حمزه

رسول خدا صلی الله علیه و آله در بازگشت از احد، شنید که زنان انصار بر کشته های خود گریه و شیون می کنند. گریست و گفت: لیکن حمزه را زنانی نیست که بر وی گریه کنند. سعد بن معاذ و اسید بن حضیر که این سخن را شنیدند، زنانشان را فرمودند تا بروند و بر حمزه عموی رسول خدا سوگواری کنند. چون رسول خدا شنید که در مسجد برای حمزه گریه و شیون می کنند، فرمود: (خدا رحمتتان کند، برگردید که در همدردی کوتاهی نکردید).

نام چند تن دیگر از شهدای احد

۱- عبدالله بن جحش: از مهاجران (عمه زاده رسول خدا) بود که در نبرد با دشمن به دست (ابوالحکم بن احنس) کشته شد و گوش و بینی او را بردند و به نخ کشیدند، چهل و چند ساله بود و به (المجدع فی الله) لقب یافت. وی به هنگام نبرد شمشیرش شکست، رسول خدا چوب خشک خرمایی به او داد و در دست او به صورت شمشیری درآمد که (عرجون) نامیده می شد. (۱)

۲- مصعب بن عمیر: از مهاجران بود که لوای آنها را بر دست داشت، به دست (عبدالله بن قمنه لیثی) به شهادت رسید، آنگاه سول خدا لوا را به علی بن ابی طالب داد.

۳- شماس بن عثمان: از مهاجران بود که رسول خدا به هر طرف می نگریست او را می دید که با شمشیر خویش از وی دفاع می کند و چون رسول خدا افتاد، خود را سپر وی قرار داد تا به شهادت رسید.

[شماره صفحه واقعی: ۱۰۳]

ص: ۲۶۴۳

۱- اسدالغابه، ج ۳/۱۳۲.

۴- عماره بن زیاد: از انصار (از قبیله اوس) بود. وی همچنان می جنگید تا دیگر قادر به حرکت نبود، پس رسول خدا به (عماره) که چهارده زخم برداشته بود، گفت: (نزدیک من آی، نزدیک، نزدیک) تا صورت روی قدم رسول خدا نهاد و به همان حال بود تا جان سپرد.

۵- عمرو بن ثابت: از انصار و معروف به (اصیرم) بود که رکعتی نماز نخواند، چه این که پیوسته از قبول اسلام امتناع می ورزید، اما چون رسول خدا برای احد بیرون رفت، اسلام به دلش راه یافت، پس اسلام آورد و شمشیر خود را برگرفت و نبرد همی کرد تا از پای درآمد و چون قصه او را به رسول خدا بازگفتند، فرمود: او بهشتی است.

۶- ثابت بن وقش: که خود و برادرش (رفاعه) و دو پسرش (عمرو) و (سلمه) در احد به شهادت رسیدند و داستان شهادت او را در ترجمه پدر (حذیفه) ذکر می کنیم.

۷- حسیل بن جابر: از انصار و معروف به (یمان) پدر (حذیفه) بود که رسول خدا صلی الله علیه و آله او و (ثابت بن وقش) را که هر دو پیر و سالخورده بودند در برجها جای داده بود، یکی از آن دو به دیگری گفت: به خدا قسم، از عمر ما جز اندکی نمانده است، پس بهتر آن است که شمشیرهای خود را بگیریم و به رسول خدا بیونندیم، باشد که خدا شهادت را به ما روزی فرماید، آنها با شمشیرهایشان بیرون آمدند و در میان سپاه وارد شدند، ثابت به دست مشرکان به شهادت رسید و پدر (حذیفه) در گیر و دار جنگ با شمشیر خود مسلمانان به شهادت رسید و چون حذیفه گفت: پدرم را کشته اید، او را شناختند، پس حذیفه برای ایشان طلب مغفرت کرد و چون رسول خدا خواست دیه او را پردازد، دیه را هم بر مسلمانان تصدق داد و علاقه رسول خدا به وی افزوده گشت.

۸- حنظله بن ابی عامر: از انصار و معروف به (غسیل الملائکه) بود که در روز جنگ با ابوسفیان نبرد می کرد، در این میان (شداد بن اءسود) بر وی حمله برد و او را به شهادت رسانید. رسول خدا درباره (حنظله) گفت: (حنظله را فرشتگان غسل می دهند) و بدین جهت (غسیل الملائکه) لقب یافت.

[شماره صفحه واقعی: ۱۰۴]

ص: ۲۶۴۴

۹- عبدالله بن جبیر: از انصار بود که روز احد فرماندهی ۵۰ نفر تیرانداز را بر عهده داشت، هر چند تیراندازان برای جمع آوری غنیمت به میدان کارزار سرازیر شدند، اما او تنها کسی بود که طبق دستور رسول خدا همچنان بر جای خویش استوار بماند تا به شهادت رسید.

۱۰- انس بن نضر: از انصار بود، همچنان که پیش می تاخت، به سعد بن معاذ گفت: این است بهشت که بوی آن را از صحنه احد درمی یابم، آنگاه جنگ می کرد تا به شهادت رسید، در حالی که هشتاد و چند زخم برداشته بود و مشرکان چنان مثله اش کرده بودند که خواهرش (ربیع) (دختر نضر) جز به وسیله انگشتان وی نتوانست او را بشناسد.

۱۱- سعد بن ربیع: از انصار و از قبیله خزرج بود، رسول خدا گفت: (کدام مرد است که بنگرد سعد بن ربیع کارش به کجا رسیده؟) مردی از انصار برخاست و در جستجوی سعد برآمد او را در میان کشتگان پیدا کرد و هنوز مختصر رمقی داشت به او گفت: رسول خدا امر فرموده است تا بنگرم که آیا زنده ای یا مرده؟ او در حالی که دوازده زخم کاری کشنده داشت، گفت: من از مردگانم، سلام مرا به رسول خدا برسان و به او بگو خدا تو را از ما جزای خیر دهد، بهترین جزایی که پیامبری را از امتش داده است و در دم در گذشت. رسول خدا چون از ماجرا باخبر شد، گفت: خدا رحمتش کند.

۱۲- خارجه بن زید: از انصار و از قبیله خزرج بود، مالک بن دخشم می گوید: در حالی که سیزده زخم کاری برداشته بود به او گفتم: مگر نمی دانی که محمد کشته شد؟ گفت: خدای او زنده است و نمی میرد، تو هم مانند او از دین خود دفاع کن.

۱۳- عبدالله بن عمرو: از انصار، پدر جابر انصاری بود. (جابر) می گوید: پدرم نخستین شهید روز احد بود و به دست (سفیان بن عبد شمس) شهادت یافت و رسول خدا پیش از هزیمت مسلمانان بر وی نماز گزارد.

۱۴- عمرو بن جموح: از انصار و از قبیله خزرج و پایش لنگ بود و چهار پسر داشت که در جنگها دلاورانه می جنگیدند و چون روز احد پیش آمد او را از شرکت در جنگ معذور داشتند اما (عمرو) نزد رسول خدا رفت و گفت: امیدوارم با همین پای لنگ در

[شماره صفحه واقعی: ۱۰۵]

ص: ۲۶۴۵

بهشت قدم زدم . رسول خدا گفت : خدا تو را معذور داشته ، جهادی بر تو نیست و آنگاه به پسرانش گفت : او را مانع نشوید، شاید خدا شهادت را به وی روزی کند. پس عمرو به امید شهادت به راه افتاد و چون به شهادت رسید، رسول خدا فرمود: (عمرو) و (عبدالله بن عمرو) را که در دنیا دوستانی با صفا بوده اند، در یک قبر دفن کنید.

۱۵- خلاد بن عمرو: که با پدرش (عمرو) و سه برادرش : (معاذ)، (ابوایمن) و (معوذ) در بدر شرکت کرده بودند، روز احد خود و پدرش (عمرو) و برادرش (ابوایمن) به شهادت رسیدند.

۱۶- مالک بن سنان : از انصار و از قبیله خزرج و پدر (ابوسعید خدری) بود که روز احد خون صورت رسول خدا را مکید. در اخلاق وی نوشته اند: سه روز گرسنه ماند و از کسی سؤال نکرد.

۱۷- ذکوان بن عبد قیس : از انصار مهاجری بود که به قول بعضی : او و (اسعد بن زراره) نخستین کسانی بودند که اسلام را به مدینه آوردند.

۱۸- مخیریق : از اءجبار و دانشمندان یهود و مردی توانگر بود و رسول خدا را بخوبی می شناخت ، ولی از دین خود دست برنمی داشت . چون روز احد فرارسید به رسول خدا و اصحاب او پیوست و به خویشان خود وصیت کرد که اگر امروز کشته شدم ، دارایی من در اختیار محمد است ، پس جهاد کرد تا کشته شد و برحسب روایت : رسول خدا درباره او می گفت : (مخیریق) بهترین یهودیان است .

۱۹- مجذربن زیاد بلوی : که در جاهلیت در یکی از جنگها (سوید بن صامت) را کشته بود، در روز احد به دست (حارث) پسر (سوید) به شهادت رسید و حارث به مکه گریخت ، اما بعدها به دستور رسول خدا کشته شد.

۲۰- ثابت بن دحاحه : که در روز احد مسلمانان پراکنده را گرد خود فراهم آورد و سفارش به جهاد کرد، چند نفر از انصار با او همراه شدند و جنگیدند، سرانجام با نیزه (خالد بن ولید) به شهادت رسید.

۲۱- یزید بن حاطب : از نیکان مسلمین به شمار می رفت و روز احد زخمهایی

[شماره صفحه واقعی : ۱۰۶]

ص: ۲۶۴۶

برداشت که منتهی به شهادت او شد، اما پدرش که از منافقان (بنی ظفر) بود نتوانست نفاق خود را نهفته دارد و گفت: این پسر را فریب دادید تا جان خود را بر سر این کار گذاشت.

داستان ام عماره

ام عماره نسیبه (۱)، دختر (کعب بن عمرو) روز احد سپاهیان اسلام را آب می داد، اما چون مسلمانان و رسول خدا از سوی دشمن در خطر قرار گرفتند، به جنگ پرداخت و شمشیر می زد و زخمهایی برداشت و چون (عبدالله بن قمنه) به قصد کشتن رسول خدا پیش تاخت، همین زن و (مصعب بن عمیر) سر راه بر وی گرفتند و در این گیر و دار (عبدالله) ضربتی بر شانه (ام عماره) نواخت که سالها بعد، جای آن گود و فرورفته مانده بود.

داستان قتاده بن نعمان

رسول خدا در جنگ احد، آن همه با کمان خود تیراندازی کرد که دو سر آن درهم شکست، پس قتاده آن را برگرفت و نزد وی برد. در همان روز چشم قتاده آسیب دید، به طوری که روی گونه اش افتاد. رسول خدا آن را با دست خود جا به جا کرد و از چشم دیگرش زیباتر و تیزبین تر شد. (۲).

داستان قرمان منافق

(قرمان) در میان بنی ظفر و هم پیمان ایشان بود، رسول خدا می گفت: او از مردان دوزخی است. قرمان در روز احد همراه مسلمانان، سخت جهاد کرد و ۷ یا ۸ نفر از مشرکان را به تنهایی کشت، اما با زخم فراوانی او را به محله بنی ظفر آوردند، به او گفتند: دل خوش دار که به بهشت می روی. گفت: به چه دل خوش کنم؟ به خدا قسم، جز برای

[شماره صفحه واقعی: ۱۰۷]

ص: ۲۶۴۷

۱- در سیره النبی: به ضم نون ضبط شده {ج ۳/۸۶} ولی در اسدالغابه: به فتح نون {ج ۵/۵۵۵}.

۲- امتاع الاسماع، ص ۱۳۳؛ سیره النبی، ج ۳/۳۰.

خاطر شرف قبیله ام ، جنگگ نکردم ، آنگاه که درد زخمها او را به ستوه آورده بود، تیری از جعبه اش درآورد و خودکشی کرد.

کشته های قریش

ابن اسحاق ۲۲ نفر از کشته های قریش را نام می برد که از جمله آنهاست : ۱ - طلحه بن ابی طلحه ، ۲ - ابوسعید بن ابی طلحه ، ۳ - عثمان بن ابی طلحه ، ۴ - مسافع بن طلحه ، ۵

- جلاس بن طلحه ، ۶ - حارث بن طلحه ، ۷ - ارطاه بن عبد شریح ، ۸ - ابو یزید بن عمیر ، ۹ - قاسط بن شریح ، ۱۰ - صواب حبشی ، ۱۱ - ابو عزه : عمرو بن عبداللہ جمحی ، ۱۲ - ابیبین خلف بن وهب .

آخرین نفر، قصد کشتن رسول خدا را داشت ، یاران رسول خدا گفتند: بر وی حمله بریم ، فرمود: بگذارید پیش آید و چون پیش آمد و نزدیک رسید، رسول خدا پیش تاخت و چنان بر او ضربتی زد که او از اسب بیفتاد و چندین بار در غلتید.

رسول خدا در مدینه

چون رسول خدا صلی الله علیه و آله به خانه اش (مدینه) بازگشت ، شمشیر خود را به دختر خود (فاطمه) داد و گفت : دختر جان ! این شمشیر را شستشو ده ، به خدا قسم که امروز به من راستی کرد. علی بن ابی طالب ، همین گفته را به فاطمه نیز تکرار کرد.

ابن هشام روایت می کند که روز احد منادی ندا کرد: ((لا سیف الا ذوالفقار ولا فتی الا علی (۱))) در همین غزوه بود که رسول خدا به علی گفت : ((اِنَّ عَلِیًّا مَنِّی ، و انا منه .)) (همانا علی از من است و من از اویم (۲))

به گفته ابن اسحاق : ۶۰ آیه از سوره آل عمران درباره روز احد، نزول یافته است .

[شماره صفحه واقعی : ۱۰۸]

ص: ۲۶۴۸

۱- دلائل الصدق ، ج ۲/۳۰۱.

۲- ماءخذ پیشین ، ص ۲۷۱-۲۷۴.

روز شنبه هفتم (یا پانزدهم) شوال سال سوم هجرت، جنگ احد پایان پذیرفت و رسول خدا به مدینه بازگشت و شب یکشنبه را در مدینه بود و مسلمانان هم به معالجه مجروحین خود پرداختند. رسول خدا بلال را فرمود تا مردم را به تعقیب دشمن فراخواند و جز آنان که دیروز همراه بوده اند، کسی همراهی نکند، در این میان (جابر بن عبد الله) که پدرش در احد به شهادت رسید بود و بنا به دستور پدر برای سرپرستی خاندانش در مدینه مانده و از شرکت در جنگ احد معذور و محروم گشته بود، از رسول خدا درخواست کرد تا او را به همراهی خویش سرافراز کند و رسول خدا تنها به او اذن داد که در حمراءالاسد شرکت کند.

ابوسفیان و همراهان وی مشورت می کردند که بازگردند و هر که را از مسلمانان باقی مانده است از میان ببرند، اما (صفوان) این رای را نپسندید و پیشنهادشان را رد کرد. رسول خدا بعد از شنیدن این گزارش و مشورت با بعضی از صحابه تصمیم حرکت و تعقیب دشمن گرفت.

بزرگان اصحاب، زخمداران را فراخواندند و مردان قبایل با این که هر کدام چندین زخم برداشته بودند به راه افتادند و رسول خدا برای ایشان دعا کرد.

رسول خدا (عبد الله بن اممکتوم) را در مدینه جانشین گذاشت و پرچم را به دست علی علیه السلام داد، زره و کلاه خود پوشید و از در مسجد سوار شد و فرمود: دیگر تا فتح مکه مانند احد برای ما پیش آمدی نخواهد شد.

پیشازان سپاه و شهیدان این غزوه

رسول خدا سه نفر را طلیعه فرستاد: سلیط بن سفیان، نعمان بن خلف و مالک بن خلف که مالک و نعمان دو برادر بودند و در (حمراءالاسد) به دست دشمن گرفتار شدند، و به شهادت رسیدند. رسول خدا هر دو را در یک قبر به خاک سپرد و (قرینان) لقب یافتند.

رسول خدا تا (حمراءالاسد) که در هشت میلی مدینه قرار دارد رهسپار شد و سه روز در آن جا ماند و سپس به مدینه بازگشت.

[شماره صفحه واقعی: ۱۰۹]

قبیله خزاعه، چه مسلمان و چه مشرک، خیرخواه رسول خدا بودند، معبد هنوز مشرک بود که دید رسول خدا در تعقیب دشمن است. رسول خدا هنوز در حمراءالاسد بود که معبد با ابوسفیان ملاقات کرد. ابوسفیان از معبد پرسید که: چه خبر داری؟ گفت: محمد با سپاهی که هرگز ندیده ام، آکنده از خشم در تعقیب شما هستند. ابوسفیان گفت: ما هنوز تصمیم بازگشتن داریم تا هر که را از سپاه ایشان زنده مانده است نابود کنیم. گفت: من این کار را مصلحت نمی دانم، با دیدن سپاهیان محمد اشعاری سروده ام و چون اشعار خود را خواند (ابوسفیان) بیمناک شد و فکر بازگشتن را از سر بدر کرد.

فرق حق و باطل

(ابوسفیان) به کاروانی که عازم مدینه بود، رسید و به آنان وعده داد که اگر پیامی از وی به محمد رسانند، فردا در بازار (عکاظ) شتران ایشان را مویز بار کند. کاروانیان پذیرفتند و به دستور ابوسفیان در (حمراءالاسد) رسول خدا و مسلمانان را بیم دادند که ابوسفیان و سپاه قریش تصمیم دارند تا بر شما بشورند و هر که را از شما زنده مانده است از میان ببرند، اما رسول خدا و مسلمانان چنان که قرآن مجید یادآور شده است، گفتند: ((حسینا لله و نعم الوکیل)). (۱)

گرفتاری ابو عزه شاعر

(ابوعزه) کسی بود که با رسول خدا عهد خویش بشکست و دیگران را علیه مسلمانان تحریک می کرد، او در غزوه حمراءالاسد اسیر شد و چون دیگر بار تقاضای عفو و اغماض از رسول خدا کرد، در پاسخ وی فرمود: همانا مؤمن دو بار از یک سوراخ گزیده نمی شود، آنگاه به (زبیر) یا (عاصم بن ثابت) فرمود تا گردن وی را بزنند.

[شماره صفحه واقعی: ۱۱۰]

ص: ۲۶۵۰

(معاویه بن مغیره) که (حمزه) علیه السلام را مثله کرده بود، در همین غزوه گرفتار شد و به قول مقریزی و ابن هشام، گریخت و به عثمان پناهنده شد و او از رسول خدا، سه روز برای او مهلت گرفت که اگر بعد از سه روز دیده شد کشته شود و پس از سه روز زید بن حارثه و عمار بن یاسر او را در (جماء) یافتند و کشتند.

دیگر حوادث سال سوم هجرت

۱- تزویج رسول خدا با (حفصه) دختر (عمر) (در ماه شعبان).

۲- ولادت امام حسن علیه السلام در نیمه رمضان.

۳- تزویج رسول خدا با (زینب) دختر (خزیمه): ائالمساکین (در ماه رمضان).

[شماره صفحه واقعی : ۱۱۱]

اول محرم: رسول خدا به وسیله مردی از قبیله (طیعی) خبر یافت که (طلیحه) و (سلمه) مردم را به جنگ علیه اسلام فراخوانده اند. رسول خدا (ابوسلمه) را با ۱۵۰ مرد از مهاجر و انصار فرستاد تا در سرزمین بنی اسد بر آنان بتازند. ابوسلمه شب و روز راه پیمود تا حدود (قطن) رسید و بر گله ای از ایشان غارت برد و سه غلام از شبانان را دستگیر کرد، اما دیگران گریختند و مردان قبیله را بیم دادند. ابوسلمه و یارانش بی آن که با دشمنی برخورد کنند، با شتران و گوسفندانی چند باز گشتند.

سریه (عبدالله بن انیس انصاری)

دوشنبه پنجم محرم: رسول خدا خبر یافت که (سفیان بن خالد) (۱) مردمی را در (عرنه) برای جنگ علیه اسلام فراهم ساخته است، پس (عبدالله بن انیس) را برای کشتن وی فرستاد. (عبدالله) گفت: برای من توصیفش کن تا او را بشناسم. گفت: که دیدی از هیبتش بیمناک می شوی و شیطان را به یاد می آوری.

(عبدالله) می گوید: شمشیر خود را بر گرفتم و رو به راه نهادم، هنگام عصر او را دیدم که می خواست در جایی فرود آید، پس چون به او رسیدم، پرسید: کیستی؟ (چنان که رسول خدا گفته بود، لرزه ای بر من افتاد)، گفتم: مردی از (خزاعه)، (عبدالله)

[شماره صفحه واقعی: ۱۱۳]

ص: ۲۶۵۳

۱- بعضی گفته اند: خالد بن سفیان {سیره النبی، ۴/۲۹۳؛ تاریخ یعقوبی، ۲/۵۸}.

می گوید: اندکی با وی راه رفتیم و چون کاملاً بر او دست یافتیم با شمشیر حمله بردیم و او را کشتیم، سپس در حالی که زنانش بالای نعش او افتاده بودند بازگشتم و چون نزد رسول خدا رسیدیم، گفت: رو سپید باشی.

سریه رجیع

صفر سال چهارم: چند نفری از دو طایفه (عضل) و (قاره) به مدینه آمدند و اظهار اسلام کردند و به رسول خدا گفتند: در میان ما مسلمانانی پیدا شده اند، پس چند نفر از اصحاب خود را همراه ما بفرست تا ما را تعلیم دین دهند و قرآن بیاموزند. رسول خدا هم شش یا ده نفر از اصحاب خود را همراه ایشان فرستاد که (مرثد بن ابی مرثد) (فرمانده سریه) یکی از آنها بود. هنگامی که فرستادگان رسول خدا به آبگاه (رجیع (۱)) رسیدند، (عضل) و (قاره) عهد خود را شکستند و از قبیله (هذیل) کمک گرفتند و با شمشیرهای کشیده بر سر ایشان تاختند و سرانجام چند نفر از فرستادگان، به نامهای: (عاصم) و (مرثد) و (خالد) (۲) به شهادت رسیدند و (زید بن دثنه) و (خبیب بن عدی) و (عبدالله بن طارق) نیز تن به اسارت دادند. (عبدالله) بر اثر سنگباران دشمن از پای درآمد و به شهادت رسید و (زید) را (صفوان بن امیه) به پنجاه شتر خرید تا به جای پدرش (امیه) بکشد و غلام خود (نسطاس) دستور کشتن او را داد، همچنین (خبیب) را (حجیر بن ابی اهاب) برای (عقبه بن حارث) به هشتاد مثقال طلا یا پنجاه شتر خرید، تا او را نیز به جای پدر خود (حارث بن عامر) که در جنگ بدر کشته شده بود، بکشد.

سپس چهل پسر از فرزندان کشته های بدر را فراخواندند و به دست هر کدام نیزه ای دادند تا یکباره بر (خبیب) حمله برند و روی او به طرف کعبه برگشت و گفت: الحمدلله، آنگاه (ابوسروه: عقبه بن حارث) بر وی حمله برد و نیزه ای به سینه اش کوبید که از پشتش درآمد و ساعتی با ذکر خدا و یاد محمد زنده بود و شهادت یافت.

[شماره صفحه واقعی: ۱۱۴]

ص: ۲۶۵۴

۱- آبگاهی برای {هذیل} در ناحیه حجاز.

۲- و به قولی با چهار نفر دیگر از ده نفر.

(خیب) قبل از شهادت اجازه خواست تا دو رکعت نماز بگذارد، گفته اند: وی نخستین کسی بود که دو رکعت نماز را در هنگام کشته شدن سنت نهاد.

درباره سربه رجیع و رد منافقان آیاتی از قرآن مجید نازل شده (۱) و شعرا (حسان بن ثابت) نیز اشعاری در خصوص این سربه و نیز در مرثیه (خیب) و همراهانش سروده اند.

سربه بئر معونه

صفر سال چهارم: (ابو براء) به مدینه نزد رسول خدا آمد و گفت: ای محمد! اگر مردانی از اصحاب خویش را برای دعوت مردم به (نجد) می فرستادی که آنان را به دین تو دعوت می کردند، امیدوار بودم که اجابت می کردند. رسول خدا گفت: از مردم نجد بر اصحاب خویش می ترسم. (ابو براء) گفت: در پناه من باشند.

رسول خدا (منذر بن عمرو) و (المعنی لیموت) (۲) را با چهل مرد از اصحاب خود فرستاد تا در (بئر معونه) فرود آمدند و (حرام بن ملحان) یکی از فرستادگان، نامه رسول خدا را نزد (عامر بن طفیل) برد، اما (عامر) بی آن که نامه را بخواند، (حرام) را به قتل رسانید و از سایر قبایل کمک گرفت و بیدریغ بر مسلمانان حمله بردند، اصحاب سربه با این که شمشیر کشیدند و به دفاع پرداختند، لکن همگی، بجز یکی دو نفر که اسیر شدند، به شهادت رسیدند.

(جبار بن سلمی) که نام او در شمار صحابه ذکر می شود، می گوید: آنچه مرا به اسلام آوردن وادار کرد، آن بود که در (بئر معونه) نیزه ام را در میان دو شانه مرد مسلمانی فرو بردم و پیکان نیزه را دیدم که از سینه او بیرون آمد، در این حال شنیدم که می گفت: به خدا قسم، رستگار شدم. (جبار) کشته (عمر بن فهیره) بود و خودش می گفت: دیدم که پیکرش بعد از شهادت به آسمان بالا رفت و بدین جهت مسلمان شدم.

[شماره صفحه واقعی: ۱۱۵]

ص: ۲۶۵۵

۱- بقره / ۲۰۴ - ۲۰۷.

۲- لقب است، یعنی: شتابنده به سوی مرگ.

صاحب طبقات می نویسد: در یک شب خبر شهدای (بئر معونه) و شهدای (رجیع) به رسول خدا رسید، بیش از هر پیش آمدی سوگوار و داغدار شد و تا یک ماه در قنوت نماز صبح قاتلان مشرک را نفرین می کرد.^(۱)

سریه عمرو بن اءمیه ضمیری برای کشتن ابوسفیان

رسول خدا صلی الله علیه و آله (عمرو بن امیه) را به همراهی (جبار بن صخر انصاری) به مکه فرستاد تا (ابوسفیان) را بکشد. (عمرو) می گوید: در مکه طواف کردیم و دو رکعت نماز خواندیم و سپس به قصد ابوسفیان بیرون رفتیم، در مکه راه می رفتیم که مردی مرا شناخت و گفت: (عمرو بن امیه) است و به خدا قسم جز با نظر سوئی به این شهر نیامده است.

پس به رفیق راه خود گفتم: شتاب کن و از مکه بیرون رفتیم تا بر فراز کوهی برآمدیم و درون غاری رفتیم و شب را گذرانیدیم. همچنان که در غار بودیم، مردی از قریش را

دیدیم که به طرف ما می آید، گفتم: اگر ما را ببیند فریاد می کند و ما را به کشتن می دهد، آنگاه با همان خنجری که برای کشتن ابوسفیان همراه داشتم به سینه او فرو بردم، چنان فریادی کشید که اهل مکه شنیدند، مردم فراهم آمدند و از او پرسیدند: چه کسی تو را کشت؟ او نام مرا برد ولی نتوانست جای ما را نشان دهد پس او را بردند، چون شب رسید به رفیق راه خود گفتم: شتاب کن و شبانه از مکه آهنگ مدینه کردیم و در بین راه به دو مرد از قریش که برای جاسوسی به مدینه می رفتند برخوردیم و چون تسلیم نشدند یکی از آنها را با تیر کشتم و دیگری را بستم و به مدینه آوردم.^(۲)

غزوه بنی نضیر

ربیع الاول سال چهارم: رسول خدا صلی الله علیه و آله با چند نفر از اصحاب خویش برای کمک

[شماره صفحه واقعی: ۱۱۶]

ص: ۲۶۵۶

۱- نام ۳۲ نفر از شهدای بئر معونه در کتاب تاریخ پیامبر اسلام، ص ۳۶۰، نوشته مرحوم دکتر محمد ابراهیم آیتی آمده است.

۲- سیره النبی، ج ۴/۳۱۰.

خواستن از بنی نضیر (۱) به سوی ایشان رهسپار شدند و آنها قول مساعد دادند، ولی در پنهان در باب کشتن رسول خدا به مشورت پرداختند و راه تزویر و نفاق پیش گرفتند.

رسول خدا به وسیله وحی از تصمیم (بنی نضیر) خبر یافت و به مدینه برگشت، آنگاه اصحاب را فرمود تا برای جنگ با ایشان آماده گردند.

رسول خدا (محمد بن مسلمه) را نزد ایشان فرستاد که از شهر من بیرون روید، تا ده روز به شما مهلت می‌دهم و پس از این مدت هر کس دیده شود گردنش را می‌زنم، آنها در تهیه وسایل سفر بودند، اما گروهی از منافقان، از جمله (عبدالله بن اءبی) نزد ایشان رفتند و گفتند: بمانید و از خود دفاع کنید و ما شما را تنها نمی‌گذاریم و تا پای جان ایستادگی می‌کنیم. حیی بن اخطب به پیام منافقان مغرور شد و نزد رسول خدا پیام فرستاد که ما رفتنی نیستیم. رسول خدا تکبیر گویان با مسلمانان رهسپار قلعه های بنی نضیر شد و آنان را شش روز (یا ۱۵ روز) محاصره کرد و از طرف منافقان هم کمکی به ایشان نرسید، پس نزد رسول خدا فرستادند که دست از ما بردار تا بیرون رویم. رسول خدا با شرایطی پیشنهاد آنها را پذیرفت و آنها رهسپار خیبر شدند، برخی هم به جانب شام رفتند. رسول خدا اموال یهودیان بنی نضیر را بر مهماجران قسمت کرد.

از طایفه بنی نضیر فقط دو مرد به نامهای: (یامین بن عمیر) و (ابوسعبد بن وهب) اسلام آوردند و اموال خود را به دست داشتند. نوشته اند که رسول خدا به (یامین بن عمیر) گفت: ندیدی که پسر عمویت (عمرو بن جحاش) (۲) درباره من چه تصمیمی داشت؟ پس (یامین) مردی از (قیس) را به ده دینار (یا چند بار خرما) بر آن داشت که رفت و (عمرو بن جحاش) را کشت.

غزوه ذات الرقاع

جمادی الاولی سال چهارم: رسول خدا صلی الله علیه و آله پس از غزوه (بنی نضیر) به قصد

[شماره صفحه واقعی: ۱۱۷]

ص: ۲۶۵۷

۱- سوره حشر که ابن عباس آن را {سوره بنی نضیر} می‌نامید درباره ایشان نازل شده است.

۲- به فتح جیم و تشدید حاء نیز خوانده اند، کسی بود که می‌خواست از بالای بام سنگی بر رسول خدا بیندازد و از این طریق نظر سوء بنی نضیر را جامه عمل پوشد.

(بنی محارب) و (بنی ثعلبه) از قبیله (غطفان) که گزارش رسیده بود، سپاه‌یانی برای جنگ با مسلمین فراهم ساخته بودند، آهنگ (نجد) کرد و (ابوذر غفاری) را در مدینه جان‌نشین گذاشت و پیش می‌رفت تا در (نخل) فرود آمد و با سپاهی عظیم از قبیله غطفان برخورد و هر چند با هم روبرو شدند، اما جنگی پیش نیامد و رسول خدا با همراهان خویش به سلامت بازگشت.

وجه تسمیه غزوه (ذات الرقاع)

۱- برای این که مسلمانان در این غزوه پرچمهای پینه دار برافراشتند.

۲- به نام درختی که آن جا بود و آن را (ذات الرقاع) می گفتند. (۱)

۳- برای این که رسول خدا تا محل تجمع دشمنان در (ذات الرقاع) پیش رفت و آن کوهی است نزدیک (نخیل) که قسمتهایی سرخ و سفید و سیاه داشت. (۲)

۴- برای این که مسلمانان پاهای خود را که از پیاده روی سوده گشته بود، کهنه پیچ کردند. (۳)

۵- برای این که نماز خوف در این غزوه مقرر شد و چون نماز تکه پاره و وصله دار شد (ذات الرقاع) گفتند.

سوء قصد نسبت به رسول خدا صلی الله علیه و آله

مردی از بنی محارب به نام (غورث) تصمیم گرفت که رسول خدا را بکشد. پس نزد رسول خدا آمد و او را نشسته یافت. گفت: ای محمد! شمشیرت را ببینم، آنگاه شمشیر رسول خدا را برداشت که قصد سوء خود را انجام دهد، اما خدایش نصرت نمی داد. سپس گفت: ای محمد! از من نمی ترسی؟ گفت: نه، چرا از تو بترسم؟ خدا مرا حفظ می کند. آنگاه شمشیر رسول خدا را باز داد و پی کار خود رفت. آیه ۱۱ سوره مائده در این

[شماره صفحه واقعی: ۱۱۸]

ص: ۲۶۵۸

۱- ابن هشام، ج ۳/۲۱۴.

۲- الطبقات الکبری، ج ۲/۶۱.

۳- صحیح بخاری، جزء ۵، ص ۱۴۵.

نماز خوف

روایات در کیفیت نماز خوف در غزوه (ذات الرقاع) اختلاف دارد، مضمون روایتی چنین است که : دسته ای در مقابل دشمن قرار می گیرند و دسته دیگر با امام رکعتی از نماز را می خوانند و رکعت دوم را به طور فردی تمام می کنند و به جای دسته اول می روند، سپس دسته اول آمده و آنان هم با امام رکعتی را درک کرده و رکعت دیگر را فردی می خوانند، به طوری که هر کدام از دو دسته رکعتی را با امام و رکعتی را فردی خوانده باشند و امام هم بیش از یک نماز نخوانده باشد، اما روایتی دیگر تصریح دارد که رسول خدا با هر کدام از دو دسته نمازی تمام خوانده است. (۱)

داستان جابر انصاری

(جابر بن عبدالله) گفت : در غزوه (ذات الرقاع) سوار بر شتر ناتوانی بودم و با رسول خدا همراه می رفتم و در بازگشت به مدینه همراهان پیش می رفتند و من واپس می ماندم ، تا این که رسول خدا به من رسید و گفت : تو را چه شده ؟ گفتم ای رسول خدا! شترم دنبال مانده است . گفت : شترت را بخوابان ، و چون شتر خود را خواباندم ، رسول خدا هم شتر خود را خواباند و گفت : عصای خود را به من ده ، چون عصا را به او دادم چند بار شترم را به آن برانگیخت و سپس گفت : سوار شو. چون سوار شدم به خدایی که او را به پیامبری فرستاد: با شتر رسول خدا بخوبی مسابقه می داد.

نموداری از پایداری مهاجر و نصار

(جابر بن عبدالله) می گوید: در غزوه (ذات الرقاع) مردی از مسلمانان بر زنی از مشرکان دست یافت و او را اسیر کرد. شوهر زن سوگند خورد تا خونی از یاران محمد بریزد و با این تصمیم در تعقیب رسول خدا رهسپار شد. رسول خدا در دره ای فرود آمد

[شماره صفحه واقعی : ۱۱۹]

ص: ۲۶۵۹

و گفت: کدام مرد است که امشب ما را پاسداری کند؟ مردی از مهاجران و مردی از انصار داوطلب شدند، یکی (عمار بن یاسر) و دیگری (عباد بن بشر) بود که به محل ماءموریت خویش رفتند و به نوبت پاسداری می دادند، مرد انصاری که بیدار مانده بود به نماز مشغول شد، در این میان آن مرد مشرک رسید، تیری به سوی او انداخت که در بدن وی جای گرفت، اما مرد انصاری تیر را کشید و بیرون افکند و تا سه بار بر بدن او

تیر افکند و او همچنان در نماز بر پای ایستاده بود، سپس به رکوع و سجود رفت، آنگاه رفیق خود را از خواب بیدار کرد و گفت: برخیز که من از پای درآمدم. مرد مهاجری برخاست، مرد مشرک با دیدن او دانست که جای وی را شناخته اند و گریخت.

غزوه بدرالوعد

شعبان سال چهارم: این غزوه به نامهای: غزوه بدرالآخره، غزوه بدرالثالثه و غزوه بدرالصغری نامیده شده است. رسول خدا پس از غزوه (ذات الرقاع) بر حسب وعده ای که با ابوسفیان کرده بود، رهسپار بدر شد. سپاه اسلام ۱۵۰۰ نفر بودند و لوای مسلمین را علی بن ابی طالب به دست داشت. رسول خدا هشت شب در بدر به انتظار ابوسفیان ماند، اما ابوسفیان با ۲۰۰۰ نفر از مردم مکه بیرون آمد و در (مجنه) منزل کرد سپس تصمیم گرفت که باز گردد، گفت: ای گروه قریش! امسال با این قحطی و خشکسالی به جنگ رفتن روا نیست، بهتر همان که باز گردید. سپاه قریش باز گشتند و مردم مکه آنها را (جیش سوبق) نامیدند و گفتند: شما برای (سوبق) رفته بودید.

[شماره صفحه واقعی: ۱۲۰]

ص: ۲۶۶۰

غزوه دومه الجندل

ربیع الاول سال پنجم: رسول خدا صلی الله علیه و آله خیر یافت که گروهی عظیم در (دومه الجندل) (۱) فراهم آمده اند و بر مسافران و رهگذران ستم می کنند و قصد مدینه را دارند، برای دفع ایشان با ۱۰۰۰ مرد از مسلمانان بیرون رفت، اما با نزدیک شدن آنان معلوم شد که دشمن به طرف مغرب کوچیده است و جز بر مواشی و شبانان ایشان دست نیافت و اهل (دومه الجندل) خبر یافتند و پراکنده شدند. رسول خدا به مدینه بازگشت و

این نخستین جنگ با رومیان بود، زیرا زمامدار دومه الجندل (اکیدر بن عبدالملک کندی) کیش مسیحی داشت و زیر فرمان (هرقل) (۲) پادشاه روم بود.

در همین سفر بود که رسول خدا با (عیینه بن حصن فزاری) که در سرزمین خود به قحطی گرفتار آمده بود، قراردادی بست و به او حق داد که از تغلیم تا مراض (از نواحی مدینه) را چراگاه گیرد.

غزوه خندق

شوال سال پنجم: غزوه (خندق) را (غزوه احزاب) نیز می نامید. (۳) جمعی از یهودیان از جمله (حیی بن اخطب) رهسپار مکه شدند و بر قریش فرود آمدند و آنان را جنگ با

[شماره صفحه واقعی: ۱۲۱]

ص: ۲۶۶۱

۱- میان آن و دمشق ۵ روز راه و تا مدینه ۱۵ یا ۱۶ روز راه است

۲- فرهنگ معین به کسر قاف آورده است.

۳- بقره / ۲۱۴؛ آل عمران / ۲۶-۲۷، نور / ۶۲-۶۴؛ احزاب / ۹-۲۵.

رسول خدا صلی الله علیه و آله فراخواندند، قریش به ایشان گفتند: آیا دین ما بهتر است یا دین محمد؟ گفتند: دین شما، و شما از وی به حق نزدیکترید. (۱) قریش شادمان شدند و با آنان قرار همکاری گذاشتند.

احزاب و فرماندهانشان

۱- قریش و همراهانشان با ۴۰۰۰ سپاهی، ۳۰۰ اسب و ۱۵۰۰ شتر به فرماندهی (ابوسفیان بن حرب).

۲- بنی سلیم با ۷۰۰ سپاهی، به فرماندهی (ابوالاعور سلمی).

۳- بنی فزاره، همه شان با ۱۰۰۰ شتر، به فرماندهی (عینه بن حصن فزاری).

۴- بنی اشجع با ۴۰۰ سپاهی، به فرماندهی (مسعود بن رخیله). (۲)

۵- بنی مره با ۴۰۰ سپاهی، به فرماندهی (حارث بن عوف).

۶- بنی اسد بن خزیمه با عده ای به فرماندهی (طلیحه بن خویلد). از همه قبایل ده هزار نفر (به گفته مسعودی: از قریش و قبایل دیگر و بنی قریظه و بنی نضیر، ۲۴ هزار نفر فراهم آمدند سه لشکر بودند و فرمانده کل (ابوسفیان بن حرب) بود که اکثر این فرماندهان بعدها اسلام آوردند.

تصمیم رسول خدا صلی الله علیه و آله

سواران خزاعی از مکه به مدینه آمدند و رسول خدا را از حرکت قریش و احزاب باخبر ساختند رسول خدا با اصحاب مشورت کرد که آیا از مدینه بیرون روند و هر جا با دشمن برخورد کردند، بجنگند یا در مدینه بمانند و پیرامون شهر را خندق بکنند. پیشنهاد سلمان فارسی برای کندن خندق به تصویب رسید. رسول خدا با ۳۰۰۰ مرد سپاهی کار کندن خندق را آغاز کرد.

مسلمانان، با شتاب و کوشش فراوان دست به کار شدند و رسول خدا نیز شخصا

[شماره صفحه واقعی: ۱۲۲]

ص: ۲۶۶۲

۱- نساء ۵۱/ - ۵۵.

۲- بعضی: مسعربن رخیله گفته اند.

کمک می کرد و کار هر دسته ای را تعیین فرمود، حفر خندق در شش روز به انجام رسید. به استنباط برخی از نویسندگان: طول خندق در حدود پنج و نیم کیلومتر و عرض آن به حدسی که زده اند در حدود ده متر و عمق آن پنج متر بوده است. یعنی آن مقداری بوده که سواره یا پیاده ای نتواند از آن بجهد یا از طرفی پایین رود از طرف دیگر بیرون آید.

ابن اسحاق می گوید: در واقعه کندق خندق، معجزاتی به ظهور پیوست که مسلمانان شاهد آن بودند، از جمله جابر بن عبدالله گوید: در یکی از نواحی خندق سنگی بسیار بزرگ پدیدار شد که کار کردن آن به دشواری کشید. رسول خدا صلی الله علیه و آله ظرف آبی خواست و آب دهان در آن افکند و دعایی خواند سپس آب را بر آن سنگ پاشید (به گفته کسی که خود شاهد این قضیه بوده است و بر دیدن آن سوگند می خورد) آن سنگ چنان از هم پاشید که به صورت توده ریگی درآمد و دیگر در مقابل هیچ بیل و تبری سختی نمی کرد و معجزات دیگری به وقوع پیوست که چون بنا بر اختصار این کتاب است از ذکر آنها خودداری می شود.

رسول خدا، چون از کار کردن خندق فراغت یافت به سپاهیان دستور داد تا در دامن کوه (سبع) پشت به کوه اردو ساختند و زنان و کودکان را در برجاها جای دادند.

در این هنگام، رسول خدا صلی الله علیه و آله از عهدشکنی (بنی قریظه) خبر یافت و برای تحقیق حال و اتمام حجت، (سعد بن معاذ) (سرور اوس) و (سعد بن عباد) (سرور خزرج) را فرستاد. فرستادگان رسول خدا رفتند و معلوم شد که کار عهدشکنی (بنی قریظه) از آنچه می گفته اند هم بالاتر است. آنگاه نزد رسول خدا بازگشتند و پیمان شکنی (بنی قریظه) را گزارش دادند. رسول خدا صلی الله علیه و آله گفت: الله اکبر، به روایت دیگر، گفت: (حسبنا الله و نعم الوکیل). (۱)

نزدیک شدن خطر

در این موقع بود که گرفتاری مسلمین به نهایت رسید و ترس و بیم شدت یافت و

[شماره صفحه واقعی: ۱۲۳]

ص: ۲۶۶۳

نفاق منافقان آشکار گشت و (معتب بن قشیر) گفت: محمد ما را نوید می داد که گنجهای (خسرو) و (قیصر) را می خوریم، اما امروز جرات نمی کنیم که برای قضای حاجت بیرون رویم و (ءوس بن قیظی) گفت: ای رسول خدا! خانه های ما در خطر دشمن است، ما را اذن ده تا به خانه های خود که در بیرون مدینه است، بازگردیم.

پایداری انصار

نزدیک به یک ماه بود که مسلمانان و مشرکان در برابر هم ایستاده بودند و جنگی جز تیراندازی و محاصره در کار نبود، رسول خدا نزد (عینه بن حصن فزاری) و (حارث بن عوف) دو سرور (غطفان) فرستاد و با آنان قرار گذاشت که یک سوم میوه های امسال مدینه را بگیرند و با سپاهیان خود بازگردند و دست از جنگ با مسلمانان بردارند.

رسول خدا صلی الله علیه و آله (سعد بن معاذ) و (سعد بن عباد) را خواست و با آنان در این باب مشورت کرد. آنان گفتند: یا خود به این کار علاقه مندی و یا خدا چنین دستوری داده است و در هر دو صورت ناگزیر به انجام آن هستیم. رسول خدا گفت: به خدا سوگند، این کار را نمی کنم مگر برای این که دیدم عرب همداستان به جنگ شما آمده و از هر سو شما را فرا گرفته اند خواستم بدین وسیله از شما دفع خطر کنم.

(سعد بن معاذ) گفت: ای رسول خدا! به خدا قسم نیازی به این کار نداریم و شمشیر پاسخ ایشان است. رسول خدا گفت: هر طور صلاح می دانی چنان کن. (سعد) قرارنامه را محو کرد و گفت: هر چه می توانند بر ضد ما انجام دهند.

فرماندهان قریش

رؤسای قریش: ابوسفیان، خالد بن ولید، عمرو بن عاص و چند تن دیگر، گاه پراکنده و گاه با هم در پیرامون خندق اسب می تاختند و با اصحاب رسول خدا زد و خورد می کردند. رسول خدا و مسلمانان همچنان در محاصره دشمنان بودند. (عمرو بن عبدود)

[شماره صفحه واقعی: ۱۲۴]

ص: ۲۶۶۴

که او را (فارس لیل) (۱) می گفتند و با هزار سوار برابر می دانستند، نخستین کسی بود که از خندق پرید و دیگر سپاهیان قریش بر اسبهای خود نشستند و با شتاب پیش تاختند تا بر سر خندق ایستادند و از دیدن آن به شگفت آمدند، سپس در جستجوی تنگنایی از خندق برآمدند و اسبهای خود را بزدند تا از خندق جهیدند. حضرت علی علیه السلام با چند نفر از مسلمین سر راه بر آنان گرفتند و عمرو بن عبدود آماده پیکار شد. علی علیه السلام پس از گفتگویی کوتاه با ضربتی او را کشت و همراهان عمرو رو به گریز نهادند و از خندق جهیدند. در این میان (نوفل بن عبدالله) را در میان خندق دیدند که اسبش نمی تواند از خندق بیرون جهد و او را سنگباران می کردند، نوفل می گفت: اگر می کشید به صورتی بهتر از این بکشید، یکی از شما فرود آید تا با وی نبرد کنم. علی پایین رفت و او را نیز بکشت و دیگران گریختند.

ابوبکر بن عیاش درباره (عمرو) گفت: علی ضربتی زد که ضربتی مبارکتر و عزت بخش تر از آن در اسلام نبود و ضربتی به علی زده شد (ضربت ابن ملجم) که ضربتی نامبارکتر و بد اثرتر از آن در اسلام پیش نیامد...

رسول خدا بعد از کشته شدن (عمرو) و (نوفل) گفت: اکنون ما به جنگ ایشان خواهیم رفت و ایشان به جنگ ما نخواهند آمد.

آخرین تلاش دشمن

بعد از کشته شدن (عمرو) و (نوفل) سران قریش تصمیم گرفتند که فردای آن روز دیگر بار حمله کنند، بامداد فردا همداستان حمله کردند و (خالد بن ولید) نیز در میان آنان بود، کار جنگ به سختی کشید تا آنجا که مسلمانان نمازهایشان فوت شد. در این میان (وحشی) که با مشرکان بود، حربه ای به سوی (طفیل بن نعمان) افکند و او را کشت، سپس خداوند دشمن را پراکنده ساخت و به اردوگاه خویش بازگشتند.

[شماره صفحه واقعی: ۱۲۵]

ص: ۲۶۶۵

۱- لیل: جایی است نزدیک بدر که عمرو بن عبدود، مردان قریش را از حمله بنی بکر یکنه نجات داد.

زخمی شدن سعد بن معاذ

سعد بن معاذ با زرهی کوتاه و نارسا بیرون آمده بود و رهسپار جنگ شد. (حبان بن قیس بن عرقه) فرصتی به دست آورد و تیری به سوی وی انداخت و چون تیرش به هدف رسید، گفت: (خذاها مئی و انا این العرقه).

سعد بن معاذ گفت: خدا رویت را به آتش کشاند، خدایا! اگر از جنگ قریش چیزی باقی گذاشته ای، مرا برای آن زنده نگهدار و اگر جنگ میان ما و قریش را به پایان رسانده ای، پس همین پیشامد را برای من شهادت قرار ده.

صفیه و حسان بن ثابت

(صفیه) دختر (عبدالمطلب) (عمه رسول خدا و مادر زبیر) و نیز (حسان بن ثابت) (شاعر و صحابی معروف) در ایام خندق در برج (فارح) بودند، (صفیه) می گوید: مردی از یهودیان به ما نزدیک شد و پیرامون برج همی گشت. رسول خدا و مسلمانان هم چنان گرفتار دشمن بودند که نمی توانستند به سوی ما بازنگرند، بدین جهت به (حسان) گفتم: من به خدا قسم، از این مرد یهودی ایمن نیستم، پس فرود آی و او را بکش. حسان گفت: ای دختر عبدالمطلب! خدای تو را بیامرزد، به خدا قسم تو خود می دانی که من اهل این کار نیستم. (صفیه) می گوید: چون حسان جواب مرا این طور داد، خود میان بستم و گریزی برداشتم و او را کشتم و چون از او فارغ گشتم به سوی برج رفتم و گفتم: ای حسان! اکنون فرود آی و سلاح و جامه وی برگیر. حسان گفت: ای دختر عبدالمطلب! مرا به سلاح و جامه او نیازی نیست.

نعیم بن مسعود یا وسیله خدایی

(نعیم بن مسعود بن عامر) (از بنی اشجع) نزد رسول خدا آمد و گفت: من اسلام آورده ام، اما قبیله من هنوز از اسلام بی خبرند، به هر چه مصلحت می دانی مرا دستور ده. رسول خدا گفت: تا می توانی دشمنان را از سر ما دور کن (میان ایشان اختلاف بینداز).

[شماره صفحه واقعی: ۱۲۶]

ص: ۲۶۶۶

(نعیم) نزد (بنی قریظه) که در جاهلیت ندیمشان بود - و با رسول خدا پیمان شکسته بودند - رفت و گفت ای بنی قریظه! دوستی و یکرنگی مرا با خویش می دانید، گفتند: راست می گویی و نزد ما متهم نیستی . گفت: قریش و غطفان مانند شما نیستند، این سرزمین شماست و اموال و فرزندان و زنان شما در این جایند و نمی توانید از این جا به جای دیگر منتقل شوید، اما قریش و غطفان - که شما آنها را کمک داده اید - در

سرزمین دیگری هستند، اگر هر پیشامدی در جنگ رخ دهد سرانجام به سرزمین خود باز می گردند و شما را در شهر خودتان با محمد رها می کنند و چون تنها ماندید، قدرت مقاومت نخواهید داشت ، پس در جنگ با وی با قریش و غطفان همداستان نشوید، مگر این که از اشرافشان گروگانهایی بگیرند که به عنوان وثیقه نزد شما باشند تا با اطمینان خاطر بتوانید با مسلمانان بجنگید.

سپس بیرون رفت و نزد قریش آمد و به ابوسفیان و رجال قریش که سابقه دوستی داشت ، گفت : بدانید که یهودیان از عهدشکنی با محمد پشیمان شده و نزد وی فرستاده اند که ما پشیمان شده ایم و قصد داریم مردانی از اشراف دو قبیله قریش و غطفان بگیریم و آنها را تحویل دهیم که گردن زنی و او هم پیشنهادشان را پذیرفته است ، اکنون اگر از طرف یهود از شما مردانی به عنوان گروگان خواستند، به آنان تسلیم نکنید.

آنگاه نزد قبیله غطفان آمد و همانچه را که به قریش گفته بود، به آنان نیز گفت : دو قبیله مردانی را نزد (بنی قریظه) فرستادند که بگویند: در کار جنگ با ما همراهی کنید و شتاب ورزید، یهودیان پاسخ دادند که امروز شنبه است و در چنین روزی دست به کار نمی زنیم ، علاوه بر این ، ما با محمد نمی جنگیم ، مگر آن که از مردان خود گروگانهایی به ما دهید تا اطمینان خاطر ما باشند و یقین کنیم تا اگر نبرد بر شما دشوار شد، ما را تنها رها نخواهید کرد. فرستادگان باز گشتند و گفتار بنی قریظه را بازگفتند، قریش و غطفان گفتند: به خدا

[شماره صفحه واقعی : ۱۲۷]

ص: ۲۶۶۷

قسم (نعیم بن مسعود) راست می گفت و سپس به بنی قریظه گفتند: به خدا قسم، حتی یک مرد هم از مردان خود به شما نمی دهیم. بنی قریظه با شنیدن این پیام، گفتند: راستی (نعیم بن مسعود) راست می گفت، اینان می خواهند ما را به جنگ وادار کنند و سرانجام در فرصت مناسب ما را تنها بگذارند و به دیار خود بازگردند و بدین ترتیب، خدای متعال آنها را از یاری یکدیگر باز داشت.

حذیفه بن یمان در میان دشمن

پس از خبر یافتن از اختلاف نظر و تفرقه ای که میان احزاب روی داد، رسول خدا صلی الله علیه و آله (حذیفه) را برای تحقیق حال و بررسی وضع دشمن به میان آنان فرستاد، به او فرمود: ای حذیفه: برو در میان دشمن بین چه می کنی، اما دست به کاری مزن تا نزد ما بازگردی.

(حذیفه) می گوید: در میان دشمن وارد شدم، دیدم که باد، و لشکرهای الهی تمام دیگها و خیمه های ایشان را از جا کنده است، پس ابوسفیان برخاست و گفت: ای گروه قریش! به خدا قسم، ماندن شما در این جا صلاح نیست، راستی که اسب و شترمان از میان رفت و بنی قریظه نیز با ما خلف وعده کردند و شدت سرما هم می بینید که با ما چه می کند، پس آماده رفتن شوید که من هم رفتنی هستم. سپس برخاست و شتر خود را سوار شد و او را چنان بزد تا بر سه دست و پا ایستاد، به خدا قسم، اگر دستور رسول خدا نبود فرصت مناسبی بود که ابوسفیان را با تیری می کشتم. آنگاه قبیله غطفان هم با شنیدن حرکت قریش، رهسپار سرزمینهای خویش شدند. (حذیفه) می گوید: نزد رسول خدا بازگشتم و گزارش کار خویش را به او رساندم.

شهادی غزوه احزاب

۱- سعد بن معاذ، به دست (حیان بن عرقه)، ۲- ائنس بن اءوس، به دست (خالد بن ولید)، ۳- عبدالله بن سهل بن رافع، ۴- طفیل بن نعمان، به دست (وحشی بن حرب)، ۵- ثعلبه بن غنمه، به دست هییره بن ابی وهب، ۶- کعب بن زید، به دست (ضرار بن خطاب)، ۷- سفیان بن عوف، ۸- سلیط، ۹- طفیل بن مالک

[شماره صفحه واقعی: ۱۲۸]

ص: ۲۶۶۸

کشته های مشرکان در غزوه احزاب

۱- منبه بن عثمان ، ۲- نوفل بن عبدالله بن مغیره ، ۳- عمرو بن عبدود، به دست علی بن ابی طالب ، ۴- حسل بن عمرو بن عبدود، نیز به دست علی بن ابی طالب ، کشته شد.

یعقوبی می نویسد: روز (خندق) از مسلمانان شش نفر و از مشرکان هشت نفر کشته شدند.(۱) آیات ۹ تا ۲۵ سوره احزاب درباره غزوه احزاب نزول یافته است .

غزوه بنی قریظه

ذی القعدة سال پنجم : هنگام ظهر جبرئیل فرود آمد و به رسول خدا گفت : خدا تو را می فرماید: بر سر (بنی قریظه) رهسپار شوی و هم اکنون من بر سر ایشان می روم و در قلعه هایشان زلزله می اندازم . رسول خدا بلال را فرمود تا در میان مردم اعلام کند که هر کس مطیع و شنوای امر خدا و رسول است ، باید نماز عصر را جز در (بنی قریظه) نخواند، آنگاه با سه هزار از مسلمانان که ۳۶ اسب داشتند رهسپار شد و رایت را علی علیه السلام بر دست گرفت و پیش تاخت .

رسول خدا بیست و پنج روز (بنی قریظه) را در محاصره داشت تا از محاصره به تنگ آمدند و (کعب بن اسد) به ایشان گفت : ای گروه یهود! می بینید چه بر سرتان آمده است ، اکنون سه کار را به شما پیشنهاد می کنم تا هر کدام را خواستید انتخاب کنید. گفتند: چه کاری ؟ گفت : از این مرد پیروی می کنیم و به او ایمان می آوریم . گفتند: ما هرگز از حکم تورات دست برنمی داریم و جز آن را نمی پذیریم . گفت : پس بیایید تا فرزندان و زنانمان را بکشیم تا از سوی آنها نگران نباشیم ، آنگاه با شمشیرهایمان حمله بریم . گفتند: این بیچارگان را هرگز نمی کشیم . گفت : امشب که شنبه است ، ممکن است محمد و یارانش از حمله ما آسوده خاطر باشند، پس حمله بریم و شیخون زنیم . گفتند: شنبه

[شماره صفحه واقعی : ۱۲۹]

ص: ۲۶۶۹

را تباہ نخواهیم ساخت . گفت : پس معلوم می شود در میان شما یک نفر دورانیش و خردمند وجود ندارد.

لغزش ابولبابه

یهودیان (بنی قریظه) نزد رسول خدا پیام فرستادند که (ابولبابه بن عبدالمنذر) را نزد ما بفرست تا در کار خود با وی مشورت کنیم . رسول خدا صلی الله علیه و آله او را نزد ایشان فرستاد. چون او را دیدند مردان یهود دست به دامن او شدند و زنان و کودکانشان نزد او گریستند، پس ابولبابه را بر ایشان رحم آمد و چون از او پرسیدند که آیا به حکم محمد تن در دهیم و تسلیم شویم ؟ گفت : آری ، اما با اشاره به گلوی خود فهماند که شما را می کشد.

(ابولبابه) می گوید: به خدا قسم ، قدم بر نداشته دانستم که به خدا و رسول او خیانت کرده ام ، سپس راه مسجد را در پیش گرفت و بی آن که نزد رسول خدا برود، خود را به یکی از ستونهای مسجد بست و گفت : از این جا نخواهم رفت تا خدا توبه ام را قبول کند. به روایت ابن هشام : آیه ۲۷ سوره انفال درباره همین گناه ابولبابه نزول یافته است .

چون خبر ابولبابه به رسول خدا رسید، گفت : اگر نزد من آمده بود برایش طلب آمرزش می کردم ، اما اکنون که چنین کاری کرده است من هم با او کاری ندارم تا خدا توبه اش را قبول کند.

سحرگاه بود که در خانه (امسلمه) قبول توبه ابولبابه به رسول خدا نازل شد. (امسلمه) به اذن رسول خدا ابولبابه را مژده داد که خدا توبه ات را قبول کرد. اما او سوگند یاد کرده بود که جز رسول خدا کسی او را باز نکند. ابولبابه همچنان ماند تا رسول خدا برای نماز صبح به مسجد آمد و او را باز کرد.^(۱)

تسلیم شدن (بنی قریظه)

(بنی قریظه) پس از مشورت با (ابولبابه) بامدادان تسلیم رسول خدا شدند، پس یهودیان گفتند: ای محمد! به حکم سعد بن معاذ تسلیم می شویم . سعد بن معاذ که در جنگ

[شماره صفحه واقعی : ۱۳۰]

ص : ۲۶۷۰

خندق زخمی شده بود، در خیمه زنی از قبیله (اسلم) به نام (رفیده) بستری بود. مردان (اوس)، (سعد بن معاذ) را بر خری که آن را با تشکی چرمی آماده ساخته بودند سوار کردند و او را نزد رسول خدا آوردند، رسول خدا فرمود: به احترام (سعد) به پا خیزید و

از وی استقبال کنید. مهاجران قریش می گفتند: مراد رسول خدا تنها انصار بود، اما انصار گفتند: مراد رسول خدا مهاجران و انصار هر دو بود. به هر جهت برخاستند و گفتند: ای (ابوعمر) رسول خدا تو را حکم قرار داده است تا درباره اینان حکم کنی. گفت: به عهد و میثاق خدا ملتزم هستید که آنچه حکم می کنم درباره ایشان اجرا شود؟ گفتند: آری، گفت: حکم من آن است که مردانشان کشته شوند و مالهایشان قسمت شود و فرزندان و زنانشان اسیر شوند.

به روایت ابن اسحاق و دیگران: رسول خدا گفت: (راستی درباره ایشان به حکم خدا از بالای هفت آسمان حکم کردی).

اجرای حکم سعد بن معاذ

(محمد بن مسلمه) مأمور شانه بستن مردان و (عبدالله بن سلام) مأمور زنان و کودکان شدند. یهودیان را از قلعه بیرون آوردند و رسول خدا آنان را در سرای دختر حارث، حبس کرد و آنگاه به بازار مدینه رفت و آنجا خندق هایی کند، سپس آنان را دسته دسته آوردند و در آن خندقها گردن زدند از جمله دشمن خدا (حیی بن اخطب) و (کعب بن اسد) در میان ایشان بودند، یکی از زنان یهود را هم که سنگ آسیایی را بر سر (خلاد بن سوید انصاری) انداخت و او را کشت نیز در ردیف مردان (بنی قریظه) آوردند و گردن زدند. روی هم رفته در حدود ۶۰۰ یا ۷۰۰ مرد و به قولی میان ۸۰۰ یا ۹۰۰ نفر کشته شدند.

در قلعه های (بنی قریظه) ۱۵۰۰ شمشیر، ۳۰۰ زره، ۲۰۰۰ نیزه و ۱۵۰۰ سپر به دست آمد و نیز خم های شرابی که همه اش بیرون ریخته شد.

بدبختی زبیر بن باطا

[شماره صفحه واقعی: ۱۳۱]

ص: ۲۶۷۱

(زبیر بن باطا) یکی از مردان بنی قریظه بود که در جنگ بعاث بر (ثابت بن قیس) منت گذاشت و او را رها کرده بود، چون داستان بنی قریظه پیش آمد، ثابت خواست حق او را جبران کند. نزد رسول خدا رفت و گفت: زبیر را بر من حقی است، پس جان او را به من ببخش. رسول خدا گفت بخشیدم. نزد زبیر آمد و گفت: بخشیده شدی. زبیر گفت: پیرمردی فوت کرد که زن و فرزند نداشته باشد، زندگی را برای چه می خواهی؟ دیگر بار ثابت نزد رسول خدا رفت و درخواست کرد و رسول خدا اجابت فرمود، پس نزد زبیر رفت و گفت: زن و فرزندان را هم رسول خدا به من بخشید و من آنها را به تو بخشیدم. گفت: خانواده ای که در حجاز مالی ندارد چگونه می تواند زندگی کند؟ ثابت برای بار سوم نزد رسول خدا رفت و درخواست کرد و اجابت فرمود، پس نزد زبیر رفت و گفت: رسول خدا مال تو را هم به من بخشید و من آنرا به تو بخشیدم. گفت: ای ثابت! کعب بن اسد کارش به کجا رسید؟ گفت: کشته شد. گفت: حی بن اخطب به کجا رسید؟ گفت: کشته شد - و چند نفر دیگر را نام برد و همان پاسخ را شنید - سرانجام گفت: پس به همان حقی که بر تو دارم، از تو می خواهم که مرا به آنها ملحق کنی، به خدا قسم که پس از ایشان خیری در زندگی نیست. ثابت او را جلو انداخت و گردن زد تا در دوزخ به دیدار دوستان خود رسید. (۱)

دو نفر بخشیده شدند

یکی (عطیه قرظی) که هنوز به حد بلوغ نرسیده بود و دیگری (رفاعه بن سموا) (۲) که به شفاعت خاله رسول خدا (ائمنذر) آزاد و بخشیده شدند و نام هر دو را در زمره صحابه ذکر کرده اند. (۳)

تقسیم غنائم

[شماره صفحه واقعی: ۱۳۲]

ص: ۲۶۷۲

- ۱- سیره ابن هشام، ج ۳/۲۵۳ - ۲۵۴.
- ۲- در سیره ابن هشام به فتح سین و میم {ج ۳/۲۵۵} و در جوامع السیره: شمویل {ص ۱۹۵} آمده است.
- ۳- سیره ابن هشام، ج ۳/۲۵۵ - ۲۵۶ و جوامع السیره، ص ۱۹۶.

رسول خدا صلی الله علیه و آله ، مالهای بنی قریظه و زنان و فرزندانشان را بین مسلمانان تقسیم کرد، سواره را سه سهم (دو سهم برای اسب و سهمی برای سوار) و پیاده را یک سهم دارد و این نخستین غنیمتی بود که خمس آنرا بیرون کرد و همین روش در غزوات اسلامی سنت گشت . رسول خدا (ریحانه) دختر (عمرو بن جنابه) را برای خود برگزید و همچنان به عنوان کنیزی با رسول خدا بود تا آن حضرت وفات یافت .

شهدای غزوه بنی قریظه

۱- خلاد بن سوید که زنی او را به وسیله آسیای سنگی کشت ؛ ۲- ابوسنان بن محصن که در روزهای محاصره وفات یافت ؛ ۳- سعد بن معاذ که او را جزء شهدای خندق نام بردیم ، پس از غزوه بنی قریظه به همان زخمی که در خندق برداشته بود شهادت یافت .

سریه (ابو عبیده بن جراح فهری)

ذی الحجه سال پنجم : این سریه به جانب (سیف البحر) بود و در همین سریه بود که رسول خدا انبان هایی از خرما برای خوراک نفرات همراه ساخت و (ابوعبیده) آنها را برایشان تقسیم می کرد، رفته رفته کار به جایی کشید که خرماها کم شد تا آنجا که به هر کدام روزی یک خرما می رسید و آنها را غصه دار ساخت . خداوند جانوری از دریا

به چنگ آنها انداخت که بیست شب از گوشت و چربی آن می خوردند. استخوان دنده این جانور به قدری بزرگ بود که تنومندترین مرد با تنومندترین شتری که بر آن سوار بود از زیر دنده آن جانور می گذشت . عباد بن صامت گوید: چون به مدینه آمدیم و قصه خود را به رسول خدا گفتیم ، فرمود: آن روزی شما بوده خداوند به شما ارزانی داشته است .

[شماره صفحه واقعی : ۱۳۳]

ص: ۲۶۷۳

اشاره

در این سال که (سنه الاستئناس) نامیده می شود، شماره سریه ها بسیار است و ما هر کدام را به ترتیب در جای خود ذکر خواهیم کرد.

سریه (محمد بن مسلمه انصاری)

دهم محرم سال ششم: رسول خدا صلی الله علیه و آله (محمد بن مسلمه) را با سی سوار بر سر (قرطاء) طایفه ای از (بنی بکر بن کلاب) که در (بکرات) در ناحیه (ضریه) (که تا مدینه هفت شب فاصله دارد) منزل داشتند، فرستاد و او را فرمود تا بر ایشان غارت برد. (محمد) شب را راه می رفت و روز پنهان می شد تا بر آنان غارت برد و کسانی از ایشان را کشت و دیگران گریختند متعرض زنان نشد و چهارپایان و گوسفندانی را به مدینه آورد (۱۵۰ شتر با سه هزار گوسفند)، پس رسول خدا صلی الله علیه و آله خمس آنچه را آورده بود جدا کرد و بقیه را بین همراهان وی قسمت فرمود.

سریه (عکاشه بن محسن)

ربیع الاول سال ششم: رسول خدا صلی الله علیه و آله (عکاشه) را با چهل مرد از اصحاب به (غمر) (۱) فرستاد و او هم با شتاب رهسپار شد، اما دشمن از رسیدن وی خیر یافت و گریخت و (عکاشه) منزلگاهشان را خالی یافت، پس (شجاع بن وهب) را طلیعه فرستاد و

[شماره صفحه واقعی: ۱۳۵]

ص: ۲۶۷۵

۱- سیره النبی، ج ۴/۲۸۴، غمره آورده است {غمر مرزوق} آبگاهی از بنی اسد است.

او هم رد پای چهارپایانشان را دید و تعقیب کرد، در نتیجه دویست شتر به دستشان افتاد و شتران را به مدینه آوردند و زد و خوردی پیش نیامد.

سریه (محمد بن مسلمه)

ربیع الآخر سال ششم : رسول خدا صلی الله علیه و آله (محمد بن مسلمه) را با ده نفر بر سر (بنی ثعلبه) و (بنی عوال) به (ذی القصه) (۱) فرستاد. محمد و همراهان وی شبانه بر سر دشمن رسیدند و خوابیدند. دشمنان که صد نفر بودند، اطراف مسلمانان را گرفتند و ساعتی تیراندازی کردند، سپس اعراب با نیزه ها بر ایشان حمله بردند و همه را کشتند و برهنه ساختند. خود (محمد) در میان کشته ها بی حرکت افتاد و مردی از مسلمانان که از آنجا عبور می کرد او را برداشت و به مدینه برد.

سریه (سعد بن عباد خزرجی)

ربیع الاول سال ششم : مسعودی می گوید: رسول خدا صلی الله علیه و آله در ماه ربیع الاول سال ششم ، (سعد بن عباد) را فرستاد و تا محلی معروف به (غمیم) پیش رفتند. (۲)

سریه (ابو عبیده بن جراح)

ربیع الاول سال ششم : مسعودی می گوید: سریه (ابو عبیده بن جراح) به دو کوه (اجاء) و (سلمی) در ماه ربیع الاول سال ششم روی داد. (۳)

سریه (ابو عبیده بن جراح) به ذی القصه

ربیع الآخر سال ششم : پس از شهادت یافتن اصحاب (محمد بن مسلمه) به دست

[شماره صفحه واقعی : ۱۳۶]

ص: ۲۶۷۶

۱- میان ذی القصه و مدینه ۲۴ میل راه فاصله است .

۲- التنبیه و الاشراف ، ص ۲۱۸.

۳- ماءخذ پیشین ، ص ۲۱۹.

(بنی ثعلبه) و (بنی عوال) و بازگشتن (محمد) به مدینه، رسول خدا صلی الله علیه و آله (ابوعبیده) را با چهل مرد به (ذی القصه) بر سر شهدا فرستاد، اما دشمن گریخته بود و کسی را ندیدند و با شتران و گوسفندانی به مدینه بازگشتند.

سریه (ابو عبیده بن جراح) به ذی القصه

ربیع الاخر سال ششم: (بنی ثعلبه) و (انمار) به قحطی گرفتار شده بودند و آن ناحیه را ابری فرا گرفت، این قبایل به سرزمین های ابری رهسپار شدند و تصمیم گرفتند که بر گله مدینه که در (هیفا) (۱) چرا می کرد غارت برند. رسول خدا صلی الله علیه و آله،

(عبیده) را با چهل مرد از مسلمانان فرستاد و در تاریکی صبح به (ذی القصه) رسیدند و بر دشمنان غارت بردند و آنها به کوهها گریختند، آنگاه چهارپایان ایشان به غنیمت گرفته، به مدینه آوردند.

سریه (زید بن حارثه) به جموم

سریه (زید بن حارثه) به جموم (۲)

ربیع الاخر سال ششم: رسول خدا صلی الله علیه و آله (زید بن حارثه) را بر سر (بنی سلیم) فرستاد هنگامی که به (جموم) رسید، زنی به نام (حلیمه) محله ای از (بنی سلیم) را به ایشان نشان داد، در آن جا شتران و گوسفندان و اسیرانی به دست آوردند، شوهر حلیمه از همان اسیران بود، چون زید بن حارثه به مدینه بازگشت، رسول خدا آن زن و شوهر را آزاد کرد.

سریه (زید بن حارثه) به عیص

جمادی الاخره سال ششم: کاروانی از قریش از طرف شام می رسید، رسول خدا (زید بن حارثه) را با ۱۷۰ سوار گسیل داشت. مسلمانان بر کاروان و هر چه در آن بود دست یافتند و نقره بسیاری از (صفوان بن امیه) به دست ایشان افتاد و از آنها اسیر گرفتند،

[شماره صفحه واقعی: ۱۳۷]

ص: ۲۶۷۷

۱- هیفا، هفت میلی مدینه.

۲- سرزمین بنی سلیم.

از جمله (ابوالعاص بن ربيع) (شوهر زینب، دختر بزرگ رسول خدا) که زید آنان را به مدینه آورد. (ابوالعاص) به همسرش زینب پناه برد و زینب او را پناه داد.

غزوه بنی لحيان

جمادی الاوولی سال ششم: رسول خدا صلی الله علیه و آله به خونخواهی شهدای رجیع با ۲۰۰ مرد که ۲۰ اسب داشتند بر سر (بنی لحيان) رفت، سرانجام پس از طی طریق، در سرزمین (گران) منزلگاه (بنی لحيان) در جایی به نام (سایه) فرود آمد، اما دشمن خبر یافته، به کوهها گریخته بود، پس با همراهان، پس از توقف کوتاه در (عسفان) به مدینه بازگشت.

سریه (ابوبکر بن ابي قحافه) به غمیم

جمادی الاوولی سال ششم: رسول خدا صلی الله علیه و آله از (عسفان)، ابوبکر را با ده سوار فرستاد تا قریش را بدین وسیله مرعوب سازد و آنان تا (غمیم) پیش رفتند و سپس بی آن که به دشمنی برخورد کنند، بازگشتند. (۱)

سریه (عمر بن خطاب) بر سر قاره

جمادی الاوولی سال ششم: مسعودی می گوید: در همین غزوه (بنی لحيان) بود که رسول خدا صلی الله علیه و آله به قولی، (عمر بن خطاب) را با سریه ای بر سر (قاره) فرستاد و آنها نیز به کوه گریختند. (۲)

غزوه ذی قرد در تعقیب (عیینه بن حصن فزاری)

غزوه ذی قرد (۳) در تعقیب (عیینه بن حصن فزاری)

جمادی الاوولی سال ششم: چند شبی از غزوه (بنی لحيان) بیش نگذشته بود که

[شماره صفحه واقعی: ۱۳۸]

ص: ۲۶۷۸

۱- طبقات ابن سعد، ج ۲/۷۹.

۲- التنبیه و الاشراف، ص ۲۱۸.

۳- این غزوه، غزوه غابه و غزوه فزع نیز نامیده می شود.

(عینه) با سوارانی از (غطفان) بر شتران ماده شیرده رسول خدا صلی الله علیه و آله در (غابه) غارت بردند و مردی از بنی غفار را کشتند و زنش را با خود بردند.

(ابوذر) از رسول خدا اجازه خواست که به (غابه) برود و شتران را سرپرستی کند. رسول خدا گفت: من از طرف (عینه) ایمن نیستم، ولی ابوذر اصرار کرد و با زن و پسرش رهسپار شد و در آن جا پسرش را کشتند و زنش را بردند.

نخستین کسی از اصحاب که خبر یافت (سلمه بن عمرو) بود که با تیر و کمان خویش رهسپار (غابه) شد و بر ناحیه ای از کوه (سبع) بالا رفت و فریاد برآورد و به دشمن تیراندازی می کرد. رسول خدا صلی الله علیه و آله فریاد او را شنید و در مدینه ندای: (الفزع، الفزع) و نیز ندای (یا خیل الله اركبی) (۱) در داد. رسول خدا و اصحاب در تعقیب دشمن تا (ذی قرد) تاختند و ده شتر را پس گرفتند و در زد و خوردهایی که پیش آمد کسانی از دو طرف کشته شدند.

شهادای این غزوه عبارت بودند از: ۱- محرز بن نضله، ۲- وقاص بن مجزز، ۳- هشام بن صبابه. و کشتگان دشمن عبارت بوه ند از: ۱- حیب بن عینه، ۲- عبدالرحمان بن عینه، ۳- اءوبار، ۴- عمرو بن اءوبار، ۵- مسعده، ۶- قرفه بن مالک.

رسول خدا در (ذی قرد) نماز خوف خواند و یک شب و روز آن جا ماند و در میان اصحاب خود که ۵۰۰ یا ۷۰۰ نفر بودند، به هر ۱۰۰ نفر یک شتر داد که برای خوراک خود بکشند، آنگاه روز دوشنبه به مدینه بازگشت و همسر ابوذر که او را اسیر کرده بودند سوار بر شتر (قصواء) رسول خدا صلی الله علیه و آله به مدینه آمد.

سریه (زید بن حارثه) به (طرف)

جمادی الاخره سال ششم: رسول خدا صلی الله علیه و آله (زید بن حارثه) را به فرماندهی ۱۵ مرد از صحابه بر سر (بنی ثعلبه) فرستاد و (زید) تا (طرف) که آبی است نزدیک (مراض)

[شماره صفحه واقعی: ۱۳۹]

ص: ۲۶۷۹

۱- ای سواران خداوند، سوار شوید.

نرسیده به (نخیل) در ۳۶ میلی مدینه پیش رفت و شتران و گوسفندانی غنیمت گرفت، اما چون اعراب گریخته بودند، بی آن که جنگی روی دهد، پس از چهار شب به مدینه بازگشت و ۲۰ شتر غنیمت آورد.

سریه (زید بن حارثه) به (حسمی) بر سر جذام

جمادی الاخر سال ششم: دحیه بن خلیفه کلبی از نزد قیصر روم باز می گشت، چون به سرزمین (جذام) رسید، (هنید بن عوص) و پسرش (از قبیله جذام) بر وی تاختند و کالایی را که همراه داشت به غارت بردند، اما چند نفر از (بنی ضیب) که قبلاً اسلام آورده بود بر هنید و پسرش حمله بردند و کالای به غارت رفته را از ایشان گرفته و به (دحیه) تسلیم کردند، (دحیه) هنگامی که به مدینه رسید ماجرا را به رسول خدا گزارش داد.

رسول خدا صلی الله علیه و آله (زید بن حارثه) را با ۵۰۰ نفر به (جذام) فرستاد، چون به سرزمین جذام رسیدند بر آنان حمله بردند، هنید و پسرش را کشتند و ۱۰۰ زن و کودک را اسیر کردند و ۱۰۰۰ شتر و ۵۰۰۰ گوسفند به غنیمت گرفتند.

(رفاعه بن زید جذامی) چون وضع را چنین دید با چند نفر از قبیله خویش نزد رسول خدا صلی الله علیه و آله رفتند و نامه ای را که رسول خدا در موقعی که (رفاعه) نزد وی آمده و اسلام آورده بود و برای او و قومش نوشته بود تقدیم داشت و گفت: این همان نامه ای است که پیش از این نوشته شده و اکنون نقض شده است.

رسول خدا، (علی) علیه السلام را فرمود تا رهسپار آن سرزمین شود و زنان و کودکان و اموالشان را به ایشان پس دهد. (علی) خود را به (زید) و سریه رسانید و هر چه در دست ایشان بود پس گرفت و به صاحبانش مسترد داشت.

سریه اول (زید بن حارثه) به وادی القری

رجب سال ششم: رسول خدا صلی الله علیه و آله، (زید بن حارثه) را به فرماندهی سریه ای بر سر (بنی فزاره) که در (وادی القری) علیه مسلمین فراهم شده بودند فرستاد. کار این سریه با

[شماره صفحه واقعی: ۱۴۰]

(بنی فزاره) به زد و خورد کشید و کسانی از اصحاب زید به شهادت رسیدند و خود او از میان کشته ها جان بدر برد. در این سریه بود که (ورد بن عمرو بن مداش) (۱) به شهادت رسید. (۲)

سریه (زید بن حارثه) به مدین

تاریخ سریه دقیق روشن نیست: رسول خدا صلی الله علیه و آله، (زند بن حارثه) را به (مدین) فرستاد، (زید) اسیرانی از مردم ساحل نشین (میناء) به مدینه آورد، چون اسیران فروخته شدند و میان مادران و فرزندانشان تفرقه افتاد، رسول خدا دید که آنها بر اثر این تفرقه گریه می کنند. پس دستور داد که مادران و فرزندانشان را جز با هم نروشد.

سریه (عبدالرحمان بن عوف) به دومه الجندل

شعبان سال ششم: رسول خدا صلی الله علیه و آله (عبدالرحمان بن عوف) را با سریه ای به (دومه الجندل) بر سر (بنی کلب) فرستاد و به او فرمود: (ای پسر عوف): لوا را بگیر و همه در راه خدا رهسپار جهاد شوید، با هر کس به خدا کافر شده بجنگید، خیانت نکنید، مکر نوزید، کسی را مثله نکنید، کودکی را نکشید، عهد خدا و رفتار پیامبرش در میان شما همین است (۳)

اضافه فرمود: اگر دعوت تو را پذیرفتند، دختر سرورشان را به زنی بگیر.

(عبدالرحمان) رهسپار شد تا به (دومه الجندل) رسید و سه روز آن جا ماند و به اسلام دعوتشان کرد، پس (اصبغ بن عمرو کلبی) (سرورشان که مسیحی بود) اسلام آورد و بسیاری از قبیله اش به دین اسلام درآمدند، پس (عبدالرحمان) با (تماضر) دختر (اصبغ) ازدواج کرد و او را به مدینه آورد.

[شماره صفحه واقعی: ۱۴۱]

ص: ۲۶۸۱

۱- یکی از بنی سعد بن هذیل یا به گفته ابن هشام: سعد بن هذیم {ج ۴/۲۶۵}.

۲- سیره ابن هشام، ج ۴/۲۶۵؛ تاریخ طبری، ج ۳/۱۵۵۷؛ التنبه و الاشراف، ص ۲۱۹.

۳- سیره ابن هشام، ج ۳/۲۸۰.

شعبان سال ششم: رسول خدا صلی الله علیه و آله خبر یافت که (بنی سعد بن بکر) فراهم گشته اند تا یهودیان خیبر را کمک دهند، پس (علی بن ابی طالب) را با صد مرد بر سر ایشان فرستاد، علی رهسپار شد تا به (همج) - آبگاهی میان خیبر و فدک - رسید (۱) و چون جای دشمن را شناختند بر آنان حمله بردند و پانصد شتر و ۲۰۰۰ گوسفند غنیمت گرفتند و بنی سعد با خانواده هایشان گریختند. علی علیه السلام خمس غنایم را جدا کرد و بقیه را میان اصحاب قسمت فرمود و بی آنکه جنگی روی دهد به مدینه بازگشت.

غزوه بنی المصطلق

شعبان سال ششم: رسول خدا صلی الله علیه و آله در روز دوشنبه دوم شعبان از مدینه رهسپار جنگ با طایفه (بنی المصطلق) شد از قبیله خزاعه شد. مسلمانان بی درنگ به راه افتادند و سی اسب هم با خود بردند و عده ای هم از منافقان در این غزوه همراه شدند. (بنی المصطلق) از حلفای بنی مدلیج بودند و بر سر چاهی به نام (مریسع) (۲) منزل داشتند

رئیس (بنی المصطلق) حارث بن ابی ضرار بود که هر که را توانست از عرب به جنگ رسول خدا دعوت کرد و آنان هم دعوت او را پذیرفتند و چون خبر یافتند به سوی ایشان رهسپار شده، سخت ترسان و هراسان شدند.

رسول خدا تا (مریسع) پیش رفت، صفهای جنگ آراسته شد و پس از ساعتی تیراندازی، رسول خدا دستور حمله داد، حتی یک نفر از افراد دشمن هم نتوانست فرار کند، ده

نفر کشته شدند و دیگران اسیر گشتند و از مسلمانان یکنفر به نام (هشام بن صبابه) به شهادت رسید.

اسیران (بنی المصطلق) دویست خانواده بودند و دو هزار شتر و پنج هزار

[شماره صفحه واقعی: ۱۴۲]

ص: ۲۶۸۲

۱- از فدک تا مدینه شش روز راه است

۲- این غزوه مریسع هم نامیده می شود.

نزاع مهاجر و انصار

هنوز رسول خدا بر سر آب (مریسیع) بود که (جهجاه بن مسعود غفاری) با (سنان بن و برجهنی) بر سر آب زد و خورد کردند، (جهنی) انصار را و (جهجاه) مهاجران را به کمک خواست. قبایل قریش و اوس و خزرج به کمک ایشان شتافتند و شمشیرها کشیده شد. اما به وساطت مردانی از مهاجر و انصار، سنان که جهجاه او را زده بود از حق خود صرف نظر کرد و نزاع از میان برخاست.

نفاق عبدالله بن ابی

(عبدالله بن ابی) از پیش آمدن نزاع (جهجاه) و (سنان) و مخصوصا از اینکه (جهجاه)، (سنان) را زده بود، خشم گرفت و در حضور جمعی از مردان قبیله خود، از جمله (زید بن ارقم) که جوانی نارس بود، گفت: آیا کار به جایی کشیده است که اینان در سرزمین ما و در شهر ما بر ما برتری جویند و در مقابل ما ایستادگی کنند؟ این کاری است که خودمان بر سر خودمان آورده ایم، به خدا قسم که: مثل ما و این مهاجران

قریش همان است که گفته اند (سمن کلبک یا کلبک). (سگت را فربه کن تا تو را بخورد).

به خدا قسم که اگر به مدینه بازگردیم این مهاجران زبون و بیچاره را بیرون می کنیم و به مردان قبیله خویش گفت: شما بودید که اینان را در شهر و خانه های خود جای دادید و هر چه داشتید میان خود و ایشان قسمت کردید، اگر مال خود را از ایشان دریغ می داشتید، به جای دیگر می رفتند.

(زید بن ارقم) گفتار نفاق آمیز (عبدالله) را به رسول خدا گزارش داد، (عمر) که در آنجا بود گفت: (عباد بن بشر) را بفرما تا عبدالله را بکشد. رسول خدا گفت: چگونه دستوری دهم که مردم بگویند: محمد اصحاب خود را می کشد؟! پس نابهنگام دستور حرکت صادر فرمود. (اسید بن حضیر) گفت: چرا در این ساعت نامناسب به راه افتاده ای؟ گفت: مگر نشنیده اید که (عبدالله) گفته است که هر گاه به مدینه باز گردد (انصار)،

[شماره صفحه واقعی: ۱۴۳]

بیچارگان مدینه یعنی مهاجران را بیرون خواهند کرد. (اسید) گفت: به خدا قسم، اگر بخواهی می توانی (عبدالله) را از مدینه بیرون کنی، چرا که بیچاره و دلیل خود اوست، سپس گفت: بهتر است با وی مدارا کنی.

از سوی دیگر، چون (عبدالله) از گزارش (زید بن ارقم) خبر یافت نزد رسول خدا رفت و قسم خورد که چنان سخنانی نگفته است و چون در میان قبیله خود محترم بود، مردان انصار از او طرفداری و حمایت کردند و گفتند: شاید این پسر - یعنی: زید بن ارقم - اشتباه کرده و در نقل آن گرفتار خبط و خطا شده است.

رسول خدا به منظور آن که مردم را مشغول کند و دیگر در قصه (عبدالله بن ابی) چون و چرا نکنند، آن روز تا شب و آن شب را تا بامداد و فردای آن روز را نیز به حرکت ادامه داد و راه مدینه پیش گرفت.

تفاوت پسر با پدر

(عبدالله بن عبدالله بن ابی) نزد رسول خدا آمد و گفت: شنیده ام که می خواهی که پدرم را به کیفر آنچه گفته است بکشی. اگر این کار شدنی است مرا بفرما تا خود او را بکشم و سرش را نزد تو آورم، به خدا قسم قبیله خزرج می دانند که در میان آن قبیله، مردی نیکوکارتر از من نسبت به پدرش نبوده است، اما می ترسم که دیگری را مأمور کشتن وی فرمایی و نتوانم کشته پدرم را ببینم که در میان مردم راه می رود و او را بکشم و در نتیجه مردی با ایمان را به جای کافری کشته باشم و به کیفر این گناه به دوزخ روم.

رسول خدا گفت: نه با وی مدارا می کنیم و با او به نیکی رفتار خواهیم کرد و سپس به (عمر بن خطاب) که پیشنهاد کشتن او را داده بود، فرمود: می بینی (عمر)؟ به خدا قسم اگر آن روز که گفتمی او را بکش او را می کشتم کسانی به خاطر او آزرده خاطر و رنجیده می شدند ولی اگر امروز دستور دهم همانان او را می کشتند.

[شماره صفحه واقعی: ۱۴۴]

پس از آن که (عبدالله بن ابی) گفتار ناروای خود را انکار کرد و بر دروغ گفتن (زید بن ارقم) اصرار ورزید و او را به عذر آن که کودک است، به خطا و اشتباه منسوب ساخت، کار زید بسیار دشوار شد و به ملامت این و آن گرفتار آمد، اما خدای متعال

راضی نشد که به خاطر مردی دروغگو و منافق، کودکی امین و راستگو مورد ملامت و سرزنش مردم قرار گیرد و نزد رسول خدا سرافکنده باشد، لذا سوره منافقون را نازل فرمود. (۱)

داستان مقیس بن صبابه

(مقیس بن صبابه) برادر (هشام بن صبابه) از مکه به مدینه آمد و اظهار اسلام کرد و گفت: ای رسول خدا آمده ام تا دیه برادرم (هشام) را که در جنگ (بنی مصطلق) به خطا کشته شده مطالبه کنم. رسول خدا فرمود تا دیه برادرش هشام را به او دادند. (مقیس) مدت کوتاهی در مدینه ماند و سپس بر کشته برادرش حمله برد و او را کشت و از اسلام هم برگشت و به مکه گریخت. او در این باب اشعاری گفت و به این که هم دیه برادرش را گرفته و هم کشته اش را کشته افتخار کرد. (۲)

امالمؤمنین جویریة

چون رسول خدا صلی الله علیه و آله، اسیران (بنی المصطلق) را قسمت کرد، (جویریة) دختر (حارث بن ابی ضرار) (سرور بنی المصطلق) در سهم (ثابت بن قیس) افتاد و با وی قرار گذاشت مبلغی بدهد و آزاد شود.

(جویریة) به منظور تقاضای کمک در پرداخت آن مبلغ نزد رسول خدا آمد و گفت: آمده ام که مرا در پرداخت آن مبلغ کمک کنی. رسول خدا گفت: میل داری کاری بهتر از

[شماره صفحه واقعی: ۱۴۵]

ص: ۲۶۸۵

۱- منافقون / ۷-۸

۲- سیره ابن هشام، ج ۳/۳۰۵ - ۳۰۶.

این انجام دهم؟ گفت: چه کاری؟ فرمود: پولی را که بدهکاری می پردازم و آنگاه با تو ازدواج می کنم، گفت: بسیار خوب. (۱)

چون خبر ازدواج رسول خدا با (جویریة) در میان اصحاب انتشار یافت، مردم به خاطر خویشاوندی (بنی المصطلق) با رسول خدا اسیران خود را آزاد کردند و از برکت این ازدواج صد خانواده از (بنی المصطلق) آزاد شدند.

اسلام آوردن حارث

چون رسول خدا از غزوه (بنی مصطلق) برمی گشت، در (ذات الجیش)، (جویریة) را که همراه وی بود به مردی از انصار سپرد تا او را نگهداری کند و چون به مدینه رسید حارث بن ابی ضرار (پدر جویریة) برای بازخرید دخترش رهسپار مدینه شد و در (عقیق) به شترانی که برای فدیة به مدینه می آورد نگریست و به دو شتر علاقه مند شد و آن دو را در یکی از دره های عمیق پنهان ساخت و سپس به مدینه نزد رسول خدا آمد و گفت: ای محمد! دخترم را اسیر گرفته اید و اکنون سر بهای او را آورده ام. رسول خدا گفت: آن دو شتری که در فلاخن دره عمیق پنهان کرده ای کجاست؟ (حارث) گفت: (اشهد ان لا اله الا الله و انك محمد رسول الله). به خدا قسم که کسی جز خدا از این امر اطلاع نداشت. (حارث) و دو پسرش که همراه او بودند و مردمی از قبیله اش به دین اسلام در آمدند و آن دو شتر که همراه او بودند و مردمی از قبیله اش به دین اسلام در آمدند و آن دو شتر را هم به رسول خدا تسلیم کرد و دختر خود را تحویل گرفت، دختر هم اسلام آورد، سپس رسول خدا از پدرش خواستگاری کرد و پدرش او را با چهارصد درهم کابین به رسول خدا تزویج کرد.

ولید فاسق

پس از آنکه (بنی مصطلق) اسلام آوردند، رسول خدا صلی الله علیه و آله، (ولید بن عقبه) را نزد ایشان فرستاد و چون شنیدند که ولید به طرف ایشان می آید سوار شدند و به استقبال وی شتافتند، اما ولید از ایشان ترسید و برگشت و به رسول خدا گفت: آنها می خواستند مرا

[شماره صفحه واقعی: ۱۴۶]

ص: ۲۶۸۶

۱- همان ماءخذ، ص ۳۰۷.

بکشند و از دادن زکات هم امتناع ورزیدند. رسول خدا تصمیم گرفت به جنگ ایشان برود، در این میان (وفد بنی مصطلق) رسیدند و گفتند: ای رسول خدا! ما شنیدیم که فرستاده ات نزد ما می آید، بیرون آمدیم که او را احترام کنیم و زکاتی را که نزد ماست به وی تسلیم داریم، اما او به سرعت بازگشت و بعد خبر یافتیم که گفته است: ما برای جنگ با او بیرون آمده ایم، به خدا قسم که ما را چنین نظری نبوده است.

عایشه در غزوه بنی المصطلق

هرگاه رسول خدا صلی الله علیه و آله می خواست سفر کند میان زنان خود قرعه می زد و هر کدام قرعه به نامش اصابت می کرد او را با خود همراه می برد، در غزوه بنی مصطلق نیز قرعه به نام (عایشه) اصابت کرد و او را با خود همراه برد، در این گونه سفرها زنان را در میان کجاوه بر پشت شتر می نشانند، سپس مهار شتر را می گرفتند و به راه می افتادند. در مراجعت از غزوه بنی مصطلق، رسول خدا نزدیک مدینه رسید و در منزلی فرود آمد و پاسی از شب را گذراند، سپس بانگ رحیل داده شد و مردم به راه افتادند.

عایشه می گوید: برای حاجتی بیرون رفته بودم و بی آن که توجه کنم گردنبندم گسیخته، به اردوگاه بازگشتم زمانی به فکر آن افتادم که مردم در حال رفتن بودند، پس به همان جا که رفته بودم بازگشتم و آن را یافتم مردانی که شترم را سرپرستی می کردند به گمان اینکه من در کجاوه نشسته ام به راه افتادند و من هنگامی که به اردوگاه رسیدم همه رفته بودند، ناگزیر در آن جا ماندم و یقین داشتم که در جستجوی من خواهند گشت.

عایشه می گوید: به خدا قسم در همان حالی که دراز کشیده بودم، (صفوان بن معطل سلمی) که برای کاری از همراهی از لشکر بازمانده بود بر من گذر کرد، چون مرا دید شناخت و در شکفت ماند، گفت: خدای تو را رحمت کند، چرا عقب مانده ای؟ پاسخ ندادم، سپس شتری را نزدیک آورد و گفت: سوار شو، سوار شدم، مهار شتر را گرفت و با شتاب در جستجوی اردو به راه افتاد، اما به آنها نرسیدیم، تا بامداد که اردو در منزل دیگر فرود آمد و ما هم به همان وضعی که داشتیم رسیدیم، دروغگویان زبان به بهتان گشودند و اردوی اسلام متشنج شد، اما من به خدا قسم بیخبر بودم و چون به مدینه

[شماره صفحه واقعی: ۱۴۷]

رسیدیم ، سخت بیمار شدم و با آن که رسول خدا و پدر و مادرم از بهتانی که زده بودند، با خبر بودند به من چیزی نمی گفتند، اما فهمیدم که رسول خدا نسبت به من لطف و محبت سابق را ندارد و در این بیماری عنایتی نشان نمی دهد، پس به خانه مادرم رفتم و پس از بیست روز بهبود یافتم و بکلی از ماجرا بیخبر بودم تا آن که شبی با (ام مسطح) برای حاجتی بیرون آمدن ، او گفت : ای دختر ابی بکر! مگر خبر نداری ؟ گفتم چه خبر؟ پس قصه بهتان را برای من بیان داشت .

عایشه می گوید: به خدا قسم ، دیگر نتوانستم به دنبال کاری که داشتم بروم و بازگشتم ، چنان می گریستم که می خواست جگرم بشکافد، پس رسول خدا نزد من آمد و گفت :

ای عایشه ! تو را بشارت باد که خدا بیگناهی تو را نازل کرد، گفتم : خدا را شکر. (۱) آن گاه رسول خدا بیرون رفت و برای مردم خطبه خواند و آیات نازل شده (۲) را بر آنان تلاوت فرمود و سپس دستور داد تا (مسطح) و (حسان بن ثابت) و (حمنه) دختر جحش را که صریحا بهتان زده بودند، حد زدند.

سریه (زید بن حارثه) به وادی القری بر سر ام قرفه

رمضان سال ششم : پس از آن که (زید بن حارثه) از سریه ماه رجب (یا سفر بازرگانی) وارد مدینه شد و در آن سریه در میان کشتگان جان به سلامت برده و فقط زخمی شده بود، قسم خورد که شستشو نکند و روغن نمالد تا بر سر (بنی فزاره) رود و با آنان بجنگد، چون زخمهای وی بهبود یافت ، رسول خدا او را با سپاهی بر سر (بنی فزاره) فرستاد و او در (وادی القری) بر آنان حمله برد، چند نفر را بکشت و (ام قرفه) را که پیرزنی فرتوت بود با دخترش و عبدالله بن مسعوده اسیر گرفتند و (قیس بن مسحر) به دستور (زید بن حارثه)، (ام قرفه) را به وضع فجیعی کشت و دختر او را با عبدالله بن مسعوده به مدینه آوردند. (زید بن حارثه) پس از بازگشت به مدینه ، در خانه

[شماره صفحه واقعی : ۱۴۸]

ص: ۲۶۸۸

۱- سیره ابن هشام ، ج ۳ / ۳۱۳-۳۱۵.

۲- نور ۱۱/ ۲۷.

رسول خدا را کوبید و رسول خدا به استقبال وی رفت و او را در آغوش کشید و بوسید.

سریه (عبدالله بن عتیک) بر سر ابورافع یهودی

رمضان سال ششم: هرگاه قبیله اوس در طریق نصرت رسول خدا افتخاری کسب می کردند، خزرجیها نیز در پی کسب چنان افتخاری بر می آمدند و چون خزرجیها دیدند که قبیله اوس با کشتن کعب بن اشرف یهودی - دشمن سرسخت رسول خدا - سرافراز شده اند، در مقام آن بر آمدند تا دشمنی از دشمنان رسول خدا را که در دشمنی در ردیف ابن اشرف باشد، بکشند و پس از شور و مذاکره ایشان بر کشتن ابورافع سلام بن ربیع قرار گرفت. پس از کسب اجازه از رسول خدا پنج نفر از خزرجیان: (عبدالله بن عتیک)، (مسعود بن سنان)، (عبدالله بن انیس)، (ابوقتاده) و (خزاعی بن اسود) بدین منظور رهسپار خیبر شدند. رسول خدا (عبدالله بن عتیک) را بر ایشان امیر قرار داد و آنان را فرمود که زن یا کودکی را نکشند. (عبدالله) و همراهان وی داخل خیبر شدند و شبانه به خانه (ابورافع) رفتند و او را در بسترش کشتند. پس از بازگشت به مدینه، کشتن ابورافع را به رسول خدا گزارش دادند. رسول خدا گفت: پیروز باد این روی ها، و چون هر کدام مدعی کشتن او بودند، رسول خدا گفت: شمشیرهای خود را بیاورید و چون به شمشیرها نظر کرد، به شمشیر (عبدالله بن انیس) اشاره فرمود و گفت: همین شمشیر او را کشته است، چه اثر غذا بر آن دیده می شود. (حسان بن ثابت) درباره کشته شدن کعب بن اشرف (به دست اوس) و ابورافع (به دست خزرجیان) اشعاری گفته است. (۱)

سریه اول (عبدالله بن رواحه) به خیبر

رمضان سال ششم: پس از کشته شدن (ابورافع یهودی)، یهودیان خیبر (اسیر بن زارم) (۲) را برگزیدند و او میان قبایل غطفان و غیره به راه افتاد و آنان را برای جنگ با رسول

[شماره صفحه واقعی: ۱۴۹]

ص: ۲۶۸۹

۱- سیره ابن هشام، ج ۳ / ۲۸۸.

۲- بر حسب ظاهر: اسیر بن زارم، همان اسیر بن زارم است که در سریه بعد خواهد آمد.

خدا فراهم می ساخت ، چون رسول خدا از کار وی با خبر شد، (عبدالله بن رواحه) را با سه نفر برای تحقیق در ماه رمضان بیرون فرستاد، (عبدالله) پس از تحقیق و بررسی ، به مدینه بازگشت و نتیجه تحقیقات خود را گزارش داد.

سریه دوم (عبدالله بن رواحه) به خیبر بر سر یسیر بن زام

شوال سال ششم : پس از آن که (عبدالله بن رواحه) از خیبر بازگشت و نتیجه تحقیقات خود را درباره (یسیر بن زام) گزارش داد، رسول خدا مردم را برای دفع وی فراخواند و سی نفر از جمله : عبدالله بن انیس برای این کار داوطلب شدند، پس (عبدالله بن رواحه) را بر آنان امارت داد تا نزد یسیر رفتند و با او سخن گفتند و به او نوید دادند که اگر نزد رسول خدا آیی تو را ریاست خیبر دهد و با تو نیکی کند. یسیر در پیشنهاد ایشان طمع کرد و با سی نفر یهودی همراه مسلمانان رهسپار مدینه شد، اما در (قرقره ثبار) (۱) پشیمان شد و دوبار دست به طرف شمشیر (عبدالله بن انیس) برد و هر دو نوبت (عبدالله) با فطانت دریافت و کنار کشید و چون فرصتی به دست آورد با شمشیر خود بر یسیر حمله برد و پای او را از بالای ران قطع کرد تا از بالای شتر در افتاد، اما یسیر با چوبی که در دست داشت سر (عبدالله) را مجروح ساخت .

در این موقع سریه بر یهودیان حمله بردند و همه را جز یک نفر که گریخت ، کشتند و کسی از مسلمانان کشته نشد، سپس نزد رسول خدا باز آمدند و پیش آمد را گزارش دادند، رسول خدا گفت : خداست که شما را از دست ستمکاران نجات بخشید.

سریه (کرز بن جابر فهري) به ذی الجدر

شوال سال ششم : رسول خدا صلی الله علیه و آله غلامی به نام (یسار) داشت ، او را ماء مور

[شماره صفحه واقعی : ۱۵۰]

ص: ۲۶۹۰

سرپرستی شتران ماده شیرده خود کرده بود که در ناحیه (جماء) (۱) می چریدند. هشت نفر از قبیله (بجیله) که به مدینه آمده و اسلام آورده بودند، رنجور و بیمار شدند، بدین جهت رسول خدا صلی الله علیه و آله آنان را فرمود به چراگاه شتران روند تا با نوشیدن شیر شتر بهبود یابند، آنها به چراگاه رفتند و پس از مدتی تندرست و فربه شدند، آنگاه بر (یسار) شبان رسول خدا تاختند و او را سر بریدند و پس از کشتن او، پانزده شتر شیرده پیامبر را بردند. رسول خدا صلی الله علیه و آله . (کرز بن جابر) را با بیست سوار در تعقیب آنان فرستاد. (کرز) و اصحاب وی دشمن را اسیر کردند و شتران پیامبر را جز یک شتر که کشته بودند، پس گرفتند و به مدینه آوردند.

رسول خدا فرمود تا دست و پای ایشان را بریدند و چشمشان را کور کردند و همان جا به دارشان زدند و چنان که روایت کرده اند آیه های ۳۳-۳۴ سوره مائده در این باره نازل شده است .

غزوه حدیبیه و بیعت رضوان

ذی قعده سال ششم : رسول خدا صلی الله علیه و آله به قصد عمره بی آن که جنگی در نظر داشته باشد آهنگ مکه کرد و چون بیم داشت که قریش با وی بجنگند یا از ورود او به مکه جلوگیری کنند و با مهاجر و انصار، از مدینه رهسپار شد و در (ذی الحلیفه) محرم شد تا مردم بدانند که فکر جنگی در کار نیست . شماره مسلمانان هزار و چهارصد

یا هزار و پانصد یا هفتصد نفر بوده است (۲) و شتران قربانی ، هفتاد شتر (برای هر ده نفر یک شتر) و طلیعه مسلمانان (عباد بن بشر) بود که با بیست سوار پیش فرستاده شد.

مشرکین قریش از حرکت رسول خدا به قصد مکه با خبر شدند و تصمیم گرفتند که از ورود مسلمانان جلوگیری کنند و در (بلدح) اردو زدند و دویست سوار به فرماندهی

[شماره صفحه واقعی : ۱۵۱]

ص: ۲۶۹۱

-
- ۱- سیره ابن هشام ، ج ۴ / ۲۹۰ و در طبقات گفته است : در ذی الجدر واقع در ناحیه قباء نزدیک عیر در شش میلی مدینه {۲/۹۳}.
  - ۲- سیره ابن هشام ، ج ۳ / ۳۲۲؛ جوامع السیره ، ص ۲۰۷.

(خالد بن ولید) (یا عکرمه بن ابی جهل) پیش فرستادند.

(بشر یا بسر بن سفیان) از مکه خبر آورد و گفت: ای رسول خدا! قریش از مکه بیرون آمده اند تا از ورود شما به مکه جلوگیری کنند! رسول خدا گفت: مگر قریش چه گمان می کنند، به خدا قسم که پیوسته در راه آنچه خدا مرا بدان مبعوث کرده است جهاد خواهم کرد، سپس دستور فرمود تا از غیر آن راهی که قریش بیرون آمده اند، رهسپار شوند. چون شب شد به اصحاب خود گفت: به سمت راست حرکت کنید تا از طرف پایین مکه به (حدیبیه) برسید. مسلمانان از همین راه پیش رفتند، چون سواران قریش، گرد و غبار سپاه اسلامی را دیدند و دانستند که مسلمانان راه خود را تغییر داده اند، بیدرنگ نزد قریش تاختند، رسول خدا با اصحاب همچنان پیش می رفت تا به (ثبه المرار) نزدیک حدیبیه رسید و در همین جا بود که شتر پیامبر زانو به زمین زد.

سفرای قریش

پس از آنکه رسول خدا با اصحاب خویش در سرزمین حدیبیه فرود آمد، قریش، فردی به نام (بدیل بن ورقاء خزاعی) را با مردانی از خزاعه به نمایندگی خود به نزد رسول خدا فرستادند که سؤال کنند به چه منظور آمده است؟ وقتی که این سؤال را کردند، رسول خدا فرمود: که منظور وی جنگ نیست و فقط برای زیارت خانه کعبه است. رجال محمد برای جنگ نیامده است و هیچ منظوری جز زیارت کعبه ندارد، اما قریش به رجال خزاعه که خیرخواه رسول خدا بودند، بدگمان شدند و (مکرزبن حفص) را نزد رسول خدا فرستادند و رسول خدا آنچه به (بدیل) گفته بود به او نیز گفت، او هم نزد قریش بازگشت و گفته های رسول خدا را بازگفت.

سومین سفیری که قریش نزد رسول خدا فرستاد (حلیس بن علقمه) بود که در آن تاریخ سروری احابیش را داشت، چون رسول خدا او را دید، گفت: این مرد از قبیله ای است خداپرست، شتران قربانی را پیش او رها کنید تا آن ها را ببیند، همین که (حلیس) شتران نشاندار قربانی را نگرست، در نظر وی بزرگ آمد و دیگر با رسول خدا ملاقات

[شماره صفحه واقعی: ۱۵۲]

ص: ۲۶۹۲

نکرد و نزد قریش بازگشت و آنچه دیده بود گزارش داد، اما قریش به گفتار او اعتنا نکردند و (حلیس) به خشم آمد و گفت: به خدایی که جان حلیس در دست اوست: یا محمد را در زیارت وی آزاد گذارید یا من (احابیش) را همداستان علیه شما حرکت می دهم ...

چهارمین سفیر قریش (عروه بن مسعود ثقفی) بود که قریش به او بدگمان نبودند. (عروه) نزد رسول خدا آمد و پیش روی او نشست و گفت: اکنون قریش خود را با سرسختی برای جنگ با تو آماده ساخته اند و با خدا عهد کرده اند که هرگز با زور به شهرشان در

نیایی، به خدا قسم: فرداست که این یاران و همراهان تو، تو را تنها گذارند و از پیرامون تو پراکنده گردند.

رسول خدا صلی الله علیه و آله جوابی در حدود همان چه به دیگر سفیران قریش داده بود، به (عروه) داد و او را باخبر ساخت که برای جنگ نیامده است.

(عروه) که از شیفتگی اصحاب و از جان گذشتگی آنان نسبت به رسول خدا به شگفت آمده بود، نزد قریش بازگشت و گفت: ای گروه قریش! من به دربار خسرو ایران و قیصر روم و امپراتور حبشه رفته ام، اما به خدا قسم، پادشاهی را در میان رعیتش چون محمد در میان اصحابش ندیده ام، مردمی را دیدم که هرگز دست از یاری او بر نمی دارند، اکنون ببینید صلاح شما در چیست.

سفیران رسول خدا صلی الله علیه و آله

خرایش بن امیه خزاعی: رسول خدا صلی الله علیه و آله، (خرایش بن امیه) را به مکه نزد قریش فرستاد و او را بر شتر خود که (ثعلب) نام داشت سوار کرد تا اشراف قریش را از مقصد رسول خدا با خبر سازد. آنان شتر رسول خدا را کشتند و در مقام کشتن خراش نیز بر آمدند، اما (احابیش) از وی دفاع کردند و او را از چنگال قریش رها ساختند تا نزد رسول خدا بازگشت.

عثمان بن عفان: رسول خدا صلی الله علیه و آله ابتدا خواست (عمر بن خطاب) را برای تبلیغ مقصد خود به مکه نزد قریش روانه سازد، ولی او از خصومت دیرینه قریش نسبت به خود

[شماره صفحه واقعی: ۱۵۳]

ص: ۲۶۹۳

بیمناک بود به همین مناسبت از رفتن عذر خواست و گفت: عثمان را بفرست، چه وی در مکه از من نیرومندتر است، رسول خدا صلی الله علیه و آله عثمان را نزد ابوسفیان و اشراف قریش روانه ساخت تا آنان را خبر دهد که رسول خدا تنها به منظور زیارت خانه آمده است. (عثمان) نزد ابوسفیان و اشراف قریش رسید و پیام رسول خدا را ابلاغ کرد، آنان به او گفتند: اگر می خواهی طواف خانه را انجام دهی مانعی ندارد. گفت: تا رسول خدا طواف نکند من طواف نخواهم کرد.

بیعت رضوان

قریش (عثمان) را نزد خود نگه داشتند و در میان مسلمانان انتشار یافت که او را کشته اند و پس از انتشار این خبر به روایت ابن اسحاق: رسول خدا گفت: از این جا نمی رویم تا با قریش بجنگیم. سپس اصحاب را برای بیعت فراخواند، این بیعت در زیر درختی به انجام رسید و کسی از بیعت تخلف نوزید، مگر (جد بن قیس) که جابر گفت: به خدا قسم، به یاد دارم که وی زیر شکم شتر خزیده بود و خود را از مردم پنهان می داشت.

آخرین سفیر قریش

در جریان بیعت رضوان بود که قریش (سهیل بن عمرو) را نزد رسول خدا صلی الله علیه و آله فرستادند و به او گفتند: نزد محمد برو و با وی قرار صلحی منعقد ساز، اما قرارداد صلح مشروط بر آن باشد که امسال باز گردد و از ورود به مکه صرف نظر کند، چه ما به خدا قسم هرگز تن نخواهیم داد که عرب بگوید: محمد به زور وارد مکه شد.

جریان صلح حدیبیه

(سهیل بن عمرو) که از سوی قریش نزد رسول خدا صلی الله علیه و آله آمده بود، پس از گفت و

[شماره صفحه واقعی: ۱۵۴]

ص: ۲۶۹۴

شودی قرارداد صلح را منعقد ساخت ، در این هنگام عمر از جای برجست ، ابتدا نزد ابوبکر و سپس نزد رسول خدا رفت و گفت : ای رسول خدا! مگر پیامبر خدا نیستی ؟ گفت : چرا، گفت : مگر ما مسلمان نیستیم ؟ گفت : چرا، گفت : مگر اینان مشرک نیستند؟ گفت : چرا، گفت : پس چرا در راه دین خود تن به خواری دهیم ؟ رسول خدا گفت : من بنده خدا و پیامبر اویم ، امر وی را مخالفت نخواهم کرد و او هم هرگز مرا وانخواهد گذاشت .

صلحنامه

رسول خدا صلی الله علیه و آله ، (علی بن ابیطالب) علیه السلام را فراخواند و گفت : بنویس : بسم الله الرحمن الرحيم . سهیل بن عمرو گفت : این را نمی شناسم ، بنویس : بسمک اللهم ، رسول خدا گفت : بنویس : بسمک اللهم ، پس علی همچنان نوشت . آنگاه رسول خدا گفت : بنویس : (هذا ما صالح علیه (محمد) رسول الله (سهیل بن عمرو)) .

سهیل بن عمرو گفت : اگر گواهی می دادم که پیامبر خدایی ، با تو جنگ نمی کردم ، نام خود و پدرت را بنویس . رسول خدا گفت : بنویس : این چیزی است که محمد بن عبدالله با سهیل بن عمرو بر آن قرار صلح منعقد ساخت ، توافق کردند که ده سال جنگ در میان مردم موقوف باشد و مردم در این ده سال در امان باشند و دست از یکدیگر بدارند (و هرکس از اصحاب محمد برای حج یا عمره یا تجارت به مکه رود، جان و مالش در امان باشد و هرکس از قریش در رفتن به مصر یا شام از مدینه عبور کند جان و مالش در امان باشد) (۱) و هرکس از قریش بدون اذن ولی خود نزد محمد برود او را به

ایشان بازگرداند، و هرکس از همراهان محمد نزد قریش رود او را بدو بازنگردانند - در این جا (بنی بکر) برخاستند و گفتند: ما هم پیمان قریشیم .

دیگر آن که امسال از نزد ما بازگرددی و وارد مکه نشوی ، در سال آینده ما از مکه بیرون خواهیم رفت تا با اصحاب خود به شهر درآیی و سه روز در مکه اقامت کنی ،

[شماره صفحه واقعی : ۱۵۵]

ص: ۲۶۹۵

۱- عبارت داخل پرانتز از کتاب بحارالانوار مجلسی گرفته شده است {ج ۲/۳۳۳}.

مشروط بر این که جز شمشیر در نیام ، سلاحی همراه نداشته باشید. (۱)

علی بن ابی طالب علیه السلام نویسنده صلحنامه بود و مردانی از مسلمین و مشرکین بر آن گواه شدند که ابن اسحاق اسامی آنان را نوشته است .

بازگشت رسول خدا و اصحاب به مدینه و نزول سوره فتح

رسول خدا صلی الله علیه و آله از حدیبیه به طرف مدینه رهسپار شد و در میان مکه و مدینه ، سوره فتح نزول یافت . خداوند درباره بیعت رضوان چنین گفته است : (کسانی که با تو بیعت می کنند، جز آن نیست که با خدا بیعت می کنند، دست خداست که بالای دست آنهاست ، پس هر کس پیمان شکنی کند، به زیان خود پیمان شکنی می کند و هر کس که به آنچه خدا بر وی عهد گرفته است وفادار بماند خدا بزودی او را اجری عظیم عنایت خواهد کرد.) (۲)

درباره آن دسته از اعراب که از همراهی با وی تخلف ورزیدند، چنانی گفته است : (بزودی آن دسته از اعراب که با تو همراهی نکردند، به تو خواهند گفت که اموال و خانواده هایمان ما را گرفتار ساخته است .) (۳)

همچنین آیات ۱۵، ۱۶، ۱۸، ۲۱، ۲۴، ۲۵ و ۲۶ از سوره فتح در زمینه مطلب مورد بحث نزول یافته است .

در مدت دو سال بعد از (حدیبیه) (یعنی : تا فتح مکه) بیش از تمام مدت گذشته اسلام ، مردم به اسلام گرویدند و دلیل آن بهگفته ابن هشام ، آن است که در حدیبیه به قول (جابر بن عبدالله) هزار و چهارصد نفر به همراه رسول خدا بودند، اما در سال فتح مکه ، یعنی : دو سال بعد، با ده هزار نفر رهسپار مکه شدند. (۴)

غدیر خم

مسعودی برخلاف مشهور می نویسد: رسول خدا در بازگشت از (حدیبیه) در

[شماره صفحه واقعی : ۱۵۶]

ص: ۲۶۹۶

۱- سیره ابن هشام ، ج ۳/۳۳۱-۳۳۲.

۲- فتح / ۱۰.

۳- فتح / ۱۱.

۴- سیره ابن هشام ، ج ۳/۳۳۷.

(غدیر خم) درباره علی بن ابیطالب علیه السلام گفت: ((من كنت مولاه فعلي مولاه)) و این امر در هیجدهم ذی الحجه روی داد و غدیر خم در ناحیه (جحفه) نزدیک آبگاهی

است که به نام (خرار) معروف است و فرزندان علی علیه السلام و شیعیان وی این روز را بزرگ می دارند. (۱)

داستان ابوبصیر ثقی

پس از قرارداد صلح حدیبیه، رسول خدا به مدینه بازگشت، (ابوبصیر) که در مکه زندانی شده بود، از حبس گریخت و به مدینه رفت، بلافاصله (ازهر بن عبد) و (اخنس بن شریق) درباره وی به رسول خدا نامه نوشتند که طبق قرارداد باید او را بازگرداند، حامل این نامه مردی از (بنی عامر) همراه با یکی از موالی بود و چون نامه را تقدیم داشتند، رسول خدا برای این که پیمان شکنی نکرده باشد، (ابوبصیر) را به بازگشتن سفارش کرد و فرمود: خداوند برای تو و دیگر بیچارگان مسلمان فرجی و گشایشی عنایت خواهد فرمود. (ابوبصیر) با این که به رفتن رضایت نداشت، ولی بر حسب دستور رسول خدا، همراه آن دو نفر رهسپار مکه شد تا به (ذی الحلیفه) رسید، آن جا با آن دو نفر در پای دیواری نشست و سپس به مرد عامری گفت: آیا شمشیرت نیک برنده است؟ گفت: آری، گفت می شود آن را تماشا کنم؟ گفت: مانعی ندارد. ابوبصیر آن را برگرفت و بیدرنگ او را کشت. مرد دیگر با شتاب نزد رسول خدا رفت و گفت: ابوبصیر، رفیق مرا کشت، در همین موقع ابوبصیر در رسید و گفت: ای رسول خدا! شما به عهد و پیمان خود که داشتید وفا کردید و مرا روانه ساختید، اما من خود تن ندادم که از دین بازگردم یا مرا شکنجه دهند، رسول خدا گفت: (وای بر مادرش (۲) اگر مردانی می داشت، جنگ به راه می انداخت).

(ابوبصیر) از مدینه بیرون رفت و در ناحیه (ذی المروه) در ساحل دریا، در همان

[شماره صفحه واقعی: ۱۵۷]

ص: ۲۶۹۷

۱- التنبیه و الاشراف، ص ۲۲۱-۲۲۲.

۲- عبارت {وای بر مادرش} ترجمه عبارت عربی: {ویل لاعمه} است که معنای دعایی دارد و غالباً برای تعجب به کار می رود، در این جا نیز همین معنی مقصود است.

راهی که کاروان قریش به شام می رفتند، در (عیص) منزل گزید و مسلمانانی که در مکه بیچاره و گرفتار بودند، از آن عبارتی که رسول خدا درباره (ابوبصیر) گفته بود، خبر یافتند (وای بر مادرش، اگر مردانی همراه می داشت، جنگ به راه می انداخت) لذا با شنیدن گفته رسول خدا از مکه می گریختند و نزد (ابوبصیر) می رفتند، تا این که نزدیک به هفتاد هزار مسلمان در (عیص) به (ابوبصیر) پیوستند و کار را بر قریش تنگ کردند و هر که را از قریش می دیدند می کشتند و هر کاروانی از آن جا می گذشت غارت می کردند تا آنجا که قریش به رسول خدا نوشتند و او را سوگند دادند که آنها را علی رغم قرارداد فی مابین در مدینه بپذیرد. رسول خدا آنان را پذیرفت و از (عیص) به مدینه منتقل کرد.

زنائی که پس از قرارداد صلح مهاجرت کردند

(ام کلثوم) دختر (عقبه بن ابی معیط) پس از قرارداد صلح به مدینه مهاجرت کرد، برادرانش (عمار) و (ولید) در تعقیب وی به مدینه آمدند و از رسول خدا خواستند تا به حکم قراردادی که داشتند، او را به ایشان باز دهد، اما رسول خدا به دستور مخصوصی که درباره این زنان نازل شد از تسلیم وی امتناع ورزید. (۱)

اسلام عمرو بن عاص و خالد بن ولید و عثمان بن طلحه بعد از حدیبیه

(عمرو عاص) می گوید: مردانی از قریش را که با من همعقیده بودند فراهم ساختند و به آنان گفتم: به خدا قسم کار محمد به طور شگفت انگیزی پیش می رود، بیاید پیش

نجاشی برویم و نزد او بمانیم تا اگر محمد بر قبیله ما پیروز شد همان جا باشیم و اگر قبیله ما پیروز شدند، از طرف ایشان جز نیکی نخواهیم دید. آنها نظر مرا پذیرفتند، پس گفتم: مقداری پوست به عنوان هدیه با خود ببریم، هدیه را فراهم کردیم و چون بر نجاشی وارد شدیم، (عمرو بن امیه) که رسول خدا او را برای کار جعفر و همراهان وی فرستاده بود رسید، پس از آن که (عمرو بن امیه) بیرون رفت به همراهان گفتم: کاش از نجاشی

[شماره صفحه واقعی: ۱۵۸]

ص: ۲۶۹۸

می خواستم که او را به من تسلیم می کرد و گردنش را می زدم . آنگاه به نجاشی گفتم : پادشاه! مردی را دیدم که از دربار بیرون می رود او سفیر مردی است که با ما دشمن است ، او را به من تسلیم کن تا به قتل برسانم ، زیرا از اشراف ما کسانی را کشته است .

عمرو می گوید: نجاشی بشدت خشمگین شد و گفت : از من می خواهی تا سفیر مردی را که همان ناموس اکبری که بر موسی فرود آمد، بر وی فرود می آید به تو تسلیم کنم تا او را بکشی ؟ گفتم : پادشاهها راستی این طور است ؟ گفت وای بر تو، حرف مرا بشنو و از او پیروی کن ، به خدا قسم او بر حق است و بر مخالفان پیروز. گفتم : اکنون بیعت مرا بر اسلام به جای او می پذیری ؟ گفت : آری ، پس دست خود را گشود و با او بر اسلام بیعت کردم ، بعد بیرون آمدم و آهنگ رسول خدا کردم تا اسلام آوردم ، در این میان به (خالد بن ولید) برخورددم و به او گفتم : کجا می روی ؟ گفت : به خدا قسم ، می روم که اسلام آورم . عمرو می گوید: من و خالد وارد مدینه شدیم و نزد رسول خدا رسیدیم ، ابتدا خالد و سپس من اسلام آوردیم . ابن اسحاق می گوید: (عثمان بن طلحه) نیز همراه خالد و عمرو بود و اسلام آورد.

دعوت پادشاهان مجاور به اسلام

پس از عقد قرارداد صلح دهساله (حدیبیه) رسول خدا را فرصتی به دست آمد که پادشاهان و زمامداران عربستان و کشورهای مجاور را به سوی اسلام دعوت کند و از اصحاب خود کسانی را به سفارت نزد آنان فرستاد. به عرض رسول خدا رسید که پادشاهان نامه های مهر نشده را نمی خوانند، پس فرمود تا انگشتری که نگین آن هم از نقره بود، ساخته شد و روی رنگین آن در سه سطر جمله (محمد رسول الله) را نقش کردند، به طوری که (الله) در بالا و کلمه رسول (در وسط و کلمه (محمد) در سطر پایین قرار گرفته بود و از پایین به بالا خوانده می شد، آنگاه نامه های پادشاهان عربستان و کشورهای مجاور را با آن مهر می کردند.

ابن اسحاق نام چند تن از سفرای رسول خدا و زمامدارانی را که به آنان نامه نوشته

[شماره صفحه واقعی : ۱۵۹]

ص: ۲۶۹۹

شده نام برده است. (۱) این نامه ها که به گفته یعقوبی ، دوازده نامه و به تحقیق بعضی از معاصران بیست و شش نامه بوده است در یک سال فرستاده نشده ، بلکه از اواخر سال ششم تا وفات رسول خدا تدریجا نگارش یافته و فرستاده شده است .

ابن حزم می نویسد: پادشاهانی که رسول خدا صلی الله علیه و آله آنان را به دین اسلام دعوت کرد همه اسلام آوردند، بجز قیصر که می خواست اسلام آورد، اما از رومیان ترسید و اعلام نیاورد.

یعقوبی می گوید: مضمون نامه هایی که با سفیران خود به آنان نوشت ، همان بود که به خسرو ایران و قیصر روم نوشت . (۲)

مضمون نامه ای که به قیصر روم نوشته شده

(به نام خدای بخشننده مهربان ، از محمد پیامبر خدا به (قیصر) بزرگ روم . سلام بر کسی باد که هدایت را پیروی کند، اکنون تو را به سوی اسلام دعوت می کنم ، پس دین اسلام را بپذیر و مسلمان شو تا سلامت بمانی و خدای هم دوبار اجرت دهد). (۳)

آنگاه رسول خدا آیه ای از قرآن را نوشت که او را دستور می دهد تا اهل کتاب را به توحید خالص و دوری از هرگونه شرک دعوت کند.

دحیه بن خلیفه کلبی ، به دستور آن حضرت نامه را ابتدا در (حمص) به حاکم مصری رسانید تا آن را به قیصر دهد، ولی به روایتی (دحیه) خودش نامه را به قیصر رسانید و هنگامی که قیصر نامه را خواند، بزرگان رو را از حقانیت رسول خدا آگاه ساخت و رومیان را به قبول اسلام تشویق کرد، اما با مخالفت شدید مردم روبرو شد و نامه ای برای رسول خدا فرستاد که ترجمه اش در این حدود است : (نامه ای است برای احمد، رسول

[شماره صفحه واقعی : ۱۶۰]

ص: ۲۷۰۰

۱- ر.ک: تاریخ پیامبر اسلام ، تاءلیف دکتر محمد ابراهیم آیتی ص ۴۸۰.

۲- تاریخ یعقوبی ، ج ۲/۷۸.

۳- یک بار برای هدایت یافتن خودت و بار دیگر برای پیروی اهل کثورت از تو، یا هم یک بار در دنیا به بقای عزت و سلطنت و یک بار در آخرت به دخول در بهشت و رسیدن به ثوابهای الهی ، یا یک بار به سبب پیروی عیسی و یک بار دیگر برای ایمان به محمد.

خدا، همان کسی که عیسی بدو بشارت داده است، از قیصر: شاه روم، هم نامه و هم فرستاده ات نزد من رسید و براستی گواهی می دهم که خدا تو را به رسالت فرستاده، نام و ذکر تو را در انجیل که به دست ماست می بینیم، عیسی بن مریم ما را به رسیدن تو

بشارت داده است، من ملت روم را دعوت کردم تا به تو ایمان آورند و مسلمان شوند، اما زیر بار نرفتند و اسلام نیاوردند با آن که اگر فرمان مرا برده بودند برای ایشان بهتر بود و اکنون دوست دارم و آرزو می کنم که نزد تو خدمتگزار می بودم و پاهای تو را می شستم.

گستاخی برادرزاده قیصر

برادرزاده قیصر سخت به خشم آمد و نامه را از مترجم گرفت که پاره کند و به عمومی خود گفت: این شخص نام خود را پیش از نام تو نوشته و تو را سرپرست روم خوانده است! قیصر او را دیوانه خطاب کرد و گفت: می خواهی نامه مردی را که ناموس اکبر بر وی نازل می شود دور بیفکنم؟ حق همین است که نام خود را بر نام من مقدم بدارد و من هم سرپرست روم بیش نیستم و خدا مالک من و اوست. (۱)

غوغای عوام روم و شهادت اسقف

قیصر پس از گواهی به رسالت رسول خدا صلی الله علیه و آله و اظهار بیم از مردم عوام، دحیه را نزد اسقف بزرگ فرستاد تا نظر او را که بیشتر مورد احترام مردم بود بداند، اسقف به یگانگی خدا و رسالت خاتم انبیا شهادت داد و مردم روم را به اسلام دعوت کرد و در گیر و دار غوغای عوام به شهادت رسید و قیصر هم بیمناک از رومیان، از قبول اسلام معذرت خواست. (۲)

مشورت قیصر با دانشمندان مسیحی

[شماره صفحه واقعی: ۱۶۱]

ص: ۲۷۰۱

۱- انسان العیون، ج ۳/۲۴۵.

۲- تاریخ الامم، ج ۳/۱۵۶۶.

قیصر به یکی از دانشمندان مسیحی نامه ای نوشت و مضمون نامه رسول خدا را با وی در میان گذاشت ، او در پاسخ نوشت که : (محمد بن عبدالله) همان پیامبر موعودی است که انتظار او را داشتیم ، او را تصدیق کن و از وی پیروی نما. (۱)

کنجکاوای قیصر

قیصر دستور داد که مردی از اهل حجاز را پیدا کنند تا درباره محمد از او تحقیق کند و چون ابوسفیان و جماعتی از قریش برای تجارت به شام رفته بودند، آنان را به بیت المقدس نزد قیصر بردند و در مجلس رسمی بر وی وارد کردند.

قیصر، ابوسفیان را که با نسبتش به رسول خدا از همه نزدیکتر بود پیش خواند و مجلس گفت و شنود خود را با او آغاز کرد و زمینه را طوری فراهم ساخت تا اگر دروغی گوید آشکار شود (۲)، آنچه قیصر از ابوسفیان پرسش کرد به درستی پاسخ داد و با فراستی که داشت ، گفت : از این پرسش و پاسخها دانستم که او پیامبر خداست ، لیکن گمان نمی برم که در میان شما باشد. اگر آنچه گفتی راست باشد، نزدیک است که جای همین دو پای مرا هم مالک شود.

مضمون نامه رسول خدا به خسرو ایران

مضمون نامه هایی که رسول خدا با سفیران خود برای دیگر سران نوشته است ، همان بوده که به قیصر روم نوشت (۳) در آخر نامه (خسرو ایران) هم نوشته شد: (اسلام بیاور تا سلامت بمانی ، پس اگر امتناع ورزی گناه مجوس بر تو خواهد بود).

بیشتر مورخان نوشته اند که (خسرو) گفت : این شخص کیست که مرا به دین خویش

[شماره صفحه واقعی : ۱۶۲]

ص: ۲۷۰۲

۱- ماخذ پیشین ، در همان جا.

۲- شرح پرسشهای قیصر و پاسخهای ابوسفیان در کتاب {تاریخ پیامبر اسلام } به تفصیل آمده است ، ص ۴۸۷.

۳- تاریخ یعقوبی ، ج ۲/۷۸.

دعوت می کند و نام خود را پیش از نام من می نویسد؟ (به قول بعضی نامه را پاره کرد) آنگاه مقداری خاک برای رسول خدا فرستاد. رسول خدا گفت: چنان که نامه ام را پاره کرد، خدای پادشاهیش را پاره کند و خاکی هم برای من فرستاده است نشان آن است که بزودی شما مسلمانان کشور وی را مالک می شوید.

گستاخی خسروبرویز

چون رسول خدا خبر یافت که (خسرو) نامه اش را پاره کرده است، گفت: خدایا پادشاهیش را پاره ساز و (خسرو) به (باذان) عامل خود در یمن نوشت که از طرف خود دو مرد دلیر نزد این مردی که در حجاز است بفرست تا خبر وی (یا خود او را) (۱) نزد من بیاورند. (باذان) قهرمان خود را با مردی دیگر فرستاد و همراه آن دو، نامه ای هم نوشت تا به مدینه آمدند و نامه (باذان) را به رسول خدا صلی الله علیه و آله دادند، رسول خدا لبخند زد و آن دو را در حالی که به لرزه افتاده بودند به اسلام دعوت کرد، سپس گفت: فردا نزد من بیایید. فردا که آمدند به آن دو گفت: به امیر خود (باذان) بگویید که پروردگار من دیشب هفت ساعت از شب گذشته، شیرویه پسر خسرو را بر وی مسلط ساخت و او را کشت.

فرستادگان (باذان) با این خبر نزد وی رفتند و او خود و دیگر ایرانی زادگانی که در یمن بودند اسلام آوردند.

ابن اسحاق از قول زهری روایت می کند که (خسرو) به (باذان) نوشت: خبر یافته ام که مردی از قریش در مکه سربلند کرده و خود را پیامبر می پندارد، تو خود نزد وی رهسپار شو و او را به توبه دعوت کن، اگر توبه کرد چه بهتر و اگر نه سرش را برای من بفرست.

(باذان) نامه خسرو را نزد رسول خدا صلی الله علیه و آله فرستاد. رسول خدا در پاسخ نوشت: خدا مرا وعده داده است که خسرو در فلان روز از فلان ماه گذشته می شود. چون نامه رسول خدا به (باذان) رسید، تامل کرد تا ببیند چه خبر می رسد و با خود گفت: اگر پیامبر باشد

[شماره صفحه واقعی: ۱۶۳]

ص: ۲۷۰۳

آنچه گفته است روی خواهد داد.

در همان روزی که رسول خدا خبر داده بود (خسرو) کشته شد و چون خبر آن به (باذان) رسید خبر اسلام خود و دیگر ایرانی زادگان یمن را نزد رسول خدا فرستاد، رسول خدا به فرستادگان (باذان) گفت: شما از ما اهل بیت هستید و به ما ملحق خواهید بود و از همین جا بود که رسول خدا گفت: سلمان از ما اهل بیت است. (۱)

نامه نجاشی (پادشاه حبشه)

نخستین سفیری که از مدینه بیرون رفت (عمرو بن امیه ضمری) بود با دو نامه برای امپراتور حبشه، یکی در خصوص دعوت او به اسلام که نجاشی در کمال فروتنی شهادت بر زبان آورد و پاسخ نامه رسول خدا را مبنی بر اجابت دعوت نگاشت. (۲)

در نامه دیگر، او را فرموده بود که (ام حبیبه) دختر (ابوسفیان بن حرب) (همسر سابق عبدالله بن جحش) را که به حبشه مهاجرت کرده بود برای وی تزویج کند و بعلاوه، مسلمانانی که تاکنون در حبشه مانده اند به مدینه روانه سازد، این دو کار را نیز (با دادن چهارصد دینار کابین برای ام حبیبه) انجام داد.

نامه مقوقس (پادشاه اسکندریه)

(حاطب بن ابی بلتعنه) حامل نامه رسول خدا مبنی بر دعوت (مقوقس) به قبول اسلام بود. چون مقوقس را خواند، احترام کرد و آن را به یکی از زنان خود سپرد، سپس به رسول خدا نامه ای بدین مضمون نوشت: (دانسته بودم که پیامبری باقی مانده است، اما گمان می کردم که در شام ظاهر می شود، اکنون فرستاده ات را گرامی داشتم و دو کنیز پرارزش و جامه ای و استری برای سواری خودت فرستادم).

[شماره صفحه واقعی: ۱۶۴]

ص: ۲۷۰۴

۱- سیره ابن هشام، ج ۱/۷۲.

۲- مکاتیب الرسول، ج ۱/۱۲۱-۱۳۳.

رسول خدا پیشکش می او را پذیرفت و دو کنیز را هم که یکی (ماریه) مادر ابراهیم است و دیگری خواهرش (شیرین) و نیز استر سفیدی را که نامش (دلدل) بود برگرفت و

فرمود: (ناپاک، در گذشتن از پادشاهیش بخل ورزید با آن که پادشاهی او را دوامی نیست).

(حاطب) می گوید: زمانی که نزد او بودم به او گفتم: قریش و یهود بیش از همه با پیامبر ما دشمنی کردند و مسیحیان از همه نزدیکتر بودند و چنان که روزی موسی به آمدن عیسی بشارت داده است، روزی هم عیسی به آمدن محمد صلی الله علیه و آله بشارت داده است و چنان که تو یهود را به پیروی از انجیل دعوت می کنی، ما هم تو را به پیروی از قرآن فرامی خوانیم، تو هم امروز باید از پیامبر ما پیروی کنی، ما تو را از پیروی (عیسی) نهی نمی کنیم، بلکه تو را بدان دعوت می کنیم. گفت: من خود در این کار پیامبر دقیق شده ام و برهان نبوت او را درست یافته ام، بعد از این هم باز آن را بررسی خواهم کرد.

(حاطب) می گوید: در پنج روزی که میهمان شاه مصر بودم، از من بخوبی پذیرایی می کرد و مرا گرامی می داشت.

نامه حارث بن ابی شمر غسانی (پادشاه تخوم شام)

نامه حارث بن ابی شمر (1) غسانی (پادشاه تخوم شام)

(شجاع بن وهب) (یکی از شش سفیر) می گوید: (حارث بن ابی شمر) سرگرم فراهم ساختن وسایل پذیرایی قیصر روم بود، پس به حاجب وی که اهل روم بود خود را معرفی کردم و او مرا گرامی داشت و از خصوصیات رسول خدا از من پرسش کرد و رقتی به او دست داد و گریست و گفت: من صفات پیامبر شما را در انجیل یافته ام و به وی ایمان دارم و او را تصدیق می کنم، اما بیم دارم که (حارث) مرا بکشد.

شجاع می گوید: روزی (حارث) مرا بار داد، نامه رسول خدا را به وی دادم، (حارث) آن را خواند و سپس دور انداخت و گفت: کیست که پادشاهی مرا از من بگیرد؟

[شماره صفحه واقعی: ۱۶۵]

ص: ۲۷۰۵

من خود به جنگ وی می روم . در این موقع قصه نامه و تصمیم خود را به (قیصر) گزارش داد، قیصر او را از این فکر منصرف ساخت ، آنگاه مرا خواست و با صد مثقال طلا روانه ام کرد و حاجب او هم با من همراهی کرد و گفت : سلام مرا به رسول خدا برسان .

شجاع می گوید: چون نزد رسول خدا بازگشتم ، فرمود: پادشاهی وی بر باد رود و چون سلام و گفتار حاجب را رساندم ، گفت : راست گفته است .

نامه هوذه بن علی (پادشاه یمامه)

(سلیط بن عمرو عامری) (یکی از شش سفیر) با نامه ای مشتمل بر دعوت به اسلام نزد (هوذه) رفت ، او نامه را خواند و از (سلیط) پذیرایی کرد و به نرمی ، پاسخ چنین نوشت : هر چند آنچه بدان دعوت می کنی ، بس نیک و زیباست ، اما من شاعر قوم خود و سخنور ایشان هستم و عرب از من حساب می برند، پس بخشی از این امر را به من واگذار تا تو را پیروی کنم ، آنگاه به (سلیط) جایزه و جامه هایی بخشید و او را روانه ساخت . (سلیط) گفتار و رفتار (هوذه) را گزارش داد و چون رسول خدا نامه وی را خواند، گفت : (هم خود او و هم هر چه دارد بر باد رود).

پس از فتح مکه بود که رسول خدا از مرگ (هوذه) خبر یافت .

نامه جلندی و فرزندانش (پادشاه عمان)

(عمرو بن عاص) (در ذی قعدة سال هشتم)، نامه (جیفر) پادشاه عمان و برادرش (عبد) (یا عیاذ) پسران (جلندی) را برد و هر دو برادر اسلام آوردند و بر حسب بعضی از روایات (جلندی) هم به دین اسلام در آمد و نامشان در شمار صحابه ذکر شده است .

نامه منذر بن ساوی (پادشاه بحرین)

رسول خدا صلی الله علیه و آله (علاء بن حضرمی) را (در سال هشتم هجرت) با نامه ای نزد (منذر) پادشاه بحرین فرستاد، وی اسلام آورد و در پاسخ نامه ، نوشت که با مجوس و یهود

[شماره صفحه واقعی : ۱۶۶]

ص: ۲۷۰۶

چگونه رفتار کند، رسول خدا او را همچنان بر حکومت بحرین باقی گذاشت و درباره مجوس و یهود، فرمود: اگر اسلام نیاوردند، جزیه دهند.

نامه جبلة بن ایهیم (پادشاه غسان)

رسول خدا صلی الله علیه و آله نامه ای به (جبلة بن ایهیم) پادشاه (غسان) نوشت و او را به قبول اسلام دعوت فرمود، (جبلة) اسلام آورد و پاسخ نامه را همراه هدیه ای برای رسول خدا ارسال داشت، ولی پس از مدتی به کیش نصرانی بازگشت و با قبيلة خود رهسپار دیار روم شد. (۱)

دیگر وقایع در سال ششم هجرت

۱- قحطی و خشکسالی در این سال و خواندن نماز باران توسط رسول خدا صلی الله علیه و آله در ماه رمضان .

۲- اسلام آوردن (مغیره بن شعبه).

۳- شکست خوردن (شهر براز) فرمانده (پرویز بن هرمز) از رومیان و پیروزی رومیان بر ایرانیان و نزول آیات : (الم ، غلبت الروم ...) (۲)

۴- ظهار کردن (به رسم جاهلیت ، طلاق دادن زن) (اوس بن صامت انصاری) با زنش (خوله) و شکایت کردن زنش در نزد رسول خدا و نزول آیات ظهار که در اول سوره مجادله آمده است .

[شماره صفحه واقعی : ۱۶۷]

ص: ۲۷۰۷

۱- نامه های دیگر را در کتاب طبقات ابن سعد، ج ۱/۲۶۳-۲۹۱ ملاحظه کنید.

۲- روم ۱/۳.

توضیح

محرم سال هفتم: رسول خدا صلی الله علیه و آله پس از بازگشت از (حدیبیه) و مدتی اقامت در مدینه در محرم سال هفتم رهسپار (خیبر) شد و در این سفر (ام سلمه) را با خود برد و رایت را به علی بن ابیطالب سپرد و در راه خیبر (عامر بن اکوع) برای رسول خدا شعر می خواند و چنین می گفت:

(والله لولا الله، ما اهتدینا

ولا تصدقنا ولا صلینا

انا اذا قوم بغوا علینا

وان ارادوا فتنه ایننا

فانزلن سکینه علینا

و ثبت الاقدام ان لاقینا(۱))

پس رسول خدا درباره او دعا کرد و گفت: یرحمک الله. صحابه از این دعا چنین فهمیدند که وی به شهادت می رسد و او در خیبر به شهادت رسید.

رسول خدا نیز هنگامی که نزدیک خیبر رسید توقف فرمود و گفت: (پروردگارا! از تو می خواهیم خیر این قریه و خیر اهلش را و خیر آنچه در آن است و به تو پناه می بریم از شر این قریه و شر اهلش و شر آنچه در آن است)؛ سپس فرمود: به نام خدا پیش روید.

مسیر رسول خدا صلی الله علیه و آله از مدینه تا خیبر

رسول خدا از مدینه ابتدا رهسپار (عصر) شد (نام کوهی است)، سپس به (صهباء)

[شماره صفحه واقعی: ۱۶۸]

ص: ۲۷۰۸

۱- {به خدا سوگند: اگر خدا نبود ما به راه راست هدایت نمی شدیم، صدقه نمی دادیم، نماز نمی خواندیم، چنانچه مردمی به ما ستم کنند و بخواهند آشوب کنند، نخواهیم گذاشت، خدایا بر ما آرامش نازل فرما و ما را در مواقع برخورد با دشمنان ثابت قدم بدار.}

رسید، آنگاه با سپاه خویش تا وادی (رجیع) پیش رفت و میان اهل خیبر و قبیله (غطفان) فرود آمد که این قبیله را از کمک دادن به اهالی خیبر بازدارد، زیرا قبیله غطفان می خواست با کمک و پشتیبانی خویش، یهودیان را علیه رسول خدا بشورانند و سرانجام توفیق نیافت و یهودیان تنها ماندند.

فتح قلاع خیبر

۱- قلعه (ناعم) که پیش از قلعه های دیگر فتح شد و (محمود بن مسلمه) در فتح همین قلعه به شهادت رسید.

۲- قلعه (قموص) که پس از قلعه ناعم فتح شد.

۳- قلعه (صعب بن معاذ) که ثروتمندترین قلعه ها بود و روغن و خوارباری که در خود ذخیره داشت، در هیچ یک از قلعه های دیگر به دست نیامد.

۴- قلعه (نطاه) که رسول خدا از صبح تا شب با اهل قلعه جنگید و پنجاه نفر مسلمان زخمی شدند و رسول خدا سرانجام به فتح آن توفیق یافت و در این قلعه منجینیقی به دست مسلمانان افتد.

۵- قلعه (شقی) که پس از قلعه نطاه فتح شد.

۶- قلعه (نزار) که به وسیله منجینیق به غنیمت یافته، فتح شد.

۷- (کتیبه) که خود دارای قلعه هایی بوده است.

۸- قلعه (اءبی) که صاحب طبقات آن را نام برده است. (۱)

۹ و ۱۰ - قلعه (وطیح) و قلعه (سلالم) که به روایت ابن اسحاق در آخر از همه فتح شد. در این دو قلعه بود که صد زره و چهارصد شتر و هزار نیزه و پانصد کمان عربی به دست مسلمانان افتاد.

[شماره صفحه واقعی: ۱۶۹]

ص: ۲۷۰۹

۱- معجم البلدان، ج ۲/۱۰۶.

کار فتح یکی از قلعه های (خیبر) (۱) دشوار شد و رسول خدا صلی الله علیه و آله ابتدا دو مرد از مهاجران و مردی از انصار یا به ترتیب (ابوبکر) و (عمر) را برای فتح آن فرستاد، اما فتح قلعه صورت نگرفت و رسول خدا گفت: (البته فردا همین رایت را به مردی خواهم داد که خدا به دست وی فتح را به سرانجام رساند، مردی که خدا و رسولش را دوست می دارد و خدا و رسولش هم او را دوست می دارند).

رسول خدا (علی) را خواست و گفت: این رایت را بگیر و پیش رو تا خدا تو را پیروز گرداند.

علی علیه السلام نزدیک قلعه رفت و با آنان نبرد کرد و چون شیرش بر اثر ضربت یک نفر یهودی از دست وی افتاد، دری از قلعه را برداشت و سپر قرار داد و تا موقعی که فتح به انجام رسید، همچنان در دست وی بود و پس از آن که از کار جنگ فارغ شد آن را انداخت. (ابورافع) می گوید: من و هفت مرد دیگر هر چه خواستیم آن را از جای بلند کنیم نتوانستیم.

صفیه

از اسیران غزوه (خیبر) یکی (صفیه) دختر (حیی بن اخطب) یهودی و همسر (کنانه بن ربیع) بود که رسول خدا او را از (دحیه بن خلیفه کلبی) خرید و مسلمان شد و او را آزاد کرد و سپس به همسری گرفت. دو دختر عموی (صفیه) نیز در جنگ (خیبر) اسیر شدند. (۲)

کشتگان یهود خیبر

کشتگان یهودیان را ۹۳ نفر نوشته اند که برخی از بزرگان آنان که در این جنگ کشته شدند، از این قرارند:

[شماره صفحه واقعی: ۱۷۰]

ص: ۲۷۱۰

۱- قلعه قموص یا قلعه ناعم {ر.ک: تاریخ یعقوبی، ج ۲/۵۶}.

۲- جوامع السیره، ص ۲۱۲.

(۱) مرحب حمیری، به دست علی علیه السلام یا به دست محمد بن مسلمه .

(۲) أُسیر، به دست محمد بن مسلمه .

۳- یاسر (برادر مرحب) به دست زبیر.

۴- کنانه بن ربیع، به دست محمد بن مسلمه .

فدک

رسول خدا صلی الله علیه وآله پس از فتح قلعه های خیبر، یهودیان باقی مانده را محاصره کرد و چون آنان خود را در معرض هلاکت دیدند، تسلیم شدند و پیشنهاد کردند که آنان را تبعید کند و نکشد و رسول خدا پیشنهادشان را پذیرفت و چون اهل (فدک) از آن، خبر یافتند، از رسول خدا خواستند تا با آنان نیز به همان صورت رفتار کند، رسول خدا هم پذیرفت و چون لشکری بر سر فدک نرفت، خالصه رسول خدا گردید. (۱)

قرار رسول خدا با مردم خیبر و فدک

یهودیان خیبر به استناد آن که در کار کشاورزی از مسلمانان آشناترند، پیشنهاد کردند، املاک خیبر، بالمناصفه به خود ایشان واگذار شود و اختیار با رسول خدا باشد و این

پیشنهاد پذیرفته شد، (فدک) نیز با همین قرار به اهل فدک واگذار شد و درآمد آن خالصه رسول خدا بود. (۲)

زینب دختر حارث

(زینب) دختر حارث و همسر سلام بن مشکم یهودی، گوسفندی بریان کرد، پرسید که رسول خدا به کدام عضو گوسفند بیشتر علاقه مند است، به او گفتند: به پاچه گوسفند. پاچه ای را مسموم کرد و برای رسول خدا هدیه آورد. رسول خدا پاره ای از گوشت آن در دهان گرفت و بلافاصله از دهان انداخت و گفت: این استخوان به من می گوید که

[شماره صفحه واقعی: ۱۷۱]

ص: ۲۷۱۱

۱- سیره ابن هشام، ج ۳/۳۵۲.

۲- ماءخذ پیشین .

(مسموم) است. رسول خدا از زینب، حقیقت حال را پرسید، او هم اعتراف کرد و گفت: با خود گفتم: اگر پادشاهی باشد از دست وی آسوده می شوم و اگر پیامبری باشد از مسموم بودن آن خبر خواهد یافت. رسول خدا از وی درگذشت.

غزوه وادی القری

رسول خدا صلی الله علیه و آله پس از فتح (خیبر) رهسپار (وادی القری) شد و آن جا را چند روز محاصره کرد، تا فتح آن به انجام رسید. (مدعم) غلام رسول خدا، بار شتر آن حضرت را پایین می گذاشت و در همان حال تیری به وی رسید و کشته شد. مسلمانان گفتند: بهشت او را گوارا باد. رسول خدا گفت: نه، به آن خدایی که جان محمد به

دست اوست، هم اکنون روپوشی که آن را از غنیمت مسلمانان در جنگ خیبر ربوده است، در آتش دوزخ بر وی شعله ور است.

شهدای غزوه خیبر

۱- ربیعہ بن اکثم؛ ۲- ثقف بن عمرو؛ ۳- رفاعه بن مسروح؛ ۴- عبدالله بن هُبیب (یا هُبیب)؛ ۵- بشر بن براء بن معرور؛ ۶- فضیل بن نعمان؛ ۷- مسعود بن سعد (۱)؛ ۸- محمود بن مسلمه؛ ۹- ابوضیاح بن ثابت؛ ۱۰- حارث بن حاطب؛ ۱۱- عروه بن مره؛ ۱۲- اوس بن قائد؛ ۱۳- انیف بن حبیب؛ ۱۴- ثابت بن ائله؛ ۱۵- طلحه بن یحیی؛ ۱۶- عماره بن عقبه؛ ۱۷- عامر بن اکوع؛ ۱۸- اسلم حبشی؛ ۱۹- مسود بن ربیعہ؛ ۲۰- اوس بن قتاده (۲)؛ ۲۱- انیف بن وائله (یا وائله)؛ ۲۲- اوس بن جبیر؛ ۲۳- اوس بن حبیب؛ ۲۴- اوس به عائد؛ ۲۵- ثابت بن وائله؛ ۲۶- جدی بن مره؛ ۲۷- عبدالله بن ابی امیه؛ ۲۸- عدی بن مره.

[شماره صفحه واقعی: ۱۷۲]

ص: ۲۷۱۲

۱- بعضی او را از شهدای {بشر معونه} شمرده اند.

۲- در سیره النبی همین بیست نفر، به همین ترتیب ذکر شده است {ج ۳/۳۵۷}.

(اسود راعی) که مزدور و شبان مردی از یهودیان خیبر بود در موقع محاصره یکی از قلعه های خیبر با گوسفندانی که همراه داشت، نزد رسول خدا صلی الله علیه و آله آمد و اسلام آورد، نزد من امانت است، اکنون چه کنم؟ رسول خدا گفت: گوسفندان را رو به قلعه صاحبشان بزن تا به آنجا بروند. او برخاست و مشتی ریگ برگرفت و بر گوسفندان پاشید و گفت: بروید که من به خدا قسم دیگر با شما نیستم.

گوسفندان چنان که گویی کسی آنها را می راند، داخل قلعه شدند، سپس (اسود) با اهل همان قلعه جنگید، در همان حال سنگی به وی اصابت کرد و او را کشت، در حالی که هنوز یک رکعت نماز نخوانده بود، بدینگونه اسلام او را رستگار ساخت، نام این غلام را (اسلم) نوشته اند و ضمن شهدای خیبر نام برده شده است.

داستان حجاج بن علاط سلمی

پس از فتح خیبر (حجاج بن علاط) از رسول خدا اجازه خواست تا برای جمع آوری اموال خود که در نزد همسرش و نیز در نزد بازرگانان مکه بود، راهی مکه شود. او به رسول خدا گفت: برای وصول اموالم ناچارم دروغی هم بگویم. رسول خدا فرمود: بگو. (حجاج) می گوید: تا به مکه رسیدم، مردانی از قریش را دیدم که در جستجوی به دست آوردن اخبار هستند که کار رسول خدا با اهالی دلیر (خیبر) به کجا کشیده است و چون هنوز از مسلمان شدن من بیخبر بودند، گفتند: ای (ابومحمد) چه خبر؟

شنیده ایم که این راهزن (یعنی: رسول خدا) رهسپار خیبر شده است. گفتم: آری، خبری دارم که شما را شادمان می کند. گفتند: بگو. (حجاج) می گوید: گفتم: (محمد) چنان شکستی خورد که هرگز مانند آن را نشنیده اید و یارانش همه کشته شدند و خودش نیز اسیر است و گفتند: او را نمی کشیم، بلکه به مکه اش می فرستیم تا اهل مکه او را به جای کشتگان خود، بکشند. آنان از این خبر بسیار شادمان گشتند. سپس (حجاج) گفت:

[شماره صفحه واقعی: ۱۷۳]

با من کمک کنید تا پول و مال خود را که نزد این و آن مانده است فراهم کنم ، زیرا در نظر دارم به (خیبر) برگردم و از شکست خوردگان اصحاب محمد، چیزی به دست آورم . پس همه در انجام این کار مساعدت کردند، بدانگونه که از آن بهتر نمی شد.

نگرانی عباس بن عبدالمطلب

(حجاج بن علاط) پس از منتشر کردن شکست رسول خدا از واقعه خیبر، (عباس بن عبدالمطلب) را دید که از شنیدن این خبر نگران است ، به او گفتم : می توانی گفته ام نهفته داری ؟ گفت : آری . گفتم تا سه روز گفتار مرا نهفته دار، چه می ترسم قریش مرا تعقیب کنند و به دام افکنند، بعد از سه روز هر چه می خواهی بگو. گفت : بسیار خوب . سپس به وی گفتم : به خدا قسم برادرزاده ات (یعنی : رسول خدا) را در حالی گذاشتم که با دختر پادشاه یهودیان (صفیه) عروسی کرده و (خیبر) را با اموال و اندوخته های فراوان گرفته است ، اما این خبر دا نهفته دار و بدان که من مسلمان شده ام و اکنون برای جمع آوری مطالبات خود به مکه آمده ام .

(عباس) پس از سه روز، جامه ای فاخر پوشید و خود را خوشبو کرد و از خانه بیرون آمد و پس از طواف ، دید که مردان قریش هنوز سرگرم نیرنگ (حجاج) اند. هنگامی که (عباس) را دیدند به او گفتند: به خدا قسم که در مقابل مصیبتی پر سوز و گداز خود را به شکیبایی زده ای ! (عباس) گفت : نه به خدا، چنان نیست که شما پنداشته اید، (محمد) خیبر را گرفت و با دختر پادشاه آن سرزمین عروسی کرد. گفتند: این خبر را چه کسی برای تو آورده است ؟ گفت : همان کسی که آن خبر را برای شما آورد. گفتند: افسوس که از دست ما در رفت .

غنائم خیبر

غنائم (خیبر) پس از وضع خمس بر مبنای هزار و هشتصد سهم تقسیم شد، برای هر مرد از هزار و چهارصد مرد مجاهد مسلمان یک سهم و برای هر اسب از دویست اسب دو سهم .

[شماره صفحه واقعی : ۱۷۴]

ص: ۲۷۱۴

به مردانی که در قرار صلح میان رسول خدا و اهالی (فدک) واسطه بودند از جمله (محصه بن مسعود) و به زنان پیامبر از خمس حقی داده شد.

غنائم خیبر بر کسانی تقسیم شد که در (حدیبیه) بوده اند، چه در (خیبر) بوده باشند و چه نبوده باشند. البته از اهل حدیبیه فقط (جابر بن عبدالله انصاری) در خیبر نبود و رسول خدا سهم او را هم با کسانی که بوده اند برابر نهاد.

تیماء

مسعودی می نویسد: مردم (تیماء) دشمن رسول خدا بودند و خاندان سموال بن عادی (یکی از مردان باوفای عرب) بر ایشان ریاست داشتند و چون از فتح (وادی القری) خبر یافتند، با رسول خدا صلح کردند و تن به جزیه دادند و آنگاه رسول خدا به مدینه بازگشت. (۱)

ماءموران برآورد محصول خیبر

نوشته اند که رسول خدا صلی الله علیه و آله، (عبدالله بن رواحه) را برای برآورد محصول (خیبر) می فرستاد هر گاه می گفتند: اجحاف کردی، می گفت: خواستید با این برآورد مال ما، نخواستید مال شما. یهودیان هم عدالت وی را می ستودند، اما (عبدالله) در سال هشتم هجرت در غزوه (موته) به شهادت رسید و جز یک سال این کار را بر عهده نداشت.

سپس (جبار بن صخر) به جای (عبدالله) برای برآورد محصول خیبر می رفت و یهودیان همچنان در املاک خیبر کار می کردند و مسلمانان هم از طرز کارشان راضی بودند.

رسیدن جعفر بن ابی طالب از حبشه

روز فتح خیبر بود که (جعفر بی ابی طالب) از حبشه رسید و رسول خدا میان دو دیده

[شماره صفحه واقعی: ۱۷۵]

ص: ۲۷۱۵

او را بوسید و او را در آغوش کشید و گفت: نمی دانم، به کدام یک از این دو پیشامد خوشحالترم، آیا به فتح خیبر یا به رسیدن جعفر.

انتقال مسلمانان مقیم حبشه به مدینه

رسول خدا (عمرو بن امیه) را با نامه ای به حبشه فرستاد و از (نجاشی) خواست تا مسلمانان مانده در حبشه را به مدینه فرستد و او هم ۱۶ مرد مسلمان را در دو کشتی به مدینه روانه ساخت:

۱- جعفر بن ابی طالب؛ ۲- خالد بن سعید؛ ۳- عمرو بن سعید؛ ۴- معیقیب بن ابی فاطمه؛ ۵- ابوموسی اشعری؛ ۶- اسود بن نوفل؛ ۷- جهم بن قیس؛ ۸- عامر بن ابی وقاص؛ ۹- عتبّه بن مسعود؛ ۱۰- حارث بن خالد؛ ۱۱- عثمان بن ربیع؛ ۱۲- محمیه بن جزء؛ ۱۳- معمر بن عبدالله عدوی؛ ۱۴- ابوحاطب بن عمرو؛ ۱۵- مالک بن ربیع؛ ۱۶- حارث بن عبدقیس.

زنانی هم بودند که شوهرانشان در حبشه وفات یافته بودند و در این دو کشتی به مدینه آمدند.

سریه تریه بر سر هوازن

شعبان سال هفتم: رسول خدا صلی الله علیه و آله، (عمر بن خطاب) را با سی مرد در تعقیب قبیله (هوازن) رهسپار (تریه) ساخت که در ناحیه (عبلاء) در راه (صنعا) و (نجران) یمن واقع است. مردان این سریه شبها راه می رفتند و روزها پنهان می شدند، اما (هوازن) خبر یافتند و گریختند و زد و خوردی روی نداد. (۱)

[شماره صفحه واقعی: ۱۷۶]

ص: ۲۷۱۶

۱- طبقات ابن سعد، ج ۲/۱۱۷.

سریه نجد (سریه بنی کلاب)

(ابوبکر) با جمعی از اصحاب، مأمور این سریه شدند (در مقابل طایفه ای از هوازن) و تا (ضریه) در سرزمین (نجد) پیش رفتند. در این سریه، زد و خوردی روی داد و (سلمه بن اکوع) هفت نفر از مشرکان را کشت و دختری از (فزاریها) را اسیر گرفت. رسول خدا همان دختر را از (سلمه) گرفت و به مکه فرستاد و در مقابل، اسیرانی از مسلمانان را که در دست مشرکان بودند بازخرید. (۱)

سریه (بشیر بن سعد)

شعبان سال هفتم: رسول خدا صلی الله علیه و آله، (بشیر بن سعد) را با سی مرد بر سر طایفه (بنی مره) به (فدک) فرستاد. وی با شتران و گوسفندانی که گرفت، می خواست به مدینه بازگردد، اما شبانه مردان (بنی مره) بر آنان حمله بردند و همراهان (بشیر) همگی

به شهادت رسیدند و خود بشیر هم در میان کشته ها افتاد و (علبه بن زید حارثی) این خبر اسف انگیز را به مدینه آورد و سپس بشیر خود به مدینه رسید. (۲)

سریه (زبیر بن عوام)

رسول خدا صلی الله علیه و آله پس از شهادت یافتن مردان سریه (بشیر بن سعد)، (زبیر بن عوام) را با دویست مرد بر سر (بنی مره) فرستاد، (۳) اما در طبقات آمده است که رسول خدا (غالب بن عبدالله) را به جای (زبیر) فرستاد. (۴)

[شماره صفحه واقعی: ۱۷۷]

ص: ۲۷۱۷

۱- ماءخذ پیشین .

۲- ماءخذ پیشین، ج ۲/۱۱۸.

۳- امتاع الاسماع، ج ۱/۳۳۴.

۴- طبقات ابن سعد، ج ۲/۱۲۶.

رمضان سال هفتم: بنی عوال و بنی عبد بن ثعلبه در (میغه) (واقع در ناحیه نجد) بودند، رسول خدا صلی الله علیه و آله، (غالب بن عبدالله) را با صد و سی مرد بر سر آنان فرستاد و شبانه بر دشمن حمله بردند و چند نفر را کشتند و شتران و گوسفندانی را غنیمت گرفتند و به مدینه بازگشتند.

در همین سریه بود که (اسامه بن زید بن حارثه) مردی را با وجود آن که لا اله الا الله گفته بود، کشت و رسول خدا صلی الله علیه و آله رنجیده خاطر گشت، چرا که اقرار زبانی او، ملاک مسلمانی اوست و خون او را باید محترم می شمرد.

مسعودی می نویسد: در همین سریه و به همین جهت، آیه ۹۴ سوره نساء نازل گشت.

سریه (بشیر بن سعد انصاری) به (یمن) و (جبار)

شوال سال هفتم: رسول خدا صلی الله علیه و آله خبر یافت که گروهی از قبیله (غطفان) در (جناب) فراهم آمده اند و (عینه بن حصن فزاری) هم به آنان وعده همراهی داده است تا همداستان با رسول خدا بجنگند.

رسول خدا (بشیر بن سعد) را با سیصد مرد روانه ساخت تا در حدود (جناب) به (یمن) و (جبار) رسیدند و در (سلاح) فرود آمدند و به سوی دشمن پیش رفتند، اما دشمن پراکنده گشت و گریخت و فقط دو اسیر گرفتند و چهارپایان بسیاری به غنیمت به دست مسلمانان افتاد. (۱)

[شماره صفحه واقعی: ۱۷۸]

ص: ۲۷۱۸

عمره القضاء (۱)

ذی قعدة سال هفتم : رسول خدا علیه السلام در ششم ذی قعدة سال هفتم ، به جای عمره ای که در سال گذشته نتوانست انجام دهد با همان عده از اصحاب که در حدیبیه شرکت داشتند به عنوان عمره رهسپار مکه شد و شصت شتر قربانی و صد اسب و مقداری اسلحه نیز با خود برد و چون نزدیک مکه رسید اسبها و سلاحها را در (بطن یاجج) به جای گذاشت .

اهل مکه با شنیدن رسیدن رسول خدا، مکه را خالی گذاشتند و رسول خدا در حالی که بر شتر (قصواء) سوار بود و مسلمانان شمشیر بسته پیرامون وی را گرفته بودند سواره طواف کرد و (حجرالاسود) را با چوبدستی شمشیر بسته پیرامون وی را گرفته بودند سواره طواف کرد و (حجرالاسود) را با چوبدستی خود استلام کرد و (عبدالله بن رواحه) که مهار شتر او را گرفته بود و پیشاپیش رسول خدا می رفت رجز می خواند:

(خلوا بنی الکفار عن سیله

خلوا فکل الخیر فی رسوله ...) (۲)

(ای کافرزانگان از سر راه او کنار روید، همه خوبی در رسول خداوند است)

رسول خدا صلی الله علیه و آله طبق قرار داد، سه روز در مکه ماند و در همین مدت با (میمونه) دختر (حارث بن حزن هلالی) ازدواج کرد و روز چهارم با مسلمانان از مکه بیرون رفت .

سریه (ابن ابی العوجاء) بر سر بنی سلیم

ذی حجه سال هفتم : (ابن ابی العوجاء) با پنجاه مرد بر سر قبیله (بنی سلیم) رفت و چون جاسوسی از قبیله دشمن همراه (ابن ابی العوجاء) بود، پیش از رسیدن وی آنان را بر حذر داشت و (بنی سلیم) آماده جنگ شدند و از قبول اسلام سرباز زدند و به دنبال جنگ شدیدی که در گرفت همه افراد سریه به شهادت رسیدند و فرمانده سریه که در میان کشته ها بیرمق افتاده بود، در اول ماه صفر سال هشت به مدینه بازگشت . (۳)

[شماره صفحه واقعی : ۱۷۹]

ص: ۲۷۱۹

۱- یا عمره القیاص یا عمره الصلح یاغزوه القضاء (امتاع الاسماع ، ج ۱/۳۳۶) .

۲- این ابیات ادامه دارد (رک : تاریخ پیامبر اسلام ، ص ۵۲۴) .

۳- طبقات ابن سعد، ج ۲/۱۲۳ .

سریه (عبدالله بن ابی حدرد اسلمی)

ذی حجه سال هفتم: رسول خدا صلی الله علیه و آله خبر یافت که (رفاعه بن زید (۱) جشمی) با جمعیت انبوهی در (غابه) فراهم شده اند و در نظر دارند که با وی بجنگند، پس (عبدالله بن ابی حدرد) را با دو مرد برای تحقیق فرستاد. اینان غروب آفتاب نزدیک دشمن رسیدند و چون (رفاعه بن زید) در جستجوی شبانی که دیر کرده بود، تنها بیرون آمده بود، ناگهان بر وی تاختند و او را کشتند و شتران و گوسفندانی به غنیمت گرفتند و به مدینه بازگشتند.

سریه (محیصه بن مسعود) به ناحیه فدک

ذی حجه سال هفتم: مسعودی این سریه را بعد از سریه (عبدالله بن ابی حدرد) به (غابه) و پیش از سریه (عبدالله) بن (ارضم) نوشته است. (۲)

سریه (عبدالله بن ابی حدود) به اضم

سریه (عبدالله بن ابی حدود) به اضم (۳)

ذی حجه سال هفتم: (ابوقتاده) و (محلّم بن جثامه) در این سریه بوده اند و (محلّم)، (عامر بن اضبط اشجعی) را با آن که اظهار اسلام کرده بود برای آنچه در جاهلیت میان آن دو روی داده بود، کشت و چنان که گفته اند: به همین مناسبت آیه ۹۴ سوره نساء نازل گشت. (۴)

حلبی می نویسد: پس از این واقعه (محلّم) با دیده اشکبار نزد رسول خدا آمد و

[شماره صفحه واقعی: ۱۸۰]

ص: ۲۷۲۰

۱- ابن هشام: رفاعه بن قیس {ج ۴/۲۷۸}.

۲- التنبیه و الاشراف، ص ۲۲۹.

۳- چون ابوقتاده نیز در این سریه بوده است، لذا آن را سریه ابوقتاده به اضم، هم گفته اند {طبقات ابن سعد، ص ۱۳۳}.

۴- التنبیه و الاشراف، ص ۲۲۹.

گفت: برای من آموزش بخواه، اما رسول خدا سه بار گفت: (معلم) را میامرز. [\(۱\)](#)

[شماره صفحه واقعی: ۱۸۱]

ص: ۲۷۲۱

۱- سیره حلبیه، ج ۳/۱۹۵.

سریه (غالب بن عبدالله کلبی لیشی) بر سر بنی ملوح

صفر سال هشتم: جندب بن مکیث جهنی می گوید: رسول خدا صلی الله علیه و آله، (غالب بن عبدالله کلبی) را فرماندهی سریه ای داد که من هم در آن شرکت داشتم. او را فرمود تا بر (بنی ملوح) که در (کدید) بودند، غارت برد. رهسپار شدیم تا به (کدید) رسیدیم، در آن جا (ابن برصاء لیشی) را دستگیر کردیم، سپس رهسپار شدیم تا به (کدید) رسیدیم، آنگاه مرا به عنوان دیده بان فرستادند و من شب هنگام به پشته ای رسیدم که مشرف به دشمن بود، روی پشته به پهلو آرمیده بودم. در همین موقع مردی

از دشمن از خیمه خود بیرون آمد و به همسرش گفت: روی تپه سیاهی می بینم، کمان مرا با دو تیر بیرون بیاور و زن تیر و کمان وی را آورد، تیری رها کرد و بر پهلوی من نشست (۱)، اما آن را در آوردم و بر جای ماندم سپس تیری دیگر رها کرد که بر شانه من جای گرفت، آن را هم در آوردم و همچنان بر جای ماندم، مرد به همسرش گفت: اگر کسی می بود حرکت می کرد، سپس داخل خیمه شد و به خواب رفتند، سحرگاهان بر آنان غارت بردیم و کسانی از ایشان را کشتیم و چهارپایان را غنیمت گرفتیم و بازگشتیم، اما دشمن در تعقیب ما پیش تاخت و به ما بسیار نزدیک شد. در این هنگام بی آن که ابر و بارانی ببینیم، خدای متعال آب سیلی فرستاد که گذشتن از آن امکان پذیر نبود. مردان (بنی ملوح) در آن طرف رودخانه ماندند، در حالی که یک نفر از ایشان هم نمی توانست از آن بگذرد و تعقیب ایشان بی نتیجه ماند و ما به

[شماره صفحه واقعی: ۱۸۲]

ص: ۲۷۲۲

۱- رک: سیره ابن هشام، ج ۴/۲۵۸، ولی در طبقات و سیره حلبیه: میان دو چشم من. {طبقات، ج ۲/۱۲۲۴ و سیره حلبیه، ج ۳/۱۸۸}.

سریه (غالب بن عبدالله لثی)

صفر سال هشتم : رسول خدا صلی الله علیه و آله ابتدا (زبیر بن عوام) را با دویست مرد آماده ساخت تا از (بنی مره) انتقام گیرد. در همین حال (غالب بن عبدالله لثی) از سریه ای که خدا آنان را پیروز ساخته بود بازگشت ، رسول خدا به جای (زبیر)، (غالب بن عبدالله) را فرستاد. ایشان بر (بنی مره) تاختند و عده ای را کشتند و چهارپایانی را به

غنیمت گرفتند، در همین سریه بود که (مرداس بن نهیک) با این که کلمه توحید را بر زبان جاری ساخته بود به دست (اسامه بن زید) شهید شد. (۱)

سریه (کعب بن عمیر غفاری)

ربیع الاول سال هشتم : رسول خدا صلی الله علیه و آله (کعب بن عمیر) را با پانزده نفر فرستاد تا به (ذات اطلاع) از اراضی شام رسیدند و با گروهی از دشمن برخورد کردند و آنها از پذیرفتن اسلام امتناع ورزیدند و مسلمانان را تیرباران کردند و همگی به شهادت رسیدند، فقط یک نفر که در میان کشته ها افتاده بود رسول خدا را از پیش آمد باخبر ساخت . (۲)

سریه (شجاع بن وهب اسدی)

ربیع الاول سال هشتم : رسول خدا صلی الله علیه و آله ، (شجاع بن وهب) را با بیست و چهار مرد، بر سر جمعی از (هوازن) فرستاد که در (سی) واقع در ناحیه (رکبه) منزل داشتند، از آن جا تا به مدینه پنج روز راه بود، در این سریه چهارپایان و گوسفندان بسیاری به غنیمت

[شماره صفحه واقعی : ۱۸۳]

ص: ۲۷۲۳

۱- سیره ابن هشام ، ج ۴/۲۷۱؛ طبقات ، ج ۲/۱۲۶.

۲- طبقات ابن سعد، ج ۲/۱۲۷-۱۲۸.

آوردند. سهم هر مردی پانزده شتر شد و ده گوسفند را به جای یک شتر حساب کردند. (۱)

سریه (قطبه بن عامر بن حدیده)

رسول خدا صلی الله علیه و آله، (قطبه بن عامر) را با بیست مرد بر سر طایفه ای از (خنعم) فرستاد که در ناحیه (تباله) منزل داشتند، پس از جنگی سخت، اسیران و چهارپایانی به مدینه آوردند.

غزوه (مونه)

غزوه (مونه (۲))

جمادی الاولی سال هشتم: رسول خدا صلی الله علیه و آله، (حارث بن عمیر ازدی) را با نامه ای نزد پادشاه (بصری) فرستاد و چون (حارث) به سرزمین (مونه) رسید (شرحیل بن عمرو) او را کشت. کشته شدن (حارث) سخت بر رسول خدا دشوار آمد و مردم را به جهاد فراخواند و سه هزار مرد فراهم گشت. رسول خدا (زید بن حارثه) را بر آنان امارت داد و فرمود تا به همان جایی که (حارث) شهادت یافته است رهسپار شوند و مردم آن سرزمین را به اسلام دعوت کنند و اگر نپذیرفتند به یاری خدا با آنان بجنگند.

(عبدالله بن رواحه) گفت: ای رسول خدا! مرا دستوری فرما تا آن را حفظ کنم و به کار بندم. فرمود: فردا به سرزمینی می رسی که سجده خداوند در آن سرزمین کم است، پس بسیار سجده کن. گفت: بیشتر بفرما. فرمود: خدا را یاد کن که یاد خدا در راه رسیدن به مطلوب یاور تو است. (عبدالله) بار دیگر گفت: نصیحتی دیگر بر آن دو نصیحت که فرمودی بیفزای. رسول خدا فرمود: ای پسر رواحه! از هر کاری که عاجز ماندی از این کار عاجز مشو، که اگر ده کار بد می کنی، یک کار نیک هم انجام دهی. عبدالله گفت: دیگر پس از این سخن که فرمودی از تو چیزی نخواهم پرسید. (۳)

[شماره صفحه واقعی: ۱۸۴]

ص: ۲۷۲۴

۱- ماخذ پیشین .

۲- یا سریه مونه : {طبقات، ج ۲/۱۲۸}.

۳- امتاع الاسماع، ج ۱/۲۴۶.

(عبدالله) که از شعرای صحابه بود اشعاری گفت به این مضمون که: آرزوی من جز آموزش و شهادت نیست و امیدوارم که ناامید بازننگردم. (۱)

سپس مردان سریه رهسپار شدند تا در سرزمین شام به (معان) رسیدند و آن جا خبر یافتند که (هرقل) پادشاه روم در سرزمین (بلقا) با صد هزار رومی فرود آمده است و از قبایل مختلف نیز صد هزار نفر به فرماندهی (بلی) و طایفه (اراشه) (۲) به نام (مالک بن زافله) (۳) بدیشان پیوسته است.

مسلمانان خواستند، رسول خدا را که در (ثیبه الوداع) مانده بود، از شماره دشمن با خبر سازند، اما (عبدالله بن رواحه) مردم را دلیر ساخت و گفت: ما به اتکای شماره و نیرو و فزونی سپاه با دشمن نمی جنگیم و تنها اتکای ما به این دینی است که خدا ما را بدان سرافراز کرده است، پس پیش روید، یا پیروزی بر دشمن یا شهادت یافتن، مردم همگی پذیرفتند و رهسپار شدند.

روز جنگ

مسلمانان پیش می رفتند تا در مرزهای (بلقاء) با سپاهیان (هرقل) از روم و عرب روبرو شدند و چون دشمن نزدیک شد، مسلمانان خود را به قریه (موته) کشیدند و همان جا روز جنگ فرارسید.

جنگ به سختی درگرفت و (زید بن حارثه) پیاده جنگ کرد تا در میان نیزه داران دشمن به شهادت رسید، سپس (جعفر بن ابیطالب) پیش تاخت و همچنان می جنگید و رجز می خواند و در حالی که نود و چند زخم برداشته بود به شهادت رسید.

نوشته اند که (جعفر) علیه السلام در این جنگ دو دست خود را از دست داد و خدا وی را به جای دو دستی که در راه خدا داد، دو بال عنایت فرمود تا در هر جای بهشت که بخواهد با آن دو پرواز کند.

[شماره صفحه واقعی: ۱۸۵]

ص: ۲۷۲۵

۱- سیره ابن هشام، ج ۴/۱۵.

۲- جوامع السیره: بنی اراشه {ص ۲۲۱}.

۳- ماخذ قبل: مالک بن زافله {ص ۲۲۱}.

پس از شهادت (جعفر بن ابی طالب)، (عبدالله بن رواحه) رایت را برگرفت و پیش تاخت و سوار بر اسب خویش می جنگید. در این هنگام چون تردیدی برای وی پیش آمد، در چند شعری که گفت (۱) خود را ملامت کرد و همچنان پیش می تاخت سرانجام به شهادت رسید. پس از شهادت سه امیر سریه، (ثابت بن ارقم) گفت: ای مسلمانان! مردی را از میان خود به فرماندهی برگزینید، (خالد بن ولید) را به فرماندهی برگزیدند، او هم مسلمانان را به مدینه بازگرداند.

در این جنگ (مالک بن زافله) فرمانده رومیان، به دست (قطبان بن قتاده) کشته شد.

پس از بازگشت اصحاب سریه به مدینه، رسول خدا با عده ای به استقبال آنان بیرون شدند، مسلمانان مدینه به روی اصحاب سریه خاک می پاشیدند و می گفتند: ای

گریزندگان، از جهاد در راه خدا گریختید؟ اما رسول خدا می گفت: اینان گریختگان نیستند، بلکه اگر خدا بخواهد حمله کنند گانند. (۲)

(حسان بن ثابت) اشعاری در مرثیه شهیدان (موتی) سروده است.

شهادی غزوه موتی

۱- جعفر بن ابی طالب؛ ۲- زید بن حارثه؛ ۳- مسعود بن اسود؛ ۴- وهب بن سعد؛ ۵- عبدالله بن رواحه؛ ۶- عباد بن قیس؛ ۷- حارث بن نعمان؛ ۸- سراقه بن عمرو؛ ۹- ابوکلیب؛ ۱۰- جابر؛ پسر عمرو بن زید؛ ۱۱- عمرو؛ ۱۲- عامر؛ پسر سعد بن حارث؛ ۱۴- سوید بن عمرو؛ ۱۵- عباد بن قیس؛ ۱۶- مسود بن سوید؛ ۱۷- هبار بن سفیان.

سریه ذات السلاسل

[شماره صفحه واقعی: ۱۸۶]

ص: ۲۷۲۶

۱- سیره ابن هشام، ج ۴/۲۱.

۲- ماخذ پیشین، ص ۲۴.

جمادی الآخره سال هشتم : رسول خدا صلی الله علیه و آله خبر یافت که گروهی از قبیله (قضاعه) فراهم گشته اند و می خواهند نسبت به مسلمانان دستبرد بزنند، پس (عمرو بن عاص) را با سیصد مرد از بزرگان مهاجر و انصار که سی اسب داشتند، روانه ساخت و تا نزدیک دشمن پیش تاختند، (عمرو) در آن جا خبر یافت که جمعیتی بسیارند، پس به رسول خدا پیام فرستاد و کمک خواست . رسول خدا (ابوعبیده بن جراح) را با دویست

مرد فرستاد، از جمله (ابوبکر) و (عمر) را همراه وی گسیل داشت و آنها را فرمود تا به (عرو) ملحق شوند و اختلاف نکنند.

(ابوعبیده) به (عمرو) همچنان پیش می تاخت تا سرانجام با جمعی از مشرکان برخورد کرد و مسلمانان بر آنان حمله بردند و به شکست مشرکان انجامید، سپس (عمرو) راه مدینه را در پیش گرفت .

ابن اسحاق می نویسد: (غزوه (سریه) ذات السلاسل) در سرزمین (عذره) روی داد .

(ذات السلاسل) یا (ذات السلسل) آبگاهی بود پشت (وادی القری) که میان آن تا مدینه ده روز راه بوده است .

در همین سریه بود که (رافع بن ابو رافع طائی) با (ابوبکر) رفیق شد و در بازگشتن به مدینه از (ابوبکر) درخواست چند نصیحت کرد و (ابوبکر) او را به پرستش خدای یگانه و نماز و روزه و زکات و حج اندرز داد.

شیخ مفید می نویسد: بسیاری از سیره نویسان ذکر کرده اند که سوره (والعادیات ضبحا) گفته اند که علی علیه السلام از دشمنان اسیر گرفت و اسیران را چند شانه بست که گویی : به زنجیرها (سلاسل) بسته شده اند و چون سوره مذکور نازل گشت ، رسول خدا صلی الله علیه و آله در نماز صبح آن را تلاوت کرد و اصحاب پرسیدند که این سوره را نمی شناسیم ، پس گفت : خدا علی را بر دشمنان ظفر داد و جبرئیل بشارت آن را برای من

[شماره صفحه واقعی : ۱۸۷]

ص: ۲۷۲۷

آورد و چون چند روزی گذشت ، علی علیه السلام با غنیمتها و اسیران وارد مدینه شد. (۱)

سریه (ابو عبیده بن جراح)

سریه (ابو عبیده بن جراح) (۲)

رجب سال هشتم : رسول خدا صلی الله علیه و آله ، (ابو عبیده) را با سیصد مرد از مهاجر و انصار بر سر طایفه ای از (جهینه) به (قبلیه) - واقع در ساحل دریا به فاصله پنج روز راه تا مدینه - فرستاد و مقداری خرما به (ابو عبیده) سپرد و او هم بر ایشان تقسیم می کرد، کار به جایی رسید که به هر کدام روزی یک خرما می رسید و چون کار گرسنگی به سختی کشید، اصحاب سریه (خبیط) (برگ درخت) می خوردند و بدین جهت این سریه را (سریه خبیط) گفتند. سرانجام ماهی بزرگی از دریا به دست آوردند و از گوشت و چربی آن بیست روز می خوردند. در این سریه ، جنگ و زد و خوردی روی نداد.

سریه (ابو قتاده بن ربیع انصاری)

شعبان سال هشتم : رسول خدا صلی الله علیه و آله ، (ابو قتاده) را با پانزده مرد، بر سر قبیله (غطفان) (به خضره از سرزمین نجد) فرستاد که بر آنان هجوم برد. در این سریه ، دویست شتر و دو هزار گوسفند به غنیمت گرفتند و کسانی را کشتند و عده ای را هم اسیر گرفتند و غنایم را پس از اخراج خمس ، بر مردان سریه تقسیم کردند، در سهم (ابو قتاده) دختر کی زیبا بود، رسول خدا از او خواست تا دختر را به وی ببخشد و چون بخشید رسول خدا او را به (محمیه بن جزء) بخشید.

سریه (ابو قتاده) به بطن اضم

رمضان سال هشتم : رسول خدا صلی الله علیه و آله پس از آن که تصمیم به فتح مکه گرفت ، (ابو قتاده) را با هشت مرد از جمله (عبدالله بن ابی حدره) و (معلم بن جثامه) به

[شماره صفحه واقعی : ۱۸۸]

ص: ۲۷۲۸

۱- مجمع البیان ، ج ۱۰/۵۲۸.

۲- یا: سریه خبیط (امتاع الاسماع ، ج ۱/۳۵۴).

(بطن اضم) (سه منزلی مدینه) فرستاد تا مردم گمان کنند که رسول خدا قصد حرکت به آن ناحیه را دارد.

در (بطن اضم) بود که (عامر بن اضبط اشجعی) سوار بر شترش با مختصر لوازم سفر، بر مسلمانان گذشت و سلام مسلمانی داد، اما (محلّم) به سابقه ای که با او داشت، او را کشت و شترش را به غنیمت گرفت، به همین جهت آیه ۹۴ سوره نساء نزول یافت، (محلّم) را در (حنین) نزد رسول خدا آوردند تا برای وی استغفار کند، اما رسول خدا سه بار گفت: خدایا (محلّم بن جثامه) را میامرز. (۱)

مردان سریه تا (ذی خشب) پیش رفتند و آن جا خبر یافتند که رسول خدا رهسپار مکه شده است و آنها در (سقیّا) به رسول خدا پیوستند. (۲)

غزوه فتح مکه

رمضان سال هشتم: پس از پیمان شکنی قریش، رسول خدا صلی الله علیه و آله تصمیم به فتح مکه گرفت و مردم را فرمود تا برای حرکت آماده شوند، اما نمی دانستند که

مقصد کجاست، تا آن که مردم را از قصد خویش آگاه ساخت و دعا کرد که خدا قریش را از حرکت مسلمانان بیخبر نگه دارد تا ناگهان به مکه در آیند.

حاطب بن ابی بلتعنه

پس از آن که صحابه از قصد رسول خدا صلی الله علیه و آله خبر یافتند (حاطب بن ابی بلتعنه) نامه ای محرمانه به سه نفر از قریش: (صفوان بن امیه؛ سهیل بن عمرو و عکرمه بن ابی جهل) نوشت و تصمیم رسول خدا را به آنان گزارش داد و آن را با زنی به نام (ساره) فرستاد و برای وی در رساندن نامه اجرتی در حدود ده دینار قرار داد. (ساره) نامه (حاطب) را در میان موهای بافته سر خود پنهان کرد و راه مکه در پیش گرفت. در این میان جبرئیل

[شماره صفحه واقعی: ۱۸۹]

ص: ۲۷۲۹

۱- سیره ابن هشام، ج ۴/۳۷۵-۳۷۷؛ طبقات، ج ۲/۱۳۳؛ امتاع الاسماع، ج ۶/۳۵۶.

۲- طبقات، ج ۲/۱۳۳.

جریان نامه و نامه رسان را به رسول خدا خبر داد. رسول خدا، علی بن ابی طالب و (زبیر بن عوام) را فرستاد و به آنان فرمود: رهسپار شوید و در فلان مکان زنی خواهید دید که نامه ای همراه دارد، نامه را از وی بگیرید و بیاورید. علی و زبیر به امر رسول خدا رهسپار شدند و در همان جا زنی را دیدند که رهسپار مکه است، در جستجوی نامه (حاطب) بر آمدند، اما چیزی نیافتند، علی علیه السلام به او گفت: به خدا قسم، رسول خدا دروغ نگفته است، اگر نامه را ندهی تو را تفتیش می کنم. پس گفت: کنار بروید و سپس موهای خود را باز کرد و نامه را از لابلای آن در آورد.

حاطب تنهکار

چون علی علیه السلام نامه را به مدینه آورد و به رسول خدا صلی الله علیه و آله داد، رسول خدا صلی الله علیه و آله، (حاطب) را خواست و به او گفت: چرا چنین کردی؟ گفت: خدا می داند که من مسلمانم و از دین برنگشته ام، اما خانواده من در مکه در میان قریش اند، خواستم از این راه بر قریش حقی پیدا کنم.

در این موقع یکی از صحابه گفت: بگذار گردن این منافق را بزنم. رسول خدا او را به سکوت امر فرمود. درباره (حاطب) که با دشمنان خدا و رسول دوستی کرده بود آیاتی از جانب خدا نزول یافت و مردم با ایمان را از دوستی با دشمنان خود و خدا برحذر داشت. (۱)

بسیح عمومی

رسول خدا صلی الله علیه و آله کسانی را فرستاد تا بادیه نشینان را نیز به همراهی در این سفر فراخوانند و به آنان بگویند که هر کس به خدا و رسول ایمان دارد، باید در اول ماه رمضان در مدینه باشد، قبایل: (اسلم) و (غفار) و (مزینه) و (جهینه) و (اشجع) به مدینه آمدند و قبیله (بنی سلیم) در (قدید) ملحق شدند.

[شماره صفحه واقعی: ۱۹۰]

ص: ۲۷۳۰

۱- به آیات ۱-۴ و نیز آیات دیگر سوره ممتحنه رجوع کنید.

شماره سپاهیان اسلام

شماره سپاهیان اسلام را ده هزار و از قبایل مختلف بدین ترتیب نوشته اند:

مهاجران: ۷۰۰ مرد، ۳۰۰ اسب .

انصار: ۴۰۰۰ مرد، ۵۰۰ اسب .

مزینه: ۱۰۰۰ مرد، ۱۰۰ اسب ، ۱۰۰ زره .

اسلم: ۴۰۰ مرد، ۳۰۰ اسب .

جهینه: ۸۰۰ مرد، ۵۰ اسب .

بنی کعب: ۵۰۰ مرد -

بنی سلیم: ۷۰۰ مرد -

بنی غفار: ۴۰۰ مرد -

از دیگر: قبایل در حدود ۱۵۰۰ مرد. (تمیم ، قیس ، اءسد).

حرکت از مدینه

رسول خدا صلی الله علیه و آله (عبدالله بن ام مکتوم) را در مدینه جانشین گذاشت و در دهم ماه رمضان از مدینه بیرون رفت و چون به (کدید) رسید افطار کرد و چون در (مرالظهران) فرود آمد، ده هزار مسلمان همراه وی بودند.

هجرت (عباس بن عبدالمطلب)

نوشته اند که (عباس) عموی رسول خدا صلی الله علیه و آله تا این تاریخ همچنان در مکه می زیست و منصب سقایت را بر عهده داشت و رسول خدا هم از وی راضی بود تا آنکه مقارن حرکت رسول خدا برای فتح مکه ، او هم با خانواده خویش به قصد هجرت از مکه بیرون آمد و در (جحفه) به رسول خدا ملحق شد.

[شماره صفحه واقعی: ۱۹۱]

ص: ۲۷۳۱

(ابوسفیان) عموزاده و (عبدالله) پسر عمه و برادر زن رسول خدا بودند که تا این تاریخ با رسول خدا دشمنیها کرده بودند. رسول خدا هنوز در بین راه بود که آنها نزد وی شرفیاب شدند که از گذشته خویش معذرت خواهی کنند و (ام سلمه) هم درباره ایشان شفاعت کرد، ولی رسول خدا گفت: مرا حاجتی به این عموزاده و عمه زاده نیست. (۱) (ابوسفیان) که پسری از خود همراه داشت گفت: به خدا قسم که اگر مرا نپذیرد دست این پسر را خواهم گرفت و سرگردان از این جا به آن جا خواهم رفت تا من و او از گرسنگی و تشنگی جان دهیم. رسول خدا بر آن دو رقت گرفت و اجازه داد تا شرفیاب شدند و اسلام آوردند.

اسلام ابوسفیان اموی

نوشته اند که رسول خدا صلی الله علیه و آله در (مرالظهران) فرمود تا شبانه ده هزار جا آتش افروختند، در همین موقع جاسوسان قریش، یعنی (ابوسفیان بن حرب) و (حکیم بن حزام) و (بدیل بن ورقاء) از مکه بیرون آمدند تا اگر رسول خدا آهنگ مکه کرده است پیش از رسیدن به شهر، از وی برای اهالی امان بگیرند.

(عباس بن عبدالمطلب) می گوید: با خود گفتم اگر رسول خدا پیش از رسیدن رجال قریش برای امان گرفتن، وارد مکه شود، دیگر از قریش چیزی باقی نخواهد ماند، بدین جهت بر استر سفید رسول خدا سوار شدم تا مردم مکه را برای امان گرفتن از رسول خدا باخبر سازم. (عباس) می گوید: در همین فکر بودم که صدای (ابوسفیان) را شنیدم و او را شناختم و صدا زدم. چون مرا شناخت گفت: پدر و مادرم فدای تو باد، چه خبر است؟ رسول خداست که با این سپاه آمده است، وای بر قریش، گفت: چه چاره ای می

شود کرد؟ گفتم همین قدر می دانم که اگر بر تو ظفر یابد گردنت را خواهد زد، بیا به دنبال من بر همین استر سوار شو تا تو را نزد رسول خدا برم و برای تو از وی امان بگیرم.

[شماره صفحه واقعی: ۱۹۲]

ص: ۲۷۳۲

(حکیم) و (بدیل) بازگشتند و (ابوسفیان) به دنبال عباس سوار شد و همچنان بر آتشهای مسلمانان عبور می کرد، می پرسیدند: این کیست؟ و چون استر رسول خدا را می دیدند و عموی او را می شناختند کاری نداشتند و عباس با شتاب، (ابوسفیان) را نزد رسول خدا برد و گفت: من او را امان داده ام. رسول خدا به ابوسفیان گفت: هنوز ندانسته ای که معبودی جز خدای یگانه نیست؟ گفت: پدر و مادرم فدای تو باد، چقدر حکیم و کریمی! راستی اگر جز خدایی بود باید به داد من می رسید، سپس رسول خدا گفت: هنوز مرا پیامبر خدا نمی دانی؟ باز گفت: پدر و مادرم فدای تو باد، در این مطلب هنوز تردیدی باقی است. (عباس) گفت: وای بر تو، اسلام بیاور و پیش از آنکه تو را گردن زنند به یگانگی خدا و پیامبری محمد اعتراف کن.

بدین ترتیب (ابوسفیان) شهادتین بر زبان جاری کرد و سپس به خواهش عباس، رسول خدا برای وی امتیازی قرار داد و گفت: هر کس به خانه ابوسفیان در آید در امان است و هر کس در خانه خویش را ببندد در امان است و هر کس به مسجد الحرام در آید در امان است. ابوسفیان با شتاب به مکه رفت و دستور امان را ابلاغ کرد و مردم را از مخالفت و ایستادگی برحذر داشت.

ورود سپاهیان اسلام به مکه

نوشته اند که رسول خدا صلی الله علیه و آله در (ذی طوی) سپاه خود را بدین ترتیب دسته بندی کرد:

(زبیر بن عوام) فرمانده میسره با سپاهیان خود از (کدی) به مکه در آید.

(سعد بن عباد) را فرمود تا از (کداء) وارد شود.

(خالد بن ولید) فرمانده میمنه را فرمود تا با سپاهیان خود از پایین مکه از (لیط) وارد شود.

(ابوعبیده بن جراح) با صفوفی از مسلمانان پیش روی رسول خدا رو به مکه پیش می رفتند.

[شماره صفحه واقعی: ۱۹۳]

ص: ۲۷۳۳

رسول خدا صلی الله علیه و آله از (اذخر) وارد مکه شد و در بالای شهر مکه خیمه وی را برافراشتند. (۱)

نادانی جوانان قریش

نوشته اند که (صفوان بن امیه) و (عکرمه بن ابی جهل) و (سهیل بن عمرو) کسانی را به منظور جنگ و مقاومت در مقابل مسلمانان در (خندمه) فراهم ساختند و (حماس بن قیس) نیز اسلحه خود را آماده ساخت و به آنان ملحق شد. اینان با (خالد بن ولید) برخورد کردند و در نتیجه (کرز بن جابر) و (خنیس بن خالد) و (سلمه بن میلاء) که در سپاه خالد بودند شهادت یافتند و از مشرکان قریش هم دوازده یا سیزده نفر کشته شدند و دیگران گریختند.

پرچم امان

رسول خدا صلی الله علیه و آله علاوه بر این که خانه ابوسفیان و نیز مسجدالحرام و خانه های قریش را امانگاه مشرکان قرار داد، دستور فرمود تا پرچمی برای (ابورویحه) بستند تا هر کس در زیر پرچم او در آید در امان باشد. (۲)

کسانی که باید کشته شوند

رسول خدا صلی الله علیه و آله در فتح مکه فرماندهان اسلامی را فرمود حتی الامکان از جنگ و خونریزی پرهیز کنند، مگر در مقابل کسانی را نام برد که در هر کجا آنها را دیدند بکشند.

۱- عبدالله بن سعد بن ابی سرح که قبلاً اسلام آورده بود و سپس مرتد و مشرک شد و پنهان می زیست و از رسول خدا امان خواست و بعد اسلام آورد و در خلافت عمر و عثمان به کار گماشته شد.

[شماره صفحه واقعی : ۱۹۴]

ص: ۲۷۳۴

۱- سیره ابن هشام ، ج ۴/۴۹.

۲- امتاع الاسماع ، ج ۱/۳۷۹.

۲- عبدالله بن خطل .

۳- فرتنی و قریبه ، دو کنیز خواننده که بر هجو رسول خدا آوازه خوانی می کردند.

۴- حویرث بن نقیذ که رسول خدا را در مکه آزار می داد و دختران رسول خدا (فاطمه و ام کلثوم) را که بر شتری سوار بودند، شتر را رم داد و آنها از بالای شتر به زمین افتادند. وی به دست علی علیه السلام روز فتح مکه کشته شد.

۵- مقیس بن صبابه که به دست (نمیله بن عبدالله) در روز فتح مکه کشته شد.

۶- ساره که در مکه رسول خدا را آزار می داد و پیش از فتح مکه هم نامه (حاطب) را به مکه برد.

۷- عکرمه بن ابی جهل که زنش (ام حکیم) اسلام آورد و برای شوهرش از رسول خدا امان گرفت .

۸- هبار بن اءسود که نیزه ای به کجاوه (زینب) دختر رسول خدا فرو برده بود و زینب سخت ترسید و بچه ای را که در رحم داشت سقط کرد، ولی او نزد رسول خدا آمد و عذرخواهی و اظهار ندامت کرد و شهادتین بر زبان جاری ساخت . رسول خدا گفت : تو را بخشیدم و اسلام ، گذشته را از میان می برد.

۹- هند یکی از چهار زنی که روز فتح مکه دستور کشتن آنها داده شد، این زن در احد گستاخی و هرزگی را از حد گذراند، ولی نزد رسول خدا آمد و تقاضای بخشش کرد، رسول خدا هم از وی درگذشت و اسلام و بیعت او را پذیرفت .

۱۰- وحشی کشنده حمزه سیدالشهداء که به طائف گریخته بود، به مدینه آمد و اسلام آورد، اما رسول خدا به او گفت : پیوسته روی خود را از من پنهان دار.

علاوه بر اینان کسانی نیز گریختند و یا پنهان شدند که بیشترشان امان یافتند و مسلمان شدند که ما از ذکر در این جا صرف نظر می کنیم .

در خانه امهانی

(امهانی) می گوید: چون رسول خدا صلی الله علیه و آله در بالای مکه فرود آمد، دو مرد از خویشان شوهرم : (حارث بن هشام) و (زهیر بن ابی امیه) گریخته و به خانه من

آمدند، برادرم (علی بن ابی طالب) به خانه من هجوم آورد و گفت : به خدا قسم که اینان را

[شماره صفحه واقعی : ۱۹۵]

ص: ۲۷۳۵

میکشم ، اما من در خانه را بستم و نزد رسول خدا رفتم ، رو به من کرد و گفت : خوش آمدی ای (امتهانی)! چه مطلب داری ؟ پس داستان آن مرد و برادرش (علی) را بازگفتم . فرمود: (ما هم به هر کس تو پناه داده ای ، پناه داده ایم و هر کس را امان داده ای در امان است ، علی هم نباید او را بکشد). (۱)

رسول خدا در مسجدالحرام

رسول خدا صلی الله علیه و آله پس از انجام کار فتح و آرامش مردم ، به مسجدالحرام رفت و سوار بر شتر هفت بار طواف کرد و با همان چوبی که در دست داشت ، حجرالاسود را استلام فرمود و به هر یک از ۳۶۰ بت که در پیرامون کعبه نصب شده بود ، می رسید با همان چوب اشاره می کرد تا به زمین می افتاد و در این میان می گفت : (جاء الحق و زهق الباطل ان الباطل كان زهوقا .) (حق آمد و باطل نابود شد ، همانا نابودشونده است .) (اسراء / ۸۱).

تاریخ فتح مکه

علامه مجلسی می گوید: روز بالا رفتن (علی) علیه السلام بر شانه رسول اکرم صلی الله علیه و آله برای فرو افکندن بتها و نیز روز فتح مکه بیستم ماه رمضان بوده است . (۲)

طبری نیز از ابی اسحاق نقل می کند که فتح مکه ده روز مانده به آخر ماه رمضان سال هشتم روی داد. (۳)

ابن ابی الحدید هم در یکی از (قصائد سبع علویات) خود که مربوط به فتح مکه است ، به بالا رفتن علی علیه السلام بر شانه رسول اکرم صلی الله علیه و آله برای شکستن بتها تصریح کرده است .

رسول خدا در کعبه

[شماره صفحه واقعی : ۱۹۶]

ص: ۲۷۳۶

۱- سیره ابن هشام ، ج ۴/۵۳.

۲- ج ۲۲/۱۹ ، ۸۴-۸۵.

۳- تاریخ الرسل و مملوک ، ج ۳/۱۶۵۴.

رسول خدا صلی الله علیه و آله کلید کعبه را از (عثمان بن اءبی طلحه) گرفت و به خانه در آمد و آن جا کبوتری از چوب دید و آن را برگرفت و با دست خود در هم شکست و به روایت ابن هشام، رسول خدا صلی الله علیه و آله در کعبه صورتهایی از فرشتگان دید از جمله صورت ابراهیم علیه السلام بود در حالی که (ازلام) (چوبه تیرهای قمار) را به دست دارد و با آنها بخت آزمایی می کند، پس گفت: خدا اینان را بکشد که نیای ما را بدین صورت در آورده اند (ابراهیم) را با بخت آزمایی چه کار؟ (۱)

رسول خدا بر کعبه

رسول خدا صلی الله علیه و آله کلید را از (عثمان بن اءبی طلحه) گرفت و در را با دست خود گشود و به خانه در آمد و در آن دو رکعت نماز به جای آورد، سپس بیرون شد و دو چوبه دو طرف در را گرفت و در حالی که مردم پیرامون وی را گرفته بودند بر در کعبه ایستاد و گفت: (معبودی جز خدای یگانه بی شریک نیست، وعده خود را انجام داد و بنده خود را یاری کرد و دسته ها را به تنهایی شکست داد، پس ستایش و جهاننداری

خدای راست و شریکی برای او نیست)، سپس ضمن گفتاری مبسوط، فرمود: (ای گروه قریش! خدای نخوت جاهلیت و افتخار به پدران را از شما دور ساخت، مردم همه از آدم اند و آدم از خاک) آنگاه آیه ۱۳ از سوره حجرات را تلاوت کرد. (۲)

اذان بلال

(بلال بن رباح) به دستور رسول خدا صلی الله علیه و آله در کعبه و یا در بالای بام کعبه، اذان گفت و (ابوسفیان بن حرب) و (عتاب بن اءسید) (۳) و (حارث بن هشام) پای دیوار کعبه ایستاده بودند. (عتاب) گفت: خدا پدرم را گرامی داشت که مرد و زنده نماند تا این صدا را بشنود و ناراحت شود. (حارث) گفت: به خدا قسم، اگر حقانیت او بر من مسلم شده بود به او

[شماره صفحه واقعی: ۱۹۷]

ص: ۲۷۳۷

۱- سیره ابن هشام، ج ۴/۵۵.

۲- تاریخ یعقوبی، ج ۲/۶۰؛ سیره ابن هشام، ج ۴/۵۴.

۳- منابع مختلف، نام اءسید را به اختلاف ضبط کرده اند: بر وزن کریم و زبیر.

ایمان می آوردم . (ابوسفیان) گفت : من که چیزی نمی گویم ، چه اگر سخنی بگویم همین سنگ ریزه ها او را خبر خواهند داد، پس رسول خدا بر ایشان گذشت و گفت : از آنچه گفتید خبر یافتم و سپس گفتار آنان را بازگفت ، پس (حارث) و (عتاب) گفتند: شهادت می دهیم که تو پیامبر خدایی ، چه : کسی با ما نبود که تو را بدانچه گفته بودیم خبر دهد. (۱)

نگرانی انصار

رسول خدا صلی الله علیه و آله پس از انجام فتح مکه تپه صفا ایستاد و دعا می کرد و انصار پیرامون او را گرفته بودند و با خود می گفتند: نکنند که رسول خدا اکنون که شهر خود را فتح کرده است در آن اقامت گزیند. پس چون از دعای خویش فراغت یافت به آنان گفت : چه می گفتید؟ گفتند: چیزی نبود و چون اصرار ورزید و آنچه را گفته بودند باز گفتند. گفت : (پناه به خدا، زندگی من با شما و مرگ من با شماست .)

سوء قصد

(فضاله بن عمیر) در سال فتح مکه ، در حالی که رسول خدا صلی الله علیه و آله پیرامون کعبه طواف می کرد، قصد کشتن وی کرد، اما چون نزدیک رسول خدا رسید، رسول خدا گفت : (فضاله ای)؟ گفت : آری فضاله ام . رسول خدا فرمود: با خود چه می گفتی ؟ گفت : چیزی نبود، ذکر خدا می گفتم . رسول خدا خنده کرد و گفت : از خدا آمرزش بخواه . سپس دست بر سینه (فضاله) نهاد تا دلش آرام گرفت و چنان که خود می گفت هنوز دست از روی سینه وی بر نداشته بود که کسی را بر روی زمین به اندازه رسول خدا دوست نمی داشت . (فضاله) را در این باره اشعاری است که نقل شده است . (۲)

اسلام عباس بن مرداس سلمی

(مرداس) را بتی بود از پاره سنگ و به پسرش (عباس) وصیت کرد که پس از او، آن

[شماره صفحه واقعی : ۱۹۸]

ص : ۲۷۳۸

۱- سیره ابن هشام ، ج ۴/۵۶ .

۲- ماخذ پیشین ، ص ۵۹ .

را پرستش کند (عباس) هم بر عبادت آن ثابت قدم بود تا آن که در سال فتح مکه برحسب پیش آمدی به خود آمد و بت را آتش زد و خدمت رسول خدا رسید و اسلام آورد. (۱)

سریه های بعد از فتح

رسول اکرم صلی الله علیه و آله پس از فتح مکه، سریه هایی برای شکستن بتها و دعوت قبایل به اطراف مکه فرستاد و بتهایی که در خانه ها بود و به عنوان تیمن و تبرک دست به آن می مالیدند یکی پس از دیگری شکسته شد، حتی (هند) دختر (عتبه) بتی را که در خانه داشت با تیشه در هم شکست، اکنون، این سریه ها را به ترتیب تاریخی ذکر می کنیم:

سریه (خالد بن ولید) برای شکست بت عزی

رمضان سال هشتم: رسول خدا صلی الله علیه و آله، (خالد بن ولید) را برای ویران ساختن (بتخانه عزی) با سی سوار از اصحاب خویش به (نخله یمانیه) گسیل داشت. (خالد) رفت و بت (عزی) را که بزرگترین بت قریش و همه طوایف (بنی کنانه) بود، ویران ساخت و خادم (سلمی) چون خبر یافت که (خالد) برای کوبیدن بتخانه فرا می رسد شمشیری بر گردن عزی آویخت و اشعاری بدین مضمون گفت: (اگر می توانی خالد را بکش و از خود دفاع کن) و سپس به بالای کوه گریخت. (۲)

سریه (عمرو بن عاص) برای شکستن بت سواع

رمضان سال هشتم: (سواع) بت قبیله (هدیل)، در سرزمین (رهاط) بود، رسول خدا صلی الله علیه و آله (عمرو بن عاص) را برای ویران ساختن آن فرستاد، ولی خادم بت (عمرو)

را از کشتن آن منع کرد. (عمرو) گفت: وای بر تو! مگر این بت می شنود یا می بیند؟ پس نزدیک

[شماره صفحه واقعی: ۱۹۹]

ص: ۲۷۳۹

۱- سیره ابن هشام، ج ۴/۶۹.

۲- سیره ابن هشام، ج ۴/۶۹.

رفت و آن را در هم شکست ، اما در مخزن و جای ندورات آن چیزی نیافتند، خادم بت هم دست از بت پرستی برداشت و مسلمان شد. (۱)

سریه (سعد بن زید) بر سر مناه

(مناه) در (مشلل) بود و به دو قبیله (اوس) و (خزرج) و قبیله (غسان) تعلق داشت. رسول خدا صلی الله علیه و آله (سعد بن زید اشهلی) را با بیست سوار برای شکستن و ویران ساختن آن فرستاد، آنان بت را شکستند و در مخزن بتخانه چیزی نیافتند.

سریه (خالد بن سعید بن عاص) به عرنه

رمضان سال هشتم: نوشته اند که رسول خدا صلی الله علیه و آله، (خالد بن سعید بن عاص) را با سیصد مرد از صحابه به طرف (عرنه) فرستاد. (۲)

سریه (هشام بن عاص) به یلملم

رمضان سال هشتم: رسول خدا صلی الله علیه و آله پس از فتح مکه (هشام بن عاص) را با دویست مرد از صحابه رهسپار (یللملم) ساخت.

سریه (غالب بن عبدالله) بر سر بنی مدلج

پس از فتح مکه، سال هشتم: رسول خدا صلی الله علیه و آله، (غالب بن عبدالله) را بر سر (بنی مدلج) فرستاد تا آنان را به خدای عزوجل دعوت کند. آنان گفتند: نه ما طرفدار شمایم و نه با شما سر جنگ داریم. مردم گفتند: ای رسول خدا با اینان جنگ کن، فرمود:

[شماره صفحه واقعی: ۲۰۰]

ص: ۲۷۴۰

۱- طبقات ابن سعد، ج ۲/۱۴۶.

۲- التنبیه و الاشراف، ص ۲۳۳؛ امتاع الاسماع، ج ۱/۳۹۸.

اینان را سروری است بزرگوار و خردمند و بسا مجاهدی از (بنی مدلج) که در راه خدا به شهادت رسد. یعقوبی نیز این سریه را بدون ذکر تاریخ نوشته است. (۱)

سریه (عمرو بن امیه) بر سر بنی دیل

پس از فتح مکه، سال هشتم: رسول خدا صلی الله علیه و آله، (عمرو بن امیه ضمری) را بر سر (بنی دیل) فرستاد تا آنان را به سوی خدا و رسولش دعوت کنند، اما آنان به هیچ وجه به قبول اسلام تن ندادند. مردم پیشنهاد جنگ دادند، ولی رسول خدا گفت: (بنی دیل) را واگذارید، زیرا سرور ایشان سلام می آورد و نماز می خواند و به ایشان می گوید: (اسلام آورید و آنان هم می پذیرند). (۲)

سریه (عبدالله بن سهیل) بر سر بنی محارب

پس از فتح مکه، سال هشتم: رسول خدا صلی الله علیه و آله، (عبدالله بن سهیل بن عمرو) را با پانصد نفر بر سر (بنی معیص) و (محارب بن فهر) و ساحل نشینان اطرافشان

فرستاد و چون به اسلام دعوتشان کرد چند نفری همراه وی آمدند. (۳) طبرسی می گوید: (بنی محارب) اسلام آوردند و چند نفر هم نزد رسول خدا آمدند. (۴)

سریه (نمیله بن عبدالله لثی) بر سر بنی ضمیره

شاید پس از فتح مکه، سال هشتم: رسول خدا صلی الله علیه و آله، (نمیله) را بر سر (بنی ضمیره) فرستاد. آنان گفتند: نه با او می جنگیم و نه نبوت او را باور می کنیم و نه او را دروغگو

[شماره صفحه واقعی: ۲۰۱]

ص: ۲۷۴۱

۱- تاریخ یعقوبی، ج ۲/۷۳؛ اعلام الوری، ص ۶۹.

۲- اعلام الوری، ص ۶۹، تاریخ یعقوبی، ج ۲/۷۳. {در اعلام الوری به جای بنی دیل، بنی هذیل آمده است.}

۳- تاریخ یعقوبی، ج ۲/۷۳.

۴- اعلام الوری، ص ۶۹.

می شماریم . مردم پیشنهاد جنگ دادند، ولی رسول خدا گفت : (ایشان را واگذارید که در ایشان فرونی و سروری است و چه بسا پیرمردی شایسته کار از (بنی ضمیره) که مجاهد راه خدا است .) (تاریخ دقیق این سریه مشخص نیست .)

سریه (خالد بن ولید) به غمیصاء بر سر بنی جذیمه

شوال سال هفتم : ابن اسحاق می نویسد: رسول خدا صلی الله علیه و آله ، سریه هایی پیرامون مکه فرستاد تا مردم را به سوی خدای عزوجل دعوت کنند و آنان را دستور جنگ و خونریزی نداد، از جمله (خالد بن ولید) را به سوی بنی جذیمه فرستاد، اما (خالد)

بنی جذیمه را مورد حمله قرار داد و کسانی از ایشان را کشت و عده ای را هم اسیر گرفت . چون این خبر به رسول خدا صلی الله علیه و آله رسید، دستها را به آسمان برداشت و گفت : (خدای از آنچه (خالد) کرده است نزد تو بیزاری می جویم). (۱)

رسول خدا صلی الله علیه و آله (علی بن ابی طالب) را خواست و به او فرمود: (نزد (بنی جذیمه) برو و در کار ایشان بنگر و سوابق جاهلیت را زیر پای خویش بنه .) علی علیه السلام با مالی که رسول خدا همراه وی ساخت رهسپار شد و دیه کشتگان آنها را پرداخت و غرامت هر خسارتی را که به آنان رسیده بود داد و چون نزد رسول خدا باز آمد، آنچه را انجام داده بود گزارش داد. رسول خدا گفت : آفرین ، خوب کاری کرده ای . سپس به پا خاست و رو به قبله ایستاد و چنان دستها را بلند کرد که زیر شانه هایش دیده می شد و گفت : (خدایا! از کار (خالد بن ولید) نزد تو بیزاری می جویم .)

یعقوبی می نویسد: در همان روز بود که رسول خدا به (علی) گفت : (پدر و مادرم فدای تو باد). (۲)

غزوه حنین و هوازن

شوال سال هشتم : پس از انتشار خبر فتح مکه ، قبیله (هوازن) به فرماندهی

[شماره صفحه واقعی : ۲۰۲]

ص: ۲۷۴۲

۱- سیره ابن هشام ، ج ۴/۷۱-۷۲.

۲- تاریخ یعقوبی ، ج ۲/۶۱.

(مالک بن عوف نصری) که مردی سی ساله بود با زنان و فرزندان و اءغنام و اءحشام و اءموال خویش برای جنگ با رسول خدا صلی الله علیه و آله حرکت کردند و در (ءوطاس) فرود آمدند.

(درید بن صمه) که پیری فرتوت بود و او را برای استفاده از تجاریش همراه برده بودند، به (مالک) گفت: چرا مردم را با اموال و زنان و فرزندان کوچانده ای؟ گفت: خانواده هر کس را پشت سر وی قرار دادم تا ناچار برای حفظ آن ها بجنگد و از مال و خانواده خویش دفاع کند. (درید) گفت: اگر جنگ به نفع تو باشد جز از نیزه و شمشیر مردان بهره مند نخواهی بود و اگر جنگ بر زیان تو بر گزار شود به رسوایی اسیر شدن زن و فرزند و از دست رفتن مال گرفتار خواهی شد، پس اینان را به جایشان باز گردان، آنگاه به کمک مردان اسب سوار با مسلمانان جنگ کن تا اگر جنگ را باختی دارایی و خانواده ات در امان باشند. (مالک) گفت: به خدا قسم: چنین کاری نخواهم کرد، تو پیر شده ای و عقلت هم فرتوت شده است، ای گروه (هوازن) یا فرمان مرا ببرید یا بر این شمشیر تکیه می کنم تا از پشتم به در آید. گفتند: همگی به فرمان توایم. گفت: هر گاه مسلمانان را دیدید غلافهای شمشیرها را بشکنید و یکباره و همداستان حمله کنید.

دستور تحقیق

رسول خدا صلی الله علیه و آله با خیر یافتن از (هوازن)، (عبدالله بن ابی حدرد اسلمی) (۱) را فرستاد تا ناشناس در میان آنان وارد شود و گفتگوی آنان را بشنود و پس از بررسی کامل بازگردد. (عبدالله) رفت و پس از تحقیق کافی نزد رسول خدا باز آمد و درستی و صحت گزارشی را که رسیده بود به عرض رسانید.

تصمیم حرکت

رسول خدا صلی الله علیه و آله، پس از روشن شدن مطلب تصمیم گرفت و از (صفوان بن امیه) که

[شماره صفحه واقعی: ۲۰۳]

ص: ۲۷۴۳

۱- در اصل: سلمی. تصحیح از سیره ابن هشام، ج ۴/۸۲؛ طبقات، ج ۲/۱۵۰؛ امتاع الاسماع، ج ۱/۴۰۴ و غیره.

امان یافته بود و هنوز مشرک بود، صد زره با دیگر وسایل آن عاریه گرفت و ضامن شد که پس از خاتمه جنگ آنها را سالم به وی باز دهد.

حرکت به سوی حنین

رسول خدا صلی الله علیه و آله برای دفع (هوازن) با دوازده هزار سپاهی رهسپار شد، مقریزی می نویسد: مردانی بی دین از مکه همراه رسول خدا نیز بودند و نگران بودند که در این جنگ که پیروز می شود و نظری جز رعایت احتیاط و به دست آوردن غنیمت نداشتند، از جمله (ابوسفیان بن حرب) و پسرش (معاویه) که (ازلام) را در جعبه تیر خود همراه داشت و به دنبال سپاه حرکت می کرد و هرگاه سپری یا نیزه ای یا چیز دیگری می افتاد، می دید جمع آوری می کرد و بر شتر می گذاشت.

ذات انواط

(حارث بن مالک) می گوید: کافران قریش را درخت سبز بزرگی بود که آن را (ذات انواط) می گفتند و هر سال به زیارت آن می رفتند اسلحه خود را بر آن می آویختند و آنجا قربانی می کردند. در راه حنین نیز به درخت سدري بزرگ برخوردیم و به رسول خدا گفتیم: چنان که مشرکان عرب (ذات انواط) دارند، برای ما هم (ذات انواط) قرار

ده. رسول خدا گفت: الله اکبر! به خدا قسم همان سخنی را گفتید که قوم موسی به موسی گفتند: (برای ما هم بتی قرار ده چنان که اینان بتهایی دارند) و موسی در پاسخ آنان گفت: (شما مردم نادانید) (۱)

این روش گذشتگان بود که شما البته به روش آنان می روید. (۲)

مقدمت جنگ

رسول خدا صلی الله علیه و آله، شب سه شنبه دهم شوال به حنین رسید، سحرگاهان سپاهیان اسلام را آماده جنگ ساخت، از جمله پرچمی از مهاجران به دست

[شماره صفحه واقعی: ۲۰۴]

ص: ۲۷۴۴

۱- سیره ابن هشام، ج ۴/۸۴ - ۸۵؛ امتناع الاسماع، ج ۱/۴۳ - ۴۴.

۲- سیره ابن هشام، ج ۴/۸۴ - ۸۵؛ امتناع الاسماع، ج ۱/۴۳ - ۴۴.

(علی بن ابی طالب) علیه السلام داد، سه پرچم از انصار به دست (حباب بن منذر) و (سعد بن عباد) و (اسید بن حضیر) و نیز هر طایفه ای را پرچمی بود که مردی از آن طایفه در دست داشت و رسول خدا از همان روز حرکت (خالد بن ولید) را بر قبیله (سلیم) فرماندهی داد و به عنوان مقدمه پیش فرستاد.

نوشته اند که رسول خدا خود بر استر سفید خود (دلدل) سوار شده، دو زره پوشیده و خود بر سر نهاد بود. (۱)

هجوم ناگهانی هوازن و فرار مسلمانان

در تاریکی صبح بود که سپاهیان اسلام به وادی (حنین) سرازیر شدند، اما مردان (هوازن) که قبلاً در دره ها و تنگناهای وادی (حنین) پنهان شده بودند ناگهان بر مسلمانان حمله ور شدند و بیدرتنگ سواران (بنی سلیم) رو به گریز نهادند و دیگران هم به دنبال ایشان گریزان و پراکنده گشتند و چنان که خدای متعال در قرآن مجید خبر داده است، فراخنای زمین بر آنها تنگ آمد و هراسان و گریزان پشت به جنگ دادند (۲) و جز ده نفر با رسول خدا کسی باقی نماند: نه نفر از بنی هاشم و (ایمن) پسر (ام ایمن) و چون (ایمن) به شهادت رسید، همان نه نفر هاشمی در میدان جنگ پایدار ماندند، تا فراریات نزد رسول خدا باز آمدند و یکی پس از دیگری برگشتند و دیگر بار جنگ به نفع آنان در گرفت.

رسول اکرم در میدان جنگ

رسول اکرم صلی الله علیه و آله با گریختن مسلمانان از میدان جنگ، همچنان ثابت قدم بود و می گفت: (مردم! کجا می گریزید؟ بیایید و باز گردید که منم پیامبر خدا و منم (محمد بن عبدالله) و به عموی خود (عباس) که آوازی بس بلند داشت، فرمود: فریاد کن: ای گروه انصار! ای اصحاب درخت خار (۳)! ای اصحاب سوره بقره!).

[شماره صفحه واقعی: ۲۰۵]

ص: ۲۷۴۵

۱- طبقات ابن سعد، ج ۲/۱۵۰، امتاع الاسماع، ج ۱/۴۰۵.

۲- توبه ۲۵-۲۶.

۳- که در حدیثی در زیر آن بیعت کردند.

شماتت مکيان

در موقعی که بیشتر مسلمانان گریختند، مردانی از اهل مکه که همراه رسول خدا صلی الله علیه و آله آمده بودند، زبان به شماتت مسلمانان گشودند، از جمله: (ابوسفیان بن

حرب) که می گفت: این فراریان تا لب دریا می گریزند و دیگر: (کلده بن حنبل) که هنوز مشرک بود و برای مدتی امان یافته بود، گفت: امروز جادوگری باطل شد و دیگر (شبهه بن عثمان) که پدرش در جنگ احد کشته شده بود، می گفت: امروز خون پدرم را می گیرم و محمد را می کشم ...

زنانی که مردانه می جنگیدند

(ام عماره) شمشیری به دست داشت و از رسول خدا دفاع می کرد و مردی از (هوازن) را کشت و شمشیر او را برگرفت. (۱)

(ام سلیم) نیز با خنجرى دست به کار بود، (ام سلیط) و (ام حارث) نیز جهاد می کردند.

بازگشت فراریان

با پایداری رسول اکرم صلی الله علیه و آله و فریادهای (عباس بن عبدالمطلب)، مسلمانان یکی پس از دیگری باز می گشتند تا آن که شماره آنان به صد نفر رسید و جنگ دیگر بار درگرفت و رسول خدا گفت: الآن حمی الوطیس. (۲) و نیز می گفت:

انا النبى لا کذب

انا ابن عبدالمطلب

(من پیامبرم دروغ نیست، من فرزند عبدالمطلب ام.)

نزول فرشتگان

صریح قرآن مجید و روایات اسلامی، آن است که: روز (حنین) فرشتگان خدا برای

[شماره صفحه واقعی: ۲۰۶]

ص: ۲۷۴۶

۱- امتاع الاسماع، ج ۱/۴۰۸.

۲- و طیس: به معنای تنور است و این جمله، کنایه از شدت جنگ است.

نصرت مسلمانان فرود آمدند و همدوش آنان به جنگ پرداختند. (۱)

نهی از کشتن زنان و کودکان

رسول خدا صلی الله علیه و آله در جنگ (حنین) زنی کشته دید و چون از او جويا شد، گفتند: زنی است که (خالد بن ولید) او را کشته است. پس کسی را فرمود تا خود را به (خالد) برساند و بگوید: رسول خدا تو را از کشتن کودک یا زن یا مزدور نهی می کند. (۲)

سرانجام هوازن

مردانی از هوازن کشته شدند از جمله: (ذوالخمار) که پرچمدار بود و دیگر: (عثمان بن عبدالله) و همچنین (درید بن صمه) و (ابوجرول) که پیشاپیش سپاه رجزخوانی می کرد و با کشته شدن او به دست علی علیه السلام مشرکان منهزم شدند و مسلمانان فراری نیز فراهم گشتند.

علی علیه السلام به تنهایی چهل نفر را کشت (۳) و شش هزار از هوازن و دیگر قبایل، اسیر مسلمانان شدند و باقیمانده نیز گریختند.

اسیران و غنائم

رسول خدا صلی الله علیه و آله فرمود تا شش هزار اسیر و بیست و چهار هزار شتر و بیش از چهل هزار گوسفند و چهار هزار اوقیه نقره را جمع آوری کنند و (مسعود بن عمرو غفاری) را بر غنائم گماشت و سپس غنائم را تقسیم و اسیران را آزاد فرمود.

شهادای غزوه حنین

۱- ایمن بن عبید؛ ۲- یزید بن زمعه؛ ۳- سراقه بن حارث؛ ۴- ابوعامر اشعری؛ ۵-

[شماره صفحه واقعی: ۲۰۷]

ص: ۲۷۴۷

۱- توبه / ۲۵؛ سیره ابن هشام، ج ۴/۹۱؛ امتاع الاسماع، ج ۱/۴۱۰.

۲- سیره ابن هشام، ج ۴/۱۰۰.

۳- ارشاد، ص ۶۵.

زهیر بن عجوہ ؛ ۶- زید بن ربیعہ ؛ ۷- سراقہ بن ابی حباب ؛ ۸- ابی اللحم غفاری ؛ ۹- مرہ بن سراقہ .

شیماء خواهر شیری رسول خدا

نوشته اند که رسول خدا در جنگ حنین فرمود: اگر (بجاد) را دیدید از دست شما بدر نرود، مسلمانان بر وی ظفر یافتند و او را با خانواده اش اسیر کردند، در این میان (شیماء) دختر حارث بن عبدالعزی ، خواهر شیری رسول خدا را نیز با وی اسیر گرفتند و هر چه می گفت : من خواهر پیامبرم ، مسلمانان باور نمی داشتند، تا او را نزد رسول خدا آوردند، گفت : من خواهر شیری شمایم . رسول خدا از او نشانی خواست ، پس از دادن نشانی ، او را فرمود: یا نزد وی عزیز و محترم بماند و یا به قبیله اش بازگردد. (شیماء) صورت دوم را برگزید و نزد قبیله اش بازگردید. (۱)

سریه (ابوعامر اشعری)

سریه (ابوعامر اشعری) (۲)

شوال سال هشتم : رسول خدا صلی الله علیه و آله خبر یافت که دسته ای از فراریان هوازن در (اوطاس) فراهم شده اند، پس (ابوعامر اشعری) (عموی ابوموسی اشعری) را در تعقیب آنان گسیل داشت و جنگ میان آنان در گرفت و (ابوعامر) به وسیله تیری که گویند: (سلمه بن درید) از کمان رها ساخت به شهادت رسید. (۳)

سریه (طفیل بن عمرو دوسی)

شوال سال هفتم : چون رسول خدا صلی الله علیه و آله خواست رهسپار طائف شود، (طفیل) را بر

[شماره صفحه واقعی : ۲۰۸]

ص: ۲۷۴۸

۱- سیره ابن هشام ، ج ۴/۱۰۰ - ۱۰۱؛ امتاع الاسماع ، ج ۱/۴۱۳.

۲- ابوعامر اشعری که در سریه اوطاس به شهادت رسید، جزء شهدای حنین به حساب آمده است .

۳- سیره ابن هشام ، ج ۴/۹۷؛ طبقات ابن سعد، ۲/۱۵۱، جوامع السیره ، ص ۲۴۱؛ امتاع الاسماع ، ج ۱/۴۱۳؛ سیره حلبیه ، ج ۳/۱۹۹.

سر (ذی الکفین) بت (عمرو بن حممه دوسی) فرستاد. او بر سر بتخانه رفت و بت را به آتش کشید و سپس با چهارصد نفر از قبیله خویش با شتاب راه طائف را در پیش گرفت و به رسول خدا پیوست و برای مسلمانان دبابه و منجنیق آورد. (۱)

سریه (ابوسفیان) بر سر طائف

بعد از فتح حنین: عده ای از مشرکان، پس از جنگ حنین به (طائف) گریختند، از جمله قبیله (ثقیف) که رسول خدا صلی الله علیه و آله (ابوسفیان) را بر سر آنان فرستاد،

اما (ابوسفیان) از قبیله ثقیف هزیمت یافت و نزد رسول خدا باز آمد. رسول خدا خود رهسپار طائف گشت. (۲)

سریه (امیر مؤمنان علی بن ابی طالب)

برای شکستن بتها در طائف: رسول خدا صلی الله علیه و آله در ایام محاصره طائف، علی علیه السلام را با سپاهی فرستاد که بر بت پرستان حمله برد و بتها را بشکند. علی رهسپار شد و با سپاه انبوه خشعم روبرو گشت و میان آنان جنگ در گرفت. مردی از دشمن به نام (شهاب) هموارد خواست و چون کسی داوطلب نشد، خود به جنگ وی بیرون شتافت و او را کشت و پس از شکستن بتها به طائف نزد رسول خدا باز گشت. رسول خدا با رسیدن وی تکبیر گفت و مدتی با وی در خلوت نشست.

یک داستان عبرت انگیز

هنگام رفتن به (جعرانه)، (ابورهم غفاری) که نعلین درشتی در پای داشت و شترش پهلوی شتر رسول خدا صلی الله علیه و آله حرکت می کرد، کنار نعلین او ساق پای آن حضرت را آزرده

[شماره صفحه واقعی: ۲۰۹]

ص: ۲۷۴۹

۱- امتاع الاسماع، ج ۱/۴۱۵.

۲- ارشاد، ص ۶۹.

ساخت . رسول خدا گفت : پای مرا به درد آوری . آنگاه تازیانه ای بر پای (ابورهم) زد و فرمود: پای خود را عقب ببر .

(ابورهم) می گوید: بسیار نگران شدم که مبادا درباره آیه ای نازل شود و چون به (جعرا نه) رسیدیم ، رسول خدا مرا احضار فرمود و گفت : پای مرا به درد آوردی و تازیانه بر پای تو زدم ، اکنون این گوسفندان را بگیر و از من راضی شو . (ابورهم) می گوید: رضای او نزد من از دنیا و آنچه در آن است بهتر بود. (۱)

سراقه بن مالک

(سراقه بن مالک) نزد رسول خدا صلی الله علیه و آله آمد و نوشته ای را که از موقع هجرت در دست داشت ، بلند کرد و گفت : منم (سراقه) و این نوشته ای است که در دست دارم . رسول خدا گفت : امروز روز وفا و نیکی است ، (سراقه) نزدیک آمد و اسلام آورد و از رسول خدا پرسید که اگر شتران گمشده ای را از حوضی که برای شتران خود پر آب کرده ام ، آب دهم اجری خواهد داشت ؟ رسول خدا گفت : آری ، برای هر جگر تشنه ای اجری است . (۲)

غزوه طائف

شوال سال هفتم : رسول خدا صلی الله علیه و آله پس از فراغت از کار (حنین) از راه (نخله یمانیه) که در سرزمین (لیه) واقع است به قصد طائف رهسپار شد و در سر منزل آخر مسجدی بنا کرد و در آن جا نماز خواند و در (لیه) برج (مالک بن عوف) را در هم کوبید و نزدیک طائف فرود آمد و در آن جا اردو زد . مسلمانان با تیرباران دشمن مواجه گشتند و با این که بیست روز اهل طائف را در محاصره داشتند، نتوانستند وارد شهر شوند و آن جا را فتح

[شماره صفحه واقعی : ۲۱۰]

ص: ۲۷۵۰

۱- امتاع الاسماع ، ج ۱/۴۲۰ .

۲- ماخذ پیشین ، ص ۴۲۱ .

کنند. در این غزوه جمعی از مسلمانان به شهادت رسیدند.

بردگان مسلمان

رسول خدا صلی الله علیه و آله فرمود: هر برده ای از اهل طائف، نزد ما بیاید آزاد است و در نتیجه بیش از ده غلام نزد مسلمانان آمدند و آزاد شدند و سرپرستی آنان در عهده مسلمانان قرار گرفت. (۱)

شهدای غزوه طائف

۱- ثعلبه بن زید؛ ۲- ثابت بن ثعلبه؛ ۳- جلیحه بن عبدالله؛ ۴- حارث بن سهل، ۵- رقیم بن ثابت؛ ۶- سائب بن حارث؛ ۷- سعید بن سعید؛ ۸- عبدالله بن ابی امیه؛ ۹- عبدالله بن حارث؛ ۱۰- عبدالله بن عامر؛ ۱۱- عبدالله بن عبدالله؛ ۱۲- عرفطه بن جناب (۲)؛ ۱۳- منذر بن عباد؛ ۱۴- منذر بن عبدالله.

اسلام مالک بن عوف نصری

نوشته اند که رسول خدا صلی الله علیه و آله از فرستادگان (هوازن) پرسید که (مالک بن عوف) کجاست؟ گفتند: در طائف با قبیله (ثقیف) است. فرمود: (به او بگویند که اگر مسلمانان نزد من بیاید، اموال و کسان او را به او پس می دهیم و صد شتر هم به او می بخشیم).

(مالک) هم پنهان از (بنی ثقیف) شبانه از میان آنها گریخت و نزد رسول خدا آمد و اموال و کسان خود را گرفت و صد شتر هم جایزه دریافت داشت و اسلام آورد، آنگاه در مقابل (ثقیف) ایستاد و کار را بر آنان تنگ کرد.

تقسیم غنائم حنین

پس از آزادی اسیران (هوازن) یا پیش از آن، تقسیم غنائم حنین و اموال (هوازن) پیش آمد، مردم به رسول خدا صلی الله علیه و آله هجوم آوردند و گفتند: ای رسول خدا! غنیمتها و

[شماره صفحه واقعی: ۲۱۱]

ص: ۲۷۵۱

۱- سیره ابن هشام، ج ۴/۱۲۵؛ طبقات ابن سعد، ۲/۱۵۸؛ امتاع الاسماع، ج ۱/۴۱۸.

۲- ابن هشام: حباب هم گفته می شود {سیره، ج ۴/۱۲۹}

شتران و گوسفندان را قسمت فرما، و چنان اطراف رسول خدا را احاطه کردند که ناچار به درختی تکیه داد و عبا از دوش وی ربوده شد. پس فرمود: (ای مردم! عبا مرا پس بدهید، به خدا قسم که اگر شما را به شماره درختان (تهامه) گوسفند و شتر باشد، همه را بر شما قسمت می‌کنم و در من بخلی و ترسی و دروغی نخواهید یافت.) سپس پهلوی شتر ایستاد و پاره ای کرک از کوهان شتر میان دو انگشت خود برگرفت و آن را بلند کرد و گفت: (ای مردم! به خدا قسم از که از غنائم شما و از این پاره کرک جز خمس آن حقی ندارم و خمس هم به شما داده می‌شود، پس حتی نخ و سوزن را هم بیاورید که خیانت در غنیمت، روز قیامت برای خیانتکار ننگ و آتش و بدنامی است.)

بعضی این گفتار را شنیدند و پذیرفتند و آنچه در نزدشان از غنائم بود، اگر چه چندان ارزشی هم نداشت آن را در میان غنائم انداختند. (۱)

رسول خدا صلی الله علیه و آله، در تقسیم غنائم (حنین) از (مؤلفه قلوبهم) یعنی: (دلجویی شدگان) شروع کرد و هر چند مشرک یا منافق یا مردد میان کفر و ایمان بودند، به آنان سهمهای کلان مرحمت فرمود. (۲)

نوشته اند که رسول خدا صلی الله علیه و آله تمام این بخششها را از خمس غنائم داد، سپس (زید بن ثابت) را فرمود تا مردم را سرشماری کند و غنائم را نیز حساب کند. بعد آنها را تقسیم فرمود، به هر مردی چهار شتر و چهل گوسفند رسید و هر کس اسبی داشت دوازده شتر و صد و بیست گوسفند گرفت. (۳)

خرده گیری گونه نظران

۱- نوشته اند که مردی از اصحاب گفت: ای رسول خدا! (عیینه) و (اقرع) را صد در صد می‌دهی و (جعیل بن سراقه) را بی نصیب می‌گذاری! رسول خدا فرمود: از آن دو

[شماره صفحه واقعی: ۲۱۲]

ص: ۲۷۵۲

۱- سیره ابن هشام، ج ۴/۱۳۵.

۲- اسامی مشروح کسانی که غنیمت دریافت داشتند در کتاب تاریخ پیامبر اسلام {ص}، ص ۶۰۳ آمده است.

۳- طبقات ابن سعد، ج ۲/۱۵۳؛ امتاع الاسماع، ج ۱/۴۲۵-۴۲۶.

دلجویی کردم تا اسلام آورند و (جعیل) را به اسلامش حواله دادم .

۲- مردی از بنی تمیم در حالی که رسول خدا صلی الله علیه و آله مشغول غنائم بود بر سر وی ایستاد و گفت : (ندیدم که عدالت کنی). رسول خدا در خشم شد و گفت :

(وای بر تو، اگر عدالت نزد من نباشد نزد که خواهد بود؟) و چون یکی از اصحاب خواست او را بکشد، رسول خدا فرمود: او را به خود واگذار...

۳- چون رسول خدا صلی الله علیه و آله به مردانی از قریش و دیگر قبایل عرب بخششهایی فرمود و از این بابت چیزی به انصار نداد، (حسان بن ثابت) به خشم آمد و در گله مندی از این کار رسول خدا قصیده ای گفت .

۴- علاوه بر آنچه حسان گفت ، در میان انصار سخنان گله آمیز و نامناسبی درباره تقسیم غنائم گفته می شد. رسول خدا صلی الله علیه و آله دستور فرمود تا انصار فراهم آمدند، آنگاه برای آنان سخن گفت و چنان آنان را تحت تاءثیر قرار داد که همگی گریستند و گفتند: ما به همین که رسول خدا همراه ما به مدینه بازگردد خشنود و سرفرازیم . (۱)

عمره رسول خدا صلی الله علیه و آله

رسول خدا صلی الله علیه و آله پس از کار تقسیم غنائم حنین و آزاد کردن اسیران هوازن در جعرانه ، دوازده روز به پایان ماه ذی قعدة ، رهسپار مکه شد و طواف و سعی انجام داد و سر تراشید و همان شب به جعرانه بازگشت . (۲)

بازگشت رسول خدا به مدینه

رسول خدا صلی الله علیه و آله ، پس از انجام عمره در روز پنجشنبه از راه سرف و مرالظهران رهسپار مدینه شد و در روز بیست و هفتم ذی قعدة وارد مدینه گشت و پیش از آن ، دو نفر

[شماره صفحه واقعی : ۲۱۳]

ص: ۲۷۵۳

۱- سیره ابن هشام ، ج ۴/۱۴۱؛ امتاع الاسماع ، ج ۱/۴۳۰ .

۲- امتاع الاسماع ، ج ۱/۴۳۲ .

به نامهای (حارث بن اوس) و (معاذ بن اوس) مؤده فتح حنین را به مدینه برده بودند.

اسلام کعب بن زهیر

(زهیر بن اربی سلمی) از فحول شعرای جاهلیت بود که یک سال پیش از بعثت رسول خدا صلی الله علیه و آله درگذشت. وی دو پسر به نامهای (بجیر) و (کعب) داشت که آن دو نیز از شعرای بزرگ اسلام به شمار می رفتند. (بجیر) روزی با برادرش کعب بیرون رفت و به برادرش گفت: در این جا بمان تا من نزد این مرد (یعنی: رسول خدا) بروم و بینم چه می گوید. کعب همان جا ماند و بجیر نزد رسول خدا آمد و چون اسلام را بر وی عرضه داشت مسلمان شد، هنگامی که خبر اسلام وی به کعب رسید، اشعاری در ملامت وی گفت و برای او فرستاد، بجیر آن اشعار را به رسول خدا عرضه داشت. رسول خدا فرمود: (هر که کعب را بیابد او را بکشد).

بجیر به برادرش کعب نوشت: اگر به زندگی خود علاقه مند هستی، بهترین راه این است که نزد محمد باز آیی و توبه کنی، چه هر کس بر وی درآید و اسلام آورد در امان است.

کعب هم قصیده ای در مدیحه رسول خدا گفت و راه مدینه در پیش گرفت و به طور ناشناس دست در دست رسول خدا نهاد و گفت: ای رسول خدا! کعب بن زهیر آمده است که توبه کند و اسلام آورد تا او را امان دهی، اگر نزد تو آید توبه اش را قبول می کنی؟ فرمود: آری، گفت: من خود کعب بن زهیرم. سپس قصیده معروف خود را که مبنی بر عذرخواهی و بخشش بود برای رسول خدا خواند و رسول خدا برده ای به او داد (۱) که آن برده تا زمان خلفا باقی بود و معاویه آن را از اولاد کعب خرید و بعد خلفا آن را در روزهای عید بر تن می کردند. (۲)

[شماره صفحه واقعی: ۲۱۴]

ص: ۲۷۵۴

۱- کامل ابن اثیر، ج ۲/۲۷۶.

۲- اصابه، ج ۳/۲۹۶.

۱- پیش از فتح مکه ، رسول خدا صلی الله علیه و آله (علاء بن حضرمی) را نزد (منذر بن ساوی عبیدی) پادشاه بحرین فرستاد و منذر اسلام آورد و مسلمانی پسندیده شد.

۲- در ذی حجه سال هشتم بود که ابراهیم ، فرزند رسول خدا از (ماریه) کنیز مصری تولد یافت . (۱)

۳- در سال هشتم هجرت ، زینب دختر بزرگ رسول خدا در مدینه وفات یافت . (۲)

[شماره صفحه واقعی : ۲۱۵]

ص : ۲۷۵۵

۱- امتاع الاسماع ، ج ۱/۴۳۳ .

۲- کامل ، ج ۲/۲۲۹ .

سال نهم هجرت (۱)

رسول خدا صلی الله علیه و آله در اول محرم سال نهم، کسانی را برای گرفتن زکات از قبایل مختلف بیرون فرستاد:

۱- بریده بن حصیب؛ ۲- عباد بن بشر؛ ۳- عمرو بن عاص؛ ۴- ضحاک بن سفیان کلابی؛ ۵- بسر بن سفیان؛ ۶- عبدالله بن لثیه؛ ۷- مردی از بنی سعد هذیم، برای گرفتن زکاتهای قبیله بنی سعد. (۲)

سریه (عینه بن حصن فزاری)

محرم سال نهم: رسول خدا صلی الله علیه و آله برای تحویل گرفتن زکاتهای (بنی کعب) (طایفه ای از خزاعه)، (بسر بن سفیان) را فرستاد، اما بنی تمیم که در مجاورت خزاعیهها زندگی می کردند، به آنان گفتند: مال خود را بی جهت به آنان ندهید و شمشیرها را از نیام کشیدند و (بسر) را از تحویل گرفتن زکات مانع شدند. ناچار (بسر) به مدینه آمد و پیش آمد را به رسول خدا گزارش داد. رسول خدا (عینه) را با پنجاه سوار بر سر آنان فرستاد، وی عده ای از آنان را اسیر گرفت و به مدینه آورد، چند تن از بزرگان بنی تمیم از جمله (عطارد بن حاجب) در پی اسیران رفتند و بر در خانه رسول خدا ایستادند و فریاد کردند: ای محمد! پیش ما بیا، رسول خدا از خانه بیرون آمد و (عطارد بن حاجب) از طرف فرستادگان بنی تمیم سخن گفت و سپس رسول خدا اسیرانشان را به آنان باز داد.

[شماره صفحه واقعی: ۲۱۶]

ص: ۲۷۵۶

۱- سال نهم هجرت را {سنه الوفود} گویند {سیره ابن هشام، ۴/۲۰۵}.

۲- امتاع الاسماع، ج ۴۳۳-۱/۴۳۴.

سریه (ضحاک بن سفیان کلابی)

ربیع الاول سال نهم: رسول خدا صلی الله علیه و آله سریه ای به فرماندهی (ضحاک) بر سر طایفه (قرطاء) فرستاد و چون این طایفه از قبول اسلام امتناع ورزیدند، جنگ در گرفت و دشمن هزیمت یافت. (۱).

اسارت (ثمامه بن ائثال حنفی)

سپاهیان به عنوان سریه به فرمان رسول خدا صلی الله علیه و آله بیرون رفتند و مردی از (بنی حنیفه) را بی آن که او را بشناسند، اسیر گرفتند و نزد رسول خدا آوردند، فرمود: (می دانید که را اسیر گرفته اید؟ این (ثمامه بن ائثال حنفی) است، با وی به نیکی رفتار کنید). سپس فرمود: (هر غذایی دارید فراهم سازید و نزد وی فرستید)، اما این همه بزرگواری در ثمامه اثر نمی کرد و هرگاه رسول خدا بر وی می گذشت و می گفت: ثمامه اسلام بیاور. در پاسخ می گفت: بس کن ای محمد...

با این حال رسول خدا دستور داد تا او را آزاد کردند، او پس از آزادی به بقیع رفت و خود را نیک شستشو داد و سپس نزد رسول خدا آمد و اسلام آورد. چون وی اسلام آورد، به رسول خدا گفت: تو را از همه کس بیش دشمن می داشتم، اما اکنون تو را از همه کس بیش دوست می دارم، آن گاه برای انجام عمره به مکه رفت و نخستین کسی بود که با لبیک گفتن وارد وادی مکه شد.

سریه (علقمه بن مجزز مدلجی)

ربیع الآخر سال نهم: رسول خدا صلی الله علیه و آله، (علقمه) را با سیصد نفر فرستاد تا بر مردمی

[شماره صفحه واقعی: ۲۱۷]

ص: ۲۷۵۷

از حبشه که در کشتیهایی به چشم مردم شعبیه (اهل جدّه) آمده بودند حمله برد، وی تا جزیره ای در میان دریا پیش رفت، اما دشمن گریخت و جنگی پیش نیامد. به هنگام بازگشت، چون جمعی شتاب داشتند که به مدینه بروند (عبدالله بن حذافه) را بر اصحاب سریه امارت داد. عبدالله که اهل مزاح بود در یکی از منازل برای گرم شدن افراد، آتش افروخت، آنگاه به اصحاب خود گفت: مگر نه آن است که باید شما از من اطاعت کنید؟ گفتند: چرا. گفت: پس به شما دستور می دهم که همه داخل این آتش شوید. چون دید که بعضی از اصحاب او، خود را آماده فرمانبری می کنند، گفت: بنشینید که من می خواستم با شما بخندم و شوخی کنم.

قصه عبدالله را به رسول خدا صلی الله علیه و آله گفتند. رسول خدا فرمود: (من امرکم (منهم) بمعصیه فلا تطیعوه.) (هرکس از فرماندهان شما، شما را به گناه دستور داد، از او اطاعت نکنید.) (۱)

سریه (علی بن ابی طالب) علیه السلام

ربیع الآخر سال نهم: رسول خدا صلی الله علیه و آله، (علی بن ابی طالب) علیه السلام را با صد و پنجاه سوار، بر سر قبیله (طیّی) برای ویران کردن بتخانه (فلس) فرستاد. بامدادان بر محله خاندان (حاتم طائی) حمله بردند و بت و بتخانه را ویران ساختند و شتر و گوسفند و اسیران فراوان گرفتند و در مخزن فلس، سه شمشیر و سه زره به دست آوردند.

علی علیه السلام، در منزل (رکک) غنیمتها را بعد از جدا کردن خمس قسمت کرد.

سریه (عکاشه بن محصن اءسدی)

ربیع الآخر سال نهم: سپس سریه (عکاشه) به جناب، سرزمین قیابیل (عذره) و

[شماره صفحه واقعی: ۲۱۸]

ص: ۲۷۵۸

۱- سیره ابن هشام، ج ۴/۲۸۹؛ طبقات، ج ۲/۱۶۳؛ امتاع الاسماع، ج ۱/۴۴۳.

غزوه تبوک

رجب سال نهم: رسول خدا صلی الله علیه و آله خبر یافت که دولت روم، سپاه عظیمی فراهم کرده و (هرقل) جیره یک سال سپاهیان خود را پرداخته و آنان را آماده جنگ با مسلمانان ساخته و پیشاهنگان خود را تا (بلقاء) پیش فرستاده است.

رسول خدا صلی الله علیه و آله مردم را برای جنگ با رومیان فراخواند. (۲)

فصل تابستان و گرمی هوا و رسیدن میوه ها و آسایش در سایه درختان از طرفی و دوری راه و نگرانی از سپاه انبوه دولت روم از طرفی دیگر، کار این بسیج را دشوار ساخته بود.

رسول خدا صلی الله علیه و آله در این غزوه از همان آغاز کار، مقصد را آشکار ساخت تا مردم برای پیمودن راهی دور و انجام کاری دشوار و جنگ با دشمنی زورمند آماده شوند. (۳)

جد بن قیس منافق

رسول خدا صلی الله علیه و آله، به (جد بن قیس) (یکی از مردان بنی سلمه) گفت: (امسال می توانی خود را برای جنگ با رومیان آماده کنی؟). گفت: ای رسول خدا! اذنم ده تا در مدینه بمانم و مرا به فتنه مینداز (و گرفتار گناهم مساز)، زیرا مردان قبیله می

دانند که هیچ مردی، به زن پرستی و زن دوستی من نیست و می ترسم که اگر زنان رومی را بینم شکیبایی نکنم. رسول خدا صص از وی روی گرداند و گفت: (تو را اذن دادم که بمانی) و درباره همین (جد بن قیس) آیه ۴۹ سوره توبه نازل گشت. (۴)

[شماره صفحه واقعی: ۲۱۹]

ص: ۲۷۵۹

۱- طبقات ابن سعد، ج ۲/۱۶۴.

۲- سیره ابن هشام، ج ۴/۱۵۹.

۳- امتاع الاسماع، ج ۱/۴۴۶.

۴- سیره ابن هشام، ج ۴/۱۵۹.

مردمی از منافقان مدینه، از باب کارشکنی و بر اثر شک و تردیدی که در کار رسول خدا داشتند و از نظر بی رغبتی در کار جهاد می گفتند: در این گرما به جنگ نروید و این فصل برای جنگ مناسب نیست و درباره ایشان، آیه نازل گشت:

(و گفتند: در گرما رهسپار جنگ نشوید. بگو: حرارت آتش دوزخ بسیار بیشتر است اگر می فهمیدند، پس باید به سزای آنچه می کرده اند، کم بخندند و بسیار بگریند.)
(۱)

گریه کنندگان

هفت نفر از انصار و دیگران که مردمی نیازمند بودند، از رسول خدا وسیله سواری و توشه سفر خواستند تا در کار جهاد شرکت می کنند و چون رسول خدا وسیله ای نداشت که به آنان بدهد، گریان و اسفناک از نزد وی بیرون رفتند، این جماعت را (بکائین) گویند و اسامی آنها بدین قرار است:

۱- سالم بن عمیر؛ ۲- علبه بن رید؛ ۳- ابولیلی؛ ۴- عمرو بن حمام؛ ۵- عبدالله بن مغفل؛ ۶- هرمی بن عبدالله؛ ۷- عرباض بن ساریه. (آیه ۹۲ سوره توبه در همین باره نازل گشت.)

بادیه نشینان بهانه جو

مردمی از اعراب بادیه نشین، نزد رسول خدا صلی الله علیه و آله آمدند و عذر و بهانه آوردند تا آنان

[شماره صفحه واقعی: ۲۲۰]

ص: ۲۷۶۰

را اذن دهد که در این سفر همراهی نکنند، پس آیه ۹۰ از سوره توبه درباره ایشان نزول یافت .

توانگران بهانه جو

گروهی از توانگران ، نزد رسول خدا صلی الله علیه و آله آمدند و مرخصی خواستند و گفتند: بگذار ما هم با ماندگان باشیم .

خدای متعال فرمود: (خشنود شدند که همراه بازماندگان باشند.) (توبه / ۸۷)؛ رسول خدا به آنان اذن داد و خدای متعال فرمود: (خدا تو را بخشید، چرا به آنان اذن دادی ؟) (توبه / ۴۳ (۱)).

هزینه جنگ

برای تاءمین هزینه تجهیز سی هزار سپاهی ، لازم بود که توانگران مسلمان ، کمک مالی دهند، این کار را با کمال شوق و اخلاص انجام دادند، نه تنها توانگران بلکه نیازمندان نیز در حدود قدرت ، چیزی تقدیم داشتند، چنان که (علبه بن زید حارثی) یک صاع خرما آورد و تقدیم داشت و مسلمان دیگری از ثروتمندان ، همیان پول نقره اش را در اختیار گذاشت . منافقان هم در این جا بیکار نشستند و سخنان نفاق آمیز بر زبان می راندند و آنان را مسخره می کردند و درباره این منافقان ، آیات ۷۹ و ۸۰ از سوره توبه نزول یافت . (۲)

فرستادگان رسول خدا صلی الله علیه و آله

رسول خدا صلی الله علیه و آله عده ای را فراخواند تا به سوی قبایلشان روند و آنان را برای جهاد آماده سازند. اسامی فرستادگان از این قرار است :

۱- بریده بن حصیب ؛ ۲- ابورهم غفاری ؛ ۳- ابوواقد لیثی ؛ ۴- ابوجعه ضمری ؛ ۵-

[شماره صفحه واقعی : ۲۲۱]

ص: ۲۷۶۱

۱- تاریخ یعقوبی ، ج ۲/۶۷.

۲- مجمع البیان ، ج ۵/۲۵۷.

رافع بن مکیت؛ ۶- نعیم بن مسعود؛ ۷- بدیل بن ورقاء؛ ۸- عمرو بن سالم؛ ۹- بسر بن سفیان؛ ۱۰- عباس بن مرداس. (۱)

جانشین رسول خدا در مدینه

رسول خدا صلی الله علیه و آله، (علی) علیه السلام را در مدینه جانشین گذاشت و به او گفت: (مدینه را جز ماندن من یا تو شایسته نیست)، زیرا ممکن است که در نبودن من، آن هم با دوری راه، دشمنان فراهم شوند و بر مدینه بتازند و پیش آمدی ناگوار و جبران ناپذیر روی دهد.

حدیث منزلت

هنگامی که رسول خدا صلی الله علیه و آله، (علی) علیه السلام را در مدینه جانشین گذاشت و خود رهسپار تبوک شد، منافقان به بدگویی علی پرداختند و گفتند: رسول خدا از علی افسرده خاطر گشته و او را با خود نبرده و در مدینه گذاشته است! چون این سخنان به گوش علی رسید از مدینه به دنبال رسول خدا شتافت و به او پیوست و گفت: منافقان می گویند که از من گران خاطر شده ای و به همین جهت مرا در مدینه گذاشته ای! رسول خدا به او فرمود: (برادرم! به جای خویش بازگرد که مدینه را جز من یا تو کسی شایسته نیست و تویی جانشین من در خاندان من و محل هجرت من و عشیره من). (۲)

آنگاه جمله ای را به علی گفت که همگان بر نقل آن همداستانند: (ای علی! مگر خشنود نیستی که نسبت به من همان مقام و منزلت را داشته باشی که (هارون) نسبت به (موسی) داشت، جز آن که پس از من پیامبری نیست)، علی علیه السلام به مدینه بازگشت و رسول خدا صلی الله علیه و آله به سوی مقصد خویش رهسپار شد.

عبدالله بن ابی و منافقان

نوشته اند که (عبدالله بن ابی) منافق با جمعی از منافقان، نه تنها با رسول خدا

[شماره صفحه واقعی: ۲۲۲]

ص: ۲۷۶۲

۱- امتاع الاسماع، ج ۱/۴۴۶.

۲- ارشاد، ص ۷۱.

همراهی نکرد، بلکه گفت: محمد با این سختی و گرمی و دوری راه به جنگ رومیان می رود و گمان می کند که جنگ با رومیان بازیچه است، به خدا سوگند: می بینم که فردا یارانش اسیر و دستگیر شوند. (۱)

عده و عده مسلمانان در غزوه تبوک

نوشته اند که شماره مسلمانان در جنگ تبوک به سی هزار نفر رسید و ده هزار اسب و دوازده هزار شتر داشتند، برخی هم عده مسلمانان را چهل هزار و بعضی دیگر هفتاد هزار گفته اند. (۲)

ابوخیثمه

(ابوخیثمه) از کسانی بود که در حسن عقیده چند روزی با رسول خدا رهسپار بود، ولی به مدینه بازگشت و در کنار همسران خود آرامید. او پشیمان گشت و گفت: پیامبر خدا در آفتاب و گرما رهسپار باشد و (ابوخیثمه) در سایه ای سرد و خوراکی مهیا و با زنانی زیبا در مدینه بماند؟ از انصاف به دور است، سپس به زنان خود گفت: توشه فراهم کنید و زنان چنان کردند، آنگاه شتر خود را سوار شد و به راه افتاد و همچنان می رفت تا در تبوک به آن حضرت ملحق شد. رسول خدا وی را تحسین کرد و درباره او دعای خیر فرمود. (۳)

همسفران منافق

در غزوه تبوک مردانی منافق نیز همراه رسول خدا صلی الله علیه و آله رهسپار شده بودند، از جمله: (ودیع بن ثابت)، (جلاس بن سويد)، (مخشی بن حمیر) و (ثعلبه بن حاطب) که احياناً سخنان کفرآمیز می گفتند، از جمله اصحاب رسول خدا در سرزمین حجر از بی آبی

[شماره صفحه واقعی: ۲۲۳]

ص: ۲۷۶۳

۱- سیره ابن هشام، ج ۴/۱۶۲؛ امتاع الاسماع، ج ۱/۴۵۰.

۲- امتاع الاسماع، ج ۱/۴۵۰.

۳- سیره ابن هشام، ج ۴/۱۶۳-۱۶۴.

شکایت کردند، رسول خدا دعا کرد و ابری پدید آمد و بارانی بارید و همه سیراب و شاداب شدند، اصحاب رسول خدا به یکی از منافقان گفتند: با این معجزه دیگر چه جای نفاق و تردید است؟ گفت: ابری رهگذر بود که بر حسب تصادف در این جا بارید. (۱)

و نیز چون شتر رسول خدا در بین راه گم شد و اصحاب در جستجوی او بیرون شدند، یکی از منافقان به نام (زید بن لصیت) گفت: مگر محمد نمی پندارد که پیامبر است و شما را از آسمان خبر می دهد، پس چگونه اکنون نمی داند شترش کجاست؟ رسول خدا صلی الله علیه و آله از گفتار زید خبر داد و گفت: من پیامبرم و جز آنچه خدا به من تعلیم می دهد چیزی نمی دانم، اکنون خدا جای شتر را به من بازگفت، شتر در فلان دره است و مهارش به درختی گیر کرده است، بروید او را بیاورید. به هر حال هر کدام از منافقان، سخنی کفرآمیز از در نفاق گفتند تا آنجا که (مخشی بن حمیر) گفت: به خدا قسم، راضی ام قرار باشد که هر کدام ما را صد تازیانه بزنند، اما

بر اثر این گفته های شما چیزی از قرآن درباره ما نازل نشود، آنگاه آیات ۶۴ - ۶۶ و ۷۴ از سوره توبه ایشان نازل گشت.

داستان ابوذری غفاری

(ابوذری) از کسانی بود که پس از گذشتن چند روز از حرکت رسول خدا به راه افتاد و در یکی از منازل بین راه به رسول خدا ملحق شد و رسول خدا درباره وی دعا کرد و چنین گفت: (خدا ابوذری را رحمت کند، تنها می رود و تنها می میرد و تنها برانگیخته می شود).

(عبدالله بن مسعود) خود، این سخن را در غزوه تبوک درباره ابوذری از رسول خدا شنید و او به هنگام مرگ (ابوذری) آنچه رسول خدا درباره اش گفته بود، محقق یافت و برای دیگران بازگفت. (۲)

[شماره صفحه واقعی: ۲۲۴]

ص: ۲۷۶۴

۱- امتاع الاسماع، ج ۱/۴۵۶.

۲- سیره ابن هشام، ج ۴/۱۷۰، طبقات، ج ۲/۱۶۶، امتاع الاسماع، ج ۱/۴۴۶-۴۸۳.

رسول خدا صلی الله علیه و آله با سی هزار مرد وارد تبوک شد، بیست روز آن جا ماند و (هنزقل) در حمص بود و گزارش نبطی ها درباره تجمع رومیان در شام، اصلی نداشت.

رسول خدا نمازها را سفری می خواند و از منزل (ذی خشب) تا روزی که از تبوک به مدینه بازگشت، نماز ظهر را تاخیر می کرد تا هوا سرد می شد و نماز عصر را هم قدری

زودتر می خواند و بدین ترتیب ما بین دو نماز جمع می کرد. (۱) در تبوک و در مراجعت، چند قضیه پیش آمد که اکنون به آنها اشاره می کنیم:

اهل ایله و جرباء و اءذرح

چون رسول خدا صلی الله علیه و آله به تبوک رسید، (یحنه بن روبه) حاکم ایله نزد رسول خدا شرفیاب شد و از در صلح در آمد و جزیه پرداخت و نیز مردم جرباء و اءذرح نزد وی آمدند و جزیه پرداختند و رسول خدا برای آنان امان نامه نوشت.

سریه (خالد بن ولید)

رجب سال نهم: رسول خدا صلی الله علیه و آله از تبوک (خالد بن ولید) را با چهار صد و بیست سوار بر سر (اکیدر بن عبدالملک) که مردی نصرانی از قبیله (کنده) و پادشاه (دومه الجندل) بود فرستاد. خالد با سپاهی که همراه داشت، پیش رفت و شبی مهتابی به نزدیک قصر وی رسید، او را دید که با تنی چند از جمله برادرش (حسان) (گاوی را برای شکار تعقیب می کنند، در همان حال سپاه اسلام بر وی حمله بردند و برادرش را کشتند و خود او را اسیر گرفتند.

خالد، اءکیدر را امان داد مشروط به آن دومه را برای وی بگشاید و او چنان کرد، خالد (دومه الجندل) را گشود و خممش آنچه را به غنیمت گرفته بود جدا کرد و بقیه را بر سواران بخش کرد و به هر سوار مسلحی پنج شتر غنیمت رسید.

[شماره صفحه واقعی: ۲۲۵]

ص: ۲۷۶۵

در بازگشت رسول خدا صلی الله علیه و آله از تبوک به مدینه ، منافقانی که همراه بودند تصمیم گرفتند که در گردنه میان تبوک و مدینه (عقبه هرشی) شبانه رسول خدا را از بالای شترش در اندازند تا در میان دره افتد و کشته شود.

این عده منافقان را بیشتر مورخان دوازده نفر گفته اند، اگر چه در تعیین دوازده نفر هم میان مورخان اسلامی اختلاف است .

به هر حال ، چون رسول خدا صلی الله علیه و آله نزدیک آن گردنه رسید، خدای متعال او را از تصمیم منافقان با خبر ساخت ، پس به اصحاب خود فرمود تا از وسط دره عبور کنند و خود از بالای گردنه رهسپار شد، (عمار بن یاسر) و (حذیفه بن یمان) در رکاب وی بودند و منافقانی که به منظور عملی ساختن مقصود خود به دنبال وی می رفتند، می خواستند دست به کار شوند، رسول خدا به خشم آمد و حذیفه را فرمود تا آنها را دور کند و چون حذیفه بر آنها حمله برد از ترس آن که رسوا شوند، با شتاب خود را به میان سپاه انداختند.

مقریزی از ابن قتیبه ، اسامی اصحاب عقبه را بدین ترتیب نقل می کند:

۱- عبدالله بن ابی ؛ ۲- سعد بن ابی سرح ؛ ۳- ابو حاضر اعرابی (۱) ۴- جلاس بن سويد؛ ۵- مجمع بن جاریه ؛ ۶- ملیح تیمی (۲) ؛ ۷- حصین بن نمیر؛ ۸- طعیمه بن ابیرق ؛ ۹- مره بن ربیع ؛ ۱۰- ابو عامر راهب (پدر حنظله غسیل الملائکه). (۳)

مسجد ضرار

پیش از آن که رسول خدا صلی الله علیه و آله رهسپار تبوک شود، دوازده نفر از منافقان مسجدی ساختند و منظوری جز ایجاد اختلاف و کارشکنی و زیان رساندن به مسلمانان

نداشتند، پنج نفر از ایشان نزد رسول خدا آمدند و گفتند: ما به نمایندگی دیگران نزد تو آمده ایم تا

[شماره صفحه واقعی : ۲۲۶]

ص: ۲۷۶۶

۱- ناشناخته است .

۲- ناشناخته است .

۳- تاریخ یعقوبی ، ج ۲/۶۸ و منابع دیگر.

در مسجدی که به خاطر نیازمندان بنا کرده ایم نماز بخوانی . آن پنج نفر عبارت بودند از: ۱ - معتب بن قشیر؛ ۲ - ثعلبه بن حاطب؛ ۳ - خدام بن خالد؛ ۴ - ابو حبیبه بن الازعر، ۵ - نبتل بن حارث .

رسول خدا صلی الله علیه و آله در پاسخشان گفت : اکنون قصد سفر دارم ، اگر خدا بخواهد پس از بازگشتن خواهم آمد. در بازگشتن از تبوک به وسیله وحی از قصد بانیان مسجد با خبر شد و بیدرننگ (مالک بن دخشم) و (معن بن عدی) با برادرش (عاصم) را خواست و فرمود: (بروید و این مسجدی را که ستمگران ساخته اند از بیخ و بن بکنید و بسوزانید) مالک و معن رفتند و امر رسول خدا را بیدرننگ اجرا کردند و آیات ۱۰۷-۱۱۰ از سوره توبه در این باره نزول یافت .

مساجد رسول خدا از مدینه تا تبوک

ابن اسحاق می گوید: مسجدهای رسول خدا صلی الله علیه و آله در میان مدینه تا تبوک معلوم ، و نام آنها بدین ترتیب است : ۱ - مسجدی در تبوک؛ ۲ - مسجدی در ثیه مدران؛ ۳ - مسجدی در ذات الزراب؛ ۴ - مسجدی در اءخضر؛ ۵ - مسجدی در ذات

الخطمی؛ ۶ - مسجدی در اءلاء؛ ۷ - مسجدی در بتراء؛ ۸ - مسجدی در شق تاراء؛ ۹ - مسجدی در ذوالجیفه؛ ۱۰ - مسجدی در صدر حوضی؛ ۱۱ - مسجدی در حجر؛ ۱۲ - مسجدی در صعید؛ ۱۳ - مسجدی در وادی القری؛ ۱۴ - مسجدی در رقعہ؛ ۱۵ - مسجدی در ذی المروه؛ ۱۶ - مسجدی در ففاء؛ ۱۷ - مسجدی در ذی خشب .

هر یک از این مساجد در منزلگاهها و مواضع بین مدینه تا تبوک بوده است .

سه گنجهکار خوش عاقبت

علاوه بر آن که در سفر تبوک ، گروهی از منافقان مدینه و بهانه جوین اعراب با رسول خدا صلی الله علیه و آله همراهی نکردند و در مدینه ماندند، سه نفر از مردان با ایمان هم بی هیچ شک و نفاق و با نداشتن هیچ عذر و بهانه ای ، توفیق همراهی با رسول خدا را نداشتند و در مدینه ماندند: (کعب بن مالک)، (مراہ بن ربیع)، و (هلال بن امیه واقفی) که از نیکان

[شماره صفحه واقعی : ۲۲۷]

ص: ۲۷۶۷

صحابه رسول خدا بودند، اما از همراهی با وی کناره گرفتند و در جنگ تبوک همراه مسلمانان بیرون نرفتند، بلکه به انتظار بازگشتن رسول خدا صلی الله علیه و آله در مدینه ماندند و کاری مانند کار منافقان مدینه و اعراب اطراف مدینه مرتکب شدند (همان کسانی که جان خود را از رسول خدا دریغ داشتند و آسودگی را بر رنج و مشقت جهاد ترجیح دادند و از پیش آمدهای جنگ به هراس افتادند، همانان که خدای متعال در آیه های سوره توبه آنها را نکوهش می کند و به سختی مورد ملامت و سرزنش قرار می دهد، پیامبرش را می فرماید که اگر مردند بر آنها نماز نگذارد و بر گورهایشان نایستد و پس از این هم همراهی آنان را قبول نکند).

خدا خوش نداشت که از این سه نفر مؤمن - که در غیاب رسول خدا بشدت از عمل خود پشیمان و حیران شده بودند - کاری شبیه به کار منافقان سرزند و در پایان کار هم به صریح قرآن مجید توبه آنان را پذیرفت .

داستان تخلف از رسول خدا صلی الله علیه و آله و مشکلات و معاذیری که در این راه برای آنان پیش آمده بود و اعتراف به گناه خویش و صدق گفتار و اظهار اخلاصشان در نزد رسول خدا که منتهی به قبول توبه ایشان گشت از زبان خودشان ، مطابق آنچه مورخان و محدثان اسلامی شرح داده اند، آمده است . (۱)

خدای متعال درباره این سه نفر این آیه را نازل کرد:

(و نیز خدای توبه آن سه نفر را که جا مانده بودند قبول کرد، اما پس از آن که زمین با همه فراخی برایشان تنگ آمد، و از خودشان هم به تنگ آمدند و دانستند که از خدا جز به خود او پناهی نیست ، آنگاه خداوند برایشان بازگشت تا توبه کنند، همانا خدا توبه پذیر و مهربان است .) (۲)

اما درباره دروغگویان که نزد رسول خدا بهانه جویی کردند و دروغ گفتند و به ظاهر آسوده شدند، این دو آیه را نازل کرد:

[شماره صفحه واقعی : ۲۲۸]

ص: ۲۷۶۸

۱- رک: تاریخ پیامبر اسلام ، ص ۶۳۹ به بعد.

۲- توبه / ۱۱۸.

(بزودی هنگامی که نزد آنان بازگشتید، برای شما به خدا سوگند می‌خورند تا به آنها کار نگیرید، واگذاریدشان که آنها پلیدند و جایشان - به کیفر آنچه می‌کنند -
دوزخ

است. برای شما سوگند می‌خورند تا از آنها خشنود گردید با آن که اگر شما هم از ایشان خشنود شدید، خدا هرگز از مردم فاسق خشنود نمی‌شود (۱)).

دیگر حوادث سال نهم هجرت

۱- به گفته مسعودی، در شعبان سال نهم، (ام کلثوم) دختر رسول خدا صلی الله علیه و آله در مدینه وفات کرد. (۲)

۲- به گفته مسعودی، در ذی قعدة سال نهم، (عبدالله بن ابی) یکی از منافقان سرشناس مدینه که مقارن هجرت رسول خدا صلی الله علیه و آله تاج سلطنت او را آماده می‌ساختند، بدرود زندگی گفت و اسلام و مسلمانان از چنان دشمن فتنه انگیزی آسوده شدند. (۳)

۳- سوره براءت: ذی حجه سال نهم.

ابن اسحاق می‌نویسد که رسول خدا صلی الله علیه و آله، پس از بازگشت از غزوه تبوک (ابوبکر) را به عنوان امیرالحاج رهسپار مکه ساخت و هنوز مشرکان به عادت گذشته خود به حج می‌آمدند، پس (ابوبکر) و مسلمانان همراه وی از مدینه به عنوان حج رهسپار مکه شدند، آنگاه سوره براءت در شام منافقان و مشرکان نزول یافت و مردم به رسول خدا گفتند: کاش این آیات را برای (ابوبکر) می‌فرستادی تا بر مردم بخواند. رسول خدا گفت: (جز مردی از خاندان من از طرف من (این پیام را) نمی‌رساند)، پس روز عید قربان (علی بن ابی طالب) به پا خاست و همان چه را رسول خدا فرموده بود به مردم اعلام کرد:

(ای مردم! کافری وارد بهشت نمی‌شود و پس از امسال مشرکی نباید حج گزارد و برهنه ای نباید پیرامون کعبه طواف کند و هر کس او را با رسول خدا قرارداد و پیمانی

[شماره صفحه واقعی: ۲۲۹]

ص: ۲۷۶۹

۱- توبه ۹۵-۹۴. {رک: سیره ابن هشام، ج ۴/۱۷۵-۱۸۱؛ امتاع الاسماع، ج ۱/۵۸۳-۵۸۸}.

۲- التنبیه و الاشراف، ص ۲۳۷.

۳- ماخذ پیشین.

است ، تا پایان مدت ، قرارداد او به قوت خود باقی است و دیگران هم از امروز تا مدت چهار ماه ، مهلت دارند که هر گروهی به مأمین و سرزمین خود بازگردد، پس از آن که چهار ماه سپری شد برای هیچ مشرکی ، عهد و پیمانی نخواهد بود، مگر همانان که با خدا و رسولش تا مدتی عهد و پیمانی بسته اند، پس نباید پس از امسال مشرکی حج کند و نباید برهنه ای پیرامون کعبه طواف کند. (۱)

[شماره صفحه واقعی : ۲۳۰]

ص: ۲۷۷۰

۱- سیره ابن هشام ، ج ۴/۱۸۸-۱۹۱؛ امتاع الاسماع ، ج ۱/۴۹۸-۵۰۰.

[شماره صفحه واقعی : ۲۳۱]

ص: ۲۷۷۱

(وفدها) یعنی: هیئت‌های نمایندگی قبایل مختلف عرب برای اظهار اسلام و انقیاد قبایل خویش، بیشتر در سال نهم هجرت و اءحیانا پیش یا پس از آن، به حضور رسول اکرم صلی الله علیه و آله شرفیاب می شدند و اسلام و انقیاد قبایل خود را به عرض می رساندند

و مورد لطف و محبت و عنایت شخصی رسول خدا واقع می شدند و ما در این فصل در حدود گنجایش این کتاب، نام هر یک از آن وفدها را می بریم.

۱- وفد مزینه: نخستین وفدی که در رجب سال پنجم بر رسول خدا صلی الله علیه و آله وارد شد، چهارصد مرد مضرری از قبیله (مزینه) بودند و چون رسول خدا به آنان فرمود: (شما هر جا باشید مهاجرید، پس به محل خویش بازگردید)، به محل خویش بازگشتند. (۱)

۲- وفد اءسد: ده مرد از (بنی اءسد بن خزیمه) در اول سال نهم هجری نزد رسول خدا آمدند و اسلام آوردند، از جمله (ضرار بن اءزور) و (طلیحه بن خویلد) و (حضرمی بن عامر) که سخنی منت آمیز گفت و درباره آنان، آیه ۱۷ سوره حجرات نزول یافت.

۳- وفد تمیم: ضمن سریه (عیینه بن حصن فزاری) در محرم سال نهم، به داستان این وفد اشاره کردیم.

۴- وفد عبس: نه نفر از (بنی عبس) نزد رسول خدا صلی الله علیه و آله آمدند و اسلام آوردند و از (مهاجرین اولین) شمرده شدند و رسول خدا درباره آنان دعای خیر کرد.

۵- وفد فزاره: پس از غزوه تبوک، ده مرد از (بنی فزاره) از جمله: (خارجه بن حصن) نزد رسول خدا صلی الله علیه و آله آمدند و اسلام آوردند و چون به خشکسالی و قحطی گرفتار آمده

[شماره صفحه واقعی: ۲۳۲]

ص: ۲۷۷۲

بودند، رسول خدا برای ایشان دعا کرد و شش روز باران آمد.

۶- وفد مره: پس از غزوه تبوک، سیزده نفر وفد (بنی مره) به ریاست (حارث بن عوف) نزد رسول خدا صلی الله علیه و آله به مدینه آمدند و مورد تفقد و مرحمت قرار گرفتند و چون از خشکسالی و قحطی شکایت کردند، رسول خدا درباره آنان دعای نزول باران کرد و بلال را فرمود تا به هر کدام ده اوقیه و به (حارث) دوازده اوقیه نقره جایزه داد و چون به سرزمین خود بازگشتند دیدند که به دعای رسول خدا باران کافی باریده است. (۱)

۷- وفد ثعلبه: در سال هشتم هجرت، چهار نفر از (بنی ثعلبه) نزد رسول خدا صلی الله علیه و آله آمدند و از طرف خود و قبیله شان اظهار اسلام کردند، رسول خدا از آنان پذیرایی کرد و بلال را فرمود تا به هر کدامشان پنج اوقیه نقره جایزه داد و سپس به بلاد خویش بازگشتند.

۸- وفد محارب: در سال دهم (حجه الوداع) ده مرد از (بنی محارب) که رسول خدا را دشمنی سرسخت تر از آنان نبود، نزد آن حضرت آمدند و گفتند: اسلام (بنی محارب) در عهده ما. رسول خدا گفت: (این دلها در دست خداست) به آنان جایزه داد و بازگشتند. (۲)

۹- وفد سعد بن بکر: در رجب سال پنجم هجرت (ضمام بن ثعلبه) که مردی دلیر و دو گیسوی یافته داشت از سوی قبیله (سعد بن بکر) نزد رسول خدا صلی الله علیه و آله به مدینه آمد و شتر خود را بر در مسجد دستبند زد و سپس به مسجد در آمد در حالی که رسول خدا در میان اصحاب نشسته بود. پس چون نزدیک رسول خدا رسید، گفت: کدام یک از شما پسر (عبدالمطلب) است؟ رسول خدا گفت: منم، گفت: محمد؟، گفت: آری. گفت: من از تو سؤال می کنم و در سؤال خود درستی خواهم کرد، مبادا از

این جهت رنجشی پیدا کنی. رسول خدا گفت: رنجشی پیدا نخواهم کرد. گفت: تو را به خدای تو و خدای پیشینیان و خدای پسینیان قسم می دهم، آیا خدا تو را به پیامبری بر ما فرستاده است؟

[شماره صفحه واقعی: ۲۳۳]

ص: ۲۷۳

۱- طبقات ابن سعد، ج ۱/۲۹۷.

۲- ماء خذ پیشین، ص ۲۹۹.

رسول خدا گفت: به خدا که چنین است. گفت: باز هم تو را به خدای تو و خدای گذشتگان و خدای آیندگان قسم می‌دهم، آیا خدا تو را فرموده است که ما را بفرمایی تا او را به تنهایی پرستش کنیم و چیزی را شریک وی قرار ندهیم و این بتها را رها کنیم؟ رسول خدا گفت: به خدا که همین طور است. گفت: تو را به خدای تو و کسانی که پیش از تو زیسته‌اند و خدای کسانی که پس از تو خواهند زیست، آیا خدا تو را فرموده است که ما روزی پنج بار نماز گزاریم؟ رسول خدا گفت: به خدا چنین است. سپس فرایض اسلامی را یک یک برشمرد و چون از این کار فراغت یافت، گفت: من هم به یگانگی خدا گواهی می‌دهم و نیز محمد را پیامبر وی می‌شناسم و همه این فرایض را بدون کم و کاست انجام می‌دهم. سپس از نزد رسول خدا رفت و رسول خدا گفت: (اگر این مرد دو گیسو، راست گفته باشد به بهشت می‌رود.)

(ضمام) نزد قبیله خویش رفت و آنچه دیده و شنیده بود باز گفت، لات و عزی را دشنام داد و قبیله اش را از بت پرستی نجات بخشید و به اسلام و کتاب آسمانی واداشت؛ به طوری که تا شب آن روز یک مرد یا یک زن نامسلمان در قبیله اش باقی نماند و مسجدها

ساختند و بانگ نماز در دادند، (ابن عباس) گفت: نماینده قبیله ای برتر و بهتر از (ضمام) نشنیده ایم. (۱)

۱۰- وفد بنی کلاب: سیزده مرد از قبیله (بنی کلاب) از جمله (لید بن ربیع) و (جبار بن سلمی) در سال نهم نزد رسول خدا صلی الله علیه و آله آمدند و اظهار اسلام کردند و گفتند: (ضحاک بن سفیان) در میان ما به کتاب خدا و سنتی که فرموده بودی عمل کرد و ما را به خدا و رسولش دعوت فرمود و ما هم پذیرفتیم.

۱۱- وفد رؤاس بن کلاب: مردی از قبیله (بنی رواس) به نام (عمرو بن مالک) نزد رسول خدا صلی الله علیه و آله آمد و اسلام آورد و سپس نزد قبیله اش بازگشت و آنان را به اسلام دعوت کرد.

۱۲- وفد بنی عقیل بن کعب: سه نفر از (بنی عقیل) نزد رسول خدا آمدند و اسلام

[شماره صفحه واقعی: ۲۳۴]

ص: ۲۷۴

آوردند و با تعهد اسلام و انقیاد دیگر افراد قبیله خویش، با رسول خدا بیعت کردند رسول خدا سرزمین عقیق (بنی عقیل) را به آنان داد و برای آنها سندی نوشت، دیگر سران این قبیله (لقیط بن عامر) و (ابو حرب بن خویلد) و (حصین بن معلی) نیز آمدند و اسلام آوردند.

۱۳- وفد جعده بن کعب: (رقاد بن عمرو) از سوی (بنی جعده) نزد رسول خدا آمد و اسلام آورد و رسول خدا در (فلج) آب و زمینی به او داد و برای وی سندی نوشت

۱۴- وفد قشیرین کعب: پیش از حجه الوداع و پس از غزوه (حنین) چند نفر از (بنی قشیر) از جمله (ثور بن عروه) بر رسول خدا وارد شدند و اسلام آوردند و رسول خدا به (ثور) قطعه زمینی بخشید و برای وی سندی نوشت و نیز (قره بن هبیره) را جایزه ای و بردی مرحمت فرمود و او را سرپرست زکاتهای قبیله قرار داد. (۱)

۱۵- وفد بنی بکاء: در سال نهم هجرت نه نفر از طایفه (بنی بکاء). از جمله (معاویه بن ثور) که در آن تاریخ مردی صد ساله بود و پسرش (بشر) بر رسول خدا صلی الله علیه و آله وارد شدند و رسول خدا دستور داد تا آنان را در خانه ای منزل دادند و پذیرایی کردند و آنان را جایزه داد و آنگاه نزد قبیله خویش بازگشتند.

۱۶- وفد بنی کنانه: (واثله بن اءسفع) از سوی (بنی کنانه) در سال نهم در موقعی که رسول خدا برای سفر تبوک آماده می شد، به مدینه آمد و به عرض رسانید که آمده ام تا به خدا و رسولش ایمان آورم، رسول خدا گفت: (پس بر آنچه من دوست دارم و کراهت دارم بیعت کن). واثله بیعت کرد و نزد خانواده خویش بازگشت و از اسلام خویش آنان را با خبر ساخت، پدرش از قبول اسلام امتناع ورزید، اما خواهرش اسلام آورد. واثله به مدینه بازگشت و برای سفر تبوک به رسول خدا ملحق شد و ملازم خدمت او بود.

۱۷- وفد بنی عبد بن عدی: مردانی از قبیله (بنی عبد بن عدی) بر رسول خدا صلی الله علیه و آله وارد شدند و گفتند: ای محمد! ما اهل حرم و ساکن آن و نیرومندترین کسان آن سرزمین هستیم، ما نمی خواهیم با تو بجنگیم و اگر جز با قریش جنگ می کردی ما هم همراه تو

[شماره صفحه واقعی: ۲۳۵]

ص: ۲۷۷۵

۱- ماخذ پیشین، ص ۳۰۳.

می جنگیدیم، اما با قریش نمی جنگیم و تو و تبار تو را دوست می داریم. قرار ما بر آن که اگر کسی از ما را به خطا کشتی، دیه اش را بدهی، اگر ما هم از اصحاب تو را کشتیم، دیه اش را بپردازیم. رسول خدا گفت: آری و سپس اسلام آوردند.

۱۸- وفد اءشجع: در سال (خندق) صد مرد از قبیله (ءشجع) به ریاست (مسعود بن رخیله) به مدینه آمدند و در کوه (سبع) منزل کردند. رسول خدا نزد آنان رفت و دستور فرمود تا بارهای خرما به ایشان دادند. پس گفتند: ای محمد! ما از جنگ با تو و قوم تو به تنگ آمده ایم و خواستار صلح و متارکه ایم، پس رسول خدا با آنان صلح کرد و سپس اسلام آوردند.

۱۹- وفد باهله: پس از فتح مکه (مطرف بن کاهن باهلی) به نمایندگی قبیله خویش نزد رسول خدا صلی الله علیه و آله رسید و اسلام آورد و امان نامه ای برای طایفه خود گرفت، سپس (نهل بن مالک) (از قبیله باهله) به نمایندگی قبیله خویش نزد رسول خدا صلی الله علیه و آله آمد و اسلام آورد، رسول خدا برای هر یک از آنها نامه ای نوشت که احکام و شرایع اسلام در آن بیان شده بود.

۲۰- وفد سلیم: (قیس بن نثبه سلمی) که با کتابهای آسمانی آشنا بود از سوی (بنی سلیم) نزد رسول خدا صلی الله علیه و آله آمد و گفت: من فرستاده و نماینده قبیله خویشم و آنان فرمانبردار منند. وی سؤالاتی پیرامون وحی الهی از رسول خدا کرد و رسول خدا به تمام آنها پاسخ داد و شرایع اسلام و واجبات و محرمات را برای وی بیان کرد. (قیس) گفت: جز به نیکی امر نمی کنی، گواهی می دهم که تو پیامبر خدایی و رسول خدا او را (حبر بنی سلیم) نامید. (قیس) نزد قوم خویش بازگشت و به آنان گفت: درباره محمد، حرف مرا بشنوید و اسلام آورید.

در سال هشتم و پیش از فتح، نهصد یا هزار مرد از قبیله (بنی سلیم) از پی رسول خدا رهسپار شدند و در (قدید) به او پیوستند و اسلام آوردند و گفتند: ما را در مقدمه سپاه خود قرار ده، رسول خدا چنان کرد و در فتح مکه و جنگ حنین و طائف همراه رسول خدا بودند.

[شماره صفحه واقعی: ۲۳۶]

ص: ۲۷۷۶

۲۱- وفد هلال بن عامر: چند نفر از طایفه (بنی هلال) از جمله (عبد عوف بن اصرم) که رسول خدا او را (عبدالله) نامید، نزد آن حضرت رسیدند و (زیاد بن عبدالله بن مالک) که در خانه خود (میمونه) فرود آمد جزو آنان بود و رسول خدا او را با خود به مسجد برد و پس از نماز او را پیش طلبید و دست بر سر وی کشید و تا زنده بود اثر نورانیت آن در روی وی هویدا بود.

۲۲- وفد بنی عامر بن صعصعه: مردان (بنی عامر) از جمله (عامر بن طفیل) و (اerید بن قیس) و (جبار بن سلمی) نزد رسول خدا رسیدند و عامر در نظر داشت رسول خدا را غافلگیر کند و بکشد. به (اerید) گفت: هنگامی که نزد این مرد رسیدیم، من او را به گفتگو مشغول می‌کنم و در همان حال شمشیری بر وی فرود آور و او را بکش.

چون نزد رسول خدا رسیدند، عامر گفت: ای محمد با من خلوت کن و رسول خدا گفت: مگر به خدای یگانه ایمان آوری. بار دیگر سخن خود را تکرار کرد و منتظر بود که (اerید) کار خود را انجام دهد، اما (اerید) چنان شده بود که نمی‌توانست سخنی گوید و کاری انجام دهد.

(عامر) پس از گفتگوی طولانی با رسول خدا، آخرین سخنی که به آن حضرت گفت، این بود که: مدینه را از پیاده و سواره ای که بر سرت می‌آورم پر خواهم کرد. این سخن را گفت و از محضر رسول خدا رفت.

رسول خدا دعا کرد و گفت: (خدایا! شر (عامر بن طفیل) - یا شر این دو یعنی: عامر و اerید - را از سر من دور گردان، خدایا! بنی عامر را به اسلام هدایت فرما و اسلام را از عامر بی‌نیاز گردان).

نوشته اند که (عامر بن طفیل) نرسیده به قبیله خویش گرفتار بیماری سختی شد و در خانه زنی از سلول مرد و (اerید) چند روز پس از ورود، با شتر خود به صاعقه آسمانی هلاک شد.

ابن هشام روایت می‌کند که آیات ۸-۱۳ سوره رعد درباره (عامر) و (اerید) نزول

[شماره صفحه واقعی: ۲۳۷]

۲۳- وفد ثقیف: رسول خدا صلی الله علیه و آله در سال هشتم از طائف به مکه بازگشت و از آنجا رهسپار مدینه شد، (عروه بن مسعود ثقفی) در پی حضرت رهسپار شد و پیش از رسیدن رسول خدا به مدینه شرفیاب گشت و اسلام آورد و اجازه خواست که نزد قبیله خویش باز گردد، ولی رسول خدا به او گفت: (تو را می کشند). عروه گفت: آنان مرا دوست دارند و رهسپار طائف گشت و در مقام دعوت قبیله خود به اسلام بر آمد، ولی آنها (عروه) را تیرباران کردند و به شهادت سرافراز گشت. رسول خدا گفت: (مثل عروه در میان قبیله اش، مثل صاحب یاسین است در میان قومش).

چند ماه پس از شهادت عروه، قبیله بنی ثقیف در مقابل پیشرفت اسلام خود را عاجز یافتند و تصمیم گرفتند نمایندگانی به مدینه برای مذاکره با رسول خدا گسیل دارند. آنها شش نفر بودند:

۱- عبدیاللیل بن عمرو؛ ۲- حکم بن عمرو؛ ۳- شرحبیل بن غیلان؛ ۴- عثمان بن ابی العاص؛ ۵- اوس بن عوف؛ ۶- نمیر بن خرشه.

وفد ثقیف وارد مدینه شد، رسول خدا (خالد بن سعید) را برای پذیرایی آنان معین فرمود. نمایندگان ثقیف دو مطلب را به رسول خدا پیشنهاد کردند: یکی آن که پس از اسلام، برای سه سال بتخانه (لات) را ویران نکنند و دیگر آن که از نماز خواندن معاف باشند، اما رسول خدا به خواسته های آنان تن نداد، سرانجام نمایندگان ثقیف اسلام آوردند و مسلمان شدند و رسول خدا (عثمان بن ابی العاص) را برای آموختن احکام اسلام و آیات قرآن بر آنان امیر ساخت.

نمایندگان ثقیف رهسپار بلاد خویش گشتند و رسول خدا صلی الله علیه و آله، (ابوسفیان بن حرب) و (مغیره بن شعبه) را برای ویران ساختن بتخانه لات همراه آنان فرستاد و پس از خراب کردن بت و بتخانه، اموالی که متعلق به لات بود جمع آوری شد و به خواهش (ابوملیح) (فرزند عروه) و به دستور رسول خدا، قروض (عروه بن مسعود ثقفی) و نیز

[شماره صفحه واقعی: ۲۳۸]

ص: ۲۷۷۸

(اوسود بن مسعود) پرداخت شد.

۲۴- وفد عبدالقیس : در سال فتح مکه ، بیست مرد از مردم بحرین ، از جمله جارود و منقذ بن حیان نزد رسول خدا صلی الله علیه و آله رسیدند و رسول خدا درباره آنان گفت : (خوش آمدند، (عبدالقیس) خوب قبیله ای است . (۱))

آنان ده روز از طرف رسول خدا پذیرایی شدند و جارود هم که مرد نصرانی بود به دعوت رسول خدا اسلام آورد و خوب مسلمانی شد. رسول خدا به آنان جوایزی مرحمت فرمود.

۲۵- وفد بکر بن وائل : به همراه این وفد (بشیر بن الخصاصیه)، (عبدالله بن مرثد) و (حسان بن حوط) نیز بودند که بر رسول خدا صلی الله علیه و آله وارد شدند. مردی از فرزندان حسان گفت :

(انا ابن حسان بن حوط و اءبی

رسول بکر کلها الی النبی)

(من فرزند حسان بن حوط هستم و پدر من فرستاده همه مردم بکر است به سوی پیامبر)

(عبدالله بن اوسود) که در (یمامه) سکونت داشت ، اموال خود را در یمامه فروخت و با همین وفد به مدینه مهاجرت کرد و رسول خدا برای او از خداوند برکت خواست .
(۲)

۲۶- وفد تغلب : شانزده نفر مرد تغلبی از مسلمانان و نصرانیانی که بر خود صلیب زرین آویخته بودند، بر رسول خدا صلی الله علیه و آله وارد شدند، رسول خدا با نصرانیان مصالحه کرد که بر دین خود باقی بمانند، ولی فرزندان خود را به نصرانیت در نیاورند، مسلمانان را هم جوایزی اعطاء فرمود. (۳)

۲۷- وفد بنی حنیفه : حدود سیزده تا نوزده مرد از بنی حنیفه ، بر رسول خدا وارد شدند. سرپرستی این وفد را (سلمی بن حنظله) عهده دار بود، آنان (جز مسیلمه بن حبیب

[شماره صفحه واقعی : ۲۳۹]

ص: ۲۷۷۹

۱- طبقات ابن سعد، ج ۱/۳۱۴.

۲- البدایه و النهایه ، ج ۵/۹۳، طبقات ابن سعد، ج ۱/۳۱۵.

۳- طبقات ابن سعد، ج ۱/۳۱۶.

که به نگهداری اثاث و شتران گماشته شده بود) در مسجد به حضور رسول خدا صلی الله علیه و آله رسیدند و بر او درود فرستادند و اسلام آوردند، چون پس از چند روز تصمیم به بازگشت گرفتند، رسول خدا دستور داد، به هر یک پنج اوقیه نقره جایزه دهند و برای (مسيلمه) که اثاث و شتران را نگهداری کرده بود، نیز فرمود: او مقامی پایین تر از شما ندارد، پس به او مانند دیگران جایزه مرحمت فرمود، با این عنایت رسول خدا وجه بر (مسيلمه) اشتباه شد و پنداشت که رسول خدا او را در پیامبری شریک خود ساخته است، چون به یمامه بازگشتند (مسيلمه) ادعای پیامبری کرد و این واقعه گمراهی بسیاری از مردم را در پی داشت. (۱)

۲۸- وفد طیبی ء: پانزده مرد از قبیله (طیبی ء) برای دیدار رسول خدا صلی الله علیه و آله به مدینه آمدند، سروری این گروه را (زید الخیل بن مهلهل) به عهده داشت، رسول خدا اسلام را بر ایشان عرضه داشت و چون اسلام آوردند به هر یک پنج اوقیه (۲) جایزه داد و به زید الخیل دوازده و نیم اوقیه و او را به فضل ستود (زید الخیر) نامید و سرزمینهای (فید) را برای ارتزاق به او واگذار کرد و در این باره به او نوشته داد. زید با قوم خود بازگشت و در بین راه به تب مبتلا گشت و پس از سه روز درگذشت.

۲۹- وفد تجیب: (۳) سیزده مرد از مردم تجیب با صدقات واجبه اموال خود نزد رسول خدا صلی الله علیه و آله آمدند، رسول خدا شاد شد و به آنان خوش آمد گفت و مقام و منزلشان گرامی داشت و به بلال دستور داد به نیکی از ایشان پذیرایی کند و جایزه دهد، گویند: رسول خدا بیش از آن که به سایر وفدها جایزه می داد به این وفد مرحمت فرمود، سپس گفت: آیا کس دیگری باقی مانده است؟ گفتند: آری، غلامی که از همه ما کم سن و سالتر است و او را بر سر بار و بنه خود نهاده ایم، فرمود: او را بیاورید، غلام آمد و گفت: همچنان که حوایج آنان برآوردی، حاجت مرا نیز برآور، فرمود: چه حاجت داری؟ گفت:

[شماره صفحه واقعی: ۲۴۰]

ص: ۲۷۸۰

۱- سیره ابن هشام، ج ۴/۲۲۲.

۲- صاحب صحاح گوید: اوقیه در حدیث و همچنین در گذشته: چهل درهم بوده است، لیکن اکنون در متعارف مردم و اندازه گیری پزشکان: وزن ده درهم و پنج درهم درهم است {ماده وقی}.

۳- قبیله ای است از کنده {معجم البلدان، ج ۲/۱۶}.

از خداوند بخواه مرا بیمارزد و بی نیازی مرا در دلم قرار دهد. رسول خدا همین دعا را در حق او کرد و بعد دستور داد همانند دیگران به او جایزه دهند و دعای حضرت درباره او نیز مستجاب شد.

۳۰- وفد خولان: (۱) در شعبان سال دهم ده نفر از مردم (خولان) نزد رسول خدا صلی الله علیه و آله آمدند و گفتند: برای آمدن نزد تو رنج سفر هموار کردیم، اکنون به خداوند ایمان می آوریم و فرستاده او را نیز تصدیق می کنیم. رسول خدا به آنان وعده

ثواب داد و سپس از وضع (عم اءنس) (نام بت قبیله خولان) جو یا شد، گفتند: بد است و اگر برگردیم او را در هم می شکنیم، زیرا ما از ناحیه او گول خوردیم و در فتنه افتادیم و چون باز گشتند بت را در هم شکستند و به حلال و حرام خدا گردن نهادند. (۲)

۳۱- وفد جعفی: قبیله جعفی خوردن گوشت دل را حرام می دانستند و چون (قیس بن سلمه) و (سلمه بن یزید) (برادران مادری و فرزندان ملیکه) از سوی قبیله خود نزد رسول خدا آمده و اسلام آوردند، رسول خدا دستور داد، دل بریان شده ای آوردند و به (سلمه بن یزید) داد، سلمه دستش بلرزید و در عین حال به دستور آن حضرت بخورد، سپس قیس و سلمه گفتند: ای رسول خدا! مادر ما: ملیکه رنج دیده را از رنج نجات بخش، زیر او نیازمند را اطعام می کرد و بر مسکین شفقت می آورد، ولی در حالی از دنیا رفت که دخترک خود را زنده به گور کرده بود، فرمود: در آتش دوزخ است، خشمناک برخاستند و گفتند: به خدا قسم: کسی که به ما گوشت دل خوراند و معتقد است مادر ما در آتش دوزخ است شایسته است از او پیروی نشود، چون برفتند در بین راه به مردی از اصحاب که شتری از صدقه با خود داشت برخوردند، مرد را بستند و شتر را براندند، چون این خبر به رسول خدا رسید بر آنها لعنت فرستاد.

نقل شده است که (ابوسیره) با دو فرزندش (سیره) و (عزیز) بر پیامبر گرامی اسلام وارد شدند، رسول خدا از عزیز پرسید: نام تو چیست؟ گفت: عزیز، فرمود: جز خداوند

[شماره صفحه واقعی: ۲۴۱]

ص: ۲۷۸۱

۱- قبیله ای است از یمن {سیره حلیه، ج ۳/۲۳۶}

۲- طبقان ابن سعد، ج ۳/۳۲۴

ی عزیزی نیست و او را عبدالرحمان نامید.

(اءبوسیره) و فرزندان اسلام آوردند و رسول خدا آنها را دعا فرموده و وادی (جردان) را در یمن به او واگذار کرد. (۱)

۳۲- وفد صءاء: (۲) در سال هشتم هجرت، رسول خدا صلی الله علیه و آله، (قیس بن سعد) را با چهارصد نفر به ناحیه یمن فرستاد و در وادی قنات اردو زدند. مردی از صءاء از مقصد آنان جويا شد و با شتاب نزد رسول خدا آمد و از آن حضرت خواست دستور بازگشت سپاه دهد و تعهد کرد قوم خود را به انقیاد وادارد، رسول خدا سپاه را بازگرداند، آنگاه پانزده مرد از مردم صءاء نزد آن حضرت آمده اسلام آوردند و به سرزمین خود بازگشتند و اسلام در بین آنان رواج یافت. (۳)

۳۳- وفد مراد: (۴) (فروه بن مسیك مرادی) از ملوك كنده بر رسول خدا صلی الله علیه و آله وارد شد و از آن حضرت پیروی کرد و به فراگرفتن قرآن و احكام اسلام پرداخت، رسول خدا او را دوازده اوقیه جایزه داد و بر شتری برگزیده سوار کرد و حله ای از بافته عمان بخشید و او را عامل خود بر قبیله های مراد، زبید و مذحج گردانید و خالد بن سعید بن العاص را همراه او برای دریافت صدقات فرستاد، فروه همچنان عامل صدقات بود تا رسول خدا صلی الله علیه و آله وفات یافت. (۵)

۳۴- وفد زبید: ده نفر از قبیله (بنی زبید) به ریاست (عمرو بن معد یكرب) به مدینه نزد رسول خدا صلی الله علیه و آله وارد شدند، (عمرو) با یارانش اسلام آوردند و از آن حضرت جایزه دریافت داشتند و به سرزمین خویش بازگشتند، چون رسول خدا وفات یافت عمرو مرتد شد و سپس اسلام آورد و در بسیاری از فتوحات اسلامی عهد خلیفه اول و دوم شرکت

[شماره صفحه واقعی : ۲۴۲]

ص: ۲۷۸۲

۱- ماءخذ پیشین، ص ۳۲۵.

۲- نام قبیله ای است از عرب {معجم البلدان، ج ۳/۳۹۷}.

۳- طبقات ابن سعد، ج ۱/۳۲۶.

۴- قبیله ای است در یمن.

۵- الطبقات الکبری، ج ۱/۳۲۷.

۳۵- وفدهای دیگران ، حضور آن حضرت رسیدند که به علت ضیق مجال و تطویل کلام از ذکر آنها صرف نظر می کنیم ، طالبین به کتب تواریخ و سیر از جمله ، جلد اول کتاب (الطبقات الکبری) مراجعه کنند.

این کتاب که در عین اختصار در تاریخ حیات پیامبر گرامی اسلام صلی الله علیه و آله از مزایای کم نظیری برخوردار است ، متأسفانه فاقد شرح بعضی از حوادث مهم تاریخی ، مانند حجه الوداع ، واقعه غدیرخم و واقعه وفات و نیز پاره ای از خصوصیات و صفات آن حضرت ، که در ماخذ اصلی ما ذکر می باشد ، است که امید است در چاپهای بعدی این مهم جبران شود.

[شماره صفحه واقعی : ۲۴۳]

ص: ۲۷۸۳

۱- ماخذ پیشین ، ص ۳۲۸.

بسمه تعالی

هَلْ يَسْتَوِي الَّذِينَ يَعْلَمُونَ وَالَّذِينَ لَا يَعْلَمُونَ

آیا کسانی که می‌دانند و کسانی که نمی‌دانند یکسانند؟

سوره زمر/ ۹

مقدمه:

موسسه تحقیقات رایانه ای قائمیه اصفهان، از سال ۱۳۸۵ ه. ش تحت اشراف حضرت آیت الله حاج سید حسن فقیه امامی (قدس سره الشریف)، با فعالیت خالصانه و شبانه روزی گروهی از نخبگان و فرهیختگان حوزه و دانشگاه، فعالیت خود را در زمینه های مذهبی، فرهنگی و علمی آغاز نموده است.

مرامنامه:

موسسه تحقیقات رایانه ای قائمیه اصفهان در راستای تسهیل و تسریع دسترسی محققین به آثار و ابزار تحقیقاتی در حوزه علوم اسلامی، و با توجه به تعدد و پراکندگی مراکز فعال در این عرصه و منابع متعدد و صعب الوصول، و با نگاهی صرفا علمی و به دور از تعصبات و جریانات اجتماعی، سیاسی، قومی و فردی، بر مبنای اجرای طرحی در قالب «مدیریت آثار تولید شده و انتشار یافته از سوی تمامی مراکز شیعه» تلاش می نماید تا مجموعه ای غنی و سرشار از کتب و مقالات پژوهشی برای متخصصین، و مطالب و مباحثی راهگشا برای فرهیختگان و عموم طبقات مردمی به زبان های مختلف و با فرمت های گوناگون تولید و در فضای مجازی به صورت رایگان در اختیار علاقمندان قرار دهد.

اهداف:

۱. بسط فرهنگ و معارف ناب ثقلین (کتاب الله و اهل البیت علیهم السلام)
۲. تقویت انگیزه عامه مردم بخصوص جوانان نسبت به بررسی دقیق تر مسائل دینی
۳. جایگزین کردن محتوای سودمند به جای مطالب بی محتوا در تلفن های همراه، تبلت ها، رایانه ها و ...
۴. سرویس دهی به محققین طلاب و دانشجو
۵. گسترش فرهنگ عمومی مطالعه
۶. زمینه سازی جهت تشویق انتشارات و مؤلفین برای دیجیتالی نمودن آثار خود.

سیاست ها:

۱. عمل بر مبنای مجوز های قانونی
  ۲. ارتباط با مراکز هم سو
  ۳. پرهیز از موازی کاری
  ۴. صرفا ارائه محتوای علمی
  ۵. ذکر منابع نشر
- بدیهی است مسئولیت تمامی آثار به عهده ی نویسنده ی آن می باشد .

فعالیت های موسسه :

۱. چاپ و نشر کتاب، جزوه و ماهنامه
۲. برگزاری مسابقات کتابخوانی
۳. تولید نمایشگاه های مجازی: سه بعدی، پانوراما در اماکن مذهبی، گردشگری و...
۴. تولید انیمیشن، بازی های رایانه ای و ...
۵. ایجاد سایت اینترنتی قائمیه به آدرس: www.ghaemiyeh.com
۶. تولید محصولات نمایشی، سخنرانی و...
۷. راه اندازی و پشتیبانی علمی سامانه پاسخ گویی به سوالات شرعی، اخلاقی و اعتقادی
۸. طراحی سیستم های حسابداری، رسانه ساز، موبایل ساز، سامانه خودکار و دستی بلوتوث، وب کیوسک، SMS و...

۹. برگزاری دوره های آموزشی ویژه عموم (مجازی)

۱۰. برگزاری دوره های تربیت مربی (مجازی)

۱۱. تولید هزاران نرم افزار تحقیقاتی قابل اجرا در انواع رایانه، تبلت، تلفن همراه و... در ۸ فرمت جهانی:

JAVA.۱

ANDROID.۲

EPUB.۳

CHM.۴

PDF.۵

HTML.۶

CHM.۷

GHB.۸

و ۴ عدد مارکت با نام بازار کتاب قائمیه نسخه :

ANDROID.۱

IOS.۲

WINDOWS PHONE.۳

WINDOWS.۴

به سه زبان فارسی ، عربی و انگلیسی و قرار دادن بر روی وب سایت موسسه به صورت رایگان .

در پایان :

از مراکز و نهادهایی همچون دفاتر مراجع معظم تقلید و همچنین سازمان ها، نهادها، انتشارات، موسسات، مؤلفین و همه بزرگوارانی که ما را در دستیابی به این هدف یاری نموده و یا دیتا های خود را در اختیار ما قرار دادند تقدیر و تشکر می نمایم.

آدرس دفتر مرکزی:

اصفهان -خیابان عبدالرزاق - بازارچه حاج محمد جعفر آبا ده ای - کوچه شهید محمد حسن توکلی - پلاک ۱۲۹/۳۴ - طبقه اول

وب سایت: www.ghbook.ir

ایمیل: Info@ghbook.ir

تلفن دفتر مرکزی: ۰۳۱۳۴۴۹۰۱۲۵

دفتر تهران: ۰۲۱ - ۸۸۳۱۸۷۲۲

بازرگانی و فروش: ۰۹۱۳۲۰۰۰۱۰۹

امور کاربران: ۰۹۱۳۲۰۰۰۱۰۹

مرکز تحقیقات رایانگی

اصفهان

گامی

WWW

برای داشتن کتابخانه های تخصصی
دیگر به سایت این مرکز به نشانی

www.Ghaemiyeh.com

www.Ghaemiyeh.net

www.Ghaemiyeh.org

www.Ghaemiyeh.ir

مراجعه و برای سفارش با ما تماس بگیرید.

۰۹۱۳ ۲۰۰۰ ۱۰۹

